MEYDAN - LAROUSSE

3

BÜYÜK LÛGAT ve ANSİKLOPEDİ

üçüncü cilt

MEYDAN YAYINEVİ

Cağaloğlu, Sultanmektebi sokak, 23-25, İstanbul

renkli resimler ve haritalar

renkli yaprakların arasında bulunduğu sayfalar

120-121	ÇADIR - ÇAM
136-137	ÇANAKKALE - ÇANKIRI
160-161	ÇAY - ÇINAR
200-201	ÇEŞME - ÇORUM
224-225	ÇİÇEKLER
248-249	ÇİN (2 yaprak)
256-257	ÇİN porselen ve çömlekleri
264-265	ÇİNİ
464-465	DAVETNAME - DEKOR
544-545	DENİZCİLİK - DERİ
560-561	DENİZLİ
688-689	D GRUBU - DİLLER (2 yaprak)
768-769	DİYARBAKIR
784-785	DOĞU ANADOLU haritası - DOKU
792-793	DOĞU ve YAKINDOĞU haritası
800-801	DOKUMA - DOLAŞIM

© 1960, Librairie Larousse, Paris
© 1970, MEYDAN Gazetecilik ve Neşriyat Ltd. Şti.

1960, fransızca Grand Larousse Encyclopédique'in, 1970 türkçe Büyük Lûgat ve Ansiklopedi'nin fasikül halindeki ilk sayılarının yayım tarihidir. Herhangi bir muafiyete başlangıç teşkil etmemekle beraber, kanun gereğince belirtilmiştir. Her ciltte tekrarlanan bu tarihlerin, ciltlerin gerçek baskı tarihleriyle ilgisi yoktur.

BÜYÜK LÛGAT ve ANSİKLOPEDİ'nin (Meydan-Larousse) adı, muhtevası, resim ve haritaları, sayfa ve cilt şekil ve düzenleriyle ilgili her çeşit hak, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat Ltd. Şti. ne aittir.

Meydan-Larousse'u yayımlayanlar

Safa KILIÇLIOĞLU, Nezihe ARAZ, Hakkı DEVRİM

yayıma katılanlar

DANIŞMA KURULU

Ord. Prof. Şükrü BABAN, Ord. Prof. Dr. Besim DARKOT, Prof. Dr. Nihat ERİM, Burhan FELEK, Prof. Dr. Macit GÖKBERK, Prof. M. Tayyib GÖKBİLGİN, Prof. Dr. Mehmet KAPLAN, Prof. Dr. Sabri Esat SİYAVUŞGİL (öl. 1968), Prof. Dr. Faruk TİMURTAŞ

MERKEZ YAYIN KURULU

Hakkı DEVRİM, *genel yayın müdürü*
Nezihe ARAZ, *telif servisi şefi;* Doç. Dr. Adnan BENK, *tercüme servisi şefi;* Dr. Berke VARDAR, *lûgat servisi şefi*

YAYIN KURULU YARDIMCILARI

Oktay AKBAL, Ece AYHAN, Faik BAYSAL, İsmet Zeki EYÜBOĞLU, Tanju GÖKÇÖL, Vedat GÜNYOL, Selâhattin HİLAV, Keyise İDALI, Rauf MUTLUAY, Afif OBAY, İsa ÖZTÜRK, Hülya POTUOĞLU, Oya RİBAR, Nezihe TOPUZ, Galip ÜSTÜN, Hilmi YAVUZ

Birgül AKKOCA, Ayşe AKMAN, Güngör ARSLAN, Filiz AYMERGEN, Yusuf AZMUN, Halil İbrahim BULUT, Mustafa BURÇAK, A. Atılgan ÇİLİNGİROĞLU, Yusuf ÇOTUKSÖKEN, Lütfiye DOĞANAY, Aysel DUYAR, Gürel ERGEV, Konur ERTOP, Sema GÜNEYSU, Metin GÜNGÖR, Kâmil GÜVEN, Mehmet GÜZELŞEN, Bürçin İNAN, Semin KERVANCIOĞLU, Sinan KOCAPINAR, Arif KOÇ, Hasan KURBANOĞLU, Babür KUZUCU, Sevinç MESTÇİ, Taner MUTLU, Ülkü ÖZDEN, Çiğdem ÖZEN, Arif ÖZER, Aynur ÖZHAN, Adalet SEVİN, Veli SEVİN, Süheylâ SEYHUN, Gülçiçek SOYTÜRK, Turhan TAN, Erdoğan TOKMAKÇIOĞLU, Teoman TUNÇDOĞAN, Seyfettin TURHAN, Silva TÜCCARYAN, Gülden ÜSTÜNSOY, Ergül YILDIZ

TASHİH

Abdülkadir ÇAKIR, *şef*
Nihat EMENLİ, Orhan SEÇİLEN, Sabri KÖSEM, Hüsamettin YILMAZ, Betül ÖZKES, Mürsel ARICI, Hulki AKTUNÇ

RESİMLEME

Nurettin ERKILIÇ, *fotoğraf;* Nejal GÖNENÇ, *resim;* Bekir PEKTEN, *hat;* Zeki BAŞAR, Mansus TETİK, *harita.* (Fotoğrafları kullanılan sanatçılar ve arvişlerinden faydalanılan kuruluş ve şahıslar ayrı ayrı belirtilmiştir.)

ARŞİV

İbrahim HOYİ, *şef*
Fuat ÇELEBİ, Necdet GÖKALP, Osman GÖKALP, Mustafa ŞAHİN, Dursun Ali YASAVUL

TEKNİK SERVİSLER

Müeddep ERKMEN, *şef*
Tahir CİMTAY, Feridun CİMTAY, Ethem GÜRDİL, Ömer EKEN, Sabri ŞEBER, Suphi KAYAKIRAN, Yavuz ESEN, *dizgi-tertip;* Akın KAMACIOĞLU, *sayfa düzeni;* Muharrem KALYONCU, Hakkı TEZER, Mustafa GÜLBAY, Akıner GÖREN, *filim-montaj;* Hüsnü TOPAÇ, Hikmet AYAYDIN, Vecihi AKDÖŞ, Ahmet BULUT, *baskı;* Hasan GÜRKAN, *kırma-katlama*

İDARE-MUHASEBE

Hâmit TURAN, *şef*
Ayten AKÇAY, *muhasebe;* Rıdvan SELÖZ, *abonman-sevkiyat*

yazarlar ve mütercimler

ACAROĞLU (Türker), ***Millî Eğitim Bakanlığı Basma Yazı ve Resimleri Derleme müdürü***
basın tarihi, kütüphaneler

AKERSON (Fatoş), ***ingilizce mütercimi***
genel konular

AKKOYUNLU (Zeki), ***yüksek zıraat mühendisı***
zıraat

ALANGOYA (Dr. Yavuz), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
hukuk

ALNIAK (İlhan), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
hukuk

ALPARSLAN (Dr. Ali), ***İstanbul üniversitesinde doçent***
güzel sanatlar

ALTINLI (Dr. Enver), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
jeoloji

ALTINOVA (Nesrin), ***mütercim***
genel konular

AND (Metin), ***Ankara üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesinde öğretim görevlisi***
temaşa sanatları, tiyatro

ANGIN (Ahmet), ***mütercim***
genel konular

ARAR (İsmail), ***avukat, Millet Meclisi başkan vekili***
Cumhuriyet tarihi

ARSEVEN (Rıza), ***eskrim uzmanı***
spor

ARSEVEN (Veysel), ***musiki öğretmeni***
folklor

ARTUK (İbrahim), ***İstanbul Arkeoloji müzesinde nümismat***
nümismatik

ARTÜZ (İlham), ***Hidrobiyoloji Araştırma Enstitüsü Deniz kısmı şefi***
balıkçılık

ARZURUNİ (İstepan), ***süt sanayii teknisyeni***
ahçılık

ATABEYOĞLU (Cem), ***gazeteci, spor yazarı***
spor

ATLAN (Dr. Sabahat), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
nümismatik

AYKON (Nil), ***sanat tarihi uzmanı***
sanat tarihi

BAÇ (Nurettin), ***İstanbul Eğitim enstitüsünde öğretmen***
kimya

BARIN (Emin), ***Güzel Sanatlar akademisinde öğretim üyesi***
ciltçilik

BARUTÇU (Şinasi), ***mütercim***
fotoğrafçılık

BAŞARAN (Ekrem), ***mütercim***
genel konular

BAYKURT (Şerif), ***Millî Eğitim Bakanlığı Millî Folklor enstitüsü müdür muavini***
folklor

BAYSUN (Dr. Cavit), ***İstanbul ünıversitesinde ordinaryüs profesör (öl. 1968)***
tarih

BAYTOP (Dr. Asuman), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
eczacılık

BAZOĞLU (Ali İzgan), ***mütercim***
genel konular

BERK (Nurullah), ***İstanbul Güzel Sanatlar akademisi üyesi***
güzel sanatlar

BESBELLİ (Saim), ***emekli deniz albayı***
ordu ve askerlik

BEYAZIT (Mehmet), ***yüksek mühendis, İstanbul Teknik üniversitesinde öğretim görevlisi***
teknoloji

BİL (Selim), ***saatçilik uzmanı***
saatçilik

BİRÖN (Dr. Cemal), ***İstanbul üniversitesinde doçent***
madencilik

BOZKURT (Ali Rıza), ***emekli kurmay albay***
ordu ve askerlik

BOZKURT (Işık), ***mütercim***
fotoğrafçılık

BÖREKÇİ (Çetin), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
tarih

BURAN (Halûk), ***yüksek elektrik mühendisi***
radyoteknik, televizyon

BÜYÜKTİMKİN (Nadir), ***mütercim***
eczacılık

CAFEROĞLU (Dr. Ahmet), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
edebiyat tarihi

CANBERK (Osman), ***emekli kurmay binbaşı, Harp akademileri fransızca öğretmeni***
ordu ve askerlik

CEYLAN (Veyis), ***Teknik üniversitede asistan***
bayındırlık

CUMBUR (Müjgân), ***Millî kütüphane genel müdürü***
kütüphanecilik

ÇAYLIGİL (Şadan), ***mütercim***
müzik

ÇELTİKÇİ (Fikret), ***Türkiye Sınaî Kalkınma bankasında müşavir***
motor

ÇIĞ (Dr. Kemal), ***İstanbul Topkapı Sarayı müzesı müdürü***
hat sanatı

ÇIĞRI (İsmail), ***Sanat enstitüsü öğretmeni***
teknoloji

DARKOT (Dr. Besim), ***İstanbul üniversitesinde ordinaryüs profesör***
coğrafya

DEMİRİZ (Dr. Yıldız), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
sanat tarihi

DEVRİM (Gülseren), ***avukat, mütercim***
genel konular

DİAMANDİ (Atina), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
hukuk

DİKER (Mümtaz), ***kaptan***
denizcilik

DİZER (Dr. Muammer), ***Kandilli rasathanesinde doçent***
astronomi

DUBOİS (Pierre), ***St. Louis kilisesi başpapazı, Galatasaray lisesinde felsefe öğretmeni***
Hıristiyanlık

DURAL (Dr. Mustafa), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
hukuk

EBUZZİYA (Ziyad), ***gazeteci, mütercim***
genel konular

ERBEN (Dr. Reyan H.), ***avukat, mütercim***
Masonluk

ERBUDAK (Prof. Macit), ***İDMMA öğretim görevlisı***
jeodezi, topoğrafya

ERDEM (Sinan), ***spor yöneticisi, mütercim***
spor

ERGÜVEN (Rıza), ***Tekel enstitüleri müdürü***
içki sanayii

ERÜNSAL (İsmail)
edebiyat, bibliyografya

ERYATAĞAN (Mehmet Ali), ***mütercim***
demiryolu

EVRENOS (Abdullah), ***emekli öğretmen***
fizik

EVRİM (Dr. Selmin), ***İstanbul üniversitesinde doçent***
psikoloji

EYİCE (Dr. Semavi), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
sanat tarihi

FIRTINA (Bahattin), ***öğretmen***
biyoloji

GÖKCAN (Muzaffer), ***Kurbağa Adamlar kulübü asbaşkanı***
sualtı sporları

GÖKDENİZ (Sermet), ***Emekli kurmay albay, Denizcilik bankası eski genel müdürü***
askerlik, denizcilik

GÖKMEN (İsmail), ***matematik öğretmeni***
astronomi

GÖKMEN (Prof. Dr. Muharrem), ***Gençlik ve Spor Bakanlığı İstanbul dağcılık ajanı***
dağcılık

GÖNENLİ (Dr. Atilla), ***İstanbul üniversitesinde doçent***
işletme, muhasebe

GÖYÜNÇ (Dr. Nejat), ***İstanbul üniversitesinde doçent***
tarih

GÜRKAN (Dr. Kâzım İsmail), ***İstanbul üniversitesinde ordinaryüs profesör***
tıp

GÜRKAN (Dr. Suat İsmail), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
tıp

GÜVENÇ (Lütfü), ***emekli general***
ordu ve askerlik

HATEMİ (Dr. Hüseyin), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
hukuk

HIZAL (Ali Rıza), ***yüksek mühendis, İstanbul Yeşilköy havaalanı teknik müdürü***
elektronik

IRGAT (Mustafa), ***mütercim***
güzel sanatlar

İNSEL (Rıfat), ***tıp doktoru, mütercim***
tıp

İPEKKAYA (Çetin), ***İstanbul Belediye konservatuvarı tiyatro öğretmeni***
tiyatro

İŞGÜVEN (Hazım), ***emekli kurmay albay***
ordu ve askerlik

KARAHAN (Dr. Abdülkadir), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
edebiyat

KARLIDAĞ (M. Fazıl), ***emekli albay***
ordu ve askerlik

KAZANCI (Aydın), ***avukat, İstanbul barosu başkan vekili***
hukuk

KERİMOĞLU (Dr. Sabahattin), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
tıp

KİRYAZİS (Kiryaki), ***yunanca mütercimi***
genel konular

KOCAYUSUFPAŞAOĞLU (Dr. Necip), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
hukuk

KORAP (Ali Rıza), ***İstanbul Üsküdar Türk Kız koleji müdürü***
islâm tarihi

KÖKNAR (Ergun), ***İstanbul Şehir tiyatrolarında aktör***
tiyatro

KUT (Dr. Günay), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
eski türk edebiyatı

KUTLUK (Dr. İbrahim), ***Galatasaray lisesi edebiyat öğretmeni***
edebiyat

KÜFREVİ (Dr. Kasım), ***İstanbul üniversitesi eski doçenti, milletvekili***
islâm felsefesi

MERÇİL (Dr. Erdoğan), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
tarih

MİLANİ (Dr. Ali), ***İstanbul üniversitesinde okutman, farsça mütercimi***
genel konular

MORAN (Tulya), ***mütercim***
genel konular

MOROĞLU (Dr. Erdoğan), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
hukuk

MUSA (Abdullah), ***uzakdoğu dilleri uzmanı, çince mütercimi***
genel konular

NACİ (Elif), ***ressam, yazar***
güzel sanatlar

NECATİGİL (Behçet), ***şair, yazar, İstanbul Eğitim enstitüsünde öğretmen***
çağdaş türk edebiyatı

NOVOVİTCH (Nichel), ***Cudo federasyonu teknik direktörü, 4. Dan***
cudo

NUTKU (Dr. Özdemir), ***Anakara üniversitesinde doçent***
tiyatro

OYVER (İsmail Hakkı), ***Profesör, Milletlerarası Seramik akademisi ikinci başkanı***
seramik

ÖLÇEN (Süleyman), ***İstanbul Eğitim enstitüsünde öğretmen***
matematik

ÖNCEL (Rafet), ***mütercim***
zıraat

ÖNDER (Mehmet), ***Milli Eğitim bakanlığı kültür müsteşarı***
müzecilik

ÖNOL (Nihal), ***avukat, mütercim***
genel konular

ÖVÜNÇ (Turgut), ***yüksek mühendis mimar, İstanbul Teknik okulda öğretmen***
mimarî, inşaat

ÖZBARAN (Salih), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
tarih

ÖZBEL (Dr. Kenan), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
halk sanatları

ÖZÇELEBİ (Yaşar), ***italyanca mütercimi***
genel konular

ÖZERDİM (Dr. Sami), ***yazar***
kitaplar

ÖZÖN (Nijat), ***tenkitçi, mütercim***
sinema

ÖZTELLİ (Cahit), ***Millî Eğitim bakanlığı Millî Folklor enstitüsü müdürü***
folklor

ÖZTUNA (Yılmaz), ***yazar, milletvekili***
musiki

PEKMAN (Dr. Adnan), ***İstanbul üniversitesinde doçent***
oskiçağ tarihi

SAV (Ömer Atillâ), ***avukat, tenkitçi***
tiyatro

SAYMAN (Dr. Yücel), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
hukuk

SEZER (Hüseyin), ***arkeolog***
arkeoloji, eskiçağ tarihi

SÖZEN (Dr. Metin), ***Teknik üniversitede asistan***
tarihî mimarî

SÖZER (Önay), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
felsefe

STERN (Robert), ***ispanyolca mütercimi***
genel konular

SUN (Selim), ***emekli general***
ordu ve askerlik

SÜER (Hikmet), ***emekli general***
askerlik, havacılık

ŞENER (Dr. Sevda), ***Ankara üniversitesinde doçent***
tiyatro

TANÖR (Dr. Bülent), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
hukuk

TANSUĞ (Sezer), ***Ayasofya müzesi sanat tarihi uzmanı***
güzel sanatlar

TARHAN (Taner), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
arkeoloji

TEKİL (Firuzan), ***spor yöneticisi, yazar***
spor

TEREM (Dr. Haldun M.), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
kimya

TİKVEŞ (Dr. Özkan), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
hukuk

TOPUZ (Gazanfer), ***mütercim***
iktisat

TÖMEK (Fikret), ***İstanbul Atom Reaktörü Radyo-İsotop üretimi bölüm şefi***
nükleer fizik

TULGAR (Dr. Erman H.), ***Teknik üniversitede asistan***
metalürji

TUNAY (İhsan), ***İstanbul Arkeoloji müzesinde asistan***
arkeoloji

TUNCAY (Dr. Can), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
iş hukuku

TUNCEL (Dr. Metin), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
coğrafya

TUNCER (Dr. Talât), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
matematik, fizik, mekanik

TURHAN (Dr. Vahit), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
ingiliz edebiyatı

TÜREL (Mukdim), ***yüksek elektrik mühendisi***
elektrik

TÜRKKAN (Vedat N.), ***Spor ve Gençlik Bakanlığı İstanbul Binicilik ajanı***
binicilik

TÜTER (Cemaliye), ***İstanbul Cağaloğlu Kız enstitüsünde öğretmen***
ev ekonomisi

URAL (Dr. Kenan), ***İstanbul üniversitesinde doçent***
istatistik

YADA (Sait), ***İstanbul Tatbikî Güzel Sanatlar okulu eski öğretmeni (öl. 1968)***
ciltçilik, matbaacılık

YALIN (Nail), ***yüksek mühendis***
tekstil

YAŞA (Dr. Memduh), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
iktisat, maliye

YAZICI (Dr. Tahsin), ***İstanbul üniversitesinde profesör***
arapça

YENER (Faruk), ***radyo yöneticisi, tenkitçi***
opera

YILDIZ (Dr. Hakkı D.), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
tarih

YILDIZ (Ömer), ***Sultanahmet Sanat okulu atelye şefi***
marangozluk

YUM (Argun Fuat), ***mütercim***
güzel sanatlar

YURTCAN (Erdemir), ***İstanbul üniversitesinde asistan***
hukuk

YÜCEL (Dr. M. Nadir), ***yüksek mühendis***
sibernetik

GRAND LAROUSSE ENCYCLOPÉDİQUE'i YAYIMLAYANLAR ve HAZIRLAYANLARIN BAŞLICALARI

YAYIMLAYANLAR

Étienne GİLLON, Jacques HOLLİER-LAROUSSE, Jean İBOS-AUGÉ, Claude MOREAU, Jean-Louis MOREAU.

BAŞLICA YAZARLAR

Claude DUBOİS, ***genel yayın müdürü.***

Antoine ADAM, Eugène AİSBERG, Joseph ANGELLOZ, Gérald ANTOİNE, Jeannine AUBOYER, Pierre AUGER, Wilfrid BAUMGARTNER, Gèrmain BAZİN, Marcelle BENOİT, Koger BLAİS, Marc BOEGNER, Jacqueline BOUCHOTSAUPİQUE, Jacques BOURNEUF, Jean BOUSQUET, Yves BRAYER, Clément BRESSOU, Paul BULLİER, Jérôme CARCOPİNO, René CASSİN, Norbert CASTERET, R.-E. Jeanne CHANCRİN, André CHASTEL, Jasques CHASTENET, André CHOLLEY, Georges COEDÈS, Jean-Gaston CORDİER, Paul COUDERC, Jacques-Yves COUSTEAU, Jacques DALBANNE, Léon DAUM, Georges DAUX, Madeleine Paul-DAVİD, Christiane DESROCHES-NOBLECOURT, Joseph DHEİLLY, André DOMART, Ludomir DONTCHEFF, Jean DRESCH, Claude DUBOİS, Jean DUBOURG, Norbert DUFOURCQ, Pierre DUFOURCQ, Georges DUHAMEL, Béatrice DUSSANE, Jacques FAUVET, Jean FRANCO, André FRANÇOİS-PONCET, Henri FRİEDEL, Maximilien GAUTHİER, Pierre GAXOTTE, Lucien de GENNES, Pierre GEORGE, André GİLLON, Jacques GLANDARD, Ferdinand GONSETH, Jean GUİTTON, Georges GURVİTCH, Raoul HARTWEG, Roger HEİM, Jean HYPPOLİTE, Robert JACQUET, Bernard JACROT, Guillaume JANNEAU, Eugène JARRY, Frédéric JOLİOT-CURİE, Jacob KAPLAN, Roger KLİNG, Louis KOELTZ, René LABAT, Sylvain LABOUREUR, Joseph LAİSSUS, Gustave LANCTOT, Madeleine LE BRAS, Léon LEJEALLE, Monique LE NOAN-VİZİOZ, Louis LEPRİNCE-RİNGUET, Jean-Jacques LEVALLOİS, François LHERMİTTE, Roland MANE, Jean MARCHAL, André MARÉCHAL, Henri MASSÉ, Robert MAUGE, André MAUROİS, Henri MİCHEL, Pierre MONBEİG, Pierre MOREAU, Gérard MORİSSET, Georges NİOBEY, Louis PASTEUR VALLERY-RADOT, Pierre PATİN, Henri PİÉRON, Pierre PİERRARD, Maurice PİRON, Pierre PRADEL, Charles PRÉVOST, Jules ROMAİNS, Jean ROSTAND, Camille ROUGERON, Alfred SAUVY, André SCHAEFFNER, Evry SCHATZMAN, Eugène SÉGUY, Maurice SÉRULLAZ, Raymond SUBES, Pierre TARDİ, Haroun TAZİEFF, Jean TERRİEN, Raymond TESSİER, Andrée TÉTRY, Raymond TOUREN, Jean TRİCART, Elsa TRİOLET, Nicolas UNTERSTELLER, Auguste VİATTE, Maxime WEYGAND, Jean WYART, Jean YOYOTTE, Przemyslaw ZWOLİNSKİ.

CİS

CİSİM i. (ar. *cism*). Madde, nesne, şey: *Âdeta kocaman, yekpare bir cisim haline geldiler* (Y.K. Karaosmanoğlu). ‖ İnsan vücudu: *Yoksa bendeki bu ruh ve cisim halsizliğini yapan ilkbahar mı?* (R.H. Karay). ‖ Dünya.

— DEY. *İsmi var cismi yok*, ismi bilinen fakat var olmayan.

— *Esk. Cism-i cemadî*, cansız cisim. ‖ *Cism-i cevherî*, ana madde. ‖ *Cism-i hâil*, korkunç cisim. ‖ *Cism-i havaî*, gaz halinde olan madde. ‖ *Cism-i lâtif*, beş duyunun kavrayamadığı melek, cin v.b. yaratık. ‖ *Cism-i nâmî*, yaşayan vücut. ‖ *Cism-i nâtık*, söz söyleyen vücut, insan. ‖ *Cism-i nizâr*, zayıf vücut.

— Anat. Çeşitli organlara verilen ad: *Kovuklu cisimler. Camsı cisim* v.b. (Bk. KOVUKLU, CAMSI v.b.) ‖ *Çizgili cisim*, insan beyninin tabanında bulunan gri kitle. ‖ *Sarı cisim*, yumurtalığın progesteron salgılayan kısmıdır; progesteron ise gebeliğin devamını sağlayan bir hormondur. De Graaf keseciğinin çatlaması ve yumurtanın düşmesinden sonra yumurtacık döllendiği zaman kesecikteki sarı cisim, döllenmediği zamana göre daha bol ve daha süreklidir. ‖ *Esk. Cism-i azm*, diyafiz.

— Astron. *Cism-i felekî*. *Esk.* Gökcismi.

— Biyol. Merkezî cisim, maviyeşil suyosunlarının hücresinde bulunan merkezî kromatin yumağı kitlesi; genellikle yaygın bir çekirdek sayılır. ‖ Cism-i billûrî. *Esk.* Kristal madde.

— Din. Bk. ANSİKL.

— Fels. *Cism-i basit*. *Esk.* Esas madde, töz, cevher.

— Fiz. *Siyah cisim*. Bk. SİYAH.

— Histol. *Granüllü cisim*, özellikle beyin yumuşaması veya beyin maddesinin başka soysuzlaşmalarında görülen, kümeler halinde toplanmış ve içinde yağ granülasyonları bulunan büyük boy akyuvarlar.

— Kim. *Basit cisim*, başka maddeler verecek şekilde ayrıştırılamayan ve bileşiminde yalnız kimyasal element bulunan cisim: *Hidrojen basit bir cisimdir*. ‖ *Bileşik cisim*, çeşitli elementlerin birleşmesiyle meydana gelen madde (bileşik): *Su bileşik bir cisimdir*.

— Mat. Toplama ve çarpma olarak gösterilen, iki içbileşim kanunu yardımıyle tanımlanan ve bu iki kanun için halka kuruluşunda olan, ayrıca çarpma kanunu için aşağıdaki özelliği gösteren kuruluşlu E cümlesi: sıfırı olmayan bir cümle, meselâ

$E - \{0\}$ cümlesi gözönüne alınırsa,

çarpma için bu cümle grup kuruluşunda olur. (RASYONELLİK BÖLGESİ de denir.) [Bk. ANSİKL.] ‖ [Modern cebirde] Halka özel hali. (RASYONELLİK BÖLGESİ de denir.) ‖ $a_1, a_2, ..., a_n$ gerçek sabitler ve $\omega_1, \omega_2, ..., \omega_n$ de $x^n = 1$ denkleminin n kökünü göstermediğine göre $a_1 \omega_1 + a_2 \omega_2 + ... + a_n \omega_n$ karmaşık sayısı. (Bu sayılardan ikisi toplanır veya çıkarılırsa veya birbiriyle çarpılır veya bölünürse [sıfırla bölme bir yana bırakıldığına göre] yine aynı tipten bir sayı bulunur.) ‖ İyice sınırlanmış ve şekil değiştirmez düşünülen uzay parçası. ‖ *Komütatif* veya *abelsel cisim*, içindeki çarpma kanununun komütatif olduğu cisim. (Rasyonel sayıların Q cümlesi, gerçek sayıların R cümlesi, kompleks sayıların R cümlesi, toplama ve çarpma için komütatif cisimlerdir. Kuaterniyonlar komütatif olmayan bir cisim meydana getirir, bu halde çarpma komütatif değildir. Bazı yazarlar komütatif cisim için cisim, komütatif olmayan cisim için sol cisim deyimini kullanmaktadırlar.) ‖ *Esk. Cism-i beyzî*, elips cisim. ‖ *Cism-i eflatunî*, poligon.

— Mekan. *Üç cisim problemi*, kütleleri belli, hızları, büyüklük ve doğrultu olarak ölçülebilen, aralarında ikişer ikişer birbirini çeken ve verilen bir anda uzayda kapladıkları yer bilinen üç maddesel noktanın, herhangi bir anda birbirine göre konumlarını belirlemeğe çalışan gök mekaniği problemi.

— Patol. *Yabancı cisimler*, organizma ile ilişiği olmayan cisimler. Bunlar ya dışarıdan gelmedir (yutulan maddeler, kurşunlar) veya organizmanın içinde oluşur (taşlar, kemik parçacıkları). ‖ *Telsel cisimler*. Bk. FİBROM.

— ANSİKL. Din. İslâm kelâmcıları arasında *cisim*, gerek tanım, gerekse açıklanma bakımından çeşitli ayrılıklar ortaya çıkaran bir konudur. İbni Durîd, cisim için mutlaka gözle görülen varlıklar demektedir. Cevherî ve Ebu Zeyd ise cismi ceset kelimesinin tanımı olarak ele alırlar. Cürcanî'ye göre cisim, varlıkların esası olan beş cevherden biridir. Cismin tanımlama ve açıklanmasında ehli sünnet anlayışını temsil eden Eşarîler ile Mutezile ve özellikle Karmatîler arasında önemli anlayış ayrılıkları vardır. Eşarî kelâmcıları arasında ise, *cevher-i ferd*'in (atom) cisim haline geçmesinden başka bir cevher-i ferd ile yan yana gelmesi ve kaynaşması konusunda bazı anlaşmazlıklar oldu. Bunlar arasında Bakillânî (öl. 1013), cevher-i ferdin mekânda bulunuş halini «kevn» olarak nitelendirdikten sonra onun durma, harekete geçme, ayrılma ve toplanma olmak üzere dört halde bulunacağını ifade etti. Kelâmcıların pek çoğu, cismin meydana gelişinde cevher-i ferdlerin kaynaşma ve bitişmelerinde görünen dört «araz»ı onların dışında kalan gerçek varlıklar olarak düşündüler. Mutezile ise «araz»ın belirli, fakat sonsuz olmayacağı düşüncesindedir. Fakat bu «araz»ın gerçek bir varlık olduğunu kabul etmeyen bazı Eşarîler, «kevn»in haline ve durumuna göre «araz» çeşitlerinin daha da çoğalacağını ileri sürdüler ve imkân alanında kalan «araz»ın sonsuz olacağı inancına sahip oldular. Cismin cevher ve arazlardan meydana geldiğini, arada bazı anlayış ayrılıkları olsa da, benimseyen kelâmcılar esas itibarıyle atom felsefesini açıklamış oldular. Fakat, onların atomculuğu Allah fikrinden büsbütün ayrı bulunan ve materyalist bir nitelik taşıyan Demokritosun atomculuğundan ayrıdır. Kelâmcıların düşüncesi, Allah'ın birliğini, cisimden ayrı oluşunu ve sonsuzluğunu ispat için ileri sürülen bir sistemdir.

Kur'an'da, Allah'ı açıklamak ve tanımlamak için geçen bazı ayetler, Allah'ın cismi konusunu da ortaya çıkardı. Gören, işiten, bilen gibi sıfatları, Allah'ın bir cismi olduğu inancını verdi. Özellikle Hişâm bin El-Hakem, Allah'ın bir nur olduğunu anlattı. Başka bir açıklama da Allah'ın küre şeklinde bir nur olduğunu, kıvılcımlar saçan bir inci gibi parlak ve madene benzeyen bir cisim halinde bulunduğunu söyler. Bu açıklama sonucunda Karmatîler, Allah'ın cisminden söz açmakta bir sakınca görmediler. Eşarî kelâmcıları ise, Allah'ın cismi olmadığını ve Kur'an'da geçen deyimlerin Allah'ın zatına has olan sıfatlardan ibaret olduğunu ifade ettiler.

— Kim. Tabiatta bulunan maddeler genellikle belirli nitelikler göstermediği için bunların birer *karışım* olduğu kabul edilir. Laboratuvarlarda «asal analiz» yoluyle bu karışımlardan, kaynama noktası, ergime noktası, hacım kütlesi v.b. tamamen belirli olan cisimler elde edilebilir; elde edilen bu yeni maddelere de *saf cisim* adı verilir. Eğer su saf maddeler, «eleman analizi» denilen daha etkili bir analiz yoluyle, yeni saf cisimler halinde ayrıştırılabiliyorsa, saf olduğu sanılan madde aslında bir *bileşik*'tir; ayrışmıyorsa gerçekten *basit cisim*'dir. Bugün yüzlerce basit cisim biliniyor. Bunların çoğu, aynı elementin alotropik bir değişim ürünüdür (msl. α kükürt ile β kükürt, beyaz ve kırmızı fosfor, elmas ve grafit, oksijen ve ozon v.b.). Bu çeşitler kristal yapıdaki atomların yerleri veya molekküldeki atom miktarlarıyle birbirinden ayırt edilir. Bk. KİMYA.

— Mat. Cismin, biri toplama için sıfır adı verilen, öbürü çarpma için birim eleman adı verilen iki nötr elemanı vardır; sıfırdan başka her eleman, çarpma kanunu için bakışımlı hale getirilebilir. Bir cisimde, sıfırın (toplamanın nötr elemanı) öz bölenleri bulunamaz: $a.b=0$ eşitliği a veya b elemanlarından biri sıfır olmadıkça sıfır olmaz; aynı şekilde $ac=bc$'den, c sıfır değilse $a=b$ sonucu çıkar.

◆ **Cisimcik** i. Son derece küçük cisim.

— Biyol. *Temel cisimcik*, santrozomdan türeyen ve üzerinde titrek bir kirpikçik bulunan küçük yuvarlak varlık. ‖ *Meissner cisimciği*, Vater cisimciği, alt deride ve deri

Foto. Madrid Millî kitaplığı (LAROUSSE)

Ficoroni cista'sı Giulia villası, Roma

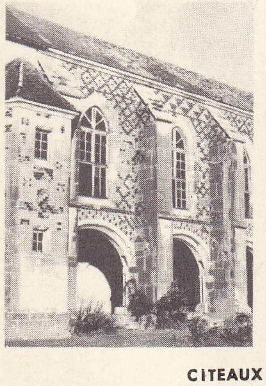
CİTEAUX XV. yy.da eski manastır dehlizleri

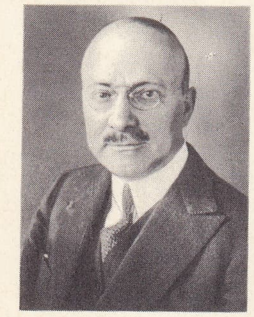
André CİTROËN

altında bulunan dokunma duyu sinirlerinin uç kısımları.

— Bot. R. Brown'ın, açıktohumlularda çiçektozu odacığının dibinde, evinin üst kısmında bulunan üreme organlarına verdiği ad. (Açıktohumluların bu cisimciği damarlı sporlu bitkilerdeki arkegonla benzeşiktir.)

— Böcek bil. *Möller cisimcikleri,* cecropia'larda yaşayan karıncaların *(Azteca Milleri)* bu bitkiden topladıkları küçücük söbe cisimler. (Bitki, karıncalara yaşama ve barınma imkânı sağlar; buna karşılık karıncalar da bitkiyi, yaprak kesici zarkanatlıların [mantarcıl karıncalar] saldırısından korur.)

— Fiz. Atom veya atom taneciği. ‖ Havada bulunan çok ince toz. ‖ Havada her zaman toz halinde uçuşan ve ancak yarı karanlık bir yere doğrudan doğruya giren güneş ışığında açıkça görülebilen madde parçacığı. ‖ Atomun parçalanmasından doğan, elektrikli veya elektriksiz tanecik.

◆ **Cisimleşme** i. [Gözle görülür bir şekli olmayan şeyler için] Cisim haline gelme. *Esk.* Tecessüm etme.

— Din. Hıristiyanlık inancında, kelâm'ın, İsa'nın şahsında insan halini alması. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teslis'teki ikinci kişinin bir insan vücuduyle maddealtı birleşmesi *cisimleşme*'dir. Bu birleşmede ruhanî ve cismanî iki öz, özelliklerinden hiç birini kaybetmeksizin, ilahî kelâm'ın kişiliğinde yer alırlar. Cisimleşme, esasında ilâhî bir eserdir: Meryem'in görevi, oğlunun cismanî varlığını dünyaya getirmek olmuştur. Cisimleşmenin başlıca sonucu ancak, Tanrı'ya borçlu olunan tapma eylemine İsa'nın cismanîliğini de ortak etmektir. Katolik kilisesi, oldum olası, cisimleşmiş kelâma bağlı kalmış, güçsüz bir yaratık olan insanoğlunu, İsa'nın cisimleşmesiyle âdeta yüceleştirmiştir. Cisimleşmenin anlamını bozan başlıca iki sapkınlık vardır: Nasturîlik, kişilerin bir olmasını imkânsızlaştıracak kadar kişiliklerin ayrılıkları üzerinde durdu. Bu görüş Ephesos konsilinde (431) mahkûm edildi. Monofisizm ise, kişilerin bir olmasını, kişilerin ikiliğini neredeyse imkânsız hale sokacak kadar büyüttü. Bu görüş de Khalkedon (Kadıköy) konsilinde (451) mahkûm edildi. Konstantinopolis (İstanbul) konsili (680-681) ise, Monoteizmi (İsa'da tek irade kabul eden hıristiyan inancı) mahkûm etti, İsa'da iki iradenin varlığını kabul etti. Cisimleşme dogmasını açıklanır bir şekle soktu.

◆ **Cismanî** veya **cismaniye** veya **cismî** sıf. Cisimle ilgili, bedene ait: *Bahusus cismanî zevklerin de ayrıca bir cazibesi vardır* (Ahmed Rasim). ‖ Hıristiyanlıkta dinle ilgili olmayan hususlar. *Zt.* RUHANÎ. ‖ *Cismanî arzu (zevk),* bedene ait, cinsî istek veya zevk. ‖ *Cismanî ad,* Hıristiyanlıkta bir şahsa kiliseden ayrı olarak ailenin verdiği ad.

— *Esk. Âlâm-ı cismaniye ve ruhaniye,* bedenî ve ruhî elemler. ‖ *Umur-ı cismaniye ve ruhaniye,* din dışı ve dinî işler.

◆ **Cismanîlik** i. Fels. *Eşanl.* MADDİLİK.

◆ **Cismaniyet** veya **cismiyet** i. Maddiyat. Cisimle ilgili olma hali. Cisim, vücut: *İnce mai halenin arasında kabarıyor, bir cismaniyet kesbediyor...* (H.Z. Uşaklıgil).

◆ **Cismen** zf. Cisim bakımından, vücutça. ‖ *İsmen ve cismen,* isim ve varlık olarak. (LM)

CİSİUM i. Esk. Rom. Bir veya iki atlı, iki kişilik, üstü açık hafif araba. (L)

CİSLEİTHANİA, Avusturya-Macaristan imparatorluğunun Avusturya'da kalan bölümü. *Leitha* ırmağının batısında kalan ülkeler dışında Cisleithania, Avusturya imparatorluğunun bu ırmağın kuzeydoğu ve güneydoğusundaki bölgelerini de kapsıyordu. İçine aldığı ülkeler şunlardır: Aşağı ve Yukarı Avusturya; Salzburg; Steiermark; Karnten; Krain; deniz kıyısı (İstria); Dalmaçya; Tirol ve Vorarlberg; Bohemya; Moravya; Silezya; Galiçya ve Bukovina. Cisleithania, 21 aralık 1867 yasasıyle kuruldu ve Avusturya-Macaristan imparatorluğunun çöküşüne kadar (1918) yaşadı. (L)

CİSNADİE, alm. **Heltau,** Romanya'da şehir, Transilvanya'da (Braşov bölgesi), Sibiu'nun güneyinde; 7 300 nüf. Dinlenme merkezi. (L)

CİSNEROS (Francisco JİMENEZ DE), ispanyol kardinali (Torrelaguna, Castilla 1436-Roa 1517). Kardinal Mendoza'nın piskopos naibi, Toledo'daki Fransisken tarikatına girdi (1484). 1492'de Castilla'lı İsabel'in günah çıkartıcısı, iki yıl sonra da düzenlemeğe çalıştığı tarikatına bölge başkanı oldu. 1495'te Toledo başpiskoposu, Castilla şansölyesi oldu. 1507'de kardinal ve katolik Fernando'nun isteğiyle engizisyon başyargıcı oldu. Cisneros, otoritesini sertlik ve bazen kan dökücülükle kullandı. (Özellikle, 1499'larda, Hernando de Talavera ili başpiskoposluğu görevini de kendisine veren hükümdarın isteğiyle dinlerini daha çabuk değiştirmeğe zorladığı Granada Magripliların karşı.) Soyluların hukukî ve malî ayrıcalıklarını kıstı. 1508'de Berberîler üstüne bir ispanyol filosu gönderdi ve çok kısa bir süre Oran, Bougie ve Trablus'u aldı (1509). 1516'da Katolik Fernando'nun vasiyetiyle naiplik görevini üstüne aldı. Avusturyalı Karl'ın (geleceğin Karl V'i) tahta çıkışını kolaylaştırdı. Fakat Simonéza de Cisueras, özellikle din ve düşünce üstüne olan eserleriyle İspanya'da derin bir iz bıraktı. Keskin ve parlak bir zekâsı vardı, gerek tarikatçılar (kendisinin de bulunduğu Fransiskenler, Dominikenler, Benediktinler v.b. rahipleri) gerekse ötekilerini, sıkı bir düzen ve din hayatı kurmağa zorladı. Bu yolla reformun İberik yarımadasına girmesini önledi, ispanyol rahipleri arasında, XVI. yy. boyunca papalığa bile karşı koyacak bir güç sağlayan, sıkı bir bağlantı kurdu. Bu rahipleri yetiştirmek için Alcala de Henares üniversitesini kurdu (1498), geleneksel öğrenim metotlarını bıraktı. Bu üniversite 1509'da çalışmağa başladı; burada ders vermek üzere iki defa Erasmus'u çağırdı. Bilgili uzmanlara yunan, ibranî eserlerini, İncil'in çeşitli dillerdeki çevirilerini tek ciltte toplayan bir kitap *(Complutensis)* yayımlattı. Bu kitap ancak 1514 ile 1517 arasında basıldı. 1520'de halka sunuldu. Bu yolla 1530'a kadar hümanizmanın ve Erasmus'un düşüncelerinin İspanya'da, Hıristiyanlığın ve roma kilisesinin yararına yayılmasına çalıştı. (L)

CİSNEROS (Salvador). Bk. SANTA LUCİA (Salvador *Cisneros de).*

CİSOTTİ (Umberto), italyan matematikçisi (Voghera 1882-Milano 1946). 1913'te Padova üniversitesi fizik-matematik kürsüsüne profesör oldu. 1921'den sonra Milano Politeknik okulunda rasyonel mekanik ve analiz okuttu. Matematiğin yanı sıra hidrolik ve sıvı mekaniğini inceledi. Yapışkan sıvılar dinamiğine, bunların yayılarak akışlarına ve katkısız sıvıların hareketlerine ilişkin çalışmaları anılmağa değer. Elde ettiği sonuçları 1922'de *İdro Meccanica Piana* adı altında topladı. (L)

CİSPADANA cumhuriyeti, fr. **Cispadane,** 1796'da Bonaparte tarafından Po'nun güneyinde kurulan devlet. Modena ve Reggio dükalıklarıyle Ferrara ve Bologna valiliklerini birleştiriyordu. Tolentino antlaşmasıyle (şubat 1797) Romagna'yı alarak genişledi, kısa süre sonra Cisalpine cumhuriyetine (temmuz 1797) katıldı. (L)

CİSR i. (ar. *cisr*). *Esk.* Köprü: *Cisri kırdı ve tahaffuzî harekete karar verdi* (Cevdet Paşa).

— Tar. *Cisr-i atik* (eski köprü), bugünkü Atatürk köprüsünün yerindeki eski köprü için kullanılırdı. ‖ *Cisr-i cedîd* (yeni köprü), bugünkü Galata köprüsünün yerindeki köprü için kullanılırdı.

◆ **Cisreyn** çoğl. i. *Esk.* Cisr-i atik ve Cisr-i cedîd'in her ikisi. (M)

CİSRHÉNANE cumhuriyeti, 1797'de Ren'in sol kıyısındaki alman topraklarından meydana getirilen devlet; Fransa'nın himayesine verildi ve Campo Formio antlaşmasıyle (ekim 1797) Fransa'ya katıldı. (L)

CİSRÜŞŞUGUR, Suriye'de (Halep ili) şehir, Âsi'nin sol kıyısında; 10 800 nüf. Eski Halep-Lazkiye yolu üzerinde.

— Tar. Haçlılar ile Türkler arasındaki savaşlarda rol oynayan bir kale idi. Selâhaddin Eyyübî 1188'de bu kale ile birlikte çevredeki diğer haçlı kalelerini de ele geçirdi. Suriye'nin XVI. yy.da osmanlı eyaleti haline gelmesiyle imparatorluk idaresine girdi. (M)

CİSSA i. Oldukça büyük boylu ötücü kuş. Tüyleri yeşil ve sarı, kanatlarının üstü kırmızı bezekli, gagası ve ayakları kırmızı, başı tepeliklidir. (İndo-Malezya'da yaşayan *cissa* saksağanına çok yakındır; tüylerinin rengi mevsime göre değişir. Kargagillerden.) [Bk. KUŞLAR *levhası* IV]. (L)

CİSSAMPELOS i. (yun. *kissos,* sarmaşık ve *ampelos,* asma). Asmaya benzeyen dik ve tırmanıcı ağaççık. Dünyanın tropik bölgelerinde yetişir. Yapışkan sıvılı bir bitkidir. *(Menispermaceae* familyasından.) [L]

CİSSUS i. Tropik bölgelerde yetişen sarmaşık. Yabanî asmaya yakın bir bitkidir. (Asmagillerden.) [L]

CİSTA i. (lat. k.) [yun. *kisthos*]. Eskiçağda dinî amaçlarla kullanılan sepet: *Mistik cista* ‖ Bronzdan kasa; para çantası. ‖ Oylamada kullanılan vazo.

— ANSİKL. Önceleri *cista*'lar, içinde süs malzemesi ve kutsal eşyanın saklandığı çantalar, daha geniş anlamda, sepetlerdi. Mistik cista'lar, âyinlerde, Dionysos, Kybele, Demeter şenliklerinde taşınır ve içindeki eşyayı yalnızca ermiş kimseler bilirdi. Tahtadan veya sazdan yapılan yunan cista'ları, ancak vazo resimlerinde görülür. İtalya'da, üzeri bronz ve gümüş plakalarla kaplı kutular, daha çok dikdörtgen, oval, çoğu zaman silindir biçiminde bronzdan, kapaklı çekmeceler halinde cista'lar bulundu. Çekiçle işlenmiş madenden yapılmış olan kordonlu cista'lar Orta Avrupa ve Po vâdisinde bulundu. En güzelleri Praeneste'den gelenlerdir (M.Ö. IV. ve III. yy.lar). Bunların kapaklarındaki tutamaklara heykel biçimi verilir, gövdesine de mitolojik sahneler işlenirdi. En ünlüsü cista Ficoroni'dir (Roma, villa Giulia); bunun üzerinde Argonaut'ların Bebryk ülkesine gelişiyle Polydeukês'in, Poseidon'un oğlu dev Amykos ile döğüşü canlandırılmıştır. (L)

CİSTANTHERA i. Afrika'da yetişen ağaç. Kotibe denilen bir kereste verir. *(Eşanl.* NESOGORDONİA.) [İlmî adı: *Cistanthera papaverifera.* Ihlamurgillerden.] (L)

CİSTER i. Telleri elle çekilip bırakılarak ses veren, dibi düz, sapı oldukça uzun, çifter madenî telli çalgı. Daha çok XVI. ve XVII. yy.larda kullanıldı. (L)

CİSTİCOLA i. Çok küçük ötleğen kuşu. Tüyleri çizgili esmer, kuyruğu kısadır. Eski Dünya'nın sıcak bölgelerinde yaşar. (Afrika'da yaşayan türleri de çoktur. Bunlardan *Cisticola juncidis,* Akdeniz bölgesine kadar gelir. Ötleğengillerden.) [L]

CİSTOPHORUS i. Bk. KİSTOPHOROS.

CİTÉ adası, Fransa'da Sen nehrinde ada; Paris'in ortasında, IV. idare çevresinde. (L)

CİTEAUX, Fransa'da Saint-Nicolas-les-Citeaux (Côte d'Or) komününde köy, aynı adlı ormanın merkezinde; 145 nüf. Köy, 1008'de Aziz Robert tarafından kurulan manastırın yerindedir. XVIII. yy.da onarılan manastır binaları uzun süre cezaevi olarak kullanıldı. Bu manastırdan gelme tezhipli elyazmaları bugün Dijon kitaplığında muhafaza edilmektedir. Bu elyazmalarında XII. yy.dan kalma, Citeaux üslûbunda çok güzel minyatür örnekleri vardır. (Etienne Harding'in İncil'i, Aziz Hieronymus'un açımlamaları, Citeaux ölüler listesi.) [L]

CİTELLUS. i. Bk. TARLA SİNCABI.

CİTHAREXYLUM i. Ağaççık türü. Tropikal Amerika'da yetişir. Kerestesi bazen müzik âletleri yapımında kullanılır. (Mineçiçeğigillerden.) [L]

CİTHARİNUS i. Afrika tatlı sularında yaşayan kemikli balık; karaksgillerin diğer türlerinin aksine bunun dişleri çok küçüktür ve otla beslenir. (L)

CİTHARUS i. Kemikli balık. (Yanyüzergillerden.)

— ANSİKL. *Citharus* yassı gövdeli bir balıktır. Boyu 30 sm'yi bulur. Üst gözü alttakinden biraz ileridedir. Dişleri 1-2 sıra üzerine dizilidir ve eşit değildir. Sularımızda *Citharus citharus* ve *C. megastoma* türleri bulunur. (M)

CİTORİO (MONTE), lat. **mons Citorius,** Roma'da tepe, Campus Martius ve Pant-

Foto. Anderson-Giraudon, Roubier, Meurisse (LAROUSSE)

heon yakınında. Bugün bu tepede İtalyan Millet Meclisi sarayı vardır. (L)

CİTRİNE (sir Walter MCLENNAN), **Citrine of Wembley** baronu, ingiliz sendikacısı (Liverpool 1887), *Daily Herald*'ın yöneticisi ve çağdaş ingiliz sendikacılığının en seçkin kişilerinden biri. (L)

CİTROËN (André), fransız mühendis ve sanayicisi (Paris 1878-ay.y. 1935). Ecole Polytechnique'i bitirdi. Genç yaşta iş hayatına atıldı. Paris'te, patentini Polonya'dan satın aldığı, çift helezonî dişli yapan küçük bir fabrika kurdu. 1908'de onunla işbirliği yapan Mors şirketinin yıllık yapımı 125 otomobilden 1 200'e yükseldi. Birinci Dünya savaşının başında Citroën, günde 20 000 obüs mermisi yapabilecek güçte bir cephane fabrikası kurmayı teklif etti. 1915'te hükûmetle anlaştıktan 6 hafta sonra fabrikasını kurdu ve günde 55 000 mermi yapmağa başladı. Daha sonra Citroën, fabrikasını seri halde halk tipi araba yapabilecek duruma getirdi. 1919'da A tipinde ilk 10 CV'ler yapıldı, 1922'deyse ilk 5CV yapıldı. 1935'te Citroën önden çekişli ilk arabasını piyasaya çıkardı. Otomobilciler bu cüretli buluşu 23 yıl desteklediler. Sonraları bazı malî güçlüklerle karşılaşan şirket, Michelin şirketiyle birleşti. 1967'de, alman firması NSU-Motorenwerke AG ile yeni bir şirket kurdu ve M. Berliet şirketinin kontrolunu ele aldı. (L)

CİTROPSİS i. (yun. *kitron*, limon ve *opsis*, görünüş). Portakal ağacına benzeyen bitki. Tropik Afrika'da yetişir. Fakat turunçgilleri ıslah amacıyle yalnız anaç olarak veya melezleme için kullanılır. (L)

CİTRULLUS i. Ebucehil karpuzunun *(Citrullus colocynthis)* ve karpuzun *(C. vulgaris)* cins adı. [Kabakgillerden.] (L)

CİTRUS i. (lat. k.). Turunçgillerin ilmî cins adı.

— ANSİKL. *Citrus* cinsi çoğu dikenli ağaç veya ağaçcıkları içine alır. Citrus'ların çoğunluğu, dünyanın sıcak bölgelerinde yetişir, bununla beraber birçok türü ılıman bölgelerde de yaygındır. Akdeniz bölgesinde bahçelerde, kıştan korunması gereken bölgelerde ise kasalar içinde yetiştirilir. Meyveleri yeşilken acıdır, likör yapımında veya bazı yemeklere çeşni vermekte kullanılır. (Bk. LİMON.) [L]

CİTTADELLA, İtalya'da şehir, Veneto'da (Padova ili), Brenta vâdisinde; 14 900 nüf. Ortaçağ'ın bu tahkimli şehri, sur çemberini muhafaza etmiştir. Ticaret merkezi. (L)

CİTTA Dİ CASTELLO, İtalya'da şehir, Umbria'da (Perugia ili), Tiber kıyısında; 36 300 nüf. XV. yy.dan kalma katedral (gümüş kabartmalı mihrabönü); belediye sarayı (XIV. yy). Citta di Castello, Romalıların eski *Tifernum* şehridir. VI. yy.da lombard kralı Totila tarafından yıkıldı; sonra yeniden kuruldu. XV. yy.da şehir Vitelli'lerin yurtluk'u oldu; Vitelli'ler şehri güzelleştirdiler. Piero Della Francesca ve Signorelli burada çalıştılar. (L)

CİTTA NOTABİLE. Bk. CİTTA VECCHİA.

CİTTANOVA, İtalya'da komün, Calabria'da (Reggio ili), Aspromonte'nin kuzey eteğinde; 13 100 nüf. Güç işlenen topraklar. Tarım makineleri. (L)

CİTTA VECCHİA veya **CİTTA NOTABİLE** veya **NOTABİLE,** malta dilinde **Mdina,** Malta adasında şehir, La Valletta'nın batısında; bir kısmı Hıristiyanlık öncesinden kalma yeraltı mezarları ve Romalılar zamanından kalma kalıntılar. XVII. yy. sonundan kalma katedral. Saray. (L)

CİU-CİTSU i. Bk. JİU-JİTSU.

CİUDAD i. («site» anlamına isp. k.). Eskiden İspanya'da birinci derecede şehirlere verilen ad. Her *ciudad*'ın kendine has adlî yetkileri vardı (bu yetki *villa*'larda yoktu). Günümüzde bütün şehirlere ciudad denir. (L)

CİUDAD BOLİVAR, Venezuela'da şehir, Bolivar eyaletinin merkezi. Orinoco kıyısında; 98 000 nüf. 1760'a doğru nehrin daraldığı ve kayaların seferi engellediği yerde kurulan ve 1864'e kadar *Angostura* adını taşıyan şehir And ve Llanos bölgelerinin denize açıldığı bir liman oldu; aynı zamanda da Guyana altın yataklarına giden yolun hareket noktasıydı. XIX. yy.da gerilerken demir yataklarının işletilmesiyle yeniden kalkındı. Deniz kaplumbağası avcılığı. (L)

CİUDAD DE VALLES, Meksika'da (San Luis Potosi eyaleti) şehir, Mexico'nun kuzeyinde; 7 300 nüf. (L)

CİUDAD DE VİCTORİA, Meksika'da şehir. Bk. DURANGO.

CİUDADELA, İspanya'da şehir, Minorca'nın batı kıyısında; 12 200 nüf. Adanın eski merkezi. Küçük ticaret limanı. XIV.-XV. yy.dan kalma gotik üslûbunda katedral. (L)

CİUDAD GUAYANA, Venezuela'da şehir, San Felipe ve Puerto Ordaz'ın birleşmesiyle meydana geldi; Orinoco ve rio Caroni'nin birleştikleri yerde; 85 000 nüf. Sanayi (çelik fabrikaları) merkezi. (L)

CİUDAD JUAREZ, esk. **Paso del Norte,** Meksika'da (Chihuahua eyaleti) şehir, rio Bravo kıyısında, A.B.D. sınırında, El Paso'nun karşısında; 385 100 nüf. Hızla kalkınan bu sınır şehri, A.B.D. ile alışverişi bakımından önemlidir. Damıtma evleri. (L)

CİUDAD MADERO, esk. **Villa de Cecilia,** Meksika'da (Tamaulipas eyaleti) şehir, Tampico'nun kuzeyinde; 41 100 nüf. Petrol çıkarılması ve arıtılması. (L)

CİUDAD OBREGON, Meksika'da (Sonora eyaleti) şehir, Yaqui ovasında; 31 000 nüf. Tarım merkezi. Bölgede bakır madenleri. (L)

CİUDAD REAL, İspanya'da şehir, Castilla la Nueva'da, il idare merkezi; Guadiana ile kolu Jabalon arasındaki ovada; 38 900 nüf. Eski surlarından yalnız Puerta de Toledo kalmıştır (XVI. yy.); bu, İspanya tekrar hıristiyanların eline geçtikten sonra orada kalan müslümanların yarattığı göz kamaştırıcı bir askerî mimarî eseridir. Gotik üslûbunda katedral (XVI. yy.) ve San Pedro kilisesi (XV. yy.). Sebastiani kumandasındaki Fransızlar, İspanyolları burada yendiler (27 mart 1809).

Şehrin yakınındaki *Alarcos*'ta El Mansur, Castilla kralı Alfonso VIII'i yendi (1195). — *Ciudad Real ili*, 591 100 nüf. Çok geniştir, Guadiana'nın yukarı havzasına tekabül eder. Nüfus yoğunluğu özellikle maden işletmeciliğine bağlıdır; maden işletmeciliği güneyde iyice gelişti ve sanayinin doğmasına yol açtı (Almaden'de civa, Puertollano'da maden kömürü). İl, doğuda Manche ovasının büyük bir bölümünü içine alır; her yanında yapılan tahıl tarımına bazı özel tarımlar da eklenir: Socuellamos ve Valdepenas arasında bağcılık; Ciudad Real ve Daimiel'e doğru zeytinlikler. (L)

CİUDAD REAL (Alvaro GOMEZ DE). Bk. GOMEZ.

CİUDAD RODRİGO, İspanya'da (Salamanca ili) şehir, Sierra de Gata'nın kuzeyinde; 13 000 nüf. Şehir surlarla (XII. yy.) çevrilidir, XIV. yy.dan kalma bir şato ile birçok anıtı muhafaza eder. Kısmen roman üslûbunda (XII. ve XIII. yy) olan katedralinin XVI. yy.dan kalma gotik üslûbunda bir merkez absidi vardır. Roman üslûbunda San Andrés kilisesi; XVI. yy.dan kalma belediye binası.

— Tar. 1810'da Fransızların eline geçen şehir, 1812'de Wellington kumandasındaki ingiliz-portekiz birlikleri tarafından geri alındı. (L)

CİUDAD TRUJİLLO veya **TRUJİLLO,** Dominik cumhuriyetinin başkenti **Santo Domingo**'nun 1936-1962 yılları arasındaki adı, adanın güney kıyısında; 477 800 nüf. 1496'da kurulan şehirde XVI. yy.dan kalma bir katedral ve kiliseler vardır; 1930 siklonundan zarar görmüştür. Ticaret ve idare merkezi; Dominik cumhuriyetinin ithalâtının üçte ikisi buradaki limandan yapılır, şeker ve kakao ihraç edilir. Besin sanayii (şeker, bira, çikolata fabrikaları; damıtma evleri). Şehir 1961'de yeniden eski adını (Santo Domingo) aldı. 1964 Nisanında burada anayasa taraftarlarıyle ordunun sağcı birlikleri arasında önemli çarpışmalar oldu. (L)

CİUDAD VİCTORİA, Meksik'da şehir, Tamaulipas eyaletinin merkezi, Doğu Sierra Madre'nin eteğinde; 55 000 nüf. Ticaret ve madencilik (kurşun, gümüş, altın) merkezi. (L)

CİUFAGNİ (Bernardo), italyan heykeltıraşı (Floransa 1381-ay.y. 1457). Floransa katedralinin ön yüzünü süsleyen eserlerinden bazıları özellikle anılmağa değer: *Bir Melek* (1408), *Aziz Matta* (1410-1415), *Yeşu* (1413), *Aziz Stephanus* (1420), *Eş'iya* (1427), *Davud* (1433) [katedralin sağ taraftaki sahını]. Eserinin göze çarpan özelliği, natüralizm ve bireycililiktir. Ciufagni, Sigismondo Malatesta tarafından Rimini'ye çağırıldı (1447) ve orada Malatesta tapınağında *San Sigismondo anıtını* yaptı. (L)

CİVA veya **CIVA** i. (fars. *cîve*). Normal ısıda sıvı halinde bulunan gümüş renkli maden: *Bir gün kendisi defineyi bulursa veya Aristidi Efendi hakikaten cıvayı altın yaparsa...* (A.H. Tanpınar). || *Gümüşlü civa*, tabiî gümüş malgaması. || *Argo*. Hiç kullanılmamış, yepyeni.

CİUDAD TRUJİLLO
başkan Trujillo'nun anıtı

— DEY. *Civa gibi*, çok hareketli, yerinde duramayan, ele avuca sığmaz: *Fenerin yağmurla karışık içi cıva gibi kaynayan ışık başağını önce direksiyon tarafına yöneltim* (R.H. Karay).

— Sim. (Bk. ANSİKL.) || *Civa prensibi*, civanın ağır madenlerde, özellikle civalı topraklardaki altın ve gümüş içinde bulunacağını kabul eden hipotez. (Bu prensipten hareket eden simyacılar, civa tuzlarını veren pek çok bileşim yapmayı başardılar.)

— ANSİKL. Sim. *Civa*, atom numarası 80 ve atom ağırlığı $Hg=200{,}61$ olan kimyasal elementtir. Çok eski çağlardan beri bilinen civayı Yunanlılar, Peloponnesos savaşı sırasında bazı alaşımların üretiminde kullandılar. Ortaçağ simyacıları, bütün madenlerin temel maddesi olarak kabul ettikleri civaya ayrı bir önem verirlerdi.

Beyaz ve çok parlak olan civa, âdi sıcaklıkta sıvı halde bulunan tek madendir. —39°C'de katılaşır ve gümüşe benzer bir görünüm kazanır. Kaynama noktası 357° C'dir. Yalnız sıcakta değil, soğukta bile çok zehirli olan buharlar çıkarır. Bir sıvı için olağanüstü sayılan yoğunluğu (13,6) çok fazla ve direnci oldukça yüksektir. Altın, gümüş, kurşun ve alkali madenleri kolayca çözerek malgama adı verilen alaşımları yapar. Cinsine göre az veya çok dayanıklı olan bu alaşımlar, sıcaklık etkisiyle, civayı açıkta bırakarak ayrışır.

Havanın etkisine bırakılan civa, üstü kursunî renkte civa-I oksit (Hg_2O) tabakasıyle kaplanarak, yavaş yavaş oksitlenir. 350° C'de oksitlenme daha hızlı olur ve yüzeyde kırmızı renkli civa-II oksit (HgO) tabakası meydana gelir. Ne var ki, çok kararlı olmayan bu oksit, daha yüksek sıcaklıkta çözünür. Lavoisier, havanın analizini yaparken bu iki özellikten yararlanmıştır.

Civa, soğukta klordan, sıcakta kükürtten etkilenir; derişik sülfürik asit ve nitrik asidi ayrıştırır. Civanın başlıca filizi, İspanya'daki Almaden ve Yugoslavya'daki İdrija bölgelerinde çok bol bulunan zencefre Hg S'dir.

Civa, çeşitli âletlerin yapımında kullanılır: termometreler, barometreler, vakum tulumbaları, civa buharlı lambalar ve redresörler. Ayrıca, aynaların sırlanmasında, altın ve gümüş üretiminde, tıpta tedavi maddesi olarak civadan yararlanılır.

● *Civa bileşikleri*. Civa, civa-I bileşiklerinde tek değerli, civa-II bileşiklerinde çift değerlidir.

Siyah renkteki *civa-I oksit* Hg_2O, potasyum hidroksidin civa-I sülfata etkimesiyle elde edilir; bu oksit de kolayca civa ve *civa-II oksit* halinde ayrışır. HgO formülündeki civa-II oksit, sıcakta hazırlandığı zaman (civanın yükseltgenmesi veya civa-II nitratın kavrulması) kırmızı billûr tanecikleri görünümündedir; buna karşılık soğukta nemli yolla, meselâ bir civa-II tuzuna potasyum hidroksit etki ettirilerek hazırlanırsa, şekilsiz, sarı bir toz görünümünde olur. Civa-II oksit, 400°C'ye doğru civa ve oksijen vererek çözünür. *Civa-I klorür* veya *kalomel HgCl* (veya buhar yoğunluğuna göre Hg_2Cl_2), sodyum klorürün civa-I nitrata etkimesiyle elde edilir. Bu bileşik süblimleşebilen, suda ve alkolde çözünmiyen, ışık etkisiyle yavaş yavaş ayrışan, al-

Foto. Viollet (LAROUSSE)

kali klorürler etkisiyle civa-II klorür haline dönüşebilen renksiz billûrlar halindedir. *Civa-II klorür* veya *aşındırıcı süblime,* $HgCl_2$, ısıtılmış civa üstüne klorun etkimesiyle elde edilir. Renksiz billûrlar halinde bulunan, kolayca süblimleşen, suda ve alkolde çözünen, aşırı derecede zehirli bir maddedir.

Civa-I iyodür HgI yeşil, *civa-II iyodür* HgI_2 kırmızıdır; ancak ısıtılınca sarıya dönüşür. *Civa-II sülfür* HgS, tabiî veya sunî zencefredir. Güzel kırmızı renkte olan bu bileşik, boyacılıkta ve kırmızı balmumu yapımında kullanılır.

Sülfürik asidin civaya etkimesiyle elde edilen *civa-I sülfat* Hg_2SO_4, bazı pillerde kullanılır. *Civa-II sülfat* $HgSO_4$, beyaz iğneler halindedir.

Su etkisiyle ayrışarak sarı renkte bazik bir tuz verir (madensel türbit).

Civanın nitrik asit ve alkolle olaya girmesiyle elde edilen *civa fülminat* $Hg(CNO)_2$, çarpma veya vurma sonucu patlayan beyaz billûrlar meydana getirir; bunun için, patlayıcı maddelerde ateşleyici olarak kullanılır.

cixius

● *Civa tuzlarının özellikleri.* Civanın yarısız tuzları renksizdir, ancak olaya giren asit renkli olursa durum değişir. Civa-I tuzları alkalilerle siyah bir oksit çökeltisi verir; alkali klorürlerle ise, amonyak etkisiyle esmerleşen beyaz bir kalomel çökeltisi meydana gelir. Civa-II tuzları, potasyum hidroksitle sarı bir çökelti, kükürtlü hidrojenle de, önce sarı, daha sonra esmer bir renk alan beyaz bir çökelti verir.

● *Organik bileşikler.* Civa, alifatik veya aromatik köklerle basit (R_2Hg) veya karma (RHg Cl, RHgOH), madensel organik bileşikler verir.

René CLAİR

Basit olanlar, halojenli türevlerin sodyum malgamasıyle olaya girmesinden meydana gelir. Çok zehirli, kolayca alevlenmeyen, katı veya sıvı halde kararlı maddeler olan *civa-etil* $(C_2H_5)_2Hg$, *-metil* $(CH_3)_2Hg$, *-fenil* $(C_6H_5)_2$ Hg v.b. bu yoldan elde edilir. Civa-etil veya civa-fenil'in klorür ve iyodürleri, halojenlerin civa-etil, -fenil üstüne doğrudan doğruya etkimesiyle hazırlanır. Benzenli bileşiklerin ayrıca civa asetatın katalizör etkisiyle doğrudan doğruya civa-fenil asetat CH_3—CO_2—Hg—C_6H_5 gibi bileşikler vermek özelliği vardır. Benzen çekirdeğinin başlıca özelliği olan bu tepkimeye «merkürasyon» denir.

— Eczc. Civanın tedavi edici özelliği çok eski çağlardan beri bilinir. Yeni civa türevlerinin bulunmasıyle, bu elementin ve bileşiklerinin uygulama alanı gittikçe genişlemiştir. Civa tıpta, madenî civa, inorganik tuzlar ve organik türevler halinde kullanılır. «Söndürülmüş», yani çok küçük damlacıklar halinde bölünerek çeşitli yağlı maddeler içine dağıtılmış civa, şırınga edilebilen «kurşunî yağ»ı veya eskiden frengi tedavisinde kullanılan civa merhemini meydana getirir. Civalı merhemler (veya «Napoli merhemi», «kurşunî merhem»), bitlenmeye karşı kullanılır.

Kuvvetli bir antiseptik olan suda çözünen civa-II klorür veya süblime, eskiden frengi tedavisinde kullanıldığı halde, çok zehirli ve yakıcı olduğu için bugün hemen hiç kullanılmaz. Hafif dozda safra söktürücü, daha yüksek dozda (0,5 g), bağırsaklarda değişik tahrişlere yol açan müshil özelliği gösteren civa-I klorür veya kalomel az zehirlidir; merhem halinde de kullanılabilir.

Civa-II iyodür, bileşik halinde (iyodomerkürat), Gibert şurubunun (kan temizleyici ve frengiye karşı) etken maddesidir.

Civa oksitleri, özellikle nemli yolla elde edilen sarı oksit, daha çok göz hastalıklarında kullanılan birçok antiseptik merhemin bileşimine girer.

Diğer civa tuzları (civa-I iyodür, nitratlar v.b.) bugün artık kullanılmıyor.

Civanın organik türevleri arasında en çok kullanılanı (frengiye karşı) 0,01 gr'lık dozlarda damara şırınga edilen civa siyanürdür.

civelek asker

Son zamanlarda tedavi alanında, az zehirli iki civalı madde grubu daha kullanılmağa başlandı; sidik söktürücüler ve antiseptik organik bileşikler.

Sidik söktürücüler, özellikle ağız yoluyle etkilidir. Bu grup içinde en çok bilinenler merküderamit ve sodyum merkaptomerindir. Antiseptik olarak kullanılan organik civa bileşikleri içinde en yaygını sodyum merküressein'dir. Sodyum merkürotiyolat ile merkürobütol gibi diğer antiseptik türevlerin boyama özelliği yoktur.

— Foto. *Civa tuzları,* özellikle civa-II iyodür ve klorür, fotoğrafçılıkta, görüntüyü kuvvetlendirme banyolarının bileşimine girer.

— Metalürji. Bütün *civa* metalürjisi, oldukça düşük sıcaklıkta kaynayan madenin uçuculuğuna ve 400°C'den itibaren civa ve oksijen halinde ayrışan oksidinin kararsızlığına dayanır.

Civanın başlıca filizi olan civa sülfür veya zencefre, hava etkisiyle, $HgS + O_2 \rightarrow Hg + SO_2$ tepkimesine göre kavrulur. Olay sonucu, buhar halinde kükürt dioksit ve civa elde edilir; sonradan civa yoğunlaştırılır.

Civa yönünden zengin maden filizleri, demir veya kireçle

$$HgS + Fe \rightarrow Hg + FeS;$$
$$4HgS + 4CaO \rightarrow 4Hg + CaSO_4 + 3CaS$$

tepkimelerine göre ayrıştırılır.

Buhar halinde açığa çıkan civa sonradan yoğunlaştırılır. Maden filizi elle ayıklanır. Tozlar toplanarak döner alevli fırınlarda işlenir. Fırından çıkan gazlar, çeşitli biçimlerdeki yoğunlaştırma cihazlarına gönderilir. Civa buharı kaçmasını önlemek için, fırınlar ve yoğunlaştırma cihazları sıkı sıkıya kapatılır.

● *Uygulama alanları.* Yoğunluğun fazla olması ve sıvı haldeyken elektriği ve ısıyı iyi iletmesi yüzünden civa, saf halde, elektrik tesisatlarında ve fizik âletlerinde (kontaktörler, redresörler, manometreler) kullanılır. Dökümcülükte balmumu yerine, üstü bir kabuk tabakası bağlayarak —50°C'de katılaşan civa kullanmakla, ateşe dayanıklı kalıplar hazırlanabilir. Katı hale gelen civa, yeniden çevre sıcaklığında ısıtılsa bile döküm izleri kaybolmaz. Gümüş ve altın metalürjisinde, maden filizlerinin malgamalanması için belli bir miktar civa gerekir. Ayrıca, kimya sanayiinde de bazı maddelerin (boyarmaddeler, civa fülminat) yapımında civadan yararlanılır. Civanın, «malgama» adı verilen çeşitli alaşımları da çok değişik alanlarda uygulanır: gümüş malgaması diş dolgularında, çinko malgaması elektrik pillerinde, bakır malgaması madenî macun yapımında kullanılır. Kalay ve altın malgamaları ise eskiden, aynalara sır çekmekte ve yaldızlama işlerinde kullanılırdı.

— Opt. Bir elektrik alanının etkisine bırakılan civa buharı, çoğu zaman ışık kaynağı olarak kullanılır; flüoresan maddelerle sıvanmış boşalma tüpleri, aydınlatma aracı olarak çok yaygındır. Civanın 198 izotopuyle tek renkli ışınımlar elde edilir.

— Sim. *Civa,* simyacılar tarafından, bütün madenlerin bileşiminde bulunan temel madde olarak nitelenirdi. Ayrıca civanın ancak bir dış etken yardımıyle açığa çıkan, ergiyebilme, yumuşama, uçuculuk v.b. gibi birtakım gizli özellikleri olduğu sanılırdı.

● *Tarih.* Fenikelilerden kalan yaldızlı bakır veya gümüş üstüne eserlere bakılırsa, *civa* yataklarının çok eski çağlardan beri bilindiği anlaşılır. Bu yataklardan bazıları Yunanlılar, daha sonra Romalılar, Ortaçağda (özellikle Almaden yatağı) ise Araplar tarafından işletilmiştir.

Aristoteles'in öğrencisi Teophrastos (M.Ö. III. yy.), «Taşlar Üstüne İnceleme» adlı eserinde civa için, en çok kullanılan maden filizi olduğunu anlatmak üzere «kenabar» terimini kullanır. Roma'da ise, ihtiyar Plinius ile Vitruvius, eserlerinde civadan, *minium* diye söz ederler. Daha sonraları civaya, gümüşe benzediği için «oynak gümüş» ve «akıcı gümüş» gibi adlar verildi.

Karl V'in XV. ve XVI. yy.larda Fugger ailesinin yönetimine bıraktığı Almaden madenleri yoğun bir şekilde işletilmeğe başlandı. Aşağı yukarı aynı tarihlerde (XV. yy) Almaden kadar zengin olmayan İdrija maden yatakları bulundu (Krain). Bugün, civa üretiminde başta gelen üreticiler İspanya ve İtalya'dır (dünya üretiminin üçte biri ile yarısı arasında üretim). Bu devletleri, A.B.D., Yugoslavya, Meksika ve Japonya izler. Türkiye de, gittikçe artan civa üretimiyle, adı geçen ülkeler arasında önemli bir yer almağa adaydır.

— Toksikol. *Civa* etkisiyle şiddetli zehirlenmeler, çoğu zaman kanlı kusma, ishal, ağır böbrek iltihabı şeklinde kendini gösterir. Bu zehirlenmeye karşı albüminli su, sodyum sülfoksilat formaldehit (bu madde civa-II tuzlarını, fazla zehirli olmayan civa-I tuzları haline getiren bir indirgendir) ve dimerkaprol* kullanılır. Daha çok karşılaşılan müzmin zehirlenme, sindirim bozuklukları (iştahsızlık, hazımsızlık, aralıklı ishaller), ağız mukozası iltihabı, sinir titremeleri ve çoğu zaman böbrek hastalıklarıyle ortaya çıkar.

◆ **Civalı** sıf. Bileşiminde civa bulunan maden filizleri için söylenir. ‖ *Civalı toprak,* başka madenlerin temel maddesi olarak kabul edilen civa. (L)

CİVA (Joanni), XVIII. yy.da yaşamış italyan matematikçisi ve iktisatçısı. *De Renumanci Quoad Fini Potuit Geometrice Tractata* (Geometri Kaidelerinin İktisada Uygulanışı) [Mantova 1711] adlı eserinde matematiği ilk defa iktisada uygulamıştır. (L)

CİVAN sıf. (fars. *cevān* veya *cüvān*). Genç ve yakışıklı olan: *Civan dilber kiminsin sen* (Karacaoğlan). ‖ **i.** Yakışıklı genç erkek veya kadın: *Yenice bir civan sevdim* (halk türküsü). *Henüz yirmi dört yaşında bir civan idi* (Cevdet Paşa).

— *Esk. Civan-baht,* bahtiyar, mutlu.

◆ **Civanan** çoğl. i. *Esk.* Gençler.

◆ **Civanane** zf. *Esk.* Genç olana yakışacak şekilde.

◆ **Civanım** ünl. *Tekl.* Hitap sözü: *Civanım bir haftada o kadar göreceğim geldi ki sorma* (Ahmed Rasim).

◆ **Civanî** i. Gençlik: *Nedîm, o şi'rimizin çehre-i civânîsî* (Tevfik Fikret).

◆ **Civanlık** i. Genç ve yakışıklı olma hali. (M)

CİVAN (Lavtacı Jivanis). Bk. CIVAN EFENDİ.

CİVANKAŞI bls. i. Fildişi oyma ve kakmalarda paralelkenar şeklindeki parçalarla yapılan zigzag işleme. ‖ Bir oya ve işleme motifinin adı. (M)

CİVANMERT bls. sıf. ve i. (fars. *cevān,* genç, yiğit ve *merd,* kişi'den *civânmerd).* Yiğit, cesur. ‖ Âlicenap, yüce gönüllü: *İstanbul'un fethinden beri, gayrimüslimlerin mazhar bulundukları bu imtiyazat-ı vâsia milletimizin dinen ve siyaseten dünyanın en müsaadekâr ve civanmert bir milleti olduğunu ispat eder en bariz delildir* (Atatürk).

◆ **Civanmerdan** çoğl. bls. i. *Esk.* Civanmertler: *Civanmerdan-ı milletle hazer gavgadan ey bîdâd ! Erir şemşir-i zulmün ateş-i hûn-ı hamiyyetten* (Namık Kemal).

◆ **Civanmerdane** zf. *Esk.* Âlicenaplıkla, yüce gönüllülükle.

◆ **Civanmerdî** i. Âlicenaplık, yüce gönüllülük.

◆ **Civanmertlik** bls. i. Âlicenaplık, yüce gönüllülük: *Her türlü insaniyet, civanmertlik, hakşinaslık düsturlarından azade...* (Yahya Kemal). [M]

CİVANPERÇEMİ. Bk. ACHILLEA.

CİVANŞİR, sasanî hükümdarı (VII. yy.). 627 Yılında Kubad II'nin öldürülmesi üzerine, Ardeşir III ve Hüsrev III'ten sonra şah oldu. Sasanî imparatorluğu tarihinde önemli bir yeri olmadığından hakkında fazla bilgi yoktur. (M)

CİVANŞİR, azerbaycanlı yazar. Bk. KALEBEĞİ (Mirza Cemal).

CİVANŞİR'LER, Azerbaycan'da Türkmen boyu. Derbent ve Karabağ bölgelerinde bulunan Civanşîr'ler 32 oymaktan ibaretti. Karabağ beylerbeyliğine bağlı sancak halindeydiler. İçlerinde şiî de bulunmasına rağmen aslında şafi'î mezhebindendiler. Revan valisi emîr Güne Hanın Şahsevenleri, Karabağ bölgesine yerleştirmek istemesi üzerine ayaklandılar. Hüdaferin köprüsünde emîr Güne'yi yendiler. Osmanlılarla da arası bo-

Foto. Michaelides-Rapho (LAROUSSE)

zuk olan Civanşîr'leri, Murad IV cezalandırarak bölgedeki hâkimiyetlerini sarstı. (M)

CİVAR i. (ar. *civār*). Yöre, yakın yer: *Evvelâ aklıma, civar köşklerde oturan bazı arkadaşlarım geldi* (R.N. Güntekin). *Civar meyhanelerden birisinde akşamcılık ediyor, gece geç vakit eve dönüyordum* (A.H. Tanpınar). ‖ Yakın, dolaylarında: *Saat on civarında...*

— Mat. *Bir a noktasının civarı*, lineer bir cümle içinde (bir doğrunun noktaları, reel sayılar), bu noktayı kapsayan açık doğru parçası; daha genel olarak böyle bir doğru parçasını kapsayan alt cümle. ‖ *Topolojik bir uzayın bir elemanının civarı*, bu elemanı kapsayan açığa denir.

— ANSİKL. Lineer bir cümle içinde $b<a<c$ olmak üzere bütün açık $]b, c[$ doğru parçaları, a noktasının bir civarıdır, $]b, c['$yi kapsayan bütün alt cümleler de aynı şekilde a'nın bir civarıdır. Tersine olarak, bir civar verildiğine göre, bu civar içinde bulunan bir civar düşünmek daima mümkündür.

$x = x_0$ için sürekli bir $y = f(x)$ fonksiyonu, $f(x_0)$'ın her civarına, x_0 bir civarının karşılık olduğu söylenerek karakterize edilebilir. Bir açık, elemanlarından her biri için bir civardır. İki civarın arakesiti yine bir civardır; iki civarın birleşimi de bir civar olur.

◆ **Civarî** sıf. *Esk.* Çevre ile ilgili.

◆ **Civariyet** i. *Esk.* Yakınlık. (ML)

CİVATA i. Bk. CIVATA.

CİVCİV i. (onomatope). Yumurtadan yeni çıkmış kümes hayvanı: *Ayaklarının dibinde iri, alacalı bir tavuk «gut, gut, gut» diye civcivlerini gezdiriyordu* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Civcivli** sıf. Hareketli: *Günün en civcivli saati.* ‖ Zorlu: *Millî cereyanların o en civcivli senelerinde...* (Yahya Kemal).

◆ **Civcivlik** i. Sekiz-on haftalık oluncaya kadar civcivlerin bakımına ayrılan kümes. (ML)

CİVELEK sıf. Canlı, neşeli, oynak. ‖ İ. Genç insan veya deve yavrusu.

— Teşk. tar. Yeniçeri ocağına yeni girmiş veya ocağa girmeye aday olan delikanlı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Yakışıklı gençlerden seçilen *civelekler*, aşçıbaşının yanında çalışırlardı. Başlarına çapraz sarıklı külâh geçirirler, kırmızı salta, mavi çakşır, kırmızı yemeni giyerler, sokağa çıkarken de yüzlerini peçe ile örterlerdi. Bunlardan başka toprağı olmayan ve başkasının hesabına çalışan çiftçiye de *civelek* adı verilir. (M)

CİVETTA, Dolomit'lerin en ünlü dağlarından biri (3 220 m), özellikle yüksekliği 1 000 m'yi aşan kuzeybatı yamacı ünlüdür; Solleder 1925'te 6. derece tırmanışların ilki sayılan tırmanışını bu yamaçtan yaptı; E. Comici ile G. Beneditti de 1931'de yine bu yamaçtan daha güç bir yolu takip ederek tırmandılar. (L)

CİVİLİS (Claudis), M.S. I. yy.da yaşamış batav şefi. Roma yurttaşı. Yardımcı bir birliğe komuta etti. Vespasianus'u tutar göründü (M.S. 69). Vitellius'un rakibiydi. Friesland'lıları, Germanya'nın bir bölümünü ve kendi milletini Roma'ya karşı ayaklandırdı. *Vetera*'daki (Xanten) roma ordugâhını güç durumda bıraktı, Ren nehri üstündeki roma donanmasını ele geçirdi ve nehrin kıyısındaki bütün kale ve illeri (Mainz ile Köln dışında) aldı. «Galya'nın ve Germanya'nın kurtarıcısı» adını aldı. Ama Vespasianus'un Galya'ya gönderdiği Cerealis bu batav kahramanını Ren nehrinin öbür kıyısına geçmeğe zorladı (M.S. 70). Her taraftaki milletler ona boyun eğiyordu. Civilis Batav'ların Romalılarla anlaşma yapmalarıyle yetinmeğe mecbur oldu. (L)

CİVİTACASTELLANA, İtalya'da komün, Lazio'da (Viterbo ili), Treia kıyısında; 14 000 nüf. Eski *Faleriae* kalıntıları üzerinde kurulan papalık devletleri kalesi. Önemli etrüsk medeniyeti merkezi. Civitacastellana'da birçok eski kalıntı, özellikle üzerinde Falisci'lerin yazıları bulunan pişirilmiş topraktan değerli tabletler bulundu. (L)

CİVİTANOVA MARCHE, İtalya'da komün, Marche'de (Macerata ili), Adriya denizi yakınında; 30 250 nüf. Deniz kıyısındaki mahallesi *Porto Civitanova* bir sayfiye yeridir. (L)

CİVİTAVECCHİA, İtalya'da şehir, Lazio'da (Viterbo ili), Tiren denizi kıyısında; 42 300 nüf. İkinci Dünya savaşı sırasında yıkılan bu liman yeniden kuruldu ve değiştirildi. Lazio ve Umbria'nın limanıdır; ama faaliyeti özellikle yolcu gemilerinin geliş gidişine ve Sardinya ile ticarete bağlıdır. Metalürji ve kimya sanayii.

— Tar. Şehir M.S. 106'ya doğru imparator Traianus'un villası çevresinde kuruldu (*Centum Cellae);* Ostia limanının kumla dolmasından sonra önem kazandı. Kral Totila yönetimindeki Gotlar tarafından yıkıldı, bizans generali Narses tarafından 553'te Gotlardan alındı. Civitavecchia, papalık devletlerinin limanıydı, planlarını Michelangelo yapmıştı; bir hisar tarafından korunuyordu; 1761'de papa Clemens XIII tarafından genişletildi; 1849-1870 yılları arasında bir fransız garnizonunun işgali altındaydı. (L)

CİVİTELLA DEL TRONTO, İtalya'da komün, Abruzzi'de (Teramo ili), Teramo'nun kuzeyinde; 8 300 nüf. Roberto Guiscardo, imparator Heinrich III'ü ve Bizanslıları burada yendi; papa Aziz Leo IX burada tutuklandı (1053). Komün, 1557'de Guise dükü, 1798'de general Duchesne, 1806'da Frigeville kumandasındaki fransızların, 1860-1861 yılları arasında da italyan birliklerinin kuşatmalarına karşı koydu. (L)

CİXİUS i. Sıçrayıcı küçük böcek. Kanatları saydamdır. Sıcak ve kumlu toprakları sever. (Eşkanatlılardan *cixiidae* familyasının örnek tipi.) [L]

CİYÂD çoğl. i. (ar. *ceyyid*, iyi, saf'tan, *ciyād*). *Esk.* İyi cins atlar. (M)

CİYADET i. (ar. *ciyādet*). *Esk.* İyilik, güzellik. ‖ Yenilik, tazelik. (M)

CİYAK CİYAK veya **CIYAK CIYAK** zf. [Genellikle *bağırmak* fiili ile]. Yüksek ve tiz bir sesle durmadan haykırmayı belirtir: *Çocukların en büyüğü, fakat en korkağı olan Nermin'i ciyak ciyak bağırttıktan sonra salıncaktan atladı* (R. N. Güntekin). [M]

CİZRE, Güneydoğu Anadolu'da (Mardin ili) ilçe merkezi, kasaba; 8 662 nüf. Dicle ırmağının sağ kıyısında; yüksl. 400 m. Dicle'nin bir büklümü (menderes) içinde; bu büklüm sapının aşınıp kesilmesi sonucunda batısındaki basık yayladan ayrılmıştır. Dicle'nin terk edilmiş eski çığırı bugün çoğunlukla tabanı kuru, yay biçiminde bir çukur alan halindedir. Tahıl tarımı. Küçükbaş hayvan üretimi. — *Cizre ilçesi*, 460 km², 19 367 nüf. Merkez ve Dicle bucakları içinde 27 köyü vardır.

— Tar. Kasabaya Araplar *Cezîret-i İbni Ömer* veya kısaca *Cezire* (ada) adını vermişlerdir. Kâtip Çelebi, *Cihannüma*'sında, ırmak taştığı zaman suların ikiye ayrılarak şehri ve kalesini kuşattığını, halkın şehre girip çıkmasının köprüler aracılığıyle yapıldığı için buraya *Cezire* denilmiş olduğunu söyler. Cizre'nin yerinde Eskiçağda Dicle üzerinden bir geçit yeri bulunuyordu. Ortaçağda Sasanîler tarafından burada bir taş köprü yapıldı. XIX. yy. sonlarına kadar bakımsız kalmakla beraber yine de kullanılmış olan bu köprü, sonraları büsbütün terk edildi. Karşıdan karşıya sallarla geçildi. Son yıllarda yeni bir köprü yapıldı. Ortaçağda Cizre'den Musul'a kayık ve keleklerle odun, bal, tereyağı, kuru meyve v.b. gönderilirdi. Fakat sonradan bu ticaret şehri önemini kaybetti. XX. yy. başlarında kasabanın nüfusu 10 000'i bulmuyor, evlerin kapladığı alan, bazalt taşından yapılmış surların ancak bir kısmını kapsıyordu. Birinci Dünya savaşından sonra çizilen sınırlara göre Cizre bir sınır beldesi durumuna geldi: Suriye'nin hudut karakolu (Divar), kasabanın hemen güneyinde bulunduğu gibi, Irak sınırı, yine son yıllarda yapılmış bir yolla, Silopi üzerinden 44 km uzaklıktadır. (M)

CİZVİT i. ve sıf. (*Jésus* [İsa] > fr. *jésuite*'ten). Aynı adlı tarikatın üyesi. Bk. CİZVİT TARİKATI.

— Mim. *Cizvit üslûbu*, XVII. yy.da genellikle cizvitlerin benimsediği dinî mimarî tarzı.

CLAİRAUT
Carmontelle tarafından
Cabinet des Estampes, Paris

Edouard CLAPARÈDE
(1873-1940)

— ANSİKL. Mim. *Cizvit üslûbu*'nun yayılmasını, İtalya'da bulunduğu sırada Gesu* üslûbunun etkisinde kalan P. Martellange (1569-1641) sağlamıştır. Fransa'ya döndüğünde, bu ülkede, dindeki yenileşmeye karşı olanların etkisini taşıyan dinî okullar yapılmaktaydı. P. Martellange, Derand, Liautaud ile Turmel ve Musmier gibi din adamlarının yardımıyle çeşitli illerde yapılacak şapellerin planlarını hazırladı. Gesu üslûbunun ilk tasarısı, ayakları arasına yan şapeller yerleştirilmiş tonozlu bir sahındı. Bu tasarı birçok kilisede kullanıldı; daha çok sayıda insanı barındırabilmesi için binalara, çoğunlukla tribünler eklendi (Eu, Rodez, Avignon ve Paris'teki Saint-Paul-Saint-Louis dinî okulları); cephelerde daha yumuşak bir plana bağlı kalındı; bununla beraber italyan okulundan esinlenmiş birçok yapı, eski düzene uygun olarak iki katlıdır, birinci kat ikinci kata bir çıkma veya bir kanatcıkla bağlanır. Öbürlerinde bazı değişiklikler görülür (Cambral, Laflèche şapelleri). Kilisenin (Saint-Paul-Saint-Louis) Saint-Gervais'ninkinden esinlenerek yapılan cephesi üç katlıdır. Dieppe ve Rennes şapellerinin kulelerle çerçevelenen cepheleri vardır. Rouenne'dakilerin kuleleri üzerinde kesmeli kubbecikler yer alır.

◆ **Cizvitlik** i. Cizvit'lerin ahlâkî, sosyal, dinî, sistemleri. (L)

CİZVİT tarikatı («İsa cemiyeti»). Tarikatın ilk çekirdeğini, İgnagio de Loyola'nın öncülüğü ile 15 ağustos 1534'te Notre-Dame de Montmartre kilisesinde toplanarak, yoksulluk ve bekâret andı içen, Filistin'e gitmeğe, gidilmezse Roma'da papanın hizmetine girmeğe söz veren belli sayıda öğrenci topluluğu teşkil etti (Bk. İGNAGİO DE LOYOLA). Yeni tarikatı Paulus III 27 eylül 1540 kararnamesi ile onayladı, sonradan a-ziz sayılan İgnagio 1541'de tarikatın ilk resmî lideri oldu.

Yönetmeliğe göre cizvitler, tarikata bağlı rahiplerdir; yoksulluk, bekâret ve itaat vaatlerinden gayrı, papaya bağlılık andı içerler. Tarikata girmek için hazırlık devresi iki yıl sürer. Daha sonra cizvit rahibi veya yardımcı rahip olarak birinci derece andını içerler. Öğrenim süresi sonunda papaz olmak isteyen rahip yardımcıları dinî ve dünyevî öğrenime devam eder, ancak uzun yıllar sonra papazlık rütbesini alarak resmen ant içerler. Yardımcı rahipler, ruhanî yardımcı olabilir. Öğrenim devresi sonunda papaz olan rahiplerin yüklendiği hemen bütün ödevler, rahip yardımcılarına verilebilir.

Tarikatın teşkilâtı sıkı bir hiyerarşiye ve çok kesin itaate dayanır. Âmirlerinin elinde cizvit «yaşlı bir adamın elindeki değnek» gibidir. Tarikatın başında bir lider bulunur. Tarikat bölgelere ayrılır. Taşra liderleri ile her bölgeden rektörlerin (bölge manastırları yöneticileri) seçtiği iki üye ile tarikatın en eski üyelerinden kurulu bir heyet, büyük lideri seçerler.

Aziz İgnagio öldüğünde, mensuplarının sayısı bini bulan tarikat, Avrupa'da önemli bir rol oynadı. XVI. yy.da Trento konsiline katılan cizvitler, karşı reform hareketini de teşkilâtlandırdılar ve dünyanın her yanına misyonerler gönderdiler. Misyon hareketinin öncüsü Hindistan'a ve Japonya'ya gönderilen Aziz François Xavier oldu. Cizvitlerin faaliyeti değişik alanlara yayıldı: Hıristiyan-

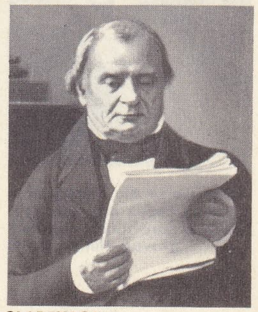

CLAPEYRON

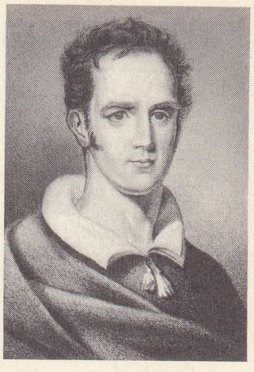

CLAPPERTON

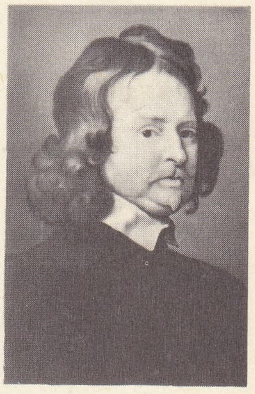

CLARENDON birinci kontu
Gérard Soest tarafından
Millî Portre galerisi,
Londra

Foto. Boissonnas, X, National Portrait Gallery (LAROUSSE)

lığı yayma, din sapkınlarıyle savaş, vaız verme, günah çıkarma dileklerinin kabulü (cizvitler, özellikle Fransa ve İspanya'da katolik kralları ve soyluların din ve ahlâk öğretmenleri oldular), her derecede eğitim ve öğretimle uğraşmak gibi... 1552'de Roma'da kurulan Germanya koleji, 1549'da açılan İnsbruck üniversitesi, Fransa'da XVII. yy.da sayıları artan orta eğitim kolejleri ve kurumları hep cizvitlerin eseridir. Lainez ve Salmeron gibi ilâhiyatçılar XVI. yy.da çok etkili oldular. XVII. yy.da Jansenius'çuluk*a şiddetle karşı çıktılar. Siyasî etkileri hükûmetlerce iyi karşılanmadı. Çin ve Amerika'daki faaliyetleri, Paraguay'da kurdukları dinî teşkilât şiddetli tenkitlere yol açtı.

«Clarissa or the History of a Young Lady» adlı eser için Landseer' tarafından yapılmış gravür, Hulton arşivi

XVIII. yy.da cizvitlik aşırı saldırılara uğradı, 1759'da Portekiz'den; parlamento üyeleri ve felsefecilerle giriştiği mücadele sonunda 1764'te de Fransa'dan, İspanya'dan, İki Sicilya krallığından v.b.den çıkarıldılar. Papa Clemens XIV, Cizvit tarikatını 1773'te ilga edince, kaçak cizvitlerden bir kısmı Prusya kralı Friedrich II ile Rusya imparatoriçesi Katerina'nın yanına sığındılar. Fransa'da ihtilâlden sonra bazı papaların gizli desteğiyle Paccanarici'ler ve Péres de la Foi (İnanç babaları) adıyle yeniden teşkilâtlandılar. Papa Pius VII, 7 ağustos 1814 kararnamesiyle Cizvit tarikatını yeniden kurdu, bütün hak ve imtiyazları geri verdi. Bu tarihten sonra cizvitler misyonlarda, katolik veya protestan ülkelerinde eski etkilerinin bir kısmını yeniden elde ettiler. Bununla beraber zaman zaman aleyhlerinde tedbirler de alındığı oldu. Meselâ 1820'de Rusya'da, 1828'de Martignac hükûmeti sırasında Fransa'da, 1901'de gene Fransa'da Kurumlar kanunu, 1847'de İsviçre'de Sonderbund mücadelesi, 1872'de Almanya'da Kulturkampf (kültür mücadelesinin başlangıcı) gibi radikal tedbirlerle karşılaştılar. Bugün sayıları 17 000'e yakındır.

Cizvit tarikatı kültür alanında önemli kişiler yetiştirdi. İlâhiyatçı olarak Bellarmin, Suarez, Molina; vaiz olarak Bourdaloue, Ravignan v.b.; bilgin olarak Secchi; arkeolog olarak De la Croix, Delattre. Cizvit tarikatının dinde, sosyal alanda, siyasette önemli rolleri oldu. Hıristiyan âleminde hiç bir tarikat Cizvit tarikatı kadar saldırıya uğramadı, bu tarikat kadar da savunulmadı. Tarihî ve pedagojik etkisi inkâr edilemez. (LM)

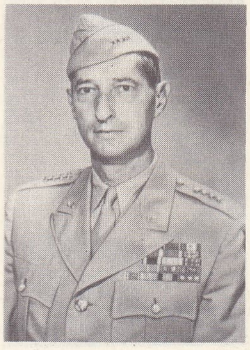

general M. W. CLARK

CİZYE i. (ar. k.). *Esk.* Müslüman olmayan tebaadan alınan vergi: *Mecus taifesine dahi cizye bağlandı* (Cevdet Paşa). Bk. ANSİKL.

— *Esk. Cizye-dâr.* (Bk. ANSİKL.) || *Cizye-i gebrân,* hıristiyanlardan alınan vergi. || *Cizye-güzâr,* müslüman olmayan ve cizye veren delikanlı: *Müsenna'ya teslim ile cizye-güzâr oldular* (Cevdet Paşa).

— ANSİKL. Kur'an-ı Kerim'de (IX. 29): «Kendilerine kitap verilmiş olanlardan Allah'a ve âhiret gününe inanmayanlarla, Allah'ın ve Resul'ünün haram ettiklerini haram tutmayanlarla, hak olan dini benimsemeyenlerle, inkıyat edip kendi elleri ile cizye verinceye kadar savaşın» diye buyurulmaktadır. Buna dayanılarak hıristiyan tebaa cizye vermek şartıyle devletin himayesine alınır; din, günlük yaşayış, sanat ve ticaretlerinde serbest bırakılırdı. Yalnız yetişkin erkeklerden alınan «cizye», «zimmet ehli» durumuna gelmiş olan «kitap ehli»ne mahsus «şerî» bir vergidir. Türkiye'de bu vergi 1855 tarihli ıslahat fermanına kadar yürürlükte kaldı, daha sonra bunun yerine askerlik hizmetinden muafiyet vergisi *(bedel-i askerî)* alınmağa başlandı ve müslüman olmayanlar da askerlik hizmeti ile mükellef tutuldukları için İkinci Meşrutiyetten itibaren tamamen kaldırıldı.

● *Cizye-dâr.* Osmanlıların hıristiyan tebaadan himaye ve siyanet karşılığında aldıkları cizye adlı vergiyi toplamakta görevli memur. Cizye toplandıktan sonra merkeze gönderilirdi. Bu iş sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa tarafından daha sağlam esaslara bağlanarak cizyedarlık vazifesi meydana getirildi. Cizyedarlar devletten para alırlardı. Bu görev cizye vergisi ile beraber kaldırıldı. (M)

Cl, Kimyada klor'ün sembolü. (L)

cl, santilitrenin kısaltması; santilitre, litrenin yüzde biridir. (L)

CLACKMANNANSHİRE, İskoçya idare bölgelerinin en küçüğü, Forth ırmağı halicinin kuzey kıyısında; 42 900 nüf. İdare merkezi: *Clackmannan.* (L)

CLACTON-ON-SEA, Büyük Britanya'da (Essex) şehir, Kuzey denizi kıyısında; 34 250 nüf. Sayfiye yeri. (Bk. KLAKTONİYEN.) [L]

CLADANTHUS i. (yun. *klados,* dal ve *anthos,* çiçek'den). Bileşikgillerden bitki. Kuzey Afrika ve Güney İspanya'da yetişir. *(Cladanthus Arabicus* bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir.) [L]

CLADİUM i. Kalın gövdeli çok sağlam ağaç. Boyu 1 m kadar, yaprakları serttir. Bataklıklarda rastlanır. (Papirüsgillerden.) [L]

CLADİUS i. Uzun gövdeli testere sineği. Erkeğinin duyargaları tarak biçimindedir. *(Cladius pectinicornis*'in kurtçukları gül ağacının yapraklarını kemirir. Zarkanatlıların *tenthredinidae* familyasındandır.) [L]

CLADOCERA çoğl. i. Kolsu ayaklılar sınıfından kabuklu takımı. Bu hayvanların genellikle tek çenetli bir kabuğu vardır. Bu kabuk gövdeyi örter, başı açıkta bırakır. Basit bir çift gözü ve tek yanlı yüzgeç duyargaları vardır (Örnek: *daphnia*). [L]

CLADOCORA i. Dallı madrapor. Bugünkü Avrupa denizlerinde yaşayan astraeidae familyasının tek temsilcisidir. *(Cladocora* Akdeniz'de yaşar.) [L]

CLADONEMA i. Yakıcı kapsüllü hidra. Denizanaları gibi çoğalır. Dokunaçlarında ucu çekmenli kollar bulunur. Bunlarla su dibindeki katı cisimlere tırmanabilir. (Avrupa denizlerinde çoktur.) [L]

CLADOPHORA i. Denizde yetişen yeşil suyosunu. Saç görünüşünde ince iplikler halindedir.

— ANSİKL. En tanınmış türü *Cladophora rupestris* kayalara tutunarak yaşar. İki eşeylidir. Ama her iki cinsin gametleri yalnız kromozom yapısı bakımından farklıdır (eşeysel kromozom). Sporlu üreme devresinden sonra daima bir eşeyli üreme gelir. (L)

CLADOSPORİUM i. Basit mantar cinsi. Bazı türleri bitkilere zarar verir: *Cladosporium pisi* bezelyeye, *C. fulvum* domatese, *C. cucumerinum* kavuna, *C. carpophilum* şeftaliye musallat olarak *kladosporiyaz** denilen hastalıkları yapar. (L)

CLAES (Ernest), flamanca yazan belçikalı yazar (Diest yakınında Tichem 1885). Eserleri alaylı nüktelerle doludur. En güzelleri, otobiyografik denemelerdir: *Jeugd* (Gençlik), *Leuwen, o Dagen, Schone Dagen* (Yaşamak, Hey Günler, Güzel Günler) [1958], *Ik en De Witte* (Ben ve De Witte) [1960]. (L)

CLAESZ (Pieter), hollandalı ressam (Burgsteinfurt 1597-Haarlem 1661). 1617'den itibaren Haarlem'de çalıştı. Gelişi güzel seçilmiş eşyaları konu alan natürmortları, sade tonların hâkim olduğu ışık oyunlarının etkisi altındadır. (L)

CLAİR (René CHOMETTE, **René** — denir), fransız filim yöneticisi (Paris 1898). Gazetecilik yaptı, edebiyatla uğraştı, fakat olaylar onu sanatçı olarak sinemaya yöneltti; *Le Lys de la Vie* (Hayatın Zambağı), *Le Sens de la Mort* (Ölüm Duyusu), *l'Orpheline* (Yetim Kız), *Parisette* (Parisli Kız) [1920-1921] filimlerinde rol aldı. Jacques de Baroncelli'nin yardımcısı olarak çalıştı, sonra *Paris qui Dort* (Uyuyan Paris) [1923] filmi ile yöneticiliğe başladı. Sesli filim devrine kadar ikisi kısa metrajlı olmak üzere sekiz filim yaptı. Kısa metrajlı *Entr'acte* (Perde Arkası) [1924] adlı filmi sürrealizmden faydalanan saf sinemanın sınırları içinde kalan bir denemedir; ikincisi *la Tour* da (Kule) [1928] Eiffel kulesiyle ilgili şiirli görüntülerden meydana gelir. Uzun metrajlı filimlerinin en önemli olanları şunlardır: *le Voyage İmaginaire* (Hayalî Seyahat) [1925], *Un Chapeau de Paille d'Italie* (İtalyan Hasır Şapkası) [1927] ve Labiche'ten alınan *les Deux Timides* (İki Sıkılgan) [1928]. Birçok sesli filim de çevirdi; *Sous les Toits de Paris* (Paris'in Damları Altında) [1930], *le Million* (Milyon), *A Nous la Liberté* (Yaşasın Hürriyet) [1931], *14 Juillet* (14 Temmuz) [1932], *Le Dernier Milliardaire* (Son Milyarder) [1934], Londra'da çevirdiği *Fantôme à Vendre* (Satılık Hayalet) [1935] ve *Fausses Nouvelles* (Yanlış Haberler) [1937] bunların arasında en değerli olanlardır. 1939'da Paris'te yarım kalan *Air Pur*'ü (Temiz Hava) çevirmeğe başladı. 1945'e kadar kaldığı Hollywood'da *The Flame of New Orleans* (New Orleans Alevi) [1940], *I Married a Witch* (Bir Büyücüyle Evlendim) [1942], *It Happened Tomorrow* (Yarınki Olaylar) [1943] ve *And then There Were None* (Bir Baktık ki Kimse Yok) [1955] adlı filimleri çevirdi. Fransa'ya dönüşünde yaptığı *le Silence est d'Or* (Sükût Altındır) [1947] filmini, Roma'da çevirdiği *la Beauté du Diable* (Şeytanın Güzelliği) [1949] izledi. Tekrar Paris'e döndü: *les Belles de Nuit* (Gece Güzelleri) [1952], *Hileli Aşk* (les Grandes Manoeuvres) [1955], *Leylak Sokağı* (Porte des Lilas) [1957], *Tout l'Or du Monde* (Dünyanın Bütün Altınları) [1961], *les Fêtes Galantes* (1965). Tam bir sinemacı olan René Clair'in eserlerinde şiir, hafif bir alay ve bazen gerçekleri bozmadan dile getiren bir güzellik vardır. Kitapları *Adams* (1926), *La Princesse de Chine* (Çinli Prenses) [1951] iki hayalî hikâyedir. 1951'de yayımlanan *Réflexion Faite* sinema konusundaki düşüncelerini belirtir. 1959'da yayımlanan *Comédies et Commentaires* (Komediler ve Açıklamalar), 1947-1957 arasında yaptığı filimlerin senaryolarını kapsar. (L)

CLAİRAUT (Alexis), fransız matematikçisi (Paris 1713-ay.y. 1765). 1726'da, daha on üç yaşındayken, Fransız İlimler akademisine eğriler hakkında bir inceleme yazısı sundu; girdiği sözlü imtihanda başarı gösterince, akademi adına Fontanelle'den bu çalışmanın tamamen kendi kişisel eseri olduğunu gösteren bir belge aldı. On altı yaşındayken, çift eğrilikli eğriler üstüne kaleme aldığı ilk eseriyle öyle parlak bir başarı kazandı ki, on sekiz yaşında akademi üyeliğine kabul edilebilmesi için, kraldan özel bir izin belgesi alındı (1731); böylece bu yaşta akademiye giren tek kişi Clairaut oldu. 1736'da, bir derecelik boylam yayının uzunluğunu ölçmek için Maupertuis ile Laponya'ya gönderildi. Dönüşünden az sonra (1743), akışkanların dengesini inceliyerek *Yer'in Biçimi Teorisi*'ni verdi. *Çekim Kanununa Dayanan Ay Teorisi,* 1752'de Petersburg'da ödül kazandı. Bu eserin ikinci baskısındaki (1765) Ay cetvelleri, birinci baskıdakilerle karşılaştırıldığı zaman, bu konuda ne büyük bir ilerleme kaydedildiği açıkça anlaşılır. Halley'in gözlemlediği ve 1759'da yeniden görüleceğini bildirdiği kuyrukluyıldızın, 1759'da değil de 1782'de gözlemlenebileceğini haber vermesi, Clairaut'nun ününü daha da arttırdı; gerçekten, kuyrukluyıldızın günberi noktasından geçişini 15 günlük bir yanılma ile tespit edebilmişti. Bu olay, Alembert ile Clairaut arasında yıllarca sürecek bir çekişmenin doğmasına yol açtı. (L)

CLAİRE gölü, Kanada'da (Alberta) göl, Athabaska gölünün batısında; 1 411 km.^{2} (L)

CLAMART, Fransa'da Hauts-de-Seine idare bölgesinde (Antony idare çevresi) komün, Paris'in güneybatı banliyösünde, Meudon korusu kenarında; 55 299 nüf. Bir bölümü XVI. yy.dan kalma kilise. Sebze yetiştiriciliği. Ecza laboratuvarları. Yumuşak taş ocakları. (L)

CLAMATOR i. Guguk cinsi (Clamator glandarius). Eski Dünyanın sıcak bölgelerinde yaşar. Göğsü sarımsı, uzun tepelikli, esmer renkli bir türü Akdeniz bölgesinde görülür. (L)

CLAMBİDAE çoğl. i. (yun. *klambos,* sakat'tan). Kınkanatlı böcek familyası. *Catopidae*'ye yakındır. Bu familyadaki böcekler çok küçüktür. Çürük bitkisel artıklar arasında yaşar. Başlıca cinsleri *calyptomerus, clambus* ve *loricaster.* (Avrupa'da yaygın olan *Clambus armadillo*'nun boyu 1 mm'yi ancak bulur.) [L]

CLAM-GALLAS (Eduard, — kontu), avusturyalı general (Prag 1805-Viyana 1891). İtalya (1848) ve Macaristan (1849) savaşlarında başarı gösterdi. 1859'da İtalya'ya ve 1866'da Prusya'ya karşı yapılan savaşlara kolordu komutanı olarak katıldı. (L)

Foto. Hulton Pict. Libr., U.S.I.S. (LAROUSSE)

CLAM-MARTİNİTZ (Heinrich, — kontu), avusturyalı siyaset adamı (Viyana 1863-Clant, Yukarı Avusturya 1932). Arşidük Franz Ferdinand'ın dostu, 1894'ten 1914'e kadar siyasette oldukça önemli bir rol oynadı. Aralık 1916-haziran 1917 arasında başbakan, azınlıkların bağımsızlık haklarını vermeğe cesaret edebilseydi belki Avusturya-Macaristan'ı dağılmaktan kurtarabilirdi. Bütçe oylamasında güven oyu alamayınca istifa etmek zorunda kaldı. (L)

CLAM-MARTİNİTZ (Heinrich Jaroslaw, — kontu), çek asıllı avusturyalı siyaset adamı (Sankt Georg, Macaristan 1826 - Prag 1887). Bohemya millî aristokrasi şeflerinden biri. 1860'tan sonra Palacky ve Rieger ile birleşerek devletler federasyonu fikri ile krallığın geleneğe dayanan haklarını savundu. (L)

CLAM-MARTİNİTZ (Karl Josef, — kontu), avusturyalı general (Prag 1792-Viyana 1840). Metternich'in izlediği siyasette kendisine yardımcı oldu, Viyana kongresine katıldı, prens Metternich ile imparator Franz I'e yaverlik yaptı. (L)

CLANCULUS i. Öndensolungaçlı, karındanbacaklı yumuşakça. Çok süslü güzel bir kavkısı vardır. Kızıldeniz'de yaşar. (İlmî adı: *Clanculus pharaonius, trochidae* familyasından.) [L]

CLANVOWE (sir Thomas), XIV. yy.da yaşamış ingiliz şairi. 300 beyitlik *The Cuckoo and the Nightingale* (Kumru ile Bülbül) adlı eserinde aşkla bilgelik arasında geçen sembolik diyalog ince ve temiz bir dille yazılmıştır. Uzun zaman Chaucer'in olduğu sanılan bu şiir, Milton tarafından taklit edildiği gibi Wordsworth tarafından da modern ingilizce ile yeniden yazıldı. Bu eser XIV. yy. şiiriyle XV. yy. şiiri arasında bir bağlantı kurar. (L)

CLAPARÈDE (Edouard), isviçreli psikolog (Cenevre 1873-1940). Cenevre'de deneysel psikoloji okuttu. 1912'de, çocuk psikolojisi üzerinde araştırmalar yapmak amacıyle J.-J. Rousseau enstitüsünü kurdu. Eserlerinde Wundt, Ribot ve James'inkilere yaklaşan bir teori ortaya koydu. Önemli eserleri: *L'Association des Idées* (Düşünce Çağrışımı) [1904], *Psychologie de l'Enfant et Pédagogie Expérimentale* (Çocuk Psikolojisi ve Deneysel Eğitim) [1909], *l'Invention Dirigée* (Güdümlü Buluş) [1937], *Morale et Politique* (Törebilim ve Siyaset) [1940]. (L)

CLAPARÈDE (Edouard), isviçreli tabiat bilgini (Cenevre 1832-Siena 1871). Norveç, İngiltere ve İtalya'yı dolaştı, Cenevre'de karşılaştırmalı anatomi profesörü oldu. Başlıca eserleri: *Etudes sur les Infusoires et les Rhizopodes* (Haşlamlılar ve Kökbacaklılar Hakkında İncelemeler) [1858-1860], *Recherches sur l'Évolution des Araignées* (Örümceklerin Evrimi Üstüne Araştırmalar) [1862], *Recherches Anatomiques sur les Oligochètes* (Solucanlar Üzerinde Anatomik Araştırmalar) [1862], *les Annélides Chétopodes du Golfe de Naples* (Napoli Körfezinin Kıllı Ayaklı Halkalı Solucanları) [1868], *Recherches sur la Structure des Annélides Sédantaires* (Yerleşik Halkalı Solucanların Yapısı Üstünde Araştırmalar) [1873] v.b. (L)

CLAPEYRON (Emile), fransız mühendisi ve fizikçisi (Paris 1799-ay.y. 1864). Öğrenimini Politeknik okulunda yaptı (1816). Daha sonra maden işletmelerinde çalıştı ve 1820'de, Rus hükûmetinin yeni kurduğu Yol ve Ulaştırma okulunda ders vermek üzere Lamé ile birlikte Rusya'ya gönderildi. 1830 devriminden sonra Fransa'ya döndü ve Paris-Versailles-Saint-Germain arasındaki demiryolları yapımında çalıştı. 1834'te Politeknik okulu gazetesinde yayımladığı Isının devindirici kuvveti üzerine inceleme yazısıyle termodinamiğin kuruluşuna katkıda bulundu. Carnot'nun ünlü broşüründe açıkladığı teoremi grafiklerle göstererek, kendi adıyle anılan formülü hazırladı. Ayrıca, homogen katıların dengesi üstüne incelemeler ve sürekli kirişler hesabını yaptı. 1842'de, buhar makinesinde çekmecenin kullanılması ve kendi yaptığı eksantrik için patent aldı. (L)

Clapeyron formülü, tek değişkenli dönüşümlerde (ergime, buharlaşma, süblimleşme, alotropi v.b.) gizli ısıyı veren denklem.

$$E = \frac{T}{J}(u_2 - u_1)\frac{dp}{dT}$$

şeklinde yazılan bu denklemde, T dönüşümün mutlak sıcaklığını, J kalorinin mekanik eşdeğerini, u_1 ve u_2 cismin ardışık iki halindeki kütle biriminin hacimlerini, $\frac{dp}{dT}$ teğetin dönüşüm eğrisine eğimini gösterir. (L)

CLAPHAM, Londra'da (İngiltere) semt, Thames nehrinin güneyinde. (L)

CLAPHAM (sir John), ingiliz tarihçisi (Salford, Lancashire 1873-Cambridge 1946). Cambridge üniversitesinin ilk iktisat tarihi profesörü (1928-1938). Başlıca eseri *Economic History of Modern Britain*'dir (Modern Britanya'nın İktisat Tarihi) [1926-1938]. (L)

CLAPPERTON (Hugh), iskoçyalı gezgin (Annan, Dumfriesshire 1788-Sokoto yakınlarında, Nijerya 1827). Oudney ve Denham ile birlikte 1822'de Trablus'tan hareket ederek Orta Afrika'yı keşfe çıktı. Önce Murzuk'a, oradan Kanem'e ve o zamana kadar (4 şubat 1823) avrupalı yüzü görmemiş olan Çat gölüne, nihayet Bornu'nun başkenti Kuka'ya geldi. Buradan Oudney ile batıya yöneldi, Sokoto'ya uğradı. Kuka ve Sahira'dan dolaşarak geri döndü (ocak 1825). Sonra tekrar Orta Afrika'ya yola çıktı, Dahomey'de Lagos nehrinin bir kolu olan Oudiah'tan hareket ederek Kano'ya geldi (temmuz 1826), sonra Sokoto'ya döndü, bu şehrin yakınlarında dizanteriden öldü. (L)

CLARA (José), ispanyol heykeltıraşı (Olot, Katalonya 1878-Barcelona 1958). Toulouse Güzel Sanatlar okulunda (1897), sonra Millî Güzel Sanatlar Yüksek okulunda (1900) öğrenci. Gerçek ustası olan Rodin ile çalıştı. Madrid'deki Alfonso XII'nin heykelinden başka dansöz İsadora Duncan ve Argentina'dan esinlenerek yapılmış çeşitli desenleri vardır. Madrid ve Barcelona akademileri üyesi. *Genç Kız Gövdesi* adlı eseri Modern Sanat müzesindedir. (L)

CLARAC (Charles, — kontu), fransız arkeologu (Paris 1777-ay.y. 1847). Fransa'dan ayrılarak önce Condé, sonra rus ordusunda hizmet etti. 1808'de Napoli kralı Murat'nın çocuklarına hocalık yaparken Pompeii harabeleri kazılarını yönetti. 1818'de Antiques du Louvre müzesi müdürü oldu, birçok eser yayımladı: *Description des Antiques du Musée Royal* (Krallık Müzesi Eski Eserlerin Tarifleri) [1820], *Musée de Sculpture Antique et Moderne* (Antik ve Modern Heykeller Müzesi) [1826-1855], *Manuel de l'Histoire de l'Art Chez les Anciens* (Eskilerde Sanat Tarihi Elkitabı) [1830-1847]. (L)

CLARE, gael dilinde, **an Chlair,** İrlanda cumhuriyetinde (Munster ili) idare bölgesi, Atlas okyanusu kıyısında; 73 700 nüf. İdare merkezi, *Ennis.* (L)

CLARE (John), ingiliz şairi (Helpstone, Peterborough yakınlarında 1793-Northampton 1864). Okul masraflarını karşılayabilmek için çeşitli işlere girişen fakir bir köylü çocuğudur. 1820'de büyük bir başarıya ulaşan *Poems Descriptive of Rural Life and Scenery* (Kır Hayatını ve Görünüşleri Tasvir Eden Şiirler) adlı kitabından sonra *The Villge Minstrel* (Köyün Saz Şairi) [1821], *Sheperd's Calendar* (Çoban Takvimi) [1827], *Rural Muse* (Kır Perisi) [1836] adlı eserlerini yayımladı. Clare, doğuştan şair, son derece duygulu olmakla birlikte ifade bakımından zaman zaman çok zayıf kaldığı olur: ahlâkî sahneleri dile getirmekte büyük bir ustalık gösterir. (L)

CLARE ailesi, ülkenin fethinden sonra İngiltere'ye yerleşmiş Galya eyaletlerinde ve İrlanda'da yayılmış norman asıllı aile. Normandiya dükü Richard I'in evlilik dışı oğlu Godfrey kontundan gelir. Ailenin ingiliz dalı ise, William the Conqueror'un Suffolk'ta Tunbridge ve Clare senyörü yaptığı arkadaşı Richard'dan gelir (öl. 1090'a doğr.). — Büyük oğlu GILBERT, Henry I tarafından Cardigan senyörü ilân edildi. — Ölümünde (1115 ?) unvanları büyük oğlu RICHARD'a geçti (öl. 1136); küçük oğlu GILBERT 1138'de kral Etienne tarafından Pembroke kontu ilân edildi. Bu unvan ailenin küçük kolunda kaldı. (L)

Claremont şatosu, İngiltere'de (Surrey) Londra'nın güneydoğusunda Esher'e yakın şato. Lord Clive'in malikânesi olan bu XV. yy. şatosu 1816'da prenses Charlotte ve sonradan Belçika kralı olan prens Léopold tarafından satın alındı. Şubat 1848 ihtilâlinden sonra Orléans hanedanının ikametgâhı oldu. Fransız kralı Louis-Philippe ve kraliçe Amélie burada öldüler. (L)

CLARENCE (*Anvers'li* Lionel, — dükü) [1338-1368], Edward II'nin üçüncü oğlu. Clarence unvanı, Anvers'li Lionel'in karısı Burgh'lu Elizabeth vasıtasıyle ve veraset yoluyle Clare'den gelir. Tek kızı Philippa 1368'de Marche kontu Edmund Mortimer ile evlendi. (L)

CLARENCE (George, — dükü) [Dublin 1449-Londra 1478], York dükü Richard'ın oğlu. 1470'te büyük kızı ile evlendiği Warwick kontu Richard Neville'in etkisiyle kardeşi Edward IV'e karşı ayaklandı. Yenildi, hayal kırıklığına uğrayınca Warwick'ten ayrıldı. Fakat çok geçmeden yine bazı şüpheli faaliyetlerde bulunması hayatına maloldu, ihanet suçundan mahkûm oldu ve idam edildi. (L)

CLARENCE (Thomas, — dükü) [1388 ? - Baugé 1421], İngiltere kralı Henry IV'ün ikinci oğlu. 1401'den 1413'e kadar İrlanda naibi oldu: Armagnac partisi lehine Fransa'ya karşı koydu. Fransız-İngiliz savaşı sırasında kardeşi Henry V'e yardım etti ve Baugé savaşında öldürüldü. (L)

CLARENDON (Edward HYDE, — birinci kontu), ingiliz devlet adamı (Dinton, Wiltshire 1609-Rouen 1674). 1640'ta uzun süre parlamentoda *Long Parliament* üyesi, Strafford'un otoriter siyasetine ve hanedanın yolsuzluklarına şiddetle karşı koyardı, kralın ve piskoposluğun geleneklere dayanan haklarına saygı göstermekten geri kalmadı. Kısa zamanda ılımlı kraliyet partisinin önemli kişilerinden biri oldu. Kraliçe ve bazı danışmanların aşırı etkilerine rağmen, İç savaşta Charles I'e sadakatle hizmet ederek (1645) genç prensin yanında yer aldı. Prensiplerine sıkı sıkıya bağlılığına rağmen ve prensin, Charles II olarak yürüttüğü İskoçya siyasetini beğenmediği halde, ona yardıma devam etti. 1651-1660 sürgününde kralın en yakın danışmanı oldu. Monk ile anlaşarak krallığın geri getirilmesini öngören Bréda bildirisini hazırladı. Monarşi idaresinin yeniden kurulmasından sonra (mayıs 1660) başbakan oldu. Kral ile parlamento arasında bir denge kurmak, anlaşmazlıkları aradan kaldırmak ve piskoposluğu tekrar getirmek istedi, fakat bunu yaparken koyu puritanları inançlarından vazgeçmeğe zorlamadı. Parlamentoda Anglikanların çabaları ılımlı görüşlerini uygulamasını engelledi. Siyasî inançları, kişisel sertliği, şüphe dolu güvensizliği anlaşmazlıkları, daha da arttırdı. Kralcıların sert tutumları onu, halkoyunda hiç de iyi karşılanmayan, fransız taraftarı bir siyaset izlemeğe sürükledi. 1665'te hiç istemediği ve 1667'de yenilgiyle biten Hollanda savaşı, siyasetten uzaklaşmasına sebep oldu. Her şeyden uzak ve kralın yardımından yoksun kaldı, Communes'lerin kendisini ihanetle suçlamaları üzerine Fransa'ya kaçtı. Sürgünde kaldığı süre içinde *History of the Rebellion and Civil Wars in England* (İngiltere'de Ayaklanma ve İç Savaşlar Tarihi) [1702-1704] adlı eseri yazdı. (L)

CLARENDON (George VILLIERS, — dördüncü kontu), ingiliz siyaset adamı ve diplomatı (Londra 1800-ay.y. 1870). Madrid elçisi (1833-1839), ispanyol hanedanında veraset meselesinin nasıl çözümlenebileceği konusunu tartıştı. Lord Melbourne'un liberal hükûmetlerinde (1840-1841) başkan oldu. Sonra İrlanda genel valisi (1847-1852). Büyük açlık felâketi ve genç İrlanda* hareketleriyle karışan adayı büyük bir başarıyle yönetti. 1853-1858, 1865-1866 ve 1868-1870 yılları arasında dışişleri bakanı olarak görev aldı. Kırım savaşı sırasında, Paris kongresinde, daha sonra İngiltere ile Amerika arasında mevcut pürüzlerin giderilmesinde ingiliz siyasetini yönetti. (L)

CLARENDON (Henry HYDE, — ikinci kontu), ingiliz siyaset adamı (1638-1709), Edward Hyde'nin büyük oğlu. İrlanda genel valisi

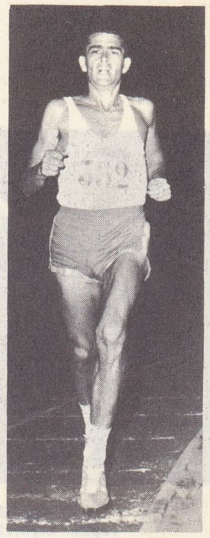

Ron CLARKE

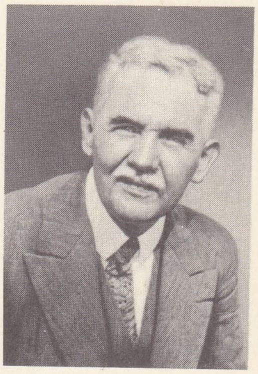

Georges CLAUDE

Paul CLAUDEL

Foto. Agip, W.W. (LAROUSSE)

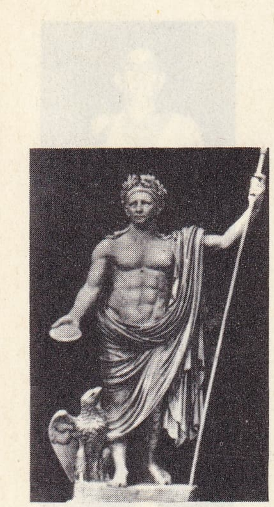

CLAUDIUS I
Jupiter kıyafetiyle
Vatikan müzesi

(1685-1687), kayınbiraderi James II'ye körü körüne bağlı kaldı. 1688 Devriminden sonra da bu yoldan ayrılmadı. (L)

CLARENDON PARK, Büyük Britanya'da (Wiltshire) kasaba, Salisbury'nin doğusunda. 1164'te Henry II burada kilise ile devlet ilişkilerini düzenleyen *Clarendon anayasası*'nı okutmuştu. Reformcu kilisenin aşırı bağımsızlığından dehşete düşen kral, norman kralları zamanında yürürlükte olan kural ve âdetlere dayanarak dinî adaleti kırallık adaletine tabi tutmağa, kiliseyi tekrar monarşinin kontrolu altına sokmağa kalkıştı. Canterbury başpiskoposu Thomas Becket buna şiddetle karşı koydu. Bu anlaşmazlık, başpiskoposun öldürülmesiyle son buldu (1170). [L]

CLARENS, İsviçre'de (Vaud kantonu) turistik merkez, Leman gölü kıyısında, Montreux yakınında. Bağcılık. Rivayete göre, J.-J. Rousseau'nun *Yeni Héloïse*'inde sözü edilen «Julie'nin korulukları» buradadır. (L)

CLARGES (Thomas), ingiliz siyaset adamı (öl. 1695). Monck'un kayınbiraderi, William* III'ün «Ülkenin Yeni partisi» veya «Eski Whigs'ler partisi» adını taşıyan muhalefet partisini yönetti. (L)

CLARİ (Giovanni Carlo Maria), italyan bestecisi (Pisa 1669-ay.y. 1754). Bologna'da Giovan Paolo Colonna'nın öğrencisi oldu, 1695'te aynı şehirde *Il Savio Delirante* adlı bir opera temsil ettirdikten sonra Pistoia kilisesi müzik yönetmeni oldu. Clari, başta, sürekli bas eşliğinde iki ve üç ses için şarkı derlemesi olmak üzere birçok dinî müzik besteledi (1720). [L]

CLARİAS i. Başı zırhlı, kemikli balık. Solungaçlarının üstünde, hava ile solunuma elverişli solunum organları bulunur. Afrika ve Hint nehirlerinde yaşar. Nil clarias'ının *(Clarias anguillaris)* boyu 60 sm'dir. Yayınbalığıgillerden. (L)

CLARİSSA'LAR, Azize *Clara* tarikatına bağlı rahibeler.

— ANSİKL. *Clarissa*'lar veya *Zavallı kadınlar* tarikatı 1212'de Azize Clara tarafından kuruldu. Kaidelerini Aziz Francesco d'-Assisi kaleme aldı; Papa Gregorius IX onayladı. Yeni tarikat ikiye ayrıldı: *Zavallı Clarissa*'lar ilk kaidelerine bağlı kaldılar; *urbanusçular,* Urbanus IV'ün onayladığı hafifletmeleri kabul ettiler. Azize Colette, Corbie manastırında bazı reformlar yaptı ve reformları pek çok manastır tarafından kabul edildi. 1955'te Fransa'da 54 Clarissa evi vardı. (L)

Clarissa or the History of a Young Lady (Clarissa veya Genç bir Leydi'nin Hikâyesi), Richardson'un mektup biçiminde yazdığı roman (1747-1748). Ailesinden zulüm gören dürüst bir kızın serüvenini dile getirir. Genç kız, kusurlarını en sevimli dış görünüşlerin arkasında gizlemesini bilen bir adama bel bağlar; *Lovelace* adındaki bu kadın avcısı tipi sonradan klasikleşmiştir. Hileyle kandırılan Clarissa ölür, Lovelace da düelloda öldürülür. Rousseau, *Yeni Héloïse*'i yazarken bu eserin etkisi altında kaldı. (L)

CLARK (Alvan), amerikalı optikçi ve astronom (Ashfield, Massachusetts 1804-Cambridgeport 1887). Önce fildişi üstüne resim yapmakla işe başladı ve zamanla optikte kullanılan camların perdahçılığı ile meşgul oldu. 1836'da Cambridgeport'da bir mercek fabrikası kurdu. —Oğlu ALVAN GRAHAM (Fall River, Massachusetts 1832-New York 1897) 1850'den sonra gök dürbünleri imalâtında dünyanın en mükemmel merceklerini yaptı. 1862'de, varlığı daha önce Bessel tarafından bildirilmiş olan Sirius yıldızının uydusunu keşfetti. (L)

CLARK (Colin Grant), ingiliz iktisatçısı (doğ. 1905). İngiltere'de (1928-1932) ve Avustralya'da profesörlük, Queensland'de valilik (1938-1952), Oxford'da Tarım Ekonomisi Araştırma enstitüsü yöneticiliği yaptı. Millî gelir üzerindeki çalışmaları batı memleketlerinin bu alandaki çalışmalarının temeli oldu. Belli başlı eserleri şunlardır: *The National Income* (Millî Gelir) [1924-1931]; *Income and Outlay* (Gelir ve Gider) [1937]; *The Conditions of Economic Progress* (İktisadî Gelişmenin Şartları) [1940]; *The Economics of 1960* (1960'ın Ekonomisi) [1942]; *Welfare and Taxation* (Gelir ve Vergilendirme) [1954]. (L)

CLARK (John Bates), amerikalı iktisatçı (Providence 1847-New York 1938). Amerikan marjinalizm* okulunun temsilcisi. Birçok eser yazdı: *The Philosophy of Wealth* (Servet Felsefesi) [1885], *Distribütion of Wealth* (Servetin Bölünmesi) [1901], *Essentials of Economic Theory* (İktisat Nazariyesinin Temelleri) [1907], *The Control of Trust* (Tröstlerin Kontrolu) [1912], *Cocial Justice Without Socialism* (Sosyalizmsiz Sosyal Adalet) [1914]. (L)

CLARK (John Maurice), amerikalı iktisatçı (Northampton, Massachusetts 1884), John Bates Clark'ın oğlu. Columbia üniversitesi profesörü, Keynes'in fikirlerini benimsedi, liberal iktisat ile güçlükle bağdaşabilen bir reform savunucusu oldu. Eserleri şunlardır: *Social Control of Business* (İşin Sosyal Kontrolu) [1926-1939], *Strategic Factors in Business Cycles* (Konjonktürde Stratejik Etkenler) [1936], *Alternative to Serfdom* (Köleliği Önleyen Yollar) [1948], *Economics Institutions and Human Welfare* (İktisadî Kuruluşlar ve İnsanlığın Refahı) [1957]. Ayrıca, *Economic Reconstruction* (İktisadın Yeniden Kuruluşu) [1946] adlı eserin hazırlanmasına katıldı. (L)

CLARK (Latimer), ingiliz elektrik bilgini (Great Marlow, Buckinghamshire 1822-Londra 1898). İngiltere telgraf şirketi mühendisi, birçok telgraf hattı döşedi. 1854'te mektupları hava borusuyle iletme sisteminin patentini aldı. 1874'te elektromotor kuvvetlerinde ayar vazifesi gören polarize olmayan bir pil keşfetti. (L)

CLARK (Mark Wayne), amerikalı general (Madison Barracks, Jefferson County 1896). 1917'de West Point Harp okulundan piyade subayı olarak çıktı. 1918'de Fransa cephesinde ağır surette yaralandı. 1939'da general Marshall'ın kurmay başkanı yardımcısı, 1942'de 2. kolordu komutanı oldu, 8 kasım 1942 çıkartmasından önce Fransız Direnme teşkilâtıyle görüşmelerde bulunmak üzere gizlice Cezayir'e gitti. Kısa bir süre sonra aynı yılın 22 kasımında, Clark-Darlan antlaşması adıyle anılan fransız-amerikan sözleşmesinin müzakerelerini yönetti. 1943'-te Tunus'ta 5. ordu komutanı olarak görev aldı. Sonra İtalya'ya yapılan amerikan çıkartmasını yönetti, haziran 1944'te Roma'-ya girdi, sonra general Alexander'in yerine 15. müttefik ordular grubu komutanlığına getirildi. General Clark nisan 1945'-te Caserte'de İtalya ve Avusturya'da amerikan yüksek komiseri, 1947'de Amerika kara kuvvetleri komutanı general Ridgway'den sonra da 1952-1953'te Kore'deki Birleşmiş milletler kuvvetleri ve Uzak Doğu amerikan kuvvetleri başkomutanlığına getirildi. (L)

CLARK (sir Georges Norman), ingiliz tarihçisi (doğ. 1890). English Historial Review'un eski başyazarı (1920-1926 ve 1938-1939). İktisat tarihi profesörü (1931-1943), Cambridge üniversitesinde modern tarih kürsüsüne getirildi (1943-1947). Konusu XVII. yy. ingiliz tarihine ait önemli incelemeler yazdı. Bunların en önemlileri: *The Seventeenth Century* (XVII. yy.) [1929]. Arşiv kaynaklarını taraf tutmadan inceleyen ve eleştiren *Guide to English Commércial Statistics* (İngiliz Ticaret İstatistiklerine giriş) [1692-1782, 1938], *The Dutch Alliance and the War Against France* (Hollanda İttifakı ve Fransa Savaşı) [1923], *The Latter Stuarts* (Sonraki Stuart'lar) [1934] adlı eserleridir. Bunlarda özellikle William of Orange'ı Fransızlara karşı bir siyaset izlemeğe zorlayan sebeplerin siyasî olmaktan çok iktisadî olduklarını ortaya koydu. (L)

CLARK (William Mansfield), amerikalı kimyacı (Tivoli, New York 1884). Johns Hopkins üniversitesinde okuduktan sonra aynı üniversitede organik kimya profesörü oldu (1927). Başlıca eserleri şunlardır: *The Determination of Hydrogen Ions* (Hidrojen İyonlarının Tespiti) [1920]; *Studies on Oxydation-Reduction* (Oksidasyion-Redüksiyon Üzerinde Çalışmalar) [1928], *Metaloporphyrins* [1940]. (L)

CLARKE (Adam), Wesley'ci (metodist) vaiz ve şarkiyatçı (Moybeg, İrlanda 1760'a doğr. - Haydon Hall, Middlesex 1832). *Commentaire Biblique* (Kutsal Kitap Şerhi) adlı bir eser yayımladı. (L)

CLARKE (Alexander ROSS), ingiliz yer ölçümü bilgini (Reading 1828-Reigate 1914). 1847'de askerî akademi mezunu oldu, meslek hayatını Ordnance Survey'de geçirdi (1854-1881). Royal Society üyesi, 1862'de yer elipsoidinin değişmezlikleri üzerinde çalışmalar yaptı, bu konuda 1866'da ortaya koyduğu bilgiler A.B.D.'de hâlâ geçerlidir. 1880'de yayımladığı elipsoitin değişmezlikleri yarı büyük eksen 6 378 249 m, düzleştirme 1/295,5 ölçüsü halen Fransa ve İngiltere'de kullanılmaktadır. Bu düzleştirme şimdi çok fazla bulunmakta, buna karşılık sıvı ölçme ve incelemeler, büyük eksen ölçülerini doğrulamaktadır. İlmî eserleri içinde bugün bile değerini muhafaza eden *Geodesy* (1880) adlı bir eser yazdı. (L)

CLARKE (Austin), irlandalı yazar (Dublin 1896). Yeats'in manevî vârisi kabul edilir (*Later Poems* [Son Şiirler] 1961); *(Flight to Africa* [Afrika'ya Uçuş] 1963) eserlerinden başka oyunlar ve romanlar da yazdı (*The Bright Temptation* [Neşeli Baştan Çıkarma] 1932); (*The Singing Men at Cashel* [Cashel Şarkıcıları] 1936). Ayrıca *Twice Around the Black Church* (Kara Kilisenin Etrafında İki Kere) [1960] adlı bir otobiyografisi de vardır. (L)

CLARKE (Charles Edward), ingiliz denizcisi (Avatcha körfezi 1741-Kamçatka 1779). Komodor Byron, sonra Cook'un emrinde üç kere dünyayı dolaştı. Cook'un ölümü üzerine *Découverte* adlı gemiyi terk ederek 1779'da yeni bir keşfe katılmak üzere *Résolution* adlı tekneye geçti. Arktik okyanusunda Pasifik ile Atlantik arasında bir geçit arama teşebbüsü başarılı olmadı. 70°35 enleme kadar çıkmasına rağmen rastladığı buzullar yüzünden gezisini yarıda bırakmak zorunda kaldı. Bundan biraz sonra da yolda öldü. (L)

CLARKE (Frank Wigglesworth), amerikalı jeofizik ve jeoşimi bilgini (Boston 1847-Chevy Chase, Maryland 1931). Cincinnati üniversitesinde profesörlük, sonra Jeoloji Servisinin baş kimyagerliğini yaptı. Başlıca eserleri: *Data of Geochemistry* (Kimyagerlik Bilgileri) [1921], H.S. Washington ile birlikte *The Composition of the Earth's Crust* (Yer Kabuğunun Terkibi) [1924] adlı bir eser yazdı. Bu son eserinde Clarke yer kabuğunun ilk terkibinin yeniden gözden geçirilmiş bir değerlendirmesini yaptı. (L)

CLARKE (George), ingiliz mimar ve sanat koruyucusu (1661-Oxford 1736). Oxford üniversitesinin genişletilmesinde Hawksmoor ile çalıştı. Worcester kolejinin, Christ Church kütüphanesinin ve All Souls dörtgeni kulelerinin Clarke tarafından yapıldığı söylenir. Kraliçe Anne'ın saltanatında milletvekili, Savunma bakanı ve Amirallik lordu oldu. Worcester kolejinde zengin bir mimarlık tarihi kitaplığı kurdu. (L)

CLARKE (James Freeman), amerikalı ilâhiyatçı ve profesör (Hannover, New Hampshire 1810-Jamaica Plain, Massachusetts 1888). Boston'da Birlikçi (unitarienne) bir kilise kurdu (1844), Harvard üniversitesi ilâhiyat okulunda profesörlük yaptı (1867-1871), dokuz yıl Boston halk kitaplığını yönetti. Başlıca eseri: *Ten Great Religions* (On Büyük Din) [1867-1871]. (L)

CLARKE (John), ingiliz din adamı (1609-Newport, Rhode İsland 1676). Önce Londra'da hekimlik yaptı, sonra Massachusetts'-de kurulan koloniye yerleşti. 1638'de Kızılderililerden Aquidneck adasını satın aldı, Rhode İsland kolonisi burada kuruldu. 1663-1664'te İngiltere'ye döndü ve Rhode İsland'ı hürriyetler sağlayan yeni bir yasaya kavuşturdu. (L)

CLARKE (Kenneth Spearman). Bk. KENNY CLARKE.

CLARKE (Mary Victoria NOVELLO, dame Cowden), ingiliz kadın yazarı (1809-1898), pek çok makale ve roman yayımladı. *The Girehood of Shakespeare's Heroines* (Shakespeare'in Kadın Kahramanlarının Genç Kızlıkları) [1851-1852] ve özellikle *Shakespeare Concordance* (Shakespeare Üzerine İncelemeler) [1845]. (L)

CLARKE (Ronald, **Ron** — denir), avustral-

yalı atlet. Milletlerarası müsabakalarda başarı kazanamadı (özellikle Tokyo olimpiyatlarında 5 000 ve 10 000 m koşularını kaybetti). 1965 Yılında 5 000 m'yi 13 dakika, 16 saniye 66/10'da, 10 000 m'yi 26 dakika, 31 saniye 4/10'da ve saatte 20,131 km koşarak dünya rekorları kırdı. Zatopek ve Kuts'dan boşalan yerleri dolduran sporcudur. 13 Dakika 30 saniyelik 5 000 m ve 28 dakikalık 10 000 m barajını aşan ilk atlettir. (L)

CLARKE (Samuel), ingiliz filozofu ve dinbilimcisi (Norwich 1675-Londra 1729). Öğrenimini, Descartes felsefesinin ağır bastığı Cambridge üniversitesinde yaptı ve anglikan kilisesine girdi. 1704 ve 1705'te verdiği vaızlarla büyük bir ün kazandı. *A Demonstration of the Being and Attributes of God* (Tanrı Varlığının ve Sıfatlarının Tanıtlanması) adı altında basılan bu vaızlar Hobbes ile Spinoza'ya bir cevap niteliği taşıyordu. Clarke, bu vaızlarda, Tanrı varlığının salt akıl yoluyle tanıtlanabileceğini göstermeğe çalışır ve sonsuz bir varlık düşüncesinin önceden kabul edilmesi gerektiği sonucuna varır. Tezini, Newton'un, Tanrı'nın sıfatları diye kabul ettiği, zaman ve mekânın sonsuzluğu kavramına dayanarak ispatlar. 1715 ve 1716'da Leibniz ile zaman ve mekân üzerinde tartışmalara girişti. Birbirlerine yazdıkları ilgi çekici mektuplar 1717'de yayımlandı. (L)

CLARKİA i. Yıllık bitki türü. Kaliforniya'da yetişir. Bakışımsız çiçekleri, kırmızımsı sap ve dallarıyle çok gösterişli bir bitkidir. (Küpeçiçeğigillerden.) [L]

CLARKSBURG, A.B.D.'de (Batı Virginia) şehir. Apalaş yaylası bölgesinde; 26 100 nüf. Kimya sanayii. Petrol işletmesi. (L)

CLARKSON (Thomas), ingiliz reformcusu (Wisbech, Cambridge yakınlarında 1760-İpswich 1846). Hayatı boyunca köleliğin kaldırılması için uğraştı. 1787'de bir kuaker topluluğuyle köleliğin kaldırılması konusunda çalışan komite kurdu. Çabalar sonucu köle ticareti 1807'de kaldırıldı. 1833'ten sonra kölelerin hürriyete kavuşması için çalıştı, bu meseleleri dünya kamuoyu karşısına çıkardı. (L)

CLARO (Giulio). Bk. JULİUS CLARUS.

CLARY, marsilyalı bir tüccar ailesinin adı, iki kraliçe yetiştirdi: François **Clary**'nin (1725-1794) dokuz çocuğu oldu. Bunlardan: MARİE JULİE (1771-1845), 1794'te önce Napoli, sonra İspanya kralı José Bonaparte ile evlendi, EUGÉNİE BERNARDİNE DÉSİRÉE (1777-1860) ise Bernadotte ile evlenip İsveç kraliçesi oldu. (Bk. DÉSİRÉE.) [L]

CLASSEN (Alexander), alman kimyacısı (Aachen 1843-ay.y. 1934). Aachen Yüksek Teknik okulunda profesörlük yaptı. Analitik elektroliz metodunu kurdu. En önemli eseri: *Handbuch der Analytischen Chemie* (Analitik Kimya Elkitabı) [iki cilt. 1906-1912]. (L)

CLASSEN (Johannes), alman filologu (Hamburg 1805-ay.y. 1891). Thu-Kydides'in eserini bol notlar ekleyerek bastırdı (1862-1878). Başlıca eserleri: *Symbolae Criticae* (1859-1866) ve *Observations sur les Usages de la Langue Homérique* (Homeros Dilinin Özellikleri Konusunda Gözlemler) [1867]. (L)

CLASSİS, Ravenna'da (İtalya) askerî liman, Augustus tarafından yaptırıldı, bir kanal ile Po'ya bağlanıyordu; bugün kumla dolmuştur, yeri kesinlikle bilinmiyor. (L)

CLASTEROSPORİUM i. Basit mantar. Çekirdekli meyve ağaçlarına musallat olur. (Yapraklarda kalbur gibi delikler açar. Bunun yaptığı hastalığa *kalbur* hastalığı denir.) [L]

CLASTİDİUM. Esk. coğ. Gallia Cisalpina'da (İtalya) şehir. Marcellus, İnsuber'leri ve Gaesata'ları burada yendi (M.Ö. 222). Bu zafer Po ovasının fethini ve Placentia ile Cremona kolonilerinin kurulmasını sağladı. Bugün *Casteggio.* (L)

CLATERNA, Po vâdisinin (Ozzano) Romalılardan önceki merkezi. M.Ö. II. yy.da Romalılar buraya kolonlar yerleştirdiler (amfiteatr, köprü), Ortaçağda ortadan kalktı, adını yakınındaki bir sel suyuna verdi. (L)

CLATHRUS i. Mantar türü. Acayip kafesli fener biçimindeki görünüşü ve pis kokusuyle ilk bakışta mantar uzmanlarının dikkatini çeker. *(Gasteromyeetales* takımından.) [L]

CLAUBERG (Johann), alman filozofu (Solingen 1622-Duisburg 1665). Hollanda'da Descartes ilkelerini benimsedi. Herborn ve Duisburg'da bu ilkeleri okullara sokmak istedi. Descartes'çı fikirleri ortaya koyan yazılar yazdı. Fakat bu görüşleri sadece açıklamakla yetinmek istemedi, özellikle *Exercitationes Centum de Cognitione dei et Mostri* (Kendimiz ve Tanrı Hakkında Yüz Düşünce) adlı eserinde Descartes'çılığa başka bir anlam verdi, böylelikle Spinoza'nın panteizmine yaklaşmış oldu. (L)

CLAUDE (Georges), fransız fizikçisi ve sanayicisi (Paris 1870-Saint-Cloud 1960). 1897'de, asetilenin aseton içinde eritilerek tehlikesizce nakledilebileceğini ispat etti. Bu buluşu sanayi alanına hemen yayıldı. 1902'de, havanın genişletilerek sıvı hale getirilmesinin mümkün olacağını gösterdi, sıvı havayı azot ve oksijen elde edilmesinde kullandı. 1910'da, neon tüpleriyle aydınlanmanın mümkün olacağını belirtti. 1913'te, Arsonval ile birlikte sıvı hava ve zifir içinde patlamaları gerçekleştirdi. Gözenekli kömürün düşük sıcaklık derecelerinde emme özelliğinin çoğaldığını keşfetti. 1917'de, binlerce atmosferlik basınç yardımıyle sentetik olarak amonyak elde etmenin yolunu buldu. 1926'dan sonra yeni enerji kaynakları aramağa yöneldi. Denizin dip sularıyle açık yüzü arasında görülen sıcaklık farkından faydalanma denemeleri onu en çok ilgilendiren çalışmalar oldu. (L)

CLAUDE (Maître), fransız vitraycısı (1475'e doğr.Roma 1537). Bramante'nin daveti üzerine Roma'ya gitti, orada Guglielmo Marcillat ile işbirliği yaparak Santa Maria del Popolo'nun koro yeri vitraylarını ve Roma katliamında (1527) tahrip edilen Vatikan'ın renkli büyük vitraylarını yaptı. (L)

CLAUDEL (Paul), fransız şairi ve diplomatı (Villeneuve-sur-Fère, Aisne 1868-Paris 1955). 1880'de kaybettiği din inancını 1886'da çetin bir iç mücadeleden sonra yeniden kazandı ve Hıristiyanlığa döndü. Bu acılı dönemde, *Une Mort Prématurée*'yi (Zamansız Bir Ölü) [1888] adlı eserini yazdı. Bunun arkasından *Tête d'Or*'u (Altın Baş) [1889] yayımladı. Ertesi yıl Dışişleri bakanlığının giriş sınavını kazanarak konsolos oldu. 1890'dan 1893'e kadar Mallarmé'nin evindeki toplantılara katıldı, bu şairin büyük ölçüde etkisi altında kaldı. *La Ville* (Şehir) ve *La Jeune Fille Violaine* (Genç Kız Violaine) adlı eserlerini bu dönemde yayımladı. 1893'ten 1933'e kadar çeşitli konsolosluk görevlerinde bulundu (Japonya, A.B.D., Avusturya, Çin v.b.). Eserlerinde barok sanatın özellikleri görülür. Bu arada *Partage de Midi* (Öğle Payı) [1905]; *Art Poétique* (Şiir Sanatı) [1903-1904]; ve *Cinq Grandes Odes* (Beş Büyük Od) [1909]; *L'Otage* (Esir) [1914]; *l'Anonce Faite à Marie* (Meryem'e Bildirilen Haber) [1912]; *le Soulier de Satin* (Saten Papuçlar) [1927] gibi lirik eserler de yazdı. 1935'te kesin olarak Fransa'ya yerleşti. Akademiye girme çabaları sonuç vermedi. Alman işgalinde vatanını terk etmedi. 1946'da akademiye seçildi. Birçok eser daha yazdı. *Jeanne d'Arc au Bûcher* (Yakılmak Üzere Olan Jeanne d'Arc) [1934]; *Corona Benignitatis Anni Dei* (Dinî Yılın Lûtuf Tacı) [1915] ve André Gide ile mektuplaşması 1949'da yayımlandı. 1896'da yazılmış olan *Le Repos du Septième Jour* (Yedinci Günün Dinlenmesi) 1965'te Oeuvre tiyatrosunda oynandı. La Ferté-Milon kilisesindeki vitraylardan ilham alarak yazdığı *Au Milieu des Vitraux de l'Apocalypse* (Apokalypsis Vitrayları Arasında) adını taşıyan, 1927 ile 1932 yıllarında yazılmış, fakat basılmamış bir eseri ölümünden sonra yayımlandı (1966). [L]

CLAUDİA, Nero ve Poppoea'nın kızı. Dört aylıkken öldü. Babası onu tanrıçalar katına yükseltti ve hatırasına bir tapınak yaptırdı. (L)

CLAUDİA (Antonia), imparator Claudius ve Plautia Urgulanilla'nın kızı. Önce Pompeius Magnus ile evlendi, eşini Messalina öldürttü. Daha sonra Faustus ile evlendi, ikinci eşini de Nero öldürttü. Nero ile evlenmek istemeyişini hayatıyle ödedi. (L)

Claudia kanunu, senatörlerin sahip olacakları gemilerin tonilatosunun üç yüz anfordan fazla olmaması için M.Ö. 218 yılına doğru teklif edilen kanun, Claudius zamanında çıkarılan ve kadınların üstündeki ağnatus vesayetini kaldıran kanun da aynı adı taşır. (L)

CLAUDİA QUİNTA. Bk. QUİNTA (Claudia).

CLAUDİEN, lat **Claudius Claudianus,** latin şairi (İskenderiye, yaklş. 370-Roma, yaklş. 404). Honorius ve Stilicho'un resmî şairi. İnatçı bir payen (Hıristiyanlığı tanımaz) olan Claudius, eski Roma'nın son şairidir denebilir. Edebî şiirleri, Ovidius'un taklidi olmaktan ileri geçmez, soğuk ve yapmacıklıdır. Bunlar anıt yazıları ve mitolojik destanlardır: *Proserpina'nın Kaçırılışı* (De Raptu Proserpinae). Claudius, siyasî bir karakter taşıyan şiirlerinde çok daha başarılıdır. Övgü ve karşı koyma amacı güden nutukları çok üstün bir nitelik taşır. Doğu imparatorluğu nazırları Rufinus ve Eutropius'a yazılarıyle saldırırken, kendini koruyanlara ve özellikle Roma'nın şampiyonu gözüyle baktığı «Kahraman» Stilicho'ya övgüler düzdü. Millî duygularla canlandığı kadar, şekil mükemmelliği bakımından da en yüce noktaya erişmiş olan bu tür şiirleri destanî bir büyüklük kazanır *(De Bello Gothica, De Consulatu Stilichonis.)* [L]

Karl von CLAUSEWİTZ
Bibliothèque nationale, Paris

CLAUDİUS I (Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus) [Lyon M.Ö. 10-Roma M.S. 54]. Roma imparatoru (41-54), Drusus'un oğlu, anası Genç Antonia soyundan Augustus'un yeğeniydi. Sar'alı, kekeme, beceriksiz ve utangaçtı. Çocukluğundan beri azatlı kölelerin elinde kaldı, kırk altı yaşında bile senatör olamamıştı. Zamanını, *Etrüsklerin ve Kartacalıların İlk Çağları* adlı yunanca eserler yazmakla, okumakla geçirdi. Cassius Chaereas, Caligula'yı öldürdüğünde (41) bir imparator arayan praetorianus'lar sarayda titreyerek gizlenen bir prens buldular: bu Claudius idi. Kendisini adam başına 15 000 sestertius ödeme karşılığı (donativum) hükümdar ilân ettiler. Sonra senato da ona imparatorluk yetkileri verdi. Saltanatı Caligula'nın davranışlarına karşı tepki ile başladı: önce bir genel af çıkarıldı, roma halkının ululuğuna karşı işlenmiş suçlarla ilgili davalar yasaklandı, halk toplulukları dağıtıldı. Claudius karılarının, özellikle Messalina'nın, sonra Agrippina'nın bunlardan başka azatlı kölelerinin (Polybius, Narcissus, Pallas, Callistus) etkisi altında kaldı. Her ne kadar mutlakiyeti kaldırarak kendini senato ile iş birliği yapmış gibi gösterdiyse de, yine bütün yönetici görevleri üzerine alarak merkezci bürokratik bir monarşi kurmağa başladı. İmparatorluk divanını dört kurula ayırdı: haberleşme *(ab epistulis)*, adalet *(a libellis)*, evrak *(a studiis)*, maliye *(a rationibus)*. Bundan başka *fiscus*'u, yani imparatorluk kasası'nı kurdu; imparatorun bir mahkemeden başka bir mahkemeye dava aktarma yetkisini geliştirdi, *frumentationes*'i (buğday dağıtımı) senatodan alarak üretim işleriyle uğraşan kurula verdi. Yollar ve su kemerleri yaptırdı, Fucino gölünü kuruttu, eyaletlerde *procuratores*'likler (müfettiş) kurdu. Augustus gibi kendisi de sınıflar arasındaki açıklığı korur göründü, gerçekte ise, saltanatı süvari sınıfının gücünü artıran azatlıların egemenliği oldu. Öte yandan taşralılar çıkarına hemşerilik hukuku konusunda uysal davrandı. Galya'nın ileri gelenlerine (Gallia Comata) M.S. 48'de senatoya girme hakkını tanıdı (Claudius kanunu). Usta bir hukukçu ve kanun koyucuydu. Din alanında eski mezheplere önem verdi. Yüz yıllık şenlik törenlerini (ludi saeculares) kutladı ve yabancı dinlerle savaştı Attys inançlarını Kybele inançlarıyle birleştirdi; dalkavukları ona *deus noster* (tanrımız) adını verdi. İskenderiye'deki kargaşalıklardan sonra Yunanlıları ve Yahudileri hoşgörülü olmağa çağırdı, ama 49'da yahudileri ve birçok hıristiyanı Roma'dan çıkardı.

Dış siyasette hükümdarlığının en başarılı işi 43'te Kelt dininin yuvası olan Britanya adasını almak oldu. Bu iş için Claudius dört lejyonla Camulodunum'a (Colchester) kadar geldi. Aşağı Germanya ordusunun nehrin ötesinde fetihler yapmasını önledi, 50'de Köln şehrini kurdu (Colonia Claudia Ara Augusta Agrippinensis). Birçok kale ve

Foto. LAROUSSE; N. Erkılıç (MEYDAN)

Cassius CLAY

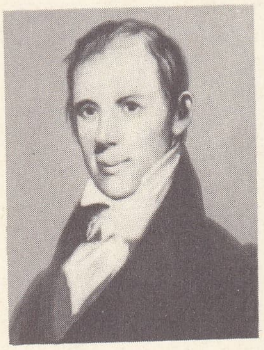

Henry CLAY
Cabinet des Estampes, Paris

Buck CLAYTON

Augustus yolunu yaptırdı, bu yolla (Raetia'dan başlar, Brennero üzerinden Kuzey İtalya'ya gider) İtalya'yı Trakya'ya bağladı (46). Kırım'a bir ordu göndererek Tuna sınırlarını güçlendirdi. Doğuda Parth'ları az bir kuvvetle durdurdu. Afrika'da Moritanya'yı imparatorluğa bağladı. Eyaletleri romalılaştırmağa çalıştı, bu amaçla oralarda birçok koloni kurdu.
Kendine karşı çıkanları ezdi. Söylentiye göre bu yüzden 35 senatör ve 221 süvariyi ortadan kaldırdı. Kurbanlarının en ünlüsü 48'de öldürttüğü karısı Messalina'dır. İmparator, Britannicus'un yerine Nero'yu evlât edinmeye razı olunca Agrippina tarafından zehirli mantar yedirilerek öldürüldü. Senato tarafından tanrı katına yüceltildi.
— İkonogr. İmparatorun defne dallarından iri bir taçla gülünç duruma getirilmiş büstleri vardır. (Vatikan'daki büyük heykel, Capitolino'da, Uffizi sarayında, Louvre'daki büst ve heykeller.) [L]

CLAUDİUS II Gothicus (Marcus Aurelius Claudius Augustus) [214'e doğr.-270], Roma imparatoru (268-270). İllyria'lı ünlü bir asker. İmparator Decius'un yönetiminde askerlik alanındaki başarılarıyla kendini gösterdi ve Barbarlara karşı Thermopylai'yi savundu. Valerianus çağında İllyria valisi oldu, Got'ların saldırısını on yıl önledi. Senato, mart 268'de askerleri tarafından imparator seçilişini onayladı, Milano'da Gallienus tarafından sıkıştırılan Aureolus ölümünden önce (temmuz-ağustos 268) kendisine imparatorluk nişanını sundu. Sırbistan'da Naissus'da büyük bir got ordusunu yendi. İspanya'da ve Narbonensis'de hâkimiyeti yeniden eline geçirdi. Galya'da Postumus'un öldürülmesine karşılık (268) başarısızlığa uğradı, Mısır'da barışı sağlayamadığı gibi Zenobius'a da boyun eğdiremedi. Tuna'da yeniden beliren savaşa karşı hazırlanırken, Sirmium'da vebadan öldü. (L)

CLAUDİUS (Appius), romalı konsül, M.Ö. 451'de decemvir oldu. Bu görevinin süresini, kimsenin oyuna baş vurmadan, tek başına uzattı: *On İki Levha Kanunu*'nu (Duodecim Tabulae) yeni meslektaşlarına yayımlattı. Halk bu kanunu yürürlükten kaldırma yolunu bulamadı. Claudius, plebeius'lardan Virginius'un kızı Virginia'yı almak için zora baş vurunca, Virginius, namusunu korumak için, kızını hançerledi ve halkı ayaklandırdı. Decemvir'ler işleri bırakmak zorunda kaldı. Appius öldürüldü (M.Ö. 446). Roma tarihinde, bu olayın gerçeğe uygunluğu şüphelidir. (L)

CLAUDİUS (Appius), romalı patricius (M.Ö. IV.-III. yy.). Başarılı bir siyaset adamı. Askerî tribün (üç kere), quaestor, belediye üyesi (iki kere), praetor interrex (üç kere), konsül (307 ve 296), diktatör ve censor oldu. Bir savaş adamı değildi; fakat büyük bir siyasetçi, ilgi çekici bir yönetici, düşünce alanında ise olgun bir anlayış sahibiydi. Zamanının ve çevresinin çok ilerisinde bir kimseydi. Siyaset açısından uzlaşmaz bir patricius ve iktidarını elli yıl sürdüren patricius-plebeius soyluluğu düşmanıydı. Appius Claudius'un amacı, soyluluğa karşı uzlaşmaz patricius'larla emekçi plebeius'ları birleştirmekti. Dış imkânlar kendisine programını gerçekleştirecek fırsatları sağlayacaktı. İtalyan ortak yönetiminin Roma'ya karşı saldırıları, insan gücü ve para tüketimini gerektiriyordu. Ticaret ve sanayi ile zenginleşmiş olanlara yurttaşlık görevlerini yükleyecek siyasî haklar vermek gerekiyordu. Nüfus işlerine baktığı sırada (312), nüfus ve emlâk vergisini belirlemek için yalnız araziyi değil, menkul servetleri de gözönünde bulundurdu. Senatoya, birtakım azatlı kölelerin oğulları olan yeni kişiler yazdırdı. Romalı azatlıları köylü kabilelere dağıttı. Bu işlem, menkul servetlerden yararlanma konusunda köylülerle toprak sahipleri arasında bir takım anlaşmazlıklara yol açtı. Appius Claudius'un siyaseti böylece, yönetici soylu sınıfa korkunç bir yıkım oldu. Onlar da bütün güçleriyle kendilerini savundular. Appius Claudius, bu sınıfa karşı güdülen uzlaşmaz bir patricius direnişinin yeniden başı oldu. 304 Yılında yapılan sayımda ağır bir darbe yedi. Uyuşmazlık, patricius-plebeius soyluluğunun kesin başarısıyla sonuçlandı. Yaptırdığı *Via Appia*'ya (Appius Yolu) [312-310], kalıntıları günümüze kadar gelen su kemerlerine adını verdi. Bu yüzden kendisine CAECUS denildi. (L)

CLAUDİUS (Appius), Appius Claudius Caesus'un kardeşi. M.Ö. 264'te Birinci Pön savaşı başlarında konsül oldu, Messina'ya bir garnizon yerleştirdi, sonra Siracusa'lı Hieron ve Kartacalıların girişikleri kuşatmada bu garnizonu kurtardı. Siracusa'ya karşı başarısız bir kuşatma hareketine girişti. Hieron ile anlaşma yolları aradıktan sonra çekilme zorunda kaldı. (L)

CLAUDİUS (Atta). Bk. CLAUSUS.

CLAUDİUS (Eduard), alman yazarı (Buer 1911). Bir işçinin oğludur. 1933'te Almanya'dan göç etti. İspanya iç savaşında Franco'ya karşı çarpıştı. İspanya hakkında yazdığı *Grüne Oliven und Nackte Berge* (Yeşil Zeytinlerle Çıplak Dağlar) [1946] adlı kitabıyla tanınır. (M)

CLAUDİUS'LAR, eski Roma'da Patricius ailesi. Bu ada Plebeius'larda da rastlanır.
1. *Patricius ailesi. Sabin*'lerden ATTA CLAUSUS REGİLLENSİS, kralların kovulmasından sonra Roma'ya yerleşerek **Appius Claudius** adını aldı ve konsül oldu. Torunlarına *Crassus* lakabını veren ünlü decemvir bunun torunudur. İmparatorlardan Tiberius, Claudius, Caligula, Caecus'un oğlu *Appius Claudius Nero* soyundan geldi. Bu aile Caligula ile son buldu.
2. *Plebeius ailesi.* En ünlü dalı, konsüllüğe ilk ulaşan Marcellus'unkidir (423); aile Augustus'un yeğeni ve damadı genç Marcellius ile son buldu. (M)

CLAUDİUS MAMERTİNUS. Bk. MAMERTİNUS CLAUDİUS.

CLAUDİUS MARCELLUS (Caius), iki roma konsülü. Bk. MARCELLUS CLAUDİUS (Caius).

CLAUDİUS MARCELLUS (Caius), iki roma konsülü. Bk. MARCELLUS CLAUDİUS (Caius).

CLAUDİUS (Matthias), alman halk şairi (Reinfeld, Holstein 1740-Hamburg 1815). Bütün hayatını Wandsbeck'te geçirdi. *Wandsbecker Bote* adıyle çok yaygın bir gazete çıkardı: bundan dolayı kendisine *Wandsbeck Habercisi* adı takıldı: 1775-1812 arasındaki bütün eserlerini bu takma adla yayımladı. Klopstock'un yakın dostuydu; halka yüksek şiiri anlatabilmek amacını güttü, kendisi de halk şiirleri yazmayı denedi: bunlar büyük bir başarı sağladı. *Köylünün Sabah Türküsü* ve *Köylünün Akşam Türküsü* adlı şiirlerinde tabiatın güzellikleriyle büyük şehirlerin çekilmez havasını dile getirdi. (L)

CLAUDİUS NERO (Caius). Bk. NERO.

CLAUDİUS NERO (Tiberius). Bk. NERO.

CLAUDİUS PULCHER (Appius), romalı üç konsülün adı. Bk. PULCHER.

CLAUDİUS PULCHER (Publius). Bk. PULCHER.

CLAUDİUS QUADRİGARİUS (Quinthus), en eski romalı yıllık yazarlarından biri. Sulla devrinde yaşadı. Eseri Titus-Livius'un yararlandığı kaynaklardan biridir. (L)

CLAUS (Emile), belçikalı ressam (Vive-Saint-Eloi [Saint-Eloois- Vijve] 1849-Deinze yakınlarında Asten 1914). Empresyonistler ve Bastien Lepage'un etkisi altında kaldı. Memleketinin birçok müzesinde eserleri vardır. (L)

CLAUS (Hugo), hollanda diliyle yazan belçikalı yazar, ressam ve sinema uzmanı (Brugge 1929). *Tijd en Mens* (Zaman ve İnsan) dergisi yazarıdır. *Oostakker* (1955), *Een Geverfde Ruiter* (1961) adlı şiir kitapları yayımladı. Ayrıca romanlar da yazdı: *Ördek Avı* (1950), *Eyyambahur Günleri* (1952). Tiyatro eserleri: *Andréa Een Bruid in de Morgen* (Andrea veya Sabahın Nişanlı Kızı) [1955], *Suikez* (Şeker) [1958]. (L)

CLAUS (Karl), alman zooloji uzmanı (Kasser 1835-Viyana 1899). Würzburg'ta zooloji ve mukayeseli anatomi profesörü, daha sonra aynı konuları Viyana'da da okuttu. Daha çok belkemiksizler üzerinde çalışmalar yaptı. Önemli eseri olan *Zooloji İnceleme Kitabı* 1877'de G. Moquin-Tandon tarafından fransızcaya çevrildi. Ayrıca *Viyana Üniversitesi Zooloji Enstitüsü Tutanakları ve Trieste Zooloji Merkezi* adlı ikinci bir eser de yayımladı. Darwin'ciliğin hararetli bir savunucusuydu. (L)

CLAUSEL veya **CLAUZEL** (Bertrand, kont), fransız mareşali (Mirepoix, Languedoc 1772-Secourrieu, Haute-Garonne 1842). 1791'de gönüllü, 1802'de general, özellikle Portekiz'de, sonra Almanya'da başarı kazandı (1809-1813). 1815'te sürüldü, 1820'de Fransa'ya döndü, 1830'da tekrar görev aldı, Cezayir valisi, daha sonra Fransa mareşali oldu (1831). 1835'te Afrika ordusunun başına getirildi, Konstantin karşısındaki yenilgisinden sonra geri çağırıldı (1836). [L]

Clausen hattı, Almanya-Danimarka sınırı; 1920'de halk oyu ile onaylandı; Paris barış konferansına, bu sınırı çizmek için gönderilen (1919) danimarkalı siyaset adamı ve tarihçinin adını aldı. (L)

CLAUSEWİTZ (Karl VON). Bk. VON CLAUSEWITZ *(Karl)*.

Clausilia kapakçığı, *Clausilia* cinsi yumuşakçalarda, kavkı kapağı ödevi gören kavkının tepesine ince bir sapla bağlı, bütün veya oyuklu, dil biçiminde parçacık. (L)

CLAUSİLLA i. Çok ince karından bacaklı dört dokunaçlı yumuşakça. Uzun mekik biçiminde kavkısı vardır, yosunlarda, ağaç gövdelerinde, kaya yarıklarında yaşar. (Bütün dünyada 700'den fazla türü bulunan *clausilia* akciğerli yumuşakçalar altsınıfının, *clausiliidae* familyasının örnek tipidir.)[L]

CLAUSİUS (Rudolf Emanuel), alman fizikçisi (Köslin, Pomeranya 1822-Bonn 1888). Önce Berlin topçu okulunda fizik öğretmeni, sonra Zürich (1855) politeknik okulunda profesör oldu. Daha sonra Würzburg (1867) ve Bonn üniversitelerinde ders verdi. İlk çalışmalarını, esnekliğin matematik yoldan açıklanması üzerinde yaptı. Sonradan araştırmalarını termodinamik alanına yöneltti. 1850'de entropi deyimini kullanarak bilinen ikinci prensibe yeni bir anlam getirdi. 1852'de kalorinin mekanik eşdeğerini ölçmek için elektrik akımının ısı etkisinden yararlandı. Gazların kinetik teorisini geliştirdi (1857). Yayımladığı başlıca eserleri şunlardır: *Über die Bewegende Kraft der Wärme* (Isının Hareket Enerjisine Dönüşmesi), *Wärmetheorie* (Mekanik Isı Teorisi Üstüne Makaleler) [1864], *Die Potentialfunktion und das Potential* (Potansiyel Teorisi ve Potansiyel) [1885]. (L)

CLAUSİUS i. *(Clausius*'un adından). Entropi'de, 1 K derecesi için bir kalori değerindeki C.G.S. birimine verilen ad. (L)

Clausius eşitsizliği. Termodinamik. İki ısılı bir devre için evrim halindeki sistemin, T_1 mutlak sıcaklığındaki sıcak kaynaktan Q_1 ısı miktarını, T_2 mutlak sıcaklığındaki soğuk kaynaktan Q_2 ısı miktarını aldığı sürece gerçeklenen $\frac{Q_1}{T_1} + \frac{Q_2}{T_2} \leqslant 0$, eşitsizliği. Eşit işareti tersinir bir dönüşüme tekabül eder. Isı kaynakları sayısı sonsuz olursa bu eşitsizlik, $\oint \frac{dQ}{T} \leqslant 0$ şeklinde yazılır.
Bu eşitsizlikten entropi tanımı çıkar. (L)

CLAUSS (Ludwig Ferdinand); alman yazarı (Offenburg 1892). 1945'ten beri Tunus'ta yaşamaktadır. Irk ve ulus psikolojisi üzerinde çalıştı. Balkanları, Ön Asya'yı, Kuzey Arabistan'ı gezdi. Başlıca eserleri: *Von Seele und Antlitz der Rassen und Völker* (Irk ve Ulusların Yüzü ve Ruhu Üzerine) [1929], *Rasse und Seele* (Irk ve Ruh) [1926, 1933], *Semiten der Wüste Unter Sich*

Foto. U.S.İ.S., J.P. Leloir (LAROUSSE)

(Çöl Sâmileri Kendi Aralarında) [1938]. (L)

CLAUSSEN (Sophus), danimarkalı şair (Langeland 1865-Gentofte, Kopenhag 1931). Varlıklı bir ailenin oğlu, kendini tamamıyle sanata verebildi, Jörgenson'un *Tarnet* (Kule) adlı dergisiyle sıkı bir işbirliği yaptı. Mallarmé, Baudelaire, Heine ve Shelley'e hayran olan Claussen saf bir sembolist ve Danimarka'nın en anlaşılmaz şairlerinden biridir. 1887'de *Naturbörn* (Tabiatın Çocukları) ve aşka dair iki uzun hikâye ile sanat hayatına girdi. Kadın, güzellik, aşk, kahramanlık ve hayata heyecan veren ne varsa hepsini yazılarına konu olarak seçti. Başlıca eserleri: *Pileflojter* (Söğütten Flütler) [1899]; *Dijaevlerier* (Şeytanlıklar) [1904]; *Danske Vers* (Danimarka Şiirleri) [1912]; *Fabler* (Masallar) [1917]; *Heroica* (1925); *Hvededynger* (Buğday Demetleri) [1930]. (L)

CLAUSTHAL-ZELLERFELD, Almanya'da (Batı Almanya, Aşağı Saksonya) şehir, Harz'da; 14 900 nüf. Maden fakültesi. Ormanlar arasında turistik merkez. — Çevrede bakır, kurşun, gümüş, çinko maden ocakları; bu ocaklar eskiden çok zengindi; bugün tükenmek üzeredir. (L)

CLAUSULA i. Bir kıtanın, bir hitabet bölümünün en son parçası.

— ANSİKL. Esk. Metrik. Metrik, ritmik veya karma *clausula,* birçok yunan ve latin yazarının cümle, hattâ cümle bölümlerinin sonunda kullandıkları hece tertipleridir. Clausula'lar sayıya göre ise *metrik,* vurguya göre yapılmışsa *ritmik,* hem sayı hem de vurguya göre düzenlenmişse *karmaşık*'tır. Yunanca ve Latince, klasik devirde, şiddet vurgusuna sahip olmadığından, ritmik ve karma clausula'lar ancak daha sonraki devirlerde ortaya çıkmıştır. (L)

CLAUSUS veya **CLAUDİUS** (Atta), sabin kralı M.Ö. VI. yy. sonunda (504'e doğr.) Roma'ya doğru bir göç hareketini yönetti ve şehri Etrüsklerin hâkimiyetinden kurtardı. Vergilius'a göre sabin kralı Claudius'lar sülâlesinin köküdür. (L)

CLAUS WİSSE. Bk. WİSSE (Claus).

CLAUZEL (Bertrand). Bk. CLAUSEL.

CLAVAGELLA i. İki çenetli yumuşakça. Kalker kayaları, mercanları ve hayvan kabuklarını deler (Akdeniz'de Avustralya denizlerinde ve Pasifik'te bulunur. *Clavagellidae* familyasının örnek tipi.) [L]

CLAVAGELLİDAE çoğl. i. İki çenetli yumuşakçalar familyası. *Clavagella* ve *brechites* cinslerini kapsar. (Hepsi denizde yaşar. İki çenetli kavkısı kireçten bir boru biçimindedir; ucunda, bahçe süzgecinin şişkin ve gözenekli musluğunu andıran bir çıkıntı bulunur.) [L]

CLAVATELLA i. Deniz altında yabancı bir cisme tutunarak toplu halde yaşayan hidra. (Borucuklardan bir ulaştırma ağının üzerinde, ucunda yakıcı hücrelerden bir düğüm bulunan dokunaçlı polipler vardır. Üremeleri, az ve kısa dokunaçlı medüzler yoluyle olur. Dokunaçlar sürünerek hareket etmelerini sağladığı için bunlara *gezgin* medüzler veya *yürüyen* medüzler de denir [çünkü yüzmezler]. Akdeniz kıyılarında rastlanır.) [L]

CLAVATULA i. Karındanbacaklı yumuşakça. Kavkısı mekik biçimindedir. Çoğunluğu Afrika'nın batı kıyılarında yaşayan otuz kadar türü vardır. (Öndensolungaçlılar altsınıfının *conidae* familyasından.) [L]

CLAVE (Antonio), ispanyol ressamı (Barcelona 1913). Gazetelere resim çizdi, sinema afişleri yaptı ve 1939'da Paris'e yerleşti. Resimleri konu bakımından Soutine'ninkilerle, şiir dolu ifade gücü ve koyu renklerin zenginliği bakımından da Rouault ile mukayese edilebilir. Eserleri Paris'te Modern Sanat müzesindedir; siyah-beyaz ve renkli litografiler de yaptı: Mérimee'nin *Carmen*'i (1946), Puşkin'in *Maça Kızı* (1946), *Gargantua* (1953). [L]

CLAVELİNA i. (lat. *clavus,* çivi'den). Tulumlu hayvan cinsi. Bunların toplulukları birbirinden ayrı az sayıda bireylerden meydana gelir. Yalnız her birey, dallanmış kök biçimindeki ana gövdeye dikine bitişiktir. *(Clavelina* Kuzey Atlantik'in Avrupa tarafında ve Akdeniz'de yaşar.) [L]

CLAVELLA i. Çok basit yapılı asalak, kabuklu hayvan. Bazı balıkların solungaçlarına tutunarak yaşar. Kopepodlardan. (L)

CLAVİCEPS i. *Hypocreales* takımından mantar cinsi. *(Claviceps purpurea* çavdar mahmuzu hastalığını yapar.) [L]

CLAVİCORDE i. Bk. KLAVİKORD.

CLAVİCORNİA çoğl. i. (lat. *clava,* topuz'dan). *Diversicornia* kınkanatlıların alt takımı. Duyargaları topuz şeklinde son bulan böcekleri kapsar. (Birçok familyaya ayrılır: *mitidulidae, cucujidae, crytophagidae, coccinellidae* v.b.) [L]

Clavierübung, J. S. Bach'ın piyano (klavsen, org) derlemesinin dört bölümüne verdiği ad. Teknik, müzikbilim ve şiirini içinde toplayan dev bir eserdir. Birinci bölümde 1726-1731 arası yazılmış *altı partita* bulunur. İkinci bölüm, *italyan usulü konçerto* ve fransız tarzında uvertür'dür *(yedinci partita).* Üçüncü bölüm (1739) mi bemol üçlü prelüd ve fuga, dört duetto ve org için yirmi bir dinî korali birleştirir. Dördüncü bölüm *Arva* ve *Goldberg* çeşitlemeleri'ne ayrılmıştır. (L)

CLAVİJERO (Francisco), meksikalı tarihçi (Veracruz 1731-Bologna 1787). Dahil bulunduğu İsa topluluğunun dağıtılmasından sonra İtalya'ya gitti, orada *Historia de Mexico* (Meksika Eski Tarihi) [1780-1781, 4 cilt] ve *Historia de California* (Kaliforniya Tarihi) [1789] adlı eserlerini yazdı. (L)

CLAVİJO Y FAJARDO (José), ispanyol yazarı ve tabiat bilgini (Puerto Arrecife, Lanzarote, Kanarya adaları 1730-Madrid 1806). Kız kardeşine evlenme teklif ettikten sonra cayan Clavijo'nun bu kaba davranışını Beaumarchais, *Eugénie* adlı oyununda ve ünlü *Mémoires* (Hatıralar) adlı eserlerinde yerdi, bundan esinlenen Goethe de çok canlı ve duygulu bir dram olan *Clavigo*'yu yazdı (1774). [L]

CLAVİS. Eski eserlerin ve İncil'in yorumlanmasında baş vurulan sözlük türünden eserin latince adı. (L)

CLAVİUS (le P. Christoph). Bk. KLAU.

CLAY (Cassius), amerikalı boksör (Louisville, Kentucky 1942). 1964'te Müslümanlığı kabul ile *Muhammed Ali* adını aldı. Aynı yıl dünya ağır sıklet boks şampiyonluğunu kazandı ve bu unvanı 1967'ye kadar kolaylıkla korudu. 1967'de insanlar arasındaki renk farkını savunanlar arasında Vietnam savaşını protesto için askere gitmeyi reddedince şampiyonluk unvanı elinden alındı. (L)

CLAY (Edmund R.), kendi kendini yetiştirmiş, irlanda asıllı amerikalı filozof (öl. 1890). Elli yaşına doğru, dilin özelliklerini, felsefî doktrinleri bilmeden filozof oldu. İrsî bir soysuzlaşma kurbanı olan Clay kendi hayatında tabiî bir kuvvetin moral ve entellektüel yönlerde mucizeler yaratabileceğini göstermeğe çalıştı. En önemli eseri *Altérnative*'dir (1882). [L]

CLAY (Henry), amerikan devlet adamı (Hanover County, Virginia 1777-Washington 1852). Önce Kentucky'de yasama kurulu üyesi (1804-1809), sonra senatör olarak Washington'a gitti (1806 ve 1809). 1810'da Temsilciler meclisi üyesi oldu. İngiltere ile Amerika arasındaki savaş sırasında, anlaşmazlığın en hararetli taraftarlarından biriydi. 24 Aralık 1814'te Gand barışı şartlarını görüştü. Birçok kere kongre başkanlığı yaptı. A.B.D.'nin iktisadî kalkınmasının sağlam temellere dayanmasıyle ilgilendi. Missouri antlaşmasının BÜYÜK ARABULUCU'su oldu. Jackson'un demokrasi fikrine karşı çıktı. J. Q. Adams ve Welster ile birlikte Millî cumhuriyetciler veya Whig partisinin başlıca liderleri arasında yer aldı. Birçok defa A.B.D. Devlet başkanlığına, özellikle Jackson'a karşı 1832'de adaylığını koydu, ama yaygın şöhretine rağmen hiç birinde başarı sağlayamadı. Büyük bir hatip, kusursuz bir parti başkanıydı. (L)

CLAY (Jacob), hollandalı fizikçi (Berkhout 1882-Amsterdam 1955). Leiden üniversitesinde Kamerlingh Onnes'in öğrencisi. Önce Delft lisesi, sonra Amsterdam üniversitesinde profesör oldu (1929). Kozmik ışınların incelenmesinde öncülük etti, bu ışınlarda şiddetin enleme bağlı olarak değiştiğini amerikalı Compton ile birlikte kesinlikle ortaya koydu. Başlıca eseri: *History of Law of Nature in Philosophy* (Felsefe'de Tabiat Kanunu Tarihi) [1915]. (L)

la Baionnette dergisinin kapağındaki karikatürü, Sem'in deseni

Georges CLEMENCEAU

1917'de

CLAY (Lucius DU BİGNON), amerikalı general (Marietta, Georgia, Birleşik Amerika 1897). West-Point askerî okulunda okudu. İstihkâm subayı olarak 1928 ile 1933 arasında Alleghany ve 1938'de Red River nehirleri üzerindeki barajların yapımına katıldı. Hava savunmasına ait bir program yapmakla görevlendirildi (1940-1941). 1942'de tuğgeneralliğe yükseldi, 1945'te general Eisenhower'in yardımcılığına getirildi ve Almanya'daki amerikan işgal bölgesinde sivil yönetimden sorumlu olarak çalıştı. 1948-1949'da Sovyet Rusya'nın Berlin ablukası sırasında bir hava köprüsü kurdu, sonra görevinden ayrıldı. Başkan Kennedy'nin şahsî temsilcisi sıfatıyle tekrar Almanya'ya gönderildi, sonra emekliye ayrıldı. 1961 Yazında kriz sırasında, başkan Kennedy'nin temsilcisi olarak bir kere daha Berlin'e gönderildi. (L)

CLAYTON (Wilbur, **Buck** — denir), amerikalı zenci trompetçi (Parsons, Kansas, 1911). Mesleğine dans orkestralarında başladı. 1934'ten 1936'ya kadar Teddy Weatherford ile birlikte Şanghay'da çalıştı, sonra Birleşik devletlere döndü, Count Basie orkestrasına girdi ve 1943'e kadar bu orkestrada kaldı. Üç yıl askerlik yaptı (1943-1946), Jazz at the Philharmonic ile birçok turneye katıldı, 1949'dan 1953'e kadar Avrupa'da (özellikle Fransa) başarı kazandı, Joe Bushkin (1951-1953) kuartetinde çaldı, sonra New York'ta küçük bir kuruluşun başına geçti. 1959'da, 1961 ve 1965'te kendi topluluğuyle tekrar Avrupa'ya gitti. «Middle Jazz»ın en büyük solocularındandır. (L)

CLAYTONİA i. 10-20 sm yüksekliğinde küçük bitki. Çiçekleri külâhtan çıkar görünüştedir. (Semizotugillerden.) [L]

CLEARWATER veya **EAU-CLAİRE,** Kanada'da (Québec) göl, Hudson körfezine açılır; 1 238 km². —, Alberta'da ırmak, Kuzey Saskatchewan'ın kolu (sağ kıyı), Banff millî parkı içinde; 140 km. —, Saskatchewan ile Alberta'da ırmak, Athabaska'nın kolu (sağ kıyı); 180 km. (L)

CLEBSCH (Alfred), alman matematikçisi (Königsberg 1833-Göttingen 1872). Karlsruhe, Giessen ve Göttingen'de profesörlük yaptı. Başlıca eserleri: *Theorie der Abelschen Funktionen* (Abel Denklemleri Nazariyesi) [P. Gordan ile, 1866], *Theorie der Binären Algebräischen Formen* (İki Bilinmeyenli Cebir Denklemleri Nazariyesi) [1872]. (L)

CLEBURNE (Patrick Ronayne), güneyli amerikan generali (Queenstown, İrlanda 1828-Franklin 1864). Helena'da (Arkansas) avukatlık yaparken Ayrılık savaşının başlamasıyle birleşik orduya katıldı, bir yıl sonra generalliğe yükseldi. Shiloh (1862), Richmond ve yaralandığı Perryville'de başarı gösterdi. Chattanooga'daki başarısızlıktan sonra ordusunun geri çekildiğini sezdirmeyerek Missionary Ridge'te general Sherman'ı geri püskürttü ve kıtalarının başında can verdi. (L)

CLEMENS XIV
Canova tarafından yapılmış mezar anıtı (detay), Roma

Foto. Monde et Caméra, Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

Charles-Louis CLÉRİSSEAU
Borély şatosu,
Marsilya

Pierre CLERGET

Muzio CLEMENTİ
Ch. Nicolas Cochin
özel koleksiyondan

CLÉDAT (Léon), fransız dilbilimcisi (Le Change, Périgueux yakını 1851-Lyon 1930). Ortaçağ dili ve edebiyatı üzerine beş eser yazdı. Ayrıca *Dictionaire Étymologique de la Langue Française* (Fransızcanın Etimolojik Sözlüğü) [1942] adlı kitabıyle ün yaptı. Sonradan *Revue de Philologie* (Filoloji Dergisi) adını alan *Revue des Patois*'yı (Taşra Dilleri Dergisi) kurdu, bu dergide sadeleştirilmiş bir imlâ şekli uyguladı. (L)

CLEETHORPES, Büyük Britanya'da (Lincolnshire) şehir, Kuzey denizi kıyısında, Grimsby'nin güneydoğusunda; 29 600 nüf. Sayfiye yeri. (L)

CLEİRAC (Etienne), fransız hukukçusu (Bordeaux 1583-1657). *Us et Coutumes de la Mer* (Deniz Teamülleri) (1647) adlı eseri ticaret (1673) ve denizcilik (1681) ilişkilerinin düzene konmasında çok yararlı oldu. (L)

CLÉMANGES (Nicolas DE), fransız ilâhiyatçı (Clémanges, Champagne, 1363'e doğr.-Paris 1437). Paris üniversitesi rektörü (1393). Avignon'da Benedictus XIII'ün sekreteri (1407), sonra Aziz Bruna tarikatından Chartreux'lerin yanına çekildi (1408), orada ünlü mektuplarını yazdı: *l'Utilité de la Solitude* (Yalnızlığın Faydası), *l'Utilité de l'Adversité* (Felâketin Faydası), *l'Etude de la Théologie* (İlâhiyat Üzerine İnceleme). Ayrıca Basel konsiliyle ilgili çeşitli incelemeler yayımladı. (L)

CLEMEN (Carl), alman protestan tanrıbilimcisi (Leipzig 1865-Bonn 1940). Başlıca eserleri: *Die Religionsgeschichtliche Methode in der Theologie* (Tanrıbilimde Din Tarihi Metodu) [1904], *Religionsgeschichte Europas* (Avrupa Din Tarihi) [1926-1931]. (L)

CLEMEN (Paul), alman sanat tarihçisi (Leipzig 1866-Endorf 1947). Carl Clemen'in kardeşi. 1893'te Ren bölgesi Eski Eserleri Koruma müdürü, 1899'da Düsseldorf Sanat akademisi, 1902'de Bonn üniversitesi profesörü. Ren bölgesinde Ortaçağdan kalma duvar resimlerini araştırarak değerlendirdi. Başlıca eserleri: *Die Denkmalpflege in der Rheinprovinz* (Ren Bölgesinde Eski Eserlerin Bakımı) [1896], *Die Denkmalpflege in Frankreich* (Fransa'da Eski Eserlerin Bakımı) [1898], *Die Romanische Wandmalereien der Rheinlande* (Ren Bölgesindeki Roman Çağı Duvar Resimleri) [1905]. Ayrıca gotik resimler ve Fransa'daki gotik katedraller üzerine kitaplar yazdı. 1891'den sonra *Kunstdenkmäler der Rheinprovinz* (Ren Bölgesindeki Sanat Eserleri) adlı dergiyi çıkardı. (L)

CLEMENCE (Gerald Maurice), amerikalı astronom (Greenvill 1908). A.B.D. Washington deniz rasathanesi başastronomu ve *Nautical Almanac* müdürü. Konum ve gezegen astronomisiyle ilgili önemli çalışmalar yaptı. Bunlar özellikle Merkür «günberi»sinin ilerlemesi, E. Brown'ın Ay cetvellerinin mükemmelleştirilmesi, tek düzenli bir zamanın kesin tanımlamasıdır. (L)

CLEMENCEAU (Georges), fransız siyaset adamı (Mouilleron-en-Pareds, Vendée 1841-Paris 1929). İkinci imparatorluk devrinde Paris'te tıp öğrencisi, cumhuriyetçi. Devrin cumhuriyeti destekleyen gazetelerine yazılar yazdı, birçok defa tutuklandı. 1869'-da tıp doktoru oldu, Amerika'ya bir inceleme gezisi yaptı. Fransa'ya döndü, 4 eylül 1870'ten sonra Montmartre belediye başkanı, Seine'den Millî meclise milletvekili seçildi, 1875'te Paris Belediye meclisi başkanı, Seine, sonra tekrar Var milletvekili. Radikallerin aşırı sol kanat lideri oldu. Mecliste ve 1881'de kurduğu gazetesi *la Justice*'de oportünistlerin siyasetine şiddetle çattı, Jules Ferry ve izlediği sömürgecilik siyasetinin amansız düşmanı kesildi. Panama meselesi yüzünden şiddetli saldırılara uğradı, seçimleri kaybetti (1893) ve bir süre siyaset hayatından çekilmek zorunda kaldı. Haftalık *le Bloc* gazetesini kurdu, sonra *l'Aurore* (1898) gazetesinin başlıca ortağı oldu, Dreyfus davasının yeniden ele alınması lehinde şiddetli bir mücadeleye girişti (1898-1901), kazandığı başarı tekrar siyasete dönmesini sağladı. Var'dan senatör seçildi (1902), Sarrien kabinesinde içişleri bakanı olarak hükûmete girdi (1906), 1906 ekiminden temmuz 1909'a kadar bakanlar kurulu başkanı oldu. Bir çalışma bakanlığı kurdu, fakat sosyal kargaşalıklar bakanlığını kötü duruma düşürdü, kendisini vadettiği reformları gerçekleştirmemekle suçlayan sosyalistlerle arası açıldı. Ağustos 1914'ten sonra *l'Homme Enchaîné* ismini alacak olan *l'Homme Libre* gazetesini kurdu (1913). Senatoda ordu komisyonuna üye seçildi, Millî savunma teşkilâtında meydana çıkarabildiği ihmal ve başarısızlıklara karşı şiddetli bir mücadeleye girişti. Kasım 1917'de Birinci Dünya savaşının kritik bir devresinde başbakanlığa getirildi. Foch'un plan ve teşebbüslerini etkili bir şekilde destekleyen Clemenceau'nun zaferin kazanılmasında büyük payı oldu. İzlediği siyasetin çok kırıcı ve sert olması, saldırgan din aleyhtarlığı kendisine birçok düşman kazandırdı. 1920 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde yenildi. Yırtıcı tabiatı, kırıcı şakaları ve yüz biçimi kendisine *Kaplan* adının verilmesine yol açtı. Birkaç eser yazdı: *le Voile du Bonheure* (Mutluluğun Örtüsü) [1901], *Démosthène* (Demosthenes) [1925], *Au Soir de la Penseé* (Düşüncenin Akşamında) [1926]. (L)

CLEMENS (Samuel Langhorne). Bk. TWAİN (Mark).

CLEMENS I Aziz, yaklş. 88'den 97'ye kadar papa, bu görev kendisine Aziz Petrus tarafından verildi. Domitianus zamanında öldü. *Korinthos'lulara İlk Mektup*'un yazarıdır, Korinthos kilisesi içinde barışın sağlanması için yazılmış olan bu mektup kilise yönetiminde papalığın ilk davranışıdır. Bunun dışında kendisine ait olduğu söylenen daha birçok yazı da vardır. Bunlara toplu olarak Clemens edebiyatı denir. (L)

CLEMENS II, Saksonya asıllı papa, 24 aralık 1946'da seçildi (öl. Pesaro 1047). Benedictus IX, Silvester III ve Gregorius VI ile papalık tacı üzerinde mücadele etti. Sutri'de toplanan bir konsil Gregorius'u uzaklaştırarak Bamberg piskoposu Suidger'i Papa seçti. Benedictus IX ve Silvester III'ün papalıkları kilisece geçerli sayılmadı. Yeni papa, imparator Heinrich III ile imparatoriçe Agnes'i takdis etti ve bir Almanya gezisi dönüşü muhtemelen zehirlenerek öldü. (L)

CLEMENS III (Paolo SCOLARİ) [öl. 1191]. 1187'de papa seçildi. Roma'nın sahne olduğu kargaşalıklar (Roma Komün'ünün ayaklanışı) sona erince Üçüncü haçlı seferinin hazırlıklarına girişti ve din adamlarını para yardımında bulunmağa zorladı. (L)

CLEMENS IV (Gui FOULQUES) [Saint-Gilles, Languedoc, XII. yy. sonu- Viterbo 1268], 1265'te papa seçildi. Napoli krallığının, selefi tarafından Charles d'Anjou'ya bağışlanmasını onayladı. (L)

CLEMENS V (Bertrand DE GOT), [Villandraut, Gascogne- öl. Roquemaure 1314], 1305'te papa seçildi. Vienne konsiline başkanlık ettiği sırada (1311-1312) Temple mezhebini ortadan kaldırdı. (L)

CLEMENS VI (Pierre ROGER) [Maumont, Limousin 1291-Avignon 1352], 1342'de papa seçildi. Petrarca ve Villani'yi korudu, güzel sanatları geniş ölçüde destekledi. (L)

CLEMENS VII (Robert DE GENÈVE) [1342-1394], 1378'de papa seçildi. Büyük Kilise Ayrılığı zamanında Avignon papalarının birincisidir. (L)

CLEMENS VII (Giulio de MEDİCİ) [Floransa 1478-Roma 1534], 1523'te papa seçildi. Giulio de Médici'nin evlilik dışı oğludur. Karl V'e karşı François I'in tarafını tuttu. Roma'nın Colonna orduları, daha sonra imparator kuvvetleri tarafından işgal ve yağma edildiğini gördü (1526-1527), bu tarihten sonra imparatorlukla bir anlaşma imzaladı. 1530'da Bologna'da imparatora taç giydirdi. Protestanlığın gelişmelerine ve Henry VIII'in katolik kilisesinden ayrılışına tanık oldu. (L)

CLEMENS VIII (İppolito ALDOBRANDİNİ) [Fano 1536-Roma 1605], 1592'de papa seçildi. Bellarmin, Baronius, Perron ve Toley'yi kardinalliğe yükselterek fikir çalışmalarına verdiği değeri ortaya koydu. İngiltere'de Katolikliğin yeniden yerleşmesi için boş yere çalıştı. (L)

CLEMENS IX (Giulio ROSPİGLİOSİ) [Pistoia 1600 - Roma 1669], Alexander VII'nin bakanlarından. 1667'de papa seçildi. *Pax Clementina* adı verilen barışçı felsefesini yaymlayarak Jansenius'çular arasındaki kavgayı yatıştırmağa çalıştı (1668), Türklere karşı Venedik'e yardım etti. (L)

CLEMENS X (Emilio ALTİERİ) [Roma 1590-ay.y. 1676], 1670'te papa seçildi. İdareyi fiilen yeğeni kardinal Paluzzo Paluzzi'ye bıraktı. (L)

CLEMENS XI (Gianfrancesco ALBANİ) [Urbino 1649-Roma 1721], 1700'de papa seçildi. Jansenius'çular ve Amedeo di Savoia ile mücadele etti, çin usulü tapınma şekillerini yerdi (1704-1715). [L]

CLEMENS XII (Lorenzo CORSİNİ) [Floransa 1652 - Roma 1740], 1730'da papa seçildi. Vergileri indirdi, dinî görevleri kolaylaştırdı (1734), masonluğu yerdi (1738). [L]

CLEMENS XIII (Carlo REZZONİCO) [Venedik 1693-Roma 1769], piskopos (1743), 1758'de papa seçildi. Cizvitleri destekledi. Febronius taraftarlarıyle mücadele etmek zorunda kaldı. (L)

CLEMENS XIV (Giovanni Vincenzo GANGANELLİ) [Sant'Arcangelo di Romagna 1705-Roma 1774], Francesco tarikatına mensup, kardinal (1759), 1769'da papa seçildi. İsa tarikatı topluluğunu istemediği halde dağıtmak zorunda kaldı. (L)

CLEMENS (Titus Flavius Clemens). Bk.

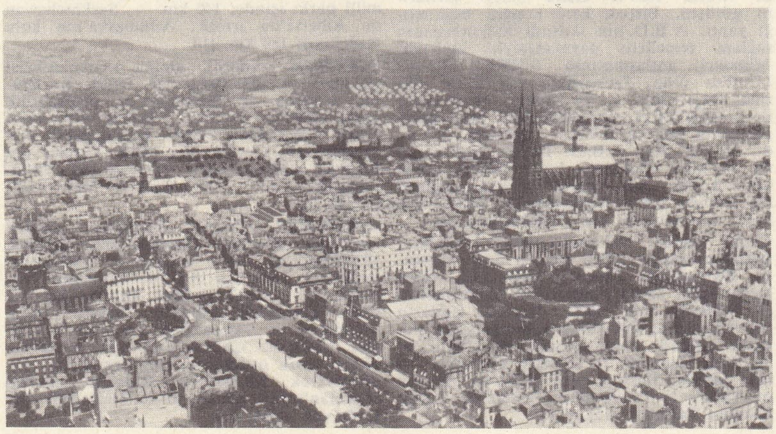

CLERMONT-FERRAND
ön planda Jaude meydanı,
arkada katedral

Foto. Chaumont, Arch. phot. (LAROUSSE)

İSKENDERİYELİ CLEMENS.

CLEMENS non Papa (Jacobus CLEMENS adıyle bilinir), flaman bestecisi (1510'a doğr.-Dixmude 1556-1558'e doğr.). *Non Papa* adının, şair Jacobus Papa'dan ayırmak için takıldığı sanılır. 1544'te Brugge St. Donatien kilisesinde rahip ve müzikbaşı olarak çalıştı, oradan Bois–le-Duc'e geçti. Şarkıları ve missa'ları ile ün yaptı; çok sesli müziği kolaylıkla fakat formüllerin dışına çıkamadan kullandı. Eserleri Anvers'de Susato, Louvain'de Phalèse tarafından yayımlandı; şarkıları Fransa, Almanya, İtalya'da o çağın birçok derlemesinde bulunur. (L)

CLÉMENT (Félix), fransız bestecisi ve müzik yazarı (Paris 1822-1885). Sorbonne kilisesi müzik yönetmeni ve Niedermeyer okulunun kurucularından, birçok eser yayımladı: *les Musiciens Célèbres Depuis le XVI. s.* (XVI. Yüzyıldan Bu Yana Ünlü Müzikçiler). P. Larousse ile işbirliği yaparak yazdığı *Dictionnaire des Opéras*'dan (Opera Sözlüğü) [1869] başka, org ve cantus planus metotları da yayımladı. (L)

CLÉMENT (Jacques), jakoben veya dominiken keşişi, Henri III'ü öldürdü (Serbonnes, Champagne 1567'ye doğr.-Saint-Cloud 1589). Navarra'lı Henri ile birleşmiş olan Henri III'ü öldürerek Tanrının buyruğunu yerine getireceğine inandı. Saint-Cloud'ya gönderilmişti; kral tarafından huzura kabul edilince karnının altına hançerini sapladı (1 ağustos 1589). [L]

CLÉMENT (René), fransız filim yöneticisi (Bordeaux 1913). Mimarlık öğreniminden sonra sinema ile ilgilendi: 1931'den başlayarak canlı resimler, belge filimleri ve amatörce bazı kurdelalar çevirdi. 1938'de Arabistan'da arkeoloji ile ilgili üç filim yaptı. 1942'de *La Grande Pastorale*'i bitirdi. İlk büyük filmi *La Bataille de Rail* (Demiryolu Savaşı) [1944] ile ün kazandı; *La Belle et la Bête* (Güzel ve Hayvan) [1946] filminde Jean Cocteau ile, *Le Père Tranquille* (Sessiz Baba) eserinde Noël-Noël ile işbirliği yaptı. Daha sonra *Lanetliler* (Les Maudits) [1946], *Yasak Oyunlar* (Jeux Interdits) [1951], *Monsieur Ripois* (1953), Emile Zola'nın *Assommoir* romanından uyguladığı *Sen Bir Melektin* (Gervaise) [1956], *Okyanusa Karşı* (Barrage Contre le Pacifique) [1958], *Plein Soleil* (Günlük Güneşlik) [1959], *Les Félins* (Kedi Huylular) [1964] filimlerini çevirdi. 1961'de yaptığı *Quelle Joie de Vivre* (Yaşamak Ne Güzel Şey), 1962'de bitirdiği *le Jour et l'Heure* (Gün ve Saat) filimleri de dikkate değer. Son filimlerinden biri Paris'in 1944'teki tarihî kurtuluşunu bütünlüğüyle canlandırır: *Paris Yanıyor* (Paris Brule-t-il ?) [1966]. (L)

CLEMENTİ (Muzio), italyan bestecisi (Roma 1752-Evesham 1832). Dokuz yaşında org çalmağa başladı, 12 yaşında Venedik geleneğinde iki koro'lu bir missa besteledi. Antonio Boroni ve Gaetano Carpani'nin öğrencisi oldu. 1766'da İngiltere'ye götürüldü, burada hayret uyandıran müzik yeteneğine, az rastlanır bir genel bilgi kattı. J.S. Bach'ın, oğullarının, Händel ve Scarlatti'nin eserlerini eksiksiz öğrendi. Paris okulunun klavsen ustalarıyle ilişki kurdu. Büyük bir piyano ustası, italyan operasının orkestra yöneticisi olarak, milletlerarası bir üne erişti; bu ara Viyana'da Mozart ile bir müzik yarışmasına girdi ve imparatorca pek beğenilmedi. Sonuçsuz bir aşk yüzünden, iki yıl Lyon'da kaldı, 1784'te Londra'ya döndü. Ertesi yıl ilk beş senfonisi yayımlandı. Piyano çalmaktan vazgeçerek kendini orkestra yöneticiliğine, besteye ve yayın işlerine verdi. Öte yandan da, birçok teknik yenilik getirdiği piyano yapımı ile uğraşmağa başladı. Philharmonic society'nin (Filarmoni derneği) kurulmasına yardım etti, Viyana'da genç Liszt'in ilk başarılarını gördü, saygı görerek rahatça yaşamakta olduğu Worcestershire'daki kır evinde öldü. Yalnız piyano için veya başka çalgı eşliğinde yazdığı yüz kadar sonat, fantezi ve capriccio, altı senfoni, bir piyano konçertosu; ayrıca öğretici piyano eseri olarak *Gradus ad Parnassum*'u bıraktı. Bach'ın oğulları ile Liszt okulu arasında bir köprü olan klasik müziğin bu büyük ustası, klasik sonat biçimini kesin olarak tespit etti ve eksik yönlerini tamamladı. Piyano'ya başlayanlar için yazdığı sonatin'leri şiir doludur; re majör senfonisi ise, Mozart ve Haydn senfonilerinin yanında yer alması gereken bir eserdir. (L)

Clementia (DE) *«Şefaat Üzerine»*, filozof Seneca'nın, Nero çağı başlarında yazdığı iki ciltlik eser. Augustus'un şefaatini anlatan bölümünden ötürü Fransa'da ün kazandı. Montaigne tarafından çevrilen bu bölüm, *Cinna* adlı trajedisini yazarken, Corneille'e ilham kaynağı oldu. (L)

CLEMENTİS (Vladimir), slovakyalı avukat ve siyaset adamı (Tisovec, Slovakya 1902-Prag 1952). 1935'te Komünist partisinden milletvekili oldu, İkinci Dünya savaşı boyunca Londra'daki Çekoslovakya Yasama ve Yönetim meclisinde görev aldı. 1945'te Devlet bakanı, 1948'de Dışişleri bakanı oldu. 1950'de görevlerinden uzaklaştırıldı, 1951'de tutuklandı. Slansky ile birlikte ölüme mahkûm edildi ve asıldı. Ölümünden on bir yıl sonra 28 haziran 1963'te temize çıkarıldı, bütün eski hakları geri verilerek Komünist partisi üyeliğine tekrar kabul edildi. (L)

Clemenza di Tito (LA), italyan operası; Metastasio'nun Mazzola tarafından kısaltılan librettosunu Mozart'dan önce Caldara, Léo, Hasse, Gluck, Jomelli, Guiseppe Scarlatti, Anfossi, Sarti, Holzbauer v.b. bestelediler. Sonunda Mozart hasta iken tekrar bestelemek zorunda kaldı, ölümünden üç ay önce imparator Léopold II'nin Bohemya kralı olarak taç giyme töreninde, Prag'da temsil edildi. (L)

CLEOMA i. Bazıları dikenli ağaççık. Yaprakları el ayası almaşık, çiçekleri uzun saplı, uzamış parçalı ve salkım durumundadır. Turpgillerin çiçeklerini andırır. (Bahçelerde toplu süs olarak yetiştirilir.) [*C. pentaphylla*'nın yaprakları yenebilir. Gebreotugillerden.] (L)

CLEONUS i. Büyük bitki biti. Eski Dünya'nın ılıman ve çölsü bölgelerinde yaygındır.

— ANSİKL. *Cleonus*'lar, kurtçukken bileşikgiller, hodangiller ve ıspanakgillerden çeşitli bitkilerin köklerinde yaşar. *Conorhynchus mendicus* pancarda gelişir ve çok zararlıdır. *Mecaspis alternans* havuca musallat olur. Kınkanatlıların *curculionidae* familyasından. (L)

CLÉOPATRE veya **CLEOPATRA**. Bk. KLEOPATRA.

CLEOPHANA i. Gece kelebeği. Kurtçuğu, alçak bitkilerin üstünde yaşar, bitki saplarına tutundurduğu dokusu, kâğıdı andıran bir kozada krizalit olur. *(Cleophana antirrhini* Avrupa'nın güneyinde bulunur. Kurtçuğu aslanağzı ve nevruz otu gibi bitkilerin üstünde yaşar. Pulkanatlıların *noctuidae* familyasından.) [L]

CLÉRAMBAULT (Louis Nicolas), fransız bestecisi (Paris 1676-ay.y. 1749), Dominique Clérambault'un oğlu, J.B. Moreau ve A. Raison'un öğrencisi. Fransız kantat'ları yazarak kendini tanıttı; bunlardan biri, sağlığı düzelen Louis XIV için bestelediği *le Soleil Vainqueur des Nuages* (Bulutları Yenen Güneş) adlı alegorik kantat'dır. Saint-Cyr kilisesinde Nivers'in yerine geçti, ayrıca Saint-Sulpice kilisesinin de orgculuğunu aldı. İtalyan kantat ve sonat'ını fransızlaştırdı ve italyan ve fransız zevklerini bağdaştırarak müziğin en güzeline erişmek istedi. (L)

CLERFAYT veya **CLAİRFAYT** (François DE CROİX, —kontu), Avusturya mareşali (Bruille, Hainaut 1733-Viyana 1798). Yedi yıl savaşına katıldıktan ve Türkler karşısında yenilgiye uğradıktan sonra, 1792'de bir kolordunun başına geçirildi. Valmy'de, Jemmapes'ta ve Neerwinden'de savaştı. Le Quesnoy'u ele geçirdi, ama mareşal Jourdan'a Wattignies'de yenildi (1793). [L]

CLERGET (Pierre), fransız mühendisi (1875-1943). Uçaklar için ilk hafif özel motor yapıcılarından biri. İlk icadı 1895 tarihine rastlar, ama en tanınmışlardan biri 1912'deki rotatif silindirli hafif motordur. Ayrıca ilk ağır yağlı fransız motorunu gerçekleştirdi. (L)

CLERİCİ (Felice), italyan çinicisi (Floransa 1719-Milano 1774). İnce majolika sanatını Milano'ya tanıttı. İşi kendisinden sonra devam etmedi. Çinileri, Çinlilerin «pembe kırmızı» porselenleriyle mavi, kırmızı ve altın rengi japon porselenlerini andırır. Bütün eserlerinde ismi veya baş harfleriyle *Milano* markası vardır (Hamburg, Bordeaux müzeleri, Victoria and Albert Museum). [L]

CLERİCİ (Giovanni Leonardo), italyan ressamı ve tiyatro dekoratörü (Parma 1637-ay.y. 1708). 1692'de Modena'daki Fontelli tiyatrosunda oynanan Neri'nin *l'Ingresso alla Gioventu di Claudio Nérone* (Claudius Néro'nun Gençliğe Girişi) adlı eserinin dekorlarını yaparak tanındı. Reggio tiyatrosuna *Orestes Sparta'da* adlı eser için yaptığı dekor da özellikle anılır. (L)

CLERİDAE çoğl. i. (yun. *kleros*'dan). Kınkanatlı böcekler familyası. Güzel, uzunca gövdeli, tüycüklü, çoğunlukla parlak renkli böcekleri kapsar.

clerus

— ANSİKL. *Cleridae*'nin yeryüzünün her tarafında yaygın pek çok türü bulunur. Kurtçukken de, erginken de etçil olurlar. Bunların birçoğu, odunçul böcekleri deliklerinde izler ve yer. Diğer bir kısmı zarkanatlıların yuvalarında, düzkanatlıların yumurtladıkları yerlerde veya hayvan leşlerinin altında gelişir. (L)

CLÉRİSSEAU (Charles-Louis), fransız mimarı, ressam ve dekoratörü (Paris 1722-Auteuil 1820). 1746'da büyük mimarlık ödülünü kazandı, 1777'de mimarlık akademisine girdi. Yıllarca İtalya'yı dolaştı. İngiliz mimarı Robert Adam ile birlikte Spalato'da (Split) bulunan Diocletianus sarayının harabelerini ölçtü, resimlerini yaptı. 1765'te Fransa'ya dönünce Languedoc ve Provence'taki eski eserlere hayran kaldı ve bunları överek tanıttı. Herculanum kazılarından sonra onları yenileştirme hareketine katıldı, antikiteden başka şey düşünmez oldu. Ama Marsilya'da yaptığı *Borély Şatosu* (1766-1778) ve Metz'deki *Hôtel du Gouvernement des Trois-Evêchés* ile klasik görüşünü yeniliğe çevirdi. Paris'te La Reynière konağının Pompeius salonunu dekore etti. Çok kişisel olan üslûbunun etkileri İskandinav memleketlerine, Polonya ve Rusya'ya kadar yayıldı. 1779'da Katerina II, antik anıtların suluboya ile renklendirilmiş 1 150 desenini kapsayan büyük boyda sekiz albümünü satın aldı. Clérisseau, *Antiquités de la France* (Fransa'nın Eski Eserleri), *Monuments de Nîmes* (Nîmes Anıtları) gibi eserleri de yazdı ve resimledi (1772). [L]

Marie de CLÈVES (1553-1574) gravürcüsü bilinmiyor Cabinet des Estampes, Paris

CLERKENWELL, Londra'da İslington mahallesinin bir kesimi. St. Mary ve St. John manastırları XII. yy.da Jordan de Briset tarafından burada kuruldu, sonradan çevreleri genişleyerek birer mahalle haline geldi. Clerkenwell adı St. Mary manastırındaki kuyudan gelmektedir. (Clerk: papaz, well: kuyu). Ortaçağda Londra'lı papazlar bu kuyunun önünde dinî oyunlar oynarlardı. Clerkenwell XVIII. yy.da kol, duvar ve masa saatleri yapımı ile ün kazandı. Bugün artık saat yapılmıyorsa da saat onarımı için önemli bir merkez sayılır. (L)

CLERMONT-FERRAND, Fransa'da Puy-de-Dôme idare bölgesinin idare merkezi, Limagne ile Monts-Dôme kütlesi kenarında, Paris'e 382 km; 154 110 nüf. Üniversite. Şehir dağ ile ovanın bileştikleri yerde, çok

CLEVELAND solda Erie gölü

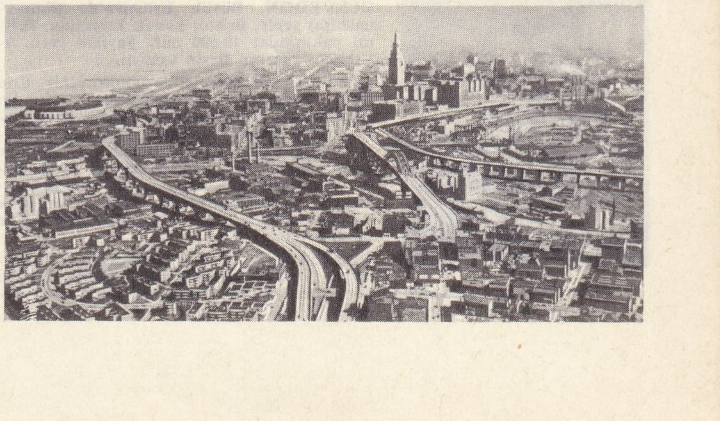

Foto. Vincent, Giraudon, U.S.İ.S. (LAROUSSE)

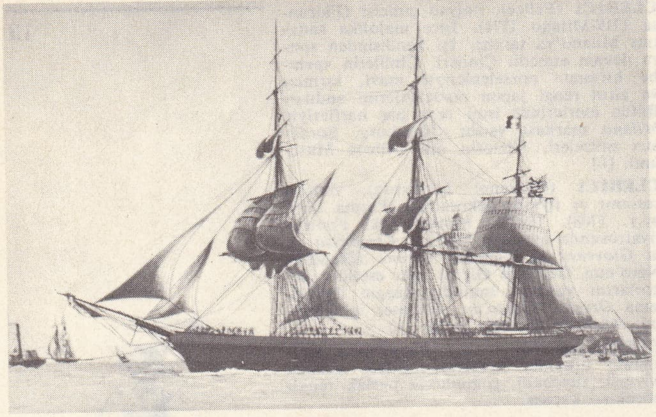

clipper «Océan Hérald» 1855, Roux'nun suluboya tablosu

clipeus, Etrüsklerden kalma bronz heykel

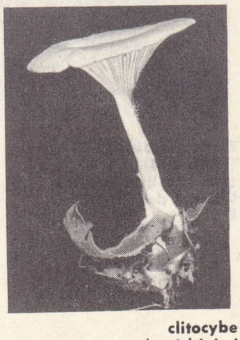

clitocybe huni biçimi

CLODİON, «Bir Bakkha'ya Taç Giydiren Satiros»

eski bir kara yolu üzerindedir. Clermont Ferrand'ın ilk yeri volkanik bir tüf tepesidir; Notre-Dame katedrali bu tepededir. Yapımında 1248'de Jean Deschamps tarafından (kuzey katedralleri örnek tutularak) başlanan katedralde birçok değişiklik yapıldı ve ancak Viollet-le-Duc tarafından yerden yüksekliği 108 m olan iki külâhla bitirildi. Büyük turistik merkez. Clermont-Ferrand XIX.yy. da büyük bir sanayi (kauçuk) merkezi oldu. Bugün Fransa'nın en büyük otomobil lastiği imal merkezidir. Metalürji sanayii, silâh ve patlayıcı maddeler; konfeksiyon; besin sanayii. Pascal burada doğdu. — *Clermont-Ferrand idare çevresi*, 290 647 nüf. (L)

CLERMONT-GANNEAU (Charles),fransız doğu bilimleri uzmanı (Paris 1846-ay.y. 1923). Genç yaşta dışişlerinde görev aldı, eski sâmi eserleriyle yakından ilgilendi. Moab kralı Meşa'nın ünlü yazıtını buldu, yazılarını okudu ve çevirdi. Saitapharnès'in olduğu sanılan tacın sahteliğini ortaya koydu ve *Recueil d'Archéologie Orientale* (Doğu Arkeoloji Derlemesi) [1885-1924, 8 cilt] adlı eseri yazdı. (L)

CLERSELİER (Claude), fransız filozofu (1614-1684). Descartes'ın hayranı ve dostu; P. Mersenne'in ölümünden sonra, Fransa'da Descartes ile mektuplaşan başlıca kişi oldu. Ölümünden sonra Descartes'ın yazılarını topladı ve yayımladı: son derece ilgi çekici olan 3 ciltlik *Lettres* (Mektuplar) [1667] ve *Le Traité de l'Homme* (İnsan Üstüne İnceleme), *Le Traité de la Formation du Foetus* (Dölütün Oluşması Üstüne İnceleme), *Le Traité de la Lumière* (Işık Üstüne İnceleme) ve *Le Traité du Monde* (Dünya Üstüne İnceleme) [1677]. (L)

CLERUS i. Böcek cinsi. Ağaç kabuklarının altında yaşar. Kurtçuğu orada çeşitli oduncul böceklerin, özellikle *scolytidae* familyasından olanların kurtçuklarını yok eder. (*Clerus* [veya *Pseudoclerops*] *mutillarius* ormanlarda çoktur. Kınkanatlıların *cleridae* familyasının örnek böceği.) [L]

CLEVE (Per Teodor), isveçli kimyacı (Stockholm 1840-Uppsala 1905). 1874'te Uppsala üniversitesinde profesör oldu. Naftalinin türevleri ve amonyak-metal karmaşıkları üzerinde çalıştı. 1878'de holmiyum ve tulyum'u keşfetti, Ramsay ile birlikte Kleveit'ten helyumu çıkardı. (L)

CLEVEDON, Büyük Britanya'da (Somersetshire) şehir, Bristol kanalı kıyısında, Bristol yakınında; 10 600 nüf. Sayfiye yeri. Ayakkabı yapımı. Besin sanayii. (L)

CLEVELAND, A.B.D.'de (Ohio) şehir, Erie gölü kıyısında, Cuyahoga'nın ağzında; 876 000 nüf. Üniversite. Bu büyük ticaret limanından demir ve bakır filizi, tahıl, kereste ithal edilir; maden kömürü ve demirin işlenmesinden elde edilen ürünler ihraç edilir. Cleveland çok önemli bir sanayi merkezidir: çelik fabrikaları; makine ve uçak yapımı sanayii; otomobil yapımı; kimya ve besin ürünleri. (L)

CLEVELAND, Büyük Britanya'da (Yorkshire, North Riding) idare bölümü, Tees'in kenarında. Bugün tükenmek üzere olan demir filizi. (L)

CLEVELAND (John), ingiliz şairi (Loughborough 1613-Londra 1658). Cromwell'e karşı Charles I tarafını tuttu, kralı savunma amacıyle yergiler yazdı, *The Rebel Scot* (İskoçyalı İsyancı) adlı olanı büyük bir başarıya ulaştı. Bununla birlikte Cromwell kendisine karşı çok saygılı davrandı. Lirik şiirlerinde, J. Donne'un etkisi ve metafizik incelikleri göze çarpar. (L)

CLEVELAND (Stephen Grover), amerikalı devlet adamı (Caldwell, New-Jersey 1837-Princeton 1908). Babasının ölümü sebebiyle zorluklar içinde geçen bir gençlik devresinden sonra 1859'da avukat oldu. Halkla geniş ölçüde ilişki kurması 1863'te Buffalo'da noter seçilmesiyle başladı. Demokrat parti tarafından aday gösterilerek şerif (1869), sonra Buffalo Belediye başkanı (1881), nihayet New York valisi oldu (1882). İyi yönetici, dürüst ve tarafsız oluşu, bütçe dengesini korumada gösterdiği hassasiyet nedeniyle büyük sevgi kazandı, 1884'te başkan seçilerek demokratları iktidara getirdi. Elinden geldiği kadar tarafsız bir siyasete bağlı kalmak istedi. Ahlâk bozukluğuyle savaşırken, idareyi düzenli bir sisteme bağlamağa çalıştı. Vetosunu kullanarak lüzumsuz harcamaların önüne geçmek suretiyle hazineye geniş imkânlar sağladı. Gümrük vergilerinde indirim yapılmasının da mümkün ve aynı zamanda faydalı olduğuna karar verdi. Fakat geleneksel himayeciliğe karşı yaptığı teşebbüs, Güney devletlerine karşı tedbirlerin hafiflетilmesi ve siyaset dalaverelerine karşı olan ilgisizliği, her iki partiden birçok kimseyi aleyhine çevirdi ve 1888'de seçimi kaybetti. Cumhuriyetçi rakiplerinin maliyede aksaklıklara yol açan beceriksizlikleri 1892'de tekrar başkanlığa getirilmesini sağladı. Maliyeyi düzeltti, 1893'te, Batıya meydan okuyarak, gümüş satışını serbest bırakan kanunu kaldırttı. Bu tedbirler, aynı anda patlak vermiş olan iktisadî buhranı durduramadı ve sosyal karışıklıklara yol açtı. Cleveland, 1894'te Chicago'da büyük grevi önlemek için federal askerî birlikleri kullandı, böylece demokrat çoğunluğun bölünmesini önledi. Dış siyaseti de emperyalist cumhuriyetçileri memnun etmiyordu. Venezuela ile sınır çatışmalarında İngilizlere karşı Monroe doktrinini öne sürerken Havaii adalarının katılmasını öngören bir projeyi geri aldı ve kübalı âsilerden yana bir siyaset gütmeyi reddetti. 1896'da cumhuriyetçi emperyalistlerin adayı McKinley seçimi kazanarak Cleveland'ın yerine geçti. (L)

CLÈVES (Marie DE), Nevers prensesi (Paris 1553-ay.y. 1574), Nevers dükü François I'in kızı. Göz kamaştırıcı güzelliğiyle Charles IX'un sarayında etki yarattı ve sonradan Henri III adıyle kral olan Anjou dükü tarafından çılgınca sevildi. 1572'de kuzeni Condé prensi Henri I ile evlenen Marie de Clèves, doğum yaparken öldü. (L)

CLEYN (Francis), ingiliz ressamı ve dekoratörü (Rostock, Mecklenburg - Schwerin 1582-Londra 1657). Tahsilini Roma ve Venedik'te yaptıktan sonra Danimarka kralı Christian IV'ün saray ressamı oldu. Sonra, geleceğin Charles I'i tarafından İngiltere'ye çağırıldı ve orada yerleşti (1625). Mortlake halı dokuma fabrikasının başdesinatörü oldu. Somerset House, Hollande House gibi binaların süslemelerini yaptı. (Wilton'da Double Cube Room'un tavanı, 1654 sonrası.) [L]

CLİCHY, Fransa'da Hauts-de-Seine idare bölgesinde (Nanterre idare çevresi) kanton idare merkezi, Paris'in kuzeybatı banliyösünde, Paris'in eski suru ile Sen nehri arasında; 52 704 nüf. Clichy önemli bir sanayi merkezidir: demir ocakları; otomobil parçaları; ısı cihazları; madenî kablolar; madenî kutu fabrikaları; ecza malzemeleri; oyuncak fabrikaları. (L)

CLİFF-DWELLERS (ing. k.). [*Cliff* uçurum, *dwellers* sakinleri], Kolomb öncesi amerikan kızılderililerine verilen ad. Bunlar, evlerini yüksek yaylalardaki (Arizona, Yeni Meksika) uçurum diplerinde veya dik kayaların oyuklarında yaptıkları için bu adla anılırlar. (L)

CLİFFORD (George), Üçüncü **Cumberland** kontu, ingiliz deniz subayı (Brougham Castle, Westmorland 1558-Londra 1605); Yenilmez armadaya karşı savaştı (1588), ispanyol topraklarına yaptığı korsanlıklardan büyük menfaatler sağladı. (L)

CLİFFORD (Gerard George), hollandalı botanikçi (Amsterdam 1685-1760). Hartenkamp'ta, yönetimini Linne'ye bıraktığı bir bitki bahçesi, bir hayvanat bahçesi ve bir tabiat tarihi müzesi kurdu. Lenne, *Hortus Cliffortianus* (Clifford Bahçesi) adıyle bir eser yayımladı (Amsterdam 1737) ve gülgillerden bir bitki cinsine *Cliffortia* adını verdi. (L)

CLİFFORD (William Kingdon), ingiliz matematikçisi (Exeter 1845-Madeira 1879). Öğrenimini Londra'da yaptı. Eukleides'çi olmayan geometri üzerine incelemeler, ruhbilim ve sosyoloji dalında eserler yayımladı. Bu eserlerde kendi pozitivist fikirleriyle *mind-stuff* (manevî madde) teorisini ortaya koydu. Buna göre vicdan ve ahlâk her bireyde bir benliğin gelişmesinden meydana gelmiştir. Bu benlik bir oymak benliğidir. (L)

CLİFT (Montgomery), amerikan tiyatro ve sinema oyuncusu (Omaha 1920-New York 1966). Genç yaşta, özellikle K. Capek, R.E. Sherwood, T. Wilder, L. Hellman, T. Williams ve A. Çehov'un oyunlarının oynandığı tiyatrolarda mesleğe başladı, sonra H. Hawks'ın bir western (kovboy) filminde ilk olarak rol aldı: *Kızıl Nehir* (Red River) [1948]. G. Stevens'in *İnsanlık Suçu* (A Place in the Sun) [1951] filmiyle sanat gücünü herkese kabul ettirdi. Titiz, çok duygulu bir oyuncuydu. Güçlü kişiliğini ortaya koyduğu birçok filim çevirdi: *Stazione Termini* (Son İstasyon) [V. De Sica'nın, 1953], *I Confess* (İtiraf Ediyorum) [A. Hichtcock'un, 1953], *Geçen Yaz Birdenbire* (Suddenly Last Summer) [J. Mankiewicz, 1959), *Vahşi Nehir* (Wild River) [E. Kazan, 1960], *Uygunsuzlar* (The Misfits) [J. Huston'un, 1961], *Freud* (J. Huston'un, 1961) ve *Casus* (Raoul Lévy'nin, 1966). [L]

CLİFTON, Büyük Britanya'da (Gloucester) şehir, Bristol yakınında; 17 100 nüf. Ilıca merkezi. (L)

CLİFTON, A.B.D.'de (New Jersey) şehir, New York'un kuzeybatı banliyösünde; 82 000 nüf. Dokuma ve kimya sanayii. (L)

CLİMA, roma tarım ölçüsü, *jugerum* veya dönümün sekizde biri. 36 *decempedae quadratae*'ye (10 ayakkareye) bölünmüştür. (L)

CLİNCH, A.B.D.'de ırmak, Apalaşlar'da, Clinch Mountains'ın zirvesi (Great Valley bölgesi) boyunca akar ve Tennessee nehrine ulaşır; 480 km. Tennessee Valley Authority şirketinin çalışmalarıyle akışı düzenlenmiştir. (L)

CLİNOPODİUM i. Pembe veya erguvan çiçekli bitki. Yüksekliği 25-80 sm'dir. Çitlerde ve ekilmemiş yerlerde bulunur. (Ballıbabagillerden.) [L]

CLİNTON i. Riparia ve labrusca melezi amerikan asma çubuğu. (L)

CLİNTON, A.B.D.'de (Iowa) şehir, Mississippi kıyısında, Chicago'nun batısında; 33 600 nüf. Kara ve demiryolu kavşağı. Metalürji ve makine sanayii. Kolejler. (L)

CLİNTON (DEWİTT). Bk. DEWİTT CLİNTON.

CLİNTON (George), amerikalı devlet adamı (Little Britain, New York 1739-Washington 1812). Kanada'da Fransızlara karşı savaştı (1756), sonra İngiltere ile mücadele etti, 1777'den 1795'e kadar New York valisi oldu. 1788 Anayasasına boş yere karşı koydu. 1800'de Cumhuriyetçi parti federalistleri yenince, Clinton yedinci defa New York valiliğine getirildi (1801), sonra da A.B.D. başkan yardımcılığına seçildi (1804-1808). [L]

CLİNTON (James), amerikalı general (Litte Britain, New York 1733-ay.y. 1812). 1756'da Kanada'da savaştı, sonra Bağımsızlık savaşına katıldı. 1776'da tuğgeneral oldu, ingiliz generali sir Henry Clinton'a karşı Fort Clinton'u savundu (1777), Yorktown kuşatmasına ve teslim şartları görüşmelerine katıldı (1781). Barıştan sonra, Anayasayı kabul eden konvansiyonda üye oldu. (L)

CLİNTON (Sir Henry), ingiliz generali (New York, yaklş. 1738-Cebelitarık 1795). Amerika'da ingiliz idaresine baş kaldıranlara karşı savaştı ve Kuzey Amerika'da başko-

Foto. Porte, Alinari, Roubier (LAROUSSE)

mutan olarak Howe'un yerine geçti (1778). Her ne kadar New York bölgesini kontrolu altında tuttuysa da, fransız askerleri tarafından yardım gören Amerikalıların kuvvetlenmesine engel olamadı; general Cornwallis ile arası açıldığından 1781'de istifa etti. Cebelitarık'ta valiyken öldü. (L)

CLİNTON-COLDEN, Kanada'da (kuzeybatı arazisi) göl, Aylmer gölünün sularını alır ve bir dizi göller ve seller meydana getirerek Büyük Esir gölüne dökülür; 1 745 km². (L)

CLİNUS i.Kemikli deniz balığı. Değişik gümüş renginde, 10 sm boyunda olur. Akdeniz kıyılarında çok görülür. (Horozbinagillerden.) [L]

CLİO i. (mit. ad *Clio*'dan). Yüzgeçayaklı yumuşakça. Akdeniz, Atlas ve Hint okyanusunun derin sularında yaşar. *(Clio broealis* Kuzey denizlerinde kalabalık sürüler halinde bulunur.) [L]

CLİONA i. Delici bir süngerin cins adı. *(Hadromeridae* familyasından.)

— ANSİKL. Bu acayip sünger kalkerli cisimlerin, kavkıların, çakıl taşlarının içinde yaşar. Dışardan bakılınca sadece silindir biçiminde ve uçları delik tomurlar görülür; bunlar dışarıyle teması sağlar. Süngerin görünmeyen kısmı, hayvanın oyduğu galeriler içinde bir şebeke teşkil eder; bu şebeke karmaşık bir kanallar ve titrek sepetcikler sistemi ile donatılmıştır. Süngerin kalker içinde galerilerini nasıl oyduğu bilinmemektedir; hayvanın özel bir aygıtı yoktur, spikulalarını kullanmaz, asitli salgı çıkarmaz. Galerilerin dibinden küçük parçacıklar koparır. *Clionalar* istiridyelere zarar verir, kabuklarını her taraftan deler; yumuşakçalarda hastalığa sebep olur. Bu hastalık, istiridyeleri tatlı suda yıkamakla giderilir, çünkü tatlı su clionaları öldürür. Zaten clionalar ancak iki buçuk yaşından büyük istiridyelere dadanır. (L)

CLİPEUS i. (lat. k.).. Esk. Rom. Romalıların kullandığı dışbükey ve yuvarlak kalkan (Roma tarihinin başlarında piyade sınıfının kullandığı bir savunma silâhıydı [Yunanlıların *aspis*'ine benzerdi] Clipeus'un yerini, çok geçmeden 1,20 m uzunluğunda ve 75 sm genişliğinde olan dikdörtgen biçimindeki *soutum*'lar aldı.) [L]

CLİPPER i. (ing. k.). Denizc. XIX. yy.da çok kullanılmış olan, yollu yelkenli gemi. || İnce ve uzun bir yapısı olan gezinti yelkenlisi.

— ANSİKL. Eski yelkenli ticaret gemileri hantal yapılıydı, yollu değildi. Geçen yüzyılın başında o zamana kadar kanunî sayılan bazı alışverişler, meselâ zenci ticareti yasaklanınca, tekne kısmı uzun, baş ve kıç tarafı ince, uzun direkli gemiler yapılmağa başlandı. Bunlar genellikle çok yollu, iki direkli gemilerdi. Bunların en yolluları adlarını yapıldıkları şehirden alan *Baltimore Cipper*'lerdi. 1850'ye doğru Clipper'lerin yerini daha büyük ve daha yollu, dörtköşe biçimde üç direkle donatılmış gemiler aldı. Bunlar San Fransisco ile Avustralya ve Çin arasında çay ticaretinde kullanıldı. *Lightming* adlı gemi tipleri saatte 21 deniz mili hız yapabiliyordu. Clipper'ler buharlı gemilerin gelişmesiyle ortadan kalktı. (L)

CLİPPERTON, XVIII. yy. ingiliz denizcisi. Bir sandal ve 21 tayfa ile, Nueva-Espana (Meksika'dan ispanyol sömürgesi) kıyılarını dolaştı. Sonra Macao'ya kadar giderek Pasifik okyanusunu geçti. (L)

CLİPPERTON adası, Büyük okyanusta mercan adası, Meksika'nın 1 300 km açığında. Bugün tükenmiş olan guano yatakları. Hiç kimsenin oturmadığı bu adacık Fransa'nındır.

— Tar. 1715'te keşfedilen bu küçük ada 1858'de guanoyu işletmeyi tasarlayan bir sanayici sayesinde Fransa tarafından ilhak edildi. Ama 1907'de Meksikalılar ülkeleri adına Clipperton'a el koydular. Fransa durumu protesto etti ve anlaşmazlık La Haye milletlerarası mahkemesine götürüldü. İtalya kralının hakemliği ancak 1931'de yani Meksikalılar guano yataklarını tükettikten sonra kabul edildi. 1933'te, sonra 1951'de Fransa'nın ada üzerindeki hakları resmen onaylandı. Clipperton İkinci Dünya savaşı sırasında A.B.D. tarafından hava üssü olarak kullanıldı. (L)

CLİQUET-PLEYEL (Henri), fransız bestecisi (Paris 1894-ay.y. 1963). Müzik öğrenimini Gédalge ve Charles Koechlin'in yanında yaptı. Sanat hayatına Arcueil okulunda başladı, burada Erik Satie'nin yönetiminde Henri Sauguet, Roger Désomière ve Maxime Jacob ile birlikte çalıştı. Sonra yaylı sazlar için iki dörtlü (1912, 1923), keman ve piyano için iki sonat (1943, 1947), kadınlar korosu ve orkestra için *Cantique des Colonnes* (1945) piyano ile bir üçlü (1954) ayrıca birçok filim müziği yazdı. (L)

CLİTOCYBE i. Bazitli mantar cinsi.

— ANSİKL. *Clitocybe*'nin beyaz renkli bazı türleri, sinek öldüren mantarlar gibi tehlikelidir. Fakat çoğu yenebilir: *kokulu clitocybe*, yeşil şapkalı ve anason kokulu küçük bir türdür. *Hunili clitocybe*, çamgillerin altında yetişir. *Bulutsu clitocybe*, ormanlarda sık rastlanan açık külrenginde büyük şapkalı bir mantardır. *Clitocybe candida*'dan *klitosibin* adı verilen antibiyotik bir madde elde edilir. (L)

CLİTOS. Bk. KLEİTOS.

CLİVE DE PLASSEY (Robert). Bk. ROBERT CLİVE.

CLİVİA i. Süs bitkisi. Rozet biçiminde şeritli yaprakları, şemsiye biçiminde kırmızıturuncu çiçekleri vardır. Kap'ta yetişir. (Nergisgillerden.) [L]

Cloaca maxima («Ana kanalizasyon»). Esk. Rom. Forum bölgesi bataklığını kurutan Roma'nın ana kanalizasyon şebekesi. Bk. KANALİZASYON. (L)

CLODİA, P. Clodius'un kızkardeşi (doğ. M.Ö. 94'e doğr.). Zeki, atak, fakat zayıf ahlâklıydı. Evi, yazar ve sanatçılara açıktı, şair Catullus tarafından, *Lesbia* adı verilerek övüldü. Fakat Clodia şairi terk etti, o da önce güzel şiirlerle anısını dile getirdi, sonra kendisini aldatan Clodia'yı kısa şiirleriyle yerdi. Clodia, kendisine hiç bir zaman bağlı kalmayan genç Caelius adında yeni bir sevgili buldu. Caelius'un ihanetlerinden öç almak için onu birçok cinayet işlemiş olmakla ve özellikle kendisini zehirlemeğe teşebbüsle suçladı. Cicero'nun nükteli bir şekilde savunduğu ve temize çıkardığı Caelius serbest bırakıldı. (L)

CLODİON (Claude MİCHEL de denir), fransız heykeltıraşı (Nancy, 1738-Paris 1814). Amcası Lambert-Sigisbert Adam'ın ve Pigalle'in öğrencisi. Pajou'nun kızıyle evlendi. 1759'da Roma ödülünü kazandı. Çalışmaları antik sanatın tam bir taklididir: Montesquieu'yü oturmuş olarak gösteren heykeli (Versailles), Azize Caecilla (Rouen katedrali minberi), satyros, faunus ve bakkha'lara ait pişmiş topraktan yaptığı heykelleri, büyük başarı sağladı. Bu heykelleri canlı ve serbest bir çalışma, rahat ve neşeli bir incelikle otuz yıl boyunca durmadan yeniden yaptı. (Louvre, La Rochelle müzesi, Montpellier, Orleans). [L]

CLODİUS (Publius Appius), romalı demagog (M.Ö. 93-52). Patricus'lu Claudia ailesinden gelen Clodius, daha genç yaşında, halkı tahrik eden hareketli bir demagogdu. M.Ö. 62 Yılında dinî bir âyin sırasında Sezar'ın evine girdi ve karısını baştan çıkarmak istedi. Cicero'ya rağmen vicdanlarının satın aldığı hâkimler sayesinde mahkûm olmaktan kurtuldu. Clodius yapılanlardan intikam alabilmek için kendisini bir Plebeius ailesine evlâtlık kabul ettirdi

Jean CLOUET
François I'in portresi
Louvre müzesi, Paris

(58), pleb tribünü oldu ve kendini demagojiye verdi. Birçok demokratik kanunun kabul ve yayımlanmasını sağladı, adları kötüye çıkmış kimselerden kurduğu bir çeteyle Roma'ya korku saldı. Bundan faydalanarak, Catilina suçlularını, halkın rızasını almadan idam ettiren Cicero'yu sürdürdü. Sert hareketlerine engel olabilmek için senato, yeni bir kışkırtıcıyı, Annius Milon'u karşısına çıkardı. Via Appia yolu üzerinde Clodius'a rastlayınca, Annius Milon'un adamlarının onu öldürtmesi, Roma'da ciddî bir devrim fırsatı yarattı. Milon'u Cicero savundu. (L)

CLODİUS MACER (Lucius), Neron'un yaşadığı çağda, Afrika Propraetor'u idi. M.S. 68'de kendini imparator ilân etti. O yıl, Galba'nın buyruğu ile öldürüldü. (L)

CLODOMİR (495-524), orleanslı frank kralı (511-524). Clovis ve Clotilde'in ikinci oğlu. Babasının ölümünden sonra merkez yaptığı Orleans ile Loire ve Garonne arasında bulunan araziyi elde etti. Burgund kralları Godemar ve Sigismund'a karşı savaş için kardeşleriyle birleşti. Sigismund'u yakalatarak karısı ve çocuklarıyle birlikte bir kuyuya attırdı (523). Ertesi yıl Viennois'da Vézeronce'da Gondemar tarafından öldürüldü. (L)

CLOELİA, Alba Longa soyundan gelme romalı Patricius ailesi. (L)

CLOELİA, romalı kadın, efsane kahramanı, Romalılar tarafından tutuklu olarak Porsenna'ya teslim edildi (M.Ö. 507). Çok tehlikeli şartlar içinde kaçtı, Tiberis nehrini aştı, Roma'ya geldi. Romalılar onu Porsenna'ya geri göndermek zorunda kaldılar. Porsenna'de Cloelia'ya büyük saygı gösterildi. Şerefine kutsal yol üzerinde at üstünde duran bir heykelini diktiler. (L)

CLOELİUS veya **CLUİLİUS,** İtalyot'ların efsanevî üç kralına verilen ad (Volski, Aequi Alba Longa). Bunları M.Ö. V. yy.da Romalılar yenilgiye uğratmıştır. (L)

CLOEN i. Ephemera'ya yakın böcek cinsi. Arka kanatları tamamen körelmiştir.

H. Purcell
John CLOSTERMAN
tarafından
National Portrait Gallery,
İngiltere

François CLOUET'den
portreler
soldan sağa, Renée de Rieux
Louis de Béranger
Marguerite de Valois
Cabinet des Estampes,
Paris

Foto. National Portrait Gallery, Giraudon, X, Brihat-Rapho (LAROUSSE)

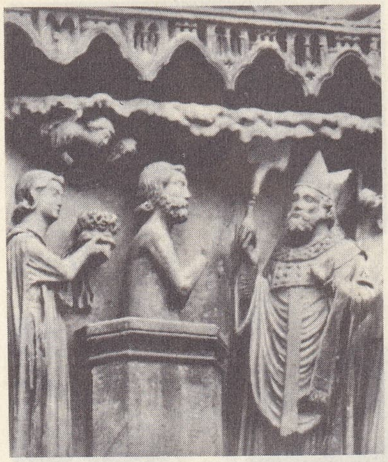

CLOVİS I'in vaftiz merasimi Reims katedralinin kuzey kapısındaki yüksek kabartmadan detay

Henri Georges CLOUZOT

CLUJ katedrali (XIV. yy.)

*(Cloeon dipterum'*a evlerde oldukça sık rastlanır. *Ephemeroptera* takımının *siphlonuridae* familyasından.) [L]

CLOETE (Stuart), güney afrikalı yazar (Paris 1897). Gençliğini Avrupa'da geçirdi, İngiltere, Güney Afrika ve Amerika Birleşik devletlerinde yaşadı. Romanlarını ingilizce yazdı. *Büyük Trek* (1937) adlı eserinde Boer'lerin toptan göç etmeleri anlatılır. 1963'te *Ünün Muziplikleri* (The Rags of Glory) adlı yeni bir romanı yayımlandı. (L)

CLONES, gael dilinde **Cluain Eois,** İrlanda cumhuriyetinde (Ulster ili, Monaghan idare bölgesi) şehir, Kuzey İrlanda sınırı yakınında; 2 100 nüf. XII. yy.dan kalma bir manastırın kalıntıları. Demiryolu merkezi. (L)

CLONMEL, gael dilinde **Cluain Meala,** İrlanda cumhuriyetinde (Munster ili) şehir, Tipperary idare bölgesinin merkezi, Comeragh dağları kenarında, Suir ırmağı kıyısında; 10 500 nüf. Eski evler. İç turizm merkezi. Haralar. (L)

CLONTARF, Dublin'in (İrlanda) kuzeydoğu mahallesi. 23 Nisan 1014'te Brian Boru kumandasındaki irlandalılar, iskandinavyalılarla müttefiklerini burada yendiler. İskandinavyalılar tesislerini muhafaza ettiler; ama adaya hâkim olacak güçleri kalmadığından, kısa süre sonra ada halkıyle kaynaştılar. (L)

CLOOS (Hans), alman jeologu (Magdeburg 1885-Bonn 1951). Bonn üniversitesinde profesör. Avrupa, İndonezya, Güney Afrika ve Amerika'da derinlik granitlerinin yapısını ve tektoniğini inceledi. Düşünceleri ve kişiliğiyle birçok öğrencisini etkiledi. *Gespräch mit der Erde* (Dünya ile Konuşma) [1947] adlı eserin yazarıdır. (L)

CLOOTS (Jean-Baptiste DU VAL-DE-GRÂCE, — baronu) **[Anacharsis Cloots** takma adıyle anılır], Prusya asıllı siyaset adamı (Gnadenthal şatosu, Kleve yakını 1755-Paris 1794). Prusya kralının özel danışmanlarından birinin oğludur. 1776'da Paris'e gitti, *Ansiklopedi* hareketine katıldı, 1795'te *Voeux d'un Gallophile* (Bir Fransızseverin Dilekleri) adlı eseri yazdı, Fransa'nın «tabiî sınırlarına» kavuşması gerektiğini savundu. 1789'da Jakobenler klübünde ateşli bir devrimci olarak dikkati çekti, kendine «insanlık vatandaşı» ve «insanlığın sözcüsü» unvanlarını verdi. 1792'de evrensel bir cumhuriyet kurma hayaline kapılan yabancı mültecilerin ön safında yer aldı. Yasama meclisinin bir kararı ile fransız vatandaşlığına geçti, Oise milletvekili olarak Konvansiyona girdi, Hébert'çilerin önde gelenleri arasına katıldı. Kendini «İsa'nın şahsî düşmanı» ilân etti ve Hıristiyanlıktan kurtulma akımının öncülerinden oldu. Robespierre, Hébert'çilerin hazırladığı komploda rol oynadığını ileri sürerek onu idam ettirdi. (L)

CLOQUET (Jules), fransız cerrah ve anatomi bilgini (Paris 1790-ay.y. 1883). Hippolyte'nin kardeşi. Paris Tıp fakültesinde cerrahî kliniği profesörü (1826) olduktan sonra kendisini mesleğinin pratiğine, eğitimine ve kullanılan gerekli araçların geliştirilmesiyle ilgili çalışmalara verdi. Başlıca eserleri: *Anatomie de l'homme* (İnsan Anatomisi) [1821-1831], *Pathologie Chirurgicale* (Cerrahî Patoloji) [1831]. (L)

Cloquet bağı, peritoneo-vaginal kanalın tıkanması sonucunda sperma kordonunda meydana gelen telsel oluşum. (L)

Closing in [klozing in] i. («içine kapanma» anlamına gelen ing. k.). Psikopatoloji. Hastanın kopye etmesi istenen modelden kendisini sıyıramaması. (Bu güçsüzlük, özellikle hastanın, deseni doğrudan doğruya modelin üzerinde çizmesiyle ortaya çıkar. Bu durum, yapıcılık apraksi'sinin belirtisidir.) [L]

CLOSSON (Ernest), belçikalı müzik bilgini (Saint - Josse - en - Noode 1870-Saint - Gilles 1950). Müzik âletleri bölümünü yönettiği Krallık Müzik konservatuvarında müzik tarihi okuttu (1912-1935). Eserleri: *Chansons Populaires des Provinces Belges* (Belçika Köy Halk Şarkıları) [1905], *Le Manuscrit des Basses-danses de la Bibliothèque de Bourgogne* (Bourgogne Kitaplığındaki Elyazması Köy Dansları) [1912], *L'Elément Flamand dans Beethoven* (Beethoven'in Müziğinde Flaman Unsurları) [1928], *Histoire du Piano* (Piyano Tarihi) [1944]. Ayrıca *Musique en Belgique du Moyen Âge à nos Jours* (Ortaçağdan Günümüze Kadar Belçika'da Müzik) [1950] adlı kitabın, «le Dix-Neuvième Siècle et l'Epoque Contemporaine, la Folklore et la Facture Instrumentale» (Ondokuzuncu yy. ve Çağımızda Folklor ve Çalgı Yapısı) adlı bölümünü yazdı. 1920-1940 Arası *İndépendance Belge* gazetesinde müzik tenkitçiliği yaptı. (L)

CLOSTERMAN (John), ingiliz ressamı (Osnabrück 1660'a doğr. - Londra 1713). 1679'da Paris'te François de Troy'un öğrencisi oldu. Londra'da, John Riley'in atelyesinde, daha sonra da Somerset dükasıyle Marlborough dükası hesabına çalıştı (1681-1691). Yaptığı portrelerin birçoğu Londra müzelerindedir *(Henry Purcell, John Churchill, I. Marlborough dükası, Kraliçe Anne).* [L]

CLOTAİRE I. Bk. CHLOTHAR I.

CLOTAİRE II. Bk. CHLOTHAR II.

CLOTAİRE III. Bk. CHLOTHAR III.

CLOTAİRE IV. Bk. CHLOTHAR IV.

CLOT BEY (Antoine CLOT. — denir), fransız hekimi (Grenoble 1793-Marsilya 1868). Marsilya'nın Charité hastahanesinde hekimlik yaptı (1822). 1825'te Mısır valisinin hekimi oldu. İlk iş olarak, Mısır'da bir sağlık yurdu kurdu. Kahire'ye 16 km uzaklıktaki büyük Ebu Zabel hastahanesini yaptırdı. Orada bir tıp okulu kurdu, okulu 1833'te Kahire'ye taşıdı. Veba ve kolera salgınlarıyle savaştı ve büyük ün yaptı.

Bundan başka, Mısır'da millî eğitim kuruluşunun meydana gelmesinde de önemli rol oynadı. Çalışmaları ve büyük hizmetleri sayesinde «Bey» unvanını aldı ve Fransız Tıp akademisine muhabir üye seçildi.

Mehmed Ali Paşa ölünce, Clot Bey Marsilya'ya döndü. Yanında getirdiği eski Mısır eserleri koleksiyonunu devlete bıraktı (1852). Eserleri: *Compte Rendu des Travaux de l'Ecole de Médecine d'Abou-Zabel* (Ebu Zabel Tıp Okulundaki Çalışmaların Tutanağı); *Exposé de la Conduite et des Travaux de l'Auteur en Egypte* (Yazarın Mısır'daki Tutumunun ve Çalışmalarının Açıklaması) [Marsilya, 1830-1832]; *Mémoires sur le Dragonneau, sur l'Eléphantiasis du Scrotum* (Barsak Kurdu ve Husye Torbalarındaki Fil Hastalığı Üstüne İnceleme); *Aperçu Général sur l'Egypte* (Mısır'a Toplu Bakış) [1840]; *De La Peste Observée en Egypte* (Mısır'da Görülen Veba Üstüne) [1840]; *Compte Rendu de L'Enseignement Médical et du Service de Santé en Egypte* (Mısır'da Tıp Öğretimi ve Sağlık Hizmetleri Tutanağı) [1849]; *Coup d'Oeil sur La Peste et Les Quarantaines* (Veba ve Karantinalara Bir Bakış) [1851]. (LM)

CLOTİLDE, Savoia prensesi (Torino 1843-Moncalieri 1911). İtalya kralı Vittorio Emmanuele II'nin kızı. 1859'da Fransa ve Piemonte-Sardinya krallığı arasındaki antlaşmayı sağlamlaştırmak için Napolyon III ve Cavour'un isteği üzerine prens Jérôme Napolyon ile evlendi. Çok dindar olan prenses Clotilde, Tuileries'den uzakta yaşadı. 1872'de Napolyon ile birlikte sürgüne gitti. Fakat Napolyon ile Fransa'ya dönmedi. Son yıllarını Moncalieri şatosunda geçirdi. (L)

CLOTİLDE Azize, Bourgogne'lu prenses, frank kralı Clovis I'in karısı. Bourgogne kralları Chilpéric'in kızı ve Gondebaud ile Godegisèle'in yeğeni, kocasına Katolikliği kabul ettirdi ve onun ölümünden sonra Tours'da bir manastıra çekildi. Ölünce Havariler bazilikasında Clovis'in yanına gömüldü. Bu bazilikanın yerine daha sonra Pantheon niteliğinde Sainte-Geneviève kilisesi yapıldı. Sainte Clotilde, papa Pelagius tarafından azizeler arasına alındı. (L)

CLOUD veya **CLODOALD Aziz,** merovenj prensi (522'ye doğr.-Novientum, bugün Saint-Cloud 560'a doğr.). Clodomir'in üçüncü oğlu. Orléans kralı. Orléans krallığını paylaşmak amacını güden amcaları Childebert ile Clothar, Cloud'nun kardeşlerini öldördüler. Cloud sadık hizmetkârlar tarafından kurtarıldı. Kendini bütünüyle dine verdi ve Noventium'da bir manastır kurdu. (L)

CLOUET (Jean François), fransız kimyacısı ve metalürji bilgini (Singly, Mézières yakını 1751-Cayenne 1801). Bilimler akademisi üyesi (1796). Daigny çelik fabrikası müdürü oldu. Bulduğu çelik üretim şekli burada kullanıldı ve millî savunma için gerekli silâhların elde edilmesine yaradı. Monge ile birlikte, kükürt dioksidi sıvılaştırmayı başardı. (L)

CLOUET'LER, flaman soyundan geldikleri sanılan ressam ve desinatörler. Bunlar eserleriyle, etki güçleriyle fransız sanat tarihinde çok önemli bir yer tutar.

JEAN, *Johannet* veya *Janet* denir (Brüksel, Gand, Brugge veya Valenciennes 1475'e doğr.Paris 1541). Bazılarına göre 1475'te Brüksel'de bulunan ressam Jean Cloët'nin, bazılarına göre de bu yıllarda yaşayan Valenciennes'li ressam Michel Glauwet'nin oğludur. Jean Clouet, Tours'lu bir kuyumcunun kızıyle evlenerek bu ilde yerleşti. Eserlerinde Ortaçağ fransız minyatürcüleriyle flaman primitiflerinin etkileri birleşir. 1516'da fransız sarayına ressam, 1523'te de kralın baş ressamı oldu. 1519'da Galya savaşı ile ilgili bir elyazmasını (Bibliothèque Nationale) kral taraftarları Marignan'da gösteren minyatürlerle süsledi. Kara kalemle yapılmış ve sanginle üzerinden geçilmiş portreleri Chantilly'de Condé müzesinde ve British Museum'dadır. Ayrıca son derece kesin, yumuşak, yalın ve geniş yüzeylerden meydana getirilmiş portreleri de vardır: *Marignan Savaşından Sonra Kral François I* (1518'e doğr. Condé müzesi), *François'nın Veliahtlığı* (1522, Anvers müzesi), *François I* (1524, Louvre), *François I'in At Üzerinde Portresi* (Guvaş, 1539'a doğr. Louvre). Yaptığı portreler sanat yönünden olduğu kadar, tarih yönünden de (kral ailesi ve saray halkı, Guillaume de Montmorency'den Guillaume Budé'ye, Erasmus'a kadar çağının önemli kişileri) önemli bir koleksiyondur.

Jean Clouet'nin, *Navarra'lı Clouet* denilen POLET adında bir kardeşi vardır. Varlığı, konağına bağlı bulunduğu Marguerite de Valois'nin 1527'de ona yolladığı bir çağrı mektubundan anlaşılıyor. *Lanzac senyörü Louis de Saint-Gelais*'nin yağlıboya portresi de onun sanılır. Clouet atelyesinden çıkma

Foto. Arch. phot., X, Légation de Roumanie (LAROUSSE)

birçok desen ve yağlıboya resmin yaratıcısı olduğu söylenir.

Janet diye anılan FRANÇOİS (Tours, 1520'-den önce Paris 1572). Jean'ın oğludur. Babasının çalışmalarına katıldı, sonra da onun yerini aldı. Ünü hızla yayıldı. Kendisine «Tanrı Janes» denirdi, Ronsard, *Livre des Amours* (Aşkın Kitabı) adlı eserinde bir sone yazarak onu yüceltti. Jean, portrelerini tabiata bakarak çizerdi. Bunlara tablolarını hazırlamak için yapılan çalışmalar denebilir. Buna karşılık, François'nın eserleri atelyede, model yokken yapılmış kompozisyonlardır. Ressamın ışık ve gölgelerden faydalanması, eserlerinde hacim etkisi yaratır. Ölçülerin büyük tutulması yüzünden üslûp zarar görürse de, kişilik taşıyan anlatım gücü bu boşluğu doldurur. Tablolarda canlandırılan kişiler, özellikle bakışlarındaki duygululukla ilgi çeker. Jean, insanların yalnız yüzleriyle ilgilenmiş, François gövdeleri, giyimleri de aynı ilgiyle resme geçirmiştir. Tabloları, Jean'ın eserleri kadar zengin değildir, büyütülmüş birer minyatür niteliği taşır. Fransız sanatı, bu konuda en özlü şaheserlerini ona borçludur: *Elisabeth d'Autriche* (Louvre), *Henri II* (Uffizi müzesi), *Charles IX On Altı Yaşında İken* (Viyana müzesi), *Eczacı Queth* (Louvre) portreleri ve hayranlık uyandıran öteki desenleri: *François'nın Kızı Marguerite de Valois, Dul Catherine de Médicis* (Cabinet des Estampes), *Brézé Vikontu Philippe de Maillé, Marguerite de France* (Chantilly'de Condé müzesi). [L]

CLOUGH (Arthur Hugh), ingiliz şairi (Liverpool 1819-Floransa 1861). Öğrenimini Oxford'da yaptı. Burada Yeni-katoliklik hareketi öncülerinin etkisinde kaldı. Sonra daha serbest bir inanca yöneldi. Filozof Emerson'la Fransa ve İtalya'yı gezdi, 1849'da Londra'daki University Hall'un yöneticisi oldu. Başlıca eserleri şunlardır: *The Bothie of Tober-na-Vuolich* (Tober-na-Vuolich Dağ Kulübesi, 1848), Oxford üzerine eğlenceli şiirler; *Amours de Voyage* (Gezi Aşkları, 1849), manzum roman; *Dipsychus* (İki Ruhlu, 1850), sonuna düz yazıyle bir epilog eklenmiş düşünce şiiri. Clough'ın dili anlatım bakımından pürüzlü ve acemice olduğu halde, şiirlerinde yüksek duygular ve içten bir tabiat sevgisi göze çarpar. (L)

CLOUZOT (Henri Georges), fransız filim yapımcısı (Niort 1907). Gazetecilik yaparken 1931'de senaryocu ve filim uygulayıcısı olarak sinemaya başladı. Sonra Berlin'de E.A. Dupont ve Anatole Litvak'ın asistanı oldu. 1942'de *Kaatil 21 Numarada Oturuyor* (L'assassin Habite au 21) adlı filmi yönetti. 1943'te işgal altındaki Fransa'da çevrilen filimlerin en iyilerinden biri olan *Karga*'dan (le Corbeau) sonra şu filimleri çevirdi: *Kaatil Kim* (Quai des Orfèvres) [1946], *Manon* (1949), *Miquette ile Annesi* (Miquette et sa Mère) [1950], *Dehşet Yolcuları* (le Salaire de la Peur) [1953], *Şeytan Ruhlu İnsanlar* (les Diaboliques) [1954]. 1956'da sanat eserinin yaratılışındaki sırları bulma amacıyle biraz tuhaf olan *Picasso'nun Esrarı*'nı (le Mystère Picasso) çevirdi. 1958'de *Casuslar*'ı (les Espions), 1960'ta Brigitte Bardot ile *Hakikat*'ı (la Vérité) çevirdi. Daha sonra, özentili bir deneme olan *l'Enfer*'in (Cehennem) yapımına girişti. Çekimi sırasında birçok güçlüklerle karşılaştığı bu filmi tamamlayamadı. 1967'de *la Prisonnière*'i (Mahkûm Kadın) çevirdi. Clouzot bunlardan başka tiyatro alanında *Comédie en Trois Acte*'ı (Üç Perdelik Komedi) ve 1951'de yayımlanan *Baia Büyücüleri* üzerine etnografik bir eser olan *le Cheval des Dieux*'yü (Tanrıların Atı) meydana getirdi. Yönetici olarak üslûbu İkinci Dünya savaşından beri kendi alanındaki örneklerin en güçlülerindendir. Her türlü lirizmden uzaktır. İşlediği bazı konular oldukça yüklüdür, buna karşılık çalışmalarında genel olarak kendi alanındakilere göre, büyük bir etki gücü vardır. (L)

CLOVİO (Jurai GLOVİCİCH). Bk. GİULİO.

CLOVİS I veya **CHLODOVECHUS** (yani *Louis)* [465-Paris 511]. Frank kralı (481-511). Saltanatını, Tours'lu Grégoire'ın yüz yıl sonra yazdığı *Tarih*'ten öğrendiğimiz için açık ve seçik olarak bilemiyoruz. Childéric I'in oğlu, 481'de Tournai'nin Sala Frankları kralı olarak babasının yerine geçti. Soissons'da romalı bir general Syagrius'a karşı kazandığı zaferle Somme'dan Sen nehrine kadar uzanan bölgeyi eline geçirdi. Vizigot'lara sığınan Syagrius'u, kral Alarik II kendisine teslim edince öldürttü. Clovis sonra doğuya döndü. Aşağı Ren'deki Thüringen'lilere, daha sonra (saltanatının sonuna doğru) Ripuaire Franklarına boyun eğdirdi. Uzun savaşlardan sonra Alamanları yendi. Bunlar, Köln yakınında Zulpich'de Ripuaire Franklarıyle kesin sonuç almaksızın savaştıktan sonra (Tolbiac savaşı) ertesi yıllarda Clovis'e yenildiler. Tours'lu Grégorie'a göre Clovis, başarı sağlar ve savaşı kazanırsa katolik dinine gireceğine söz vermişti. Pek açık olmayan bir söylentiye göre ise katolik olan karısı Burgund prensesi Clotilde'in etkisiyle din değiştirmişti. Tours'lu Grégoire, Reims'de piskopos Remi'nin, kral ve askerlerinden üç bini için yaptığı vaftiz törenini anlatır. Bu din değiştirmenin 496 yıllarında büyük önemi vardır. Barbar krallar içinde dini kabul etmiş tek kral olan bu yeni Konstantinos (Ötekiler ari idiler) böylelikle hâkimiyetini meşru kıldı ve galyalı ve romalı din adamlarından büyük bir destek gördü. Belki de Sen ile Loire arasındaki ülkeleri piskoposların yardımına dayanarak barışla ele geçirdi. Burgundların kralı Gondebaud'ya karşı bir sefer yaptı, zafer kazandıktan sonra, düşmanını yıllık vergi vermeğe zorladı, hükümdarlığına dokunmadı. Sonra Gondebaud ile birleşip ari Vizigotlara karşı harekete geçti, kralları Alarik II 507'de Vouille'de yenilince öldürüldü. Franklar Toulouse ve Akitanya'yı ele geçirdiler. Burgundlar ise Marsilya ve Provence'ı yağma ettiler. Clovis, Tours'da, Doğu imparatoru Anastasios'un elçilerini, önemli konsülleri kabul etti; Paris'i başkent yaptı, Orléans Konsil'i aracılığıyle (511) Galya kilisesini yeniden düzenledi, bütün frank kabilelerini hâkimiyeti altına aldı. (Ripuaire Franklarının ülkesini 509'a doğru kendi ülkesine kattı), Paris'te öldü. Dört oğlu, Thierry, Clodomir, Childebert ve Clotaire krallığı aralarında bölüştüler.

— İkonogr. XII. yy.da bir heykeltıraş, kralı Chartres'ın kapısında gösteren bir heykel yaptı, bir başkası uzanmış heykelini yaptı (Saint-Denis). Vaftiz töreni Reims katedralinde bir kabartma ile aynı yerdeki bir halı dizisiyle tasvir edildi. Bunlardan başka Pellegrino Tibaldi'nin Saint-Louis-des-Français'deki (Roma) resimleri, Vouet'nin *Clovis'in Vaftiz Edilmesi* adlı duvar kaplaması, Puget'nin tablosu (Marsilya müzesi) aynı konuyu ele alır (XV. yy.). Frank kralının menkıbeleri XIX. yy.ın resim sanatını etkiledi. Guillaume'un alçak kabartmaları (Sainte-Clotilde kilisesi), Maindron'un bir grubu (Panthéon). Gigoux'nun (1844 Salonu), Abel de Pujol'un (Reims katedrali), Ary Scheffer'in (Versailles), J. Blanc'ın (Panthéon), Pils ve Delaborde'un (Saint-Clotilde) resimleri. (L)

CLOVİS II (635-657), Neustria ve Bourgogne Franklarının kralı (639-657), Dagobert I'in ikinci oğlu. Babası, Neustria ile Bourgogne üzerindeki haklarını, Austrasia'ya kabul ettirmişti (635). Böylece, Clovis'in hükümdarlığı Neustria ve Bourgogne'da, annesi Nanthilde'in vasiliği altında başladı. Aega ve Erchinoald saraylarındaki yüksek görevlilerin uzlaştırıcı siyasetine rağmen, krallığın zayıflamasından faydalanan Austrasia'lılar Dagobert'den önce sahip oldukları muhtariyete yeniden kavuştular. (L)

CLOVİS III, Austrasia kralı (675), Clotaire III'ün gerçek veya sözde oğlu, 675 isyanının ve Childéric II'nin öldürülmesinden sonra Thierry III, Neustria ve Bourgogne'lular tarafından yeniden kral olarak tanındı, fakat Ebroïn sarayının eski bakanı Austrasia'lılarla anlaşıp Thierry III'ü kovdu ve Clovis III'ü tahta çıkardı. Bir süre sonra, daha güçlenen Thierry III'ü tanıyan Ebroïn'in terkettiği Clovis III ortadan kayboldu. (L)

CLOVİS IV veya bazen **CLOVİS III** (682-695), Frank kralı (691-695). Thierry III'ün oğlu. Pépin de Herstal'in saray bakanı, onun saltanatı süresinde yönetimi elinde tuttu. (L)

CLUBİONA i. Küçük örümcek. Daima açık, kızılımsı bir rengi vardır. Otların, ağaçların üzerinde, ağaç kabuklarının ve taşların altında ipekten beyaz bir koza içinde yaşar. (Yüz kadar türü vardır. Yirmi altı türü Avrupa'da yaşar. *Clubionidae* familyasından.) [L]

Club Méditerranée, 1950'de turizmi geliştirmek amacıyle kurulmuş fransız ticaret ortaklığı; tatil köylerini işletir, dış ülkelere ve Fransa içinde deniz kıyılarına veya dağlık bölgelere geziler düzenler. Fransa'da tatil gezilerinin aşağı yukarı yüzde 20'si bu şirketin elindedir. Türkiye'de de kulübün bir tatil köyü vardır (Kuşadası). [LM]

CLUDİANİS, Roma zamanından kalma şehir, 1966'da Süveyş bölgesinde bulundu. Yüksek surlarla çevrilidir, bir mabedi ve fresklerle süslü birçok kilisesi vardır. (L)

CLUENTİUS AVİTUS (Aulus), M.Ö. I. yy.da Larinum'da doğdu. 74'te kayınpederi Oppianicus'u kendisini zehirlemeğe kalkışmakla suçladı ve yargıçlara para yedirerek onu mahkûm ettirdi. 66'da, Oppianicus'un oğlu tarafından, babasını zehirlemekle suçlandı. Cicero onu beraat ettirdi. (L)

CLUJ, macarca **Kolozsvar,** alm. **Klausenburg,** Romanya'da şehir, Transilvanya'da, bölge idare merkezi; 185 800 nüf. Cluj, Transilvanya bölgesinin başlıca merkezidir. Tisa'nın kolu Küçük Someş'in kıyısında, Bihor dağlarının eteğinde, meyve bahçeleri, bağlar, tütün ve buğday tarlaları ile otlakların kapladığı tepelik alandadır. Sur (dört köşe kuleler) ve XIV. yy.dan kalma katedral. Üniversite. Müzeler ve kütüphaneler. Speleoloji enstitüsü. Sanayinin önemi gittikçe artmaktadır: mobilya; kâğıt; grafik sanatları; deri ve ayakkabı sanayii; konfeksiyon, çeşitli kimya sanayii, sigara fabrikası. Yakınında Transilvanya'nın büyük tabiî gaz (metan) havzası. — *Cluj bölgesi,* 1 207 000 nüf. (L)

CLUMBER i. (ing. k.). İngiliz av köpeği ırkı. (Newcastle düküne ait bir şatonun adını taşıyan bu köpeğin aslı fransızdır. Burnu iyi koku aldığı için sürek avında çok işe yarar.) [L]

CLUNİA, İspanya'da roma şehri (Colonia Clunia Sulpicia); eski bir keltiber şehrinin yerinde kurulmuştu. Kalıntıları Alto de Castro'da, Coruna del Conde ile Penalba de Castro (Burgos) arasında uzanır. *Cesaraugusta* (Zaragoza) ile *Aturica Augusta* (Astorga) arasındaki yol kenarındaydı. Bilinmeyen bir tarihte Galba ve Adrianus'un krallıkları zamanında şehir haline getirildi. Galba, Neron'a karşı ayaklanma sırasında Clunia'ya sığındı; Neron'un öldüğünü ve kendisinin imparator seçildiğini burada öğrendi (Bu yüzden bazı tarihçiler şehre Galba adını da eklerler). Şehir III. yy. sonunda Frank ve Alaman'lar tarafından yakıldı. 713'-te Tarık bin Ziyyad tarafından işgal edildi. 912'de yeniden hıristiyanların eline geçen Clunia, bugün Coruna del Conde'nin bulunduğu yere taşındı. (L)

CLUNİO i. Küçük sinek; kıyılarda, denizin gelgit ile taradığı bölgelerde yaşar. Dişisinin kanatları dumura uğramıştır. (İlmî adı: *Clunio marinus.* İplik duyargalı çiftkanatlıların *chironomidae* familyasından.) [L]

CLUNY, lat. **Cluniacum,** Fransa'da (Saône-et-Loire idare bölgesi) kanton idare merkezi. Mâcon dağları kenarında; 4 268 nüf. Otlaklar. Şehir X. yy.da kurulan ünlü benediktin manastırı çevresinde gelişti. Hayvancılık pazarı.

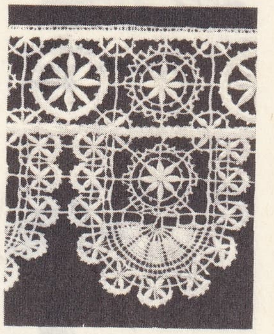

Cluny danteli

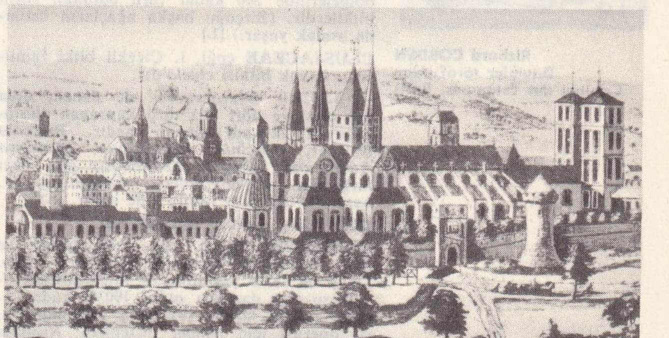

CLUNY manastırı XVII. yy.da yapılmış resim Cabinet des Estampes, Paris

William COBBETT (solda) ve O'Connell, Dantan tarafından Carnavalet müzesi, Fransa

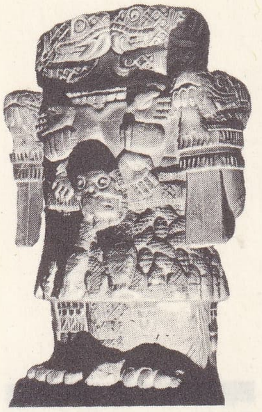

Coatlicue
Antropoloji müzesi, Mexico

Richard COBDEN
Daumier tarafından
Cabinet des Estampes, Paris

Cluny danteli, krem rengi ve beyaz iplikle yapılan gipür dantelin adı. Genellikle Auvergne'de yapılır ve kilise giyeceklerinde kullanılır. Bu dantele hiçbir zaman dantel yapılmamış olan Cluny'nin adının verilmesi Cluny rahipleri tarafından kullanılması yüzündendir. (L)

CLUNY tarikatı. Frank kralları zamanında kurulan Cluny 802'de Büyük Karl tarafından Mâcon kilisesine verildi. Sonra 893'te Akitanya dükü Guillaume'a miras kaldı: Guillaume yaşlanınca bir manastır kurulması için Cluny'yi Benediktin tarikatına verdi. Doğrudan doğruya papalığa bağlı olan manastırın başrahipliğine Berno getirildi. 931'de papa Yoannes XI, çevre manastırlarını Cluny manastırına (başrahibi Odo'ydu) bağladı. Manastırın kurulmasında bir reform isteği ağır basıyordu. Manastır, çeşitli alanlarda reform faaliyetine giriştiyse de «imparator ve papanın hıristiyanlığın iki önderi olduğu» anlayışına sadık kaldı. Gregoryen reformu diye adlandırılan harekete Cluny'nin hemen hiç katkısı olmadı ve manastır, papa ile imparatoru çatıştıran anlaşmazlıklarda tarafsız kaldı. XII. yy. sonunda en parlak dönemine erişen Cluny konfederasyonuna 1038 manastır bağlıydı; bunların 815'i fransız eyaletlerinde, 99'u Almanya, 44'ü İngiltere, 54'ü Lombardia ve 31'i İspanya'daydı. Birçok reform denemelerine (1310, 1458-1470) rağmen, Cluny tarikatı 1340'tan itibaren çözülmeğe başladı. 1622'de girişilen reform hareketi sonuçlandırılamadı. Manastır kapatıldığı sırada (1790), 40 rahibi kalmıştı ve Cluny tarikatının 26 manastırındaki rahip sayısı 180'e düşmüştü. (L)

CLUPEA i. (lat. k.). Balık cinsi. Hamsigillerin örnek tipi. Ringa *(Clupea harengus)* ve çaça balığı *(Clupea sprattus)* bunlardandır. (L)

CLUPEA. Esk. coğ. Romalıların Afrika eyaletinde bağımsız şehir, sonra Sezar kolonisi, Bon burnu yarımadasının kuzeydoğu kıyısında. Bugün *Kelibia.* (L)

CLUPEİDAE çoğl. i. Bk. HAMSİGİLLER.

CLUPEONELLA i. Kemikli balık. (Hamsigillerden.)

— ANSİKL. *Clupeonella* küçük bir balıktır (13 sm kadar). Solungaç kapakları düz, karın yüzgeçlerindeki ışınsal dikenler uzundur. *C. delicatula* ve *C. Abru* türlerine Karadeniz ve Hazer denizinde rastlanır. Bazı türleri tatlı sularda (göllerde) yaşar. (L)

CLUSİA i. (fransız botanikçisi *Lécluse'*ün adından). *Clusiaceae* familyasının örnek bitkisi. Bunlar her iki Amerika'nın tropikal bölgelerinde 200 kadar türü bulunan süslü bitkilerdir. (Birçoğu başka ağaçların üstünde asalak yaşar.) [L]

CLUSİACEAE çoğl. i. Çiçekli bitki familyası. Örnek bitkisi *clusia*'dır.

— ANSİKL. *Guttiferaceae* de denen, otuz beş cinsi ve dört yüz türü kapsayan *clusiaceae*'nin iktisadî önemi azdır. Bununla beraber, *Garcinia mangostana, Mammea Americana, Rheedia Brasiliensis* gibi bazı türlerinin meyvelerinden faydalanılır. *G. hanburyi*'den hint zamkı elde edilir. (L)

CLUSİUM, Chiusi*'nin eski adı. (L)

CLUSTİNE (Yvan), rus asıllı dansçı ve bale yöneticisi (Moskova 1860-Nice 1941). Daha on sekiz yaşındayken imparatorluk tiyatrosu baş dansçısı oldu, 1903'e kadar orada çalıştı, sonra 1911-1914 arasında Paris operası için baleler düzenledi: *Rusalka* (1911), *Danslar Süiti* (1913, müz. Chopin), *Kambur Hansi* (1914). 1914'te Anna Pavlova'nın bale yönetmeni oldu ve onun turnelerine katıldı. (L)

CLUVER (Philipp) veya **CLUWER,** lat. **Cluverius,** alman coğrafyacı ve arkeologu (Danzig 1580-Leyde 1622). Scaliger'in verdiği öğüt üzerine eski tarih ve coğrafyayı düzenli bir yolla inceledi ve Hollanda'ya yerleşince (1616), *Germania Antiqua* (Eski Almanya, Leyde 1616-1630, 3 cilt) adlı eserini yayımladı. *İntroducto in Universam Geographiam tam Veterem tam Novar* (Eski ve Yeni Genel Coğrafyaya Giriş) adını verdiği eser, 1629'da Daniel Heinse tarafından yayımlandı. Tarihî ve siyasî coğrafya üzerine ilk derli toplu inceleme denemesidir. (L)

CLUYT (Dirk Outgaerts), lat. Theodorus Augerius **Clutius,** XVI. yy.da yaşamış hollandalı botanikçi. Leyde botanik bahçesinin müdürü olduktan sonra orayı Avrupa'nın en güzel bahçelerinden biri yaptı. — Oğlu, botanikçi Outgaerts **Cluyt,** Avrupa ve Afrika'da uzun yolculuklardan sonra Leyde botanik bahçesinin müdürü oldu. (L)

CLUYTENS (André), Belçika asıllı fransız orkestra şefi (Anvers 1905-Neuilly-sur-Seine 1967). Milletlerarası ünü vardır. Anvers Krallık Konservatuarında E. Bosquet ile çalıştıktan sonra aynı şehrin Krallık tiyatrosunda koro şefi, daha sonra orkestra şefi oldu. 1932-1935 arası Toulouse Capitole ve Lyon Opera orkestralarını yönetti; 1947'de Opera-Comique, 1949'da Paris operası, 1952'de ise Konservatuvar Konserleri derneği orkestralarına tayin edildi. (L)

CLWYD, Büyük Britanya'da kıyı ırmağı, Galler ülkesinin kuzeyinde (Denbighshire); 55 km. İrlanda denizine dökülür. (L)

CLYDE, İskoçya'da ırmak, Lowlands'ın batısını akaçlar, Glasgow'u sular ve Kuzey kanalına ulaşır; 170 km. — *Büyük Clyde* (veya *firth) halici,* Dumbarton ile Ailsa Craig adacığı arasında, 100 km'den uzun bir alanı içine alır. (L)

CLYDEBANK, Büyük Britanya'da şehir, İskoçya'da (Dunbartonshire), *Clyde'*ın kuzey kıyısında, Glasgow yakınında; 50 500 nüf. Metalürji. Dikiş makineleri. Büyük gemi yapımı merkezi *(Queen Marry* ve *Queen Elizabeth* yolcu gemileri burada yapıldı). [L]

CLYDESDALE i. İngiliz at ırkı. (Anayurdu İskoçya'nın Clyde vâdisidir. Koşuma çok elverişlidir. Toynakları geniş ve biraz basıktır; incik kemiğinde toynaklara kadar inen uzun beyaz kıllar bulunur.) [M]

CLYMENA i. (mitolojik isim *Clymena*'dan). Yerleşik çok kıllı halkalı solucan. Başı basık, az sivri ayakçıkları çengellidir. (Clymena ve diğer cinsler kumla örtülü borular içinde yaşar. Kıyılarda pek çok türü bulunur. *Maldanidae* familyasından.) [L]

CLYMENİA i. *Climenia'*lar takımından kafadan bacaklı fosil yumuşakça. (Üst devonien.) [L]

CLYMENİDAE çoğl. i. Paleont. Fosil kafadanbacaklılar takımı. Sifonlarının iç durumu ile tanınırlar. Yalnız devonyende yaşamışlardır. (L)

CLYPEASTER i. (lat. *clipeus,* kalkan ve yun. *aster,* yıldız'dan). Yassı veya hafifçe bombeli, büyük boylu deniz kestanesi. Gayet belirli beşgen kolların arası ya kapalı veya uçları az belirgindir. *(Clyreastridae* familyasının örnek tipi.)

— ANSİKL. *Clypeaster'*lerde üst kutup, beş eşeysel delik, beş bağırsak deliği ve gözenekli su delikleriyle kaplı bir tek büyük levhadan yapılmıştır. Aristo feneri basık ve iyi gelişmiştir. Kabuğu ince dikenlerle kaplıdır. Atlas ve Hint okyanusunda, Kızıldenizde bulunur. Fosillerine Üçüncü zaman katmanlarında rastlanır. (L)

CLYPEOLA i. (lat. *clipeolum,* küçük kalkan). Akdeniz bitkisi. Yaprakları bütün ve tüycüklü, çiçekleri çok küçük ve sarıdır. Güneşli kayalıklarda ve duvarlarda yetişir. (Turpgillerden.) [L]

CLYPEUS i. *(kalkan* anlamında lat. k.). Böceklerde başın ön tarafında, alnın hemen altındaki kısım.

— Paleont. Jura çağına ait iki yanlı deniz kestanesi fosili. (L)

CLYTHRA i. (yun. *kleithron,* çit, bölme duvarı'ndan). Silindirimsi böcek. Kendi rengi sarı veya kırmızımsı, elitraları mavi veya siyah beneklidir.

— ANSİKL. *Clythra'*ların kurtçukları, kısmen kendi dışkılarından yapılmış taşınır kılıflarda barınır. Dört noktalı *clythra*'nın kurtçuğu, zararsız konuk olarak kızıl karıncaların yuvasında yaşar. Kınkanatlıların *chrysomelidae* familyasından. (L)

Co, *kobalt'*ın kimyadaki sembolü. (L)

Co, ing. *company* (şirket) kelimesinin kısaltması. (L)

C/O, posta ile gönderilen zarf veya paketlerin üzerinde ara sıra görülen, ingilizce *care of* deyiminin kısaltılmışı; Türkçede bu maksatla «eliyle» kelimesi kullanılır. (LM)

COAHUİLA, Meksika'nın kuzeyinde eyalet; kuzeyde kurak, güneyde daha nemli (pamuk ve tahıl üretimi) olan yüksek ovaları ve doğu Sierra Madre'nin ucunu meydana getiren sıradağcıkları içine alır; 151 571 km²; 974 200 nüf. Merkezi, *Saltillo.* (L)

COALİNGA, A.B.D.'de (Kaliforniya) şehir, Fresno'nun güneybatısında. İçme suyu, deniz suyunun tuzu ayrılmak suretiyle elde edilen ilk şehir (1965). [L]

COALVİLLE, Büyük Britanya'da (Leicestershire) şehir, Leicester'in kuzeybatısında; 28 150 nüf. Maden kömürü ocakları. Dökümevleri. Kauçuk sanayii. (L)

COAST RANGE *(Kıyı sıradağı),* Kuzey Amerika'da sıradağlar, Kayalık Dağlar'da, Kanada Kolombiyası'ndan Kaliforniya'ya kadar Büyük okyanus kıyısında 3 700 km uzanır. Birçok kesimi vardır. **1.** Kanada'da, sıradağlar kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan granitli bir kütlenin düzleşmesinden meydana gelmiştir; yükseltisi kuzeyde 2 800-3 000 m'ye, güneyde 4 000 m'ye ulaşır. Buzullar burada alp tipinde bir engebe meydana getirmiştir. Kıyı, uzun fiyordlarla yarılmıştır. **2.** Vancouver'in güneyinde Kanada Coast Rangel, Cascade sıradağlarıyle devam eder. 2 424 m'ye ulaşan Olympia dağlarının dışında asıl kıyı sıradağı, kuzeyden güneye uzanan bir tepeler şeridi şeklini alır; bu yükseklikler Eosen'in marn ve kumtaşlarını yataylaştıran bozuşmuş bir peneplendedir. Daha güneydeki Klamath dağları 1 200-1 500 m'ye kadar yükselen billûrlu kratogenin parçasıdır, Cascade sıradağlarıyle birleşmeyi meydana getirir. Kıyı sıradağının kenarında dar bir kıyı ovası vardır. **3.** Klamath dağlarının güneyinde kıyı sıradağı, yükselmiş yerkabuğu bölmelerinden ve kuzeydoğudan güneydoğuya yönelen çöküntü hendeklerinden meydana gelir. Pliyosen devirde ve Dördüncü zamanda düşey hareketlerle yerinden oynayan bu alan, İkinci zamanda ve Miyosen'de birçok kere kıvrıldı. Bazıları yüzlerce kilometre boyunca birbirini izleyen kırıklar hâlâ kısmen hareketlidir (1906'da San Francisco'nun yıkılması). Sıradağlar enine bir vâdiye (klüz) yarılır; bu vâdi Kaliforniya vâdisiyle Okyanusu birleştirir. 300-400 m'ye yükselmiş Dördüncü zaman kumsallarına rastlanmasına rağmen kıyı şeklini yeni bir yükselme sırasında almıştır. Bunlar dışında kıyı az girintili çıkıntılıdır ve yerleşmeğe elverişsizdir. (L)

COATBRİDGE, Büyük Britanya'da şehir, İskoçya'da (Lanarkshire), Glasgow'un doğusunda; 53 900 nüf. Maden kömürü. Haddehaneler. (L)

Coatlicue, aztek heykeli. 12 Tonluk tek parça taştan yapılmıştır. (Mexico müzesi.) Tanrıların anasını tasvir eder. Heykelde yüz yüze bakan iki yılan başı, yılan gövdesi, insan eli, bir ölü başı, sivri tırnaklı ayaklar ve yılan gövdesinden örme bir eteklik vardır. (L)

COATZACOALCOS, esk. **Puerto Mexico,** Meksika'da (Veracruz eyaleti) liman şehri, Tehuantepec kıstağının kuzey kıyısında; 19 500 nüf. Petrol ihracatı. (L)

COB i. (ing. k.). Kesik kuyruklu yarım kan at türü. Norman veya İrlanda cob'u hem binek, hem de hafif çeki atı olarak kullanılır. (L)

Foto. Photothèque musée d'anthropologie de Mexico (LAROUSSE)

COBALT, Kanada'da şehir ve madencilik merkezi, Ontario'nun kuzeybatısında; 2 230 nüf. 1930'dan önce dünya kobalt üretiminin yarısı buradan elde ediliyordu. Bu oran bugün düşmüştür. (L)

COBAN, Guatemala'da şehir, Alta Verapaz idare bölgesinin merkezi; 38 400 nüf. Ticaret merkezi (kahve). [L]

COBB (Howell), amerikalı devlet adamı (Cherry Hill, Georgia 1815-New York 1868). Georgia barosunda avukat (1836), temsilciler meclisine milletvekili seçildi, orada Demokrat parti grubunu yönetti. 1850 uzlaşmasını kabul etmiş olmasına rağmen köleliğin yayılmasından yanaydı. 1860'ta birlikten ayrılmayı destekledi, 8 şubat 1861'de, Alabama'da bir Amerikan Federal Devletler geçici hükûmeti kurmağa karar veren yedi güneyli devletin birleşik meclis başkanlığına getirildi. (L)

COBBE (Frances Power), ingiliz kadın edebiyatçı ve ıslahatçısı (Newbridge, Dublin yakını 1822-Galler memleketi 1904). T. Parker'in etkisinde kaldı ve ünitaryen (Tanrı'da tek kişilik gören) oldu. Tanrıcı, feminist ve canlı hayvanlar üzerinde deney yapılmasına karşı olan Cobbe, *Essay on Intuitive Morals* (Sezgiye Dayanan Ahlâk Teorisi Üzerinde Deneme) [1855], *Darwinism in Morals* (Ahlâk Alanında Darwin'cilik) [1871], *The Hopes of the Human Race* (İnsan Irkının Ümitleri) [1874], *The Scientific Spirit of the Age* (Yüzyılımızın Bilimsel Ruhu) [1888] adlı eserler yayımladı. (L)

COBBETT (William), ingiliz siyaset adamı ve gazetecisi (Farnam 1762-Guildford 1935). Hiç bir haksızlığı hoş karşılamayan ateşli bir mizacı vardı. Orduda sekiz yıl geçirdikten sonra 1791'de zimmetine para geçirmiş bazı subayları mahkemeye verdi; davanın gidişi Cobbett'in Adayı terketmesine sebep oldu. 1792'de A.B.D.'ye gitti. Gazetecilikte ilk çalışmalarını burada yaptı. Fransız devriminin ve amerikan demokrasisinin kararsızlıklarının etkisiyle Fory taraftarı bir savaşçı oldu. 1800'de İngiltere'ye döndü. 1802'de kurduğu *Weekly Political Register* (Haftalık Siyaset Dergisi) başlangıçta son derece muhafazakâr ve Jacobin'lere karşıydı, Pitt'in malî siyaseti ve tarım işçilerinin sefaleti (Cobbett tarımla çok yakından ilgiliydi) onu radikalizme doğru itti. Bu yön değiştirme 1806'da kesinleşince, siyasî ve sosyal devrimlerin öncüsü oldu. Dergisi kısa zamanda radikal fikirleri yayan etkili bir araç haline geldi. Sert ifadeli yazıları, başına sık sık dert açtı, bu yüzden iki yıl tutuklandı (1810-1812). Savaşın sonunda (1815) vilâyetlerde radikallerin şefi oldu; 1816'da gazetesinin, iki peniye satılan bir nüshasını çıkardı. Gazete o zaman için önemli bir tiraj olan 60 000 nüshayı buldu. Radikalleri destekleyen okuyucuların bu şekilde artması hükûmeti korkuttu. Cobbett yeniden Amerika'ya kaçmak zorunda kaldı (1817-1819). İngiltere'ye dönüşünde, önleyici kanunlara rağmen, yeniden siyasî saldırılara başladı ve büyük bir cesaretle kraliçe Caroline'in tarafını tuttu. Seçim kanununda 1832'de yapılan düzeltmeleri, yapılması gereken değişikliğin ufak bir kısmı olarak kabul etti ve sonunda parlamentoya seçildi.

Makalelerinin dışında en önemli eserleri: *English Grammer* (İngilizce Gramer) [1818], *Advice to Young Men* (Gençlere Öğüt) [1829], *Rural Rides* (Köyde At Gezintileri) [1830] kitaplarıdır. (L)

COBBOLD (Thomas Spencer), ingiliz tabiat bilgini (İpswich 1828-Londra 1886). Edinburgh'da karşılaştırmalı anatomi okuttu, sonra Londra'ya gitti ve burada önce botanik, sonra mukayeseli anatomi dersleri verdi ve 1866'da British Museum'da profesör ve yönetici oldu. Jeoloji dersleri, şeritgiller üzerindeki çalışmaları ve *Şeritgiller Ders Kitabı* (1870) adlı eseriyle ün yaptı. (L)

COBDEN (Richard), ingiliz sanayici, iktisatçı ve devlet adamı (Dunford Farm, Heyshott, Sussex 1804-Londra 1865). Serbest mübadele fikrinin savaşçısı olmağa karar verdiği sırada, Lancashire'da bir pamuk ipliği fabrikası edinmişti. Ant-Corn-Law'un (yerli tarım ürünlerini koruyan gümrük vergilerine karşı savaşan dernek) kurucularından biri ve kısa zamanda bu derneğin yöneticisi oldu. İktisadî alandaki bilgilerini J. Bright'ın hitabet gücüyle birleştirerek himayeciliğe savaş açtı. 1841'de girdiği parlamentoda, Peel'i ikna ederek, himayeciliği destekleyen kanunların kaldırılmasına çalışanların öncüsü oldu (1846-1851). Kırım savaşına, sonra da Palmerston'un siyasetine karşı gelmesi 1857'de parlamentodaki yerini kaybetmesine sebep oldu, fakat 1859'da yeniden seçildi. Fransa ile İngiltere arasındaki anlaşmazlıklara son verme kararıyle, ünlü 1860 ticaret anlaşmasını yapmak üzere Michel Chevallier ile pazarlığa girişti.

Kendisine SERBEST MÜBADELE HAVARİSİ sıfatının takılmasına sebep olan liberalizme inancı, milletlerarası ticaretin dünya barışına giden en emin yol olduğu fikrine dayanıyordu. Son derece ferdiyetçi ve barışsever olması dolayısıyle, devletin iktisadî işlere ve başka devletlerin iç işlerine karışmaması siyasetini savundu. (L)

COBEA i. (Botanikçi *Cobo*'nun adından). Tırmanıcı bitki. Bileşik yapraklı, çan çiçeklidir. Önce yeşil olur, sonra morumsu maviye döner. (Sapları yirmi metre uzunlukta olabilir. *Polemoniaceae* familyasından.) [L]

COBENZL (Ludwig), avusturyalı devlet adamı (Brüksel 1753-Viyana 1809). 1779'dan 1798'e kadar, Avusturya-Rusya antlaşması ve Polonya'nın son iki taksimi müzakerelerine katıldı, 1798'den 1800'e kadar ikinci koalisyon süresince Petersburg büyükelçisi oldu. Viyana kendisini 1797de ve 1801'de Luneville'de Fransızlarla barış görüşmeleriyle görevlendirdi. Başbakan yardımcısı oldu (1801-1805), Avusturya'yı Rastatt kongresinde temsil etti (1803 siyasî tutanağı) ve Fransa'ya karşı ölçülü ve ihtiyatlı bir siyaset güttü. Fakat Napolyon I tarafından imparatorluğun ilân edilişi (1804) ve özellikle İtalya'da yeni fransız saldırıları kendisini rus ittifakını kabule ve üçüncü koalisyona girmeğe zorladı. Austerlitz yenilgisinden sonra istifa etmek zorunda kaldı (1805). [L]

COBERGHER (Wenzel), flaman mimarı ve ressamı (Anvers 1561-Brüksel 1634). Paris, Roma (1598) ve Napoli'de bulundu. Felemenk'te ilk kubbeli tapınak örneği olan Montaigu kilisesini, Anvers'te Augustin'ler tapınağını, Bergues'de Saint-Winoe emanet sandığı binasını inşa etti (1629). Ressam Marten de Vos'nun (1573) öğrencisi olarak Roma'da Santa Maria İn Vallicella'da çalıştı. Belçika'ya dönüşünde italyan üslûbunda birçok dinî tablo yaptı: *İsa'nın Gömülmesi* (Brüksel), *Aziz Sébastianus'un Din Uğruna Ölümü* (Nancy), *Halka Gösterilen İsa* (Toulouse). [L]

COBER'LER çoğl. i. Huk. Menkul kıymetler ve kambiyo borsalarında yalnız kendi hesaplarına, faaliyette bulundukları borsanın kotuna dahil esham ve tahvilâtı alıp satma yetkileri olan borsa üyeleri.

— ANSİKL. Acentalar, borsanın aslî üyesi oldukları halde, *cober'ler* kayıtlı üyelerdendir. Borsada sırf kendi hesaplarına ve sadece esham ve tahvilât üzerine muamele yapabilirler. Başka bir kimse hesabına alım satım yapamayacakları gibi, kambiyo ve nukut işleri yapmaları da yasaktır. Cober'ler kayıtlı bulundukları borsaya yıllık bir ücret öderler. (M)

COBHAM (Richard TEMPLE, Vikont), ingiliz askeri ve siyaset adamı. Marlborough'nun eski generali. Whig partisinden ayrılan bir grupla birlikte «Vatanseverler» veya, aralarında yeğenleri Grenville'ler ve kayınbiraderi Pitt'in de bulunduğu üyelerinin başlıcaları genç olduğu için «Haylazlar» adlı bir parti kurmak istedi. Parti programının amaçları arasında dağılmağa karşı savaş ve millî bir siyasetin izlenmesi vardı. 1744'te Pelham'ın üye sayısı arttırılan kabinesinde bakan oldu. (L)

COBİTİDAE çoğl. i. Bk. ÇOPRAGİLLER.

COBOL i. (*Common Business Oriented Language*'ın kısaltması). Yapma bir programlama dili. Ticaret alanı ve özellikle iş yerlerinin yönetimiyle ilgili konularda, bütün dünyada kullanılmak üzere hazırlandı. (L)

Cobra, çağdaş bir sanat akımı (1948-1951). Adını *Kopenhag* (fr. Copenhague) ile *Brüksel*'in ilk ve *Amsterdam*'ın ilk harflerinin birleşmesinden aldı; bu şehirlerde doğmuş sanatçılar topluluğu tarafından Paris'te kuruldu. Bu akıma şu sanatçılar katıldı: danimarkalı Asger Jorn, Jakobsen, Pedersen; hollandalı Karel Appel, Corneille; belçikalı Alechinsky; fransız Atlan ve Coucet. 1949'da Amsterdam müzesinde ilk «Cobra» sergisi açıldı. Sergi, aşırı cüretkâr tutumundan dolayı sert bir tepkiyle karşılaştı. Milletlerarası yönünden başka bu akımın belli başlı şu özellikleri vardır: tecrübeye dayanan ve «Reflex» adını taşıyan sanat akımından kalma araştırma zevki, gerçeküstücülüğe yakın bir tutum ve daha çok Appel'de görülen haşin bir canlılık. Topluluk 1951'de dağıldı. Üyeleri daha çok Paris'te sergiledikleri eserlerinde soyut sanata yaklaşan hırçın bir anlatımcılığı devam ettirdiler. (L)

Cobra
«Turunç Rengi Nesneler» (1947)
Jacobsen tarafından
Güzel Sanatlar müzesi, Kopenhag

COBURG, Almanya'da (Batı Almanya, Bavyera) şehir, Thüringerwald'ın eteğinde; 48 850 nüf. Kereste işlenmesi. Makine sanayii. Porselen. Anıtlar. Coburg bir fikir ve sanat merkezidir; eski dükalık şatosunda prenslerin kitaplığı ve koleksiyonu; XV. yy.dan kalma Moritz kilisesi. (L)

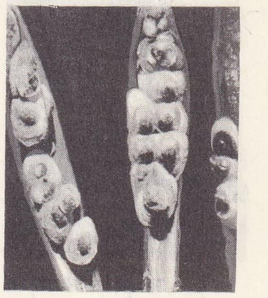

coccidae

COCA (PİZZO DI), Bergamo önalplerinin en yüksek tepesi. Valtellina yanında yükselir; 3 052 m. (L)

COCA-COLA [koka kola] i. (tes. edil. ad). Bazı nebatî maddeler ile kokaini çıkarılmış koka (*coca*) yaprakları ve kola (*cola*) cevizi özsuları, şeker, karamel, arı su ve karbon gazı ile yapılan bir çeşit soda (ilk defa, 1886 yılında A.B.D.'de Atlanta şehrinde imal edildi). [L]

Coca-cola şirketi, *coca-cola* adı verilen ve başlangıçta A.B.D.'de imali sınırlandırılmış olan sodalı içkinin yapımını, şişelenmesini ve satışını sağlamak üzere, 1892'de kurulmuş amerikan şirketi. Coca-cola 1919'dan itibaren bütün dünyada içilmeğe başlandı; bu arada çeşitli ülkelerde coca-cola patentiyle yerli imalât yapmak üzere şirketler ve fabrikalar kuruldu; böylece coca-cola ticareti hemen bütün yeryüzüne yayılmış oldu. Türkiye'de 1963'te kurulan İMSA (İstanbul Meşrubat Sanayii A.Ş.), Coca-Cola

coccinella

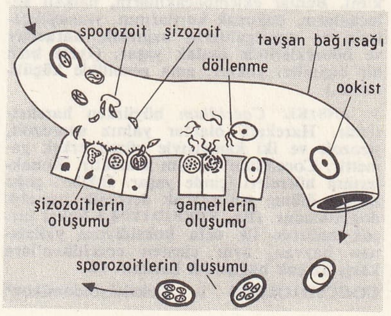

coccidia

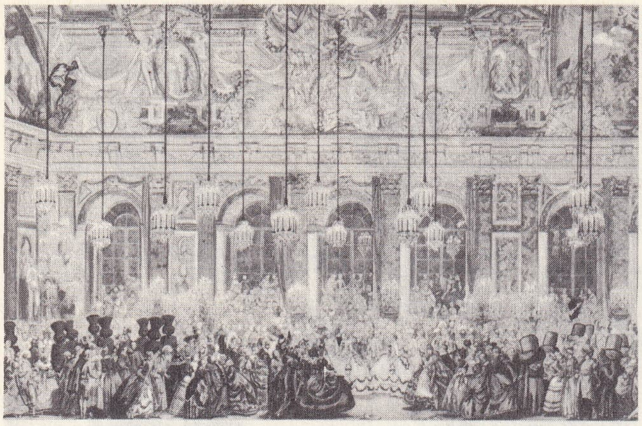

Charles Nicolas COCHİN «Maskeli Balo», gravür Louvre müzesi, Paris

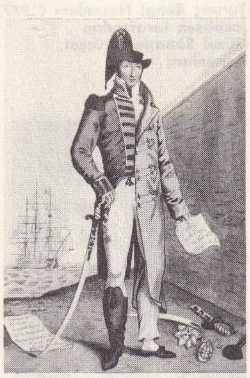

Thomas COCHRANE Jaw tarafından yapılmış gravür Cabinet des Estampes, Paris

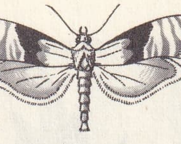

cochylis

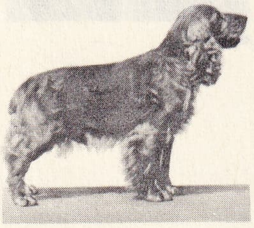

cocker

Export corporation'ın İstanbul fabrikasında imal edilen coca-cola'yı şişelemekte ve satmaktadır. (LM)

COCANÂDA. Bk. KAKİNÂDA.

COCCEİUS veya **COCCEJUS.** Bk. KOCH veya KOKEN.

COCCEİUS NERVA (Marcus), Proculus okulundan romalı hukukçu (ölümü Capreoe, bugün Capri M.S. 33). 22 Yılında konsül, 26'da *curator aquarum* (su işleri müdürü) oldu. Roma'yı bırakıp inzivaya çekilen Tiberius ile birlikte Capri'ye gitti, orada aç kalmak suretiyle intihar etti. (L)

COCCİDAE çoğl. i. Eşkanatlı böcek familyası. Kırmız böceği ile ona yakın bitki bitlerini kapsar. Başlıca cinsleri: *Aspidiotus, lecanium, kermes, coccus, dorthesia, monophlebus, diaspida, icerya, tachardia* v.b.

— ANSİKL. *Coccidae*'de erkek ve dişi arasında büyük fark vardır. Erkek çok küçüktür ve bir çift kanadı vardır. Dişisi yuvarlak ve kanatsızdır. Tohum tanesine benzer. Bitkilerin üzerinde kurtçuklarıyle birlikte hareketsiz yaşar. Her ikisi de sivri ağızlarıyle bitkinin özsuyunu emer. Dişi böcek yumurtlayınca ölür. Kuruyan vücudu yumurtalara korunak olur. Başkalaşma, gelişme ve üreme olayları oldukça karışık ve çeşitlidir. Bu familyadaki böceklerin çoğu çeşitli bitkilere musallat olabilir. Birçok türleri zararlıdır. Bitkileri delerek özsuyunu emer. Bazı türleri faydalıdır. Bitkilerden lak veya boya maddeleri elde edilmesine yardım ederler.

Frenk inciri kırmız böceği *(Coccus cacti)* Meksika'da frenk incirinin üzerinde yaşar. Hindistan, Kanarya adaları ve İspanya iklimine alıştırılan bu böcekten karmen adı verilen kırmızı bir boya elde edilir. Bu boya, çeşitli boyama işlerinde, şekerleme, likör yapımında kullanılır:

Diğer türleri: *limonluk kırmız böceği, zeytin, incir, portakal* v.b. ağaçları *kırmız böceği*. Bunların hepsi zararlı böceklerdir. Avustralya kırmız böceği icerya'nın zararlarını, bir gelinböceği ile durdurmak kabildir. Bunun için tropik bölgesi bitkilerinde yaşayan bir gelinböceği *(Novius cardinalis)* Avrupa iklimine alıştırılır. Bu böcek icerya'nın amansız düşmanı olduğu için onu yok eder. (L)

COCCİDİA i. Birhücreli hayvanlar takımı. Bunlar eklembacaklıların, halkalı solucanların, bağırsak kurtlarının, yumuşakçaların ve omurgalıların bağırsak, karaciğer ve böbreklerinde asalak yaşar. (İyice belli bir biçimleri yoktur, ama genellikle küçüktürler.)

— ANSİKL. *Coccidium* büyürken hareketsizdir. Hareketli olanlar yalnız sporozoit, şizozoit ve iki kamçısıyle yüzen erkek gamettir. Coccidium'lar tam asalaktır. Konaklarının hücreleri içinde yaşar. Etkileri çoğu zaman ölüme yol açacak derecede hastalık doğurucudur. (Bk. KOKSİDİYOZ.) Fakat birçok hallerde ilk defa koksidiyoza yakalanan hayvan, aynı cinsten coccidium'lara karşı az çok bağışıklık kazanır. (L)

COCCİDİOİDES i. Koksidiyoidomikoz* hastalığını yapan asalak mantar. (L)

COCCİDOTROPHUS i. Guyana'da yaşayan bir böcek. Yarı-toplum hayatı sürer. (Bazı bitkilerin yaprak sapının çukurunda, bir kırmız böceği ile birlikte barınır ve onun çıkardığı salgıyle kurtçuklarını besler. Kınkanatlıların *cucujidae* familyasından.) [L]

COCCİNELLA i. (lat. *coccinus*, lâl rengi'nden). Bahçelerde çok görülen, elitraları kubbemsi küçük böcek; uğur böceği de denir.

— ANSİKL. *coccinella*'ların pek çok türü vardır. Bunların gövdesi yuvarlak, genellikle siyah, elitraları siyah noktalı kırmızı veya sarıdır. Kurtçukları da, erginleri de bitki bitleriyle beslenir ve böylece büyük faydalar sağlar. En çok rastlanan türlerden biri uğur böceğidir *(Coccinella septempunctata)*; bunun boyu 9 mm'yi bulur. *Coccinella bipunctata* kışı çok defa evlerde geçirir. Kendilerine eziyet edilirse coccinellalar yakıcı bir sıvı çıkarırlar (bk. HEMORE). Kınkanatlılardan *coccinellidae* familyasının örnek tipi. (L)

COCCİNELLİDAE çoğl. i. Kınkanatlı böcek familyası. Pek çok etçil türü vardır. Bunlar bitki bitlerinin ve kırmız böceklerinin düşmanıdır. Ergini ve kurtçuğu bu böcekleri yiyerek tarıma büyük fayda sağlar. (Bazı türleri ise bitkiyle beslendiği için ekili bitkilere zararlıdır. Başlıca cinsleri: *coccinella, chilocorus, novius, scymnus* v.b.) [L]

COCCİOLİ (Carlo), italyan yazarı (Livorno 1920). İkinci Dünya savaşında subaydı, direnme hareketine katıldı. İlk romanı olan *İl Migliore e l'Ultimo*'da (Mükemmel ve Son) [1946] yeni kuşakların bunalımını dile getirdi. Aynı karamsarlık *La Difficile Speranza* (Zor Umut) [1947], *La Piccola Valle di Dio* (Tanrı'nın Küçük Vâdisi) [1948], *İl Giuoco* (Oyun) [1950] adlı eserlerinde de görülür. *İl Cielo e la Terra* (Gök ve Yer) [1950] adlı eserinde ise kaygıların yerini sağlam bir insanlık inancı alır. Bunlardan başka *Fabrizio Lupo* (1952), *L'İmmagine e le Stagioni* (Hayal ve Mevsimler) [1954], *Şehir ve Kan* (1955), *Meksikalı Manuel* (1956), *İl Giuoco* (Oyun) [1961] adlı eserlerini yayımladı ve *Le Caillou Blanc*'ı (Beyaz Çakıltaşı) [1958] doğrudan doğruya fransızca yazdı. Son eserlerini aynı zamanda fransızca ve italyanca yayımlattı. *L'Aigle Aztèque est Tombé* (Aztek Kartalı Düştü) [1964], *Les Cordes de la Harpe* (Harpın Telleri) [1967]. (L)

COCCOLİTHOPHORA çoğl. i. Denizde yetişen bir hücreli suyosunları. Her birinin iki yüzme kamçısı ve küremsi bir kabuğu vardır. *(Chrysomonadales* takımından.)

— ANSİKL. Ancak mikroskopla görülebilecek büyüklükte oldukları için bu yosunları canlı yakalamak güçtür. Deniz dibinden toplanan kabukların biçimine bakılarak türlerini ayırt etmek mümkündür. (L)

COCCOLİTHOPHORİDAE çoğl. i. Kamçılı, çok küçük hücreliler alt takımı; bunların son derece değişik kalker parçalarından yapılmış karmaşık bir kavkısı vardır; silisli endojen kistleri yoktur.

— ANSİKL. Bu hayvanlara genellikle yüzeye yakın su tabakalarında rastlanır, fakat Atlantik'te 4 000 m'ye kadar derinliklerde de bulunmuştur. Cüce planktonların en önemli unsurlarından biridir. Senegal ırmağının denize karıştığı yerde, bir litre suda *coccolithus fragilis* türünden 30 milyon sayılmıştır. *Coccolithophoridae* fosiline Birinci zamandan beri rastlanır. Tebeşirli kayalar, özellikle beyaz senoniyet tebeşir kayaları, parçalanmış coccolithusların olağanüstü birikiminden meydana gelmiştir, bunlar arasında bozulmamış kavkılara pek seyrek rastlanır. (L)

COCCOLOBA i. Karabuğdaygillerden bitki cinsi. Tropikal ve subtropikal Amerika'da yetişen ve yirmi beş kadar türü bulunan ağaç veya ağaççıkları kapsar. (Antiller'de yetişen *Coccoloba pubescens*'in boyu 20-30 m'yi bulur; hemen hemen çürümez, çok sert, kırmızı bir odunu vardır. Bu yüzden buna oralarda demir ağacı da denir. *C. uvifera*'nın odunundan, Amerika kino'su veya yalancı *ratanhia özü* diye bilinen peklik verici, esmer-kırmızı bir sıvı elde edilir. *Coccoloba*'nın birçok türü sıcak limonluklarda süs bitkisi olarak yetiştirilir.) [L]

COCCOSTEUS i. Paleozooloji. İskoçya devonyen tabakalarında bulunan fosil zırhlı balık. *(Placoderma* alt sınıfından.) [L]

COCCULUS i. Tırmanıcı ağaççık. Asya, Afrika, Okyanusya ve Amerika'nın tropik bölgelerinde yetişir. *(Menispermaceae* familyasından.) [L]

COCCYZUS i. Beyaz karışığı külrenginde küçük guguk kuşu. (Kuzey Amerika'da yaygın olan *coccyzus*'lar asalak değildir.) [L]

COCHABAMBA, Bolivya'da şehir, idare bölgesi merkezi, Doğu Cordillera'nın iç havzasında; 43 100 nüf. Şehir, İspanyolların kurduğu eski bir bölümü (birbirine dik sokaklar) muhafaza eder. Kemerli güzel meydan. Modern semtler (villalar). Sanayi bölgeleri (besin ürünleri; petrol rafinerileri; dokumacılık; kurşun metalürjisi). İklim yarı kurak, fakat çok yumuşaktır. Komşu sıradağlardan (Tunari ve Corani) inen bol akarsular Angostura barajında birikir, *Cochabamba vâdisi*'nin verimli topraklarının (buğday, mısır, yulaf, patates, elma ve şeftali bahçeleri, üzüm bağları, yoncalıklar, sütten elde edilen ürünler) ve komşu köylerin sulanmasını sağlar. Modern ökaliptus koruları ahlat ağaçlarıyle karışıktır. — *Cochabamba idare bölgesi*, 565 600 nüf. (L)

COCHİN. Coğ. Bk. KOÇİN.

COCHİN, fransız gravürcüleri (XVII. ve XVIII. yy.lar). «*Yaşlı*» diye anılan NİCOLAS (Troyes 1610-Paris 1686), Jacques Callot'nun yolundan gitti, onun *İsa'nın Çilesi* eserini beş levha ile tamamladı. Günlük olaylar üzerine birçok basma örneği ve almanak resmi yaptı. — Kardeşi *Venedikli Cochin* adıyle tanınan NOEL (Troyes 1622-Venedik 1695), aynı anlayışta çalıştı. — *Baba Cochin* diye anılan CHARLES NİCOLAS ise (Paris 1688-ay.y. 1754), ofortla çalıştı, maden üzerine gravürler yaptı, bu alanda XVIII. yy.ın en iyi sanatçısı sayıldı. Chardin, Watteau, Lancret, Troyes'lu Coypel gibi ressamların tablolarından 500'ünü gravüre geçirdi. — Oğlu ve öğrencisi CHARLES NİCOLAS *(Oğul* denir) [Paris 1715-ay.y. 1790], babası gibi Le Bas'dan ders aldı. Pek gençken ustalık kazandı. Tanınmış eserleri: *Maskeli Balo* ile *Kral ve Kraliçe'nin Oyunu*. Mme de Pompadour'un resim öğretmeni oldu. Cochin'e «sanat alanında bütün işlerle» uğraşmak görevi verildi, böylece çok etkili bir şahsiyet haline geldi. Cochin, Akademi'ye sekreter oldu, Eskiçağa dönüşü destekledi *Observations sur les Fouilles d'Herculanum et la Sculpture des Anciens* (Herculanum Kazılarına ve Eski Heykellerle İlgili Gözlemler ve Eski Heykeltıraşlık) [1754] adlı eserini yayımladı. Mobilyacılık sanatında aşırı süslü kabartma ve oymalardan düz ve sade motiflere geçiş, onun etkisiyle mümkün oldu. Eserleri 1 500 parçaya yakındır. (L)

COCHİNCHİNE. Bk. KOÇİNÇİN.

COCHİNOS koyu. Bk. DOMUZ KOYU.

COCHLAEUS veya **COCHLAUS** (Johannes), alman katolik ilâhiyatçısı (Wendelstein, Schwabach yakınları 1479-Breslau 1552), Luther'in en ateşli muhaliflerinden. Tartışma eserlerinin başlıcası: *Commentaria de Actis et Scriptis M. Lutheri* (Luther'in Yazıları ve Yaptıkları Üzerine Açıklamalar) [1549]. (L)

COCHLEARİUS. i. Bk. İBRİKGAGALI.

COCHLİCELLA i. Akciğerli, karından bacaklı yumuşakça. Kavkısı çok uzun, beyaz ve çoğu zaman üzeri renkli şeritlerle bezelidir. (*Cochlicella*'lar Akdeniz çevresinde yaşar ve kıyıdan asla uzaklaşmaz. En tanınmış türü *Cochlicella acuta*, Atlas okyanusu ve Manş denizi kıyıları boyunca yukarı doğru ilerler. Salyangozgillerden.) [L]

COCHLİCOPA i. Karından bacaklı akciğerli yumuşakça. (Piramidimsi ağızlı, uzunca ve parlak bir kavkısı vardır. Daha çok kıyıların serin yerlerinde yaşar. *Ferussaciidae* familyasından.) [L]

COCHLİDİON i. Kızılımsı sarı renkte küçük kelebek. Üzerinde açık sarı ve esmer benekler bulunur. (*Cochlidion limacodes* Avrupa'da meşe ve gürgende yaşar. Pul-

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

kanatlılardan *cochlidiidae* familyasının örnek tipi.) [L]

COCHRANE (John DUNDAS), ingiliz gezgini, **Yaya Gezgin** adıyle anılır. Sir Alexander Forester'in yeğeni (1780-Valencia, Kolombiya 1825). Önce ingiliz donanmasında görev aldı, sonra 1815'ten itibaren Avrupa'da yaya olarak geziler yaptı. 1820'de Afrika'nın iç bölgelerinde ve Nijer boyunca keşif gezisi yapma isteği ingiliz amirallik makamınca benimsenmeyince, Cochrane yaya olarak dünya turu yapmağa kalkıştı; Ural dağlarını aştı, Tobolsk, Tomsk ve İrkutsk üzerinden Yakutsk'a ulaştı. Oradan Çukçi'lerin ülkesine, Bering boğazına ve Kamçatka'ya gitti. Petropaulovsk'ta evlendi, Amerika'nın kuzey bölgelerine geldiğinde gezisinden vazgeçerek İngiltere'ye döndü. Ama gezi tutkusu yeniden daha güçlü olarak uyanınca, Cochrane Güney Amerika'ya da bir yolculuk yaptı, orada öldü. *«Kuzey Buz Denizine ve Kamçatka'ya Yaya Olarak Yapılan Bir Gezinin Hikâyesi»* (1824) adlı bir eser bıraktı. (L)

COCHRANE (Thomas). Bk. DUNDONALD *onuncu kontu.*

COCHYLİS veya **CONCHYLİS** i. (yun. *konkhylion,* kavkı, kabuk'dan). Küçük iplik bükücü böcek. Üst kanatlarında esmer şeritler bulunur.

— ANSİKL. Avrupa'da pek çok türü vardır. Salkım güvesi *(Cochylis ambiguella)* bunlardan biridir; asmaya çok zarar verir. Tırtılları ilk devrede, çiçekleri ve körpe üzümleri saran bir örtü altında yaşar ve onları kemirir. İkinci devredeki tırtıllar, olmuş üzümlere saldırır. (Pulkanatlıların *tortricidae* familyasından.) [L]

COCKAİGNE veya **COCKAYNE,** Ortaçağda, insanları lüks ve zevk içinde yaşayan hayalî bir ülke'nin adı. Kelimenin kökü tartışma konusu olmuştur. Genellikle latince *Coquere* (pişirmek) ve almanca *Kuchen* (pasta) kelimelerinden türetildiği ve «Pastalar ülkesi» anlamına geldiği kabul edilmektedir. Bu ülkede ırmaklar şaraptan, evler çörek ve şekerden, kaldırımlar pastadandır. Dükkânlarda yiyecek, giyecek yok pahasına satılır. Kızarmış kazlar, av kuşları sokaklarda dolaşarak kendilerini yiyecek adam arar; gökten tıpkı kudret helvası gibi pişmiş tarlakuşları düşer. XIII.yy. da, yazılan *The Land of Cockaygne* (Cockagne Ülkesi) adlı ingilizce şiir, manastır hayatını alaya alır. Cockaigne kelimesi Londra için kullanılmış, sir Edward Elgar de bir *Cockaigne* uvertürü bestelemiştir. (L)

COCKATOO adası, Avustralya kıyılarında ada, Sydney yakınında. Yüksek kaliteli hematit yatağı. Uçak ve gemi yapımı. (L)

COCKAYNE. Bk. COCKAİGNE.

COCKCROFT (sir John Douglas), ingiliz fizikçisi (Todmorden, Yorkshire 1897-Cambridge 1967). İlk incelemelerini Manchester üniversitesinde ve Cambridge'deki Saint John kolejinde yaptı. Birinci Dünya savaşından sonra elektroteknik üzerinde çalıştı, Cambridge'teki incelemelerine devam etmek için mühendis olarak çalıştığı Vickers eyaletindeki işini bıraktı. Burada Rutherford'un gözetiminde, Kapitza ile birlikte, çok alçak sıcaklık derecelerinin ve şiddetli magnetik alanların elde edilmesi için uğraştı. E.T.S. Walton ile, ilk defa, sunî olarak hızlandırılmış tanecikler yardımı ile atomların değiştirilmesinin (transmütasyon) mümkün olduğunu gösterdi (1932); böylece protonların bor ve lityum üzerindeki etkileri keşfedildi. 1939'da, Cambridge'te kürsü sahibi oldu. İkinci Dünya savaşında radarın geliştirilmesinde ve çekirdek parçalanmasından faydalanarak atom bombasının yapımında önemli payı oldu ve kendisine 1944'te Montreal laboratuvarlarının yönetimi verildi. 1946'da İngiltere'ye döndü, ilk ingiliz atom pillerinin yapıldığı Harwell atom araştırmaları merkezinin müdürü oldu; 1951'de Walton ile birlikte Nobel fizik ödülünü aldı. (L)

COCKER i. (ing. k. *woodcock,* çulluk'tan). Küçük boy ingiliz av köpeği.

— ANSİKL. *Cocker,* uzun yumuşak tüylü, sarkık büyük kulaklı, kısa ve kesik kuyruklu küçük boy bir köpektir. Tüyleri çeşitli renklerde olabilir: siyah, siyah ve beyaz, kızıl. Önceleri yalnız çulluk avında kullanılan cocker'lerden günümüzde her çeşit av için yararlanılır. Ev köpeği olarak da beslenir. (L)

COCKER (Edward), ingiliz matematikçisi (1631-1675). Gravürcü ve yazı ustası, ölümünden sonra J. Hawkins tarafından (Londra 1677) yayımlanan *Arithmetick* adlı eseri ile tanındı. (L)

COCKERELL (Charles), ingiliz mimarı (Londra 1788-ay.y. 1863). Cambridge üniversitesi kitaplığını, Fitzwilliam Museum ve Oxford'da Taylorian building'i yaptı (1840). Üslûbu, Yunan ve Roma malzemesini Palladion'dan aldığı özelliklerle birleştirir. Aigina'da (Athena tapınağı alınlığını), Phigali'de ilgi çekici eserler buldu ve arkeoloji ile ilgili birçok kitap yazdı. 1836'da akademide görev aldı. 1840'ta mimarlık profesörü oldu. (L)

COCKERİLL (John), ingiliz asıllı belçikalı mühendis ve sanayici (Haslington, Lancashire 1790-Varşova 1840). 1817'de Seraing'de (Belçika), buhar makineleri yapımında Avrupa'nın en büyük fabrikalarından birini kurdu. (L)

Cockerill-Ougrée A.Ş., Belçika maden ve metalürji şirketi. 1955'te John Cockerill, Ougrée-Marihaye ve Ferbratil şirketlerinin birleşmesiyle ortaya çıktı. Yıllık çelik üretimi 2 milyon tonu aşar, 40 binden çok işçi çalıştırır. Avrupa Kömür Çelik birliğinin başta gelen üyesi, Belçika'nın ise en büyük maden şirketidir. Kıta Avrupasında ilk olarak ray çekilmesini ve madenî tekneli gemi yapımını gerçekleştirdi. Temel çalışması olan çelik üretimi yanında Diesel motorlarının her türlü parçalarını, değişik güçlerde Diesel lokomotifleri, silâh parçaları, vinçler yapan büyük atelyeler de vardır. 1872'de Anvers yakınında Hoboken'de kurulan önemli tersaneleri işletir. Ayrıca 1896'dan beri Belçika ile İngiltere arasında sefer yapan bir deniz ulaştırma şirketinin de (John Cockerill Line) sahibidir. Zwartberg'de «Liège'liler», Hornu ve Wasmes'da Belçika, Borinage'da, Seraing'de Colard maden kömürü işletmeleriyle saf kok kömürü ihtiyacının büyük bir bölümünü kendi özel kuruluşlarından elde eder. Demir filizi ihtiyacını önemli ortaklıkları bulunan fransız şirketleri aracılığıyla Briey havzasından, İsveç'teki maden yataklarından, Lüksemburg'da kendi maden ocaklarından sağlar. (L)

COCKERMOUTH, Büyük Britanya'da (Cumberland) şehir, Lake District'te; 6 200 nüf. Tarım makineleri fabrikası. Biracılık. Wordsworth'ün doğum yeri. (L)

COCKSCOMB dağları. Britanya Honduras'ı'nda billûrlu kütle; 1 122 m. (L)

COCLE, Panama cumhuriyetinde il, Panama körfezinin kuzeybatı kıyısında; 109 000 nüf. İdare merkezi, *Penonomé.* (L)

COCLES (Horatius). Bk. HORATİUS COCLES.

COCLİCO. Bk. PETİT (Adrien).

COCO (RİO), esk. **Segovia,** Orta Amerika'da ırmak, Antil denizine dökülür, Nikaragua ile Honduras arasında sınırı (tartışma konusudur) belirtir. Deltasının ucu Gracias a Dios burnunu meydana getirir. (L)

COCOBOLO i. Amerika'da bazı dalbergia türlerinden (baklagillerden) elde edilen ticarî kereste. İnce marangozlukta ve bıçak sapı yapımında kullanılan, *granadillo* da denilen, pelesenk grubundan kereste. (L)

COCOS adaları. Bk. KEELİNG ADALARI.

COCOSATES veya **COCOSA'LILAR.** Esk. coğ. Galya'da halk. Gascogne fundalıkları bölgesinde yaşarlardı. (L)

COCTEAU (Jean), fransız yazarı (Maisons-Laffitte 1889-Milly-la-Forêt 1963). Edebiyat hayatına klasik tarzda şiir kitapları yayımlayarak başladı: *La Lampe d'Aladin* (Alâeddin'in Lambası) [1909], *Le Prince Frivole* (Havaî Prens) [1910] ve *La Danse de Sophocle* (Sophokles'in Dansı) [1912]. Sonra zamanının bütün öncü akımlarına katıldı, Erik Satie veya Darius Milhaud gibi müzikçiler ve Picasso gibi ressamlarla çalıştı; yer yer fütürist, kübist, hattâ dadaist yolda şiirler yazdı. *Le Cap de Bonne-Espérance* (Ümit Burnu) [1919], *Poésies,* (Şiirler) [1920]. *Plain-Chant* (1923) ile daha klasik bir biçime döndü. Bu ara, Cocteau, *Potomak* (1919) ile romancılığa başladı; romanda da diğer bütün eserlerinde olduğu gibi, şiire bağlı kalmak istiyordu. *Le Grand Ecart* (Büyük Sapma) [1923], *Thomas l'Imposteur* (Hileci Thomas) [1923], *Les Enfants Terribles* (Korkunç Çocuklar) [1929], *La Fin du Potomak* (Potamak'ın Sonu) [1940] adlı eserlerin başlıca özelliği, aykırı görünüşte güzel buluşlar ve güçlü bir anlatımdır. Cocteau, aynı görüşle tiyatroya yöneldi. *Les Mariés de la Tour Eiffel* (Eiffel Kulesinde Evlenenler) [1924], *İnsan Sesi* (La Voix Humaine) [1930], *La Machine İnfernale* (Cehennem Makinesi) [1934], *Les Parents Terribles* (Korkunç Ana-babalar) [1938], *Les Monstres Sacrés* (Kutsal Canavarlar) [1940], *La Machine à Ecrire* (Yazı Makinesi) [1941], *Bacchus* (1952). Bu başarılı oyunlar yanında, ayrıca, mitoloji, edebiyat ve tarih temalarını yeni bir anlayışla işleyen oyunlar yazdı: *Roméo et Juliette* (1926), *Orphée* (1927), *OEdip Roi* (Kral Oidipus) [1928], *Renaud et Armide* (1943), *İki Başlı Kartal* (L'Aigle à Deux Têtes) [1949]. Cocteau, sinemada gerçekdışına olan eğilimini doyurmaya son derece elverişli bir anlatım aracı buldu: *Le Sang d'un Poète* (Bir Şairin Kanı) [1931], *le Baron Fantôme* (Hayalet Baron) [1942], *l'Eternel Retour* (Sonsuz Dönüş) [1943], *La Belle et la Bête* (Güzel ile Hayvan) [1946], *L'Aigle à Deux Têtes* (1947), *Ruy Blas* (1947), *Les Parents Terribles* (1949), *Orphée* (1950), *le Testement d'Orphée* (Orpheus'un Vasiyetnamesi) [1960]. Cocteau, ayrıca birçok tenkit ve hatıra da yazdı: *Visites à Maurice Barrès* (M. Barrès'e Ziyaretler) [1921], *Le Secret Professionnel* (Meslek Sırrı) [1922], *Essai de Critique İndirecte* (Dolaylı Tenkit Denemesi) [1932], *Portraits-Souvenirs* (Anı Portreler) [1935], *le Foyer des Artistes* (Sanatçılar Yuvası) [1947]. *Clair-Obscur* (Işık-Gölge) [1955] ve *Requiem* (Ölüler Duası) [1962] ile şiire döndü. Birçok albüm yayımladı, kendi eserlerini resimledi, bale dekor maketleri yaptı, bale kostümleri çizdi, Villefranche-sur-Mer, Fréjus ve Milly-la-Forêt kiliselerinin dekorlarını yaptı. Hatıralarını *Le Cordon Omblical* (Göbek Bağı) [1962] adı altında yayımladı. (L)

COCYTİA i. (*Cocyte* özel isminden). Güzel bir kelebek. Kanatlarının kenarı koyu siyahtır. (Yeni Gine'de yaşar. Kınkanatlılardandır. *Sphingidae*'ye yakın olan bu kelebeğin familyası belirsizdir.) [L]

CODAN i. (ing. *Carrier Operated Device Anti-Noise,* taşıyıcı dalga ile idare edilen gürültü giderici cihaz sözlerinin baş harfleriyle yapılmış kelime). Radyotek. Bir alıcı tarafından sağlanan enerjinin, sadece fon gürültüsünden mi, yoksa bir taşıyıcı dalgadan mı ileri geldiğini ayırt etmeğe yarayan devre. (Başlangıçta bu cihaz taşıyıcı dalga olmadığı zaman alıcının çıkışını tıkamak için düşünülmüştü.) [L]

CODAZZİ (Agostino), italyan coğrafya bilgini (Lugo, Ferrara yakınları 1793-Espiritu Santo, Kolombiya 1859). 1817'de Kolombiya hizmetine girdi, Venezuela'da ve Kolombiya'da kartografya çalışmaları yaptı. *Atlas Fisico y Politica de la Republica de Venezuela* (Venezuela Cumhuriyetinin Fizikî ve Siyasî Atlası) [1840] ve *Geografia Pisica y Politica de los Estados Uni-*

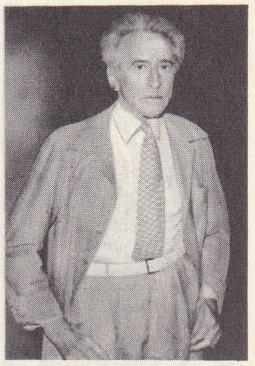

Jean COCTEAU

Jean COCTEAU
kendi eseri, 1958

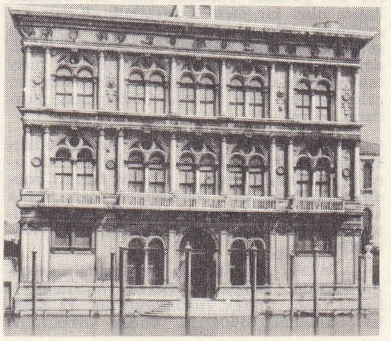

Mauro CODUCCİ.
Vendramin Calergi sarayı,
Venedik

Foto. X, Alinari (LAROUSSE)

Claudio COELLO
«Sagrada Forma» mihrap arkalığı
El Escorial sarayı, İspanya

dos de Colombia (Kolombiya Birleşik Devletlerinin Fizikî ve Siyasî Coğrafyası) [1862-1963] adlı eserleri yayımlandı. (L)

COD burnu, A.B.D.'nin kuzeyinde (Massachusetts) yarımada, eyaletin güney kıyılarından doğuya ve kuzeye doğru uzanır. *Cod burnu körfezi*'ni batıdan ve kuzeyden kapatır; doğuda Atlas okyanusu, güneyde Nantucket denizi, güneybatıda Vineyard denizi ve Buzzards körfezi ile sınırlıdır. Cod burnu boğazı Buzzards deniziyle Cod burnu körfezi arasında dirseğinden içeri doğru bükülmüş bir insan kolu şeklinde uzanır, genişliği 35 km arasında değişen kanalın uzunluğu 110 km'dir. Kanalın kuzey ucu Provincetown limanını çevreler. Burun, alçak ve kumludur; bodur meşe ve çam, defne, kumsal eriği, kocayemiş, böğürtlen gibi çalılıklarla kaplıdır. Cod burnunun kızılcığa benzeyen bir çeşit meyvesi ve kuşkonmazı ünlüdür. Balıkçılık önemli bir besin koludur. Yarımada en büyük gelirini turizmden sağlar. Yazların serin geçmesi, kumsalların bolluğu her yaz buraya ortalama 100 000 turistin gelmesine yol açar. Yüzme, yelken, balık tutma gibi yaz sporlarından başka, yazın buraya gelen tiyatro trupları, sanatçılar tatilini geçirecek yer arayan birçok kişiyi buraya çeker. Kılıç, bir çeşit levrek, morina, dil balığı, mezgit balığı, lüfer, uskumru, torik, turna gibi çeşitli balıkların bulunması balık meraklıları için burasını ilgi çekici bir yer haline sokar. Turistlerin ilgisini çeken diğer şeyler antikacılar, tarihî eserler ve balıkçı köyleridir. Cod burnunda 15 şehir vardır. Başlıcaları: Barnstable (Hyannis köyü buraya bağlıdır); Bourne (Buzzards körfezi köyü buraya bağlıdır); Chatham; Dennis; Falmouth (Woods Hole buraya bağlıdır); Provincetown; Truro. Hyannis köyü ile Boston ve New York arasında demiryolu ve uçak seferleri vardır. Ayrıca Boston-Woods Hole arasında da demiryolu hattı bulunmaktadır. Woods Hale'dan Nantucket ve Marthas Vineyard adalarına vapur işler. Yazın Boston Provincetown arasında gemi seferleri de düzenlenir. Woods Hole'da bir donanma biyoloji laboratuvarı, deniz coğrafyası enstitüsü, balık ve av hayvanları merkezi, Buzzards körfezinde ise Massachusetts Deniz akademisi vardır.

— Tar. Cod burnunun M.S. 1000 yılında İskandinav'ların geldiği Vinland bölgesi olduğu sanılmaktadır. Bugün taşıdığı Cod ismi genelci Bartholomew Gosnold'un 1602'de bu kıyılarda morina balığı sürüleri gördüğünü söylemesi üzerine verildi (Cod ingilizce morina balığı demektir). İlk göçmenler 1620'de Provincetown'a çıktılar ve ünlü Mayflower anlaşmasını burada yaptılar. 1910'da ilk göçmenlerin hatırası için Provincetown'da granitten bir «Göçmen anıtı» dikildi. Cod burnu koloniler devrinde yavaş yavaş gelişti. Yarımadadaki en önemli sanayi kolu Deming Jarves'in Sandwich'te kurduğu cam sanayiydi. Dünyaca ünlü Sandwich camları 1825'ten 1888'e kadar burada gizli bir formülle yapıldı. (M)

CODDE (Pieter), hollandalı ressam (Amsterdam 1599-ay.y. 1678). Genç kadınlarla askerleri kümelendirdiği eviçi resimleriyle tanındı. Amsterdam, Kopenhag, Floransa, Londra, Nottingham, Viyana müzelerinde eserleri vardır. (L)

CODDİNGTON (Henry), ingiliz matematikçisi (1800 - Roma 1845). Cambridge üniversitesinde okudu. Ekvator çemberinde derin bir girintisi bulunan cam bir küreden ibaret olan bir mercek tasarladı. Kenar kısımlarda küresel yanlışlıklardan meydana gelen bulanıklığı gideren bu merceğe, *Coddington merceği* adı verilir. Böyle bir mercek yapma düşüncesi 1820'de Brewster'dan geldiyse de, âleti 1830'da Coddington meydana getirdi. (M)

CODEX [kodeks] (lat. k.). Roma hukukunda imparatorluk emirnamelerinin bir araya getirildiği kitap. ‖ *Codex İuris Canonici*, 1918'den beri yürürlükte olan Roma katolik kilisesi kanunu. ‖ İlâçların formüllerini tespit eden resmî kitap. Bk. KODEKS.

— ANSİKL. *Codex*'lerin en önemlisi, İustinianos'un *Corpus İuris Civilis*'inin 3. kısmı olan, *Codex İustinianos*'tur. 12 Kitaba bölünmüş olan bu codex, imparator Hadrianus'tan İustinianos'a kadar gelen emirnameleri kapsar. Bundan başka, *Codex Theodosianus* ile *Codex Valantinianus* da Roma hukukunda önemli yer tutmaktadır. (M)

CODİAEUM i. Ağaç veya ağaççık şeklinde bitki. Asya ve Okyanusya'nın sıcak bölgelerinde yetişir. Acayip bir çok renklilik gösteren *Codiaeum variegatum* sıcak limonluklarda yetiştirilir. Sütleğengillerden. (L)

CODİGORO, İtalya'da şehir, Emilia'da (Ferrara ili), Po di Volano kıyısında, Adriya denizi yakınında; 14 900 nüf. Codigoro komününün büyük kısmı deniz kulaklarından meydana gelen topraklarında, yoğun bir verimli kılma tasarısı uygulanmaktadır. (L)

CODİOPSİS i. (yun. *kodion*, yapağı ve *opsis*, görünüş'ten). Değirmi beşgen biçiminde düzgün deniz kestanesi. Fosil olarak tebeşir çağı tabakalarında bulunur. *Arbacidae* familyasından.) [L]

CODİUM i. (yun. *kodion*, yapağı'dan). Yeşil suyosunu. Denizde yetişir, talları düzensiz dallıdır. (Havaii adalarında yiyecek olarak kullanılır.) [L]

CODOGNO, İtalya'da komün, Lombardia'da (Milano ili), Adda ve Po arasında; 14 500 nüf. Ticaret merkezi. Önemli demiryolu kavşağı ve büyük tarım pazarı. Peynircilik. (L)

CODOŞU i. («saf toprak tarikatı»). Japon Buddha'cılığının bir kolu olan bu tarikat Çin'de kuruldu; 1174 yılında buddha rahibi Enko-daişi tarafından Japonya'ya sokuldu.

— ANSİKL. *Codoşu* tarikatının temel öğretisi Dhyani-Buddha Amida'nın «derin düşünceye dalma» anlayışına ve Amida'ya bağlı inanışlara dayanır. Tapınmaya kesinlik getirmesi bu tarikatın büyük önem kazanmasına yol açtı. (L)

CODREANU (Corneliu), romanyalı siyaset adamı (Yaş 1899- Bükreş yakınları 1938). Henüz genç bir avukatken Yaş Emniyet müdürünü öldürdü, yargılandı ve beraat etti. Daha sonra alabildiğine faşizm ve yahudi düşmanlığı propagandasına girişti. 1927'de aşırı milliyetçi bir parti olan Başmelek Mikhael lejyonunu (Légion de l'Archange Michel), sonra da Demir muhafızları (Gardo de fer) kurdu. Kral Carol, yönetimini diktatörlüğe çevirince taraftarlarının şiddetli davranışları yüzünden yeniden tutuklandı. 10 Yıl hapse mahkûm olan Codreanu, bir cezaevinden diğerine aktarılırken taraftarlarından on üçü ile birlikte öldürüldü. (L)

CODRESCU (Teodor), romanyalı yayımcı (Yaş 1819-ay.y. 1894). Öğrenimini Paris'te bitirdikten sonra doğduğu şehrin lisesine öğretmen tayin edildi. Bir süre prens Grigore Ghyca'nın sekreterliğini yaptı, sonra edebiyata karşı tutkunluğunu bir yana iterek siyasete atıldı. 1854'te *Buciumul Romîn* (Rumen Çoban Borazanı) adlı yayınevini kurdu, *Zimbrul* (Oroks) ve *Foiletounl Zimbrulin* (Zimbrul İlâvesi) gazetelerini çıkardı. Daha sonra *Foia Familiei* (Aile Gazetesi) ve *Buciumul Romin* (Rumen Çoban Borazanı) adlı edebiyat dergilerini çıkardı. *Uricari* (Belgeler Koleksiyonu) adıyla 25 ciltlik bir eser yayımladı. Bu eser rumen prensliklerinin siyasî ve edebî gelişmesiyle ilgili olay ve belgeleri içine alır. (L)

CODRİNGTON (sir Edward), ingiliz amirali (Dodington, Gloucestershire 1770-Londra 1851). *Orion* savaş gemisinin kumandanı olarak Trafalgar savaşına (1805) katıldıktan sonra 1827 tarihli Navarin deniz savaşında ingiliz, fransız ve rus birleşik donanmasının başına getirildi. Başarısızlığa uğradığı için İngiltere'ye geri çağırıldı. (L)

CODRİNGTON (sir William John), ingiliz generali (1804-Londra 1884), sir Edward Codrington'un oğlu. Lord Raglan'dan sonra Kırım'daki ingiliz kuvvetlerinin başına geçti. (L)

CODUCCİ (Mauro), italyan mimarı (Val Brembana 1430'a doğr.-Venedik 1504). Venedik'te San Michele in İsola kilisesini (1468-1480), Cornaro, Vendramin Calergi saraylarını ve San Zaccaria kilisesinin ön kısmını yaptı; burada Venedik geleneğiyle Alberti'nin üslûbunu birleştirdi. (L)

COECİLİİDAE çoğl. i. Ayaksız ve kör amfibyumlar familyası. Ekvator bölgelerinde yaşayan birkaç cinsten ibarettir. (Başlıca cinsleri *typhlonectes, ichthyophis* ve *siphonops*.) [L]

COECKE (Pieter). Bk. VAN AELST.

COELACANTHİDAE çoğl. i. *Crossopterygii* takımından balık familyası. Bunlar tebeşir çağından beri soyu tükenmiş fosil hayvanlar sayılırken 1935'te, Hint okyanusunun Afrika kıyısına yakın sularda *latimera* türü bulunmuştur. (L)

COELAMBUS i. Küçük domuzlan böceği. Acı veya tatlı durgun sularda yaşar. (Kınkanatlıların *dytiscidae* familyasından.) [L]

COELESTİNUS I Aziz, 5 eylül 422'de papa seçildi (öl. 432). İllyria piskoposluklarının Batı kilisesine bağlanmasını sağladı. 430'da Roma konsilinde Nestorius'u mahkûm ettirdikten sonra nasturîliği devam ettirenlere karşı şiddetle mücadele etti. (L)

COELESTİNUS II (Tebaldo BUCCAPECO), kilisece tanınmamış papa (1124). Honorius II'ye karşı koydu ama kısa bir süre sonra savaşmaktan vazgeçti. (L)

COELESTİNUS II (Guido Dİ CİTTÀ Dİ CASTELLO), 26 eylül 1143'ten 8 mart 1144'e kadar papalık etti. Vitry kilisesinin yakılmasından ötürü afaroz edilmiş olan Fransa kralı Louis VII'nin afarozunu kaldırdı. (L)

COELESTİNUS III (Giacinto Dİ PİETRO Dİ BOBONE), 1191'de 85 yaşındayken papalığa seçildi (öl. 1198). Tötonya şövalyeleri tarikatının kuruluşunu onayladı, Heinrich VI'ya taç giydirdi (1191). [L]

COELESTİNUS IV (Goffredo CASTİGLİONİ), 1241 yılında 25-28 ekimden 10 kasım gününe kadar papalık etti. (L)

COELESTİNUS V (Aziz Pietro ANGELERİ, PİETRO DEL MORRONE de denir) [Isernia 1215'e doğr.-Castello di Fumone, Frosimone 1296]. 5 Temmuz 1294'te papa seçildi, ertesi yıl papalıktan ayrıldı. Pietro Damiani keşişleri tarikatını kurdu (1251), daha sonra bu keşişlere *coelestinus*'çular adı verildi. (L)

COELESTİNUS'ÇULAR, sonradan Coelestinus V (1251) diye anılan Pietro Angeleri'nin kurduğu bir ermit (tarik-i dünya) tarikatının üyeleri. (L)

COELHO (Francisco Adolpho), portekizli dilbilimci (Coimbra 1847-Carcavelos 1919). 1878'de Lizbon üniversitesine profesör oldu, portekiz dili, özel adları ve folkloru üzerinde çalıştı. Başlıca eserleri: *A Lingua Portugueza* (Portekiz Dili) [1888], *Os Ciganos de Portugal* (Portekizli Çingeneler) [1892], *Contos Populares Portuguezes* (Portekiz Halk Masalları) [1879]. (L)

COELHO (Joaquim Guilherme Gomes), portekizli romancı ve hekim, edebiyat dünyasında **Julio Diniz** adıyle tanınır (Porto 1839-ay.y. 1871). Nükteci ve usta bir gözlemciydi; Portekiz taşra hayatını konu edindi. Eserleri: *As Pupilas do Sr. Reitor* (Papazın Çömezleri) [1866], *Una Familia İnglêsa* (Bir İngiliz Ailesi) [1868], *A Margadinha dos Canaviais* (Canaviais Mirasçısı) [1868]. (L)

COELHO NETO (Henrique Maximiano), brezilyalı roman ve hikâye yazarı (Caxias, Maranhao 1864-Rio de Janeiro 1934). Eserleri: *Miragem* (1895), *O Sertâo* (1897), *Rei Negro* (1914). [L]

COELİA i. Başka bitki üzerinde yetişen bir orkide çeşidi. Orta ve Güney Amerika'da yetişir. (L)

COELİOXYS i. Asalak arı. Yumurtalarını megachila ve anthophora'ların yuvalarına bırakır. Avrupa'da yaşayan türleri çoktur. Gövdesi genellikle siyah renkte ve beyaz çizgilidir. Zarkanatlıların arıgiller familyasından. (L)

COELİUS. Esk. coğ. Bk. CAELİUS.

COELLO (Alonso Sanchez), ispanyol ressamı (Valencia yakınları 1532-Madrid 1588). Roma'da Raffaello'nun atelyesinde yetişti. Sonra Antonio Moro'nun atelyesine geçti ve Portekiz kralı Joao tarafından Lizbon'a çağırıldı. Madrid'de kral Felipe II'nin sarayında portre ressamı olarak Antonio Moro'nun yerini aldı. Escorial sarayının dekorasyonuna yardım etti. Felipe II'nin, Don

Foto. Vernacci (LAROUSSE)

Carlos'un, kralın küçük kızı İsabel'in (Madrid), Alessandro Farnese'nin (Dublin) ve kral ailesinden pek çok kimsenin portrelerini yaptı. (L)

COELLO (Claudio), portekiz asıllı ispanyol ressamı (Madrid 1624-ay.y. 1693). Francisco Rizi'nin öğrencisi, 1684'te saray ressamı, 1686'da kralın özel ressamı oldu, konusunu dinden alan tablolar yaptı. *Kutsal Aile* (Budapeşte), *Pişmanlık Duyan Magdalena* (Cherbourg), *Aziz Augustinus'un Yüceltilmesi* (Madrid), *Alcantara San Pietro*'su (Münih) gibi eserleri vardır. Portreci olarak Carlos II'nin resmini gerçeğe tam bir uygunlukla yaptı (Frankfurt - Am - Main). *Sagrada Forma* adlı mihrap arkalığı da onun eseridir. (Escorial Kutsal Eşya odası.) [L]

COELLO DE PORTUGALY QUESADA (Francisco), ispanyol coğrafyacısı (Jaén 1822-Madrid 1898). İstihkâm subayı idi. 1858'de İspanyol parsel kadastrosunu yaptı, 1866'da coğrafya, yer ölçümü ve jeoloji alanındaki bütün resmî çalışmaları yönetmekle görevlendirildi. Madrid Coğrafya derneğini kurdu (1876), Rio de Oro ile Adrar'a İspanyolların birçok keşif seferi yapmasını sağladı. Önemli eseri: *Atlas Geografico de Espana* (İspanyol Coğrafya Atlası). [L]

COELODANDRİDAE çoğl. i. Işınlılardan hayvan familyası. *Coelodendrum* cinsi örnek tipidir. Kafesli ve değirmi kavkılı iskeletleri vardır. Işınsal dalcıklar kafes arası deliklerden dışarı çıkar. İki çenekli ikinci kavkısı yoktur veya her iki çeşit kavkısı birbirine karışıktır. (Örnek tipi Avrupa denizlerinde yaşar.) [L]

COELOGENYS i. Kemirgen memeli hayvan. Orta ve güney Amerika'da yaşar.

— ANSİKL. Daha çok paka adı verilen coelogenys büyük bir tavşan iriliğindedir. Vücudu ağır ve toparlaktır. Ayaklarının üstünde yüksek görünür. İni toprak içindedir. Agutigillerden. (L)

COELOGLOSSUM i. Salepgillerden bitki cinsi. Otlaklarda rastlanan 10-30 sm yüksekliğinde ince bir bitkidir. (L)

COELOGYNE i. Orkide cinsi. Tropik Asya'da kayalıklar ve ağaçlar üzerinde yetişir; yüz kadar türü vardır. (Büyük ve parlak çiçeklerinden dolayı yirmi kadarı sıcak limonluklarda yetiştirilir: *Coelogyne cristata* bunlardan biridir.) [L]

COELOMATA çoğl. i. Bk. SÖLOMLULAR.

COELOSTELA i. Akciğerli kara yumuşakçası. Çok küçük, silindirimsi ve uzun bir kavkısı vardır. Kavkı ağzı oval, kavkı kenarları kalınca ve spiral kıvrımlıdır. Güney Avrupa'dan (İspanya) Hindistan'a kadar su kıyılarında yaşar. (*Ferussaciidae* familyasından.) [L]

COEN (Jan Pieterszoon), felemenkli siyaset adamı (Hoorn 1587-Batavia 1629). Doğu Hint Adalarındaki (İndonezya) Felemenk kumpanyasının memuru. Güneydoğu Asya'dan İspanyolları ve Portekizlileri kovdu, 1619'da Batavia'yı kurdu, İngilizleri Moluk adalarından sürdü. Gözüpek ve kan dökücü bir yöneticiydi. Yerli halkı ezdi (1621'de Banda ayaklanmasını bastırılması). Cava'nın önem kazanmasını sağlayanların başında gelir. (L)

COENDU. Bk. KUANDU.

COENE (Jakob), Brabant'lı ressam (XIV. yy.). Brugge'den Paris'e gitti (1398), daha sonra Milano'da kaldı. Duomo'da birçok freski vardır. Bourgogne dükleri (Korkusuz Jean, Cesur Philippe v.d.) hesabına çalıştı. Onlar için *Bible Moralisée*'yi (1404) ve *Livre des Merveilles du Monde*'u (Harikalar Kitabı) [Bibliothèque Nationale, Paris] resimledi. *Heures du Maréchal Boucicaut* (Mareşal Boucicaut'nun Dua kitabı) adlı ünlü diziyi onun hazırladığı söylenir. (L)

COENOMYİA i. Kızılımsı iri sinek. Kanatları sarıdır. Kurtçuğu çürük odunlarda ve bazen karınca yuvalarında yaşar. (Kısa duyargalı çiftkanatlıların *coenomydae* familyasının örnek tipi.) [L]

COENONYMPHA i. Kelebek cinsi. Ön kanatlarının dip tarafı iyice kalın damarlıdır. (Avrupa'da yaşayan türleri ormanların ve tarlaların otlu yerlerinde görülür. Tırtılları buğdaygillerden çeşitli bitkilerin üzerinde yaşar. Pulkanatlıların *satyridae* familyasından.) [L]

COENURUS i. (yun. *koinos*, ortak ve *oura*, kuyruk'tan). Bir şerit türünün kese biçimindeki kurtçuğu. Keseli kurt. Koyunların beyninde yaşar ve bu hayvanlarda *coenurus* hastalığını (dönme hastalığı, salıncak hastalığı) yapar. (L)

— Vet. *Coenurus hastalığı*, hayvanlarda coenurus bulunmasından ileri gelen asalak hastalığı.

— ANSİKL. *Koyun coenurus hastalığı*, köpek şeridi *(Tenia coenurus)* kurtçuğunun beyin ve omuriliğe yerleşmesinden ileri gelir. Buna dolap veya salıncak hastalığı denir. Daha önce kesilmezse, hayvan hastalığa yakalandıktan 3-6 hafta sonra ölür. *Tavşan coenurus hastalığı*, bir başka köpek şeridi olan *(Tenia serialis)* kurtçuğunun, tavşanda destek dokusuna yerleşmesinden ileri gelir. Cevizden yumurtaya kadar değişik irilikte kesecikler şeklindedir. (L)

COEREBİDAE çoğl. i. Tropik Amerika'da yaşayan çok küçük, ötücü kuşlar familyası. Cocretalarla, gigileri ve onlara yakın bazı türleri kapsar. (L)

COESFELD, Almanya'da Ren'in kuzeyinde, Vestfalya'da bir il ve bölge. İl nüf. (1950'de) 15 600, bölge nüf. (1950'de) 75 000. Dokuma, tarım makinesi ve demir sanayii kuruluşları vardır. Doğuda tahıl, batıda sebze ekimi yapılır, büyükbaş hayvan yetiştirilir. (L)

COETİVİ, Seychelles takımadalarında mercan adası, Hint okyanusunda. Hindistancevizi içi. Balıkçılık. (L)

COEUR (Jacques), fransız iş adamı (Bourges 1395'e doğr.-Sakız adası 1456). Bourges'lu bir tüccarın oğlu idi. Charles VII zamanında Bourges başkent olunca, para basan görevlilerle ilgi kurmayı başardı; altın, gümüş spekülasyonu ile kazandığı önemli serveti, özellikle doğu Akdeniz ticaretine yatırdı. 1433'te Şam'a bir gezi yaptı. En iyi müşterisi Saray oldu. Önceleri Montpellier'yi kendine merkez edindi ve Aigues-Mortes limanından ticaret yaptı, sonra kırallık sınırları dışında kurulmuş olan Marsilya'dan sağlayacağı çıkarı anladı. «A vaillans cuers, riens impossible» (cesur yürek için imkânsız yoktur) sözünde belirttiği yatırım cesareti ile karışık bir çağın tehlikeleri içinde birçok tüccarın zararına rağmen teşebbüslerini geliştirdi ve bu da düşmanlarının artmasına yol açtı. Servetini kralın hizmetine verdi, özellikle Normandiya'da, İngilizlere karşı girişilen mücadeleyi paraca destekledi. Buna karşılık ticaret gücünü artıran imtiyazlar elde etti; böylece siyasetteki yükselişinin ve iktisadî imkânlarının baltalanması güçleşti. 1435'te Bourges'da, 1436'da da Paris'te darphane müdürü oldu. 1438'de krallık hazinesini yönetti, 1440'ta maliye bakanı oldu, çok bozuk olan para durumunu düzeltti (1447'de «Jacques Coeur lirası»nı bastırdı). 1441'de soyluluk payesi elde etti, 1442'de krallık meclisine girdi (bu şerefe yükseltilen ılk tüccardır), birçok resmî görevde bulundu. Güçlü doğu devletleri ile girişilen görüşmelerde aracılık yaptı. Bütün bu siyasî görevler sayesinde Lyonnais'de gümüşlü kurşun madeninde imtiyaz elde etti. İktisadî baskısını gittikçe arttırdı. Avrupa ve Akdeniz bölgesinde, Napoli'den Londra'ya, Brugge'den Floransa'ya kadar yayılan birçok işyerinde ortaklıklar kurdu. Ama kraldan ve birçok büyük senyörden alacaklı oluşu, gücü ve gösterişli yaşayışı, korku ve kıskançlık yarattı. 1451'de tutuklandı, serveti elinden alındı. 1454'te kaçmayı başardı ve Roma'ya sığındı, orada iyi karşılandı; papa kendisini, Rodos'u Türklere karşı desteklemek için bir donanmanın başına geçirdi, fakat sefer sırasında öldü.

Jacques Coeur oteli, Charles VII'nin maliye bakanı için Bourges'da, gotik tarzında yapılan (1443-1453), sonra devlet malı olan (1920) güzel mesken. Yapı, batıda, galyaroma üslûbundaki sura dayanır ve iki eski kuleyi içine alır. (L)

COEUR D'ALENE, A.B.D.'de (İdaho) şehir, Spokane'in doğusunda, Coeur d'Alene gölü kıyısında; 14 300 nüf. Turistik merkez. (L)

COEUROY (Jean Louis Marie BELİME, **André** — denir), fransız müzik bilgini (Dijon 1891). Armoni dersini Leipzig'de Max Reger'den aldı; 1919'da Yüksek Öğretmen okulunun Almanca bölümünü bitirince H. Prunières ile işbirliği yaparak 1937'ye kadar yönettiği *Revue Musicale*'i kurdu. 1929-1939 Arası, Fikir Birliği enstitüsünün müzik kolunda görev alınca Ravel, Bartok, Falla gibi bu işin uzmanları ile çalıştı. Eserleri: romantik müzikle ilgili *Lieder de Schubert* (1948); *Schumann* (1950); *Chopin* (1951); *Weber* (2. baskı, 1953); çağdaş müzik üzerine *Panorama* (1928); halk müziği üzerine *la Musique et le Peuple en France* (Fransa'da Halk ve Müzik) [1950] ve plağa alınan *Histoire de la Musique par le Disque* (Plak'la Müzik Tarihi) [1931]. (L)

COËVRONS veya **MANCELLES ALPLERİ,** Fransa'da killi ve ormanlık yüksek tepeler, aşağı Maine bölgesinde (Sarthe ve Mayenne), Armorik masifinin ucunda, Sillé-le-Guillaume'un yukarısında; 330 m. (L)

COF veya **CAVF,** Suudî Arabistan'da vaha grubu, üçgen Şamiye yaylasının güneyinde, Nüfud'un kuzeybatı sınırında, Anaza göçebelerinin yaşadıkları bölgede. Eskiden Şammar ülkesinin bir bölümü olan Cof, 1923'te Necid emîrliği tarafından ilhak edildi ve o tarihten itibaren Hicaz tarafından yönetildi. Suriye çölü ile Arap yarımadasının iç kısmı arasında kervanlarla yapılan ticaretin başlıca merkezi. (L)

COF (El-), Kufra vahasının idare merkezi, Libya'da (Sirenaik); 2 200 nüf. (L)

COFFEA i. Bk. KAHVE *ağacı*.

Coffey ameliyatı, sidik borusunu sigmamsı kalın bağırsağa ağızlaştırıp dikmeyi öngören ameliyat. (Bk. SİDİK *borusu* — SİGMAMSI BAĞIRSAK *ameliyatı*.) [L]

COFFRE (Benoît). Bk. LE COFFRE.

Jacques COEUR
ressamı bilinmiyor
Bourges Belediye binası,
Fransa

Mercator

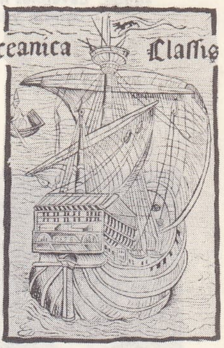

Kristof Kolomb'un karaveli
(Milano kitaplığı)

Geiranger
fiyordu
(Norveç)

peri bacaları
Yukarı Alpler
bölgesi

karst'lı yüzey şekli
Along koyu
(Kuzey Vietnam)

COĞRAFYA

Foto. Norveç Turizm ofisi, Atlas-Photo-Bollier, X (LAROUSSE)

COĞRAFYA

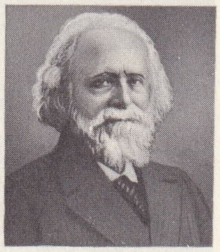

Elisée Reclus

COGALNİCEANU (Mihail), romanyalı tarihçi, profesör ve devlet adamı (Yaş 1817-Paris 1891). 1843'te *İlerleyiş* adlı gazeteyi kurdu. 1848'de Mihail Stourdza'ya karşı ayaklananların başındaydı. 1856'da *Tuna Yıldızı*'nı kurdu. 1857'de acele kurulan divana milletvekili seçildi, rumen prenslikleri birliğinin en ateşli propagandacılarından biri oldu. Birliğin gerçekleşmesinden sonra Couza tarafından hükûmet kurmakla görevlendirildi (1859). 1860'ta Yaş üniversitesini kurdu. Charles de Hohenzollern prensliklerin başına gelince, Cogalniceanu önce, 1868'den 1870'e kadar İçişleri bakanı, sonra da Dışişleri bakanı oldu (1876-1878). 1880'de tam yetkili bakan olarak Paris'e gönderildi. Cogalniceanu bohemyalıları, köylüleri, ermenileri hürriyete kavuşturdu, ceza kanununu, medenî kanunu ve belediyelerle ilgili kanunları çıkardı, eğitimde köklü değişiklikler yaptı. Eserleri: *«Eflak ve Boğdan'ın Tarihi»* (Berlin 1837). *Lesopisetile Moldavei si a Valachiei* (Eflak ve Boğdan Kronikleri) [1872], *Documenti Istorice* (Tarih Belgeleri), *«Çingeneler Üstüne İnceleme»* v.b. (L)

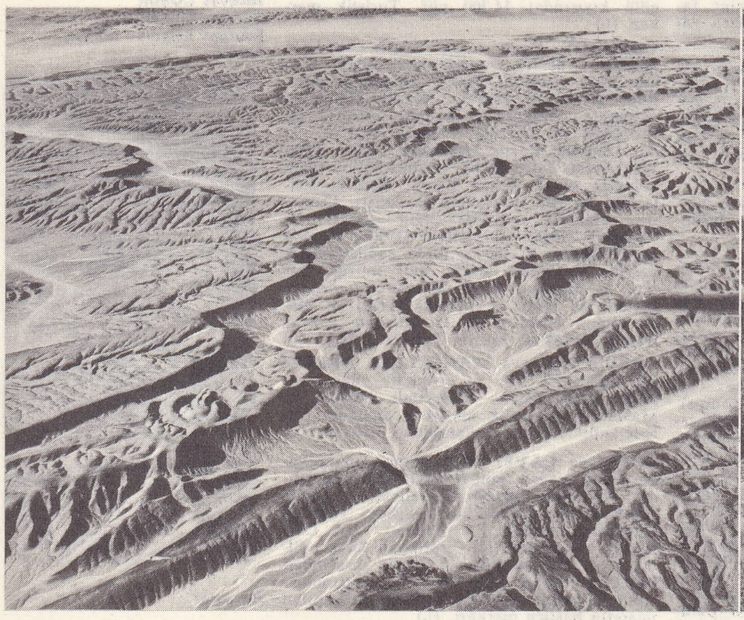

kurak bir arazinin yüzey şekli (Sahra'nın kuzeybatısı); sağda, Cévennes'lerde aşınım yüzeyi

COGHİNAS, İtalya'da nehir, Kuzey Sardinya'da; 123 km. Ozieri komünü topraklarında 56 m yükseklikte bir baraj, 20 km²'lik bir sunî gölü tutar ve bir hidroelektrik santralını besler. (L)

Cogito, ergo sum. Bk. DÜŞÜNÜYORUM, ÖYLEYSE VARIM.

COGNAC, Fransa'da Charente idare bölgesinde idare çevresi merkezi, Charente'ın sol kıyısında; 22 515 nüf. Ünlü üzüm bağlarının ortasında kurulan şehir, konyak ve şampanya yapılan damıtma evleriyle dünyaca tanınmıştır. Çeşitli sanayi (ambalaj, şişe, şişe kapağı). [L]

COGNATİO i. (lat. k.). Roma. huk. Aynı kanı taşıyan bütün akrabalar arasındaki akrabalık bağı; kan hısımlığı.

— ANSİKL. *Agnatio*'nun tersine *cognatio*, tabiî akrabalıktı. Kan hısımlarını, hiç bir ayırım gözetmeksizin kan yoluyle akrabaları, yani bütün *agnatus*'ları, agnatus olmayan bütün kan akrabalarını ve kadın tarafından gelenleri (erkek soyundan gelenler *capitis diminutio* kapsamına girerlerdi) içine alıyordu. Başlangıçta cognatio yalnız evlenme yasaklarıyle ortaya çıkan bir durumdu. Praetor hukuku miras konusunda cognatio'ya önemli haklar tanımağa başladı, rüştünü ispat etmiş veya evlâtlık olarak verilmiş çocuklara *bonorum possessio unde liberi* ve mirastan mahrum bırakılmışlarsa *bonorum possessio contra tabulas*'ı verdi; sonradan cognatio'lara *bonorum possessio unde cognati* ile, agnatio bırakmadan ölen kişilerin mirasçısı olma hakkını tanıdı. İustinianos çağında agnatio ortadan kalktı ve *Novellae*'ler tarafından yaratılan miras sistemi cognatio'ya dayandırıldı. (L)

Vidal de La Blache

COGNATUS i. (lat. k.). Başkalarına tabiî akrabalık yoluyle bağlı, özellikle de kadın tarafından akraba olan kimse. (Bk. AGNATUS, COGNATİO.) [L]

COGNİET (Léon), fransız ressamı (Paris 1794-ay.y. 1880). 1817'de Roma ödülünü kazandı. 1849'da Güzel Sanatlar akademisine üye oldu. Güzel Sanatlar Yüksek okulunda Léon Bonnat, Meissonier, Jean-Paul Laurens, Jules Lefebvre, Robert Fleury gibi sanatçılara öğretmenlik etti. Etkisi büyük oldu. Louvre ve Versailles saraylarına süslemeler yaptı; ayrıca tarihî tablolar ve portreler resmetti. (L)

COGNİTOR i. (lat. k.). Rom. huk. Bir kimsenin, adalet makamları önünde kendisini temsil etmesi için baş vurduğu dava vekili. Bu usulü yasaklayan *Legis actio* sistemi kaldırıldıktan sonra cognitor'a baş vurulabildi. Bir cognitor'un atanması birtakım resmî işlemleri gerektiriyordu. (L)

COGULL, İspanya'da (Katalonya, Lerida ili) yer; 366 nüf. Tarihöncesinden kalma kaya altı sığınağı (çıplak bir adam çevresinde eteklikli kadınları gösteren kayaya oyulmuş ilgi çekici resimler). [L]

COĞRAFYA i. Konusu yeryüzünü tanımlamak olan bilim.

— Bot. *Botanik coğrafya*. Bk. BİYOCOĞRAFYA.

— Leng. *Dilbilimsel coğrafya*, dil olgularının yayılma alanlarını belirten bilim.

Coğrafyanın tarihi

Coğrafya başlangıçta topografya tanımlamaları veya matematik spekülasyonları içinde kaldı; sonra, bilimin gelişmesini izleyerek yeryuvarlağının yüzeyindeki fizikî ve beşerî olayları anlama biçiminde gelişti. Coğrafya tarihi iki döneme ayrılabilir: birincisi gezegenin fizyonomisini tanımak için uzun süreli araştırmalar dönemi; ikincisi XIX. yy.da başlayan dönem; bu dönem ampirik gözlemlere dayanan yasa ve kuramların yavaş yavaş hazırlandığı ilmî araştırmalara nitelenir.

● *Eskiçağ.* En eski çağda Mısırlılar ve Kaldeliler dünyanın bilinen kısımlarının haritalarını yapmışlardı. Yeryüzünün bu şekilde tasviri, astronomi gözlemlerinin sonucunda ortaya çıkmıştı; harita, takımyıldızları açıklamak için uygun bir araçtı; günkü denizciler ve çöllerdeki kervanlar yönlerini yıldızlara bakarak buluyorlardı. İlk olarak Yunanlılar coğrafyayı bir bilim seviyesine yükselttiler. Bununla birlikte kâinatı tasvir edişleri (bu arada Homeros'un şiirleri) Doğunun etkisini taşır. Yunanlıların Akdeniz çevresinde yayılışları Hesiodos'un haritasının gösterdiği toprakların genel biçimini kesinleştirdi ve eski filozoflar bu tarihte sistemlerinin temellerini attılar. Bu filozoflar arasında Anaksimandros matematik coğrafyanın kurucusu sayılır; kurduğu coğrafyanın amacı, Yer'in yalnız matematik ve fizik açısından incelenmesidir. Ondan sonra Miletos'lu Hekataios, M.Ö. 516'da tarihî coğrafyayı (tarihî bilgilerle karışık olarak ülke ve halkların tasviri) kurdu. Ünlü öğrencisi Herodotos (V. yy.), yaptığı dünya haritasında matematik spekülasyonları, o dönem için çok ilerlemiş olan ve Yer'in yuvarlaklığını da bulan Pythagoras'çıların aksine, yalnız bilinen yerleri göstermişti. Bütün Eskiçağ boyunca Herodotos'un dünyanın okyanusla çevrili veya okyanus üstünde yüzen düz bir tepsi şeklinde olduğunu kabul eden görüşü Ksenophanes, Knidos'lu Eudoksos ve Parmenides'in dünyanın matematik açısından tanımına katkılarına tercih edildi. Bununla birlikte kıyı boylarının tasvirinin (*Periples*'ler) doğmasına yol açan deniz yolculukları, İskender ile generallerinin Hindistan'a kadar ulaştıkları seferler, Marsilya'lı Pytheas'ın ticaret seferleri, bilinen dünyanın sınırlarını önemli ölçüde genişletti. Hippokrates, Aristoteles, daha sonra da Teophrastos gibi filozoflar insanların tabiata bağlılığı üzerine fikirler ileri sürmeğe başladılar. İlk olarak Dikaiarkhos gerçek jeoloji çalışmalarına girişti ve yeni bir dünya haritası yaptı. M.Ö. III. yy.da Eratosthenes, İskenderiye ile Syene arasındaki meridyeni başarıyle ölçtü. Enlem ve boylamlarla bağdaştırarak hazırladığı çoğrafya haritası, sonraki yüzyıllarda temel bir eser olarak kaldı. Ayrıca *coğrafya* kelimesinin ilk olarak kullanıldığı sistemli eseri, eski coğrafyanın tarih ve matematik açısından yönünü de kaydetti.

Roma'nın fetihleriyle dünyanın sınırları Akdeniz'in kuzeyinde geliştiyse de bilimsel coğrafyada büyük bir ilerleme görülmedi. Hipparkhos, Eratosthenes'in haritasını coşkunlukla ama haksızca tenkit ettikten sonra yeryüzündeki bir noktanın konumunu bulmakla ilgili usulleri geliştirdi ve projeksiyonlu ilk haritaları yaptı. Mallos'lu Krates'in dört okyanusu ve yeryuvarlağının şema halinde çizimi de aynı dönemde yapıldı; ama bunlara sonradan imparatorluk Roma'sının bütün kürelerinde rastlanır. Gözlemlere veya gezginlerin anlatılarına dayanan yabancı ülke tasvirleri Polybos, Poseidonos

Foto. Nadar, J.G.N., Waléry (LAROUSSE)

gibi yazarlar sayesinde ilerledi. Strabon'un eseri, Roma imparatorluğu için yaptığı coğrafya tasvirleri bakımından ilgi çekicidir. Bu dönemde yapılan haritaların en önemlileri stratejik amaçlarla hazırlanan ve yolların topoğrafyasını ve tasvirini veren haritalardır. Strabon'a oranla daha sonraki coğrafyacılar açıkça gerilemişler ve eski eserlerin kısır derleyicileri olmaktan ileri gidememişlerdir (msl. Pomponius Mela). Ptolemaios Eskiçağın ancak sonunda ortaya çıktı. Coğrafyacı ve matematikçiydi; kommografya sistemini özellikle Sur'lu Marinos'un buluşlarına dayandırdı ve onun haritasında önemli düzeltmeler yaptı. Yüzyıllar boyunca unutulan eseri, Ortaçağın sonunda coğrafyanın yeniden doğmasına büyük ölçüde katkıda bulundu.

● *Ortaçağ.* Barbar akınlarından sonra Batıda coğrafî bilgiler geriledi. İncil'in etkisiyle coğrafya eski ibranîlerin bilgilerine bağlandı; oysa ibranîler yunan medeniyetine yabancı kalmışlardı. Kilise büyüklerinin kozmografyalarında yeniden dünyanın düz ve daire şeklinde olduğu anlayışına dönüldü. Buna karşılık Mısır ve Doğuda Araplar, Yunanlıların küre anlayışını benimsediler; Ptolemaios'un eserini çevirdiler ve meridyen ölçmelerine giriştiler. Ayrıca, coğrafî bilgiler, kozmografyalar ve birçok yolculuk ilişkileriyle gelişiyordu. X. yy.dan itibaren yer ve gök küreleri yaptılar; bunlardan birçok örnek bugüne kalmıştır. Ama bu gelişme XIII. yy.da geriledi; oysa Batı'da haçlı seferleri ve Plan Carpin, Russbroeck, Marko Polo'nun Moğol imparatorluğu, Çin ve Hindistan'a yaptıkları ticaret seferleri dolayısıyle coğrafya konularına gittikçe artan bir merak duyulmağa başlandı. Araplarla temas sayesinde Aristoteles ve Ptolemaios tanındı. Bacon tabiat kavramını yeniden tartışma konusu yaptı. Başlangıçta çok ilkel, beyzî ve çember şeklinde olan ve Kudüs'ü merkez alan haritalar yanlış olmakla kalmıyor, mitoloji figürleriyle doldurulmuş bulunuyordu. Ama XII. ve XIV. yy.da pergelin kullanılmağa başlamasıyle Mallorca'lı Yahudiler deniz haritalarında büyük gelişme gösterdiler; Fra Mauro'nun dünya haritası (1459) bu gelişmeye tanıklık eder. Yerin küre biçiminde olduğu düşüncesi bu çağda yeniden ortaya çıktı ve Ptolemaios'un anlayışına uygun küreler yapılmağa başlandı. Ayrıca 1480'de Ailly kardinali büyük yunan coğrafyacısının enlem ve boylam tablolarından parçalar verdi.

● *Rönesans ve yeni çağlar.* Kilisenin engellemelerine rağmen Kopernik ve Galileo'nun çalışmaları yerin küre biçiminde olduğu düşüncesini kesinleştirdi. Behaim'in küresi (1492), Amerika'nın bulunmasının ilk izlerini taşır ve Schöner'in haritasında (1520) Yeni Dünya görülür. Matbaanın icadı hümanistlerin yunan geleneğine uygun haritalarla süslü coğrafya incelemelerini yaymalarına yaradı. Ptolemaios coğrafyasının *(Geographika)* latince baskıları 1475-1617 yılları arasında birbirini izledi. Kozmografyalar ister Apianus'unki gibi bütün bütüne matematik eseri olsun, ister Sebastian Münster'inki gibi büyük kısmı tarihî olsun, uzun süre Ptolemaios'un ilk örneğini verdiği yunan anlayışına bağlı kaldı.

XVI. yy.ın ikinci yarısında bilim çalışmaları Ptolemaios geleneğinin etkisinden kurtuldu. Flamand Mercator 1569'da silindir projeksiyonlu dünya haritasını yaptı ve 1570'te Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum* (Yeryüzü Sahnesi) adlı eserini yayımlamağa başladı. 1619'da alman Cluver modern tarihî ve siyasî coğrafyayı kurdu. Ondan sonra hollandalı Varenius, *Geographia Generalis* (Genel Coğrafya) [1650] adlı eserinde genel coğrafyayı özel coğrafyalardan ayırdı. 1630'dan itibaren astronom Kepler, *Nova Orbis Terrarum Delineatio* (Yeryüzünün Yeni Tasviri) adlı eserinde koordinatların ölçme yanlışlarını düzeltmeğe çalıştı. XVIII. yy.da Paris Bilimler akademisi boylam meselesi ve meridyen ölçülmesiyle uğraştı. Finlandiya Laponya'sına (Maupertuis) ve Quito'ya (La Condamine) sefer heyetleri gönderildi. Coğrafyacılar bütün güçlerini coğrafî haritaları geliştirmeye harcadılar; Delisle, Anville ve Cassini'nin çalışmalarının coğrafî haritalara büyük katkısı oldu. Bununla birlikte coğrafya hâlâ bütünüyle matematiğe ve tasvire bağlı kalmaktan kurtulamamıştı.

● *XIX. yy.* Bu yüzyılda eski kavramlar bütünüyle değişti ve coğrafya, sayısı giderek artan dallara ayrılmağa yöneldi. Alman tabiat bilgini Humboldt yeni botanik ve klimatolojik coğrafya nazariyelerini kurarak yolu açtı. Humboldt, koordinasyon ilkesini, gözlediği ve incelediği fizikî olaylara uyguladı. Karl Ritter aynı ilmî metotları beşerî coğrafya kanunlarının incelenmesine uyguladı ve fizikî ortamın insan ile tarihi üzerindeki etkisini ortaya koydu. Ayrıca, kuru ad ve sayı cetvellerini kaldırarak bölgeler coğrafyasını, topografya ve istatistik olmak durumundan kurtardı. Jomard'ın 1821'de Paris coğrafya derneğini kurduğu Fransa'da ve Avrupa'nın öbür ülkelerinde coğrafyaya giderek daha çok ilgi duyuldu; bu ilgiyi keşif seferleri de destekledi. Aynı zamanda coğrafya resmi harita servislerinin ilmî veya topografya ile ilgili malzemesinden (büyük ölçekli kurmay haritaları, jeoloji haritaları v.b.) faydalanarak büyük ölçüde gelişti. Yüzyılın sonunda yeni bir gelişme görüldü: Almanya'da Peschel 1870'te bir genel coğrafya incelemesi, Richthofen ise 1833'te *Aufgaben und Methoden der heutigen Geographie* (Günümüz Coğrafyasının Metot ve Görevleri) adlı eserini yayımladı. Üniversitelerde coğrafya enstitüleri kuruldu, yeni ilmî dergiler (Petermanns geographische Mitteillungen, Gotha, 1855) yayımlanmağa başlandı. Fransa'da Vidal de La Blanche Paris üniversitesinde yeni bir metotla fransız okulunu kurdu.

● *XX. yy.* Coğrafya çeşitlenip yeni dalları geliştikçe dünyanın bütün coğrafya bilginleri ortak sorunlarını meydana koymak ve çalışmalarının sonucunu karşılaştırmak için bir araya gelme gereğini duydular. Bunun üzerine Milletlerarası Coğrafya birliği kuruldu; bu birlik her dört yılda bir milletlerarası kongreler düzenleyecekti. Millî komiteler ortaklaşa büyük eserler hazırladılar (P. Vidal de la Blache ve L. Gallois'nın *Géographie Universelle*'i [Evrensel Coğrafya]; *Atlas de France* [Fransa Atlası] 1931-1945; *Bibliographie Géographique Internationale* [Milletlerarası Coğrafya Bibliyografyası]; v.b.). Aynı zamanda modern coğrafyanın büyük ustaları yeni dalların ilkelerini ve ana hatlarını hazırladılar. Emmanuel de Martonne üç ciltlik bir *Traité de Géographie Physique* (Fizikî Coğrafya Ana Kitabı) yayımladı; Jean Brunhes beşerî coğrafyanın, Demangeon iktisadî coğrafyanın metotlarını kesinleştirdi; Baulig ve Cholley öğrencilerini, Jeomorfolojiye yönelttiler. Başka bilginler kesin sorunların incelenmesiyle uğraştılar: yugoslav Cvijic'in çalışmaları kireçli yereylerdeki karst şekillerinin ortaya çıkardığı meseleleri çözümledi; Grenoble'da Blanchard, bir alp coğrafyası okulu kurdu; bu sırada Uppsala'da Ahlmann buzul coğrafyasında bir otorite olduğunu ortaya koydu. Ayrıca Gaussen *(Carte de la Végétation de la France au 1/200 000* [Fransa'nın 1/200 000 ölçekli Bitki Örtüsü Haritası]) ve Dudley Stamp *(Land Utilization Map of Great Britain 1/62 500* [Büyük Britanya'nın 1/62 000 ölçekli Yerden Faydalanma Haritası]) gibi bazı bilginler ölçeklile anlatım aracı olarak harita kullanmayı geliştirdiler.

Modern coğrafyanın araştırma ve belgeleme araçları çok zengin ve çeşitlidir (sürekli yayınlar, bibliyografyalar, atlaslar, topografya ile veya başka konularla ilgili haritalar).

● *Türklerde Coğrafya.* Osmanlı Türklerinde ilk devirlerden başlanarak coğrafya eserleri Türkçe'ye çevrildi. Coğrafya ve kozmografya eserleri de yazıldı. Murad II zamanında Mehmed oğlu Ali Kuşçu'nun kozmografya eseri bunlar arasında önem taşır. Fatih Sultan Mehmed, Batlamyus'un coğrafyası gibi bazı eserleri aslından çevirtti;

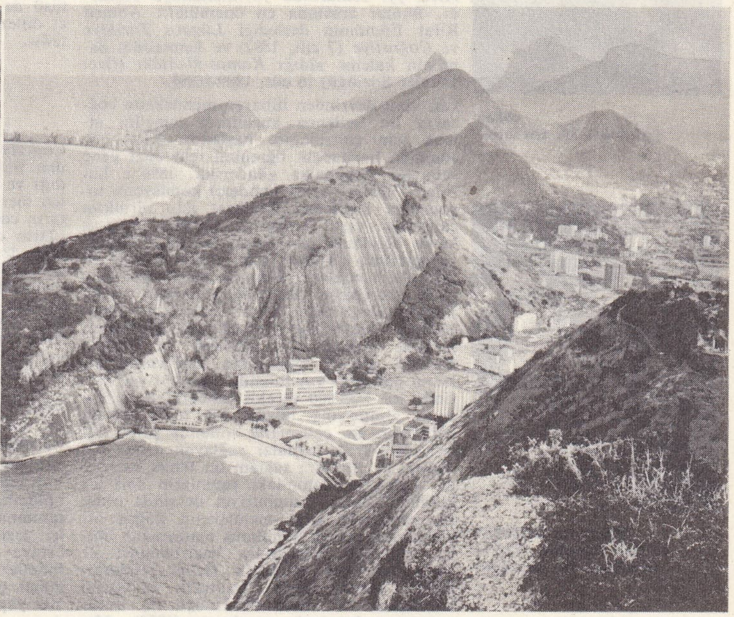

solda, Alplerden «bad lands» tepeleri; yağışlı tropikal bölge yüzey şekilleri: Rio de Janeiro koyu

Hérisson çağlayanı (Jura devri)

Foto, J.G.A., Aubert de la Rüe, Rieder-Atlas-Photo (LAROUSSE)

cokey
(maddesi 29. sayfada)

Claudette COLBERT
ve Don Ameche, 1945'te
(maddesi 29. sayfada)

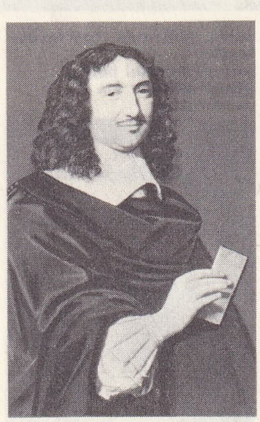

J.-B. COLBERT
Philippe de Champaigne
tarafından
Metropolitan müzesi,
New York
(maddesi 29. sayfada)

İmparatorluğun büyümesiyle, bir deniz coğrafyacılığı da gelişti: Pîrî* Reis'in Selim I'e sunduğu cihan haritası ile Kanunî Sultan Süleyman adına yazdığı *Kitab-ı Bahriye*'si bu arada sayılabilir. Hint okyanusunda Portekizlilerle savaştıktan sonra kara yoluyle yurda dönen Seydi* Ali Reis'in *Mir'at-ül-Memâlik*'i (Ülkelerin Aynası) ve *Muhît*'i de bu devirde yazıldı. Coğrafya eserlerinin en önemlisi, Kâtib Çelebi'nin 1648'de yazılmağa başlanmış olan ve coğrafya ile birlikte kozmografya bilgilerine de yer veren *Cihannüma*'sıdır. Bu eser, İbrahim Müteferrika tarafından birtakım ilâvelerle bastırıldı (1732). XVII. yy.da Osmanlı imparatorluğu ve çevresi üzerinde değerli bilgiler veren bir eser de Evliya Çelebi'nin 10 ciltlik *Seyahatname*'sidir. Yine bu devirde *Atlas Major* (Latince'den, Varenius'un ünlü *Geographie Generalis*'i) Almanca'dan tercüme edildi (1751). XVIII. ve XIX. yy.larda yine birtakım coğrafya ve kozmografya kitaplarıyle bazı haritalar Batı dillerinden aktarıldı, bir kısmı yeni açılan askerî okullarda kullanıldı. Coğrafya-tarih ansiklopedileri XIX. yy. sonlarında yayımlanmağa başlandı. Bunlar arasında en önemlileri: Ahmed Rifat Efendinin derlediği *Lûgat-i Târihiye ve Coğrafiye* (7 cilt, 1882) ve Şemseddin Sami'nin kaleme aldığı *Kamus-ül-Âlâm* (özel İsimler Sözlüğü) [6 cilt, 1889-1899].

Tanzimat devrinden itibaren memlekette coğrafya ile ilgilenen kurulların temelini atmak için çalışmalara başlandı, XIX. yy. sonunda haritacılık öğrenimi için bazı genç subaylar Avrupa'ya gönderildi. 1894'te kurulan Taksim-i arazi (jeodezi) komisyonu topografya haritaları alınması için birtakım çalışmalar yaptı (Eskişehir ovasında bir esas kenar ölçülmesi gibi), bazı haritalar türkçeye çevrilmiş (Kiepert v.b.), fakat büyük ölçekli ilk haritaların alınması meşrutiyet devrinde gerçekleşti. Bu alanda haritacı Şevki Paşanın (1865-1927) önemli çalışmaları oldu. 1928'de Türkiye'nin 1/200 000 ölçekli iktikşaf haritası tamamlandı. 1/50 000 ve kısmen 1/25 000 ölçekli topografya haritasının bir kısım paftaları yayımlandı. Cumhuriyet devrinde ise 1/25 000 ölçekli topografya haritasının alınmasına büyük bir hızla devam edilmiştir. Bu çalışmalar sonunda şimdi öğretimde büyük faydalar sağlayan duvar haritaları ve atlaslara sağlam bir temel hazırladı. Coğrafya alanındaki yayınların ilmî bir karakter alması Cumhuriyet devrinde oldu. Bu gelişmede artık memleketin doğru bir haritasının ortaya konulmuş olmasından başka, istatistik bilgilerinin hazırlanması ile görevlendirilmiş İstatistik Genel müdürlüğünün (şimdi Devlet İstatistik enstitüsü) kurulması, bu kurul tarafından ilk nüfus sayımının başarıyle yapılması (1927), Meteoroloji İşleri Genel müdürlüğünün memleket iklimi üzerinde ilk doğru ve yaygın bilgileri ortaya koyması önemli rol oynadı.

Osmanlı hükûmeti ilk olarak 1875 Paris Milletlerarası Coğrafya kongresine iştirak etmiş ve kongrenin sergisine birtakım kitaplar göndermişti. Birinci Dünya savaşı sırasında İstanbul dârülfünununa (üniversite) bağlı bir Coğrafya dârülmesaisi (enstitü) kuruldu, Profesör Erid Obst ile Faik Sabri (Duran) öğretim görevinde bulundular. Daha sonra bu çalışmalara Prof. İbrahim Hakkı Akyol, Macit Arda ve Hâmit Sadi Selen devam ettiler, 1933'ten sonra yeni üniversite içinde ve Ankara Dil ve Tarih Coğrafya fakültesinde Batı memleketlerinde öğrenimlerini tamamlamış coğrafyacılar görev aldılar.

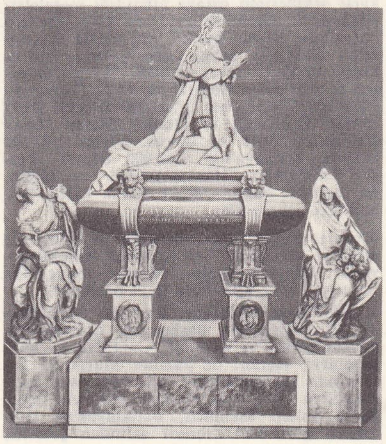

J.-B. COLBERT'in mezarı
Saint-Eustache kilisesi,
Paris
(maddesi 29. sayfada)

Daha önce kurulmuş olan Türk Dil kurumu ve Türk Tarih kurumuna paralel olarak, 1941 yılında Ankara'da toplanan Birinci Türk Coğrafya kongresinde, Türk Coğrafya kurumunun meydana getirilmesi kararlaştırıldı. Adı geçen kurum, *Türk Coğrafya Dergisi*'ni yayımlamağa başlamıştır. Daha önce, Genelkurmay başkanlığında kurulan Askerî Coğrafya encümeni, çeşitli çalışmaları arasında birtakım bölgelere ait eserler de yayımladı. Sağlık ve Sosyal Yardım bakanlığı tarafından da Türkiye'nin Sıhhî coğrafyasının kaleme alınmasına teşebbüs edildi. Harita Genel müdürlüğü tarafından da haritacılıkla ilgili bir dergi yayımlanmağa başlandı. İstanbul Üniversitesi Coğrafya enstitüsü de 1951'den itibaren Türkçe ve yabancı dillerde yayın yapan bir dergi çıkarmaktadır.

Modern coğrafya

GİRİŞ

Coğrafya insan zekâsının temel meraklarından birine cevap verir: insanı içinde yaşadığı ve faaliyet gösterdiği alanı tanımağa iten merak. Bugünkü coğrafya eski Yunanlıların coğrafyasından türemiştir; eski Yunanlıların coğrafyası daha o zamanlar iki ayrı biçimde ifade edilirdi: bir yandan dünyanın görünüşlerini, insan topluluklarının yaşama şartlarını tanıtan tasvirî anlatım biçimi; öte yandan bir çeşit dünya geometrisini (yani Yer yuvarlağının yüzeyindeki çeşitli görünüşlerin yerinin belirlenmesi ve değerlendirilmesi için gerekli ölçüleri [enlem, boylam, yükselti, kıyıların boyu, hidrografya şebekeleri ve sıradağlar, şehirlerin yeri v.b.]) içine alan (harita bu çeşitli ölçülerin grafik şeklinde verilişi olduğundan) matematik ifade.

Eskiden temel bilim olarak kabul edilen Yer bilimi coğrafya, XVIII. yy.dan itibaren bölümlere ayrıldı. Çok değişik toplumların tanınmasına yol açan deniz keşifleri ve kıta içi gezilerinin etkisiyle çeşitli bilim dalları ortaya çıktı. Toplanan ve Yer fiziği, tabiî bilimler veya beşerî bilimler şeklinde sınıflanan çeşitli olguları bölüşen bilim dalları Yer yapısını tanımlamağa uğraştılar.

Tartışma, XIX. yy.ın ortasına doğru coğrafya, bütünüyle tasvirî biçimini muhafaza edecek mi, yoksa orijinal bir bilim kolu halinde kesinleşecek mi şeklinde ortaya çıktı. Birinci durumda bilimlerin derleyip sınıfladığı bilgilerin değerlendirilmesiyle yetinmek zorunda kalacaktı.

COĞRAFYANIN ALANI

Coğrafyanın alanı, coğrafya olgusunun özellikleri belirtilmeye çalışılırken tanımlanır.

1. *Coğrafya olgusunun biçim veya yüzey özelliği,* hiç şüphesiz coğrafyanın temel özelliğidir. Bu olgunun yeryüzünde bir yer alması onu bir soyutlama olmaktan çıkarır ve ölçülebilir bir gerçek haline koyar. Ama bu özellik coğrafya olgusunu, kaynağı ister fizikî, ister biyolojik, ister beşerî olsun, gezegenimizin yapısını meydana getiren unsurlarla (fizik, jeoloji, atmosfer, hidroloji unsurları) ilişki kurmağa ve onlarla bileşimler meydana getirmeğe zorlar; bu bileşimler gezegenimizin orijinalliğini meydana getiren ortamların olağanüstü zengin görünüşleri hakkında bize bir fikir verir. Böylece coğrafî olayların yerinin belirtilmesi, araştırıcının başlıca işi haline gelir: eğer coğrafî konumunu belirtmekle işe başlamazsak, hiç bir olgu doğru bir şekilde tanımlanamaz; çünkü ifade ettiği etken bileşimlerinin yapısını bize ancak bulunduğu ortamın tanınması açıklayabilir. Bu şartlar altında, ele alınan olayların harita üzerinde gösterilmesinin coğrafyacı için kaçınılmaz bir zorunluk olduğu anlaşılır.

2. *Bir etkenler bileşiminin ifadesi olan coğrafya olgusu.* Coğrafya olgusunun ikinci özelliği karmaşık bir yapıya sahip olmasıdır. Coğrafya olgusu hiç bir zaman tek başına harekete geçmez; hiç bir zaman tek bir etkenin ortaya koyduğu belirti değildir. Coğrafya gerçeğinin biçim veya durumları (yeryüzü şekilleri, atmosfer durumu v.b.) her zaman bir etkenler dizisine bağlıdır. Eğer bu dizinin yapısını anlamak ve «etkililiği» değerlendirmek istiyorsak bunlar arasındaki ilişkileri tanımak gerekir.

Coğrafya olgusunun bir karmaşa olduğunu gösteren örnekler pek çoktur. Meselâ ırmak, atmosferdeki suya çeşitli biçimler veren bileşimleri karşılar. Suyu Atmosferde buhar halinde buluyoruz; yağmur suyu, karanın yüzeyine değer değmez işe bir etkenler topluluğu karışır ve toprağın cinsinin (yüzeyden akma, yeraltına sızma, kuyu yatakları, kaynaklar), eğimin, sıcaklığın, bitki örtüsünün v.b. işe karıştığını gösterir. Irmak böylece bu çeşitli bileşimlerin ifadesi olur ve ortaya çıkan şey kendini meydana getiren unsurlardan çok değişik yeni bir olgudur; bu unsurların tek tek ele alınmasıyle tanımlanması imkânsızdır; ancak aralarındaki ilişkilerin ve toplam sonuçlarının incelenmesiyle tanımlanabilir. Böylece olaylar karşısında coğrafyanın özel durumu kavranabilir. Asıl bilimler, temel yapıları daha iyi kavrayabilmek için gözlemlenebilir gerçeği oluşturan karmaşayı basit unsurlar halinde parçaladıkları halde, coğrafya daha işlenmiş yapıları inceler.

Durumunu daha iyi açıklayabilmek için coğrafyanın bir sentez olduğu ileri sürülmüştür. Ama bu, gerçek yapısını pek doğru bir biçimde belirtmez. Bütün mantıkî bilgiler gibi coğrafya da çözümlemeye dayanır, sentezi yaratan coğrafya değildir: sentez eşyanın düzenindedir; sentezler, dünya yüzeyinin meydana getirdiği olağanüstü karmaşa alanında fizikî, biyolojik ve beşerî etkenler bileşiminin gerçekleştirdiği durumlardan veya görünümlerden meydana gelir. Bu bileşimlere, ortamlar, tortul havzaları, tarım sistemleri, bölgeler v.b. adını veriyoruz.

Bu yüzden coğrafî gerçek, fizikî bilimlerin konusu olan gerçeklerden farklıdır. Fizikî bilimlerin incelediği temel unsurlara coğrafyacılar birtakım parametreler ekler ve böylelikle Yer'in çeşitli oluşumlarını daha iyi anlamayı sağlarlar.

3. *İnsan-tabiat ilişkisi olarak coğrafya.* Coğrafyanın bir başka özelliği de, insan ele alınmazsa Yer'in bütünüyle tanınamayacağını bilmesidir. İnsanın varlığı ve daha genel olarak bütün şekilleriyle hayatın varlığı Yer yapısının başlıca özelliklerinden biridir. Demek coğrafyanın, belirli bir ölçüde, insan ile tabiat arasındaki ilişkiler bilimi sayılması gerekir. Gerçekten, insanı yalnız dünyanın basit bir varlığı olarak ele almak yeterli değildir; insan fizikî unsurlara eşit derecede önemli, Yer'i meydana getiren temel bir unsur rolü oynar. İnsan zekâsının Yer yüzeyinde en etkili enerji biçimlerinden biri olduğunu unutmamak gerekir. İnsan zekâsı bilim ve teknikle ifadesini bulur; «tabiatın sırlarını çözmeye» çalışarak tabiatın, insan topluluklarının yaşamasına daha elverişli hale gelmesini sağlamıştır. İnsanın uyması gereken tabiî şartlar bir defada ortaya çıkmamıştır; insanla tabiatın ilişkileri, tekniğin ve insanların düzenlemesine olduğu kadar tabiatın kendine de bağlıdır.

Demek coğrafyanın alanı Yer yüzeyiyle ayrıdır; bu yüzeyin üstünde iz bırakmayan bileşimlerin coğrafî karakteri yoktur. Psikolojik veya gezegenler arası etkenler ancak bu bileşimlere girdikleri zaman coğrafî olur.

Coğrafî olgular gerçek değerlerini ancak bütünüyle gözlenen Yer yüzeyiyle ilgileri bakımından ele alınınca kazanır; bu görüş açısı istisnaî olayları bir kenara bırakmak veya alışılmış olaylar haline getirmek imkânını sağlar. Ama Yer yüzeyinin hiç değilse bütünüyle aynı anda gözlenmesi imkânsızdır; bu yüzden onu zihnî bir yapı olarak ele alırız: çizilerek meydana getirilen eserler (düzlem küreler veya haritalar) gözle görülebilir ve kontrol edilebilir bir gerçeklik kazanmasını sağlayarak düzeyin incelenmesini kolaylaştırır.

Foto. Fayu, Artistes associés, Bulloz, Giraudon (LAROUSSE)

Ama bu ölçekteki tasvir ancak genel veya ortalama bir fikir verecektir. Yer yüzeyinin gerçek görünüşlerini daha büyük ölçekle veya bölgeler halinde gözlersek daha iyi kavrarız. Gözlemler çok karmaşık etken gruplarını açıklar ve gerçekleşen bileşimlerin mekanizmasını belirlemeye yarar. Böylece «parça parça», «kesim kesim», «bölge bölge» inceleme yoluyle Alp sıradağlarının yapısı ve morfoloji görünümleri öğrenilmiştir. Coğrafyanın başlıca iki bölümü *(genel coğrafya* ve *bölge coğrafyası)* başlangıçtan beri bu iki ölçek, bu iki yükseltiyle ilgili olarak ortaya çıkmıştır; bu bölümler temelde birbirlerine karşıt değildir. Tersine, karşılıklı bağları bulunduğu için paralel olarak yürütülmelidir. Bölge coğrafyasının yaptığı gözlemler genel coğrafyanın verdiği bilgileri sağlamlaştırmayı veya düzeltmeyi sağlar; buna karşılık genel coğrafyanın görüş açısına katılması ve temalarıyle uyuşması bölgelere ait bilgiye coğrafî değerini kazandırır. Bu iki temel bölüme bir üçüncüsü *(harita bilimi)* eklenir; harita bilimi, gerek araştırma, gerek sonuçların açıklanması için en iyi coğrafî tasvir aracıdır.

COĞRAFYANIN BÖLÜMLERİ

● *Bölge coğrafyası.* Bölge coğrafyasının tarifi her zaman yeteri kadar açık değildir; bugüne kadar çeşitli tarifler ileri sürülmüş, bu yüzden gerçek konusu biraz karanlık kalmıştır. Bugün herhangi bir boyutta bir toprak parçasını olduğu kadar bir ırmağı, bir tarım alanını, bir köy veya şehri de inceler. Bu monografiler, genel coğrafya kavramlarından birine bağlanamazsa, konu bakımından sınırlı kalır. Bölge kavramı ancak genel bir temanın Yer yüzeyindeki konumuna, dolayısıyle ortaya koyduğu çeşitli oluşmalara uygulandığı zaman, kesinlik kazanır. Tortul havza terimi, çeşitli tortulların birikmesiyle ve aşınma sistemlerinin etkisiyle meydana gelen sık rastlanır bir morfoloji teması ifade eder; bu tortul yığışımlarının ve aşınma sistemlerinin etkisi su yüzüne çıkıştan sonra başlıca özellikleri olan yüzey şekli bütünlerini (ovalar, yaylalar, tek eğimli yamaçlar, şevler, vâdiler) meydana getirmiştir. Ama tortul havzanın bu genel teması, bütün Yer yüzeyinde aynı görünüşleri taşımaz. Bir yerden öbürüne önemli farklar ortaya çıkar, bu farklar tektonik şartların veya aşınma sistemlerinin çeşitliliğine mal edilir.

Aynı temanın çeşitli görünüşlerinin veya oldukça belirli zenginleşmesinin temeli olan bölgesel oluşumlar genel coğrafyanın bütün bölümlerinde (biyolojik ve beşerî alanda da) ortaya çıkabilir. İncelenmeleri çok önemli bilgiler verir.

Ayrıca bölge kavramının ilgi çekici bir tanımı daha vardır. Bu tanım, altmış yıl kadar önce, Vidal de la Blache'ın kurduğu fransız coğrafya okulu tarafından verilmiştir. Bir yerde yaşayan insan topluluğunun, çeşitli faaliyetlerini (tarım, sanayi, mübadele, hizmetler v.b.) yaymak, bu faaliyetlerin uygulanması için gerekli dayanak noktalarını (toprak, köy, şehir) kurmak ve topluluk içi veya komşu topluluklarla gerekli mübadeleleri sağlamak amacıyle, yaşadığı alanı düzenlemesini ifade eder. Bu bölge düzenlemelerinin çeşitli biçimleri vardır; bu biçimler gerek tabiat şartlarıyle, gerekse insan topluluklarının toprağı düzenleme meselesini çözerken karşılaştıkları iktisadî, siyasî hattâ ideolojik şartlarla ilgilidir. En iyi bilinen düzenleme biçimi Ortaçağda bütün Orta ve Batı Avrupa'da feodal anarşiden doğan ve eyaletlere dayanan biçimdir. Modern Avrupa devletlerine temel olduğu için büyük başarı kazanmış ve Avrupa dışında en büyük gelişmeyi gösteren ülkelerde az çok taklit edilmiştir. Yeryüzünün öbür noktalarındaki düzenleme denemelerinin çoğunun şekli ve cinsi hakkında bilgimiz yoktur. Bazı yerlerde hiç bir düzenleme yapılmadığı da bilinir; oralarda ırk özellikleri insan toplulukları için belli bir çerçeve hazırlar. Bazı yerlerde ise düzenleme biçimleri henüz kararsızdır; bunun çeşitli sebepleri vardır: yerleşmenin yetersizliği; faaliyetlerin azlığı; topluluğun bağımsızlık düşüncesine henüz varmamış olması v.b. Bununla birlikte görünüşe bakılırsa, hiç bir medeniyet bu soruna bir çözüm yolu eklemeyi denemeden gelişmemiştir.

Bölge düzenleme tasarılarının bilânçoları büyük fayda sağlayacak bir nitelik taşır.

● *Genel coğrafya.* Genel coğrafya ancak Yer yüzeyinde temel unsurlar (yani doğrudan doğruya onun yapısına girenler: atmosfer, sular, jeoloji etkenleri, biyoloji unsurları, insan müdahalesini gösteren etkenler) tarafından gerçekleştirilen bileşimleri ifade eder. Demek genel soğrafya ile tanımlanmağa çalışılan gerçek, aslında mahallî olguların gözlenmesinin ifade ettiğinden çok daha dengelidir; bu gerçek yalnız temel bileşimlere, mahallî olayların sebep olduğu görünüşlere dayanak olan temel temalara uygulanır.

Şu halde, temel bileşimlere, bir genelleştirme süreci aracılığıyle mahallî olguların gözlenmesinden (en alışılmış şekil budur) hareket edilerek ulaşılabilir. Mahallî olgular bize gerek biçim (yeryüzü şekilleri), gerekse durum (atmosfer, hidroloji durumları v.b.) olarak görünür. Biçim ve durumlar etken bileşimlerinin billûrlaştırdığı hassas görünümlerdir. Bunları tanımlamağa, sınıflamağa ve meydana gelişlerini anlamağa, çalışırız. Sonra tesadüfleri bir yana bırakarak temel unsurları tanımlandıkları biçimle muhafaza ederiz. Tümevarım sürecinin bazı sakıncaları vardır. Gerçekten, bu ana tesirlerin ayrı ayrı rollerini analiz yoluyle belirtmeden ortaya koyamayız. Böyle olmazsa yapılarımızı birtakım ikinci derecede elemanlar üzerine kurmak durumuna düşebiliriz ki, bunlar bölgelere ait bazı görünüşleri ortaya çıkartmağa yol açabilir ama, incelenen temanın ana çizgileri arasına giremez.

Bilgiye ulaşmak için izlenecek öteki yol, ana elemanların fizikî bilimlerce tayin edilen yapısından, bunların katılabilecekleri bileşimleri ve etkilerini, yani biçim ve durumları tümden gelim yoluyle çıkartmaktır. Ama varılan sonuçların bölge incelemelerinde ortaya çıkan olgulara aykırı düşmek gibi bir sakıncası da vardır.

Genel coğrafya büyük kısmında tüme varıcı veya tümden gelici düşünceye dayanmakla beraber, varılan sonucu ilmî bakımdan sağlamlaştırmak için gözlemleri analiz yoluyle kontrol etmek gerekir. Böylece genel coğrafya, tabiat ve onunla bağıntı halinde ele alınan insan bilimleri arasında yerini bulur.

Genel coğrafya bazı kollara ayrılır; bu kollar (fizikî coğrafya, biyolojik coğrafya ve beşerî coğrafya) Yer ölçüsünde temel bileşimleri meydana getiren etkenlerle ilgilidir.

1. *Fizikî coğrafya.* Temel fizikî etkenlerin meydana getirdiği başlıca bileşimleri ve belirttikleri biçim ve görünüşleri inceler; bu biçim ve görünüşlerin dağılışlarını ve oluşlarını ortaya koyar. Böylece Yeryuvarlağıyle ilgili açıklamalarda ve telkinlerde bulunur.

Şu alt bölümlere ayrılır: jeomorfoloji*, klimatoloji*, kıta ve deniz sularının incelenmesi.

Jeomorfoloji bugün fizikî coğrafyanın en gelişmiş koludur; coğrafyanın orjinalliğini bütün öbür kollardan daha iyi ispat eder ve bağımsızlığını ortaya koyar.

XX. yy.ın başına kadar yeryüzü şekillerinin incelenmesi jeolojiye sıkıca bağlıydı. Ancak son yirmi yılda daha mantıkî ve gerçeğe daha uygun bir kavrama ulaşıldı: yüzey şekillerinin etkenlerin bileşiminden meydana geldiği, bu bileşimde zeminin jeoloji yapısının (tektonik veya litolojik yapı) çok önemli yer tuttuğu, ama tek etken olmadığı, özellikle iklim ve bitki örtüsünün de işe karıştığı, hattâ aynı yapıdaki çeşitli bölgeler arasında temel farkları meydana getirdiği (misal, kurak ve yağışlı tropikal bölgeler) anlaşıldı.

Fransız coğrafya okulundan bilginler gerçek «aşınma sistemleri» bulunduğunu ve bunların iklim şartlarının meydana getirdiği özel bir süreç gruplaşmasını karşıladığını savundular: yağışlı orta iklim bölgelerinde akarsularla meydana gelen aşınma sistemi; kurak bölgelerin, tropikal bölgelerin akarsularla aşınma sistemleri; buzul çevresi ve buzul sistemleri v.b. Böylece iklim morfolojisi söz konusu oldu, yani yapının yerleştirdiği gereç içinde yer şekillerini hazırlayan aşınma sistemlerine önem verilmeğe başlandı ve birbirinden farklı jeomorfolojiler incelendi: orta iklim jeomorfolojisi; yağışlı tropikal bölge jeomorfolojisi; kurak bölge jeomorfolojisi; soğuk bölge jeomorfolojisi v.b.

Aşınma sistemleri dışında her yüzey şekli veya her yüzey şekli topluluğu, gelişmenin birbirini takip eden bölümlerine (aşınma devreleri, sikl'ler) tekabül eder; bu gelişme sırasında aşınma sistemleri yapıya etki ederek yeryüzü şekillerini hazırlamıştır. Bir bölgenin bugünkü yeryüzü şekilleri yalnız çağdaş devrelerin etkisinin sonucu değildir, vâdi araları (interfluve'ler) ve hattâ bazı vâdi kesimlerinde eski aşınma sistemlerinin veya eski gelişme serilerinin izlerine rastlanır. Ve paleomorfolojinin rolü bugünkü topografyayı açıklamak bakımından bazen sanıldığından da çok önemlidir. Devreler halindeki gelişmeler, aşınma sistemi ve yapının etkisi jeomorfolojinin temel çerçevesini meydana getirir.

Demek ki, yol iyi çizilmiş ve yöntem uygun bir şekilde tanımlanmıştır. Gerçek gelişmeler elde edilmiştir; bu gelişmeler karşılaştırma veya akıl yürütmeyi destekleyen analizin ve matematik formüllerinin uygulanması sonucudur. Deneyler de uygulanmağa başlamış ve araştırmaların kesinliğini artırma amacıyle laboratuvarlar kurulmuştur.

2. *Biyolojik coğrafya.* Bitkiler ve hayvanlar hayatının görünüşleri şaşılacak kadar çok tesirin bir araya gelişini ifade eder ve bu görünüş büyük coğrafî önem taşır. Gerçekten de bunların fizikî etkenlerle büyük ilişkisi vardır; fizikî etkenlerin dağılışının genel çizgilerine uyarlar ve beşerî etkilerle birleşirler. Başka hiç bir kategori Yer yüzeyinin görünüşüne bu kadar katkıda bulunmaz. Botanik ve zooloji bilginleri, araştırmalarında coğrafya metotlarını kullandılar. Özellikle bitki coğrafyası alanında çok başarılı harita malzemesi ortaya koydular. (Bk. BİYOCOĞRAFYA.)

3. *Beşerî coğrafya.* Beşerî coğrafya, insan topluluklarının yeryüzüyle ilişkilerini inceler. İnsanın dağılımını, ihtiyaçlarını karşılamak için (beslenme, giyecek ve barınak, âletler v.b.) topraktan elde etmesi gereken ürünleri sağlayan faaliyet biçimlerini, bu faaliyet biçimlerinin dağılışını sağlamak ve dayanak noktaları kurmak için gerekli toprak düzenlemelerini inceler.

Bu açıdan bakılırsa beşerî faaliyet, tabiî şartların cinsinin sonucu olan substratumdan hareket ederek türün gelişmesine daha elverişli bir ortam hazırlar ve yeryüzünün gerçek bir düzenlemesine ulaşır. Dikkatini, coğrafyanın bu kolunun alt bölümlerini meydana getiren meseleler üzerinde toplar.

a) *Nüfus coğrafyası*'nın (demografik coğrafya) amacı, yeryüzünde veya belirli bir bölgede nüfusu incelemek, yani nüfusun belirli bir sürede azalıp çoğalmalarını ve yapısını tanımlamaktır. Gerçekten bir bölgenin demografik durumu yalnız nüfusunun sayı bakımından ifadesine değil, canlılığına ve etkiliğine de dayanır; faal nüfusun önemi; yaşlı ve gençlerin oranı; nüfus yenilenmesinin hızlılığı (doğum ve ölümler); göç hareketleri. Bütün bunlar esasında istatistik verileridir. Tanımlanması gereken ilk kavram kilometrekareye düşen yoğunluktur; çünkü bölgedeki nüfus önemi üzerine bir düşünceye varılmasını ve karşılaştırmalar yapılmasını sağlar. Ama bu işlemin ancak aşırı soyutlamalarla dolu sonuçlara ulaşabileceğini unutmamak gerekir. İl veya bir bölge için hesaplanan yoğunluk, aslında karmaşık bir gerçeği gizleyebilir; bu gerçek büyük nüfuslu bölgelerle seyrek nüfuslu alanlar arasındaki karşıtlıklardan meydana gelir.

Bu demografik gerçeği, yapısında olduğu gibi dağılımında da kavramak gereği, yüzeydeki ilişkilerden başka ilişkileri de göz önünde tutmayı gerektirir. Yeterince gelişmiş ülkelerde nüfusun tek kaynaklı oluşuna pek ender rastlanır: faaliyetlerin incelenmesi meslekî veya sosyal grupların tanımlanmasını gerektirir; bunların bazıları çok basit (sanayi faaliyeti), öbürleriyse birleşik veya binişik faaliyetlerin (tamamlayıcı sanayi

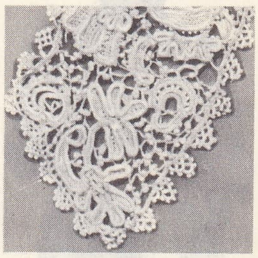

Colbert işlemesi
Dekoratif Sanatlar müzesi,
Fransa

Foto. LAROUSSE

COLEMAN

Samuel Taylor COLERİDGE
Peter Vandyke'in eseri (1795)

COLETTE
Dunoyer de Segonzac tarafından yapılan ofort

COLETTE 1925'te
(maddesi 31. sayfada)

veya hizmetlerle karışık tarım; şehirleşme faaliyetleri v.b.) sonucu olduklarından karmaşıktırlar. Bütün etken şekillerine bir nüfus katsayısı vermek imkânsızdır, çünkü nüfusla faaliyetler arasındaki ilişkiler çok değişken etkenlere bağlıdır ve nüfus, faaliyet tiplerine bağlılık gösterirse de bazı durumlarda nüfus artışının ve biyoloji açığının faaliyet tipine göre daha ağır bastığını unutmamak gerekir. Bununla birlikte faaliyet topluluklarını dağılışlarında, dinamizmlerinde (basınç toplulukları) yerleşme (çiftlikler, tarım yapılarıyle köyler, sınai topluluklar, gerçek şehirler) ile maddeleşen dayanaklarında incelemek demografik gerçeği daha aydınlatır. Basit yoğunluk haritalarına göre daha anlamlı nüfus haritaları hazırlanmasını sağlar.

b) *İktisadî ve sosyal coğrafya* faaliyet biçimlerini inceler. Bu biçimlerin konusu insanların üzerine dağıldıkları toprağın geçim kaynaklarının işletilmesidir. Bu bakımdan yüzyılın başındaki bazı yazarların benimsedikleri pek çoğrafî olmayan tutumu belirtmek gerekir. Bu yazarlar, ürünü temel unsur olarak kabul ediyor ve ona basit bir «ticaret maddesi» anlamı yüklüyorlardı. Ürünün her şeyden önce çalışmanın yani tanımlanmış teknik, sosyal ve demografik şartların ifadesi olduğu unutuluyordu. Ürüne basit bir ticaret maddesi gözüyle bakmak, coğrafî önemini büyük ölçüde azaltmaktır. Ürünün etkililiği ancak bağlandığı faaliyet biçimleri çerçevesine yerleştirilince anlaşılabilir. Eski iktisadî coğrafya bir beşerî coğrafya olmaktan çok, bir genel iktisat, bir güç coğrafyasıydı. Avrupa'nın iktisadına ve siyasetine girmeyen hemen bütün halkiardan habersizdi. Bu faaliyet biçimlerinin bütün insan topluluklarında (tarım, imalât, hizmetler) bulunduğuna dikkati çekmek gerekir. Burada insan türünün temel davranışlarından biri kavranır. Hiç şüphesiz bir topluluktan öbürüne bu faaliyet biçimlerinin yapısı ve etkililiği değişir; bazı toplumların hayatı yalnız bir tek faaliyet uygulanmasına (meyvecilik, balıkçılık, hayvancılık) dayanırken daha gelişmiş toplumlar toplu faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Geçinme iktisadına dayanan ülkelerin (Yakındoğu ülkeleri) tahıl tarımı sistemi ile tahıl tarımının yoğun (intensif) tarım tipine geçtiği ve iyice gelişmiş bir sanayi ve ticarete dayandığı Batı Avrupa ülkelerinin sistemi arasında önemli fark vardır. Genel beşerî coğrafyanın amacı bu faaliyet biçimlerinin bilânçosunu çıkarmak, yüzeyindeki dağılımlarını incelemek, meydana getirdikleri başlıca tipleri, başlıca kesimleri veya başlıca alanları incelemek ve açıklamağa uğraşmaktır; bu faaliyetleri uygulayan topluluklar üzerine bilgi verebilecek yol budur.

Bu kısa notlar beşerî coğrafyanın, en karmaşık ve güç coğrafya kollarından biri olduğunu belirtmeğe yeterlidir; çünkü bu kolda ele alınan olaylar çok sayıda fizikî, biyolojik veya beşerî unsurların bir araya gelişini ifade eder. Yukarıda hatırlatılan eski iktisadî coğrafya örneği, beşerî coğrafyanın karşılaştığı en büyük engellerden birini gösterir: gerçek coğrafî görüş açısını ve metodu muhafaza edebilme güçlüğü. Hiç farkına varılmadan komşu bilim dallarının görüş açısına kayılır; coğrafyadan çok teknik ve konjonktür, sosyoloji veya iktisat yapılır.

Bir başka güçlük de doğru belgeler bulmanın zorluğundan ileri gelir. İstatistikler yalnız eksik olmakla kalmaz, en gelişmiş ülkelerde bile devamlı olarak hazırlanan istatistikler enderdir. Özellikle istatistik sayılarının arkasında insanlar, meslekî veya sosyal topluluklar, siyasî kurumlar ve iktisadî sistemler bulunduğunu unutmamak gerekir. Gerçek budur ve öylesine karmaşık, öylesine değişkendir ki yapısı ve etkililiği kavranamaz ve eğilimleri ancak dolaysız ilişkiyle yani soruşturma ile anlaşılabilir.

● *Kartografya* (harita bilimi). Bu kol coğrafyanın spesifik ifade aracıdır. Manzaraların temel görünüşlerini, yeryüzünde gerçekleştirilen durum veya ortamları sınırlı bir ölçüde temsil etmek imkânını sağlar. Genel coğrafyanın gerçekleştirilmesi için gerenkli genelleştirmeyi şart sayar ve bileşime katılan etkenlerin karşılıklı durumlarını tanımlama yoluyle genel coğrafyayı kolaylaştırır. Coğrafî bilginin başlangıcından beri matematik coğrafya şeklinde ortaya çıkmasına şaşmamak gerekir. Tekniği, millî coğrafya enstitülerinin çalışmalarıyle sürekli olarak gelişmiştir. Bu enstitüler çeşitli ölçekli topografya haritaları hazırlar.

SONUÇ

Modern coğrafya ancak elli yıldır var olan genç bir bilimdir. Sürekli çalışmalara ve gerçek gelişmelere rağmen bugün için henüz kesinlikle düzenlenmiş bir bilim olmasını sağlayacak bütün araçlara sahip olduğu söylenemez. Karşılaştığı güçlüklere rağmen analiz araçlarını mükemmelleştirmeğe başlamış bulunuyor: meselâ jeomorfolojide kısa süre önce deneyler yapmayı sağlayacak laboratuvarlar kurulmasına girişildi. Yine jeomorfolojide şekillerin çoğunlukla subjektif tarifleri yerine bir çeşit yerşekilleri geometrisi kurma denemeleri yapılmaktadır; bu geometri daha sistemli bir tanımlama ve sınıflama sağlayacaktır. Asıl amaç, haritaya hak ettiği yeri vermektir. Harita bilimi, coğrafya tekniğinde de başlıca yeri alır. İyi bir haritayle sonuçlanmayan incelemenin temel bakımdan coğrafî olmadığını bile ileri sürebiliriz. Harita, aynı zamanda hem bir belge hem de ifade ve tarif aracıdır. Harita hazırlanırken ikinci derecede olgular ayıklanır ve bileşimin kesin etkenleri ortaya çıkarılır. Sentetik haritalar, yani bileşimin etkenleri arasında başlıca ilişkileri belirten haritalar coğrafî bakımdan en önemli haritalardır. Ama hazırlanmaları güçtür, çünkü grafik tasvirleri yapmayı sağlayan belirti ve katsayıların aranmasını gerektirir. Her hususta özellikle beşerî coğrafyada matematik formüllerin uygulanması mümkün değildir; bu da istatistik kaynaklarının karmaşık özelliği ve yetersizliğiyle ilgili görünmektedir.

◆ **Coğrafî** sıf. Coğrafya ile ilgili.

— Coğ. *Coğrafî arz,* bir yerin arz derecesinin Ekvator'a olan uzaklığı.

— Biyol. *Coğrafî tür,* belli bir bölgede diğer türlerden daha çok bulunan canlı türü, bu gibi türler o bölgenin dışında hiç bulunmaz veya seyrek olarak bulunur. (*Eşanl.* ALT TÜR, YERLİ TÜR, ÇEŞİT.)

◆ **Coğrafiyûn** çoğl. i. *Esk.* Coğrafyacılar.

◆ **Coğrafyacı** i. Coğrafya ile ilgili araştırma yapan veya coğrafya dersi veren kimse. (LM)

Coğrafya. Bk. GEOGRAPHİKA.

Coğrafya, Pomponius Mela'nın eseri (M.S. I. yy.). *De Situ Orbis* veya *Chorographia,* Akdeniz, Karadeniz, Hazer denizi ve Atlantik okyanusu kıyı bölgelerinin bir tasviridir. Eserde, 1 500 kadar yerleşme bölgesi hakkındaki kesin açıklamalar yanında, yazarın söz konusu ettiği başlıca halkların geleneklerine dair de bilgi verilmiştir. (L)

Coğrafya, Ptolemaios'un (M.S. II. yy.) eseri; coğrafî bir derlemedir, sekiz ciltten meydana gelir, matematik coğrafya üzerine Eskiçağda yapılan en eksiksiz çalışmadır; ama yunan-roma dünyasının sınır ülkeleri üzerine yeni bir açıklama getirmez. XV. yy. sonunda hazırlanan başka atlaslarda bu eserden faydalanıldı. Rönesans haritacılarının dayandığı temel eserlerden biri oldu. (L)

Coğrafya derneği. Bk. PARİS COĞRAFYA DERNEĞİ.

COHA veya **CUHA** i. Arap ülkelerinde bir kukla tipine verilen ad. Cezayir ve Kuzey Afrika ülkelerinde çok ünlüdür (Mısır'da ve bizdeki Karagöz gibi). Dil bakımından taşıdığı serbestliğe karşılık Karagöz'ün uluorta şakacılığından uzaktır; daha çok bir çeşit kurnaz palyaço'dur; günü gününe yaşar, başkalarının zararına, karışık işlerden sıyrılır, insafsız ve çokluk zekice buluşlarla cevaplar yapıştırır. (L)

COHEN (Marcel), fransız dilbilgini (Paris 1884). 1911'den 1950'ye kadar Doğu Dilleri okulunda, 1919'dan sonra Ecole des Hautes Études'de ve 1926-1959 arasında da Institut d'Ethnologie'de öğretmenlik ve profesörlük yaptı, samî dilleri ve özellikle Amhar dili üzerinde uzman oldu. Fransızca ile de ilgilendi. *Histoire d'une Langue, le Français* (Bir Dilin, Fransızcanın Tarihi) [1950], *Grammaire et Style* (Dilbilgisi ve Üslûp) [1954]. Etnografya, sosyoloji ve genel dilbilim incelemeleri yaptı: *İnstructions d'Enquête Linguistique* (Dilbilim Araştırmasından Elde Edilen Bilgiler) [1928, ikinci basımı 1950], *le Langage: Structure et Evolution* (Dil: Yapısı ve Evrimi) [1953], *Pour une Sociologie du Langage* (Dil Sosyolojisi İçin) [1956], *la Grande İnvention de l'Écriture et son Evolution* (Yazının Keşfi ve Evrimi) [1959], *le Subjonctif en Français Contemporain* (Çağdaş Fransızcada Dilek Kipi) [1960]. A. Meiller ile birlikte *les Langues du Monde* (Dünya Dilleri) [1924, yeni basımı: 1952] adlı eserlerin yöneticiliğini yaptı. (L)

COHEN (Henry), fransız eski paralar uzmanı (Amsterdam 1808-Bry-sur-Marne 1880). İmparatorluk Madalyalar dairesinde görevli, kitapsever ve besteci. *Description Historique des Monnaies Frappées sous l'Empire Romain* (Roma İmparatorluğunda Basılan Paraların Tarihî Tanımlaması) adlı sekiz ciltlik eseri bugün bile eski para uzmanlarının sık sık baş vurdukları bir eserdir. (L)

COHEN (Hermann), alman filozofu (Coswig 1842-Berlin 1918). 1873'ten 1912'ye kadar Marburg üniversitesinde profesör, *Marburg* diye adlandırılan yeni Kant'çı okulun kurucusu. Çömezleri Cassirer, Hartmann ve Heidegger'dir. Saf Kant'çı mantığını eserlerinde psikolojik; metafizik ve her çeşit görüşlerden sıyırmağa çalıştı, lojistik ile ilgilendi ve bunda rasyonel düşüncenin gelişme görüşüne vardı. Belli başlı eserleri şunlardır: *Kants Theorie der Reinen Erfahrung* (Kant'ın Tecrübe Teorisi) [1871], *Logik der Reinen Erkenntniss* (Saf Bilginin Mantığı) [1902], *Ethik des Reinen Willens* (Saf İradenin Etiği) [1904], *Ästhetik des Reinen Gefühls* (Saf Duygunun Estetiği) [1912]. (L)

COHEN (Robert), fransız tarihçisi (Paris 1888-ay.y. 1939). Yirmi beş yıla yakın bir süre Gustave Glotz'un öğrencisi ve yardımcısıydı. Yunanistan ile ilgili olan *Histoire Générale'in* (Genel Tarih) ilk iki cildini birlikte yazdılar (başlangıçtan M.Ö. 404'e kadar). Glotz'un ölümünden sonra yunan tarihinin M.Ö. 301'e kadar IV. yy.ını içine alan iki cildini daha yayımladı (1925-1938). Aynı zamanda «Clio» koleksiyonunun II. cildi olan *La Grèce et l'Hellenisation du Monde d'Antique* (Yunanistan ve Eskiçağ Dünyasının Elenleştirilmesi) [1934] adlı kitabını yayımladı. (L)

COHL (Emile Courtet). Bk. EMİLE COHL.

COHN (Edwin), amerikalı biyoloji bilgini (New York 1892-Harvard 1953). Proteinler üzerine yaptığı çalışmalar, bunların su ile olan birleşme yollarını, molekül ağırlıklarını, bileşimlerini, dayanıklılık şartlarını incelemekte yararlı oldu. İkinci Dünya savaşı sırasında kan plazmasını taşınabilecek hale getirdikten sonra *Cohn fraksiyonları* adıyle bilinen ve kan plazması yuvarlarının, albüminlerin ve izohemaglütinlerin hazırlanmasına yarayan fraksiyonları elde etmeyi başardı. (L)

COHN (Ferdinand), alman tabiat bilgini (Breslav 1828-ay.y. 1898). Hücre ve gelişmesinin incelenmesini botanik biliminin temeli olarak kabul etti. Bitki biyolojisi ve fizyolojisi üstüne çok değerli çalışmalar yaptı. (L)

COHNHEİM (Julius), alman hekimi (Demmin, Pomeranya 1839-Leipzig 1884). İltihaplanmanın sebeplerini buldu. Kanserin, embriyon kalıntılarından ileri geldiğini öne süren bir nazariye ortaya koydu. (L)

COHORS i. (lat. k.). Roma lejyonunun bir tümenine verilen ad.

— ANSİKL. *Cohors,* Marius'tan (M.Ö. 107) sonra roma lejyonunun temel taktik birimi oldu. Marius'tan önce roma ordusu vatandaşlardan kuruluydu; halktan kişiler de askere alınırdı. Toplumdaki eşitleştirme savaş gereçlerinde bir bütünlüğü de gerekli kıldı. *Pilum* adı verilen uzmanlaşmış mızrakçı birlikleri kuruldu. Marius değişik tipteki silâhları birleştirerek (bir *hastati,* bir *principes,* bir de *triarii* birliği) *cohors*'u meydana getirdi. Bundan böyle, lejyon, 30 yerine 10 taktik biriminden kuruldu. Yavaş yavaş *hastati, principes* ve *triarii* birlikleri arasındaki ayrılıklar bölüklerin taşıdığı adları aldı. Lejyon her biri 600 kişiden meydana gelen 10 *cohors*'tan kuruluydu. İmpa-

Foto. J. P. Leloir, National Portrait Gallery, X, Pierre Jahan (LAROUSSE)

ratorluk çağında 5 *centurio*'ya indirilen birinci cohors *(cohors prima)* bunun dışındaydı. Her *cohors* 6 *centurio*'ya bölünüyordu. Lejyon'a bağlı *cohors*'lar dışında yedek olanlar da *(Cohors auxiliares)* vardı. Eyaletlerden toplanan askerlerden meydana gelen bu *cohors*'lar İmparatorluk çağında çok önem kazanmışlardı. Birincilere askerî *tribunus*'lar, ikincilere ise valiler *(praefecti cohortis)* kumanda ederdi. *Cohortes Civium Romanorum* adını alan cohors'lar veya *italik cohors'lar* lejyonların kadroları dışında birliklerdi, görevleri de biraz değişikti. Cohors'lar kimi zaman onları kuran imparatorun adıyle anılırdı. Bazen de kullandıkları silâha göre adlanırdı: *Cohortes funditorum, cohortes fagittariorum*. Genellikle de bunları meydana getiren askerlerin milliyetine göre ad alırlardı, *expeditae* adıyle anılanlar kısa süre içinde teçhizatlarını atarak, sürat isteyen harekâta girişebilirlerdi. *Cohortes subsidariae* denilenler ise yedek birliklerdi. Bunlardan başka özel görevler için kurulmuş cohors'lar da vardı: *Praetor'luk cohors'ları, cohortes urbanae, cohortes vigilum* gibi. (L)

COİBA, Panama cumhuriyetinde ada, Veraguas ili açığında; 224 nüf. Cezaevi. (L)

COİGNY (Augustin Louis Joseph Casimir Gustave), fransız generali (Paris 1780-ay.y. 1865). 1805'te süvari sınıfına girdi, 1807'de İstanbul elçiliğine ataşe tayin edildi. Türk ordusuyle birlikte Rusya seferine katıldı, Giurgiu şehrini başarıyle savundu. Sebastiani'nin yaveri olarak 1808-1811 İspanya seferlerine, 1812 Rusya seferine katıldı. Smolensk'te, kolunun kesilmesine yol açan ağır bir yara aldı. 1814'te süvari albayı oldu; Berry dükûne, daha sonra Bordeaux dükûne yaverlik etti. Mecliste büyük babasının yerini aldı (1821), Temmuz hükûmetini tanıdı, bu hükûmet tarafından Orléans düşesinin şeref şövalyeliğine tayin edildi (1837), tümgeneralliğe yükseldi (1843). [L]

COİMBATORE. Bk. KOİMBATUR.

COİMBRA, Portekiz'de şehir, Beira'da, idare bölümü merkezi, Mondego kıyısında, Mondego'nun kıyı ovasındaki (Beira Litoral) ağzında; 42 600 nüf. XIII. yy.a kadar başkent olan Coimbra'da kurulan üniversite, 1911'e kadar Portekiz'in tek üniversitesiydi. İki tepe üstünde kuruldu, eski bir kale olan eski şehir, piskoposluk semtini ve üniversite merkezini meydana getirir. Aşağı şehirde sanayi gelişmiştir: dokumacılık (yünlü dokumalar, tuhafiyecilik); sepicilik; çini fabrikaları. Coimbra eski anıtlar bakımından zengin bir şehirdir: XII. yy.dan kalma roman üslûbunda katedrali (Sé Velha) XVI. yy.da onarıldı. Eski piskoposluk sarayında (XVI. yy.) Machado de Castro müzesi. Santa Cruz manastırı XVI. yy.da yeniden yapıldı. — *Coimbra idare bölgesi,* 441 900 nüf. (L)

COİN, İspanya'da şehir, Andalucia'da (Malaga ili). Sierra de Mijas'ın eteğinde; 20 600 nüf. Mermer ocakları. Bakır ve amyant ocakları. (L)

COİPASA (SALAR DE), Bolivya'nın yukarı ovasında geniş tuzlu deniz kulağı, Batı Cordillera'nın eteğinde. (L)

COİTER (Volcher), felemenkli hekim (Groningen 1534-1590). Fransız ordusunda hekimlik yaptı. Patolojik anatominin yaratıcılarından sayılır. Birçok buluşu arasında üst burun kasları da vardır. (L)

COİX i. Ilıman ülkelerde süs bitkisi olarak yetiştirilen bitki türü. (Buğdaygillerden.) — ANSİKL. *Coix*'ın yaprakları 2 sm genişliğindedir. Erkek ve dişi çiçekleri aynı başakta bulunur. Meyveleri, bitkinin dibinde, mavimsi beyaz, parlak ve çok sert bir kabuğun içindedir. Tespih yapımında kullanılır. (L)

COJEDES, Venezuela'da eyalet; 92 700 nüf. Merkezi, *San Carlos.* (L)

COJUTEPEQUE, Salvador'da şehir, Cuscatlan idare bölgesinin merkezi; 13 700 nüf. 1834-1854 Yılları arasında Salvador'un başkentiydi. (L)

COKE (sir Edward). Bk. LORD COKE.

COKEY i. (ing. *jockey*). İşi, yarışlarda koşturulan atlara binmek olan ve gerek gövdesi gerek yetenekleri bu amaca göre geliştirilmiş kimse.

— ANSİKL. *Cokey*'ler, genellikle, bu işe elverişli ve hevesli olanlar arasından seçilir. Çoğunlukla ancak kırk yaşına kadar meslekte kalabilirler. 53 Kilo kadar olmaları, ama bunun yanı sıra da yarışı sürdürüp sonuçlandırabilmek için gerekli fizik güce ve nefese sahip durumda bulunmaları gerekir. Cokeyler at sahipleri tarafından aylıkla veya yarış başına ödenen bir ücretle tutulur ve kazandıkları her yarıştan belirli bir yüzde alırlar. Zayıflık cokeyin başlıca niteliklerinden biri olmakla birlikte, büyük bir enerji ve ancak alışkanlıkla elde edilen bir yarış tekniğine de sahip olması gerekir. Cokey adayı, bu konuda çalışmağa çok genç yaşta (on yedi veya on sekiz yaşında) başlar. Ama on yedi veya on sekiz yaşından önce yarışlara katılmaz. Bazı cokeyler büyük ün kazanmışlardır. At yarışı oynayanlar, atı yetiştiren kurumun veya kişinin ünü ve atın değeri kadar da ata binen cokeyin kim olduğuna önem verirler. Bir atın bağlı bulunduğu kurum veya sahibi, cokeyin kazağının ve kasketinin renginden tanınır. (L)

COLANTONİO, italyan ressamı (1440 ile 1470 arasında Napoli'de çalıştı). Flaman, Provence ve Aragon sanatlarındaki yeniliklerden esinlenerek Güney İtalya'da yeni bir sanatın doğmasında en çok emeği geçenlerden biri oldu. Eserinden Napoli'de, San Lorenzo kilisesinin mihrap arkalığı için yaptığı Aziz Francescus ve Aziz Hieronimus'un resimleri kaldı. Antonello da Messina'nın öğretmeniydi. (L)

COLAPTES i. Ağaçkakan cinsi. Enine çizgili esmerce tüylüdür. Amerika'da yaşar. Öteki ağaçkakanlardan daha çok yere alışkındır. Hattâ bazı türleri hiç ağaç olmayan yerlerde yaşar. Ağaçkakangillerden. (L)

COLASPİDEMA i. (yun. *kolos,* kırık ve *aspis,* kalkan'dan.). Oval biçimde küçük böcek. Akdeniz bölgesinde yaşar. *(Colaspidema atrum* yoncaları kemiren böceklerin en önemlisidir. Rastlarsa fasulye, patates, maydanoz gibi bitkilere de dadanır. Kınkanatlıların *chrysomelidae* familyasından.) [L]

COLBERT, Cezayir'de (Setif idare bölgesi) komün. Hodna dağlarının kuzeyinde; 11 358 nüf. Ticaret merkezi. (L)

COLBERT (Claudette), fransız soyundan kadın tiyatro ve sinema oyuncusu (Paris 1905). Küçük yaşta A.B.D.'ye göç etti. Bütün meslek hayatını orada geçirdi. 1923'te sahneye çıktı, 1927'de Frank Capra'nın ilk filimlerinden biri olan *For the Love of Mike* (Mike'ın Aşkı İçin) ile beyaz perdede göründü. Birçok filim çevirdi. Başlıcaları şunlardır: *Gülümseyen Teğmen* (The Smiling Lieutenant) [E. Lubitsch, 1931]; *Haç İşareti* (The Sign of the Cross) [C.B. De Mille, 1934]; *Kleopatra* (Cleopatre) [C.B. De Mille, 1934]; *Bir Gecede Oldu* (It Happened One Night) [F. Capra, 1934]; bu filimle Oscar ödülünü kazandı; *Drums Along the Mohawk* (Mohawkların Arazisinde) [J. Ford, 1939]; *Yumurta ve Ben* (The Egg and I) [C. Erskine, 1947]; *Si Versailles m'était Conté* (Versailles'ı Bana Anlatmış Olsalardı) [S. Guitry, 1954]. (L)

COLBERT (Jean-Baptiste), fransız devlet adamı (Reims 1619-Paris 1683). Kumaş ticareti yapan bir ailenin çocuğuydu. Memur olarak hizmetine girdiği Michel le Tellier kendisini Mazarin'e tanıttı. O da Colbert'i mülkünü idare etmekle görevlendirdi ve sürgünde iken, «Fronde» sırasında da kendisiyle kadın naip arasında haberci olarak kullandı. Mazarin kadın naibin ölümünde (1661) Colbert'i Louis XIV'e tavsiye etti. Colbert 1665'te maliye genel denetleyicisi, 1668'de saray, 1669'da da bahriye danışmanı oldu. Daha kolay ve daha tutarlı bir yönetimle vergi toplama işini düzeltti. Baş vergisi indirildi, ama dolaysız vergiler arttırıldı. Bunlardan başka Hollanda savaşı sırasında (1672) eski bazı hizmet bürolarını yeniden kurmak, yeniden para basmak gibi yollara baş vurdu (1674). Tütün tekeli ile damga vergisini koydu. Bunlardan dolayı halk arasında hiç sevilmedi. Bretagne'da soylulara karşı bir köylü ayaklanması oldu. Bunlara karşılık üç defter metodunu koyması ve öngörülen giderlerin düzenli olarak önceden hesap edilmesi usulü ile modern devlet muhasebesinin temelini attı. *Colbert'cilik* adını alan bu ekonomik düzen, ilkelerini bu çağda yaygın olan merkantilizm'den almıştı. Sanayii geliştirmek için soyluları bu alana kaydırmağa çalıştı; lonca düzenleri dışında fabrikalar kurdurarak, bunların ticaret ve vergi alanında para yardımları ve başka imtiyazlardan yararlanmasını sağladı. Fabrikaların genel denetleyicileri olan seçkin yönetici sınıfa dayanarak üretimde verimliliği sağladı. En önemli sonuçlar dokuma ve lüks eşya sanayiinde alındı (Abbeville, Saint-Antoine mahallesi, Gobelin'ler). Sanayi üretiminde görülen bu gelişme ithalâtı azalttı. Colbert deniz ticaretine önem verdi, bu işle uğraşan şirketlerin kurulmasına önayak oldu (Doğu ve Batı Hindistan şirketleri, Doğu şirketi, Senegal şirketi). Ayrıca donanmaya da önem verdi; 1661'de 18 gemiden kurulu savaş filosu 1683'te 276 gemiye ulaştı. Deniz ticareti konusundaki siyaseti, baharat piyasasının Fransızlara geçmesini sağlamadı ama, Antiller'in ele geçmesi şeker ihtiyacını garantiye aldı. Colbert'cilik, onun ölümünden sonra da sürdü, fakat çeşitli iç ve dış engellerle karşılaştı; ticaretle uğraşan burjuvalar Colbert'ciliğe gittikçe büyüyen bir düşmanlık beslediler. Colbert'in iktisat ve maliye konusundaki siyaseti, genel çizgileriyle, kanunları monarşi düzeninin merkeziyetçi prensiplerine göre düzenleme oldu. Colbert kralın isteğine ve kendi eğilimlerine uygun olarak hükûmet ve sanayi konularında olduğu gibi, sanat ve edebiyatta da düzenin ancak, kralın koruyuculuğu altında kurulacak akademilerle sağlanacağını anladı. İlimler akademisi (1666), Paris rasathanesi (1667), Resim akademisi (1663), Müzik (1669) ve Mimarlık (1671) akademileri bu amaçla kuruldu. Bundan başka 1665'te *Journal des Savants* adında ilmî bir derginin kurulmasına izin verdi. Colbert açık düşünceli, yorulma bilmez bir kişiydi. Öldüğü zaman, savaşa dönük siyasetinden ve yaşadığı göz kamaştırıcı hayattan sürekli olarak kuşku duyduğu Louis XIV'e büyük bir güç kazandırmıştı. (L)

COLBERT'CİLİK i. Colbert'in Fransa'da nazariyatını ve genelleştiriciliğini yaptığı ekonomi düzeni.

— ANSİKL. *Colbert'cilik*'e adını Menzotti verdi. («*Bilim Akademisine Muhtıra*», 1797). Bu akım, XVII. yy.'da Avrupa'da genel olarak uygulanan Merkantilizm'in Fran-

Francisco COLLANTES
«Tanrının Musa Peygambere Gözükmesi»
detay, Louvre müzesi, Paris
(maddesi 32. sayfada)

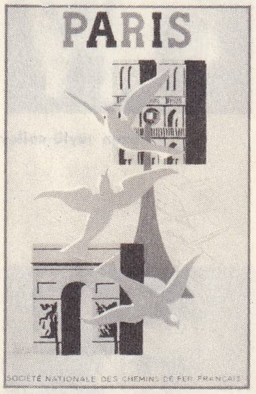

Paul COLİN
afiş (1945)
[maddesi 32. sayfada]

Camilla COLLETT
Vigeland tarafından yapılan bir heykelden detay (1909)
[maddesi 32. sayfada]

COLLEONİ
Verrocchio tarafından (Venedik)
[maddesi 32. sayfada]

Foto. Giraudon, X, Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

uzun tüylü colley

Michael COLLİNS («illustration», 1922) [maddesi 34. sayfada]

sa'da aldığı sistemli şekildir. Colbert'ciliğin başlıca belirtileri Fransa'da XVIII. yy.ın başında ortaya çıktı. Colbert'den önce sistemin öncüleri arasında Barthélemy de Laffemas, Montchrestien ve Richelieu'yü saymak gerekir. Colbert'cilik tamamen millî ve iktisadî bir doktrindir. Bu doktrine göre ülkenin siyasî, iktisadî ve askerî gücü, ülkede bulunan değerli maden zenginliklerine bağlıdır. Devletin vazifesi, bu stoku arttırmak için bütün tedbirleri almaktır. Ülkenin maden kaynaklarının yetersizliği halinde, böyle bir artış ancak, bu madenlerin elden geldiği kadar çok satın alınması ve az satılmasıyle sağlanır. Dünya para hacmi değişmediğine göre, bu görüşü uygulamak oldukça zor bir işlemdir. Sadece dış ticaret devletin refahını ve gücünü arttırabilir: devlet, ticaret dengesinin sağlanması için her şeyi yapmalıdır. Bu alanda bir başarısızlık, devleti batırır. Devlet, bundan ancak zaferle sonuçlanacak bir savaşla kurtulabilir. Böylece barışçı yollardan ve ticaretten elde edilmeyen sonuç, kuvvet kullanılarak kazanılır. Bundan bazı kesin korunma yolları ortaya çıkar: dış alımın azaltılması (gerekli ham maddelerin, yaşama kolaylığı ve işgücünde ucuzluğu sağlayan besin maddelerinin dışında), dış alımı düzene koyacak ve aşırı giderleri karşılayacak yüksek gümrük tarifeleri uygulanması, dış satışların desteklenmesi, besin maddeleri dışındaki maddelerin dışa satışlarında harç ve vergilerin azaltılması, millî ticaret filosunun geliştirilmesi, bazı ulaştırma işlerinin yabancı gemilerle yapılmasının yasaklanması (Colbert'in bu düşüncesinin temellerinden biri, Birleşik eyaletlerin deniz ulaştırmasındaki tekel durumundan yararlanarak elde ettikleri servet olmuştur) sömürgelerin kendi mülklerinden elde edecekleri bütün kârı anavatana devretmeleri. Bu durumda ticaret, sürekli bir «para savaşı» halini alacaktır. Dıştan alınmayanı da dışa satılacakları da üretmek, sanayi sektörüne düştüğüne göre bu, ticarî doktrinin sanayi alanında bir devamı olmak gerekir. Venedik sefirine göre «bütün ülkede mal bolluğu yaratmak, ülkeyi hiç bir şeye muhtaç bırakmamak ve her şeyi öbür devletlere dağıtacak ve bölüştürecek duruma getirmek» gerekir.

İşte bu ticarî görüş açısından devlet, sanayi üretimini geliştirir, üretimi ve çalışmayı üzerine alır. Ticarî mal'ı meydana getiren üretici unsur olarak çalışma «her türlü mal'ın kaynağı» sayılacağı için, dolayısıyle devletin kontroluna girer.

Tarım gelirleri büyük olmadığından önemi ikinci derecededir. Dışarıdan zahire almayı kolaylaştıran ve zahire ihracını önleyen tedbirlerin alınması dolayısıyle tarım zarar görür. Tarımın görevi zahireyi özellikle tahılı büyük ölçüde ve ucuza üretmek, böylece ülkede düşük ücret rejiminin korunmasını sağlamak ve dışarı satılan fransız sanayi üretim maddelerinin maliyet fiyatlarını elden geldiği kadar indirmektir. Desteklenen tek tarım alanı sanayie ham madde sağlayan kesimdir; dokuma sanayii (keten, kenevir, ipek, yün), boya sanayii (çivit, kök boya v.b.).

Demek ki Colbert'cilik bütün alanlarda devletçiliktir. Devlet büyük kuruluşlara ve onların üretimine paraca yardımda bulunur, onları korur, denetler ve yöneltir. Ekonomide müdahalecilik, güdümcülük ve düzen koyuculuk merkantilizm'in öteki biçimlerine göre bütünüyle Colbert'ciliğin ortaya koyduğu özelliklerdir. Devlet gümrük tarifelerini düzenler, gemi yapımını yönetir, ticaret, sömürgecilik, sigorta ve sanayi şirketleri kurduğu gibi, bunların kurulmaları için tekliflerde de bulunur. Bunların bazıları kendi malıdır. Şirketlere ve fabrikalara imtiyazlar ve tekeller dağıtır, böylece bunların çalışmalarına yön verir. Ülkenin ihtiyacı olan yabancı uzman ve teknisyenleri, büyük giderlerle işlerinden ayırarak Fransa'ya yerleştirir (Abbeville'e yerleştirdiği Van Robais). İleride uzmanları yetiştirecek okullar kurar, bunları destekler. Fabrikalar dışında loncaları yaygınlaştırır ve her meslek için kurduğu sert, kesin, derli toplu yönetmeliklerle çalışma süreleri ve metotlarını, mamullerinin kalitesini dikkatle düzenler. Tarımda, gerekli işlemleri yaparak üretime yön verir. Bu düzen genel iktisadın geçen yy.daki «parlak» döneminden sonra, gerileme dönemine değiise bile, bir durgunluk dönemine girmesine karşılık oldu. Çünkü Avrupa'ya yeni para girişleri azalmıştı. Colbert'ciliğin hareket noktası yüzyılın «para darlığı» olmuştur.

Colbert'cilik XVII. yy.da fransız güç ve atılımını sağlayarak değerini gösterdi, fakat görüş açısının darlığı savaşlara yol açtı: bunlar önce (Tarife savaşları) bütünüyle iktisadî savaşlarken sonradan, Hollanda savaşı, İspanyol-Amerikan ticaretinin büyük bir yer tuttuğu İspanya Veraset savaşı gibi kanlı savaşlara dönüştü. Bu savaşlar Louis XIV'ün saltanatı sonunda Colbert'in eserinin yıkılmasına yol açabilecek bazı zorluklar ortaya çıkardı. XVIII. yy.ın büyük iktisadî hamlesi Colbert'ciiliğin, daha genel bir terimle merkantilizm'in, önce olaylarda ve sonra doktrinde çöküşüne yol açtı. Buna karşılık Colbert'ciliğin iktisada yüklediği kayıtlar ancak Fransız ihtilâlinde, bazıları da XIX. yy.da ortadan kalktı.

Colbert kabartma dantel veya **iğne işi,** Colbert danteli veya Colbert işi. Adı Louis XIV'ün bakanı Colbert'den gelir. Colbert 1665'te bu çeşit dantel imal edecek birçok atelyenin açılmasına yardım etti. Dantel, iri kabartmalı ve desen çiçek girlantlarıyle süslü Rönesans üslûbu kıvrık dallardan örnek alınarak çizilmiştir. Venedik dantellerinin yapılışı gibi işlenen bu çeşit dantel XIX. yy. sonunda ve XX. yy. başında yeniden itibar gördü. (L)

COLBJÖRNSDATTER (Anna), norveçli kadın kahraman (1665'e doğr.-1737), rahip kızı ve karısı, Norveç'in Karl XII ile yaptığı savaş sırasında Nordenhov'da (Ringerike eyaleti) oturdukları rahip evine 600 isveçli dragon süvarisi kabul ettiler ve onları 200 norveçli dragon süravisine bastırttılar. Bu baskında 40 isveçli öldü. Komutanları albay Lövven ile birlikte 30'u esir edildi. (L)

COLBORNE (John), Birinci **Seaton** baronu, Büyük Britanya mareşali (Lyndhurst, Hampshire 1778-Torquay 1863). Napolyon savaşlarına (Mısır, Sicilya, İspanya, Waterloo) katılan eski savaşçılardandır. 1830'da Yukarı Kanada valiliğine tayin edildi. Keskin görüşlü olmakla birlikte 1838'deki ayaklanmaya engel olamadı, fakat çıkan isyanı bastırdı. Daha sonra Yunanistan'da İon adalarına yönetici oldu (1843-1849). [L]

COLCHAGUA, Şili'nin iç kısmında il, Santiago'nun güneyinde; 178 200 nüf. İdare merkezi, *San Fernando*. (L)

COLCHESTER, Büyük Britanya'da (Essex) şehir, Colne kıyısında; 65 400 nüf. Burada roma devrinin önemli şehri *Camulodunum*'un kalıntıları bulundu. Colchester Ortaçağda önemli bir limandı; bugün işlek bir pazardır. XII. yy.dan kalma bir manastırın kalıntıları. Colne'un ağzında istiridye tarlası. Konfeksiyon. Makine yapımı. 1964'te kurulan üniversite. (L)

COLD BOKKEVELD. Bk. BOKKEVELD.

COLD-CREAM [kold-krim] i. («soğuk krem» anlamına ing. k.). Damıtılmış gül suyunun; badem yağı, balina beyazı ve balmumundan meydana gelmiş bir karışım ile katıştırılmasıyle elde edilen balmumlu merhem. Cilt kremi veya pomatlar için elverişli bir maddedir. (L)

COLD HARBOR, A.B.D.'de Virginia eyaletinin Hannover bölgesinde Richmond'un 10 mil kuzeydoğusunda yer. Ayrılık savaşı sırasında burada iki önemli savaş oldu: birincisi, general G.B. McClellan kumandasındaki Potomac ordusuyle, general R.E. Lee kumandasındaki Kuzey Virginia ordusu arasında 1862'de yapılan savaş; ikincisi de 1864'te *Confederate* eyaletleriyle *Union*'a bağlı eyaletler arasında yapılan savaş çerçevesindeki çarpışmalar. (L)

COLDİNG (Ludvig August), danimarkalı fizikçi (Holbaek 1815-Kopenhag 1888). Kopenhag şehri mühendisi (1858) ve bu şehrin Politeknik enstitüsünde profesör (1865). Termodinamik'in kurucularından biridir. Sürtünme üzerine yaptığı deneyler yardımıyle kalorinin mekanik eşdeğerini Joule ile ve Hirn ile aynı zamanda ölçtü (1843). [L]

COLE (George Douglas Howard), ingiliz sosyalist iktisatçısı (Cambridge 1889-Londra 1959). Durham (1913-1914), daha sonra Oxford üniversitelerinde profesörlük yaptı. Fabian derneğinin 1939-1946 yılları arasında başkanıydı. Eserleri: *The World of Labour* (İş Dünyası) [1913]; *History of the British Working Class Movement* (İngiliz İşçi Sınıfı Hareketinin Tarihi) [1927]; *Essays in Social and Political Theory* (Sosyal ve Siyasî Teori Üzerine Bir Deneme) [1950]. Ayrıca sosyalizm üzerine çeşitli eserler ve polis romanları yazdı. (L)

COLE (Thomas), amerikalı ressam (Bolton-le-Moors, Lancashire 1801-Catskill, New York 1848). İngiliz asıllı bir döşemecinin oğludur. Hiç bir ustadan ders almadı. Bir süre Philadelphia'da yaşadı, sonra New York'ta ilgi çekerek İtalya'ya, Fransa'ya ve İngiltere'ye inceleme gezileri yapmasını sağlayacak yardımlar elde etti. A.B.D.'ye döndükten az sonra (1832) manzara resmi yapmaktan (*Catskill Tepelerinden, Connecticut Ovasından Görünüşler*) vazgeçerek ahlâkçı, mistik eserler verdi (1836-1848): *İmparatorluk Yolu* bunlardan biridir. Bu eser beş tabloda roma medeniyetinin tarihini anlatır (Historical Society, New York). Bundan başka *Hayat Yolculuğu, Haç ve Dünya, Kaybedilmiş Cennet* gibi eserleri vardır. Özellikle harabelerdeki şiirliliği dile getirmekten hoşlanırdı. Volney'in etkisi altında kaldı, buna karşılık, o da Edgar Poe'yu etkiledi (*Arnheim Malikânesi*). [L]

COLEANTHUS i. (yun. *kolcos*, kılıf ve *anthos*, çiçek'ten). Cüce bitki (2-8 sm). Göllerin dip çamurunda yetişir. (Buğdaygillerden.) [L]

COLEBROOKE (Henry Thomas), ingiliz şarkiyatçısı (Londra 1765-ay.y. 1837). Doğu Hindistan ortaklığı sekreteri. Uzun süre Hindistan'da kaldı, orada Sanskritçe öğrendi. Londra Asya cemiyetini kurdu, çok değerli doğu elyazmaları koleksiyonunu Hindistan şirketine bağışladı. (L)

COLEMAN veya **COLMAN** (Edward), ingiliz siyaset adamı, 1678'de idam edildi. York düşesinin sekreteri, Fransa ile, ingiliz siyasetine ihanet sayılabilecek bir yazışmaya girişti. Oates'in ihbarı üzerine tutuklandı, mektuplarına el kondu. Bu suretle Oates'in uydurduğu «katolik suikastı»na bir gerçeklik havası verilmiş oldu. (L)

COLEMAN (Ornette), amerikalı zenci saksafoncu (Fort Worth, Texas 1930). Caz okulunda okuduğu sırada John Lewis'in ilgisini çekerek tanındı. Birçok başarısızlıktan sonra 1965 ve 1966'da bir üçlünün başına geçti. Kontrbasçı David İzenzon ve baterici Charles Moffett eşliğinde alto saksafon, trompet ve keman ile irticalen müzik yapmaktadır. Değeri üzerinde uzun tartışmalar yapılmış olan Ornette Coleman free jazz'ın öncülerinden biri sayılır. Caz tarihi bakımından önemli bir kişidir. (L)

COLEOPHORA i. Küçük güve, tırtılı bir kılıf içinde yaşar. (Kınkanatlıların güvegiller familyasından.)

— ANSİKL. *Coleophora*'ların kanatları, geniş saçaklı ve dardır. Tırtılları, yaprakların özek dokusunda yaşar. Birçok türü (özellikle *Coleophora hemerobiella*) meyve ağaçlarına (elma, armut) zararlıdır. (L)

COLEOPTERA çoğl. i. Bk. KINKANATLILAR.

COLEPS i. Tatlı sularda yaşayan kirpikli bir hücreli hayvan. Oldukça değişik yapıda levhacıklardan oluşmuş çok karmaşık camsı kabuklu, kın biçiminde bir hayvandır. (L)

COLERİDGE (Hartley), ingiliz şairi ve tenkitçisi (Clevedon, Somersetshire 1796-Rydal, Westmorland 1849), Samuel Taylor Coleridge'in büyük oğlu. Kuzey ülkelerinin tanınmış kişilerine ayrılmış *Biographia Borealis* (Kuzeyin Biyografisi) [1833-1836 ve 1852] ve *Poems* (Şiirler), eserlerinden bazılarıdır. (L)

COLERİDGE (Samuel Taylor), ingiliz şair, tenkitçi ve filozofu (Ottery Saint Mary, Devonshire 1772-Londra 1834). Bir protestan papazının oğluydu, küçük yaşta öksüz kaldı. Londra'da Charles Lamb ile tanıştığı Christ's Hospital'da öğrenimine başladı ve Cambridge'te, Jesus College'de devam etti (1791). Fransız ihtilâlini büyük bir hayranlıkla karşıladı. 1794'te süvari olmak için Cambridge'ten ayrıldı, fakat çok geçmeden bu işten vazgeçti. Oxford üniversitesi gi-

Foto. Thompson (LAROUSSE)

riş sınavını kazandı, orada Robert Southey ile buluştu. İki genç, Sarah ve Edith Fricker adında iki kızkardeşle evlendiler, ortaklaşa bir dram yazdılar: *The Fall of Robespierre* (Robespierre'in Düşüşü) [1794]. Sonra, Coleridge Nether Stowey'e (Somerset) yerleşti, burada Cambridge'te bulunduğu zamandan beri hayran olduğu şair William Wordsworth ile komşu oldu, şiirlerini *Poems on Various Occasions* (Çeşitli Konular Üzerine Şiirler) adıyle Bristol'de 1796'da yayımladı. 1797'de yazdığı *Christabel* ve *Kubla Khan* (Kubilay Han) yarım kaldı, ancak 1816'da basıldı. Wordsworth ile komşuluğu gittikçe verimli olmağa başladı. İki şair, şiirde yapmayı tasarladıkları yeniliği kesinlikle belirlediler: bu işbirliğinden ingiliz romantizmi doğdu. Birlikte yayımladıkları *Lyrical Ballads*'da (Lirik Baladlar) [1798] Coleridge'in şaheseri sayılan *The Rime of the Ancient Mariner* (Yaşlı Denizcinin Şiiri) de vardı. Aynı yıl Shrewsbury'de bir kiliseye papaz tayin edildi. Fakat şahsî çalışmalarını Wedgewood kardeşlerin sağladıkları bursla sürdürebildi. Wordsworth ile beraber Almanya'ya geziye çıktı. 1799'da Londra'ya dönüşünde Schider'in *Wallenstein* adlı eserini çevirdi (1800), *Morning Post*'ta gazetecilik yaptı. 1802'de *Dejection; an Ode* (Kedere Övgü) adlı büyük eserini yazdı. Bu sırada sağlığı bozulmağa başladı, korkunç bir afyon alışkanlığına yakalandı. Bundan sonra şiir sanatı sona erdi. Coleridge, acayipliklerle dolu, gerçekdışı bir âlemin şairiydi; fakat Stopford Brooke'un dediği gibi «onun kalıcı değerdeki eseri yirmi sayfaya sığdırılabilir; ama bu yirmi sayfa som altınla kaplanmağa değer». Sağlığını düzeltmek için 1804'te Malta'ya gitti, dönüşte İtalya'dan geçerken Tieck, Humboldt, Bunsen ile buluştu. 1806'da İngiltere'ye dönünce Grasmere'de Wordsworth'ün yanında kaldı, 1809'da *The Friend* adında felsefe ve ilâhiyat üzerine bir gazete çıkardı. Bundan sonra birkaç eser daha yazdı: özellikle ingiliz romantik okulu düşünüşüne ait ilgi çekici bir açıklama olan *Biographia Literaria* (Edebî Biyografya) [1817], *Aids to Reflection* (Düşüncenin Yardımcıları), *On the Constitution of Church and State* (Kilisenin ve Devletin Kuruluşu Üzerine) [1825] önem taşır. Ölümünden sonra yayımlanan eserleri: *Table Talk* (Sofra Sohbeti) [1835], *Confessions of an Enquiring Spirit* (Meraklı Bir Zekânın İtirafları) [1840]; *Letters* (Mektuplar) [1895]; *Anima Poetae* (Şair Ruhu) [1895]. (L)

COLERİDGE (Sara), ingiliz kadın yazarı (Keswick, Cumberland 1802-Londra 1852). Samuel Taylor Coleridge'in kızı, çocuklar için kitaplar yazdı, asıl yeteneğini özellikle babasının *Aids to Reflection* (Düşüncenin Yardımcıları) adlı eserine bir ilâve olarak yazdığı *Essay on Rationalism*'de (Akılcılık Üstüne Deneme) [1843] ve *Biographia Literaria* (Edebî Biyografya) [1847] adlı eserin önsözüyle ortaya koydu. (L)

COLERİDGE-TAYLOR (Samuel), ingiliz bestecisi (Londra 1875-Croydon, Surrey 1912). Beş yaşında keman çalmağa başladı ve kilise korosuna katıldı. 1890'da Krallık Müzik kolejine girdi, C.V. Stanford'un besteleme sınıfına devam etti. En önemli eseri bir üçlemedir: *Hiawatha'nın Düğünü* (1898), *Minnehaha'nın Ölümü* (1899) ve *Hiawatha'nın Gidişi* (1900). Ayrıca sahne müziği, koro eserleri ve bir keman konçertosu (1911) vardır. Eserlerinde Dvorak'ın, Çaykovski'nin, Grieg'in ve zenci müziğinin etkileri görülür. (L)

COLETTE (Sidonie Gabrielle), fransız kadın edebiyatçısı (Saint-Sauveur-en-Puisaye, Yonne 1873-Paris 1954). Çocukluk yıllarını şehir dışında geçirdi ve bütün hayatı boyunca bu kır sevgisini sürdürdü. 1893'te yazar Willy (Henri Gauthier-Villars) ile evlendi; ilk kitaplarını kocasının adıyle yayımladı. Bu kitaplar, çok kısa bir süre içinde ün sağlayan *Claudine* dizisini meydana getirdi (1900-1903). 1906'da kocasından boşandı ve oyunculuğa başladı; bir yandan edebiyatla olan ilişkisini de sürdürdü; *Hissî İnziva*'dan (La Retraite Sentimentale) [ayrıca *«Uzaktan»* adıyle de türkçeye çevrildi] başka, 1907'den sonra *Les Vrilles de la Vigne*'i (Asma Sürgüleri) [1908], *Masum Yosma*'yı (l'Ingénue Libertine) [1909] ve *Âvâre Kadın*'ı (La Vagabonde) [1910] yazdı. Bu son kitapta Colette kendi hayatını dile getirir. Bunun yanısıra *l'Envers du Music-Hall*'ü de (Müzikhollerin İçyüzü) [1913] otobiyografik bir deneme saymak gerekir. İkinci defa olarak Henri de Jouvenel ile evlenen Colette, Birinci Dünya savaşı sırasında gazeteci oldu, ama edebiyat çalışmalarına ara vermedi: *l'Entrave*'dan (Köstek) [1913] sonra *Mitsou ou Comment l'Esprit Vient aux Filles?* (Mitsou veya Genç Kızların Aklı Nasıl Başlarına Gelir?) [1919] ve *Cicim* (Chéri) [1920] ile *La Maison de Claudine* (Claudine'in Evi) [1922], *Le Blé en Herbe* (Yeşeren Buğdaylar) [1923], *La Fin de Chéri* (Cicim'in Sonu) [1926], *La Naissance du Jour* (Günün Doğuşu) [1928], *La Seconde* (İkinci Kadın) [1929], *Sido* (1930) adlı romanlarını yazdı. Bu eserlerinde bir romancı olarak güç ve yeteneğini başarıyle ortaya koydu. Şair Francis Jammes, Colette'i şöyle anlatır: «Canlı bir kadın, kısacası... tabiî olmak cesaretini gösteren bir kadın». Colette, sevgi, ten hazları, kıskançlık ve feragat temalarını ustalıkla dile getirmeyi bildi; ince ve şehvetli bir kadın ruhunun derinliklerini anlatmaktaki başarısını, tabiatın güzelliklerini ve hayvanların basit ruhunu anlatmada da gösterdi: *Dişi Kedi* (La Chatte) [1933] adlı romanında evdeki dişi kedisini daha çok sevdiği için genç karısını terk eden bir adamı anlatır. Colette, 1934'te *Duo*'yu yazdı. Bu romanda şehevî kıskançlıklara kapılarak intihar eden birinin hayatını dile getirir. Colette, 1935'te üçüncü defa olarak Maurice Goudeket ile evlendi ve Belçika'da Fransız Dil ve Edebiyat Krallık akademisi üyeliğine seçildi. Colette'in bir yazar olarak yeni yeni yetenekleri ortaya çıkmağa başladı; *Mes Apprentissages*'da (Çıraklık Yıllarım) [1936] 1900 yıllarının hatıralarını eşsiz bir dille anlattı. Tiyatro tenkitçisi olarak yazdığı makaleleri *La Jumelle Noire* (Kara Dürbün) adlı kitabında topladı. Hikâyelerini, *Bellavista* (1937) adı altında yayımladı ve bu arada *Duo*'nun devamını yazdı: *Le Toutounier* (1939). Bundan sonra *Chambre d'Hôtel* (Otel Odası) ve *Journal à Retours*'u (Tersine Günlük) [1940], *Julie de Carneilhan*'ı (1941) ve *Le Képi*'yi (Asker Şapkası) [1943] yayımladı. Yıllar geçtikçe Colette'in eserleri bir derinlik ve incelik kazandı; yazar, okuyucuyu sırdaş edinerek kendi iç dünyasına götürüyordu. *Trois-Six-Neuf* (Üç, Altı, Dokuz) [1944], *L'Etoile Vespar* (Akşam Yıldızı) [1947] ve *Le Fanal Bleu* (Mavi Fener) [1949] Colette'in son eserlerindendir. 1945 Yılında Goncourt akademisi üyeliğine seçildi. Mektuplarının bir kısmı ölümünden sonra *Lettres de la Vagabonde* (Âvâre Kadının Mektupları) [1961] ve *Lettres au Petit Corsaire* (Küçük Korsana Mektuplar) [1963] adıyle yayımlandı. Açık-seçik olduğu ölçüde âhenkli üslûbu, yumuşak, içli, duygulu sanatı ve psikolojik derinliğiyle Colette'in eserleri, okuyucuyu hemen saran ve büyüleyen kitaplardır. Romanlarının çoğu tiyatro ve sinemaya uyguland: *La Vagabonde, Chéri, La Seconde, Gigi, L'Ingénue Libertine, La Blé en Herbe* gibi. (L)

COLEUS i. (yun. *kaleos*, kılıf'tan). Ballıbabagillerden bitki cinsi. Yüz elli kadar türü bulunan coleus, Eski Dünya'nın sıcak bölgelerinde ve Avustralya'da yetişir.

— ANSİKL. Bilinen en eski *coleus* türü *(Coleus blumei)* Cava'da ve diğer İndonezya takımadalarında yetişir. Ballıbabagillerden olan bitkilerin çoğu gibi bu da hekimlikte kullanılır. Hoş kokulu ve sancı kesici özelliği vardır. Yerliler bunu yemeklere lezzet ve çamaşırlara güzel koku vermek için de kullanırlar. *C. verschaffelti*'den kırmızı bir boya maddesi elde edilirdi. Bu iki tür, firfiri hareli yapraklarının güzelliğinden dolayı bahçelerde yetiştirilir. *C. rotundifolius* ve *C. esculentus*'tan Afrika'da yiyecek olarak kullanılan yumrular elde edilir. (L)

Colgate-Palmolive, Procter ve Gamble'dan sonra, A.B.D.'nin en büyük sabun ve güzellik müstahzaratı imalcisi. 1923'te kurulan şirket, şimdiki haliyle Colgate ve Palmolive şirketlerinin birleşmesinden doğdu. İmalâtı çeşitlidir: ev sabunu, traş sabunu ve kremi, parfüm, kozmetik, şampuan, diş macunu, gliserin v.b. Bu seriyi, 1946'dan beri Colgate'in yönetiminde bulunan Kay Daumit İnc.'in güzellik müstahzarları tamamlar. Şirketin A.B.D.'deki beş fabrikasından başka, birçok yabancı ülkede de sanayi kuruluşları vardır. (L)

COLOMB-BÉCHAR
(maddesi 35. sayfada)

COLİAS i. Güzel gündüz kelebeği. Turuncu karışımı kükürt sarısı renginde olur. *Colias croceus*'un kanatları kızıl-turuncu, siyah zırhlıdır. Colias ılıman bölgelerde yaygındır. (Tırtılı baklagillerden otsu bitkilerde yaşar. Pulkanatlıların *pieridae* familyasından.) [L]

COLİGNY (Gaspar II DE), **Amiral de Coligny** adıyle anılan fransız amirali (Châtillon-sur-Loing 1519-Paris 1572), Mareşal de Châtillon'un üçüncü oğlu. 1547'de piyade kuvvetleri kumandanı; 1552'de amiral oldu, Brezilya (1555) ve Florida'nın (1562) sömürgeleştirilmesi için başarısız teşebbüslerde bulundu. 1557'de İspanyollara karşı Saint-Quentin'i savundu ve onun bu hareketi sayesinde fransız birliklerinin yığınak yapmaları için gerekli zaman kazanıldı; fakat kendisi teslim oldu ve Cateau-Cambrésis antlaşmasına (nisan 1559) kadar esir kaldı. Bu sırada Protestanlığı benimsedi. 1562'de Deux'de yenilgiye uğradı; 1563'te, hiç bir ilgisi bulunmayan bir olaydan, François de Guise'in katlinden sonra Saray ile uzlaştı. Saint-Denis ve Jarnac'ta yenilgiye uğradıysa da Armay-le-Dus'te galip geldi (1569). Fransa'nın uzlaşmasını istediğinden Saint-Germain barış antlaşmasının (temmuz 1570) yapıcılarından biri oldu. Bu antlaşmadan sonra Charles IX üzerinde büyük bir nüfuz kazandı. İki tarafın muhtemel uzlaşmasını kolaylaştırma düşüncesiyle Coligny, kralı İspanya'ya karşı millî bir savaşa sürüklemek üzereyken, ana kraliçe Catherine kral üzerindeki nüfuzunun azalmakta olduğunu sezerek amiral aleyhine tahriklerde bulundu. 22 Ağustos 1572'de Coligny, kendisine yapılan ilk suikastten yaralı olarak kurtulduysa da 24 ağustostaki Saint-Barthélemy katliamında, Henri de Guise'in adamlarından biri olan alman Besme tarafından öldürüldü. (L)

COLİGNY (Louise DE) [Châtillon-sur-Loing 1555-Fontainebleau 1620], amiral ve Charlotte de Laval'ın kızı, 1571'de Charles de Téligny ile evlendi; ertesi yıl babasının ve kocasının kanlı Saint-Barthélemy olayı gecesinde öldürülüşlerine tanık oldu (24 ağustos). 1766'ya kadar İsviçre'ye sığındı, Orange prensi William ile evlendi (1583). 1584'te bu ikinci kocası da ilk kocası gibi gözlerinin önünde öldürüldü. Henri IV ile Bouillon dükünü barıştırdı (1606). İspanya ve Felemenk arasında on iki yıl süreli saldırmazlık antlaşmasının imzalanmasında büyük payı oldu (1608). [L]

«Colomba»
Mérimée'nin suluboya tablosu
(maddesi 35. sayfada)

Colombina
Chéret tarafından
Cabinet des Estampes, Paris
(maddesi 35. sayfada)

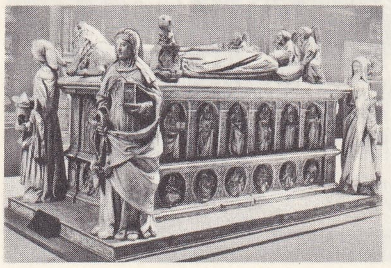

Michel COLOMBE
Bretagne dükü François II'nin mezarı
Nantes katedrali, Fransa
(maddesi 35. sayfada)

Foto. LAROUSSE

COLOMBO
liman
(maddesi 35. sayfada)

COLİJN (Hendrik), hollandalı devlet adamı (Haarlemmermeer 1869-La Hay 1944). Faşizme karşı çıkan bir lider olarak tanınır. 1911-1913 Arasında savunma bakanı, 1923'te maliye bakanı oldu. 1925-1926 Yılları arasında da başbakanlık yaptı. Daha sonra 1926'da âyan meclisi üyesi oldu. 1933-1939 Yılları arasında yeniden başbakanlıkta bulundu. Maliye alanında yürüttüğü kısıntı siyasetinden dolayı 8 haziran 1936'da istifa etti. (M)

COLİMA, Meksika'da şehir, eyalet merkezi. Batı Sierra Madre'nin eteğinde; 49 000 nüf. Ticaret merkezi. — *Colima eyaleti,* Büyük okyanus boyunca uzanır; 184 800 nüf. (L)

COLİN veya **COLYNS** (Alexander), flaman heykeltıraşı (Mecheln 1526-İnnsbruck 1612'ye doğr.). Heidelberg sarayının bir cephesindeki heykelleri yaptı, sonra imparator Ferdinand I onu, Maximillian I'in Köln'lü Abel kardeşler tarafından başlanan İnnsbruck Hofkirche'deki anıtkabrini tamamlamakla görevlendirdi. İnnsbruck'ta, Augsburg'daki anıtkabirlerden başka, Ferdinand I'in anıtkabrini de (Prag katedrali) yaptı. Pitoresk alçak kabartmalarda dikkati çekti, kendisine Flamanların Chiberti'si adı verildi. (L)

Vittoria COLONNA
Buonarrotti müzesi, Floransa

COLİN (Jean Alphonse), fransız generali (Chatou 1864-Selânik 1917). Askerî tarih incelemelerinde uzman topçu subayı. Değerli eserler yayımladı: *Les Transformations de la Guerre* (Savaşın Dönüşümleri), *Les Grandes Batailles de l'Histoire* (Tarihteki Büyük Savaşlar), *L'Education Militaire de Napoléon* (Napolyon'un Askerî Eğitimi), *La Campagne de 1805 en Allemagne* (Almanya'da 1805 Seferi) v.b. (L)

Colin kitabevi (Armand —), Armand Colin (1842-1900) tarafından kurulmuş fransız yayınevi. Onun yerine damadı Max Leclerc (1864-1932) geçti. Bu yayınevinde, okul kitaplarının yanısıra, edebiyat, sanat, tarih, coğrafya ve iktisatla ilgili eserler yayımladı. (L)

Colonna sarayı
(resim galerisi)

COLİN (Paul), fransız ressamı ve afişçisi (Nancy 1892). Tiyatro kostüm ve dekorları çizdi, *(Maya, Amphitryon 38, Siegfried et le Limousin);* 1 200'den fazla da afiş yaptı. *Exposition de 1937* (1937 Sergisi), *Guerre de 1939* (1939 Savaşı), *Libération de la France 1944* (Fransa'nın Kurtuluşu 1944), *Ballets de Katherine Dunham* (Katherine Dunham'ın Baleleri) ünlü eserleridir. Halkın tuttuğu öğretici bir üslûpla çalışır. Sekiz yüz dekor ve tiyatro kostümü ile bin afiş maketi yaptıktan sonra, 1945'ten itibaren kendini desen ve resme verdi. (L)

COLİNS (Jean Guillaume César Alexandre Hippolyte, — baronu), fransız iktisatçısı (Brüksel 1738-Paris 1859). Fransa hizmetinde subaylık, Havana'da doktorluk yaptıktan sonra 1830'da Paris'e döndü ve fransız vatandaşlığına geçti. Henri George'un öncüsü ve rasyonel bir sosyalizm taraflısı olan Colins, halkın bir kısmının çektiği sürekli yoksulluğu 25 yıl içinde toprakların ortak mülkiyeti sayesinde gidermenin mümkün olduğunu ileri sürdü. 1850'de, ilk olarak onun, *ortaklaşacılık* (collectivisme) terimini kullandığı kabul edilir. İki büyük eseri: *l'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies Prétendues Socialistes* (İktisat, Devrimlerin ve Sözde Sosyalist Ütopyaların Kaynağı) ve *Science Sociale*'dir (Toplum Bilimi). [L]

COLLADON (Daniel), isviçreli fizikçi ve mühendis (Cenevre 1802-1893). Paris'te Ecole Centrale'de (1829), sonra Cenevre üniversitesinde (1834) mekanik profesörü oldu. 1827 Yılında Leman gölünde Sturm ile beraber, su içinde sesin yayılma hızını ölçmeyi başardı. Sıvıların sıkıştırılabilmeleri ve çarklı vapurların buhar makinesiyle işletilebilmesi imkânlarını inceledi ve uzun tünellerin, basınçlı havadan faydalanılarak açılabileceği görüşünü ileri sürdü. (L)

COLLAER (Paul), belçikalı müzik tarihçisi (Boom 1891). Emile Bosquet ile birlikte konservatuvarda öğrenimini tamamladıktan sonra çağdaş müzik sanatı yararına konserler düzenledi (1920), 1936'da Belçika Radyo İdaresi Millî enstitüsüne müzik müdürü olarak tayin edildi, bu görevinde 1953 yılına kadar kaldı. Bu tarihten itibaren toplumların müziği üzerine karşılaştırmalı incelemeler yaptı. Ayrıca, özellikle Cavalieri ve Monteverdi'ninkiler olmak üzere eski şaheserleri yeniden canlandırmağa çalıştı ve eski çalgılar topluluğunu kurdu (1930). Eserleri arasında *Stravinsky* (1930), *Signification de la Musique* (Müziğin Anlamı) [1944], Darius Milhaud (1947) ve *La Musique Moderne de 1905 à 1955* (1905'ten 1955'e Kadar Modern Müzik) [1955] en önemli olanlarıdır. (L)

COLLA'LAR, İnkaların Titicaca gölünün kuzeyine vardıkları sırada bölgedeki bütün Peru'lu kabilelere verdikleri ad. (L)

COLLANTES (Francisco), ispanyol ressamı (Madrid 1599-1656). Bartoloméo Carducci'nin öğrencisi, özellikle pitoresk ve sert peyzajlarıyle ün saldı. Aynı zamanda dinî ve mitolojik resimler de yaptı. Eserleri arasında *San Onofre* (Madrid üniversitesi), *San İohannes Baptista* (Ermitaj), *San Hieronymus* (Kopenhag müzesi), *Hazekiel'in Gördüğü Hayal* (Prado) adlı tabloları en ünlü olanlarıdır. (L)

COLLÉ (Charles), fransız şansoniye ve tiyatro yazarı (Paris 1709 - ay.y. 1783). Çok neşeli şarkıları vardır. Sekreteri olduğu Orléans dükü için, nükteli ve hayli açık saçık bir eser olan *Théâtre de Société*'yi (Sosyete Tiyatrosu) yazdı. Comédie - Française'de oynattığı eserler çok cana yakındır: *la Vérité dans le Vin* (Gerçek Şaraptadır) [1747], *la Partie de Chasse de Henri IV* (Henri IV'ün Av Partisi) [1774]. *Journal Historique* (1748-1772) adını verdiği günlüğü çok ilgi çekicidir. (L)

COLLE Dİ VAL D'ELSA, İtalya'da şehir, Toscana'da (Siena ili); 14 200 nüf. Campana sarayı (XVI. yy.); XVII. yy.dan kalma katedral. Metalürji sanayii. (L)

COLLEFERRO, İtalya'da komün, Lazio'da (Roma ili), Yukarı Liri kıyısında; 17 400 nüf. Ticaret merkezi. Dokuma ve makine sanayii. (L)

Collège de France, kurulması François I'e kadar uzanan öğretim kurumu. Paris'tedir. Bu okulda verilen dersler herkese açıktır ve kendi dalında en başarılı profesörler tarafından verilir. Sınav yapılmaz. Ders programlarını profesörler düzenler. Burada her bilim dalında öğretim yapılır. Laboratuvarları vardır. Yaptığı öğretimin niteliğiyle ün salmıştır. Michelet, Renan, Bergson, Valery gibi bilim adamı ve yazarlar burada ders vermişlerdir. (L)

COLLEGİUM i. (lat. k.). Rom. tar. Korporatif, dinî veya spor amacıyle kurulan kanuna uygun dernek. (L)

Collegium Musicum. Bk. MUSİCUM *(Collegium —).*

COLEMA i. Liken türü. Talı jelatinimsi bir direnç gösterir. (L)

COLLEMBOLA çoğl. i. İlkel yapılı, kanatsız bir böcek takımı.

— ANSİKL. Bu böceklerin duyargaları dört eklemlidir. Bileşik gözü yoktur. Karın kısmı altı halkadan yapılmıştır; dördüncü halkasında çatal biçiminde bir uzantı bulunur. Bu uzantı genellikle hayvanın sıçramasına yarar (ilkel şekil). Genellikle trake ve malpigi borucuklarından yoksundur. Başkalaşma geçirmez. Avrupa'da yaygın başlıca türleri podura'larla sminthura'lardır. (L)

COLLENUCCİO (Pandolfo), italyan hümanisti (Pesaro 1444-ay.y. 1504). Floransa'da Lorenzo il Magnifico zamanında hâkim (podestat), Ercolo d'Este zamanında Vatikan'da elçi. Giovanni Sforza, Cézare Borgia tarafını tuttuğu için Collenuccio'yu önce hapis cezasına çarptırdı, sonra idam ettirdi. Latince eserlerinden başka, Plautus'ten çeviriler yaptı. *Compendio della Storia del Regno di Napoli* (Napoli'nin Kısa Tarihi) [1539] adlı bir kitap yayımladı, ayrıca latince ve italyanca şiirler yazdı. *Canzone Alla Morta* (Ölüme Kaside) bu şiirler içinde en ünlü olanıdır. (L)

COLLEONİ (Bartolomeo), italyan milis kumandanı (Solza, Bergamo 1400-Malpaga 1475). Bergamo'da, miras yoluyle geçen yarı hükümran bir yönetimi sürdürdü. Bir karargâhtan öbürüne geçen türden bir milis oldu. Napoli krallığında Sforza ve Braccio da Montone'nin kumandasında savaş sanatını öğrendikten sonra, Venedik cumhuriyeti ordularıyle Milano dükü Philippo-Mario Visconti'ye karşı savaştı ve Milanoluları Brescia'da, Verona'da ve Garda gölünde yenilgiye uğrattı. 1442'de Philippo-Mario Visconti'nin hizmetine girdi. Onun emriyle tutuklanarak, ancak 1447'de serbest bırakıldı. Ertesi yıl Venedikliler safına geçti; bir süre sonra yeniden Milanolulara katıldı ve sonunda tekrar Venediklilere dönerek, Venedik Kara Kuvvetleri kumandanı oldu (1454). 1468'de papa Paulus II, Colleoni'ye bir haçlı seferinin kumandanlığını vermek istediyse de bu gerçekleşmedi. Malpaga'daki şatosunda, çevresine toplanan sanatçılar ve savaşçılar arasında öldü; mirasının bir kısmını Venedik cumhuriyetine bıraktı. Senyörlük, Verrocchio'ya, onun Leopardi tarafından Giovanni-e-Paolo meydanına dikilen at üzerinde bronzdan bir heykelini yaptırdı. (L)

COLLETİA i. Dikenli ağaççık. Güney Amerika'da yetişir. Çoğu zaman yaprağı yoktur. Çiçekleri çan biçimindedir. Ağacından iç sürdürücü bir sıvı elde edilir. *(Rhamnaceae* familyasından.) [L]

COLLETT (Camilla), norveçli kadın yazar (Kristiansand 1813-Oslo 1895). Şair Wergeland'ın kız kardeşi. Roman ve yazılarında kadın hakları davasını savundu. En tanınmış romanı *Amtmandes Dottre* (Müdürün Kızları) [1855] Norveç'te psikolojik romanların ilki oldu ve sosyal meselelerle ilgili edebî tartışmalar bakımından büyük bir önem kazandı. 1877'de yayımladığı *Era de Stummes Leir* (Dilsiz Kadınlar Kampında) adlı eserinde feminizm meselelerini tartışmalara yol açacak biçimde ele aldı: İbsen bile onun tenkitlerine hedef oldu ve sonunda Collett'in etkisiyle dramlarında yarattığı kadın tiplerini değiştirdi. (L)

COLLETT (Jonas), norveçli devlet adamı (1772-1851). Eidsvoll meclisi üyesi (1814). Christian-Frederik'in müşaviri; Moss sözleşmesinin müzakeresine katıldı. Sırasıyle, içişleri, 1826'dan itibaren de maliye, ticaret ve gümrük bakanlıklarında bulundu. Halk yararına olan bir maliye siyasetini ustalıkla yürüttü. Yurdunun iktisadî geliş-

Foto. Hunting Aerosurveys, Alinari-Giraudon, Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

rio Colorado

Little Colorado boyunca «Boyalı Çöl» (değişik ve canlı renkleri yüzünden bu ad verilmiştir)

mesini kolaylaştırmağa girişti: ilk iki buharlı norveç gemisinin devlet hesabına satın alınması, Kongsberg gümüş madenleri satışının yasaklanması gibi. Fakat kral Karl Johan XIV, parlamentonun feshi haberini vakitsiz bildirdiği için, kendisini istifaya zorladı (1836). [L]

COLLETTA (Pietro), napolili general ve tarihçi (Napoli 1775-Floransa 1831). Mack'ın kumandasında Fransa seferine katıldı (1798). Önce Parthenope cumhuriyetinde görev aldı, sonra Napoli kralları Joseph ve Murat'nın ordularında hizmet gördü. 1817'de Ferdinand de Bourbon, kendisini Salerno kuvvetleri kumandanlığına tayin etti. 1820 Ayaklanmasıyle ilgili olduğu için Floransa'ya sürüldü. Orada *Storia del Reame di Napoli del 1734 al 1825* (1734'ten 1825'e Kadar Napoli Krallığı Tarihi) adlı, 1834'te yayımlanacak eseri yazdı. (L)

COLLEY veya **COWLEY**, XVI. yy.da İrlanda'da yerleşmiş, ingiliz asıllı olduğuna inanılan bir ailenin adı. Bir kolu XVIII. yy. başında WESLEY soyadını aldı. Bu da 1790'da WELLESLEY olarak değişti; bu adı taşıyan birçok ünlü kimse yetişti. (L)

COLLEY i. İskoçya çoban köpeği.

— ANSİKL. Colley'in birçok çeşidi vardır; en yaygın çeşidi, uzun kıllı colley'dir. Uzun kılları gür ve sert, dip kılları sık ve yumuşaktır. Rengi değişik, başı ince, burnu uzun, kuyruğu basık olur. Colley, sakin, sabırlı, zekî ve sevimli olduğu için süs köpeği olarak bakıldığı gibi bekçi köpeği olarak da kullanılır. (L)

COLLİER (Arthur), ingiliz filozofu ve ilâhiyatçısı (Steeple Langrord, Wiltshire 1680-ay.y. 1732). Collier, Malebranche'ın düşüncelerinden etkilenerek, 1713'te *Clavis Universalis* (Evrensel Anahtar) adlı eserini yazdı. Bu eserde, maddî âlemin var olmadığını ortaya koymağa çalıştı. 1730'da kendi mutlak idealizmiyle, İskenderiye okulunu hatırlatan bir metafiziği bağdaştırdığı *Specimen of True Philosophy* (Gerçek Felsefenin Örneği) adlı eserini yayımladı. 1732'de *Logology* adını taşıyan bir inceleme kitabı çıkardı ve burada cüretli bir Teslis teorisi ortaya koydu. Collier'in adı ve eserleri Reid tarafından ortaya çıkarıldı. (L)

COLLİER (Jeremy), ingiliz din adamı (Stow-by-Quy, Cambridgeshire 1650-Londra 1726). Cambridge üniversitesinde okudu. 1685'te okutman olduysa da ihtilâlin başlamasıyle görevinden ayrıldı. James II'yi tutan Collier, William III aleyhindeki yazıları ve davranışları yüzünden hapse atıldı, mahkemeye verildi, sonunda serbest bırakıldı. En önemli eserlerinden biri devrinin tiyatroları için yazdığı *A Short View of the Immorality and Profaneness of the English Stage* (İngiliz Tiyatrosunun Ahlâk ve Dine Aykırı Tutumuna Kısa Bir Bakış) [1698] adlı kitabıdır. Collier, burada devrinin tiyatro yazarlarına (Wycherley, Dryden, Congreve ve D'Urfey) çatar, antik tiyatroyu ve Corneille'i över. Bir başka eseri de Louis Moréri'nin *Grand Dictionnaire Historique* adlı eserinin çevirisidir: *The Great Historical, Geographical, Genealogical and Poetical Dictionary* (Büyük Tarih, Coğrafya, Şecere ve Şiir Sözlüğü) [1701]. (L)

COLLİGNON (Maxime), fransız arkeologu (Verdun 1849-Paris 1917). Fransa'da yunan kültürünü geliştirmek amacıyle kurulan Ecole Française d'Athènes adlı kurumun üyesi. Önce Bordeaux edebiyat fakültesinde, sonra Sorbonne'da (1883) profesör oldu. Belli başlı eserleri: *Manuel d'Archéologie Grecque* (Yunan Arkeolojisi El-kitabı) [1881], *Histoire de la Sculpture Grecque* (Yunan Heykelcilik Tarihi) [1892-1896]; en önemli eseri ise *Parthénon*'dur (1914). [L]

COLLİJN (Isak), isveçli kitaplık uzmanı (Halmstad 1785-Stockholm 1949). İsveç krallık kitaplığı müdürü. Eserleri: *Sverges Bibliografi Intill or 1600* (1600 Yılına Kadar İsveç'te Bibliyografya) [1927-1938]; *Sveriges Bibliografi 1600-talet* (1600 Yıllarında İsveç'te Bibliyografya) [2 cilt Uppsala 1943-1946]; *Hg. Nordisk Tidskrift för Bok-och Biblioteksväsen* (Kitaplık ve Kitaplar Hakkında Yayımlanmış Kuzey Dergileri) [1914]. (L)

COLLİN (Christen), norveç'li edebiyat tarihçisi ve sosyolog (Drontheim 1857-Oslo 1926). Oslo'da Avrupa edebiyatı profesörlüğü yaptı; Björnson'un ve Tolstoy'un hayranıydı; natüralist edebiyat akımına sert tepki gösterdi.

Başlıca eserleri: *Kunsten Og Moralen* (Sanatlar ve Ahlâklar) [1894], *Björnstjerne Björnson* (1902-1907), *Leo Tolstoi og Nutidens Kulturkrise* (Leo Tolstoy ve Çağdaş Kültür Bunalımı) [1910], *Brorskabls Religion* (Kardeşlik Dini) [1912]. (L)

COLLİN (Heinrich Josef VON), avusturyalı oyun yazarı (Viyana 1771-ay.y. 1811). İlk trajedisi *Regulus* (1801), kendisinin Schiller ile kıyaslanmasına sebep oldu. *Horatier und Curiater* (Horatius ve Curiatus Kardeşler) adlı eserinde ise Corneille'in, *Polyxena*'da (1804) Racine ve Goethe'nin etkisi altında kaldı. Yazdığı *Coriolanus* (1804) adlı eseri için Beethoven bir uvertür bestelemiştir. Collin'in Napolyon'u yermek için yazdığı yurtsever *Lied*'leri de vardır. (L)

COLLİN (Matthäus VON), avusturyalı şair (Viyana 1779-ay.y. 1824). 1808'de Krakow'da estetik profesörü oldu. 1812'de Viyana'ya döndü. 1815'te Reichstadt Dükü'nün hocası

Büyük Colorado kanyonu

COLORADO devletinin haritası

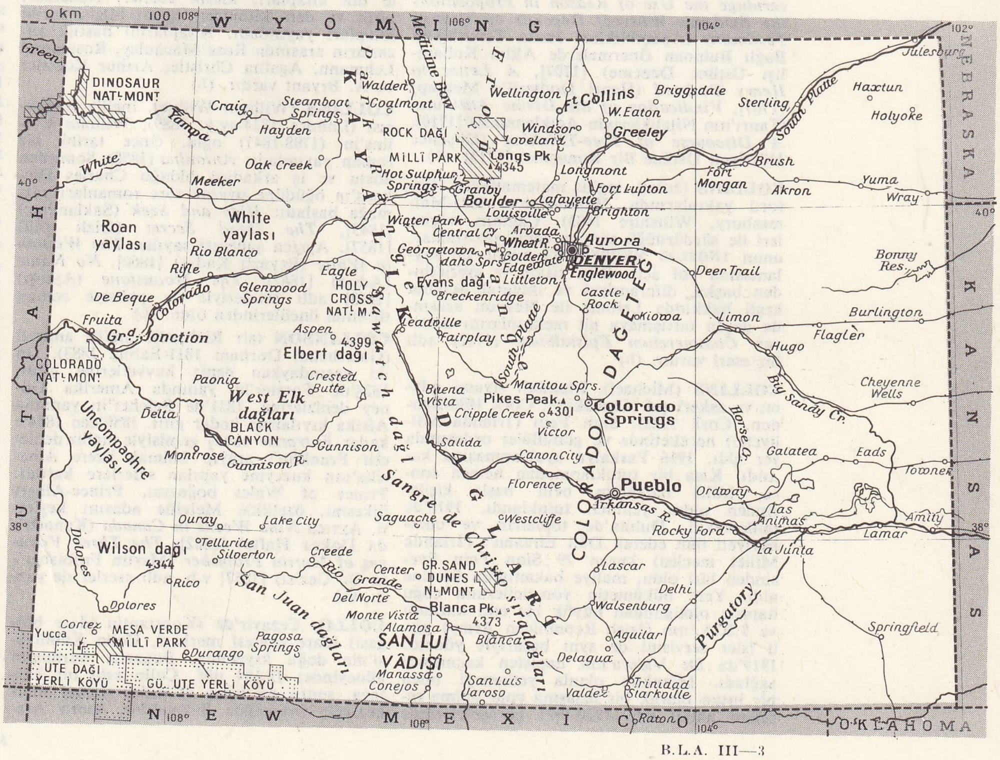

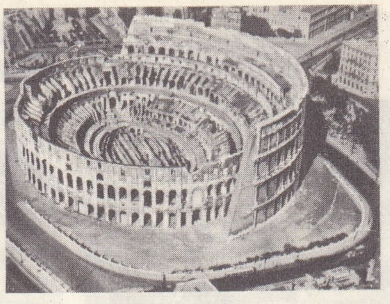

Colosseum
üstte, Corot tarafından
Louvre müzesi, Paris
sağda, havadan görünümü

COLTRANE

oldu. Şiirler ve eski millî oyunlar yazdı. Estetik yazıları ve edebiyat eleştirmeleri de oldukça önemlidir. Başlıca eseri *Dramatische Dichtungen* (Dramatik Şiirler) [4 cilt; 1813-1817]. (L)

COLLİNGWOOD (Cuthbert, baron), Britanyalı amiral (Newcastle-upon-Tyne 1750-Minorca önlerinde 1810). Nelson'un en gözde teğmenlerinden biriydi, Saint-Vincent burnu (1797) ve Trafalgar (1805) savaşlarına katıldı; Nelson'un ölümünden sonra onun yerine geçti. (L)

COLLİNGWOOD (Robin George), ingiliz filozof ve arkeologu (Coniston, Lancashire 1889-ay.y. 1943). Arkeoloji ve tarih çalışmalarını *Roman Britain* (Romalılar Devrinde İngiltere) [1936] adlı eserinde değerlendirdi. Oxford üniversitesinde, Pembroke kolejinde, daha sonra Magdalen kolejinde metafizik dersi verdi. Bütün amacı felsefe ile tarih arasında yakınlaşma sağlamaktı. Bilimlerin insanın meselelerini çözemediği, tarihle kaynaştırılan bir felsefenin bu alanda daha faydalı olacağı düşüncesindeydi. En önemli eserleri: *Essay on Philosophical Method* (Felsefe Metodu Üzerine Deneme) [1933], *The Principles of Art* (Sanatın İlkeleri) [1938]. (L)

COLLİNS (Anthony), ingiliz filozofu (Heston, Middlesex 1676-Londra 1729). Öğrencisi ve dostu olduğu Locke'un yalnız ampirizmini benimseyip okutmakla kalmadı, Hıristiyanlığa ve ruhçu teorilere karşı şiddetini gittikçe arttıran saldırılarıyle ingiliz hür düşüncesinin ilk temsilcilerinden biri oldu. Böylece XVIII. yy.ın fransız filozofları üzerinde doğrudan doğruya büyük etki yaptı. Birçok eser yayımladı: *An Essay Concerninge the Use of Reason in Propositions the Evidence Whereof Depends on Human Testimony* (Apaçıklıkları İnsan Tanıklığına Bağlı Bulunan Önermelerde Aklın Kullanılışı Üstüne Deneme) [1707], *A Letter to Henry Dodwell* (Henri Dodwell'e Mektup) [1707], *Vindication of the Divine Attributes* (Tanrı'nın Niteliklerinin Açıklanması) [1710], *A Discourse of Free-Thinking* (Düşünce Hürriyeti Üstüne Bir Konuşma) [1713]. (L)

COLLİNS (John), ingiliz matematikçisi (Oxford yakınlarında, Wood-Eaton 1625-Malmesbury, Wiltshire 1683). Çağının bilginleri ile sürdürdüğü sert ve canlı yazışmalar, onun İNGİLİZ MERSENNE'i adıyle ün sağlamasına yol açtı. Bazı risale ve eserlerinden başka, diferansiyel ve integral hesabın keşfi hakkında Leibniz ile Newton arasında geçen tartışmaya ait mektuplarını derleyen *Commercium Epistolicum* (1712) adlı bir eseri vardır. (L)

COLLİNS (Michael), irlandalı siyaset adamı ve askerî şef (Clonakilty, Cork 1890-Bandon, Cork 1922). Sinn Fein (İrlanda Milliyetçi) hareketinde ve gönüllüler ordusunda yer aldı. 1916 Paskalya ayaklanmasına katıldı. Kısa bir tutuklanmadan hemen sonra, Millî hareketin belli başlı kişilerinden oldu, yeniden tutuklandı. 1918'de milletvekili, Dublin'de toplanan ve cumhuriyeti ilân ederek Dáil Eireann'ı (İrlanda Millet meclisi) kuran 29 Sinn Fein üyesinden biri oldu, maliye bakanlığını üzerine aldı. Yeni hükûmetin yöneticilerinin çoğu hapiste olduğundan büyük bir etki kazandı ve İ.R.A.'nın (Irish Republican Army) gizli işler servisini de aynı başarıyle yönetti. 1919'da De Valera'nın hapisten kaçmasını sağladı. Mümkün olanla yetinmeyi bilen bir insan olarak bir uzlaşma yolu bulma gereğini kabul etti, 1920-1921 görüşmelerinde kesin ve kararlı davrandı. Bağımsız devletin geçici hükûmet başkanı iken nazik bir durumla karşı karşıya geldi: yönetimde düzensizlik, Londra antlaşmasını kabul etmeyen aşırı cumhuriyetçilerin ayaklanışı, Kuzey İrlanda ile yapılan görüşmelerin başarısızlığı. 1922'de iç savaş patladı ve düzeni iade etmekle görevli orduyu yöneten Collins bir pusuda öldürüldü. (L)

COLLİNS (William), ingiliz şairi (Chichester 1721-ay.y. 1759). 1742'de, sonradan *Oriental Eclogues* (Doğu Kır Deyişleri) adını verdiği *Persian Eclogues* (İran Kır Deyişleri) adlı eserini yayımladı. Başlıca eseri, içinde özellikle *Ode to Evening* (Akşama Od), *The Passions* (Tutkular) ve *Ode on the Popular Superstitions of the Highlands of Scotland* (İskoçya Yüksek Yaylalarındaki Kör İnançlar Üstüne Od) adlı od'ların yer aldığı *Odes on Several Descriptive and Allegorical Subjects* (Tasvirî ve Alegorik Konular Üstüne Od) [1747] derlemesidir. Şiirlerine karşı halkın gösterdiği ilgisizlik, onda, sonu çıldırmağa kadar varan bir ruh çöküntüsüne yol açtı. Öldüğünde tanınmıyordu. Bugün ise Collins, Gray ile birlikte, XVIII. yy.ın en ünlü ingiliz lirik şairi sayılmaktadır. Collins romantik akıma yol açmıştı. (L)

COLLİNS (William), ingiliz ressamı (Londra 1788-ay.y. 1847). Kraliyet akademisi üyesi (1820). Balıkçıların hayatını canlandıran birçok tablo yaptı (Cambridge, Edinburgh, Victoria ve Albert müzesi, Londra, Nottingham). [L]

Collins (William Sons et Co. Ltd.), 1819'da William Collins tarafından Londra'da kurulmuş olan basımevi (1789-1853). Özellikle din kitapları, klasik eserler, romanlar, tarih ve ders kitapları, tabiat bilgisi tarihi kitapları yayımladı. Kitaplarını bastığı yazarların arasında Rose Macauley, Rosamond Lehmann, Agatha Christie, Arthur Koestler ve A. Bryant vardır. (L)

COLLİNS (William Wilkie), ingiliz romancısı (Londra 1824-ay.y. 1889), William Collins'in (1788-1847) oğlu. Önce tarihî bir roman yayımladı: *Antonina* (1850). Sonradan dostu ve iş arkadaşı olduğu Charles Dickens'ın öğüdüne uyarak töre romanları yazmağa başladı: *Hide and Seek* (Saklambaç) [1845], *The Dead Secret* (Gizli Ölü) [1857]. Ayrıca şaheseri sayılan *The Woman in White* (Beyazlı Kadın) [1860]. *No Name* (Adsız) [1862], *The Moonstone* (Aytaşı) [1868] adlı eserleriyle de polisiye roman türünün öncülerinden oldu. (L)

COLLİNSON (sir Richard), ingiliz amirali (Gateshead, Durham 1811-Ealing 1883). On iki yaşındayken deniz kuvvetlerine girdi, 1828'de Forster'in yanında Amerika Güney denizlerine, 1831'de Belcher'in yanında Afrika kıyılarına kadar gitti. 1850'den 1854'e kadar *Entrprise* savaş gemisiyle ingiliz denizcisi Franklin'i arayıp bulmak üzere Amerika'nın kuzeyine yapılan seferlere katıldı. Prince of Wales boğazını, Prince-Albert ülkesini, özellikle Melville adasını keşfetti. Ayrıca *Nine Weeks in Canada* (Kanada'da Dokuz Hafta) [1862], *The Three Voyages of Martin Frobisher* (Martin Frobisher'in Üç Gezisi) [1867] v.b. adlı eserler de yazdı. (L)

COLLO, Cezayir'de (Konstantin idare bölgesi) idare çevresi merkezi, Collo Kabiliyesi'nin doğu kıyısında, Bugarun burnunun güneyinde; 12 184 nüf. Collo eski bir kartaca, sonra da roma (*Chullu*) ticaret merkeziydi, Ortaçağda Sicilyalılar, sonra Aragon krallığı tarafından işgal edildi; XVII. yy.da Fransız-Afrika şirketi tesislerinden birinin merkezi oldu. Küçük bir balıkçılık limanıdır. Mantar işlenmesi ve ihracatı. — Çevrede zaman zaman işletilen demir filizi. — *Collo idare çevresi*, 93 840 nüf. (L)

COLLODİ. Bk. LORENZİNİ (Carlo).

COLLOMİA i. Bitki türü. Çiçekleri önce sarı, sonra kırmızımsı olur. Tohumları rutubette jelatinimsi bir hal alır. Dere kenarlarında veya kumsal yerlerde biter. (*Polemoniaceae* familyasından.) [L]

Colloquia Familiaria. Bk. FAMİLİARİA (*Colloquia*).

COLLOQUİUM i. Bk. KOLLOKYUM.

COLLOREDO (VON). Bk. VON COLLOREDO.

COLLOSPHAERA i. Işınlılardan hayvan cinsi, kavkısı acurlu parlak ve az çok küremsi biçimdedir. Çeşitli türleri Avrupa denizlerinde, özellikle Akdeniz'de yaşar. Bunlar ancak mikroskopla görülebilecek kadar küçük, bilya biçiminde jelatinimsi hayvanlardır. (L)

COLLOTHECİDAE çoğl. i. Parmaksız uzun ayaklı boru biçimindeki rotatorlar familyası. Bunlar yerleşik sabit hayvanlardır. Yalnız bazıları kas hareketleriyle sürünerek yer değiştirebilir. Oldukça büyük avları yakalayıp sindirebilirler. Başlıca cinsleri: *collotheca, acyclus.* (L)

COLLYBUS i. (yun. *kollybos*, küçük para'dan). Katı sapçıklı bazitli mantar. (Boru ayaklı collybus'lar, meşe, titrek kavak v.b. ağaçlarının kütüklerinde yığın halinde yetişir. Yağlı collybus'un şapkası kızılımsı kahverengi, görünüşü tepecikli, elde bıraktığı iz yağlı, sapı süngersidir. Ormanlarda çok rastlanan bu mantar pek değerli olmamakla beraber yenir.) [L]

COLLYRİS i. (yun. *kolluris*, küçük ekmek'ten). Silindirimsi uzun gövdeli böcek. Bacakları uzun, elitralarının arka kısmı geniştir.

— ANSİKL. Genellikle mavi renkte olan *collyris*'ler İndo-Malezya bölgesinde yaşar. Açık yerlerde, yüksek otların ve çalıların arasında yavaşça süzülerek uçar. Kurtçuğu, ağaç dallarının bozulmuş yerlerine kazdığı deliklerde barınır. Kınkanatlıların *cicindelidae* familyasından. (L)

COLLYRİTES i. Paleont. Jura fosili, düzensiz deniz kestanesi. (L)

COLMAN Aziz, İrlanda'nın azizleri arasında çok yaygın olan ad. Aynı adı taşıyan en az 120 aziz vardır. (L)

COLMAN (George) **Büyük** — denir, ingiliz oyun yazarı (Floransa 1732-Londra 1794). Komedileriyle uzun süre halkın ilgisini çekti. *Polly Honeycombe* (1760), *The Jealous Wife* (Kıskanç Karı) [1761], Garrick ile birlikte yazdığı *Clandestine Marriage* (Gizli Evlenme) [1766]. 1754'te Oxford'da *The Connoisseur* adlı dergiyi çıkardı. 1756'ya kadar bu derginin 140 sayısını yayımladı. 1777'den 1789'a kadar Haymarket tiyatrosunu yönetti. (L)

COLMAN (Edward). Bk. COLEMAN.

COLMAN (George), **Küçük** — denir, ingiliz oyun yazarı (Londra 1762-ay.y. 1836). Büyük George Colman'ın oğlu. Babasından sonra Haymarket tiyatrosunun yönetimini ele aldı. Birçok komedi ve farsı sahneye koydu. *John Bull* (1803) adlı eseri devamlı olarak oynandı. *The Heir at Law* (Kanunî Mirasçı) [1808] adlı oyunu ünlü Dr. Pranglass için yazılmış bir yergidir. (L)

COLMAR, Fransa'da Haut-Rhin idare bölgesinin merkezi; Paris'e 442 km, Yukarı Alsace ovasının batı kenarında; 62 341 nüf. Temyiz mahkemesi, Colmar'da ilgi çekici anıtlar vardır: Dominikenler kilisesi (XIII.-XV. yy.); Aziz Martin kilisesi (XIII.-XIV. yy.). Şehir aynı zamanda bir sanayi merkezidir: dokumacılık; yüksek fırınlar ve tarım makineleri yapımı; bilyeli yataklar, pistonlar. (L)

Colmar Unterlinden müzesi, Unterlinden Dominiken rahiplerinin eski manastırında müze. Schongauer okuluna mensup ressamların tabloları, Matthias Grünewald'ın ünlü *Issenheim Poliptik*'i, Alsace mobilya ve silâhları koleksiyonları, çin resimleri kolek-

Foto. Giraudon, E.N.İ.T., J.P. Leloir (LAROUSSE)

siyonu ve japon sanat eserlerini kapsar. (L)

COLNE, Büyük Britanya'da (Lancashire) şehir, Pennine'lerin kenarında, Burnley'in kuzeydoğusunda; 20 800 nüf. Dokuma (pamuk, yapma ipek) sanayii merkezi. (L)

COLOBUS i. (yun. *kolobus*, güdük'ten.). İnce yapılı maymun; ön ayaklarında baş parmak yoktur; Orta Afrika'da yaşar.
— ANSİKL. *Colobus*'un kuyruğu çok uzundur; sırtındaki uzun kıllar iki yanından manto gibi sarkar. On dört türü bilinir. Başlıca türleri *Şeytan colobus*, batı kıyılarında yaşar, rengi siyahtır, *kukuletalı colobus* veya *maymunlar kralı* Sierra Leone'de bulunur. Postları kadın elbiselerini süslemekte kullanılır. Dar burunlu maymunların uzunkuyruklumaymungiller familyasından. (L)

COLOCASİA i. (yun. k.). Hindistan'da ve Çinhindi'nde yetişen yiyecek bitkisi. Avrupa'da da açık havada yetiştirilir. (*Colocasia* şişkin köksaplı otsu bitkidir. Tropikal bölgelerde yetişen beş türü vardır. Yılanyastığıgillerden.) [L]

COLOCOLO i. (Güney Amerika yerli dillerinden birinden isim). Güney Amerika'da yaşayan vahşî kedi.
— ANSİKL. *Colocolo (Felis colocolo),* evcil kediden biraz daha büyüktür. Üstü kesik çizgili kül renginde, sırtı ve böğrü siyahtır. Kül rengi kuyruğunda düzgün siyah halkalar bulunur. (L)

COLOGNE. Bk. KÖLN.

COLOMA (Luis), ispanyol yazarı (Jerez de la Frontera 1851-Madrid 1914). Cizvit tarikatına girdi. *Pequeneces* (Ivır Zıvır) [1890] adlı romanında, ispanyol aristokrasisini yerdi. (L)

COLOMA (Carlos), ispanyol generali ve tarihçisi (Alicant 1573-Madrid 1637). *Felemenk Savaşı*'nı anlatan bir eser yazdı (1625). [L]

COLOMB veya **COLON** (Diego), ispanyol sömürgecisi (Porto Santo 1478'e doğr.-La Publa de Montalban 1526). Kristof Kolomb'un büyük oğlu; babasının unvan ve soyluluğu ona kaldıysa da, hint hükûmetindeki görevine ancak 1509'da ve «kral temsilcisi» unvanını almadan başlayabildi. 1515'te yetkilerini aşmış olmakla suçlandı ve İspanya'ya döndü. 1520'de kral temsilcisi olarak görevine iade edildi; 1523'te, yönettiği kişilerle süregelen uyuşmazlıkları sebebiyle tekrar geri alındı. Torunu, dördüncü hint amirali Diego Colomb'un ölümü ile (1578) Kristof Kolomb'un soyundan gelen meşru erkek çocuklar son buldu. (L)

Colomba, P. Mérimée'nin hikâyesi (1840). Korsikalı genç bir kız olan Colomba babasını öldüren Barricini'lerden öç almak ister. Bu iş için, uzun bir ayrılıktan sonra dönen erkek kardeşi Orso Antonio'ya güvenmektedir. Orso Antonio sevdiği ingiliz kızı miss Nevil'in yalvarmaları karşısında kan davasından vazgeçer, fakat sonra Colomba'nın etkisiyle, içinde ırkının yabani içgüdüleri yeniden uyanır; Barricini kardeşler tarafından bir pusuya düşürülüp saldırıya uğrayınca onları öldürür. Daha önce *Mateo Falcone* adlı hikâyesiyle korsikalıların katı ahlâk duygularını dile getiren Mérimée, o zamandan bu yana bu insanların yaşayış ve âdetleri hakkındaki bilgilerini, adaya yaptığı bir geziyle geniş ölçüde arttırmıştı. (L)

COLOMB-BÉCHAR, Cezayir Sahrası'nda şehir, Saoure idare bölgesinin merkezi, Doğu Fas (Akdeniz-Nijer) demiryolu hattı ile Colomb-Béchar-Perréaux hattının kesiştikleri yerde; 42 100 nüf. Kömür madenleri (Kenadsa, Abadla v.b.) ile demir, bakır ve manganez yatakları yakınında kurulan şehir, bir maden ve sanayi (metalürji ve kimya sanayii) bölgesinin merkezi olma yolundadır. Kömür çıkarılması 1964'ten beri durdu. Önemli bir idare merkezi 1947'de Colomb-Béchar'ın 110 km güneyinde bir askerî merkez kuruldu; merkezin kurulmasının amacı kendi kendine hareket eden ve radyo dalgalarıyle yönetilen bazı mermilerin denenmesiydi; bu meselelerle uğraşan fransız araştırma kuruluşları burada «Ordulararası uzay araçları deneme merkezi» adı altında toplandı. Bu merkezde bir hava alanı, kısa ve orta menzilli araçların fırlatılması için iki üs ve uzun menzilli bir uzay araçları atma alanı vardır (1 000-2 000 km). Evian anlaşmaları ile Colomb-Béchar tesislerinin 1967'ye kadar fransız ordusu hizmetinde kalması kararlaştırıldı. (L)

COLOMBE (Michel), fransız heykeltıraşı (Bourgogne? 1430'a doğr.- Berry ? 1513'e doğr.). Hayatının ilk yıllarına ait bilgiler kesin değildir. Dijon'da Chartreuse manastırı ile muhtemelen Bourges katedralini yapan ustaları yerinde incelediği tahmin edilmektedir. Son derece önemli sayılan üç eseri vardır. Louis XII'nin Tours şehrine girişi münasebetiyle şehrin ısmarladığı madalya; Bretagne dükası François II'nin lahdi, nihayet 1508-1509 yılları arasında yaptığı *Ejderha ile Savaşan Aziz Georgius* heykelleri büyük kabiliyetini ortaya koyan en önemli eserleridir. (L)

COLOMBES, Fransa'da (Hauts-de-Seine idare bölgesi) kanton merkezi. Paris'in kuzeybatı banliyösünde, Sen'in sol kıyısında; 80 616 nüf. *Colombes* stadı denen Yves-du-Manoir stadı Paris bölgesinin en önemli stadıdır. Sanayi merkezi. (L)

Colombina, italyan komedisinin ve panayır tiyatrolarının bir kahramanı. Bazen Cassandro veya Pantalone'nin kızı, bazen de Arlecchino veya Pierrot'nun karısı veya metresi olur. Colombina özellikle farslardaki Célimène gibi canlı ve fingirdek bir hizmetçidir. (L)

Colombina biblioteca. Kristof Kolomb'un oğullarından Fernando tarafından XVI. yy. da Sevilla şehrinde yaptırılmış kitaplık. (L)

COLOMBO, Seylan'ın başkenti, adanın batı kıyısında, Kelani'nin ağzının güneyinde; 510 900 nüf. Colombo limanı Avrupa'dan Uzakdoğu ve Avustralya'ya giden bütün deniz yollarının ve Asya ile Doğu Afrika arasında bağlantıyı sağlayan yolların çoğunun uğrağıdır. Limandan, grafit ve adanın tarım ürünleri (çay, hindistancevizi içi, kauçuk, kakao ve ilâç yapımında kullanılan bitkiler) ihraç edilir. Sanayileşme az ilerlemiştir: küçük bir ağır metalürji tesisi; hindistancevizi liflerini işleyen bir ip fabrikası; sepi yerleri; köpek balığı karaciğerinden yağ elde eden fabrikalar. Hisar, şehrin idarî ve ticarî merkezidir; doğuda bir kanalla sınırlanır, bu kanalın ötesinde yerli mahallesi *pettah* yer alır. Katolik balıkçılar kuzeyde, Mutval'da yaşarlar; *pettah*'ın doğusunda ve Beira gölünün güneyinde güzel bahçeli, aydınlık evleriyle çok geniş semtler vardır.
— Tar. Portekizliler, Kotte kralının izniyle Colombo'da 1507'de bir kale kurdular; kale kısa süre sonra baharat ve özellikle tarçın ticareti merkezi oldu. Kral Kandy'nin desteklediği Hollandalılar 1656'da Colombo'yu aldılar ve şehri, İngilizlerin yerleşmesine kadar (1796) ellerinde tuttular. (L)

COLOMBO (Cristoforo). Bk. KRİSTOF KOLOMB.

COLOMBO veya **COLUMBUS** (Realdo), italyan anatomi bilgini (Cremona 1520'ye doğr.-öl. 1560). Vesalio'nun öğrencisi, sonra Padova'da hocasının yerine geçti (1544), Pisa ve Roma'da ders verdi. Peritoneum (Karınzarı) katlanmasından ilk olarak söz etti, mediastinus'un doğru bir tanımını ve dolaşım fizyolojisiyle ilgili önemli buluşlar yaptı. (L)

COLOMBO (Vera), italyan dansözü (Milano 1931). Scala'da okudu. 1948-1949 Mevsiminde bale topluluğunda mesleğe başladı. 1952'de solistliğe yükseldi. 1954'te baş dansöz oldu. *Ateş Kuşu* (1958), *Romeo ile Jüliyet* (1959), *Küçüklerin Balosu*'nu (1961) temsil ederken büyük başarı kazandı. Paolo Bortoluzzi ile beraber oynadığı *Kuğu Gölü*'nde (1964) tam bir sanatçı olduğunu ortaya koydu. (L)

Colombo planı, Güneydoğu Asya'nın değerlendirilmesi için plan. İkinci Dünya savaşı ertesinde barışı korumanın en iyi çaresinin halkların yaşama düzeyini yükseltmek ve gerikalmış bölgeleri değerlendirmek olduğu ortaya çıktı. 1950'den itibaren (Birinci Colombo konferansı) Commonwealth ülkeleri asyalı üyelerinin durumunu incelediler ve bunların donatımlarının gerektirdiği yatırımı kendi başlarına karşılayamayacaklarını anladılar. Yeni bir Colombo konferansında (12-28 şubat 1951) oturuma A.B.D. gibi Güneydoğu Asya'nın iktisadî gelişmesiyle ilgili ülkeler de katıldı. 1951 Londra konferansından sonra özellikle ilk maddelerin üretimi ve dağıtımı için çaba harcandı: 600 milyon asyalı iyi beslenmeden, iyi giyinmeden, iyi işletilmeyen topraklar üzerinde yaşıyordu. Colombo tasarısı ilk üç (Seylan, Sydney ve Londra) konferanstan sonra bu insanlara yardım etmek için hazırlandı. Ekilmemiş otlu toprakların ekilmesi, yeni toprakların sulanması, tahıl üretiminin ve elektrik üretiminin artırılması, yol, demiryolu, liman, fabrika, okul v.b. yapımının çoğaltılması tasarlanmaktadır. Bu planın yatırımlarını özel sermayeler, Milletlerarası İmar bankası ve çeşitli yabancı ülkeler, özellikle A.B.D. sağlar. (L)

COLOMBUS (Christophorus). Bk. KRİSTOF KOLOMB.

COLOMBUS (Realdo). Bk. COLOMBO.

COLOMBY DE GEX, fransız Jurası'nda (Ain) tepe, Gex bölgesinin yukarısında; 1 691 m. (L)

COLON i. Salvador ve Kostarika'nın para birimi. 1 000 centavo'ya bölünür. (L)

COLON, esk. **Aspinwall,** Panama cumhuriyeti'nde liman şehri, il idare merkezi, Antil denizi kıyısında, okyanuslar arası kanalın girişinde; 60 000 nüf. Kanal bölgesinin iç kısmındaki bir girintide büyük ticaret merkezi. — *Colon İli*, kanal bölgesinin her iki kıyısında; 115 200 nüf. (L)

COLON, Honduras'da idare bölgesi. Antil denizi kıyısında; 58 400 nüf. Merkezi *Trujillo*. (L)

COLON (Bartolomé), ispanyol sömürgecisi (Cenova devleti 1461'e doğr. - Santo Domingo 1514). 1494'te Antiller'e geldi, büyük kardeşi Cristobal'in vekili oldu, birçok ispanyol ve yerli ayaklanmasını bastırmak ve Santo Domingo şehrini kurmakta büyük yararlıkları görüldü. (L)

COLON (Cristobal). Bk. KRİSTOF KOLOMB.

COLOMB veya **COLON** (Hernando), ispanyol tarihçisi (Cordoba 1488-Sevilla 1539). Kristof Kolomb'un gayri meşru çocuğu idi. Dördüncü seyahatinde babasıyle beraberdi. Durmaksızın yaptığı geziler sonucunda ele geçirdiği kitaplarla, Sevilla'da *Colombina* adı verilen çok değerli bir kütüphane kurdu. Babasının ispanyolca biyografisini yazdı. Bu biyografinin 1571'de Venedik'te Alfonso Ulloa tarafından yapılmış italyanca tercümesi elimizdedir. (L)

COLONATUS i. Kolon olma durumu (özellikle eski roma kolonları için kullanılır. Bu kolonlar 235-476 devri Roma imparatorluğunda esirliğe benzer bir durumdaydılar). *Yarıcı, ortakçı, colonatus,* Romalılarda ortakçı tarım işçilerinin durumu. (Bk. KOLON.) [L]

COLONİA. Esk. coğ. Roma kolonilerinin kurulduğu yerlerde birçok şehrin adı: *Colonia Agrippinensium* (Köln), *Colonia Senensis* (Siena), *Colonia Romulea* (Sevilla), *Coionia Augusta Nemausus* (Nîmes), *Colonia Julia Paterna Narbo Martius* (Narbonne) v.b. *(Colonia* ve onunla eşdeğerde olan *Colonica*'dan Fransa'da *Collonge, Collonges, Coulanges* gibi yer adları türemiştir.) [L]

COLONİA, esk. **Colonia del Sacramento,** Uruguay'da liman şehri, Plata nehri kıyısında; 8 000 nüf. Buenos Aires'in karşı-

COMBARELLES mağarası duvara kazınmış «Yırtıcı Hayvan» resmi

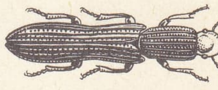

colydium

colza

Emile **COMBES** «Illustration» (1904)

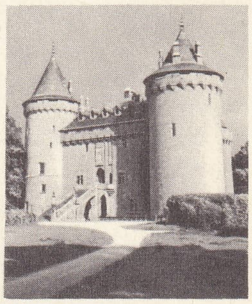

COMBOURG şatosu (maddesi 38. sayfada)

Foto. Musée de l'Homme, Justin, Multiphoto (LAROUSSE)

sında eski Portekiz tahkimli yeri. Sömürge devrinden kalma anıtlar. (L)

COLONNA, romalı aile. Kilise tarihinde önemli bir rol oynadı. Orsini ailesi ile olan kavgaları ünlüdür. Adını Traianus sütunundan (sütun=columna) aldığı sanılır. Aile, önceleri bu sütunun yakınında oturuyordu. XIII.yy. ortalarında Augustus'un anıtkabrini, Monte Citorio'yu, Palestrina'yı ve bazı italyan kasabalarını elinde bulunduruyordu. Ailenin atası olan PİETRO'nun 1100 yılına doğru hayatta olduğu sanılıyor. —GİOVANNİ (öl. Roma 1290'a doğr.), Messina baş papazı (1255), Roma'da papa yardımcısı (1262). Papanın elçisi olarak, Mısır'da, Saint Louis'nin ordusu ile birlikte bulundu, esir edildi; sonra cesaretine hayran kalan müslümanlar tarafından serbest bırakıldı, bu güzel davranışa duyduğu minnetini belirtmek için Laterano hastahanesini kurdu. —EGİDİO (1247-1316). Bk. EGİDİO ROMANO. —GİACOMO (öl. Avignon 1318), Nicolaus III'ün kardinali (1278). Kendisi ile altı yeğeni, (bunlardan biri Sciarra idi) Bonifacius VIII ile savaştılar; Palestrina'da korkunç bir kuşatmada sıkışınca Fransa'ya sığındılar, orada, Güzel Philippe ile birlikte Anagni suikastını düzenlediler. —SCİARRA, romalı senatör (öl. 1329), Anagni suikastını yönetti (1303) ve Bavyeralı Ludwig'e Roma'da taç giydirdi (1328). —ODDONE, Martinus V adı ile papa oldu. —PROSPERO (1452-öl. Milano 1523), Martinus V'in yeğeninin oğlu. İyi bir milis kumandanı idi, önce Charles VIII, sonra Aragon kralı Fernando II'nin hizmetinde çalıştı, 1513'te, Venediklilere karşı kazandığı Vicenza zaferi ve 1522'de Mareşal Lautrec'e karşı Bicocca zaferiyle ün kazandı. —FABRİZİO (öl. 1520), Prospero'nun yeğeni. Milis kumandanı oldu, 1481'de Türklere karşı savaştı; önce Charles VIII, Katolik Fernando, sonra Julius II'nin hizmetinde çalıştı ve Ravenna'da tutuklandı. İtalya'da ispanyol kuvvetleri tuğgenerali oldu, Fernando II'nin başkumandanlığına kadar yükseldi. —POMPEO (Roma 1479-Napoli 1532), Prospero'nun yeğeni. 1517'de kardinal oldu. Rieti papazı iken Julius II ve Clemens VII ile savaştı; fakat bu sonuncu papayı Bourbon başkumandanının elinden kurtardı. Napoli'yi Fransızlara karşı savundu. —VİTTORİA, **Pescara** markizi (Marino, Roma 1492-ay.y. 1547), Fabrizio'nun kızı. Dört yaşındayken Pescara markisi ile nişanlandı, on yedi yaşında evlendi. 1525'te kocası öldü. Vittoria, güzelliği ile ünlüydü. Çağının en büyük düşünürleriyle, özellikle de kendisine platonik bir sevgiyle bağlanan Michelangelo ile ilişki kurdu. Kocasının hatırasını yaşatan şiirleriyle büyük bir ün kazandı. Sık sık basılan şiirleri *Rime* (Şiirler) adı altında yayımlandı. —MARCANTONİO (Civita Lavinia 1535-Medinaceli, İspanya 1584), papa Pius V'in amirali olarak İnebahtı savaşına (1571) katıldı. —LORENZO ONOFRİO, **Paliano ve Castiglione** prensesi (öl. Roma 1689), Louis XIV ile evlenmek üzere olan, Mazarin'in yeğeni, Maria Mancini ile evlendi (1661). Sonra ondan ayrıldı. Malta şövalyesiyken öldü. Roma'daki Colonna galerisinin kurucusudur. (L)

COMENİUS
Cabinet des Estampes, Paris

Colonna sarayı, Roma'da papa Martinus V Colonna için başlatılan, daha sonra XVII. ve XVIII. yy.larda genişletilerek değiştirilen saray. İçinde bir resim galerisi, bahçesinde de bir Serapis tapınağının kalıntıları vardır. (L)

COLONNA (Angelo Michele), italyan ressamı ve dekoratörü (Ravenna, Como yakını 1600'e doğr.-Bologna 1687). Mitelli ile birlikte Modena yakınlarında Sassuolo dükine ait sarayın, canlıymış gibi duran büyük dekorlarını yaptı; sonra Floransa'da Pitti sarayını süsledi. İtalya dışında da çalıştı: İspanya'da Felipe IV ve Paris'te Hugues de Lionne için resim ve süslemeler yaptı. (L)

COLONNA (Giovan Paolo), italyan bestecisi (Bologna 1637-ay.y. 1695). Roma'da Carissimi'nin ve Benevoli'nin öğrencisiydi. Bologna'ya dönüşünde önce orgcu, sonra da San Petronio kilisesi müzik yönetmeni oldu. Filarmoni akademisinin kurucularındandır. Birkaç ses ve çalgılar için 10 tane din müziği defteri yayımladı. Sağlığında en azından on üç oratoryosu ile iki operasının oynatıldığı bilinir. XVII.yy.ın ikinci yarısında yaşayan Bologna okulu müzikçilerinin en bilgililerinden biridir. (L)

COLONNE (Judas COLONNA, **Edouard** — denir), fransız orkestra yöneticisi (Bordeaux 1838-Paris 1910). Paris konservatuvarında Girard ve Sauzay'nin öğrencisi oldu, Paris operası baş kemancılığına getirildi. 1871'de *Concert National*'i kurdu, bu kurum daha sonra Colonne Konserleri birliği adını aldı. Colonne bu konserleri 1909'a kadar yönetti. Büyük bir orkestra yöneticisiydi, içindeki ateşi ve hayat gücünü gerek orkestrasına, gerek dinleyicilerine iletirdi. Berlioz ve César Franck'ın konser salonlarındaki başarıları Colonne sayesinde gerçekleşti. (L)

COLORADO, A.B.D.'nin güneybatısında eyalet; 269 000 km²; 1 977 000 nüf. Merkezi, *Denver*. Eyaletin Kayalık Dağlara ait olan engebeleri kuzeyden güneye yönelir. Batıda yükseltileri 2 000-3 000 m arasında değişen yaylalar, Colorado nehri ve kollarının açtığı derin vâdilerle yarılmıştır. Merkezde Doğu Kayalık Dağlar birbirine paralel sıradağcıklar halinde uzanır; yükseltileri 4 000 m'yi aşar (kuzeyde Park Range ve Front Range, güneyde Sangre de Cristo dağları). Güneybatıda San Juan dağlarının volkanik kütlesi 4 000 m'den yüksektir. Ayrıca doğuda, batı-doğu eğimli (2 000 m'den 1 000 m'ye) bir buzul, South Platte, Republican, Arkansas ve kolları tarafından aşılır. Kuraklık, tarımı güçleştirir: doğu yaylasında kuru buğday tarımı yapılır; fakat bu, toprağı tehlikeli bir şekilde fakirleştirmiştir. Sulama büyük çalışmalara ihtiyaç göstermiş ama yemlik bitki, şeker pancarı, sebze ve meyve ağaçları tarımına imkân sağlamıştır. Eyaletin çeşitli maden zenginlikleri vardır: kömür, petrol ve demirsiz madenler; uranyum filizi. Ayrıca dünyanın en büyük molibden madeni de Colorado'dadır.

Nüfusun büyük kısmı Kayalık Dağlar'ın doğu eteğinde toplanmıştır; bu bölgedeki şehirlerde sanayi faaliyeti (şeker, konserve, un fabrikaları; sütevleri; çelik fabrikaları; bakır, kurşun çinko v.b. dökümevleri; petrol arıtılması) yoğundur.

— Tar. 1706'da Juan de Urirrbarri, bölgeyi İspanya'ya kattı. 1803'ten itibaren Arkansas ırmağının kuzeyindeki bölümü Louisiana aldı; ama sınır ancak 1819'da çizildi. 1845'te sınır batıya doğru değiştirildi. Ayrıca 1848 Guedalupe Hidalgo antlaşması, rio Grande'nin batısındaki bölgenin ilhak edilmesini sağladı. 1861'de Colorado muhtar bir bölge meydana getirdi; çok sayıdaki âsi kızılderililere boyun eğdirilmesi, beyazların yerleşmesini ve bölgenin 1876'da eyalet haline getirilmesini sağladı. Eyalet Federal Kongre'ye 2 senatör ve 4 temsilci gönderir. Mahallî parlamento 35 senatör (dört yıl süreyle seçilirler) ve 65 temsilciden (iki yıl süreyle seçilirler) meydana gelir. (L)

COLORADO (RİO), İberik yarımadasında ve Amerika'da suları kırmızımsı veya sarı birçok nehre verilen İspanyolca ad. (L)

COLORADO (RİO), Orta Amerika'da ırmak, çığırının büyük bir kısmı Kostarika ile Nikaragua'yı ayırır. (L)

COLORADO (RİO), Arjantin'de ırmak, Patagonya'nın kuzey sınırını belirtir; 1 300 km. Sulamada ve hidroelektrik üretiminde yararlanılır. (L)

COLORADO (RİO), A.B.D.'nin batısında ırmak; 2 250 km. Colorado eyaletinin kuzeybatısından doğar, batıya yönelir, sonra Utah'da güneybatıya döner. Arizona'da birçok dirsek meydana getirdikten sonra *Colorado yaylaları*'nı yaran ünlü kanyonlara girer. Hoover barajıyle önü kesilince Nevada ile Arizona arasında geniş bir göl meydana getirir. Colorado'nun kuzeyden güneye yönelen son bölümü, California körfezinde denize dökülür. Bu ırmak, özellikle aşağı çığırında, geçtiği bölgelerin sulanmasında büyük rol oynar; çok büyük barajlar aracılığıyle (Hoover, İmperial, Parker, Davis v.b.) elektrik üretiminde de yararlanılmaktadır. (L)

COLORADO (RİO), A.B.D.'de (Texas) ırmak, Llano Estacado'dan doğar. Meksika körfezine dökülür; 1 560 km. Austin'e kadar sefere elverişlidir. (L)

COLORADO SPRİNGS, Amerika Birleşik devletlerinde (Colorado) şehir; Amerikan Havacılık okulu *(United States Air Force Academy)* ile Kuzey Amerika Birleşik Hava Savunması komutanlığı *(North American Air Agence Command)*, Colorado Springs'tedir. (L)

COLORADO yaylaları, A.B.D.'nin batısında yüksek yaylalar, doğuda Kayalık Dağlar ve batıda Great Basin arasında; derin ve dar kanyonlar (misal rio Colorado kanyonu) ile yarılmıştır, üstlerinde birbirinden ayrı sıradağlar vardır. Kara iklimi kurudur. Colorado yaylaları bir koyun yetiştiriciliği bölgesidir. Önemli hidroelektrik tesisler (Hoover Barajı v.b.) rio Colorado yakınında sulamanın geliştirilmesini sağlar. Uranyum filizi. (L)

Colosseum veya **Flavius amfiteatrı,** adını yakınında bulunan Nero'nun dev heykelinden alan roma amfiteatrı. Yapımını Vespasianus başlattı, M.S. 80 yılında Titus bitirdi. 100 000 seyirci alabiliyordu. Çevresi 524 m olan bir elips biçimindedir. Dört katlıdır. İç bölümünde *(cavea)* en alt kat, yerden 4 m yüksekliktedir. Her kat çevresel ve buna dik *(vomitoria)* koridorlarla birbirine bağlanır.

Colosseum sirk oyunları için kullanılırdı. Söylentiye göre burada birçok hıristiyana işkence yapılmıştı. Çağlar boyunca bakımsız kaldı, ancak Benedictus XIV çağında ilgi gördü ve Pius IX zamanında onarıldı. Colosseum, Piranesi'nin bir gravürüne ve Corot'nun ünlü bir tablosuna ilham kaynağı oldu. (L)

COLOSTRUM i. Bk. SÜT.

COLPODA i. Kirpikli küçük hayvan. Tatlı sularda yaşar. İçinde kopuk çiçekler bulunan sularda daha çok görülür. Terliksi hayvana çok benzer, ama ondan beş defa daha küçüktür.

— Böcek ilmi. Uzunca ağılı böcek. Dünyanın sıcak bölgelerinde yaşar. Pek çok türü vardır. Kınkanatlıların *carabidae* familyasından. (L)

COLSA. Bk. KOLZA.

COLT, yüksek atış gücü olan, otomatik amerikan tabancası. 1911'de kullanılmağa başlandı. Otomatik olarak dolar, 11,4 mm çapında, 1,100 kg ağırlığındadır. Şarjörü 7 mermi alır. (L)

COLT (Samuel), amerikalı mühendis (Hartford, Connecticut 1814-ay.y. 1862). 1835'te «revolver» denilen toplu tabancayı buldu. Başarısız teşebbüslerden sonra bir revolver fabrikası kurdu. Adını taşıyan silâh fabrikalarında özellikle hafif silâhlar yapıldı. (L)

COLTRANE (William John), amerikalı zenci caz saksofoncusu (Hamlet, Kuzey Carolina 1926-Huntington, New York eyaleti 1967). Profesyonel çalışmalarına «Rythm and Blues» topluluğunda (Eddie Vinson) başladı. 1949'da Dizzie Gillespie topluluğuna girdi; 1952'de Earl Bastic, sonra da Johnny Hodges ile çalıştı. 1955'te Red Garland, Paul Chambers ve Philly Joe Jones ile birlikte Miles Davis topluluğuna katıldı. 1957'de Thelonius Monk dörtlüsü üyesi olarak Five Spot Café'de çaldı, sonra yine Miles Davis topluluğuna geçti. 1960'ta kendi topluluğunu kurdu, Avrupa'ya gitti, 1965 Antibes festivaline katıldı. 1966'da dörtlüsünün kadrosunda değişiklik yaptı, Rashied Ali ve Alice Mc Leod ile anlaştı. Önceleri Charlie Parker'ın anlayışını benimsemişti. Ama sonraları daha akıcı tarzı ve büyülü, sürükleyici üslûbuyle ustasından ayrıldı. Bu özellikleri, doğu müziğinden (hint, arap) esinlenmesine yol açtı. 1960'ların bütün saksofoncularını büyük ölçüde etkiledi. Başlıca plakları: *Flamenco Sketches* (Miles Davis ile, 1959), *My Favorite Things* (1960), *Chasin the Trane* (1961), *Africa* (1962), *Ascension* (1965). [L]

COLUBER i. (lat. k.). Eskiden bütün kara yılanları için kullanılan cins adı. Bugün sadece çeşitli kıtalarda yaşayan kırk kadar türü belirtir. (A.B.D.'de yaşayan kara yılan [*Coluber constrictor*] bu cinsin örnek türüdür.) [L]

COLUMBA. Güvercin* takımyıldızının la-

Foto. X (LAROUSSE)

tince adı. (Kısaltması [Col].) [L]

COLUMBARİUM i. («güvercinlik» anlamına lat. k.). Yakılan ölülerin küllerini saklamağa yarayan, duvarlarında oyuk bölmeler bulunan yeraltı evi.

— Litürji. Üst yanında eukharistia'yı taşıyan güvercinin asıldığı baldaken.

— ANSİKL. Roma yeraltı mezarlıkları genellikle üzerinde ölü küllerinin saklandığı bölmeler bulunan birleşik mezarlıklardı. *Columbarium* adı, bu mezarların güvercinler için yapılan oyuklara benzemesinden dolayıdır. Bunlar Roma yöresinde çok sayıda vardır. Başlıcaları Via Appia yolu üzerindeki üç columbarium ile yine bu yol üzerinde Nero'nun karısı Octavia'nın azatlı köleleri için yaptırdığıdır. Columbarium'lar genellikle köle ve azatlı köleler için yapılırdı. Bunlar bu işin ticaretini yapan özel kişiler veya bazı gömme kulüpleri tarafından da kendi üyeleri için yaptırılırdı. (L)

COLUMBA SPECİOSA. Güvercin türü. Siyah çilli kızıl tüyleri vardır. Tropik Amerika'nın bir kısmında yaşar. (L)

COLUMBİA, A.B.D.'de şehir, Güney Carolina'nın merkezi, Apalaş dağ eteğinin kenarında; 97 400 nüf. Büyük kara ve demiryolu kavşağı. Dokuma sanayii. Üniversiteler, —A.B.D. de (Missouri) şehir, Saint Louis'nin batısında, Missouri yakınında; 36 650 nüf. Üniversite merkezi. (L)

COLUMBİA, Kuzey Amerika'da ırmak; 1 953 km. Kanada Kayalık Dağları'ndan doğar, önce Selkirk Mountains boyunca kuzeybatıya doğru akar, sonra sert bir dirsekle A.B.D. topraklarına (Washington eyaleti) girer. Cascade sıradağını (boğazlarla), sonra Coast Range'i (kıyı sıradağı) aşar ve Büyük okyanusa dökülür. Columbia üzerinde çok büyük barajlar kurulmuştur (Bonneville, Grand Coulee, McNary barajları); bunlar çok büyük hidroelektrik rezervleridir ve sulamayı sağlar. (L)

Columbia (*Columbia Pictures Corporation* adının kısaltılmışı). 1924'te Harry, Jack ve Joe Brandt kardeşlerin kurduğu amerikan filim şirketi, Walt Disney'in ilk canlı resimlerinden başka (*Miki Fare* [Mickey Mouse], *Silly Symphony)* şu filimleri yaptı: *Platin Saçlı Sarışın* (F. Capra, 1931), *New York - Miami* (F. Capra, 1934), *The Whole Town's Talking* (Bütün Kent Ondan Sözediyor) [J. Ford, 1935], *The Awful Truth* (Müthiş Gerçek) [L. Mc Carey, 1937], *Only Angels Have Wings* (Yalnız Melekler Kanatlıdır) [H. Hawks, 1939], *Şeytanın Kızı Gilda* (Gilda) [C. Vidor, 1946], *The Lady from Shanghai* (Şanghay'lı Kadın) [O. Welles, 1947], *All the King's Men* (Saltanat Hırsı) [R. Rossen, 1949], *Death of a Salesman* (Satıcının Ölümü) [L. Benedek, 1951], *İnsanlar Yaşadıkça* (From Here to Eternity) [F. Zinneman, 1953], *Rıhtımlar Üstünde* (On the Waterfront) [E. Kazan, 1954], *Kwai Köprüsü* (The Bridge on the River Kwai) [D. Lean, 1957], *Lawrence of Arabie* (Arabistan'lı Lawrence) [D. Lean, 1962]. (L)

COLUMBİA dağı, Kanada Kayalık Dağları'nda zirve, Alberta ile ingiliz Kolombiyası sınırında, Jasper Millî parkının güneyinde; 3 749 m. (L)

COLUMBİA idare bölümü, A.B.D.'de federal idare bölümü, Maryland ile Virginia arasında. Federasyon'un merkezi Washington bu bölgededir. Columbia, 1878'den beri bir komisyon aracılığıyle Kongre tarafından doğrudan doğruya yönetilir. İdare bölümü nazarî bakımdan tarafsızdır; ama ancak 1961'de cumhurbaşkanı seçimlerine katılmak ve seçim kurulunda üç temsilci bulundurmak hakkını elde etti. Kongre'de Columbia'nın haklarını iki komisyon savunur ve belediye işlerini sadece üç kişi yönetir. (L)

Columbia üniversitesi. New York'taki amerikan üniversitesi. 1754 Yılında George I vakfı tarafından kurulan King's College ile New York eyaleti üniversitesinin (1748) birleşmesinden meydana gelmiştir. Önce «College» adı verilmiş ise de 1912 de üniversite adını almıştır. 30 000 öğrencisinin çoğunluğu orta öğretimde (erkekler için Columbia College, kızlar için Barnard College), geri kalanı, çeşitli yüksek okul ve fakültelerinde öğrenim görmektedir. (L)

COLUMBUS, A.B.D.'de şehir, Ohio'nun merkezi, Ohio ırmağının kolu Scioto River kıyısında, 534 500 nüf. Ohio eyalet üniversitesi. Ulaşımı bir kanal ve birçok demiryolu hattıyle sağlanan Columbus, Merkez-Doğu maden kömürü havzası ve bir tabiî gaz yatağı yakınında sanayi şehridir: çelik fabrikaları; makine, otomobil, tarım ve demiryolu malzemeleri, uçak v.b. yapımı. (L)

COLUMBUS, A.B.D.'de (Georgia) şehir, Chattahoochee River'in sol kıyısında; 116 800 nüf. Şehrin hızla büyümesi (otuz yıl içinde iki kat arttı) pamuk ve metalürji sanayiinin (dökümevleri ve dokuma makineleri) gelişmesiyle açıklanır. (L)

Columbus Gallery of Fine Arts, Columbus müzesi (Ohio). Başlıca koleksiyonları Rönesans çağı italyan resim ve heykelleriyle, XVII.yy. hollanda resimlerini kapsar. Mignard'dan Fragonard'a, Corot'dan Cézanne, Derain, Matisse, Gleizes'e birçok fransız sanatçısının eserleri de vardır. Birçok salonu modern amerikan sanatına ayrılmıştır. (L)

Columbus günü, Amerika Birleşik devletlerinde resmî tatil günü. Christophorus Colombus'un 12 ekim 1492'de Amerika kıtasına ayak basmasından dolayı bu tatil günü yapılır ve Amerika Birleşik devletlerinden otuz dördünde ve Puerto Rico'da ayrıca bazı italyan ve ispanyol şehirleriyle bazı Latin Amerika ülkelerinde bu tatil günü kutlanır. (M)

COLUMELLA (Lucius Junius Moderatus—), M.S. I.yy, latin yazarı. Tarımla ilgili 12 kitaptan meydana gelen çok geniş, açık ve kesin bir eser yazmıştır; *Tarım Üstüne* (De re Rustica). 10. Kitabı Vergilius'u taklit eder. Bu manzum kitapta Columella, *Georgica* yazarının unuttuğu bahçe bakımından söz eder. (L)

COLUTEA i. Yalancı sinameki ağacının ilmî adı. (L)

COLWYN BAY, Büyük Britanya'da şehir, Wales bölgesinin güneyinde (Denbighshire); 24 700 nüf. Sayfiye yeri. (L)

COLYDİİDAE çoğl. i. Kınkanatlı böcekler familyası. Örnek böceği *colydium* cinsidir. (Bu familya'da *botrydium, ditoma, endophlaeus orthocerus* v.b. cinsleri de yer alır.) [L]

COLYDİUM i. Küçük böcek. Vücudu silindirimsi ve uzunca, rengi kızılımsı veya esmer olur. Oduncul böceklerin açtıkları deliklerde veya kabukların altında yaşar. (Kurtçukları *platipus*'larla *scolytidae* familyasından böceklerin kurtçuklarını yiyerek beslenir. Kınkanatlıların *colydidae* familyasının örnek böceği.) [L]

COLYER (veya **COLJER**), İstanbul'da Hollanda maslahatgüzarı görevinde bulunan baba ve oğlu. — *Justinus* (Lahey 1624 - İstanbul 1682), hukuk öğrenimi gördü. 1667'de İstanbul maslahatgüzarlığına tayin edildi. Sultan Mehmed IV tarafından 1668'de huzura kabul edildi. 1680'de bir ticaret antlaşması imzaladı. — Oğlu *Jocubus* (1657-İstanbul 1725), babasının ölümü üzerine 1684'te maslahatgüzar oldu. 1688'de de Hollanda elçiliği görevi verildi. (M)

COLYMBETES i. (yun. *kolymbetes*, dalıcı'dan). Oval gövdeli domuzlan böceği. Elitraları enlemesine çizgiciklerle kaplıdır. Kuzey yarımküre göllerinde yaşar. (Kınkanatlıların *dytisridae* familyasından.) [L]

COLZA veya **KOLZA** i. (hollanda dilinde *coolzaad*, lahana tohumu). Yağından veya samanından yararlanmak için ekilen taneleri yağlı yıllık bitki (turpgiller familyasından). Bk. KOLZA. (L)

COMA BERENİCES, Berenis'in Saçı takımyıldızının latince adı. (Kısaltması [Com].) [L]

COMACCHİO, İtalya'da komün, Emilia'da (Ferrara ili), bir deniz kulağındaki on üç ada üstünde kuruldu, Adriyatik denizine 5 km., Po deltasının güneyinde; 18 100 nüf. Kanallar (köprüler). Yılan balıkları. Ticaret merkezi. Comacchio tuzlu bataklıklarının (600 ha) ürünleri kuzey İtalya (Bologna, Milano) sanayi merkezlerine gönderilir.

— Comacchio'nun güneyindeki *Comacchio* ve *Mezzuno deniz kulağı (valli)* 45 000 hektarlık bir alanı örter, çok zengin bir balıkçılık alanıdır. Yüzölçümünün üçte ikisini içine alan bir kurutma ve değerlendirme tasarısı gerçekleştirilmektedir. [L]

COMACCHİO, İtalya'da Cuvio komününde köy, Lombardia'da (Varese ili). Kilise orgu yapımcılığı. Bir kanal açılması sayesinde (1965-1966) 12 m su altında bir yunan-etrüsk kolonisinin kalıntıları bulundu; M.Ö. VI. yy.da kurulan bu koloni M.Ö. III. yy.da toprak alçalması yüzünden Po nehrinin alüvyonları altında kalmıştı (L)

COMACİNİ, Ortaçağda Como (İtalya) bölgesinde yaşayan aile; bu aileden yapı ustaları, mimarlar ve heykelciler yetişti. Comacini ailesinden Fossati, Ayasofya'nın yapımında çalıştı. (L)

COMAKDAR. Teşk. tar. Mısır Memlûklu sultanlığı sarayında görevlilerden birine verilen ad. Törenlerde hükümdarın sağında yaldızlı ve ucu topuzlu değneği tutar: ayrıca teşrifatçılık yapar ve hükümdarın yabancı elçilerle yaptığı görüşmelerde yanında bulunurdu. (M)

COMANEŞTİ, Romanya'da şehir, Boğdan'da (Bacau bölgesi). Trotuş vâdisinde önemli maden kömürü ve linyit madenleri. Bölgede petrol da çıkarılır. (L)

COMANS veya **COUMANS** Bk. KUMANLAR.

COMARUM i. Koyu firfiri çiçekli otsu bitki. Yaprakları iyice dişlidir. Bataklık çayırlarda yetişir. (Gülgillerden.) [L]

COMATULİDAE çoğl. i. Deniz lâleleri familyası. Erginken serbest yüzen ve yılanyıldızlarını andıran, gençken uzun bir sapa bağlı bulunan *komatula (antedon)* gibi türleri kapsar. (Bu hayvanlar özellikle sıcak denizlerde ve çok derinlerde yaşar. Jura çağı tabakalarında fosiline rastlanır.) [L]

COMAYAGUA, Honduras'da şehir, iç kısımdaki çöküntüde idare bölgesi merkezi; 13 100 nüf. XVIII. yy.dan kalma katedral. Ticaret merkezi. Çeşitli sanayi. —*Comayagua idare bölgesi*, 131 800 nüf. (L)

COMAYAGÜELA, Honduras'da şehir, idarî bakımdan bağlı bulunduğu Tegucigalpa'nın karşısında. Ticaret merkezi. (L)

COMBABOS. Bk. KOMBABUS.

COMBARELLES (les), Fransa'da Perigord'da (Eyzies komünü, Dordogne) yer. 1897'den beri bilinen Combarelles mağarasında yüz kadar tarihöncesi gravür vardır; bunların çoğu üst paleolitik devrinden kalmadır ve uzun bir dehlizin duvarlarına yapılmıştır. Resimlerde at ve bizonların yanısıra, ayı, insan, mamut ve aslanlar da temsil edilmiştir. (L)

COMBARİEU (Jules), fransız müzik bilgini (Cahors 1859-Paris 1915). Berlin'de Spitta'nın öğrencisi, Collège de France'ta müzik tarihi öğretmeni oldu (1904). 1901-1912 arası *Revue Musicale*'i (Müzik Dergisi) çıkardı. Üç ciltlik *Histoire de la Musique* (Müzik Tarihi) adlı eseri 1955'te beş cilt olarak R. Dumesnil tarafından yeniden basıldı. (L)

Combat, günlük fransız gazetesi, 1944'ten beri Paris'te yayımlanır. Savaş yıllarında gizlice kuruldu. Gazeteyi çıkaranlar arasında P. Pia, A. Camus, Raymond Aron, A. Ollivier, Cl. Bourdet de bulundu. 1953'ten beri H. Smadja tarafından yönetilmektedir; okuyucuları daha çok aydınlardır. (L)

COMBE (Abraham), iskoçyalı filozof (Edinburgh 1785 - 1827). Robert Owen'in sosyalist fikirlerini benimsedi, kooperatifler kurdu, fakat başarı sağlayamadı. —Kardeşi GEORGE (Edinburgh 1788 - Moor Park, Farnham, Surrey 1858), F.J. Gall'ın yolundan gitti. Frenoloji (kafatası bilimi) ve ahlâk bilimiyle ilgili eserler yazdı. Bunların arasında *A System of Phrenology* (Frenoloji Sistemi) [1819], *The Constitution of Man* (İnsanın Yapısı) [1828] ve *Moral Philosophy* (Ahlâk Felsefesi) [1840] en önemli olanlarıdır. (L)

COMBE CAPELLE, Fransa'da Montferrand (Dordogne, Bergerac idare çevresi) komününde yer, Couze yakınında. 1909'da alman Hauser burada orinyasyen tabakalarda bir erkek iskeleti buldu; iskeletin üzerinde kabuklardan yapılmış bir süs vardı. (L)

COMBERMERE (Stapleton COTTON, 1. Vikont), ingiliz generali (Llewenny Hall,

COMO şehir ve göl

Denbighshire 1773-Clifton 1865). Hindistan fatihlerinden, imparatorluğa karşı yapılan savaşlar sonunda Fransa'da kurulmuş olan birleşik süvari kuvvetlerinin komutanlığını yaptı. 1817'de Barbados valiliğine getirildi ve Rüzgâraltı adalarında başkomutan oldu (1817-1820). 1822'den 1825'e kadar İrlanda ordusunda çalıştı, yeniden Hindistan'a gönderildi, orada 1825'ten 1830'a kadar başkomutan olarak hizmet gördü. Assam'ın zaptına katıldı ve Cat'ların kalesi Bharatpur'u ele geçirdi. (L)

COMBES (Emile), fransız siyaset adamı (Roquecourbe, Tarn 1835-Pons, Charente- Maritime 1921). Yoksul bir aileden yetişti, öğrenimini papaz okulunda yaptı, papazlık mesleğine ayrıldı, Aquino'lu Tommaso ile ilgili bir tezle ilâhiyat doktoru oldu (1860), inanç buhranı geçirerek katoliklikten ayrıldı ve otuz yaşından sonra, Paris'te tıp öğrenimine başladı. Pons'a yerleşti, 1875'te belediye başkanı, 1885'te radikal senatör oldu. Senatoda ikinci başkanlık yaptı (1894-1895), Léon Bourgeois'nın kabinesine Millî Eğitim bakanı olarak girdi (kasım 1895-nisan 1896). Radikallerin, Cumhuriyetçi blok diye adlandırılan en önemli grubuyle katıldığı 1902 seçimlerinden sonra, yetmiş yaşlarında iken hükûmetin başına getirildi (mayıs 1902). Bu tarihte bile halkın çoğunluğu tarafından çok az tanınırken, kilisenin karşısındaki güçlü siyaseti onu çabuk üne kavuşturdu. Ama halkın bir kısmı kendisine hayranlık duyarken, bazıları tarafından da haksız yere kötülendi. Rakiplerinden Paul Doumer'nin Millet meclisi başkanlığına seçilmesi üzerine istifa etti (19 ocak 1905). [L]

COMBES (Raoul), fransız tabiat bilimi uzmanı (Mastelfranc, Lot 1883-Paris 1964). Sorbonne üniversitesinde profesör, bitkilerde azot ve fosforun metabolizmasını inceledi. Ayrıca bitkilerin morfoloji ve fizyolojisiyle antosiyanik pigmentler üzerine çevrenin etkileriyle ilgili önemli çalışmalar yaptı. (L)

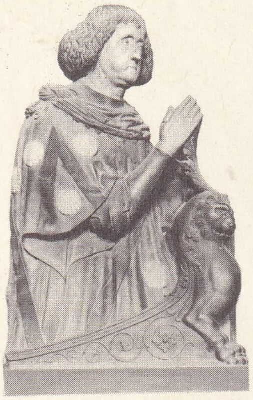

COMMYNES XVI. yy. başında fransız okulu Louvre müzesi, Paris

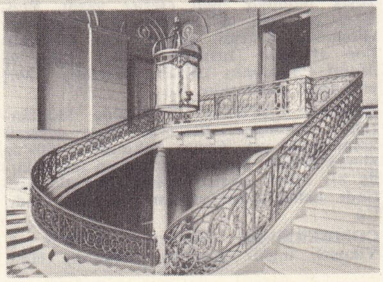

COMPİÈGNE sarayı Gabriel tarafından yapılan Apollon merdiveni (maddesi 41. sayfada)

Combination act («Dernekler Hakkında kanun»), hem liberal doktrinlerin, hem siyasî endişelerin etkisiyle, menfaat «koalisyonları»nı, yani işçi dernekleri kurulmasını yasaklayan, 1799 tarihli bir ingiliz kanunu. 1816'dan itibaren git gide daha az uygulanan bu kanun, 1824-1825 yıllarında yürürlükten kaldırıldı. (L)

COMBOURG, Fransa'da (İlle-et-Vilaine idare bölgesi) kanton idare merkezi; Dinant'ın 24 km güneydoğusunda. XI.yy.dan kalma şatoda Chauteaubriand çocukluğunun bir kısmını geçirdi. Odası müze haline getirilmiştir. (L)

COMBRETACEAE çoğl. i. Çiçekli bitki familyası. Tropik bölgelerde yetişir. On sekiz cinsi, beş yüz türü vardır. Mersinler takımına girer. (Bazı türlerinden ticarî kereste elde edilir [*Terminalia ivorensis*'ten *fromire, T. superba*'dan *limba* kerestesi].) [L]

COMBRETODENDRON i. Bitki türü «*Essia*» adı verilen ticarî bir kereste elde edilir. (*Lecythidaceae* familyasından.) [L]

COMBRETUM i. *Combretaceae* familyasından bitki cinsi. Tropik bölgelerde yetişen üç yüz elliden fazla türü bulunur. (L)

C.O.M.E.C.O.N., Karşılıklı İktisadî Yardım konseyinin kısaltılmış adı (COUNCIL FOR MUTUAL ECONOMIC ASSISTANCE). 1949'da Moskova'da kuruldu. Üyeleri: Doğu Almanya, Bulgaristan, Macaristan, Polonya, Romanya, Çekoslovakya ve S.S.C.B. (L)

Comédie-Française tiyatrosu, 1787 yılında Paris'te mimar Victor Louis Palais-Royal'in opera binası olarak yapımına başladı. Ancak 1790 yılında bitirildi. Burada ünlü yazar ve sanatçıların büstleri, ayrıca ilgi çekici elyazmaları bulunan büyük bir kitaplık vardır. (L)

Comédie Humaine (LA). Bk. İNSANLIK KOMEDYASI.

COMELLA Y VİLLAMİTJANA (Luciano Fransisco), ispanyol tiyatro yazarı (Vich 1751-Madrid 1812). Pek değerli olmayan tarihî dramlar yazdı; komedileri daha çok beğenildi, özellikle *La Familia Îndigente* (Yoksul Aile). [L]

COMENİUS, çek hümanisti Jan Amos **Komensky**'nin latinceleştirilmiş adı (Uhersky Brod, Moravya 1592-Amsterdam 1670). Ailesi Moravya Papazlar birliğine bağlıydı; genç yaşta öksüz kaldı. Bununla birlikte öğrenimine önce yurdunda, sonra Herborn'da (Nassan) devam etti. Doktorasını verdi; doğduğu bölgeye döndü; orada bir okulu yönetti. Papaz oldu (1616), sonra moravyalı papazların merkezi olan Fulnek kilisesine atandı. İspanyol birliklerinin istilâsı, sonra da Ferdinando II nin emriyle reformculara karşı yapılan işkenceler yüzünden göç etmek zorunda kaldı; 1628'de, ruhanî çevresiyle birlikte Lerzno'ya (Polonya) sığındı. Burada dillerin kolay incelenmesi için yeni bir metot olan *Janua Linguarum Reservata*'yı (Dillere Açılan Kapı) [1631] yayımladı. Aynı zamanda *Didactica Magna*'yı meydana getirdi. Bu kitabın latinceye tercüme edilmesi (1640) bir hümanist ve pedagog olarak ününü bütün Avrupa'ya yaydı. İsveç'e çağırıldı (1642-1648), Lerzno'ya döndü (1648-1650), sonra 1650'de Transilvanya okullarında bir reform yapmayı kabul etti. 1656'da, Lerzno yangını sırasında bütün mal ve mülkünü ve elyazmalarını kaybetti ve ömrünün son günlerinde Hollanda'ya gitti; Amsterdam senatosu eserlerinin yayımlanmasını sağladı (1657). Comenius, tasarladığı büyük eseri *Pansophia*'yı, hiç bir zaman yayımlamadı ise de, *Didactica Magna*'sından başka, fikrinin derin özelliğini belirtmeğe yardım eden birçok risale bıraktı. Pedagojiyi ayrı bir bilim haline ilk o koydu. Pedagojiyi öğretirken kendi deyimiyle «tabiatın hizmetkârı» oldu. Daha o çağda bir milletler federasyonuyle sonuçlanacak fikrî ve siyasî bir işbirliğini hayal etti. Bu açıdan, modern düşüncenin öncüsü olarak göründü. (L)

COMEPHORUS i. (yun. *kome*, saç ve *phoros*, taşıyan'dan). Baykal gölünde yaşayan balık türü. (Canlı olarak avlanamaz. Ama bazen fırtınadan sonra kumsalda sürüyle bulunur. Çok derinlerde yaşayan bu balık çok yağlı olduğu için, eti yenemez. Yerliler kaynatarak yağını çıkarırlar.) [L]

COMERAGH dağları, İrlanda cumhuriyetinin güneyinde (Munster ili, Waterford idare bölgesi) dağ kütlesi; 857 m. (L)

COMİCİ (Emilio), italyan dağcısı (Trieste 1901-Selve di Val, Gardena yakınları 1940). Modern dağcılığın kurucularındandır. Az rastlanır bir tırmanıcı olarak, Dolmit dağlarının dik yamaçlarında bulduğu güzel ve geçilmesi çok güç yollar, dağcılık bakımından önemini hâlâ muhafaza eder. Comici bir tırmanıştan dönerken öldü. (L)

COMİLLA, doğu Pakistan'da (Çittagon ili) şehir, Dakka'nın doğu-güneydoğusunda; 48 500 nüf. Tarım pazarı. Pamuk imalâthaneleri. Makine ve elektrik âletleri. (L)

COMİLLAS, İspanya'da (Santander ili) kasaba, Atlas okyanusu kıyısında; 3 20) nüf. Sayfiye yeri. (L)

COMİNES (Philippe DE). Bk. COMMYNES.

COMİNO, malta dilinde **Kemmuna**, Malta adaları topluluğunda (Akdeniz, küçük ada; Britanya'ya bağlı, Malta ile Gozo adası arasında. (L)

COMİSCO, 1948 yılından 1951 yılına kadar Sosyalist Enternasyonal'in (İnternationale Socialiste) yerini alan Milletlerarası Sosyalist Konferans Komitesi'nin (COMMITTEE OF THE INTERNATIONAL SOCIALIST CONFERENCE) kısaltılmış adı. (L)

COMİSO, İtalya'da şehir, Sicilya'da (Ragusa ili), İblei dağlarının eteğinde; 26 800 nüf. Normanlardan kalma (XV. yy.) şato. (L)

COMİSSO (Giovanni), italyan yazarı (Treviso, Veneto 1895). 1919'da D'Annunzio ile Fiume'nin işgaline katıldı. Gazetecilik ve gezici satış memurluğu yaptı, romanlar yazdı; başlıcaları: *Fausto Diamante* (1933), *Storia di un Patrimonio* (Bir Mirasın Hikâyesi) [1935], *La Donna del Lago* (Göldeki Kadın) [1962]. Özellikle gezi yazıları, anıları ile tanındı: *Al Vento dell'Adriatico* (Adriyatik Rüzgârında) [1928], *Gente di Mare* (Deniz İnsanları) [1929], *Questa è Parigi* (Burası Paris) [1931] ve *Capricci İtaliani* (İtalyan Hevesleri) [1952]. Son eserlerinde anı ve gezilerini canlılıkla anlattı: *Un Gatto Attraversa la Strada* (Sokaktan Bir Kedi Geçiyor) [1954], *Donne Gentili* (Nazik Kadınlar) [1959], *Satire İtaliana* (İtalyan Yergileri) [1960], *İl Grande Ozio* (Büyük Ozio) [1965]. (L)

Comitium, Roma'da Forum'un kuzeyindeki meydan. Roma kralı Romulus ile Sabin kralı Tatius'un anlaşma yapmak üzere burada karşılaştığı ileri sürülür, fakat gerçekte *comitia curiata* (halk meclisi) burada toplandığı için buraya *comitium* denmişti. Forum'un siyasî önemi arttıkça *comitium*'unki azaldı; *Forum* ile *comitium*, nutuk kürsüsüyle *(rostra)* birbirinden ayrılırdı. M.Ö. 145'e kadar konuşmacılar yüzlerini *comitium*'a, daha sonra *Forum*'a dönerek konuşurlardı. Tullius Hostilius, comitium'u bir duvarla çevirtti. Bu duvarın iç bölümünde bronzdan dişi kurt, *Rumine* (İncir ağacı), Romulus'un mezarı *(lapis niger)*, *Moenia sütunu* (ölüm cezaları burada yerine getirildi), sütunlar ve din töreni kuyuları, birçok heykel kaidesi, yazıtlar vardı. Senato binası *Curia hostilla*, comitium'u güneydoğudan sınırlardı. Yavaş yavaş, *Forum, comitium*'u içine aldı. (L)

COMMAGENE. Bk. KOMMAGENE.

COMMAGER (Henry Steele), amerikan tarihçisi ve profesörü (Pittsburgh 1902). Birçok amerikan (New York, 1925-1939; Columbia, 1939'dan sonra) ve Avrupa (Cambridge, 1942-1943 ve 1947-1948; Oxford, 1952-1953, Uppsala, 1953) üniversitelerinde tarih profesörlüğü yaptı. Sosyal konuları ve Birleşik devletlerin dış siyasetiyle ilgili önemli eserler yazdı: S.E. Morison ile birlikte yazdığı *The Growth of the American Republic* (Amerikan Cumhuriyetinin Gelişmesi) [1930], *The Rise of the American Nation* (Amerikan Milletinin Yükselişi) [50 cilt]. 1956'dan bu yana Amherst College'de çalışan Commager, genel tarih eserleri de yazdı: *Writings of Theodore Parker* (Theo-

Foto. İtalyan Turizm ofisi, Lapic (LAROUSSE)

dore Parker'in Eserleri) [1961], *The Era of Reform* (Reform Çağı) [1961], *Studies in İmmigration* (Göç İncelemeleri) [1961], *Crusaders for Freedom* (Hürriyet Savaşçıları) [1961]. (L)

COMMANDEUR adaları, Bering denizinin güneyinde sovyet takımadaları, Kamçatka ve Aleut adaları arasında. Bering adası (adını burada ölen denizciden aldı) başlıca adasıdır. (L)

COMMANDİNO (Federico), italyan matematikçisi (Urbino 1509-ay.y. 1575). Arkhimedes, Apollonius, Eukleides v.b. gibi eski matematikçi ve geometricilerin eserlerini çevirdi. Sonraki yorumcu ve tenkitçiler onun çalışmalarından faydalandılar. (L)

Commedia dell'arte (bütün ülkelerde kullanılan ital. k.ler). İtalya'da doğan, sonra bütün Batı ülkelerinde, özellikle Floransa'da komedi türünün gelişmesinde büyük etkileri olan tiyatro biçimi. *Commedia dell'arte*, aktörlük ve oyun tekniği bakımından, yazılan ve ezberlenerek söylenen, ve tiyatroda edebî bir tür sayılan *Commedia sostenuta*'nın karşısında yer alır. *Commedia dell'arte*'nin ilk devirlerinde oyuncular önceden tasarlanan konular üzerinde tulûat şeklinde konuşmalar yaparlardı. *Commedia dell'arte*'nin kökünün *atellan*'larda bulunduğu, sonradan uzun pantomim ve seyir gösterisi devrelerinden geçtiği kabul edilir. Fakat italyanların tiyatro alanındaki dehaları, içgüdüleri, hayal güçleri, dillerinin tatlılığı,hazırlıksız konuşabilme yetenekleri bu ilkel ve dar tiyatro biçiminde beklenmedik bir gelişme sağladı, onu çağdaş tiyatrocuların bile yararlandıkları zengin bir kaynak haline getirdi. Bu tür, XVI. yy.da yaptığı ileri hamlelerle XVIII. yy.a kadar yaşadı. Bu yüzyılda Carlo Gozzi, edebî ve düzgün komediden yana olan Goldoni ile rekabet halinde olduğu için *Commedia dell'arte*'ye yeni bir güç, bir parıltı vermek istedi. Komedinin yazılı bir metin halinde olmayışının dışında, (çünkü yazılı olmayan başka oyunlar da vardı), kulislere asılan konuların tekrarlanmış şakalarla dolu diyalog bölümleri dışında *Commedia dell'arte* kendine has başka özelliklere de sahiptir. Sanatçıdan, çok anlamlı, çevik, uyanık, çoğu zaman dans ve akrobasiyi gerektiren plastik bir oyun gücü ister. Değişmez kişiler, karakteri ve giyimleri hep aynı kalan, her biri daima belli bir komedyen tarafından temsil edilen, hep aynı olan tiplerden meydana gelir. Bu kişiler, temsil ettikleri tipin özelliklerini taşıyan maskeler takarlardı. *Commedia dell'arte*'nin belli başlı tipleri şunlardı: Arlecchino; Pedrolina; Scaramuccia ve rakibi Pasquariello; ihtiyar Pantalone; kekeme Tartaglia'ya benzeyen Dottore; Spavento, Rinoceronte, Spezza, Fracassa, Rodomonte, Giangurgolo'nun temsil ettiği farfara kaptan; antik çağın Maccus'unun yerini alan ve onun Romalı karşılıkları olan Meo Putacca ve Marco Pepe'nin örneği olan Napoli'li soytarı Pulcinella ile Tartaglia, Napoli'li; Giangurgolo, Calabria'lı; Zacometo, Venedik'li; Arecchino Bergamo'ludur. Kadın oyuncuların elbiselerinde bir özellik yoktur. Kadın sanatçılar fanteziye kaçarlar ve maske takmadan oynarlar (Colombina, İsabella, Fiorinetta v.b.). Bazı aktörler, sahnede canlandırdıkları kişilerin adıyle anılırdı. G.B. Andreini ve Carlo Bertinazzi'nin Arlecchino veya Tiberio Fiorelli'nin Scaramuccia'yı oynamaları gibi.)

Commedia dell'arte'nin birçok tiyatro yazarı (Molière, Mariuoux) üzerinde büyük etkisi oldu.

XIX. ve XX. yy.larda Deburau ve pantomim aktörleri, Grock ve Fratellini gibi palyaçolar; sanat hayatının bir devrinde Charles Chaplin, bazı halk şairleri *Commedia dell'arte*'nin uzak izleyicileri sayılabilir. *Commedia dell'arte*'ye ait metinler Reinhardt, Meyerhold, Evreinov, Copeau, Georges Vitaly ve Fabbri gibi çeşitli ülkelerdeki yöneticiler ve estetikçiler tarafından değişik biçimlerde yorumlanmıştır. (L)

COMMELİN (Caspar), hollandalı botanikçi (Amsterdam 1667-ay.y. 1731). Johannes Commelin'in yeğeni. Amsterdam'da botanik öğretmenliği yaptı. Belli başlı eserleri: *Flora Malabarica* (Malabarya Florları) [1696], *Horti Medici Amstelodamensis Plantarum Usualium Catalogus* (Amsterdam Bahçelerinde Yetiştirilen Yararlı Bitkiler Katalogu) [1697-1724]. (L)

COMMELİN (Johannes), hollandalı botanikçi (Leiden 1629-Amsterdam 1692). Amsterdam botanik bahçesi müdürü. Başlıca eserleri: *«Hollanda'da Hesperia'lar»* (Amsterdam, 1676), *Catalogus Plantarum İndigenarum Hollandiae* (Hollanda Bitkiler Katalogu) [1689]. (L)

COMMELİNA i. Parlak mavi çiçekli otsu bitki. Tropik bölge bitkisidir, fakat limonluklarda ve bahçelerde de yetiştirilir. *(Commelynaceae* familyasının örnek bitkisi.) [L]

COMMENDONE (Francesco Giovanni), italyan kardinal ve diplomatı (Venedik 1524-Padova 1584). İngiltere, Almanya ve Polonya'da önemli görüşmelerle görevlendirildi. Polonya'da Papalık büyükelçisi oldu, Anjou dükünün tahta geçmesini sağladı (1573); devlet müsteşarı Galli'nin beceriksizliklerini örtbas etmeğe çalıştığı için gözden düştü. (L)

Commentarii, Julius Sezar'ın *De Bello Gallico* (Galya Savaşları) ve *De Bello Civili* (İç Savaş) üstüne hatıraları. Bu eserlerden ilki sekiz kitaba bölünür, sekizinci kitap Sezar'ın komutanlarından Hirtius tarafından yazılmıştır. *İç Savaş* adlı eser tam değildir. Üç kitaptan meydana gelir. Tacitus, Sezar'ı yazarların en büyüğü sayar *(sumus auctorum divus Julius)*. Sezar hatıralarındaki iyi niyetli görüşleri yüzünden çok yerilmiştir. *İç Savaş* bir polemik eseri sayılır. Sezar'ın hatıraları Galya'nın ilk çağdaki tarihi için en önemli kaynaktır. (L)

Commentarii Linguae Graecae («Yunanca Üstüne açıklama»), G. Budé'nin eseri (1529). Bu eser XVI. yy. filoloji biliminin bir anıtıdır. Karşılaştırma metodunun öncüsü olan yazar yunanca kelimeleri latince kelimelere yaklaştırarak onları güzelleştirir. Dilin anlamını belirler. (L)

COMMER (Franz), alman orgcusu, besteci ve müzik bilgini (Köln 1813-Berlin 1887). Krallık müzik yöneticisi ve Berlin'de Krallık Dinî Müzik Enstitüsü kitaplık müdürü oldu. Dinî müzik yayımı ile ilgilendi: *Musica Sacra* (Kilise Müziği), 38 cilt; *Cantica Sacra* (Neşideler); *Collectio Operum Musicorum Batavorum* (Felemenk Müzik Eserleri Derlemesi), 12 cilt. Kullak ile *Berliner Tonkünstlerverein*'ı (Berlin Müzik kurumu), Eitner ile *Gesellschaft für Musikforschung*'u (Müzik Araştırmaları derneği) kurdu (1868). [L]

Commercium i. (lat. k.). Rom. huk. Bir şahsın, medenî hukukun yurttaşlar için koyduğu usullere göre mal varlığı ile ilgili bütün hukukî işlemleri yapabilme ehliyeti. (L)

COMMİNES (Philippe DE). Bk. COMMYNES.

COMMODATUS i. (lat. *commodatus*, ödünç verilmiş'ten). Romalılarda bir akit şekli. Bununla bir kişi bir başkasına kullansın diye bir şey teslim eder. Teslim alan bunu kullandıktan sonra geri vermekle mükelleftir. (Kullanılmakla tükenenler dışındaki menkul mallar ödünç verme konusu olabilir. Bu ödünç verme, aslında karşılıksızdır. Ödünç alan, malın bakımına ve korunmasına dikkat etmek zorundadır.) [L]

COMMODUS (Marcus Aurelius) [Lanuvium 161-Roma 192], Roma imparatoru (180-192). Babası Marcus Aurelius tarafından imparator (176) ve Augustus (177) ilân edildi. Babası ölür ölmez, hemen Roma'ya dönmek istedi ve Marcomanni'ler, Quadi'ler, Burii'lerle, hatalı bir barış yaptı. Bu yüzden, Marcus Aurelius'un büyük başarıları boşa gitmiş oldu. Marcus Aurelius iktidara lâyık olmayan bu bozuk ahlâklı oğlunu, tahtından uzaklaştırmayı düşünmedi, tersine, gelecekteki görevine hazırlamağa uğraştı ve 176'da onu imparatorluğuna ortak etti. İmparator olunca (180) iktidar, Commodus'un başını döndürdü. Kendini ihtiraslarına kaptırdı; devlet işlerini, Marcus Aurelius'un eski danışmanlarının üzerinden aldı; değersiz gözdelerine, önce açgözlü olduğu kadar zalim Tigidius Perennis'e, sonra da köle asıllı ve ötekinden daha uğursuz bir frigyalı olan Cleandrus'a bıraktı; böylece doğuluların etkisini ön plana geçirdi. Her iki sine praetorium beyi unvanını verdi. Saltanatının özelliklerinden biri Antoninus'ların genel siyasetine karşı tam bir tepki uyanması oldu: orduya dayanan ve daha çok senato aristokrasisine karşı yöneltilen kıyıcı bir mutlakiyet rejimi kuruldu; bu aristokrasi, bütün güçsüzlüğüne rağmen, birkaç direnme hareketi düzenledi (182'de Claudius Pompeianus), bu da birçok idamlara yol açtı. Hükümdarlığının sonlarına doğru Commodus, kendine Herakles süsü verdi ve kendine «Jupiter'in oğlu» denmesini istedi. Roma'ya *Colonia Commodiana* adını verdi. Nikâhsız karısı Marcia, onu zehirledi, fakat Commodus istifra ederek zehiri dışarı verince, bu sefer onu bir atlete boğdurdu (192), saltanatı iktisadî ve malî buhran içinde geçti. İsraflar, şenlikler ve oyunlar hazineyi bitirdi. Maliyeyi düzeltmek için başvurulan, çoğunlukla utanç verici çareler israfları karşılayamadı. (L)

COMMONER i. Lordlar kamarası üyelerinin dışında, yani esnaf ve alt dereceli soylulara *(gentry)* verilen ingilizce ad: baronet'ler, şövalyeler, şövalye adayları. (Aynı zamanda Avam kamarası üyelerini de belirtebilir). [L]

Common Law (*ortak kanun* anlamında ing. k.'ler). İngiltere'de töreler ve mahkemelerin içtihadı ile müeyyidelendirilen, yazılı olmayan hukuk kurallarının bütünü. (Common Law, Louisiana ve Fransız Kanada'sı dışındaki ingiliz ülkelerinde hukukun temelini teşkil eder).

— ANSİKL. İngiliz hukukunun üç kaynağı vardır: Common Law, içtihatlar ve meclisin oyla kabul ettiği kanunlar. Başlangıcı çok eski, fakat karanlık olan Common Law çeşitli unsurların kaynaşmasından meydana gelmiştir: norman hukuku, danimarka hukuku ve sakson hukuku. XIII. yy.da krallık bunu, bütün İngiliz krallığında ortak hukuk yapmıştır. O zamanlar belirli sınıflara uygulanan hukuk kurallarına aykırılığını belirleyen ismi de buradan gelir. Bu devirden itibaren «ortak kanun» denilen adalet mahkemelerinin verdiği kararlar derlemelerde veya *record*'larda saklanmıştır. Bu şekilde, Common Law'ın uygulama alanı çok darlaşır, çünkü daima bir önceki karara dayanmak gerekir ve benzeri olmayan durumu veya manevî borçları dikkate almak için törelerde hiçbir değişiklik yapılamaz. İşte bu sebeple, bir adalet bakanlığı mahkemesinin kuruluşundan sonra, aynı şekilde gelişen yeni bir hukuk sistemi *(Equity)* XIV. yy.da belirmiştir. Uzun bir süre, iki sistem Common Law ve Equity ayrı ayrı mahkemeler tarafından uygulanmıştır. Daha yakın bir zamanda, üçüncü bir hukuk sistemi ortaya çıktı, (özellikle ceza hukuku ve ticaret hukuku alanlarında): bunlar parlamentonun kabul ettiği kanunlardır *(Statute Law)*. Bununla beraber, mahkemeler bu kanunları Common Law ilkelerine başvurarak yorumlamaktadır. (L)

Common Sense (*«Sağduyu»*), Thomas Paine'in yergi eseri. Şubat 1776'da Philadelphia'da amerikalıların Bunker's Hill'deki zaferinden sonra, imzasız olarak yayımladı. Eser İngiltere ile Amerika'nın uzlaşamayacağını, kesin bir ayrılığın gerekliliğini savunmaktadır. Yüz bin nüsha birkaç gün içinde satıldı ve 4 temmuz 1776'da yapılan kongre A.B.D.'nin bağımsızlığını ilân ederek Paine'in düşüncesini doğruladı. (L)

Commonwealth (*«Milletler camiası»*), İngiltere'de, muzaffer ordunun 1649'da kurduğu hükûmet. Kısa zamanda iktidarını İrlanda ve İskoçya'ya kadar yaydı. Ortak menfaati amaç edinen bir birliği belirten bu terim, çoğu kere «cumhuriyet» şeklinde yorumlanır. Kelimeye eski çağlardaki anlamı verilmedikçe bu yorum tartışma konusu olarak kalmıştır. İlk İngiliz ihtilâli ile monarşi yıkıldıktan (ocak 1643'te Charles I'in idamı) ve Meclis (Long-parliament [uzun parlamento]) önemli bir şekilde değiştirildikten sonra yeni rejimi kurmak ve onu iç ve dış düşmanlara karşı korumakla görevlendi. Varlığını sürdüren yarı-kanunî iki otorite Uzun parlamento ve ordu konseyi idi. Her iki kuruluşun üyesi bulunan Cromwell gerçek başkan oldu.

Devamlı çatışmalar ve iç çelişmelerle sarsılan Commonwealth'in varlığını sürdürmesi güç oldu. İngiliz kamuoyunun çoğunluğu, gerektiği kadar sınırlı bir monarşiye ve anglikan veya presbiteryen bir devlet dinine dönüşle sağlam bir durumun yerleşmesini diliyordu. Diğer taraftan sosyal olduğu kadar siyasî yönden de, kuvvetli bir demokratik hareket, küçük köylü sınıfını ve «eşit-

İvy COMPTON-BURNETT

Auguste COMTE
Etex tarafından (1852)
Auguste COMTE'un evi, Paris

Foto. Camera-Press (British Council) [LAROUSSE]; N. Erkılıç (MEYDAN)

«Conceptio İmmaculata» Murillo tarafından tablo ve detay Prado müzesi, Madrid

çiler» partisinin teşkilâtına katılan orduyu etkiliyordu. Öte yandan, katolik ve kralcı İrlanda ile presbiter İskoçya, Cromwell rejimine karşı koydular. Cromwell bunların direnmelerini kırdı (1649-1651) ve İskoçya'yı Commonwealth'le birleşmeğe zorladı. Deniz kanunu ile (1651) kamçılanan iktisadî güce ve Birleşik eyaletlerle savaşan (1652-1654) İngiliz deniz gücüne rağmen, Meclisin düşmanlığı devam etti ve Cromwell Meclisi dağıtmak zorunda kaldı (1653 nisan). Cromwell, vatandaşların seçtiği bir Meclisin yardımıyle (Barebon meclisi, 1653 yılı temmuz-aralık) yeniden teşkilâtlanmayı denedikten sonra, Commonwealth'e «İnstrument of Government» (16 aralık 1653) ile yeni kurumlar ekledi. Böylece bir askerî diktatörlük rejimi olan Protektora başladı. Bu rejimin ortadan kalkması ve yerini Restorasyon'a bırakması ise, çekilmek zorunda kalan (25 mayıs 1659) Richard Cromwell'in yetersizliği yüzünden oldu. (L)

COMMONWEALTH OF AUSTRALİA, resmen 1 ocak 1901 tarihinde ilân edilen, Avustralya Eyaletleri birliği. (Bk. AVUSTRALYA.) [L]

Commonwealth of Nations *(«İngiliz Milletler camiası»),* İngiliz imparatorluğundan doğmuş ve bugün aralarında hukukî bir anlaşmadan çok, belirli bir ahlâk dayanışması bulunan devletlerin ve ülkelerin toplu adı. XIX. yy. ortalarından itibaren, İngiliz imparatorluğunda, İngiliz krallığı ve sömürgeleri arasındaki bağlar hürriyete doğru bir gelişme gösterdi. 1867 ile 1908 arasında beyaz halkın hâkimiyeti altındaki yerler, dominyon statüsüne geçerek, geniş bir muhtariyet kazandı. 1914-1918 Savaşı bu gelişmeyi daha da hızlandırdı. 1918-1920 Barış görüşmelerinde, dominyonların tam hâkimiyeti kapalı olarak tanınmıştı. İmparatorluk yerine *Commonwealth* terimi, ilk defa 1922'de yeni bir dominyonun, bağımsız İrlanda devletinin varlığını tanıyan Londra antlaşmasında görüldü. 1931 Tarihli Westminster statüsü hukuken, imparatorluk yerine İngiliz Milletler camiası *British Commonwealth of Nations* veya kısaca *British Commonwealth*'i yarattı. Bu topluluk İngiliz krallığını, sömürgelerini, koruduğu küçük devletleri ve İngiliz krallığına sadece bir ortak bağlılık andı ve serbest katılma iradesiyle bağlı bağımsız devletler grubunu içine alır. Siyasî açıdan imparatorluk birtakım değişikliklere uğrarken, güçsüzleşmesini önleyecek şekilde iktisadî bir dayanışmayı sağlayacak teşebbüslere girişildi. 1932 Yılında, Ottawa antlaşmaları «imparatorluğun tercih hakkı» esasını koydu. Teşebbüs pek başarılı olamadı, öte yandan menfaatler arasındaki uyuşmazlık devam etti. İkinci Dünya savaşı, eski imparatorluk sisteminin son kalıntılarını da ortadan kaldırdı. 1947'de Hint imparatorluğu dağıldı. Bu imparatorluğun bölünmesinden, Hindistan, Pakistan ve Seylan devletleri doğdu. Bu devletler Commonwealth çerçevesinde tam bağımsızlıklarını elde ettiler. Oysa 1948'de Birmanya ve İrlanda cumhuriyeti, 1931 yılında kendilerine tanınan ayrılma haklarını kullanarak, Commonwealth'den çekilmişlerdi. Bu yeni dominyonların kuruluşu, yeni bir durum yarattı ve Commonwealth adından «İngiliz» kelimesinin kaldırılışı bu gerçeği iyice ortaya çıkardı. Commonwealth'in zıtlaşan karmaşıklığı, Hint birliği ve Pakistan'ın cumhuriyet rejimini kabul etmesiyle arttı. Güney Afrika birliği de bu yolu izleyeceğe benzemektedir. Afrika (Kenya'da Mau-Mau ayaklanması, 1952) ve Asya kıtasını kaplayan millî kurtuluş hareketleri siyah ırkın yaşadığı sömürgelerin çoğuna bağımsızlık kazandırdı: 1957'de Gana (eski Altın kıyısı) ve Malezya federasyonu, 1960'ta Nijerya, 1961'de Tanganika ve Sierra Leone, 1962'de Uganda, 1963'te Kenya ve Zanzibar, 1964'te Gambiya, Malavi (eski Niyasaland) ve Zambiya (Eski Kuzey Rodezya), Hareket deniz üslerine de yayıldı: Malta'nın statüsü görüşme konusu oldu (1959) ve ada 1964'te bağımsızlığını elde etti. Ayaklanmaların sarstığı (1956) Kıbrıs, 1959 yılı antlaşmaları sonucunda bağımsız bir devlet haline geldi. (L)

CONCİNİ'nin öldürülüşü o çağda yapılan bir gravürden Cabinet des Estampes, Paris

Communauté, Fransa cumhuriyeti ve Madagaskar cumhuriyeti ile, daha önce, eski «Union Française» üyesi olan birçok Afrika cumhuriyetinin kurduğu devletler topluluğu. Communauté'nin bugünkü durumu şöyledir: Fransız, Orta Afrika, Gabon, Madagaskar, Kongo ve Senegal cumhuriyetleri kesin olarak Communauté'yi meydana getirmektedir. Kamerun, Fildişi Kıyısı, Dahomey, Yukarı Volta, Mauritanya, Nijerya ve Togo cumhuriyetleri, birer işbirliği anlaşması ile Fransa'ya bağlıdır. (L)

COMMUNİO i. (lat. k.). İlâhiyat. Katolik kilisesine göre *communio,* hıristiyanların şükran borcunun ödenmesi sırasında İsa Peygamber'in etinin ve kanının verilmesidir. Papaz, Missa âyinini yaparken Communio verir. Papazın Communio'sunda et ve kan yer alır. Müminlere genellikle sadece küçük bir parça mayasız ekmek *(Hostia)* verilir. Hostia, Missa âyininde papaz tarafından kutsallaştırılmıştır. Kilise, Communio alan müminin (ölüm halinde Communio hariç) Evkharistik oruç tutmasını ister. Yani Communio'dan belirli bir süre önce yemeyi içmeyi bırakması gerekir. Communio, Missa dışında da verilebilir. Hastalar ve sakatlar evlerinde Communio alabilirler. Genellikle Communio'dan önce itiraf ve Günahların affı gereklidir. Communio, ihtirasların alt edilmesine yardım eder, Tanrının rahmetine kavuşmanın bir teminatı sayılır. Communio yedi yaşına doğru verilmelidir. 1215'te toplanan İkinci Latran konsili müminler için Paskalya Communio'sunu mecburî kabul etmiştir. Ayrıca ağır hastalık halinde Communio mecburiyeti konmuştur.

● *Tarih.* Communio ilk zamanlarda «Cena»yı hatırlatan bir yemeğin sonunda verilirdi. Müminler kutsallaştırılmış ekmeği ellerine alır ve kutsallaştırılmış şarabı içerlerdi. Küçük çocuklar vaftizden sonra Communio alabilirlerdi. Batı Katolikleri çok erken çağda ekmek yerine mayasız ekmek kullanmağa başladılar, Rumlar bugün de mayalı ekmek kullanırlar. Roma kilisesi XIII. yy.dan beri genellikle müminlere Communio'yu ekmek şeklinde dağıtır. (L)

COMMYNES veya **COMMİNES** veya **COMMİNES** (Philippe DE), **Argenton** beyi, fransız tarihçisi (Renescure, Hazebrouck yakınları ?, 1447-Argenton 1511). 1464'te İyi Philippe ve Korkusuz Charles'ın hizmetine girdi, meşhur Péronne buluşmasında kendi düşüncesine uygun efendi olarak Louis XI'i tanıdı ve o andan sonra bourgogne'lu efendisinden uzaklaştı. 1472'de Bourgogne'dan kaçtı. Fransa kralına iyi bir danışman oldu, kabinede bir çeşit başkanlığa geçti. 1483'te Louis XI ölünce Charles VIII reşit oluncaya kadar naipler meclisine üye seçildi. Senlis antlaşmasını (1493) hazırlayan görüşmelere katıldı. İtalya seferini hazırlamak için Venedik'e gönderildi; Fornoue savaşından önce, iki taraf arasında aracılık yaptı. İtalya seferinde Louis XII ile birlikte bulundu, sonra Argenton şatosuna çekildi. *Mémoires* (Anılar) [8 kitap], 1464-1498 arasını içine alır. Sainte-Beuve'e göre Commynes «gerçekten modern olan ilk yazar»dır. (L)

COMO, İtalya'da şehir, Lombardia'da, il idare merkezi, Como gölünün güneydoğu uzantısının sonunda; 91 800 nüf. Küçük alüvyonlu bir ovada kurulan Como, dağlarla çevrilidir ve dikdörtgen planlı eski şehir çevresinde gelişmiştir; Ortaçağdan kalma bir semt ortasında mermerden çok güzel katedrali (heykeller) yükselir (XIV.-XVI. yy. arasında yapıldı). Roman üslûbunda kiliseler. Kuleli komün sarayı (Broletto). Como'nun iktisadî rolü dünyaca ünlü dokuma sanayiinden gelir. — *Como ili;* 682 200 nüf. Como gölünün kıyıları ile iki güney kolu arasında uzanır.

— Tar. Bronz çağından beri yerleşilen bir yerde kurulan Como, M.Ö. 89'dan itibaren bir roma kolonisi (sur kalıntıları), daha sonra da Transpadana'nın merkezi oldu. Barbar akınlarından çok zarar gördükten sonra kalkınan şehir XI. ve XII. yy.da Alman imparatorluğu taraftarı bir cumhuriyet haline geldi ve Milanolular tarafından yıkıldı (1127). Sonra Kızılsakal Friedrich tarafından yeniden kuruldu ve Milano ile kader birliği etti (1402). [L]

COMODORO RİVADAVİA, Arjantin'de (Chubut bölgesi) şehir, Patagonya kıyısında (San Jorge körfezi); 25 700 nüf. Arjantin'in en eski petrol merkezidir (1907). Alt Tebeşir katında petrol vardır; kum ve kumtaşı çukurlarında kuru gaz cepleri meydana gelmiştir. 1 600 km uzunluğunda bir boru hattı bölgeyi Buenos Aires'e bağlar. Çinko metalürjisi. — Eski *Comodoro Rivadavia bölgesi* 1948'de Chubut bölgesinin topraklarının bir kısmını alarak kuruldu. (L)

COMO gölü (romalıların *Larius lacus*'u). İtalyan Alpleri (Lombardia) kenarında göl; 146 km². Como gölü buzul devrinden kalmadır, kuzeyden güneye doğru uzanır ve «Como» ve «Lecco» adlı iki kolla sona erer; bu kollar Bellaggio yarımadasıyle ayrılır. 199 m yüksl.; derinliği 406 m. Daha batıdaki Maggiore gölü gibi Como da içine dökülen 60 Alp selinin getirdiği birikintilerle hızla dolmaktadır; Adda'nın alüvyonları şimdiden küçük Mezzola gölünü Como'dan ayırmıştır. Suların Adda aracılığıyle Po'ya akıtan Como gölü, çok yumuşak iklimli bir bölgededir; iklimin yumuşaklığı bağcılığa, dut ağaçları yetiştirilmesine elverişlidir ve göl kıyılarının kış-yaz turist çekmesini sağlar. (L)

COMONFORT (Ignacio), meksikalı general ve devlet adamı (Puebla 1812-Celaya yakınları 1863). Süvari yüzbaşısı, sonra Batı Meksika valisi oldu. A.B.D.'ye karşı savaşa katılmak için bu görevden vazgeçti. Santa Anna tekrar iktidara geldiği zaman bu diktatöre karşı Alvarez'le birleşti ve Ayutla'yı ele geçirmek isteyen düşmanı geri çekilmeğe zorladı. 1855'te Meksika cumhurbaşkanı oldu, 1858'de yerine Juarez geçince Birleşik Amerika'ya sığınmak zorunda kaldı. Meksika savaşı sırasında bir kolordunun başına geçti, fakat Cholula yakınında general Bazaine tarafından yenilgiye uğratıldı (1863) ve az sonra öldürüldü. (L)

COMORES. Bk. KOMOR TAKIMADALARI.

COMORİN burnu, Hindistan'da dağlık burun, Dekkan'ın ucunu meydana getirir. Su altı ve su üstü kayaları dolayısıyle gemilerin yaklaşması tehlikelidir. (L)

COMPAGNİ (Dino), italyan tarihçisi (Floransa 1260'a doğr.-ay.y. 1324). Floransa'nın siyasî hayatına katıldı; Dante'nin dostu, onun gibi beyaz Guelfa partisindendi; papa Bonifacius VIII'in düşmanı ve Cumhuriyet prioru (başkanı) idi; Siyahların muhalif partisi iktidara geçer geçmez, sürgüne mahkûm oldu. Bu hükmün geciktirilmesini sağladı ve sonra kendi köşesinde yaşadı. *l'Intelligenza* adlı alegorik şiiri gençliğinde yazdı. *Cronica delle Cose Occorrenti ne' Tempi Suoi*'de (Vakayiname) dramatik bir etki ile 1280'den sonraki Floransa hayatı anlatılır. Compagni tarihçi olarak hiç bir zaman tarafsız kalmadı. Coşkun bir yazar ve ateşli bir yurtseverdi. (L)

COMPANYS JOVER (Luis), katalonyalı avukat ve siyaset adamı (Tarros, Lerida eyaleti, İspanya 1883-Barcelona 1940). 1920'de mebus seçildi, 1934'te Katalonya federe hükûmeti ikinci başkanı oldu. Aynı yıl merkezî iktidara karşı baş kaldırdı ve 6 ekimde federal İspanyol cumhuriyeti içinde Katalonya devletini kurdu ise de, hükûmet kuvvetlerine yenildi ve otuz yıl hapse mahkûm oldu. 1936'da affa uğrayınca yeniden başkan oldu ve bu görevi bütün iç savaş boyunca elinde tuttu. 1939'da Fransa'ya sığındı fakat, 1940'ta Vichy hükûmeti tarafından iade edildi ve Montijuïc kalesinde kurşuna dizildi. (L)

Foto. Bruckmann, Giraudon (LAROUSSE)

COMPASCUUM i. (lat. k., *cum*, birlikte ve *pascuum*, otlak'tan). Rom. huk. Ortaklaşa otlak hakkı. (L)

COMPERENDİNATİO i. (lat. *cum*, ile ve *perendinatio*, ertesi güne bırakma'dan.). Rom. huk. Tarafların ertesi gün hâkim önüne gelmek için karşılıklı söz vermeleri. (L)

COMPİÈGNE, Fransa'da (Oise idare çevresi) idare merkezi; Oise ırmağı kıyısında, *Compiègne ormanının* kuzeyinde; 32 563 nüf. Eski bir roma merkezi *(Compenduim)* olan şehre, Merovenjlerden itibaren fransa kralları yerleşti. Sanayi merkezi (makine, kimya ve besin sanayii). XVIII. yy.dan kalma saray. Aziz Jacques (XIII.-XV. yy.) ve Aziz Antoine (XVI. yy.) kiliseleri. Belediye binası (XVI yy.). Jeanne d'Arc 1430'da ingilizler tarafından Compiègne'de yakalandı. (L)

COMPİTALİA çoğl. i. Esk. Rom. *Lares compitales şenlikleri.* Yol kavşaklarının ve bu kavşaklara ulaşan sokakların koruyucusu *Lares compitales* tanrıları adına yapılan şenliklere verilen ad. (L)

COMPLUVİUM i. (lat. k.). Esk. Rom. *Atrium*'un çatısı ortasında bırakılan kare biçiminde boşluk. Çatı oluklarından ortadaki havuza *(impluvium)* akan yağmur suları buradan boşalırdı. (L)

COMPSOCERUS i. (yun. *kompsos*, güzel, zarif ve *keras*, boynuz). Güney Amerika'da yaşayan uzun duyargalı böcek. Elitraları madenî renkte, duyargaları siyah kıllarla kaplıdır. (Kınkanatlıların *cerambycidae* familyasından.) [L]

COMPSOGNATHUS i. Bavyera'da jura tabakalarında bulunan fosil sürüngen. Kemiklerinin içinde hava bulunması bakımından kuşa benzeyen bu hayvan sıçrayıcı idi. (L)

COMPTON, Kanada'da (Québec) idare bölgesi, doğu kantonlarında, A.B.D. sınırında; 24 400 nüf. İdare merkezi, *Cookshire.* (L)

COMPTON (Arthur Holly), amerikalı fizikçi (Wooster, Ohio 1892-Berkeley, Kaliforniya 1962). İlk çalışmalarına Princeton üniversitesinde başladı, sonra Minnesota üniversitesine geçti, 1920'de Saint Louis, 1923'te Chicago üniversitelerinde fizik profesörü oldu. Dünyanın döner, katıların öz ısıları ve özellikle X ışınlarının incelenmesinde önderlik yaptı. 1923'te, X ışınlarının grafit üzerindeki etkilerini inceleyerek kendi adını taşıyan olayı buldu. *Compton olayı*, üzerine X ışını düşen hafif atomların etrafa daha büyük dalga boylu X ışını yaydıklarını açıklar. Bu olay ancak ışığın tanecik teorisi ile açıklanabildiğinden, bu teorinin yeniden ilgi görmesine yol açtı. Bundan sonra Compton kendisini kozmik ışınların incelenmesine verdi, 1934'te girginlik dereceleri ayrı iki grubun varlığını tespit etti. 1927'de C. Th. R. Wilson ile Nobel fizik ödülünü paylaştı. Önemli eserleri: *The Intensity of X-Rays, Reflection and the Distribution of Electrons* (X Işınlarının Şiddeti, Elektronların Yansıması ve Dağılımı) [1922], *X-Rays in Theory and Experiment* (Deney ve Teoride X Işınları) [1935]. (L)

COMPTON (Henry), ingiliz papazı (Compton Wynyates, Warwickshire 1632-Fulham 1713). 1675'ten sonra Londra piskoposu, özel konsey üyesi, prenseslerin ve geleceğin kraliçeleri Marie ve Anne'ın eğitimiyle görevlendirildi. Puritan mezhebine yakınlığı yüzünden James II ile arası açıldı. 1688 İsyanının elebaşılarındandı. 1689'da Mary II ve William III'e taç giydirdi. (L)

COMPTON-BURNETT (Ivy), ingiliz kadın yazarı (Londra 1892). Eserlerinde Edward çağının yüksek burjuvazisini anlatır. Açık ve güçlü bir üslûp içinde ele alınan bu eserler günümüz ingiliz romanını geniş ölçüde etkiledi. *Pastors and Masters* (Din Efendileri ve Dünya Efendileri) [1925]; *Parents and Children* (Ana-Baba ve Çocuklar) [1941]; *Manservant and Maidservant* (Uşaklar ve Hizmetçi Kadınlar) [1947]; *Darkness and Day* (Gece ve Gündüz) [1951]; *The Present and the Past* (Bugün ve Dün) [1953]; *The Mighty and Their Fall* (Mighty'ler ve Düşüşleri) [1961]. (L)

COMPUT i. (lat. *computare*, saymak'tan). Kilise işlerinde zamanın, özellikle Paskalya tarihinin hesaplanmasına yarayan işlem. (L)

Concorde meydanı: 1. Champs-Elysées'ye giden yol; 2. Crillon konağı; 3. Otomobil kulübü; 4. Royale caddesi; 5. Deniz Kuvvetleri bakanlığı; 6. 1836-1846 arasında yapılan çeşmeler; 7. Louqsor dikilitaşı; 8. Tuilleries bahçeleri; 9. Concorde köprüsüne giden yol; 10. Cours-la-Reine'e giden yol.

COMPUTER. Bk. KOMPÜTER.

COMTE (Auguste), fransız filozofu (Montpellier 1798-Paris 1857). On altı yaşındayken girdiği Ecole Polytechnique'i bitirdikten sonra matematik öğretmenliği yaptı. 1817'de Saint-Simon'un çömezi oldu. 1824'te onunla bozuştu, 1826'da düşüncelerini *pozitivizm* adı altında şahsî bir doktrin halinde geliştirmeğe koyuldu. İlk derslerinden sonra, geçici bir zihin bozukluğuna yakalandı. Ancak 1828'de çalışmalarına ve derslerine yeniden başlayabildi. 1831'den 1848'e kadar, Paris belediyelerinden birinde ücretsiz olarak bir astronomi kursunda ders verdi. Sonra karısından ayrılan ve yerinden de olan Comte 1848'den ölümüne kadar arkadaşlarının yardımıyla yaşadı. Gittikçe artan geçimsizliği yüzünden arkadaşları birer birer ayrıldı, yalnız kaldı.

Comte, *Cours de Philosophie Positive*'inin (Pozitif Felsefe Dersleri) ilk altı cildini 1830-1842 yılları arasında yayımladı. «Mutlak olarak tek bir ilke vardır, o da, mutlak olan hiç bir şeyin var olmadığıdır.» dedi. Comte'un metodu olgular ve olguların ilişkileriyle uğraşmaktır. Olgular deneyle ortaya çıkarılabilen olaylardır, tek deney duyuların yaşantısıdır, psikoloji olamaz, insanın tanınması, bilinmesi ise, fizyolojiye indirgenir. İncelenmesi gereken olgular arasındaki ilişkiler, birbirini izleme ve eşzamanlık ilişkileridir. Comte, nedenle sonuç ve araçla erek arasındaki ilişkilerin incelenmesine yanaşmaz. Ayrıca, nesnel yasaların varlığına inanmadığı gibi insan düşüncesi için eşyanın gerçek özüyle ilgili herhangi bir şeyin kesinlikle bilinebileceğini de tanımaz. Demek ki, Kant gibi *bilinemezlik* akımı olan «kendi kendine var olan şeyin» ulaşılamaz ve bilinemez olduğunu savunan düşünceye bağlıdır. Comte, Batılı toplumların *üç hal kanununu* ileri sürer; bunlar teolojik, metafizik ve pozitif hallerdir. Pozitif durum, *sebep* kavramı yerine *kanun* kavramını koyar. Comte'un gözünde ilerlemenin vardığı sonuç budur. Comte, soyut ve somut bilimler ayırımına dayanan ünlü sınıflamayı ortaya koydu. Bu sınıflamada bilimlerin genelliği ve karmaşıklığı birbirine ters orantılı olarak artar, en son bilim de, sosyoloji veya «sosyal fizik»tir. Comte, ahlâkı, özgeciliğe (altruisme) indirger ve hak düşüncesine inanmaz.

Comte 1844'te Clotilde de Vaux ile tanıştı. 1846'da ölen bu genç, mutsuz ve hasta kadına derin bir sevgiyle bağlandı. Öyle görünüyor ki Comte'u gizemciliğe götüren sebep bu tanışma ve sevgidir. Nitekim 1845'ten sonra Comte kendi felsefesinden bir din çıkarmağa koyuldu, bu yolda, bakire anne, insanlığa tapma, toplumun bilimle teşkilâtlanması düşüncelerini ileri sürdü. Kendisini insanlığın büyük rahibi, «Azize Clotilde»i de insanlığın koruyucusu ilân etti.

Comte'un ana eserlerinden şunları sayabiliriz: *Cours de Philosophie Positive* (Pozitif Felsefe Dersleri) [1830-1842], *Discours sur l'Esprit Positif* (Pozitif Anlayış Üzerine Konuşmalar) [1844], *Calendrier Positiviste* (Pozitivist Takvim) [1849], *le Système de Politique Positive* (Pozitif Siyaset Sistemi) [1852-1854], *Pozitivizmin İlmihali* (Catéchisme Positiviste) [1852], *Appel aux Conservateurs* (Muhafazakârlara Çağrı) [1855], *Synthèse Subjective* (Öznel Bireşim) [1856]. (L)

COMTESSE (Robert), isviçreli siyaset adamı (Valangin, Neuchâtel 1847-La Tour-de-Peilz, Vaud 1922). Paris ve Heidelberg üniversitesinde hukuk öğrenimi yaptı. 1874'te kanton milletvekili olarak siyasî hayata atıldı, 1883'te millet meclisine seçildi ve 1894-1895 yılları arasında meclis başkanlığı yaptı. 1899'da Federal meclis üyesi oldu. Yeni görevinde sırasıyle; Maliye, Adalet ve Emniyet, Demiryolları bakanlığı yaptı. 1904-1910 Yılları arasında ise Konfederasyon başkanı seçildi ve 1912'den 1921'e kadar Bern'deki sanat, edebiyat ve sanayi mülkiyeti bürosunu yönetti. (L)

COMUNERO i. (isp. k.). İspanya'da komünlerde yaşayanlara verilen ad. Bk. KOMÜN. (L)

COMYN, önemli iskoç ailesi, başlıca üyeleri: ALEXANDER. Buchan kontu ve İskoçya başkomutanı (öl. 1289); — JOHN öncekinin yeğeninin oğlu, Badenoch derebeyi (öl. Lochindorp 1300'e doğr.), 1286'da naiplerden biri oldu, Jean de Baliol'u destekledi, sonra 1298'de Edvard I'e bağlandı; — JOHN, öncekinin oğlu, 1298'de İskoçya muhafızı (öl. Dumfries 1306), İskoçya'nın boyun eğmesine kadar (1304), direnişi yönetti ve Robert Bruce tarafından öldürüldü. (L)

CON (ital. önek «beraber» anlamında). Çoğunlukla müzik bölümlerini işaretlemek için ayrıntı terimlerine eklenerek kullanılır; bunların sayısı hayli kabarıktır: *con brilo*, canlı; *con fuoco*, ateşli; *con grazia*, incelikle; *con moto*, hareketli; *con spirito*, şakalı v.b. (L)

CONACHİ (Costache), romanyalı şair (Tiganeşti 1777-ay.y. 1849). Eski toprak ağası (boyar). Adalet bakanı oldu ve 1834'te Moldavya tahtına adaylığını koydu. *Poezii Alcatuiri si Talmaciri* (Şiirler, Kompozisyonlar ve Tercümeler) [1856] adlı şiir kitabı ölümünden sonra yayımlandı. Conahci'nin Moldavya'daki edebî gelişme üzerinde önemli bir etkisi vardır. (L)

CONAKRY. Bk. KONAKRY.

CONAN I, Tort adıyle anılır (öl. Concruz, bugünkü Conquerevil 992), Rennes kontu (970-992). Juhel Berenger'in oğlu, Bretagne üzerinde hak ileri sürdü, Dol piskoposluğu ile Vannes kontluğu topraklarının meydana getirdiği derebeyliği eline geçirdi. Nantes kontluğu için Anjou kontu Foulques Nerra ile savaşırken öldü. (L)

CONAN II (1040-1066), Bretagne dükü.

CONDİLLAC
Baldrighi tarafından yapılan gravür

CONDORCET
Houdon tarafından Versailles müzesi, Fransa

Foto. Photothèque française, Bulloz (LAROUSSE)

Penhièvre kontu Eudes I'in koruyuculuğunu üzerine aldı. Normandiya dükü Guillaume'a karşı savaştı, zehirlenerek öldü. (L)

CONAN III (1095-1148), Bretagne dükü (1112-1148). Bir din meclisi aracılığıyla zor kullanma hakkını, kölelik düzeninin kalıntılarını kaldırdı (1127). İngiltere kralı Henry I'in kızı Matilda ile evlendi. (L)

CONAN IV (1137-1171), öncekinin torunu, 1156'da Bretagne dükü, Breton derebeyleriyle savaşmak üzere, İngiltere kralı Henry II'yi yardıma çağırdı. Kızı Constance'ı Geoffroy Plantagenêt ile nişanlamak ve Geoffroy'un erginliğine kadar (1166) dükalığın korunmasını Henry II'ye bırakmak zorunda kaldı. (L)

«Condottiero»
Antonello da Messina
tarafından
Louvre müzesi, Paris

CONANT (James Bryant), amerikalı kimyacı (Dorchester, Massachusetts 1893). 1928'de Harvard üniversitesine profesör tayin edildi ve 1933'te bu üniversitenin başkanlığına getirildi. 1941'de millî savunma araştırma kuruluna başkanlık etti, atom bombasının hazırlık çalışmalarını düzenledi. İşgal altındaki Almanya'da A.B.D. yüksek komiseri olduktan sonra (1953), Batı Almanya'da Amerikan büyükelçiliğine atandı. Organik kimya ile ilgili önemli çalışmaları vardır. (L)

CONANT (Kenneth John), amerikalı arkeolog (1894), Harvard'da mimarî profesörüydü (1936-1955). Cluny kazılarına (1928-1950) ve pek çok arkeoloji araştırmalarına katıldı (Kiev, 1935-1936; Mont-Cassin manastırı, 1935, Saint Sépulcre, 1938-1955). *The Early Architectural History of the Cathedral of Santiago de Compostela* (Santiago de Compostela Katedralinin Mimarîsinde İlk Dönem) [1926], *Carolingian and Romanesque Architecture* (Karolenj ve Roman Mimarîsi) [1957] adlı eserleri vardır. (L)

CONCARNEAU, Fransa'da (Finistère idare bölgesi) kanton merkezi. Cornouaille kıyısında; 18 150 nüf. Küçük bir adada kurulan *kapalı şehir* eski surlarla çevrilidir. (L)

CONCEPCİON, Şili'de şehir, il idare merkezi, Bio-Bio halici kıyısında; 165 950 nüf. Üniversite. 1550'de Pedro de Valdivia tarafından kurulan Concepcion bugün yakınındaki Arauco kömür yataklarından ve Talcahuana limanından yararlanan önemli bir sanayi şehridir. 1751, 1823, 1939 ve 1960 depremlerinden büyük zarar gördü. Metalürji; dokuma ve kimya sanayii. — *Concepcion ili,* 663 000 nüf. (L)

CONCEPCİON, Paraguay'da şehir, Paraguay ırmağı kıyısında, 16 500 nüf. Ticaret merkezi. Paraguay çayı (mate) işlenmesi. (L)

CONCEPCİON DEL URUGUAY, Arjantin'de (Entre Rios ili) şehir, Uruguay ırmağı kıyısında; 31 500 nüf. Nehir limanı. Faal ticaret merkezi. (L)

CONCEPTİO İMMACULATA (lat. dey.). Din. *Meryem'in conceptio immaculata*'sı, katolik dogması; bu dogmaya göre Meryem Ana ilk günahtan uzak sayılmıştır. ‖ Kilisenin bu sırrı kutladığı bayram. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Din. Meryem Ana'nın *conceptio immaculata* meziyeti ilâhiyatçılar tarafından tanrı anası olmasına bağlanır (bu Meryem Ana'nın bakireliğiyle karıştırılmamalıdır). Uzun süre tartışılan bu inanış, papa Pius IX tarafından *İneffablis* emirnamesinde dogma olarak tanımlandı (8 aralık 1854). Böylelikle Meryem, Adem soyunun omuzlarına yüklenen günahtan kurtuldu. Ayrıca, «Kurtarma»dan da yararlandığı için, bu imtiyaz bir bakıma İsa'nın üstün değerlerinden ötürü kendisine tanındı.

— İkonogr. *Meryem Ana'nın conceptio immaculata*'sı. Dogma olmadan uzun zaman önce, Meryem'in conceptio immaculata'sı inancı sanat eserlerinde gizli yanı kolay anlaşabilecek biçimde işlendi. Bu konuda şu sanatçılar eser verdi: Girolamo Mazzola (Parma), Carlo Maratti (Viyana), Sassoferrato (Brera), Murillo (Prado, Ermitage), Juan ve Juanes (Granada), Ribera (Madrid), Antonio Palomono (Madrid), Augustin del Castillo (Cordoba), Valdés Leal (Sevilla), Fr. Pacheco (Sevilla) v.b. Ayrıca, Tintoretto, il Correggio, il Guido, Rubens (Madrid), Cortone, G.B. Tiepolo da (Madrid) aynı konuyu işleyen tablolar yaptılar. (L)

CONCERT, CONCERTİNO, CONCERTO i. Bk. KONSER, KONÇERTİNO, KONÇERTO.

Concertgebouw (AMSTERDAM—*u*), Amsterdam burjuvazisi tarafından 1882'de kurulan bir müzik derneği. İlk yıllarda Willem Kes'in başkanlık ettiği bu kurumu Mengelberg, Hollanda'nın müzik merkezi haline getirdi. (L)

CONCERTİNA i. Madenî serbest dil esasına dayanan çalgı. Bir el körüğünden gelen hava akımı ile titreşir. (Akordeonun aksine iki tane eş klavyesi vardır; bu klavyeler çok sesli çalmayı sağlar. *Concertina* İngiltere'de fizikçi Charles Wheatstone tarafından 1829'da icat edildi.) [L]

Concerto barocco, J.S. Bach'ın, *re minör iki keman konçertosu* üzerine bir tabloluk bale; G. Balanchine'in koreografisi. İlk oynanışı 1941'de Amerikan Ballet topluluğu tarafından Rio de Janeiro'da. Soyut bir bale olan *Concerto barocco*'da önce kaynağını besteden alarak başlayan danslar git gide gözlere hitabeden kontrapunto düzenine girer. Danslar belirsiz bir fon önünde çalışma kıyafetiyle yapılır. (L)

CONCETTO i. (ital. k.). [Daha çok çoğulu kullanılır: CONCETTİ]. Ustaca ve ince nükteli deyimler için kullanılır; bu deyim ya genellikle birbiriyle uyuşmayan kelimelerin beklenmedik biçimde yan yana gelmesinden veya hem sözlük hem de mecaz anlamıyle ele alınan bir benzetmeden doğar.

— ANSİKL. Concetto İtalya'da doğdu. Petrarca'nın üslûbunda görülen ustaca inceliklerle ilk örneklerini verdi. Özellikle Tabaldeo, Cariteo, Serafino, Aquilano gibi şairler tarafından kullanıldı. Tasso da bu anlatım oyunlarıyle uğraştı. Concetto, Cavalier Marin'in etkisiyle XVII. yy.da Fransa'ya girdi. Concetto'lar *«precieux»* edebiyatta (Voiture, Cotin v.b.) ve o çağın şairlerinde (Théophile, Saint-Amant) tepki yarattı. Corneille ve Racine'de bile concetto görüldü. Oysa Boileau, Molière (les Précieuses ridicules, Misanthrope'da Oronte'un sonesi) bunu pek tutmadılar. (L)

CONCHİFERA çoğl. i. Yumuşakçalar bölümünün eski bir kolu.

— ANSİKL. Yumuşakçalar uzun zaman, aynı önemi taşımayan iki sınıfa ayrılmıştır: *amphineura* ve *conchifera.* Birincilerde kavkı ya hiç yoktur veya bir levha parçası şeklindedir. Ötekilerde tek parçalı kireçten bir kavkı (karından bacaklılar, kafadan bacaklılar) veya simetrik iki parça (iki çenet) halindedir. Örtenek başı örtmez. (L)

CONCHODERMA i. Sülük ayaklı kabuklu hayvan. 2-5 Küçük levhadan ibaret kapitulumu vücudun çok küçük bir kısmını kaplar. (Bütün denizlerde, suda yüzen canlı veya cansız cisimlere yapışık olarak bulunur.) [L]

CONCHOS (RİO DE LOS), Kuzey Meksika'da (Chihuahua eyaleti) ırmak, rio Grande del Norte'nin kolu, 700 km. Batı Sierra Madre'den doğan bu nehirden, sulamada ve hidroelektrik enerji elde etmede yararlanılır. (L)

CONCHOSTRACA çoğl. i. Solungaç ayaklı kabuklular takımı. Vücutları yandan iyice basık ve iki çenetli bir bağa ile kaplıdır. (Başında iki tane çift çatallı yüzgeç duyarga, birbirine çok yakın, hattâ kısmen bitişik, içeri çekilebilir gözler bulunur. Gövdeye bağlı ayaklar 10-30 çifttir. Su dibinde yaşar, çökelek maddelerle beslenir. Örnek türü: *estheria.)* [L]

CONCHYLİS i. Bk. COCHYLİS.

CONCİNİ (Concino), italyan serüvenci (Floransa ?-Paris 1617). Floransa'lı bir noterin oğlu. Dedeleri Toscana Büyük dükalığında nazırlık etmişlerdi. Marie de Médicis, Henri IV ile evlenince, onun maiyetine girmeyi başardı. Kraliçenin sütanasının kızı Leonora Galigai ile evlenmesi ona, kraliçenin lûtuflarını ve kralın ölümünden sonra da, iktidarın nimetlerini sağladı. Sırasıyle Amiens hükûmetinde ve Picardie ile Normandie kumandanlıklarında bulundu, Ancora markisi, kral meclisinin soylu kişisi ve 1613'te de, ömründe hiç savaşmadığı halde, Fransa mareşali oldu. Üç yıl süreyle krallığın bakanlığını yaptı. 1616'da serveti 7 milyonu buluyordu. Karısının becerikliliği sayesinde, Loudun antlaşmasıyle (1616) düşmanlarını, Conde ve büyük derebeylerini, bir anda silâhsızlandırdı. Buna rağmen yabancı asıllı oluşu, çok çabuk yükselmesi ve açgözlülüğü yüzünden halk tarafından sevilmedi. Charles d'Albert de Luynes'ın Louis XIII üzerindeki nüfuzu Concini'nin kaderini değiştirdi: genç kral, Concini'nin tutuklanması emrini verdi. Kral muhafızlarından yüzbaşı Vitry bir tabanca kurşunu ile Concini'nin beynini parçaladı. (L)

CONCLAMATİO i. (lat. k.). Esk. Rom. Cenaze törenlerinin ilki. (Bir romalı öldüğünde yakınları gözlerini ve ağzını kapatırlar, sonra onu birçok defa adıyle çağırırlardı. Daha sonra da ölüden törenle ayrılırlardı.) [L]

CONCLAVE i. (lat. k., kilitli oda demektir, çünkü kardinaller bu yerden seçimi sonuçlandırmadan çıkamazlar). Kardinallerin papa'yı seçmek için toplandıkları yer. ‖ Bu topluluğun kendisi. Bk. ANSİKL.

— Mim. Roma mimarîsinde, binanın geçit vermeyen ve kapıları örtüldüğü halde evin içinde gidiş gelişi engellemeyen oda.

— Tar. Büyük başkanı seçmek üzere Malta şövalyelerinin yaptığı toplantı.

— ANSİKL. *Conclave*'ler Gregorius X tarafından İkinci Lyon konsilinde (1274) yapılan tüzükle başlar. Clemens IV'ün ölümünde Viterbo'da toplanan kardinaller 22 kasım 1268'den 1 eylül 1271'e kadar papalığa kimseyi seçemediler. Bir anlaşmaya zorlamak için şehrin valisi, kardinalleri seçimi bitirmeden çıkmalarını yasak ederek, bir saraya kapattı. Gregorius X bu tedbiri kanunlaştırdı. Papanın ölümünden sonraki onuncu gün veya gömülmesinden bir gün önce kardinallerin toplanıp yeni papayı seçinceye kadar kapalı kalmalarına karar verdi. Conclave şimdi Vatikan sarayında toplanmaktadır. Konsil sırasında kilisenin acele işlerini en kıdemli kardinal üç yardımcı kardinalle birlikte yürütür.

Papa Gregorius XV'in 1621 ve 1622 tarihli tüzüğünden bu yana papa oylama yoluyle seçilir. Conclave'ye kardinallerin en az yarısı katılır, seçilmek için oyların üçte ikisini almak gereklidir. Seçim sonucunu en yaşlı kardinal San Pietro kilisesi galerisine çıkarak halka açıklar.

Conclave'lerin *Diplomatik Tarihi* (Martinus V'ten Pius IX'a kadar), Puttruccelli della Gattina tarafından italyanca yazılan bu eser, 1864'te yayımlandı. Her Conclave'den önce, Conclave sırasında ve daha sonra geçen olayları anlatır. (L)

CONCORD, A.B.D.'de şehir, New Hampshire'ın merkezi, Merrimack kıyısında; 29 000 nüf. Bu eski şehir hareketli bir ticaret merkezidir. (L)

CONCORD, A.B.D.'de (Massachusetts) şehir, Concord ırmağı kıyısında, Boston'un kuzeybatısında; 12 500 nüf. Bağımsızlık savaşının ilk çarpışmalarından biri Concord yakınında (Lexington savaşı) oldu (19 nisan 1775). [L]

CONCORDATUM i. (lat. k.). Bk. KONKORDATUM.

Concorde, Fransa'daki Sud-Aviation ve Büyük Britanya'daki British Aircraft şirketlerinin işbirliğiyle yapılan süpersonik uzun mesafe yolcu uçağı. Boyu 58,5 m, kanat açıklığı 15,6 m ve 12,7 tonu ticarî yük olmak üzere, tam ağırlığı 154 t. olan bu uçak, hücum kenarı eğilimi değişen delta kanatlı uçak tipidir. 15 000 ile 19 000 m yükseltide Mach 2,2 seyir hızıyle uçması gereken concorde, Paris-New York arasındaki 6 000 km'lik uzaklığı 3 saat 30 dakikada alabilmektedir. (L)

Concorde meydanı, Paris'te meydan; parislilerin Bouchердson'a ısmarladıkları *Louis XV* heykelinin dikilmesi için düzenlendi. Planını 1753'te Gabriel çizdi. Heykel 1763'te dikildi. Fransız devrimi sırasında heykel yıktırıldı ve meydanın adı değişti (İhtilâl meydanı); 1795'te Concorde meydanı adını aldı. Meydana bugünkü şeklini 1833-1846 yılları arasında Hittorff verdi. Concorde meydanında Luksor dikili taşı, çeşmeler, Fransa'nın başlıca şehirlerini temsil eden heykeller vardır. (L)

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

CONCORDİA. Mit. Aile fertleri veya milleti meydana getiren fertler arasındaki anlaşmayı temsil eden ve Yunanlıların Homonoia'sına karşılık olan roma tanrıçası. Adına yaptırılan en eski tapınak, Capitolium'un eteğinde, Patricius'larla Plebeius'lar arasındaki anlaşma için (M.Ö. 367) M. Furius Camillus'un yaptırdığı tapınaktı. Cicero burada dördüncü Yergi'sini okumuştu. Tiberius bu tapınağı yeniden yaptırdı (M.Ö. 7). [L]

CONCORDİA, Arjantin'de (Entre Rios ili) şehir, Uruguay nehri kıyısında; 56 700 nüf. Önemli nehir limanı. Besin sanayii. (L)

Concordiae Formula («Birlik Formülü»), *Konkordienbuch*'daki sembolik yazıların sonuncusu, Luther'ci kilisenin şartlarını bir araya getiren resmî derleme. Bu kilisede Melanchthon'un öğrencileri tarafından engellenen dogma birliğini yeniden kurmak amacıyle Saksonya seçicisi August'ün isteği üzerine, 1577'de çeşitli komisyonlarca hazırlanmıştır. Bu komisyonlara şu kişiler katılmıştır: Jakob Andreä, Chemnitz, Selnecker, Musculus, Körner ve Chyträus. Bu derleme, 25 haziran 1580 tarihinden başlayarak, Augsburg Açıklaması uyarınca elli yıl boyunca her gün, *Konkordienbuch*'da yayımlandı. Alman Luther'cilerinin çoğunluğunca kabul edilmiş olmasına karşılık Philippisten'ler tarafından saldırıya uğramış, Hospiman reformunda da tenkit edildi (*Concordia discors*, 1607). Bugün yalnız sıkı disiplinli Luther'ci kiliselerde mecburîdir. (L)

Concordia tiyatrosu, vaktiyle İstanbul'un Beyoğlu semtinde bulunan tiyatro. Yazlık ve kışlık kısımları vardı. Bugünkü St. Antoine kilisesinin bulunduğu yerde, İstiklâl caddesi 321 numaradaydı. Yazlık kısmı arkadaydı. Bu tiyatroda yabancı tiyatro, operet toplulukları yanında yerli tiyatro toplulukları da temsiller vermişti, 1906 yılında Concordia yıkıldı, aynı yılın 23 ağustosunda St. Antoine kilisesinin temeli atıldı. (M)

CONDÉ müzesi. Bk. CHANTİLLY ŞATOSU.

CONDÉ SMANDU, Cezayir'de (Konstantin idare bölgesi ve çevresi) komün, *Vad Smandu* kıyısında; Numidia sıradağı eteğinde; 15 368 nüf. (L)

CONDÉ-SUR-L'ESCAUT, Fransa'da Nord idare bölgesinin (Valenciennes idare çevresi) merkezi, maden kömürü (Valenciennes topluluğu) havzasında, *Escaut* ile Hayne'in birleştiği yerde; 13 607 nüf. XVII-XVIII. yy.dan kalma kilise. Condé prenslerinin eski şatosu (1411). [L]

CONDÉ sülâlesi, fransız ailesi. Condé senyörlüğü XVI. yy.da Bourbon düklerine geçti, prenslik haline getirildi ve Louis I ilk Condé prensi oldu. Condé sülâlesi ve küçük kolu Conti'ler, Bourbon ve Bourbon-Orléans sülâleleriyle evlenmeler yoluyle bağlarını sağlamlaştırdı. Condé ve Conti'lerden birçok kişi Fransa krallarının sonradan resmen tanıdıkları evlilik dışı çocuklarıyle evlendiler.

Din savaşları ilk iki Condé prensine, özellikle Louis I'e (Protestan partisinin önderlerindendi) büyük ün kazandırdı. Louis XIV zamanında büyük Condé Louis II, Fronde karışıklıklarının başlıca kişisiydi. Condé'ler Fransız ihtilâline, Konsüllüğe ve Napolyon imparatorluğuna karşı koydukları̇ndan sülâle yok edildi. Son Condé dükü Enghien, Vincennes korusunda öldürüldü (1804). [L]

CONDİCTİO i. (lat. *cum*, ile ve *dicere*, söylemek'ten.). Rom. huk. Belirli bir alacağı olan kişinin, borçluyu kesin bir cevap vermeğe çağırması. (L)

CONDİLLAC (Etienne BONNOT DE), fransız filozofu (Grenoble 1715-Flux manastırı 1780). Birçok parlamentocu yetiştirmiş olan bir aileden gelen Condillac, kiliseye intisap etmek üzere eğitildi; Paris'e gittiğinde, Diderot, Jean-Jacques Rousseau, Fontenelle ve Duclos ile ilişkiler kurdu. 1758'de Louis XV. Condillac'ı, ikinci çocuğu Ferdinand'a öğretmen olarak Parma şehrine gönderdi. Condillac, 1767'de Fransa'ya döndü ve ertesi yıl, Fransız akademisine seçildi. Bundan sonra köye çekilerek ölümüne kadar orada yaşadı. Condillac'ın en önemli iki felsefe eseri şunlardır: *l'Essai sur l'Origine des Connaissances Humaines* (İnsan Bilgilerinin Kaynağı Üzerine Deneme) [1766] ve *Traité sur les Sensations* (Duyumlar Üzerine İnceleme) [1754]. Birinci eserde, Condillac, Locke'un doktrinini izler, bilginin iki kaynağı vardır; bunlar, duyum ve düşünmedir. Oysa ikinci kitabında Condillac, bilginin kaynağının biricikliğini kabul eder ki, bu da duyum'dur. Duyum, dönüşme yoluyle her şeyi (hafıza, dikkat, düşünme, yargı ve usavurma) açıklar; «ben» ise, şimdi var olan duyumların ve hafızanın hatırlattığı duyumların toplamından ibarettir. Condillac, bu dönüşmüş duyum kavramını belirtmek için, bir heykel tasavvur eder. Bu, «içten tıpkı insan gibi düzenlenmiş ve her türlü düşünceden yoksun bir zihinle canlanmış» bir heykeldir. Condillac, bu heykel-insana, önce koku, sonra tat alma v.b. duyumlarını kullandırarak, duyumların birleşmesi yoluyle bilgilerimizin nasıl meydana geldiğini ortaya koydu. Bununla beraber duyumlarımızın, eşyanın ancak işaretleri olduklarını ve dış gerçeğin, aslında bilinemez olduğunu da öne sürdü. Bu, Condillac'ın duyumculuğunun bilinemezci ülkücülükle ilişkili olduğu anlamına gelir. Duyumcu okulun başı Condillac'ın ayrıca şu eserleri vardır: *Traité des Systèmes* (Sistemlere Dair) [1749], *Traité des Animaux* (Hayvanlara Dair) [1755], *Cours d'Études* (Ders Kitabı) [1775]. Condillac'ın, ölümünden sonra yayımlanan bir eseri de vardır: *La Langue des Calculs* (Hesapların Dili). Condillac, çağının iktisat bilgilerini pek az etkilemiş olmakla birlikte, modern iktisat biliminin kurucularından biri sayılır. Çünkü *Le Commerce et le Gouvernement Considerés Relativement l'Un à l'Autre* (Birbirine Göre Gözönünde Tutulmuş Ticaret ve Hükûmet) [1776] başlıklı gerçek bir iktisat kitabı yayımlamıştır. Condillac bu kitabında, değer hakkında bir psikoloji nazariyesini ve bir kâr nazariyesini temellendirir. Condillac'ın ağabeyi, rahip Bonnot de Mably idi. (L)

CONDOMİNİUM i. Aynı ülke üzerinde, birçok devletin ortaklaşa kullandıkları hâkimiyet hakkı: *Fransa ve İngiltere'nin Yeni-Hebrid adaları üzerinde condominium'ları vardır.* (L)

CONDOR i. Çeşitli Latin Amerika ülkelerinde (Kolombiya, Şili, Ekvador v.b.) para birimi; 10 peso değerindedir. (L)

CONDORCET (Marie Jean Antoine Nicolas de CARİTAT, marki), fransız filozofu, matematikçisi ve siyaset adamı (Ribemont 1743-Bourg-la-Reine 1794). Condorcet, henüz on altı yaşındayken, d'Alembert, Clairault ve Fontaine'in huzurunda, bir matematik analiz tezinin savunmasını yaptı ve *Essai sur le Calcul Intégral* (Entegral Hesap Üzerine Bir Deneme) [1765] adlı bir eser, bir de *Le Problème des Trois Corps* (Üç Cisim Problemi) [1767] başlıklı bir muhtıra yayımladı. Çalışmaları dolayısıyle, Bilimler Akademisine (1769) alınan Condorcet, 1666 ile 1699 arasında ölmüş olan akademisyenlere dair övgüler (Les Eloges) yazdıktan sonra, Bilimler akademisinin daimî sekreteri oldu. D'Alembert, Voltaire ve özellikle, Turgot ile ilişkiler kurdu. Turgot ile aralarında önemli yazışmalar oldu. Turgot aracılığıyle para işleri genel müfettişi tayin edildi. Encyclopédie'nin çalışmalarına katıldı, ayrıca iktisatla ilgili yazılar yayımladı. 1782'de de Fransız akademisine girdi. Voltaire'in *Oeuvres Complètes* (Bütün Eserleri)'ni yayımlayan ve haşiyelerini düzenleyen odur. Condorcet, insan haklarının tanımlanması üzerinde de önemle durdu. 1789'da, XVIII. yy. düşünürlerinin vârisi ve «felsefî parti»nin başı diye tanınıyordu. Condorcet, yasama meclisi ile Konvansiyona milletvekili seçilince, eğitim işlerinin düzenlenmesi için büyük bir plan hazırladı, bir de anayasayle ilgili bir proje meydana getirdi; ama bu tasarıların hiç biri ele alınmadı.

Condorcet, Girondin'lerin partisine girmedi, ama onlarla dost geçindiğinden 1793 temmuzunda bu yüzden suçlandı, sekiz ay ortadan kayboldu; Clamort'da yakalanıp tutuklandı. Bourg-l'Egalité (Bourg-la-Reine) cezaevinde kendisini zehirledi. Hapishanede tutuklu bulunduğu sırada *İnsan Zekâsının İlerlemesi Üzerine Tarihî Bir Tablo Taslağı*'nı (Esquisse d'un Tableau Historique des Progres de l'Esprit Humain) yazdı.

Din duygusu yerine, insanlığın mükemmelleşme yeteneğinin sonsuzluğu düşüncesini ortaya koydu; bu kitapta, sözkonusu olan ilerleme ve gelişmeleri, Auguste Comte'un eserini müjdeler. İktisat alanında Condorcet, gerek *Encyclopédie*'deki makalelerinde gerekse müterakki vergiyle ilgili öteki kitaplarında Turgot'nun fikirlerini yeniden ele aldı. Condorcet, toprağın insanları ne suretle besleyebileceği üzerinde düşündü ve doğumun kontrolünü öğütledi. Ayrıca, çağımızın sosyal sigorta sandıklarının öncüleri olan emniyet sandıklarına dair bir proje de hazırladı. (L)

Condorcet olayı, karar teorisinde, *a*, *b*, *c*, gibi üç kavram arasında seçim yapılırken, a kavramının *b*'ye tercih edilişini açıklayan belirtisiz ikili kuruluşun geçişsiz niteliği. (Bk. GEÇİŞLİLİK). (Böylece, *a*'nın *b*'ye tercihi [$a > b$], üç ayrı belirtisiz kuruluş şeklinde düşünülebilir: $a > b > c$, $a > c > b$, $c > a > b$.) Bu olay, oy çokluğuyle karar verilerek yapılmış bir seçimde, hangi gizli düşüncenin rol oynadığını araştıran Condorcet tarafından açıklanmıştır. (L)

Condottiero, Antonello da Messina tarafından yapılmış yağlıboya portre (1475,35x 38, Louvre). Tabloya bu adın konmasına

William CONGREVE
Godfrey Kneller tarafından (1709)
National Portrait Gallery, Londra

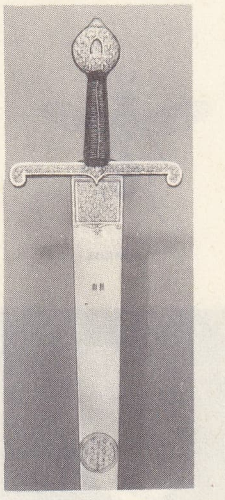

connétable kılıcı, XV. yy. sonu
Askerî müze, Paris

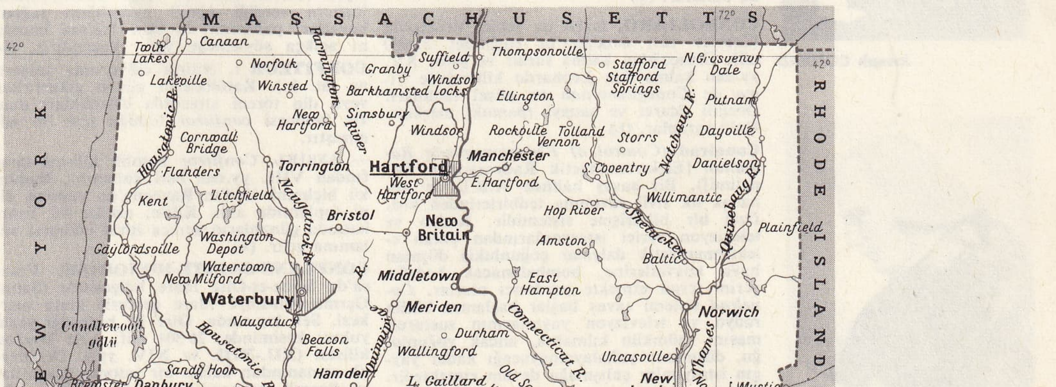

CONNECTİCUT eyaleti

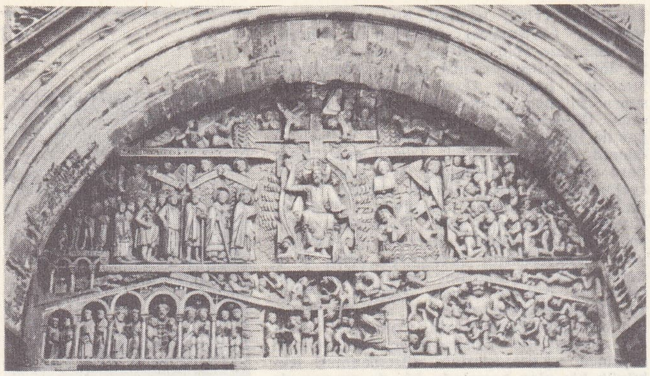

CONQUES kilisesi anakapı alınlık tablası

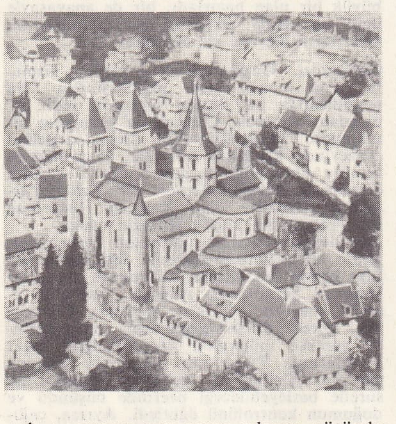

CONQUES

conops

Joseph **CONRAD**

kardinal **CONSALVİ**

sebep ressama poz veren adamın yüzündeki sert ve küçümseyici ifadedir. (L)

CONDROZ (LE), Belçika'da bölge. Meuse ile Ourthe arasında. Condroz jeoloji açısından Ardenne'e bağlanır; ama yüksekliği daha az (yaklş. 300 m) ve iklimi daha yumuşak bir bölgedir. Bölgeye eski tarihlerde yerleşilmiştir; adı Sezar'ın burada oturanlara verdiği addan *(Condrusi)* gelir. (L)

CONDUCTUS i. Müz. XII. ve XIII. yy.ın çok ses (polifoni) tarzlarından biri, serbest olarak bestelenmiş, 2,3 veya 4 sıra sesli, deşanlı kontrapunto ile süslenmiş, sesli bölümleri de bulunan bir *cantus firmus*'dan meydana gelir. (Conductus üslûbu XIV. yy.da rondo, balad ve missa'larda da kendini gösterir.) ‖ Füg'ün bir kısmı; konunun çeşitli açıklamalarıyle cevapları arasında bulunur. (L)

CONEGLİANO, İtalya'da şehir, Veneto'da (Treviso ili), Önalpler'in eteğinde; 27 800 nüf. Ortaçağdan kalma surlar ve şato; XV. yy.dan kalma San Leonardo kilisesinde Cima de Conegliano'nun en güzel tabloları. Önemli ticaret ve sanayi (pamuk) merkezi. Ünlü şaraplar. (L)

Conelrad *(Control of Elektromagnetic Radiation* [Elektromanyetik Radyasyonun Denetimi]). Bir savaş halinde A.B.D.'de alınacak ilk sivil savunma tedbirlerinden biri. Özel bir bildirişme sistemidir. Radyo ve televizyon verici istasyonlarından çıkan elektromanyetik dalgalar çoğunlukla düşman hava kuvvetlerine, bombalanacak hedefin yerini tespit etmekte yardımcı olurlar. *Conelrad* sistemi savaş başlar başlamaz bütün radyo ve televizyon yayınlarının susturulmasını mümkün kılmakta, ancak yoğunluğu, düşmanın yakalayamayacağı kadar yaygın istasyonlar çalışmağa devam etmektedir. (L)

CONEY İSLAND, New York'da semt, Brooklyn'in güney ucunda. Plaj. Lunapark. (L)

CONFALONİERİ (Federico — kontu), italyan vatanseveri (Milano 1785-Hospenthurl, Uri 1846). Eski ve zengin bir Lombardia'lı ailenin çocuğu. İlk önce Fransızlarla savaştı. Ömrünü yabancı hâkimiyetine karşı mücadele etmekle geçirdi. 1814'te, bağımsız bir Lombardia devletinin kurulmasına çalıştı. Başaramayınca, Avrupa'ya geziye çıktı (1816-1818), fransız liberalleriyle ilgi kurdu. Lombardia'ya dönüşünde, buharlı nehir gemiciliği ve şehirlerin havagazıyle aydınlatılması fikrini benimsedi, özellikle edebî ve ilmî bir dergi olan *Il Conciliatore*'yi kurdu, siyasî liberalizmi nedeniyle dergi 1819'da kapandı. 1820-1821'de, Silvio Pellico gibi Avusturya'ya karşı gizli çalışmalara girişti. Aralık 1821'de, Piemonte ayaklanması sırasında tutuklandı, ölüme mahkûm oldu, fakat bu yargı Spielberg'de müebbet hapse çevrildi. 1835'te, Amerika'ya gitmesi şartıyle affedildi, 1837'de Avrupa'ya dönebildi. Milano'da yapılan cenaze töreni, büyük bir siyasî gösteriye yol açtı. (L)

CONFARREATİO i. (lat. *un* anlamına gelen *farris*'den). Rom. huk. *Manus*'un tesis şekillerinden biri.

— ANSİKL. *Confarreatio,* on şahit, bir büyük rahip ve bir de Jupiter rahibinin hazır bulunduğu dinî bir törendi. Bu törende bir cins buğdaydan yapılmış ekmek *(farreus panis),* kutsal sözler söylenerek Jupiter'e sunulurdu. Jupiter rahibi de yalnız Patricus'lara uygulandığı tahmin edilen bu nikâh töreniyle evlenmek zorundaydı. (L)

CONFERVA i. (lat. *confervare,* yapışmak, kaynamak'tan). Yeşil suyosunu *cladophora*'nın yaygın adı. (Eski insanlar bu bitkilerin yaraları iyileştirdiğine inanırlardı.)

— ANSİKL. *Conferva* kelimesinin anlamı suyosunu uzmanlarınca oldukça daraltılmıştır. Eskiden, birbirinden çok farklı yüksek yapılı yeşil suyosunlarına verilen bu ad, bugün yalnız *cladophora* cinsi için kullanılır. (L)

CONFERVACEAE çoğl. i. Yeşil suyosunları familyasının eski adı. Çoğu tatlı sularda yaşar.

— ANSİKL. *Confervaceae* genellikle zoosporlarla çoğalır. Yumurta hücreleri bazen hareketli gametlerle izogamik olarak; bazen de hareketsiz bir oosfer ve hareketli anterozoitlerle heterogamik olarak döllenir *(oedogonium).* Başlıca cinsleri: *enteromorpha, ulva, choetomorpha.* Bugün bu bitkiler iki takıma *(ulothricales, siphonocladales)* ve birçok familyaya ayrılır. (L)

CONFESSİO i. (lat. k.). Bk. GÜNAH *(çıkarma).*

Confessiones («İtiraflar»), Aziz Augustinus'un eseri. 400 Yılına doğru yazıldı. 13 kitaptır. *Confessiones,* hem bir otobiyografi, hem de bir din kitabıdır; eser annesi Monica'nın din değiştirmesinden ve ölümünden sonraya, yani 387'ye kadar olan dönemi kapsar ve Tanrı lûtfunun günahkârların kötülüklerini nasıl değiştirdiğini anlatmağa çalışır. (L)

CONFİRMATİO i. (lat. k.). Din. Katolik kilisesinde vaftizle başlayan takdisi tamamlayan törenin adı. Bu tören hıristiyanlara, inancın verdiği gönül aydınlığını sağlar, hayatları pahasına da olsa İsa'nın inancını açıkça söylemeğe yetki kazandırır. (L)

CONFİTEOR i. («itiraf ediyorum» anlamına lat. k.). Katoliklerin günah çıkartırken veya din töreni sırasında okudukları dua. İlk kelimesi *confiteor* olduğu için bu adı almıştır.

— ANSİKL. *Confiteor* katolik kilisesi tarafından VIII. yy.dan beri kullanılır. Bugünkü biçimini 1314'te Ravenna'da yapılan dinî toplantıda aldı. Kilise, azizler ve Tanrı katında günahların açıkça itiraf edilmesi anlamına gelir. (L)

CONFLANS-SAİNTE-HONORİNE, Fransa'da Seine-et-Oise idare bölgesinde (Saint-Germain-en-Laye idare çevresi) idare merkezi, Sen kıyısında, Oise ile birleştiği yerin yukarı kesiminde; 26 304 nüf. Aziz Maclou kilisesi (XII.-XIII. ve XIV. yy.). Derebeylik zamanından kalma bir şatonun kalıntıları. Önemli mavnacılık merkezi. Kabloculuk. Ecza malzemesi. Perdah malzemesi. (L)

CONFORMİSM i. (ing. k.). Din tar. Bk. KONFORMİZM.

CONFUCİUS. Bk. KONFUÇİUS.

CONG, gael dilinde **Cunga Feich in,** İrlanda cumhuriyetinde (Connacht ili, Mayo idare bölgesi) köy, Lough Mask ile Lough Corrib arasında. İç turizm merkezi. XII. yy.dan kalma manastır kalıntıları. Mağaralar. (L)

CONGA. Bk. KONGA.

CONGAR (Yves), fransız rahibi ve ilâhiyatçısı (doğ. Sedan 1904). İkinci Vatikan konsilinde ve konsilden sonraki dönemde etkili bir rol oynadı. İlâhiyat alanında otorite sayılır. *Vraie et Fausse Réforme dans l'Eglise* (Kilisede Gerçek ve Sahte Reformlar) [1950], *La Tradition et les Traditions* (Gelenek ve Gelenekler) [1960-1963] gibi eserler yayımladı. (L)

CONGERİA i. Paleozooi. Bombeli eşit iki çenetli yumuşakça. Üst miyosen ve pliyosen çağlarda tatlı sularda yaşamıştır. *(Dreissenidae* familyasından.) [L]

CONGESTUS i. Bulutların milletlerarası sınıflamasında, üst kısmında tomurcuklanmış iri kabarcıklar bulunan ve düşey doğrultuda iyice uzamış bir kümülüs (kümebulut) çeşidine verilen ad. (L)

CONGİUS i. Metrol. 3,282 litre değerinde eski bir roma hacim ölçüsü.

— Tic. Siyah çayın bir çeşidi. (L)

CONGLETON, Büyük Britanya'da (Cheshire) şehir, Pennine'lerin güneydoğusunda; 18 650 nüf. Besin sanayii. Konservecilik. Tuz. (L)

CONGO *(République du).* Bk. KONGO *cumhuriyeti.*

CONGREGATİO i. (lat. k. *congregare,* toplamak'tan). Dindar kimselerin bir azizin manevî koruyuculuğuna sığınarak kurdukları dernek. ‖ Bir *congregatio*'nun toplandığı yer. ‖ Din adamlarının kurduğu dernek. ‖ Bazen din tarikatlarına verilen ad. ‖ Bazı protestan kiliselerince din kollarına verilen ad.

— ANSİKL. *Congregatio* en geniş anlamıyle, kadın veya erkek topluluklarının meydana getirdiği dinî tarikatların bütünüdür. 1917'de resmen yayımlanan kilise hukukuna göre *congregatio* adı yalnızca dinî derneklere verildi. Bu derneklerin üyeleri, adakların dinî törenle yapamazlar, yalnız basit adaklarda bulunabilirler. Bunlar geçici veya sürekli olabilir.

Bir *congregatio*'nun kurulabilmesi için hazırlanan tüzüğün bir piskopos tarafından onaylanması gerekir (bu durumda dernek piskoposluğa bağlıdır). *Congregatio* önem kazanmağa başlarsa, papanın onayı istenir (bu durumda, papalığa bağlanır). Devletin, bağımsız din adamlarının ve kiliseye karşı çıkanların sık sık tenkit ettikleri *congregatio*'ların çalışmaları zaman zaman kısıtlandı. Fransa'da XIX. yy.ın ilk yarısında çıkarılan kanunlarla *congregatio*'ların kurulması izne bağlandı. Buna karşılık izinsiz dernekler çoğaldı. Birçok Avrupa ülkelerinde, özellikle cizvitlerde *congregatio*'lar için XIX. yy.da kovuşturma yapıldı. İtalya'da ve Almanya'da bunların eğitim yapmaları yasaklandı. Malî güçleri ve manevî bakımdan elde ettikleri otorite, Aydınlanma çağı olan XVIII. yy.da ve XIX. yy.ın liberal Avrupası'nda bu derneklere karşı girişilen direnişin sebebini gösterir. *Roma congregatio*'ları, kardinallerden meydana gelen sürekli kurullardı. Bunları papa Pius X, yeniden düzenledi; sayıları Doğu kilisesi *congregatio*'suyle birlikte 12 kadardı. *Congregatio*'ların aldığı kararları, papa onayladıktan sonra bütün katolik kiliseleri için, geçerli sayılır. (L)

Congress of Industrial Organizations (C.İ.O.) [Sanayi Kuruluşları kongresi]. A. F.L. (Amerikan İşçi kuruluşu) örnek alınarak kurulan Amerikan İşçi federasyonu. C.İ.O yöneticileri 1935'te A.F.L.'den ayrılıp küçük fabrikalardaki işçileri büyük kuruluşlarda toplamayı mümkün kılan daha geniş sendikaları tercih ettiler. 6 Milyon üyesi olan C.İ.O., 30 sendikanın birleşmesinden meydana gelmiştir. Bunlar özellikle çelik, otomobil, kauçuk ve elektrik sanayiinde güçlü sendikalardır. 1956'da C.İ.O. yöneticileri, sendika birliğini sağlamak için A.F.L.'nin yöneticileriyle anlaştılar. (L)

CONGREVE (Richard), ingiliz filozofu (Leamington 1818-Hampstead, Londra yakınları, 1899). Auguste Comte ile ilişki kurdu ve uzun süre İngiltere'de pozitivist okulun şefi oldu. Önemli eserleri: *Politics* (Aristoteles'in Politika'sının İngilizceye Tercümesi) [1855], *The New Religion in Its Arittude Towards the Old* (Eski Din Karşısında Ye-

Foto. Yan, Lapie, X (LAROUSSE)

ni Dinin Tutumu) [1859], *Essays, Political, Social and Religious* (Siyasî, Sosyal ve Dinî Denemeler) [1874], *Human Catholicism* (İnsanî Katoliklik) [1876-1877]. (L)

CONGREVE (sir William), ingiliz generali (Woolwich 1772-Toulouse 1828), 1804'te, kendi adıyle anılan ve İngilizlerin 1806'da Boulogne'ya karşı kullandıkları humbarayı buldu. Woolwich dökümevi müdürlüğü sırasında barut, maden malgaması ve renkli baskı işleri üzerinde gelişmeyi sağlayan buluşları vardır. Şehirlerin havagazıyle aydınlatılmasını sağlayan bir şirket kurdu; Fransa'ya yerleşti. (L)

CONGREVE (William), ingiliz komedi yazarı (Bardsey, Leeds yakınında 1670-Londra 1729). Oyun yazarlığına, 1690'da yazdığı ve 1693'te sahneye konan *The Old Bacheior* (Yaşlı Bekâr) ile başladı. Bu oyun büyük bir başarı sağladı. Bunu, Tartuffe'den esinlenerek yazdığı *The Double Dealer* (İkiyüzlünün Biri) [1694] ve *Love for Love* (Aşk İçin Aşk) [1695] izledi. İki büyük şaheserinden biri, bir kahramanlık dramı olan *The Mourning Bride* (Yas Tutan Gelin) [1697], ötekisi *The Way of the World* (Dünyanın Gidişi) [1700] adlı komedisidir. İlgi çekici konuları canlı bir üslûpla işlediyse de karakterleri yapmacıklıdır. Söyleyiş tarzındaki lâubalilikten ve hafif meşrep imalardan dolayı Jeremy Collier, *Short View of the İmmorality and Profanenness of the English Stage* (İngiliz Sahnesinde Ahlâksızlık ve Dine Saygısızlık Üzerine Kısa Bir Deneme) [1698] adlı kitabında Congreve'in oyunları, bir önceki devrin sert baskılarına karşı restorasyon çağının tepkisini gösterir. (L)

CONİATUS i. Madenî renkte küçük bitki biti. Akdeniz bölgesinde ılgın ağacında yaşar. (Kınkanatlıların *curculionidae* familyasından.) [L]

CONİDAE çoğl. i. Önden solungaçlı, karından bacaklı yumuşakçalar familyası. *Conuslar*'la onlara yakın türleri kapsar. (L)

CONİOPTERİX i. (yun. *konis*, toz ve *pteryks*, kanat'tan.). Çok küçük böcek. Kanatları sanki beyaz çiçeklerle kaplıdır. Bu hali ile bir aleuroda benzer. Kurtçuğu bitki bitleri, tırtıl ve kenelerle beslenir. *(Planipennia* takımının *coniopterygidae* familyasından.) [L]

CONİOTHYRİUM i. Basit bir mantar cinsi. *Coniothyrium diplomdielia* asmalarındaki bir çeşit mildiyu hastalığının sebebidir. (L)

CONİSBOROUGH veya **CONİSBROUGH**, Büyük Britanya'da (Yorkshire, West Riding) şehir, Doncaster'in güneybatısında; 16 400 nüf. Maden kömürü. (L)

CONİUM i. Büyük baldıranın ilmî adı: *Conium*'un ana maddesi *konisin* veya *sikutin*'dir (baldıran zehiri). [L]

CONJEEVERAM. Bk. KONCİVERAM.

CONKER (Nuri), türk asker ve siyaset adamı. (Selânik 1881-Ankara 1937). 1902 Yılında Harbiyeyi bitirdi. Hareket ordusuna gönüllü olarak katıldı. İstanbul'da Mahmud Şevket Paşanın yaverliğini yaptı. 1910'da kurmay oldu. Trablusgarp savaşında Bingazi'deki kuvvetlerin kurmay başkanlığını yaptı. Balkan savaşında Bolayır'da yaralandı. Birinci Dünya savaşında Çanakkale'de 24. alaya kumanda etti. Conkbayırı muharebelerinde yaralandı. 8. Tümen kumandanı olarak Muş cephesinde bulundu. Savaşın sonlarına doğru La Haye ataşemiliterliğine gönderildi. Kurtuluş savaşı başlayınca Anadolu'ya geçti. Matbuat ve İstihbarat Umum müdürlüğü, Ankara kumandan ve vali vekilliği, 41. tümen kumandanlığı ve Adana vali vekilliği yaptı. 1921'de T.B.M.M. hükûmetinin siyasî temsilcisi olarak Berlin'e gönderildi. 1923-1931 Yılları arasında Kütahya, 1931'den ölümüne kadar da Gaziantep milletvekilliği yaptı. Serbest Cumhuriyet fırkasının kurucularından ve aynı zamanda genel sekreteri idi. *Zabit ve Kumandan* (1914 ve 1959) adlı bir kitabı vardır. Atatürk *Zabit ve Kumandan İle Hasbıhal* adlı küçük kitabını buna cevap olarak yazmıştır. (M)

CONN, efsanevî irlandalı kahraman, II. yy. ortasında sönen başlıca kral hanedanının kurucusu, adını aldığı Connaught Gael krallığını kurdu, sonra Meath krallığını fethetti, Tara'yı kendine başkent yaptı. Geleneğe göre, adanın ilk büyük kralı *(Aird-Righ)* oldu. Güneyde, Mog Nuadat diye anılan Eogan Mor ile savaştı ve yenildi, adanın Dublin'den Galway'e giden tepelerinin sınırından itibaren bölünmesini kabul etti. Böylelikle kuzey Yarı Conn ve güney Yarı Mog diye geleneksel bir ayrılık ortaya çıktı. Aird-Righ payesi, 1002'ye kadar onun soyunda devam etti. (L)

CONN (LOUGH), İrlanda cumhuriyetinde (Connacht ili. Mayo idare bölgesi) göl; ayağı Moy nehridir. Gölün görünüşü *Lough Corrib*'i niteleyen aynı olayların etkisine bağlıdır. (L)

CONNACHT veya **CONNAUGHT,** gael'ce **Connachta,** İrlanda cumhuriyeti'nde il, orta ova ile Connemara ve Mayo'nun kıyı kütlelerini içine alır; 419 200 nüf. Beş idare bölgesine bölünmüştür: Galway, Leitrim, Mayo, Roscommon ve Sligo. (L)

CONNECTİCUT, A.B.D.'nin doğusunda kıyı ırmağı, New England'da, Atlas okyanusuna dökülür; 553 km. Kanada sınırında Green Mountains'dan doğar, Vermont'u New Hampshire'dan ayırır, Massachusetts ve Connecticut eyaletlerini aşar ve Saybrook'da, Long İsland Sound'da son bulur. (L)

CONNECTİCUT, A.B.D.'nin kuzeydoğusunda eyalet, New England'da, Long İsland Sound'un kıyısında; 12 850 km²; 2 875 000 nüf. Merkezi, *Hartford.* Kuzeyde eyaletin yüzey şekilleri kuzeyden güneye uzanan tepe ve vâdilerden meydana gelir; yüzey şekillerinin en belirgin özelliği *Connecticut* nehrinin geniş vâdisidir. Güneyde buzul doldurmasıyle meydana gelen kıyı ovası çok girintili çıkıntılı bir kıyıyle sona erer, liman olmağa elverişli birçok yeri vardır.

Eyalet iktisadında tarım ikinci derecede rol oynar (kasaplık hayvan, özellikle de süt-çül inek yetiştiriciliği). İşçilerin kalitesi (eski anglosakson yerleşmesi), hidrolik enerji, kabotaj ve New York pazarının yakınlığı sanayii destekler: dokumacılık (yün ve pamuk); imalât metalürjisi (makineler ve hassas âletler).

— Tar. 1614'te ilk olarak Hollandalıların geldiği bölgeye 1631'de İngilizler yerleşmeğe başladı. 1662'de kral Charles II, bölge sınırlarını belirleyen kanunu hazırlattı. Connecticut, ayaklanan amerikan birliklerinin tarafını tuttuktan sonra 1788'de Federal Anayasayı imzalayan beşinci eyalet oldu. Kongreye 2 senatör ve 6 temsilci gönderir. Mahallî parlamento, 36 senatör ve 272 temsilciden meydana gelir; seçimler iki yılda bir tekrarlanır. (L)

CONNELLY (Marcus Cook), amerikalı oyun yazarı (McKeesport Pennsylvania 1890). *The Green Pastures* (Yeşil Otlaklar) [1930] adlı eseriyle ün yaptı. Bu eseri sinemaya uygulandı (1936) ve bütün dünyada büyük başarı kazandı. Tek başına veya başkalarıyle iş birliği yaparak yeni dramlar, komediler ve müzikal komediler yazdı: *Hunter's Moon* (Avcının Ay'ı) [1958], *A Souvenir from Qam* (Qam'dan Bir Anı) [1965]. (L)

CONNEMARA, İrlanda cumhuriyetinin batısında (Connacht ili, Galwat ve Mayo idare bölgeleri) dağ kütlesi. Yükseklikleri çok olmamakla birlikte (819 m)) bu tepeler buzulların meydana getirdiği şekiller (olukvâdi, buzul yalakları) ve bitki örtüsünün kısırlığı (fundalar) bakımından dağ özelliğindedir. (L)

CONNÉTABLE i. (fr. k.). Fransa'da Capet'ler çağında krala bağlı yüksek rütbeli subayların adı. ‖ XII.yy.dan XVII.yy.a kadar fransız kraliyet ordularının başkumandanına verilen ad.

— ANSİKL. Romalılardan gelen bu unvan. Merovenj ve Karolenjler çağında ikinci derecede memurlara verilirdi. Capet'ler çağında ise krallığa bağlı beş yüksek rütbeli subaydan birini belirtmek için kullanıldı. *Connétable*'a görevden el çektirilemezdi ve devletin en yüksek kurumlarına el koyabilirdi. Kral dışında herkese karşı dokunulmazlığı vardı. İşareti kılıç, hattâ kralın kılıcıydı. Bu, onun askerî gücünü gösterirdi. (L)

CONNOLLY (James), irlandalı sosyalist (Clones, Ulster 1870-1916). İrlanda sosyalizminin belli başlı kişilerindendi. Sinn Fein hareketine katıldı. 1916'da Dublin'deki Easter İsland adası isyancılarının başıydı. Hapsedildi, daha sonra ölüm cezasına çarptırıldı. (L)

CONNOLY (Harold), amerikalı atlet (Boston, Massachusetts 1931), Melbourne olimpiyatlarında şampiyon oldu (1956), fakat Roma ve Tokyo'da başarı gösteremedi. Çekiç atmada 70 m'yi ilk o aştı (1960); 1958'den 1965'e kadar dünya çekiç atma rekorunu korudu. (L)

Connubio (*evlilik* anlamına gelen ital. k.). Cavour'un 1852 mayıs ayında kurduğu ve hem partisinin temsilcilerini, hem ortanın sağını, hem de Rattazzi'nin ortanın solundaki üyelerini içine alan meclis koalisyonuna verilen ad. Bu, Cavour'un, D'Azeglio'yu iktidardan uzaklaştırmasına, 2 kasım 1852'de bu iki partinin birleşmesine dayanan bir millî birlik bakanlığı kurmasına ve Piemonte'yi italyan birliğinin gerçekleşmesinde araç olarak kullanmasına imkân vermiştir. (L)

CONOCEPHALUS i. Yeşil çekirge. Nemli çayırlarda yaşar. (Düzkanatlıların *conocephalidae* familyasından. Bu böceği fosil *conocephalit*'lerden trilobit ile karıştırmamalıdır). [L]

CONOCLYPEUS i. Fosil deniz kestanesi. Küçük kabarcıklı yüksek kubbe biçiminde iri bir hayvandır. Eosen, oligosen ve miyosen tabakalarında bulunur. (L)

CONOGNATHUS i. Üstü değişik parlak renklerle süslü, elitraları çizgili böcek. Güney Amerika'da yaşar. Kınkanatlıların *buprestidae* familyasından. (L)

CONOLLY (John), ingiliz ruh hekimi (Market Rasen, Lincolnshire 1794 - Hanwell 1866). 1828'den 1830'a kadar Londra'da tıp profesörü, Hanwell'de Middlesex akıl hastalıkları hastahanesine baş hekim tayin edildi. İngiltere'de (1839) ilk defa *no restraint system*'i, yani mekanik etkilemeyi ortadan kaldıran tedavi sistemini akıl hastalarına uyguladı. Earlswood akıl hastalıkları hastahanesinin kurucularındandır. *The Treatement of the İnsane Without Mechanical Restraints* (Delilerin Mekanik Etkileme Kullanılmadan Tedavisi) [1856] adlı eseri tartışmalara konu olmuştur. (L)

CONOLOPHUS i. Galapagos adalarına has iguana. (L)

CONON, 686'dan 687'ye kadar papa. Romalılarla ilgili bir dinin, kaynağından ayrılmasına karşı savaştı ve irlandalı Aziz Kilian'ı Germanya'ya dinî görevle yolladı. (L)

CONON DE BÉTHUNE, Artois'lı saz şairi (1150 ?-1219). Yüksek soydan. Dördüncü haçlı seferinde önemli işler gördü (1202-1204), 1219'da, Doğu Roma imparatorluğu naipliğine seçildi. Az sonra öldü. Şarkıları *oil* lirizminin en eski örneklerindendir. (Bk. BÉTHUNE *sülâlesi.)* [L]

CONOPİDAE çoğl. i. Sinek familyası. Kurtçuğu yaban arısında, eşek arısında ve çekirgede asalak olarak yaşar. (Başlıca cinsleri: *conops, myope, zodion* v.b.) [L]

CONOPODİUM i. Çok yıllık otsu bitki. Üzeri tüysüz, kökü yumru soğansıdır. (Avrupa'da kumsal tarlalarda rastlanır. Maydanozgillerden.) [L]

CONOPS i. İri başlı, iri karınlı, ince belli sinek. Gövdesi, yaban arısı gibi koyu çizgili, kızılımsı, sarı veya pas rengidir. (Kurtçuğu eşek arısı, yaban arısı gibi çeşitli zar kanatlıların üzerinde yaşar. Kısa duyurgalı çiftkanatlıların *conopidae* familyasından.) [L]

CONQUES, Fransa'da Aveyron idare bölgesinde (Rodez idare çevresi) Keston idare merkezi, Chataigneraie'de; 529 nüf. Oldukça zengin ve etkileyici yönleri bulunan *Conques manastırı,* din kurbanı Azize Foy'un kutsal emanetlerine sahip olarak önem kazandı ve Ortaçağın ünlü bir hac yeri oldu. XI. yy. da yapımına başlanan kilise, roman sanatının en güzel örneklerindendir. Hazine kısmında bulunan ünlü kuyumculuk eserleri arasında; Azize Foy'un altın heykeli (X. yy.), Akitanya kralı Pépin'in olduğu sanılan kutsal emanet kutusu (X. ve XII. yy.) ve Büyük Karl'ın A biçimindeki işareti vardır. (L)

CONQUİSTADOR'LAR, Yeni Dünya fatihlerine verilen ad. Başlıca Conquistador'-

Henri **CONSCIENCE**

Victor **CONSİDÉRANT**

Foto. A.C.L. (LAROUSSE)

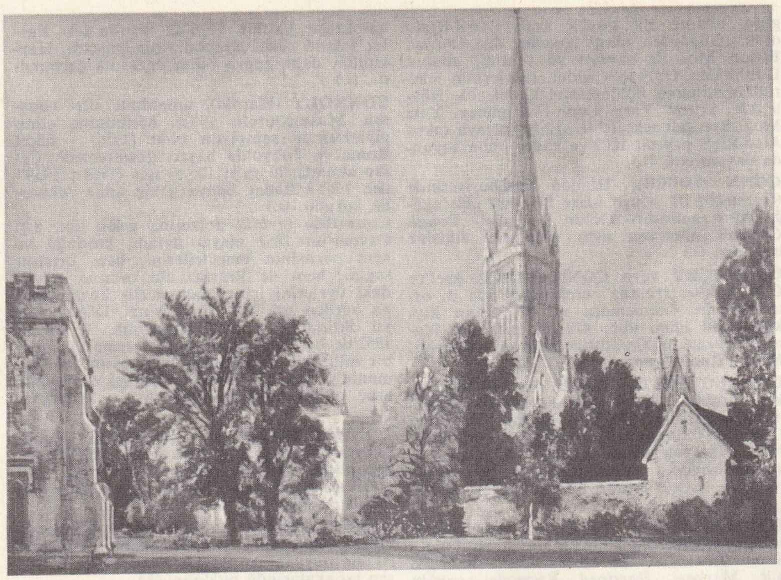

John CONSTABLE
«Salisbury Katedralinin Piskoposluk Bahçesinden Görünüm»
Victoria and Albert Museum, Londra

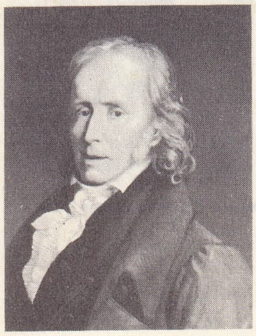

Benjamin CONSTANT DE REBECQUE
Hercule de Roches tarafından
Carnavalet müzesi, Fransa

lar şunlardır: Cortez, Pizarro, Almagro, Orellana v.b. Bu kişiler kazanç tutkusuyle, sonradan Latin Amerika adını alacak olan (XVI. yy.ın ilk yarısında) Orta ve Güney Amerika'nın her tarafını dolaştılar. Yüzyılın ortalarına doğru yerlerini İspanya kralı tarafından tayin edilen kral naiplerine, düzgün bir yönetici yetkisini taşıyan valilere bıraktılar. (L)

CONRAD, Hochstaden kontu (öl. Köln 1261), Köln başpiskoposu (1238-1261). İmparator Friederich II'ye karşı çıktı, hollandalı Wilhelm'e taç giydirdi (1248), sonra onunla bozuştu, Richard Cornwal'ı kral seçtirdi (1257) ve Aachen'de taç giydirdi. (L)

CONRAD (Charles), amerikan astronotu (Philadelphia 1930). Princeton üniversitesinin aeronotik mühendisliği bölümünü bitirdi. Amerikan Deniz kuvvetlerine katılarak uçuş öğretmeni ve deneme pilotu oldu. 21-29 Ağustos 1965 günleri yapılan Gemini V uçuşuna L. Gordon Cooper ile ve yarbay rütbesiyle katıldı. 190 Saat 56 dakika uzayda kalarak dünya çevresinde 120 tur yaptılar. Charles Conrad, Gemini VI uçuşuna (12-15 eylül 1966) albay rütbesiyle ve yarbay Richard F. Gordon ile birlikte katıldı. Uzayda 71 saat 17 dakika kalarak 44 tur yaptılar; bu arada 853 mil yüksekliğe çıkarak Gemini V ile gerçekleştirdikleri 475 millik rekoru kırmış oldular. (M)

CONRAD (Josef Konrad KORZENİOWSKİ, **Joseph** — denir), polonyalı ingiliz romancısı (Berditchev, Ukrayna 1857-Bishopsbourne, Kent 1924). On yaşında öksüz kaldı, on yedi yaşında gemici oldu. Marsilya'ya gelerek dört yıl (1874-1878) fransız ticaret gemilerinde çalıştı; İngiltere'ye geçti (1878), 1894'e kadar ingiliz ticaret gemilerinde çalıştı. 1886'da ingiliz uyruğuna geçti. Edebiyat alanındaki ilk denemesini 1895'te verdi. *Almayer's Folly, a Story of an Eastern River* (Almayer'in Çılgınlığı, Bir Doğu Nehrinin Hikâyesi). Bu roman, yabancı bir dili ustalıkla kullanan romancının büyük yeteneğini gösterir. Bu ilk başarı Conrad'ın edebiyat alanında çalışmasına yol açtı. Denizlerde, uzak ülkelerde geçen serüvenleri anlatan romanlarının değeri yalnız tasvirlerindeki renklilik ve canlılıkta değil, canlı ve cansız tabiatın sembolik yönlerini bulup çıkarmaktaki ustalığındadır. Başlıca eserleri şunlardır: *An Outcast of the Islands* (Adaların Bir Paryası) [1896], *The Nigger of the Narcissus* (Narkissos Gemisindeki Zenci) [1897], *Lord Jim* (1900), *Typhoo* (Tayfun) [1903], *Nostromo* (1904), *The Mirror of the Sea* (Denizin Aynası) [1906], *Under Western Eyes* (Batılı Gözü Altında) [1911], *Victory, an Island Tale* (Zafer, Bir Ada Hikâyesi) [1915], *The Rover* (Korsan) [1923]. (L)

Marius CONSTANT

CONRAD (Michael Georg), alman yazarı (Gnodstadt, Bavyera 1846-Münih 1927). Zola'ya hayrandı: Münih şehrindeki hayatı konu edinen romanlarıyle natüralizmin öncüsü oldu. *Was die Isar Rauscht* (Isar'ın Mırıltıları) [1887]. Çağının genç yazarları, yönettiği *Gesellschaft* (1885-1902) adlı derginin ve Conrad'ın etrafında toplandılar. (L)

CONRADE ailesi, italyan asıllı çinici ailesi. XVI. yy. sonunda Nevers'de ilk çini yapımevini kurdular. Asıl soyadları **Corradi**'dir. Başlıca üyeleri: AUGUSTİN (1540-1612), BAPTİSTE (1543-1618'den önce), DOMİNİQUE I, 1578-1638 yılları arasında çalıştığı bilinir, iki oğlu: ANTOİNE (öl. 1640) ve JACQUES (1590-1652); — Antoine'ın oğlu DOMİNİQUE II, 1630-1651 yılları arasında çalıştı. Conrade'lar XVII. yy. ın büyük bir kısmında çini yapımını etkiledi. Heykelciklerle süslü eserleri, italyan Urbino majolikalarına benzemekle beraber daha açık renktedir. (L)

CONRADİ (Hermann), alman yazarı (Jessnitz 1862-Würzburg 1890). M. G. Konrad'ın öncülük ettiği natüralist okulunun başarısında rol oynadı. Nietzsche'den büyük ölçüde etkilendi. *Adam Mensch* (1889) adlı romanında, burjuvanın hâkim olduğu topluma kurban giden sanatçıyı yüceltti. Bu eserde dine ve ahlâka dil uzattığı için adlî kovuşturmaya uğradı. Diğer eserleri: *Phrasen* (Cümleleri), roman (1887) ve *Lieder Eines Sünders* (Bir Günahkârın Şarkıları) [1887] adlı şiir derlemesi. Bu şiirlerin, «bayağı yaşayış boyunduruğuna karşı çıkan bir savaşçının şarkıları» olduğunu söyler. (L)

CONRADİNO Brescia'lı, Benedetto, **Mutlu** diye anılır, italyan dominikeni (1392 ?-1429). Sırasıyle Brescia ve Bologna manastırları başkanı. Lombardia eyaletine yeni bir düzen vermek için büyük çaba gösterdi; Bologna'nın papalığa boyun eğmesini sağlamak için mücadele etti. Vebaya yakalanan Bolognalıları tedavi ederken öldü. (L)

Conradson belirtisi, bir yağın, Conradson'un bulduğu metoda göre tespit edilen artık karbon yüzdesi. Bir yağdaki Conradson indisini belirtmek için, yağ kurutulduktan sonra silis veya porselenden yapılmış, ufak bir potada uygun bir sıcaklığa getirilir. Buhar çıkararak yanan yağ, az veya çok belirli taneler halinde kömürleşmiş bir çökelti verir. Bu çökeltinin ağırlığıyle kullanılan yağın ağırlığı arasındaki oran Conradson indisidir. (L)

CONRAD Urach'lı (öl. 1227), Citeaux papazı (1217), Porto kardinali ve piskoposu (1219). Almanya'da Albi'lilere, sonra da Müslümanlara karşı bir haçlı seferi yapılmasını öğütledi. (L)

CONRADY (August), alman uzakdoğu dilleri bilgini (Wiesbaden 1864-Leipzig 1925). 1897'de Leipzig ünivrsitesinde profesör. Karşılaştırmalı sosyoloji metotlarını sinolojiye uyguladı. Sistemli araştırmalar yaparak Çinhindi dilbilimini geliştirdi. Başlıca eserleri: *Eine Indochinesische Causativ - Denominativbildung* (Çinhindi Dilinde İsimden Gelen Yaptırıcı Oluşum) [1896], *Gescichte Chinas* (Çin Tarihi) [1910], *Die Handschriften und Sonstige Kleinfunde Sven Hedins aus Lou-lan* (Lu-lan'da Sven Hedin'in Bulduğu Elyazmaları ve Öteki Ufak Eşyalar) [1920]. (L)

CONRİNG (Hermann), alman bilgini (Norden, Doğu Friesland 1606-Helmstedt 1681). Helmstedt'te profesör (1637). Her konudaki derin bilgisini gösteren iki yüze yakın eser yazdı, filoloji, hukuk, tıp ve tarih bilimlerini ele aldı. Harvey'in kan dolaşımı üstüne görüşlerini yaymağa çalıştı ve kimyada modern düşünceleri savundu. Yenik tutkusu, bazı ticaret nazariyelerini eleştirmesine ve istatistik meselesi ile uğraşmasına yol açtı. (L)

CONRİNGİA i. Sarımsı beyaz çiçekli bitki. Boyu 20-60 sm'dir. Kireçli tarlalarda biter. (Turpgillerden.) [L]

CONSALVİ (Ercole), kardinal ve papalık devlet adamı (Roma 1757-Anzio 1824). 1796'da Roma hükûmetinde görev aldı, 1800'de Venedik kardinaller meclisi kâtibi oldu. Pius VII'nin papa seçilmesini sağladı, o da kendisini kardinal ve bakan yaptı. Consalvi, Fransa ile ilişkilerde uzlaşmayı öngörüyordu. Konkordatoya varmak için yapılan görüşmeler tehlikeli bir safhaya girince Paris'e gitti; 15 temmuz 1801'de konkordatoyu imzaladı. Roma'ya döndüğünde, Fransızları gücendirmemeğe dikkat ederek kilisenin ve papalık devletinin haklarını savundu. Fakat Fesch ile araları açıldı, Napolyon I'in düşmanlığını kazandı ve 1806'da görevinden ayrıldı. Papanın tutuklanmasından sonra Paris'e gitmek zorunda kaldı (1809), sonra Reims'e sürüldü (1810-1813). 1814'te serbest bırakıldı, Viyana kongresinde papalığı temsil etti, orada Avignon ve Bénévent dışta kalmak üzere, papalık devletlerinin yeniden kurulmasını ve papalık büyükelçilerine bütün başka elçilere kıyasla öncelik tanınmasını sağladı. Çok güç şartlar altında tekrar Roma hükûmetinin başına geçti, ihtiyatlı bir siyaset izledi. Ancak yönetimi yeteri kadar yenileştiremedi; ne muhafazakârları ne de liberalleri hoşnut edebildi. Ölçülü davranışlarına kızan Avusturya ona karşı «zelanti»leri kışkırttı. Karşı tarafın adayı Léon XII'nin seçilmesiyle yarı yarıya gözden düştü. (L)

CONSCİENCE (Henri), flaman dilinde eser veren belçikalı yazar (Anvers 1812-Brüksel 1883). Bir fransız assubayı ile Brabant'lı bir kadının oğlu. 1830'dan 1836'ya kadar orduda görev aldı. Önce şarkıları ile tanındı. Büyük bir başarı kazanan *In't Wonderjaer* (Mucizeler Yılı) [1837] flaman dilinde yazdığı ilk eserdir. Flamanların Fransızlara karşı savaşını anlatan *De Leeuw van Vlaenderen* (Flandre Aslanı) [1838] adlı romanı yeni flaman edebiyatını müjdeler. Sonra, *Jacob van Artevelde* (1849), *De Boerenkrijg* (Köylüler Savaşı) [1853], *Batavia* (1858) gibi tarihî roman ve hikâyeler yazdı. Ününü daha çok köy tasvirlerine, töreleri dile getirmesine, hikâyelerindeki ahlâk anlayışına ve canlılığa borçludur. Bu türde verdiği en önemli eserler: *De Arme Edelman* (Yoksul Soylu Kişi) [1851]; *De Plaeg de Dorpen* (Köyün Belâlısı) [1855]; *«Çocuk Hırsızı Kadın»* (1870); *«Kayıp Eldiven»* (1872), *«Flandre'daki Toprak Köleleri»* (1852). [L]

CONSCRİPTUS. Roma tar. *Patres conscripti* unvanı iki şekilde yorumlanır:

Foto. Bulloz, Lipnitzki (LAROUSSE)

Mommsen'e göre, bu deyim iki grup senatörün varlığını göstermektedir. 1. Patricius senatörler (patres); 2. Plebeius senatörleri (conscripti), bunların da kral, daha sonra censorlar tarafından senato listesine kaydolmaları kabul edilmiştir. Karşıt teoriye göre bu deyim, ortak kayıtları dolayısıyle bütün krallık devri senatörlerini kapsamaktaydı. (L)

CONSECRATİO i. (lat. k.). Din. Tanrı hizmetine sunulan bir insan veya eşyayı kutsallaştırma töreni: Bk. ANSİKL.

— Nümism. Bir Roma imparatorunu paranın arka yüzünde, havalanmakta olan bir kartal gibi gösteren şeklin yanında yer alan ve onu yücelten söz. || *Consecratio paraları*. Bk. PARA.

— ANSİKL. Din. Katolik dininde başlıca *Consecratio*'lar şunlardır: *sunakların kutsallanması, piskoposların kutsallanması, ekmek ve şarap kutsallanması.*

Sunakların kutsallanması: piskoposlarca yapılır, kutsal yağın, sunağın ana bölümü olan ve içinde kutsal kalıntıların saklandığı taşa sürülmesiyle yapılan tören.

Piskoposların kutsallanması. Üç piskopos tarafından yapılır, bunlardan biri kutsallayıcıdır, öbür ikisi yardımcılarıdır. Çeşitli törenler arasında başlıcaları şunlardır: uzanmış ellerle kutsallama, bir kişinin başına ve ellerine kutsal yağ sürme.

Ekmek ve şarap kutsallaması. Büyük âyin yapılırken papaz: «Bu benim görevimdir», «Bu benim kanımın çanağıdır» dediği sırada yapılır. Bunun üzerine ekmek ve şarap «İsa Hristos'un gövdesi ve kanı haline gelir» (gövde ve kana dönüşme *transsubstantion*). «Consecratio» sözü bazen baş keşişler, papazlar ve krallar için yanlış olarak kullanılır. Gerçekte boş keşişlerin benedictio'su, papazların yükselme töreni (ordmation), kıralların kutsallanması.

Protestanlarda «consecratio» denince, kilisenin bir kişiye papazlık görevi vermesi anlaşılır. Anglikanlar ve Luther'ciler bunu pastör rütbesindeki papazlar için kullanırlar. Bu tören üç pastörün orada bulunmasını gerektirir. Kutsallanan kimseye papaz rütbesi kazandırdığı gibi kutsallama törenlerini yönetme yetkisini de bağışlar. (L)

CONSELHEİRO (Antonio), brezilyalı din reformcusu (Ceara 1828-öl. 1897). 1877'den sonra Bahia devletinin ormanlık bölgelerine çekildi, önce mistik bir komünizm ortaya attı, Canudos'a yerleşti, cumhuriyetçi hükûmete karşı yapılan bir ayaklanmaya önayak oldu. Birkaç bin mutaassıp ile birleşerek birçok askerî saldırıyı püskürttü, sonunda yenildi ve öldürüldü. (L)

CONSELHEİRO LAFAİETE, esk. **Lafayette**, Brezilya'da (Minas Gerais) şehir, serra do Espinhaço'da; 29 200 nüf. Önemli manganez madenleri. (L)

CONSENSUS i. (lat. k.). Birçok kişinin bir konu üzerinde uyuşması, birçok metnin bir konu üzerinde aynı anlamı taşıması.

— Fizyol. Hayatî bir görevi yerine getirmek üzere birçok organın uyuşması. (L)

CONSETT, Büyük Britanya'da (Durham) şehir; 39 500 nüf. Maden kömürü ocakları. Metalürji sanayii. Dökümevleri. Kok kömürü fabrikaları. (L)

CONSİDÉRANT (Victor), fransız siyaset adamı (Salins, Jura 1808-Paris 1893). Politeknik okulundan yetişti, istihkâm yüzbaşısı oldu, çömezi olduğu Fourier'nin doktrinini bir dizi konferans ve broşürle yaydı. *Pnalange* ve *Démocratie Pacifique* gazetelerinin yazı işlerini yönetti: *Destinée Sociale* (Sosyal Alın Yazısı) [1834-1838], *Débâcle de la Politique* (Siyasetin Yıkılması) [1836], *Manifeste de l'Ecole Sociétaire* (Sosyal Okulun Bildirgesi) [1841], *Exposition du Système de Fourier* (Fourier'nin Sisteminin Açıklanması) [1845], *Principes du Socialisme* (Sosyalizmin İlkeleri) [1847], *Théorie du Droit de Propriété et du Droit au Travail* (Mülkiyet Hakkının ve Çalışma Hakkının Nazariyesi) [1848], *Le Socialisme Devant le Vieux Monde* (Eski Dünya Önünde Sosyalizm) [1848] gibi yayınlarda bulundu. Fransız sosyalizminin temel fikirlerinden biri olan «Çalışma hakkı» kavramını kesinleştirdi ve yaygın hale getirdi. İki zengin öğrencisinin maddî desteğiyle bir phalansterium kurmağa çalıştı, sonuç alamadı. 1848'de kurucu meclise, sonra yasama meclisine halk temsilcisi olarak seçildi, 13 haziran 1849'daki ayaklanmaya katıldı ve gıyaben sürgüne mahkûm oldu. Belçika'ya sığındı, 1953'te sosyalist bir topluluk kurmak niyetiyle Texas'a gitti, sonra bir süre yine Belçika'da kaldı, yeniden Amerika'ya döndü ve Kızıl Nehir (Red River) kıyılarında Ayrılık savaşında yıkılan bir phalansterium kurdu, 1869'da Paris'e döndü ve unutulmuş olarak orada öldü. (L)

CONSİSTORİUM i. (lat. *consistere*, birlikte durmak'tan «oturulan yer» anlamına k.). Papanın çağırısıyle toplanan kardinaller meclisi. || Protestan kilise adamlarının meclisi veya sinagog meclisi. Bunlar kiliselerinin meselelerini tartışmak için toplanırlar.

— Rom. tar. Constantinus'tan sonra prenslik meclisine verilen ad. İmparatorun hazır bulunuşu sebebiyle bu toplantılarda, kilisede olduğu gibi ayakta durulur ve gürültü yapılmazdı. (L)

CONSOL [Konsol] i. Denizc. (Bulucusunun adından). Yönlendirilmiş ışımaların değişkenlik özelliğine dayanan bir radyofar sistemi kullanarak, uzun mesafeden radyo-elektrikle seyir usulü.

— ANSİKL. İkinci Dünya savaşında Almanların deniz ve hava kuvvetleri tarafından geliştirilen *Consol* usulü, bir merkez istasyondan devamlı olarak yayılan kısa çizgiler (T), noktalar (P) ve devamlı bir ses (I) yayınıdır. Devamlı sesin (I), yayının bütününe oranla konumuna göre seyir aracı (gemi, uçak), yayım yapan istasyonların yerini gösteren harita ve hesap çizelgelerinden faydalanarak, kendi durumunu belirler. Menzili 2 500 km olan bu usul mevki tayininde de iyi sonuç verir. Tek zorluğu mürettebat için yorucu olan ses dinleme istemine dayanmasıdır. (L)

CONSOLATİO i. (lat. k.). Bir felâket, bir acı karşısında avutma ağıtı.

— ANSİKL. Ed. tar. *Consolatio* sözü, belki de Cicero'nun kızı Tullia'nın ölümünde yazdığı, *Consolatio* başlıklı incelemesinden gelir. Bu kitap bugün elde yoktur. Seneca üç Consolatio yazmıştır. Bunlarda inandırma gücü ve söz sanatı, duyguların içtenliğiyle bir araya gelir: *Consolatio ad Marciam* (Marciam'a Consolatio), oğlunu kaybeden soylu bir romalıya seslenen bir avutma ağıtıdır, bugün hâlâ Avrupa okullarında okuma parçası olarak öğretilir. Böylece bir edebiyat türü doğdu. Seneca'nın öbür iki avutma ağıtının adları: *Consolatio ad Helviam Matrem* (Helviam Anneye Ağıt) ve *Consolatio ad Polibium* (Latin Polibius'a Ağıt). Latin düşüncesinin çok etkisi altında kalan yunan yazarı Plutarkhos da kızının ölümü üzerine karısı Timoksenes'e çok güzel bir Consolatio yazdı. Ortaçağlarda Boethius, hapishanede yazdığı *de Consolatione Philosophias* (Felsefenin Ağıdı) başlıklı eserinde felsefeden avutucu bir tanrı olarak söz eder. 1599'da Malherbe, Consolation'a *Dupérier* başlığı altında yazdığı avutmayle Fransa'da klasik üslûbun doğuşuna büyük yardımda bulundu. (L)

Consolatione Philosophiae (DE) [Felsefenin Sağladığı Avunma Üstüne], Boethius'un en önemli eseri. Hapishanede yazılan bu eserde, felsefe Boethius'a, kendisini kurtarmağa gelen ve ona erişeceği gerçek vatanını gösteren avutucu bir tanrıça olarak görünür. Mısralarla düzyazının karıştığı bu diyalog beş kitaptan kurulmuştur. Düşüncenin yüceliği ve biçiminin güzelliği, esere Ortaçağda büyük bir rağbet sağladı. Birçok dile çevrilmiştir. (L)

CONSTABLE i. (ing. k., fr. *connétable*, başkumandan'dan). Polis görevlisinin ingilizce adı.

— ANSİKL. Ortaçağ İngilteresi'nde yüksek rütbeli subaylardan başka, kral saraylarının yöneticileri ve ordu kumandanları için kullanılırdı; her kontlukta «kralın barışını» sürdürmek için seçilen iki şövalyeye de bu ad verildi. Winchester statüsü ile ulusal milislerin tekrar teşkilâtlanması sırasında (1285), bölgesel polis görevini de yürüten tithing (köy polisi) ve hundred'ın (bucak polisi) şefleri, bu adı aldılar. XIX. yy.da, kontluk polisi tekrar teşkilâtlandığı zaman, bu unvan polis memurlarına bırakıldı. Amerika Birleşik devletlerinde, sömürge devrinde kurulan polis memurluklarının yetkileri hemen hemen hiç değişmeden devam etti: bunların Amerika'nın Batı eyaletlerinde çok önemli rolleri vardır. (L)

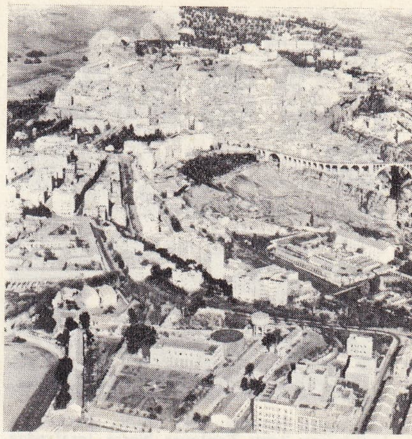

CONSTANTINE

CONSTABLE (Archibald), iskoçyalı kitapçı ve yayıncı (Carnbee Fifeshire 1774-Edinburgh 1827). Yayımladığı başlıca eserler: *Edinburgh Review* (Edinburgh Dergisi) [1802'de kuruldu]; geniş ve öğretici kitap derlemesi olan *Constable's Miscellany* ve *Encyclopaedia Britannica*'nın yeni bir baskısı v.b. (L)

CONSTABLE (Henry), ingiliz şairi (Newark 1562-Liège 1613). Katolik dinine geçti ve Paris'e gitti, orada papalık yetkililerinden görev aldı. 1592'de yayımladığı, yirmi üç soneden meydana gelen *Diana*'yı yeni şiirler katarak 1594'te yeniden bastırdı. Bu eserinde Desportes'in etkisi görülür. 1600'de *England's Helicon*'da *Venus and Adonis*'i (Venüs ile Adonis) yayımladı. Shakespeare'in aynı adlı eserinde Constable'dan esinlendiği söylenir. (L)

CONSTANTİNUS
(Latran müzesi)

CONSTABLE (John), ingiliz ressamı (East Bergholt, Suffolk, 1776-Londra 1837). Çocukluğu, babasının Dedham ve Flatford değirmenleri çevresinde geçti. 1795'ten sonra Londra'ya sık sık gitti ve Royal Academy'ye girdi (1799). 1802'de bu kurumun yıllık sergisine katıldı. Benjamin West, onunla ilgilendi. Onun etkisi *Brauthem Kilisesinin Mihrap Arkalığı* adlı eserinde görülür (1804). Ama, sonraları Fontainebleau ve Barbizon ormanlarında çalışan fransız ressamlarını etkileyecek olan Constable, özellikle Gainsborough, hollandalı ustalar ve Girtin'in etkisi altında kaldı. Constable'ın bugün National Gallery'de bulunan *Saman Arabası* adlı tablosu (1821), 1824 Paris yıllık sergisinde ressama büyük bir ün sağladı. Constable, yeşil renklerin, yaprakları üstünde oynaşan yağmur yansımalarının eşsiz bir ustası sayılır. Titiz bir gerçekçilikle çoşkun bir romantizm kişiliğinde birleşir. Bu iki eğilim denkleştiği zaman ortaya ölmez eserler koyar: piskoposluk bahçesinden *Salisbury Katedrali'nin Görünüşü* (1823, Victoria and Albert Museum), *Atlayan At* (1825, Victoria and Albert Museum, Royal Academy), *Buğday Tarlası* (1826, National Gallery), *Hadleigh Şatosu* (1829). Bağlı bulunduğu ingiliz ekolünün öteki temsilcilerinden çok daha büyük bir ustalıkla ülkesinin ıslak kırlarını ve çok kere kapalı, kurşunî göğünü canlandırmıştır. Louvre müzesinde *Köşk* ve *Gök Kuşağı* (Taslak) adlı iki eseri vardır. (L)

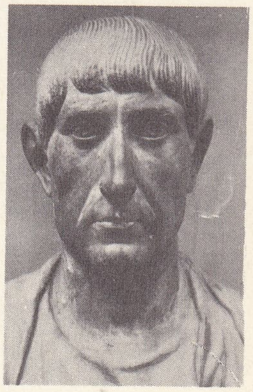

CONSTANTİUS II
(Roma)
Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji kitaplığı

CONSTANCE Castilla'lı, isp. **Constanza**, Castilla prensesi, Castilla kralı Alfonso VIII'in kızı, Fransa kralı Louis VII'nin ikinci karısı (1154). Constance'ın evliliği, Louis VII'nin kız kardeşi Constance de France'ın Toulouse kontu Reimond V ile evlenmesiyle birlikte siyasî önem taşır. Fransa, bu yolla güney sınırlarındaki durumunu sağlamlaştırdı. (L)

CONSTANCE gölü. Bk. BODENSEE.

CONSTANCE Provence'lı, Provence'lı prenses (öl. Melun 1032). Provence kontu Guillaume II ile Anjou'lu Blanch'ın kızı, Fransa kralı Robert II'nin üçüncü karısı. Güneyden gelen birçok soyluyu saraya sok-

Foto. Ray-Delvert, Alinari (LAROUSSE) ; N. Erkılıç (MEYDAN)

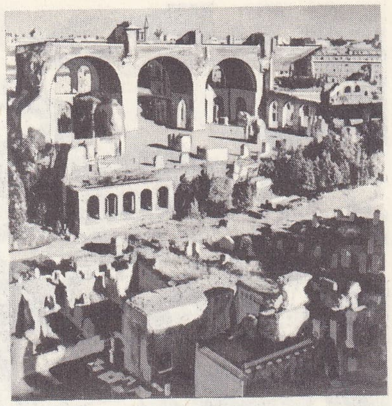

Constantinus bazilikası
Roma

CONSTANTİUS II
Cabinet des Médailles, Fransa

tu, kralın boşadığı eski kraliçe Berthe taraflılarına karşı Foulques Nerra tarafından desteklendi. Robert'in saltanatı sona erince, Constance, oğulları Henri ile Robert'i krala karşı ayaklandırdı (1030). [L]

CONSTANS I (320-350). Roma imparatoru (337-350), Constantinus I ile Fausta'nın üçüncü oğlu. Constantinus I'in vasiyetine göre yönetimde payı bulunması gereken yeğenleri öldürüldükten sonra, iktidarı kardeşleri Constantius ve Constantinus ile birlikte ele geçirdi. Constans'ın payına İtalya ile Afrika düştü. 340'ta ağabeyi Constantinus II'nin saldırısına uğradı, ama onu yendi ve öldürttü. Böylece Constans Batı Roma'nın tek hâkimi oldu. Doğu Roma'da ise öteki kardeşi Constantius II, Ariusçuluğu benimsedi. Ortodoksluğa bağlı kaldı ve Aziz Athanasios'u destekledi. Constans ölünce, Constantius II tek imparator olarak kaldı. (L)

CONSTANT (Alphonse Louis), fransız yazarı (Paris 1810- ay.y. 1875). Önce kilise adamı olmayı düşündü, sonra papaz okulunu bıraktı. İlk eserlerinde *l'Assomption de la Femme ou le Livre de l'Amour* (Kadın'ın Göğe Yükselişi veya Aşkın Kitabı) [1841], *la Bible de la Liberté* (Hürriyetin İncili) [1841], *la Mère de Dieu* (Tanrı'nın Anası) [1844], mistik eğilimlerini serbestçe açıkladı ve sosyal ilerlemeye olan inancını, Mapah'ın kadın dini ile ilgili düşünceleriyle birleştirdi. Daha sonra büyü ve gizli bilgilerle uğraştı ve Eliphas Lévi adıyle, *Oeuvres Complètes de Philosophie Occulte*'ü (Gizli Bilgi Felsefesinin Bütün Eserleri) [1860-1865] yayımladı. Bu eser sürgündeyken Victor Hugo'nun düşüncesini oldukça etkiledi. (L)

CONSTANT (Marius), fransız bestecisi (Bükreş 1925). İlk müzik öğrenimini Romanya'da yaptıktan sonra Paris'e gitti (1945) ve konservatuvara girdi. 1952'de *Flüt-çü* adlı radyofonik balesiyle «İtalia» ödülünü kazandı. 1963'te *Ars nova* çalgı topluluğunu kurdu. Topluluk onun yönetimi altında çağdaş müzik üzerine çalıştı. Eserleri: *Yüksek Voltaj*, Maurice Béjart için bestelediği piyano konçertosu (1957); *Contrepointe*, Roland Petit için bale (1958); *Cyrano de Bergerac*, aynı koreograf için bale; *Orkestra için 24 Prelüd* (1958); *Turner*, senfonik şiir (1961); erkek dansçı, anlatıcı ve irticalen çalınan 24 çalgı için *Maldoror Şarkıları* (1962); *Çılgınlığa Övgü* Roland Petit için bale (1966); *Kayıp Cennet*, Rudolf Nureyev için bale. (L)

CONSTANTA. Bk. KÖSTENCE.

CONSTANT DE REBECQUE (Benjamin), fransız yazarı ve siyaset adamı (Lozan 1767 - Paris 1830). 1787 - 1794 Arasında Brunswick sarayında mabeyincilik yaptı. 1794'te Madam de Staël ile tanıştı, ilişkileri on dört yıl sürdü. Onunla birlikte Paris'e geldi, liberal çevrelerin ilgi çeken kişileri arasına katıldı. Bonapart, Constant'ı «Tribunat» meclisine seçti, fakat 1802'de Cabanis ve M. -J. Chénier ile birlikte meclisten çıkarıldı. 1814'e kadar sürgünde kaldı, en tanınmış eserlerini bu dönemde verdi: *Adolphe** (1816), *De la Religion Considérée dans sa Source, ses Formes et ses Développements* (Kaynağı, Biçimleri ve Gösterdiği Gelişmeler Açısından Din Üstüne) [1824-1831] v.b. Yüzgün sırasında Napolyon ona *Ek Akit*'i (Acte Additionnel) yazma görevini verdi ve kendisini danıştay üyesi yaptı. B. Constant 1815'te İngiltere'ye sığındı, ama az sonra Fransa'ya döndü ve meşrutiyetçi muhalefette yerini aldı; 1819'da milletvekili oldu. Özel hayatındaki düzensizlikler itibarını sarsmadı. Louis-Philippe'in tahta geçmesini sağlayan 221 milletvekili arasına katıldı. Kısa süre sonra öldü; liberaller, cenazesinde büyük gösteriler yaptı. Ömrünün son döneminde yazdığı eserlerde tarihî ve siyasî konulara değinir: *Cours de Politique Constitutionnelle* (Meşrutiyetçi Siyaset Dersleri) [1818], *Mémoires sur les Cent-Jours* (Yüzgün Üstüne Hatıralar) [1820]. (L)

CONSTANTİA (Flavia Julia), romalı prenses (öl. 333'e doğr.). Constantius Chloreus'un kızı ve Büyük Constantinus'un kardeşi. Doğu Roma imparatoru Licinius ile evlendi. Faziletleri ve kardeşine karşı olan sevgiyle ün kazandı. Constantinus kocasını öldürttükten sonra bile ona olan bağlılığı devam etti: Ariusçuluğu benimsedi, İznik (Nikaia) ruhanî meclisinden sonra sürülen Arius'u geri getirtti. (L)

CONSTANTİA veya **CONSTANTİNA** (Flavia Julia), romalı prenses (öl. Galatia'da 354). Büyük Constantinus ile Fausta'nın kızı, önce yeğeni Pontos kralı Hannibalianos'un, sonra general Vetranio'nun ve daha sonra da diğer yeğeni imparator Gallus'un karısı. İkinci kocası Vetranio'yu kendini Mursa imparatoru ilân etmeğe zorladı (350). Vetranio kısa süre sonra tahtını Constantinus'a bıraktı. Constantia üçüncü eşini suç işlemeğe zorladı, bu suçlara kendisi de ortak oldu. Constantius II, Constantia'ye kocası Gallus ile birlikte Roma'ya doğru yola çıkmasını sağladı. Constantia bu yolculuk sırasında öldü. (L)

CONSTANTİA (Flavia Maxima), roma prensesi (362-383), Constantius II ile Faustina'nın kızı. Babasının ölümünden sonra doğdu. 374'te imparator Gratianus ile evlendi. Faziletli oluşu kilise tarafından azizler sırasına geçirilmesini sağladı. (L)

CONSTANTİN I MAC FERGUS (öl. 820), Pict'ler kralı (789-820). İskoçları da, ismen olsun, yönetimi altında bulundurmuş olduğu sanılır. Britanya adalarını sonradan yakıp yıkacak olan iskandinav akınları onun saltanatı sırasında başladı. (L)

CONSTANTİN II (öl. Fife'in Forgan kesiminde 877), iskoçlar ve Pict'ler kralı (863-877), Donald I'in halefi ve yeğeni olan Kenneth I'in oğlu. Saltanatı, İskandinavlara karşı giriştiği uzun savaşlarla dolu geçti ve onlar tarafından öldürüldü. (L)

CONSTANTİN III (öl. Saint Andrews 952), Alba kralı (900-942). 904 Zaferi dolayısıyle, tehdit edici iskandinav ilerlemesini durdurdu; sonra da etkisini Strathclyde'a yaydı. 906'da, kendi şehri Scone yakınında İskoçya kilisesinin büyük ruhanî meclisini topladı. Northumbria'daki Danimarkalılara yakınlaşmış olduğundan, 934'te İskoçya'yı istilâ eden Anglosaksonların kralı Aethelston ile savaşa girişti; Brunanburh'ta yenilenlerden biri oldu (937); krallığını ancak Aethelstan'ın ölümü üzerine Anglosaksonların istilâsından kurtarabildi. 942'de, veliahtı Malcolm lehine tahttan feragat etti. (L)

CONSTANTİN IV (öl. Rathinver Almond 997). Alba kralı (995-997). [L]

CONSTANTİNA, İspanya'da (Andalucia, Sevilla ili) şehir, sierra Morena'nın güney yamacında; 13 500 nüf. Romalılardan kalma kalıntılar. (L)

CONSTANTİNE. Coğ. Cezayir'de şehir. Bk. KONSTANTİN.

CONSTANTİNE dağları. Bk. KONSTANTİN DAĞLARI.

CONSTANTİNESCU (Alexandru), romanyalı siyaset adamı (Bükreş 1859-ay.y. 1926). Liberal partinin ileri gelen kişilerinden. Bu partinin kurduğu bütün kabinelerde görev aldı. 1916'da Romanya'nın ittifak devletlerine karşı savaşa girmesinde Jean Bratianu ile birlikte önemli bir rol oynadı. (L)

CONSTANTİNESCU (Paul), romanyalı besteci (Ploeşti 1900). Çeşitli koro eserleri, senfonik parçalar, piyano ve keman için bir sonat, bizans üslûbunda dinî tören müziği, bir bale ve *Sıkıntılı Gece* adlı bir opera yazdı. (L)

CONSTANTİNOPLE. Bk. İSTANBUL.

Constantinople (ENTREE DES CROİSÉS À) [Haçlıların İstanbul'a Girişi] Eugène Delacroix'nın şaheserlerinden birine verilen ad (4,06 m X 4, 92 m; Louvre). Asıl adı *«İstanbul'un Haçlılar Tarafından Alınması*'dır (12 nisan 1204)». Louis-Philippe'in Versailles sarayındaki *«Savaşlar Galerisi»* için ısmarladığı bu tablo 1838'de bir kopyası ile değiştirildi. Delacroix, bu tablosunda izlenimciliğin gerçek bir habercisi olarak, ton bölünmelerini işlemiştir. (L)

Constantinople (HİSTOİRE DE LA CONQUÊTE DE), Romania ve Champagne mareşali Geoffroi de Villehardouin'in yazdığı kronik. Bunda dördüncü haçlı seferi, İstanbul'un alınması ve sonraki olaylar Thessalonike kralı Monferrato'lu Bonifacius'un (1204-1207) ölümüne kadar süren zaman içinde anlatılır, bu seferin amacından uzaklaşması haklı gösterilmeye çalışılır. Villehardouin eserini Thessalonike'de, tarih bakımından zengin, edebî bakımdan ilham kaynağı olan bir ülkede yazmıştır. Fransız dilinde yazılmış ilk tarihî belge olan bu eser bir otobiyografidir, ama yazarının üçüncü şahıs kullanma özelliğiyle ve ayrıntıların gerek sayı, gerek doğruluk, gerekse seçilişinden gelen siyasî önemle büyük bir tarihî değeri vardır. Üslûp sağlam, renkli ve pitoresktir. Villehardouin'in kroniğini aynı sefere katılmış bir başka fransızın kroniği ile, Robert de Clari'ninkiyle karşılaştırmak ilgi çekici olur. (L)

CONSTANTİNUS, romalı zorba (öl. Arles 411). Bretagne toplulukları tarafından imparator ilân edildi (407). Galya'nın bir kısmına boyun eğdirdi. Burgundları federal gruplar halinde Mainz ve Worms'a yerleştirerek, bu bölgenin istilâsını geciktirdi. Galya'nın güneyinde Vandallara, Alanlara, Süevlere karşı savaştı. Oğlu Constans'ı caesar yaptı, o da İspanya'da babasının otoritesini sağladı. Constantinus Gotlarla savaşırken, generallerinden Gerontius, Maximus'u imparator ilân ederek Constans'ı öldürttü. Constantinus da dönüşünde Arles'de kuşatıldı ve öldürüldü. (L)

CONSTANTİNUS I Büyük (CAİUS FLAVİUS VALERİUS AURELİUS **Constantinus**) [Naissus (Niş) 270 ile 288 arası-Nikomedeia (İzmit) 337], roma imparatoru (306-337). Constantinus Chlorus ile metresi Flavia Helena'dan doğdu. Babası imparator olunca, ileride onun yerine geçecek şekilde, Nikomedeia'da Diocletianus'un yanında yetiştirildi. Diocletianus ile Mısır'a gitti, *tribunus primi ordinis* (askerî tribun) oldu; Perslerle savaştı, Diocletianus ve Maximianus'un çekilmesinden sonra da Galerius emrinde Sarmatlıları yendi. Babası, ölümünden az önce, oğlunu Galya'ya çağırdı ve Pict'lere karşı yaptığı son savaşa onu da birlikte götürdü. Babasının ölümü üzerine, askerleri Constantinus'u *augustus* ilân ettiler (306) fakat Galerius onu yalnız *caesar* olarak tanıdı. Maxentius'un ele geçirdiği iktidarı Maximianus yeniden alınca (307), Constantinus Maximianus ile birleşti. Bu birleşme sonucu Maximianus Constantinus'un *augustus*'luğunu tanıdı ve kızı Fausta'yı ona verdi. Constantinus, kendisini yalnızca *Gaesar, filius Augusti* diye tanıyan Carnuntum toplantısına ve Diocletianus'un kararına rağmen, *augustus* unvanında ısrar etti. Kısa süre sonra Maximianus ile bozuştu ve onu Marsilya'da tutukladı. 310'da da intihara zorladı. 311'de Galerius ölünce, Constantinus, Constantia'yı Licinius ile evlendirerek onunla anlaştı bu anlaşma sayesinde bütün gücüyle Maxentius'a karşı direnme imkânını buldu. İtalya'ya yöneldi, Roma'ya doğru yürüdü. Maxentius'a Flaminia yolu üzerinde Mulvius köprüsünde rastladı (28 ekim 312). Yapılan savaşı Constantinus kazandı, Maxentius'un cesedi ertesi gün Tiber ırmağında bulundu.

Bu başarı üzerine Constantinus *maximus augustus* unvanını aldı ve 313 yılı başlarında Licinius ile Milano'da buluştu. Birlikte *Milano fermanı* diyebileceğimiz bir fermanla birtakım kararlar aldılar. Buna göre, hıristiyan olma serbestliği konuyor ve müsadere edilen kilise mallarının geri

Foto. Violet, Giraudon (LAROUSSE)

verileceği bildiriliyordu. 314'ten sonra Licinius, Maximinus Daia'yı bertaraf edince, hayatta kalan iki *augustus* bozuştu. 315'te Constantinus'un lehine imzalanan bir barış, onları tekrar uzlaştırdı. Ama 320'den sonra anlaşma sona erdi ve 324'te savaş yeniden başladı. Savaşı kazanan Constantinus, altı ay bekledikten sonra Licinius'u öldürttü. İmparatorluk yeniden birliğe kavuştu ve Diocletianus'un siyasî düzenine son verildi.

Constantinus 324 yılındaki başarısından sonra iki çeşit güçlükle karşı karşıya kaldı: zorlanan sınırların korunması ve ailesi içindeki geçimsizlikler. Constantinus genç yaşından beri Asya'da, Tuna ve Ren üzerinde savaşmıştı. Tehlikeyi biliyor ve Doğu'nun daha tehlikeli olduğunu seziyordu. Oğulları Crispus ile genç Constantinus'u Alamanlara, Franklara karşı, Ren sınır boylarını savunmakla görevlendirdi. Kendisi de, Gotlarla Sarmatlara karşı Tuna savaşlarını yönetti. Gotları 332'de yendi ve birkaç yıl sonra onları Ulphilas kanalıyle ariusçu hıristiyanlığı kabule zorladı. Sarmatlar ise, imparatorluğun içinde dağılıp gittiler (334). Perslerle olan anlaşmazlık daha da tehlikeliydi. Şapur II'nin büyümesiyle daha da artan anlaşmazlık, Constantinus'un ölümünden az önce çatışmaya dönüştü. İmparator ailesi zaten birlik halinde değildi: uzun süreden beri Caesar Crispus, üvey kardeşleri ve üvey anası Fausta tarafından kıskanılmaktaydı. 326'ya doğru, üvey anası tarafından şerefine tecavüz edilmekle suçlanınca Constantinus onu öldürttü. Ama, çok geçmeden Fausta da eşini aldatmakla suçlandı ve aynı akibete uğradı.

326'da işlenen cinayetler, imparatorun dinî evrimi üzerinde etkili oldu mu? Geleneksel inanışa göre, Mulvius köprüsü savaşı arifesinde Constantinus aydınlığa kavuşmuş ve birden hıristiyan oluvermişti. Bir başka söylentiye göre ise, Constantinus, basit bir uyarcı olarak, inançlarına önem vermeden, galip partiyi zamanında desteklemiştir. Bize göre, bu iki söylenti arasında orta bir çözüm yolu vardır: Constantinus, tek tanrı inancıyle güneşe taptığından, hıristiyanlığa yakınlık duymaktaydı. İyice belirleyemediği bir Tanrı'dan esinlendiği kanısındaydı: özü bakımından belirsiz ve dogmatik olan bir çeşit yaradancılığa (déisme) inanıyordu. Herkese dilediği biçimde Tanrı'ya tapma serbestliği tanımasının (Milano fermanı) ve her dine kendi içinde barış ve birlik sağlamağa çalışmasının (İznik konsili) sebebi buydu. Constantinus kilisenin dışında olmakla beraber hem bir çeşit kilise büyüğü, *pontifex maximus*, hem de paganlığın şefiydi. Bu durumu bakımından dan din değiştirmeden söz edilemez. Sanıldığına göre, ancak hayatının sonlarına doğru, çeşitli etkiler altında hıristiyan oldu. Din değiştirme tarihi ne olursa olsun, Constantinus imparator olarak kaldı ve hıristiyanlığın imparatorlukta başarı kazanmasını sağladı. Hıristiyanlara birtakım imtiyazlar tanıdı: tapınma hürriyeti, kilise mallarının geri verilmesi, kilise adamlarının *munera*'dan muaf tutulması, kiliseye veraset hakkı tanınması, bekârlığa konan cezaların kaldırılması, adlî imtiyazlar, önce Licinius'a, sonra da Şapur'a karşı hıristiyanların korunması, Helene'nin kutsal yerleri gezmesi, bazilikaların yapılması. Constantinus aynı zamanda paganlığa ve yahudiliğe birtakım engeller çıkardı: tapınakların kapatılması, tanrılara kurban sunulmasının yasaklanması v.b... Son olarak da, kiliseye yarı resmî bir hüviyet kazandırdı: Donatusçu çatışmasına (Ancyra konsili, 314) ve çatışmalara müdahale (İznik konsilinin toplantıya çağrılması ve teşkilâtlanması [325]; İznik ilkelerinin zorla kabul ettirilmesi ve ariusçulukla savaşma, sonra İskenderiye ortodoksluğuna karşı ariusçuluk lehinde müdahaleler). Gelenek Constantinus'u bir aziz mertebesine çıkarmıştır; öyle garip bir aziz ki, kayın babası, Maximianus'u, üvey kardeşi Licinius'u, büyük oğlu Crispus'u, karısı Fausta'yı, hattâ Licinius'un oğlunu (336) öldürmüş, sapkın bir inanç gereğince vaftiz edilmiş, ariusçuluğun dirilmesine önayak olmuştur.

Constantinus «Çöküş döneminin romalısı» olmakla beraber, bir yaratıcı ve öncüydü. Bu iki niteliği, idarî, sosyal, askerî, iktisadî ve hukukî alanlardaki eserlerinde kendini açıkça göstermektedir.

Onunla, imparatorluk, kesin olarak, Doğu tarzında tanrısal hukuk devleti halini aldı. İmparator her şeyin merkezi sayılır oldu. Ona yaklaşan veya dokunan her şey, hattâ sarayı, odası ve elbiseleri bile kutsaldı. 326'da sessizlik sağlayıcılar denilen birtakım görevliler, onun önünde dinî bir sessizlik sağlamağa başladılar. Cumhuriyet döneminden kalan imparatorluk kurumları yürürlükten düştü. Roma senatosu artık bir çeşit belediye meclisi durumunu aldı. Konsül unvanı sadece fahrî bir unvan haline geldi. Bunlar imparatorun, bütün devlet çarkını eline alan birer temsilcisi oldu: konsüller, sivil idarede ve ordunun başında, eski görevlilerin yerini aldılar. İmparatorluğun her tarafında *agentes in rebus*'lar, kontrollar yapıyor, raporlar hazırlıyor, yolsuzlukları meydana çıkarıyor, gereğinde de kovuşturma yapıyorlardı. Bütün uyruklar hükümdarın büyük gücü karşısında bir bakıma eşit sayılmakta ise de, toplumda hükümdarın gözüne girme ölçüsünde bir derecelenme yer almaktaydı. Bütün uyruklar kendi şartlarına ve görevlerine sıkı sıkıya bağlı idiler (bu, özellikle vergi kaçakçılığını önlemek içindi). Toplum basamağının başında imtiyazlı sınıflar yer alıyordu: *pertectissimi*, genellikle süvari sınıfının mirasçıları (bunların arasına süvari sınıfının önemli kişileri katılmıştır).

İmparatorluğun, daha Diocletianus zamanından başlayarak ağır vergiler yükleyen malî sistemi daha da ağırlaştı: bir yandan *jugatio capitatio* sistemi güçlenirken, öte yandan senatörlerin topraklarından, tüccarlardan *(chrysargyre)*, belediye *decurion*'larından özel vergiler alınmağa başlandı. Constantinus, eski paranın 1/72 değerinde olan ve Bizans'ta Komnenos zamanına kadar değeri değişmeyen *solidus* adında bir altın para bastırdı. Bununla birlikte değerindeki kararsızlıkla o dönem iktisadının dengesizliğini yansıtan *follis* adlı bakır paralar daha çok kullanıldı.

Constantinus orduyu da yeni bir düzene soktu. Praetoria Cohors'u (muhafız birliği) kaldırdı ve yerine «domesticus» birliğini koydu. Özellikle sınır ordusu *(limitanei)* ile yedekte bulundurulan *(comitatenses)* müdahale ordusunu birbirinden ayırdı.

Tartışma konusu olan bu tedbir, istilâcılar sınırları *(limes)* geçtiği zaman, hiç olmazsa imparatorluğu savunmasız bırakmaktan kurtarma imkânı sağlamaktaydı. Fakat imparatorluk ahalisinin orduya normal olarak asker sağlaması, silâh altına alınanların kaçması ile tehlikeye düştü. Bu yüzden ordu Barbarlarla doldu. Bunlar, bazen tek tek, çoğu zaman da kabile veya federasyon halinde birleşmiş bütün bir topluluk olarak silâh altına alınmaktaydı.

Hukuk alanında, en yüksek hâkim olan imparator, aynı zamanda kanun koyucu olmak sevdasında idi. Kendi iradesini roma hukuku geleneğinin yerine, hattâ üstüne koydu. Bunda, ahlâka bir dönüş ve insanlık kaygısı gösterdi ise de, bazı davranışları bu kaygıyı yalanlıyordu.

Constantinus'un eserinin son ve oldukça önemli noktası: yeni bir Roma'nın, Constantinopolis'in (İstanbul) kuruluşu idi. İmparatoru bu düşünceye sevk eden gerekçeler karmaşık olsa gerekti: Tuna ve Fırat sınırlarına daha yakın bir başkente sahibolma ihtiyacı; imparatorluğun merkezini, imparatorlukta büyük bir önem kazanan bu Doğu kesimine taşıma zorunluluğu; Haliç dolayısıyle şehrin elverişli durumu; pagan Roma'nın karşısına bir hıristiyan Roma'sı çıkarma isteği. Bununla birlikte, Constantinus, bu davranışının önemini önceden düşünememişti: Roma'nın Batı ve Doğu imparatorluğu olarak ikiye bölünüşünün hızlanması; Batı'nın istilâsına paralel olarak Doğu'nun ayakta kalışı; bu istilâ sonunda ortaya çıkan krallıkların karşısında bir Bizans imparatorluğunun kuruluşu; Eskiçağ medeniyetinin korunması, ama birbirine yabancılaşan iki Hıristiyanlık arasında önüne geçilmez bir kopma ihtimali.

Bazen imparatorluk birliğinin savunucusu sayılan Constantinus, ülkeyi, beş mirasçısı arasında (üç oğlu [Constantinus II, Constans, Constantius II] ve iki yeğeni [Dalmatius ve Hannibalianus]) bölüşülmüş olarak bıraktı. Ölümünden hemen sonra, mirasçıları arasında ister istemez çekişmeler başlayacaktı. Nitekim başladı ve imparatorluk, bir defa daha yakılıp yıkıldı ve güçsüz düştü. Bu durum, imparatorluğun Batı ve Doğu diye ikiye bölünmesini hızlandırdı.

— İkonogr. İmparator tasviri, sağlığında veya ölümünden az sonra, gerek madenî paralar veya madalyalar (Bibliothèque Nationale'deki Beistegui altın madalya koleksiyonu), gerek az değerli taşlar üstünde (Bibliothèque Nationale'deki beyaz akikten büst, kutsal şapel ilâhicisinin değneği), gerek alçak kabartmalarda sık sık yer aldı. Kocaman Barletta heykelinin bir başka imparatoru (Valentinianus veya Herakleios) temsil ettiği sanılıyor, buna karşılık, bugün elimizde Constantinus'un Forum'daki basilikasında bulunan dev heykelinden parçalar (Palazzo dei Conservatori, Roma), kaplıcalarından gelen bir heykel (San Giovanni in Laterano), Uffizi'de bir büst, Niş'te (Belgrad müzesi) yaldızlı bronzdan bir başka büst vardır. Ayrıca, Constantinus, papa Silvester ile birlikte (bugün kaybolan) bir Laterano triklinyum'unda tasvir edilmekteydi. Constantinus'un eski ikonografyası da boldur: Bari katedralindeki Exultet kemer kavsinde (XIII. yy.), Quatro Santi Coronati kilisesinde (Roma), San Silvestro di Santa Croce şapelindeki (Floransa, XIII. yy.) fersklerí; Arezzo'da San Francesco kilisesinde Piero Della Francesca'nın *Vittoria e Visione di Constantinus*'u. İmparatorun hayatı Vatikan'ın ünlü *Camera*'larından (odalar) birinde tasvir edilmiştir. Bu tabloları Raffaello'nun ölümünden sonra, Giolio Romano ile Fr. Penni ve Raffaellino Del Colle yaptı. Ayrıca Maratta'nın (Laterano) *Constantinus Putları Yokederken*, Lebrun'ün *Constantinus'un Savaş ve Zaferi* (Kabartması: Audran), Valdes Leal'in (Madrid) *Constantinus Dua Ederken* adlı tabloları, Bernini'nin yaptığı atlı heykel (San-Pietro'nun Giriş kısmı, Roma) ve Raffaello ve Rubens'in desenlerine göre dokunan duvar halıları (→ Bibliyo.) [L]

Consul
458.de yapılmış fildişi bir tabletten

CONSTANTİNUS I, 708'den 715'e kadar papalık yaptı. Suriye asıllı olan Constantinus, Ravenna başpiskoposunun isteklerine başarıyle karşı koydu. İustinianos II'nin isteği üzerine Nikomedeia'da kaldı (710-711) ve roma kilisesiyle imparator arasındaki ilişkileri yumuşatmayı başardı. Daha sonra İustinianos, yerine geçen Philippikos Bardanes'in desteklediği moneteizm'e karşı çıktı. (L)

CONSTANTİNUS II, 767'den 769'a kadar papalık yaptı. Laik aristokratlar partisini temsil eden kardeşi Nepi dükü, Toto tarafından bu mevkiye getirildi. Ruhanî meclis başkanı Christophus'un kışkırtması üzerine papazlar aristokrasisi, Stephanus III'ün seçilmesinden sonra bir manastıra çekilmek zorunda kalan Constantinus'a işten el çektirdi. Pek az sonra gözleri oyuldu ve bütün kararlarını yürürlükten kaldıran bir konsil tarafından muhakeme edildi. Papalık Yıllığı'nda, kilisece tanınmamış papalar arasında yer alır. (L)

CONSTANTİNUS II Genç (316-Aquileia 340), roma imparatoru (337-440), Constantinus I ve Fausta'nın oğlu, kardeşleri Constantius ve Constans ile ortak bir iktidar sisteminden sonra Galya'yı ve Britannia'yı ele geçirdi. 340'ta, İtalya ve Afrika'nın hâkimi olan ve kuvvetli bir siyaset izlemeğe başlayan Constans'a saldırdı, yenildi, kaçarken öldürüldü. (L)

Constantinus bazilikası, eski bir yapı, önemli kalıntıları Roma'da, Forum'dadır. Yapımına imparator Maxentius (306-312) başladı, Constantinus biçimini değiştirdi ve tamamlattı, tonuzlu üç sahını vardı, içinde Constantinus'un birkaç parçası kalan dev bir heykelinin bulunduğu bir absidle son bulurdu. (Palazzo dei Conservatori avlusu.) [L]

CONSTANTİN-WEYER (Maurice), fransız yazarı (Bourbonne-les-Bains 1881 - Vichy 1964). Kanada'ya gitti ve oradan aldığı ilhamla *Epopée Canadienne* (Kanada Destanları) adı altında birçok roman yazdı. Bunlardan en ünlüsü, *Un Homme se Penche sur Son Passé*'dir (Geçmişine Bakan Adam) [1928], (Goncourt ödülü, 1928). [L]

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

CONTİ prensi
Armand de Bourbon
Rauffellec tarafından
Cabinet des Estampes, Paris

CONSTANTİUS I Solgun (lat. *Caius Flavius Julius*), 305-306 yılları arasında roma imparatoru olan Maximianus'un kendisini evlât edinmesinden sonra, MARCUS FLAVİUS VALERİUS **Constantius** adını aldı. Soylu kökten, kültürlü ve hoşgörür bir kişi olan Solgun Constantius, değerini ispatlamış askerî bir kumandan ve Carus kumandasında Sarmatlara karşı açılan savaşın galibidir. Diocletianus, imparatorlukta dörtlü yönetim sistemini kurduğu zaman Maximianus, kendisinin yönetiminde praetor olan ve damat edindiği Constantius'u (289) Milano'ya *caesar* olarak seçti (ilkbahar 293) ve başkenti Treviorum olmak üzere, Galya, Britannia ve İspanya'nın savunmasını ona bıraktı. Britannia'yı yeniden ele geçirdi (296), Germenleri birçok defa yenilgiye uğrattı. Güneşe tapan Constantius, dolayısıyle, tek tanrıcılığa eğilimliydi; nikâhsız karısı Helena'nın benimsediği hıristiyanlıkla belki de önceden ilişiği olan bir kişi olarak 303 fermanını, Galya ve Britannia'da sadece birkaç kiliseyi yıkmakla yetinerek itidâlle uyguladı. Diocletianus ile birlikte bulunan (1 mayıs 305) Maximianus'un çekilmesi üzerine, *augustus* unvanını aldı. Galerius'un tuttuğu ve Diocletianus'a tavsiye ettirdiği illyrialı subay Severus'u *caesar* olarak kabullenmek zorunda kaldı (1 mayıs 305). İmparatorların en yaşlısı olan Canstantius bu durumdan hoşnut kalmadı; çünkü ayaklanan Pict'lere karşı bir savaşın başında York'ta ölmeden önce, ona Boulogne'da katılmağa gelen oğlu Constantinus'un *caesar* adaylığını desteklemeğe hazırlanıyordu. Metresi Helena'dan Constantinus ve Constantia doğdu; karısı ve Maximianus'un üvey kızı olan Theodora'dan ise birçok çocuğu oldu. Bunlardan biri Julianus'un babası Constantius'tu. Constantius, ikinci Flavius hanedanının kurucusudur. (L)

CONSTANTİUS II, 337'den 361'e kadar roma imparatoru, Constantinus I ile Fausta'nın oğlu (317-361). Babasının ölümü üzerine, imparatorluğun bir kısmını yeğenleri Dalmatius ve Hannibalianus'a veren vasiyetnameyi dikkate almadan ülkeyi kardeşleriyle paylaştı; kendi hissesine Asya ve Mısır düştü. Kardeşi Constantinus'un Aquileia'da ölmesinden sonra da (340), Balkanlar'a sahip oldu. 338'den 350'ye kadar durmadan doğuda savaştı, fakat Perslerin tehdidi altında bulunan imparatorluğun sınırlarını güvenlik altına almayı başaramadı. Ariusçuluk taraflısı; Rimini Konsiline kadar (359) ortodoksluktan yana olan kardeşi Batı imparatoru Constans ile çatıştı. Constans'ın ölümünden sonra, Magnentius'u İllyria ve Mursa'da yendi (350). İtalya'yı (353) ve Galya'yı (353) fethetti. Böylelikle imparatorluğun birliğini yeniden kurdu, fakat en iyi birlikleri kaybettiği Mursa savaşından sonra gücü azaldı. 357'de Sarmatlara ve Perslere karşı sınırlarda yeniden çarpışmalar başladı. 355'te Galya'yı savunmak göreviyle kendisine *caesar* unvanını verdiği Julianus'tan yardım istedi, fakat Julianus kendisini Lutetia'da (Paris) imparator ilân etti (360). Constantius, Julianus ile savaşmak için Galya'ya doğru giderken yolda öldü. İstanbul senatosuna Romadakine eşit imtiyazları veren odur. (L)

CONSTANTİUS III (lat. **Flavius constantius**), 421'de roma imparatoru (Naissus, bugün Niş, öl. 421). İllyria asıllı, Honorius'un generali, comes, sonra patricius; Arelate'de zorba Constantinus'u yenerek Athaulf'u ve Gotları Aquitania'ya yerleştirdi ve İtalya'yı bunlardan temizledi. 417'de, Honorius'un kız kardeşi ve Athaulf'un dul karısı Galla Placidia ile evlendi. 421'de Honorius ile birleştirilerse de Theodosios II bunu kabul etmedi ve Constantius III, iki imparatorluk arasındaki çarpışma öncesinde öldü (eylül 421). [L]

CONSTİTUTİO i. (lat. k.). Rom. tar. ve huk. Tabiat vergisi olan şeylere karşı, insan yapısı kuruluşları belirten kelime. Roma'da «İmparatorluk Constitutio'ları» terimiyle, kişilerin siyasî, dinî ve günlük yaşama düzenindeki haklarını ve görevlerini belirleyen, tüzel veya yürütme kuruluşları anlaşılırdı. (L)

CONSTİTUTUM i. (lat. k.). Rom. huk. *Constitutum possessiorum*, Roma hukuku yorumcularının aşağıdaki şekilde yapılan bir sözleşmeye verdikleri addır. Bu sözleşme ile satıcı, alıcıya sattığı şey üzerinde kiracılığı veya intifa hakkı sahipliğini elde tutmak ister. ‖ *Constitutum debiti alieni*, praetor'un dava yetkisi verdiği akit. Bu akit gereğince önceki bir borcun borçlusu veya üçüncü bir şahıs, bu borcu belli bir tarihte ödemeyi taahhüt eder. (L)

CONSUBSTANTİALİTAS i. (lat. *cum*, ile ve *substantia*, cevher'den.). Katolik dinbiliminde cevherin birliği ve özdeşliği.
— ANSİKL. M.S. 325'te İznik konsiline katılan din ululari Arius'un sapkınlığını mahkûm ettiler. Arius, Teslis'teki Oğul'un yaratılmış bir varlık olduğu için, Baba ile aynı cevherden gelemeyeceğini öne sürüyordu. Din ululari, resmî kilise doktrinini kesinlikle belirlemek için, yunanca *homoousios* (aynı cevherden olma) deyimini kullandılar. Bu deyim daha sonra Kutsal Ruh kavramına uygulandı. (L)

CONSUBSTANTİATİO i. (lat. k.). Din. Hıristiyanların eukharistia töreninde kullanılan ekmek ve şarabın özünde İsa peygamberin ruhu ile etinin var olması. (Bu, Luther'cilerin ileri sürdüğü dogmadır.) [L]

CONSUELO (Beatriz), Brezilya asıllı kadın dansçı (Porto Alegre 1929). İsviçre uyruğuna geçti. Rio de Janeiro şehir tiyatrosuna solist olarak girdi (1947) ve burada, 1949'da yıldızlığa yükseldi. 1953'te Marquis de Cuevas'ın Grand Ballet'sine girdi; *Sylphides*'de, *Pas de Quatre*'da, *Don Quichotte*'da oynadı; *Gri Melek*'te (G. Skibine'in, 1953), *Geri Dönüş*'te (G. Skibine'in, 1954), *Corrida*'da (D. Lichine'in, 1957) yaratıcı gücünü gösterdi. Marquis de Cuevas kumpanyası dağılınca (1962) Fransa'da oynadı, sonra kocası Claude Darnet ile birlikte Güney Amerika'da turneye çıktı. Daha sonra (1964-1965 mevsimi) Cenevre'deki Grand Thèâtre'da, S. Golovine topluluğuna katıldı. Burada, 1966'da, dans okulu müdiresi olarak W. Skouratoff'un yerini aldı; bu arada başka oyunlarla birlikte *Répercussion*'u (Yansıma) [Golovine'in, 1966] yarattı. (L)

CONSUL i. (lat. k., *consulere*, göz kulak olmak'tan). Eskiçağda, başka bir meslektaşı ile yüce iktidarı paylaşan romalı magistratus. ‖ *Süresiz konsül*, bazı doğu imparatorlarının taşıdığı unvan. ‖ Fransa'da Constitution döneminde (VIII. yy.) yürütme gücünü elinde tutan üç başkandan her biri. Bk. KONSÜL. (L)

CONSULATUS i. («konsüllük» anlamında lat. k.). Eskiçağda, Romalılarda konsüllük görevi: Romalılarda consulatus en yüksek makamdı. (Bk. KONSÜLLÜK.) ‖ Bu görevin süresi. ‖ Bir konsülün oturduğu yer. (L)

Consulta (LA), eskiden Roma'da Dışişleri bakanlığı sarayı. (Mussolini hükûmeti, bu bakanlığı Chigi sarayına taşıdı.) [L]

Consulta di Stato, papa Pius IX'un 1847'de eyalet valilerince hazırlanan yurttaş listelerinden seçerek kurduğu danışma meclisi. Bu meclise seçilen 24 üyenin hemen hemen hepsi, kilise dışından olan laik kişilerdi. İdarî, iktisadî ve askerî konuları görüşmekle görevli olan bu meclis, daha başından, liberal bir tutum gösterdi ve papayı, 1848 ocak ayından sonra hükûmetine kilise dışından laik kişiler almağa zorladı. 1848 Mayısında dağıldı. (L)

CONSUS, Romalıların en eski tanrılarından biri. Yeraltında bulunan sunağı, kendi adına yapılan şenliklerde gün ışığına çıkartılırdı. *Consus*'un, başlangıçta, ekilmiş tohum tanrısı olduğu sanılır. (L)

CONTA i. (ital. *giunta*'dan). Teknol. Geçirmezliği sağlamak üzere, sıkıştırılmış iki yüzey arasına yerleştirilmiş ince parça: *Contalar, kauçuktan, amyanttan, yumuşak bir madenden veya plastik madenlerden (maden kaplanmış amyant) yapılır.* ‖ *Esnek conta*, yay vazifesi gören ince saç parçalardan yapılmış conta. (Ekyüklerde, oynak mafsal durumundaki bu saç parçaları, sistemin sağlamlığını bozmadan, aralarında bulunan parçaların açı değişimlerini sağlar.)
— Ayakkabıcılık. Taban köselesini taban astarına tespit ederken gerekli uzunluğu sağlamağa yarayan kösele parçası.
— ANSİKL. Teknol. *Sızdırmaz contalar*, bir mekanizmadaki karterlerin veya kanalizasyon tertibatının su geçirmez olmasını sağlar. Contaların, akışkanlara karşı tam bir geçirmezlik göstermesi, sırasında kolaylıkla sökülebilmesi ve aşınmaya karşı çok dayanıklı olması gerekir. Contalar ya sıvılara karşı veya belli bir sıcaklığa karşı kullanılır. İki flenç arasına cıvatalarla sıkıştırılmış kurşun, kauçuk, amyant veya bakır ve rondeladan meydana gelen *flençli contalar*, bugün yalnız musluklarda ve bazı özel parçalarda kullanılır. Dökme demir boruların birleştirilmesinde ise kurşun ve kauçuk contalar kullanılır. Çelik boru contalarında tam bir geçirmezlik sağlayabilmek için, silindir kılavuz salmalı dişi rakorla yapılan bağlantılarda, rakor ve boru vidalarının etrafına, özel bir sıvıyle kaplanmış kenevir elyafı sarılır. Koni kılavuz salmalı bağlantılarda geçirmezlik, contayle birlikte kaypaklaştırıcı bir macun kullanmak suretiyle sağlanır. Mekanik olarak çalışan bir cihazda contalar, üstü sıvanmış mantardan, kauçuktan veya silindir kapağı contalarında olduğu gibi, bakır kaplanmış amyanttan yapılır. (LM)

CONTA (Basile), romanyalı filozof ve devlet adamı (Ghisdáoani, Moldavya 1845-Bükreş 1882). Yaş üniversitesinde medenî hukuk profesörü, 1879'da milletvekili ve eğitim bakanı oldu. Özellikle *«Enrensen Dalgalanma Teorisi* ve *Metafiziğin Temelleri»* (1890) adlı önemli iki eser yayımladı. (L)

CONTAMİNATİO i. (lat. k). Lat. ed. Birçok yunan komedisinin tek bir oyunda birleştirilmesi ile meydana gelen tiyatro eserlerine Latinlerin verdikleri ad. *(Contaminatio*'yu en çok Plautus ve Terentius uygulamıştır.) [L]

CONTARİNİ, sekiz venedik dükası veren soylu aile: DOMENİCO, 1043'ten 1070'e kadar venedik dükalığı yaptı; Zara isyanını bastırdı, San Marco kilisesini tamamladı ve San Nicolo manastırını inşa ettirdi. — JACOPO (öl. 1280), 1275'ten 1280'e kadar venedik dükası. Ancona'yı yenilgiye uğrattı, İstria'da ve Bizans latin imparatorluğunun düşüşü dolayısıyle Kandiye'de çıkan ayaklanmaları bastırdı. Bu tehlikeleri savuşturmak için, Pisa ve Cenova ittifakını feda etmeğe mecbur oldu; — ANDREA (öl. 1382), 1368'den 1382'ye kadar venedik dükası; Marino Faliero'yu mahkûm eden mahkemeye katıldı; Chioggia savaşına, cenova donanmasını ele geçirerek son verdi (1381); — GASPARE (Venedik 1483-Bologna 1542),papaz olmadan kardinalliğe getirildi (1535), bundan sonra kendini gerek yazılarıyle *(Consilium de emendanda Ecclesia*, 1536-1537) ve gerekse Regensburg Diyeti'nde (1541) yaptığı konuşmalarla katoliklerle protestanların arasını bulmağa adadı. Konsillerin bir *Summa*'sını (Paris 1543) ve *De magistratibus et rebuplica Veneta*'yı (Paris 1543) yazdı; — LUDOVİCO (öl. Venedik 1653), diplomat, Valtelina olayında bir anlaşmaya varılması ve Vestfalya antlaşmasında Venedik'in hakemliği konusunda Fransa ile görüşmelere girişti; — NİCOLO (öl. 1631), 1630'dan 1631'e kadar venedik dükası, genç soyluların ve yoksulların başında, Venedik'in yıkılışını önlemek için millî bir kalkınma çabasına girişti ve başarısızlığa uğradı. — DOMENİCO (öl. 1675), 1659'dan 1675'e kadar Venedik dükası, Türklere karşı Kandiye savaşını sona erdirdi — ALVİSE (öl. 1684), 1676'dan 1684'e kadar venedik dükası. Kandiye savaşının etkilerini silmek için, her türlü çarpışmanın dışında kaldı; Polonya kralı, imparator ve papanın Türklere karşı kurdukları birliğe çok sonra katıldı. (L)

CONTARİNİA i. Küçücük sinek. Bazen ekili bitkilere çok zarar verir.
— ANSİKL. *Contarinia*'nın Avrupa'da yaşayan birçok türü vardır. Buğday sineği *(Contarinia tritici)* çiçek açmadan önce başakçıkların kapçıkları arasına yumurtlar. Aynı tohumun içinde on beş, yirmi kurtçuk birden gelişir. Tohum gelişemez veya kurur. Sonra kurtçuklar toprağa yerleşir, krizalit olur ve orada on ay kalır. Ertesi yıl haziran ayında fışkırarak sinek halinde ortaya çıkar. *C. pirivora*'nın kurtçuğu körpe armutlarda yaşar. *C. viticola*'nınki asmaya zararlıdır. *C. nasturtii*'ninki tereye musallat olur. İplik duyargalı ikikanatlıların *cecidomyidae* familyasından. (L)

CONTÉ (Nicolas Jacques), fransız kimyacısı ve makine uzmanı (Seés yakınları, Normandia, 1755-Paris 1805). Genç yaşında Paris'e geldi; bir yandan resim yaparken bir yandan da ilimle uğraştı, birçok keşifleriyle

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

olağanüstü bir buluş zekâsına sahip olduğunu gösterdi. Hidrolik bir makine keşfetti; balonların askerî harekât sırasında kullanılması fikrini öne sürdü. Savaş yüzünden İngiltere'den plombajin (kurşun kalemi grafiti) getirilemeyince, yapma grafiti icat etti ve bir fabrika kurdu. Bu fabrikanın mamulleri *Conté kalemleri* diye tanınır. (L)

Contemplations (LES), Victor Hugo'nun şiir derlemesi (1856). *Eski Zaman* ve *Bugün* adlı iki bölümden meydana gelir. «Eski Zaman» ile «Bugün» arasında şairin hayatını altüst eden, kocası Charles Vacquerie ile Villequier koyunda boğulan kızının anî ölüm felâketi yer alır (1843). Bunlar Victor Hugo'nun *Pauca Meae* (Çocuğum İçin Birkaç Kelime) adı altında çocuğunun ölümü karşısında duyduğu acılarını dile getirdiği şiirlerdir. (L)

CONTENAU (Georges), fransız arkeologu (Laon 1877-Paris 1964). Louvre müzesi Doğu Antikiteleri bölümü müdürü (1927), Louvre okulunda profesör, Sus'da önemli bir arkeolojik kazıyı yönetti. *Les Textes Cunéiformes du Musée du Louvre* (Louvre'da Bulunan Çivi Yazısı Metinler) [4 cilt. 1920-1927]. *La Civilisation Assyro-Babylonienne* (Asur-Babil Medeniyeti) [1922], *la Civilisation Phénicienne* (Fenike Medeniyeti) [1926] ve *Manuel d'Archéologie Orientales* (Doğu Arkeoloji Elkitabı) [4 cilt, 1927-1947] adlı eserleri yayımladı. Ayrıca *Encyclopedie d'Archeologie Orientale*'in (Doğu Arkeolojisi Ansiklopedisi) [1914-1957] yayımını yönetti. Bâl şehrine yerleşti. Bununla beraber Sus'da (Elam), Sayda'da (Fenike), Nehavend'de (İran) birçok arkeolojik çalışmaya katıldı. *Revue d'Assyriologie*'ye düzenli olarak yazı yazdı. Asur ve Babil tarihiyle ilgili birçok eser yayımladı. (L)

CONTESSA (Karl Wilhelm SALICE), alman yazarı (Hirschberg, Silezya 1777-Berlin 1825). La Motte-Fouqué'nin arkadaşı idi, onunla birlikte çocuklar için hikâyeler yayımladı. Hoffmann, *Die Serapionsbrüdern* (Serapion Kardeşler) adlı eserinde Sylvester adı altında onun portresini çizdi. Kardeşi Christian Jacob da (Hirschberg 1767-ay.y. 1825) şair olarak tanınır. (L)

CONTİ, XI. yy.da kurulan, XV. yy.da ün yapan ve XIX. yy.da son bulan romalı aile. İmparatorluktan «Poli dükü» unvanını aldı. Kiliseye kardinaller, büyük rütbeli papazlar ve asıl adı Michelangelo Conti olan, fakat İnnocentius XIII (1721-1724) adını alan bir de papa yetiştirdi. Aynı adda başka bir aile de XIII. yy.da Verona'da hüküm sürdü. (L)

CONTİ veya **CONTY sülâlesi,** Condé sülâlesinin en küçük dalı. XVI. yy.da Eléonore de Roye 1551'de Conti tımarını drahoma olarak *Condé* prensi *Louis de Bourbon*'a (1530-1569) götürdüğü zaman kuruldu. — FRANÇOİS, *Conti* markisi, sonra prensi (1558-1614), Louis I de Bourbon ve Eléonore de Roye'nın üçüncü oğlu, birinci Conti sülâlesinin kurucusu ve tek temsilcisi oldu; — İkinci Conti sülâlesinin kökü, Conti prensi ARMAND *de Bourbon*'dur (Paris 1629-Pézenas 1666). Kraliçenin kâhyası Anne-Marie Martinozzi ile evlendi (1645), Katalonya ordularına kumanda etti. Molière'i korudu, sonra kendini sofuluğa verdi. — Oğulları, *Conti* prensi LOUİS ARMAND I de *Bourbon* (Paris 1661-Fontainebleau 1685), *Conti* prensi FRANÇOİS-LOUİS de *Bourbon*'dur (Paris 1664-1709). — LOUİS ARMAND II de *Bourbon, Conti* prensi (1696-1727), François-Louis'nin oğlu. — LOUİS FRANÇOİS de *Bourbon, Conti* prensi (1717-1776), Louis Armand II de Bourbon'un oğlu. — LOUİS FRANÇOİS-JOSEPH de *Bourbon, Conti* prensi (Paris 1734-Barcelona 1814), Louis François de Bourbon'un oğlu; Conti'lerin sonuncusudur. (Bk. BOURBON ve CONDÉ.) [L]

CONTİ (Antonio), italyan yazar ve papazı (Padova 1677-ay.y. 1749). Özellikle felsefe ve eleştirme denemeleriyle tanındı. Racine'in *Athalie*'sini italyancaya çevirdi, kendisi de trajediler yazdı (*Giulio Cesare,* 1726, *Druso,* 1747). [L]

CONTİ (Augusto), italyan filozofu ve siyaset adamı (San Miniato yakını, San Piero alle Fonti 1822-Floransa 1905). San Miniato'da, Lucca'da, sonra da, 1867'de Floransa Yüksek Öğretim enstitüsünde profesör, hıristiyan görüşlü felsefesini *Evidenza, Amore e Tede o i Criteri della Filosofia* (Gerçek, Aşk, Sadakat ve Felsefenin Ölçütleri) [1852] adlı eserinde ve «*Felsefe Tarihi*»nde (1856) ortaya koydu. Görüşü bakımından liberal olan Conti, 1848'de millî savaşa gönüllü olarak katıldı; 1867'de Alba milletvekili seçildi, papalık siyasetiyle italyan birliği fikrini boş yere uzlaştırmağa çalıştı; nihayet Roma'nın Vittorio Emanuele'nin orduları tarafından işgal edilmesinden sonra siyaset hayatından çekildi. (L)

CONTİ (Luciano), italyan su işleri mühendisi (Floransa 1868-Frascati 1940). Milano politeknik okulunda sağlam bir eğitim gördü; Siena'nın kemerli su yolunun projesini çizdi, inşaatını da üzerine aldı. İnşaatın gerçekleşmesinden yararlanarak eski deneysel metotlar yerine fennî esaslara dayanan yepyeni bir inşaat tekniği ortaya koydu. 1913'te Padova, 1919'da Pisa ve 1922'den 1938'e kadar da Roma mühendis okulunda profesör oldu. Stra'da Su İşleri enstitüsünde yapmış olduğu nazarî araştırmalar yanında, su yollarında daimî akış rejimi, bentlerin sağlamlığı ve nehir erozyon'u üzerinde önemli çalışmalar yaptı. (L)

CONTİ (Niccolo DEİ), XV. yy.ın venedikli gezgini (Chioggia-öl. Venedik 1469). 1428'den 1453'e kadar, Ön ve Güney Asya ülkelerini, Sumatra, Cava ve Güney Çin'i dolaştı. Marco Polo'dan sonra, çağın en önemli gezginlerinden biridir. (L)

CONTİNENTAL DİVİDE, Kayalık Dağlar'ın bir bölümü, Atlas okyanusu ile Meksika körfezi ve Atlas okyanusu ile Büyük okyanus arasındaki suları birbirinden ayırır. (L)

CONTİNUO i. (ital. k.). *Eşanl.* SÜREKLİ BAS* (*basso continuo*). [XVII. ve XVIII. yy.larda, *continuo* partisi kısa yoldan basit biçimde notalanır, çembalocu tarafından ilk bakışta çalınabilmesi için işaretlenirdi. *Continuo,* sonatların, konçertoların, oratoryoların, kantatların v.b. eşlik partisiydi]. (L)

Contra Catonem, J. Sezar'ın yergi yazısı (M.Ö. 45'te). Zamanımıza kalmamıştır. Bu, Cicero tarafından yayımlanan Utica'lı Cato'nun övgüsüne bir karşılıktı. (L)

CONTRACTİON-RELEASE [kontrakşınriliz] i. (amerikan deyimi). Modern dans terimlemesinde hareketlere eşlik eden solunum ritminin (soluk alma soluk verme) temeli. (L)

CONTRAPPOSTO veya **KONTRAPOSTO** i. (ital. k.). G. santl. Hareket halinde gösterilen bir vücutta organların ritmik sallantısını belirten terim.
— ANSİKL. Klasik çağ heykeltıraşlığı, Lange kanununa bağlı bulunan arkaik teknikten *contrapposto* ilkeleriyle ayrılır. Bir omuz yükselirken denge sağlamak için öteki omuz alçalır: vücut ağırlığını taşıyan bacağa karşılık, öteki bacak «contrapposto» olarak gevşer veya yükselir. XIV. ve XV. yy.lar Ortaçağ heykeltıraşlığının son dönem eserlerine has kalça çıkarma, yani contrapposto'nun Ortaçağ'daki şeklidir. (L)

CONTRATACİON (Casa de —), Castilla kraliçesi İsabel I ve Aragon kralı Ferdinando II tarafından Castilla ile Amerika arasındaki ticareti düzenlemek, canlandırmak, özellikle denetleyip korumak için 1503'te Sevilla'da Casa de İndia e da Guine örnek alınarak kurulan ticaret odası. Bu kurumda şu kişiler yer almıştı: filoların ve İspanyol Hindistanı'nın yiyeceklerini, silâhlarını devlet adına satın almakla görevli bir kral vekili; değerli taşlar ve madenler üzerinden kral payı olarak önce «quinto» ve 1516'dan sonra da almojarifazso adı verilen bir tür ithal vergisi ile «galeones»leri koruma sırasında devletin yapmış olduğu masrafları karşılayıcı bir vergiyi toplayan maliye temsilcisi; bir de yolcuların ve malların geçişini denetleyen bir «contador». Günde iki defa toplanan La Casa'nın emrinde haritaları incelemekle görevli ve ayrıca pilotları yetiştiren bir hidrografi bürosu ve bir denizcilik okulu vardı. Ticaret odası aynı zamanda bir de hukuk servisine sahipti. Bu servis elindeki ticaret davalarını 1545'ten itibaren Sevilla «Consulado»suna devretti. Ticaret odası Hindistan'a giden, özellikle oradan gelen gemilerin Sevilla'ya uğramak mecburiyeti, İspanya'da başka casa de contratacion'lar kurulduktan sonra da devam etti. Bu suretle Sevilla XVIII. yy. başına kadar Amerika'nın zenginliklerini Avrupa'da başta Fransa, Felemenk (Anvers), Birleşik eyaletlere (Amsterdam) dağıtan bir merkez oldu. Fakat Sevilla'da gemiler kum yığınlarına oturmak tehlikesiyle karşılaşınca eşya ve yolcu aktarma işlemleri 1680'den itibaren Cadiz'e aktarıldı. Casa, ticarî tekelini kaçakçılık yolunda kullandığı, yeni imtiyazlı limanlar ortaya çıktığı için Carlos III Hindistan ticaret tekelini 1790'da ortadan kaldırdı. Bu ticaret odası Atlantik ticaretinin gelişmesini sağladı, ama öte yandan İspanyol Amerikası'nın her türlü iktisadî ve sosyal evrimini engelleyerek sömürge haline gelmesine sebep oldu. (L)

CONTRATADOR i. (portekizce k.). Tar. Portekiz kralı ile bir *asiento* sözleşmesi yapan mültezim. (Kendisi de tüccarlara taşıma ruhsatları yani «avencas»lar verirdi. Contratador'lar, bu yoldan, XVI.yy.dan sonra ticareti denetlediler.) [L]

Contrat Social (DU). Bk. TOPLUM SÖZLEŞMESİ.

Contraria Contrariis Curantur («zıtlar zıtlarla iyileşir»), klasik hekimlikte, benzeri ile tedavi (*sinulia sinulibus*) usul ve metoduna karşıt olan ilke. (L)

CONTRARİO i. Rom. huk. *Contrario dava,* eksik iki taraflı akitlerde, aktin yapılmasından sonra meydana gelen bir olaydan ötürü ve bazen borçlu olan kimseye karşı açılan dava. (*Directa dava*'nın [doğrudan doğruya dava] tersi olarak kullanılır.) [L]

CONTREPOİNT i. Bk. KONTRAPUNTO.

CONTUBERNALİS i. (lat. *cum,* birlikte ve *taberna,* çadır'dan). Esk. Rom. Başka bir köleyle evli bulunan erkek veya kadın köle; evli olmadan karşı cinsten biriyle yaşayan kimse. ‖ Aynı çadır içinde dokuz askerle birlikte kalan asker. ‖ Yönetim üzerine bilgi edinmek için bir magistratus'a eşlik eden ve onun emirlerini yerine getiren genç patricius. (L)

CONTUBERNİUM i. (lat. *cum,* birlikte ve *taberna,* çadır'dan). Esk. Rom. İçine on asker alabilen çadır. ‖ Köleler arasında evlenme veya hür bir vatandaşla bir kölenin evlenmesi. Roma kanunlarına göre bu evlilik sadece bir olgu sayılır, hukukî bir anlam taşımazdı. (L)

CONTY sülâlesi. Bk. CONTİ.

CONULARİA i. Paleont. Tabanı kare, eşkenar dörtgen veya üçgen piramit biçiminde kavkı. Yan yüzeyler, tabanı kapayabilecek şekilde uzar ve hareket eder. (İç yapısı pek az bilinmektedir. Hemen hepsi fosil olan bu canlıların [silüryenden triyasa kadar] sistematikte nereye konacağı belli değildir.) [L]

CONUS i. Karından bacaklı yumuşakça. Denizde yaşar. Etçil ve zehirlidir. *Conidae* familyasının örnek tipi.
— ANSİKL. *Conus*'lar, dar ayaklı, ön tarafı güdük, arka tarafı küt hayvanlardır. Ucu gözlü ince dokunaçları ve çıkıntılı bir sifonu vardır. Kavkısı konimsi ve uzun-

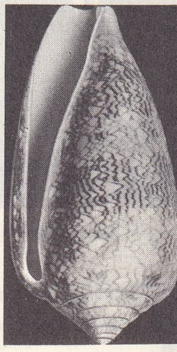

conus

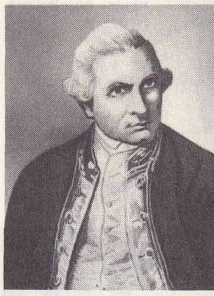

James COOK

«Sacra Conversazione»
Fra Angelico tarafından

Foto. Scaioni, Viollet, Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

Calvin COOLIDGE

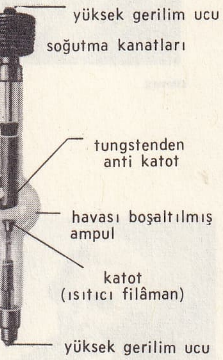

Coolidge tüpü

Gary COOPER

Fenimore COOPER
Ann Kautz tarafından

cadır. Üstü yumuşak bir deri ile kaplıdır. Bu örtünün altında esmer çizgilerle bezekli canlı renkler göze çarpar. 500'den fazla türü bilinmektedir. Bunların 150 kadarı Üçüncü zaman katmanlarında bulunmuştur. Yaşayan türleri sıcak denizlerde bulunur (Akdeniz'de bir tek türü vardır). Mercan resiflerindeki derin çanaklarda, kayaların yarık ve deliklerinde barınırlar. (L)

CONVALLARİA i. İnci çiçeğinin ilmî adı. (L)

CONVENA'LAR veya **CONVENAE.** Esk. coğ. Galya'da halk, Novempopulania'da Narbonensis ve Akitanya sınırında, bugünkü Haute-Garonne'un güneyine tekabül eden bölgede yaşarlardı; başkentleri *Lugdunum Convendrum*'du (Saint-Bertrand-de-Comminges). [L]

CONVENTUS i. (lat. k.). Rom. huk. Başlıca eyalet şehirlerinde, vali veya temsilcisi tarafından belirli sürelerde yapılan duruşmalar. Cumhuriyet devrinde ve imparatorluğun başlangıcında uygulanan usulün, Diocletianus'un reformlarından sonra ortadan kalktığı sanılır. (L)

CONVERSANO, İtalya'da komün, Apulia'da (Bari ili), Murge'nın bir taraçasında; 18 200 nüf. Güzel katedral. Derebeylik zamanından kalma şato. Tarım ve ticaret merkezi. Kısa bir süre Normanların başkentiydi. (L)

Conversazione (Sacra—) [«Kutsal Görüşme» anlamına ital. k.]. Meryem Ana'yı ve çevresindeki aziz ve azizeleri gösteren dinî tablo. İtalya'ya has bu tema, ilkin XV. yy.da Toscana resminde göründü. Bu tip tabloların ilk örneği Fra Angelico'nun yaptığı San Marco kilisesinin mihrap arkalığıdır (1437-1441). Domenico Veneziano, Santa Lucia di Bardi kilisesinin mihrap arkası için yaptığı kompozisyonu kilise absidini andıran üç kemerli bir mimarî bütünün önüne yerleştirdi. Bu tarz kompozisyon Floransa ve Venedik sanatçılarınca sık sık uygulanmıştır. Londra'da bulunan bir tabloda Filippo Lippi'nin aziz figürleri ağaçlı ve çiçekli bir bahçe içinde, geniş bir mermer sıra üstünde toplanır (1457-1458). Verrocchio ile Lorenzo di Credi'nin birlikte yaptıkları Pistoia mihrap arkası (1475-1485) her iki formülü kaynaştırmıştır. Burada revak geniş bir manzaraya açılmaktadır. Bu «Kutsal Görüşme» teması Boticelli birçok tablosunda kendine has bir üslûpla uyguladı. Piero della francesca da bu temayı bazı tablolarında işledi: Federico Montefeltro'nun mihrap arkası süslemesi *(Pala)* [1475 yılına doğru, Milano, Brera]. XV. yy. sonunda *Conversazione Sacra* teması Giovanni Bellini ve Cima da Conegliano'nun eserleriyle, özellikle Venedik'te yayıldı. Giorgione, Castelfranco'daki *Pala*'da (1505'e doğr.) o güne kadar uygulanan bütün formülleri birleştirdi: kompozisyonun eğik olarak düzenlenmesi; Meryem Ana'nın tablonun orta eksenine yerleştirilmesi; azizlerin Meryem Ana'nın yanına oturmaları; görüşme'nin ışıl ışıl bir havada, kırlarda olması. (L)

Convivio (İL), 1306 ve 1308 yılları arasında Dante tarafından yazılan felsefî inceleme (1. baskı Floransa 1490). İçinde bir giriş bölümü ile şairin üç destan'ını inceden inceye ve uzun uzun ele alan üç yorum bulunur. Eser bitmemiştir. Bu eserde Dante, *İlahî Komedya*'nın birçok noktalarını aydınlatan ahlâk, bilim ve siyaset anlayışlarını açıklar. Bilime susamışların bu sembolik şöleni, skolastik dar bir düşünceyi açığa vurmakla beraber, Dante'nin düşünce gücünü de ortaya koyar. (L)

CONVOLVULACEAE çoğl. i. Bk. ÇİTSARMAŞIĞIGİLLER.

CONVULATA i. Yassı solucan. Sindirim borusu yoktur. Atlas okyanusu ve Manş denizi kıyılarında, bazı noktalarda deniz alçaldığı zaman sayısız topluluklar meydana getirir. Laboratuvarlarda üretildiğinde aylarca, deniz gelgitinin ritmine uygun olarak su yüzüne çıkar, iner. (Yassı solucanlar şubesinin terbelarlar sınıfından.) [L]

CONVULVULUS i. Bk. ÇİT SARMAŞIĞI.

CONWAY veya **CONWY** veya **ABERCONWAY** veya **ABERCONWY,** Büyük Britanya'da şehir. Galler ülkesinin kuzeyinde (Caernarvonshire), *Conway* ırmağının halici kıyısında; 10 200 nüf. Ortaçağdan kalma surlar. XIII.yy.dan kalma bir şatonun kalıntıları. Eski evler. Şehir çok sayıda turist çeker. Ticaret merkezi. Bölgede kurşun madeni. (L)

CONWAY (Henry Seymour), ingiliz mareşali ve devlet adamı (1721-Londra 1795). 1741'den 1784'e kadar Whig'lerden (Liberal partiden) milletvekili oldu. Halkın çok sevdiği bir siyasetçiydi. Siyaset adamı ve gazeteci Wilkes olayında sarayla mücadele etti; bu yüzden 1763 ile 1770 yılları arasında askerî görevlerinden alındı. Rockingham'ın başbakanlığı sırasında bakan yardımcısı (1765-1768) ve Avam kamarası lideri iken Damga kanununu yürürlükten kaldırdı. Lord North'un Kuzey Amerika siyasetine muhalefet etti ve onu istifaya zorladı (1782). Kabinedeki görevine ek olarak başkumandan oldu (1782-1783). 1784 Yılında Pitt'e karşı Fox'u destekledi; daha sonra da siyasî hayattan çekildi. 1793'te de mareşalliğe yükseltildi. (L)

CONWAY (Moncure Daniel), amerikalı kilise adamı (Felmouth Virginia 1832-Paris 1907). Ünitaryen ve köleliğe karşı olan Conway, Birleşik devletlerde çok az bulundu. 1863-1884 ve 1892-1897 yılları arasında İngiltere'de yerleşti. Özellikle, dinî fikirlerini benimsediği Thomas Paine üstüne yazdığı *Life of Thomas Paine* (Thomas Paine'in Hayatı) [1892] adlı eseriyle ün yaptı. (L)

CONWAY of Allington (Sir William Martin), ingiliz dağcısı (Rochester 1856-öl. 1937). Değerli bir sanat eleştirmeni idi. 16 Yaşından sonra dağcılığa özendi. 1892'de ilk önemli seferini Himalayalar'da gerçekleştirdi, sonra Svalbard'ın iç kısımlarını keşfetti (1896-1897). 1898'de ilk defa İllimani'den çıkarak Bolivya Andları'nı inceledi. Aynı şekilde Aconcagua'ya tırmandı ve Terre de Feu'yü (Ateş Ülkesi) keşfetti. (L)

CONWY. Bk. CONWAY.

CONZE (Alexander), alman arkeologu (Hannover 1831-Berlin 1914), Halle'de (1863), Viyana'da (1869) ve Berlin'de (1877) profesör, alman arkeoloji enstitüsü müdürü oldu (1887). Ege denizindeki yunan adaları ve Küçük Asya'da yaptığı gezilerde Benndorf ile işbirliği yaptı, özellikle Semadirek (1875-1880) ve Bergama'da araştırmalar yaptı (1880-1886). Birçok eser yayımladı: *Reise auf den Inseln des Thrakisohen Meeres* (Trakya Denizi Adalarında Geziler) [1860], *Melische Tongefässe* (Melos'tan Çıkarılan Toprak Kaplar) [1862]; *Archäologische Untersuchungen auf Samothrake* (Semadirek'te Arkeoloji Araştırmaları) [1875-1880], *Altertümer von Pergamon* (Bergama'nın Tarihî Eserleri) [1880-1886], *Die Attischen Grabreliefs* (Attika'da Mezar Kabartmaları) [1890]. (L)

COOGAN (Jackie), amerikalı sinema oyuncusu (Los Angles 1914). 1921'de Charlie Chalpin'in çevirttiği *Yumurcak* (The Kid) adlı filim ile ün kazandı. (L)

COOK (James), ingiliz denizcisi (Marton, Yorkshire 1728-Kealakekua koyu, Hawaii 1779). Bir köylü çocuğuydu. Kömür gemilerinde miço olarak başladı. Krallık donanmasına kabul edildi; 1759'da Québec'in ele geçirilmesi harekâtına katıldı. Savaşın en hareketli günlerinde St. Lawrence halicinde deniz topografyasını çizdi. 1762'den 1767'ye kadar Newfoundland kıyılarının topografyasını çizmekle görevlendirildi. 1768'de Venüs gezegeninin güneş üzerinden geçişini Tahiti'den gözetlemesi istendi. Horn burnunu geçti ve 14 nisan 1769'da Tahiti'ye ulaştı. Dönüşte takımadaları keşfetti ve onlara *Sosyete adaları* adını verdi. Tubuai adalarını (1 eylül 1769), sonra Yeni Zelanda'yı buldu; 1770'te Yeni Zelanda kıyılarının kusursuz bir haritasını çizdi. Daha sonra Avustralya'nın doğu sahillerini meydana çıkardı ve florasının zenginliğinden ötürü *Botany Bay* diye adlandırdığı koyda ilk defa yerlilere rastladı. 1771'de, Torres boğazından ve Batavia üzerinden geçerek İngiltere'ye döndü. 1772'de, *Adventure* ve *Resolution* adlı iki gemi ile dünya çevresinde yeniden dolaşmağa çıktı. Tahiti ve Yeni Zelanda'yı yeniden ziyaret etti ve ocak ve kasım 1773'te Antartika'ya ocak ve kasım 1773'te iki sefer yaparak 71° 10′ güney enlem dairesine ulaştı. Sosyete, Yeni Kaledonya ve Tonga adalarına uğradıktan sonra Avrupa'ya döndü (1775). 1776'da, *Resolution* ve *Discover* ile yaptığı üçüncü seyahati sırasında Amerika'nın kuzeyinde bir deniz geçidini aradı. Kerguelen, Tahiti, Mooréa, Huahine, Bora-Bora adalarını gezdi ve *Sandwich adaları* diye adlandırdığı takımadaları keşfetti. 1778'de, Amerika kıyılarında 44° 30′ kuzey enlem dairesine ulaştı ve Unalaska'ya kadar bütün sahili meydana çıkardı; Bering geçidinden Arktika'ya girdi, fakat buzlar yüzünden durakladı; kışı Sandwich adalarında geçirmek amacıyle geri döndü, fakat orada yerliler tarafından öldürüldü. Cook bir denizci ve gezgin olarak seçkin bir ustalık gösterdi. Bir okyanus yarımküresinin varlığını meydana çıkardı ve böylelikle Pasifik okyanusunun daha iyi bilinmesine önemli katkılarda bulundu. Bunlar gezginci keşif devrinin sonu ve ilmî araştırma çağının başlangıcı oldu. (L)

COOK (John), ingiliz denizcisi ve XVII. yy. korsan gemisi kaptanı (öl. 1685'e doğr.). 1683'te ilk önce Afrika'nın Atlantik dolaylarına giden bir korsan seferine komuta etti, sonra Galapagos adalarına yerleşti ve Pasifik okyanusunda seferler yaptı. (L)

COOK (Thomas), seyahat acenteleri kurucusu (Melbourne, Derbyshire 1808-Leicester 1892). Yoksulluk içinde geçen bir çocukluk devresinden sonra iş hayatına atıldı; 1841'de Leicester ve Loughborough arasında bir tren gezisi düzenledi, kazandığı başarı üzerine birçok gezi daha tertipledi ve bu gezilere katılan turist sayısında büyük bir artış oldu. Merkezi Londra Ludgate Circus'ta olmak üzere bütün büyük şehirlerde birçok seyahat acenteleri açtı. Ölümünden sonra yerine oğlu geçti. (L)

COOK adaları, Büyük okyanusun güneyinde Yeni Zelanda'ya bağlı takımadalar, Tahiti'nin batısında, 1773'te Cook tarafından bulunan on beş adadan meydana gelir; 241 km^2; 20 500 nüf. (1964'te). İdare merkezi, *Avarua*. Mercanlardan meydana gelen bir kuzey grubu (Manihiki; Penrhyn) ve özellikle volkanik bir güney grubundan oluşur. Başlıca adalar volkanik gruptadır: Mangaya (70 km^2), Aitutaki (hava üssü) ve idare merkezi Avarua ile Rarotonga. İklimi tropikaldir. Polinezya ırkından halkının (Maoriler) doğum oranı çok yüksektir. Başlıca gelir kaynağı hindistancevizi içidir; ama portakal ve domates de ihraç edilir. Bütün ticaret Yeni Zelanda ile yapılır. (L)

COOK boğazı, Yeni Zelanda'nın başlıca iki adasını birbirinden ayıran deniz kolu. En dar yeri 15 km. (L)

COOK dağı, Yeni Zelanda'nın en yüksek zirvesi, Güney adasında; 3 765 m. Cook dağına ilk olarak 25 aralık 1894'te T.C. Fyfe, Peter ve Jack Graham ile birlikte batı yamacı ve kuzey sırtı yoluyle tırmandı. (L)

COOKE (Henry), ingiliz bestecisi (Lichfield 1616'ya doğr. - Hampton Court 1672). Restorasyon devrinde krallık kilisesinin çocuk korosu yöneticisi oldu; 20 yıllık bir aradan sonra dinî ilâhi geleneğiyle olan bağları yeniden kurdu. Görevinin üstesinden gelerek eli bütün müzik türlerine yatkın genç öğrenciler yetiştirmeyi başardı: Turner, Wise, Blow, Tudway, Humphrey, Purcell, hocaları gibi kilise, saray ve opera müziği yazdılar. Fransız ve italyan etkisindeki beğeniye de yön verdi. Şarkılar ve otuz kadar «anthem» besteledi. (L)

COOKE (sir William FOTHERGILL), ingiliz mucidi (Ealing 1806-Surrey 1879), Edinburgh, Paris ve Heidelberg'te önce tıp tahsili yaptı ve orada elektrikli telgraf konusu ile ilgilendi. İngiltere'ye döndüğü zaman, Wheatstone ile işbirliği yaparak 1845'te ibreli telgrafı gerçekleştirdi. (L)

COOL [kul] sıf. («serin» anlamına ing. k.). Çağdaş caz müziğinde «hot» adı verilen dışavurumcu türü reddeden tarz. (L)

COOLEN (Antoon), hollandalı millî şair (Limburg 1897-Eindhoven 1961). Başlıca eserleri: *Kinderen van Ons Volk* (Milletimizin Çocukları) [1928], *Dorp Aan de Rivier* (Irmak Üstündeki Köy) [1935], *De Drie Gebroeders* (Üç Kardeş) [1936], *Bevryd Vaderland* (Kurtarılan Vatan) [1945],

Foto. U.S.I.S., Compagnie Générale de Radiologie, doc. Stanley Krammer (LAROUSSE)

De Vreemdeling (Yabancı) [1935, oyun]. (L)

Cooley hastalığı, özellikle Akdeniz kıyılarında yaşayan halklarda sık görülen ailevî hastalık; alyuvar erimesinden ileri gelen müzmin kansızlık şeklinde belirir. (*Thalassemia* diye de anılan bu hastalığın adı amerikalı hekim Thomas Benton COOLEY'den [1871-1945] gelir.) [L]

COOLİDGE (Calvin), amerikalı siyaset adamı, A.B.D. cumhurbaşkanı (Plymouth, Vermont 1872-Northampton, Massachusetts 1933). 1897'den sonra Northampton'da çalıştı, orada dava vekili, sonra sırasıyle belediye meclisi üyesi ve belediye başkanı, daha sonra senatör ve 1919-1920'de de Massachusetts valisi oldu. 1921-1925 Yılları için A.B.D. başkan yardımcılığına seçildi, başkanlığı sırasında ölen Harding'in yerine, Beyaz saraya girdi (2 ağustos 1923). Ölçülü davranışları, 4 kasım 1924'te yeniden başkan seçilmesini sağladı. Seçim konuşmalarında verdiği sözü tutarak gelir vergilerini ve devlet borçlarını azalttı, Meksika ile dostça ilişkiler kurdu. Başkanlığı sırasında «Dawes planı» kabul edildi. 1929'da Başkanlıktan çekildi. (L)

COOLİDGE (William David), amerikan fizikçisi ve kimyacısı (Hudson, Massachusetts 1873-Northampton 1933). Öğrenimini bu eyaletin teknoloji enstitüsünde, sonra Leipzig üniversitesinde yaptı. 1908'de General Electric Research Laboratory'nin müdür yardımcısı, 1932'de de müdürü oldu. Tungsten üzerindeki çalışmalarıyle ün yaptı. 1906'da hidrojen ortamı içinde 3 500 santigrat derecesinde tungsten tozunu sıkıştırma ve sonra çekiçleme yoluyle ince teller elde etti. Fakat en önemli buluşu X ışınları elde etmek için 1913'te icat ettiği sıcak katotlu *Coolidge tüpü*'dür. (L)

COOLİE i. Bk. KULİ.

COOLUS (René WEİLL, **Romain** — denir), fransız tiyatro yazarı (Rennes 1868-Paris 1952). 1891'de felsefe bölümünü bitirdi. İlk eseri olan *Ménage Brésile* (Brésile Ailesi) [1893] Théatre-Libre'de oynandı. Komedileri, çok kere açıksaçık durumları ele alan töre incelemeleridir. Oyunlarında psikolojik tahlillerin güçlülüğü kadar, teknik bir ustalık da görülür. Başlıca eserleri: *l'Enfant Malade* (Hasta Çocuk) [1897], *les Amants de Sazy* (Sazy'nin Âşıkları) [1901], *Antoinette Sabrier* (1903), *l'Enfant Chérie* (Sevgili Çocuk) [1906], *l'Eternel Masculin* (Ebedî Erkek) [1920], *la Guêpe* (Eşek Arısı) [1931]. (L)

COOMANS (DE), Gobelin duvar halıcılığının gerçek kurucuları sayılan sanatçı ailesi. (L)

COOMARASWAMY (Ananda Kumar), hint sanatı eleştirmeni (Kolombo 1887-Needham, A.B.D. 1947). Hint dinleri ve sanatı üzerine sayısız ingilizce incelemeler yazdı. (L)

Coombs testi, eksik antikorlar (özellikle anti-rhesus'lar) bulunup bulunmadığını meydana çıkarmak için Coombs, Mourant ve Race (1945) tarafından ortaya konan, kan muayene ve teşhis metodu. Esası şudur: insan antiglobülini, antikorla (ki bu da globülin'dir) kaplı farzedilen alyuvarlara karıştırılarak alyuvarlar etkilenir ve bir birikişme olup olmadığına bakılır. (L)

COONOOR, Hindistan'da (Madras) şehir, Nilgiri dağlarında; 53 000 nüf. Sayfiye yeri. Bilim enstitüleri. (L)

COOPER (Alfred Duff), **Norwich** 1. vikontu, ingiliz siyaset adamı, diplomatı ve yazarı (Londra 1890-öl. denizde, Colombie gemisinde 1954). 1924'ten sonra Avam kamarasında muhafazakâr milletvekili, sonra maliye müsteşarı (1928-1929 ve 1931-1934), millî savunma bakanı (1935-1939), İtalya'ya karşı müeyyideler uygulanmasını istedi, Münih anlaşmasını protesto etmek üzere deniz bakanlığından istifa etti. Churchill kabinesinde haberleşme bakanı oldu (1940), Uzak Doğu'da bir görev aldı ve bakanlıktan ayrıldı (1941). Fransız Kurtuluş komitesinde ingiliz temsilcisi (1943-1944), çok bağlı bulunduğu Fransa'ya elçi olarak atandı (1944-1947). *Tallevrand* (1932), *Haig* (1935) ve *King David* (Kral David) [1943] adlı eserler yayımladı. (L)

COOPER (Frank J. COOPER, **Gary** — diye bilinir), amerikalı sinema oyuncusu (Helena, Montana 1901-Los Angeles 1961). Oyunculuğa amatör bir komedyenler topluluğunda başladı, filimlerde figüran rollerine çıktı ve daha sonra dünyanın en ünlü yıldızlarından biri oldu. Çok uzun boylu, ince ve zarif bir görünüşü olan Cooper, önceleri ya kovboy veya sporcu jönprömiye rollerinde, daha sonra da karakter rollerinde oynadı. *The Winning of Barbara Worth* (Barbara Worth'ün Kazanılması) [1926] adlı filimle başlayarak birçok filimde başrolü aldı. Oynadığı başlıca filimler: *Silâhlara Veda* (A Farewell to Arms) [1932], *Mızraklı Süvari Alayı* (Lives of a Bengal Lancer) [1935], *Bâkir Delikanlı* (Mister Deeds Goes to Town) [1936], *The Adventures of Marco Polo* (Marco Polo'nun Maceraları) [1938], *Vatan Fedaisi* (For Whom the Bell Tolls) [1943], *Kahraman Doktor* (The Story of Dr. Wassel) [1944], *Kahraman Şerif* (High Noon) [1952], *Love in the Afternoon* (Öğleden Sonra Aşk) [1956]. (L)

COOPER (Gerald Melbourne), ingiliz müzikçisi (Londra 1892-ay.y. 1947). Purcell Society ve Philharmonic Society müzik derneklerinin sekreteri oldu (1929-1932). Edwin Evans'tan sonra milletlerarası çağdaş müzik derneğinin İngiltere şubesi başkanı seçildi. (L)

COOPER (Gordon), amerikan astronotu (Shavnee, Oklahoma 1927). Uzaya fırlatılan altıncı amerikalı astronot. «Mercury» programının uygulanması sırasında dünya çevresindeki bir yörüngede bir süre kaldı. 15 Mayıs 1963'te Cap Canaveral'dan (Bugünkü C. Kennedy) fırlatılan uzay kapsülü dünya etrafında 22 tur yaptıktan sonra 17 mayısta Pasifik'teki Midway adaları yakınında denize indi. (L)

COOPER (James Fenimore), amerikalı romancı (Burlington, New Jersey 1789-Cooperstown, New York 1851). Cooperstown'u kuran zengin bir çiftlik sahibinin oğlu. 1806'da Yale kolejinden kovuldu, sonra beş yıl deniz kuvvetlerinde çalıştı. 1811'de evlendikten sonra on yıl kadar çiftçilikle uğraştı. *Precaution* (Tedbir) [1820] adlı romanıyle edebiyat dünyasına girdi. Bu roman o zamanlar moda olan ingiliz romanının silik bir taklidiydi. *The Spy* (Casus) [1821] adlı romanıyle parlak bir başarı kazandı. Bu romanda hoşlandığı temalara rastlanır: kovalamalar, kıyafet değiştirmeler ve melodramvari çözümler. Bundan sonra yazdığı ve değerleri birbirinden farklı olan otuz iki macera romanı arasında *Leather Stocking Tales* (Meşin Çorap Hikâyeleri) dizisini meydana getiren hikâyelerin başlıca şu beşini sayabiliriz: *The Pioneers* (Öncüler) [1823], en önemli eseri olan *The Last of the Mohicans* (Mohican'ların Sonuncusu) [1826], *The Prairie* (Çayır) [1827], *The Path Finder* (İzci) [1840] ve *Deerslayer* (Geyik Kesen) [1841]. Cooper eserlerinde, kızılderililerle ilk sömürgeciler arasında geçen savaşı bir destan havası içinde anlatır, üslûbuna dikkat etmez; kişileri, gerçeklikten uzak görünür, fakat hikâyecilik yönü güçlüdür. Yeni dünyanın muhteşem manzaraları ve amerika yerlilerinin töreleri konusundaki tasvirlerin, gerçekle ilgisi az olmakla beraber, bunlarda halk resimlerinin çekiciliği vardır. Cooper, ulu ormanların bilinmeyen havasını romana sokan ilk amerikalı romancıdır. Ünü Avrupa'da çok çabuk yayıldı. Tabiat kuvvetleriyle medeniyet arasındaki karşıtlığı gösteren tasvirleri, o çağda Balzac'ın ve romantiklerin hoşuna gittiği gibi, kitaplarını okuyan amerikalı ve avrupalı gençler de bu tasvirleri çok sevmişlerdi. Bunlardan sonraki eserleri eskimiştir. Bir süre Avrupa'da kaldıktan sonra (1826-1833) yeni ve eski dünyalar arasındaki ilişkiler üzerinde yergi havası taşıyan bir dizi roman yazdı: *The Bravo* (1831) bunların belirgin bir örneğidir. En son kitabı olan *History of the Navy of the United States* (Birleşik Devletler Denizcilik Tarihi) [1839] oldukça başarılı bir eserdir. (L)

COOPER (Peter), amerikalı sanayici ve yardımsever (New York 1791-ay.y. 1883). Çeşitli sanayi kollarında çalıştı, sonra Baltimore'da Ironworks bölgelerini kurdu (1828). 1830'da ilk buharlı amerikan lokomotifi olan *Tom Thumb*'u (Başparmak Tom) inşa etti. Ayrıca çelik ve döküm işleriyle de uğraştı. Cyrus Field ile birlikte, denizaltı telgraf kabloları sanayii ile de ilgilendi. Öğretim sorunları ve siyasetle de uğraştı; 1876'da Birleşik devletler cumhurbaşkanlığına adaylığını koydu. (L)

COOPER (Samuel), ingiliz minyatürcüsü (1609-Londra 1672). Kardeşi Alexander'in öğrencisi. Amcası John Hoskins ile çalıştı, 1642 yılına kadar Avrupa'da dolaştı. Van Dyck'in etkisinde kaldı, Charles II'nin tezhipcisi oldu ve çağının ünlü kişileriyle ilişkiler kurdu. Özellikle *Charles II*'nin ve *Cromwell*'in portreleri olmak üzere birçok portre yaptı (Wallace koleksiyonu). [L]

COOPER (sir Astley Paston), ingiliz cerrahı (Brooke, Norfolk 1768-Londra 1841). Saint Thomas hastahanesinde profesör, George IV ve Guillaume IV'ün cerrahı. Yenilikten yana olan usta bir operatör ve teknik yazardı. İlimler akademisinin yarışma üyesiydi. (L)

COOPER (Thomas), ingiliz toplumcu şairi (Leicester 1805-Lincoln 1892). Önce kunduracı çırağı, yirmi üç yaşında ilkokul öğretmeni, aynı zamanda Metodist vaizci oldu. Leicester chartiste'lerinin direnişine etkili bir şekilde katıldı, 1842'de tutuklandı, iki yıl hapse mahkûm oldu. Hücresinde Spenser tarzında bentlerle, şaheseri olan uzun bir şiir yazdı: *The Purgatory of Suicide* (İntiharların Ârafı). Sonra birçok hikâye de yayımladı (1845). Dinî inancında uzun süre bir sarsıntı geçirdikten sonra, 1856 sonunda, yeniden dine döndü ve eserleriyle Hıristiyanlığı savundu. (L)

COOPERATİVE FOR AMERİCAN RELİEF, EVERYWHERE, (Her Yere Amerikan Nakdî Yardım kooperatifi) [kısaltması, C.A.R.E.], 27 kasım 1945'te en önemli 2 Amerikan yardım derneğinin birleşmesinden meydana gelen kuruluş. Adı önce «*Cooperative for American Remittances to Europe*» idi ve bu adı 1948 yılına kadar kullandı. Önceleri yalnız savaştan en çok zarar görmüş ülkelere yardımı amaç edinen kuruluş, çatışmalar yüzünden sosyal sorunların kötüleştiği ülkelerle de ilgilendi (Cezayir, Dominik cumhuriyeti, Vietnam). C.A.R.E., çeşitli çalışmalarına (çocuklar için gıda maddeleri dağıtımı, okul araçları, sağlık malzemesi bağışı) 1962'de M.E.D.İ.C.O. ile birleştikten sonra bir sağlık yardım programı da eklendi. (L)

Cooper bağları. Anat. Taraksı kas (pectineus) ak-zarının fibröz kalınlaşmasıyle dirsek ekleminin iç-yan bağının bir demetine verilen ad. (L)

COORG, Hindistan'da bölge, Batı Gat'larda, Maisur eyaletinin güneyinde; 4 125 km^2; 229 000 nüf. İdare merkezi, *Mercara*. Bol muson yağmurları alan dağlar sık ormanlarla kaplıdır; bu ormanlardan tek ağacı ve santal kerestesi elde edilir. Bunun dışında Coorg'un gelir kaynağını tarım meydana getirir: ekili yamaçlarda pirinç tarlaları ve birçok büyük tarım işletmesi (kauçuk, çay, kahve, armut ağaçları) kat kat uzanır; vâdilerde muz ve portakal yetiştirilir. (L)

COORNHERT (Dirck Volkertszoon), hollandalı hümanist (Amsterdam 1522-Gouda 1590). Değerli bir gravürcüydü, otuz yaşında Latinceyi öğrendi ve Cicero'nun eserlerini hollanda diline çevirdi. Önce Haarlem kentinin kâtibi (1564), sonra Hollanda dev-

Samuel COOPER'dan
Oliver Cromwell

COPAN dikilitaşı
(detay)

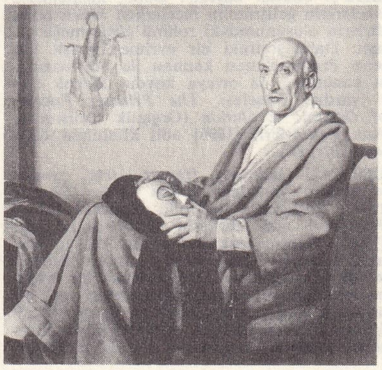

Jacques COPEAU
P.-A. Laurens tarafından

letleri müsteşarı (1572) oldu. Fakat *Din Sapkınlarına Verilen Ölüm Cezasına Karşı El Kitabı*'ndaki (1585) hoşgörürlüğü, İspanyollarca tutuklanmasına, sürgün edilmesine, sonra da sapkınlıkla suçlanarak Delft'ten kovulmasına ve Gouda'ya sığınmak zorunda kalmasına yol açtı. Bireyci olan bu ilâhiyatçı yazar Hollanda'ya hümanizmi sokan bilgindir. (L)

COOTE (sir Eyre), ingiliz subayı (Ask Hill, Limerick 1726 - Madras 1783). 1754'ten sonra, Hindistan ordusunda Clive'ın en iyi kumandanlarından biri oldu. 1760'ta Wandiwash'ta Lally-Tollendal'ı yendi ve Pondicherry'yi aldı (1761). Kısa bir süre Avam kamarasında bulunduktan sonra, yine Hindistan'a çağırıldı, 1779'da Haydar Ali'ye karşı girişilen hareketin başkumandanı oldu, onu Porto-Novo'da (1781) ve beş başka karşılaşmada yendi. (L)

siyah-beyaz **coprinus**

COP i. (fars. *çûb* veya *çôb)*. Adam dövmek amacıyle kullanılan içi demirli, silindir biçiminde kauçuk sopa: *Bu topluluklara öyle sopa, cop, matrak filân girmez* (H.R. Gürpınar). [M]

COPA i. (isp. k.). İspanyollarca kullanılan sıvı ölçüsü. *Cuarillio* denen, yarım litrelik hacim ölçüsünün dörtte biri (0,126 l). [L]

COPACABANA, Rio de Janeiro'da (Brezilya) semt, Pao de Açucar'ın güneybatısında, Atlas okyanusu kıyısında. Büyük sayfiye yeri. (L)

COPACABANA, Bolivya'da (La Paz idare bölgesi) bölge. Copacabana yarımadasında, Titicaca gölüne kadar uzanır. Kolomb öncesi dinî merkez (Bolivya kızılderililerinin de saygı gösterdiği bir hıristiyan mabedi oldu). [L]

COPAHU. Coğ. Bk. KOPAHU.

COPAİFERA i. (guarani dilinde *copayaba, copahu* ağacı). Reçineli ve belsemli ağaç. Tropik Amerika ve Afrika'da yetişir. (Erguvangillerden).

— ANSİKL. *Copaifera*'nın meyvesi, basık baklamsı, iki kapaklıdır. İçinde bir veya iki tohum bulunur. *Copaifera officinalis* gür beyaz çiçekli büyük bir ağaçtır. Gövdesi 25 m'yi bulur. Güney Amerika'da yetişir. Kırmızımsı kerestesi yapıcılıkta kullanılır. Özüne kadar kesilerek veya delinerek elde edilen *kopaku* veya *kapaku belsemi* denilen özsuyu eskiden belsoğukluğuna karşı ilâç olarak kullanılırdı. (L)

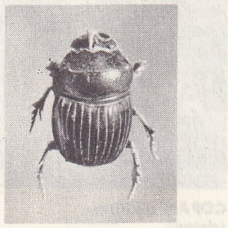

copris

COPAL i. Bk. KOPAL.

COPAN, Honduras'ta mayalardan kalma kalıntılarıyle ün salan yer, *Copan* ırmağı kıyısında, Guatemala sınırında. — *Copan idare bölgesi,* 164 800 nüf. İdare merkezi, *Santa Rosa de Copan.*

— Copan, eski Maya imparatorluğunun (M.Ö. III. yy.) ilk merkezlerindendi. IX. yy.da bırakılan şehir, kalıntılarıyle ünlüdür: çok sarp duvarlı piramitler; gerçekçi bir üslûpta yontulmuş, önderleri, rahipleri, tanrıları temsil eden dev boyutlu bol süslemeli dikme taşlar. (L)

Charles Louis CORBET'den Bonaparte'ın büstü Versailles müzesi, Paris

COPE (Edward Drinker), amerikalı paleontoloji bilgini (Philadelphia 1840-ay.y. 1897). Kendisinden önce bilinmeyen birçok fosil şekilleri (permiyen, dinosoriyen omurgalılar, Dördüncü zaman memelileri) ile ilgili olan paleontoloji çalışmalarından başka en çok genel biyoloji teorileri ile ün kazandı. Kuzey Amerika'daki yeni Lamark'çı okulun başıdır: Cope, memelilerin iskeletinin gelişmesini incelerken *kinetogenez* türlerin oluşumundaki rolünü göstermeğe çalıştı. Daha sonraki bir evrime elverişli türlerin özelleşmemesi kanunu ile boy uzaması kanununu da ortaya koydu. Birçok eseri vardır. Felsefesi, *The Primary Factors of Organic Evolution* (Organik Gelişmenin Ana Faktörleri) [1896] adlı kitabında özetlenmiştir. (L)

COPEAU (Jacques), fransız yazar, oyuncu ve tiyatro yöneticisi (Paris 1879 - Beaune 1949). Edebiyatla ilgilendi, *Nouvelle Revue Françoise* adlı derginin kurucularındandır (1909). Tiyatro tenkitleri yazdı. 1913'te Vieux-Colombier tiyatrosunu kurdu. Burada kendi yöntemlerine göre yetişmiş bir oyuncu topluluğunun desteğiyle oyunları yeni bir anlayışa göre sahneye koyarak tiyatro tekniğini yenilemeğe çalıştı. Sahneye koyduğu eserler arasında en başarılı olanlar şunlardır: Merimée'den *le Carosse du Saint Sacrement* (Kutsal Araba), Vildrac'tan *le Paquebot «Tenacity»* («Tenacity» Gemisi), J. Romains'den *Cromedeyre-le-Vieil,* A. Gide'den *Saül.* Bundan başka H. Ghéon ve R. Benjamin'den oyunlar, Shakespeare'den uygulamalar. Copeau 1911'de *Karamazov Kardeşler*'i oyunlaştırdı, *la Maison Natale* (Doğduğumuz Ev) adlı bir oyun yazdı. Bir XIV. yy. din oyunu olan *le Miracle du Pain Doré*'yi (Altın Renkli Ekmek Mucizesi) sahneye koydu. Ayrıca Aziz Francesco üstüne bir oyun yazdı: *le Petit Pauvre* (Küçük Yoksul).

Koyu bir nazariyeci, ülkücü ve eğitimci olan Copeau, Vieux-Colombier tiyatrosuna bir okul kattı. 1924'te bu tiyatrodan ayrıldığı zaman bir halk tiyatrosu kurmak ve kaynaklara dönmeyi denemek için, *les Copiaux* adı verilen bir grup öğrencisi ve taraftarı ile birlikte Bourgogne'a çekildi. 1936'da Comédie-Française'in sahneye koyucularından biri oldu: 1940'ta birkaç ay bu tiyatroyu yönetti. Sahneye konulamayacak eserleri, sahnede okunacak biçimde düzenlemesi, sanatını ve kişiliğini açıklar. Düşünceleri, verdiği örnekler ve yetiştirdikleri ile Copeau'nun etkisi çok büyük oldu. (L)

COPELATA. çoğl. i. Ekligillere Haeckel'in verdiği ad. (L)

COPENHAGUE. Bk. KOPENHAG.

COPEPODA çoğl. i. Bk. KOPEPODLAR.

COPERARİO (John COOPER, — denir), ingiliz lavta ve viola di gamba virtüozu (1575'e doğr. -Londra 1626). Charles I'in müzik yöneticisiydi. Viyola için süitler, şarkı ve dans havaları, kilise müziği besteledi ve italyan etkisiyle ingiliz geleneğini bağdaştıran bir beste öğretim kitabı yazdı. (L)

COPERNİCİA i. Mum palmiyesi. Tropik Amerika'da yetişir. Yaprakları dümen biçimindedir. (L)

COPERNİCUS. Bk. KOPERNİK.

COPERTİNO, İtalya'da komün, Puglia'da (Lecce ili); 19 300 nüf. (L)

COPİA (Jacques Louis), alman gravürcüsü (Landau 1764-Paris 1799). Genç yaşta Paris'e yerleşti, 1789'a doğru Prud'hon ile dostluk kurdu ve onun gravürcüsü oldu. Noktalama kazı tekniğinin ustası olan Copia, gravürlerine dumanlı, bulanık ve yumuşak bir nitelik kazandırmakla ün yaptı. Boilly Sicardi ve David'in tablolarının estampalarını yaptı. (L)

COPİAPO, Şili'de şehir. Atacama ilinin idare merkezi, *rio Copiapo* kıyısında, Atacama çölünün güneyinde; 37 200 nüf. Şehir 1840'a doğru gümüş madenlerinin bulunmasından sonra gelişti. Bugün hâlâ birçok küçük maden işletmesinden yararlanır (gümüş ve bakır); ama gerçek gelir kaynağı ticaret merkezi olduğu komşu vahadır. Paipote kenar semtinde bakır dökümevi. (L)

COPİC (Branko), yugoslav yazarı (Bosna 1915). Sırp köylülerini, sonra da İkinci Dünya savaşı sırasında partizanların hayatını anlatan bir dizi hikâye yazdı *(«Savaşçının İlkbaharı», «Süngüler Üzerinde Çiy», «Ateş İçinde Vatanın Doğuşu»). «Gedik»* adlı romanında sosyal ve siyasî devrimi övdü. Asıl ününü hiciv ve mizah yazılarına borçludur: *Dozivljaji Nikoletina Bursaca* (Nikoletina Bursaca'nın Serüvenleri) [1956]. (L)

COPİLİA i. Kopepod yüzgeç kabuklu hayvan. Akdeniz'de yaşayan *Copilia vitrea* gibi bazı türleri gerçekten çok süslü ve gösterişlidir. Dış organlarında bulunan ipek gibi tüycükler rengârenktir. *(Saphirinidae* familyasından.) [L]

COPLA i. (isp. k.). İsp. ed. Lirik şiirin bir dörtlüğüne verilen ad. ‖ Aşktan veya üzüntüden esinlenerek yazılan kısa lirik şiir. (L)

COPLAND (Aaron), amerikalı besteci (Brooklyn 1900). Rubin Goldmark ve Nadia Boulanger'nin öğrencisidir. İlerici bir üslûpla yaptığı ilk besteleri buruk, sert ve ritim bakımından karmaşıktır; ses uyuşmazlıklarından ve caz ritimlerinden gerçek bir amerikan üslûbu elde etmek istiyordu. 1934'te, kendi beste tarzını kaybetmeksizin, amerikan folkloru üstüne kurulu yeni bir lirizme yöneldi. Müzik öncüsü, düzenleyici, eğitici ve besteci olarak çağdaş amerikan müziğine olan etkisi ölçülemeyecek değerdedir. Orkestra için birçok senfoni ve konçerto besteledi. Baleleri: *Grohg* (1932), *Rodeo** (1942) veya *Apalaş Dağlarında Bahar* (Apalachian Spring) [1944]. Oda müziği: dörtlüler, bir üçlü *(Vitebsk),* bir altılı, iki piyano için *Danzon Cubano* (1942). Piyano eşlikli melodileri: *E. Dickinson'un On iki Şiiri* ve *Eski Amerikan Şarkıları* (1950). Copland filim müziği de besteledi: *The City* (Şehir) [1939], *Of Mice and Men* (Fareler ve İnsanlar) [1939], *Our Town* (Bizim Şehir) [1940], *The Red Pony* (Al Midilli) [1948], *The Heiress* (Miras) [1950]. (L)

COPLEX i. (tes. edil. ad). Levhalar halinde hazırlanan silikonlu poliüretan köpüğü. (80° C altındaki sıcaklıklarda kullanılması gereken coplex, küçük ve orta frekanslı ses dalgalarını yutan çok iyi bir tecrit maddesidir.) [L]

COPLEY (John Singleton), amerikalı ressam (Boston 1737 veya 1738 - Londra 1815). Amerikan okulunun sivrilen ilk sanatçısıdır. Üslûbu, daha gerçekçi ve daha zarafetsiz olmakla birlikte, çağının ingiliz sanatını akla getirir. Boston'da ve siyasî karışıklıklar yüzünden sığınmak zorunda kaldığı Londra'da (1774) portreler yaptı. Boston müzelerinde ve National Gallery'de eserleri vardır. (L)

COPPARO, İtalya'da şehir, Emilia'da (Ferrara ili), Po deltasında; 24 900 nüf. (L)

COPPÉE (François), fransız şairi ve tiyatro yazarı (Paris 1842-ay.y. 1908). Parnas şairi olarak tanındı: *Le Reliquaire* (Kutsal Kalıntılar) [1865], *Intimités* (İçtenlikler) [1868]. Asıl ününü tiyatro yazarı olarak yaptı: *Le Passant* (Yoldan Geçen Adam) [1869], *Le Luthier de Crémone* (Cremona'lı Çalgı Yapımcısı) [1876], *Severo Torelli* (1883), *Les Jacobites* (Jakobitler) [1885], *Pour la Couronne* (Taç İçin) [1895]. Şiir derlemelerinde Paris'teki yoksul halkın kaygı ve sevinçlerini dile getirdi: *Poèmes Modernes* (Modern Şiirler) [1869], *Les Humbles* (Kendi Halinde İnsanlar) [1874], *Le Cahier Rouge* (Kırmızı Defter) [1874], *Les Paroles Sincères* (İçten Sözler) [1878]. (L)

Coppélia, iki perde, üç tabloluk bale-pantomim; konu: Hoffmann'ın bir masalından Charles Nuitter ve A. Saint-Léon; müzik: Léo Delibes; koreografi: A. Saint-Léon. İlk oynanışında rol alanlar: Giuseppina Bozzacchi, Louise Fiocre ve pantomimci Dauty (Paris operası, 25 mayıs 1870). Delibes'in ince, sevimli, oynak müziği zarif ve ölçülü bir mizah havası taşır. (L)

COPPERMİNE, Kanada'da (Kuzeybatı arazisi, Mackenzie) ırmak, Coronation körfezine dökülür; 840 km. Ağzında hava üssü. (L)

COPPET, İsviçre'de (Vaud kantonu) yer, Cenevre yakınında, Leman gölü kıyısında; 800 nüf. Gotik üslûbunda (XV.-XVI. yy.) kilise. XVIII. yy.dan kalma şato (bir süre Necker ile kızı Madam de Staël'indi). [L]

COPPİ (Fausto), italyan bisiklet şampiyonu (Castellania 1919-Tortona 1960). 1942'de saatte 45,871 km ile dünya rekorunu kırdı, mukavemet yarışlarında dünya şampiyonu oldu. Birçok kere Fransa turunu, İtalya turunu ve savaş sonrası milletlerarası büyük yarışların çoğunu kazandı. (L)

COPPO Dİ MARCOVALDO, italyan ressamı (Floransa 1225'e doğr.-ay.y. 1274). Üslûbu bizans sanatına ve Giunta Pizano'ya dayanır. Başlıca eserleri: Orvieto'da *Santa Maria dei Servi,* Siena'da *La Madonna dal Bordone* (1261), San Gíminiano'da *Çarmıha Gerili İsa.* (L)

COPPOLANİ (Xavier), fransız yöneticisi (Marignana, Korsika 1866-Tidjikja, Mauritania 1905). Cezayir'de yerlilerle Fransızların karışık olarak oturduğu komünleri yönetti, Senegal ırmağının sağ kıyısında yaşayan Magripliler üzerindeki fransız hâkimiyetini yeniden kurmak ve Mauritania'yı meydana getirmekle görevlendirildi. Bu işi gerçekleştirirken öldürüldü. Depont ile birlikte ilgi çekici bir eser yayımladı: *Les Confréries Religieuses Musulmanes* (Müslüman Tarikatları) [1897]. (L)

Foto. Moreau, Vincent, Arch. phot. (LAROUSSE)

COPRİNUS i. (yun. *kopros*, gübre'den). Bazitli mantar. Şapka altı yaprakcıkları çabucak siyah bir sıvı haline geldiği için bazen mürekkep olarak kullanılır.

— ANSİKL. *Coprinus*'lar, daha çok ağaçların dibinde ve gübre yığınlarının üstünde sık ve kalabalık yetişir. Körpe iken çoğu yenebilir *(tüylü coprinus, kara coprinus)*. Kara coprinusu *(Coprinus atramentarius)* yerken alkollü içki içmekten sakınmak uygun olur. Bu mantarda, alkolde eriyen zehirli bir madde vardır, yüzde kızarıklığa ve daha başka bozukluklara sebep olur. (L)

COPRİS i. (yun. *kopros*, gübre'den). Kambur, kısa gövdeli bokböceği. Erkeğinin başında bir boynuzcuk, göğsünün ön kısmında teknemsi çıkıntılar vardır.

— ANSİKL. *Copris*'ler, yere düşüp öylece kalmış hayvan gübrelerinin altında toprağın içine geniş bir çukur kazar, buraya bol miktarda yiyecek biriktirir. Dişisi, yumurtlama sırasında gübre maddelerinden armut biçiminde bir miktar topak yapar, her birine bir yumurta koyar. Kurtçuklar topakların içinde gelişir. Kınkanatlıların *scarabeidae* familyasından. (L)

COPROPHİLUS i. Küçük siyah böcek. Kabuğu çizgili ve yontuk gibidir. Gübre maddeleri içinde yaşar. (Kınkanatlıların *staphilinidae* familyasından.) [L]

COPROSMA i. Avustralya ve Yeni Zelanda'da yetişen kötü kokulu bitki. (Kökboyasıgillerden.) [L]

COPTOTERMES i. Termit cinsi. İndo-Malezya'da yaşar. Yuvasını kendi yaptığı karton ve katı toprakla kurar. (*Coptotermes Gestroi* Malaka'da yaşar. Kauçuk ağaçlarının gövdesini kille sarar, içine delik açarak kendine yuva yapar. Eşkanatlılardan.) [L]

COPYRİGHT [kopirayt] i. («telif hakkı» anlamına ing. k.). Bir edebiyat, sanat veya ilim eserinden, bir yazarın veya mirasçılarının belli bir süre faydalanma hakkı. || Bu hak © sembolü ile gösterilir ve bundan sonra telif hakkı sahibinin adı ile ilk baskı yılının tarihi konur. (Bu işaretler, kitabın başlığını taşıyan sayfanın arkasında yer alır.) Bk. TELİF *hakkı*. (L)

COQUELİN (Charles), fransız iktisatçısı (Dunkerque 1803-Paris 1853). Guillaumin ile birlikte ilk iktisat sözlüğünün *(Dictionnaire d'Economie Politique*, 1853) hazırlanmasını yönetti. (L)

COQUES veya **COCKS** veya **COX** (Gonzales), flaman ressamı (Anvers 1614-ay.y. 1684). Anvers'de yüksek burjuvaların gözde portre ressamıydı, prensler tarafından da korundu. Eserleri genellikle küçük boydadır: çoğu zaman grup halinde duran kişiler, ince ayrıntılarla çizilmiş bir odada yer alır. Modellerine kattığı zarafet ve kibarlık KÜÇÜK VAN DYCK diye adlandırılmasına yol açtı. Eserleri Anvers, Brüksel, Kassel, La Haye müzelerinde bulunur. (L)

COQUİLHATVİLLE. Bk. MBANDAKA.

COQUİMBO, Kuzey Şili'de (Coquimbo ili) şehir, *Coquimbo koyu* kıyısında; 41 300 nüf. Bölgede çıkarılan bakır ve manganezin ihraç edildiği liman. Balıkçılık: —*Coquimbo ili*, 373 000 nüf. İdare merkezi, *La Serena*. (L)

CORA i. Bir liken adı. (L)

CORABİA, Romanya'da şehir, Oltenitza'da (Craiova bölgesi), Tuna kıyısında; 10 800 nüf. (L)

CORACLE i. İrlanda'nın batı bölümünde Galler ülkesinde günümüzde kullanılan bir kayık türü.

— ANSİKL. *Coracle*'ın kaynağı çok eskiye uzanır. Bunlar söğüt dallarından yapılan bir omurganın koyun derisiyle kaplanmasından meydana gelmiş çok hafif teknelerdir. İrlandalıların kullandığı coracle'ler gerçek bir kayığa benzer ve birkaç kişi taşıyabilir. Galler ülkesinde kullanılanların biçimiyse dik dörtgene yakındır ve iki kişiden fazla taşımaz. (L)

Coralie, Avrupa'nın gelecekte atmağa hazırlandığı ilk uydu olan «Europe I»in ikinci kademesine itiş gücü sağlamak üzere Fransa'da yapılan füze-motor. Büyük ölçüde genleşme oranı olan dört fırlatıcıdan meydana gelen bu füze-motor, boşlukta 280 kN'lik bir nominal itiş sağlar. (L)

CORALLİNA i. Bot. Denizde yetişen kırmızı suyosunu. Katı bir kireç tabakasıyle kaplıdır.

— ANSİKL. *Corallina*'ların çoğu, dalgaların yaladığı kayalar üzerinde, az çok kalın yığınlar halinde yetişir. Bazıları deniz yosunlarında asalak yaşar. *Corallina officinalis*, eski tıpta, solucan düşürücü ve soğurucu olarak büyük ün kazanmıştı. (*Rhodophyceae* sınıfından.) [L]

CORALLİNACEAE çoğl. i. Kırmızı suyosunları familyası. Genellikle kireçten bir tabaka ile kaplı olurlar. Başlıca cinsi *corallina*'dır. (L)

CORALLİORHİZA i. Çürükçül bitki. Üzerinde birkaç pul bulunan sarımsı bir sapı vardır. Boyu 10-30 sm kadardır. Ormanlarda, gürgen köklerinde veya ölü yapraklar üzerinde yetişir. (Salepgillerden.) [L]

CORALLİ PERACİNİ (Jean), fransız dansçısı ve koreografı (Paris 1779-ay.y. 1854). Viyana'da birkaç balenin koreografisini yaptıktan sonra 1802'de Paris operasında sahneye çıktı. 1815'ten 1822'ye kadar Milano, Lizbon ve Marsilya'da *Dans Çılgınlığı, Armida, Lisbett, Meydan Okuyan Hymenaios, Aşk* ve *Hymenaios Köyde* v.b. eserleri sahneye koydu. 1824'te Milano'ya döndüğünde Scala'da *Flora ile Zephyrus'un Birleşmesi* ve *Venüs'ün Heykeli* (1825), temsillerinde büyük bir başarı kazandı. Daha sonra Paris'te Porte-Saint-Martin tiyatrosu ile anlaştı. *Kar, Mantık Evliliği, Léocadie* gibi eserleri hazırladı. 1831'de krallık müzik akademisine girdi ve özellikle *Topal Şeytan* (1836), *Tarantula* (1839), *Giselle veya Wilis'ler* (1841) ve *Peri* (1843) eserlerini düzenledi. (L)

CORALLUS i. Sarıp sıkıcı yılan. Güney Amerika'da bulunur. Başlıca türü, yerlilerin papağan yılanı dedikleri *Corallus caninus*, beyaz halkalı güzel yeşil-sarı renktedir. Kuşları, özellikle papağanları büyük ölçüde telef eder. Boyu 2 m'yi geçmez. (Boagillerden.) [L]

CORAL SEA. Bk. MERCAN DENİZİ.

CORAMBİDAE çoğl. i. Arttan solungaçlı yumuşakçalar familyası. Anus ve solungaç sırtta değil, arka tarafta ayakla örtenek arasındadır. Çenesi ve dar bir dişli dili vardır. (L)

CORATO, İtalya'da komün, Puglia'da (Bari ili), Murge'lerin yamacında; 45 500 nüf. Manastır kilisesi. Komün, XI. yy.da Trani kontu adlı biri tarafından kuruldu. Corato Güney İtalya'nın en büyük köy komünlerindendir. (L)

CORAZZİNİ (Sergio), italyan şairi (Roma 1886-ay.y. 1907). Eserlerinde P. Verlaine'in ve J. Laforgue'un etkileri görülmekle birlikte, gizli bir alaycılık kattığı melankolik anlatımı çok değişiktir. «Alaca karanlık» şairlerinin başlıcalarındandır. Derlemeleri: *Le Dolcezze* (Tatlı Şeyler) [1904], *L'Amaro Calice* (Acı Kadeh) [1905], *Libro per la Sera Della Domenica* (Pazar Akşamı İçin Kitap) [1906]. (L)

CORBEİL-ESSONNES, Fransa'da Seine-et-Oise idare çevresinin merkezi, Sen ile Essone'un birleştikleri yerde; 32 572 nüf. Saint Spire kilisesi (XII.-XV.yy.). Corbeil çok işlek bir sanayi merkezidir: büyük değirmenleri Fransa'nın başlıca un fabrikalarıdır. Elektronik makineler; radyo ve televizyon yapımı. Demiryolu malzemesi. Kimya ürünleri. Kâğıt fabrikaları. (L)

CORBET (Charles Louis), fransız heykelcisi (Douai 1758 - Paris 1808). Paris'te Berruer'nin öğrencisi oldu. Fransız devrimi sırasında David'in estetiğini benimsedi, Lille'deki «Être Suprême» tapınağı için bir hürriyet anıtı yaptı. Asıl ününü Bonapart büstüne borçludur (1798-1799, Versailles müzesi). Vendôme sütunu için birçok alçak kabartma da yaptı. (L)

CORBETT veya **CORBETTA** (Francesco), italyan asıllı gitarcı (Pavia 1620-Paris 1681). Mantova ve Hannover düklerinin müzikçisi oldu; 1656'da Louis XIV'ün, sonra da İngiltere kralı Charles II'nin sarayına girdi. Visée'nin öğretmenidir. Gitar için yaptığı besteler çağının en güzel eserleri arasında yer alır: *Scherzi armonici* (1639), *Varii Scherzi dissonate* (Brüksel, 1648) ve *Guitare royale* (Paris, 1671-1673). [L]

CORBİCULA i. («küçük sepet» anlamına lat. k.). Sıcak ülkelerde, tatlı sularda yaşayan iki çenetli yumuşakça.

— ANSİKL. Hayvanın örtenek kenarları konimsi dokunaçlarla süslüdür. Sifonları çok kısa ve birbirine yakın, ayağı dil biçiminde, solungaçları arkada bir aradadır. Kavkısı sivri tepeli üç köşe veya yürek biçimindedir. (200 türü vardır. *Corbiculidae* familyasının örnek tipi.) [L]

CORBİÈRE (Edouard Joachim, **Tristan** — denir), fransız şairi (Morlaix 1845-ay.y. 1875). Zayıf bünyeli olduğu için öğrenimini sürdüremedi. Ailesinin Roscoff'daki yazlık evine yerleşti. Ara sıra Paris'e gitti. 1873'te *La Vie Parisienne* dergisinde TRİSTAN adıyle birçok şiir ve iki uzun hikâye yayımladı. Aynı yıl şiirlerini *Les Amours Jaunes* (Sarı Aşklar) başlığı altında kitap olarak yayımladı, ama hiçbir başarı kazanmadı. Tristan Corbière'i tanıtan, *Poètes Maudits* (Lânetlenmiş Şairler) [1884] kitabıyle Verlaine oldu. (L)

Tristan CORBİÈRE
Bourdelle tarafından

CORBİS i. İki çenetli yumuşakça. *Lucina*'ya benzer. (*Corbis*'lerin kavkısı söbe, şişkin ve kalın, tepe kısmı küçücüktür. Üzerinde ışın şeklinde veya ortak merkezli çukur çizgiler vardır. Pek çok olan corbis türleri Hint okyanusunda ve Çin denizlerinde yaşar. *Lucinidae* familyasından.) (L)

CORBULA i. İki çenetli yumuşakça. *Aloididae* familyasından. (Üzeri çukur çizgili kocaman bir ayağı ve bir bisüs boşluğu vardır. Kavkısı üç köşe ovalımsıdır. Çenetleri kalın, biri büyük, biri küçüktür. Şimdi ALOİDİS denilen *corbula*'ların seksenden fazla türü vardır. Bütün denizlerde bulunur.) [L]

CORBUSİER. Bk. LE CORBUSİER.

CORBY, Büyük Britanya'da (Northampton) şehir, Kettering'in kuzeyinde; 46 600 nüf. Metalürji. (L)

CORCHORUS i. Lif bitkisi. Tropik bölgelerde yetişir. (Ihlamurgillerden.)

— ANSİKL. *Corchorus olitorus* ile ona yakın türlerden jüt elde edilir. Yaprakları Hindistan ve Çinhindi'nde ıspanak gibi kullanılır. Avrupa'da bahçıvanlar *Kerria Japonica*'ya da yanlış olarak corchorus derler. (L)

CORCİ Âmâ, Kemanî, rum asıllı türk bestecisi (öl. 1805 ?). Selim III devrinde sarayda çalıştı. 19 Parça bestesi kalmıştır (6 peşrev, 6 saz semaisi, 5 beste, 2 aksak semai). — Aynı adla bilinen, yine saraya mensup besteci (1680-1775). Kemanî Corci'lerin eserleri birbirine karışmış olabilir. (M)

Corcoran Gallery, 1870 yılında Washington'da kurulan müze. Özellikle Amerikan sanatı yönünden zengindir (500 eserden fazla). Tournai işi ince duvar halıları ve döşemelikler ile Soissons katedralinden gelme vitraylar da burada bulunmaktadır. (L)

CORCOVADO, Brezilya'da granitli tepe, Rio de Janeiro koyu yanında yükselir; yüksl. 704 m. Landowski tarafından yapılan büyük İsa heykeli. (L)

CORCYRA. Bk. KORFU.

CORCYRA NİGRA. Bk. KORCULA.

CORDAİCARPUS i. Paleont. Cordaite'nin meyve veya tohumu. (L)

CORDAİTALES çoğl. i. Açık tohumlu fosil bitkiler takımı. Cordaites bu takımın örnek cinsidir. Anatomik yapı bakımından hem kozalaklılara, hem de *cycadeae*'ye benzer.

cordaites
yaprakları

— ANSİKL. *Cordaitales* 30-40 m yükseklikteydi. Dik ve çok dallı gövdelerinde, sadece son dallar üzerinde, paralel damarlı temrensi veya şeritsi oval yaprakları bulunuyordu. Bu bitkilerin kalıntıları veya izleri birinci zaman tabakalarının özelliğidir. Devonyenden itibaren görülen bu bitkiler maden kömürü yataklarında baştanbaşa tabakalar teşkil ediyordu. Permiende de görülmektedir. (L)

CORDAİTES i. Fosil bitki. *Cordaitales* grupunun başlıca örneği. (L)

CORDAY D'ARMONT (Charlotte DE: **Charlotte Corday** denir) [Saint-Saturnin-des-Ligneries, Sées yakını 1768-Paris 1793].

Foto. Bulloz, X, Ragot (LAROUSSE)

katedral meydanında, Triunfo

CORDOBA

katedral (eski cami)

cordylura

J.-J. Rousseau'nun eserlerine ve düşüncelerine, Plutarkhos ve Corneille'in kahramanlarına aşırı ölçüde hayrandı. Jiroden'lerin dile getirdikleri hürriyet ve cumhuriyet düşüncelerine bağlandı, fakat ihtilâlin aşırılıklarına karşıydı. Jironden milletvekillerinin 31 mayıs ve 2 haziran 1793'teki sert davranışları yüzünden, kıyımı ve iç savaşı sona erdirmek için, bunun başlıca kışkırtıcısı saydığı Marat'yı öldürmeğe karar verdi. Caen'dan Paris'e geldi, 13 haziran 1793'te Marat'nın evine girmeyi başardı ve onu banyosunda hançerledi. İhtilâl mahkemesinde Chauveau-Lagarde tarafından savunulan Charlotte Corday, giyotinle idam edildi. (L)

CORDE [kord] i. Eski fransız ölçüsü. Özellikle yakacak odun tartmak için kullanılan bu ölçü bölgeden bölgeye değişirdi. (Sular ve ormanlar corde'u 3,839 m^3; bataklık ormanların corde'u 2,742 m^3; kalıp corde'u 4,837 m^3; Nevers odunu corde'u 2,33 m^3; Yonne limanları corde'u 4,007 m^3 ve Sen limanları corde'u 5 m^3'tü.) [L]

CORDEİRO (Antonio), portekizli tarihçi (Angra do Heroismo, Terceira 1641-Lizbon 1722). Atlas okyanusundaki portekiz adalarının tarihi üzerine yaptığı incelemelerle klasik bir yazar olarak tanındı. (L)

CORDEİRO (Luciano), portekizli coğrafyacı ve edebiyatçı (Mirandela, Trás os Montes, 1844-Lizbon 1900). Lizbon Coğrafya Derneği'nin kurucusu. Portekizlilerin seyahat ve keşifler tarihi üzerine birçok eser yayımlamıştır. (L)

Cordelia, Shakespeare'in *Kral Lear* adlı eserinin kahramanlarından biri. Bu genç kız, değeri bilinmeyen ana baba şefkatinin şiir diliyle kişileştirilmesinden doğmuştur. (L)

CORDEVOLE, İtalya'da ırmak, Piave'nin kolu (sağ kıyı), Marmolada (Dolomitler) kütlesinden doğar ve Agordo vâdisini sular (hidroelektrik tesisler). [L]

CORDİA i. Ağaç cinsi. Meyvesi yenen iki türü vardır. *Cordia myxa* Hindistan ve Avustralya'da, *C. sebestena* tropikal Amerika'da yetişir. (Hodangillerden.)

— ANSİKL. *Cordia myxa*'nın özlü meyvesi eskiden göğüs yumuşatıcı olarak kullanılırdı. Bunun suda bırakılarak elde edilen beyazımsı sıvısına «İskenderiye şurubu» denir. (L)

CORDİER (Gaston), fransız cerrahı ve anatomi bilgini (Paris 1902-Korsika'da Cargèse 1965). Sırayla anatomi profesörü (1939), Paris hastahaneleri cerrahı (1942), anatomi profesörü (1959) oldu; sonra cerrahî kliniğine geçti. 1963'te Paris Tıp fakültesine dekan oldu. Yazdığı eserde embriyoloji, anatomi ve özellikle solunum organları hakkında çok önemli çalışmaları yer alır. Patolojik cerrahî üstüne yayımladığı eserlerinde ise özellikle tiroit bezi patolojisi, kadın hastalıkları ve iç organlar patolojisiyle ilgili pek çok meseleyi ele almıştır. (L)

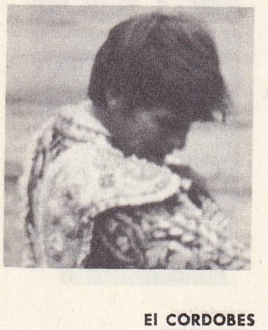

El CORDOBES

CORDİER (Henri), fransız şarkiyatçısı (New Orléans 1849-Paris 1925). Öğrenimini, Ecole des Sciences Politiques'de ve Doğu Dilleri okulunda yaptı. Tarih, edebiyat ve bibliyografya konularında da pek çok eseri vardır: bir tanesi; *Histoire des Relations de la Chine avec les Puissances Occidentales de 1850-1900* (Çin'in Batılı Devletlerle 1850'den 1900'e Kadarki İlişkilerinin Tarihi) [1920-1921]. 1883'ten 1887'ye kadar *la Révue d'Extrême-Orient*'ı ve 1890'dan ölümüne kadar *Toung Pao*'yu yönetti. (L)

CORDİER (Louis), fransız jeologu (Abbeville 1777-Paris 1861). Museum'da profesör, enstitü üyesi (1822), sonra Fransa Yüksek meclisi üyesi. Çok ince taneli kayaların incelenmesinde kimyevî, mekanik ve mikroskopik yöntemleri ilk uygulayanlardan biridir. Özellikle volkanik kayaların billûrlaşmış madenlerden ve camlardan oluştuğunu göstermiş ve bazaltın maden değil bir kaya olduğunu meydana koymuştur. (L)

CORDİFOLİA çoğl. i. Amerika'da çok yaygın yabanî asma türü. (Meyvesi lezzetsiz ve değersizdir.) [L]

CORDİLLERA i. (isp. k.). Sıradağ. (Bu terim coğrafyada özellikle eskiden ispanyolların elinde bulunan ve ispanyolca konuşulan ülkelerdeki sıradağlar için kullanılır. Başlıcaları güney Amerika'da *And cordillerası* ve İber yarımadasında *Endülüs cordillerası*'dır.)

— Jeomorfoloji. Jeosenklinal kaynaklı bazı kıvrımlı sıradağlara verilen ad; yeterince eski olan bu dağlarda aşınma hemen hemen bütün tortul örtüyü kaldırır ve başkalaşmış taşlardan meydana gelen metamorfik derin yüzeyler ortaya çıkarır. (Bu sıradağların yapısı sertleşir ve özellikle faylı blokların hareketlerinden meydana gelir: tekneler çöker ve kıvrıntılı oluşuklarla dolar; kesekler yükselir ve oluklu vâdilerle yarılır.) [L]

CORDİLLERA, Paraguay'da idare bölgesi; 4 948 km^2; 189 041 nüf. Merkezi *Caacupe*. Kuzeyde San Pedro, doğuda Caaguazu, güneyde Paraguari, batıda Central ve Presidente Hayes idare bölgeleriyle sınırlıdır. Paraguay ve kollarının hidrografya ağı ile yarılan bir ovadan meydana gelir. Vâdiler balçıklıdır ve alüvyon çöküntüleri ile örtülüdür. Cordillera idare bölgesinde tropik iklimi (sıcaklık ortalaması 24°C ve yılda 1300-1400 mm yağış) hüküm sürer, büyük kesimi ormanlarla kaplıdır. Başlıca gelir kaynağını tarım (tütün, şekerkamışı, mısır, pamuk, manyok, meyve, pirinç) meydana getirir. Şehirlerde tarım ürünleri işleyen çeşitli sanayi kolları kurulmuştur. (L)

CORDİLLERA CENTRAL, And'larda birçok sıradağın adı; özellikle Magdalena ile Cauca (Nevado de İtuilada 5 750 m) nehirleri arasında ve Kuzey Peru'da (3 620 m) Maranon'un yukarısında (sağ kıyı). — İtaiti'nin (Dominik cumhuriyeti) doğu bölümünde sıradağlar, bölge engebesinin esasını meydana getirir; en yüksek yeri 3 175 m. (L)

CORDOBA i. Nicaragua'nın para birimi. Bir cordoba 100 centova'ya bölünür. (L)

CORDOBA, ar. **Kurtuba,** İspanya'da şehir, Andalucia'da (Endülüs), il idare merkezi, Guadalquivir kıyısında; 221 800 nüf. Bakır arıtılması. Şehir eskiden maroken imalâtıyle tanınmıştı, bugün kuyumculuğu ve özellikle anıtlarıyle ünlüdür. Romalılardan kalma köprü Magribî'ler tarafından yeniden yapıldı. Magribî'ler müslüman ve mudejar üslûbunda bir kale eklediler ve değirmenler kurdular; nehir kıyısında bugün de bu değirmenlere rastlanır. Şehrin en önemli anıtı Emevîler zamanında yapılmış bir cami olan katedraldir. Caminin yapımına 785'te Abdurrahman I başlattı ve X. yy.da vârisleri tarafından tamamlatıldı. Doğu-batı yönünde 19 sahından meydana gelen bir bütündür; bu sahınları tutan çift kanatlı kemerler 800'den çok sütuna dayanır. Merkezde Hernan Ruiz'in yaptığı rönesans üslûbunda koro yeri, barok üslûbunda gerçek bir kilise meydana getirir; mudejar üslûbunda küçük kilise (XIII.-XIV. yy.); eski bir minare olan çan kulesinde XVI. ve XVIII. yy.da değişiklikler yapıldı ve yükseltildi. Şehirde mudejar ve gotik üslûbunda kiliseler çoktur. 1314'te yapılan mudejar üslûbunda sinagog, dar sokakları, beyaz evleri, çiçekli patyo'larıyle arap şehirlerini andıran bir mahallenin ortasındadır. XV.yy.-dan kalma mudejar üslûbunda Casa de los Caballeros. Her iki Seneca, Luconus, İbni Rüşd, Meymunî, Paplo de Cespedes, Gongora, Juan Valdes Leol, Cordoba'da doğdular.

—*Cordoba* ili, 803 800 nüf. Merkez bölümünü Guadalquivir'in ovası (la *Campina*) meydana getirir; bu bölümde birbirinden uzak büyük köylerde tahıl ve zeytin yetiştirilir; büyük mülkiyet çok önemli yer tutar; güneyde Endülüs sıradağlarının önündeki tepeler bağcılık (Montilla) alanıdır; havzalarında zeytinlikler hâkimdir. Guadalquivir'in kuzeyinde il, orta sierra Morena kesiminde uzanır. Orta sierra Morena büyük ıssız alanlar meydana getirir; bunlarda ancak birkaç çöküntüde (los Pedroches vâdisi) tarım yapılır. Bu bölgenin tek faaliyeti olan madencilik (Penarroya maden kömürü ocakları) sayesinde kimya sanayii kurulmuştur.

— Tar. Fenikeliler tarafından kurulan ve M.Ö. 152'de Claudius Mancellus tarafından fethedilen Cordoba (lat. *Corduba)*, Hispania-ulterior'un, sonra da roma imparatorluğu sırasında Baetica merkezi oldu; Gotların istilâsı sırasında Leovigild tarafından alındı (572). Jerez zaferinden sonra Araplar tarafından işgal edilen (711) got krallarının bu eski merkezi; 756'da Abdurrahman I tarafından kurulan bağımsız emîrliğin başşehri oldu. (Bk. KURTUBA.) O tarihten itibaren büyük bir refah çağı başladı. Fernando III'ün müslümanlardan kesinlikle geri aldığı (1236) şehir, hızla geriledi. (L)

CORDOBA, Kolombiya'da idare bölgesi, Antil denizi kıyısında; 697 100 nüf. İdare merkezi, *Monteria*. (L)

CORDOBA, Meksika'da (Veracruz eyaleti) şehir, sierra Madre'de; 32 900 nüf. Büyük kahve ve şekerkamışı tarımı merkezi. Şeker rafinerileri. Damıtmaevi. Sepicilik. Zeytinyağ fabrikaları. Dokumacılık. 24 Ağustos 1821'de İturbide, kral naibine Meksika'nın bağımsızlığını burada tasdik ettirdi. (L)

CORDOBA, Arjantin'de şehir, il merkezi, rio Primero kıyısında; 586 200 nüf. 1573'te kurulan Cordoba eski bir sömürge şehridir (katedral, üniversite); demiryolu kavşağı ve sanayi merkezi (özellikle dokuma sanayii ve uçak v.b. yapımı; otomobil, kimya sanayii; uranyum nitrat fabrikası; besin sanayii) oldu. Şehir, baraj ve hidroelektrik santralleri (San Roque, Cruz del Eje) yakınında, sulama yoluyle tarım yapılan bir bölgede kuruldu.

— *Cordoba ili*, 2 016 000 nüf. (L)

CORDOBA (José Maria), kolombiyalı general (Concepcion, Antioquia eyaleti 1799-Hacienda de Santuario 1828). Eski ispanyol sömürgelerindeki isyan hareketine katıldı. Boyacá savaş alanında Bolivar tarafından albaylığa yükseltildi (1819). Tenerife savaşı sonunda general oldu (1820). Ayacucho'da kesin zaferin kazanılmasına faydası dokundu. Bolivar'a karşı mücadeleye girişti. O'Leary kumandasındaki birlikler tarafından öldürüldü. (L)

CORDOBA (SİERRA DE), Arjantin'de sıradağlar, Andlar'ın doğusunda. Granitli, yükselmeye uğramış bir kütledir; en yüksek yeri 2 850 m. Düzleşmiş tepeler Achala ve Pocho pampalarını meydana getirir. Primero, Segundo, Tercero ve Cuarto ırmakları buradan doğar. Dağda yer yer ağaçsı bitki öbekleri vardır, yükselti kuraklığı azalttığı için sulama yoluyle tarım uygulanır. Buenos Airesliler bu bölgede birçok yazlık konut yaptırmışlardır. (L)

CORDOBES (Manuel BENİTEZ, **El** — denir), ispanyol boğa güreşçisi (Palma del Rio, Cordoba ili 1936). Çağdaş boğa güreşçilerinin en ünlülerinden. Zorlu boğalar karşısında sık sık güç durumda kalan Cordobes, hayvanı hükmü altına aldığı ve hareketle-

Foto. Viollet, Keystone (LAROUSSE)

rinde rahatladığı an halkı büyüler. 1960'a kadar ön planda kaldı. 1963'te en büyük unvan olan *matador de toros* adını aldı. (L)

CORDOVERO (Moşe Ben Jakob), Safed'de (Filistin) yaşamış yahudi bilgini (1522-1570). 1548'de yazdığı başlıca eseri, *Pardes Rimmonim* (Nar Bahçesi) kabbala'ya göre tanrıbilim sistemini anlatır. (M)

CORDULİA i. Güzel yusufçuk böceği. Şerit biçiminde birbirine bitişik yumurtalarını su bitkilerine yapıştırır. (Odonata takımının kızböceğigiller familyasından.) [L]

CORDUS (Evricius), alman hekim ve hümanisti (Simsthausen, Yukarı Hessen 1486-Bremen 1535). Koyu bir Luther'ci. 1527'de yeni Marburg üniversitesinde profesör, 1534'-te Bremen'de hükûmet tabibi oldu. Latince yazdığı *Epigrammata* (Epigrammalar) [Erfurt, 1520], alman hümanizminin en başarılı eserlerindendir. Erpigrammalardan birçoğunu Lessing almancaya çevirdi *(Yergiler)*. Cordus, *Liber de Urinis* (Aydınlık Üstüne) adlı eserinde hekimliğin saplanıp kaldığı kör inançlara karşı savaş açar. *Botanologicon* (Bitkiler Bilgisi) [1534] adlı eseri Almanya'da bilimsel alanda yapılan ilk bitki incelemesidir. Şiir dalında yazdığı eserler Meibom tarafından yayımlandı (1616). (M)

CORDYCEPS i. Asklı mantar. Böceklerin ve böcek kurtçuklarının üstünde asalak yaşar. (L)

CORDYLİNE i. Limonluklarda yetiştirilen güzel tropik bitkisi. Yapraklarının alt tarafı firfirimsi renktedir. (Zambakgillerden.) [L]

CORDYLOBİA i. Siyah benekli sarımtrak sinek. *Cordylobia anthropophaga*'nın kurtçuğu. Afrika'da insanların ve köpeklerin derisinin altında yaşar, çıbanlara yol açar. Çiftkanatlıların *calliphoridae* familyasından. (L)

CORDYLOPHORA i. Tatlı su hidrası. Şehirlerdeki su akıntılarında görülür. (Sırf denizde yaşayan bir selentere grubundandır.) [L]

CORDYLURA i. İnce gövdeli, kalın karınlı etçil sinek. Nemli yerlerde yaşar. (Çiftkanatlıların muscidae familyasından.) [L]

COREGONUS i. (yun. *kore*, gözbebeği ve *gonia*, açık'tan). Kemikli balık. Orta Avrupa'nın büyük göllerinde yaşar: İsviçre, Almanya, Kuzey İtalya. (Alabalıkgillerden.)

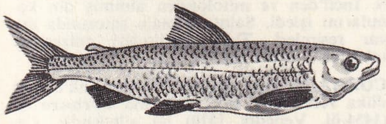

— ANSİKL. *Coregonus*'lar, çay balıkları gibi küçük ağızlı alabalıklardır. Yalnız sırt çizgileri onlara göre daha azdır. Ağızlarının küçüklüğü sebebiyle sadece küçük avlarla (plankton) beslenirler. Coregonus'un sistematikteki yeri son derece karışıktır. Her gölde bundan bir veya birçok çeşit vardır ve yalnız o göle hastır. Ama bunları ayrı tür olarak düşünmeye imkân yoktur.

Fransa'da Bourget gölünde, *lavaret* denilen bir çeşidi kışın dipte ürer, yazın su yüzüne yaklaşır. Leman gölünde iki çeşidi vardır. *Fera* adı verilen çeşidi lavaret'e benzer, *gravenche* denilen ikincisi kışın yüzeye yakın yerlerde ürer, yazı dibe yakın geçirir. Avlanmalarında bu özellikleri göz önünde bulundurulur. Lavaret ve fera'lar yazın avlanır, gravenche'ler ise kışın üreme mevsiminde avlanır. Coregonusların eti lezzetlidir. Taze olarak, tuzlanarak veya füme şeklinde yenir. Coregonus olta ile avlanmaz. Meraklılar ağla avlarlar. Bu alabalığın sunî üretimi çok gelişmiştir. (L)

COREİDAE çoğl. i. (yun. *koris*, tahtakurusu'ndan). Heteropter takımından böcek familyası. Bunlar karada yaşayan ve bitkilerin özsuyu ile beslenen böceklerdir. Üyelerinin yaprağımsı uzantıları vardır. (Bunların çoğu bulantı verici, keskin bir koku çıkarır. Dünyanın her tarafında yaygındır.) [L]

CORELLİ (Arcangelo), italyan bestecisi (Fusignano, Bologna 1653-Roma 1713). Ailesi, Fusignano'nun en eski zenginlerindendi. İçlerinde kilise adamı, devlet adamı, matematikçi, doktor vardı, fakat bir tek müzikçi yoktu. Genç Arcangelo'nun, müzik nazariyesinin temel bilgilerini Faenza'da bir din adamından öğrendiği ve eğitimine Bologna'da devam ettiği bilinir. Keman çalmağa da o sıralarda başlamış olmalıdır. 13 Yaşına bastığı sıralarda bu müzik eğitimi tam anlamıyle metotlu bir yola girdi. Öğretmenleri arasında, ilk Bologna okulunun kurucusu Ercole Gaibara'nın yetiştirmelerinden Bologna'lı Giovanni Benvenuti ile venedikli Leonardo Brugnoli bulunmaktadır. «Accademia filarmonica» kendisine kapılarını açtığı sırada 17 yaşına ancak basmıştı. Bologna'da 1666-1670 arası bulunduğu bilinir, fakat bu tarihten 1675'e kadar izine rastlanmaz. Bu boşlukları doldurmak için yolculuklar ve serüvenler uyduruldu ise de bunların gerçek payı yok gibidir. Bilinen, çalışma merkezinin Roma oluşu ve beş altı yıl sonra roma sosyetesinde ön planda bir yer edindiğidir. Nitekim isveç kraliçesi Kristina tarafından kabul edildi, papa Alexandre VIII'in yeğeni kardinal Pietro Ottoboni kendisini misafir etti, bundan sonra düzenli bir hayat sürdü, zamanını besteler yaparak, bazen pek kalabalık orkestralar yöneterek (isveç kraliçesi Kristina'nın sarayında 150 yaylı saz vardı) ve tablo koleksiyonlarını seyrederek geçirmeğe başladı. Ünlü ve sevilen bir kişi olarak öldü, Roma Panteon'una gömüldü. Sayıca az, fakat tutarlılık ve sağlamlık bakımından örnek sayılan eserler verdi. Opera veya din müziği gibi türlere geçmedi; sadece çalgı müziği alanında eserler besteleyen belki de tek italyan bestecisidir. Bütün eserleri altı derlemede toplanmıştır: dördü, üçlü sonattır; birinci (1681) ve üçüncü (1689) kilise müziği, ikinci (1685) ve dördüncü (1694) oda müziği olarak tasarlanmıştır; beşinci derleme ünlü op. V, 1700'de çıkan keman ve bas sonatlarını, op. VI ise ölümünden sonra yayımlanan concerto grosso'ları kapsar (1714). Bu altı cilt, müzik tarihi bakımından büyük önem taşır. Klasik çağ öncesi sonatların ve concerto grosso'ların en kusursuz örneklerini yarattı.

Sanat yönüne gelince, yeni buluşlarla kendilerinden geçen usta bestecilerin, teknik cambazlık alanına kayma tehlikesi gösterdikleri bir çağda, Corelli ılımlı bir etkileme yolu seçti. Kemanın ses genişliğini insan sesinin sınırları içinde tutarak, bu çalgının tekniğini akılcı temeller üzerine kurdu ve kendisinden sonra gelenlerden hiç biri bu düzeni değiştirmeğe kalkışmadı. Corelli, klasik keman okulunun kurucusu sayılır. (L)

CORELLİ (Franco), italyan tenoru (Ancora 1921), ilk defa 1952'de Spaleto'da *Carmen*'de rol aldı. Kısa zamanda Milano La Scala operasının yıldızlarından biri oldu. Dış ülkelerde de (New York 1960; Salzburg 1962; Paris v.b.) tanındı. Gür sesi, romantik görünüşü fransız ve italyan operalarındaki kahraman rolleri, Corelli'ye dünya ölçüsünde ün kazandırdı. (L)

CORELLİ (Marie, MARY MACKAY de denir) [Londra 1855-Stratfort-upon-Avon 1924], ingiliz yazarı. Mary Mackay adı ilk mesleği olan şarkıcılık ve piyanoculuğundan kalmadır. Yazar olarak, önce *Barabbas: A Dream of the World's Tragedy* (Barabbas: Bir Dünya Trajedisinin Düşü) [1593] adlı eseri ile tanındı. Diğer önemli eserleri: *The Sorrows of Satan* (Şeytanın Üzüntüleri) [1895], *The Murder of Delicia* (Delicia'nın Öldürülmesi) [1895] v.b. Bu son eseri ile meslek hayatının doruğuna çıktı. (L)

CORENTYNE, hollanda dilinde **Corantijn,** Güney Amerika'da ırmak. Surinam ile Britanya Guyanası arasında sınırı meydana getirir; 500 km. (L)

CORENZİO (Belisario), italyan ressamı (Yunanistan 1558'e doğr.-Napoli 1643). Tintoretto'nun atelyesinde yetişti. Napoli'de kurulan ilk yerli sanat topluluğunun şefi olduktan sonra, bu topluluğun, Annibale Carracci, Giuseppe Cesari, Guido ve özellikle de İl Domenichino gibi başka bölge ressamlarının şehirdeki iş yerlerinden uzaklaştırılması mücadelesine girişti. Bu alanda gösterdiği sertlikle tanındı. 1591 ile 1641 arasında Napoli'nin birçok kilisesini fresklerle süsledi: (San Martino manastırı, San Andrea delle Dame, San Paolo Maggiore Annunziata, Gesu Nuovo, Sapienza kiliseleri). [L]

COREOPSİS i. (yun. *koris*, tahtakurusu ve *opsis*, görünüş'ten). Gösterişli, otsu süs bitkisi. Yıllık veya çok yıllık türleri vardır. (Bileşikgillerden.)

— ANSİKL. *Coreopsis* bahçelerde pek beğenilir. Çok gösterişli on kadar türü bahçelerde yetiştirilir. Cüce çeşitleri kenar çiti yapımına elverişlidir. (L)

CORESİ, romanyalı diyakos ve matbaacı (öl. 1580'e doğr.). 1557'de Transilvanya'ya geldi. Braşov matbaasının yönetimini üzerine aldı. İslavcadan rumenceye çevrilmiş dinî metinler yayımlayarak önemli bir rol oynadı. Coresi bütün rumen halkı tarafından benimsenecek bir dil meydana getirdi; bu, Z sesinin R sesine dönmesi gibi lehçe özelliklerinden arıtılmış, dudakların muhafaza edildiği Daçya rumencesidir. Diyakos Coresi'nin Romanya'da oynadığı rol, Luther'in «Schriftdéutsch»u (edebî almanca) yaratarak Almanya'da oynadığı role benzer. (L)

CORETHRA i. (yun. *korethron*, süpürge'den). İnce uzun, küçük sinek. Sivrisineğe benzer, fakat sokmaz.

— ANSİKL. Avrupa'da pek çok türü bulunan *corethra*'lar akşam üstü sürüyle uçarlar. Kurtçukları saydamdır ve suda yaşar. İplik duyargalı ikikanatlıların *culicidae* familyasından. (L)

CORFİNİUM. Esk. coğ. İtalya'da (Samnium) şehir, Peligni'lerin başkenti. Halk savaşı sırasında (M.Ö. 90-89) *İtalica* adıyle, Roma'ya karşı ayaklanan halkların başkenti oldu. Bugün *Corfinio*. (L)

CORİ, İtalya'da komün, Latium'da (Latina ili); 9 500 nüf. Cori, Volscilerin eski *Cora* şehridir; önemli kalıntılar (büyük surlar, çeşitli tapınakların yıkıntıları). Mermer ocakları. (L)

CORİ (Carl Ferdinand), amerikan uyruklu çek biyokimya uzmanı (Prag 1896). Amerika'ya göç ettikten sonra, Washington ve Saint-Louis farmakoloji müesseselerinin ve 1947'den itibaren, Harvard üniversitesinin biyoloji laboratuvarını yönetti. 1947'de, karısı Gerty Theresa ile birlikte, karbonhidratların metabolizması konusundaki çalışmaları dolayısıyle Nobel fizyoloji ve tıp ödülünü kazandı. (L)

CORİ (Gerty Theresa), amerikalı eczacı ve biyokimyacı (Prag 1896-St. Louis, Missouri 1957). 1943-1946 Arasında biyokimya araştırma profesörü oldu. 1947'de biyokimya profesörlüğüne getirildi. Kocası Carl Ferdinand Cori ve Bernardo Alberto Houssay ile beraber enzym'ler ve karbonhidratların metabolizması üzerine araştırmalar yaptı. Bundan dolayı da 1947'de Nobel fizyoloji ve tıp ödülünü kazandı. (M)

CORİA, İspanya'da (Cacera ili) şehir, Sierra de Gata'nın güneyinde, Alagon kıyısında; 8 200 nüf. Coria, Romalıların *Caurium* şehridir; Romalıların yaptığı şehri çeviren granit surlar bugüne kadar bozulmadan kalmıştır. Eski şatonun (XIV.-XV. yy.) gotik üslûbunda burcu; XV. ve XVI. yy.dan kalma gotik üslûbunda katedral. (L)

CORİARİA i. (lat. *corium*, kösele'den). Bot. Tüysüz, dört köşe dallı, oval yapraklı, yeşilimsi küçük çiçekli bitki. Akdeniz kıyı bölgelerinde yamaçlarda yetişir. Meyvesi kara üzüm biçiminde olur. Tanence zengin olan genç sürgünlerinden, deri merhemi yapımında faydalanılır. Kolombiya'da yetişen bir türünün özsuyu ile yazı yazılır. *(Coriariaceae* familyasının örnek tipi.) [L]

CORİCUS ROSTRATUS, Akdeniz'de yaşayan kemikli balık. Kayalık kıyılarda bulunur. Eti oldukça lezzetlidir. (Lâpinagillerden.) [L]

CORİGLİANO CALABRO, İtalya'da şehir, Calabria'da (Cosenza ili), Sybaris ovasında; 28 100 nüf. Derebeylik devrinden kalma şato. Zeytinyağı ve ünlü şarapları üreten önemli tarım merkezi. Verimlendirme çalışmaları yapılan bir idare bölümünün merkezi. (L)

CORİNTH (Lovis), alman ressamı (Tapiau, Doğu Prusya 1858- Zandvoort, Hollanda 1925). Almanya'da Königsberg şehrinde sanat öğrenimi yaptıktan sonra Paris'e git-

Arcangelo CORELLİ
Van der Gucht'dan gravür

CORİ
Herakles tapınağı

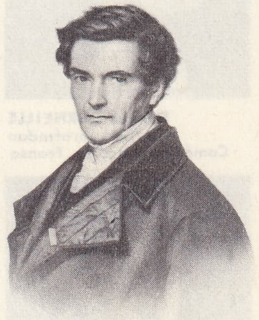

Gaspard CORIOLIS
Belliard tarafından
İlimler Akademisi arşivinden
Fransa

Foto. Sanslaville-Esso (LAROUSSE)

Pierre CORNEILLE

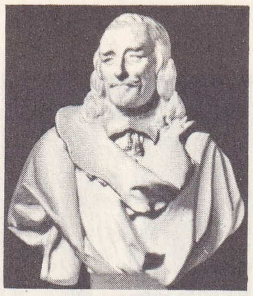

Caffieri tarafından Sainte-Geneviève kitaplığı, Paris

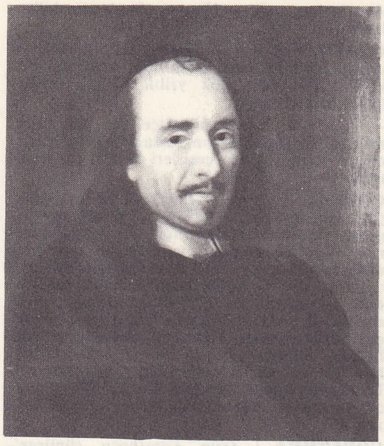

Caterina CORNARO Tiziano tarafından Uffizi müzesi, Floransa

Thomas CORNEILLE Caffieri tarafından Comédie-Française, Fransa

Lyon'lu CORNEILLE veliaht François tarafından yapılmış portre Condé müzesi, Chantilly-Fransa

ti, Julian akademisinde Bouguereau ve Bastien-Lepage gibi ustalardan ders aldı. 1884-1887 Yılları arasında Paris'te yaşayan, açtığı sergilerde başarı kazanan Lovis Corinth bundan sonra Münih'e uğramış ve Berlin'e yerleşmiştir (1900). Burada Sezession adı altında toplanan sanat grubuna girerek bu topluluğun bütün sergilerine katılmıştır. Mitolojik ve dinî konuları, büyük kompozisyonlarda işleyen Corinth'in gerçekçilikle akademizmi bağdaştırmak isteyen sert, soğuk bir üslûbu vardır. Portreleri en başarılı eserlerindendir. *Ana Sevgisi* ve *İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi* adlı tabloları Breslau ve Leipzig müzelerindedir. Lovis Corinth türk ressamı Namık İsmail'in hocasıdır. (LM)

CORİNTHE. Bk. KORİNT veya KORİNTHOS.

CORİNTO, Nikaragua'da (Chinandega idare bölgesi) liman, Büyük okyanus kıyısında, Managua demiryolunun başlangıcı; 4 750 nüf. Nikaragua'nın Büyük okyanus kıyısında başlıca limanı. (L)

Coriolanus, Shakespeare'in dramı (1607'ye doğr.). Yazar, roma tarihinin bu bölümünü Plutarkhos'tan esinlenerek canlandırdı. Coriolanus'un gururu, tam mânâsıyle cesur bir romalı kadın tipi olan annesi Volumnia'nın mertliği ve karısı Virgilia'nın yumuşaklığını Shakespeare eşsiz bir dille anlatır. Coriolanus'u vatanına karşı silâhlanmaya kışkırtan halkın da, oyunda tam bir başarıyle belirtilmiş önemli bir rolü vardır. (L)

Coriolanus, Beethoven'ın 1807'de bestelediği uvertür (opus 62). Bu uvertür, avusturyalı şair H. Collin'in, Goethe tarafından beğenilen bir dramında, perde açılmadan önce çalınmak üzere tasarlanmıştı. Romalı generalin tereddütleri ve öfkesi eserde bir «fırtına» şeklinde belirir. Anasının şefkati ve yalvarmasıyle bu fırtına diner, yerini derin bir huzura bırakır. (L)

CORİOLANUS (Caius Marcius), M.Ö. V. yy.da yaşamış romalı general. Corioli'nin zaptı dolayısıyle kendisine Coriolanus unvanı verildi. Oligarşi siyasetiyle kin ve garezi üzerine çekti: halkı açlığa mahkûm etmekle suçlandırıldı. Sürgüne mahkûm edildi veya kendiliğinden yurdundan ayrıldı. Orta İtalya bölgesinde oturan Volsci adı verilen halka sığındı. Bu bölge halkını romalılara karşı savaşa kışkırttı. Volsci ordusunun emir ve kumandasını eline aldı. Başarıları karşısında korku içinde kalan senato, vatanına karşı silâh kullanmaması için ona boşuna yalvardı. Ancak annesi ve karısının ricaları önünde boyun eğdi. Volsci halkını harekât bölgesinden çekti, bu yüzden idama mahkûm edildi. Bazı tarihçilere göre ise uzun zaman yaşamıştır. Coriolanus'a ait bilgiler tarihî olmaktan çok, efsane niteliğindedir. (L)

CORİOLİ. Esk. coğ. İtalya'da (Latium) şehir, Volsci'lerin eski başkenti. Roma konsülü Caius Marcius (Coriolanus) şehri M.Ö. 493'te aldı. Şehrin Giove dağıyle Albani dağları arasında olduğu sanılır. (L)

CORİOLİS (Gaspard), fransız matematikçisi (Paris 1792-ay.y. 1843). Köprüler ve Yollar idaresinde baş mühendis, Politeknik Okulu İlmî Araştırma bölümü müdürü oldu. Ayrıca geometri ve genel mekanik analizi öğretmenliği yaptı. Coriolis, özellikle, kendi adını taşıyan ünlü teoremi ile tanınır. (L)

Coriolis teoremi, hareketi bileşik hareket olan maddesel bir noktanın ivmesi, üç ivmenin bileşkesine eşittir:

1. maddesel noktanın bağıl ivmesi,

2. maddesel noktanın bir t zamanında bulunduğu geometrik noktanın sürüklenme ivmesi,

3. Coriolis ivmesi veya tamamlayıcı ivme denilen üçüncü bir ivme.

Coriolis ivmesi, sürüklenme hareketini yapan sistemin âni dönme ekseni etrafındaki Ω açısal hızıyle, maddesel noktanın bağıl hızının Ω vektörüne dik bir düzlem üzerindeki izdüşümünün çarpımının iki katına eşittir.

Coriolis teoremi, birçok uygulama alanından başka, Yer yüzeyinde gözlemlenen çok önemli bazı hareketlerin mutlak bir sisteme indirgenmesine imkân verir. Yer'in ekseni etrafında dönmesinin sonucu olarak, kuzey yakımküredeki hava akımları sağa, güney yarımküredeki hava akımları da sola doğru bir sapma gösterir. Bu sapma hareketinin görünür Coriolis ivmesi

$$2\,\Omega\,V \sin \varepsilon = 2\,\Omega\,V \cos \lambda$$

formülü ile hesaplanır. Ω, Yer'in ekseni etrafındaki dönme hareketinin açısal hızıdır ve bunun değeri 729×10^{-7} rad/sn'dir. V, hava akımının Yer'e göre hızı, λ ise enlem açısıdır. Bu durumda rüzgâr, eşbasınç çizgilerine dik olarak esmez, yani bir gradyan rüzgârı değildir; eşbasınç çizgileri boyunca bir kayma gösterir (jeostrafik rüzgâr). Enlem açısı arttıkça, yani kutuplara doğru yaklaşıldıkça, cos λ küçüleceği için Coriolis'in «gücü» de çok azalır ve rüzgârın akı çizgileri, eşbasınç çizgileriyle çakışmaz. Üstelik, Coriolis'in gücü rüzgârın V hızıyle doğru orantılı olarak değiştiğinden, çok hafif esen meltem rüzgârları için Coriolis gücü önemsenmiyecek kadar azdır. Pratik olarak, bu rüzgârların gradyan doğrultusunda (eşbasınç çizgilerine dik) estikleri kabul edilebilir. (L)

CORİOSOLİTİ, Galya'da halk. Côtes-du-Nord'a tekabül eden bölgede otururlardı. Venetlerle komşuydular. M.Ö. 57'de Romalılara boyun eğdiler. Başkentlerinin *Corseul* şehri olduğu sanılır. (L)

CORİS i. 5-20 sm yüksekliğinde küçük bitki. Yaprakları çok dar, kocaman çiçekleri mavimsi pembedir. Taşlık yamaçlarda biter. (Çuhaçiçegigillerden.) ‖ *Sarı coris, Hypericum coris*'in yaygın adı. (L)

CORİSİDAE çoğl. i. Bazen karnı yukarı dönük olarak yüzen su böcekleri familyası. (L)

CORİUM i. («kösele» anlamına lat. k.). *Heteroptera* takımından böceklerin hemelitrasının güdük ve kalın kısmı. *(Scutellaria* gibi ikinci göğüs halkası çok büyük olan türlerde corium serbest hemelitraları ön kenarıyle sınırlanmıştır.) [L]

CORİXA i. (yun. *koris,* tahtakurusu'ndan). Sırt tarafı yassı, uzunca bir su böceği.

— ANSİKL. *Corixa*'ların rengi sarımsı gridir. Pek çok türü bulunan bu böcekler yumurtalarını su bitkilerine bırakırlar. Meksika'nın bazı göllerinde bu yumurtalar toplanıp satılacak kadar çoktur. Bunlardan oralarda pek sevilen bir çeşit galeta yapılır. *Heteroptera* takımının *corisidae* familyasından. (L)

CORK, gael dilinde **Corcaigh,** İrlanda cumhuriyetinde şehir, Munster ilinin ve *Cork idare bölgesi*nin merkezi, Lee halicinin *(Cork Harbour)* başlangıcında; 122 100 nüf. Üniversite. Gaellerin fikir ve din merkezi olan şehir, IX.-XI. yy.da önemli bir hollanda kolonisinin işgaline uğradı. Hollandalılar burayı canlı bir ticaret şehri haline getirdiler. Cork, uzun süre fiilî bağımsızlığını korumağa uğraştı. Şehirde XVIII. yy.dan kalma protestan katedrali dışında eski yapı yoktur. Cork limanı Büyük Britanya'ya zengin kırlarından elde edilen ürünleri gönderir: sütten elde edilen ürünler; et. Şehirde besin sanayii (damıtmaevleri, biracılık, konserve fabrikaları) ve dokumacılık (tuhafiyecilik, konfeksiyon) dışında tersaneler, makine yapımı ve bir petrol rafinerisi vardır. İç turizm merkezi. Havaalanı. Otomobil yapımı. Elektronik. — *Cork idare bölgesi,* adanın güney ucunda uzanır; 339 700 nüf. (L)

CORK (Richard BOYLE, — birinci kontu), İrlanda'da yerleşmiş ingiliz siyaset adamı (Canterbury 1566-Youghal, Cork kontluğu 1643). İrlanda'ya yoksul olarak geldi (1588). Kısa zamanda zengin oldu. 1602'de sir Walter Raleigh'in Munster'deki geniş malikânelerini satın aldı. İrlanda'nın en büyük müstebitlerinden biri haline geldi, Wentwarth'un amansız bir düşmanı oldu. 1641-1643 İrlanda ayaklanmasını bastırmayı başardı. (L)

CORKSCREW i. (*«tirbuşon»* anlamına ing. k.). Çapraz çizgili, hafif, yatık, yivleri andırır biçimde dokunmuş ingiliz yünlü kumaşı. (L)

CORLEONE, İtalya'da komün, Sicilya'da (Palermo ili), Belice'nin kaynakları yakınında; 14 700 nüf. Tarım merkezi. Corleone, Ortaçağda kendi kaynaklarıyle geçinen zengin bir şehirdi. Bu tarihten sonra yoksullaştığından 1820, 1848 ayaklanmalarına ve 1860'ta Garibaldi hareketine katıldı. (L)

CORLİSS (George Henry), amerikalı mühendis (Easton, New-York 1817-Providence 1888). 1849'da adını taşıyan buhar makinesini icat etti. Makine, Avrupa'da ancak 1863'te ortaya çıktı. Aynı zamanda ismini taşıyan buhar dağıtım usulünün mucididir. (L)

CORMAC MAC CUİLENNAİN (öl. Ballater yakını, Munster 908). Cachel kral piskoposu. Danimarkalılar tarafından öldürüldü. Din, hukuk ve dil üzerine ilgi çekici eserlerin yazarıdır. (L)

CORMATİN (Pierre DEZOTEUX, — **baronu** denir), kral taraftarı isyancıların şeflerinden biri (Paris 1753-Lyon 1812). 1772'de orduya girdi, Amerika'da Rochambeau kumandasında savaştı. Bretagne katolik ve kralcı ordusunun tuğgenerali olarak Puisaye'ın yerini aldı. Hoche, 1795'te onu yolsuzluğu dolayısıyle tevkif ettirdi. 1812'ye kadar hapiste kaldı. (L)

CORMON (Fernand PIESTRE, — denir), fransız ressamı (Paris 1845-ay.y. 1924). Millî Yüksek Güzel Sanatlar okulunda profesör ve enstitü üyesi (1898). Derslerinde özellikle İncil'den ve mitolojiden alınmış din konularını işledi. Saint-Germain şatosunda duvar resimleri, Tabiat Bilimleri müzesinde tabloları vardır. (L)

CORNARO veya **CORNER,** Venedik'e dört düka veren ünlü aile. Caterina **Cornaro** da (1454-öl. Venedik 1510) bu ailedendir. Caterina 1468'de Kıbrıs kralı Jacques de Lusignan ile evlendi. Kendisine çeyiz olarak cumhuriyetin koruyuculuğunu ve 100 000 düka getirdi. Kocasıyle ancak 1472'de birleşti, ertesi yıl dul kaldı, 1474'te ölen oğlu Jacques III adına hüküm sürdü. Zorlu taht davacılarına ve Venedik cumhuriyetine karşı savunma zorunda kaldığı iktidarı elinde tuttu, sonunda 1489'da resmen Venedik cumhuriyeti lehine feragat etti. Caterina Cornaro Venedik'e çekildi, orada, şairlerin, sanatçıların çevresinde rönesansın ünlü bir kadını olarak yaşadı. Yüz hatları, Gentile Bellini'nin Kutsal Haç Mucizesi'nde (Venedik akademisi), gene aynı sanatçının çizdiği bir portrede (Budapeşte müzesi), Veronese tarafından yapılmış başka bir portrede (Viyana) ve Tiziano'nun (Floransa) eserlerinde tespit edilmiştir. Cornaro ailesinin Roma'da Bernini'nin alçak kabartmalarıyle süslenmiş Santa Maria della Vittoria adlı bir şapeli vardı. (L)

CORNAROS (Vintsentsos), Venedik'ten gelme giritli şair (XVI.-XVII. yy.). Ortaçağın şövalye romanlarına özenerek ustaca yazılmış vezinli kafiyeli *Erotokritos* adlı bir destan yayımladı. Ayrıca *İbrahim'in Adağı* adlı dinî bir oyun yazdı. (L)

CORN BELT, A.B.D.'de tarım bölgesi, bu bölgede mısır *(corn)* tarımı başta gelir. Corn Belt, Ohio'dan Nebraska ve Kansas'ın doğu bölümüne kadar (batıdan doğuya) uzanan geniş bir şerit meydana getirir. Büyük ölçüde domuz yetiştiriciliği. (L)

CORNED BEEF i. (ing. k., *corned,* tuzlu

Foto. X, Anderson-Giraudon, Bulloz (LAROUSSE)

ve *beef*, sığır). Tuzlanmış sığır etinden yapılan et konservesi. (L)

CORNE D'OR («Altın boynuz»). Bk. HALİÇ.

CORNEİLLE. Bk. MERUANA.

CORNEİLLE, XVII. yy.da yaşamış ressam ve gravür sanatçısı yetiştiren fransız ailesi. *Baba* denilen MİCHEL I (Orléans 1601-Paris 1664), resim akademisinin on iki kurucusundan biridir. Rafaello ve Carracci'lerin tablolarından yaptığı gravürlerle ün sağladı. — *Ağabey* denilen MİCHEL II, öncekinin oğlu (Paris 1643-ay.y. 1708), Paris'te İnvalides sarayının, Versailles'ın ve Trianon köşkünün süslenmesinde çalıştı. — JEAN BAPTİSTE (Paris 1649-ay.y. 1695), öncekinin küçük kardeşi, akademide profesör, resimleri ve başarılı gravürleri vardır. (L)

CORNEİLLE (Cornelis VAN BEVERLOO, — denir), hollandalı ressam (Liège 1922). Amsterdam Güzel Sanatlar akademisinde okudu. Reflex grubuna katıldı, Cobra grubunun kurucularındandır. 1952'den sonra soyut izlenimciliği seçti, karışık renkli çizgilerle resim yapar. (L)

CORNEİLLE (Pierre), fransız oyun yazarı (Rouen 1606-Paris 1684). Rouen'da cizvit okulunda öğrenimini yaptı. 1624'te avukatlığa başladıysa da daha çok şiirle ilgilendi. İlk şiirlerini 1625'te yazdı. Bir süre sonra (1629 veya 1630) Paris'te Marais tiyatrosunda *Mélite* adlı komedisini oynatmayı başardı. Bunu, *Clitandre* adlı bir oyunu (1630-1631) ve dört yeni komedisi izledi: *La Veuve* (Dul Kadın) [1631], *La Suivante* (Nedime) [1632-1633] ve *Place Royal* (1633-1635). 1633'te Richelieu'nün koruyuculuğu altında çalışan yazarlar arasına katıldı, ama kısa bir süre sonra saraydan ayrıldı. 1635'te *Médée* ile trajedi türünde eserler yazmağa başladı. Ertesi yıl en ilgi çekici komedisi olan *l'Illusion Comique* (Komik Aldanış), ardından da *Cid* oyununu yazdı. Bu oyun 1636 yılının sonunda veya 1637'nin başında oynandı. Büyük başarı kazandı. Corneille, üç yıllık bir aradan sonra «kuralına uygun» trajediler yazmağa devam etti. Bunlar: *Horace* (1640), *Cinna* (1641), *Polyeucte* (1641 veya 1642), *la Mort de Pompée* (Pompeius'un Ölümü) [1642-1643], *Rodogune* (1644-1645), *Théodore, Vierge et Martyre* (Bakir ve Din Kurbanı Théodore), *Héraclius* (1645-1646), *Nicomède*'dir (1651). 1650'de avukatlığı bıraktı.

1659'da Corneille, yeniden tiyatro sanatında üstünlüğünü göstermek istedi, *Oedibe*'i, ardından *la Toison d'Or* (Altın Post) [1661], *Sertorius*'u (1662), *Othon*'u (1664), *Attila*'yı (1667) yayımladı. Ama hiç biri şairin 1640 ile 1650 arasındaki eserleri gibi başarı sağlayamadı. Yeni kuşak, Corneille'e sırt çevirdi, genç ve güçlü rakibi Racine'i tuttu. 1670'te iki rakip aynı konu üzerinde boy ölçüştüler. Corneille kahramanlık komedisi olan *Tite* ve *Bérénice* ile, Racine de *Bérénice* ile bu yarışmaya katıldı. Fakat Corneille'in eseri yirmi temsilden sonra afişten kaldırıldı. *Pulchérie*'den (1672) ve *Suréna*'dan (1674) sonra Corneille yazı hayatından çekildi. Son yıllarını Paris'te huzur içinde geçirdi. Ölümünden önce bütün tiyatro eserlerini bir araya toplayarak yayımladı (1682). Corneille'de her şeyden önce oyun yaratma dehası vardı. Oyunları daha çok entrika komedisidir. Eserlerinin değeri ustalıkla kurulmuş olmalarından ve taşıdıkları onurlu havadan doğar. Corneille trajedinin dar kalıplarına güçlükle katlanıyordu. Gerçi «akla yakınlık» ve üçbirlik kurallarına saygılıydı, fakat çizilen sınırlar içinde özgürlüğünü elinden geldiğince korumağa da çalışıyordu. Karmaşık ve çözülmesi güç konulardan hoşlanırdı. Oyunlarının konusunu tarihten, özellikle roma tarihinden aldı: kahramanlarındaki şan ve şeref duygusu bir bencillik değildir, bu duygu canlı bir ihtirasla beslenir: *Cid*'de aile ve millet şerefine bağlılık, genç Horace'da vatan sevgisi; *Polyeucte*'da ise mistik inanç. Kadın erkek sevgisi ise, ikinci derecede bir ihtirastır. Louis XIII çağının çok alkışladığı Corneille tiyatrosu, XVII. yy. sonlarında değerini kaybeder gibi oldu. XVIII. yy.da da durum pek değişmedi, ama XIX. yy.da eski itibarına yeniden kavuştu. Romantik dönemde Corneille'deki duygu gücü, Racine'in aşırı klasik ölçülülüğüne karşı övülmüştür. (L)

CORNEİLLE (Thomas), fransız tiyatro yazarı (Rouen 1625-Les Andelys 1709). Pierre Corneille'in kardeşi. Kırk üç tiyatro oyunu yazdı. Komedileri: *Bertrand de Cigarral* (1650), *Le Geôlier de Soi-même* (Kendi Kendinin Zindancısı) [1655], *Le Baron d'Albikrac* (Albikrac Baronu) [1668], *La Devineresse* (Kahin Kadın) [1679]. Trajedileri: *Timocrate* (1659), *La Mort d'Hannibal* (Hannibal'in Ölümü) [1669], *Ariane* (1672), *Le Comte d'Essex* (Essex Kontu) [1678]; *Circé* (trajedi-komedi) [1675]. En canlı eserleri, ispanyol yazarlarını taklit ederek yazdığı komedilerdir. *Dictionnaire des Termes d'Arts et des Sciences* (Sanat ve Bilim Terimleri Sözlüğü) adlı bir eseri de vardır. (L)

CORNEİLLE Lyon'lu, hollanda asıllı fransız ressamı (La Haye 1505-Lyon 1574). Baba Jean Clouet'nin öğrencisi olduğu tahmin edilir. Soyluların ve devrinin önemli kişilerinin portrecisi olan Lyon'lu Corneille, kesinlikle kendisine atfedilebilecek az sayıda eser bırakmıştır. Bu eserlerin bazıları ancak gravürleriyle bugüne kalabildi (*Promptuarium Tconum*, Lyon 1553). Corneille'in eserleri, açık renk fonlar önünde, tahta panolara çizilen küçük portrelerdir. Bu ressamın eserleri Louvre'da (*Montpensier Dükü*) ve Avignon, Berlin, Blois, Dijon, Londra, Lyon, Toulouse ve Versailles müzelerindedir. (L)

CORNEJO (Pedro), ispanyol tarihçisi ve Mont-Carmel tarikatına bağlı rahip (öl. 1618). Eserleri: *Sumario de las Guerras Civiles y Causas de la Rebelion de Flandes* (Flandes İsyanının Sebepleri ve İç Savaşların Tarihi) [1577], *Compendio y Breve Relacion de la Liga* (Katolik Birliğinin Kısa Tarihçesi) [1591]. (L)

CORNELİA, M.Ö. IV. yy.da yaşamış romalı kadın. Bir veba salgını sırasında yüz yetmiş romalı kadınla birlikte zehir kullanmakla suçlandırılarak cezalandırıldı. (L)

CORNELİA, Scipio Africanus'un kızı, Gracchus'ların anası (M.Ö. 189'a doğr.-M.ö. 110'a doğr.). Patricius olduğu halde, kocası Tiberius Sempronius Gracchus'un demokratça fikirlerini benimsedi. 153'e doğru dul kaldı, Mısır hükümdarı Ptolemaios VII'nin evlilik teklifini reddetti ve kendini evlâtlarına adadı. Onları resmî görev için yetiştirdi. Plebeius şefi olmaları için onları desteklemekten geri durmadı. İkinci oğlu Caïus'un öldürülmesinden sonra Misenum burnu yakınına çekilerek edebiyatla uğraştı. Daha yaşarken Metellus revakında bir heykeli dikildi, sonra burası *Octavia revakı* adını aldı. (L)

CORNELİA, Cinna'nın kızı (öl. M.Ö. 68). M.Ö. 83'te Sezar ile evlendi. Bu evliliğin Sezar'a sağlayacağı nüfuzdan çekinen Sulla onu karısını boşamağa zorladı. Sezar bu emri yerine getirmedi ama, Vesta rahibelerinin ve soyluların ricaları ile hayatını kurtarabildi. Cornelia, Sezar henüz askerlerin tribunus'u iken öldü. Bu evlilikten ileride büyük Pompeius'un eşi olacak Julia doğdu. (L)

CORNELİA, Scipio Metellus'un kızı. Publius Licinius Crassus ile ve onun ölümünden sonra, Sezar'ın kızı Julia'dan dul kalan büyük Pompeius ile evlendi. Güzel, bilgili ve faziletli bir kadındı. Sezar'dan ikinci kocasının küllerini aldı ve büyük bir mezara koydu. Bu mezarın yıkıntısı Albano yakınında görülür. Corneille, onu *la Mort de Pompée*'nin (Pompeius'un Ölümü) baş kahramanı yaptı. (L)

CORNELİA, Vesta rahibesi, Domitianus devrinde (M.S. I. yy.) andını tutmadığı için diri diri gömüldü. (L)

Cornelia (LEX) i. Bu adı taşıyan çeşitli roma kanunları. Bunların çoğu Scipio'lar, Cinna ve özellikle Sulla tarafından çıkarılmıştır. (L)

CORNELİA ailesi, eski Roma'da bir patricius ailesi. En çok tanınan dalları *Dolabella*, *Cethegus* ve özellikle *Scipio*'lardır. *Lentulus*'ların Cornelia ailesiyle yakınlıkları ise şüphelidir. *Cornelius Balbus* ve *Cornelius Cinna* gibi bazı dalları plebeius tabakasındandır. Celsus, Fronto, Pison'lar, Sulla ve Tacitus bu ailedendir.

— *Cornelia* bir roma kabilesinin de adıdır. (L)

Émile CORNÉLY
nakış makinesi

CORNELİSZ (Cornelis), **CORNELİSZ VAN HAARLEM** denir, hollandalı ressam (Haarlem 1562-ay.y. 1638). 1579'dan 1583'e kadar Fransa ve Flandr ülkelerinde yaşadı. Van Mander ve Goltzius ile Haarlem akademisini kurdu. İtalyan sanatının etkisi altında bulunan eserleri geniş anatomi bilgisini ortaya koyar. Çokluk çıplak figürleri bir araya getiren tablolar yaptı: *Adem ile Havva*, *Suçsuzların Öldürülüşü* (Rijsk müzesi, Amsterdam), *Bacchus ve Satir* (Rotterdam müzesi), *Venus ve Adonis* (Caen müzesi), *Kimon ve İphigeneia* (Ermitage müzesi). [L]

CORNELİSZ VAN OOSTZANEN (Zacob), hollandalı ressam (Oostzanen 1470'e doğr.-Amsterdam 1533). Tahta oyması gravürlerinde Dürer'in etkisi açıkça belirir. Eserleri arasında en başarılıları olan portrelerinde gerçekçilik kaygısının ağır bastığı görülür (Rotterdam müzesi). [L]

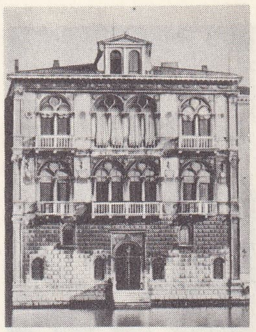

Corner sarayı
Della Ca' Grande

CORNELİUS (Hans), alman filozofu (Münih 1863-Gräfelfing 1947). Kant'çılığın derin bir tenkidini yaptı, psikoloji ve ampirizme dayanan bir felsefenin gerekliliğini ileri sürdü. Eserleri: *Einleitung in die Philosophie* (Felsefeye Giriş) [1901], *Elementargesetze der Bildenden Kunst* (Plastik Sanatların Temel Yasaları) [1908], *Vom Wert des Lebens* (Hayatın Değeri Üstüne) [1923]. (L)

CORNELİUS (Peter), alman bestecisi (Mainz 1824-ay.y. 1874). *Bağdat Berberi* (Der Barbier von Bağdat) adlı 2 perdelik komik operasını Liszt yönetti, ama temsil Dingelstedt tarafından sabote edildiği için, eser başarısızlığa uğradı. Cornelius, *Cid* adlı operasını besteledikten sonra Münih'e giderek Wagner ile buluştu, Krallık Müzik okulunda öğretmenlik yaptı. Öteki eserleri: korolar, liedler ve *Günlod* operası, bu eser yarım kaldı, Hoffbauer tarafından tamamlandı. (L)

CORNELİUS (Peter VON), alman ressamı (Düsseldorf 1783-Berlin 1867). Eski alman sanatı ile ilgilendi, *Faust*'u resimledi, fresk tekniğini kullanarak en tanınmışı «*Nibelungen'ler*» olan ve millî gelenekleri canlandıran büyük kompozisyonlar yaptı. Roma'da bulunduğu sırada «Nazaréth»ler grubuna katıldı. Birçok tablosu Anvers, Basel, Berlin, Darmstad, Dresden, Düsseldorf, Frankfurt ve Weimar müzelerindedir. (L)

CORNELİUS BALBUS (Lucius), M.Ö. 40'ta roma konsülü, Cadiz'de doğdu. Pompeius'tan «Roma vatandaşı» unvanını aldı, fakat bu unvan tartışma konusu oldu ve Cicero kendisini başarı ile savundu (*Pro Balbo* savunması). Sezar'ın tarafını tuttu. — Yeğeni **Cornelius Balbus** *Minor* zamanının en zengin kişilerdendi. Gades yakınında yeni bir şehir yaptırdı. İlk yabancı asıllı roma generalidir. Garamant'ları yendiği için adına zafer töreni düzenlendi. Roma'da taştan bir tiyatro yaptırdı. (L)

CORNELİUS CETHEGUS (Caius) [öl. M. Ö. 63]. Marius'un, sonra da Sulla'nın tarafını tuttu, Catilina'nın suç ortaklarından biriydi. Cicero'nun emriyle, öbür suçlularla birlikte boğuldu. (L)

CORNELİUS CETHEGUS (Marcus) [öl. M.Ö. 196], büyük rahip, *censor* (M.Ö. 209) ve konsül (M.Ö. 204). 203'te Hannibal'in

Foto. X, Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

kardeşi Magon'u Gallia Cisalpina'yı bırakmağa zorladı (L)

CORNELİUS CETHEGUS (Publius), M.Ö. 181'de konsül. Ligurları kesin bir yenilgiye uğratamadığı halde, Baebius Tamphilus ile birlikte, zafer kazanmışcasına saygı gördü. (L)

CORNELİUS COSSUS (Aulus), M.Ö. 428'de konsül yetkileri taşıyan askerî *tribunus*. Özel bir dövüşte Veii kralı Lars Tolumnius'u öldürdü. Ganimetleri Jupiter Feretrius tapınağına adadı. (L)

CORNELİUS COSSUS (Aulus), konsül, sonra da diktatör (M.Ö. 385), Volsci'leri yendi ve Manlius Capitolinus'u tevkif ettirdi. (L)

CORNELİUS DOLABELLA (Cneius), M. Ö. 81'de konsül. 78'de Thrakları yendi. Sezar onu zimmetine para geçirmekle suçladı. Aurelius Cotta ve Hortensius tarafından savunuldu ve beraet etti. (L)

CORNELİUS DOLABELLA (Publius), Tiberius zamanında Afrika prokonsülü. Numidia'lıların şefi Tacfarinas'a karşı girişilen savaşı kanlı bir çarpışmayle sona erdirdi (24). [L]

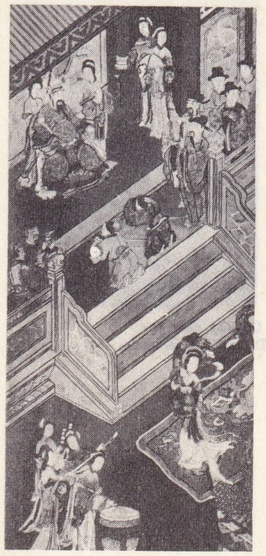

Coromandel lakesiyle yapılmış paravanadan detay Guimet müzesi, Fransa

CORNELİUS DOLABELLA (Publius), romalı konsül (M.Ö. 70'e doğr.-Laodikeia, M. Ö. 43). Cicero'nun kızı Tullia ile evlendi, sonra boşandı. Sefih, entrikacı ve kabiliyetli bir adamdı. Sezar'a bağlandı. Borçtan yıkıldı, halk sınıfından bir aile tarafından evlât edinildi, *tribunus* oldu (47) ve demagoji dolu bir siyaset izledi, başarı kazanamadı. Sezar'ın öldürülmesinden sonra konsüllüğü ele geçirdi (44) ve Sezar sütununu yıktırdı. Antonius onu para ile elde etti ve kendisine Suriye'nin yönetimini verdi. Cornelius, Asya prokonsülü Trebonius'u öldürttü. Bu olay üzerine senato kendisini halk düşmanı ilân etti. C. Cassius onu Laodikeia'da hapsetti, Cornelius orada kendini öldürdü. (L)

CORNELİUS LACON, imparator Galba'nın muhafız birlikleri kumandanı (öl. 69). Kibirliydi, kimseyi umursamazdı. Halkın nefretini çekti. Galba'nın ölümünden birkaç gün sonra o da öldürüldü. (L)

CORNELİUS LENTULUS Getulicus (Cneius), Cossus Cornelius'un oğlu (öl. 39), M.S. 26'da konsül. 29'dan 39'a kadar Germania lejyonlarına kumanda etti. Halkın sevgilisiydi. Bu sevgiyi kıskanan Caligula tarafından öldürüldü. (L)

CORNELİUS LENTULUS Getulicus (Cossus), M.Ö. 1'de konsül (öl. 25). Gaetuli'lere karşı elde ettiği başarılar yüzünden kendisine Getulicus lakabı verildi. (L)

CORNELİUS LENTULUS Spinther (Publius), M.Ö. 63'te belediye üyesi. Halka göz kamaştırıcı oyunlar sundu ve 57'de Sezar'ın yardımıyle konsül oldu. Kilikya prokonsülü (56-53), sonra iç savaş sırasında yardım ettiği Pompeius'u destekledi. (L)

CORNELİUS LENTULUS Sura (Publius) [öl. M.Ö. 63]. M.Ö. 70'te senatodan çıkarıldı. Catilina'nın başlıca suç ortağıydı. Komplo'nun ortaya çıkmasında beceriksizliğinin büyük payı oldu. Tutuklandı ve öldürüldü. (L)

CORNELİUS NEPOS, latin tarihçisi (Pavia M.Ö. 99'a doğr.-? M.Ö. 24'e doğr.). Cicero, Atticus, Hortensius, Catullus ve Varro'nun değer verdikleri ve dostluklarını esirgemedikleri bir kişidir. Siyasî çekişmelerin dışında kaldı, hayatı üstüne pek az şey bilinir. Önce şiir, sonra tarih eserleri yazdı: *Chronica* (Tarih), *Exempla* (Seçmeler), *Cicero'nun Hayatı* ve günümüze yalnız bir bölümü ulaşan *De Excellentibus Ducibus* (İki Seçkin Önder Üstüne). Ayrıca *De Historicis Latinis*'ten (Latin Tarihi Üstüne), Cato'nun, Atticus'un hayatı, bir de Cornelia'nın oğullarına yazdığı iki mektubu kaldı. Bir derleyici ve halk yazarı olan Cornelius doğru düşünen bir kimseydi, okuyucuya hayat hikâyeleri yoluyle eğitici örnekler vermek isterdi. (L)

CORNWALLİS ordusunun teslim oluşu 19 ekim 1781 Marillier tarafından

CORNELİUS SEVERUS, Augustus çağında yaşamış latin destan şairi. *Cicero'nun Ölümü* adlı eserinden kalan parçalar Seneca aracılığıyle günümüze kadar geldi. (L)

CORNELİUS SİSENNA (Lucius), romalı tarihçi ve hatip (M.Ö. 120'ye doğr-67). 77'de Sicilya'da *quaestor*. *«Miletos Masalları»* ile, özellikle sosyal savaşı ve Sulla zamanını anlatan *Historiae* (Tarihler) adlı eserleri yazdı. Bunlardan yalnız küçük parçalar kalmıştır. (L)

CORNELL (Ezra), A.B.D.'li iş adamı (New York, Westchester Landing 1807-İthaca 1874). 1842'de Samuel Morse ile ilişki kurdu, 1844'te Baltimore (Maryland) ile Washington (District of Columbia) arasına gerilen ilk telgraf hattının denetimini yaptı. Daha sonra Western Union Telegraph şirketinin en büyük ortaklarından biri oldu. Bir süre sonra İthaca'ya yerleşen Cornell, burada 1868'de açılan Cornell üniversitesini ve Cornell kitaplığını kurdu. (L)

Cornell indeks soru çizelgesi. Farklar psikolojisi. Tek evreli bir uyum soru çizelgesidir. Amacı normal deneklerle, nöropsikiyatrik veya prikosomatik (bedensel-ruhsal) bozuklukları olan denekleri ayırdetmektir.
Bu soru çizelgesi, ilk önce amerikan ordusu için, New York'taki Cornell üniversitesine bağlı psikologlar ve psikiyatri uzmanları tarafından meydana getirilmiştir (bunlar arasında, Wolff ve Wechsler gibi bilginleri de saymak gerekir). Bu soru çizelgesinde 100 soru vardır; denek, bu soruları «evet» veya «hayır» diye cevaplandıracaktır. (Bu çizelgede «evet» niteliğinde olan cevaplar çoğu zaman patolojiktir.) Soruların (itemlerin) bazılarına «stop sorular» adı verilir, çünkü bunlar, kesin bir patolojik belirtiyi gösterir. Testten elde edilen not toplamı, deneğin verdiği patolojik cevapların sayısına eşittir. İki çeşit notlama sistemi vardır: **1.** «Stop sorular» dikkate alınmaksızın kritik notu 26'da tutmak: bu sistem, ruhsal bozukluklar gösteren deneklerin yüzde 50'sini ayırabilmek imkânını verir. **2.** «Stop soruları dikkate alınarak 35'i kritik not olarak tespit etmek: bu yol hasta deneklerin yüzde 83'ünü ayırdetmeyi mümkün kılar.
Cornell indeks soru çizelgesi normal deneklerle ruhî bozuklukları olan denekleri kısa sürede birbirinden ayırdetmeğe yarayan bir testtir, çünkü kolektif olarak uygulanabilir. Testin gerek talimatı, gerek uygulanması açıkça anlaşılır. Değerlendirilmesi de kolaydır. (L)

CORNÉLY (Émile), buluşlarıyle tanınmış fransız mühendisi (Strasbourg 1824-Paris 1913). 1865'te arkadaşı mühendis Bonnaz'ın yaptığı nakış makinesine herkesin faydalanabileceği bir biçim verdi. Çok basit olan bu ilk makine hızla geliştirilerek bütün dünyaya yayıldı. (L)

CORNET (Peter), orgcu ve besteci (öl. Brüksel 1633). 1611'de arşidük Albert ile İsabelle'in özel orgcusu olarak sözü edilir, 1630'a kadar dükalık sarayının hesap defterlerinde adı geçer. Eserleri: fantaziler, tokkata'lar, İncil'den ayetler ve iki *courante*. — PHİLİPPE, Peter'in oğludur (Brüksel 1620-öl. 1690). 1641'den 1673'e kadar kralın özel kilisesinde orgculuk yaptı. (L)

CORNER. Bk. CORNARO.

CORNER BROOK, Kanada'da şehir, Newfoundland adasının batı kıyısında; 27 100 nüf. Kâğıt sanayii. (L)

Corner sarayı, birçok venedik sarayının adı. Büyük kanalın kuzey kıyısında Sansovino'nun (1530'a doğr.) eseri olan *Corner Della Ca'Grande* sarayı. — Aynı kıyıda Mauro Coducci tarafından yapılan *Corner Spinelli* sarayı. — Sanmicheli'nin eseri sayılan San Polo meydanındaki *Corner Mocenigo* (1543). Büyük kanalın güney kıyısında, Kıbrıs kraliçesi Catherine Cornero'nun evinin yerine yapılan Domenico Rossi'nin *Corner Della Regina sarayı* (1724). [L]

CORN-HUSKER i. (ing. k.). Tarım makinesi. Bk. MISIR *toplama makinesi.*

CORNİES (Johann), alman asıllı rus gezgini (Danzig 1789-Orloff 1848), 1805'te Güney Rusya'ya giderek, buraların halkına ipek böceğini, patatesi, tütünü ve mısırı tanıttı. Alman okulları açtı. Örnek alman ve yahudi kolonileri kurdu. Göçebe Moğolların toprağa yerleşmesini sağladı. Menno tarikatına bağlıydı. (L)

CORNİFİCİUS (Lucius), Octavianus tarafından bir filo ile Sextus Pompeius'a karşı gönderilen romalı general (M.Ö. 38). 35'te konsül oldu ve kendi parasıyle Roma'da Diana tapınağını yaptırdı. (L)

CORNİFİCİUS (Quintus), halk *tribunus*'u (öl. M.Ö. 60). Veres'in hâkimlerinden, Catilina ve Clodius'un hasmı, halk mahkemesinde Cicero'nun rakibi. — Oğlu Quintus **Cornificius** (öl. Utica yakını M.Ö. 41). İllyria *quaestor*'u (48), Suriye'de (45) ve Afrika'da (44) *praetor*. Quintilianus'un sözünü ettiği hitabet eserleri ile, genellikle Cicero'nun eserlerine eklenen *Rhetorica ad Herennium* (Herennius'a Hitabe) adlı kitabı baba ile oğuldan hangisinin yazdığı bilinmiyor. Bu eserlerin retorikçi ve diibilgini **Cornificius**'a ait olma ihtimali daha kuvvetlidir. Bu bilgin *Etyma* başlığı altında bir kitap yayımladı; Festus bu eserden etimolojiler çıkardı. (L)

CORNİNG, A.B.D.'de (New York eyaleti) şehir, Apalaş'ların kuzeyinde; 17 700 nüf. Cam sanayii. Palomar teleskopunun büyük merceği burada yapıldı. (L)

Corn-Laws («Buğday kanunları»), İngiltere'de, tarım üretimini korumak amacıyle çıkarılmış kanunlara verilen ad. Bu kanunlara göre, belirlenmiş taban altında fiyatla buğday ithali yasaklanıyor, buna karşılık ihracat, primler aracılığıyle sabit tutulan fiyattan yararlanıyordu. XVII. yy.ın ikinci yarısından sonra uygulanmağa başlayan bu kanunlardan 1815'te çıkanı, koruma metodu olarak daha da ağır şartlar getiriyordu; taban fiyat, *quarter* (3 hl.'den biraz az) başına 80 şiling olarak belirlenmiştir. Bu kanun hayat pahalılığını önlemediği gibi, tarım için zararlı dalgalanmalara da yol açtı. Değişik ortamdaki halk kitlelerinin sürekli baskısı sonucu 1815 yılı tarifeleri biraz daha hafifletilerek esnek bir ölçüye uyduruldu. Buna karşılık, böyle bir kanunun varlığı bile, değiş tokuşçu serbest tüccarların sert tenkidine uğruyordu. 1838'de, orta sınıfları, koruma metoduna karşı seferber eden Leage (Corn-Law'a karşı birlik) kuruldu. Sürekli mücadeleler sonunda başbakan Peel'in tutumu değişti. Dıştan alınan hububata konan vergi 1846'da azaltıldı. 1849'da ise kaldırıldı. Birleşik krallık serbest değiş tokuşu kabul etti ve «ucuz ekmek» siyasetine o kadar bağlandı ki, bu durum 1932'ye kadar değişmedi. (L)

CORNO GRANDE, Abruzzi dağlarında (İtalya) Gran Sasso kütlesinin en yüksek noktası, Aquila'nın kuzeydoğusunda; 2 914 m. Güney yamacında turistik merkez Campo İmperatore (buraya hapsedilen Mussolini 12 eylül 1943'te alman paraşütçüleri tarafından kurtarıldı). [L]

CORNOUAİLLE, Fransa'da Bretagne'ın güneybatı ucunda bölge, Raz burnundan Laïta ırmağı ağzına kadar uzanır. (L)

CORNOUAİLLE lehçesi, Fransa'da, Finistère'in güneyinde konuşulan başlıca dört breton lehçesinden biri. (L)

CORNU i. (lat. k.). Romalıların orduda ve arenalarda kullandığı çalgı. Helezon şeklinde bükülmüş, konik madenî bir borudur. Sesin çıktığı geniş ağız, çalgıcının omuzuna gelir. (L)

CORNU (Alfred), fransız fizikçisi (Orléans 1841- Romorantin yakınında La Chansonnerie 1902). Öğrenimini École polytechnique'te (1860) yaptı, 1866'da maden mühen-

Foto. Arch. phot. (LAROUSSE)

disi oldu. Ertesi yıl aynı okulun fizik profesörlüğüne getirildi. Birçok çalışması içinde önce mineraloji, sonra optik konuları yer aldı. 1874'te Paris gözlemevi ile Montlhéry arasında yaptığı deneyde ışığın yayılma hızını incelikle ölçtü. Mor-ötesi ışınlarının incelenmesinde ilk defa fotoğraf kâğıdını kullanan odur. Optik sistemlerin odak ve odak düzlemlerinin belirlenmesine yarayan bir metot araştırdı. Girişim halkaların fotoğrafını çekerek esnek cisimlerin biçim değişikliğini inceledi. Bundan başka, müzik aralıkları ve tellerin enine titreşimleri (1895) üzerinde çalıştı. Zeeman olayı ile ilgili incelemelere çok yardımı dokundu. Çalışmalarını saatçilik (saatlerin elektrikle eşzamanlılığı) ve astronomi (Jüpiter uydularının tutulmaları, gök dürbünü) alanına kadar genişletti. (L)

CORNU (Auguste), fransız filozofu ve tarihçisi (Beaune 1888). Sosyalist oldu (1913) ve komünist partisine girdi (1923). 1934'te Marx'ın gençliği, Moses Hess ve Yeni-Hegel'ciler üzerine yazdığı inceleme ile tanındı. Leipzig Karl Marx üniversitesinde (1949-1959), sonra da Berlin Humboldt üniversitesinde Marx ile Engels'in hayat ve eserleri konusunda ders verdi. Marx'ın düşünüşünü, özellikle onun gençlik yazılarını konu alan eserleri, Avrupa'da marksist düşüncenin yeniden canlanmasına yol açtı. (L)

CORNULARİA çoğl. i. Çok basit selentere türü. Boru ağı biçiminde küçük topluluklar meydana getirir. Bu topluluklar üzerinde, şurada burada tek tük bağımsız yaşayanları da vardır. (*Cornularia*'nın vücudu boynuzsu bir tabaka ile kaplıdır. Bu durum cornularia'nın bağlı bulunduğu alt sınıfta çok az görülür. Akdeniz'de yaşar.) [L]

CORNUS i. Kızılcık ağacının ilmî adı. (L)

CORNUTUS (Lucius Annaeus), stoa'cı filozof (Leptis, Afrika, I. yy.da yaşadı), Nero'nun emri üzerine ölüme mahkûm edilip öldürüldüğü söylenir. Buna sebep Cornutus'un Nero'nun tarihçi olmak iddialarını gülünç bulmasıdır. Cornutus, Roma'da stoa'cı okulun ilkelerini öğretti ve Lucanus ile Persius'un öğretmeni oldu. Persius'un şiirleri, Cornutus'un faziletlerini yansıtır. Cornutus'un bütün eserleri *Tanrıların Mahiyeti Üzerine* adlı eser hariç, kaybolmuştur. (L)

CORNWALL, Büyük Britanya'da idare bölgesi, İngiltere adasının güneybatı ucunda, Atlas okyanusu ile Manş denizi arasında; 356 200 nüf. İdare merkezi, *Bodmin.* Cornwall, Tamer ırmağının batısında, Atlas okyanusu ile Manş denizinin ucu arasında uzun bir yarımada meydana getirir. Küçük, granitli Bodmin Moor kütlesinin en yüksek yeri 425 m. Cornwall özellikle hayvan yetiştiriciliği yapılan bir bölgedir. İklimin iyice yumuşak olduğu kıyıda, sebze ve çiçek tarımı zengindir. Bölgede XVII.yy.ın sonundan yaklaşık olarak 1860'a kadar maden (kalay, bakır) çıkarılırdı. (L)

CORNWALL, Kanada'da (Ontario) şehir, Saint-Lawrence nehrindeki Long-Sault çağlayanlarından kaçınılmayı sağlayan Cornwall kanalı kıyısında; 45 800 nüf. Ticaret ve sanayi merkezi (yapma ipek; kâğıt; kimya ürünleri; konfeksiyon). [L]

CORNWALLİS (Charles **Cornwallis,** birinci marki), ingiliz generali ve idarecisi (Londra 1738-Benares eyaleti, Gazipur 1805). İlk tecrübelerini Yediyıl savaşında edindi, birçok siyasî ve askerî görevden sonra, Amerika'da «âsiler» ile döğüşen ordunun ikinci kumandanlığına tayin edildi (1776). Güney sömürgelerinde pek çok zafer kazandıktan sonra, Yorktown'da fransız-amerikan kuvvetlerince kuşatıldı ve teslim olmak zorunda kaldı (1781). 1786'da genel vali ve başkumandan olarak Hindistan'a gitti. Orada önemli idarî reformlar yaptı ve Maysur savaşını başarıyle yönetti; 1792'de, Seringapatam'da yenilen Tipu Sahib, eyaletlerinin yarısını terk etmek zorunda kaldı. Cornwallis, İrlanda ihtilâli başlangıcında kral naibi (1798-1801) tayin edildi; âsileri ve Humbert'in fransız birliğini kısa zamanda yendi, fakat ayaklanmayı bastırma sırasında yumuşak davrandı; bütün gücüyle birliği desteklemekle kalmayarak, katoliklere hürriyetlerinin verilmesi davasını da aynı heyecanla savundu. Amiens antlaşması görüşmelerine katıldı (1802). Lord Wellesley'in yerini almak üzere 1805'te tekrar Hindistan'a gitti, fakat kısa bir süre sonra öldü. (L)

CORNWALLİS (sir William), ingiliz amirali (1744-1819), Charles Cornwallis'in kardeşi. Fransızlara karşı, Amerikan Kurtuluş savaşı sırasında Antillerde ve sonra ihtilâl savaşlarında (Brest savaşı 1795) Manş'ta tümamiral olarak ün kazandı. (L)

CORNWİNDER, Dunkerque'li korsan (1750'-ye doğr.). İhtilâl ve imparatorluk devirlerinde İngilizlere karşı saldırılarıyle ün kazandı. En büyük başarısını 19 şubat 1807'-de elde etti. Kumandanı olduğu *Revanche* ile beş düşman gemisine rampa etti, onları ingiliz zırhlıları arasından geçirerek Dunkerque'e kadar getirdi. (L)

CORO, Venezuela'da şehir, Falcon eyaletinin merkezi; 53 600 nüf. Coro, İspanyolların Venezuela'da kurdukları ilk şehirdir (1523). Eski evler. (L)

COROLARİUM i. Esk. Rom. Tiyatro oyuncularına armağan olarak verilen taç. (L)

COROMANDEL kıyısı, Hint yarımadasının doğu kıyısı, Bengal körfezinde, Palk boğazı ile Godavari'nin ağzı arasında. Alçak bir kıyıdır, bazı yerlerde deniz kulağı özelliği gösterir, Dekkan'dan inen nehirlerin (Kaveri, Kistna, Godavari) deltalarıyle bölümlere ayrılır. Coromandel kıyısı, Hindistan'ın sonbaharda yağış alan (ekim-aralık ayları arasında) tek bölgesidir; yazlar kurak geçer ve sunî göllerin çoğaltılmasını gerektirir. Limanların çoğu tarih devrinden beri çamurla dolmuştur. Başlıca limanları: Madras, Negapatam, Kuddalor ve Masulipatam. (L)

Coromandel lakeleri, XVII. yy.ın ikinci yarısında ve XVIII. yy.da Avrupa'ya getirilen çin lakeleri. Önceleri İngilizler bu lakelere, Cava adasının Bantam limanından yüklendiği için «Bantam lakeleri» derlerdi. Sonraları bu ticaret Hindistan'ın doğu kıyısındaki Coromandel limanlarından yapılmağa başlandı. Coromandel lakeleri, yılın 12 ayını temsil eden 12 panoluk paravanalar biçimindedir. En güzelleri imparator Kang-hi'nin saltanatı zamanında (1662-1722) yapılmıştır. Konularını genellikle taoculuk geleneklerinden alır. Panoların yüzeyleri bu resimlerle kaplıdır. Fon siyah, koyu kahverengi, bazen de kırmızı lake ile boyanmıştır. Çoğunlukla yaldızlı, yeşil, turkuaz, mavi, kırmızı ve beyaz renklerden ibaret olan dekor, kabartma resim görüntüsünü veren çizgilerle meydana getirilir. Bazılarında tarih ve ithaf yazıları bulunan bu paravanalardan ikisi Londra'da Victoria and Albert Museum'da, diğeri de Paris'te Guimet müzesindedir. (L)

CORONA i. (lat. k.). Bk. TAÇ.

CORONA AUSTRİNA, Güneytacı takımyıldızının latince adı. (Kısaltması [Cr A].) [L]

CORONA BOREALİS, Kuzeytacı takımyıldızının latince adı. (Kısaltması [Cr B].) [L]

CORONADO (Francisco VAZQUEZ DE), Amerika'yı fetheden İspanyollardan (Salamanca 1510-Mexico 1554). Meksika'da valisi bulunduğu Yeni Galicia'da barışı kurdu. Birçok yeni toprak buldu. Mississippi bölgesinde Quivira'ya (Kansas) kadar ilerledi (1540-1542). [L]

CORONADO (Juan VAZQUEZ DE), Amerika'yı fetheden İspanyollardan (Salamanca 1523-öl. denizde 1565). Salvador, Honduras, daha sonra Nikaragua'da hâkimlik yaptı. Çeşitli keşif seferlerini yönetti. Ölene kadar Kostarika'da kral naibi olarak bulundu. (L)

CORONAT i. Provence kontlarının XII. yy. bitiminde bastırdıkları para. Kötü Carlos (Navarra kralı) bu parayı taklit etti. (L)

CORONEL, Şili'de (Concepcion ili) liman şehri, Büyük okyanus kıyısında, Concepcion'un güneyinde; 17 400 nüf. Maden kömürü ocakları ve ihracatı. Coronel'i Lota-Baja'dan ayıran burun açıklarında amiral Von Spee kumandasındaki alman filosu (*Scharnhorst* ve *Gneisenau* zırhlı kruvazörleriyle 3 hafif kruvazör) ile amiral Cradock kumandasındaki britanya filosu arasında bir savaş oldu (1 kasım 1914). 2 Kruvazörü batan İngilizler yenildiler. Alman filosu bu savaştan sonra Almanya'ya ulaşabilmek için Büyük okyanustan Atlas okyanusuna geçti, ama Falkland adalarına varmadan yok edildi. (L)

CORONEL i. (tes. edil. ad.). Tekst. Buruşmaz, iyi cins bir pamuklu kumaşın ticarî adı. (L)

CORONELLİ (Vincenzo), italyan coğrafyacısı (Venedik 1650-ay.y. 1718). Genç yaşta Manastır öğrencisi oldu, matematikle

«Douai Kulesi»

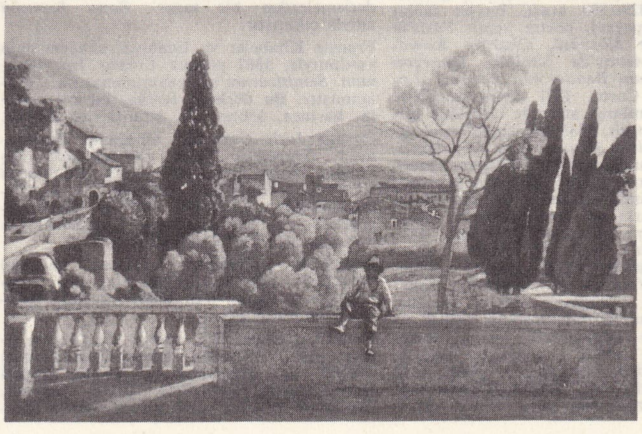

«Villa d'Este Bahçeleri»

Camille COROT
kendi eseri

Foto. Anderson, Bulloz, Giraudon (LAROUSSE)

Il CORREGGIO

«Ben», detay
Viyana müzesi

«Meryem ve Çocuk İsa»
Orléans müzesi, Fransa

«İsa'nın Doğumu», detay
Dresden müzesi, Almanya

coğrafya okudu ve 1666'da bir *Calendaris Perpetuo Profano* (Daimî Halk Takvimi) yayımladı. 1681'de kardinal d'Estrees'nin daveti üzerine Paris'e gitti ve Louis XIV için *Globes de Marly* (Marly Küreleri) adıyle tanınan 4 m çapında iki büyük küre yaptı (1683). Bunların küçültülmüşü Millî kütüphanededir. 1684'te Venedik'e dönünce devlet kozmografluğına getirildi (1685). Çok faal bir bibliografyacı ve poligraf olup, ondan sonra şu eserlerini yayımladı: *Atlante Veneto* (Venedik Atlası) [1690], *Corso Geografico* (Coğrafya Dersi) [1694], *Biblioteca Universale* (Evrensel Kütüphane) [7 cilt, 1701-1709], *Cronologia Universale* [Evrensel Kronoloji] [1707]. (L)

CORONEL OVİEDO, Paraguay'da şehir, Asuncion'un doğusunda; 33 100 nüf. (L)

CORONER i. (ing. k., lat. *corona,* taç'tan). Anglosakson ülkelerinde adlî memur.

— ANSİKL. *Coroner*'lik XII. yy.ın sonunda İngiltere'de kuruldu. Coroner, «sherif»in adlî görevlerinden bir bölümünü üstüne alıyordu. Kontluk meclisinin seçtiği coroner, davalarda krallığın çıkarlarını gözetmekle görevliydi. Bu adı da bu yüzden almıştı. 1926'dan beri coroner'ler, en az beş yıl hizmet yapmış hukukçular veya doktorlar arasından seçilir. Londra kontluğunda ancak hukuk ve tıp alanında başarı göstermiş kişiler bu göreve seçilebilirler. Coroner'lerin günümüzde gördükleri görevler sınırlıdır; olağanüstü ölüm olaylarında soruşturma yaparlar. Coroner ve hâkim kurulu üyelerinin cesetleri görmeleri gereklidir. A.B.D.'de coroner'ler seçimle görev başına gelirler. Ancak doktorun gömülmeğe izin vermediği durumlarda soruşturma yaparlar. (L)

CORONİLLA i. (lat. *corona,* taç'tan isp. k.). Gümüş ispanyol parası. *Doro* da denir. (L)

CORONİLLA i. (isp. *coronilla;* lat. *corona,* taç'tan). Otsu, ağaçsı veya yarı ağaçsı türleri olan bir bitki cinsi. Bazılarının tohumları zehirlidir. (Coronilla çoğu zaman süs bitkisi olarak yetiştirilir. Baklagillerden.) [L]

COROPHİİDAE çoğl. i. Amfipod çok küçük kabuklu hayvanlar familyası. Bunlarda gövdenin son halkası çok uzun ve yaprak gibi yayvandır. (Bu familyadaki cinsler, daha çok *mandibula*'larının yapısına göre birbirinden ayrılır.) [L]

COROPUNA, Peru Andları'nda (Batı Cordillera) zirve, Arequipa'nın kuzeybatısında; 6 613 m. Buraya ilk olarak amerikalı Bingham tırmandı (1911). [L]

COROT (Camille), fransız ressamı (Paris 1796-ay.y. 1875). Paris'te ressam Michallon'un atelyesinde öğrenim gördü. Michallon'un ölümünden sonra (1822) Paris'te Victor Bertin'in atelyesine girdi, tabiat manzaraları çizmeğe başladı. Daha sonra Kuzey Fransa'da, Normandiya'da, Fontainebleau ormanında, Ville-d'Avray'de çalıştı. Bugün Louvre müzesinde bulunan, 1825'te yaptığı kendi portresinden de anlaşılacağı gibi Corot'nun kişiliği o sıralarda belirmeğe başlamıştı. Corot, 1825-1828 arası İtalya'da bulundu, Roma ve dolaylarında peyzajlar, figür ve portreler meydana getirdi. Dönüşünde, 1829-1830 arası, birçok tabiat etüdü, figürlü peyzaj, portre yaptı: *Paris'te Pont-au-Change Köprüsü, Chartres Katedrali, Ville d'Auray'de Krallık, Sennegon Doğumlu Madam Baudot'nun Portresi* (Louvre müzesi). Corot, 1831 devlet sergisine İtalya'da başlanılmış, atelyede bitirilmiş birkaç peyzajla katıldı, 1833 sergisinde teşhir ettiği *«Fontainebleau Ormanından Bir Manzara»* adlı tablosu ikincilik madalyasını kazandı. Bundan sonra Corot, Soissons şehrinde kaldığı süre içinde ressam Grandjean ile tanıştı, onunla sıkı bir dostluk kurdu. İkinci İtalya gezisini bu arkadaşıyle yaptı. 1834 Yılı haziranında ilkin Cenova'da, sonra Toscana bölgesinde çalıştı. Burada meydana getirdiği Volterra peyzajlarında, sanatına, tekniğine tamamıyle hâkim görülür. Tabiat yorumlamalarındaki güçlü kişiliği resim teknik ve işçiliğindeki büyük ustalığıyle dikkati çeker. Sonraki yıllarda Fransa'nın değişik bölgelerinde gezdi. 1840 Sergisinde teşhir ettiği *Küçük Çoban* tablosu devlet tarafından satın alındı (Metz müzesi). İsviçre'de Morvan bölgesinde, Paris dolaylarında peyzajlar yaptı. Baudelaire, Théophile Gautier, Champfleury gibi ünlü yazarlar Corot'yu öven incelemeler yayımladılar. Corot, 1856'da Villed'Avray kilisesi için dört büyük duvar resmi yaptı. Çok iyi kalpli, eli açık, cömert bir insandı. Bazı değersiz veya başarısız ressam arkadaşlarının tablolarını düzelterek imzalardı. Bu eserler Corot'nun tabloları diye satılırdı. Yoksulluk içinde bulunan karikatür ustası Daumier'ye Anvers'de bir ev satın aldı. Kocasının ölümünden sonra parasız kalan Millet'nin eşine yardım etti. Sanat hayatında akademizme olduğu kadar romantizme de karşı gelen Corot, gerçekçiler tarafından tenkit edildi: bunlar, ressamı, peyzajlarına köylü kadınlar yerine mitolojiden seçilmiş «su perileri»ni koymakla suçladılar. (L)

COROVİC (Svetozar), sırp yazarı (Mostar 1875-ay.y. 1919). Çok beğenilen komediler yazdı *(Adem Beg, Zulumkâr). Hücreler* adlı kitabında Hersek'teki manastır hayatının başarılı bir tablosunu çizmiştir. (L)

COROZO i. Amerika'da yetişen bazı taneli bitkilerin albümin dokulu bitki, BİTKİSEL FİLDİŞİ de denilen çok sert madde. Bu madde çeşitli eşya ve düğme yapımında kullanılır. (L)

CORPORAL i. Amerikan ordusunda V$_2$'nin ikinci katı olarak kullanılan ilk uzay inceleme aracı. (M)

Corporation acts, Büyük Britanya'da belediye loncalarının seçilme usul ve şartlarını kaidelere bağlayan çeşitli kanunlara verilen ad. En ünlüleri şunlardır: bu derneklere girme hakkını yalnız Anglikanlara veren 1961 tarihli *Corporation act*'ı; XVIII. yy. da git gide çok az uygulanan bu kanun 1828'de tamamen ortadan kaldırıldı. Bütün Birleşik krallıkta belediye kuruluşlarını tek usule bağlayan 1835 *Corporation act*'ı. (L)

CORPUS i. (lat. k.). Aynı konuya, aynı doktrine ait derlemelere verilen başlık.

— ANSİKL. *Corpus İuris Civilis,* medenî hukuk derlemesi. Bu derleme şu bölümlere ayrılır. 1 - *Codex Justinianus* (Justinianus Kodu) yani 529 yılında imparator tarafından yaz olunan kararlar; 2 - *Digesta* veya *Pandekta* (Justinianus'tan [533] önceki hukukçulardan alınmış fikirler); 3 - *Codex Repetitae Praelectionis,* İkinci Kod; 4 - *İnstitutiones,* Roma imparatorunca vaz olunan kanunlar, hukuk öğretimi için el kitabı; 5 - *Novellae Constitutiones,* Justinianus'tan sonra gelen imparatorların (565'e kadar) emirnameleri; 6 - *Epitome* veya yeni imparator emirnamelerinin kısaltılmışı; 7 - en son olarak *Librifeudorum* veya Lombard'ların derebeylik kanunları. Yunan kitabelerinin külliyatı olan *Corpus İnscriptionum Graecarum ve Corpus İnscriptionum Atticarum,* Berlin akademisi hesabına kaleme alınmıştır.

Corpus İnscriptionum Latinarum'un yayımlanmasına Berlin akademisi, Mommseh'in teşebbüsüyle, 1863 yılında başlamıştır. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*'u Viyana Fen akademisi yayımladı. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae,* Bizans tarihçilerinin derlemesidir. Bu derlemelerden bir tanesi *Bonn Bzantini* adıyle çıkmıştır.

Fransız Kitabeler ve Edebiyat akademisinin yardımıyle, 1867 yılında *Corpus İnscriptionum Semiticarum*'un yayınlanmasına başlanmıştır. Bu derleme fenike, ibranî, ermeni, kartaca, kıbrıs v.b. kitabelerini kapsar.

Corpus Juris Canonici, Gratianus Emirnamesi, *Gregorius* IX'un *Dekretal'leri* (beş kitap), *Sextus* veya *VI. Kitap* (Bonifacius VIII'in Dekretal'leri), *Clemens V'in Clementina'ları, İoannes XII'nin Exstravagantes*'i ve *Extravagantes Communes*'den meydana gelmiştir (1499-1502). [L]

CORPUS CHRİSTİ *(«İsa'nın bedeni»)* YORTUSU, şükran (Eukharistia) ödevi dolayısıyle kutlanan dinî bayramın veya Tanrı bayramı'nın adı. (L)

CORPUS CHRİSTİ, A.B.D.'de (Texas) liman şehri, Meksika körfezi ile Corpus Christi koyu kıyısında; 167 700 nüf. İkinci Dünya savaşı sırasında önem kazandı. Büyük petrol akıtma ve kimya sanayii merkezidir. Kadmiyum ve çinko metalürjisi. Alümin. Deniz üssü. Üniversite. (L)

CORRAL i. Güney Amerika'da bekçilerin sığırları veya atları saymak, damgalamak v.b. amacıyle içine kapattıkları, etrafı çevrili bölge. || Hindistan'da, yaban fillerini hapsetmek için kullanılan bölme; yaban fillerinin yakalanması için yapılan işlerin tamamı. (KRAAL da denir.) || Boğa güreşi arenalarına bitişik avlu. (L)

CORREA DE ARAUXO (Francisco), ispanyol orgcu ve bestecisi (Sevilla 1575'e doğr.-1663). Müzik eğitimini yaptığı Sevilla'da orgçuydu. 1626'da yazdığı *Facultad Orgánica* adlı eseri, S. Kastner tarafından yeni notaya çevrilerek 1948-1952 arası yayımlandı. Bu «ince duygu ve konuşma» kitabının nazarî bölümü çağının geleneklerine göre çok ilericidir; müzik bölümünde org için 69 beste vardır. (L)

CORREGGİO, İtalya'da komün. Emilia'da (Reggio nell'Emilia ili), verimli bir ovada; 19 500 nüf. Metan çıkarılır. Ressam Antonio Allegri'nin doğum yeri. (L)

CORREGGİO (Antonio ALLEGRİ, **il Correggio** denir), italyan ressamı (Parma yanında, Correggio 1489'a doğr.-ay.y. 1534). Mantegna'nın Mantova'da gördüğü tabloları ona dikkate değer kısalama'lar ilham etti. Daha ilk tablolarında (*San Francesco Madonnası,* 1515) [Dresden] Costa'nın yavan üslûp karışıklığından kendini kurtardı. Manastır baş rahibesi Piacenza'lı Giovanna tarafından 1518'de Parma'ya çağırılan Correggio, San Paolo manastırında bir kubbealtını süsledi. Bu resimlerde yemiş çelenkleriyle örülü bir çardak, eskiçağ tanrılarını canlandıran kabartma taklitleri, çeşitli figürleri gösteren oval madalyonlar bulunuyordu. Çok geniş bir ilgiyle karşılanan bu fresklerden sonra, San Giovanni Evangelista kilisesi için önemli dekorasyon işlerini üstüne aldı: kilisenin mihrap yerine *Meryemin Taç Giymesi*'ni (1520-1524), kubbenin iç yüzünde de *İsa'nın Göğe Çıkışı*'nı yaptı; bunda, kısalmış görünen havariler bir taç gibi İsa'nın çevresinde toplanmışlardır. Corregio, bundan başka katedralin sekiz köşeli kubbesi için *Meryem'in Göğe Yükselişi* konulu bir resim yaptı (1526-1530). Bu kompozisyonda havarilerin silüetleri, «oculi» ler arasında kubbe kasnağını süslerler; melekler ve ermişler bir merkez çevresinde dönen yuvarlaklar örgüsü içinde göklerde uçuşurlar. Bunda Corregio akıcı, aydınlık, sınırları belirsiz bir dünya yarattı. 1530 Yılına doğru Mantova şatosu için *İo, Ganymede* (Viyana), *Leda* (Berlin), *Danae* (Roma, Borghese galerisi) gibi panolar yaptı. Bu panolarda biçimler bir yarı-gölge havasına bürünür ve renkler daha yoğun olarak belirir. Büyük sunaklar için yaptığı tablolarda biçimlerin fazla oynak oluşundan doğan can sıkıcı hava, *Aziz Hieronymus Madonnası* veya *Gündüz* (Parma), *İsa'nın Doğuşu* ve *Gece* (Dresden) gibi tablolarda beliren eğik çizgi esasına dayanan kuvvet ve cesaretle kurulu kompozisyonun getirdiği yenilikle silinmektedir. Corregio'nun duygulu ve ihtiraslı kişiliği, çeşitli ve erotik üslûp buluşları, romalı büyüklerin ağırbaşlı sanatına bir tepki olarak değerlenir. Corregio'nun Roma sanatına karşı getirdiği büyülü ve duygulu güzellik, XVIII. yy.ın barok çağında etkisini gösterdi. (→ Bibliyo). [L]

CORREGİDOR, Filipinler'de (Cavite ili) ada, Manila koyu girişinde. Manila limanını kapatan ve modern bir şekilde tahkim edilen bu ada, 1941-1942 yılları arasında Mac Arthur birliklerinin dayanak noktası oldu; amerikalılar burada japonlara birkaç ay karşı koydular. 7 Mayıs 1942'de düşen Corregidor'u Amerikalılar, Japonların şiddetli savunmasına rağmen 17-23 şubat 1945'te geri aldılar. (L)

CORREGİDOR (isp. k.). Eski İspanya'da, bazı şehirlerde en büyük adalet yetkilisi. (Hem idarî, hem adlî görevi vardı.) İspanyol hâkimiyetindeki Amerika'ya, fetihten hemen sonra birçok corregidorlar tayin edildi. Yerlileri himaye etmek ve korumakla görevliydiler, fakat bu onları rahatlıkla sömürmelerine engel olmuyordu. (L)

CORREGİMİENTO (isp. k.). En büyük yargı görevlisinin başkanlığında, yargılama

Foto. Bulloz, Giraudon, Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

oturumunun (audiencia) önce yargı, sonra idare alt bölümü (İspanyol Amerikası). [L]

CORREİA (Gaspar), portekizli tarihçi (öl. Goa 1560). 1497'den 1550'ye kadar uzanan bir hint tarihi yazdı. (L)

CORRENS (Carl Erich), alman botanikçisi (Münih 1864-Berlin Dahlem 1933). Leipzig (1903) ve Münster'de (1914) profesörlük yaptı. 1914'te Berlin - Dahlem'deki Kaiser-Wilhelm Biyoloji enstitüsü müdürü oldu. Tschermak ve De Vries ile aynı dönemde, ama onlardan habersiz olarak Mendel'in kalıtım kanunlarını yeniden buldu. *Die Bestimmung und Vererbung des Geschlechts Nach Neuen Versuchen mit Höheren Pflanzen* (Yüksek Bitkilerle Yapılan Yeni Deneylere Göre Cins Tayini ve Kalıtım) (1928) ve R. Goldschmidt ile birlikte yazdığı *Die Vererbung und Bestimmung des Geschlechts* (Cinsin Kalıtım ve Tayini) (1900) adlı eserler yayımladı. (L)

CORRENTİ (Cesare), italyan gazetecisi ve siyaset adamı (Milano 1815-ay.y. 1888). Bilgili bir yazardı, felsefî ve tarihî makalelerinde olduğu kadar, iktisat eserlerinde de İtalyanların millî davasını savundu. 1848'de Milano'da yapılan Beş Gün hareketinin elebaşılarındandı, 1865'te Milano milletvekili oldu, sonra Millî Eğitim bakanlığına (1867 ve 1869-1872) ve senatörlüğe (1886) getirildi. (L)

CORREOS, galyalı kumandan (M.Ö. I. yy.). Sezar Galya'yı aldığı zaman, Bellovaci kabilesinin başıydı. M.Ö. 51'de Atrebat'lar, Veliocasses ve Caletae kabileleriyle birleşti. Sezar ona hücum etti, ordusunu bozguna uğrattı, ama Correos ölünceye kadar savaştı. (L)

CORRETTE (Michel), fransız müzisyeni (XVIII.yy.). 1758 Yılında cizvit manastırında org çaldı. 1780'de «Angoulême dükasının orgcusu» diye tanındı. İtalyan komedisi için birçok bale ve müzikal oyunların besteciliğini yaptı: *Les Âges* (Çağlar), *Nina, Persée, Armide, Le Jugement de Midas* (Midas'ın Yargısı), *Arlequin* (Soytarı). Ayrıca *Les Soirées de la Ville* (Şehir Akşamları) adlı kantatı ünlüdür. (M)

CORRÈZE idare bölgesi, Fransa'da idare bölgesi; Massif Central'de, Akitanya havzası kenarında; 5 888 km²; 237 900 nüf. İdare merkezi *Tulle*, üç idare çevresi *(Tulle, Brive-la-Gaillarde, Ussel)* vardır. İdare bölgesi bütünüyle Limousin'in billûrlu topraklarında uzanır; kuzey bölümü (burada *Millevaches yaylası* tarafından meydana getirilir) *Limousin* dağındadır. Koyun yetiştirilen fundalıklar geniş yer kaplar; tarım eski usullerle yapılır. Batı ve güneydeki koruluk bölgelerde geniş tabiî çayırlar ve hayvan yemi tarımı önemli ölçüde sığır yetiştirilmesini sağlar. İdare bölgesi güneybatı kenarında *Brive havzası*'nı içine alır, bu havza Birinci zamandan kalma kumtaşı ve şistlerde oyulmuştur. Burası tepeler bölgesidir, tahıl, sebze ve meyve tarımı yapılır. Corrèze'de sanayi nispeten ikinci plandadır (özellikle tahta işçiliği). Makine ve silâh fabrikaları vardır. İdare bölgesinin nüfusu azalmaktadır. (L)

CORRİB (LOUGH), İrlanda cumhuriyetinde (Connacht ili) göl. Connemara tepeleri kenarında. Göl, kireçli kayalar içine oyulmuştur, ama deniz seviyesine ve yeraltı suyunun düzeyine çok yakındır; derinlere sızamayan suların etkisiyle kayaların yüzeyden bozulması gölün kenarlarının parmak biçimi almasına yol açar. (L)

CORRİDONİ (Filippo), italyan anarşist sendikası (Pausula, Corridonia yakını 1888-Carso 1915). İşçi çevrelerinde nüfuzu büyüktü, Birinci Dünya savaşı öncesinde İtalya'ya hâkim olan parlamentolu sosyalizm şekline şiddetle karşı çıktı. Resmî sosyalistler tarafsızlığı savunurken, Mussolini ülkesinin batılı kuvvetlerle birleşerek, Orta Avrupa imparatorluklarına karşı askerî müdahalede bulunmasını istiyordu. Corridoni'nin eğilimleri, Mussolini'nin yanında yer almasına yol açtı. O sıralarda yirmi yedi yaşına basan Corridoni ömrünün birçok yılını hapishanede geçirmiştir. Orduya gönüllü olarak katıldı. Alpler cephesindeki ilk çarpışmalardan birinde öldü. (L)

CORRİENTES, Arjantin'de şehir, il merkezi, rio Parana kıyısında; 96 500 nüf. Ticaret merkezi. —*Corrientes ili*, 615 000 nüf. (L)

CORRİENTES burnu, Afrika'nın doğu kıyısında (Mozambik) burun, Mozambik kanalının güney girişini belirler. (L)

Corriere della Sera (IL) Milano'da yayımlanan günlük gazete; 1876'da Cavour'cu liberal sağ geleneğine bağlı olan Eugenio Torelli-Viollier tarafından kuruldu. Daha 1898 yılında tirajı 100 000'i buldu. Ama en çok Luigi Albertini'nin çabaları ve özellikle dış siyaset kronikleri ile İtalya'nın en büyük gazetesi durumuna geldi. 1899'dan beri her hafta bir de ek vermektedir: *La Domenica del Corriere*. Birinci Dünya savaşına girmeden önceki tarafsızlık döneminde (1914-1915) ve 1919'dan sonra, italyan siyasetini büyük çapta etkiledi. 1925'te faşist hükûmetle anlaşamayan L. Albertini gazeteden ayrıldı ve yerine Ugo Ojetti getirildi. İtalya'nın kurtuluşundan sonra bir süre yayımı yasaklanan gazete, önce *Corriere d'İnformazione* ve daha sonra da *İl Nuovo Corriere della Sera* adıyle yayımlandı. (L)

CORRİGAN (sir Dominic), irlandalı hekim (Dublin 1802-ay.y. 1880). Aort yetersizliğinin klasik tarifini yaptı (1832). [L]

Corrigan hastalığı, yürek iç zarı iltihabından doğan aort kapakçığı bozukluğu. Anî ve kuvvetli bir atıştan sonra düşük basınçlı ikinci bir nabız atışı (Corrigan nabzı) şeklinde kendini gösterir. *Eşanl.* AORT YETERSİZLİĞİ. (L)

CORRİGİOLA i. Bitki türü. Sapları yatık ve yere serilmiş çiçekleri pembe veya beyazdır. Kumsal yerlerde yetişir. (Karanfilgillerden.) [L]

CORSE veya **CORSİCA**. Bk. KORSİKA.

CORSHAM, Büyük Britanya'da (Wiltshire) kasaba, Cotswold Hills'in güney bölümünde; 3 750 nüf. İkinci Dünya savaşı sırasında bu bölgedeki taşocakları, müzelerdeki eserlerin saklanması ve yeraltı atelyelerinde uçak yapımı için kullanılmıştır. (L)

CORSİCO, İtalya'da komün. Lombardia'da (Milano ili), Milano'nun büyük banliyösünde; 28 500 nüf. Önemli kâğıt fabrikaları. (L)

CORSİNİ, XVI. yy.dan sonra Roma'da yerleşen eski Floransa'lı aile. En tanınmış üyeleri: Aziz ANDREA (1301-1373); —LORENZO (1652-1740), 1730'da Clemens XII adı ile papa seçildi; —NERİ, kardinal (Floransa 1685 - Roma 1770). Amcası Clemens XII papalığının son yıllarında kör olunca, katolik kilisesini fiilen Neri yönetti.

Corsini sarayı, Roma'daki en güzel saraylardan biri. Eskiden, Sixtus IV'ün akrabası olan Riarii ailesinin malıydı. İsveç kraliçesi Kristina 1688-1689 yıllarında bu sarayda oturdu ve orada öldü. Yapı 1729-1732 yıllarında F. Fuge tarafından Clemens XII'nin yeğeni kardinal Neri Corsini için tadil edildi. Eski Sanat Millî galerisi uzun süre Corsini sarayında yer aldı. Bugün Corsini kitaplığı buradadır. (L)

CORSSEN (Wilhelm), alman filologu (Bremen 1820 - Berlin 1875). Eski İtalya'daki lehçeleri, özellikle etrüsk dilini inceledi. (L)

CORT (Cornelis), hollandalı gravürcü ve desenci (Hoorn 1533 Roma 1578'e doğr.). Hieronymus Cock'un öğrencisidir. Çalışmalarına Anvers'de Frans Floris'in eserlerini, alman ressamlarının portrelerini ve manzaralarını gravür halinde işleyerek başladı. Venedik'e gitti, orada Tiziano'nun yanında çalıştı, sonra Roma'ya geçerek bir gravür okulu kurdu. Agostino Carracci, Philippe Joye ve Philippe Thomassin bu okuldan yetişti. Cort, Raffaello, Tintoretto, Zuccari gibi ressamların tablolarından gravürler yaptı. Verimli sanatçı Marcantonio Raimondi'den sonraki en büyük gravürcülerden biri olan Cort, röprodüksiyon gravürlerinde yenilikler yaptı, her maddenin dokusunu canlandırmak için özel bir kazı tekniği buldu (özellikle kumaşlar için). «Akademik» denilen bu üslûba XIX. yy.a kadar başvuruldu. (L)

CORTAZAR (Julio), arjantinli yazar (Brüksel 1914). 1918'den 1950'ye kadar Buenos Aires'te yaşadıktan sonra Paris'e yerleşti, şimdi bu şehirde Unesco'da tercümanlık yapıyor. Borges'in tarzında çalışan Cortazar, Octavio Paz ve Luis Bunuel'den etkilendi. Roman ve hikâyelerinde, gerçekle hayalin birbirine karıştığı garip bir dünya görülür: *Las Armas Secretas* (Gizli Silâhlar) [1959], *Los Premios* (Ödüller) [1961], *La Rayuella* (Kaydırak) [1963]. (L)

Corsini sarayı

CORTE, Korsika'da idare çevresi merkezi, adanın iç kısmında Rostonica ve Tavignano'nun birleştikleri yerde; 5 491 nüf. 1755-1769 yılları arasında Korsika'nın merkezi olan bu tahkimli şehir, sarp bir kayaya yaslanmıştır; bu kayanın üstünde hisar yükselir. Kayanın eteğinde, Ajaccio'dan Bastia'ya giden yol yakınında modern mahalle uzanır. Annuziazione kilisesi (XVII.yy.). Bugün Korsika tarihi müzesi ve kitaplık olan millî saray (Paoli burasını hükûmet merkezi yapmıştı). Turistik merkez. —*Corte idare çevresi*, 45 018 nüf. (L)

Cortegiano *(Saraylı)*, Baldassarre Castiglione'nin dört ciltlik eseri. 1508 ile 1518 arasında yazıldı ve 1528'de Venedik'te yayımlandı. Yazar, 1507'de Urbino sarayında geçen ve dört gece süren konuşmalar hayal eder. Konu, bir saraylıda bulunması gereken duygu, ahlâk, zekâ ve vücut özellikleridir. Konuşmalar Eflâtun üslûbundadır, Rönesans dönemi saraylarındaki kibar hayat üstüne tam bir fikir verir. (L)

CORTEMAGGİORE, İtalya'da komün, Emilia'da (Piacenza ili), Po'nun kolu Adda kıyısında; 6 000 nüf. Metan ve petrol çıkarılması. Metan, Torino, Cenova ve Bologna'ya taşınır, petrol ise çıkarıldığı yerde arıtılır. (L)

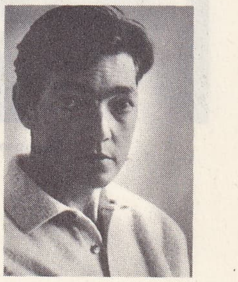
CORTAZAR

CORTENUOVA, İtalya'da (Bergamo ili) şehir, Oglio ve Serio ırmakları arasındaki sulak ovada tarım merkezi; 1 570 nüf. İmparator Friedrich II, İkinci Lombardia valisinin ordusunu burada yendi ve milanoluların corroccio'sunu ele geçirdi. (L)

CORTE REAL, XVI. yy. portekizli gemici ailesi. Üç kardeşin en küçüğü olan GASPAR 1500'de «Yeşil ülke»ye (Labrador'un güney kıyısı veya Newfoundland'ın kuzey bölümü) ulaştı; 1501'de yine oraya doğru yola çıktı, ama dönmedi. —Ağabeyi MİGUEL 1502'de Newfoundland ve St. Lawrence körfezi yakınlarına gitti, ama o da kayboldu. (L)

CORTE REAL (Jeronimo), portekizli şair ve ressam (Lizbon 1535-Vale de Palma 1588). Hindistan'da ve Afrika'da savaştı. Çağdaşları üç eserine bakarak, biraz da aşırılıkla onu Camoes kadar değerli saydılar: *Sucesso de Segundo Cerco du Diu* (İkinci Diu Kuşatmasının Hikâyesi) [1574], ispanyolca yazdığı *La Austriada* (Avusturyalının Hikâyesi) [1578] ve *O Naufragio de Sepulveda* (Sepulveda'nın Batışı) [1574]. (L)

CORTES i. (isp. k.). İspanyolların siyasî meclislerine verdikleri ad.

— ANSİKL. *Cortes*'lerin kurulması çok eskilere uzanır. İlk defa 1188 de Leon krallığında görev alan cortes'ler aslında mahallî meclis özelliğindeydi. Eski toprak birimleri çerçevesinde kurulmuştu. Yalnızca Castilla kralları, XIII. yy.da genel Cortes'lere sahiptiler. Bu kuruluş XIV. yy. da tamamen yerleşti. Toplanma tarzı, bölgelere göre değişiyordu. Castilla kralları

«Cadiz'in Cortes Yemini» Casado del Alisal tarafından, detay

Foto. Anderson-Giraudon, Gisèle Freund, Vernacci (LAROUSSE)

CORTINA D'AMPEZZO

Cortinarius

Hernán CORTÉS
Coello tarafından

Cortes'i istedikleri tarihte toplayabiliyorlardı. Aragon'da ise kral bir antla bağlıydı (1301'den itibaren Katalonya, 1307'den itibaren de Aragon için). Buna göre meclisleri yılda bir veya iki defa toplamak gerekiyordu. Cortes'lerin en ilginç yönleri bileşimleriydi: soylu ve papazlardan başka şehirler tarafından seçilen valiler de bu meclislere katılıyordu. Toplantıya katılma, bütün delegeler için Castilla'da kralın isteğine bağlıydı; halbuki Aragon'da bu bir haktı. Cortes'lerin görevi krallıktan krallığa değişiyordu. Meclisler her yerde vergileri ve bunlardaki muhtemel artmaları kralın onayına sunardı. Kral ülkenin kanunlarına *(fuerros)* bağlı kalacağına yemin ederdi. Cortes'ler bundan başka bazı siyasî görevleri de yerine getiriyordu. Castilla da yeni kralı, sunduğu bir bağlılık andı ile tanıyor, böylelikle tartışmalı Verasetleri töreye uyduruyor (1276-1295) veya yaşı küçük kralların naiplik meclislerini tasdik ediyorlardı (Fernando IV [1295-1302], Alfonso XI [1312-1325]). Aragon'da kral, yerini alacak vâris bırakmadan ölürse cortes'ler «parlamento» adıyle yeni kralı seçmek için özel olarak toplanıyordu. (1134'te Ramiro II için böyle olmuştu.)

Öte yandan Cortes'ler, oybirliğiyle yazdıkları dilekçelerle üzücü olaylar karşısında duyduklarını *(greujès* veya *agravios)* belirtebiliyordu. Bu usul daha çok Aragon'da etkili olmuştu. Castilla'nın tersine, burada soruşturma kralın istekleri beklenmeden yapılıyordu. Cortes'lerin rolü Aragon'da daha önemliydi; meclisler savaş açabiliyor, barış isteyebiliyor, hattâ elçilerin tayininde bile söz sahibi olabiliyordu. Portekiz (Castilla örneği) ve Navarra'da da (Aragon örneği) Cortes'ler vardı. Cortes'ler müessesesi XIV.yy.ın ilk yarısında en üstün durumuna ulaştı, XVIII.yy.a kadar bu durumunu korudu, ama mutlakiyetçi krallıklar yerleşmeğe ve kuvvetlenmeğe başlayınca önemini kaybetti. Bu gelişme Castilla'da birleşmeden daha önce oldu: katolik krallar 1480-1497 arasında Cortes'leri toplamadılar. Comunero'ların Karl V. devrinde ayaklanmaları başarısızlığa uğrayınca, kentlerin, dolayısıyle Cortes'lerin de bağımsızlıkları kısıtlandı. Bir süre sonra üyeleri kral seçmeğe başladı; önce soylular ve papazlara, 1660'a doğru Felipe IV zamanında ise Castilla'da sıra valilere kadar geldi. Cortes'ler malî bakımdan görevlerini sürdürüyordu, ama kadın naip Mariana de Austria bir kararname çıkararak vergi alma hakkını doğrudan doğruya belediyelere verince Castilla Cortes'leri önemlerini kaybetti, Karl II zamanında ise hiç toplanmadı. Bu kuruluşlar önemlerini kaybetmiş olarak Aragon'da devam ettiler. Cortes düşüncesi zihinlerden silinmedi; Napolyon'un 1808'de getirdiği Anayasa, yasama meclisine Cortes adını veriyordu. 1810'da başkaldıranlar da aynı şeyi yaptılar. Bundan sonra XIX. yy.ın bütün anayasalarında «cortes» lerin yerini «parlamento» lar aldı. Bunlar bir veya iki meclisten kuruluyordu. 1942'de general Franco «cortes» adını yeniden kullandı. Bu, üyeleri, devletin sıkı denetimi altında bulunan sendikalar tarafından seçilen ve görevleri kanunlar üzerinde çalışıp onları hazırlamaktan ibaret bir meclisti. (L)

CORTES, Honduras'ın kuzeybatısında idare bölgesi; 293 100 nüf. İdare merkezi, *San Pedro Sula.* (L)

CORTÉS (Hernán), Meksika'yı alan ispanyol (Medellin, Estremadura 1485 - Castilleja de la Cuesta, Sevilla yakını 1547). Soylu bir ailedendi. Salamanca'da kısa süre hukuk öğrenimi gördü. 1504'te Santo Domingo'ya (Hispaniola) gitti. 1511'den başlayarak, Diego Valazquez'in kumandası altında Küba'nın fethine katıldı. 1518'de Velazquez onu Meksika seferinin başına getirdi, ama çok geçmeden güvensizliğe kapıldı ve bu görevi geri aldı. Cortes, önderinin fikir değiştirdiğini duyar duymaz yola çıktı. Kuvvetleri az sayıdaydı. Önce Yucatan kıyılarına uğradı, sonra San Juan de Ulua'da karaya çıktı ve o yakınlarda, nisan 1519'da Verecaruz şehrini kurdu (şehrin yeri sonradan değişmiştir). Başlıca yerli devletlerinin bulunduğu Anahuac yaylasına çıktı. Yenilgiye uğrattığı Tlaxcala krallığıyle Azteklere karşı birleşti. Oradan Tenochtitlan'a (bugün Mexico) yürüdü. Zenginliği dillere destan olan Aztek imparatorluğunun merkezi, İspanyollara çok çekici geliyordu. İmparator Moctezuma korkuya kapıldı, savaşmaktansa yabancıları ağırlamayı tercih etti (kasım 1519), hattâ uzaklardaki Karl V'in hâkimiyetini de tanıdı. Ama, güven duygusuna dayanmayan ispanyol-aztek ilişkileri çok geçmeden gerginleşti, Cortes çıkan ilk ciddî olayı bahane ederek imparatoru rehin aldı.

Bunlar olup biterken Velazquez, Cortes'den davacı olmuş, hakkında âsidir diye karar çıkartmış ve ona karşı Narvaez kumandasında kuvvet gönderilmesini sağlamıştı. Cortes, Tenochtitlan'da küçük bir kargâh bırakıp düşmanını karşıladı ve onu kolayca yendi. Dönüşünde Azteklerin başkentini ayaklanma halinde buldu; Moctezuma öldürüldü, isyan şiddetlenince Cortes ve arkadaşları şehirden kaçmak zorunda kaldılar ve ağır kayıplar verdiler (30 haziranı 1 temmuza bağlayan «Hazin Gece»). Yine de aztek ordusunu Otumba'ya çekilmek zorunda bıraktı ve Tlaxcala'ya ulaştı. Cortes orada yeniden kuvvet topladı, 1520 yılının son günlerinde yine Tenochtitlan önlerine geldi, şehri kuşattı. Aztekler canlarını dişlerine takarak kendilerini savundular. Ağustos 1521'de şehir düştü, yıkıldı ve son imparator Cuauhtemoc esir edildi, sonra da öldürüldü (1524). Bütün Aztek imparatorluğunu ele geçiren Cortes bununla da yetinmeyerek hâkimiyet bölgesini kuzeybatıya doğru genişletti.

Kazandığı zaferler sayesinde, Cortes itibarını yeniden elde etmişti. 1522'de Karl V tarafından, fethettiği Yeni İspanya'nın genel valiliğine getirildi. Elindeki toprakları ispanyol usulüne göre teşkilâtlandırdı. Fakat aşırı sert davranışları yüzünden hem yerliler, hem de rakiplerinde nefret uyandırmıştı. Olağanüstü başarısı ile ispanyol halkının sevgisini kazanmıştı, buna karşılık Madrid saray çevreleri bu haris kişiye karşı güvensizlik besliyordu. 1527'de «Hint Ülkeleri konseyi» tarafından İspanya'ya çağırıldı, kraldan özür diledi, Amerika'ya yeni payeler kazanmış olarak döndü; ama bir *audiencia* (adalet divanı) kurulduğu için yetkisi azalmıştı. California körfezinde bir keşif yolculuğu yaptı. 1541'de vatanına döndü, aynı yıl Cezayir seferine katıldıysa da, bu iyice gözden düşmesini engelleyemedi; yalnız ve unutulmuş olarak öldü. (L)

CORTESE (Giulio Cesare), napolili şair (Napoli 1575'e doğr.-ay.y. 1621-1627 arası). Napoli halkının yaşayışını çok canlı biçimde anlatan şiirler yazarak, Napoli lehçesi edebiyatını yarattı: *La Vajasseide* (1615), *Micco Passaro* (1621). [L]

CORTESE (Luigi), italyan bestecisi, piyanocusu ve tenkitçisi (Cenova, 1899). Müzik öğrenimini önce İtalya'da Peretti ve Casella'nın, sonra Paris'te Gédalge'ın yanında yaptı. Cenova filarmoni orkestrasını yönetti. Bu şehrin konservatuvarına armoni öğretmeni, daha sonra da müdür oldu. Besteci olarak italyan lirik geleneğine bağlıdır. Başlıca eserleri: bir oratoryo, *David, il re Pastore* (Çoban Kral Davud) [1955]; iki opera, *Prometeo* (Prometeus) [1951] ve *La Notte Veneziana* (Venedik Gecesi) [1955]. Ayrıca sahne ve perde müzikleri besteledi. Alfredo Casella (1935) ve Ravel'in *Bolero*'su (1944) üzerine yazdığı iki eserin yanı sıra Liszt, Chopin ve Debussy'nin yazılarını italyancaya çevirdi. (L)

CORTESİ (Antonio), italyan dansçısı ve koreografı (Pavia 1796-Floransa 1879). İşe Lizbon'da başladı, uzun süre İtalya'da çalıştı, romantik baleyi yaydı. İlk olarak Milano'daki Scala tiyatrosunda Taglioni'nin *la Silphide* (Peri Kızı) adlı balesini sahneye koydu (1841). Bale eserleri: *Gli Ultimi Giorni di Missolonghi* (Messolongion'un Son Günleri), *l'Ebrea di Toledo* (Toledo'lu Yahudi Kızı) v.b. (L)

CORTETE (François DE), Cambes ve prades senyörü, Agen'li şair (Agen yakınında 1585'e doğr. öl. 1667). Ordudaki hizmetlerinden sonra 1640'ta Agen'e çekildi. Agen lehçeleriyle yazdığı çeşitli eserlerden en önemlileri üç pastoral oyundur: *Miramoundo, Ramounet, Sancho Pansa.* (L)

CORTİ (Alfonso), italyan hekimi (Gambarana 1822-Corvino San Quirico 1876). Öğrenimine Pavia'da başladı, sonra Viyana'da J. Hyrtl'in öğrencisi oldu; 1851'e kadar Zürich, Würzburg ve Utrecht'te bulundu. O yıl fransızca olarak *Recherehes sur l'Organe de l'Ouïe des Mammifères* (Memelilerin İşitme Organı Üstüne Araştırmalar) adlı eserini yazdı. Adını taşıyan iç kulak organını buldu.

CORTİCİUM i. Bazitli mantar. (*Corticium vagum*, çeşitli bitkilerde, özellikle patateste esmer kök hastalığını yapar. *Telephoraceae* familyasından.) [L]

CORTİNA D'AMPEZZO, İtalya'da komün, Veneto'da (Belluno ili), val d'Ampezzo'da (Dolomitler), Boite tarafından akaçlanır; 7 000 nüf. 1 200 m yükseklikte kurulan Cortina, güzel manzaraları, güneşli iklimi, Dolomitlerdeki sayısız iç turizm bölgeleriyle turistik bir merkezdir. (L)

CORTİNARİUS i. (lat. *cortina*, küçük kazan). Bazitli mantar cinsi. Kazan biçiminde bir şapkası ve yaşlandıkça esmerleşen spor yaprakçıkları vardır. Çeşitli boy ve renkte pek çok türü bulunur. Bazıları (meselâ *yeşil cortinarius)* çok renklidir. Yenebilen bu mantarların bazıları *(Berkeley cortinarius'u)* pek lezzetli, bazıları ise *(eğri saplı cortinarius)* lezzetsizdir. (L)

Corti organı, zar dolambacın salyangoz kısmında bulunan ve işitme dikenciklerini taşıyan organ. Birçok küçük kıvrımdan meydana gelir; kirpikli duyu hücreleri bu kıvrımların üzerinde bulunur; bunların üzeri de Carti zarı ile kaplıdır. İşitme sinirinin uçları Corti organına bağlıdır. (L)

CORTONA, İtalya'da şehir, Toscana'da

Batı Hindistan'da İspanyollar XVI. yy.

Foto. Giraudon, X (LAROUSSE)

(Arezzo ili) Val di Chiana'nın yukarısındaki bir tepede; 26 700 nüf. Etrüskler tarafından kurulan şehir, bir sur kalıntısı ile birçok eski kiliseyi muhafaza eder. Etrüsk müzesi. Signorelli burada doğdu. (L)

CORTONA (Pietro BERRETTİNİ, **Pietro da**—denir), italyan ressamı ve mimarı (Cortona 1596-Roma 1669). Floransa'da Baccio Ciarpi'nin öğrencisi oldu, 1612'de onunla birlikte Roma'ya gitti. Bernini ve Borromini ile birlikte, roma barok sanatının başlıca temsilcilerinden sayılır. Roma Forumunda San Luca e Santa Martina kilisesini yaptı (1635). Bu eserin ön yüzünü dışbükey olarak planladı. Kilise, yeni üslûbun ilk örneklerindendir. Cortona, Santa Maria della Pace kilisesinin ön yüzünde, iki dışbükey kanat arasına yuvarlak bir çıkma oturttu. 1656-1661 Arasında yaptığı Santa Maria in Via Lata kilisesinin ön yüzünde ise kat kat revaklar kullandı. Bu arada iç mimar ve duvar ressamı olarak da tanındı, kompozisyonlarında tavana bakış perspektifini benimsedi: Barberini sarayında *Barberini'lerin Zaferi* (1640); Floransa'daki Pitti sarayında birçok salonun süslemesi (1637-1647); Roma'daki Santa Maria in Vallicella kilisesinin kubbesi (1647-1651). [L]

CORTOT (Alfred), fransız piyano virtüözu ve orkestra yöneticisi (Nyon, İsviçre 1877-Lozan 1962). Çeşitli ülkelere yaptığı turnelerle, en büyük fransız piyano virtüozlarından biri olarak tanındı. 1905'te Thibaud ve Casals'la bütün dünyada ün yapan bir üçlü kurdu. Paris'teki Ecole Normale de Musique'i kuranlar da bu sanatçılardır. Yayımladığı eserler: *Musique Française du Piano* (Fransız Piyano Müziği) [3 cilt], *Aspects de Chopin* (Chopin'in Türlü Yönleri), *Les Principes Rationnels de la Technique Pianistique* (Piyano Tekniğinin Aklî Temelleri), *Cours d'Interprétation* (Yorum Dersleri) ve *Conseils aux Jeunes Professeurs* (Genç Öğretmenlere Öğütler). 1907-1920 Arasında, Paris konservatuvarında piyano öğretmenliği yaptı. (L)

CORTUSA i. (italyan botanikçisi *Cortusi*'nin adından). Bitki türü. Çiçekleri önce pembe, sonra morumsu olur. Nemli ve serin yerlerde biter. (Çuhaçiçeğigillerden.) [L]

CORUM i. Balık sürüsü (*cürüm* de denir). ‖ *Mah.* Uskumruların büyük balıklardan korkarak sahile sığınması (İstanbul, İzmit). ‖ *Esk.* Kalabalık. (M)

CORUMBA, Brezilya'da (Mato Grosso) şehir, Bolivya sınırı yakınında Paraguay ırmağı kıyısında; 40 000 nüf. Sao Paulo'da sona eren demiryolu hattı kenarında önemli ticaret merkezi (et ve deri pazarı). Morro do Urucum'dan çıkarılan demir filizini işleyen metalürji merkezi. (L)

CORUNA, İspanya'da şehir. Galicia'da il idare merkezi. Atlas okyanusuna çıkıntı yapan bir yarımadada 190 200 nüf. Kiliseler. Romalılardan kalma deniz feneri. Yazlık yer. İşlek liman (balıkçılık). Alüminyum tesisleri. Konservecilik.

— *Coruna ili,* 1 035 600 nüf. Engebeli bir bölgedir. İklimi yağışlı ve iç kısımlarda çoğunlukla soğuktur. Toprak verimi az olmasına rağmen faal bir şekilde ekilir (mısır, patates) ve önemli ölçüde sığır yetiştirilir. Bununla birlikte başlıca faaliyet merkezi kıyı bölgesidir. Kıyı çok girintili çıkıntılıdır, derin rialarla ayrılmıştır; rialar büyük balıkçı filosu için elverişli barınaklar meydana getirir; balıkçılık önemli konserve sanayiini besler.

— Tar. Coruna'yı İber'ler kurdular, sonra Fenikeliler ile Romalılar işgal ettiler ve *Ardobicum Curonium* adını verdiler. Şehir 1598 ve 1779'da ingiliz donanmasını püskürttü. Mareşal Soult kumandasındaki fransızlar Moore kumandasındaki ingilizleri çıkardıktan sonra şehri 1809 ocağından haziranına kadar ellerinde tuttular. (L)

CORUNCANİUS (Tiberius), romalı devlet adamı ve hukukçu (öl. M.Ö. 243'e doğr.). 280'de konsül oldu. İlk *publice profiteri* yapan odur. Bunun, «kendisine danışılan konularda verdiği yargıları halk önünde açıklamak» anlamına geldiği sanılır. 254 Yılına doğru, halk sınıfından seçilen ilk dinî başkan oldu. (L)

CORVETTO (Louis Emmanuel, kont), italyan asıllı fransız siyaset adamı (Cenova 1756-ay.y. 1821) 1797'de Bonapart tarafından kurulan Liguria cumhuriyetinin yürütme kurulu başkanı oldu. 1814'te fransız vatandaşlığına geçti, Restorasyon döneminde maliye bakanlığına getirildi (1815-1818). [M]

CORVEY lat. **Corbeia Nova,** Alman manastırı, 822'de Picardie bölgesinde *Corbie* rahipleri tarafından Paderborn yakınındaki Weser ırmağı kıyısında kuruldu. Sonradan Bremen başpiskoposu olan Ansgar, bu manastıra bağlı olan ve IX. ile X. yy.larda geniş bir kültür merkezi durumuna gelen okulu kurdu. Manastır 1203'te prenslik, 1794'te de piskoposluk haline getirildi. 1803'te laikleştirildi. (L)

CORVİNUS, macar kralı Matyas Corvinus'un (1458-1490) *Bibliotheca Corviniana* adı ile tanınan kitaplığının kısaltılmış adı. Kitaplıkta sayıları 1 500 kadar tahmin edilen, çoğu İtalya'dan getirilmiş, süslemeli yazmalar ve çok değerli eski baskılar bulunmaktaydı. Bir ara Budin kalesinde saklanan koleksiyon sonradan dağıldı. Bu kitaplardan 150 kadarı, bugün Avrupa ve Amerika'da bazı kitaplıklarda bulunmaktadır. (L)

CORVİN-WİERSBİTZKİ (Otto VON), alman yazarı ve siyaset adamı (Gumbinnen 1812-Wiesbaden 1886). 1849 Alman ihtilâline katıldı. İhtilâl başarısızlığa uğrayınca, 1855'e kadar hapsedildi. Sonra Amerika'ya gitti, iç savaş sırasında Kuzey ordusuna katıldı. Maximilian zamanında Meksika'da, 1870-1871 savaşı sırasında da Fransa'da büyük alman ve amerikan gazetelerinin muhabirliğini yaptı. Hatıralarını yazdı: *Erinnerungen aus Meinem Leben* (Hayatımdan Hatıralar) [1861]. (L)

CORVİSART (baron Jean), fransız hekimi (Dricourt, Ardennes 1755-Paris 1821). Desault, Hallé, Pelletan ve Roger'nin öğrencisi oldu, Charité kliniği profesörlüğüne getirildi (1795). İmparatorun hekimliğini yaptı. 1805'te baron oldu. Kliniği ilmî temeller üzerine oturtmağa çalıştı, patolojik anatomiyi esas aldı. Özellikle göğüs hastalıklarında parmakla vurarak muayene metodunu geliştirdi ve yaydı. Başlıca eseri: *Essai sur les Maladies et les Lésions Organiques du Coeur* (Kalp Hastalıkları ve Kalbin Organik Bozuklukları Üstüne Deneme). [L]

CORVUS i. Karganın ilmî adı. (L)

CORVUS, Karga* takımyıldızının latince adı (genetif: *Corvi;* kısaltması: *Crv*). [L]

CORYANTHES i. (yun. *korus,* zırhlı başlık ve *anthos,* çiçek'ten). Orkide türü. Tropikal Amerika'da yetişir. Acayip çiçeklerinden ötürü bahçelerde de yetiştirilir. (L)

CORYCAEİDAE çoğl. i. Kopepod kabuklular familyası. Bazı türleri tamamen denizde yaşar. (Ağız parçaları, yarı asalak bir hayata eğilimli olduklarını gösterir.) [L]

CORYCİUM i. Finlandiya'da prekambriyen tabakalarında bulunan bitki fosili *(Corycium enigmatum).* 1,7 Milyar yıl önceye ait bu canlının bir hücreli suyosunu olduğu sanılmaktadır. Corycium değirmi, küçük (2-3 sm çapında) bir kese biçimindedir. (Bilinen fosillerin en eskisidir.) [L]

CORYDALİDAE çoğl. i. (yun. *korus,* zırhlı başlık). *Megaloptera* takımından böcek familyası. *Corydalis*'ler ile *chuliodes*'leri kapsar. (*Corydalidae* familyasındaki böcekler *sialidae* familyasındakilere benzer. Kurtçukları çok yırtıcıdır, suda yaşar, solungaçla solunurlar.) [L]

CORYDALİS i. Kül rengi büyük böcek. Kanatları geniş, ağız parçalarından altteki bir çifti (mandibula) özellikle erkeklerde uzun orak biçimindedir.

— ANSİKL. *Corydalis*'ler Kuzey Amerika ile Asya'nın bazı kısımlarında yaşar. Gece böcekleridir. *Megaloptera* takımının *corydalidae* familyasının örnek tipi. (L)

CORYDALLİS i. Çiçekli bitki. Çiçekleri sarı, pembe veya beyaz renkte salkım durumundadır. Kayalık yerlerde biter. Boyu 40 sm - 1 m arasındadır. (Bodur türleri de [10-20 sm] vardır. Şahteregillerden.) [L]

CORYDORAS i. Kemikli balık. *C. Paleatus*'un gövdesi siyah nokta ve çizgilerle benekli zeytin yeşili renginde, karnı sarımtıraktır, boyu en çok 7 sm'dir. Güzelliğinden çok temizleyiciliğinden dolayı akvaryumlarda beslenir. (*Callichtydae* familyasından.) [L]

CORYLOPHİDAE çoğl. i. Uzun duyargalı kınkanatlı böcekler familyası. Minik coccinella'lara benzeyen bir sürü küçücük türü vardır. (Bu böcekler çürümekte olan nebatî artıklar arasında, bozulmuş kabukların altında yaşar. Başlıca cinsleri *sacium, arthrolips orthoperus.*) [L]

CORYLOPSİS i. Hamamelise yakın küçük ağaç veya ağaççık. Asya'da yetişir. Bazen süs bitkisi olarak yetiştirilir. (L)

CORYLUS i. (yun. *korus,* zırhlı başlık'tan). Fındık ağacının ilmî adı. (L)

CORYMBİTES i. Alacalı parlak renkli kazıcı böcek. (Avrupa'da yaşayan birçok türü vardır. Kınkantlıların *elateridae* familyasından.) [L]

CORYNACTİS i. Madrapor türü. Renklerinin güzelliği ve pek çok olan dokunaçlarının ucundaki dalayıcı iri kabarcıklarla dikkati çeker. (L)

CORYNANTHE i. Bitki türü. Tropikal Afrika'da yetişir. İçinde şehvet uyandırıcı bir madde *(yohimbin)* vardır. (Kökboyasıgillerden.) [L]

CORYNE i. Zool. (yun. *koryne,* lobut). Açık blastlı hidra. Sürüngen topluluklar meydana getirir. Lobut biçimindeki poliplerin kısa dokunaçları vardır. Polipler ayrılarak medüz haline geçmezler, basit spor keseleri halinde kalırlar. (Avrupa denizlerinde, özellikle Akdeniz'de bulunur.) [L]

CORYNEPHORUS i. Bir yıllık veya çok yıllık bitki türü. 10-60 sm yüksekliğinde olur. Kumlu çakıllı yerlerde biter. (Buğdaygillerden.) [L]

CORYNEPTERİS i. Taş kömürü yataklarında bulunan fosil eğreltiotu. Zygopterislere benzer. Meyvesi portakal dilimlerini andırır. (L)

CORYNETES CAERULEUS i. Küçük ev böceği. İlkbaharda döşemelerden çıkar ve odun kurdu gibi oduncul kın kanatlıları yer. (Kınkanatlıların *cleridae* familyasından.) [L]

CORYNEUM i. Basit mantar çeşidi (*Melanconiales* takımından.)

— ANSİKL. *Coryneum Beijerinckii* şeftali, kayısı, kiraz ve erik gibi meyveleri çekirdekli ağaçlara musallat olur, *coryneum* hastalığına yol açar. İlkbaharda, yaprakların üzerinde morumsu kırmızı küçük benekler belirir. Yaprak ayasının bozulan dokusu sağlam kısımdan kopar ve böylece yapraklar kalbur gibi delik deşik olur. Hastalanan meyveler kurur veya düşer. Kışın, dalların üzerinde küçük hakikî karhalar meydana gelir. Kış başında ve kış sonunda bordo bulamacı veya kükürtlü kireç bulamacı ile ilâçlama yapılması faydalıdır. (L)

CORYPHA i. (yun. *koruphe,* doruk'tan). Yelpaze yapraklı palmiye. Gövdesi dar boğumludur. Asya'da ve Malaya takımadalarında yetişir. (*Corypha elata* [*Gebanga*] kış bahçelerinde yetiştirilir. Corypha'nın kerestesi serttir. İnşaatta kullanılır.) [L]

CORYPHAENA i. (yun. *koruphe,* doruk ve *phainos,* parlak'tan). Kemikli balık. Sıcak denizlerde yaşar. Pırıltılı madenî renkte olur. Akdeniz'de seyrek olarak bir türüne rastlanır. Uskumrugillere yakın bir familyadan. (L)

CORYPHODON i. Amblypoda takımından fosil memeli. İskeleti, Paris havzasında eosen tabakalarında bulunmuştur.

— ANSİKL. *Coryphodon*'lar, tapir iriliğinde, ağır ve bodur hayvanlardır. İlkel özellikler taşır: beyni küçüktü, ayağında kısa beş parmak vardı. Her halde hem et, hem ot yiyerek beslenirlerdi. Kafatasında çok sivri ve çok kuvvetli köpek dişleri vardı. (L)

CORYSTEİDAE çoğl. i. Yengeç familyası. (Kısa kuyruklu on ayaklı kabuklulardan.) Kabuğunun boyu eninden fazladır. Kamçı duyargalarla gözlerin arasında mahmuz biçiminde sivri bir alnı vardır. Üzerinde az çok uzun sert tüycükler bulunur. (L)

CORYSTES i. (yun. *korustes,* zırh başlıklı'dan). Yengeç türü. Avrupa denizlerinde ya-

coryneum
kayısı ağacının yaprakları ve meyveleri üzerinde görülüyor

corystes

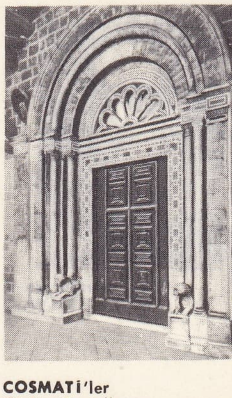

COSMATİ'ler
Civita Castellana kilisesinin revakı

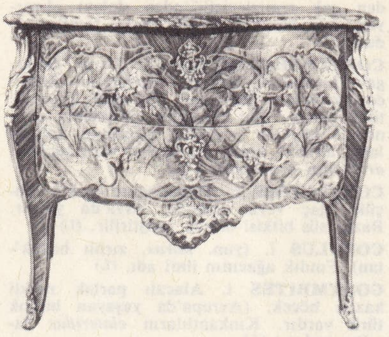

Jacques Laurent COSSON konsol

cossus tırtıl, krizalit, kelebek

başkan Arthur da COSTA E SİLVA

şar. Kabuğu dar ve uzundur. İleriye doğru uzamış çok sivri bir ağız kısmı vardır. (*Coristeidae* familyasının örnek tipi.) [L]

Cos, kosinüsün sembolü. (L)

COS. Bk. İSTANKÖY.

COSA (Juan DE LA), ispanyol coğrafyacısı ve denizcisi (Santona, Biscaye 1460'a doğr.-Tabasco, Darien 1510). Önce Afrika kıyılarını dolaştı, sonra Kristof Kolomb'un ilk iki yolculuğuna (1492 ve 1493) katıldı. 1499'da Alonso de Hojeda ve Vespucci'ye kılavuzluk etti, 1504 ve 1508'de ise yeni keşfedilen yerleri kendi adına incelemeğe gitti. 1509'da Uraba (Darien) arazisine *alguazil* (baş muhafız) tayin edildi, kısa süre sonra yerlilerle yapılan bir çarpışmada öldü. İki haritası vardır; biri 1500'de Afrika üstüne elde edilen bilgileri, öteki Kolomb'un ve XVI. yy. başında onun araştırmalarını sürdürenlerin keşiflerini özetler. (L)

COSBUC (Gheorghe), rumen şairi (Hordou, Transilvanya 1866-Bükreş 1918). Eseri, köy geleneklerini heyecan verici bir şekilde övmekte ve bütün canlılığıyle çizmektedir. *Odysseia, Aeneis* ve *Sakuntala*'yı rumenceye çevirdi. Şiir denemelerini birleştirdi: *Balade şi İdile* (Baladlar ve İdiller) [1893]. Başlıca eserleri: *Fire de Tort* (Öreke İplikleri) [1893], *Povestea Uneicoroane de Otel* (Bir Çelik Tacın Masalı) [1899], *Cântece de Vitejie* (Kahramanlık Şarkıları) [1904]. (L)

COSEGÜİNA veya **COSİGÜİNA,** Nikaragua'da yanardağ, güneyde Fonseca koyunu kapatır; 846 m. 1835'teki püskürmesi Camayka'dan duyulmuştur. (L)

COSELEY, Wolverhampton'un (Büyük Britanya, Staffordshire) güneydoğu banliyösü; 34 400 nüf. Metalürji. (L)

COSENZA, İtalya'da şehir, Calabria'da il idare merkezi, Busento ile Crati'nin birleştikleri yerde; 93 100 nüf. Katedral (XI.-XIII. yy.). Bütün bölgenin işlek tarım ve iş merkezi. Mobilya ve yün sanayii. — *Cosenza ili, 719 700 nüf.* Çok geniş olan bu il, Calabria'nın kuzeyini içine alır. Başlıca bölgesi olan Sila'nın, yükseklikleri ormanla kaplıdır; tarım yapılan vâdilerinde bugün tarım ve sanayi bakımından değerlendirme tasarıları uygulanmaktadır. (L)

COSETANİ. Esk. coğ. İspanya'da, Tarraconensis'te halk; toprakları bugün Katalonya'nın bir bölümüdür. (L)

COSGRAVE (William Thomas), irlandalı devlet adamı (Dublin 1880-ay.y. 1965). Genç yaşta Sinn Fein hareketine, 1916 Paskalya ayaklanmasına katıldı. Birinci Dail Eireann'da 1919'da Cumhuriyetçi hükûmete üye oldu. Birleşik krallıkla antlaşma konusunun milliyetçi partide gerginlik yarattığı bir sırada (1921), antlaşma lehinde, kısa zamanda yeni bir parti kuran mutedil ve muhafazakâr tarafı tuttu. 1922'de Griffith'in, sonra Collins'in ölümü kendisini birdenbire partinin ve hükûmetin başına getirdi: serbest devletin yürütme kurulu başkanı olarak (1922-1932), Birleşik krallıkla askıda kalmış meseleleri dostça çözümlemeğe, yeni devletin milletlerarası durumunu sağlamlaştırmağa girişti; bunda başarı sağladı, memlekette düzenin yeniden kurulması için birçok güçlükle karşılaştı, sonunda başarıya ulaştı. Bir kere iç savaşın doğurduğu kargaşalığı önledi, bozuk iktisadî ve malî durumu düzeltti, fakat büyük malî fedakârlık isteyen bu işlere cumhuriyetçilere karşı girişilen sindirme hareketi de eklenince Cosgrave hükûmetinin durumu sarsıldı. İktisadî bunalım 1932'de iktidarı De Valera'ya bırakmasına yol açtı. Cosgrave 1944'e kadar yeniden Fine Gael adını aldı ve muhalefette önemli bir yer tutan partisinin başında kaldı. 1944'ten sonra siyaseti bıraktı. (L)

COSİC (Dobrica), yugoslav yazarı (Drenova 1921). Savaş sırasında halkın mücadelesini ve çektiği acıları anlatan romanlarında, sırp milletinin duygularını dile getirmeğe çalışır: *Daleko je Sunce* (Güneş Uzakta) [1951], *Koreni* (Kökler) [1954]. (L)

Cosi è se vi pare. Bk. SİZE NASIL GELİYORSA ÖYLEDİR.

Cosi Fan Tutte («Bütün Kadınlar Böyle Yaparlar»), Mozart'ın 2 perdelik opera komiği (KV 588). Libretto: Lorenzo Da Ponte. İlk olarak 1790'da Viyana'daki Burgtheater'de oynandı.

İki genç subayın birer nişanlısı vardır, kızlara güvenleri sonsuzdur. Alfonso, gençlerden her birinin, ötekinin nişanlısını yirmi dört saat içinde baştan çıkarabileceğine bahse girer. Kazanır bahsi, çünkü bütün kadınlar böyle yaparlar, *cosi fan tutte.*

Beethoven ve Wagner, Mozart'ın güldürüye en çok yer verdiği bu operasını ağır bir dille yerdiler, bu yüzden genellikle eserin değeri tanınmaz. Oysa bestecinin işlediği en iyi librettodur, Da Ponte, eseri kendi yaratmıştır ve Molière'e yakışan bir dramatik derinliğine ulaşır. *Cosi Fan Tutte* hiçbir şekilde ahlâka aykırı sayılamaz, çünkü gerçek aşk ve bağlılık eserde ölümsüz ifadesini bulur. Müzik yönünden, Mozart tarzını en tipik biçimde yansıtan operadır. Besteci bu eserinde tam bir olgunluğa varır, *Cosi Fan Tutte* belki sihirli *Flüt*'ten daha da kusursuzdur. Bu yönüyle, 39 numaralı *mi* bemol majör (KV 543) senfonisinin opera dalındaki karşılığıdır. (L)

COSİGÜİNA. Bk. COSEGÜİNA.

COSİMO. Bk. MEDİCİ'LER.

COSMARİUM i. (yun. *kosmarion,* küçük süs'ten). Mikroskopik yeşil suyosunu. Tatlı sularda bulunur. (Desmidiales takımından.) [L]

COSMATİ veya **COSMA'LAR,** XII. ve XIII. yy.larda romalı mermer ustaları, heykeltıraş ve bezekçilere verilen genel ad. Cosmati'ler adlarını, Vassaletto'lar gibi, XII. yy.da yapılan veya onarılan roma kiliselerinin döşemelerine, bölmelerine ve kemerlerindeki geometrik biçimli, çok renkli mermerlere yazdılar: Trastevere'de Santa Maria kilisesi, San Clemente kilisesi, Aracoeli'de Santa Maria kilisesi. Mimar olan bir Cosma, babası JACOPO Dİ LORENZO ile Civita Castellana kilisesinin (1210) yüzünü ion uslûbunda, bir kemer ve üstünde hafif kakmalar bulunan klasik incelikte bir frizle süsledi. (L)

COSMİA i. (yun. *kosmios,* süslü'den). Gece kelebeği.

— ANSİKL. *Cosmia*'ların tırtılları yırtıcı bir davranış ve eğilim gösterir. Ancak ayrı bir yere kapatılarak tabiattaki gibi meşe, gürgen v.b. yapraklarıyle beslenip yetiştirilebilir. Bir araya konuldukları zaman vahşetle saldırır, birbirini parçalar. Pulkanatlıların *noctuidae* familyasından. (L)

COSMİSOMA i. (yun. *kosmos,* süs ve *soma,* vücut'tan). Orta boylu alaca böcek. Güney Amerika'da yaşar. (Kınkanatlıların *cerambycidae* familyasından.) [L]

COSMO'LAR. Bk. COSMATİ.

COSMOLEDO, Hint okyanusunda Britanya takımadaları, Madagaskar'ın kuzeydoğusunda Aldabra adalarının doğusunda. İdarî bakımdan Seychelles'e bağlı. (L)

COSMOS i. Çok güzel bir süs bitkisi. Bir yıllık veya çok yıllık olanları vardır. Tropik Amerika'da, daha çok Meksika'da yetişir. Birçok türü, firfiri veya altın sarısı güzel çiçeklerinden dolayı bahçeleri süslemek için yetiştirilir. (*Cosmos bipinnatus, C. diversifolius, C. sulphureus.* Bileşikgillerden.) [L]

COSMOTRİCHE i. Yaz kelebeği. Tırtılı çeşitli buğdaygillerin, özellikle *bromus*'un üzerinde yaşar. (Pulkanatlıların *lasiocampidae* familyasından.) [L]

COSPAR, uzay araştırmaları konusunda işbirliği sağlamak ve milletlerarası araştırma anlaşmalarını kolaylaştırmak üzere dünya ölçüsünde sorumluluk taşır tek kuruluş olan Milletlerarası Bilimsel Kuruluşlar konseyi içinde, 1958'de kurulan milletlerarası uzay araştırmaları organı, COMMİTTEE ON SPACE RESEARCH'in («Uzay Araştırmaları kurulu») kısaltılmış adı. Otuz beş ülkeyi ve on'dan fazla bilimsel kuruluşu bir araya getiren COSPAR yılda bir toplanır. (L)

COSPİDOSOMA i. Çok küçük böcek. Tırtıllarda asalak yaşar. (Lahana tırtılında *Cospidosoma truncatellum*'un 2 500 kurtçuğu barınabilir. Zarkanatlıların *chalcididae* familyasından.) [L]

COSSA (Pietro), italyan tiyatro yazarı (Roma 1830-Livorno 1881). Orta değerde birçok dram yazdıktan sonra, 1871'de *Nerone* adlı eseriyle parlak bir başarı kazandı. Daha sonra yazdığı *Plauto e il suo Secolo* (Plautus ve Yaşadığı Yüzyıl) [1874], *Giuliano l'Apostata* (Dininden Dönen Julianus) [1876], *Cleopatra* (Kleopatra) [1879] gibi oyunlarda manzum trajedi gelenekleriyle, italyan «verismo» (gerçekçilik) akımını nitelendiren, ayrıntıları olduğu gibi verme çabasını kaynaştırmak ister. (L)

COSSİDAE çoğl. i. Kelebek familyası. Bunlar kocaman karınlı iri kelebeklerdir. Dişisinde, karın kısmının son halkasında içe çekilebilen burgumsu bir organ vardır. Hayvan bununla yumurtalarını ağaçların gövdesindeki çatlaklara ve kabuktaki çukurlara koyar. (*Cossidae*'nin tırtılları tahta yiyicidir. Kök ve gövdelerde yaşar. Güçlü ağız parçalarıyle ağaçlara delik açar. Başlıca üç cinsi vardır: *cossus, dyspessa, zeuzera.*) [L]

COSSİERS (Jan), flaman ressamı (Anvers 1600-ay.y. 1671). İlkin babası Antoon, sonra Cornelis de Vos'un öğrencisi olan Cossiers 1628'de Anvers'te «olgun usta» payesini aldı. 1640-1641 Arasında ressamlar loncasının başkanlığına getirildi. İtalyan ressamı Caravaggio'nun tekniğine bağlıdır. Th. Rombouts'un daha önce işlediği meyhane konularını yeniden ele aldı. Dinî eserlerinin en güzelleri Malines manastırı kilisesindedir. Eserleri Abbeville, Anvers, La Haye, Louvain, Madrid müzesindedir. (L)

COSSON (Jacques Laurent), XVIII. yy. fransız oymacısı, 1765'te ustalığa yükseldi. Louis XV ve Louis XVI çağında biblo inceliğinde düz gövdeli, bükük ayaklı mobilyalar yaptı; çok usta bir gömme süs işçisi olarak tanındı. (L)

COSSONUS i. Ufak bitki biti. Gövdesi uzunca, kızılımsı veya parlak kahverengidir. Çürümüş odunlarda, özellikle söğüt ve kavakta yaşar. Kınkanatlıların *curculionidae* familyasından. (L)

COSSOTTO (Fiorenza), italyan opera şarkıcısı (Crescentino, Vercelli 1935). Sanat hayatına 1957'de La Scala'da başladı, ama dikkati çekmedi. 1961'de önemli mezzosoprano rolleriyle seçkinleşti, milletlerarası sanat merkezlerinde alkış topladı. Sesinin üstün nitelikleri, rahatlığı ve müzikalitesiyle tanınır. Bugün İtalya'da, kendi türünde rakipsizdir. (L)

COSSUS i. Büyük gece kelebeği. Gövdesi kalın, duyargaları dişlidir. Uçmadığı zaman kanatları çatı biçiminde durur.

— ANSİKL. *Cossus ligniperda* kül rengi iri bir kelebektir. Kırmızı şarap tortusu rengindeki kocaman tırtılı karaağaçta ve diğer ağaçların gövdesinde derin delikler açar. Yağlı, yakıcı ve iğrenç kokulu bir salya çıkarır. Bu tırtıl iki üç yıl yaşar. Sağlam ağaçlara saldırarak büyük zararlara yol açar. Pulkanatlıların *Cossidae* familyasından. (L)

COSSYPHA i. (yun. *kossyphos,* karatavuk'tan). Küçük ötücü kuş. Kızılkuyruğa benzer. Kül rengi siyah ve kırmızı renkte olur. Pek çok türü Afrika'nın tropik bölgelerinde yaşar. (Ötegengillerden.) [L]

COSTA (Claudio Manule DA), brezilyalı şair (Mariana, Minas Gerais 1729 - Vila Rica, bugün Ouro Preto 1789). Tirandentes siyasî suikastına adı karıştı, hapiste kendini öldürdü. Klasik bir yazardır, *Vila Rica* (1839) adlı destanı ile tanınır. (L)

COSTA (İsaak DA), hollandalı şair ve Calvin'ci din bilgini (Amsterdam 1798-ay.y. 1860). Yahudi asıllı bir aileden yetişti, hı-

Foto. X, Vincent, Camera-Press (*LAROUSSE*)

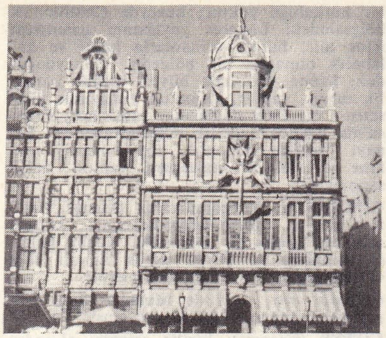

Jan COSYN
Brouette ve İspanya kralının konağı, Brüksel

ristiyan oldu. Şiirleri ateşli bir inancın canlılığını taşır. Lirik şiir derlemeleri: *Poëzij* (Şiirler) [1821], *«Bayram Şarkıları»* (1828), *«Noel'ler»* (1829), *«Değişik Şarkılar»* (1847), *Politieke Poëzij* (Siyasî Şiirler) [1854], *De Slag Bij Nieupoort* (Nieupoort Savaşı) [1857]. Costa, şiirleriyle olduğu kadar dinî tartışmalarıyle de tanınır. (L)

COSTA (Joaquin), ispanyol iktisatçısı (Monzon 1846 - Graus 1911). İspanya'nın durumunu düzeltme konusunda umut veren bütün meselelerle ilgilendi. Başlıca eserleri: *Colectivismo Agrario en Espana* (İspanya'da Tarım Kolektivizmi) [1898], *«Aragon'da Örf-Âdet Hukuku»* ve *Estudios Ibericos* (İberya Üstüne İncelemeler) [1891]. (L)

COSTA (Lorenzo), **Küçük** denir, italyan ressamı (Ferrara 1450'ye doğr.-Mantova 1535). Dresden şehrindeki Aziz Sebastianus tablosundan anlaşıldığına göre ilkin Tura'nın etkisi altında kaldı, sonra Bellini'ye yakın bir üslûpla, daha geniş ve rahat bir çalışma yolunu benimsedi. (*Pala de San Petronio*, Bologna 1492). Padova'daki *Argonaut*'lar konulu panoları, Bologna'daki *Bentivoglio Meryemi*, Gonzaga'lar için yaptığı eserler, Mantova'da (*Comus, Âhenk Bahçesi*, İsabella «studiolo»su), Ombria sanatı etkisi altında, daha yumuşak bir üslûba yöneldiğini gösterir. (L)

COSTA (Lorenzo), **Küçük** denir, italyan ressamı (Mantova 1537'ye doğr. - 1560'tan sonra). İppolito'nun (Bologna 1506'ya doğr.-Mantova 1561) oğlu ve öğrencisi. T. Zuccari ile birlikte Roma'daki küçük Belvedere sarayını süsledi (1560). [L]

COSTA BRAVA, İspanya'da Katalonya bölgesinin kıyı kesimi, fransız sınırı ile rio Tordera'nın ağzı arasında. Kısmen yüksek yalıyarlardan meydana gelen Costa Brava'da birçok sayfiye yeri vardır: Cadaques, Rosas, Palamos, San Feliu de Guixols, Tossa de Mar, Blanes, Playa de Aro v.b. (L)

COSTA CABRAL (Antonio Bernardo DA), portekizli devlet adamı, Thomar kontu (Douro, Fornos de Algodres 1803-São Joao da Foz do Douro, Porto 1889). 1839'da adalet bakanı oldu. 1842'de, 1826 Dom Pedros anayasasını yeniden yürürlüğe koydu. Yıllarca sürdürdüğü baskı yönetimi yüzünden, 1846 ayaklanmasında devrildi. 1849-1851 Arasında yeniden başbakan oldu. (L)

COSTA E SİLVA (Arthur DA), brezilyalı devlet adamı (Taquari, Rio Grande do Sol, 1902). 1952'de general oldu, 1964 Nisan ihtilâline katıldı, Castelo Branco hükûmetinde Savaş bakanlığı ona verildi. 1966'da tek aday olarak başkan seçildi. 15 Mart 1967'de göreve başladı ve iktisadî meselelere öncelik vermeğe çalıştı. (L)

COSTA NİNO GİOVANNİ, İtalyan ressamı (Roma 1826-Marina di Pisa 1893). Çalışmalarına Roma'da başladı. Sanat merkezlerini dolaştı; Corot, John Ruskin ve Floransa'lı Macchiaioli topluluğuyle ilişki kurdu. 1890'a doğru Roma'da İn arte libertas (Sanatta bağımsızlık) derneğini kurdu. Costa Nino, İtalya'da gerçekçi resmin öncülerindendir. Çağının ressamlarını büyük ölçüde etkiledi. (L)

COSTANTİNİ, XVII. ve XVIII.yy. italyan tiyatro oyuncuları ailesi. En ünlü üyesi Angelo COSTANTİNİ (Verona 1654'e doğr.-ay.y. 1729), Paris'te *Mezzetin* adı ile tanındı. (L)

COSTANZA I (1154-1198), Sicilya kraliçesi (1194-1198). Kral Ruggero II'nin ölümünden sonra dünyaya gelen kızı. 1186'da müstakbel imparator Enrico di Svevia ile evlendi, yeğeni Guglielmo II'nin ölümü üzerine (1189) Sicilya tahtında hak iddia etti; fakat Sicilyalılar germen nüfuzunu istemediklerinden, Costanza'nın nikah dışı yeğeni Tancredi'yi kral ilân ettiler. Enrico IV. ancak 1194'te Sicilya krallığına hâkim olabildi, 1197'de öldü. Costanza, krallığı tek başına yönetti. Yerini oğlu Federico I Ruggero'ya (imparator Federico II) bıraktı. (L)

COSTANZA II (1247-Roma 1302), Sicilya (1282-1302) ve Aragon (1276-1302) kraliçesi, Sicilya kralı Manfred ve Savoia'lı Béatrice'in kızı. Sicilyalı Vespriaların isyanından sonra 1282'de Sicilya krallık tacını giyecek olan geleceğin Aragon kralı Pierre III ile Palermo'da evlendi (1262). Costanza, Sicilya'da ancak ikinci derecede bir rol oynadı, hükümdarlık etmeyi kocasına, sonra da üç oğluna (Alphonso, Giamo ve Federico II) bıraktı. Charles d'Anjou'nun büyük oğlu Salerno dükü Charles'i idam edilmekten kurtardı; dük, Sicilya dolayısıyle Napoli ile Aragon arasında açılmış olan savaşta esir düşmüş ve İsa'nın ölümü gibi bir cuma gününe rastlayacak olduğu için idamını gönül rızasıyle kabul etmişti. (L)

COSTANZA Altavilla'lı, Sicilya kraliçesi (1146-1198), Ruggiero II'nin kızı. Norman sülâlesinden gelen son Sicilya kraliçesidir. 1186'da imparatorluğun mirasçısı Enrico VI ile evlendi. 1191'de Roma'da kocasıyle birlikte imparatorluk tacını giydi. Ancak, Norman hâkimiyetine son vermek isteyen Sicilyalılar, yeğeni Altavilla'lı Tancredi'yi tahta çıkardılar. Enrico VI 1194'te Sicilya kralı oldu. 1197'de imparator ölünce tahta Costanza çıktı, onun ölümünden sonra da yerine oğlu geçti. Mezarı Palermo katedralindedir. (L)

COSTANZO (Angelo DI), napolili şair ve tarihçi (Napoli 1507-ay.y. 1591). *İstoria del Regno di Napoli* (Napoli Krallığı Tarihi) [1572] adlı bir eser yayımladı ve soneler yazdı. (L)

COSTANZO DE FERRARA, italyan ressamı ve madalya uzmanı (XV. yy.). Hayatı hakkında kesin bilgi yoktur. Ferrara dükalığı elçisinin, Napoli'den 24 ağustos 1485'te Ferrara dükası ile karısına gönderdiği bir mektupta, Costanzo'nun bir süre İstanbul'da osmanlı sultanının yanında kaldığı yazılıdır. Sanatçının İstanbul'a geliş sebebi ve tarihi bilinmemekle beraber, Napoli kralı Ferdinando d'Aragona I'in Osmanlı devletine yolladığı bir elçilik kurulu ile 1478'de geldiği ve 1480'de de geri döndüğü sanılmaktadır. Fatih'in portresini İstanbul'da bulunduğu sırada yapmış olabilir. Bronzdan dökülen 177 mm çapındaki bu madalyanın ön yüzünde ortada Fatih'in sol profilden portresi, madalyanın kenarında ise, «Svltani Mohammeth Octhomani Vgvli Bizantii Imperatoris 1481» (Bizans imparatoru, Osmanoğlu Sultan Mehmed 1481) yazısı bulunur. Madalyanın arka yüzünde ise Fatih at üzerinde belinde bir kılıçla tasvir edilmiştir. Sağ ve solda birer kuru ağaç, arka planda bir cami görülür. Kenarda «Mohammeth Asie et Gretie Imperatoris Ymago Eqvestris in Exercitvs» (Asya ve Yunanistan imparatoru Mehmed'in orduda atlı resmi) yazısı okunur. Ayrıca atın ayakları arasında «Opvs Constantii» (Costanzo'nun eseri) şeklinde bir yazı bulunur. Bu madalyanın bir orijinali Berlin'deki para koleksiyonundadır. Aynı madalyanın bir benzeri, Paris'te G. Dreyfus koleksiyonunda görülmüştür. Madalyada tarih yoktur ve yazılar farklıdır. Ön yüzündeki yazı, «Svltanvs. Mohammeth. Othomanvs. Tvrcorvm. Imperator» (Türklerin İmparatoru, Osmanlı Sultanı Mehmed) şeklindedir. Arka yüzünü ise, «Hic. Belli. Fvlmen. Poyvlos. Prostravit. et. Vrbes» yazısı kuşatır. Bir çerçeve içinde de sanatçının imzası «Const/Antivs F.» sözleri vardır. Bu madalyanın Prag'da Lanna koleksiyonunda bulunan diğer bir benzeri üzerindeki

CÔTE D'AZUR: Villefranche iç limanı

yazıda, «Gretie» yerine «Eretie» kelimesi görülür. Avusturyalı sanat tarihçisi Josef von Karabacek, bunun geç devirde yapılmış olabileceğini söyler. Eldeki bilgilere göre, Fatih'in ölümünden önceki görünüşünün Costanza'nın yaptığı portreden farklı olduğu anlaşılıyor. Bu sebepten, sanatçının, sultanı, madalyada belirtilen tarihten daha önce gördüğü ve resmini yaptığı kabul edilir. Madalyadaki tarih, eserin bronzdan döküldüğü zamanı gösterebilir.

Ayrıca İstanbul'da Topkapı sarayı müzesinde bulunan, 0,26X0,39 ölçüsünde guaş ile yapılmış bir Fatih portresinin de Costanzo'ya ait olduğu sanılır. (M)

COSTA RİCA. Bk. KOSTARİKA.

COSTA Y SİLVA (Arthur DA), brezilyalı devlet adamı (Taquari, Rio Grande do Sul 1902). Asıl mesleği askerliktir. 1952'de general oldu. 1964 Nisan ayındaki «ihtilâl»e katıldı. Castelo Branco'nun kabinesinde savunma bakanı oldu. 1966'da Arena (Millî Kalkınma birliği) tarafından başkanlığa tek aday gösterildi. 3 Ekim'de meclisler tarafından Castelo Branco'nun yerine başkan seçildi. 15 Mart 1967'de göreve başladıktan sonra iktisadî gelişmeyle ilgili meselelere öncelik tanıdı. (L)

COSTELEY (Guillaume), fransız bestecisi (Pont-Audemer ? 1531'e doğr.-Evreux 1606). İlk şarkısı 1552'de Nicolas du Chemin yayımlarında basıldı. Retz kontunun desteğiyle, Charles IX'un krallığının ilk aylarında, orgcu olarak görev aldı. Şarkıları yüzyılın ikinci yarısında önemli bir sayıya varır. Büyük bir kısmını, 1570'te *Musique* adı altında kalın bir derlemede topladı. Madrigal'imsi şarkılar kendine has ince bir üslûp taşır. (L)

COSTELLO (John Aloysius), irlandalı siyaset adamı (Dublin 1881). Başarılı bir avukatlıktan sonra Cosgrave hükûmeti tarafından Adalet bakanlığına getirildi. 1944'te Fine Gael partisinin başkanlığındaki hükûmeti kurdu. Karma bir hükûmete başbakanlık yaptı (1948-1951). İrlanda'nın İngiltere ile olan son bağlarını kopararak İrlanda cumhuriyetini (Poblachta Eireann) gerçekleştirdi. 1954-1957 Yıllarında ikinci bir karma hükûmet kurdu. 1957-1959 Arasında yeniden muhalefet lideri oldu. (L)

COSTER (Laurens JANSZOON, — denir), hollandalı basımcı (1405'e doğr.- Harlem 1484'e doğr.). Bazılarına göre, 1423'ten itibaren, Gutenberg'ten önce müteharrik harflerle baskıyı icat etmiştir. (L)

CÔTE D'AZUR
Promenade des Anglais (Nice)

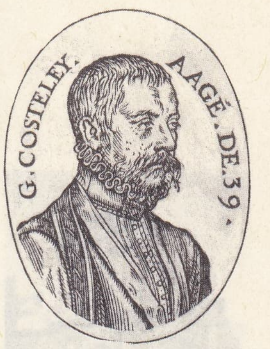

COSTELEY

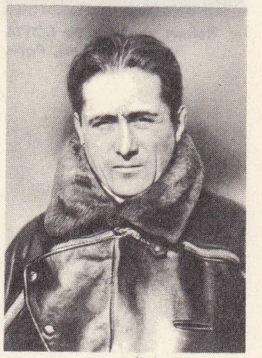

Dieudonné COSTES

Foto. Viollet, Doumie-Atlas-Photo, Lénars-Atlas-Photo, N.Y.T. (LAROUSSE)

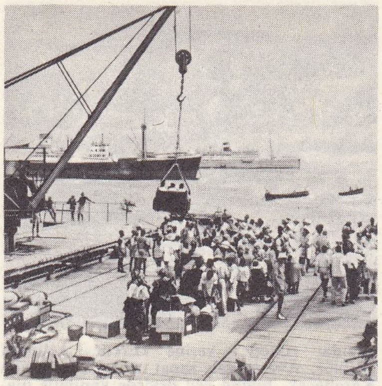

COTONOU
iskelede yükleme

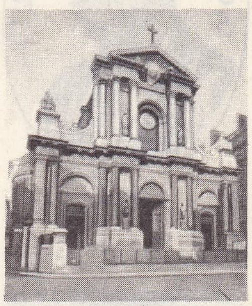

Robert ve Jules de COTTE
St. Roch kilisesi, Paris

COSTER (Samuel), hollandalı şair ve hekim (Amsterdam 1579-1665). Doğduğu şehirde kendi hesabına bir salaş tiyatrosu yaptırdı (1617), bu tiyatroda kendi yazdıklarından başka Van den Vondel'in, Hooft'un en iyi oyunlarını sahneye koydu. (L)

COSTES (Dieudonné), fransız havacısı (Septfonds, Tarn-et-Garonne 1892). 1912'de pilot brövesi aldı. Birinci Dünya savaşında doğu cephesindeki hava çarpışmalarına katıldı. 1919'da Air Union'da yolcu pilotu, sonra Breguet ve Hispano Suiza'da tecrübe pilotu olarak çalıştı. Uzun mesafe uçuşlarıyle ün kazandı: Paris-Djask, Paris-Assuan. Ekim 1924'ten nisan 1928'e kadar Joseph Le Brix ile birlikte dünya turu yaptı. Maurice Bellonte ile Paris'ten Lungkyang'a kadar 7 905 km düz hat uçuşunda dünya rekorunu kırdı (27-29 eylül 1929). [L]

COSTİN (Miron), boğdanlı kronik yazarı (1633-1691). Polonya'da Bar şehrinde öğrenim yaptı ve hümanist bir eğitimden geçti. Boğdan'a dönünce çağının siyasî olaylarına karıştı, askerlik ve diplomasi alanında büyük görevler aldı. Bir komploya karıştığı ileri sürülerek Constantin Cantemir'in emriyle haksız yere öldürüldü. Polonya kralının isteği üzerine polonya dilinde, Boğdan tarihini ve rumence 1595-1661 yıllarının kroniğini yazdı. Bu kronik, Ureche Simion Dascalu'un devrinde de devam eder. Oğlu NİCOLAE ise (1600 ? - 1712) bu kronikleri 1711 yılına kadar sürdürdü. Aynı zamanda; *Viata Lumei* (Dünya Hayatı) adında bir şiir derlemesi yayımladı. Transilvanyalı latin edebiyatçılar, Costin'in eserlerinden faydalandılar: Daçya-rumen dilinin latince karakteri ve Rumenlerin kaynakları konusundaki görüşleri bu eserlerden alıdılar. (L)

COSTOS i. Çok yıllık otsu bitki. Gövdesi yer altındadır. Tropik bölgelerde yetişir. (Zencefilgillerden.) [L]

COSWİG, Almanya'da (Doğu Almanya, Halle idare bölümü) şehir, Elbe kıyısında; 13 900 nüf. Eski şato. Linyit madenleri. Kâğıt fabrikaları. Kimya ürünleri; kibrit fabrikası. Çanak çömlek yapımı. Ateşe dayanıklı toprak. — Almanya'da (Doğu Almanya, Dresden idare bölümü) şehir, Elbe kıyısında, Dresden ve Meissen arasında; 17 900 nüf. (L)

COSYN veya **COSYNS** (Jan), flaman heykelcisi (öl. 1708). Lucas Fayd'herbe ile Brüksel'de Notre-Dame-du-Sablon gibi bazı kiliselerin dekorasyonunda çalıştı, Tour-et-Taxis ailesinden Lamoral III'ün mezarındaki alegorik heykelleri, Notre-Dame-de-la-Chapelle kilisesindeki mürit figürlerini yaptı. Cosyn'in mimarlık eserleri arasında en dikkate değer olanları: Brüksel'in büyük meydanındaki tarihî evlerden «İspanya Kralı Evi» ve «El Arabası Evi» gibi yapıların cepheleri; şehir içinde (46, Flandre sokağında) Bellone evinin cephesi. Cosyn'in küçük alçak kabartmalarında ve fildişi heykelciklerinde coşkun bir fantezi belirir. (Münih müzesindeki «Çocuksu Eğlenceler»). [L]

COŞKU i. (*coşmak*'tan *coş-ku*). *Yeni*. Aşırı heyecan. (M)

COŞKUN sıf. (*coşmak*'tan *coş-kun*). Coşmuş olan: *Bu coşkun hitap, bu yanık yürek, bu dinmez iştiyak Çelebi'yi de çoşturmuştu...* (N. Araz). *Hayır sular ne kadar coşkun olsa ben giderim* (Tevfik Fikret). || i. Erkek adı.

◆ **Coşkunlaşma** i. Coşkun hale gelme: *Nihan tekrar coşkunlaşmama gülüyor* (R. H. Karay).

◆ **Coşkunluk** i. Coşkun olma hali: *Her yeni kadeh [...] alâka ve coşkunluğu bir kat daha arttırıyordu* (A.H. Tanpınar). [M]

COŞMAK geçz. f. (fars. *cūş*, galeyan, kaynama'dan). Duygu ve düşüncelerini heyecanlı söz ve davranışlarla dışa vurmak: *Karacaoğlan kaynar coşar / Aşk dalgası boydan aşar* (Karacaoğlan). *Çoşuyor bu deli gönül coşuyor / Ciğerciğim kebap oldu pişiyor* (halk türküsü). || Şiddeti veya hızı artmak: *Daldım coşup giden denizin musikisine* (Y.K. Beyatlı).

◆ **Coşma** i. Coşmak eylemi: *Lâkin mülâzımın anlamadığını gözlerinden, birden çoşmasından pek iyi anlıyordum* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Coşturmak** ettrg. f. Coşmasına yol açmak: *Yurt sevgisinin coşturamadığı yürekleri bunlar heyecana getirir* (A.H. Müftüoğlu). *İçimde nur kaynakları varmış da haberim yokmuş dedim. Sen onları öyle bir uyandırdın, öyle bir coşturdun ki* (N. Araz). [M]

COTA DE MAGUAQUE (Rodrigo DE), ispanyol şairi (Toledo -ay.y. 1470). Henri IV aleyhine bir yergi olan; Rojas ve *Coplas de Mingo Revulgo* tarafından bitirilen *la Celastina* adlı komedinin ilk bölümünü yazdığı sanılmaktadır. Esprili bir dramatik deneme olan *Dialogo Entre el Amor y un Viejo*'nun (Aşk ve Bir İhtiyar Arasında Diyalog) [1511] yazarı olduğu muhakkaktır. (L)

Cotard belirtisi. Bk. İNKÂR *hezeyanı*.

CÔTE (la), Leman gölü kıyısının kuzey kesimine (Vaud kantonunda, Aubonne ırmağı yatağıyle Promenthouse'un yatağı arasında) verilen ad. Bağcılık. (L)

CÔTE D'AZUR, Fransa'nın Akdeniz kıyılarının bir kısmına verilen ad. «Côte d'Azur» adı başlangıçta yalnız, turizm ve sayfiye bölgelerinin ilk geliştiği, Cannes ile Menton arasında kalan kıyı şeridine veriliyordu. Bugün ise italyan sınırıyle Marsilya'ya en yakın deniz banyoları merkezi olan Cassis arasında kalan bütün kıyıya bu ad verilmektedir. Côte d'Azur, talihini, ikliminin tatlılığına borçludur: gerçekten de orada yıllık ortalama ısı dereceleri Fransa'nın en yüksek dereceleridir ve sadece 500 ile 700 mm arasında bulunan yağışlar pek az güne bölünmüştür ve yazın çok seyrek yağar. Fakat özellikle güneye doğru açık oluşu ve Provence dağlarıyle Alplerin arkadan bir duvar çekmesi, bu kıyıya olağanüstü bir güneş sağlar. Daha XIX.yy.ın başından itibaren Nice ve civarındaki kasabalar, zengin hastaların, nekahat devresinde olanların ve yabancıların, özellikle İngilizlerin rağbet ettikleri yerlerdi. Birinci Dünya savaşına kadar Cannes, Nice, Monaco, Menton, asıl yüksek fransız burjuvazisinin ve avrupa aristokrasisinin kışı geçirdikleri yerler olarak gelişti; Marsilya ile Cannes arasında kalan kıyı bölümü, demiryolu ile kısmen bağlanmıştır ve ikinci derecede, tek tek sayfiye yerlerinden başka bir şeyi yoktur. Fakat İkinci Dünya savaşı arasında ve özellikle İkinci Dünya savaşından sonra ücretli tatil hakkının genişletilmesi ve herkese tanınması kıyının bütününe büyük bir hamle yaptırdı ve mevsimlik faaliyetlerini altüst etti. Fransız turistik bölgelerinin en ünlü yeri olan Côte d'Azur'de oteller, villalar, çadır kampları pek kalabalık olur. (L)

CÔTE-D'IVOİRE. Bk. FİLDİŞİ KIYISI.

CÔTE D'OR, Fransa'da Jura çağından kalma kalkerli sarp tepeler; Saône ovasının yukarısında, Ouche ve Dheune arasında, Paris havzasının kenarını meydana getirir. (L)

CÔTE D'OR, Fransa'da Paris havzasının doğu sınırlarında idare bölgesi; adını Dijon'un güneyinde uzanan dağlardan alır; 8 787 km²; 421 200 nüf. Merkezi, *Dijon*. Bourgogne ile kuzeyde Champagne'ın birkaç bölümünden meydana gelir. Coğrafî bir bütünlüğü yoktur; kuzeyde Chatillonais bölgesindeki Langres yaylasının uzantısını içine alır; burası ormanlarla kaplı ve kalabalık olmayan bir bölgedir. Güneydoğudaki Saône vâdisinde büyük ölçüde bataklık tarımı yapılır. Dijon'un güneyinde yükselen Côte d'Or dağlarının yamaçları, Fransa'nın başlıca bağcılık bölgelerindendir. Sanayi özellikle Dijon'da toplanmıştır: makine ve elektrik malzemesi yapımı, besin sanayii. (L)

COTENTİN, Normandiya'da (Manş) Vire'in ağzıyle Normandiya-Bretagne körfezi arasında küçük bir yarımada. Küçük balıkçı limanları ile büyük uğrak limanı olan Cherbourg bu yarımada üzerindedir.

Cotentin ırkı, özellikle Monche idare bölgesinde bulunan iri bir koyun cinsi. (L)

COTES (Francis), ingiliz ressamı (Londra 1725'e doğr.-ay.y. 1770). Knapton'un öğrencisidir. Royal Academy'nin kurucularından olup portre türünde başarılı eserler yaptı. Portreleri arasında şunlar sayılır: *Côtes'in Eczacı olan Babası* (Royal Academy), *Kucağında Prenses Sophie-Mathilde'i Taşıyan Kraliçe Charlotte* (Windsor). [L]

COTES (Roger), ingiliz astronomu ve matematikçisi (Burbage, Leicester 1682-Cambridge 1716). 1706'dan itibaren Cambridge'te astronomi ve fizik profesörü, vatandaşı Newton'u Descartes'çılara karşı savunmak için Newton'un *«Prensipler»* adlı eserine bir önsöz yazmıştır. 6 Mart 1716 meteoru (göktaşı) hakkında *Logometria* adında iki eser yayımladı. (L)

CÔTES-DU-NORD, Fransa'nın batısında idare bölgesi, Bretagne'de, 7 218 km²; 506 000 nüf. Merkezi Saint-Brieue idare bölgesi, Armorik masifindedir. Bölgenin hemen her yerinde oldukça yoğun bir şekilde çeşitli tarım yapılır, buna tahıl tarımı (buğday, arpa, yulaf) ve yemlik bitki tarımı eklenir. Kıyı kesimlerinde zengin turfanda sebze tarımı yapılır. Sığır yetiştiriciliği. Sanayi ikinci derecede önemlidir. Balıkçılık ve turizm (yaz aylarında) önemli gelir sağlar. (L)

Cotg, *kotanjan*'ın (veya *kotangent*) sembolü. (L)

COTGRAVE (Randle), ingiliz sözlük yazarı (Cheshire, XVI. yy.ın ikinci yarısı - öl. 1634'e doğr.). İngilizler için ilk fransızca sözlüğü hazırladı: *A Dictionarie of the French and English Tongues* (Fransız ve İngiliz Dillerinin Sözlüğü) [1611]. Bu sözlük XVI. yy.da ingiliz dilinin durumunu yansıtan önemli bir eserdir. (L)

COTHON. Esk. coğ. Kartaca limanının adı; iki havuzdan meydana geliyordu. Bunların daha içeride olan birincisi savaş limanıydı; çevresi 1 000 m'yi aşan, 325 m çapında çember biçiminde bir havuzdu; ortasında amiral sarayı, kenarlarında 220 kadırga hücresi vardı (Kartaca kadırgaları 35 m boyunda ve ancak 4 m enindeydi). İkincisi ticaret limanıydı; dörtgen biçiminde bir havuzdu, savaş limanına buradan geçilirdi, kenarında bir yan havuz bulunduğu sanılır. (L)

COTHURNİA i. Bir hücreli kirpikli hayvan cinsi. Yabancı cisimlere tutunmuş saplı bir kabuğun diline tutunmuş, zırhlı birhücrelileri kapsar. (Cothurnia'lar denizde veya tatlı sularda yaşar. Hunisinin kenarında, alta doğru bir çeşit simit bulunur. Hayvan kasılıp büzüldüğü zaman kabuğun ağzını kapatabilir. *Cothurnia astaci* tatlı su yengeçlerinin solungaçlarında çok bulunur. Bu cinsin dokuz türünün çoğu kuzey denizlerinde yosunhayvanların veya suyosunlarının üstüne tutunarak yaşar. Vorticellidae familyasındandır.) [L]

COTMAN (John Sell), ingiliz ressamı ve gravürcüsü (Norwich 1782-Londra 1842). Başlıca özellikleri, saf, pürüzsüz bir çizgi düzeni, biçim olgunluğu ve arabesk kıvraklığı olan bir teknikle, birçok yağlı ve suluboya peyzaj, bunlardan başka Normandiya'nın mimarlık anıtlarından gravürler yapmıştır. İngiltere'de genel sanat koleksiyonları ve müzelerde eserleri bulunan John Cotman, «Norwich ekolü» nün en parlak temsilcilerinden biridir. (L)

COTONOU veya **KOTONU**, Dahomey'de liman şehri. Güney idare bölgesinin merke-

Foto. Heut (Hoa-Qui) [LAROUSSE]

zi; 109 300 nüf. Dahomey'in en önemli merkezi olan Cotonou ülkenin tek limanıdır. 1959'da başlayan büyük düzenlemelerle iskele tesisleri tamamlandı ve liman büyük gemilerin girmesine elverişli hale sokuldu (1965). Kral Gle-Gle'nin izni ile 1863'te Fransızlar burada bir ticaret merkezi kurdular. (L)

COTOPAXİ, Ekvador Andları'nda yanardağ; 5 897 m. Bu yanardağın XVIII. yy.da büyük zarara yol açan püskürmeleri; XIX. yy.da da sürdü. Çamur akıntıları Latacunga ovasının kuzeyini kısmen doldurmuştur. Cotopaxi dağına ilk olarak 1872'de Escobar ile alman jeologu W. Reid tırmandılar. — *Cotopaxi ili*, 184 600 nüf. Merkezi, *Latacunga*. (L)

COTROCENİ, Eflak bölgesinde, Bükreş yakınlarında 1679'da inşa edilmiş eski bir manastır. Rumen devlet başkanlarının yazlık dinlenme yeri olarak kullanılmaktadır. (L)

COTSWOLD HİLLS, İngiltere'de kıyı dağları, Jura çağı kalkerlerinden oluşmuştur, Bath'ın kuzeydoğusunda uzanır. (L)

COTTA (Heinrich VON), alman ormancılık uzmanı (Klein Zillbach, Eisenach yakını 1763 - Tharandt 1844). Saksonya'da orman danışmanı ve kendisinin kurduğu Tharandt orman okulunun müdürü. *Grundrisse der Forstwissenschaft* (Ormancılık Biliminin İlkeleri) adlı bir eseri vardır. (L)

COTTA (Johann Friedrich), alman kitapçısı (Stuttgart 1764-ay.y. 1832). Tübingen'de ailesinin elinde bulunan küçük bir kitabevinin 1787'de başına geçince, onu zamanının en ileri basımevi durumuna getirdi. Özellikle Schiller ve Goethe'nin eserlerini, birçok edebiyat ve sanat dergilerini bastı, 1811'de Stuttgart'a yerleşti. J.F. Cotta, çağının en büyük şairleriyle dosttu. Kendi topraklarında serfliği kaldırdı. Tuna ve Main nehirleri üzerinde buharlı taşıtlar kullanılması yolunda çalıştı. (L)

COTTBUS, Doğu Almanya'da şehir. İdare bölümü merkezi, Spree kıyısında, Berlin'in güneydoğusunda; 78 100 nüf. XIV. ve XV.yy.dan kalma kiliseler. Yün sanayii. Metalürji. Kereste sanayii. Halı. Cam. Besin sanayii. Demiryolu kavşağı. Havaalanı. —*Cottbus idare bölümü,* 840 000 nüf. (L)

COTTE (Robert DE), fransız mimarı (Paris 1656-ay.y. 1735). Jules Hardouin-Mansart'ın öğrencisi (1683), 1687'de Mimarlık akademisi üyesi, 1689'da kral mimarı, 1708'de de başmimar oldu. XVII. yy. sonu ve XVIII. yy. başı arasında yaşamış mimarların en büyüklerindendir. Şöminenin üzerine bir ayna yerleştirerek davlumbaz yüksekliğini azalttı. Bununla, genişliği az odalarda insanı sıkmayan bir mekân düzeni sağladı. Ayna ile sağlanan bu iç mekân uyumu mimarlığa getirdiği bir yeniliktir. Lyon'da Bellecour, Bordeaux'da krallık alanını, Verdun, Strasbourg ve Saverne'de piskoposluk saraylarını, Metz'de Frascati sarayını yaptı. Her zaman bir öğrenci olarak kalan bu büyük mimar, Fransa dışında, Almanya'da Thurn und Taxis sarayını (Frankfurt'ta), Brühl ve Poppelsdorf şatolarını yaptı. İspanya'da, Madrid'de kral sarayının, çeşitli yapıların, İtalya'da Rivoli şatosunun planlarını hazırladı. (L)

COTTET (Charles), fransız ressamı (Le Puy 1863-Paris 1925). Özellikle deniz manzaraları, Bretagne'dan sahneler yaptı. Koyu renkler kullandı. Paris Modern Sanat müzesinde: *İskambil Oynayanlar* (1883) ve *Plougastel'de Din Alayı* adlı iki eseri vardır. (L)

COTTİENNES veya **COTTİUS ALPLERİ**, fransız-italyan sınırındaki Batı Alplerin eski adı (galyalı önder *Cottius'un* adından). [L]

COTTİNGTON (François, baron), ingiliz siyaset adamı (Bruton, Somerset 1578-Valladolid 1652). 1629'dan 1642'ye kadar maliye bakanı; Katolikliği, İspanyolları tutması ve haksız vergiler alması yüzünden halkı kendinden soğuttu. (L)

COTTİUS, Donnus'un oğlu. Ligur şefi, milâttan sonraki ilk yıllarda yaşadı, Alplerde başkenti Susa *(Segusium)* olan bağımsız bir derebeylik kurdu. *Cottius Alpleri'*nden geçen yolu denetimi altına aldı. Uzun süre Romalılara karşı dayandı, sonunda teslim oldu. Vasal unvanı ile krallığını

Auguste COUDER «Jeu de Paume Yemini»

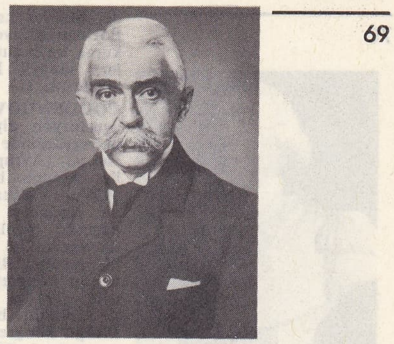

Pierre de COUBERTİN

korudu. Susa'da Augustus adına, bugün bile duran, bir zafer anıtı yaptırdı (M.Ö. 9-8). [L]

COTTON (Aimé), fransız fizikçisi (Bourg-en-Bresse 1869-Sèvres 1951). Toulouse Fen fakültesinde öğretim üyesiyken Sorbonne üniversitesi teorik fizik ve gök fiziği kürsüsüne profesör olarak atandı. 1921'de Lippmann'ın yerine genel fizik kürsüsüne getirildi ve fizik araştırmaları laboratuvarını yönetti. 1923'te Fransa enstitüsü üyeliğine seçildi. İlk çalışmaları dönme şeklindeki anormal dağılışlar ve 1896'da bulduğu daire biçimindeki dikroizm ile ilgilidir. H. Mouton ile birlikte çalışarak, ultramikroskobik cisimleri gözlemlemeğe yarayan çok basit bir cihaz hazırladı. Yine bu iki fizikçi, şiddetli bir manyetik alana yerleştirilmiş sıvılardaki çifte kırılma olayını keşfetti. P. Weiss ile birlikte Zeeman olayını inceledi; kadmiyumun tayf çizgilerini belirledikten sonra, elektron yükünün elektron kütlesine oranı olan $\frac{e}{m}$ değerini buldu. Ayrıca, manyetik alan şiddetini ölçmede kullanılan *Cotton terazisi'*nin bulucusu ve Bellevue dev elektromıknatısının yaratıcılarındandır. (L)

COTTON (Charles), ingiliz şair ve mütercimi (Beresford, Staffordshire 1630-Londra 1687). Bürlesk tarzda şiirler yazdı: *The Travestie* (Scarron'giller veya Vergilius'un Birinci Kitabı) [1664-1670], *Voyage to Ireland in Burlesque* (İrlanda'da Yolculuk) [1670], *Burlesque upon Burlesque* (Alaya Alınan Alaycı) [1675]. *Samosatalı Lukianos'*un eserlerini alaya alarak taklit etti. İtalyanca ve Fransızca'dan değişik eserler, özellikle Montaigne'in *Essais'*lerini (Denemeler) çevirdi. Arkadaşı İzaak Walton'un yarıda bıraktığı *Compleat Angler* adlı eseri tamamladı. (L)

COTTON (sir Robert BRUCE), ingiliz bilgini (Denton, Muntingdonshire 1571-Londra 1631). Henry VIII'in saltanatı sırasında manastırlara ait kitaplıklardan kaybolmuş çeşitli anayasalardan ve elyazmalarından güzel bir koleksiyon yaptı. Çocukları tarafından zenginleştirilen «Cottonian Library» 1735'te British Museum'a devredildi. (L)

COTTON BELT, A.B.D.'nin güneydoğusunda tarım bölgesi (pamuk yetiştiriciliği ağır basar), Atlas okyanusu ile Meksika körfezi kıyısındaki ova ve alçak yaylaları (Kuzey Carolina'dan Texas'ın doğu kısmına ve Oklahoma'nın güneyine kadar) içine alır. (L)

Cotton İncili *(Bible Cotton),* VI. yy.a ait elyazması İncil. İçindeki resimler bizans üslûbunun ilk örnekleridir. Bu elyazması, ingiliz bilgini Robert Cotton'ın kitaplığında bulunuyordu. Eserden günümüze kalmış parçalar Tekvin bölümüyle ilgilidir ve British Museum'dadır. (L)

COTTRELL (Frederick Gardner), amerikalı kimya mühendisi (Oakland 1877 - Berkeley 1948). Tahsilini Kaliforniya, daha sonra Berlin ve Leipzig üniversitelerinde yaptı, 1902'de Kaliforniya üniversitesinde dersler verdi. 1911'de A.B.D. Madenler bürosuna girdi, 1920'de bu teşkilâtın müdürü oldu. 1908'de gazlarda bulunan tozlarla dumanları çökerten bir elektrostatik cihaz icat etti. 1930'da da pozitif iyonları üreten bir makine meydana getirdi. (L)

COTULA i. (yun. *kotule*, çukur nesne'den). Yatık saplı bitki. Yollarda ve kumsal yerlerde biter. (Bileşikgillerden.) [L]

COTY (François), fransız sanayici ve siyaset adamı (Ajaccio 1874-Louveciennes 1934). Emmanuel Aréne'in yanındaki çıraklık devresinden sonra parfüm sanayiinde ün yaptı. Zengin olunca, basın yoluyle siyasî bir rol oynamak istedi. 1922'de *Figaro'*nun sahibi, 1927'de de yöneticisi oldu. Kapatmak niyetiyle *le Gaulois'*yı satın aldı. *l'Ami du Peuple'*ü (1928), sonra *l'Ami du Peuple du Soir'*ı (1929) kurdu. Ayrıca birçok haftalık dergi çıkardı. Basının meselelerini bilmeyişi yüzünden, kurduğu işletme tehlikeye düştü. 1933'te Korsika seçim bölgesinden senatör seçildiyse de seçim iptal olundu. Ayrıca *«Fransız dayanışması»*nın kurucusu oldu. (L)

René COTY

COTY (René), fransız devlet adamı (Le Havre 1882-ay.y. 1962). 1902'den beri Havre'da avukat, 1928-1929'da baro başkanı oldu, senatoda bulundu, İkinci Dünya savaşından sonraki yıllarda Millet meclisine girdi. 23 Aralık 1953'te sonuçsuz 12 turdan sonra 329'a karşı 477 oyla Fransa cumhurbaşkanı seçildi. 13 Mayıs 1958'de Cezayir isyanı öncekilere oranla çok tehlikeli bir durum yaratınca 29 mayıs tarihli mesajı ile general de Gaulle ün iktidara çağırılmasının doğru olacağını bildirdi. V. Cumhuriyet kurulduktan sonra cumhurbaşkanlığı görevlerini De Gaulle'e bıraktı (8 ocak 1959). [L]

COUDENHOVE-KALERGİ

COUBERTİN (Pierre DE), fransız eğitmeni (Paris 1863-Cenevre 1937). Modern olimpiyat oyunlarının kurucusu. Genç yaşta sporun kolej ders programlarına alınması için çalıştı ve bu amaçla çeşitli gazetelerle işbirliği yaptı. 1888'de, ili bin yıl öncesinin ünlü olimpiyat oyunlarını yeniden canlandırmayı düşündü. 1894'te Sorbonne'da olimpiyat oyunlarının yeniden düzenlenmesi için 14 ülkenin katıldığı bir kongre topladı ve olimpiyat geleneği ile sembolik şekilde yeniden bağlantı sağlamak amacıyle ilk modern oyunların Atina'da yapılacağını açıkladı. Halkın katıldığı bir para toplama kampanyası ve Yorgi Averof adlı zengin bir yunanlının yardımıyle ilk modern olimpiyat oyunlarının yer alacağı mermer Perikles stadının yeniden inşasına girişildi (1895). Coubertin milletlerarası olimpiyat oyunları komitesine başkan oldu (1896); ikinci Paris olimpiyat oyunlarından bir yıl sonraya kadar (1925) bu görevde kaldı. Spor konusunda kitaplar ve makaleler yazdı. (L)

COUDEKERQUE-BRANCHE, Fransa'da Nord idare bölgesinde (Dunkerque idare çevresi) komün, Dunkerque'in banliyösün-

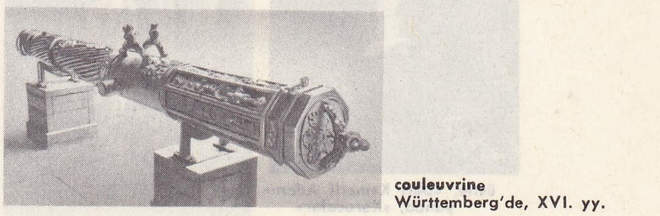

couleuvrine
Württemberg'de, XVI. yy.

Foto. X, Monde et Caméra, Service de presse Elysée, A.F.P. (LAROUSSE)

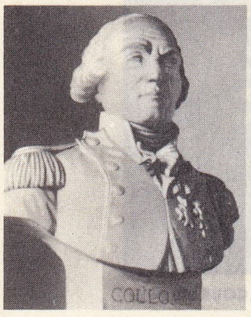

Charles de COULOMB

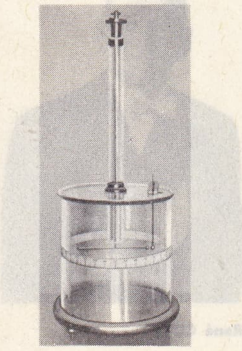

Coulomb terazisi

François COUPERİN «Büyük» denir

Gustave COURBET

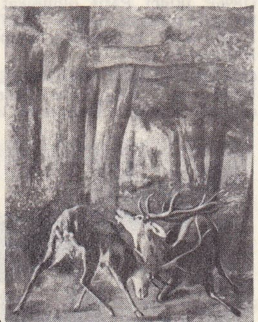

üstte, «Deri Kemerli Adam»; yanda, «Karacalar»

de, Moëres kanalları kıyısında; 23 252 nüf. Bor'dan türeyen ürünleri işleyen tesis. Dokuma ve besin (zeytinyağ, bira, un fabrikaları) sanayii. Dökümevleri. Bakırcılık. Mobilyacılık. (L)

COUDENHOVE-KALERGİ (kont Richard), avusturyalı diplomat (Tokyo 1894). Viyana üniversitesinde doktora yaptıktan sonra *Paneuropa* (Avrupa Birliği) [1923] adlı kitabı ile Avrupa birliği fikrinin öncüsü oldu. 1924'te Viyana'da bir sekreterlik kurarak bu düşünceyi benimseyenleri kayıt etmeğe başladı; bunlar arasında Aristide Briant da vardı. 3-6 Ekim 1936 tarihleri arasında bir Avrupa Birliği kongresine başkanlık etti; bu kongreye 24 ülkenin temsilcileri katıldı. 1940'ta Amerika Birleşik devletlerine sığındı, burada da yeni bir Avrupa Birliği kongresi (1943) düzenledi, İsviçre'ye yerleşti (1946). Birleşik Avrupa fikrinin ilk uygulamalarını gerçekleştirdiği gibi, Avrupa parlamentolar arası birliğin kurulmasında da rol oynadı. 1948'de La Haye'de toplanan Birleşik Avrupa kongresine katıldı. Avrupa konseyinin kurulması (1949) onun teşebbüsü ile olmuştur denebilir. (L)

COUDER (André), fransız astronomu (Alençon 1897). Kimya mühendisi olarak Paris rasathanesine girdi (1925), orada optik laboratuvarı şefi (1926), yardımcı astronom (1937), astronom (1943) oldu. Royal Astronomical Society üyesi (1946), Milletlerarası Astronomi birliği ikinci başkanı, boylamlar bürosu üyesi (1946) ve başkanı (1951) seçildi, modern astronomi ve astrofizikle ilgilendi; atmosfer optiği, teleskopik görüş ve fotoğrafik tabakaların özellikleri konularında gözlem şartları ile ilgili değişik araştırmalar yaptı. Fransız rasathanelerinde ve diğer yabancı kurumlarda otuz yıldan beri kullanılan büyük optik âletler (objektif mercekleri, teleskop aynaları, prizmalar) onun laboratuvarında gerçekleştirildi. Eseri: *Lunettes et Telescopes* (Dürbünler ve Teleskoplar) [A. Danjon ile, 1935]. (L)

COUDER (Auguste), fransız ressamı (Paris 1790-ay.y. 1873). Birçoğu Versailles müzesinde bulunan David üslûbunda tarihî tablolar yaptı. Gravür olarak çoğaltılıp yayıldığı için en tanınmış olan tablosu *Jeu de Paume Yemini* adlı kompozisyondur. 1839'da Güzel Sanatlar akademisine üye seçildi; *Considérations sur le But Moral des Beaux-arts* (Güzel Sanatların Ahlâkî Amacı Üstüne Düşünceler) [1867] adıyle bir kitap yazdı — Kardeşi JEAN-BAPTİSTE AMÉDÉE, mimar, sanayi ressamı, sanat yazarı (Paris 1797-ay.y. 1865). Sanayi ile ilgili sanat sergilerinin kurucularındandır. Yazdığı kitaplar arasında *L'Architecture et l'Industrie comme Moyen de Perfection Sociale* (Sosyal Düzenin Geliştirilmesi Aracı Olarak Mimarlık ve Sanayi) [1842], *Quelques Idées sur l'Exposition Universelle en France* (Fransa'da Evrensel Sergi Üstüne Bazı Düşünceler) [1854] en önemlileridir. (L)

COUDRAY (Clemens Wenzel), Goethe'nin dostu bir alman başmimarı (Ehrenbreitstein 1775- Weimar 1845). Bir süre Frankfurt ve Dresden'de çalıştı, 1800-1804 arası Paris'te, 1806'da İtalya, sonra Fulda'da bulundu. 1816'da Weimar'a gelerek başmimar oldu. Burada Goethe ile dostluk kurdu. (L)

COUËRON, Fransa'da Loire-Atlantique idare bölgesinde (Saint-Nazaire idare çevresi) komün, Loire halicinin sağ kıyısında, Nantes'ın aşağı kesiminde; 12 381 nüf. Kurşun, bakır, pirinç ve alüminyum metalürjisi. Tuğla harmanı. (L)

COUİLLET, Belçika'da (Hainaut, Charleroi idare çevresi) komün, Sambre kıyısında, Charleroi'nın güneydoğu banliyösünde; 15 000 nüf. Çelik fabrikaları. Demir metalürjisi. Kimya sanayii. Taş ocakları. Kâğıt fabrikaları. Basımevi. Biracılık. (L)

COULEUVRİNE [kulövrin] i. (fr. *couleuvre*, karayılan'dan, bu silâhlara, karayılan gibi ince ve uzun oldukları için bu ad verilmiştir.) İnce, uzun ateşli silâh. XV. yy. dan XVII. yy.a kadar kullanılan bir top çeşidi.

— ANSİKL. *Couleuvrine* geniş çaplı, büyük boyda, daha çok kuşatmalarda kullanılan bir silâhtı. XV. yy.da henüz hafif yapılı olan bu silâhlar tahta kundaklar üzerine oturtulurdu. Sonra aradan geçen iki yüzyıl boyunca gerek biçim, gerekse boyut bakımından birçok değişikliğe uğradı. Paris silâh müzesinde bulunan *Ehrenbreitstein* adı verilen çeşidi 70 kg ağırlığında mermiler atabilecek güçteydi. Saint-Pierre veya Saint-Ange şatosunda bulunan bir couleuvrine günümüzde papa seçimlerini haber vermekte kullanılmaktadır. Bronzdan yapılmış ve ustalıkla işlenmiş bazı couleuvrine'ler (meselâ İnvalides'deki tarihî toplar bölümünde bulunan Württemberg couleuvrine'i) gerçek birer sanat eseriydi. Bu silâhlar XVIII. yy.da ortadan kalktı. (L)

COULOMB i. (*Charles de Coulomb*'un adından). Bir amperlik bir akımın bir saniyede taşıdığı elektrik miktarına eşit olan elektrik birimi. Sembolü: C. (2 Nisan 1919 kanunuyle, *evrensel coulomb* biriminin elektrokimyasal tanımı yapıldı: gümüş nitratlı bir elektrolitten geçerek, katot'ta 1,118,00 mg gümüş bırakan elektrik miktarı. Günümüzde kabul edilen coulomb birimi ise, katotta 1,118,25 mg gümüş toplayan elektrik miktarı olarak tespit edilmiştir. Sanayide birim olarak alınan *amper-saat*, 3 600 coulomb değerindedir.) [L]

COULOMB (Charles DE), fransız fizikçisi (Angoulême 1736 - Paris 1806). Öğrenimini Mézières İstihkâm okulunda tamamladıktan sonra, istihkâm mühendisi olarak orduya girdi ve kendi isteğiyle Martinique adasına giderek Bourbon kalesinin yapımını yönetti. 1772'de Fransa'ya dönünce, ordudan ayrılarak kendini ilmî araştırmalara verdi. İlk eserini 1777'de yayımladı: *Recherches sur la Meilleure Manière de Fabriquer les Aiguilles Aimantées* (Mıknatıslı İğne Yapımında En İyi Usul Üstüne Araştırmalar); Fen akademisinden ödül kazanan ve ileriki çalışmalarına ışık tutan bu eserinde Coulomb ayrıca, mıknatıslığı giderici bir alanın varlığını açıkladı. Daha sonra sürtünme olayı ile ilgilenerek, bu konuda *Théorie des Machines Simples* (Basit Makineler Teorisi) [1779] adlı eseri yayımladı. Bundan sonraki çalışmalarını burulma (1784) konusunda yaptı; magnetizma ve elektrostatiğin teorik ve deneysel esaslarını açıklayan yedi inceleme yazısı hazırladı. Kendi adıyle anılan kanunu buldu. İletkenlerin yüzeyindeki elektriklenmeyi açıklayan teoriyi, ucuna madenî bir parça takılmış yalıtkan saplı deneme çubuğundan yararlanarak doğruladı ve geliştirdi. 1786'da, içi boş iletkenlerin elektrik ekranı vazifesi gördüğünü açıkladı. 1789'da, Yer'in magnetik alanının mıknatıslı iğneye yaptığı etkiyi inceleyerek, magnetik moment kavramını ortaya attı. Madde moleküllerinin bir magnetik momenti olduğunu öne sürdü ve kutuplanma teorisini kurdu. 1781'de Fen akademisi üyeliğine seçildi; 1795'te ise kendi kurduğu enstitüye geçti.

Coulomb kanunu, elektrik yüklü cisimciklerin, aralarındaki uzaklığın karesiyle ters orantılı olarak birbirlerini ittiklerini veya çektiklerini açıklıyan kanun.

Coulomb modülü. (*Eşanl.* SERTLİK MODÜLÜ. Bk. ESNEKLİK.) [L]

COULOMB (Jean), fransız fizikçisi (Blida 1904). Öğrenimini Ecole Normale Supérieur'de tamamladıktan sonra, üniversitede yardımcı profesör ve fen doktoru oldu. Cezayir'deki Yerküre enstitüsünde müdürlük (1937), Paris Fen fakültesinde profesörlük (1941) yaptı. 1957'de Yerküre Fiziği enstitüsünün müdürlüğüne getirildi; aynı yıl, İlmî Araştırma Millî merkezinin genel müdürlüğünü yaptı. 1962'de, Uzay İncelemeleri Millî merkezi başkanlığına tayin edildi. 1963'te, Milletlerarası Jeodezi birliği ikinci başkanı olan Coulomb, 1966'dan beri Boylamlar bürosu başkanıdır. Yer'in termik sıkışması, atmosfer elektriği, Yer magnetizması, özellikle bu magnetizmanın yüzyıllık değişimleri ve yer sarsıntısı olayları üstüne çalışmalar yaptı. Büyük Sahra'nın magnetik haritasını hazırladı ve J. Loisel ile birlikte *Physique des Nuages* (Bulutlar Fiziği) [1940] adlı eseri yazdı. 1952'de *la Constitution Physique de la Terre* (Yer'in Fizikî Yapısı) başlıklı çalışmasını yayımladı.

Coulomb teoremi. Elektrostatik. Elektriklenmiş bir iletkenin dışında ve sonsuz yakınında bulunan bir elektrik alanı iletkenin yüzeyine diktir ve σ, elektrik yükünün iletken yüzeyindeki yoğunluğu, ε, dielektrik (elektrik iletmezlik) sabitesi olduğuna göre, değeri $\frac{\sigma}{\varepsilon}$ 'dur. (L)

COUMANS. Bk. KUMANLAR.

COUMAROUNA i. Baklagillerden ağaç cinsi. *Coumarouna odorata* türünden tonka baklası ve sert kereste elde edilir. (L)

COUNCİL BLUFFS, A.B.D.'de (Iowa) şehir, Büyük Ovalar'da, Missouri kıyısında, Omaha'nın karşısında; 54 400 nüf. Şehir 1846'da Mormonlar tarafından *Kanesville* adıyle kuruldu; bugün önemli bir ticaret merkezidir. Besin sanayii. Tarım makineleri fabrikası. (L)

COUNTRY DANCE i. (*kır dansı* anlamına ing. k. ler). İngiltere'den çıkan bir çeşit halk dansı.

— ANSİKL. *Country dance* XVII. yy.dan önceleri bilinen bir danstı. Halka biçiminde tek sıra halinde (Long way) oynanırdı. XVII. yy.ın sonundan XVIII. yy. sonuna kadar Avrupa kıtasında çok yaygınlaştı. XIX. yy.da hızını kaybetti, daha çok köylerde oynanır oldu. Bugün ise bu dans pek az yerde oynanmaktadır. Çalgıcıların XVI. yy. sonlarından itibaren «virginol» denilen bir çeşit küçük klavsenle country dance müziği çaldıkları anlaşılmaktadır. Country dance XVII. yy.da Fransa'da opera balelerinde görülmeğe başladı. Daha sonra XVIII. yy.da çok çeşitli country dance havaları ortaya çıktı. Bunların bir kısmı vodvil müziğine dönüştü, diğer bir kısmı da halk şarkıları müziğini meydana getirdi. (L)

COUPER (Archtbald Scott), iskoçyalı kimyacı (Kirkintilloch 1831-ay.y. 1892). Glasgow ve Paris'te okudu. Edinburgh üniversitesinde asistan oldu. Karbon atomunun kendi kendisiyle birleşme yeteneğini açıklayan bir kimya teorisini Fransız akademisine sundu. Fakat bir gecikme yüzünden Kekulé von Stradonitz'in aynı buluşu anlatan yazıları daha önce tanındı ve Couper'in buluşu üzerinde durulmadı. Bu, Couper için acıklı bir dönüm noktası oldu. Sinir bozukluğu yüzünden akıl hastahanesinde tedavi gördü. Hayatının geri kalan kısmında anesinin gözetiminde kaldı. (L)

COUPERİN, fransız orgcu, klavsenci ve besteci ailesi; XVI. yy.da Brie'ye yerleştiler. —LOUİS (Chaumes-en-Brie 1626'ya doğr.-Paris 1661), 1653'te Saint-Gervais kilisesinde viyola ve org çaldı; krallık müzikçilerinden biri oldu. Dinî törenler için otuz kadar org parçası, iki viyola için iki fantezisi, çalgılar için üç senfonisi ve yüze yakın klavsen parçası vardır. Chaconne'larına kattığı güç ve duyguyle çağının en büyük müzikçilerinden biri oldu. — FRANÇOİS I. Louis'nin kardeşi (Chaumes-en-Brie 1630'a doğr. - Paris 1701). Orgcu ve iyi bir klavsen öğretmeni. —CHARLES, François I'in kardeşi (Chaumes-en-Brie 1638 - Paris 1679). Kardeşinin ölümünden sonra Saint-Gervais kilisesinin orgcusu oldu. —FRANÇOİS, **Büyük Couperin** olarak bilinir. Charles'ın oğlu (Paris 1668-ay.y. 1733), 1690'da COUPERİN DE CROUİLLY imzasıyle org için iki missa yayımladı (bu missa'lardan başka org için hiç bir parça yazmamıştır); Corelli'nin kilise sonatlarını biçiminde üçlü sonatlarını çaldırdı ve bu suretle de Fransa'ya keman sonatı türünü ve italyan oda müziği üslûbunu ge-

Foto. Boyer, Giraudon (LAROUSSE)

tirmiş oldu. 1693'te, Thomelin'in ölmesiyle boşalan krallık kilisesinin dört orgculuğundan birine getirildi, ayrıca Bourgogne dükünün klavsen ve beste öğretmeni oldu (1694). Daha sonra, Toulouse kontuna ve koruyucusu olan Bourbon dükünün üç kızına da müzik dersi verdi. Konserlerde eserleri az çalınıyordu. Ölümünün pek farkına varılmadı. Yüz yıldan fazla bir süre unutuldu gitti; ses eserleri olarak *Laudate pueri* adlı bir motet (1697), 14 motet ve elevatio, bas'lı ve bas'sız, tek veya çok sesli parçaları vardır. Klavsen için 1713, 1717, 1722, 1730'da dört cilt olarak, 27 grupta toplanmış 240 parça ve bu arada altı prelüt besteledi. Oda müziği olarak, 1726'da yeniden ele alınıp zenginleştirilen üçlü sonatları *(Les Nations)*, dört *Concert Royal*'i, *Goûts réunis* başlıklı 10 konser parçası, *Corelli'ye Övgü* (1724), *Lully'ye Övgü* (1725) adlı besteleri vardır. Ayrıca 1716'da *l'Art de Toucher le Clavecin*'i (Klavsen Çalma Sanatı) yazdı. Eski fransız geleneklerinin mirasçısı olan Couperin sonraları, özellikle sonatlarında, İtalya'nın etkisinde kaldı; sonunda italyan ve fransız üslûplarını bağdaştırdı. (L)

COUPERUS (Louis), hollandalı yazar (Lahey 1863-De Steeg 1923). Yazı hayatına iki şiir derlemesiyle başladı (1884-1886). Değişik ve zengin eseri, özellikle psikolojik, idealist, tarihî romanları ve sembolik hikâyeleri kapsar: *Eline Vere* (1889), *Noodlot* (Alın Yazısı) [1890], *Een Illusie* (Bir Hayal) [1892], *Metamorfoze* (Değişim) [1897], *Psyche* (1898), *De Boeken der Kleine Zielen* (Küçük Ruhların Kitapları) [1901-1903], *Van Oude Menschen de Dingen die Voorbijgaan* (Eski İnsanlar ve Geçen Şeyler) [1906], *Xerxes of de Hoogmoed* (1919), *İskander* (1920). Couperus'un ünü ülkesinin sınırlarını aştı ve eserleri birçok dile çevrildi. Dikkate değer bir çözümleme güveniyle yazdığı ve gelenekleri işleyen romanları, yer yer bir latin duygusallığı ile dolup taşar. (L)

COUPLAND (sir Reginald), ingiliz tarihçisi (Londra 1884-Southampton 1952). Oxford'da Britanya imparatorluğu tarihi profesörü (1920-1948), Filistin Kraliyet komisyonu üyesi (1936-1937), sir Stafford Cripps başkanlığında Hindistan'a gönderilen heyette danışman (1942) oldu. Özellikle Commonwealth ve kaynakları tarihçisi olarak ün yaptı. Belli başlı eserleri şunlardır: *The American Revolution and the British Empire* (Amerikan İhtilâli ve Britanya İmparatorluğu) [1930], *East Africa and its Invaders* (Doğu Afrika ve İstilâcıları) [1938]. Bunlardan başka Hindistan hakkında kitaplar, Wilberforce, Raffles ve Livingstone üzerine biyografiler yazdı. (L)

COURAJOD (Louis), fransız sanat tarihçisi (Paris 1841-ay.y. 1896). Louvre müzesinin Ortaçağ heykeltıraşlık eserleri, Rönesans ve modern çağlar bölümlerinin müdürü. Birçok eser yayımladı: *Le Livre-Journal de Lazare Duvaux* (Lazare Duvaux'nun Günlük Kitabı) [1873], XVII.yy.da resim öğretimini anlatan *L'Ecole Royale des Elèves Protégés* (Korunmuş Öğrenciler Kraliyet Okulu) [1874] (XVII yy.da Resim Öğretimi Tarihi, 1874). [L]

COURANT (Maurice), fransız şarkiyatçısı (Paris 1865-ay.y. 1935). Dışişleri bakanlığında tercüman (1888-1896), Collège de France'ta yedek Çince profesörü, Lyon üniversitesinde metin karşılaştırması okutmanı (1900) oldu. Uzakdoğu hakkında birçok eser yayımladı: *Grammaire de la Langue Japonaise Parlée* (Konuşulan Japonca Dilbilgisi) [1899], *Catalogue des Livres Chinois, Coréens, Japonais de la Bibliothèque Nationale* (Millî Kitaplıktaki Çince, Korece ve Japonca Kitaplar Katalogu) [1900 ve sonra] ve *la Vie Politique en Extreme-Orient* (Uzakdoğuda Siyasî Hayat) [1903-1905]. (L)

COURANTE [kurant] i. («koşan» anlamına fr. k.). Müz. Daha XVI. yy.da sözü edilen üç zamanlı dans. Sıçramadan, yürür adımlarla yapılır. (Bu dans bir süre unutulduktan sonra, Louis XIV zamanında çok rağbet gördü. XVII. yy.da çalgı müziğine girdi, *süit*'lerin bir bölümü olarak Almanya, İtalya ve Fransa'da kullanıldı. Klasik süitlerde, *allemande*'dan sonra ikinci sırada yer alır.) [L]

COURANTYNE. Bk. CORENTYNE.

COURBARİL i. Tropik bölgelerde yetişen büyük ve güzel bir ağaç. (Erguvangillerden.)

— ANSİKL. En tanınmış türü asıl *courbaril*'dir *(Hymenaea courbaril)*. Odunu sert, sağlam, kırmızımsı ve ince pürtüklüdür. Marangozlukta, doğramacılıkta, tornacılıkta ve gemi yapım işlerinde kullanılır. Gayet bol, hoş kokulu, sarımtırak renkte, erimesi güç bir reçinesi vardır. (L)

COURBET (Jean Désiré Gustave), fransız ressamı (Ornans 1819-La Tour-de-Peilz, İsviçre 1877). İlk öğrenimini Ornans'taki küçük seminerde yaptı, sonra Besançon lisesinde öğrenimine devam etti (1837). Heyecanlı bir klasik ve David taraflısı olan resim öğretmeni Antoine Flajoulot'nun öğütlerini dinlemedi, romantiklerin tarafını tuttu. Victor Hugo'nun şiirlerinden ilham alarak en eski eserlerinden biri olan *Odalık* adlı tablosunu yaptı. Ailesinin kendisini Politeknik okuluna yazdırmak isteğine karşı geldi, 1839'da hukuk öğrenimi için Paris'e gitti ve biraz sonra kendini tamamen resim çalışmalarına verdi. Sık sık gittiği Louvre müzesinde ispanyol, flaman ve hollandalı ressamlardan kopyalar, Fontainebleau ormanında manzara resimleri (1840) ve portreler yaptı. Bugün Petit Palais müzesinde bulunan *Siyah Köpekli Courbet* adlı tablosuyle 1844 Paris sergisine katılmayı başardı. 1845 Sergisine Courbet, *Gitar Çalan Adam, Kırda Sevgililer* (Lyon müzesi), *Yaralı Adam* (Louvre müzesi) adlı tablolarıyle katıldı. Romantizmden ayrılmasını hoş karşılamayan 1847 sergisi jürisi *Pipo İçen Adam* tablosunu reddetti. Bundan sonra Hollanda'ya giden Courbet Rembrandt, Holbein, Van Ostade, Van Craesbeeck gibi ressamların eserlerini çok beğendi. Paris'te ve bir samanlığı atelye haline soktuğu Ornans'ta yaptığı tablolarında doğrudan doğruya gerçekçi hayat sahnelerinden alınmış konuları işledi. 1849 Sergisine verdiği *Ornans'da Bağ Bozumu, Loue Yaylası, Marc Trapadoux'nun Portresi, Kendi Portresi* ve devletin Lille müzesine koymak üzere satın aldığı *«Ornans'da Bir Yemek Sonrası»* adlı eserleriyle XIX. yy. Fransa eyaletleri yaşayışını dile getiren büyük ressamı olarak ün yaptı. 1852'de sosyalist düşünür Proudhon ile tanıştı ve fikirlerini benimsedi. Aynı yılın sergisine verdiği *Köyün Genç Kızları* tablosu beğenilmemesine rağmen kont de Morny tarafından satın alındı. Courbet 1856 sergisine *Yün Ören Kızın Uykusu, Güreşçiler* ve *Yıkanan Kadınlar* adlı üç eserle katıldı. Bugün Montpellier müzesinde bulunan bu son tablosu bir su kenarında yıkanan kadınların vücutlarının iriliğinden dolayı büyük bir tepki yarattı ama bu ünlü koleksiyoncu Alfred Bruyas'ın eseri satın almasına engel olamadı. 1855'te Gustave Courbet gerçekçi okulun şefi olarak kabul edildi; milletlerarası büyük serginin jürisi on bir tablosunu seçti. *Buğday Eleyen Kadınlar*'ın kabul edilmesine karşı jüri, *Ornans'da Bir Gömme Töreni* ve *Atelye* gibi büyük ve ünlü kompozisyonlarını sergiye almadı. Bunun üzerine ressam, Montaigne caddesinde yaptırdığı barakalarda kendi eserlerinden kurulu bir özel sergi açtı. Courbet bundan önce de Dijon, Besançon, Frankfurt ve Ornans'ta böyle özel sergiler açmıştı ama o güne kadar hiç bir ressam Paris'te sırf kendi tablolarından meydana gelen bir sergi düzenlemiş değildi. Bu bakımdan Courbet'nin sergisi Paris için bir yenilik oldu. Courbet, bu özel sergisinde teşhir ettiği kırk tablo ve dört deseninin katalogu için sanat literatüründe ün yapan bir önsöz *(«Yaşayan Sanat»)* yazdı. Serginin kazandığı başarı çok büyük oldu. 1857 Sergisinde Petit Palais müzesinde bulunan *Seine Kenarı Dilberleri* adlı tablosunu sergiledi. 1861'de büyük bir geziye çıktı, her geçtiği şehirde alkışlandı. 1857'den beri kendisini koruyan ve ona cesaret veren Castagnary'nin Saintonge'daki evinde on ay misafir kaldı. 1866 Sergisine gönderdiği *Karacalar* (Louvre), *Kadın ve Papağan* gibi tablolarla olağanüstü bir başarı kazandı. 1870'te fransız hükûmetinin vermek istediği Légion d'Honneur nişanını reddetti. Aynı yılın sergisinde teşhir ettiği *Fırtınalı Deniz* tablosuyle halkın hayranlığını kazandı.
Fransız-Alman savaşında Gustave Courbet, Louvre müzesindeki eserlerin sayımıyle görevli komisyona üye seçildi. Napolyon'un heykelini taşıyan Vendôme sütununun askerî müze olan İnvalides'e taşınmasını teklif etti. Sütun yıkıldıktan sonra yeni kurulan hükûmetin teşebbüsüyle muhakeme edilen Courbet, 1871'de altı ay hapse ve 10 000 frank para cezasına mahkûm oldu. Hapisten çıktıktan sonra 1873'te İsviçre'ye sığındı. Son olarak babasının ve *Rochefort'*-un portrelerini yaptı (Versailles müzesi). [L]

COURBEVOİE, Fransa'da Seine idare bölgesinde (Saint-Denis idare çevresi) kanton merkezi, Paris'in batı banliyösünde, Sen nehrinin sol kıyısında, Asnières'in büklümünde; 59 941 nüf. XVIII. yy.dan kalma kilise. Önemli sanayi merkezi: makine, uçak v.b. yapımı; traktör, otomobil, otomobil parçaları, bisiklet, radyo yapımı. Parfüm, ecza malzemesi ve sabun fabrikaları. (L)

COURCELLES, Belçika'da (Hainaut, Charleroi idare çevresi) komün, Charleroi'nın kuzeybatı banliyösünde, Charleroi-Brüksel kanalı kıyısında; 17 000 nüf. Dökümevleri. Cam fabrikaları; tuğla harmanları; minecilik. Alüminyum metalürjisi. (L)

COURİER (Paul-Louis), fransız yazarı (Paris 1772-Véretz İndre-et-Loire 1825). Zengin bir mülk sahibinin torunu; babası subay olmasını istedi. Bu yüzden matematik öğrenimi yapmak üzere Paris'e geldi. Bu sırada College de France'da Vauvilliers'in eski yunanca derslerini takip etti. Mükemmel bir eski yunan edebiyatı uzmanı oldu. 1793'te asteğmen olarak girdiği orduda 1809'a kadar kaldı. İtalya'da subay olarak bulunduğu sırada yunan yazarlarını çevirmeğe başladı. Ordudan ayrıldıktan sonra bir süre Floransa'da kaldı. 1812'de Fransa'ya döndü. Başlıca kitapları: *Pétition aux Deux Chambres* (İki Meclise Dilekçe) [1817], *Simple Discours* (Basit Söylev) [1821] ve ölümünden sonra yayımlanan *Lettres Écrites de France et d'Italie* (İtalya ve Fransa'dan Yazılmış Mektuplar). [L]

COURNAND (André), fransız asıllı amerikalı hekim (Paris 1895). Kalbin sağ karıncık yetersizliği üzerine çalışmalarıyle ün yaptı. 1956 Nobel ödülünü kazandı. 1937'den sonra New York Rockefeller enstitüsünde çalışmağa başladı. (L)

COURNEUVE (LA), Fransa'da (Seine-Saint-Denis idare bölgesi) komün, Paris'in kuzeydoğu banliyösünde; 43 000 nüf. Sanayi merkezi. (L)

COURNOT (Antoine Augustin), fransız matematikçisi, iktisatçısı ve filozofu (Gray 1801-Paris 1877). 1823-1833 arasında mareşal Gouvion-Saint-Cyr'in özel sekreteri, 1834-1835 arasında Lyon'da, 1835-1838 arasında da Grenoble'da matematik profesörü olarak çalıştı, Grenoble üniversitesine rektör, 1836-1848'de genel müfettiş, son olarak da Dijon akademisi rektörü oldu (1848-1862). İlk çalışmaları iktisat ile ilgilidir: *Recherches sur les Principes Mathématiques de la Théorie des Richesses* (Servet Teorisinin Matematik İlkeleri Üstüne Araştırmalar) [1838] adlı kitabı, bazılarınca Ricardo'nun mübadele ile ilgili teorilerini cebir formülleriyle dile getirme denemesi olarak tanıtılır. Bu eser hiç bir başarı kazanmadı ise de Cournot, matematik okulun öncüsü sayıldı. Önce cebir formüllerini atarak *Principes de la Théorie des Richesses* (Servet Teorisinin İlkeleri) [1863], sonra yeni bir sadeleştirme ile *Revue Sommaire des Doctrines Economiques* (İktisadî Doktrinlere Toplu Bakış) [1876] adlarıyle ilk kitabını yeniden, iki kere daha yazdı. Böylece ölümünden az önce matematik okulu başkanı Léon Walras (1873) ile Stanley Jivons (1877) tarafından hakkı teslim edildi. Talebin fiyat, tekel fiyatı ve oligopol fiyatı ile ilgili olduğunu ileri süren teorileri bugün de klasik bir değer taşır. Ancak iktisat alanındaki geçici fakat kesin başarısızlığından sonra, felsefî tenkide yöneldiği sanılıyor.

Belli başlı araştırmaları ihtimaller hesabı üzerinde toplanır: *Traité de l'Enchaînement des İdées Fondamentales dans les Sciences et dans l'Histoire* (Bilimde ve Tarihte Temel Düşüncelerin Bağlantısı Üstüne İnceleme) [1861], *Considérations sur la Marche des İdées et des Evénements dans les Temps Modernes* (Modern Çağlarda Düşünce ve Olayların Gelişimi Üstüne Düşünceler)

Paul-Louis COURRİER
Scheffer tarafından

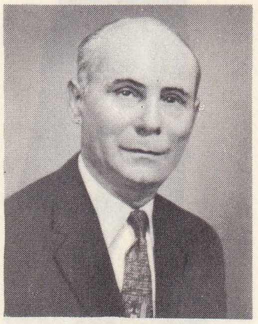

André COURNAND

A. COURNOT

Foto. A.F.P. (LAROUSSE)

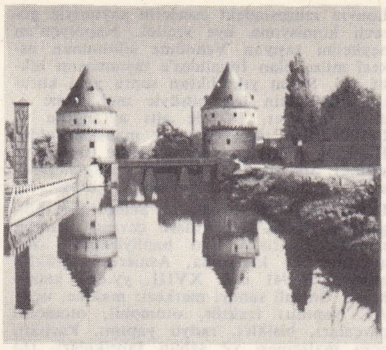

COURTRAİ: kanal ve Broel köprüsü

[1872], *Matérialisme, Vitalisme, Rationalisme* (Maddecilik, Vitalizm, Akılcılık) [1875] v.b. Felsefesi, rastlantı düşüncesinin incelenmesi üstüne kurulmuş bir olasıcılıktır. Cournot'ya göre, rastlantı dediğimiz şey, «birbirinden bağımsız bir dizi olaya bağlı olayların birleşme veya rastlaşmasından doğan olaylardır». Bu bakımdan rastlantı bir düzene bağlıdır; ihtimallerin hesabı da bu düzenden kanunlar çıkarmayı mümkün kılar. Auguste Comte gibi, o da, bilimlerin bir sınıflamasını yapmağa çalıştı. (L)

Georges **COURTELİNE**

COUROUBLE (Léopold), fransızca yazan belçikalı yazar (Brüksel 1861-ay.y. 1937). Önce avukatlık yaptı, sonra Kongo devlet hâkimliğine tayin edildi. İyimser bir alaycılığın izlerini taşıyan, Brüksel töreleri üstündeki incelemeleri ile tanındı: *Les Fiançailles de Joseph Kaekebroeck* (Kaekebroeck'in Nişan Töreni) [1895], *Notre Langue* (Dilimiz) [1898], *La Famille Kaekebroeck* (Kaekebroeck Ailesi) [1902], *Pauline Platbrood* (1904), *Le Mariage d'Hermance* (Hermance'ın Düğünü) [1905], *Contes d'un Bruxellois* (Bir Brüksellinin Hikâyeleri) [1907], *Mme Kaekebroeck à Paris* (Madam Kaekebroeck Paris'te) [1910], *le Petit Poels* (Küçük Poels) [1927], *l'Etoile de Prosper Claes* (Prosper Claes'in Yıldızı) [1930]. Hatıralarını ve gezi notlarını toplayan eserleri: *Profils Blancs et Frimousses Noirs* (Beyaz Profiller ve Siyah Suratlar) [1900], *Images d'Outre-mer* (Deniz Ötesi Manzaraları) [1904], *La Maison Espagnole: Souvenirs d'Enfance et de Jeunesse* (İspanyol Evi: Çocukluk ve Gençlik Hatıraları) [1905]. (L)

COURRİER (Robert), fransız hekimi (Saxon-Sion, Meurthe-et-Moselle 1895). Tıp fakültesinde öğretim üyesi, fen doktoru, Collège de France'ta profesör olarak çalışmalarını endokrinolojiye, özellikle projesteron ve östradiolun etki ve metabolizmasına hasretti: Allen ve Doisy tarafından keşfedilen östradiola «folikülin» adını verdi. (L)

Cours de Philosophie Positive. Bk. POZİTİF FELSEFE DERSLERİ.

Cours des miracles. Bk. MUCİZELER AVLUSU.

Cours d'études. Bk. DERSLER.

COURT (Pieter DE LA), hollandalı tüccar (Leide 1618-Amsterdam 1685). İktisat ve nüfus meseleleri üzerindeki düşünceleriyle devrini etkilediği, son zamanlarda yapılan araştırmalar sonucu meydana çıktı. Öğrenimini Leide üniversitesinde yaptı. İktisat konusunda Hollanda'daki ilk eserlerden biri olan *Hollanda'nın Çıkarları* veya *Hollanda'daki Zenginliğin Nedeni* adlı kitabı yayımladı. Bu kitapta, çağının düşüncesine karşı olarak nüfus artışının bir memleketin iktisadı için zararlı değil, gerçekten yararlı olduğunu savundu. Bu görüşle, çalışan nüfusu meslek gruplarına ayırarak ilk defa bir sanayi sayımına girişti. Nüfus konusunda, gıda kaynaklarına, siyasî ve dinî faktörlere çok önem veriyordu. (L)

Jacques **COURTOİS** «Savaş» Epinal müzesi, Fransa

Courtauld İnstitut of Art, ingiliz sanayicisi Samuel Courtauld'un (1876-1947) 1931'de Londra'da kurduğu sanat enstitüsü ve müze. Fransız ressamlarının tablolarından bir koleksiyon meydana getirmeğe karar veren S. Courtauld, 1923'te Tate Gallery'ye bu tasarıyle ilgili önemli bir bağışta bulundu ve 1931'de kurduğu sanat enstitüsünde, koleksiyon işini yürütmeğe koyuldu. Üniversiteye bağlı olan enstitü, sanat tarihi öğretmenleri ve enstitüyü sürdürmekle görevli müzeciler yetiştirdi. Samuel Courtauld'un ölümünden sonra, House Society, onun bıraktığı sanat eserlerini üniversite yararına korudu. Böylece İngiltere, bu koleksiyonla «yeni-izlenimcilik» ve «izlenimcilik» akımının üstün eserlerine en fazla sahip olan ülkelerden biri durumuna geldi. Koleksiyondaki en ünlü tablolar: Manet'nin «*Le Bar des Folies-Bergères*», Renoir'ın «*Loca*», Degas'nın «*Miss Lala Fernando Sirkinde*», Cézanne'ın «*Sainte-Victoire Dağı*», Gauguin'in «*Nevermore*», Van Gogh'un «*Ayçiçekleri*», Seurat'nın «*La Baignade*» adlı eserleri. (L)

COURTAULDS i. (tes. edil. ad). Teks. İngiliz malı poliakrilik sentetik elyaf. (L)

Courtaulds Ltd, ingiliz sanayi şirketi. Başlangıçta Oléron adası yerlisi Calvin'ci bir aileden gelme Samuel Courtauld (1793-1881) tarafından 1816'da Bocking'de (Essex) kurulan ve ipek dokuyan bir aile şirketiydi. XX. yy.ın başından beri İngiliz Milletler topluluğunun en önemli sunî ipek ve elyaf dokuyan firması, dünyanın en önemli dokuma işletmelerinden biri oldu. 1891 Yılında kolektif olarak kurulan bu şirket 1904'te anonim şirket oldu. Aynı dönemde sentetik kumaş yapımına başladı. 1910'da kurduğu American Viscose corporation ile bu tip kumaş yapımını A.B.D.'ye de soktu. Bu şirketi İkinci Dünya savaşı sırasında tamamıyle amerikan sermayesine bıraktı. O tarihten beri Courtaulds Ltd. çalışmalarını daha çok iç piyasaya sürdüğü veya kendi dokumaları için kullandığı elyaf, sunî ipek ipliği, fibran ve asetat yapımına verdi. Şirket çok dayanıklı sunî elyaf yaptığı gibi araba lastiklerindeki plastik, kimyevî maddeler, satış için veya kendi fabrikalarında kullanmak üzere makineler de yapıyor. Courtaulds bunun dışında ortak payla İmperial Chemical İndustries'ye (İ.C.İ.) ortaktır, British Nylon Spinners Ltd. ile de eşit şartlarla naylon yapımı için anlaşmıştır. Courtaulds grubu İngiltere'de şubeleri aracılığıyla, giyim eşyası, yiyecek maddeleri ambalajı, ciltçilikle ilgili malzemeler, ayrıca selofan, mekanik konstrüksiyon malzemeleri de yapmaktadır. İngiltere dışında ise sunî dokuma kesiminde birçok iştirakleri ve ortaklıkları vardır. 25 000'e yakın işçi çalıştıran şirketin İngiltere'de 22 üretim merkezi vardır. Holywell fibran fabrikası bu dalda dünyanın en önemli fabrikasıdır. (L)

COURT DE GÉBELİN, fransız papazı ve yazarı (Nîmes 1725-Paris 1784). Antoine Court'un oğlu. 1763'te Paris'e yerleşti, orada Le Musée de Paris (Paris müzesi) derneğini kurdu ve dindaşlarının delegesi olarak onlara resmî bir tüzük kabul ettirmeğe çalıştı. Edebiyat dünyasına katıldı. Eserleri: *Lettres Toulousaines* (Toulouse Mektupları) [1763] ve medeniyet üzerine sistemli bir eser olan *Le Monde Primitif Analysé et Comparé avec le Monde Moderne* (Çağdaş Dünya ile Açıklanan ve Karşılaştırılan İlkel Dünya) [1773-1784]. (L)

COURTELİNE (MOİNAUX, Georges — denir), fransız yazarı (Tours 1858-Paris 1929). *Gülünç Mahkemeler* adlı eseriyle tanınmış mizah yazarı Jules Moinaux'nun oğludur. Genç yaşta edebiyat hayatına girdi. 1881'de *Paris Moderne* adlı bir dergiyi yayımlamağa başladıysa da dergi uzun zaman yaşamadı. Askerlik hayatına ait hatıralarını eğlenceli hikâyelerde anlattı: *les Gaités de l'Escadron* (Süvari Bölüğünde Eğlenceler) [1886], *Le Train de 8 Heures 47* (8,47 Treni) [1888], *Lidoire* (1891). Din işleri yönetimi de ona başka bir eseri için ilham kaynağı oldu: *Kalem Efendileri* (Messieurs les Ronds-de-Cuir) [1893]. Çok sayıda eser bıraktı, bunların başlıca özellikleri gözlemlerindeki doğruluk, çizgilerindeki kesinlik, çoğu zaman aşırı bir zekâ ile örtülmeğe çalışılan acı yergilerdir. En çok beğenilen eserleri olan kısa komedilerinden çoğu dilimize çevrildi ve sahnelerimizde oynandı. *Kapatma* (Boubouroche) [1893], *Yağlı Müşteri* (Un Client Sérieux) [1897], *Le Gendarme est Sans Pitié* (Jandarma Acıma Bilmez) [1899], *L'Article 330* (330. Madde) [1899], *Yavrum Komiser* (Le Commissaire est Bon Enfant) [1899], *Dirlik Düzenlik* (La Paix chez Soi) [1903], *La Conversion d'Alceste* (Alceste'in Din Değiştirmesi) [1950]. *Arkadaş Karıları* adlı hikâye kitabı da türkçeye çevrildi. (L)

COURTENAY (Edward), **Devonshire** kontu (1526'ya doğr.-Padova 1556). Henry Courtenay'ın oğlu. Edward VI zamanında hapsedildi ve Mary Tudor'un tahta çıkışıyle kurtuldu. Gardiner, kendisini kraliçe ile evlendirmek istedi; kraliçe kabul etmeyince üzüldü, bu defa da prenses Elizabeth ile evlenerek onun yararına ispanyalı Mary I'i ve İspanyalı Felipe'yi devirmeyi tasarladı. İssy'de yeniden hapsedildi; ertesi yıl söz üzerine serbest bırakıldı ve yurdundan ayrıldı. (L)

COURTENAY (Henry), **Devon** kontu ve **Exeter** markisi, ingiliz saray adamı ve diplomatı (1496'ya doğr.-Londra 1538), ana tarafından Edward IV'ün torunu. Yeğeni Henry VIII'e canla başla hizmet etti, kral ailesinden olduğu için kuşku yarattı, düşmanı Cromwell tarafından tahta göz dikmekle suçlandı; başı kesildi. (L)

COURTENAY hanedanı, Courtenay senyörlüğünü elinde tutan aile.

● *Birinci Courtenay hanedanı*, kurucusu XI. yy. başındaki Courtenay senyörü Aton (Hatto) de Château-Renard'dır. Oğlu JOCELİN ve torunu MİLÈS, sırasıyle yerine geçtiler. Milès'in iki oğlu oldu: 1147'den sonra ölen GUİLLAUME ve yalnız bir kızı olan RENAUD; onun kızı ELİSABETH, kral Louis VI'nın yedinci oğlu fransalı Pierre I ile evlendi: Küçük Edessa (Urfa) dalı; önce Taberiye senyörü (1115), sonra Edessa kontu (1119) olan ve Doğuda ün kazanan Jocelin'in ikinci oğlu BÜYÜK JOCELİN I'den (öl. Halep 1131) türedi. Bunun oğlu GENÇ JOCELİN II (öl. Halep 1153), Edessa'yı elinde tutamadı ve oğlu JOCELİN III'ün yalnız kız çocukları oldu. İngiliz Courtenay ailesinin, Jocelin I'in üçüncü oğlu GEOFFROİ CHARPALU'dan türediği sanılır.

● *İkinci Courtenay hanedanı*, Courtenay senyörü fransalı Pierre I ile (1125-1182) Elisabeth de Courtenay'den gelir. Büyük oğulları PİERRE II (1167'ye doğr.-1217) önce neversli Agnès ile evlenerek Nevers, Auxerre ve Tonnerre kontu (1184-1192) oldu; sonra imparator Baudouin I ve Henri'nin kız kardeşleri Flandre ve Hainaut'lu Yolande ile evlenerek Doğu Latin imparatoru oldu (1217). Pierre II ve Yolande'ın birçok çocuğu dünyaya geldi; ikisi Doğu Latin imparatoru oldu: ROBERT I (1221-1228) ve 1237'de İstanbul'u kaybeden BAUDOUİN II (1240-1273). Baudouin II'nin oğlu imparator PHİLİPPE I'in (1273-1283) sadece bir kızı oldu: imparatoriçe CATHERİNE I (1283-1307) Valois'lı Charles I'in ikinci karısı oldu, Latin imparatorluğunu da eline geçirmek istedi; aslında 1261'den sonra Courtenay sülâlesi üyelerinin hükümdarlığı yalnız isimde kaldı. Courtenay'li Capet hanedanının daha birçok küçük dalı vardır. (L)

COURTHS-MAHLER (Hedwig), alman yazarı (Nebra 1867-Rottach-Egern, Yukarı Bavyera 1950). 17 Yaşında yazmağa başladı. Sosyete yaşayışını, özlenen bir rüya gibi, masalımsı bir söyleyişle aşağı toplum sınıflarına anlattı. 200'ü aşkın roman yazdı. Kitapları 27 milyon basılarak rekor kırdı. Ayrıca Almanya'da en çok tercüme yapan yazardır. Eserleri: *Schein-Ehe* (Yalancı Evlenme) [1905], *Ich Lase dich Nicht* (Seni Bırakmam) [1915], *Rose von Lossow* (Lossow Gülü) [1917], *Das Heiligtum des Her-*

Foto. Photothèque française, Harlingue, Giraudon (*LAROUSSE*)

zens (Yüreğin Tapınağı) [1925], *Das Geheimnis einer Namenlosen* (Adsız Bir Kadının Sırrı) [1927]. (L)

COURTNEY (Leonard Henry COURTNEY, — baronu), ingiliz siyaset adamı ve gazetecisi (Penzance, Cornwall 1832-Londra 1918). 1865'ten 1881'e kadar *Times* gazetesinin yöneticisi, 1872'den 1875'e kadar Londra üniversitesinde iktisat profesörü oldu, 1876'da radikal eğilimli liberal mebus olarak parlamentoya girdi. 1881'de Gladstone hükûmetinde görev aldı, teklif edilen seçim reformunu yetersiz bularak 1884'te istifa etti. 1886'da birlikçilere katıldı. Bir süre sonra onlardan da ayrıldı, önce Boerler savaşı, sonra Birinci Dünya savaşı süresince bir uzlaşma barışı isteyerek barışseverlerin avukatlığını yaptı. (L)

COURTOİS (Jacques), **le Bourguignon** denir, fransız ressamı (Saint-Hippolyte, Franche-Comté 1621-Roma 1676). On beş yaşında İtalya'ya gitti. Bir ispanyol ordusunu üç yıl süreyle takip etti, askerlik hayatıyle ilgili desenler çizdi ve çeşitli manzaralar yaptı. Savaş ressamı olarak ün kazandı. Hayatının sonuna doğru cizvit papazlarına katıldı, dinî kisveyi giydi, din konuları üstüne kompozisyonlar yaptı; tablolarında, çarpışmaların en ateşli ve en çetin safhalarını canlandırmağa çalıştı. Louvre, Bergamo, Dresden, Leningrad, Stockholm, Epinal müzelerinde birçok eseri vardır. Desenlerinin birçoğu Paris Güzel Sanatlar akademisinde ve Besançon müzesindedir. (L)

COURTRAİ, flamanca **Kortrijk,** Belçika'da şehir. Batı Flandre idare çevresinin merkezi, Lys kıyısında; 45 200 nüf. Keten tarımı ve ticareti (suya batırma 15 nisan-15 ekim arasında yapılır) merkezi. Dokuma sanayii (pamuk, dantel, «Courtrai» kumaşı). Kiremitçilik. Kuyumculuk. Şehirde birçok anıt vardır: Aziz Martin (XV. yy.) ve Notre-Dame (XIII. yy.) kiliseleri; Lys üzerinde Broel köprüsü; XIV ve XV. yy.dan kalma kuleleriyle gotik üslûbunda belediye binası; gözetleme kulesi (XIV. yy.). Güzel Philippe'in birliklerinin 1302'de burada yaptıkları «Altın mahmuzlar savaşı» bir törenle anılır. 1961'de burada bir roma ordugâhının kalıntıları ortaya çıkarıldı. — *Courtrai idare çevresi*, 260 000 nüf. (L)

Courtrai savaşı Flandre şehirleri milislerinin 11 temmuz 1302'de Fransa kralı birliklerine karşı kazandıkları zafer; bu milisler ilk önce ayaklanan Brugge'liler tarafından kışkırtıldılar; milislerin başında Genç Guillaume de Juliers, fransız birliklerinin başında ise Artois kontu Robert II vardı; Courtrai yakınındaki Groeninge ovasında yapılan savaşı kazanan milisler, savaş alanından 700 altın (yaldızlı) mahmuz topladılar; bu mahmuzlar 1382'de Fransızlar tarafından geri alındı. (L)

COUSİN (Jean), dieppeli gemici XV. yy.da yaşadı. Desmarquets'ye (1785) göre, Amerika'nın keşfinde (1487-1488) Kristof Kolomb'a ve Ümit burnundan Hindistan yolunu bulmada (1489-1491) Vasco de Gama'ya öncülük etti. Fakat bu bilgi kesin bir tarih bilgisinden çok söylentiye dayanmaktadır. (L)

COUSİN (Jean), **Baba** denir, fransız ressamı (Soucy Sens yakınları, 1490'a doğr.-Paris 1561'e doğr.). Sağlığında büyük bir üne kavuştu, uzun süre çağının en büyük cam işleri ressamı olarak kabul edildi. Bugünün tenkitçileri ise Cousin'in cam üstüne boya ile çalışmış olduğunda kararsızdırlar. Sens katedralinin *(Falcı Kadınlar)* veya Fleurigny şatosu kilisesindeki bazı renkli camların kâğıt üstüne işlenmiş projelerini onun yaptığı sanılır. Cousin 1539'da Paris'e yerleşti, çeşitli dekorasyon çalışmalarına katıldı. Kesinlikle bilinen tek yağlıboya tablosu Louvre müzesindeki, *«İlk Pandora: Havva»* adlı eseridir; Jean Cousin'in 1560'ta yazdığı *Traité de Perspective* (Perspektif Bilgisi Kitabı) adlı bir eseri de vardır. (L)

COUSİN (Jean), **Oğul** denir, fransız ressamı (Sens 1522'ye doğr.-Paris 1594'e doğr.). Baba Jean Cousin'in oğlu. Cam ressamı olarak tanındı ve kral Charles IX'un 1563'te Sens'a girişi şerefine şehirde yapılan dekor işlerinde çalıştı. Başlıca eserleri Louvre müzesindeki *Mahşer Günü* ve Dresden, Rennes müzeleriyle Paris Millî kütüphanesi ve Güzel Sanatlar akademisinde bulunan desenleridir. (L)

COUSİN (Victor), fransız filozofu (Paris 1792-Cannes 1867). Royer-Collard ve Maine de Biran'ın öğrencisi. Önce Öğretmen okulunda (1814), sonra Edebiyat fakültesinde (1815), Royer Collard'ın yerine geçti, 1815-1817 arasındaki derslerinde, Condillac'ı tenkit etti ve İskoçya felsefesini açıkladı. Alman felsefesiyle ilgilendi, Kant'ı inceledi. Almanya'da Hegel, Jacobi ve Schelling ile tanışıyordu. Temmuz monarşisinde danıştay üyesi, yüksek meclis üyesi, Öğretmen okulu müdürü, Fransız akademisi üyesi (1830). Thiers kabinesinde millî eğitim bakanı (1840) oldu. 1851 Hükûmet darbesinden sonra Sorbonne'daki kürsüsünü bıraktı. Leibniz'e dayanan şu ilkeyi savundu: «sistemler doğruladıkları ile gerçek, inkâr ettikleri ile yanlıştırlar». Descartes'ın, İskoçya okulunun ve Kant'ın düşüncelerini *éclectisme* adını verdiği spiritüalist bir sistem içinde birleştirmeğe çalıştı. Sonra alman idealizmine yaklaştı (Fransa'da ilk defa Hegel'in adından söz etti), 1828'den sonra yeniden Descartes'a döndü. Fakat, felsefeye daima psikolojik metodu temel yaptı. Sonunda, panteist olmadığını ispatlamak istedi ve felsefe onun için dindışı düşüncelere karşı bir silâh oldu. «İki ölümsüz kız kardeş» diye nitelediği felsefe ile dinin birliğini ileri sürdü.

Cousin, Fransa'da, Gérando ile birlikte felsefe tarihinin temelini attı. Ona göre sistemler dörde indirgenebilirdi: duyumculuk, idealizm, şüphecilik ve mistisizm. Başlıca eserleri: *Fragments Philosophiques* (Felsefe Metinleri) [1826], *Histoire de la Philosophie du XVIII'e Siècle* (XVIII. Yüzyıl Felsefe Tarihi) [1826], *Cours d'Histoire de la Philosophie* (Felsefe Tarihi Dersleri) [1828], *Cours d'Histoire de la Philosophie Morale au XVIII'e Siècle* (XVIII. Yüzyılda Ahlâk Felsefesi Tarihi Dersleri) [1841], *Cours d'Histoire de la Philosophie Moderne* (Modern Felsefe Tarihi Dersleri) [1841-1846], *Etudes sur Pascal* (Pascal Üstüne İncelemeler) [1842], *Philosophie de Kant* (Kant'ın Felsefesi) [1842], *Du Vrai, du Beau et du Bien* (Gerçek, Güzel ve İyi Üstüne) [1853], *Histoire Générale de la Philosophie* (Genel Felsefe Tarihi) [1863], *Mme de Longueville* (1853), *Mme de Sablé* (1854), *la Duchesse de Chevreuse* (1856), *Mme de Hautefort* (1856). [L]

Cousine Bette (LA), Honoré de Balzac'ın romanı (1846) [*Paris Hayatından Sahneler:* «Yoksul ana ve babalar»]. Önceleri inatçı, kaba, kıskanç ve basit bir köylü olan Bette, yavaş yavaş güzelleşir ve ahlâkça bozuk bir sosyete kadını olur. Onun yanında unutulmaz çizgilerle belirlenen diğer kişiler yer alır; özellikle baron Hulot manyakça şehvetperestliği ile tam bir çöküntü içindedir. (L)

COUSİNERY (Esprit Marie), fransız eski para uzmanı (Marsilya 1747-Paris 1833). İzmir'de, Rosette'de ve Selânik'te fransız konsolosu olarak bulundu (1773-1819). Eserleri: *Catalogue Raisonné des Médailles qui ont été Frappées par les Princes Croisés* (Haçlı Prenslerin Bastırdığı Madalyalar Katalogu) [1822], *Essai Historique et Critique sur les Monnaies d'Argent de la Ligue Achéenne* (Akalar Birliğinin Gümüş Paraları Üstüne Tenkitli, Tarihî Bir Deneme) [1825], *Voyage dans la Macédoine* (Makedonya Yolculuğu) [1831]. (L)

COUSİN-MONTAUBAN (Charles Guillaume), **Palikao** kontu, fransız generali (Paris 1796-Versailles 1878). 1860'ta Çin'deki fransız kuvvetlerine kumanda etti, çinlileri Palikao savaşında yenilgiye uğrattı; bu başarı dolayısıyle kont unvanını aldı. 9 Agustos 1870'te Ollivier'nin yerine başbakan oldu: kurduğu hükûmet aynı yılın 4 eylülünde imparatorlukla birlikte ortadan kalktı. (L)

Cousin Pons (LE), Honoré de Balzac'ın romanı (1847) [*Paris Hayatından Sahneler:* «Yoksul ana ve babalar»]. Pons, çok küçük gelirini tablo, fayans, enfiye kutusu ve her türden eski sanat eşyası toplamağa harcayan kendi halinde bir müzikçidir. Çevresindekilerden hiç kimse müzesinin değerini fark etmez. Ama koleksiyonunun çok değerli olduğu anlaşılınca, onu hor görenler elinden koleksiyonunu zorla almak için bir komplo hazırlarlar. Pons, soyulduğunu görünce heyecandan ölür. (L)

COUSSEMAKER (Edmond DE), fransız müzik bilgini (Bailleul 1805-Lille 1876). Yüksek devlet memuru, aynı zamanda arkeolog. Müzik üzerindeki başlıca eserleri: *Hucbald de Saint-Amand* (1851), *Notice sur les Collections Musicales de la Bibliothèque de Cambrai* (Cambrai Kitaplığında Bulunan Müziğe Ait Koleksiyonlar Üstüne Notlar) [1843], *Histoire de l'Harmonie au Moyen-Age* (Ortaçağ Armoni Tarihi) [1852], *Chants Populaires des Flamands de France* (Fransa Flamanlarının Halk Şarkıları) [1856], *Drames Liturgiques au Moyen Age* (Ortaçağda Dinî Dramlar) [1866], *Messe du XIII'e Siècle* (Messe de Tournai) [XIII. Yüzyıl Missa'sı-Tournai Missa'sı], *Scriptorum de Musica Medii Aevi* (Ortaçağ Yazarlarının Müziği) [1864-1876], *l'Art Harmonique au XII'e et XIII'e Siècles* (XII. ve XIII. Yüzyıllarda Armoni Sanatı) [1875], *Oeuvres Complètes du Trouvère Adam de La Halle*, (Saz Şairi Adam de La Halle'ın Tüm Eserleri) [1872]. Ortaçağ müziğini aydınlığa kavuşturan başlıca iki yazar Fétis ve Coussemaker'dir. (L)

COUSTEAU (Jacques-Yves), fransız deniz subayı, okyanus uzmanı ve sinema yönetmeni (Saint-André-de-Cubzac 1910). Korvet kaptanı olarak deniz kuvvetlerinde denizaltı araştırma grubunu kurdu (1944), *İngénieur-Elie-Monnier* Avizo'suna kumanda etti ve 1951-1952'de Kızıldeniz'de ilk araştırma gezisini gerçekleştiren okyanus inceleme gemisi *Calypso*'yu yönetti; serbest dalışta kullanılan ve denizaltı araştırmalarını son derece kolaylaştıran özel bir dalgıç yeleğiyle özel bir denizaltı kamerası yaptı. Birçok denizaltı filmi çevirdi: *Par Dix-Huit Mètres de Fond* (On Sekiz Metre Derinlikte) [1943], *Epaves* (1945), *Paysages du Silence* (Sessizlik Manzaraları) [1947], *Au Large des Côtes Tunisiennes* (Tunus Kıyıları Açıklarında), *Autour d'Un Récif* (Sığ Kayalar Çevresinde), *les Phoques du Rio de Oro* (Rio de Oro'nun Fokları), *Dauphins et Cétacés* (Yunuslar ve Balinagiller) [1948-1949], *Une Sortie du «Rubis»* (Rubis'in Bir Seferi) ve *Carnet de Plongées* (Dalış Notları) [1950], *Sessiz Dünya* (le Monde du Silence) [1955]. Bunlardan başka kendi dalışlarına, okyanus araştırmalarına ve seferlerine ait başka eserler de yazdı, Monako okyanus araştırmaları müzesini yönetti. 1964'te *Le Monde sans Soleil* (Güneşsiz Dünya) filmini çevirdi, 1966'da 100 m derinlikte bir «sualtı evi» içinde denizaltı hayatını inceleyen Akdeniz'deki *Précontinent III* deneyini yönetti. (L)

COUSTOU (Nicolas), fransız heykeltıraşı (Lyon 1658-Paris 1733). Ünlü heykel sanatçısı Coysevox'un yeğeni ve öğrencisi oldu; 1681'de Roma ödülünü kazandı, — GUİLLAUME, fransız heykeltıraşı, öncekinin kardeşi (Lyon 1677-Paris 1746). Coysevox'dan heykeltıraşlık öğrendi, 1697'de Roma ödülünü kazandı, 1704'te akademiye üye seçildi. Şaheseri sayılan ünlü *Marly Atları*

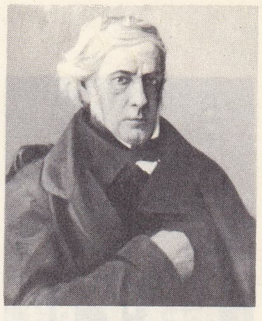

Victor COUSİN
Mouchot tarafından
Versailles müzesi, Fransa

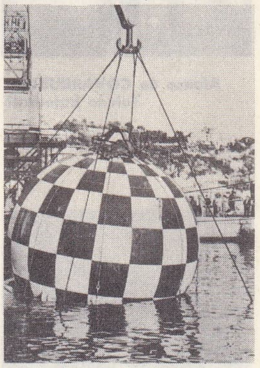

COUSTEAU
Nice'de «Précontinent III»ün suya indirilişi

Jacques-Yves COUSTEAU

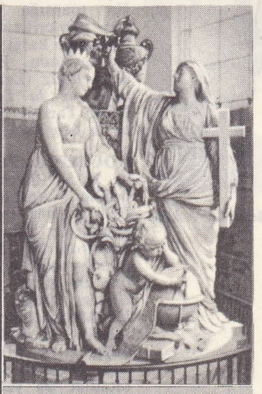

Guillaume II COUSTOU
veliahtın anıtsal mezarı
Sens katedrali, Fransa

Guillaume COUSTOU
«Marie Leszczynska»

Foto. X, Keystone, Bulloz (LAROUSSE)

XIX. yy.ın başından beri Paris'te Champs-Elysées zafer yolunun girişinde bulunmaktadır. — GUILLAUME II, fransız heykeltıraşı, Guillaume'un oğlu (Paris 1716-ay.y. 1777). Babasından ders aldı, 1735'te Roma ödülünü kazandı. 1742'de akademiye üye, 1770'te rektör oldu. (L)

Alonso de COVARRUBİAS
Toledo katedrali

COUSU (Antoine DE veya DU), fransız müzik nazariyatçısı ve bestecisi (Amiens 1600'e doğr.-Saint-Quentin 1658). Amiens kilisesinde piskopos yardımcısı oldu. *La Musique Universelle Contenant toute la Pratique et toute la Théorie* (Uygulanışı ve Nazariyesi ile Müzik Dünyası) adlı bir kontrapunto incelemesi ve birçok öğretici kitap yazdı. *Fantaisie en Faveur de la Quarte*'si (Dörtlü Aralık Üstüne Fantezi), 1636'da P. Mersenne tarafından yayımlandı. (L)

COUTANCES, Fransa'da Manche idare bölgesinde idare çevresi merkezi; norman bokajında, Soulle kıyısında; 11 000 nüf. XIII. yy.ın ilk yarısından kalma katedrali, norman gotik üslûbunun en güzel eserlerindendir. Saint-Pierre kilisesi (XV. ve XVI. yy.). Önemli tarım pazarı ve küçük sanayi merkezi. 1965'te komşu komün *Saint-Nicolos-de-Coutances,* Coutances'a katıldı. (L)

COUTARD (Raoul), kamera baş yönetmeni (Paris 1924). Fransız «yeni dalga» filimleri yapımcılarıyle birçok filim çevirdi. Başlıcaları: *Serseri Âşıklar* (A Bout de Souffle) [1959], *Une Femme est Une Femme* (Kadın Kadındır) [1960], *Le Mépris* (Nefret) [1963], *Une Femme Mariée* (Evli Bir Kadın) [yöneten: J.-L. Godard, 1964], *Jules et Jim* (Jules ile Jim) [yöneten: F. Truffaut, 1961], *Lola* (yöneten: J. Demy 1960), *La 317 Section* (317. Bölüm) [yöneten: P. Schoendoerffer, 1964]. (L)

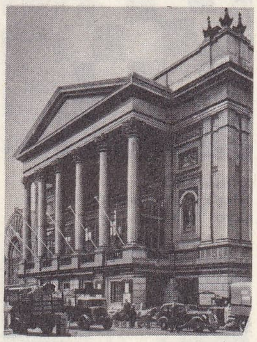

COVENT GARDEN

COUTHON (Georges), fransız siyaset adamı (Orcet, Auvergne 1755-Paris 1794). 1788'de Clermont-Ferrand'da avukat, ihtilâl taraftarı, Clermont-Ferrand mahkemesi reisliğine tayin edildi (1789). Önce Législative'e, sonra Konvansiyon'a seçildi. İmanlı bir Montagnard, temmuz 1793'te Millî Selâmet komitesine girdi, Robespierre ve Saint-Just ile birlikte «triumvirlik» denilen yönetici topluluğunu kurdu. Ayaklanan Lyon şehrinin kuşatılmasını yönetti, mutat adlî teminatları kaldıran kanunu Konvansiyon'a kabul ettirdi. Robespierre ile birlikte tutuklandı. 10 Thermidor'da yine onunla birlikte giyotinde başı kesildi. (L)

COUTO (Diogo DO), portekizli tarihçi (Lizbon 1542-Goa 1616). Hindistan'a gitti. Goa'da yerleşti, Felipe II tarafından Hindistan devletleri tarihçiliğine tayin edildi. Joâo de Barros'un eserini devam ettirdi. (L)

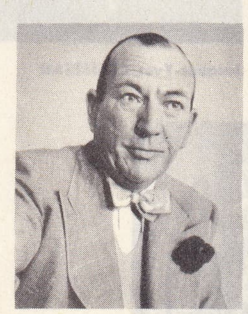

Noel COWARD

COUTURAT (Louis), fransız filozofu ve matematikçisi (Paris 1868-Ris-Orangis 1914). Felsefe öğrenimi (1890), edebiyat doktorası yaptı (1896), Toulouse ve Caen fakültelerine profesör oldu, 1899'da üniversiteden ayrıldı. Tezi *De l'Infini Mathématique*'te (Matematik Sonsuzluk Üstüne) [1896] özellikle matematiğin felsefesi ve matematiğin mantığa uygulanması üzerinde durdu; néo-criticisme'in (Yeni Kantçılık) itirazlarına karşı «niceliğin aktüel sonsuzluğu» nu savundu. Başlıca eserleri: *La Logique de Leibniz* (Leibniz'in Mantığı) [1901], *Histoire de la Langue Universelle* (Evrensel Dilin Tarihi) [1903, L. Léau ile], *l'Algèbre de la Logique* (Mantıkta Cebir) [1905]. (L)

COUTURE (Thomas), fransız ressamı (Senlis 1815-Villiers-le-Bel 1879). 1837'de Roma ödülünü kazandı. En ünlü tablosu olan *Düşüş Çağı Romalıları* (1847) Louvre müzesindedir. Sipariş üzerine yapmış olduğu *İmparatorluk Prensinin Vaftiz Edilişi* gibi tablolarında pek başarı gösteremeyen Couture'ün güzel portreleri vardır. (Louvre'da *George Sand;* Reims müzesindeki *Michelet,* Montpellier müzesindeki *Bruyas*'ın portreleri). *Entretiens d'Atelier* (Atelye Konuşmaları), *Méthode* (Metot) [1867], *Paysage* (Peyzaj Sanatı) [1896] gibi ilgi çekici kitaplar da yazdı, Edouard Manet'nin öğretmenidir. (L)

COUTURİER (Robert), fransız heykeltıraşı (Angoulême 1905). 1928'de Maillol'un atelyesinde çalıştı. Derin boşluklara uzunlamasına şekilleri uygulamak üzere klasik gerçekçilikten ayrıldı. Alçı ve bronzdan (*Testili Kadın,* 1964) yaptığı eserleri orijinal duruşları yanında çok sade olan arabesk havası ve anıtsal uzunluklarıyle göze çarpar. Millî Modern Sanat müzesinde eserleri bulunan Couturier, Aristide Maillol'un bir madalyonunu da yaptı. (L)

COUVE DE MURVİLLE (Maurice), fransız diplomatı (Reims 1907). Maliye müfettişi (1930) ve 1940'ta maliyenin dış servisleri müdürü oldu. 1943 Başlarında Cezayir'e gitti, önce genel sekreter (mart), sonra Fransız Millî Kurtuluş komitesinin maliye komiserliğine (haziran) tayin edildi. İtalya için Danışma konseyi delegesi (1944), geçici hükûmetin Roma temsilcisi (1945), dışişleri bakanlığı siyasî işler genel müdürü oldu (1945-1950) ve bu sıfatla Dörtler konferansını hazırlayıcı konferansa (nisan-mayıs 1946) ve İtalya ile yapılan barış antlaşmasına katıldı (1947). 1950'de büyükelçi oldu ve Fransa'yı Kahire'de (1950-1954), Washington'da (1955-1956) ve Bonn'da (1956-1958) temsil etti. 1958'den bu yana aralıksız olarak Fransa Dışişleri bakanlığında bulundu, 1967'de yapılan milletvekili seçimlerinde yenilgiye uğradı. (L)

COVARRUBİAS (Alonso DE), ispanyol mimarı (Burgos ilinin Torrigos kasabasında 1488-Toledo 1570). Karl V'in özel mimarı oldu (1537). Toledo'ya italyan rönesansı üslûbunu getirdi, Toledo katedralinin mimarıdır (1534). 1538'den itibaren Alcazar'ı yeniden inşa etti; Alcala de Henares başpiskoposluk sarayını genişletti; Salamanca'daki Colegio del Arzobispo'nun cephesini yaptı. Diego ve Antonio adında iki oğlu vardır. *«Çarmıha Gerilmiş İsa'ya Tapınan Diego* ve *Antonio Covarrubias»* adlı tablosunda El Greco'ya modellik edenler Alonso Covarrubias'ın oğullarıdır. (L)

COVARRUBİAS Y LEYVA (Diego), ispanyol hukukçusu ve kilise büyüğü, **El Bartolo Espanol** denir (Toledo 1512-Madrid 1577). Salamanca ve Oviedo'da kilise hukuku okuttu. Karl V tarafından Santo Domingo başpiskoposluğuna getirildi. Reform kararnamelerini kaleme aldığı Trento konsilinde kesin bir rol oynadı. (L)

COVASNA, Romanya'da şehir, Transilvanya'da (Muhtar macar bölgesi), Yukarı Olt kıyısında; 6 300 nüf. Solunum yolları hastalıklarının tedavisinde kullanılan demirli sular. (L)

COVENANT i. («konvansiyon», «antlaşma» anlamına eski fransızcadan gelme ing. k.). İskoçya'da ortak bir hareket amacı ile kurulmuş dernek. (Başlıca antlaşmalar İskoçya presbiteryen kilisesinin tarihine bağlıdır. En ünlüsü 1638 tarihli *National Covenant*'tır [Millî Antlaşma]. Bu antlaşma ile presbiteryen İskoçya, Charles I ile Laud'un, ülkeye anglikanizmi zorla kabul ettirme teşebbüslerine karşı çıkıyordu. İskoçya'nın başarılı direnişi, 1641'de İngiltere'yi buhrana sürükledi ve ilk ingiliz devrimine yol açtı.) [L]

COVENANTER i. Covenant üyesi. ‖ 1638 National Covenant taraflısı. (L)

COVENT GARDEN, Londra'nın merkezinde semt, Charing Cross'un kuzeyinde. Meyve, sebze ve çiçek pazarı. — Ünlü opera binası («İtalian Opera»). 1732'de J. Rich tarafından kuruldu. Händel'in opera ve oratoryolarından çoğu ilk olarak burada oynandı. Weber de, *Obéron* operasını Covent Garden için yazdı. Bina 1856'da yandı, yeniden yapıldı, 1892'de «Royal Opera House» adını aldı. Ses sanatçılarından Patti, Lucca, Alboni, yöneticilerden Mottl, Richter, Beecham, B. Walter bu sahnede çalıştılar. Diagilev de bir dizi temsil verdi. (L)

COVENTRY, Büyük Britanya'da (Warwickshire) şehir, Birmingham'ın güneydoğusunda; 333 800 nüf. Coventry, XI. yy.da kurulan bir benediktin manastırının yerindedir. Şehir, Ortaçağda bir yün ticareti merkezi olarak gelişti; dokuma (yünlü kumaş) sanayii büyük önem kazandı. Sonra Coventry, boyalarının kalitesi ve ticaretinin dürüstlüğü ile ün saldı. XX. yy.da şehirde sanayi çeşitlendi: sunî dokumalar; elektrik âletleri, silâh ve cephane, traktör, otomobil, uçak v.b. yapımı. İngiltere savaşı sırasında, 1940 kasımına kadar Coventry hava akınlarından büyük zarar gördü. 14-15 Kasım gecesi 437 alman bombardıman uçağı şehre 394 ton patlayıcı, 56 ton yangın çıkarıcı bomba, 127 mayın attı. On saat içinde Büyük Britanya uçak sanayii gücünün yüzde 20'sini, Almanya ise yalnız bir tek uçak kaybetti. 70 000 Ev ve sütunlarının uzunluğuyle ünlü Saint Michael katedrali yıkıldı. Saint Michael katedrali kalıntıları yanında yeni katedral (bir revakla katedrale bağlı) modern bir anlayışla mimar Basil Spencer tarafından yapıldı (1960) ve Jacop Epstein (bronz), John Hutton (nakışlı camlar), Graham Sutherland (halılar) tarafından süslendi. Üniversite (1965). [L]

COVENTRY (sir William), ingiliz siyaset adamı (1628 ?-Somerhill, Tunbridge Wells yakınları 1686). İç savaş sırasında İngiltere krallığı lehine boş yere Fransa'dan yardım sağlamağa çalıştı. York dükünün sekreterliğinde (1660-1667), deniz komiserliğinde (1662-1667), krallık meclisi üyeliğinde (1665-1669) bulundu, 1667'de Clerendon'un düşmesinde payı oldu. Krallık siyasetinin Fransa lehine ve Hollanda aleyhine yönelmesine karşı olduğu için görevinden uzaklaştırıldı, fakat komünler üzerinde önemli etkisini sürdürdü. (L)

Coventry piyesleri, İngiltere'de oynanan 42 dinî piyes. Eski bir tarihten 1591'e kadar oynanan bu piyeslerin adı ilk defa 1416'da geçer. Bazıları 1468'de yazıldı. Fakat bunların sonradan adlandırıldıkları tahmin ediliyor. (M)

COVERCOAT [kavırkot] i. (ing. k.). Düz, yünlü bir kumaş çeşidi. (Çok sert olan bu ingiliz kumaşı hafif ve dayanıklıdır.) [L]

COVER-CROP [kavır-krop] i. (ing. k.). Birbiri arkasında, biri diğerine göre eğik iki sıra diskten meydana gelen diskli ağır püskürtücü. (L)

COVERDALE (Miles), ingiliz papazı (Yorkshire 1488-Londra 1568). Thomas Cromwell'in dostu olan bu Augustinus keşişi, reform fikirlerini yürekten benimsedi. 1535'te (muhtemelen Zürich'te) İncil'in tamamını ilk defa ingilizceye tercüme etti; bu tercüme metne bağlılık ölçüsünden edebî değeri yüksek olan bir eserdir. Luther'ci oluşunun meydana çıkması, önce kendisi için üzüntü kaynağı oldu ve bu yüzden yıllarca Almanya'da yaşadı. Edward VI'nın tahta çıkışı, İngiltere'ye dönmesine imkân verdi (1548). 1551'de Exeter piskoposluğuna tayin edildi. Coverdale'in, reforma düşman olan bu bölgede, büyük bir nüfuz sağladığı sanılıyor. Mary I tahta geçince (1553) piskoposluk görevinden alındı ve yeniden yurdunu bırakıp Almanya'ya sığınmak zorunda kaldı. 1559'da İngiltere'ye döndü; dinî görevlerinden vazgeçtiyse de, vaızlarını başarı ile yeniden sürdürdü. (L)

Covered Wagon (THE), [*«Batı Kervanı»*]. James Cruze'un, 1923'te Emerson Hough'un bir romanından yararlanarak çevirdiği amerikan filmi. «Western» tipi epik filimlerin en önemlilerinden biridir. (L)

COVİLHA, Portekiz'de (Castelo Branco idare bölümü) şehir, serra da Estrela'nın güneydoğu yamaçlarında; 21 400 nüf. Büyük sanayi merkezi. Kış sporları. (L)

COVİLHA (Péro DA), XVI. yy.da portekizli gezgin (Covilha, Beira-Habeşistan 1545'e doğr.). Doğu Afrika'da birkaç antlaşmanın müzakeresinde bulunduktan sonra 1487'de Portekiz kralı Joao II tarafından, Güney Afrika'yı dolaşarak denizyoluyle Hindistan'a gitmek imkânlarını araştırmakla görevlendirildi ve büyükelçi payesiyle rahip Joao'nun nezdine gönderildi. Arkadaşı Payva, Aden'de ondan ayrılarak Habeşistan'a gitti. Covilha Hindistan'a, sonra Sofala, daha sonra Habeşistan'a vardı. Negus kendisini yanında alıkoydu. (L)

COVİNGTON, A.B.D.'de (Kentucky) şehir, Ohio nehri kıyısında, Cincinnati'nin karşısında; 60 400 nüf. Dökümevleri. Kâğıt fabrikaları. Tütün imalâthaneleri. Besin (et konserveleri, bira fabrikaları) sanayii. Kolejler. Casino tepesi üzerinde dünyanın en küçük (3 kişilik) kilisesi. (L)

COVİNNUS i. (lat. k.). Esk. coğ. Kelt çağında Belçikalıların ve Bretonların savaş arabası (tırpanla donatılmıştı). [L]

COWANSVİLLE, Kanada'da (Québec) şehir; 10 700 nüf. Dokuma sanayii. Mobilyacılık. Tarım makineleri. (L)

Foto. Mas, Radio Times Hulton, Hulton (*LAROUSSE*)

COWARD (Noel), ingiliz oyun yazarı (Teddington 1899). Daha çocukken kendini tiyatroya verdi. 1920'de hem oyuncu hem de dansçı olarak sahneye çıktı; Birinci Dünya savaşından sonra *London Calling* revüsüyle oyun yazarlığına başladı. Paris'te, *Week-End* (Hafta Sonu Tatili) [1928] adıyle çok tutulan *Hay Fever* (Bahar Nezlesi) [1925] oyununu sahneye koydurttu. Diğer eserleri: *Conversation Piece* (Konuşma Parçaları) [1934], *The Vortex* (Anafor) [1935], *Private Lives* (Özel Hayatlar) [1930], *Desing for Living* (Hayat Tasarısı) [1933], *Scoundrel* (Serseri) [1936], *Felicity* (Mutluluk) [1955] v.b. Coward, *Cavalcade* (Atlıların Geçişi) [1932] gibi bazı oyunlarında çağdaş İngiltere tarihinden bazı sahneleri canlandırırken sadelik içinde gelişen süsleyici bir heyecan yaratmayı başardı. Ayrıca filim senaryoları *(Brief Encounter)* [Kısa Karşılaşma, 1946]) ve bir bale metni *(London Morning* [Londra Sabahı, 1959]) yazdı. Yeni oyunları: *Nude With Violin* (Çıplak Kadın ve Keman) [1957], *Wailing in the Wings* (Kanatlarda Bekleyiş) [1960]. Hikâyeler *(The Collected Short Stories of Noel Coward* [Noel Coward'ın Bütün Kısa Hikâyeleri], 1962), romanlar *(Pretty Polly Barlow* [Tatlı Polly Barlow], 1964), şiir ve şarkı kitapları *(The Lirics of Noel Coward* [Noel Coward'ın Lirik Şiirleri], 1965) da yazdı. (L)

COWARD (William), ingiliz hekim ve filozofu (Winchester 1656-İpswich, Suffolk 1725). Londra'da hekim olarak çalıştı. Tıbbî eserlerden başka, maddeci düşüncelerin etkisinde ilmî kitaplar da yayımladı. Bunlar arasında en tanınmışı *Thoughts Concerning the Human Soul* (İnsan Ruhu Üstüne Düşünceler) [1702] adlı eseridir. Yakılmak suretiyle idam edildi. (L)

COWELL (Henry Dixon), amerikalı besteci ve piyanist (Menlo Park, Kaliforniya 1897). 15 Yaşından beri «Tone Clusters»i (kolun ön kısmını piyano tuşlarının üstüne yaslayarak elde edilen nota demetleri) kullanması ile dikkati çekti. Bu sıralarda «experimentalists» (deneyciler) adı verilen bir topluluğun üyesi bulunuyordu. Bununla birlikte 1914'te, yaylı çalgılar için çok romantik bir dörtlü besteledi. Bunun ardından şu eserleri verdi: *Kalıntılar* (1924); *Synchrony* (1930), *İki Karşıtlık* (1931). *Nabız, Geri Geliş* (1939-1940), *Altı Gelişigüzel Çalışma* (1941). Piyano için Clusters'li birçok parça da yazdı. Bestelerinin çoğunda Edgar Varèse gibi yeni bir ses dünyası keşfetmek istedi ve vurma çalgıları çok kullandı. Bundan başka profesör Léon Theremin ile birlikte en karmaşık ritim bileşimlerini verebilen «Rythmicon» adlı elektronik bir çalgı icat etti. (L)

COWES, Büyük Britanya'da liman şehri, Wight adasının kuzey kıyısında; 17 800 nüf. Southampton yolcularının hareket limanı. Tersaneler. Cowes, yaz mevsimindeki yatçılık faaliyetiyle tanınmıştır ve Avrupa'nın gerçek *yatçılık* merkezidir. İlk yat kulübü şehirde 1815'te kuruldu ve 1833'te Royal Yacht Squadron (Kraliyet Yat filosu) adını aldı; dünyanın en büyük yatçılık külüplerindendir. İngiltere kraliyet ailesi Cowes yarışlarıyle öteden beri ilgilenir ve yarışlara sık sık katılır. *America* adlı amerikan teknesi 1851'de burada o tarihten beri America kupası adı verilen yarışmayı kazandı. Her yıl ağustos ayında Cowes haftası dolayısıyle demirleme. yerine çok sayıda ingiliz ve yabancı yatı gelir; yarışlara 100-200 yat katılır. Royal Yacht Squadron çevresinde başka ingiliz kulüpleri gruplaşmıştır. (L)

COYSEVOX, «Mercurius»

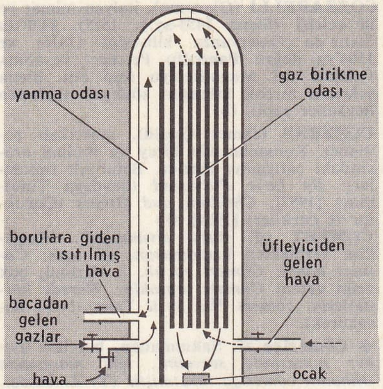

cowper

yanma süresinde bacadan gelen gazların izlediği yol
birikme süresinde üfleyiciden gelen havanın izlediği yol

COWLEY. Bk. COLLEY.

COWLEY (Abraham), ingiliz şairi (Londra 1618-Chertsey 1667). On beş yaşında Spenser'in etkisiyle *Poetical Blossoms* (Şiir Tomurcukları) derlemesini yazdı. Kral taraflısıydı; puritanların kazanması üzerine kraliçe Henrietta ile Fransa'ya gitti. 12 Yıl orada kaldı ve kraliçenin sekreterliğini yaptı. *The Lover* (Âşık) gibi Anakreon'cu *(od'lar)* ve Pindaros'cu lirik şiirler yazmağa bu devrede başladı. Aynı zamanda birkaç denemenin de yazarı idi; bunlardan en ilgi çekici olan, *A proposition for the Advancement of Experimental Philosophy*'dir (Deneysel Felsefenin İlerlemesi Konusunda Bir Teklif) [1661]. 1656'da İngiltere'ye döndü. (L)

COWPER [kavpır] i. (bulucusunun adından). Demir sanayiinde, yüksek fırınlardan çıkan gazların verdiği gizli ısının değerlendirilmesi ve borulara gönderilen havanın yeniden ısıtılması için kullanılan cihaz.

— ANSİKL. *Cowper*'lar, 25-30 m yüksekliğinde, 5-6 m çapında büyük kulelerdir. Bu kulenin içinde bir yanma odası ve tuğlaların yığılmasıyle meydana gelen bir ısı değerlendirme bölmesi bulunur. İşlemin ilk kısmında, yüksek fırınlardan çıkan gazlar arıtılıp hava ile karıştırıldıktan sonra yanma odasında yakılır, yanan gazlar da tuğla yığınlarını kızdırır. İkinci kısımda ise, körükleme makinelerinden gelen soğuk hava, gazlara ters yönde cowper cihazına gönderilir, burada, borulara gitmeden önce havanın sıcaklığı 700° - 800° C'a yükseltilir ve böylece devamlı akımda yönü değiştirilir. Her yüksek fırında üç veya dört cowper'lık böyle bir düzen bulunur. (L)

COWPER (Francis Thomas DE GREY, 7. — kontu), ingiliz siyaset adamı (Londra 1834-Pansnanger 1905). İrlanda genel valisi (1800-1882) oldu; Gladstone tarafından teklif edilen Home Rule'a (İrlanda'ya içişlerinde muhtariyet tanınması) karşı koydu. İrlanda tarım kanunlarını inceleyen kraliyet komisyonlarına başkanlık etti (1881, 1885-1887). [L]

COWPER (William), ingiliz anatomi bilgini (Alresford, Hampshire 1666-Londra 1709). Kendi adını taşıyan uretra bezlerinin iyi bir tarifini yaptı, anatomi kitapları yayımladı: *Myotomia Reformata* (Geliştirilmiş Kas Bilgisi) [1694], *The Anatomy of Human Bodies* (İnsan Bedeni Anatomisi) [1697] bunlar arasındadır. (L)

Cowper bezleri, erkekte uretra soğanının iki yanında bulunan kiraz çekirdeği büyüklüğündeki bezlere verilen ad. (Her bir bez için uretra'ya açılan bir boşaltım kanalı vardır.) [*Eşanl.* BULBO-URETRAL BEZLER.] (L)

COWPER (William), ingiliz şairi (Great Berkhamsted, Hertfordshire 1731-East Dereham, Norfolk 1800). Öğrenimini Westminster'de yaptı. İleri derecede çekingenliği ağır bir sinir dengesizliğinin belirtisiydi. Hayatı boyunca birkaç kere delilik nöbeti geçirdi ve tedavi altına alındı. İlk önemli şiir derlemesi olan *Table Talk* (Sofrada Konuşma) [1782] eğlenceli bir hiciv, *The Diverting History of John Gilpin* (John Gilpin'in Eğlenceli Hikâyesi) [1782] ise en alaycı kitaplarından biridir. Cowper'in en önemli eseri olan *The Task* (Görev) [1784] köy ve ev hayatını tasvir ederek öven ahlâkî bir şiirdir. Homeros'tan bir de tercümesi (1791) vardır. Arkadaşlarına yazdığı, sadelik ve güzellik örneği alaycı *Mektuplar*'ında hayatının sayısız küçük olaylarını anlattı. Cowper'in değeri, Pope'un anladığı biçimdeki şiir sanatının, yapmacık bir ideale bağlı olduğunu sezmesindedir. Crabbe ve Wordsworth'un romantik natüralizmi ile klasik okul arasında bir bağlantı kurmayı başaran da o oldu. (L)

COWPER (William COWPER, 1. — kontu), ingiliz hâkimi ve siyaset adamı (1665 ?-Hertingfordbury, Hertfordshire 1723). Whig partisinin etkili üyesi, 1705'te mührü has bakanı (lordu) oldu. Ertesi yıl ingiliz-iskoç birliğini sağlamak için düzenlenen görüşmeleri yönetti ve başbakanlık yaptı (1707-1710, 1714-1718). Yeni kral George için kelimenin modern anlamıyle parti hükûmeti düşüncesini yansıtan bir anayasa incelemesi yazdı: *An Impartial History of Parties* (Tarafsız Bir Partiler Tarihi). [L]

COWPER hastalığı, Cowper bezlerinin iltihaplanması. (L)

COX (David), ingiliz ressamı ve ofort gravürcüsü (Deritend Birmingham 1783-Harborne 1859). Bir demircinin oğludur. Önce Londra'da tiyatro dekorculuğu, sonra ressam Constable'ın etkisi altında suluboya ve ofort resimler yaptı. (Birmingham, Edinburgh, Manchester müzelerinde eserleri vardır.) [L]

COX (Gonzales). Bk. COQUES.

COXCİE veya **COXİE** (Michiel), flaman ressamı (Malines 1499-ay.y. 1592). Van Orley'in öğrencisi. Roma'ya gitti; orada Raffaello'nun etkisi altında kaldı; ülkesine dönünce *«Flaman Raffaello»*su diye ün yaptı. Karl V'in emriyle saray ressamlığına getirilen Coxcie dinî kompozisyonlar, portreler, duvar halıları ve renkli camlar için desen ve projeler çizdi. Kral Felipe II'nin emriyle yaptığı Van Eyck'in *«Mistik Kuzu»* tablosunun kopyası Berlin müzesindedir. Eserleri Anvers *(Aziz Sebastianus'un Din Uğruna Kurban Edilişi)*, Brüksel, Gand ve Liège müzelerindedir. — Oğlu RAFAËL (Malines 1540-1616), Anvers, Brüksel ve Gand'da çalıştı. Portreler ve dinî kompozisyonlar yaptı (Gand müzesindeki *Mahşer Günü*). [L]

COYOACAN, Mexico'nun (Meksika) güney banliyösünde yerleşme merkezi; 46 000 nüf. Kâğıt fabrikaları. Cortes'lerin eski sarayı. (L)

COYPEL, fransız sanatçı ailesi. Tanınmış üyeleri: NOËL, ressam (Paris 1628-ay.y. 1707). Akademiye kabul edildi (1663) ve Roma-Fransız akademisini yönettikten son-

William COWPER
Abbott tarafından gravür

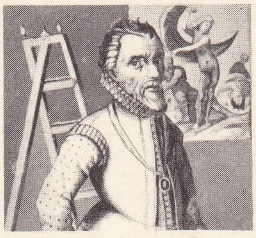

Michiel COXCIE
N. Larmessin'in gravürü

Antoine COYSEVOX
«Marie-Adélaide de Savoie»

Antoine COYPEL
Coysevox tarafından
Louvre müzesi, Paris

Noël COYPEL
«Salon ve Trajanus» detay
Versailles müzesi, Paris

Foto. X, J. de Beaupré, Giraudon (LAROUSSE)

cönk

ra (1672), Paris akademisinin müdürü oldu (1695). — ANTOİNE (Paris 1661-ay.y. 1772), Noël'in oğlu. 1672'den 1675'e kadar İtalya'da çalıştı ve Bernini ile Maratta'nın etkisi altında kaldı. 1681'de Fransız akademisine kabul edildi. 1710'da kral özel koleksiyonunun tablo ve desenler müdürü, 1714'te de akademi direktörü oldu. İki yıl sonra kral naibi ona «Kralın baş ressamı» payesini verdi. — NOËL-NİCOLAS (Paris 1690-ay.y. 1734). Öncekinin kardeşi. Asıl başarısını konularını mitolojiden alan resimlerinde gösterdi: *«Anadyomene Venüs* (Leningrad), *Venüs, Bacchus ve Aşk»* (Louvre). Rubens havasına yakın bir üslûpta çalıştı. — CHARLES ANTOİNE (Paris 1694-ay.y. 1752). Antoine'ın oğlu. 1714'te akademiye alındı. Ricoboni'nin *İtalyan Tiyatrosu Tarihi*'ni (1726) ve Molière'in komedilerini resimledi (1728); Gobelin duvar halıları fabrikası için *Don Kişot* konusunda 25 desenlik bir proje serisinin resimlerini yaptı. *Perseus ve Andromede* tablosu Louvre müzesindedir. (L)

COYSEVOX (Antoine), fransız heykelcisi (Lyon 1640-Paris 1720). Lerambert'in öğrencisi. Önce Rohan ailesi hesabına Saverne'de çalıştı (1667-1671), sonra Paris'e yerleşerek Fransız akademisine üye (1676), daha sonra aynı akademiye müdür oldu (1702). Versailles sarayı ve bahçeleri için önemli siparişler aldı; Fransa kralı ve ailesinin başlıca portrecisi oldu: Louis XIV'ün Rennes'de ve Paris Belediye sarayındaki heykelleri (Carnavalet müzesi), kralın Notre-Dame katedralindeki diz çökmüş heykeli; Savoie ailesinden prenses Marie-Adélaide'in Diana kıyafetindeki heykeli (Louvre müzesi). Bunlardan başka devrinin önemli kişilerinin büstlerini de yaptı. Heykelcilik anlayışı açısından hem Puget'nin barok sanatına, hem de Girardon'un klasisizmine yakın olan Coysevox, XVIII.yy. heykel üslûbunun bir öncüsüdür. (L)

COZZARELLİ (Giacomo), italyan mimar ve heykelcisi (Siena 1453-ay.y. 1515). 1476'da Siena'da Osservanza kilisesini (1476) ve 1506'ya doğru Pandolfo Petrucci hesabına Palazzo del Magnifico'yu inşa etti. Siena şehrinin birçok kilisesini süsleyen tahtadan heykeller yaptı. (L)

COZZENS (James Gould), amerikalı romancı. Romanlarında birey ve toplum arasındaki çatışmayı inceler. Bellibaşlı romanları: *By Love Possessed* (Sevdaya Tutulmuş) [1957], *Children and Others* (Çocuklar ve Ötekiler) [1964]. (L)

CÖMERT sıf. (fars. *civānmerd*). Elindekini vermekten kaçınmayan, eli açık: *Cömert adam. Cömert çocuk.* || Verimli, çok ürün veren: *Cömert topraklar. Nerede kardeşlerin, cömert Nil, yeşil Tuna* (N.F. Kısakürek).

◆ **Cömertçe** zf. Sakınmadan, bol bol: *Poker masasında servetini, içki masasında sıhhatini cömertçe tüketmiştir* (Y. Z. Ortaç).

◆ **Cömertlik** i. Eli açıklık, sakınmama: *Yaşamak cömertliktedir: saatler, günler aylar, yıllar geçiversin ne çıkar?* (N. Ataç). [M]

CÖNK i. (malezya dilinden). Malezya'da kullanılan büyük yelkenli gemi. Bk. ANSİKL. || Özellikle halk şairlerinin şiirlerini derleyen, uzunlamasına açılan şiir dergisi: *Saz şairlerimizin koşmaları millî imiş; onun için divanları kapatıp yalnız cönkler okumalı, ağızlarda dolaşan türküleri toplayıp öğrenmeli imişiz* (N. Ataç). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Denizc. *Cönk*'te omurga yoktur. Bazılarında omurga görevini tabana çivilenen basit bir tahta görür. Ön tarafta pruva bodoslaması yoktur; kare biçimindedir ve eski nehir mavnalarına benzer, ama daha kavislidir; suyu yaracağına üzerinde kayar. Arka taraf aynalıklıdır, bu aynalık değişik biçimlerdedir. Dümen teknenin altında olabilir. En büyük cönkler Petchili'lerinkidir; uzunlukları 50 m'dir ve beş direklidir. Ötekiler iki, üç direklidir. Direkler dik dörtgen biçimi yelkenle donatılır ve bambu latalarıyla desteklenir; bu latalar direkleri sağlamlaştırır. Burnun iki yanında teknenin üzerine bir göz resmi yapılır. Balıkçı cönkleri daima ikişer ikişer gider. Bugün pek çoğu motorludur.

— Ed. *Cönk* defterlerinin eni boyundan uzundur. Cönk, sahibinin merakına göre, içinde düzenli düzensiz her türden edebiyat ve folklor malzemesi olan, ilkel bir antolojidir. Halk arasında «dana dili» diye anılan bu defterlerin edebiyat tarihi bakımından değerleri ve önemleri çok büyüktür. Çeşitli şiirler, dualar, sihir formülleri, büyü tarifeleri, efsun ve tılsım sözleri, macun reçeteleri, hastalık ilâçları, doğum ve ölüm tarihlerinin ve akla gelmeyen daha birçok şeylerin toplandığı bu defterler, içinde her türlü mal bulunan gemilere benzetildiği için cönk diye adlandırılmıştır. Genellikle 6x10 veya 15x22 sm boyunda yapılıp 50 ilâ 200 yapraktan meydana gelir. (ML)

CÖNTÜRK (Hüseyin), türk yazarı ve edebiyat tenkitçisi (İzmir 1918). İstanbul Teknik üniversitesini bitirdi (1941). 1956'dan başlayarak tenkit yazıları ve incelemeler yayımladı. *Dönem* (1963-1965) ve *Yordam* (1966-1969) dergilerini çıkardı. Eserleri: *Eleştirmeden Önce* (1958), *Çağının Şairi* (1960), *Turgut Uyar* (1961), *Behçet Necatigil ve Edip Cansever Üstüne* (1964). [M]

Cr, kimyada krom'un sembolü. (L)

CRABBE (George), ingiliz şairi (Aldeburgh, Suffolk 1754-Trowbridge 1832). Fakir bir ailenin çocuğudur. Anglikan kilisesine girdi; 1782'de Rutland dükünün papazı oldu; 1814'te Trowbridge'e yerleşti. İlk şiir kitabı *The Library*'dir (Kitaplık) [1781]. Kendisine ün sağlayan şiir kitabıysa *The Village* (Köy) [1783] adını taşır. *The Parish Register* (Kilise Sicil Kütüğü) [1807] ve *The Borough* (Kasaba) [1810] adlı kitapları bu ünü pekiştirdi. Şiirlerinde, Pope'un klasisizmi ağır basar; köylü tasvirleri ise, karamsar bir gerçekçiliği ve toplumcu istekleri dile getirir. (L)

CRABETH (Dirck), hollandalı cam ressamı (öl. Gouda 1577). Coğrafya haritaları ve ince halılar için taslaklar da yaptı. St. Janskirk de Gouda kilisesindeki dokuz cam resmini çizdi. Kardeşi WOUTER'in de (öl. Gouda 1590) aynı kilisede, Hollanda'nın özenticilik (maniyerizm) akımının en belirgin eserleri arasında sayılan birçok cam resmi çalışması bulunmaktadır. (L)

CRABRO i. («eşek arısı» anlamına lat. k.). Kocaman dört köşe başlı, şişkin karınlı böcek. (Zarkanatlıların *sphegidae* familyasından.)

— ANSİKL. *Crabro*'ların rengi genellikle sarı benekli parlak siyahtır. Pek çok türü vardır. Yuvasını yere, ağaç kovuklarına oduncul kın kanatlıların açtığı deliklere ve kuru saplara yapar. Yavrularını her çeşit böceklerle, özellikle çift kanatlılarla besler. (L)

CRACİVOA. Bk. KRAKOW.

CRACKİNG [krēking] i. (ing. k.). Petr. Sıcaklık, basınç ve bazı durumlarda, bir katalizörün ortaklaşa etkisiyle bir petrol ürününün bileşimini değiştiren damıtma usulü.

— ANSİKL. *Cracking* usulü, uçucu ve hafif ürünlerin oranını, ağır ürünlere göre daha fazlalaştırır: gazoil ve fuel-oil'den itibaren çeşitli benzinlerin elde edilmesini sağlar. Üstelik elde edilen bu benzin oktan bakımından, ham petrolden doğrudan doğruya çıkartılan benzinden daha kalitelidir. Cracking'de ayrıca, gaz halinde, çok ender olarak da tabiî halde, petrokimya sanayiinin ham maddesi olan etilen, propilen ve bütilen gibi hidrokarbonlar meydana gelir.

Cracking usulü başlıca iki kimyasal tepki-

katalitik cracking

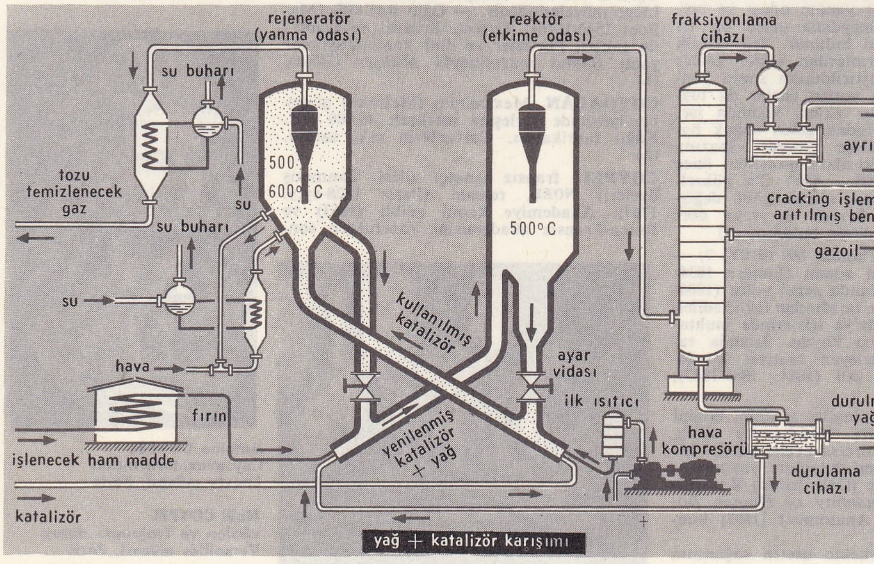

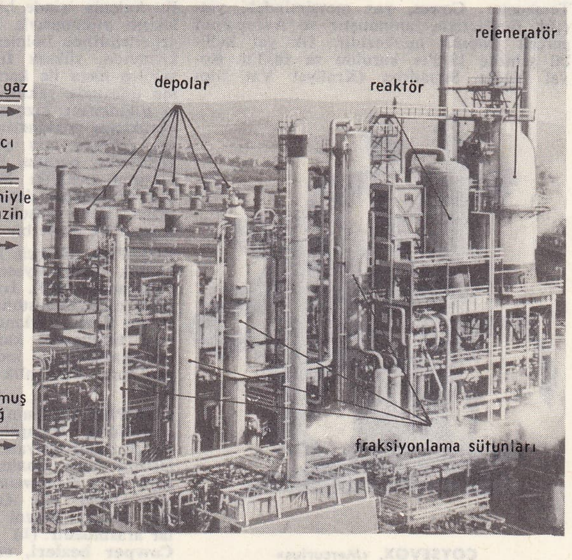

Foto. Cie des Pétroles anglo-iraniens (LAROUSSE)

meye dayanır: moleküllerin ayrışması ve yeniden birleşmesi. Uzun moleküllü hidrokarbonlar, daha küçük moleküllere ayrıştırılır veya *parçalanır:* meselâ; normal bütan C_4H_{10}, metana CH_4 ve propilene C_3H_6 ayrılır. Böylece, mümkün olduğu kadar çok olefinli veya doymamış hidrokarbonlar elde edilir. İkinci safhada moleküllerin yeniden birleşmesi veya polimerleşme, yüksek oktanlı benzinle birlikte ağır maddeler, tortular, katran ve kok verir. Bu tepkimeler alüminyum köklü çeşitli katalizörlerle (klorür, silikat, boksit veya tabiî killer) kolaylaştırılır.

1910 ve 1920 yılları arasında uygulanan *termik craking* usulünde, ürünü istenilen sıcaklığa getirmek için borulu fırınlar kullanılır. (Gazoil için bu sıcaklık, 20 atmosfer basınç altında 500°C kadardır). Bu fırının sonunda molekül birleşmelerinin meydana geldiği bir tepkime odası veya olgunlaşma bölümü bulunur. Ayrımsal damıtma ile elde edilen benzin, aşağı yukarı yüzde 40 bir randıman için 80 oktanlıktır.

Günümüzde bu usul yerine, 1930'da fransız E. Hourdry'nin bulduğu *katalitik cracking* usulü uygulanır. Katalizörler yardımıyle cracking, çok daha düşük basınç altında (500°C'de 1 atmosfer) reaktörlerde meydana gelir; elde edilen benzinin oktan indisi, yüzde 50'nin üstünde bir randımanla 95'e kadar ulaşır.

Tepkimeler sırasında meydana gelen ve katalizörün tanecikleri üzerinde toplanan kok'un, rejeneratörde yakılarak ortamdan çıkarılması gerekir. Reaktör, rejeneratörün hemen üstüne yerleştirilmiştir (Orthoflow usulü). Ayrıca petrokimyada kullanılan hafif olefinleri elde etmek için, petrol ürünlerini su buharı ile parçalamağa *steam-cracking* (buharlı cracking) usulü denir. (L)

CRADDOCK (miss Mary Noailles MURFREE, **Charles Egbert** denir), amerikalı kadın romancı (Murfreesboro, Tenessee 1850-ay.y. 1922). Kırk kadar eser yayımladı. Tenessee'yi ve orada yaşayan yoksul halkın hayatını dile getirdi. Güneyin tarihinden de etkilenerek bir dizi roman daha yazdı: *The Story of Old Fort London* (Eski Londra Kalesinin Hikâyesi) [1899] ve *The Frontiersman* (Sınır Adamı) [1904]. (L)

CRADOCK, Güney Afrika cumhuriyetinde (Kap ili) şehir, Great Fish River'in vâdisinde; 14 800 nüf. Tarım merkezi; yün ticareti. (L)

CRADOCK (Christopher), ingiliz amirali (Hartford 1862-öl. 1914'te deniz savaşında). 1910'da tuğamiralliğe yükseldi; 1914'te Antiller filosu kumandanlığını yaptı; burada Müttefik seyrüseferini alman kruvazörlerine karşı korudu. Alman Pasifik filosunun Güney Atlas okyanusuna çıkmasına engel olmak üzere, çeşitli gemilerden kurulu bir grubun başında o filoyu araştırmakla görevlendirildi. Coronel* savaşında, kendi forsunu taşıyan *Good Hope* zırhlı kruvazöründe bütün mürettebatla birlikte sulara gömüldü. (L)

CRAFTS (James Mason), amerikalı kimyager (Boston 1839-Ridgefield, Connecticut 1917). Öğrenimini Harvard üniversitesinde, sonra Almanya'da ve Fransa'da yaptı. Wurtz'ün laboratuvarında çalışırken Friedel ile tanıştı ve onunla birlikte kendi adlarını taşıyan ünlü organik sentez metodunu buldu (1877). Bundan sonra Cornell üniversitesinde kimya profesörü oldu; Massachusetts Teknoloji enstitüsüne rektör seçildi (1898). Yüksek dereceli sıcaklıklarda kalori ölçümünü buldu. (L)

CRAGGS (James), ingiliz siyaset adamı (Wyserley 1657-Charlton ?, Kent 1721). Marlborough dükü ve düşesinin en yakın adamlarından. Siyasî nüfuzunu kullanarak büyük bir servet edindi; özellikle Güney Amerika ve Pasifik adalarında ticareti tekelinde tutan South Sea Bubble* şirketi aracılığıyle çeşitli borsa spekülasyonlarına girişti. (L)

CRAİG (Edward Gordon), ingiliz aktörü, rejisörü ve tiyatro sanatı nazariyatçısı (Londra 1872-Vence 1966). Ellen Terry ve E. W. Godwin'in oğlu. Londra'da ve 1913'te bir tiyatro okulu kurduğu Floransa'da, Berlin'de ve Moskova'da büyük başarılar sağladıktan sonra *Tiyatro Sanatı Üstüne* (On the Art of the Theatre) [1911] adlı kitabında fikirlerini ortaya koydu. Bazılarınca aktörü bir kukla haline getirmeği istemekle suçlandı. Bunun yanında, Craig'in, oyun yazan, onu sahneye koyan, ışık oyunlarına varıncaya kadar bütün ayrıntıları düzenleyen yaratıcı bir özelliğe sahip oluşu J. Copeau, L. Jouvet, J. L. Barrault gibi ünlü tiyatro adamlarının hayranlığını kazanmasını sağladı. (L)

CRAİG (John), iskoçyalı filozof ve matematikçi (öl. Londra 1731). Leibniz'in sonsuz küçükler hesabına ait çalışmalarını İngiltere'ye tanıttı. Craig *Transactions Philosophiques* (Felsefî Uzlaşma) ve *Acta Eruditorum*'daki yazıları yanında birçok eser de yayımladı. Ayrıca deliller ihtimalinin matematik değerlendirilmesi üstüne bir deneme olan *De Calculo Fluentium Libri duo, Quibus Subjunguntur Libri duo de Optica Analytica* (Akanlar Hesabı Üstüne İki Kitap, Analitik Optik Üstüne de ek İki Kitap) [Londra, 1778] ve hıristiyan düşüncesinin 3150'de sona ereceğini, yerine başka bir düşüncenin geçeceğini bildirdiği *Theologiae Christianae Principia Matematica* (Hıristiyan İlâhiyatının Matematik Esasları) [Londra, 1699] kitapları arasında en ünlü olanlarıdır. (L)

CRAİG (James), Birinci **Craigavon** vikontu, ingiliz devlet adamı (Sydenham, Belfast yakını, Ulster 1871-Glencraig 1940). Birlikçi (Unionist) partinin milis teşkilâtında görev aldı; Carson'un başlıca yardımcısı oldu. Home Rule'a (İrlanda'ya içişlerinde muhtariyet verilmesi) karşı Ulster protestanlarının silâhlı mukavemet hareketini düzenlemede büyük rol oynadı. İrlanda bölünüp Kuzey İrlanda hükûmetinin Britanya Birleşik krallığına bağlı kalması üzerine Kuzey İrlanda başvekili oldu (1921-1940).]L[

CRAİG (sir James Henry), ingiliz subayı ve idarecisi (Cebelitarık 1748-Londra 1812). Kanada'da Karolin adalarında, Hollanda'da savaştı; Cap sömürgesini ele geçirdi ve burayı 1795'ten 1797'ye kadar idare etti. Daha sonra Hindistan ve İtalya'da görev aldı. Kanada genel valisiyken (1807-1811) zorba bir idareci oldu. Meclisle mücadeleye girişti, yargıçların milletvekili seçilemeyeceklerine dair kanunu imzalamak zorunda kaldı, *Le Canadien* gazetesinin baskı makinelerini haczettirdi; sahiplerini tutukladı ve parlamentoyu dağıttı. (L)

CRAİGİE (Pearl Mary Teresa RICHARDS, **Mrs**), ingiliz-amerikan kadın yazarı (Boston 1867-Londra 1906). John Oliver Hobbes takma adıyle birçok roman ve oyun yazdı. Kendine has buluşları ve mizah gücüyle ün yaptı. (L)

CRAİGİE (sir William Alexander), ingiliz dilbilgini ve sözlük yazarı (Dundee 1867-Watlington, Oxfordshire 1957). 1900'den 1933'e kadar Oxford sözlüğünün yöneticilerinden biriydi. Dergilerde iskoç, gal ve iskandinav dilleriyle ilgili birçok inceleme yazısı yayımladı; Burns'ün basılmış şiirlerini (1896-1898) derledi. Öteki kitapları: *Religion of Ancient Scandinavia* (Eski İskandinav Dini) [1906], *The Pronunciation of English* (İngilizcenin Söylenişi) [1917]; *Easy Readings in Old Icelandic* (Eski İzlanda Dilini Kolay Okuma) [1924], *The Poetr of Iceland* (İzlanda Şiiri) [1925]; *A Dictionary of the Older Scottish Tongue* (Eski İskoç Dili Sözlüğü) [1931], *The Northern Element of English Literature* (İngiliz Edebiyatında Kuzey Unsuru) [1933], *A Historical Dictionary of American English* (Amerikan İngilizcesinin Tarihî Sözlüğü) [1936-1943]. (L)

CRAİNİC (Ion Dobre). Bk. NICHIFOR.

CRAİOVA, Romanya'da şehir, Oltenia bölgesinin idare merkezi, Jiu kıyısında; 148 800 nüf. İdare ve fikir merkezi, zengin bir bölgenin kır pazarı ve sanayi şehri: çeşitli metalürji; makine yapımı; elektrik malzemeleri; un, makarna fabrikaları; kitap sanayii; kimya sanayii. (L)

CRAMBE i. Körpe sürgünleri yenen bitki. İngiltere'de çok yetiştirilir. Körpe sürgünlerin tadı lahanayı andırır. Turpgillerden. (L)

CRAMBESSA i. Büyük medüz (çapı 60 sm'ye varabilir.) Avrupa'nın Atlantik kıyılarında ve *caranx* denilen kemikli balığın üstüne tutunarak yaşar. (*Rhizostoma* takımından.) [L]

CRAMBUS i. Açık renkli kelebek. Çayırlarda yavaş ve düzensiz şekilde uçuşur. Avrupa'da pek çok türü vardır. *Crambus pratellus* her yerde görülür. Pulkanatlıların *pyralidae* familyasından. (L)

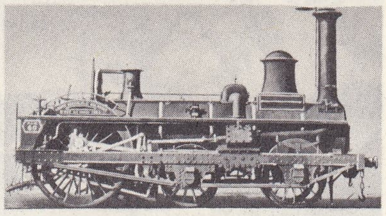

Crampton lokomotifi

CRAMER (Gabriel), isviçreli matematikçi (Cenevre 1704-Bagnols 1752). Cenevre'de matematik ve felsefe profesörlüğü yaptı; Berlin akademisine ve İngiliz Kraliyet akademisine üye oldu. *Introduction à l'Analyse des Courbes Algébriques* (Cebirsel Eğrilerin Analizine Giriş) [1750] adlı kitabı analitik geometri alanında ilk el kitaplarından biridir. Jean ve Jacques Bernouilli'nin bütün kitaplarıyle, Leibniz'in *Commercium Epistolicum* adını taşıyan mektuplarını bir araya getirerek toplu halde yayımlanmasını sağladı. (L)

CRAMER (Johann Andreas), alman şairi (Jöhstadt, Saksonya 1723-Kiel 1788). Papaz Klopstock'un çömezi. Şiirlerini *Sämtliche Gedichte* (Şiirler) [1782-1783] adı altında topladı. Bu kitap ona lirik alman şairleri arasında seçkin bir yer sağladı. Bossuet'nin *Discours sur L'Histoire Universelle*'ini (Evrensel Tarih Üstüne Söylev) almancaya çevirdi. (L)

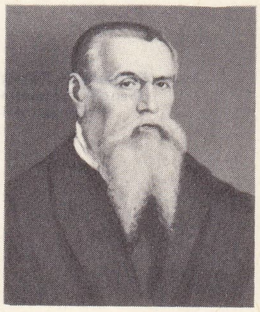

kendi eseri
Uffizi müzesi, Floransa;
Lucas CRANACH, Büyük

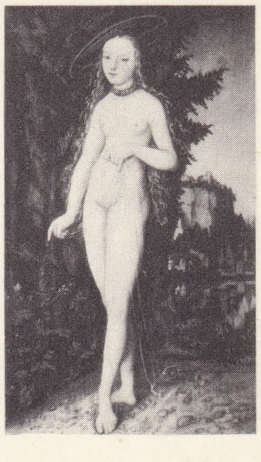

«Kırda Venüs»
Louvre müzesi, Paris

CRAMER'LER, alman müzikçi ailesi. Ailenin önderi JACOB, kemancı (Silezya 1705-Mannheim 1770). — Büyük oğlu JOHANN (1743- ?), Münih saray orkestrasında timpanici. — İkinci oğlu WILHELM ise (1745-1799), kemancı ve orkestra yöneticisiydi: Wilhelm, Stamitz ve Cannabich'in öğrencisi oldu. İngiltere'ye yerleşti ve krallık müzik yöneticiliğine getirildi; «Panthéon», «Eski zaman konserleri», «Professional Concerts» orkestraları ile Händel festivali ve Gloucester festivali orkestralarını yönetti. İcra bakımından Viotti'nin rakibi sayılırsa da, besteleri orijinallikten uzaktır. — Oğullarından FRANZ kemancı, CARL ve JOHANN BAPTIST (Mannheim 1771-Londra 1858), piyanocuydu; Johann Baptist modern piyano okulunun kurucusu sayılır. Londra'da Benser'den ders aldı ve özellikle Clementi'den yararlandı. Bach, Händel, Scarlatti, Haydn ve Mozart'ın besteleri üzerinde çalıştı. Besteyi kendi kendine öğrendiği sanılır. Milletlerarası bir ustaydı; *legato* fraze'si, *adagio*'da anlatım gücü, deşifre etme kabiliyeti ve irticalen çalış ile ün yaptı. Bugün yalnız müzik eğitimi ile ilgili eserleriyle tanınır: *Grande Ecole Pratique de Piano* («Büyük Pratik Piyano Metodu»), *84 Etudes* (84 Etüd), *Schule der Fingerfertigkeit* (Parmak Çabukluğu Metodu) v.b., J.B. Cramer, Londra'da müzik yayımcılığı ve piyano yapımı ile de uğraştı. (L)

CRAMPTON (Thomas Russell), ingiliz mühendisi (Broadstairs 1816-Londra 1888). İngiltere ve Fransa'da uzun süre ve başarıyle çalışan çok süratli bir tip lokomotif imal etti. Calais-Dover arasındaki ilk sualtı kablosunun çekilmesine çalıştı, 1855'te Berlin şehrinin su şebekesini inşa etti. (L)

Crampton borusu, lokomotif kazanının tepesinde bulunan ve buharın çıkmasını sağlayan, ayar süpapına bağlı boru. (L)

Crampton lokomotifi, iki büyük tekerleği ve iki küçük taşıyıcı tekerleği olan, 210 rumuzuyle anılan bir cins lokomotif. Büyük tekerleklerle donatılmış ilk süratli lokomotif budur. (L)

CRANACH (Lucas), **Büyük Cranach** denir, alman ressamı ve gravürcüsü (Bamberg yakınında Oberfranken 1472-Wiemar 1553). Sanıldığı gibi, Sünder veya Müller'in değil, ressam Hans Maler'in oğlu ve öğrencisiydi. 1500 ile 1504 yılları arasında Nürnberg'e (?), Tuna bölgesine ve Viyana'ya gitti. Bu yıllarda yaptığı resimler *Aziz Hieronymus* (1502, Viyana), *Çarmıha Geriliş* (1503, Münih), *Mısır'a Kaçış Sırasında Dinlenme* (1504, Berlin), üslûp ve duygu a-

Foto. S.N.C.F., Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

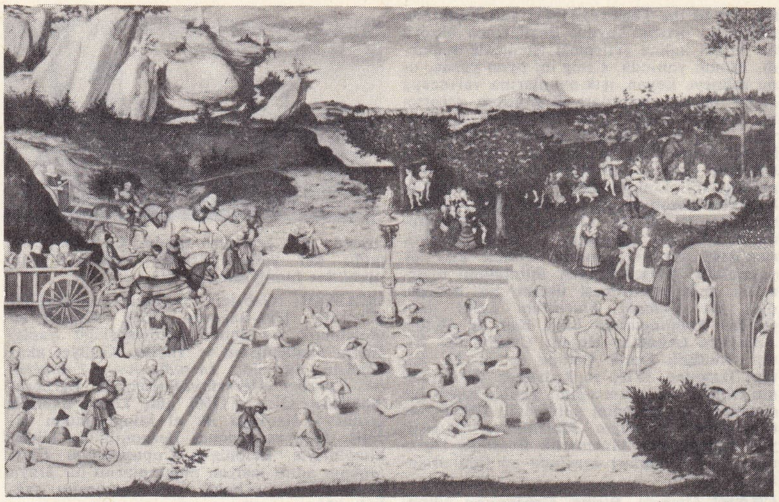

Lucas CRANACH, Küçük «Gençlik Çeşmesi» Berlin müzesi

çısından Altdorfer'in ve «Tuna okulu» adı verilen resim okuluna bağlı ustaların tablolarına yakın görünür. 1505 Yılında Wittenberg'e yerleşti. Saksonya seçici prensi Friedrich'in özel ressamı oldu; bu sıfatla bir süre Hollanda'da görevli olarak bulundu. Orada müstakbel kral Karl V'in portresini yaptı. Wittenberg'te Martin Luther ile dostluk kurdu ve reform fikrini benimseyerek protestan ikonografyasının kuruluşuna yardımı dokundu. Çok iş yapan bir atelyenin başına geçti; üne kavuştu ve 1525'ten itibaren, aralarında oğulları HANS (öl. 1537) ve LUCAS bulunan öğrencilerinin yardımı ile büyük bir faaliyet gösterdi. Bir eczane ve bir basımevinin sahibi olan Cranach, aynı zamanda belediyede de çalıştı. 1537'de Wittenberg belediye başkanı oldu. Piskoposlardan, Johann der Beständige ve Johann-Friedrich der Grossmütige devirlerinde de kral sarayının ressamı unvanını korudu; adı geçen son piskopos, Mühlberg'te imparatora karşı birleşen protestan prensleriyle birlikte yenilgiye uğradığından, Cranach 1550'den 1552'ye kadar koruyucusuyle birlikte hapiste yattı, sonra onunla yeni hükûmet bölgesi olan Weimar'a geldi; ertesi yıl da öldü. Birçok tablosu olan Cranach, bütün türlerde çalıştı. Dinî konulu tabloları arasında: «*Azize Catherina'nın Din Uğruna Kurban Oluşu*» (1506, Dresden), «*Kutsal Akrabalığın Mihrap Arkalığı*» (1509, Frankfurt), «*Meryem Ananın Üçlü Tablosu*» (Wörlitz), «*Azize Magdelena*» (1525, Köln), «*İlk Günah Alegorisi*» (1529, Gotha) vardır. Kutsal kitaplardan alarak resimlemiş olduğu konularda Cranach, tarihî gerçeklere uymamakla birlikte, çok ilgi çekici yorumlarda bulundu: «*Davud ve Batşeba*» (1526, Berlin), «*Lût ve Kızları*» (1529, Münih), «*Samson ve Dalila*» (Augsbourg), «*Salome*» (Lizbon), «*Judith*» (Viyana). Tevrat'tan mitolojik temalardan alınmış konularda sanatçı, gotik üslûbun kıvrak çizgi sistemini yaşatmağa devam eden ince ve zarif kadın vücutları resimledi: «*Adem ve Havva*» (Münih, Berlin, Floransa), «*Yeryüzü Cenneti*» (Viyana), «*Venüs*» (Louvre, Frankfurt, Brüksel), «*Pâris'in Muhakeme Edilmesi*» (Kopenhag, New York, Gotha), «*Apollon ve Diana*» (Berlin). Ama Cranach, sanatçı gücünün en olgun örneklerini portre türünde verdi: «*Sofu Heinrich ve Eşi*» (1514, Dresden), «*Saksonya Seçicisi Johann-Friedrich ve Clève's'li Sibylle*», «*Saksonyalı Genç Maurice ve Séverin*» (1526, Weimar), «*Astronom Schöner*» (1529, Brüksel), «*Magdalena Luther*» (Louvre), «*Cranach'ın Kendi Portresi*» (1550, Floransa) ve Reims müzesindeki portre taslakları dizisi. (L)

CRANACH (Lucas), **Küçük Cranach** denir, alman ressamı (Wittenberg 1515-Weimar 1586). Büyük Cranach'ın oğlu. Babasından sonra sanat hayatına atılan bu ressam, Büyük Cranach'ın yolunda yürüdü. Babasının fırçasından çıkma sanılan birçok tablonun sonradan kendinin olduğu anlaşıldı (*Gençlik Çeşmesi*, 1546, Berlin). [L]

CRANE (Harold). Bk. HART CRANE.

CRANE (Stephen), amerikalı gazeteci ve romancı (Newark, New Jersey 1871-Badenweller 1900). Türk-Yunan savaşında (1897) ve Küba'daki ispanyol-amerikan savaşında (1898) askerî muhabirlik yaptı. «Büyüleyici gerçekçilik»leri ile, günümüz amerikan romanının gelişmesinde önemli bir yeri olan romanlar yazdı: *Maggie, a Girl of the Streets* (Maggie, Sokakların Kızı) [1893], Ayrılık savaşının ikinci derecedeki olaylarını konu edinen *The Red Badge of Courage* (Kırmızı Cesaret Nişanı) [1895]. Crane, çağdaş *short story* (kısa hikâye) türünün yaratıcılarından biri ve Sherwood Anderson, Ernest Hemingway ve birçok başka yazarın habercisi sayılır. Özellikle İkinci Dünya savaşından bu yana yeni amerikan nesrinin gelişmesinde önemli bir rol oynadığı kabul edilmektedir. (L)

CRANE (Walter), ingiliz ressamı (Liverpool 1845-Londra 1915). Babası minyatürcü Thomas Crane'den (1808-1859) ders aldı ve Raffaello öncesi resim akımına uyarak Manchester Güzel Sanatlar okulunu yönetti. William Morris gibi modern dekoratif sanatın bir yaratıcısı olmak isteği ile duvar kâğıtları modelleri çizdi. Ama asıl başarı gösterdiği türler, suluboya ve çocuk kitapları ressamlığıdır: *Sihirli Gemi, Ormanda Karaca* v.b. (L)

CRANE (William), amerikalı komodor (Elizabeth, New Jersey 1776-Washington 1846). 1799'da bahriyeye girdi. Trablusgarp (1803) ve İngiltere'ye (1812) karşı yapılan savaşlara katıldı. 1827'de Akdeniz'deki amerikan filosu kumandanlığına getirildi. Bahriye nezaretinde topçuluk dairesi müdürü oldu. (L)

CRANİA i. Eklemsiz kolsuayaklı hayvan. Seyrek rastlanan bazı türleri Avrupa denizlerinde yaşar.

— ANSİKL. *Crania*'ların kireçten iki kabuğu vardır, ama bunlar bir menteşe ile birbirine eklemli değildir. Bugünkü kolsuayaklıların yegâne özelliği olan sapçık bunda yoktur. Anus sağ taraftadır. Burmalı kollarda kireç iskelet bulunmaz. Gelişme tarzı bilinmiyor. Kambriyenden beri fosiline rastlanır. Bilinen en eski fosillerdendir (500 milyon yıllık). [L]

CRANKO (John), güney afrikalı dansçı ve koreograf (Rustenburg, Transvaal 1927). 1942'de ilk koreografisi olan *Askerin Hikâyesi*'ni hazırladı, bu eser Kap'taki Ballet Club tarafından oynandı. 1946'da İngiltere'ye gitti, Sadler's Wells dans okuluna girdi, sonra Sadler's Wells Theatre Ballet'de çalışmağa başladı. Kısa süre sonra sahneyi bıraktı, sanat hayatını başarılı bir koreograf olarak sürdürdü. Bu dönemde oynanan baleleri: Sadler's Wells Theatre Ballet'de *Sea Change* (1949), New York City Ballet'de *Büyücü* (1950), Sadler's Wells Ballet'de *Nisanda Arlecchino* (1951) ve *Pagodalar Prensi* (1957), Ballet Rambert'de *Bir Tema Üstüne Çeşitlemeler* (1954), Paris operasında *Güzel Helene* (1955), «Grand Ballet du Marquis de Cuevas» topluluğunda *Cat's Cradle* (1958), Royal Ballet'de *Antigone* (1959), Kanada Millî balesinde *Romeo ile Juliet* (1963). 1961'de Stuttgart operasının bale yönetmeni oldu, bu kurumu Almanya'nın en iyi bale toplulukları düzeyine yükseltti, şu baleleri hazırladı: *Katalizör* (1961), *Daphne ile Khloe* (1962), *Yevgeni Onyegin* (1965), *2. ve 4. Brandenburg Konçertoları* ve *İskambil Oyunu* (Covent Garden, 1966), *Flüt ve Arp Konçertosu* (Mozart) [Stuttgart, 1966]. 1965'te Stuttgart dans festivalini düzenledi. (L)

CRANMER (Thomas), Canterbury'nin ilk protestan başpiskoposu (Aslacton, Nottinghamshire 1489-Oxford 1556). Cambridge'te öğrenci, Luther'in yazılarıyle ilgilendi. Reforma ve monarşik hakların düzene konmasına çalıştı. Canterbury başpiskoposluğuna tayin edildi (1533), Henry VIII'in isteğiyle kralın Aragon'lu Catherine ile evlenmesini engelledi. Anne Boleyn ile evlenmesini onaylayan (1523), sonra hükümsüz sayan (1536) komisyonlara başkanlık etti; 1539'dan 1549'a kadar dinî reformların önderi oldu (Altı Maddelik Kanun Tasarısı), *Resmî Dua Kitabı*'nı (First Prayerbook) yazdı, Presbiteryenliğe dönerek Jeanne Grey yararına, Mary Tudor'un tahta geçmesini önlemeğe kalkışınca (1553) tutuklandı. Sapkınlıkla suçlandı, öldürüldü. (L)

CRANNOG [krennog] i. (İrlanda dilinden). Nehir kıyılarında veya su üstlerinde kurulmuş ev ve yerleşme alanlarına İskoçya ve İrlanda'da verilen ad.

— ANSİKL. *Crannog*'lar genellikle ahşaptır, taştan yapılanlara da rastlanır. Bronz çağının sonlarından Ortaçağa kadar kullanılan crannoglar, çoğunlukla küçük adalardı veya göllerdeki sığlıklarda kurulurdu. Bir veya iki sıra çitle çevrilir; kütük ve çalılık bir temel üzerine oturtulurdu. Bunlar, bu özelliğiyle İsviçre'de rastlanan kazıklar üzerine oturtulmuş benzerlerinden ayrılır. Gerek İrlanda, gerek İskoçya crannoglarında kullanılan silâh ve araçlar demir devri özellikleri gösterir. Crannoglar, tarihöncesi korunma yerlerinin son döneminde yapılmıştır; gelişmiş biçimini tarih devrinin başlangıcında aldığı sanılır. İngiltere'deki kazılarla ortaya çıkan göl-köyleri de crannog özellikleri gösterir. (L)

CRANSTON, A.B.D.'de (Rhode İsland) şehir, Providence'ın güneybatısında; 71 900 nüf. Dokuma ve kimya sanayii. Akıl ve ruh hastalıkları hastahanesi. (L)

CRASH [kreş] i. (ing. *to crash*, çatırtıyle kırılmak'tan). Savaş'tan dönen, normal iniş yapamayacak durumdaki uçakların, inişine yarayan düz arazi veya mecburî iniş için hazırlanan pistlerle ilgili askerî terim. ‖ *Crach pisti*, askerî havaalanlarında iniş pistine paralel katranlı pist. (L)

CRASHAW (Richard), ingiliz şairi (Londra 1613'e doğr.-Loreto, İtalya 1649). Puritan bir papazın oğlu olan Crashaw, latince yazdığı dinî şiirlerini 1634'te kitap halinde yayımladı: *Epigrammarum Sacrorum Liber*. Cambridge üniversitesinde profesör oldu, fakat Covenant'a ant içmeyi reddettiğinden 1643'te görevinden uzaklaştırıldı. Paris'e gitti, orada katolik oldu, kraliçe Henriette'in yardımıyle kardinal Palotta'nın sekreterliğine getirildi. 1649'a doğru İtalya'ya giden Crashaw, orada ölümünden az önce Loreto kilisesinde piskoposluk meclisi üyesi oldu. *Steps to the Temple* (Tapınağa Doğru) ve *The Delights of the Muses* (Musa'ların Taşkın Sevinci) adlı dinî şiirleri 1646'da, bir başka şiir kitabı da *(Carmen Deo Nostro)* 1652'de yayımlandı. Bütün bu eserlerde, Giambattista Marino'nun ve ispanyol mistiklerinin etkisinden gelen yapmacılık ağır basar. Bununla birlikte Crashaw yine de ingiliz metafizik okulunun en iyi temsilcilerinden biridir. Azize Theresia için yazdığı *The Flaming Heart* (Ateşli Kalp) adlı ilâhisi, dinî ingiliz şiirinin en güzel örneklerinden biridir. (L)

CRASPEDOSOMİDAE çoğl. i. (yun. *kraspedon*, püskül, saçak'tan). Kireç karışımlı sert kabuklu çokayaklılar familyası. Bunların dar ve uzun vücudu otuz halkadan yapılmıştır. (L)

CRASSATELLA i. İki çenetli yumuşakça. Sıcak denizlerde yaşar. Tebeşir ve eosen tabakalarında seksenden fazla fosil türüne rastlanır. *Crassatellidae* familyasının örnek hayvanı. (L)

CRASSATELLİDAE çoğl. i. (lat. *crassus*,

Foto. Steinkopf (LAROUSSE)

kalın'dan). Denizde yaşayan iki çenetli yumuşakçalar familyası. Kavkısı kalın ve üçgenimsidir. Kuvvetli ve geniş menteşeleri ve bir iç çukura yerleşmiş bağlama kasları vardır. (L)

CRASSİTİUS (Lucius), latin gramercisi (M.Ö. I. yy.). Helvetius Cinna'nın, bilgi yükü ve üslûbundaki incelik dolayısıyle anlaşılması güç olan *Zmyrna* adlı mitolojik şiiri üstüne yaptığı açıklama ile tanındı. (L)

CRATAEGUS i. Alıç'ın ilmî adı.

— ANSİKL. Eczc. *Crataegus*'un haşlanarak elde edilen suyu, tentürü, özütü, özellikle sinirsel kaynaklı kalp bozukluklarında (çarpıntı, düzensiz çarpma) ağrı dindirici olarak kullanılır. (L)

CRATER, Vaso takımyıldızının latince adı. (Kısaltması: Crt.) [L]

CRATER LAKE, A.B.D.'nin batısında (Oregon) göl, Cascade sıradağlarında, büyük bir yanardağ ağzının içinde; yanardağ ağzının sarp yamaçları gölün çevresinde 200-600 m'ye yükselir. Göl, bir millî parkın içindedir. (L)

CRATİ, İtalya'da nehir. Calabria'da (Cosenza ili); 89 km. Çığırında düzenleme çalışmaları yapılmaktadır. (L)

CRATO, Brezilya'da (Ceará eyaleti) şehir, Chapada de Araripe'nin eteğinde; 27 600 nüf. Kurak iklimli bir bölgededir; sulama yoluyle tropik bitkileri yetiştirilir. (L)

CRATOXYLON i. (yun. *kratos*, kuvvet ve *ksylon*, odun'dan). Tropik bölgelerde yetişen ağaç. Kerestesi kaplamacılıkta kullanılır. *(Hypericaceae* familyasından.) [L]

CRAW-CRAW [kro-kro] i. (ing. k.). Deri içinde mikroskopik bir kurdun *(Onchocerca volvulus)* bulunmasından ileri gelen deri hastalığı.

— ANSİKL. *Craw-Craw* ayak ve bacaklarda kaşıntılı, kabarcıklı, sivilceli döküntüler şeklinde belirir. Craw-Craw yalnız Afrika'da görülen bir hastalıktır. (L)

CRAWFORD (Billie CASSİN, **Joan** — denir), amerikalı aktris (San Antonio, Texas 1908). Sanat hayatına dansöz olarak başladı. Brodway'de *İnnocent Eyes* (Masum Gözler) adlı müzikli komedide rol aldı: 1925'ten sonra Hollywood'da filim yıldızı oldu. Başlıca filimleri: *Pretty Ladies* (Sevimli Kadınlar) [1925], *Modern Maidens* (Modern Bakireler) [1929], *Ümitsiz Aşk* (Possessed) [1931], *Rains* (Yağmurlar) [1932], *Sadie MacKee* (1934), *Kadınlar* (The Women) [1939], *Yaralı Kadın* (A Woman's Face) [1942], *Ömre Bedel Kadın* (Mildred Pierce) [bu filimle 1945 Akademi ödülünü kazandı], *Ölüm Melodisi* (Humoresque) [1946], *Istırap Yolu* (Flamingo Road) [1949], *Günah Kadını* (The Damned don't Cry) [1950], *Amansız Kadın* (Harriet Craig) [1950], *Bu Kadın Tehlikelidir* (This Woman is Dangerous) [1951], *Çıldırtan Takip* (Sudden Fear) [1951], *Yaralı Gönül* (Torch Song) [1953], *Dişi Kartal* (Johnny Guitar) [1955], *Son Aşk* (Autumn Leaves) [1956], *What ever Happened to Baby Jane?* (Baby Jane'e Ne Oldu?) [yöneten: Robert Aldrich 1962]. (L)

CRAWFORD (Francis Marion), amerikalı yazar (Bagni di Lucea, Toscana 1854-Sorrente 1909). A.B.D.'de, İngiltere'de ve Almanya'da öğrenim yaptıktan sonra, Hindistan'a (Allahâbâd) gitti. Orada katolik oldu, daha sonra İtalya'ya yerleşti (1883). İtalyan halkı ve töreleriyle ilgili kırk kadar roman, Marcel Schwob'un fransızcaya adapte ettiği *Francesca da Rimini* (Rimini'li Francesca) [1902] adlı bir trajedi ve tarihî eserler yazdı. (L)

CRAWFORD (Thomas), amerikalı heykelci (New York 1813-Londra 1857). Amerika'nın ilk değerli heykelcilerinden biridir. En tanınmış eserleri, Washington'daki Capitol'un alınlığındaki *Amerika'da Medeniyetin Gelişmesi* adlı alçak kabartma ile Richmond'daki *Washington*'un atlı heykelidir. (L)

CRAWLEY, Büyük Britanya'da (Sussex) şehir, Horsham'ın kuzeydoğusunda; 55 000 nüf. Crawley İkinci Dünya savaşından sonra gelişti. (L)

CRAWSHAY (William), ingiliz çelik fabrikaları sahibi (1788-1867). Merthyr Tydfil'deki önemli metalürji sanayiini kurdu. Öldüğü zaman fabrikalarında 5 000 işçi çalışıyordu; *Galli demir kralı* diye anılır. (L)

CRAYFORD, Londra'nın güneydoğu banliyösünde şehir, Thames nehrinin güneyinde; 27 500 nüf. Petrol rafinerileri. (L)

CREACİONİSMO i. («Yaratıcılık»). Şiirin mutlak bağımsızlığını savunan bir şiir doktrini. Buna göre şiir, tabiatın görünüşünü değil, biyolojik kaideleri ile organik yapısını ele alır. (Bu doktrinin kurucusu V. Huidobro'dur.) [L]

CREANGA (Ion), romanyalı yazar (Humuleşti, Moldavya 1837-Yaş 1889). Önce papazlığa heves etti, sonra kendini ilk öğretime adadı. *Junimea* adlı eseriyle gençlik çevresine girdi ve *Convorbiri Literare* (Edebiyat Konuşmaları) dergisinde *«Halk Hikâyeleri»*ni yayımladı. Creanga'nın en iyi eseri, hiç şüphesiz, önce *Convorbiri Literare*'de (1881) yayımlanan, sonra da *Opera Complecte*'ye (1890-1892) alınan *Amintiri din Copilarie*'dir (Çocukluk Hatıraları). Bu kitapta yazar, çocukluğunu ve Humuleşti'deki köyünü sade bir dille anlatır. (L)

CRÉBİLLON (Prosper JOLYOT, sieur de CRAİS-BİLLON, — denir), fransız trajedi yazarı (Dijon 1671-Paris 1762). Bir krallık noterinin oğlu. Dokuz trajedisi oynandı: *İdomenée* (İdomeneus) [1705], *Atrée et Thyeste* (Atreus ve Thyestes) [1707], *Electre* (Elektra) [1708], *Rhadamiste et Zévobie* (1711), *Xerxés* (Kserkses) [1714], *Semiramis* (1717), *Pyrrhus* (Pyrrhos) [1726], *Catilina* (1748) ve *Triumvirat* (Triumvirlik) [1754]. Crébillon'u Madam de Pompadour korudu. Trajedilerindeki gerilimi korku yaratır. Bunu şöyle açıklar: «Corneille göğü almıştı, Racine ise yeri; bana da cehennem kaldı.» (L)

CRÉCY-EN-PONTHİEU, Fransa'da Somme idare bölgesinde (Abbeville idare çevresi) idare merkezi, Ponthieu'de, Maye ırmağı kıyısında; 1 400 nüf.

— Tar. Yüzyıl savaşlarının ilk büyük çarpışması, Crécy yakınında oldu; bu çarpışmada (26 ağustos 1346) Philippe VI kumandasındaki fransız ordusuyle Edward III kumandasındaki ingilizler karşılaştılar; Philippe VI, birliklerinden sağ kalan askerlerle kaçtı; Edward III önemli stratejik değeri olan Calais'yi kuşattı. (L)

Crédé metodu (alman kadın-doğum hastalıkları hekimi Karl Sigismund CRÉDÉ'nin [Berlin 1819-Leipzig 1892] adından), doğumdan sonra gelen kasılmalarda dölyatağının dip tarafına basınç yapılarak etenenin çabuk gelmesini sağlama metodu. (L)

Creditanstalt-Bankverein *(Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gwerbe)*, 1855'te kurulmuş, birçok yerde şubesi bulunan büyük bir avusturya bankası. 1931'de, Almanya ile Avusturya arasındaki hileli sermaye alışverişi iflâs etmiştir. Olay, 1929'da Amerika'daki buhranın Avrupa'daki devamı sayılmış ve beliren güvensizliğin, itibarsızlığın bir işareti olarak nitelenmiştir. Londra ve Paris'ten uçakla gönderilen altın, alman bankalarını sarsan bu anî çöküşü önleyememiştir. (L)

Crédit Foncier de France, Fransa'da 10 aralık 1852 kararnamesiyle kurulmuş, amacı ipotek karşılığı uzun vadeli kredi vermek olan yarı halk kuruluşu. 1854'ten sonra, ipotekli kredi borsasını ayarlayıcı ve borsada uygulanan faiz oranını bir esasa bağlayıcı tutumuyle Fransa'da hükûmetin değişmez siyasetinin gerçek yardımcısı olmuştur. Birinci Dünya savaşı başlangıcına kadar İstanbul'da bir şubesi vardı. (LM)

Crédit Lyonnais, 1863'te Lyon'da, iktisatçı ve siyaset adamı Henri Germain (1824-1905) tarafından küçük tasarrufları teşvik amacıyle kurulmuş banka. 1870 Savaşından sonra sanayi ve ticaret alanlarında yatırımlara girişti. 1900'de şube sayısı 200 iken, 1914'te 415'e yükseldi, İkinci Dünya savaşı öncesinde dünyanın en güçlü bankalarından biri olarak kabul edildi. 1946'da devletleştirilen bankanın Birinci Dünya savaşına kadar İstanbul'da (Galata) bir şubesi vardı. (LM)

Crédit National, Fransa'da, 1919'da Birinci Dünya savaşının meydana getirdiği zararları gidermek amacıyle, anonim ortaklık biçiminde kurulmuş yarı-halk kuruluşu. Sanayi ve ticaret teşebbüslerine ipotek ve kefil karşılığında orta ve uzun vadeli donatım kredileri sağlanmıştır. Daha sonra aracısız kredi sağlanmasına, imza karşılığı kredi çalışmasını da ekledi. (L)

CREDO i. («inanıyorum» anlamına lat. k.). Hıristiyanlarda Baba, Oğul ve Ruh-ül Kudüs teslisine inancı gösteren kelime. (L)

CREED (Frederik), kanadalı fizikçi (1871-Londra 1957). Adı ile anılan teleskriptörü (telemprimör) buldu. Bu araç, Wheatstone'un yayın sistemine dayanan (delik şeritli otomatik verici) basit ve kolay bir biçimde yayın sağlayan bir telgraf düzeneğidir. Creed'in alıcı-yazıcı sistemi bir telsiz telgrafla gerektiği gibi bağlanırsa, haberlerin doğrudan doğruya yazılı olarak alınması sağlanır. (L)

CREEDE, A.B.D.'de (Colorado) şehir, San Juan dağlarında. 1890 ile 1893 arasında burada yoğun bir şekilde gümüş madenleri işletildi. Bugün önemini kaybetmiştir; 500 nüf. (L)

CREEK [krik] i. (ing. k.). Kuzey Amerika'da, debisi çok değişken akarsu. (L)

CREEK'LER, Kuzey Amerika'da eski kızılderili konfederasyonu. XVII. yy.ın ortalarına doğru Mississippi kıyılarına gelen Creek'ler XVIII. yy.ın sonunda, Georgia ile Alabama'da yerleştiler. Bu konfederasyonda Muskogee kabilesi ağır basıyordu. Avcılıkla geçinen bu kızılderililer, savaş esirlerini öldürmeyip köle olarak kullanmakla yetiniyor ve çocuklarını evlât ediniyorlardı. Bu yüzden nüfusları süratle arttı. 1813-1814 Yılları arasında Amerikalılara yenilince Oklahoma'ya yerleştiler ve tarımla uğraşmağa koyuldular. (L)

CREİL, Fransa'da Oise idare bölgesinde (Senlis idare çevresi) kanton merkezi, Oise ırmağı kıyısında; 34 000 nüf. XIII., XIV. ve XV. yy.lardan kalma kilise. Büyük sanayi merkezi. (L)

CRELLE (August Leopold), alman mühendis ve matematikçisi (Eichwerder, Wriezen yakını, Prusya 1870-Berlin 1855). Prusya'daki birçok yolun yapımında görev aldı. 1826'da *Journal für Reine und Ange Wandte Mathematik*'i (Tatbikî ve Nazarî Matematik Dergisi), 1828'de de *Journal für Baukunst*'u (Mimarlık Dergisi) kurdu. Aynı yıl Berlin Bilimler akademisine üye seçildi. Birçok ilmî eseri vardır. (L)

CREMA, İtalya'da şehir, Lombardia'da (Cremona ili), Adda'nın kolu Serio kıyısında; 32 000 nüf. XIII. ve XIV. yy.dan kalma katedral; XV. ve XVI. yy.dan kalma saray. Tarım merkezi. Makine ve dokuma (keten, kenevir) sanayii. Hesap makineleri.

— Tar. Şehir 1158'de Friedrich Barbarossa tarafından yıkıldı (Lombard birliğiyle yaptığı savaş sırasında); 1185'te yeniden yapıldı ve önce 1509-1512 yılları arasında, sonra da 1796'da Fransızlar tarafından işgal edildi. (L)

CREMASTOCHİLUS i. Orta boylu, koyu renkli böcek. Tropik ve subtropik bölgelerde yaşar, gececildir. Kurtçuğu gibi kendisi de karınca ve termit yuvalarında ya-

Ion CREANGA
Musnetanu tarafından
Romanya Akademi kitaplığı

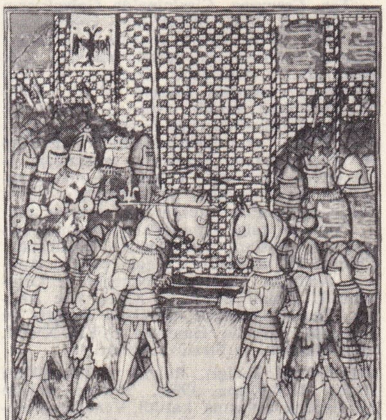

CRÉCY-EN-PONTHİEU savaşı
XIV. yy.dan kalma minyatür
Froissart'ın «Kronik»i
Toulouse Belediye kitaplığı,
Fransa

Foto. X (LAROUSSE)

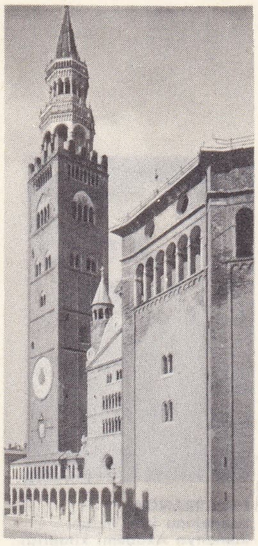

CREMONA
Torrazzo, XIII. yy. İtalya

şar. (Kınkanatlıların *scarabeidae* familyasından.) [L]

CREMASTOGASTER i. (yun. *kreman*, asmak ve *gaster*, karın'dan). Küçük karınca. Karın kısmı ipsi biçimde, vücudu yassıdır. Rengi genellikle siyah, başı kırmızıdır.

— ANSİKL. Dünyanın sıcak bölgelerinde pek çok türü bulunan *cremastogaster*'ler karın yapısı ve çeviklik bakımından ilgi çekicidirler. Korkutulup ürkütüldükleri zaman zehirli bir madde çıkarır, düşmanlarına püskürtürler. *Cremastogaster scutellaris* Avrupa'da ağaç gövdelerinde yaşar. (Kınkanatlıların *myrmicidae* familyasından.) [L]

CREMATORİUM i. Bk. KREMATORYUM.

CREMER (Jacobus Jan), hollandalı romancı (Arnhem 1827-La Haye 1880). Uzun hikâyeler ve romanlar yazdı; en iyileri Gueldre köylülerinin yaşantısını konu edinir: *De Lelie van's Gravenhage* (Lahey Zambağı) [1850]; *Betuwsche Novallen* (Betuwe Hikâyeleri) [1854]. (L)

CREMER (sir William Randal), ingiliz barışseveri (Freham, Wiltshire 1836-Londra 1908). Dülgerdi. Birinci enternasyonalde Britanya bölümü sekreteri oldu, ama onu yeterince barışçı saymadığı için, Cenevre konferansı sırasında bu görevden çekildi (1866). 1870-1871'de, tarafsızlığı savunmak için, *Workmen's Peace association*'ın (İşçiler Barış derneği) kaynağı olan, bir işçi komitesi kurdu. *İnterparliamentary union* (Parlamentolararası birlik) [1888] ve *İnternational Arbitration League*'in de (Milletlerarası Hakemlik birliği) kurucusudur. 1903'te Nobel barış ödülünü aldı. (L)

CRÉMİEUX (İsaac Moïse, **Adolphe** — denir), musevî asıllı fransız siyaset adamı (Nîmes 1796-Paris 1880). 1830'da yargıtay avukatı olarak basın davalarında sivrildi. 1842'den 1851'e kadar milletvekilliği yaptı. Geçici hükûmette adalet bakanı (1848) oldu; az sonra bu görevden ayrıldı. 1869'da Paris milletvekili olarak aşırı sol uçta yer aldı. 4 Eylül 1870'te tekrar Adalet bakanlığına getirildi. Bu sürede Cezayir yahudilerine de fransız vatandaşlığı hakkının verilmesini sağladı. (L)

CREMONA, İtalya'da şehir, Lombardia'da, il idare merkezi, Po'nun sol kıyısında; 80 100 nüf. Lombard üslûbunda katedral (bu katedralin yapımına 1190'da başlandı, daha sonra Giacomo Porrata [1273] tarafından devam edildi; katedralde G. Romanino ile Perdenone'nin freskleri ve Antelami'nin alçak kabartmaları vardır); «Torrazzo» çan kulesi (1250); 1160'ta yapılan, XVI. yy.da onarılan vaftiz yeri. Gotik üslûbunda Sant' Agostino ve Rönesans üslûbunda San Pietro al Po kiliseleri. Loggia dei Militi ve belediye sarayı (XIII. yy.), Fodri (X. yy. sonu). Raimondi ve Stanga (XVI. yy.) sarayları. Müze (Cremona okulu eserleri). Bir tarım bölgesi merkezi olan Cremona'da besin (bademli şekerleme, sucuk), makine (tarım makineleri) ve dokuma (ipek) sanayii gelişmiştir. Eskiden çalgı imalâthaneleriyle ün salmıştı. — *Cremona ili*, 339 700 nüf. Po, Adda ve Oglio arasında çok verimli bir bölgeyi içine alır: tahıl, keten, sunî çayırlar.

— Tar. Cremona, Cisalpina'da Galyalıların bir sitesiydi, M.Ö. 218'de latin kolonisi oldu. M.S. 69'da Vespasianus'un taraftarları Vitellius taraftarlarını burada yendiler. XII. yy.da komün olan şehir, Guelfiler ve Ghibelliniler arasındaki savaşta yıkıldı. Milano dükalığına katıldı. İspanya veraset savaşı sırasında Fransızlar tarafından işgal edildi (1702); ama Avusturya'da kaldı. 1796 ve 1800'de tekrar Fransızlar tarafından işgal edilen Cremona, Yukarı Po idare bölgesinin merkezi oldu. Şehir 1814'ten 1859'a kadar yeniden Avusturya hâkimiyetine geçti. Cremona çalgı yapımcılarıyle (keman, viyola ve baslar) tanınmıştır. Başlıcaları: Charles IX ve Henri IV için çalışan Andrea, Antonio, Girolamo, Niccolo ve Girolamo II Amati (XVI. ve XVII. yy); Andrea, Pietro, Giuseppe Giovanni Battista ve Giuseppe Antonio Guarneri (XVII.-XVIII. yy.); Malpighi ve Stradivarius'lar. (L)

CREMONA (Luigi), italyan matematikçisi (Pavia 1830-Roma 1903). 1848'de italyan bağımsızlık savaşına katıldı, Venedik savunmasında görev aldı. Uzlaşmadan sonra çalışmalarına döndü, Cremona ve Milano kiliselerinde matematik öğretmenliği yaptı, sonra Bologna üniversitesinde yüksek geometri profesörü oldu. Roma Tatbikî Mühendislik okulu müdürlüğüne tayin edildi. 1897'de senato ikinci başkanı oldu, 1898'de Millî Eğitim bakanlığına getirildi. (L)

CREMONİNİ (Cesare), italyan filozofu (Modena dükalığı, Cento 1550 veya 1553-Padova 1631). Yirmi bir yaşında Ferrara'da profesör oldu, 1590'a kadar burada kaldı, daha sonra Padova'da ders verdi. Ayrıca Padova'da bir tıp kürsüsünün başına getirildi. Cremonini'nin doktrini Aristoteles'in doktrinidir. Metodu ise, deneye dayanır. Cremonini matematik bilimlerine tümevarım metotlarını uygulamak ister, bundan dolayı da filozofun aynı zamanda hekim olması gerektiğini söyler. Ona göre, üç nazarî bilim vardır, bunlar: fizik, matematik ve metafiziktir. Eşyanın yapısındaki uyum bize bir Tanrı'nın var olduğunu açıklar. Ama, bizim bu Tanrı'yı tam olarak tanımamız elde değildir. Tanrı etki sebebi değil, en son sebeptir; evrenin özü gibi bir şeydir. (L)

CREMUTİUS CORDUS (Aulus), romalı senatör ve tarihçi (öl. M.S. 25). *«İç Savaş ve Augustus Saltanatının Tarihi»*nde Brutus ve Cassius'a «Son Romalılar» dediği için Seianus tarafından, imparatora hakaret suçu iddiasıyle, Tiberius'a şikâyet edildi. Hüküm giyeceğini anlayan Cordus açlık yolunu seçti ve böylece kendi canına kıydı. (L)

CRENDER (Karl August), alman ilâhiyatçısı (Waltershausen 1797-Giessen 1857). İena ve Giessen'de profesör, rasyonalist yorumcu çığıra bağlı. Eserleri: *Yeni Ahite Giriş* (1836), *Yeni Ahit Kaidelerinin Tarihi* (1847), *Yeni Ahit Tarihi* (1852). [L]

CREOLE i. Bk. KREOL.

CREPİDULA i. (lat. *crepidula*, küçük ayakkabı'dan). Helezonsuz, önden solungaçlı, karından bacaklı yumuşakça. Sıcak denizlerde (Amerika, Afrika, Hindistan, Avustralya, Akdeniz), kayalara ve ölü hayvanların kabuklarına tutunarak yaşar. Genellikle kabuğunun üstünde kendine desteklik eden bezeler meydana getirir. *(Calyptreidae* familyasından.) [L]

CREPİS i. Sarı çiçekli bitki. Pek çok türü vardır. Çeşitli yerlerde yetişir. Boyları birkaç santimetreden bir metreye kadar değişir. Bileşikgillerden. (L)

CRERAR (Henry Duncan Graham), kanadalı general (Hamilton, Ontario 1888). 1940'ta Genelkurmay başkanlığına getirildi. 1943'te Sicilya ve İtalya'da I. Kanada kolordusu kumandanlığını yaptı, ertesi yıl İngiltere'deki I. Kanada ordusu kumandanlığına getirildi. Normandiya çıkarmasından sonra müttefik cephesinin sol kanadında yer aldı, 1944'te Dieppe'i, Escaut nehri halicini ve Hollanda'yı kurtardı. 1946'da emekliye ayrıldı. (L)

CRES, ital, **Cherso**, yugoslav adası. Adriya denizinde, Kvarner'de; 404 km²; 6 600 nüf. Koyun yetiştiriciliği. Ton balığı avcılığı. — *Cres limanı* batı kıyısındadır. (L)

CRESCAS (Hasday), ispanyalı musevi filozof (Barcelona 1340-öl. 1410'a doğr.). Belli başlı eserleri: *Hıristiyanların Temel İlkelerinin Çürütülmesi* ve *Or Adonaï* (Tanrı Işığı) [1556]. Aristo sisteminin bir tenkidi olan bu eserin, Spinoza üzerinde derin bir etkisi oldu. (L)

CRESCENDO zf. («artarak» anlamına ital. k.). Müz. Seslerin gücünü gittikçe arttırarak. ‖ İ. Crescendo çalınması gereken notalar dizisi.

— ANSİKL. *Crescendo*'yu özel bir işaretle belirtmeye XVII. yy. ortasında başlandı. Ancak, bundan çok önce de kullanıldığı bilinir; 1687'de *viola* virtüozu Rousseau sözünü eder; kemancı Leclair *Av* adlı ünlü eserinde bir *crescendo* ve *decrescendo*'yu şöyle belirtir: *p, un poco f, piu f, p, pp* (hafif, biraz kuvvetli, daha kuvvetli, hafif, çok hafif); şarkı söylerken, melodinin anlamını vermek için yapılan süslemelerde de *crescendo*'ya yer verilirdi. Fakat, opera sanatında, bu kelime ilk olarak Jomelli'nin *Astianasse* operasında (1741) notanın üstüne yazıldı. Çalgı müziğinde ise Gossec'in opus 1 üçlülerinde (1752) kullanıldı. XIX. yy. başında, opera dalında Rossini'nin finallerindeki *crescendo*'lar ün saldı. Bu dinleyiciyi etkilemekte şaşmaz bir yöntemdir, önce unutulmuş besteciler tarafından kullanıldı (J. Mosca veya J. S. Mayr), Rossini ise geliştirmekle yetindi. (L)

CRESCENTİA i. Ağaç cinsi. Güney Amerika'da yetişir. (Bignoniaceae familyasından.)

— ANSİKL. *Crescentia*'lar Amerika'nın sıcak bölgelerinde yetişir. En ilgi çekici türü *C. cujete*, Meksika'da, Antiller'de ve Guyana'da olur. Crescentia'nın kerestesi beyazdır. Marangozlukta kullanılır. Meyvesinden kap olarak faydalanılır. (L)

CRESCENTİUS I (veya **CENCİUS**), soylu bir romalı aile başkanı (patricius) [öl. Roma 984 ?], genç Theodora'nın oğlu olduğu sanılır. İmparatorluğa muhalif olan partinin şefi. 974'te bir ayaklanmayı yönetti, papa Benedictus VI'yı Laterano sarayından attı, yerine Bonifacius VII adıyle kardinal Francon'u getirdi, eski papa da birkaç gün sonra boğularak öldürüldü. Fakat imparatorluk taraftarı partinin duruma hakim olması üzerine Bonifacius VII İstanbul'a sığınmak zorunda kaldı. 948'de Crescentius Bonifacius HII'ye geri dönmesi ve papalık tahtına oturması için yardım etti. Bu sırada Crescentius Aventius Mons'ta keşiş hayatı yaşıyordu. (L)

CRESCENTİUS II (Yoannes), romalı patricius (öl. Roma 998), Crescentius I'in oğlu. İmparatorluğa karşı çıktı. Papa Yoannes XV'i korumayı düşündü (985-996), fakat papa kaçtı, daha sonra Roma'ya döndü ve orada öldü. Otto III'ün Roma'ya gelişi (996) Crescentius'un bir kıyıya atılmasına yol açtı. Germanyalıların gidişinden sonra Crescentius Yoannes XV'in yerine geçen papa Gregorius V'e (996) karşı baskı ve zorbalık gösterdi, papa kaçmak zorunda kaldı. Crescentius, patricius ve konsül oldu, kurallara aykırı yolla papa olan Yoannes XVI'yı papalık tahtına oturttu. 998'de Otto III Roma'ya dönünce Crescentius yakalandı, Sant' Angelo şatosunun mazgalında kesilen kafası Mons Mariorum'da (Monte Mario) halka gösterildi. (L)

CRESCENTİUS III romalı patricius (öl. Roma 1012), Crescentius II'nin oğlu. Otto III'ün ölümünden sonra Yoannes XVII, Yoannes XVIII ve Sergius IV'ü papalığa getirdi. (L)

CRESCENZİ (Giovanni Battista), italyan mimar (Roma 1577-Madrid 1660). 1617'de İspanya'ya gitti, El Escorial Pantheon'unun süslemelerine çalıştı. 1629'dan 1634'e kadar Carcel de la Corte'yi (krallık hapishanesi) yaptı. Günümüzde Dışişleri bakanlığı olan bu yapı ispanyol barok sanatının öncü eserlerinden biri sayılır. (L)

CRESCENZİ (Pietro DE), italyan tarım uzmanı (Bologna 1230-ay.y. 1320 veya 1321). İtalya'yı dolaşarak değişik tarım biçimlerini inceledi. 1305'e doğru yazdığı, köy iktisadı üzerine ilgi çekici bir inceleme olan *Opus Ruralium Commodorum* (Tarım İşleri Üstüne) adlı eseri 1471'de yayımlandı. (L)

CRESCİMBENİ (Giovan Mario), italyan yazarı (Macerata 1663-Roma 1728). 1690'da Arcadia Akademisi kurucuları arasına katıldı. *İstoria dello Volgar Poesia* (İtalyan Şiiri Tarihi) [1698] adlı eseri, kusurlarına rağmen, millî edebiyatı konu alan ilk büyük tarihî eserdir. (L)

CRESEİS i. Kanat ayaklı yumuşakça. Bütün sıcak denizlerde serbest halde yaşar. *(Cavoliniidae* familyasından.) [L]

CRESPİ (Giovanni Battista), **İl Cerano** denir; italyan ressamı (Cerano 1576-Milano 1632). Roma ve Venedik'te çalıştıktan sonra Milano'ya yerleşti, orada akademi müdürü oldu. Başlıca eserleri: *Aziz Augustinus'un Vaftiz Edilmesi* (San Marco), *Aziz Carlo ile Aziz Ambrosius* (San Paolo). — Oğlu DANİELE (Busto Arsizio 1590-Milano 1630), Proccaccini'nin öğrencisidir. Sonraları Caravaggio'nun tekniğini benimsedi. Başlıca eserleri: *Aziz Carlo Masa Başında* (Milano, Santa Maria della Passione) ve *Aziz Bruno'nun Hayatı* (Pavia manastırı). [L]

CRESPİ (Giuseppe Maria). Bk. LO SPAGNOLA.

Foto. Alinari (LAROUSSE)

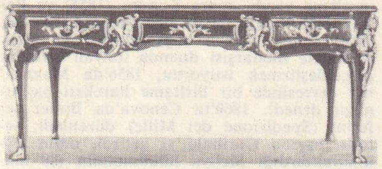

CRESSENT tarafından yapılmış yazı masası Louvre müzesi, Paris

CRESPO (Joaquin), venezuelalı devlet adamı (San Francisco de Cuba 1841-Aconcagua yakını 1898). Başkan Guzman Blanco'nun dostu, sonra Harbiye ve Bahriye nazırı ve iktisadî gelişme alanındaki çabalarında en faal iş arkadaşı. 1884'te Venezuela devlet başkanı oldu. Devleti, Blanco'nun talimatına göre yönetti. 1886'da yerini Blanco'ya bıraktı, sonra yeniden başkan oldu (1892-1898), üzerinde İngiltere'nin hak iddia ettiği altın madenleri meselesini Amerika'nın yardımıyle halletti. Yerine geçecek kimse olarak general Andrade'yi seçti ve general Hernandez'e karşı savaşırken öldü. (L)

CRESSA i. Bitki türü. Pembemsi beyaz çiçekleri başak durumundadır. Boyu 10-25 sm'dir. Çorak topraklarda yetişir. (Sarmaşıkgillerden.) [L]

CRESSENT (Charles), fransız mobilyacısı (Amiens 1685-Paris 1768). Orléans ailesinin marangozuydu. Markiterilerde, kendi çizdiği motiflerle bronz kakmalar yapan ilk ustalardan biridir. Louvre müzesinde (yazı masası) ve Münih'deki Residenzmuseum'da (üç komodin) eserleri vardır. (L)

CRESTİ (Domenico). Bk. İL PASSİGNANO.

CRESTON (Joseph GUTTOVEGGİO, **Paul** — denir), amerikalı besteci (New York 1906). Kendi kendini yetiştirdi. Sanatını oluştururken çok değişik tarzlardan seçmeler yaptı. Eserlerinde Brahms'tan Stravinski'ye kadar, birbiriyle ilgisiz birçok bestecinin etkisi görülür. Oldukça bol sayıda eser verdi, başlıcaları: *Threnody* (Ağıt) [1938], *İki Koral Dans* (1938), *Sınırlar* (1943), üç senfoni (1940, 1944, 1950). Oda müziği türünde: yaylı dörtlü (1936) ve çeşitli çalgılar için parçalar. Ses eserleri: *Tagore'dan Üç Koral* (1936), özellikle tenor, bariton ve org için *Missa pro defunctis* (Ölüler İçin Missa) [1938] ve *İki Motet* (1950). [L]

CRETA. Bk. GİRİT.

CRÉTEİL, Fransa'da Val de Marne idare bölgesinin merkezi; Paris'in güneydoğu banliyösünde, Marn'ın sol kıyısında; 49 200 nüf. XII.-XIII. yy.dan kalma kilise. Kuyumculuk. Kurşun kalem fabrikası. Vernik. (L)

CRETİO (lat. *crescere,* büyümek'ten). Rom. huk. Şahitler önünde, kutsal kelimeler kullanarak sözlü bir beyanla yapılan mirası arttırma usulü. (L)

CREULLY, Fransa'da Calvados idare bölgesinde (Caen idare çevresi) kanton, idare merkezi, Caen ovasında; 820 nüf. Mandıra. XII. yy.dan kalma kilise. Şato: sur (XII.-XIII. yy.), kubbeli oda (XII. yy.), burç (XIV. yy.), kule (XV. yy.). — Yakınında Creullet (XIV., XV., XVI. yy.) ve Lantheuil (XVII. yy.) şatoları. (L)

CREUS burnu, İspanya'nın kuzeydoğu ucunda burun. Katalonya'da (Gerona ili), İberik yarımadasının doğuda son burnu. Esk. *Aphrodisium promontorium.* (L)

CREUSE (LA), Fransa'da ırmak; Massif Central ile Berry'nin kuzeyinde, Vienne'in kolu (sağ kıyı); 255 km. Millevaches yaylasından doğar; önce dar bir vâdide akar, sonra Massif Central'den çıkar ve Brenne bataklıklarından Tourain'e ulaşır. Creuse birçok hidroelektrik santralı besler. (L)

CREUSE, Fransa'da idare bölgesi, Massif Central'in kuzeybatısında; 5 606 km²; 157 000 nüf. İdare merkezi, *Guéret.* İdare bölgesi tekdüze yaylaları ve sık korularla kaplı tepeleri içine alır. Creuse'ün büyük kısmı Marche bölgesinin Limousine'deki tepelerini kapsar, burası Creuse ırmağının boğazlarıyle yarılmıştır. Billûrlu topraklarda yapılan çalışmalarla tarımın verimi arttırıldı; has buğday ve yemlik bitkiler başlıca tarım ürünlerini meydana getirir. Sanayi (kereste sanayii ve Aubusson halıları) ikinci derecede önemlidir. (L)

CREUSOT (LE), Fransa'da (Saône-et-Loire idare bölgesi) kanton merkezi, *Creusot çöküntüsünün ortasında;* 34 000 nüf. Lokomotif, savaş malzemesi, makine yapımı. Dokuma (tuhafiyecilik, konfeksiyon) sanayii. (L)

CREUTZ (Gustaf Philip, kont), isveçli şair ve diplomat (Anjala, Finlandiya 1731-Stockholm 1785). İsveç'in Madrid orta elçisi (1762-1766), Paris büyükelçisi (1767-1783), dışişleri bakanı ve başbakan (1783). Kral Gustaf III'ün şahsî dostuydu, Fransa ile İsveç arasındaki kültürel bağlarda önemli rol oynadı. Zarif bir şairdi, *Düşüncenin Yapıcıları* adıyle anılan topluluğun G. F. Gylenborg ve H. Ch. Nordenflycht ile en önemli üyelerindendi. En ünlü eseri, sevimli bir manzum roman olan *Atis Och Camilla*'dır (Atis ve Camilla) [1761]. Bu eserde, güleç bir epikurus'çuluğu benimseyen Creutz, canlı ve berrak mısralarla, kadın ruhunun bütün inceliklerini dile getirir. (L)

CREUZ (Friedrich Karl Kasimir, baron VON), alman yazar ve filozofu (Hamburg 1724-ay.y. 1770). Eserleri: «*Lirik Şiirler*», «*Türküler*», beş perdelik bir trajedi olan *Der Sterbende Seneca* (Seneca'nın Ölümü), mutluluğu inceleyen ve içinde J.-J. Rousseau'ya değinmeler bulunan «*İnsan Üstüne Bir Deneme*», dört şiir kitabından meydana gelen «*Lucretius Üstüne Düşünceler*». Creuz, XVIII. yy.ın ikinci yarısında millî dili, yani almancayı, edebiyat ve felsefe dili olan fransızcadan, bilim ve hukuk dili olan latinceden üstün tutan edebiyatçılardandı. Başka eserleri: «*Ruh Üstüne Bir Deneme*» (1753) ve Montesquieu'ye karşı çıkan «*Kanunların Gerçek Ruhu*» (1766). [L]

CREUZER (Friedrich), alman dil bilgini (Marburg 1771-Heidelberg 1858), Heidelberg üniversitesinde tarih ve filoloji profesörlüğü yaptı (1804-1845). *Symbolik und Mithologie der Alten Völker Besonders der Griechen* (Eskiçağ Halklarında, Özellikle de Yunanlılarda Mitologya ve Sembolizm) [1810-1812] adlı eseri ile üne ulaştı. Bundan başka: *Yunanlıların Tarihî Sanatı Üstüne* (1803), *Dionysos* (1808), *Hesiodos ve Homeros Üstüne Mektuplar* (1818), *Eskiçağ Roma Eserleri Üstüne Kısa Bilgiler* (1829), *Değerli Taşların Tanınmasında Gerekli Malzeme* (1834), *Roma Tarihinin Tanınmasına Hizmet Etmek ve Eskiçağı Öğrenmek İçin İncelemeler* (1836), *Neuenheim'lı Mithraeum* (1838), *Karlsruhe Koleksiyonlarından Çıkarılan, Yayımlanmamış Yunan Vazoları* (1839) gibi eserlerin yazarıdır. Creuzer değerli bir dil bilgini olduğu kadar, Eskiçağ mitologyalarının da yorumcusudur. Plotinos üstüne bir inceleme (1835) ve Cicero üstüne açıklamalar yazmıştır. (L)

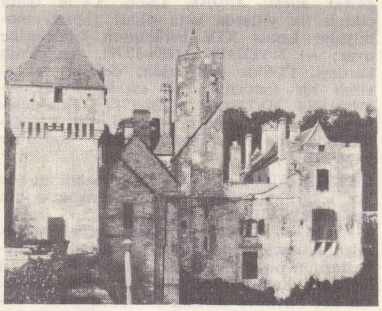

CREULLY şatosu

CREVALCORE, İtalya'da komün, Emilia'da (Bologna ili); 13 700 nüf. (L)

CREVAUX (Jules), fransız kâşifi (Lorquin, Moselle 1847-Chaco 1882). Deniz kuvvetlerinde doktordu. Rio Pilcomayo üzerinde yaptığı bir araştırma gezisi sırasında Toba yerlileri tarafından öldürüldü. Gezi notları *Voyages dans l'Amérique du Sud* (Güney Amerika Gezileri) [1883] adıyle yayımlandı. (L)

CRÈVECOEUR (Philippe DE), Fransa mareşali (öl. L'Arbresle 1494). Charles le Téméraire'in gözde kumandanıydı. Picardie ve Artois'da Louis XI'in ordusuna karşı savaştı. Charles le Téméraire'in ölümünden sonra Fransa kralının hizmetine girdi, ona kendi elinde bulunan bazı toprakları teslim etti, La Rochelle valiliğine getirildi. (L)

CREVEL (René), fransız şairi (Paris 1900-ay.y. intihar etti, 1935). Umutsuzluğun hâkim olduğu eserlerinde coşkun hayaller kullanır: *Détours* (Dolaşmalar) [1924], *Mon Corps et Moi* (Bedenim ve Ben) [1925], *La Mort Difficile* (Zor ölüm) [1927], *Babylone* (Babil) [1927], *Êtes-vous Fous?* (Deli misiniz Siz?) [1929], *Le Clavecin de Diderot* (Diderot'nun Çembalosu) [1932], *Les Pieds dans le Plat* (Kırılan Potlar) [1933]. (L)

CREWE, Büyük Britanya'da (Cheshire) şehir; 53 400 nüf. Büyük demiryolu kavşağı. Demiryolu malzemesi atelyeleri. (L)

CRİAERDT veya **CRİAERT** veya **CRİART,** Paris'te yerleşen flaman asıllı maran-

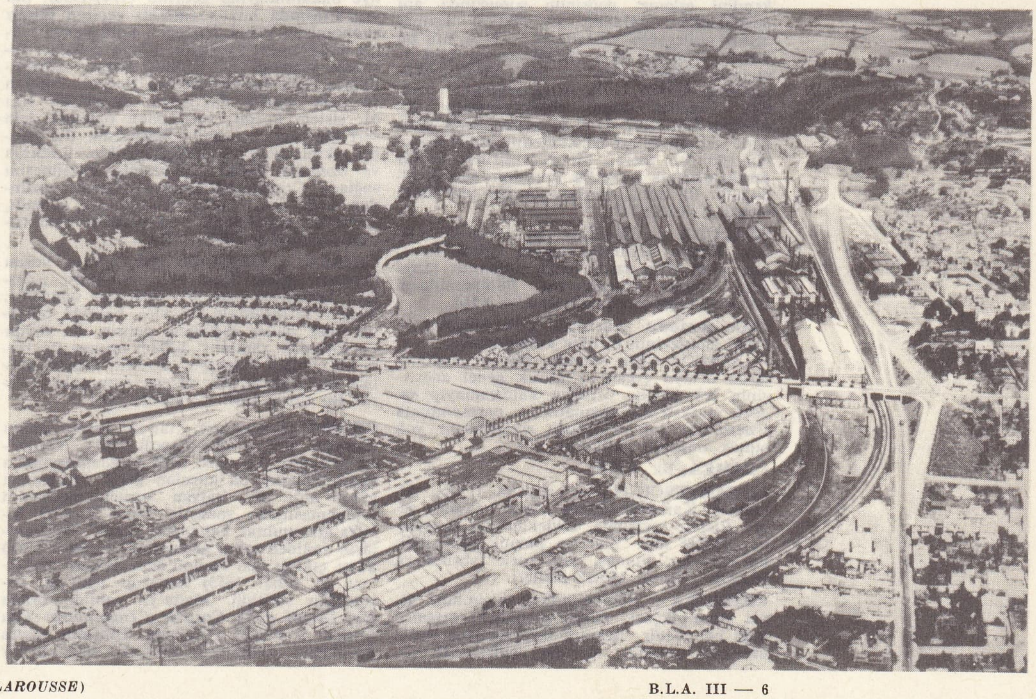

CREUSOT demir fabrikaları ve atelyelerin havadan görünüşü

Foto. Giraudon, Arch. phot., Cie aérienne fr. (LAROUSSE)

gozlar ailesi: ANDRÉ, Louis XV'in tahta çıktığı ilk yıllarda usta oldu; yaptığı mobilyalar Louis XIV üslûbunun kaidelerine uyar; — MATHİEU (1689-1779), André'nin kardeşi, 1738'de usta oldu; değişik ve sevimli bir fantaziyle işli eserler verdi; — ANTOİNE MATHİEU (1724-1787), Mathieu'-nün oğlu, 1747'de usta oldu; Louis XV üslûbunda, değerli yüksek ayaklı konsollar yaptı. (L)

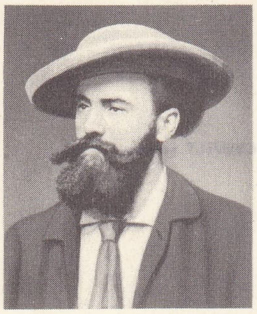

Jules CREVAUX

CRİBELLUM i. («küçük kalbur» anlamında lat. k.). Bazı örümceklerin ön ağbezlerinin ilerisindeki kitinsi levhacık.
— ANSİKL. *Cribellum* yalnız *cribellata* denilen örümceklerde bulunur. Karında ön ağbezlerinin biraz ilerisinde bulunan bu kitinsi levhacık kalbur gibi deliklidir. Bu deliklerin her birinden incecik bir boru çıkar. Boruların alt ucu bir salgı bezine bağlıdır. Bu bezlerin salgıladığı zamkımsı sıvı borucuklardan dışarı çıkar. Örümcek, ayağındaki taraklarla bu sıvıdan pamuksu iplikler yapar. Bu iplikler ağa düşen avları yakalamağa yarar. (L)

CRİBROSPİRA i. Fosil, deliklilerden hayvan türü. Helis biçiminde kireçten helezon şeklinde bir kavkısı vardır. Kavkının ucunda kalbur şeklinde bir delik bulunur. *(Lituolidae* familyasından.) [L]

CRİCETUS. Bk. CIRLAK SIÇAN.

CRİCHTON (James), **Admirable** («Hayranlık verici») **Crichton** diye tanınır; iskoçyalı hümanist (Eliock, Dumfriesshire 1560 ?-Mantova, İtalya 1585 ?). Şaşılacak bir hafızası vardı, 1577'den sonra gezdiği Avrupa'da, özellikle de İtalya'da büyük ün yaptı. (L)

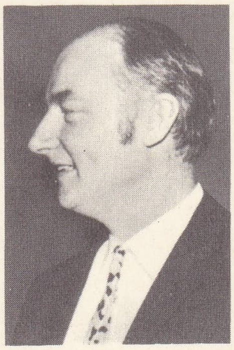

F. H. Compton CRICK

CRİCK (Francis Harry Compton), ingiliz biyoloji bilgini (Northampton 1916). 1940'tan 1947'ye kadar ingiliz deniz kuvvetlerinde, sonra çeşitli amerikan ve ingiliz araştırma merkezlerinde çalıştı (Cambridge, Brooklyn, Harward, Rochester, Johns Hopkins, Londra). Nükleik asitlerin bünyesi üzerindeki çalışmalarından dolayı 1962'de James D. Watson ve Maurice H.F. Wilkins ile birlikte Nobel tıp ve fizyoloji ödülünü aldı. Bunların dezoksiribonükleik asidin (D.N.A.) çift helezon şeklinde olduğu hakkındaki buluşu, XX. yy. içinde biyoloji alanında yapılmış buluşların en önemlilerinden biri sayılabilir. 1953 Yılı başlarında D.N.A.'nın yapısı hakkında yeni bilgiler elde edildi. Wilkins ve Rosalind Franklin tarafından, X ışınları kırınımıyle D.N.A. billûrlarının fotoğrafları çekildi ve D.N.A.'nın bir helezonî molekül olduğu anlaşıldı. Watson ile Crick helezon D.N.A.'nın kalıtsal bir yapıda, *a priori* zorunlu olarak yer alan üç olayı (kendi kendini eşleme; değişinim sonucunda anî değişikliklere uğrama; dış etkileri taşıma) açıklayabileceğini gösterdiler. D.N.A.'nın bu yapısı, 1953'ten beri derinlemesine araştırmalarla doğrulanmış ve ileri sürülen tahminlerin hemen hepsi gerçekleşmiştir. Özellikle genetik düzeni çözümlenmiştir. Bu düzenin birimleri, D.N.A. molekülünü meydana getiren spiral iki nükleotit dizisinin üçlüleridir (bir fosfat, bir dezoksiriboz ve bir azotlu organik baz). Bu prensibin gerçek olduğunu ilk defa ispatlayanlardan biri kesin olarak Crick'tir. (L)

CRİCULA i. Hindistan'da yaşayan kelebek. Bunun tırtılının yaptığı kafesli kozanın güzel altın sarısı ipeği kullanılır. (İlmî adı: *Cricula trifenestrata.* Pulkanatlıların tavuskelebeğigiller familyasından.) [L]

Crile metodu. Anestezi. Yerel-bölgesel ve genel anestezinin birlikte kullanılması.
— ANSİKL. *Crile metodu,* büyük ameliyatlarda ortaya çıkan ve klasik genel anestezinin tek başına ortadan kaldıramayıp sadece maskelediği sempatik ve parasempatik sistemlerin şok doğurucu uyartılarını yok etmek amacıyle kullanılır. (L)

CRİMEA. Bk. KIRIM.

CRİMMİTSCHAU, Almanya'da (Doğu Almanya, Karl-Marx-Stadt idare bölümü) şehir, Pleisse kıyısında, Zwickau'nun kuzeyinde; 33 400 nüf. Yün ve pamuk iplikçiliği; boyahaneler; kumaş, sunî ipek fabrikaları. Makine yapımı. Müzik âletleri. (L)

CRİMORA i. Sümüklüböcek biçiminde deniz yumuşakçası. Perde şeklindeki örteneği belli belirsizdir. Başının üstünde kısa kolsu uzantılar bulunur. Avrupa denizlerinde yaşar. (Arttansolungaçlı karındanbacaklıların *polyceridae* familyasından.) [L]

CRİNUM i. Soğanlı otsu bitki. Tropik bölgelerde yetişir. *(Crinum amabile, C. americanum* ve *C. latifolium* gibi birçak türü evlerde ve limonluklarda yetiştirilir. Nergisgillerden.) [L]

CRİOCEPHALUS i. Boynuzlu teke böceği. Rengi esmer veya kızılımsı sarı, boyu uzuncadır. Karanlıkta ortalığa çıkar. Kurtçuğu kozalaklıların çotuk ve gövdelerinde yaşar. *(Criocephalus rusticus* çam ormanlarında görülür. Kınkanatlıların *cerambycidae* familyasından.) [L]

CRİOCERAS i. Paleont. Ammonit cinsi. Kabukları, sürekli helezon şeklinde değildir, düz bir helezon şeklinde kıvrılır. Alt tebeşir katmanlarında bulunur. *(Crioceratidae* familyasından.) [L]

CRİOCERİS i. Küçük böcek. Hemen her zaman parlak renklidir.
— ANSİKL. *Crioceris lilii,* bahçelerde zambak ve tûgu-şahi lâleler üzerinde bulunur. Diğer iki türü, *C. asparagi* ve *duodecimpunctata,* kuşkonmazlara çok büyük zarar verir. Bu böceklerin kurtçukları kendi dışkılarına bürünürler. Kınkanatlıların *chrysomelidae* familyasından. (L)

CRİPPLE CREEK, A.B.D.'de (Colorado) şehir, Kayalık Dağlar'ın ortasında, Pikes Peak'in kuzeybatısında. 1891'de maden araştırıcı Womack bir altın yatağı buldu; sonradan bunun çok zengin bir yatak olduğu anlaşılınca «altına hücum» başladı. 1901'de Cripple Creek'in nüfusu 50 000'e ulaştı. Yatağın tükenmesinden sonra şehir sürekli olarak geriledi. (L)

CRİPPS (sir Stafford), ingiliz sosyalisti ve iktisatçısı (Londra 1889-Zürih 1952). Fen öğreniminde başarı göstermesine rağmen, çalışmalarını hukuka yöneltti. 1929'da işçi partisine girdi. 1931'de Avam kamarasına seçildi, orada partisinin sol uç kanadını temsil etti. Sosyalist birliğinin kurucuları arasına katıldı (1932-1937). 1938'de bir halk cephesinin sözcülüğünü yaptı ve 1939'da partiden çıkarıldı. 1940'ta Moskova elçisi oldu, 1941'de ingiliz-sovyet paktı görüşmelerini başlattı. 1942'de yurduna döndü, kendisine «Lord Brivy Seal» unvanı verildi ve Avam kamarası yöneticiliğine getirildi. Ayrıca Savunma bakanlığında da görev aldı. Hindistan'a gitti, bu ülkenin bağımsızlık yolunda attığı adımları yakından inceledi. Sonra havacılıkla ilgili bir bakanlık görevi aldı (1942-1945). 1945'te yeniden işçi partisine alındı, Attlee* kabinesinde ticaret bakanı oldu (1945-1947). Daha sonra iktisat ve maliye bakanlıklarına getirildi (1947-1950). Savaş sırasında büyük sarsıntı geçiren ingiliz ekonomisini kurtarmak için, ünlü kemer sıkma programını uyguladı: bütün çabaları ihracata yöneltti, bu konuda başarı sağlanabilmesi için belirli mallara öncelik tanıyan ve ham madde dağılımını sınırlayan sıkı bir sistem kurdu; enflasyonu önlemek için sert bir vergi siyasetine başvurdu. Bu çareler sıkıntı verici olmakla birlikte, üretimin ve özellikle devlet maliyesinin düzelmesini sağladı. Cripps sağlığının bozulması yüzünden istifa etti. Vakur ve ciddî bir insandı, koyu bir anglikandı. İşçi partisinin doktrinini derinliğine etkiledi. (L)

CRİSİA i. Denizlerde çok yaygın yosun hayvanı. (Çok basit olan polibimsi uzantısı, borumsu uzun bir odacığın içindedir. Bunlar birbirleriyle iki sıra halinde bitişerek ince dallar meydana getirir. Bu dallar da kitinden yapılmış düğüm araları ile birbirine bitişip kaynaşır. Kitinli düğüm araları topluluğuna bir derece yumuşaklık verir. Bu cinsin fosili de vardır.) [L]

CRİSPİ (Francesco), italyan devlet adamı (Ribera, Sicilya 1818-Napoli 1901). Napoli'-de avukattı, 12 ocak 1848 ayaklanmasından sonra Palermo'da kurulan geçici hükûmette görev aldı. Bir italyan kurucu meclisinin toplanmasından yanaydı, buna karşılık Sicilya'nın muhtar kalmasını istedi. Bourbon'ların yeniden tahta geçmesine (15 mart 1849) karşı çıktığı için Napoli'den, Milano olaylarına (6 şubat 1853) karıştığı için de Torino'dan sürüldü. Malta'ya çekildi, orada *Dei Diritti della Corona d'Inghilterra sulla Chiesa di Malta* (İngiltere Tahtının Malta Şövalyeleri Üstündeki Hakları) başlıklı bir inceleme yazdı, sonra Londra (1855) ve Paris'e (1857) gitti. Orsini suikastından (14 ocak 1858) sonra fransız başkentinden kovuldu. Piemonte monarşisi dışında italyan birliğini gerçekleştirmek istiyordu, 1856'da Mazzini' nin çevresinde bir birleşme hareketi başlatmayı denedi. 1860'ta Cenova'da Binler seferini (Spedizione dei Mille) düzenledi, sefer başına Garibaldi'yi getirdi, onun teşkilâtlandırdığı Sicilya hükûmetinin (30 mayıs) sözü geçer bir üyesi oldu. Napoli ile Sicilya'nın Piemonte'ye bağlanmasını önlemeğe çalıştı, ama emeği boşa çıktı. 1861'-de italyan parlamentosuna seçildi, orada sol uç kanadın başına geçti. 1865'ten sonra Savoia hanedanı ile birleşti; meşrutiyetçi radikal partiyi kurdu. 1876'da meclis başkanı oldu, Depretis kabinesinde içişleri bakanlığı yaptı (1877-1878). 1878'de iki kadınla evli olmakla suçlandı, bu yüzden meslek hayatı sona ermek üzereydi. Ancak, Dogali katliamı yeniden iktidara gelmesini kolaylaştırdı ve Depretis'in yerine başbakan oldu (1887). Bu dönemde Crispi'nin siyasî tutumu dört temel özellik gösterir: ilk özellik, Bicmarck'ı kendine örnek almak isteğidir. İkinci özellik, kesin fransız düşmanlığıdır. Crispi, Fransa'nın Tunus'u hâkimiyeti altına almasını (1881) hoş görmüyordu. Bu ülkeye karşı gerçek bir gümrük savaşı açtı (1887). Üçüncü özellik, din çevrelerine şiddetle karşı çıkmasıdır. Fransa ile papa Leon XIII'-ün yakınlaşması (1888) ve Roma'nın italyan birliğine girmesine papanın yanaşmaması yüzünden, bu düşmanlık arttı. Dördüncü özellik ise, İtalya'yı gerek Akdeniz'de, gerek sömürgelerde çok güçlü bir devlet haline getirmek isteğidir. Crispi bu siyaseti yürütebilmek için Üçlü ittifakı kuvvetlendirmeğe çalıştı. Bu ittifakı desteklemek için irredentizm'e karşı çıktı; ülkesinin iktisadî buhran içinde bulunmasına aldırmadan, kara ve deniz kuvvetlerinin donatımına önem verdi.

Crispi, bu tutumu sonucunda ortaya çıkan iç muhalefeti etkisiz bıraktı: 500 000 italyanı seçim kütüğünden çıkardı, kendisine uymayan yüzlerce belediyenin çalışmasını durdurdu, gerekli durumlarda meclisi toplamadı, hattâ feshetti (1894 sonu). Bu sırada, İtalya'da iktisadî donatımın çok çabuk gerçekleştirilmesi yüzünden malî güçlükler baş-gösterdi. Bu durum işçi kesiminde büyük hoşnutsuzluk yarattı. Şartları ağırlaştıran diğer sebepler Güney İtalya'nın tarım ürünleri satışında güçlük çekmesi, bankaların iflâsı, özellikle de Roma Emisyon bankası rezaletinin patlak vermesidir. Bu durum, 1890'da sosyalist kıpırdanmalara yol açtı. Sicilya'da işçi, Lunigiana'da da anarşist hareketi teşkilâtlandı; her iki bölgede 1893'ten itibaren kargaşalıklar ve suikastlar başgösterdi. Crispi bunları zor kullanarak bastırdı.

Dış siyasette ise İngiltere'ye yaklaştı. İngiltere şubat 1887 antlaşması ile, Fransa Trablusgarp'a saldırırsa İtalya'yı desteklemeğe söz verdi. Ama Crispi, İngilizlerden Trablusgarp'ta İtalyan hâkimiyetini kurma iznini alamadı. Osmanlı imparatorluğu da bu isteğe karşıydı. Böylece, sömürgeciliğe elverişli tek yer olarak Habeşistan kalıyordu. İtalya Massaua'yı hâlâ elinde tutuyordu, üstelik Dogali katliamının intikamını alması da gerekliydi. Bu bölge halkını cezalandırmak için yapılan ilk sefer (1887), habeş imparatoru Johannes'in emrindeki birliklerin başarısızlığı yüzünden hiç bir sonuç vermedi. Bunun üzerine, Crispi imparator olarak Johannes'in rakiplerinden Choa ili reisi Menelik'i tanıdı (Uccialli antlaşması, 1889); Somali ile Kızıldeniz kıyısını italyan hâkimiyeti altına sokarak (temmuz 1889'da Asmara yaylasının işgali, 15 ocak 1890 kararnamesiyle Eritrea sömürgesinin kurulması) yeni imparatoru destekledi. Ama Menelik, ülkesinin Kızıldeniz cephesini italyanlara bırakmağa karşıydı, gördüğü sakıncaları avrupa devletlerine bildirdi ve 1895'te kıyıları zorla geri almağa karar verdi. Crispi dikkatsiz sözleri yüzünden bir süre iktidardan uzaklaştırılmıştı (1891-1893). Menelik'in giriştiği hareket karşısında, elindeki malî ve askerî imkânlara rağmen, alınan yerleri savunamadı. İtalyan ordusu Amma-Alagi yenilgisinden (aralık 1895) sonra Adua'da Habeşler tarafından bozguna uğratıldı (1 mart 1896). Crispi istifa etmek zorunda kaldı.

Foto. Lopez, Serge Lido (LAROUSSE)

Crispi gerçekçi bir devlet adamı değildi. İtalya'yı güçlü bir sömürgeci ülke haline getirmek isterken, sırf gösteriş uğruna ülkesini Habeşistan savaşına soktu. Sömürgecilik siyasetini doğru gösterecek programı olayları takibederek yavaş yavaş ortaya çıkardı.

Adua yenilgisi Crispi'nin siyaset hayatını sona erdirdi. Ama kendisi Doğu Afrika'da uyguladığı siyasetin doğruluğuna emindi, ölürken krala İtalya'nın şerefini kurtarmak için bu yenilginin intikamını almasını tavsiye etti. (L)

Crispin (lat. *Crispinus* > ital. *Crispino*'-dan), fransız komedilerinde rastlanan bir uşak tipi. İtalyan tiyatrosundan geldiği sanılır, ama Fransa'ya girişi İspanya kanalı ile olmuştur. İlk olarak Scarron'un 1654'te Francisco de Rojas'tan taklit ederek yazdığı *L'Ecolier de Salamanque ou les Ennemis Généreux* (Salamanca'lı Öğrenci veya Cömert Düşmanlar) adlı oyununda görülür. Alaycı, korkak, yaygaracı, düzenbaz bir uşaktır. Efendileri gibi latince paralar, felsefeden dem vurur, hemen hemen onlar gibi giyinir, hem dalkavukluk eder, hem de taklitlerini yapar. Elinden her iş gelir. Poisson adını taşıyan oyuncular ailesi Crispin rolüyle tanındı. (L)

CRİSPİNELLA CALVİA, romalı kadın. Sefahat âlemlerine yardımcılık ettiği için Neron'dan pek çok armağan aldı. İmparatorun ölümünden sonra, onun intikamını almak için dalavere çevirerek, Roma'ya buğday gelmesine engel oldu. (L)

CRİSPUS (Flavius Julius), romalı prens (öl. Pola, bugün Pulj, Yugoslavya 326), Büyük Konstantin ile Minervina'nın oğlu. Eğitmeni Lactantius'tu, 317'de imparator, 318'de de konsül oldu. Licinius'un donanmasını Hellespontos'a (Çanakkale boğazı) bozguna uğrattı. Üvey annesi Fausta'nın iftiraları yüzünden, babası Konstantin tarafından öldürtüldü. (L)

CRİSTA GALLİ çıkıntısı. Bk. HOROZİBİĞİ *çıkıntısı.*

CRİSTALLO (MONTE), Dolomit'lerde, başlıca italyan dağ kütlelerinden biri; 3 216 m. (L)

CRİSTARİA i. Büyük midye. Doğu Asya ırmaklarında yaşar.

— ANSİKL. Örnek türü *Cristaria plicata*'dan Çin'deki inci ve akik üretiminde faydalanılır. Kavkısı ile örteneği arasına madenî parça sokulduktan sonra hayvan suya bırakılır. Bir yıl sonra sudan çıkarıldığı zaman madenî parçanın baştan aşağı bir sedef tabakasıyle kaplı olduğu görülür. (L)

CRİSTATELLA i. *Phylactolemata* takımından yosun hayvanı. Hareketli topluluklar halinde tatlı sularda yaşar.

— ANSİKL. *Cristella*'nın gövdesinin alt tarafı etli, oval ve yumuşaktır. Hiç bir yere tutunmadığı gibi, polipsizdir de. Düz olmayan sırt tarafının kenarında bir sürü polip bulunur. Bu poliplerin gövdesi kalın bir boşluğa gömülüdür. Hayvan su bitkilerinin üstünde sürünerek hareket eder. Bu haliyle canlı ve hareketli küçük bir çiçek tarhını andırır. Hiç bir yosun hayvanının böyle bir özelliği yoktur. Bu hayvanlar bataklıklarda yaşar. *Statoblast* denen, soğuğa dayanıklı yumurtaları ilkbaharda gelişir. *Cristella*, Asya'dan başka bütün kıtalarda bulunur. (L)

CRİSTİANİ (kont BELTRAME), italyan devlet adamı (Cenova 1702-Milano 1758). Modena şehrini başarıyle yönetti. Avusturya imparatoriçesi Maria Theresia, Lombardia'nın yönetimini ona verdi (1748). [L]

CRİSTOBAL, Panama kanalı bölgesinde liman, Amerikalılar tarafından eski Colon limanının yerini alması için kuruldu; 15 000 nüf. (L)

CRİSTOFORİ (Bartolomeo), italyan çembalo yapımcısı (Padova 1655-Floransa 1731). Çembalodaki mızraplı dillerin yerine küçük çekiçler koydu, böylece tuşlara vuruldugunda yumuşak *(piano)* veya sert *(forte)* sesler elde etmek mümkün oldu. Yaptığı çalgıya *gravicembalo col piano e forte* adını verdi. Buna dayanarak, ilk *piano-forte*'yi bulanlar arasında fransız Marius ve alman Silbermann ile birlikte Cristofori'yi de anmak gerekir. (L)

CRİSTOFORO, Altissimo («çok yüksek») denir; italyan şairi (Floransa, XV. yy.ın ikinci yarısı-öl. 1515'e doğr.). İrticalen şiir söylemesiyle ün yaptı, Andrea da Barberino'nun yazdığı *I Reali di Francia* adlı eserin birinci kitabını manzum hale soktu (1534). [L]

CRİSTUS (Petrus). Bk. CHRİSTUS.

CRİŞ, Batı Transilvanya'da üç ırmağın adı, bu ırmaklar Bihor dağlarından çıkar, Macaristan'da bileşerek Körös adını alır ve Tisza'ya katılır: kuzeyde Hızlı Criş *(Crişul Repede)*; Oredea-Mare'yi baştan başa aşar; ortada Kara Criş *(Crişul Negru)*; güneyde Beyaz Criş *(Crişul Alb)*. [L]

CRİŞANA, Romanya'da bölge, üç Criş tarafından akaçlanır; 880 000 nüf. İdare merkezi, *Oradea*. (L)

Critica (LA) *[Tenkit]*, Benedetto Croce'nin 1903'te Napoli'de kurduğu felsefî ve edebî dergi. Croce, *La Critica*'da çağdaş italyan edebiyatı üstüne incelemeler yayımladı. (L)

Critical and Historical Essays *(Tenkit ve Tarih Denemeleri)*, Thomas Macaulay'in ünlü yazarlar ve devlet adamları üstüne incelemeleri (1843). Bu edebî portreler, sunuştaki zarafet ve üslûptaki kesin açıklık yönünden örnek sayılır. Eser değişik konuları işler: İngiltere tarihini, Burleigh, Hampden, Milton, Temple, Walpole, Pitt-Chatham, Clive ve Warren Hastings temsil eder; yabancı ülkeler tarihinde yazarca savunulan Machiavelli, papalar, Mirabeau, Büyük Friedrich, Barère yer alır. Bundan başka, bütün bir dönemi özetleyen birçok ingiliz yazarından söz edilir: Bacon, Dryden, Bunyan, Addison, Johnson, Byron v.b. (L)

Critique et Vérité *(Tenkit ve Gerçek)*, Roland Barthes'ın denemesi (1966). Yazar, edebiyatın tarihî yönden incelenmesine karşı çıkar. Bu tezi savunanların hücumlarına karşılık, o «yeni tenkit»in amacını ve metotlarını belirler. Geleneksel tenkit'in kanıtlarını yargılar. Edebî eserleri kavrama yollarını üçe ayırır: «edebiyat ilmi» örneğini çağdaş dilbilim çalışmalarında bulur; «edebiyat tenkidi» dile yine dille sorular sorar ve eserin sembolik şartlarını yeniden yaratma amacını güder; «okuma» ise eseri başka sözlere belirgin kılma çabasından kurtulmuştur, kitap karşısında tek «saf» tutum da budur. (L)

Critique Générale (ESSAİS DE) *[Genel Tenkit Denemeleri]*, Charles Renouvier ile François Pillon'un eseri (1854-1864). Kitapta yeni tenkitçiliğin ilkeleri yer alır: nicelik veya sayı bakımından sonsuzun inkârı; maddenin inkârı; Kant'ın numeninin ortadan kalkması: gerekirciliğin inkârı; hürriyetin, olaycılığın ve ahlâk hâkimiyetinin doğru sayılması. (L)

CRİTTON (George), iskoçyalı hukukçu ve hümanist (1554-1611). Toulouse'da hukuk okuttu, 1595'te Collège de France'ta yunanca öğretmeni oldu. Eserleri: *Notae in Epigrammata e Libro Primo Graecae Anthologiae Decerpta* (Yunan Derlemeleri Üstüne Elde Edilen Yazılı Bilgiler ve Bu Konuda İlk Kitap) [1584], *De Sortibus Homericis Oratio* (Homeros'un Söylevlerinden Seçmeler) [1597] ve Ronsard'ın ölümünde yazdığı övgü. (L)

CRİTZ (John DE), ingiliz ressam ve heykelcisi (öl. 1642). James I ona «serjeant painter» (başressam) unvanını verdi (1603). John de Critz, Salisbury kontu ve Avusturya arşidükü için portreler yaptı (1606-1607). Westminster'daki *Kraliçe Elizabeth Anıtı* da Critz'in ve Maximilian Colte'un eseridir. (L)

CRİVELLİ (Carlo), italyan ressamı (Venedik 1430'a doğr.-öl. 1493'e doğr.). Önce Murano'lu Antonio ve Bartolomeo Vivarini ile çalıştı, bu sanatçılar Crivelli'ye resmi, altınla ve kuyumculuk unsurlarıyle süsleme zevkini aşıladılar. İşlediği bir suç yüzünden, 1474'te Venedik'ten ayrılmak zorunda kaldı, Marche bölgesine sığındı. Özellikle *Massa Fermana Çokkanatlı Tablosu*'nda (1468, Municipio) Mantegna'nın etkisi görülür, bu sebeple bir süre Padova'da kaldığı sanılır. En ünlü eserleri: *Ascoli Piceno Çokkanatlı Tablosu* (1475); *Cebrail'in Meryem'e Müjdesi ve Aziz Emidius* (1493, Londra), *Candeletta Madonna'sı* (Brera), *Azize Maria Magdalena* (1476, Amsterdam). [L]

CRİXUS, galyalı köle, Spartacus'un emrinde kumandan (öl. M.Ö. 72). Ayaklanan kölelerin başına geçti, Spartacus Alplere doğru ilerlerken, Crixus İtalya'nın güneyinde kaldı. Konsül L. Gellius'un hücumuna uğradı, savaşırken öldü. Spartacus onun için büyük cenaze düzenledi, şerefine dört yüz roma vatandaşını gladyatörler gibi dövüştürdü. (L)

CRNA GORA, («kara dağ»), Karadağ'ın islavca adı. (L)

CRNA RİJEKA veya **CRNA REKA**. Bk. ÇERNA.

CRNOJEVİC, XV. yy.da Karadağ prensleri hanedanı STEFAN I ile (1427-1465) başlar. En tanınmış üyesi İVAN (1465-1490) halk tarafından *Ivan Beg* diye anıldı. Zeta dükünden ayrıldı, Venediklilerin de yardımı ile Türkler karşısında uzun süre direndi. Venedikliler yardımı kesince İvan yüksek bölgelere çekildi, Çetine manastırını kurdu. Ölümünden kısa süre sonra, 1490-1496 arasında hüküm süren oğlu DURAD da (öl. 1503'ten sonra) Venedik'e çekildi; — STEFAN II (öl. 1514'e doğr.), Durad'ın kardeşi. Onun yerine geçti (1496-1499). Türklere yenildi ve tahttan indirildi. İktidar Çetine manastırı piskopos prensinin eline geçti. Böylece Karadağ'da 1852'ye kadar süren teokratik yönetim başlamış oldu. — CRNOJEVİC (Arsenije III adını aldı), sırp patriği (Karadağ 1633-Viyana 1703). Crnojevic'ler ailesinden geldiğini ileri sürdü. 1683'te patrik oldu ve Kudüs'ü ziyaret etti. Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında Avusturyalıları destekledi. Avusturyalı kumandan Piccolomini'nin ölümü üzerine birçok sırp ailesiyle birlikte Macaristan'a kaçtı ve oraya yerleşti (1690). Kral Lipot, Crnojevic'i Macaristan'daki sırpların başına geçirdiği için Rakoczi ayaklanması sırasında (1703-1711) kralı destekledi. Böylece sırplar da kraldan yeni imtiyazlar elde ettiler. (LM)

CROATİA. Bk. HIRVATİSTAN.

CROCALLİS i. Gece kelebeği. Gövdesi iri, kanatları kısadır. Ağaç dalını andıran tırtılı ağaçların ve çalıların üstünde yaşar. *Crocallis elinguaria* yazın Avrupa'da yaygındır. Tırtılı, erik, hanımeli v.b. ağaçlarında yaşar. Pulkanatlıların *geometridae* familyasındandır. (L)

CROCCİA i. (ital. k.). Eskiden kardinal ve bazı askerî dernek üyelerinin giydiği lâl harmani. (Papalık sarayında papaz ve oda uşakları hâlâ croccia giyerler.) [L]

CROCE (Benedetto), italyan tenkitçi, tarihçi ve filozofu (Pescasseroli, Abruzzo 1866-Napoli 1952). Napoli'de yaşadı, eserleri ve 1903'te kurduğu *La Critica* adlı dergiyle hem İtalya'da hem de İtalya dışında çok etkili oldu. 1910'da senatör, 1920-1921 arası eğitim bakanı görevlerini yaptı. Liberal görüşleri benimsediği için faşizme taraftar olmadı, antifaşist aydınların *Bildiri*'sini (il Manifesto) kaleme aldı. Croce, ününün yaygınlığı ve sağlamlığı yüzünden Mussolini yönetimi tarafından kovuşturmaya uğramadı. 1943'te millî kurtuluş savaşı yolunda siyasî bir birliğin kurulmasına yardım etti. 1944'teki Badoglio ve Bonomi kabinelerinde bakan, 1947'de liberal partinin başkanı, Kurucu Meclis'te milletvekili, sonra 1948'de senatör oldu. 1947'de, Napoli'de İtalyan Tarih Araştırmaları enstitüsünü kurdu.

80'den çok eser yayımladı. Bu eserlerden bazıları, edebiyat tarihiyle ilgilidir: *La letteratura della Nuova Italia* (Yeni İtalyan Edebiyatı) [6 cilt, 1914-1940]. Bazıları siyaset tarihine aittir: *Storia del Regno di Napoli* (Napoli Krallığının Tarihi) [1925], *Storia d'Italia dal 1870 al 1915* (1870'ten 1915'e Kadar İtalya Tarihi) [1928], *Storia d'Europa nel Secolo Decimonono* (XIX. yy. Avrupa Tarihi) [1932]. En önemli eserlerinde, felsefî görüşleri yer alır: *Materialismo Storico ed Economia Marxista* (Tarihî Maddecilik ve Marks'çı İktisat) [1900], *Estetica come Scienza dell' Espressione e Linguistica Generale* (Anlatım Bilimi Olarak Estetik ve Genel Dilbilim) [1902], *Logica come Scienza del Concetto Puro* (Saf Kavram Bilimi Olarak Mantık) [1909], *Filosofia della Pratica* (Pratiğin Felsefesi) [1909], *Bre-*

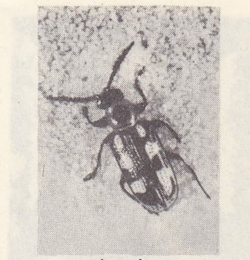

crioceris

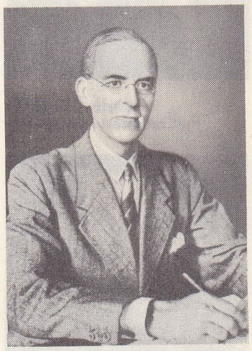

sir Stafford CRİPPS

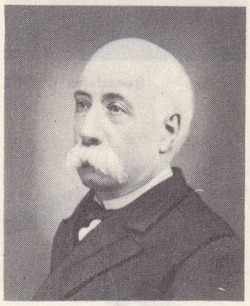

Francesco CRİSPİ

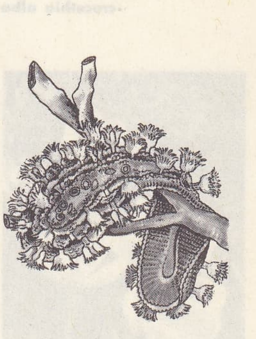

cristatella

Foto. Vincent, Agence inter., Viollet (LAROUSSE)

Carlo CRİVELLİ
«Candeletta Meryemi»

Benedetto CROCE

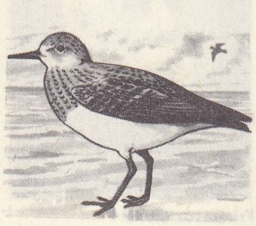

crocethia alba

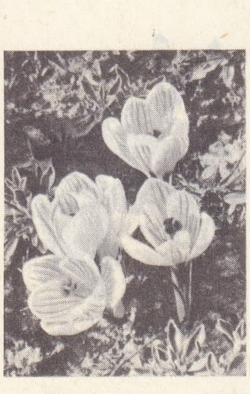

crocus

viario di Estetica (Estetik Elkitabı) [1913], *«Kültür ve Manevî Hayat»* (1913), *Etica e Politica* (Ahlâk ve Siyaset) [1931], *La Storia come Pensiero e Azione* (Düşünce ve Eylem Olarak Tarih) [1939]. Croce'nin felsefe anlayışı, kaynağını Hegel'den alır, ancak Labriola Marks'çılığının, sonra da De Sanctis ve Spaventa liberalizminin etkisinde de kalmıştır. G.B. Vico'ya da çok şey borçludur: onun etkisiyle, felsefenin tarihten ayrılamıyacağını ileri sürer ve bilgi alanında en önemli yeri tarihe verir. Estetikle ilgili görüşlerini *Breviario di Estetica* adlı eserinde açıklamıştır. Şu halde, yazar ile sanatçı, siyasete, propagandaya ve felsefe doktrinlerine bağlı kalmayan yaratıcılardır; fakat, buna karşılık sanatçı kişiliğinin kökleri, ahlâk bilincindedir. Dolayısıyle Croce, akılcılığa dayanmayan her türlü çığıra karşı çıkmış, «sanat sanat için», fütürizm, dekadantizm ve estetizmin bütün biçimlerine karşı keskin bir polemik yürütmüştür. B. Croce'nin İtalya'da, edebiyatla, sanatların evrimi üzerindeki etkisi çok büyük olmuştur. (L)

CROCE (Giovanni), italyan bestecisi (Chioggia 1557-Venedik 1609). **Ioanne a Cruce Clodiensis** adı veya **Chiozzotto** takma adı ile de anılır. 1604'te San Marco kilisesi müzik yöneticisi oldu. Venedik okulunun önde gelen bestecilerindendir. Dindışı eserleri: 1585-1618 arasında basılan madrigaller, *canzonetta*'lar, *mascarata*'lar, *triaca musicale.* Kilise müziği: 1591-1625 arasında basılan missalar, *lamentazione*'ler, motetler, *Magnificat* v.b. (L)

CROCE (Giulio Cesare), italyan yazarı (San Giovanni in Persiceto, Bologna 1550-Bologna 1609). Bologna ağzı ile gülünçlü eserler yazdı. Bu eserlerin gülünç kahramanları *Bertoldo* ile oğlu *Bertoldino*'dur. (L)

CROCETHİA i. Kıyı kuşu (boyu küçüktür uzunluğu 16 sm). Yazın kızılımsı-esmer, kışın açık kül rengi ve beyaz olur. Kutup bölgelerinde tundralarda yuva yapar. *(Crocethia alba* çulluğa benzer. Kışın güneydeki deniz kıyılarına göçer.) [L]

CROCKETT (David), **Davy** denir, amerikalı halk kahramanı (Tennessee 1786-Alamo 1836). Yoksul bir aileden yetişti, ıssız ormanlarda yaşayan zengin çiftçilerin yanında çalıştı. Böylece gördüğü öğrenim 100 günü geçmedi.

Batıya yolculuklar yapan Davy, 1813-1815 arasında Creek savaşına katıldı ve birçok kimseyle tanıştı. 1821'de Tennessee yasama meclisine seçildi. Seçim söylevleriyle ün kazandı. Mecliste muhaliflerden biri David'in Güney Tennessee ormanlarında her kış ayı ve tilki avına çıktığını ima ederek, ona «orman kibarı» demişti. O günden sonra David halkın gözünde, ormanlarda yaşamış bir kahraman oldu. D. Crockett Birleşik devletler meclisine adaylığını koydu, birkaç defa seçimleri kazandı ise de, son olarak 1835'te Andrew Jackson'a karşı yoğun bir muhalefete giriştiği için kaybetti. Bunun üzerine Güney Texas'a gitti, amerikan ordusuna girdi, fakat 1836'da Alamo'da Meksikalılara yenilerek öldü.

David Crockett ölümünden sonra yavaş yavaş bir halk kahramanı oldu, hayatı efsaneleşti. Walt Disney'in yaptığı televizyon filimleriyle (1955) ünü büsbütün arttı. (L)

CROCOSMİA i. Soğanlı otsu bitki türü. Serbest salkım biçiminde sarı ve esmer çiçekleri vardır; Kap'ta yetişir. *(Crocosmia aurea* limonluklarda ve botanik bahçelerinde yetiştirilir. Süsengillerden.) [L]

CROCOTA i. (yun. *krokos,* safran'dan). Gece kelebeği, pervaneli. Uzun hortumlu, değirmi kanatlıdır. Erkeklerinde duyargalar tarak biçiminde olur.

— ANSİKL. *Crocota*'lar dağlık bölgelerde, özellikle Alplerde ve Pirenelerde yaşar. Erkekleri gündüz uçar; daha küçük olan dişileri ise geceıldir. Pulkanatlıların *geometridae* familyasından. (L)

CROCUS i. (yun. *krokos,* safran'dan). İyice dar yapraklı bitki. Parlak mor, alacalı veya sarı çiçekleri sonbaharda veya ilkbaharda açar. (Süsengillerden.) [*Eşanl.* SAFRAN.]

— Esk. kim. Simyacılar tarafından, rengi safran rengine benzeyen maden bileşiklerine verilen ad. (L)

Crohn hastalığı, ince bağırsağın son kısmında meydana gelen ve belirtileri apandisit belirtisini andıran yarı had bağırsak iltihabı. 1932'de hastalığı tanımlayan amerikalı hekim Burril *Crohn*'un adıyle anılır. (L)

CROİSİC, Fransa'da (Loire-Atlantique idare bölgesi) kanton idare merkezi, *Croisic koyu*'nun güney kıyısında; 4 250 nüf. Eski bir tahkimli yer olan Croisic sık sık çatışmalara yol açtı: XVI. ve XVII.yy.da önemli bir liman oldu. Balıkçılık limanı. Turistik merkez (ağustosta 30 000 nüf.). Balık konservesi fabrikaları. İstiridye ve midye yetiştiriciliği. (L)

Croissant tiyatrosu, 1873'te İstanbul'da Taksim'de açılan yazlık tiyatro. Özellikle İtalya'dan gelen opera ve tiyatro topluluklarının yanında yerli tiyatro topluluklarıda burada temsiller verdi. (M)

CROİX, Fransa'da Nord idare bölgesinde (Lille idare çevresi) komün, Lille'in kenar mahallesi, Roubaix ve Tourcoing yolu kenarında; 21 500 nüf. Metalürji. (L)

CROİX (Pierre de LA), fransız nazariyatçısı ve bestecisi (Amiens ?-1298). Louis IX çağında yaşadı. *Speculum Musicale* (Müzik Aynası) [1330-1340] adlı müzik tonları kitabı kendi adı altında yayımlandı. (L)

Croix de Feu, 1927'de eski muhariplerin Fransa'da kurmuş oldukları bir teşkilât. Teşkilât başkanlığına albay de La Rocque getirildi. Başlangıçta üyeliğe yalnız Croix de Guerre nişanına sahip olanlar kabul edilirken, daha sonra madalyasız eski savaş kahramanları da bunlara katıldı. Teşkilâtın üye sayısı 1935 yılı başında 260 000'i aştı.

Çıkardığı gazetelerle, *(le Flambeau* daha sonra *le Petit Journal)* etki alanını genişletti. Parlamentoya karşı tutumu, milliyetçiliği, bazen şiddetli, bazen disiplinli gövde gösterileri ve siyasî yargılarıyle sol partilerin en çok çekindikleri bir teşkilât oldu. 18 Şubat 1936'da sosyal çalışmaları dışında kalan siyasî çalışmaları yasaklandı. Daha sonra da la Rocque çevresinde toplanan arkadaşları fransız sosyal partisini *«Parti Social Français» (P.S.F.)* kurdular. (L)

CROKER (John Wilson), ingiliz siyaset adamı ve yazarı (Galway 1780-Hampton 1857). 1807'de tory (muhafazakâr parti) milletvekili seçildi. Geleceğin Wellington dükü ile dostluk kurdu. 1810'dan 1830'a kadar bahriye nazırlığı yaptı. Seçim düzenindeki yeniliğe karşı olduğundan 1832 Parlamentosuna katılmak istemedi. Muhafazakâr sözünün karşılığı olarak «tory» yerine «conservative» sözünü koyan odur. Kuruluşundan sonra *Quarterly Review* adlı dergide yazılar yazdı. Bu iğneli yazılar edebiyat ve siyaset çatışmalarını körükledi. Birçok eseri vardır: *Sketch of the State of İreland, Past and Present* (İrlanda'nın Geçmişi ve Bugünkü Durumu Üstüne Bir Taslak) [1807], *History of England* (İngiltere Tarihi) [1849]. Ayrıca Boswell'in *Life of Johnson* (Johnson'un Hayatı) adlı eserini bastırttı (1831). [L]

CROKER (Thomas Crofton), irlandalı yazar (Cork 1798-Londra 1854). İrlanda'nın folklor gelenekleri üzerine birçok eser yayımladı: *Fairy Legends and Traditions of the South İreland* (Güney İrlanda'nın Peri Masalları ve Gelenekleri) [1825]; *Legends of the Lakes* (Göllerin Efsaneleri) [1829]; *Historical Songs of İreland* (İrlanda'nın Tarihî Şarkıları) [1841]. (L)

CROLY (George), ingiliz yazarı (Dublin 1780-Londra 1860). 1804'te rahipliğe girdi ve 1810'da Londra'ya yerleşti. Pek çok eserinden iki roman kalmıştır: yurtsuz yahudi destanı üzerine *Salathiel* (1829) ve *Marston* (1846). [L]

CRO-MAGNON, Güney Fransa'da (Dordogne, Sarlat idare çevresi) mağara, Périgord'un güneyinde; Vézère'in yukarısında. 1868'de bulunan kemikler buranın adıyle *Cro-Magnon* diye anılır, beyaz ırkın Avrupa'da ilk rastlanan kalıntılarıdır. Buluntular tek bir insana değil bir aileye aittir ve bir çocuk, iki ergin kadın, bir ergin erkekten meydana gelmiştir. İskeletlerin bir arada ve düzenli olarak bulunması ölü gömme âdetinin varlığını gösterir. Bunlar ren çağından kalma *homo sapiens*'lerdir, dolikosefal ve uzun boy özellikleriyle, beyaz ırkların prototipini temsil ederler. Batı Avrupa'da (özellikle Güneybatı Fransa'da) ve Akdeniz'in batı kıyılarında oturdukları sanılır. Kanarya adalarındaki eski Guanşlar bu ırktandılar. Avrupa'nın çeşitli yerlerinde de Cro-Magnon tipine bağlanabilecek halk topluluklarına rastlanır. (LM)

CROME (John), ingiliz ressamı ve gravürcüsü (Norwich 1768-ay.y. 1821). İngiliz sanat okullarının en tanınmışı olan ve «Norwich okulu» diye bilinen manzaracılar topluluğunun kurucusudur. Üslûbu, hollandalı ustalarınkine benzer. Tabloları ve «ofort» tekniği ile yaptığı gravürlerinde Norwich bölgesinin manzaralarını canlandırmıştır. Eserleri Brüksel müzesinde *(Şatonun Kulesi)* ve başlıca ingiliz müzelerindedir. (L)

CROMER (Evelyn BARİNG, 1. — kontu), ingiliz diplomatı ve siyaset adamı (Cromer Hall 1841-Londra 1917). Sir Francis Baring'in torunu. 1877'den 1880'e kadar Mısır Düyunu Umumiye idaresinde Britanya komiseri. Bu görevde, beklenmedik olumlu sonuçlar aldığı için, Hindistan yönetiminde üç yıl çalıştıktan sonra, 1883'te, Londra hükûmeti tarafından yeni ele geçirilen Mısır'da düzeni sağlayabilmek üzere tam yetkili elçi tayin edildi. Görevini büyük bir başarıyle yaptı, Mısır'ı her alanda yeniledi, modernleştirdi, birçok büyük işe özellikle sulama işlerine girişti. Başkaldıran Sudan'ın geçici olarak terkedilmesini öne sürdü, fakat kendisiyle Gordon ve Londra arasında çıkan anlaşmazlık Hartum hezimetine yol açtı. Zamanı ve zemini elverişli bulunca, elden giden eyaletin tekrar fethedilmesini kararlaştırdı ve bu görevi Kitchener'e verdi (1898). Sağlık durumu bozulduğu için 1907'de Mısır'dan ayrılmak zorunda kaldı. (L)

CROMMELYNCK (Fernand), belçikalı oyun yazarı (Paris 1886). Önce piyesleriyle Belçika'da tanındı: *Nous n'irons plus au Bois* (Artık Koruya Gitmeyeceğiz) [1906], *le Sculpteur de Masques* (Maske Yapan Adam) [1908], *Le Marchand de Regrets* (Pişmanlık Satıcısı) [1913]. Ününün yayılmasını, şaheseri *Le Cocu Magnifique*'i (Muhteşem Boynuzlu) Lugné-Poe'nun Fransa'da sahneye koymasına borçludur. Bu eserde Crommelynck aldatılan koca konusunu yeni bir şekilde ve gerçekçi bir dille işler. Başka eserleri: *les Amants Puérils* (Çocuksu Âşıklar) [1921], *Tripes d'Or* (Altın İskemleler) [1925], *Carine ou la Jeune Fille Folle de son Ame* (Carine veya Çılgın Kız) [1929], *une Femme qui a le Coeur trop Petit* (Çok Küçük Kalpli Bir Kadın) [1934], *Chaud et Froid* (Sıcak ve Soğuk) [1935]. (L)

CROMPTON (Samuel), ingiliz dokumacısı (Firwood, Bolton-le-Moors yakını, Lancashire 1753-Bolton 1827). *Mule-Jenny* adını verdiği pamuk eğirme makinesini yaptı (1779). Bunun için Thomas Highs'ın *water-frame* adlı aracı ile Hargreaves'in *Jenny* adlı aracının bazı parçalarından yararlandı. (L)

Cromwell, Victor Hugo'nun 5 perdelik manzum dramı (1827). Oliver Cromwell İngiltere'nin kaderine hâkim durumdadır. Krallığın bütün yetkilerini ve imtiyazlarını elde etmek ona yetmemiş, gözünü krallık unvanına dikmiştir. Bu isteğe uyarak Londra Site'si krallık asasını, Parlamento da krallık tacını ona sunmağa hazırdır. Ne var ki, hayallerinin gerçekleşmek üzere olduğu bir sırada, Cromwell, çevresinde bir sürü suikastçının fırsat kolladıklarını ve kral olur olmaz onu hançerleyeceklerini farkeder. Krallık tacını giymekten vazgeçer, fakat gene de aklı krallıktadır. Sahneye göre yazılmayan ve sahneye konması güç olan bu sıkıcı piyes, Fransız devrimine ve Napolyon'a telmihlerle doludur. Kralcı Victor Hugo'nun kısa zamanda liberalizme kayacağını gösterir.

Cromwell oyununun başında romantik okulun *bildirgesi* sayılan bir önsöz vardır. Victor Hugo, insanlık tarihini üç çağa ayırır: «ilkel zamanlar», «antik zamanlar» ve «şimdiki zamanlar». Bunların her birine uygun birer şiir biçimi ortaya koyar: lirizm, destan ve dram. Hıristiyanlık en gerçek tür olan dramı başlatmıştır. Bu tür gerçek hayattaki karşıtlıkları bir araya getirir: güzel ile çirkin, gülünç ile yüce. Yazarın gözünde klasik trajedide yapılan türlerin ayrımı kadar yanlış bir şey olamaz. Hugo,

Foto. Brogi, Keystone, Truffaut (LAROUSSE)

üç birlik kuralıyle alay eder; ama zaman ve yer birliğini hiçe sayarsa da, klasiklerin eylem birliğine pek benzeyen «bütün birliği»nden vazgeçmez. (L)

CROMWELL (Henry), ingiliz siyaset adamı (Huntingdon 1628-Spinney Abbey Cambridgeshire 1674), Oliver Cromwell'in 4. oğlu. 1655'te İrlanda'ya gönderildi. Orada Fleetwood lordunun yetkilerini aldı. 1657'den sonra adayı ılımlı bir tutumla yönetti. 1659'da görevinden ayrıldı. (L)

CROMWELL (Oliver), İngiltere'nin, İskoçya ve İrlanda'nın koruyucu lordu (Huntingdon 1599-Londra 1658). İçinde büyüyüp yetiştiği «gentry»nin puritan dünya görüşü, üzerinde derin bir etki yaptı. Bütün hayatı, bir taşra centilmeninin beğeni ölçülerini, İncil terimleriyle düşünen ve Tanrıdan birtakım işaretler geldiğine inanan bir insanın Calvin'ci inançlarını yansıtır. 1640'ta Kısa, sonra Uzun adı verilen parlamentoya seçildi ve hemen kendini gösterdi. Krallığın mutlakiyetçi davranışlarına ve piskoposluğa karşı, sonra da, ilk iç savaş başladığı zaman (ocak 1642) [Bk. DEVRİM, *Birinci İngiliz devrimi*] askerlik alanındaki yetenekleri hemen ortaya çıktı. Softaca bir din eğitiminden geçmiş 1 000 kişilik disiplinli bir süvari alayını (Cironsides) kendi adına silâhlandırdıktan sonra (1642) 1643 yılı başlangıcında, *Doğu Kontlukları birliği* (Eastern association) ordusunu kurdu ve ertesi yıl bu orduda tümgeneral oldu. Süvari birliklerine başarıyla kumanda etti. Marston Moor'da zafere ulaştı (temmuz 1644).

1644-1645 Kışındaki bunalım sırasında, bağımsızların önderi olarak ortaya çıktı ve ordudaki uzlaşmazlıkları gidermek amacıyle hazırlanan Feragat emirnamesi (nisan 1645), büyük ölçüde onun çabalarıyle yürürlüğe konuldu. *New Model army*'de (Yeni Model ordu) süvari kumandanlığına getirildi; Naseby savaşını zaferle sonuçlandırdı (haziran); kralın birliklerini yenilgiye uğrattı, orduda büyük bir üne ulaştı. Oldukça mutedil ve din hürriyetine (Roma katoliklerini ilgilendiren işler dışında) çok bağlı olan Cromwell'in o sıralarda barışçı bir düzen istediği anlaşılmaktadır: ne var ki bu düzen, krallık yetkilerini sınırlar ve kurulmuş kiliseyi tasfiye ederken, parlamentoya tehlikeli yetkiler tanımamalı ve yeni bir Devlet kilisesi meydana getirmemeliydi. Fakat parlamento partisinin çoğunluğu, mezheplere ve orduya kesinlikle karşıydı. Önce bir kararsızlık devresi geçiren Cromwell, Levellers'lere şiddetle karşı koyarak, kendi birliklerinin tarafını tuttu. Charles I bu karışık durumdan faydalanmayı düşündüyse de ikinci bir iç savaşı hazırlamaktan (1648) ve Cromwell'i, kendine kararlı bir düşman kılmaktan başka bir şey başaramadı. Düşmanlarının bölünmesinden yararlanan Cromwell, çabuk başarı sağladı. Bu son uyuşmazlık eski kinleri canlandırdı ve Cromwell, ordunun fanatik duygulardaki aşırılığına ve orduya karşı parlamento çoğunluğunun düşmanlığını hesaba katmak zorunda kaldı. Birliklerinin teşvikiyle olduğu kadar, kendi inançlarının da etkisiyle entrikaları kesin bir şekilde sona erdirmeğe karar verdi. 1648 Aralık ayında muhaliflerinin büyük bir kısmını Avam kamarasından uzaklaştırdı; geriye kalan azınlık Long parliament'i (uzun parlamento) teşkil etti; Lordlar kamarasını lağvetti ve ocak 1649'da kralı ölüm cezasına çarptırdı; Levellers'leri dağıttı (1649).

O tarihte, ülkede artık iki otorite kalmıştı: Long parliament (uzun parlamento) ve Ordu konseyi; her ikisinin de üyesi ve en güçlü kişisi olan Cromwell, ülkenin gerçek hâkimiydi. Şair Milton'un da katıldığı 41 üyeli bir devlet konseyinin yardımıyle, kendilerine karşı din hürriyetini savunduğu presbiteriyen'lerle, cumhuriyetçi inançlarını büsbütün benimsemediği ordu müfritleri arasında dengeyi korumağa çalıştı. Fakat bunalımları zor kullanarak çözme alışkanlığı yüzünden, orduyu yeniden teşkilâtlandırmak için bile, ordunun gücüne dayanmak durumunda kaldı. Bu da, onu aynı zamanda hem şefi hem de denge unsuru olduğu bir askerî diktatörlüğe sürükledi. Bundan başka, yeni rejimi (Commonwealth) yaşatmak için daha da didinmek zorundaydı. Cromwell, ilk önce İrlanda'yı, sonra İskoçya'yı egemenlik altına almak gereğini duydu (1650-1651). İrlanda'nın fethine doğrudan doğruya kendisi girişti ve bu iş daha sonra, damadı İreton tarafından tamamlandı. Drogheda ve Wexford (eylül, ekim 1649) düşünce (bu savaşlar sırasında 40 000 irlandalı öldürülmüş veya köle olarak satılmıştır) adanın idaresini genel vali tayin ettiği Fleetwood'a bıraktı (1654-1655). O da toprağın yarısından çoğunu müsadere edip askerlere dağıttı; toprakları elinden alınanları Connacht'a sürdürdü. Cromwell daha sonra Charles II'yi kral tanımış olan presbiteriyen iskoç ordularını da Dunbar'da (1650) ve Worcester'de (1651) yenilgiye uğrattı; hükümdarı yeniden sürgüne zorladı ve İskoç krallığının Commonwealth'e bağlandığını ilân etti. Yurt içindeki güçlüklere, yabancı ülkelerin düşmanca tutumları eklenince Cromwell, bütün protestan devletlerle bir ittifak kurmayı tasarladı; fakat ingiliz limanlarına giriş hakkını yalnız Britanya gemilerine veren *Act of navigation*'u parlamentoya kabul ettirmesi (9 ekim 1651) yüzünden, Birleşik eyaletlere karşı bir savaşa sürüklendi (1652-1654). Teşkilâtlanması için çalıştığı deniz kuvvetleri, bu savaşı başarıyle yürüttü ve İngiltere'yi büyük bir deniz devleti durumuna getirdi. Öte yandan parlamento, muhaliflerden temizlenmiş olmasına rağmen, gene de hoşnutsuzluk göstermekteydi. Cromwell, orduyu kullanarak parlamento üyelerini kovdurdu ve devlet konseyini dağıttı. Devlet konseyi yerine, yedi asker ve üç sivilden kurulan küçük bir konsey kurdu. Bu konsey, bağımsız dinî topluluklardan «Barebone parlamentosu» diye tanınan bir «küçük parlamento» seçilmesini istedi. Tecrübesiz puritanlardan kurulan bu parlamento, çabucak dağıldı (temmuz-aralık 1653). Gerçekte, yeni anayasa («Instrument of Government») [16 aralık 1653], bir subay konseyi tarafından hazırlanmış ve yarı kralcı ve meşrutî bir hükûmet biçimine yakın bir sisteme dönülmesini öngörüyordu.

Bu anayasa gereğince Cromwell, lord protector unvanını alıyor ve hükmranlık yetkilerini, 21 kişilik yeni bir devlet konseyi ile paylaşıyordu. Üç yıl için seçilmiş olan 460 üyeli (400'ü ingiliz, 30'u iskoçyalı, 30'u irlandalı) parlamento, tamamıyle orta sınıflarla, puritan aristokrasisinden kurulmuş ve anayasa sınırları içinde (ve özellikle maliyenin denetimi alanında) bütün yasama yetkilerini üzerine almıştı. Gerçekte protektora hiç de iyi işleyemedi; üç krallık biribirinden iyice ayrılmıştı. Yalnız Cromwell'in güçlü kişiliği, yapısı oldukça değişmiş olan Commonwealth'i dağılmaktan kurtardı. İktidara karşı muhalefet gruplarının ağır basması ve hizipler arasındaki ayrılık yüzünden, Cromwell, hükûmet yönetiminde sert davranmak zorunda kaldı; güdümlü ve mutedil sayılabilecek askerî bir diktatörlük kurdu. Devletin bu özelliği, içeride ve dışarıda bunalım yılı olan 1655'te daha çok ortaya çıktı. Cromwell, yine orduyle uyuşmazlığa düşen parlamentoyu dağıtmağa ve tuğgeneraller tarafından yönetilen 14 askerî bölgeye bölünmüş olan ülkeyi ordunun oldukça sert denetimine bırakmağa mecbur oldu. Bundan başka, parlamentonun muhalefetine ve kralcıların aralıksız komplolarına rağmen, büyük bir iş gerçekleştirdi: her üç krallıkta düzen ve disiplini yeniden sağladı; dikkate değer bir yönetim kurdu; geniş bir dinî hoşgörüyü gerçekleştirdi ve ingiliz kara ve deniz kuvvetlerini, ulaşılması imkânsız görünen seçkin bir düzeye çıkardı. Ülkenin iktisadî gücünü arttırmak amacıyle birçok ticaret anlaşması imzaladı; hem Akdeniz'de hem de Antiller denizinde İspanya ile savaştı ve zaferler kazandı. Bu başarılar Cromwell'in otoritesini güçlendirdi; Fransa ve İspanya Cromwell ile birleşme yollarını aradılar. Lord protector, katlanmağa zorladığı askerî despotluğa ve ortaya çıkan karışıklıklar yüzünden mezheplere karşı bir çeşit nefret duymaktaydı; üstelik, siyaseti de pahalıya maloluyordu. Bu itibarla, 1656'da yeni bir parlamento denemesine girişti. Seçimler, muhaliflerin sayısını arttırdı. Mutediller, çıkmazdan kurtulmak için hükûmeti, monarşik bir krallık yönetimi kurarak güçlendirmeyi düşündüler. 1657'deki *Humble Petition and Advice* adlı yeni anayasa ile hükümdarlık tacı Cromwell'e sunuldu. Cromwell, ordunun göstereceği tepkiden çekinerek bunu kabul etmedi. Bu anayasa, özellikle sivil bir idareye dönme imkânını verdi. İspanya'ya karşı Fransa ile birleşen (23 mart 1657) Cromwell, Dunes zaferiyle ordu üzerindeki otoritesini güçlendirdi; özellikle britanya ordularının çabasıyle kazanılan bu zafer, Avrupa kıtasında bir köprü başı olan Dunkerque'in ilhakını sağladı (1658). Çok faal geçen hayatı sonunda bitkin düşen lord protector, oğlu Richard'ı halef gösterdi; eylül ayında da öldü. Cromwell'in kısa protektora'sı ingiliz tarihinde kesin bir aşama oldu. Onun ortadan kaldırdığı kurumlardan hiç biri (ne krallık, ne kilise, ne de aristokrasi) geçmişteki güçlerini bir daha elde edemediler.

— İkonogr. Lord protector'un arasında S. Cooper'in minyatürleri (Londra, Wallace koleksiyonu) Walker ile Gaspard De Crayer ve Lely tarafından yapılan portreler (Londra), E. Pierce'in büstü (Londra), Th. Simon'un madalyası, Thorycroft'un (Westminister'a yapılmış statü) ve P. Delaroche'un *(Charles I'in Tabutunu Açan Cromwell,* Nîmes) sonradan yapılmış eserleri gösterilebilir. (L)

CROMWELL (Richard), İngiltere, İskoçya ve İrlanda lord protector'u (Huntingdon 1626-Cheshunt 1712), Oliver Cromwell'in üçüncü oğlu. İki büyük kardeşinin ölümünden sonra 1658 eylülünde koruyucu olarak babasının yerine geçti. Babasının kuvvetli kişiliğinden ve siyasî kabiliyetlerinden yoksun olduğu için ordunun ve parlamentonun direnmelerine engel olamadı. Önce orduyu destekledi ise de; ordu kendisine güven sağlamadı. Bu yüzden artan karışıklığı önleyemedi, mayıs 1659'da işten el çekti. Az sonra İngiltere'den ayrıldı, yirmi yıl uzak kaldıktan sonra, göze görünmeden, sesizce yaşamak üzere İngiltere'ye döndü. (L)

CROMWELL (Thomas), Essex kontu, ingiliz siyaset adamı (Putney ?-1485'e doğr. Londra 1540). Gençliğinin bir bölümünü İtalya'da geçirdi. Machiavelli'nin ileri sürdüğü açık ve seçik devlet anlayışını, heyecanla benimsediği sanılıyor. Anvers'te yün ticareti sayesinde zenginleşti, ayrıca maliye danışmanlığı yaptı. Kardinal Wolsey'in hizmetine girdi. Kardinalin gözden düşmesi, durumunu sarsmadı (1529). Henry VIII'in güvenini kazanmayı bilmişti. 1529'dan sonra parlamentoya ve 1531'de özel konseye girince, etkisi arttı. O sırada sayıştay üyesi (1533) ve kralın sekreteri oldu (1534). Kendi özel etkisini sezdirmeden, kral siyasetini başarıyle yürüttü, devletin çıkarlarını korudu. Fakat gidilecek yolu iyi seçemedi. Parlamentoyu kendi buyruğu altına aldı. Kendine karşı çıkanları ezdi, Catherine d'Aragon'un boşanması yüzünden, Roma ile bozuşmayı göze aldı, dinî olmaktan çok, siyasî inançla, Luther'in düşüncelerini de hesaba katarak, ingiliz kilisesinde reforma girişti. Manastırlara karşı sert tutumu daha çok malî nedenlere bağlanır. Henry VIII'in siyasetini imparatora karşı büsbütün değiştirmek, onu protestan alman prenslerine yaklaştırmak dileğindeydi. Bu düşünceyle, 1540'ta Henry VIII'i Anne de Clève ile evlendirdi. Fakat kral, prensesten hoşlanmadı, evlendikten az sonra onu boşadı. Bu sırada, imparator ile Fransa kralı bozuştuğu için alman ittifakının gereği de kalmamıştı. Cromwell birçok ingiliz soylusunu öldürttü, geri kalanlar, fırsattan yararlanarak onu vatana ihanetle suçladılar. Bütün ülkede sevilmeyen Cromwell ölüm cezasına çarptırıldı, kralın boşanmasından az sonra ceza uygulandı. Devletin varlığını sürdürmek için gerekli her yola başvurma Cromwell siyasetinin ana hattıydı. (L)

Cromwell akıntısı (amerikalı bir okyanusbilimcinin adından), Büyük okyanusta ekvator akıntısı, su yüzüne yakındır, doğu-

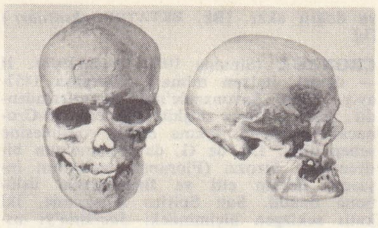
Cro-Magnon

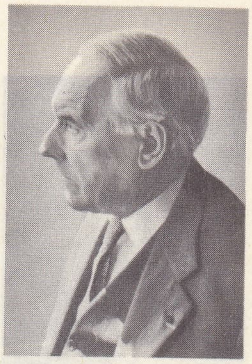
Fernand CROMMELYNCK

Oliver CROMWELL
Gaspard De Crayer
tarafından
Versailles müzesi, Paris

ya doğru akar. (Bk. EKVATOR *akıntıları*) [L]

CRONACA (Simone DEL POLLAIOLO, **il** — denir), italyan mimarı (Floransa 1457-ay.y. 1508). Savonarole'nin çömezlerindendir. Eski anıtlara düşkünlüğü ona «il-Cronaca» (Antikacı) takma adının verilmesine sebep oldu. 1507'de G. da Maiano'nun bitiremediği Strozzi (Floransa) sarayının inşasına devam etti ve Brunelleschi üslûbuna döndü. San Spirito kilisesinde, iki katlı sekizgen biçimindeki *Sacristia*'yı ustaca bir fanteziyle yaptı. Yine San Spirito'nun âyin eşyası yerinin sekizgenini değişik bir zevk ile gerçekleştirdi. San Miniato tepesi üzerinde Michelangelo'nun «güzel köylü kadını» dediği San Salvatore al Monte kilisesi de onun eseridir. (L)

CRONARTİUM i. Uredinales takımından mantar. *(Cronartium ribicola* heteroik bir türdür. Frenk üzümü ağacında ve Weymouth çamında pas hastalığına sebep olur.) [L]

Thomas CROMWELL
Holbein tarafından
Frick koleksiyonu,
New York

CRONEGK (Johann Friedrich, baron VON), alman şairi (Ansbach 1731- Nürnberg 1758). Zamanının en saygıdeğer şairlerinden biridir. *Codrus* (1760) adlı dramı alman dram edebiyatının klasik çağını haber verir. (L)

CRONİN (Archibald Joseph), ingiliz romancısı (Cardross, Dumbartonshire 1896). Birinci Dünya savaşı esnasında deniz kuvvetlerinde yedek doktor, 1931'de *Şapkacının Şatosu* (Hatter's Castle) adlı ilk romanını yazdı. Bundan sonra birçok eser daha yayımladı: *Yıldızların Altında* (The Stars Look Down) [1934], *Şahika* (The Citadel) [1937], *Cennetin Anahtarları* (The Keys of the Kingdom) [1941], *Yeşil Yıllar* (The Green Years) [1944], *Hayat Ağacı* (The Judas Tree) [1961]; *Song for Six Pence* (Altı Kuruşa Şarkı) [1964]. (L)

CRONJE (Piet Arnoldus), boer generali (Transvaal şehri 1835-Klerksdorp 1911). İlk ingiliz-boer savaşına katıldı (1878), 1896'da Doornkop'ta esir olduğu serüvenci Jameson'un akınını durdurdu. 1899-1902 Savaşı esnasında Orange batısındaki harekât ordusu komutanı, Methuen kuvvetlerini Modder üzerinde ve Magersfontein'de yenilgiye uğrattı, fakat Paardeberg'te kuşatıldı, esir düştü, savaştan sonra Kuzey Amerika'da ingiliz-boer savaşının başlıca olaylarını temsil eden bir sirki yönetti. (L)

Charles CROS

CRONSTEDT (Axel Fredrik, BARON), isveçli kimyager ve mineraloji bilgini (Södermanland 1722-Stockholm 1765). 1751'de nikel'i buldu; madenlerin düzenli bir sınıflamasını yaptı (1758). [L]

CRONSTEDT (Carl Olof), isveçli tümamiral (Botby, Finlandiya 1756-Finlandiya 1820). Svensksund'ta galip geldi (1790), 1801'de büyük önemi olan Sveaborg kalesini Ruslar'a karşı savunmakla görevlendirildi, fakat 1808'de imzaladığı utanç verici teslim anlaşmasıyle meslek hayatı son buldu ve böylece İsveç'in Finlandiya üzerindeki hâkimiyetinin de etkisi azalmağa başladı. (L)

CROOK AND WİLLİNGTON, İngiltere'de, Durham kömür havzasının batısında iki şehirden meydana gelen bir idarî bölge. Şehirlerin büyüğü olan Crook, bölgenin batısında bir vâdide kurulmuştur. Willington ise

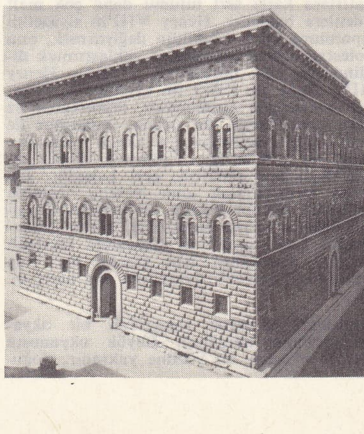

il CRONACA
Strozzi sarayı

bölgenin doğusunda Wear ırmağının kuzeyindedir. Bölgedeki yedi kömür ocağının en büyüğü olan Brancepeth, buradadır. Bölgedeki önemli tarihî yapılar: High Woodifield adlı çiftlik evi, XIV. yy.dan kalma Hunwick Hall, XVI. yy.dan kalma Witton kulesi. Kömür ocakları dışında boru ve tel makineleri, giyim eşyası, ateş tuğlası, silisyum oksitli tuğla. (L)

CROOKES (sir William), ingiliz kimyacısı ve fizikçisi (Londra 1832-ay.y. 1919). Daha 20 yaşındayken, Kraliyet kolejine yardımcı profesör oldu. 1855'te Chester Fen kolejine kimya profesörü olarak tayin edildi. 1864'-te *Quarterly Journal of Science*'ın yönetimini üzerine aldı. 1863'te Royal Society'ye, 1906'da Fransız Fen akademisine üye seçildi. 1861'de, tayf analizi sayesinde talyumu buldu, 1865'te ise malgamalama yoluyle gümüşü özütlemeyi tasarladı. Daha sonra, seyreltilmiş atmosferdeki molekül fiziği olaylarıyle ilgilenerek, 1872'de, *radyometre*'yi ve kendi adını taşıyan soğuk katotlu elektronik tüpleri yaptı. 1878'de, bir mıknatısın magnetik alanıyle katot ışınlarını saptırarak, bu ışınların elektriklenmiş taneciklerden oluştuğunu gösterdi. Bu deneyden hareket ederek maddenin, «radyant» adını verdiği dördüncü bir hali daha olduğu sonucuna vardı (gerçekte bu «radyant» hali, katot ışınlarından ileri geliyordu). Gazların viskozitesini ve ısı iletkenliğini inceledi, 1903'te, çinko sülfür kaplanmış flüorışıl (flüoresan) ekranlı *spintariskop*'u buldu. Crookes ayrıca, pancar şekeri, kumaşların boyanması ve ispiritizma ile ilgilenmiş, bu konuda *Researches in the Phenomena of Spiritualism* (İspiritizma Olayı Üstüne Araştırma) [1874] adlı eseri kaleme almıştır. (L)

CROS (Charles), fransız bilgin ve şairi (Fabrezan, Aude 1842-Paris 1888). Henri Cros'un kardeşi. Renkli fotoğraf çekme usulünü buldu. 1877'de Fransız Bilimler akademisine verdiği bir raporda *paleofon* denilen ve gramafonun esasını teşkil eden bir âleti Edison'dan önce açıkladı.

Charles Cros, aynı zamanda, fantezist bir yazar ve alaycı bir şairdi: kahvelerde ve edebiyat çevrelerinde cerbezeli bir mizahçı olarak ün yaptı. Komik monolog türünü yeniden canlandırdı: bu türdeki *Çirozname* (Le Hareng Saur), *Hacıyatmaz* (le Bilboquet) gibi eserleri ün kazandı. Özenle yazılmış küçük şiirleri de vardır: *le Coffret de Santal* (Sandal Ağacı Mahfazası) [1873]. (L)

CROSBY, Liverpool'un (Lancashire) kuzey banliyösünde yerleşme merkezi, 1937'de Great Crosby ile iki başka merkezin birleşmesinden meydana geldi; 58 400 nüf. (L)

CROSS (Henri Edmond DELACROİX **Henri** — denir), fransız ressamı (Douai 1856-Saint-Clair, Var 1910). François Bonvin'in öğrencisi, izlenimciliğin etkisinde kaldı, Bağımsızlar salonunun kuruluşuna, 1891'den sonra da Seurat ve Signac'ın etkisiyle divizyonistlere katıldı. *Selviler, Bayan H. E. Cross'un Portresi, Altın Adalar, Pardigon'da Öğle Sonrası* adlı eserleri Paris Millî Modern Sanat müzesindedir. (L)

CROSS (Lawrence), ingiliz minyatürcüsü (öl. 1724). Kraliçe Anne devrinin en ünlü kişilerinin portrelerini yaptı. İngiliz kralı William III'ün portresi, Amsterdam'da Rijksmuseum'dadır. (L)

CROSS (Richard ASSHETON, vikont), ingiliz maliyecisi ve siyaset adamı (Preston yakını 1823-Eccles Riggs, Brougton-in-Furness, Lancashire 1914). Başarılı bir yöneticiydi. 1874-1880 ve 1885-1886 yılları arasında içişleri bakanlığı yaptı. Disraeli'nin güçlü desteği ile İngiltere'de ilk defa olarak, *Factory Acts* kanununu yürürlüğe koydurmayı başardı (1875). Hindistan işlerinden sorumlu devlet bakanı (1886-1892) ve mührühas lord'u oldu (1895-1900). [L]

CROSSARCHURS i. Mangusta yakın etçil memeli hayvan. Afrika'nın ekvator bölgelerinde yaşar. (Miskkedisigillerden.) [L]

CROSSBAR i. ve sıf. Bk. KROSBAR.

Crossen ameliyatları. Tıp. **1.** Ön kolpotomi tekniği; **2.** Dölyatağı düşüklüklerinde dölyatağının kesilip çıkarılması tekniği; bunun için önce bütün bağlar pensle sıkıştırılarak kan dolaşımı durdurulur: sonra bunlar sidik torbasının altında kat kat bir araya getirilir; **3.** Dölyatağı düşüklüğü tedavisinde, parametriumları boynun önünde yelpaze gibi katlayarak dölyatağı dönüklüğünü düzeltme tekniği. (L)

CROSSİNG-OVER [krosing-ovır] i. (ing. k.). Biyol. İki eş kromozomun, meyoz bölünme sırasında, bir kısım yerlerini, oradaki genleriyle birlikte değiş tokuş etmek üzere çaprazlanması olayı

— ANSİKL. İki eş kromozom bir, iki veya birçok crossing-over yapabilir. Bir çaprazlanmadan crossing-over, normal Mendel kanunlarına göre, yüzde birkaç oranında yeni şekillerin meydana gelmesine yol açar. (L)

CROSS-LEG [kros-leg] i.(ing . k.). Cerr. Bir bacaktaki madde kaybını, öteki bacaktan alınan bir deri parçasıyle gidermeğe yarayan otoplasti tekniği. Deri aşısı tamamlanıncaya kadar bacaklar çapraz tutulur. (L)

CROSSOCOSMİA i. Japonya'da, ipekböceğinde asalak yaşayan böcek. Çiftkanatlıların *tachinidae* familyasından. (L)

CROSSOPTERYGİİ. çoğl. i. Bk. SAÇAKYÜZGEÇLİLER.

CROSSOPTİLON i. Çin ve Tibet dağlarında yaşayan sülün. İri yapılı, koyu kahverengi veya gri-mavi ve beyaz tüylü bir

kuştur. Kulaklarının üstünde beyaz tüy demetleri vardır. Bu yüzden kulaklı sülün de denir. (Çincede *ho-ki.*) [L]

CROSS-ROLL [kros-rol] i. (ing. k. *cross*, çapraz ve *roll*, merdane). Dokumac. Pamuk tarama fırçasının uç tarafında bulunan tarağı kaldırmak amacıyle yapılmış makine düzeni.

— ANSİKL. *Cross-roll*, çok ince iğnelerle donanmış silindirlerden meydana gelir; iğneler, taramayı yapan kasnağın ucundadır; asıl görevi bu kasnaktan taranan pamuğu boşaltmaktır. Aralıksız dönen cross-roll, dövücü tarağın yerini alır; çünkü klasik dövücü tarağın (alternatif hareketinden dolayı) etkililiği sınırlıdır. Böylece taraklardan, taranmış pamuk daha hızlı çıkartılabilmekte ve bunun sonucu olarak makinenin üretimi artmaktadır. (L)

CROTALARİA i. Baklagillerden her yerde yetişen bitki cinsi. İki yüzden fazla türü vardır. *(Crotalaria juncea*, Hindistan'da dokuma bitkisi olarak, diğer türleri ise örtü bitkisi olarak üretilir.) [L]

CROTONE, İtalya'da şehir, Calabria'da (Catanzaro ili), Tarento körfezi kıyısında; 48 900 nüf. Çinko ve kadmiyum metalürjisi. — Tar. Crotone, M.Ö. 710'a doğru daha önce Sagra yakınında Lokris'lilere yenilen (VI. yy) bir Aka kolonisi tarafından kuruldu. Büyük Yunanistan'ın en ünlü şehirlerinden biri ve Bruttium'un (Sybaris'i yenmesinden sonra, 510) başkentiydi. Agathocles (296) ve Pyrrhos tarafından yakılıp yıkıldı; Hannibal, sonra Romalılar tarafından alındı (277) ve bir Roma kolonisi oldu (M.Ö. 194). Crotone erkekleri bedenlerinin gücü, kadınları güzellikleriyle ün salmışlardı. Atlet Milon burada doğdu. Pythagoras burada oturdu, şehri fikrî ve sosyal bakımdan değiştirdi ve kanunlarını hazırladı. (L)

CROTUS RUBİANUS (Johann JAGER — denir),alman hümanisti (Dornheim, Thuringe 1480'e doğr.-Halle 1539'a doğr.). Reuchlin'i savunmak üzere, koblens dominikenlerine karşı yazılmış bir yergi eseri olan (1515) *Epistolae Obscurorum Virorum*'un (Karanlıksever İnsanların Mektupları) yazarlarından biridir. (L)

CROUSAZ (Jean-Pierre DE), isviçreli filozof ve matematikçi (Lozan 1663-ay.y. 1750). Önce Lozan'da, sonra Groningen'de (Hollanda) felsefe ve matematik okuttu. İsveç elçiliğinde danışman oldu, sonra Prens Friedrich Hessen-Kassel'in eğitmenliğine ge-

Foto. Frick coll., Nadar, Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

tirildi. İlk kitabı: *Logique ou Système des Réflexions qui Peuvent Conduire à la Netteté et á l'Etendue de nos Connaissances*'dır (Mantık veya Bilgilerimize Açıklık ve Genişlik Kazandırabilecek Düşünceler Sistemi) [1712]. 1733'te yazdığı *Examen du Pyyrhonisme Ancien et Moderne* (Eski ve Yeni Pironculuğu İnceleme) adlı kitabı ise, Bayle'a karşı sert bir suçlama özelliği taşır. «*Observations Critiques sur l'Abrégé de la Logique de Wolff* (Wolff Mantığı Üstüne Tenkitçi Görüşler) [1744] Wolff ve Leibniz'in tenkididir. Bir yetiştirici ve Pedagog olarak: *Traité sur l'Education des Enfants* (Çocuk Eğitimi Elkitabı) [1722] adlı eserini yazmıştır. Burada, zihin eğitiminin gerçek temelinin bilimsel öğretime dayandırılması gerektiğini savundu. (L)

CROUTH i. Müz. İrlanda'dan gelme bir gal terimi; önceleri, Ortaçağın başlangıcında görülen bir çeşit lir'i (*chrotta, rotta*) sonraları X., XI. yy.dan itibaren violun atası sayılan ve yayla çalınan bir lir'in adı oldu. İngiltere'de VI. yy.dan itibaren bilinen crouth, kelt şairlerinin şarkılarına eşlik ederdi. Yerini arp'a bırakarak XVIII. yy. sonunda ortadan kalktı. (L)

CROWE (sir Eyre Alexander). İngiliz diplomatı (Leipzig 1864-Swanage 1925). Dışişleri bakanlığı genel sekreteri (1912-1925); 1885'te Dışişleri bakanlığına girdi ve çok geçmeden Alman dış siyasetini tenkide başladı. Fransa ve Rusya ile daha sıkı bir anlaşmaya varılmasını savundu. Barış görüşmelerine ve Milletler cemiyetinin hazırlık çalışmalarına katıldı. (L)

CROWE (sir Joseph Archer), ingiliz sanat tarihçisi (Londra 1825-Schloss Gamburg, Bavyera 1896). Fransa'da resim eğitimi gördükten sonra 1853'te Londra'ya döndü ve italyan Cavalcaselle ile birlikte: *Notices of the Lives and works of the Early Flemish Painters* (İlk Flaman Ressamlarının Hayatları ve Çalışmaları) [1857], *Titian: his Life and Works* (Tiziano'nun Hayatı ve Eserleri) [1880], *Raphael: his Life and Works* (Raffaello'nun Hayatı ve Eserleri) [1882] isimli kitapları yayımladı. — EYRE, Crowe'un kardeşi (Chelsea 1824-Londra 1910). Tarihî resimler yaptı (Bristol ve Liverpool müzeleri). [L]

CROWN veya **CROWN-GLASS** [kravn] i. Bileşimindeki potas oranı çok fazla, kolayca ergiyebilen, ışığı kırma özelliği yüksek (1,5 ile 1,6 arasında), üstün nitelikte beyaz cam. Optik araç mercekleri, renksemez prizmalar ve tam yansımalı prizmalar yapımında kullanılır. (Bk. FLİNT-GLASS.) [L]

CROWNE (John), ingiliz oyun yazarı (Kanada 1640-1703). İlk oyunu olan *Juliana* 1671'de oynandı. Yirmi kadar oyun yazdı; Charles II'nin sarayı için yazdığı «masque» tarzındaki *Calisto* oyunu bunlardan biridir. Bundan başka *Thyeste* (1681), *Caligula* (1698) adlı trajediler, *City Politiquea* (Şehir Siyaseti) [1683], *Sir Courtly Nice* (Nazik Bay Saraylı) [1685] adlı komediler yazdı. (L)

CROWN-GALL [kravn-gal] i. (ing. k.). Bitkilerin kök boyununda ur şeklinde beliren bir çeşit bitki kanseri. Genç meyve fidanlarında oldukça sık görülür. (L)

CROWN-GLASSİ. Bk. CROWN.

CROWNEST PASS, Kayalık Dağlar'da geçit, Kanada'da (Britanya Kolombiyası);1 357 m. Canadian Pacific Railway buradan geçer. (L)

CROY ailesi, Picardie'li aile. — JEAN, Azincourt'da öldürüldü (1415); iki oğlundan ANTOİNE, Chièvres senyörü, JEAN da Chimay kontu oldu (1473), ikisi de Bourgogne dükü iyi Philippe'i büyük ölçüde etkiledi. Antoine'ın oğlu PHİLİPPE I önce Charles le Téméraire (1647), sonra Maximilian'ın hizmetine girdi; Philippe'in oğlu GUİLLAUME Chièvres adıyle tanınır; onun vârisi ve yeğeni PHİLİPPE V (1496-1549), Aarcshot dükü oldu. — PHİLİPPE III (Valenciennes 1526-Venedik 1595). Felemenk hükûmetine bir Habsburg'un adaylığını öne sürdü. — CHARLES (1560-1612), Havre markisi, Croy dükü unvanını aldı (1568). [L]

CROYDON, Londra'nın güney banliyösünde (Surrey) merkez; 328 300 nüf. Eski milletlerarası havaalanı. Termik santral. (L)

CROZET adaları (fransız denizcisi [XVIII. yy.] *Crozet*'nin adından), Hint okyanusunun güneyinde fransız takımadaları. 46°C güney enleminde. Adalar, yanardağ asıllıdır; başlıcaları, batıda Hog adası, Apôtres adaları ve Pingouins adaları; doğuda Possession adası ve Doğu adası. 1772'de Marion-Dufresne tarafından keşfedildiler. Millî park haline getirilen bu adalarda çok sayıda deniz kuşu barınır. Meteoroloji istasyonu. (L)

CROZİER (John Beattie), ingiliz yazarı (Galt, Ontario 1849-Londra 1921). Birçok eser yayımladı: Kültürle ilgili incelemelerinin ilk kitabı olan *The Religion of the Future* (Geleceğin Dini) [1880], *Civilisation and Progres* (Uygarlık ve İlerleme) [1885], *History of Intellectual Development on the Times of Modern Evolution* (Çağdaş Evrime Göre Zihnî Gelişmenin Tarihi) [1897-1901], *My Inner Life* (Özel Hayatım) [1898], *Lord Randolph Churchill* ve *Last Words on Great Questions* (Önemli Konular Hakkında Son Sözler) [1917]. (L)

CRUCİANELLA i. Yıllık veya çok yıllık sarı çiçekli bitki. Boyu 10-40 sm'dir. Çorak topraklarda biter. (Kökboyasıgillerden.) [L]

CRUCİGER (Caspar CREUZİGER — denir), alman din reformcusu (Leipzig 1504-Wittenberg 1548). Wittenberg üniversitesinde profesör. İncil'in çevrilmesinde Luther'e yardımcı oldu, onun ders notlarının kitap haiinde basılmasıyle uğraştı, çeşitli vaızlarına katıldı. (L)

CRUDELİ (Tommaso), italyan şairi (Poppi, Toscana 1703-ay.y. 1745). İtalyan mason teşkilâtına üye olduğundan şüphelenen Engizisyon tarafından tutuklandı; işkencelere uğradı. La Fontaine'in masallarını italyancaya çevirdi. Şiirleri, destanları ve Ode'ları, 1746'da yayımlandı. (L)

CRUİKSHANK, en ünlüsü GEORGE (Londra 1792-ay.y. 1878) olan İngiliz karikatüristler ailesi. George, sanat hayatına siyasî yergi resimleri yaparak başladı ve Naib Prens'in özel ve resmî hayatı ile alay ederek adını duyurdu. Daha sonra ünlü ingiliz romancısı Charles Dickens'ın en gözde illüstrasyon ressamı olarak, bu yazarın ve Ainsworth'ün kitaplarını resimledi: Londra batakhaneleri üstüne bir dizi karikatür yaptı; *Comic Almanac*'ı (Mizah Takvimi) yayımladı. Karikatürist olarak bıraktığı ve tahtadan oyma binlerce deseninde gelenekçi, liberal ve yurtseverce duyguları, alaycılık ve yergi karışır. *The Worship of Bacchus* (Bakûs'ün Tapınması) adlı eseri Londra'da National Gallery'dedir. (L)

CRUİKSHANK (William), ingiliz anatomisti (Edinburgh 1746-Londra 1808). W. Hunter'ın öğrencisi, lenf sistemiyle ilgili bir kitabı vardır (1786). [L]

CRUPİNA i. Firfiri renkte çiçekli bitki. Kuru ve taşlık yerlerde biter. (Olgun meyveleri sarı ve karadır. Bileşikgillerden.) [L]

CRUQUİUS (Jaak DE CRUCKE, — denir), flaman hümanisti (Messines, Flandres-öl. 1620'ye doğr.). Grugge'de Latince ve Yunanca okuttu. 1566'da kaybolan Blandinus yazmasından faydalanarak hazırladığı Horatius baskısı ve bu eserdeki *Scolies de Cruquius* (Cruquius'un Açıklamaları) adlı bölümle ün yaptı (1578). *Pro Milone*'nin (Milo'nun Savunması) yergili bir baskısını da yayımladı. (L)

CRUSENTSTOLPE (Magnus Jacob), isveçli yazar (Jönköping 1795-Stockholm 1865). Bir dizi tarihî roman yazdı:*Morianen* (Berberî), *Carl Johan och Svenskarne* (Carl Johan ve İsveçliler). Bazen hükûmetin bazen de liberal muhalefetin hizmetinde çalıştı. Korkunç bir kalem tartışmacısıydı, makaleleri ve yergi yazılarıyle İsveç gazetecilik tarihinin en önemli kişilerinden biri oldu. (L)

CRUSHER. Bk. KRAŞIR.

CRUSH-İNJURY [kraş-inciri] i. (ing. k.). Cerr. Kol ve bacakların ağır derecede ezilmesi halinde görülen yaygın kas ezikliğinden doğan travmalı şok durumu. (L)

CRUSİUS (Christian August), alman ilâhiyatçı ve filozofu (Leuna 1715-Leipzig 1775). Leibniz'in ve Wolff'un felsefelerine karşı cephe aldı; Wolff'un dogmacılığı yerine, Luther'cilik ile günün felsefesini ve akıl ile mistik bir tabiat üstücülüğü bağdaştıran bir sistem koymak istedi. (L)

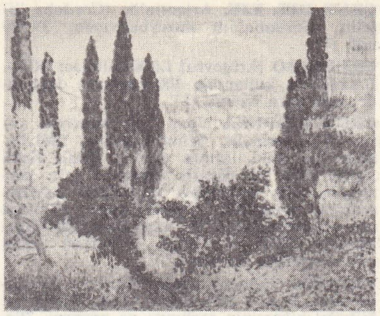

Henri CROSS «Selviler»

CRUSİUS (Otto), eski yunanca uzmanı Alman bilgini (Hannover 1857-Münih 1918), Leipzig'de (1884), Tübingen'de (1886), Heidelberg'te (1898) ve Münih'te (1903) profesör. 1886'dan itibaren *Philologus* dergisini yönetti. Masallar, atasözleri ve mitoloji ile ilgili çalışmalarıyle bu alanda çağının en yetkili kişisi oldu. *Untersuchungen zu den Mimiamben des Herondas* (Herondas'ın Mimiamboi'leri Üstüne Araştırmalar) adlı kitabı yayımladı; bu yüzden adı Herondas ile birlikte anılır. (L)

CRUSSARD (Germaine, **Claude** denir), fransız kadın piyanisti, klavsencisi, orkestra yöneticisi ve müzik bilgini (Paris 1893-uçak kazasında, Cintra 1947). Leclair, Couperin, Telemann,Legrenzi, Vivaldi, Schmelzer v.b. gibi sanatçıların eserlerini Fransa içinde ve yabancı ülkelerde çaldı ve yönetti. (L)

CRUSTUMERİUM veya **CRUSTUMİNUM.** Esk. coğ. Latium'da şehir, Sabin'ler ülkesinde, Tevere yakınında, Roma'nın kuzeyinde. Krallar zamanında Romalıların eline geçti. (L)

CRUWELL (Ludwig), alman generali (Dortmund 1892-Frankfurt-am-Main 1958). Önce Yugoslavya'da, sonra Afrika'da zırhlı tümen komutanlığı yaptı (1941), 1942'de ingilizlere esir düştü, savaş sonunda serbest bırakıldı, Essen demir sanayiinde çalıştı, 1956'da Bundeswehr'in Kara Kuvvetlerine başkomutan oldu. (L)

CRUX, Güneyhaçı* takımyıldızının latince adı. (Kısaltması *Cru*). [L]

CRUYL (Lieven DE), flaman gravürcüsü ve desinatörü (Gand 1640-ay.y. 1720). Papaz oldu, İtalya ve Fransa'yı gezdi, topografya bakımından çok değerli olan kuşbakışı resimler yaptı. *Roma, Paris ve Versailles'dan Görünüşler* (Louvre müzesi). [L]

CRUZ (Bernardo DA), XVI. yy.da yaşamış Portekiz'li papaz ve tarihçi. 1578'de kral Sebastian'la birlikte Tanca'ya karşı olan sefere ve kralın öldürüldüğü Alcazaquivir savaşına katıldı. *Cronica de El-Rei D. Sebastiao* (Kral Sebastian'ın Günlüğü) adında bir eseri vardır. (L)

CRUZ (Juan İnes DE LA), **Mexico Rahibesi** adıyle tanınan meksikalı melez kadın şair (San Miguel Nepantla, Meksika 1651-Meksiko 1695). Ozun süre kral naibinin karısının nedimeliğini yaptı; sonra Meksika'daki San Jeronimo manastırına çekildi. Şiirler ve tiyatro oyunlarıyle adını duyurdu: konusunu şövalyelerin serüvenlerinden alan bir komedi *Los Emprenos de una Casa* (Bir Evin İşleri) ve Meksikalı yazar Juan de Guevara ile birlikte, mitolojik bir oyun olan *Amor As Mas Laberinto*'yu (Sevgi Daha Karışıktır) yazdı. Bazı dinî oyunları da vardır. (L)

CRUZ (Ramon DE LA), ispanyol tiyatro yazarı (Madrid 1731-ay.y. 1795). Büyük bir verimlilikle trajediler, komediler yazdı. Tiyatro oyunları arasında kısa komedileri önem taşır. Cruz, bunlarda Madrid'in kenar mahalle halkını anlattı. İspanyol edebiyatının fransız klasisizmini taklitle uğraştığı bir dönemde, bu yazarın küçük gerçekçi tabloları, millî tiyatronun yenileşme belirtisi olarak göründü. (L)

CRUZADO i. İlk defa Manuel I tarafından 1499'da çıkarılarak, Felipe II devrine kadar basılmasına devam edilen ve Portekiz'de kullanılan altın para. 3,84 gr ağırlığında olan bu para, üzerinde haç resmi bulunduğu için *Cruzado* (haçlı) diye adlandırılmıştı. (L)

CROTONE'lu Milon
Pierre Puget tarafından
Lyon müzesi, Fransa

Foto. Anderson-Giraudon, Giraudon (LAROUSSE)

CRUZ DEL EJE, Arjantin'de (Cordoba ili) şehir, Cordoba'nın kuzeybatısında; 39 500 nüf. (L)

CRUZEİRO [kruşeyru] i.(Kısaltması $CR). Brezilya'da kullanılan 100 centavos değerinde, esas para birimi. (L)

CRUZ E SOUSA (Joao DA), brezilyalı yazar (Florianopolis, Santa Catarina 1861-Estaçao de Sitio, Minas Gerais 1898). Kara ırktan olan bu değerli sembolist şair, parnasyen olan çağdaşları tarafından küçümsenerek reddedildi. Değeri ancak 1920'den sonra anlaşılabildi. En çok *Broquéis* (Kalkanlar) [1893] ve *Farois* (Fenerler) [1900] adlı eserleriyle ün yaptı. (L)

CRÜGER (Johann), alman bestecisi (Grossbreesen, Prusya 1598-Berlin 1662). Berlin St. Nikolai kilisesinin şarkıcısı ve orgcusu. Birçok melodiler ve 1640 ile 1647 arasında yayımlanan koro eserleri yazdı. XVIII. yy. Almanyası'nın en önemli nazariyecilerinden biri oldu; yayımladığı çok sayıda inceleme kitapları arasında *Synopsis Musicae* (Müziğe Toplu Bakış) [1630], *Quaestiones Musicae Praticae* (Pratik Müzik Sorunları) [1650]; ve *Musicae Practicae Praecepta* (Pratik Müziğin Temel Kaideleri) [1660] en ünlü olanlarıdır. (L)

CRYLOR i. (tes. edil. ad). Uzun iplikler veya poliakrilonitrili kısa elyaf halinde işlenen, polyester cinsinden sentetik iplik. (L)

CRYPHALUS i. Küçük böcek (1 mm). Bazı kokulu ağaçların kabukları altında yaşar. Pek çok türü vardır. *(Cryphalus abietis* köknar ağaçlarını sever. Kınkanatlıların *scolytidae* familyasından.) [L]

CRYPSİS i. Otsu bitki. Çok sayıda kısa başakçıkları vardır. Tuzlu bataklıklarda, nemli yerlerde yetişir. (Buğdaygillerden.) [L]

CRYPTARCHA i. Küçük böcek. Oval biçimdedir. Ağaç yaralarında, özellikle meşe ağacınınkinde yaşar. (İlmî adı: *Cryptarcha strigata.* Kınkanatlıların *nitidulidae* familyasından.) [L]

CRYPTHORHYNCHUS i. Orta boy bitki biti. Toparlak gövdesi pulcuklarla kaplıdır.
— ANSİKL. *Crypthorhynchus*'ların, dünyanın sıcak bölgelerinde, özellikle Amerika'da yaygın pek çok türü vardır. Avrupa'da yaşayan türünün rengi siyah, göğsünün yanları ve elitralarının ucu beyazımsıdır. Söğüt, kızılağaç ve kavakta yaşar. Kurtçuğu bu ağaçların gövdesinde delikler açar ve çoğu zaman körpe ağaçların ölümüne sebep olur. Kınkanatlıların *curculionidae* familyasından. (L)

CRYPTOBİA i. Bir hücreli kamçılı hayvan. Bazı akciğerli karından bacaklıların (bağ salyangozu) eşeysel deliğinde, balıkların kanında ve sindirim borusunda asalak olarak yaşar. Balıklara bunu bulaştıran çeşitli sülüklerdir. (L)

CRYPTOCELLUS i. Keliserli örümcek. Amerika'da yaşar dokuz türü vardır. *Ricinuleides* takımından. (L)

CRYPTOCEPHALUS i. Bütün dünyada yaygın küçük böcek.
— ANSİKL. Ergini ağaç ve ağaççıklar üzerinde yaşar. Kurtçuğu yerde, kendi dışkısından yaptığı ve büyüdüğü ölçüde büyültüğü portatif bir kılıf içinde yaşar. Genellikle yere dökülen ölü yapraklarla beslenir. Çeşitli renkte pek çok türü bulunur. (Kınkanatlıların *chrysomelidae* familyasından.) [L]

CRYPTOCERAS. Bk. GİZLİ DUYARGALILAR.

CRYPTODİRA. Bk. GİZLİ BOYUNLULAR.

CRYPTOMERİA i. Ağaç kılığında kozalaklı bitki. İlgi çekici bir orman ve bahçe ağacıdır. (Çamgillerden.) [L]

CRYPTOMONADALES çoğl. i. Kamçılı bir hücreliler takımı. Klorofilli ve klorofilsiz çeşitleri vardır.
— ANSİKL. *Cryptomonadales* takımındaki bütün hayvanların kalın ve esnek bir dericiği vardır. Gövde yassıdır. Karın tarafında yarık şeklinde derin bir çizgi bulunur. Hareket organı birbirine oldukça eşit, şerit biçiminde ve genellikle ileriye doğru uzamış iki kamçılıdır. Bu bir hücreli hayvan saf, tatlı, acı bütün sularda yaşar. Renksiz olanları, içinde organik maddeler bulunan sularda bulunur. Hayvan, kamçısı sayesinde hızlı ve düzgün hareket eder, fakat *trikosistler*'i sayesinde kesik sıçrama hareketleriyle de ilerleyebilir. (L)

CRYPTOMONAS i. Kamçılı bir hücreli hayvan. İçinde iki kamçı bulunan geniş bir hunisi vardır. Huninin dibi boru şeklinde derinlere kadar uzanır. Akarsuların, hattâ bazen kirli suların dibindeki yosunlar arasında pek çok türüne rastlanır. (L)

CRYPTONEMİALES çoğl. i. Kırmızı suyosunu takımı. Yardımcı hücreleri yoktur. Birçok sporokarplar meydana getirir. (Üç familyaya ayrılır: *cryptonemiaceae, squamariaceae, corallinaceae.)* [L]

CRYPTOPHAGUS i. Kızılımsı sarı küçük böcek.
— ANSİKL. *Cryptophagus*'ların birçok türleri mahzenlerde, ağaç ve küf döküntüleri arasında görülür. Bazı türleri ağaç kabuklarında, mantarlarda, kuru dallar üzerinde, v.b. yaşar. Bazı türleri ise toplu yaşayan zar kanatlıların yuvalarında göze çarpar. Kınkanatlıların *cryptophagidae* familyasının örnek tipi. (L)

CRYPTOPROCTA i. Etçil memeli hayvan. Yalnız Madagaskar'da görülen, kedi ile miskkedisi arası bir hayvandır.
— ANSİKL. *Cryptoprocta ferox* pis kokulu, gececil, uzun gövdeli, kısa bacaklı bir hayvandır; uzunluğu 1,70 m gelir, ama bunun 0,90 m'si kuyruktur. Postu kızıl sarı mahun rengindedir. Madagaskar'da yaşayan etçil hayvanların en büyüğü budur. Kedigillerden sayılır. (L)

CRYPTOPS i. Zehirli ve gözsüz kırkayak. Vücut halkaları birbirine eşit, kıllı duyargaları on yedi eklemlidir. (Ör. *Cryptops hortensis* orta Avrupa'nın her yerinde yaşar. *Crytopsidae* familyasından.) [L]

CRYPTOPSİDAE çoğl. i. Kırkayaklar familyası. Gövdesi yassı ve geniştir. 21 Çift ayağı ve on yedi eklemli duyargaları vardır. (Nemli yerlerde, ağaçların dibinde, çürümüş kütüklerde, humuslu topraklarda, taşların altında v.b. yaşar.) [L]

CRYPTOSEPALUM i. Ağaç. Afrika'da yetişen *Cryphtosepalum standtii* türünden *ekop* adı verilen ticarî bir kereste elde edilir. (Baklagillerden çeşitli bitkilerden çıkarılan birçok esanslara da bu ad verilir.) [L]

CRYPTOSTEGİA i. ˉTırmanıcı ağaççık. Kauçuk elde etmeye yarar. (Tohumları ipekligillerden.) [L]

Crystal palace, cam ve demirden yapı. Sir J. Paxton tarafından Birinci Dünya sergisi için inşa edildi (1851). Hyde Park'taydı, sonra Londra'nın güney banliyösündeki Sydenham'a taşındı (1852-1854); 1936'da bir yangından büyük zarar gördü. 1920'de bu yapıda ordu müzesi açıldı. (L)

CRYSTOLON i. (tes. edil. ad). Sunî aşındırma maddesi. (L)

Cs, kimyada sezyum'un *(caesium)* sembolü. (L)

CSÁK (Máté), Macar devlet adamı (1260'a doğr.-1321). Kendisini genel vali yapmış olan Andrássy III'ün saltanatı sırasındaki karışıklıklardan faydalanarak, krala karşı isyan etti; ülkenin bir kesimini işgal ederek, egemenliği altına aldı. Anjou hanedanı devrinde, en güçlü kişilerden biri oldu. (L)

CSAKO [çako] i. (macarca k.). Eskiden macar ordusunda kullanılan fötrden yapılma asker başlığı. (L)

CSAKY, XIII. yy. dan beri, tanınmış macar devlet adamları yetiştiren aile; en son siyesi István *Csáky*'dir. (L)

CSAKY (Albin), macar devlet adamı (Krompach 1841-Budapeşte 1912). Millî eğitim ve din işleri bakanlığı yaptı; siyasî ve dinî bazı kanunların çıkarılmasına yardımcı oldu (1896). [L]

CSAKY (İstvan), macar devlet adamı (Zigetvar 1894-Budapeşte 1941). 1938'de dışişleri bakanı oldu. Çekoslovakya'nın parçalanmasından (1939) faydalanarak, macar topraklarını genişletmek istedi; Kuzey Transilvanya'yı ilhak etti (1940). Aynı yıl Yugoslavya ile dostluk anlaşması imzaladı (12 aralık), bunu Mihver devletleri ile yaptığı anlaşma (20 kasım) takip etti. (L)

CSANGO'LAR, Romanya'nın Moldava bölgesinde Seret ırmağı boyunda yaşayan macar halkı. Ortaçağda Kuman Türkleriyle karışan Csango'ların dil ve gelenekleri, Transilvanya macarlarına benzer. Son yıllarda Moldova Csango'larının rumenleştirilmelerine karşı, Bukovina'da yaşayan kısmı macarlığını korumuşlardır. Ayrıca Braşov çevresinde de küçük bir Csango kolu yaşar. (M)

CSANYİ (Ladislas veya Lászlo), macar devlet adamı (Csányi 1790-Peşte 1849). Kossuth ile birlikte fiilen siyasî hayata katıldı, 1848'de devrimin önderlerinden biri oldu. Transilvanya'ya gönderildi ve 1 mayıs 1849'da bakan oldu. General Görgei'nin Vilagos'ta yenilgiye uğraması üzerine, Rus'lara teslim oldu. Rus'lar kendisini Avusturya'lılara teslim ettiler. Bir savaş meclisi tarafından ölüm cezasına çarptırılarak idam edildi. (L)

CSARDAS i. Bk. ÇARDAŞ.

CSASZARFÜRDÖ, Budapeşte şehrinin Buda kısmında ve Margit adası karşısında bir kaplıca. Osmanlı Türkleri devrinde *Veli Bey kaplıcası* adıyle tanınan kaplıca 1148 yılından beri kullanılmaktadır. Bugünkü adı macarca *imparator hamamı* anlamına gelir. Kaplıcada, bir tane soğuk, sekiz tane sıcak su kaynağı vardır. Türklerin burada yaptıkları büyük bir bina daha sonra Budin için yapılan savaşlarda yıkıldı. (M)

CSATHO (Kalman), macar yazarı (Budapeşte 1881-ay.y. 1964). *A Hazassagok Az Egben Köttetnek* (Nikâhlar Gökte Kıyılır) [1925], *Kızım Böyle Değildir* (1936) adlı komedileriyle, *Kule Saatindeki Kuzgun* (Varju a Torony Orán) [1916], *Dostum Valentin* (1938), *Şecere* (1940) adlı romanlarında, ülkesinin taşra hayatını bir mizah havası içinde anlattı. 1945'ten sonra tiyatro ile ilgili üç incelemeden başka bir şey yayımlamadı: *Onları Böyle Gördüm* (1959), *Eski Millî Tiyatro* (1960), *Bir İlkbahardan Ötekine* (1964). [L]

CSELE-PATAK, Macaristan'da akarsu; Mecsek dağından çıkar, Mohaç'ta Tuna'ya dökülür. Mohaç meydan savaşında, macar kralı Lajos II'nin kaçarken bu çayda boğulduğu hakkında bir söylenti vardır. Mohaç savaşı için dikilmiş anıt. (M)

CSENGERY (Antal), macar yazarı ve siyaset adamı (Nagyvárad 1822- Budapeşte 1880). *Pesti Hirlap* adlı gazetede Kossuth ile birlikte çalıştı ve Debrecen'deki macar hükûmetini destekledi (1849). 1861'de milletvekili, Deák partisinin güçlü üyelerinden biri oldu ve Avusturya-Macaristan anlaşmasının hazırlanmasına etkili bir şekilde katıldı. Kurduğu Macar İpotek kurumu ile *Budapesti Szemle* adlı dergiyi (1857) ölünceye kadar yönetti. (L)

CSEPEL adası, Tuna'da büyük ada, Budapeşte şehrinin güney ucunda; 60 km uzunluğunda; 275 km². Tahıl tarımı; çayırlar; hayvancılık. Kuzeyde eski *Csepel köyü* başlangıçta Budapeşte'nin bir sanayi banliyösüyken, bugün başkentin en faal dört semtinden biri oldu. XX.yy. başında burada kurulan metalürji tesisleri çevresinde yoksul bir işçi şehri gelişti ve 1920'de Macaristan'ın en faal devrimci merkezlerinden oldu. Csepel bugün macar ağır sanayiinin başlıca merkezlerindendir; şehirde demiryolu malzemesi, otomobil, kamyon, troleybüs v.b. imal edilir. Yeni kurulan siteler geniş bir yol ve bir demiryoluyle Budapeşte'nin merkezine bağlanır. (L)

CSEPREGHY (Ferenc), macar oyun yazarı (Szalka 1842-Görbersdorf, Almanya 1880). *Sarga Esiko* (Sarı Tay) [1877], *A Piros Bugyelloris* (Kırmızı Cüzdan) [1878] en ünlü oyunlarıdır. Ayrıca günümüzde de oynanan birkaç oyun daha yayımladı. (L)

CSEZMİCEİ (Jànos). Bk. JANUS PANNONİUS.

CSİKY (Gergely), macar yazarı (Pankota 1842-Budapeşte 1891). Konularını ilkçağdan alan dramları büyük bir başarı sağlamayınca, çağdaş hayatı inceleyen konulara yöneldi. *Tufeyliler* (A Proletárok) [1880] adlı sosyal oyunu, yazarı ön plana çıkardı. Bu oyunla sağladığı büyük ün, on yıl sürdü. Sayısı otuzu geçen dram türünden oyunları arasında en önemlileri *Cifra Nyomorusag* (Süslü Sefalet) [1881] ve *A Vasember*'dır (Demir Adam) [1866]. *Nora* (1884)

ve *Mukányi* (1880) adlı trajedileri, bu alanda en seçkin eserler sayılır. Tiyatro oyunlarındaki ustalığı dolayısıyle *Macar Sardou*'su diye anılan Csiky, Sophokles'in *Antigone*'si ile, Plautus ve Racine'in oyunlarını çevirdi. (L)

CSOKONAİ VİTEZ (Mihaly), macar şairi (Debrecen 1773-ay.y. 1805). Hukuk öğrenimi yaptı. Öğretmen oldu ise de bir süre sonra görevinden alındı. Şiirlerinden çoğunu kendisini sevmeyen bir tüccarın kızına duyduğu aşkla yazdı ve ona sundu: *Lilla'nın Şarkıları*. Maceralı bir hayattan sonra 1800'de Debrecen'e döndü. Orada odlar, elejiler ve Anakreon tarzında, biçim bakımından kusursuz şiirler ve J.-J. Rousseau'nun düşüncelerinden esinlenerek felsefî manzumeler yazdı: *A lélek Halhatatlansaga* (Ruhun Ölmezliği Üstüne). En tanınmış eseri *Dorottya, Az Özvegy Karnyones Két Szeleburdiak* (Dorottya veya Karnavalda Kadınların Zaferi) [1804] adlı dört bölümlü destandır. Vitéz Balassa'dan sonraki ve Petöfi'den önceki macar lirik şiirinin en büyük temsilcilerinden biri sayılmaktadır. (L)

CSOKOR (Franz Theodor), avusturyalı yazar (Viyana 1885). Çağdaş Avusturya edebiyatının en iyi tiyatro yazarıdır. Bellibaşlı oyunları: *Kalypso* (1942), *Der Verlorene Sohn* (Kayıp Oğul) [1946]. Son yıllarda yeni dram ve komediler yazdı: *Heb den Stein ab!* (Taşı Yukarı kaldır!) [1957], *Treibholz* (Şamandıra) [1959], *Die Erweckung des Zosimir* (Zosimir'in Uyandırılışı) [1962], *Das Zeichen an der Wand* (Duvardaki İşaret) [1962]. 1938'de yazdığı *Gottes General* (Tanrı'nın Generali) adlı oyunu ancak 1965'te oynandı. Bu oyunun konusu İgnatius Loyola'nın hayatı ile ilgilidir. (L)

CSOMA KÖRÖSİ (Sandor), macar gezgini ve dil bilgini (Körös, Transilvanya 1798-Darjeeling, Hindistan 1842). Macar ırkının kaynaklarını araştırmak üzere, sırasıyle doğu Akdeniz ülkelerini ve İran yaylasını dolaştıktan sonra, Himalaya'ya ulaştı. Kanam'daki bir Buddha manastırında dört yıl (1827-1830) kaldı. Dilbilim ve edebiyat alanındaki çalışmaları, Tibet edebiyatı ve Buddha bilimi hakkında ilk tutarlı bilgileri vermektedir. (L)

CSONGRAD, Macaristan'da (Csongrad idare bölgesi) şehir, Tisza'nın sağ kıyısında; 23 000 nüf. Demiryolu ve karayolu merkezi. — *Csongrad idare bölgesi*, 335 000 nüf. Merkezi Hodmezövasarhely. (L)

CSONKA BEG [çonga], 1686 yılında yapılan savaşta Budin kalesini müdafa eden türk kumandanına macar kaynaklarında verilen ad. Csonka Beg, «Çolak Bey» anlamına gelir. Kendisinin çolak olduğu anlaşılan kumandanın asıl adı belli değildir. Csonka Beg, Budin kalesinin alınışında yaralanarak esir düştü ve Wiener Neustadt'a götürüldü. Orada Hıristiyanlığı kabul ederek (Leopold Zungenberg) adını kullanmağa başladı. Avusturya imparatoru Leopold I'in hizmetine girdikten sonra 1704'te Fransızlara karşı savaştı. Bu savaşta esir alınarak Fransızlar tarafından İstanbul'a gönderilen Csonka Beg, padişah Ahmed III tarafından denizde boğduruldu. Franz Zungenberg adındaki oğlunun ise 1734'te yapılan İtalya savaşına katıldığı bilinir. [M]

Ct, kimyada seltyum'un (*celtium*) sembolü. (L)

CTENİOPUS i. Kükürt sarısı renginde böcek. Yazın maydanozgillerin çiçeklerinde bulunur. İlmî adı: *Cteniopus sulphureus*. Kınkanatlıların *alleculidae* familyasından. (L)

CTENİZA i. Yer örümceği. İtalya, Korsika ve Alpes-Maritimes'de yaşar.

— ANSİKL. *Cteniza Sauvagesi* kül renginde bir örümcektir. Yuvasını sert topraklarda tümseklere kazar. Silindir biçimindeki derin yuvanın çeperleri ince bir sıvayle kaplı, ağzı harç ve tükrük karışımı sert bir kapakla örtülüdür. Kapağın yumuşak bir menteşesi vardır. Cteniza geceleri avlanmak için çıkar. Yuvasına döndüğü zaman, aşağı inerken kapağı ayaklarıyle çeker ve sıkıca kapatır. (L)

CTENİZİDAE çoğl. i. Örümcek familyası. 500'den fazla türü vardır. (Bu örümcekler basit kapaklı veya ağzı hayvanın karnı ile kapalı çeşitli yuvalarda yaşar.) [L]

CTENOLABRUS i. Daha çok soğuk ülkelerde yaşayan balık. Çurçur'a benzer. (*Ctenolabrus rupestris*'in boyu 20 sm'yi aşmaz. Lapinagillerden). [L]

CTENOLEPİSMA i. Kanatsız küçük böcek. Taş altlarında yaşar. (*Thysanura* takımının *lepismidae* familyasından.) [L]

CTENOPHORA i. Büyük sokar sinek. Duyargaları tarak biçiminde, gövdesi kalın, rengi siyah veya esmer, üzeri sarı beneklidir. Kurtçukları çürük ağaç toprağında, özellikle kestane toprağında gelişir. (İplik duyargalı çiftkanatlıların *tipulidae* familyasından.) [L]

CTENOSAURA i. A.B.D.'nin güneyinde bulunan iguan cinsi. (L)

CTENOSTOMATA çoğl. i. *Gymnolaemata* alt sınıfından yosun hayvanları alt takımı. Bunlarda odacıkların uç delikleri, dokunaç kılıfının kıvrımlarıyle veya tüycükten bir taçla kapalıdır. (*Ctenostomata* sırf denizde yaşayan hayvanlardır, yalnız, *phylactolaemata* sınıfından yosun hayvanlarının atası sayılan birkaç cinsi haliçlerde yaşar.) [L]

CTENOSTOMATA çoğl. i. *Spirotricha* alt sınıfından kirpikli birhücreliler alt takımı. *Hypotrichida* ve *heterotrichida* takımlarıyle ortak özellikleri vardır. (L)

CÛ i. (ar. *cû*) *Esk*. Açlık. ‖ *Def'-i cû'*, açlığı giderme, doyma.
— Esk. tıp. *Cû'-i bakar* (öküz açlığı) ve *cû'-i kelbî* (köpek açlığı), şiddetli açlık şeklinde kendini gösteren hastalık.

◆ **Cû'an** zf. *Esk*. Aç olarak. ‖ Açlık bakımından. (M)

CÛ i. (fars. *cüsten*, aramak'tan *cû*). *Esk*. Araştırma, arama. [Yalnız *cüst ü cû* sözünde kullanılmıştır]. Bk. CÜST. (M)

CÛ i. Bk. CÛY.

Cu, kimyada bakır'ın sembolü. (L)

CUAJİNİGUİLAPA. Bk. CUILAPA.

CUANZA, Angola'nın iç kısmında ırmak, Luanda'nın güneyinde Atlas okyanusuna dökülür; yaklş. 1 000 km. Cuanza vâdisi Angola'nın en kalabalık bölgelerindendir. Lobito ve Benguela bölgesine elektrik enerjisi sağlamak amacıyle bir hidroelektrik tesisi kurulmasına çalışılmaktadır. (L)

CUBA, ing. *Juba*, ital. *Giuba*, Kuzeydoğu Afrika'da ırmak. Afganistan merkezî kütlesindeki birçok ırmak tarafından meydana getirilir; 880 km. Güneydoğuya doğru akar ve Somali'yi kuzeyden güneye aştıktan sonra ekvatora doğru Hint okyanusuna dökülür. Alçak vâdisi, Somali'nin yerleşik tarım yapılan (mısır, pirinç, susam) başlıca bölgesidir. (L)

CUBA (Republica de —). Bk. KÜBA.

CUBANGO, güney Afrika'da ırmak, Bie (Angola) yaylasından doğar, çığırının bir kısmı Angola ile Güneybatı Afrika arasında sınırı meydana getirir, Beçuanaland'da geniş bir bataklık bölgede sona erer; yaklş. 1 100 km. Aşağı çığırında *Okovango* adını da alır. (L)

CUBATAO, Brezilya'da (Sao Paulo) kasaba, *Serra do Cubatao*'nun eteğinde; 1 900 nüf. Önemli hidroelektrik santral. Çelik fabrikası. (L)

CUBİCULARİUS i. (lat. k.). Tar. Roma'da özel kişilerin evinde özellikle de imparatorluk sarayında vazife gören uşak. ‖ Bizans imparatorluğunda, saraya bağlı, yüksek rütbeli, hadım memur, başmabeyinci. (L)

CUBİCULUM i. (lat. k.). Hıristiyan katakomplarında mezar odasına verilen ad. ‖ Eski. roma evlerinde yatak odası. (L)

CUBİLLO DE ARAGON (Alvaro), ispanyol oyun yazarı (Granada 1596'ya doğr.-1660'a doğr.). Lope de Vega ile Calderon'un izinden yürümüş olan bu yazardan, bugüne sadece birkaç komedi kaldı: *El Rayo de Andalucia* (Endülüs Yıldırımı) [1632], *La Perfecta Casada* (Kusursuz Bir Ev Kadını) ve *Las Munecas de Marcela* (Marcela'nın Bebekleri). [L]

CUCCHİ (Claudina), italyan dansçısı (Monza 1834-Milano 1913). La Scala dans okulunda yetişti, 1853'te baş kadın dansçı oldu. Paris operasında Verdi'nin *I Vespri Siciliani* (Sicilya Katliamı) operasında sahneye çıktı. Mazilier'nin *Le Corsaire* (Korsan) balesiyle başarısını perçinledi. On yıl süreyle Viyana Saray tiyatrosunun yıldızı oldu. Taglioni, Rota ve Pallerini'nin balelerinde rol aldı. 1865'te Petersburg'a gitti. *Giselle, Esmeralda* ve *Haydutun Kızı* balelerinde başarı kazandı. Ayrıca Venedik La Fenice operasında Saint-Léon'un *Aşk Alevi*, Trieste tiyatrosunda ise Rota'nın *Monte-Cristo Kontu* adlı eserlerinde rol aldı. (L)

CU CHULAİNN, irlandalı efsane kahramanı, Ulster'in yenilmez koruyucusu. (L)

CUCİ, Cengiz Hanın dört oğlundan en büyüğü ve Altınordu devletinin kurucusu (öl. 1227'ye doğr.). Cengiz'in Harizmşah devletine karşı düzenlediği sefere, kardeşleri Çağatay ve Ögedey ile birlikte katıldı. Harizm'in başkenti Ürgenç'in alınışında bulundu (1221). Cengiz Han, imparatorluğunu oğulları arasında pay ederken Cuci'ye Harizm, Kafkasya ve İrtiş'in batısını verdi (1224). Topraklarının merkez bölgesi olan Dest-i Kıpçak kesinlikle imparatorluk sınırları içine alınmamıştı. Cuci, babası Cengiz Handan birkaç ay önce ölünce toprakları oğlu Batu Hana verildi. Güneydoğu Avrupa'da sürekli akınlar yapan Batu Han, Cuci Ulusu'nun (Altınordu devleti) kurucusu sayılır. (M)

CUCİ ulusu, Doğu Avrupa'daki Moğol devletinin doğu kaynaklarındaki adı. Cengiz'in büyük oğlu Cuci'ye ait topraklar bu adla anılmışsa da devletin asıl kurucusu onun oğlu Batu Handır. Bu devlete *Gökordu* adı da verilir. Rus kroniklerinde *Zolotaya Orda* (Altınordu) adıyle anılır. (Bk. ALTINORDU DEVLETİ.) [M]

CUCUBABUS i. Otsu bitki. Rengi beyazımsı yeşil, gövdesi genellikle sürüngen, çiçekleri beyaz, meyvesi üzümsüdür. Çitlerde ve koruluklarda yetişir. (Karanfilgillerden.) (L)

CUCUJİDAE çoğl. i. Uzun duyargalı kınkanatlı böcekler familyası. Gövdeleri yassı, duyargaları çok uzun, ayak kısmı beş eklemlidir (erkeklerinde bazen değişik sayıda olabilir).

— ANSİKL. Bu familyadaki böceklerin vücudu oldukça değişik biçimde olur. Genellikle ağaç kabuklarının altında veya oduncul böceklerin açtıkları deliklerde, bazı türleri ise karınca yuvalarında yaşar. Bazılarının kurtçukları etçildir. Güney Amerika'daki bazı türleri yarıtoplu hayat yaşar. *Pyrophora* türü çok kuvvetli bir fosfor ışığı saçar. (L)

CUCUJUS i. Yassı vücutlu böcek. Ağaçların kabuğu altında yaşar. (Kınkanatlıların *cucujidae* familyasından.) [L]

CUCULLİA i. Üst kanatları dar kelebek. Göğüs kılları kukuleta gibi kalkıktır. (Pulkanatlıların *noctuidae* familyasından.)

— ANSİKL. Cuculliaların tırtılları çeşitli bitkilerin üstünde yaşar; aslanağzıgiller, bileşikgiller v.b. gibi bitkilerin çiçeklerini yer. Yere gömülü, yumurta biçimindeki krizalitleri yumuşaktır. Pek çok türü bulunur. (L)

CUCUMARİA i. Su borusu sistemi bulunan deniz hıyarı. Ağız dokunaçları dallı, dip tabanı hemen yok gibidir. (*Cucumaria*'lar her yerde yaşar. En çok tanınanı *Cucumaria planei* Avrupa denizlerinde bulunur.) [L]

Cucumella, Vulci bölgesinde bulunan çember biçiminde taş kütlelerden yapılmış etrüsk mezarı. Kabaca yontulmuş canavar heykelleriyle çevrilidir. (L)

CUCUMİS i. Hıyarın ilmî adı. (L)

CUCURBETA veya **CUCURBATA,** Romanya'da Bihor kütlesinin en yüksek yeri; burası yükseltisi 1 849 m'ye ulaşan yüksek bir sağrıdır; eteklerinde Crişul Negru, Crişul Alb, Arieş ve Someş ırmaklarının doğduğu ormanlar uzanır. (L)

CUCURBİTA i. Kabağın latince adı. (L)

CUCUTA, esk. **San Jose de Cucuta,** Kolombiya'da şehir, Norte de Santander idare bölgesinin merkezi, Doğu Cordillera'nın eteğinde; 175 400 nüf. Tropik bitkileri (kahve) yetiştirilen bir bölgenin ticaret merkezi. (L)

csako'lar

CÛD i. (ar. k.). *Esk.* Cömertlik: *Hâtemlere cûd eden o Urban, / Nan-pâreye can verir bugün can* (M.Â. Ersoy). || *Cûd ü kerem* veya *cûd ü sahâ,* cömertlik. (M)

Cud, Orta oyunu ve Karagöz argosunda yahudi'nin adı. Çingenecede *cud, cutoro, cutno* denilir. Özellikle Karagöz kişilerinden korkak, yaygaracı, pazarlıkçı olan eskici ve tefeci tipi. (M)

CUDA (Mahmut), türk ressamı (Fethiye 1904). 1918'de girdiği İstanbul Sanayii Nefise mektebini bitirdikten sonra Paris'e gitti (1924), Jullian akademisinde Paul-Albert Laurens'ın atelyesinde dört yıl çalıştı. Yurda dönüşünde (1928) Bursa Kız Öğretmen okulunda resim öğretmenliği yaptı. Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar birliği sergilerine katıldı. Tabiatı teferruatıyle ele aldı; «yeni gerçekçilik» akımına uygun eserler verdi: *«Yemişler», «Trabzondan Görünüler».* (M)

CUDAM i. Görgüsüz, güçsüz, beceriksiz kişi.

— DEY. *Adam değil cudam.* Bk. ADAM. (M)

CUDEYDE veya **CÜDEYDE (Tel El** —), Amuk ovasında höyük. Chicago üniversitesi Şarkiyat enstitüsü tarafından yapılan kazıları 1932'de başladı. Burada ana toprak üzerinde neolitik devre ait bir tabaka (XIV. yy.) bulundu. Bu katın üzerinde ise iki safhalı bir kat daha tespit edildi: ilk safhada Telhalaf* keramiklere, ikincide siyah ve kırmızı cilâlı tek renkli keramiklere (XIII. yy.) rastlandı. Madenler ilk olarak bu katta bulunmuştur. XII. katta, üçü kadın üçü erkek altı tane bakır adak heykelciği ele geçti. Gerçeğe çok büyük uygunluğu olan bu heykellerin, Mezopotamya'nın Cemdet Nasr* devri eserleriyle birçok benzerliği vardır. Fakat kendilerine has bir ifade de taşırlar. Bunlar Suriye'nin oldukça tanınmış, uzun tunç heykelcikleri sırasının en başında gelirler. Ülkeye Mezopotamya'dan getirilmiş birçok silindir mühür, XII. Tel el-Cudeyde katının Cemdet Nasr çağına ait olduğunu gösterir. Höyükte daha sonraki kültür katarı, Hama*'ya nispetle önemli bir yenilik göstermez. (→ Bibliyo.) [M]

CUDİ dağı, Güneydoğu Anadolu'da, Şırnak ve Silopi ilçe merkezleri arasında dağ; 2 089 m yüksl. Dinî inanışlara göre, Tufan'dan sonra Nuh'un gemisi bu dağın üzerine oturmuştur; sözü geçen geminin Ağrı'da veya Arabistan'daki başka bir Cudi dağında bulunduğu konusunda da söylentiler vardır. Layard ve L. King, bu dağın dolaylarında çivi yazısıyle hazırlanmış Asur yazıtlarına rastladılar. (M)

CUDÎ EFENDİ (Ahmed), türk şairi (öl. Medine 1700). İznik'teki Süleyman Paşa medresesinde görev aldı. Müderrislikten ayrılınca Medine'ye gitti, ölümüne kadar orada kaldı. Musiki ile de ilgilendiği söylenir. (M)

CUDÎ EFENDİ (İbrahim), türk şairi ve ilim adamı (Trabzon 1863-ay.y. 1926). Müderris Yumralı Hacı Mehmed Efendinin oğlu. 1883'te, Semercizade Hacı Mehmed Efendiden icazet aldı. İlmiyedeki payesi Musile-i Süleymaniye'ye kadar yükseldi. Trabzon askerî rüştiyesi ile idadisinde ve Trabzon sultanisinde Türkçe, Arapça, Farsça ve tarih okuttu. *Trabzon* gazetesinde başyazıları yayımlandı. Sonra Ankara sultanisinde Arapça, Muallim mektebinde de, din dersleri öğretmenliği yaptı. Mütareke'den sonra Trabzon'a döndü, lisedeki öğretmenliğine devam etti. Eski tarzda yazdığı şiirlerinde *Cudî* mahlâsını kullandı. Eserleri: *Lûgat-ı Cûdî, Sarf-ı Osmanî, Yeni Kıraat, Kıraat-ı Türkiye, Talim'i Kıraat, Ulum-ı Diniye Dersleri, Tarih-i Enbiya ve İslâm* (İslâm ve Peygamberler Tarihi), *Rehber-i Avâmil* (Ameller Hakkında Kılavuz), *Nevâdir-i Nefise* (Güzel Seçkin Şeyler) v.b. (M)

Muallim
İbrahim CUDÎ EFENDİ

CUDÎ EFENDİ (İbrahim) **Muallim,** türk şairi (Merzifon 1850-İstanbul 1932). Merzifonlu Hüseyin Efendinin oğlu. Rüştiye'de ve medresede okudu, medrese öğrenimini tamamlamak için 1874'te, İstanbul'a geldi. 1875'te imtihanla Beşiktaş askerî rüştiyesine türkçe öğretmeni oldu. Sonra Selânik'te açılan Terakki adlı özel okulda, Selânik idadîsi ve askerî rüştiyesinde öğretmenlik yaptı. 1908 İnkılâbından sonra kurulan Osmanlı meclisine Amasya milletvekili olarak katıldı. 1912'de, Gelenbevî ve Mercan idadîlerinde edebiyat ve türkçe dersleri okuttu. 1915'te Bezmiâlem Valide Kız lisesi edebiyat öğretmenliğine getirildi. 1917'de Isparta milletvekili olarak Meclise girdiği zaman, kız lisesindeki derslerini de sürdürdü. Eylül 1921'de, emekliye ayrıldı. Fransızca, Arapça ve Farsça biliyordu. Aruz ve hece vezninde şiirler yazdı. Şiirinde tasavvufla ilgili unsurlar vardır. Çeşitli dergilerde yayımlanan şiirleri bir kitapta toplanmadı. (M)

CUDO veya **JUDO** i. (japonca *ju,* çevik ve *do,* metot'tan). Çevikliğin büyük rol oynadığı bir çeşit güreş. Jiu-jitsu (veya ciucitsu) adı verilen ve silâhsız olarak çeşitli savunma yollarını öğreten kavga sporundan yaratılan *cudo,* 1860 yılında Settsu eyaletinin Mikage şehrinde doğan Jigoro Kano tarafından bulundu. Vücut yapısı zayıf olan Kano, bu eksikliğini hem bedeni, hem de kafayı kullanarak gidermenin yollarını aradı. Tokyo üniversitesinde okurken jiu-jitsu'ya merak sarıp bu sporu üç ayrı öğretmenden öğrendi. Kano bu yoldan gücünü arttırırken üç ayrı kaynaktan gelen jiu-jitsu öğreniminin ayrılıklar taşıdığını farketti. Bütün saldırma ve savunma yollarını inceleyen Kano, bunlardan bazılarını atarak geri kalanları «cudo» adını verdiği gerçek bir doktrinde birleştirdi. Vücut kadar kafayı çalıştırmayı da sağlayan bu spor, güçlü bir rakibin elinden çeviklikle kurtulup onu yere vurmayı amaç ediniyordu. Kano, mistik bir yanı, insana çok garip gelecek ahlâk kuralları da olan bu sporu 1882 yılından itibaren öğretmeğe koyuldu. Kısa sürede Japonya'ya yayılan cudo, sonraları bütün dünyada büyük ilgi gördü. 1955 Yılında dünyada, judocuların sayısının dört milyona ulaştığı biliniyordu. Cudoyu yeni öğrenen bir sporcu, her şeyden önce onun geleneklerine, törelerine, «ruhuna» saygılı davranmak zorundadır. Cudocunun başlıca giyimi kimono veya *cudogi* adı verilen bir elbisedir. Sağlam bezden bir ceket ve pantalondan ibaret bu elbisenin beline, cudocunun ustalık derecesini gösteren renkli bir kuşak sarılır. (Acemiler için bu kuşağın rengi beyaz, sonra sarı, turuncu, yeşil, mavi, kahverengi ve siyahtır.) Cudo, kalın bir keçe veya hasır üstüne iyice gerilen branda bezi üzerinde (tatami) yapılır. Müsabakalar, 3 ile 20 dakika sürelidir. Genellikle bir sayı (ippon) kazandıran hareketi ilk yapan cudocu, müsabakayı kazanır. Galip getiren sayı, rakibi sırt üstü yere vurmak otuz saniye yerde tutmak, kol, bacak bükmek veya boynunu sıkıp müsabakayı bırakmasını sağlamakla kazanılır. Yumruklaşma ve bazı zorlama hareketlere girişmek yasaktır. Geçerli oyunlar, *fırlama, hareketsiz bırakma, burgu* veya *kle* takma, *boğma*'dır (sıkma). İki taraf da sayı kazanmazsa hakem, sporcuların canlılığına ve cudo bilgisine bakarak birini galip sayar. (→ Bibliyo.) [L]

CUDOKA veya **JUDOKA** i. (japonca k.). Cudo yapan sporcuya verilen ad. (L)

CUDWORTH (Ralph), ingiliz filozofu ve din bilimcisi (Aller, Somersetshire 1617-Cambridge 1688). 1641'de kilise tarafından North Cadbury'de görevlendirildi ve *A Discourse Concerning the True Notion of the Lord's Supper* (İsa'nın Son Yemeğinin Gerçek Anlamı üstüne) [1642] adlı eserini yayımladı. Bu kitabında, «Communion»un, ilk hıristiyanlıkta, önemsiz bir tören olduğunu savundu. Cambridge'te Clare College müdürü, ibrani dili profesörü oldu, sonra da Christ's College müdürlüğüne getirildi. 1678'de *The True Intellectual System of the Universe*'i (Kâinatın Zihne Dayanan Gerçek Sistemi) yayımladı. Bu kitapta, Tanrının varlıklar üzerindeki hâkimiyetini sağlayan ve bütün kâinata yaygın bir çeşit ruh olan *plastic power* nazariyesini ortaya attı. Cudworth, Descartes'ın yerkaplama (extension) ve düşünce düalizmine karşı, madde ve hayat düalizmini ileri sürdü. Ona göre, hayat ya şuurlu (ruh) veya şuursuz bir çeşit *plastik güç* olabilir. Bu plastik güç de, amaçlı ama şuursuz hayvan içgüdülerinde görülür. Bu eserdeki aşırı görüşler özellikle, hıristiyan teslisi açısından ele aldığı Eflatun'cu teslis ile ilgili görüş ona büyük bir ün sağladı. *A Treatise Concerning Eternal and Immutable Morality* (Sonsuz ve Değişmez Ahlâk Üstüne) [1731] önceki kitabın devamı sayılabilir. (L)

CUE veya **DJOUE,** Kongo Brazzaville'de ırmak; Kongo'nun kolu. Cue, Mayama'dan geçer ve Brazzaville'in biraz aşağısında çağlayanlar meydana getirerek Kongo'ya dökülür; çağlayanlardan hidroelektrik bir tesiste faydalanılır. —*Cue bölgesi,* 121 600 nüf. İdare merkezi, *Brazzaville.* (L)

CUELGAMUROS, İspanya'da yer, Castilla la Nueva'da, Sierra de Guadarrama yamaçlarında. 800 m uzunluğundaki yeraltı mezarlığında iç savaşta ölenlerin bir kısmının kalıntıları. (L)

CUENCA, İspanya'da yer, Castilla la Nueva'da il merkezi, Jurar ve Huecar'ın birleştikleri yerde; 27 000 nüf. Sur kalıntıları. Eski şehirde XIII.yy.dan kalma katedral (XV.yy. da büyültülen ve değiştirilen mihrap; XV. - XVIII. yy.dan kalma çeşitli bölümler).

— Tar. Şehri 1177'de Castilla kralı Alfonso VIII, magrıplılardan aldı. 1808'de burada fransız generali Caulaincourt'a bir suikast yapılması üzerine halktan birçok kişi öldürüldü.

— *Cuenca ili,* 315 400 nüf. Çok geniş ama nüfusu az bir bölgeyi içine alır. Kuzeydeki ormanlık dağlarda hemen hiç kimse yaşamaz; Jucar, Gabrid ve Tajo ırmakları bu yükseklikten doğar. Hayvancılık ile çam ormanlarından elde edilen keresteler bu bölgenin tek gelir kaynağıdır. İl güneybatıya doğru Manche ovasının bir bölümünü içine alır; ova bu bölgede az verimlidir (tahıl). [L]

CUENCA, Ekvador'da şehir, Azuay ilinin merkezi, 2 580 m yükseltideki bir and havzasında; 60 000 nüf. Ovada büyük ölçüde tarım yapılır; mahallî ulaşımın merkezi olan şehirde, kıyı bölgelerinden getirilen hasırlar işlenerek şapka yapılır. Dokuma ve besin sanayii. (L)

CUÉNOT (Lucien), fransız biyoloji uzmanı (Paris 1866-Nancy 1951). Çok küçük yaşta koleksiyonlar yapmağa başladı. Sorbonne'da (1883), Paleontolojiye karşı ilgi duydu, fakat Lacaze-Duthiers'nin derslerine devam ettikten sonra zoolojiye yöneldi. 1887'de tabiî bilimlerden doktora verdi, 1890-1937 arasında Nancy Fen fakültesinde zooloji profesörlüğü yaptı. Değişik konular üzerinde durdu. Zooloji, anatomi, fizyoloji ile ilgili araştırmalar yaptı, kalıtım üzerinde çalıştı. Cuénot, Mendel kanunlarının hayvanlara da uygulanabileceğini gösteren ilk biyoloji uzmanlarından biridir. *Letal* genlerin (öldürücü genler) varlığını ispatladı (1905). Evrim mekanizması ile ilgilendi. Öndeğişim ile ilgili bir nazariye ileri sürdü. Eserleri: *la Genèse des Espèces Animales* (Hayvan Türlerinin Doğuşu) [1911, 1921, 1932], *l'Adaptation* (Uyma) [1925], *l'Espèce* (Tür) [1936], *l'Invention et la Finalité en Biologie* (Biyolojide Türetim ve Ereklik) [1941-1947], *l'Evolution Biologique* (Biyolojik Evrim) [1951, A. Tétry ile]. E. de Martonne'un *Traité de Géographie Physique* (Fizikî Coğrafya Elkitabı) adlı eseri ile P.P. Grassé'nin *Traité de Zoologie*'sine (Zooloji Elkitabı) katkıda bulundu. (L)

CUERNAVACA, Meksika'da şehir, Morelos eyaletinin merkezi, Mexico'nun güneyinde; 38 000 nüf. Cortes sarayı; XVI. yy.dan kalma katedral. Turistik merkez. Şeker fabrikaları. Kâğıtçılık. Yakınında Azteklerden kalma Xochicalco (Çiçekler şatosu) kalesi. (L)

CUESMES, Belçika'da (Hainaut, Mons idare çevresi) komün, Mons'un güney banliyösünde; 11 400 nüf. Bugün işletilmeyen kömür madenleri. Makine yapımı. Boru fabrikaları. İnşaat malzemesi. Kaynak tüfü ve kum ocakları. (L)

CUEVA (Beltran DE LA), **Alburquerque** dükü (öl. 1492), Castilla kralı Enrique IV'ün gözde adamı. *La Beltraneja* diye anılan Juana'nın babası olduğu söylenir. Bununla birlikte ona karşı İsabel'in tarafını tutmuştur. (L)

CUEVA (Juan DE LA), ispanyol oyun yazarı (Sevilla 1550-ay.y. 1610). Konusunu ilkçağla ilgili olaylardan alan trajediler ve tarihî dramlar yazdı. Dramlarında İspanya

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

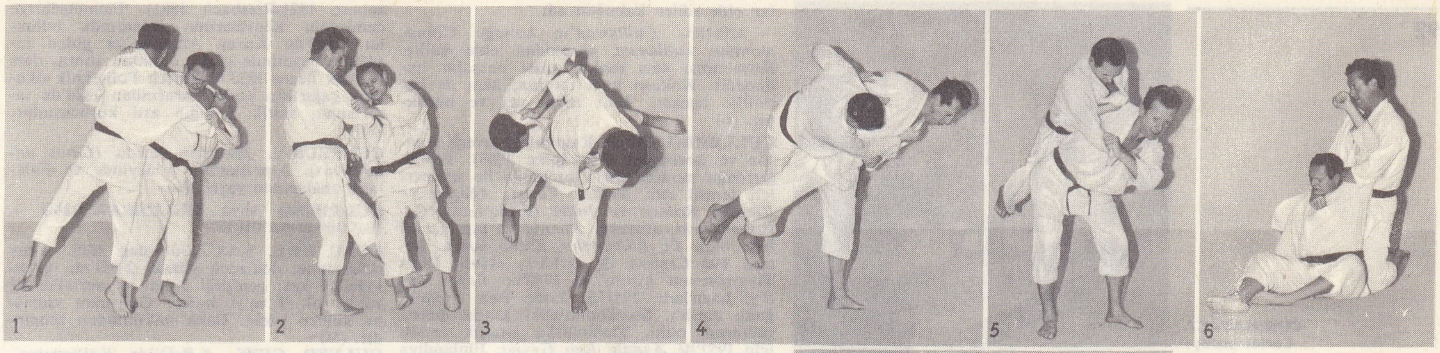

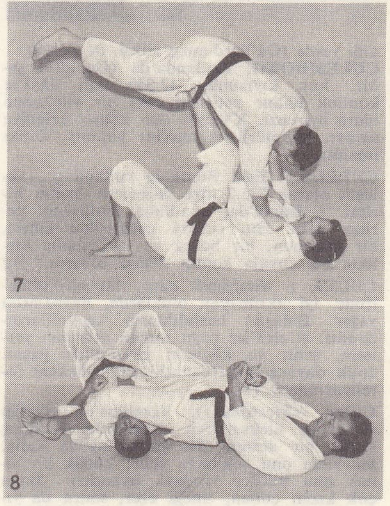

cudo
1. O-Soto-Gari; 2. De-Aşi-Barai; 3. Uçi-Mata; 4. Harai-Goşi; 5. Morote-Seoi-Nage; 6. Kataha-Çime; 7. Tomoe-Nage; 8. Ude-İşigi-Cuci-Katame.

tarihinden aldığı konuları işledi: *Los Siete İnfantes de Lara* (Lara'nın Yedi Çocuğu) [1579], *La Comedia de la Muerte del Rey Don Sancho* (Kral Don Sancho'nun Ölüm Komedisi) [1600'e doğr.]. *El İnfamador* (İftiracı) [1581] ise bir kahramanlık serüvenleri komedisidir. Cueva, daha sonraki dönemde en seçkin ürünlerini verecek olan dram yazarlarının öncülerinden biri oldu. *Ejemplar Poetico* (Şiir Sanatı) [1606] adlı bir kitabı daha vardır. (L)

CUEVA ailesi, Alburquerque dükleri ve Bedmar markizlerinin kökü olan ve son erkek temsilcisi 1723'te ölen Aragon'lu aile. (L)

CUEVAS (George DE PİEDRABLANCA DE GUANA, — markisi), bale yöneticisi (Santiago, Şili 1885-Cannes 1961). 1940'ta, yoksul çocuklar için New York'da bir dans okulu kurdu. 1944'te aynı şehirde, çok kısa süren, fakat dans sanatını *Tristan Fou* (Deli Tristan) [Salvador Dali ve Massine] ve William Dollar'ın *Constantia*'sı ile Antonia Cobos'un *la Femme Muette* (Dilsiz Kadın) baleleri ile zenginleştiren Milletlerarası Bale topluluğunu kurdu. 1946'da, daha sonra *İnternational Ballet of the Marquis de Cuevas* (Marquis de Cuevas'ın Milletlerarası Balesi) adını alacak olan *Nouveaux Ballets de Monte Carlo*'yu (Yeni Monte Karlo Balesi) meydana getirdi. Monte Karlo'nun fransız bale yıldızlarına Rosella Hightower, Majorie Tallchief, George Skibine, André Eglevski de katıldı. Topluluk 1962 haziranında dağıldı. (L)

CUEVAS DE ALMANZORA, İspanya'da kasaba, Andalucia'da (Almeria ili), kıyı ırmağı Almanzor'un kıyısında, Akdeniz yakınında; 9 100 nüf. Mağara evler. Bugün küçük ölçüde işletilen gümüşlü kurşun madenleri. (L)

CUFAELER (Abraham), XVII. yy. sonunda yaşamış hollandalı Spinoza'cı filozof. Spinoza'nın düşüncelerine uygun bir felsefe ansiklopedisi yayımlamayı tasarladı ise de ancak, *Specimen Artis Ratiocinandi Naturalis et Artificialis ad Pantosophiae Principia Manuducens* (Akıl Ölçüleri ve Bilgelik Esaslarına Göre Örnek Varlık Olarak Kâinat) [1644] adlı mantık kitabını bitirebildi. (L)

CUGA, Azerbaycan Sovyet Sosyalist cumhuriyetine bağlı Nahçıvan'ın Culfa bölgesinde köy. XIII. yy.dan kalma Gülistan adındaki on iki köşeli kümbeti dikkati çeker. Taş bir kare kaide üzerinde yükselen kümbetin her yüzü yıldız motifleri ve geometrik geçmeler ile süslüdür, külâhı yıkılmıştır. Azerî mimarîsi üslûbundaki Cuga kümbeti, 1186'da yapılmış Nahçıvan'daki Mümine Hatun kümbeti ile benzerlik gösterir. (M)

CUGAŞVİLİ. Bk. STALİN.

CUGNOT (Joseph), fransız askerî mühendisi (Void, Lorraine 1725-Paris 1804). Avusturya imparatoriçesi Maria Theresia'nın ordularında mühendis olarak hizmet gördükten sonra, 1763 yılında Paris'e giderek askerlikle ilgili kitaplar yayımlamağa, katıldığı savaşlardan esinlenerek tasarladığı planları gerçekleştirmeğe başladı. 1770'te, saatte 3 898 metre hızı olan dört kişilik ilk buharlı otomobili imal etti. 1771'de «Cognot'nun yük arabası» denilen daha büyük bir model yaptı. Üç tekerlekli olan bu arabada, ön tekerlek hem yön verici hem de çekiciydi. Ön tarafına asılı bulunan bir kazanın beslediği iki silindirli bir motorla çalışıyor, arka tarafında top veya yük taşımağa yarayan sağlam yapılı bir karoseri bulunuyordu. Yedek su miktarının yetersizliği yüzünden çalışma süresi çok sınırlı olduğu için, araba pek tutulmadı. Bütün kusurlarına rağmen bu makine, buharın kullanılmasında büyük bir yenilik getirdi. Gerçekten de, buhardan faydalanmanın yüz yıllık bir geçmişi olduğu halde, pistonların alternatif hareketini döner harekete çevirmeyi ilk defa başaran Cugnot oldu. (Bk. OTOMOBİL.) [L]

CUHA i. Bk. COHA.

CUHA, asıl adı **Duceyn bin Sabit,** saflığı ile tanınmış arap fıkra kahramanı. Feraze kabilesindendi. Söylentilere göre VIII. veya X. yy.da yaşadı. Babası Kûfe'nin tanınmış tüccarlarındandı. Cuha henüz sağ iken fıkraları ün kazandı ve zamanla bütün islâm ülkelerine yayıldı. Cuha'nın hayatı ve kişiliği Nasreddin Hocaya benzetilmektedir. Hattâ her ikisinin aynı kişi olduğunu ileri sürenler vardır. Şarkiyatçı H. Mortman her ikisini de inkâr ederek Anadolu'da veya Irak'da bu adla gerçek kişilerin yaşamadığını söyler. Ön Asya'da çeşitli milletlerin fıkra ve hikâyeleri Cuha'nın kişiliği etrafında toplanmıştır. Cuha'nın fıkraları *Mecma-ül-Emsal-i Meydanî*'de yer almaktadır. Bazı fıkraları Mevlâna ve Ubeyd-i Zakanî'nin eserlerinde anlatılır. (M)

Cuhud kapısı, İstanbul'da Yenicami yapılmadan önce buradaki yahudi mahallesinin etrafını çeviren sur kapılarından birinin adı. Caminin inşasına başlanırken bu mahalleyle birlikte yıktırılmıştır. (M)

CUİ (César), rus bestecisi (Vilna Litvanya 1835-Petrograd 1918). Babası fransız, annesi Polonya'lıdır; «Beşler grubu»nu kurması için Balakirev'e yardımcı oldu; Rimski-Korsakof'tan sonra birliğin en çok eser veren bestecisidir. Birçok piyano parçası, 300 den fazla melodi, *Kafkas'lı Esir, Mandaren'in Oğlu, Angelo, Kaptanın Kızı* v.b. gibi on tane de opera besteledi. (L)

CUİABA, esk. **Cuyaba,** Brezilya'da şehir, Mato Grosso eyaletinin merkezi, Paraguay'ın yukarı havzasındaki *Cuiaba* ırmağı kıyısında; 57 900 nüf. Eski altın ve elmas çıkarma merkezi. Bölgenin tarım pazarı. (L)

CUİLAPA veya **CUAJİNİGUİLAPA,** Guatemala'da şehir, Santa Rosa idare bölgesinin merkezi, yüksek volkanik yaylaların doğu kesiminde; 21 600 nüf. (L)

CUİLEAN, Alba kralı (967-971), İndulfo'nun oğlu. (L)

CUJAS (Jacques), fransız hukuk bilgini, gerçek adıyle **Cujaus** (Toulouse 1520-Bourges 1590). Profesör olarak Cahors'da, Bourges'da, Valence'da, Turin'de çalıştı. 1576'da Paris'te hocalık yaptığı kısa bir süre dışında devamlı olarak Bourges'da kaldı. Tarihî okulun en parlak bir temsilcisi oldu. Bartolocu'lar Roma hukukunu pratik yönden incelemişlerdi; Cujas, Alciati'nin yolundan giderek şerhciler gibi Digesta metinlerinin yorumlamalı incelemesi üzerinde çalıştı. Fakat bunu, Justinianus'un hukukunu incelemekten çok, metinlerin ilk anlamlarını bulmak için yaptı; böylece Roma'nın çeşitli devirlerindeki hukuk doktrinlerini yeniden ortaya çıkarmağa çalıştı. Birçok eser yayımladı: *Observationes* (Gözlemler), *Paratitla, Recitationes, Tractatus ad Africanum* ve roma hukukunun çeşitli bölümleri hakkında yorumlar. Bütün bu eserlerde derin bir bilgiye dayanan düşünce yanında, saf ve açık bir üslûp hâkimdir. (L)

CUK i. (genellikle *oturmak* fiiliyle birlikte). *Cuk oturmak* [aşık kemiği için], düz tarafı yere gelecek şekilde dik durmak. ‖ *Mec.* Tam yerine oturmak: *Başta bir dalgalı fes, ta tepesinden o ibik / Cuk oturmuş bakıyor; mavi beş on kat iplik* (M.Â. Ersoy). ‖ Uygun düşmek, denk gelmek. (M)

CUKOR (George), amerikalı filim yöneticisi (Newyork 1899). 1920'den 1928'e kadar birçok tiyatro oyunu sahneye koydu. 1929'dan itibaren sinemaya yöneldi; bu alanda uzun yıllar çalıştı; bütün türleri denedi. İnce ve zarif kişiliğini en çok alaylı, duygulu ve iğneleyici komedilerde gösterdi. Aktörleri, özellikle aktrisleri çok iyi yönetmeyi başardı. Katharine Hepburn, Greta Garbo, Claudette Colbert, Joan Crawford, İngrid Bergman, Judy Holliday, Judy Garland, Kay Kendall, Marilyn Monroe, ona çok şey borçludurlar. En iyi filmleri arasında şunlar sıralanabilir: *Little Women* (Küçük Kadınlar) [1933], *Dinner At Eight* (Saat Sekizde Akşam Yemeği) [1933], *David Copperfield* (1935), *Camille* (1936), *Holiday* (Tatil) [1938], *The Philadelphia Story* (Philadelphia Hikâyesi) [1940], *Two-Faced Woman* (İki Yüzlü Kadın) [1911], *Gaslight* (Gaz Lambası) [1944], *Dünkü Çocuk* (Born Yesterday) [1950], *Bir Yıldız Doğuyor* (A Star in Born) [1953], *Üç Dünya Güzeli* (Girls) [1957], *Gel Sevişelim* (Let's Make Love) [1961], *Benim Tatlı Meleğim* (My Fair Lady) [1961]. (L)

CÛLAH i. Bk. CULHA.

CULCİTA i. («yastık» anlamına lat. k.). Yan tarafları çok yüksek, kalın beşgen vücutlu denizyıldızı. (Beş altı türü bilinir [Kızıldeniz, Hint okyanusu ve Pasifik]. *Pentacerotidae* familyasından.) [L]

CULEBRA (LA), Orta Amerika'da boğaz, Panama kıstağında, Panama kanalının açıl-

Foto. LAROUSSE

CUERNAVACA
Cortes sarayı

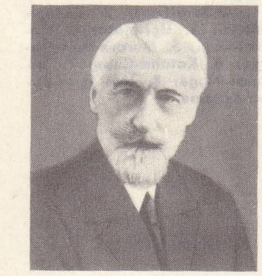

Lucien **CUÉNOT**

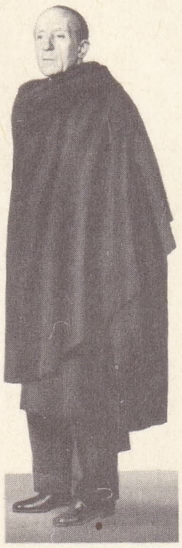

CUEVAS markisi

César **CUI**

dığı yerde (Gaillard cut); yüksl. 84 m. (L)

CULEMBORG, Hollanda'da (Gueldre) şehir, Lek kıyısında; 12 300 nüf. 1555'te kontluk haline getirilen eski bir yurtluğun idare merkezi. XVI.yy. dan kalma belediye sarayı. Metalürji ve makine yapımı. Tütün imalâtı. (L)

CULEUS i. Eski Roma'da kullanılan, yaklaşık olarak 525,2 litre değerinde hacim birimi. || Roma'da, ana-baba katillerine verilen ceza. (Bu cezaya çarptırılan kimse, bir maymun, bir horoz ve bir yılanla birlikte bir çuvala konup denize atılırdı.) [L]

CULEX i. Sivrisinek cinsi. Su birikintilerinde, iyi akıtmayan oluklarda, havuzlarda yaşar. Bulaşıcı hastalıkların taşıyıcılarındandır. (Culex'ler çoğu zaman oturulan yerlerin, şehir ve köylerin çevresinde yaşar. İplik duyargalı çiftkanatlıların *culicidae* familyasından). [L]

Culex *(«Sivrisinek»),* Vergilius'un olduğu söylenen, aleksandren mısralarla yazılmış küçük bir destan. Bir çoban uyuya kalır; bir yılan onu sokmağa gelir; küçük bir sinek onu hafifçe ısırarak uyandırır. Buna çok kızan çoban, sineği ezer, sonra da yılanı öldürür, sineğin görüntüsü nankörlüğünden ötürü çobana sitem eder. Çoban da ona bir mezar kazar. (L)

CULFA, Azerbaycan'da ve İran'da (Isfahan bölgesi) iki kasabanın adı. *—Azerbaycan Culfası,* Alınca ırmağının Aras'a döküldüğü yerdedir. Turan hükümdarı Efrasyap veya Ermeniler tarafından kurulduğu söylenir. Arkeolojik kazılar burada daha önceleri Sümerceye yakın bir dil konuşan insanların yaşadığını ortaya çıkardı. Culfa, IV.yy.da İranlıların, VII.yy.da Arapların ve XI.yy. da Selçuklu Türklerinin eline geçti. Osmanlı imparatorluğu ile İran arasında birkaç kere el değiştirdi. 1605'te iran şahı Abbas I tarafından yıktırıldı, daha sonra Çarlık Rusyası'nın eline geçti ve 1828'de Nahçıvan ile beraber Erivan iline bağlandı. Birinci Dünya savaşında Osmanlılar tarafından alındı, osmanlı ordularının çekilmesi üzerine ermeni hücumuna uğradı. Daha sonra Azerbaycan'a katılan kasaba ve çevresi, bir aralık Ermenistan cumhuriyetine bağlandıysa da, Türkiye cumhuriyeti hükûmetinin müracaatı üzerine tekrar Azerbaycan'a bırakıldı. Kasaba eski devirlerden beri ticaret yeri olarak önem kazanmıştır. — *İran Culfası, Yeni Culfa* da denilen kasaba eskiden Isfahan bölgesinin en büyük ve bakımlı şehirlerinden biriydi. Bugün yıkılmış ve önemini kaybetmiş haldedir. Isfahan Culfa'sının safevî hanedanından Şah Abbas tarafından kurulduğu söylenir. (M)

CULHA veya **CÛLÂH** i. (fars. *cülha* veya *cûlâh). Esk.* Kumaş dokuyan kimse. (Bk. ÇULHA.) || *Teşm. yol.* Örümcek.

◆ **Cûlâhek** i. *Esk.* Küçük dokumacı. || Örümcek. (M)

CULİACAN, Meksika'da (Sinaloa Eyaleti) şehir, aynı adı taşıyan ırmağın kıyısında, batı Sierra Madre'nin eteğinde; 100 400 nüf. Ticaret merkezi. Dokuma sanayii. Bölgede maden işletmeleri: kobalt, bakır, kurşun, altın ve gümüş. (L)

CULİLAWAN i. (malezya dilinde *kulit lawang,* karanfilli tarçın). Kabuğu, «karanfilli tarçın» adı altında satılan tarçın ağacının asıl adı *(cinnamomum).* || Aynı ağaçtan elde edilen kabuğun adı.

— ANSİKL. *Culilawan*'ın kabuğu *Cinnamomum culilawan* ağacından elde edilir. Kırmızımsı sarı renkte yassı parçalar halindedir. Kokusu hem tarçına, hem de karanfile benzer. Tadı ıtırlı, acı ve buruktur. (L)

CULLBERG (Birgit Ragnhild), isveçli dansöz ve koreograf (Nyköping 1908). 1944'te kurduğu modern dans topluluğu ile şu eserleri temsil etti: *Yelken Yarışı, Ağaçlar ve Rüzgâr, Romeo ve Juliet* (Prokofiev), *Çalışma Zevki, Hayatın Ahengi* ve bir mizahî bale olan *Üç Silâhşörler.* Daha sonra, kocası İvo Cramer ile birlikte, «İsveç Dans Tiyatrosu»nu kurdu ve 1950'de *Bayan Jüli*'yi hazırladı. 1951'de İsveç Bale topluluğuna katıldı, Stockholm'daki krallık balesi müdiresi oldu. Danimarka krallık balesi için 1957'de *Aydaki Ren Geyiği,* Finlandiya balesi için *Odysseus* (1959), Ballet Theatre için *Denizden Gelen Kadın* (1960), ayrıca *Kötü Ruhlu Kraliçe* (1961) ve *Peygamber* (1964) eserlerini düzenledi. (L)

CULLEN (Countée), amerikalı şair (New York 1903-ay.y. 1946). Zenci olan Cullen 1920'lerde Amerikan aydınlarının dikkatini Harlem'e çekerek bir «Harlem Rönesansı» başlatmakla ün kazandı. Daha öğrenciliği sırasında şiirleri basılan Cullen, New York üniversitesini bitirdikten sonra iki yıl Fransa'ya, daha sonra İngiltere'ye gitti, 1934'te de New York'a dönerek öğretmenliğe başladı ve hayatının sonuna kadar devam etti. Başlıca eserleri: *Copper Sun* (Bakır Güneş) [1927], *The Ballad of the Brown Girl* (Esmer Kızın Baladı) [1928], *The Black Christ and Other Poems* (Kara İsa ve Başka Şiirler) [1929], *One Way to Haeven* (Cennete Giden Bir Yol) [roman, 1832], *The Medea and Some Poems* (Medea ve Bazı Şiirler) [1935], *The Lost Zoo* (Kayıp Hayvanat Bahçesi) [1940], *My Nine Lives and How I Lost Them* (Dokuz Ayrı Hayatım ve Onları Kaybedişim) [1942], *On These I Stand* (Bunlarda Direniyorum) [1947, ölümünden sonra]. (L)

CULLEN (William), iskoçyalı hekim (Hamilton, Lanarkshire 1710-Edinburgh 1790). Glasgow'da 1774 yılına doğru profesör oldu. Edinburgh üniversitesinde çalıştı. Hastalık sebeplerinin sinir sisteminin etkisinde olan atom hareketlerinde meydana gelen bozukluktan ileri geldiğini savundu. Ayrıca hava boşaltma makinesiyle suyun dondurulması olayını inceledi. (L)

CULLERA, İspanya'da (Valencia ili) şehir, Jucar'ın ağzı yakınında; 14 800 nüf. Portakal ihracatı. Pirinç tarımı. (L)

CULLİNAN, Güney Afrika cumhuriyetinde köy. Transvaal'de, Pretonia'nın kuzeydoğusunda; 1 100 nüf. Önemli elmas madenleri; burada 1905'te dünyanın en büyük elması *cullinan* bulundu ve Edward VII'ye armağan edildi. (L)

CULLMANN (Oscar), fransız protestan ilâhiyatçısı (Strasbourg 1902). Strasbourg'da (1930), Basel'de (1938), Paris İlâhiyat fakültesinde (1953) ve Sorbonne'da (1954) kutsal metinler yorumu ve din tarihi profesörü oldu. Bu alanda çok önemli araştırmaları vardır. *Christus und die Zeit* (İsa ve Zaman) [1947] ve *Die Tauflehre des Neues Testament* (Yeni Ahid'de Vaftiz) [1948]. (L)

CULLODEN, Büyük Britanya'da yer, İskoçya'da (Inverness), *Culloden Moor* bataklığı yakınlarında. Cumberland dükünün ordusu, 16 nisan 1746'da, Charles-Edward kumandasındaki iskoçyalı dağlılardan meydana gelme James taraftarı orduyu *Culloden fundalıklarında* yok etti. (L)

CULLUM (George Washington), amerikalı mühendis (New York 1809-ay.y. 1892). West Point'te (Harp okulu) profesör; iç savaşta federallerin kurmay başkanı, Harp akademisine müdür ve tahkimat dairesi başkanı oldu. Askerlik sanatı ve tarihle ilgili birçok kitap yazdı. (L)

CULLUNDUR, Hindistan'da (Pencap) şehir, Batı Himalaya'nın ilk sırtları eteğinde; 265 000 nüf. İpek sanayii, Cullundur'da el sanatçıları lake tahtası imal eder ve fildişi oymacılığı yaparlar. (L)

CULMANN (Karl), alman mühendisi (Bergzabern 1821-Riesbach 1881). Fichtelgebirge demiryolu köprülerinin inşaatında bulundu. 1849'da Kuzey Amerika'ya giden inceleme heyetinde görev aldıktan sonra, ders vermek üzere 1855'te Zürich Politeknik okuluna çağırıldı. Lame tarafından 1826'da tasarlanan, statik grafiğin asıl kurucusudur. (L)

CULPEUS i. Macellan kurdu (*Canis antarcticus*). Amerika'nın güneyinde ve Falkland adalarında yaşar. (L)

CULTİSMO veya **CULTERANİSMO** i. Bk. GONGORA'CILIK.

CULU KUL, S.S.C.B.'de dağ gölü. Altay bölgesinde, denizden yüksk. 2 183 m, uzunluğu 10 km, genişliği 3 km ve derinliği de yaklş. ol. 7 m'yi bulur. Çulışman ırmağı bu gölden çıkar. Balık bakımından zengindir. (M)

CULVER CİTY, A.B.D.'de Kaliforniya'da, güneybatı Los Angeles bölgesinde bir sanayi şehri. 1819'da otlak ve yulaf tarlası olan Culver City'nin topraklarını Culver şirketi alarak buraya yatırım yapmağa başladı. Şehre adını veren Harry H. Culver 1913'te toprakları parselledi. 1914'te ilk dükkânlar açıldı. 1915'te de filim yapımına başlanmıştı. Kızılderili kayıklarıyle ilgili bir sahneyi çekmek için uygun bir yer arayan Thomas H. İnce in Culver City'deki La Ballone deresini bu iş için kullanması şehri yavaş yavaş bir filim çekme merkezi haline getirdi. Bugün Culver City'nin Hollywood'la yakın ilgileri vardır. Filimcilikten başka kalem, havacılık araçları ve giyim eşyası sanayii de gelişmiştir. (L)

CUMA i. (ar. *cemᶜ*, toplamak'tan *cumᶜa).* Haftanın günlerinden biri, perşembe ile cumartesi arasındaki gün: *Hemen her cuma, her pazar «Amerika» veya aynıʰhizada biraz ötede bulunan «Avrupa» tiyatrosuna gidiyorum* (A. Rasim). || Cuma günü kılınan öğle namazı: *Bugün cumada Ali'yi gördüm.* || *Esk.* Toplanma.

— DEY. *Bir cuması eksik,* budala.

— Esk. çoğ. *Cuma-i Atik* (Eskicuma), Osmanlı devrinde Şumnu ile Razgrat arasında bulunan bir yere verilen ad.

— Teşk. tar. *Cuma alayı* veya *cuma selâmlığı.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Arapların cahiliye devrindeki yevm-ül-urube'sinin (süslenme günü) yerini almış bulunan *cuma* günü, gerek adı, gerek gelenek ve göreneği ile türk toplumuna da olduğu gibi girdi. Yevm-ül-urube'nin cuma adı ile değişmesi İslâmlığın getirdiği yeniliklerden biridir. Müslümanlar Medine'de serbest ibadet hakkı elde edince, ilk defa cuma günü toplu olarak namaz kıldılar. Bu namazı sahabeden Esad bin Zürare kıldırdı. Hz. Muhammed, Medine'ye hicret ettikten sonra ilk cuma namazını kıldığı yerde, sonradan yapılan mescide de Mescidülcuma adı verildi. Din bakımından bir toplanma ve birlikte ibadet etme günü halini alan cuma gününün, aynı zamanda bir dinlenme ve tatil günü olarak seçilmesi çok daha sonralara rastlar. Hz. Muhammed ve ilk dört halife (Hulefâyi râşidin) devrinde Müslümanlar çeşitli olayları, memleket işlerini, savaş haberlerini v.b. cuma hutbelerinde öğrenirlerdi. Emevî halifeleri zamanında ise, halifeler kendileri imamlık yaparlar ve o hafta içinde geçen olayları cemaate bildirirlerdi. Bu suretle cuma günü aynı zamanda siyasî bir toplanma günü halini almış bulunuyordu. Osmanlı imparatorluğunda, Tanzimata (1839) kadar hafta tatili çeşitli günlerde uygulanmıştı. Tanzimat fermanının ilânından sonra cuma günü tatil günü olarak kabul edildi ve bu durum cumhuriyet devrinde de devam etti. Nihayet 27 mayıs 1935'te yayımlanan 2 739 sayılı kanun ile tatil günü cumadan pazara çevrildi.

— Teşk. tar. Padişahlar cuma namazı kılmak için camiye giderken ve gelirken yapılan törene, *cuma alayı* veya *cuma selâmlığı* denirdi. Osmanlı padişahları İstanbul'da bulundukları zaman cuma günleri, namazı, halkla beraber bir camide «hünkâr mahfili» denilen yerde kılarlardı. Son devir padişahlarının anneleri ile hazinedar ustanın padişahla beraber camiye gitmesi, kendilerine ayrılan yerde namaz kılmaları âdetti. Kadın efendilerden ve sultanlardan isteyenler de bu törene katılırdı. (→ Bibliyo.) [ML]

Foto. Viollet, X, Ervin-Marton, Benque (LAROUSSE)

CUMA i. Çok karakterisik kabuklu hayvan. Başlığöğsü çok şişkin, buna karşılık karın kısmı çok ince ve hareketlidir. (Bunlar birkaç mm boyunda, genellikle denizde yaşayan, kuma veya çamura gömülen küçük hayvanlardır. *Cumacea* takımının örnek tipi.) [L]

CUMA veya **CUMA-İ BÂLÂ**, Balkan savaşından önce Osmanlı devletinin Rumeli topraklarında, Selânik vilâyetinin Serez sancağı içinde, o zamanki Bulgaristan sınırına yakın kaza merkezi kasaba. Strumca-Karasu vâdisinde. 1913'te Bulgaristan hudutlarına girdi ve *Gorna Cumaya* adını aldı. İkinci Dünya savaşından sonra da buraya *Blagoyevgrad* denildi. — İdare bölümü merkezi; 32 700 nüf. (M)

Cuma, Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe* adlı eserinin kahramanlarından biri. Robinson'un ölümden kurtardığı vahşi genç. (L)

Cuma camii, Bulgaristan'ın Filibe şehrinde, Murat I (1360-1389) devrinde yapılan ve Hüdavendigâr camii adıyle bilinen cami. 30×40 m² büyüklüğünde dik dörtgen planlı cami, mihrap duvarına dikey üç nefden meydana gelir. Orta nef, üç büyük kubbe; yan nefler ise tonozlarla örtülüdür. Orta mekânı örten kubbeler, dört ağır paye üzerindeki pandantiflere oturur. Kubbe kasnaklarında ufak pencereler açılmıştır. Caminin girişi, zengin silmeyle çevrili sivri kemerli bir niş şeklindedir. Doğu köşesindeki tuğla minarenin gövdesi, firuze renkte çinilerle süslenmiştir. Minarenin diğer kısımları sırlı tuğlalarla kaplıdır. Şerefesi dört sıra halinde istalaktitlidir. (M)

Cuma camii, Hindistan'ın Bicapur şehrinde, yapımı Ali Âdil Şah tarafından başlatılan cami (XVI. yy.). Ali Şah'dan sonra yapılmasına devam edildi, fakat tam olarak bitirilemedi. Cami, payeler üzerine oturan 40 kubbe ile örtülüdür. Büyük kubbe 20 m çapındadır. Büyüklüğü ve süslemelerinin inceliği ile dikkati çeker. Ayrıca, mihrabı islâm dünyasının en zengin sanat eserlerinden biridir. (M)

CUMACEA i. Yumuşakçamsı kabuklular takımı. Kabuğu ilk üç veya dört göğüs uzantısıyle kaynaşmıştır. Bütün denizlerde yaşar. Tatlı veya acı sularda yaşayan nadir birkaç türü de vardır. (L)

CUMAÇAY, Doğu Anadolu bölgesinde (Ağrı ili, merkez ilçesi) bucak; 7 079 nüf. 26 Köy. — *Bucak merkezi* (674 nüf.) Karaköse'nin 30 km kuzeyindedir. (M)

CUMAE. Esk. coğ. Güney İtalya'da şehir, Campania'da, Cumae körfezi (Tiren denizi) kıyısında. Efsaneye göre etrüsk kralları zamanında Romalılar burada Cumae kâhininin bir kehanet ve din kuralları derlemesini satın almışlardı. Vergilius'un burada Aineias zamanında bir Apollo tapınağı bulunduğunu ileri sürmesine rağmen, Cumae VIII. yy.da Khalkis ve Euboia'dan gelen Yunanlılar tarafından kuruldu. Şehir M.Ö. 474'te Siracusa'lı Yunanlıların yardımıyle Etrüsklerden kurtuldu; Campania'lıların eline geçti, sonra yeniden bağımsızlığına kavuştu ve Kartaca savaşları sırasında Romalılara yardım etti. Ama sonra Eskiçağdan itibaren Napoli ve Baiae'nin gölgesinde kaldı ve 1203'te NapoliliIer tarafından yıkıldı. Kalıntıları bugünkü *Cumae* köyü yakınındadır: kâhinin evi; Apollo ve Jupiter tapınağı; yeraltı mezarlığı. (L)

CUMAERTESİ bls. i. Bk. CUMARTESİ.

CUMA-İ BÂLÂ. Bk. CUMA.

Cuma kaplıcaları, Ege bölgesinde Seferihisar ilçe merkezinin (İzmir ili) 15 km güneydoğusunda sıralanan tuzlu su kaynakları. (M)

CUMALI (Necati), türk şairi ve yazarı (Florina 1921). Ankara Üniversitesi Hukuk fakültesini bitirdi (1941). Urla ve İzmir'de avukatlık yaptı. Sanat hayatına 1939'da şiirle başladı; 1955'ten sonra hikâye, roman ve tiyatro türlerinde de eserler verdi. Şiirlerini *Kızılçullu Yolu* (1943), *Harbe Gidenin Şarkıları* (1945), *Mayıs Ayı Notları* (1947), *Güzel Aydınlık* (1951), *Denizin İlk Yükselişi* (ilk üç kitabının toplu 2. baskısı, 1954), *İmbatla Gelen* (1955), *Güneş Çizgisi* (1957), *Yağmurlu Deniz* (İmbatla Gelen ve Güneş Çizgisi kitapları ile birlikte yeni şiirleri, 1968); *Başaklar Gebe* (Kızılçullu Yolu, Harbe Gidenin Şarkıları, Mayıs Ayı Notları ile birlikte son şiirleri, 1970); hikâyelerini *Yalnız Kadın* (1955), *Değişik Gözle* (1956), *Susuz Yaz* (1962), *Ay Büyürken Uyuyamam* (1969) kitaplarında topladı. İlk örneğini 1949'da verdiği oyunları 1969'da dört kitapta topladı. **1.** *Boş Beşik* (1949, 2. yazılış 1968). *Ezik Otlar* (1969), *Vur Emri* (1966); **2.** *Susuz Yaz* (1965), *Tehlikeli Güvercin* (1967), *Yeni Çıkan Şarkılar* (1967); **3.** *Nalınlar* (1960), *Masalar* (1967), *Kaynana Ciğeri* (1954); **4.** *Derya Gülü* (1963), *Aşk Duvarı* (1968), *Zorla İspanyol* (1969), *Mine* (1959) [ayrı bir kitaptır]. Eserlerinden *Susuz Yaz* ve *Boş Beşik* filme de alındı. 1957'de Sait Faik hikâye ve 1969'da Türk Dil kurumu şiir armağanlarını kazandı. (M)

Cumalı Ordugâhı, Atatürk'ün kolağası iken yazıp yayımladığı ve bir suvari tugayının Köprülü'nün kuzeydoğusunda Cumalı köyü dolaylarında yaptığı manevralar sırasında tuttuğu notlarından meydana gelen kitabı. Selânik'te 1909 yılında basılan kitabın tam adı *Cumalı Ordugâhı. Suvari Bölük, Alay, Liva Talim ve Manevraları*'dır. Atatürk kitabını «Asker hediyesi, asker olanlarca makbule geçer» diye sunmaktadır. Kitap 1959 yılında yeniden yayımlanmıştır. (M)

CUMANA, Venezuela'da şehir, Sucre eyaletinin merkezi, Cariaco körfezi girişinde; 93 000 nüf. 1921'de kurulan ticaret merkezi. Balıkçılık limanı. (L)

CUMANİA, Macaristan'da bölge; 1238'de moğol istilâsından kaçan 40 000 kuman ailesi bu bölgeye sığındı. Bölge ikiye ayrılır: Tisza'nın orta çığırının doğusunda *Büyük Cumania* (Nagykan) ve Tisza ile Tuna arasında *Küçük Cumania* (Kis Kun). Bölgeler XVIII. yy.ın sonuna kadar (ortak dillerini bıraktıkları tarih) muhtariyetlerini muhafaza ettiler. (L)

Cumanicus (CODEX), Türkçe'nin kıpçak lehçesinde yazılmış en eski eserlerinden biri. Başlıca iki bölüme ayrılır: birinci bölüm latince, farsça ve kumanca sözlüktür. Kumanca ile ilgili bazı dilbilgisi kuralları ve çeşitli cinsten kelimeler eserde latince alfabe sırasına göre yer almıştır. İtalyanca metinlerin ağır bastığı bölüme italyanca Codex adı verilmiştir. Kumanca hıristiyan duaları ve ilâhiler ile kırk yedi bilmecenin bulunduğu ikinci bölümün baş ve son kısmında kumanca-latince ve kumanca-almanca lûgat yer almaktadır. Bu kısım, birinci bölüm kadar düzenli değildir. Metinler latin, got ve bazen yunan harfleriyle tespit edilmiştir. Almanca Codex metinlerinin, alman misyonerlerince kumancaya çevrilmiş veya çevirtilmiş hıristiyan ilâhileri olduğu sanılır. Eserin kimin tarafından, ne sebeple derlendiği kesinlikle belli değildir. 1303 Tarihini taşıyan tek nüshası, Venedik'te St. Marcus kütüphanesindedir. Önce G. Kuun tarafından yayımlandı (1880); 1942'de K. Grönbech tarafından yapılan yayıma, kullanışlı bir lûgat de eklendi. (M)

CUMAOVASI, Ege bölgesinde (İzmir ili, merkez ilçesi) kasaba, şehrin 26 km güneyinde; 3 950 nüf. — Merkezi bu kasaba olan bucak; 16 337 nüf. 17 Köy. Tütün ekimi. Eskiden İzmir'in sivil havaalanı bucak toprakları içindeydi. Bugün hava müzesi. (M)

CUMAPAZARI, eski Makedonya'nın güney sınırında kasaba. Osmanlı imparatorluğunda Manastır ilinin Serfice sancağına bağlı kaza merkezyidi. 1912-1913 Balkan savaşından sonra Yunanistan'a geçti ve *Djuma* adıyle Serez iline bağlı bir ilçe haline geldi. Lozan antlaşması ile türk ve müslüman ahalisi Anadolu'daki rumlar ile değiştirildi. Türk yönetimi sırasında kazanın nüfusunu türk ve müslümanlardan başka bulgar, rum ve ulahlar teşkil ediyordu. Halkı özellikle tarımla geçinirdi. Yerli tezgâhlarla bez, aba ve şayak dokumacılığı yapılırdı. (M)

CUMARTESİ veya **CUMAERTESİ** bls. i. (ar. *cum'a* ve türk. *ertesi*'nden *cum'a ertesi* > *cumartesi*). Haftanın günlerinden biri, cuma ile pazar arasındaki gün: *O vakitler Tanin'de her cumartesi bir «İstanbul Mektubu» çıkardı* (F. R. Atay).
— DEY. *Cumartesi kibarı gibi süslenmek,* büyük bir özentiyle, fakat zevkli olmayan bir şekilde süslenmek.
— Din. *Kutsal cumartesi,* katoliklerde paskalya arifesinde kutsal haftanın son günü.
— Huk. Resmî hafta tatili cumartesi günü saat 13.00'te başlar (27 mayıs 1935 tarih ve 2739 numaralı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında kn. md. 3). [M]

Cuma suresi, *Kur'an-ı Kerim*'in LXII. suresi. Medine'de nazil oldu. 11 Ayettir. Cuma namazı konu edildiği için bu adı aldı. Surede Hz. Muhammed'in insanları felâha kavuşturan bir peygamber olduğu anlatılır ve müslümanların cuma namazlarını ihmal etmemeleri bildirilir. (M)

CUMBA i. (ital. *gibbo*'dan). Mim. Yapı yüzüne çıkıntı olarak yapılan pencere: *Yola uzanan cumbaların altındaki destekler...* (A. Ş. Hisar). Eşanl. ÇIKMA. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Cumba mazgal* (*cumba sekendaz, cumba metris, kale cumbası* da denir), kale üzerinde cumba şeklinde mazgal. ‖ Tahkim edilmiş çanaklık veya savaş gemisi kulesi. ‖ Tamimlerin okunduğu, kürsü biçiminde ahşap çıkma. Bk. ANSİKL.
— ANSİKL. Mim. *Cumba*'nın yaygın bir adı da *çıkma*'dır. Çıkmanın duvarları alt katın duvarları üzerine bindirmelikler veya desteklerle oturur. Bulundukları yere göre mahallî özellikler gösteren eski evlerin cumbaları değişik şekillerde yapılırdı. Bursa, Kütahya, Eskişehir ve İzmir'de çıkmalar destek üzerine; Ankara evlerinde ise taban kirişlerinin üstüste konulmasından meydana gelen bindirmelikler üzerine inşa edilirdi. Destekler daha çok ahşap binalarda, bindirmelikler ise kerpiç inşaatta kullanılır.
Evlerin alt kısmını yağmur sularından korumak ve sokağı rahatça görebilmek için üst katlar cumba şeklinde yapılırdı. Dışarı doğru çıkıntılı ve etrafı örtülü olarak inşa edilen balkonlara ve eski evlerdeki pencerelerin önüne konan karınlı olarak yapılan kafeslere de *cumba* adı verilir.
Cumba mazgal, Avrupa'da Ortaçağ askerî mimarîsinde savunma bakımından çok yararlı olmuştur. (Gözcü kulesi ile karıştırılmamalıdır.)
Gene Avrupa'da cumba, sivil mimarîde soylu kişilerin evlerinin veya belediye saraylarının önlerinde zarif bir çıkma meydana getirir ve belediye başkanlarının kürsüsü olarak kullanılır.
◆ **Cumbalı** sıf. Cumbası olan: *Cumbalı ev.* (ML)

CUMBALAK i. *Halk dili.* Takla. (M)

CUMBERLAND, Büyük Britanya'da idare bölgesi, İngiltere nin kuzeyinde; 296 000 nüf. İdare merkezi, *Carlisle.* İdare bölgesi *Cumberland kütlesinin* kuzey ve batısı ile

CUKOR: «Gaz Lambası»
Ch. Boyer ve İngrid Bergman

Jacques CUJAS
Augustin Quesnel
tarafından
Bourgogne müzesi, Fransa

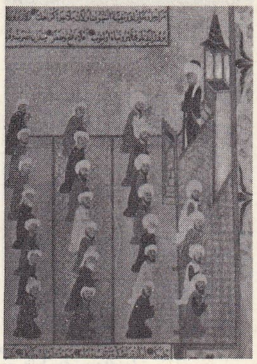

Cuma hutbesi
osmanlı minyatürü
Nusretname'den

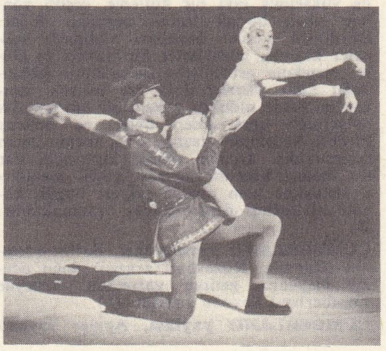

CULLBERG'den koreografi
«Aydaki Ren Geyiği»

Foto. X, Giraudon, Serge Lido (LAROUSSE) ; N. Erkılıç (MEYDAN)

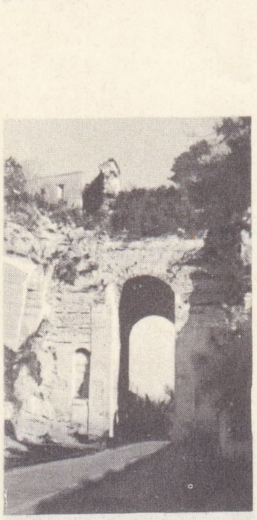

CUMAE
Domitianus zamanında yapılan Arco Felice

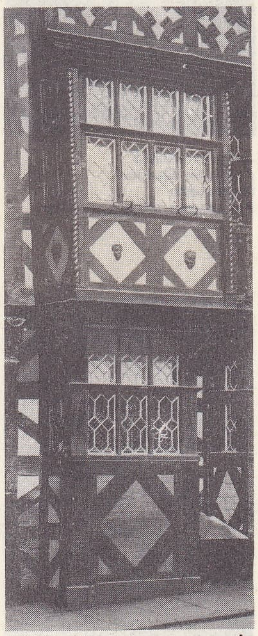

cumba
Ludlow'da bir ev
İngiltere

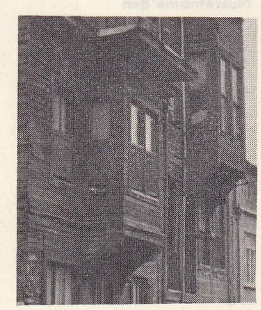

cumba
Süleymaniye, İstanbul

Pennine'lerin bir kısmını içine alır. — Commonwealth'ın çeşitli bölümlerinde (meselâ: Avustralya, Güney Meni Galler, Kanada, New Scotland) birçok idare bölgesinin adı. (L)

CUMBERLAND, A.B.D.'de (Maryland) şehir, Apalaş dağlarındaki Great Valley bölgesinde, Potomac kıyısında; 33 400 nüf. Demiryolu kavşağı. Sanayi merkezi: sunî dokuma; konfeksiyon. (L)

CUMBERLAND (George CLİFFORD, — kontu). Bk. CLİFFORD.

CUMBERLAND (Richard), anglikan rahip ve İngiliz filozofu (Londra 1631-Peterborough 1817). Eserlerinin en önemlisi olan ve Hobbes'un düşüncelerine karşı koyduğu *De Legibus Naturae Disquisitio Philosophica*'da (Tabiat Kanunları Hakkında Tartışma) [1672] tabiî kanunların varlığından hareketle bundan ilâhî kanunların çıkabileceği sonucuna varır. Ahlâk anlayışı, topyekûn bir iyi dilek fikrine ve akıl sahibi olan varlıklara mümkün olan en büyük iyiliğin yapılması temeline dayanır. (L)

CUMBERLAND (Richard), ingiliz romancısı ve oyun yazarı (Cambridge 1732-Londra 1811). 1780'de İspanya ve Portekiz'de çeşitli siyasî görevlerde bulundu. Servetini israf etti, geçinmek için yazmak zorunda kaldı. Duygulu komediler olan tiyatro oyunları yayımladı: *Te Brothers* (Kardeşler) [1769]; *The West-İndian* (1771); *The Fashionable Lover* (Son Moda Sevgili) [1772]. Ayrıca canlı, fakat gerçek yanı zayıf olan *Mémoirs of Richard Cumberland Written by Himself* (Richard Cumberland'ın Kendisi Tarafından Yazılmış Anıları) [1807] adlı otobiyografik bir eser de yazdı. (L)

CUMBERLAND (William Augustus, — dükü), ingiliz prensi ve generali (Londra 1721-ay.y. 1765). George II'nin üçüncü oğlu. Dettingen savaşında kendini gösterdi (1743), bu savaşta yaralandı; 1745'te Felemenk'te müttefik ordu komutanlığına getirildi; Fontenoy'da (1745) ve Laufoldt'te (1747) yenilgiye uğradı. 1745-1746'da Culloden'de, Charles Edward'ın ordusunu yenecek Stuart hanedanı taraflısı İskoçyalıların isyanını bastırdı; bu harekâtta çok hoyratça davrandığından *«Kasap»* lakabı verildi. Yediyıl savaşları başlayınca hannover ordusunun kumandanlığına geçti. Hastenbeck'te yenilerek (1757) İngiltere hükûmetinin kabul etmediği Klosterzeven teslim antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Genç kral George III'ün kendisinden hoşlanmaması üzerine, Liberal parti üyeleriyle birleşip başbakan Bute'ün nüfuzuna karşı mücadele etti; gençliğinde halkın sevgisini kazanmış olan Cumberland, bu davranışı dolayısıyle, hayatının son yıllarında, bu sevgiyi yeniden kazandı. (L)

CUMBERLAND'CILIK i. (Bu tür deneyleri ilk defa yapan Stuart *Cumberland*'ın adından). Gizli ilimler. Gizlenmiş bir eşyayı görmeksizin el yordamıyle arayarak bulma işlemi veya arayıcıya devamlı şekilde eliyle değen bir kimsenin onu şuursuzca etkisi altında tutarak, evvelce tasarladığı fakat yüksek sesle ifadelendirmediği bir hareketi yaptırması. (L)

CUMBERLAND kütlesi, Büyük Britanya'da bölge, İngiltere'nin kuzeybatısında, Cumberland idare bölgesi ve Westmorland ile Lancashire'ın bir bölümünü içine alır, İrlanda deniziyle, Eden vâdisi arasında; *Scafell*'de 978 m. Cumberland Üçüncü zamanda yükselmiş eski bir kütledir, çeşitli yönlere akan birçok ırmak buradan doğar. Dördüncü zaman buzulları vâdilerde tekneler kazmış, buzultaşlar biriktirmiş ve göller meydana getirmiştir. Bu göllerin bulunduğu *Lake district* ünlü bir turistik merkezdir. Kütle oldukça yoksul bir hayvancılık bölgesidir; ama Eden ovası ve Solway Firth'ın kenarında uzanan ova, zengin tarım kesimleridir. İrlanda denizi kıyısında, dar bir maden kömürü havzası güçlü metalürji sanayiine ham madde sağlar; bugün kömür işletmeleri denize kadar uzanmaktadır. (L)

CUMBERLAND yarımadası, Baffin adasının (Kanada, Kuzeybatı arazisi) doğu ucunu meydana getiren yarımada, kuzeyde Cumberland koyunu sınırlar. (L)

CUMBERLAND yaylası, Apalaş yaylasının güney bölümü, Apalaş dağlarında, Great Valley bölgesinin yukarısında. *Cumberland gap* adı verilen geçitle yarılır; Ayrılık savaşı sırasında bu geçitte birçok çarpışma oldu. — Ohio'nun kolları olan Cumberland (1 105 km) ve Kentucky ırmakları bu bölgeden doğar. (L)

CUMBERNAULD, Büyük Britanya'da şehir, İskoçya'da (Dunbarton), Glascow'un kuzeydoğusunda; 10 200 nüf. Cumbernauld on iki yıldan beri gelişmekte olan yeni bir şehirdir, nüfusunun yavaş yavaş artarak 70 000'e varacağı sanılmaktadır. Makine yapımı. Büro malzemesi. (L)

CUMBRE veya **USPALLATA boğazı,** And dağlarında Arjantin'den Şili'ye geçilmesini sağlayan önemli geçit, Aconcagua'nın eteğinde, bir kara yolu (3 842 m yükseltide) ve 3 300 m yükseltide açılan bir tünelden geçen demiryoluyle aşılır. (L)

CUMBULDAMAK veya **CUMBURDAMAK** geçz. f. (onomatope). [Sıvı için] Bir kabın içinde çalkalanma sonucu ses çıkarmak: *Su tulumu gibi cumburduyor* (B. Felek).

◆ **Cumbul cumbul** veya **cumbur cumbur** zf. Bir kabın içinde çalkalanan sıvıdan çıkan ses için kullanılır. ‖ Sıf. Çok sulu olan (yemek).

◆ **Cumbuldatmak** geçl. f. (Sıvı için) Kabın içinde çalkalamak.

◆ **Cumbultu** veya **cumburtu** i. Suya düşen bir cismin veya kabın içinde çalkalanan sıvının çıkardığı ses.

◆ **Cumburlop** i. Ağır bir cismin suya düşünce çıkardığı ses. ‖ Zf. *Argo.* Bir şeyi çalmak, iç etmek anlamında kullanılır: *Cumburlop cebe.* (M)

CUMGOLTO veya **KARAKOL TAU,** Kırgız Sovyet Sosyalist cumhuriyetinde Tanrıdağı (Tiyenşan) dağ kolu; 4 000 m yüksl. Granit ve porfirden meydana gelen dağın yamaçlarında otlaklar vardır. (M)

CUMHUR veya **CÜMHUR** i. (ar. *cumhūr*). *Esk.* Topluluk, kalabalık, halk: *Altındaki cumhur birşeyler bağırıyor, fakat artık o mânasını anlamıyordu* (Ömer Seyfeddin). *Kubben altında bu cumhura bakarken şimdi* (Yahya Kemal). ‖ *Teşm. yol.* Başsız, başıboş kalabalık.

— Esk. *Cumhur-ı hükema,* bilgeler, hakimler. ‖ *Cumhur-ı nas,* halk kalabalığı. ‖ *Cumhur-ı üdeba,* edebiyatçılar. ‖ *Cumhura muhalefet kuvve-i hatâdandır,* halkın tuttuğu davaya karşı çıkılmaz anlamında söz. ‖ *Umur-ı cumhur,* halkla ilgili işler.

— Mus. *Cumhur ilâhisi,* türk dinî musikisinde koro halinde okunan ilâhi. (Bazı ilâhilerin bir kısmı tek, bir kısmı cumhur okunur.)

◆ **Cumhurî** veya **cumhuriye** sıf. Halkla ilgili, halka mahsus, cumhuriyet şekline bağlı. ‖ *Hükûmet-i cumhuriye,* cumhuriyet hükûmeti. (M)

CUMHURBAŞKANI blş. i. (ar. *cumhūr* ve türk. *başkan*'dan). Cumhuriyetle yönetilen ülkelerin devlet başkanı.

— ANSİKL. *Cumhurbaşkanının seçimi ve tarafsızlığı.* Türkiye Büyük Millet meclisinde, 40 yaşını doldurmuş ve yüksek öğretim yapmış üyeleri arasından üye tam sayısının üçte iki çoğunluğu ile gizli oyla seçilir. Görev süresi yedi yıldır. Bir kimse arka arkaya iki defa cumhurbaşkanı seçilemez (Anayasa md. 95).

1924 Tarihli Teşkilâtı Esasiye kanununda cumhurbaşkanının görev süresi, dört yıldı ve bünyesi bakımından Türkiye Büyük Millet meclisine sıkı sıkıya bağlı bulunuyordu. Bu durum, meclis hükûmeti sisteminin tabiî sonucu idi. Yürütme ve yasama organları arasındaki ilişkileri parlamenter sistem içinde düzenlemeyi amaç edinen 1961 tarihli Anayasa, cumhurbaşkanlığının tarafsızlığını sağlamak maksadıyle bir yandan görev süresini, yasama meclislerinin süreleriden tamamen bağımsız hale getirmiş, bir yandan da «Cumhurbaşkanı seçilenin partisi ile ilişiği kesilir ve Türkiye Büyük Millet meclisi üyeliği sıfatı sona erer» hükmünü koymuştur.

Seçilme için 40 yaş kaydı, olgunluk için yeter bir şart sayılmıştır.

Cumhurbaşkanının görev süresinin dolmasına on beş gün kala, T.B.M.M. birleşik toplantısında yeni cumhurbaşkanı seçilir. Cumhurbaşkanlığının süre dolmadan boşalması halinde, bunun başbakanlıkça T.B.M.M.'ye bildirilmesinden hemen sonra (en geç üç gün içinde) yeni cumhurbaşkanı seçmek üzere T.B.M.M. birleşik toplantısı yapılır. (Nitekim cumhurbaşkanlarından Cemal Gürsel'in hastalığı üzerine, bu durum bir yazıyle T.B.M.M.'ye bildirilmişti. Bu tezkerede «Rapora dayanarak cumhurbaşkanlığının boşalmış bulunduğu» belirtilmişti. Başbakanlığın bu yazısı T.B.M.M. birleşik toplantısında okundu, fakat oylanmadı. Daha sonra, Anayasa'nın 101. maddesi gereğince, 26 mart 1966'da seçim yapıldı.)

● *Cumhurbaşkanının and içmesi.* Cumhurbaşkanı, görevine başlarken Türkiye Büyük Millet meclisi üyeleri önünde şöyle and içer: «Cumhurbaşkanı sıfatıyle, türk devletinin bağımsızlığına, vatanın ve milletin bütünlüğüne yönelecek her tehlikeye karşı koyacağıma; milletin kayıtsız şartsız egemenliğini ve Anayasa'yı sayacağıma ve savunacağıma; insan haklarına dayanan demokrasi ve hukuk devleti ilkelerinden ve tarafsızlıktan ayrılmayacağıma; Türkiye cumhuriyetinin şan ve şerefini koruyup yüceltmek ve üzerime aldığım görevi yerine getirmek için bütün gücümle ve varlığımla çalışacağıma namusum üzerine söz veririm.»

● *Cumhurbaşkanının görev ve yetkileri.* Cumhurbaşkanı, devletin başıdır. Bu sıfatla, Türkiye cumhuriyetini ve milletin birliğini temsil eder. Cumhurbaşkanı, gerekli gördükçe bakanlar kuruluna başkanlık eder; yabancı devletlere türk devletinin temsilcilerini gönderir ve Türkiye'ye gönderilen yabancı devlet temsilcilerini kabul eder; milletlerarası antlaşmaları onaylar ve yayımlar. Sürekli hastalık, sakatlık ve kocama sebebiyle belirli kişilerin cezalarını hafifletebilir veya kaldırabilir. Kanunların yayımlanması da cumhurbaşkanının görevleri arasındadır. Anayasa'nın 93. maddesi gereğince, Anayasa ve bütçe kanunları hariç diğer bütün kanunlar, cumhurbaşkanınca bir daha görüşülmek üzere 10 gün içinde T.B.M.M.'ye geri gönderilebilir. T.B.M.M. geri gönderilen kanunu yine kabul ederse, kanun, cumhurbaşkanınca *Resmî Gazete*'de yayımlanır.

● *Cumhurbaşkanının sorumsuzluğu.* Cumhurbaşkanı, göreviyle ilgili işlemlerden sorumlu değildir. Bu kararlardan başbakan ile ilgili bakan sorumludur.

Sorumsuzluk ilkesinin bir istisnası olarak. cumhurbaşkanı vatan hainliğinden dolayı T.B.M.M.'nin vereceği bir kararla suçlandırılabilir ve Yüce divanda yargılanabilir. Bu durumda Yüce divan görevini Anayasa mahkemesi yapar.

● *Cumhurbaşkanına vekillik etme.* Bazı durumlarda (hastalık ve yurt dışına çıkma gibi sebeplerle cumhurbaşkanının geçici olarak görevinden ayrılması hallerinde) cumhurbaşkanına Cumhuriyet senatosu başkanı vekillik eder. ölüm, çekilme veya başka sebeple cumhurbaşkanı makamının boşalması halinde de yenisi seçilinceye kadar aynı kural uygulanır.

Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'tür. 10 Kasım 1938'de ölümü üzerine İsmet İnönü; 22.5.1950'de Celâl Bayar; 25.10.1961'de Cemal Gürsel; 27.3.1966'da Cevdet Sunay seçilmişlerdir.

◆ **Cumhurbaşkanlığı** blş. i. Cumhurbaşkanı olma hali: *Uzun süre cumhurbaşkanlığı etmek.* ‖ Cumhurbaşkanının makamı. ‖ *Cumhurbaşkanlığı bütçesi,* Türkiye cumhuriyeti devlet başkanının şahsî tahsisatıyle Cumhurbaşkanlığı dairesinin personel ve yönetim giderlerini kapsayan bütçe bölümü. (→ Bibliyo.) [M]

Cumhurbaşkanlığı dairesi, Türkiye cumhuriyeti devlet başkanının resmî ve özel işlerini kolaylaştırmak için kurulmuş teşkilât (kuruluşu: 1933). Türkiye'de cumhuriyetin ilânından ve Atatürk'ün ilk cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra fiilen teşekkül eden daire on yıl ihtiyacın gerektirdiği kadrolarla idare edildi. 16 Mayıs 1933 tarihinde çıkarılan 2180 sayılı kanunla teşkilâtlandırıldı. Dairenin esas birimleri olarak bir genel sekreterlik, bir başyaverlik ve dört yaverlik (bir albay, bir binbaşı ve iki yüzbaşı) ihdas edildi. Yardımcı birimler olarak da cumhurbaşkanının özel ve mahrem yazışmalarını idare eden bir özel Kalem

Foto. Chevalier, X (LAROUSSE) ; N. Erkılıç (MEYDAN)

müdürlüğü; resmî yazışmalara, diğer yazı ve sicil işlerine bakan bir Yazı İşleri müdürlüğü; cumhurbaşkanlığı ikametgâhının ve dairesinin idarî işlerini gören, harcamalarına bakan bir daire müdürlüğü; tahliye, seyrekleştirme, hava hücumlarına ve ABC silâhlarına, casusluğa, sabotaja, yangın ve tabiî âfetlere karşı koruma tedbirleri almakla görevli bir Sivil Savunma sekreterliği; cumhurbaşkanının ve Cumhurbaşkanlığı dairesi personelinin sağlık işlerini yapacak bir baştabiplik kuruldu.

● *Cumhurbaşkanlığı Genel sekreterliği,* Türkiye cumhuriyeti devlet başkanının emrinde, Cumhurbaşkanlığı dairesinin sorumlu âmiri olan devlet memurluğu (kuruluşu 1933). Görevleri: cumhurbaşkanının Cumhuriyet senatosu, Millet meclisi, bakanlıklar, resmî kurumlar, elçilikler ile olan ilişkilerinde aracılık yapmak, resmî kabullerde protokolun uygulanmasını sağlamak, gerektiğinde tercüman olarak devlet başkanına yardım etmek, devlet başkanıyle yapılmak istenecek görüşmeleri temin etmek. (M)

Cumhurbaşkanlığı Filarmoni orkestrası. Bk. SENFONİ ORKESTRASI *(Cumhurbaşkanlığı —)*

Cumhurbaşkanlığı köşkü. Bk. ÇANKAYA KÖŞKÜ.

Cumhurbaşkanlığı kupası, Türkiye Futbol federasyonu tarafından Türkiye ligi ve Türkiye kupası şampiyonları arasında düzenlenen futbol karşılaşması. Türkiye'de resmî futbol mevsimi, Ankara'da oynanan ve cumhurbaşkanının adını taşıyan bu kupa için yapılan maçla son bulur.

1965-1966 Futbol mevsiminden başlayarak yapılan Cumhurbaşkanlığı kupasını 1965-1966'da Galatasaray, 1967-1968'de Fenerbahçe, 1968-1969'da Galatasaray takımları kazandı. (M)

CUMHURİYET i. (ar. *cumhûriyet*). Halkın, hâkimiyeti doğrudan doğruya veya seçtiği temsilciler aracılığı ile kullandığı devlet şekli: *Yemek esnasında; yarın cumhuriyeti ilân edeceğiz, dedim* (Atatürk). *Cumhuriyet fazilettir* (Atatürk).

— Huk. Bk. ANSİKL. ‖ *Cumhuriyeti alenen tahkir ve tezyif,* Türk Ceza kn.nun 159. maddesinde sözü geçen ve ağır hapis cezasıyle cezalandırılan suç. Bk. ANSİKL.

— Tar. *Cumhuriyet bayramı.* Bk. BAYRAM.

— ANSİKL. Türkiye'de *cumhuriyet,* Kurtuluş savaşının zaferle sonuçlanmasından sonra 29 ekim 1923'te ilân edildi ve Türk Anayasasına girdi. Osmanlı imparatorluğunun devam ettiği süre içinde monarşik ve teokratik esaslara göre yönetilen Türkiye, Kurtuluş savaşı sonunda gerçekleştirilen siyasî yapı değişiklikleri arasında cumhuriyet idaresine de kavuşturuldu. Kurtuluş savaşı süresinde Ankara'da kurulan hükûmet sistemi, adı bakımından cumhuriyet olmamakla beraber, fiilen bir cumhuriyetti. Gerçekten de, halkın seçtiği bir meclis, yani yasama organı ve onun denetiminde bulunan bir hükûmet vardı. Ayrıca, hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu da ilân edilmişti. Bu bakımdan, meclis başkanı dışında bir devlet başkanı bulunmamakla birlikte, fiilî yönetim şekli cumhuriyetti. Devlete hâkim olan siyasî iktidarın kaynağının dinî ve ilâhî niteliği kaldırılmış ve halka dayandırılmak suretiyle iktidarın kaynağı laik bir esasa bağlanmıştı. Kurtuluş savaşından sonra, İstanbul ve Ankara hükûmetleri arasındaki ayrılık sona erdirildi ve devletin idare şekli de kesinleşti. O zaman yürürlükte bulunan 1921 Anayasasında yapılan değişiklik ile cumhuriyet resmen ilân olundu (29 ekim 1923). Böylece o zamana kadar fiilen mevcut devlet şeklinin adı konulmuş oluyordu. Saltanatın kaldırılması ile monarşik ve teokratik idare de tarihe karıştı, fakat bir halife (Abdülmecid Efendi) ve unvanı muhafaza edildi. Saltanat kaldırıldıktan sonra, resmen devlet başkanlığı olmadığı için, bir aralık halifenin fiilen devlet başkanı olduğu da ileriye sürüldü. Cumhuriyetin ilânıyle, halifenin devlet başkanı olamayacağı resmen açıklanmış oldu. Hilâfetin kaldırılmasından sonra ise, cumhuriyet tam anlamıyle gerçekleşti.

— Huk. Anayasanın 1. maddesinde yer alan «Türkiye Devleti bir cumhuriyettir» hükmünün asla değiştirilemeyeceği, aynı anayasa tarafından hukukî teminat altına alındı (102. madde, 4. fıkra). Bu anayasanın 16. ve 38. maddeleri de, milletvekillerine ve cumhurbaşkanına, görevlerine başlamadan hukukî tasarruflarda bulunabilmenin ilk şartı olarak Türkiye cumhuriyetinin ve demokrasinin korunmasını sadece ahlâkî değil, aynı zamanda hukukî bir mükellefiyet olarak veriyordu. 27 Mayıs 1960 devriminden sonra, Kurucu meclis tarafından hazırlanıp halk oyuna sunularak yürürlüğe giren 27 mayıs 1961 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası da aynı prensipleri tamamen benimsedi. 1961 Anayasasına göre «Türkiye Devleti bir cumhuriyettir» (md. 1) ve «Devlet şeklinin cumhuriyet olduğu hakkındaki anayasa hükmü değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez» (md. 2).

● *Cumhuriyeti alenen tahkir ve tezyif.* Bu suçun maddî unsuru cumhuriyetin manevî şahsiyetini «tahkir ve tezyif» etmektir. Fiilin T. Ceza kn. 159. maddeye girmesi için «alenen» işlenmesi lâzımdır. Suçun doğumu için manevî unsur olarak genel kast yeterlidir.

◆ **Cumhuriyetçi** i. ve sıf. Cumhuriyet taraftarı olan kimse: *Tanin başmuharriri, kendisinin cumhuriyetçi olduğunu ilân etmişti* (Atatürk).

◆ **Cumhuriyetçilik** i. Cumhuriyet taraftarı olma.

◆ **Cumhuriyetperver** i. Cumhuriyetçi: *Türkiye'nin münevver ve cumhuriyetperver evlâdı!* (Atatürk). [→ Bibliyo.] (ML)

Cumhuriyet, İstanbul'da çıkan günlük, siyasî gazete (ilk sayısı 7 mayıs 1924'te yayımlandı). Kurucusu ve ilk başyazarı Yunus Nadi (Abalıoğlu) idi. Cumhuriyetin ve devrimlerin savunmasını yapmak üzere yayıma başlayan gazetenin adını Atatürk koydu. İlk sayısında Atatürk'ün Kurtuluş savaşı

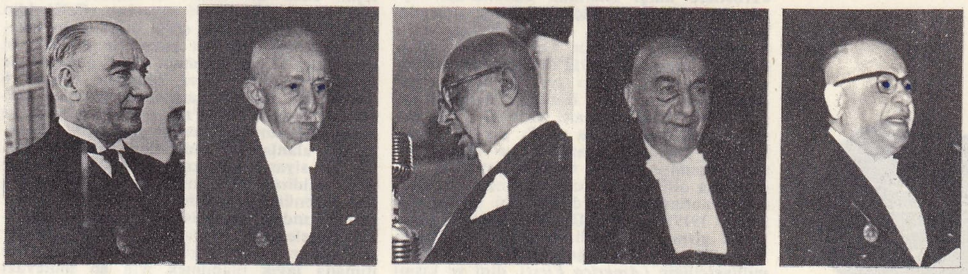

M. K. Atatürk — İ. İnönü — C. Bayar — C. Gürsel — C. Sunay

Türkiye **cumhurbaşkanları**

üstüne önemli bir demeci yer aldı. Cağaloğlu'nda İttihat ve Terakki partisinin eski genel merkezi olan «Pembe konak» gazetenin idarehanesidir.

İlk yazı işleri müdürleri İlhami Safa, Kemal Salih'tir (Sel). Daha sonra bu görevde Âbidin Daver, Feridun Osman Menteşeoğlu, Cevat Fehmi Başkut, Ecvet Güresin bulundular. Yazı kadrosunda Ahmet Rasim, Peyami Safa, Muharrem Feyzi, Agâh, Ahmet Refik, Ahmet Hidayet Reel, İsmail Habip Sevük, Turhan Tan, Burhan Felek, Hamdi Varoğlu v.d. yer aldı. Yunus Nadi'nin ölümünden sonra gazetenin başyazarlığını oğlu Nadir Nadi yaptı; diğer oğlu Doğan Nadi gazetenin fıkra yazarı idi. 1946'dan başlayarak kurulan Yunus Nadi armağanı, her yıl çeşitli türlere ayrıldı. (M)

Cumhuriyetçi Köylü Millet partisi (C.K.M.P.), siyasî parti. Kuruluşu 20 temmuz 1948. Belirli bir kitleye yönelmemiş olan bu parti, daha çok Demokrat parti içindeki geçimsizliklerin bir sonucu olarak ortaya çıktı. Partinin D.P.'li kurucuları olan Hikmet Bayur, Sadık Aldoğan, Osman Bölükbaşı, Kenan Öner, Enis Akaygen, Osman Nuri Köni, mareşal Fevzi Çakmak ile birleşerek *Millet partisi*'ni (M.P.) kurdular. Partinin genel başkanlığına Hikmet Bayur getirildi. Gene D.P.'den kopan Müstakil Demokratlar grubu ile Afyon Öz Demokratlar partisi de bu kuruluşa katıldı. Bu arada fahrî genel başkan mareşal Fevzi Çakmak aktif siyasetten uzaklaştı. 1952 Kongresinde parti içindeki tartışmalar yüzünden Hikmet Bayur genel başkanlıktan düşürüldü ve yerini Enis Akaygen aldı. Bu kongre sonunda Osman Nuri Köni genel başkan vekili, Fuat Arna da genel sekreter oldular. Bu devrede partinin muhalefet hedefi, D.P.'den çok C.H.P. idi. Ancak D.P.'nin iktidara gelmesinden sonra tenkitler bu hedefe yöneltildi.

M.P. 1954'te tüzük dışı faaliyette bulunduğu gerekçesiyle kapatıldı. Bunun üzerine eski kurucuların bir kısmının teşebbüsüyle *Cumhuriyetçi Millet partisi* (C.M.P.) kuruldu (10 şubat 1954). Partinin genel başkanlığına Osman Bölükbaşı getirildi. 1957 Seçimlerinde parlamentoya dört milletvekili sokabilen C.M.P., 1958'de *Türkiye Köylü partisi*'nin iltihakı üzerine Cumhuriyetçi Köylü Millet partisi adını aldı. Genel başkan yine Osman Bölükbaşı idi. Parti en güçlü devresine 27 Mayıs 1960'tan sonra ulaştı ve 1961 seçimlerinde Millet meclisinde 54, Cumhuriyet senatosunda 16 üyelik kazandı. Bu kadrosu ile ikinci ve üçüncü koalisyon hükûmetlerinde temsil edildi.

C.K.M.P. son birleşmeyi takip eden program değişikliği ile «insan haklarının korunması, çift meclis sisteminin kurulması, anayasa mahkemesi teşkili, hâkimlerin ve mahkemelerin teminata kavuşturulması» gibi temel fikirlerin savunulmasını amaç edindi.

Parti 1965'te yeni bir bölünme geçirdi ve genel başkanlıktan ayrılan Osman Bölükbaşı tekrar Millet partisini kurarken, Ahmet Tahtakılıç da C.K.M.P. genel başkanı oldu. Daha sonra bu kadro da yerini eski Millî Birlik komitesinin 14'ler grubuna bıraktı ve Alparslan Türkeş'in başkanlığında *Milliyetçi Hareket partisi* adını aldı. (M)

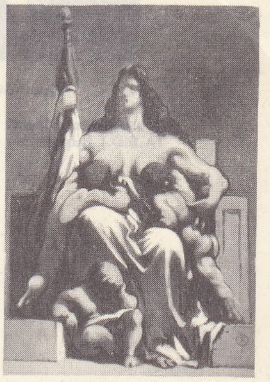

Cumhuriyet
Daumier tarafından
Louvre müzesi, Paris

Cumhuriyetçi parti, İkinci amerikan cumhuriyetçi partisinin resmî adı. Birinci partinin, gerçek adı Cumhuriyetçi Demokrat partidir.

Birçok amerikalının Kansas-Nebraska kölelik uzlaşmasına (1854) muhalefetinden doğan Cumhuriyetçi parti, Ripon toplantısı sırasında (28 şubat) ortaya çıktı. Jackson'da bu adı aldı (6 temmuz). Gerçekte, partinin ilk millî kongresini (Philadelphia, 17 haziran 1856) hazırlayan Pittsburgh meclisi tarafından kuruldu (şubat 1856). 1766 Bağımsızlık bildirisinin «cumhuriyetçi» ilkelerinin savunucusu olarak ortaya çıkan milliyetçi, kölelik düşmanı ve kuzeydoğunun eski Hamilton'cu federalistlerini hoşnut eden içki yasağını koyan bir program kabul etti. Bu çevreler, partiye 1856'dan itibaren oylarını verdiler (Frémont, cumhurbaşkanlığına aday gösterildi) ve parti sağlam temeller üstüne kuruldu. Cumhuriyetçi'ler 1860'ta Lincoln'ı cumhurbaşkanlığına seçtirdi (1861-1865). Bu da Güney'in Birleşik devletlerden ayrılmasına ve iç savaşa (1861-1865) yol açtı. Kuzeyin, Güneye karşı zaferi, etkilerini Büyük göllerin batısına kadar yayarak Cumhuriyetçi'lerin hâkimiyetini kabul ettirdi. Cumhuriyetçi'ler 1861 ve 1961 yılları arasında A.B.D.'nin başkanlığını sık sık elde ettiler. Bununla beraber, 1865'ten 1869'a kadar Andrew Johnson (Lincoln'ın millî birlik amacıyle seçtirdiği başkan yardımcısı güneyli demokrat) ve özellikle 1885-1889, 1893-1897 (Cleveland), 1913-1921 (Wilson), 1933-1953 arasında (Roosevelt ve Truman) ve 1961'den sonra (Kennedy) demokrat başkanlar seçilerek Cumhuriyetçi'ler iktidardan uzaklaştırıldı. Ayrılma savaşının sonunda öldürülen başkan Lincoln'dan mahrum kalan parti, yeniden kurulma gibi güç bir konuyu çözmek zorunda kaldı. Partinin aşırı kanadı olan *radikal cumhuriyetçiler* ırklar arasında tam eşitlik istediler ve Güneyin ke-

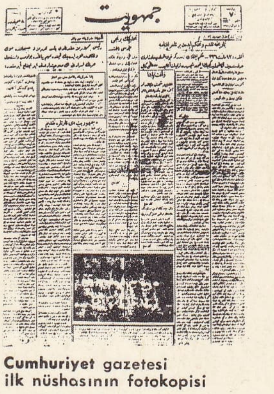

Cumhuriyet gazetesi
ilk nüshasının fotokopisi

Foto. *LAROUSSE; Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)*

Eisenhower

Hoover

Th. Roosevelt

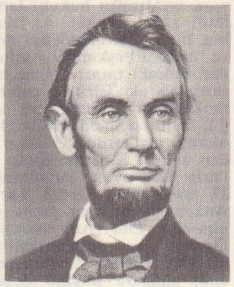
Lincoln

Cumhuriyetçi parti (A.B.D.) başkanları

sin şekilde ezilmesini öğütlediler. Bu da general Grant yönetiminin (1869-1877) skandallarından hoşnut olmayan mutedillerin, geçici olarak bir *Cumhuriyetçi Liberal parti* kurmalarına (1872-1876) yol açtı. Öte yandan, seçmen gruplarının iktisadî çıkarları farklı bir hale girdi. Batı (gümüş yataklarına sahip olanlar, yüksek fiyatlardan ve borçlarının kolayca ödenmesinden yararlanan çiftçiler) altın ile gümüş madenlerine dayanan para usulünden yanaydı, Doğu ise yabancı ülkelerde değeri düşük olacak bir parayı kabul etmedi. Doğu, Batı köylülerinin kabul etmediği, yüksek gümrük vergilerini istiyordu. Cumhuriyetçi'lerin, parada sadece altını ölçü alan usulü (14 temmuz 1890 tarihli kanun) ve yüksek vergi (1890, McKinley ve Dingley, 1897) seçimi, özellikle *Halkçı parti* yararına («Grangers» ve «Knights of Labour»ların birleşmesi) Batıdaki seçim durumlarını sarstı. Parti, Theodore Roosevelt (1901-1909) ile daha «açık» bir siyaset (1908'de vergilerin indirilmesi; «Tröstlere karşı Sherman kanunu»nun uygulanması; paraca güçlülere karşı mücadele; dış emperyalizm) güder. Fakat, parti hizipleşmelerle (senatör La Follette'in başkaldıran azınlığının 1912'de Theodore Roosevelt'in kurduğu *İlerici parti*'de tekrar toplanmasıyle) zayıflar. Bununla beraber çoğunluğunu koruyan parti 1921 ile 1931 arasında yeniden iktidara geldi, dış siyaset alanında yalnızlık siyasetine ve liberal iktisat sistemine döndü. Cumhuriyetçi'lerin çoğunlukta olduğu 64. kongre, senatonun Versailles antlaşmasını reddetmesini sağladı (20 kasım 1919) ve A.B.D.'nin Milletler cemiyetine girmesini önledi. Alman asıllı Middlewest'de halkın tuttuğu Cumhuriyetçi parti, milliyetçiliğin *(America First)*, dinî ve kısmî puritanizmin ve refahın (Harding, Coolidge, Hoover) öncüsü oldu. Fakat, 1929'da iktisadî buhran sonunda iktidarı kaybetti. Demokrat F.D. Rooseveltin'in iktisadî ve sosyal siyasetine muhalif olan Cumhuriyetçi'ler, A.B.D.'nin Japonya'ya karşı savaşa girişi sırasında iktidarla işbirliği yaptı. Kongre'de çoğunluğa sahip (1946 kasım) Cumhuriyetçi parti general Eisenhower'in kütleleri etkileyen adaylığı (1953-1961) ile A.B.D. başkanlığını tekrar elde etti. A.B.D. dünyanın öncülüğü rolünü benimsedi ve «Atlantik antlaşmasının» maddî ve manevî ağırlığını yüklendi. Fakat iktisat (iktisadî gerileme), milletlerarası (Dulles'ın tutma siyasetinin başarısızlığı) ve strateji (füze yarışında geri kalma) alanlarında karşılaşılan güçlüklerden kamuoyu Cumhuriyetçi partiyi sorumlu tuttu. Cumhuriyetçi parti, kongrede çoğunluğu (1958 seçimleri), sonra demokrat Kennedy karşısında başkanlığı (1961) kaybetti. 1960 Kasımında, A.B.D. başkanlığına aday gösterdikleri Richard Nixon seçimleri birkaç bin oy farkla kaybedince, Cumhuriyetçi parti hukuken değilse de fiilen ikiye bölündü. Bunlardan liberal kol, New York valisi Nelson A. Rockefeller ve eski Pennsylvania valisi William W. Scranton, daha tutucu öbür kol da Arizona senatörü Barry M. Goldwater tarafından yönetiliyordu. San Francisco Cumhuriyetçi kongresinde, partinin başkan adayı seçilen Goldwater'ın seçimlerdeki başarısızlığı (Johnson'ın 43 milyon oyuna karşılık, 27 milyon oy), Cumhuriyetçi partiyi güçsüz bir hale soktu. Partiye, eski aktör Ronald Reagan dışında hiç kimsenin hâkim gözükmediği bir anda, Reagan'ın siyasî ihtiraslarına; Cumhuriyetçi parti teşkilâtının desteğini kazanan Richard Nixon, liberal Nelson Rockefeller, İllinois senatörü Charles H. Percy ve Michigan valisi George W. Romney karşı çıktılar. Cumhuriyetçi parti adayı Nixon 1968 seçimlerinde Demokrat parti adayı Humphrey'i yenerek başkan seçildi. Aynı partiden Spiro Agnew başkan yardımcısı oldu. (L)

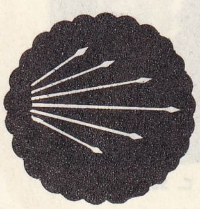
Cumhuriyet Halk partisi amblemi

Cumhuriyet Halk partisi (C.H.P.), siyasî parti. Kuruluşu 9 eylül 1923. Türkiye'de 1920 sonrasında ortaya çıkan siyasî kuruluşların çekirdeği olduğu kadar, Cumhuriyet devrinde Türkiye'nin siyasî gelişimini de kendi tarihinde yansıtan bu parti, bir nevi kurucu meclis durumundaki Birinci Türkiye Büyük Millet meclisine hâkim olan Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk cemiyeti'nin (kuruluşu 11 eylül 1919) bir siyasî parti halinde devamı ve şekillenmesi olarak ortaya çıktı.

Birinci Türkiye Büyük Millet meclisinin üyeleri zihniyet bakımından iki ayrı görüşü temsil etmekteydi. Bunların çoğunluğu tek kişiye, halk edilen bir kısmı kendilerini milletin tam yetkili temsilcileri sayarken, Celâleddin Arif Beyin başkanlık ettiği diğer grup Meclisi Padişah'a niyabet eden bir organ gibi görmekteydi. Bu durumun kendi amaçlarıyle çeliştiğini gören Gazi Mustafa Kemal 6 aralık 1922 günü Ankara'da üç gazeteye verdiği demeçte Türkiye'nin sosyal, iktisadî ve kültürel durumunu kısaca açıkladıktan sonra, bu alanlardaki meseleleri yenebilmek için bir siyasî parti kurmak niyetinde olduğunu bildirdi: «Bu millî maksat ve görüşleri gözönünde bulundurarak milletin her sınıf halkından, hattâ islâm dünyasının en uzak köşelerinden bana ebedî olarak iftihar duyacağım şekilde gösterilen teveccüh ve itimada lâyık olabilmek için en mütevazı bir millet ferdi sıfatıyle hayatımı sonuna kadar vatanın hayrına vakfeylemek emeliyle barıştan sonra halkçılık esası üzerine dayanan ve Halk fırkası adıyle bir fırka kurmak niyetindeyim.»

Atatürk bu açıklamadan bir süre sonra Meclis'in seçimi yenileme kararı vermesi üzerine Anadolu* ve Rumeli Müdafa-i Hukuk cemiyeti başkanı sıfatıyle bir nevi parti programı niteliğindeki dokuz umdeyi yayımladı (8 nisan 1923). Bunu, Atatürk'ün kurmak niyetinde olduğu partiyi önceden benimsemiş olan milletvekillerinin tüzük ve program çalışmaları takip etti. Bu iki belge tek metin halinde ortaya çıktıktan sonra ve seçimlerden 49 gün önce Atatürk İçişleri bakanlığına bir dilekçe göndererek *Halk fırkası*'nın kendi «reis»liğinde kurulduğunu, Recep Beyin (Peker) kâtibi umumî olduğunu bildirdi (9 eylül 1923). Partinin kurucuları, hepsi de milletvekili olan Sabit (Sağıroğlu), Refik (Saydam), Celâl (Bayar), Münir Hüsrev (Göle), Cemil (Uybadın), Kâzım Hüsnü, Saffet (Arıkan) ve Zülfi (Tiğrel*) Beylerdi.

1923 Seçimleri daha önce parlamentoda meydana gelen ve muhalefet görevi yapan *1-kinci grup*'un tasfiyesiyle sonuçlandı. Ancak Halk fırkası içinde yeni muhalefet cereyanlarının belirmesi gecikmedi. Durum başbakan İsmet İnönü'nün Meclisten güven oyu istemesini gerektirecek seviyeye de ulaştı. İnönü 19 muhalife karşı 147 oyla güven aldı (17 kasım 1924). Aynı gün Kâzım Karabekir'in başkanlığında on milletvekilinin meydana getirdiği *Terakkiperver fırka* ortaya çıktı. Halk fırkasının bu devredeki temel ilkeleri cumhuriyetçilik, halkçılık ve milliyetçilikten ibaretti. Ayrıca tüzüğe «harekâtı milliyeye karşı vaziyet almamış olanlar»ın partiye girebileceği hususunda hüküm konmuştu. Bu ilkelerle bağlantılı olarak partinin adında küçük bir değişiklik yapıldı ve yeni ad *Cumhuriyet Halk fırkası* oldu (10 kasım 1924).

Atatürk devrimlerinin önemli bir kısmı ikinci kongrenin (Sivas kongresi ilki sayılmıştır) toplandığı 1927 yılına kadar gerçekleştirildi. Cumhuriyet ilân edildi, hilâfet kaldırıldı, tekkeler, türbeler, zaviyeler kapatıldı, Şeriye ve Evkaf bakanlığı ile medreseler lağvedildi, Medenî kanun ve Türk Ceza kanunu kabul edildi, Şapka kanunu çıkarıldı, laiklik prensibi anayasada yer aldı, âşar vergisi kaldırıldı ve şeriye mahkemeleri tarihe karıştı. İkinci kongre 15 ekim 1927'de Türkiye Büyük Millet meclisi salonunda, Atatürk'ün başkanlığında toplandı. Atatürk, bu kongrede Kurtuluş savaşının bütün safhalarını anlattığı *Nutuk*'unu altı günde okudu. Partinin tüzük ve programı ayrı metinler halinde tespit edildi ve program 7 madde olarak «genel esaslar» adıyle ortaya kondu. Genel kurul toplantılarının adı *kurultay* olarak değiştirildi. Atatürk Cumhuriyet Halk fırkasının «bânisi ve umumî reisi» ilân edildi. Partinin sınıf ayırımı yapmaksızın bütün millete dayandığı kaydedildi. Bu arada, 1926'da Fransa'da kurulmuş olan (Fransa'dan başka Almanya, Belçika, Macaristan, Hollanda, Litvanya, Çekoslovakya, İsveç, Norveç gibi ülkelerdeki radikal sosyalist partilerin meydana getirdiği) birliğe katılmak için yapılan davet, tartışmalar sonunda reddedildi.

Üçüncü kurultayda (17 mayıs 1931) şahsî hürriyetler ve toplum hürriyetleri, eşitlik, dokunulmazlık, mülkiyet hakları gibi konular ele alındı. Bu arada seçimlerin tek dereceli olarak yapılması ve kadınlara da oy hakkı tanınması kabul edildi. Programda değişiklik yapılarak «1. Esaslar; 2. Cumhuriyet Halk partisinin ana vasıfları; 3. İktisat; 4. Maliye; 5. Millî Talim ve Terbiye; 6. İçtimaî hayat ve umumî sıhhat; 7. Dahilî, adlî, haricî siyaset, memurlar, serbest meslek erbabı; 8. Vatan müdafaası» bölümlerini kapsayan yeni bir metin hazırlandı. Partinin temel ilkeleri üçten altıya çıkarıldı: *Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik, İnkılâpçı*. Parti genel sekreterinin başbakan ve valilerin teşkilâtta parti idare heyeti başkanı olması kabul edildi. Kültür faaliyetlerinin düzenlenmesi için daha önce kurulmuş olan Türk ocaklarının feshine ve Cumhuriyet Halk partisine devrine, *Halkevleri* kurulmasına karar verildi. Bk. HALKEVLERİ.

9 Mayıs 1935'te toplanan Dördüncü kurultay, partinin tarihinde bir dönüm noktası oldu. Genel sekreter Recep Peker'in ortaya attığı «Türkiye Cumhuriyeti bir parti devletidir. Parti devletle beraber çalışır» görüşü bu kurultayda onaylandı. Peker, partinin temel ilkelerini yeni bir izaha kavuştururken, liberalizmi tenkit etti. Sınıflar arası ilişkiler hakkında yeni açıklamalar yaptı. Parti içinde beliren demokrasiyle ilgili soruları cevaplandırdı; bunu «halk tarafından halk için» yönetim şeklinde ortaya koydu.

Partinin ilk olağanüstü kurultayı 26 aralık 1938'de Ankara'da Celâl Bayar'ın başvekilliğinde ve onun bir konuşmasıyle açıldı. Genel başkan Atatürk ölmüş (10 kasım 1938), İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçilmişti. Bu kurultayda Atatürk «partinin bânisi ve ebedî başkanı», İnönü de «partinin değişmez genel başkanı» olarak tüzüğe tescil edildi. Genel başkanın ancak «vefat, vazifeyi yapamıyacak bir hastalığının sabit olması ve istifa» halinde değişebileceği kabul edildi.

Beşinci kurultay partinin de, onun etkisindeki Türkiye siyasî tarihinin de dönüm noktalarından birini teşkil etti. Bu tarihte Celâl Bayar başbakanlıktan ve parti genel başkanvekilliğinden istifa etmişti (25 ocak 1939). Kurultayı genel başkan İnönü açtı (29 mayıs 1939). İnönü güdümlü bir muhalefet teşkiline karar verildiğini açıkladı: «Büyük kurultaya takdim ettiğimiz nizamname projesinde, Büyük Millet meclisinde Cumhuriyet Halk partisinin bir de müstakil grubunu düşündük. Büyük kurultayda vazife alan ve parti genel başkanının farksız başkanlığında çalışacak olan, inzibat ve intizam içinde, şuurlu ve çalışkan bir müstakil grubun içra mevkiinde olan milletvekilleri ekseriyetine ve hükûmetine esaslı bir yardım temin

Foto. U.S.I.S., Manuel, Pach-Bros, Petit (LAROUSSE)

ederken, büyük milletimize de, kendi işleri için bir teminat hazırlayacağını ümit ediyoruz.» İnönü aynı kurultayda çok partili demokratik rejime geçiş eğilimini de açıkladı: «İyi bir halk idaresini, seçimlere halkın samimî olarak iştirak etmesiyle, hükûmetin ve Büyük Millet meclisinin faaliyetinde, hakikî bir millî murakabenin, şüphe götürmez bir tarzda bulunmasıyle ifade edebiliriz. [...] Çok yakın bir tarihte, hakikî halk idaresi ve halk murakabesinin, kendi memleketimiz bünyesinde de tahakkuk etmiş olduğunu göreceksiniz.» Bu arada valilerin parti idare heyeti başkanı olması usulü ve genel sekreterin kabineye girmesi zorunluğu kaldırıldı. Halk odalarının ve Köy enstitülerinin açılmasına karar verildi.

İkinci Dünya savaşı C.H.P.'nin siyasî faaliyetine de bir durgunluk getirdi. Altıncı kurultay bu yüzden 10 mayıs 1943'te toplandı. Görüşmeler daha çok savaşın seyri ve sonuçlarıyle ilgili kaldı. Bu kurultayın aldığı en önemli karar parti programında yapılan şu değişiklik oldu: şeref ve hayatî menfaatlerimiz muztar bırakılmadıkça, yurtta sulh esası muhafaza edilecektir.

10 Mayıs 1946'da toplanan ikinci olağanüstü kurultay hem Türkiye'de, hem parti içinde demokratik ıslahat toplantısı oldu. Bu sırada *Dörtlü* takrir* sahipleri Demokrat partiyi kurmuş bulunuyorlardı. Çok partili hayatın gereklerine uymak bakımından kurultayda, Müstakil* grubun lağvedilmesine, bizzat İnönü'nün verdiği bir önerge ile partide değişmez genel başkanlığın sona erdirilmesine ve genel başkanın kurultayca seçilmesine karar verildi. Seçimlerin de o yıl yapılması mecliste kararlaştırılmış bulunduğu için, kısa bir bildiri yayınlanmakla yetinildi. Buna karşılık parti, Meclisteki çalışmalarını hızlandırdı ve kanunlarda çok partili hayatın gerektirdiği birtakım değişikliklerin yapılmasına başlandı. Cemiyetler kanunu, Seçim kanunu, Matbuat kanunu gibi bazı kanunlarda değişiklikler yapıldı.

1946 Belediye seçimleri C.H.P. için bir işaret niteliği taşıdı. D.P. muhalefetinin tenkitleri halkta ilgi uyandırıyordu. Milletvekili seçimleri, cumhurbaşkanı İnönü'nün 17 temmuz tarihli seçim beyannamesindeki «Hür vatandaşların serbest oylarının meydana çıkması, kanunî ve vicdanî borcumuzdur. Milletin rızasıyle tayin olunmayan iktidar mevkiinin hiç bir kıymeti ve hiç bir meşru tarafı yoktur» ibaresine rağmen muhalefet tarafından «hileli» olmakla nitelendi. Bu seçimlerde C.H.P. 396, D.P. 62 milletvekili çıkarmış, bağımsızlar da 7 iskemle kazanmıştı.

Yedinci Kurultay (17 kasım 1947) çok partili demokratik hayata uyma tartışmaları içinde geçti. Tüzükte, parti genel başkanının cumhurbaşkanı olması halinde birinci görevi vekiline bırakması yolunda değişiklik yapıldı ve 30 kişilik bir parti divanı kuruldu.

1950 Seçimleriyle (14 mayıs) muhalefete düşen C.H.P yeni şartlar içinde takip edeceği yolu araştırma devresine girdi. Partinin en güçlü kabinelerinden biri olan Şemsettin Günaltay hükûmetinin rejimi liberalleştirme çabaları bu partinin muhalefete düşmesini önleyemedi. Bu seçimde D.P. 393, C.H.P. ise 69 milletvekili çıkardı. Seçimlerden sonra toplanan sekizinci kurultayda (28 haziran 1950) İnönü muhalefeti tahlil eden bir konuşma yaptı. Bu toplantıda genel sekreterin de kurultayca seçilmesi kararlaştırıldı ve bu ilk seçimi Kasım Gülek kazandı. Partinin muhalefet tezleri tespit ve ilân edildi (1951 kurultayı). Parlamentoda çetin bir iktidar-muhalefet çatışması başladı. D.P. iktidarı halkevlerini kapatırken partinin mallarını ve bu arada, yayın organı olan *Ulus** gazetesi ve matbaası da C.H.P.'nin elinden alındı (12 aralık 1953). 1954 Seçimleri bu parti için ikinci bir darbe oldu. D.P.'nin 488 milletvekilliğine karşılık C.H.P. 30 milletvekili çıkarabildi. Parti ancak 1957 seçimlerinde Meclisteki kadrosunu 178 kişiye çıkaracaktı. Bu seçimlerde öbür muhalefet partileri olan Hürriyet partisi ve C.M.P. ile «güç birliği» yapılmasına karar verildiyse de bu gerçekleşemedi.

27 Mayıs 1960'tan sonra teşekkül eden Kurucu* meclise hâkim durumda olan C.H.P. hazırlanan Anayasada kendi görüşlerinin ağır basmasını sağladı. 1961 Seçimlerinden sonra Mecliste 173 üyeli bir çoğunlukla hükûmet kurabilecek bir güç kazandı. 1965 Seçimlerinde milletvekili sayısı 134'e düştü, 1969 seçimlerinde ise 143 oldu. Senatoya 1961'de 36, 1964'te 19, 1966'da 13 ve 1968'de 13 üye sokabildi.

C.H.P. içindeki son görüş farkı tartışması 1964 kurultayından (ekim) sonra başladı. Bu kurultay sonunda «İleri Türkiye ülkümüz» adıyle bir reform bildirisi yayınlayan parti 1965 seçimlerine «ortanın solu» sloganı ile girdi. Genel Başkan İnönü bu sloganı C.H.P.'nin tam ve doğru tarifi olarak belirtiyor, genel sekreter Bülent Ecevit ise partileri «aşırı sağ-ortanın sağı-orta ve merkez-ortanın solu-aşırı sol» diye sınıfladıktan sonra, ortanın solunun niteliklerini şöyle sıralıyordu: insancıl olmak, halkçılık, sosyal adaletçilik, ilerici, devrimci ve reformcu olmak, devletçiliğe inanmak, plan fikrine bağlı olmak, hürriyeti ve sosyal demokrasiyi savunmak. Seçimlerden sonra bu yüzden parti içinde başlayan tartışma Turhan Feyzioğlu*'nun liderliğinde 43 parlamento üyesinin partiden ayrılması ve Güven* partisini (G.P.) kurmasıyle sonuçlandı.

Kuruluşundan bu tarihe kadar C.H.P.'nin sadece iki genel başkanı oldu: Atatürk* (1923-1938) ve İsmet İnönü * (1938'den beri).

Görevin tayinle yürütüldüğü devrede genel sekreterler şu kimselerdi: Recep Peker (1923-1924), Cemil Uybadın (1924-1925), Recep Peker (1925), Saffet Arıkan (1925-1931), Recep Peker (1931-1935), Şükrü Kaya (1936-1938), Refik Saydam (1938-1939), Fikri Tüzer (1939-1942), Memduh Şevket Esendal (1942-1945), Nafi Atuf Kansu (1945-1946), Hilmi Uran (1946-1947), Tevfik Fikret Sılay (1947-1950).

Seçimle iş başına getirilen genel sekreterler ise şunlardır: Kasım Gülek (1950-1959), İsmail Rüştü Aksal (1959-1962), Kemal Satır (1962-1965), Bülent Ecevit (1965).

Partinin kuruluşundan bu yana kurulan C.H.P. hükûmetlerinin başında şu kimseler bulundu: İsmet İnönü (1923-1924), Fethi Okyar (1924-1925), İsmet İnönü (1925-1937), Celâl Bayar (1937-1939), Refik Saydam (1939-1942), Şükrü Saraçoğlu (1942-1946), Recep Peker (1946-1947), Hasan Saka (1947-1949), Şemsettin Günaltay (1949-1950), İsmet İnönü (1961-1965). (→ Bibliyo.) [M]

Cumhuriyet savcılığı (veya **müddeiumumiliği**). Bk. SAVCILIK.

Cumhuriyet senatosu. Bk. SENATO *(Cumhuriyet senatosu).*

CUMMİNGS (Edward Estlin), amerikalı şair ve ressam (Cambridge, Massachusetts 1894-North Conway, New Hampshire 1962). Öğrenimini Harword'da yaptı; Birinci Dünya savaşı sırasında fransız sağlık işlerinde gönüllü olarak çalıştı. İdarî bir yanlışlık yüzünden La Ferté-Macé'deki tutuklama kampında aylarca alıkondu. Orada gördüklerini, hem dokunaklı hem eğlendirici bir eser olan *Enormous Room* (Koğuş) [1922] adlı kitabında anlattı. Şiirlerinde imlâ kurallarına önem vermemesi, değişik biçimde sayfa düzenlemesi, büyük harf ve noktalama kurallarına uymaması bakımından, Anglosakson'ların Apollinaire'i sayılır. Cummings dile ve duyguya yenilik getiren, gerçekten lirik kişiliği olan bir şair, bir dram yazarı ve bir ressamdı. Başlıca eserleri: *Tulips and Chimneys* (Lâleler ve Bacalar) [1923]; *XLI Poems* (XLI Şiir) [1925], *Poems 1923-1954* (Şiirler 1923-1954) [1954]; *95 Poems* (95 Şiir) [1958]. (L)

CUMNA. Bk. YAMUNA.

CUMONT (Franz), belçikalı filolog ve arkeolog (Aalst 1868-Brüksel 1947). Gand'da profesör oldu (1899-1910), Brüksel krallık müzesinde çalıştı. Özellikle, Akdeniz mithra diniyle Doğu Zerdüşt'çülüğünü birleştiren bağları belirtmek suretiyle eski Romalıların din hayatını inceledi. *Les Religions Orientales dans le Paganisme Romain* (Roma Pagancılığında Doğu Dinleri) [1929] başlıca kitabıdır. Öteki kitapları: *Textes et Monuments Figurés Relatifs aux Mystères de Mithra* (Mithra Âyinleriyle İlgili Anıt ve Metinler) [1894-1901]; *Astrology and Religion Among the Greeks and Romans* (Yunanlılar ve Romalılarda Yıldızbilimi ve Din) [1912]; *After life in Roman Paganism* (Roman Pagancılığında Öbür Dünya) [1922] ve ölümünden sonra yayımlanan *Lux Perpetua* (Sürekli Işık) [1948]. (L)

CUMP. i. Bk. CUP.

CUNA i. *Halk dili.* Tülbent cinsinden bez. (Masreme denilen şerbet bezi ve yaşmak yapımında kullanılırdı. Bu bezden yapılan yaşmaklara *cuna yaşmak* denirdi.) [M]

CUNA, Amerika'da Talamanca-Barbacoa grupunun çibça boyundan kızılderili kabilesi. Panama'nın doğu bölümünde Atraro ırmağının ağzında ve Uraba körfezinin doğusunda kalan bölgede yaşarlar. Toplam nüfusları 30 000 kişi kadardır. Amerikalı kısa boylu kızılderililerdendir (1,54 m). Daha belirli şekilde brakisefaldirler. Aralarında albinizm (deri, göz ve saçlarının beyaz olması) çok yaygındır. (İspanyol kaynaklarında Darien'in sarışın Hintlileri diye anılırlar.) Bunlara bağlı başka bir kabile olan San Blas cunaları kıyı boyundaki San Blas takımadalarında (Panama) yaşarlar. Medeniyetten uzak, ilkel hayat şeklini devam ettirirler. (L)

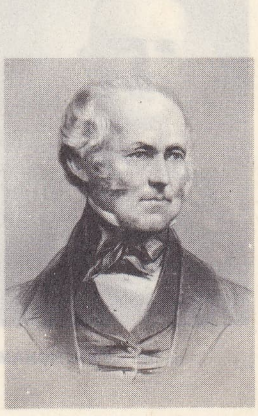

sir Samuel CUNARD
Dickinson tarafından
yapılan taş basma

CUNAGADH veya **CUNAGARH,** Hindistan'da (Gucrat) şehir. Kathiavar yarımadasında; 74 300 nüf. Tarım ürünleri; kereste ve tuz ticareti merkezi. El sanatları (dokumacılık). Ecza malzemesi. (L)

CUNANİ (RIO), Brezilya'da (Amapa arazisi) kıyı ırmağı; 280 km. Rio Cunani bölgesi, Fransa ile Brezilya arasında uzun süreli çekişmelere yol açtı; sonunda 1900'de anlaşmazlığa hakemlik eden İsviçre'nin kararıyle Brezilya'ya bırakıldı. (L)

CUNAO i. Bk. CU NÂU.

CUNARD (sir Samuel), ingiliz armatörü (Halifax, Nova Scotia [Kanada] 1787-Londra 1865). Halifax'lı zengin tacir. 1838'de İngiltere ile A.B.D. arasında buharlı vapurla posta ulaşımı tekelini ingiliz hükûmetinden aldı ve hâlâ adını taşıyan ünlü deniz kumpanyasını kurdu. İlki *Britannia* olan dört gemiyle, düzenli posta seferlerine başladı ve Liverpool-Halifax seferini on iki gün on saatte yaptı (1840). [L]

Cunard Steam Ship co., Kuzey Atlantik hatlarının işletilmesi için, 1839'da kurulan Britanya deniz kumpanyası. Başlangıçtan itibaren Amirallik dairesi tarafından A.B.D.'ye ve Kanada'ya buharlı gemilerle posta ulaşımı için görevlendirildi. 1862'de kumpanya, o devirde dünyanın en büyük gemisi olan *Scotia*'yı denize indirdi. Buhar türbininin kullanılmağa başlanması ile gemicilik alanında gerçekleşen yenilikten sonra, milletlerarası amerikan deniz ticareti kumpanyası ile rekabeti sürdürmek için, 1903'te *Lusitania* ile *Mauretania* transatlantik gemilerinin yapılmasına başlandı. 1911'de Thomson Line hisselerinin elde edilmesiyle, kumpanyanın Kuzey Atlantik'deki gücü arttı. Cunard Line, 1918 mütarekesinin ertesinde, Avustralya ile Yeni Zelanda ve Hindistan hatlarında çalışmakta olan Port Line ve Thos. and J. Broklebank'ın hisse senetlerini de elde etti. 1930'da, dev transatlantik *Queen Mary*'yi (82 235 tonluk) yaptırmağa başladı; dünya iktisadî buhranı yüzünden geminin tamamlanması gecikti; inşaata ancak 1943'te yeniden başlandı. Aynı yıl içinde, Cunard Steam Ship co., White Star Line ve devlet ile bir sözleşme imzaladı; bu sözleşmeye göre, gerek Queen Mary'nin yapılması, gerekse aynı güçte bir başka geminin, 1938'de denize indirilen *Queen Elisabeth*'in tamamlanması için, her iki kumpanya, faaliyetlerini birleştirmeğe karar verdiler, Britanya hükûmetini de bu amaçla 9 500 000 ingiliz lirası avans ödemeğe razı ettiler. 1959'da, Cunard Steam Ship co., bu iki transatlantiğin yerine daha küçük tonajda gemiler konulması için hükûmete yeniden başvurdu. (L)

CU NÂU veya **CUNAO** i. Bir saparna türünün *(Dioscorea Bonnetii)* yumrusu. Bundan Vietnam'da koyu kestane rengi elde etmek için çok kullanılan bir boya maddesi çıkarılır. (Cu nâu kuzey Vietnam'ın önemli ihraç mallarından biridir.) [L]

CUNCUMA VOCİFER i. Balıkçıl kartal. Afrika'da Büyük Sahra'nın güneyinde yaşar. (L)

Foto. Hulton (LAROUSSE)

amiral CUNNINGHAM

Merce CUNNINGHAM

Wilhelm CUNO

CUNDA i. (ital. k.). Denizc. Yatay serenlerin her iki başı. || Bir direk, gönder veya çubuğun serbest ucu. || *Cunda bastikası*, bir seren veya gönderin ucuna kanal açarak ortasına dil yerleştirmek suretiyle meydana getirilen sabit makara. Yük bumbalarının ucunda asılı, içinden yük telinin geçtiği demir makara. || *Cunda halatı*, seren yelkenlerini kuvvetlendirmek için dört kenarına dikilen halatın üst kenara gelen kısmı. || *Cunda kilidi*, cunda yelkenlerinin bastonlarını tutturmak için serenler üzerine konulan demir çemberlerden serenin cundasına isabet edeni. || *Cunda palangası*, armalı gemilerde, eşyayı almak için yapılmış iki makaralı palanga. || *Cunda yakası*, seren yelkenlerinin, serenlerin uçlarına rastlayan köşeleri. || *Cunda yelkeni*, ana serenin ve gabya serenlerinin uçlarına baston denilen çubukları eklemek suretiyle açılan hafif yelken. (Bunlar yukarıdan aşağı doğru, kordeliçin, kordelisa, uskupamar adlarını alır. Kordeliçin ve kordelisa yelkenleri dört köşe; uskupamar yelkeni gemi yattığı zaman suya değip yırtılmaması için üç köşe olarak yapılır). [M]

CUNDİNAMARCA, Kolombiya'da idare bölgesi, doğu Cordillera'da; 3 321 900 nüf. İdare merkezi, *Bogota*. Cundinamarca'da, Kolombiya nüfusunun yüzde 14'ünden çoğu yaşar ve değer olarak millî sanayi üretiminin dörtte biri elde edilir. (L)

CUNDİŞAPUR. Esk. coğ. Huzistan'da (Güney İran) şehir. Yıkıntıları bugünkü Şâhâbâd şehri yakınlarında.

— Tar. Şehri sasanî krallarından Şapur I kurdu ve rum esirleri buraya yerleştirdi. Hz. Ömer devrinde Ebu Musa El-Eşarî'nin kumandasındaki islâm ordusu 638'de şehri ele geçirdi. Enuşirevan devrinde bu ilde kurulan ünlü tıp fakültesi Abbasîler devrine kadar bütün gücünü sürdürdü. Birçok tıp bilgini yetiştiren bu fakültede yunan ilimleri arami dilinde okutulmaktaydı. Ünlü Bahtişu ailesi bu ildendir. Saffarî sülâlesinin kralı Yakup bin Lays burayı kendisine başkent seçti ve burada öldü (878). Bugün, Şah Ebul Kasım türbesi olarak tanınan türbe, söylentilere göre bu kralın mezarıdır. Şehir XII. yy.dan sonra harabe haline geldi. (M)

CUNENE veya **COUNENE** veya **KUNENE,** Angola'da nehir, Atlas okyanusuna dökülür, birçok çağlayanla kesilen aşağı çığırı Güneybatı Afrika sınırını meydana getirir; yaklş. 1 000 km. Hidroelektrik enerji üretimi için çağlayanlarından yararlanılması düşünülmektedir. (L)

CUNEO, fr. **Coni,** İtalya'da şehir, Piemonte'de, il idare merkezi, Stura di Demonte ve Gesso'nun birleştikleri yerde; 51 900 nüf. Hayvan pazarı. Önemli ticaret merkezi (ipek kozası ve kestane). — *Cuneo ili*, 539 400 nüf. Çok geniştir, fransız sınırı ile Monferrato arasında kalan toprakları içine alır. Tarım başlıca gelir kaynağıdır. Otomobil lastiği fabrikası. (L)

CUNGARLAR, Batı Moğollarına, özellikle Balkaş gölü, Tiyenşan ve Altay dağları arasındaki Cungar hanlığının kurucusu Oyrat'lara verilen ad. Hoşut, Torgut ve Dörböt'lerle dörtlü bir birlik meydana getiren Oyrat'ların Çoros boyundan gelen hanları, öteki moğol kabilelerinin başına geçtiler.

«Filipinler Cuntası»
Castres müzesi, Fransa
Goya tarafından, detay

XV. yy.da kuruluşu tamamlanan hanlık, Cungar (sol kanat) ve Barungar (sağ kanat) diye ikiye ayrıldı. XVII. yy.da sol kanada bağlı Oyrat'lar duruma hâkim olunca hanlık onların adıyle anıldı. Cungar hanlığı, göçebe kabilelerin birliğinden doğan feodal bir devlet yapısındaydı. Hayvancılıkla geçinilir ve otlaklar oymak reislerinin emrinde bulunurdu. XV. yy.da güçlenen Cungarlar, kabile reisleri arasında çıkan çekişmeler yüzünden kısa zamanda zayıfladı. Çoros boyundan Hora Hula Han ve oğlu Batur Huntayci (öl. 1654) birbiriyle çatışan kabileleri birleştirerek hanlığı yeniden güçlendirdiler. XVII. ve XVIII. yy.larda Çinlilerle devamlı savaşlar yapıldı. Doğu Moğollardan Halhalar, Çinlilere boyun eğdiler. Batı Moğolları (Ölötler), Galdan Han zamanında Doğu Türkistan'ı ellerine geçirdiler (1678-1679). Ölötler aynı yıl Halhalara saldırarak Urgo'ya yürüdüler ve Galdan Han burada çin ordusunu yenilgiye uğrattı. Orta Asya'daki müslüman boyları da birliğine katmak isteyen Galdan Han, İslâmlığı kabul etti. Ölümünden sonra Fergana'nın doğu bölümü, Turfan çevresi, kazakların büyük bir bölüğü de Cungar hanlığına katıldı. Hanlığın güçlenmesi Çin ile savaşların yeniden başlamasına sebep oldu. İç anlaşmazlıklardan faydalanan Çinliler 1757'de İli bölgesini ele geçirdiler. Topraklarını Çinlilere kaptıran Cungar hanlığı 1758'de büsbütün yıkılmış oldu. (M)

CUNGARYA, eskiden Sinkiang'ın kuzey bölümüne (Tiyen Şan ve Altay dağları arasında) verilen ad. — *Cungarya kapısı* adı bazen İli geçidi için kullanılır; bu geçit Sinkiang'ı Sovyet Orta Asyası'na bağlar.

— Tar. Bu bölgenin tarihî önemi büyüktür; Cungarya eskilerin «Moğol kapısı» adını verdikleri yerdir, IV.yy. dan X.yy.a kadar Türkler buradan geçerek Avrupa'ya akınlar yaptılar. Ruslar Sibirya'yı işgal ettikleri tarihten itibaren bu bölgenin önemini anladılar ve burada büyük Kitay gölünü aradılar; Kitay adı onlara Çin'i ifade ediyordu. XVII.yy. sonunda moğol cungar göçebeleri burada bağımsız bir devlet kurdular. Kısa süre sonra Asya'nın en geniş ülkelerinden oldu, fakat 1753'te Çiyen Lung tarafından yıkıldı. (L)

CUNGARYA ALADAĞI, Kazakistan'ın doğusunda sıradağlar; Alagöl ile İli ırmağı arasında; uzunluğu 400 km; yüksl. 4 000 m. Cungarya Aladağı, birbirine paralel olarak uzanan birkaç dağ sırasından meydana gelir. Tepeleri buzullarla kaplıdır. Yüksek yerlerde alpeteği ve alp bitkileri, alçak yamaçlarda ise bozkır ve çöl bitkileri yetişir. Kuzeyde, 1 300-2 600 m yükseklikteki kısımlar ormanla kaplıdır. Burada, Tiyenşan köknarı ve Sibirya ladin ağacı bulunur. Dağın yamaçlarında bazı akarsular vardır. (M)

CUNHA (Tristao veya Tristan DA), portekizli gemici (Lizbon 1460- denizde 1540). Albuquerque'in arkadaşı, Atlantiğin güneyinde adını taşıyan takımadaları (bk. TRISTAN DA CUNHA), sonra Somalie kıyılarını ve Hint okyanusundaki Socatora adasını buldu. Hürmüz adası ve Hindistan'ın fethinde büyük başarı gösterdi. (L)

CUNHA (Nuno DA), portekizli denizci ve yönetici (1487-denizde 1539). Tristao da Cunha'nın oğlu. 1528'de Hindistan kral naibi, Gucrat sultanı Bahadır'ı yendi. Diu'yu ele geçirerek Portekiz fetihlerini daha sağlam temellere dayadı. On yıl sonra zimmetine para geçirmekle suçlanarak görevinden alındı. Avrupa'ya dönerken bindiği gemide öldü. Yazdığı şiirler *Cancioneiro de Resende*'de (Resende Şiir Dergisi) yayımlandı. (L)

CUNİRİTSU i. Müz. 12 dereceli çin ıskalasına Japonca'da verilen ad. Bu dereceler Pythagoras yöntemine uygun olarak, çıkışlı beşliler ile inişli dörtlülerin birbiri ardından tekrarlanması yoluyle elde edilir.

— ANSİKL. Başlangıç için seçilen ilk ses *(içikotsu)*, batı müziğinde sol anahtarlı portenin altına yazılan *re* notasına çok yakındır. Iskala şöyle kurulur: *re, la, mi, si, fa* diyez, *do* diyez, *sol* diyez, *re* diyez, *la* diyez v.b. Bu sesler, batı müziğindeki dengeli sistemi tam karşılamaz (yakın zamana kadar kesin bir ölçüye bağlı tam ve yarım sesler yoktu). *Gagaku*'da görülen uyuşumsuz armoniler, düzensizce yan yana gelmiş notalardan meydana gelir. Bunların seçiminde hiç bir sisteme başvurulmaz, yalnız çalgıların ses sınırları gözetilir. Bu yüzden *cuniritsu* durağan, değişmez notalardan meydana gelen bir dizi niteliğindedir. Bu durağan sesler arasında kesin kurallara bağlı bir seçim yapılır, bu yolla pentatonik makamları meydana getiren dereceler belirlenir. VIII.yy. da japon bonzoları Çinlilerin dinî şarkıları okuma tarzını, buddha ilâhilerini *(şomyo)* ve nota sistemlerini benimsedi, ancak her mezhep bunlarda kendine göre küçük değişiklikler yaptı. Japonlar bu türleri birçok farklı biçimde yorumlar, bazen de yorumda çelişmeye düşerler. Bu, çin nazariyatının çok karışık olmasından ileri gelir. Japonlar bu nazariyeleri basitleştirmeğe çalıştılar, altmış çin sisteminden yalnız altısını aldılar, *ryo* ve *ritsu* makamları ile birlikte kendi din müziklerine uyguladılar. Cuniritsu ıskalası soyut alanda kaldı ve herhangi bir kromatizme dayanan belirli bir müzik türü doğurmadı. XVI.yy. dan sonra japon halk müziği ve bundan türeyen sanat *(zokugaku)*, buddha müziğiyle arasındaki yakın akrabalığa rağmen, nazariyeci çin bilginlerinin eski sistemleriyle bağlarını kopardı. (L)

CUNNİNGHAM i. (ing. k.). Bağc. Amerikan asma çeşidi. (L)

CUNNİNGHAM (Allan), iskoçyalı yazar (Keir, Dumfriesshire 1784-Londra 1842). Önce taşçı çıraklığı yaptı. *Remains of Nithsdale and Galloway Song* adlı antolojide yayımlanan destanları ve baladları ile kendini tanıttı, Walter Scott'un himayesini ve R. Burns'ün dostluğunu kazandı. Heykelci Chantrey'in sekreteri oldu. Eserleri: folklor temalarını işleyen *The Songs of Scotland, Ancient and Modern* (Eski ve Yeni İskoç Şarkıları) [1825], *Lives of the Most Eminent British Painters, Sculptors and Architects* (En Ünlü İngiliz Ressam, Heykelci ve Mimarlarının Hayatları) [6 cilt, 1829- 1833]. (L)

CUNNİNGHAM (Andrew Browne), **Cunningham of Hyndhope** birinci vikontu, ingiliz amirali (Dublin 1883-Londra 1963). 1898'de Edinburgh deniz okuluna girdi, eğitimini orada yaptı. 1933'te tuğamiral oldu, 1937'de Akdeniz destroyerler filotillasının komutanlığına getirildi. 1938'de Amirallik genel kurmay ikinci başkanı oldu. Fransa'nın 1940 yenilgisi üzerine zor duruma düşen Akdeniz'deki ingiliz deniz kuvvetlerinin yönetimini eline aldı (1939). Fransız amirali Godfroy ile temmuz 1940'ta İskenderiye'deki fransız filosunu kurtarmak üzere bir anlaşma yaptı. İtalyan filosuna Tarento'da (1940) ve Matapav burnunda saldırdıktan sonra Girit'in boşaltılmasını yönetti (1941). 1942'de, bütün müttefik deniz kuvvetlerinin Kuzey Afrika çıkarmasına komuta etti ve 1943'te italyan filosunu teslim aldı. Ertesi yıl, birinci deniz lordu ve deniz genel kurmay başkanı olmak üzere Londra'ya çağrıldı ve 1946'ya kadar bu görevde kaldı. Vikont unvanını kazandı. 1951'de *A Sailor's Odyssey* (Bir Gemicinin Odysseia'sı) adı altında anılarını yayımladı. (L)

CUNNİNGHAM (Merce), amerikalı dansçı ve koreograf (Centralia, Washington 1915'e doğr.). Martha Grahan topluluğunda çalıştığı sırada (1940'la 1945 arasında) baş dansçı olarak *Letter to the World, El Benitente* (1940); *Appalachian Spring*'de oynadı (1944). 1943'ten itibaren ilk sololarını düzenlemeğe başladı: *Totem Ancestor, Mysterious Solo, Unititled Solo*. Birçok amerikan topluluğuna öğretmen ve dansçı olarak (1948, 1949, 1951), yabancı ülkelere de öğretmen olarak çağrıldı (Meksika, 1956). 1952'de kendi topluluğunu kurdu. Bundan sonra tekniğini ve yeni jestler yaratma gücünü geliştirdi; danstaki hareketleri duyulmamış seslerle (gürültüler, manyetik şerit montajları) belirtme yolunu uyguladı; Amerika'nın öncü bestecilerinden John Cage ile çalıştı, dekoratör Robert Rauschenberg'i yanına aldı. Şu eserleri meydana getirdi: *Minutiae* (1954), *Variations* (1956), *Suite for Five* ve *Antic Meet* (1958), *Story* (1963), *Winterbranch* (1964), *How to Pass, Rick, Fall and Run* (1965), *Place* (1966). 1966'da, Paris'teki Milletlerarası Dans festivaline katıldı. O yıl, 6. Balanchine kendisinden New York Şehir balesi için

Foto. British Council, Lipnitzki, Ullstein, Giraudon (LAROUSSE)

Summerspace'i (1958'de yazıldı) sahneye koymasını istedi. (L)

CUNNİNGHAM (sir Alan Gordon), ingiliz generali (Dublin 1887), Andrew Browne Cunningham'ın kardeşi, 1938'de general oldu. 1940-1941'de Habeşistan'ı ve İtalyan sömürgelerini ele geçiren Britanya Afrika ordusuna komuta etti. 1941'de Libya'daki 8'inci ordunun komutanı oldu, 1945'te Kudüs'e general Gort'un yerine getirildi, burada İngiltere'nin son Filistin yüksek komiserliği görevinde bulundu (1945-1948). [L]

CUNNİNGHAMİA i. Sekoyaya benzer kozalaklı bitki türü. Çin'de ve Japonya'da yetişir. (Çin Cunninghamia'sı parklarda yetiştirilir. Çin'de bu ağacın kokulu kerestesinden her çeşit kutu yapılır.) [L]

CUNO (Wilhelm), alman siyaset adamı (Suhl, Thüringen 1876-Aumühle, Hamburg yakınında 1933). Başlangıçta bir süre idarî işlerde çalıştıktan sonra 1818 yılında Hamburg Denizcilik şirketine müdür oldu. 1922 Kasımında şansölye Wirth, Versay antlaşması hükümlerinin uygulanmasında sağcı partilerin muhalefetiyle karşılaşıp çekilmek zorunda kalınca, antlaşmanın uygulanmasına karşı olan muhafazakârlar, Cuno'nun önderliğinde yeni hükûmeti kurdular. 1923 Ocak ayında fransız kıtaları Ruhr havzasını işgal edince şansölye Cuno, işgale karşı pasif direnmeyi teşkilâtlandırdı. 1923 Enflasyonunun sebep olduğu malî güçlükler ve Sosyal demokratların muhalefeti yüzünden, 12 ağustos 1923'te şansölyelikten çekilmek zorunda kaldı. (L)

CUNTA i. (isp. *junta*). İberya ülkelerinde normal yollardan veya ihtilâlle işbaşına gelen siyasî veya idarî meclis. || *Teşm. yol.* Bir ülkede yönetime el koyan kimselerin meydana getirdiği kurul: *Askerî cunta. Cuntanın bildirisi.*

— ANSİKL. Ortaçağ İspanyası'nda, ilk *cunta*'lar, kontların başkanlık ettiği yargı topluluklarıydı. XVI.yy.da ticaret, posta v.b. cuntaları belirdi, 1685'te, Engizisyon konseyine «Yüce cunta» denildi. İlk ihtilâlci cuntayı Comunidades'leri ayaklandıran (1520) Juan de Padilla, Avila'da teşkilâtlandırmıştır. Napolyon I'e karşı ayaklanan İspanya, başkaldırma cunta'larını kurdu. Bunlar arasında sivrilen Sevilla (1808), öteki cuntaların seçtiği bir merkezî cunta ihtilâlci hükûmet görevini yapıyordu. Askerî başarısızlıkları ve gerici tutumu cuntayı, halkın gözünden düşürdü. Cunta 1810'da dağıldı. Güney Amerika'da da Buenos Aires cuntası (1810), ilk Arjantin hükûmeti veya Kolombiya'da Bogota Santa Fé cuntası gibi (1810) ihtilâlci cuntalar ortaya çıkmıştır. Ledesma Ramos, İspanya'da, milliyetçi-sendikalist cuntalar kurdu ve bunlar José Antonio Primo de Rivera'nın Falanjında bir araya geldi. Bu deyim İngilizler tarafından William III devrindeki uzlaşmaz liberal parti şeflerinden kurulan, etkili bir grubu belirtmek için de kullanılır.

Türkiye'de, 27 Mayıs 1960 olaylarından önce ve sonrasıyle ilgili olarak, gerek Millî Birlik komitesi, gerek çeşitli adlarla anılan asker grupları için de cunta terimi kullanıldı. (LM)

CUP veya **CUMP** i. (onomatope). Suya düşen bir cismin çıkardığı ses.

◆ **Cuppadak** veya **cumbadak** zf. «Atlamak», «atmak», «düşmek», fiilleriyle birlikte kullanılarak suya düşen bir cismin çıkardığı sesi anlatır. (M)

CUPES i. İyice yassı, geniş kafalı, uzun duyargalı böcek.

— ANSİKL. *Cupes*'lerin rengi grimsi veya siyahımsı olur. Çürümüş ağaçlarda yaşar. Pek az türü vardır. Amerika, Asya ve Madagaskar'da bulunur. Kınkanatlıların *cupesidae* familyasının örnek tipi. (L)

CUPHAEA i. Otsu veya odunsu bitki. Süs bitkisi olarak saksılarda veya bahçelerde yetiştirilir. Kınaağacıgillerden. (L)

CUPİDON. Bk. EROS.

CUPRİJA, türk. **Köprü**, Yugoslavya'da (Sırbistan) şehir, Morava kıyısında; 12 000 nüf. Pazar yeri. Yakınında, XIV.yy.da kurulan Ravanica manastırı. (L)

CURA i. Anadolu'da *tezene* denilen mızrapla çalınır bir halk sazı: *Geçenlerde bir gece cura çalıyordu* (K. Tahir). [Bk. ANSİKL.] || Zurna (XVII.yy.). || Doğan cinsinden küçük ve yırtıcı bir kuşa bazı bölgelerde verilen ad.

— ANSİKL. Bağlama ailesinin en küçük boylu sazı olan *cura*, türk halk müziğine ait çalgılardandır. Gövde kısmı kütükten oyulmuştur ve armut biçimindedir. Telleri, bağlamadan bir sekizli (oktav) tiz tınlayacak şekilde düzenlenir. Her teli ikişerli olmak üzere, üç tellidir ve tezene ile çalınır. Çalgının sağ yan tarafına ve yanlamasına 1 sm çapında delik açılarak sesi daha berrak hale de getirilir. (M)

CUR'A i. Bk. CÜR'A.

CURAÇAO, Antiller denizinde (Rüzgâraltı adaları), Hollanda'ya bağlı ada, Venezuela'nın kuzeyinde; 443 km²; 136 300 nüf. Merkezi *Willemstad*. Ada, ismini portakal kabuklarından hazırlanan bir likôre verdi. Bugünkü zenginliğini petrol rafinerileri meydana getirir; bu rafineriler, ham madde bakımından Venezuela tarafından beslenir, ama arıtma yetenekleri henüz yetersizdir. Turunçgiller yetiştirilen büyük tarım işletmeleri; fosfat çıkarılması. (L)

CURATORİUM i. La Haye Devletler hukuku akademisinde, öğretimin yönetimi ile görevli on iki üyeli komite. (Devletler hukukunun önemli uzmanlarından kurulan *curatorium* her yıl, La Haye'de, temmuz ve ağustos aylarında verilen derslerin sorumluluğunu üstüne alır.) [L]

CURATOR'LAR çoğl. i. (lat. k.). Roma devleti hesabına idarî görev (cura) taşıyan memur ve fen adamı. Bk. ROMA İMPARATORLUĞU.

CURCULİGO i. Nergisgillerden çok yıllık bitki cinsi. Bazı genç palmiyeler gibi yaprakları kat kattır. Sıcak ülkelerde yetişir. (*Curculigo recurva* ve *C. latifolia* türleri ılık limonluklarda veya evlerde saksı içinde yetiştirilir.) [L]

CURCULİO i. (lat. k.). Buğday biti'nin ilmî adı. (L)

CURCULİONİDAE çoğl. i. Kınkanatlı böcekler familyası. Geneilikle bitki biti denilen böcekleri kapsar. Bunların başı az çok belirgin mahmuz biçiminde ileriye doğru uzar; ağzı bu kısmın ucunda bulunur.

— ANSİKL. *Curculionidae* familyası, hayvanlar âleminin en çok türü olan familyasıdır. 50 000 türü tespit edilmiştir fakat bu sayının yaşayan türlerden az olduğu muhakkaktır. Bunların hepsi bitkilerle beslenir. Etli, kısa ve ayaksız olan kurtçukları yerde, bitki köklerinde veya bitkilerin toprak üstü kısımlarında, hattâ odunlarda yaşar. Bitkilerde mazı meydana getiren böcekler de bunlardandır. Bazıları açıkta, yaprakların yüzünde yaşar. Çoğu zararlıdır.

Eupholis, entymus, pachyrrhynchus gibi tropik böceklerde yaşayan bazı türleri kınkanatlıların en güzellerinden sayılır. (L)

CURCUMA ZEDOARRİA i. Çinhindi'nin güneyinde ve İndonezya'da yetişen bir zerdeçal türünün kök sapı. Pazarda yuvarlak halkalar veya uzun parçalar halinde satılır. Rengi gridir. Kokusu zencefile, tadı kâfuruya benzer. (Uyarıcı ve ıtırlı olan bu madde Fioravanti belsemine ve uzun ömür şurubuna katılır. Zencefilgillerden.) [L]

CURCUNA i. (onomatope). Gürültü ve şamata: *Evimizin bir zamanlardaki curcunası içinde* (A.H. Tanpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Curcuna tepmek*, curcuna havasına uyarak oynamak. || *Curcunaya çevirmek (döndürmek, vermek)*, ortalığı karmakarışık, gürültülü patırtılı bir hale getirmek. || *Curcunaya kalkmak*, kavga ve rezalet çıkarmağa başlamak. || *Curcunayı koparmak*, gürültü patırtı etmek.

— Mus. Türk musikisinde bir küçük usul. 10 Zamanlı ve 6 vuruşludur. 10/8 ve 10/16 mertebeleri vardır. Aksak'tan sonra şarkılarda en çok kullanılan usuldür. Aksak semai usulünün daha hareketli bir şeklinden ibarettir. Vuruşlarında başka hiçbir fark yoktur.

◆ **Curcunacı** veya **curcunabaz** i. Temş. santl. Eski türk seyirlik oyuncularından biri.

— ANSİKL. *Curcunacılar* tuhaf giyimli, bazen yüzlerinde maske taşıyan, komik şarkılar, komik danslarla, gürültü ve yaygara ile gösteriye çıkan oyunculardı. Ortaoyununun başında, sivri külâhlarıyle on iki kadar curcunacı çıkar, kaba saba oyunlarıyle halkı eğlendirirlerdi. Bunların Çıngıraklı kukla, Burunsuz beşe, Kambur cüce, Toparlak köse gibi tuhaf adları vardı. Oyun yerine «ala ala hey!» diye bağrışarak çıkarlardı. (M)

CURCURA, Cezayir'de sıradağ; Summam vâdi çöküntüsünün kuzeyinde, eski dağ kütlesi, Büyük Kabiliye'nin yanında yükselir. Uzunluğu 50 km. Curcura sarp yamaçlı, kalkerli büyük bir sierra'dır; bir millî park meydana getirir. Başlıca tepeleri Heidzer (2 123 m), Akuker (2 305 m) ve Lala-Hadica (2 308 m). [L]

CURÇEN, eski bir tonguz kavmi. İki kola ayrılan kavmin bir kolu Sungari ırmağının kuzeyinde, diğeri ise güneyinde otururdu. Curçen'ler tarım, hayvancılık, balıkçılık ve avcılıkla geçinirlerdi. X., XI.yy.da Kidonların hâkimiyeti altında yaşayan Curçenler XII. yy.da Vanyan boyundan Aguda'nın başkanlığında Kidonlara karşı ayaklandılar ve 1115'te Kuzey Çin'de bağımsız bir devlet kurdular. Tarihte *Kin* adıyle tanınan bu ilk sülâle 1115-1211 arasında hüküm sürdü. 1234'te, Moğolların idaresi altına giren Curçen kabileleri, XVI. yy.a kadar hiç bir varlık gösteremediler. Min sülâlesi devrinde (1368-1644) Curçenler üç kabile birliği meydana getirdiler. Bu kabile birliklerinden biri, Nurhatsi'nin (1559-1626) yönetiminde, komşu kabileleri hâkimiyeti altına aldı ve 1616 yılında bütün kabilenin birleşmesiyle yeni bir devlet kuruldu. Nurhatsi, Curçenleri, askerî sancak düzenine göre teşkilâtlandırdı. Oğlu Abakay ise 1636'da imparator ilân edildi. Bu tarihten sonra hükümdar sülâlesi Çing adı altında 1644-1911 arasında hüküm sürdü. Daha sonra Curçenler Mançu adını aldılar.

— Leng. *Curçen dili*, Altay dillerinden Tonguzcanın bir kolu idi. XII. yy.dan sonra çin alfabesine dayanan bir yazı sistemini kullanan Curçenler XIII. yy.da, Moğol hâkimiyeti altına girdiklerinden moğol alfabesini benimsediler. 1599'da Nurhatsi'nin emriyle, moğol alfabesinden meydana getirilen bu yazı sisteminde, yazı yukarıdan aşağıya doğru dikine yazılıyor ve satırlar soldan sağa doğru yan yana sıralanıyordu. (M)

CURDE i. (ar. *curd*, süvari alayı'ndan *curde*). *Esk.* Atlı asker. || *Curde askeri*, hacca giden kafilelerin korunması ile görevlendirilen askerler. || *Curde başbuğu*, curde askerinin kumandanı. (M)

CUREL (François DE), fransız oyun yazarı (Metz 1854-Paris 1928). Edebiyat dünyasına iki romanla girdi: *l'Eté des Fruits Secs* (Kuru Yemişler [Haylaz Öğrenciler] Yazı) [1885] ve *Le Sauvetage du Grand Duc* (Grandük'ün Kazadan Kurtuluşu) [1889]. İlk oyunlarından ikisi 1892'de Théâtre-Libre'de oynandı: *l'Envers d'Une Sainte* (Bir Azizenin İçyüzü) ve *Fossiles* (Fosiller). Bu oyunda çökmekte olan soylu bir taşra ailesini anlatır. (L)

CURHUM. Bk. CÜRHUM.

Curia regis («Kral sarayı» anlamına lat. k. ler). Ortaçağdaki monarşik hükûmetin temel organını belirtmek için kullanılmıştır.

Curia regis, Fransa'da ilk Capet'liler tarafından karolenj *placita*'ları (kaideleri) geleneğine göre toplanmış, laikler ve kilise adamlarından kurulan genis bir meclisti. Sonraları bu meclise sadece kralın idarî ve siyasî danışmanları alındı. Hükümdarın Curia'ya davet edeceği kimseler konusunda tam bir hürriyeti vardı ve toplantı tarihini (genellikle noel, paskalya, pentecôte, toussaint), toplantı yerini (bulunduğu şehir, yani genellikle Paris) tespit ederdi. Bu davete herhangi bir şekilde uymamak, feodal kaidelere göre, malikânenin müsaderesi sonucunu doğururdu. İdarî işlerin gittikçe artan karmaşıklığından dolayı, başlangıçta çok geniş yetkileri olan bu müessesede bölünmeler olmuştur. XIII. yy.dan itibaren, *Curia regis*'in adlî ve malî kısımları muhtar hale gelmiştir. (Paris parlamentosu ve Sayıştay.)

İngiltere'de, özel Meclis'in kaynağı olan ve

kralın güvendiği kimselerden kurulu Küçük meclis ile, kral sarayının hizmetindeki yüksek rütbeli papazların ve baronların toplandığı bir Büyük meclis vardı. (Bk. PARLAMENTO). *Curia*'nın merkezi kralın sarayı (*domus regis*) ve kralın odasıydı. Özel görevlilerin yönettiği bu teşkilât, bütün Ortaçağ boyunca büyük bir önem taşıdı. Henry II devrindeki ingiliz yasalarının devrimci gelişmesi, Curia'yı, bütün krallık çapında bir mahkeme haline getirmiştir. «Common law»a göre karar veren genel Duruşmalar mahkemesi, daha sonra da Kral mahkemesi bu curia'dan doğmuştur. (L)

Curiates (COMİCES). Roma siyasî halk meclisi. *Comices curiates*'ler krallık devrinde öteki meclislerden daha önce ortaya çıktı. Bu mecliste, *quirites*'ler, patriciusların *gens*'leri ve onların korudukları kimseler yer alırdı. Soydan gelen bu üyelikler, Roma kavmini kuran toplulukları (Latinler, Sabinler, Etrüskler) belirttiği sanılan Ramnes, Tities, Luceres adlı üç kavime onar onar dağılırdı. Krallık devrinde kralı hiç değilse nazarî olarak seçip ilân eden, ona *imperium*'u veren bu meclislerdi. Bu meclislerin yasama hakları vardı, savaşa veya barışa karar vermek yetkisine sahiptirler. Kamu suçlarını yargılamakla görevli *duoviri perduellionis*'leri (devlete karşı işlenen suçları yargılayan iki kişi) tayin ederler ve mahkeme görevini de yaparlardı. Bundan başka dinî konuları veya dinle ilgili sorunları incelemek üzere toplanırlardı. Böylece büyük rahibin başkanlığında, ilgili hukuk işlemlerinin geçerliğini tespit ve tasdikle görevli (vasiyetnameleri ve evlât edinme işlerini) *comitia calata*'yı (göreve çağrılmış kişiler) meydana getirirlerdi. M.Ö.IV.yy. da centuriata ve tributa meclislerinin kurulmasıyle yetkileri zamanla azalıp, önemlerini kaybettiler. Ellerinde krallık devrinden kalan bazı dinî görevler (*calatis comitiis* vasiyetnameleri) magistratuslara (yüksek devlet görevlileri, praetorlar, consuller, censorlar) *imperium* vermek yetkisi kaldı. *Lex curiata de imperio* (imperium hakkında halk meclisi kanunu) bu hakkı onlara tanımıştı, fakat yüksek görevlileri seçmek hakları yoktu. Bu şekilde, otuz curia'yı otuz lictor'la temsil etmek âdeti (bir lictor bir curia'yı temsil ederdi) yerleşmişti. İmparatorluk devrinde de bu meclisler uzun bir süre, III. yy.a kadar imparator'a *lex de imperio*'yu vermeye devam ettiler. Gerçekte bu, yalnızca bir onaylamadan öteye geçmedi. (L)

François de CUREL

CURİATUS'LAR. Bk. HORATİUS'LAR.

CURİCO, Şili'nin iç kısmında şehir, il idare merkezi, Santiago'nun güneyinde; 51 700 nüf. Şehir 1928'de bir depremden büyük zarar gördü. — *Curico ili*, 124 000 nüf. (L)

CURİE [küri] i. Radyonükleer etkinlik birimi (sembolü Ci). Saniyede parçalanma sayısı 3,7 $\times$ 10^{10} olan bir radyoelement niceliğinin radyo nükleer etkinliğine eşittir. (Radyonükleer etkinliği 1 Ci olan radyumun kütlesi 1 gr kadardır.) [L]

CURİE (Marie), kızlık adı **Sklodowska,** fizik bilgini (Varşova 1867-Sallanches civarı, Fransa 1934). Üniversiteli bir aileden olan Marie Sklodowska, öğrenimine Sorbonne'da devam etmek üzere 1891'de Paris'e gitti. Fransız fizikçisi Pierre Curie ile evlendi (1895). H. Becquerel'in keşfettiği uranyum ışınları konusu üzerine hazırladığı tez sonunda fizik doktoru oldu. Pierre Curie'nin ölümü üzerine, Sorbonne'da onun için kurulmuş olan kürsü kendisine verildi. Böyle bir göreve bir kadının getirilmesi ilk defa görülen bir olaydı. Kocası ile yaptığı araştırma ve buluşların dışında Marie Curie, alman Schmidt ile aynı zamanda toryumun radyoaktifliğini keşfetti. Debierne ile birlikte çalışarak radyumu metal halde ayırmayı başardı. Radyum enstitüsünü kurdu. Birinci Dünya savaşında ordunun radyolojik servislerini teşkilâtlandırdı. 1903'te Nobel fizik ödülünü, 1911'de Nobel kimya ödülünü aldı.

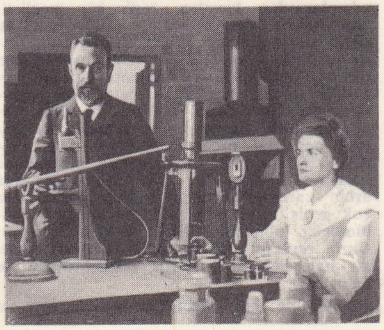

Pierre CURİE ve Marie CURİE laboratuvarlarında

CURİE (Pierre), fransız fizikçisi (Paris 1859-ay.y. 1906). Alsace'lı bir doktorun oğlu olan Curie evde özel öğrenim gördü. Babasından ve bir aile dostundan aldığı dersler onda tabiat bilimlerine karşı derin bir ilgi uyandırdı. Sorbonne'da bazı kurslara devam etti ve Paris Fen fakültesine laborant olarak girdikten sonra, kardeşi PAUL JACQUES (1855-1941) ile çok genç denecek yaşta ilmî çalışmalara başladı. İlk çalışması, Desains ile birlikte hazırladığı kızılaltı ışınlar üstüne bir inceleme yazısıdır. Bundan sonra kardeşiyle kristaller üzerinde araştırmalar yaptı ve 1880'de piezo elektrik özelliğini buldu. 1882'de, Fizik ve Kimya okulunda araştırma şefi oldu. 1895'te, *Cisimlerin değişik sıcaklıklardaki magnetik özellikleri* konulu bir tez hazırladı. Diyamagnetik cisimlerin mıknatıslanma katsayısının sıcaklığa bağlı olmadığını, paramagnetik cisimlerin mıknatıslanma katsayısının ise mutlak sıcaklıkla ters orantılı olarak değiştiğini keşfetti (*Curie kanunları*) [yoğunluğu *d* olan bir cismin mıknatıslanma şiddeti, yani magnetik momentin hacme oranı I, mıknatıslayan alanın şiddeti H ise, $I/Hd = x/d$ oranına cismin mıknatıslanma katsayısı denir. *x*, cismin magnetik duyarlığıdır]. Ferromagnetik cisimlerin, belli bir sıcaklığın üstünde (*Curie noktası*) paramagnetik cisimler haline dönüştüğünü ispatladı. Aynı yıl, bütün araştırmalarına katılacak olan Marie Sklodowska (Marie CURİE) ile evlendi. Bu arada Fizik ve Kimya okuluna profesör olarak tayin edildi. 1904'te Sorbonne genel fizik kürsüsüne getirildi ve 1905'te Fen akademisine kabul edildi. Kristaller üzerinde inceleme yaparken, genellikle bütün fizik olaylarında bakışımlılık olabileceği dikkatini çekti ve 1894'te «bakışım prensibini» açıkladı: çeşitli olayların olup olmayacağını önceden bilmeğe yarayan bu prensibe göre başlangıçtaki bakışım elemanlarının sonuçta da bulunması gerekir. H. Becquerel'in radyoaktifliği bulmasından sonra, eşiyle birlikte bu olay üstünde incelemeler yaptı. Bileşiminde uranyum bulunan bazı minerallerin yaydığı ışınımların şiddeti Curie'lerin ilgisini çekti ve 1898'de polonyum, sonra da radyumu bularak büyük bir ün kazandılar. Curie ayrıca, koruyucu halkalı kondansatörlü elektrometro, hava dirençli devirsiz terazi gibi çeşitli araçlar da yaptı. 1903 Nobel fizik ödülünü eşi ve H. Becquerel ile paylaştı; bundan birkaç yıl sonra kamyon altında ezilerek öldü. (L)

Curie noktası, ferromagnetik maddelerin belli başlı özelliklerini kaybedip paramagnetik duruma geçtikleri belirli sıcaklık derecesi. Curie noktası demir için aşağı yukarı 775°C, nikel için 360°C, kobalt için 1 100°C, magnetit (Fe_3O_4) için 580°C'dir. (L)

CURİOSİ çoğl. i. (lat. k.). Roma imparatorluğuna (M.S. 192-284 arası) bağlı eyaletlerde denetleme ile görevli memurlara verilen ad. (Bunlar, şüpheli kişileri göz altında bulundurur, kamu idarelerini denetler ve *cursus publicus*'un [İmparatorluk posta servisi] iyi işlemesini sağlarlardı.) [L]

CURİTİBA, Brezilya'da şehir, Parana eyaletinin merkezi, Atlas okyanusuna yakın bir yaylada; yüksl. 900 m; 573 000 nüf. Curitiba hızla gelişmektedir. Besin ve dokuma sanayii; kâğıt fabrikaları; çimento fabrikaları; kimya sanayii; v.b. (L)

CURİTİBANOS, Brezilya'da, Santa Catarina bölgesinde şehir. 20 552 nüf. (L)

CURİUM i. Kim. Bk. KÜRİYUM.

CURİUM. Esk. coğ. Kıbrıs'ın güney kıyısında şehir. Cilâlıtaş çağından itibaren balıkçılar buraya yerleştiler. Bu ilkel halkı kovan Dorların yerini kısa süre sonra Yunanlılar aldı. Yunanlılar Fenikelilerle kıyı ticaret merkezleri için çekiştiler ama Curium'u elden çıkarmadılar. New York'ta muhafaza edilen *Curium definesi*, Curium'da Yunanistan ile Doğu arasındaki kültür alışverişine örnekti. Bugün, *Episkopi*. (L)

CURİUS DENTATUS (Manius), romalı konsül (öl. M.Ö. 270). Üç defa konsül oldu; Samnit'leri, Brutti'leri, Lucania'lıları, Sabin'leri ve son olarak, Beneventum savaşında Pyrrhos'u yendiği için iki defa adına zafer alayı düzenlendi. Apennin'lerde Samnit direnişini kırdıktan sonra, Adriya denizi kıyılarında Roma'nın etkisini sağlayan sömürgeler kurdu. Çağrıya katılmayanların mallarını satmağa karar vererek mecburî askerliğin kabulünde kesin bir adım atılmasını sağladı. 290'dan sonra, Senato'nun *auctoritas*'ını (yetki) sınırlayan kanunu uygulattı. Curius Dentatus sadeliği ve çıkarcı olmayışı ile tanındı. Samnit'lerin kendisine sunduğu altın vazoları reddederken, altına sahip olmaktan çok, sahip olanlara emir vermekten hoşlandığını söylemiştir. (L)

CUR'LAR, Sudan'da yaşayan nil-hami ırkından halk. (L)

CURLEY (James Michael), amerikalı siyaset adamı (Boston 1874-ay.y. 1958). İrlanda asıllı ve katolikti. Aşırı zenginlere karşı orta sınıfları bütün gücüyle savundu. Çok iyi bir hatipti, dört defa Boston belediye başkanı seçildi, puritan ve anglosakson aristokratlarının güçlü bir temsilcisi oldu, Massachusetts eyaleti valiliğini yaptı ve birçok defa Kongre'de görev aldı. XX.yy.ın ilk yarısında, amerikan siyaset hayatının en renkli simalarından biri oldu. (L)

CURLİNG i. (ing. k.). Bir kış sporu. Gülle yuvarlama oyununa benzer: buz üzerinde ağır düz bir taş veya demir kaydırarak oynanır. (L)

CURNAL veya **JURNAL** i. (fr. *journal*'den). Gizlice bildirme, ele verme: *Zafer olunca curnal parolasının hemen «Kuvay-ı Milliye Aleyhtarlığı» suçuna değişmiş olduğunu tahmin edersiniz* (F.R. Atay). ‖ *Curnal etmek*, bir olayı veya kimseyi sezdirmeden gözleyerek çıkar sağlamak amacıyle başka bir kimseye veya yere gizlice bildirmek: *«Efendim bu herif dürbünle Yıldız'a bakıyor» diye curnal etmediler miydi?* (H.R. Gürpınar).

— Tar. Abdülhamid II devrinde, devlet ve özellikle saray aleyhinde çalışan veya çalıştığı iddia edilen kimseler hakkında saraya verilen gizli rapor. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Curnal kâtibi*, daha çok vergi işlemlerinin uygun şekilde yapılıp yapılmadığını inceleyen kâtip (*yoklama kâtibi* adıyle de anılırdı).

— ANSİKL. *Curnal*'lar Abdülhamid II devrinde bizzat kendisi tarafından okunur ve titizlikle saklanırdı. Curnalcılar ya saray tarafından görevlendirilen özel hafiyeler veya saraya bağlı olmayan çeşitli ihbarcılardı. İkinci Meşrutiyet'ten (1908) sonra, İttihat ve Terakki partisi, iki büyük binaya doldurduğu yüzlerce çuval curnalı incelemek için bir komisyon kurdu. Fakat en namuslu bilinen ve imparatorluk çapında önem ve ünü olan, hattâ ittihatçılar arasında bulunan bazı kimselerin de curnal yazmış oldukları ortaya çıkınca, rezaleti önlemek için curnalların bulunduğu binalar kaza süsü verilerek yakıldı. Curnalların pek çoğu, Abdülhamid II'nin vehminden faydalanıp menfaat sağlamak isteyenler tarafından yazılmış ve birçok vatansever ve namuslu kimse bu yalan curnallar yüzünden iftiraya uğramıştı. II. Meşrutiyetten sonra, curnalcıları eski kimliklerini açıklamakla tehdit ederek onlardan da para sızdıran yeni bir tür ihbarcı ve şantajcı sınıfı türedi.

◆ **Curnalcı** sıf. ve i. Herkesi curnal ederek gözden düşürmeğe ve büyüklerine yaranmağa çalışan [kimse].

◆ **Curnalcılık** i. Curnal etmek eylemi: *Bakalım bu son curnalcılık modası ne kadar sürecek* (F.R. Atay). [→ Bibliyo.] (M)

CURNATA i. Bıldırcın akını. (M)

CURNONSKY (Maurice Edmond SAİL-

Foto. Manuel, Delius (LAROUSSE)

LAND — denir), fransız edebiyatçısı ve yemek meraklısı (Angers 1872-Paris 1956). Boğazına düşkünlerce seçildi, birçok kitap yayımladı. Başlıca eserleri: *le Métier d'Amant* (Âşıklık Mesleği) [P.-J. Toulet ile 1899], *la France Gastronomique* (Güzel Yemekler Ülkesi Fransa) [Marcel Rouff ile, 1921-1928], *le Trésor Gastronomique de France* (Fransa'nın Güzel Yemekler Hazinesi) [A. de Croze ile, 1933], *les Fines Gueules de France* (Fransa'da Ağzının Tadını Bilenler) [P. Andrieu ile, 1935], *la Table et l'Amour* (Sofra ve Aşk) [A. Saint-Georges ile, 1949], *Cuisine et Vins de France* (Fransız Mutfağı ve Şarapları) [1953] v.b. (L)

CURRAGH, İrlanda'da Kildare idare bölgesinin özel adı; bölgeye yerleşmenin M.S. I. yy.da başladığı sanılır. Askerî karargâh. (L)

Curraph danteli. Bk. İRLANDA DANTELİ.

Curragh olayı, 1914 başlarında, «Home Rule» projesine karşı direnmek amacıyle Ulster protestanları silâhlandılar; ingiliz hükûmeti çeşitli askerî birlikleri harekete geçirdi. Bu tutumu ile, zor kullanarak Ulster'ci muhalefeti kırmak istediği düşüncesini yarattı. Curragh kampında karargâh kurmuş olan tugay, kuzeyde yeni mevkilere yerleşmek üzere hareket emri alınca, subayların çoğunluğu ve bu arada tugay kumandanı general Gough, protestan milislerle çarpışmaktansa görevlerinden ayrılmayı uygun buldular (20 mart 1914). Aynı dönemde meydana gelen olayların en çok dikkat çekeni olan bu olay, Britanya ordusunda ağır basan düşünceyi açıkça ortaya koymuş oldu. (L)

CURRAN (John Philpot), irlandalı avukat ve hatip (New Market, İrlanda 1750-Brompton 1817). İrlanda barosu avukatı olarak büyük bir ün kazandı ve İrlanda Avam kamarasına seçildi (1783). Whig partisinin en etkili önderlerinden biri oldu, katoliklere hürriyet tanınmasını savundu, birlik isteğine karşı koydu. Siyasî suçluları savunmak, özellikle Birleşmiş İrlandalıların davalarına bakmakla tanındı; bu alanda, 1803 ayaklanmasından sonra ünü daha da arttı. (L)

Currency ilkesi. İkt. Banknot enflasyonunu ve dolayısıyle para değerinin düşmesini önlemek üzere banknot basma işinin emisyon bankasının veya diğer bankaların isteklerine bırakılmayarak, kasalarında bulunan madenî paraya göre ayarlanmasını öngören ilke. Altın ve gümüş esasına dayanan bir para sisteminde banknot tedavülünün düzenlenmesi ile ilgili teorinin karşısında, banknot ihracını bankaların takdirine bırakan *banking* principle* (bankacılık ilkesi) vardır. (L)

CURRER BELL, Charlotte BRONTË'nin takma adı. (L)

Cursus honorum («terfi sırası» anlamına lat. k.ler). Roma'da kamu hizmetinde aşılması gereken sırayı ve yüksek rütbeli devlet memuru olabilmenin gerekli şartlarını ifade eder. Yüksek devlet görevleri arasında kısa zamanda kendiliğinden bir değer ve rütbe hiyerarşisi meydana geldi; en eskileri ve en etkilileri diğerlerine göre üstünlük sağladı; bir mesleğe en alt dereceden başlayarak en yüksek dereceye kadar çıkma kuralı yerleşti.

Bununla beraber, M.Ö. III. yy.ın sonuna kadar, gözü yükseklerdeki kimselerin, hoşlarına giden görevleri elde etmeleri mümkündü (Afrikalı Scipio, bu şekilde 24 yaşında consul seçildi). O zamana kadar ve M.Ö. 342'den sonra, birden fazla yüksek devlet görevinin bir kişide toplanması ve on yıldan önce yenilenmesi *(iteratio)* yasaktı. M.Ö. II. yy. başlarında, terfi sırasını düzene koymak için çeşitli tedbirler alındı. Bu tedbirler sonunda, M.Ö 180 yılında, *cursus honorum*'u yüz yıl için düzenleyen *Lex Villia annalis* (Villia kanunu) çıkarıldı: 1. mesleğe girmek için askerlik hizmetini yapmak ve en az 28 yaşında olmak gerekiyordu (askerlik 18 yaşında başlar on yıl sürerdi); 2. *curulis* usulünce görevlerde şöyle bir sıra uygulanırdı *(certus ordo magistratum);* questorluk, praetorluk ve consulluk, aedilis curulislik, aedilislerin sayısı praetorlara göre az olduğu için, questorlukla praetorluk arasında yer alıyordu. Cureusun dışındaki censorluk, sadece eski consullara uygulanıyordu; olağanüstü bir görev olan dictatorluk için de aynı şey söz konusu idi; 3. birbiri ardından gelen iki görev arasında iki yıllık kanunî bir ara *(biennium)* olması gerekiyordu. Buna göre, bir kimse 28 yaşında questor, 31 yaşında aedilis, 34 yaşında praetor ve 37 yaşında consul olabilirdi. Görevde geçen fazla süreler (propretorluk, proconsulluk) *curaeus honorum*'da dikkate alınmıyordu.

Villia kanunu, patriciusların (soylular sınıfı) curulis görevleriyle ilgiliydi. Fakat, halk ve soylu sınıf arasındaki tam birleşme, kamu mesleklerinin uyuşmasını sağladı; bu şekilde, plebeius (halk sınıfı) aedilisliği, curulis aedilisliğiyle eşit oldu. Halk tribunusluğunun yeri kesin değildi, bazen bu son iki göreve eşitti, bazen questorluk ve aedilislik arasında yer alırdı.

Bu hükümlerin sonucu şu oldu: yüksek görevliler senatonun ve senatörler kastının buyruğu altına girdi, çabuk yükselişler önlendi, ihtiraslar dizginlendi, türedilerin *(homines novi)* büyük devlet görevlerine yükselme imkânı önlendi. Bununla beraber, kurala aykırılıklar oldu: Scipio Aemilianus praetor ve aedilis olmadan, M.Ö. 147'de consulluğa yükseldi ve 134 yılında, her çeşit *iteratio*'yu yasaklayan 151 tarihli kanuna rağmen yeniden consul oldu. *Cursus* kuralları II.yy. sonlarında Marius tarafından, sonra da I. yy.da sistemli bir şekilde çiğnenmeğe başladı. Sulla, *Villia kanunu*'nu, kendisinin yaptığı *Cornelia de magistratibus* adlı kanunla değiştirdi. Bu, questorluğa seçilme yaşını 29'a çıkardı. 40 Yaşından önce praetor, 43 yaşından önce consul olma imkânı kalmadı (buna karşılık, kanun on yıl aradan sonra consul olabilmek hakkını verdi). Censorluk kaldırıldı.

Sulla'nın çekilmesinden Augustus'un zaferine kadar süren kargaşalık döneminden sonra, Augustus eski geleneklere dönmeyi bahane ederek kurduğu sistem içinde herşeyi yeniden düzenlemek zorunda kaldı. *Cursus honorum* yeni düzene bağlandı: ilk derece 17 yaşında sivil *vigintiviratus*'luk, veya 18'de askerî tribunusluk oldu. Sonra, 25 yaşında questorluk geldi, 27 yaşında aedilislik veya tribunusluk, 30 yaşında praetorluk, 33 yaşında da consulluk. Proconsulluk, bir «şeref» mesleğinin son rütbesi olarak kabul edildi (yüksek memurlukların çoğu görev ve imtiyazlarının önemini çoktan kaybetmişti). Görevlerin çoğalması, eski görevlerin yerini yeni kurulanların alması, yaş veya eski meslek konusundaki istisnalar, nihayet son imparatorluk döneminde, eski yüksek görevlilerin yanına eskiden görev almamış olanların *(allectia inter consulares)* yazılması gitgide *cursus honorum*'u işe yaramaz hale getirdi, anlamını kaybettirdi. Böyle bir sistemin ancak Cumhuriyet rejiminde önemi vardı. Çünkü bu rejimde önemli olan en yüksek devlet görevlerini düzenlemek ve denetlemekti. Devlet, herşeye hâkim bir imparatorun eline geçtiği ve yüksek görevler önemlerini tamamen kaybettiği zaman, imparator yüksek devlet görevlerini armağan olarak, *cursus hönorum* kurallarına aldırmadan, keyfince dağıtmıştır. (L)

CURTEA-ARGES, Romanya'da şehir, Muntenia'da (Argeş bölgesi), *Argeş* kıyısında; 11 100 nüf. XIII.yy.dan kalma Eflak prenslerinin sarayı. XIV. yy.dan kalma (onarılmış) piskoposluk kilisesi. Kereste sanayii; konfeksiyon. (L)

CURTİCE (Harlow Herbert), amerikalı iş adamı (Eatons Rapids yakınında, Michigan 1893). 1914'te General Motors şirketine muhasebeci olarak girdi; on yıl sonra genel müdür yardımcısı oldu. 1933'te General Motors grubuna bağlı Buick Motor Division'un başkanlığına tayin edildi. 1948'de General Motors corporation'ın ikinci başkanı, 1953'te de başkanı oldu. (L)

CURTİN (John Joseph), avustralyalı devlet adamı (Creswick, Victoria 1885-Canberra 1945). Gençliğinde Melbourne'da sendikalarda çalıştı, hükûmetin mecburî askerlik siyasetine karşı çıktığı için bir süre tutuklandı. 1917'de *Westralian Worker* adlı işçi dergisini yönetti; başarılı çalışması 1928'de federal parlamentoya seçilmesini sağladı. 1935'te İşçi partisi başkanı, 1943'te İşçi partisinin beklenmedik bir şekilde seçimleri kazanmasıyle başbakan oldu. Avustralya'nın savaştan zarar görmemesine çalışan Curtin, Ortadoğu'daki kuvvetlerini çekince Churchill ile çatıştı. Ölümüne kadar Avustralya'nın savaştan sonra hızla gelişmesini sağlayacak çalışmalara girişti. (L)

CURTİS (Charles Gordon), amerikalı buharlı türbin yapımcısı (Boston, Massachusetts 1860-Long İsland 1953). Elektronik motorları yapan Curtis Electric Manufacturing co.'nin teşkilâtçısı ve başkanı. 1896'dan sonra hızı ayarlanabilen ve değişmez basınç sistemiyle çalışan Curtis buharlı türbinlerini geliştirdi. Bu türbinler özellikle gemilerde kullanıldı. (L)

CURTİS (George William), amerikalı yazar (Providence, Rhode İsland 1824 - New Brighton, Staten İsland, New York 1892). Romancı ve hikâyeci, Kronikler ve gezi yazıları yayımladı, köleliğe karşı idi. (L)

CURTİS (Lionel George), ingiliz devlet adamı ve yazarı (1872-Oxford 1955). 1899'da gönüllü olarak Güney Afrika savaşına katıldı. 1901'de Johannesburg belediyesinde çalıştı, 1907'ye kadar Transvaal hükûmetinde çeşitli görevler aldı. 1910'da liberal emperyalist fikirlerini yaymak için *Round Table* (Yuvarlak Masa) dergisini çıkarmağa başladı. 1916'da *Commonwealth of Nations*'ı yayımladı. 1912'de Oxford'da öğretim görevlisi oldu. I. Dünya savaşından sonra, İrlanda konferansının sekreterliğini yaptı. En önemli eseri: 3 ciltlik *Civitas Dei* (Tanrı Devleti) [1934-1937]. (L)

CURTİSS (Glenn Hammond), amerikalı pilot ve uçak yapımcısı (Hammondsport, New York 1878-Buffalo 1930). Bisiklet motorları üzerinde çalışan Curtiss'ten «California Arrow» adlı güdümlü balon için bir motor yapması istendi. Başarılı buluşu amerikan ordusunda da kullanıldı. 1908'de Curtiss, denetimi altında yapılan bir uçakla, saatte 40 mile yaklaşan bir hızla uçtu. 1912'de amerikan ordusu ile deniz uçakları üzerine bir kontrat imzaladı. 1917'de oldukça büyüyen fabrikaları yalnız A.B.D.'ye değil, İngiltere ve Rusya'ya da askerî uçak satıyordu. (L)

CURTİUS (Ernst), alman bilgini (Lübeck 1814-Berlin 1896). Dört yıl kaldığı Yunanistan'da Otfried Müller'in öğrencisi (1836-1840), sonra Berlin üniversitesine profesör, Berlin eski eserler müzesi müdürü oldu; arkeoloji ile ilgili birçok eser yazdı. Başlıca eseri *Griechische Geschichte* (Yunan Tarihi). [1857-1861] Olympia kazılarının gerçekleşmesi Curtius'un çalışmalarıyle sağlanabildi. (L)

CURTİUS (Ernst Robert), alman profesörü ve deneme yazarı (Thann, Alsace 1886-Roma 1956). Marburg, Heidelberg ve Bonn üniversitelerinde ders verdi. Fransız edebiyatı ve düşüncesi üzerinde birçok eser yayımladı: *Die Literarischen Wegbereiter des neuen Frankreich* (Günümüz Fransa'sının Edebiyat Öncüleri) [1919], *Maurice Barrès und die Geistigen Grundlagen des Französischen Nationalismus* (Maurice Barrès ve Fransız Milliyetçiliğinin Ruhî Temelleri) [1921], *Balzac* (1923), *Französicher Geist im Neuen Europa* (Günümüz Avrupa'sında Fransız Ruhu) [1925], *Marcel Proust* (1928). *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* (Avrupa Edebiyatı ve Latin Ortaçağı) [1948], *Kritische Essays Zur Europäischen Literatur* (Avrupa Edebiyatı Üzerine Eleştiri Denemeleri) [1950]. (L)

CURTİUS (Georg), alman dilbilimcisi (Lübeck 1820-Hermsdorf, Warmbruun yakınında 1885), Ernst Curtius'un kardeşi. Prag'da (1849-1854). Kiel'de (1854-1962), Leipzig'de (1862-1885) profesör oldu; *Griechische Schulgrammatik* (Yunanca Okul Grameri) [1852] ve *Grundzüge der Griechischen Etymologie* (Yunanca Etimoloji Grameri) [1879] adlı eserler yayımladı. Bu eserler hint avrupa dilbilgisi tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. (L)

CURTİUS (Julius), alman siyaset adamı (Duisburg 1877-Heidelberg 1948). Hukuk doktoru, 1920'de halkçı milletvekili oldu. 1924'te Dawes planını kabul ettirmek için çalıştı, iktisat bakanı (1926-1929), dışişleri bakanı oldu (1929-1931). Stresemann'ın yakın dostuydu; özellikle kendi savunduğu Young

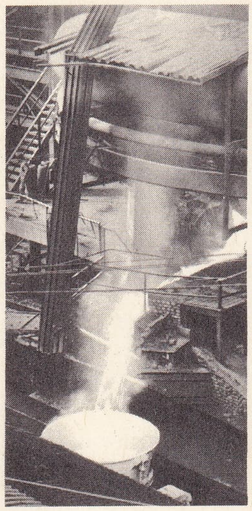

yüksek fırından akan curuf

CURZON OF KEDLESTON

planının uygulanması konusunda Dr. Schacht ile anlaşmazlığa düştü. Avusturya, sonra Fransa ile tasarladığı gümrük birliği tasarılarının gerçekleşmemesi üzerine görevinden ayrıldı (1931). [L]

CURTİUS (Ludwig), alman arkeologu (Augsburg 1874-Roma 1954). Erlangen (1908), Freiburg (1918), Heidelberg (1920) üniversitelerinde profesör, 1928'den 1937'ye kadar Roma Alman Arkeoloji enstitüsü müdürü oldu. Birçok eser yayımladı: *Griechische Grabreliefs* (Yunan Mezar Kabartmaları) [1920], *Die Antike Kunst* (Eskiçağ Sanatı) [1923], *Die Wandmalerei Pompejis* (Pompei Duvar Resimleri) [1929], *Das Antike Rom* (Eski Roma) [1944], *Zeus und Hermes* (Zeus ile Hermes) [1930], *Deutsche und Antike Welt* (Germen ve Eskiçağ Dünyası) [1952], *Interpretationen von Sechs* (Altı Yunan Resmi Üstüne) [1947], Curtius bundan başka *Römesche Mitteilungen*'i (Roma Hakkında Raporlar) yeniden düzenledi ve *İkonographische Beitrage'yi* (İkonografiye Ait Yeni Bilgiler) adlı bir eser yayımladı. (L)

CURTİUS gölü, Roma'da (İtalya) Forum'un kutsal yerlerinden biri. Bir efsaneye göre M.Ö. IV. yy.da burada derin bir yarık meydana geldi, rahipler kapanması için bir vatandaşın kendini gönüllü olarak buraya atması gerektiğini bildirdiler ve romalı şövalye *Marcus Curtius* bu yarığa atlayarak kendini feda etti. Bir başka efsaneye göre ise Sabinler'den *Metius Curtius*, Romulus'tan kaçmak için büyük güçlüklerle aştığı bu bataklığa kendi adını verdi. Aynı yerde M.Ö. IV. yy.dan kalma kutsal bir kuyu bulundu. (L)

CURTİZ (Mihaly KERTESZ, **Michael** denir), macar asıllı amerikalı sinema rejisörü (Budapeşte 1888-Hollywood 1962). Sanat hayatına 1919'da Macaristan'da başladı, 1919 ile 1926 arasında Avusturya ve Almanya'da birçok filim çevirdi ve Amerika'ya yerleşti. Günün en verimli filim yapımcılarındandı, bütün türlerde filim çevirdi. Ünlü filimleri: *20 000 Years in Sing Sing* (Sing Sing'de 20 000 Yıl) [1933], *Hafif Süvari Alayının Hücumu* (The Charge of the Light Brigade) [1936], *Kirli Yüzlü Melekler* (Angels with Dirty Faces) [1938], *Vatan Kurtaran Aslan* (Robin Hood) [1938], *Kazablanka* (Casablanca) [1942], *Ömre Bedel Kadın* (Mildred Pierce) [1945], *The Comancheros* (Komançiler) [1961]. (L)

CURTONİ (Domenico), italyan mimarı (Verona XVI.-XVII. yy.). Amcası Sanmicheli tarafından yapıldığı söylenen Verona saraylarının mimarı: Bedoni sarayları (günümüzde Pellegrini), Veritá alle Stimmate (1583'te başlanan), Morando, Gran Guardia Vecchia sarayının yapılmasında Sanmicheli'nin çalışmalarına katıldı (1609). [L]

CURUF veya **CÜRUF** i. (ar. *curûf*). Maden posası, maden eritildikten sonra kalan kısım.

— Jeol. *Volkanik curuf,* hafif, kaba satıhlı, köpüklü volkanik madde. (Renkleri siyah, gri, beyaz, esmer ve kırmızıdır. Profeksiyon halinde veya bazı lav akıntıları yüzeyinde bulunur.)

— Metalürji. Temel maddesi silikatlar olan, metalürji yan ürünü. Bk. ANSİKL.

— Zır. *Fosforu giderme curufu.* Bk. GÜBRE.

— ANSİKL. Metalürji. Madenlerin işlenmesi sırasında, maden filizi veya diğer ham maddelerin işe yaramaz kısımlarından *curuf* denilen bir karışım meydana gelir. Böylece bir eksilme olacağı gözönünde tutularak, işlenen maddeye yeterli eklemeler yapılır. Curuf maddesinde temel olarak toprak alkaliler, özellikle kireç ve alümin bulunur. Demir ve mangan oksitten meydana gelen curuflara ise *madenî curuflar* denir. Curuf, ergitme sırasında meydana gelir ve genellikle yüzeyde toplanır. İşlemeye elverişli olmayan bu madde, çıkış deliğinden akıtılarak veya yüzeyden toplanarak (gelberi) fırından dışarı atılır. Curuflar, silisteki oksijen atom sayısının bazlardaki oksijen atom sayısına oranı olan *indis*'lerine göre sınıflandırılır. En önemli özelliklerinden biri, ergiyebilmeleridir. Curuflar, ya bileşimlerindeki elementlerden yararlanabilmek için yeniden işlenir veya curuf çimentosu (ergimiş curufu kireçle birlikte soğuk su altında granüle etmek suretiyle hazırlanır). tuğla, döşeme taşı, curuf yünü yapımında kullanılır. Curuflar toprak alkali silikatlarından veya alüminyum bakımından fakir alüminyum silikatlardan meydana geldiği halde *madenî curuflar,* işlmeye elverişli madenler yönünden zengin silikatlardır. Bileşimlerinde fazla oranda maden bulunduğu için bu curuf çeşidi yeniden işlenebilir. Ayrıca, Thomas konvertisöründe fosfatlı gübre yapımı için kullanılan fosfor giderici curuflar, ısı tutucu madde olarak kullanılan curuf yünü, inşaat tuğlası v.b. yapımında da işe yarar. (L)

CURUZU CUATİA, Arjantin'de (Corrientes) şehir; eyalet merkezinin güneydoğusunda; yüksl. 70 m, 8 911 km²; 34 362 nüf. Şehir bir ovadadır; Uruguay'ın bir kolu olan Mocoreta ile Curuzu Cuatia ırmakları tarafından sulanır. 1810'da kurulan şehir bir demiryolu kavşak noktası ve tarım (pirinç, pamuk, hint lifi ve keten) merkezidir. Taş ocakları. Havaalanı. (L)

CURWOOD (James Oliver), amerikalı romancı (Owosso, Michigan 1878-ay.y. 1927). Yedi yıl gazetecilik yaptı, sonra Kanada'yı gezdi. Jack London'ınkilere benzeyen romanlarının konuları bu ülkede geçer. Kısa zamanda tutulan eserlerinden başlıcaları: *The Courage of Captain Plum* (Kaptan Plum'ın Cesareti) [1908], *Kurt Avcıları* (1908), *Kazan, the Wolfdog* (Kurt Köpeği Kazan) [1914], *The Valley of Silent Men* (Sessiz İnsanlar Vâdisi) [1920], *The Black Hunter* (Kara Avcı) [1926]. (L)

CURZON OF KEDLESTON (George Nathaniel, 1. — marki'si), britanyalı siyaset adamı ve idareci (Kedleston, Derbyshire 1859-Londra 1925). 1885'te muhafazakâr partiden milletvekili seçildi, 1891'de hükûmette görev aldığı zaman, Asya'da esaslı tecrübeler geçirmiş bulunuyordu. 1899'da Hindistan'a kral naibi oldu, enerjisi ve yöneticiliğiyle dikkati çekti. Çalışmalarıyle büyük reformlar ve önemli ekonomik gelişmeler sağladı. Aynı zamanda Hint sınırlarının korunmasıyle de ilgilendi, 1904'te Tibet'e karşı bir savaşa girişti, fakat sert davranışları ülkenin ileri gelenleri üzerinde hoşnutsuzluk yarattı, bu yüzden başkomutan lord Kitchener ile aralarında çıkan bir anlaşmazlık sonunda görevinden ayrılmak zorunda kaldı (1905). 1915'te Asquith'in koalisyon kabinesine girdi ve 1916'da Lloyd George'un kurduğu hükûmete üye oldu. 1919'dan 1924'e kadar dışişleri bakanı olarak barış müzakerelerine katıldı, özellikle 1923 antlaşmasında başrolü oynadı. Ortadoğu'da Sovyet Rusya'nın girıştiği propagandaya ve Fransızların Ruhr bölgesini işgal etmelerine şiddetle karşı koydu. (L)

Curzon hattı, 1919 aralık ayında, dışişleri bakanı lord Curzon'un telkiniyle müttefik büyükelçileri konferansında Polonya'nın doğu sınırı olarak teklif edilen hat. (Curzon hattının geçtiği yerler: Suwalhi, Grodno, Brest, Bug ırmağının orta kısmı ve Pizemysl'in batı kısmı). Beyaz Rusya'yı Polonya ile Sovyet Rusya arasında ikiye bölen bu hattı, bu konuda fikri alınmamış olan Sovyet Rusya kabul etmedi. Versay antlaşmasının 87. maddesine göre Polonya sınırları sonradan müttefikler tarafından tespit edilecekti. Moskova ve Varşova hükûmetleri arasında çıkan büyük anlaşmazlıklardan sonra Curzon hattı Polonya'nın doğu sınırı olarak garanti altına alındı, fakat 1920 Polonya-Sovyet Rusya savaşından sonra 1921 tarihli Riga antlaşmasıyle Polonya, doğu sınırı olarak Curzon hattının 150 ilâ 200 km batısındaki hattı kabul etmek zorunda kaldı. Bu ikinci hat, İkinci Dünya savaşı sırasında Polonya, İngiltere ve Sovyet Rusya arasında yapılan müzakerelerde de önemli bir rol oynadı. Polonya'nın 1945 yılında tespit edilen yeni doğu sınırı hemen hemen Curzon hattının aynıdır. (L)

CUSA (Nicolas DE). Bk. NİCOLAS DE CUSA.

CUSAE. Esk. coğ. Orta-Mısır'da bir şehrin latince adı. Burada tanrıça Hathor'a tapılırdı. (Bugün, *El Kusiye*). [L]

CUSCATLAN, Salvador'un iç kısmında idare bölgesi; 133 800 nüf. İdare merkezi, *Cojutepeque.* (L)

CUSCO. Bk. CUZCO.

CUSHİNG (Caleb), amerikalı devlet adamı (Salisbury, Massachusetts 1800-Newburyport, Massachusetts 1879). 1821'den sonra avukat, 1825'te meclise seçildi, 1826'da doğduğu ülkenin senatörü oldu. 1835'te kongre üyesi, önce demokratlar arasında yer aldı, sonra halkın sevgisini kaybetmeden parti değiştirdi, liberallere katıldı. 1844'te A.B.D. ile Çin arasında ilk Ticaret anlaşmasını imzaladı. 1847'de Meksika savaşına katıldı, 1853'te adalet bakanı oldu, 1872'de Alabama meselesi için Cenevre'ye gitti, Madrid elçiliğiyle meslek hayatı sona erdi (1874-1877). [L]

CUSHİNG (Frank Hamilton), amerikalı etnolog (Northeast, New York 1857-New York 1900). New Mexico'da yaşayan Pueblo'ları inceledi. (L)

CUSHİNG (Harvey Williams), amerikalı sinir cerrahı Cleveland, Ohio 1869-New Haven. Connecticut 1939) sinir cerrahîsinin kurucusudur. Harvard Medical school'da öğrenimini tamamladıktan sonra, John Hopkins hastahanesinde cerrah oldu. 1898'den 1900'e kadar üçüz sinir (trigeminus) nevraljisini, Gasser sinir düğümünü çıkarmanın etkilerini, sarada ameliyatın gerektiği halleri, kafatası berelenmelerini (travmalar) ve bunlara cerrahî müdahale tekniğini inceledi. Cushing, 1912'de hipofizin ameliyatla alınmasının mümkün olduğunu ortaya koydu ve kendi adını taşıyan hastalıkta bunu uyguladı. 1932'de *İntracranial Tumors* (Beyin İçi Urları), 1938'de *Meningiomas. Their Classifions, Regional Behavior, Life History and Surgical and Results* (Beyin-Omurilik Zarı Urları. Çeşitleri, Bölgesel Yankıları, Gelişmeleri ve Sonuçları) adlı eserleri çıktı. (L)

Cushing hastalığı. 1932'de Cushing tarafından tanımlanan ve hipofiz ön lobundaki bir urdan ileri gelen hastalık. Gençlerde görülen bu hastalığın belirtileri, çatlak görünüşünde kırmızımtırak çizgilerle bezeli şişmanlık, aşırı kıllanma, aşırı kan basıncı, osteoporoz ve cinsî yetersizliktir. Laboratuvar muayeneleri, hastada çeşitli metabolizma bozukluklarıı olduğunu, özellikle, sidikte ketosteroit-17 ve hidroksikortikoit-11 bulunduğunu gösterir. (Benzer belirtiler böbrek üstü bezi kabuğunun büyümesi halinde de görülür.) Bu bozukluklar, hipofizin röntgen tedavisiyle giderilir; bazen cerrahî müdahale de yapılır. Çoğu zaman böbrek üstü bezlerine yapılacak basit bir müdahale iyi sonuç verir, çünkü hastalığın asıl sebebi bu bezlerin aşırı çalışmasıdır. Böbrek üstü bezinin kesilip çıkarılması ve onun yerini tutacak bir tedavi uygulanması ölümle sonuçlanan bu hastalığın iyileşmesinde başarı sağlayabilir. (L)

CUSPİNİAN (Johannes), bavyeralı hümanist ve diplomat (Schweinfurt 1473-Viyana 1529). Maximilian I tarafından diplomatik görevle Polonya, Bohemya ve Macaristan'a gönderildi. Sezar'dan Maximilian I'e kadar imparatorların tarihi ile Avusturya'nın genel tarihi gibi eserleri vardır. (L)

CUSTER (George Armstrong), kuzeyli amerikan generali (New Rumley, Ohio 1839-Hardin yakını, Montana 1876). West Point askerî okulundan çıktı. İç savaşta başarı gösterdi. Amerika'daki Kara Dağlar'da askerî ve ilmî bir heyete başkanlık etti, bu geziye ait incelemelerini bir kitap halinde yayımladı (1874). Generalliğe yükseldikten sonra Sioux'lara karşı yapılan bir harekâtta kuşatıldı, emrindeki birkaç yüz kişiyle birlikte öldürüldü. (L)

CUSTİNE (Adam Philippe, — kontu), fransız generali (Metz 1740-Paris 1793). 1780'de Amerika savaşındaki büyük başarıları üzerine general oldu. 1789'da Etats-généraux'ya milletvekili seçildi. 1792'de Landau şehrini savundu, Spire ve Worms şehirlerini ele geçirdi. Mainz'i işgal etti; fakat cephede 20 000 kişiyi bırakarak geri çekilmek zorunda kaldı. Halk Kurtuluş komitesine hem diplomatik ve hem de askerî nitelikte bir plan sundu ve Kuzey ordusu başkumandanlığına getirildi (13 mayıs 1793). Condé'nin teslim oluşu ve Mainz şehrinin kaybedilmesinde suçlu görüldü; ihtilâl mahkemesi düşman hesabına casusluk yaptığı gerekçesiyle onu ölüme mahkûm etti. (L)

CUSTOZZA veya **CUSTOZA,** italya'da köy, Veneto'da (Sommacampagna komünü, Vero-

Foto. Doumic-Sidelor, Dondc et Caméra (LAROUSSE)

na ili), Verona'nın güneybatısında. 1848 ve 1866'da avusturyalılar burada italyanları yendiler.

1. *25 Temmuz 1848 muharebesi.* Radetsky'yi 24 temmuzda Staftalo'da yenen Sardinya kralı Carlo Alberto ertesi gün 20 000 kişilik ordusuyle 55 000 avusturyalıya karşı savaştı ve Villafranca'ya çekilmek zorunda kaldı. (Bk. İTALYA [*Ask. tar.*]).

2. *24 Haziran 1866 muharebesi.* Cialdini kumandasındaki italyan ordusunun Po'nun taşmasıyle duraklaması üzerine (bk. AVUSTURYA-PRUSYA SAVAŞI) arşidük Albrecht 23 haziranda italyan ordusu üzerine yürüdü; italyan ordusuna kral kumanda ediyordu, La Marmora kurmay başkanıydı. Savaş 24 haziranda avusturya süvarilerinin, Villafranca'da prens Umberto'ya saldırmalarıyle başladı. Merkezde, Custozza dolaylarında kanlı bir savaş oldu ve iyi yönetilmeyen yeni kurulmuş italyan ordusu geri çekilmek zorunda kaldı, Mincio'yu geçti; Oglio'da mevzilendi. Bu sırada Cialdini de, Po'yu geçmekten vazgeçti ve Piacenza'ya çekildi. (L)

CÛŞ i. (fars. *cûşiden,* kaynamak'tan *cûş*). *Esk.* Kaynama, coşma, taşma: *Çık da bir seyret baharın cûş-ı rengârengini* (M.Â. Ersoy). || Heyecan, galeyana gelme. || *Cûş etmek* veya *cûşa gelmek,* coşmak: *Teranesiyle yüreklerde cûş eder sevdâ* (T. Fikret). *Pir Sultanım geldi cûşa / Münkirlerin aklı şaşa* (Pir Sultan Abdal).

— *Esk. Cûşa cûş,* coşan, kaynaşan: *Kim ki dalmıştır hayâtın seyl-i cûşa cûşuna* (M. Â. Ersoy). || *Cûş-ı âb,* suyun coşkun akması. || *Cûş u hurûş,* coşma, coşup çağlama, coşkunluk: *Neden bu korku, neden ansızın bu cûş u hurûş* (A. Haşim). *Trampeti de, cûş u hurûşla, maharetle çalıyordu* (Vâ-Nû). || *Cûş u hurûş etmek,* coşmak, coşup çağlamak. || *Pür-cûş,* çok coşkun.

◆ **Cûşân** sıf. *Esk.* Kaynayan, coşkun: *Nûş etti o bîçâre kadın rihlet ederken / Zemzem yerine rahmet-i cûşan-ı Hüda'dan* (Ali Ekrem).

◆ **Cûşânî** i. *Esk.* Coşkun olma hali.

◆ **Cûşîde** sıf. *Esk.* Kaynamış, coşmuş. || Galeyana gelmiş. || *Cûşîde-mağz* (beyni kaynamış), ateşli, şehvetli.

◆ **Cûşîdegî** i. *Esk.* Coşkunluk.

◆ **Cûşiş** i. *Esk.* Coşma, kaynama, coşkunluk: — *Yerinden oynamayan dağ kadar vücûdunda / Bütün cûşişi ürpermelerle duysun da* (M.Â. Ersoy).

— *Esk. Cûşiş-i ahzan,* hüzün coşkunluğu: *Ben bütün bir gecelik cûşiş-i ahza'nımla / O hayalât-ı perişa'nımla / Müteşekki, lâ'im / Karşıdan safvet-i mahmûrunu seyretmedeyim...* (T. Fikret). || *Cûşiş-i dil,* gönül coşkunluğu. || *Cûşiş-i efkâr,* düşüncelerin coşkunluğu: *Duyulan zemzemeler kalb-i ziyâbârından / Saçılan velveleler cûşiş-i efkârından* (Ali Ekrem) || *Cûşiş-i yad,* hatırlamanın verdiği coşkunluk: *Bu şeb de cûşiş-i yadınla ağladım durdum / Gel ey kerime-i tarih olan güzel yurdum* (Süleyman Nazif). [M]

CÛŞAK i. (fars. *cûşîden,* kaynamak'tan *cûşâk*). *Esk.* Kaynama, kaynayış. (M)

CUTEREBRA i. Koyu renkli büyük amerika sineği. Kurtçuğu kemirgenlerin ve keselilerin derisinin altında yaşar.

— ANSİKL. *Cuterebra emasculator,* A.B.D.'de bazı sincapların erbezi torbasında gelişir ve erbezlerini harap eder. Bazı türleri de evcil ve yabanî tavşanlarda asalak yaşar. Kısa duyargalı çiftkanatlıların *cuterebridae* familyasının örnek tipi. (L)

CUTEREBRİDAE çoğl. i. Çiftkanatlı böcekler familyası. İri boylu amerika sineklerini kapsar. *Cuterebra* ve *dermatobia* diye iki cinsi vardır.

— ANSİKL. Bu familyadaki sineklerin kurtçukları yabanî hayvanlarda asalak yaşar. Evcil hayvanlarda ve insanlarda bulunabilir. Üzerinde yaşadığı canlının derisinin altında irinli kabarcıklar meydana getirir, ağır sonuçlara yol açar. (L)

CUTLERİALES çoğl. i. Feosporlu heterogam esmer suyosunları takımı. Sporları ve yumurta hücreleri kirpiklidir. Bunlarda sporlu bitki ile gametli bitki aynı zamanda, fakat çok farklı biçimde gelişir. (Başlıca cinsi: *cutleria.*) [L]

CUTTACK veya **KATAK,** Hindistan'da (Orissa) şehir, Mahanadi deltasında; 146 300 nüf. Üniversite. Faal ticaret merkezi. (L)

CUVANGAR veya **CUVANGUL** i. Moğolların askerî teşkilâtında ordunun sol kolu. (Daha sonra moğol hâkimiyeti altındaki devletlerde ve Türklerde de, Moğollara ait askerî usul ve kurullar benimsendi. Ordunun sağ koluna da Moğollarda *barangar* denirdi. (M)

CUVİER (Georges, baron), fransız tabiat bilgini (Montbéliard 1769-Paris 1832). Protestan bir subayın oğludur. Önce din adamı olmağa hazırlandı. Yüksek bir zekâya sahipti. Resim çizmeye merak sardı, Buffon'un eserlerindeki bütün resimleri çizerek aslına uygun şekilde boyadı. Stutgart akademi kolejine burslu öğrenci oldu. Normandiya'da altı yıl eğitmenlik yaptı. Yumuşakçalar hakkında çalışmaları Geoffroy Saint-Hilaire'in dikkatini çekti. G. Saint-Hilaire 1794'te onu Paris'e çağırdı. Jardin des Plantes'te anatomi kürsüsüne yedek öğretmen tayin ettirdi. Cuvier 1795'te Académie des Sciences'a üye seçildi ve 1803'te bu kurumun daimî sekreteri oldu. 1799'da Collège de France'ta Daubenton'un, 1802'de Muséum'da Mertrud'un yerine geçti. Napolyon I ona büyük payeler verdi. Louis XVIII buna yenilerini kattı, onu «mutezil dinler müdürü» ve üniversite şansölyesi yaptı, baron unvanını ve Légion d'honneur nişanının grand officier rütbesini verdi. Sonra Louis-Philippe onu yüksek meclis üyeliğine getirdi. 1818'de Académie Française'e seçildi. Cuvier şu esasları ortaya koydu: **1.** Organizmada yer alan bütün değişiklikler kendi aralarında birbirine bir bağıntıyle bağlıdır, bazı organlarsa organizmanın tümü üzerinde kesin bir etkiye sahiptir, buna *organların bağımlılığı kanunu* denir. **2.** Canlılarda bazı karakterler karşılıklı olarak birbirine benzediği halde, diğer bir kısım karakterler hiç benzemez, buna da *karşılıklı bağıntı kanunu* denir. Cuvier bu ilkeleri uygulayarak ve birkaç kırık kemiğe dayanarak bilinmeyen türleri ortaya çıkarabildi. Denebilir ki, karşılaştırmalı anatominin ve paleontolojinin yaratıcısı Cuvier'dir. Hayatının sonuna doğru, gözlemlerden genel kurallara varmak isteyerek türlerin değişmezliği ve yerin «devrimler» geçirdiği görüşünü benimsedi; Geoffroy Saint-Hilaire ve Lamarck'ın evrim hakkındaki görüşlerine şiddetle karşı çıktı. Başlıca eserleri: *Leçons d'Anatomie Comparée* (Karşılaştırmalı Anatomi Dersleri) [1800-1805], *Discours sur les Révolutions du Globe, Recherches sur les Ossements Fosiles* (Yerin Geçirdiği Devrimler Hakkında Konuşma, Fosil Kemikler Hakkında Araştırmalar) [1812-1824], *le Règne Animal Distribué d'Après son Organisation* (Yapısına Göre Hayvanlar Âlemi) [1816; 2. bas. 1829-1830], *Histoire Naturelle des Poissons* (Balıkların Tarihi), Valencienne ile birlikte (1829 ve sonra). Kardeşi FRÉDÉRİC de (Montbéliard 1773-Strasbourg 1838) seçkin bir tabiat bilgini idi. Académie des Sciences'a üye, Muséum'a fizyoloji profesörü oldu. *Mémoires sur l'Instinet et l'Intelligence des Animaux*'dan (Hayvanların İçgüdü ve Zekâsı Hakkında Anılar) başka *Suites à Buffon* adlı eserin bir kısmı olan *Histoire des cétacés* (Balinaların Tarihi) [1835] Geoffroy Saint-Hilaire ile birlikte yazdığı *Histoire des Mammifères* (Memelihayvanların Tarihi) adlı eser de onundur. (L)

CUVİLLİER (Armand), fransız profesörü ve filozofu (Paris 1887). Paris'te değişik liselerde, daha sonra Sorbonne'da (1945-1953) ders verdi. Başlıca eserleri: *Manuel de Philosophie* (Felsefe Elkitabı) [1927-1930], aynı eserin *Précis de Philosophie* (Felsefe Kitabı) [1950-1954] adıyle yeniden gözden geçirilmiş baskısı; *Introduction à la Sociologie* (Sosyolojiye Giriş) [1936]; *Buchez et les Origines du Socialisme Chrétien* (Buchez ve Hıristiyan Sosyalizminin Kökleri) [1948]; *Manuel de Sociologie* (Sosyoloji Elkitabı) [1950]; *Essai Sur la Mystique de Malebranche* (Malebranche'ın Gizemciliği Üzerine Deneme) [1955]; *Ou Va la Sociologie Française?* (Fransız Sosyolojisi Nereye Gidiyor?) [1953] v.b. (L)

CUVİLLİÉS (François DE), alman mimar ve süslemecisi (Coignies, Hainaut 1695-Münih 1768). Bavyera Seçici prensi Max-Emmanuel'in saray soytarısı idi. Mimarlık öğrenmesi için Paris'e, Jacques François Blondel'in atelyesine yollandı (1720). Münih'te saray mimarı olan Cuvilliés, Bavyera rokokosu ustasıdır. 1738'den sonra üslûbunu Avrupa ve Fransa'da tanıtan bir dizi gravür yayımladı. Brühl'deki Falkenlust av köşkünü (1729), Münih'teki Kıral sarayını (1730-1753), Opera binasını (1750-1753), Saint-Cajetanus'un cephesini (1765-1768), Nymphenburg parkında Amalienburg pavyonunu yaptı. — Oğlu FRANÇOIS (Münih 1751-ay.y. 1777), mimarlık ve gravürcülük alanında babasının çalışmalarını sürdürdü. (L)

CUXHAVEN, Almanya'da (Batı Almanya, Aşağı Saksonya) liman şehri, Elbe ırmağı ağzında; 43 500 nüf. Hamburg'un antreposu ve ön limanıdır; büyük balıkçılık limanı. Neuwerk adasında XVI. yy.dan kalma deniz feneri. (L)

CÛY veya **CÛ** i. (fars. *cûy* veya *cû*). *Esk.* Irmak, nehir, akarsu.

— *Esk. Cûy-i revân,* akarsu. || *Cûy-i sirişk,* gözyaşı ırmağı. || *Leb-i cûy,* nehir kenarı.

◆ **Cûybâr** bls. i. Irmak, nehir, akarsu: *Gaafil geçirme ömrü bu dem künc-i gamde kim / Menzil kenâr-ı bâg ü leb-i cûybârdır* (Baki). || Nehir kenarı.

◆ **Cûyçe** ve **cûyek** i. *Esk.* Küçük ırmak. (M)

CÛYÂ veya **CÛYÂN** sıf. (ar. *cüsten,* aramak'tan *cûyâ* veya *cûyân*). *Esk.* Arayan, isteyen: *Olsa şayeste cihan cân ile cûyâ-yı adem* (Âkif Paşa). [M]

CUYABA. Bk. CUİABA.

CUYAHOGA FALLS, A.B.D.'de (Ohio) şehir, Akron'un kuzeybatısında; 52 800 nüf. Çeşitli sanayi (oto lastikleri, ecza ve kimya ürünleri.) [L]

CÛYÂN sıf. Bk. CÛYÂ.

CÛYENDE sıf. (fars. *cüsten,* aramak'tan *cûyende*). *Esk.* Arayan, arayıcı: *Aşk ile gelin hâlıkı cûyende olalım / Zevk ile safalar sürelim zinde olalım* (Sultan Veled).

◆ **Cûyendegi** i. *Esk.* Arayıcılık. (M)

CUYO, Arjantin'de bölge, eskiden Mendoza, San Luis ve San Juan illerini meydana getiriyordu. Batıda Yukarı Andlarda (Maipo [5 290 m]; Aconcaqua [6 959 m]; Cerro del Toro [6 380 m]) buzullar ve karla kaplı alanlar vardır; bunların eriyen suları dağ eteğindeki çölleri besler. *Zonda* denen sıcak bir rüzgâr şiddetli taşmalara yol açar. Sulama sayesinde Cuyo ovaları buğday ve yonca üreten vahalar haline getirilmiştir. Tarım ve hayvancılık ürünleri Bolivya ve Şili madenleriyle yapılan ticareti destekler. 1850'den beri barajlar yapılması ve suyun daha iyi kullanılması sayesinde meyve yetiştiriciliği gelişmiştir: San Juan'dan San Rafael'e (Mendoza'dan geçerek) 250 km boyunca bir dizi vaha uzanır. San Juan'da meyve ağaçları (zeytin, badem, şeftali, kayısı, ayva ağaçları), Mendoza'da üzüm bağları, San Rafael'de elma (bunlardan elde edilen elma şarabı şampanya haline getirilir), kiraz, ceviz ağaçları ve domates yetiştirilir. Tabiî gaz yatakları ve Tupungato'da çıkarılan petrol, bölgenin yeraltı zenginliklerini meydana getirir. (L)

CUYP (Jacob Gerritsz), hollandalı ressam (Dordrecht 1594-ay.y. 1652). Abraham Bloemaert'in öğrencisi olan bu ressam değerli

baron **CUVİER**
Jules Boilly tarafından

François de **CUVİLLİÉS**
Nymphenburg'da
Amalienburg pavyonu

Foto. X, Hanfstaengl (LAROUSSE)

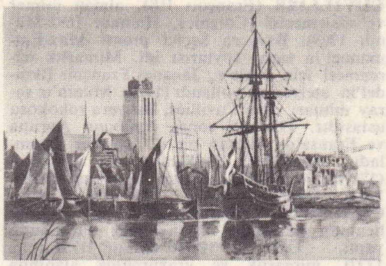

Albert CUYP
«Dordrecht'ten Görünüm»
detay
Amsterdam müzesi,
Hollanda

portreler yaptı: *Ressam Troost'un Ailesi* (Amsterdam Müzesi); *İhtiyar Kadın* (Berlin müzesi). Portrelerden başka çoğu Brüksel müzesinde bulunan ve içlerinde figür ve hayvanların da yer aldığı hareketli peyzajları vardır. — Kardeşi BENJAMİN GERRİTSZ (Dordrecht 1621-ay.y. 1652) aynı zamanda öğrencisi oldu. Bu ressam, Rembrandt etkisi görülen bazı dinî kompozisyonlar yaptı (Brüksel müzesindeki *Müneccimlerin Tapınması.)* — ALBERT (Dordrecht 1620-ay.y. 1691) Jacob Gerritsz'in oğlu ve öğrencisi. Gençliğinde Jan van Goyen'in, daha sonra da italyan üslûbunda çalışan Utrecht'li ressamların etkisi altında kaldı; doğduğu şehirde kumaş tüccarlığı yapan Albert Cuyp, sanatla da uğraştı, Meuse nehrinden birçok peyzaj yaptı. Eserlerinin en göze çarpan özelliği, ağaçları, denizi veya ırmağı tatlı bir sarı ışığa bürüyen apayrı havasıdır. *(Peyzaj İçinde Koyun Sürüsü, Gezintiye Gidiş,* Louvre müzesi). Albert Cuyp'un çoğu tabloları La Haye, Amsterdam, Rotterdam ve Angers müzelerindedir. Portrelerinin çoğunda fon olarak peyzajlar kullandı. (L)

CUYPERS (Petrus Josephus Hubertus), hollandalı mimar (Roermond 1827-ay.y. 1921). Viollet-le-Duc'ün öğrencisidir. Hollanda'daki gotik yapıları, Mainz katedralini onarmıştır. Amsterdam'da Rijksmuseum'u (1877-1885) ve taşla tuğlayı birleştirerek kullandığı merkez garını yapmıştır. (L)

CUZ (EL —), Suudî Arabistan'ın güneydoğusu ile Aden himaye bölgesinin (Hadramut) kuzeydoğusunda büyük çöl. İlkbaharda, su ve otlak bakımından hayvancılığa elverişli olduğu için bölgede çok eskiden beri göçebeler yerleşmiştir. 1930-1931 Yıllarında Bertrom Thomas, 1933'te de Harry Philby Cuz bölgesini dolaştılar. Thomas geziden sonra yaptığı açıklamalarda, çölde arap asıllı olmayan bir kavmin ve kumlara gömülü bir şehrin kalıntısının varlığından söz eder. (M)

CUZA (Alexandru Constantin), romanyalı yazar ve siyaset adamı (Yaş 1857-Sibiu 1947). Öğrenimini Yaş, Dresden, Paris ve Brüksel'de yaptı. *Convorbiri literare* (1886-1902) ve *Arhiva* (1896-1903) dergilerinde yazı ve şiirleri yayımlanan Cuza, daha çok hicivleriyle ün kazandı. 1892'de parlamentoya girdikten sonra 1901'de Yaş üniversitesinde iktisat profesörü oldu. Yahudi düşmanı olarak tanınır. 1910'da Milliyetçi Demokrasi, 1919'da ise Milliyetçi Hıristiyan Demokrat partisini kurdu. Senatör seçildi (1936). Aynı yıl Goga ile birlikte hükûmeti kurmakla görevlendirildi. 1938'de krallık danışmanı oldu. Başlıca eserleri: *Versuri* (Şiirler) [1887], *Despre Poporatie* (Nüfus Üstüne) [1889], *Nationalitatea în Arta* (Sanatta Milliyetçilik) [1908], *Poezii, Epigrame, şi Cugetari in Proza* (Şiirler, Hicivler ve Mensur Düşünceler) [1909]. (M)

katedral

CUZCO

Sacsahuaman harabeleri

CUZA (Alekandru — İoan I), Romanya'da birleşik Eflak ve Boğdan prensliklerinin ilk prensi (Galati 1820-Heidelberg 1873). Boğdan asıllı bir ailedendir. 1858'de Bükreş'te toplanan *divan*'a katıldı; sonra savunma bakanı oldu. Ocak 1859'da Yaş, sonra Bükreş meclisine prens seçildi. Bu sayede prenslikler birleşmiş oldu ve prensliklerin ayrı kalmasını isteyen Avrupa devletleri bir oldu bitti ile karşılaştılar. Cuza, ülkenin iki partisi arasındaki ayrılığı kaldırdı, ülkeyi modernleştirmek için bir seri yenilige girişti. Köylülerin iktisadî hürriyetine başlangıç olan önemli bir tarım reformu yaptı, ulaşımı düzeltti, iki üniversite kurdu. Kilise mallarını aldı. Bu reformlar, birçok hoşnutsuzluğa yol açtı. Zarara uğrayan çıkarcıların birleşmesi sonucu, 1866'da çekilmek zorunda kaldı. (L)

CUZCO veya **CUSCO,** Güney Peru'da şehir, Doğu Andlarda verimli bir vâdide, idare bölgesi merkezi; yüksl. 3 650 m; 78 300 nüf. Cuzco, İnkaların yayılmasının başlangıç noktası, imparatorluklarının merkeziydi. Birçok ev duvarlarının alt bölümleri Kolomb öncesi devirden kalma taş örgülerden meydana gelir. Sacsahuaman'ın güzel kalıntıları bir tepe üzerindedir; bu tepeden Cuzco ve dolayları görünür. Cuzco'da, Plaza Mayor çevresinde sömürge döneminden kalma değerli kiliseler, küçük sokaklar, avlulu eski evler vardır. Çarşısındaki malları kızılderili köylüler getirir. Dokuma ve besin sanayii. — *Cuzco idare çevresi,* 828 300 nüf. (L)

CÜB i. (ar. *cübb). Esk.* Kuyu.

— Din. *Cübb-i Yûsuf,* Yusuf peygamberin, kardeşleri tarafından içine atıldığı kuyu. (M)

CÜBBE. i. Bk. CÜPPE.

CÜBEYL (veya **CUBEYL**), esk. **Byblos,** Suriye'de Beyrut ile Batrun arasında kıyı kasabası; 2 000 nüf. Birkaç müslüman aile dışında halkını Marunîler teşkil eder.

— Tar. Eskiçağda Fenike tanrılarından Adonis'in kutsal şehri olarak kabul edilirdi. Yezid bin Ebu Süfyan tarafından alındığı zaman eski önemini kaybetmişti. Şam'a bağlandı. Fatımîlerden sonra 1103'te Haçlıların eline geçti, Kudüs-Latin krallığına bağlı bir baronluğun merkezi oldu. XV. yy.dan XVIII. yy.a kadar Mütevelli ailesinden Bani Hamada'nın yönetiminde kaldı. Gitgide önemini kaybetti, küçük bir köy haline geldi. 1860'tan sonra muhtar Lübnan hükûmetine bağlandı. (M)

CÜBN i. (ar. k.). *Esk.* Peynir. Kazein. ‖ Korkaklık. (Bk. CEBANET.) [M]

CÜCE i. (fars. *cüfe* veya *cüce,* civciv'den). Boyu normal insanlarınkinden çok daha kısa olan kimse: *Orta oyununun bu meşhur cücesi olduğum günlerdeydi* (H.E. Adıvar). ‖ Sıf. Çok kısa boylu. ‖ *Mec.* Gelişmemiş: *Cüce akıl, bilmece salıncağında çocuk* (N.F. Kısakürek).

— Astron. *Cüce yıldız,* dev yıldızlara ve üstdevlere karşılık hacmi küçük ve öz aydınlatma gücü (veya mutlak aydınlatması) zayıf olan yıldız. Bk. ANSİKL.

— Çiçekç. Bk. DULAVRATOTU, FESLEĞEN, HOROZCUKOTU, KİMYON, KUZUKULAĞI, PATATYA, PORSUK, SERVİ.

— Teşk. tar. *Cüceler,* osmanlı sarayındaki hizmetlilerden bir sınıfın adı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Astron. Hertzsptung-Russell diyagramında, ana dizinin (bk. TAYF) bir dalındaki yıldızlar arasında öz aydınlatma gücü Güneş'inkinden çok zayıf olanlara *cüceler,* M tayf örneğinden sonrakilere de *kırmızı cüceler* denir. Bundan başka, genel diyagramın dışında kalan ve yüzey sıcaklığı çok yüksek (O veya B tayf örneğinden beyaz yıldızlar), öz aydınlatma gücü ise çok düşük olan bir yıldız grubu daha vardır. Bunlara da *beyaz cüceler* denir. Siryus'un, kütlesi ve boyutları bilinen karanlık yoldaşı (görünürdeki parlaklığı 10) bu tiptendir. Cüce yıldızların yoğunluğu çok fazladır; 60 000, 100 000, hattâ; 1 000 000'a kadar ulaşır. Bu yıldızların maddesi soysuzlaştığı, atomlar da çevre elektronlarının hepsini veya bir kısmını kaybettiği için tanecikler üst üste yığılır ve yoğunluk çok büyük olur.

— İkonogr. Dalkavuk olarak kullanılan cücelerin sanat eserlerinde temsil edilişi eski çağlarda başlar (Mısır heykelleri ve heykelcikleri [Louvre ve Kahire müzeleri]; Mehdiye'de bulunmuş İskenderiye bronzları [*Komik Dansöz,* Tunus]; Pompei resimleri [Napoli]). XVII. yy. ispanyol ustaları bu temaları severek işlediler: Velasquez *(Sebastion de Mora, El Primo* ve *Antonio el İnglés* adlı soytarı resimleri, Madrid müzesindeki *Menines* tablosundaki cüce kadın Maria Barbola); Antonio Moro (Madrid) müzesindeki *Cüce Peperon,* Louvre müzesindeki kardinal Grouvelle'nin cücesi); A. Sànchez Coello *(Bejar Düşesi ve Bir Cüce,* özel koleksiyon). Ayrıca Véronèse'in *(Lévi'de Yemek),* Raffaello'nun *(Constantin Maiyeti),* Eugene Déveria'nın *(Henri IV'ün Doğuşu* taslakları, Louvre) tablolarında da cüceler görülür.

— Teşk. tar. Osmanlı sarayının Enderun kısmında hizmet eden *cüceler* seferli odasına bağlıydılar. Görevleri hükümdarı eğlendirmekti. Bunlara okuma, yazma öğretilir, içlerinden kabiliyetli olanlar ayrılır, bazı memuriyetlere tayin edilirlerdi. Bunların, «Baş cüce» denilen bir âmirleri vardı. Cüceler başlarına, kalıp işi kavuk, arkalarına kıvrık yenli kaftan giyerlerdi. Baş cüce ve padişaha musahip olanların kıyafeti ise kontoş kürk ve başlarına giydikleri paşalı kavuğu idi.

◆ **Cücelik** i. Boyca aynı yaştaki normal benzerlerden çok küçük olma, gelişmeme durumu: *Cücelik, ucubelik Rabia'nın içine dokunmuştu* (H.E. Adıvar). ‖ *Mec.* Azlık, noksanlık: *Cehennem anlayışımızdaki hayâl etme cüceliğimiz...* (K. Tahir).

— Bot. Çarpma, asalak illeti veya fizyolojik bir hastalık sebebiyle büyümesi duran cüce bitkinin durumu. (Su yokluğundan da ileri gelebilir.) [ML]

CÜCE ağaçkakan i. Ağaçkakana benzeyen küçük kuş; kuyruğu ağaçkakanınki gibi küçük, fakat ondan daha az serttir. Tropik bölgelerde yaşar. Yaşayışı ağaçkakanlar gibidir. (İlmî adı: *Picumnus cirrhatus.* Ağaçkakangillerden.) [L]

CÜCE antilop i. Geviş getiren hayvanların en küçüğü, omuz başına kadar yüksekliği 25 sm'dir. *Raphicerinae* alt familyasından. (İlmî adı: *Neotragus pygmaeus.*) [L]

CÜCE doğan i. Doğan türü. Tüyleri koyu kül rengi veya açık esmer, alt tarafı çizgilidir. Asya ve Avrupa'nın kuzey bölgelerinde yaşar. Cüce doğan *(Falco oesalon)* eskiden bıldırcın, keklik, ardıçkuşu, çayırkuşu gibi av kuşlarını ürkütmek için kullanılırdı. (L)

CÜCEGEYİKGİLLER bls. çoğl. i. Geviş getiren küçük memeliler familyası. *Tragulus, dorcatherium, hyemoschus* cinslerini kapsar. (Bunlar miskgeyiğigillerle birlikte miskgeyikleri grubunu meydana getirir. Bunlarda boynuz ve kırkbayır yoktur. Üst köpekdişler çok gelişmiştir. Ayaklar dört parmaklıdır ve ortadaki iki tarak kemiği her zaman tek bir bacak kemiği şeklinde kaynaşık değildir. Bütün bu özellikler onları atalarına benzer hayvanlara, özellikle evcil domuzlara yaklaştırmaktadır.) [L]

CÜCE GÖKADA. Bk. GÖKADA.

CÜCE yayın i. Yayın balığının Kuzey Amerika'da bulunan bir türü *(Amiurus nebulosus).* Yılanbalığıgillerden. (1885'te Avrupa'ya getirilen ve işin kötüsü, bütün tatlı sulara yayılan bu balık, oburluğu ve saldırganlığı ile yerli balık türlerini tehlikeye sokmaktadır. Eti lezzetlidir.) [*Eşanl.* KÖPEK YAYINI.] (L)

CÜCÜK (esk. türk. *çüçük,* lezzetli'den). Soğanlı bitkilerde, soğanın yanında çıkan yeraltı tomurcuğu. (Soğanın bütün özelliklerini taşır.) [Bk. ANSİKL.] ‖ Soğanın iç kısmı. ‖ Bir meyve veya sebzenin göbeği çıkarılıp yenilen kısmı. ‖ Filiz, tomurcuk. ‖ Bir şeyin küçüğü. ‖ *Halk dili.* Kuş yavrusu, civciv: *Çok yuva bekledim cücük çıkmadı / Boş yuva beklemiş yoz kuşa döndüm* (Pir Sultan Abdal).

— Bot. Tohumda bulunan bitki embriyonu (*Eşanl.* BİTKİ TASLAĞI). ‖ Bazı yeraltı organlarında meydana gelen basit tomurcuk (özellikle patateste).

Foto. Alman Turizm ofisi, Elfer-Brizemur, Musée de l'Homme (LAROUSSE)

— ANSİKL. Bahçecilikte, *cücükler* koparılarak başka yere dikilebilir. Bu çeşit fideler tohumdan elde edilenlere göre daha çabuk çiçek açar, alındıkları bitkiye de daha çok benzer. (Sarmısak yalnız cücükle üretilir.) [ML]

CÜCÜKLENME i. Biyol. Canlılarda embriyon oluşumu. || *Karışmalı cücüklenme*, erkek ve dişi gametin birleşip kaynaşmasıyle hasıl olan bir hücreden (yumurta veya zigot) eşeyli olarak yeni bir canlı (embriyon) oluşması. (Bk. EMBRİYON.) [L]

CÜDÂ sıf. (fars. *cüdâ*). *Esk.* Ayrılmış, ayrı düşmüş, uzak kalmış: *Şimdi, Âsım, bana müfrit de, ne istersen de / Ma'rifetten de cüdâ, şark o faziletten de* (M. Â. Ersoy). *Hatırda durur sohbetinin lezzeti hâlâ / Gerçi o şereften nice yıldır ki cüdâyız* (Ziya Paşa). || *Cüdâ etmek*, ayırmak, uzaklaştırmak: *Cânı, cânânı bütün varını alsın da Hüda / Etmesin tek vatanımdan beni dünyada cüdâ* (M.Â. Ersoy).

— DEY. *Esk. Cüdâ düşmek*, ayrılmak, uzak kalmak: *Dünyadan cüdâ düşen bu iki ruhun birbirini teselli için ahirette birleştiklerine...* (H.R. Gürpınar).

◆ **Cüdâ cüdâ** zf. *Esk.* Tek tek, ayrı ayrı.
◆ **Cüdâgâne** zf. *Esk.* Ayrı olarak.
◆ **Cüdâlık** ve **cüdâyî** i. *Esk.* Ayrılık. (M)

CÜDERİ (veya **CEDERİ**) i. [ar. k.]. Esk. tıp. Çiçek hastalığı. || *Cüderî-i bakarî*, öküz ve inekte görülen çiçek hastalığı. || *Cüderî-i kâzib*, suçiçeği. || *Telkih-i cüderî*, çiçek aşısı. (M)

CÜDE taşı. Bk. YADA TAŞI.

CÜDEY i. (ar. *cüdeyy*). Esk. astron. Kutup yıldızı. (M)

CÜDEYDE (Tel El —). Bk. CUDEYDE (Tel EL —).

CÜFT sıf. (fars. k.). *Esk.* Eşi olan, ikili, çift: *Cüft gâv* (bir çift öküz). || *İ. Esk. Cüft-i betûl*, Hz. Fatma'nın kocası, Hz. Ali.

◆ **Cüfte** i. *Esk.* At. katır v.b. hayvanların art ayaklarıyle attıkları tekme, çifte. || Hayvan ve insan sağrısı. || *Cüfte-endaz*, çifte atan. (M)

CÜHELÂ çoğl. i. (ar. *câhil*, bilgisiz'den *cühelâ*). Cahiller, bilgisizler. *Bir de tahakküm-ü cühelâ ile bağrı hun* (Ziya Paşa). *Bedbaht ona derler ki, elinde cühelânın / Kahr olmak için kesb-i kemâl ü hüner eyler* (Şinasi). [M]

CÜHEMİYE i. Din. İslâmda bir mezhep. VIII. yy.da emevî hükümdarlarından Mervan II'nin hocası Cad ibni Derhem tarafından kurulan bu mezhep 746 yılında Cühem, yayılmağa başlandığı için bu adı aldı. Mezhebin esası, Allah'ın zatını değiştirme düşüncesine dayanır. Allah'ın sıfatını inkâr etme yoluna kaçtığından, en kötü bid'atlardan sayılır. [M]

CÜHEYNE, Güney Arabistan'daki Kuzaa birliğine bağlı bir arap kabilesi. Necid ve Medine yakınlarında yaşarken Müslümanlığı hemen kabul ettiler. Yalancı peygamberler olayında halifeye sadık kaldılar. Mısır fethine katılarak Yukarı Mısır'a yerleştiler. Daha sonra Güney Mısır'a geçerek buradaki hıristiyanlarla savaştılar. XV. yy.da önemini kaybeden Cüheynelilerin soyundan gelenlere bugün Mısır'da rastlanmaz. Yalnız bazı yerler kabilenin adıyle anılmaktadır. (M)

CÜHHAL çoğl. i. (ar. *câhil*, bilgisiz'den *cühhâl*). *Esk.* Bilgisizler, cahiller. (M)

CÜHÛD sıf. Bk. CAHÛD.

CÜLÂB veya **CÜLLÂB** i. (fars. *gülâb*, gülsuyu'ndan ar. *cülâb* veya *cüllâb*). *Esk.* Gülsuyu. || Sürgün veren şerbet, müshil. (M)

CÜLCÜL i. (ar. k.). *Esk.* Küçük çan, çıngırak. || Def kenarına konulan pul, zil.

◆ **Cülcüle** i. *Esk.* Def çevresine dizilen zil, pul. || El çıngırağı. (M)

CÜLUS i. (ar. *cülûs*). *Esk.* Oturma. || [Hükümdar için] Tahta çıkma: *Eski efendisine son bir nezaketi, onu, cülûs gününü İstanbul'da geçirmeğe mecbur etmişti* (H.E. Adıvar). || *Cülus etmek (eylemek)*, tahta çıkmak: *Velid ibni Yezîd, bervech-i bâlâ taht-ı saltanata cülus ettiği gibi fil-asıl mübtelâ olduğu fısk ve fuhşiyâtı, muharrematı istiklâl edercesine alenî surette icraya başladığından...* (Cevdet Paşa). *Bâbil'e avdetinde taht-ı saltanata cülûs eylemiştir* (Cevdet Paşa). || *Cülus-ı hümâyun*, padişahın tahta çıkması. Bk. ANSİKL.

— Astrol. Yıldız falında, iyi ve kötü kehanette bulunmayı mümkün kılan gezegenlerin durumu. (Satürn, Terazi burcunda; Jüpiter, Yengeç burcunda; Güneş, Koç; Venüs, Balık; Mars, Oğlak; ve Ay, Boğa burçlarında *cülus* halindedir.)

— Teşk. tar. *Cülus bahşişi.* (Bk. BAHŞİŞ.) || *Cülus bahşişi divanı.* (Bk. BAHŞİŞ.) || *Cülus çıkması*, Osmanlılarda tahta yeni çıkan hükümdar şerefine yaptırılan terfilere verilen ad. (Bk. ANSİKL.) || *Cülus terakkisi*, tahta yeni çıkan hükümdar şerefine kapıkulu askerlerinin gündeliklerine yapılan zam. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğunda, padişahın ölümü veya tahttan uzaklaştırılması sonunda, veliaht şehzadenin tahta çıkma, taç giyme ve biat etme törenine *cülus merasimi* denirdi. Türk-islâm geleneklerinden gelen birtakım usullerle yapılan bu tören, Oğuz töresinden de izler taşırdı. Oğuzlarda, Moğollarda ve Selçuklularda hükümdar, şehzadeler arasından seçilerek tahta geçirilirdi. Oğuzlarda ve Moğollarda seçimi kurultay, Selçuklarda ise önceleri il ve boy beyleri, daha sonra vezirler, emîrler topluluğu yapardı. Osmanlılarda da başlangıçta bu seçim usulü uygulandı. Meselâ Orhan Gazi Ahiler tarafından, Yıldırım Bayezid Kosova savaşına katılmış beyler tarafından hükümdar seçildiler. Fatih kanunnamesi, hükümdarın şehzadeler arasından seçilmesi usulünü kaldırdı. Fatih kanunnamesinin en büyük erkek evlâdın babası yerine tahta geçmesini öngören şartları, şehzadeler arasında taht mücadelelerinin çıkmasına yol açtı. Ahmed I zamanında törede değişiklik yapıldı. Çünkü Ahmed I'in çocukları tahta geçemeyecek kadar küçüktü. Bu yüzden Divan, kardeşi Mustafa'nın tahta çıkmasını uygun buldu. Şehzade Mustafa, zekâca geri olduğu anlaşılınca tahttan indirildi ve yerine Osman geçirildi. Bu suretle, Fatih kanunnamesi yanında, çeşitli sebeplerle Oğuz ve Selçuk töresi de cülus törenlerinde tesirini devam ettirdi.
Osmanlılarda cülus töreni hiç vakit geçirilmeden yapılır, böylece saltanat mücadeleleri önlenirdi. Padişahın ölümü darüssaade ağası tarafından sadrazama bildirilir, o da, divanı hemen toplantıya çağırırdı. Bu divana, İstanbul'daki vezirler, ocak ağaları ve ihtiyarları, divan memurları ve ulema temsilcileri katılırdı. Divan, şehzadelerin öncelikle yaşça en büyüğünü, öte yandan en lâyık gördüğünü seçer, kimin padişah olacağını darüssaade ağasına bildirirdi. Darüssaade ağası silâhtar ağa ile birlikte namzet şehzadeye gider ve onu, babasından, amcasından veya ağabeyinden boşalan tahta davet ederdi. Namzet padişah, arz ağalarıyle birlikte taht odasına geçer, Hırkai Saadet yanında iki rekât şükür namazı kılardı. Sonra, tören elbiselerini giyer ve müneccimbaşının haberini beklerdi. Müneccimbaşı yeni hükümdarın tahta oturması için uygun düşecek saati haber verir, bu saat gelinceye kadar da tören hazırlıkları yapılırdı. Hükümdar, saat gelince darüssaade ve silâhtar ağalarının eşliğinde Babüssaade önüne gelir ve oraya kurulmuş olan tahta otururdu. Önce nakibüleşraf, sonra Kırım hanzadesi, arkadan saray ağaları yeni hükümdarı tebrik ederler, onların ardından huzura şeyhülislâm gelir, kısa bir duadan sonra biat eder, onu sadrazam, vezirler ve diğer devlet büyükleri takip ederdi. Tören sırasında alkış çavuşları alkış çağırırlar ve padişaha, devlet adamlarından hangisine ayağa kalkacağına dair, kendi usullerince işaret verirlerdi. Cülus töreni teşrifatçıların etek öpmesiyle biter, yeni hükümdar huzurda bulunanları selâmlayarak has odaya geçerdi. Burada biraz dinlendikten sonra, ölen padişahın cenaze törenine gidilirdi.
Cülus töreni kılıç alayı ve türbe ziyaretleri ile tamamlanırdı. (Bk. KILIÇ *alayı*, TÜRBE *ziyareti*.) Önce bütün hükümdar türbelerini kapsayan ziyaret, sonraları sadece Fatih Sultan Mehmed'in türbesine yapılır oldu. Cülus töreninden sonra hükümdar cülus bahşişi dağıtırdı.

cüceler

saray cücesi

Şumhotep cücesi
boyanmış kireç taşı
V. hanedan
Kahire müzesi, Mısır

Yeni padişahın cülusu Osmanlı devletiyle ilişkileri olan devletlere elçiler aracılığıyle duyurulurdu. İstanbul'daki devamlı elçilere de birer name gönderilirdi. Osmanlı tebaasına cülus, fermanla duyurulur ve hutbenin yeni padişah adına okutulması bildirilirdi. Osmanlı imparatorluğu içindeki il darphanelerine de bir hükm-i şerif gönderilerek paranın yeni padişah adına bastırılması sağlanırdı. Ayrıca Kırım hanına da bir kapıcıbaşı gönderilerek cülus bildirilirdi.

● *Cülus çıkması.* Padişahın cülusundan sonraki günlerde yapılan bu törene *büyük çıkma* veya *umum çıkma* da denirdi. Cülus çıkması ile Acemi ocağındaki genç askerler, Yeniçeri ocağına geçerler, saray hizmetlerinde çalışan çeşitli elemanlar da yurt içindeki diğer hizmetlere veya yine saraydaki odalardan birinden, derecesi daha yüksek olan diğerine çıkarılmak suretiyle görevlendirilirlerdi.

● *Cülus terakkileri.* Kaide olarak her yeni cülusta hükümdarın muhafız askeri sayılan yeniçerilere yapılacak zam, padişahın «kullarımın bahşiş ve terakkileri makbulümdür, verilsin» demesi üzerine cülus bahşişi ile birlikte verilir, böylece padişahın sözündeki terakki deyimi, asker gündeliklerine zam yapılması anlamına kullanılırdı. Bazı kaynaklara göre cülus terakkisi; yeniçerilerden gündeliği üç akçe olanların ulûfeleri beş akçeye, sekiz olanların dokuza çıkarılması suretiyle yapılırdı: *Kavanin-i Yeniçeriyan'*da (Yeniçeri kanunları) üçlü yeniçeri gündeliklerinin yedili olarak yükseldiği yazılıdır.

◆ **Cülusî** sıf. *Esk.* Padişahın tahta çıkmasıyle ilgili.
◆ **Cülusiye** i. *Esk.* Hükümdarların cülus törenlerinde dağıttığı bahşiş.

— Ed. Şairlerin, tahta çıkan hükümdar için yazdıkları şiir: *Tevfik Fikret, Abdülhamid için bir cülûsiye yazmışmış* (N. Ataç). (→ Bibliyo.) [M]

«Cüce Antonio el Inglés»
Velasquez tarafından
Prado müzesi, Madrid

CÜMADE i. Bk. CEMADİ.

CÜMAN i. (ar. k.). *Esk.* Büyük inci. || *Ikd-ül-cümân*, inci gerdanlık.

◆ **Cümâne** i. *Esk.* Tek ve iri inci. (M)

CÜMBÜŞ i. (fars. *cünbiden*, kımıldamak'tan *cünbiş* > *cümbüş*). Eğlence: *Salonda cümbüş devam eder. İçerler, tepinirler... gülerler...* (B. Felek). *Artık cümbüşte yoksam geceleri, / Sanmayın tarafımdan ihanet var* (C.S. Tarancı). *Yine konaktakiler cümbüşlerini, ahenklerini bozmadılar* (Namık Kemal). || Hareket, neşe: *Fakat kahvede es-*

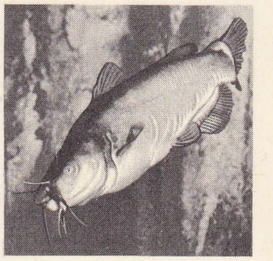

cüce yayın

cüce doğan

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN); Arch. phot., Anderson-Giraudon, Sélection, Higham (LAROUSSE)

ki cümbüş kalmamıştı (A.H. Tanpınar). || *Cümbüş yapmak,* toplu halde eğlenmek: *Geceleri birbirlerinin evinde toplanıp cümbüş yapan genç kızlarla da birleşemezdi* (Sabahattin Ali).

— Mus. Uta benzeyen, madenî gövdeli çalgı. Gövdesinin bazı kısımları alüminyumdan yapılır, göğüs tahtası deriden bir zarla kaplıdır. Diğer telli sazlar gibi mızrapla çalınır.

◆ **Cümbüşlü** sıf. Eğlenceli, hareketli: *Bir gün, sabah matbaasının altındaki vükelâ berberi Anastas'ta saçlarını kestirirken Yakup Kadri ile cümbüşlü bir konuşma yapıyorlarmış* (Y. Z. Ortaç). *Hıdırellez günü göğün altında bugün hiçbir şehir bu kadar cümbüşlü bir kalabalıkla kaynaşmaz...* (H. E. Adıvar). [M]

CÜMCÜME i. (ar. k.). Esk. anat. Kafatası. (M)

CÜMEL çoğl. i. (ar. *cümle*'den). *Esk.* Cümleler, söz dizileri.

— *Esk. Cümel-i hikemiye,* hikmetli, derin anlamlı sözler. || *Cümel-i müntahabe,* seçme, güzel cümleler. (M)

CÜMEL veya **CÜMMEL** i. (ar. k.). *Esk.* Arap harflerinin sayı değerine göre hesaplanması.

— *Esk. Cümel-i ekber,* bir cümlede arap harflerinin adlarını sayarak yapılan hesap. || *Cümel-i kebîr,* ebced harflerinin adlarının sayısına göre yapılan hesap. || *Cümel-i sagîr,* ebced hesabı. (M)

CÜMHUR i. Bk. CUMHUR.

CÜMLE i. (ar. k.). Bir duyguyu, düşünceyi veya eylemi tam olarak bir hüküm halinde anlatan kelimeler dizisi. || Hep, bütün: *Evvelce eski ilimlerimizin cümlesini Bizanstan almıştık* (Z. Gökalp). || Herkes: *Lâkin Evs ve Hazrec de cümlenin merci'i olan birer reis bulunagelmiştir* (Cevdet Paşa). *Geçmiş olsun cümleye...* (B. Felek).

— ÇEŞ. DEY. *Cümle âlem,* herkes: *Jülide'nin zekâsını, tahsilini, güzelliğini, giyinişini, zevkli şeylerden anlayışını cümle âlem beğenip takdir etmiyor mu?* (Vâ-Nû). || *Bu cümleden olarak,* aynı konu ile ilgili olarak. || *Kara cümle,* bütün, toplam.

— Anat. *Esk. Cümle-i asabiye,* sinir sistemi. || *Cümle-i lenfaviye,* lenf sistemi. || *Cümle-i sempati-i kebir,* büyük sempatik sinir sistemi.

— Esk. astron. *Cümle-i kevkebiye,* takımyıldız.

— İstat. *İstatistik cümle,* istatistik incelemeye tabi olan kişi veya birimler topluluğu.

— Leng. *Bileşik cümle,* bir asıl cümle ile onun anlamını tamamlayan veya genişleten bir veya daha fazla yardımcı cümleden meydana gelen cümle. || *Devrik cümle.* (Bk. ANSİKL.) || *Fiil cümlesi,* yüklemi bağımsız fiil olan cümle. || *İsim cümlesi,* yüklemi ek-fiil ile bir isimden meydana gelen cümle. Bk. ANSİKL.

— *Esk. Cümle-i asliye,* anlamı başka bir cümle veya cümleler tarafından tamamlanan cümle. || *Cümle-i cezâiye,* şart cümlesinin ikinci kısmı. || *Cümle-i fiiliye,* fiil cümlesi. || *Cümle-i ihbariye,* haber cümlesi. || *Cümle-i inzaiye,* emir cümlesi. || *Cümle-i ismiye,* isim cümlesi. || *Cümle-i istidrakiye,* zıtlık belirten cümle. || *Cümle-i istihfamiye,* soru cümlesi. || *Cümle-i muteriza,* cümlenin anlamını açıklamak için parantez içine yerleştirilen cümle veya cümlecik. || *Cümle-i müste'nefe,* kendinden önceki cümleye bağlı olmayan cümle. || *Cümle-i mütemmeme* veya *cümle-i tâbi'a,* başka bir cümleye bağlı olan, anlamı başka bir cümle tarafından tamamlanan cümle. || *Cümle-i şartiye,* şart cümlesi. || *Cümle-i tâmme,* tek başına anlamı tamam olan cümle. || *Cümle-i tefsiriye* veya *cümle-i müfessire,* «yani», «meselâ» kelimeleriyle kendinden önce gelen cümleleri açıklayan cümle. || *Cümle-i vasfiye,* cümle içinde sıfat olarak kullanılan kelime grubu. || *Cümle-i zarfiye,* zarf olarak kullanılan kelime grubu.

— Mat. Sonlu veya sonsuz sayıda matematik terimleri topluluğu. Belirli bir elemanın bu cümleden olup olmadığını anlamağa yarayan karakteristik bir özellikle tanımlanmıştır: *Bir sayının bölenlerinin cümlesi sonludur; katlarının cümlesi sonsuzdur.* (Sonsuz cümleler teorisi, rus matematikçisi Georg Cantor tarafından kurulmuştur.) || *Bir E cümlesinin alt cümlesi,* yalnız E cümlesinin elemanlarından meydana gelmiş E' cümlesi. (E' ⊂ E şeklinde yazılır. [*Eşanl.* ALT KÜME ve KISIM.]) || *Ayrık cümleler,* ortak elemanı olmayan cümleler. || *Bir (a, b) doğru parçası üzerinde yoğun cümle, (a, b)* doğru parçasının her noktası türev cümleye ait olan cümle: *Ondalık sayılar cümlesi bütün doğru parçaları üzerinde yoğundur.* || *Bir cümlenin kuvveti.* Bk. KUVVET. || *Bir cümlenin türev cümlesi,* verilen bir cümlenin yığılma* noktalarının cümlesi. || *Bir E cümlesindeki tümler cümleleri,* her biri ötekine ait olmayan elemanlardan meydana gelmiş iki alt cümle. (A'nın tümler cümlesi $\complement$ A şeklinde gösterilir.) || *Bir fonksiyonun tanım cümlesi, x* değişkeninin, fonksiyonunun bir değerini taşıyan değerlerinin cümlesi $\sqrt{x-1}$ *fonksiyonunun gerçel alandaki tanım cümlesi x ⩾ 1'dir.* (TANIM ALANI da denir.) || *Boş cümle,* hiç elemanı olmayan cümle (ø şeklinde gösterilir). || *Bölüm cümlesi,* bir E cümlesi içinde, bir eşdeğerlilik bağıntısıyle meydana gelen eşdeğerlilik sınıflarının cümlesi *n modüllü uygunluk* bağıntısı, bağıl sayılardan meydana gelen Z cümlesi içinde n sınıflı bir Z/n bölüm cümlesi bulunduğunu gösterir.* (E cümlesi içinde eşdeğerlilik bağıntısıyle bulunan bölüm cümlesi ε , E ε şeklinde gösterilir.) || *Cümleler teorisi,* cümlelerin özelliklerini ve bu cümlelerle ilgili işlemleri inceleyen matematik dalı. || *Çarpım cümlesi* P ve Q gibi iki cümle için, birincinin bir elemanıyle ikincinin bir elemanı olan *(a, b)* ikilisinden meydana gelen cümle. (P × Q şeklinde gösterilir. Gerçel sayılardan meydana gelen R cümlesinin kendisiyle çarpımı, R × R veya R^2, bir düzlemin noktalarıyle birebir tekabül ettirilebilir.) || *Çizgisel cümle,* bir doğru üzerinde alınmış noktalardan meydana gelen cümle veya daha geniş anlamda, birinci cümlenin noktalarıyle birebir bir tekabülü gerçekleştiren gerçel sayıların cümlesi. || *Düzenli cümle,* bir düzen* bağıntısıyle donatılmış cümle. || *Eksiksiz cümle,* türev cümlesiyle çakışan cümle. || *Kapalı cümle,* kendi türev cümlesinin noktalarından meydana gelmiş cümle: *Bir doğru parçası kapalı bir cümledir.* || *Sayılabilir cümle,* elemanları 1, 2, 3, ..., *n,* tabiî sayılarına birebir şekilde tekabül ettirilebilen cümle: *Bir doğru parçasının noktaları, bir aralığın gerçel sayıları, sayılabilir cümleler değildir.* || *Sonlu cümle,* sınırlı sayıda elemanı olan cümle. || *Sonsuz cümle,* sınırsız sayıda elemandan meydana gelen cümle. || *Sürekli cümle,* bir aralıkta, bir doğru parçasının noktaları veya aralığın gerçel sayılarından meydana gelen cümle: *Sürekli bir cümle, sayılabilir cümle değildir.* || *Tam düzenli cümle,* her alt cümlesi birbirini izleyen elemanlardan meydana gelecek şekilde tam bir düzen bağıntısıyle donatılmış cümle: *Sıraiyle alınmış tabiî sayıların cümlesi tam düzenlidir; bağıl tam sayıların cümlesi ise değildir.* Bk. ANSİKL.

— Mim. *Cümle kapısı,* binaların büyük giriş kapısı.

— ANSİKL. İstat. Bir *istatistik cümlesi,* incelenen birimler meydana getirdikleri grup sınırları ve her biri için gözlem yapılan özellikler açık ve şüpheye yer vermeyen bir tanımla ortaya konulduğu andan itibaren sınılandırılmış olur. *(Eşanl.* ANA KÜTLE.)

— Leng. Cümle'de genellikle çekimli bir fiil bulunur: *bakıyor, güzeldir* gibi. Çekimli fiildeki ekler aynı zamanda şahıs anlatımı taşıdıklarından, yüklemden başka özneyi de belirler. Cümle bir haber, durum, nitelik, istek bildirebilir: *Dersimi bitirdim. İleride kaza olmuş. Tiyatroya gitmek istiyor* gibi. Cümlenin kapsadığı hüküm olumlu, olumsuz veya soru şeklinde olabilir: *Dost başa doğru bakar. Parası bitmiş. Beğendiniz mi?*

● *Cümle unsurları.* Cümle yüklem, özne ve tümleç (nesne, dolaylı tümleç [veya yer tamamlayıcısı] ve zarf) gibi unsurlardan meydana gelir. Hükmün genişliğine göre cümlede bu unsurların biri, birkaçı veya hepsi bulunabilir. Bazı durumlarda cümlede aynı unsur birkaç defa kullanılabilir.

Yüklem cümledeki işi, oluşu, yapışı veya özneye bağlanan niteliği bildirir. Her cümlede çekimli fiil halinde yalnız bir yüklem bulunur.

Özne yüklemin gösterdiği işi yapan veya niteliği taşıyan bir cümle unsurudur. Bir veya birkaç kelime olabilen özne daima yalın halde bulunur: *Karacaoğlan sana vurgun* / Döşlerin *turunçtan dolgun* (Karacaoğlan). Yalnız, edilgen fiillerle yapılmış cümlelerde özne bulunmaz: *Uzun uzun görüşüldü* gibi.

Tümleç nesne, dolaylı tümleç veya zarf tümleci halindedir ve bildirilen hükmü tamamlamak için cümleye eklenir. Yüklemi geçişli fiil olan cümlelerde nesne, bu fiilin etkilediği varlığı gösterir. Nesne genellikle akkuzatif halinde (-i hali) bulunur; akkuzatif, ekli (belirtili nesne) veya eksiz (belirtisiz nesne) olur: *Kel,* insanı *iğrendirir; kör acındırır. Yayladan inerken bir güzel gördüm* (Karacaoğlan). Geçişsiz fiilli cümlelerde nesne yoktur. Dolaylı tümleçler fiilin yerini ve yönünü gösteren cümle unsurlarıdır. Fiile, datif (-a, -e), lokatif (-da, -de) ve ablatif (-dan, -den) ekleriyle bağlanır: *Bir kadının suya değiyor ayakları* (O. V. Kanık). *Sözün burasında hafif bir isyan feryadını men edemedim* (R.N. Güntekin). *Çoklarından düşüyor da bunca* / *Görmüyor gelip geçenler* (Behçet Necatigil). Zarflar da yüklemin anlamını zaman, durum, nicelik, nitelik, sebep, benzerlik v.b. bakımlarından tamamlar. Çekimsiz bir cümle unsuru olan zarflar, bir kelime veya kelime grubu; bir bağ-fiil (ulaç), bağ-fiil grubu veya edat grubu olabilir. Bağ-fiil, instrumental, yön ve eşitlik ekleri alabilir: *Her doğan günün bir dert olduğunu* / *İnsan* bu *yaşa gelince anlarmış* (C.S. Tarancı). *Kur'an sayfaları satılan sokaklardan* / *Ölüm bir çeşit sevgiyle uçar* (Cemal Süreya). *Bir masal meyvası gibi paylaştık* / *Mehtabı kırılmış dal uçlarından* (A.H. Tanpınar).

● *Cümle çeşitleri.* Türkçede cümleler yüklemlerinin fiil veya isim cinsinden bir kelime oluşuna göre ikiye ayrılır: Fiil cümlesi, isim cümlesi.

Fiil cümlesi. Fiil cümlelerinin yüklemi geçişli veya geçişsiz fiil olabilir. Yüklemi geçişli fiil olan eksiksiz bir fiil cümlesinde bütün cümle unsurları, yani yüklem, özne ve tümleç (nesne, dolaylı tümleç ve zarf tümleci): geçişsiz fiil olan eksiksiz bir fiil cümlesinde de nesne dışında diğer bütün cümle unsurları bulunur: *Bu civarda kendilerine «Aptal» denilen Türkmenlerden iki davulcu, bembeyaz ve uzun şalvarlarını uçurup davullarını havada savurarak, toprak damlardan birinin üzerinde oynuyorlardı* (Sabahattin Ali).

İsim cümlesi. İsim cümlelerinin yüklemi, ek-fiil (i-fiili) ile bir isimden meydana gelir. İsim cümlesi yüklemlerinde ek-fiil bazı durumlarda bağımsız, çok defa da eklemiş olarak bulunur. İsim cümlelerinde bazen bildirme unsuru kullanılmayabilir: *Hâlâ dilimdedir tuzu engin denizlerin* (Y. K. Beyatlı). *Hava yağmurlu.*

İsim cümlesinde nesne yoktur, yalnız lokatif (-da, -de) ekli dolaylı tümleç vardır. İçinde fiil unsuru bulunması bakımından isim cümlesi gerçekte fiil cümlesinin özel bir biçimidir. Türkçede, genellikle tek yüklemi bulunan *basit cümleler* yanında, birden fazla hükmü kapsayabilen bileşik cümleler de kullanılmaktadır.

Bileşik cümle bir temel cümle ile onun anlamını tamamlayan bir veya daha çok *yan cümle*'den (yardımcı cümle) meydana gelir. Türkçede aslında şart cümlesi dışında yan cümle yoktur. Başka dillerin yan cümlelerle anlattıklarını Türkçe, fiilimsilerle (ek-fiil, bağ-fiil, sıfat-fiil) karşılar: *Eski acıları hatırlatmak, kapanmış yaraları deşmek doğru değil* (B. Necatigil). *Yusuf ayakkabılarını acele giyerek dışarı çıktı* (Sabahattin Ali). *Sabah keyfini çatmağa gelmiş müşterilerin afyonlarını patlattım* (Ömer Seyfettin).

Edatlarla meydana getirilen bileşik cümlelere de *bağlı cümleler* adı verilir: *O zaman değil, ama sonradan daha ziyade açıkgöz ol-*

dum (A. Rasim). *Bu serom daha ağır tesir eder, fakat tedavisi kat'îdir* (F. R. Atay). *Seni daha fazla bekleyemezdim, çünkü sinemanın tam başlama vaktiydi,* gibi.

Aslında *şartlı bileşik cümle* Türkçenin asıl bileşik cümlesidir. Şartlı bileşik cümlede yan cümle önce, temel cümle sonra gelir: *Niyetin neyse açık söyle* (Y. K. Karaosmanoğlu). *İnsan ne kadar uzaklarda olsa, aklına koymasın, arar bulur* (B. Necatigil).

Farsça *ki* edatıyle ve onun Türkçesi olan eski *kim* edatıyle yapılan bileşik cümleye de *ilgi cümlesi* denir. *Ki* edatı ya iki fiili, iki cümleyi veya bir isimle bir fiili, bir isim unsuru ile onun açıklaması olan bir cümleyi birbirine bağlar: *Bir kafasına takmıştı ki, bu işi bir türlü aklından söküp atamıyordu* (Yaşar Kemal).

Bazı cümleler anlam yakınlığı bakımından birbirine bağlanır. Bu tür bileşik cümlelere *sıralı cümle* denir; bunlarda temel cümle ile yan cümle ayırt edilmez: *Müjgân bazen bu kadarla kalmıyor, incecik elleriyle saçlarını okşayarak onun ağzından konuşuyordu* (R.N. Güntekin). *Zaten o, insanları insanlara yaklaştırır, birbirine sevdirir, birbirinin haline aşina kılar* (N. Ataç). *Ana baba günü, vitrinler taşlanıyor, camlar kırılıyor* (Y.Z. Ortaç).

Bazı durumlarda bileşik veya basit cümlelerde anlamı biraz daha açıklamak amacıyle araya bir cümle getirilir; bu cümlelere *ara cümle* adı verilir: *Eğer geldiyse, pek sanmıyorum ya, bana bildirin.*

Yüklemi öbür cümle unsurlarından önce gelen cümlelere *devrik cümle* denir. Türkçede devrik cümlenin son zamanlarda ortaya çıktığını ileri sürenler varsa da, gerçekte eski metinlerde de bu tür cümleler kullanılmıştır. Devrik cümle konuşmada oldukça kullanışlı bir cümle biçimidir: *Ne mutlu Türküm diyene!* (Atatürk).

— Mat. Geçen yüzyılın sonunda ortaya çıkan *cümle* kavramı topluluk fikrine bağlanmış ve verilen bir terimin cümleye katılıp katılmadığına, başka deyişle, cümlenin bir elemanı olup olmadığına karar vermeğe yarayan bir kural olarak gözönüne alınmıştı. Bir cümlenin elemanları çok çeşitli yapıda olabilir: bütün değişik çeşitleriyle sayılar, noktalar, vektörler, şekiller, denklemler, fonksiyonlar, matrisler, dönüşümler v.b. Eskiden bütün dikkat elemanların yapısı üzerinde toplanmışken, bugün bu özel yapıya önem vermeyen modern matematik, her şeyden önce cümlenin *kuruluşunu* gözönüne alır. Böylece özel bir cümlenin (meselâ tam sayılar) incelenmesi yerine, daha genel bir inceleme, yani *aynı kuruluşta* başka cümlelerin incelenmesi ele alınır. Bir cümle, sınırlı sayıda elemanı varsa sonludur, elemanlarının sayısı sınırsızsa cümle de sonsuzdur: bir tam sayının bölenleri sonlu bir cümle, katları ise sonsuz bir cümle meydana getirir. Bir *a* elemanının E cümlesine ait olduğu $a \in E$ şeklinde gösterilir. A cümlesinin bütün elemanları E'ye katılıyorsa A, E'nin bir alt cümlesidir denir ve $A \in E$ şeklinde gösterilir. Ayrıca bu durumda A, E'nin *içindedir* denir: kareler, dik dötgenler cümlesinin bir alt cümlesidir. Bir cümlede sınırlı sayıda eleman olduğu kabul ediliyorsa, elemanlarının dökümü yapılarak bu cümlenin tanımı verilebilir. Eğer elemanlarının sayısı sınırsızsa bu cümle, ya başka bir cümlenin elemanlarına tekabül ettirilerek veya *karakteristik özelliği* (bir cümlenin bütün elemanlarında bulunan tek özellik) belirtilerek tanımlanabilir. Böylece, merkezi O ve yarıçapı *r* olan bir çemberin içinde kalan noktaların cümlesi $OM < r$ karakteristik özelliğini, çemberin üzerindeki noktaların cümlesi ise $OM = r$ karakteristik özelliğini gösterir.

◆ **Cümlecik** i. Leng. Bir cümledeki fiillerin her biriyle ona bağlı birimlerin tümü.

◆ **Cümlesel** sıf. Mat. *Eşanl.* KARTEZYEN.

◆ **Cümleten** zf. Hep birlikte, hep beraber, birden: *Allahaısmarladık. Cümleten gidiyoruz* (Atatürk). *Cümleten selâmünaleyküm.* (→ Bibliyo.) [ML]

CÜMMEL i. Bk. CÜMEL.

CÜMÛD i. (ar. *cümûd). Esk.* Buz soğukluğu, donma. || Hareketsizlik, donukluk. || *Cümûd-ı ayn,* göz donukluğu. || *Cümûd-ül-mevt,* ölüm donukluğu.

— *Esk.* Tıp. *Da-ül-cümûd,* hareketsiz kalma hastalığı. Bk. KATALEPSİ.

◆ **Cümûdiye** i. *Esk.* Buzul. (M)

CÜNBAN sıf. (fars. *cünbiden,* kımıldamak, sallamak'tan *cünbân). Esk.* Kımıldanan: *Eyler memeyi başiyle tehziz / Dünbale ise hemişe cünban* (Muallim Naci). || *Cünban etmek,* titretmek, sallamak. || *Cünban olmak,* sallanmak, titremek.

— Dil. bil. Bu kelime *-cünban* şeklinde, sallayan ve kımıldanan anlamlarıyle bileşik sıfatlarda kullanılır: *Dünbale-cünban,* kuyruk sallayan; *ser-cünban,* baş sallayan v.b.

◆ **Cünbanî** i. *Esk.* Tahrik edicilik. (M)

CÜNBİŞ i. (fars. *cünbiden,* kımıldamak'tan). *Esk.* Kımıldama, titreme, hareket, harekete gelme. || Eğlence. Bk. CÜMBÜŞ.

— *Esk. Cünbiş-geh,* eğlence yeri: *Cünbiş-geh-i sâfiyyeti âmâl-i visâlin / Zevrakçe, o bir neşeli gehvâre-i sevdâ* (T. Fikret). || *Cünbiş-i müjgân,* kirpiklerin hareketi, titremesi. || *Cünbiş-i zemin,* deprem. (M)

CÜND i. (ar. *cünd). Esk.* Asker, ordu.

◆ **Cündî** i. *Esk.* Asker, süvari: *Gelen Ahmed Paşa'n kendidür kendi / Altmışbin dalkılıç, kusuru cündî* (Karacaoğlan). *Okların cıvıltısı arasında Arap cündîleri meydan bularak Acemlere bir iyice koyuldular* (Cevdet Paşa). || Sıf. İyi ata binen.

— Ask. tar. İyi ata binen, at üzerinde maharetle silâh kullanan, atlı olarak her çeşit eğitimi uygulayabilen süvari bölüğü mensubu. || *Cündî başı,* Osmanlılarda, süvarilik ve biniciliğe ait çeşitli faaliyetlerin en büyük âmiri. (Cündî başı deyimi bazı hallerde, bütün süvari birliklerinin kumandanına verilen bir unvan olarak da kullanılırdı.)

— ANSİKL. *Cündî*'ler Osmanlı devletinin kuruluşunda atıcı ve binici olarak yetişirler. kargı ve cirit oyunlarıyle bu yeteneklerini sürekli şekilde geliştirirlerdi. Çelebi Sultan Mehmed, cündîliği daha geniş ölçüde yaymak ve geliştirmek amacıyle, Merzifon ve Amasya'da iki cündî bölüğü kurdu. Merzifon, lahanasıyle ünlü olduğu için buradaki bölüğe *lahanacı,* Amasya da bamyası ile ünlü olduğu için buradaki bölüğe *bamyacı* adlarını verdi. Bu iki bölüğün eğitimleri için de Merzifon ile Amasya şehirleri arasındaki Suluova uygun görüldü.

Daha sonra, cündîlik eğitimi, saray içinde de yaptırılmağa başlandı. Topkapı sarayı içindeki Kıztaşı etrafında, Gülhane parkında, Beşiktaş sarayının çinili meydanında binicilik, cirit, kılıç, ok ve tüfek atma eğitimi yaptırılırdı. Buralardaki saray eğitiminde üstün başarı gösterenler, cündî ağalarının teklifi ile acemilikten usta sınıfına yükselirler ve böylece *keskinler* sınıfına geçerlerdi. Keskin cündîler, saltanat binişlerinde bazen padişahların huzurunda saray meydanlarında çeşitli binicilik hünerleri gösterecek hediyeler kazanırlardı.

Cündî ağaları, bayramların ikinci günlerinde devrin sadrazamlarından özel bahşiş alırlardı. Diğer günlerde de emirle yapılan binişlerde, cirit oynayanlara ayrıca «atiye» verilirdi.

◆ **Cündîlik** i. *Esk.* Binicilik: *Cündîlik, silâhşörlük, kahramanlık: Türk erkekleri kadar Türk kadınlarında da vardı* (Z. Gökalp).

◆ **Cündiyane** zf. *Esk.* Ata iyi binenlere yakışır tarzda. (→ Bibliyo.) [M]

CÜNEYD (*İzmiroğlu* da denir), Aydınoğulları ailesinin son temsilcisi. 1425'te Yıldırım Bayezid'in ortadan kaldırdığı Aydın beyliğini 1402'de yeniden kuran Timur; beyliği, Aydınoğlu İsa Beyin oğulları Musa ve Umur II'ye verdi. Aynı aileden olan Hasan Ağa ile kardeşi Cüneyd hak iddiasına kalkıştılar ve sonunda Cüneyd İzmir'e, Hasan Ağa da Ayasuluğ'a hâkim oldular. Umur II, akrabası olan Menteşeoğlu İlyas Beyin yardımıyle Ayasuluğ'u ele geçirdi ise de Cüneyd Bey kardeşini kurtardığı gibi Ayasuluğ'u da aldı. Bir süre sonra, Umur II ile anlaştı ve onun kızı ile evlendi. Kayınpederinin 1405'te ölümüyle beyliğe yalnız başına hükmetmeğe başladı. Osmanlı şehzadesi İsa Bey, Çelebi Mehmed ile mücadele ederken Cüneyd'e sığındı. İsa Çelebi'nin Saruhan, Menteşe kuvvetlerinden kurulu birlikleri Çelebi Mehmed'e yenilince Cüneyd Bey, Çelebi Mehmed'den af diledi ve kendisini metbu tanıdı. Edirne'de olan Süleyman Çelebi'ye boyun eğdikten sonra onun tarafından Rumeli'deki Ohri sancakbeyliğine tayin edildi. Süleyman Çelebi 1411'de Musa Çelebi tarafından öldürülünce geri dönerek beyliğinin başına geçti. Musa Çelebinin 1411-1412'de duruma hâkim olması üzerine onu tuttu; Musa Çelebi'nin Çelebi Mehmed ile olan mücadelesinin son safhasında Çelebi Mehmed'in tarafına geçti. Çelebi Mehmed, Cüneyd'e güvenemedi ve Musa'yı ortadan kaldırdıktan sonra, İzmir üzerine yürüyerek topraklarını clinden aldı (1413-1414); kendisini Niğbolu sancakbeyliğine gönderdi. Cüneyd Bey, Düzmece Mustafa olayında şehzade Mustafa ile işbirliği yaptı. Çelebi Mehmed'in takibi üzerine Selânik'teki bizans valisine sığındılar. Osmanlı ve bizans hükümdarları arasında yapılan anlaşma ile Mustafa Limni adasına, Cüneyd İstanbul'a gönderildi. Çelebi Mehmed'in ölümünden sonra bizans imparatoru onları serbest bırakınca (1421) Şehzade Mustafa, Cüneyd ile birlikte harekete geçti. Murad II, Cüneyd'e Aydın'ı vaat ederek müttefikinden ayırdı (1422). Cüneyd Bey İzmir'e döndü ve Ayasuluğ'da bulunan Aydınoğlu Mustafa Beyi yenerek öldürdü. Kendisine taraftar ve müttefik aramağa başladı. Murad II 1424'te Cüneyd'in üzerine yürüdü. Yenilgiye uğrayan Cüneyd, mücadeleyi bırakmadı. Anadolu beylerbeyi Hamza Bey; Cüneyd'in oğlu Kurt Hasan'ı esir aldı. Cüneyd de Sisam adası karşısındaki İpsili kalesine çekildi. Cenevizlilerle Osmanlıların kaleyi denizden kuşatmaları üzerine teslim oldu ise de ailesi ile birlikte idam edildi (1426). [→ Bibliyo.] (M)

CÜNEYD BEY, Kubatoğullarından Samsun ve Ladik beyi (öl. 1418). XIV. yy.da, Samsun, Bafra ve Ladik tarafları, Kubatoğullarının hâkimiyeti altında iken, Yıldırım Bayezid, Cüneyd Beyden Samsun'u alarak (1398), buranın yönetimini Müslümanlığı kabul etmiş olan bulgar kralının oğlu Aleksandr'a verdi. Ankara savaşında (1402) Yıldırım Bayezid'in Timur'a yenilmesi üzerine Cüneyd, şehri yeniden ele geçirdi ve Timur'un yardımıyle Erbaa ile Niksar'ı da alarak topraklarını genişletti. Daha sonra Amasya'da bulunan Çelebi Mehmed, Cüneyd Bey ile yaptığı mücadele sonucu, Kubatoğullarına ait Felenbel kalesini zaptederek Samsun'u Taşanoğullarından Ahmed Beye verdi ise de Cüneyd Bey bir süre daha bölgedeki hâkimiyetini korudu. Fakat 1418 yılında Niksar'daki Taceddinoğullarından Hasan Bey ile yaptığı bir savaşta yenildi ve Hasan Bey tarafından öldürüldü. Bu tarihten sonra Kubatoğulları ailesi ortadan kalktı ve Samsun, Candaroğullarının eline geçti. (M)

CÜNEYD bin ABDURRAHMAN el-MURRÎ, Emevîlerin Hindistan ve Horasan valisi, Murre kabilesinin reisi (öl. Merv 734). Halife Yezid II tarafından Hindistan'da müslüman bölgesinin valiliğine tayin edildi. Çok geçmeden bu görevinden alındı. 1726 Yılında yeniden Hindistan'a vali olarak gönderildi. İndus ırmağına kadar giderek buranın müslüman hükümdarı İbn Zahir'i öldürdü. 730'da halife Hişam tarafından Horasan valiliğine getirildi. Buradaki valiliği sırasında Türklerle birçok defa savaştı. Semerkant ve Buhara'yı Türklere karşı korudu. Yaptığı savaşlarda galip gelerek Horasan'ı türk akınlarından kurtardı. 734 Yılında halife Yezid II'ye karşı isyan etmiş olan Yezid bin Mühelleb'in kızı ile evlenince halife tarafından valilikten azledildi. (M)

CÜNEYD-İ BAĞDADÎ (asıl adı Ebülkasım bin Muhammed, El — denir), islâm mutasavvıfı (öl. Bağdat 910). Nihavend'li bir aileden gelir. İmam Şâfi'nin öğrencilerinden olan Ebu Sevr İbrahim bin Halid'den fıkıh okudu. Önce ticaretle uğraştı, yirmi yaşından sonra kendisini bütünüyle tasavvufa verdi, emrindeki bütün sufîlerin başkanı mertebesine yükselerek *Seyyid-üt-tâife* unvanını kazandı. Hayatı tasavvuf mesleğini bir bilim haline getirmek için yaptığı mücadelelerle geçti. Mahabbet ve üns makamlarını kabul ettiği için doğan anlaşmazlık üzerine Gulâm Halil'in etkisi ile kendisi ve taraftarları takibe uğradı. Bağ-

dat'ta ölen Cüneyd, dayısı Sariy-i Sakatî'nin türbesi yanına gömüldü. Cüneyd, müritlerin okuma yazma bilmemelerinde bir sakınca görmez, fakat mürşidin Kur'an, hadis ve fıkıh bilmesini şart koşar. Bilimin vecd içinde yapılmasını gerekli görür ve tasavvuf mertebelerine ulaşabilmek için ibadet ve zahitliği temel olarak alır. Cüneyd, tasavvufta sem'a* halini kabul eder, fakat tevacüd* halini reddeder. Ona göre, tasavvufun amacı, insanın, Allah'ın takdirine bağlı olduğunu anlaması ve bütün işlerin Allah'tan geldiğini öğrenmesidir. Yazılı bir eser bırakmayan Cüneyd'in sözleri çeşitli tasavvufî eserler yoluyle bugüne kadar geldi.

Özellikle müridi Cafer-ül-Huldi'nin topladığı kitapların başlıcaları: *Devâ-âl-Ervâh* (Ruhların Devası), *Risale fi's-Sihr* (Sihir Risalesi), *Kitab-üt-Tevhid* (Birlik Kitabı), *Emsâl-ül-Kur'an* (Kur'an'da Anılanlar), *El Mahabbe* (Sevgi) ve *Meâni-ül-Himem fil-Fetava-is-Sufiye* (Sufîlerin Fetvalarındaki Himmetlerin Anlamları). [→ Bibliyo.] (M)

CÜNEYD Şeyh, Safevî tarikatının kurucusu Şeyh Safiyüddin İshak'ın torunlarından dördüncü safevî şeyhi (öl. 1460). Babası İbrahim'in ölümü üzerine (1448) onun yerine şeyhliğe geçti. Safevî tarikatının müritlerini ilk defa askerî bir güç haline getirerek dinî otorite kadar dünyevî kudreti de (hükümdarlık) elde etmeğe çalıştı. Siyasî istekleri yüzünden Azerbaycan'daki karakoyunlu hükümdarı Cihanşah ile çatıştı. Cihanşah'ın tehdidi karşısında Anadolu'ya kaçtı. Murad II'den osmanlı topraklarında oturma imtiyazını aldı. Karaman'da ve Varsak aşireti ile Çukurova'da kaldıktan, geçici olarak Suriye'de bulunduktan sonra Karadeniz kıyısındaki Canik bölgesine gitti. Trabzon'u ele geçirmek için yaptığı başarısız teşebbüsten sonra (1456) akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile birleşti. 1459 Yılı başlarında Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hatice Begüm ile evlendi. 1459'da yerleştiği Diyarbakır'dan ayrılarak eski merkezi Erdebil'de tutunmak istedi. 1450 Sonbaharında Çerkezlere karşı bir sefer yapmayı tasarladı. Şirvanşah Halilullah bin Şeyh İbrahim'in topraklarında saldırıya uğradı; Kur ırmağı kıyılarında Tabarseran'da öldürüldü. (→ Bibliyo.) [M]

CÜNHA i. (fars. *günâh*'tan .ar *cünâh*>*cünha*). *Esk.* Suçların ağırlığına göre cinayet, cünha, kabahat diye yapılan üçlü ayrımda, cinayetlerden daha hafif; kabahatlerden daha ağır olan suç çeşidi.

— ANSİKL. Suçların, çok ağır, ağır ve hafif olmak üzere üçe ayrılması çok eski bir geçmişe sahiptir. Bu ayrım 1810 tarihli Fransız Ceza kanununda yer almış; oradan da 1852 avusturya; 1859 sardunya; 1858 osmanlı Ceza kanunlarına aktarılmıştır. Halen yürürlükte olan kanunlardan üçlü ayrımı kabul edenler arasında 1810 fransız; 1852 avusturya; 1867 belçika; 1951 yunan; 1953 alman kanunları vardır. Yürürlükte bulunan Türk Ceza kanununda *cünha* diye ayrı bir suç çeşidine yer verilmemiştir. Bk. CÜRÜM.

◆ **Cünhadâr.** sıf. *Esk.* Suçlu: *Bir cünhadâr gibi gözlerini indirmek* ... (H.Z. Uşaklıgil). [M]

CÜNÛD çoğl. i. (ar. *cünd*, asker'den, *cünûd*). *Esk.* Askerler, ordular. (M)

CÜNUN i. (ar. *cinnet*, delirme'den, *cünûn*). *Esk.* Delilik, çıldırma: *Cünûn u aklı temyiz eylemek mânîde müşkildir / Hele mâkul olan şu akl ise divanedir âlem* (Ziya Paşa).

— *Esk. Cünûn-ı ehl-i aşk*, âşıkların çılgınlığı.

— Tasav. Aşkın üstün gelmesiyle insanın dış âlemle ilgisinin kesilmesi.

— *Esk.* Tıp. *Cünun-i âhidî*, merak hastalığı. || *Cünun-i devrî*, zaman zaman gelen çılgınlık. || *Cünun-i gayr-ı mutbık*, akıl bozukluğunun gelip giden şekli. || *Cünun-i mutbık*, devamlı akıl bozukluğu. || *Cünun-i sebnî*, şiddetli akıl bozukluğu. || *Cünun-i şebap*, erken bunama. (M)

CÜNUNÎ DEDE (Ahmed), mevlevî şeyhi (Lârende ? - Bursa 1620). Bağdat mevlevîhanesi mesnevîhanlığında bulundu. Bursa'da kurduğu mevlevî dergâhının şeyhi oldu (1615). Şiirleri de vardır. (M)

CÜNÜP veya **CÜNÜB** sıf. (ar. *cünüb*). Din hükümlerine göre yıkanmağa mecbur olan [kimse]. Bk. CENABET. (M)

CÜPPE veya **CÜBBE** i. (ar. *cübbe*). *Esk.* Yenleri geniş, uzun ve bol bedenli düğmesiz elbise: *Adamın başında ak sarık, sırtında uzun kara cüppe vardı* (K. Tahir).

— ANSİKL. İlmiye sınıfının giydiği cüppe düz şayaktan, uzun ve bol kollu, tasma yakalı olarak dikilirdi. Sonraları, hocalar ve papazların giydikleri uzun, bol düğmesiz elbiseye de cüppe adı verildi. Önü arkasına göre daha kısa ve uçları beldeki kuşağa takılan bir cins cüppe de osmanlı askerî teşkilâtında solaklara giydirilirdi. Son zamanlarda avukat, yargıç ve üniversite hocalarının vazife başında giydikleri uzun elbiseye de cüppe denildi.

◆ **Cübeb** çoğl. i. *Esk.* Cüppeler.

◆ **Cüppeci** i. Cüppe yapan veya satan kimse.

◆ **Cüppeli** sıf. Cüppe giymiş olan. (M)

CÜR'A veya **CUR'A** i. (ar. *cür'a*). *Esk.* Yudum: *Of artık iyi çalıştık. Bir cür'a çekelim* (Ahmed Vefik Paşa). || Kadehin dibinde kalan son yudum. || *Argo.* Sigaradan çekilen son nefes.

— *Esk. Cür'a-nûş*, içki içen. || *Cür'a-pâş*, bardaktaki son damlayı yere döken. || *Cür'a-riz*, («içki saçan») bir çeşit ibrik.

— Tasav. İlahî içkiyi içtikten sonra mutasavvıfın bazı sırlara vâkıf olması. || *Cür'a-dân*, bardağın dibinde kalan son damlayı dökmek için kullanılan kap. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Daha çok mutasavvıfların kullandığı *cür'a-dân* deyimini halk «curadan» şeklinde kullanır. Eskiden kalenderîler, bektaşîler ve abdallar arasında fazla yaygın olan esrar çekiciler bu iş için kullandıkları kabağa da bu adı verirlerdi. (M)

CÜRCAN, esk. **Hayrkania.** Esk. coğ. Hazar denizinin güneyinde eyalet.

— Tar. Cürcan, Yezid bin Mühelleb devrinde Emevîlerin eline geçti (716). Merzbanlar soyundan hükümdarların yönettiği Cürcan merkez olarak X. yy.da tarım ve ticaret alanında gelişti, önemli bir şehir oldu. Bu bölgede Merdavic bin Ziyar'ın kurduğu Ziyarîler devleti (928), Samanoğulları ve Gaznelilere vergi vererek yüz yıl kadar yaşadı. XIV. yy.da moğol istilâsıyle yıkılan Cürcan, Timur tarafından onarıldıysa da bir daha kalkınamadı. Düşman akınlarından korunmak için yapılan Şehristan-ı Yezdgird ve Şehr-i Peruz gibi kalelerin yanısıra Ziyarîlerden Kâbus bin Beşmigir'in yaptırdığı (1006) Kümbet-i Kâbus adlı yapı başlıca eserlerdir. 61 m yüksekliğinde ve silindir biçimindeki kümbetin dış yüzeyinde 2,5 m eninde kanatlar bulunur. (M)

CÜRCANÎ (Ali bin Muhammed el-Seyyid el-Şerif), islâm bilgini (Tacu 1340-Şiraz 1413). Mısır'da Ekmeleddin Mahmud el-Babertî'nin derslerine devam etti. 1374'te İstanbul'a geldi. Şah Şuca'ın himayesine girerek Şiraz'da müderrislik yaptı. Timur, Şiraz'ı zaptettiği zaman (1387), Cürcanî'yi Semerkant'a yolladı. Timur'un ölümünden sonra tekrar Şiraz'a döndü. Kur'an'ın yorumu konusundaki bir tartışma yüzünden islâm bilginleri bir süre Saadeddin Teftazanî ve Seyyid Şerif Cürcanî taraftarı olarak ikiye ayrıldılar. Bu yüzden osmanlı ulemasının bir kısmı Saadeddin Teftazanî'ye, bir kısmı Cürcanî aracılığıyle Fahreddin Râzî'ye bağlanmışlardır. Arapça yazan Cürcanî'nin başlıca eseri *Târifat* adlı bir terimler derlemesidir. (M)

CÜRCANÎ (Fahrüddin Esad), iranlı şair (XI. yy.). Bazı tarih kaynaklarından selçuklu hükümdarı Tuğrul Beyin yanında bulunduğu anlaşılan Cürcanî, 1054-1055 yıllarında Pehlevî dilinde yazdığı *Vîs u Râmîn* adlı mesnevîsi ile tanınır. Mesnevînin baş tarafında selçuklu tarihiyle ilgili bilgiler vardır. Şair, eserinde, romantik duygular yanında, kahramanlık nitelikler ine de yer verir. XVI. yy. divan şairlerinden Lâmiî Çelebi bu eseri, *Veys ü Râmîn* adıyle manzum olarak türkçeye çevirdi. (M)

CÜRCANÎ (Nuriddin Muhammed bin Ali), iranlı bilgin (Şiraz ? -ay.y. 1434). Babasının yanında öğrenim gördü; uzun yıllar Şiraz'da müderrislik yaptı. Ali bin Muhammed el Seyyid el-Şerif'in eseri ile Teftazanî'nin *İrşad-ül-Hâdî* adlı gramer kitaplarını şerh etti. *El-Gurre fi'l-Mantık* adlı eseri yazdı. (M)

CÜRCANÎ (Zeynüddin Ebul Fazail, İsmail — denir), arap hekimi (öl. Merv 1136 veya 1140). Harizm'e gitti (1110) ve Kudbuddin Mehmed Harizmşah'ın himayesinde çalıştı. Daha sonra Merv'e yerleşti ve ömrünün sonuna kadar orada kaldı. Cürcanî'nin tıp ile ilgili eserleri arasında *Muhtasar-ı Alâî*'nin arapça tercümesi ve Alâüddevle Atsız adına yazdığı *Zahire-i Harizmşâhî* anılır. Bu eseri *Kanun-ül İlâç* ve *Şifâ-ül-Emraz li-küll-il-Mizac* (Hastalıkların Tedavisi ve İlâçların Kanunu) adıyle türkçeye çevrildi. (M)

CÜRET i. (ar. *cür'et*). Cesaret, yiğitlik: *Bilseydi belki de bu cüret ve cesareti gösteremezdi* (N. Araz). || Düşüncesizce atılganlık: *Cânileri, kaatilleri meydana süren sen / Cânideki, kaatildeki cür'et yine senden* (M.Â. Ersoy). || *Cüret etmek*, cesaretle ortaya atılmak: *Benim evimde böyle bir işe cür'et edenin kim olduğunu elbet anlar cezasını* [...] *veririm* (H.R. Gürpınar).

◆ **Cüretkâr** sıf. ve. i. Atılgan kimse: *İşte bu cüretkârın Edâ olduğu anlaşıldı* (H.R. Gürpınar). *Genç zabit, o güzel ve cüretkâr sükûnunu muhafaza edemedi* (H. R. Gürpınar).

◆ **Cüretkârâne** zf. Yiğitlikle, atılgan, cesaretli bir şekilde.

◆ **Cüretkârlık** i. Atılganlık.

◆ **Cüretlenmek** dönşl. f. Cesaretlenmek, atılmayı, mücadeleyi göze almak: *Âsiler Mustafa Kemal'in Ziraat Mektebindeki karargâhı ile şehir arasındaki telgraf ve telefon tellerini kesmeğe kadar cür'etlendiler* (F.R. Atay).

◆ **Cüretli** sıf. Cesaret sahibi, atılgan.

◆ **Cüretyâb** bİş. sıf. ve i. *Esk.* Cesaretli, cür'et bulan, saldırabilen kimse. (M)

CÜRHÜM veya **CURHUM,** eski bir arap kabilesi. Çok eskiden Yemen'den Mekke'ye geldikleri söylenir. Hz. Muhammed zamanında yaşayan bir arap şairi, Kureyşlilere, bir fırtına sonunda yok olan Cürhüm ve Âd kabilelerinin felâketlerinden ibret almalarını öğütler. İsmail ailesine bağlı olan Cürhümler, Mekke'deki arap kabileleri arasında kuvvetli ve hâkim bir durumda idiler ve bir süre Kâbe muhafızlığı ettiler, fakat sonra Tanrı'ya karşı saygısızlık ettiklerinden Mekke'den kovuldular ve Kâbe muhafızlığı Kureyşlilere geçti. (M)

CÜRM i. Bk. CÜRÜM.

CÜRSÛME i. (ar. *cürsûme*). *Esk.* Kök, dip. || *Cürsûme-i dıraht*, ağaç kökü. Karınca yuvası. (M)

CÜRUF i. Bk. CURUF.

CÜRÛH çoğl. i. (ar. *cürh*, yara'dan *cürûh*). *Esk.* Yaralar. ((M)

CÜRÜM veya **CÜRM** i. (ar. *cürm*). Cezayı gerektiren suç: *Adî cürümlerden sırf dolandırıcılık, şantaj yapıp da İstanbul'dan atılanlar bile bugünün şeref ve şan güneşinde ısınıyorlardı* (H.E. Adıvar).

— Huk. Suçların ağırlıklarına göre yapılan ayrımlardan biri olan ikili ayrımda ağır suçlar kategorisini meydana getiren birinci suç çeşidi. (Bk. ANSİKL.) || *Cürüm işlemek için cemiyet teşkil etmek*, Türk Ceza kanununun 313. maddesinde tanımını verdiği ve cezasını belirlediği bir cürüm. (Bu fiilin meydana gelmesi için en az beş kişinin birleşmesi; bu birleşmenin adliye, kamunun güveni, kamunun selâmeti, genel âdap ve aile düzeni veya mal aleyhine cürüm işlemek için olması lâzımdır.) || *Cürüm işlemek için cemiyet teşkil edenlere yardım*, Türk Ceza kanununun 314. maddesinde tanımını verdiği ve cezasını belirlediği bir cürüm. (Suçun maddî unsuru bu cemiyetlerin fertlerine veya onlardan bazısına barınacak yer göstermek veya erzak veya silâh ve cephane tedarik etmek veya diğer yollardan yardım etmektir. Suçun teşekkülü için kasıt şarttır. Kanun usûl, füru, eş ve kardeşlere barınacak yer gösterilmesi veya erzak tedarik edilmesi halinde cezanın azaltılmasını öngörmüştür.) || *Cürüm işlemek için gizli ittifak*, devle-

tin şahsiyetine karşı işlenebilen ve kanunda sayılan bazı cürümleri işlemek üzere yapıldığı zaman Türk Ceza Kanununun ayrı bir suç kabul edip 171. maddesinde cezalandırdığı cürüm. (Suçun doğumu için bu cürümleri «hususî vasıtalarla işlemek üzere» birden ziyade kimsenin birbirine uygun iradelerini açığa vurmaları gerekir. Suçun mahiyeti icabı, manevî unsur olarak özel kasıt gereklidir. Kanun, cürmün icrasına ve kanunî tahkikata başlanmadan önce ittifaktan çekilenlere ceza verilmeyeceğini kabul etmiştir.) || *Cürüm işleyenleri saklamak ve cürüm delillerini yok etmek,* Türk Ceza kanununun 296. maddesinde tanımını verdiği ve cezasını belirlediği bir cürüm. (Bu suçun teşekkül edebilmesi için failin ilk suça iştirak etmemiş ve suçu neticelendirmekte de yardımı dokunmamış olması lâzımdır. Suçun maddî unsuru: suçtan istifadeyi temin etmek, tahkikatı yanlış yola sevk etmek, faili gizlemek, suçun eser ve delillerini yok etmek, değiştirmek veya bozmak olabilir. Manevî unsur olarak genel kasıt şarttır. Kanun bu suçun faili için, eğer ilk işlenen suçun cezası hapis cezasından aşağı değilse hapis, diğer bütün fiillerde ise ağır para cezası öngörmüşür. Ancak bu fiili usûl veya füruunu, karısını veya kocasını yahut kardeşini korumak için işleyenlere ceza verilmez. Türk Ceza kanununun 297. maddesi bu suçun özel bir şeklini düzenlemiş ve adam öldürme suçunda öldürülenin cesedini saklayan veya saklatan veya hükûmete haber vermeksizin gömen veya gömdürenler için hapis ve ağır para cezaları öngörmüştür.) || *Cürüm sayılan fiili övme,* Türk Ceza kanununun suç işlemeğe tahrik kabul ederek 312. maddesiyle cezalandırdığı bir cürüm. (Bu suçun meydana gelmesi için alenen işlenmesi, övülen veya iyi görüldüğü söylenen fiilin «kanun» tarafından «cürüm» sayılması gerekir. Yayım yoluyle işlendiği takdirde cezası arttırılarak verilir.) || *Cürüm sayılan yayınları naklemek,* Türk Ceza kanununun devlet kuvvetleri aleyhinde cürümler faslında başlı başına bir cürüm olarak kabul ettiği fiil. (Türk Ceza kanunu 162. maddeye göre bu cürmün faili, cürüm sayılan yayından sorumlu tutulanla aynı cezaya tabidir.) || *Cürümde memuriyete ait kuvvet ve vasıtaları kullanmak,* Türk Ceza kanununun 281. maddesi gereğince; devlet idaresi aleyhine işlenen cürümlerde, kanunun esasen memuriyet sıfatını nazara almadığı durumlarda ağırlatıcı sebep teşkil eden hal. || *Cürümden hasıl olan eşyayı satın almak ve saklamak,* Türk Ceza kanununun 512. maddesinde tanımını verdiği ve cezasını belirlediği bir cürüm. (Bu suçu işleyecek failin ilk cürmü işlememiş ve ona iştirak etmemiş olması; maddî unsur olarak «bir cürümden hasıl olan para veya sair eşyayı kabul etmek», «saklamak», «satın almak», «her ne suretle olursa olsun kabul etmek, saklamak ve satmak hususlarında tavassut etmek» eylemlerinden birini gerçekleştirmesi; manevî unsur olarak da, kasten hareket etmesi gerekir. Kanun genel kastı kâfi görmüştür.) || *Cürmü haber vermekte zühul,* Türk Ceza kanununun 530. maddesinde tanımını verdiği ve cezasını belirlediği bir kabahat. (Bu suçun meydana gelmesi için hekim, cerrah, ebe yahut diğer sağlık memurlarının, şahıslar aleyhine işlenmiş bir cürme ilişkin eserleri gördükleri hallerde, sanatlarının gerektirdiği yardımı yaptıktan sonra durumu adliyeye ve zabıtaya bildirmemeleri veya bildirmede gecikmeleri lâzımdır. Eğer yapacakları ihbar kendisine yardım ettikleri kimseyi kovuşturmaya maruz bırakacak ise bu madde uygulanmaz). || *Cürümde kasıt.* Bk. KASIT. || *Cürümlere ait cezalar.* Bk. CEZA. || *Cürme iştirak.* Bk. İŞTİRAK. || *Cürme teşebbüs.* Bk. TEŞEBBÜS.

— ANSİKL. İkili ayrıma göre suç ya kötü niyetle başkasının hakkına tecavüz teşkil eder, yahut da böyle bir niyete bağlı olmadığı ve pek büyük zararlara da yol açmadığı halde kanun koyucunun ferdî ve sosyal zarar ihtimallerini bertaraf etmek amacıyle yasaklandırmayı uygun gördüğü fiillerden ibaret bulunur. Birinci suç çeşidi *cürüm,* ikincisi *kabahat*'tir.
İkili ayrımı kabul eden kanunlar arasında 1889 Finlandiya, 1889 ve 1930 İtalyan, 1926 Türk, 1944 İspanyol ve 1950 Macar Ceza kanunları sayılabilir. Bir suçun cürüm mü, yoksa kabahat mi olduğu, kanunda suç için öngörülen cezaya bakılmak suretiyle kolaylıkla tespit edilebilirse de, kanun koyucuyu bir suçu cürüm veya kabahat olarak kabule sevk eden kıstasın ne olması gerektiği tartışmalıdır. Roma hukukundan gelen bir görüşe göre, tabiî haklara dokunan suçlar cürüm, sonradan elde edilen hakları ihlâl eden suçlar kabahat olarak kabul edilmelidir. İkinci bir görüşe göre, ferdin veya toplumun güvenliği ile ilgili suçlar cürüm, cemiyetin iyiliğine ve gelişimine zarar verebilecek fiiller ise kabahat olarak kabul edilmelidir. Üçüncü bir görüşe göre öznel haklara dokunan suçlar cürüm, bir hakkı ihlâl tehlikesi yaratanlar ise kabahat sayılmalıdır. Dördüncü bir görüşe göre, devletin idarî çıkarlarını ağır şekilde zarara uğratan suçlar cürüm, hafif şekilde zarara uğratan suçlar kabahat sayılmalıdır. Nihayet son bir görüşe göre de, bir fiilin cezalandırılması için kasıt veya taksirle hareket etmiş olmanın aranması uygun geliyorsa bu suç cürüm, suçun cezalandırılması için iradî olarak işlenmesi yeter görünüyorsa bu bir kabahattir. Görüldüğü gibi cürüm ile kabahati ayıracak kesin bir kıstas üzerinde fikir birliği sağlanamamıştır. En doğrusu, sosyal düzeni koruma amacını güden devletin, bu düzeni ağır şekilde bozdukların kabul edip, ağır ceza ile cezalandırılmasını uygun gördüğü fiillerin cürüm; yaşanan tarihî devirde düzeni büyük ölçüde sarsmayan fiillerin de kabahat olduğunu kabul etmektir. Devletin bu görüşü zamanla değişebilir, meselâ bugün cürüm kabul edilen bir fiil daha sonra kabahatler kategorisine sokulabilir.
Türk Ceza kanunundaki herhangi bir suçun cürüm mü yoksa kabahat mi olduğunu anlamak için, karşılığında, konulan cezaya ve bu cezanın Türk Ceza kanunu 11. maddeye göre cürümlere mahsus cezalardan mı, yoksa kabahatlere mahsus cezalardan mı olduğuna bakmak gerekir. Türk Ceza kanununa mahsus bir fiilin cürüm mü yoksa kabahat mi olduğunu tespitte birçok pratik fayda vardır. Bunlar arasında en önemlileri olarak şunlar sayılabilir: 1. cürümlerde failin cezalandırılması için kural olarak kastın bulunması aranırken, kabahatlerde bu hususun ispatı şart değildir; 2. cürümlere teşebbüs cezalandırıldığı halde, kabahatlere teşebbüs cezalandırılmaz; 3. kabahatten sonra cürüm, cürümden sonra kabahat işleyenlere tekerrür hükümleri uygulanmaz; 4. tecil hakkındaki hükümler, özellikle tecildeki deneme süresi kabahat ve cürümlerde farklıdır; 5. zamanaşımı hükümleri de süreler ve süreyi kesen sebepler bakımından cürüm ve kabahatlerde farklıdır.

◆ **Cürmâne** i. *Esk.* Ceza.

◆ **Cürmnâk** sıf. *Esk.* Suçlu, kabahatli.

◆ **Cürümsüz** sıf. Suçu olmayan: *Cürümsüz, kabahatsiz bir biçâreyi* [...] *ateşe atmaktan ne lezzet buldun?* (N. Kemal). [→ Bibliyo.] (M)

CÜSAM i. (ar. *cüsâm*). *Esk.* Kâbus. (M)

CÜSEYM i. (ar. *cism*'den *cüseym*). *Esk.* Cisimcik.

◆ **Cüseymât** çoğl. i. *Esk.* Cisimcikler. (M)

CÜSSE i. (ar. *cüşşe*). İnsan veya hayvanın gövdesi, kalıbı: *Bu zayıf cüssede şaşılacak bir şey olan kuvvetli pazularını gösterirdi* (A.H. Tanpınar).

◆ **Cüssedâr** sıf. *Esk.* İriyarı, cüsseli.

◆ **Cüsseli** sıf. Vücutça iri yapılı olan: *Cüsseli bir zabitin kalın sesi kükredi* (A. H. Müftüoğlu).

◆ **Cüssesiz** sıf. İnce yapılı, ufak tefek. Güçsüz: *Ah, bak sevgilim bu zulmette / Ne kadar cüssesiz kalır insan* (Cenab Şahabeddin). [M]

CÜST i. (fars. *cüsten,* aramak'tan *cüst*). *Esk.* Araştırma, arama. || *Cüst ü cû,* arayıp sorma, araştırma: *Hey, hani ol dem ki dilde ârizular var idi / Çevkiler, gamlar hevesler cüst ü cûlar var idi* (Ziya Paşa). [M]

CÜSÛR çoğl. i. (ar. *cisr,* köprü'den, *cüsûr*). *Esk.* Köprüler. (M)

CÜ-ŞI, Çin kaynaklarında adı geçen türk kavmi. H'yung-nu'ların kuzeyinde oturdukları, Han sülâlesi zamanında (M.Ö. 206-M.S. 24) H'yung-nu'ların etkisi altında yaşadıkları bilinir. Çin kaynaklarına göre sıcak topraklarında iki çeşit buğday ve meyve yetiştirir, dut ağacı diker, ipek böceği besler, ottan kumaş dokurlar ve at, koyun beslerlerdi. Gök tanrısına tapan Cü-Şı'ların yurtları 460'ta Juan-Juan'ların eline geçti. Juan-Juan'lar Gav-çang kralını Cü-Şı'lar arasından seçtiler. Cü-Şı'lar sonradan *Gav-Çang* adıyle anıldılar. IV. yy.da kralları haraç verdikleri Fu-Cyen'in sarayına kadar gitti. Daha sonra 435, 437 ve 442'de To-ba'lara haraç göndererek Cü-Şı sülâlesine karşı onların yardımını sağladılar. (M)

CÜVEYN, İran'da birçok yerin adı. İran'ın Horasan bölgesinde il; Cacerm ve Beyhak (bugün Sebzvar) arasında. İl merkezi önce *Azâdvâr* sonra da *Feryûmed* oldu. Şimdiki Cüveyn kasabası Nikab, Azâdvâr ve Köhne köylerinden ibarettir ve Çağatay'a bağlıdır. — Şiraz'ın bir kazasından gayrı Secistan'da Ferahrûd üzerinde ve Laş kasabasının 3-4 km güneybatısında bulunan başka bir kasabanın adı da Cüveyn idi. Laş ve Cüveyn kasabalarının önemi. Irak-ı Acem, Horasan ve Afganistan'dan gelen yolların kavşak noktasında bulunmasından ileri gelir. (M)

CÜVEYNÎ, Cüveyn kasabasının (İran'ın kuzeydoğusundaki büyük yaylanın sınırında yer alan bir ildir) Âzad köyünden, çok tanınmış iranlı bilginler ve devlet adamları yetiştiren bir ailenin soyadı. (M)

CÜVEYNÎ (Abdullah bin Yusuf) şafiî fıkıhçısı (öl. 1042 veya 1045 veya 1046). İlk öğrenimini doğduğu il olan Cüveyn'de yaptı, daha sonra fıkıhçı olmak için Nişabur ve Merv gibi büyük illerde din öğrenimi gördü. 1016'da Nişabur'a yerleşen Cüveynî, halkın çok sevdiği bir kimse oldu. İmamül Haremeyn lakabı ile tanınan Abdülmelik Nişaburî onun oğludur. En önemli eseri *Kitab-ül-Fark ve'l-Cem*'dir (Toplama Ayırma Kitabı). [M]

CÜVEYNÎ (Şemseddîn Muhammed bin Muhammed), ilhanlı devlet adamı ve ünlü tarihçi (öl. 1284). İlhanlı devlet adamı Alâeddin Ata Melik'in kardeşi. Hülâgu (1256-1265) tarafından sahibi divanlığa tayin edildi (1263). İlhanlı hükümdarlarından Ahmed Tekûdar'ın ölümüne kadar bu görevde kaldı. Hükümdar Abaka ile birlikte karışık işleri düzene koymak ve Moğolların durumunu güçlendirmek için Anadolu'ya geldi (1277). Karamanoğlu Mehmed Beyin ayaklanmasını selçuklu kuvvetleri ile birleşerek bastırdı. Merkezi tanımayan uç ülkeleri itaat altına aldı. Malî durumu düzeltmeğe çalıştı. Selçukluların İlhanlılara olan eski borçlarını hafifletti. Çekemeyenlerin etkisiyle, hükümdar Argun tarafından öldürüldü. (M)

CÜVEYNÎ. Bk. ALÂEDDİN ATA (Melik).

CÜYÛB çoğl. i. (ar. *ceyb,* cep'ten *cüyûb*). *Esk.* Cepler. || Yarıklar. (M)

CÜYÛŞ çoğl. i. (ar. *ceyş,* asker'den *cüyûş*). *Esk.* Askerler: *Görsün kiminle hangi cüyûş-ı zafer gelir* (Yahya Kemal). [M]

CÜZ i. (ar. *cüz'*). *Esk.* Kısım, parça: *İnsan vatanını sever. Çünkü vatanda mevcûd olan hâkimiyyetin bir cüz'üne tasarruf-ı hakîkî ile mutasarrıftır* (Namık Kemal). *Bütün insanlık ancak insanların bütünündendir, her cüz'ün bir araya gelmesindendir* (N. Ataç). || *Kur'an*'ın otuz bölümünden her biri. || *Esk.* Yirmi sayfadan ibaret yazma eser. || Bir kitabın bir veya birkaç formalık kısmı, fasikül: *Kaçıncı cüz'ü çıktı?*

— *Esk. Cüz-i mütemmem,* tam olan, sahik olan parça. || *Cüz-i tâm,* bütün bir parça; parçalandığı zaman esas karakterini kaybeden şey. (Bk. CÜZÜTAM.)
— Astrol. *Cüz-i içtimâ,* iki gökcisminin birbirini kestiği yerin boylamı. || *Cüz-i istikbal,* fezada karşı karşıya gelen iki şeyin boylamı.
— Etnol. Kazak kollarına verilen ad. Bk. KAZAKLAR.
— Fels. *Esk. Cüz-i ferdî* veya *cüz-i ferdiye,* atomculuk.
— Fıkıh. *Cüz-i şâyi,* bir şeyin üçte bir veya dörtte biri gibi bir parçası.
— Fiz. *Esk. Cüz-i ferd,* atom.
— Geometri. Derece.
— G. santl. *Cüz gülü,* süslemecilikte kul-

bir cüzamlının maymunu andıran elleri

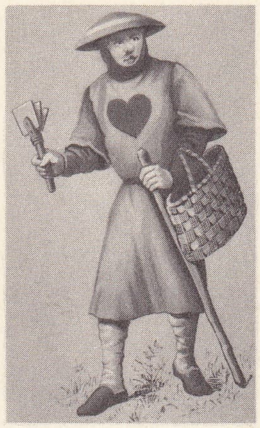

XII. yy.da bir cüzamlı

lanılan bir çeşit gül motifi. || *Cüz kesesi,* eskiden mektep çocuklarının Tebareke ve Amme gibi Kur'an cüzlerini veya elifbayı mektebe götürmek için boyunlarına astıkları çanta vazifesini gören, deriden veya kumaştan sırma işlemeli kese: *Cüz kesesini omuzuna takar, koşa koşa Mercan mektebine giderdi* (Nezihe Araz). *Çok erken geleceksiniz. Cüz kesesi getirmeyeceksiniz* (A. Rasim).

— Huk. Eski miras hukukunda cüz, asabe mirasçılarından olan ve ölünün veya babasının yahut baba tarafından büyük babasının araya kadın karışmayan erkek füruudur. || *Mütemmim cüz,* mahallî örfe göre, bir şeyin esaslı bir unsurunu teşkil eden, o şey yok edilmedikçe, bozulmadıkça veya değiştirilmedikçe ondan ayrılamayan parçalar. (Bir kalemin ucu, bir otomobilin tekerlekleri gibi, arsa üzerindeki bina da mütemmim cüz'dür. Asıl şeye ilişkin tasarruflar kendiliğinden mütemmim cüz'e de etkili olur.) || *Şâyi cüz,* bir mal varlığının veya mal varlığı unsurunun belirli bir bölümü ile sınırlı olmayıp, bütününe ilişkin olan hisse (pay). Bk. *Müşterek* MÜLKİYET, *iştirak halinde* MÜLKİYET. || *Cüz-i ced,* ölünün tam kan veya yalnız baba yönünden olan amcaları ile, bunların araya bir kadın girmeksizin sürüp giden erkek füruu. || *Cüz-i eb,* ölünün tam kan veya yalnız baba bir olan erkek kardeşleri ile onların, yine araya kadın karışmaksızın, erkek füruu. || *Cüz-i meyit,* ölünün oğulları, oğullarının oğulları gibi derecesi sınırlanmaksızın devam eden ve araya hiç bir kadın karışmayan erkek füruu.

— Kim. *Esk. Cüz-i sâ'il,* tahlillerde sıvı şekilde kalan madde.

— Mat. *Esk.* Bir sayıyı tamamıyle bölen, sahih kesir.

— Tasav. *Küll*'ün (bütün'ün) bir parçası. || *Cüz-i lâ yetecezzâ,* cismin bölünemeyecek derecedeki en küçük parçası: *Bin pare olsa zerre değil ol dehan kadar / Yanında cüz-i lâ yetecezzâ cihan kadar* (Nazîm). [M]

CÜZÂF i. (ar. k.). *Esk.* Götürü alışveriş.

◆ **Cüzâfen** zf. *Esk.* Götürü olarak. || *Cüzâfen-bey,* götürü satmak. (M)

CÜZAM veya **CÜZZAM** i. (ar. *cüẕām*). Hansel basilinin sebep olduğu bulaşıcı deri hastalığı.

— ANSİKL. Patol. Hansen basili Koch basiline (verem mikrobu) çok yakın özellikler taşır; bundan ötürü bu hastalıklardan her biri için bulunan yeni tedavi usulleri, çoğu zaman her ikisinde birden denenir. Cüzamın kuluçka devri, çok yavaş olduğu için senelerce sürebilir. Üç çeşit cüzam vardır.

Lepromlu cüzam tipi, sızıntılı lepromlarla kabarık lekelerin diğer mukoza bozukluklarıyle birlikte, özellikle yüzde yerleşmesi şeklindedir; yüzdeki bozuk mukozalar bulaşma aracıdır; mikroskopla bakıldığında, hasta dokular içinde çok sayıda Hansen basili toplulukları görülür.

Tüberkülozumsu cüzam'da (T tipi) şişkin lekelerle sızıntılı kabarcıklardan meydana gelir; bu kabarcıkların üzerine camla bastırıldığı zaman deri veremini andırır tanecikler göze çarpar. Fakat mikroskopla ne burunda, ne de dokularda Hansen basili bulunmaz.

Sinir cüzamı, sinirlerin hastalanmasından ileri gelir (nevritler, polinevritler); kas atrofilerine, yaralara ve bundan önceki tiplerde olduğu gibi çoğu zaman önemsiz deri bozukluklarına yol açar.

— Tar. Cüzam Milâttan bin beş yüz yıl önce Mısır ve Hindistan'da vardı; eski yunanlılarla araplar da bu hastalığı biliyorlardı. Cüzam, roma ordularıyle Avrupa'ya geçti, özellikle Haçlı seferleri sırasında korkunç şekilde yaygınlaştı. Daha XII. yy. da, pek çok cüzamlı asilzade, özellikle Kudüs dolaylarında serbestçe ve hiç bir kısıntıya uğramadan gezip dolaşıyordu. Hastalık yayıldıkça cüzamlılar, toplumdan uzaklaştırıldılar. Aralarında apayrı bir toplum meydana getirdiler. Sağlıklarıyle beraber mal ve mülklerini de kaybetmişlerdi. Cüzamlıları toplayıp barındıran birçok kurum vardı (miskinhaneler); ama bunların amacı cüzamlıları tedavi etmekten çok belli bir yere toplamaktı. Herkesçe hor görülen, düşmanlık duyulan cüzamlılar çıngırak çalarak varlıklarını bildirirler ve genel binalara giremezlerdi. Paryalar gibi sadaka ile geçinirler, bazen büyücülükle suçlanarak halkın hışmına uğrarlardı. XV.yy.ın sonlarına doğru hastalık Avrupa'da azaldığı için cüzamlılar yeniden kamu haklarına kavuştular. Bu arada «sahte cüzamlılar» da miskinhanelerin konukluğundan yararlandılar. Bugün başlıca cüzam bölgeleri Güney Çin, Çinhindi, Hindistan, Orta Afrika ve Güney Amerika'dır. Çeşitli Batı ve Orta Afrika ülkelerinde, Madagaskar, Yeni Kaledonya, Güyana ve Antiller'de de oldukça fazla cüzamlı bulunur. Bütün dünyada 2,5 milyon, Türkiye'de ise 25 000 cüzamlı bulunduğu tahmin edilmektedir. Cüzam artık tedavi edilebilir bir hastalıktır.

◆ **Cüzamhane** blş. i. *Esk.* Cüzamlıların bir araya toplandığı yer.

◆ **Cüzamlı** sıf. ve i. Cüzam hastalığına tutulmuş: *Onun cüzamlıları neden öptüğünü, sefil ve serserilerle neden düşüp kalktığını* [...] *anlıyordum* (Y. K. Karaosmanoğlu). [ML]

CÜZAM, bir arap kabilesi. İslâmlıktan önce Hicaz, Suriye ve Mısır arasındaki geniş alanda yaşarlarken Suriye ve Mısır ticaret yolu üzerinde Bizans ile sürekli ilişkileri yüzünden Hıristiyanlığın etkisine girdiler. Hicret yıllarında Bizans ile anlaşmış durumda oldukları için İslâmlığı hemen kabul etmediler. Hz. Peygamberin bazı teşebbüslerine rağmen düşmanca davranışlarını devam ettirdiler. Müslümanların Yermuk zaferinden sonra İslâmlığı kabul ettiler ve Suriye'nin fethine katıldılar. Mervan fethinde büyük ölçüde rol oynadılar. Ali-Muaviye mücadelesinde Muaviye tarafını tutan Cüzamlılar, çoğunluk oldukları yerlerde, özellikle iç siyasette etki kazandılar. (M)

CÜZBEND blş. i. (ar. *cüz*ʾ, parça ve *bend,* bağ'dan *cüz-bend*). *Esk.* Bir çeşit cüzdan. || Cilt yapan kimse.

◆ **Cüzbendî** blş. i. *Esk.* Ciltçilik, mücellitlik. (M)

CÜZCAN. Esk. coğ. Afganistan'da Mürgâb ile Amuderya arasında bölge. İran-Maveraünnehir arasındaki askerî yol Cüzcan bölgesinden geçtiği için sürekli akınlara uğradı. Bereketli toprakları ve büyük hayvan sürüleriyle Cüzcan vâdilerini özellikle göçebeler tercih ediyorlardı. VII. yy.da Tuharistan'a bağlı iken arapların eline geçti (653). Abbasîler devrinde Anbar şehrinde oturan valilerce yönetilirken Cüzcan'daki Afrigun hanedanı da bu valiye bağlı olarak hüküm sürdü. Cengiz ve Timur zamanında yıkılan bölgedeki şehirler sonraki kalkınma hareketleriyle eski önemlerini kazandı. Bölge Dost Muhammed zamanında Afganistan'ın Türkistan eyaletine katıldı. (M)

CÜZCANÎ (Kadı Minhacüddin), hint-islâm tarihçisi (Lâhur 1193-Delhi yaklş. 1262). Gürcan'lı bir ailedendir. Çocukluğu Firuzkûh'ta sarayda geçti. 1220'de Tulek'e yerleşti. 1221'de gûrlu prenslerinden Melik Nasırüddin Bekir'in hizmetine girdi. Birkaç kere Kûhistan'a elçi olarak gönderildi. 1227'de Hindistan'a göç ederek Uc'a gitti ve orada Medresei Firûzî müderrisliğine tayin edildi. 1228'de Uc'u alan sultan Şemsüddin İltutmuş ile Delhi'ye gitti. Nasıriye medresesinde müderrislik yaptı. 1241'de Delhi kadısı, sonra bütün ülkenin başkadısı oldu. *Tabakat-ı Nasırî* (bas. 1864) adlı islâm tarihini 1260'ta bitirdi. Hükümdar Nasirüddin Mahmud'a sunulduğu için bu adı alan eserde, Gûrlular ve hint-türk sultanları ile ilgili güvenilir bilgiler vardır. (M)

CÜZDAN blş. i. (ar. *cüz*ʾ, parça ve fars. *-dan,* -lık'tan). İnsanın üzerinde taşıyabileceği evrak, para v.b. eşyayı koymağa yarayan, cebe girebilecek büyüklükte çanta: *Ahmet Efendi cüzdanını çıkardı ... ellilik bir kâğıt seçti, uzattı* (B. Felek). || Evrak çantası. || Kimlik bildiren resmî belge: *Nüfus cüzdanı. Evlenme cüzdanı.* (M)

CÜZEYR i. (ar. *cezr,* kök'ten, *cüzeyr*). *Esk.* İnce kök, kök dalı. (M)

CÜZEYRE i. (ar. *cezîre,* ada'dan, *cüzeyre*). *Esk.* Adacık, ufak ada. (M)

CÜZHAN blş. i. (ar. *cüz*ʾ, parça ve *hvān,* okuyan'dan, *cüzḫān*). *Esk.* Kur'an cüzlerini öğrenmekle görevli, Kur'an okuyan öğrenci. (M)

CÜZÎ sıf. (ar. *cüz*ʾ, parça, bölüm'den *cüz'î*). *Esk.* Pek az, azıcık: *Bunlardan cüz'î bir kısmı zümrevî kelimeler sırasına geçebilmiştir* (Z. Gökalp). || Göze çarpmayan, önemsiz: *Bir şey arzu eder de husûlünde bir mâniaya tesâdüf eylerse maksadı ne kadar cüz'î olur ise olsun ele geçirmek için yolunda en büyük fedakârlıktan çekinmez idi* (Namık Kemal).

— Astron. *Cüz'î küsûf,* güneşin kısmen tutulması.

— Fels. Tikel. || *Cüz'î-yi hakîki,* gerçekte var olan şey. || *Cüz'î-yi izâfî,* varlığı başka bir şey veya duruma bağlı olan nesne.

— Fiz. Yalın, tek maddeden meydana gelmiş olan.

◆ **Cüziyât** çoğl. i. Ufak tefek, önemsiz, değersiz şeyler. || Bir işin ayrıntıları. — *Esk. Cüz'iyât-ı umûr,* işlerin ayrıntıları.

◆ **Cüz'iye** i. Cüz'î'nin dişili.

— *Esk. Masârif-i cüz'iye,* az miktarda olan, ufak tefek masraflar. || *Vâridât-ı cüz'iye,* az miktarda olan gelirler. (M)

CÜZÛR çoğl. i. (*cezr,* kök'ten, *cüẕūr*). *Esk.* Kökler. (M)

CÜZÜTAM blş. i. (ar. *cüz*ʾ, parça ve *tâm,* bütün'den fars. taml.). Ask. *Esk.* Birlik: *Çünkü, İstanbul'da müterakim eski erkân ve ümera, kıdemen ve rütbeten, ordu büyük cüzütamları başında bulunan genç kumandanlara tekaddüm etmekte idiler* (Atatürk). [M]

CÜZZAM i. Bk. CÜZAM.

CVETKOVİÇ (Dragisa), yugoslav siyaset adamı (Niş 1893). Birinci Dünya savaşı sırasında İsviçre'deki göçmen sırp gençlerini yönetti. Radikal partiye girdikten sonra 1923'te Niş belediye başkanı, 1928'de Kültür, 1935'te Sosyal yardımlaşma ve Sağlık bakanı oldu. 1939 Şubatında başkan olan Cvetkovic aynı yılın ağustosunda Macek ile de anlaştı. 1941'de Mihver devletlerinin baskısıyle Yugoslavya'yı Üçlü pakta sokan antlaşmayı imzaladı. İki gün sonra (27 mart 1941) general Simovic'in cuntası tarafından devrildi. (L)

CWMBRAN, İngiltere'de Monmouthshire'da Newport'un kuzeyinde şehir; 55 000 nüf. Şehirde kuzey-güney doğrultusunda iki önemli demiryolu vardır. Başlıca endüstri kolları: tuğla, süt ve bisküi, süpap, naylon, cam ve askerî gereçler. (L)

Cx i. Havc. Çekme katsayısı.

— ANSİKL. Havc. *Cx,* boyutsuz bir matematik katsayıdır. Hareketli bir cismin veya bunun bir elemanının ilerleme veya çekmeye karşı gösterdiği direncin önemini belirtir. Bu çekme katsayısının akışkanlar mekaniği ve C aerodinamikle ilgili hesaplarda çok büyük önemi vardır. (L)

Cy, kimyada -CN kökünü veya *siyanojen*'i gösteren sembol. (L)

CYAMİDAE çoğl. i. Bk. BALİNABİTİGİLLER.

CYAMOPSİS i. (yun. *kyamos,* bakla ve *opsis,* görünüş'ten). Çinhindi'nde yetişen otsu yem bitkisi. (L)

CYAMUS i. Bk. BALİNABİTİ.

CYANEA i. Medüz cinsi. Dokunaçları şemsiyenin kenarında sık demetler halindedir. (Boyları çok uzundur; bazı türlerinin boyu 40 m'yi, şemsiye çapı 2 m'yi bulur. Hemen bütün denizlerde yaşar. *Cyaneidae* familyasının örnek tipi.) [L]

Foto. Spencer-Lane-Rapho, Bulloz (LAROUSSE)

CYATHEA i. Tropik bölgelerde yetişen ağaç görünüşünde eğreltiotu. (L)

CYATHEACEAE çoğl. i. Eğreltiotu familyası. *Cyathea* ve *alsophila* cinslerini kapsar. Bazı türleri, yenilen yumrularından ötürü, bazı türleri de süs bitkisi olarak yetiştirilir. (L)

CYATHOCRİNİDAE çoğl. i. Paleont. Krinoit derisidikenliler familyası. *Cyathocrinus, ceratocrinus* v.b. gibi cinsleri kapsar. (Birinci zamanda, Ordovisyenden Permiyene kadar fosiline rastlanır.) [L]

CYATHOPHYLLUM i. Paleont. Dörtlü mercanlardan selentere topluluğu. *Cyathophyllidae* familyasından olan bu mercanlar basit veya bileşik, borulu ve damarlı, sayısız ışınsal bölmeli canlılardır. (Üst silüryenden Karbon çağına kadar Birinci zaman katmanlarında pek çok türü bulunur.) [L]

CYBİSTAX i. Amerika'da yetişen ağaç. *Primavera* adı verilen (Guatemala'da *palo blanco* denir) ticarî bir kereste elde edilir. *(Bignoniaceae* familyasından.) [L]

CYBİSTER i. (yun. *kybisteter*, dalıcı'dan). Durgun sularda yaşayan yassı, oval ve iri domuzlan böceği (bütün dünyada yaygın olan bu böcek sıcak bölgelerde daha çoktur. Kınkanatlıların *dytiscidae* familyasından.) [L]

CYBİUM i. Latin yazarlarının Akdeniz orkinosuna (ton) veya bu balığın kurutulmuş et parçalarına verdikleri ad. (L)

CYBO (Arano), Bizans'tan gelme, ceneviz asılzadesi (1377-Capua 1457). Cenova'da hüküm sürdükten sonra kral Reuoto d'Arugio adına Sicilya'da kral vekili oldu. Papa İnnocentius VIII'in babasıdır. (L)

CYBO (Innocenzo), italyan rahibi (Floransa 1491-Roma 1550), Arano Cybo'nun torununun oğlu, papa Leo X ile Clementius VII'nin yeğeni. Yirmi iki yaşında kardinal oldu, papanın özel görevlisi olarak Romagna'yı ve Bologna'yı yönetti. Alessandro de Medici'nin öldürülmesinden sonra Cosimo de Medici adıyle Floransa'da bir süre hüküm sürdü. (L)

CYBOCEPHALUS i. (yun. *kybos*, küp ve *kephale, baş*'tan). Tümsek gövdeli küçük böcek. Kıvrılıp tostoparlak olabilir. Güney Afrika'da yaşayan *Cybocephalus rufifrons* zararlı bir kırmız böceğini *(Dianspis pentagona)* arar bulur ve yer. Kınkanatlıların *nitidulidae* familyasından. (L)

CYBULSKY (Zbigniew), polonyalı sinema ve tiyatro oyuncusu (Kniaze 1927-Wroclaw 1967). Tiyatroda Sartre'ın, İonesco'nun, Cocteau'nun, Faulkner'ın, W. Gibson'un ve Kruczkowski'nin oyunlarında rol aldı, bazı oyunların yönetmenliğini yaptı. En önemli başarılarını sinema alanında kazandı. Oynadığı filimler: *Bir Kız Konuştu* (A. Wajda, 1954), *Küller ve Elmas* (A. Wajda, 1958), *Gece Treni* (J. Kawalerowicz, 1959), *Allahaısmarladık, Yarın Görüşelim* (J. Morgenstern, 1960), *Sevilmek Sanatı* (W. Has, 1962), *Bebek* (J. Baratier, 1961), *Sevmek* (J. Donner, 1964), *Salto* (T. Konwicki, 1965). Sinirli, kaygılı ve romantik mizaçlı bir oyuncu olan Cybulski, 1951-1965 arasında Polonya sinemasındaki yenilik hareketinin başta gelen temsilcilerindendir. (L)

CYCADALES çoğl. i. (yun. *kykas*, palmiye'den). Açık tohumlu bitki takımı. Kozalaklılara benzer. Dünyanın sıcak bölgelerinde yetişen dokuz cinsi vardır *(cycas, zamia, dioon* v.b.). [Bu takım pek ilkel özellikler gösterir. Döllenme yüzücü ve kirpikli anterozoitlerle su içinde olur.] (L)

CYCADEOİDEA i. Paleobot. *Bennettitales* takımından fosil bitkilerin sapı. (L)

CYCADOPHYTES çoğl. i. Paleobot. Bugünkü cycadales takımından bitkilere yakın fosil bitkiler. *(Cycadophytes* ikinci zamandan beri vardır. Soyu tükenmiş olan bennettitales takımından bitkilerin fosil şekilleriyle birlikte bugünkü cycadaleslere benzer pek çok türü kapsar.) [L]

CYCADOSPADİX i. Jura katmanlarında bulunan ve cycadales takımından olduğu sanılan bitkilerin fosil dişi çiçeklerine verilen ad. (L)

CYCAS i. (yun. k.). Dıştan palmiyeye benzeyen ağaç. *(Cycadales* takımından.)

— ANSİKL. *Cycas*'lar iki evcikli, odunsu bitkilerdir. Çoğu türleri doğu Asya'nın sıcak bölgelerinde yetişir. Gövdesinin içindeki özden bol miktarda sagu elde edilir. Fakat bununki sagu ağacınınkinden düşük kalitelidir. Ama gene de yenir. Cycasın tropik bölgelerde yetişen on beş kadar türü vardır. En çok tanınan türleri *Cycas circinalis* ve *C. revoluta*'dır. Cycaslar zarif ve tuhaf görünüşlerinden dolayı limonlukları süslemek için pek aranır. Gövde üzerinde gelişen tomurcukların koparılıp daldırılmasıyle üretilir. Yaprakları hasırcılıkta kullanılır. (L)

CYCHRAMOS i. (yun. *kygkhramos*, bıldırcın'dan). Kurtçuğu mantarlarla yaşayan bir böcek. (Ergini çiçeklerle beslenir. Kınkanatlıların *nitudilidae* familyasından.) [L]

CYCHRUS i. Bombeli, koyu renkli, dar başlı, dar göğüslü ağılı böcek.

— ANSİKL. *Cychrus*'lar kuzey yarımkürenin nemli ormanlarında yaşar. Uzun başını kavkıdan içeri sokarak salyangozlara musallat olur. Karnını elitrasına sürterek kuvvetli cırlak bir ses çıkarır. (L)

CYCLANTHACEAE çoğl. i. Bir çenekli bitki familyası. Tropik Amerika'da ve Antillerde yetişir. *Carludovica* cinsinin iktisadî önemi büyüktür. *(Carludovica palmata* süs bitkisi olarak yetiştirildiği gibi «Panama» adı verilen şapkaların yapımında da kullanılır.) [L]

CYCLAS i. İki çenetli yumuşakça. Göl ve ırmakların dibinde bol miktarda görülür. (İlmî adı: *Cyclas cornea*.) [L]

CYCLOCOSMİA i. Yer örümcekleri grubundan örümcek.

— ANSİKL. *Cyclocosmia*'ların karın kısmı kısa ve toparlaktır. *Cyclocosmia Richetti* Çin'de, öteki türleri ise Orta Amerika'da ve A.B.D.'nin güneyinde yaşar. Yuvalarını dikine kazar ve yuva ağzını karınlarıyle tıkaç gibi kapatırlar. *(Cteniziđae* familyasından.) [L]

CYCLOPHORİDAE i. Önden solungaçlı, karından bacaklı yer yumuşakçaları familyası. Sıcak ve ılıman bölgelerde yaşar. (L)

CYCLOPTERUS LUMPUS. Soğuk denizlerde yaşayan kemikli balık türü. Gövdesi kalın ve değirmidir. Karın yüzgeçlerinden yapılmış bir çekmeni vardır. Boyu 60 sm'yi bulur. (L)

CYCLORHYNCHUS PSİTTACULA. Küçük deniz kuşu. Rengi siyahımsı esmer, göğsü beyaz, gagası kırmızı, kalın ve kısadır. Her iki gözünün alt tarafında uzun beyaz bir tüy demetçiği bulunur. Bu kuş, Bering denizinde yaşayan bir çeşit küçük penguendir. Dalıcı martıgillerden. (L)

CYCLOSALPA i. Açık denizde yaşayan gömlekli hayvan cinsi. Salpalara benzeyen bu hayvanlar, uzun şeritler şeklinde değil de daire biçiminde saydam topluluklar meydana getirir. (Bu hayvanlar Akdeniz, Atlantik ve Pasifik'te planktonlarda yaşar.) [L]

CYCLOSTOMATA çoğl. i. Yosun hayvanları takımı. Çeperleri çoğu zaman kireçleşmiş olan torba biçimindeki vücudunda değirmi ve geniş bir ağız bulunur. Hepsi denizde ve güney yarımkürede yaşar. Pek çok fosil cinsi vardır. (L)

CYCLOSTREMA i. (yun. *kyklos*, daire ve *trema*, açıklık, ağız'dan). Karından bacaklı yumuşakça. Kavkısı basık, derin göbekli, soluk renkli ve yuvarlak ağızlıdır. (Bütün denizlerde görülür. *Cyclostrematidae* familyasının örnek tipi.) [L]

CYCNOCHES i. Konuk orkide, Tropik Amerika'da yetişir. Bazı türleri limonluklarda yetiştirilir. (L)

CYDİA i. Böcekbilim. *Carpocapsa*'nın diğer ilmî adı (Bk. CARPOCAPSA, LASPEYRESİA.) [L]

CYDİMON i. (yun. *kydimos*, parlak'tan). Büyük kelebek. Tüylü ve siyah renkte, üzeri bakır yeşili ve madenî çizgilidir. Güney Amerika'da yaşar. (Pulkanatlıların *uraniidae* familyasından.) [L]

CYDİPPİDAE çoğl. i. Zool. Taraklı selentereler takımı. Örnek cinsi *cydippe*'dir. (L)

CYDNUS i. (yun. *kydnos*, parlak'tan). Karada yaşar bitki biti. Boyu küçük veya orta, rengi siyah ve beyazdır. Kurak yerlerde yaşar. *(Pentatomidae* familyasından.) [L]

CYDONİA i. Ayva ağacının ilmî adı. (L)

CYFFLÉ (Paul Louis), flaman asıllı heykeltıraş ve seramikçi (Brugge 1724-İxelles 1806). Babası ve amcası kuyumcu olan Cyfflé, öğrenimini Paris'te yaptı, sonra Fransa'nın Lorraine bölgesine yerleşti (1746). Nancy'ye dikilen Louis XV heykelinin dökümünde Barthélémy Guibal ile çalıştı (1755). Aynı şehirde «Allinache» alanı için yapılan çeşmede çalıştı (1756). Bu çalışmalardan sonra Barthélémy Guibal'ın yerine Polonya kralı Stanislas'ın heykeltıraşı oldu. 1762'de seramik dalında çalışmağa başladı, Luneville'de bir çini fabrikası açmak için kraldan izin aldı. Bu fabrikada yapılan eserler, Lorraine bölgesinin toprağından yapılan küçük heykelcikleridi. Bu topraktan çok açık renkli bir çini hamuru elde edilebiliyordu. Bu heykelcikler arasında şunlar sayılabilir: *Bağcılar, Küçük Elma Hırsızı, Ölü Kuş.* Cyfflé bunlardan başka Rousseau'nun, Voltaire'in küçük büstlerini, ev eşyası ve madalyalar da yapıyordu. İşleri iyi gitmediğinden kalıplarını Niderviller çini imalâthanesine sattı ve Brugge'ye dönerek Hastieres-Lavaux'da bir porselen fabrikası kurdu (1785). [L]

CYGNAEUS (Fredrik), finlandiyalı şair ve tarihçi (Tavastehus, Hameenlinna 1807-Helsingfors 1881). Millî bir sanatın ve tiyatronun kurulması için çalıştı, isveç etkisine karşı savaştı. Birçok eser bıraktı. Bunlardan altı ciltlik manzum eseri 1851-1854 ve 1870'te yayımlandı. (L)

Cygnus i. Astron. Kuğu takımyıldızının latince adı. (Genitif: Cygni; kısaltması: Cyg.). [L]

CYLAS i. Esmer bitki biti (dişisi mavi olur). Asya ve Afrika'nın sıcak bölgelerinde yaşar. *(Cylas formicarius* patatesin başlıca düşmanlarından biridir; yumrulu köklere musallat olur. Kınkanatlıların *curculionidae* familyasından.) [L]

CYLİCHNA i. Arttan solungaçlı, karından bacaklı deniz yumuşakçası. Gövdesini yarım silindir biçimindeki kavkısının içine tamamen çekebilir. Dünyanın bütün denizlerinde bulunur. Eosenden beri fosiline rastlanır. *Scaphandridae* familyasından. (L)

CYLİNDROPHİS i. Kazıcı zehirsiz yılan. Malezya bölgesinde yaşar. Vücudu tam bir silindir biçimindedir. İki ucu birbirine çok benzediği için yerliler iki başlı veya iki kuyruklu da derler. Tek türü kızıl yılandır *(cylindrophis rufus)*. [L]

CYLİNDROSPORİUM i. *Melanconiales* takımından basit mantar. *(Coccomyces hiemalis*'in konidyumlu şekli olan *Cylindrosporium hiemal* kiraz ağacında hastalık yapar.) [L]

CYMARA i. (halk latincesi k.). Ortaçağda kullanılan, kalay veya gümüşten, emziksiz ibrik biçimindeki güğüm. İki kulpu vardır. Biri içindeki sıvıyı dökmek, öteki ise *cymara*'yı asmak veya taşımak için kullanılır. (L)

CYMATİİDAE çoğl. i. (yun. *kyma, kymatos*, dalga'dan). Denizde yaşar karındanbacaklı yumuşakçalar familyası. Kavkısı çok değişik biçimde, az çok yüksek, kıllı bir zarla kaplı ve kabarık çizgilerle süslüdür. (Kavkı ağzı genellikle oval ve az çok uzun bir boru biçimindedir. Kapakçığı da ovaldir ve boynuzsu maddeden yapılmıştır. Başlıca cinsleri: *argobuccinum, cymatium*.) [L]

CYMATOPHORA i. *Heterocera* grubundan kelebek cinsi; gece kelebeğine benzer. Avrupa'da yaşayan birçok türü vardır. (Tırtılı kavak ve huş ağacında gelişir; yapraklara yapışık bir koza içinde başkalaşma geçirir. Pulkanatlıların *cymatophoridae* familyasının örnek tipi.) [L]

Cymbeline, William Shakespeare'in dramı (1609'a doğr.). Eserin en değerli yönü, İmogen'in dokunaklı bir portresini çizmesidir. Bu genç kadın İngiltere kralı Cymbeline'in kızı ve Roma'da sürgünde olan Posthumus Leonatus'un faziletli eşidir. Oyun, Boccaccio'nun *Decamerone* hikâyelerinden birine dayanır. Shakespeare'den önce de birçok yazar bu konuyu ele almıştı. Eserin kuruluşu çok karışıktır. Jachimo adlı biri, Leona-

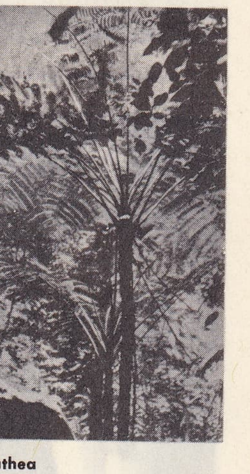
cyathea

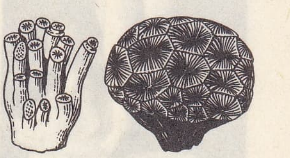
cyathophyllum

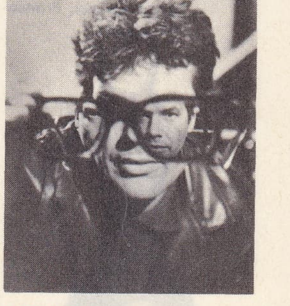
CYBULSKİ «Salto» filminde

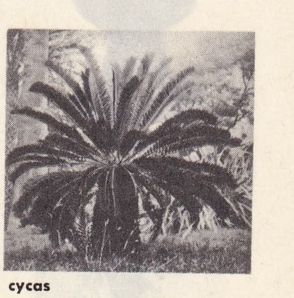
cycas

Foto. Lami, Film Polski, Simonet (LAROUSSE)

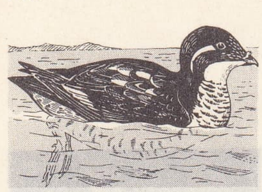
cyclorhynchus psittacula

Paul Louis CYFFLÉ
«Venüs»
Sèvres müzesi, Fransa

cymara
XV. yy. fransız sanatı
Cluny müzesi, Fransa

cynips

tus'la, karısını baştan çıkaracağına bahse girer. İmogen'in odasında duran bir sandığa saklanır, oradan genç kadının vücudunda bulunan bir lekeyi görür. Bu bilgisini delil göstererek Leonatus'a, karısını elde ettiğini söyler. Ama sonunda İmogen'in suçsuz olduğu anlaşılır. (L)

CYMBİDİUM i. Konuk orkide. Tropik bölgelerde yetişir. (Birçok türü sıcak limonluklarda yetiştirilir.) [L]

CYMBİUM i. Karından bacaklı yumuşakça. Senegal kıyılarında yaşar. Yenebilen bu hayvana yerliler *yet* veya *yetus* derler. (*Cymbium*'un ayağı geniş, sifonu uzundur; gözlerini içeri çekebilir; hemen hemen tek dolambaçtan ibaret uzunca ve şişkin bir kavkısı vardır. Kavkı ağzı kapaksızdır. Doğurarak ürer. Bunlar yalnız sıcak denizlerde yaşar. *Volutidae* familyasından.) [L]

CYMİNDİS i. Ağılı böcek. Açık, kuru yerlerde taşların veya toprağın altında yaşar. 100'den fazla türü bulunur. Kınkanatlıların *carabidae* familyasından. (L)

CYMODOCEA i. Su bitkisi. Yapraklarının uzunluğu 1 m'yi bulur. Akdeniz çevresinde oldukça yaygındır. (*Potamogetonaceae* familyasından.) [L]

CYMOTHOA i. Asalak kabuklu hayvan. Dış yapısı, serbest eşbacaklılarınkinden pek de farklı değildir. (Çeşitli balıkların solungaçlarında, ağzında ve derisinde yaşar. Türlerinin büyük bir kısmı erdişidir. *Cymothoidae* familyasının örnek türüdür.) [L]

CYMOTHOİDAE çoğl. i. Küçük boylu eşbacaklı, kabuklular familyası. Bazıları balıkların ağzına veya sırtına tutunarak yaşar. (L)

CYMRU. Bk. GALLER ÜLKESİ.

CYNANCHUM i. Bitki türü. Derin hilâl biçiminde, yumuşak, gök yeşili yaprakları vardır. Sapı veya dalları tırmanıcı, çiçekleri kokulu, beyaz veya pembe olur. Nemli yerlerde biter. (Tohumları ipekligillerden.) [L]

CYNARA i. Enginarın ilmî adı. (L)

CYNEWULF, VIII. yy.ın ikinci yarısında yaşamış anglosakson şairi. Northumbria'lı olduğu sanılır. Hayatı üstüne hiç bir bilgi yoktur. Şiirleri XI. yy. başlarına ait Vercelli ve Exeter elyazması derlemelerinde yer alır. Bunlar arasında bulunan azizlerin hayatında (*Azize Juliana, Azize Elene*), Doğu kaynaklarından beslenen mucizeli aziz efsanelerinin, anglosakson şairini etkilediği görülür. *Christ* (İsa) veya *The Ascension* (İsa'nın Göğe Çıkışı) başlığını taşıyan üç bölümlü manzume, karışık bir eserdir. Yine de, dinî duyguları değişik biçimde anlatma yolunda olumlu bir deneme sayılır. *The Fates of the Apostles* (Havarilerin Kaderleri), mısralarında havarilerin vaiz verdikleri ve öldükleri yerlerin listesini verir. Aynı dönemde yazılan *Aziz Andreas, Aziz Guthlac, Phoenix* adlı manzumeler latin şairi Lactantius'un daha önce işlediği Hıristiyanlık esaslarını ele alır. Bunların Cynewulf'a mal edilmesi doğru değildir. Buna karşılık, *The Dream of the Rood* (Haçın Hayali) adlı eseri Cynewulf'un yazmış olması akla yakındır. (L)

CYNİPİDAE çoğl i. Zarkanatlı delici böcekler familyası, *Cynips* ile *onsiy* yakın cinslerini kapsar.

— ANSİKL. *Cynipidae* familyasındaki böceklerin hepsi küçük boyludur. Kanatlı ve kanatsız türleri vardır. Bitkilerin çeşitli kısımlarında meydana gelmesine yol açtığı urlarda gelişirler. Bu urlara «bitki uyuzu» veya «mazı» denir. *Inquilinus* denen bazı türleri, başka böceklerin meydana getirdiği urlarda gelişir. Bu urlara «bitki uyuzu» gerçek asalaktır. Cynipidae familyasındaki böcekler gerçek asalaktır. Cynipidae familyasındaki böcekler genellikle meraka değer biyolojik özellikler gösterir: belli bitkilere göç şeklinde beliren üreme evreleri, eşeysiz döllenme v.b. (L)

CYNİPS i. (lat. k.). Asalak böcek. Yalnız meşe ağacında yaşar. Bu ağaç üzerinde meydana getirdiği mazılar daima bir tomurcuk veya meyvede oluşur. *Cynips tinctoria*'nın meydana getirdiği mazıya boya mazısı veya doğu mazısı denir. Zarkanatlıların *cynipidae* familyasının örnek tipi. (L)

CYNODİCTİS i. Köpekle misk kedisi arası fosil memeli hayvan. Kemikleri bazı eosen ve oligosen katmanlarında bulunmuştur. (L)

CYNODON i. *Cynodictis*'e yakın etçil memeli hayvan. Dişleri az yırtıcı, ama daha tümsecikildir; bu durumuyle ayı tipine yaklaşır. (Fransa'da oligosende fosil.)

— Bot. Ayrıkotu'nun ilmî cins adı. (L)

CYNODONTİA çoğl. i. Teromorflar (*Theromorpha*) sınıfından fosil sürüngenler grubu. Köpekdişleri çok büyüktür. En önemli türü *cynognathus* Afrika'nın güneyinde triyas tabakasında bulunmuştur. (L)

CYNOGALE i. Misk kedisi ile lutr arası etçil memeli hayvan. Indonezya'da su kıyılarında yaşar. (L)

CYNOGLOSSUM i. Bk. İTDİLİ.

CYNOGNATHUS i. (yun. *kyon, kynos*, köpek ve *gnathos*, çene'den). Teromorflar (*theromorpha*) sınıfından fosil sürüngen. Güney Afrika'da triyas tabakasında bulunmuştur. Kafatası 40 sm uzunluğunda ve dişleri çeşitlidir (kesici, köpekdişi, azı), bu bakımdan memeli hayvan özelliği taşır. (Boyu 1 m olan bu acayip hayvanı paleontoloji bilginleri bize «kertenkele ve köpek karması» diye tanımlayabilir.) [L]

CYNOMOLGUS i. Memeli hayvan. Bk. ZATİ.

CYNOMYİA i. Sinek türü. Karın kısmı madenî mavidir. İlkbaharda kadavralarda görülür. (Çiftkanatlıların *calliphoridae* familyasından.) [L]

CYNOMYS i. Bk. ÇAYIRKÖPEĞİ.

CYNOPİTHECUS i. Makak ile köpek başlı maymun arası siyah maymun. Başının üstündeki kıllar sorguç gibi diktir. (Selebes ve Molük adalarında yaşar.) [L]

CYNORCHİS i. Orkide türü. Madagaskar ve Mauritius adasında yetişir. (*Cynorchis fastigiata* limonluklarda yetiştirilir.) [L]

CYNOSORUS i. Çayır ve çimenliklerde yetişen otsu bitki. (Buğdaygillerden.) [L]

CYNTHİA i. Zool. Gömleklilerden yerleşik hayvan cinsi. Gömleği kabuk gibidir. 6-12 Kıvrımlı solungacının serbest kenarında kesik dilcikler bulunur. (Denizlerin çoğunda bulunur. *Cynthia microcorinus* yenir ve pazarlarda satılır.) [L]

Cynthia. Propertius, sevdiği romalı kadını şiirlerinde bu adla anar. Gerçekte şu iki kadından biri olduğu sanılır: Julius Sezar zamanında İstria savaşı üstüne bir eser yazan Hostius'un kızı Hostia veya Cicero'nun arkadaşı tiyatro oyuncusu Roscius'un torunu Roscia. (L)

CYON i. Asya köpeği.

— ANSİKL. *Cyon*'lar sürüler halinde yaşar. Av yerlerinde pusu kurarak oradan geçen hayvanları bekler; hemen bütün gevişgetiren hayvanlara saldırır. Özellikle gündüzleri avlanır ve saldırırken ses çıkarmaz. (L)

CYPERUS i. Papirüsgillerden bitki cinsi.

— ANSİKL. *Cyperus esculentus*, Afrika'da yetişen çok yıllık bir bitkidir. Omcasından fışkıran yumrulu dip sürgünleri yenir. Eskiler bu bitkiden papirüs yaparlardı. (Yağ da çıkarılır.) [L]

CYPHOCRANA i. Dev kelebek. Dişisinde gövde uzunluğu 20 sm'yi bulur. Daha çok Malezya ve Avustralya'da yaşar. (Yarımkanatlıların *phasmidae* familyasından.) [L]

CYPHOMANDRA i. Patlıcangillerden ağaççık. Amerika'da yetişir. Domates gibi kullanabilen bol meyve verir. (İlmî adı: *Cyphomandra betaceae.*) [L]

CYPREA i. Karından bacaklı büyük yumuşakça. Sıcak denizlerde yaşar (Avustralya, Polinezya v.d.).

— ANSİKL. *Cyprea*'nın ayağı yassı ve geniş, dokunaçları uzun, sifonu çıkıntılıdır. Gözleri bu dokunaçların dış tarafında dipte bulunur. Örteneği, çoğu zaman dallı dokunacımsı uzantılarla kaplı ve parçalar halinde yaygındır. Bu örtenek parçaları kavkının sırt tarafını kısmen veya tamamen kaplar; Yumurtaması ve karın kısmı şişkin kavkısı parlak bir sırla kaplıdır. Kavkı ağzı dar ve dolambaçları belirsizdir. 150 Kadar yaşayan, yüz kadar da fosil türü vardır. Bir kısmı Tebeşir çağından beri (Avrupa, Hindistan), fakat çoğu Üçüncü zamandan itibaren görülür. (*Cypreidae* familyasının örnek tipi.) [L]

CYPRİANUS (Aziz Thascius Caecilius), piskopos ve din kurbanı (Kartaca, III. yy. başı-ay.y. 258). 249'da Kartaca piskoposu oldu. 250'de Decius'un baskısı yüzünden şehirden ayrılmak zorunda kaldı. Dönüşünde (251), büyük *lapsi** meselesiyle ve günah çıkarıcıların dininden dönenler karşısındaki aşırı hoşgörüsüyle karşılaştı. Novatianus'un yeni bir mezhep kurması, 253 yılına doğru da veba hastalığının Kartaca'yı kasıp kavurması görevini güçleştirdi. 255'te onun olduğu kadar, Afrika'daki bütün piskoposları da düşündüren mesele, sapkın papazların da vaftiz yapmağa kalkışmalarıydı. Aziz Cyprianus ve meslektaşları, papa Aziz Stephanus'un geçerli saydığı bu vaftize karşı çıktılar. Cyprianus ile Stephanus arasındaki tartışma dallanıp budaklandı, ancak Gallus ve Valerianus'un baskısıyle sona erdi. Aziz Cyprianus inancında direndi ve Afrika'nın kuzeyindeki Curubis kasabasına sürüldü. Birkaç ay sonra yeniden sorguya çekildi ve başı kesildi. Aziz Cyprianus, latin kilisesinin en ünlü büyüklerindendir. Birçok eser bıraktı: *De unitate Ecclesiae* (Kilisenin Birliği Üstüne), *De lapsis* (Lapsi'ler Üstüne), *De Exhortatione Martyrii* (Din Uğruna Ölmeğe Teşvik Üstüne) v.d.

— Aynı adı taşıyan birçok başka aziz de vardır. (L)

CYPRİDİNA i. Denizde yaşayan kabuklu küçük hayvan. İlk çift duyargaları yalnız duyu organı ödevi görür, ikinci çift ise kürek gibi geniş olduğundan hareketi sağlar. (*Ostracoda* takımının *cyridinidae* familyasından.) [L]

CYPRİNA i. İki çenetli yumuşakça. *Cyprinidae* familyasının örnek tipi. (L)

CYPRİNİDAE çoğl. i. (Venüs'ün lakabı *Cyprine*'den). İki çenetli yumuşakçalar familyası. Kavkısı kalın, kavkı doruğu iyice sivri ve bazen kıvrıktır. Kabuklar birbirine eşit ve içleri sedefsizdir. (Familyanın örnek hayvanı *cyprina*'dır. Bütün türleri Kuzey yarımkürenin Kutup denizlerinde yaşar [*Cyprina Islandica*]. Tebeşir çağından beri fosili vardır.) [L]

CYPRİPEDİUM i. Venüs çarığı denilen bitkinin ilmî adı. (Salepgillerden.) [L]

CYPRİS i. Kabuklulardan küçük hayvan. Tatlı ve tuzlu sularda yaşar. Üst duyargaları uzun tüycüklü, ağız bacakları kısa kıskaçlıdır. Tatlı suda yaşayan birçok türünün erkeğine hiç rastlanmamıştır. Bunların döllenmesiz çoğaldıkları sanılmaktadır. *Cypridinidae* familyasındandır. (Asalak yaşayan bazı sülük ayaklıların gelişme evrelerinden birinde, bunların kurtçuklarına da aynı ad verilir.) [L]

CYPRUS. Bk. KIBRIS.

CYRANKİEWİCZ (Jozef), polonyalı devlet adamı (Tarnow 1911). 1935'te Polonya Sosyalist partisinin Katowice sekreterliğine seçildi, sonra da Krakow ili işçi birlikleri teşkilâtı ikinci başkanı oldu. Bu bölgede Almanlara karşı direnme hareketini düzenledi, ama, 1941'de Mauthausen toplama kampına sürüldü. Serbest bırakıldıktan sonra, Polonya Sosyalist partisi genel sekreteri seçildi. Sosyalist partisi ile komünist İşçi partisi birleşince, 1948'de Polonya birleşik işçi partisi merkez komitesine sekreter oldu. 1947-1952 Arasında başbakan oldu, sonra yerine Bierut geçti (1952-1954), 1954'te Cyrankiewicz tekrar başbakan oldu; 1961, 1965 ve 1969 seçimlerinden sonra da başbakanlıkta kaldı. (L)

CYRANO DE BERGERAC (Savinien DE), fransız yazarı (Paris 1619-ay.y. 1655). Küçük soylular sınıfındandı. (Bergerac adı Île-de-France'taki küçük bir aile malikânesinden gelir.) Orduya girdi, fakat Arras kuşatmasında ağır yaralandığı için askerliği bırakmak zorunda kaldı. Bu sırada Gassendi'den ders aldığı söylenir. Sonra, 1653'te, Arpajon dükünün sarayına girdi. İki yıl sonra, çatıdan kopan bir kalasın başına düşmesi yüzünden öldü. İki tiyatro eseri yazdı. Bunlardan *La Mort d'Agrippine* (Agrippine'in Ölümü) [1653] yüksek dramatik değer taşıyan bir trajedidir. İkinci oyunu,

Foto. X (LAROUSSE)

Le Pédant Joué (Oyuna Gelen Ukalâ) [1654] başlığını taşır. Aşırı bir hayal canlılığını yansıtan bu komediye Molière büyük önem verirdi. En sevilen eserleri iki romanıdır: *Histoire Comique des Etats et Empires de la Lune* (Ay'daki Devletlerin ve İmparatorlukların Gülünç Tarihi) [1657] ve *Histoire Comique des Etats et Empires du Soleil* (Güneş'teki Devletlerin ve İmparatorlukların Gülünç Tarihi) [1662]. Ay'da ve Güneş'te yapılan bu hayalî geziler, John Wilkins ve Francis Godwin'in bu türdeki eserlerine benzer. Ama Cyrano bunlara tabiat ve siyaset konusunda vardığı gözüpek görüşleri katmıştır. *Lettres*'de (Mektuplar), kasıtlı olarak, aşırı ölçüde istiare yapar. Bu yolla yavan, renksiz ve cansız bulduğu klasik nesre karşı çıkmak ister. (L)

Cyrano de Bergerac, Edmond Rostand'ın beş perdelik manzum komedisi (1897). Oyun, canlılığı, kafiyelerinin çarpıcılığı ve «caka» sıyle hemen ilgiyi çekti. Eserin kahramanı koca burunlu, çirkin bir kişidir, yiğitliği ve gönül yüceliği onu gülünç olmaktan kurtarır. Roxane'ı sever, ama zekâsını kızın öbür âşığı Christian'ın hizmetine verir, onun ağzından güzel mektuplar yazar. Romantik bir piyes olan Cyrano de Bergerac'da, Louis XIII devrini, romantik yazarların gözüyle (meselâ Théophile Gautier), yani dalavereli, gülünçlü bir devir olarak görürüz. Eserde kahramanın gerçek kişiliği pek yansımaz. Rostand, Cyrano'nun adı ile bile oynamış, ona sanki Bergerac şehrinde doğmuş gibi, Gaskonyalı kimliğini yakıştırmıştır. Buna karşılık Cyrano üstüne yapılan tarihî incelemelerden yararlandığı, özellikle Brun'un *Savinien Cyrano de Bergerac* (1893) adlı eserine başvurduğu bilinir. Oyun dilimize Sabri Esat Siyavuşgil tarafından çevrildi (1942), İstanbul Şehir tiyatrosunda ve Devlet tiyatrosunda oynandı. — Roland Petit, E. Rostand'ın komedisinden ilham alarak 3 perdelik bir bale hazırladı. Müzik: M. Constant; dekor: Basarte, kostüm: Yves Saint-Laurent. İlk olarak 1959'da Paris'teki Alhambra tiyatrosunda, «Ballets de Paris» topluluğu tarafından oynandı. Başrollerde: Zizi Jeanmarie (Roxane), Georges Reich (Christian) ve Roland Petit (Cyrano). [LM]

CYRİACUS de PİZZİCOLLİ veya **CİSİRİACUS ANCONİTANUS** veya **CİRİACO d'ANCONA,** italyan gezgini, antikacısı ve hümanisti (Ancona 1391-Cremona 1452). Küçük yaşta İtalya şehirlerini gezmeğe başladı. Sonradan İstanbul'a, Mısır'a ve birçok Doğu ülkesine gitti. Kendi kendini yetiştirdiği için kültürü tam değildi. Özellikle, mücevher, küçük heykeller ve madalyalar gibi eski sanat eserleri, elyazmaları topladı. Bulduğu yazıtları *Commentarii* (Yorumlar) adlı eserinde bir araya getirdi. Bu eser, 1514'te, Pesaro'da Alessandro ve Constanza Sforza'nın kitapları ile birlikte yandı. Bugün elimizde sadece birkaç defter ile arkadaşlarının sakladığı bazı kopyalar var. (L)

CYRİLLUS. Bk. KYRİLLOS.

CYRİLLUS. Bk. KİRİL.

CYRTANTHUS i. Soğanlı bitki. Kap'ta yetişir. (Bazı türleri, göz alıcı çiçeklerin güzelliğinden dolayı limonluklarda yetiştirilir.) [L]

CYRTİDAE çoğl. i. ONCODİDAE.

CYRTOGNATHUS i. Büyük böcek. Esmer veya kızılımsı renkte olur. Asya'da ve Fas'ta yaşar. *(Cyrtognathus forficatus* Fas'ta ve Batı Cezayir'de, kurtçukken cüce palmiyenin çotuğunda yaşar. Kınkanatlıların *cerambycidae* familyasından.) [L]

CYRTOPHORA. Erkeği dişisinden on defa küçük örümcek. *(Argiopidae* familyasından.) — ANSİKL. *Cyrtophora*'lar çizgili parlak renkli örümceklerdir. Altına ve üstüne rastgele yapılmış büyük bir ağla desteklenen yatay ağlar örer. Sıcak bölgelerde yaygın pek çok türü vardır. *Cyrtophora opuntiae*'ya Avrupa'da rastlanır. (L)

CYRTOPORIUM i. Salepgillerden bitki. Tropik bölgelerde yetişir. (İki türü limonluklarda yetiştirilir.) [L]

CYRTOTRACHAELUS i. Büyük bitki biti. Erkeğinde ön bacaklar çok gelişmiştir. İndo-Malezya bölgesinde yaşar. Bazıları bambuların tepe tomurcuklarında barınır. (Kınkanatlıların *curculionidae* familyasından.) [L]

CYRUS. Bk. KYROS.

CYSARZ (Herbert), alman edebiyat tarihçisi (Oderberg 1896). Prag ve Münih'te profesörlük yaptı. Başlıca eserleri: *Erfahrung und İdee* (Algı ve Düşünce) [1921], *Neumond* (Yeni Ay) [1956-roman], *İndividuelle und Kollektive Ethik* (Bireysel ve Sosyal Ahlâk) [1958]. (L)

CYSTİDAE çoğl. i. Sovu tükenmiş derisidikenliler sınıfı. Bunlar, bakışımı pek belirsiz kireç levhacıklardan oluşmuş yuvarlar kabuklu, kolsuz ve bir yere tutunarak yaşayan hayvanlardı. (Başlıca cinsleri: *echinosphoera, caryocrinus, mesocystis.* Hepsi Birinci zaman tabakalarında bulunur. Özellikle Silüryende pek çoktur.) [L]

CYSTİGNATHİDAE çoğl. i. Yassıparmaklılar (kuyruksuz kurbağalar) familyasının eski adı. (L)

CYSTOPUS i. Bk. ALBUGO.

CYTHARA i. Karından bacaklı yumuşakça. Dünyadaki bütün denizlerde bulunur. Tersiyer tabakalarında fosiline rastlanır. *(Cythara taeniata* Akdeniz'de yaşar.) [L]

CYTHERE i. Kavkılı kabuklu hayvan. Birinci çift duyargaları beş altı parçadan, ikinci çift duyargaları dört parçadan yapılmıştır. Telzonu ilkeldir. (Pek çok türü yalnız denizlerde yaşar. Bir kısmı çok derinlerde bulunur. *Cytheridae* familyasının örnek tipi.) [L]

CYTİNUS i. Klorofilsiz asalak bitki. Laden bitkisinde yaşar. Yaprakların yerini pulcuklar, köklerin yerini emeçler almıştır. *(Rafflesiaceae* familyasından.) [L]

CYTİSANTHUS i. Bazı katırtırnağı türlerinin ilmî adı. (L)

CYTOSPORA i. Basit mantar. Bazı türleri bitkilerde hastalık yapar. (L)

Cz i. Havc. Kaldırma katsayısı.

— ANSİKL. Cz, boyutsuz bir matematik katsayıdır. Uçağın, kanat veya herhangi bir elemanı tarafından sağlanan denge durumunun önemini gösterir ve aerodinamik ile akışkanlar mekaniğinin genel denklemlerinde kullanılır. Her uçak profili, her uçak elemanı ve bütün uçak için hem Cz, hem de bir Cx, aynı zamanda hem bir Cx, hem de bir Cz katsayısı vardır. Bu iki katsayı arasındaki uçuş doğrultusu yönünden orantı, kaldırma katsayısının değişmelerini gösteren eğrinin biçimini belirler. (L)

CZACKİ (Taudeusz), polonyalı tarihçi (Porcyk, bugün Poritsk, Ukrayna 1765-Dubno 1813). Krzemieniec (Volhynia) lisesini kurdu. Bu okul Polonya'daki kültürel kalkınmanın büyük merkezlerinden biridir. (L)

CZACKİ (Vladimir), polonya asıllı kardinal (Poryck, bugün Poritsk, Ukrayna 1834-Roma 1888). Pius IX ve Leon XIII'ün papalıkları sırasında, papalık sarayının en becerikli diplomatlarındandı. 1879'da Paris'te papalık büyükelçisi oldu, izinsiz teşkilâtlanmış tarikatçı papaz topluluklarına karşı çıkarılan 1880 emirnameleri sırasında bile, güçlüklerle dolu bir yatıştırma siyaseti takip etti. Leon XIII tarafından kardinal yapıldı (1882), Roma'da yerleşti, orada da uzlaştırma siyasetini sürdürdü. (L)

CZAJKOWSKİ (Michal) veya **MEHMED SADIK PAŞA,** Türkiye hizmetinde çalışmış polonyalı general ve yazar (Helczyniec, Brdyczow yakınında, Ukrayna 1804-Borki, Çernigov yakınında, Ukrayna 1886). Genç yaşında, 1830-1831 Ukrayna ayaklanmasına katıldı, sonra Paris'e kaçtı. 1837-1840 Arasında Paris'te yayımladığı romanlarıyle ün yaptı. Daha sonra prens Czartoryski'nin elçisi olarak İstanbul'da bulunması (1840-1872) büyük bir tepki uyandırdı ve Rusya, Osmanlı hükûmetinden Czajkowski'nin İstanbul'dan çıkarılmasını istedi. 1851'de İslâmlığı kabul ederek Mehmed Sadık adını alan Czajkowski, türk ordusu hizmetine girdi ve 1853'te generalliğe yükseldi. Hıristiyan birliklerinden iki türk kazak alayı meydana getirerek Rusya'ya karşı Kırım savaşına katıldı. 1873'te rus çarı Aleksandr II tarafından affedilince Kiev'e yerleşti ve yeniden hıristiyan oldu. Çernigov yakınındaki Borki'de, kendi çiftliğinde intihar etti.

Ukrayna kazaklarını ve çingenelerini konu aldığı romanlarında savaş maceraları da önemli bir yer tutar. Başlıca eserleri: *Powiesci Kozackie* (Kazak Hikâyeleri) [1837]; *Kirdzali* (Kırcalı) [1838]; *Stefan Czarniecki* [1840]; *Hetman Ukrainy* (Ukrayna Atamanı) [1841]. Czajkowski'nin bütün eserleri toplu halde Leipzig'de yayımlandı (11 cilt, 1862-1875). [M]

CZAKO (Zsigmond), macar tiyatro yazarı (Des 1820-Peşte 1847). Renkli bir dille yazılmış olan dramları, macar romantizminin karakteristik parçalarıdır. Bunların en başarılısı *Vegrendelet* (Vasiyetname [1845]) başlığını taşır. Gerek bu oyun, gerek başka eserleri umduğu başarıyı sağlayamayınca, intihar etti. (L)

CZAMARA veya **CZAMARKA** i. Özellikle Polonya ve Bohemya'da giyilen işlemeli, kordonlu redingot. (L)

CZAPKA i. Eskiden polonya ordusunda mızraklı askerlerin giydikleri dört köşe başlık. (M)

CZARNA, Polonya'da ırmak, Pilica'nın kolu; 81 km. Havzasında önemli bir demir filizi yatağı işletilir. (L)

CZARNA HANCZA, Polonya'da ırmak, Augustow kanalının bir bölümünü meydana getiren Niemen'in sol kolu; 136 km. (L)

CZARNA NİDA («Kara Nida»), Polonya'da ırmak, Kielce bölgesinde; Biala Nida (Ak Nida) ile birlikte Swietokrzyskie tepelerinin güney yamacını akaçlar ve Nida'yı meydana getirir. Nida, Küçük Polonya'dan geçerek Vistül nehrine kavuşur. (L)

CZARNA PRZEMSZA veya **KARA PRZEMSZA,** Polonya'da ırmak. Yukarı Silezya'da kuzeyden güneye akar; maden kömürü havzasını aşar, Bedzin, Sosnowiec, Myslowice'den geçer, bu şehrin çıkışında Biala Przemsza (Ak Przemsza) ile birleşir ve Przemsza'yı meydana getirir; Przemsza, Oswiecim'in karşısında Vistül'e katılır. (L)

CZARNEİCKİ (Stefan), polonyalı general (Czarncy, Sandomierz 1599-Sokolowka, Volhynia 1665). Polonya istilâ edildiği zaman, Ruslara ve Kazaklara karşı büyük başarı ile çarpıştı (1632-1652). Sonra İsveçlilerle savaştı (1655-1658). Kiev voyvodası ve ordu atamanı oldu. (L)

CZARTORYSKİ, XIV. yy.da Litvanya büyük dükü Olgerd'in oğlu. Korygielo ile başlayan, Volhynia asıllı polonyalı prensler ailesi. Başlıcaları şunlardır: — ALEKSANDR (1510'a doğr.-1570), Volhynia valisi, Litvanya ile Polonya'nın birleşmesi için büyük çaba gösterdi; — ADAM KAZİMİERZ (Gdansk 1734-Sieniawa 1823), August III'ün yerine geçecek kişiyi seçmekle görevli meclisin başkanıydı (1763); monarşinin kalıtımla geçmesini isteyen partinin görüşünü savundu. Rusya'nın, Polonya içişlerine karışmasını kabul etti. — ADAM JERZY (Varşova 1770-Montfermeil 1861). Polonya'nın paylaşılmasından sonra rehine olarak Petersburg'a gönderildi. Büyük dük Aleksandr onunla dostluk kurdu ve 1802'de tahta çıktığı zaman Czartoryski'yi dışişleri bakanı yaptı. 1803'te Avrupa'nın, liberalizm ve milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayini ilkelerine göre yeniden düzenlenmesini öngören bir siyasî sistem tasarısı sundu. Aleksandr I'e, Prusya'nın zararına Polonya'yı yeniden kurmayı kabul ettiremediği için görevinden ayrıldı (1806), ama Napolyon'un iyi niyetlerine de hiç bir zaman inanmadı.

Büyük ordunun başarısızlığından sonra (1813) Viyana kongresinde Polonya krallığı-

Cyrano de Bergerac
Hôtel de Bourgogne'da düello sahnesi
R. Rouleau'nun mizanseni
Sarah-Bernhardt tiyatrosu, Fransa

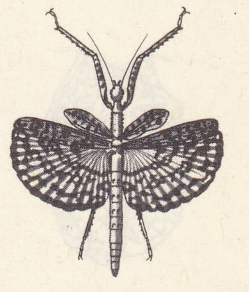

cyphocrana

Jozef CYRANKİEWİCZ

CYRANO DE BERGERAC
Desrochers tarafından
Cabinet des Estampes, Paris

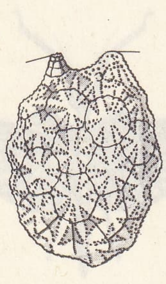

cystidae

kont CZERNİN

nın bağımsızlığını değil, ancak unvanının tanınmasını kabul ettirebildi. Düzene bağlı bir kişi olduğu için 1830 ihtilâlini benimsemedi ama ocak 1831'de millî hükûmetin başkanı olmayı kabul etti. Bu hükûmette sağı temsil etti. Nicolas I tarafından ölüm hükmü giydi; Paris'e kaçtı, burada büyük devletlerle ilişkiler kurdu. 1846'da Krakow'da başkaldıranların kurduğu hükûmetle birleşti. Bu hareketinin başarısızlığa uğramasına karşılık Avrupa karşısında, çara karşı, Polonya'nın bağımsızlık davasını ölünceye kadar savundu. *Prens Adam Czartoryski'nin Hatıraları* ve *İmparator Aleksandr I ile Yazışmalar* adlı hatıraları Paris'te 1887'de yayımlandı. (L)

CZECH (Jozef), polonyalı bilgin (Krakow 1762-Krzemieniec 1810). Krakow üniversitesinde profesör, sonra da Krzemieniec lisesi müdürü oldu, Polonya'da matematik biliminin yayılmasında rol oynadı. (L)

CZEGLEDY (Karoly), macar samî dilleri ve türk dilleri bilgini (Papa [Macaristan] 1914). Debrecen, Belfast, Utrecht, Viyana ve Budapeşte'de okudu. Budapeşte üniversitesinde samî dilleri doçenti oldu (1946); daha sonra da profesörlüğe yükseldi (1960). Çalışmalarında, arap ve fars kaynaklarında göçebe kavimler ve özellikle Türkler üstüne verilen bilgileri inceledi ve bu bilgileri süryanca ve ermenice kaynaklardaki bilgilerle tamamladı. Bu arada bizans kaynaklarından da faydalandı. Ayrıca, macar-türk ilişkileri üzerinde durdu ve iran tarihi ile din tarihi gibi alanlarda da araştırmalar yaptı. Bazı ilmî dergilerde araştırmaları yayımlandı: *Egy Bolgar-Török Yiltawar Mélt'sagnév* (Bulgar Türklerinde «Yiltawar» Unvanı) [1944]; *Egy Kazar Mélt'sagnév* (Bir Hazar Unvanı) [1947]; *A Kunok Eredéte* (Kumanların Menşei) [1949]; *A Török Népek és Nyelvek Tagolodasanak Kérdeséhez* (Türk Kavim ve Dillerinin Bölünmesi Meselesine Dair) [1951] v.b. (M)

CZELADZ, Polonya'da şehir, Yukarı Silezya'da (Katowice voyvodalığı); Katowice'nin kuzeyinde; 28 200 nüf. Madencilik ve sanayi merkezi. (L)

CZERLİEN (veya **CERLJEN)** [Marko], hırvat generali ve yazarı (Sumec 1840-Zagreb 1918). 1873-1883 Arasında askerlik konularıyle ilgili çeşitli kitaplar yazdı: *Die Wehrverhältisse des Ottomanischen Reiches* (Osmanlı Devletinin Savunma Durumu) [1878]. (M)

CZERNİN (Ottokar), kont **Czernin von und zu Chudenitz,** avusturyalı devlet adamı ve diplomat (Dimokur, Bohemya 1872-Viyana 1932). Kamu görevine 1912'de başladı. Kısa süre sonra Bükreş ortaelçisi oldu. Birinci Dünya savaşı başında bu görevde kaldı. Romanya'yı Orta Avrupa kuvvetlerine yaklaştırmağa çalıştı, ama emeği boşa çıktı. Aralık 1916'da Burian'ın yerine Avusturya dışişleri bakanı oldu. Bu görevde iken, «kıyasıya savaş» taraflılarına karşı çıkma ve uzlaşmaya gitme isteğini benimsetti. Ancak, böyle bir siyaset takip ederken alman ittifakından ayrılmamak ve Avusturya'nın güçlü devlet durumunu bozmamak gerektiğine inanıyordu. Ilımlı görüşlerini Almanya'ya kabul ettiremedi. Avusturya, Fransa ile ayrı bir barış yapmağa kalkıştı. Bunda Bourbon-Parma prensi Sixte'in aracılığı rol oynadı. İmparator Karl V, barışın ayrıntılarını Czernin'e bildirmedi. Rusya ile yapılan Brest-Litovsk antlaşması ve Romanya ile yapılan Bükreş görüşmeleri (1918) müttefikler arasında anlaşmazlığa yol açtı. Bu yüzden, Czernin'in zaten bozuk olan durumu büsbütün sarsıldı. Kısa süre sonra istifa etti. Hatıralarını *Im Weltkriege* (Dünya Savaşı Sırasında) başlığı altında yayımladı (1919). [L]

CZERNY (Karl), avusturyalı piyanist ve besteci (Viyana 1791-ay.y. 1857). Piyanist Wenzel Czerny'nin (1752-1832) oğlu ve öğrencisi. 1800-1803 Arasında Beethoven'dan ders aldı. 15 Yaşında aranan bir piyanocu ve piyano öğretmeni oldu. 1 000'den fazla eser besteledi, Liszt'in de öğretmeniydi. (L)

CZERNY (Vincenz), alman cerrahı (Trautenau, Bohemya 1842-Heidelberg 1916). 1867-1871 Arasında asistanlığını yaptığı Billroth'un en başarılı öğrencisiydi. 1871'de Freiburg üniversitesine profesör oldu, 1877'den sonra Heidelberg'de ders verdi ve cerrah olarak çalıştı. Metotlarını *Beiträge zur Klinischen Chirurgie* (Klinik Cerrahlığı ile İlgili Yeni Bilgiler) ve *Beiträge zur Operativen Chirurgie* (Cerrahlık Uygulaması ile İlgili Yeni Bilgiler) [1878] adlı eserlerinde açıkladı. (L)

CZERNY (Wenzel), çek piyanisti ve müzik öğretmeni (Nimburg 1750'ye doğr.- Viyana 1832). 1786'da Viyana'ya yerleşti. — Oğlu KARL, avusturyalı piyanist ve müzik öğretmeni (Viyana 1791-ay.y. 1857). Beethoven öğretmeni, Döhler, Thalberg ve Liszt ise öğrencisidir. Bugün de kullanılan piyano ders kitapları büyük teknik değer taşır: *Schule der Geläufigkeit* (Parmak Çabukluğu Metodu), *«Parmakları Çözme Sanatı», 40 Tägliche Studien* (Günlük 40 Etüd), *«Virtüozluk Metodu»*. (L)

CZESTOCHOWA, Polonya'da (Katowice voyvodalığı) şehir, Yukarı Warta kıyısında; 178 300 nüf. Czestochowa hac (Siyah Meryem) ve hızla gelişmekte olan sanayi merkezidir: bölgede çıkarılan demir filizinin bir kısmı şehirde işlenir. Çelik sanayii; imalât metalürjisi, kimya ve dokuma sanayii; kâğıt ve cam fabrikaları.
— Tar. Paulus'cuların ünlü manastırı 1382'de Opole dükü Ladislas tarafından kuruldu. Manastırdaki değerli eşyaları ele geçirmek isteyen dokuz bin isveçli manastırı kuşattı ama alamadı. Polonyalılar kuşatmanın kaldırılmasını Meryem'in bir mucizesi saydılar. (L)

CZESTOCHOWA: Siyah Meryem

CZETZ (Janos), macar generali (Gidofalva, Transilvanya 1823-Buenos Aires 1904). 1846'da Avusturya genelkurmay başkanlığında, 1848'de de macar ihtilâl hükûmetinin savunma bakanlığında çalıştı. Ruslara ve Avusturyalılara karşı yapılan harekette faal bir rol oynadı. Vilagos'un teslim olmasından sonra (1849) Hamburg'a, sonra Paris'e, daha sonra da İtalya'ya sığındı, orada 1859'da Avusturya'ya karşı bir macar kuvvetini teşkilâtlandırdı. Buenos Aires'e göç etti, orada Harp okulu müdürü oldu. (L)

CZİRAKY (Béla, grof), macar siyaset adamı (Lovasberény 1852-Viyana 1911). Avusturya Macaristan dışişleri bakanlığında çalıştıktan sonra emekli oldu. Sarayda kralın yanında görev aldı (1896). Ayrıca yangın söndürme alanındaki çalışmalarıyle de ün kazandı. 1874'te Ödön Széchényi ile birlikte İstanbul'a gelerek, İtfaiye teşkilâtının kurulmasında çalıştı. (M)

CZOBEL (Béla), macar ressamı (Budapeşte 1883). Nagybanya (bugün Baïa Mare) açıkhava resim okulunda ve Münih'te geçen kısa bir çalışma döneminden sonra 1903'te Paris'e gitti. Julian akademisine girdi. 1905'ten sonra Sonbahar sergisi ve Bağımsız Sanatçılar sergisine katıldı, fovizm akımını temsil eden sanatçılara katıldı. Paris Modern Sanat müzesinde *Ressamlar* (1906) ve *Köy İskemlesi* (1950) adlı eserleri vardır. (L)

CZOLBE (Heinrich), alman hekim ve filozofu (Königsberg 1819-ay.y. 1873). Duyumlara dayanan bilgi teorisini savundu. Eserleri: *Neue Darstellung des Sensualismus* (Duyumculuğun Yeni Bir Açıklanması) [1855], *Die Grenzen und der Ursprung der Menschlichen Erkenntnis* (İnsan Bilgisinin Sınırları ve Kaynağı) [1865]. (L)

CZUCZOR (Gergely), macar benediktin papazı ve yazarı (Andod 1800-Peşte 1866). Vatan şiirleri, 1848 millî hareketinin bastırılmasından sonra uzun süre hapiste kalmasına yol açtı. Serbest bırakılınca (1851), Fogarasi ile birlikte *A Magyar Nyelv Szotara'yı* (Macar Dili Sözlüğü) [6 cilt, 1862-1874] yazdı. (L)

Foto. LAROUSSE

Ç i. Türk alfabesinin dördüncü harfi; *çe.* Ses bilimi bakımından dişsi-damaksı ünsüzler arasında yer alır; süreksiz ve sert bir ses meydana getirir. (Arap alfabesinde bulunmayan bu işaret, fars ve osmanlı alfabelerinin yedinci harfidir.) ‖ «Ebced» hesabında *c* (cim) gibi üç sayısının karşılığı.

— ANSİKL. Leng. *Harfin tarihi.* Eski Türklerin Orhun-Yenisey alfabesinde, *c/ç* seslerini göstermek için ortak bir harf vardı; *ic/iç* heceleri için de ayrı bir işaret bulunurdu ve bu işaret gerek ince, gerek kalın ünlüler ile birlikte kullanılırdı. Bazı bilginlere göre bu harf sondan akrofoni yapma metodu ile meydana gelmiştir. Diğer bazı bilginler ise aram-pehlevî, önasya (Safa, Karia) ve hint (özellikle Karosthi alfabesi) yazılarından türemiş olması ihtimalini öne sürmüşlerdir. Uygur alfabesinde hem *ç*'yi hem de *c*'yi gösteren harf, sogdî yazısına, dolayısıyle de aram-iran köküne dayanır. Harfin esası, Samîcedeki tumturaklı *s*'yi gösteren *sādē* harfidir. İranlılar bu harfi önce *c*, sonra da *ç* sesi için kullanmışlar ve kendi dillerinde *z* sesi bulunduğu için samî *z̧* harfinden *c* için yararlanamamışlar, *sādē* harfi ile *c*'den başka *ç* harfini de karşılamışlardır. İran asıllı Sogdîler aynı şekilde *c/ç* için tek bir işaret kullanmış, bundan da Uygur Türklerinin *c/ç* harfi türemiştir. Manihaî *c* harfi de, uygur yazısında olduğu gibi *c/ç* harfleri için kullanılmıştır. Nasturî alfabesiyle yazılan Türkçedeki *c/ç* sesi ise nasturî *s* harfi ile gösterilmiştir. Çin yazısı ile yazılı eski türkçe metinlerde ise *ç* harfi için Çincede *ça* sesini veren işaret esas olarak alınmıştır. Selçuklu ve osmanlı devirlerinde Türkçede, fars alfabesinden alınmış olan *ç* (çim) harfi kullanılmıştır. Cumhuriyet devrinde, 1928'de latin asıllı yeni türk alfabesi düzenlenirken bu harf için, 1922-1939 arasında latin asıllı azerî alfabesinde kullanılan ve aynı ses değerinde olan *ç* işareti alındı.

● *Fonetik.* Yalın bir fonem olmayan *ç*, ana sesler arasında değildir. Telaffuzu dış patlamalı *t* gibi başlar, fakat patlama meydana gelmez, ön damaktaki kapantı açılırken *ş* sesindeki sürtünme ve sızma şekline dönüşür ve sızıcı bir ses gibi biter. *Ç* sesi plağa alındıktan sonra, plak geriye doğru çevrilerek dinlendiğinde bu ses *ş* + *t* değeri ile işitilir. Bu durum *ç* sesinin bileşik bir ses olduğunu gösterir. Bununla birlikte *ç* sesi, aynı boğumlanma noktasında kaynaşık bir ses olarak söylenir. Patlamalı ve sızıcı kısımları arasında geçiş sesi bulunmaz. Bu yüzden arka arkaya devamlı olarak söylenen *t* + *ş* sesleri bir *ç* sesi meydana getiremez.

Ana sesler arasında bulunmadığı için *ç* sesi birçok dilin ses sisteminde yer almamıştır. Avrupa dillerinden İtalyancada *ç* sesine rastlandığı halde, Fransızcada bu ses bulunmaz ve sadece yabancı kelimelerde görülür (fr. imlâsı *tch*). Çekçe ve Sırpçada *č* harfi ile gösterilir. Polonya dilinde *cz* işareti kullanılır. Rusçada ve Bulgarcada, kiril alfabesinin *ç* harfi ile yazılır. Fincede *ç* sesi yoktur. Macarcada bugün *cs* işaretiyle yazılan bu ses eskiden *ch* ve *ts* harfleriyle gösterilirdi. Arapçada da *ç* sesi yoktur. Bu yüzden, türkçe ve farsça kelimelerdeki *ç* sesleri Araplar tarafından *ş* diye söylenir (msl. *çok* > *şok*). Ana Türkçede bulunan bir ses olarak *ç* sesi Ana Altaycada da vardı. Bu sesin Ana Altaycada kullanıldığını gösteren pek çok delil ileri sürülebilir. Altay ailesine giren dillerde bu sesin en yaygın ünsüzler arasında yer alması buna kesin bir delil olarak gösterilebilir. Eski ve yeni türk lehçelerinde bu sese hem kelime başlarında, hem kelime ortalarında ve hem de kelime sonlarında sık sık rastlanır (msl. *çıbık* [çubuk], *çek-*, *çiçek*, *çoçuk* [çocuk], *oçak* [ocak], *iç*, *küç* [güç], *koç*, *saç*, *aç* v.b.)

Eski türk lehçelerinde *ç* sesi genellikle hem kelime başlarında, hem kelime içlerinde ve hem de kelime sonlarında örtülü halde bulunmaktadır. Yeni türk lehçelerinin büyük bir kısmında da bu durum devam etmektedir. Bunlar arasında Anadolu Türkçesi, Azerî Türkçesi, Türkmence, Gagavuzca, Kazan Tatarcası, Kırgızca, Troki Karaimcesi ve Kumukça gibi lehçeler sayılabilir. Karaçay lehçesinde de *ç* sesi örtülmüş bulunmakla beraber, bu lehçede kelime başlarında *ç*'ler soluklu bir telaffuz şekline sahip olmuştur (msl. *ç'ağır* [şarap], *ç'alman* [çit], *ç'al* [biçmek] v.b.).

Yeni türk lehçelerinde kelime başlarında *ç* yerine *ş*, *s*, *ts*, *t'* (öndamaksıl *t*), *y* ve *s'* (öndamaksıl *s*) gibi seslerin kullanıldığı da görülür (msl. Kazakça, Karakalpakça ve Nogaycada *ç* > *ş* olmuştur: *çık* > *şık* v.b.). Şor, Kaça, Kızıl, Salbin Koybalcası ve Karagas ağızlarında da *ç* yerine *ş* sesi kullanılır. Başkurtça, Sagayca, Koybalca, Beltirce, Kondoma Şorcası ve Yakutça gibi lehçelerde ise *ç* sesi yerine *s* kullanıldığı da görülür (msl. Sagayca ve Koybalca: *çap*>*sap;* Başkurtça, Sagayca, Koybalca: *kaçmak*>*kasmak* v.b.). Troki ve Halicz Karaimcesi, Mişerce, Tobol Tatarcası, Baraba Tatarcası ve Balkarca gibi lehçelerde ise *ç* yerine *ts* sesi kullanılır (msl. *çepken* > *tsekpen* v.b.). Aynı değişme şekli Kuzeydoğu Anadolu'daki birçok bölgede de görülür. Soyotçada *ç* karşılığı *t'* sesidir (msl. *çepken* > *t'ekpen*). Kızılcada kelime başında *ç* yerine *y* sesi görülür (msl. *(saç* > *çaç* > *yaç).* Çuvaşçada ise *ç*'ler *s'* (öndamaksıl *s*) şeklinde söylenir.

Türk lehçelerinin genel olarak hepsinde kelime içinde, özellikle iki ünlü arasında bulunan *ç*'ler titreşimlileşme sonunda *c*'ye dönüşmüştür (msl. Tarançı: *oçak;* Televütçe, Altayca, Kırgızca: *ocok;* Türkmence *ocok* v.d.). Bu örneklerdeki titreşimlileşme olayı üzerinde özellikle macar türkolog Lajos Ligeti durmuş ve bu olayı uzun ünlülere bağlamağa çalışmıştır. Türk lehçelerinde kelime sonlarında genellikle yalnız *ç* sesi kullanılır. Bazen *ç* yerine *c* kullanıldığı görülürse de bu *c*'ler sonradan titreşimlilik kazanan *ç*'lerdir. Türk lehçelerinin güneybatı kolunda, özellikle Anadolu Türkçesinde kelime başlarındaki *ç* sesi bazen titreşimli bir söylenişe sahip olmuştur (msl. *çekmen* > *çepken* > *cepken; çılbır* [yular ipi veya zinciri] > *cılbır; cibin* [sinek] > *cibin* > *cibinlik* v.b.). Moğolcada *ç* sesi yalnız kelime başlarında ve kelime ortalarında görülür. Türk lehçelerinden farklı olarak, Moğolcada kelime sonlarında *ç* sesi yoktur. Kalmukçada da aynı durum görülür. Bu yüzden Türkçeden Moğolca ve Kalmukçaya geçen sonu *ç* ile biten kelimelerde, kelime sonundaki *ç* seslerinden sonra *a* veya *e* gibi bir ünlünün bulunduğu görülür (msl. *kılınç* [uygurca «iş»]> *kilinçe;* aynı kelime Kalmukçada *kilntse* [suç] biçimindedir). [M]

ÇAADAYEV (Pyortr Yakovleviç), rus düşünürü (1794-Moskova 1856). Moskova üniversitesine girdi (1808), orada tanıştığı Puşkin'i oldukça etkiledi. 1821-1826 Arasında yabancı ülkelerdeki gezileri sırasında arkadaş olduğu Schelling, Ballanche ve Lamenais'nin etkisinde medeniyet dışı bir başıboşlukla sürüklenen Rusya'nın medenî bir ülke olabilmesi için Batı kilisesi ile birleşmesini savundu. Düşüncelerini, uzun yıllar elyazması olarak elden ele dolaşan *Filosofiçeskie Pisma*'sında (Felsefî Mektuplar) açıkladı. 1836'da *le Telescope* tarafından ilk mektubunun yayımlanması büyük tepkilere yol

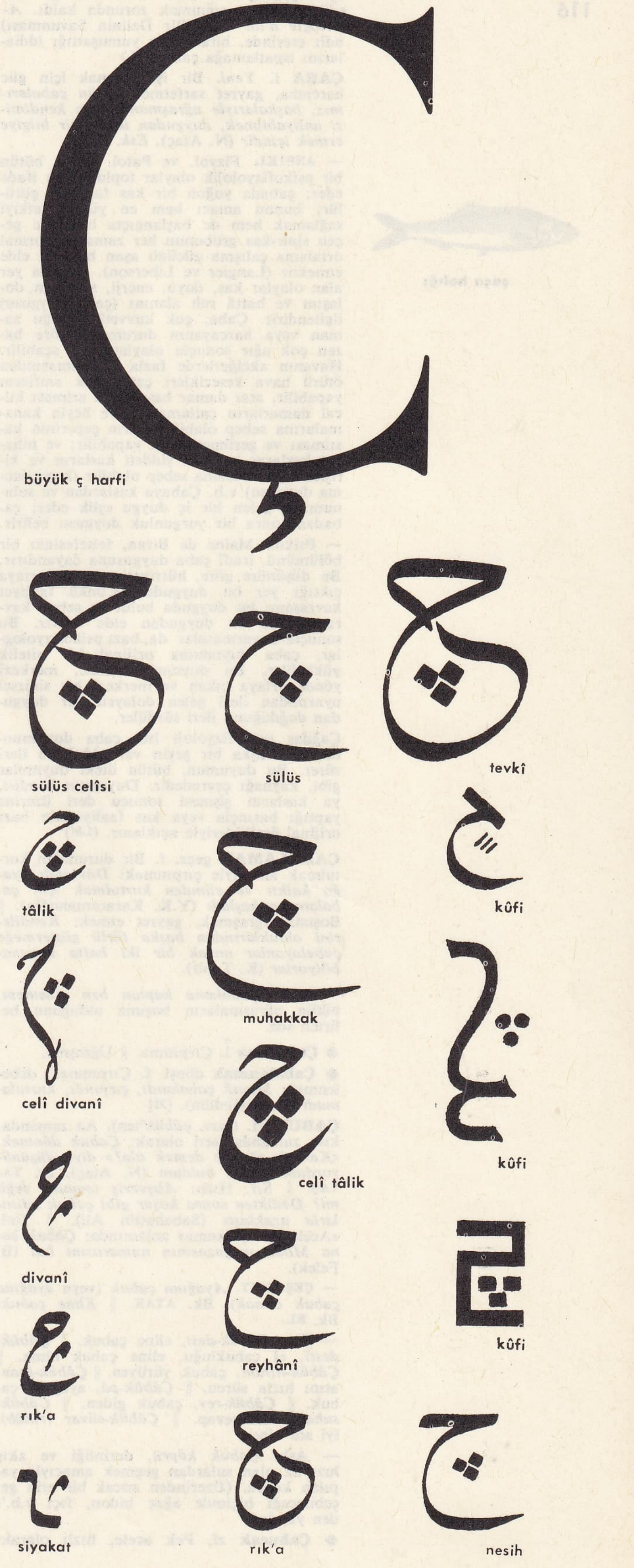

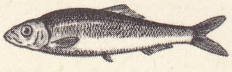

çaça balığı

açtı. Çaadayev'in akıl hastası olduğu ilân edildi, Paris'e sığınmak zorunda kaldı. *Apologie d'un Fou* (Bir Delinin Savunması) adlı eserinde, biraz daha yumuşattığı iddialarını ispatlamağa çalıştı. (L)

ÇABA i. *Yeni.* Bir işi yapmak için güc harcama, gayret sarfetme: *Bütün çabalarımız, başkalarıyle uğraşmamız hep kendimizi anlıyabilmek, duygudan üstün bir bilgiye ermek içindir* (N. Ataç). *Esk.* Ceht.

— ANSİKL. Fizyol. ve Patol. *Çaba,* bütün bir psikofizyolojik olaylar topluluğunu ifade eder; çabada yoğun bir kas faaliyeti görülür; bunun amacı hem en yüksek etkiyi sağlamak hem de başlangıçta harekete geçen sinir-kas grubunun her zamanki normal ortalama çalışma gücünü aşan bir etki elde etmektir (Langier ve Liberson). Çabada yer alan olaylar kas, duyu, enerji, solunum, dolaşım ve hattâ ruh alanını (çaba duygusu) ilgilendirir. Çaba, çok kuvvetli olduğu zaman veya harcayanın durumuna göre bazen çok ağır sonuçlu olaylara yol açabilir. Havanın akciğerlerde fazla alıkonmasından ötürü hava kesecikleri çatlayarak amfizem yapabilir, atar damar basıncının artması kılcal damarların çatlamasına ve beyin kanamalarına sebep olabilir; karın çeperinin kasılması ve gerilmesi fıtık yapabilir; ve nihayet kasların kasılma şiddeti kasların ve kirişlerin yırtılmasına sebep olabilir (kamçılanma duygusu) v.b. Çabaya kaslardan ve solunumdan gelen bir iç duygu eşlik eder; çabadan sonra bir yorgunluk duygusu belirir.

— Psikol. Maine de Biran, felsefesinin bir bölümünü, iradî çaba duygusuna dayandırır. Bu düşünüre göre, hürriyetin açıkça ortaya çıktığı yer bu duygudur. Çünkü faaliyet kavramını bu duyguda bulur ve sebep kavramını da bu duygudan elde ederiz. Bu sonuçlara varmasalar da, bazı psikofizyologlar, çaba duyumuna orijinal bir nitelik yüklediler. Bu duyumun, bizde, merkezî yönde ortaya çıkan ve merkezî bir sinirsel uyarımdan ileri gelen dolaysız bir duygudan doğduğunu ileri sürdüler.

Çağdaş psikofizyoloji ise, çaba duyumunda, bambaşka bir şeyin var olduğunu ileri sürer. Bu duyumun, bütün öteki duyumlar gibi, kaynağı çevrededir. Duyumun kendisi, ya kasların şişmesi sonucu deri üzerine yaptığı basınçla veya kas faaliyetinin bazı orijinal özellikleriyle açıklanır. (LM)

ÇABALAMAK geçz. f. Bir durumdan kurtulmak amacıyle çırpınmak: *Davrandı ayağa kalktı ve elimden kurtulmak için çabalamaya başladı* (Y.K. Karaosmanoğlu). ‖ Boşuna uğraşmak, gayret etmek: *Kendilerini oldukları̄ndan başka türlü göstermeğe çabalayanlar ancak bir iki hafta dayanabiliyorlar* (K. Tahir).

— DEY. *Çabalama kaptan ben gidemem,* bütün uğraşmaların boşuna olduğunu belirten söz.

◆ **Çabalama** i. Çırpınma. ‖ Uğraşma.

◆ **Çabalanmak** dönşl. f. Çırpınmak, debelenmek: *Mıstık çabalandı, çırpındı, kurtulamadı* (Ö. Seyfeddin). [M]

ÇABUK zf. (fars. *çābük*'ten). Az zamanda, kısa zamanda, seri olarak: *Çabuk dönmek. «Kanatlı söz ne demek ola?» diye düşünüyordum çabuk buldum* (N. Ataç). *Zt.* YAVAŞ. ‖ Sıf. Hızlı: *Alışveriş tamam, değil mi? Dedikten sonra koşar gibi çabuk adımlarla uzaklaştı* (Sabahattin Ali). ‖ Ünl. «Acele et, oyalanma» anlamında: *Çabuk bana Moda mağazasının numarasını bul* (B. Felek).

— ÇEŞ. DEY. *Ayağına çabuk* (veya *ayağına çabuk olmak*). Bk. AYAK. ‖ *Eline çabuk.* Bk. EL.

— *Esk. Çâbük-dest,* eline çabuk. ‖ *Çâbük-destî,* el çabukluğu, eline çabuk olma. ‖ *Çâbük-hiram,* çabuk yürüyen. ‖ *Çâbük-inan,* atını hızla süren. ‖ *Çâbük-pâ,* ayağına çabuk. ‖ *Çâbük-rev,* çabuk giden. ‖ *Çâbük-suhan,* hazırcevap. ‖ *Çâbük-süvar (rikâb),* iyi ata binen.

— Ask. *Çabuk köprü,* derinliği ve akış hızı az olan sulardan geçmek amacıyle yapılan köprü. (Üzerinden ancak bir erin geçebileceği biçimde ağaç bidon, fıçı v.b.'den yapılır).

◆ **Çabucak** zf. Pek acele, hızlı olarak: *Prens Efruz, bu aralık çabucak giyinerek kendisini sokağa attı* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Çabuk çabuk** blş. zf. Acele olarak, hemen: *Hiç bir şeye çabuk çabuk evet diyemez* (N. Ataç). *Çabuk çabuk gözlerini kırpıştırarak bakıyordu* (Sabahattin Ali).

◆ **Çabukça** zf. Acele olarak, çok kısa sürede: *Divan şairlerimizin dilini oldukça anlayabildiğim için ona pek benzeyen farsçayı da kolayca, çabukça öğrenebileceğimi sandım* (N. Ataç).

◆ **Çabuklaşmak** geçz. f. Hız kazanmak.

◆ **Çabuklaştırmak** ettrg. f. Hız kazandırmak: *Bunu kolaylaştırmak, çabuklaştırmak için ne yapmalı?* (H. R. Gürpınar).

◆ **Çabukluk** i. Çabuk olma hali, hız: *İnanılmaz bir çabuklukla kaçanlara yetişiyor, ikiye biçiyordu* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Çâbükî** i. *Esk.* Çeviklik.

◆ **Çarçabuk** zf. Çok acele olarak: *Valizini kapıp çarçabuk indi* (R.H. Karay). [M]

ÇÂÇ, ar. **Şâş.** Esk. coğ. Maveraünnehir'de il, Fergana'nın batısında, Siriderya kıyısında. Ortaçağda Maveraünnehir'de bulunan islâm şehirlerinin en büyüğü idi. Samanîler hâkimiyeti sırasında Benkos adıyle anılırdı. Daha sonra Harizmlilerin eline geçti. X.-XIII.yy.da çok gelişen şehir, moğol istilâsında yakılıp yıkıldı. Timur burayı alınca hem ordugâh yaptı, hem de adını Taşkent'e çevirdi. Bugün Taşkent şehri yakınlarında yıkıntıları görülür. (M)

ÇAÇA i. (yun. *tsatsa,* abla). *Argo.* Usta gemici. ‖ Genelev idare eden kadın. (M)

ÇAÇA balığı. Ringaya yakın kemikli balık. Hamsigillerden clupea cinsinin *Clupea sprattus* türü.

— ANSİKL. *Çaça balığı*'nın karın yüzgeci, sırt yüzgecinin ön kenarının hizasında ve alttadır. Ringadan belli başlı farkı budur. Sırtı mavimsi, karnı gümüşî renktedir. Sardalya ile de çoğu zaman karıştırılır. Oysa sardalyaya göre pulları daha küçük ve daha çok, solungaç kapakları parlaktır v.b. Çaça balığı ringadan daha yaygındır. Norveç'ten Portekiz'e ve Karadeniz'e kadar her yerde rastlanır. Her tarafta yerli çeşitleri vardır ve ringa gibi, ancak kısa mesafeli göçler yapar. Yumurtalarını kıyı yakınlarına bırakır. Yumurtalar, ringanınki gibi suyosunlarına yapışık değildir, yüzegendir. Diğer balıklara benzemesi dolayısıyle buna pek değişik adlar verilir: *ringacık; Norveç ançuezi, sardalya...*

— Mutf. Sardalya kadar değerli sayılmayan bu küçük balık tıpkı sardalya gibi taze, konserve, füme veya salamura olarak tüketilir. (L)

ÇA-ÇA-ÇA i. Meksika'dan yayılmış ve rumba ile mambonun bazı ritimlerinin uyarlanmasından doğmuş modern bir dans. (L)

ÇAÇAK, Yugoslavya'da (Doğu Sırbistan) şehir; 21 000 nüf. Arkeoloji müzesi. Antimon ve krom işletmeleri.

— Tar. Çaçak dolaylarında 1806 ve 1815'te Sırplarla Osmanlılar arasında kanlı savaşlar oldu. 1815'teki savaşta osmanlı kuvvetlerini yöneten İpşir Paşa Sırpların teslim olmasını istediği bir sırada ayaklananlar tarafından öldürüldü. (ML)

ÇAÇAPOYA'LAR, Peru'da kızılderili halk, başlıca şehirlerinden biri Maranon kıyılarında, And Cordillera'sının doğu yakasında bulunur. (L)

ÇAÇARON. sıf. (ital. *chiacchierone*). Çok konuşan, çenesi düşük, geveze: *O mahut çaçaron kadın eliyle göğsünü siliyor* (B. Felek).

◆ **Çaçaronluk** i. Gereksiz yere çok konuşma, gevezelik: *«Sus» dedi, bu mesele bu kadar çaçaronluk götürmez* (H.R. Gürpınar). [M]

ÇADER i. (esk. türk *çatır*'dan fars. *çâder*). *Esk.* Çadır. ‖ Gökyüzü.

— *Esk. Çâder-i kafurî,* sabah aydınlığı. ‖ *Çâder-i kuhlî,* karanlık gece. Gök. ‖ *Çâder-i lâciverdî,* çayır çimen. Gök. ‖ *Çâder-i şeb,* genellikle arap kadınlarının giydiği çarşaf. Yatağa yayılan örtü. ‖ *Çâder-i tersa,* hıristiyan kadınlarının başörtü olarak kullandıkları sarı ve mavi renkli ipekten bez. Şafak. Güneş ışınları.

◆ **Çâderî** sıf. *Esk.* Gök rengi mavi ile yeşil arası rengi belirtmek için kullanılır. (M)

ÇADIR i. (*çatmak* > *çat-ı-r*'dan). Açık havada kurulan, kaba dokuma, bez, deri v.b. şeylerden yapılan, çeşitli biçimleri olan taşınabilir barınak: *Çadır kurmak. Binlerce çadır kapandı kaldı / Çöl, mahşer-i mevt şekil aldı!* (M.Â. Ersoy). ‖ *Çadır ağırşağı,* çadırın direk başlığı.

— Ask. *Çadır bezi,* erin şahsî eşyası arasında bulunan ve başkalarıyle birleştirerek çadır kurmağa yarayan veya başı geçirecek bir delik sayesinde yağmura karşı koruma giysisi olabilecek, su geçirmez cinsten dört köşe kumaş. (İki Dünya savaşı sırasında yaygın şekilde kullanıldı.)

— Ask. tar. *Çadır mehterleri.* Bk. MEHTER. Roma'da çadır. Bk. ANSİKL.

— Cerr. *Oksijen çadırı,* hava geçirmeyen bir dokumadan veya plastik maddeden yapılan, hastaları normal havadan ayırıp saf oksijen veya karbojen etkisi altına koymağa yarayan aygıt. Bk. ANSİKL.

— Denizc. Osmanlı savaş gemilerinin kıç tarafındaki tente.

— Dil. bil. Kelime Divanü Lûgat-it-Türk'te *çatır* şeklinde ve türkçe olarak gösterilmektedir. Zenker dışındaki sözlükler kelimeyi farsça *çetr* veya *çader*'den getirmekte iseler de yapı ve anlam bakımından *çadır*'ın *çatmak* fiilinden geldiği açıktır.

— Etnogr. Tahta bir çatının üstünde gergin bir düzey meydana getiren yumuşak maddelerle örtülü (deriler, birbirine dikilmiş ince kabuklar, bezler), kolayca sökülür ve taşınabilir hafif barınak. Bk. ANSİKL.

— Kıyf. Daha çok iranlı kadınların kullandığı yarım daire biçimindeki çarşaf.

— Spor. Bk. ANSİKL.

— Tar. *Çadırda oturanlar,* Asur kral listelerinde baştan 17 kral için kullanılan ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ask. *Çadırların* portatif, silindir ve dörtgen biçimlerinde olmak üzere çeşitli tipleri vardır. Portatif çadırlar, 1-2 piyade erinin, silindir biçimi çadırlar 8-9 kişinin barınmasına elverişlidir. Bunun dışında kumanda karargâhları, haberleşme merkezleri v.b. önemli tesisler için çeşitli büyüklükte ve dörtgen biçiminde çadırlar kullanılır. Askerî çadırlar, özel direk ve iplerin yardımıyle kurulur. Yağmur ve sel sularından korunmak üzere, çadır eteklerinin etrafına hendek kazılmak suretiyle bir çeşit direnaj yapılarak gerekli güvenlik sağlanır. Portatif çadırlarla küçük takma direklerini erler üzerlerinde taşır. Büyük çadırlar ve direkleri ise birliğe ait ağırlıklar arasında taşınır.

● *Roma'da* çadırın *(tabernaculum)* kullanılması önceleri askerlere yasaktı. Daha sonra ise, tersine, kullanılması genelleşti ve deriden veya iplerle gerilen keçe çadırlar yapılmağa başlandı. O tarihlerde bir çadır genellikle on kadar askeri barındırıyordu *(contubernium).*

— Cerr. Bazı hastalıklar hastayı çok oksijenli bir ortam içinde tutmayı gerektirir. Bu durum, hava geçirmeyen bir *çadır*'da gerçekleştirilebilir. Çadır yatağın bütünü veya hastanın sadece göğüs kısmını içine alır; buraya uzun süre hep aynı miktarda oksijen göndermeyi sağlayan detantörlü bir tüpten gerektiği kadar oksijen verilir. Soluk alma birkaç dakikadan fazla sürecekse oksijen, su dolu kapalı bir borudan geçirilerek nemlendirilmelidir.

— Etnogr. Üst paleolitik devirde Orta Avrupa gibi löslü bölgelerde elle yapılmış meskenler karşımıza çıkar. Bu barınaklar çadır şeklindedir ve sovyet kazılarında Puskari, Kostjenki, Timonnovka ve Buret'de ortaya çıkarılmıştır. Bunların içlerinde genellikle ocak bulunur. Malzeme olarak mamut kemikleri (çadırın direkleri için) ve ren geyiği boynuzlarından faydalanılmıştır. Çadırların çapları 5,5 - 6 m arasındadır. Planları daire biçimindedir. Ukrayna ve Sibirya gibi ülkelerde de bu tip çadırlar bulundu. Daha güneyde Almanya'da Hamburg ovasında yine ren geyiği postundan yapılmış

çadırlar ele geçti. Bu çadırların tek tek olduğu gibi, birkaçı bir araya gelerek aile veya bütün akrabaları içine alanları da vardır. Üst paleolitik devirden sonra da yine çeşitli hayvan kemiklerinden ve postlarından faydalanılarak yapılan çadırlara rastlanır. Fakat artık köy yerleşmelerine geçiş ve daha sağlam yapı malzemelerinin bulunuşu çadıra verilen önemi azaltmıştır.

● Çadır, yalnız göçebe veya yarı göçebe topluluklar tarafından kullanılmış değildir. Yukarı kutup bölgelerinde koni şeklinde olan bir çadır tipi, tepede hevenk biçiminde toplanmış deri parçaları veya ağaç kabuklarıyle örtülü uzun sırıklardan yapılmıştır. (Laponya, Sibirya, en kuzeydeki bölgeler için yazlık bir mesken biçimidir.) Çadırın kullanıldığı ikinci alan, çöller ve steplerden geçerek Sudan bölgesinden Pekin'e kadar uzanır. Tuareg'lerin çadırı yere çakılı kazıklar ve bir travers tahtası üstüne gerili, üstü balçıkla sıvanmış deri İatalarından yapılıdır. Arapların Doğu sahrasından İran'a giden bölgede kullandıkları çadır çok kere dik dörtgen biçiminde kazıklar ve çıkıntılı bir travers üstüne konulmuş siyah renkte, birbirine dikili, uzun, yün örmesi şeritlerden yapılmıştır. Doğu Afrika'da hasırlarla örtülü çemberlerden yapılı yarım daire biçiminde çadırlar görülür. Çadır öbekleri çok zaman göçebelerin temel sosyal birimini meydana getirir.

● Orta Asya'da, Kazaklarda ve Kırgızlarda en yayılmış çadır tipi yuvarlak ve kubbeli olanlarıdır. Bunlara Kırgızlar «keçe ev» adını verirler. Oğuzlar ve Uygurlarda da aynı tip çadırlar kullanılmıştır. Türkistan ve Kırgızistan'daki çadırlar üstü kubbeli yuvarlak bir ev şeklindedir. Moğol çadırlarından etkilenilerek yapılan külâh şeklinde kubbeli olanları da vardır. Eski minyatürlerden tür çadırları arasında dört köşeli, direkli veya direksiz olanlarının da varlığı bilinir. Bu tip çadırlar daha sonraki mimarîyi ve hattâ osmanlıların kubbeli yapılarını etkilemiştir. Orta Asya'da, Türkistan'da, Afganistan'da, Türkmenistan'da, Kazakistan'da «yurt» denilen yuvarlak çadırlar kullanılmıştır. Tavanı kubbeli olan bu çadırlara bugün de rastlanır.
Osmanlılarda çadırlar bezden yapılırdı. Gayet sık dokunan bez, her türlü hava şartlarına karşı dayanıklıdır. İki tarafa akıntılı, iki tavanı ve yanlarında üçgen şeklinde örtüleri olan çadırlar Osmanlıların en basit çadır tipidir. Ayrıca seferlerde kullanılan paşa çadırları, hünkâr çadırları vardır. Bunlar oldukça geniş ve birkaç direklidir. İçleri işlemeler, nakışlarla süslüdür. Hünkâr çadırları birkaç kısımdan meydana gelir. Bölmeler perdeler ile ayrılır. Çadırların tabanı hasır ve onun üzeri de halı ile döşelidir. İçlerinde oymalı ahşap sedirler, şilteler ve yataklar vardır. Yörük çadırları deve yününden dokunur. Genellikle yedi veya dokuz direklidir. Her direğin ayrı adı ve görevi vardır. Bk. YÖRÜK *çadırı.*

— Spor. Kampingler için çadır kullanılması İkinci Dünya savaşından sonra çok yaygınlaştı. Daha önce yalnız «kanadiyen» adı verilen iki kişilik, ayakta durulamayacak kadar basık çadırlar kullanılıyordu. Bu iki direkli çadırlar, toprağa çakılan kazıklara bağlanan ipler ve üzerlerindeki gericilerle kurulurdu. Daha sonra bunlara çift kat tavan, taban örtüsü ilâve edilerek geliştirildi. Günümüzde, çadırlarda daha hafif, buna karşılık az çok daha karmaşık çatkı düzenleri kullanılıyor. Bu çadırlar birkaç bölmeden, ayrıca bir de mutfak bölmesinden meydana gelir ve içinde rahatça hareket edilebilir. Kenarlarını yatay durumda tutan çubuklar çadırın daha büyük bir alan kaplamasını sağlar.

— Tar. *Çadırda oturanlar.* Babil ve Asur kral adlarını karşılıklı olarak veren Korsabad (107 kral adı) ve Sdas (109 kral adı) listelerinde baştan ilk 17 krala verilen ad. Bu sebepten bunların gerçekte basit kabile reisleri olduklarını ileri süren bazı bilim adamları vardır.

◆ **Çadırcı** i. Çadır yapan ve satan kimse.

— Ask. tar. Yeniçeri ocağının Ağa kârhanesinde çadır yapanlara verilen ad.

— ANSİKL. Ask. tar. İmalâthanelere, Acemi ocağından acemi erat verilirdi. Bunların ustaları ve kalfaları vardı. Ustalarına *çadırcıbaşı* denirdi. Bunlar terfi edince *bölükbaşı* olurlardı. İmalâthanelerde çalışanların terfi, terakki ve cezalandırılmaları Kethüdayeri tarafından yapılırdı.

◆ **Çadırcılık** i. Çadır yapma ve satma işi.

◆ **Çadırlı** sıf. Çadırı olan.

— Ask. *Çadırlı ordugâh.* Bk. ORDUGÂH. (ML)

ÇADIRÇİÇEĞİ bls. i. Su bitkisi *(euryalus).* 1 m çapında yer kaplar. Çin'de ve Hindistan'da yetişir. Yapraklarının alt yüzü dikenciklerle kaplıdır. Çiçekleri pembe beyaz olur. (Nilüfergillerden.) [L]

ÇADIRHAYAL bls. i. Temş. santl. Türkistan ve Özbekistan'da ipli kuklaya verilen ad. Yakın zamana kadar Karagöz gibi bir gölge oyunu olduğu sanılmıştı. Bu kuklalar günümüzde yalnız Leningrad Etnografya müzesinde bulunmaktadır. *Çadır* adı verilen yere gizlenen kuklacı, bunun önünde kuklaların iplerini oynatırdı. Bu oyunun benzerine İran'da *haymei şebbazî* adı verilmektedir. (M)

ÇADIRKUŞAĞI bls. i. Maydanozgillerden bitki türü. Anayurdu İran'dır. Bundan çıkarılan amonyak zamkı tedavide kullanılır. (İlmî adı: *Doraema ammoniacum.*) [L]

ÇAGAY dağları, sıradağ, Afganistan ile Bülucistan arasında 150 km'lik bir sınır meydana getirir. En yüksek tepesi 2 300 m. (L)

ÇAGGA dili i. Leng. Tanzaniya'da konuşulan bantu dili. (L)

ÇAGLA (Muhammet Ali Currim), hintli hukukçu ve siyaset adamı (Bombay 1900). Bombay eyaleti valisi (1956), Amerika Birleşik devletlerinde elçi (1958), İngiltere'de yüksek komiser (1962-1963), daha sonra Pandit Nehru hükûmetinde eğitim bakanı oldu (1963). Hint-Pakistan çatışması sırasında Birleşmiş Milletler teşkilâtında Hindistan'ı temsil etti (1965). İndira Gandhi tarafından 1966 kasımında Dışişleri bakanlığına getirildi; 31 ağustos 1967'de bu görevden çekildi. (L)

ÇAĞ i. Zaman, vakit: *Tan ağaran çağda geldi* (Oğuz Kağan Destanı). || Hayatın çocukluk, gençlik v.b. dönemlerinden her biri, yaş: *Çocukluk çağlarını henüz geçmişlerdi* (Ş.S. Aydemir). *Artık evlenecek çağa geldi* (Sabahattin Ali). *Olgunluk çağı, gövde ve düşünce yeteneklerinin gelişmelerini tamamlayarak en yetkin biçime girdikleri çağdır.* || Belirli bir özelliği göz önünde tutularak ele alınan zaman bölümü, devir: *Hikâyeciliği Türk edebiyatında bir çağ başlangıcıdır* (Y.Z. Ortaç). *Osmanlıcanın kurulma çağına baktıkları yok* (N. Ataç). *Yeni bir çağ açmak.*

— DEY. *Çağ açmak,* evrensel nitelikli yeni bir dönemin başlamasını sağlamak. *Çağı geçmek,* yaşlanmak: *Çağı geçmiş, gençliği maceralarla dolu bir kadının...* (R.H. Karay).

— Mit. *Dört çağ,* eskilerin dünya tarihini ayırdıkları çağlar. Bk. ANSİKL.

— Tar. Dünya tarihini daha kolay incelemek için ayrılan dört itibarî bölüm: *Eskiçağ, Ortaçağ, Yeniçağ, Yakınçağ.* Bk. TARİH.

— ANSİKL. Mit. Dört çağ, eskilerin dünya tarihini ayırdıkları dönemler: 1. *Altın çağı,* satürn devri, masumluk, mutluluk, çalışmadan bolluk devri; 2. *Gümüş çağı,* jupiter devri: bir önceki dönemin durumundan biraz geridir; 3. *Tunç çağı,* bu dönemde haksızlık, çapul, savaşlar dünyayı kapladı; 4. *Demir çağı,* tabiat ürünlerde cimrileşti, insanlar giderek kötüleşti. (LM)

ÇAĞALA i. Bk. ÇAĞLA.

ÇAĞAN (Ahmet), türk musiki uzmanı (Balıkesir 1919 - İstanbul 1966). Fen fakültesini bitirdi. Liselerde kimya öğretmenliği yaptı. Saadettin Arel ve Suphi Ezgi'den ders aldı. Üniversite korosunda çalıştı. Konservatuvar İcra heyetine ve İstanbul radyosuna hanende olarak girdi. Radyoda İstanbul'un Sesi topluluğunu yönetti ve başarılı bir şef olarak tanındı. İstanbul radyosu denetleme kurulu üyesi oldu. On kadar saz eseri ve şarkısı vardır. Çağan'ın bestecilik istidadı yoktu, ama türk musikisini iyi bilenlerdendi. (M)

ÇAĞAN (Sermet), türk gazeteci, oyun yazarı ve rejisörü (Amasya 1929). Ankara Maarif koleji ile Robert kolejde okudu. Ankara Players ve Sahne Z topluluklarının kuruluşuna katıldı. Gazetecilik yaptı. Çeşitli tiyatrolarda yönetmen, oyuncu ve dekoratör olarak çalıştı. Tiyatro TÖS'ü kurdu ve bir yıllık Anadolu turnesini düzenledi (1966). Oyunlarından *Ayak Bacak Fabrikası,* Erlangen Milletlerarası Kültür festivalinde dördüncülük aldı (1964). *Savaş Oyunu* Erlangen festivalinde birinci ve İstanbul Milletlerarası Kültür şenliğinde ikinci seçildi (1965). Schiller üstüne yaptığı bir inceleme sebebiyle Batı Almanya hükûmeti kendisine «Schiller madalyası» verdi. *Polisler* oyununu sahneye koyuşu için İlhan İskender armağanını ve Asaf Çiyiltepe ödülünü kazandı. (M)

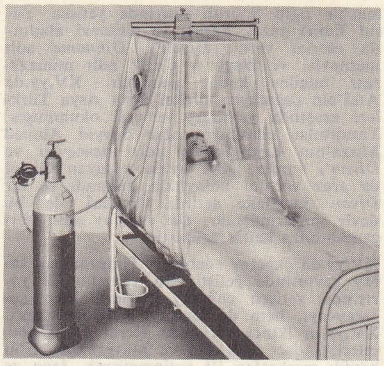
oksijen çadırı

ÇAĞANAK veya **ÇAĞANA** i. (fars. *çegâne*). *Esk.* Çengi veya dansözlerin tempo tutmak için parmaklarına taktıkları, telle birbirine iliştirilmiş iki küçük madenî daireden meydana gelen zil. || Zilli tef.

— DEY. *Çaigı çağanak.* Bk. ÇALGI. (M)

ÇAĞAN HUDA, Çağanî hükümdarlarının unvanı. (M)

ÇAĞANİYAN, Amuderya'nın yukarı mecrasında ülke. Burada hüküm süren hükümdarlara *Çağan Huzat* denirdi. Çağaniyan medeniyeti Belh'in etkisi altında kalmıştır. Arap fethinden önce bölgede Buddha'cılık hüküm sürmekteydi. (M)

ÇAĞANOZ i. (yun. *tsaganos*'tan). Yüzer yengeç. (Kabukludur, eti yenir.) [İlmî adı: *Carcinus.*]

— DEY. *Çağanoz gibi,* vücudu eğri büğrü olan [kimse]. Yan yan yürüyen.

— ANSİKL. Bağası oval veya altıgen biçiminde ve geniştir. Bacaklarının son çifti yassı ve saçaklı olur; kıllardan ibaret bu saçaklar yüzgeç ödevi görür. Çingene yengeci de denen çağanozu *(Carcinus maenas)* balıkçılar yem olarak kullanırlar. *(Portunidae* familyasından.) [LM]

ÇAĞAN TATARLAR, XII.-XIII. yy.da Buyir-Nor gölü çevresinde yaşayan, tatar kabilesi. Cengiz Hanın kumandasındaki Moğollar 1202'de Çağan (Ak) Tatarların üzerine saldırarak önemli bir kısmını yok ettiler. Çin ve İslâm ülkelerinin fethine katılan Çağan Tatarların XIII. yy.da Harput ve Malatya'da yaşadıkları biliniyor. Çağan Tatarlar, Türkistan, İran ve Anadolu'ya geldikten sonra türkleştiler ve müslüman oldular. (M)

ÇAĞATAY i. (*Çağatay Han*'ın adından). Çağatay hanlığı halkından olan kimse. || [İsim tamlamalarında] Çağatay hanlığı ve halkına ait: *Çağatay edebiyatı.*

— ANSİKL. Ed. XIV.yy.ın sonlarında çağatayca şiirler yazan Haydar Harizmî, özellikle *Mahzen-ül-Esrâr* (Sırlar Mahzeni) adlı mesnevîsi ile tanınır. İlk Çağatayca devrinde (XV.yy.) yetişen şairler arasında ise Sekkâkî'nin (öl. 1472) özel bir yeri vardır. Tasavvuf akımına da yabancı kalmayan Sekkâkî'nin kaside ve gazelleri, çağatay edebiyatının ilk değerli ürünleri arasında yer alır. Ali Şir Nevaî'ye göre, XV.yy. başlarında yetişen en büyük çağatay şairi Lûtfî'dir. Lûtfî'nin çağatayca *Divan*'ı ile *Gül ve Nevruz* adlı mesnevîsi günümüze kalmıştır. Lûtfî devrin edebî akımına uyarak birçok kaside ve tuyug yazdı, ama gerçek kudretini gazellerinde gösterdi. Ti-

Foto. *Rainal (LAROUSSE)*

mur'un oğlu Şahruh devrinde yetişen Yusuf Emirî gazel, kaside ve mesnevî alanında eserler verdi. *Divan*'ı, *Dihname* adlı mesnevîsi ve *Beng u Çâğir* adlı münazarası bugüne kadar gelmiştir. XV.yy.da Ataî'nin çağatayca şiirleri Orta Asya Türkleri arasında yayılmış ve çok okunmuştu. Timurlular ailesinden olan Seyyid Ahmed Mirza'nın *Letafetnâme* adlı mesnevîsi ve *Divan*'ı vardır. XV. yy.da yaşayan Gedaî de aruz veznini kolaylıkla kullandı ve bir *Divan* meydana getirdi. Yakinî de bu devir şairlerindendir, *Ok ve Yay* adlı eseri zamanımıza kadar gelmiştir.

XV.yy.da çağatay edebiyatı Timurluların saray çevresinde gelişti. Bu yüzyılın ilk yarısında yetişen çağatay şairleri, hem çağataycayı, hem de farsçayı kullanıyorlardı. XV.yy.ın ikinci yarısında Herat edebî çevreleri, sadece Horasan ve Maveraünnehir'in büyük merkezleri ile yetinmeyerek, İran ve Irak, Tebriz ve İstanbul'daki bilim ve sanat çalışmalarını da takip ediyorlardı. XV. yy.ın ikinci yarısında Timurlu prenslerinin saraylarında resmî dil ve kültür dili olarak Farsça kullanılmıştır. Ancak, Hüseyin Baykara devrinde Farsçanın yanında Türkçe de değer kazandı ve şairlerin büyük bir kısmı türkçe şiirler yazmağa başladı. Hüseyin Baykara devrinde yetişen şairler arasında çağatay edebiyatının gelişmesinde büyük ölçüde rol oynayan Ali Şir Nevaî başta gelir. Nevaî, her konuda, her türde ve her şekilde zengin ve değerli şiirler yazdı. Ayrıca, başarılı ve yapıcı başka eserler de meydana getirdi. Nevaî eserlerinde kelime hazinesi ve anlam incelikleri bakımından Türkçenin Farsçadan çok zengin olduğunu ileri sürdü ve türk şairlerini eserlerini Türkçe yazmağa teşvik etti. (Bk. ALİ ŞİR NEVAÎ.) Bu devirde şiir alanında değerli eserler veren Sultan Hüseyin Baykara, *Hüseyni* mahlâsı ile yazdığı türkçe gazellerini küçük bir divanda topladı.

XVI.yy.da Şeybanlıların emrindeki göçebe Özbekler, Harizm ve Maveraünnehir'i Sultan Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı ele geçirdiler. Böylece, Timurlu ailesinin hâkimiyeti sona erdi. Timurlu ailesi, varlığını, Babur'un Hindistan'da kurduğu yeni imparatorlukta koruyabildi. Şeybanlılarla ilk Safevîler arasındaki savaşlar, zengin kültür merkezi Herat'ın eski değerini pek kısa bir süre içinde azalttı. Özbeklerin yağmaları ve özellikle Şeybanî Hanın ağır baskısı karşısında Çağataylılar, büyük gruplar halinde yurtlarından göç etmek zorunda kaldılar. Böylece, daha Sultan Hüseyin Baykara'nın ölümünden yirmi yıl geçmeden, Herat bilim ve sanat merkezi olarak eski parlaklığını kaybetti. Çağatay edebiyatı bundan sonra Şeybanlıların hâkimiyeti altındaki Buhara ve Semerkant gibi büyük kültür merkezlerinde oldukça kuvvetli bir gelişme gösterdi. XVI.yy.da şeybanlı hanlarının koruyuculuğu altında büyük şehirlerde yerleşen şairler arasında Çağataycayı kullananların Farsça yazanlardan çok daha az olduğu göze çarpar. Çünkü, Farsça, yalnız bilim ve edebiyat dili olarak değil, resmî dil olarak da kullanılmıştır. Muhammed Şeybanî Hanın (1451-1510) *Divan*'ında sadece konuları bakımından orijinal olan birtakım şiirleri vardır. Ayrıca Firdevsî'nin *Şehname*'sini çağataycaya çevirtmeğe çalışmıştır. Emri üzerine yazılmış çağatayca bir *Çingizliler Tarihi* de eldedir. Muhammed Salih *Şeybanînâme* adlı eserinde Şeybanî Hanın zaferlerini çağatayca olarak tespit etti. Şeybanî Hanın kardeşi olan Ubeydullah Han da Ubeydî veya Kul Ubeydî mahlâsı ile çağatayca şiirler yazarak *Divan* toplamıştır.

Muhammed Salih'in oğlu olan Mirza Uluğ Bey de farsça ve çağatayca şiirler yazdı. Bundan önceki devirlerde olduğu gibi, bu devirde de edebî çalışmalar daha çok özbek prenslerinin çevresinde toplandı. Kaşgar hükümdarı Ahmed Hanın oğlu olan Said Han (öl. 1533) ile onun oğlu Raşid Han bu şairler arasında sayılabilir. Bu alanda yetişen en değerli şair *Cihanname* adlı mesnevîyi yazan Haydar Mirza'dır. XVI.yy. da Zahirüddin Muhammed Babur'un Hindistan'da büyük bir imparatorluk kurması üzerine Çağataycanın rolü Baburlular arasında bir kat daha arttı. Bu imparatorlukta, XVI.yy. da resmî dil olarak Farsçanın yanında Türkçe de kullanıldı. Hindistan'da yetişen şairler arasında özellikle Babur anılmağa değer. Çağatay edebiyatının Nevaî'den sonra en büyük temsilcisi olan Babur, lirik şiirler yazdığı gibi, daha çok *Baburname* diye anılan *Vekayiname*'si ile çağatay nesrinin en güzel örneğini verdi. Bu devirde, Babur'un yakın arkadaşı olan emîr Hoca Kalan da *Penahî* mahlâsı ile farsça ve çağatayca şiirler yazdı. Babur'un oğlu Hümayun, ikinci oğlu Kâmran Mirza, şiirleriyle tanınırlar. *Divan*'ında çağatayca ve farsça şiirlere yer veren Bayram Han ve oğlu Abdürrahim Han da bu bakımdan anılmağa değer.

XVII. yy.da çağatay edebiyatı canlılığını kaybetmeğe başladı. Orta Asya hanlıklarının siyasî gerilemesine paralel olarak bu devrin yazarları arasında Şeybanlı ailesinin Yadigâr kolundan gelen Ebülgazi Bahadır Han, Değerli bir tarihçi olarak tanındı. Ebülgazi, özellikle *Şecere-i Türk* (Türk Şeceresi) adlı eseri ile Çağataycanın en değerli örneklerinden birini verdi. XVIII.-XIX. yy.larda çağatay edebiyatı alanında hiçbir büyük yazar yetişmedi. Bu son devirde çağatay edebiyatı gittikçe geriledi. Başarısız taklitlerle yetinildi. XX. yy.da Orta Asya türk edebiyatı yeni bir devre girdi. Bu yeni devir, özbek edebiyatı adı altında incelenir. Bugünkü özbek* dili türk edebiyatı, çağatay edebiyatının bir devamı ve tamamlayıcısı sayılır. (→ Bibliyo.) [M]

ÇAĞATAY, Cengiz Hanın oğlu (öl. 1242). Babasının sağlığında Cengiz yasasına bağlılığı ile ün yaptı. İki kardeşiyle birlikte Cengiz'in Çin (1211-1216) ve Harizm (1219-1224) seferlerine katıldı. Çağatay ve kardeşleri, Harizm'in merkezi Ürgenç'i zaptettiler (1221). Bu seferde, Çağatay, Celâleddin Harizmşah'ı takip etti ve 1221-1222 kışını Hindistan'da geçirdi. Cengiz'in Tangut seferinde (1225-1227), Moğolistan'daki kıtaların kumandanlığını yaptı. Babası öldüğü zaman (1227), Cengiz tarafından veliaht seçilmiş bulunan kardeşi Ögedey'i hükümdar ilân etti. Kendisi doğuda Uygurlar ülkesinden başlayarak batıda Buhara ve Semerkant'a kadar olan bölgeyi aldıysa da bu bölge tamamen ona ait değildi ve kağanın tayin ettiği valiler tarafından idare ediliyordu. Çağatay'ın vali Mahmud Yalavaç'ı azletmesi üzerine Ögedey onu sorguya çekti ve Çağatay haksızlığını kabul edince kağan, bölgeyi kardeşine tımar olarak verdi. Fakat idarede bir değişiklik olmadı ve kağan adına bölgeyi Mahmud Yalavaç'ın oğlu Mesud idare etti. Çağatay'ın veziri Kudbeddin Habaş Amid de idarede önemli rol oynadı. Çağatay, kardeşi Ögedey'in ölümünden (1241) birkaç ay sonra öldü. Çağatay'ın tedavisinde başarı gösteremeyen hekimler moğol geleneklerine göre idam edildiler. (M)

ÇAĞATAY (Ali Rifat). Bk. ALİ RİFAT.

ÇAĞATAYCA i. Türk lehçelerinden biri. Orta Asya türk yazı dilinin gelişmesindeki üçüncü devri işaret eder. *Doğu Türkçesi* diye de adlandırılır.

— ANSİKL. Hakaniye (Karahanlı) ve Harizm-Altınordu yazı dillerinin devamı olarak Timurlular devrinde (1405-1502) oluşan Çağatayca, Ali* Şir Nevaî'nin eserlerinde klasik şeklini almıştır. Yazı ve diplomasi dili olarak Çağatayca, Orta Asya Türk devletlerinde, Avrupa Rusyası'ndaki oğuz grubu dışında kalan müslüman Türklerde XIX. yy.ın sonuna kadar kullanıldı. Rus istilâsından (1866'da Buhara, 1873'te Hive, 1876'da Hokand hanlığı) sonra *Sartça* adıyle Türkistan'da kullanılan yazı dili de gerçekte yerli ağızların etkisi altında kalan Çağataycadır. 1923'ten sonra Özbekistan'da şehirlerde Çağataycanın yerine özbekçe kullanılmağa başlandıysa da Çağatayca büsbütün bırakılmadı.

Önceleri Cengiz'in ikinci oğlunun adıyle anılan Çağatay hakkındaki göçebe türklerin dili için *Çağatay tili* veya *Çağatay-Türkîsi* terimleri kullanılmıştır, ancak sonraları bu terimler Timurlularda türk yazı dili anlamını kazanmıştır. XV. ve XVI. yy. yazarları Çağataycayı çoğunlukla *Türkî, Türkçe, Türk(î) tili* sözleriyle anmışlardır. Nevaî'nin *Mizan-ül Evzan*'ında ise «Çağatay lafzı» diye belirtilmiştir. Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk* adlı eserinde *Çağatay türkîsi* deyimini kullanarak Timurlular devrinde içinde arapça ve farsça kelimelerin de bulunduğu yazı dilini anlatmak istemiştir.

Doğulu eski yazarlar Çağatayca adını Nevaî ve çağdaşlarının dili için kullanmışlardır. Hattâ bunlardan bazıları bu dile «lûgat-i nevaiye» de demişlerdir. Bazı türkologlarca en eski türk dili sayılan Çağatayca genellikle Uygur türkçesinin bir devamı olarak değerlendirilir.

Çağatayca genel olarak dört bölüme ayrılabilir:

XV. yy. başlarından 1465'e kadar ilk Çağatayca; 1465'ten XVI. yy. ortalarına kadar klasik Çağatayca; XVI.-XVIII. yy.ın sonuna kadar klasik sonrası Çağatayca; XVIII.-XIX. yy.lar arasında son Çağatayca.

● *Özellikleri.* Çağatayca eserlerin birçoğu arap, pek azı uygur harfleriyle yazılmıştır. Çağataycadaki ses değişmeleri diğer türk lehçelerine göre bazı değişiklikler gösterir.

1. İlk hecedeki *e* ünlüsü *i*'ye dönüşür: *elig* (el) >*ilig, kel-* (gel-)>*kil-* gibi.

2. Bazı durumlarda ikinci hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle ilk hecedeki düz ünlü yuvarlak olur: *çekiç*>*çöküç, deşik*>*töşük* v.b. İkinci hecedeki *ü*, birinci hecedeki *i*'yi kendisine benzeştirir: *ünçü* (inci), *tülkü* (tilki) v.d.

3. Eklerde yuvarlaklaşma, öteki Orta Asya türk şivelerindeki gibi yaygınlaşmamıştır.

4. İncelik/ kalınlık uyumu türkçe kelimelerde genel olarak vardır; kalın ünlülü kelimelere kalın, ince ünlülü kelimelere de ince ekler getirir: *ataġa* (babaya), *birgüçi* (verici). Nadir olarak *aldük* (aldık), *kimseġa* (kimseye) şeklinde kaideye aykırı örneklere de rastlanır. Metinlerde geçen arapça ve farsça kelimelere de genellikle kalın ünlülü ekler getirilir: *bandaġa* (bendeye), *işratġa* (işrete) gibi.

Düzlük yuvarlaklık uyumu bakımından bazı bağlama ve ek ünlüleri uyuma tabi oldukları (*atalıķ* [babalık]) halde bazıları uyum dışında kalmıştır: *aġımtul* (akımsı), *yolı* (yolu), *közgüsi* (aynası) gibi.

5. Kelime ortasında dudak ünsüzlerinden *-p-, -f-*'ye; *-b-* de, *-v-*'ye dönüşür: *toprak* >*tofrak; seb-* (sev-)>*siv-*, gibi.

6. Kelime başında ve iki ünlü arasında *t* sesi genellikle muhafaza edilmiştir: *taġ* (dağ), *yiti* (yedi), gibi.

7. *d* ünsüzünün *y* olmasına daha çok kelime ortasında rastlanır: *adır-* (ayır-)>*ayır-; bedük* (büyük)>*biyik* gibi. Bazı eski kelimelerde bu *-d-* sesi olduğu gibi kalmıştır: *adaķ* (ayak), *idgü* (iyi).

8. Kelime ortasında *ķ* sesi bazen *ġ*, bazen de *ḫ* olmuştur: *daķı* (ve, dahi)>*daġı; uyķu* >*uyḫu*.

Ünlüleri arasındaki *ķ* ve *ġ* sesleri *v*'ye dönüşür: *taķıġu*>*tavuķ*

● *Morfoloji.* Çağatayca isim çekim ekleri Türkiye Türkçesine göre bazı değişiklikler gösterir: genitif eki *niñg, niñ*, akkuzatif *-nı, -ni*; datif *-ġa, -ge*; v.b. Zamirlerdeki değişikler genellikle çekimde ortaya çıkar: *min, mañga; ol, alarda* (onlarda) gibi. Fiil çekimi de oldukça büyük değişikler gösterir. (→ Bibliyo.) [M]

ÇAĞATAY hanlığı, Çağatay'ın ölümünden sonra Türkistan'da kurulan Moğol devleti. Cengiz, ölümünden önce imparatorluğunu oğulları arasında paylaştırmıştı. Bu bölüşmede ikinci oğlu Çağatay Hana da Türkistan ve bugünkü Afganistan düştü. Çağatay'ın kurduğu devlet, ölümünden sonra oğulları tarafından idare edildi. Cengiz'in oğullarının kurdukları devletlerden sadece Çağatay'ın adı, soyuna ve devletine ad olarak verildi. XV. yy.da bu hanedandan hiç bir hükümdar kalmadığı halde Maveraünnehir'deki türk göçebeler çağatay adıyle tanınıyorlardı.

Asıl Çağatay devleti, Çağatay'ın ölümünden 20-30 yıl sonra kuruldu. Bu ulusa han olarak önce Bamiyan'da ölen Mütügen'in oğlu Kara Hulâgu, sonra yeni kağan Göyük'ün (1246-1248) arzusu ile Çağatay'ın o-

ğullarından Yisü Möngke sırayle getirildiler. 1251 Yılında Batu Hanın etkisiyle Tuli'nin oğlu Mengü'nün hakan seçilmesini Çağatay'ın ve Ögedey'in oğulları kabul etmediler. Yeni kağan bunlardan bir kısmını öldürttü, bir kısmını da sürdü. Daha sonra Kara Hulâgu'nun dul karısı, küçük oğlu Mübarek Şah adına on yıl naiplik etti. Bu devrede Moğol devleti ikiye ayrıldı. Batı kısmını Batu idare ediyordu. Talas ve Çu ırmakları arası bütünüyle kağana bağlıydı. Bişbalık'tan Harizm'e kadar olan bölgeyi de vali Mesud Bey idare ediyordu. Möngke Kağanın ölümünden sonra (1259), kardeşleri taht kavgalarına giriştiler. Bu arada Çağatay'ın torunu Algu, Orta Asya'yı kardeşlerden Arıg Buka adına idare etti ve ona yardım etti. Fakat bu yardımı kendi çıkarları için yaptı ve Arıg Buka ölünce bu niyetini açığa vurdu. Her yerde bağımsız bir hükümdar gibi davranıyor, hattâ Mesud Bey dahi bölgeyi Algu namına idare ediyordu. Fakat hükümdar ölünce (1266) Çağatay'ın oğulları idareyi Ögedey'in torunu Kandu'ya bıraktılar. Böylece Mesud Bey de Kaydu adına Orta Asya eyaletlerinin idaresine devam etti. Mesud Bey ölünce üç oğlu arka arkaya bölgeyi idare ettiler. Kaydu'dan sonra Çapar hükümdar oldu. Fakat 1307'de, Çağatay devletinin asıl temsilcisi olarak tanınan ve Barak Hanın oğlu olan Duva, Çapar'ın yerine geçti. Daha sonra hükümdar Tarmaş, İslâmlığı kabul ederek (1326) Alâeddin adını aldı ve İslâm dini Çağatay ulusu arasında yerleşti. Tarmaş'tan sonra devletin düzeni bozuldu. XVI. yy.da Çağatay ulusu, Özbekler tarafından Maveraünnehir'den sürüldü. (M)

ÇAĞCIL sıf. *(çağ'dan çağ-cıl). Yeni.* Çağa uygun olan. (M)

ÇAĞÇAĞA suyu, esk. **Saocoras** veya **Mygdonios,** Güneydoğu Anadolu'da Midyat eşiğinden çıkarak Suriye'de Habur çayı aracılığıyle Fırat'a dökülen akarsu. Ana kolu (diğer adıyle *Hirmas*) Mardin'in doğusundan başlar, güneye doğru akarken Nusaybin yakınlarındaki kaynaklarla gürleşir ve Suriye topraklarına girer. Bu kesimde Mardin önlerinden inen sel yataklarıyle (Avic suyu v.d.) beslenir. Volkanik Tell Kevkeb'in batısında, Haseki şehri yakınında Habur çayına karışır. Bazı kesimlerde tarla sulamağa yarar. (M)

ÇAĞDAŞ sıf. *(çağ'dan çağ-daş). Yeni.* İçinde bulunduğumuz çağda yaşayan veya olan: *Çağdaş insan harbin, artık daimi olarak içinde yaşar* (Ş.S. Aydemir). *Türkiye'yi hayal ettiği çağdaş düzen içinde görmek...* (Y.Z. Ortaç). *Esk.* Muasır. ‖ **1.** Bir şey veya kimseyle aynı zaman bölümü içinde bulunan veya yaşayan.

◆ **Çağdaşlaşmak** geçz. f. Çağın gereklerine uymak. *Esk.* Muasırlaşmak: *O ülke çok çabuk çağdaşlaştı.*

— Tar. *Çağdaş tarih,* anlatılan olayların geçtiği dönemde yazılan tarih. ‖ Öğretimde, tarihin 1789'dan bugüne kadar olan dönemini kapsayan tarih bölümü.

◆ **Çağdaşlık** i. Aynı çağda yaşamak olgusu; çağdaş olanın özelliği. (M)

ÇAĞDAVUL bls. i. (moğolca *çağda* veya *çığda,* nöbet tutmak'tan). Moğol ordu teşkilâtında artçı kuvvetlere verilen ad. (M)

ÇAĞILDAMAK geçz. f. (onomatope *çağıl*'dan *çağıl-da-mak*). [Su için] Hafif ve tatlı sesler çıkararak akmak.

◆ **Çağıl çağıl** zf. Çağıldayarak: *Akar çağıl çağıl o su / Ki bağlara revanedir* (T. Fikret). [M]

ÇAĞILTI i. *(çağıldamak*'tan *çağıl-tı*). Çağıldayan suyun çıkardığı ses: *Yalnız uçurumun dibinde, bu dayanılmaz sıcaklara rağmen hâlâ kurumayan derede hafif bir çağıltı* (R. N. Güntekin). [M]

ÇAĞIR veya **ÇAKIR** i. (esk. türk. k.). Şarap: *Hem sen çağır içersin hem men kopuz çalar min* (Mevlâna). [M]

ÇAĞIR i. Büyük moğol imparatorluğunda imparatorun hizmetindeki subaylara verilen toprak; bu toprağın geliri, subaya verilecek aylıkların toplamını karşılardı. (M)

ÇAĞIRI i. Bk. ÇAĞRI.

ÇAĞIRMAK geçl. f. *(çak* veya *çağ,* ses'ten *çağ-ı-r-mak).* Birine gelmesi için seslenmek: *Genç kadın, «Ahmet buraya gel!» diye çocuğunu çağırdı.* ‖ Davet etmek: *Arkadaşlarını yemeğe çağırmak. Görüşmek için Karşıyaka'daki köşküne çağırıyor* (R.N. Güntekin). ‖ *Halk dili.* Türkü veya şarkı söylemek: *Ağlasın milletin evlâdı da bangır bangır / Durma hürriyeti aldık diye sen türkü çağır!* (M. Â. Ersoy). ‖ *Esk.* Bağırmak, haykırmak: *Ebu Süfyan yine üç kere «Ya içinizde Ebu Bekir var mı?» diye çağırdı* (Cevdet Paşa).

◆ **Çağırgan** sıf. Çok bağıran, yaygaracı.

◆ **Çağırıcı** i. Çağırmak için giden veya gönderilen kimse. Davetçi. ‖ Şarkı veya türkü söyleyen kimse.

◆ **Çağırılmak** veya **çağrılmak** edilg. f. Bir yere gelmesi için seslenilmek: *Çağrılıyorsun, elini çabuk tut.* ‖ Davet edilmek: *Her toplantıya çağrılır* (A.H. Tanpınar). ‖ [Türkü veya şarkı için] Söylenmek.

◆ **Çağırış** i. Çağırmak eylemi, davet: *Sesinde, dişi bir çağırış, istekli bir kışkırma vardı* (K. Tahir).

◆ **Çağırma** i. Birinin gelmesini, adıyle seslenerek veya herhangi bir şekilde kendisine yüksek sesle söyleme: *Arkamdan beni çağırmalarına aldırış etmeyerek* (R. N. Güntekin). ‖ Davet etme. ‖ [Türkü veya şarkı için] Söyleme.

— Telekom. *Çağırma düzeni,* bir telefon merkezinden telefon santralı bürosunun veya bir abonenin çağırılmasını sağlayan düzen. (Bk. TELEFON.) ‖ *Çağırma işareti,* bir telgraf ofisini veya bir telsiz istasyonunu tanıtan kısaltılmış kelime. ‖ *Çağırma numarası,* telefon santralı ofisinin değiştirici (komütatör) tablosunda bir abonenin bağlı bulunduğu abone hattına ayrılan numara.

— ANSİKL. Telekom. Telgrafçılıkta, *çağırma işaretleri* başharften veyahut bir karıştırma muhtemel olabiliyor ise, ofisin adının bünyesinden alınmış birçok harfin gruplandırılmasından ve her gün değişen bir sıra numarasından yapılır. (Örnekler: Ankara için A, Adana için AD, İstanbul için İ, İzmir için İZ. Radyotelgrafçılıkta çağırma işaretleri, ya bir harfler grubundan (kara, sahil ve kıyı istasyonları) veya bir harfler ve rakamlar grubundan (radyo yayın istasyonları, özel verici postaları) yapılır. Havacılık ve deniz telsiz istasyonlarının çağırma işaretlerinin çeşitli milletler arasında dağıtılması Milletlerarası Telgraf birliğinin Bern'deki Merkezî bürosunun düzenlemeleriyle yapılır.

◆ **Çağırtı** i. Bağırma sesi.

◆ **Çağırtmak** ettrg. f. Çağırmak işini yaptırmak: *Nurettin Paşayı çağırttım* (Atatürk). *Bir adam çıkarıp müdürü köye çağırttı* (M.Ş. Esendal).

◆ **Çağrışma** i. Çağrışmak eylemi: *Bizi aramağa gelenlerin uzaktan çağrışmalarını işiterek* (R.H. Karay).

◆ **Çağrışmak** ortaklş. f. Birbirini çağırmak. ‖ Bir ağızdan bağırmak ve yaygara etmek: *«Resûlullah geldi» diye çağrışırlar* (Cevdet Paşa). [ML]

ÇAĞIRTKAN i. Bk. ÇIĞIRTKAN.

ÇAĞIŞ, İçbatı Anadolu'da (Balıkesir ili, Bigadiç ilçesi) bucak merkezi; 997 nüf. Balıkesir-İzmir yolu yakınında, il merkezine 20 km uzaklıktadır; yüksl. 235 m. — *Bucak,* 7 071 nüf; 12 köy. (M)

ÇAĞLA veya **ÇAĞALA** i. Badem, erik, kayısı gibi yemişlerin yenebilen hamı. ‖ *Çağla yeşili,* bir çeşit açık yeşil. (M)

ÇAĞLA (Ahmet Cevdet), türk şarkı bestecisi (İstanbul 1900), topçu yarbayı Eşref Beyin oğlu. Keman öğrendi. 1918 Sonuna kadar iki buçuk yıl Berlin'de kaldı. Bir süre Yüksek Ticaret mektebine devam etti. 15 Yıl Dârüttalimi Musikî'de keman çaldı. Bu heyetle ikişer defa Almanya ve Mısır'a gitti. 1926'da İstanbul radyosunda çalışmağa başladı. 1938'de Ankara radyosuna geçti. 1950-1956'da İstanbul radyosu Türk musikisi bölümü şefi oldu. Şimdi aynı radyoda çalışır ve koro şefidir. Bazıları çok tutulmuş 100 kadar şarkı besteledi. (M)

ÇAĞLAMAK geçz. f. (onomatope *çağ*'dan *çağ-la-mak*). [Su için] Köpürerek ve ses çıkararak coşkun bir şekilde akmak: *İlk defa olarak bir dağdan berrak bir suyun çağladığını görürsünüz* (Ş.S. Aydemir). *Çağlasın soğuk pınarlar / İçmeye Ayvaz geliyor* (Köroğlu). ‖ *Teşm. yol.* Ağlamak: *Dağda kırda rast getirsem bir dere / Gözyaşlarım akıtarak çağlarım* (Recaizade Ekrem).

◆ **Çağlama** i. Çağlamak eylemi.

◆ **Çağlar** i. Köpürerek yüksekten düşen su, çağlayan. (M)

ÇAĞLAR (Behçet Kemal), türk şair ve yazarı (Erzincan 1908-İstanbul 1969). Zonguldak Yüksek Maden Mühendis mektebini bitirdi (1932). Fransa ve İngiltere'de mesleğiyle ilgili incelemeler yaptı. Erzincan milletvekili oldu (1941-1947). Haftalık sanat dergisi *Şadırvan*'ı çıkardı (1949). 1961'de Kurucu Meclis üyesi oldu. İstanbul radyosunda edebî konuşmalar yaptı. Bazı şiirlerini *Ankaralı Âşık Ömer* adı altında yayımladı. Eserleri: *Erciyas'tan Kopan Çığ* (Şiirler, 1932), *Çoban* (manzum oyun, 1932), *Burda Bir Kalb Çarpıyor* (şiirler, 1933), *Attilâ* (manzum oyun, 1935), *Hür Mavilikte* (gezi notları, 1947), *Dolmabahçe'den Anıtkabre Kadar* (1955), *Kur'an-ı Kerim'den İlhamlar* (1966), *Benden İçeri* (bütün şiirleri, 1966), *Atatürk Denizinden Damlalar* (1967), *Battal Gazi Destanı* (1966), *Bugünün Diliyle Atatürk'ün Söylevleri* (1968). [M]

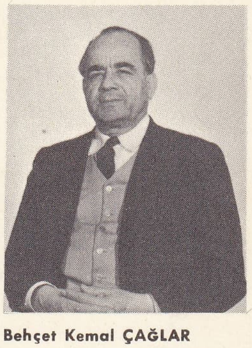

Behçet Kemal ÇAĞLAR

ÇAĞLARBAŞI, esk. **Herheri,** Güneydoğu Anadolu'da (Urfa ilinin Siverek ilçesi) bucak merkezi; 1 084 nüf. Siverek'in güneybatısında, 34 km uzaklıkta. — *Çağlarbaşı bucağı,* 5 826 nüf.; 6 köy. (M)

ÇAĞLARCA, esk. **Amutka,** Doğu Anadolu'da (Tunceli ili, Hozat ilçesi) bucak merkezi; 353 nüf. Buraya ilçe merkezinden dolambaçlı bir yol ile gelinir (30 km); yüksl. 1 290 m. —*Bucak,* 2 237 nüf.; 8 köy. (M)

ÇAĞLAYAN veya **ÇAĞLIYAN** i. *(çağlamak*'tan *çağla-y-an).* Köpürerek ve ses çıkararak yüksekten dökülen su, şelâle: *Çağlayanlar dökülür yüksekten / Çeşmelerden su akar rengâreng* (Yahya Kemal). *Kar kütlelerinden iniyor öyle yaman ki / Bir çağlayan akmakta yarıp taşları sanki* (M. Â. Ersoy).

— ANSİKL. Bir kaynaktan çıkan sular veya eriyen kar suları, dağın yamaçlarından aşağı doğru hızla akarken bir *çağlayan* meydana getirebilir. Böylece, yüzey devamlı olarak aşınacağı için çağlayanın döküldüğü yükseklik yüzlerce metreyi bulur. Bir akarsuyun yatağı içinde çağlayan, suların dökülerek aktığı kesimdir. Dökülme noktasından çağlayanın eteğine kadar, küçük su zerreciklerinden meydana gelen bir köpük bulutu görülür. Tabiî çağlayanlardan başka, sunî olarak da çağlayan meydana getirilebilir. Akan suların yaptığı çeşitli işlemlerin etkisiyle çağlayanlar bazen geriler. Gerçekten, çağlayanın eteğinde kuvvetli burgaçlar meydana gelir; eğer sular fazla miktarda aşındırıcı madde taşıyorsa bu burgaçlar çağlayanın döküldüğü noktayı oyar ve duvarların parçalanarak yıkılmasına yol açar. Tropikalararası bölgede, aşındırıcı madde hemen hiç bulunmadığı için bu olaya hiç rastlanmaz; bu bölgelerde çağlayanlar, ılıman kuşaklardakilerden çok daha uzun yıllar sağlam kalır. Bu yüzden, bu iklim bölgesindeki akarsuların boyuna kesiti pek düzgün değildir ve bir akarsu üzerinde çok sayıda çağlayan bulunabilir. (LM)

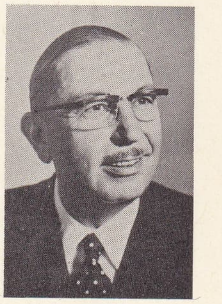

İhsan Sabri ÇAĞLAYANGİL

ÇAĞLAYAN, esk. **Cengice,** Doğu Anadolu'da (Erzincan ili, merkez ilçesi) bucak merkezi; 1 330 nüf. Erzincan ovasının güney kenarında, merkeze 28 km'lik bir yolla bağlıdır; yüksl. 1 250 m. — *Bucak,* 9 441 nüf.; 17 köy. (M)

ÇAĞLAYAN veya **KİREÇHANE,** Doğu Karadeniz bölümünde (Trabzon ili, merkez ilçesi) bucak merkezi; 547 nüf. İl merkezinin 16 km güneyinde, yüksl. 400 m. — *Bucak,* 12 197 nüf.; 15 köy. (M)

ÇAĞLAYANGİL (İhsan Sabri), türk devlet adamı (İstanbul 1908). Sabri Efendinin oğlu. Bilecik ilkokulunu (1920), Ankara lisesini bitirdi (1928). Yüksek öğrenimini İstanbul Hukuk Fakültesinde yaptı (1932). Önce Emniyet Genel müdürlüğünde çeşitli kademelerde görev aldı. Yozgat (1948), Antalya (1950), Çanakkale (1953), Sıvas (1954) ve Bursa'da (1954-1960) valilik yaptı. 1961'de, A.P.'den, Bursa senatörü seçildi. Dördüncü koalisyon hükûmetinde, Çalışma ba-

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

kanı olarak görev aldı. Birinci, ikinci ve üçüncü Demirel hükûmetlerinde Dışişleri bakanlığına getirildi. Fransızca, İngilizce ve Rusça bilir. *Polis Taktiği* ve *Polis Psikolojisi* adlı eserleri vardır. (M)

Çağlayanlar, Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun hikâye kitabı (1922). 1911-1922 Arasında *Resimli Kitap, Türk Yurdu, Yeni Mecmua* gibi dergilerde yayımladığı on sekiz yazısını, türklük sevgisiyle bilincini uyandıracak «çağlayanlar» olması dileğiyle bir kitapta topladı. Romantik bir duyarlıktan yola çıkan yazılar; hikâye yapısından uzak, çoğunlukla özentili tasvirlerle doludur. Bir kısmı savaş gözlemlerine, bir kısmı yurt tasvirlerine ayrılmıştır. Kitabın en tanınmış yazıları türk tarihini efsane ve masal havasında veren yeni denemelerdir: *Alparslan Masalları, Altınordu, İnci. Çağlayanlar,* 1940, 1956, 1968 yıllarında yeni harflerle de basıldı. (M)

ÇAĞLAYIK i. *(çağlamak'*tan *çağla-y-ık).* Yerden fışkıran sıcak su, kaynarca. (M)

ÇAĞLI sıf. *Halk dili.* Sağlam. Güçlü. (M)

ÇAĞLIYAN i. Bk. ÇAĞLAYAN.

ÇAĞMAK veya **ÇAVMAK** geçl. f. *Halk dili.* Parlamak. ‖ [Güneş ışığı için] Vurmak. ‖ Sapmak, hedeften şaşmak: *Attığın kurşun çağdı.* ‖ [Sıcak, ışık, koku için] Dağılıp yayılmak. (M)

ÇAĞMİNÎ (Mahmud bin Muhammed bin Ömer el Harizmî), türk astronomu (Çağmin ?-öl. 1221 ?). Harizm'de yetiştikten sonra Irak ve İran rasathanelerinde çalıştı. En önemli eseri *El Mülahhas fi'l-Heye* (Astronomi ile İlgili Özet Kitabı) Türkiye medreselerinde ders kitabı olarak okutuldu ve Kadızade, Cürcanî gibi astronomlarca şerh edildi. *Kuva'l-Kevâkib ve Za'fuha* (Yıldızların Güçleri ve Zayıflıkları) adlı diğer bir eserinde gezegenler üzerinde durur. (M)

ÇAĞNAK i. *Yeni.* Biyol. Döl kesesini dolduran sıvı. Amnios mayii. (M)

ÇAĞRI veya **ÇAĞIRI** i. *(çağırmak'*tan *çağır-ı). Yeni.* Çağırmak eylemi, davet: *Çağrıda bulunmak. Çağrımı duyanlar, en geç öğle üstü gelirler* (K. Tahir). *Ertesi hafta derginin ön kapağı içinde bir çağrı gördüm* (Y.Z. Ortaç). *Çağrı kâğıdı.*

— Ask. Bir bildirim kâğıdı ile askere çağırma, celp.

— İş. huk. İş hukuku bakımından çağrı, toplu iş sözleşmesi akdetmek üzere işçi veya işveren tarafının karşı tarafı toplu görüşmeye çağırması anlamına gelir (Bk. TOPLU *iş sözleşmesi.)* ‖ *Çağrı yetkisi,* toplu iş sözleşmesi akdetmek üzere işçi veya işveren tarafının karşı tarafı toplu görüşmeye çağırabilmesi için kanunen gerekli şartlara sahip bulunma halini ifade eder.

— Leng. *Çağrı hali,* bir ismin hitap hali.

— ANSİKL. İş. huk. *İşçi tarafının çağrı yetkisi.* İşyerine ait toplu görüşmelerde, görüşme bir işyerini kapsıyorsa o işyerinde, birden fazla işyerini kapsıyorsa o işyerlerinde çalışan işçilerin çoğunluğunu temsil eden işçi sendikası, söz konusu işyerleri işverenlerinin üyesi olduğu işveren sendikalarını ve sendika üyesi olmayan işverenleri toplu görüşmeye çağırma yetkisine sahiptir. Görüşme iş kolunda yapılacak ise o iş kolunda çalışan işçilerin çoğunluğunu temsil eden işçi federasyonu veya iş kolu esasına göre kurulmuş işçi sendikası, o iş kolunda bulunan işveren federasyonlarını, bu federasyonlara üye olmayan işveren sendikalarını ve bu federasyon ve sendikalara bağlı olmayan işverenleri toplu görüşmeye çağırma yetkisine sahiptir (Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt kn. md. 7/I, 9/I).

İşveren tarafının çağrı yetkisi. İşverene ait bir toplu iş sözleşmesi yapılması söz konusu ise, işveren, kendisine ait iş yeri veya iş yerleri için bu toplu iş sözleşmesini yapmağa yetkili işçi sendikasını veya sendikalarını toplu görüşmeye çağırma yetkisine sahiptir. İşveren sendikası da kendi üyesi olan işverenlere ait işyerleri için aynı yetkiyi taşır. İş koluna ait toplu görüşmeye çağrıda yetki, mensubu olan işverenlere ait iş yerlerinde çalışan işçiler o iş kolundaki işçilerin çoğunluğunu meydana getiren işveren federasyonu veya sendikasına aittir (Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt kn. md. 7/II, 9/II).

● *Çağrı yetkisine itiraz.* İş yeri veya iş kolu seviyesinde yapılacak çağrı üzerine, işçileri temsil bakımından işçi teşekkülleri arasında, işverenleri temsil bakımından işveren teşekkülleri veya işverenler arasında yetki uyuşmazlıkları çıkabilir. Bu konuda kendini yetkili gören kuruluş, çağrıyı yapan kuruluşun yetkisine ilân veya yazılı bildiri tarihinden itibaren 6 iş günü içinde itiraz etmelidir. İtirazlar önce Bölge Çalışma müdürlüğünce (iş kolunda Çalışma bakanlığınca) incelenip karara bağlanır. Bu karara yapılacak itirazlar ise mahallî iş mahkemelerince (iş kolunda Yargıtayca) kesin olarak karara bağlanır (Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt kn. md. 11, 12). [M]

ÇAĞRI BEY, horasan meliki (?, 990-Suhas 1060). Dedesi Selçuk Bey, babası Yabgu Mikail, ağabeyi selçuklu sultanı Tuğrul Bey. Bazı kaynaklarda *Çakır* diye anılır. Oğuzları Maveraünnehir'de toplayan Selçuk Beyden sonra Yabgu olan Mikail ölünce Çağrı ve Tuğrul Beyler, amcaları İsrail Arslan Yabgu'yu reis yaptılar ve Maveraünnehir'i hâkimiyetleri altına alan Karahanlıların emrine girerek Gaznelilerle yapılan savaşlara katıldılar. Bizans'a savaş açmayı düşünen Çağrı Bey, Horasan yoluyle Irak-ı Acem'i geçerek Azerbaycan'a vardı 1016). Diğer Türk beylerinin de yardımını alarak Bizans'a bağlı Ermeni Vaspurakan ve Ani krallıklarına saldırdı. 1021'de Horasan'a döndü ve Tuğrul ile birleşti. Gazneli Mahmud, İsrail Arslan Yabgu'yu esir ederek Hindistan'da bir kaleye hapsedince (1025), Türkmenlerin büyük çoğunluğu Tuğrul ve Çağrı Beylere bağlandı. Sürüleri için yaylak ve kışlak istedikleri Gazne hükümdarı Mesud'un gönderdiği ordu, Nisâ yakınlarındaki savaşta Selçuklulara yenildi (1035). Selçuklularla anlaşmak amacıyle Gazneli Mesud, Çağrı Beye Dihkan namını ve Dehistan eyaletini verdi; Oğuz boylarının Horasan'a yapacakları akınları durdurmakla görevlendirdi. Bir süre sonra bu anlaşma bozuldu; Mesud'un gönderdiği orduyu yenen Çağrı Bey, Merv'i ele geçirdi (1037). Türkmen birlikleri ertesi yıl Gazne ordularını bozarak Herat'a girdiler (1038). Selçukluların güçlenmelerini tehlikeli bulan Mesud, Selçukluların eline geçen Cürcan'ı ve Belh'i geri aldı. Selçukluların müttefiki karahanlı Börü-Tigin'in ardından Ceyhun'u geçerek Maveraünnehir'e girdi. Fakat Çağrı Beyin harekete geçtiğini duyunca Belh'e döndü. 1039'da amcazadelerinden ve Tuğrul Beyden yardım alan Çağrı Bey, Talh Ab ile Serahs arasında Mesud ile savaştı. Bir sonuç alınamayınca anlaşma yapıldı ve Mesud, Nişabur'a döndü (1040). Selçukluların Horasan'daki şehirleri ele geçirmeleri üzerine savaş yeniden başladı. Çağrı Beyin kumandasındaki selçuklu ordusu Merv'den hareket etti, Dandânakân'da sultan ordusu ile karşılaştı. Zaferi Türkmenler kazandılar. Sultan Mesud, Gazne'ye kaçtı (22 mayıs 1040). Selçuklular, Tuğrul Beyi sultan ilân ettiler, fethedecekleri ülkeleri aralarında paylaştılar. Tuğrul Bey Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap'ı, Çağrı Bey Horasan'ın kuzeyini ve Gaznelilerin elinde bulunan yerleri, Mûsa Yabgu da Herat şehri ile Sîstân topraklarını seçtiler. Çağrı Bey Belh şehrini kuşatarak ele geçirdi. Daha sonra bütün Toharistan'ı da alarak Merv'i merkez edindi. Gazne Sultanı Mevdûd, Çağrı Beyin hastalanmasından faydalanarak Selçukluların ele ettikleri yerleri geri almak için harekete geçti. Gazneli ordusuna karşı oğlu Alp Arslan'ı gönderen Çağrı Bey, Belh ve Toharistan'ın yönetimini de ona verdi. Harizm'i alarak Kıpçaklar ile birleşti. Sultan Mevdûd da Büveyhoğulları ve Türkistan hükümdarı ile anlaşma yaptı. Büveyhoğulları Çağrı Bey üzerine yürüdülerse de Tuğrul Beyin Irak'a saldırması üzerine vazgeçtiler. Bu arada Çağrı Bey Harizm'e gelen gazneli ordusunu, Alp Arslan da Belh'i almak üzere gelen karahanlı ordusunu yendiler. Yapılan antlaşma ile Karahanlılar, Selçukluların topraklarına bir daha saldırmayı kabul ettiler. 1052 Yılında Gazne'yi almak isteyen Çağrı Bey ilk savaşta yenildi ise de oğlu Alp Arslan'ın Gazne'ye ikinci saldırısında gazne ordusu bozuldu. Daha sonra Çağrı Beyin oğulları Kirman, Sistan ve Mebran bölgelerini aldılar (1054).

Gazneli-Selçuklu savaşları sultan İbrahim'in Gazne tahtına geçişiyle son buldu (1058). Hindikuş dağlarını sınır kabul eden iki devlet birbirlerinin topraklarına saldırmamayı kabul etti.

Bundan sonra kardeşi Tuğrul ile yeğeni İbrahim İnal arasındaki çatışmaya karışan Çağrı Bey, İbrahim'i Tuğrul'a itaat ettirdi (1059). Bu olaydan bir yıl sonra Serahs'ta öldü (1060). Tuğrul Beyden sonra Alp Arslan hükümdar olunca Çağrı Beyin mezarını Merv'e taşıttı. Tuğrul Beyin çocukları olmadığı için selçuklu hanedanı Çağrı Beyden türer. (M)

ÇAĞRIM i. *(çağırmak'*tan *çağır-ı-m). Yeni.* Yüksek sesin işitilebileceği uzaklık. (M)

ÇAĞRIŞIM i. *(çağırmak'*tan *çağır-ı-ş-ı-m > çağr-ı-ş-ı-m). Yeni.* Zihindeki bir tasavvurun bir başka tasavvura yol açması, onu akla getirmesi olayı: *Atlıkarınca bende daima çağrışım yaparak çocukluğumu hatırlatır. Esk.* Tedai. Bk. ANSİKL.

— Deneysel psikol. Bir denek tarafından elde edilen bazı bilgilerin meydana getirdiği özel toplama. Denek bu bilgileri, hal ve şartlara göre değişen bir tepki zamanı içinde tekrarlar. ‖ *Sözlü çağrışım,* bir deney sırasında denek'in uyarıcı bir kelime ile bir veya birkaç cevap kelime arasında kendiliğinden kurduğu ilişki.

— Farklar psikol. *Kelime çağrışım testi,* projektif test. Jung tarafından başarıyle uygulandı. Bu testte 100 kelimelik bir liste kullanılır (bunlar harekete getirici kelimelerdir.) Testin uygulanışı sırasında bu kelimeler denek'in karşısında teker teker söylenir. Denek cevap olarak akla gelen ilk kelimeyi mümkün olduğu kadar çabuk söylemelidir (tepki kelime.). Deneycinin söylediği kelime ile denek'in cevap olarak söylediği kelime arasındaki tepki zamanı kaydedilir.

— Psikanaliz. *Serbest çağrışım metodu,* psikanalizin kullandığı usullerden biri. Uyarıcı bir unsurdan hareket ederek denek'in hiç bir seçme yapmadan bütün düşünceleri ifade ettirir.

— Psikopatoloji. *Çağrışım bozuklukları.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Psikol. Hayatımızın örülü bulunduğu çeşitli fizyolojik ve psikolojik bağlantının özel ve bilinçli bir halidir. Düşünce hayatımızın en önemli olaylarından biri de bu *fikir çağrışımı'*dır. Düşüncenin kendisi, ya ilkel (meselâ duyum veya eğilim) veya karmaşık (meselâ alışkanlık, hüküm verme veya dil gibi) çağrışımlardan meydana gelir. Zihin hayatının tümünü, fikirlerin çağrışımına bağlayan nazariye *çağrışımcılıktır.*

Yaklaştırma yoluyle (meselâ, soğuğu hatırlatan kış mevsimi); benzetme yoluyle (meselâ bir çayırı hatırlatan yeşil halı), karşıtlama yoluyle (meselâ siyahı hatırlatan beyaz) olan çağrışım çeşitleri vardır. Fakat bu ayırmalar henüz tartışma konusudur.

— Deneysel psikol. *Sözlü çağrışım.* İki «kelime» veya çeşitli cümleler arasındaki bu bağlantı yalnız iki veya birkaç kelime zincirlenmesinin kendi aralarındaki çağrışım bağlantılarıyle değil, aynı zamanda denek'in nakledeceği bilginin denek üzerinde yaptığı baskı ile gerektirilmiş bulunur. Bunların ne surette belirtildiğini aydınlığa kavuşturmak amacıyle çeşitli tekniklere başvurulmuştur.

1. *Teknikler.* Basit serbest çağrışım tekniğinde denekten, uyarıcı her kelimeye karşılık «aklına gelen ilk kelimeyi, mümkün olduğu kadar çabuk» söylemesi istenir. (Cevap, yazılı veya sözlü olarak, sınırlı veya sınırsız bir süre içinde verilir v.b.).

Başka bir teknik, denekten her uyarıcı kelime karşılığında, mümkün olduğu kadar çok tepki istemeye dayanır (Cofer, 1958).

Bundan başka denek'in bir eşanlamlı kelimeyle veya zıt bir kelimeyle uyarıcıya bir tepkide bulunması istenebilir. Bazen de çağrışım tekrarlanması yöntemine başvurulur, denek'e (meselâ bir şehir ismi gibi) bir kategori ifade eden uyarıcı bir kelime verirler, burada denek'in vereceği her cevap

2

1

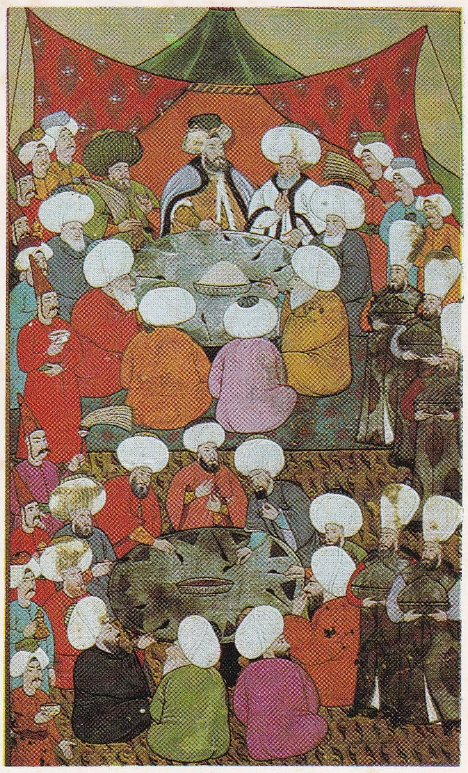

3

ÇADIR

1 — Ahmed III, otağı hümayundaki tahtında bir kabul töreni sırasında,
2 — Ahmed III'ün şehzadelerinin sünneti sırasında Okmeydanı'nda kurulan otağı hümayunda padişah ve maiyeti,
3 — sünnet şenlikleri sırasında Ahmed III, vezirleri ve saray mensupları otağı hümayunda ziyafette,
4 — Ahmed III'ün şehzadelerinin sünneti için Okmeydanı'nda kurulan çadırlar. Arkada üç kubbeli otağı hümayun, onun önünde üç şehzadenin çadırları, onları çevreleyen vezir ve padişah maiyeti çadırları,
5 — Okmeydanı'ndaki sünnet şenlikleri sırasında kurulan otağı hümayun ve çevresindeki çadırları gösteren bir başka minyatür. Ortada Ahmed III'ün üç kubbeli otağı, çevrede maiyetinin çadırları, arkada okatıcılar tekkesi,
6 — aynı şenliklerde padişah Ahmed III, vezirleri ve yeniçeri ağaları ile beraber, otağı hümayunu kuşatan perdelerin önünde.

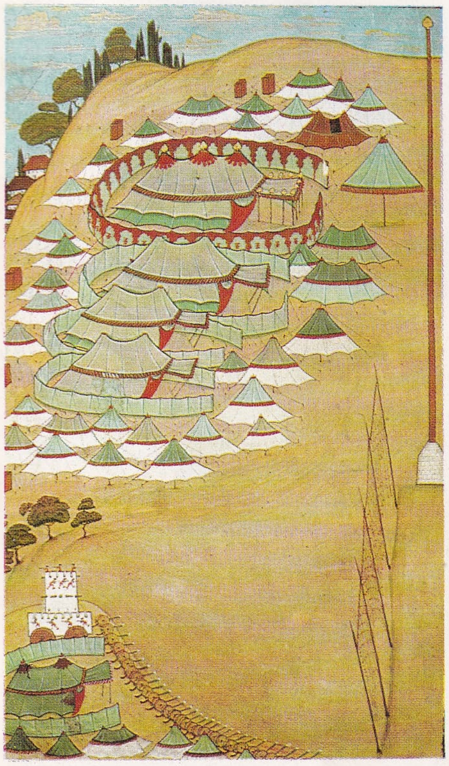

4

5

6

Surname-i Vehbî adlı eserden
Levnî'nin minyatürleri (XVIII. yy.)

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

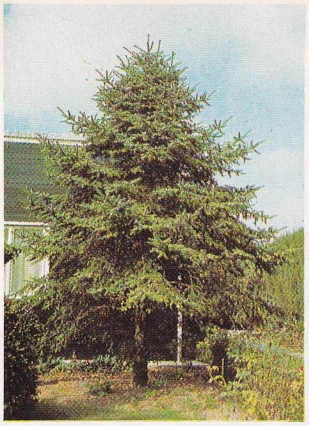

lübnan sediri

altunî lübnan sediri

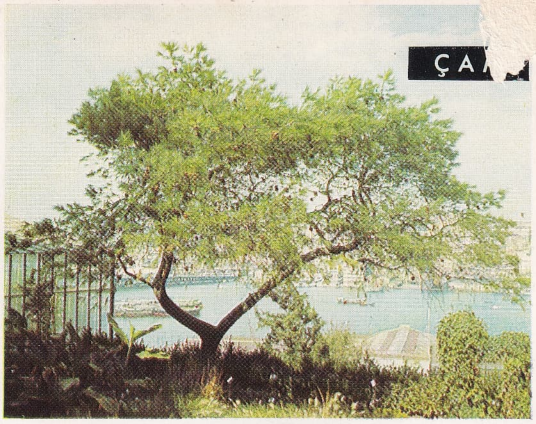

Sahil çamı

exelsa ladin

Kara çam

mavi ladin

fıstık çamı

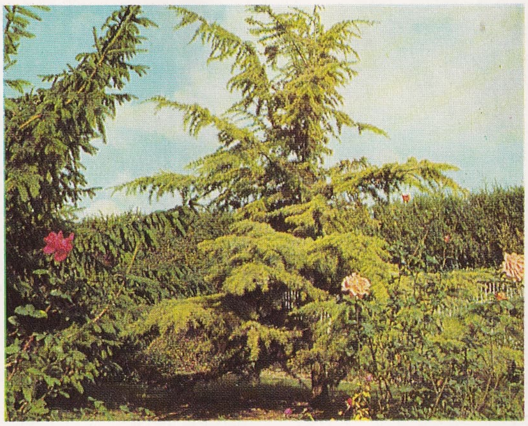

altunî lübnan sediri

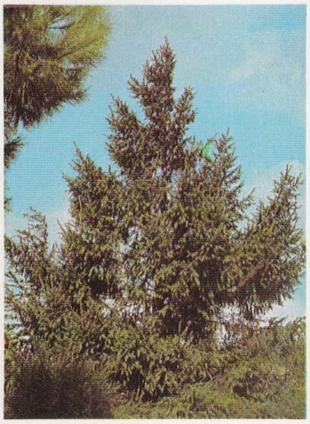

ispanyol ladini

mavi atlantik sediri

altunî ladin

mavi ladin

uyarıcı ilk kelimeye karşılık değildir, bir önceki cevapla ilgilidir. (Jodalet, 1960.)

2. *Deneysel verilerin çözümlenmesi.* Bir kelime (A) ile buna verilen cevap (B,C,D,) arasındaki çağrışıma çeşitli çözümlemeler uygulanır:

a) Birçok AB, AC, AD çağrışımı vardır.

b) AB, AC, AD ihtimalleri, birbirine eşit değildir ve kendi aralarında mertebelenmişlerdir.

c) Çağrışım yapılarının az çok istikrarlı olmaları gerekir. Çeşitli deneysel teknikler ve denemeye tabi tutulan deneklerin sebep oldukları değişmeler ne olursa olsun bu ihtimaller aşağı yukarı sabit kalır. Şimdi, iki çağrışım, çok sık bir frekans gösterir ve öbür çağrışımlar pek seyrek olursa mertebelenmenin zayıf bir «entropie» gösterdiği kabul edilir. Oysa bunun tersine frekanslar kendi aralarında pek az fark gösterirse, mertebelenme kuvvetli bir «entropie» göstermiş sayılır. Çağrışımın sabit oluşu ise birçok incelemeye konu olmuştur, meselâ, belli bir topluluk içinde bütün frekansları mertebelenmesiyle her denek'in verdiği cevapların frekanslarının mertebelenmesi karşılaştırılmıştır. Bu arada özellikle şu nokta belirtilir: çağrışımların mertebeli yapısı, «entropie» açısından, hem çağrışımların bütününün, hem de çağrışımların her birinin yeniden ortaya konmasını şartlandırır; bu ise çağrışımların mertebeli yapısının temel sayılan bir unsurudur.

— Farklar psikol. *Kelime çağrışım testi.* Bu testin yorumu aşağıdaki faraziyeye dayanır: harekete getirici kelime kompleksle ilgili bir bölgeye dokunduğu zaman tepki kelime uzunca bir zaman sonra ortaya çıkar. En sık rastlanan çağrışım şekillerine göre *dışa dönük* denek ile *içe dönük* denek arasında bir ayırt etme yapmak gerekir: dışa dönük denek uyarıcı kelimenin asıl nesnel anlamına karşı tepkide bulunur ve verdiği cevap benzerliklere veya zıtlıklara dayanan somut nitelikte olur. İçe dönük denek ise kendi iç âlemine çevrilmiş bulunduğu için uyarıcı kelimenin daha çok öznel etkisine karşı duyarlıdır, bu yüzden kelime denek'in benliğinde kişisel yankılar uyandırır.

— Psikopatoloji. *Çağrışım bozuklukları.* Genellikle bu alanda aşağıdaki özellikler belirlenir:

1. *Uydurmacılık:* Bu, psikasteni ve hebefrenide görülür, mani bunalımında beliren *fikir dağınıklığı.* Burada bir fikrin belirmesiyle kaybolması bir olur; bir fikrin arkasından ortaya çıkıveren başka bir fikir çoğu zaman öncekiyle bağlantısızdır.

2. *Takıntı:* Denek veya hasta, bir fikri bırakıp başka bir fikre geçemez. Yaşlılıkta normal olan takıntı, bunamalarda ve akıl durgunluğu ve katatonik akıl durgunluklarında görülür.

Saplantı bir takıntı örneğidir: denek bir fikri zihninden çıkartıp atamaz, fakat kendi saplantısının patolojik olduğunun bilincine varamaz, saplantı kendisine öbür tasavvurlarının geri kalan kısmıyle uygunluk halinde gibi gelir, oysa musallat fikirde durum bunun tam tersidir.

3. *Anormal çağrışım:* Burada fikirler birbirleriyle mantıklı surette zincirlenmez, tersine fikirler, ya ses benzerliklerine göre birbirini takip eder (meselâ bir kelimenin sesi, benzer sesli kelimeleri çağırır, bu çağrışım şekli mani nöbetinde görülür), birdenbire ortaya çıkarlar. Bu takdirde konuşma, aralarında bağlantı olmayan fikirlerin «yanyana gelmesinden» ibarettir. Bu çağrışım tarzına özellikle erken bunamada rastlanır. Bu çeşit çağrışım kâh tutku şeklinde belirir (en basma kalıp fikirler bile hezeyan te-ma'sını canlandırır: paranoira); kâh ipsiz sapsız bir şekilde akar (bunaklık, sar'a, erken bunama), kâh tamamen tutarsız bir biçimde devam eder (had mani, bunaklık). [LM]

ÇAĞRIŞIMCILIK i. *(çağrışım*'dan *çağır-ı-ş-ı-m-cı-lık*). Fels. Zihin işlemlerinin hepsini, aklın bütün prensiplerini, hattâ zihin hayatının fikirlerin çağrışımı ile açıklayan felsefe sistemi.

— ANSİKL. Fels. John Stuart Mill, çağrışımcı nazariyeyi şu formülle belirtmiştir: «Astronomi için yer çekimi kanunu, fizyoloji için dokuların ilkel özellikleri ne ise, psikoloji için de fikirlerin çağrışımı kanunlarıdur». Böylece fikirlerin çağrışımı, her şeyin, eninde sonunda, dönüp bağlandığı olgu, en genel açıklama tarzı olarak görülmüştür. Alexander Bain *The Emotions And The Will* (Heyecanlar ve İrade), *The Senses And The Intellect* (Duyular ve Zekâ) adlı iki eserinde, Wilhelm Wundt da felsefesinde bu tezleri ileri sürdü. John Stuart Mill, Bain ve Wundt'un öncüleri, Hartley, David Hume, James Mill olmuştur. Herbert Spencer, çağrışımcılık felsefesini, bu felsefeye evrim ile kalıtım fikirlerini sokarak geliştirmiş ve tamamlamıştır.

Çağrışımcılığı değerlendirmek için, her şeyden önce, *çağrışım* terimi üzerinde anlaşmak gerekir: çağrışım, burada, *bağlantı* gibi genel bir anlam taşımamaktadır. Burada söz konusu olan çağrışım, *birtakım psikolojik hallerin başka psikolojik haller tarafından otomatik olarak ve kendiliğinden hatırlatılmasıdır.* Çağrışımcılık, bütün zihin hayatının, (zihnin en yüksek belirtileri de hesaba katılmak üzere) birtakım otomatik çağrışımsal anılarla açıklanabileceğini öne sürer. Bu otomatik çağrışımsal anılar ise, gerek bizim sinirsel izlenimlerimizin, gerek bu izlenimlere bağlı duyumların, daha önce, birbirlerini izledikleri sıra ve düzene göre belirlenirler.

Bilgi konusuna gelince, otomatik hatırlamaya indirgenmesi güç görünen bir işlem varsa o da, akıl yürütmedir; zira akıl yürütmeyi, bilinç, özü bakımından iradeli bir düşünme çabası olarak kavrar. Fakat çağrışımcılığa göre, akıl yürütmenin, özdeşlik, nedensellik ilkeleri ve kanunlar ilkesi gibi yönetici ilkeleri, güçlü birtakım çağrışımlardan türer ki bu çağrışımların ya bireyin (Stuart Mill), ya türün (H. Spencer) deney ve yaşantılarının birikmesiyle zihinde yaratıldıkları farz ve kabul edilir. Böylece, meselâ akıl yürütmenin, basit bir çağrışımsal hatırlamaya indirgenmediği kabul edilse bile, hiç değilse, çağrışımın sonuçları olan hükümlere dayanması söz konusudur. Spencer: «Canlı varlık, kendi çevresinin tüm değişimlerinden nasıl etkilenir ve onları yansıtırsa, düşünen varlık da; dışsal birbirini izleyen ve eş zamanlı olayları öylece yansıtsa gerektir: zekâ, dış gerçekle bir ilişkidir» der.

Çağrışımcılık, asıl, nedensellik prensibini açıklamaya çaba göstermiştir: dışsal olayların birbirini takipte gösterdikleri düzenli sıra, zihinde, olay fikriyle, neden (sebep) fikrini güçlü bir şekilde birbirine bağlamıştır; yani her olayın birtakım şartların değişmez sonucu olduğunu zihnimize yerleştirmiştir.

Bununla beraber Spencer, aklın ilkelerini, önceki kuşakların deney ve yaşantılarının sonucu olarak değil de, kalıtım aracılığıyle, bireylerde doğuştan var olan bir belirlenme olarak görmüştür. Spencer, çağrışım nazariyesine verdiği biçimle, görgücülüğü (ampirizm) ve doğuştanlığı (innéité) uzlaştırmıştır. Çağrışımcılık, Bergson gibi vitalist ve dinamist bazı filozoflarla biçim psikologları (geştalt'cılar) tarafından tenkit edilmiş ve yerilmiştir; biçim psikologları, çağrışımcıları, unsurlardan önce var olan sentezleri görmemekle suçlamışlardır.

Bununla beraber çağrışımcılığın, nesnel ve ilmî bir psikolojinin kurulması yolunda yapılmış ilk teşebbüs olduğu ve bazı noksanlarına rağmen, bünyesinde gerçekten doğru bir görüş taşıdığı inkâr edilemez. (L)

ÇAĞRI TEKİN. Bk. GÖKSAGUN.

ÇÂH i. (fars. *çāh*). *Esk.* Kuyu, çukur.

— *Esk. Çâh-ı bün,* kuyu dibi. || *Çâh-cu,* kuyu kazıcı veya temizleyici. Kuyunun içindekileri almağa yarayan çengel v.b. âlet. || *Çâh-ı gabgab,* çene altı çukuru. || *Çâh-ken,* kuyu kazıcı. || *Çâh-ı nisyan* unutma. || *Çâh-ı pest,* alçak çukur. Dünya. || Çâh-ı *sitarecu,* müneccim kuyusu. || *Çâh-yûz,* kuyuya düşmüş bir şeyi almağa yarayan âlet. || *Çâh-ı zenahdan (çâh-ı zenah* veya *çâh-ı zekân),* çene çukuru. || *Çâh-ı zîc,* rasat kuyusu. || *Çâh-ı zulmanî,* karanlık çukur. İçinde yaşadığımız dün. Ten, nefs.

— Esk. Ed. *Çâh-ı Babil,* Babil'de büyücülükle suçlanan Hârût ile Mârût adlı iki meleğin kıyamete kadar saçlarından asılı kalacakları rivayet edilen kuyu. || *Çâh-ı Bijen,* Firdevsî'nin Şehname'sine göre Efrasyab'ın Bijen'i hapsettiği kuyu. || *Çâh-ı Nahşeb,* Orta Asya'da Nahşeb'de bir müneccim kuyusu. || *Çâh-ı Rüstem,* Firdevsî'nin Şehname'sine göre, Rüstem'in, üvey kardeşi tarafından içine atılarak öldürüldüğü kuyu. || *Çâh-ı Yûsuf,* kardeşlerinin Yusuf peygamberi içine attıkları kuyu.

◆ **Çâhsâr** blş. i. *Esk.* Kuyusu bol olan yer. (M)

ÇAHAR, Çin'de eski bir eyalet, bugün bağımsız İç-Moğolistan bölgesine bağlıdır. (L)

ÇAİTANYA, hintli din adamı (Nadia, Bengal, 1485-öl. 1533). Bengal'de bir Vaişnava tarikatı kurdu. Krişna ve Radha'ya adanan tarikatını yaymak için altı yıl Hindistan'da dolaştı. Tarikatında olanlar onu bir başka kimlikte Tanrı Krişna sayar, evlerde veya tapınaklarda kendisine tapınırlar. Kast düzenini tanımayan ve mistik bir aşk *(bhakti)* havasına bürünmüş olan doktrini, ahlâkî ödevler üzerinde durur. (L)

ÇAİTU, hintli ressam, küçük Tehri eyaletinin Rajputana şehri ressamları grubundan (XIX. yy.ın ilk yarısı). Sudarşan şahının emrinde çalıştı. Benares'li Bharat Kala Parişad'ın koleksiyonlarında imzasını taşıyan birkaç resim vardır. Gençliğinde Rukmini-Parinaya'dan etkilendi. Dakşa'nın kızı Sati'nin kurban edilmesini anlatan ünlü hikâyeyi resimledi. Kamanaya ve Mahabharata destanlarıyle ilgili birçok resim yaptı. Her şeyden önce desinatör olarak tanınır. Bütün dikkatini insan yüzüne vermiştir. (L)

ÇAİTYA i. (sanskritçe *çi,* yığmak'tan). Tapınak veya sunak olarak kullanılan buddhacı binası. (Bu kelime bir süre stupa'lar için kullanıldı, örnekleri falez kayalarında görülen ve eski hint sanatının özelliklerini taşıyan ahşap tapınaklar da aynı adla anılır.) [L]

ÇAİYE çoğl. i. Bot. *Esk.* Bk. ÇAYGİLLER.

ÇAJUPİ (Andon ÇAKO, — denir), arnavut şairi (Sheper, Gjirokastër yakınları 1866-Kahire 1930). Eserleri: *Baba Tomorri* (1902) adlı lirik şiirler, Skanderbeg üzerine bir trajedi, *Bu Dünyanın İnsanı ile Ölümden Sonra* adlı bir komedi. Çajupi çok temiz ve tabiî lirizmi ile arnavut edebiyatının en orijinal şairlerindendir. (L)

ÇAK i. (fars. *çāk*). *Esk.* Yırtılmış yer, yarık. || *Çâk etmek (eylemek),* yırtmak, parçalamak: *Çâk eyledi câme çe'kti nâle / Hali bedel oldu özge hale* (Fuzulî). || *Çâk olmak,* parçalanmak, yırtılmak: *Dürdâne-i derunu için çâk olur sedef / Âvâzıdır kafeste eden bülbülü nizar* (Ziya Paşa). || *Çâk-i giriban,* yaka yırtmacı, açıklığı. Sabah aydınlığı. || *Çâk-i giriban etmek,* üzüntüden yaka yırtmak.

◆ **Çâk çâk** veya **çâkçâk** blş. i. ve sıf. *Esk.* Parçalanma. || Parçalanmış. || *Çâk çâk etmek (olmak)* veya *çâkçâk etmek (olmak),* parçalamak (parçalanmak), yarmak (yarılmak): *Dudaklar çâk çâk olmuş içerken zehr-i husrânı* (M. Â. Ersoy).

◆ **Çâkdâr** sıf. *Esk.* Yarılmış, çatlamış.

◆ **Çâkide** sıf. *Esk.* Yırtılmış: *Bu sine-i çâkide-i âfâktan bir şems-i siyah yükseldi* (H.Z. Uşaklıgil). [M]

ÇAK i. (onomatope). İki veya daha fazla madenî cismin birbirine çarpmasından çıkan ses.

◆ **Çakır çukur** blş. zf. Sert cisimlerin birbirine çarpmasıyle çıkan sesi anlatır: *Çakıllar çakur çukur yuvarlandı.* (M)

ÇAKA, Oğuzların Çavuldur boyundan türk beyi. XI. yy.ın ikinci yarısında İzmir bölgesinin hâkimi oldu. 1078'den sonraki savaşlara katıldı. Bizans kumandanlarından Kabalika Aleksandros'a esir düştü. İmparator Nikephoros Botaneiates'in gözüne girdi. Bir süre bizans sarayında kaldı, Yunancayı öğrenerek Homeros'u okudu. İmparatordan unvanlar ve bazı imtiyazlar aldı. 1081'de Aleksios I Komnenos'un tahta geçmesiyle itibarı zayıflayınca İzmir'e döndü. Bizans'ın Balkanlardaki meşguliyetinden yararlanarak beyliğini kurdu (1081) ve donanmasıyle yakın adaları ele geçirdi. Üzerine gönderilen bizans donanmasını yendi. Sakız ile birlikte Sisam ve Rodos'u da zaptederek Bizans

çakal

imparatorluğuna göz dikti. Kızını Kılıç Aslan I ile evlendirmesi dostluklarını sağlamağa yetmedi. Çanakkale bölgesini ele geçirerek Abydos'a hâkim olunca bizans imparatorunun kışkırttığı Kılıç Arslan ile çatışmak zorunda kaldı. Sonunda Çaka, anlaşma yoluna gitti. Bizans kaynaklarına göre bir ziyafet sırasında Kılıç Arslan tarafından zehirletilerek öldürüldü. (M)

ÇAKA veya **ŞAKA** (1786-1828), 1812'de Zulu'ların şefi. Bantu kabileleri arasında, halkına kesin bir askerî üstünlük sağladı ve Güney Afrika'da gerçek bir imparatorluk kurdu. Kardeşleri tarafından öldürüldü. (L)

ÇAKAL i. (fars. *şegal*). Zool. Omurgalıların etoburlar takımından, sürü halinde yaşayan, kurttan küçük vahşî hayvan. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Argo.* Kurnaz, düzenbaz, yalancı, bayağı kimse: *Dükkâna it, çakal dalınca baban nerede?* (H.E. Adıvar).

— ANSİKL. Memeli hayvan türünden olan *çakal*, rengiyle kurda, boyu ve kabarık kıllı kuyruğu ile tilkiye benzer. Özellikle Afrika'da yaşar. Çakallar gececi hayvanlardır. Daha çok ölü hayvanlarla beslenir. Çakal *(Canis aureus)* Dalmaçya'dan Güney Hindistan'a kadar Avrupa ve Güney Asya'nın her yerinde bulunur. Afrika çakalı *(C. anthus)* Arabistan'dan Fas'a ve Senegal'e kadar Kuzey Afrika'da yaşar. Mısır mitolojisinde çakal, *Upuaut* adıyle, öteki dünya işleriyle görevli tanrılardan biridir. (ML)

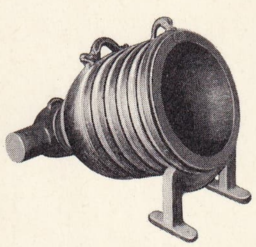

çakaloz
Ordu müzesi, Paris

ÇAKALOZ i. *Esk.* Denizc. Kürekle çekilen, güvertesiz küçük savaş gemilerine yerleştirilen hafif top. (*Çakanoz* veya *şakaloz* da denir.) ‖ *Çakaloz sapan,* bir denkleştirme ağırlığı ile kullanılan ve büyük taşları uzak mesafelere atan bir cins sapan; XI.-XV. yy.a kadar kullanıldı.

— Sil. Taş gülleler atan ilk toplara ve çapı 40 sm olan ağır havanlarla, bronzdan yapılan ve bir eksen üzerine oturtularak bazı cins gemilerde kullanılan gelişmiş toplara verilen ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Küçük çapta hafif toplardan biri olan *çakaloz*, bronzdan dökülürdü. Çakıl ve buna benzer saçma atan, ağızdan ateşlenen bu top, karamürsel, aktarma, üstü açık, çete kayığı, çamlıca gibi güvertesiz ve kürekle çekilen küçük tonilatodaki savaş gemilerine konurdu.
Osmanlı donanmasında Boğazlar, Tuna, Şattülarap, Azak denizi ve buraya akan ırmaklardaki ince donanmada kullanılır ve *çakanoz* adı ile de anılırdı. Çap ve ağırlık bakımından şayka toplarından daha küçük ölçüde idi. Bu topları kullanan topçulara da *çakaloz* denilirdi. (ML)

ÇAKAL vâdisi. Arkeol. Adıyaman yakınlarında Pirin köprüsü kıyısında vâdi. 1928 Yılında Cenevre üniversitesi Antropoloji kürsüsü profesörü E. Pittard'ın yüzey araştırmaları yaptığı, paleolitik devre ait çakmak taşından âletler bulduğu kaya sığınağında 1938'de Ord. Prof. Dr. Aziz Şevket Kansu da incelemeler yaptı. (M)

çakar
Aşiyan, İstanbul

ÇAKAR i. Denizc. Denizde, açığa veya kıyılara yerleştirilen ve belirli aralıklarla yanıp sönen küçük fener.

— Balıkç. Uzunluğu 250, genişliği 10 kulaç olan balık ağı. (Deliklerinin genişliğine göre *kolyoz çakarağı* veya *uskumru çakarağı* adını alır. Bu tip ağların da alt yanı kurşunlu, üstü mantarlıdır.) [M]

ÇAKARALMAZ blş. i. ve sıf. Kullanılmayacak kadar eski tabanca. ‖ *Mec.* [Ateş çıkaran âletler için] Çalışmaz, eski, bozuk: *Eğilip yakarken çakaralmaz çakmak kıvılcım çıkardı, çıkarmasıyle pof diye gaz parladı* (B. Felek). [M]

ÇAKAVŞTİNA i. Bir yugoslav ağzı. Seçkin Ragusa edebiyatının yaratılmasını sağladı. Bugün ise sadece Ragusa bölgesinde mahallî bir edebiyatın dilidir. (Bu ağız Dalmaçya adalarında, İstria'nın bazı bölgelerinde konuşulmaktaysa da ştokavca önünde gerilemektedir. Çakavştina ismini *ça?* (ne?) [edebî Sırp-Hırvatça'da *što*] zamirinden alır. Çoğunlukla, çakavştina diline *ikavca* denir.) [L]

ÇÂKER i. (fars. *çâker*). *Esk.* Köle, cariye. ‖ *Çâker-nevâz, (-nüvâz),* kullarına okşayıcı şekilde iyi davranan. ‖ *Çâker-nevâzî, (-nüvâzî),* kölelerine iyi davranma. ‖ *Çâker-perver,* kölelerini besleyen, onlara iyi davranan. *Siz* yerine de kullanılır. ‖ *Çâker-perverî,* köleleri kayırma. ‖ *Çâker-zâde,* kulunuz.

◆ **Çâkerâne** zf. *Esk.* Köleye yakışır şekilde.

◆ **Çâkerhâne** blş. i. *Esk.* «Benim evim, kulunuzun evi» anlamında kelime.

◆ **Çâkerî** veya **çâkerlik** i. *Esk.* Kölelik, kulluk. (M)

ÇAKER EFENDİ. Bk. MEHMED ÇAKER EFENDİ.

ÇAKERÎ. Bk. SİNAN ÇAKERÎ.

ÇAKI i. (*çakmak*'tan *çak-ı*). Bir veya birkaç bıçağı olan ve bıçakları gövdesinin içine katlanarak kapanabilen küçük kesici âlet: *Mehmet Ali elindeki çakı ile bir söğüt dalını yontuyor* (Y.K. Karaosmanoğlu).

— Dil. bil. *Çakı* kelimesinin farsça, «yarık yırtık» anlamındaki *çâkî* veya *çâkû*'dan gelir.

— DEY. *Çakı gibi,* çok çevik, çok canlı. diğini ileri sürenler de vardır.

◆ **Çakıcı** i. Çakı yapan veya satan kimse. (M)

ÇAKIL i. (onomatope *çak*'tan *çak-ıl*). Deniz veya akarsu yataklarında suyun sürtünmesiyle yuvarlaklaşmış küçük taş: *Çakıllar üstünde yürümek.*

— Bayınd. *Çakıl serme,* yolun üst yüzeyinde sert bir tabaka meydana getirmek üzere çakılların bir şose üzerine döşenmesi. (Özel el arabaları veya makinelerle yapılan çakıl serme işlemi, bağlama maddesinin yayılmasından sonra uygulanır. Daha sonra, bağlama maddesi katılaşmadan çakılların gömülmesi için, yol üzerinde hafif bir silindirle çalışılır.)

— Denizc. *Çakıla oturma,* bir geminin, dibi çakıl olan bir yere oturması.

— İnş. *Çakıl döşek,* karo döşerken yere serilen taş yongası tabakası. Bk. ANSİKL.

— Jeol. *Çakıl birikintisi,* çakılların çoğunlukta olduğu tutturulmuş gereç yığını. ‖ *Buzul çakıl birikintisi,* eski buzullardan kalma çökeltiler. ‖ *Don çakılı,* don atığı. (Don çakılları çarpma soğanları bulunmayan küresel kafalar ve yuvarlak aracılığıyle tanınır) ‖ *Kalıntı çakıl birikintisi,* bir zamanlar daha kalın olan jeoloji oluşukları kalıntısı; bu oluşukların en ince ve eriyebilen maddelerden meydana gelen kısmı sürüklenmiştir. (Bu kalıntılara yaylalarda veya yamaçlardaki düzlüklerde çok rastlanır; çoğunlukla sert ve erimez gereçlerden meydana gelir: içlerinde özellikle silisli veya demirli eski çakıllar veya yumrular bulunur.) ‖ *Yuvarlanma çakılı,* az çok yumurta biçiminde yuvarlak çakıl; bu yuvarlaklık bir deniz veya nehrin meydana getirdiği aşındırmanın sonucudur. ‖ *Yüzecikli (façetalı) çakıl.* Bk. FAÇETA'*lı çakıl.* ‖ *Cilâlı çakıl.* Bk. CİLÂ'*lı buzul.* ‖ *Çizikli çakıl.* Bk. ÇİZİK'*li.*

— Kuyumc. Bk. ANSİKL.

— Miner. Çoğunlukla yuvarlanmış camsı kuvarts parçalarına yuvarlanmaya başladığı yere göre verilen ad. ‖ *Demirli çakıl,* büyük oranda sarı ve kırmızı demir oksitli kuvarts çeşidine verilen ad. ‖ *Mısır çakılı,* Süveyş ve Mısır çöllerinde rastlanan yuvarlak, alacalı donuk akik parçaları. ‖ *Ren çakılı,* yuvarlanma geçirmiş kaya billûru. ‖ *Rennes çakılı,* sert, köşeli çakıl taşı; alacalı donuk akik çimentosuyle tutturulan köşeli parçalardan meydana gelir. (Süslemede kullanılır.)

— Mutf. *Çakıl pidesi,* kızgın çakıl üzerinde pişirilen pide.

— ANSİKL. İnş. Kırıldıktan sonra kireç veya çimentoyle karıştırılan *çakıl* taşları, üstün nitelikte bir beton karışımı meydana getirir. Seramikçilikte ise, öğütülüp toz haline getirilmiş çakıl taşları, *ingiliz fayansı* denilen bir çeşit fayans yapımında kullanılır. Yuvarlaklaşmış çakıllar, binaların dış duvarlarında süs unsuru veya harç malzemesi olarak işe yarar.

— Kuyumc. Kuyumculukta çeşitli süs eşyaları için, değişik renklerde birer kaya kristali olan *Médoc, Ren, Bristol çakılları* ve birer kuvarst çeşidi olan *Cayenne* ile *Alençon çakılları* kullanılır. Yine bir akik türü olan *Mısır çakılı*'nın, çok güzel damarları vardır.

◆ **Çakıldamak** geçsz. f. Çakıl taşlarının sürtünmesinden çıkan ses gibi ses çıkarmak.

◆ **Çakıllama** i. İnş Harç ve boya ile yapılan duvar kaplaması taklidi.

◆ **Çakıllı** i. Çakıl döşenmiş veya çakıl bulunan yer.

— Denizc. *Çakıllı dip,* kaya denilemeyecek kadar küçük taşların bulunduğu deniz dibi.

◆ **Çakıllık** i. Çakıllarla dolu olan yer.

◆ **Çakıltı** i. Taşların birbirine sürtünme sesi. (ML)

ÇAKILDAK i. (onomatope *çakıl* > *çakıldamak*'tan *çakılda-k*). *Halk dili.* Bir çarkın yalnız bir tarafa doğru işlemesini sağlayan veya değirmen, su dolabı gibi bazı araçların işleyişini kontrola yarayan parça. ‖ Elde çevrilince gürültülü ses çıkaran değirmen şeklindeki oyuncak. *Eşanl.* KAYNANA ZIRILTISI.

— Teknol. Bir değirmenin hunisi üstünde bulunan ve sürekli ses çıkaran dar ve uzun tahta parçası.

— Tekst. Gerek yerli koyunlardan ve gerekse tiftik keçilerinden alınan tüylü derilerin kuyruk kısımlarına yapışan, ceviz büyüklüğünde veya daha büyük parçalar halinde dışkı birikintileri. (Bu parçalar, yapak kalitesini ve yıkama randımanını çok düşürdüğünden borsa işlemlerinde ancak yüzde 3 oranında kabul olunur ve fazlası, yapak veya tiftiğin kilosundan düşüldüğünden ayrıca bir fiyat indirimi de yapılır). [M]

ÇAKIM veya **ÇAKIN** i. (*çakmak*'tan *çak-ı-m,* veya *çak-ı-n*). Şimşek. ‖ Kıvılcım. ‖ Çakmak eylemi. (M)

ÇAKINTI i. (*çakmak*'tan *çak-ı-n-tı*). Birden ve geçici olarak aydınlanma hali: *Bir şimşek çakıntısı halinde şuurunun bütün çarklarını mavi bir ışıkla aydınlattı* (Ahmed Haşim). ‖ *Argo.* İçkili toplantı: *İşte bu çakıntı sırasında, hanımdan öğrendik. Yeni hizmetçi, Yugoslavmış* (B. Felek). [M]

ÇAKIR i. Bk. ÇAĞIR.

ÇAKIR sıf. Esk. türk. k. [Göz rengi için] Mavimsi, mavi benekli gri: *Şükrü Bey, ince uzun boyu, geniş omuzları, büyük çakır gözleriyle çok yakışıklı adamdı* (K. Tahir). ‖ Bir doğan cinsi. (Bk. ÇAKIRDOĞAN.)

◆ **Çakırcı** i. Çakırdoğan yetiştiren ve kuş avında çakırdoğanı yöneten kimse.

— Teşk. Tar. Dağlarda, çakır yuvalarına çıkıp, yavruları toplayan, saray için av kuşu olarak yetiştiren timar sahibi ve her türlü vergiden muaf zümreye verilen ad. ‖ Yeniçeri ocağında, padişahın maiyetinde bulunan ve onunla birlikte ava giden sınıfın adı. (Bunlar, doğan cinsinden çakır adlı av kuşlarını taşırlar, kullanırlar ve terbiye ederlerdi.) ‖ *Çakırcıbaşı,* çakırcıların âmiri, şikâr ve rikâp ağalarının başı. (Bunlar derece sırasıyle yukarıdan aşağıya doğru çakırcıbaşı, şahincibaşı ve atmacacıbaşı idiler. Aynı zamanda dış hizmetinde bulunan avcıbaşılardı.) [M]

ÇAKIRALAN, Orta Karadeniz bölümünde (Samsun ili, Havza ilçesi) bucak merkezi; 632 nüf. İlçe merkezinin 29 km kuzeyinde. yüksl. 1 050 m. — *Bucak* 10 518 nüf.; 18 köy. (M)

ÇAKIRBEYLİ, Ege bölgesinde (Aydın ili, Koçarlı ilçesi) bucak merkezi; 1 125 nüf. İlçe merkezinin 14 km güneydoğusunda,

Foto. Lane-Rapho, Casteret (LAROUSSE); Akın Kamacıoğlu (MEYDAN)

Büyük Menderes'in güneyindedir, yüksl. 60 m. — *Bucak*, 4 013 nüf.; 9 köy. (M)

ÇAKIRCALI MEHMED EFE (Çakıcı Efe de denir), İzmir, Aydın ve Muğla taraflarında kötü idareye karşı çıktığı için halk arasında ün kazanan zeybek (Ödemiş 1872-Nazilli dolaylarında Karıncalıdağ 1912). Çakırcalı lakabı mensup olduğu bir yörük aşiretinden dolayı gelmektedir. Babası Ahmed Efe de birkaç defa dağa çıkmış bir zeybektir. Çakırcalı Mehmed Efe, babasının hükûmet kuvvetleri tarafından öldürüldüğü sırada on bir yaşındaydı. Yirmi beş yaşına gelince öç almak için dağa çıktı. Beş kişilik bir çete meydana getirdi. Pehlivanlığı ile tanınmış cesur ve zeki bir gençti. Dağa çıktığı zaman «Çakırcalı Mehmed Efe dağa çıktı, gelsin Osmanlı tutsun» diye hükûmete haber saldı. Zenginlerden zorla aldığı paraları fakirlere dağıttı, onları çeşme v.b. gibi hayrat yapmağa zorladı. Cesareti ve mertliğiyle halk arasında sevildi, efsanevî bir kahraman haline geldi. Çok iyi silâh kullanması sayesinde seksen kadar çarpışmadan sağ çıktı. Hükûmet kuvvetleriyle çarpışırken yanlışlıkla kendi adamlarından biri tarafından vuruldu. (M)

ÇAKIRDİKEN blş. i. Devedikenine yakın bitki. Taç yapraklarının birleşik olmayışından tanınır. (Maydanozgillerden.)

— ANSİKL. *Çakırdiken*'ler (eryngium) almaşık yapraklı, dallı, dikenli, çok yıllık otsu bitkilerdir. Birçok türü süs bitkisi olarak yetiştirilir. Başka bir adı da deveelmasıdır. (L)

ÇAKIRDOĞAN blş. i. Gündüz yırtıcılarından iri bir kuş. Üstü gri veya kahverengi, altı açık kahverengi ve genellikle enine çizgili, kanatları değirmi, kuyruğu oldukça uzundur. (İlmî adı: *Accipitier gentilis*. Kartalgillerden.)

— ANSİKL. *Çakırdoğan*'a bütün kuzey yarımkürede rastlanır. Doğu'da avcı kuş olarak şahine tercih edilir. Çakırdoğanlar, kartalgillerin doğan cinsindendir. Çakırdoğan gücü ve ataklığı dolayısıyle doğancılıkta pek tutulur. Yetiştirilmesi güç olmakla beraber sahibine şahinden daha çok bağlıdır. (L)

ÇAKIRHÖYÜK, esk. **Keysun**, Güneydoğu'da (Adıyaman ili, Besni ilçesi) bucak merkezi. İlçe merkezinin 29 km güneyinde, yüksl. 600 m. — *Bucak*, 11 134 nüf., 16 köy. (M)

ÇAKIRKEYF blş. sıf. (esk. türk. *çakır*, şarap ve ar. *keyf*'ten). İçkiden dolayı yarı sarhoş: *Eğer güldüğünü eğer şakıdığını görürseniz, bilin ki çakırkeyftir* (Y.Z. Ortaç). [M]

ÇAKIRLAR, Akdeniz bölgesinde (Antalya ili, merkez ilçesi) bucak merkezi; 1 234 nüf. Antalya düzlüğünün batı kenarında, Bey dağları eteğinde, il merkezine 13 km uzaklıktadır. — *Bucak*, 9 885 nüf.; 12 köy. (M)

ÇAKIRPENÇE blş. sıf. (türk. *çakır*, doğankuşu ve fars. *pençe*'den). Tuttuğunu koparan, her işte çıkar sağlamağa çalışan: *Bu insanların son derece hesaplı, hakkının on parasında bile dikkatli ve titiz, alabildiğine açıkgöz ve çakırpençe olduklarını bir kere daha anlardık* (A.H. Tanpınar). [M]

ÇAKIŞIK sıf. (*çakışmak*'tan *çak-ı-ş-ı-k*). Mat. Birbiriyle çakışan: *Çakışık şekiller*. (M)

ÇAKIŞMAK ortaklş. f. (*çakmak*'tan *çak-ı-ş-mak*). Üst üste getirildiği şekilde, biçimve boyut bakımından eşit olmak: *Çakışan şekiller eşittir*. ‖ Birbirinin içine geçerek kenetlenmek. ‖ Birbiriyle çarpışmak, vuruşmak. ‖ Karşılıklı söz yarışı yapmak. ‖ *Halk dili*. [Saz şairleri için] Karşılıklı atışmak.

◆ **Çakışma** i. Üst üste gelerek, bütün noktalarından bitişme.

— Fiz. *Çakışmalar metodu*. Bk. SARKAÇ.

— Mat. Gerçekte birbirinden ayrı olan, ancak üst üste koyuldukları zaman birbirini tamamen örten iki geometrik şeklin durumu: *İki şeklin çakışması bunların eşitliğini gösterir*.

— Nükl. Çok sayıda tanecik sayacının, çeşitli olaylarda yarı yarıya benzerlik sağlayacak veya bir taneciğin belli bir yörüngeye geçişini gerçekleştirecek şekilde birleşmesi.

◆ **Çakıştırmak** ettrg. f. *Argo*. İçki içerek keyf etmek: *Biraz rakı olacak* [...] *Birkaç tane çakıştırır, gideriz* (Ahmed Rasim). ‖ *Halk dili*. Mukayese etmek, karşılaştırmak. ‖ İki kişiyi birbirine düşürmek. (LM)

ÇAKIT, Akdeniz bölgesinin Adana Toroslar kesiminde akarsu, uzunluğu 125 km. Niğde doğusundaki dağlardan inen seller ve Bolkar dağlarının kuzeydoğu kenarından akan Ulukışla suyu ve kollarının (Maden deresi, Horoz deresi v.d.) katışmasıyle meydana gelir, Pozantı suyu adıyle, Bolkar ve Aladağ kütleleri arasındaki oluğa girer (Ecemiş koridoru) ve bu oluğa kuzey ve güneyden karışan kolları alır. Pozantı önünde yer değiştirerek Aladağlar arasındaki ünlü boğaza girer (Çakıt boğazı); demiryolu bu boğazın bir kenarını tüneller ve köprülerle takip eder. Boğazın en derin kesiminde, tabiî bir köprü altından geçer (Yerköprü). Adana'nın kuzeybatısında kireçtaşı içinde oyulmuş büyük bir ağızdan ovaya çıkan Çakıt suyu, Gürgün çayı ile birlikte, baraj gölü içinde Seyhan'a karışır. (M)

ÇAKMAK geçl. ve geçz. f. Çivi, kazık v.b. şeyleri vura vura sokmak, yerleştirmek: *Duvara çivi çakmak*. ‖ Bir şeyi çivi ile tutturmak: *Levhaları panoya çaktı*. ‖ Ateş, alev çıkarmak: *Şu fener yansa deyip bir kutu kibrit çaktım* (M.Â. Ersoy). ‖ Birden ve geçici olarak parlamak: *Suda yıldızların parıltısıdır / Bu karanlıkta bazı bazı çakan* (Ahmed Haşim). ‖ *Argo*. Vurmak: *Şu nimete kör bakayım ki... Fakat öyle çaktım ki...* (Ahmed Rasim). ‖ Farketmek, anlamak: *Bahsi değiştirme dedi, çakarız* (P. Safa). *Gözümüzden çakardı gönlümüzden geçeni* (F.N. Çamlıbel). ‖ Bir konuda bilgisi olmak: *E öyle ise adiyö... —Adiyöden çakmam* (H.R. Gürpınar). ‖ İmtihanda başarı göstermemek, sınıfta kalmak: *Üç dersten çaktı*. ‖ İçki içmek: *Evvelki gece, Galata'da Hristoda çaktım* (Ahmed Rasim). ‖ *Esk*. Silâhı ateşlemek.

— ÇEŞ. DEY. *(Zihinde, kafada) Şimşek çakmak*, birden anlamak. ‖ *Selâm çakmak. Teklz*. Selâm vermek.

◆ **Çakılı** sıf. Bir şey üzerine çakılmış olan.

◆ **Çakılmak** geçz. f. Çakmak eylemine konu olmak. ‖ Hızla yere düşmek: *Uçaklardan ikisi yere çakıldı*.

◆ **Çakma** i. Çakmak eylemi.

— Bayınd. *Kazık çakma*, tahta veya betonarme kazıkları yerlerine yerleştirdikten sonra, «tokmak» denilen bir ağırlıkla üstlerine vurup, iyice derine gömmek işlemi. — Kuyumc. Çakmak suretiyle yapılan kuyumcu işi. ‖ Bu işte kullanılan kalıp. ‖ *Dişi çakma*, çukurlu çakma. ‖ *Erkek çakma*, çıkıntılı çakma.

◆ **Çaktırmadan** zf. *Argo*. Belli etmeden, sezdirmeden: *Kadın çaktırmadan cebimde ne bulmuşsa yürütmüş*.

◆ **Çaktırmak** ettrg. f. Çakmak işini yaptırmak. ‖ *Argo*. Birinin bir şeyi sezmesine veya anlamasına yol açmak: *Eğilip eğilip bakar... işi çaktırır* (Ahmed Rasim). ‖ Öğrenciyi sınıfta bırakmak. (M)

ÇAKMAK i. Ateş elde etmeğe yarayan küçük âlet: *Çakmak yanınızda ya? Merdivenden inerken yakarız* (R.H. Karay). ‖ Sürtme ile çakmak taşından kıvılcım çıkartan ve kavı tutuşturan çelik parçası: *Felek çakmağını eyledi çengel / Ben yare giderken bırakmaz engel* (Karacaoğlan). ‖ *Esk*. Ağızdan dolma tüfeklerdeki tetik düzeni. ‖ Sıf. Çakmak gibi eğri olan: *Çakmak pabuç*.

— Dokumc. *Çakmak tiftik*, en iyi kalite kısa tiftik.

— Fiz. *Hava çakmağı*, üst ucu kapalı, alt ucunda ise, bir kav parçası tutturulmuş bir piston olan cam boru. (Hava, piston yardımıyle borunun içinde sıkıştırıldığı zaman, bu ani sıkışma sonucu meydana gelen ısı etkisiyle kav yanmağa başlar.) ‖ *Hidrojen çakmağı* veya *hidroplatinli çakmak*, içinde hidrojen üretilen ve sürekli bir alev veren cihaz. Hidrojen, bir platin süngeri tarafından emilerek tutulur ve cihazın hep kızıl derecede kalmasını sağlar.

— Mad. oc. Madencilerin kullandığı emniyet lambasını açmadan yakmağa yarayan ve bir karton parçası üstüne fosforlu macun sürülerek hazırlanan parlayıcı bileşim.

— Sil. *Çakmak karşılığı*, ateşli silâhlarda çakmak takımının karşı tarafına yerleştirilen S biçiminde madenî levha. ‖ *Esk*. *Çakmak tekne*, eski tüfeklerde falya barutunun konduğu yer.

— ANSİKL. Günümüzde, sürekli bir ateş meydana getiren her çeşit âlete *çakmak* adı verilerek, bu kelimenin anlamı genişletildi. Kimyevî tepkimelerle çalışan bazı âletler dışında, çakmakların hemen hepsi ya fiziksel (vurma, sürtünme, elektrik akımı veya gaz sıkıştırması yoluyle ısı elde edilmesi) veya fizikokimyasal olaylardan (kataliz) yararlanır. Vuruşla veya kızıl dereceye getirilmiş katı taneciklerden meydana gelen kıvılcımlar çıkarmak suretiyle çok yakınlarında bulunan yanıcı cisimleri alevlendiren çakmaklar, çeşitli yönlerden geliştirildikten sonra en çok kullanılan çakmak tipi haline geldi. Sürtünme sonucu meydana gelen alevler uzun süre kızıl derecede kalmadığı için kullanışlı olmayan çakmaktaşı veya başka sert cisimler yerine, bugün demir ve seryum alaşımı kullanılır. «Azrak topraklar» dan elde edilen seryum, büyük bir ısı vererek alaşımın yanmasını sağlar.

Cep çakmaklarında, yaylı bir kapak açıldığı zaman çalışan küçük bir dişli veya çark, bir demir-seryum alaşımı olan çakmak taşına sürtünerek çok sıcak kıvılcımlar çıkarır. Bu kıvılcımlar ya nitratlı bir fitili veya uçucu bir hidrokarbona (benzin, petrol) daldırılmış pamuk bir fitili ateşler. Gazlı çakmaklarda ise, kapak açıldığı zaman, içinde propan veya sıvı bütan bulunan depo da açılır; böylece, genleşerek yukarı doğru fışkıran gazlar ateş alır. Plante tarafından bulunan, Voisin ve Dronier tarafından geliştirilen elektrikli çakmaklar, ısıya oldukça dayanıklı ve paslanmaz bir madenden (msl. platin) yapılan ince bir telin, elektrik akımı etkisiyle bozulmadan kızıl dereceye gelmesi özelliğine dayanır. Basınçlı havayle çalışan çakmaklar, günlük hayatta hemen hiç kullanılmayan birer laboratuvar deneyi olmaktan öteye gidememiştir. Platin süngerli çakmaklar, fizikokimyasal olaylar yardımıyle çalışır: hidrojen veya havagazına daldırılmış platin süngeri, kataliz olayıyle bu gazları ateşler. Otomatik «ateşleyiciler»e uygulanmak istenen bu sistem, platin çok pahalı olduğu için fazla kullanılmaz.

◆ **Çakmak çakmak** blş. sıf. [Göz için] Kızarmış.

◆ **Çakmakçı** i. Çakmak yapan veya satan kimse. ‖ *Esk*. Silâh çakmaklarını yapan veya onaran kimse.

◆ **Çakmaklaşmak** dönşl. f. [Göz için] Kızarmak: *Yüzünün bütün çizgileri çekilmiş, gözleri çakmaklaşmıştı* (K. Tahir).

◆ **Çakmaklı** i. ve sıf. *Esk*. *Sil*. Ağızdan doldurulan ve çakmak taşına çarpan tetiğin çıkardığı kıvılcım sonucu ateşlenen tüfek. ‖ *Çakmaklı havan*, osmanlı ordusunda kullanılan küçük havan toplarından biri. (Havan dolduruldaktan sonra, tetik çekilmek suretiyle, tetiğe bir telle bağlı horoz, eczalı kapsül üzerine düşer ve havan bu suretle ateşlenirdi.)

— Denizc. *Çakmaklı ışık*, bir gemi tarafından, başka bir geminin dikkatini çekmek için geçici bir süre yakılan yanıp sönen ışık. (ML)

ÇAKMAK i. Cerahat mikroplarından ileri gelen ve yer yer kabarcık şeklinde gelişen deri hastalığı. ‖ *Uçuğumsu çakmak*. Bk. UÇUK. ‖ *Bockmart çakmağı*, üstderide, kılların yakınında gelişen çakmak çeşidi. (Çakmağın bu çeşidi kan çıbanından farklıdır; çünkü kan çıbanı kıl kökü ile onu saran altderide meydana gelir.)

— ANSİKL. *Çakmak*, streptokok denilen mikroplardan ileri gelir. Önce bir kabarcıkla başlar; daha sonra irinle dolan kabarcık çabucak kurur, sarımtırak veya esmerimsi bir kabuk bağlar. Kabarcıklar vücudun herhangi bir yerinde çıkabilir. İrinle aşılandığından kolayca vücuda yayılabi-

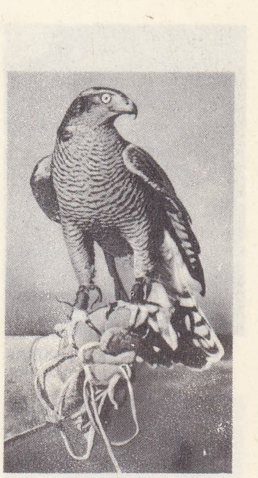

ele konmuş bir çakırdoğan

çakmaklar

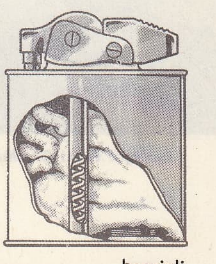

benzinli çakmak

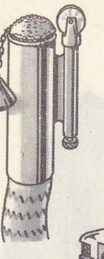

kavlı çakmak

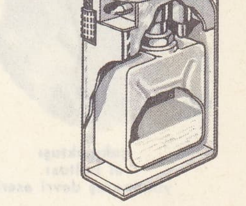

gazlı çakmak

Foto. Rödlc (LAROUSSE)

lir ve *«çakmak»* denen hastalık halini alır. Çakmak, seyrek olarak stafilokoklardan da ileri gelir. Krem kıvamında iri bir kabarcık şeklinde belirir ve yavaş yavaş kabuk bağlar. Bebeklerde görülen kabarcıklı çakmak, mercimek veya ceviz iriliğinde açık renkli döküntüler şeklinde olur; daha çok bebelerin gövdesinde, kol ve bacaklarında görülür.

— Vet. Çakmak, özellikle domuz ve köpekte, çok seyrek olarak da at ve sığırda görülür. Kuruyan kabuklar bir hafta sonra kıllarla birlikte dökülür. Yerinde yeni bir üstderi oluşur. Yaralar tomur tomur olur. Antisepsili sıvılar ve yumuşatıcı merhemlerle tedavi edilir. (L)

ÇAKMAK, esk. **Cedidiye**, İç Anadolu ve Akdeniz bölgeleri sınırında (Konya ili, Ereğli ilçesi) bucak merkezi; 683 nüf. Ereğli-Ulukışla kara yolu üzerinde bulunan köyün demiryolu istasyonu da vardır; yüksl. 1135 m. —*Bucak*, 9 355 nüf.; 9 köy. (M)

ÇAKMAK (Seyfettin). Bk. MELİKÜZZAHİR.

ÇAKMAK (Mustafa Fevzi), türk mareşali; Türkiye cumhuriyeti kuruluş devrinin Mustafa Kemal ve İsmet Paşalardan sonra üçüncü önemli şahsiyeti (İstanbul 1876-ay.y. 1950). Babası Çakmakoğullarından topçu albayı Ali Bey; annesi Varnalı Müftü Hacı Bekir Efendinin kızı Hasene Hanım. Beş yaşında Rumelikavağı mahalle mektebine başladı, oradan Sarıyer Hayriye mektebine geçti. 10 Yaşında, Selânik Rüştiye mektebine gitti, bir yıl sonra İstanbul Soğukçeşme askerî Rüştiyesine, 1890'da da Kuleli Askerî idadîsine geçti. Bu sırada müftü dedesi Hacı Bekir Efendiden Arapça, Farsça, fıkıh konularında ders alarak yetiştirildi. 1893'te Harbiye mektebine girdi, orayı bitirince Erkânı Harbiye mektebine geçerek 1898'de mezun oldu. Stajını bitirince de Metroviçe tümeni kurmay başkanı olarak ilk görevini aldı ((11 nisan 1899). 1901'de kolağası (kıdemli yüzbaşı); 1902'de binbaşı oldu. Bundan sonra Taşlıca (Sırbistan) mutasarrıflığı ve kumandanlığı (1908), mürettep Kosova kolordusu kurmay başkanlığı (1910) yaptı, o yıl yarbay oldu. 1911'de genel kurmay başkanlığı 5. Şube müdürlüğüne getirildi; İtalya'ya karşı Batı Rumeli'yi savunmak üzere teşkilâtlanan Garp ordusu kurmay başkanı olarak 6 ekim 1911'de İkinci ordu müfettişliği emrine verildi. 9 Mayıs 1912'de Arnavutluk ve Rumeli'nin ıslahı için Dahiliye nazırı Hacı Adil* Bey başkanlığında toplanan kurulda görev aldı. 29 Eylül 1912'de, Balkan savaşı seferberliğinin başlangıcında, Vardar ordusu kumandanlığı harekât şubesi müdürlüğüne tayin edildi. 1913'te İkinci nizamiye tümeni kumandanlığına, albay olarak getirildi. 1915'te Çanakkale cephesinde, geçici olarak Anafartalar grubu kumandanı oldu ve başarılı hizmetleri sebebiyle çeşitli liyakat, imtiyaz, harp madalyaları ve nişanlar aldı. Çanakkale harekâtı bitince Doğu cephesinde 2. Kafkas kolordu kumandanlığına tayin edildi (1916). 1917'de önce Diyarbakır 2. Ordu kumandanı; sonra Filistin 7. Ordu kumandanı oldu. Sina* savaşlarındaki hizmetleri sonucunda nişan ve sefer kıdemi alarak ferikliğe (korgeneral) yükseltildi (1918); aynı yıl İstanbul Genelkurmay başkanlığı karargâhına tayin edildi; bir yıl sonra 1. Ordu kıtaları müfettişi oldu (1919). 3 Kasım 1919'da Osmanlı devleti hükûmeti kararıyle Anadolu'ya gönderilecek heyete katıldı, o yıl Askerî şûra üyesi seçildi. 3 Şubat 1920'de Harbiye nazırı olan Fevzi Paşa, Anadolu'da millî mücadelenin teşkilâtlanması için gerekli silâh, araç ve gereçlerin aktarılmasında önemli hizmetlerde bulundu. 8 Nisan 1920'de Damat Ferit Paşa kabinesinin kurulmasından önce istifa ederek Anadolu'ya geçince, İstanbul hükûmeti tarafından Millî kuvvetlerin tertipçi ve teşvikçilerinden sayıldı; rütbesinin kaldırılması, nişanlarının geri alınması ve idamı hakkında ferman çıkarıldı (26 mayıs 1920). Büyük Millet meclisi tarafından 3 mayıs 1920'de Millî Müdafaa vekilliğine ve Vekiller heyeti başkanlığına seçilen Fevzi Paşa, İkinci İnönü zaferinden sonra birinci ferik (orgeneral) oldu (3 nisan 1921). Sakarya savaşından önce Genelkurmay başkan vekilliğine getirildi (3 ağustos 1921), 2 temmuz 1922 tarihine kadar aynı zamanda Vekiller heyeti başkanı olarak da görev yaptı. Sakarya zaferi üzerine Büyük Millet meclisinin kararıyle kendisine mareşallik rütbesi verildi (31 ağustos 1922), 29 ekim 1923'te de asaleten Genelkurmay başkanlığına getirilen Çakmak 1925 yılı sonuna kadar Kozan milletvekilliğini de beraber sürdürdü ve sonra milletvekilliğinden ayrılarak Genelkurmay başkanlığında 1944 yılına kadar kaldı; o yıl yaş haddini doldurduğu için emekliye ayrıldı.

mareşal Fevzi ÇAKMAK bir seçim kampanyasında

mareşal Fevzi ÇAKMAK

Kurtuluş savaşındaki çeşitli hizmetlerinin ardından, Türkiye'de çok partili siyasî hayat başlayınca, mareşal Çakmak bu defa sivil olarak birinci planda yer aldı. Önce yeni kurulan Demokrat partiyi destekledi, bu partinin gelişmesine önayak oldu ve 1946 seçimlerinde Demokrat parti listesine bağımsız aday olarak girdi, İstanbul milletvekili seçildi. Yöneticileri ile bağdaşamadığı için 12 temmuz 1947'de Demokrat partiden ayrıldı ve Millet* partisinin kuruluşuna katıldı (19 temmuz 1948); bu partinin şeref başkanı oldu. Siyasî hayatı askerlik hayatı kadar başarılı geçmeyen mareşal Çakmak, Teşvikiye sağlık yurdunda 10 nisan 1950'de öldüğü zaman cenaze töreni az rastlanan bir kalabalık tarafından, tekbirlerle kaldırıldı; Eyüp mezarlığına defnedildi. Çakmak'a gösterilen bu büyük ilgi, o günlerin siyasî yorumcuları tarafından Cumhuriyet Halk partisine karşı gösterilen ilk açık direniş olarak yorumlandı ve C.H.P. nin ilk büyük siyasî yenilgisi olarak gösterildi.

Mareşal Çakmak başarılı meslek hayatı boyunca her zaman kendini yetiştirmek için çalışan, iradeli, ahlâklı, faziletli bir insan olarak bilinen çalışkan, alçak gönüllü, sağlam karakterli, imanlı bir kumandan olarak sevildi ve sayıldı. *Garbî Rumeli'nin Suret-i Ziyaı ve Balkan Harbinde Garp Cephesi Hakkında Konferanslar* (1927), *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri* (1936) adlı iki kitabı vardır. (→ Bibliyo.) [M]

ÇAKMAK (Mustafa, **Koca** — da denir), türk güreşçisi (Zara, Sıvas 1909). Güreşe İstanbul'da başladı ve Kumkapı kulübünden yetişti. 1932'den 1948'e kadar Millî güreş takımında yer aldı. Bu arada beş defa Balkan şampiyonu, iki defa da Avrupa ikincisi oldu. Halen güreş antrenörlüğü yapmaktadır. (M)

ÇAKMAK dağı, Türkiye'de çeşitli tepelerin adı. En tanınmışı, Doğu Anadolu'da Karasu-Aras dağları üzerinde Karayazı ilçe merkezi kuzeyinde yükselir; 3 060 m. (L)

ÇAKMAKTAŞI blş. i. Paleolitik devirde ve daha sonraları âlet yapmak için kullanılan bir cins taşa verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Jeol. *Çakmaktaşı damarı*, içinde kızılımsı çakmaktaşı bulunan kil ve çakıl veya kum taneleri gibi yabancı maddelerin karışımı. (Normandiya'daki tebeşir tabakalarında bulunur.)

— Sil. 1845'e kadar kullanılan çakmaklı tüfeklerde, tetik çekilince düşen horoza çarparak kıvılcımlar meydana getiren, böylece tüfek içindeki barutu ateşleyen çakmaktaşı parçası. (Çakmaktaşı, silâhlarda XVIII.yy.a kadar kullanıldı; bu çağda, Saint-Aignan ve Bougival bölgelerinden çıkarılan çakmaktaşları yontulmağa başlandı. Çakmaktaşları, önce bez, sonraları kurşun bir kılıf içinde, horozun altına doğru meme ağzına yerleştirildi. Bir taşla, aşağı yukarı elli kere ateş edilebilirdi.)

çakmaktaşı el baltası yontmataş devri eseri

— ANSİKL. Prehist. Tarihöncesi devirlerde kullanılan âletlerden çoğunun ilkel maddesi *çakmaktaşı* idi: muştalar, çeşitli kesici ve sivri uçlu âletler, tırmık ve kaşağılar, kazı kalemleri, ok uçları v.b. Tarihöncesi insanları âlet yapımında, yuvarlak çakıllardan sonra, bazen çok uzaklardan taşıyıp getirdikleri çakmaktaşlarını kullandılar. Neolitik devirde ise, işlemesi daha kolay olan *in situ* çakıl taşlarını bulmak için, çok sayıda kuyudan meydana gelen gerçek anlamda maden ocakları kurdular (Belçika'da Spiennes, Aveyron'da Mur-de-Barrez v.b.). Çakmaktaşları, önemli ticaret malzemeleri arasındaydı ve çıkarıldıkları bölgeden yüzlerce kilometre uzağa sevkediliyordu; bu yüzden Britanya'da, Anglo-Norman adalarında ve İsviçre'de, Grand-Pressigny (Touraine) atelyelerinde yapılmış âletler bulundu. Ancak bu çakmaktaşlarına, taşınmalarını kolaylaştırmak için bir ufaltma işlemi uygulanıyordu. Tarihöncesi çağlarda çakmaktaşına biçim vermek için kullanılan bütün usuller, bugün deneme yoluyle bulunmuştur. Önceleri, «çekirdek» denilen çakmaktaşı bloklarının kenarlarından, dikine darbeler vurarak küçük ve kalın parçalar koparılıyordu. Böyle devamlı vurmak suretiyle, kesici ağzı tırtıllı olan bir «çiftyüzlü» elde ediliyordu. Ağaç tokmaklar kullanarak, bu çiftyüzlüler inceltilebiliyor ve kesici ağzı daha düzgün bir hale getirilebiliyordu. Levallois tekniğiyle özel olarak hazırlanmış çekirdekten, üçgen biçiminde ilk sivri uçlu âletler yapılabildi. Sonraları üst paleolitik devirde, git gide daha ince ve daha çok sayıda bıçak yapımıyle, çok yönlü bir sanayi doğdu; bunun yanı sıra kemik sanayii (mızrak, zıpkın v.b.) gelişti. Bir kiloluk çakmak taşından, abbeviliyen çağın insanı 10 sm, mustieriyen çağın insanı 2 m, magdaleniyen çağın insanı ise 20 m boyunda kesici âlet elde edebiliyordu, bu da tekniğin nasıl evrime uğradığını gösterir. (LM)

ÇAKO (Andon). Bk. ÇAJUPİ.

ÇAKOZLAMAK geçz. f. *Argo.* Anlamak, farketmek: *Bu çıfıt doktorun, bizi cıgaradan, esrardan kesmek için benim kahpeden bir eşek yükü para aldığını biz çakozlamadık mı?* (K. Tahir). [M]

ÇAKRA i. («tekerlek» anlamında sanskritçe k.). Geniş anlamda çember, disk. (Bu kelimenin geniş, çeşitli ve sembolik anlamları vardır. Çakra genel olarak tekerlek [hükümdar arabasının, tanrısal arabanın veya herhangi bir taşıt aracının tekerleği] anlamına gelmekle beraber Buddha yasasının [*darmaçakra*] ve öğretilerinin tekerleğiyle Tanrı Vişnu'nun Güneş çemberinin bir sembolü olarak kullanılmaktadır. Ayrıca evrenin varlığını da belirler.) [L]

ÇAKRAVARTİN i. («çarkı döndüren kimse»). Evrene hükmeden varlığı göstermek için kullanılan sanskritçe kelime. Hükümdar arabasının takdis töreni sırasında, güneşin evren içindeki devrini andıran bir şekilde ülkesi etrafında dönmesinden dolayı tekerlek anlamına gelen *Çakra* kelimesinden alınmıştır. (L)

ÇAKRİ, 1782'den bu yana Bangkok'ta hüküm süren Siyam kral sülâlesi. Hanedanın adı, delirdiği için görevden çekilen kral P'ya Tak'ın (1767-1782) yerine geçirilen ve sonradan Rama I diye anılan general Çao P'ya Çakri'den gelir. (L)

ÇAKŞIR i. İnce kumaştan yapılmış erkek şalvarı: *Kiminin giydiği çakşır, kiminin bez şalvar* (M.Â. Ersoy). *Kız çocukları kapı eşiklerinde sakız çiğner, çakşırı yırtık, yalınayak başı kabak oğlanlar* [...] *kâğıttan gemi yüzdürürler* (H.E. Adıvar). ‖ Paçalı güvercin ve diğer kuşların ayaklarındaki tüyler.

◆ **Çakşırlı** sıf. Çakşır giymiş olan. ‖ Ayakları tüylü [kuş]. (M)

ÇAL, esk. **Demirciköy**, İçbatı Anadolu'da (Denizli ili) ilçe merkezi; 2 925 nüf. Büyük Çökeles dağının (1 840 m) kuzeydoğu eteğinde, Büyük Menderes ırmağı orta çığırına hâkim bir yerde kurulmuştur; yüksl. 830 m. 66 km'lik bir yolla il merkezine bağlanır.

— *Çal ilçesi*, 1521 km²; 58 577 nüf. Büyük Menderes'e doğru yönelen alçak dağlar ve tepeler arasına giren yer yer geniş tabanlı vâdileri kapsar. Halkın geçimi başta tahıl ekimi olmak üzere tarıma (buğday, pamuk, tütün, haşhaş v.b.) ve küçükbaş hayvan yetiştirmeğe dayanır. Dokuma tezgâhları (bez kilim). Yer yer ormanlar. İlçenin merkez, Baklan ve Bekili bucakları içinde 51 köy ve 4 kasaba (Bekili 5 982 nüf., Akkent veya Zeyve, İsabey ve Süller) bulunur. (M)

ÇALA zf. (*çalmak* fiilinden). *Halk dili.* Defa, kez. ‖ Bir an, bir ara.

— Dil. bil. Yazı dilinde klişeleşmiş olarak bazı deyimlerde kullanılır. Belli isimlerden önce gelerek fiile bağlanır ve isimle ilgili bir çabukluk, süreklilik, dikkatsizlik anlamı katar: *Çala kalem yazmak, çala kaşık yemek, çala kürek açılmak, çala paça yürütmek, çala pala sallamak, çala kamçı gitmek.* (M)

Foto. MEYDAN; LAROUSSE

ÇALÂK sıf. (fars. *çālāk*). *Esk.* Çabuk hareket edebilen, çevik: *Bu gayenin, bu hayâlin ümid-i idrâki / Dolaştırır gece gündüz o rûh-ı çâlâki* (M.Â. Ersoy).

— *Esk. Çüst ü çâlâk,* çevik ve tetik. ‖ *Fikr-i çâlâk,* çabuk kavrayan zihin. ‖ *Kilk-i çâlâk,* çabuk yazan kalem. ‖ *Tab'-ı çâlâk,* tez canlı.

◆ **Çâlâkî** i. *Esk.* Çeviklik. Çabukluk. (M)

ÇALÂKZADE MEHMED EFENDİ. Bk. MEHMED EFENDİ.

ÇALÂKZADE MUSTAFA EFENDİ. Bk. MUSTAFA EFENDİ.

ÇALAP i. (fars. *çelipā*, put, haç'tan esk. türk. k.). *Esk.* Tanrı: *Suyun akar yalap yalap / Böyle emreylemiş çalap* (Yunus Emre). [M]

ÇALAPA i. (ital. k.). Eczc. Bir ottan alınan müshil. ‖ Bot. Kökü müshil olarak kullanılan bitki (İpomoea Jalappa). [L]

ÇALAPALA (Rakım), türk yazar ve yayımcısı (İstanbul 1909). İstanbul'da İstiklâl lisesini (1931), Ankara üniversitesi Hukuk fakültesini bitirdi (1935). Osmanlı bankasında (1932), Basma Yazı ve Resimleri Derleme müdürlüğünde (1934) görev aldı. Beneberit Musevi lisesi (1934-1937) ve Alman lisesinde (1938-1945) öğretmenlik yaptı. 1924'-ten itibaren yazıları yayımlandı. Türkiye yayınevi (1936-1952) ile Doğan Kardeş müessesesinde çalıştı (1952-1955); Atlas yayınevini kurdu. *Amatör* dergisini yayımladı. *Mustafa* (1944), *Köye Giden Gelin* (1950) [roman] gibi eserleri, tercümeleri, ilkokullar için tarih ve yurttaşlık bilgisi kitapları, çeşitli çocuk kitapları vardır. (M)

ÇALÇENE blş. sıf. Çok konuşan, geveze: *Bırak köpoğlu kadın amma / Çalçeneymiş ha!* (M. Â. Ersoy). [M]

ÇALDIRAN, esk. **Bayazıtağa,** Doğu Anadolu'da (Van ili, Muradiye ilçesi) bucak merkezi; 1 962 nüf. Adının değişmesi yüzünden, Çaldıran savaşının yeri olarak gösterilir. Oysa Çaldıran savaşı, İran Azerbaycanı'nda Mâkû ve Hoy şehirleri arasındaki Çaldıran ovasında yapılmıştır. Bucak merkezi Bendimahi çayının yukarı çığırına karışan bir dere kenarındadır; Muradiye ilçe merkezine 28 km, Van gölü kıyısına 43 km uzaklıktadır. Bucağın genellikle küçük olan 65 köyünde 20 199 nüfus yaşar. (M)

ÇALDIRAN, Batı Azerbaycan'da (Mâkû şehri) kaza; 13 240 nüf. Batı yönünden Türkiye ile sınır komşusudur. Topraklarından Kızılçay ve Çaldıran ırmakları geçer. (M)

Çaldıran kalesi, Van ili sınırları içinde Urartu kalesi. Muradiye kazasına bağlı Çaldıran'a bakan alçak ve küçük bir tepe üzerinde kurulmuştu. Bugün sadece ana kaya üzerinde temel yuvaları kalmıştır. Kalenin batı tarafında kaya üzerinde bir söve ve kapı girişini andıran kalıntılar vardır. Urartu devrindeki adı bilinmeyen kale, daha sonraki devirlerde terk edilmişti. Bütün kalıntılarının ortadan kalkması, tepenin hemen eteklerindeki Çaldıran yerleşme alanı için gerekli taşların buradan sağlanmış olmasındandır. (M)

Çaldıran Meydan savaşı, osmanlı ve safevî (iran) ordularının Mâkû ile Hoy arasında, Tebriz'e 100 km uzaklıktaki Çaldıran'da yaptıkları savaş (23 ağustos 1514). Bayezid'in oğulları arasındaki anlaşmazlıktan faydalanan Şah İsmail, Anadolu'daki alevîler arasında faaliyetini arttırdı. Kendisine sığınan Şehzade Ahmed'in oğlu Murad'ı himaye etti. Yalnız Sultan Selim'in cülusuna da heyet göndermekten kaçındı. Selim, kışkırtılan alevîlerden 40 000 kadarını hapis ve idam ettirerek Şah İsmail'e karşı savaşa karar verdi. Yığınak bölgesi olarak Eskişehir'de Seyitgazi seçildi. Erzincan'da yiyecek stokları hazırlandı. 7 Mayıs 1514'te yığınak bölgesinden hareket edildi. İki ordu Çaldıran mevkiinde karşılaştılar. Osmanlı ordusunun sağ kolunda Anadolu beylerbeyi Sinan Paşa ile Zeynel Paşanın emrindeki anadolu ve karaman kuvvetleri, sol kolunda ise Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa emrindeki rumeli askeri vardı. Yavuz Sultan Selim'in yanında sipahi, silâhtar, ulûfeci, gureba bölükleri ile sadrazam Hersekzade Ahmed Paşa, vezir Dükakinoğlu Ahmed Paşa, vezir Mustafa Paşa, Ferhad Paşa, Karaca Paşa gibi devlet ileri gelenleri bulunuyordu. Onların önünde Ayas Paşa emrinde sayıları 12 000'i bulan tüfekçi yeniçeriler, araba ve develerden meydana gelen bir sipere yerleşmişlerdi. Her iki kanadın sonunda biri 10 000 diğeri 8 000 kişiden ibaret anadolu ve rumeli azabları, birbirlerine zincir ile bağlanmış 500 topun önüne dizilmişlerdi. Öncü kuvvetlerin çoğunluğunu teşkil eden Dulkadırlı Türkmenleri Şahsuvaroğlu Ali Beyin, artçı kuvvetler ise Şadi Paşanın emrindeydi. Çoğunluğu Ustaclu, Afşar, Varsak, Dulkadırlı, Rumlu (Anadolulu), Şamlu, Kaçar, Karamanlı türkmenlerin meydana getirdiği 80 000 kişilik safevî süvari kuvvetine Şah İsmail kumanda ediyordu. Savaş planını osmanlı savaş taktiğini iyi bilen Mehmed Han Ustaclu hazırlamıştı. Şah İsmail sağ kanadın kumandasını üzerine almıştı; sol kanadın idaresini verdiği Mehmed Han Ustaclu ile girişecekleri bir çevirme hareketinde azabları yarmak suretiyle yeniçerileri arkadan vurmak niyetinde idi. İran ordusunun bir kolu Mihaloğlu'na hücum etti, fakat yenildi; bunun üzerine 40 000 seçkin zırhlı süvari ile rumeli askerinin üzerine hücum eden Şah İsmail, başlangıçta başarılı oldu. Başta Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa olmak üzere birçok osmanlı beyini şehit etti. Sol kanada kumanda eden Mehmed Han Ustaclu, anadolu askerinin karşı koyması ve Sinan Paşanın aldığı tedbirler dolayısıyle başarı kazanamadı, böylece Şah İsmail kolu ile birleşmeleri gerçekleşemedi. Çünkü Sinan Paşa, askerin saflarını muhafaza ederek muntazam bir şekilde toplara doğru geri çekilmelerini sağladı; Mehmed Han Ustaclu ile kardeşi Karahan'ı topları ile karşı karşıya bıraktı. Topların birdenbire açtıkları ateş üzerine safevî ordusu dağıldı. Safevîler büyük kayıp verdiler ve savaş Osmanlılar lehine gelişmeğe başladı. Şah İsmail, yakın adamlarının fedakârlığı sayesinde esir olmaktan kurtuldu; akşama doğru Tebriz'e kaçtı ve burada da emniyet görmediğinden Dergüzin'e çekildi. Onun kaçması ile ağır zırhlı askerler karşı koymaktan vazgeçtiler; bir kısmı esir oldu, geri kalanı öldürüldü. Şiî ordugâhı ve hazineleri, ümerayı teşvik gayesi ile getirildikleri anlaşılan askerlerin genç hanımları ele geçirildi. Yavuz Selim, Çaldıran'da şehit düşenler için bir kabristan yaptırdı.

Çaldıran Meydan savaşının kazanılması Osmanlılar için büyük önem taşır. Savaşın neticeleri şöyle özetlenebilir: Osmanlıları Doğudan tehdit eden İran Safevîleri yenilerek ilk defa Azerbaycan'a girildi ve Doğu Anadolu'nun fethi gerçekleşti. Dulkadiroğullarını koruyacak iran kuvveti ortadan kalktığı için, onların arazisi kolayca zaptedildi. Osmanlılar tarafından ileride yapılması düşünülen Mısır seferi için, İran-Mısır antlaşması ihtimali zayıfladı. Zafer sonunda Anadolu'da şiî mezhebinin yayılması büyük ölçüde durakladı ve Gürcistan'ın Osmanlılara itaati sağlandı. Ayrıca, Avrupa devletlerinin İran üzerindeki emelleri ortadan kalktı. Osmanlılara Doğunun yolları açıldı ve İranlılar Doğu yolunda Osmanlılara tehlike olmaktan uzaklaştırıldı. (→ Bibliyo.) [M]

ÇALDIRAN ovası, Azerbaycan'ın (ve bugünkü Hoy şehrinin) kuzeybatısında ova; 750 km² yüzölç. Tebriz'e 120 km uzaklıktadır. Kuzeybatıdan güneydoğuya doğru eğimlidir. (M)

ÇALGI i. (*çalmak*'tan *çal-gı*). Müzik sesleri çıkarması amacı ile yapılmış âlet. (Bk. ANSİKL.): *Çalgı bu hüznü ifade ederken biraz da tatlılaştırmış oluyordu* (A.Ş. Hisar). ‖ Çalgılı yer, gazino: *Taksilere bindireyim / Çalgılara götüreyim seni* (O.V. Kanık). ‖ Müzikle yapılan eğlence: *Anlaşılan bu köyün düğünlerinde çalgı yerine mevlût okuyorlar* (R.N. Güntekin). ‖ Musikî takımı, saz takımı: *Yapılacak eğlence için çalgı tutmuş.*

— DEY. *Çalgı çağanak,* çalgılı, neşeli ve gürültülü olarak: *Çalgı çağanak çok eğlendik.*

— ANSİKL. *Çalgı*'ların türleri, yapımının incelenmesi, tarihi gibi konularla uğraşan bilim dalına batı dillerinde *organoloji* adı verilir. Çalgı yapımı bir yandan da akustiği, teknolojiyi ve sanat tarihini ilgilendirir; çalgıların kullanımı müzik estetiğine olduğu kadar, sosyolojiye de malzeme sağlar. Prehistorya ve arkeolojinin gelişmesiyle, çalgıların en eski çağlarda bile kullanıldığı (M.Ö. III. bin yıldan kalma Ur kral mezarlarında bulunan arp); yapımında kullanılan malzemenin çok çeşitli olduğu ortaya çıktı (taş, kemik, tahta, kiriş, deri, kurutulmuş toprak, maden). Bugün kullanılan bütün çalgı tipleri milâttan önce de vardı, yalnız yaylı çalgıların kullanılmamış olması mümkündür. Klavye bile yaylı çalgılardan biraz eskidir.

Eskiçağlarda Hintliler ve Çinliler, Ortaçağda da Araplar, çalgıların adlarını sıralayan ve onları sınıflandıran incelemeler yaptılar. Bunun dışında, çalgıları gerçekten sistemli olarak incelemeğe XVI. yy.da Virdung (1511) ve Martin Agricola (1528) başladı. Bu çalışmaları XVII. yy.da Praetorius (1614-1620) ve Mersenne (1636-1637) sürdürdü. XIX. yy. sonu ve XX. yy. başında, çalgı yapımcısı ve müzik yazarı Victor Mahillon, akustikçiler, etnomüzikoloji dalında uzmanlaşan müzikologlar *organoloji*'nin temelini attılar, çalgıların ve bunlarda kullanılan en küçük parçaların terimlenmesini sağladılar. Çeşitli genel çalgı sınıflandırmaları yapıldı. Aşağı yukarı bütün sınıflandırmalar şu iki türü ayırır: birinci tür çalgılarda birer oyuk vardır, bu oyuğun içindeki havada üfleme yolu ile titreşim meydana getirilir. Öteki tür ise sert bir cisimden yapılmıştır; vurma, sürtme, parmakla çekme gibi yollarla bundan ses elde edilir. İkinci tür çalgılar da kendi aralarında değişik sınıflara ayrılır. Bu ayırımda çalgının yapımında kullanılan maddenin cinsi, bükülgenlik veya gerilme derecesi, titreşim tarzı esas alınır. Yalnız en yaygın tipleri ele alırsak, nefesli çalgıları şöyle ayırabiliriz: dili olmayan (düdük, flüt), zarsı dilli (trompet, korno), basit dilli (klarinet) veya çift dilli (obua) boru biçiminde çalgılar. Yalnız serbest dilli çalgılar hem borulu, hem borusuz olabilir (akordiyon). Gerilemeyecek katı cisimlerden yapılmış çalgılar, çubuk, boru, lam, plak veya küplerden bileşir. Hepsi ayrı maddelerden yapılır, bunlardan ses elde etmek için birbirine vurmak (kastanyet, zil), üstüne vurmak (ksilofon, gong, çan), sallamak (çıngırak) veya gıcırdatmak (kaynana zırıltısı) gerekir.

Bükülgen maddelerden yapılan çalgılar yalnız parmakla çalınır (ağız tamburası [tek bir telden meydana gelen ilkel çalgı], «sanza»). Gerilebilir maddelerden yapılan çalgılar iki büyük aileye ayrılır: 1. *Derili çalgılar,* üstüne vurularak (davul) veya sürtme ile çalınır; 2. *Telli çalgılar,* telin üstüne vurarak (santur, piyano), teli parmakla veya bir araçla çekip bırakarak (arp, çembalo) veya yay sürterek (keman) çalınır. Daha uygun bir ayırımla telli çalgılar iki sınıfta toplanır: tek parçalılar (değnek, boru veya tabla üstüne kurulu *kithara*) veya çok parçalılar, yani gövdesine sap takılı olanlar (arp, lavta, keman). Buna karşılık, geleneksel sınıflandırma yine geçerlidir:
● *Telli çalgılar* üçe ayrılır: telleri *sürtünme* ile ses veren çalgılarda yay'a (keman ailesi) veya çarka başvurulur (XVIII. yy.a kadar kullanılan çarklı *viyola*).

Telleri *çekilip bırakılarak* ses veren çalgılarda ya parmak (sapsız [lir, arp] veya saplı [lavta, gitar]) veya belirli bir mekanizma (spinet, çembalo) kullanılır. Tellerine *vurarak* çalınan çalgılarda ise ya el (cymbalum) veya mekanizma kullanılır (klavikord, piyano).

● *Nefesli çalgılar* dörde ayrılır:

Ağızlı çalgılar. Ağız yanlamasına durur veya pahlıdır (flüt).

Dilli çalgılar, boruları silindir veya koni biçimindedir, tek dilli veya çift dilli (obua, klarinet v.b.) olabilir.

Ağızlıklı çalgılar ya yalnız doğal sesleriyle yetinilir veya sürgü, anahtar, piston kullanarak kromatik sesler elde edilir (trombon, flüt, pistonlu kornet).

Klavyeli çalgılar (org, harmonium).

● *Ses yüksekliği belirli veya belirsiz derili çalgılar.* Bu sınıfa timpani, davul v.b. girer.

çakra
dravid sanatına ait bronz
Guimet müzesi, Paris

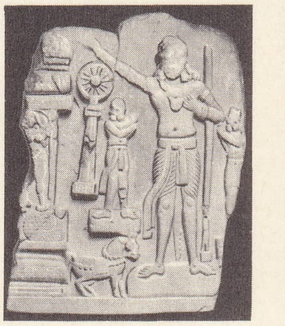

ÇAKRAVARTİN
kral ve çevresinde
değerli yedi eşyası
Guimet müzesi, Paris

Foto. LAROUSSE

«Çalgıcı Melekler» Memling'in tablosundan detay

• *Kendiliğinden ses veren çalgılar:* çan.

• *Aktarımlı çalgılar.* Bk. TRANSPOZE'*li çalgılar.*

◆ **Çalgıcı** i. Çalgı çalmayı meslek edinmiş kimse: *Çalgıcılar benim bilmediğim, hiç de işitmediğim türküler çalıyorlar* (M. Ş. Esendal). || Çalgı âletleri yapan veya satan kimse.

◆ **Çalgıcılık** i. Çalgıcı mesleği, sazendelik: *Çalgıcılık yapıp iyi kötü geçiniyorum.*

◆ **Çalgılı** sıf. Çalgı bulunan, çalgısı olan: *Dansinglerde, çalgılı lokantalarda saatlerce süren dansları seyretmenin verdiği haz ve eğlence yoktu* (A.Ş. Hisar). *Burasını bir çalgılı kahve zannetmiş olacaktı* (F.R. Atay).

— Saatçilik. *Çalgılı saat,* içine yerleştirilmiş zil veya çanlar üzerine küçük çekiçle vurduğu zaman telli bir müzik parçası çalan duvar veya masa saati.

— Tar. *Çalgılı kahve.* Bk. KAHVE. (→ Bibliyo.) [LM]

Çalgıcı Melekler, yukarıdaki detay, Memling'in La Vieja Castilla'daki Santa Maria La real de Najera benediktin manastırındaki bir org panosunu süsleyen *İsa'yı Çevreleyen Çalgıcı Melekler* adlı büyük tablosunun sol tarafından alınmıştır. Bu tablo Anvers müzesindedir. Sanat değerinden başka, XV. yy.ın sonunda kullanılan şu çalgıları göstermesi bakımından da ilgi çekicidir; flütler, Thebai trompetleri, gümüş trompetler, lavta, *psalterium,* arp, küçük org, trombon, yaylı *viola.* (L)

ÇALGICIOTU bls. i. Beyaz veya sarı çiçekli otsu bitki. Bir türü ilâçlık olarak yetiştirilir. (Bu bitki, çiçek mevsiminde, hazirandan eylüle kadar toplanır, gölgede kurutulur. Göğüs yumuşatıcı olarak kaynatılıp içilir. Turpgillerden.) [L]

ÇALGIÇ i. (*çalmak*'tan *çal-gıç*). *Yeni.* Bazı telli çalgılar çalmağa yarayan kemik, boynuz gibi şeylerden yapılmış çalma âleti, mızrap. (M)

ÇALGILAMAK f. (*çalmak*'tan *çal-gı-lamak*). Bir müzik eserini, her partisini başka bir çalgı seslendirecek şekilde yazmak ve böylece besteye renk katmak.

◆ **Çalgılama** i. Eldeki bir müziği veya müzik partisini belirli bir çalgı tarafından çalınacak biçimde yazma. (*Eşanl.* ENSTRÜMANTASYON.)

— ANSİKL. *Çalgılamayı,* «orkestralama» ile karıştırmamak gerekir. Orkestralama, orkestranın genel ses dolgunluğunu sağlamak için notaların ince bir işlemle çalgılar arasında bölüştürülmesidir. Bu metot geç ortaya çıktı ve yavaş yavaş gelişti; ayrı bir sanat olarak ancak XVIII.yy. sonunda belirir. Bundan önce, yalnız *çalgılama* bilinirdi: konçertant çalgılar bir kere seçildi mi, parçanın başından sonuna kadar aynı görevi sürdürürdü. Bach'ın zamanında hâkim olan çalgılama kavramı buydu. Böyle bir metodun etkisine Mozart'ta bile rastlanır (*Requiem*'in *Tuba mirum* bölümü). Bestecilerin, konçertant çalgıların seçimine özen göstermemesi de zamanla gerçekleşti. Hangi çalgıların kullanılacağını (bakır nefesliler) basit biçimde işaretleyen ilk besteci Giovanni Gabrieli'dir. Monteverdi'nin *Orfeo* (1607) operası partisyonunda, her sahneden önce çalgılamayı gösteren bir liste yer alır, ama bu bestecinin kararlaştırdığı kesin bir çalgılamayı değil, temsil sırasında nasıl çalınmış olduğunu (*fu sonato*) belirtir. Rönesans çoksesliliği insan seslerine başvururdu, bu tür eserlerin *a cappella* (eşliksiz) çalınması çok enderdir, bazı *ad libitum* (isteğe göre verilen) sesler, hattâ eserin tümü eldeki çalgılarla katlanır (*duble* edilir) veya bu sesleri doğrudan doğruya çalgılar verirdi. Ortaçağda gözle görülen tek ayırım, *cum littera - sine littera* (harfli-harfsiz) metinler arasındadır. Bu ayrımın önemi büyüktür, genellikle çalgılama konusunda değerli bilgiler verir. Ama belirttiği çalgı bileşimleri her zaman uyarlı değildir. (LM)

ÇALGIN sıf. (*çalmak*'tan *çal-gın*). *Halk dili.* Felçli, çarpılmış. (M)

ÇALI i. Cılız, çok dallı ve karışık ot topluluğu: *Parkın yollarında dolaşanlar, sıralara yerleşenler yahut ağaçların, çalıların kuytuluğunda çimenlere uzanan çiftler...* (Ş.S. Aydemir). *Kutuyu buldum. Nah şurada çalıların arasında* (R.H. Karay). || *Çalı çırpı,* çalı türünden ot ve dal parçaları: *Çocuklar yemeklerini, kitaplarını, mektepte yakılmak için kırlardan getirdikleri çalı çırpıyı buraya saklarlarmış* (R.N. Güntekin). || *Çalı süpürgesi,* çalıdan yapılan süpürge.

— ÇEŞ. DEY. *Çalı gibi* (veya *çalı süpürgesi gibi*), [Saç ve sakal için] Sert ve sık: *Her zaman çalı gibi dikilmiş duran kara bıyıkları elmacıkları fırlak sert suratına ayrı bir sertlik veriyordu* (K. Tahir). || *Çalı taşlamak,* bir teşebbüsün, bir sözün altında gizli başka bir maksat olup olmadığını anlamak için yapılan araştırma. || *Çalıdan çalıya* (veya *daldan dala*) *konmak* (*atlamak*). Bk. DAL. || *Aralarına kara çalı gibi girmek* (veya *aralarında kara çalı gibi bitmek*). Bk. ARA.

— Balıkç. *Çalı demeti,* yengeç avlamak için kullanılan çalı demeti. Bu demet, arasına et parçaları konarak akşamları suya atılır. (Yengeçler eti yemek için çalı demetine yapışırlar; demet sudan çekilince, çalıların içine sıkışmış olan yengeçler kolayca toplanır. Yasak bir avlanma şeklidir.) || *Çalı karidesi,* Avrupa denizlerinde yaşayan karides. (Canlıyken kül rengi saydamdır. Pişirildiği zaman kızarmaz.)

— Bot. *Çalı fasulyesi.* (Bk. FASULYE.) || *Çalı kavak,* dalları sepet örülmesinde kullanılan budanmış kavak.

— ANSİKL. Bir ormandaki çalıların kesilerek temizlenmesine *açma* da denir. Açma, ya kesimi kolaylaştırmak ve nadasa hazırlık için veya orman yangınlarına karşı önleyici tedbir olarak yapılır. Reçine üretimini artırmak amacıyle kıyı ormanlarının iç kısımlarının güneşlenmesini sağlamak için de çalıların kesilmesi gerekir. Bu amaçla çalı kesen çift ağızlı makineler bile düşünülmüştür: bıçaklar birbirine sürtünerek toprak düzeyini kaplayan çalıları keser ve temizler. (ML)

ÇALI, Marmara bölgesinde (Bursa ili, merkez ilçesi) bucak merkezi; 2 295 nüf. Bursa'nın 14 km batısında, Ulubat gölüne açılan ovanın doğu kenarında. —*Bucak,* 11 235 nüf.; 17 köy. (M)

ÇALIK sıf. (*çalmak*'tan *çal-ı-k*). *Halk dili.* Bir tarafa eğrilmiş, çarpılmış: *Çalık ağız* || Tabiî halini kaybetmiş, görünüşü bozulmuş. || Doğru yürüyemeyen, yan yan giden: *Çalık at.* || Yüzünde yara izi olan [kimse]: *Çalık adam.* || *Esk.* İsmi defterden silinmiş: *Çalık sipahi.* || İ. Çıban izi. || *Rengi çalık,* soluk.

— DEY. *Aklı çalık. Halk dili.* Budala [kimse].

— Ask. tar. Osmanlı ordusunda Yeniçeri ocağından kovulanlara verilen ad. (Herhangi bir suçtan dolayı kayıtları ana kütükten silinmiş ve bu suretle bağlı olduğu ocaktan çıkarılmış Kapıkulu askerleri için kullanılan bir terimdir. Bunlara *Yeni Çalında* da denirdi.)

— Vet. Yünlü hayvanlarda görülen salgın hastalık; koyun çiçeği. || *Çalık irini,* çalık döküntülerinde oluşan ve aşı olarak kullanılan irinli madde.

— ANSİKL. Vet. *Çalık* bir ültravirüsten ileri gelir; bulaşıcı hastalıktır. Deride ve mükozada, çiviye benzer sivilce şeklinde döküntülerle ortaya çıkar. Koyuna has olan bu hastalık daha çok İspanya ve Kuzey Afrika'da görülür.

◆ **Çalıklama** i. Vet. Sağlam koyunlara çalık virüsü aşılama. (Bunun sonucunda zararsız hafif bir çalığa tutulan hayvan ileride çalık olmaktan korunur.)

◆ **Çalıklamak** f. Vet. Çalık virüsü aşılamak: *Koyunları çalıklamak.*

◆ **Çalıklı** sıf. Vet. Çalığa tutulmuş. (ML)

ÇALIK (Sadi), türk heykelcisi (Kandiye, Girit adası 1917). Orta öğrenimini İzmir'de yaptı. İstanbul Güzel Sanatlar akademisinde profesör Rudolf Belling'in öğrencisi oldu (1940-1948). 1950-1951 Yıllarında Paris'te çalıştı. Sonra Devlet Güzel Sanatlar akademisi heykel bölümünde öğretim üyesi oldu. Alçı, tunç, demir ve tahta gibi çeşitli malzemeyle yaptığı heykelleri, İstanbul resim ve heykel müzesi ile çeşitli koleksiyonlarda yer aldı. Eserleri arasında, Ortadoğu Teknik üniversitesi Atatürk anıtı, İstanbul Ticaret odası için yaptığı bakır ve taş rölyefler, İzmir Kültür parktaki heykelleri, Asaf Halet Çelebi büstü ve İstanbul Belediye sarayı süslemeleri dikkati çeker. Geleneksel bir klasisizmden başlayarak git gide daha soyut bir anlayışa yönelen Çalık'ın eserlerinde, sadelik ve açıklık ön plandadır. (M)

ÇALIK AHMED PAŞA, osmanlı veziri ve 1703 yılı Edirne vakası elebaşlarından (öl. Rodos 1703). Enderundan yetişti. Zağarcıbaşı ve kulkethüdası oldu (1694). Bir süre sonra ocaktan kaydı silindiği için, *Çalık* adıyle anıldı. Şeyhülislâm Feyzullah Efendinin, Mustafa II'ye söz geçirmesi ve devlet işlerine karışması yüzünden doğan ayaklanmada (Edirne veya Feyzullah Efendi vakası) İstanbul'da toplanan zorbaların başına geçti. Kendisini ocaktan atanlardan öç almak amacıyle Edirne'ye gitti. Âsiler tarafından önce sekbanbaşı, daha sonra da yeniçeri ağalığına getirildi. Ahmed III'ün tahta çıkışı sırasında vezirlik rütbesiyle bu makamda kaldı. Saray ve hükûmet adamlarıyle birlikte İstanbul'a döndüğü zaman saray bostancıları ve cebecilerin hazırladıkları yeni bir ayaklanmayı şiddetle bastırdı. Kazandığı başarıdan şımararak, âdet olmadığı halde Ağakapısında padişaha ziyafet verdi ve sadrazamlığa göz dikti. İstanbul'dan uzaklaştırılması gerektiği için bir düzenle Kıbrıs valiliğine tayin edildi. Rusya seferi yüzünden sarayda toplanan mecliste, bu maksatla kendisine hilât giydirilerek yeni görevi bildirildi. Ahmed Paşa gitmemekte direnince Rodos'a

Foto. A.C.L. (LAROUSSE)

sürülmesine karar verildi. 10 Kasım 1703'te, bir çektiri ile İstanbul'dan ayrıldı ve arkadan gelen yeni bir fermanla Rodos'a varır varmaz öldürüldü, başı sonra İstanbul'a gönderildi. (M)

ÇALIKAVAK blş. i. Bot. Dalları sepet yapmakta kullanılan kavak çeşidi. (M)

ÇALIKUŞU blş. i. Çok küçük ötücü kuş (uzunluğu 10 sm). Tüyleri yeşilimsi, kanatlarının üstü koyu esmer beneklidir. Başında orta çizgisi parlak sarı veya kırmızı renkte, siyah çizgiler bulunur. (Çalıkuşugillerden. İlmî adı: *Regulus regulus.*)

— ANSİKL. Avrupa ve Asya'nın büyük bir kısmında yaygın olan çalıkuşu daha çok çam ormanlarında yaşar. Avrupa faunasının en küçük kuşu budur. Üç çizgili çalıkuşu (*R. ignicapillus*) biraz daha büyükçedir ve daha güneyde yaşar. (L)

Çalıkuşu, Reşat Nuri Güntekin'in ilk romanı (1922). Feride adındaki bir genç kızın günlüğünden meydana gelen bu roman yazarın en tanınmış eseridir. Son yıllarda 16. baskısı yapıldı. Neşesi ve muzipliği dolayısıyle Çalıkuşu diye anılan Feride, annesinin ölümünden sonra İstanbul'daki bir fransız okulunda yatılı olarak okur; uzaklardaki subay babasından da ayrı, tatillerini yanlarında geçirdiği teyzesinin oğlu Kâmuran ile sevişir. Düğün gecesinde, nişanlısının başka bir kadınla ilgisi olduğunu öğrenince evden kaçar, uzun süre öğretmenlik göreviyle Bursa, Çanakkale, İzmir, Kuşadası gibi şehirlerde çalışır. Kendisini korumak isteyen doktor Hayrullah Bey ile şeklen evlenir; onun ölümünden sonra geldiği teyzesinin evinde, Hayrullah Beyin göndermiş olduğu hatıra defterini okuyan Kâmuran ile barışır ve evlenir. *Çalıkuşu,* bir genç kızın onurunu kurtarma yolundaki romantik direnişini konu edinen basit örgüsü içinde, ilk Anadolu romanlarımızdan biri oldu. Köy ve kasaba gerçeklerimizi Feride'nin gözlemleriyle verir. Kendisi de bir öğretmen olan yazar, yaşadığı ve çalıştığı yerlerin hayatını gerçekçi kalemiyle dile getirir. Böylece *Çalıkuşu,* konularını İstanbul dışından almağa başlayan millî edebiyat akımının «memleketçi» eserlerinden biri sayıldı. İçtenliği, duygululuğu, gerçekçiliği ve temiz diliyle en çok okunan romanlarımızın başında gelir; namuslu, onurlu, çalışkan, dürüst ve faziletli kişiliğiyle Feride, türk romanının en canlı tiplerinden biridir. (M)

ÇALIKUŞUGİLLER blş. çoğl. i. Kuş familyası. Ötegengillere yakın olan, hattâ çoğu zaman onlara bağlanan bu familyadaki kuşların örnek tipi çalıkuşudur *(regulus).* [L]

ÇALILIK i. (*çalı*'dan *çalı-lık*). Kalın çalı örtüsüyle kaplı alan. ‖ Üzerinde yalnız çalı, funda, katırtırnağı gibi yabanî bitkilerin bulunduğu geniş arazi. *Yumuşak ve korkak adımlarla bir küçük çalılığın kenarına gelmiş, yerden kırılmış ince dallar, kurumuş yapraklar toplamağa başlamıştı.* (A.H. Müftüoğlu). ‖ Tropik ülkelerde ağaç ve ağaççıklardan oluşmuş bitki topluluğu.

— ANSİKL. *Çalılık* sözü aslında ağaçsı bitkilerin hâkim durumda bulunduğu bitki örtüsünü ifade eder. Bu bakımdan tabiî bir oluşum değildir; insanların zayıf ormanları tahrip etmesi ve arkeolojik şartların yozlaşmayı kolaylaştırması sonucunda ortaya çıkar. Çalılığa yağışlı tropik bölgelerde (Sudan, Madagaskar) rastlandığı gibi yarı kurak iklimlerde de rastlanır (Avustralya kıtasındaki okaliptüs veya cüce akasyalardan ibaret çalılıklar; güney Fas'taki hünnap [*Zizyphus lotus*] çalılığı [buradaki yegâne ağaç fıstık cinsinden *Pistacia Atlantika*'dır].) Bazı çalılıklar belki de daha önceki bitki örtüsünün yanması sonucunda oluşmuştur da ancak bir kısım bitkiler kalmıştır. Diğer biyolojik yapısı birbirinden farklı iki çeşide ayrılır: biri orman bitkilerinden ibarettir; öteki ise yangın alanlarında gelişen çalılıklardır. Yalnız çok sürgün veren, toprak altı kısımları çok iyi gelişmiş kalın kabuklu ağaçlar yangına dayanabilir. Bu çeşit bitki örtüsünün pek yaygın oluşu, yangının insan hayatındaki önemiyle açıklanabilir. Yangın, av hayvanlarının tutulmasını kolaylaştırır; yangının ardından bazı otsu bitkiler gür çıkar ve yangın sonucunda meydana gelen otlaklar hayvanlara yarar; ayrıca tarımı az gelişmiş ülkelerde bitki örtüsünün zaman zaman yakılması toprağa bir çeşit gübre olur.

— Biyocoğrafya. Bir çalılık çeşidi de Fransızların «lande» dediği çalılıktır; bunlar Avrupa'nın batı ucundaki bölgelere (İrlanda, İskoçya), Okyanus iklimine has bitki topluluklarıdır. Bu tip çalılıkların, İrlanda ve İskoçya'dan başka yerlerde, ılıman bölge ormanlarının yozlaşmasından doğduğu sanılmaktadır. (Fransa'da Massif Central, Armorik Massifi, Almanya'da Lüneburg çalılıkları.) Çalılık, kalın yapraklı, dar yüzeyli bitkilerden oluşur. Çalılıktaki ağaççıklar bölük bölüktür; aralarında az çok otlu alanlar bulunur. Topluluğun belli başlı bitkileri: funda (*Erica tetralix),* büyük funda (*E. scoparia)* [3 m kadar], gök funda (*E. cinerea). Calluna vulgaris,* katırtırnağı, karaçalı, akdiken. Çimenler arasında en yaygını kalın bir örtü teşkil eden *molinia*'dır; bu çim orman ağaçlarının palamut şeklindeki tohumlarının çimlenmesine engel olarak üremelerini önler. Orman örtüsü, şiddetli rüzgâr, yaz sıcaklarının azlığı ve yağmurların bolluğu yüzünden okyanus kıyılarından uzaklaşmıştır; fazla yağış buralarda toprağın yıkanmasına ve metal tuzlarınca (kalsiyum, potasyum, sodyum v.b.) fakirleşmesine yol açar, toprakta elverişli sıkı bir doku kalmadığı için ağaç yetişmez. İnsanların ve hayvan sürülerinin bozucu etkileri yüzünden, toprakla bitki örtüsü arasında kurulan dengenin bozulmasıyle sunî çalılıklar gelişir. Bu çeşit çalılıklar bir daha orman haline dönemez; çünkü buradaki bitkilerden oluşan humusun asitliliği ağaçların gelişmesine imkân vermez. Ancak insan eli daha az asitli humus sağlayacak bitkiler (yalancı akasya, sarıçam, kızıl meşe, Douglas çamı) dikerek yeniden ağaçlandırma yoluyle bitki örtüsüne yön verebilir. Daha sonra ikinci aşama olarak meşe ve gürgen ormanı yapılabilir. Çoğu durumlarda çalılığın genişlemesinin sebebi, ormanlık yerlerin eskiden beri yerleşme ve tarım alanı olarak kullanılmasıdır denebilir. (L)

ÇALIM i. (*çalmak,* vurmak'tan *çal-ı-m*). Gösteriş, karşısındakini yanıltıcı veya başkalarını etkileyici davranış: *Bu, benim son süsüm, son gösterişim, son çalımımdı* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Esk.* Kılıcın keskin tarafı, ağzı.

— ÇEŞ. DEY. *Çalım satmak,* kurulmak, büyüklük taslamak: *Cebinde gördü mü üç tane çil kuruş, nazlım / Tokatlıyan'da satar mutlaka, gider de çalım* (M.Â. Ersoy). ‖ *Çalımına getirmek,* uygun bir fırsatı veya durumu ele geçirmek. Kıvamına getirmek, yoluna koymak.

— Denizc. Gemide, su kesiminden aşağı kısmının baş bodoslamasına doğru darlaşması: *Omurganın çalımı geminin baş veya kıç vurmasını azaltır.* ‖ Bir yatta teknenin baş ve kıç taraflarında su kesimi üstünde kalan kısım. ‖ *Baş çalımı,* baş veya kıç bodoslamasının omurganın devamı ile teşkil ettiği açı. (Baş ve kıç çalımı birbirinden ayrı şeylerdir. Kıç çalımına kıç kruzu da denir.)

— Spor. *Çalım atmak,* futbolda karşı takımın oyuncusunu topla ayak oyunları yaparak atlatmak.

◆ **Çalımlı** sıf. Gösterişli, azametli: *Uzun bıyıklarına çalımlı zeybek kılığına rağmen ...* (K. Tahir).

— Denizc. Bir geminin kaburga çatalının içeriye doğru kıvrık olması. ‖ *Çalımlı gemi,* başı, kıç tarafına oranla daha yüksek, dar yapılı ve yollu gemi. (ML)

ÇALIMLI ALİ PAŞA, türk hekimi (Sakız 1856-İstanbul 1936). 1880'de hekim oldu, askerî hastahanelerde on yıl çalıştıktan sonra imtihanla Tıbbiyede öğretim görevi aldı. *Telhis-i İlm-i Maadin* (Madenler İlmi Özetlemesi) adlı bir ders kitabı yazdı. 1908 Meşrutiyetinden sonra sırasıyle Mektebi Tıbbiye müzesi müdürlüğünde, Haydarpaşa hastahanesi ve Birinci kolordu baş hekimliklerinde bulundu. (M)

ÇALIŞKAN sıf. (*çalmak,* vurmak'tan *çal-ı-ş-kan*). Çok çalışan, çalışmayı seven: *O tanıdığım insanların en çalışkanlarından biridir* (Y.Z. Ortaç). *Bin çalışkan çiftçi, açlıktan ölüyor* (N. Kemal).

◆ **Çalışkanlık** i. Çalışkan olma hali. (M)

ÇALIŞLAR (İzzettin), türk generali ve siyaset adamı (Yanya 1882 - İstanbul 1951). Birinci Dünya savaşında Atatürk'ün kumanda ettiği birliklerin kurmay başkanlığını yapmakla ün yaptı. 1906 Yılında Harp akademisini bitirdi. 31 Mart olayında ve Balkan savaşında görev aldı. Birinci Dünya savaşında Çanakkale'de 19. tümen kurmayında, Anafartalar grubu kurmay başkanlığında, Kafkas cephesinde XVI. kolordu ve 2. ordu kurmay başkanlıklarında bulundu. Mütarekede genelkurmay 4. şube müdürüydü. 1920 Yılı haziranında Anadolu'ya geçerek batı cephesinde yapılan hemen bütün savaşlara tümen kumandanı olarak katıldı. Sakarya Meydan muharebesinde birinci gruba, Büyük Taarruz ve Başkumandanlık meydan muharebesinde I. kolorduya kumanda etti. İkinci dönemde Aydın milletvekilliğine seçildiyse de 1 kasım 1924'te diğer asker milletvekilleri ile birlikte istifa ederek ordudaki görevine döndü. 1933'te orgeneralliğe yükseldi ve 1939'a kadar 2. ordu kumandanlığı yaptı. Aynı yıl Muğla milletvekili oldu ve üç dönem üst üste Muğla ve Balıkesir milletvekilliği yaptı. Kurtuluş savaşı ile ilgili hatıralarını *İstiklâl Harbi Hâtıratı* (5 cilt, 1932) adıyle yayımladı. (M)

Çalışma bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti devleti içinde, çalışma hayatını düzenlemek, çalışanların yaşama seviyesini yükseltmek, çalışanlar ile çalıştıranlar arasındaki münasebetleri memleket yararına ahenkleştirmek, Türkiye'deki çalışma gücünü genel refahı arttıracak şekilde verimlendirmek, tam çalışmayı ve sosyal güvenliği sağlamak amacını güden devlet teşkilâtı.

Çalışma bakanlığı 1945 yılında kuruldu; çalışma hayatıyle ilgili Deniz İş kanunu, İş kanunu gibi temel kanunları hazırladı ve bağlı kuruluşları olan Yakın ve Ortadoğu Çalışma enstitüsü, Sosyal Sigortalar kurumu, İş ve İşçi Bulma kurumu gibi kuruluşlar vasıtasıyle iş hayatında düzenleyici rol aldı. Milletlerarası Çalışma teşkilâtıyle temas kurdu. Bakanlık bünyesinde istişarî görev yapan bir Çalışma meclisi ve danışma birimleri olarak da Araştırma kurulu, Hukuk müşavirliği, Teftiş kurulu ve Savunma sekreterliği vardır. Esas birimleri ise, Çalışma Genel müdürlüğü ile İşçi Sağlığı Genel müdürlüğü meydana getirir. Taşra teşkilâtı olarak 23 ilde (Adana, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bursa, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, İstanbul, İzmir, Kayseri, Kocaeli, Konya, Malatya, Sakarya, Samsun, Sıvas, Trabzon, Zonguldak) bakanlığı temsil eden ve onun görevlerini yerine getiren Bölge Çalışma müdürlükleri vardır.

ÇALIŞMA BAKANLARI

Dr. Sadi Irmak (7 haziran 1945), Tahsin Bekir Balta (5 eylül 1947), Reşat Şemsettin Sirer (16 ocak 1949), Hasan Polatkan (2 mayıs 1950), Hulûsi Köymen (22 aralık 1950), Nuri Özsan (9 mart 1951), Samet Ağaoğlu (5 kasım 1952), Hayrettin Erkmen (9 nisan 1953), Mümtaz Tarhan (9 aralık 1955), Hayrettin Erkmen (25 kasım 1957), Haluk Şaman (11 haziran 1959), Cahit Talas (28 mayıs 1960), Raşit Beşerler (5 eylül 1960), Ahmet Tahtakılıç (6 ocak 1961), Cahit Talas (3 mart 1961), Bülent Ecevit (20 kasım 1961), İhsan Sabri Çağlayangil (21 şubat 1965), Ali Naili Erdem (27 ekim 1965), Turgut Toker (15 mart 1970). [M]

ÇALIŞMAK geçz. f. (*çalmak,* vurmak'tan *çal-ı-ş-mak*). [Bir şey meydana getirmek için] Sürekli çaba göstermek: *Sanat adamı yalnız güzellik yaratmak için çalışır* (N. Ataç). ‖ İş görmek veya iş yapmak: *Yunus ağa, dedim, nerede çalışayım, [...] kim bana iş verir* (Sabahattin Ali). *Yusufla Ali on beş gün içinde hiç avara kalmadan çalıştılar* (Orhan Kemal). ‖ [Bir şeyi öğrenmek için] Gayret sarf etmek, uğraşmak: *Ne diye mektepte iken farisiye çalışmadım* (N. Ataç). ‖ [Bir şeyi yapmak için] Mümkün olan ve gereken her çareye başvurarak uğraşmak: *Yatağıma oturarak beni avutmağa çalışırdı* (A.H. Tanpınar). *Verdiği sözü tutmak için elinden geldiği kadar çalışacaktı* (H.E. Adıvar). ‖ İşlemek: *Motor*

çalıkuşu

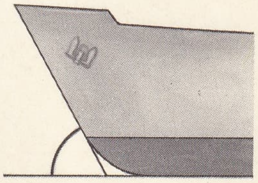

baş çalımı

Foto. Hosking (LAROUSSE)

«Süt Denizinin Çalkalanması» Khmer sanatı M.Ö. X. yy. Guimet müzesi, Paris ortada, Mandara dağını temsil eden sütun; bu sütuna tırmanın Vişnu; onun üstünde de Brahma

çalşıyor. || *Esk.* Dövünmek, kendini sağa sola çarpmak.

— DEY. *Çalışıp çabalamak,* çok uğraşmak.

◆ **Çalışılmak** edilg. f. Çalışmak eylemi yapılmak: *Ordunun kurulmasına çalışılıyordu* (Ş.S. Aydemir). *Burada iyi ders çalışılır.*

◆ **Çalışma** i. Emek harcayarak ve gayret ederek bir şeyi meydana getirmek eylemi: *Bu çalışmalara başladığım zaman önüme ya üç, ya dört Oruç Gazi çıktı* (N. Araz). || İş: *Beklenmedik bir kaza bu çalışmaya birdenbire son verdi* (A. H. Tanpınar). || Gayret etme, çaba gösterme: *Bir takım kıtaların yerli yerinde cephe için çalışması demek* (F.R. Atay).

— Huk. *Çalışma belgesi (şahadetname),* işveren tarafından işinden ayrılan işçiye verilen ve işverenin işçiyle olan iiişkilerini göstermek üzere düzenlenmiş belge (İş kn. md. 20). || *Çalışma günü,* normal olarak çalışılan gün. (msl. pazar günü, bir takvim günü ise de, çalışma günü sayılmaz.) [Bk. İŞ *günü*]. || *Çalışma hürriyeti,* kişinin, istediği sanat, meslek, ticaret ve işle uğraşması, istediği teşebbüse girmesi hususundaki serbestîsi. || *Çalışma karnesi,* işveren tarafından çalışma hayatına başlayan işçiye verilen, onun işçilik durumunu gösterir belge (İş kn. md. 21). || *Çalışma saatleri,* işin başlama ve bitiş anı arasındaki saatler (İş kn. md. 63). [Memurların günlük çalışma saatleri merkezde Başbakanlık Devlet Personel dairesinin teklifi üzerine Bakanlar kurulunca; illerde, valiler tarafından tespit olunur (Devlet Memurları kn. md. 100)]. || *Çalışma yaş hadleri,* kişinin, işe kabul edilebileceği asgarî ve azamî yaş sınırı. || *Fazla çalışma,* sözleşme veya kanunda tespit edilen günlük çalışma sürelerini aşan çalışma. || *Fazla çalışma ücreti,* fazla çalışma yapılan hallerde ödenen ücret. (Gazetecilere ve İş kn.a tabi olanlara normal çalışma ücretinin saat başına düşen miktarının yüzde 50 (Deniz İş kn.da yüzde 25, md. 28) yükseltilmesi suretiyle ödenir (İş kn. md. 35)].

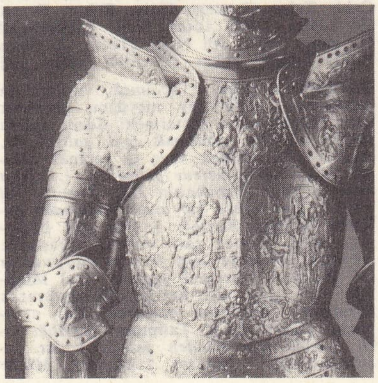

çalma
Henri II'nin zırhı
Louvre müzesi, Paris

— ANSİKL. Huk. İş kanunu, memleketin genel yararları, yahut işin niteliği veya üretimin arttırılması gibi sebeplerle fazla çalışma yapılabilmesini öngörmüştür (md. 35). İş kanunu bunun dışında, arıza sırasında, makinelerle ilgili acele işlerde veya zorlayıcı v.b. sebepler ortaya çıkmasında mecburî fazla çalışmayı kabul etmiştir (md. 46). Ayrıca, seferberlik sırasında Bakanlar kurulu, lüzum görülürse günlük iş müddetini işçinin en çok çalışma haddine çıkarabilir (md. 37). Devlet memurlarının da lüzumu halinde fazla çalışma yapmaları zorunluğu vardır (Devlet Memurları kn. md. 99).

● *Çalışma yaş hadleri.* Türkiye Cumhuriyeti Anayasası kimsenin yaşına uygun olmayan bir işte çalıştırılamayacağını öngörmüştür (md. 43). Msl. On iki yaşından küçük çocuklar İş kanununun kapsamına giren işlerde çalıştırılamazlar. Buna karşılık Sosyal Sigortalar kanununa göre, sigortalı olup da 50 yaşını dolduran kadın ve 55 yaşını dolduran erkek işçilerle, cinsiyeti ne olursa olsun, erken yaşlandığı tespit edilen işçilerden diğer kanunî şartları da yerine getirmiş olanlarına yaşlılık sigortası bağlanır (md. 60) veya toptan ödeme yapılır (md. 64). Devlet memurlarının vazifeleriyle ilgilerinin kesilmesini gerektiren yaş haddi 65 yaşını doldurdukları tarihtir (Emekli Sandığı kn. md. 40).

● *Çalışma hürriyeti.* Anayasaya göre, herkes dilediği alanda çalışma hürriyetine sahiptir. Özel teşebbüsler kurmak serbesttir. Çalışma hürriyeti ancak kamu yararı amacıyle kanunla sınırlanabilir (md. 40). Anayasa, ayrıca, sosyal hukuk devleti anlayışı içerisinde, çalışmayı kişi için hem bir hak hem de bir ödev saymıştır (md. 42). Ancak, devlet memurlarının ticaret ve diğer kazanç getirici faaliyetlerde bulunmaları yasaktır (Devlet Memurları kn. m. 28).

Çalışma hürriyeti aleyhine cürümler. Zor kullanma, şiddet veya korkutma suretiyle bir kimsenin sanat veya ticaret serbestisini sınırlama veya men etme suçlarını ifade eder (Türk Ceza kn. md. 201).

◆ **Çalıştırma** i. Bir kimseyi veya bir şeyi kullanma. *Esk.* İstihdam etme.

— Huk. *Çalıştırma yasağı,* sağlığa ilişkin ve sosyal düşüncelerle, bütün işçilerin veya bazı kategori işçilerin belirli zamanlarda veya belirli işlerde çalışmalarının yasaklanması.

— ANSİKL. Huk. Türkiye'de çalışma şartları bakımından Anayasa, işçiler için koruyucu hükümler getirmiş, özellikle çocukları, gençleri ve kadınları sağlık, ahlâk ve aile ilişkileri yönünden garanti altına almıştır. «Kimse, yaşına, gücüne ve cinsiyetine uygun olmayan bir işte çalıştırılamaz. — Çocuklar, gençler ve kadınlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunur.» (md. 43).

● *Çocukları çalıştırma yasağı.* Anayasanın ışığı altında kanunlarımızda, çocuk işçilerin sağlık, bedenî gelişmeleri ve ahlâk yönlerinden korunmasına ilişkin birçok hüküm yer almıştır. Çocuğun yaşı esas alınarak bu hükümleri üç grup altında toplayabiliriz: **a)** *On iki yaşından küçük çocuklar:* bunların fabrika ve imalâthane gibi sanayie ait işyerleriyle maden işlerinde çalıştırılmaları yasaktır (Umumî Hıfzıssıhha kn. md. 173). **b)** *On iki ile on altı yaş arasındaki çocuklar*'ın ağır ve tehlikeli işlerle (İş kn. md. 78; Ağır ve Tehlikeli İşler tüzüğü md. 2) gece işlerinde çalıştırılmaları yasaktır (Umumî Hıfzıssıhha kn. md. 174). Bunlar dışındaki işlerde günde sekiz saati geçmemek kaydıyle çalışabilirler (İş kn. md. 67; Umumî Hıfzıssıhha kn. md. 173). **c)** *On altı ile on sekiz yaş arasındaki çocuklar*'ın hangi çeşit ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılabilecekleri Tüzükte (md. 1) gösterilmiştir. Ayrıca, on sekiz yaşından küçük çocukların mahallî belediyelerce bar, kabare, dans salonları, kahve, gazino ve hamamlarda çalıştırılmaları yasak edilir (Umumî Hıfzıssıhha kn. md. 176).

● *Kadınları çalıştırma yasağı.* Kanun koyucu, kadın işçilerin durumunu çocuk işçilerin durumuna benzeterek her yaştaki kadınların yer ve su altında hiç bir şekilde ve gece vakti kaide olarak çalışmalarını yasaklamıştır (İş kn. md. 68, 69). Ancak kadın işçilerin hangi çeşit ağır ve tehlikeli işlerde veya hangi şartlarla çalıştırılabileceği Ağır ve Tehlikeli İşler tüzüğünde gösterilmiştir (md. 1, 2, 3; İş kn. md. 78).

● *Analık halinde çalıştırma yasağı.* Kanun, kadın işçilerin doğumdan önce 6 ve doğumdan sonra 6 hafta olmak üzere 12 haftalık süre içinde çalıştırılmalarını yasak etmiştir (İş kn. md. 70; Gebe ve Emzikli Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyle Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtları [Kreş] Hakkında tüzük md. 2). Gebe kadınlar, doğumlarından geriye doğru 3 ay süreyle (Umumî Hıfzıssıhha kn. md. 177) ve muayene sonunda hekim raporuyle sıhhî sakıncası belirtilen emzikli kadın işçiler, doğumdan sonraki ilk 6 ay içinde ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılmazlar (Tüzük md. 4), emzikli kadın işçilere ayrıca ara dinlenmeleri ve çalışma kolaylıkları sağlanmıştır (Tüzük).

● *Gece çalıştırma yasağı.* İş kanunu, sağlığa, ahlâka ve aile düzenine ilişkin düşüncelerle işverenin işçilerini gece çalıştırma yetkisini de sınırlamıştır. Bu konuda özel olarak, sanayie ait işlerde on sekiz yaşını doldurmamış erkek çocuklarla her yaştaki kadınların gece çalıştırılmaları kaide olarak yasaktır (İş kn. md. 69). Ancak bazı şartlarla on sekiz yaşını bitirmiş kadın işçilerin sanayie ait işlerde gece postalarında çalıştırılmalarına izin verilmiştir (Kadın İşçilerin Sanayie ait İşlerde Gece Postalarında Çalıştırılma Şartları Hakkında tüzük). Bununla beraber, işçilerin gece çalışmaları 8 saati geçemez (İş kn. md. 65; Tüzük md. 3; Umumî Hıfzıssıhha kn. md. 175).

● *Yer ve su altında çalıştırma yasağı.* İş kanunu (md. 68), yukarıki düşüncelerle maden ocakları ile kablo düşemesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında çalışılacak işlerde on sekiz yaşını doldurmamış erkek ve her yaştaki kadınların çalıştırılmalarını yasaklamıştır.

◆ **Çalıştırmak** ettrg. f. Birini veya bir şeyi bir işte kullanmak: *Onlar seni beni çalıştırıyorlar* (H.R. Gürpınar). *Bir arada yiyenlerse hiç konuşmuyorlar,* [...] *hızla tahta kaşıkları çalıştırıyorlardı* (K. Tahir). *Esk.* İstihdam etmek. || İşletmek: *Koca bir müesseseyi tek başına çalıştırıyor.* (M)

ÇALİŞ i. (fars. *çāliden,* nazla salınmak'-tan). *Esk.* Salınarak yürüme. || Savaş, mücadele etme. || Çiftleşme, birleşme. (M)

ÇALKALAMAK veya **ÇALKAMAK** geçl. f. *(çal-ı-k-a-la-mak* veya *(çal-ı-k-a-mak).* İçinde sıvı bulunan bir şeyi sallamak: *Kahve fincanını çalkamak.* || Sıvı şeyleri sallayarak karıştırmak: *Öksürük şurubunu çalkalayarak içmek.* || Bir şeyi temizlemek için sudan geçirmek veya içinde su olduğu halde -hızla sallamak: *Hacı Kalfa bir yandan nargilelerini çalkalıyor* (R.N. Güntekin). || Ağız içinde suyu veya herhangi bir sıvıyı hareket ettirmek, gargara yapmak: *Ağzını uzun uzun çalkalamış, büyük gürültülerle genzini temizlemişti* (K. Tahir). *Rakı ile ağzımı çalkaladım* (Ömer Seyfeddin). || Bir o yana bir bu yana sallamak, yalpa verdirmek: *Hava bozuktu, deniz gemiyi saatlerce çalkalamıştı.* || Vücudun bir yerini sürekli hareket ettirmek, oynatmak: *Zeybek oyunu oynar gibi kıçlarını çalkalayıp, omuzlarını titreterek...* (K. Tahir). || Mide bulandırmak. || [Kuluçkaya yatan tavuk için] Yumurtaları oynatarak veya çevirerek üstüne oturmak. || Sağlığına dokunmak.

◆ **Çalkalama** veya **çalkama** i. Çalkalamak eylemi.

— Foto. Bk. ANSİKL.

— Tekst. *Çalkalama makinesi,* boyahane veya beyazlatma atelyelerinde, üzerinde fazla boya kalan kumaşların durulanması ve çalkalanması için kullanılan özel makine.

— ANSİKL. Foto. Renkli fotoğrafçılıkta yüzeylerin banyo ile iyice temas etmesi gereklidir. Bunu sağlamak için gaz kabarcıklarının yer değiştirmesinden faydalanılır. Oksitlenen banyolarda azot kullanılır. Tespit veya yıkama banyosunda ise, sıkıştırılmış hava, aynı işi görür. Gaz, özel şekilde hazırlanmış bir elekten kısa aralıklarla banyo eriyiği içine gönderilir. Bunu sağlayan, elektrikle kontrol edilen bir gaz musluğudur. Bu yöntem, mekanik yollarla iyi sonuç vermeyen

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

bu işleme, uygun bir çözüm yolu getirmiştir.

◆ **Çalkalanış** veya **çalkanış** i. Çalkalanmak eylemi.

◆ **Çalkalanma** i. Sallanarak karıştırılma.

— Fiz. Bir sıvının kütlesi içinde, gidip-gelme şeklindeki yer değiştirme hareketi. || Fiziksel bir büyüklüğün ortalama bir değer çevresinde değişimi.

— Hint mit. *Süt denizinin çalkalanması.* Bk. ANSİKL.

— Mekan. Bir kablonun, tutturulmuş olduğu noktalar arasında iki yana doğru çok hızlı bir salınım hareketi yapması. Bu çalkalanma hareketi, kablo yardımıyle idare edilen parçaların çalışmasını bozabilecek anî ve tehlikeli sarsıntılara yol açar.

— Tıp. *Dölüt çalkalanması,* dölyolundan parmakla muayenede dölyatağı çeperine bastırıldığı zaman dölütün amnios sıvısı içinde kıpırdamasına sebep olan hafif sarsıntılar.

— ANSİKL. Hint. mit. *Süt denizinin çalkalanması,* Purâna Vişnu'larda ve destanî metinler olan Mahâbârata ile Râmâyana'da geçen, Tanrılar yemeğinin yapılışını anlatan efsane. (Tanrılar ve cinler ölümsüzlük iksirini yeniden bulabilmek için birleştiler ve süt denizini çalkaladılar. Kaplumbağa kılığına giren tanrı Vişnu tarafından desteklenen kozmik Mandara dağı tokmak, yılan Vasuki de ip oldu. Suların arasından *apsaraslar,* kutsal at Uccaihçravas, fil Airavata ve dünyayı yıkmasını önlemek için tanrı Siva tarafından yutulan bir zehir ve nihayet tanrıların yemeği çıktı.)

◆ **Çalkalanmak** veya **çalkanmak** edilg. ve dönüşl. f. Çalkalamak işine konu olmak: *Bir bardak su gibi çalkandı* (F.N. Çamlıbel). || Sudan geçirilerek veya içinde su olduğu halde sallanarak yıkanmak: *Yenilecek şeylerin* [...] *gömleklerle bir arada çalkalandığı olur* (Y.K. Karaosmanoğlu). || Bir şeyi sürekli sallayarak oynatmak: *Sabırsızlık ve isyan içinde çalkalanan iki kadın bacağı vardı* (A.H. Tanpınar). || [Deniz için] Dalgalanmak: *Dalgalardan köpüren, çalkalanan bir umman* (F.N. Çamlıbel). || [Gemi için] Bir o yana bir bu yana sallanmak, yalpalamak: *Bahr-i ummanda henüz çalkalanıyormuş tekne* (M.Â. Ersoy). || [Haber, dedikodu v.b.] Dillerde dolaşmak: *Piyano havadisi bir müddet gazetelerde ve halkın ağzında çalkalandıktan sonra* (H.R. Gürpınar) || Coşkun hale gelmek: *Bütün ev, artık neşe içinde çalkalanıyordu* (Vâ-Nû). || Sallanarak yürümek: *Biçarenin ne çalkanmadan yürüyecek, ne de yutkunmadan söyleyecek hali kalmış* (H.R. Gürpınar). || [Yumurta için] Bozulmak, cılk olmak.

◆ **Çalkalatmak** veya **çalkatmak** ettrg. f. Çalkalamak işini yaptırmak. (ML)

ÇALKANTI i. *(çalkalamak'tan çalka-n-tı).* Çalkalamak eylemi ve bu eylemin sonucu: *Oynatmak istedi. Fakat bir iki çalkantıdan sonra yere düştü* (H.R. Gürpınar). || [Deniz, göl v.b. için] Dalgalanma: *Çalkantısında dalgası bilmez nedir sayı / Milyonca dalga sürmede milyonca dalgayı* (Yahya Kemal). || *Mec.* Coşma, kaynaşma: *Neşesini ve gönül çalkantısını belli edemeyen bir huyu vardı* (R.H. Karay). || Bir düzenin dengesini bozabilecek nitelikteki sarsılma olayı: *O günlerin karışıklıklarından, çalkantılarından sonra...* (K. Tahir). || *Halk dili.* Elekte çalkalanıp ayrılan çerçöp.

— Patol. Toplu bir sıvı üzerine yapılan baskının yayılıp geçişi: *Cerahatlı maddenin varlığını belli eden olaya ilk defa çalkantı adını verenin Dionis olduğu zannedilmektedir* (Billot). Bk. ANSİKL.

— Zır. Tanelerin kalburlanması sonucunda ortaya çıkan çerçöp.

— ANSİKL. Patol. *Çalkantı,* bölgeye aynı anda dokunan ve basınçları karşılıklı birbirine aktaran iki parmak tarafından hissedilir. Asitlerde, yumurtalık kistlerinde, kist hidatiklerde, abselerde ve dokuların içinde toplanan her çeşit sıvılarda duyulur. Kıymetli bir teşhis aracıdır.

◆ **Çalkantılı** sıf. Dalgalı: *Hafif ve çalkantılı körfezde* (A.H. Tanpınar).

— Patol. Çalkantısı olan: *Çalkantılı şişkinlik.* (LM)

ÇALKAR i. *Mah.* Pamuk kozasını temizlemekte kullanılan seyrek gözlü kalbur. (Aydın, Bozdoğan). || Mideyi rahatsız eden şey. || Müshil (İstanbul). [M]

ÇALLI (İbrahim), türk ressamı (Çal 1882-İstanbul 1960). İlk ve orta öğrenimini Çal ve İzmir'de yaptıktan sonra İstanbul'a geldi, uzun yıllar çeşitli işlerde çalıştı. Desenlerini gören Şeker Ahmed Paşanın desteğiyle Sanayii Nefise mektebine girdi (1906). Dört yıl sonra Maarif nezaretinin açtığı yarışmada birinci olarak birkaç arkadaşıyle Paris'e gönderildi. Güzel Sanatlar okulunda F. Cormon'un atelyesinde dört yıl çalıştı. Birinci Dünya savaşının başlaması üzerine Türkiye'ye dönerek Sanayii Nefise'ye öğretmen oldu. Fransız izlenimciliğinin tesirinde kalan Çallı bu tekniği tam anlamıyle uygulamadıysa da o zamana kadar Türkiye'de geçerli olan resim anlayışını kökünden değiştirdi, yeni bir çığırın başlıca temsilcisi oldu. Kendinden öncekiler tabiatı bütün teferruatıyle kopya ederek, fazla parlak renklerden kaçınırlarken Çallı rahat, serbest fırça vuruşlarıyle parlak renkleri kullandı. Peyzajlar, natürmortlar, portreler ve kompozisyonlar yaparak hemen her türde eser verdi.

İlk eserlerini, Beyoğlu'ndaki Galatasaraylılar yurdunda sergiledi (1914). Almanya'ya yaptığı bir inceleme gezisi (1920) sırasında izlenimci anlayışında değişmeler oldu, soyutlamaya yöneldi: *Cami Avlusu, Mevlevîler* (1922) serisi, *Dikiş Diken Kadın, Hatay, İstiklâl Savaşında Zeybekler* (1923), *Türk Topçularının Mevzie Girişi, Nü* (1923); *Balıkçı Kayığı, Çayır ve Keçiler, Manolyalar, Atatürk, İnönü ve Yahya Kemal Portreleri* (Resim ve Heykel müzesi, İstanbul), *Luxembourg Bahçesi* (Paris, 1911), eserlerinin arasında önemli yer tutar. (M)

ÇALMAK geçl. ve geçz. f. Başkasına ait olan bir şeyi gizlice almak: *Çitler alçak, kapı da harap. Köpek de yok. Gidip gene çalarım* (Ömer Seyfeddin). *Bunu, kazanç adı altında insanlardan çalmış* (H.R. Gürpınar). || Herhangi bir müzik âletini çeşitli şekillerde kullanarak ses çıkarttırmak: *Keman çaldım ömrümde ilk defa* (Orhan Veli). *Piyano çalmak.* || Bestelenmiş bir müzik parçasını bir çalgı veya orkestra ile icra etmek: *Chopin'in Ölüm marşını çaldılar* (N. Ataç). || [Kapıya] Vurmak, tıklatmak: *İster istemez komşu evlerin kapılarını çaldım* (A.H. Tanpınar). || Kaldırarak yere vurmak, çarpmak: *Bu herifi Bandırma'da yere çalıp tuz buz etmeliydi* (K. Tahir). || Sürmek: *Pir merhem çalmazsa yaralar azar* (Pir Sultan Abdal). || Bir şeyin bir parçasını verev veya çapraz olarak kesmek. || Bir şeyi andırmak, yakın olmak: *Kapıdan içeriye saçları kızıla çalan bir kadın girdi* (R.H. Karay). *Dilleri farsçaya çalsın diye uğraşmışlar* (N. Ataç). || [Cansız nesneler için] Ses vermek: *Çaldı bir eski saat* (N. F. Kısakürek). *Zil çaldı. Çan çalıyor.* || *Esk.* Darbe indirmek, vurmak: *Çalalım kılıncı kanlar saçalım* (Köroğlu).

— ÇEŞ. DEY. *Çal kapı gelmek (gitmek),* bir yere davetsiz ve haber vermeden gelmek (gitmek): *Bizi unuttunuz, biz de çal kapı gelmeğe utandık* (N. Araz). || *Çalmadan oynamak,* çok neşeli ve keyifli bir durumda olmak. Bir şeye hazır durumda olmak veya çok hevesli görünmek. || *Çalmak çırpmak,* sürekli olarak ve seçme yapmadan ne bulursa çalmak: *Çalan çırpan hangisi, salla sırt edip götüren hangisi... Herifler hırsızlığa koyulmuşlar* (K. Tahir). || *Akıl çalmak (çelmek).* [Bk. AKIL.] || *Bakır çalmak.* (Bk. BAKIR.) || *Dili çalmak.* (Bk. DİL.) || *Her telden çalmak,* her konuda bilgi ve tecrübe sahibi olmak. || *Taşa çalmak,* hor görmek, değer vermemek. || *Vur patlasın çal oynasın,* şuursuzca ve aşırı eğlenmeyi anlatmak için kullanılır: *O bar senin, bu bar benim ... vur patlasın, çal oynasın para yemişti* (Vâ-Nû).

◆ **Çala çala** zf. Çalarak.

— DEY. *Çala çala ezgisini getirmek,* bir şeyin üzerinde uzun süre durarak hedefe ulaşmak.

◆ **Çalar** sıf. ve i. Zil, çıngırak, çan gibi ses verecek mekanik bir düzeni olan: *Çalar saat.* || Saatlerin saat başlarında çalmasını sağlayan düzenek: *Çaları bozulmuş.*

Avusturya karaçamı

— Saatçilik. *Çalar saat.* Bk. SAAT.

◆ **Çaldırmak** ettrg. f. Bir şeyini hırsıza kaptırmak: *Bugüne kadar, hiç bir şeyini çaldırmamıştı* (K. Tahir). || Bir müzik âletini çalmak veya bir besteyi icra etmek işini yaptırmak: *Orkestra başına geçmiş, Wilhelm Tell'in ouverture'ünü çaldırıyordu* (N. Ataç). || Yere vurdurmak, döğdürmek. || [Kapıya] Vurdurmak.

◆ **Çalınmak** edilg. f. Hırsızlık işine konu olmak: *Alay için satın alınmış iki dana çalınmış* (K. Tahir). || [Bir müzik âleti veya bir beste]. Bir müzik âletinden ses çıkarılmak veya beste icra edilmek: *Çalınmaktan vazgeçilmiş bir saz gibi* (A.H. Tanpınar). *Ben arasıra çalınan parçaların isimlerini söylüyorum* (B. Felek). || [Kapıya] Vurulmak: *Ne âlâ derken kapı şiddetle çalınmaz mı?* (M.Â. Ersoy).

— DEY. *Kulağa çalınmak,* bir şeyden tam olarak değil de biraz haberdar olmak: *Kulağıma böyle bir şey çalındıydı dün akşam, ama, üstünde durmadım. «Anzavur'un uydurması» dedim* (K. Tahir).

◆ **Çalış** i. Çalmak işi. || *Esk.* Çarpışma, vuruşma.

◆ **Çalma** i. ve sıf. Çalmak eylemi. || Katma, karıştırma. || Yoğurt yapmak için mayalanmış süt. || Çalınmış olan.

— G. santl. Maden üzerinde çelik oyma kalemiyle yapılan oyma işi.

— Kıyf. Bir çeşit sarık. || *Halk dili.* Baş örtüsü.

— Mutf. *Halk dili.* Kaygana. (M)

ÇALNA veya **PORT CİNNAH,** Doğu Pakistan'da yer, Pussur kıyısında, Ganj deltasında. Yeni kurulan liman açık deniz gemilerinin girmesine elverişlidir. Çalna, Pakistan ile Hindistan'ın ayrılmasından beri bağlantısı kesilen Doğu Bengal ile bağlantıyı yeniden sağlamak amacıyle kuruldu. Hint lifi ihracatı. (L)

ÇALPARA veya **ÇARPARA** veya **ÇARPARE** bls. i. (fars. *çār-pāre,* dört parça). Parmaklara takılan, dört veya iki parça ağaçtan yapılmış zil gibi şakşak: *Sem'inin çenesi çalpara gibi takır takır birbirine vurmaya başladı* (H.R. Gürpınar).

— DEY. *Çalparasız oynamak,* aşırı derecede sevinmek.

— Mus. Türk musikisinde bir usul vurma âleti. Bk. ANSİKL.

— Teknol. Tulumba haznesi içinde aşağı yukarı hareket eden piston.

— Temş. santl. Köçek ve çengilerin ellerinde tutarak danslarına tartım vurdukları çalgı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mus. ve Temş. santl. *Çalpara* genellikle abanozdan yapılır. Uzunlukları 8-10 sm'dir. Vurdukça tok ses çıkarır. Uçları ufak menteşelerle bağlanır, bazen dize konularak, bazen elde şaklatılarak çalınır. Halk arasında *şakrak* da denir. (M)

ÇALPARA i. Zool. Yengeç türü *(Pontunus puber).* Çağanoz cinsinden olan bu yengeç Akdeniz'de yaşar ve Avrupalılarca yenir. (Fanyalı ağlara zarar verir.) || *Ya-*

çamlar

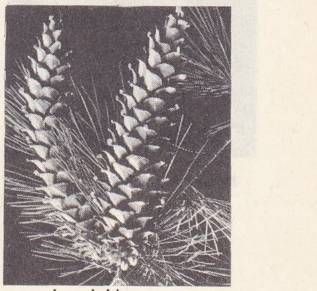

çam kozalakları

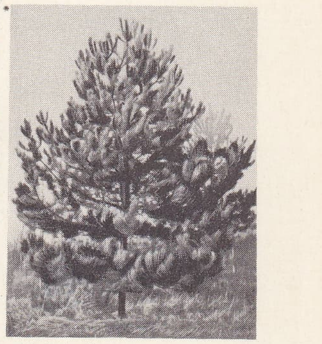

Akdeniz kıyı bölgesi çamı

Foto. Roubier, Duburc (LAROUSSE)

Kuzey Amerika'da yaşayan çamaşırcı ayı

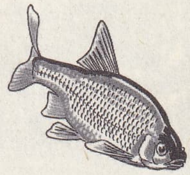

çamça

ÇAM'LAR
Tra-kiêu kaynaklı ve Mi-son A-i üslûbunda eşarplı dansçı heykeli Guimet müzesi, Paris

hudi çalparası, çalparanın üzeri lekeli ve benekli cinsi. (LM)

ÇALTI burnu, Orta Karadeniz bölümünde küt kara çıkıntısı. Yeşilırmak ağzında gelişmiş Çarşamba ovasının doğu kenarında, Terme çayı ağzı yakınında. Önündeki sular sığ olduğu için gemiler burada karaya sokulamaz. (M)

ÇALTILIBÜK veya **YENİKÖY,** Bursa ilinin Mustafakemalpaşa ilçesinde bucak merkezi; 606 nüf. İlçe merkezinin güneydoğusunda, merkeze 27 km'lik bir yolla bağlıdır. — *Bucak;* 6 492 nüf. 18 köy. (M)

ÇALTI suyu, Yukarı Kızılırmak bölümünde Tecer dağlarının doğu yamaçlarından çıkan birtakım kolların (en önemlileri Karabel ve Kangal çayları) birleşmesiyle oluşan akarsu; 143 km uzunluğunda. Divriği'den geçerek Fırat'a dökülür. Çığırının büyük kısmında (Kangal yakınından Fırat kavşağına kadar) Sivas-Erzurum demiryolu devam eder. Divriği ile Fırat kavşağı arasında Çaltı suyu dar boğazlardan geçer. (M)

ÇALUKYA, iki hint hanedanının adı. Birincisi, başkenti Badami olan, racput asıllı batı Çalukya'ları (550-753) idi. Onların yerine Raştrakuta'lar geçti. Onlar da, batı Çalukya'ları soyundan olan ve aşağı yukarı 973'ten 1190'a kadar Maharaştra'da hüküm süren Kalyani Çalukya'ları tarafından Dekkan'da tahttan indirildiler. İlk sülâle, özellikle Acanta, Aurangabad ve Aihole'de birçok tapınak yaptırdı. (L)

ÇALYAKA bls. zf. (Genellikle *etmek* fiiliyle birlikte kullanılır). Yakasına yapışıp sıkı sıkı tutarak: *Çalyaka ederek getirdiler.* (M)

ÇAM i. İğne yapraklı, reçineli orman ağacı. Kozalaklılar takımının çamgiller familyasının örnek bitkisi. (Açık tohumlular alt bölümünden. İlmî adı: *Pinus.*)

— ÇEŞ. DEY. *Çam devirmek,* düşüncesizce söz söylemek, pot kırmak: *Korkarım çam devirirsin yine...* (M.Â. Ersoy). ‖ *Çam yarması,* iri gövdeli kimseler için kullanılır: *Yanındaki çam yarması herifin kucağındayım. Gözlerimi eliyle örtüyor* (R.H. Karay). ‖ *[Eski] Çamlar bardak oldu,* «çok şey değişti» anlamında: *Nerede? Eski çamlar bardak oldu. İşin yoksa burda on kuruş gündelikle eşek gibi çalış* (Ömer Seyfeddin).

— ANSİKL. *Çam*'ın boyu 40 m yüksekliğe varabilir. Gövde ve dalların üzerinde klorofilsiz küçük pulcuklar ve kısa sürgünler bulunur. İğneye benzeyen, çok açık yeşilden koyu yeşile kadar değişik renkte olan iğne biçimindeki bu yapraklar uzun süre dökülmez. Çamın türüne göre, her kısa sürgünden iki, üç veya beş yaprak çıkar, sonra kısa sürgünün gelişmesi durur. Bitkinin bütün kısımları reçine salgı kanallarıyla doludur. Çiçekler bir eşeylidir: erkek çiçekler tırtılsı veya salkım durumunda, dişi çiçekler ise kozalak biçimindedir. Dişi çiçeğin sert pulcukları ortak bir eksene sımsıkı yapışıktır. Kozalak denen meyveden, iki yıl sonra, pulcuklar açılınca, zar kanatlı tohumlar saçılır. Kuzey yarımkürenin ılıman ve soğuk bölgelerinde yetişen seksen kadar çam türü vardır. Çamlar, kısa sürgünlerden çıkan yaprak sayısına göre sınıflandırılır. *İkiz yapraklı çamlar.* Sarıçam *(Pinus silvestris),* düzgün gövdeli bir ağaçtır. Kabuk, gövdenin üst tarafında aşıboyası rengindedir. Bütün Kuzey Avrupa'da sarıçama rastlanır. Yurdumuzda Karadeniz bölgesinde, Doğu'da Sarıkamış, Batı'da Alaçam çevrelerinde çok bulunur. Birçok çeşidi vardır; ağaçlandırma bakımından çeşitlerin bilinmesi önemlidir. Sarıçam odunundan özellikleri yetiştiği yerin şartlarına göre değişir. Avrupa'nın kuzeyinde yetişen Riga sarıçamı değerlidir. 60-100 Yaşındaki sarıçamdan elde edilen kereste doğramacılık, marangozluk, ambalaj ve sandık yapımı işlerinde kullanılır. 30-60 Yaşından aşağı olanlardan ise maden direği ve kâğıt yapımında faydalanılır. Yalı çamı *(Pinus maritima)* Güney Avrupa'da en yaygın reçineli ağaçtır. Gövdesi gençken dik ise de sonradan düzensiz bir şekil alır. Kolay kabaran kabuğu oldukça kalın ve kırmızımsı karapembedir. Yaprakları çok uzundur (10-20 sm). Yalıçamı Akdeniz havzasının batı kesimini kaplar. Ağaçlandırmaya en elverişli çam çeşididir. Odunu çok reçinelidir. Yalıçamından elde edilen reçine çeşitli kimya sanayiinde kullanıldığı gibi odunun ömrünü de uzatır. Kerestesi bina yapımında, marangozlukta, sandık, demiryolu traversi, maden direği, kazık ve kâğıt yapımında kullanılır. Avusturya karaçamı daha çok kireçli araziyi ağaçlandırmakta kullanılır. Fıstık çamı *(Pinus pinea)* bütün Akdeniz ülkelerinde yetişen, heybetli bir çamdır. Dalları gövdenin üst kısmından çıktığı için şemsiye görünüşündedir. Genellikle 500 m'den yüksek yerlerde yetişir. İstanbul boğazının dik ve yüksek yamaçlarında seyrek olarak rastlanan bu çeşit daha çok Marmara ve Ege bölgesinde, yüksek kıyılarda bulunur. Tohumlarına *çam fıstığı* denir. Bileşiminde yüzde 50 yağ bulunan çam fıstığı çerez olarak yendiği gibi, şekerleme yapımında da kullanılır. Korsika karaçamı *(Pinus laricio)* çok reçineli olduğu için odunu neme dayanıklıdır, bu yüzden kuyu kaplamalarında, çamaşırhanelerde işe yarar. Halep çamı *(Pinus Halepensis)* küçük boylu olduğu için odunu ambalaj sandığı yapımında kullanılır. Kuzey Afrika'da 1 milyon hektardan fazla yer kaplayan halep çamı ormanları vardır. Buradakiler daha boylu olduğu için bina yapımında kullanılır. Çam ormanlarının yenilenme süresi genellikle kısadır: 60 - 75 yıl.

● *Üç yapraklı çamlar.* Hepsi Kuzey Amerika'da yetişir: Jeffrey çamı *(Pinus Jeffrey),* çıralı çam *(Pinus rigida),* ağır çam, katı yapraklı çam.

● *Beş yapraklı çamlar.* Cembro çamı *(Pinus Cembra)* Alplerde ve Sibirya'da yetişir. Gövdesi yamrı yumrudur, ama kerestesi kolay işlenir; doğramacılıkta, çatı kaplamasında ve yontu işlerinde kullanılır. Yüksek çam Nepal'de yetişen güzel bir çam çeşididir. Lord Weymouth çamı *(Pinus strobus)* Kuzey Amerika'da serin yerlerde yetişir. Odunu hafif ve yumuşak olduğu için sandık yapımında, iç doğramacılıkta, modelcilikte, konfeksiyon ve kibrit kutusu yapımında kullanılır.

— Eczc. ve Teknol. Çam tomurcuklarının kaynatılmasından elde edilen ilâç öksürük kesicidir. Gövdesi çentikerek elde edilen terebentin ((neftyağı) ve türevleri önemli bir sanayi alanıdır.

◆ **Çamlı** sıf. Çamı bol olan: *Yaylalar, yaylalar, çamlı yaylalar / Ab-ı hayat mıdır akan suların* (Ispartalı Dizârî).

◆ **Çamlık** sıf. Çam dikili [bölge], çamı bol olan: *Çamlık arazi.* ‖ i. Çam korusu: *Yemekten sonra çamlıkta bir gezinti yaptık* (R.H. Karay). ‖ Reçine çıkarılan halep çamları ormanı. [LM]

ÇAM i. Malaya-Polinezya ailesinden dil; Çam'lar* tarafından konuşulur. (L)

ÇAMALHARİ veya **ÇOMO LHARİ** veya **ÇUMALHARİ** («dağların kutsal kraliçesi»), Himalaya'da zirve; Bhutan ve Tibet kenarında, sınırın henüz çizilmediği bir bölgede, 7 315 m. Tibetlilerin başlıca kutsal dağlarındandır. İlk olarak 1937'de F. Spencer Chapman tarafından (şerpa kabilesinden Pasang Darva rehberliğinde) tırmanıldı. (L)

ÇAMALTI tuzlası, İzmir körfezinin dış kesiminde, Gediz ırmağı deltası önünde büyük tuzla. Türkiye'nin en büyük tuz üretim merkezi. Gediz'in 1886'dan sonra açılan kanalla döküldüğü yerin güneyinde, Menemen ovasının batı kıyısında kurulmuştur. Deniz suyu önce biriktirme havuzlarına (abdan), oradan buharlaşma havuzlarına (tava) alınır. İlk yoğunlaşma sırasında kalsiyum sülfatı billûrlaşarak ayrılır. Buharlaşma sonunda sodyum klorürü çökelir. Tavalardan çekilen tuzlar dekovillerle taşınır, elevatörlerle yığın haline konulur, tuzlu sular motorlu tulumbalarla tavadan tavaya aktarılır. Ayrıca yıkama yerleri, kurutma fırınları, öğütme değirmenleri bulunur. Türkiye'nin 600 000 tona varan yıllık tuz üretiminin beşte üçüne yakınını Çamaltı tuzlası verir ve bu tuzun bir kısmı da başka ülkelere satılır. (M)

ÇAMARDI, esk. **Bereketli Maden,** Akdeniz bölgesinde Niğde iline bağlı ilçe merkezi; 2 211 nüf. Kırkpınar dağı ile Aladağ kütlesini ayıran çukur alanda, Görgün suyunun yukarı çığırına dökülen bir dere kenarında kurulmuştur. Birinci Dünya savaşından önce burası gümüşlü kurşun madeni yataklarına yakın önemli bir merkezdi. Niğde'ye 71 km'lik bir yolla bağlıdır. 1 500 m yüksl. — *Çamardı ilçesi,* 13 926 nüf. Bir bucağı ve 21 köyü vardır. Dağlık alanlarda dağınık ormanlara rastlanır. Vâdi boylarında tarım yapılır. (M)

ÇAMARİVA veya **ÇIMARİVA** ünl. Denizc. (ital. *chiama a riva*'dan). «Armaya çık!» kumandası. ‖ Merasim için efradın küpeşte boyunca düzenli sıralanması. ‖ *Çamariva etmek,* armaya çıkmak. (M)

ÇAMAŞ veya **ÜREMLİ,** Orta Karadeniz bölümünde (Ordu ili, Fatsa ilçesi) bucak merkezi; 738 nüf. Çamaş, güneyinde bulunduğu ilçe merkezine 26 km'lik bir yolla bağlıdır. — *Bucak,* 13 654 nüf. 18 köy. (M)

ÇAMAŞIR i. (fars. *câme,* elbise ve *-şûr,* yıkayan'dan *câmeşûr*). İç giyeceklerin genel adı: *Paris'te birçok kitaplar bıraktım, elbise ve çamaşırlarımdan çok onlara yanıyorum* (C.S. Tarancı). [Bk. ANSİKL.] Yıkanabilecek kirli kumaş eşya: *Çamaşır yıkamak.* ‖ *Teşm. yol.* Kirli kumaş eşyanın yıkanması işi: *Ne çamaşıra gidilir artık, ne cam silmeye / Bulaşıksa kendi bulaşıkları* (O.V. Kanık). *Bugün çamaşır var.*

— DEY. *(Birinin) kirli çamaşırı,* kimsenin bilmediği ayıpları, kusurları. ‖ *(Birinin) kirli çamaşırlarını ortaya dökmek,* kimsenin bilmediği ayıplarını ve kötü taraflarını açığa vurmak.

— Din. *Kutsal çamaşırlar,* kilisede üstüne şarap kupası konan kutsal örtü, papazların şarap kupasını sildikleri bez v.b.ne verilen ad. (Kutsal çamaşırların paklanması diyakosların ödevidir. Bunlara, paklanmadıkları sürece, papazlardan başka kimse dokunamaz).

— Ev eşyası. *Çamaşır ipeği,* kadın çamaşırları üzerine işleme yapmak için hazırlanmış ipek. ‖ *Çamaşır ipi (teli),* üzerine kuruması için çamaşır asılan ip veya tel. ‖ *Çamaşır kazanı,* içinde su ısıtılan veya çamaşır kaynatılan kazan. ‖ *Çamaşır leğeni (teknesi),* içinde çamaşır yıkanan geniş kap. ‖ *Çamaşır makinesi,* çamaşır yıkamak için kullanılan cihaz. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çamaşır mandalı,* asılan çamaşırları ipe tutturmak için kullanılan kıskaç. ‖ *Çamaşır sepeti,* yıkanan çamaşırların konulduğu sepet. ‖ *Çamaşır sodası,* beyaz çamaşırların asitli kirlerini eritmek için kullanılan kimyasal bileşik. ‖ *Çamaşır suyu,* kirli çamaşırların bir süre içinde tutulduğu özel surette hazırlanmış kimyasal bileşik. ‖ *Çamaşır taşı,* üzerinde çamaşır yıkanan taş. ‖ *Çamaşır tokacı,* çamaşıra vurarak onu temizlemeğe yarayan tahtadan yapılmış âlet.

— Teşk. tar. *Çamaşır ağası,* eski saray ve büyük konaklarda çamaşır yıkatma işini idare eden görevli. ‖ *Çamaşır kalfası,* sarayda, çamaşırcı ustaya yardım eden yedi yamağa verilen ad. (Bunların yanında yedi acemi bulunuyordu). ‖ *Çamaşırcı usta,* haremin ve padişahın çamaşır işleriyle görevli usta. (Haremin yedi itibarlı ustasından biri olan çamaşırcı ustanın sınıfı şakirdden büyük, gedikli cariyeden küçüktü. Diğer altı usta haznedar, ibriktar, kilerci, kahveci, çeşnici ve kutucu ustalarıydı.)

— ANSİKL. *Çamaşır* yapımında en fazla kullanılan keten, tıpkı kendir gibi, Akdeniz'i çevreleyen milletler tarafından çok eski zamanlardan beri bilinmektedir. Herodot'a göre Babillilerin elbise yapımında keteni kullandıkları anlaşılmaktadır. Günümüze kadar gelen birkaç giyecek parçası da ketenden yararlanıldığını, çamaşır yapımında kullanıldığını göstermektedir.

Selçuklular devrinde Anadolu'da çamaşır bezi dokumacılığında önemli gelişmeler oldu. İpek karıştığı ve pamuklu bürümcükler, altın telle işlenmiş çehiz çamaşırlıkları, ince ketenler el tezgâhlarında dokunuyordu. Denizli, Adana, Sivas, Karaman dolaylarında da bu dokumalar özellikle dikkati çekiyordu.

Osmanlılarda da dokuma sanayii zamanla gelişti. Bir yandan sarayın ince içlikleri için dokunan çamaşırlıklar; öte yandan orduların giyim ihtiyacını karşılamak için yapılan pamuklu çamaşırlıklar Kanunî Süleyman devrinde gerek nitelik gerek nicelik bakımından en yüksek seviyesine ulaştı.

Kadın çamaşırları ayrıca hesap işleri, oya-

Foto. X, Guimet müzesi (LAROUSSE)

lar, dantellerle de süsleniyor, birer sanat eseri niteliği kazanıyordu. Batıda gelişen sanayileşme sonucu, el tezgâhları ağır ağır fonksiyonunu kaybetmeğe başlayınca bu dokumalar artık yapılamaz oldu.

— Ev eşyası. *Çamaşır makinesi,* bir çamaşır kazanı, suyu çalkalandıran bir tertibat, bir elektrik motoru, bir su ısıtma tertibatı ve kirli suları boşaltan bir sistemden meydana gelir. Çamaşır makinelerinin, çalışma şekline göre, değişik tipleri vardır: *çalkalamalı makineler* (pervaneli veya pervanesiz), *yıkama silindirli makineler* (yatay eksenli, düşey eksenli veya eğik silindirli), *pülsatör makineler* ve *türbinli makineler.*

Çamaşır makineleri son yıllarda birçok yönden gelişti. Makinelere, daha dayanıklı olmalarını sağlayan amortisörler eklendi. Bugün kazanlarda sır yerine, çoğunlukla uginox maddesi kullanılır. Kasnak, çamaşırların makineye yukarıdan doldurulmasını sağlayacak şekilde döner. Ayrıca, yıkanacak çamaşırların cinsine göre, yıkama süresini önceden ayarlamağa yarayan bir düzenek bulunur. Yıkamadan on kat daha çabuk tamamlanan kurutma işleminde de bazı gelişmeler oldu: normal makineler dakikada 500 devir yaparken, geliştirilmiş makinelerde kurutma hızı dakikada 1 000 devire kadar yükseldi. Az sayıda çamaşırların yıkanmasında, bazen el bazen de bir motor yardımıyle bir eksen çevresinde hareket eden *çamaşır tokmakları* veya plastik bir kazanla, çamaşırı alt üst etmeğe yarayan bir motor blokundan meydana gelen *çamaşır blokları* kullanılmaktadır.

◆ **Çamaşırcı** i. Para ile çamaşır yıkayan.

◆ **Çamaşırlık** i. Çamaşır yıkanan yer.

— Dokumc. Hasse, müslin, patiska, ince keten, bürümcük, sadakor, poplin, naylon v.b. gibi, çamaşır dikiminde kullanılan kumaşların genel adı. (→ Bibliyo.) [M]

ÇAMAŞIRCI ayı i. Etçil memeli hayvan. Kanada'dan Brezilya'ya kadar Amerika'da yaşar. (İlmî adı: *Procyon lotor.* Küçükayıgillerden.)

— ANSİKL. *Çamaşırcı ayı*'nın postu kızılımsı gri, kuyruğu beyaz halkalıdır. Yaklaşık olarak 75 sm uzunluğunda olur. Akarsuların kenarında yaşar, geceleyin, kurbağa, kaplumbağa, yengeç, kemirgenler ve kuşlar gibi çeşitli küçük hayvanları avlar; avlarını yemeden önce, ön ayaklarının yardımıyle akarsuda yıkama âdeti vardır. (L)

ÇAMBA i. Hindistan'da eski bir devlet. Pencap'ın dağlık bölgesinde. Halkı brahman kültüründendir. Bu kültür Gucrat ve Himalaya dağ kollarının kültürüyle benzerlikler gösterir. Bu ülke yaklaşık olarak XV. yy.dan sonra *rajput* resminin *pahari* («dağ») grubuna bağlı ressamların barınağı oldu. Bu resim Kangra okulunun üslûbuna çok yakındır. (L)

ÇAMBAL, Hindistan'da ırmak, Yamuna'nın sağdan aldığı kol; 910 km. Vindhya tepelerinin kuzey yamacından doğar, Madhya Prades ile Racastan arasında sınırı meydana getirir. (L)

ÇAMBEL (Hasan Cemil) türk asker, siyaset adamı ve yazarı (İstanbul 1877-ay.y. 1967). 1899 Yılında Harp akademisinden mezun oldu. Dört yıl Almanya'da kalarak öğrenimini tamamladı. Selânik'te Rumeli Genel müfettişliği ve Jandarma Tensikat müfettişliklerinde görevlendirildi. Balkan savaşında genel karargâh 1. şube müdürlüğü yaptı. 1913 Yılında Berlin sefareti ataşemiliteri oldu. İki yıl sonra yurda dönerek 51. tümen komutanlığına getirildi; tümeni ile Irak'ta Fellâhiye savaşına katıldı. 1917'de yeniden Berlin ataşemiliteri oldu. Mütarekeden sonra ordudan ayrıldı. 1925-1929 Arasında Haliç Vapur İşletmesi şirketi müdürü oldu. T.B.M.M.'nin üçüncü döneminde Bolu milletvekilliğine seçildi ve sekizinci dönem sonuna kadar aynı il milletvekilliği yaptı. Atatürk'ün yönettiği türk tarihi araştırmalarına da katıldı. 1935-1941 Yılları arasında Türk Tarih kurumu başkanlığı yaptı. Tercümeleri dışında başlıca eserleri: *Fichte ve Fichte'nin Hitabeleri* (1927), *Jüpiter* (1929), *Yeni Ruh* (1929), *Millî Terbiyemizin Hedefleri* (1930), *Türk Gençliği Nasıl Yetiştirilmelidir?* (1932), *İstanbul'un Fethi* (1947), *Atilâ'dan Atatürk'e* (1948), *Türkler, Dilleri ve Kaderleri* (1949), *Makaleler ve Hatıralar* (1964). Çeşitli dergi ve gazetelerde edebiyat, felsefe ve tarihle ilgili yazıları vardır. (M)

ÇAMBİTİ bls. i. Çamlarda ve diğer kozalaklılarda mazı oluşumuna yol açan bitki biti. (Bu böceğin karmaşık bir yaşama tarzı vardır: değişik iki konağa göç eder ve iki yıl süren, çok şekilli bir döl çevrimi geçirir. Çambiti, eşkanatlıların çambitigiller familyasındandır. [İlmî adı: *chermes.*] (L)

ÇAMBİTİGİLLER bls. çoğl. i. Sternorhyncha veya phytophthires takımından eşkanatlı böcekler familyası. Sırf kozalaklılarda yaşayan, üreme çevrimleri karmaşık çambitleriyle asmabitlerini kapsar. (L)

ÇAM burnu, Orta Karadeniz bölümünde Ordu'nun kuzeybatısında yer alan, Vona'yı kuzey ve kuzeybatı rüzgârlarından koruyan liman. Deniz feneri. (M)

ÇAMÇA veya **ÇAMÇAK** i. Tatlı sularda çok yaygın kemikli balık (*Leuciscus* [*Gardonus*] *rutilus*). [Sazangillerden.]

— ANSİKL. Çamçak sırt ve anus yüzgeci kısa, bıyıksız bir balıktır. Boyu 30 sm'yi geçmez. Üstü pembe parıltılı yeşilimsi, böğrü açık kül rengi, karnı gümüşî renktedir. Fakat bu renk yerden yere değişir.

Son derece yaygın olan çamçak Avrupa'da en çok avlanan beyaz balıklardandır. Yem olarak kenevir tohumu, buğday, patates, hamur (buğday unu veya patatesten), pirinç, ekmek kırıntısı, dere yosunu gibi şeyler kullanılır. Hayvanî yemler arasında et kurdu, çamur kurdu, küçük yersolucanı vardır. (L)

ÇAMÇAK i. (*çam*'dan *çam-çak*). Ağaçtan yavan bir tas şeklinde yapılmış kulpsuz ve kapaksız su kabı. || Camdan, porselenden, billûrdan veya herhangi bir maddeden yapılmış (bazen kulplu) içecek veya yiyecek kabı. || *Mah.* Büyük tahta kepçe (Elbistan, Kula, Manisa).

— ANSİKL. Genellikle çam ağacından yapıldığı için bu adı almıştır. Şehirlerde bakırdan, gümüşten, billûrdan, kıymetli taşlardan da yapılmış, zamanla kulp takılmış, bunlara *doldurma* adı verilmiştir. *Çamçak,* gerekirse içinde çorba ve sulu yemekler yemek için de kullanılırdı. Seferde kullanılanların meşin mahfazası olurdu.

Batıda XIV. yy.da yapılan kalaydan çamçakların yerini XVII. yy.da yapılan çini, XVIII. yy.da yapılan porselen çamçaklar aldı. Tek kişilik *küçük çamçak* büyük sofralarda kullanılırdı; yoksa genel olarak aynı çamçaktan iki davetli birlikte yemek yerdi; bu usul, Mazarin XVII. yy.da Fransa'ya çukur tabağı soktuktan sonra ortadan kalktı. Küçük çamçaklar genellikle değerli madenlerden yapılırdı; yemek takımı dolaplarını süslemek için kristalden, çeşitli akiklerden de çamçaklar yapıldı. XVI. yy.da yapılan *lohusa çamçağı* kapaklıdır, içinde yatakta yemek için lüzumlu olan her şey bulunur. Kulplu, gümüş çamçaklar modası aynı devirde yayıldı, bu çeşit çamçakların en zarifleri XVIII. yy.da yapıldı; kapaklı olan bu çamçaklara bugünkü kullanılışlarından ötürü «sebzelik» adı verilmiştir. (ML)

ÇAM dağı, Marmara bölgesi-Batı Karadeniz bölümü sınırı üzerinde, Adapazarı ovasının kuzeydoğusunda (Hendek kuzeyinde), basık bir dağ (800 m). Orman ve çalılıklarla örtülü bu dağ kütlesinde Maden Tetkik ve Arama enstitüsünün 1939'dan beri yürüttüğü araştırmalar sonucunda oranı orta değerde, saklacı bol olan demir yatakları bulundu. Henüz işletilmemektedir. Dağın kuzey kesiminde de kurşun-çinko görüntülerine rastlanır. (M)

ÇAME i. ve sıf. (fars. *çâme*). *Esk.* Şiir, gazel. || Söz, nutuk.

◆ **Çâmegû** veya **çâmegûy** i. *Esk.* Şair, şarkıcı. (M)

ÇAMELİ, eski **Karaman,** Akdeniz bölgesinin batı bölümünde (Denizli ili) ilçe merkezi; 1 676 nüf. 114 km'lik bir yolla Denizli'ye bağlanır. Çevresinde ormanlar yer alır; yüksl. 1 325 m.

— *Çameli ilçesi* 1953'te kurulmuştur; 17 773 nüf. 438 km². İlçe merkezi dışında 24 köy. Toprağı dağlık olan ilçede ormanlar geniş yer tutar. Küçükbaş hayvan beslenir ve tahıl ekilir. (M)

ÇAMGİLLER çoğl. i. Açıktohumlu bitkiler familyası. Karaçamdan başka, kışın yaprak dökmeyen birçok ağacı kapsar.

— ANSİKL. *Çamgiller*'in çiçekleri genellikle bir eşeylidir. Kozalakları iri, yumurtacıklarının durumu kendine özgü, erkek organlardaki çiçektozu kesesi azdır. Başlıca cinsleri: köknar, sarıçam, karaçam, sedir, ladin. (L)

ÇAMİÇİ, Orta Karadeniz bölümünde, (Tokat ili, Nikşar ilçesi) bucak merkezi (*Ardıçlı*). 451 nüf. 14 km'lik bir yolla ilçe merkezine bağlıdır, yüksl. 1 250 m. Orman işletme merkezi. — *Bucak* 7 079 nüf.; 14 köy. (M)

ÇAM'LAR Vietnam ve Kamboçya'da halk. Çinhindi Çam'ları ünlü Çampa imparatorluğunun son kalıntılarıdır. Bu imparatorluk Vietnamlılar tarafından yok edildi. Bugün sayıları 20 000 kişi kadardır, orta Vietnam'ın güneyinde (Fan-Ri ve Fan Rang) yaşarlar, sulama yoluyle pirinç tarımı yaparlar. Çam'lar Çinhindi halklarıyle birlikte eski bir dönemde İndonezya adalarına (Hollanda Hindistanı) ve Büyük okyanus adalarına yayılan İndonezyalıların artçı haklarını meydana getirirler. Bir kısmı müslüman, geri kalanı brahman dinindendir. Çam'ların geçmişinden önemli sayıda kumtaşından parçalarla süslü, hint tarzında tuğla kuleler kalmıştır; bunlar brahman veya buddha mabutlarını muhafaza ediyorlardı. Başlıca anıtlar (Kuang-nam'da, Mi-son, Trakiû, Dong-duong, Huong-mi topluluğu, Ngutrang'da Po Nahar tapınağı, Bing-ding kuleleri) Fon Rang bölgesindeki tapınaklar VII. ve XII. yy. arasında yapıldı. Sanskrit ve eski Çam dilinde birçok yazıt hint dönemi sırasındaki Çam tarihi üzerine bilgi verir. (L)

ÇAMLIBEL, İç Anadolu'da (Yukarı Kızılırmak bölümü, Samsun-Sıvas yolu üzerinde) ünlü geçit (yüksl. 1 646 m) ve bunun çevresindeki dağlar. Tokat'tan Sıvas'a giderken, Kızıliniş geçidi (yüksl. 1 150 m) yoluyle, Çamlıbel bucak merkezine uğradıktan sonra Çamlıbel geçidine tırmanarak Yıldızeli'ne inilir. Dağ ve geçit çevresinde çam ormanlarına rastlanır. (M)

ÇAMLIBEL veya **ÇİFTLİKKÖY,** Yukarı Kızılırmak bölümünde (Tokat merkez ilçesi), bucak merkezi; 1 057 nüf. Tokat'a uzaklığı 29 km; yüksl. 1 090 m. — *Bucak;* 11 844 nüf.; 22 köy. (M)

ÇAMLIBEL (Faruk Nafiz), türk şair ve yazarı (doğ. İstanbul 1898). Bakırköy idadîsini bitirdi. Tıp fakültesini yarıda bırakarak öğretmen oldu. Kayseri (1922), Ankara (1924-1932) ve İstanbul'da (1932-1946) edebiyat öğretmenliği ve İstanbul milletvekilliği yaptı (1946-1960). Aruz ve hece ile yazdığı şiirleri kendisine büyük bir ün sağladı. Ayrıca oyunlar ve bir roman yazdı. Şiirlerinde hece vezninin 7 + 7'lik ölçüsüne yeni bir ses zenginliği kazandırdı. Anadolu insanının aşkını, tutkularını anlattı. Türk edebiyatının Anadolu'ya yönelmesi gereğine işaret etti. Halk sanatına dayanan temaları işledi ve aydınlık diliyle «memleket edebiyatı»nın kurucularından oldu. Şiir kitapları: *Şarkın Sultanları* (1918), *Gönülden Gönüle* (1919), *Dinle Neyden* (1919), *Çoban Çeşmesi* (1926), *Suda Halkalar* (1928), *Bir Ömür Böyle Geçti* (1933), *Elimle Seçtiklerim* (1934), *Akarsu* (1937), *Akıncı Türküleri* (1938), *Tatlı Sert* (mizah şiirleri, 1939), *Heyecan ve Sükûn* (1959). Oyunları: *Canavar* (manzum, 1925), *Akın* (manzum, 1932), *Özyurt* (1932), *Kahraman* (1933), *Yayla Kartalı* (1945). Romanı: *Yıldız Yağmuru* (1936). [→ Bibliyo.] (M)

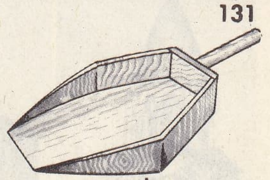

çamçak

ÇAMPA
Dong-duong Buddha'sı
Hanoi müzesi, K. Vietnam

Faruk Nafiz Çamlıbel

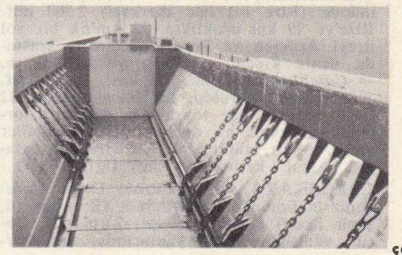

çamur dubası

Foto. X, Nadar-Holland (LAROUSSE) ; MEYDAN

ÇAN KULELERİ

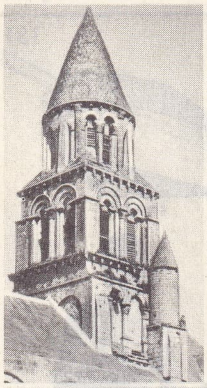

Poitiers'deki Notre-Dame-la-Grande

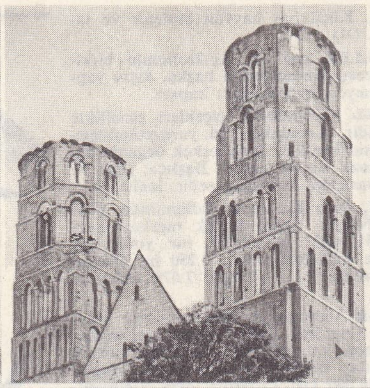

Jumièges manastırı Seine-Maritime, Fransa

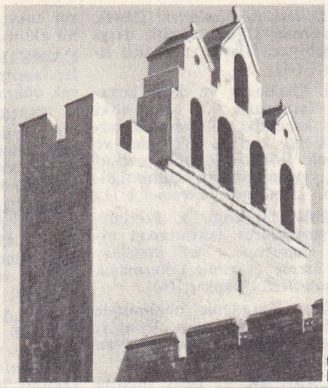

Saintes-Maries-de-la-Mer, Fransa

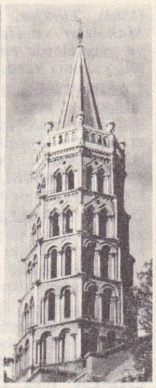

Saint-Sernin Toulouse, Fransa

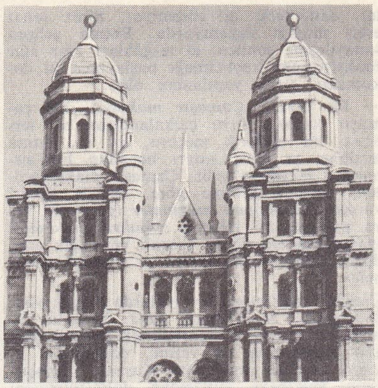

Dijon'daki Saint-Michel, Fransa

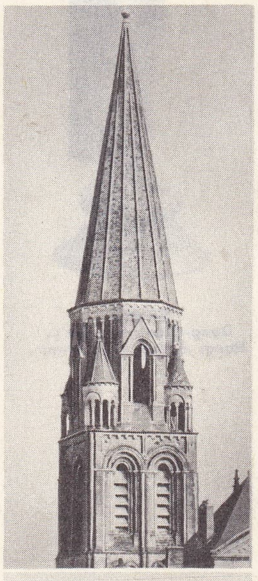

Vendôme Trinité kilisesi

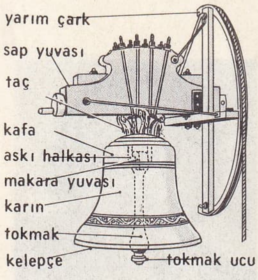

çan

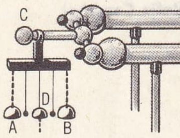

elektrikli çan

ÇAMLICA i. Tuna ırmağında işleyen çektiri cinsinden eski osmanlı taşıt gemisi. Boyu 28-30 arşın kadardı. (M)

Çamlıca'daki Eniştemiz, Abdülhak Şinasi Hisar'ın romanı (1944). Eser, Osmanlı imparatorluğunun son devrinde İstanbul aristokrasisinin hayatını ele alır. Kahramanı olan ve aile arasında «Deli Enişte» diye anılan Hacı Vâmık Efendi; bir «eski zaman» adamıdır. A.Ş. Hisar, Hacı Vâmık Efendi'nin bütün özeliklerini, hatıralarına dayanarak bir araya toplar. Kitapta hemen başka hiç bir olay ve kişi yoktur. 27 Bölüm içinde yazar, Çamlıca'daki eniştesinin portresini çizer, eski yüz yıl önceki imparatorluk payitahtının hayatı ve kişileri üzerine belge niteliğinde bilgiler verirken, çok tipik bir roman kahramanını da canlandırmış olur. (M)

ÇAMLICA'LAR, İstanbul'un Anadolu yakasında, Üsküdar'ın 4 km doğusunda iki tepe: kuzeyde Büyük Çamlıca (267 m.), güneyde Küçük Çamlıca (226 m). Tepelerin adı, eskiden çok geniş yer tuttuğu anlaşılan, şimdi yer yer kümeler meydana getiren ve genişletilmesine çalışılan kızılçam, fıstık çamı v.d. korulardan ileri gelir. İstanbul'un en güzel görünüşlerinden biri bu tepelerden seyredilebilir. Çamlıca tepeleri kuvarsit ve arkoz gibi sert kum taşından oluştuğu ve çevresindeki killi şist ve kireçtaşlarına göre aşınma daha dayanıklı olduğu için yüksek kalmıştır. Çamlıca'ların yamaçlarında tanınmış su kaynakları (Tomruk, Büyük ve Küçük Çamlıca, Kısıklı suları v.d.) bulunur. Tepelerin çevresinde İstanbul'un banliyö mahalleleri gelişmektedir. Büyük ve Küçük Çamlıca arasındaki Kısıklı'dan Üsküdar-Şile yolu geçer. (M)

ÇAMLIDERE, Batı Karadeniz bölümünün İç Anadolu sınırı yakınında (Ankara ili) ilçe merkezi kasaba; 3 132 nüf. Ankara-İstanbul yoluna 18 km'lik bir yolla bağlanır; yüksl. 1 250 m. — *Çamlıdere ilçesi,* 625 km², 19 596 nüf. 1959 Yılında Kızılcahamam ilçesinden ayrılan topraklar üzerinde kuruldu. İlçenin merkez ve Peçenek bucakları içinde 40 köyü vardır, ormanlar geniş yer tutar. (M)

ÇAMLIDERE, esk. **Mercihan,** Güneydoğu Anadolu'da (Urfa ili, merkez ilçesi) bucak merkezi; 616 nüf. Urfa-Mardin yolu üzerinde, il merkezinin 25 km. doğusunda yüksl. 490 m. — *Çamlıdere bucağı;* 13 162 nüf.; 28 köy. (M)

ÇAMLIHEMŞİN, Doğu Karadeniz bölümünde (Rize ili) ilçe merkezi; 2 300 nüf. Rize'ye 70 km uzaklıkta. 22 km'lik bir yol ilçeyi Ardeşen ve Pazar kasabaları arasında deniz kıyısına bağlar; yüksl. 500 m. — *Çamlıhemşin ilçesi,* 678 km², 10 726 nüf. 1960 Yılında kuruldu; tek bucağı içinde 22 köyü vardır. İlçe toprakları dağlıktır, ormanlarla kaplı bu dağları yer yer vâdiler yarar. Mısır, tütün (geniş yapraklı), patates. Alçak kesimlerde çay tarımı. (M)

ÇAMLIKAYA, esk. **Hunut,** Doğu Karadeniz bölümünün iç kesiminde (Erzurum ili, İspir ilçesi) bucak merkezi; 2 046 nüf. Çoruh vâdisinin kuzey yamacında, ilçe merkezine 35 km uzaklıktadır, yüksl. 1 350 m. — *Çamlıkaya bucağı,* 8 650 nüf., 18 köy. (M)

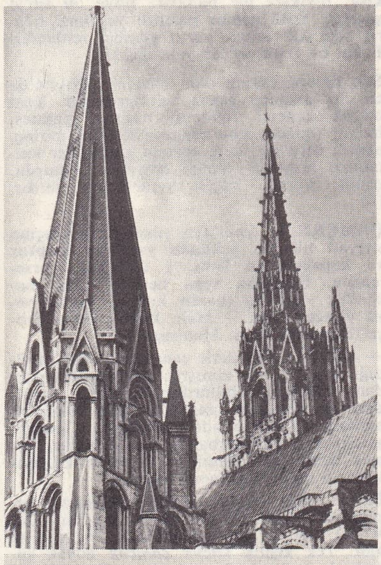

Notre-Dame de Chartres

ÇAMLIYAYLA. Bk. NAMRUN.

ÇAMOKA i. Bk. ÇAMUKA.

ÇAMOLUK, esk. **Mindeval,** Orta Karadeniz bölümünün iç kesiminde (Giresun ili, Alucra ilçesi) bucak merkezi; 767 nüf. Kelkit suyunun yukarı çığırında ilçe merkezine 36, il merkezine 162 km uzaklıkta; yüksl. 1 110 m. — *Çamoluk bucağı,* 16 316 nüf.; 32 köy. (M)

ÇAMPA, Çinhindi'nin Güney Çin denizi kıyısında hint etkisinde kalan bir krallık (III.-XVII. yy.). Bu krallığın Hue bölgesinden doğduğu sanılır. M.S. 137'ye doğru ilk defa yapılan bir kuzey seferinden sonra Çam'lar*, kıyı ile Annam *Cordillère*'i arasında, güneye doğru kısa zamanda yayılan bir devlet kurmayı başardılar (192). Çampa'nın bilinen ilk merkezi bugünkü Kuangnam bölgesindeydi; burada IV. yy.a kadar çıkan, hükümdarlara ait hintçe adlar taşıyan sanskritçe kitabeler bulunmuştur. Çampa kralliği, VII. yy.da, Turan'ın güneyinde, Tra-Kieu arkeolojik mevkiine yerleşmişti. Çampa'nın merkezi, daha sonra Güney'e doğru çok uzakta, bugünkü Phan-Rang, Panduranga'ya gitti. Bu göç, IX. yy.ın sonuna kadar sürdü: O zaman merkez, Kuzey'de, VII. yy.daki merkezin bulunduğu aynı bölgede İndrapura'ya götürüldü.

Çampa, kısa zamanda Hindistan'ın etkisinde kaldı. Buddha'cılık IV. yy.da krallıkta yayıldı: Dong-Duong'un ünlü Buddha'sı Amaravati sanatının güzel bir örneğidir. Çampa, o zaman Çin'i, özellikle denizden tehdit edecek kadar güçlü bir ülkeydi (431), fakat birçok defa kuvvetli komşusunun saldırısına uğradı. 446'da, Çampa'nın saldırılarını sona erdiren bir çin akını sonunda Hue talan edildi. 530'da yeni bir hanedan Çin'in hâkimiyetini zorla kabul etti, fakat bu tabiliğe Çinhindi çok zor katlandı. Kendi birliğini kuran Çin'e karşı koyamadı: İndrapura, imparator Yang-ti kıtaları tarafından, VII. yy. başında talan edildi. Çin'in siyaset üstünlüğü, gene de bu ülkeye çin medeniyetini kabul ettiremedi. Çampa VII. ve VIII. yy.larda Mavalipuram'ın Pallava kültürünün ve Tamoule edebiyatının etkisi altında kaldı. Çampa, Linyi'nin ele geçirilmesiyle güçlenince iki ayrı tehlike ile karşılaştı: kuzeyde Vietnam'ın ve Çinhindi kıyılarında ticarethaneleri yerleşen Cri-vijaya deniz imparatorluğunun tehdidi. Vietnam'ın ilk millî hanedanları, Dinh (968-980) ve ilk Lê (981-1009) hanedanları, Çampa'yı İndrapura'yı bırakıp Güney'e 300 km uzaklıktaki Binh-dinh'e çekilmek zorunda bıraktılar. Çam'lar, durmadan daha Güney'deki eyaletlerine çekildiler. Bu sırada bölgeleri, gücünün zirvesine ulaşmış ve XII. yy.ın iki defa Çampa'yı işgal etmiş olan Khmer imparatorluğunun hücumlarına açık durumdaydı. XIII. yy.ın ikinci yarısındaki Moğol istilâları tehlikesi yüzünden, Çampa ile Vietnam arasında bir süre için uzlaşma kuruldu, fakat Kubilây Han tarafından zorla kabul ettirilen himaye uzun zaman devam etmedi, çok geçmeden Çampa ile Vietnam arasında çarpışmalar yeniden başladı. Kral Chebong-nga (1360-1390) devrinde, Vietnam'ı neredeyse ortadan kaldıracak son bir saldırıdan sonra Çampa, bugün Vietnam'ın merkezini teşkil eden eyaletlerini Kuzey komşusuna bırakmak zorunda kaldı. Çampa, XVII. yy.da ortadan kalktı. Çampa devrinden Vietnam'ın Kuang-nam, Binh-dinh ve Phan-rang eyaletlerinde görülen anıtlar kalmıştır. Günümüzde Çam'lar küçük etnik gruplarla temsil olunurlar. (L)

ÇAMPARAN, Hindistan'da Bihar eyaletinin kuzeydoğu köşesinde, Bandak ve Baghmati ırmakları ile Nepal arasında idarî bölüm; yüzölçümü 5 717 km²; 3 006 211 nüf. (1961). İdare merkezi, Motihau (32 620 nüf.). Mahatma Gandhi, 1919'da çivit otu yetiştiricilerine karşı *çaparan satyagraha* hareketini burada başlattı. 1815 Nepal antlaşması Saganli kasabasında imzalandı. Çamparan'da, imparator Asoka'nın (M.Ö. 250) Buddha'cılığı yaymak amacıyle diktirdiği ve üstünde imparator buyrultuları kazılı olan kum taşından üç sütun bulunmaktadır. Bunlar sırasıyle Lavriya Nandangarh, Lauriya Araraj ve Rampurva'dadır. (L)

ÇAMSAKIZI bls. i. Çam ve köknar gibi kozalaklıların dış salgısı. Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Çamsakızı çoban armağanı.* Bk. ARMAĞAN. ‖ *Çamsakızı gibi,* rahatsızlık verecek derecede insanın üzerine düşen sırnaşık kimseler için kullanılır: *Fakat o çamsakızı gibi yapışıyor, bir türlü yakamı bırakmıyordu* (R.N. Güntekin).

— ANSİKL. *Çamsakızı* yalıçamı üzerin-

Foto. Arch. Phot., Roubier (LAROUSSE)

deki çiziklerden sızarak kuruyup katılaşan reçinemsi bir maddedir; mevsim sonunda kazınarak toplanır. Yılda bir kaç kere kazınıp toplanırsa daha temiz çamsakızı elde edilir. (ML)

ÇAMUKA veya **ÇAMOKA** i. (yun. *tsamauka*'dan). Gümüş balığına benzeyen fakat daha küçük bir balık türü. (İlmî adı: *Atherina hepsetus*).

— Balıkç. *Çamuka ağı*, dikine duran sarkık ağlardan ibaret yarım daire şeklinde ağ, gelgit sırasında deniz alçalınca balık tutmakta kullanılır; ağın açık yanı karadan yana dönük bulunur. (LM)

ÇAMUR i. Toprağın su ile karışmasından meydana gelen sıvışık madde: *Çamurlara bata çıka yürümeğe çalışan Ali* (R.H. Karay). || Sıf. *Mec.* Ona buna sataşan, terbiyesiz ve sırnaşık [kimse].

— ÇEŞ. DEY. *Çamur atmak, sıçratmak, sıvamak* veya *çamura bulamak*, iftira ederek lekelemeğe çalışmak. || *Çamur gibi (ekmek)*, iyi pişmemiş ve siyah unla yapılmış (ekmek): *O çamur gibi ekmek elbette hatır-ı âlinizdedir* (M.S. Esendal). || *Çamura batmak*, kötü duruma düşmek. || *Çamura bulaşmak*, kirli bir işe karışmak. || *Çamura (çirkefe) taş atmak*, mütecaviz bir kimseye, sataşmasına fırsat verecek söz söylemek. || *Çamura yatmak*. *Argo*. Borcunu ödememek, vaadini yerine getirmemek. || *Çamuru karnında (çiçeği burnunda)*, çok taze, taptaze.

— Bayınd. *Çamur tarağı*, bir bağlantı kanalının çamurlarını temizlemeğe yarayan araç.

— Coğ. Kıtaların kenarında, nehir ve ırmakların ağzında biriken çöküntü (koloit, toz ve ince kumlardan oluşur). [Bk. ANSİKL.] || *Çamur yatağı*, çamurlu yer.

— Denizc. *Çamur dubası*, dip tarafı açılıp kapanan ve tarak gemilerinin dipten çıkardıkları çamurları yükleyip daha derin bir yere götürerek dökmekte kullanılan duba. || *Çamur gemisi*, deniz taramalarında çamurları yüze çıkarmak ve açığa götürmekte kullanılan gemi.

— Heyk. ve Seram. Heykeltıraşların ve seramikçilerin eserlerini cisimlendirmek için kullandıkları kolay yuğrulan bir çeşit killi toprak.

— İnş. Sulandırılmış toprak: *Kum ve kireç kullanılmadan çamurdan yapılmış ev*. || Duvar sıvamak için kullanılan ve çeşitli şekillerde, çeşitli malzeme ile yapılan harç.

— Jeol. *Çamur kaynağı*, meselâ İzlanda'da ve A.B.D.'de Yellowstone'daki gibi, genellikle alüminli bulunan çamur salgısı. || *Buzul çamuru*, buzul buzunun taşlara veya kayalara sürtünmesiyle oluşan çok ince parçacıklar bütünü. (Bu çamur buz morenleri içine karışır, bazen de ergime suyuyle uzaklara sürüklenir; ergime sularının özelliği olan sütlü ve bulanık görünümler bu çamur yüzünden ortaya çıkar.)

— Jeomorfoloji. *Çamur volkanı*, çamurun yeryüzüne çıkmasıyle oluşan volkan; bu çamurlar, yeraltı gazlarının kil ve marnlı oluşuklar üzerine yaptığı basıncın etkisiyle meydana gelir. (Aşınım etkisiyle kolaylıkla ve kısa zamanda ortadan kalkan çamur volkanları ancak birkaç metre yüksekliğe ulaşabilir.)

— Mad. oc. *Çamur tıkama*, kömür ocaklarında, yangınları ve kömür kızışmalarını söndürmek için yapılan işlem. Yanmayan ince maddeden, genellikle kazan külleri, su ile karıştırılarak yangın alanına sevk edilir ve yangının hava ile teması önlenir. Ambuajı sağlamak için özel çamur tıkama tulumbaları kullanılır.

— Meteorol. *Çamur yağmuru*. Bk. YAĞMUR.

— Okyanus bilim. Okyanusların birçok çökeltilerine (özellikle organizma bakımından zengin çökeltilere [organik çamur]) verilen isim. Bk. ANSİKL.

— Ted. *Çamur banyosu*, tedavi gücü olan çamurla yapılan banyo. (Bk. BANYO.) || *Etkin çamurlar*, çeşitli usullerle tedavi edici nitelikler katılmış radyoaktif çamurlar.

— Tuz işl. *Çamur yatağı*, bir tuzlanın başına ve en yüksek yerine konan hazne; iki büyük gelgit arasında beslenmesi için gerekli suların depo edilmesini sağlar.

— Zır. Bk. ANSİKL. || *Pancar çamuru*, pancarların yıkanmasından ileri gelen tortu.

— ANSİKL. Coğ. *Çamur* genellikle büyük ölçüde kil kapar. İçinde çok miktarda (kum ağırlığının yüzde 300'ü oranında) su bulunmasına rağmen belirli bir sertliği vardır; çarpmalar ve sarsıntılar koyuluğunu bir süre için kaybettirir. Sertliği yüzünden limanların çamurunun temizlenmesi zordur; çökelti taraklanmadan önce çeşitli usullerle sıvılaştırılır.

— Okyanus bilim. Organizmalı deniz çökeltileri arasında 4 büyük çamur tipi görülür: *globijerinli çamur*, deniz diplerinin yüzde 35'ini kaplar ve kırmızı kilden bile önemli yer tutar. Bu çamur, en azından yüzde 30 oranında foraminiferlerin kavkılarından meydana gelir ve Atlas okyanusunun yarısını, Büyük okyanusun ve Kuzey havzasının Bering boğazıyle Lomonosov sırtı arasındaki yerlerin büyük kısmını kaplar; *pteropodalı çamur*, aynı zamanda kireçlidir; okyanus diplerinin ancak yüzde 1'ini kaplar; *diatomlu çamur*, özellikle güney okyanusunda yaygın olan silisli çökeltilerdendir (deniz diplerinin yüzde 9'unu kaplar); *ışınlıların iskeletlerinden meydana gelen çamur*, Büyük okyanusta (Ekvatorun kuzeyinde) doğudan batıya doğru bir şerit meydana getirir. Karadan türeme çökeltiler arasında şunlar sayılabilir: *mavi* veya *siyah çamur*, 5 000 m derinliğe kadar iner; renklerini demir sülfür ve organik maddelerden alır; *yeşil çamurlar*, denize büyük nehirlerin döküldmediği bölgelerde görülür; glokoni tarafından boyanmıştır; *kırmızı çamurlar*, renkleri demir oksitten gelir, tropikal nehirlerin yakınında yer alır; bu nehirlerin suları aşınan lateritli topraklar tarafından boyanmıştır; *boz çamur*, volkan kökenlidir, İndonezya denizlerinde çoktur; *beyaz çamur*, mercan yapıları çevresinde görülür. Bileşimleri bakımından çamurların şu ayrımları vardır: kireçli çamurlar (okyanus dipleri yüzeyinin yüzde 48'ini kaplar) ve silisli çamurlar (yüzde 14); kırmızı kil ikincil derin deniz çökeltisidir (yüzde 38).

— Zır. Taş döşeli sokaklardan, su birikintilerinden ve hendeklerden toplanan *çamur* mükemmel gübre olur. Toplanan çamur, içine kireç katıldıktan sonra altı-sekiz ay açıkhavada bırakılırsa kalkerce zayıf ve hafif topraklara iyi gelir.

◆ **Çamurlamak** geçl. f. Çamur sürmek veya çamurla sıvamak. || *Mec.* Birisine iftira etmek.

◆ **Çamurlanma** i. Çamurla dolma, çamurla dolmuş şeyin durumu: *Bir kanalın, bir limanın çamurlanması*.

◆ **Çamurlanmak** dönşl. ve edilg. f. Üzerine çamur sürülmek veya bulaşmak *(hak. ve mec.)*: *Şu var ki, düştüğü yerden çamurlanıp kalkmaz* (M.A. Ersoy).

◆ **Çamurlaşmak** dönşl. f. Çamur haline gelmek. || *Mec.* Saldırmağa ve sataşmağa başlamak.

◆ **Çamurlu** sıf. Çamurla kaplanmış halde olan veya üstünde çamur bulunan: *Çamurlu arazide kendi kendine bir yığın nergis açardı* (A.H. Tanpınar). *Çamurlu bir kaldırıma ayak bastılar* (S.F. Abasıyanık). || [Su için] Çok bulanık, içinde toprak bulunan ve çamur renginde olan: *Çamurlu su, içene afiyet olur* (O.V. Kanık).

— Balıkç. *Çamurlu deniz ığrıbı*, denizin sığ olduğu çamurlu yerlerinde, dere ağızlarında, balık avlamak için kullanılan bir çeşit ağ. (ML)

ÇAMURCUK i. Zool. Sazan familyasından, bataklık ve göllerde yaşayan, sazandan daha küçük, eti tatsız balık. (M)

ÇAMURCULKAPLUMBAĞAGİLLER bļş. çoğl. i. Dönerboyunlular alttakımından tatlısu kaplumbağaları familyası. Başlıca cinsi *Arraus kaplumbağası*'dır *(Podocnemis)*. [L]

ÇAMURCULKURBAĞAGİLLER blş. çoğl. i. Kuralsız obruklular takımından kurbağa familyası. Sarmısakkurbağası *(pelobates)*, *pelodytes* ve *megalophrys* cinslerini kapsar. (L)

ÇAMURCUN i. Bataklık ve göllerde yaşayan bir cins küçük ördek. (M)

ÇAMURKOŞARLARI blş. çoğl. i. Yağmurkuşugillerden kıyılarda, bataklıklarda yaşayan ve iyi koşan küçük kuşların genel adı. (L)

ÇAMURLUK i. Çamurla kaplı veya çok çamurlu yer: *Köyün etrafı çamurluktur* (Şemseddin Sami).

— Ev eşyası. Ayakkabıların çamurunu sürterek temizlemek için, kapı önlerine tespit edilen yatay demir parçası. || *Çamurluk paspas*, giriş kapıları önüne konulan, parmaklık şeklinde yapılmış madenî paspas.

— Kıyf. Paçaları çamurdan korumak için ayakkabının üstüne ve baldır kısmına giyilen tozluk.

— Teknol. Taşıtları ve sürücüleri çamur sıçramasına karşı korumağa yarayan parça. (LM)

ÇAMUR semenderi i. A.B.D.'deki göllerde ve bataklıklarda yaşayan semender türü. Beyaz bezekli siyah gövdesi yılanı andırır. Solungaçları vardır. (Kurbağalar sınıfının, kuyruklu kurbağalar alt sınıfının, semendergiller familyasının örnek tipi.) [L]

ÇAN i. (esk. türk. *çang*'dan). Çınlayan madenden yapılmış vurma çalgısı. (Ters çevrilmiş kadeh biçimindedir. Dış veya iç yüzüne vurarak ses çıkarılır. Dış yüzüne çekiçle, iç yüzüne bir halkaya asılmış tokmakla vurulur): *Birtakım çan sesleri işitti, iki taraftan atsız, öküzsüz şeytan arabaları geliyordu* (Ömer Seyfeddin). Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Çan çalmak*, herkese ilân etmek: *İflâs ettik diye çan çalacak değildik ya*. || *Çanına ot tıkamak (tıkmak)*, sesini çıkaramayacak, fenalık yapamayacak duruma sokmak.

— Elektr. *Askılı çan*, gerilimi ve sayısı değişen eklemli izolatörler zincirinin bir elemanı. || *Çift çan*, iç içe geçirilmiş ve tabanları birbirine iyice kaynatılmış, değişik çapta, içi boş iki porselen silindirden meydana gelen sistem. Bk. ANSİKL.

— Fiz. *Elektrik çanı*. Bk. ANSİKL.

— Huk. *Çan ve âlâtı saire çalarak halkın veya meclis ve mahfillerin meşguliyet veya huzur ve rahatını ihlâl*. Gürültü veya velvele ile ve mutat hilâfı olarak işlendiği takdirde Türk Cz. kn. md. 546 gereğince para cezası ile cezalandırılan kabahat nevinden bir suç. (Türk Cz. kn. md. 546'nın 2. fıkrasında bu fiilin saat 22'den sonra işlenmiş olması ağırlaştırıcı sebep olarak kabul edilmiş, 3. fıkrasında ise 1. ve 2. fıkraların ihlâlinde tekerrür hali için özel hüküm sevk edilerek ceza ağırlaştırılmıştır.)

— Mat. *Çan eğrisi*, olasılıklar hesabında, tekrarlanmış bir denemeler dizisindeki yanlışların normal diye adlandırılan dağılımı.

— Mim. Bazı sütun başlıklarının başlık tablasından tepe bileziğine kadar olan kısmının genel biçimi. || *Çan biçimi sütun başlığı*, ters konmuş, çana benzeyen eski mısır sütun başlıklarına denir. || *Çan kulesi*. Bk. KULE.

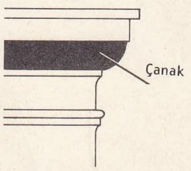

çanak (mim.)

— Tar. ve Din tar. *Çan simandro*, gong işini gören demir plaka veya ağaç levha. (Bizans imparatorluğunda kullanılan bu araç bugün bazı ortodoks manastırlarında vardır.)

— Telekom. *Çan izolatör*, küçük bir çan biçiminde porselen izolatör.

— Teknol. Basınçlı hava ile dolu olan ve havanın esnekliğinden yararlanıp, belli zamandaki akış miktarını düzenlemek amacıyle pistonlu bir pompanın püskürtme borusu üzerine yerleştirilen madenî hazne. (Akışın kesilmesi halinde meydana gelen hidrolik darbeyi hafifletmek için bazen, elektrik motoru ile çalıştırılan bir merkezkaç pompanın püskürtme borusuna basınç altında bulundurulan bir su ve hava deposu yerleştirilir.) || Tablalı sütun donanımı.

— ANSİKL. *Çan*, kökü tarihöncesi zamanlara dayanan bir çalgıdır. Birçok eski mezarda örnekleri bulunur. Eski çağlarda, Türklerde *gang, çeng, çong, çung*, Batıda ise *clocca, signum, campana* (kampana), *nola* adlarıyle anılırdı. Çan sallanmağa başlarken tokmakla vurularak ses çıkartılır, bu sesler kendi kendine yeterlidir. Verdiği temel notaya normal armonikleri ek-

lenir (oktav 1, beşli, minör üçlü, pes oktav). Bu armoniklerin doğruluğu, çanın ana çizgilerine bağlıdır (dış ve iç çevresi). Çanın akordu, üstündeki maden miktarını azaltarak yapılır. Madenin çanın neresinden alınacağı kesinlikle belirlidir. Bunlar, her armoniğin çıktığı yerlerdir. Çanın madeni yüzde 78 oranında bakır, yüzde 22 de kalaydan bileşir. Çan yapılırken, önce ana çizgileri belirlenir, sonra kalıbı yapılır. Kalıp *çekirdek, yalancı çan* ve *zarf*'tan oluşur. Yalancı çan çıkartılınca kalan boşluğa erimiş maden dökülür. Günümüzde, çanı sallamak için elektrik motoru kullanılır. Motor makarayı harekete geçirir. Eskiden makaraya ip sarılırdı. Çan kımıldamaz türdense, tokmak işletilir. Tokmağın hareketi ip, motor veya elektrikli mıknatısla sağlanır. En dolgun ses, içten vuran tokmakla elde edilir. Dıştan vuran çekiç kullanılırsa, çıkan ses çok madenî olur. Bugün opera ve orkestralarda çan sesi akortlu madenî borulardan bileşen özel bir çalgı ile verilir.

— Elektr. *Askılı çan*'da her eleman, çan biçiminde porselen veya cam bir bloktan meydana gelir. Her eleman, yanında bulunan iki elemana bir tespit cihazıyle bağlanır. Bu izolatörler 30 Kw'tan yüksek gerilimler için kullanılır.

Çift çanlı, bir dialektrikle ayrılmış iletkenle demir donanımı yani yalıtıcının kendisini yağmura karşı korumak üzere düşünülmüştür. Yalıtkan yağmur altında kaldığı zaman elektrik direncinin düşmesini ve ondan doğacak boşalmayı önlemek için kondansatörün çevresinde sınır çizgileri vardır. Bunlar dayanıklılığı sağlar.

— Fiz. *Elektrikli çan*, bir elektrostatik makinesinin iletkenlerinden birine asılı üç çandan ibarettir. İpek (yalıtkan) bir iplikle madenî bir çubuğa asılı D çanı, bir zincir aracıyle toprağa bağlanır. İki A ve B çanı madenî zincirlerle aynı çubuğa asılıdır. Çanlar arasında ipek ipliklerle madenî toplar asılmıştır. Makinenin elektriği C yuvarlağı üzerine yayılır ve A ile B çanları küçük topları önce çeker, sonra değer değmez onları iter. Aynı zamanda etki ile D çanı elektriklenir; makine tarafından itilen toplar D çanı tarafından çekilmiş olur ve ona çarpar; nihayet toplar D tarafından itilir ve A ve B çanları tarafından çekilir; böylece art arda devam eden çarpmalar bir çan sesi meydana getirir.

◆ **Çanlı** sıf. Çanı olan.

— Denizc. *Çanlı şamandıra*, sığlıklara konan kampanalı şamandıra. Dalgalarla sallandıkça çandan ses çıkar ve gemilere yakında sığlık olduğunu haber verir. (ML)

ÇAN, esk. **Çanpazarı,** Marmara bölgesinde (Çanakkale ili) ilçe merkezi kasaba; 5 826 nüf. Aşağı kısmında Biga suyu veya Kocabaş çayı adını alan Çan suyunun (eski Granikos çayı) kıyısında, Çanakkale-Balıkesir yolundan Biga yolunun ayrıldığı yerdedir; yüksl. 130 m.

Kasaba, Balıkesir ve Çanakkale (73 km) yollarının açılmasıyle gelişti. 1960'ta bir seramik fabrikası kuruldu. Çan'ın İstanbul ile ilişkisi Karabiga iskelesinden (55 km) sağlanır. — *Çan ilçesi* 36 192 nüf., 887 km² yüzölç. 1945 te kuruldu, arazisi tepelik ve ormanlıktır. Çan ve Etili bucakları içinde 68 köyü vardır. Tarıma elverişli topraklar üzerinde tahıl, baklagiller, sebze, meyve yetiştirilir. İlçede ormanlar geniş yer tutar (kereste). Linyit yataklarına rastlanır. Kaolin ve alçı çıkartılır. Halı-kilim tezgâhları. Kereste yapımı. (M)

ÇAN, Doğu Anadolu'da (Elazığ ili, Karakoçan ilçesi) bucak merkezi; 321 nüfus. Elazığ ilinin kuzeydoğu köşesinde Kığı yolu üzerinde. Karakoçan'a uzaklığı 61 km'dir; yüksl. 1 330 m. — *Çan bucağı*, 8 134 nüf. 21 köy. (M)

ÇANAK i. (esk. türk. *çan*, çanak'tan *çan -ak*). Pişirilmiş topraktan yapılmış küçük, yuvarlak ve yayvan kap: *O kadar soğuktu ki sabahları sütü çanakla değil, arşınla alıyorduk* (R. H. Karay). ‖ Arap harflerinin bazılarında çanağa benzer çukurca kısım. ‖ *Çanak çömlek*, topraktan yapılmış çeşitli kaplar: *İşi gücü çanak çömlek satın almak*. — ÇEŞ. DEY. *Çanak gibi (kadar)*, [küçük kaplar ve ağız için] büyük: *Çanak kadar fincan. Çanak gibi ağız*. ‖ *Çanak tutmak*, dilenmek. *Mec*. Hareketleriyle, sözleriyle kötü bir karşılığı haketmek: *Öfkeyle yerimden kalktım fakat bu kızgınlığım daha ziyade kendimeydi. Lâkırdıya çanak tutmuştum* (R.N. Güntekin). ‖ *Çanak yalayıcı*, dalkavuk: *Kısık bir kadın sesi «Çanak yalayıcılar, köpek soyları...» diye haykırıyordu* (H.E. Adıvar.) ‖ *Kan çanağı gibi*, çok kızarmış gözler için kullanılır.

— Bot. Kadeh biçiminde kalkık kenarlı değirmi organ. (Bazı ciğerotlarında bitkinin üreyip çoğalmasını sağlayan soğancıklar bunların içinde bulunur). ‖ *Çanak likeni*, taşların ve ağaç kabuklarının üzerinde yetişen kabuklu diken. Bk. ANSİKL.

— Folk. *Çanak yağması veya çorba kapma*, eski bir türk düğün geleneği. Bk. ANSİKL.

— Fiz. Bir barometre borusunun iç kısmının daldırıldığı civa dolu, yeter derecede geniş küçük kap. Bk. KÜVET.

— Foto. Bk. KÜVET.

— Jeol. Eniyle boyu hemen hemen birbirine eşit olan tekne.

— Jeomorfol. Dışarıya doğru akışı olmayan toprak çöküntüsü. ‖ *Son çanak*, buzul kemerinin içinde buzultaş meydana geldiği sırada buzulun alt bölümünün kapladığı alandaki çukurluk. (Son çanakta genellikle bir göl veya bataklık ovası vardır. Eski vâdi buzulların bulunduğu yerlerde son çanağa çok sık rastlanır, ama içbuzul kenarlarında yer alan eski dillerin bulunduğu kesimlerde de görülür.

— Mim. Küresel bir tonozda kaplama kemer taşlarının yaptığı kümbet. ‖ Dor sütun başlığının tablası altında yapılan yastık taşı biçiminde silme.

— Mutf. *Çanak bastı*, evde hazırlanan sucuk içi. (Dana ve koyun kıymasına, dövülmüş sarmısak, tuz ve baharat katılır ve bir çanağa bastırılır. Serin yerde saklanır. Gerektiği zaman küçük köfteler yapılıp ızgarada veya tavada pişirilir.)

— Saraçl. *Çanak üzengi*, basılan yeri geniş olan üzengi.

— Tiyat. *Tiyatro çanağı*, eskiden oyuncuların seslerini yansıtmak için sahnenin önüne koydukları tunçtan çanak.

— Tütüncülük. *Bipo çanağı*, tütünün yandığı bölüm.

— Zool. Tavuğun yumurtalığında, yumurtayı taşıyan kapsül. ‖ Selenterelerden polip öbeklerinde, her polibin çevresinde meydana gelen kitinsi veya boynuzsu maddeden boncukların her biri. ‖ Mercanlarda, polipleri koruyucu borucuklar topluluğundan meydana gelen kireçten kılıf.

— ANSİKL. Bot. Bazı yazarlara göre çanak likeni *(Lecanora esculenta)*, yarı çöl bölgelerde, yağmur mevsiminde çabuk gelişip büyüdüğü için İbranilerin kudret helvası dedikleri bitki olsa gerektir.

— G. santl. Çömlekçi çarkında biçim verilerek oyulmuş yuvarlak tahtadan bir kap olan *çanak*, ilkin bulaşık yıkamağa yarayan bir mutfak gereciydi. Sonradan, yiyecek ve içecek konan «kâse»lere de bu ad verildi (XIII.-XIV. yy.lar). Zamanla maden ve seramik çanaklar yapıldı. XVII. yy.da çanak, içine yemiş konarak sofra süslemekte kullanılıyordu: kral ve kraliçenin yemek takımlarında gümüşten veya gümüş üstüne altın yaldızdan çanaklar bulunuyordu. Rouen, Strasbourg, Marsilya'da yapılmış, japon porseleninden, sert taştan, mineli ve yaldızlı venedik camından birçok çanak, müzelerde yer almaktadır.

— Folk. *Çanak yağması* veya *çorba kapma*, düğün ve bayramlarda evlerin ve hanların eşya ve yemeklerinin yağma edilmesine dayanan eski türk geleneği. Osmanlı imparatorluğunun saray törelerinde de yeri vardı. Yeniçerilere ulûfe verildiği sırada veya bayram ve düğünlerde saray bahçesinde verilen ziyafetlerde yemek çanakları, özellikle çorba kâseleri kapışılırdı. Çorba kapmamak, askerin hoşnutsuzluğuna işaret sayılır, sebebi sorulur ve talep edilen isteklerin yerine getirilmesine çalışılırdı. Askerin çorbayı kapması ise büyük memnuniyet uyandırır, padişaha müjde verilir ve kurbanlar kesilirdi. Kanunî Sultan Süleyman'ın şehzadelerinin sünnet düğününü tasvir eden Nakkaş Lokman'ın *Hünername*'sinde, bir minyatür üzerindeki yazıdan sadece askerlerin değil, devrin bilginlerinin de padişaha bağlılıklarını göstermek için çanak yağması yaptıkları öğrenilmektedir.

◆ **Çanakbaz** blş. i. Temş. santl. *Esk*. Çanaklarla oyun gösteren, bunları dengede tutan hünercilere verilen ad.

◆ **Çanaksı** i. *Yeni*. Çanak gibi, çanağa benzer.

— Anat. *Çanaksı memecikler*, dilin üzerindeki etrafı çukur memecikler. Bk. ANSİKL.

— Dokubilim. *Çanaksı hücreler*, salgı olacağı zaman şişen ve belirli bir hacme geldiklerinde patlayıp içlerindeki salgı sıvısını bo-

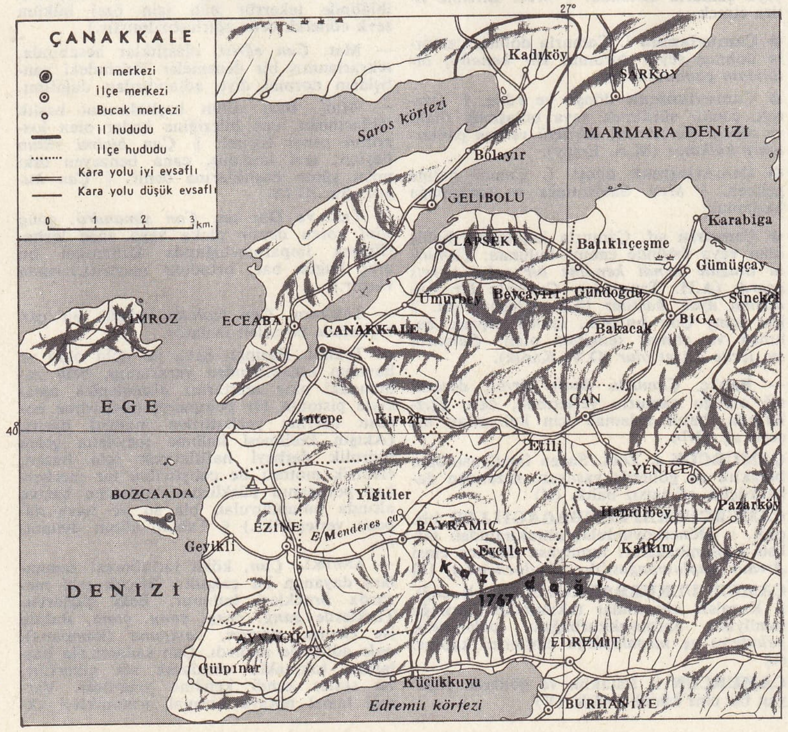

ÇANAKKALE
il haritası

şaltan bez hücreleri. (Patladıkları zaman kadeh veya çanak şeklini aldıkları için bu ad verilmiştir. Çanaksı hücrelerin örneği kalınbağırsak ve gödenbağırsağı hücreleridir.)

— ANSİKL. Anat. *Çanaksı memecikler* dilin dip tarafından V şeklinde dizilidir. Nispeten büyük, geniş ve yassı olan bu memecikler içinde bulundukları mukoza çukurunu hafifçe taşacak durumdadır. Bunlar dilin, hemen hemen yalnız acıyı alan yeridir. (LM)

ÇANAKÇI, Doğu Karadeniz bölümünde (Giresun ili, Görele ilçesi) bucak; 13 767 nüf. 15 köy. — Bucak merkezi, Görele'nin 17 km güneyinde *Kuzcaköy,* 1 645 nüf.; yüksl. 450 m. (M)

ÇANAKKALE, Marmara denizini Ege denizine bağlayan Çanakkale boğazının doğu (Asya) yakasında, il merkezi şehir; 22 789 nüf. Orta tonajlı yolcu vapurlarının yanaşmasına elverişli iskele. Savaş hatıraları, anıtlar, önemli arkeolojik kalıntılar. Konservecilik. Şarapçılık. Çanak çömlek yapımı.

● *Coğrafya.* Çanakkale boğazının en dar yerinde (Kilitbahir'e uzaklığı 1,5 km'den az), Kocaçay ağzının kuzeyinde kurulu olan şehir, kıyıda bir şerit gibi uzanır, vâdi boyunca içeriye doğru sokulur. Cumhuriyet devrinde yapılan düzenli yollar şehri çevresine bağlar: Edremit üzerinden İzmir'e (335 km), Çan üzerinden Balıkesir'e (212 km), Lapseki üzerinden Bursa'ya (305 km), motorlarla Kilitbahir'e ve araba vapuru ile Eceabat'a geçilerek Gelibolu-Keşan üzerinden Edirne'ye (230 km) ve İstanbul'a (337 km).

XIX. yy. sonlarında 11 000 olarak bilinen şehir nüfusu, askerî tedbirler ve yığınaklar sebebiyle Birinci Dünya savaşı yıllarında 24 000'e yükselmiş, Cumhuriyet devrinde yapılan ilk sayımda 8 515'e inmiş, İkinci Dünya savaşında 22 900 olmuş (1945), tekrar azalarak 12 000'in altına düşmüştü (1950); bundan sonra normal artış hızıyle 20 000'in üstüne çıktı.

● *Tarih.* Çanakkale bölgesinde ilk yerleşme, kalıntılardan anlaşıldığına göre M.Ö. IV. binyıldan itibaren başladı. O devrin izlerini taşıyan Truva kalıntıları, üst üste yapılmış dokuz tabakadan (şehirden) meydana gelir. Truva, M.Ö. III. binyıl başlarından (Erken Bronz çağı) Romalılar devrine kadar devamlı bir yerleşme merkezidir. Burada, Bronz ve Demir çağlarına, Klasik çağlara olduğu gibi, Aka, Selçuklu ve Osmanlı yerleşmelerine ait çeşitli buluntulara da rastlanır.

Yunan koloni hareketleri sırasında (M.Ö. IX. ve VIII. yy.lar) Çanakkale yöresinde de koloni şehirleri kuruldu. İlkin Magaralıların yerleştiği bu bölge, M.Ö. VII. yy.da canlılık kazandı ve Lidya kralı Gyges'in hâkimiyetine girdi (M.Ö. 680). Kroisos Perslere yenilince (M.Ö. 546), hâkimiyet Perslere geçti ve bu çevreden uzaklaşmalarına kadar onlarda kaldı. Özellikle Pers savaşları sırasında bölge önemli bir merkez haline geldi. Boğaz kıyılarını kapsayan Atina hâkimiyeti, Asya seferine çıkan İskender'in Çanakkale boğazını geçişiyle (M.Ö. 334) sona erdi; onun ölümünden sonra ise bölge, halefleri arasında defalarca el değiştirdi. Roma hâkimiyeti M.Ö. 191'de başladı. Çanakkale yöresinin önemli bir deniz yolu haline gelişi, Bizans hâkimiyeti devresine rastlar. Boğazdan geçen gemilerden vergi almağa Bizanslılar, Doğu Roma imparatorluğu kurulmadan önce başladılar. Bizans imparatorları Çanakkale boğazına çok önem verdiler, güvenliği için kıyılarına çeşitli surlar yaptırdılar, ama geçişi kesinlikle önleyemediler. Nitekim 668 ve 672 yıllarında İstanbul önlerine gelen emevî donanmaları Çanakkale boğazından geçmişti.

Haçlı seferleri sırasında, deniz ticaretiyle geçinen devletler Çanakkale boğazı için birbirleriyle rekabete giriştiler. 1194'te bir Piza filosu boğaza geldi ve bizans topraklarını yağma etti. 1204'te Bizans imparatorluğu bölününce Gelibolu Venediklilere verildi. 1332'de Aydınoğlu Umur Bey, Gelibolu'yu kuşattı. Osmanlılar daha Orhan Gazi zamanında Rumeli yakasına geçmeğe başladılar. 1356'da ise fetih gayesiyle karşı yakaya

ÇANAKKALE boğazı

geçerek burada bulunan bazı kaleleri kolaylıkla aldılar. Fethedilen kaleler arasında Süleyman Paşanın aldığı Gelibolu da vardı. Gelibolu bir ara papanın açtığı seferle geri alındıysa da bir yıl sonra Murad I zamanında tekrar Osmanlılara geçti. Kısa süre içinde boğaz, savunması kolay bir hale sokuldu. Yıldırım Bayezid 1390'da Boğaz muhafızlığını kurdu.

Fatih Sultan Mehmed İstanbul muhasarası sırasında boğaza gerekli önemi vermedi. Bu durumdan faydalanan devletler Bizans imparatorluğuna çeşitli yardımlar yapabildiler.

Çanakkale boğazı 1645'te yapılan Girit seferi sırasında Venedik donanmasının saldırısına uğradı. (Bk. GİRİT SEFERİ.) Bu tarihten sonra boğazın çeşitli yerlerine tabyalar ve kaleler inşa edilerek savunması kuvvetlendirildi. XX. yy.a doğru boğaz yeniden kuvvetlendirilmek istendi, fakat kurulan tabyalar modern teknik yanında daima ilkel kaldı.

● *Güzel sanatlar.* Şehre adını veren kale, yerleşme alanının güneyinde, Kocaçay ağzındaki düzlükte Fatih Mehmed II tarafından 1452'de yaptırıldı ve 1551'de Kanunî Süleyman zamanında onarıldı. Boğaz Hisarı denen kale, resmî kaynaklarda *Kal'a-i Sultâniye* diye anılır; 1658'de boğazın güney ağzında Köprülü Mehmed Paşanın yaptırdığı yeni kaleden (Kumkale) ayırmak için bu kaleye Anadolu Eski hisarı da denilmiştir. Boğaz hisarı yapıldıktan sonra yanında kurulan kasaba, Kocaçay kenarından çıkartılan özlü topraklarla yapılan çanak-çömleklerle ün kazandığı için, halk ağzında Çanak kalesi şeklini aldı, çok geçmeden de bugünkü adıyle anıldı. Evliya Çelebi'ye göre (XVII. yy. ikinci yarısı) şehir ova üzerinde bağ bahçe içinde kiremitli ve bakımlı 2 000 evden meydana gelmiştir. Çanakkale'deki camiler XIX. ve XX. yy.larda yapılmıştır (Kurşunlu, Yalı ve Tıflı camileri).

— *Çanakkale ili.* İl toprakları boğazın Anadolu yakasında batıya doğru uzanır, Rumeli yakasında Gelibolu yarımadasını kapsar; boğaz ağzının güneyinde bulunan iki Ege adası da (İmroz ve Bozcaada) Çanakkale ilinin sınırları içinde yer alır.

Asya kesiminde boydan boya Balıkesir iline komşu olan Çanakkale ili, Avrupa kesiminde Edirne ve Tekirdağ illeri ile sınırlanır. Güney ve batıda Ege denizi, kuzeyde Marmara denizi ile kuşatılır; Çanakkale boğazı da il toprakları arasından geçer. Yüzölçümü 9 737 km^2 (Asya kesimi 8 112, Avrupa kesimi 1 296, adı geçen iki ada 329 km^2).

Yüzey şekilleri. Çanakkale ili genellikle engebeli topraklardan oluşmuştur. İlin en yüksek kesimi güneyde Balıkesir ili sınırında yükselen Kaz dağındadır (1 774 m). Vâdilerle yarılmış yerey, buradan kuzey ve kuzeydoğuya doğru alçalır. Başlıca yükseltiler güneyde Kocakatran dağı (1 050 m), doğuda Hodul dağı, orta kesimde Karadağ'dır (879 m). Gelibolu yarımadası dik yalıyarlarla denize iner. Tepeler arasında ovalar yer alır: en önemlileri Menderes çayı boyunda Bayramiç ve Ezine ovaları ile bu çayın aşağı kesiminde Kumkale-Truva arasındaki ova, kuzeyde Kocabaş çayı ağzında Biga ovası, Avrupa kesiminde Gelibolu yarımadasıyle Kozudağı (725 m) arasına Saros körfezinin uzantısı gibi giren Evreşe (Kadıköy) ovasıdır.

İklim. Çanakkale ili topraklarında, Marmara bölgesindeki geçit karakterini yansıtır. Kıyılarda Akdeniz iklimi hüküm sürerse de, yazlar Akdeniz ve Ege kıyıları kadar sıcak değildir, kış aylarında ise Balkan yarımadası üzerinden gelen soğuk hava bu kıyıları etkiler ve sıcaklık sıfırın altına daha sık düşer. İç kısımlardaki yüksek alanlarda yazlar daha serin, kışlar daha soğuk geçer. Yağışlar Kaz dağının yüksek kesimlerinde yılda 1 m'yi geçerse de kıyılarda 600-800 mm kadardır. Kar yağışları Ege kıyılarındaki kadar seyrek değildir (kar yağışlı günlerin yıllık ortalaması 4,5 gün). En soğuk ayın ortalama sıcaklığı 6°0, en sıcak ayınki 24°7'dir.

Tabiî bitki örtüsü. Çanakkale ilinde orman arazisi il yüzölçümünün yüzde 50'sini bulur. Ancak, yüzyıllar boyunca yapılan baltalama ve yakmalar yüzünden eski ormanların büyük bir kısmı ortadan kalkmıştır: 485 000 hektarlık ormandan 181 000'i normal koru, 31 000'i normal baltalık, geri kalanı bozuk orman durumundadır. Alçak kesimlerde Akdeniz iklimine has kışın yaprak dökmeyen çalılar ve bodur ağaçlar, orta yüksekliklerde yayvan yapraklı ve karmaşık ormanlar, daha yükseklerde ise iğne yapraklılar yaygındır. Ova zeminleri, tarım ve orman tahribi yüzünden step özelliği gösterir.

İlin Asya toprakları üzerinden geçen başlıca *akarsular,* güneydoğudaki Kaz dağından doğarak kuzeybatıya (boğazın güney ağzı yakınında denize dökülen Küçük veya Eski Menderes çayı) veya kuzeydoğuya (Marmara'ya dökülen Kocabaş çayı) yönelir. Bu akarsulardan başka, Ege denizine dökülen Tuzla çayı, Çanakkale boğazına dökülen Kocaçay (Sarıçay), Pirgos çayı sayılabilir. Ayrıca Saros körfezine Evreşe ovasından dökülen Kavak çayı da anılmalıdır. Hepsinin rejimleri düzensiz, suları yazın çok cılızdır. Çanakkale şehrini Kocaçay'ın zararlarından korumak için Atıkhisar barajı yapılmaktadır. Saros körfezinden basık bir setle ayrılmış Suvla gölü dışında Çanakkale ilinde anılacak göl yoktur.

Nüfus ve yerleşme. 1965 Sayımına göre Çanakkale ilinin nüfusu 350 317'dir; km^2 ye 35 kişi düşer (kır nüfusu yoğunluğu). 1927 Yılında il nüfusu 183 500, 1950'de ise 289 400 olduğuna göre sürekli bir artış vardır. Bütün sayımlarda erkek nüfus, kadınlardan fazladır (1965 sayımında 15 300 fark; askerî garnizonlar). İl nüfusunun 74 789'u (yüzde 21.3) 3 000'den fazla olan kasaba ve şehirlerde (şehir nüfusu), geri kalan 275 528'i köylerde yaşar. İl sınırları içinde nüfusu 3 000'in altında olan ve muhtarlık teşkilâtı bulunan 581 köy vardır (kır nüfusu). Çanakkale ili içinde 10 000'den fazla nüfuslu üç şehir yer alır: Çanakkale, Gelibolu (12 945) ve Biga (12 063). Muhtarlıklardan 329'unun nüfusu 400'den aşağı, 216'sının 400-1 000 arasında, geri kalan 36'sınınki 1 000'in üstündedir.

İdare bakımından Çanakkale boğazı çevresi, Osmanlı imparatorluğunda uzun süre Kaptanpaşa eyaletine bağlı bir bölümdü.

Foto. Turizm-Tanıtma Basın-Yayın (LAROUSSE)

Vilâyetler idaresi kurulunca Çanakkale, önce Ege adalarını kapsayan Cezayir-i Bahri Sefid (Akdeniz Adaları) iline merkez oldu. Daha sonra Biga sancağına merkez oldu (1876). 1881-1888 Arasında Karesi'ye bağlandı ise de sonra ayrı bir sancak teşkil etti. Cumhuriyet devrinde bir ara Edirne'den ayrılan Gelibolu sancağı (sonra vilâyet) nihayet Çanakkale'ye bağlanarak şimdiki il kuruldu. Çanakkale ili 12 ilçeye ayrılır: Çanakkale, Ayvacık, Ezine, Bayramiç, Çan, Yenice, Biga, Lapseki (Asya topraklarında); Gelibolu, Eceabat (Avrupa topraklarında); İmroz ve Bozcaada (Ege denizinde). Çanakkale merkez ilçesinin yüzölçümü 949 km², nüfusu 44 520, bucakları İntepe ve Kirazlı, köy sayısı 50'dir.

Çanakkale ilinde yaşayan halkın başlıca *geçim kaynağı* tarım ve hayvancılıktır. Denizleri birbirine bağlayan boğaz balıkçılığın gelişmesi bakımından büyük imkânlar hazırlar. İldeki maden yataklarından bir kısmı işletilmektedir. Sanayi pek gelişmemiştir.

Tarım bakımınudan il toprakları şöyle bölünür: ekili dikili topraklar yüzde 23,5, nadas 4,7, ormanlar 50, çayır ve otlaklar 13,8, ürün vermeyen yerler 8 (gerçekte orman bölümünün önemli bir kısmıyle çayır ve otlakların bir parçası ürün vermeyen yer durumundadır). Ekili dikili alanların yüzde 86'sı tarla, geri kalan yüzde 14'ü zeytinlik, bağ, meyvecilik ve sebze bahçesi kategorisine ayrılır. Ekili olanlardan da yüzde 73'ü tahıl tarlalarıdır: buğday (75-90 000 ton), yulaf (31-36 000 t), arpa (26-30 000 t), mısır (16-17 000 t). Pirince daha az yer verilir (2 000-5 300 t). Baklagillerden en çok bakla (7-10 000 t), daha az olarak nohut (1 600-1 800 t), fasulye (1 400-1 700 t), bezelye (800-2 300 t), mercimek (800-2 200 t) ve fiğ ekilir. Patates ekimi oldukça geridir (5-6 000 t). Sanayi bitkileri arasında pancar (20 000 t), ayçiçeği (17 000 t), tütün (1 500-2 000 t), pamuk (1 500-1 800 t), keten tohumu, susam, kolza sayılabilir. Sebzecilik yaygındır; özellikle domates yetiştirilir. Meyve türleri arasında elma, armut, şeftali, erik, ayva, ceviz, badem, dut ve kiraz sayılabilir. Antep fıztığı da yetiştirilmektedir. Ayvacık kesiminde meşe palamudu devşirilir.

Hayvancılık konusunda, evcil hayvanların sayısı ve türleri şöyledir: koyun (500 000; dağlık kesimlerde dağlıç, kıyıda kıvırcık; İmroz'da ayrı bir soy), kıl keçisi (227 000), sığır (156 000, en çok boz ırk; Plevne soyu, Montafonlaştırma denemeleri), manda (14 000), deve (2 000), at (13 000), katır (2 200), eşek (33 600). Tavukçuluk (580 000 tavuk), arıcılık (400 ton bal) ve balıkçılık oldukça yaygındır. (Tutulan balık miktarı 1968'de 1 560 000 kilo; en çok palamut, sardalya, kefal, barbunya; daha az istakoz, karides.)

● Yeraltı zenginlikleri bakımından önemli bir faaliyet görülmez. Birkaç yerde linyit yatakları işletilir (150 000 ton kadar).

Sanayi alanında büyük ölçülü kuruluşların başında, 1960 yılında Çan kasabasında faaliyete geçen, «Çanakkale Seramik fabrikası» gelir. Bunun dışında zeytinyağı ve sabun yapımevleri (Ayvacık, Ezine, Bayramiç, Çanakkale, İmroz), sebze, meyve ve balık konserveciliği (Çanakkale'de Akfa, Kepez sebze, Lapseki'de domates salçası, Gelibolu'da balık), şarapçılık (Çanakkale, Bozcaada, Lapseki), dericilik (Biga, Bayramiç, Ezine), dokuma tezgâhları (Biga, Yenice, Lapseki, Çan, Ayvacık, Bayramiç), çanak çömlek yapımı (özellikle merkezde), halı, kilim (Biga, Çan, Yenice) sayılabilir.

Çanakkale ili içinde *ulaşım* kara ve deniz yollarıyle sağlanır. Kara yolları Gelibolu yarımadasını boyuna geçerek Trakya'daki yol ağzına bağlanır. Biga yöresinde ise Bursa, Balıkesir ve İzmir yönlerinden gelerek Çanakkale'de düğümlenir. İl topraklarında devlet yolları 650, il yolları 476 km uzunluğundadır. Ayrıca 1 963 km köy yolu vardır. Çanakkale ilinde demiryolu yoktur. Gelibolu, Çanakkale, Bozcaada ve İmroz'a vapur seferleri yapılır. (→ Bibliyo.) [M]

ÇANAKKALE boğazı, Marmara ve Ege denizlerini birleştiren boğaz. Anadolu'nun Biga yöresiyle Gelibolu yarımadası arasında, kuzeyde Çankaya burnu (Gelibolu), Çardak ve güneyde Seddülbahir-Kumkale çizgileri arasında kuzeydoğu-güneydoğu doğrultulu iki kesim ile bunları birleştiren kuzey-güney doğrultulu bir orta kesimden meydana gelir. Boğazın bütün girinti ve çıkıntılarıyle Avrupa kıyısının uzunluğu 78, Asya kıyısınınki 94 km'dir. Genişliği kuzey ağzında 3,2 km, Gelibolu-Çardak arasında 5,8 km, orta kesimde Nara burnu önünde 1,9 km, Çanakkale-Kilitbahir arasında 1,2 km, İntepe önlerinde 8 km, güney ağzında 3,6 km'dir. Boyutları bakımından Çanakkale boğazı İstanbul boğazının iki katını bulur. Boğazın suları altında, derinliği 60 m'yi bulan bir oluk, Marmara'yı Ege denizine bağlar. Bu oluk içinde oval biçimli birtakım çukurların derinliği en az iki yerde 90 m'yi geçer. Çanakkale önünde boğazın en derin yeri 100 m'yi de aşar. İstanbul boğazında olduğu gibi, Çanakkale boğazının suları birbiri üstünden aksi yöne giden iki akıntı sistemiyle hareket halindedir. Karadeniz'den gelen az tuzlu ve hafif sular (tuzluluk oranı binde 25,5-27) üstten Ege denizine doğru akar. Bunun altından da Akdeniz'in çok tuzlu ve ağır suları (tuzluluk binde 38-39) Marmara'ya geçer. Üst akıntı, kuzey rüzgârları estiği sırada hızlanır. Lodos (güneybatı) rüzgârı sırasında üst akıntı yavaşlayıp duraklar, hattâ Orkos adı verilen ters bir akıntı meydana gelebilir.

Çanakkale boğazının oluşumu İstanbul boğazınınkine benzer. Daha İlk ve Ortaçağlarda boğazın açılması, fazla beslenen Karadeniz'in taşmasına veya büyük yayılma hareketlerine bağlanmıştı. XIX. yy.dan itibaren bu konuda birtakım ilmî teoriler ileri sürüldü. Çanakkale boğazının akarsular tarafından açılarak Dördüncü zaman başında deniz istilâsına uğradığı kabul edildi. Boğazın karşılıklı kıyıları arasında az çok bir paralellik bulunmakla beraber Anadolu yakasında akarsu deltaları ve sığ dillerin oluşmasıyle bu paralellik biraz bozulur: güneyde Menderes, ortada Kepez suyu ve Kocaçay, daha kuzeyde Burgaz deresi deltaları ile Nara ve Çardak burunları böyledir. Rumeli yakası boğaza doğru dik yamaçlarla iner, araya bazı ovalar girer (Kilya ovası); geride Üveyik tepesi, Kocaçimen tepesi gibi 300 m'yi aşan tepeler yükselir. Anadolu yakası yalı ovalarının varlığı yüzünden çok yerde daha alçak görünürse de, geride Rumeli yakasındakinden daha yüksek dağlar ortaya çıkar.

Çanakkale boğazı kenarında bitki örtüsü genellikle İstanbul boğazına oranla daha cılızdır. Bu durum, yazların daha sıcak ve daha kurak olması kadar, kıyı çevresindeki yeni Üçüncü zaman (Miyosen) yereylerinin daha geçirimli olmasıyle açıklanabilir. Çanakkale kıyısı boyunda kesintisiz yerleşme şeritleri de görülmez. Elverişli yerlere kurulmuş birkaç kasabaya ve köylere rastlanır. Bu yerleşmelerden ikisi küçük şehir düzeyine yükselebilmiştir: Çanakkale (22 789 nüf.) ve Gelibolu (12 945 nüf.). Lapseki (3 264 nüf.) ve Eceabat-Maydos (2 842 nüf.) birer kasaba, gerisi köy durumundadır. Yerleşmelerden birkaçı kıyıya hâkim düzlükler üzerindedir: Bolayır ve İntepe-Erenköy.

Çanakkale boğazının İlkçağdaki adı olan *Hellespontos* mitolojide, kral Athamas'ın kızı Helle'nin altın postlu koç sırtında boğazı geçerken denize düşmesi efsanesine bağlanır ve «Helle denizi» anlamını taşıdığı ileri sürülürdü. Bununla beraber bu ad ile, boğaz etrafındaki denizlerin bir kısmı da anlaşılırdı; fakat Herodotos, Ptolemaios ve Strabon, Hellespontos adını yalnız Çanakkale boğazı için kullanmışlardır. Ortaçağda bazı italyan deniz haritalarında *Bucca Romaniae* (Romanya yani Anadolu boğazı), *Avido* veya *Aveo boğazı* (Eskiçağın tanınmış şehri Abydos'un adından), Haçlı seferleri sırasında bazen de *Sanctus Georgius boğazı* adlarına rastlanmıştır. Zamanımızda Çanakkale boğazına Batı dillerinde *Dardanel'ler boğazı* denilmiştir; bu ad Truva kralı Dardanos tarafından kurulduğu söylenen ve onun adını taşıyan şehirden (şimdiki Çanakkale güneyinde Kepez suyu ağzı yakınında) gelir. Ortaçağda bu şehir ortadan kalkmış, daha sonra Türkler tarafından boğazın en dar yerinde karşılıklı kurulmuş olan kalelere Avrupalılar tarafından, çoğul olarak *Dardanellia* denilmiş, boğaza da bu sebepten *Dardanel'ler* adı verilmiştir.

İlkçağda medeniyetin Ege denizi kıyılarında toplandığı sırada, İstanbul boğazı kıyısında Bizans şehri kurulmadan önce, Çanakkale boğazı kıyısında önemli şehirler vardı: başta ünlü Truva olmak üzere, Dardanos, Abydos, Lampsakos ve karşıyakada Madytos, İdaion, Sestos, Kressa. Bizans'ın gelişmesi, Çanakkale boğazı kıyısındaki şehirleri sönükleştirdi. İstanbul, hem Avrupa, hem de Asya yönünden kolay ulaşım imkânlarına sahip olduğu halde, art ülkesi dağlık olan Çanakkale boğazı elverişsiz durumda kalıyordu. Bizans gelişip, önce Doğu Roma, sonra Osmanlı imparatorluklarının başkenti haline gelince, Çanakkale boğazı bu büyük şehrin korunması bakımından önem kazandı ve bu önem, Birinci Dünya savaşı sırasında en yüksek seviyesine vardı. (→ Bibliyo.) [M]

Çanakkale müzesi, Çanakkale ve dolaylarından toplanan eserlerin bulunduğu müze. Eski eserler önce Çanakkale idadîsinde (1911), daha sonra da, eski bir kilise olan bugünkü müze binasında (1932) toplandı. 1961'de bina onarılarak yeniden açıldı. Müzenin bahçe kısmında klasik çağ kabartma ve heykel parçaları ve islâmî mezar taşı ve kitabeleri yer alır. Salon kısmında ise amerikan konsolosu Mr. Calvertin'in koleksiyonu, Dardanos tümülüsü ile Bozcaada nekropol kazılarındaki buluntular göze çarpar. (M)

Çanakkale savaşları, Birinci Dünya savaşında (1915) Osmanlı devletinin Çanakkale boğazını geçmek isteyen İtilâf kuvvetleriyle yaptığı savaşlar. Bahriye nazırı Churchill'in teklifleri ve İngiltere'nin ısrarıyle İtilâf devletlerince girişilen hareketin amacı, Rusya ile doğrudan temasa geçmek, onlara silâh ve malzeme yardımı yapabilmekti. Bu yolla Süveyş kanalı ve Hint yolu üzerindeki türk baskısı da kaldırılmış olacak; savaşa katılmak istemeyen Balkan devletleri İtilâf devletleri yanında yer almağa zorlanacaktı.

Savunma düzenleri. Yapısı bakımından, savunmaya elverişli olan boğaz, Türkler tarafından mayınlanmıştı. Tabyalar toprak ve taştandı. Zırhlı veya betondan tabya yoktu; ayrıca birçok sahte mevzi yapılmıştı. Savunma düzeni dış, orta ve iç bölgeler olmak üzere üçe ayrılmıştı. Bunların kumandası miralay Cevat Beydeydi. Savaş ilânından birkaç gün sonra 3 kasım 1914'te ingilizler Seddülbahir ve Kumkale tabyalarını topa tuttular. 19 Şubat 1915'te boğazın dış tabyaları tahrip edildi. Ayrıca karaya çıkarılan askerler tahrip işini tamamladılar. Bu harekâtta Türkler 19 top kaybetti. Dış savunmanın düşmesi bazı ülkelerde büyük yankılar yarattı. Bulgaristan çekingen bir durum aldı. İtalya İtilâf devletlerine meyletti. Yunanlıların İstanbul'a girmelerini istemeyen Ruslar, 40 000 kişilik yardımcı bir kuvvet göndermeyi teklif ettiler. Bunun üzerine İngilizler ve Fransızlar, boğazları Ruslara vermeyi vaat ettiler. Bundan sonraki büyük taarruzun Marmara denizine geçmek amacıyle fransız ve ingiliz harp gemileri tarafından 18 mart 1915'te yapılması planlandı. Orta savunma tabyaları, sürekli olarak bombardıman edildi. Dış hatlara komandolar çıkarıldı. Boğazdaki mayın tarama ve temizleme işi bayrakları yürütüldü. Fakat 7-8 mart gecesi yüzbaşı Hakkı Bey kumandasındaki Nusret mayın gemisi, karanlık limana sezdirmeden tekrar mayın döşedi. İtilâf kuvvetlerinin 16 harp gemisi 18 mart 1915'te boğaza girerek tabyaları ateşe tuttular. Gerek mayınlar ve gerekse bataryaların atışları ile İtilâf kuvvetleri birçok gemi kaybederek geri çekildi.

18 Mart hücumu, Çanakkale'nin karadan yardım görmedikçe geçilemeyeceğini gösterdi. Bunun üzerine İngiliz, Fransız ve ANZAC'lardan (Avusturalya, Yeni Zelanda ordusu) kurulan 70 000 kişilik kuvvet, 25 nisan 1915'te Seddülbahir ve Arıburnu bölgelerinde karaya çıkarıldı. Düşman kuvveti, 109 harp ve 308 taşıt gemisi ve özel çıkarma araçlarıyle denizden desteklenmekteydi. Bu çıkarmaya karşı savunma görevi 5. Orduya verildi.

İlk çıkarmalar Seddülbahir, Arıburnu ve Kumkule'ye yapıldı. Bazı yerlerde başarı kazanan düşman kesin sonuca gidemedi, Seddülbahir ve Arıburnu'nu almayı başarama-

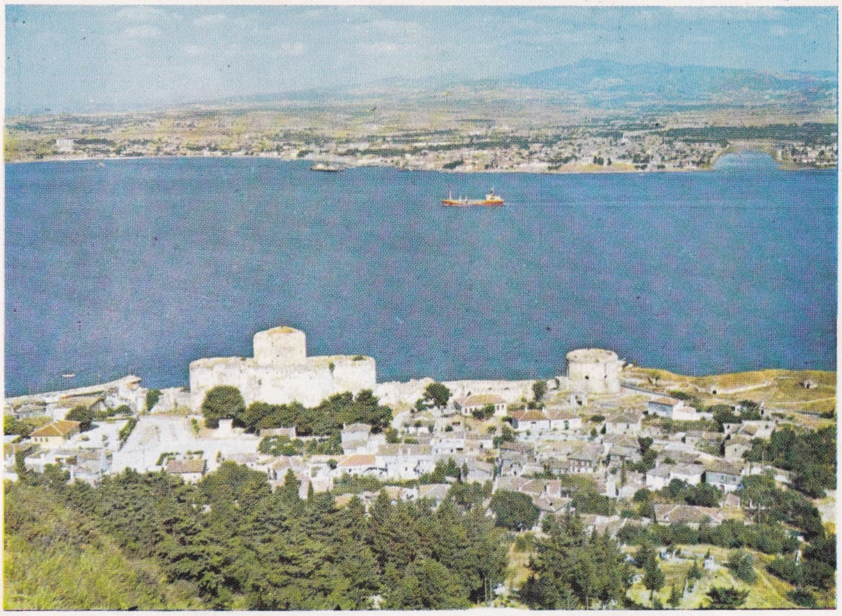

Kilitbahir'den Çanakkale'ye bakış; önde, Kilitbahir kalesi

Namık Kemal'in mezarı ve Süleyman Paşa türbesi, Bolayır

ÇANAKKALE

Çanakkale şehitleri anıtı

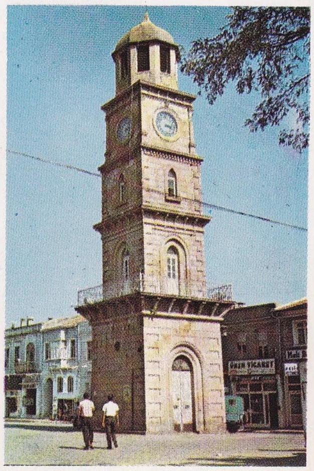

iskele alanında saat kulesi

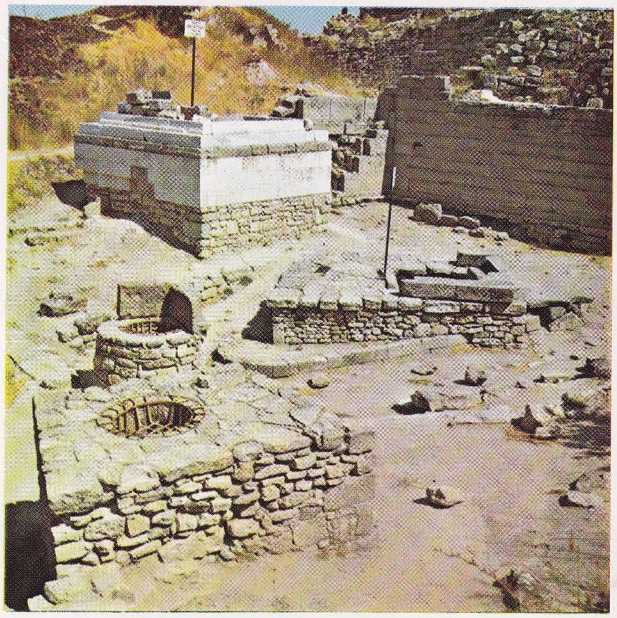

Truva şehri kalıntıları

Çanakkale'den bir görünüş; önde, Atatürk anıtı

Foto. H. Gürsel, Ancelo Castrillon (MEYDAN)

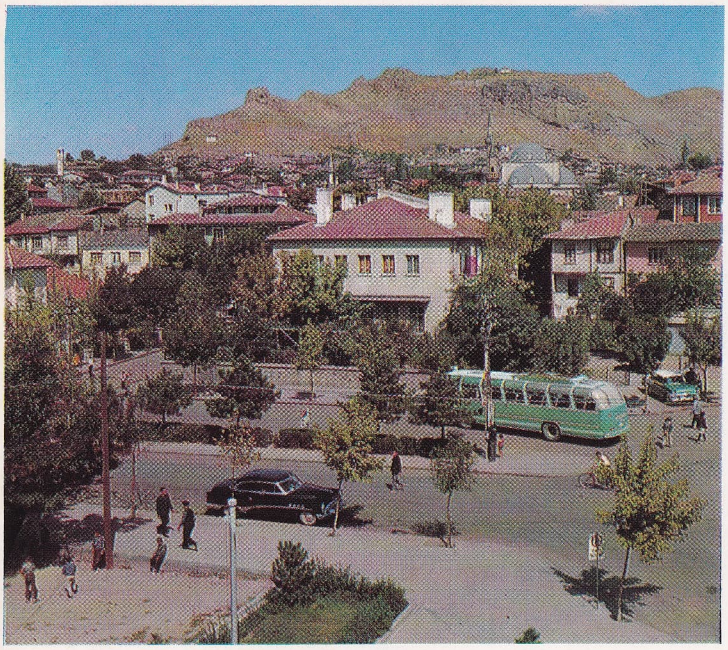

Çankırı'dan bir görünüş; arkada, Ulucami

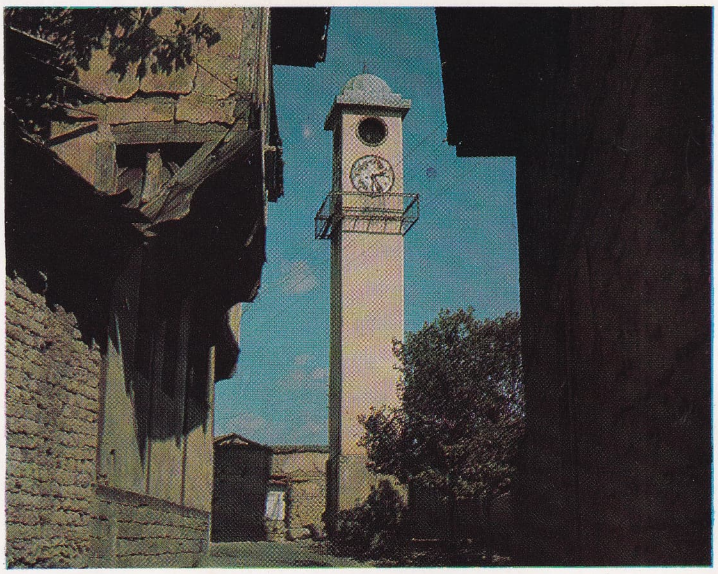

eski evler arasından saat kulesinin görünüşü

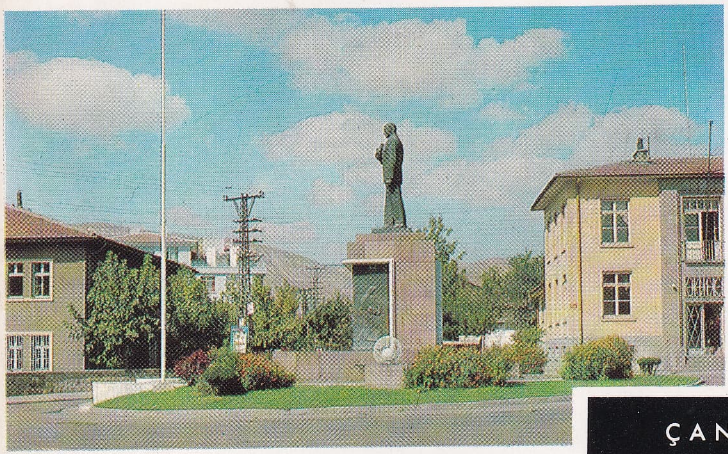

Çankırı'da Atatürk anıtı

ÇANKIRI

Taşmescit, Çankırı

Çankırı Ulucamii ve kubbe pencereleri

şehrin genel görünüşü

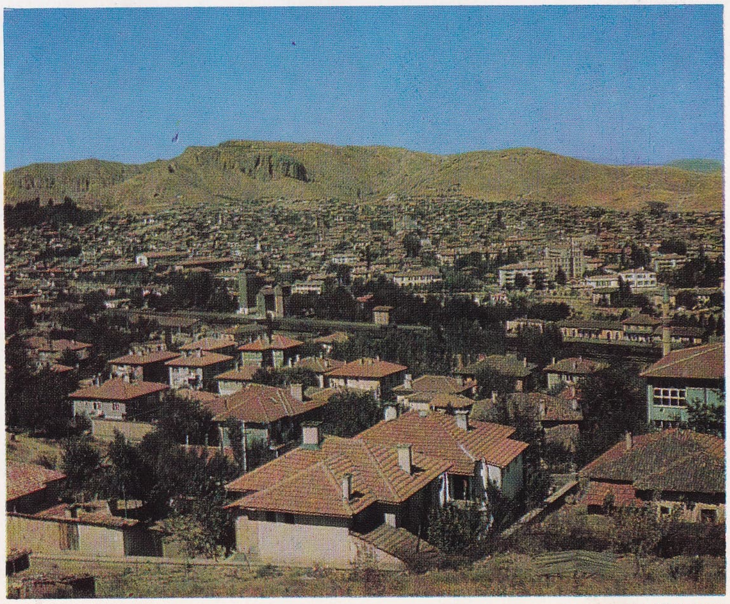

dı. Binbaşı Mahmud Bey idaresindeki türk kuvvetleri, düşmanın iç bölgelere sızmasını engelledi. İlk çıkarma günü 19. Tümen kumandanı Mustafa Kemal Bey (Atatürk), 17. Piyade alayını Conkbayırı'na vaktinde yetiştirerek Kocaçimen tepesinin düşman eline geçmesini önledi. Düşman 25 nisan 1915 harekâtında büyük kayba karşılık küçük bir köprübaşı elde edebildi, orada tutundu. Türk kuvvetleri gecenin karanlığından faydalanarak düşmanı denize dökmek istediyse de, bu harekâtta yer alan arap askerlerinin başarısızlığı ve çıkarttıkları gürültü buna imkân vermedi. Öte yandan, 15 000 kişilik ANZAC kuvveti de karaya çıkarılmıştı. Aynı günlerde düşman Saros körfezine, Beşike limanına gösteriş çıkarmaları yaptı. Sonraki günlerde de, Alçıtepe ve Arıburnu'nda Kocaçimen tepesini elde etmek için harekete geçti. Fakat 5. Ordu kuvvetleri büyük kayıplara rağmen düşmanı püskürttü. Bu arada yapılan Seddülbahir, Arıburnu ve deniz savaşları çok kanlı geçti. Düşman Seddülbahir'e 26 nisan günü top ateşiyle hücuma başlamıştı. 1 Mayıs gecesinde ve daha sonraki günlerde 17 000 kişilik türk kuvveti karşı saldırıya geçti. Fakat bunda başarı kazanılamadı ve Türkler 16 000 kayıp verdiler. İngilizlerin kaybı 14 000 kişiydi.

Düşmanın ikinci hücumu, 6 mayıs ile 8 mayıs arasında Alçıtepe'yi ele geçirmek için oldu. Birkaç kere siperlere giren Fransızlar püskürtüldü. Sadece birinci hat siperleri düşman elinde kaldı. 26 Nisanda ve daha sonraki günlerde denizde savaşlar oldu. Türklerin Nurulbahir gemisi battı. Gülcemal vapuru yara aldı. Buna karşılık İtilâf kuvvetlerinin Goliath zırhlısı batırıldı.

14 Mayısta İngiliz Harp komitesi savaşa devam kararı aldı ve ingiliz kabinesinde bazı vekiller değiştirildi. 18 Mayısa kadar önemli çarpışma olmadı. Haziran ayında kanlı siper muharebeleri yapıldı. 4 Haziranda 50 000 kişilik fransız ve ingiliz ordusu 25 000 kişilik türk ordusu üzerine top ateşi desteğinde taarruza geçti. Taarruzda zırhlı araçlar da kullanıldı. Bu hücum Çanakkale'deki en kanlı muharebe oldu. Düşman bazı türk siperlerine girdi. 9 Temmuzda Seddülbahir kumandanlığına Vehip Paşa getirildi. Biraz sonra Kerevizdere savaşları başladı. Çıkarmanın başlamasından 70. güne kadar türk ordusu, 100 000 kayıp verdi. Her şeye rağmen düşman ilerlemeyi başaramadı, yeni bir çıkarma yapmağa karar verdi. Amaç Anafartalar platosunu ve Kocaçimen'i ele geçirmekti. Taze kuvvetler ağustos başında Suvla kıyılarına baskın halinde çıkarma yaptılar. Bunun üzerine Mustafa Kemal'in emriyle 28. ve 41. Alaylar 10 ağustosta hücuma hazırlandı. Kumandanın kısa bir konuşmasından sonra, süngü hücumu başladı. Düşman, siperlerinde bastırıldı. Türkler Şahinsırt'a kadar ilerledi. Savaş sırasında Mustafa Kemal'in göğsüne bir şarapnel parçası çarptı. Düşman, Mustafa Kemal'in yönettiği bu hareketle ağır kayıplar vererek püskürtüldü.

1915 Yılının sonbahar ayları kanlı, fakat sonuç alınamayan çarpışmalarla geçti. Türk başkumandanlığı 1. Orduyu Gelibolu'ya yolladı. Böylece türk ordusu 21 tümene çıktı. Başlangıçta 3 gün içinde Çanakkale boğazını geçeceklerini sanarak giriştikleri savaşı bir an önce sonuçlandırmak isteyen İtilâf devletleri, yeni kuvvetler sağlamağa çalıştılarsa da sonuç alamadılar. General Charles Monroe, Çanakkale'nin boşaltılması gereğini belirten bir rapor verdi. Bunun üzerine 5 aralık tarihinde iki ingiliz tümeni Selânik'e gönderildi. Kasım ayında başlayan kar ve yağmur fırtınası, siperlerde birçok askerin boğulmasına sebep oldu. Bu felâkette düşmanın kaybı da çoktu.

Limanda birçok küçük gemi battı. Neticede çıkarma sahaları düşman tarafından boşaltıldı. Gizlice yapılan boşaltma hareketi sonucu ocak 1916'da Gelibolu yarımadası tamamen bırakılmış oldu. Bu arada bazı çarpışmalar da oldu. Anafartalar ve Arıburnu çekilmesi sırasında dikkati dağıtmak için düşman 19 aralık günü Seddülbahir bölgesine saldırdı. Buraya döşenmiş olan mayınlar Türklerin düşmanı takibine imkân vermedi.

Çanakkale, Birinci Dünya savaşında Türkiye'nin çarpıştığı on cepheden biriydi. Türk kara ordusu savaş araç ve gereçleri bakımından çok zayıftı. Burada görev alan türk deniz kuvvetleri, 1911-1912 İtalyan ve 1912-1913 Balkan savaşlarında yıpranmış durumdaydı. Savaş sırasında Türkiye müttefiklerinden beklediği yardımı göremedi. Sadece alman subayları türk subayları yanında görev aldılar. Avusturya'nın yardımı iki bataryadan ibaret kaldı. Beklenen silâh ve malzeme yardımı sağlansaydı sonuç çok daha farklı olabilirdi.

Çanakkale savaşları 8,5 ay sürdü. Türk ordusunun karşı koymasıyle, Çanakkale, Irak, Filistin cephelerinde bir milyona yakın ingiliz ve fransız askeri batıdaki ana cephelerinden uzak tutulmuş oldu. Savaşlar iki taraf için büyük kayıplara sebep oldu. İtilâf devletleri Çanakkale'ye önce 70 000 kişi göndermişlerdi. Sonradan bu kuvvet 500 000'e çıkarıldı. Bunun 400 000'i ingiliz, 79 000'i fransız ordusundandı. İngilizlerin kaybı 115 000'i ölü, yaralı, esir ve memleketine gönderilen 90 000'i hasta olmak üzere 205 000 idi. Fransızların kaybı 47 000'di. Türklerde ise ölü, yaralı ve hasta sayısı 252 300'ü buldu. (→ Bibliyo.) [M]

ÇANAKLIK i. (*çanak*'tan *çanak-lık.*) Denizc. Eskiden serenli direkleri bulunan gemilerde direklerin tepesine yerleştirilen gözcü yeri. *Şapka çanaklığı* da denir. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çanaklık astarı,* gabya yelkenlerinin çanaklığa değdikçe zedelenmemesi için yelkenlerin kıça bakan yüzlerine dikilen astar. ‖ *Çanaklık çavuşu,* çanaklığın bakım, tutum ve düzenini sağlamakla görevli uzman porsun veya astsubay. ‖ *Çanaklık deliği,* bir çanaklığın döşeme bölümüyle direk arasında, bir adamın geçeceği ve türlü iskoto, donanım v.b.nin içinden geçtiği delik (*Banavelo deliği* de denir). ‖ *Çanaklık feneri,* eskiden kumanda gemilerinde kumandan forsu yanında, bugün ise grandi direği şapkasında yakılan fener. ‖ *Çanaklık palangası,* gabya serenleri üzerine yerleştirilmiş makara. ‖ *Çanaklık siperi,* eski zırhlılarda çanaklık etrafına çelik saçtan yapılmış siper. ‖ *Çanaklık vardavelası,* yelkenli gemilerin kullanıldığı çağda gemicilerin düşmemesi için çanaklığın arka tarafına takılan tahta çember. ‖ *Mesafe âleti çanaklığı,* mesafe araçlarının bulunduğu çanaklık. ‖ *Savaş çanaklığı,* bazı zırhlıların, hat gemilerinin direklerinde bulunan ve elektrik ışıldakları veya küçük çaplı hafif toplar konulan çanaklık.

— Mim. Sütun başlığının tepe bileziği ile başlık tablası arasındaki bölümü. (Bu terim yalnız Korinthos üslûbu sütun başlıkları ile XIII. yy.daki gotik mimarînin yapraklı sütun başlıklarında kullanılır). *Başlık sepeti* de denilir.

— ANSİKL. Denizc. Eski yelkenlilerde *çanaklık,* ana direğin tepesine tutturularak direk praçolu (köşebent) ile direk maunalarının (direk tepesine yerleştirilmiş kalın tahtalar) birleşmesi sonucu ortaya çıkan bir tabela üzerindeki platform (sahanlık) idi. Çanaklık çarmıklarını birbirinden açık ve gergin tutmağa, üstüne öteberi koymağa ve aynı zamanda dinlenme yeri olarak kullanmağa yarardı. Çanaklık bir yarım daire biçimindedir ve dikey tarafı geminin gerisine dönüktür. Direğin ve bu direğin tepe tarafında bir araya gelmiş olan donanımın (çarmık, selviçe, tirante) içinden geçtiği deliğe *çanaklık deliği* veya *banavele deliği* denir, buradan çanaklığa geçilir. Çanaklıklar, hangi direkte iseler onun adıyle anılır: mizana çanaklığı, grandi çanaklığı gibi. Önceleri taş torbalar, sonraları çabuk ateşli toplarla donatılan çanaklıklar savaşta da işe yaradı.

Kadırgaların çanaklıkları hafif latarlardan yapılmış ve direklerin tepesine yerleştirilmiş küfelerdi. Gözcüler burada dururdu. Savaş yapılırken gözcüler veya diğer askerler buradan ok, içi ateş dolu çanaklar ve benzer şeyler atarlardı. Daha sonraları çanaklıklar bir savaş görev yeri olunca, buradaki personeli korumak için siperlik veya zırh levhalarla donatıldı. Modern savaş gemilerinde (zırhlılarda) çanaklık yapılmaz. Bugün savaş gemilerinin üç ayaklı direkleri ile kumanda kulelerinde ateş yönetim merkezleri, mesafe araçları, radarlar ve başka araçlar bulunur. (LM)

ÇANAKYAPRAĞI blş. i. Çiçek çanağının parçalarından her biri.

— ANSİKL. *Çanakyapraklar* dibe kadar ayrı olabilecekleri gibi birbirine bitişik ve kaynaşmış da olabilir. Birinci durumda olan çiçeklere «ayrı çanakyapraklı», ikinci durumda olan çiçeklere «bitişik çanakyapraklı» denir. Çanakyapraklar taçyapraklardan önce dökülürse böyle çanakyapraklara dayanıksız denir (gelincik). Fakat çiçek meyveye durduktan sonra da gelişmesine devam eder ve meyveyi sararsa böylesine arsız çanakyaprak denir (*pysalis*).

◆ **Çanakyapraksı** sıf. Bot. Çanakyaprak biçiminde olan. ‖ Yeşil olduğu zaman taç için de kullanılır. (L)

Çanat payesi, (Güney Macaristan'daki Çanat [Csanad] şehrinin adından), Osmanlı devletinde, en küçük kadılıklardan biri sayılan Çanat şehrinin adı, sonraları da ilmiye sınıfının en küçük payesini belirten bir terim olarak kullanıldı. (M)

ÇANÇAN i. (onomatope). Uzun süre yapılan konuşma, gevezelik: *O kadının çançanından bütün mahalle bıktı.* ‖ Çanın çıkardığı ses: *Yaşlıca adam unuttu tramvayda olduğunu, halbuki unutulacak gibi de gitmiyoruz, çançanlar, zınk diye duruşlar...* (B. Felek). ‖ *Çançan etmek,* gevezelik etmek, boş konuşmak: *Evinde çançan eden erkeğin de aklına şaş* (M. Â. Ersoy). *Frenkçe konuşuyor, çançan edemiyeceksin* (R.H. Karay). [M]

ÇAN ÇAN, Peru'nun kuzey kıyılarında eski bir şehir kalıntısı. İnka'lardan önce kurulmuş olan bu şehir, M.S. 1420'de çok kalabalık, zengin ve ileri bir medeniyetin, Şimu krallığının başkentiydi. Şimdiki Trujillo ile Pasifik okyanusu arasında, Lima'nın kuzeyinde Moche vâdisinde yer almaktadır. Yıkıntılar 10-15 km²'lik bir alanı kaplar. Eskiden kalma kerpiç duvarlar genellikle birbirini tekrarlayan ve kumaş desenlerini andıran kabartmalarla süslüdür. Bölgenin az yağmurlu olması dolayısıyle şehrin iç ve dış duvarları çok az yıpranmıştır. Duvarların yüksekliği yer yer hâlâ 9 m'ye ulaşmaktadır. Şehir, hemen hemen birbirine eşit, dörtgen biçiminde on büyük mahalleye bölünmüştür. Sokaklar birbirine paralel ve oldukça düzenlidir. Her mahallede sivri damlı evler, piramit biçiminde tapınaklar, taştan su hazneleri, bahçeler ve mezarlıklar vardı. Şehir nüfusunun fazla olduğu sanılmaktadır. Bk. ŞİMU'LAR. (L)

ÇANÇİÇEĞİ blş. i. Kuzey yarımkürede, özellikle Doğu Akdeniz bölgesinde pek yaygın iki yüz elli kadar türü bulunan, taç kısmı küçük bir çan şeklinde olduğu için bu adla anılan bitki cinsi. (Çançiçeğigillerden. İlmî adı: *campanula.*).

— ANSİKL. *Çançiçekleri,* daha çok dağlık yerleri seven otsu bitkilerdir. Çiçeklerin taç kısmı çan biçimindedir. Yabanî veya ekilen türleri pek çoktur. *Campanula rapunculus* bir sebzedir; kökleri ve yaprakları salata olarak yenir. *C. persicoefolia* çok yıllık sevimli ve dayanıklı bir bitkidir; ormanlarda yetiştiği gibi süs bitkisi olarak da yetiştirilir. *C. trachelium*'un kökleri kalın, beyaz ve liflidir. İkisi veya üçü bir arada bulunan beyaz, pembe veya mavi çiçekleri yaygın veya sarkık olur; 30-40 sm uzunluğunda bir salkım meydana getirir. *C. pyramilis,* İlliria'da yetişen iki yıllık dayanıklı bir bitkidir. 1,30-1,50 m boyunda ve güzel piramit görünüşündeki bu bitkinin üzerinde uzun salkım veya demet biçiminde mavi çiçekler bulunur. (L)

ÇANÇİÇEĞİGİLLER blş. çoğl. i. Çiçekli bitki familyası. Bu bitkilerin ekşi ve acı sütü, bazen de sert tüycükleri vardır. (Tozlaşma karşılıklıdır. Bu familyadaki bitkilerin çoğunda çiçekler güzel ve genellikle mavi veya beyazdır. Süs bitkisi olarak oldukça aranır. Çançiçekleri takımından.) [L]

ÇANÇİÇEKLERİ blş. çoğl. i. Bitişik taçyapraklı, iki çenekli, çiçekli bitkiler takımı. Başlıca familyası çançiçeğigillerdir. Bu takımdaki bitkilerin akrabalığı pek kesin değildir. (Bir kısmı kökboyasıgillere, bir kısmı kabakgillere benzer). [L]

ÇANDA, Hindistan'da (Maharaştra) şehir, Nagpur'un güneyinde, Vardha yakınında; 51 500 nüf. Elektrik malzemesi yapımı; pamuk ayıklanması; mobilyacılık. Kömür. (L)

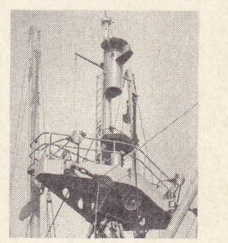
çanaklık

çanaklık
korinthos sütun başlığı
Atina millî müzesi

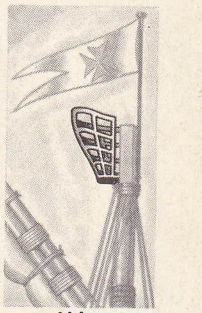
çanaklık

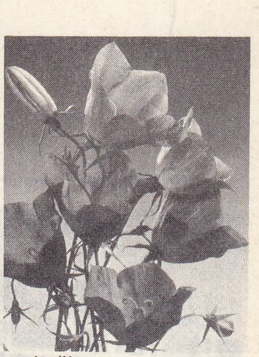
çançiçeği

Foto. Viollet, Parisot (LAROUSSE)

ÇANDA-KUR veya **ÇUNDA-KUR,** son lahor hükümdarı Ranjit-Singh'in (XIX. yy. başları-Londra 1863) karısı. Ranjit-Singh'in ölümünden sonra, onun İngilizlere karşı başlattığı savaşı sürdürdü ve tahta kendi oğlu Dhalip-Singh'i geçirmek için kocasının ilk iki oğlunu öldürttü. Naip olduktan sonra Hindistan'da ingiliz hâkimiyetini ortadan kaldırmağa çalıştı ise de, ordusu İngilizlerin eline geçti. (L)

ÇANDARLI, Ege bölgesinde (İzmir ili, Dikili ilçesi) bucak merkezi; 2 476 nüf. Eş körfezinin kuzey kıyısında, karaya dar bir dille bağlanan küçük bir yarımada üzerinde kurulu bir kalesi vardır. İzmir-Bergama yoluna 10 km'lik bir yolla bağlanır, 20 km'lik bir yol da Dikili'den gelir. Yakınında antik Elaia yıkıntıları. — *Çandarlı bucağı*, 4 376 nüf.; merkezden başka 2 köy. Tahıl ve tütün üretimi, zeytincilik. (M)

ÇANDARLI, Osmanlı imparatorluğu tarihinde, sadrazamlar ve kazaskerler yetiştirmiş büyük bir ailenin adı. Bu ad çeşitli yazıt ve tezkerelerde *Çandarlu, Candarlu, Cendereli* veya *Cenderî* şekillerinde de geçer. (M)

ÇANDARLI, esk. **Pitane.** Esk. coğ. Batı Anadolu'da, İon arkaik çağına ait mezarlıkların bulunduğu yarımada. 1959'da Ekrem Akurgal burada arkeolojik kazılara başladı. Mezarlar en çok 1 m kalınlığındaki bir tabakada yer almakta, toprağın 50 sm derinliğinde bulunmaktadır. Ele geçirilen vazolara göre, mezarlığın M.Ö. VI. yy.ın ilk yarısına ait olduğu sanılır. Orta ve Geç Korinthos vazocukları, geç tipte şarkkârî üslûp vazoları, Naukratis kadehleri, arkaik küçük usta kylixleri ve Çandarlı tipi yerli seramik bulunmuştur. Çandarlı nekropolü, İon arkaik çağı Anadolu ölü gömme âdetleri üzerine sağlam ve açık bilgi vermektedir. Cesetlerin mezarlıkta yakıldığı belli olmaktadır. Küller küplere ve hediyelik vazolara konarak taşlarla örtülmektedir. Küp ağızları ve içindeki iskeletler belli bir yöne doğru çevrilmiştir. Bazı mezar küpleri bir araya getirilerek etrafları üç-beş metre çapında taştan çemberlerle çevrilmiş ve aile mezarlıkları haline sokulmuştur. Çandarlı mezarlığı, arkaik çağ ölü gömme âdetleri, bu devrin vazoculuğu ve küçük heykelciliği yönünden de önemlidir. Kazıda bulunan eserler restore edilerek Bergama müzesine taşınmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ÇANDARLI HALİL PAŞA. Bk. HALİL PAŞA *Çandarlı.*

ÇANDARLI İBRAHİM PAŞA. Bk. İBRAHİM PAŞA *Çandarlı* (öl. 1429).

ÇANDARLI İBRAHİM PAŞA. Bk. İBRAHİM PAŞA *Çandarlı* (öl. 1499).

ÇANDARLI KARA HALİL HAYREDDİN PAŞA. Bk. HALİL HAYREDDİN PAŞA *Çandarlı.*

ÇANDARLI körfezi, esk. **Elaitikos körfezi,** Anadolu'nun Ege denizi kıyısında geniş körfez. Adını kuzey kıyısında bulunan Çandarlı'dan alır. Bakırçay, Yurt dağı ve Karadağ arasındaki boğazdan geçip Çandarlı körfezinin kuzeydoğusuna dökülür, Güzelhisar çayı da doğudan gelir. Güneyde yarım daire biçimli Aliağa koyu Çandarlı körfezine açılır. İzmir rafinerisi bu koy kenarında kurulmaktadır. İzmir-Çanakkale yolu Çandarlı körfezinin doğu kıyısını (Aliağa ve Zeytindağı arasında) izler. (M)

ÇANDELLA, 830'a doğru Bundelkhand'da (Orta Hindistan) hüküm süren hanedan. Başkenti önce Mahoba, sonra Khajuraho oldu. XI.-XII. yy.lardaki parlak döneminden sonra Delhi sultanlığının egemenliğini tanıdı (1203). Çandella anıtlarının çoğu, brahman etkisinde yapılmış özel üslûpta tapınaklardır (L)

ÇANDERNAGOR, Hindistan'da (Batı Bengal) şehir, Hugli kıyısında, Hugli ırmağının Bengal körfezindeki ağzına 150 km uzaklıkta; 67 100 nüf. Çandernagor eski bir fransız ticaret merkezidir; 1686'da Deslandes-Boureau tarafından kuruldu ve 1951'de Hindistan'a bırakıldı. (L)

ÇANDIR sıf. *Halk dili.* [Koyun v.b. için] Karışık cins, safkan olmayan. (M)

ÇANDIR, İç Anadolu'nun Yukarı Kızılırmak bölümünde (Yozgat ili, Çayıralan ilçesi) bucak merkezi kasaba; 4 619 nüf.; yüksl. 1 225 m. İlçe merkezinin 15 km güneybatısında. — *Çandır bucağı,* 10 757 nüf.; 5 köy. (M)

ÇANDIR, İç Anadolu'nun Yukarı Sakarya bölümünde (Ankara ili, Kalecik ilçesi) bucak merkezi; 894 nüf. İlçe merkezine yol uzaklığı 21 km. yüksl. 940 m. — *Çandır bucağı,* 10 262 nüf.; 22 köy. (M)

ÇANDİGARH, Hindistan'da şehir, Pencap'ın merkezi, Himalaya'nın eteğinde; 99 300 nüf. Çandigarh devlet adamı P.N. Thapar ile Pencap baş mühendisi P.L. Varma tarafından kuruldu. Yeni kurulan şehir 500 000 kişiliktir. Çok elverişsiz olan iklim şartları birçok özel tedbir alınmasını gerektirdi. Çandigarh 1966'dan beri yeni Hariana eyaletinin de merkezidir. (L)

ÇANDPUR, Doğu Pakistan'da liman şehri, Meghna ırmağı kıyısında; 40 500 nüf. Hint lifi pazarı. (L)

ÇANDRA («parlak»), hint mitolojisinde ay tanrısı. On atın çektiği bir arabada oturmuş, başı ayça ile süslü olarak tasvir edilir. (L)

ÇANDRA (Bose Subhas), hintli siyaset adamı (Cuttack, Orissa 1897-Taiwan 1945). Hindistan millî kongresinde sol kanat üyesi ve başkanı (1938-1939). İngilizlere karşı çıktı ve aşırı milliyetçi bir örgüt kurdu. 1940'ta tutuklandı, Avrupa'ya kaçtı. Japonya'nın kışkırtmasıyle, Hindistan'ın bağımsızlığını sağlamak amacıyle Bangkok'ta (1942) bir birlik, sonra 1943'te Singapur'da «bağımsız Hindistan» hükûmetini kurdu. Bir uçak kazasında öldü. (L)

ÇANDRAGUPTA, Hindistan kralı. M.Ö. 313'ten 289'a kadar Pataliputra'da (Bugünkü Patna) hüküm sürdü. Arrhianos ve Megasthenes'in eserlerinde *Sandrakottos* diye anılır. Bir sürgünler çetesinin başına geçerek, sevilmeyen ve nefret edilen Çudra, Karl Mahapadma Nanda'yı devirdi. Seleukos Nikator ile başarılı bir savaşa girişti. ve barış antlaşması yapmak üzere Megasthenes'i göndermeğe onu mecbur etti (305). Ünlü Maurya hanedanını kurdu, torunu Büyük Aşoka'nın saltanatı sırasında Hindistan en parlak devrini yaşadı. Brahman'cılığa, Cayna'cılığa ve Buddha'cılığa karşı aynı tarafsızlıkla davrandı. Çandragupta'nın saltanatı Hindistan tarihinin kesinlikle bilinen ilk yıllarıdır ve Buddha'cılığın gelişmesine başlangıç olmuştur. (L)

ÇANDRASEKHAR (Subrahmanyan), pakistanlı astrofizikçi (Lahor 1910). Öğrenimini İngiltere'de Cambridge'te (1933), sonra A.B.D.'de yaptı. 1938'de doçent oldu, 1942'de Chicago üniversitesinde bir kürsü elde etti. Özellikle, teorik astronomi çalışmalarıyle (gezegen ışıklarının polarılmalarının incelenmesi, kozmogoni nazariyesi) tanındı. (L)

ÇANGAL dağı, Batı Karadeniz bölümünde, Sinop'un güneyinde, İsfendiyar (Küre) dağlarının doğu kesiminde dağ, 1 525 m. Bu dağın zengin ormanları, batı komşusu Zindan dağı ormanlarıyle birlikte işletmeye açılmıştır, (Zin-Gal işletmesi) merkezi Karadeniz kıyısında Ayancık. (M)

ÇANGAN, Çin'de şehir. Şensi'nin merkezi, verimli Veyşui havzasında; 1 310 000 nüf. Han ve Tang hanedanları zamanında Çin'in başkenti Çang-an buradaydı. Dokuma (yünlü ve pamuklular) sanayii. Çankayşek, Mançu askerlerinden meydana gelen bir topluluk tarafından 1936'da Çangan'dan kaçırıldı; ancak çin komünistlerinin işe karışmasıyle serbest bırakıldı. Japonya'ya karşı savaşta çin siyasî güçlerinin birleşmesinde bu olayın büyük payı oldu. (L)

ÇANG-CİA-KOU, Kalgan'ın çince adı. (L)

ÇANG-COU, Çin'de (Kiyang-Su) şehir, Şanghay-Nankin demiryolu hattı üzerinde; 839 000 nüf. Metalürji. Dokumacılık. (L)

ÇANG-ÇİÛ, Çin'de (Ho-nan ili) şehir. Song devrinde imparatorlar bu şehirde oturdu. Bugün Long-hay demiryolu üzerinde tarım merkezi. (L)

ÇANG-ÇÛN, ing. **Chang-chun,** Kuzeydoğu Çin'de şehir, Ki-lin'in merkezi; 975 000 nüf. Şehir 1905'ten itibaren demiryolu kavşağı olması (Doğu-Çin demiryolu ile Güney Mançurya demiryolu) sayesinde gelişti. 1935'ten beri taşıt sanayii kuruldu; otomobil imalâtında Çin'in başlıca şehridir: lokomotif ve vagon yapımı. Sinema stüdyoları. (L)

Çang-Çûn demiryolu, Kuzeydoğu Çin'de demiryolu şebekesi, 1945-1953 arası Çin-Sovyet karma idaresi tarafından yönetildikten sonra yeniden Çin'e geçen eski Doğu Çin ve Güney Mançurya demiryolu şebekesinden meydana gelir. Bu şebeke başlıca iki eksenden oluşur. Man-cou-li-Çiçihar-Harbin-Vladivostok ve Harbin-Çen-Yang-Ta-Lien ile çeşitli kolları. Sanayi, tarım faaliyeti (Heylong-Kiang'ın bakir topraklarından faydalanılmaktadır) ve bölgedeki maden ocaklarıyle ormanların işletilmesi bakımından Kuzeydoğu Çin'in kalkınmasında büyük rol oynar. (L)

ÇANG DZO-LİN, çin mareşali (Leaoning eyaleti 1873-Mukden 1928). Çete reisi olarak Japonlarla birlikte Ruslara karşı döğüştü (1905), sonra general ve Mançurya valisi (1911) oldu. Yüan Çe-kai'nin ölümünden sonra büyük kumandan *(tu-kiun)* oldu ise de eyaleti, iktisadî bakımdan Japonlarca sömürüldü. Güney Çin ile anlaşmaya karşı çıkarak Pekin'i işgal etti (mart 1918 ve temmuz 1920). Vang Çang-yüan ve Çao Kuen ile birlikte bir üçlü yönetim kurdu ise de (1921), Vu Pei-fu tarafından Mançurya'ya çekilmeğe zorlandı. Orada bağımsız başkan oldu ve Sun Yat-sen'i destekledi. Vu Pei-fu'nun yenilgisinden sonra Pekin'i yeniden işgal etti (1916-1928), Japonya'yı desteklemekten vazgeçtiği için, onların düzenlediği bir suikastte öldürüldü. (L)

ÇANGIL ÇUNGUL veya **ÇANGIR ÇUNGUR** bls. sıf. Metal veya cam eşyanın birbirine çarpmasından çıkan kaba sesler için kullanılır: *Çangıl çungul boncuklar.* (M)

ÇANGIRDAMAK geçz. f. (onomatope). [Nesneler için] Çarpma veya düşme sonucu gürültü çıkarmak.

◆ **Çangırtı** i. Çarpma veya düşme sonucu nesnelerden çıkan ses: *Mutat merasim, bağırtılar, iskele çangırtılarından sonra vapur kalktı* (B. Felek). [M]

ÇANGPO, çince **Ya-Lu-Dzang-Pukiang,** Yukarı Brahmaputra'nın tibet dilinde adı. İçinden ırmağın aktığı büyük çöküntü, Tibet'te iklimin normal beşerî faaliyete elverişli olduğu tek bölgedir. (L)

ÇANG-ŞA, ing. **Changsha,** Çin'de şehir, Hu-nan'ın merkezi, Siang-Kiang kıyısında, Dungting gölünün güneyinde; 703 000 nüf. Eski bir kültür merkezi olan şehir, bugün önemli bir pirinç ticareti yeridir; limanından çay, odun ve demirsiz maden de ihraç edilir. Antimon, kurşun ve gümüş işlenmesi. (L)

ÇANG YANG. Bk. VEY YANG.

ÇANHAYVANI bls. i. Tatlı sularda bulunan kirpikli tek hücreli hayvan. Uzun bir sapçıkla sudaki bitkilere tutunarak yaşar. (Bu sapçığını aniden kasarak geri çekebilir ve böylece suda bir akım meydana getirir. Sonra yavaş yavaş gevşeyerek uzar, yükselirken kendisine yaklaşan küçücük avları içine alarak sindirir. Çanhayvanı tutunduğu yerden koparak gayet iyi de yüzebilir.) [L]

ÇANİ gölü, S.S.C.B.'de göl, batı Sibirya'da, Baraba bozkırının en büyük gölü; 3 600 km². (L)

ÇANDİGARH'da binalar

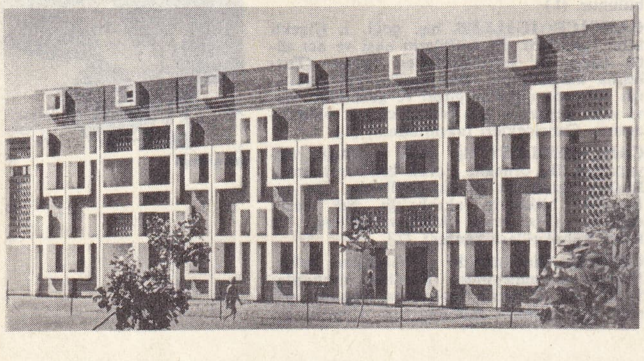

Foto. Brühat (Rapho) [LAROUSSE]

ÇANK i. Özbeklerin kanun'a benzeyen telli çalgısı. Yamuk bir ağaç sandığın üzerine gerilen tellere, kamıştan iki çalgıçla vurulur. Sandığın üst kapağında 2-3 titreşim deliği vardır. (M)

ÇANKAYA, Ankara şehrinin güney kesiminde semt. Cumhurbaşkanlığı köşkü, elçilikler v.b. binaların bulunduğu Çankaya, Atatürk bulvarı ile Yenişehir'e ve Ulus meydanına bağlanır. Yenişehir'e hâkim sırtların yamacında, batıda Ayrancı, doğuda Küçük ve Büyük Esat bağları arasında uzanır. — *Çankaya,* Ankara ilinde ilçe merkezi; 161 804 nüf. Bucak merkezleri Cebeci, Bahçelievler, Dikmen, Kayaş ve Gölbaşı ile birlikte 470 805 nüf. Bucak sınırları içinde yer alan 13 köyle birlikte 495 953 nüf. (M)

Çankaya, Falih Rıfkı Atay'ın Atatürk ile ilgili hatıraları (1961). Dünya gazetesinde yayımlanan «Atatürk Devri Hatıraları, 1918-1938», önce iki cilt halinde çıktı; yeni basımı Atatürk'ü doğumundan itibaren ele alan büyük boy tek cilt halinde yayımlandı (1970). Ayrı başlıklar taşıyan bağımsız bölümler «Bozgun» diye başlar, ikinci ciltte Cumhuriyet sonrasındaki uygulamaları konu edinir. Sohbet havasıyle yazılan hatıralar, tarihî ve sosyal olaylar içinde Atatürk'ün portresini verir, bunun yanısıra gazeteci F.R. Atay'ın tenkitlerini de dile getirir. (M)

Çankaya köşkü, Gazi Mustafa Kemal Paşanın, İstiklâl savaşı sırasında ve Cumhuriyetin ilânı yıllarında Ankara'da oturduğu köşk. Adını Çankaya semtinden alır. Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya ilk gelişinde (27 aralık 1919) önce Ziraat okulunda (bugün Meteoroloji Genel müdürlüğü) ve Ankara istasyonundaki bir dairede kaldı; ertesi yıl; Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk cemiyeti Ankara başkanı Hoca Rıfat Börekçi, bugünkü Cumhurbaşkanlığı ikametgâhının yanında bulunan eski Ankara bağ evleri tarzındaki binayı, Bulgurzade Mehmed ve Rıfat Beylerden Ankara halkı adına satın alarak Atatürk'e hediye etti (1921). Atatürk 1932 yılına kadar burada oturdu. Sonradan Orduya devredilen ve «ordu köşkü» adı verilen bina, mimar Mehmet Vedat Bey tarafından bazı eklentilerle genişletildi. Bir kabul salonu, yemek odaları, dinlenme yerleri, çalışma odaları ve kitaplık gibi bölümler ayrıldı (1923). Sonradan müze haline getirilen köşkte 1923'ten 1932 yılına kadar, Atatürk'ün kullandığı çalışma ve bilardo masası, elbise dolapları, karyola ve kitaplarla ev eşyasından başka, yabancı ve dost devletler tarafından verilmiş hediyeler sergilenmiştir.
Çankaya'daki ikinci köşk 1932'de yapılan Türkiye Cumhurbaşkanlığı köşküdür. Geniş ve bakımlı bahçeleri, memur daireleri ve lojmanları ile bir site halinde olan yeni bina, Çankaya tepesinde, 438 620 m²'lik bir arazinin şehre bakan yüzünde, viyanalı mimar Clemens Holzmeister tarafından inşa edildi. Eski köşkün alt kısmındadır, direklerle süslü bir havuzu olan geniş bir dinlenme salonu, bilardo ve çalışma salonları ile bütün Ankara'yı gören bir terası vardır. İki katlıdır. Devlet başkanlarının ikametine tahsis edilmiştir. Birinci katı resmî daire, ikinci katı ikametgâh olarak kullanılır. (M)

ÇANKAYŞEK veya **CİANG KAY-ŞI,** çin başkumandanı ve devlet adamı (Ningpo yakınları 1887). Pao-Ding-fu ve Tokyo'da askerî öğrenimini yaptıktan sonra 1911'de devrim ordusuna katıldı. Bir süre Şanghay'da ticaret hayatına atıldı, sonra 1920'ye doğru Kanton'da Sun Yat-sen'in yanında yeniden siyaset sahnesinde göründü. Askerî öğrenim stajı görmek için Moskova'ya çağırıldı, dönüşünde Sun Yat-sen tarafından Huang-pu'daki askerî akademi müdürlüğüne atandı. Sun Yat-sen'in ölümünde (1925) Kuomintang partisinde mutedil grubun başına geçti, 1927'de Sun Yat-sen'in baldızı Mey-lin Sung ile evlendi, yürütme komitesi üyesi oldu, partiyi yeniden örgütledi ve aşırılık taraflılarıyle çatıştı. Borodin'in başkanlığındaki Sovyet heyetiyle ilişkisini kesti (1927), Yang-dzı bölgesine hâkim oldu, Nanking'i başkent yaptı ve güney ordularının başında kuzey yönünde Pekin'e kadar yürüdü. Kanton'daki komünistlerin hazırladığı hükûmet darbesini şiddetle bastırdıktan sonra, Kiang-si eyaletinde yerleşmiş olan Çin sovyetlerine karşı mücadeleye girişti. Onları *Uzun Yürüyüş* (1934-1935) diye adlandırılan geri çekilme hareketine zorladı ve Şen-si'ye kadar püskürttü. Bazı reformlar tasarladığı sırada, daha önce Mancu-Guo'ya fiilen hâkim olan Japonya, Çin'e savaş açtı ve Nankin'i işgal etti. Çankayşek, güven duymadığı komünistlerin yardımını savaş süresince kabul etti. Çung-King şehrine sığınmış durumda, yedi yıl boyunca otoriter bir siyaset uyguladı ise de, çevresindekilerin entrikalarını ve ordusunun bazı kesimleri ile yönetimdeki ahlâk bozukluklarını önleyemedi. İkinci Dünya savaşı süresince Çankayşek milletlerarası konferanslara, bu arada Kahire konferansına katıldı ve A.B.D. ile yakın bir işbirliğine girerek müttefikler arasında Çin'in büyük devlet rolünü oynamasını sağladı. Savaştan sonra komünistler yeniden Çankayşek ile mücadeleye giriştiler. Kıta Çini'nden ayrılmak ve aralık 1949'da Formoza adasına çekilmek zorunda kaldı, birçok devletçe tanınan hükûmetini orada kurdu.

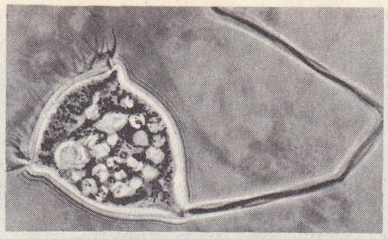

çanhayvanı

Çankayşek, 1928'den 1931'e kadar Milliyetçi Çin hükûmetinin başkanlığında (1931'de istifa etti), Koumintang partisinin genel başkanlığında (1938), Millî Savunma komitesi başkanlığında (1939) ve başkumandanlıkta (1942-1945) bulundu. 1943 ve 1948'de arka arkaya hükûmet başkanlığına seçildi. 1949'da istifa etti, ertesi yıl yine görevine döndü. Anayasanın başkanlık süresini iki defadan fazla uzatmayı yasaklamasına rağmen, o zamandan bu yana, özellikle 1960 ve 1966'da üçüncü ve dördüncü dönem içinde, arka arkaya Milliyetçi Çin cumhuriyetinin başkanı oldu. Amerikan ittifakına bağlı kaldı ve A.B.D.'nin yardımı ile kıta Çini'ni yeniden ele geçirmekle görevlendirdiği 680 000 kişilik güçlü bir orduyu savaşa hazır tutarak adanın hızla kalkınmasına çalıştı. Çankayşek ordusunun öncü kuvveti, Ki-moy'un 100 000 kişilik garnizonundan kurulmuştur. (L)

ÇANKIRI, İç Anadolu'nun Orta Kızılırmak bölümünde, Karadeniz bölgesi sınırında ile merkezi şehir; 21 450 nüf. Dokumacılık (eski önemini kaybetti). Bir ölçüde bakırcılık, demircilik, dericilik, kereste. Alçı, tuz. Kiremit.

● *Coğrafya.* Kuzey Anadolu dağlarının iç kütlesi olan Köroğlu dağlarının güneye doğru alçaldığı kesimde, dağları yararak Kızılırmak'a dökülen Acıçay'ın Tatlıçay ile birleştiği yerin yakınındadır; yüksl. 730 m. Şehir vâdidedir; yamaçlarında Çankırı'nın eski kalesi yer alır; yüksl. 880 m. Ankara-Zonguldak demiryolunun 174. km'sinde, karayoluyle Ankara'ya 144, Kastamonu'ya 113 km uzaklıktadır. Acıçay adı, Çankırı çevresinde çok rastlanan, III. Zaman ortalarında çökelmiş tuzlu-alçılı göl tortullarından gelir. Bu tortullar arasında eskiden beri işletilmiş olan kayatuzu ve alçı yatakları vardır.

● *Tarih.* Şehrin adı, önce Paphlagonia'ya, sonra Galatia'ya bağlanan *Gankrakale*'den gelir; keçi anlamına gelen bu adın tiftik keçilerinin bolluğundan ötürü verildiği sanılmaktadır. Sonraları *Kângırı* (Kengırı) diye anılmış, Batı kaynaklarına çeşitli şekillerde geçmiş, uzun süre Çangırı denilmiş, 1925'ten sonra ise *Çankırı* şekli kabul edilmiştir.

Bir süre Pontus devleti hâkimiyetinde kalan şehir, sonra Roma ve Doğu Roma imparatorluğuna geçti. VII. yy.dan başlayarak islâm ordularının istilâsına uğradı. Kalesinin sağlamlığıyle ün kazanan Çankırı, Malazgirt savaşından sonra Danişmendli beylerinden Gazi Karatekin tarafından ele geçirildi (1083'e doğr.), az sonra Selçuklu devletine katıldı, 1134'te İoannes Komnenos zamanında Bizanslılara geçti, Sultan Mesud I tarafından 1137'de geri alındı. Selçuklu devleti yıkıldığı sırada Candaroğullarının idaresine geçen şehir, Murad I veya Bayezid I zamanında osmanlı topraklarına katıldı. Ankara savaşından sonra (1402) Timur tarafından Candaroğullarına verildi, Çelebi Mehmed tarafından tekrar Osmanlı devletine bağlandı. Çankırı uzun süre Anadolu eyaletine bağlı bir sancak merkezi idi.

XVII. yy.da Çankırı, birçok Anadolu şehirleri gibi Levent eşkıyasının saldırısına uğrayarak zarar gördü. Texier'ye göre XIX. yy. ortalarına doğru 16 000 nüfusu içinde 40 kadar rum ailesi vardı. Millî mücadele yıllarında Çankırı, İnebolu yoluyle Ankara'ya gelenler için önemli bir konak yeri oldu. Cumhuriyet devrinde demiryolu ve karayolu ile canlandı, 1927'de 8 847 olan nüfus, yavaş yavaş arttı. XIX. yy.da önce Ankara, sonra Kastamonu vilâyetlerine bağlanmış olan Çankırı sancağı Cumhuriyet devrinde il merkezi oldu.

● *Güzel sanatlar.* Şehrin yamaçlarında Çankırı'nın eski kalesi yer alır. Alâeddin Keykubad'ın lalası Cemaleddin Ferruh tarafından yaptırılan hastahane (Taş mescit) önemli bir eserdir. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yy.ın ikinci yarısında Çankırı, dört köşe kalesi, kale dışında 4 000 kadar bağlı bahçeli üstü kiremit örtülü evleri, iki önemli camii olan (Sultan Süleyman ve Bey camileri) bir şehirdi. Sultan Süleyman camii Kanunî devrinde Mimar Sinan tarafından yapılmıştır (1558-1559). Kubbeli ve tek minareli olan cami depremde zarar gördüğü için 1936'da onarılmıştır.

ÇANKAYŞEK

— *Çankırı ili.* İl toprakları, Karadeniz bölgesinin batı bölümü ile İç Anadolu'nun Yukarı Sakarya bölümü üstünde uzanır; kuzeyde Kastamonu ve Zonguldak, doğuda Bolu, güneyde Ankara, doğuda Çorum illeriyle kuşatılır. Yüzölç. 8 451 km².

● *Fizikî coğrafya.* Çankırı ili toprakları, kuzey kesiminde fazla engebelidir; güneye doğru alçalarak Kızılırmak vâdisi düzlüklerine ulaşır. İl toprakları kuzeyde Ilgaz dağlarının yüksek kütlesine dayanır: yükselti 2 500 m'ye varır. Batıya doğru, daha alçak vâdilerle daha parçalanmış bir görünüş kazanır. Derviş dağı, 1 805 m, Arkot dağı, 1 910 m. Güneye doğru dik yamaçlarla inen Ilgaz dağları, Devrez çayı vâdisiyle, güneydeki Köroğlu dağları sisteminden ayrılır. Bu dağlar ilin doğu ucunda 2 000 m'yi bulur (Öbek dağı 2 013), orta kesimde daha dağınık bir görünüş vardır, dorukların yükseltisi 1 800 m'yi pek aşmazsa da batıda 2 000 m'ye ulaşır: Işık dağı, 2 015 m. Yıldırım dağı, 2 035 m.

Çankırı'da kışlar soğuk, yazlar vâdi ve ova tabanlarında sıcak, yaylaklarda daha serin geçer, dağlık alanlarda yağış bol, ovalarda azdır; yaz kurakları hafiftir. Çankırı meteoroloji istasyonunun 21 yıllık gözlemlerine göre en soğuk ve en sıcak ayların ortalama sıcaklığı 0°2 ve 23°5'tir; kaydedilen en düşük ve en yüksek sıcaklıklar -25°0 ve 41°8'dir. 26 Yıllık ortalamaya göre yıllık yağış tutarı 390 mm'dir. Karlı günler sayısı 100'dür. Bitki örtüsü, iklim şartlarını, insan eli değmediği oranda yansıtır: ilin kuzey kesimindeki dağlar ormanlık, güneye doğru çalılık veya çıplak, ovalar ise step görünüşündedir. İl topraklarının suları güney kesiminde Acıçay'da toplanarak Kızılırmak'a, kuzeydoğuda Devrez çayı aracılığıyle Kızılırmak'a, kuzeybatıda Gerede çayı-Ulu su birleşimiyle Filyos ırmağına dökülür.

● *Nüfus ve idare.* 1965 Sayımına göre Çankırı ili nüfusu 250 706'dır; km²'ye ortalama 29 kişi düşer; kadın sayısı erkeklerden 10 400 kadar fazladır. İl nüfusunun ancak 27 862'si (yüzde 11), nüfusu 3 000'den fazla olan şehir (Çankırı) ve iki kasabada (Eldivan ve Kurşunlu) oturur (şehir nüfusu); geri kalan 222 844'ü (yüzde 89) nüfusu 3 000'den az olan köylerde yaşar (kır nüfusu). Bu köylerin yedisi ilçe merkezi, 482'si muhtarlık durumundadır. Bu duruma göre Çankırı ilinde km²'ye düşen kır nüfusu yoğunluğu 26'dır. Köylerin 464'ünün nüfusu 1 000'in altındadır.

Çankırı'nın 10 ilçesinden altısı, kuzey ve batının dağlık kesiminde (Ovacık, Eskipazar, Çerkez, Kurşunlu, Ilgaz ve Orta), dördü

Foto. X, A.İ. (LAROUSSE)

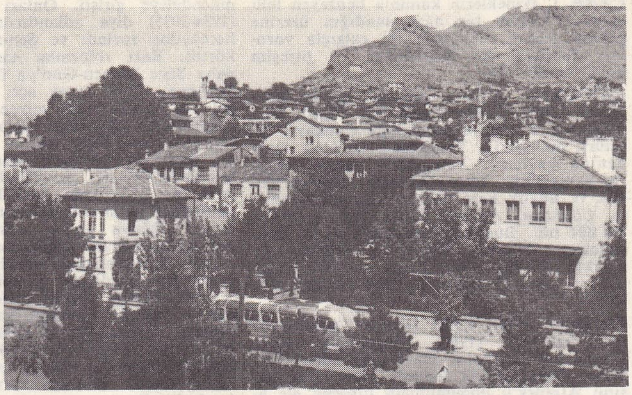

iki ayrı genel görünüş

ÇANKIRI

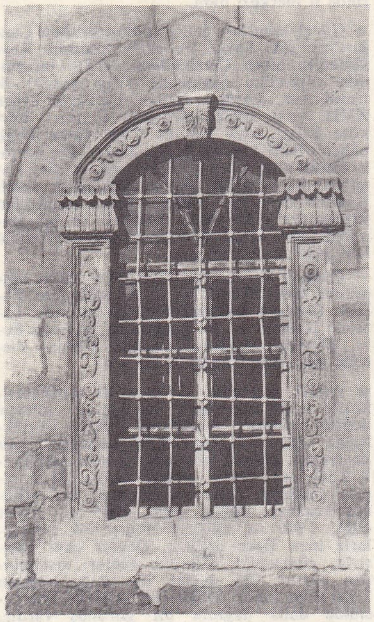

Ulucamı pencere motifi taş işçilik (Selçuk devri)

güneydeki kısmen dağlık ve tepelik kesimde (Eldivan, Şabanözü, Merkez ve Yapraklı) yer alır. — *Çankırı Merkez ilçesi* 2 227 km², 61 247 nüf.; köy (muhtarlık) sayısı 80. İlçe, Merkez, Kızılırmak (Hüseyinli) ve Korgun bucaklarına bölünmüştür.

● *İktisat.* Çankırı ilinde halkın geçimi her şeyden çok tarıma (özellikle tahıl) ve küçükbaş hayvan yetiştirilmesine dayanır. Toprakları faydalanma bakımından şu oranlarda bölünür: ekili-dikili alanlar yüzde 22,4, nadas toprakları 6,6, ormanlar 12,6, çayır ve otlaklar 31,4, ürün vermeyen yerler 27,0. Ekili-dikili alanların bağ ve bahçelere ayrılan bölüğü, toplamın yüzde 2'sini geçmez. Ekili alanların yüzde 77'si tahıl ekimine, yüzde 18 kadarı sebze ve bostana ayrılır, sanayi bitkilerine pek az yer verilir. Tahıl ekiminde baş sırayı buğday (80 000 t) ve arpa (50-55 000 t) alır. Mahlût (3 000 t) ve mısır (1 500 t) üretimi çok geriden gelir. Öteki türler daha az yer tutar. Pirinç ekimi vâdi tabanlarında oldukça yaygındır ve yıllık ürün son yıllarda 2 200-4 600 ton arasında oynamıştır. Patates üretimi de oldukça yaygındır (20 000 t). Baklagillerden başta gelenler fiğ (16 000 t) ve fasulyedir (2 500 t). Sanayi bitkileri arasında Ankara ve Kastamonu fabrikalarına gönderilen pancar (10-15 000 t) sayılabilir. Ankara gibi büyük bir tüketim merkezinin yakınlığı sebze ve meyve (armut, elma, kiraz, erik v.b.) üretimini teşvik eder. Bağ alanları 3 400 hektar kadardır. Yetiştirilen hayvanlar arasında koyun (akkaraman soyu) başta gelir (370 000 baş). Kıl keçisinin çok az (6-7 000) olmasına karşılık ankara keçisi boldur (390-350 000). Sığır cinsinden özellikle yerlikara bulunur. Montafon soyu çalışmaları yapılır (170 000 sığır). Ayrıca manda da (26 000) beslenir. Eşek sayısı (40 000), attan (17 000) fazladır. 400 000'den fazla tavuk. Arıcılık (200 ton kadar bal).

Çankırı ilinde büyük kayatuzu rezervleri vardır; bazıları işletilir. Alçı ocakları da çalıştırılır. İlde birkaç linyit yatağından faydalanılır. Manganez, krom, amyant, manyezit görüntülerine de rastlanmıştır.

Çankırı ilinde kereste, un, çeltik fabrikaları bulunur, deri işlenir, tuğla ve kiremit yapılır. Çankırı ilinin başlıca ulaşım akımı kara yolundan geçer. En önemli olan iki yol (Ankara-Çankırı-Kastamonu; Çorum-Tosya-Bolu) Ilgaz ilçe merkezlerinde birbirini keser. Ankara-Zonguldak demiryolu da il topraklarından geçer. (M)

ÇANKIRIKAPI. Arkeol. Ankara'da Ulus meydanından Ziraat enstitüsüne giden yol üzerinde höyük. İlk kazılar, 1937 ve 1938'de yapıldı. Ana toprağın 250 sm altında kültür tabakaları (Frig, Roma, Bizans, Selçuk ve Osmanlı) meydana çıkarıldı. Frig tabakalarında kaba ve çamurdan yapılmış temellerin yanı sıra, roma ve bizans tabakalarında düzenli ve harçla yapılmış temeller bulundu. Çankırıkapı'nın en önemli buluntusu klasik çağa ait hamam yapısıdır. Cephe duvarı 130 m olan bu büyük kalıntı, dünyanın en büyük hamamlarından biridir. Hamamdaki kazılar sırasında bulunan bir yılan başı ve gövdesinin çeşitli parçaları, burasının aynı zamanda bir şifahane olduğunu da göstermektedir. Hamamın roma imparatoru Caracalla zamanında yapıldığı, Bizanslılarca onarım gördüğü, M.S. II. yy. başlarından X. yy.a kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu kalıntı bugün açık hava müzesi şeklinde dir. Ziyarete açılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ÇANKIRILI TALÂT. Bk. ONAY (Ahmet Talât).

ÇAN-KİANG veya **GUANG-ÇOUVAN,** Çin'de körfez, Leycu yarımadasının doğu kıyısında, Guang-dung'da, körfezi çevreleyen toprakları (merkezi Fort Bayard [Bugün Siying]) 1898'de Fransa kiraladı. Bu topraklar 1943'te Çin'e geri verildi. (L)

ÇAN-KİANG, Çin'de (Guang-dung) liman şehri, Guang-çouvan koyu kıyısında, Fransa burada 1898'de bir arazi kiraladı; bu arazi, İkinci Dünya savaşından sonra Çin'e geri verildi. Bugün Li-tang'dan gelen demiryolu hattının son durağıdır. Liman. (L)

ÇANKUŞU bls. i. *Procnias* cinsinden ötücü kuş. Erkeği beyaz veya esmer beyaz, dişisi yeşilimsidir. (Kotingagillerden.)

— ANSİKL. Erkeğin yüzünde çok ince ve uzun etli uzantılar bulunur. Madenî seslerinden dolayı bunlara çankuşu denir. Tropik Amerika'da yaşar. (L)

ÇANTA i. Deri, bez, plastik gibi maddelerden değişik biçimlerde yapılan, büyüklüğüne göre para, evrak, yiyecek v.b. taşımağa yarayan kap, eşya: *Büyükannemin para çantasını mutfaktaki bulaşık bezlerinin arasına saklayarak aşçıyı hırsızlıkla töhmetlendirmeli...* (Ömer Seyfeddin). *Dostum üstünde hiçbir şey taşımaz, hepsini bu çantaya kor ve her açılıştan sonra behemahal kilitlerdi* (A.H. Tanpınar).

— DEY. *Çantada keklik,* elde edilmiş kabul edilen şey: *Canım sen o işi düşünme, çantada keklik o.*

— Ask. *Arka çantası,* barışta ve seferde erin şahsî eşya ve gereçlerini taşımağa yarayan, çok kere branda veya çadır bezi gibi çok kalın ve dayanıklı kumaştan yapılan çanta. (Yaya erlerin köseleden yapılmış aski kayışlarıyle sırtta taşınacak şekilde, avcı çantalarına benzer yapıda olan arka çantaları, bazı birliklerde yerlerini ağızdan büzgülü teçhizat torbalarına bırakmıştır. Motorlu birlikler ve deniz kuvvetlerinde daha çok bu torbalar kullanılır.)

— Avc. *Sırt çantası,* madenî çerçeveyle bez veya brandadan yapılmış, kayışla sırtta taşınabilen, kampçılarla dağcıların eşyalarını taşımakta kullandıkları çanta.

— Denizc. *Gemici çantası,* bir deniz erinin veya gemicinin eşyalarını koyduğu büyük veya küçük iki torba çanta.

— ANSİKL. Taşıdıkları eşyanın cinsine gö-

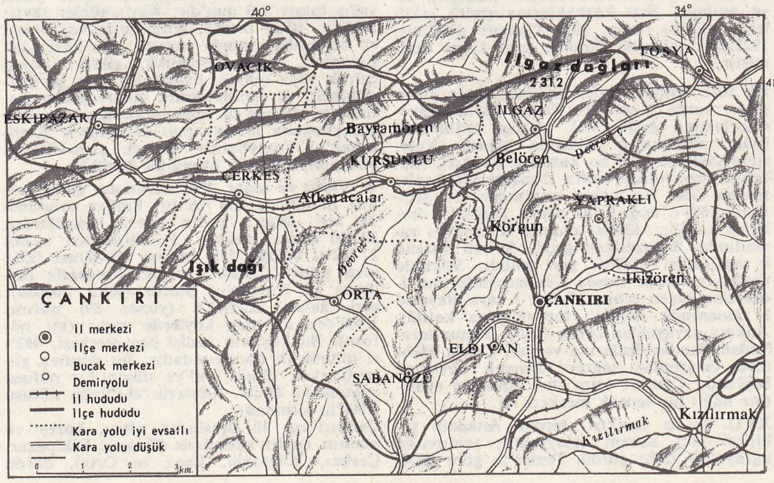

ÇANKIRI haritası

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

re *çanta*'ların adları ve biçimleri değişir. Kadın çantaları daha çok XIX. yy. sonlarında kadın elbiselerinden cepler kaldırılınca kullanılmağa başlandı. Günün modasına göre biçimleri değişen çantalar çeşitli deriden ve saten, kadife gibi kumaşlardan yapılır. Gece için kullanılanları küçük olur, üzeri taş ve boncuklarla süslenir ve genellikle sapsızdır. Deri ve kumaş çantalar elle veya makineyle dikilir. Ayrıca plastik ve naylondan yapılma alışveriş ve yol çantaları da vardır. Çanta çeşitleri arasında, okul, evrak, avcı, doktor, asker çantaları sayılabilir.

◆ **Çantacı** i. Çanta yapan veya satan kimse.

— Avc. Kara avcılığında, avcının yanı sıra yürüyerek çantasını taşıyan kimse.

— Teşk. tar. Osmanlı padişahlarının, saray dışında bulundukları sırada, içinde altın bulunan çantalarını taşıyan enderun hazinesi memuru. (ML)

ÇANTAÇİÇEĞİ. bls. i. Bk. CALCEOLARİA.

ÇANTHABURİ, Tayland'da şehir, il idare merkezi, Çanthaburi ırmağı kıyısında; ırmağın Siyam körfezindeki ağzı yakınında; 6 700 nüf. Ticaret merkezi. (L)

ÇAOÇOV, ing. **Chaochow,** Çin'de (Guang-dung) liman şehri, küçük bir kıyı ırmağı olan Veykiang'ın ağzında; 170 000 nüf. Kabotaj merkezi. (L)

ÇAO-HİNG, Çin'de (Çö-Kiang) şehir, Hang-Cou'nun güneydoğusunda; 130 000 nüf. İpek ve pamuk tarımı ve ticareti. Şehir, «pirinç şarabı» ile tanınmıştır. (L)

ÇAO-MENG-FU, çinli ressam (1254-1322), Song imparatorluk sülâlesindendir. Moğollardan Yuan'ları destekledi; Yuan sarayında önemli bir görev aldı. Eserleri Song sülâlesinin lirizmine bir tepkidir. Yuan çağının sonunda ortaya çıkan dört ustaya öncülük etti. (L)

ÇAO PHRAYA. Bk. MENAM.

ÇAP i. Genellikle cisimlerin genişliği: *Masa bir buçuk metre çapında beş ayaklı birşey olduğundan...* (H.R. Gürpınar). ‖ Hacim, büyüklük: ***Paris'in küçük çapta bir eşi*** (C. S. Tarancı). ‖ *Mec.* Ölçü, değer: *Geçen altmış yıl onun çapında bir hikâye ve roman mimarı yetiştirmedi* (Y.Z. Ortaç).

— DEY. *Çaptan düşmek,* değeri, gücü azalmak, çalışmayacak hale gelmek.

— Anat. Bir organizmadaki damarın veya herhangi bir kanalın iç açıklığı.

— Astron. *Bir gökcisminin görünür çapı,* bir gözlem yerinden nokta halinde görünmeyen bir gökcisminin görüntüsünü içine alan açı. Bk. ANSİKL.

— Foto. Kesilecek fotokopilerin üstüne koyulan, cam veya madenden belli ölçülere göre yapılmış levha.

— Huk. Tapuya kaydolunan kadastrosu yapılmış gayrımenkuller için, tapu idaresince verilen ve gayrımenkulün haritadaki yerini ve durumunu gösteren çizgili belge.

— Mat. Bir dairenin, herhangi kapalı bir eğrinin veya bir kürenin merkezinden geçen ve o eğrilerin çevresiyle sınırlı olan doğru parçası: *Bir kürenin yüzeyi, çapı ile büyük dairesi çevresinin çarpımına eşittir.* ‖ Bir eğrinin paralel kirişleri sisteminin orta noktalarından meydana gelen çizgi. (Bir eğrinin çapları, genel olarak başka birtakım eğrilerdir.) ‖ *Eşlenik çaplar* (daireden başka kapalı eğriler için *eşlenik köşegenler*), her biri ötekine paralel olan bütün kirişleri ikişer eşit parçaya bölen iki doğru parçası. ‖ *Teşm. yol.* Yuvarlak bir şekli simetrik iki parçaya bölen doğru: *Bir çehrenin çapı.* ‖ *Bir nokta cümlesinin çapı,* bu cümlenin herhangi iki noktası arasındaki uzaklığının üst sınırı. (Temel geometride bir dairenin çapı, çember içinde bulunan iki nokta arasındaki en büyük uzaklığı gösterir. Çapı sonlu olan bir cümle sınırlıdır.) Bk. ANSİKL.

— Opt. *Eğrilik çapı,* bir cam parçası içine oyulmuş, eğrilik yarıçapı kesinlikle bilinen optik yüzey. (Dışbükey bir yüzeyin üstü düzeltilirken, içbükey bir eğrilik çapını bu yüzey üzerine oturtmakla, yüzeyin eğri olup olmadığı kontrol edilebilir.)

— Sil. Bir ateşli silâh namlusunun iç ölçüsü: *Label tüfeğinin çapı 8 mm'dir.* (Bir ateşli silâh namlusunun uzunluğu da çok kere o silâhın çapının katıyle ifade olunur ve buna *«çap uzunluğu»* denir; meselâ, bir topun namlu uzunluğu 3 metre ve çapı da 100 mm ise o topa «30 çap uzunluğunda» denir.) ‖ Bir merminin genişliği: *Bir topçu merminin çapı.* ‖ *Çap muayene cihazı,* bir ateşli silâhın namlu ebadını kontrol etmeğe yarayan âlet. ‖ *Çap uzunluğu,* namlu uzunluğunun çap cinsinden olan sayısına verilen ad. Bk. ANSİKL. ‖ *Bir av tüfeğinin çapı.* Bk. TÜFEK.

— Ormanc. *Çapölçer,* ağaç çapını ölçmeğe yarayan açılır kapanır şekilde sürgülü tahta cetvel.

— Teşk. tar. *Çap vurmak.* Bk. BALTA *asmak.*

— ANSİKL. Mat. Bir eğrinin, verilen bir doğrultuya paralel kirişlerinin orta noktalarının geometrik yerine o eğrinin *çapı* (köşegeni) denir.

İkinci dereceden eğrilerin çapları (köşegenleri). Koniğin denklemi $f\ (x,\ y) = 0$ ve verilen doğrultunun eğimi $\frac{\beta}{\alpha}$ olsun. (α ve β'ya *doğrultman parametreler* de denir). x_0, y_0 geometrik yere ait bir noktanın koordinatları olduğuna göre:

(1) $\alpha f'_x + \beta f'_y = 0.$

olduğu ispatlanabilir. Bu denklem gösteriyor ki $(x_0;\ y_0)$ noktasının geometrik yeri, $f'x = 0$, $f'y = 0$ doğrularının kesim noktasından geçen bir doğrudur. Koniğin merkezi sınırlı uzaklıkta ise, bütün köşegenler bu merkezden geçer; eğer konik bir parabol ise bütün köşegenler birbirine paralel olur. (1) Denklemi ile belirli köşegene « α, β doğrultusunun eşleniği» denir. Köşegen ile verilen doğrultunun açısal katsayıları m ve m', koniğin denklemi de:

$$Ax^2 + 2Bx + Cy^2 + 2Dx + 2Ey + F = 0$$

ise, m ile m' arasında

$$A + B\ (m + m') + Cm.m' = 0$$

bağıntısı vardır.

Bu bağıntıda m ve m' arasındaki simetriden de görüldüğü gibi, açısal katsayısı m olan paralel kirişlerin orta noktalarının geometrik yeri, açısal katsayısı m' olan köşegendir. Bu iki köşegene «eşlenik» denir. Eşlenik kirişlere dik olan köşegenlere *koniğin eksenleri* denir. Elips ve hiperbolün eşlenik köşegenleri, ilgi çekici bazı özellikler gösterir; bu özelliklerden başlıcaları «Apollonius teoremi» adıyle bilinir: 1) elipste eşlenik yarım köşegenlerin kareleri toplamı, hiperbolde ise kareleri farkı sabittir ve yarım eksenlerin kareleri toplamına eşittir. 2) iki eşlenik köşegeni köşegen kabul eden paralelkenarın alanı sabittir ve eksenler üzerine çizilen dikdörtgenlerin alanına eşittir.

İkinci dereceden yüzeylerin ve kuadriklerin çapları. Bir yüzeyin çapı, verilen bir doğrultuya paralel olan ve iki taraftan yüzeyle sınırlı kirişlerin orta noktalarının geometrik yeridir. Kuadrikin denklemi $f\ (x,\ y,\ z) = 0$ olsun α. β, γ da verilen doğrultunun doğrultman kosinüsleri olsun. $(x_0,\ y_0,\ z_0)$ noktası kirişin orta noktası ise

$$\alpha f'_x + \beta f'_y + \gamma f'_z = 0.$$

olması gerekir.

Bu denklemden de anlaşıldığı gibi, $(x_0,\ y_0,\ z_0)$ noktasının geometrik yeri, genel olarak $f'x = 0$, $f'y = 0$, $f'z = 0$ düzlemlerinin arakesitinden geçen bir düzlemdir. Bu düzleme ($\alpha\beta\gamma$) doğrultusuna «eşlenik düzlem» denir.

Eşlenik çap düzlemler. Üç çap düzlemden her biri, öteki ikisinin arakesiti ile eşlenik ise, bu üç çap düzleme «eşlenik» denir, ayrıca üç çaptan herbiri, öteki ikisinin belirttiği düzlemle eşlenik ise bu üç çapa da «eşlenik» denir.

Temel düzlemler. Eşlenik kirişlere dik olan çap düzlemlerdir; bunlar kuadrikin eksenleri boyunca kesişen üç düzlemdir.

— Astron. *Bir gökcisminin görünür çapı.* Bir S gökcisminin görünür çapı, gözlemcinin bulunduğu gökcisminin O merkezinden S küresine çizilen OA ve OB teğetleri arasındaki açıdır; gözlem yeriyle S gökcismi arasındaki uzaklıktan dolayı AB kirişi, önemli bir hataya düşmeksizin S küresinin bir çapı sayılabilir. Böylece, bir gökcisminin görünür çapı (açısal çap) ile O ve S arasındaki uzaklık bilinince, S cisminin çizgisel çapı hesaplanabilir.

Güneş sistemine ait gökcisimlerinin veya bazı bulutsuların görünür çapları, mikrometrik usullerle doğrudan doğruya (veya fotoğraf klişesi üzerine) hesaplanır.

Yıldızların görünür çapları ise, Michelson tarafından ayarlanmış duyarlı girişim metotlarıyle hesaplanabilmiştir. Bu yolla, İkizlerevi için 0,045 ve Arktürüs için 0,022 v.b. sayıları bulunmuştur. Yer'e uzaklığı bilinen yıldızların, çizgisel yarıçapları kolayca bulunabilir. Böylece, İkizlerevi ve Arktürüs'ün çizgisel yarıçaplarının, Güneş'in yarıçapının sırasıyle 460 ve 30 katı olduğu hesaplanmıştır. Bilinen en büyük çap, Arabacı takımyıldızının dev yıldızı olan α ε Auri'nin çapıdır. Güneş çapının 2 000 katı olan bu uzunluk, Satürn ile Uranüs'ün yörüngeleri arasındaki uzaklık kadardır.

— Sil. Çapın ifade şekli silâhın cinsine göre değişmiştir. Portatif silâhlarda önceleri çap, libre cinsinden mermi adediyle ifade olundu: 14'lük tüfek, 16'lık tüfek gibi. 14'lük tüfek demek, bu tüfeğe ait bir mermi ağırlığının, bir librenin on dörtte biri demek oluyordu. XIX. yy.dan itibaren silâh namlusunun çapı, milimetre cinsinden ifade edildi.

Toplarda; som mermiler atıldığı zamanlarda çap, bu toplara ait mermilerin libre cinsinden ağırlıklarıyle belirtildi; örneğin; 33 librelik top, 1,5 librelik top, 3/4 librelik balyemez topu gibi. «6'lık, 8'lik top» demek, 6, 8 libre ağırlığındaki gülleleri atan top demektir.

Yivli toplara gelince bunlarda da çap, attıkları mermilerin kilogram cinsinden ağırlığı ile ifade olundu. Nihayet XIX. yy.da top namlusunun iç çapı esas tutularak bu terimin kullanılması âdet haline geldi; bu çap Türkiye'de milimetre, Almanya'da santimetre, İngiltere'de pus (parmak) cinsinden ifade olunur. Tarih boyunca topçu sınıfı, cephane ikmalini sadeleştirmek maksadıyle bir çap birliği tesisine çalışmıştır. Nihayet topların namlu uzunluğu ile çap ve ilk hız arasındaki orantının gittikçe arttığı görüldü. XVIII. yy.da top namlusunun uzunluğu o topa ait çapın 20 katını geçmiyordu; Bange sistemi toplarda çap 22 ile 27 arasındaydı, 1918'de ise çap 35'e çıkarıldı; XX.yy.ın ortalarında da bazı cins topların çapı 70'i aşıyordu.

● Çap uzunluğunun fazla olması, silâhın atış menzilinin (mermisini ulaştırabileceği en uzun mesafe) büyümesini ve mermi yolunun yatık bir biçim almasını sağlar. Bu bakımdan kısa menzil ve dik mermi yolu istenen silâhlarda çap uzunluğu az, tersine olarak uzun menzil ve yatık mermi yolu istenen silâhlarda ise, çap uzunluğu daha fazla olur.

◆ **Çaplama** veya **kaba yontma** i. İnş. Bir yontu taşının profili etrafında belirli kalınlıkta bir pay bırakarak yapılan taslak çalışması. (Bu pay, daha sonraki işlemler sırasında taş profilinin bozulmasını önler.)

— Sil. Ateşli bir silâha veya bir mermiye, istenilen çapı verme işi. ‖ *Teşm.* Bir silâhın çapını ölçme.

— ANSİKL. *Çaplama,* şantiyelerde yapılır ve bu işlem için taşçı çekici, kazma, bazen de delik demiri kullanılır. Genellikle dikdörtgen paralel yüz biçiminden daha karmaşık biçimlere (msl. silme), elde edilmek istenen hacime gitgide yaklaşan düz yüzeyleri yavaş yavaş çoğaltarak varılır.

◆ **Çaplamak** geçl. f. Bir cismin çapını ölçmek.

◆ **Çaplı** sıf. Çapı olan. ‖ *Mec.* Geniş, enli: *Kara sakallı, yeşil zeytin ezmesi göz çerçeveleri büyük, çaplı bir erkek* (Y.Z. Ortaç).

◆ **Çapsal** sıf. Mat. Çapa ilişkin: *Çapsal çizgi.* ‖ Bir yüzeyi iki eşdeğerli parçaya bölen şey: *Bir elipsoid'in çapsal düzlemleri.* ‖ Doğrudan doğruya, mutlak, tüm olarak karşıt fikirler.

— Denizc. *Çapsal düzlem,* bir yapıyı boylamına iki yarım parçaya bölen düzlem. (LM)

ÇAPA i. (ital. *zappa*'dan). Tarla ve bahçe-

çankuşu

çantacı

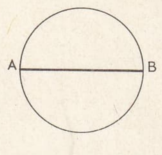

çap

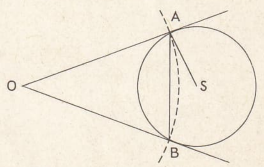

bir gökcisminin görünür çapı

Foto. LAROUSSE; N. Erkılıç (MEYDAN)

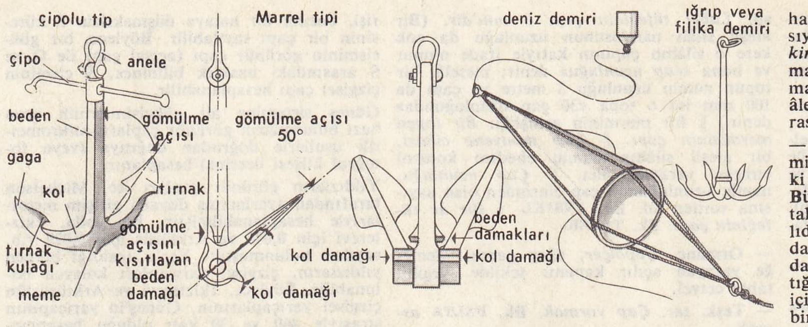

gemi çapaları

lerde toprağı işlemek veya evlekler açmak için kullanılan ağaç saplı, eğik kenarlı kazı âleti: *Elinde ufak bir çapa ile, bir adam... güya, bir tabiat mezhebinin ibadetini yapıyormuş gibi yavaşça eğilip kalkar, durur çömelir* (Y.K. Karaosmanoğlu). [Bk. ANSİKL.] || *Bağ çapası*, bağ kütükleri arasındaki toprağı kabartıp yumuşatmakta kullanılan çapa. || *Bahçe* veya *bostan çapası*, bahçelerde toprağı çapalamağa yarayan demirden el aracı. (Bir yanı çapa öteki yanı dil biçiminde sivri uçlu veya çatallı olur.)

— Denizc. İki veya daha çok kolu bulunan, çelikten yapılmış gemi âleti *(demir* de de denir). Bir zincirle denize atılır ve kollar dibe gömülerek gemiyi tutar. (Bk. ANSİKL.) || *Çapa bedeni*, bir çapanın anelesi ile memesi veya kollarının birleştiği nokta arasında kalan diklemesine kısım; demirin çiposu buradan geçer.

— İkonogr. Dayanıklılık ve sükûnet sembolü. Umudun kötü günlerde bizi ayakta tuttuğunu gösterir. Çapa, bu umudu temsil eder. Bu sembol ilk hıristiyan anıtlarında görülür.

— Mad. oc. Taş ocaklarında çalışmasına engel olan toprağı çıkarıp atmak için taşçının kullanıldığı kısa kollu ve geniş kazma.

— ANSİKL. Denizc. *Çapalar* çeşitli biçimdedir. En çok kullanılan marrel adını taşıyanıdır. Bu tipte çiponun bulunmaması, demir gövdesinin loçaya (demirin içine girdiği oluk) girmesini ve yatağına kolayca oturmasını sağlar. Çipolu bir çapayı meydana getiren kısımlar şunlardır: *demir gövdesi* (kısaca gövde), *çipo, kollar*, uçlarında tırnaklar ve tırnağın sivri olan ucu, *gaga, anele, meme*. Ticaret gemilerinde, bir gemide bulunacak demirlerin sayısı sınıflandırma şirketlerinin kurallarıyle tespit olunur. Bir ticaret gemisinde genellikle iki tane göz demiri (kullanılan esas demirler), daha hafif olan yedek bir göz demiri, bir akıntı demiri, bir de tonoz demiri bulunur. Bu son iki demir çipoludur. Demirlerin ağırlıklarıyle zincirlerin uzunluk ve kalınlığını aynı sınıflandırma kuralları tespit eder.

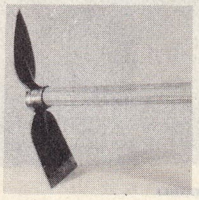

çapa

— Zır. Toplama ekonomisi devrinde yaşayan kavimlerden büyük tarım topluluklarına gelinceye kadar çapa kullanmayan halklara pek rastlanmaz. El çapaları demir kısımlarına 90 sm veya 1 m uzunluğunda ağaçtan bir sap geçirilmiş, derinliği fazla olmayan belleme işlerinde kullanılan bir çeşit kazmadır. Bağcılıkta kullanılan el çapaları tek ağızlı veya çatal ağızlı çapalardır. Çiçekçilikte kullanılan çapalara *bahçe çapası, bostan çapası, küçük çapa* veya *küçük kazma* adları verilir. *Beygir çapası*'nın desteği üzerinde bir veya birçok küçük saban demiri, ayrıca bahçıvanın aracı, ekili sıralar arasında idare edebilmesini sağlayan kolları vardır. Bazen, beygir çapasının arkasında bir de tırmık bulunur. Diskli çapalar, iki veya daha fazla disklidir, bu disklere bağlı çelik yaylar ve uçlarında da uc kıvrık divri dişler vardır. Diskler bir mil üzerinde sıra halinde dizilidir ve bu milin etrafında hızla döner. Güçlü yaylı dişler toprağa saplanıp diğer taraftan çıkarken toprağı karıştırır ve ufalar.

◆ **Çapacı** i. Çapa ile çalışan işçi, rençber: *Çapacılar harıl harıl pamukları çapalıyordu.*

◆ **Çapalama** i. Zır. Toprak yüzeyini kabartma, az çok yabancı otlardan arıtma ve toprak suyunun buharlaşmasını yavaşlatma işi.

— ANSİKL. Zır. *Çapalama* genellikle kurak dönemlerde yapılır. Sulama yerine geçer. Yüzeydeki kaymağı kabartmakla kuru bir toprakta ortaya çıkan kılcal delikler yok edilir, böylelikle alt tabakadaki suyun buharlaşmak için yukarı çıkması önlenir. Çapalamanın başka bir faydası, toprağı havalandırması ve mayalanma etkisini, azot mayalanmasını kolaylaştırmasıdır.

◆ **Çapalamak** geçl. f. Çapa ile toprağı kabartıp gereksiz bitkileri ayıklamak: *O bağda üç dört fakir işçi başlarında kırmızı mendillerle çapa çapalıyorlardı* (R.N. Güntekin).

— Bağc. Yılın belirli bir zamanında asma dalları kabukları üzerinde yarık açmak. (Bilezik alma eylemi.)

◆ **Çapalanmak** edilg. f. Çapalamak işine konu olmak: *Bu yıl tütünler üç defa çapalanmak ister.*

◆ **Çapalatmak** ettrg. f. Çapalamak işini yaptırmak. (ML)

ÇA PA, Vietnam'da (Kuzey Vietnam, Lao Kay ili) yer, Lao Kay'ın güneybatısında; Fan Si Pan'ın eteğinde; 850 nüf.; 1 500 m yüksl., sayfiye merkezi. (L)

ÇAPAÇUL sıf. Kılık kıyafeti özensiz ve dağınık, derbeder.

◆ **Çapaçulluk** i. Derbederlik, kılık kıyafete özenmeme: *O çapaçulluğu ile onu zor sezerlerdi* (H.R. Gürpınar). [M]

ÇAPADA i. Brezilya'da, genellikle kumtaşlı, tabla biçimli engebeye verilen ad. || Demetler halinde toplanan Arkeen kayaların keskin sırtları.

— ANSİKL. Orta Brezilya'daki *çapada*'ların toprakları çoğunlukla sert ve lateritlidir *(canga)*. Bitki örtüsü, bazı yerlerde seyrek ağaçlı bozkırdan, çoğunlukla da eğri büğrü, oldukça dikenli çalı topluluğundan *(cerrado)* [sözlük anlamı, kapalı] meydana gelir. Çapada, çoğunlukla, ancak az ölçüde hayvan yetiştirmeğe elverişlidir; oysa, çapadaları yaran veya çevreleyen dik yamaçlı vâdilerdeki ormanlık zengin toprakların tarım yapılabilir. (L)

ÇAPAK i. Gözkapaklarının kenarında biriken sarımsı, yapışkan madde (meibomius bezlerinden salgılanır.) || Madenler dövülürken meydana gelen ince parça. || Madenî eşyadaki pürüz.

— Eldivencilik. *Çapak temizleme*, yarmadan geçen eldivenin üzerinde kalan deri talaşlarının temizlenmesi.

— İnş. Bir taş duvar işlemesinde bir taşın bir başkası üzerindeki çıkıntısı. || Tonoz yüzeyinin, veya taşlarından birinin yaptığı çıkıntı. || Bir taşın derz yakınındaki kırık yeri.

— Matbaac. Bir baskıda veya provada görülen leke. || Baskı makinesiyle kâğıt arasına yabancı bir madde girmesi yüzünden (kâğıt ucunun kıvrılması, fazla hamur birikmesi), bir sayfada eksik basılmış harf yerleri.|| *Çapak temizlemek*, baskıda belli olabilecek bir kurşun taşkınlığını kesici bir âletle kazımak.

— Mekan. *Çapak alma*, kaba bir döküm parçası üzerinde döküm sırasında meydana gelen «çapaklar»ı alma. Bk. ANSİKL.

— Teknol. *Çapak almak*, madenî bir yüzeydeki fazla çıkıntıları veya bir bakır levha üstünde kazı kaleminin ucuyle açılmış sıyrıkları temizlemek. || *Çapak alma makinesi*, çapak alma işinde kullanılan çarklı makine. (Bk. ANSİKL.) || *Çapak kalemi*, madenlerin çapak alma işinde kullanılan âlet. (Bu âlet, dört köşeli, kılağısız bir raspa veya kazı kalemi çeşididir.)

— ANSİKL. Mekan. *Çapak alma*, işin önemine göre eğeyle, elle, havayle çalışan keski kalemiyle veya taşlama taşında yapılır. Bütün kaba döküm parçalarının döküm halatlarını gidermek için önce çapağı alınmalıdır. Kalıba dökülüp sıkıştırılan bir parçada bazen, dişi kalıpla baskı kalıbı arasında sıkışma sonucu fışkıran bir maden artığı görülür. Bu «döküm çapağı»nı almak için, parça, dış çevresini sıkıca saran özel bir kalıba konur ve yeniden çakmak kalemiyle işlenir. Bu işleme «döküm çapağını alma» denir.

— Teknol. *Çapak alma makineleri*'nin, temizlenecek maddenin cinsine (maden, cam v.b.) göre hazırlanmış değişik tipleri vardır. Bazıları sabittir, bazıları ise portatiftir. Portatif olanlar, küçük bir elektrik motoruyle idare edilen bir çarkla donatılmış kullanışlı makinelerdir. Elektrik akımını taşıyan kablonun ucuna asılan bu hafif çark, çapağı alınacak yüzey üzerine gidip gelebilir. Sert yüzeyde çapak alınacağı zaman, özel olarak hazırlanmış iri pürtüklü çarklar kullanılır.

◆ **Çapaklanmak** dönşl. f. Çapaklı hale gelmek.

◆ **Çapaklı** sıf. Çapağı olan.

— Matbaac. Kalıpta görülen pürüzlü kısım. (M)

ÇAPAK balığı i. Sazangiller familyasından bir tür. (İlmî adı: *Abramis brama.)* Uzunluğu 50 sm. Vücudu yassı ve yüksektir. Pulları yanlarda gri mavi veya sarımsı, karında gümüşî bir parlaklık gösterir. Bu cins Türkiye'de Sapanca ve Terkos gölünde yaşar. (M)

ÇAPAKÇUR. Bk. BİNGÖL.

ÇAPAN sıf. Bk. ÇAPAR.

ÇAPANOĞLU bls. i. *(Çapanoğlu* ailesinin adından). Karışık durum, dert olacak iş: *Manastır tarafından top sesleri gelmeye başlar. İşin sonu galiba çapanoğluna çıkacak* (S.S. Aydemir).

— ÇEŞ. DEY. *Çapanoğlunun aptes suyu gibi*, [çay v.b. içecekler için] bulanık ve kötü görünüşlü. || *Altından çapanoğlu çıkmak*. Bk. ALT. (M)

ÇAPANOĞLU (Münir Süleyman), türk yazarı ve gazetecisi (İstanbul 1894). Saint-Joseph fransız lisesinde okudu. Ayrıca, özel dersler aldı. Çeşitli gazete ve dergilerde çalıştı. Başlıca eserleri: *Bizde Kadınlık* (1906), *Düğün Gecesi* (1918), *Atatürk'ün Ölmez Vecizeleri, İnönü'nün Vecizeleri* (1941), *Neyzen Tevfik'in Hayatı ve Eserleri* (1942), *Harp Ne Zaman Bitecek?* (1943), *Hitler* (1945), *Yahya Kemal* (1958), *Basın Tarihinde İlâve* (1960), *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar* (1962), *Ahmet Mithat* (1964), *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi* (1964), *Basın Tarihimizde Parazitler* (1967). [M]

ÇAPANOĞULLARI, Yozgat dolaylarında şöhret ve nüfuz kazanan bir âyan ailesi. Bir türkmen oymağından geldiği sanılır. Bölgeye geldikleri tarih kesin olarak bilinmiyor. Mevcut bilgilere göre Ömer Ağa (öl. 1704) ile başlayan ailenin Yeniil voyvodalığını ele geçirdikten sonra adı duyulmağa başladı. Bölgelerde Çapanoğlu adı bazen, *Çapar*, bazen de *Cabbar* diye geçer. Çapar Koca Ömer Ağanın oğlu Ahmed Paşa 1728'de nüfuzlu bir voyvoda olarak dikkati çeker. Ahmed Paşa Bozok mutasarrıflığından sonra Kapıcıbaşılık payesine kadar yükseldi. Fakat uygunsuz hareketleri ve yönetimi altında bulunan yerlerde halkı soymağı gibi sebeplerle 1765'te öldürüldü. Oğlu Mustafa Bey de Bozok sancakbeyiiğini ele geçirdi ve Yeniil voyvodalığında da bulundu. Kardeşi Süleyman Bey devrinde Çapanoğullarının nüfuzu daha da arttı. Devlet tarafından kendisine birçok önemli görev verilen Süleyman Bey'in, Selim III devrinde Nizamıcedid'in kurulmasında hizmeti geçti. Sefere çağrıldıkları halde gelmeyen âyanların, görevini kö-

Foto. LAROUSSE

tüye kullananların tasfiye ve cezalandırılmasında başarı ile çalıştı. Muhafazakâr bir şahıs olan Tayyar Paşa ile mücadele etti. Mustafa IV'ün tahta çıkmasına paralel olarak, Tayyar Paşanın sadaret kaymakamlığına gelmesi Süleyman Beyi endişelendirdi. Fakat Alemdar Mustafa Paşanın, Mustafa IV'ü indirip Mahmud II'yi tahta çıkarmasıyle endişelerinden kısmen kurtuldu. Orta Anadolu'da büyük etki kazanması ve bazen bağımsız hareketleri devlet adamlarını tedirgin etti. Süleyman Bey 1813'te eceli ile ölünce, âyanlık, oğullarından Celâleddin Paşa'ya verilmedi, hattâ Yozgat'ta kalması da sakıncalı görülerek İstanbul'a çağırıldı; Bozok, mutasarrıflık durumundan çıkarıldı ve Çapanoğullarının elinden bütünüyle alındı. Süleyman Beyin Büyük camiin kuzeyinde büyük bir sarayı vardı; oğlu Celâleddin Paşa başka yerlerde valilikler yaptı; 1846'da öldü. (Bk. YOZGAT İSYANLARI) [M]

ÇAPAR veya **ÇAPAN** sıf. (esk. türk. *çapmak*, koşmak, at koşturmak, yağma etmek'ten *çap-ar* veya *çap-an*). Çok koşan. || Yiğit. || *Halk dili.* [İnsan için] Deri ve kıl dokularında boya maddesi olmadığı için vücut kılları ve derisi doğuştan beyaz. (Bk. ALBİNO.) || [Hayvan ve bitki için] Benekli, alaca. || İ. *Esk.* Atlı haberci (*çapar ulak* biçimi de vardır).

— Dil. bil. Eski Türkçe bir kelime olan *çapar*, eski Türkler arasında çok kullanılmış, kahramanlara unvan olarak verildiği Dede Korkut hikâyelerinde görülmüştür. Farsçada postacı anlamındaki *çāpār* Türkçeden alınmıştır. Osmanlıcada haberci anlamına kullanılışı Farsçanın etkisiyledir.

◆ **Çaparhane** blş. i. Osmanlı imparatorluğunda haberleşme ile görevli kişilerin atlarının durduğu barınak. Posta güvercinlerinin güvercinlikleri de aynı adla anılır. (M)

ÇAPARİ i. (ital. *chiappare*'den). Balıkç. Bir ana gövde ile üzerinde çok sayıda kısa köstekli balık iğnelerinin sıralandığı olta. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Balıkç. İğnelere balık yavrusu süsü veren ve mevsime göre değişen kuş tüyleri (martı, tavuk v.b.) takılır. Gövdenin alt ucunda oltayı su içinde gergin tutan ve kolaylıkla aşağı yukarı sallamayı sağlayan bir iskandil kurşunu bulunur. Çapari özellikle göçmen balıkların (istavrit, uskumru, kolyoz, palamut v.b.) avlanmasında kullanılır. (ML)

ÇAPARİZ i. (fars. *çep ü rast*, sol ve sağ kesişme'den). *Argo.* Engel, mâni olan şey, arıza.

— ÇEŞ. DEY. *Argo. Çapariz çıkmak (gelmek)*, bir engel görülmek: *Ulan ne düztaban şeysin. Seninle ne zaman buluşsam bir çapariz çıkar* (Ahmed Rasim). || *Çaparize getirmek*, tuzağa düşürmek.

— Denizc. Oyalanmağa yol açan engelleyici durum. (Manevra alanına başka bir geminin girmesi gibi.)

◆ **Çaparizlik** i. *Argo.* Zorluk. Engel. (M)

ÇAPAROĞULLARI. Bk. ÇAPANOĞULLARI.

ÇAPAVUL i. (esk. türk. *çapmak*, koşmak, at koşturmak, yağma etmek'ten «akıncı» anlamına moğolca k.). Orta Asya göçebeleri arasında yağma için düşman ülkelerine saldıran askerlere verilen ad. (M)

ÇAPAYEVSK, S.S.C.B.'de şehir, Volga'nın Kuybişev'deki kıvrımının güneyinde; 83 000 nüf. Tarım merkezi. Çeşitli sanayi. (L)

ÇAPEK (Karel), çek oyun yazarı ve romancısı (Malé-Svatonovice 1890-Prag 1938). Yazarlığa 1916 yılında kardeşi Josef (1888-1945) ile birlikte yazdığı eserlerle başladı. Daha sonra, ilgi çekici, alabildiğine aykırılıklarla dolu piyes ve romanlarında, en ciddî meseleleri kendince bir alaycılık ve Huxley'i müjdeleyen bir önceleme* fantezisiyle işledi. En tanınmış piyesi olan *Yapma Adam*'da (R.U.R.-Rossum's Universal Robots) [1920] madde üzerinde kendi kurduğu hâkimiyetin insanlığı nasıl tehdit ettiğini gösterir. Bunun ardından *Ze Zivota hmyza* (Böceklerin Hayatı) [1920], *Véc Makropoulos* (Makropulos Olayı) [1922], *Adam Stvoritel* (Yaratıcı Adem) [1927] adlı oyunlarını yayımladı: *Tovarna na Absolutno* (Mutlak Fabrikası) [1922]. *Krakatit* [1924] romanlarını yazdı. *Hordubal* [1933], *Povětron* (Göktaşı) [1934] ve *Obycejny Zivot* (Günlük Hayat) [1934] adlarını taşıyan bir trilojisi vardır. Bu üçlü roman, Çapek'in yazar kişiliğinin geçirdiği evrimde bir dönüm noktasıdır. *Zivot a dilo Skladatele Foltyna* (Besteci Foltyn'in Hayatı ve Eserleri) [1934] adlı romanı yarım kaldı. Hikâyelerini *Bozi Muka* (Yürekler Acısı) [1917], *Trapné Povidky* (Acıklı Hikâyeler) [1921] ve *Povidky z Jedne Kapsy* (Bir Cepten Hikâyeler) ile *Povidky z Druhe Kapsy* (Öbür Cepten Hikâyeler) [1939] adlı kitaplarında topladı. Hikâyelerinde konusunu polis olaylarından alan, günlük hayatla ilgili psikolojik incelemeler ağır basar. *İtalska Listy* (İtalya Mektupları) [1923] ve *Anglicke Listy* (İngiltere Mektupları) [1924] adlı kitapları da vardır. (L)

ÇAPKIN sıf. (esk. türk. *çapmak*, koşmak, at koşturmak, yağma etmek'ten *çap-kın*). Gelip geçici aşklar peşinde koşan: *Bu evde çapkın adam istemiyorlar* (B. Felek). || Cinsî arzu taşıyan: *Çapkın bakış*. || Yaramaz ve haylaz: *Baksanıza çapkın mektebe gitmem diyor* (H.R. Gürpınar). || Okşayıcı sevgi sözü olarak kullanılır: *Seni gidi çapkın seni* (H.E. Adıvar). || İ. Çapkın kimse: *Çapkınlar bizim haneyi o kadınların meskeni zannederek rezalette bulunduiar* (H.R. Gürpınar). || *Esk.* Hızlı koşan at.

◆ **Çapkınca** zf. Çapkına yakışır bir davranışla: *Deminden beri bana çapkınca dirseğini çarpan karıma...* (A. H. Tanpınar).

◆ **Çapkınlık** i. Geçici aşklarla gönül eğlendirme: *Bir iki Beyoğlu eğlencesinde, mânâsız ufak tefek çapkınlıklarım olmuştur* (A. H. Tanpınar). [M]

ÇAPLA i. Gravürcülük. Ofortçuların kullandığı çelik uçlu kalem. || Kuyumcuların ve gravürcülerin kullandığı çeşitli genişliklerde yassı veya yuvarlak ağızlı kalem. || Kontrol edilecek gümüşten parça almağa yarayan eski bir ayarcı aracı. || Maden kazma işinde kullanılan çelik kalem. (L)

ÇAPLÜS sıf. Bk. ÇAPLUS.

ÇAPMAK geçz. f. (esk. türk. k.). *Esk.* Koşmak. || Geçl. f. At koşturmak. || Akın etmek. Yağma etmek. (M)

ÇAPRA, Hindistan'da (Bihar) şehir, Ganj ile Gogra ırmaklarının birleştikleri yer yakınında; 55 000 nüf. Siva tapınağı. (L)

ÇAPRAK i. Ask. Süvari sınıfında atların üzerine örtülen bir cins haşa.

— ANSİKL. Macar *hüsar** süvarilerinin etkisiyle 1692'de Fransa'da kullanılmağa başlanan *çaprak*, koyun derisinden veya işlemeli çuhadan yapılmıştı; eyeri örter ve kuburlukları muhafaza ederdi. Fransa'da Birinci imparatorluk generallerinden bazıları, panter derisinden yapılmış çapraklar kullanırlardı; panterin başı atın sağrısı üzerinden sarkardı. (M)

ÇAPRAST (Mikael), Meşrutiyet'ten önce türk tiyatrosuna hizmeti geçen bir oyuncu (1848-1907). 1868'de Güllü Agop tiyatrosuna girdi, önemli rollerin yanısıra dans öğretmenliği de yaptı. İstanbul dışı turnelere katıldı, 1885'te Benliyan'ın operet topluluğuna katıldı, ayrıca Mınakyan topluluğunda da çalıştı, 1903'te Mesire-i Efkâr tiyatrosunu kurdu, 1905'ten sonra tiyatrodan ayrıldı. Sahneye koyduğu eserler: *Nedamet, Bir Kadeh Çay, Buket.* (M)

ÇAPRAŞIK sıf. (*çapraşmak*'tan *çapraş-ı-k*). Anlaşılması, çözülmesi veya içinden çıkılması çok güç, karışık: *Vergi dairesinde bazı çapraşık işi olanlar bana akıl danışmağa geliyorlar* (R.N. Güntekin). *Fakat her kelimesi bir bilmece olan bu söylediğimiz kadar çapraşığına hiç tedasüf etmemiştim* (H.R. Gürpınar). || Çapraz.

◆ **Çapraşıklık** i. Çapraşık olma hali: *Topçu yüzbaşısı Rasim bey, durumda bir çapraşıklık görmese topların bırakılması üstünde bu kadar durmazdı* (K. Tahir). [M]

ÇAPRAŞMAK dörşl. f. (esk. türk. *çapraşmak*'tan *çapra-ş-mak*). Karışmak, anlaşılmaz, çözülmez hale gelmek: *O bahsi açınca mesele çapraştı.* (M)

ÇAPRAZ sıf. (fars. *çep ü rast*, sol ve sağ'dan *çapraz*). Artı veya çarpı işareti şeklinde birbiri üzerine gelen şeyler için kullanılır: *İkisi düz, ortadaki çapraz, üç çizgili birbirine uzak iki resim* (R. H. Karay). || Karşılıklı iki tarafa, yani biri sağa biri sola dönüp kavuşturulan şeyleri niteler: *Göğsü baştan başa çapraz fişeklikler içindeydi* (Ş. S. Aydemir). *Çapraz yeleğinin koltuk altına bir yazma mendil sokmuştu* (K. Tahir).

— Anat. *Çapraz bağlar*, diz ekleminin arka kısmında bulunan iki bağ; bunlar kavalkemiği tablasından uyluk kemiğinin lokmalar arası oyuğuna uzanır. (Bu bağlar hem önden arkaya doğru, hem de yanlamasına çaprazlaşırlar. Çapraz bağların kopması dizde önden arkaya doğru anormal hareketlere yol açar, buna *çekmece belirtisi* denir). || *Piramit çaprazı*, piramitsi sinir demetlerinin soğaniliğin alt tarafında kısmen kesişmesinden ileri gelir.

— Ask. Eskiden kuşak üzerine takılan halkalı silâhlık. || *Çapraz ateş*, çeşitli noktalardan çıkan ve birbirini keserek eş yönüzerinde toplanan ateş. *Mec.* Anî saldırı.

— Bot. *Çapraz tozlaşma*, bir çiçeğin başka çiçekten gelen çiçektozlarıyle tozlaşması.

— Denizc. *Çapraz bağ levhası*, güverte kemerlerine aykırı olarak konan ve uçları alabandalara bağlanan yassı çubuklar. || *Çapraz kerteriz*, mevki tayini için belirli iki noktadan bir anda alınan kerteriz.

— Ed. Mısraların, kafiyeleri çapraz gelecek biçimde sıralanışı. || Bir şiirde değişik ölçüdeki mısraların kullanılması. || *Çapraz kafiye*, dörtlüklerde birinci ile üçüncü, ikinci ile dördüncü mısraların ortak kafiyesi.

— Etnol. Ana veya baba tarafından bir nesepte, söz konusu kişinin doğrudan doğruya ana veya baba soyundaki kimsenin karşı cinsiyette karşılığı olan bir akrabadan türeme bazı yakınlarına (amcalar, dayılar, halalar, teyzeler, yeğenler, torunlar) denir. Meselâ amca çocukları ile teyze çocukları söz konusu kişiyle aynı gruptandır; bunlara paralel denir. Buna karşılık hala çocukları ve dayı çocukları, söz konusu kişinin mensup olduğu diğer grubu teşkil eder; bunlara da çapraz denir.

— Kıyf. *Esk. Aşçı çaprazı*, çapraz iliklenen, iki yanı paftalı kavuşturma yelek.

— Marang. *Marangoz çaprazı*, testerenin dişlerini bilemeğe yarayan âlet, eğe.

— Mim. *Çapraz boyunduruk*, pencere çeliplemesini meydana getiren taş veya ahşap atma: *Pencere çapraz boyunduruğu.* (Bk. ÇARMIH). || *Çapraz kuşak*, çerçeve çatmasının her açısına uçları ile birleşen ve parke levhasında köşegenlemesine konulan kuşak. Bir marangozluk veya dülgerlik içinde biçim bozulmasını önlemek için eğik olarak konulan ahşap veya madenî parça. Ya bir parça içinde ya da başkalarının arkasına onları tutmak için eğik olarak konulan ahşap parça.

— İstat. *Çapraz fark*, ikinci sıradan

$$D = \begin{vmatrix} a & b \\ c & d \end{vmatrix}$$

determinantının köşegenler yönünde yapılan çarpımlar farkı: *ad—bc.* (Çapraz fark deyimi faktoriyel analizde kullanılır. Tam hiyerarşik bir tabloda bütün çapraz farklar sıfırdır.)

— Koregr. Bir dansçı tarafından alınan durum; bunda dansçı, bir önceki beden durumuna göre bacak ve bedenini önden yaklaşık olarak 45° döndürür.

— Radyotek. *Çapraz modülasyon*, çizgisel olmayan bir bağlantı elemanında (genel olarak elektronik tüp veya transistor) başka bir işaretin üzerine binmesi ile radyoelektrik bir işaretin uğradığı değişiklik.

— Sepetçilik. *Çapraz iş*, bodur söğüt sürgünleriyle, sepetçilikte çapraz çalışma.

— Spor. Yağlı türk güreşinde bir oyun (Ayakta göğüs göğüse iken, bir pehlivanın kollarını rakibinin koltuk altlarından sokup sırtında kenetlemesine denir. Bu ayrıca *göğüs çaprazı* ve *çift çapraz* adlarıyle de anılır). || *Çaprazdan arkaya*, bir pehlivanın,

▲ büyük tip

çapak alma makineleri

elde taşınan küçük tip ▼

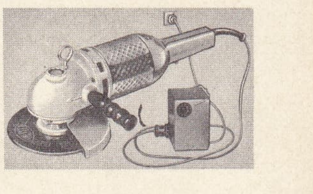

Karel ÇAPEK

Foto. Ets. Huard, X (LAROUSSE)

kollarının rakibinin koltuk altlarından yukarıya doğru sıyırıp göğsüne yasladıktan sonra birdenbire indirip arkasına dolanma hali. || *Çaprazda budama,* çapraza girmiş bir pehlivanın bir eliyle rakibinin bacağını tutması. || *Çaprazda çengelleme,* rakibini çapraza alan bir pehlivanın onu iyice göğsüne yapıştırdıktan sonra ileri doğru sürerken bir ayağı ile onun bacağını dış taraftan sarsması.

— Tekst. Çözgü ipliklerinin tezgâhta çalışırken birbirleriyle karışmamasını ve kopan çözgü ipliklerinin kolayca bulunmasını sağlayan işlem. || Birbiri üstüne çapraz olarak atılmış iplikler için söylenir. || *Çapraz bağlama,* özellikle şerit veya kordela tezgâhlarında, değişik çözgü armürlerinin birbirleriyle karıştırılması sonucu yapılan girift örgü. || *Çapraz çubuğu,* aralarından atkı ipliklerinin geçeceği çözgü ipliklerini tezgâh üzerinde aralık tutmak için halıcıların kullandığı cam çubuk. Havlu tezgâhlarında ise bu iş için demir çubuk kullanılır. || *Çapraz dokuma,* iplik leğeninden çıkartılan tabiî ipek elyafını iki demet halinde ayırıp, birbiri üstüne çaprazlama. (Bk. ANSİKL.) || *Çapraz tarağı,* çözgü makinesi üzerinde bulunan, bu iş için ayarlanmış özel tip tarak. || *Çapraza alma,* dokuma tezgâhlarında kolay çalışmayı sağlamak için, çözgü ipliklerini tekler ve çiftler olarak iki kesimde toplayıp ayırma işlemi.

— Zool. *Çapraz sinirli,* önden solungaçlı karından bacaklı yumuşakçalar için kullanılır. Bunlarda bağ sinirleri 8 biçiminde çaprazdır. (Böyle olanlara *çapraz sinirli,* ötekilere *düz sinirli* denir.)

— ANSİKL. Tekst. İplik leğeninden çıkarıldığı zaman ipek elyafı iyice yumuşamış durumdadır. *Çapraz dokuma,* ham ipeği meydana getirecek olan ipek demetlerini birleştirir ve ham ipek elyafının kesidini hafifçe yuvarlaklaştırır. Çapraz dokumadan sonra çıkrığa verilen iki ham ipek demeti, bir çile meydana getirir.

◆ **Çaprazlama** zf. Çapraz olarak, verevine, birbirini keser biçimde: *Üçü de kollarını çaprazlama göğsüne kavuşturmuş tahkir edici bakış, tehdit edici bir tavırla birbirlerini süzüyorlardı* (H.R. Gürpınar).

— Biyol. *Dönüşlü çaprazlama,* bir melezin, kendini meydana getiren erkek veya dişiden biriyle çaprazlanması.

◆ **Çaprazlamak** f. İki şeyi artı veya çarpı işareti şeklinde birbiri üzerine koymak: *Kollarını göğsünün üzerinde çaprazladı. Dik dik baktı* (Ömer Seyfeddin).

— Biyol. İki ayrı türü veya ırkı birleştirmek, çiftleştirmek.

— Gravür. Tersine çizikler yapmak.

◆ **Çaprazlanma** i. Çapraz hale gelme.

— Biyol. Üreticilerin faydalandıkları, farklı genetik yapıdaki hayvan veya bitkileri birleştirip üretme usulü. || Çaprazlanmadan elde edilen ürün. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Biyol. *Çaprazlanma* birbirine çok uzak çeşitler arasında mümkün değildir; farklı canlılar arasında çiftleşme olsa bile döllenme olmaz. Türün tanımı için en sağlam ölçü budur.

Değişik ırkların çaprazlanmasından doğan varlığa melez adı verilir (bunlar gerek kendi aralarında, gerekse kendilerini meydana getiren ırklardan biriyle dölleşebilir). Farklı iki türün çaprazlanmasından elde edilen ürünlere ise kısır melez (tam veya noksan kısırlık) denir. Bk. KALITIM, MELEZLEŞME.

— Zootekn. *Çaprazlanma* hayvan yetiştiriciliğinde çok kullanılır. Birçok çeşidi vardır: sınaî çaprazlanma, sürekli çaprazlanma, güçlendirici çaprazlanma.

Sırf et üretiminde faydalanılan sınaî çaprazlanmada, dayanıklı ırkın dişileri ile ıslah edilmiş ırkın erkekleri kullanılır. Elde edilen bütün yavrular istisnasız kasaplık olarak kullanılır. Elde edilen yavru, bünyesi ve çabuk gelişmesi bakımından anasının ırkından üstündür ve anasının dayanıklılığı kısmen ona da geçer. Bu çaprazlanma usulü, çabuk sonuç verdiği sürece faydalıdır. Fakat dayanıklı ırkın dişilerinden yeteri kadar bulmak gerekir, çünkü elde edilen bütün ürünler kasaplık olarak satılmaktadır. Sürekli çaprazlanma, ıslah edilmiş bir ırkın bazı istidatları korunmak istenen dayanıklı yerli bir ırka aşılanmasını öngörür. Bu tür çaprazlanma şöyle yapılır: bir B ırkının, bir A ırkının yerine geçmesi isteniyorsa, önce B ırkından bir erkek, A ırkından dişilere aştırılır. Elde edilen ilk dölün, en iyi dişileri alıkonur. Öteki dişilerle erkeklerin hepsi kasaplık olarak kullanılır. Yarı yarıya A ve B ırkından olan eldeki dişilere gene B ırkından bir erkek aştırılır. Elde edilen yavrulara gene birinci seferki seçme uygulanır. Erkekler ve iyi olmayan dişiler kasaplık olarak kullanılır, iyi gelişmiş olan dişiler damızlık olarak alıkonur. Bunlar gene B ırkından bir boğa ile çiftleştirilir ve sürekli olarak aynı usul tekrarlanır. Bu usul sürekli uygulanırsa birkaç kuşak sonra bütün yavrular B ırkının karakterini alır. Sürekli çaprazlanma çok yavaş bir işlemdir, ama başarısı kesindir. Güçlendirici çaprazlanmada, geçici olarak, belli bir ırka başka bir ırkın belli bir karakteri kazandırılmak istendiği zaman başvurulur ve ikinci ırkın erkeği ile birincinin dişisi çiftleştirilir.

◆ **Çaprazlaşma** i. Anat. Bakışık iki organın, vücudun bir yanından öteki yanına geçerken bakışım ekseni üzerinde kesişmesi.

◆ **Çaprazlaşmak** geçz. f. Çapraşmak, içinden çıkılmaz hale gelmek: *Sitârelerden dönerken, önümde yolları sanki çaprazlaşmış gibi görüyorum* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Çaprazlık** i. Çapraz olma hali: *Tabiî şimdi duruldu, duruldu ama bakışlardaki çaprazlık, çeneyi gerdana doğru çekiş... o eski terbiyenin bıraktığı izlerdi* (B. Felek). [LM]

ÇAPRAZGAGA bls. i. Ötücü kuş. Erkeği kırmızı, dişisi yeşilimsi, palazları esmer olur. (Serçegillerden.)

— ANSİKL. Çaprazgaganın en önemli özelliği gagasının yapısıdır. Alt ve üst gaganın uç kısmı çaprazlaşır. Gagasının bu özelliği ona reçineli ağaçların kozalaklarından tohumları çıkarmak imkânı verir. Başlıca besini de budur. Çaprazgagalar *(loxia)* kuzey yarımkürenin çam ormanlarında, özellikle soğuk bölgelerde yaşar. Gelişigüzel yer değiştirdikleri için bazen normal olarak bulunmadıkları yerlerde gayet büyük sürüler halinde görülürler. (L)

ÇAPUL i. (esk. türk. *çapmak,* koşmak, at koşturmak, yağma etmek'ten *çap-u-l*). Başkasının malını gaspetme, yağma. || *Esk.* Düşmandan alınan mal, ganimet. || *Çapul etmek,* yağmalamak. Ganimet almak amacıyle akın yapmak.

◆ **Çapulcu** sıf. Başkasının malını yağma eden: *Esirlikte öğrendim ki, o günlerde çapulcuların sayısı on beş binden artıkmış* (K. Tahir). *Oğlum, bende yıkıcı, kırıcı, çapulcu suratı var mı?* (Y.Z. Ortaç). || *Esk.* Akıncı.

◆ **Çapulculuk** i. Çapulcunun yaptığı iş.

◆ **Çapullamak** geçl. f. Yağma etmek. || Ganimet almak.

◆ **Çapullanmak** edilg. f. Yağma edilmek. (M)

ÇAPUT i. (esk. türk. *çapgut*'tan). Paçavra, eski bez parçası. || Eskimiş, hırpanî elbise: *Ödünç giyim almadan, kendi çaputlarıyle karşına çıkmak diliyor* (A.H. Müftüoğlu). || Bez. || *Çaput kilim,* ince uzun kesilmiş bez parçalarından dokunmuş kilim. (M)

ÇAR (lat. *Caesar* >slavca *tsar* veya *tzar*'dan). Rus ve bulgar hükümdarlarına verilen unvan: *Bir zamanlar çarlara isyan eden ve bizim tarihimizdeki Kalenderoğlu'nu hatırlatan Bogaçif onlardandı* (Ş.S. Aydemir).

— ANSİKL. Eski slav metinlerinde *çar* kelimesi, genellikle kral anlamında kullanıldı. Ortaçağda bulgar ve sırp hükümdarlarından birçoğu tarafından kullanılan ve 1908'de bulgar prensi Ferdinand tarafından tekrar alınan bir unvandır. Moskova büyük prensi Korkunç İvan 1547'de bu unvanı kullandı; 1721'de de Büyük Petro imparator kelimesi yerine resmen, *çar* unvanını kabul etti (Rus çarları için imparator unvanı ise yabancı devletlerce ancak Katerina II devrinde kabul edildi). *Çar* kelimesi resmî dilde belirli topraklar üzerindeki hâkimiyeti (Polonya çarı gibi) belirtmek için de kullanılır.

◆ **Çarlık** i. Başında çar bulunan devlet: *Bu harpte çarlığın beklediği pek bir şey yoktu* (Ş.S. Aydemir). || Çarın görevi. (ML)

ÇÂR veya **ÇEHAR** veya **CİHAR** sıf. (fars. *çehâr,* dört'ten *çâr* veya *cihâr*). *Esk.* Dört sayısı.

— *Esk. Çâr-âhşîc* (veya *çâr-âhur, çâr erkân, çâr-ejdeha, çâr-mâder, çârmîh-i-hayat, çâr-üstâd*), dört ana unsur (su, ateş, hava, toprak). [Bk. ANÂSIR.] || *Çâr-aktâr,* her taraf. || *Çâr-bâliş* veya *çâr-balişt,* («dört yastık»), taht. Yüksek mevki. Dünya. Dört unsur. || *Çâr-bâliş-i erkân,* tabiatın dört özelliği (sıcaklık, soğukluk, kuruluk, rutubet). İlk dört Halife. || *Çâr-cihet,* dört taraf. || *Çâr-cû-yı fıtret,* insan vücudunu meydana getiren dört unsur (kan, balgam, safra, lenfa). || *Çâr-çeşm* («dört göz»), heves heyecan: *Ey nûr-ı dîde sanma abes gözlüğüm görüp / Teşrif-i yâri bekliyorum çâr-çeşm ile!* (Muallim Naci). || *Çâr-divâr,* («dört duvar»), dünya, dört taraf. || *Çâr-duval* veya *çâr-deval,* ucu dört dilli kırbaç. || *Çâr-ebrû* («dört kaşlı»), bıyıkları henüz terlemiş delikanlı: *Vasfında da çâr ebrûvânın bazan / Söyler ise yalnız rübâ'î söyler* (Üsküdarlı Talât). || *Çâr-emîn,* Hülefâ-yı Râşidîn. || *Çâr-gûşî,* dört köşeli şarap şişesi. || *Çâr-mezhep,* Sünnî, Şi'î, Şafi'î ve Hanbeli mezhepleri. || *Çâr-pâ,* dört ayaklı hayvan: *Nâgehan karşıdan oldu peydâ / Bir sürü çâr-pâ-yi kûh-beden* (T. Fikret). || *Çâr-pâre,* dört parça. (Bk. ÇALPARA.) || *Çâr-sû,* dört yan, dört taraflı şey. Çarşı, pazar. || *Çâr-tâ* veya *çâr-târe,* dört telli saz. Dünya. Dört unsur. || *Çâr-tekbîr,* dört defa söylenen «Allahu ekber» sesi. || *Çâr-zebân,* geveze, çenesi düşük.

— Mus. *Çâr-âgâzîn.* Bk. ÇEHARÂGAZİN.

— Tasav. *Çâr-darb,* Melâmîlikte saçı, sakalı, kaşı ve bıyığı ustura ile traş etme geleneğinin adı. Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. *Çâr erkân-ı çürvânî,* sırasıyle, hasodabaşı, silâhtar, çuhadar ağa, rikâbdâr ağa diye anılan, padişaha doğrudan doğruya maruzatta bulunma yetkilerinden dolayı kendilerine «arz ağası» da denilen Enderun teşkilâtından dört büyük ağa.

— ANSİKL. Tasav. Bir söylentiye göre şeyhülislâm Bahaeddin Zekeriya Multanî'nin dervişlerinden, Mısır müftüsü olan Seyyid Cemaleddin Mücerred bir ara cezbeye kapılarak saçını, sakalını, kaşlarını, bıyığını tıraş ettirmiş; diğer bir söylentiye göre ise çok güzel olan Seyyid Cemaleddin, Mısır beylerinden birinin karısına âşık olunca, bu kadından kurtulmak için Tanrı'ya dua etmiş, duası kabul olunarak saçı, sakalı, bıyığı ve kaşları dökülmüş. Bu olay Melâmîler arasında saç, sakal ve bıyığın traş edilmesi geleneğinin doğmasına sebep olmuştur. Melâmîlere göre tarikata giren kimse Tanrı'yı zikrederken varlığında bir hal olur ve o zaman kalbi *çâr-darb* (dört vuruş) ile zikreder. Bu anda müritlerde tasavvuf neşesi denilen bir hal belirir ve bu halin etkisiyle her şeyden kurtulmak anlamında sakalını, saçını, kaşını, bıyığını tıraş eder. Çâr-darb âdetine abdallarda ve ilk bektaşîlerde de rastlanır. Mevlevîlerden de çâr-darb yapanlar vardır.

◆ **Çârüm** veya **çârümîn** sıf. *Esk.* Dördüncü. || *Çârümînbâm (çârümîn bâm-ı felek),* Batlamyus sisteminde dördüncü gök. (M)

ÇAR i. (fars. *carr). Halk dili.* Şal, omuza örtülen atkı. Bk. CAR.

◆ **Çarlanmak** dönşl. f. Atkı ile örtünmek: *Çarlanıp bürünen, Hocanın kapısının ipini çekti* (N. Araz). [M]

ÇARAKA, hintli tıp bilgini. Ne zaman yaşadığı kesin olarak bilinmiyor. Kitabı Çarakasamhita'nın I. yy.da yazıldığı sanılmaktadır. Çaraka kitabında birçok hastalık ve bu hastalıkların tedavisinde kullanılan 500 kadar bitki sayar. Eserleri VIII. yy.da arapçaya çevrilmiş, sonra Avrupa tıp bilgisinin önemli kaynaklarından biri olmuştur. (L)

ÇARÇUBE bls. i. (fars. *çâr,* dört ve *çûbe,* ağaç'tan *çarçube,* dört çubuk). *Esk.* Çerçeve. (M)

ağaç'tan *çarçube,* dört çubuk). *Esk.* Çerçeve. (M)

ÇARÇUR i. Boş yere yapılan harcama. ‖ *Çarçur etmek,* boş yere harcamak. ‖ *Çarçur olmak,* gereksiz yere harcanmak, ziyan olmak. (M)

ÇARÇUY, S.S.C.B.'de (Türkmenistan) şehir, Amuderya kıyısında, Aşkâbâd-Buhara demiryolu hattı üzerinde; 66 000 nüf. Pamuk ve ipek sanayii. Makine yapımı. Süperfosfat fabrikası. (L)

ÇARDAK blş. i. (fars. *çār,* dört ve ar. *ṭāḳ,* kemer'den *çār-ṭāḳ,* dört kemer). Üstüne ağaç ve çiçek sarılmak üzere birkaç direk ve kafesten yapılmış gölgelik: *Çardağı örten sık yaprak kümeleri içinde akşamın pembe yaldızı yavaş yavaş sönüyordu* (R. N. Güntekin). ‖ Dört direk üzerine çalı çırpıdan yapılmış bahçıvan veya bekçi kulübesi. ‖ Asma, asma kabağı v.b. bitkilerin sarılması için kurulmuş kafes.

— Bâğc. Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. Osmanlılarda esnafa ve esnafı kontrol eden memurlara, kethüda ve naiplerine ait daireye *çardak* denirdi. (İlk defa Fatih Sultan Mehmed tarafından Unkapanı'nda «Ehl-i hiref divanhanesi» adı ile esnafa merkez olmak üzere inşa ettirildi. Ayrıca Yemiş iskelesinde de aynı adla bir daire yapıldı. Gümrük muayene yerleri olan çardaklarda erzak ve eşyaya vergi konur ve vergi tahsil edilirdi. Çardak iskelesine gelen yiyecek ve giyeceklerden alınan vergilerin bir kısmı sonradan Rüsûmat emanetine, bir kısmı da Şehremanetine devredilirdi.) ‖ *Çardak emini,* gümrük muayene yeri olan çardağın âmiri. Çardak eminleri naip ve kâtiple beraber çalışırlardı. Her türlü malzemenin kontrolu için çardaktan başka kapan, mizan ve mengene diye bilinen binalar da vardır.

— ANSİKL. Bağc. Asmaya verilen terbiye şekillerinden biri. Üzümlerin iyice olgunlaşmasını sağlamak için kurulan *çardak,* asma dallarını yükseğe kaldırır. Şekli asmaların boyuna göre değişir. Genellikle 2-3 m'den yüksek yapılmaz. Asmalara çardak şekli vermek için her çardağın ayağına bir asma fidanı dikilir. Fidan ayağa bağlanarak uzunlamasına büyümesi sağlanır. Ertesi yıl fidanın alt tarafındaki gözler köreltilerek üst tarafta iki üç göz bırakılır. Bu gözlerden çıkan sürgünler çardağın çatısına kadar uzar ve dallanır. Çardak asmalarına yaz budaması yapılmaz. (M)

ÇARDAK, Akdeniz bölgesinin İçbatı Anadolu sınırında (Denizli ili) ilçe merkezi; 2 347 nüf. Çardak, Acıgöl'ün kuzeybatısında, Maymun dağı eteğinde kurulmuştur; yüksl. 850 m. İzmir-Dinar demiryolu ve kara yolu üstündedir; il merkezine uzaklığı 60 km. — *Çardak ilçesi,* 657 km², 16 508 nüf. Merkez ve Bozkurt bucaklarında, ilçe merkezi hariç, 19 köy. (M)

ÇARDAK, Akdeniz bölgesinin doğu-iç kesiminde (Maraş ili, Göksun ilçesi) bucak merkezi; 1 555 nüf. Nurhak dağının kuzey kesimine düşer; yüksl. 1 400 m. İlçe merkezine uzaklığı 31 km. — *Çardak bucağı,* 10 977 nüf.; 10 köy. (M)

ÇARDAKALTI. Arkeol. Edirne'nin yaklaşık olarak 5 km kuzeybatısında, Saraypınar şosesinin sağ tarafında düz bir tarihöncesi yerleşme alanı. 1959'da Ord. Prof. Şevket Aziz Kansu tarafından yapılan araştırmalarda çok sayıda keramik parçaları, ufak el değirmeni taşları, cilâlı baltalar, hayvan dişleri bulundu. Bu yörede tarihöncesi bir kültürün varlığı bu verilerle ispatlanmıştır. Bu eserler, Balkan medeniyetleri (Vardar, Tuna, Makedonya), Bulgaristan ve Batı Anadolu eserleriyle bağıntılıdır. Arkeologlarca Neolitik (Cilâlıtaş), özellikle Post-Neolitik denilen (Bakır-Tunç) medeniyeti ile ilgili görülmüştür. (→ Bibliyo.) [M]

Çardak hanı, Han-Âbâd hanı da denir, Besni-Kayseri yolu üzerinde Esedüddin Ayaz bin Abdullah el-Şinabî tarafından yaptırılmış han (1230). Sultan hanları grubuna geçişi sağlayan avlulu bir yapıdır. (M)

ÇARDAŞ i. (macarca *csardas*). İki veya dört zamanlı tipik macar dansı.

— ANSİKL. *Çardaş* genellikle iki bölümlüdür: *lassu* adı verilen, oldukça yavaş bir girişle başlar; bunu *friss* veya *friska* denilen hızlı bir tempo izler. Halk türkülerine dayanan çardaş, *palotas* adlı soylu dansının karşısında yer alır. Liszt, *Macar Rapsodileri*'nin çatısını çardaş temaları ile kurmuştur. (L)

Çardaş Fürstin (Alm. *Die Csardasfürstin.* [«Çardaş Prensesi»]), Kalman'ın üç perdelik opereti. Yazanlar: Leo Stein ve Bela Jenbach. İlk olarak 1915'te Viyana'da oynandı. Bütün dünyada ve Türkiye'de büyük başarı kazandı. (M)

ÇÂRDEH sıf. (fars. *çehārdeh*'ten *çārdeh*). *Esk.* On dört. ‖ Dolunay. ‖ *Çârdeh masûm-ı pâk* (on dört masum), on iki imam ile Hz. Muhammed ve Fatma'ya verilen ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Bazı mezheplere göre Tanrı emriyle Peygamber tarafından imamlığı bildirilen kimsenin masum olması gerekir. Bu masumluk her türlü yanlışlıktan, suçtan ve utanmadan uzak anlamına gelir. Bu mezheptekiler, genellikle Alevîler ve Bektaşîler, Hz. Muhammed'i, kızı Fatma'yı ve on iki imamı masum olarak kabul ederler. Bunlara, farsça «çârdeh masûm-ı pâk» (türkçe «on dört pak masum») denir.

◆ **Çârdehûm** sıf. *Esk.* On dördüncü. (M)

ÇARDI, İçbatı Anadolu'da (Bursa ili, Orhaneli ilçesi) Harmancık bucağının merkezi olan köy, 1 099 nüf. Emet çayına dökülen bir akarsu kenarında ve Kütahya-Balıkesir kara yolu üzerindedir. Orhaneli üzerinden Bursa'ya bağlanır. Cumhuriyet devrinden önce Çardı dolaylarında işletilen krom yatakları tükendiği için işletme terk edilmiştir. (M)

ÇARE i. (fars. *çār* veya *çāre*). Bir engeli aşmak için tutulan yol, çıkar yol: *Bunun için de bir çare vardır: Avrupa medeniyetine tam bir surette girmek* (Z. Gökalp). ‖ Tedbir, çözüm yolu: *Bu mürebbiyelerden o kadar korkmuştu ki Adnan bey, kızı için başka çareler düşünmeğe başlamıştı* (H.Z. Uşaklıgil). ‖ İlâç, deva: *Her derdin olur çaresi, her inleyen ölmez* (Ziya Paşa). ‖ Kurtuluş sebebi, yolu: *Düştük, çare nedir dâme âlemde* (Dertli). *Onun gibi hareket etmeğe karar vermiştim. Bu benim tek çaremdi* (A.H. Tanpınar).

— ÇEŞ. DEY. *(Bir) Çaresine bakmak,* haline çalışmak, yolunu bulmak: *Bu kanunları elden geldiği kadar keşfederek onların sonuçlarından faydalanmasının çaresine bakmalıyız* (H.R. Gürpınar). ‖ *Başının çaresine bakmak.* (Bk. BAŞ.) ‖*Başka çare yok,* «başka bir şey yapılamaz», «başka tedbir yok» anlamında: *Ayaklarımızı çıkararak suya girmekten başka çare yoktu* (R.N. Güntekin). ‖ *Ne çare ki,* «çaresi yok, ister istemez» anlamında: *Fakat ne çare ki onlardan kimsecikler görünmüyordu, konuşma saati gelmişti* (Ş.S. Aydemir).

— *Esk. Çâre-cû* (veya *çâre-cûy*), çare arayan: *Çâre-cû oldukça derman derdnâk eyler seni* (Ziya Paşa). ‖ *Çâre-ger,* çare bulmak isteyen. ‖ *Çâre-i hal,* hal yolu, çaresi: *Her halde bir defa görüştükten sonra bu cihetin de bir çâre-i hallini düşünür, buluruz* (Atatürk). ‖ *Çâre-perdâz,* çare bulan. ‖ *Çâre-sâz,* çaresini bulan, tedbir düşünen: *Buna ise ancak sizin gibi fedekârân-ı vatan çâresâz olacaktır* (Atatürk. ‖ *Çâre-sâzî,* çare buluculuk. ‖ *Çâre-i tahlis* (veya *çâre-i halâs*), kurtuluş yolu. ‖ *Çâre-i teennüs,* alışkanlık yolu. ‖ *Çâre-yâb,* çare, hal yolu bulan.

◆ **Çaresiz** sıf. Çaresi olmayan: *İşte böyle çaresiz bir haldeyiz* (H.R. Gürpınar). ‖ Çare bulamayan. ‖ Zf. Başka çıkar yol bulamayarak, zarurî olarak: *Bu saatte başka araba da bulamadık, çaresiz yaya dönüyorduk* (R.N. Güntekin). *Severim geceyi çaresiz / Korktuğumdan değil, güzelliğinden* (F.H. Dağlarca).

◆ **Çaresizlik** i. Elden bir şey gelmeme, çaresiz kalma: *Korkuyu ilk hayvanlar, ilk insanlar, acizlerinden, çaresizliklerinden kendi kendilerine, kendi içlerinde yaratmışlardır* (H.E. Adıvar). [M]

ÇAREVİÇ i. (rusça *tsarovits*'den). Çarın büyük oğlu ve tahta çıkacak prens. (Bk. ÇAR.) [L]

ÇARGÂH blş. i. (fars. *çār,* dört ve *gāh,* yer'den *çārgāh*). *Esk.* Dört yön. ‖ Dünya.

— Mus. Türk musikisinin bir numaralı basit makamı ve ana dizisi. (Bk. ANSİKL.) ‖ ‖ *Çargâh perdesi,* türk musikisinde «do» sesine verilen ad. (Pest sekizlide *kaba kaba çargâh,* orta sekizlide *kaba çargâh,* tiz sekizlide *çârgah,* en tiz sekizlide *tiz çargâh,* adlarını alır.)

— ANSİKL. Mus. Çargâh beşlisinin tiz tarafına bir çargâh dörtlüsü eklenerek yapılan önemli bir makam, durağı kaba çargâh (do) ve üçlüsü (beşli ile dörtlünün birleştiği beşinci ses olan) rast (sol) perdeleridir. Orta sekizlisindeki sesleri (pestten tize doğru) şöyledir: kaba, çargâh, yegân, aşiran, acemşiran, rast, dügâh, buselik ve çargâh. Hiç bir arızası yoktur ve donanım boştur. Makam çıkıcıdır: Niseb*-i şerîfe sayısı tam, yani 9'dur. Çargâhın ayrı ad verilen şedleri acemaşiran (fa majör) ve Mâhûr (sol majör) makamlarıdır. Çargâh ise, batı musikisinin do majör'üne karşılıktır. Eski Çargâh eserlerin bir kısmı sabâ geçkilidir ve dügâh (lâ) perdesinde kalır. Makam sembollerle (I + I» şeklinde gösterilir; ilk rakam, çargâh beşlisini, ikincisi ise çargâh dörtlüsünü işaret eder. Pestten tize doğru aralıkları şöyledir: T T B T + T T B. Çargâh (do) perdesinde duran ve ayrı ad taşıyan tek makam budur. Bu makamdan elimizde 125 parça vardır. Çargâh makamı türk musikisinin ana dizisidir. Arel-Ezgi-Uzdilek sisteminde notalar, Çargâh sistemiyle yazılır. Başka ana diziler (acemli rast, rast, hüseynî gibi) teklif edilmişse de, bu dizilerle nota yazılmasında türk musikisinin arızalarını göstermek son derece güçleşmekte ve birçok şed için imkânsızlaşmaktadır. (M)

ÇARGÛŞE blş. i. Bk. ÇARKÖŞE.

ÇARH veya **ÇERH** i. (fars. *çarḫ*). Dönen tekerlek, çark (Bk. ÇARK.) ‖ Gökyüzü, felek. ‖ Talih, baht: *Çün hatırımı yıktın eyâ çarh-ı sitemkâr / Çok geçmeyecek sen dahi viran olacaksın* (Ziya Paşa). ‖ *Mec.* Devam eden, devreden şey: *Rabia, kendini böyle bir kör kudretin elinde, böyle korkunç bir talih çarkının dişlerinin arasında hissediyor* (H.E. Adıvar). ‖ *Esk.* Tef. ‖ Ok yayı. ‖ Elbise yakası.

— *Esk. Çarh-âb* («dönen su») girdâb. ‖ *Çarh-ı abkesî* («su çeken çark»), bostan dolabı. ‖ *Çarh-ı âbnûs (-atlas berin, nühüm),* göğün dokuzuncu katı. ‖ *Çarh-ı ahdar (-ahzar, kebûd, mînâ),* mavi gök kubbe. ‖ *Çarh-ı âhengekî,* demircilerin kullandığı bileği taşı. ‖ *Çarh-ı çehârum,* göğün dördüncü katı. ‖ *Çarh-ı devran (-devvâr),* dönen gök kubbe. Talih, kader: *Kahpe felek, sana n'ettim n'eyledim / Aksine döndürdün çarh-ı devrânı* (Pir Sultan Abdal), ‖ *Çarh-ı esir,* göğün esir tabakası kısmı. ‖ *Çarh-ı felek.* (Bk. ÇARKIFELEK.) ‖ *Çarh-ı gaddar,* zalim felek, kötü talih. ‖ *Çarh-gâh,* mevlevî dervişlerinin sema ettikleri yer. ‖ *Çarh-ı kînesâz (-nigân),* alt üst olmuş, kötü talih. ‖ *Çarh-sâz,* dönen. ‖ *Çarh-ı sitemkâr,* zalim talih. ‖ *Çarh-zen (çarh-endaz),* arbalet kullanan.

◆ **Çarhî** veya **çerhî** sıf. *Esk.* Dönen, devreden. ‖ Semavî, kutsal. (M)

ÇARHA i. (fars. *çarḫa*). *Esk.* Dönen tekerlek. (Bk. ÇARK.) ‖ Ordu öncüsü.

— Ask. *Esk. Çarha cengi,* öncülerin yaptığı savaş. ‖ *Çarha topu,* hafif top.

◆ **Çarhacı** i. *Esk.* Devriye: *Çarhacılar vuruştu, muharebe kızıştı* (Cevdet Paşa).

— Ask. tar. Osmanlı imparatorluğunda ordunun öncü görevini yapan birlik. (Bu birlik ordunun en seçkin elemanlarından kurulurdu. Ordunun yürüyüşünü güvenlik altına alır, keşifte bulunurdu. Çarhacılar süvari sınıfından olurdu, sayıları 4-5 bin kadardı.) ‖ *Çarhacıbaşı,* çarhacı birliğinin kumandanı; görevi genellikle sefer süresince devam ederdi.

◆ **Çarhalanmak** veya **çarhalaşmak** dönşl. f. *Esk.* Öncü olmak, devriye gitmek. (M)

ÇARHACI ALİ PAŞA, osmanlı vali ve kaptan paşalarından (öl. Tokad 1823). İç ağalığı görevinde Yusuf Ziya Paşa ile Mısır seferine gitti. Hurşid Paşanın Mısır valiliği sırasında kapıkethüdası oldu, kapıcıbaşılık rütbesini kazandı. Efendisinin azli

çaprazgaga

Foto. LAROUSSE

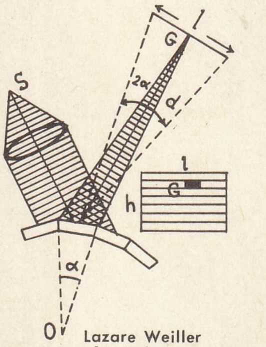

Lazare Weiller çark'ı (televizyon)

üzerine, İstanbul'a döndü. 1807'de, vezir olarak Silistre valiliğine gönderildi. Çarhacı olarak, Rusya seferine katıldı. Gösterdiği başarı ile, sadrazam Memuş Paşanın azli sırasında, sadaret kaymakamlığına getirildi. Şubat 1809'da kaptanıderya oldu. Kısa süre sonra Alâiye (Alanya) memuriyetiyle İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Birkaç ay geçince, Trabzon valiliğine gönderildi. Ankara'daki sürgün hayatından sonra, Karaman valiliği verildi; ayaklanan Tekeli İbrahim Bey üzerine gönderildi ise de başarı kazanamadığı için, görevinden alınarak malları müsadere edildi. Önce Limni, sonra Keşan'a sürüldü. Bağışlandıktan sonra, Kars, Sıvas, Karahisar, Alâiye ve İçel valiliklerinde bulundu. 1821'de, Ağrıboz muhafızı oldu. Bu görevinden uzaklaştırılarak vezirliği alındı, Tokat kalesine sürüldü, orada öldü. (M)

Çarhnâme, XIII.yy. türk şairlerinden Ahmed Fakih'in kaside şeklindeki dinî-tasavvufî şiiri; aruz vezninin *mefâilün mefâilün feûlün* kalıbıyle yazılmış bu 83 beyitlik eser, Anadolu Türkçesinin en eski metni sayılmaktadır. Ahmed Fakih'in bu eseri, Fuad Köprülü tarafından bulunmuş (1926), Mecdut Mansuroğlu tarafından işlenerek yayımlanmıştır (1956). Şiirin asıl adı «Çarhnâme-i Ahmed Fakih der bî-vefâ-i rüzgâr»dır; dünyanın ölümlülüğünü, her şeyin son bulacağını, kıyamet gününün hesaplaşmasına şimdiden hazırlanmak gerektiğini, ibadetin gereklerini, acılara dayanmak, yoksullara el uzatmak, alçak gönüllülükten ayrılmamak... gibi faziletleri konu edinen şiir, kuru bir öğütler dizisi halindedir; şiir değeri bakımından önemli değildir. (M)

ÇARIK i. (esk. türk. *çaruk*). Kenarları kıvrılıp iki ucu dikilerek yapılan ham deriden köylü pabucu: *Camlı dolapların içinde bu ailenin atalarına ve tarihine ait birkaç yüz çarık, çizme, terlik, takunya vardı* (A.H. Müftüoğlu). ‖ Yokuş aşağı inen arabayı frenlemek için tekerleğine takılan demir levha.

— ÇEŞ. DEY. *Çarığı çekmek*, işe başlamak. ‖ *Çürük çarık* (veya *çarık çürük*), sağlam olmayan. ‖ *Demir çarık, demir asa.* Bk. DEMİR.

— ANSİKL. Çok eskiden beri kullanıldığı bilinen *çarık* eski hitit kabartmalarında görülür. Bugün, Tanrıdağı, Ural-İdil bölgesi, Anadolu ve Şap denizi ile çevrili alan içinde yaşayan topluluklar tarafından giyilir. Türkler yoluyle Balkan yarımadasına geçmiş ve Arnavut, Yunan ve Slavlar tarafından benimsenmiştir. Çarık, sığır veya iyilenmiş ham manda derisinden iki şekilde yapılır. Birinci, *kara çarık* tipidir. Bunda deri, ayağa göre kesilerek, kenarları kıvrılır ve iplerle ayak bileğine bağlanır. *Dede burnu* adı ile tanınan diğer çeşidin hitit ayakkabılarında olduğu gibi burnu yukarı kalkık, yanları deliklidir. Bu deliklere deri şerit geçirilerek bağlanır.

◆ **Çarıkçı** i. Çarık yapan veya satan kimse: *Çarıkçı Emmi gelen halkı uğratır kapıdan* (M.Â. Ersoy).

◆ **Çarıklı** sıf. Çarık giyen: *Eski Türk masallarında, sevgilisini aramağa çıkan demir çarıklı âşıklar gibi, durmadan, dinlenmeden gideceğim* (Y.K. Karaosmanoğlu).

— DEY. *Çarıklı erkânıharp (bezirgân)*, cahil, fakat kurnaz köylüler için kullanılır: — *Ah ne çarıklı bezirgândır onlar* (R.N. Güntekin). [M]

ÇARIKLI (Hacim Muhittin), türk idare ve siyaset adamı (Uşak 1881 - İzmir 1965). Mülkiye'yi bitirdi (1904). Sonra çeşitli yerlerde kaymakamlık, mutasarrıflık ve polis müdürlüğü yaptı. Karesi (Balıkesir) mutasarrıfı iken ittihatçı olduğu için, açığa çıkarıldı. Yunanlıların İzmir'i işgali üzerine Balıkesir Müdafai Hukuk cemiyetini kurdu ve cemiyetin merkez heyeti başkanlığına getirildi. Birinci ve İkinci Balıkesir kongrelerine ve bütün Batı Anadolu'dan gelen delegelerin katılmasıyle toplanan Alaşehir kongresine başkanlık etti. 1919 Yılı sonunda Osmanlı Mebusan meclisine Karesi milletvekili seçildi. İstanbul'un işgali üzerine (16 mart 1920), Ankara'ya gelerek T.B.M.M.'ye katıldı. Milletvekilliği devam ederken olağanüstü yetki ile Hüdavendigâr (bugünkü Bursa ve Balıkesir illeri) valiliğine tayin edildi. Bursa'nın işgaline kadar bu görevde kaldı. İstiklâl mahkemelerinde üyelik ve başkanlık yaptı. T.B.M.M.'nin ikinci ve üçüncü dönemlerinde Giresun, dördüncü döneminden yedinci dönem sonuna kadar da Balıkesir milletvekilliği yaptı. Hatıraları, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hâtıraları (1919-1920)* [1967] adı altında Türk İnkılâp Tarihi enstitüsü tarafından yayımlandı. (M)

ÇARİÇE i. (rusça *tsaritsa*'dan). *Esk.* Çarlık idaresinin başında bulunan kadın. ‖ Çarın karısı. (ML)

ÇARİÇİN. Bk. VOLGOGRAD.

ÇARK i. (fars. *çarḫ*). Makinenin tekerlek biçiminde parçası: *Vapurun çarklarından fışkırıp coşan köpükler gözlerimi alıyordu* (Ahmed Midhat). ‖ Bileği taşı. ‖ *Mec.* Yönetici unsur: *Devleti çeviren çarklar sakat, cemaat hayatı çürümüş* (H.E. Adıvar). *Yürü bre Hızır Paşa / Senin de çarkın kırılır / Güvendiğin padişahın / O da bir gün devrilir* (Pir Sultan Abdal). ‖ Devam eden, işleyen şey: *O zaman kelimeler, içinde dönen haset çarkında bileniyor ve ok oluyor, hançer oluyor, kılıç oluyor* (Y.Z. Ortaç). ‖ *Esk.* Arbalet veya mancınığa verilen ad. ‖ Talih, felek. (Bk. ÇARH.) ‖ *Çark etmek*, olduğu yerde dönmek.

— ÇEŞ. DEY. *Çarka vermek (çektirmek, tutmak)*, bileği taşı ile bıçak, makas v.b. âletleri bilemek. ‖ *Çarkı dönmek*, işleri yolunda gitmek. ‖ *Çarkına etmek (okumak, yapmak)*, bozmak, berbat etmek, yıkmak. *(Argo.)*.

— Ask. Yanaşık düzende taktik manevra. ‖ *Çark eden kanat*, bir çark hareketi sırasında ileri yürüyen kanat, duran eksen kanadın karşıtıdır. ‖ *Çark etmek*, bir kıtanın, kanatlarından biri çevresinde dönerek yönünü değiştirmek. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Cephe çarkı*, bir ordunun, cephesine yön değiştirecek biçimde yaptırılan manevra.

— Binicilik. *Çark yapmak*, atı kısa mesafede daire çizer şekilde döndürmek.

— Denizc. Birlikte manevra yapan gemilerin yaptıkları daire hareketi, bir tarafa dönüş.

— Kuyumc. *Çelik çark*, elmasın perdahlanmasında kullanılan çark.

— Mekan. *Çark dişi*, bir çarkı donatan ve bu çarkın halkasıyle birleşik olmayan tahta veya pik diş. ‖ *Ana çark*, bir makinede esas dişli çark. ‖ *Basit su çarkı*, bir akarsuyun enerjisini mekanik enerjiye dönüştüren çark. ‖ *Dişli çark*, çevre çizgisi boyunca dişleri olan çark. ‖ *Hiperbolik çarklar*, bir dişli takımının, dişleri birbirine geçmiş, fakat eksenleri birbirini kesmeyen çarkları. (Bunun en basit örneği, vites küçültmeyi sağlayan «çark ve sonsuz vida» tertibatıdır.) ‖ *Konik çark*, eğik olarak sıralanmış dişleri, aralarında bir açı meydana gelecek şekilde yerleştirilmiş başka bir çarkın dişlerine geçen çark. ‖ *Kovalı çark*, aralarına, profili eğri veya çokgen şeklinde olan kovaların veya kanatların takıldığı daire biçimi iki halkadan meydana gelen su çarkı. ‖ *Serbest çark*, bir motorun bir mekanizmayı sürüklemesini sağlayan, ancak kendisi bu sürüklenmenin dışında kalan tertibat. ‖ *Sürtme çarkı*, tahrik milinin ucuna yerleştirilmiş, bu mile dik bir işletme mili üzerine takılı bir makarayı sürtme suretiyle sürükleyen, zayıf güçlü iletme mekanizması. (Eğer karşı dirençte anî bir güç artması ortaya çıkarsa, direngen çift normal değerini alıncaya kadar bir kayma meydana gelir.) ‖ *Paletli çark*, çevresi paletlerle donatılmış su çarkı. ‖ *Tırnaklı (mandallı) çark*, çevresinde bir mandalla kilitlenen özel dişli çark. (Mandallı çark, mandalı ile birlikte bir motor organının alternatif dönüşünü, çoğunlukla aralıklı olarak sabit yönde dönüşe çeviren bir mekanizma meydana getirir.)

— Metrol. Suların akış hızını ölçmek için kullanılan cihaz.

— Sil. *Ateşleme çarkı*, çakmak taşına çarpınca kıvılcım çıkararak barutu tutuşturan ve merminin atılmasını sağlayan, çelikten yapılmış dişli çark. (Çarklı çakmak takımı XV.yy. dan XVIII.yy.a kadar ateşli silâhlarda kullanıldı. Bunlarda ateşleme çarkı gerili bir yay yardımıyle işler, bu yay silâhın tetiği aracılığıyle gevşer.) [Bk. ÇAKMAK *takımı*.]

— Tasav. *Çark atma*, Mevlevîlikte sema sırasında sağdan sola dönülürken, sağ ayağı bulunduğu yerden kaldırmadan, sol ayağa dayanılarak, soldan sağa doğru eski durumu alma hareketi.

— Telekom. *Düzeltme çarkı*, Creed telgraf aracında, yazıcı çark koluna perçinlenen ve sürtünme bağlantısı ile hareket edebilen dişli çark. ‖ *Harfler çarkı*, Mors alfabesinin işaretleri yerine doğrudan doğruya harfleri yazan telgraf araçlarında (Hughes, Caselli, Bonelli, Baudot) kullanılan, çevresi üzerinde kabartma harfler, sayılar ve bazı işaretler bulunan daire biçimi tabla.

— Televizyon. *Lazare Weiller çarkı*, 1889'da Weiller'in bulduğu, ekseni etrafında dönen bir basık silindirin çevresindeki aynalar üzerinde ışığı yansıtarak bir görüntünün analiz ve sentezini yapan mekanik sistem. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Nipkow çarkı.* Bk. NIPKOW.

— ANSİKL. Ask. *Çark*, bir kıtanın savaş cephesini bir eksen çevresinde döndürmekle olur. Bu hareketin amacı, o kıtanın elindeki ateşli silâhların gücünden, kesici ve dürtücü silâhların etkisinden elden geldiğince faydalanmaktır; çark hareketi hiç gerilemeden yahut belli eksen çevresinde yürüyerek yapılırdı. Friedrich II zamanına kadar çark hareketi, manevranın ana elemanı olmuştur. O dönemden sonra ve Birinci Dünya savaşına kadar piyade sınıfında «sağa çark» ve «sola çark» kumandasıyle cephenin 90 derece değiştirilmesi hareketi uygun görülmüştür. Süvari sınıfında da atlı bir birliğe tam veya yarım çark hareketi yaptırılırdı.

Çark hareketi, süvarilerin at üstünde iken ateşli silâhlarını kullanmaları için yaptıkları harekettir. Her süvari (yahut altı kişilik bir atlı grubu) sıradan çıkar, hayvanını hızlandırır veya dörtnala geçirir, ateş eder, sonra atına bir çark yaptırarak sıra hizasında gerideki yerine geçerdi. Manej yerindeki eğitimlerde tam veya yarım daire biçiminde çark hareketleri yapılırdı.

— Televizyon. O ekseni etrafında dönen ve yarıçapı 25 sm kadar olan *Lazare Weiller çarkı*'nın çevresinde birçok düzlem ayna vardır. Görüntü üzerinde yatay bir çizgiyi tarayan G ışık noktasının diğer çizgiye atlayabilmesi için, aynaların, dönme eksenine göre eğimleri değişik tutulmuştur. Art arda gelen iki ayna arasındaki β açısı, bir çizginin genişliğine eşittir. $l = 2dtg\ \alpha \cong 2d\ \alpha$ h $\cong 2pd\ \beta$ bağlantılarında *p*, ayna sayısına eşit olan çizgi sayısıdır. Gönderici olarak kullanıldığı zaman, G noktasından gelen ışınları Weiller çarkı S'de bulunan bir fotosel üzerine gönderir. Alıcı olarak kullanıldığında ise, S noktasında, çukur katotlu veya geniş yüzlü bir neon lambası bulunur. Bu lambanın ışık şiddetini, vericiden gelen modüle edilmiş elektromagnetik dalgalar ayarlar. Günümüzde kullanılan elektronik sistemler bulununcaya kadar, Weiller'in «Foroskop» adını verdiği bu araç Nipkow çarkına tercih edilmiştir.

◆ **Çarkçı** i. Makine ile işleyen gemilerde makine kısmını yöneten kimse: *Gemi kaptanları, çarkçılar, gemi subayları ve bütün tayfalar başlarını hafif hafif öne sallıyorlar ...* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Çarkçıbaşı** bls. i. Vapurlarda birinci çarkçı.

◆ **Çarkçılık** i. Çarkçı mesleği.

◆ **Çarklı** sıf. Çarkı olan: *Yandan çarklı vapur, dirsekleriyle sürünen bir sakat gibi, ağır aksak mendireği dolaştı* (K. Tahir). ‖ *Yandan çarklı (vapur)*, sancak ve iskele tarafında uskur yerine birer çarkı bulunan vapur. Bk. ANSİKL.

— DEY. *Argo. Yandan çarklı*, ağır giden taşıt. ‖ [Kahve veya çay için] Şekeri yanına konmuş.

— ANSİKL. Türkiye'ye ilk yandan çarklı vapur Mahmud II zamanında geldi (1827). Halk arasında *buğu vapuru* adını taşıyan geminin esas adı *Sürat* idi. 1829'da Mısır hidivi, Mahmud II'ye Hümayı Pervaz adlı bir gemi hediye etti. Daha sonra Abdülmecid Hazinei Hassa'ya «Seyri Bahr» ve «Eseri Hayr» adındaki iki gemiyi satın aldırttı (1845).

1861'den Sonra alınan ve sefere konan yandan çarklı vapurların en önemlileri şunlardır: Şehper, Sâiki Şâdi, Malakof, İzzeddin, Eseri Cedid, Peyki Şeref, Nümayişi Ticaret. Pürşûd, Ömer Paşa, Vasıtai Ticaret, Taif. Ayrıca Abdülhamid II zamanında da şu gemiler alındı: Nimetü Hüda, Bahricedid, Bingazi, Canik, Asir, Çeşme, Hasan Paşa, İhsan, Kâmil Paşa, Kaplan, Kılıç Ali, Lütfiye, Medârı Fevaid, Mesud, Midilli, Mürüvvet, Neced, Plevne, Haleb, Bağdad, Basra, Neveser.

Genellikle bu tür vapurlar kullanılmıyor. Ancak sancak ve iskele taraflarında ikişer çarkı bulunan Karamürsel araba vapuru halen seferdedir. (LM)

ÇARKIFELEK blş. i. (fars. *çarḫ* > *çark* ve ar. *felek*, gök'ten *çark-ı felek*). Döne döne yanan donanma fişeği ‖ *Mec.* Talih, kader: *Çark-ı felek eğer böyle kalırsa / Gevheri dermanı Hak'tan ara ver* (Gevherî). *Amcabey ellerini vapur pervanesi gibi çevirerek — Çark-ı felek! cevabını verdi* (H.R. Gürpınar).

— Ask. Eskiden kale kuşatmalarında kullanılan bir çeşit siper. (Genellikle çam ağacından yapılan çarkıfelekler kaleden atılan top parçalarına karşı dayanıklı ve taşınabilir biçimdeydi.)

— Bot. Güzel, büyük ve kırmızı çiçekli bitki. Çarkıfelekgillerin örnek tipi. (Bk. ANSİKL.)

— Süs. Eski kumaşlarda görülen bir motif.

— ANSİKL. Bot. *Çarkıfelek*'ler otsu veya ağaçsı bitkilerdir; yaprakları almaşık, yaprak kenarları düz veya tırtıklıdır; bir kısmında sülükler bulunur. Pembe, kırmızı veya erguvan rengindeki büyük ve parlak çiçekleri yapraklarının koltuğundan çıkar; her çiçek ayrı saplıdır. Çanakla tacın dip tarafı birleşip kaynaştığı için ikisi birden ayaklı bardak şeklini alır; taç yapraklar bardağın kenarlarına, bazen birçok sıra halinde dizilidir. Beş tane olan erkek organlar, üç tepecikli dişi organın dibine yapışıktır. Çiçeği çarkıfeleğe benzediği için bu bitkiye çarkıfelek adı verilir. Gerçekten de dipteki ince telcikler bir çarkın ışınsal parmaklarına, dişi organ dingile, üç tepecik fırıldak kollarına, erkek organ başçıkları ise bunları çivileyecek çekiçlere benzer. Hemen hepsi Amerika'da tropik bölgelerde yetişen yüzlerce türü vardır. En çok tanınan türü Brezilya çarkıfeleğidir (*Passiflora coerulea);* bunun portakal sarısına çalan üzümsü meyvesi yenebilir. Meyvesi besin olarak kullanılan diğer türleri ise şunlardır: *P. edulis, P. laurifolia* (bunun beyaz benekli sarı meyvesi sıtmaya karşı tavsiye edilir) iri çiçekli Antil barbadini *(P. quadrangularis)* [bunun kuğu yumurtası büyüklüğündeki yeşilimsi sarı meyvesi şekerle yenir]. Birçok türü parlak ve acayip çiçeklerinden dolayı duvar diplerinde, çardak şeklinde yetiştirilir. Avustralya ve Malezya'da yetiştirilen *P. edulis,* Antillerde yetiştirilen *P. quadrangularis,* bir de tatlı çarkıfelek *(P. ligularis)* makbul meyve ağaçlarıdır.

— Eczc. *Çarkıfelek tentürü,* hafif uyutucu ve sinir ağrılarını dindirici olarak hekimlikte kullanılır. (LM)

ÇARKIFELEKGİLLER bls. çoğl. i. İki çenekli bitki familyası.

— ANSİKL. Çarkıfelekgillerin çiçekleri eksene göre bakışımlı, çiçek kısımları beşerli, taç kısmı püsküllü, taç yapraklar ayrı, yumurtalık üst durumlu, etelenme yanaldır. Kabakgillere yakın olan bu familyanın on bir cinsi. beş yüz türü vardır. Çoğu tropik Amerika'da, bir kısmı da Yeni Zelanda, Asya ve Afrika'da yetişir. (L)

ÇARKÖŞE veya **ÇARGÜŞE** blş. i. (fars. *çār,* dört ve *güşe,* köşe'den *çārgüşe*). *Esk.* Dört köşeli olan şey. ‖ Dört yön, her taraf. ‖ Dörtgen şeklindeki mendil. ‖ Deri veya hasırdan yapılmış dörtgen yemek sofrası. ‖ Kitap ciltlerinin aşınmasını önlemek için köşelerine konulan süslü bakır üçgen. ‖ Dört köşe kesilen taşlar veya ağaç tomrukları.

— Mat. *Esk.* Eşkenar dörtgen. (M)

ÇARLİSTON i. (ing. *charleston*). Birinci Dünya savaşından sonra Avrupa'da yaygın hale gelen dans türü. ‖ *Argo.* Züppe.

— Mutf. *Çarliston biberi,* sivri uçlu, uzun ve kalın yeşil biber. (Salata ve et yemeklerinin yanında garnitür olarak kullanılır. Turşusu da yapılır.)

— ANSİKL. Afrika danslarının, ilkel hareketlerin ritminden esinlenen ve bunlara akrobatik hareketlerin eklenmesiyle yapılan *çarliston,* bütün modern dansların kaynağıdır. Bu dansı ilk defa Paris'te (1926), Champs-Elysées tiyatrosunda Josephine Baker oynamıştı. Çarliston, kıvrak ve bükülgen bir yürüyüşe eklenen dönüşlerle, ayağın biri yere basarken ötekiyle havada hareketler yaparak oynanır. (LM)

ÇARMAĞZ blş. i. (fars. *çār,* dört ve *mağz,* sert kabuklu yemişlerin içi'nden *çārmağz).* Bot. *Esk.* Ceviz. (M)

ÇARMIH blş. i. (fars. *çār,* dört ve *mıḫ,* çivi'den *çarmıḫ,* dört çivi). Birbiri üzerine çapraz konmuş iki tahtadan meydana gelen haç şeklinde darağacı: *Şimdi ikinizi de yanyana çarmıhlara gerdirir, her kemiğinizi ayrı ayrı kırdırır ...* (Namık Kemal). *Zavallı peygamberin çarmıha gerilmemek için şeklini değiştirerek genç yaşında göğe kaçmasına sebep oldu* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Argo. Esk.* Erkek erkeğe cinsî münasebet. ‖ Bk. ÇAPRAZ *boyunduruk.*

— Esk. *Çarmıh-ı hayat,* hayatın devamını sağlayan dört eleman. Vücudun esasını teşkil eden dört unsur.

— Hıristiyanlık. Üzerinde İsa'nın çarmıha gerilmiş olarak gösterildiği haç. ‖ *Çarmıha gerilme,* İsa'nın çarmıha çivilenmesi; bu sahneyi gösteren resim veya heykel. Bk. ANSİKL.

— Tekst. Genellikle ağaçtan yapılan dayanıklı bir gövde üzerine bağlı iki sağlam koldan meydana getirilmiş çile çırpma aracı. ‖ Kollu sehpa. (İpek, yün veya pamuk ipliği çilelerinin, yan kollara takılıp döndürülerek çırpılmaları yoluyle açılmaları sağlanır.)

— ANSİKL. Hıristiyanlık. Hıristiyan ikonografyasında İsa'yı *Çarmıh*'ta gösteren resim ve tablolar oldukça geç bir çağın ürünüdür. Çarmıha gerilme konusu utanç verici sayıldığı için, uzun bir süre ele alınmadı. V. yy.dan sonra, çarmıha germe cezasının kaldırılması üzerine, İsa'yı çarmıhta gösteren resimler yapılmağa başlandı. Fakat çarmıhtaki İsa, yaşayan, başarıya ulaşmış tanrıyı temsil ediyordu. XI.yy.dan sonra, din alanında yeni bir duygunun doğuşunu bildiren eserler yapıldı. İsa, çarmıhta gövdesi çökmüş, başı sağ omuzu üstüne düşmüş, gözleri kapanmış olarak gösterildi. Bu, İsa'nın ölümü demekti. XVI.yy.dan sonra çarmıha gerilme olayını gösteren resimler çoğaldı. Baldung Grien (Freiburg), Grünewald (Issenheim mihrap arkalığı, burada İsa ölürken değil, vücudu dağılmağa başlamış durumda gösterilmektedir, Colmar müzesi), Altdorfer (Aziz Florian, Avusturya), Cranach (Münih), Perugino (Floransa), Veronese (Louvre, Venedik, Dresden), Tintoretto (Venedik), Holbein (Basel); XVII. yy.da Guida (San Lorenzo in Lucina, Roma), Guercino (Modena), Annibal Carracci (Bologna ve Berlin), Alonso Cano (Madrid), Zurbaran (Sevilla), Murillo (Madrid), Velasquez (Madrid), El Greco (Madrid, Amsterdam), Rubens (Toulouse, Münih, Anvers, Paris), Van Dyck (Genova, Münih, Viyana), Jordaens (Saint-Gomer-de Lierre), Rembrandt (ofort); fransız okulunda Vouet (Lyon), Tournier (Louvre), Lebrun (Louvre), Philippe de Champaigne (Louvre), Subleyras (Milano); XVIII.yy.da Goya (Madrid) ve Prud'hon (Louvre); XIX.yy.da Max Klinger (Viyana), Carrière (Louvre), Flandrin (S. Germain-des-Prés), Delacroix (Vannes), Bonnat (Paris Ağır Ceza Mahkemesi). Çağımızda: George Desvallières, Charles Dufresne, Georges Rouault, Salvador Dali. (LM)

ÇARMIK veya **ÇARMIH** i. Denizc. Serenleri ve gabya çubuklarını dikey tutan tel halatları. ‖ *Çarmık açısı,* çarmıkların ve patrisaların, direkte bağlandıkları yer ile yaptıkları açı: *Çarmık açısı ne kadar büyük olursa, asma o ölçüde sağlam olur.* ‖ *Çarmık bastikası,* çarmıkların bağlandıkları yere konan yekpare makara. ‖ *Çarmık boncuğu,* çarmıkların üzerinde küpeşteye yakın bağlanmış bir veya iki delikli ağaç makara. ‖ *Çarmık bosası,* çarmık doldurmakta kullanılan halat, bağ. ‖ *Çarmık bükümlü halat,* dört kollu olarak ve kolları sağa bükülerek yapılan ve ortasına kendir fitil konan halat. ‖ *Çarmık donatma,* bir direği, bir sütunu, bir bacayı çarmık ile dikey tutma. ‖ *Çarmık filadoru,* çarmıkları germek için kullanılan ve bogata denilen üç delikli yuvarlak halkaların içinden geçen ince halat. ‖ *Çarmık palangası,* alt makarası kancalı, ikişer dilli iki makaradan yapılmış palanga. ‖ *Çarmık piyanı,* geniş yelkenli gemilerde ana direklerin sancak ve iskele tarafındaki çarmıklarını çanaklık altında birbirine bağlayan, birleştiren halat veya piyan. (Saçtan yapılmış büyük yelkenlilerde, bunun yerine rili çarmıklar kullanılmaktadır.) ‖ *Çarmıka germek cezası,* suçlu erlerin kollarını çarmıka gererek ve ayaklarını bağlayarak uygulanan ceza. ‖ *Kontra çarmık,* sert havalarda direkleri pekiştirmek için vurulan çarmık. (Buna *pupa çarmıkı* da denir.)

— Bayınd. Bir aracın (vinç) dikine v.b. duruşunu korumayı veya bir yapının (uçak, asma köprü v.b.) biçimini değiştirmemesini sağlayan tel ve nebatî halatlar. ‖ Karada, kuvvete dayanmayı gerektiren günlük işlerde kullanılan dikme, maçuna v.b. araçları, yan taraflara doğru gergin tutmayı sağlayan halatlara da bu ad verilir.

— ANSİKL. Denizc. Ağaçtan yapılmış eski gemilerde çarmıklar, sağlam kenevir halatlardan yapılırdı. Saçtan yapılmış büyük yelkenli gemilerde çarmıklar ve çanaklık çarmıkları tel halattandır. Nebatî çarmıklar boğatalar ve filadorlar ile gerilirdi. Günümüzde bunların yerine *Liftin uskuru* denilen vidalı demir çubuklar kullanılıyor. (LM)

ÇARNAÇAR blş. zf. (fars. *çār,* çare'den *çār-nā-çār* veya *çār ü nāçār*). İster istemez, çaresiz: *Kaçmak istedi. Daha fena! Çarnaçar girdi* (Ahmed Rasim). *Ailemiz çarnâçar oraya çıktı. İskele küçük. Güneş büyük* (B. Felek). [M]

ÇARPAN i. (*çarpmak*'tan *çarp-an*). *Yeni.* Mat. Bir çarpmada, çarpılan sayı veya cebirsel ifadelerden her biri: *Bir çarpmada, çarpımın değeri değişmeden çarpanların sırası değişebilir.* (Esk. Mazrup.) ‖ Bir çarpımda operatör rolü oynayan çarpanlar. (Bk. ÇARPILAN.) ‖ *Çarpanlar metodu,* birinci dereceden *n denklemli bir sistemde, n*—1 bilinmeyeni yok etmek için Bézout'nun bulduğu metot. (Bu metot bugün determinantlar teorisine alınmıştır.) ‖ *Çarpanlara ayırma,* bir sayının, bir ifadenin, çarpanlarının çarpımı şeklinde yazılması. ‖ Bir uygulamanın, bir dönüşümün, iki uygulama veya iki dönüşümün çarpımına ayrılması: *Çarpanlara ayırmak,* verilen bir çokterimliyi, ayrılabileceği en basit çarpanlarının çarpımı şeklinde yazmak. ‖ *İntegrasyon çarpanı,* P ve X fonksiyonları, *x ile y*'ye bağlı olduğuna göre M'nin ($Pdx + X\ dy$) bir tam diferansiyel olmasını sağlayan M *(x,y)* fonksiyonları. (P ile X verildiğine göre, bu şartı sağlayan sonsuz M çarpanı bulunduğu ispatlanabilir.) ‖ *Ortak çarpan,* değişmez oranda büyüyen sayıların ortak büyütücüsü. ‖ *Son çarpan,* Jacobi'nin, birinci dereceden *m* bilinmeyenli ve kısmî türevli çizgisel homogen bir denklemin *m*—1 integrali bilindiği zaman, buradan çıkarılacak yeni bir integralle integrasyonu tamamlamayı sağlayan teorisi.

— Elektr. *Eşzamanlama (birliktelik) çarpanı,* belirli bir zaman aralığı süresince, bir tesisatın bütününün yararlandığı mak-

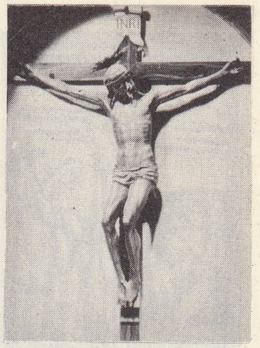

Çarmıha Gerilme
Brunelleschi tarafından

tırnaklı çark (mekan.)

çarkıfelek

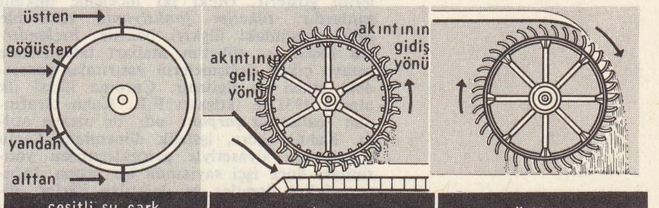

çeşitli su çarklarının şeması
alttan
üstten

Foto. Alinari - Giraudon, Faideau (LAROUSSE)

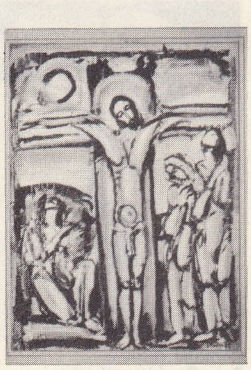
Çarmıha Gerilme Rouault tarafından özel koleksiyon

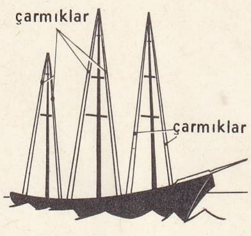

çarmık

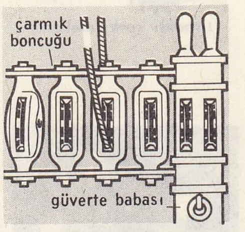

çarmık boncuğu (denizc.)

simum güçle, bu aralık süresinde tesislerin ayrı ayrı yararlandığı maksimum güçlerin toplamı arasındaki oran. || *Farklılık çarpanı*, eşzamanlama çarpanının karşıtı. || *Güç çarpanı*, watt olarak gösterilen etkin gücün, voltamper olarak gösterilen zahirî güce oranı: *Sinüzoidal alternatif akımlarda güç çarpanı, faz farkı açısının kosinüsüne eşittir.* || *Harcama çarpanı*, bir tesisatın bütününde belirli bir zaman aralığında harcanan en büyük güçle, bu bütüne verilen güç arasındaki oran. || *İşletme süresi çarpanı*, bir makinenin veya bir tesisatın işletilme süresi ile gözönüne alınan zaman aralığının toplam süresi arasındaki oran. || *Kullanma çarpanı*, bir devrede, belirli bir zaman süresince elektrik enerjisi miktarının, bu zaman süresince kaydedilen maksimum güç sabit kaldığına göre, harcanacak miktara oranı. || *Yük çarpanı*, maksimum yükten yararlanma süresi ile gözönüne alınan zaman aralığının toplam süresi arasındaki oran.

— İkt. Yatırımdaki bir gelişmeye bağlanabilen, toplam gelirdeki gelişimi gösteren değişmez sayı. Bk. ANSİKL.

— Nükl. fiz. *Çoğaltma çarpanı*, bir çekirdek tepkimesi sırasında bir nötron ortadan kalktığı zaman, serbest kalan nötron sayısı. (Zincirleme bir tepkimenin gelişmesi için bu çarpanın hiç olmazsa bire eşit olması gerekir.)

— Zool. *Çarpan balık*. Bk. TRAKUNYA.

— ANSİKL. Mat. *Bir halkada çarpanlara ayırma*. Bir tamlık halkası olan, Z tam sayılar halkasında (sıfırın bölenleri yoktur) her eleman, asal çarpanların çarpımına ayrılır. Bu çarpanlara ayırma, çift sayıda bazı çarpanların + 1 birim elemanın böleni olan —1 ile çarpılabilmesi şartıyle tek türlüdür. Birim elemanlı tamlık halkasında çarpanlara ayırma da yine tek türlüdür: her çarpanı, birim elemanın böleni ile çarpabilmek şartı burada da söz konusudur. Başka halkalarda, sıfırın çarpanları olduğu için çarpanlara ayırma tek türlü değildir: meselâ *n*'inci basamaktan kare matrisler halkası için durum böyledir.

● *Çokterimlilerin çarpanlara ayrılması*. R gerçel sayılar bölgesinde, bir bilinmeyenli her R (X) çokterimlisi çarpanlara ayrılabilir. Bu ayırma işlemi, birinci ve ikinci dereceden çokterimlileri kapsayan asal çokterimliler şeklinde tek türlüdür. Burada da çarpanların, çokterimliler halkasındaki birim elemanın bölenleri olan skalerlerle çarpılabileceği veya bölünebileceği varsayılır. Bundan başka, C karmaşık sayılar kümesinde bulunan bir bilinmeyenli çokterimliler, hepsi birinci dereceden asal çokterimliler halinde çarpanlarına ayrılabilir. Genel olarak, tek türlü çarpanlara ayrılabilen bir tamlık bölgesindeki bir bilinmeyenli çokterimliler halkasının kendisi de tek türlü çarpanlara ayrılabilir. Aynı şartlar altında, çok değişkenli çokterimliler de tek türlü çarpanlara ayrılabilir.

● *Bir grubun biçimdeşliğinin çarpanlara ayrılması*. Bir G grubunda, her biçimdeşlik şu şekilde çarpanlarına ayrılabilir: 1. bir bölüm grubunda sürjektif bir biçimdeşliği kapsayan çarpım; 2. bu bölüm grubunun, G'nin biçimdeş görüntüsü üzerindeki eş biçimliliğini kapsayan çarpım.

— İkt. İktisat alanındaki incelemeler toplam gelir, toplam tüketim, toplam tasarruf ve toplam yatırım arasında ilişkiler bulunduğunu ortaya çıkardı. Bu ilişkilerin incelenmesinde yararlanılan ilkelerden biri de *çarpma ilkesi*'dir. Bu ilke, tüketim giderleri aracılığı ile fazladan yapılan bir yatırım giderinin, millî gelir düzeyindeki etkilerini gösterir. Öteki iki inceleme imkânı şunlardır: *tüketim fonksiyonu*, tüketimle gelir arasındaki ilişkiyi belirtir; *hızlandırma ilkesi* ise tüketim malları taleplerinde ortaya çıkan değişmelerin yatırımlar üzerindeki etkisi ile ilgilenir. Çarpma ilkesi ilk olarak 1931'de iktisatçı F.R. Kahn tarafından *kullanma çarpanı* adı ile ortaya atıldı. Kahn'a göre, işsizlik döneminde kamu çalışmaları siyasetiyle gerçekleştirilen yatırımlar, önce işçi sayısında bir artma doğurur, fakat ücretler ve dağıtılan kârlar, tüketim maddelerinde bir talep artması sonucunu verir. Bu malları sağlayan kesim, yeni işçi alarak üretimini arttırmak zorundadır. «İlk dönem kullanma» tüketim malları üretiminde bir «ikinci dönem kullanma» doğurmuştur. Etki yaygındır. Çoğalma olayı ile karşı karşıya kalınır.

Kahn'ın incelemesini, J.M. Keynes yaygınlaştırdı, kullanma çarpanı'nı *yatırım çarpanı* biçimine soktu. Çarpan'ın hesaplanması tüketime eğilim sınırından başlayarak yapılabilir. Tüketime eğilim sınırı yüksekse, çarpan da büyüktür. Formülü şudur:

$$\text{K (çarpan)} = \frac{1}{1 - \text{tüketime eğilim sınırı}}$$

$$\text{veya K} = \frac{1}{\text{tasarrufa eğilim sınırı}}$$

Uygulamada da, herhangi bir ek yatırım, ücret kâr biçiminde bir ekleme (para) gelir dağıtımı ile sonuçlanır. Bunlar da kısmen tüketim mallarının artan giderlerine verilir, dolayısıyle bu malların üreticilerine daha çok sipariş sağlar, yeni gelirler doğurur. Başlangıçtaki ek yatırım, birbirini izleyen ve giderek iktisadî çalışmayı geliştiren dalgalanmalar meydana getirir. Bu değişimdeki kuvvet süreci, tüketim mallarının akımına ayrılan gelir dilimi ile orantılıdır. Bu dilim de, iktisadî fertlerin tüketime eğilim sınırı ile ilişkilidir. Bu eğilim, belirli bir gelir gelişmesinin, tüketimle öteki kullanılma yerleri (meselâ tasarruf) arasında nasıl dağıldığını gösterir.

Keynes, çoğalma işinin birdenbire olmadığını gözönünde tutmadığından, günümüzde yapılan iktisadî incelemeler, birbirini izleyen tüketim giderleri arasında geçen ve başlangıçtaki yatırımı millî gelirin son gelişmesinden ayıran zaman süresini hesaba katmağa çalışmaktadır. Böylece, yatırım çarpanının incelenmesi, bulunduğu statik (durgun) durumdan dinamik (işlek) duruma geçmektedir. Milletlerarası ticaret nazariyesi de *milletlerarası ticaret çarpanı* biçiminde çoğalma ilkesini uygular. Millî gelirdeki, gelişme değişmez sayısının dış satımın başlangıçtaki gelişmesine olan oranını gösterir.

Çoğalma ilkesi, önemli bir iktisadî olayı belirtir: bir kamu veya özel kesim yatırımının başlangıç yatırımından daha yüksek bir gelir doğurmasında çoğalmağa (büyümeğe) eğilim gösterecek millî gelir üzerindeki dolaylı etkileri ortaya koyar. Uygulamada ilkenin pratik uygulanması son derece karışık olarak karşımızda durmaktadır. Bunun sebebi belki de tüketime veya tasarrufa eğilim sınırları ile ilişkin bilgilerin yokluğu, gelirin dağılım sürelerinin uzunluğudur. (LM)

ÇARPARA veya **ÇARPARE** blş. i. Bk. ÇALPARA.

ÇARPI i. *(çarpmak'tan çarp-ı). Yeni.* Mat. Çarpılması istenen iki sayının arasına konulan işaret (×). *Esk.* Zarp.

— İnş. Çarpılarak yapılan kaba sıva. (M)

ÇARPIK sıf. *(çarpmak'tan çarp-ı-k).* Bir tarafa eğilmiş, bükülmüş: *Onun çarpık kavuklu, yarı fesli harap mezarlıkları...* (A.H. Müftüoğlu). *Dudaklarında, bir tarafını aşağıya çeken o çarpık tebessüm* (H.E. Adıvar). || Kıvrılmış, kavis yapmış: *Kör Şaban'ın çarpık bacaklarıyle harmanlayarak gitmesini...* (K. Tahir). || Manevî bir kuvvetin etkisinde kalarak çarpılmış veya inme inmiş. || *Mec.* Uğursuz: *O senin toğuz eniştenle ile çarpık amcan yok mu* (H.R. Gürpınar).

— DEY. *Çarpık ayak*, uğursuz kimse.

— Teknol. Eğrilik gösteren bir ağaç gövdesi veya kereste parçası için kullanılır.

◆ **Çarpık çurpuk** sıf. ve zf. Eğri büğrü: *Yazım pek çarpık çurpuk da meşk yazıyorum* (R.N. Güntekin).

◆ **Çarpıklık** i. Çarpık olma, eğrilik: *Sarhoşluğun tesiriyle gözlerine acaip bir mahmurluk ağzına da hafif bir çarpıklık geldi* (H.R. Gürpınar). [M]

ÇARPIM i. *(çarpmak'tan çarp-ı-m). Yeni.* Mat. *Çarpılan* denilen bir sayının, *çarpan* denilen başka bir sayıyle çarpılmasının sonucu. *Esk. Hâsıla*, hasılızarp. (Gerçel sayılar için, çarpılanla çarpanın yerleri değiştirilebilir ve çarpım tanımı daha çok sayıda çarpanı kapsayacak şekilde genişletilebilir.) || Bir iç-bileşim kuralı bulunan E cümlesinde, bu cümlenin iki elemanının birleşmesinden doğan sonuç: *İki dönüşüm çarpımı*. (Bu deyim genellikle katılmalı kurallar için kullanılır.) || Bir Ω operatörler takımıyle iç-bileşim kuralına göre donatılmış bir E cümlesinde, 'nın bir elemanı ile E'nin her elemanının ayrı ayrı birleşmesinin sonucu: *Bir vektörün, bir matrisin bir skalerle çarpımı*. || *a'nın x ile soldan* (veya *sağdan*) *çarpımı*, değiştokuşlu olmayan bir işlemde *x.a* (veya *a.x*) çarpımı. || *İç çarpım*, iki vektörün skaler çarpımı. || *İki cümlenin doğrudan doğruya çarpımı*, birinci cümlenin herhangi bir elemanını ikinci cümlenin herhangi bir elemanına bağlamak suretiyle elde edilen ikili cümle. || *İki grubun doğrudan doğruya çarpımı*, grupların bileşim kurallarına göre belirlenmiş bir iç-bileşim kuralıyle, bu iki grubun kartezyen çarpımı. || *İki uygulamanın çarpımı*, biri A cümlesinden B cümlesine, öteki B cümlesinden bir üçüncü uygulama olan C cümlesi üzerine iki uygulama için, bu iki uygulamanın doğrudan doğruya A cümlesinden C cümlesine geçişi sağlayacak şekilde birleşmesinin sonucu. || *Kartezyen* veya *cümlesel çarpım*, iki cümle alındığında, birinci cümlenin bir elemanı ile ikinci cümlenin bir elemanından meydana gelen ikili cümle. || *Sonsuz çarpım*, sonsuz sayıda (sınırsız) çarpanları olan bir sayının çarpımı. || *Üç vektörün karma çarpımı*. (Bk. KARMA.) || *Tam sayıların çarpım çetveli* veya *Phythagoras cetveli*, yunan matematikçisi Phythagoras tarafından hazırlandığı sanılan bu cetvel, ilk on sayıdan birinin bir diğeri ile çarpımını verir.

— ANSİKL. Mat. Başlangıçta yalnız tam sayılar için hazırlanan *çarpım* kavramı, sonradan çok geniş ve değişik alanları kapsadı. Önce kesirli sayılar cümlesini, sonra da limitler yardımıyle, çarpmanın temel özelliklerine (yani katılma, değiştokuş ve dağıtımlılık özelliklerine) dokunulmadan gerçel, oransal ve orandışı cümlesini içine aldı. Çarpmanın katılma, değiştokuş ve dağıtım kanunu $z = x + iy$ şeklindeki karmaşık sayılar cümlesi için de aynı şekilde geçerlidir. Çarpım kavramı, kuaterniyonlar gibi azım karmaşık sayılar sistemine genişletildiği zaman, değiştokuş kuralı genellikle geçerli değildir.

İki çarpanın çarpımında, bu iki çarpan yer değiştirdiği zaman çarpımın yalnız işareti değişirse buna «aykırı» çarpma denir. İki katlı ve çok katlı integrallerde görülen yüzey ve hacim elemanları hesabıyle ilgili diferansiyellerin çarpımında aykırı çarpmadan yararlanılabilir.

Bazı şartlarda, «çarpım» kavramı sonsuz sayıda çarpanlara genişletilebilir: bu durumda çarpıma sonsuz çarpım denir.

$U_1 . U_2 . U_3 . U_4 ...$ şeklinde bir sonsuz çarpımda, $P_1 = U_1$; $P_2 = U_1 . U_2$; $P_3 = U_1.U_2.U_3$ v.b. ifadelerine kısmî çarpımlar denir.

Kısmî çarpımlar serisinin yakınsak olup olmamasına göre, çarpım yakınsak veya ıraksak'tır. Bu dizinin limiti, eğer varsa, sonsuz çarpımın değeridir. Yakınsak ve ıraksak çarpımların teorisi, yakınsak ve ıraksak seriler teorisine benzer. Çarpım kavramı farklı şekillerde vektör ve tansörlere uygulanabilir. Üç boyutlu uzayda, iki vektörün iç veya skaler çarpımı ile dış veya vektörel çarpımı yapılabilir. Bu çarpımlardan birincisi bir sayı, bir skalerdir; çarpma da değiştokuşludur. İkinci çarpım bir vektördür, çarpma da aykırı çarpmadır.

Modern cebirde çarpım kavramı, çok geniş alanlara, özellikle determinantlara ve matrislere uygulanmıştır. İki cümlenin doğrudan doğruya çarpımı, birincinin herhangi bir elemanıyle ikincinin herhangi bir elemanının birleşmesinden meydana gelen çiftlerin cümlesidir.

● *İki veya daha çok uygulamanın çarpımı*. E cümlesinin F cümlesi içindeki uygulaması *f* ve F cümlesinin H cümlesi içindeki uygulaması *g* olsun; bu uygulamalar için E'nin *a* elemanının F içindeki görüntüsü $b = f(a)$, *b*'nin H içindeki görüntüsü ise $c = g(b)$'dir. *a*'dan *c*'ye doğrudan doğruya geçiş, E'nin H içindeki uygulaması, yani *f* ve *g* uygulamalarının çarpımıdır. Bu çarpım, *gof* şeklinde gösterilir. Böylece, birçok

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

ara uygulama düşünülebilir ve herhangi bir uygulama sayısının çarpımı tanımlanabilir. Uygulamaların bileşimi, katılma özelliği gösterir. Dönüşümlerin çarpımı ise, uygulamaların çarpımının özel bir şeklidir; öte yandan, yer değiştirmelerin çarpımı da dönüşümlerin çarpımının özel şeklidir (sonlu bir cümlenin dönüşümü).

● *İki grubun doğrudan doğruya çarpımı.* G_1 (elemanları a_1, b_1, ..., işlemi $\circ$ ile gösteriliyor) ve G_2 (elemanları a_2, b_2, ..., işlemi ● ile gösteriliyor) gibi iki grup olsun. $G_1 \times G_2$ kartezyen çarpımının, (a_1, a_2) ve (b_1, b_2)'nin bileşimi bir yandan G_1'in $(a_1 \circ b_1)$ elemanı öte yandan G_2'nin $(a_2 \bullet b_2)$ elemanından meydana gelen bir ikili olacak şekilde, bir bileşim kuralı olabileceği varsayılıyor. Böylece elde edilen çarpım, etkisiz elemanı G_1 ve G_2'nin etkisiz elemanlarından meydana gelmiş ikili olan bir gruptur. Toplam işaretleriyle gösterilen işlemlerde buna DOLAYSIZ TOPLAM denilir.

● *Sonsuz çarpım.* Bazı şartlar altında, $P = U_1 . U_2 . ... U_n$ sonsuz çarpımları düşünülebilir. n sayıda asal çarpanla sınırlı olan P_n, kısmî bir çarpımdır. $n \to \infty$ için P_n bir L limitine yaklaşırsa, P yakınsaktır ve değeri L'dir denir. Bu koşul sağlanmazsa, çarpım ıraksaktır. Sıfır limit durumu bir yana bırakılırsa (bu durum, çarpanlardan birinin sıfır olması veya U_n'in sıfıra yaklaşmasıyle gerçekleşir), yakınsaklık, $n \to \infty$ için U_n'in 1'e yaklaşmasını gerektirir. Özellikle, $U_n = 1 + u_n$ olarak alınırsa ve u_n serisi bütün şartlar altında yakınsaksa, çarpım da yakınsaktır ve değeri çarpanlarının sırasına bağlı değildir; bu durumda çarpım *mutlak olarak yakınsaktır* denir. Bu özellik, sonsuz çarpımların incelenmesini, serilerin incelenmesine bağlar.

● *Skaler çarpım* veya *iki vektörün iç çarpımı.* Temel geometride, $\vec{U}$ ve $\vec{V}$ gibi iki vektörün skaler çarpımı veya iç çarpımı, bu iki vektörün $|\vec{U}|$, $|\vec{V}|$ uzunluklarıyle, aralarında yaptıkları açının kosinüsü çarpımına eşittir. Bu çarpım $\vec{U}.\vec{V}$ veya $<\vec{U},\vec{V}>$ ile gösterilir:

$$\vec{U}.\vec{V} = |\vec{U}|.|\vec{V}|. \cos \theta.$$

Bu işlem değiştokuş özelliği gösterir ve vektörlerden biri ile, ötekinin bu vektör üzerindeki dik izdüşümünün çarpımına eşittir. $\vec{U}.\vec{U}$ veya $(\vec{U})^2$ çarpımı, $\vec{U}$'nun skaler karesidir ve değeri $|\vec{U}|^2$'dir. Bu işlem, toplama işlemine göre dağılma özelliği gösterir:

$$\vec{U}.(\vec{V_1} + \vec{V_2}) = \vec{U}.\vec{V_1} + \vec{U}.\vec{V_2}.$$

Skaler çarpımın uygulanması, geometride kullanılan ölçü bağıntılarının ve trigonometri formüllerinden pek çoğunun kurulmasını sağlar.

Dik koordinat sisteminde, $\vec{U}$ (x, y, z) ve $\vec{V}$ (x_1, y_1, z_1) vektörlerinin skaler çarpımı

$$\vec{U}.\vec{V} = xx_1 + yy_1 + zz_1\text{'dir.}$$

Bu formül, n boyutlu R^n uzayının, dik koordinat sistemiyle donatılmış gerçel sayılar kümesine genişletilmesini sağlar:

$\vec{U}$ $(x_1, x_2, ..., x_n)$ ve $\vec{V}$ $(x'_1, x'_2, ..., x'_n)$ vektörlerinin skaler çarpımı

$$\vec{U}.\vec{V} = xx'_1 + x_2x'_2 + ... + x_n x'_n$$

(veya $\Sigma x_i . x'_i$)'dir.

$\vec{U}$ vektörünün skaler karesi

$$x_1^2 + x_2^2 + ... + x^2\text{'dir.}$$

İki vektörün skaler çarpımı sıfır olursa, bunlara *dikgen* vektörler denir. Genel anlamda, iki vektör arasındaki θ açısı $\cos \theta =$

$$\frac{x_1 x'_1 + x_2 x'_2 + ... + x_n x'_n}{\sqrt{x_1^2 + x_2^2 + ... + x_n^2} . \sqrt{x'^2_1 + x'^2_2 + ... + x'^2_n}}$$

bağıntısıyle gösterilebilir. Bu bağıntıda payın mutlak değeri, Schwarz eşitsizliği nedeniyle paydadan küçüktür. Karmaşık sayıların C kümesi üzerinde alınan bir vektör uzayında, iç çarpım ile skaler çarpım birbirinden ayırmak yerinde olur. Skaler çarpım, $\vec{V}$ vektörünün bileşenleri yerine, eşlenikleri olan $\bar{x}'_1$, $\bar{x}'_2$, ..., $\bar{x}'_n$ koyularak elde edilir. Böylece tanımlanan çarpım artık değiştokuşlu değildir; gerçel sayılar söz konusu olduğu zaman bu iki nicelik birbiriyle çakışır.

● *İki vektörün vektörel çarpımı.* Bugün uygulanan geometride, $\vec{U}$ ve $\vec{V}$ vektörlerinin çarpımı, üçüncü bir $\vec{W}$ vektörüdür. $\vec{W} = \vec{U} \wedge \vec{V}$ ile gösterilen bu üçüncü vektör için, $(\vec{U}, \vec{V}, \vec{W})$ üçlüsünün yönü doğru yöndedir. $\vec{W}$ vektörünün $|\vec{W}|$ uzunluğu, $\vec{U}$ ve $\vec{V}$ üzerine kurulmuş paralelkenarın alanına eşit olduğu için, vektörler arasındaki açı θ ile gösterilirse:

$$|\vec{W}| = |\vec{U}|.|\vec{V}|.\sin \theta\text{ 'dir.}$$

Bu işlem değiştokuşlu değildir:

$\vec{U} \wedge \vec{V} = - \vec{V} \wedge \vec{U}$'dur. Buna karşılık, toplama işlemine göre dağılma özelliği gösterir; çoğunlukla, çift ve vektörel çarpım katılmalı değildir: $A \wedge B \wedge C$, $A \wedge (B \wedge C)$'ye eşit değildir. Burada,

$A \wedge B \wedge C + B \wedge C \wedge A + C \wedge A \wedge B = 0$ bağıntısı dikkati çeker.

Bir $\vec{MN}$ vektörünün O noktasındaki momenti, $\vec{OM} \wedge \vec{ON}$ veya $\vec{OM} \wedge \vec{MN}$ vektörel çarpımıyle gösterilir. Birim vektörleri $\vec{i}$, $\vec{j}$, $\vec{k}$ olan bir dik koordinat sisteminde, $\vec{U}$ (x, y, z) ve $\vec{V}$ (x_1, y_1, z_1) vektörlerinin $\vec{W}$ vektörel çarpımının bileşenleri

$$X = yz_1 - zy_1, \quad Y = zx_1 - xz_1,$$
$$Z = xy_1 - yx_1\text{'dir.}$$

Bu bileşenler, üçüncü sütunun elemanlarına göre açılan

$$\begin{vmatrix} x & x_1 & \vec{i} \\ y & y_1 & \vec{j} \\ z & z_1 & \vec{k} \end{vmatrix}$$

determinantıyle sembolik olarak gösterilebilir.

Bu özellik, $\vec{e_1}$, $\vec{e_2}$, ..., $\vec{e_n}$ dik tabanlarıyle donatılmış olan n boyutlu R^n vektörel uzayının $\vec{V_1}$, $\vec{V_2}$, ..., $\vec{V}_{n-1}$ gibi n—1 vektörünün vektörel çarpımını tanımlamağa yarar. Eğer

$$x_{1i}, x_{2i}, \ldots, x_{ni}$$

$\vec{V}$ vektörünün bileşenleri ise, $\vec{V_1} \wedge \vec{V_2} \wedge ... \wedge \vec{V}_{n-1}$ vektörel çarpımı, sembolik olarak

$$\begin{vmatrix} x_{11} & x_{12} & \ldots & x_{1,\,n-1} & \vec{e_1} \\ \hdashline x_{n,1} & x_{n,2} & \ldots & x_{n,n-1} & \vec{e_n} \end{vmatrix}$$

determinantıyle gösterilebilir.

Burada, son sütuna $\vec{V}$ vektörünün bileşenleri yerleştirilirse

$$(\vec{V_1} \wedge \vec{V_2} \wedge ... \wedge \vec{V}_{n-1}). \vec{V_n}$$

karma çarpımı elde edilir. (LM)

ÇARPINTI i. (*çarpmak*'tan *çarp-ı-n-tı*). Patol. Kalbin, duyulabilir şekilde bazen düzensiz olarak normalden hızlı atması. (Atım sayısı dakikada 90'dan 200'e varabilir.) *Annesiyle görüşmekten gittikçe artan bir korku artık kalbine ufak çarpıntılar vermeğe başlamış idi* (H.Z. Uşaklıgil). [Bk. ANSİKL.] ‖ [Denizde] Ufak dalgacıklar halinde hareket: *Poyrazın dalgaları büyük değilse de çarpıntısı pek ziyadedir* (Şemseddin Sami).

— ANSİKL. *Çarpıntılar,* çoğu zaman normal kalpli, fakat vagotonik veya sempatikotonik sinirli kişilerde görülür. Normal insanlarda fazla tütün ve sigara içmekten veya aşırı heyecan ve yorgunluktan ileri gelebildiği gibi hastalarda ateşten; kalp hastalarında kalbin üç gömleğinin herhangi birinin hastalanmasından da ileri gelebilir. Bazen başlıbaşına anî bir çarpıntı nöbeti şeklinde gelişebilir, birden başlar, birkaç saate, hattâ birkaç güne kadar değişebilir; atım hızı 180-200 arasında oynar; nedeni çoğu zaman belli olmaz, sonucu zararsızdır. (→ Bibliyo.) [LM]

ÇARPIŞMAK ortaklş. f. (*çarpmak*'tan, *çarp-ı-ş-mak*). Birbirine çarpmak: *Karanlık bir caddede iki kişi çarpışır* (B. Felek). ‖ Mücadele etmek: *Rabia'nın yakınlığı, içindeki aman vermeden çarpışan zıt kuvvetleri barıştırmış gibiydi* (H.E. Adıvar). ‖ Döğüşmek, vuruşmak: *O adamlar gidip cephede çarpışmış, üç yıl Fransa'da çetelerde çalışmış* (N. Ataç). *İzmir'in işgal zamanında, silâh elde çarpışmıştı* (Vâ-Nû).

◆ **Çarpışma** i. Çarpışmak eylemi. *Esk.* Muharebe: *İzmir dolaylarında hiç bir çarpışma haberi aldınız mı?* (K. Tahir). *Haçlıların türklerle çarpışmalarına ait eserlerde* (P. Safa).

◆ **Çarpıştırmak** ettrg. f. Çarpışmasını sağlamak: *İki taşı çarpıştırarak kıvılcım çıkarttı.* ‖ Vuruşturmak, mücadeleye tutuşturmak.

ÇARPMA i. (*çarpmak*'tan *çarp-ma*). Çarpmak işi: *Ağaca çarpmalarıyle yuvarlanma orada sona erdi* (H.R. Gürpınar). ‖ Sıf. Çarpılarak yapılan: *Çarpma sıva. Çarpma pekmez.*

— Balıkç. Balıkları veya bazı kafadan bacaklıları yakalamak için kullanılan düzenek. (Düzenek, genellikle uzun zeytin biçiminde bir kurşun parçası ile ona bağlı taca benzer balık iğnelerinden yapılır. Kurşun parlak renge boyanır.) ‖ Ucunda kurşun ve onun biraz üstünde basit veya çok çengelli bir sürü iğne bulunan olta. (Bu olta balık topluluğu arasında kuvvetlice sallanırsa balıkların şurasına burasına takılır. *Çarpma avı* denilen balık avı tatlı sularda yasaktır.)

— Dy. *Yandan çarpma,* kesişen iki demiryolu üstünde aynı yönde giden iki araç veya araç dizisinin, yolların kavşak yerinde çarpışması.

— Fiz. Hareket halindeki bir cismin başka bir cisme hızla dokunarak, kütlesinden ve hızından dolayı bu cisim üzerine uyguladığı etki. ‖ *Dönüşlü çarpma,* yıldırımın doğrudan doğruya çarpmadığı bir bölgede meydana gelen etki. Bk. ANSİKL.

— İnş. Sıvanın mala ile duvar yüzüne atılması.

— Logaritma. Kavramlar, önermeler veya bağıntılar üzerine dayanıp lojik bir çarpımla sonuçlanan işlem. (Bu işlem şu işaretlerle gösterilir: $\wedge$ veya $\underline{x}$.)

— Mat. Biri «çarpılan», öbürü «çarpan» denilen iki sayı verildiğinde bunlardan «çarpım» adı verilen bir üçüncü sayı elde etmek için yapılan işlem. Bk. ANSİKL.

— Mus. Alaturka musikide esas notaların arasına sıkıştırılmış ve usulü bozmayan, tek perdelik küçük fazlalık. (Esas perdeler çarpmaya ait nota gösterilerek birbirinden ayrılır. Makam özellikleri belirtilirken çarpmalardan yararlanılır.)

— ANSİKL. Fiz. Birbirine göre hareket halinde bulunan ve çarpışan iki cisim, çarpma veya vurma sonucu birbiri üzerine etki eder. Çok kısa olan çarpma süresinde cisimler şekil değişikliğine uğrar. Çarpma sona erdikten sonra cisim yeniden eski haline dönmezse, bunlara «tam yumuşak» cisimler denir; buna karşılık cisimler ilk şekillerine dönebiliyorsa, bunlara da «tam esnek» cisimler denir. Gerçekte cisimler, ne tam yumuşak, ne de tam esnektir. Bu olay oldukça karmaşık olduğu için, ancak özel durumlarıyle incelenebilir.

Genellikle bütün çarpmalarda kinetik enerji kaybı vardır; bu kayıp sürekli şekil değişimlerinden ve moleküllerin denge ko-

numları çevresinde salınmalarından ileri gelir; bunun sonucu ses ve ısı meydana gelir.

Dönüşlü çarpma. Biri elektriklenmiş, öbürü yansız (nötr) iki cisim karşılaştığında, yansız cisim etkisiyle elektriklenir ve üzerinde elektriksel bir denge meydana gelir. Elektrikli cismin yükünde bir değişiklik olursa veya bu cisim yansız hale gelirse, etki altında kalan cisimde denge birdenbire bozulur ve yeni bir elektriksel denge kurulur. Bu değişmenin, yer ve bulutlar arasında birdenbire meydana gelmesiyle, etkilenen cisim üzerinde dönüşlü çarpma olayı ortaya çıkar; bu olay yıldırım düşmesine benzediği halde etkileri daha zararsızdır.

— Mat. *Çarpma* ve *çarpım* kavramları, modern matematikte geniş ölçüde genelleştirilmiştir. Bir cümlede, elemanların ve yapılan işlemin niteliği ne olursa olsun, çarpma işareti bir iç bileşim kuralı olarak kabul edilebilir. Böylece bir halkada, birinci işlem toplama olarak belirtilirse, ikinci işlem çarpmadır. Çarpma işareti, bir kümenin elemanlarını bir operatörler ailesine bağlayan işlemler için de kullanılabilir: bir vektörün bir skalerle çarpımında olduğu gibi. Uygulanan bir iç bileşim kuralı değiştokuşlu ise, bir a elemanı ile bir x elemanının bileşimi $a.x = x.a$'dır ve çarpımın sonucu bu elemanların sırasına bağlı değildir. Bileşim kuralı değiştokuşlu değilse, a'nın x ile soldan çarpma işlemi ($x.a$ çarpımı) ve a'nın x ile sağdan çarpma işlemi ($a.x$ çarpımı) farklı sonuçlar verir. Değiştokuşlu olmayan bir çarpmada, çarpanların yeri değiştirilince ters işarette iki çarpım elde ediliyorsa, buna *aykırı* çarpma denir: iki vektörün vektörel çarpımı aykırı bir işlemdir.

● *Tam sayılarda çarpma işlemi.* × çarpma işaretiyle gösterilen ve okunurken çarpı denilen çarpma işlemi, eşit sayıların toplanmasıdır. Uygulamada genel kural şöyledir: çarpan tek bir sayı ise çarpılanın bütün sayıları, birler basamağından başlayarak, çarpan sayısıyle çarpılır; elde edilen her çarpım için birler sayısı yazılır; onlar sayısı da daha sonraki çarpıma eklenir. Çarpanın birden fazla sayısı varsa, çarpan, çarpılanın altına yazılır; çarpanın altına yatay bir çizgi çekilir; sonra çarpılan, çarpanın birler sayısıyle çarpılır, yatay çizginin altına bu kısmın çarpımı yazılır; bundan sonra çarpanın onlar sayısı alınarak çarpılan bununla çarpılır ve böylece devam edilir. Elde edilen kısmî çarpımların her biri öbürünün altına yazılır; ancak her kısmî çarpımda sağdan ilk sayının, çarpanın, bu çarpımı veren sayısının altına yazılması gerekir.

Bir çarpma işlemi yapmak için, bir haneli bütün sayıların birbiriyle çarpımını ezbere bilmek gerekir. Bu çarpımlar, Phythagoras cetveli veya çarpım cetveli denilen aşağıdaki cetvelde gösterilmiştir.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2	4	6	8	10	12	14	16	18	20
3	6	9	12	15	18	21	24	27	30
4	8	12	16	20	24	28	32	36	40
5	10	15	20	25	30	35	40	45	50
6	12	18	24	30	36	42	48	54	60
7	14	21	28	35	42	49	56	63	70
8	16	24	32	40	48	56	64	72	80
9	18	27	36	45	54	63	72	81	90
10	20	30	40	50	60	70	80	90	100

Birinci satırdaki sayılardan birinin, birinci sütundaki sayılardan biriyle çarpımı, bu sayıların bulunduğu satırla, sütunun kesim noktasında bulunur.

● *Kesirlerin çarpması.* Tanıma göre; meselâ $\frac{5}{7}$'nin $\frac{3}{4}$ ile çarpımı, $\frac{5}{7}$'nin 3 defa $\frac{1}{4}$'ü-dür; bundan çarpımın bir kesir olduğu, bu kesirin payında, alınan kesirlerin paylarının çarpımının, paydasında da paydalarının çarpımının bulunduğu sonucu çıkar.

● *Bir tam sayının bir kesirle çarpılması.* Bir tam sayı, paydası 1 olan bir kesir olduğuna göre, bu çarpma kesirlerin çarpması şeklinde düşünülebilir.

● *Ondalık sayılarda çarpma.* Sayılar tam sayı imiş gibi çarpılır, sonra çarpımın sağından, çarpılanla çarpandaki ondalık sayıların toplamı kadar basamak ayrılır.

● *Cebirsel çarpma.* Cebirde çarpma, «aynı işaretli iki çarpanın çarpımı pozitiftir; ters işaretli iki çarpanın çarpımı negatiftir» kuralına dayanır.

● *Birterimlilerin çarpması.* Birterimlilerin çarpması şu esasa dayanır: Bir çarpımı bir çarpımla çarpmak için, birinin çarpanları gelişigüzel gruplandırılarak öbürünün çarpanlarıyle çarpılabilir; bir sayının iki kuvvetini çarpmak için, bu kuvvetlerin üslerini toplamak yeter. Bu kurallara göre, $2a^2b^4 \times 3\,ab^5c = 6a^3b^9c$'dir.

● *Çokterimlilerin çarpması.* Birinci çokterimlinin bütün terimleri, sırayle ikinci çokterimlinin bütün terimleriyle çarpılır ve böylece elde edilen bütün terimlerin toplamı alınır.

● *Köklerin çarpması.* Aynı kök kuvvetinden iki kökün çarpması, bu kökler altındaki nicelikleri çarpmak suretiyle yapılır:

$$\sqrt[m]{a} \times \sqrt[m]{b} = \sqrt[m]{ab}.$$

Çarpılmak istenen köklerin kök kuvvetleri aynı değilse, bir köklü niceliğin kök kuvveti bir sayıyle çarpılıp, aynı zamanda kök içi de bu sayının gösterdiği kuvvete yükseltilir.

● *Yayların çarpması.* Bir yayın iki katının, üç katının v.b. trigonometrik oranları, bu yayın trigonometrik oranlarına bağlı olarak hesaplanır. Bunun için $a + b$ yayının trigonometrik oranlarını veren formüllerde b yerine sırayle a, $2a$, $3a$ v.b. koymak yetişir. Bu formüller şunlardır:

$$\sin (a + b) = \sin a \cos b + \cos a \sin b,$$
$$\cos (a + b) = \cos a \cos b - \sin a \sin b,$$
$$\operatorname{tg} (a + b) = \frac{\operatorname{tg} a + \operatorname{tg} b}{1 - \operatorname{tg} a \operatorname{tg} b}$$

Çarpma kavramı, gerçel sayılardan başka sayı sistemlerine ve başka eleman sistemlerine geniş ölçüde genelleştirilmiştir. (LM)

ÇARPMAK geçl. ve geçz. f. Sert bir şekilde dokunmak, şiddetle vurmak: *Hey... diye inledi. Kafasını kaldırdı, çattadak karyolanın demirine çarptı* (F.R. Atay). *Rüzgâr, kar parçalarıyle karışık yüzüme çarptıkça ne bıyığım kaldı ne kaşım* (Ahmed Rasim). || [Manevî kuvvet için] Hışmına, şerrine uğratmak: *Cin çarpmak. Evliya çarpmak.* || Başına vurmak, hasta etmek: *Acaba onu soğuk mu çarpmıştı? Güneş nasıl çarparsa* (S. F. Abasıyanık). *Biraz çarptı galiba alkol beni* (P. Safa). || Çalmak, zorla almak: *Kendine acındırır da, paranızı çarpar. Böylesine hiç acımıyacaksınız* (K. Tahir). *Gözümü dört açmak lâzım, herifi çarpacak... Hiş, hemşeri, sen buranın acemisisin* (B. Felek).

— DEY. *Göze çarpmak,* görünmek, dikkati çekmek: *Alafrangaya benzer hiçbir şey, hiçbir tuvalet göze çarpmıyordu* (Ömer Seyfeddin).

— İnş. Bir duvar gömleğinin veya bir tavanın lataları (bağdadî çubukları) üzerine alçı atmak.

— Mat. Bir çarpmayı yapmak: *Bir sayıyı bir sayıyle, bir kesri bir tam sayıyle v.b. çarpmak.*

◆ **Çarpıcı** sıf. Çarpan. || *Mec.* Tesirli, dikkati çeken.

— Sine. *Çarpıcı çekim,* filmin genel ritmine oranla çok kısa süreli çekim. (*Eşanl.* FLAŞ.)

◆ **Çarpılan** i. Çarpılmak işine konu olan.

— Mat. Bir çarpımda, çarpmalardan, çarpmanın nesnesi (hedefi) olarak gözönüne alınanı. Bk. ÇARPMA.

◆ **Çarpılma** i. Eğrilme, bükülme, yana yatma.

— Aeronotik. Pilotun, dönme sırasında meydana gelecek merkezkaç kuvvetin etkisinden kurtaracak şekilde uçağı eğmek veya doğrultusunu düzeltmek üzere, kanadın duruşunu anî olarak değiştirmesi. (Kuşların uçuşundan örnek alınan bu helezon biçimi burulma hareketi, basit kanatlı eski uçak tiplerinde uygulanırdı. Eğilmez kanatlı modern uçaklarda ise çarpılma yerine, kanatların arkasına yerleştirilmiş hareketli iç kanatlar veya manevra kanatlarının dönmesiyle bu hareket sağlanır.)

— Jeol. Toprak biçiminin biraz değişmesi; bu biçim değiştirme bölgesine göre değişik ölçülerde olur; değişme sonucunda önceleri düz olan yüzey çarpılır. (Çarpılma genellikle iç güçler tarafından meydana getirilir; güç artarsa kıvrılmaya yol açar.)

— Teknol. Kapı, çerçeve, çatı gibi ağaç işlerinde düz bir yüzeyin biçiminin bozulması: *Marangozluk ve doğramacılık işlerinde, ağacın zamanla büzülmesinden doğacak çarpılmaları önlemek için çeşitli teknikler uygulanır.*

◆ **Çarpılmak** edilg. f. Çarpmak işine konu olmak. || Eğrilmek, kıvrılmak: *Gözler gök elâ, burnunun yukarısı muntazam, fakat aşağı doğru çarpılarak yüzüne kartal heybeti veriyordu* (H.E. Adıvar). || Bir tarafa kaymak: *Gelincik rengindeki tuhaf boyunbağsı bir yana çarpılmıştı* (R.N. Güntekin). || Manevî bir kuvvetin etkisinde kalmak: *Peki! Ne yapmalı çarpılmak istemezsen eğer | Tekin değil mi nedir, pek acaibimsi bir yer* (M.Â. Ersoy). *Yedi kardeşler de kim hanım? — Aman çarpılacağız! İyi saatte olsunlar* (B. Felek). || Çok şaşırmak: *Bu sözleri işitince çarpıldı.*

◆ **Çarpınma** i. Bk. AJİTASYON.

◆ **Çarpınmak** dönşl. f. Çırpınmak, uğraşmak, çabalamak.

◆ **Çarpıtmak** ettrg. f. Bir yana eğmek, çarpık hale getirmek: *O, iri kafasını bir tarafa çarpıtmış* [...] *iri dudaklarını kıpırdatıyordu* (M.Ş. Esendal).

◆ **Çarptırmak** ettrg. f. Vurdurmak, çarpmak işini yaptırmak: *Rüzgâr pencere kanatlarını hızla çarptırdı* (Şemseddin Sami). || Para çaldırmak: *Adamın sırtından sezdirmeksizin ceketinin aşırıldığı Varşova garında bile iğne çarptırma da, gel İstanbul'un göbeğinde...* (K. Tahir). [ML]

ÇARSANCAK, yeni **Akpazar.** Doğu Anadolu'da Tunceli ilinin Mazkirt ilçesi içinde bucak; 26 305 nüf. Merkezi olan Akpazar köyünün eski adı: *Peri;* 2 138 nüf. Bucağın 22 köyü vardır. 1936'dan sonra bucak oldu. (M)

ÇARSKOYE SELO, Puşkin'in eski adı, S.S.C.B.'de (Leningrad bölgesi) şehir, Petro I zamanında, Çarskoye Selo, prens Menşikov'undu. İmparatoriçe Elisaveta ile Ekaterina II, sonra da 1917'ye kadar vârisleri yazlarını burada geçirirlerdi. Ekim ihtilâlinden sonra eski saray ve villalar, müze, dispanser, çocuklar için okul ve sanatoryum haline getirildi. (Şehir bunun üzerine çocukların kasabası anlamına gelen «Defskoye Selo» adını aldı.) 1937'de Puşkin'in ölümünün yüzüncü yıldönümünde şehre şairin adı verildi. Bk. PUŞKİN. (L)

ÇARŞAF i. (fars. *çader-i şeb* > *çar-şeb,* gece örtüsü). Yatağa serilen veya yorgana kaplanan örtü: *Koşarcasına eve gitti, ölüyü bir çarşafa sararak aşağıya indirdi* (S.F. Abasıyanık). || Eskiden kadınların giydiği uzun sokak kıyafeti: *Dar eteklı ipek çarşaflara bürünmüş genç kızlar* (Y. Z. Ortaç). *Ona göre yeldirmeyi çarşafa veya çarşafı yeldirmeye çeviririz* (H.R. Gürpınar). || *Çarşafa girmek. Esk.* [Yeni yetişen kız için] Çarşaf giymeye başlamak.

— ÇEŞ. DEY. *Çarşaf gibi,* [deniz, göl v.b. sular için] durgun, kıpırtısız. || *Çarşaf kadar,* gereğinden fazla büyük, çok geniş.

◆ **Çarşaflamak** geçz. f. *Argo.* Bir işte başarılı olamamak.

◆ **Çarşaflanmak** dönşl. f. [Yatak için] Çarşaf örtülmek. || Çarşaf giymek: *Behlûl İstanbul'a inmek üzere odasından çıkarken yukarı kattan Bihter'le Nihal'in çarşaflan-*

mış olarak indiklerini gördü (H.Z. Uşaklıgil).

◆ **Çarşaflı** sıf. Çarşafla örtülmüş: *Şimdi bu yırtık çarşaflı kirli yatağın...* (A.H. Tanpınar). || Çarşaf giymiş.

ÇARŞAMBA i. (fars. *çār*, dört ve *şenbih*, gün'den *çārşenbih*). Haftanın günlerinden biri, salı ile perşembe arasındaki gün.

— ÇEŞ. DEY. *Çarşamba karısı (cadısı)*, varlığına inanılan bir kötülük cini. || *Çarşamba karısı gibi*, saçıbaşı dağınık, kıyafeti bozuk kadın. || *(Birinin suratını) Çarşamba pazarına çevirmek*, [birinin yüzüne vurarak] çok dövmek. || *Çarşambadır çarşamba!* Bir fikir veya teklif üzerinde mânâsız ısrar etmek. || *Çıkmaz ayın son çarşambası*, gerçekleşmeyecek işler için kullanılır. || *Dokuz ayın çarşambası bir araya gelmek*, bütün güçlükler bir araya toplanmak.

— Teşk. tar. *Çarşamba dairesi*, Ağa kapısı dairelerinden biri. Yeniçeri ağasının özel dairelerindendir. || *Çarşamba divanı*, her çarşamba, sadrazam konağında toplanan divan. (Galata, Eyüp, İstanbul ve Üsküdar kadıları da bu divanda hazır bulunurdu. Sadrazamın bu divana selimî kavuk ve erkân kürkü ile çıkması âdetti. Onun olmadığı zaman sadaret kaymakamı aynı görevi yapardı.) [M]

ÇARŞAMBA, Orta Karadeniz bölümünde (Samsun ili) ilçe merkezi; 18 003 nüf. Şehir Yeşilırmak'ın dağlar arasından Çarşamba ovasına çıktığı yer yakınında, ırmağın iki yanında kurulmuştur: iki yakadaki üçer mahalle 1931'de yapılan 300 metrelik bir betonarme köprü ile birleşir. Çarşamba şehri, Samsun-Trabzon yolu üzerinde, il merkezinin 36 km doğusundadır; iki şehir arasında dar aralıklı bir demiryolu da vardır. Çarşamba, ürünleriyle zengin, canlı bir ticaret merkezidir. Vaktiyle burada kurulan bir pazarın adını taşır. Eski dokumacılık önemini kaybetmiştir. Kasaba, meyve bahçeleriyle çevrilmiştir.

— *Çarşamba ilçesi*, 1 442 km², 129 425 nüf. Merkez, Ayvacık ve Dikbıyık bucakları içinde 142 köy. Toprakları kendi adını taşıyan delta ovasıyle, bunun güneyinde git gide yükselen tepelik ve ormanlarla kaplı bir kesimden oluşur. Buradaki dağlar Canik dağlarının 1 000 m'ye varabilen uzantılarıdır. Yeşilırmak ve kolları bu engebeli yöreyi derin yarar ve ulaşıma elverişli bir durum göstermez. İlçede başlıca geçim kaynağı tarımdır. Ova kesiminde daha çok mısır, dağlık kesimde buğday, arpa olmak üzere tahıl ekilir. İlçenin tarım ürünleri arasında çeşitli sebze (fasulye, patates), tütün, keten sayılabilir. Meyvecilik de gelişmektedir, (elma, armut, kiraz, şeftali, ceviz v.b.). Ovada sığır ve manda beslenir. Kümes hayvancılığı da yaygındır. Ormanlar dağlık kesimde geniş yer tutar. Kıyı göllerinde balık avlanır. (M)

ÇARŞAMBA suyu, İç Anadolu'da Konya ovasının güneybatı kesimini Çumra-Konya arasında sulayan akarsu; uzunluğu 105 km. Çarşamba suyu Beyşehir gölünün ayağı (Suğla gölünün kuzey kenarını boylayan bir kanala alınmıştır) ve Suğla gölünün fazla suları ile beslenir. Ovaya giriş kesiminde yapılan Apa barajı 1961'de tamamlandı. (M)

ÇÂRŞEB bls. i. (fars. *çārşeb*). *Esk.* Çarşaf: *Berk-efgen olunca gâh ü bigâh / Vechin o siyeh çârşebden* (Recaizade Ekrem). [M]

ÇÂRŞENBİH bls. i. (fars. *çār* dört ve *şenbih*, gün'den). *Esk.* Çarşamba günü. (M)

ÇARŞI i. (fars. *çār*, dört ve *sū*, taraf> *çārsū*, dört taraf'tan). Açık havada veya üstü kapalı bir yerde kurulan alışveriş yeri, pazar: *Beyazıt'ta, eski Sahaflar çarşısından geçiyordum* (Y.Z. Ortaç). *O bey beni çarşıda tuhafçı ......'nın dükkânına davet eyledi* (Ahmed Rasim). || *Çarşı ekmeği*, evde yapılmamış, çarşıdan satın alınan ekmek. || *Çarşı hamamı*. Bk. HAMAM.

— DEY. *Çıfıt çarşısı gibi*, çok karışık yerler için kullanılır.

— Esk. mim. *Çarşı tuğlası*, boyutları altı parmak olan geniş tuğla.

◆ **Çarşılı** i. Esnaf: *Nal sesleri şakırdayınca çarşılının aklı sıçrıyor. «Aman basıldık» diyen dükkânı tezgâhı bırakıp savuşuyor* (K. Tahir). [M]

ÇARŞIBAŞI, esk. İskefiye, Doğu Karadeniz bölümünde (Trabzon ili Vakfıkebir ilçesi) bucak merkezi; 2 588 nüf. Karadeniz kıyısında Yeros burnu batısında ilçe merkezine 10, Trabzon'a 47 km uzaklıktadır. — *Çarşıbaşı bucağı*, 16 218 nüf.; 21 köy. (M)

ÇÂRTAK bls. i. (fars. *çār*, dört ve *ṭāḳ*, kemer, kubbe'den *çārṭāḳ*.). *Esk.* Dört köşe çadır. Bk. ÇARDAK. (M)

ÇARTER i. (ing. *charter*, imtiyaz). Huk. *Çarter mukavelesi*. Bir navlun mukavelesi türüdür. Bununla taşıyan, bir navlun karşılığında gemisinin tamamını veya bir kısmını veya muayyen bir yerini taşıtana tahsis ederek eşyayı denizde taşımayı taahhüt eder. Geminin bütünüyle veya kısmen taşıtanın yüküne tahsis edilmiş olmasına göre *tam çarter mukavelesi* veya *kısmî çarter mukavelesi*'nden söz edilir. Sefer esası üzerinden yapılan çarter mukavelelerine *sefer çarteri*, zaman esası üzerine yapılanlara da *zaman çarteri* denir. || *Çarter parti*, çarter mukavelesini belgeleyen ve denizde yük taşıyan ile taşıtan arasında düzenlenen ispat vasıtası niteliğinde belge. Taraflar senedi yırtarak birer parçasını alırlardı. (M)

ÇARTİZM i. Devrimci hareket; bu hareket 1837-1848 arasında Britanya siyaset hayatına canlılık verdi.

— ANSİKL. 1832 Seçim sisteminde yapılan yalnız burjuvalığın yararına olan iyileştirme halk sınıflarını büyük ölçüde hayal kırıklığına uğrattı. İnsanlık dışı çalışma, mesken şartları, yoksullara karşı 1834'te kabul edilen insafsız kanunun çıkışıyle artan bu hoşnutsuzluk eski radikalizmin yeniden doğmasına yol açtı. Hareket 1836'da kurulan ve Lovett tarafından yönetilen Londra işçileri derneğinde yeni bir dayanak noktası buldu. Böylece 1838'de ortaya çıkan *Halk yasası* şu istekleri ortaya attı: **1)** herkese oy hakkı; **2)** seçim çevrelerinin adaletle bölünmesi; **3)** gizli oy; **4)** toprak sahibi olmayanlara seçilme hakkı; **5)** bir parlamento zarar ödentisi; **6)** yasama görevinin bir yıl olarak sınırlanması. İçeriği özünden siyasî olan bu program yeni değildir ve daha önceki radikalizmi hatırlatır. Bununla birlikte kaydolanların özellikle işçi olmasının da belirttiği gibi çartist hareket sanayi alanındaki yeni şartları ifade ediyordu. Gücünü (belki de güçsüzlüğünü) bu kötü devrin iktisadî ve sosyal durumundan alıyordu. Hareketin çerçevesi farklı şeyleri kapsıyordu. Çok farklı çevrelerden gelen (demokrat, sendikacı, iktisatçı, ahlâkçı) üyeler özellikle kullanılacak metot üzerinde fikir ayrılıklarına düşüyorlardı; «ahlâk gücü» taraftarları Lovett ile birlikte parlamentonun dikkatini çekmek için yalnız anayasa imkânlarından faydalanmayı öne sürüyorlardı; «kaba kuvvet» taraftarları (İrlandalı O'Connor'un saflarında yer alanlar) şiddete başvurulmasından yanaydılar.

İlk *çartizm* hareketi 1839'a doğru başladı; bu hareket, gerçek bir proleteryalar parlamentosu olmak niyetini taşıyan bir anayasanın hazırlanmasıyle ortaya çıktı. Parlamentoya bir milyondan fazla kişinin imzasını taşıyan bir dilekçe verildi; ama parlamento bu dilekçeyi reddetti. O zaman bir ay süreyle genel greve gitmek düşünüldü, ama işçilerin umudunu kıran ciddî bir iktisadî kriz ortaya çıkınca grev yarım kaldı. Gal'li madenciler arasında bir kargaşalık patlak verdi, madenciler Newport'u almağa kalkıştılar; bu yüzden hükûmet çartist yöneticilerin pek çoğunu tutukladı. O'Connor'un teşvikiyle yeni bir örgüt (chart için millî dernek) kuruldu ve 1842'de üç milyondan fazla imza taşıyan ikinci bir dilekçe hazırlandı. Ama çartizm, hür-değiştirmici burjuvalığın organı Anti-Corn Law'a karşı duyulan güvensizlik ve O'Connor'un kararsızlığı yüzünden felce uğradı.

1848'de Avrupa'yı kaplayan devrimci ateş çartistlerin heyecanını yeniden canlandırdı; bundan başka çartist'ler müthiş bir iktisadi buhranın meydana getirdiği yeni yıkımların etkisiyle eyleme itildiler. Böylece iktisadî kriz ve onunla birlikte de yoksulluk hafifledi; serbest değiştirmici tedbirlerin etkisiyle hayat pahalılığı azaldı. Öte yandan O'Connor küçük köylü mülklerinin yararına olan teşebbüslerinin başarısızlığa uğramasıyle sarsılmıştı. Bu yüzden üçüncü dilekçeler kampanyası da beklenen sonuçları vermedi ve hükûmetin karşı koymasıyle hareket çözüldü. (L)

ÇÂRÛB i. (fars. *cārūb*'dan). *Esk.* Süpürge: *Çârûb-ı takdirin nasılsa cidelgân-ı mâişete sürüklediği* (Cenab Şahabeddin). || *Çârûbfürûş*, süpürge yapan veya satan kimse. || *Çârûb-keş* veya *çârû-keş*, (süpüren) tekke şeyhi. || *Çârûb-zen*, süpürücü. (M)

ÇARUKLU, Kaşgarlı Mahmud'un andığı yirmi iki oğuz boyundan biri. Daha sonraki tarihçilerce anılmayan bu ad yerine Kızık, Yaparlı ve Karkın adları kullanılmıştır. Kızık'ın Çaruklu ile aynı boy olduğu sanılır. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Çaruklu adını taşıyan yerler vardır. (M)

ÇÂRYÂR bls. i. (fars. *çār*, dört ve *yār*, dost'tan *çāryār*). *Esk.* Hülefayı Raşidin (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali). || *Çâryâr-ı güzîn*, Hz. Muhammed'den sonra gelen ilk dört halife (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) Bk. HALİFE *(Dört halife)*.

◆ **Çâryârî** bls. i. Çâryâra bağlılık, sünnîlik. (M)

ÇARYEK i. (fars. *çāryek*). *Esk.* Dörtte bir, çeyrek. (M)

ÇASAR i. (lat. *caesar*'dan macarca k.). *Esk.* Viyana'da oturan alman imparatorlarına verilen unvan. || Rus çarı. Bk. ÇAR.

◆ **Çasariçe.** *Esk.* Bk. ÇARİÇE. (M)

ÇASLAV (Klonimiroviç), X. yy.da yaşamış sırp prensi (öl. 960'a doğr.). Bulgaristan'da esirken, Çar Simeon'un ölümünden sonra, 928'de kaçtı. Sırbistan'a döndüğünde Bizans'ın desteğiyle bulgar hâkimiyetine son vererek bağımsız Sırp devletini kurdu. (L)

ÇAŞ i. (fars. k.). *Esk.* Tahıl yığını. (M)

ÇAŞIT i. (esk. türk. k.). *Esk.* Casus.

◆ **Çaşıtlamak** geçl. f. *Esk.* Birinin hareketini başkasına gizlice bildirmek, casusluk etmek.

◆ **Çaşıtlık** i. *Esk.* Casusça davranış, casusluk. (M)

ÇÂŞNİ i. (fars. k.). *Esk.* Lezzet, tat: *Çektim gam-ı sadgûne-i gerdûn-i dütâyı / Tattım nice dem çâşni-i zehr ü şifâyı* (Ziya Paşa). Bk. ÇEŞNİ.

ÇÂŞNİGİR bls. i. (fars. *çāşnī*, tat ve *gīr*, tutan'dan *çāşnigīr*). Teşk. tar. Sarayda yemeklere bakan kimse.

— ANSİKL. Teşk. tar. Ortaçağ türk devletlerinde ve osmanlı saraylarında çeşitli hizmetleri yapanların adı. Büyük Selçuklu imparatorluğunun saray teşkilâtında görülen çaşnigirler Anadolu Selçukluları, Harizmşahlar, Atabeyler ve Anadolu beylikleri saray teşkilâtında da yer alırlar. Farsça olan kelime «bir şeyin tadına bakan» anlamına gelir. Kuruluş devrinden başlayarak osmanlı sarayında görev alan çaşnigîrler, XVI. yy.dan itibaren hükümdar yemeğini pişirenler, dağıtanlar, divan ziyaretlerinde hizmet edenler, padişah yemeğini sunmadan

Kapalı çarşı
eski hali

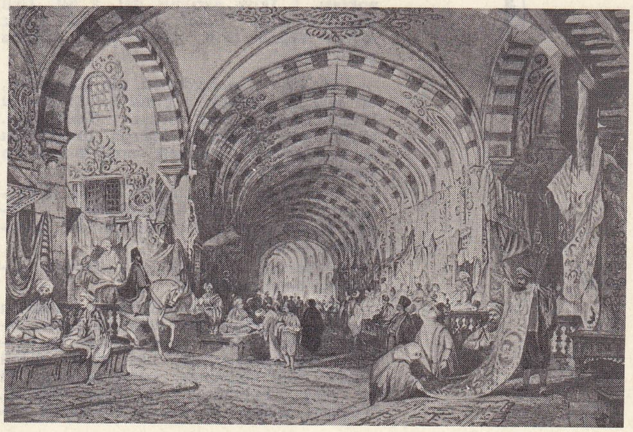

Foto. Sacit Özenen (MEYDAN)

önce tadanlar olmak üzere çeşitli görevlilere ayrılmışlardır.

◆ **Çâşnigîrbaşı** blş. i. Teşk. tar. Saraydaki çâşnigîrlerin başı. Görevi, alay günleri padişah ata binerken koltuğuna girmekti. Herhangi bir suikasta karşı padişahın yiyeceği yemeklerin zehirli olmadığını tespit etmek de vazifeleri arasındaydı. *Serzevvakîn-i hassa* adını da alır. (M)

ÇAŞT i. (fars. k.). *Esk.* Sabahla öğle arasındaki vakit, kuşluk vakti. ‖ Kuşluk vakti yenilen yemek.

◆ **Çâştdân** veya **çâşdan** i. *Esk.* İçine yiyecek ve ekmek konulan sepet. (M)

ÇAT i. (onomatope). Sert cisimlerin birbirine çarptığı veya kırılırken çıkardığı ses: *Çat! dedi ve kanlar içinde doktor dişimi elime verirken: — Geçmiş olsun! dedi* (B. Felek).

— ÇEŞ. DEY. *Çat kapı*, beklenmedik bir anda kapı çalındığı veya birisi geldiği zaman söylenen söz: *Saat iki buçukta kalktık, çat kapı içeri girdik* (Ahmed Rasim). ‖ *Çat orada (şurada), çat burada*, bir yerde durmayan, boyuna dolaşan kimseler için kullanılan söz: *Çat şuradasın, çat burada ... Nereye, hangi adrese mektup göndereceğimi bilemiyorum ki* (Y.Z. Ortaç). ‖ *Çat pat.* Bk. ÇATRA PATRA. (M)

ÇAT i. *Halk dili.* Kavşak. İki yol veya derenin kesiştiği yer. (M)

ÇAT, Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat bölümünde (Erzurum ili) ilçe merkezi; merkezin bulunduğu köy: *Oyuklu;* 882 nüf. Erzurum'un 56 km güneybatısında, Tuzla çayı kıyısında, Palandöken ve Şakşak dağları arasındaki kesimde yer alır; yüksl. 1 920 m. Çat ilçesinin (1 386 km², 21 792 nüf.) ayrı bir bucağı yoktur; köy sayısı, merkezle beraber 39. Tahıl, patates ekimi; küçükbaş hayvancılık. (M)

ÇATAK sıf. (*çatmak*'tan *çat-ak*). *Mah.* Çapraşık, iç içe girmiş, girift. ‖ [Meyveler için] Yapışık, ikiz (Malatya). ‖ Kavgacı. ‖ İ. İki dağ yamacının kesişmesi ile meydana gelen dere yatağı, çat. (M)

ÇATAK, Doğu Anadolu'da Van-Hakkâri bölümleri sınırında (Van ili) ilçe merkezi; 1 603 nüf. İl merkezinin 85 km güneyinde, Dicle'nin önemli kolu olan Botan çayının yukarı çığırındadır; yüksl. 1 625 m. — *Çatak ilçesi*, 1 826 km²; 14 268 nüf. Merkez ve Narlı bucakları içinde 26 köyü vardır. İlçe toprakları çok dağlık, tarım alanları sınırlıdır. Daha çok hayvancılığa yer verilir, yapağı, deri, peynir gibi ürünler elde edilir. (M)

ÇATAKKÖPRÜ, esk. **Malabadı,** Güneydoğu Anadolu'nun doğu kesiminde (Diyarbakır ili, Silvan ilçesi) bucak merkezi; 607 nüf. Diyarbakır-Bitlis yolu üzerinde, Silvan'ın 21 km doğusunda Batman çayının batı yakasındadır; yüksl. 605 m. Sason yolu buradan ayrılır. — *Çatakköprü bucağı*, 6 988 nüf. 13 köy. Topraklarında petrol bulunturları. (M)

osmanlı ordusunda çatal

ÇATAL i. (*çatmak*'tan *çat-al*). Yemek yemek için kullanılan üç veya dört dişli madenî âlet: *Çatalla yiyemem... elimle yemezsem hani tadını alamam* (B. Felek). [Bk. ANSİKL.] ‖ Ucu dişli olan yaba. ‖ Ayrılış noktası. ‖ İkiye ayrılmış dal. ‖ Sıf. Ucu ikiye ayrılmış: *Çatal değneği ile deniz tanrısı Neptün* (F.R. Atay). ‖ İki anlama gelen [söz].

— ÇEŞ. DEY. *Çatal görmek*, net görmemek, bir şeyi iki görmek. ‖ *Çatal kazık*, sonucu belli olmayan karışık durum. ‖ *Çatal sakal*, yüzün iki tarafındaki kılların bırakılması ve çenedekilerin kesilmesi suretiyle uzatılan sakala verilen ad.

— Anat. *Ferç çatalı*, fercin büyük dudaklarının arka tarafta birleştiği yer. ‖ *Göğüs kemiği çatalı*, bu kemiğin üst kenarındaki çentik.

— Arabacılık. *Çatal ok*, çift hayvanlı arabalarda okun girdiği yer.

— Ask. tar. Osmanlı ordusunda kullanılan demirden yapılmış ilkel silâh. (Birbirine paralel iki sivri demir uçtan yapılır ve bunların dış yüzeylerinde, biri büyük diğeri küçük, hilâl biçiminde, yırtmağa yarar iki ek parça bulunurdu.) ‖ *Çatal bayrak*, Yeniçeri ocağındaki orta ve bölüklerin kullandıkları bayraklardan biri. (Çatal bayrağın yarısı kırmızı, yarısı sarı renktedir.)

— Bahç. *Çatal bel*, bir ucu çatallı bel.

— Balıkç. Uzun bir kamışa takılı, iki kollu madenî parça. (İpleri dereye veya özellikle denize fırlatmağa yarar). ‖ *Çatal iğne*, iki veya üç çengelli olta iğnesi. (Tatlı sularda etçil balıkları avlamak için yem olarak kullanılan canlı bir balığın sırt kısmına takılacak düzeneği vardır.) ‖ Yem olarak canlı (turna balığı için) veya cansız (yılan balığı için) bir balığın takılabileceği biçimde hazırlanmış su altı oltası. ‖ *Çatal kargı*, balıkları zıpkınlayarak avlamak için kullanılan üç dişli ve sivri uçlu çatal biçiminde araç. ‖ *Çatal zıpkın*, dişli, sivri uçlu, çok çatallı zıpkın. (Bir sapanın ucuna takılır, büyük veya yassı balıkları [dil balığı, pisi balığı v.b.] zıpkınlamak için kullanılır.) ‖ *Yassı dişli çatal*, deniz solucanlarını yakalamağa yarayan araç.

— Balistik. Bir merminin dağılma dik dörtgeninin elemanı. (Değeri dört ihtimalî sapmaya eşittir.) ‖ *Çatal teşkili*, atış tanziminde sık sık kullanılan bir usul. Deneme atışında hedefin uçları birbirine en yakın bir çatal arasında bulunması gerekir.

— Bisiklet ve motosiklet. Bir bisiklet veya motosiklette kadronun ön tekerlek ile gidonu taşıyan kısmı. Bk. ANSİKL.

— Camc. Fırındaki cam eşyayı dikmek için kullanılan kalın demir çubuk.

— Coğ. *Çatal ağız*, akarsuların denize döküllen ağızlarında meydana gelen delta.

— Denizc. Ucu yarım ay biçiminde oyuk çubuk veya seren. Direğe ön yüzüyle dayanır. ‖ *Çeneli çatal çubuğu*, direğe dayalı tutan bir çıkıntısı olan çatal. ‖ *Çatal kasa*, ucu iki gözlü halat.

— Dy. Aralarında bir açı meydana gelecek şekilde birbirinden ayrılmış iki kolu, aynı anda iki yönü birden verebilen demiryolu makasları için söylenir. ‖ *Balast çatalı*, demiryolu bakıcılarının balastları kirleten toprak, kum, curuf gibi maddeleri temizlemek, boşaltmak için kullandıkları, ızgaraları kürek biçiminde aygıt.

— Hayvc. *Çatal tırnak.* Bk. ÇİFT PARMAKLILAR.

— Kıyf. *Çatal çomak*, eldivenlerin parmaklarını genişletip uzatmağa yarayan araç. (*Eşanl.* TOGİTO.) ‖ *Çatal parça*, eldivene uygun bir genişlik vermek için parmaklar arasına konan küçük deri parçası.

— Mad. oc. *Çatal vurmak*, çerçeve başlıklarının altına bir çatal yerleştirmek.

— Mekan. Bir bütün hareketinin gerçekleştirilmesinde aracı olarak etki eden iki dişli mekanik parça: *Çatal, bir el kumandası durumunda hız değiştirme mekanizmalarını işletir veya bir pedalla işletilen bir kavrama diskinin kurtulmasını sağlar.* ‖ Bir terazinin okunu kaldıran ve okun bıçak üzerine dayanıp kullanılmadığı zaman bıçağın aşınmasını engelleyen araç.

— Müz. Arp mekanizmasının bir parçası. (Bir pedal yardımıyle telleri yarım ton tizleştirmek için kullanılır.) ‖ *Çatal ses*, gırtlakta aynı anda iki ses meydana geldiği için bozuk çıkan insan sesi.

— Sil. *Çatal ayak*, bir ateşli silâhın namlusuna destek olmak üzere iki ayaklı ve genellikle ters (V) biçiminde olan parça: *Bir hafif makineli tüfek, çatal ayağı.* ‖ *Çatal destek*, ağaçtan bir sırık üzerine geçirilen dövme demirden yapılma bir çatal. (Bunun sivri uçlu demirden olan yanı yere çakılırdı. Nişancı er, arkebüzünü veya alaybozan tüfeğini bu çatalın arasına koyarak ateş ederdi.) ‖ *Çatal kundak*, V biçiminde açılabilen iki ayaklı top kundağı. (Bk. KUNDAK.) ‖ *Çatal mızrak*, eski çağlarda kullanılan ve bazen üç, bazen iki dişli olan bir mızrak türü. (Tarım aracı olarak iş gören direne benzetilerek yapılmış çatal mızrak; XVI. yüzyılda süvarileri attan düşürmek için kullanıldı. XVIII. yüzyıla kadar gedik açan bir silâh olarak, özellikle deniz savaşlarında bundan faydalanıldı.) ‖ Vahşî hayvan avında eskiden kullanılan av gereci.

— Tab. tar. Hemen hemen yarısına kadar ikiye bölünmüş, oldukça derin ve keskin bir açıyle ikiye ayrılmış olan. (Yapraklar, sülükler, taç yapraklar ve dişiçik boruları çatal olabilir.)

— Teknol. Madenî telleri dayanakları üzerine tespit etmek için kullanılan U şeklinde eğrilmiş ve iki ucu sivri çivi. ‖ *Çatal ağzı*, demir veya ağaçtan yapılmış, değişik işlerde kullanılan uzun saplı, dişli âlet. *Teşm. yol.* Bir yolun veya ağacın birçok dallara ayrıldığı nokta. ‖ *Çatal anahtar*, vidaları açıp sıkıştırmağa yarayan anahtar. ‖ *Çatal çekiç*, bir ucu çatallı çekiç. ‖ *Çatal iğne*, ucu çatal şeklinde olan iğne.

— Teşk. tar. *Çatal tırnak.* Bk. TIRNAK.

— Zır. *Çatal çapa*, sivri ve geniş iki çatallı çapa.

— Zool. Geyik boynuzunun dallarından her biri. ‖ *On çatallı geyik*, yedi yaşındaki geyik.

— ANSİKL. *Çatal*'ın yemek, pasta, salata, kahvaltı, balık, meze, yemiş çatalı gibi birçok çeşidi vardır. Yiyeceklerin cinsine göre, biçim ve dişlerin sayısı değişir.

Bugüne kadar yapılan kazılarda, Eskiçağdan kalma, başka işler için kullanıldığı anlaşılan çatallar bulunmuştur. İlk yemek çatalının, 1100 yılında Venedik'te, Domenico Silvio'nun karısı tarafından kullanıldığı bilinir. XIII.-XIV. ve XV. yy.larda daha çok gümüş, altın, billûr ve demirden yapılan çatallar bir kılıf içinde saklanırdı. Önceleri sadece saraylarda görülen ve lüks eşya sayılan çatal, XVII. yy.dan sonra bütün Avrupa'da kullanılır hale geldi. XVI. yy.ın başında İtalya'da yapılan bir çatal İngiltere kraliçesine hediye edilmişti. XVI.-XVII. yy.da yalnız soylu ailelerde çatal bulunurdu. XVI. yy.da yapılan cam ve kristalden çatallar süs eşyası olarak kullanılırdı.

— Bisiklet ve motosiklet. Bir bisiklette çatal, kadroya oksijen kaynağıyle bağlanır. Motosiklet çatalı ise mecburî olarak (bazı basit motorlu bisikletler dışında) bir süspansiyon teşkilâtıyle donanmıştır. Başlıca iki türü vardır: salıncak süspansiyon, bunda çatal, gidona dört biyel ve vidalı dört mille bağlanır. Miller kılıf içinde döner ve süspansiyonu taşır. İkincisi ise teleskopik sistemdir, bu sistem genel olarak uygulanan sistemdir. Bunda çatal karşılıklı olarak yerleştirilmiş iki araçtan kurulur: bunlar birbiri içine geçen ve süspansiyon yayını taşıyan eş merkezli iki borudur. İçteki borular tekerlek miline bağlanır. Onların üzerinde kayan öteki iki boru ise tekerleğin üstünden yatay bir ara kolanla birbirine bağlanır. Basit teleskopik sistemde çatal, tekerlek miline doğrudan bağlanabilir; levyeli teleskopik çatalda ise biyellerle bağlanır.

— Zır. Ziraatte kullanılan çatallar ağaçtan (çitlenbik, dişbudak) veya madenden (demir, çelik) yapılır. Bu âlet saman, yulaf, gübre v.b. taşımada kullanılır. Taşlık yerlerde bel yerine düz ve geniş dişleri olan çatallar kullanılır. Bazen taş, kömür v.b. düzeltmek için kullanılan ızgaralı küreklere de «çatal» adı verilir.

◆ **Çatal çatal** zf. ve sıf. Çatallanmış: *Kurumuş, dalları çatal çatal olmuş, heybetli bir çınar* (N. Araz).

◆ **Çatallanmak** veya **çatallaşmak** geçz. f. Çatallı olmak, çatal gibi ikiye ayrılmak: *İlerde yol çatallanır* (K. Tahir). ‖ Karışmak: *Mesele o kadar karıştı, o kadar çatallaştı ki...* (H. R. Gürpınar).

◆ **Çatallı** sıf. Çatal gibi olan. ‖ [Yol için] İkiye ayrılan. ‖ [Ses için] Düzgün çıkmayan, pürüzlü.

◆ **Çatallık** i. Çatal konan yer. (LM)

ÇATALAĞZI, Batı Karadeniz bölümünde Zonguldak'ın 17 km doğusunda, Filyos ağzına yakın kasaba (Zonguldak ili); merkez ilçesinin Kilimli bucağında, deniz kıyısı yakınında; 8 123 nüf. Kömür havzasının üretim artığı kömürle işleyen termik elektrik santralı, 1948'de Etibank tarafından kuruldu ve 1956'da genişletildi. Santralın bulunduğu yer, *Işıkveren* diye anılır. Kapasitesi 120 000 kw, yıllık üretim 800 milyon kw/s. Elektrik akımı Kuzeybatı Anadolu ağına bağlı olarak 154 000 voltluk bir taşıma sistemiyle Adapazarı-İzmit üzerinden İstanbul'a ve 66 000 voltluk bir akım hattıyle de Karabük'e iletilir. Termik santralın yıllık yakıt tüketimi, tam verimle, 550 000 tonu bulur. (M)

ÇATALAN, Akdeniz bölgesinde (Adana ilinin Karaisalı ilçesi) bucak merkezi; merkezin bulunduğu köy: *Cevherli,* 666 nüf. Adana kuzeyinde Seyhan baraj gölünün batı kıyısı yakınındadır; yüksl. 65 m. —*Çatalan bucağı,* 9 982 nüf. 23 köy. (M)

ÇATALARMUT, esk. **Esesi,** Doğu Anadolu'da Yukarı Fırat bölümünde (Erzincan ili merkez ilçesi) bucak merkezi; 576 nüf. Erzincan ovasının batı kenarında, il merkezine 15 km uzaklıkta; yüksl. 1 425 m. — *Çatalarmut bucağı,* 5 393 nüf.; 16 köy. (M)

ÇATALCA, Marmara bölgesinin Çatalca-Kocaeli bölümünde (İstanbul ili) ilçe merkezi; 5 811 nüf. İstanbul-Edirne yolundan Büyükçekmece batısında ayrılan 19 km'lik bir kol, Çatalca'yı, İstanbul'a bağlar (59 km); yüksl. 140 m. İstanbul'u Uzunköprü üzerinden Avrupa'ya bağlayan demiryolu da kasabanın kuzeyindeki düzlükten geçer. Kasaba, güneybatısında 330 m'ye kadar yükselen tepelerin yamacına yerleşmiştir. Mimar Sinan yapısı Ferhatpaşa camii ve imareti Çatalca'dadır.

● *Tarih.* Ortaçağda *Metra* adıyle anılan Çatalca, XIX. yy.ın ikinci yarısından itibaren İstanbul'u batıdan koruyan savunma hattı ile önem kazandı. İkinci Dünya savaşında Balkanları ele geçiren alman ordularının Meriç ırmağına dayanmaları üzerine Çatalca savunma sistemi yeniden ön plana geçti. Kasabanın nüfusu 1927'de 3 142 iken askerî kuvvetlerin yerleştirilmesiyle 1940'ta 10 000'i, 1945'te 22 000'i aştı; 1950'de tekrar 3 800'e düştü, ondan sonra yavaş bir artma gösterdi. — *Çatalca ilçesi,* 1 715 km², 62 005 nüf. Çatalca, Boyalık (merkezi: *Hadımköy),* Büyükçekmece ve Karacaköy bucakları içinde 65 köyü vardır. İlçe toprakları kuzeyde Istranca dağlarının alçalmış, yer yer ağaçlık ve çalılık kesimleriyle kaplıdır. Güneye doğru yerey dalgalı ve tepelik bir görünüş alır ve araya geniş tabanlı vâdiler girer. İlçe halkının geçimi tarıma dayanır. (M)

ÇATALCA, Yunanistan'ın Tesalya yöresinde şimdi *Farsala* adını taşıyan kasabanın Osmanlı dönemindeki (1409-1881) adı. (M)

ÇATALCA-KOCAELİ bölümü, Türkiye'nin Marmara bölgesinin bir bölümü. Ortasındaki İstanbul boğazıyle ikiye ayrılır; batıda Çatalca, doğuda Kocaeli yörelerine ayrılır. Marmara bölgesinin geçit karakteri özellikle bu bölümde belirir. İstanbul ili toprakları (Yalova ilçesi dışında), Kocaeli ilinin İzmit körfezi kuzeyindeki ilçeleri ve Sakarya ilinin kuzey yarısı, bu bölüm içinde yer alır. (Bk. MARMARA BÖLGESİ.) [M]

Çatalca savaşları, 1912-1913 Balkan savaşlarının bir safhası. Kırklareli'ni alarak Edirne'yi kuşatan Bulgarlar Lüleburgaz'da türk ordusunu yendiler. 15 Kasım 1912'de Çatalca'daki savunma hatlarına saldırdılar. Daha önce tahkimat yapılan Çatalca'da bulgar ordusu durduruldu. Top sesleri İstanbul'dan duyulduğu için halk ve hükûmet heyecan içinde idi. Babıâli ordudan ümidini kesmiş, savaşın durdurulmasını istiyordu. Tarafsız devletlerin savaş gemileri kendi tebaalarını korumak düşüncesiyle İstanbul limanına gelmişlerdi. Devlet, barışı sağlamak için üç kere büyük devletlere başvurduysa da birbirini tutmayan teklifler yüzünden anlaşmaya varılamadı. Bu yüzden Babıâli, aracısız olarak mütareke isteğinde bulundu. Mütereke görüşmeleri başkumandan vekili harbiye nazırı Nâzım Paşa ile general Savof arasında Çatalca istasyonundaki bir vagonda yapıldı (3 aralık 1912). Bu mütarekeye göre hükûmet, bulgar kuşatmasındaki Edirne'ye yardım gönderemeyecek, barış konferansı Londra'da toplanacak, dört günde anlaşma sağlanmazsa savaş tekrar başlayacak, Osmanlı devleti, Karadeniz ablukasını kaldıracaktı. Mütarekeyi Bulgaristan'dan başka Sırbistan ve Karadağ da imzaladı. Londra barış konferansı 3 aralık 1912'de başladıysa da Balkan devletlerinin Edirne ve Doğu Trakya ile birlikte Balkanları ve Ege adalarını istemekteki ısrarları yüzünden bir sonuca bağlanmadan dağıldı. Büyük devletler 17 ocak 1913'te Babıâliye verdikleri bir nota ile Edirne'nin Bulgaristan'a bırakılmasını, adalar yönetiminin kendi halklarına sorulmasını ve Midye-Enez hattının sınır sayılmasını istediler. Osmanlı devleti bu teklifleri incelerken 23 ocak 1913'te Babıâli baskını oldu; iktidar İttihat ve Terakki partisine geçti. 4 Şubatta Çatalca savaşları tekrar başladı, başarı sağlayamayan bulgarlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Bir süre sonra tekrarlanan saldırı ile Baba Nakkaş köyüne kadar ilerledilerse de şimdi Gaziler tepesi diye anılan yerde bulgar ordusu kesinlikle yenildi. Osmanlı savaş gemileri de Karadeniz ve Marmara'dan yaptıkları bombardımanlarla bulgar ordusunu hırpalıyordu. Ne var ki savaşın uzaması yüzünden Osmanlı devleti yeniden barış istedi. Büyük devletlerin de aracılığı ile Londra barış konferansında (30 mayıs 1913); Midye-Enez hattı sınır kabul edildi: Edirne 21 temmuz 1913 tarihine kadar bulgar işgalinde kaldı. (→ Bibliyo.) [M]

ÇATALÇAM, esk. **Zevker,** Doğu Karadeniz bölümünün iç kesiminde, (Erzincan ilinin Refahiye ilçesinde) bucak merkezi; 827 nüf. Kuzeyindeki ilçeye uzaklığı 26 km, yüksl. 1 600 m. — *Çatalçam bucağı,* 10 727 nüf.; 36 köy. (M)

ÇATALHÖYÜK, Arkeol. Konya ili, Çumra ilçesine bağlı Küçükköy yakınında höyük; 17 m yüksk. 1961'de İngiliz Arkeoloji enstitüsü adına James Mellaart tarafından kazılmağa başlandı. Biri doğuda, biri batıda olmak üzere Çatalhöyük'te iki yerleşme yeri bulundu. Doğu Çatalhöyük neolitik, Batı Çatalhöyük ise kalkolitik devirleri içine alır. Doğu Çatalhöyük'te 13 tabaka bulundu. Henüz ana toprağa varılamadı. Bunlardan VI. tabaka iki safhalıdır (VI A ve VI B). Burada çok ileri bir şehir kültürüyle karşılaşıldı. Açılan geniş alanlarda evlerin birbirlerine yapışık olarak inşa edildiği görüldü. İlk 4 yapı katında evler gruplar halindedir ve geniş avlulara açılmaktadır. Daha eski katlarda ise evler büyük gruplar halindedir. Toprak seviyesinde normal kapı aralıkları yoktur. Evlere girişin tavandan olduğu anlaşılmaktadır. Evler genellikle iki odalıdır. Büyük olan odalarda, toprak sekiler, dolaplar, fırın ve ocaklar vardır. Küçük olan diğer oda kiler olarak kullanılmıştır. Oturma odalarındaki sekilerin altında karışık bir şekilde konmuş insan iskeletleri bulunmuştur. Mezarların oda içlerinde olması dinî inançlarla açıklanabilir. Bir kısım evlerin planları değişik duvarlarında sıva üzerine kırmızı boya ile yapılmış resimler yer alır. Büyük panolar halindeki resimlerde konu olarak dans ve av sahneleri işlenmiştir. Ayrıca boğa, geyik, eşek, domuz, akbaba da en çok yapılan hayvanlardandır. Yine bu evlerin bazılarının duvarlarında boyalı el resimleri, içlerinde de ana tanrıça boğa ve koç heykelcikleri bulunmuştur. Bu şekildeki evlerin normal ev olmadıkları açıktır. Av ve dans sahneleriyle hayvan tasvirlerinin, neolitik toplumlarda büyük rol oynadığı anlaşılan dinî olay ve âyinleri tasvir ettiği anlaşılmıştır. Bu sebeple duvarları freskli ve kabartmalı olan binalara arkeologlar *tapınak* adını vermiştir. Çatalhöyük'teki boyalı resim sanatı Avrupa üst paleolitiğinin son safhalarına veya Doğu İspanya (Levante) mezolitik sanatına yaklaşır. Çatalhöyük'ün küçük buluntuları arasında taştan ve topraktan yapılmış heykelcikler büyük bir yer tutmaktadır. Kadın heykelcikleri ana tanrıçayı temsil etmektedir. Taştan yapılmış ok uçları ve bıçaklar çok dikkatli işlenmiştir. Keramik, elde yapılmış ve oldukça gevrek pişirilmiştir.

Çatalhöyük'te bulunan tahıl kalıntıları burada tarımın yapıldığını göstermektedir. Ayrıca bol sayıda av hayvanı kemiği de ele geçmiştir, IX. tabakadan itibaren kurşun ve bakırın kullanılmağa başlandığı görülür. Tapınak duvarlarına av ve dans sahnelerinin resmedilmesi, avcılığın neolitik devir insanının hayatında hâlâ önemli bir rol oynadığını gösterir. Çatalhöyük'te ele geçen buluntular, Hacılar'da bulunanların bir öncüsü gibi görünmekteyse de çağdaşı olarak onunla kıyaslanabilecek eserler daha ele geçmemiştir. Doğu Çatalhöyük taş âlet endüstrisini dikkatle inceleyen P. A. Bialor buna en yakın endüstrinin Kilikya neolitik taş âlet endüstrisi olduğunu doğrulamıştır. Böylece Doğu Çatalhöyük yerleşmesinin sonları hiç olmazsa Kilikya neolitiğinden çok daha eski bir zamanda başlamamış olmalıdır. Karbon on dört (C—14) tarihlerine göre Doğu Çatalhöyük ilk üretim ekonomisi M.Ö. VII. binin ikinci yarısıyle, VI. binin birinci yarısına aittir.

Batı Çatalhöyük'ün bütün katları kalkolitik devre aittir. Höyükte iki ayrı kesitte biri daha eski, diğeri daha yeni iki kalkolitik safhaya rastlandı. Arkeologlar eski safhanın kalkolitik keramiğine *eski kalkolitik I keramiği* demektedirler. Mersin XXIV-XXII'de Tell Halaf* keramiğinin yayılmasından önce bu keramiğin Mersin'e ithal edilmiş olduğu anlaşılmıştır. Aynı şekilde, bu cins, boyalı keramiğin uzak paralellerine Hacılar I-V katlarında da rastlanır. Batı Çatalhöyük'te daha sonraki kalkolitiği temsil eden tabakanın keramiği (eski kalkolitik II keramiği), Canhasan* 2 B'de bulunan keramiklerle çok az değişiklik gösterir. Böylece Canhasan 2 B katı ile Batı Çatalhöyük «eski kalkolitik» safhasının çağdaş olması gerekir. İkisinin arasında başka bir safhanın daha var olup olmadığı henüz kesin değildir. Şimdilik ikisinin birbirini takip ettiği düşünülürse, Canhasan 3'ün bir süre Batı Çatalhöyük 1 kalkolitiğiyle paralel devam ettiği anlaşılır. Batı Çatalhöyük neolitiği arasında bir boşluk vardır. Bu boşluğu kısmen Kilikya veya Amuk neolitiği, kısmen de Hacılar (IX-VI) son neolitiği doldurmaktadır. Mersin ve Batı Çatalhöyük eski kalkolitik I bağlantılarından dolayı Hacılar V-I'in gene Batı Çatalhöyük eski kalkolitik I devri ve Canhasan 3 ve bir süre için de Canhasan 2 B katı ile çağdaş olduğu söylenebilir. (→ Bibliyo.) [M]

Çatalin mezarı, Şebinkarahisar dolaylarında, Gerdek boğazında, Soğanlı suyunun üzerinde kaya mezarı; yüksk. 7 m. Mezarın yapıldığı kayanın çatallı oluşu yüzünden bu ad verilmiştir. Dış görünüşü sadedir, mezar odasına büyük bir kapı geçidi açılmıştır. M.Ö. III. yy. ile II. yy. arasında yapıldığı sanılır. (M)

ÇATAL KUYRUKLU balina bls. i. Sırtında sırt yüzgeci, karnında uzunlamasına bir sürü çizgi bulunan balina. (Dişsiz balinalar alt takımından çatal kuyruklu balinagillerin örnek türü).

— ANSİKL. Çatalkuyruklu balinanın gövdesi uzunca, kuyruğu ufak, çubukları nispeten küçük, boyu çok büyüktür (15-16 m). Soğuk denizlerde yaşar, bazen ılık denizlere kadar iner (gök balina). [L]

ÇATALZEYTİN, Batı Karadeniz bölümünde (Kastamonu ili) ilçe merkezi, 1 525 nüf. Karadeniz kıyısında aynı adlı bir dere ağzında, Abana ve Türkeli iskeleleri arasında yer alır. İnebolu'nun 53 km doğusunda, kara yoluyle Kastamonu'ya Devrekâni üzerinden 94 km uzaklıktadır. — *Çatalzeytin ilçesi,* 318 km², 17 419 nüf. Engebeli ve ormanlıktır. Tarım alanları fazla yer tutmaz (mısır, keten v.b.). Kıyıda balıkçılık yapılır. (M)

ÇATANA i. (*Çetene* kasabasının adından). Küçük (filika büyüklüğünde) motorlu gemi: *Kiminiz çatanadır, kırdığı gibi bacayı / Şıp diye geçen Köprü'nün altından* (Orhan Veli). [M]

ÇATAPAT i. (onomatope). Ayakla çiğnenince veya yere atılınca çat pat sesi çıkaran eğlence fişeği. (M)

ÇATARI i. Bk. ÇITARI.

ÇA-TAS i. («savaş taşı» anlamına hakas türk. k.). Arkeol. Yenisey Kırgızlarının mezarlarına verilen ad. Mezarların VII.-X. yy.lardan kaldığı anlaşılır. Minusinsk havzasında Hakas Muhtar bölgesinde bulunan bu mezarların taşlarında Yenisey-Orhon alfabesiyle yazılmış ve eski Kırgız devletinin sosyal durumunu belirten yazıtlar vardır. Taşların, boy soylularının mezarlarına ait olduğu tespit edildi. Ayrıca mezarlardan çıkan kalıntılardan ölenlerin yakıldığı anlaşılmaktadır. Büyük mezarlardan Yenisey-Orhon alfabesiyle yazılı altın, gümüş kaplar ve at koşumları da çıktı. (M)

ÇAT cumhuriyeti, Orta Afrika'da devlet, eski Çat topraklarından meydana gelir, Kuzey'de Libya, Doğu'da Sudan, Güney'de Orta Afrika cumhuriyeti, Batı'da Kamerun, Nijerya ve Nijer ile sınırlıdır; 1 300 000 km²; 4 000 000 nüf. Başkenti, *Fort Lamy.*

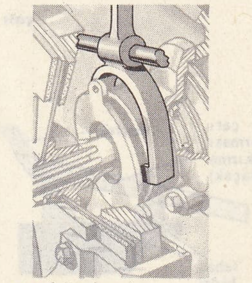

çatal (mekan.)

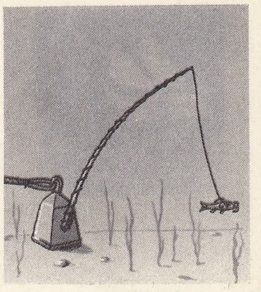

çatal iğne (balıkç.)

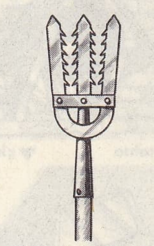

çatal zıpkın (balıkç.)

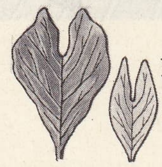

çatal biçiminde
yaprak ve
taç yaprağı

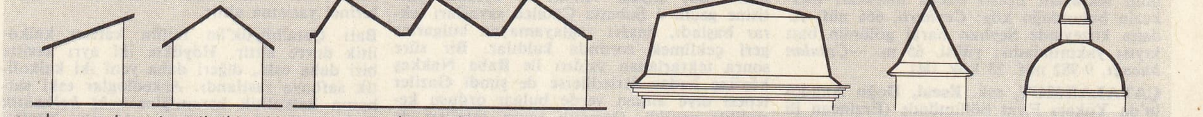

çatı

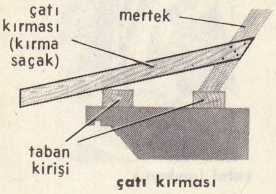

çatı kırması

çatı pencereleri

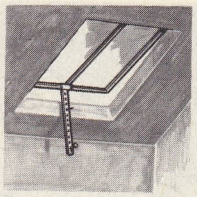

kapak pencere

tahta ▲ ▼çinko

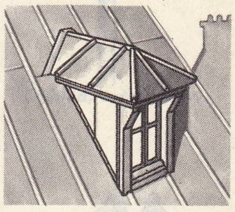

Coğrafya

Çat kuzeyden güneye doğru çöl ve kıyı iklimli bölgelerde uzanır ve Tibesti, Ennedi, Uaday kütlelerini içine alır; bu kütlelerde yaşayan yarı göçebe ve yerleşik halklar genellikle müslümandır. Ülkenin geri kalan kısmı geniş bir çanaktan meydana gelir; bu çanak bugün bir kısmını Çat gölünün kapladığı eski bir iç deniz havzasıdır: granit çökmesine uğramış bölgede yüzeyi henüz sertleşmemiş balçık tabakaları birikmiştir; bu balçık yağış mevsiminde at ve kamyonların batmasına yol açan sahte bir kabukla örtülür.

Çat cumhuriyeti iklim, tarım ve beşerî şartlar bakımından birbirinden farklı iki bölgeye ayrılır. İki yanında kuzey ve güney ırklarının birbirine karıştığı 13. enlem yolu bu iki bölgenin sınırını meydana getirir. Yolun kuzeyinde hurma ağaçlarıyle örtülü birkaç vahanın yer yer kestiği çöl uzanır; vâdileri yıllar boyu kuruyan vadlar, ancak rastlantı sonucu patlak veren tornado'lar sırasında akar. 13. Enlem yolunun güneyinde Gera kütlesi ile Maya Kebbi'nin kayalık dorukları (Kamerun sınırında) ve ülkenin güney ucunda Orta Çat cumhuriyeti sınırında Baybokum dağları başlıca engebeleri meydana getirir. Logon ve Şari havzaları geniş bir ovayı kaplar; zenci ve animist halkın (özellikle büyük Sara topluluğu) yaşadığı zenci Afrikası buradan başlar. Su basmaları etkisi altındaki kesimi dışında bu ova, yakın zamanlara kadar tropikal ormanlarla örtülüydü. Zamanla daha kalabalık halkların akın ederek, tarım yapabilmek için her yıl büyük orman kesimlerini yok etmesi, Çat cumhuriyetinin güneyindeki bu ormanlık bölgelerin azalmasına, sonra da küçük koruluklara bölünmesine yol açtı; orman ancak galeriler halinde kalmıştır ve bu galerilerin en darları, nüfusun en yoğun olduğu bölgelerdedir.

ÇAT cumhuriyeti haritası

Ülkenin kuzeyinde deve sayısı 300 000 başa ulaşmıştır ama başlıca gelir kaynağı 13. enlem çevresinde yetiştirilen sığırlardır (4 milyon baş). Bununla birlikte, Lrypanosomiase'ın sürülere büyük zarar verdiği güney ırmakları kıyılarında sığır beslemek imkânsızdır. Hayvancılık, soğuk hava depolu mezbahalardan ve Fort-Lamy ile Fort-Archambault hava alanlarından büyük ölçüde et ihraç edilmesini sağlar. Balıkçılık da önemli bir gelir kaynağıdır: ırmaklarda yılda 80 000 ton balık avlanır. Bununla birlikte, manyok tarımının güneyden itibaren bütün Çat'a yayılmasına rağmen, halkın başlıca beslenme kaynağı gene de darıdır. Hükûmetin etkisiyle yerfıstığıgiller tarımı gelişmektedir; Maya Ketti'de ilgi çekici pirinç ürünü elde edilmiş ve Kanem'de buğday ekme denemeleri yapılmıştır. Ama başlıca çaba pamuk tarımına harcanır: hükûmetin baskısıyle girişilen pamuk ekimi, mahallî şartlara uygun tarım tekniklerinin benimsenmesi ve köylülerin eğitilmesi sayesinde yaygınlaşmış, bu arada araştırma servisleri de en iyi tohumları tespit edebilmiştir. Hükûmetten aldığı imtiyaz sayesinde pamuk tekelini elinde tutan Fransız-Çat Pamuk şirketi yılda 98 000 ton çekirdek pamuk üretir; en verimli yıllarda ülkedeki en sekiz ayıklama fabrikası 34 000 ton elyaf verir.

Tarih

Kaya resimleri bakımından zengin olan kuzey bölgesinde (Tibesti ve Ennedi) yaşayan birçok halk bugünkü kuraklığın başladığı devirde (M.Ö. 3 000'e doğru) ortadan kalktı. Çat gölünün Tripoli (Murzuk ve Bilma'dan), Hartum (Darfur'dan) ve batı Sudan (Sahil'den) yollarının ağzında bulunması, milâttan beri göçlere ve halkların karışmasına yol açtı. Tibesti'li Tubu'lar bütün ülkeyi Çat'a kadar işgal ettiler ve VIII. yy.a doğru burada sahrayı aşan kervan yollarını denetleyen Kanem krallığını kurdular. Gölün doğusunda yaşayan Saolar ve Bulalaların sonradan ülkeden kovdukları Kanem hükümdarları Bornu'ya sığındılar. Ama Tubu ve Fulbelerin siyasî rolü önemli olmasına rağmen en büyük siyasî güç, kabileleri XI.-XIX. yy. arasında göl kıyılarına yerleşen Araplardaydı; büyük eyaletleri (Kanem ve Bornu, Uaday ve Bulala, Bagirmi) bunlar yönettiler ve islâmlaştırdılar, bu arada da büyük ölçüde köle ticareti yaptılar. XVI. yy.da Kanem-Bornu, göl çevresindeki bütün bölgelere hâkimdi. Aynı devirde aşağı Şari'nin kuzeyinde Bagirmi krallığı kuruldu. Uaday XVII. yy.da Müslümanlığı kabul etti, güney bölgelerine boyun eğdirdi. Bagirmi'yi de kendine bağladı ve güneydeki müslüman olmayan bölgelerden köle topladı. XIX. yy.da avrupalı gezginler Çat'daki iç denizi keşfetmeğe geldiler: Derham, Clapperton ve Oudney (1823-1824); Borth ve Overweg, Vogel (1853-1856), Rohlfs (1866), Nachtigal (1869-1872). Bu dönemde mahallî sultanları mısırlı köle tacirleri (Zübeyr) tehdit ediyoılardı; 1879'dan itibaren, Zübeyr'in yardımcısı Rabah Çat ülkelerine büyük zarar verdi, Bagirmi'yi yağmaladı, Bornu'yu işgal etti (1893) ama kısa süre sonra, memlekette yayılmağa başlayan Fransızları hesaba katmak zorunda kaldı. Gerçi gezgin Crampel öldürüldü ama (1891), Bagirmi ve Dar-el Kışti, Gentil sayesinde fransız himayesine girdi (1897-1898); ama Gentil'in Fransa'ya dönüşünden sonra Rabah, Bagirmi'yi yıktı ve Bretonnet alayını kılıçtan geçirdi (1899). Sudan'ın paylaşılması ile ilgili fransız- ingiliz antlaşması (1898), Fransa'-

ÇAT gölünde kayık

Foto. Documentation française (LAROUSSE)

nın bu üç sömürgeyi (Senegal, Cezayir, Kongo) birleştirmeyi tasarlamasına yol açtı; bu tasarı Joalland-Meynier, Foureau-Lamy ve Gentil kumandasındaki birliklerin göl kıyısında Kuseri'de birleşmesiyle gerçekleştirildi; ertesi gün Rabah yenildi ve öldürüldü (22 nisan 1900). Daha sonra albay Largeau kumandasındaki fransız birlikleri, Sünusîleri Borku ve Ennedi'den çıkardı (1901-1914), Abeşe'yi işgal etti (1909) ve Uaday'a boyun eğdirdi (1912). Karışık unsurlardan meydana gelen Çat sömürgesi ağır ağır teşkilâtlanabildi. Çat himaye ve bölgelerinin eski toprakları (1900), komşu sömürgeye katıldı (Ubangi-Şari-Çat 1906), sonra da, Logon'un batısındaki Bec-de-Canard'ın katılmasıyle (fransız-alman antlaşması, 4 kasım 1911) genişledi. Fransız Doğu Afrikasına katılan ama etnik toplulukları ikiye bölen eski fransız-alman sunî sınırıyle Kamerun'dan ayrılan Çat ancak 1922'de oluştu, sonra batı Tibesti'yi aldı (1930). Yönetici Ebue'nin teşvikiyle Çat, Fransa'ya bağlanan ilk sömürge oldu (ağustos 1940) ve Ornano ve Leclerc kumandasındaki fransız birliklerinin Libya'da giriştikleri harekâtın (1941-1943) üssü oldu. 1945'ten sonra özellikle Sara'ların etkisiyle Çat'ta siyasî faaliyet yoğunlaştı. Afrika Demokratik birliğinin bir kolu olan Çat İlerici partisi (1946 yılında Gabriel Lisette tarafından kuruldu) fransız idaresiyle anlaştı (1955) ve sömürge meclisinde çoğunluğu ele geçirdi (1957). Sömürge 28 kasım 1958'de Fransız Milletler topluluğunun üyesi oldu ve Çat cumhuriyeti adını alarak bağımsızlığını ilân etti (11 ağustos 1960), Birleşmiş Milletler teşkilâtına alındı (21 eylül 1960). İktidar Gabriel Lisette'den François Tombalbaye'e (Çat İlerici partisi) geçti. Tombalbaye hükûmet başkanı (mart 1959), başbakan (haziran 1959) ve cumhurbaşkanı (ağustos 1960) oldu.

Afrika'nın iç kısmında kapalı kalan genç devlet, Orta Afrika cumhuriyeti ve Kongo (Kinşasa) ile birlikte Orta Afrika Cumhuriyetleri birliğini kurdu (mayıs 1960), Afrika ve Malgaş birliği (mart 1961) ile C. E.E.'ye katılarak dış ülkelerle ilişkiler kurmağa çalıştı. 14 Nisan 1962 Anayasasıyle başkanlık sistemi kabul edildi. Ocak 1963'te Çat İlerici partisi ülkenin tek partisi haline geldi. Mart ve eylül aylarında hükûmete karşı birtakım tertiplerin ortaya çıkarılması üzerine, geniş çapta tevkifler yapıldı, özellikle de müslüman liderler tutuklandı. 1965'te karışıklıklar yeniden başladı. Bazıları ülkenin içinden gelen tepkiler (kasım 1965'te 3 bakanın tutuklanması), bazıları Hartum'un destekledıği veya hoş gördüğü hareketler, bazıları ise idare mekanizmasına boyun eğmek istemeyen göçebe kabilelerin ayaklanmalarıydı. 1966'da isyan devam etti, şubat 1967'de baş kaldıranlarla kanlı çarpışmalar oldu. Çat İlerici partisinin 6. kongresinde, kayırma ve derebeyliklе savaşma (ocak 1967) ve yeni bir siyasî kurul düzenleme konularındaki istekler belirtildi. Nisan 1966'da kabinede yapılan değişiklikten sonra başkan Tombalbaye devlet ve hükûmet idaresini yavaş yavaş bütünüyle eline aldı. Dış siyasette önemli olay, Kinşasa'da Çat, Kamerun, Gabon, Orta Afrika cumhuriyeti ve Kongo-Kinşasa arasında gümrük ve iktisat konularında yapılan anlaşmadır (aralık 1964). [L]

ÇAT dilleri. Leng. Zenci Afrika dilleri; Nijer'den Şari'ye ve Benue'den Sahra'ya kadar uzanan bölgede konuşulur. (L)

ÇATERCİ (Bankim Çandra), hintli yazar (Bengal 1828-1894). Bir brahman olan Çaterci, Hugli ve Kalküta kolejlerinde okuduktan sonra 1858'de Kalküta üniversitesini bitirdi. Çeşitli devlet memurluklarında bulundu, 1891'de emekliye ayrıldı. Eserlerinin çokluğu, edebî değeri ve etkisi ile Çaterci, XIX. yy.ın en büyük hintli yazarı sayılır. Hindistan'da Avrupa örneğine uygun roman türünü başlattı. Başlıca eserleri: *Durgesnandini*, *Kapalakundala* ve *Mrinalini*. Ayrıca 1882'deki Sannyasi isyanını anlatan *Anandamath* adlı kitabı kendisine büyük ün kazandırdı. Özellikle kitaptaki *Bande Mataram* (Selâm sana ey Anne!) şarkısı önemlidir. Bu şarkı sağlığında siyasî bir amaç için kullanılmışsa da, Çaterci'nin ölümünden sonra Bengal'in parçalanması sırasında çıkan karışıklıklarda devrimci partinin sloganı oldu. Ölüm tanrıçası Kali olduğu sanılan ve övülen bu «anne», on silâhı olan savaşçı bir kadındır. Başka bölümlerde de annenin savaşçı ve ihtilâlci yönü göze çarpar.

Çaterci, önceleri ingilizce yazdı, sonra Bengali diline döndü. Romanları heyecanlı ama yapı bozukluklarıyle doludur; bu kusurlar, çoğunun tefrika olarak yazılmasından ileri gelir. Olaylar çoğunlukla tesadüflere ve tabiat üstü güçlere bağlanır.

Diğer eserleri: *Lalita O Manas* (şiirler) [1858], *Rajmohan's Wife* (Racmohan'ın Karısı; ingilizce yazılmıştır) [1864], *Bishabriksa* (Dulların Yeniden Evlenmesi Meselesi Üstüne) [1873], kendisinin en büyük romanı saydığı *Krişnakanter Uil* (1878) ve *Racsimha* (1881). [L]

ÇATERTON i. (ing. *Chatterton*, icat edenin adından). Pamuk şerit, katran reçine ve güttaperkadan meydana gelen bir yalıtıcı karışıma batırılmıştır, elektrikçiler tarafından iletken tellerin dıştan korunmasında kullanılır. (Çaterton'un yerini gitgide plastik maddeden şeritler almaktadır; bu plastik şeritlerin yalıtıcı özellikleri çok daha üstündür.) [L]

ÇAT gölü, Afrika'nın iç kısmında bataklıklı göl; Çat, Kamerun, Nijerya ve Nijer cumhuriyetleri sınırında. Çat gölünün uzun süre sivrisineklerle dolu bir bataklık olduğu sanıldı; çünkü Tilho heyeti, araştırmalarını suların aşırı ölçüde çekildiği bir dönemde yapmıştı (1907-1908). Bugün 25 670 km²'lik bir alanı kaplayan göl, «Çat öncesi» denizinin kalıntısıdır; bu deniz, deniz seviyesinden aşağıdaki Çat topraklarını (Tibesti'nin güneybatısındaki çöküntüler dizisi; Nil havzasını sınırlayan yamaçlara kadar uzanıyordu) örtüyordu. Ayr (Nijer'de), Tibesti ve Ennedi'deki (Çat'ta) bugün kurumuş olan nehirlerin o zamanlar debileri yüksekti. Dördüncü zamanın sonunda Çat'ın deniz seviyesinden alçak toprakları ile göl arasında bağlantı ancak Bahr-ül-Gazal karığıyle sağlanıyordu; burada bugün de birkaç su birikintisi vardır. Kuzeybatı kıyısı (Nijer ve Nijerya) girintili çıkıntılıdır; kuzeydoğuda (Çat cumhuriyeti) kumullar güzel manzaralı ve yerleşmeye elverişli bir bölge meydana getirir.

Güneyde Şari'nin kıyıları sık bir ormanla örtülüdür. Suları çok az tuzlu olduğu için kumullar arası çöküntülerin kurutulmasıyle gölden elde edilen topraklardan yararlanılır: bu topraklarda ayrışmış papirüslerin meydana getirdiği verimli balçıklarda mısır ve buğday tarımı yapılır. Çöküntülere biriken tuzu, kıyılarda oturanlar işletir.

Gölün bütün faaliyeti Kanem bölgesine bağlı olan kuzeydoğu takımadalarında toplanır: burada boynuzlugillerden su sığırları yetiştirilir; en iyi otlaklar adalardadır ve taşlamaz hayvancılığa büyük zarar verir. Ama öte yandan yeterince avlanılmayan su faunası öylesine zengindir ki balıklarda yozlaşma belirtileri görülür. Fransız idaresinin etkisiyle 1951'den beri polderler genişletilmiştir. 7 000 Hektarlık alan, gölden setler aracılığıyle ayrıldı; tarım yapılan 1 200 hektardan yılda üç buğday ve iki mısır ürünü alınır. (L)

ÇATI i. (*çatmak*'tan *çat-ı*). Bir yapının, bir evin damını kuran parçaların tümü: *Şiddetli bir kıble rüzgârı esiyor, alevleri, kıvılcımlar saçan tahta parçalarını* [...] *evlerin çatılarına fırlatıyordu* (Ömer Seyfeddin). ‖ Binanın tavanı ile damı arasındaki, genellikle az kullanılan yer. ‖ Birbirine çatılmış şeylerin bütünü: *Silâh çatısı*. ‖ *Mec.* Sığınılacak yer: *Hülâsa her çatının altı aynı sesle dolu* (M.Â. Ersoy).

— Anat. İnsan ve hayvan vücudunda kafes şeklinde olan kemikler, iskelet. ‖ [At için] Kalça kemiğinden dize kadar uzayan uyluk kavsi. ‖ *Çatı altı*, çatı kemiğinin altı. ‖ *Çatı altı oluğu*, çatı kemiğinin dış yüzünde bulunan ve önde tıkalı delikle sonuçlanan oluk. (Tıkaç damar ve sinirleri buradan geçer.)

— Ask. Benzer üç tüfeğin veya portatif silâhın, birbirine destek olacak biçimde dayanmış durumu.

— Dil bil. Eylemin özne tarafından yapılmasına *(etken çatı)* veya özneye yönelmesine *(edilgen çatı)* göre fiilin aldığı biçim. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dönüşlü çatı*, genellikle öznenin yaptığı eylemin kendi üzerine yansıdığını, yani öze dönük olduğunu göstermek üzere fiilin aldığı biçim. ‖ *Orta çatı*, genellikle öznenin kendisi için veya kendi yararına yaptığı, bazen de yalnızca edilgen biçimli ve etken anlamlı bir gramer kategorisi belirten çatı. ‖ *Orta edilgen* (deponens) *çatı*, Latincede aşağı yukarı Hint-Avrupa dilinde orta çatının oynadığı rolü oynayan çatı.

— Dülgerlik. *Çatı direği*, üzerinde yanlamaların birleştiği düşey ağaç parça *(Çatı babası* da denir). Bk. ANSİKL.

— G. santl. Bir figürü ayakta tutan, ya maden plakalarla örtülü veya üstüne kireç veya mermer kirecinden sıva sürülü tahta kuşak. (Conques'deki «azize Foy» heykelinde olduğu gibi.) ‖ Üstüne bir bronz heykelin dökümü yapılan destek.

— İnş. *Çatı arası*, çatının kiriş ve mertekleri arasındaki boşluk. ‖ *Çatı eteği*, bir damın çatısını duvarın dışına kadar uzanan küçük mertek. ‖ *Çatı katı*, çatı arasına odalar yapılarak inşa edilen kat. ‖ *Çatı kırması*, mansart çatılarda damın alttaki eğimi. ‖ *Çatı kirişi* veya *çatı merteği*, bir ucu tabanlara bindirilen ve üzerine kiremit altı tahtalarının kaplandığı kiriş. ‖ *Çatı mahyası*, çatı örtüsünde iki yüzeyin yanlamasına kesişmesinden doğan, düz veya eğik, çıkıntılı çizgi. ‖ *Çatı makası*, çatının iki yanındaki meyilli yüzeyleri tutan ve yukarıki uçları birleştirilerek bir üçgen şekli alan kirişler. ‖ *Çatı oku*, çatı makaslarının bindiği iki babanın üzerine ve çatı boyunca yatay olarak konan kalın kiriş. ‖ *Çatı omurgası*. (*Eşanl.* MAHYA KİRİŞİ.) ‖ *Çatı örtüsü*, çatıların üstüne kiremit, oluklu saç, çinko gibi malzemelerle kaplanan ve içeriye su geçmesini önleyen örtü. ‖ *Çatı penceresi*, üzerine yerleştirildiği çatı ile aynı eğimi olan çerçeve veya pencere (iki parçaya ayrılır: kımıldamayan veya söveli kasa ve iki mil ve yastık üzerinde dönen hareketli parça veya kanat; *çatı ışıklığı* veya *Arnavut bacası* da denir. ‖ *Çatı tabanı*, çatının üzerine kurulduğu beton zemin.

— Mad. oc. Bir damar veya bir tabakanın üst kısmındaki toprak parçası. (İşletme sırasında çatı kaldırılacağı için, alttan kaballama suretiyle destek vurmak gerekir.) ‖ *Eğreti çatı*, sağlam olmadığı için, maden çıkarma işlemi sırasında kömür tabakasıyle birlikte çöken ince çatı.

— Mim. *Çatı penceresi*, çatı altında kalan bölümü aydınlatmak için bırakılan boşluk. Bk. ANSİKL.

— Tar. mim. *Çatı süsü*, Eski Roma'da, evlerin veya anıtların çatısı üstüne yapılmış, genellikle bir heykel veya bir silâh arması niteliğindeki süs.

— ANSİKL. Dil bil. *Etken çatı* geçişli veya geçişsiz olur: bırakmak geçişli, «uyumak» geçişsizdir. *Edilgen çatı* Türkçede genellikle *-l* ekiyle meydana getirilir. Bazen *-n* bazen de hem *-n*, hem *-l* kullanıldığı olur (ver-mek, ver-i-*l*-mek; del-mek, del-i-*n*-mek; ara-mak, ara-*n*-ı-*l*-mak). Fiilin, özne ve nesneyle kurduğu bağıntı bakımından görünüşünü belirten çatı, yapım açısından ekli ve eksiz türlere de ayrılır: geçişli ve geçişsiz fiillere birinci türden, ettirgen, oldurgan, edilgen, dönüşlü fiillerle işteşlik fiilleri, ikinci türdendir.

— Dülgerlik. *Çatı direği*, süs olarak, kullanılmak üzere çatı dışına da çıkarılır. Çoğunlukla bırakma kirişi düzeyine sarkar. Bu durumda *asma çatı direği* adını alır.

— Mim. *Çatı*, bir yapıyı yağmur sularının akıntı ve sızıntılarına karşı korur. Son zamanlarda, su geçirmezlik alanındaki teknik ilerlemelerle birlikte, kuru bölgelerde olduğu gibi yağışlı bölgelerde de çatı yerine su sızdırmayan teras yapımı gerçekleştirilebildi. İklimin yanı sıra, toplumun karakteriyle çatı biçimleri arasında da bağlantı kurulabilir: Japonların dinamizmi, yukarıya doğru uzamış çatılarda; eski Rusya'nın içe dönüklüğü ise yerleştiriliş şekliyle gerçek dışı hissini veren yuvarlak kubbelerde kendini gösterir. Teknik gelişmeler gibi moda da çatı biçimlerini etkiler: Ortaçağ Fran-

sası'nda, koni biçimli yüksek çatılar çok yaygındı. Daha sonra, yamuk biçimi mansart tipi çatılar, XVIII. yy.da ise, bazen bir korkulukla gizlenmiş alçak çatılar tercih edildi. Çatılar iki gruba ayrılır: *düz yüzlü çatılar* ve *eğik yüzlü çatılar.* Birinci gruba giren çatı tipleri daha çok kullanılır ve çok değişik biçimler gösterir: yalnız bir eğik yüzü olan *tek meyilli* veya *basit çatılar;* yan yüzlerinde kalkan duvarları olan *beşik çatılar,* aynı yüzde değişik iki eğimi olan *kırma çatılar* (bunlara *mansart çatı* veya *fransız tipi çatı* da denir); uçlarından biri, yuvarlak, koni biçimi veya düz bir yüzeyle iki yan eğime birleştirilmiş *sağrı çatılar;* mahya aşığından itibaren ters yönde eğimi olan *ters eğimli çatılar;* dörtgen veya çokgen piramit biçimindeki *külâh çatılar;* çatı gergileri, çatı makasının üstüne kadar uzanan *kalkık çatılar* ve sanayi yapılarında kullanılan *şet çatılar.* Bunlardan başka, küre çatılar, kümbet çatılar, konik çatılar gibi daha az kullanılan pek çok çatı örneği daha vardır.

● *Çatı pencereleri*'nin yüzleri bazen duvarların uzantısı düzeyinde bulunur, bazen de çatının çatma parçaları üzerine oturur. Çoğunlukla bir çatı penceresi yanak veya yanlık denilen ve yanlık merteği adını alan merteklerle birleşen iki üçgen bölümden meydana gelir, üzerleri bir çatı ile örtülür. (→ Bibliyo.) [LM]

ÇATIK sıf. *(çatmak*'tan *çat-ı-k).* Uçlarından kavuşmuş, bağlanmış olan, birbirine bitişik, çatılmış. || Asık, çatılmış: *Baktım ki etrafında herkes çatık kaşla yazıyor* (Cenab Şahabeddin). [M]

ÇATIRDAMAK geçz. f. (onomatope *çatır*'dan). [Tahta, kuru odun v.b. maddeler için] Kırılırken, yanarken veya yerinden sökülürken çatır sesi çıkarmak: *Aman dallar çatırdıyor* (R. N. Güntekin). *Ve ben kımıldasam, sanki her taraf çatırdayarak tuz buz olacak* (Y.K. Karaosmanoğlu).

◆ **Çatır çatır** veya **çatır çutur** zf. Çatırdayarak; tahta, kuru odun, kemik v.b. sert cisimlerin kırılırken, yanarken veya yerinden sökülürken çıkardıkları ses hakkında kullanılır. || Cesaretle, çekinmeden, güçlüğe uğramadan, kolaylıkla: *Çatır çatır Fransızca konuşuyor.* || Zorluklara aldırmadan, engel tanımadan: *Seni oğlumdan çatır çatır boşatacağım* (H. R. Gürpınar).

◆ **Çatırdatmak** ettrg. f. Çatırdamasına yol açmak: *Çizmeleri altında merdivenleri çatırdatarak yukarı çıktı* (R. N. Güntekin).

ÇATIRTI i. *(çatırdamak*'tan *çatır-tı).* Çatlayan, bir dış etki ile çarpışan sert nesnelerin çıkardığı tok ses: *Düpedüz gürültüden, çatırtıdan kaçar oldum* (B. Felek). [M]

ÇATIŞKI i. Bk. ANTİNOMİ.

ÇATIŞMAK ortaklş. f. *(çatmak*'tan *çat-ı-ş-mak).* Karşı karşıya gelerek birbirine vurmak veya çarpmak, vuruşmak. || Anlaşmazlık sonucu herhangi bir şekilde tartışmak veya kavga etmek: *Zora düşmedikçe, çatışmak istemediklerinden alttan almışlar* (K. Tahir). || [İki veya daha çok şey için] Bir noktada birbiriyle çarpışarak birleşmek, kavuşmak, karşılaşmak: *Bir defasında bakışlarımız çatışır gibi oldu* (Ş.S. Aydemir). || Çelişmek, birbirini tutmamak: *Dün söyledikleriniz bugün söylediklerinizle çatışıyor.* || [Deve ve köpek için] Çiftleşmek.

◆ **Çatışık** sıf. Birbiriyle uyuşmayan, çelişen, çatışma halinde olan: *Tartışma sırasında bir sürü çatışık düşünceler ileri sürülüyordu.*

◆ **Çatışma** i. Çatışmak eylemi: *İki eşkiya çetesi arasında dün gece yeni bir çatışma olmuş.* || Anlaşmazlık, uyuşamama: *... Partisi içindeki ayrılaşma, çatışma, birbirine düşme nihayet belirmiştir* (F.R. Atay).

— Ahl. Bir kişiye, bir işin yapılmasını emreden, ötekine de aynı işi yasaklayan iki karşıt ödev, iki ayrı değer arasındaki çekişme. (Meselâ «le Cid»'de şeref ile aşk arasındaki; veya Antigone'de yazılı kanunlarla tanrıların kanunu arasındaki çatışma. Çatışma kavramı hürriyet ve değer meseleleriyle sıkı sıkıya bağlıdır.)

— Ask. Savaş maksadıyle düşmana karşı ilerleyen bir birliğin keşif ve güvenlik kademeleri arasında ilk silâhlı vuruşmaya verilen ad. || Az sayıda iki düşman birliği arasında, beklenmeyen bir anda karşılaşma yüzünden ortaya çıkan savaşma: keşif kolları, kural olarak, her türlü çatışmadan sakınmalıdır.

— İkt. *Çatışma teorisi,* kârın paylaşılmasında işverenlerle, işçilerin karşı karşıya geldiklerini, aralarında önlenmesi elde olmayan bir çatışma bulunduğunu kabul eden nazariye. Bk. EFFERTZ RİCARDO, STUART MİLL.

— Psikanaliz ve Psikopatoloji. *Ruhî çatışma.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Ruhî çatışma,* iki duygusal eğilim sistemi arasındaki karşıtlıktır. Psikanaliz metoduyle yapılan araştırmalar, nevrozlar ve uzvî olmayan psikozların kaynağında *bilinç dışı* ve çözülmemiş birtakım çatışmaların bulunduğunu ortaya koyar.
Bilinç dışı çatışma üç unsuru içine alır: bilinç dışı istek, korunma güdüsü ve korunma işlemi. İsteğin bilinç dışı olması, içe itilmesindendir. Bu istekte beliren ve bazı şeylere karşı duyulan itme ihtiyaçları, zamanla, benlik için zahmetli ve kabulü imkânsız ihtiyaçlar haline gelmiştir. Bilinç dışı istek yeniden depreştiği zaman hoşa gitmeyen etkiler doğurur: utanç, suçluluk duygusu, tiksinti. Böylece ilk itilme ortaya çıkar, bir kere çıktıktan sonra da kendiliğinden ve kesiksiz olarak sürer, üstelik de bilinç dışı istek kaybolmadığından, sürekli bir güç tüketimini gerektirir. Bu da bilinç dışı çatışmanın ortadan kalkmadığını gösterir. Bu çatışma çevresinde kurulan denge oynaktır. Bastırılmış itki, sürekli olarak korunma güdüsünü yenmeye, bilinçli duruma geçmeye çalışır. Böylece, bedenî veya ruhî bir sebepten itilmiş yönsemeleri güçlendirebildiği gibi, itici yönsemeleri de zayıflatabilir. Her iki durumda da denge bozulur; ikinci durumda, bastırılmış itkinin geri geldiği görülür. Çoğu zaman korunmanın direnci bütünüyle kırılmaz, ortaya bazı uzlaştırma kuruluşları çıkar; bunların amacı, kısmen de olsa hem kişiliğin bilinçli bölgesini, hem de itilmiş yönsemelerin alanı olan bilinç dışını doyurmaktır. Bu uzlaştırma kuruluşları nevroz belirtileridir: nevroz, bilinç dışı çatışmanın sürekliliğinin ve evriminin belirtisidir. (İsteri doğuran çatışmanın, klasik olarak, cinsî tabiatta olduğu kabul edilir. Öznenin isteğiyle ilgili hayalleri, bu isteğini çatışma yoluyle karşı cinsten ana-baba hayaline bağlar. Hadım edilme kompleksini veya sıkıntısını, her türlü isteğe karşı beliren yasaklama yoluyle devam ettirir.)

◆ **Çatıştırmak** ettrg. f. Uç uca kavuşturarak birbirine iliştirmek veya bağlamak. || Birbirine düşürmek, kavga ettirmek: *Hayganoş, bunu ingilizlerin yumrukçu inzibat çavuşuyla çatıştırmış* (K. Tahir). || *Halk dili.* [Köpek veya deve için] Çiftleştirmek. (LM)

ÇATKI i. *(çatmak*'tan *çat-kı).* Başın çevresine alından geçirilerek sarılan ve çember gibi dolanan bağ: *Evde yalnız kalır kalmaz, başımdan çatkıyı attım* (R.N. Güntekin). *Çatkı çatmak.* || Bina iskeleti. (Bk. ÇATMA.) || Teyelleme. || Birbirine uçlarından çatılan şeylerin topu: *Tüfek çatkısı.*

— Folk. *Alın çatkısı.* Bk. ALIN.

◆ **Çatkılık** i. *Halk dili.* Çift öküzlerini yan yana bağlamak için kullanılan çifte boyunduruklu ağaç. (M)

ÇATKIN sıf. *(çatmak*'tan *çat-kın).* Çatılmış olan, çatık: *Çatkın bir çehreyle üzerine yürüyor, gözlerini açıyor, bağırıyordu* (R.N. Güntekin). || *Halk dili.* Önemli bir kimsenin dostluğunu kazanarak himayesine sığınmış olan. *Esk.* Müntesib.

◆ **Çatkınlık** i. Çatkın olma hali. (M)

ÇATLAK sıf. *(çatlamak*'tan *çat-la-k).* Parçalarına ayrılmayacak şekilde kırılmış veya yarılmış olan, çatlamış: *Yamaçlarında keçiler otlayan kuru, yalçın, çatlak dağlar arasından geçiyorlardı* (R.H. Karay). || [Ses için] Pürüzlü, cırlak: *Küçük bir horoz [...] çatlak sesiyle öterek kanatlarını şakırdatıyor* (A.H. Tanpınar). || [Dalga için] Kırılmış, çatlamış. || *Tekl.* Akılca zayıf [Kimse]. || **i.** Özellikle bir nesnenin yüzeyinde ortaya çıkan düz ve kırık çizgi: *Harap minarelerin çatlaklarındaki otlar* (F. H. Dağlarca).

— Dy. Yapıldığı madenin herhangi bir noktasında bir çatlak başlangıcı gösteren raya verilen ad. (Bu bozukluk trafik bakımından çok mahzurludur. Bu yüzden yol malzemesinin sıkı kontrol altında bulundurulması gerekir. Çatlak raylar gözle, ses alma ile veya magnetik alan ve ultrason gibi daha teknik metotların tatbiki sonucu anlaşılır).

— G. santl. Bk. ANSİKL.

— Jeol. Yer kabuğunda meydana gelen yarıkların genel adı. (Bk. ANSİKL.) || *Tabaka çatlağı,* aynı cinsten kayanın iki tabakasını veya katmanını ayıran düzlem. (Tabaka çatlağı, kilde ve topraktaki yarıklar kuruma, volkan bombalarındaki ise soğuma dolayısıyle oluşmuştur. Bazı yumrularla yassı çakıllardaki yarıkların kökeni henüz tartışmalıdır; ancak bunların genişçe bulunanları kendini çekme ile oluşmuştur.) || *Üstelenme çatlağı,* farklı cinsten kayanın üst üste iki tabakasını veya katmanını ayıran düzlem.

— Kuyumc. Elmas üzerinde görülen damar biçiminde yarık.

— Mad. oc. Bir kömür tabakasında meydana gelen kırıklar.

— Metalürji. Tavlama veya döküm parçalarının yüzeyinde, çok şiddetli çarpma veya iç gerilim sonucu ortaya çıkan ve genellikle çıplak gözle kolay görülemeyen yarık. || İşlenmiş madenî parçanın içinde veya yüzeyinde, yarıklar halinde beliren metalürji hatası. || Bir döküm parçasında, kum kalıbın yüzey çatlaklarından ileri geldiği zaman düzgün olmayan kısa damarlar şeklinde, haddeleme veya dövme işleminin yeterli sıcaklıkta yapılmamış olmasından ileri geldiği zaman ise derin olmayan yarıklar şeklinde ortaya çıkan metalürji hatası. || *Çatlak tamiri,* maden sanayiinde yarı işlenmiş maddelerdeki çatlakların giderilmesi. (Bu işlem için başvurulan çeşitli usuller arasında en yaygını, çatlakları oksiasetilen şalumosu ile yakmaktır.)

— Mim. Bir yapıdaki ince yarıklar.

— Patol. Bazen yerinden oynamamış kemik kırıkları için kullanılan terim. || Derinin kalınlığı içinde veya mukozaların sınırlarında meydana gelen derinliği az yarıklar. (Bk. ANSİKL.) || *Makat çatlağı,* anus kıvrımları içinde bulunan uzunlamasına yüzlek yara. Bk. ANSİKL.

— Res. Bazı boya ve vernik katlarının sathî veya derinlemesine kendi kendilerine bozulması.

— Sabunculuk. Bir sabun kalıbında, uzunlamasına yarıklar halinde beliren yapım hatası.

— Seram. Genleşme veya esneklik katsayısı, toprağın katsayısıyle aynı olmayan bir sır tabakası üzerinde meydana gelen yarıklara benzer şekilde süsleme çeşidi.

— Sil. Atış dolayısıyle tahribata uğrayan bir ateşli silâhın mücefi (namlu boşluğu) içindeki madende meydana gelen kopuk, yırtık veya sökük gibi bozukluklar.

— Teknol. Bir sıva tabakasında (vernik, boya v.b.) meydana gelen, her doğrultuda uzayan yarıklar. || Bir odun parçasında meydana gelen yarık.

— Tıp. Deride veya mukozlarda meydana gelen hafif yarık. (Bk. ANSİKL.) || Çatlak görünüşünde deri çizgileri, gebelik sırasında veya bazı hastalıklarda (tifo, aşırı zayıflama) derinin gerilmesinden ileri gelen önce kırmızımsı, sonra beyaz renkte uzun şeritler halinde deri bozukluğu.

— Vet. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. G. santl. Boyaların sürüldüğü düzeyden verniğe kadar bir tabloyu örten çeşitli elemanlarda, katlarda hava değişikliklerinin çeşitli etkileri yüzünden, *çatlamalar* görülür. Çatlamalarda görülen örgü ve çizgi özellikleri, bunların türlerini, çağlarını bildirir. Bu bakımdan, (kimi zaman, ustaca taklit edilen) çatlamaların incelenmesi uzmanların çalışma alanına girer. Çatlamış olan vernik, yağlıboya katını koruyamaz duruma gelince onun üzerinde işlem gerekir; eski bir vernik katı üstüne sürülen taze vernik pek çabuk bozulup dökülmeğe yüz tutacağından, önce eski kat silinir. Boya katı çatlamışsa, onarıcı uzman, gerekli durumlarda işe başlar. Eser üzerinde görülen

boya çatlaklıkları, eserin bütünlüğünü bozacak nitelikteyse onarımı gerekir.

— Jeol. Yer kıvrımlarının yaptığı basınca, az bükülen topraklar dayanamazlar ve bunun sonucunda *çatlaklar* meydana gelir. Üç çeşit çatlak vardır: *basit çatlaklar*'da kırılan iki bölümün karşılıklı durumlarında bir değişiklik olmaz; *kırıklar*, daima bir düşmeyle (yani diğer bölüme oranla bir bölümün düşey olarak yer değiştirmesi) birlikte meydana gelir; *dekroşmanlar*'da ise yer değiştirmeler yalnız yatay olur.

— Metalürji. *Çatlaklar* genellikle, tavlanmış çelik ve dökme demirde meydana gelir. İşlenmiş parçanın değişik kısımlarında, sıcaklık, soğuma hızı veya kimyevî bileşim aynı olamayacağı için farklı gerilmeler ve bunun etkisiyle de çatlaklar olur. Aynı şekilde, sıcakta (büzülmenin aynı olmaması, çekirdeğin termik gerilmelere karşı direnci) ve soğukta (soğuma sırasında iç gerilimlerin meydana gelmesi ve darbe etkisiyle veya parçanın kullanılışı sırasında bu gerilimin açığa çıkması) işlenmiş döküm parçalarında da çatlaklar meydana gelir.

— Patol. Ellerde ve ayaklardaki bazı çatlaklar bir nasırlaşmanın karmaşığı olarak görülebilir. Bu çoğu kere meslek gereği bir nasırlaşmadır. Ayrıca emzirmenin ilk günleri dudaklarda ve meme uçlarında ve şeker hastalarında anusta veya kamış derisi üzerinde görülebilir.

● *Makat çatlağı*. Daima az önem verilen, hattâ bazen gözle görülemeyen makat çatlağı, anusu çevreleyen kıvrımlardan birinin içinde küçük bir yara şeklindedir; bu yara varken büzgenkas da sıkışır. Bu küçük yara çoğu zaman şiddetli, hattâ bazen dayanılmaz bir ağrı verir. Bu ağrılar, özellikle dışkının katı olduğu hallerde aptes bozduktan sonra bazen çeyrek saat, hattâ bir saatten fazla sürer ve hastada intihar düşüncesine yol açar. Bazı hastalarda bu ağrı süreklidir. Bağırsak yumuşatıcı ilâçlar, belladonlu, kokainli merhemler hafif bir rahatlık verir. Teşhiste bir yanlışlık yoksa, en iyi ve en etkili tedavi yolu, genel anestezi altında, özel bir âletle makadın genişletilmesi, sonra yaranın elektrikle dağlanmasıdır. Makadı genişletmeden uygulanan yüksek frekanslı akımlar pek seyrek olarak etkili olmaktadır.

— Res. Satıhtan bozulma halinde çatlaklar, az veya çok ince, vernik ve boya katını derinlemesine sarmayan çizgiler, oyuklar, girintiler şeklinde düzenli veya karışık ve girift bir örgü meydana getirir. Derinlemesine bir bozulma halinde çatlama boya ve vernik katlarına zarar veren az veya çok belirli oyuklar halinde görünür; bu gibi derinlemesine çatlamalarda oyukla az çok düzgün ve sıkı bir örgü teşkil eder, gene de bozulan katların pul pul dökülmesini etkilemez.

— Seram. *Çin çatlağı*. *Cam üstüne çatlak*, süslenmiş sıcak parçayı cam kırıklarıyle örtüp, ikinci pişirme, üfleme gibi normal işlemleri uygulamakla elde edilir. Seramik parçalar üstüne çatlak ise, bu işin ustası olan Japonlar ve Çinliler tarafından yapılır. Aynı sır tabakası üzerine değişik çatlak motifleri uyguladıktan sonra, bazen en üste renkli bir mine tabakası çekilerek yarıklara hareli bir görünüş verilir.

— Tıp. Soğuktan ileri gelen el çatlakları, gliserinli, vitaminli ilâçlarla, merhemle ve gerekirse genel tedaviyle iyileştirilir. Meme çatlakları bazen süt emzirmenin ilk günlerinde ortaya çıkar. Her emzirmeden sonra yıkama, gliserinli pamukla kompres yapma, hattâ sunî meme ucu kullanma iyileşmeyi sağlar. Bununla beraber bazı hallerde emzirmeye son vermek gerekir.

— Vet. Atlarda ve sığırlarda görülen çatlaklar, bukağı ve köstek yerindeki katlı deride oluşan iltihaplı yarıklardır. Genellikle derinin su, soğuk, çamur, sidik v.b. şeylerle tahriş edilmesinden ileri gelir. Şiş, ağrılı ve ateşli deri çatlar, içinden irinli bir sıvı akar; bu sıvı kıllara yapışarak katılaşır. Lenf damarlarının iltihaplanması sonucunda bacaklar ağrıyabilir ve hayvan bu yüzden iyice topallar. (LM)

ÇATLAMAK geçz. f. (onomatope *çat*'tan *çat-la-mak*). Parçaları dağılıp ayrılmayacak şekilde yarılmak: *Bir motosiklet kazası sonunda kafatası çatlamak suretiyle ölmüştü* (R.H. Karay). *Tabak çatladı*. || [Dalga için] Kırılmak: *Rıhtıma çarpan dalgalar gürültüyle çatlıyordu*. || *Mec*. Yemek, yorulmak, gülmek ve ağlamak gibi hareketlerin aşırı derecede olması sonucu ölecek hale gelmek veya ölmek: *Yiyin efendiler yiyin; bu hân-ı iştihâ sizin / Doyunca, tıksırınca, çatlayıncaya kadar yiyin* (Tevfik Fikret). || Sıkıntı, yalnızlık, sabırsızlık v.b. ruhî halleri aşırı derecede duymak: *Söyle, meraktan çatlıyacağım* (R.H. Karay). *Çatlayım mı burada? Şeytanlarla mı konuşayım* (R.N. Güntekin). *Bu işin ne olduğunu kimden anlıyayım? Üzüntüden çatlıyacağım* (H.R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Alnının (ar) damarı çatlamış*. (Bk. ALIN.) || *Başı çatlamak*. (Bk. BAŞ.) || *Çatlasa da, patlasa da*, «elinden gelen her şeyi yapsa da» anlamında kullanılır. || *Taş çatlasa*, hiç bir engel tanımama niyetini belirtir.

— Metalürji. Bir maden için, yüzeyde çatlaklar meydana gelecek şekilde yarılmak: *Bir maden, katılaştırma, haddeleme, dövme, tavlama, doğrultma v.b. gibi işlemler sırasında çatlar*. || Molekülleri çok sıkışık olan bir maddeyi ufalamak için, önce kavurmak, sonra da anî olarak soğutmak işlemi. || İnce veya derin çatlaklar göstermek: *İyi kurutulmamış bir kum kalıbına dökülen parça kolayca çatlar*.

◆ **Çatlama** i. Çatlamak eylemi.

— Bot. Başçık, meyve spor kesesi v.b. kapalı organların yapıları gereğince kendi kendilerine ve düzenli bir şekilde açılması. Bk. ANSİKL.

— Denizc. Rüzgârın etkisi ile deniz dalgalarının diklenip yükselmesi: *Sığ sularda her zaman çok çatlama olur*.

— Seram. *Sır çatlaması*, bir seramik sırında ince çatlakların meydana gelmesi.

— Sil. Toplarda gaz basıncının etkisiyle ortaya çıkan yarılma olayı.

— ANSİKL. Bot. Başçığın çatlaması normal olarak uzunlamasına yarılma şeklinde (*boyuna çatlama*) olur; başçık bazen uç deliklerinden (deliksi çatlama: patlıcan), bazen uç kapakçığından (pyxidanthera), bazen de yan kapakçıklardan (kadın tuzluğu) v.b. açılır. Çatlama, her halinde, *mekanik* tabakanın özel durumuna bağlıdır. Bu tabakanın her hücresi, değişik yüzeyler üzerine gelişigüzel dağılmış bir kısım şeritler boyunca zarını kalınlaştırarak odunlaştırır. Çatlama kuraklıktan ileri gelir. Meyvelerin çatlaması da uzunlamasına yarıklar şeklinde olabilir (badıç, bakla, keçiboynuzu); yukarıdan aşağıya doğru yer alan bu yarıklar, uzunluk veya kısalığına göre, meyve kabuğunu çenet veya dişlerin (karanfil) bitişme yerinden ayırır; meyve çok bölümlü ve yarılmalar, bölmelerin arka tarafındaki orta çizgiden ve onları birbirinden ayıran ara çeperlerden geçecek şekilde ise, meyve yaprağı çeperine bitişik bölmelerin parçalanmadığı boyuna çatlamaya *bölme çatlaması* (zambak, süsen, lâle), köklerin parçalandığı boyuna çatlamaya *bölmeli çatlama* veya *septisid* (çiğdem, tütün) adı verilir. Çatlama enine yarılma (*piksid:* banotu, farekulağı) veya delinme (*deliksi çatlama:* haşhaş) şeklinde de olabilir.
Eğreltiotunun spor keseleri, iç çeperleri odunlaşmış mekanik bir tabakanın kuraklık etkisiyle gerilmesi sonucunda çatlar. Kara yosunlarındaki kapsüllerin çatlaması ise peristoma dişlerindeki buna benzer bir hareketin sonucudur. Ciğeryosunlarının sporogonlarının kapakları ise biraz öncekilerinki gibi açılır.

◆ **Çatlatmak** ettrg. f. Bir şeyi parçaları dağılmayacak şekilde kırmak, çatlak hale getirmek. || [Aşırı yemek, yorgunluk v.b. etkisiyle] Çatlamasına yol açmak: *Bulduğu vakit o kadar yemek yer ki, en obur beyazları çatlatmağa kafi gelir* (F.R. Atay). || Birisini çok üzmek, öfkelendirmek: — *Efendim, beni çatlatmayınız* (H.R. Gürpınar). || [At için] Çok koşturarak ölmesine yol açmak. || *Halk dili*. Delirmek, aklını kaçırmak.

— Camc. *Kumu çatlatmak*, kristal yapımında kullanılacak olan kumu ateşte kızdırmak.

— Mim. Oynatmak, koparmadan ayırmak.

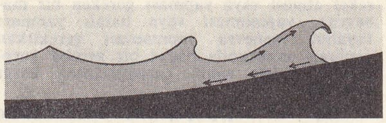

dalga çatlaması

— Taşçılık. *Kayayı çatlatmak*, kesilmesini kolaylaştırmak için kayayı ısıtarak üzerinde çatlaklar meydana getirmek. (LM)

ÇATMAK geçl. ve geçz. f. Değnek, odun, tüfek ve benzeri uzun şeylerden birkaçını uç uca çaprazlama kavuşturarak durdurmak: *Dört ağacı birbirine çatıp / Ve biçâre hayvanı ona bağlayıp* (Ziya Paşa). || Kereste v.b. malzemeyi birbirine iliştirerek kabaca inşa etmek, kurmak: *Bir dam çatarak her gece altında barınsam* (M.A. Ersoy). || Hayvana yük yüklemek. || Vurmak, çarpmak: *Gemi iskeleye çatmış*. || *Mec*. Hoşa gitmeyen, kötü bir durumla veya ters bir insanla karşılaşmak: *Çattık yahu! Beş kuruş daha ver madam* (B. Felek). *Bir hayata çattık ki, hayata kurmuş pusu* (N.F. Kısakürek). || Rast gelmek, tesadüf etmek: *Zühre üç yüz atlı ile firarileri ahz ve cem'etmekte iken Calinos'a çattı ve onu katletti* (Cevdet Paşa). || [Kaş yüz için] Sert bir ifade takınmak: *Ağa yüzünü azdırır, kaşını çatar, kötü söz eder* (Yaşar Kemal). || Birisine sert bir şekilde sözle veya yazıyle sataşmak, saldırmak: *Biri kalkıp gidip, içeri odadakilere çatmak istiyor, ötekiler onu tutup oturtuyorlar* (M.S. Esendal). || Bir şeyin zamanı iyice yaklaşmak, vakti gelmek: *İşte şimdi o kadar ürktüğü ve bununla beraber beklediği saat gelip çatmıştı* (A. H. Tanpınar). || Önemli bir kişinin dostluk ve himayesini kazanmak.

çatlama

— ÇEŞ. DEY. *Adamına (adama) çatmak*, işi yapacak ehil kimseyi bulmak. || *Keyif çatmak*, keyfetmek.

— Ask. *Tüfek çatılacak! çat!*, tüfek çatılması için verilen komut. || *Tüfek çatmak*, tüfekleri uç uca çapraz bir şekilde dayayarak durdurmak.

— İnş. Yapmak, inşa etmek, yapı dikmek.

— Sepetçilik. Yuvarlak veya oval sepetlerin dibini meydana getiren, söğütten haç veya petek biçimi örgü.

— Terz. Bir elbisenin dikilecek çeşitli parçalarını önce iğneyle sonra teyelle birleştirmek.

◆ **Çatılmak** edilg. f. Çatmak işine konu olmak. || *Halk dili*. [At ve deve için] Çok koşturulmak sonucu bacakları ayrılarak veya gerilerek ölmek, çatlamak.

◆ **Çatma** i. Çatmak eylemi. || Bir bütünün değişik kısımlarını güçlendirmeğe veya taşımağa yarayan parçalarının tümü. || Tartışma veya kavgaya yol açacak şekilde birisine sataşma, saldırma: *Kimsenin çatmasından korkmam; dün söylediğimi bugün yanlış buluyorsam dönmekten de çekinmem;* (N. Ataç). || *Halk dili*. Baş örtüsü. || *Çatma kaş*, birbirine kavuşmuş gür ve siyah kaş: *Kurulu yaya benzer çatma kaşlım* (Dede Korkut). || *Çatma rastık çekmek*, rastıkla iki kaşı boyayarak birleştirmek: *Yaşlandıkça düzgüne merak saran, saçlarını acaip otlarla boyayan, kaşlarına çatma rastık çeken* (Sabahattin Ali).

— Dokumc. Yastık, sedir, perde örtüsü ve pek seyrek olarak da kaftan yapılan bir cins eski türk kadifesi. (Zemini kılaptan olurdu. Üzerine kadife çiçekler dokunurdu. Bursa, Bilecik, Üsküdar çatmaları çok meşhurdu.Bugün, bu ünlü kumaşı dokuyan çatma tezgâhları hemen de hiç kalmadı.)

— G. santl. Bir heykelin iskeletini meydana getiren, genellikle (demir veya kurşun gibi) metalden yapılmış dayanak parçalarının bütünü; heykelin dengesini veya büyük camlı pencerelerin çatısını sağlar.

— Huk. İki veya daha çok sayıda geminin birbirlerine çarpmasıdır. (Bk. ANSİKL.) || *Kusursuz çatma*, kaza, mücbir sebep veya sebebin anlaşılmaması hallerinde, çatışan gemilerden hiç birisinde kusur bulunamaması hali. || *Kusurlu çatma*, bir tarafın kusuru veyahut çatışan birden çok geminin ortak kusurları yüzünden meydana gelen çatma. || *Kıyasen çatma (çatma olmadan zarar)*, bir geminin nizamlara aykırı ha-

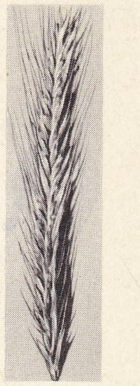

çavdar başağı

reket etmesi veya yapması gereken bir manevrayı yapmaması veya hatalı yapması veyahut manevra yapmaması gerekirken yapması sonucunda başka bir gemiye çarpmadan, fakat sanki çarpmışcasına zarar vermesi.

— İnş. Bir ahşap yapının, üzerine tahta çakılarak veya sıva vurularak örtülen esas iskeleti. || Yapı kafesi. Bk. KAFES.

— Marang. ve Doğramc. Kapı, dolap kanatlarının çerçevelerini meydana getiren ve ayna, cam gibi bölümlerini tutan doğrama kısmı.

— Terz. Elbise provasında geçici olarak iğnelenmiş veya teyellenmiş parçaların her biri.

— ANSİKL. Huk. *Çatma* olayları çok can ve mal kaybına yol açar. Çatmaları önlemek ve belli tedbirlerin alınmasını sağlamak maksadıyle son yıllarda Londra'da yeni bir «Milletlerarası Denizde Can Emniyeti sözleşmesi» ile buna ek «Denizde Çatışmayı Önleme tüzüğü» kabul edilmiştir (17 mayıs - 17 haziran 1960). Türkiye bunlara katılmıştır. (Çatmayı düzenleyen ve halen yürürlükte bulunan mevzuat: 5544 sayılı Kanun ile kabul edilen ve 1948 yılında tadil edilen Londra antlaşmasına uygun olan çatmaları önleme tüzüğü; İstanbul, İzmir, Samsun Limanları nizamnameleri; çatma, kurtarma, yardım hususunda milletlerarası Brüksel mukavelesine katılmamızla ilgili 16 eylül 1955 tarihli kanun; Türk Ticaret kanununun çatmayle ilgili 1216. ilâ 1221. md.leri hükümleri.)

◆ **Çattırmak** ettrg. f. Çatmak işini yaptırmak. (ML)

ÇATRA PATRA veya **ÇAT PAT** bls. zf. (bulgarca *çetir-pet*, dört-beş'ten). Bir yabancı dili doğru dürüst konuşamayanlar hakkında «az çok, şöyle böyle, yalan, yanlış» anlamında kullanılır: *Arapçası pek âlimane değildi ama, çatra patra meramını anlatıyordu* (H.E. Adıvar). [M]

ÇATTİSGARH, Hindistan'da bölge. Madhya Pradeş'in doğusunda ve Orissa'nın batısında; başlıca şehri *Raipur*. Orissa Got'ları, Çota Nagpur yaylası ve Maikal dağları ile sınırlanan Çattisgarh geniş bir ova meydana getirir; bu ovayı yüksek Mahanadi vâdisi aşar. Geniş alanlar lateritle kaplıdır ama ovanın iç kısmında toprak verimlidir (pirinç). Çattisgarh'daki bol maden kömürü rezervleri yalnız Raigarh'da işletilir. (L)

ÇAUDHARİ i. Hindistan'da bir çeşit han. Hangi dinden ve mezhepten olursa olsun, her türlü yolcu buralarda kısa bir müddet misafir edilir. (Çaudhariler, camiler, hamamlar ve kervansaraylar gibi dinî bağışlarla, yani vakıflarla beslenirdi.) [L]

ÇAU DOK, Vietnam'da (Güney Vietnam, An Giang ili) şehir, Bassac'ın sağ kıyısında; 6 500 nüf. Damıtmaevi. İpek dokumacılığı. Tersaneler. Çau Dok bölgesi, 1724'te Annam tarafından ilhak edildi; Annam'ın genişlemesinin güneybatı sınırını belirtir. (L)

Çav (Çince, *Çao*'dan). Nümism. İran'da Çin'i örnek alarak basılan ilk kâğıt para (1293). Geyhatu Hanın (öl. 1294) israfını ve veba salgınında sarsılan hazine ihtiyacını karşılamak için İzzeddin Muzaffer, Çav'ı bir çare olarak düşündü. Ölümle tehdit edilen halk, altınlarını teslime ve karşılığında verilen kâğıt parayı kullanmağa zorlandı. Kuyumculuk yasaklandı, sırmacılık ve gümüşçülük engellendi. Çıkarılan çavlar dik dörtgen şeklindeydi. Bir yüzünde Kelime-i Tevhid, diğer yüzünde Moğol yazısı ile Han'ın unvanları ve altında «Erencin Turci» ismi bulunmakta ve ortasında bir daire içinde paranın değeri ve «Padişah-ı Cihan 693 tarihinde iş bu Çav-ı Mubareki Memalikinde tedavüle çıkardı, bunu değiştiren ve bozan kişi karısı ve çocukları ile beraber idam olunacaktır» yazılmıştı. Para tedavüle çıkarıldığı sırada esnaf ve tüccar, protesto için dükkânlarını kapadı, alışveriş durdu. Gazan Mahmud zamanında bu kâğıt paralardan vazgeçildi. (M)

ÇAV i. *Halk dili.* At, eşek, deve v.b. büyük hayvanların erkeklik organı. (M)

ÇAV i. (esk. türk. k.). Ses, ün.

◆ **Çavlanmak** dönşl. f. *Esk.* Gürültüsü çevreye yayılmak, dile düşmek. (M)

ÇAVALYE i. Balıkların taşınmasına veya satış sırasında muhafazasına yarayan, genellikle kestane ağacından örülmüş geniş sepet. (Istakoz ve böcek çavalyeleri genellikle uzun ve üstten saplı, balık çavalyeleri ise yuvarlak ve iki yandan saplı olarak yapılır.) [M]

ÇAVAN (Yesvantrao Balvantrao), hintli siyaset adamı (Stara bölgesi 1913). 1942-1943 Yılları arasında Quit İndia Movement (Hindistan'dan defol) adlı ingiliz aleyhtarı kampanyaya katıldı ve tutuklandı (1943-1944). Maharaştra Bombay devleti başbakanı (1960-1962) oldu. 1962'de Krişna Menon'un yerine Hindistan Savunma bakanlığına atandı. Koyu bir komünizm düşmanı olan Çavan, sınırlarda yapılan Çin saldırısından sonra hint ordusunu yeniden düzenledi. 1966'da içişleri bakanı oldu. (L)

ÇAVÇAVADZE (Aleksandr), gürcü şairi (Petersburg 1786-1846). Şiirlerinde, hürriyetini kaybeden Gürcülerin çektikleri acıları dile getirdi. Romantik Gürcü şairlerin en güçlüsüydü. Kızı, rus şairi Griboedov ile evlendi. (L)

ÇAVÇAVADZE (İlia), gürcü yazarı ve siyaset adamı (Kvareli 1837-Tiflis yakını 1907). XIX.yy.ın ikinci yarısında ülkesinde gelişen yenileşme hareketinin şeflerinden biri oldu. Sosyal hürriyet ve bağımsızlık fikirlerini öven birçok şiir yazdı: *Néskol'ko Kartin, ili Slucaj iz Zizni Razbojnika* (Birkaç Sahne veya Haydudun Hayatından Bir Olay) [1860], *Videnie* (Görüntü) [1859'da yazıldı, 1872'de yayımlandı], *Gandegili* (Keşiş) [1883]. Ayrıca *I Eto Celovek?* (Bu da Adam mıdır?) [1859-1863] v.b. adlı romanlar yayımladı. Birçok liberal görüşlü dergiyi, özellikle *Iveria'yı* yönetti. Tiflis'de Saguramo yolu üzerinde öldürüldü. (L)

ÇAVDAR i. Buğdaygillerden tarım bitkisi. (Güney Avrupa ve Orta Asya menşeli birçok türleri vardır.) [Bk. ANSİKL.] || *Çavdar ekmeği*, çavdar unundan yapılan esmer ekmek. (Buğday ekmeğine göre nişastası daha az, selülozu daha fazladır. Şeker hastalarına verilir. Tazeliğini uzun süre korur.)

— ANSİKL. *Çavdar (Secale cereale)* bir çenekli, yıllık, boylu bir bitkidir; döllenme çapraz olur. Başakları kılçıklı, tohumları uzuncadır. Çavdar, tanesi ve sapı için yetiştirildiği gibi yeşil yem bitkisi olarak da yetiştirilir. Buğdaya elverişli olmayan fakir topraklarda ekilir. Ekim nöbetinde buğdayla aynı tutulur; erken ekilir (eylül, ekim). Bakımı ve hasadı öteki tahıllar gibidir. Çavdar unu, buğday unu kadar beyaz değildir; bununla beraber ekmek yapımına elverişlidir. Çavdar tanesi ayrıca özel bir bira yapımında kullanıldığı gibi sınırlı olmak ve diğer tahıllara karıştırılmak şartıyle hayvan yemi olarak da kullanılır. Çavdar sapı, demet bağı, hasır şapka ve sandalye yapımında da kullanılır.

● *Üretim.* Dünya çavdar üretimi 25 milyon tondan fazladır. Başta gelen üretici S.S.C.B.'dir. Onu sırasıyle Polonya, Batı Almanya, Doğu Almanya, Arjantin ve Kuzey yarımkürenin ılıman ve soğuk bölgelerindeki ülkeler izler. Çavdar Türkiye'de daha çok Orta Anadolu, Trakya ve Batı Anadolu'da ekilir. Ortalama yıllık üretim (1959-1968) 769 500 ton; ekim alanı 629 000 hektar, hektar başına ortalama verim 1 094 kg. Çavdar yetiştirilen başlıca iller sırasıyle Kayseri (269 180 ton); Konya (124 635 t.), Niğde (85 000 t.), Yozgat (44 975 t.), Erzurum (33 299 t.), Nevşehir (30 102 t.), Balıkesir (24 223 t.) ve Edirne'dir (18 787 t.) [1967 istat.]. (LM)

ÇAVDARHİSAR, İçbatı Anadolu bölümünde (Kütahya ili, Emet ilçesi). Örencik bucağı topraklarında köy; 2 074 nüf. İl merkezini (59 km) Gediz kasabasına bağlayan yol üzerinde, Adırnaz çayının yukarı çığırı üstünde, Emet ilçe merkezine yol uzaklığı 41 km'dir. 1970 Yılındaki depremde büyük zarar gördü. (M)

ÇAVDARLIHÖYÜK. Arkeol. Afyon ilinden 16,5 km uzaklıkta höyük. Akarçay deresinin meydana getirdiği düzlük içindedir. 6 m yüksek; 200 x 250 m çapındadır. Burada 1964'te Mahmut Akok tarafından kazılar yapıldı. Höyüğün en üst tabakasında osmanlı-türk çağına ait bir çiftliğin izleri vardır. Bu tabakanın altında M.S. III. ve IV. yy.a ait sayılan ve roma çağı diye kabul edilen yerleşme tabakası yer alır. Roma tabakasının altından tarihöncesi devirlere ait katlar gelmektedir. Kazılar sonucunda ele geçen en önemli buluntular; mermer adak heykelleri, Yunanca ve Latince kitabelerdir. Tarihöncesi devre ait kemik, taş ve madenî buluntulara da rastlanmıştır. Arkeologlar tarafından M.Ö. 2500-2000 yıllarına ait olduğu kabul edilir. (→ Bibliyo.) [M]

ÇAVDARMAHMUZU bls. i. Bitki hastalıkları. Hypocreales takımından asklı mantar. || *Claviceps purpurea*'nın tahıllarda, özellikle çavdarda yaptığı hastalık.

— ANSİKL. Mantar, çavdarın çiçek açtığı sırada tepecik yolu ile bulaşır, yumurtalıkta gelişir, tanenin yerinde büyük ve siyah bir sklerot meydana getirir. Bu sklerotun içinde, çok sayıda zehirli alkaloit bulunur.

— Eczc. Hekimlikte çavdarmahmuzunun sklerotu (dayanıklı şekil) kullanılır. Çavdarmahmuzunun içinde birçok etkin madde bulunur (ergosterol, amino asitler, kolin, histamin, birçok alkaloitler v.b.). Çavdarmahmuzundaki alkaloitler ise, üç grupta toplanır: ergotamin, ergotoksin, ergometrin. Taze tozdan yapılan çavdarmahmuzu özütü (ergotin), damar büzücü özelliğinden dolayı dölyatağı kanamalarında şırınga edilir. (L)

ÇAVDARMAHMUZU hastalığı. Toksikol. İçinde çavdarmahmuzu bulunan unların yenmesinden ileri gelen rahatsızlıkların tümü.

— ANSİKL. Çavdarmahmuzu hastalığı Ortaçağda Avrupa'nın bazı bölgelerinde büyük tahribat yapmışsa da bugün seyrek görülen bir hastalık haline gelmiştir. Üç şekli vardır: ihtilâçlı şeklinde vücutta karıncalanmalar, kramplar, baş dönmeleri ve ihtilâçlar başgösterir; kangrenli şekli, ayaklarda ve ellerde kuru kangrene, tedavisi imkânsız ve ağır sakatlıklara yol açabilir. Had şeklinde ise, derin bir dalgınlık, baş ağrısı ve bulantı görülür; bu şekil hastayı daima suç işlemeğe iteler (çocuk düşürmeğe teşebbüs). Bu sonuncu şekli tedavi etmek için hastaya tanen, Hoffman likörü vermek, amil nitrik koklatmak, hastayı yatar durumda tutmak ister. Müzmin şekillerde önce içinde çavdarmahmuzu bulunan unları ortadan kaldırmak gerekir. İhtilâçlı şekilde, antispazmodikler verilir; kangrenli şekillerde, hastalığın belirdiği yerlere yumuşak antiseptikler konur; bunlara dokuların yenilenmesini sağlayacak ilâçlar eklenir; ayrıca genel olarak damar genişletici ilâçlar da kullanılır.

Zamanımızda un yapılan tahıllar önceden kontrol edildiği için bu gibi hastalık olayları mümkün değildir. Bununla beraber bazı unlara yanlışlıkla karışmış organik civalı maddelerden ileri gelen ve çavdarmahmuzu hastalığına benzeyen bazı rahatsızlıklar da görülmüştür.

— Vet. Çavdarmahmuzu ile zehirlenme hayvanlarda iki şekilde belirir: *ihtilâçlı* veya *spazmodik çavdarmahmuzu hastalığı*, etçillerde, atta ve koyunda; *kangrenli çavdarmahmuzu hastalığı* ise kuşlarda, domuzlarda ve sığırlarda sık görülür. Her iki şekil arasındaki fark insanda olduğu kadar belirli değildir; klinik olarak ikisi bir arada bulunabilir. (L)

ÇAVDAROĞLU. Bk. MEHMED ŞERİF PAŞA Damat.

ÇAVDAR TATARLARI, Osmanlı beyliğinde Ankara-Eskişehir arasında yaşayan bir moğol aşireti. Adı Kereit aşireti beyi Alınak Noyan'ın oğlu Çavdar'dan gelir. Osman Bey 1304'te Mekece, Akhisar, Geyve taraflarını ele geçirmeğe çalışırken, Çavdar Tatarları da Karacahisar pazarını yağmalamak istediler. Orhan Bey, Oynaş hisarı denen yerde onları yenerek başta beyleri olmak üzere önemli kısmını esir aldı. Seferden dönen Osman Bey, Çavdar beyini bağışladı ve yerlerine dönmesine izin verdi. Daha sonra Yıldırım Bayezid'in hizmetine giren Çavdar Tatarları, Ankara savaşında (1402) Timur tarafına geçtiler. Timur'un

Foto. LAROUSSE

Anadolu'dan götürdüğü 40 000 Kara Tatar arasından bulundukları, geri kalanların Çavdarlı'da yerleştikleri tahmin edilmektedir. (M)

ÇAVDAR VOYVODA, Bulgaristan'da, osmanlı yönetimine karşı çıkarılan isyanda bir çete reisi (XVI. yy.). Çavdar'ın hayatı, bulgar halk türkülerine konu olmuştur. (M)

ÇAVDIR, Akdeniz bölgesinin Göller yöresinde (Burdur ili, Gölhisar ilçesi) bucak merkezi; 2 038 nüf. İlçe merkezini (17 km), Burdur'a bağlayan yol üzerindedir.

— *Çavdır bucağı,* 14 894 nüf. 16 köy. (M)

ÇAVLAN i. Coğ. *Yeni.* Büyük çağlayan, şelâle. (Bk. ŞELÂLE.) [M]

ÇAVLI i. *Mah.* Ava alıştırılmamış doğan yavrusu (İzmir). [M]

ÇAVLI (Muzafferiddin). Bk. MUZAFFERİDDİN ÇAVLI.

ÇAVLI, selçuklu emîri (öl. Hemedan 1116). *Sakavu* da denir. Huzistan'da görev aldığı sırada batınîlerin hareketlerini önledi. Büyük selçuklu sultanı Berk Yaruk'tan sonra, idareyi ele alan sultan Tapar (1106) başkaldıran Musul emîri Çökürmüş'e karşı Çavlı'yı gönderdi. Hemedan'dan Anadolu selçuklu sultanı Kılıç Aslan ile anlaşmasına rağmen Erbil önüne gelen Çavlı, Çökürmüş'ü esir etti. Kılıç Arslan'ın Musul'u korumak için harekete geçmesi üzerine burayı alamadan Hâbur taraflarına çekildi. Rabbe şehrini ele geçirerek Halep meliki Rıdvan ve Mardin emîri İlgazi ile anlaştı. Aldığı yardımcı kuvvetlerle Kılıç Arslan üzerine yürüdü. Hâbur nehri kıyısındaki savaşta Kılıç Arslan atıyle nehre düşerek boğuldu (1107). Böylece Çavlı, Musul'a girmeyi başardı. Fakat kendisi de sultan Tapar'a fazla itaat göstermedi. Bu defa Tapar, Çavlı'nın üzerine emîr Mevdud'u gönderdi. Çavlı adamlarıyle birlikte Cizre bölgesine (Caber kalesine) gitti. Elinde esir bulunan Urfa kontu Baudouin Du Bourg'u para ve kuvvet yardımı karşılığında serbest bırakarak Suriye'de beylik kurmak istedi. Bu işinde de başarı gösteremeyince sultan Tapar'a gidip af diledi. Tapar ona Fars valiliğini verdi. Fakat Kerman hükümdarı ile yaptığı savaştan dönerken öldü (1116). (→ Bibliyo.) [M]

ÇAVLI CANDAR, selçuklu emîri (öl. 1146). Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in kölesi olduğu için bazı kaynaklarda *Tuğrulî* adıyle anılır. Tuğrul Beyin ölümü üzerine kardeşi Mesud'un hizmetine girdi. Sultan Mesud'un atabeyi olan Karasungur, ölmeden önce, ordusunu ve ülkesi Azerbaycan'ı Çavlı'ya bıraktı (1140). 1143 Yılında Rey hâkimi Abbas ile Fars valisi Boz Aba'nın sultan Mesud'a karşı Hemedan'a yürüyüşlerini Çavlı durdurdu. Hükümdarın yakınındaki Belengiroğlu ile Hasbey'in kıskançlığını çekti. Sultan Mesud'a ve adamlarına güveni kalmayan Çavlı, başka bir selçuk şehzadesinin başa geçmesi için çalışmalar yaptığı, Hemedan'a yürüdüğü sırada Zencan yakınında öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ÇAVMAK i. Bk. ÇAĞMAK.

ÇAVŞIR i. Maydanozgillerden etenli bitki. (Çavşırlar, kalın köklü, telek yapraklı, sert gövdeli, şemsiye durumunda bileşik sarı çiçekli bitkilerdir. Avrupa ve Asya'nın sıcak bölgelerinde üç türü yetişir.)

— Eczc. İran'da ve Anadolu'da *Pastinaca opoponax*'tan çıkarılan zamk reçine.

— ANSİKL. Eczc. *Çavşır* düzensiz, kırılabilir, kırmızımsı, içi yarı saydam damla sakızı şeklinde veya bunların topağı halinde olur. Tadı acı ve buruktur. Kokusu sukerevizini ve mürrisafiyi andırır. (L)

ÇAVULDUR, Oğuzların Üçok kolundan bir türk boyu. XVI. yy. kaynaklarında *Çavundur* diye anılır. Büyük çoğunluğun Mangışlak yarımadasında kaldığı, bir kısmının Anadolu'ya geldiği tahmin edilir. XVI.yy. kayıtları, Çavuldurların Diyarbakır ve Çorum dolaylarında yerleştiklerini göstermektedir. Mangışlak'ta yerleşen Çavuldurların (Çavdur) bir baskı yüzünden Kuzey Kafkasya'ya geçen kolundan başka, orada kalarak İğdir ve diğer oymaklarla birlikte XIX. yy.da Kazaklarca yerlerinden çıkarılanlar da vardır. 1863'te Çavuldurlar Aral gölünün güney kıyısı ile Karaboğaz arasında oturuyorlardı. (M)

ÇAVUN i. (*çav,* hayvan erkeklik organı'-ndan). Hayvan derisi veya bazı hayvanların erkeklik organından yapılan kırbaç. (M)

ÇAVUŞ i. (*çavmak,* haber götürmek'ten *çav-uş*). Onbaşıdan sonra gelen erbaş: *Akıncı birliği küçük takımlara ayırmıştım da, başlarına birer çavuş koymuştum* (K. Tahir). || Askerî okullarda başarılı öğrencilere verilen adlardan biri. || Bir işin veya işçilerin başında bulunan ve onları yöneten sorumlu kişi: *Hat çavuşu. Yapı çavuşu.* || *Esk.* Divanlarda alınan kararları, buyrukları yüksek sesle halka duyuran kimse.

— Ask. Çavuş kursunu bitirmiş olan kıdemli er. Bk. ANSİKL.

— Ask. tar. Osmanlı ordusunda özellikle savaş sırasında irtibat hizmeti görerek büyük kumandanın emirlerini as kumandanlara ulaştıran askerî görevli. || *Çavuş gediklisi,* sarayda, Enderunu Hümayun ve rikabîâlî çavuşlarının en seçkinleri. || *Çavuş oku,* Osmanlı imparatorluğunda kullanılan ok çeşitlerinden biri. (Okçuluk yarışmalarında önce bu ok atıldığı için *kılavuz* adı da verilirdi.) || *Çavuş şebkülâhı,* Osmanlı imparatorluğunda, çavuşların başlarına giydikleri bir çeşit külâh. (Çavuşlar bu külâhı gece giydikleri için bu adı almıştır.) || *Çavuş-ı büzürk,* Yeniçeri ocağı subaylarından birine verilen ad. (Ağa bölüklerinden beşinci bölüğün kumandanıydı. Kendisine *başçavuş* veya *serçavuş* da denirdi.) || *Çavuş-ı küçük,* Yeniçeri ocağı subaylarından birine verilen ad. || *Çavuş-ı miyane,* Yeniçeri ocağı zabitlerinden, Çavuş-ı büzürk ile çavuş-ı küçükten ayırt edilmesi için bu ad kullanılmıştır. (*Ortaçavuş* da denirdi.) || *Çavuşlar bölükbaşıları,* çavuşların taksim edildikleri bölüklerin başındaki subaylara verilen ad. (Her bölükte çavuş olarak on beş kişi vardı. Bu bölüklerden ikisi her gün Babıâli'de ve sarayda nöbet tutardı. Birisi padişaha refakat etmek üzere sarayda, diğerleri de verilecek emirleri yerine getirmek için Paşakapısı'nda bulunurdu.) || *Çavuşlar emini,* Divanı Hümayunda görevli çavuşların âmiri. (Kanun hükümlerine göre verilen cezaların infazı ile uğraşırdı. Çavuşlar kâtibi ile özellikle ulema sınıfının itibarlı şahsiyetlerini [müderris, kadı, naip v.b.] tutuklama yetkisi vardı.) || *Çavuşlar kâtibi,* divan çavuşlarının âmiri. (Kanun hükümlerine göre verilen nakdî ve bedenî cezaların infazına bakardı.)

— ANSİKL. Ask. Cumhuriyet ordusunda *çavuş* terimi iki ayrı rütbeyi ifade eder: birincisi assubay okullarında yetiştirilen *assubay çavuş;* ikincisi erlikten onbaşılığa geçtikten sonra talimgâhlarda özel bir eğitimle yetiştirilen manga v.b. en küçük askerî birliğe kumanda eden *kıta çavuşu.* (Assubay çavuşlardan ayırt edilmeleri için *kıdemsiz çavuş* da denir).

Assubay çavuşlar ordunun çeşitli sınıflarında görev alırlar. Rütbeleri, assubay çavuş, üstçavuş, başçavuş, kıdemli başçavuştur. Kıta çavuşları mensup oldukları sınıflara göre ad alırlar: top çavuşu, ateş idare merkezi hesapçı çavuşu gibi.

— Ask. tar. *Çavuşlar,* Bayezid I (Yıldırım) devrinden beri vardı. Mehmed II'nin kanunnamesindeki teşrifata göre tımarlı müteferrikalardan sonra gelirlerdi. Çavuşlar ulûfeli (yevmiyeli) ve tımarlı olmak üzere iki bölüme ayrılırlardı. Divanı Hümayun çavuşları, Divanı Hümayunun toplantı günlerinde hizmet ederdi. Kul çavuşları, Yeniçeri ocağında bulunur, özellikle savaş zamanlarında irtibat vazifesi görürler ve kumandanların emirlerini as kumandanlara bunlar ulaştırırlardı. Çavuşların âmiri olan başçavuş, aynı zamanda Yeniçeri ocağının en ileri gelen ağalarından idi. Başçavuş, yeniçeri ağası ve kul kethüdasından sonra, ocağın en büyük âmiri sayılırdı. Acemi ocağında, kethüdadan sonra gelen âmire de çavuş adı verilirdi. Yardımcı veya vekiline ise *âriyetî çavuş* denir. Tersanenin divan çavuşları, tersanenin yüksek hizmetlerinde kullanılırdı. Enderunda bulunan çavuş ağalar, sarayın enderun bölümünde görevli idiler. Enderuna mensup olan birçok musikişinas da bu ünvan ile anılmıştır. (En tanınmışları Tanburî Mustafa Çavuş.) Osmanlı imparatorluğunda, sadrazam divanına bağlı olan altı yüz otuz kişilik bir birliğin üyelerine de çavuş adı verilirdi. Çavuşlar genellikle, siyasî haberleşmeyi sağlamak, valilere ferman götürmek, büyük memurların ölüm cezalarını uygulamak ve imparatorluğun iç durumunu incelemek gibi görevlerde bulunurlardı.

◆ **Çavuşan** çoğl. i. *Esk.* Çavuşlar.

◆ **Çavuşbaşı** bls. i. Teşk. tar. Divanı Hümayun çavuşlarının âmirine verilen ad. || *Çavuşbaşı kesedarı,* çavuşbaşının evrak müdürü.

— ANSİKL. Divandan çıkan hükümlerin icrası ve elçilerin kabulünde onlara refakat etmek, protokol işlerine bakmak *çavuşbaşı'*-nın görevleri arasındaydı. Merkezden çıkan emirleri vilâyet ve sancaklara tebliğ etme işine de bakar, halkın dilekçelerini divana sunmasına yardım eder ve divan işlerinin yerinde ve yolunda yürütülmesini sağlardı. Dışarıdan İstanbul'a gelenlerin kimliğini incelemek, defterhaneyi mühürlemek, işinden alınan şeyhülislâmlara bunu tebliğ ile yeni tayin olunanı konağından alıp alayla saraya götürmek de çavuşbaşının görevleri arasında idi. Bu makam 1836'da kaldırıldı ve yerine Deâvî nezareti kuruldu.

● *Çavuşbaşı kesedarı,* divan çavuşları ile birlikte üzerine mütalaa yazılmış olan arzıhalleri incelemekle görevli idi. Ayrıca, çavuşbaşı adına alınan vergileri toplamak da onun görevi idi. Bu verginin yüzde onu kesedara aitti.

◆ **Çavuşluk** i. Çavuş rütbesi ve görevi: *Derhal benim subaylığım ve kendi çavuşluğu hatırına gelmiş olacak hemen toparlandı* (Y.K. Karaosmanoğlu). [→ Bibliyo.] (M)

ÇAVUŞ, Akdeniz bölgesinin Göller yöresinde (Konya ili, Seydişehir ilçesi) bucak merkezi: 1 285 nüf. İlçe merkezinin 23 km kuzeyindedir. — *Çavuş bucağı,* 10 611 nüf.; 14 köy. (M)

ÇAVUŞÇU gölü. Bk. ILGIN GÖLÜ.

Çavuşköy steli, Bandırma kazasının Çavuşköy köyünde bulunan, yunan-pers üslûbundaki stel. 1904'te A. E. Handerson'un bulduğu eser şimdi İstanbul Arkeoloji müzesindedir. 1,80x0,68 m boyutlarındaki mermer kabartmada üst üste iki sahne işlenmiştir. Üstteki pers tarzında bir av sahnesini, bir sınırla ayrılan alttaki ise yunan tarzında bir şölen sahnesini gösterir. Üslûp ve kompozisyon özeliklerine bakılarak M.Ö. V. yy.ın sonunda veya IV. yy.ın başında yapıldığı sanılır. (M)

ÇAVUŞKUŞU bls. i. Geniş siyah ve beyaz çizgili, kızılımsı kuş. Başında iri bir tepelik bulunur; gagası ince ve kıvrıktır. (Gökkuzgunumsular takımının çavuşkuşugiller familyasından.)

— ANSİKL. *Çavuşkuşları* böcekçil kuşlardır. Eski Dünya'nın sıcak ve ılıman bölgelerinde yaşar; yuvasını ağaç kovuklarına yapar. Yaygın türü çavuşkuşu *(Upupa epops)* 30 sm kadardır. Sesinden dolayı bu kuşa *hüthüt* de denir. (L)

ÇAVUŞKUŞUGİLLER bls. çoğl. i. Çavuşkuşlarını kapsayan kuş familyası. (L)

Çavuştepe kalesi, esk. **Asbaşın,** Van-Hoşap (bugün Güzelsu) yolu üzerinde Van'ın 56 km güneydoğusunda Urartulara ait kale. Denizden yüksekliği 1 810 m. Urartu kalelerinin en iyi durumda bulunanıdır. XIX. yy.ın sonlarında Lehmann-Haupt tarafından incelendi; daha sonra ingiliz arkeologu Burney, Çavuştepe'deki toprak üstü buluntularını araştırdı. İlk kazılara, 1961 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi profesörü Afif Erzen'in başkanlığındaki heyet başladı, çalışmalar devam etmektedir. Bol dağlarının batı burnundaki kale, diğer Urartu kalelerinden farklı olarak çift kale halinde kurulmuştur; bu çift kale, Bol dağından, doğuda 14 m, batıda 10 m genişliğinde bir hendekle ayrılır. Doğudakine «Yukarı kale», batıdakine «Aşağı kale» adı verilen yapılar bir boyunla birbirine bağlıdır. Kale yola ve ovaya hâkim bir durumdadır. Aşağı kalede de yapılan kazılar sonucu temelleri kayaya oyulmuş büyük bir saray, yine kayaya oyulmuş sarnıçlar, cephesi çok ince bir işçilik gösteren bazalt taşlarla süslü bir tapınak, uzun koridorlar, fresklerle bezekli odalar ve birçok sağ-

çavuşkuşu

çavuşbaşı

Foto. Hosking (LAROUSSE) ; N. Erkılıç (MEYDAN)

Rize'de teraslı bir yamaçta çay bahçesi

lamlığıyle surlar meydana çıkarıldı; bronz miğferler, bronz ok uçları, çeşitli ziynet eşyası, yazıtlar, mühürler ve çok sayıda keramik bulundu. Yazıtlardan anlaşıldığına göre kale, M.Ö. VIII. yy.da, kral Sardur II tarafından yaptırılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ÇAVUŞ üzümü, blş. i. Sofra üzümü elde edilen asma çeşidi. ‖ Aynı asmanın üzümü. (Bk. ÜZÜM.)

— ANSİKL. *Çavuş üzümü* Marmara, Trakya ve Batı Anadolu bölgelerinde, özellikle İmroz ve Bozcaada'da yetiştirilen sofralık bir üzüm çeşididir. Kabuğu ince, çekirdeği ufak, rengi sarımsı beyaz, şırası lezzetlidir. Bol sulu ve ince kabuklu olduğu için dayanıksızdır; itina ile toplanarak bekletilmeden pazara sürülür ve kısa zamanda tüketilir. (M)

çay bitkisi

ÇAVUŞZADE MEHMED PAŞA, osmanlı kaptanıderyası. Sıvas sancak beyliğinden azledildikten sonra Girit'e giden donanmaya kaptan oldu (1652). Serasker Deli Hüseyin Paşaya karşı geldiği için hapsedildi. 1657'de yeniden aynı göreve getirildiyse de bir süre sonra tekrar bu görevinden alındı. (M)

ÇAY i. (çince *ça*'dan). Bot. Çaygillerden bitki. *Thea Sinensis.* (Bk. ANSİKL.) ‖ Çay bitkisinin siyahımsı renkli, kurutulmuş küçük yaprağı. ‖ Çay yapraklarını kaynatmak suretiyle elde edilen kırmızı renkli, hoş kokulu içecek (sıcak içilir): *Çayın rengi ne kadar güzel / Sabah sabah* (Orhan Veli). [Bk. ANSİKL.] ‖ Genellikle öğleden sonra veya akşam üzeri yapılan ve konuklara çay, pasta, gevrek v.b. ikram edilen toplantı: *Çarşamba çaylarına gelenler de bunlar ve bu çapta insanlardı* (Y. Z. Ortaç). ‖ Müzikli toplantı: *Okul çayı.*

— Esk. *Çay-fürûş*, çay satan.

— Patol. *Çay zehirlenmesi*, aşırı çay içmekten ileri gelen rahatsızlıkların tümü. Bk. ANSİKL.

Kontum'da çay ürününün toplanışı Güney Vietnam

— ANSİKL. Bot. ve Tic. *Çay*'ın anayurdu Yukarı Birmanya, Güneydoğu Çin ve Orta Vietnam arasında kalan bölgedir. Bahçelerde yetiştirilen çay ağacı 1-3 m boyunda bir ağaççıktır, fakat yabanileri 10 m'ye ulaşabilir. Yaprakları almaşık, kısa saplı, sert derili, sivri ve dişlidir. Çiçekleri beyaz veya hafif sarımsı ve az kokuludur. Meyvesi odunsu kapsül biçimindedir. Çay ağacının *(Camellia Sinensis)* pek çok çeşidi vardır; *Thea Sinensis* ve *Camellia Japonica* da denir. Ticarî çay, dıştan bakıldığı zaman birbirinden çok farklı görünen çin çay ağacı ile hint çay ağacının melezleştirilmesinden doğan bir çay ağacından elde edilir. Çay düzenli nemli bir iklim ister (yılda en az 1,50 m yağmur), fakat soğuğa da oldukça dayanır. Tohumdan elde edilen filizler on ay sonra bahçeye dikilir. Çoğu zaman çalımsı baklagillerle bir arada ekilir, çünkü onların yeşil yaprakları gübre yerine geçer. Sürgünlerin sayısını arttırmak için her yıl budamak gerekir. Üç buçuk yaşından sonra her yıl

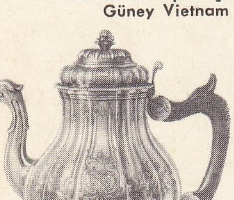

gümüş çaydanlık XVIII. yy.

ürün alınır. Bunun için dalların uç yaprakları toplanır. En iyi ve en kıymetli çay, tepe tomurcuklarından olur. Çay, Eskiçağdan beri Çin'de kullanılır. XIII. yy'da Japonya'ya, XVII. yy.da İngiltere'ye götürüldü. Çayda yüzde 2 kadar kafein vardır; taze bitkide bu tannoit halinde bulunur.

● *Çayın hazırlanması ve ticarî çeşitleri.* İki çeşit çay vardır; siyah çay, yeşil çay. Bunların ikisi de aynı bitkiden elde edilir, yalnız hazırlanışları değişiktir. Siyah çayı yapmak için yaprakları açıkta soldurmak, buruşturmak, nemli bir yerde mayalandırmak, ateşte kurutmak, sonra seçip ayırarak paketlemek gerekir. Yeşil çayı yapmak için yapraklar solmayacak, mayalanıp kararmayacak şekilde kavrulur, sonra buruşturulur ve ayıklama yapılır. Böylece daha uyartıcı bir çay elde edilir. Çinliler çayı, *yasemin, Osmanthus fragrans, Gardenia florida, Camellia sesanqua, Chloranthus inconspicuus* v.b. gibi ıtırlı bitkilerle birkaç saat bir arada bulundurarak çok lezzetli bir çay yaparlar. Başlıca siyah çay çeşitleri: dalların tepe tomurcuklarından yapılan beyaz uçlu *pekoe;* sözde ilk yapraklardan yapılan *povşong pekoe.* Dalların ikinci ve üçüncü yapraklarından yapılanlara sırayle *suşon* ve *kongu* denir. Başlıca yeşil çaylar: *hyson-hayswen, hyson-şutang, büyük inci, top barutu, küçük hyson, derihyson, tonkay.*

● *Çay çiçekleri.* Çinhindi'nden gelir. Bunlar, açmadan birkaç gün önce toplanıp kurutulmuş yuvarlak çiçek tomurcuklarıdır. Renkleri siyahımsı veya soluk yeşildir. Çok hafif, hoş kokulu ve yaprak çayından daha az uyartıcı çayı olur.

● *Burbon çayı.* Bk. ANGRAECUM.

● *Üretim.* Çay ekimi ancak sıcak ve yağışlı bölgelerde yapılabilir; ayrıca çok sayıda usta işçiyi gerektirir. Bu şartlar Asya'nın muson etkisinde kalan bölümünde görülür. Dünyanın başlıca çay üreticileri: Hindistan, Çin ve Seylân'dır. Bu ülkeleri oldukça uzaktan Japonya, İndenozya, Pakistan ve Tayland takip eder. Dünyanın bu bölümü dışında S.S.C.B. (Transkafkasya), Güney Amerika ve Doğu Afrika'da (Kenya, Nyassaland, Natal) çay yetiştirme denemelerine girişilmişse de üretim henüz azdır. Dünya çay üretimi bugün 1 milyon tona ulaşır. Londra başlıca dünya pazarıdır ve Britanya adalarının çay tüketimi bütün öteki ülkelerin toplam tüketimini aşar. A.B.D., S.S.C.B., Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri başlıca çay tüketicileridir.

● *Türkiye'de çay üretimi*'ne 1878'de Japonya'dan getirilen tohumların nümune çiftliklerine ekilmesiyle başlandı. Fakat asıl ciddî teşebbüsler Batum ve çevresinde 1918'de yapıldı. Halkalı Ziraat mektebi müderrislerinden Ali Rıza (Ertem), çayın bu bölgelerde iyi yetiştiğini görerek Rize ve Artvin'de çalışmalara başladı. Bugün Türkiye'de Rize, Artvin, Trabzon, Giresun ve Ordu illerinde toplam olarak 30 000 hektarlık alanda çay zıraatı yapılmaktadır.

1968 Yılında Türkiye'de 126 916 590 kg yaş çay üretildi; bunun 101 778 724 kg'ı Rize ilinden elde edildi.

Çay işleyen ilk imalâthaneler de Rize'de kuruldu. Modern anlamda ilk çay fabrikası 1947-1948 yılında çalışmağa başladı.

— Patol. *Çay zehirlenmesi*, kafeine çok benzeyen teinden ileri gelir ve kahve zehirlenmesine çok benzer. Müzmin zehirlenme en sık görülenidir; sindirim bozuklukları, uykusuzluk ve çarpıntılarla kendini belli eder. Had zehirlenmede ise daha çok çarpıntı, kalp atışında hızlanma ve beyinde aşırı uyarılma görülür.

◆ **Çaycı** i. Çay pişirip satan kimse: *Hava soğuk olmak hasebiyle karşıki çaycıya gittim* (Ahmed Rasim). ‖ Çay yetiştiricisi. ‖ Çay tiryakilerine verilen ad. ‖ *Çay (kahve) ocağı*, kahvelerde çay, kahve gibi sıcak içkilerin hazırlandığı yer.

◆ **Çayhane** blş. i. Çay içilen yer. (→ Bibliyo.) [LM]

ÇAY i. Irmaktan küçük, dereden büyük akarsulara verilen ad: *Bir taş attım çaya düştü / Çaydan bir çift ay balam suna uçtu* (Halk türküsü).

— ÇEŞ. DEY. *Çay kenarında kuyu kazmak*, gereksiz yere çaba harcamak. ‖ *Çayı görmeden paçaları sıvamak*, gereksiz bir telâşla herhangi bir şey için çok önceden tedbir almak. ‖ *Denizden (çaydan) geçip derede boğulmak.* Bk. DENİZ.

— ANSİKL. Hidrogr. *Çay*'lar genelikle basit organizmalardır, çok geniş olmayan bir havzanın sularını akıtırlar; beslenmeleri de akış şartları gibi (yükseklik ve toprağın niteliği) nispeten homogendir. Debi'leri ve rejimleri bakımından birbirine yakın gruplar meydana getirirler. (Bk. AKARSU, POTAMOLOJİ). [ML]

ÇAY, İçbatı Anadolu, Göller yöresi ve İç Anadolu'nun Konya bölümü sınırları yakınında (Afyonkarahisar ili) ilçe merkezi kasaba; 9 761 nüf. Sultan dağlarının kuzeybatı ucu eteğinde, kısmen de dağın ilk yamaçlarında kurulmuştur; yüksl. 1 010 m. Karayolu ile Afyon'a 52 km uzaklıkta olduğu gibi Afyon-Konya demiryolu üzerindeki Çay istasyonuna da 4 km uzaklıktadır. Önünde uzanan ova Eber ve Akşehir göllerine varır. Kasaba, tarım ürünleri için bir alım-satım merkezi rolünü oynar. — *Çay ilçesi*, 794 km², 17 530 nüf. 1958'de kurulan ilçenin bir bucağı içinde 22 köy ve bir küçük kasaba (Dişli, 3 119 nüf.) vardır. İlçede tahıl, özellikle buğday ve arpa, şeker pancarı, haşhaş, fasulye v.b. yetiştirilir ve küçükbaş hayvan beslenir. Birkaç yerde linyit kömürü bulunur. (M)

ÇAYBAĞI, esk. **Karaçor,** Doğu Anadolu'da (Elâzığ ili, Palu ilçesi) bucak merkezi; 446 nüf. Palu'nun 34 km batısında, Murat vâdisinin kuzey kenarına yakın bir yerdedir; yüksl. 920 m. — *Çaybağı bucağı*, 7 908 nüf.; 33 köy. (M)

ÇAYBAŞI, esk. **Çilâder,** Orta Karadeniz bölümünde (Ordu ili, Ünye ilçesi) bucak merkezi; 1 358 nüf. Ünye'nin güneybatısında, deniz kıyısına 22 km, ilçe merkezine 30 km uzaklıktadır; yüksl. 400 m. — *Çaybaşı bucağı*, 26 699 nüf.; 24 köy. (M)

Çaycı köyü dolmenleri. Arkeol. Kars iline bağlı Arpaçay kazasının 8 km güneybatısında dolmenler. Dr. Kâmil H. Arran tarafından 1941'de bulunan sekiz dolmenin birkaçı iyi korunmuş durumdadır. Daha sonra burada Dr. Şevket Aziz Kansu tarafından kazılar yapıldı. Kazılarda kırık küp parçaları ve kömür kalıntıları bulundu. (M)

ÇAYCUMA, Batı Karadeniz bölümünde (Zonguldak ili) ilçe merkezi kasaba; 3 181 nüf. Filyos çayının batı yakasında. Önünden Zonguldak-Ankara demiryolu geçer. Zonguldak'a yol uzaklığı 36 km; Filyos ağzına, Bartın ve Amasra'ya, Beycuma'ya giden yollar buradan ayrılır. Karabük'e de demiryolu ile gidilir. Kâğıt ve makarna fabrikası. — *Çaycuma ilçesi*, 490 km², 63 786 nüf. 1944'te kurulan ilçenin merkezi, Hisarönü, Perşembe ve Saltukova (Kakaksu) bucakları içinde 79 köy ve 1 kasaba (Hisarönü, 3 730 nüf.). İlçe toprakları engebelidir ve ortasından Filyos çayı geçer. Ormanlar (yayvan yapraklı) geniş yer tutar. Mısır. Meyve. Kümes hayvanları. Hisarönü'nde Filyos ateş tuğlası fabrikası. (M)

Çayda çıra. Folk. Elâzığ ve çevresinde oynanan bir halk dansı. Düğünlerde, kına gecelerinde gelin çıkarırken oynanır. Kız arkadaşları ellerinde mumlarla gelinin yanında yer alırlar. Müziği şirvan makamındadır. Oyunun kaynağı hakkında çeşitli söylentiler vardır. Yaygın bir inanışa göre, Fırat ırmağı kıyısında ay tutulması üzerine çömlek üstünde ırmağa bırakılan binlerce mumun aydınlığında yapılan bir düğünle ilgilidir. (M)

ÇAYDAM veya **TSAYDAM havzası,** Çin'de (Çinghay) topografya çöküntüsü, Nan Şan dağları ile Kûn-Lûn dağlarının doğu bölümü arasında. Kuzeybatıya doğru 3 000 m'den 1 000 m'ye alçalır, kamışlarla örtülü tuzlu bir bataklıkta son bulur. Petrol işletmesi. (L)

ÇAYDANLIK i. (çince *ça*, fars. *-dan* âlet ismi yapma eki ve türk. *-lık*'tan). İçinde çay pişirilen kap.

— ANSİKL. *Çay.* Avrupa'ya XVII. yy.da getirildi. Önceleri ilâç sayıldı. Yüzyıl sonunda hergün içilen bir içki haline geldi, o zaman ilk çaydanlıklar da yapıldı. Bu çaydanlıklar metaldendi ve çay takımının bir

Foto. Hüseyin Nurik (MEYDAN); Verger-Multiphoto, Puiforcat (LAROUSSE)

ÇAY

çay bitkisi

çiçekli
bir
çay dalı

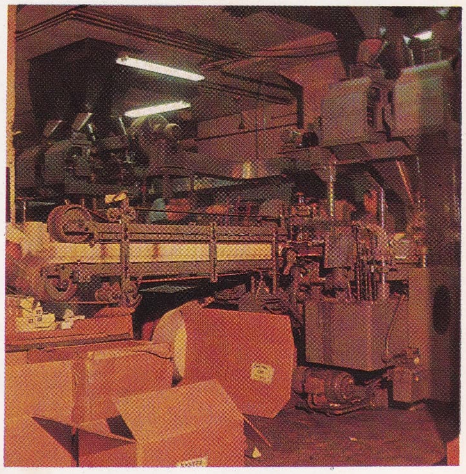

Kuruçeşme Tekel Çay Paketleme
fabrikasında paketleme işlemi

çay sofrası

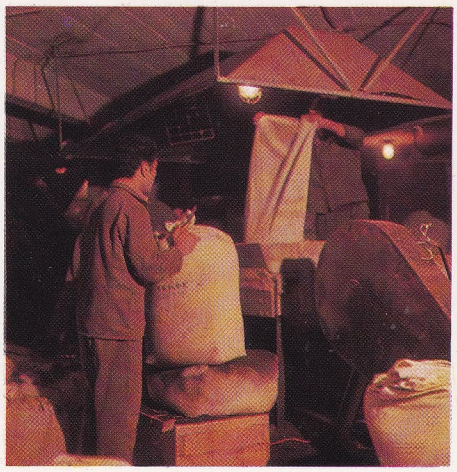

harmanlama işlemi

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

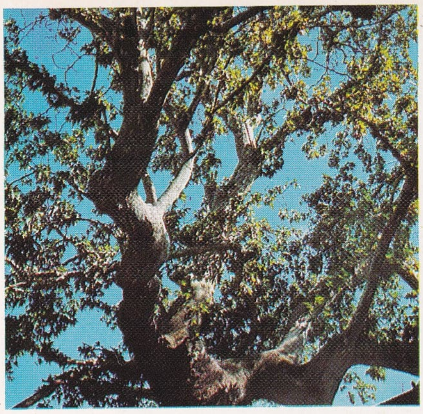
Çengelköy çınarı, İstanbul

Kuruçeşme çınarı, İstanbul

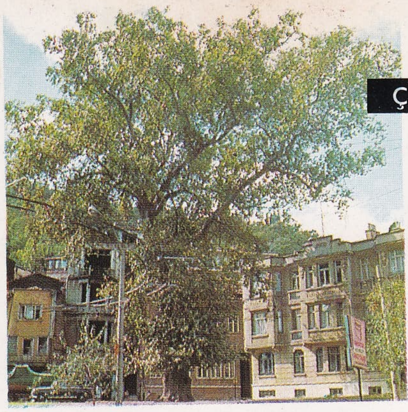
Bebek çınarı, İstanbul

Kuruçeşme çınarı, İstanbul

çınar yaprağı

Küçüksu Beşkardeşler çınarı, İst.

Emirgân çınarı, İstanbul

Alemdar çınarı, İstanbul

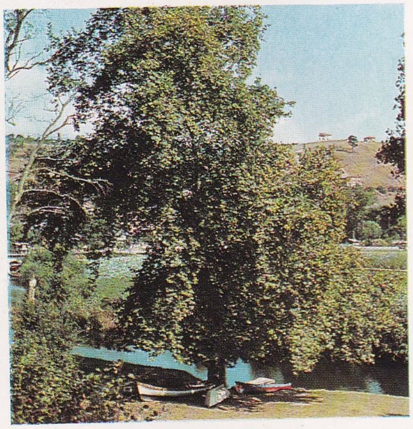
Küçüksu çınarı, İstanbul

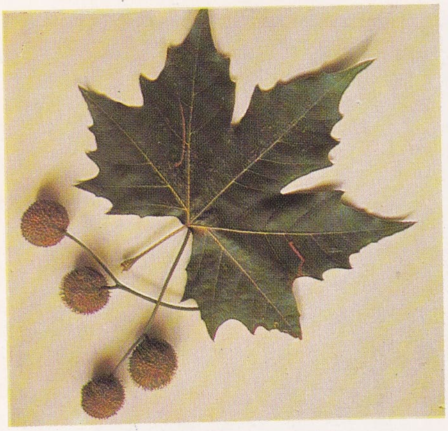
çınar yaprağı ve meyveleri

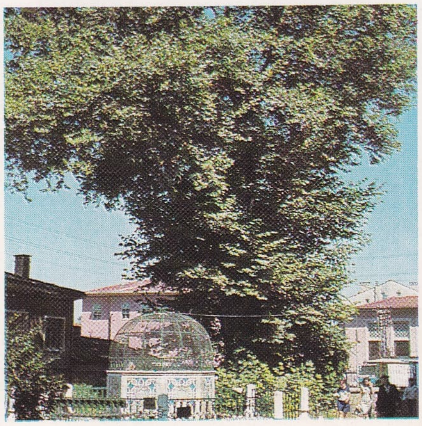
Eskicibaba çınarı, Bursa

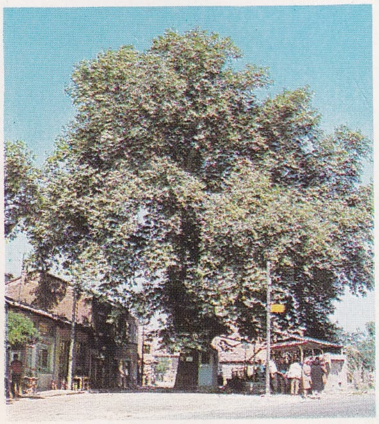
Somuncubaba çınarı, Bursa

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

parçasını meydana getirirdi. Daha sonra XVIII. yy.dan itibaren çaydanlıklar porselen (Çin, Japon, sonra Meissen ve Sèvres) ve fayanstan yapılmağa başlandı. Çaydanlıkların çoğunlukla bir ısıtıcısı ve bir de süzgeci vardır; XIX. yy.da yavaş yavaş çaydanlığın ağzına takılan tel kafesli madenî bir süzgeç bunların yerini aldı. (LM)

ÇAYELİ, esk. **Mapavri,** Doğu Karadeniz kıyısında (Rize ili) ilçe merkezi kasaba. 11 496 nüf. İl merkezinin 22 km kuzeydoğusunda. 1944'te ilçe merkezi olunca, yörenin kalkınmasında büyük rolü olan çay ekimi sebebiyle yeni adını aldı. Çay fabrikası. — *Çayeli ilçesi* 473 km²; 45 344 nüf.; Merkez, Büyükköy ve Kaptanpaşa bucakları içinde köy sayısı 37'dir, ayrıca küçük bir kasaba vardır (Büyükköy 3 321 nüf.). İlçe toprakları Karadeniz kıyısıyle Rize dağları yüksek kesimleri arasında yer alır. Kıyıya yakın yerlerde mısır ve sebze tarlaları, çay, portakal ve fındık bahçeleri, yamaçlar üzerinde ormanlar. (M)

ÇAYGİLLER blş. i. Ayrı taçyapraklı iki çenekli bitki familyası; yaprakları almaşık, çiçekleri çoğunlukla tek tektir. (İlmî adı: *Theaceae* veya *ternstroemiaceae.)*
— ANSİKL. *Çaygiller,* basit veya dişli almaşık yapraklı ağaç veya ağaççıklardır. Çiçekleri büyük, beyaz ve kırmızı olur; ya tek tek veya salkım halinde bulunur. Otuz cinsi, dört yüzden fazla türü vardır. Başlıca cinsleri: *franklinia, ternstroemia, adinandra, eurya, gordonia, camellia (=çay,* bunun bir türü çay ağacı olarak yetiştirilir). [L]

Çay han (Ebul Mücahit Yusuf Hanı da denir), Çay ilçesinde Gıyaseddin Keyhüsrev III devrinde Ebul Mücahit bin Yakup tarafından mimar Oğulbey bin Muhammed'e yaptırılan han (1278). Kare planlı ve üstü kapalı yapının kuzey yönünde dik dörtgen şeklinde avlusu vardır, avlu duvarları ile çevresindeki yapılar yıkılmıştır. Selçuk taç kapılarına benzeyen kapalı bölümün taç kapısının, çeşitli devirlerde pek çok onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. (M)

ÇAYIR i. Zır. Üzerinde ot biten, otu biçilen *(biçme çayırı)* veya hayvanlara otlatılan *(otlak)* veya her iki işe birden elverişli olan toprak yüzey. Bk. ANSİKL.
— ÇEŞ. DEY. *Akşam ahıra sabah çayıra,* yiyip içmekten başka bir şey düşünmeyen kimseler için kullanılan söz. ‖ *Bağ bayırda tarla çayırda,* her şey yerinde güzeldir anlamına gelen söz.
— Biyocoğ. Yeri tamamen kaplayan tabiî ot örtüsü. Bk. ANSİKL.
— Coğ. *Çayır soğuğu,* mayıs ayında zaman zaman esen soğuk rüzgâr.
— Mutf. *Çayır böreği,* un, peynir, yumurta ile yapılan bir cins tava böreği. ‖ *Çayır kebabı,* kuşbaşı et ve çeşitli sebzelerle yapılan yemek. ‖ *Çayır mücveri,* ince doğranmış yeşil soğan, kuzu kıyması, kaşkaval peyniri, dereotu, tuz, karabiber ve yeteri kadar yumurta ile yapılan yemek. ‖ *Çayır peyniri,* beyaz peynirin tuzsuz bir türü. Bk. ANSİKL.
— Spor. *Çayır hokeyi,* çayır üzerinde özel sopalarla oynanan bir top oyunu. Bk. HOKEY.
— ANSİKL. *Çayır*'lar üç çeşide ayrılır: *Tabiî çayırlar* (insan eli değmeden kendiliğinden yetişir, çeşitli bitkilerle kaplı ve ömrü sınırsızdır); *sunî çayırlar* (baklagillerden çeşitli bitkilerle [tirfil, yonca] kaplı ve ömrü azdır [üç yıl kadar]); bu ikisi arasında kalan *geçici çayırlar* (ot örtüsü buğdaygillerle baklagillerden ibaret, ömrü beş altı yıldır).
● *Tabiî çayırlar.* Tepelerin yamaçlarında bulunan çayırlara «yüksek çayır», vâdilerde bulunanlara «alçak çayır», ikisi arası olanlara «orta çayır» denir.
Çayır, her çeşit toprakta yavaş yavaş oluşabilir. Çayıra elverişli bitki sayısı pek azdır; elverişli olanlar da buğdaygillerle baklagillerdendir. Buğdaygillerden önemli çayır bitkileri: tavşanbıyığı, çayır otu, çimen, çayır yulafı, beşparmak otu, ayrık otu; baklagillerden tirfil ve yoncadır. Tabiî çayır çevre şartları (iklim, toprak, gübre v.b.) ile işletme tarzının (biçme, otlatma v.b.) etkisi altında sürekli gelişen bitkilerin (buğdaygiller, baklagiller ve diğer bitkiler) topluluğudur.
Bir çayırdaki çeşitli bitkilerin oranı sık sık değişir. Uzmanlar, bitki örtüsüne bakarak çayırın gelişme derecesini ve ot verimini tayin edebilirler.
Çayırların bakımı yerine göre değişir; toprağı ağır olanların üstünden kuvvetli bir sürgü, hafif topraklardan ise, kış sonuna doğru hafif sürgü geçirilir; ayrıca tamamlayıcı olarak köstebeklerle savaşılır; sığır gübresi verilir; kalıntı otlar temizlenir v.b.
Çayır toprağının kireç bakımından elverişli durumda tutulması için zaman zaman kireç serpilmelidir; gübreleme ise çayırın verimliliğine, işletme tarzına ve çiftçinin elde etmek istediği ot verimine bağlıdır; gübreleme şerbetle birlikte uygulanırsa daha iyi olur.
● *Sunî çayırlar.* Genellikle baklagillerden bir tek bitki ekilerek yapılır. Bk. YONCA, TİRFİL.
● *Geçici çayırlar.* Buğdaygillerle baklagillerden çeşitli bitkiler bir arada ekilerek yapılır; bu çayırların ömrü sınırlıdır, ayrıca bu çayırlarda ekim nöbetine de yer vermek gerekir. Ekim için toprak iyi hazırlanmalı, yabanî otlar temizlenmelidir. Ilıman ve sıcak bölgelerde ekim sonbaharda, kışı şiddetli geçen yerlerde ise ilkbaharda yapılmalı ve bu takdirde bir tahıl bitkisiyle beraber ekilmelidir. Tahıla karıştırılacak çayır otu, çevre ve işletme şartları göz önünde tutularak seçilmeli, ayrıca çayırın ömrü de dikkate alınmalıdır. Misal: mor tirfil-çayır otu (italyan çimi; *hedysarum-bromus;* yabanî yonca) ayrık otu v.b. Geçici çayırlar biçilir veya otlatılır; otlatılacaksa, otların körpe iken tüketilmesi için çayıra yeteri kadar hayvan salınır.
— Biyocoğ. *Çayır*'da çok yıllık otsu bitkilerden başka kara yosunları ve dibi ağaçsı bitkiler de bulunabilir.
Buğdaygillerin çoğunlukta olduğu çayır kısa çimenlidir (bir desimetreden kısa); bu gibi çayırlara kısa çayır veya çimenlik denir.
— Mutf. *Çayır peyniri*'nin hamuru yumuşaktır. Teleme, bez torbalar içinde süzülür. Kesilen peynir kalıpları taze çayırlar üzerine dizilir. Üzerine ağırlık konmadan kendi halinde olgunlaşmağa bırakılır. Bir gece çayırda bekletilir. Peynirlerin üzerine çörek otu serpilir ve çayır otları sarılarak satışa çıkarılır. Taze ve tuzsuz olan bu peynir fazla dayanmaz, hemen kullanılması gerekir.

◆ **Çayırlamak** geçl. f. *Halk dili.* Otlamak. ‖ [Hayvanlar için] Yediği çayırdan hastalanmak.

◆ **Çayırlık** i. Çayırı olan yer: *En çok zevki kasabanın bayram yerlerinden, halkın tatil günleri serpildiği çayırlıklardan aldım* (S.F. Abasıyanık). [LM]

ÇAYIRALAN, esk. **Çayırşeyhi, İç** Anadolu'nun Yukarı Kızılırmak bölümünde (Yozgat ili, ilçe merkezi) kasaba; 4 357 nüf. Kasaba Boğazlıyan deresinin yukarı kesiminde Akdağ'ın batı yamaçlarında yer alır; yüksl. 1 340 m. 42 km'lik bir yolla Çayıralan'a bağlanır. — *Çayıralan ilçesi,* 1 445 km², 34 632 nüf. 1948'de kurulan ilçenin Merkez ve Çandır bucaklarında 31 köyü ve ayrıca bir kasabası (Çandır, 4 619 nüf.) vardır. Geçim çiftçilik (tahıl, fasulye, patates) ve küçükbaş hayvan yetiştirilmesine dayanır. Akdağ kesiminde çam ormanları. (M)

ÇAYIRBAŞI, esk. **Okam,** Doğu Anadolu'nun Ardahan yaylası yöresinde (Kars ili, Göle ilçesi) bucak merkezi; 964 nüf. Çayırbaşı, Göle'nin kuzeyinde, 23 km yol uzaklığındadır; yüksl. 1 980 m. — *Çayırbaşı bucağı,* 17 405 nüf. 22 köy. (M)

ÇAYIRBİÇER blş. i. Çayırları, kurumadan önce biçmek için kullanılan makine.
— ANSİKL. *Çayırbiçer*'lerin orak makinesine benzeyen kesici bir bıçağı vardır. Kesilen çayırlar, çelik merdaneler arasında ezildikten sonra makineden dışarı atılır ve toprak üzerinde kendi kendine kurumağa bırakılır. (L)

Çayırda öğle Yemeği, Edouard Manet'nin Louvre müzesindeki tablosu (Jeu de Baume salonu, Moreau-Nélaton koleksiyonu). 1863'te yapılan eser (2,14 m × 2,70 m) aynı yıl Reddedilenler salonunda sergilendi, Napolyon tarafından müstehcenlikle suçlandı, çeşitli tepkilere yol açtı. Bu eserinde Giorgione'nin *Kır Konseri* kompozisyonunu çağdaş fransız resim anlayışıyle yeniden dile getiren Manet'nin ayrıca Raffaello'nun *Paris'in Yargısı* adlı eserinden etkilendiği de sanılmaktadır. (L)

«Çayırda Öğle Yemeği» Manet tarafından

ÇAYIR göbeleği. Bk. ÇAYIR MANTARI.

ÇAYIRGÜZELİ blş. i. Bot. Buğdaysılardan çayır otu. (Bk. AGROSTİS.) [M]

ÇAYIRHAN, Batı Karadeniz bölümünün iç kesiminde (Ankara ili, Nallıhan ilçesi) bucak merkezi; 628 nüf. Aladağ çayı kıyısında Sarıyar baraj gölü yakınında; yüksl. 470 m. Beypazarı, Nallıhan arasında, kendi ilçe merkezine 36 km uzaklıktadır. — *Çayırhan bucağı,* 4 121 nüf.; 10 köy. (M)

ÇAYIRKENT veya **GAMAN,** Orta Karadeniz bölümünde (Samsun ili, Merkez ilçesi) bucak; 9 483 nüf.; 14 köy. — *Bucak merkezi Gökçepınar* köyündedir; 1 082 nüf. Samsun'na 18 km. (M)

ÇAYIRKÖPEĞİ blş. i. Marmota benzeyen büyük kemirgen memeli hayvan. (Sincapgillerden.)
— ANSİKL. Köpek havlamasını andıran sesinden dolayı bu adı alan çayırköpeği *(Cynomys socialis)* Kuzey ve Orta Amerika'da yaşar. İnini ovalarda, geniş alanlara kazar. Postu kül rengindedir. (L)

ÇAYIR kurbağası i. taml. Siyah benekli az çok kırmızı renkte bir kurbağadır. Beneklerinden biri şakağında bulunur. Sudan çok karada yaşar. Kış sonlarına doğru 1 500-4 000 yumurta yumurtlar. (İlmî adı: *Rana Temporaria.)* [L]

ÇAYIR kuşu. Bk. TOYGAR.

ÇAYIRLI, esk. **Manş,** Doğu Anadolu'nun Doğu Karadeniz bölümü sınırı yakınında (Erzincan ili) ilçe merkezi; 2 416 nüf. Erzincan ovasından Keşiş dağı ile ayrılır; Erzincan'a Başköy üzerinden 83, daha düzgün bir yolla Erzincan ovası güneyinden 110 km uzaklıktadır; yüksl. 1 520 m. — *Çayırlı ilçesi,* 1 480 km², 28 779 nüf. 1954'te kurulan ilçenin Merkez, Başköy ve Karakulak bucakları içinde, ilçe merkezinden başka 60 köyü vardır. Tahıl ve hayvancılık. (M)

çayır otu

ÇAYIR mantarı i. taml. Agaricales takımından mantar cinslerine verilen genel ad *(agaricus, amanita, psillota* v.b.).
— ANSİKL. *Çayır mantarları* şapkalı (bazitli) mantarlardır. Şapkanın alt yüzünde dikine ışınsal dizili levhacıklar (lamel) bulunur. *Agaricus* ve *psillota* cinsinde lameller önce pembe, sonra siyahımsı mor olur. Sapın üzerinde zardan bir yaka bulunur. Mantar körpe iken bu yaka şapkanın kenarıyle bitişiktir *(Agaricus aurantiacus).* Bunların çoğu yenir. Pis kokan ve doku-

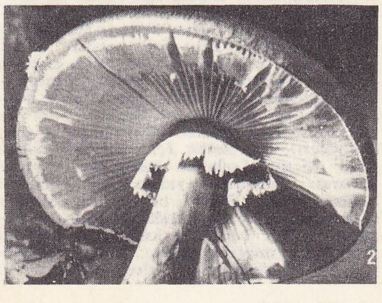

2

çayır mantarının alttan görünüşü

Foto. Moreau (LAROUSSE)

ÇAYKOVSKİ

kara çaylak

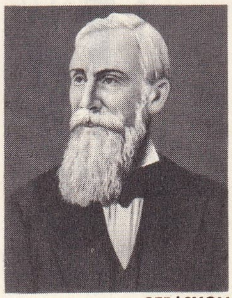

ÇEBİŞYOV

Svatopluk ÇECH

nulduğu zaman elde sarı bir leke bırakan çeşitleri yenmez.
Amanita cinsinde sapın üst kısmında bir yaka, dibinde bir etek bulunur. Bu cinsin bir kısım türleri yenir, bir kısmı ise çok tehlikelidir (yalancı altın mantar v.b.). Zehirli çayır mantarı (*Amanita phalloides*) ise insanı derhal öldürür. Bk. MANTARLAR. (L)

ÇAYIR nergisi. bls. i. İlkbaharda çiçek açan yabanî nergis (*Narcissus pseudonarcissus*) ve çuhaçiçeği (*Primula officinalis*) gibi sarı çiçekli bitkilerin yaygın adı. (L)

ÇAYIR otu i. Başakları küçük küme şeklinde olan otların yaygın adı. ‖ Buğdaygillerden bitki türü (*Phleum pratense*). Çayır otu genellikle kuru ve kireçli yerlerde, tabiî çayırlıklarda yetişir. (L)

ÇAYIR tavuğu i. taml. Yabanî tavuk. Sırtı beyaz çizgili siyah ve esmer, alt tarafı siyahtır. Kuzey Amerika ovalarında yaşar. (Tepeli tetra da denen çayır tavukları [*Tympanuchus cupido*] ilkbaharda büyük sürüler halinde toplanır, toplu gösteriler yapar. Bu gösteri sırasında erkek çayır tavuğu boynunun iki yanında bulunan içi hava dolu renkli kesecikleri şişirir, başındaki uzun tepeliği dikleştirir. Ormantavuğugillerden.) [L]

Çayır voynukları. Ask. tar. Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşanın teklifi ile Murad II zamanında seferde ordu atlarına bakmak, has ahır ve çayır hizmetleriyle görevlendirilmek üzere hıristiyanlardan, özellikle Bulgarlardan seçilen bir sınıf asker. Istabl-ı Âmire emrinde çayır ve has ahır hizmetlerinde bulunanlara «Çayır voynukları», seferde seyislik yapanlara da «Sefer voynukları» denirdi. Zabitlerine «Voynuk beyi» denir ve çalıştıkları bölgelerdeki çeribaşıların, yani topraklı süvari subaylarının buyruğu altında bulunurlardı. (M)

ÇAYKA i. Esk. denizc. Osmanlı imparatorluğunda kullanılan bir gemi çeşidi. (*Şayka* da denir. Altı düz olan çaykalar 20-50 er alırdı. Genellikle üç topu bulunurdu. Osmanlılar Karadeniz kıyılarını korumak, Kazaklar ise kıyı bölgeleri vurmak için çayka kullandılar.) [M]

ÇAYKARA, esk. **Kadahor,** Doğu Karadeniz bölümünde (Trabzon ili) ilçe merkezi; 1 605 nüf. Of'u Bayburt üzerinden Erzurum'a bağlayan yol üzerinde Solaklı dere vâdisinde kıyıdan 27, Trabzon'dan 66 km uzaklıktadır; yüksl. 1 250 m. — *Çaykara ilçesi,* 637 km², 38 221 nüf. 1948 Yılında kurulan ilçenin merkez, Dernekpazar ve Uzungöl bucakları içinde 41 köyü vardır. İlçe toprakları engebeli, vâdilerle çok yarılmış ve ormanlıktır. Ekim alanları azdır, en fazla mısır ekilir, fındık ve fasulye de yetiştirilir. Sığır beslenir. (→ Bibliyo.) [M]

ÇAYKAZAN, XIV. yy.da Orta Anadolu'da, Ankara ve Kırşehir arasında yaşayan moğol kabilelerinden biri. Moğol hâkimiyetinin yıkılışında Karaman beyliğine bağlandılar. Murad I'e karşı Akşehir'de savaştılar (1383). Daha sonra Orta Anadolu'ya söz geçiren Kadı Burhaneddin'in buyruğuna girdiler. Osmanlı ordusuyle birlik oldukları Ankara savaşında (1402) Bayezid'e ihanet ederek Timur tarafına geçtiler. Timur ile birlikte Maveraünnehir'e dönen ve genellikle Karatatar adıyle anılanların dışında bir kısmının, Ankara dolaylarında kaldığı sanılır. (M)

ÇAYKOVSKİ (Piyotr İlyiç), rus bestecisi (Votkinsk 1840-Petersburg 1893). Hukuk öğrenimi yaptı, ilk müzik bilgilerini annesinden aldı. Petersburg'da memurluk yaparken, A. Rubinstein'in müdürlüğü sırasında konservatuvara yazıldı. İlk eserlerini bu dönemde destekledi: *Rus Scherzo*'su, *fa* tonunda uvertür, *do* diyez minör sonat (1865). 1866'da *Neşeye kantat* adlı eserinin başarısı, Moskova konservatuvarı öğretmenliğine getirilmesini sağladı. Bu tarihten sonra, peş peşe birçok eser besteledi: *do* minör uvertür; *sol* minör birinci senfoni (*Kış Hülyaları*); *Bir Şenlik İçin Uvertür;* içinde ünlü *Sözsüz Şarkı*'nın bulunduğu *Hapsal Hatırası;* günümüzde yalnız birkaç bölümü (*Hizmetçilerin Dansı*) bilinen ilk operası *Voyvoda* (1868); Çaykovski'nin kısa süre şanlı kaldığı opera şarkıcısı D. Artôt'ya adadığı *fa* minör romans. Orkestra yöneticisi olarak Moskova'ya gelen Berlioz ve V. Stassov ile kurduğu ilişkiler müziğini etkiledi; bunun örneği *Fatum* senfonik şiirinde (1868) ve *Undina* (Su Perisi) operasında (1869) görülür. Adının dış ülkelerde tanınmasını şu eserler sağladı: *Romeo ile Juliet* uvertürü, altı romans, *re* majör birinci yaylı çalgılar dörtlüsü, piyano için *Noktürn* ve *Hümoresk*, Ostrovski'nin *Sneguroçka* (Kar Kızı) adlı dramı için sahne müziği. Shakespeare'den ilham alarak yazdığı *Fırtına* adlı senfonik şiirini beğenen Nadejda von Meck'e duyduğu platonik aşk bütün hayatını altüst etti. Daha büyük kolaylıkla ve daha çok sayıda beste yapmağa başladı. Bu dönemde verdiği eserler: *fa* majör ikinci yaylı çalgılar dörtlüsü; hiç bir ilgi görmeyen *Demirci Vakula, Opriçnik* gibi operalar; Hans von Bülow'un yönetiminde Boston'da çalınan (1875) ve çok başarılı olan birinci piyano konçertosu; *re* majör üçüncü senfoni; üçüncü yaylı çalgılar dörtlüsü; *Kuğu* Gölü* (bir bale ve bir süit); *Francesca da Rimini* (Orkestra için dram); çello ve orkestra için *Rokoko Çeşitlemeleri;* valsli scherzo; 1878'de dördüncü senfoni ve *Yevgeni* Onyegin* operası. Nadejda von Meck ile bozuştuktan sonra gittiği İsviçre ve İtalya'da bestelemeğe devam etti; *re* majör keman konçertosu, piyano konçertosu, *İtalyan Kapriçyosu,* ikililer, yaylı çalgılar orkestrası için serenad. Çaykovski, aynı zamanda kusursuz bir orkestra yöneticisiydi, Moskova'ya dönüşünde çok verimli bir besteci olduğunu gösteren eserler verdi: *Orléans'lı Kız, Mazeppa, Büyücü Kadın, Maça* Kızı, İolanta* operaları, piyano için *Fantazi*, Mozart'ın hatırasına *Mozartiana,* uvertürler (*Hamlet*), bale süitleri (*Külkedisi, Uyuyan* Güzel, Fındıkkıran**), bir altılı (*Floransa Hatırası*), *Manfred* senfonisi, beşinci ve altıncı (*Patetik*) senfoniler, ölümünden sonra yayımlanan yeni bir piyano konçertosu. Moskova konservatuvarında yerini alan Taneyev aracılığı ile, Çaykovski'nin müziği birçok besteciyi etkiledi: Skriyabin, Rahmaninov, Şostakoviç, Haçaturyan, Kabalevski, Stravinski ile Diaghilev ise balelerinin tanınmasını sağladılar. (L)

ÇAYLAK i. Yırtıcı kuş. Oldukça büyük boylu (60 sm), az çok kızıl karışımı esmer tüylü, uzun çatal kuyrukludur. (Kartalgillerden.) ‖ Sıf. *Mec.* Toy. ‖ *Halk dili.* Tamahkâr, cimri.
— DEY. *Acemi çaylak.* Bk. ACEMİ.
— Teşk. tar. Devletçe rütbe ve nişan almış kimselere bu haberi götürenlere verilen ad. (Babıâlide, odacıların yanında bulunurlardı.)
— ANSİKL. *Çaylak,* oldukça yavaş, ama yumuşak uçan bir kuştur. Çeşitli döküntülerle, murdar şeylerle beslenir. Kızıl çaylak (*Milvus milvus*) Ortaçağda, sokakları murdar şeylerden temizlediği için şehirlerde özellikle korunurdu. Kara çaylak (*M. nigrans*) kışı Afrika'da geçirir ve su kıyılarında yaşar. Buralarda daha çok kurbağa ile ve su yüzüne vuran ölü balıklarla beslenir. Diğer türleri Eski Dünya'nın sıcak bölgelerinde yaşar. (LM)

Çaylak, Mehmed Tevfik tarafından çıkarılan türkçe mizah gazetelerinden biri. 1 Şubat 1876'dan 25 haziran 1877'ye kadar 162 nüsha yayımlandı. Haftada üç gün 4 sayfa olarak çıkan Çaylak'da, siyaset olayları ve adamları üzerine, sade bir dille mizahî yazılar ve günlük olaylara ait karikatürler yer alırdı. (M)

ÇAYLAK TEVFİK, türk gazetecisi (İstanbul 1843-ay.y. 1892). Düzenli bir öğretim görmedi, gazetelerde musahhihlik, muhabirlik yaparak yetişti. *Muhbir* gazetesine makaleler yazdı. İzmit ve Bursa'da memur olarak bulundu. Bursa'da *Hüdavendigâr* gazetesini çıkardı. İstanbul'da, *Asır* ve *Terakki* gazetelerini yayımladı. Bursa'daki görevinden sonra, Asır gazetesini *Letâif-i Âsâr* adı ile yeniden çıkardı. *Vakit* ve *Basiret* gazetelerindeki yazarlığından sonra, yayımladığı mizah gazetesi *Çaylak*'ın adıyle anıldı. Görevli olduğu Macaristan gezisinden sonra *Yadigâr-ı Macaristan* adlı bir kitap yayımladı (1877). *Kafile-i şu'arâ* adlı tezkiresini ancak D harfine kadar yazabildi. «*İstanbul'da Bir Sene*» (1881-1883) başlığı altında yazdığı beş kitapta (Tandır, Mahalle Kahveleri, Kâğıthane, Ramazan Geceleri, Meyhane) İstanbul halkının gündelik yaşayışını anlattı. Ayrıca, *Letaif-i Nasrettin, Bu Adam* (1883) ve *Hazine-i Letâif* (1885) adlı kitaplarında da iki yüz kadar Nasrettin Hoca fıkrasını bir araya topladı. (M)

ÇAYLAR, esk. **Üstükran,** Doğu Anadolu'nun Yukarı Murat bölümünde (Muş ili, Varto ilçesi) bucak merkezi; 398 nüf. Bingöl dağının güney eteklerinde, ilçe merkezinin 20 km kuzeybatısındadır; yüksl. 1 650 m. — *Çaylar bucağı,* 7 186 nüf.; 22 köy. (M)

Çay medresesi, Afyon'un Çay ilçesinde. Anadolu Selçukluları devrinde (1278) yapılmış kubbeli medrese. Giriş kapısı üzerindeki kitabede mimarın adı Oğul bin Mehmed yazılıdır. Tek katlı olan medresenin yan tarafındaki misafirhane iki katlıdır. Büyük eyvan, cami olarak kullanılır. Mihrap, eyvan kemerleri, kubbe ve pandantifler firuze ile lâcivert renkte mozaik çinilerle kaplıdır. Zengin süslemeli taç kapısı ve medresenin solunda yapılan çeşme ile cephe belirtilmiştir. (M)

ÇAYNAT, Orta Tayland'da şehir, Çaynat ilinin merkezi; Menam ırmağının sol kıyısında; Bangkok'un kuzeyinde; 4 652 nüf. 1957'de Çaynat'ta Menam ırmağı üzerinde beton bir baraj yapılmıştır.
— *Çaynat ili,* 245 317 nüf. Bangkok delta ovasındaki öbür iller gibi Çaynat'ta da pirinç, tahıl, yağ çıkarılan bitkiler yetiştirilir ve domuz beslenir. Toprak kumlu olduğundan su tutmaz, bu yüzden tarım faaliyeti sınırlıdır. (L)

ÇAYÖNÜ. Arkeol. Diyarbakır yöresinde höyük. Adını höyüğün yanından geçen bir çaydan alır. Burada 1967 yılından beri İstanbul üniversitesi adına Prof. Halet Çambel ve Chicago üniversitesi adına R.J. Braidwood tarafından yapılmakta olan kazılarda altı kat bulundu. Üstten itibaren 4. ve 6. tabakalarda keramik ele geçmemiştir. Çayın bulunduğu kısımda dik dörtgen planlı taştan binalar ortaya çıkarıldı. Ortostat kalıntıları da aynı kısımda ele geçirildi. Az sayıda obsidiyen ve pek çok çakmaktaşı âlet bulundu. Buğday, arpa ve tahıl kalıntılarından üretime, evcil hayvan kemiklerinden de hayvancılığa geçildiği anlaşılmaktadır. Bulunan iğneler ve süs eşyası malakitten yapılmıştır. Çayönü höyüğünün önemi Cilâlıtaş devri katlarında maden eserlerine rastlanmış olmasıdır. Kazılar devam etmektedir. (→ Bibliyo.) [M]

ÇAYÜZÜMÜ bls. i. Yaban mersinlerinin (*Vaccinium myrtillus*) yaygın adı. ‖ Aynı bitkinin meyvesi.
— ANSİKL. *Çayüzümü*'nün meyvesi ishal ilâcı olarak kullanılır. Etkisi, içindeki tanenden ileri gelir. Bu meyvelerin kompostosu, reçeli, şurubu ve rakısı da yapılır. (L)

—ÇE ek. (fars. *-çe* küçültme edatı). Türkçedeki bazı yabancı kaynaklı kelimelerde görülen küçültme eki: *bahçe* (*bağ-çe*'den), *divançe, kemençe* gibi. (M)

ÇEBİŞYOV veya **ÇEBİŞEV** (Pafnuti Lvoviç), rus matematikçisi (Okatovo, Kaluga bölgesi 1821-Petersburg 1894). Petersburg'daki büyük matematik okulunun kurucusudur. Bu şehrin üniversitesinde profesör. Özellikle yüksek aritmetik, sayıların parçalara ayrılması problemi ve asal sayıların asimptotik dağılımı problemi üzerinde araştırmaları ile tanındı. Bir fonksiyonun polinomlarla gösterilmesi üzerinde de değerli çalışmaları vardır. (L)

ÇECH (Svatopluk), çek şairi, romancısı ve hikâyecisi (Ostredek 1846-Prag 1908). Millî özellikte, destanımsı bir dizi eser yayımladı, bunlardan *Adomite*'de (Ademgiller) [1874] ve *Slavie*'de (İslavlar Ülkesi) [1882] islav ırkının geleceğine olan inancını belirtti; *Dagmar*'da (1883-1884) İslavlar arasındaki uyuşmazlığın ruhunu ortaya koydu; *Vaclav de Michailovic*'de (1880) Akdağ savaşından sonra Bohemya'nın çektiği sıkıntıyı dile getirdi. Küçük bir çek köyünün Almanlar tarafından istilâsını anlatan *Lesetinsky Kovar* (Lesetin'li Demirci) [1883] adlı kısa şiiri ve siyasî nitelikte şiirlerden meydana gelen bir derleme olan, *Pisne Otroka* (Bir Esirin Şarkıları) [1895] ile büyük bir başarı kazandı. Başka yazı çeşitleriyle de ün yaptı: hikâyeler, gezi anıları yayımladı. Özellikle yergi yazılarında kendini gösterdi: *Vylety Pa-*

Foto. X, Dechambre (LAROUSSE)

na Broucka do Mesice (M. Broucka'nın Aya Seyahati) [1886], *Novy Epochalni Vylety Pana Broucka Tontokrat do Patna Cheto Stoleti* (Broucka'nın XV. yy.da Aya Seyahati) [1888]. (L)

ÇECU, esk. **Quelpart,** Doğu Çin denizinde Kore'ye bağlı ada. Çecu adası, yanardağ asıllıdır, toprakları verimli birçok bölgesi vardır; buralarda pirinç, soya ve pamuk tarımı yapılır. Halkın bir kısmı balıkçılıkla geçinir. Ada komşu adacıklarla birlikte bir il (254 500 nüf.) meydana getirir. — İdare merkezi *Çecu* (58 000 nüf.), adanın kuzey kıyısında, Çecu boğazı kıyısındadır; burası bir balıkçılık limanı, dokumacılık ve kimya sanayii merkezidir. (L)

ÇEÇ i. («harman yaban» anlamına fars. k.). *Halk dili.* Tahıl yığını. || Tahıl elenen kalbur. (M)

ÇEÇEHET'LER, Arjantin pampasında yaşayan yerliler, avcılıkla geçinirler. (L)

ÇEÇEK i. (moğolca ve esk. türk. k.). *Esk.* Gül. || Çiçek hastalığı. || İnsan vücudundaki ben. (M)

ÇEÇEN i. Kafkas halkından boy. || Çeçen halkından kimse. || *Çeçen kazağı,* Don bölgesinde yaşayan Kazak.

◆ **Çeçence** i. Leng. Çeçenler tarafından konuşulan Kafkas dili. (M)

ÇEÇEN'LER, Kafkasya'nın kuzeydoğusunda yaşayan bugünkü Çeçen-İnguş muhtar sovyet cumhuriyetinin halkı; 408 000 nüf. (1939). Kendilerinden *Nahçi* veya *Nahçuyu* diye de bahsederler. Kültürce Dağıstan'da yaşayan Avar, Kumuk gibi kavimlere yakın ve geleneklerine çok bağlıdırlar, dağlık yerlerde genellikle hayvancılıkla, bazı yerlerde çiftçilikle geçinirler. El sanatlarında ustadırlar. X. yy.dan sonra Gürcistan yoluyle Hıristiyanlığın etkisinde kaldılar. XVII. yy.-dan başlayarak Müslümanlığı kabul ettiler; XIX. yy. ortalarında büyük çoğunluğu müslümanlaştı. Çeçenler ve İnguşlar, Kabartaylar, Kumuklar, Dağıstanlılar ve Ruslarla çarpıştılar. Ruslarla olan savaşları 1732'de başladı. 1785'te çeçen topraklarını ele geçirmek için kesin teşebbüse geçen Ruslara karşı Uşurma idaresinde toptan ayaklanarak müslüman dağlıların hürriyeti için uğraştılar; altı yıl süren (1785-1791) bu savaş, Osmanlı devletince de destekleni, ama başarıyle bitmedi. 1810'da İnguşlar rus hâkimiyetine girdiler. 1812'den başlayarak kaleler kurmak yoluyle yerleşen ve dağlı kavimlerin direnişlerini kırmağa çalışan Ruslar, 1818'den sonra da bu yolu takip ettiler. 1830'da Dağıstanlı Gazi Muhammed, kendisini Müslümanların imamı ilân ederek bütün dağlıları Ruslara karşı cihada çağırdı. Çeçenler bu hareketi desteklediler. Gazi Muhammed'ten sonra imam olan Hamza (1832-1934) ve onun yerine geçen Şeyh Şamil (1834-1859) dönemlerinde de Çeçenler, öteki Kuzey Kafkas kavimleriyle birlikte mücadeleyi desteklediler. Şeyh Şamil Ruslara teslim olunca (1859) mücadele sona erdi, Çeçen ve İnguş toplulukları büyük kayıplara uğramıştı. 1860'ta Çeçenistan ve Dağıstan Rusların eline geçti. Çeçen ülkesine yerleştirilen rus göçmenlerine topraklar dağıtıldı. Buna rağmen Çeçenler 1877 yılında Ruslara karşı gene ayaklandılar. Bu isyanda reisleri Simsirli Alibek idi. Çeçen-İnguş muhtar cumhuriyeti 5 aralık 1936'da kuruldu. İkinci Dünya savaşında Almanlarla işbirliği yaptıkları için, muhtar cumhuriyet kaldırıldıysa da 1957'de tekrar kuruldu. Bu cumhuriyet, kuzeyde Rus Sovyet Federatif cumhuriyeti, doğuda ve kuzeydoğuda Dağıstan Muhtar cumhuriyeti, batıda Oset Muhtar cumhuriyeti, güneyde Gürcistan ile çevrilmiştir. (M)

ÇEÇEN-LEZGİ dilleri. Leng. Kuzey Kafkasya dil öbeği; Avarca, Andi, Lak, Dargua v.b. dillerinden meydan gelir. (L)

ÇEÇE sineği i. taml. Glossina cinsinden Afrika sineklerinin adı; birçok türü insanı sokarak uyku hastalığını bulaştırır.

— ANSİKL. Gine bölgesi çeçe sineği *(Glossina palpalis)* ev sineğinden biraz iridir; hortumu başın önünde ileri doğru ve serttir. Orta ve Batı Afrika'da, özellikle Kongo'da, akarsuların gölgeli kıyılarında çok rastlanır. Saldırgan olan ve sırf kanla beslenen çeçe sinekleri hayvanları ve insanları kırar geçirir. Kanında uyku hastalığı mikrobu (tripanazoma) bulunan bir hayvanı veya insanı soktuğu zaman, mikrop sineğin vücudunda gelişimini tamamlar ve birkaç gün içinde o da hastalık saçacak duruma gelir. Asıl çeçe sineği (*G. morsitans*) insana uyku hastalığının özel bir çeşidini, hayvanlara ise «nagana» adıyle tanınan bir hastalığı bulaştırır. (Çeçe sineği türleri için bk. GLOSSİNA.) [M]

ÇE-ÇONG, Ming sülâlesinden çin imparatoru (Kia-Çing devri 1522-1566). Moğollar'ın ve japon korsanlarının akınlarına karşı kendini savunmak zorunda kaldı. Avrupa usulü dökülmüş toplar kullandı. Saltanatı sırasında Portekizliler, önce Ning-Bo'da, sonra Lampakao'da ve Makao'da yerleştiler (1557). [L]

ÇE-ÇU, Çin'de yerleşen moğol hanedanının ilk imparatoru Kubilay Han'a ölümünden sonra verilen ad (1280-1294). [Bk. KUBİLAY HAN.] (L)

ÇEDENE i. *Halk dili.* Keten tohumu. || Kenevir tohumu. (M)

ÇEDİK i. (*iç* ve esk. türk. *edik,* kadın çarığı> *iç-edik*'ten). Mest üzerine giyilen sarı pabuç: *Hücre kapısındaki çediklerin burnu dışarı doğru çevrilmişse yol göründü demektir...* (N. Araz). || *Çedik pabuç,* çedikle birlikte giyilen pabuç: *Ayağında çedik pabuç...* (Ahmed Rasim).

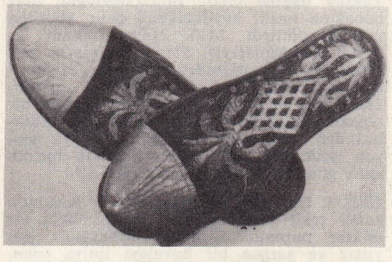

— ANSİKL. *Çedik,* sarı sahtiyandan yapılan kısa ve bol konçlu bir ayakkabıdır. Kadınlar ve İlmiye sınıfı tarafından giyilirdi. Altı yumuşak olurdu, üstüne aynı renkte başka bir pabuç geçirildiğinden her ikisine birden *çedik pabuç* denirdi. Halk arasında *çedik* yanlış olarak *mes* diye bilinir. Sefere çıkarken çedik üzerine *edik* veya *çıkma* denilen çizme giyilirdi. Konçları çakşırın paçalarına dikilen çedikler, çakşır ile beraber giyilir ve çıkarılırdı. Bk. EDİK.

◆ **Çedikçi** i. Çedik yapan veya satan kimse. (M)

ÇEDUBA, Bengal körfezinde, Arakan (Birmanya) sahilinden 16 km uzakta ada; Arakan'ın Kyaukpyu bölgesinin bir kesimini meydana getirir. Adanın kuzey-güney doğrultusundaki genişliği 32, doğu-batı doğrultusundaki genişliği ise 27 km'dir. Yüzölç. 353 km², nüf. 53 138. Ada ile kara arasındaki kanal, gemilerin geçmesine elverişli genişliktedir. Ada, Hindistan'a Bengal'den Akyab ve Pegu yoluyle, sahilden Aşağı Burma ve Endonezya'ya giden tarihî ticaret yolunun üstünde önemli bir durak noktasıydı. Nitekim Hıristiyanlığın ilk yıllarında Hindistan medeniyeti, Birmanya'ya bu yolla ulaştı. Buddha'cılık da bu yoldan geldi; Doğu Hindistan Şirketi ile olan ilk ilişkiler bu yol aracılığıyle kuruldu. Bugün de Pakistan'-da Çiltagong ve Akyab'tan Rangun'a giden küçük gemiler adaya uğramaktadır. Kükürtlü buhar ve duman çıkaran çamurlu konilerden, adada, az da olsa, volkanik bir faaliyet anlaşılmaktadır. Ayrıca gaz ve petrol sızıntıları da görülmüş, fakat uzun araştırmalar sonucunda adada iktisadî bakımdan önemli bir yeraltı kaynağı bulunmadığı ortaya çıkmıştır. (L)

ÇEGÂNE i. (fars. *çegâne*). *Esk.* Çengilerin çaldıkları, yarık uçlu, birkaç pulu bulunan müzik âleti.

◆ **Çegânebaz** bış. i. Çegâne adı verilen tek veya üç kollu zilli maşayı çalarak oynayan dansçılara verilen ad. (Eski minyatürlerde çegânebazlar maskeli görünür.) [M]

ÇEGO i. Dazlak şempanze de denilen şempanze ırkı *(Pan troglodytes troglodytes).* Yüzündeki, el ve ayaklarındaki çıplak kısımların siyah oluşuyle bayağı şempanzeden ayrılır. (Batı Afrika ve Zande ülkesinde yaşar.) [L]

ÇEH i. (fars. *çeh*). *Esk.* Kuyu. Bk. ÇÂH. (M)

ÇEHAR i. Bk. ÇÂR.

Çeharâgazin. Mus. Santûrî Edhem Efendinin yaptığı ve 10 örnek verdiği bir mürekkep makam; başka bestekâr tarafından kullanılmamıştır. Sûzidil ve Zengûle'nin birleştirilmesiyle elde edilmiştir. Durağı dügâh (lâ) perdesidir. (M)

ÇEHARŞENBİH bış. i. Bk. ÇÂRŞENBİH ve ÇARŞAMBA.

ÇEHİZ i. Bk. ÇEYİZ.

ÇEHOV (Anton Pavloviç), rus yazarı (Taganrog 1860-Badenweiler, Almanya 1904). Bir azatlı kölenin torunu; küçük bir taşra bakkalının oğlu. Toprak köleliği düzeninin bir süre önce kaldırıldığı taşra illerinin mutlu havası içinde büyüdü. Yakın bir aile dostu yüzünden varını yoğunu kaybeden ailesi Moskova'ya göç etti. Ortaokula devam eden Anton, Taganrog'da kaldı ve Moskova'da büyük bir yoksulluk içinde yaşayan ailesine yardım etmek için mizah dergilerine hikâyeler göndermeğe başladı. 1879'da Moskova Tıp fakültesine girdi. O sırada bir yazar olarak para kazanıp ailesinin geçimini sağlamaktan başka bir amacı yoktu. 1884'te Voskressensk, sonra da Zvenigorod hastahanesinde görev aldı. İlk hikâye kitabı o yıl yayımlandı; *Bukalemun* (Haneleon) [1884], *Prişibiyev Çavuş* (Unter Prichibelev) [1885] ve *Vanka* (Vanka) [1886] adlı hikâyelerindeki tipleri yarattı. Bu sırada birer perdelik kısa komediler de yazdı: *Tütünün Zararları* (O Vrede Tabaka) [1886], *Ayı (Medved)* [1888], *Teklif* (Predlozenie) [1888], *Evlilik* (Jenitba) [1889], *Jübile* (Yubilei) [1891]. Bu dönemde yazdığı oyunların en önemlisi *İvanof* (Ivanov) [1887] adlı dramıdır. Büyük bir yazar olarak gerçek ününü *Bozkır* (Step) [1888] adlı uzun hikâyesiyle sağladı. Hikâyeleri, artık mizah dergilerinde değil, edebiyat dergilerinde yayımlanıyordu. O yıllarda Rusya'da önemsiz görülen küçük ve büyük hikâye türü, Çehov ile birlikte önemli bir edebiyat ürünü sayılmağa başlandı. Şöhrete ulaşmaz sert tenkitlerle karşılandı «siyasî bilinçsizlik» ile suçlandı. 1890 Yılında kendisi gibi verem-li olan kardeşlerinden birinin ölümü üzerine kürek mahkûmlarının bulunduğu Sahalin adasına bir gezi yaptı; bu geziyle ilgili izlenimlerini *Osrov Sahalin* (Sahalin Adası) [1893] adlı kitabında topladı. Yabancı ülkelere ilk defa yaptığı yolculukta Avusturya, İtalya ve Fransa'ya gitti. 1591 Yılında Moskova yakınlarında Melikovo çiftliğini satın aldı. Kıtlık ve kolera salgını başlayınca yeniden doktorluğa döndü. Köylere okul ve yol yapımında faal bir rol oynadı. Melikovo'da geçirdiği yıllar (1891-1897) son derece verimli oldu: 1892'de *Ağustos Böceği,* (Kuzneçik) ve *6 Numaralı Koğuş* (Palato No. 6), 1896'da *Çardaklı Ev veya Bir Ressamın Hikâyesi* (Dom s Mezaninom) adlı hikâyelerini yayımladı. 1896'da *Martı* (Çayka) adlı oyununun uğradığı gürültülü başarısızlık ve basının kinci saldırıları hastalığının ağırlaştığı bir döneme rastladı. Ondan sonra Çehov'un göç dönemi başlar. 1897-1898 Kış aylarını Nis'te (Gounod Sokağı, 9 numaradaki «Pension Russe» adlı pansiyonda) geçirdi; Dreyfus olayını buradayken takip etti ve Zola'nın bu olay karşısındaki tutumunu hayranlıkla onayladı. 1898'de sonradan karısı olan Stanislavski tiyatrosu oyuncularından Olga Knipper ile tanıştı. 1899'da Yalta'da arazi satın aldı; burada bir ev yaptırdı ve çevresini ağaçlarla donattı. Ev, şöhretlerin uğrak yeri oldu. Gelenler arasında Bunin, Şalyapin, Korolenko, Kuprin, Rahmaninof, Stanislavski gibi ünlü sanatçılar vardı. Çehov, genç Maksim Gorki ile ilgilendi; 1902 yılında Rus akademisi, siyasî sebeplerle Gorki'yi üyelikten çıkarınca Çehov, 1899'dan beri üyesi bulunduğu akademiden istifa etti. Hastalığına rağmen çalışmalarını sürdürdü. 1898'de *Kılıflı Adam'ı* (Çelovek v Futlyare) ve Tolstoy'un yüksek sesle okumaktan haz duyduğunu söylediği *Duçetka'*-yı; 1899'da *Köpekli Kadın'ı* (Dama s Sobaçkoy) ve *Gelin'i* (Nevesta) yazdı. Hayatının son yıllarında ise, en büyük üç oyununu yarattı: *Vanya Dayı* (Dyadya Vanya)

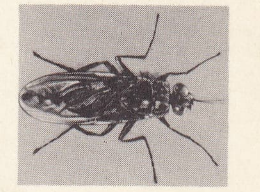

çeçe sineği

çegânebaz

ÇEHOV

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN); Vergiat, B.N. (LAROUSSE)

[1897], *Üç Kızkardeş* (Tri Sestri) [1900], *Vişne Bahçesi* (Vişneviy Sad) [1903]. 1904 Yılında eşi Olga Knipper ile birlikte Badanweiler'e gitti; orada öldü. Çehov, dostlarıyle birlikte olmaktan, içkiden ve kadından hoşlanırdı. Sürekli olarak para sıkıntısı çektiğinden yazı yazmak onun için gündelik bir ödev olmuştu. İnsanlığı ve güçlü kişiliği, bir kölenin torunu olan Çehov'un «ruh hürriyetini» kazanmasını sağladı. Bayağılıktan, yalandan ve insanı alçaltan her şeyden nefret ederdi. Aleksandr III ve Nikolay II'nin hükümdarlık dönemleri Rusya'sını yansıtan hikâye ve oyunlarının yüceliği, silik ve basit kişilerin günlük yaşantılarını anlatmaktaki ustalığından gelir. Tolstoy'u hayran bırakan dili, sade, özlü ve ölçülüdür; tumturaklı olmayan üslûbu ise ince bir alaycılıkla yüklüdür. Dram tekniği alanında rus tiyatrosuna büyük yenilikler getirdi: tiyatroda alışılmış, köhnemiş ve gösterişçiliğe dayanan geleneklere son verdi. Bir çevrenin havasını yansıtan dolambaçsız büyük oyunları, yoksullaşmış rus soylularının ömür tükettikleri köhne malikânelerdeki yavan yaşantılarını dile getirir. (L)

ÇEHRE i. (fars. *çehre*). İnsan yüzü; başın saçlar, kulaklar ve çene altındaki bölümüyle sınırlanan ön tarafı: *Bir kızıl çehrede âteş gözler / Bana güya ki içinden bakıyor* (Ahmed Haşim). ‖ Yüzdeki ifade. *Nihal'in birden çehresi değişti.* (H.Z. Uşaklıgil).

— *Teşm. yol.* Görünüş, biçim. ‖ Özellik: *İstanbul'un bugün bizde yaşayan asıl çehresini bir daussıla verir* (A.H. Tanpınar). ‖ Somurtkanlık, surat asma: — *Kız ne o çehre?* (R.N. Güntekin).

— DEY. *Çehre züğürdü*, çirkin yüzlü kimseler için kullanılır.

— Esk. *Çehre-i gülgûn*, gül renkli yüz. ‖ *Çehre-güşâ*, yüzünü açan, yüz açıcı. ‖ *Çehre-nümâ*, yüz gösterici, yüzünü gösteren. ‖ *Çehre-perdâz*, ressam. ‖ *Çehre-perdâz-ı cihân*, güneş. ‖ *Çehre-sâ*, yüz süren.

— Huk. *Çehrede daimî değişiklik*, müessir fiil suçlarında, suçun ağırlık derecesinin artmasına sebep olan bir hal. (T. Ceza kn. md. 456/3 ve 459/3 hükümlerinin tatbiki için çehrede sabit eser kalmasından fazla olarak genellikle mağdurun çehresinin, kendisini evvelce tanıyanların şimdiki haliyle gördüklerinde onu teşhis etmekte bir an için olsun tereddüt etmelerine sebep olacak şekilde değişmiş olması aranmakta ve bu halde verilecek ceza çehrede sabit eser kalması halinden daha fazla olmaktadır.) ‖ *Çehrede sabit eser kalması*, gerek kasten gerek taksirle müessir fiil suçlarında suçun ağırlık derecesinin artmasına sebep olan bir hal. (Yüze bakıldığı zaman göze çarpan bütün uzuvların çehre mefhumuna dahil oduğu kabul edilmektedir. T. Ceza kn. md. 456/2 ve 458/2 hükümlerinin uygulanabilmesi için genellikle fiilin sebep olduğu sabit eserin yüzün tabiî görünüşüne tesir etmiş olması aranmaktadır.) [M]

Çehrin seferi, sadrazam Kara Mustafa Paşanın 1678'de yaptığı ve Çehrin kalesinin alınmasıyle sonuçlanan sefer. Çehrin şehri (bugün Çigir) XVII. yy.da gerek Kazaklar arasındaki mücadeleler, gerek Ruslar ile Lehliler ve Osmanlılar arasında meydana gelen savaşlar sırasında, hendek ve surlarla tahkim edilmiş ve kale haline getirilmişti. Aynı yüzyılın ikinci yarısı başlarında, Zaporog Kazakları hetmanı Brohovecki ile Sarıkamış kazaklarının hetmanı Doroşenko arasında el değiştirdi. 1668'de, bütün Kazaklara hetman olan Doroşenko'nun, osmanlı himayesini kabul etmesiyle, Çehrin kalesi türk hâkimiyetine girdi ve buranın korunması Kırım hanlığına bırakıldı. Çehrin kalesi 1674'te, Lehliler ve 1675'te Ruslar tarafından kuşatılmasına rağmen, önce Kırım hanı Adil Giray'ın, daha sonra da Selim Giray'ın yardıma gelmeleri sonucunda bu kuşatmalardan kurtuldu. Ancak 1677'de, kazak hetmanı Doroşenko'nun, rus himayesini kabul ve Çehrin kalesini Ruslara teslim etmesi üzerine, Kırım'ın kuzeyinde osmanlı sınırları tehlikeye düştü. 1677'de dört bin kadar rus, kazak ve alman askeri tarafından savunulan Çehrin önünde, İbrahim Paşa başarı kazanamadığı için 1678'de sadrazam Kara Mustafa Paşa, kalenin fethine memur edildi. Osmanlı ordusu, 30 nisanda İstanbul, Davutpaşa sahrasından hareket ederek, Silistre'ye kadar, Sultan Mehmed IV ile beraber geldi. Ordu daha sonra, Mustafa Paşanın kumandasında Çehrin kalesi önüne vardı. Kırım hanı Murad Giray Han da osmanlı kuvvetleri ile beraber bulunuyordu. Kara Mustafa Paşa, bir taraftan Çehrin kalesini kuşatırken, diğer taraftan da general G. Romodanovski idaresinde, bu kaleye yardıma gelen rus kuvvetleri ve Barabaş kazaklarına karşı savaştı. Otuz üç günlük bir kuşatma sonunda 12 ağustos 1678'de Çehrin kalesini aldı. Ruslar geri çekilmek zorunda kaldı. Bu savaş Osmanlılar ile Ruslar arasındaki ilk önemli çatışmalardan biridir. Çehrin kalesi, sekiz yıl kadar Osmanlıların elinde kaldı; daha sonra, Petro I'in Kırım'a saldırdığı ve Doğan, Kirman, Azak kalelerini ele geçirdiği sırada rus hâkimiyetine geçti. (M)

ÇE HUANG-Dİ veya **ÇİN ŞI-HUANG Dİ**, ilk çin imparatoru (öl. M. Ö. 210). M.Ö. 221'de, Çin ülkesinin kralı Çeng (Cıng), parlak fetihlerden sonra Çin'i barışa kavuşturdu ve birleştirdi. «İlk Ulu Hükümdar» (Çe Huang-ti) [*huang di* deyimi «imparator» anlamına gelir] adını almağa karar verdi. Ün ve iktidara doymaz bir insandı; kendisini büyücülüğe kaptırdı ve semavî ruhlarla görüşmek amacıyle kutsal Tayşan dağına çıktı. İmparatorluğun dört bucağına tarihî büyüklüğünü övüp yücelten yazıtlar diktirdi. M.Ö. 213'te, bakanı Li-Sı'nın kışkırtmasıyle, klasik kitapların yok edilmesini emrettiğinden, yüzyıllar boyunca çinli aydınların nefret ve lânetine uğradı. İsteği üzerine 48 m yükseklikteki taştan bir tepenin altındaki mezara gömüldü; kadınlarından bazıları ile hazinelerini oraya taşıyan işçiler de mezar duvarlarından birinin içine gömülerek ölüme terk edildi. (L)

ÇEK i. (ing. *cheque* veya *check*). Kanunda yazılı şekil şartlarına tabi olarak belli bir miktar paranın ödenmesi hususunda kayıtsız ve şartsız bir havaleyi ihtiva eden, ancak bir banka üzerine keşide edilebilen ve ibrazında ödenecek olan ticarî senet. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Açık çek*, tedavüle çıkarılırken tamamen doldurulmamış çek. ‖ *Çizgili çek*, ancak bir bankaya ödenebilen çek çeşidi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Karşılıksız çek*, muhatap bankada, keşidenin hesabında çeki ödeyecek kadar para bulunmadığı halde çekilen çek. ‖ *Nakden ödenmesi yasaklanmış çek*, muhatap banka tarafından yalnız hesaba alacak kaydı, takas veya hesap nakli suretiyle kayden ödenebilen çek çeşidi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Postdate (sonraki tarihli) çek*, üzerinde yazılı keşide günü, düzenlenip hamile verildiği gerçek tarihten sonraki bir tarih olan ve keşide günü olarak gösterilen bu tarihten önce ödenmek için ibraz olunan çek. (Türk Tic. kn. md. 707/II'ye göre bu türlü çekler geçerlidir ve ibraz günü ödenir.) ‖ *Posta çeki*, özellikle batı ülkelerinde para yollamak için kullanılan çek. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Sahte ve tahrif edilmiş çek*. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Seyahat çeki*, seyahat eden kişilerin üzerlerinde taşımak zorunda oldukları paraları kaybetme veya çaldırmaları sebebiyle güç durumda kalmalarını önlemek ve onları parayı taşıma ve muhafaza külfetinden kurtararak emin ve rahat seyahat edebilmelerini sağlamak için ihdas edilmiş çek. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Bank. Bors. ve Huk. Çek'in kökeni anlaşmazlık konusudur. Buna rağmen, en son çalışmalara göre, ilk çeklerin hiç değilse 1374 yılında Pizza'da, sonra da Prato'da düzenlendiği sanılmaktadır. Çekin kullanılışı, XVIII. yy. ortalarında İngiltere'de, sonra da Kanada ve A.B.D.'de yaygınlaştı. XIX. yy.da Kıta Avrupası'na geçti, fakat buradaki rolü, anglosakson ülkelerinden daha az oldu. Çeklerin gördüğü ilginin iki sebebi vardır:

1. nakit para kullanılmasını ortadan kaldırmak suretiyle malî havalelerin güvenliğini sağlayan yeni bir ödeme biçimidir;

2. çoğunlukla «banka parası» adı verilen kaydî paranın kullanılışını mümkün kılması ve malî kurumların her birine, kredi açma imkânı vererek, bir çeşit para çıkarıcısı durumuna girmelerini sağlar. Bu son imkân, günümüzde devlet tarafından daha kolaylıkla sağlanır; zira uygulamada kaydî paranın kullanılışı, madenî ve kâğıt paranınkinden daha kolaylıkla denetlenebilmektedir.

Çek, Türk Tic. kanununun 692-735. maddelerinde düzenlenmiştir. Bu temel hükümler dışında, İcra ve İflâs kanununda (167-176 b, 188. md.ler), Türk Ceza kanununda (349 md.), 588 sayılı Damga Vergisi kanununda (9. md.ye ek 2 sayılı tablo IV, 2) ve 492 sayılı Harçlar kanununda da çek ile ilgili hükümler yer almaktadır.

Türk Ticaret kanununun çek ile ilgili hükümleri, ufak değişikliklerle İsviçre Borçlar kanununun çeke dair 1100-1143. maddelerinden alınmıştır. İsviçre Borçlar kanunun sözügeçen maddelerine de çek hakkındaki 1931 tarihli Cenevre konvansiyonu kaynak olmuştur.

● *Çekin nitelikleri.* Çek, poliçe ve bono gibi, kıymetli evrakın kambiyo senetleri grubuna girer. Kural olarak bir kredi vasıtası değildir, bir ödeme vasıtasıdır. Özü itibarıyle bir havale niteliğinde olduğu için çekte üçlü bir ilişki söz konusudur: çeki düzenleyen kimseye *keşideci;* çekte yazılı bedeli ödeyecek olana *muhatap* (türk hukukunda normal çekler için daima banka, posta çekleri için P.T.T. idaresidir); lehine çek düzenlenene de *lehtar* denir.

Sözleşme ile borçlanmaya ehil olan kimse çek keşidesine de ehildir (Türk Tic. kn. md. 582). Kanuna uygun olarak düzenlenmiş bulunan bir çekin tedavüle çıkarılmasından sonra keşideci ölür veya medenî hakları kullanma (fiil) ehliyetini kaybeder yahut iflâs ederse, çekin geçerliğine halel gelmez ve muhatap banka çek bedelini ödeme konusunda yetkili kalır (Türk. Tic. kn. md. 712).

● *Şekil şartları.* Çekin geçerli olabilmesi için kanunda belirtilen şekilde düzenlenmesi gerekir. Bir çekte şu kanunî unsurlar bulunmalıdır:

a) çek kelimesi (çek yabancı dilde düzenlenmişse o dilde çek kelimesi); **b)** belirli bir bedelin ödenmesi için kayıtsız ve şartsız bir havale; **c)** ödeyecek banka (ticaret unvanı); **d)** ödeme yeri (gösterilmediği takdirde muhatap bankanın ticaret unvanı yanında gösterilen yer ödeme yeri sayılır); **e)** keşide günü ve yeri (keşide yeri gösterilmemişse keşidecinin ad ve soyadı yanında bulunan yer, keşide yeri sayılır. Böyle yer de gösterilmemişse çek bankanın iç merkezinde ödenir); **f)** keşidecinin imzası. Çekte lehtarın gösterilmesi çekin geçerliliği şartı değildir. Lehtarı gösterilmeyen çek hamiline yazılı çek sayılır.

● *Keşide edilebilme şartları.* Bir kimsenin çek keşide edebilmesi için muhatap bankada emrine ayrılmış bir karşılığın bulunması ve keşidecinin bu karşılıktan çek keşide etmek suretiyle yararlanabileceği konusunda banka ile keşideci arasında açık veya zımnî bir anlaşma olması gerekir.

Bankadaki hesabında hiç veya yeterli ölçüde karşılık bulunmadığı halde kasten, kısmen veya tamamen karşılıksız çek düzenleyenler (TBMM.'nin 7.1.1929 tarihli yorumuna göre, dolandırıcılık suçunu işlemiş olurlar [Türk Ceza kn. md. 503]).

● *Çekin devri.* Çek bir kambiyo senedi olarak kanunen emre yazılı nitelikte olduğundan çekteki hak ciro ve senedin teslimi yoluyle devredilebilir.

Hamiline yazılı çeklerin devri, bunların sadece teslimi suretiyle olur. Bununla birlikte, hamiline yazılı bir çeki devreden kimse teslim ile yetinmeyip çeki ayrıca ciro etmişse, poliçe ve bonodaki cirantalar gibi, çek bedeliyle kendisinden sonraki hamillere karşı da sorumlu olur.

Çekin muhatap bankaya cirosu normal cironun hükümlerini doğurmayıp makbuz hükmünde sayılır; meğerki, muhatap bankanın birden fazla şubesi olup da ciro, çekin üzerine çekildiği şubeden başka bir şubeye yapılmış ola.

Kanunen emre yazılı olan çek, açık olarak «emre yazılı değildir» kaydı konularak bir kimsenin adına düzenlenmişse, ada yazılı bir kıymetli evrak olarak, alacağın temliki hükümlerine göre, yani bir temlik beyanı ve senedin teslimi yoluyle devredilebilir.

● *Çekte ödeme.* Çekte vade söz konusu değildir; ibrazında meşru hamil olduğu anla-

şılan kimseye ödenir. Çek, keşide edildiği yerde ödenecekse on gün; keşide edildiği yerden başka bir yerde ödenecekse bir ay; keşide edildiği ülkenin bulunduğu kıtadan başka bir kıtada ödenecekse üç ay içinde ödeme için muhatap bankaya (veya gerektiğinde bir takas odasına) ibraz edilmelidir. Bu bakımdan, bir Avrupa ülkesinde çekilip de Akdeniz'de kıyısı bulunan bir ülkede ödenecek olan, buna karşılık Akdeniz'de kıyısı olan bir ülkede çekilip bir Avrupa ülkesinde ödenmesi gereken çekler aynı kıtada keşide edilmiş ve ödenmesi şart kılınmış sayılır.

Çekte ibraz süresinin başlangıcı çekin düzenlenme tarihidir. Çek, hamili tarafından süresinde ibraz edilip de bankaca ödenmezse, hamil bu ödenmeme durumunu bir noter protestosu ile veya muhatap banka tarafından çekin üzerine ibraz günü gösterilmek suretiyle bu konuda yazılacak bir beyanla veya takas odasının, çekin vaktinde teslim edildiği halde ödenmediğini bildiren aynı şekilde bir beyanı ile tespit ettirebilir ve bundan sonra da, cirantalar ile keşideciye ödeme için başvurulabilir. Ayrıca, keşideci aleyhine, dolandırıcılık sebebiyle ceza takibatı yapılmasını isteyebilir. Cirantalar, çek bedelinin ödenmemesinden sorumlu olmayacakları kaydını çeke yazabilirler.

Çekin ödenmemesi halinde hamilin sorumlulardan talep edebileceği meblâğ, çekin ödenmemiş bedeli, ibraz gününden itibaren yüzde 10 faiz; protesto (veya tespit), ihbar v.b. masraflar tutarı ve çek bedelinin binde 3'ünü aşmamak üzere komisyon ücreti tutarıdır. Türk Ticaret kanununun 730. maddesinin yaptığı yollama gereğince, diğer bazı konularda olduğu gibi, protestodan muafiyete ve ihbar zorunluğuna ilişkin bulunan poliçe hükümleri çekler hakkında da uygulanır.

● *Çekten cayma.* Bir çek düzenleyip tedavüle çıkaran kimse, belirtilen ibraz süreleri içinde çekten cayamaz. Çekten cayılmamışsa, muhatap banka, ibraz süresinin geçmesinden sonra da olsa çeki ödeyebilir. Keşideci, çekin, kendisinin veya üçüncü bir şahsın elinden rızası olmaksızın çıkmış olduğunu iddia ediyorsa, muhatap bankayı, ibraz süresi içinde dahi çeki ödemekten men edebilir.

● *Çekte aval.* Çekte yazılı bedelin ödenmesi kısmen veya tamamen aval ile sağlanabilir. Çekte avalın yapılışı, şekli, hüküm ve neticeleri bakımından poliçeler hakkındaki hükümlere bağlıdır. Çeklerde muhatap aval veremez.

Çek çeşitleri

1. ***Özel ödeme şekillerine bağlı çekler.*** **Bu** türlü çekler, tedavül ve ödeme bakımından emniyet ve kolaylık sağlayan çeklerdir; iki grupta toplanır: **a)** ***çizgili çekler;*** **b)** ***nakden ödenmesi yasaklanmış çekler.***

a) *Çizgili çekler.* Çekin yüzüne (çoğunlukla sol alt köşeden sağ üst köşeye doğru) birbirine paralel olarak çizilen iki çizgi arasına bir şey yazılmamış veya sadece «banka» kelimesi yazılmışsa *umumî çizgili çek;* iki çizgi arasına belirli bir bankanın adı yazılmışsa *hususî olarak çizilmiş çek* söz konusu olur. Umumî çizgili çek, muhatap banka tarafından ancak bir bankaya veya muhatap bankanın bir müşterisine ödenebilir. «Müşteri» kelimesinden, daha önce o bankaca tanınan ve muhatap banka ile arasında az çok devamlı bir iş münasebeti bulunan kimse anlaşılmalıdır. Hususî çizgili çek ise, çizgiler arasında adı yazılı bankaya veya bu banka muhatap ise onun müşterisine ödenebilir.

Umumî çizgili çek, iki çizgi arasına bir bankanın adı yazılarak hususî çizgili çek haline getirilebilir. Fakat hususî çizgili çek umumî çizgili çek haline getirilemez. Çizgilerin veya anılan banka adının silinmesi hükümsüz sayılır (Türk. Tic. kn. md. 715).

b) *Nakden ödenmesi yasaklanmış çekler.* Bir çek keşidecisi veya hamili, çekin yüzüne yatay olarak «hesaba geçirilecektir» kaydını veya buna benzer bir söz yazarsa nakden ödenmesi yasaklanmış olan çek muhatap banka tarafından ancak hesaba alacak kaydı, takas veya hesap nakli suretiyle kaydeden ödenebilir. Bu kayıt, ödeme yerine geçer. «Hesaba geçirilecektir» kaydının çizilmesi hükümsüzdür.

2. *Açık çek.* Türk Tic. kanununun 592. md.si hükmü çekler hakkında da uygulanır. Buna göre bir çekin de tamamen doldurulmadan, yani sonradan doldurulmak üzere açık çek olarak keşide edilmesi mümkündür.

3. *Posta çekleri.* Bu türlü çekler, çeşitli yerlerden olan alacakları kolay ve masrafsız olarak toplayabilmek ve çeşitli yerlere gönderilecek paraları aynı şekilde ödeyebilmek için ihdas edilmiştir. Bu çeklerin kullanılmasını imkân dahiline sokan teşkilât, hizmetin mahiyeti gereği posta idareleri tarafından kurulur ve yönetilir.

Birçok yabancı ülkede, özellikle Avusturya (XIX. yy. sonunda), Almanya, Belçika, İsviçre, Fransa (1918) ve diğer ülkelerde posta çeki hizmetleri uzun bir süreden beri gerçekleştirilmiş bulunmaktadır. Bu ülkelerde kiralar, hekim, avukat v.b. serbest meslek sahiplerinin ücretleri, mağaza faturaları ve diğer ödemeler daha çok posta çekleri yoluyle yapılmaktadır. Fransa ile Federal Almanya cumhuriyeti, Belçika, Danimarka, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Hollanda, İsveç ve İsviçre arasında milletlerarası virmanların (hesap nakilleri) posta çekleri ile yapılması imkânı vardır. Türkiye'de, 7129 sayılı Bankalar kanununun 1. maddesinde anılan bankalar dışında ancak, 5584 sayılı kanunun 37. md.sine dayanılarak çıkarılan «Posta Çekleri ve Yolculuk Posta Çekleri tüzüğü» ve buna bağlı yönetmelik hükümlerine göre PTT işletmesi üzerine posta çeki keşide edilebilir. Sözü geçen tüzük ancak 1969 yılında hazırlanmış ve yürürlüğe konulabilmiştir.

Posta Çeki tüzüğü, posta çekini «bir hesap sahibi tarafından, bir miktar paranın hesabına borç kaydı suretiyle, kendisine veya üçüncü bir şahsa ödenmesi veyahut da üçüncü şahsın hesabına alacak kaydedilmesi hususunda, Posta Çek merkezine verilen yazılı emre posta çeki denir» şeklinde tanımlamıştır. Posta çeki işlemleri, PTT'nin işletme organı olarak kurulan Posta Çekleri merkezi tarafından yürütülmektedir. Bu merkezden PTT Genel müdürlüğünce belirtilmektedir. Çek hesabı açılması için çek merkezlerine veya PTT merkezlerine, örneği PTT tarafından hazırlanan bir dilekçe ile başvurulur. Açılması istenilen her çek hesabı için ayrı bir dilekçe verilmesi gereklidir. Çek hesabı gerçek veya tüzel kişiler adına açılır. Çek merkezinde açılan her çek hesabına bir sıra numarası verilir. Çek hesabı sahibi hesabındaki alacağını (teminat parası dışında) her zaman çekebilir. Hesaptaki alacağın çekilmesi için PTT'ce bastırılan çekler kullanılır. Her çek hesabı sahibine ve yetkili kılacağı kişilere *çek karnesi* verilir. Posta çekleri ciro edilemez. Silintili, kazıntılı, rakam veya yazıları çizilmiş, bedele ait rakam ve yazıları arasında fark bulunan çekler kabul edilmez. Çek hesabı sahiplerine PTT'ce belirtilen ölçüde faiz verilmesi tüzükte öngörülmüştür. «Hesaba geçirilecektir» kaydıyle posta çeki de çekilebilir.

4. *Seyahat çekleri.* Bu çeklerin en tanınmışı, A.B.D. bankalarının *traveller's check'*leridir. Bunlar rakamlarla düzenlenmiş ve milletlerarası kambiyo rayicine göre paraya çevrilebilen, ödeme sırasında imza uygunluğu aranan ve kaybedildikleri zaman iptal ettirilebilen senetlerdir. Son zamanlarda Türkiye'de de seyahat çekleri kullanılmağa başlandı. Bu arada, 1969 tarihli Posta Çekleri ve Yolculuk Posta Çekleri tüzüğüne göre PTT aracılığı ile kullanılan seyahat çekleri ihdas edilmiş bulunmaktadır.

● *Zamanaşımı.* Çekle ilgili olarak keşideciye ve diğer çek borçlularına karşı açılacak davalar: a) hamil tarafından açıldıkları takdirde ibraz süresinin bitiminden itibaren altı ay; b) çek borçlularından biri tarafından açıldıkları takdirde ödeme veya çekin dava yolu ile bu şahsa karşı ileri sürülmesi tarihinden itibaren altı ay geçmekle zamanaşımına uğrar.

Çekte zamanaşımının durması Borçlar kanunu hükümlerine tabidir. Zamanaşımının kesilmesi konusunda Türk Ticaret kanununun 730. maddesinin yaptığı yollama uyarınca poliçeye ilişkin 662-663. madde hükümleri uygulanır.

● *Sahte* veya *tahrif edilmiş çekler.* Sahte çek düzenlenmesi veya düzenlenen bir çekte tahrifat ve değiştirme yapılması Türk Ceza kanununun 349. maddesine göre resmî evrakta sahtekârlık suçu sayılır. Sahte veya tahrif edilmiş bir çeki ödeyen banka, kural olarak ödemeden doğan zarara katlanır. Ancak, çekte keşideci olarak gösterilen kimseye, kendisine bırakılan çek defterini iyi saklamamış olmak gibi bir kusur isnat edilebiliyorsa doğan zarardan keşideci sorumlu olur. (Türk Tic. kn. md. 724.)

● *Çekte nüshalar.* Düzenlenen bir çekin, birbirinin aynı olan birçok nüsha halinde keşide edilmesi de mümkündür. Ancak, bunun için: a) çekin hamiline yazılı olmaması; b) düzenleme ve ödeme yerlerinin ayrı ülkelerde veya ayrı ülkenin denizaşırı kısımlarında bulunması gerekir.

● *Kanunlar ihtilâfı.* Çekin milletlerarası ilişkiler alanında bir ödeme vasıtası olarak kullanılabilme imkânını ve vakıasını gözönünde bulunduran kanun koyucu, düzenlendiği ülkeden başka bir ülkeye tedavül eden veya ödeme için ibraz edilen çek hakkında çeşitli millî kanunlardan hangisinin ne şekilde uygulanacağı konusunu özel olarak düzenlemiştir. (T. Tic. kn. md. 731-735). Buna göre; çekin şekil şartları imza edilmiş olduğu ülkenin kanununa göre tayin edilir. Bununla beraber, ödeneceği yer kanununun emrettiği şekil şartlarına uygun bir çek de geçerlidir. Bir çekin kimin üzerine keşide edilebileceğini çekin ödeneceği ülke kanunu tayin eder. Bu kanuna göre çek, üzerine keşide edildiği şahıs bakımından hükümsüz sayılıyorsa, kanunlarında böyle bir hükümsüzlük sebebi bulunmayan ülkelerde çek üzerine atılan imzalardan doğan taahhütler geçerlidir. Çekten doğan taahhütlerin sonuçları bu taahhütlerin vuku bulduğu ülke kanununa göre tayin olunur. Ayrıca, Türk Tic. kanununun 734. maddesinde belirtilen hususlarda çekin ödeneceği yer kanununun ve 735. maddesindeki halde ikametgâh kanununun uygulanması öngörülmüştür. (→ Bibliyo.) [ML]

ÇEK i. Bohemya, Moravya ve Silezya'nın bir kesiminden meydana gelen bölge ile bölgede oturan veya doğmuş olan kimse. || [İsim tamlamalarında] Çeklerle (Çekoslovakyalılarla) ilgili, çeklere ait: *Çek prensi.*

— Ed. *Çek edebiyatı.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. İlk sağlam belgeler X. ve XI. yy.a ait ilâhiler, manzum efsaneler, Almancayı örnek alan romanlardır. Bunlardan sonra kronikler gelir: Cosmas'ın latince, Dalimil'in (1308'e doğru-1314) çekçe kronikleri. Böylece XIV. yy.da (tıpkı şövalye Tomaş ze Stitny'ninki [1331'e doğr.-1401] gibi) ahlâk ve ilâhiyat eserleri ortaya çıktı; bunlar Hus'çuluğu meydana getiren düşünce akımından doğmuş ve sonunda Kralice'nin İncil tercümesindeki dil biçimlerinin şekillenmesine yol açmıştır. XV. ve XVI.yy. larda, genel olarak çok yaygın olan dinî edebiyatın yanında gezi hikâyelerini, devlet adamlarının hatıralarını, özellikle morav rahipleri tarikatının koruyucusu Zerotin'li Karel'in (1564-1636) hatıralarını saymak gerekir. Bir başka hümanist rahip Comenius ise (Komensky adının latinceleştirilmiş biçimi) [1592-1670] özellikle pedagoji kitaplarıyle Avrupa medeniyeti tarihinde yer aldı. Bu yazardan sonra çek edebiyatı uzun bir gerileme dönemine girdi. Bilá Hora (Ak Dağ) savaşından sonra istilâ edilen Bohemya almanlaştı, Çekler alman diliyle yazmağa başladılar. XVIII. yy.ın sonunda Joseph II'nin baskıcı siyasetinin Çekler arasında milliyetçilik duygusunu uyandırdığı sırada bile F. Pelcl (1734-1801), F. Procházka (1749-1809) ve daha sonraları, J. Dobrovsky (1753-1829) ile J. Jungmann (1773-1847) almanca yazmağa devam ettiler. Bu kitaplarında çek dilinin biçimlerini ve milletlerinin hatıralarını dile getirirlerken yitik bir geçmişle hesaplaşmaktan öte bir şey yapmadıklarını biliyorlardı. Bununla birlikte yaklaşık olarak 1820'den sonra çeşitli bilginler, sistemli şekilde modern çağın ihtiyaçlarına uygun olarak kelime hazinelerini zenginleştirmeğe çalıştılar: 1835'te Jungmann, beş ciltlik büyük sözlüğünün birinci cildini

çek edebiyatı

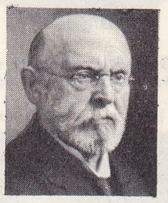

Jirásek

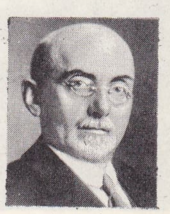

Brjezina

Olbracht

Çapek

Nezval

Foto. LAROUSSE

«Gerçeği Çekemezlik ve Geçimsizlikten Koruyan Zaman» Louvre müzesi, Paris

çekemezlik «Naipliğin Mutluluğu» Rubens tarafından, detay Louvre müzesi, Paris

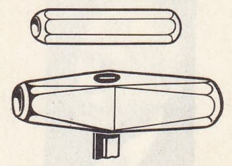

perçin çekici (saraçl.)

armalı çekiç XVI. yy. Askerî müze, Fransa

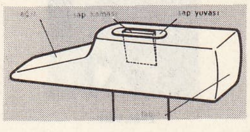

çekiç

yayımladı. 1836'da bir genç şair K.H. Mácha (1810-1836), önceleri hiç ilgi görmeyen romantik şiiri *Mai* (Mayıs) ile çek şiirini yeniledi. Aynı yıl F. Palacky (1798-1876) *Bohemya Tarihi* adlı kitabının ilk cildini, Şafarjik ise (1795-1861) 1837'de *İslav Antikitesi*'ni yayımladı. J. K. Tyl (1808-1856) o devre kadar bayağılıktan kurtulamayan tiyatroyu kalkındırdı. Kadın romancı B. Nemcová (1820-1862) özellikle 1855'te yayımlanan *Babiçka*'sıyle (Büyük anne), çağdaş nesrin seçkin bir örneğini verdi. K. Havliçek-Borovsky (1821-1856) yergi yazarı ve usta bir gazeteci olarak önemli bir rol oynadı.

Çek edebiyatı 1860'tan 1890'a kadar şair ve hikâyeci J. Neruda'nın (1834-1891) etkisi altında kaldı. Bundan başka özellikle, K. Svetlá (1830-1899) sayılabilir. K. Svetlá burjuva sınıfının ve köylülerin töreleri üzerine romanlar yazdı. Daha sonraki kuşak iki gruba ayrılır: bir yanda J. Sládek (1845-1912) ile şair ve çevirici J. Vrchlicky (1853-1912) gibi, çek edebiyatının yabancı edebiyatlara yaklaşmasını zorunlu bulanlar, öte yanda şair Sv. Çech (1846-1908) ve kadın şair E. Krásnohorska (1847-1926) gibi milliyetçiler. A. Jirásek'e (1851-1930) gelince, bu yazar çek milletinin hemen her dönemi üzerine güçlü tarihî romanlar yazdı. J. Holeçek (1853-1929) ve K. V. Rais (1859-1926) doğdukları bölgeleri anlattılar. J. Arbes (1840-1914) sosyal konuları ve şaşırtıcı ütopyaları işledi. XIX.yy. sonu ve XX.yy.ın başında ise felsefeci T.G. Masaryk (1850-1937), tenkitçi F. X. Şalda (1867-1937) ve şair S.J. Machar (1864-1942) gibi ustalar göze çarpar. Bu dönemde A. Sova (1864-1928), silezyalı şair P. Bezruç (1867-1958), V. Dyk (1877-1931) ve hepsinden önemlisi mistik şair O. Brjezina (1868-1929) gibi yüksek kabiliyetli şairler pek çoktur. Nesir yazarları arasında şunları sayabiliriz: natüralist romancı K.M. Çapek-Chod (1860-1927) ve tiyatroda J. Hilbert (1871-1936). Birinci Dünya savaşının hemen öncesindeki dönem İ. Olbracht (1882-1952) ile romancı, hikâyeci, denemeci ve tiyatro yazarı K. Çapek'in (1890-1938) etkisi altında kaldı. Katolik romancı J. Durych (doğ. 1886) ve şair K. Toman da (1877-1946) bu döneme rastlar.

Birinci Dünya savaşından sonra çek şiiri, orijinal eserler verdi: kısa yazarlık hayatında başarılı eserler meydana getiren J. Wolker (1900-1924), J. Hora (1891-1945) ve St. K. Neumann (1875-1947) proleter'ci okula; en büyük çek şairlerinden biri olan V. Nezval (1900-1958) ise gerçeküstücülük ve «poetizm» okuluna bağlıdır. Kendini kabul ettirmiş nesir yazarları arasına dili kadar kişiliği de dikkati çeken V. Vançura'yı da (1891-1942) katabiliriz. K. Çapek, J. Çapek (1888-1945) ve Fr. Langer'in (doğ. 1888) oyunlarıyle, savaş sonrası yıllarının çek tiyatrosunda önemli yenilikler görülür. Bu yazarların oyunlarından bazıları, milletlerarası ün sağladı. İkinci Dünya savaşı sırasında büyük ustaların izinde yürüyen yazarlar yetişti. Hiç de başarısız sayılamayacak bu yazarlar arasında şu adlar anılabilir: Václav Rjezáç, Maria Pujmanová, Jan Drda, Františ̌ek Hrubin, İvan Skála, J. Otçenášek, İ. Fleischmann, J. Kainar, P. Kohout.

● *Çağdaş edebiyat.* Şiir, özellikle iki savaş arası öncü yazarlardan miras kalan araştırmalar ve temaların sürekliliğiyle dikkati çeker. J. Kainar, J. Kolarj, İ. Blatny, O. Mikulášek ve J. Orten'in kurdukları *42 Grubu*'nun müdürlüğü bu akıma, insan kaderini coşkunlukla yansıtırken yeni anlatım yolları aramaktan da geri kalmayan genç kuşak şairleri de katıldı: İaroslav Seifert (doğ. 1901), Vladimir Holan (doğ. 1905), Františ̌ek Hrubin (doğ. 1914), Miroslav Holub (doğ. 1923), Jirji Şotola (doğ. 1924), M. Florian (doğ. 1931), İ. Diviş, J. Skácel. 1950 Yıllarında nesir alanındaki çalışmalar sadece alman işgaline karşı direnmeyi veya sosyalizmin kurulmasını konu edinen toplumcu romana yöneldi. Bugün ise roman edebiyatı çok yönlülük kazanmıştır. V. Neff ile (doğ. 1909) tarihî roman, A. Branald ile (doğ. 1910) röportaj roman, Ludvik Aşkenazy ile (doğ. 1921) lirik hikâye, Arnoşi Lustig (doğ. 1926) ile psikolojik roman, Bohumil Hrabal ile (doğ. 1914) ilhamını halktan alan veya hayale dayanan hikâye türü gelişti: *Sıkı Kontrol Edilen Trenler* (Ostre Sledované Vlaky) [1966]. İster İ. Krjiz (doğ. 1922), İan Otçenášek (doğ. 1924), B. Brezovsky, K. Procházka gibi klasik nesir geleneğine bağlı olsunlar; ister L. Fuks gibi anlatımcı bir dil kullansınlar; ister Milan Kundera (doğ. 1929) gibi (*Şaka* [Zert] 1966) modern dilbilim ve üslûp araştırmaları üzerine eğilmiş olsunlar, biçim meselesi, bütün çek yazarlarının en önemli konusu oldu. Tiyatro, özellikle, sosyal yergiye yöneldi. Bununla birlikte şair Františ̌ek Hrubin ve Pavel Kohout (doğ. 1928), oyunlarında sevgi psikolojisini anlatmakta geri kalmadılar. J. Topol ise çağdaş yabancı temaları kullandı. (L)

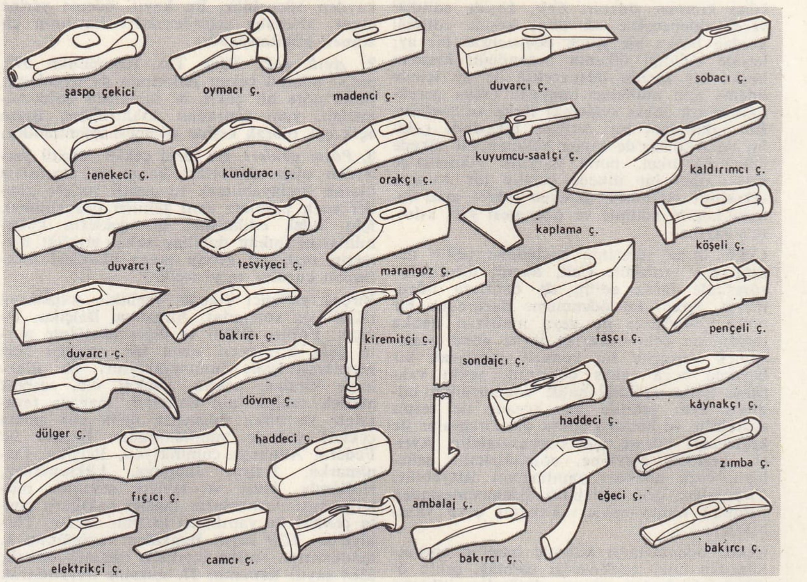

çekiçler

Çeka (rusça *Çrezviçaynaya komissiya* kelimelerinin kısaltılmışı, «Olağanüstü komisyon»), 20 aralık 1917, 2. sovyet kongresinde Lenin'in teklifiyle kurulan siyasî polis teşkilâtı. 1 Mart 1922'de yerini GPU* aldı. İlk başkanı Dzerjinski olan Çeka, eski Çar Okhrana'sının yerine kuruldu ve iç düzeni sıkı bir biçimde sağladı. Görevi, yabancı ve rus karşı devrimcileri ve bozguncularını her ortamda takip ve yok etmekti. (L)

ÇEKÂÇAK veya **ÇEKÇAK** i. (fars. *çekâçâk* veya *çekçâk*). *Esk.* Bıçak, kılıç v.b. şeylerin çarpışmasından çıkan ses: *Bir arbede bir hücûm-ı çalâk / Bir hançer ü miğfer ü çekâçâk* (Ziya Paşa). ‖ *Çekâçâk-i süyûf*, kılıçların çarpışmasından çıkan ses. (M)

ÇEKÂN sıf. (fars. *çekiden*, damlamak'tan, *çekân*). *Esk.* Damlamış, damlayan. ‖ *Hûnçekân*, kan damlayan. (M)

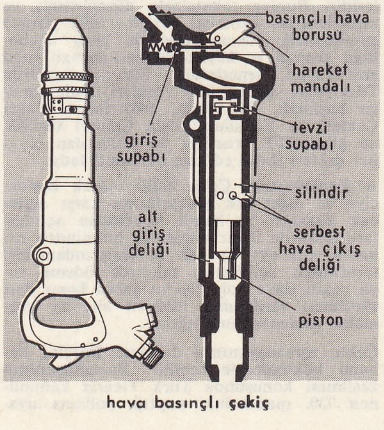

hava basınçlı çekiç

ÇEKAP i. (ing. *check-up*). Organların durumunu ve çalışmasını anlamağa yarayan ve sistematik olarak yapılan birtakım deneylerin tümünü kapsayan derinlemesine tıbbî muayene. (CHECK - LIST de denir.)

— ANSİKL. *Çekap*, klinik muayeneden başka daha birçok incelemeyi kapsar: çeşitli aygıtların (akciğer, sindirim sistemi, sidik yolları) radyolojik muayenesi, elektrokardiyogram, elektroansefalogram, kan ve suyuklarda yapılan bir dizi sitolojik, serolojik ve bakteriolojik araştırmalar, mütehassısların yaptığı çeşitli muayeneler (göz, kulak-boğaz-burun, nöroloji v.b.) bunlar arasındadır. Bazı durumlarda bir iç salgı bilançosu bile yapılır (hormon dozajları, radyoaktif iyotla tiroit muayenesi v.b.). Bir kimsenin her hangi bir sanayi kolunda çalışıp çalışamayacağını anlamak için yapılan bedenî muayeneler, havacıların, genel taşıt araçlarını kullananların, dünya yüzünde keşiflere çıkanların ve özellikle astronotların her gün geçirdikleri deneylerle kıyaslanamaz. Çekap'ın sonucu bir dereceye kadar kişinin o andaki sağlık durumu hakkında bir fikir edinmeğe yarayabilir; kendisinin bilmediği bir hastalığı ortaya çıkarır, gerekli tedaviye yönelmesine sebep olabilir, fakat hiç bir zaman gelecek hattâ en yakın gelecek hakkında kesin bir bilgi kıymeti taşımaz. (L)

ÇEKÇAK i. Bk. ÇEKÂÇAK.

ÇEKÇE i. Leng. Bohemya, Moravya ve Silezya'nın bir bölümünde konuşulan islav dili.

— ANSİKL. Leng. *Çekçe*, Polca, Sırpça ve Slovakça ile birlikte islav dil ailesinin batı öbeğine girer; Slovakçaya çok yakındır. Amerika göçmenleri tarafından olduğu kadar Bohemya, Moravya ve eski Avusturya Silezyası'nın bir bölümünde de konuşulur. Slovakya'da, protestan slovakların dinî dilidir, aydın kitlenin ise ikinci dilidir. Eskiden Çekçe Bohemya'nın batısından itibaren kullanılırdı. Slovakya ve (Moravya'nın doğu kesiminde az olmakla beraber) Moravya'da da kabul edilmişti. İlk çekçe eserler XIII.yy.a ait ilâhilerdir: *Hospodine, Pomiluj ny* (Tanrım, Bize Acı) ve *Svaty Václave* (Aziz Vaclave'a Şarkı). O zamandan bu yana aralıksız olarak pek çok ve çeşitli çekçe eserler verildi; bu yüzden Çekçe, islav dilleri arasında, evrimi en uzun süre boyunca ve en iyi izlenebilen dildir. Çekçe Jan Hus (*imlâ*) ve Moravya'lı Kardeşler tarafından kurallara bağlandı ve zenginleştirildi. Bununla birlikte XVI.yy.ın sonunda ve XVII-XVIII.yy.larda Almanca yavaş yavaş Çekçenin yerini almağa başladı; Çekçe şehirlerde ve köylerde küçük toplulukların konuştuğu bir dil haline geldi. Ama XVIII.yy.da milli-

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

yetçilik duygusuyle birlikte dil de canlandı. 1795'te, yeni kurulan Prag üniversitesi Çek Dili ve Edebiyatı kürsüsünün şefi Palcl, *Grundsätze der Bömischen Grammatik*'i (Bohemya [Çek] Gramerinin Temelleri) yayımladı; aynı döneme doğru Dobrovsky ve Jungmann modern Çekçenin gramer ve kelime hazinesinin temellerini attı. XIX.yy. boyunca pek çok yazar edebiyat dilini geliştirdi.

Çekçe, sentetik biçimleri ve sayısız isim çekimlerini korudu. Özel sesleri vardır; titreşimli gırtlaksı *h; yumuşak* dişsiler *t' (ti), d' (di), ň (ny.);* titreşimli *ř; r* (bir çeşit yumuşak *r*); uzun ünlüleri vardır. Özellikle genizsi ünlülerden yoksun olmasıyle Polcadan ayrılır. Latin alfabesiyle yazılır. Jan Hus, bu alfabeye islav seslerini belirtmek amacıyle bazı harflerin üzerine konan birtakım «ayırıcı işaretler» kattı; bu işaret dizgesi basitliği ve belirginliği sayesinde genellikle kullanılmakta olan milletlerarası fonetik alfabenin hazırlanmasında önemli rol oynadı. (L)

ÇEKÇEK i. *(çekmek*'ten *çek-çek).* Dört tekerleği olan el arabası: *Önümde bir sürü çekçek, tepemde çifte kolan* (M.Â. Ersoy). (M)

ÇEKECEK i. (*çekmek*'ten *çek-ecek*). Ayakkabı ile topuk arasına sokularak, ayağın ayakkabıya kolay girmesini sağlayan maden, boynuz veya plastik maddeden yapılmış âlet. *Eşanl.* KERATA. (M)

ÇEKEK i. (*çekmek*'ten *çek-ek*). *Mah.* Kayıkların karaya çekildiği yer. (Giresun, İstanbul, Sinop.)

— Denizc. *Çekek yeri,* karinası temizlenmek veya onarılmak istenen bir geminin, bir kızak üzerine oturtulduktan sonra feleklerin kaydırılmak suretiyle çekildiği sahil kısmı. (Çekek yeri, denize doğru belirli hafif bir meyil ile uzar; kıyıya dikey, paralel veya yatay olabilir.) [LM]

ÇEKEL i. *(çekmek*'ten *çek-el). Halk dili.* Pulluğa yapışan toprağı sıyırıp temizlemek için kullanılan, üvendirenin alt ucunda bulunan demir kısım. || Küçük çapa. (M)

ÇEKELEVE veya **SAKALAVA** i. (ital. *sacaleva). Esk.* Denizc. Kıç tarafı yüksek, hızlı giden yelkenli. (M)

ÇEKELEZ i. Zool. *Halk dili.* Sincap. (M)

ÇEKEMEZLİK veya **ÇEKEMEMEZLİK** i. Kıskançlık. || Katlanamama.

— ANSİKL. İkonogr. Ortaçağ heykelciliğinde *çekemezlik,* kara kaplumbağası, bazen yılan veya yanında hırçın köpekli bir keşiş olarak temsil edilmiştir. Poussin, *Gerçeği Çekemezlik ve Geçimsizlikten Koruyan Zaman* (Louvre) adlı eserinde çekemezliği yılan saçlı bir kadın olarak gösterir: çekemezlik ayrıca Rubens'in Marie de Médicis için yaptığı üç tabloda görülür: *Kraliçenin Yönetimi, Naipliğin Mutluluğu* ve *Barışın Yapılması.* (L)

ÇEKEREK, esk. **Hacıköy,** Orta Karadeniz ve Orta Kızılırmak bölümleri sınırında (Yozgat ilinin ilçe merkezi) kasaba; 3 286 nüf. İl merkezinin kuzeydoğusunda, buraya Sorgun üzerinden 85 km yol uzaklığındadır, yüksl. 925 m. — *Çekerek ilçesi,* 1 634 km², 53 739 nüf. 1944'te kuruldu. Merkez, Aydıncık ve Kadışehri bucakları içinde 103 köy. Orta yükseklikteki dağlar (Deveci dağı, 1 892 m) arasında dalgalı düzlükler yer alır. Tahıl ve baklagiller üretimi, küçükbaş hayvancılık. (M)

ÇEKEREK suyu, Yeşilırmak'ın bir kolu; 256 km. Tokat'ın güneyinde Çamlıbel dağlarından inen derelerin birleşmesiyle meydana gelir. Artova'dan geçer, önce Deveci dağlarının güney yamacını boylayarak güneybatıya doğru akar, Akdağ yöresinden gelen kolları alır, sonra kuzeye, sonra batıya, sonra kuzey ve kuzeybatıya yönelir, soldan Çorum suyunu alır ve Amasya güneyinde Yeşilırmak'a dökülür. (M)

ÇEKİ i. *(çekmek*'ten *çek-i).* Odun v.b. ağır cisimleri tartmakta kullanılan, iki yüz elli kiloluk ağırlık ölçüsü. (Eskiden bir çeki dört kantar, bir kantar 40 okka idi.) || İpek v.b. şeyleri tartmakta kullanılan, üç yüz gramlık ölçü birimi. || Tartı âleti.

— ÇEŞ. DEY. *Çeki taşı gibi,* ağır ve hareketsiz kimseler için kullanılır: *İsmail de çeki taşı gibi ağırdır* (Y.K. Karaosmanoğlu). || *Çekiye gelmez,* ölçülemeyecek kadar ağır. Baskı altına girmeyen, istediği gibi hareket eden [kimse].

— Ağırlık ölçüsü. *Çeki taşı,* tartı âleti olan çekinin bir tarafında asılı duran taş veya demirden yapılmış iki yüz elli kiloluk ağırlık. (M)

Çe Ki («Tarihî Hatıralar»), M.Ö. II. yy. sonlarına doğru Sı-ma Ts'ien tarafından kaleme alınan büyük tarihî eserin adı. Eser, Çin tarihini Birinci Han sülâlesine kadar ele alan *Yıllıklar,* inceleme şeklinde monografiler, derebeyi sülâlelerinden söz eden anlatılar ve *Kronolojik Tablolar* ile biyografilerden meydana gelmiştir. (L)

ÇEKİÇ i. *(çekmek*'ten *çek-iç).* Çivi çakmak, maden dövmek v.b. işlerde kullanılan saplı, demir âlet: *İşte çekiç, örs üstünde: / Kime hizmet ediyor* (M.E. Yurdakul).

— Anat. Kulağın dört kemiğinden biri.

— Atçılık. *Nalbant çekici,* atlara nal vurmağa yarayan çekiç.

— Bayınd. *Kaldırımcı çekici,* kaldırım taşlarını çakmak için kullanılan bir ucu yassı öteki ucu sivri demir çekiç. || *Delme çekici,* ucuna takılan bir burguya titreşim ve dönme hareketi vererek delme işini yapan, 9 ile 25 kg ağırlığında, basınçlı havayle çalışan âlet. || *Hava basınçlı çekiç,* vurma işini, serbest bir pistonla sıkıştırılan hava basıncıyle sağlayan çakma âleti. Bk. ANSİKL.

— Deric. *Deri dövme çekici,* ayakkabı tabanı yapılmak üzere işlenmiş olan deriye istenen sertlik ve su geçirmezliği sağlayan sepici makinesi.

— Fiz. *Su çekici,* içinde bir miktar su bulunan, havası boşaltılmış silindir biçiminde cam tüp. (Tüp birdenbire ters çevirilirse, hava direnci olmadığı için, borunun dibine çarpan su tıpkı bir çekicin bir madene çarpmasıyle çıkan sese benzeyen kuru ve madenî bir gürültü çıkarır.)

— Kuyumc. *Kuyumcu çekici,* mıhlama parçalarını düzeltmede kullanılan, başı damla biçiminde yuvarlak, öteki ucu küt çekiç.

— Mad. oc. *Maden parçalama çekici,* kömür parçalamakta maden kazması yerine kullanılan ve sıkıştırılmış havayle çalışan el âleti. Bk. ANSİKL.

— Müz. Piyano klavyesine basarak hareket ettirilen küçük tahta çıtalara verilen ad. Çekicin yukarı ucu deri kaplıdır ve tuşa basıldığı zaman piyano teline vurur ve onun titreşmesini sağlar.

— Ormanc. *Damga çekici,* orman idarelerinde kullanılan ve kesilecek ağaçları damgalayan özel çekiç.

— Saraçl. *Donatım çekici,* köşelerde çivilemeyi kolaylaştırmak için bir ucu çok uzundur. (Öteki ucu düzdür, başı yuvarlak veya sekiz köşedir, sapı, kıvrılmayı arttırmak amacıyle, uzun ve ince, yukarı bölümlerinin ise içi boştur.) || *Mıknatıslı çekiç,* vuran bölümün iki ucu kabarıktır, bir ucu ise yarık ve mıknatıslıdır. Küçük çivilerin toplanıp tutulmasına, çivilemenin çabuk yapılmasına yarar. || *Perçin çekici,* her iki ucu yuvarlak çıkıntılı, düzeyli çekiç, deriye vurulunca, sırçasını bozmasın diye böyle yapılmıştır.

— Sil. Özellikle yaya askerlerin XIII.-XVII. yy.a kadar kullandığı sapı uzunca silâh. (Fransa hükümdarlarından Charles Martel, lakabını bu tür silâhtan almıştı. Martel, eski Fransızcada «çekiç» anlamına gelir.)

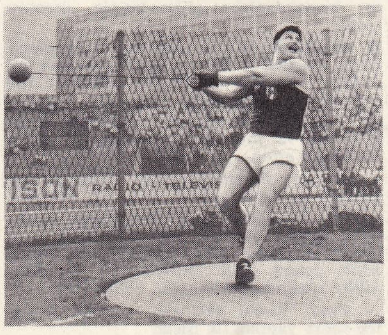

— Spor. Atletizm yarışmalarında fırlatılan çelik telle bir kulpa bağlı demir küre biçiminde spor aracı. (Bk. ANSİKL.) || *Çekiç atma,* 1,22 m boyunda madenî bir tele bağlı 7,257 kg ağırlığındaki güllenin uzağa atılması esasına dayanan atletizm dalı. Bk. ANSİKL.

— Teknol. Bir perçinin çekiçlenmiş ucunu yuvarlaklaştırmakta kullanılan, ucunda bir çukur bulunan araç. || *Alman çekici,* tesviyecilikte, perçin ve dövme işlerinde kullanılan, baş kısmı kare kesitli ve hafif bombeli, arka kısmı iki yandan uca doğru sivrilen çekiç. Ağırlığı 100 gr ile 1 kg arasında; sap uzunluğu 28 sm ile 40 sm arasında değişir. || *Arduvaz çekici,* arduvaz yontmak ve çivi deliği açmak için kullanılan özel çekiç. || *Buhar çekici,* havalı çekiç, hava tazyikli çekiç. Bk. ŞAHMERDAN. || *Çatallı çekiç,* çivi sökmekte kullanılan, bir ucu çatal şeklinde ayrılmış çekiç. || *Döşemeci çekici,* küçük döşeme çivilerini çakmakta kullanılan ince uzun çekiç. Uç kısmı keskincedir ve çivi sökmeğe yarayan bir yarık bulunur. || *Dövme çekici,* pulanya ve kama çekici gibi ezici âletlerin üstüne enerji sağladığı için, büyük parçaları dövmekte kullanılan çekiç. (Sap uzunluğu 80 sm, ağırlığı 5 ile 7 kg arasında olan bu büyük çekiç iki elle tutularak kullanılır.) || *El çekici,* maden dövmek için kullanılan, 1-2 kg ağırlığında 30 ile 40 sm'lik sapı olan çekiç. || *İngiliz çekici,* baş kısmı silindir kesitli ve hafif bombeli, uç kısmı küre biçiminde çekiç. Genellikle perçin işlerinde ve bombeli yüzeylerin çekiçlenmesinde kullanılır. || *Kalıp çekici,* yüksük adı verilen bir çeşit kalıp üzerinde, bir kaba çukurluk vermek için kullanılan çekiç. || *Kaplama çekici,* kaplama işlerinde kullanılan geniş yüzlü çekiç. || *Marangoz çekici,* marangozluk işlerinde kullanılan, ağırlığı 100 gr ile 850 gr arasında değişen çekiç. Alman çekicine benzer; uç kısmının bir kenarı düz bırakılmış, bir kenarı uca doğru sivriltilmiştir. || *Saat çekici,* bir çubuğun ucunda asılı olan ve bir zil üzerine vurarak saatleri belli eden madenden yapılmış âlet.

— Zool. *Çekiç midyesi,* kavkısı T şeklinde iki çenetli yumuşakça. Hint okyanusunda yaşayan çekiç midyesi bir bisüsle kayalara tutunur. (İlmî adı: *Malleus vulgaris, Vullselidae* familyasından.)

— ANSİKL. Çok eski çağlardan beri kullanılan *çekiç,* vurmak suretiyle iş gören âletlerdendir. Üstüne bir kuvvet uygulanmış hareketli bir cismin, sabit bir cisim üzerine bu kuvveti iletmesi özelliğinden yararlanılan çekiçler, ya sert bir madenden yapılmış kesici ve sivri uçlu bir âleti daha yumuşak bir madene çakmak (keski kalemi, oyma kalemi, zıvana kalemi ve çivi çakmak) veya yumuşak bir madeni dövmek, biçim vermek (dövme, kalıplama, oyma) için kullanılır. Çekicin başlıca kısımları, *ağız, tabla* ve *sap yuvası*'dır. Koni biçiminde açılmış sap yuvasına, *kama* denilen bir demir veya sert tahta parçasıyle çekiç gövdesine tutturulmuş olan sap yerleştirilir. Çekiçler, tavlanmış sert çelikten yapılır. Gerek ağız, gerek tabla biçimleriyle birbirinden ayrılan çok değişik çekiç tipleri vardır. Her meslekte, uygulanacak işin cinsine göre hazırlanmış özel çekiçler kullanılır.

Sanayide, buhar gücüyle (buhar çekici) veya mekanik olarak (şahmerdan, pres) çalışan ağır çekiçler kullanılır. Şahmerdan ve presten daha çok kalıplamada, buhar çekiçlerinden ise bazı dövme işlerinde yararlanılır. Bununla birlikte, büyük külçeleri ve blendaj levhalarını dövmek için (otomobil şasilerinin hazırlanması), son zamanlarda buhar çekici yerine pres kullanılıyor.

— Bayınd. *Hava basınçlı çekiçler*'de, piston aşağı indiği zaman yukarıdan giren basınçlı hava, pistonu âletin üzerine doğru şiddetle iter; piston yukarı çıktığı zaman ise alttan verilen hava, pistonu yeniden geriye iter. Basınçlı hava dağıtıcıları otomatik olarak çalışır ve piston uygun şekilde açılmış kanallarda meydana getirdiği basınç azalması veya yükselmesiyle dağıtımı idare eder.

— Mad. oc. Delme çekicinden daha hafif olan *maden parçalama çekici*'nin, hava

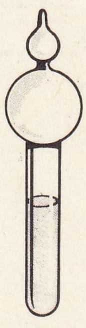

su çekici (fiz.)

basıncıyle çalışan bir piston yardımıyle, kömür kütlesinin çatlakları arasına girerek küçük parçalara ayıran sivri uçlu çelik bir çubuğu vardır. Genellikle yumuşak kömürleri parçalamak için kullanılan bu çekiç, sert kömürleri parçalayamaz. Bu çeşit kömürler kaya kırma makinesiyle, çok sert olanlar ise patlayıcı maddelerle parçalanır.

— Spor. Sporcuların resmî yarışlarda atacağı *çekic*'in ağırlığının en az 2,257 kg olması, kulp, çelik tel ve gülleden ibaret uzunluğunun ise 1,22 m'yi geçmemesi gerekir. Kulpa yapışan sporcu, kendi ekseni çevresinde gittikçe hızlanarak dönerken çekici de başının üstünde çevirir. Gereken hızı sağlayıp merkezkaç kuvvetin en üst noktasına vardığına inandığı an çekici savurur. 2,135 m çapındaki çelik bir kafesin içinden atılan çekici, günümüz sporcuları yetmiş metrenin ilerisine düşürebilmektedirler.

◆ **Çekiçhane** blş. i. Demir fabrikalarında makine ile hareket eden çok ağır çekiçlerin bulunduğu yer.

◆ **Çekiçleme** i. Çekiçle dövme.

— Maden sanay. Madenî şeyleri, levha, çubuk v.b. haline getirmek veya niteliklerini düzeltmek amacıyle sıcak veya soğuk olarak dövme işlemi. (Çekiçleme, basit çekiçle, fakat daha iyisi şahmerdan veya makineli çekiçle yapılır.)

— Ormanc. Orman idaresine ait damga çekici ile bir kesimde (nokta) kesilmesi gereken ağaçlarla alıkonması gereken ağaçları belli etmek üzere yapılan damgalama.

— Vet. Boğa enemek usulü, altına silindirimsi bir değnek konduktan sonra, boğanın erbezi kordonlarının üstüne birkaç defa çekiçle vurulur. Bu vuruşla erbezi kordonu ile birlikte erbezi atardamarı da ezilir; sonunda erbezleri dumura uğrar. Eski bir eneme usulü olan çekiçleme hemen hemen artık kullanılmamaktadır.

◆ **Çekiçlemek** geçl. f. Çekiçle dövmek: *Nasiye-i ikbalinizi daima kaba taşçılar birer kitabe-i mezar haketmek için çekiçlemişler* (A.H. Müftüoğlu). [ML]

ÇEKİÇ balığı i. taml. *Sphyrna* cinsinden birçok balık türüne verilen ad. (Bk. KÖPEKBALIĞI.) [L]

ÇEKİÇBAŞGİLLER blş. çoğl. i. Kuş familyası. Yegâne cinsi gölgekuşudur *(scopus)*. [Leyleksiler takımı.] (L)

ÇEKÎDE sıf. (fars. *çekîden,* damlamak'tan, *çekîde). Esk.* Damlamış. || İ. Topuz, gürz gibi savaş aracı. (M)

ÇEKİDÜZEN blş. i. Düzgünlük, intizam: *Onun her yazdığı iyi olmayabilir, kendini bırakıp çekidüzen gözetmeden, karmakarışık yazdığı da oluyor* (N. Ataç). || *Çekidüzen vermek,* düzeltmek, düzgün hale getirmek: *Dükkânın üstündeki evi temizledi, mutfağa çekidüzen verdi* (H.E. Adıvar).

ÇEKİK sıf. *(çekmek*'ten *çek-i-k).* Yanlara doğru çekilerek gerilmiş: *Çekik gözleri, çıkık elmacık kemikleri, karanlığın içinde sırtlan gibi sırıtan dişleri vardı* (Ş.S. Aydemir). || İçeri doğru girmiş, alınmış: *Çekik karın.* (M)

ÇEKİLMEK geçz. f. *(çekmek*'ten *çek-i-l-mek).* Çekmek işine konu olmak: *Kapı iple çekilerek açıldığı için bizi karşılayan yoktu* (R.H. Karay). || Bulunduğu yerden uzaklaşmak, yerini terk etmek: *Öfkemi yüzümden sezen köylüler, birer birer etrafımdan çekiliyorlar* (Y.K. Karaosmanoğlu). || Gerilemek, ricat etmek: *Düşman kuvvetleri çekildi.* || Bir şey tarafından cezbedilmek: *Fakat oraya gelince, mıknatısla çekilmiş bir yığın demir tozu gibi...* (A.H. Tanpınar). || Dönmek: *Asker kışlasına çekildi.* || Yok olmak, ortadan kalkmak, silinmek: *Namussuzluk dünyadan çekilse bu namussuz yenisini icat eder.* (K. Tahir). *Ufuk değişti, önümden çekildi eski cihan* (M.Â. Ersoy). || Örülmek, gerilemek, kapanmak: *Artık Nihal'in gözlerinin önüne siyah bir duvar çekiliyor gibiydi* (H.Z. Uşaklıgil). *Çekilmiş ufk-ı teselliye karşı bütün perdeleri* (Ahmed Haşim). || Kısılmak: *Çekilmiş dudakların arasından, iri sarı dişleriyle sanki hayattan kurtulduğuna sırıtıyordu* (H.R. Gürpınar). || Kurumak: *Kanı çekilmek. Suyu çekilmek.* || Süzülmek, çekik bir hal almak: *Gözleri büsbütün çekilmiş* (S.F. Abasıyanık). || İmbikten geçirilerek elde edilmek: *İyi rakı üzümden çekilir* (B. Felek). || Dış dünya ile ilişiğini kesmek, herkesten uzak bir yerde bulunmak: *İşte bunun için dünya kapısını kapadım, manastıra çekildim* (H.E. Adıvar). || Bir görevden ayrılmak, istifa etmek: *Memuriyetten çekildim.* || *Mec.* Dayanılmak: *Çekilir miymiş efendim, gece gündüz bu belâ* (M.Â. Ersoy).

— DEY. *Canı çekilmek.* Bk. CAN.

— Ask. Gerilemek, savaş hattından uzaklaşmak: *Sakarya şarkına kadar çekilmek caizdir* (Atatürk). Bk. ANSİKL.

— Denizc. Korkulur bir durumda, çekici deniz araçlarını veya yelkenlerini kullanarak uzaklaşan gemi için söylenir.

◆ **Çekiliş** i. Çekilme tarzı: *İki eli kuvvetli bir çekilişle parmakları açık olarak yüzüne gitti* (Ahmed Rasim). || Keşide: *Bu son çekilişte büyük ikramiye elbette birine vurur* (H.R. Gürpınar).

◆ **Çekilme** i. Çekilmek eylemi.

— Ask. *Çekilme hareketi,* bir birliğin genellikle geriye veya düşmandan uzağa doğru yaptığı hareketlere verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Ask. Denizc. *Çekilme ihbar topu atma,* eskiden (hisa ve arya sancak törenleri yapılmadığı zamanlarda) amiral gemisi veya bir demir yerindeki istasyoner gemi tarafından gece hizmetinin (gece nöbeti) başlaması (geçitlerin engellerle kapatılması, limanların v.b. kapatılması) için atılan kuru sıkı top.

— Huk. Devlet memurunun yazılı olarak memurluktan ayrılma isteğinde bulunması. (Bk. İSTİFA.) || *Birlikte çekilme yasağı,* kendi kendine hareket etmek imkânı olmayan teknelerin, hareket gücüne sahip bir başka tekne tarafından yedekte çekilmesi halinde, çekilecek tekne sayısının sınırlandırılması. (Liman dahilinde deniz trafiğinin selâmeti ve seyir serbestliğinin sağlanması amacını güderek, İstanbul Liman tüzüğü 3. maddesi ile, iç ve orta limanda yedekte arka arkaya üç, yan yana ikişerden altı adet mavna ve arka arkaya iki, yan yana ikişerden dört adet dubadan [veya benzeri araçlardan] fazla vasıtanın çekilmesini yasak etmiştir. Bu tahdit iç ve orta liman içindir ve dış limanda yedekte çekilecek tekne sayısına bir sınırlama konulmamıştır.) || *Kaptanın çekilmesi.* Bk. İSTİFA.

— Jeol. Çökeltiler meydana getiren bir ortamın, işgal ettiği yerlerden çekilmesi. (Çekilme terimi daha çok deniz için kullanılır, ama göl veya buzullarda da çekilme görülür; tabakalanmada çekilme, litoloji bakımından ters bir sırayle meydana gelir ve en üstte çakıltaşı veya kumtaşı yer alır. Deniz çekilmesinden sonra ortaya çıkan bölgeler aşınır veya toprakların oluşmasını sağlayan bir ayrışma geçirir.)

— ANSİKL. Ask. *Çekilme hareketleri,* düşmandan sıyrılmak, istenilmeyen şartlar altında savaşı sürdürmekten kaçınmak, düşmanı elverişsiz bir duruma sokmak ve kesin sonuçlu savaşa girişmeden zaman kazanmak, başka bölgeler için kuvvet ayırmak gibi amaçlarla yapılır. Düşmandan çözülme, oyalama savaşı ve geri çekilme gibi hareket ve şekilleri kapsar. Geri çekilme, ister düşman zoru ile, ister ihtiyarî yapılsın, üst kumandanlığın müsaadesinin alınması şarttır.

◆ **Çekilmez** sıf. Dayanılmaz, katlanılmaz (şey): *Lüzumsuz bir iş, hattâ çekilmez bir angarya gibi göründü* (A.H. Tanpınar). [M]

ÇEKİM i. *(çekmek*'ten *çek-i-m).* Çekmek işi. || Belirli bir miktarı bir yerden alma. || Güzel ve muntazam görünüş. || *Argo.* Bir tutam eroin.

— Astron. *Evrensel çekim,* Güneşin her gezegen üzerinde yaptığı etki. Bk. ANSİKL.

— Fiz. Cisimlerin karşılıklı olarak birbirlerini çekme özelliği. (Bk. ANSİKL.) || *Elektriksel çekim.* (Bk. ELEKTRİK.) ||*Magnetik çekim.* (Bk. MIKNATIS.) || *Moleküller arasında çekim.* (Bk. KOHEZYON.)

— Foto. Resmi çekilecek konuyu seçtikten sonra yapılan ilk işlem.

— Geod. Dünyanın, yüzeyinin herhangi bir noktasına uyguladığı *evrensel çekim gücü;* Newton tarafından bulunmuştur. Ağırlık, yerçekimi ile merkezkaç kuvvetinin bileşkesidir.

— Jeofiz. *Çekim terazisi,* yerçekiminin yeğinliğini kesinlikle ölçmeğe yarayan âlet.

— Leng. *Çekim eki,* dilbilgisi unsuru. Kelime sonunda yer alır. Kelimenin köküne veya gövdesine eklenerek isim veya fiil paradigmasını meydana getirir. (Bk. ANSİKL.) || *Fiil çekimi,* fiillerin morfolojiyle ilgili bölümüne giren kelimelerin özel olarak kapsadıkları biçimler bütünü; bu bütün, cins isimlere özgü biçimler bütünü olan isim çekimiyle zıtlaşır. (Bk. ANSİKL.) || *İsim çekimi,* isim veya zamir bükümünden yoksun bir kelimenin ortaya koyduğu biçimler sistemi. (Bu sistem, fiillerin özel biçimler sistemi olan fiil çekimiyle zıtlaşır.) [Bk. ANSİKL.] || Çekim eki ve gövdenin niteliklerine göre ayırdedilen ve aynı biçimde çekilen kelime sınıflarının her biri. Bk. ANSİKL.

— Sine. Bk. PLAN.

— Tekst. *Çekim yapmak,* şerit veya fitil halindeki tekstil ham maddelerini, iplik yapmak amacıyle özel makinelerle çekerek inceltmek.

— ANSİKL. Astron. *Evrensel çekim.* Gezegenlerin Güneş çevresindeki hareketleriyle ilgili Kepler kanunlarını inceleyen Newton, birinci ve ikinci Kepler kanunlarından yararlanarak, bir gezegeni Güneşe doğru çeken kuvvetin gezegenin *kütlesiyle* doğru, Güneş'e olan uzaklığının karesiyle ters orantılı olduğu sonucuna vardı. Bu çekim kuvvetinin Güneş ile gezegen arasında olduğu gibi, genel olarak, Güneş'e, bir gezegene, bir uyduya veya Güneş ile bir gezegene ait iki madde elemanı arasında da bulunması gerekir. Bu şekilde bir tümevarımın sonucu olarak Newton, Evrensel Çekim kanununu hazırladı. Bu kanuna göre, *kütleleri m ve m', aralarındaki uzaklık r olan iki maddesel nokta birbirini, onları birleştiren doğrultu boyunca, şiddeti*

$$f \frac{m\,m'}{r^2}$$

olan bir kuvvetle çeker. f, sabit bir sayıdır (yalnız birimlere göre değişebilir) ve *evrensel çekim sabiti* diye adlandırılır. C. G. S. sisteminde $f = 6{,}7.10^{-8}$'dir: birer gramlık iki kütle 1 sm uzaktan birbirini $6{,}7.10^{-8}$ dinlik bir kuvvetle çeker. Newton, bu kanundan çıkan başlıca sonuçları: *Philosophiae Naturalis Principia Matematica* (Tabiî Felsefenin Matematik Prensipleri) adlı ünlü eserinde açıklamıştır. 1687'de yayımlanan bu eseri Lanrange «insan zekâsının en yüksek ürünü» olarak nitelemiştir.

— Leng. Yalın gövdenin *çekim eki* yoktur. Çekim ekinin kelime sonunda bulunması bir özelliği belirtir; bu durum, çoğunlukla, çağırı biçimlerinde (isimlerin vokatif'inde, fiillerin emir kipinde) görülür. Bu metot bükünlü dillerin özelliğidir. Çekim ekleri, bazı nitelikleriyle, bitişimli dillerde kelimelere eklenen unsurlardan ayrılır. Ekler kelimelerin bir parçasıdır; kelimelerin eklerden ayrı bir varlığı yoktur (bk. BÜKÜN). Eklerin sayısı sınırlıdır (meselâ Hint-Avrupa dilinde sekiz hal vardır) ve çok dar bir dizge meydana getirir; oysa bitişim unsurları genellikle çoktur ve birbirleriyle daha az bağlantılı bir dizge kurar. Çekim ekiyle gövde arasında çok sıkı bir kaynaşma vardır; ikisi arasındaki sınırı belirtmek bazen güçtür. Çekim ekleri genellikle çok değerlidir, yani birçok gramer kategorisine giren değerleri bir araya getirir (latince sıfat magnos [büyük], cinslik [eril], sayı [çoğul], hal [akkuzatif] yönünden -os çekim eki aracılığıyle belirlenir; oysa macarcadaki hazakban [evlerde] biçiminde -ak- çoğulu, -ban- «içinde» kelimesini karşılar). Bu çok-değerliliğe rağmen isim çekim eklerine *hal-çekim ekleri* adı verilir; çünkü asıl görevleri, ismin cümle içindeki rolünü belirtmektir; fiillerinkine *şahıs çekimi ekleri* denir; çünkü, aynı paradigma içinde farklı çekim ekleri şahısları birbirinden ayırır. Diğer ayırımlar dillerde gözlemlenen özel olgularla ilgilidir. Çatılara göre kullanılan farklı çekim eklerinden başka bazı Hint-Avrupa dillerinde bir başka ikiliğe daha rastlanır: *birincil çekim ekleri* ve *ikincil*

çekim ekleri (Yunancada haber kipinde, birinciler biçimlerin şimdiki zaman değerlerine, ikinciler geçmiş zaman değerlerine bağlıdır).

● *İsim çekimi*'nin kapsadığı biçimlere *hal* adı verilir. Bu biçimler kelimenin söz dizimi yönünden çeşitli görevlerini, yer veya zamandaki ilişkileri belirtir. Sayıları değişebilir: Sanskritçede sekiz, Eski Yunancada beş, Latincede altı; Eski Fransızcada ise yalnız iki taneydi. Bazı dillerde ise iki halli, üç halli kelimeler vardır.

İsim çekimi terimi, bitişken dillerdeki kelimelerin ortaya koyduğu önekli biçimler bütünü için de kullanılır; bu öneklerin görevleri bükünlü dillerdeki isim çekim eklerinin görevlerine benzer. Bitişimli dillerin isim çekimi bükünlü dillerinkinden farklıdır (bitişimli dillerde çoğunlukla hal sayısı fazla ve önekler bütün kelimeler için aynıdır). Tersine bükünlü dillerde birçok isim çekimi çeşidi vardır; isim çekimlerindeki haller, sayı bakımından eşit, görevleri de benzerdir, ama farklı çekim ekleriyle ortaya çıkarlar (Eski Yunancada üç isim çekimi ve oldukça çok sayıda alt sınıflar vardı; Latincede ise beş isim çekimi vardır).

● *Fiil çekimi* morfoloji ve sözdizimi nitelikleri bakımından isim çekimine benzeyen biçimleri kapsar; bu biçimler fiillere özgüdür ve fiil kategorilerini belirtir: meselâ, isim veya mastarlar gibi çekimleri olan, sözdizimi bakımından sıfatlara, görevleri yönünden isimlere benzeyen ortaçlar. Bunlar, fiil çekiminin *isim biçimleri*'dir ve asıl nitelikleri şahıs belirtmemektir; böylece fiilin anlam bakımından en yüklü biçimleriyle *(çekimli biçimler)* zıtlaşır. Fiil çekimi, diziler halinde toplanan oldukça karmaşık bir biçimler dizgesine dayanır; bu diziler, dillere göre değişen dilbilgisi kategorilerini belirtir, ama çoğunlukla pek genel birkaç değer sınıfına bağlanır.

Şahıs kategorisi fiile en yakından bağlı görünen kategoridir. Kelimelerin çekildiği dillerde fiil çekimi şahısları belirtir. Şahıs bükününün bulunmaması genellikle isim bükünü yönteminden yoksun dillerde (Uzakdoğu'daki dillerin pek çoğu) görülen bir olgudur; bu dillerde morfoloji yönünden isimle fiil arasında açık bir ayırım yapılmaz. Şahısla birlikte başka kategorileri de belirtilebilir: genel olarak *sayı* ve bazen de *cinslik* (eski Samî dillerinde oldukça yaygındır). Fiil biçimleri şahıs işaretleri aracılığıyle yalnız oluşun öznesini belirtmekle kalmaz, nesne hakkında da bilgi verir; Fin-Ugur dillerinden bazılarında (Macarca) nesne bulunmadığı veya belirsiz olduğu hallerde *öznel fiil çekimi (adok*, veriyorum; *adom*, onu veriyorum), nesne belirli olduğunda ise *nesnel fiil çekimi* kullanılır. Fiil çekimlerinde belirtilen öbür kategoriler özne-yüklem *(çatı)* ilişkisine, yüklemin (bu yüklem ya gerçektir veya bir zihin [kip] işlemidir özel ereğine, meydana gelişine, iç belirtisine *(görünüm)* ve zamandaki yerinin belirlenmesine *(zaman)* dayanır. Bu kategoriler belirten biçimler bütün fiiller için aynı değildir; böylece aynı dilde birçok fiil çekim grubu ortaya çıkar ve bu dildeki fiiller söz konusu gruplara dağılır. Genellikle, yeni yaratılan fiillerin içine girdiği geniş gruplar vardır ve bu gruplar son derece *düzenli*'dir. Bu gruba girmeyen fiiller az çok özel düzensizlikler gösterir; bu durum ise o dilin hâlâ süren eski biçimlerinin sonucudur; düzensiz fiiller çoğunlukla en çok kullanılan fiillerdir. Çekimleri eksik fiiller de vardır; bunlara *eksik çekimli fiiller* denir.

Öte yandan, çoğunlukla, fiil çekimine karmaşık biçimler, fiil kullanımlarıyle nitelendirilen diziler de girer. Bu dizilerde çekilen fiil, pek genel anlamlı, dilbilgisi yönünden birden çok görevi olan öbür fiillere bağlanır ve «yardımcı fiil» adını alır. Bu biçimler *dolaylamalı fiil çekimi*'ni meydana getirir.

◆ **Çekimli** sıf. Leng. Çekim ekleri alabilen: *Latincede isimler çekimlidir.*

◆ **Çekimölçer** bİş. i. Çekim kuvvetlerini ölçmeye yarayan cihaz. *Eşanl.* ATRAKSİYOMETRE.

◆ **Çekimsemek** geçz. f. *Yeni.* İstemediği bir şeyden kaçınmak.

◆ **Çekimsiz** sıf. Leng. **1.** Çekimli kelimeler grubundan olmalarına rağmen bütün hallerde aynı kalan kelimeler; **2.** cins, sayı, şahıs belirtmeden bütün hallerde aynı kalan kelimeler: *Mastar çekimsizdir.* (LM)

ÇEKİMSER sıf. *(çekmek*'ten *çek-i-m-se-r).* Taraf tutmayan, başkalarına katılmayan: *Çekimser kalmak.* ‖ Oyunu kullanmaktan kaçınan. *Esk.* Müstenkif. ‖ [Oy için] Kullanılmamış.

— Huk. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. Bir şirkete, derneğe, vakfa veya kamu kuruluşuna ait kurulda, *çekimser* kalanlar yüzünden, kanunun veya ilgili kuruluşun statüsünün öngördüğü, çoğunluk elde edilemezse, o konuda olumlu bir karar alınamaz. 4936 Sayılı Üniversiteler kanununun, 28.10.1960 tarihli ve 115 sayılı kanunla değişik 69. maddesine göre, bu kanunda sözü geçen jüri ve kurullarla fakülte ve üniversite kurullarında ve senatoda her üye oyunu kabul veya ret yolunda vermekle ödevlidir. Çekimser oy ret sayılır.

◆ **Çekimserlik** i. Çekimser davranma, karışmama. (M)

ÇEKİMSİZLİK i. *(çekmek*'ten *çek-i-m-sizlik).* Varlıkların ve eşyanın, normal olarak etkisinde kaldıkları çekim kuvvetinden kurtulduklarını sandıran durum. (Çekimsizlik, Yer yüzeyindeki eşya üzerine, değeri [g] yaklaşık olarak saniyede 10 metrelik bir hızlanma ile belirlenen çekim kuvvetinin yokluğu veya sıfır oluşu şeklinde de tanımlanabilir.) [*Eşanl.* AĞIRLIKSIZLIK.]

— ANSİKL. ● *Çekimsizlik halinin gerçekleştirilişi.*

1. Boşlukta serbest düşme, bunun etkisi altında kalan eşya için, bir çekimsizlik durumunu gerçekleştirir. (Laboratuvarda maddelerin incelenmesi için başvurulan bu düşme ancak birkaç saniye sürebilir; fakat bu düşmede, ardışık yavaşlatıcı hızlanma veya gecikme problemi ortaya çıkar. Çarpmayı [yok edici anî gecikme] engellemek için gecikmenin artan olması gerekir.)

2. Parabolik bir yörünge çizen çok hızlı bir uçakta, birkaç ondabir saniye süren bir çekimsizlik elde edilebilir. Bu ilkin alman von Diringshofen tarafından 1944'te gerçekleştirildi. Bu deneme, uygulamada, 45 saniyeden fazla süremez.

3. Bütün doğrultulardaki kuvvetlerin dengeleştiği sıvı kaplarına cisimleri (veya varlıkları) daldırarak çekimsizliğe benzer bir durum yaratılabilir veya bu merkezkaç makinelerinde çekimin etkisi dengelenebilir.

4. İnsan oğlunun çekimsizlik etkilerini uzun bir süre (bir saatten fazla) duyabilmesi ilk olarak Gagarin tarafından gerçekleştirilen yörüngesel uçuş ile mümkün olmuştur.

● *Yörüngesel uçuşta çekimsizlik öncesi olaylar.* Şimdi kullanılan uzay taşıtlarında çekimsizlikten hemen önce büyük bir hızlanma (birkaç g) gelir. Bu hızlanma, özel tedbirler alınmazsa (vücudun aracın doğrultusuna dik konumu, «karşıt g» elbise v.b.), organizmanın tahribiyle sonuçlanan fizyolojik olaylara yol açar. Bu hızlanmayle birlikte, *kuvvetli titreşimler* görülür. Aracın fırlatılması için gerekli olan birkaç saniyeyi aşınca, bu titreşimlerin fizyoloji üzerinde çok kötü etkileri olur.

● *Yörüngesel uçuşta çekimsizliğin fizyolojik etkileri.* A. HAYVANLAR ÜZERİNE DENEMELER. Kas kasılmaları (elektromiyogramla), kalp ritmi (elektrokardiyogramla [E.K.G.]), solunum ritmi, omurilik etkinliği (elektroansefalogramla [E.A.G]) incelenir. Bütün bu elemanlar hızlanma döneminde kuvvetli değişikliklere uğrar, sonra, çekimsizlik haline erişilince, elektromiyogram kasılmaların hemen tamamen kalktığını gösterir, solunum genişler ve düzgünleşir, E.K.G. ağırlaşır ve düzene girer, E.A.G. zihin faaliyetinin ağırlaştığını gösteren büyük genlikli ağır dalgalar çizmeğe başlar (hayvanlara teskin edici ilâçlar verilince de aynı eğriler elde edilir).

B. SİNİR SİSTEMİ ÜZERİNE ETKİ VE İNSANIN DUYUMSAL ALMAÇLARI.

Önce Gagarin, sonra da öteki rus ve amerikan kozmonotları, kalkış «sarsıntısı»ndan ve o anda duyulan heyecandan sonra, uzuvlarında ve vücutlarında ağırlık kalmamasından ve eşyanın kabinde yüzmesinden ileri gelen garip bir «kurtulma» duygusundan söz etmişler, bu duygunun, baş dönmelerine, çevrinti ve ileriye fırlatılma duyumlarına rağmen, dikkatin azalmasına veya uykuya kadar varabilecek bir gevşemeye, rahatlığa yol açtığını bildirmişlerdir. Bu uyutucu etki daha sonraki uçuşlar sırasında da birçok defa gözlemlenmiştir: ya astronotlar kararlaştırılan süreden fazla uyumuşlar veya zihnî veya bedenî çalışmalar sırasında uyuklamaktan kendilerini alamamışlardır.

I. *Dengeleme.* Dengenin duyumsal almaçları, iç kulak yolunda bulunan yarım daire kanallarıdır. Başın konumuna ve hızlanmalara karşı duygun olan bu almaçlar, havalanma anında kuvvetle etkilenir. Çekimsizlik durumuna gelindiği zaman, bunların alışkın oldukları uyartıların ortadan kalkması dengenin sinir yollarında birtakım karışıklıklar meydana getirir: göz bebeklerini oynatma zorluğu, baş dönmesi, fırlama, dengesizlik ve bulantı duyumları (patalojide, bulantılar çokluk baş dönmelerine eşlik eder). Gagarin ve diğer uzay adamları bu yeni duruma çabucak alıştıklarını ve bu bozuklukların tamamen kaybolduğunu söylemişlerdir. Yalnız Titov'da, yörünge uçuşunun yirmi beşinci saatinden itibaren, kulak yolu bozuklukları ciddî bir hal almış, ama, daha sonraki uzun süreli denemelerde bu gibi sakıncalar görülmemiştir. Çekimsizlik işitmede herhangi bir değişikliğe yol açmamış, ama uçuş şartları (kalkışta şiddetli gürültüler, sonra da mutlak sessizlik), duyumsal boşluk duygusunda rolü olan alışılmadık bir hava yaratmıştır.

II. *Görme.* Amerikalılar, çekimsizlik halinde uçan uyduda da, uçakta da görüşün daha keskinleştiğini söylemişler (Cooper ve White); buna karşılık Ruslar görme görevlerinde bir değişme olmadığını belirtmişlerdir.

III. *Kas ve damar duyumları.* Bu duyumlar, vücudun ve kısımlarının konumunu bilmek, belli bir duruşu muhafaza etmek ve hareket yapmak için çok önemlidir.

Vücutta ve kısımlarında ağırlığın yok oluşu, etki altında kalmağa alışık kısımlar (ayak tabanları, kaide) üzerindeki basınçları kaldırarak, eklem yüzeylerinin karşılıklı yaslanmalarını ve kasların gerilimini giderek, önceleri, yönlenmede ve vücut kısımlarının birbirine göre ve vücudun ortama göre konumlarını bulmada güçlükler doğurur. Kozmonotlar çekimsizliğin bu karakteristik görünüşüne çabuk alışmışlardır. Yine de faaliyetin azalması yüzünden ve bu azalışla orantılı olarak, kasların körelmesinden korkulabilir.

IV. *Fizyolojik etkiler.* Çeşitli duyu organları bakımından yukarıda incelenen duyumsal yoksunluk, zekâ, muhakeme, karar alma gibi zihnin yüksek görevlerinde ve kararlaştırılan eylemlerin gerçekleşmesi için gerekli mekanizmalarda değişmeye sebep olmaz. Nitekim kozmonotlar, bütün uçuş kumandalarının yerden hesaplanıp kontrol edildiği ilk uçuşlar sırasında, yaşamanın gerektirdiği basit eylemler dışında, ölçme, gözlemleme ve çeşitli denemeler yapabilmişlerdir. Son zamanlarda uzay gemilerine yerleştirilen hesap makineleri sayesinde kozmonotlar uçuş şartlarının hesaplanmasına da katılabilmektedirler.

C. KAN DOLAŞIMI, SOLUNUM, SİNDİRİM BORUSU ÜZERİNE ETKİ. Kanın, vücudun çeşitli kısımlarına dağılımı, bu kısımlardaki damarların büzülmesini ayarlayan beyin sapının vazomotör (damar uyarıcı) merkezleri tarafından kontrol edilir. Yer üzerinde, çekim, kanı alt uzuvlara indirmek eğilimindedir; bu ise, damar büzücü bir refleks doğurur ve kan üst uzuvlara pompalanır. Çekimsizlik damar büzücü refleksi kaldırır ve basınçlar artık sadece kalp itmesinden ileri geldiği için, kalp hareketlerinde genliğin ve ritmin azalmasıyle yeni bir denge kurulur. Alt uzuvlarda damar büzülmesinin yok oluşu bu uzuvların hacmini arttıracağından, hızlanmanın etkilerini sınırlamak için tasarlanan «karşıt g» elbisesi sıvıların göçüşünü engeller. Solunum, gerek arı oksijenli gaz halindeki bir ortamda, gerek açık hava basıncından daha düşük bir ba-

çekirdek (bot.)

sınç altında, gerekse tabiî hava karışımına yakın oranlarda oksijenli ve azotlu bir ortamda yapılır. Çekimsizliğin solunum sistemi bakımından bir tek sakıncası vardır: sıvı parçacıkları, salgılar, akciğerlerin alt kısımlarında toplanacakları yerde (piston vazifesi gören diyafram sayesinde bunların ciğerlerden atılması kolay olur), bronşlardaki ve peteklerdeki havada askıda kalır ve akciğerlerin üst kısmına doğru akar (bu üst kısımlar iyi havalanmadığı için, sıvı parçacıkları orada havalanma bozukluklarına ve iltihaplara yol açabilir).

Sindirim borusu, sıvıların artık Yer üzerindeki gibi midede ve barsakta «sıvı düzeyleri» halinde toplanmayıp vücutta dağılmalarına rağmen, normal şekilde çalışır. Esas zorluk, beslenmede ve özellikle içmededir; içilecek sıvıların bardakla değil, diş macunu tüpleri gibi hacmi küçültülmüş plastik kaplarla içilmesi gerekir; buna karşılık, katı yemeklerin çiğnenip yutulması zamanla mümkün olmuştur.

D. METABOLİZMALAR ÜZERİNE ETKİ. Suyun metabolizması, su kütlelerinin organizmada dağılışı ve bunun sidik çoğalmasına etkisi bakımından, dolaşım olaylarına bağlanır. Daldırılmış sıvılar üzerinde yapılan çekimsizlik denemelerinde, göğüs içi sıvılarının artması, sidiğin çoğalmasına (büyük miktarda sidik salgısı), dolayısıyle susamaya yol açar. Çekimsizlik denemelerinde gözlemlenen bozukluklar (fenalık, bayılma), uzayda önemini kaybetmiş, kozmonotlar bunlara kolaylıkla alışmışlardır.

Kalsiyum metabolizması, metabolizmalar arasında en önemlisidir. Gerçekten, denemelerde olduğu kadar yörünge uçuşlarında da («Mercury»), («Gemini») sidikte kalsiyumun arttığı görülmüştür. Sidikte bu kalsiyum artışı, iskeletin uyguladığı veya uğradığı bir zorlama veya dayanmanın bulunmamasından ileri gelen kireçsizleşmeye tekabül eder. Birkaç saatlik, hattâ birkaç günlük bir süre içinde bunun etkisi olmayabilir; fakat çekimsizliğin uzaması halinde kalsiyum kaybının ne dereceye kadar önem kazanacağını önceden kestirmek ve beslenmede kalsiyum payını artırmakla kalsiyum çözülmesinin engellenip engellenemeyeceğini anlamak şimdilik zordur.

● *Çekimsizlik haline uyma.* Kozmonotların ağırlıksız eşyayı kullanmaya, yer değiştirmeğe veya dönmeğe alışmaları gerekir. Hareketlerini kolaylaştırmak için, bu maksatla uzay aracına birtakım tutamaklar yerleştirilmiştir. Artık düşey duyumlar da olmadığından, kozmonotlar her türlü hareket ve yer değiştirme için zihnî bir çaba harcamak zorundadırlar. Gerçi ilk uzay yolcuları bazı güçlükler duymuşlar, fakat çok geçmeden çekimsizliğe alışmışlar ve geçirdikleri deneyler daha sonrakilere yaramıştır. Zaten, Yer'e dönmede de tersine bir alışma gerekli olmakta ve birtakım geçici güçlüklerle karşılaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki, çekimsizliğin maddesel ve fizyolojik problemlerinin çoğu, aracın kendi etrafında dönmesiyle elde edilen, ancak yapma bir çekimin kurulmasıyle çözümlenecektir (bu çekim, Yer çekiminden küçük de olabilir).

Çeşitli yan etkileri bulunan çekimsizlik olayı, insan yaşayışına bir engel değildir. Dengeleme bozuklukları ve bu bozukluklarla birlikte beliren kas ve hareket bozuklukları uyum ile çabucak giderilir. Ancak metabolik değişmeler (kireçsizleşme), pek uzun süreli (birkaç hafta veya birkaç ay süren) uçuşlar için bir mesele halini alabilir. Şunu da belirtelim ki, burada çekimsizlik ayrı bir mesele olarak incelenmiştir. Oysa uygulama alanında, daha karmaşık meselelere yol açan başka şartlar (sınırlı bir hacme sığma, yapma atmosfer, sıcaklığın düzenlenişi, ışınımlara karşı korunma) görülür. (L)

Çe king (Klasik Şiir Kitabı), beş Çin «klasik»inden biri. Dinî ilâhilerden ve aşk şarkılarından meydana gelir. Halk kaynaklı olan şarkıların tarihlerini belirlemek mümkün değildir. İlâhilere gelince bunlar, hemen hemen *Şu king* ile ayni dönemi kapsar (M.Ö. XI.-VII. yüzyıl). Mısralar, genellikle dört heceli, düzenli kıtalar biçiminde ve değişik kafiyelidir. Öteki klasikleri reddeden en devrimci çinliler, antik çağın konuşma diliyle yazılmış olan *Çe king*'de halktan gelme bir şiir olarak basit ve çocuksu bir haz bulurlar. (L)

ÇEKİNGEN sıf. (*çekinmek*'ten *çek-i-n-gen*). Çekinen, girgin olmayan: *Onun için hiç bir zaman kapalı, çekingen ve kararsız bir memur olamadım* (Ş.S. Aydemir). ‖ Ürkek: *Son olaylar onu büsbütün çekingen ve vahşi etti* (Y.K. Karaosmanoğlu).

◆ **Çekingenlik** i. Çekingen olma hali: *Bu itirafımı okuduktan sonra bu çekingenliğimin hakikî sebebini elbette anlar* (B. Felek). [M]

ÇEKİNİK sıf. (*çekinmek*'ten *çek-i-n-i-k*). *Yeni.* Biyol. Soyda olan ve birkaç kuşak sonra ortaya çıkan özellikler için kullanılır. ‖ *Çekinik gen*, etkisi başat bir genle maskelenmiş gen. (Çekinik bir genin etkisi, bu gen homozigot olduğu, birbirinin aynı iki kromozomda da aynı yerde bulunduğu zaman görülebilir. ‖ *Çekinik kalıtım*, çekinik bir gen veya karakterin soydan geçiş şekli. ‖ *Çekinik karakter*, başat bir karakterle maskelendiği için bir melezde her zaman görülmeyen karakter. (Deride boya maddesinin yokluğu [albinoluk] çekinik bir karakterdir. Çekinik karakter ancak homozigot bireylerde görülebilir.)

— ANSİKL. Biyol. *Çekinik karakterler.* Bir çekinik karakter, o karaktere yol açan gen bakımından homozigot olan varlıklarda ancak ortaya çıkabilir. Başat karakter ise aynı gen bakımından heterozigot olan varlıklarda belirir. (Bk. BAŞAT.) Meselâ insanda, albinoluk gibi otozom çekinik bir karakteri ele alalım. Otozom çekinik kalıtımın birinci kanunu şudur: hastanın ana ve babası, hastalığa yol açan gen bakımından heterozigottur. Bunların görünüşleri ve yapıları normaldir, ama hastalığa yol açan gen onlardadır.

İkinci kanun, heterozigotlar arası evlilikten doğanlardan ne kadarının hasta olduğunu gösterir. Eğer döl sayısı çoksa, hasta oranı 1/4, sağlam oranı 3/4'tür. Başka bir deyimle, ana babanın, çekinik hastalıklı bir çocuğu varsa, gelecek doğumlarda hastalıklı başka bir çocuğun doğumu ihtimali 1/4'tür. Üçüncü kanun, hasta kimsenin çocuğu hemen daima normal görünüşlüdür.

Son bir gözlem de şudur: hastaların ana ve babaları arasında görülen babadan hısımlık oranı genel nüfusa göre daha yüksek orandadır. Bk. HISIMLIK.

Sonuç olarak, çekinik hastalıklar, başat hastalıkların tersine, çoğu zaman tek bir kuşakta «yoğunlaşmış» bulunur. Ayrıca işaret etmek gerekir ki, burada verdiğimiz çekinik karakter tanımı teorik bir tanımdır. Dıştan bakıldığında heterozigot *Aa* homozigot AA'dan farklı değildir (eğer A normal alel ve *a* patolojik alel ise). Gerçekte, biyokimya ve tıp geliştikçe, gayet hassas testlerle *Aa* heterozigotları «bulup çıkarmak» mümkün olacaktır. Meselâ galaktozemi, galaktoz metabolizmasını sağlayan galaktoz -1- fosfot-uridil-transferaz adlı bir enzimin vücutta sentezlenememesinden ileri gelir. Homozigot çocuklarda bu enzim yoktur. Onun için bunlar sütü sindiremez. Bunları kurtarmak için içinde galaktoz bulunmayan besinler yedirmek gerekir. Heterozigotlar, yani ana baba ile hastanın öteki kardeşlerinin 2/3'ü normaldir. Çok hassas araştırmalar göstermiştir ki sözü geçen enzim bunlarda vardır, fakat çok az miktarda.

Bu heterozigot araştırma işi, yeni yuva kuracak aileler için önemli derecede fayda sağlayacaktır.

◆ **Çekiniklik** i. Biyol. Çekinik bir genin veya bir karakterin durumu. (L)

ÇEKİNMEK dönşl. f. (*çekmek*'ten *çek-i-n-mek*). Duyulan saygı, korku, utanma v.b. hislerle ölçülü hareket etmek: *Babasından değil, asıl annesinden çekiniyordu* (S.F. Abasıyanık). *Sana yük olmaktan çekiniyorum* (R.H. Karay). ‖ Bir şey sürünmek: *Sürme çekinmek.*

◆ **Çekince** i. *Yeni.* Çekinmeyi gerektiren sebep.

◆ **Çekinilmek** dönşl. f. Korkulmak, kaçınılmak, sakınılmak: *Zorda kalırsa Almanlarla savaşa girmekten çekinilmeyecektir* (K. Tahir).

◆ **Çekinme** i. Çeşitli duyguların etkisiyle bir kimseye karşı ölçülü davranma, sakınma. (LM)

ÇEKİRDEK i. (onomatope *çekir*>*çekir-demek*'ten *çekir-de-k*). Meyvelerin içinde bir veya birden fazla bulunan sert kabuklu tohum. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Mec.* Bir şeyin özü, esası: *Yine o günlerde Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün çekirdeği olan küçük dairemiz açıldı* (A.H. Tanpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Çekirdekten yetişmek*, bir işe, mesleğe küçükten başlayarak yetişmek. ‖ *İki dirhem bir çekirdek*, çok süslü püslü, iyi giyinmiş. ‖ *İncir çekirdeğini (doldurmaz) doldurmamak*, boş anlamsız, önemsiz görülen şeyler için kullanılır.

— Anat. *Bademsi çekirdek*, beyinde, şakak lobundaki denizatı kıvrımının ön ucunda bulunan, badem iriliğinde bozmadde topakçığı.

— Ask. *Çekirdek birlik*, seferber olmamış bir birliğin temel (kilit) personelini kapsayan en az kadrolu birlik. (Çekirdek birlik, barışta ve seferde bulundurulması gereken kilit personeli kapsayan en az mevcutlu birlik olarak da nitelendirilebilir.)

— Astron. Bir kuyrukluyıldız*ın saç kısmıyle birlikte başı meydana getiren parçası. (Bk. ANSİKL.) ‖ Bir güneş lekesinin ışıklı kısmı.

— Biyol. Hemen bütün hücrelerin içinde bulunan değişik biçimde ve kabarcık görünüşünde cisim. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çekirdek özü*, hücre çekirdeğinin özü. ‖ *Çekirdek özsuyu*, çekirdeğin içini dolduran sıvı. (Çekirdek özsuyu protitler bakımından pek de zengin değildir. Hücrenin fizyolojik durumuna göre, gerek asit, gerekse baz boya maddeleriyle boyandığında çok az boya tutar.) ‖ *Çekirdek zarı*, çekirdeğin etrafını saran ince zar.

— Biyokim. *Çekirdek özü*, nükleik asitle bir baz proteinin birleşmesinden doğan protit. (*Eşanl.* NÜKLEOPROTEİT.) [Fosforca zengin ve hücre çekirdeğinin temel yapı taşı olan çekirdek özü en çok kromatin ipliklerinde bulunur. Genleri meydana getirdiği sanılan bu madde Spermatozoitlerde (balık sperması), bakterilerde ve virüslerde boldur.]

— Bot. *Çekirdek içi*, çekirdeğin içinden çıkan yenilebilir kısım. ‖ *Çekirdek kahve*, kahve bitkisinin meyvesi. ‖ *Çift çekirdek*, yüksek yapılı mantarların (asklı ve bazitlimantarlar) ikincil miselyum hücrelerinde bir arada bulunan biri erkek, diğeri dişi menşeli iki çekirdeğin tümü. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çift çekirdekli*, iki çekirdeği bulunan meyveler için kullanılır. ‖ *Çift çekirdeklilik*, çift çekirdeği olan hücrenin durumu. ‖ *Besler çekirdek* (çiçektozunda), çiçektozunun iki çekirdeğinden büyük olanı. Çiçektozunun yaşamasını sağlar. (Öteki döller çekirdeklidir.) ‖ *Döller çekirdek* (çiçektozunda), çiçektozunun iki çekirdeğinden küçük olanı. İkiye bölünerek anterozoitleri meydana getirir. ‖ *Embriyon kesesi çekirdeği, n* kromozomlu iki çekirdeğin kaynaşmasından meydana gelen çekirdek. Anterozoitlerden biriyle birleştikten sonra gelişerek tohumun besin dokusunu meydana getirir.

— Elektr. Bk. ANSİKL.

— Fiz. Isıya karşı büyük derecede dayanıklık oksitlenmeye karşı büyük direnç gösteren ve genellikle tepkimeler sırasında topluca değişen bazı çevrimsel yapılara verilen ad. ‖ *Çekirdek mıknatıs*, itme veya çekme kuvveti. Akımın yalnız bir yönde geçmesiyle meydana gelen mıknatıslanmış çekirdek. ‖ *Bir indüktör* veya *bir bobinin çekirdeği*, bir magnetik devrenin üstüne bobin sarılmış parçası.

— Hücrebilim. *Çekirdek özsuyu*, hücre çekirdeğinin içinde bulunan çekirdek cisimcikleriyle çekirdekçikleri askıda tutan sıvı veya jel durumundaki kütle. ‖ *Çekirdek plazması*, ağırlıkça hücre çekirdeğinin en büyük kısmını teşkil eden homojen akışkan madde. (*Eşanl.* ÇEKİRDEKÖZSUYU.) Bk. HÜCRE.

— Jeofiz. Yeryuvarlağının orta kısmı.

— Kim. ve Nükl. *Çekirdek içi*, çekirdek içinde olan. ‖ Organik kimyada, kapalı bir halkanın ayrılmaz atom veya kökü.

— Kuyumc. *Esk.* Beş santigrat değerinde ağırlık ölçüsü.

— Leng. Harris'te, bir dilin temel cümleler bütünü. Bu temel cümlelerden hareket ederek, bir veya birçok *dönüşüm* ile daha karmaşık cümleler elde edilebilir. || *Çekirdek cümle,* çekirdekte yer alan cümle.

— Mat. Bir grubun biçimdeşlik*inde, etkisiz elemanın görüntüsüyle aynı görüntüde elemanlardan meydana gelmiş, değişmeyen alt grup. || Bir E vektörel uzayının bir F vektörel uzayına çizgisel uygulamasında, E'nin, F içindeki görüntüsü sıfır olan vektörlerden meydana gelen alt uzayı. (Eğer çekirdek E'nin sıfır vektörüne indirgenebilirse, ancak bu durumda uygulama birebir uygulamadır.)

— Meteorol. *Basınç değişimi çekirdekleri* veya *izallobar çekirdekleri.* Bk. İZALLOBAR. || *Yoğunlaşma çekirdekleri,* atmosferde asılı halde bulunan ve su buharının yoğunlaşmasını hızlandıran çok küçük tanecikler. (Bk. ANSİKL.) || *Süblimleşme* veya *donma çekirdekleri,* süblimleşmeyi veya donmayı hızlandıran tanecikler. Bk. ANSİKL.

— Meyvc. *Çekirdek çıkarıcı,* bazı meyvelerin çekirdeklerini, meyveyi bozmadan, çıkarmağa yarayan ölet (kiraz, armut v.b.).

— Miner. Tabiî halde bulunan maden, özellikle altın kütlesi.

— Nükl. Atomun, çekim kuvvetinin etkisiyle, çevresinde elektronlar dolaşan orta kısmı. Bk. ANSİKL.

— Patol. Patolojik anatomide bazen kanser, verem, mantar gibi yeni elemanların küçük toplanma yerlerine verilen ad. *(Eşanl.* DÜĞÜM.)

— Tekst. *Çekirdek boyası,* hünnapgiller familyasından bazı ağaçların meyvelerinden elde edilen boya. (Bu boya eskiden, kumaş, deri, kâğıt gibi gereçlerin boyanmalarında kullanılırdı. Bugün bu tür boyalar yerlerini sentetik boyalara bırakmıştır.

— ANSİKL. Üzüm *çekirdek*'inde yüzde 34-36 karbonhidratlı maddeler, yüzde 10-12 yağlı maddeler, yüzde 7-8 tanen ve bazı uçucu asitler bulunur. Şarap yapılırken çekirdekleri ezmekten sakınmalıdır. Çünkü çekirdekteki tanen şaraba burukluk, yağ ve asitler ise kötü bir tad verir. Çekirdeklerden yağ çıkarılabilir.

Bazı ağaçların meyvelerine de *çekirdek* denir. Bunlarda daima bir odunsu dış kabuk, bir de tohum bulunur. Bitkisine göre, yuvarlak, yumurtamsı, yassı, parlak veya pürtüklü olur. Bazı meyvelerin çekirdeklerinin içinde tohum bulunur, bunları hurma gibi meyvelerin katı tohumlarıyle karıştırmamak gerekir.

— Astron. Bir kuyrukluyıldızda, baş ve kuyruk kısmı *çekirdek*'ten doğar. Daima ışıklı bir gazyuvarıyle (saç kısmı) çevrili olan bu küçük nokta, çoğu zaman farkedilemez. Görülebilenler de, küçük bir yıldız gibidir. Bazen bir kuyrukluyıldızda, bir araya toplanmış birkaç çekirdek gözlemlenir. Tek çekirdek olduğu zaman, fotometri yardımıyle tahmin edilen çap birkaç yüz metre kadardır. Kuyrukluyıldızın parçalanan ve yörünge boyunca dağılan çekirdekleri, Yer'den gözlemlenebilirse, göktaşı sürüsü halinde görülür.

— Biyol. *Çekirdek*'in biçimi, hücrenin çeşidine ve yaşına göre değişir. Çekirdek genellikle tektir; ama çok çekirdekli hücreler de vardır (memelilerin akyuvarları, kemik iliğinin çok çekirdekli hücreleri...). İki mitoz arasında canlı bir hücreye bakılacak olursa bazen çekirdek yokmuş gibi görünür; çoğu zaman, çekirdek özsuyu içinde (çekirdek plazması) yüzen ikincil maddeler (iplikler, tanecikler) göze çarpar. Bu ayrı cinsten yapılar faz kontrastlı mikroskopla veya elektronik mikroskopla bakıldığında görülür.

Boyanarak sabitleştirildikten sonra çekirdekte baz boyalarla (eskiler buna kromatin derlerdi) boyanabilen tanecikler görülür. Bu tanecikler daha az boya tutan (eskiler buna linin derlerdi) bir ağ üzerinde bulunur. Yeni metotlar kullanılarak çekirdeğin yapısı ortaya konmuştur: çekirdeğin çevresinde çekirdek sıvısını saran bir zar vardır. Çekirdek özsuyunun içinde çekirdekçikler ve kromozomlar bulunur. Hücrenin bölünmediği zamanlarda kromozomlar çok incelir, sarmallığını kaybeder ve bu sebeple çok daha az boya tutar. Protein bakımından fakir olan çekirdek özsuyu da az boya tutar.

Çekirdeğin zarı kalındır; elektronik mikroskopta çoğu zaman iki kat görünür ve üzerinde bazen çok küçük delikler bulunur. Çekirdek zarı çekirdek özsuyundan oluşabileceği gibi kromozomlardan da oluşur. Çoğu zaman içinde lipitler vardır.

Çekirdek kalıtsal karakterlerin sürekliliğini ve geçişini sağlar. Başlıca görevi budur. Ama metabolizmanın özellikle protein metabolizmasının düzenlenmesinde ve bireye has biyokimyasal değişmezlerin, özellikle bağışıklık mekanizmasına ilişkin olanların sürekliliğinde de rol oynar.

— Bot. Bütün canlılar âleminde yalnız yüksek yapılı mantarlarda eşeysel hücreler birleştiği halde bunların *çekirdek*'leri birleşmeden durur. Bundan başka, hücrelerin birleşmesi sonucunda meydana gelen çift çekirdekli hücre karmaşık bir süreçle çoğalmağa başlar (ağızlaşma kangallarının oluşumu) ve bütün hücreleri çift çekirdekli olan «ikincil» geniş miselyumları meydana getirir. Yalnız, çift çekirdekli hücrelerin bazıları, sonunda çekirdeklerini birleştirerek, mantarın cinsine göre, askları veya bazitleri meydana getirir.

— Elektr. *Magnetik çekirdek*'in görevi, magnetik alanın kuvvet çizgilerini içinde toplayarak (magnetik indüksiyon alanı), bobinin öz indüklenme katsayının değerini arttırmaktır. Alçak frekanslı akımlarda, büyük ölçüde enerji (ısı enerjisi) kaybına yol açan ve Foucault akımları denilen indüksiyon akımlarına engel olmak için çekirdek, aralarına yalıtkan bir madde sürülerek birleştirilmiş silisyum veya nikelli saç levhalardan yapılır. Yüksek frekanslı akımlarda ise, Foucault akımlarının şiddetini minimuma indirebilmek için çekirdek, içinde çok küçük parçacıklar halinde mıknatıslı demir tozları bulunan yalıtkan bir külçeden yapılır.

— Meteorol. *Yoğunlaşma çekirdekleri.* Yoğunlaşma çekirdekleri, 1875'te fransız Coulier ve 1880'de iskoçyalı Aitken'in çalışmalarıyle bulundu. Aitken bu konu üzerinde otuz altı yıl çalışarak deneysel tekniği hazırladı ve *çekirdek sayacı*'nı (Aitken sayacı) yaptı. 1875'te Coulier'nin gerçekleştirdiği basit deney, çekirdeklerin varlığını ve etkilerini gösterir: ağzı tıpa ile kapatılmış su dolu bir şişe içine, bir püskürtme topuyle, pamuktan geçirilerek süzülmüş hava gönderilir. Şişe içindeki hava doymuş hale gelir. Püskürtme topu gevşetildiği zaman meydana gelen basınç azalması, en küçük bir yoğunlaşmaya imkân vermez. Düşen her damlacık, bir taneciğe veya bir yoğunlaşma çekirdeğine tekabül eder. Aitken sayacı bu prensibe dayanır. İlk deneyleri sırasında Aitken, çekirdekleri çok ince toz taneciklerine benzetmişti. Sonradan, *higroskopik çekirdekler* (nötr tozlar) ve *higroskopik olmayan çekirdekler* arasında bir ayırım yaptı. Higroskopik çekirdekler, doyma olayından önce yoğunlaşmaya yol açar (sis olayı). Bu çekirdekler bulutların oluşmasında da önemli bir rol oynar. Higroskopik olmayan çekirdekler ise, ancak doyma derecesi yüksek olduğu zaman etkilidir (yoğun sis olayı). Bu çekirdekler de higroskopik çekirdekler gibi, elektrik yükü bakımından nötr taneciklerdir. Elektrik yüklü taneciklerle veya iyonlarla birleştikleri zaman etkin duruma geçerler. Santimetre kübe düşen çekirdek sayısı 1 ile 10^6 arasında değişir. Şehirlerin üzerinde oluşan çekirdekler, fabrika dumanlarından ileri gelir. Bu çekirdekler higroskopik eriyiklerden (kükürtlü veya azotlu) ve elektrik yüklü taneciklerden (büyük iyonlar) meydana gelir. Yerleşme merkezlerinden uzak bölgelerin çekirdekleri ise, okyanusların kaynağı olan higroskopik MgCl ve NaCl eriyiklerinden meydana gelir.

— Nükl. XX. yy.ın başlarına kadar, atomun yapısı bilinmiyor ve içi dolu yoğun bir küre olabileceği düşünülüyordu. Elektronların ve ışınlarının yayınmasını açıklayan deneyler, yoğun bir *çekirdek* kısmı dışında bütün atomun aşağı yukarı tamamen içi boş olduğunu gösterdi. Çekirdeğin yakınından geçerken dışa doğru bükülüp, bir dağılma gösteren ışınlarının (Rutherford deneyi, 1911) çekirdek tarafından itildiği ve böylece çekirdeğin pozitif yüklü olduğu anlaşıldı. Atomun nötr olabilmesi için, çevresinde negatif yüklü elektronların bulunması gerekir. Başlangıçta, tanecik olarak yalnız proton ve elektronlar bilindiği için, çekirdeğin yapısında da bu taneciklerin bulunabileceği düşünülüyordu. 1934'te nötronun bulunmasıyle çekirdeğin tam yapısı anlaşıldı.

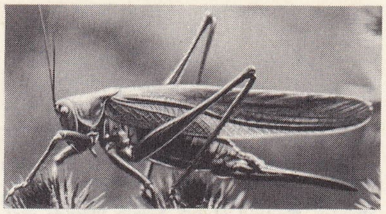

çekirge

çekirge

çekirge öteğeni

Nötronlarla protonlardan meydana gelen çekirdeğin hacmi, çekirdeğin ağırlığına göre değişen ve yarıçapı 10^{-13} sm kadar olan bir kürenin hacmidir. Bu kürenin dışında çekirdeğin yaptığı etki Kulon etkisidir. Kürenin içinde ise nötronlarla protonların bir arada kalabilmesi için başka bir kuvvet alanının bulunması gerekir. Tabiattaki çekirdeklerin çoğu kararlıdır, ancak büyük enerji taşıyan ışınımlarla parçalanabilir. Yalnız atom numaraları 83'ün üstünde olan ağır elementlerin çekirdekleri kararlı değildir. Bunlar α veya β ışınımları salarak kendiliklerinden parçalanır (tabiî radyoaktiflik). Çekirdek tepkimeleriyle, tabiatta bulunmayan ve kararlı elementlerin radyoizotopları olan çekirdekler (kobalt 60 gibi) elde etmek mümkündür (sunî radyoaktiflik). Çekirdek içinde nötronlarla protonları birarada tutan ve etkime alanları çok dar olan «nükleer kuvvetlerin» niteliği pek bilinmemektedir. Yukawa'nın deneylerinden (1935) sonra, nükleer kuvvetlerin nötronlar ve protonlar arasında bir tanecik alışverişinden doğduğu sanılıyor. Mezon adı verilen bu taneciklerin varlığı ve başlıca özellikleri bugün bilinmektedir.

◆ **Çekirdekçik** i. Hücrebilim. Hücre çekirdeğinde bulunan bir veya birçok yuvarlak cisimcik.

— ANSİKL. Hücrebilim. *Çekirdekçik*'ler, sitoplazma gibi, asit boyalarla boyanabilen küreciklerdir. Bunların yapısı çoğu zaman homojen olmakla beraber bazı iri çekirdekçiklerde çekirdekçik maddesi adı verilen özel maddeler de bulunur.

Çekirdekçiklerin sayısı birden yüze kadar değişir. Bazen de hiç bulunmaz. Genellikle hücre bölünürken ortadan kaybolur, yeni hücrelerde yeniden ortaya çıkar. Elektronik mikroskopta kalın iplikten yapılmış yumak şeklinde görünür. Çekirdekçiğin kromozomların heterokromozom bölütlerinden meydana geldiği sanılmaktadır. Çekirdekçiklerin içinde ribonükleik asit, asit ve baz nitelikte proteinler bulunur.

Yakın zamanda yapılan araştırmalar, mitoz yoluyle hücre çoğalması sırasında çekirdekçiğin akromitik iğ şekline dönüştüğünü gösterdi. Zaten hücrede protein sentezi ne kadar çoksa çekirdekçik de o derece iridir ve yalnız en genç hücrelerde birçok küçük çekirdekçiğe ayrılmış durumdadır. Çekirdekçikte ribonükleikasit (R.N.A.) pek çok, deoksiribonükleikasit (D.N.A.) hemen hiç yoktur. Çekirdekçik iletken R.N.A.'nın yapımında ve böylece protein sentezinde önemli bir rol oynar. Özellikle hemoglobin, alyuvar ana hücrelerinin çekirdekçiklerince yapılır.

◆ **Çekirdekçikli** sıf. Hücrebilim. Bir veya birçok çekirdekçiği olan: *Çekirdekçikli çekirdek.*

◆ **Çekirdeklenmek** dönşl. f. Çekirdek bağlamak.

◆ **Çekirdekleşme** i. Metalürji. Homogen bir ortamda, kristallerin meydana gelmesine yol açan çekirdek oluşumu. (Sıvı haldeki bir karışımın katılaşması sırasında, sıcaklık, soğuma hızı, katılma elementleri gibi çeşitli etkenler çekirdekleşme şartlarını değiştirir; bunun sonucu olarak da, katılaşan karışımın kristalleri değişik büyüklükte olur.

Foto. Soullier, Lee Ruc, Ed. Jos (LAROUSSE)

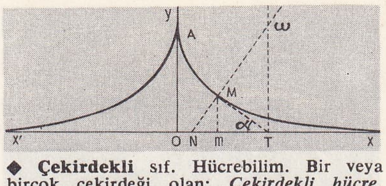

çekme eğrisi

◆ **Çekirdekli** sıf. Hücrebilim. Bir veya birçok çekirdeği olan: *Çekirdekli hücre.* || *Çekirdekli alyuvar,* henüz olgunlaşmamış alyuvar. Normal olarak kemik iliğinde rastlanır ve yalnız önemli kansızlıklarda kanda belirir. (Çekirdekli alyuvar çekirdeğini kaybedince normal alyuvar olur.)

◆ **Çekirdeksiz** sıf. Bot. Meyvesinde çekirdek bulunmayan.

— Bağc. *Çekirdeksiz üzüm,* genellikle Türkiye ve Yunanistan'da yetişen bir üzüm çeşidi. || Aynı üzümün asması.

— ANSİKL. *Çekirdeksiz üzüm,* çoğ. küçük, beyaz veya pembe renkte, kalın kabuklu ve çok tatlı bir meyvedir; hiç çekirdeği bulunmaz. Çekirdeksiz üzümün büyük bir kısmı kurutulur; kuru üzüm önemli bir ticaret konusudur. Kuru yemiş olarak tüketildiği gibi şarap yapımında da kullanılır. Bk. ÜZÜM. (LM)

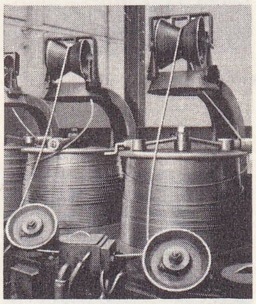

tel çekme

ÇEKİRGE i. (esk. türk. *çekürge*'den). Düz kanatlı böceklerin sıçrayıcı olanlarına verilen genel ad: *Vallahi aslandan korkmam... İlle bu kâfir çekirgeden ödüm patlar* (B. Felek). *Attıkları oklar, çekirge alayı gibi havada uçar...* (Cevdet Paşa).

— DEY. *Bir atlarsın (sıçrarsın) çekirge, iki atlarsın (sıçrarsın) çekirge (sonunda yakalanırsın).* Bk. BİR.

— ANSİKL. *Çekirge* sözü genellikle sıçrayıcı olan düz kanatlı böceklerin çoğu için kullanılır. *Tettigonia* cinsinden çekirgelerin duyargaları ince uzun, göğüs kısmı karınasız ve dişilerin yumurta aygıtı orak biçiminde ve uzundur. İri bir böcek olan çekirgenin arka bacakları çok uzun olduğu için çok fazla sıçrayabilir. Kanatları da geniştir. Çekirgeler çayırlarda yaşar. Erkekleri akşam üstü ve geceleyin çok keskin bir ses çıkarır. Büyük yeşil çekirgenin *(Tettigonia viridissima)* boyu 3-4 sm'yi bulur. Yazın çok yaygındır. Çekirgelerin özellikle sıcak ülkelerde yaşayan pek çok türü vardır. Mısır çekirgesinin *(Anacridium Aegyptium)* gövdesi, kül rengi esmer ve tüylüdür, boyu 6 sm'yi bulur, hattâ aşar. Sıcak yerlerde çalıların üstünde yaşar.

Afrika'nın kuzeyinde yaşayan hacı çekirge veya fas çekirgesi gibi göçmen çekirgeler, ekinler ve bahçeler için en büyük âfetlerden sayılır. (Msl. fas çekirgesi [*dociostaurus*], afrika göçmen çekirgesi [*locusta*], sudan çekirgesi [*Schistocerca*].)

Çöllere yakın ülkeler, özellikle Akdeniz çevresindeki bölgeler, Asya ve Afrika'nın Senegal'den Sind'e kadar çöl olan yerleri, Kuzey Amerika'nın ve Arjantin cumhuriyetinin orta kısımları, her zaman çekirge âfetine uğrayan yerlerdir. Çekirge Türkiye'de özellikle Güney Anadolu ve Trakya bölgelerinde tahıla zarar verir. Çekirgeleri, bitki örtüsü bol olan ülkelere doğru göçe zorlayan bazı şartlar vardır. Dişilerin küme halinde toprağa bıraktıkları yumurtalardan fışkıran yavrular derhal bitki kemirmeğe koyulur ve bitki bulamadı mı durmadan ilerler. Birçok ülke böylece art arda geçilir. Genç çekirgeler erginleşip kanatlanınca arı oğulu gibi, büyük sürüler halinde her yöne uçuşur gider. Sürünün indiği her yerde her şey birkaç saat içinde yenir yutulur. Sıcak mevsim sona ermişse dişiler oracıkta yumurta yapar, sonra böcekler kitle halinde ölür, yok olur. Biriken böcek ölüleri hastalıklara yol açar. Kuru toprağa bırakılan çekirge yumurtaları yağmurdan birkaç gün sonra fışkırır. Büyük kuraklık yıllarında hiç çekirge âfeti görülmemesinin sebebi budur. Yumurtalar aylarca uyanmadan kalabilir. Çekirgelerle yapılan savaşta kullanılan araçlar, duruma göre değişir. Çekirgelerin yaşına, çekirge sürüsünün önemine ve göç şekline bakılır. Erginleşmemiş böcekler için bezden aygıtlar ve daha başka düzenekler kullanılır. Bezden, büyük torbalara doldurulan böcekler derin çukurlara dökülür, burada ya yakılır, ya kaynar suyle haşlanır veya üzeri toprakla örtülür. Kanatlı çekirgeler için eskiden gürültüyle uzaklaştırmağa başvurulur, tüfekle ateş edilerek veya büyük ateşler yakılarak çekirge sürüsü kovulmağa çalışılırdı. Çekirgeler yere konmuşsa döveç veya silindirle ezilip, zarar verdikleri ürünlerle birlikte yakılmağa çalışılır. İyi sonuç alınan bazı yeni usullere de başvurulmaktadır: çekirgeler ateş makineleriyle yakılır, kloropikrin (yüzde 50 eriyik halinde) kullanılır ve uçaklarla böcek öldürücü ilâçlar saçılır. Böcek öldürücü (krezil eriyikleri), zehirli yemler (melaslı ve arsenikli kepek) en etkili yok etme araçlarından sayılır. (LM)

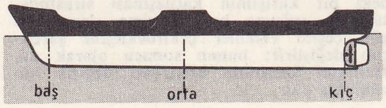

çektiği su (denizc.)

ÇEKİRGEGİLLER çoğl. i. Çekirgelerle onlara yakın türleri kapsayan düz kanatlı sıçrayıcı böcekler familyası *(arcididae).*

— ANSİKL. *Çekirgegiller*'in gövdesi uzun, duyargaları kısadır. Dişi çekirgelerin karın kısmının art ucunda kamayı andırır iki çift aygıt bulunur; bunlar yumurtaları biriktirmek için toprağı kazmağa yarar. Başlıca çekirge cinsleri *locusta, stauronotus, tryxalis, pachytylus, acridium, oedipoda,* çekirgelerin çoğu az veya çok yaygın, sayısız sürüler halinde, çoğu zaman yıkıma yol açan göçler yapar. Ergin çekirgeler gün ışığını karartacak derecede yoğun bulutlar halinde uçuşur. Başlıca göçmen çekirge türleri: fas çekirgesi *(Dociostaurus maroccanus),* sudan çekirgesi *(Schistocerca gregaria),* afrika göçmen çekirgesi *(Locusta migratoria).* Güney Afrika'daki *Locustana pardalina,* sudan çekirgesi gibi hareket eder. Orta Amerika'daki *Schistocerca paranensis* çöl bölgelerini her yıl düzenli bir şekilde istilâ eder. Türkiye'de daha çok fas ve ocak çekirgesi türlerine rastlanır. (LM)

ÇEKİRGE kuşu i. taml. Bk. SIĞIRCIK.

ÇEKİRGE öteğeni i. taml. Ötücü kuş. Tüyleri az çok koyu çizgili esmer, kuyruğu geniştir. Çekirgeöteğeninin *(Locustella naevia)* sesi çekirge sesini andırdığı için kendisine bu ad verilmiştir. Öteğengillerden. (L)

ÇEKİŞMEK ortaklş. f. *(çekmek*'ten *çek-iş-mek).* Bir şeyi uçlarından tutarak karşılıklı çekmek: *Halat çekişmek.* || *Mec.* Biriside büyük ölçüde anlaşmazlık içinde bulunmak, münakaşa etmek: *Yok bugün dergiler iyidir diye çekişiyorlarmış* (N. Ataç). || Üstünlük kazanmak için uğraşmak: *Taraflarin ikisi de kuvvetli olduğu için çok çekiştiler.* || *Esk.* Kavga etmek, döğüşmek: *Azrail'i benim gözüme göstergil, savaşayım, çekişeyim* (Dede Korkut).

— DEY. *Can çekişmek.* Bk. CAN.

◆ **Çekişe çekişe** zf. Çekişerek: *Çekişe çekişe pazarlık etmek.*

◆ **Çekişme** i. Çekişmek eylemi: *Şiir üzerine tartışmalar, çekişmeler sürüp gidiyor* (N. Ataç). *Kâmil Bey kendisine öteberi almak için insanların çekişmesinden duygulanmıştı* (K. Tahir).

◆ **Çekişmeli** sıf. Fels. Tartışmaya ilişkin.

— Sosyol. Bir çekişme dolayısıyle ortaya çıkan. İlkel toplumlarda, mal alış verişine dayanan sosyal ilişkilerin çoğu çekişmeli bir durum gösterir.

◆ **Çekiştirilmek** edilg. f. Çekiştirmek işine konu olmak: *Bir o yana, bir bu yana çekiştirilmek ona büsbütün ağır geliyor* (N. Araz).

◆ **Çekiştirme** i. Çekiştirmek eylemi. || *Mec.* Birbirinin aleyhinde bulunma: *Boşu boşuna çekiştirmenin de bir tadı yok mudur?* (N. Ataç).

◆ **Çekiştirmek** ettrg. f. Uçlarından tutarak ayrı yönlere doğru çekmek. || Çekmek işini birçok defa ve ısrarla yapmak: *Müdür kaşlarını çatarak, sakallarını çekiştirerek düşünüyordu* (R. N. Güntekin). || *Mec.* Birinin aleyhinde konuşmak: *Üstelik, karı ile kaynanam da komşu komşu gezer, sarhoştur diye beni çekiştirirler* (M. Ş. Esendal) [M]

ÇE-KİYA-ÇUANG, Çin'de (Hopei) şehir, ülkeyi baştan başa aşan demiryolu hattı ile Pekin-Han Keu hattının kesiştikleri noktada, bir pamuk bölgesinin ortasında; 373 400 nüf. 1925 Yıllarında basit bir köy iken dokuma sanayii ve demiryoluyle ilgili imalât sayesinde (demiryolu malzemesi, Diesel lokomotifleri) hızla gelişti. (L)

ÇEKME .i *(çekmek*'ten *çek-me).* Çekmek eylemi; direncin önünde bulunan bir kuvvetin, cismi çekerek harekete getirmesi. || Dolap konsol gibi mobilyaların dışarıya doğru çekilen gözü: *Sonra yazıhanesinin birçok çekmelerini açtı* (Vâ-Nû). [Bk. ÇEKMECE.] || İş tulumu. || İnce dalları kesmeğe yarayan orak şeklinde, uzun saplı bıçak. || Sıf. Çekilmiş gibi, düzgün, biçimli: *Çekme burun.*

— Balıkç. *Çekme ağ,* genellikle boğaziçinde kanalda yatak yapan uskumru balıklarının avlanmasında kullanılan ağ. (Çekme ağ iki motor tarafından çekilerek kullanılır. Galsama ağı türü ağlardandır.) || *Çekmeyle balık avı,* ucuna canlı av benzeri yem veya canlı yem takılı, iğneli oltayı çekerek yapılan balık avı. (Irmaklarda etçil balıklar, denizlerde avcı balıklar bu yolla avlanır.) Bk. SEĞİRTME.

— Boyac. Emme, kabul etme: *Kumaş boyayı iyi çekmiyor.*

— Camc. Pencere camlarında, doğrudan doğruya ergimiş cam banyosundan itibaren uygulanan sürekli yapım usulü Bk. ANSİKL.

— Dy. *Çekme kancası,* demiryolu araçlarının kasasına yerleştirilmiş, üzerine cer çubuğuna bağlı halkanın geçirildiği kanca. || *Çekme kuvveti,* bir lokomotifin yatay bir yol üzerinde hareket etmek ve arkasına takılan yüklü vagonları çekmek için harcadığı kuvvet. (Bk. ANSİKL.) || *Çekme kancası kuvveti,* bir treni sürüklemek için lokomotifin uyguladığı kuvvet.

— Ev eşyası. Eskiden gece sokağa çıkılırken, içinde mum yakılan ve gidenlere yol göstermek için önden giden biri tarafından çekilen fener.

— Fiz. Bir cismin, ekseni boyunca uygulanan bir kuvvetin etkisiyle uzayacak şekilde çalışması. (Bk. ESNEKLİK.) || *Magnetik çekme,* ferromagnetik bir cismin, değişen bir magnetik alanın gerektirdiği mıknatıslanma değişmelerini, alanın değişme hızına bağlı bir gecikme ile izlemesi. *Eşanl.* MAGNETİK YAPIŞKANLIK.

— Kıyf. *Esk.* Sefere giderken giyilen çizme.

— Kim. Odunun özsuyunu alma işlemi. Bk. ANSİKL.

— Mat. *Çekme eğrisi,* M değme noktasıyle x'Ox sabit ekseni arasındaki MT teğet parçası sabit bir *a* uzunluğunda olan eğri. Bk. ANSİKL.

— Metalürji. Birkaç yıldan beri çok yaygın olan ve özellikle bakır filizi, pirit, galen gibi kükürtlü maden filizlerine uygulanan kavurma usulü. (Tel örgülü bir kafes üstüne yerleştirilen kavrulacak madde sırayle, önce yanan bir aleve, sonra da şiddetli bir hava akımına tutulur: böylece, ürünlerin mekanik olarak işlenmesiyle aynı zamanda, toz haline gelmiş maddenin ve az seyreltik dumanların çıkmasına yol açan hızlı bir kavurma sağlanır. Daha sonra toz halindeki madde fırına verilir, dumanlar ise kolayca kükürt dioksitten temizlenebilir.) || *Haddeden çekme.* Bk. HADDE.

— Mus. Parmak veya mızrapla çalınan bir tür çalgı.

— Patol. Göğüs kemiğinin alt veya üst tarafında veyahut kaburgalar arasında görülen göğüs kafesi bozukluğu. (Çekme, soluk almanın mekanik bir engelle, [özellikle kuşpalazında] zorlaştığı veya engellendiği hallerde görülür.)

— Petr. Petrolün ayrımsal damıtılmasında uygulanan, tablalı bir sütunda yandan akıtma usulü. (Böylece elde edilen ürünün kalitesi damıtma kulesinin üst katlarından alınan ürünlerle dibinden alınan ürünler arasındadır.)

— Sil. *Çekme halkası,* bir silâh kundağının dipçiğine veya bir remorkun okuna bağlanan maden halka. (Remorkun okunda-

Foto. *Cegedur* (*LAROUSSE*)

ki çekme halkası, remorku cer arabasına vera traktöre bağlar.)

— Spor. Barfikste kol gücüyle vücudu yukarıya doğru yükseltme.

— Ted. *Belli aralıklarla dil çekme,* boğulmuş olanlarda solunum refleksini uyandırmak amacıyle kullanılan metot. (Bk. ANSİKL.) || *Omurga çekme,* omurganın travmalardan veya romatizmadan ileri gelen bazı hastalıklarını tedavi metodu. Buna göre omurganın belirli kısımları özel bir aygıtla çekilir. (Bu aygıt, çekmenin şiddetini ve süresini istenildiği şekilde ayarlamağa elverişlidir.) Bk. ANSİKL.

— Teknol. *Çekme demir (tel),* haddeden geçmiş demir veya tel.

— Tekst. İpek kozalarının iplik çıkrığında sökülmesi işlemi. || Bazı kumaş çeşitlerine uygulanan boydan uzatma işlemi. || Boya banyolarında, boyanın elyaf üzerine çıkması. || İplik yapımında fitil veya şerit halindeki tekstil maddesini uzatma ve inceltme işi. (Bk. ANSİKL.) || *Çekme makinesi,* bu işlemi yapan makine. || *İpek çekme,* ipek kozalarından ipek ipliği yapılması. || *Yüksek çekme sistemi,* sabit vargellerde kalın fitilden, fazla çekme suretiyle ince iplik yapılmasına imkân veren çekme tertibatı. (Bu sistem sayesinde sabit vargellerde 60/1 oranında çekim yapmak ve iplik hazırlamak üzere makineye bağlanan fitili 60 misli inceltmek mümkün olur. Sürekli sentetik iplik yapımında da, üretme memelerinden fışkırtılan iplik, özel arabalı bir çekme sistemiyle uzatılarak inceltilir.)

— Zır. *Çekme aygıtı,* tarlanın iki ucuna bağlanmış bir zincir veya kablo ile tarım âletlerini çekme sistemi.

— ANSİKL. Camc. Pencere camı* *çekme*'de, madenî bir levha ergime banyosuna değdirilip kaldırılır; bu levhayle birlikte banyodan alınan cam tabakası katılaşmağa ve kesilmeden önce yavaş yavaş soğumağa başlar. Tabakanın eni (3 m'ye kadar) ve kalınlığı (1,8'den 16 mm'ye kadar), sanayide kullanılan üç usule göre (Fourcault, 1902; Libbey-Owens, 1905; Pittsburgh, 1926) çeşitli cihazlarla ayarlanır. Banyodan sürekli olarak şerit çıkarıldığı için tabakanın boyu isteğe göre değişir.

— Dy. Lokomotifin *çekme kuvveti,* bağlama biyelleri ile motora bağlanan tekerleklerin dönmesine karşı rayların gösterdiği tepkidir. Bu kuvvet, motorun gücüyle lokomotifin ağırlığının bir fonksiyonudur ve güçlü modern lokomotiflerde 10 tonun üstündedir. Lokomotif ile vagonları hareket ettiren bu tepki kuvvetine *kasnak* (veya *jant*) *kuvveti* denir, yalnız vagonlara etki eden ise *çengel kuvveti*'dir.

— Kim. *Çekme,* kesilmiş taze odunun, daha yeşilken, yani özsuyu, damarlarında proteinli ve şekerli maddeler varken haşlanması diye tanımlanabilir. 100°C'lik buharla haşlama sonucunda eriyebilen maddelerle birlikte erimeyen maddeler de (pıhtı halinde) çekilir. Bu işlem ileride odunun kurumasını kolaylaştırır. Odunların suya atılması veya havuzlara bastırılması da aynı faydayı sağlar.

— Mat. OTM dar açısı α ile gösterilirse, M noktasının koordinatları

$$x = -a \cos\alpha - a \text{ Log } \operatorname{tg}\frac{\alpha}{2}, \quad y = a \sin\alpha$$

denklemleriyle ifade edilir; *çekme eğrisinin* kartezyen denklemi ise

$$x = a \text{ Log } \frac{a + \sqrt{a^2 - y^2}}{y} - \sqrt{a^2 - y^2}\text{'dir}$$

2

Çekme eğrisi, A'nın büküm noktası olduğu Oy'ye göre bakışımlıdır ve asimptotu $x'Ox'$-dir. MN normal, T'den $x'Ox$'e çıkılan dikmeyi, eğrilik merkezi olan ω da keser. Demek ki eğrilik yarıçapı $M\omega = a \operatorname{cotg} \alpha$ dır. Asimptotla sınırlanan ve $M\omega$ 'ye göre ters yönde bulunan normalin büyüklüğü $MN = -a \operatorname{tg} \alpha$ 'dır. Meusnier'nin bir teoremine göre, çekme eğrisinin asimptotu etrafında dönmesinden meydana gelmiş yüzey olan Beltraminin* küremsisinin eğriliği $M \quad \times MN = -a^2$'dir.
Bu a değeri negatif ve sabit bir sayıdır.

— Ted. *Belli aralıklarla dil çekme.* Dil, elden kaymasın diye bir bezle tutulur ve dakikada yirmi defayı geçmeyecek şekilde belli aralıklarla çekilir ve bırakılır. Dr. Laborde tarafından düşünülen bu usul, solunumun durduğu bütün olaylarda uygulanır. Genellikle sunî solunum ile beraber yapılır. Omurga çekme, özel şekilde hazırlanmış masalar üzerinde yapılır. Bazı olaylarda omurganın bir parçası masa üzerine tespit edilir; sonra, vücudun aşağı kısmı ağırlığıyle omurganın bağlı kısmını çekecek derecede bir açı yapıncaya kadar masa yavaş yavaş eğilir. Daha başka olaylarda, birbirinden mekanik olarak uzaklaştırılabilen iki tabladan ibaret masalar kullanılır; her tablaya omurganın bir parçası tespit edilir ve tablalar birkaç kilodan birçok kiloya kadar değişen belli bir kuvvetle birbirinden uzaklaştırılır. Birbirinden uzaklaşan iki omurun arasında, omurlararası disk hizasında bir boşluk meydana gelir; bu boşluk çevredeki dokuları içeri doğru emerek özellikle disk fıtıklarının kaybolmasını sağlar. Bununla beraber sağlanan etki, sadece mekanik değildir; omurları birbirine bağlayan bağlara yapılan etki oradaki dolaşım ve sinir sisteminde de değişikliğe sebep olur; bu yüzden omurga çekme metodu, omurga fizyoloji ve patolojisi hakkında derin bilgi isteyen, etkili fakat nazik bir metottur.

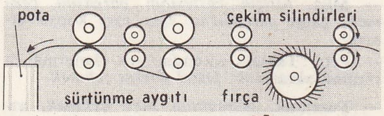

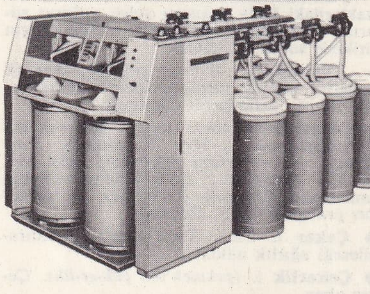

— Tekst. *Çekme* işlemi, şerit veya fitil haline getirilmiş tekstil ham maddelerini, birbirinin üstüne bastırılmış iki çift silindir arasından geçirmek suretiyle yapılır. Bu iki çift silindir arasındaki aralık, kullanılan tekstil ham maddesi elyaf uzunluğundan firaz daha fazla olmalıdır.

Verim veya *besleme silindirleri* adı verilen birinci çift silindir arasına giren bant ucu, *çekme silindirleri* denilen ikinci çift silindir tarafından yakalanarak çekilir ve elyaf birbiri üzerinden kayarken şerit de uzar ve incelir. Bu işlem için, verim ve çekme silindirleri çevre hızlarının farklı olması gerekir. Bu çevre hızlarının birbirine oranı, *çekme oranı*'nı meydana getirir.

Pratikte çekme makinesinin verim ve çekme silindirleri arasında şerit koptuğu zaman makinenin altına düşmesin diye ara destek silindirler veya elyaf cinsine ve şerit inceliğine göre, onu tarayan iğneli baretler (Bk. GİLL-BOX MAKİNELERİ) veya Nadelvals'ler (kirpi) [Bk. FİNİSSÖR MAKİNELERİ] bulunur.

◆ **Çekmeli** sıf. Çekilecek yeri olan, çekmesi olan: *Çekmeli kutu.*

— Sil. *Çekmeli silâh,* mekanizması, namlusunun enlemesi yönünde bir eksen boyunca kayarak açılan, taşınabilir silâhlara verilen ad. (LM)

ÇEKMECE i. *(çekmek*'ten *çekme-ce).* Masa, dolap gibi şeylerin dışarıya doğru çekilip sürülebilir, açılır kapanır gözleri: *Aradığım kitabı masanın çekmecesinde buldum.* || İçinde mücevher v.b. değerli şeyler saklanan küçük, kilitli sandık: *Babasının bir zamanlar aldığı birkaç mücevher Şahinde'nin çekmecesinde kapalı duruyor...* (Sabahattin Ali). [Bk. ANSİKL.] || Eskiden dükkâncıların alışveriş ederken para koymak için kullandıkları çeşitli gözleri olan sandıkçık: *Rum bakkal çekmecede bozuk para arıyordu* (K. Tahir). || *Teşm. yol.* Fırtınada gemilerin barındıkları küçük koy.

— Mekan. Silindire giden buharın, bir valf, bir supap veya bir buhar düzenleme cihazıyle azaltılmasına yarayan düzen. (Daha çok buhar genleşmesi kararlı olan makinelerde kullanılır.) || Birtakım lokomotifin bacasındaki, bazı türbünlerin körüklerindeki incelen bölüm. (Buharın çıkışını veya yanmış gazların geçişini kolaylaştırır.)

— Mim. *Çekme köprü,* çekilerek açılır kapanır köprü.

— ANSİKL. Vaktiyle çekmeceler para ve kıymetli eşya saklamağa yaradığı için, sağlam aynı zamanda da süslü yapılırdı. Gül ağacı, abanoz, meşe kullanılır, bu ağaçlar çeşitli malzemeyle süslenirdi; gümüş ve fildişi kakmalı, içi kadife veya atlas kaplamalı olanları vardı. Edirne işi *(Edirnekâri)* denilen çekmeceler tezhipli ve nakışlı olurdu. Yazı kâğıtlarının ve kalemlerin muhafaza edildiği yazı çekmeceleri sedir üzerinde dururdu. Bu çekmecelerin gizli gözleri, açılınca ses veren çalgılı kapakları vardı. Oyma, kakma, tezhip ve lake sanatçıları çekmecelere birer sanat eseri değeri kazandırmışlardır. Avrupa'da kadınların çamaşırlarını koydukları sandıklara, gece çekmecesi denirdi. Bunlar kakmalı gümüşten, tahta mozaikten veya altın kaplamalı ağaçtan yapılırdı. İçlerinde mücevher konulacak gözleri bulunurdu. (ML)

Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim merkezi (Ç.N.A.E.M.), Türkiye'de Başbakanlık Atom Enerjisi komisyonuna bağlı olarak ilmî araştırma ve eğitim yapan bilim kuruluşu. Çalışma amacı, temel ve uygulamalı bilim dallarında yüksek seviyede araştırmalar yapmak, atom enerjisi konularında uzman yetiştirmek, araştırma sonuçlarını, ihtiyaç duyulan yurt meselelerine uygulamak ve atom enerjisinin barışçı amaçlarla kullanılmasını sağlamaktır. Küçükçekmece gölü kıyısındaki tesislerde 27 mayıs 1962'de başlayan çalışmalarda, temel fizik araştırmaları için biri tamamen yerli, iki nötron difraktometresi kullanılır. 1 Mega Watt termik güçte olan atom reaktöründen radyoisotop üretimi için faydalanılır. Laboratuvarlarda radyokimya ve nükleer kimya, aktivasyon analizi, nükleer elektronik, radyoisotop üretimi, sağlık fiziği, teorik ve denel fizik, nötron fiziği, plazma fiziği, radyobiyoloji konularında araştırmalar yapılır.

Ç.N.A.E.M., üniversitelerin belli dallarından seçilmiş öğrencilere bir ay süreli yaz öğretimi sağlar, staj yaptırır; CENTO'ya bağlı nükleer kimya kursları, simpozyumlar düzenleyerek bilim ve teknoloji alanlarında da öğretim yapar. (M)

ÇEKMEK geçl. f. Bir şeyi bir ucundan tutarak sürüklemek, götürmek, kendine veya başka bir yöne doğru yürütmek: *Rüyasında kendi arabasını çeken coşkun hürriyetçilerin arasına katıldı* (Ömer Seyfeddin). || Bir nesnenin bir ucunu kendine doğru getirerek germek, uzatmak: *İpi çekmek.* || Döşemek: *Kablo çekmek.* || [Su için] Kuyudan çıkarmak: *Su çekmek.* || Almak, götürmek: *Kum çekmek. Taş çekmek.* || Nem ve ıslaklığı emmek: *Duvar nem çekmiş.* || Üstüne örtmek: *Yorganı çekmek.* || Duvar, perde v.b. ile kapatmak: *Lambayı söndürmeği unutmuşuz / Perdeleri çekmeyi de* (C.S. Tarancı). *Çit çekmek.* || Bir metni yazarak bir yerden başka bir yere aktarmak: *Birisi el yazısına çekmiş de okumak için aldım* (K. Tahir). || [Silâh, bıçak, tabanca v.b. için] Kullanmağa hazırlanmak, davranmak: *Bıçak çekmek, tabanca çekmek.* || [Kura, niyet, piyango için] Şans denemek gayesiyle hazırlanmış kâğıtlardan birini almak: *Kura çekmek.* || [Boynuz, vantuz, şişe v.b. için] Tedavi amacıyle uygulamak: *Şişe çekmek. Boynuz çekmek.* || Sürmek: *Sürme çekmek.* || [Elbise ayakkabı için] Giymek: *Çizmeleri çekmek. Pantalonu çekmek.* || [Kumaş için] Daralıp kısalmak: *Elbise yıkanınca çekmiş.* || Damıtmak: *İspirto çekmek.* || [Duman, koku v.b. için] Solukla içine almak: *Cigarasından derin derin çekti* (K. Tahir). || [Baca, boru v.b. için] Dumanı dışarı vermek: *Bacalar poyrazda iyi çekiyor.* || [Kahve, karabiber v.b. taneli maddeler için] Ö-

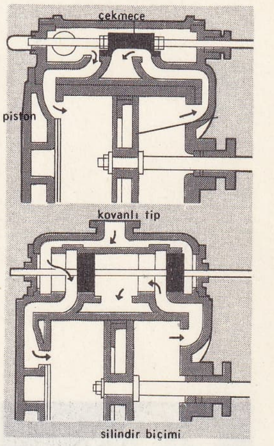

çekmece (mekan.)

Foto. LAROUSSE

gütmek: *Kahve çekmek.* || [Tartıda] Ağırlığı olmak: *Un çuvalları kaç kilo çekmiş?* || Taşımak: *Cemil bu kadar ince bir ipin, bu kadar ağır bir gövdeyi nasıl çekebildiğine şaştı* (K. Tahir). || [Bayrak, sancak için] Direk tepesine asmak: *Flamayı çekmek.* || [Top için] Vurmak, atmak: *Şut çekmek. Penaltı çekmek.* || Görevden almak: *İnşallah beni buradan çekmezler* (Ömer Seyfeddin). || Çizmek: *Çizgi çekmek.* || Yollamak: *Telgraf çekmek. Protesto çekmek.* || Görüntüyü bir makineyle özel bir kâğıda resmetmek: *Filim çekmek. Fotoğraf çekmek.* || Kendi üzerine çevirmek: *Bu kadının dik sesi daha ilk gördüğüm gün dikkatimi çekmişti* (A.H. Tanpınar). *Merakını çekmek. İlgi çekmek.* || [Yol için] Belli bir zaman almak: *Rıza beyin köşkü buradan on dakika çeker* (B. Felek). || [Aylar için] Gün sayısı: *Şubat bu sene kaç çekiyor?* || Belli bir anlam vermek, yorumlamak: *Hemen kötüye çekti.* || [Anne, baba veya aileden birine] Benzemek: *Ta küçüklüklerinden beri Peyker'e babasına benzer, Bihter için annesine çekmiş derlerdi* (H.Z. Uşaklıgil). || [Çorap] Örmek: *Çorap çekmek.* || Masrafını karşılamak: *Kim bilir, araba parası demişlerdir çekmişlerdir, vasıta bahşişi demişlerdir çekmişlerdir* (Ahmed Rasim). || Demek,söylemek: *Lahavle çekmek. Ah çekmek. Of çekmek.* || Yüksek sesle topluluk karşısında konuşmak: *Nutuk çekmek.* || Bir duyguyu içinde yaşatmak: *Sevda çekmek, aşk çekmek.* || Üzüntüye uğramak: *O da çok çekmiş, yüzüne bir baksana* (Sabahattin Ali). || Katlanmak: *Dertli'ye tükenmez nice dert verdin / Ne çekmeğe sabır ve gayret verdin* (Dertli). || *Halk dili.* Dişi hayvanı çiftleşme için erkeğin yanına götürmek: *İneği çekmek.* || *Teklz.* Götürmek: *Saadet oteline çek dedi* (A.H. Müftüoğlu). || *Argo.* İçki içmek, içmek: *Ne olacak orospu rakısı, çeker, çeker, çeker, çekersin doyurmaz* (H.R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Çek arabanı.* (Bk. ARABA.) || *Çek kuyruğunu. Argo.* «Aldırma, önem verme» anlamına gelen söz. || *Çekip almak,* bir şeyi zor kullanarak elde etmek: *Girit'imizi, Selânik'imizi de çekip geri almalı! Sınırlarımızı götürüp Tuna'ya dayamalı* (K. Tahir). || *Çekip çevirmek,* yönetmek: *Evi çekip çevirmek.* || *Çekip gitmek,* kaçmak, savuşmak. || *Akıntıya kürek çekmek,* olmayacak bir iş için gayret sarfetmek. || *Başı çekmek.* (Bk. BAŞ.) || *Besiye çekmek,* (Bk. BESİ.) || *Canı çekmek.* (Bk. CAN.) || *Cavlağı çekmek.* (Bk CAVLAK.) || *Ceza (cezasını) çekmek.* (Bk. CEZA.) || *Cızlamı çekmek. Argo.* Kaçmak. || *Dayak (sopa) çekmek.* (Bk.ATMAK.) || *Dem çekmek.* (Bk. DEM.) || *Fırça çekmek. Argo.* Azarlamak. || *Hu çekmek,* âyin esnasında coşarak hu diye bağırmak: *Bir zaman biz «Allah hu» çektik* (K. Tahir). || *İç çekmek,* üzüntü, hasret v.b. duygulardan dolayı göğüs geçirmek: *Rabia içini çekti: Alnımızın yazısı* (H. E. Adıvar). || *İçi çekmek,* imrenmek. || *İpe çekmek,* asarak öldürmek. || [Bir şeyi] *İple çekmek,* bir şeyin olmasını bir an evvel istemek: *Gelmesini iple çekiyorum.* || *Kafa (kafayı) çekmek, Argo.* İçki içmek: *Kafaları çekip çekip / Orada alıyormuşuz soluğu* (O.V. Kanık). || *Kıl çekmek. Argo.* Pohpohlamak. || *Kızağa çekmek,* işinden almak. || *Klark çekmek. Argo.* Fiyaka yapmak. || *Kopya çekmek,* imtihanlarda kendisinin cevaplandırması gereken soruları başkasından veya kitaptan faydalanarak yazmak. || *Kürek çekmek.* (Bk. KÜREK.) || *Mil çekmek.* (Bk. MİL.) || *Naza çekmek,* nazlanmak. || *Para çekmek.* (Bk. PARA.) || *Peşkeş çekmek,* bir şeyi uygunsuz bir maksatla başkasına vermek. || *Rest (resti) çekmek,* gidişe dur demek. || *Set çekmek,* engel olmak. || *Sineye çekmek,* razı olmak, katlanmak. || *Sorguya (sigaya) çekmek,* etraflıca sormak. || *Tespih çekmek,* tespih tanelerini dizili olduğu ip üzerinde sayarak dua etmek. || *Ti çekmek,* borazanla ti sesi çıkartmak. || *Yağ çekmek (yapmak).* Bk. YAĞ.

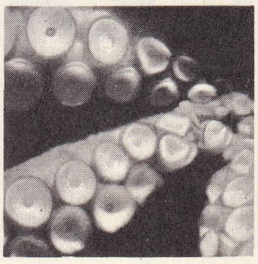

çekmen (cerr.)

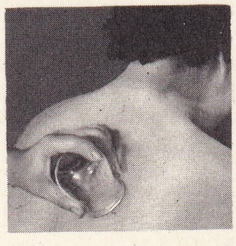

çekmen (zool.)

— Ask. Orduyu savaştan almak.

— Bank. ve Borsa. Bir poliçe, bir çek düzenlemek.

— Denizc. *Bir geminin çektiği su,* geminin diklemesine olarak suya gömülen bölümü. (Modern gemi yapımında bir geminin çektiği su, omurganın üstünden, yaz yüküne göre, su kesimine kadar hesaplanır.) || Yükü bir taraftan başka bir tarafa taşımak.

— Fiz. Kendisiyle birlikte katı maddeleri de taşıyıp sürükleyebilen bir akışkanı, boşluk yardımıyle harekete geçirmek.

— Gram. *Fiil çekmek,* bir fiilin bütün zaman, kip ve şahıslara göre aldığı tekil ve çoğul biçimlerinin tümünü sıralamak.

— İçki. Herhangi bir içkiyi, tortusunu ilk kabın dibinde bırakarak, bir kaptan ötekine aktarmak.

Leng. İsim, zamir, fiil v.b. çekim ekini, cümledeki görevine göre değiştirmek.

— Müz. *Müzik bestesinin parçasını çekmek,* çalgı parçalarını ayrı ayrı kopya etmek.

— Petr. Tablalı sütunda, ara damıtma ürününü aktarmak: *Dizel yağını çekmek*

— Tuzculuk. *Azmaktan suyu çekmek,* azmaklardaki fazla yağıştan gelen yağmur sularını veya tuzu çıkarmak ve toplamak için birikmiş suları boşaltmak.

— Tütüncülük. *Damar çekmek,* yaprak demetini dilmek suretiyle tütün yapraklarının odunsu kısımlarını çıkartmak.

◆ **Çekememek** olmz. geçl. f. Çekmek işini yapamamak. || *Mec.* Kıskanmak: *Kardeşinin yeni entarisini çekemediği için odaya bile girmiyor.* || Dayanamamak, katlanamamak: *Kayserili Ömer bey bu bakışları çekemedi* (M.S. Esendal).

◆ **Çeker** i. *Yeni.* Tartı âletinin kaldırabileceği ağırlık miktarı.

◆ **Çekerlik** i. (*çekmek*'ten *çek-er-lik*). Çeker olma.

— Leng. Sözdizimi olgusu; bu olguda kelime, ilişki kurduğu başka bir kelimeninkine benzeyen morfolojik bir görünüş kazanır.

— ANSİKL. Leng. *Çekerliğin* şu çeşitleri vardır: 1. *Cinslik çekerliği.* Latincede olduğu gibi cinsliksiz özne zamir (işaret veya ilgi), yüklemi olan ismin cinsliğini alır. 2. *İsim halinin çekerliği.* Yunancada olduğu gibi, ilgi zamiri, yerini tuttuğu kelimeyle (kelime, cümlede farklı bir halde bulunmasını gerektiren bir görev alsa bile) aynı halde bulunabilir. 3. *Kiplik çekerliği.* Latincede olduğu gibi, fiili, dilek kipi halindeki bir cümleciğe bağlı olan yan cümleciğin de fiili dilek kipinde olur. 4. *Zaman çekerliği.* Fransızca ve latincede olduğu gibi, fiili geçmiş zaman olan bir cümlecikten sonraki yan cümlecikte hikâye veya hikâye bileşik zaman kullanılır.

◆ **Çekici** sıf. Çeken, geriye çekme görevi olan: *Arı iğnesinin, midye ayağının çekici kası.* || *Mec.* Beğenilen, cazip: *Ama düşündüklerim bana çekici görünüyordu* (Ş.S. Aydemir). *Hüzünlü bakışlarıyle ne güzel, ne çekiciydi.*

— Elektr. Bk. AMORS.

◆ **Çekicilik** i. Beğenilme, cazibe: *Şarkın ise ruhlarımızda esrarlı bir çekiciliği vardı* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Çekiş** i. Çekmek işi, hareketi. || [Makine için] İşleme, kuvvet: *Çekişi fazla.*

— DEY. *Çekişten düşmek,* [makine için] çekiş gücü azalmak, eskisi gibi iyi işleyememek.

◆ **Çekkin** sıf. *Yeni. Mec.* Etrafla ilgisi olmayan, elini eteğini çekmiş. || Çekingen.

◆ **Çekmez** sıf. Taşımaz, kaldırmaz. || Küçülmez. || Emmez, massetmez.

◆ **Çekmezlik** i. Tekst. Kumaşların su ve başka dış etkilere dayanarak, boyutlarında belirli bir değişiklik ve kısalma olmama.

— ANSİKL. Tekst. Bu özellik kumaşlara aprelenmeleri sırasında, fizikî veya kimyevî işlemlerle verilebilir. Fizikî olarak verilen *çekmezlik,* sanfor adını taşır ve yüksek ısı altında kumaşın en ve boyunu, bir daha değişmeyecek biçimde bağlar. Kimyevî olarak, kumaş üzerinde ısı yoluyle yapılan sentetik bir reçine, onun çekmesini engeller, bağlanmasını sağlar.

◆ **Çektirme** i. Çektirmek eylemi.

— Balıkç. *Çektirme ağı,* geniş ağızlı balık ağı. Paralel ilerleyen iki tekne tarafından çekilir.

— Denizc. Yelkenli ve kürekli büyük kayık. || *Esk.* Bir çeşit gemi. Bk. ÇEKTİRİ.

— Mutf. Soğan, et ve havuçla yapılan pilav. Türkmen pilavı adıyle de bilinir.

◆ **Çektirmek** ettrg. f. Çekmek işini yaptırmak, çekilmeğe sebep olmak, çıkartmak: *Bu gece sabaha kadar uyuyamadım dişimden, gözü kör olsun, çektireceğim* (B. Felek).

— Tekst. *Boyayı çektirmek,* herhangi bir boya banyosunda eritilmiş bütün boyayı, boyanacak kumaşa emdirmek. (ML)

ÇEKMEN i. (*çekmek*'ten *çek-men*). *Yeni.* Çekip emmeğe veya tutunmağa yarayan organ veya âlet: *Ahtopotun çekmenleri. Eşanl.* VANTUZ.

— Cerr. Deriye çekilen geniş ağızlı küçük cam kap. Çekmenin içindeki hava ısı ile veya mekanik bir yolla (pompa ile emme) eksiltilip deriye kan çekilir (şişe çekme). || *Hacamatlı çekmen,* hacamat baltası ile deri hafifçe çizildikten sonra kan akmasını sağlamak için konan çekmen. || *Kuru çekmen,* hacamat yapılmadan, sadece kanı toplamak için konan çekmen.

— Zool. Bazı hayvanların katı cisimlere tutunmak veya onları yakalamak için kullandıkları organ. (Ortası çukur halkamsı şekildeki bu organ çekilince meydana gelen hava boşluğu tutunmayı sağlar.)

— ANSİKL. Asalak solucanlar, sülükler, kafadan bacaklılar (ahtapot) çekmenleriyle tanınır. Bazı böceklerin (karasinek v.b.) ayaklarında da çekmen vardır. Derisi dikenliler, ampul ayaklarını çekmen olarak kullanabilirler. Ağaçta yaşayan bazı omurgalı hayvanların (yeşil kurbağa, geko) parmaklarının ucunda da çekmen bulunur; hızlı akarsularda yaşayan çeşitli balıklar (lepadogaster) bir göğüs çekmeni ile taşlara tutunur. Denizde yaşayan balıklardan remora'nın (çekmenli balık) sırt tarafında mükemmel bir çekmen bulunur. Hayvan bununla kendinden iri balıkların karnının altına veya sırtına tutunur ve zahmetsizce yüzer gider. (LM)

ÇEKMENLİLER çoğl. i. Çekmenli kafadan bacaklı yumuşakçalar (ahtapot, mürekkep balığı v.b.).

— ANSİKL. Kafadan bacaklı yumuşakçalar

ÇEKOSLOVAKYA
solda, Brno
sağda, Bratislava

Foto. B.S.İ. (LAROUSSE)

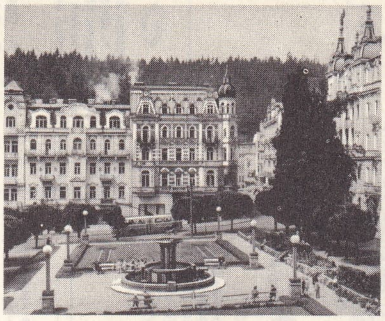

Marianske Lazne

iki altsınıfa ayrılır: a) dört solungaçlılar, dört solungaçlı (notil) ve çekmensizdir; b) iki solungaçlılar, iki solungaçlı ve çekmenlidir; yalnız bunlara *çekmenliler* denir. (L)

ÇEKOPEKSİ i. (fr. *caecopexie*). Körbağırsağı bir yere tespit amacıyle yapılan ameliyat.

◆ **Çekoplikatür** i. (fr. *caecoplicature*). Hacmini küçültmek amacıyle körbağırsağı kendi üstüne kıvırmayı öngören cerrahî müdahale. (L)

ÇEKOSLOVAK i. Çekoslovakya'da oturan veya oradan gelme kimse. ‖ [İsim tamlamalarında] Çekoslovakya ile ilgili.

◆ i. Leng. Çekçe ve slovakçadan meydana gelen batı islav lehçelerinin tümü. (L)

ÇEKOSLOVAKYA, çekçe **Çekoslovensko**, Orta Avrupa'da devlet, Batıda Bohemya'yı, merkezde Silezya'nın güneyi ve Moravya'yı, doğuda Slovakya'yı içine alır; 127 900 km²; 14 305 000 nüf. (1967'de). Başkenti *Prag*. Başlıca şehirleri, *Brno* (327 000 nüf.), *Ostrava* (252 000 nüf.), *Bratislava* (266 000 nüf.), *Plzen* (139 000 nüf.), *Olomouc* (75 000 nüf.), *Kaşice* (99 000 nüf.), *Usti nad Labem* (70 000 nüf.), *Liberec*, *Ceske Budejovice* (69 000 nüf.), *Havirov* (65 000 nüf.), *Karvina* (66 000 nüf.), *Pardubice* (63 000 nüf.), *Gottwaldov* (62 000 nüf.), *Hradec Kralore* (60 000 nüf.), *Most* (56 000 nüf.), *Uadno* (53 000 nüf.), *Teplice* (51 000 nüf.).

COĞRAFYA

Çekoslovak toprakları batıdan doğuya 700 km'yi aşan bir alanda uzanır ve tarihî bakımdan ikiye bölünür: Çeklerin yaşadığı bölgeler (Bohemya, Moravya ve Silezya) ile Slovakya. Çek'ler yaklaşık olarak 9 500 000, Slovaklar yaklaşık olarak 4 400 000 kişidirler; halkın geri kalan kısmını azınlıklar (Macarlar, Almanlar, Polonya'lılar ve Ukraynalı'lar) meydana getirir.

Çekoslovakya hem hersinyen bölgede, hem de Orta Avrupa'nın Alp-Karpat bölgesinde uzanır. Bohemya özellikleri eksik bir hersinyen havzadır; eski dağlarla çevrilidir. Avrupa'nın Üçüncü zaman kıvrılmaları kesiminden olan Slovak Karpatlarından, Moravya ve Güney Silezya koridoruyle ayrılır; bu koridor bir hersinyen bölge ile bir yeni kıvrılma bölgesi arasındadır.

Bölgesel coğrafya

Bohemya'ya çoğunlukla *Bohemya dörtgeni* denir; bu dörtgenin çevresinde kütleler kuzeydoğuda Krkonoşe ile Südetler (kelimenin coğrafî anlamıyle) ve Jeseniky'lerdir. Krkonoşe'ler (bk. KARKONOSZE) veya Dev dağları, Dördüncü zaman buzullaşmasıyle yontulmuş eski dağlardır ve *Snezka* («Karlı») tepesinde 1 063 m'ye ulaşır. Ormanlık yamaçlarla Labe'nin (çekçe adı Elbe) yukarı havzası yanında yükselir. Südetler ve Jeseniky'ler daha yumuşak şekillidir ve 1 490 m'yi geçmez.

Telç

Kuzeybatıda Kruşne Hory'ler uzun bir koruluk sırt meydana getirir, kuzeyde Almanya'da nispeten hafif bir eğimle alçalır ve «Erzgebirge» adını alır; Ohre ve Bilina'nın Cheb'den Usti-nad-Labem'e kadar aştıkları hendek yanında ise daha sarp bir şekilde yükselir. Bu dağlara maden damarlarının bolluğu yüzünden Ortaçağda «Maden dağları» adı verilmişti. Bugün işletilen başlıca yatak Jachymov'daki uranyum yatağıdır. Küçük volkanik yükseklikler dolu ve güçlü bir linyit yatağı bulunan Ohre ve Blina hendeği, Bohemya'nın büyük sanayi bölgelerinden biri olmuştur. Ayrıca Tepla kütlesinde fışkıran sıcak sular, Karlovy Vary ve Marianske Lazne ılıca merkezlerinin meydana gelmesine yol açtı.

Güneydoğuda Cesky Les ve Sumara, birbirini izleyen yüksek koruluk sırtlar meydana getirir; bu sırtlar kuzeyde 900-1 000 m'ye ulaşır, güneyde ise 1 400 m'yi aşar (sınırın alman kesiminde 1 456 m).

Güneybatı kenarı meydana getiren çek-morav sağrıları Bohemya yaylasının dışına pek az çıkar ama Moravya ovaları yanında 500-700 m'ye yükselir. Bu dağlık çerçevenin içindeki Orta Bohemya, bir havzadan çok yayla özelliği taşır (zengin Polabi [«Labe ovası»] ile dörtgenin kuzeydoğu açısı dışında). Labe'nin batısında az belirli iki yüksek çanak açılır: Berunka çanağı veya Plzen havzası; Yukarı Vltava veya Ceske Budejovice çanağı. Yukarı Vltava çanağı Berounka çanağından ormanlık Brdy'lerle (857 m) ayrılır. Çekoslovakya'nın başkenti Prag bu yaylaların sınırında, Vltava kıyılarındadır.

Moravya ve Güney Silezya, kuzeyden güneye giderek genişleyen bir havzalar dizisi meydana getirir. Kuzeyde büyük maden kömürü bölgesi Ostrava havzası, Silezya'nın çekoslovak kesimiyle birleşir. Suları Odra (Oder) aracılığıyle Polonya ve Baltık denizine doğru boşaltır. Bu havza «Moravya kapısı» veya «Odra kapısı» denen küçük bir geçitle Moravya'nın ilk havzasından (Olomouc havzası), Brno havzası da daha güneyde Kuty geçitiyle Viyana havzasından ayrılır. Bu bölgelerin yüzey şekilleri az girintili çıkıntılıdır; tepelerle geniş ovalar birbirine karışır; ovalarda zengin tarım yapılır.

Slovakya, kıvrımlı dağlar bölgesidir; Dördüncü zamanda şekillenmiştir. Eksensi bir çöküntüyle (Vah ve Yukarı Hornad karık'ı) ikiye bölünen bir billûrlu kütleler çekirdeğini içine alır. Bu çöküntünün kuzeyinde Yukarı Tatralar *(Vysoke Tatry)* Gerlachovka'da 2 663 m'ye, güneyinde Aşağı Tatra'lar *(Nizke Tatry)* 2 043 m'ye yükselir. Buzul aşınmasıyle yontulan bu dağlarda sierra ve zirve şekillerine rastlanır; ama Alplerden çok Pirenelere benzer. Bu çekirdeği, kıvrımlı sıradağlar çevreler. Batıda Polonya Beskid'lerinin güneye doğru çukurlaşan uzantısı yer alır: Fatry, Küçük Karpat ve Beyaz Karpat sıradağları. Güneyde başlıca sıradağı slovak maden dağları meydana getirir; bu sıradağlar özellikle demirsiz maden bakımından zengindir (1 441 m). Doğuda Preşov dağları uzanır. Bu dağlık bölümün yanında iki ova vardır: batıda Bratislava - Komarno ovası (Tuna boyunca); doğuda Michalovce ovası.

● *İklim ve hidrografya*. Çekoslovakya kara iklimi etkisindedir, sıcaklık farkları oldukça çoktur. Kışlar çok sert geçer: Bohemya'nın kuzeybatısında, Marianske Lazne'de ocak ortalaması 2,7°C; bir güney merkezi sayılan Bratislava'da -1,6 C. Yazlar sıcaktır: Prag'da temmuz ortalaması + 19,2°C; Bratislava'da + 21,1°C. Yalnız Bohemya'nın güneybatısındaki göl yaylalarında yazlar serindir: Çeske Budejovice'de temmuz ayı ortalaması + 15,8°C.

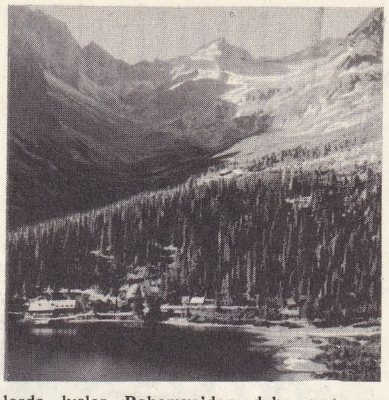

Yukarı Tatra'larda Poprad gölü

Bohemya ve Slovakya'yı çevreleyen dağlarda kışlar Bohemya'dan daha sert geçer, ama yağışlar daha boldur: yağışların Polabi'de metreye 500 mm'den daha az olmasına karşılık burada metreye 750 mm. Plüvyonival rejimli ırmaklar iyi beslenir: Bohemya, Berounka ile Vltava şebekeleri ve Kuzey akarsuları (Ohre ve Bilina) aracılığıyle sularını Labe'ye (Elbe) doğru boşaltır. Çekoslovak Silezyasından Odra doğar. Moravya (Morava ile) ve Slovakya (Vah, Hron, Hornad ve Uh ile) sularını Tuna'ya doğru akıtır.

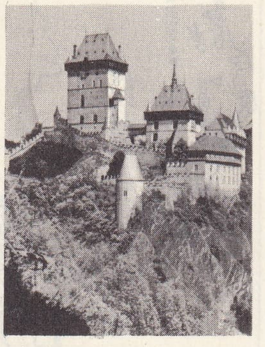

Karlştejn şatosu

İktisadî coğrafya

● *Sanayi*. Çekoslovakya bir sanayi devletidir; dünyada kişi başına çelik üretimi ortalaması bakımından (500 kg'dan çok) Belçika ve Lüksemburg'dan hemen sonra gelir. Bohemya ve Moravya, Viyana havzasının yanısıra eski Avusturya-Macaristan imparatorluğunun başlıca sanayi bölgeleriydi.

Prag'da Hradçani şatosu ve Karl köprüsü

İlk Çekoslovak cumhuriyeti sanayiin yönelimini biraz değiştirerek sanayileşme çabasını hızlandırdı (1919-1938). Habsburg monarşisi zamanında Prag, Plzen, Chomutov, Usti, Liberec ve Brno sanayilerinin temel görevi, bütün imparatorluğa donatım malzemesi ile Güneydoğu Avrupa'ya ihraç maddeleri üretmekti. 1919-1938 Arasında Çekoslovakya Batı sermayeleri yardımıyle Batı Avrupa, hattâ Amerika pazarlarına sızmağa çalıştı. Üretimin ağırlığı özel makineler, kimya ürünleri, dokumalar, lüks eşyalar (kristal, porselen) veya Bat'a ayakkabıları gibi geniş ölçüde seri halinde imalâta dayanıyordu. 1946'dan beri batı pazarlarından uzak kalan Çekoslovakya, başlangıçtaki faaliyetine (Orta Avrupa, Balkan yarımadası ve Yakındoğunun daha az gelişmiş bölgelerinin donatım üssü olmak)

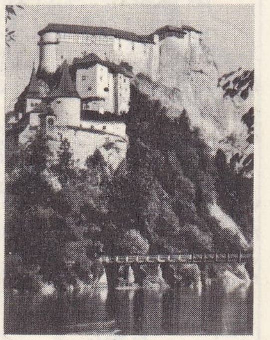

Orava şatosu

Aşağı Tatra'larda Pravsiva geçidi

Foto. Popper-Atlas-Photo, Paris Çekoslovak Ticaret odası, Viollet, Paris ÇekoslovakB. elçiliği (LAROUSSE)

ALMANYA
POLONYA
AVUSTURYA
MACARİSTAN
S.S.C.B.
Karl Marx Stadt
DRESDEN
WROCLAW
CRACOVIE
VİYANA
BRATISLAVA
BUDAPEŞTE
PRAG
BRNO
Plzeň
Ostrava
Košice
Miskolc
Linz
Wiener Wald
Sankt Pölten
Erzgebirge
Krušné hory
Beskidler
Doğu Beskidler
Aşağı Beskidler
Beyaz Karpatlar
Küçük Karpatlar
Başlıca kaplıcalar
İkinci derecede önemli kaplıcalar
KAPLICALAR
Jáchymov
Karlovy Vary
Mariánské Lázně
Františkovy Lázně
Teplice
Poděbrady
Janské Lázně
Lázně Jeseník
Luhačovice
Trenčianske Teplice
Piešťany
Tatranská Lomnica
Smokovec
0 100 km
1-Batı Bohemya
2-Kuzey Bohemya
3-Orta Bohemya
4-Güney Bohemya
5-Doğu Bohemya
6-Kuzey Moravya
7-Güney Moravya
8-Batı Slovakya
9-Orta Slovakya
10-Doğu Slovakya
Bohemya yaylasının ve Slovakyanın yüksek vâdilerinin fakir tarımı (çavdar, patates, yulaf)
Çoğunlukla çayırlar, yulaf, çavdar, patates
Zengin tarım bölgeleri:
Çoğunlukla buğday, şeker pancarı, kolza, ot
Çoğunlukla mısır, buğday, şeker pancarı, arpa, sanayi bitkileri, meyve ve sebzeler
ŞERBETÇİOTU
KETEN
BÜYÜK BAHÇELER
BAĞ VE TÜTÜN
Ormanlar
TARIM
MOST HAVZASI
SOKOLOV HAVZASI
KLADNO HAVZASI
OSTRAVA-KARVİNA HAVZASI
Doğu Slovakyanın ilk ocakları (inşa halinde)
Sanayi
Ağır metalürji
Makine sanayii
Kimya sanayii
Dokuma sanayii
Kâğıt
İnşa malzemesi, çimento, cam
Demirsiz metaller metalürjisi
Deri, ayakkabı
Petrol
Rafineri
Başlıca hidroelektrik santralları
Tabiî gaz
Proje halinde «pipe-line»lar
Madenler
Linyit
Maden kömürü
Başlıca maden kömürü ve linyit havzalarının ürünü (maden kömürü ve linyit toplam üretiminin yüzdesi olarak)
% 10 Linyit
Diğer madenler:
Fe: Demir
Pb: Kurşun
U: Uranyum
Zn: Çinko
Cu: Bakır
Mn: Manganez
0 50 100 km

döndü; ama ilgi çekici başarılar kazandığı özel imalâtı bırakmadı. Aynı zamanda İkinci Dünya savaşına kadar çok az sanayileşmiş bir az gelişmiş bölge olan Slovakya, yeni sınaî tesisler kurulmasıyle aradaki farkı kapadı; Hornad (Koşice'nin güneyinde yeni çelik tesisleri merkezi Huko) ve Hron (Banska Bystrica) vâdilerinde demirsiz madenler metalürjisi ve çelik tesisleri; kereste, selüloz sanayii; Vah vâdisinde Ruzomberok, Zilina'da dokuma sanayii v.b.

Çekoslovakya sanayi faaliyeti için önemli enerji kaynaklarına sahiptir. Çekoslovak Silezya'sı (Ostrava), Kladno (Prag yakını) ve Rosice (Moravya) maden kömürü havzalarından yılda çeşitli kalitede 26 milyon ton kömür elde edilir. Ayrıca Kruşne Hory (Morst) kenarında uzanan «karık»ta ve Moravya ile Slovakya'da ikinci derecede önemli bazı havzalarda 55 milyon ton linyit çıkarılır. Bir miktar hidroelektrik santral da (özellikle Slovakya'da) akarsulardan yararlanır.

Çekoslovakya'da (Bohemya ve Slovakya'da) demir ve demirsiz madenler de çıkarılır, ama ülkenin ihtiyacını karşılamaktan uzaktır; çıkarılan grafit, camcılıkta kullanılan kum ve kaolinli killer de ünlü Bohemya kristal ve porselenleri yapımında kullanılır. İşçilerin ustalığı, sınaî mamullerin kusursuzluğunu ve nitelik bakımından İsviçre'ninkilerle rekabet etmesini sağlar.

Çekoslovakya'nın yıllık çelik üretimi 6,7 milyon tonu aşar. Metalürji sanayii iyice çeşitlenmiştir: her cins ve her boyutta tezgâhlar; lokomotif, vagon, traktör, otomobil yapımı; elektronik sanayii; hassas âletler, saat yapımı; çeşitli askerî malzeme yapımı. En büyük ağır sanayi bölgesi Çekoslovak Silezya'sıdır: Ostrava, Bohumin, Karvina, Kunçice, Trinec v.b. Çelik fabrikaları ile metalürji tesisleri Vltava ile Berounka vâdileri boyunca, Prag'da Beroun'da, Plzen'de ve Prag'ın kuzeydoğusunda, Kladno'da, Kuzey Bohemya linyit havzasında Chomutov ve Ustinad Labem'de, Moravya'da Brno'da, Slovakya'da Bratislava'da toplanmıştır.

Kimya sanayii özellikle linyit ve kömür (Zaluzi, Most yakını) üreten bölgelerde yerleşmiştir; sentetik benzin, yapma ve sentetik elyaf, gübre, sabun, ecza malzemesi, fotoğrafçılık malzemesi üretir. Dokuma sanayiinde ilk maddenin büyük kısmı (pamuk, yün) ithal edildiği halde 250 000 işçi çalışır. Krkonoşe'lerin eteğindeki Liberec başlıca dokumacılık merkezidir.

Özellikle Gottwaldov'da gelişen ayakkabı sanayiinde yılda 96 milyon çift ayakkabı imal edilir. Kâğıt sanayiinin yanısıra grafik sanatlar ve geleneksel lüks eşya sanayii de faaldir (Karlovy Vary'de porselen; Kuzey Bohemya'da [Zelezny Brod ve Novy Bor] camcılık; Jablonec'de kuyumculuk). Besin sanayiinin üretimi çok çeşitlidir: mutfak yağları; süt tozu ve konsantresi; peynir; et konserve ve konsantresi; şeker; bira; alkollü içkiler; reçel v.b.

● *Tarım.* Çekoslovak tarımı modern özellikler gösterir. İkinci Dünya savaşına kadar büyük bir aykırılık çek ve slovak ülkelerini karşıtlaştırıyordu; Slovakya daha geleneksel kalmıştı, işin verimi daha zayıftı ve köylülerin hayat seviyesi daha düşüktü. Savaşı takip eden toprak reformunu çok büyük donatım, düzenleme ve teknik öğretim çalışmaları tamamladı. Bugün bütün ülkede ancak çeşitli bölgelerin tarıma elverişlilik farklarından ileri gelen aykırılıklar kalmıştır. Ayrıca üretimin dağıtımında sistemli bir şekilde tabiî şartların eşitsizliği gözönünde tutulur (geonomik adı verilen incelemelere dayanılarak). Polabi'de buğday, şeker pancarı, kolza, baklagiller, yemlik bitkiler üretilir ve boynuzlu hayvanlar, domuz ve kümes hayvanları yetiştirilir. Batıdaki ve Bohemya'nın güneyindeki daha sert yaylalarda özellikle patates ve çavdar tarımı yapılır ama hayvan da yetiştirilir. Moravya'da Olomouc ve Brno havzaları, Slovakya'da Bratislava ve Komarno ovaları, tepelerin yamaçları ve son Karpat sıraları (meyve bahçeleri ve bağlar). Aşağı Hornad vâdisi ve Doğu Slovakya ovası en verimli tarım bölgeleridir. Bu tarım 50 milyon kental tahıl (15 milyon kentali buğday), 55 milyon kental şeker pancarı, 100 milyon kental patates, 7 milyon kental yağ elde edilen bitki üretir. Ülkede 4 milyon sığır ve 6 milyon domuz yetiştirilir.

● *Ticaret.* Çekoslovakya ekonomisinin çeşitliliği sayesinde öbür ülkelerle önemli ölçüde ticaret yapar. 1948'den beri siyasî şartların, Batı Avrupa ülkeleri ve Amerika ile mübadeleyi engellemesine rağmen, Çekoslovakya dış ticaretini mümkün olduğu kadar geniş ölçüde muhafaza etmeğe uğraşmıştır. S.S.C.B. ve halk cumhuriyetleri ile çok sayıda ve çeşitli mübadele yapmasının yanısıra birçok ülke ile de (Mısır, Yakındoğu ve Ortadoğu Arap devletleri, Hindistan, Latin Amerika ve Afrika ülkeleri v.b.) ticaret yapar. Leipzig fuarlarının yanısıra Prag fuarları bütün Orta Avrupa alıcı ve satıcılarının en çok uğradıkları fuarlardandır.

Hayat seviyesi ve iktisadî gelişme

Çekoslovakya'nın hayat seviyesi öbür halk cumhuriyetlerine özellikle de Rusya'ya göre iyice yüksektir. Ücretlere her türlü öğretimin, sağlık hizmetlerinin ve ilâçların parasız olması gibi sosyal avantajlar da eklenir. Mesken yapımında çok büyük bir çaba gösterilmiş, 1945-1960 arasında 710 000 mesken yapılmıştır. Üçüncü beş yıllık plan 500 000 mesken daha yapılmasını öngörür. İkinci Dünya savaşının sarsıntısından sonra ekonominin yeniden eski halini alması iki yıldan kısa bir süre içinde 1945 mayısından 1946 sonuna) gerçekleştirildi. Aynı zamanda hükûmet bir toprak reformunu başlatıyor ve daha sonra planlama meselelerine el atabilmek için devletleştirmelere girişiyordu. Toprak reformunun amacı, toprakları bölüştürmekti; gerçekten 1945'e kadar tarım işletmelerinin yüzde 70'inin ancak 5 hektar toprağı vardı; bu oran toplam alanın dörtte birini temsil ediyordu; toprağın geri kalan kısmı büyük toprak sahiplerindeydi. Toprak reformu, toprak mülkiyetini 50 hektar olarak sınırladı. Sonra 1949'da çiftçiler, kooperatifler kurmak için bir araya getirildiler ve devlet çiftlikleri kuruldu. İlk devletleştirmeler ise 1945 ekiminde gerçekleştirildi. Aynı yılın sonunda madenler, demir, kereste, damıtma evleri, çimento fabrikaları, gaz tesisleri ve sinema sanayii yüzde yüz oranında devletleştirilmişti. Bu temel reformlardan sonra devlet, iktisadî planlama ile uğraştı. Önce, amacı savaşın zararlarını gidermek olan iki yıllık bir planla (1947-1948) işe girişti. Bu iki yıllık planın ardından ağır sanayi ve donatım ürünlerini ön plana alan beş yıllık (1949-1953) plan geldi. Slovakya'nın hızlı bir ritimle sanayileştirilmesine (tarımın zararına) başlandı. Plan sona erdiğinde Çekoslovakya'nın sanayi potansiyeli önemli ölçüde gelişmişti: sanayi üretimi yılda ortalama yüzde 14,5 oranında bir artış gösterdi. Bununla birlikte gelişme plancıların istediği şekilde, yani dengeli olarak (bir yandan işçi eksikliği [özellikle madenlerde, tarımda ve kamu hizmetlerinde], bir yandan da hızla sanayileşme siyaseti yüzünden) gerçekleşmedi. Bu yüzden iktisatta tarımın gelişmesi, tüketim malları üretimi ve donatım malları üretimi arasında dengesizlikler görüldü.

Bu dengesizlikler yüzünden ikinci beş yıllık plana (1956-1960) başlamadan önce, iktisadî durumu biraz düzenlemek amacıyle birer yıllık iki plan (1954 ve 1955) uygulandı. İkinci beş yıllık planda katı doktrine ve sosyalizmin temel iktisadî yasasına (yani ağır sanayinin ön planda tutulmasına) bir dönüş görüldü. Planın yürütülmesinde elde edilen sonuçlar başlangıçtaki amaçları muhafaza etme imkânı vermedi, üretim tasarılarının uygulanmasında ve kömür çıkarılmasında görülen gerilemelerin sebebini bulmak için değişiklikler yapıldı. Bu revizyon sonunda donatım malları üretimi, başta gelmekle beraber yavaşladı. 1958'de daha önemli bir değişme oldu; işletmelerin yeniden düzenlenmesine karar verildi; maksat, işletmelerin malî durumunu düzeltmek zorunluğu ile tüketici taleplerini karşılama zorunluğunu bağdaştırmaktı. Böylece işletmeler malî kaynakları kullanma açısından çok daha özerk oluyordu ve tüketicilerin taleplerine göre üretim yapmağa yöneltiliyordu. Planın uygulanmasındaki bu esneklik denemesi birçok sanayi kesiminde üretimin geri kalmasının önüne geçemedi. Bu güçlükler karşısında planın yürütülmesinden sorumlu olan yetkililer üçüncü beş yıllık planı (1961-1965 dönemi içinde) uygulamaktan vazgeçmek zorunda kaldılar. Bunun yerine 1963 için daha uygun bir plan hazırlanması öngörüldü ve 1964-1970 döneminde uygulanacak yedi yıllık bir plan hazırlandı. Bu planda millî ekonominin daha ahenkli gelişmesini sağlayacak amaçlar, görülen gerilimlerin hafifletilmesi, gereç ve malzeme sağlanmasında serbestlik, işletmelerin daha dengeli ve daha düzenli çalışması gibi ilkeler benimsendi. Çekoslovak yetkilileri amaçları bu şekilde belirtmekle genel hayat seviyesinin yükseleceğine inandılar.

Son durum

1946-1947'den beri sürekli olarak gerçekleşen iktisadî gelişme, 1961'de birden bire durdu. 1950 ile 1958 arasında, net maddî ürün (piyasa fiyatlarıyle), aşağı yukarı iki misli artmıştı. 1958 Yılı seviyesi 100 olarak kabul edilecek olursa, bu miktar, 1961'de 123 olmuş ve 1964'te daha fazla yükselmemişti (nüfus artışından dolayı, 1961 ile 1964 arasında, adam başına düşen ürün yüzde iki azalmıştı). Sanayi üretimindeki artış, 1961'de yüzde 10 olduğu halde, 1962'de 6,2, 1964'te yüzde 3,5, 1963'te ise sıfır olmuştu. Tarım üretimi ise, buğday artışında (1,8 megaton) ve hayvancılık ürünlerinde (et ve tereyağı) görülen hafif bir artış sayılmayacak olursa, duraklamış veya gerilemişti. Tarım, maddî ürünün tümü içinde, 1964 yılında ancak yüzde 14 oranında yer alıyordu. Sanayiye düşen payın, 1960 ile 1964 arasında önemsiz bir artış göstermesi (yüzde 62'den 64'e), ikinci kesimin dinamizminden çok, inşaatın (1962'den 1964'e kadar yapılan binaların sayısı gittikçe azalmıştı) ve ulaşımın duraklaması sonucuydu.

Çekoslovakya, ulaşılmış olan gelişme çizgisini aşmakta güçlük çekiyor gibi görünüyordu. Gelişmenin böyle bir durgunluk dönemine girmesini açıklayan birçok sebep vardır. Bunlar arasında, sanayi temelinin eksikliğini, enerji üretiminin yetersiz oluşunu (özellikle elektrik enerjisinin) ve ulaşım donatımının geri kalmışlığını saymak gerekir. Ayrıca, özellikle tarımda ortaya çıkan genel bir el emeği noksanlığını, üretim gücünün düşük olmasını ve yönetim düzeyinde aşırı bir merkeziyetçiliğin hâkim olduğunu da unutmamak gerekir. İktisadî hayatın canlandırılması için, merkeziyetçilikten kurtulmayı sağlayacak tedbirler alınmağa çalışılmış ve pazar ekonomisine kısmen dönülmek istenmiştir. Bu tedbirler, teorik düzeyde çeşitli tartışmaların çıkmasına yol açmıştır. Yeni yönetim sistemi, 1963 ve 1964 yıllık planlarının ardından ge-

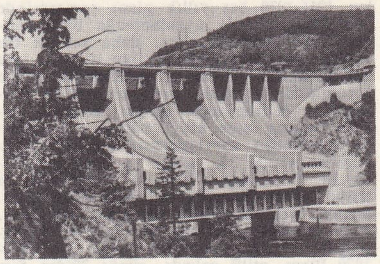

Vltava nehri üstünde Slapy barajı

ÇEKOSLOVAKYA'nın arması

sanayi şehri Zlin'de Bat'a tarafından kurulan fabrikalar

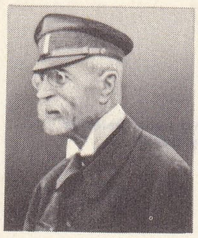
Tomaş Masaryk

Beneş

Gottwald

Antonin Novotny

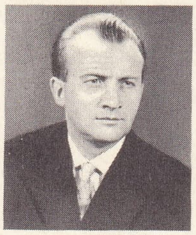
Jozef Lenart

len 1966-1970 beş yıllık planı çerçevesinde 1967 ocak ayında uygulanmağa başlanmıştır. Yeni yönetime göre, daha serbest bir şekilde yönetilen herhangi bir işletme, kısa vadeli üretim planından ve finansmanından sorumludur ve banka kredileri alabilir. Firmaların gelirlerinden alınan vergiler, çeşitli kolların elde ettiği kârlara göre devlet tarafından ayarlanmıştır (perakende ticaretten yüzde 30, sanayi ve inşaattan yüzde 18, turizmden yüzde 8). Fiyatlarda da yavaş yavaş liberalleştirmeğe gidilmektedir. Sanayi üretiminin hızlı bir artışı sayesinde, 1965 ve 1966 yıllarında bir ilerleme görülmüştür (yıllık ortalama yüzde 8). 1966-1970 Planı, millî gelirde, yüzde 20'den fazla bir artışı öngörmektedir. Plan, her şeyden önce enerji üretimini, imalât metalürjisini ve kimya sanayiini hızla geliştirmeyi amaç edinmiştir. Ayrıca, yeni yönetim usullerinin olumlu sonuçlar vermesi ve el emeği eksikliğini ortadan kaldıracak tek çare olan üretim gücünün artması beklenmektedir.

TARİH

● *Çek ve Slovak birliği.* X.yy. dan beri ayrı yaşayan çek ve slovak halklarını tek bir devlet halinde birleştirmek düşüncesi 1848 ihtilâli sırasında ortaya çıktı, ama sonradan praglı siyaset adamları Bohemya krallığının tarihî haklarını savunmakla uğraştılar ve böylece Slovakya'yı ayrılığı ve macarlaştırmağa karşı savaşıyle başbaşa bıraktılar. XIX.yy. sonunda T.G. Masaryk, Prag'da iki kardeş milletin birleştirilmesi düşüncesini yeniden ele aldı; bu düşünce Srobar ve M. Hodza'nın slovak topluluklarının da idealiydi. Bununla birlikte Çeklerle Slovakların Habsburg monarşisi çevresi dışında birleşmeyi düşünmeleri için Birinci Dünya savaşını beklemek gerekti. Her iki milletin çok sayıda esir vermesi, Ruslarla çarpışmaya istekli olmadıklarının deliliydi. Bohemya'dan ayrılan (1914) Masaryk önce Londra, sonra Paris'te, bir çekoslovak dış komitesi kurdu (1915), bu komite sonradan Beneş, Ştefanik ve Osusky'nin de katılmasıyle çek ülkeleri Millî meclisi oldu (1916). Meclis bir ordu meydana getirerek müttefikler safında savaşa katılmasını sağladı (1917); kendini geçici hükûmet olarak ilân etmeden önce (14 ekim 1918), müttefikler tarafından fiilî hükûmet olarak tanındı. Meclisin eylemine Bohemya'da Prag Millî meclisi (1918 temmuzunda kuruldu) yardım etti, Prag Millî meclisi 28 ekim 1918'de Viyana imparatorluk hükûmetinin düşüşü sırasında Prag'da iktidarı ele geçirdi. Hemen sonra Prag'da kurulan Çekovlovak cumhuriyetini, 30 ekimde Turçiansky Sväty Martin'de (bugün Martin) toplanan Slovak Millî meclisi tanıdı. Kasımda Prag'da 201 çek ve 69 slovaktan meydana gelen bir meclis toplandı; bu mecliste yeni devleti tanımak istemeyen Bohemya Almanları ve Slovakya Macarları temsil edilmiyordu. Milletvekilleri Habsburgların düşürüldüğünü ilân ettiler ve T. G. Masaryk'i cumhurbaşkanı seçtiler.

● *Birinci Cumhuriyet: Parlamento demokrasisi* (1918-1938). Yeni devlet önce sınırlarını sağlamlaştırmak zorundaydı. Bohemya krallığının vârisi olarak Almanların veraset isteklerine karşı koydu (aralık 1918 - mart 1919) ve Polonyalıların çoğunlukta olduğu Teschen Silezyası'nı aldı (ocak 1919); bu son uyuşmazlık Spa büyükelçiler konferansında (temmuz 1920) Prag lehine çözümlendi. Slovakya tam hürriyete ancak Bela Kun'un devrilmesiyle (ağustos 1919) kavuştu. Amerika'daki macar Rutenyalıların millî meclisiyle yapılan antlaşma, Askarpat Rutenyası'nın ilhakını sağladı. Almanya, Avusturya ve Macaristan ile sınırlarını belirleyen Versailles (1919), Saint Germain (1919) ve Trianon (1910) antlaşmalarından yararlanan Çekoslovakya nüfuzunun yüzde 32'sini temsil eden azınlıklar (3 200 000 alman 700 000 macar, 500 000 rutenyalı) meselesini çözmeğe uğraştı. Azınlıklara sayıları 21 idare bölümünden birinde yüzde 20'ye ulaşırsa mahkemeler ve idarî makamlar karşısında kendi dillerini kullanmak iznini vermekle yetindi. Ama katolik rahiplerin hâkimiyeti altındaki yoksul Slovaklar, çoğunlukla protestan veya dinsiz olan, sayıları ve servetleri bakımından da devlette ağır basan Çeklere güvenmediler. Slovak muhtariyet taraftarlarının önderi rahip Hlinka, çek merkeziyetçiliğine karşı mücadele etmeğe devam etti. Habsburgların topraklarındaki sanayinin büyük kısmına sahip olan Çekoslovak devleti, güçlüklere rağmen örnek bir demokrasiyle idare edilen zengin bir ülke halini aldı. 1919 Nisanındaki toprak reformuyle çoğu yabancı olan büyük toprak sahiplerinin elinden 1 200 000 hektar toprak alındı. 1919 Haziranındaki belediye seçimlerinde kesinleşen sosyalistlerin ilerleyişi, sosyal demokratlar sol kanatlarını ihraç edince (ağustos 1920) durdu; sosyal demokratların sol kanadı komünist partisini meydana getirdi (mayıs 1921). Aralık 1920'deki büyük grevi polis kırdı. Yüksek nitelikte ürünlerin kütle halinde ihracına dayanan zenginlik sayesinde, sosyal çalkantı durdu. Kurucu millî meclis amerikan ve fransız anayasalarını örnek alan bir anayasa hazırladı (şubat 1920). Yeniden cumhurbaşkanlığına seçilen Masaryk, çekilinceye kadar (aralık 1935) temkinli ve saygı gören bir hakem oldu. Siyasî partiler iktidara gelmek için koalisyonlar kurmak zorunda kaldılar; bu koalisyonlara sonunda Bohemya Almanları (1926) ve Slovaklar da (1927) girdi. Parlamentoda ağırlık sosyal demokratlardan (1919-1920) toprakçılara geçti (1922-1938); bunlar giderek sağa kaydılar. Milletlerarası ticarete sıkı sıkıya bağlı olan Çekoslovak ekonomisi 1929 dünya buhranından büyük zarar gördü.

Çekoslovakya, Birinci Dünya savaşında yenilen Devletlerin kalkınmasına karşı korunmağa uğraştı. Değişmez dışişleri bakanı Dr. Beneş, Yugoslavya ile Macar millî birlik akımına karşı bir pakt imzaladı (bu pakt sonradan küçük antant halini aldı); milletler camiasına sıkı sıkıya bağlı olduğundan Batı devletlerinden yardım istedi. Locarno sözleşmesini (ekim 1925), fransız-çek yardım antlaşması takip etti. Küçük antantın zayıflaması Prag'ın 1935 mayısında S.S.C.B. ile (çekoslovak kamuoyunun gözünde hâlâ Islavların koruyucusuydu) bir pakt imzalamasına yol açtı. Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesi (1933) Bohemya'daki Almanlar arasında yeniden çalkantıya yol açtı. Berlin'den yardım gören alman südetler partisi başkanı Konrad Henlein, milletine muhtariyet verilmesini istedi; ama Reich, südetleri açıkca destekleyebilmek için Anschluss'u gerçekleştirmeyi (mart 1938) bekledi. 1935'te Masaryk'in yerine cumhurbaşkanı olan Beneş, Hitler'in tehdit dolu söylevlerinden destek alan Henlein'in durmadan çoğalan isteklerine karşı koymakla uğraştı. Chamberlain'in Berchtesgaden yolculuğundan sonra Londra ve Paris, Almanların çoğunlukta olduğu idare bölümlerini kamuoyuna danışılmadan hemen Reich'e bırakmayı Prag'a kabul ettirdiler (21 eylül 1938). Bununla birlikte Hitler Godesberg'de (22 eylül) bu toprak değişikliğinin 1 ekimden önce gerçekleştirilmesini ve Polonya ile Macaristan'ın da tatmin edilmelerini şart koştu; meclis başkanı Sirovy genel seferberlik ilân etti (22 eylül) ve Hitler'in ültimatomunu reddetti. Ama Fransa ve İngiltere, Münih'te (29-30 eylül) alman şartlarını genel hatlarıyle kabul edince, Sirovy boyun eğmek zorunda kaldı (1 - 10 ekim) ve Prag öngörülen referandumlardan vazgeçti.

● *Parçalanma ve yabancı işgali* (1938-1945). Çekoslovakya 2 800 000 alman ve 700 000 çekin oturduğu stratejik sınır bölgelerini Almanlara verince, bu durumdan cesaret alan Polonya, Teschen ve Bohumin'i (1 ekim 1948) aldı. Ribbentrop-Ciano hakem heyeti, Slovakya'nın güneyini Macaristan'a verdi (2 kasım 1938). Parçalanan devlet daha da bölündü: Rutenya muhtariyet kazandı; Tiso, Bratislava'da muhtar bir hükûmet kurdu (ekim 1938); Çeklerle Slovakların siyaset, ordu ve maliye dışında ortak kurumları kalmadı. Prag'da 5 ekimde istifa eden Beneş'in yerine cumhurbaşkanlığına Hacha getirildi (30 kasım). Berlin tarafından desteklenen Tiso, alman himayesine verilen Slovakya'nın bağımsızlığını ilân etti (14 mart). Çekleri, Bohemya'da kalan Almanlara eziyet etmekle suçlayan Hitler, cumhurbaşkanı Hacha'yı Berlin'e çağırdı (14 mart); Hacha tehdit karşısında çek halkının kaderini Führer'in ellerine bırakan belgeyi imzaladı. Hitler 14-15 mart gecesi ülkeyi işgal ettirdi ve *Bohemya Moravya himaye bölgesi* haline getirdi (16 mart); macar birlikleri bağımsızlığını ilân eden Rutenya'ya girdiler (15 mart).

Slovakya'da Reich'in uydusu bir devlet kurulduğu sırada Çekler, Hitler'in zorbalığına katlanmak zorunda kaldılar. Sistemli enflasyon ve elkoymalar millî serveti tüketti; halk, alman savaş gücünün hizmetine girdi; Hitler hükûmeti silâh tesislerini müttefik hava hücumlarının çok az olduğu himaye topraklarına taşıdı. 1939 Kasımında öğrencilerin gösterisiyle başlayan iç direnme şiddetle bastırıldı. 1939-1945 yılları arasında 25 000 kişi öldürüldü, 200 000 kişi toplama kamplarına gönderildi. Çek Yahudileri yok edildi. Londra'dan gelen bir çek, paraşütle inerek Reichsprotektor R. Heydrich'i öldürünce, Almanlar korkunç Lidice katliamına giriştiler. İstifa ettikten sonra yurt dışına göç eden Beneş, bir Millî komite topladı; bu komiteyi Londra ve Paris destekliyordu, Fransa'da bir çekoslovak tümeni teşkilâtlandı. 1940'ta Londra'ya geçen komite geçici bir hükûmet haline geldi; bu hükûmet 1940 temmuzunda Büyük Britanya tarafından tanındı, ama Çekoslovakya'ya 1919'daki sınırlarını geri veren ilk ülke S.S.C.B. oldu. Beneş Moskova ile karşılıklı garantiler sağlayarak ülkesinin bağımsızlığını korumağa çalıştı; bu sırada Moskova'da çek komünistleri bir topluluk kurmuşlardı. Londra'daki Polonya hükûmeti S.S.C.B. ile çatışır çatışmaz Beneş, ocak 1942 protokolunda öngörülen Polonya ile federasyon kurma düşüncesinden vazgeçti. S.S.C.B. ile bir karşılıklı yardım antlaşması imzaladı; S.S.C.B. müttefiklere Beneş'in savaştan sonra Südet'leri ülkeden çıkartmak kararını kabul ettirdi. Moskova komünistleri Millî meclise girdiler (sürgündeki parlamento) ama hükûmette görev almayı kabul etmediler.

● *İkinci cumhuriyet: Doğu ile Batı arasında denge (1945 - 1948).* 4 Ekim 1944'te Slovakya'ya giren kızıl ordu yeterince ilerleyince, çekoslovak yetkilileri Koşice'ye taşındılar; sol eğilimli sosyal demokrat Z. Fierlinger 4 nisan 1945'te bir koalisyon hükûmeti (millî cephe) meydana getirdi: bu hükûmette Hitler taraftarlarıyle işbirliği yapmayan bütün partiler temsil ediliyordu. Nisan ayında yayınlanan Koşice programı çek ve slovak halklarının eşitliği üzerinde durdu; azınlıkların ülkeden çıkarılacağını ve devletleştirme siyasetinin başlayacağını bildirdi. Prag ayaklanmasına rağmen (5 mayıs 1945) Amerikalılar Plzen'de durmak emrini aldılar ve Çekoslovakya'nın büyük kısmını Ruslar kurtardı.

Askarpat Rutenyası dışında (Rusya'ya bırakıldı, haziran 1945) 1919'daki sınırlarına kavuşan Çek cumhuriyeti, direnmeye katılmayan Almanları ülkeden çıkardı (3 milyon) ve Budapeşte hükûmetiyle halkların eşit oranda değiştirilmesi için bir sözleşme imzaladı (1946); 500 000 macar, ülkeden ayrılacaktı. Slovakya'da muhtar kurumlar kuruldu: millet meclisi (yasama), komiserler meclisi (yürütme); görevleri hemen hemen Prag'daki merkezî hükûmetinkilerle aynıydı. Alman işgali sırasında güçlenen iktisadî potansiyel savaştan hemen hiç zarar görmeden çıktı; ama nüfus iyice azalmıştı (1919'daki 13,5 milyona karşılık 12 milyon). Bu yüzden üretimin yeniden başlatılmasını yalnız Birleşmiş Milletler Yardım ve Yeniden Kuruluş teşkilâtının yardımları sağladı Alman ve Macarların topraklarını ortadan kaldıran yeni bir toprak reformuyle (haziran 1945), yoksul köylülere 1 700 000 hektar toprak dağıtıldı. Bankalar, madenler, sanayinin üçte ikisi (500 kişiden çok işçinin çalıştığı tesisler) devletleştirildi (ekim 1945). Mayıs 1946 seçimlerinde komünistler yüzde 38 oranında oy alınca Gottwald yeni bir millî cephe hükûmeti kurdu; bu hükûmet iki yıllık bir iktisadî planı (1947-1948) başlattı. Ama S.S.C.B. ile Batı devletleri arasındaki ilişkilerin bozulması, Prag harekâtının hürriyetini kısıtlamağa başlamıştı. S.S.C.B. ile

Foto. Paris Çekoslovak B. elçiliği, Keystone, A.F.P. (LAROUSSE)

nan ticaret antlaşmasını (aralık 1947) bir dizi yeni antlaşma takip etti; bunlar çekoslovak sanayiini Doğu Avrupa'nın yoksul ülkelerine yönelterek, cumhuriyeti bu tarihten itibaren ağır donatım malzemesi (halk cumhuriyetleri için) ve silâh (tarafsızlar için) yapımında uzmanlaşmak zorunda bıraktı.

● *Halk· cumhuriyeti ve sosyalist cumhuriyet (1948'den beri).* Prag'ın komünist bakanları uzun süre Slovakya komiserler meclisinde çoğunluğu ele geçirmeğe uğraştılar; Slovakya komiserler meclisinde çoğunluk demokrat partideydi ve komünistler 1946 seçimlerini kaybetmişlerdi. 20 Şubat 1948'de komünist içişleri bakanının davranışlarını protesto etmek için burjuva partilerinden 12 bakan istifa etti (cumhurbaşkanı Beneş'in, istifalarını kabul etmeyeceğini sanıyorlardı). Cumhurbaşkanını zorlamak isteyen Komünist partisi (üyeleri 1 300 000 olmuştu) dev gösteriler düzenledi (21-25 şubat); sosyal demokratlar bölünmüş olarak kaldılar ve 25 şubatta Beneş, Gottwald'ın istifa edenlerin yerini doldurmasına izin verdi, 10 martta sovyet müdahalelerinden umutsuzluğa kapılan Gottwald kabinesi bakanlarından Jan Masaryk, kendini öldürdü. Yeni hükûmet 50 hektardan büyük topraklara el koyarak toprak reformunu sürdürdü ve 50 kişiden çok işçi çalıştıran tesisleri devletleştirdi (nisan 1948). 9 Mayıs 1948 Anayasası Çekoslovakya'yı bir halk demokrasisi haline

Prag'daki Kinsky sarayı

getirdi. 30 Mayıs 1948 seçimlerine, kendi içinde ayıklama yapan Millî cephe tek bir listeyle girdi ve kazandı. 7 Haziranda çekilen Beneş'in yerine Gottwald cumhurbaşkanı oldu; A. Zapotocky meclis başkanlığına getirildi. Sosyal demokrat partide de bir ayıklanma oldu ve Komünist partiyle birleşti (haziran 1948).

Amacı ağır sanayii geliştirmek olan ilk beş yıllık plan (1949-1953), yatırımların ağırlığını az-donatılmış Slovakya'ya verdi. 1949 Nisanında kütle halinde birleşmiş tarım kooperatifleri kurulması için kampanya başladı. Ama planlamacıların tasarıları işçi azlığı yüzünden güçlüklerle karşılaştı. Din adamlarından bağlılık sözü alabilmek için yetkililer Prag başpiskoposu Beran'ı tutukladılar (haziran 1949-1963) ve piskoposları mahkûm ettiler. Din okulları laik okullar haline getirildi (1948), birçok manastır kapatıldı (1950): 1949'da başlatılan parti içi temizlik, eski dışişleri bakanı Slovak Clementis ve eski parti genel sekreteri Slansky'nin idamıyle tekrar canlandı.

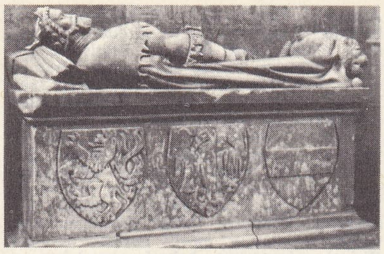

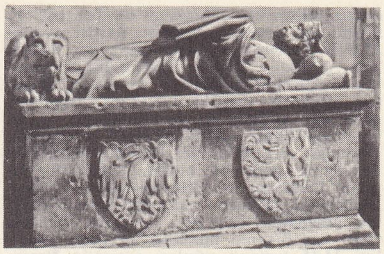

Otakar I ve Otakar II'nin lahitleri Peter Parler tarafından Saint-Guy katedrali, Prag

Cumhurbaşkanlığı Gottwald (öl. mart 1953) ve Zapotocky'den (öl. kasım 1957) sonra Novotny'ye geçti, Antonin Novotny hem devlet başkanı, hem Komünist partisi merkez komitesi birinci sekreteriydi. 1953'ten beri hükûmet başkanı olan Viliam Şiroky'nin yerini, eylül 1965'te slovak Jozef Lenart aldı: aylardan beri Şiroky slovak komünistlerinin sert tenkitlerine hedef oluyordu. Onun hükûmetten ve Komünist partisi merkez komitesi prezidyumundan uzaklaştırılması, Stalin'cileri temizleme dönemine rastlar. Bu alanda heyecan yaratan ilk tedbir, şubat 1962'de eski başbakan yardımcısı Rudolf Barak'ın partiden atılarak 15 yıl hapse mahkûm edilmesi oldu. Sonradan, 1952 yılında Stalin'cilerin temizlenmesi sırasında cezalandırılan o zamanın dışişleri bakanı Clementis (28 haziran 1963) ile parti genel sekreteri Slansky (21 ağustos) eski haklarına kavuştular. Bunu, kilise ile olan ilişkilerin biraz düzelmesi, özellikle Prag başpiskoposu Beran ile dört yüksek rütbeli din adamının serbest bırakılması (2 ekim 1963) takip etti.

1964 Başlarında, iktisadî sistemi serbestliğe kavuşturma yolunda Çek hükûmeti birtakım tedbirler aldı; yurt gerçeklerine uymadığı görülen beş yıllık planın (1961-1965) yerine daha ölçülü bir başka plan yapıldı. İdare mekanizmasının yükünü hafifletmek ve tüketim mallarını arttırmak için tedbirler alındı. Öte yandan genç aydınlar, özellikle de slovak yazarları, iktidar ideolojisi halini alan bir çeşit Marks'çılığın katılığını ve gerçeklere aykırılığını dile getirmeğe başladılar. Bu tenkitçiler, Stalin'ciliğin ortadan kalkmasıyle birlikte, devlet kurumlarında bir yumuşamanın gerekli olduğunu ileri sürdüler. 14 Haziran 1964 genel seçimleri, millî meclisin (300 sandalye) yönelimi bakımından hiç bir yenilik getirmedi: seçmenler yine tek aday listesi ile karşı karşıya kaldılar. Böylece, bu liste, yani Komünist partisinin aday listesi oyların yüzde 99,4'ünü aldı. Slovak Millî konseyinin yenilenmesi de (92 sandalye) aynı şartlar altında yapıldı. Bütün Stalin'ciler listelerden çıkarıldı. Çekoslovak meclis başkanlığına, 1953'ten beri bu mevkide bulunan Fierlinger'in yerine, Novotny'nin arkadaşı Bohuslav Lastoviçka getirildi. Novotny de beş yıl için devlet başkanı seçildi. Çekoslovak Komünist partisinin on üçüncü kongresi (haziran 1966) sırasında, yönetici ekibin hemen hepsi yine iş başına getirildi: Novotny yine birinci sekreter seçildi; sekreter Jiri Hendrych'e gelince; o da, yıllardır boş kalan bir makama, «marksçı ideoloji başkanlığı»na getirildi. Bununla beraber, 1966 sonunda siyasî ve idarî alanda yenilik tedbirleri alındı, özellikle İstatistik ve Kontrol Merkez komisyonu iki muhtar kuruluş halini aldı. Ayrıca iktisadî reformla ilgili olarak dört bakan görevlerinden uzaklaştırıldı, maliye bakanı Ricard Dvorak'ın yerine Bohumil Sucharda geçti. Aynı zamanda, eğitim bakanlığı yanında bir kültür bakanlığı kuruldu, fiyat ayarlaması ve vergilerin birleştirilmesi ile ilgili yeni bir sistemin uygulanmasına başlandı. Gerçekte bu, hükûmetin güdümcülüğünden, daha esnek bir fiyat ve ücret ayarlanmasına geçiştir. İşte, bu sebeple, 5 ocak 1968'de Komünist partisi birinci sekreterliğine, Novotny'nin yerine, Alexander Dubçek getirildi.

Vyşehrad kodeksinden süslü harf (XI. yy.) Bibliothèque Nationale, Fransa

Son gelişmeler

Yeni çekoslovak liderlerinin ilk işi, ülkede bir *liberalleştirme* siyasetine girişmek oldu: basına konulmuş olan sansür kaldırıldı; söz ve yazı hürriyeti tanındı. Çekoslovakya'da siyasî alanda temelli bir *demokratlaşma* çabasına girişildiği anlaşılıyordu.

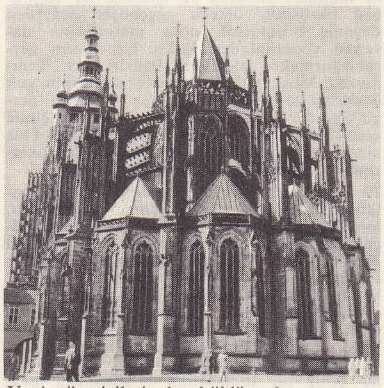

Prag'daki Saint-Guy katedralinin apsisi

Yeni yöneticilerin bu köklü reform programını uygulamaları, Sovyetler birliğinde belirli bir tepki yarattı. Sovyet basınında görülmeğe başlanan tenkitler, ilkbahar aylarında devam ettiyse de, bunlar iki ülke arasında büyük bir gerginliğe yol açacak nitelikte olmadı. Bununla birlikte, dikkate değer bazı gelişmeler de görülmüyor değildi. Nitekim, haziran ayında Çekoslovakya topraklarında yapılan Varşova paktı manevraları 12 temmuzda sona erdiği halde, bu manevralara katılan sovyet birlikleri henüz geri çekilmemişti. Bu durum, çekoslovak basınında söz konusu ediliyor ve sovyet birliklerinin Slovakya, Moravya ve Kuzey Bohemya'dan göze batar ölçüde yavaş bir şekilde geri çekilmeleri, tenkitlere uğruyordu. Çekoslovak basını, bu «kastî yavaşlığı» yeni liderlerin liberalleştirme siyasetine karşı Sovyetlerce girişilen bir «sinir harbi» olarak yorumluyordu. İki ülke arasındaki ilişkilerin tehlikeli bir gerginliğe

Prag'daki Tynsky kilisesi

«Bir Çift» Eberl tarafından

«Natür-mort» E. Filla tarafından (1928)

«Papağanlı Kadın» Kars tarafından (1926) Modern galeri, Prag

Foto. X, Breton-Atlas, Pillement-Atlas, Hétier, Poplin (LAROUSSE)

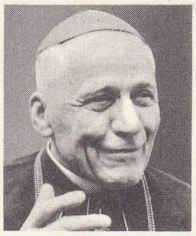

başpiskopos Beran

Alexander Dubçek

doğru gelişmekte olduğunun ilk belirtisi, 11 temmuzda sovyet komünist partisi organı *Pravda* gazetesinde yayımlanan bir makalede görüldü. Bunda liberalleştirme maskesi arkasında «sağcı ve sosyalizm aleyhtarı güçlerin giriştikleri yıkıcı faaliyetlerden» söz açılıyor ve özellikle çek aydınları tarafından *«2 000 Kelime»* adıyle yayımlanan bir bildiriye hücum ediliyordu. Pravda'ya göre bu bildiri, «geçmişte yapılan hataların düzeltilmesi değil, Çekoslovakya'ya yeniden kapitalist düzeni getirme amacını» taşıyordu. Varşova Paktına bağlı beş ülkenin hükûmet ve parti önderleri 14-15 temmuz günleri arasında Varşova'da toplanarak Çekoslovakya konusunu görüştü. Bu görüşmeden sonra çekoslovak önderlerine hitaben yazılmış bir ortak mektup yayımlandı. Bunda, Çekoslovakya'da basına konulan sansürün kaldırılması tenkit ediliyor, sosyalizme düşman güçlerin Çekoslovakya'yı sosyalist kamptan ayırmak amacıyle giriştikleri komploların, sadece Çekoslovakları değil, bütün sosyalist ülkeleri tehdit edeceği öne sürülüyordu. Mektup, sosyalizme karşı olan siyasî teşkilâtların faaliyetlerinin durdurulması, sağcı ve devrim aleyhtarı güçlere karşı kesin ve sert bir kampanyaya girişilmesi ve basın, radyo ve televizyonun parti tarafından denetlenmesi çağrılarıyle sona eriyordu. 18 Temmuz günü Çekoslovak Komünist partisi, Varşova bildirisine madde madde cevap veren bir açıklama yaptı. Ayrıca Dubçek de verdiği bir demeçte, ülkede sosyalizme karşı gerici bir tehlikenin belirdiği yolundaki iddiaları reddetti ve Çekoslovak Komünist partisinin ülkede «geçmişin değerden düşmüş bürokratik polis metotlarına dayanan yönetiminden farklı bir düzeni gerçekleştirmek» istediğini belirtti. 19 Temmuzda Moskova'da sovyet önderlerinin çek önderleriyle ikili görüşmeler yaparak gerginliğe bir çözüm yolu bulmak isteğinde oldukları açıklandı. 22 Temmuzda da Tass ajansı bu toplantının çekoslovak topraklarında yapılacağını bildirmekle yetindi.

29 Temmuzda Sovyet Komünist partisi politbürosu ile çekoslovak parti prezidyumu, tam kadro halinde, iki ülke arasındaki küçük bir çekoslovak kasabası olan Çierna Nad Tisou'da toplandı. 1 Ağustosa kadar devam eden bu toplantı sonucunda yayımlanan bildiride görüşmelerin «tam bir açıkyüreklilik içinde geçtiği» belirtildi ve bu defa, öteki 4 Varşova paktı ülkesinin (Polonya, Doğu Almanya, Bulgaristan ve Macaristan) temsilcilerinin de katılacakları daha geniş bir toplantının 3 ağustosta Bratislava'da yapılacağı açıklandı. Bu arada, 2 ağustosta yaptığı bir konuşmada Dubçek, Komünist partisinin, ocak ayından sonra uygulamağa başladığı «demokratik» bir sosyalist toplum kurma çabalarından vazgeçmiyeceğini belirtti.

Bratislava toplantısı o günün akşamı sona erdi ve Çekoslovakya'daki iç gelişmelere değinilmeden, milletlerarası komünist hareketinin korunması ve güçlendirilmesinden uzun uzun söz açan bir açıklama yayımlandı. 4 Ağustosta Dubçek televizyonda yaptığı bir konuşmada, Çierna veya Bratislava toplantılarında herhangi bir gizli anlaşmaya varılmadığını ifade etti. Öte yandan Çekoslovakya'daki liberalleştirme siyasetini kayıtsız şartsız desteklemiş olan yugoslav devlet başkanı Tito, 9-11 ağustos tarihleri arasında Prag'ı resmen ziyaret etti; Prag halkı başkan Tito'ya büyük sevgi gösterilerinde bulundu. Yugoslav devlet başkanından dört gün sonra da, Romanya devlet başkanı Çauşesku Prag'a gitti (15-16 ağustos 1968). Varşova Paktı ülkeleri içinde Çekoslovakya'nın liberalleştirme siyasetini onayladığını daha önce açıklamış olan başkan Çauşesku'ya da Prag halkı büyük sevgi gösterilerinde bulundu.

Başkan Çauşesku'nun Prag'dan ayrıldığı gün Pravda gazetesi Bratislava toplantısından sonra ara verdiği hücumlarına yeniden başladı. 19 Ağustosta yayımlanan bir makalede Pravda, «emekçi sınıfın düşmanlarının Çekoslovakya'da sosyalizmin gösterdiği gelişmelere açıkça ve hayasızca saldırdıklarını» ve bu saldırılara gerekli olan cevabın verilmediğini ileri sürdü.

● *Çekoslovakya'nın işgali.* 20-21 Ağustos gecesi Sovyetler birliği ile Polonya, Doğu Almanya, Macaristan ve Bulgaristan askerî birlikleri Çekoslovakya'ya girdiler ve başta Prag olmak üzere Brno ve Bratislava gibi büyük şehirleri birkaç saat içinde işgal ettiler. 21 Ağustos günü sabahın erken saatlerinde Sovyet Tass ajansı, Varşova Paktı müttefiklerinin Çekoslovakya'da bir «karşı-devrimi» önlemek üzere, ülkeyi işgal ettiklerini ve müdahalenin Çekoslovak Komünist partisi merkez komitesi üyelerinden «bir grup» tarafından istendiğini öne sürdü. Buna karşılık Prag radyosu, işgalden Çekoslovak Komünist partisi prezidyumunun, cumhurbaşkanının, meclis başkanı ile Parti Birinci sekreterinin haberi olmadığını açıkladı.

Batılı gözlemcilerin 250 000-300 000 kişi olarak tahmin ettikleri işgal kuvvetlerinin büyük bir kesimini sovyet zırhlı birlikleri meydana getiriyordu. Sovyet birlikleri ilk iş olarak Prag radyosunu kordon altına aldı; tanklar ve zırhlı araçlar parti merkez komitesi binasını kuşattı. Bir ara yayınını kesen çekoslovak radyosundan konuşan başkan Svoboda halkı, serinkanlılığını korumağa çağırdı ve işgal konusunda herhangi bir gerekçe öne süremeyeceğini belirtti. Çekoslovak devlet ajansı *Çeteka*, başta Alexander Dubçek olmak üzere, liberalleştirme siyasetini savunan önderlerden Josef Smrkovsky (Millî meclis başkanı), František Kriegel ve Josef Spaçek'in (Prezidyum üyeleri) işgal birliklerince tutuklandıklarını bildirdi. Bu arada işgal kuvvetleri faaliyetlerine devam ediyorlar; Prag'ın büyük cadde ve alanlarına uçaksavar meyzileri yerleştirerek Prag havaalanını ele geçiriyorlardı.

Halkı işgalcilere karşı direnmemeğe çağıran radyo açıklamalarına rağmen, çoğunluğunu öğrenciler ve gençlerin meydana getirdiği kalabalık gruplar Prag'da ve öteki şehirlerde işgal aleyhinde gösterilere başladılar. Gençler, sovyet erlerini yuhaladılar ve sovyet tanklarının üzerine tebeşirle gamalı haçlar çizdiler. Bir grup çek öğrencisinin iki sovyet tankını yakmaları üzerine açılan makineli tüfek ateşi sonucunda da 4 kişinin öldüğü bildirildi. İşgalin ikinci günü (22 ağustos), sovyet işgal kumandanlığının, bütün uyarmalarına rağmen, kalabalık gruplar Prag'ın merkezindeki Aziz Vaclav alanında toplanarak sovyet askerlerine «Ruslar evinize dönün» diye bağırdılar; başkan Svoboda ve Alexander Dubçek'e bağlılıklarını belirten sevgi gösterilerinde bulundular. Bütün yayın organları işgal kuvvetlerinin denetimi altında bulunduğundan, Çekoslovakya'da olup bitenler ancak gizli «hür» radyo istasyonlarından alınan haberlerden öğreniliyordu. O günkü bir makalesinde Pravda gazetesi, Dubçek ve arkadaşlarını «azınlıkta olan sağcı revizyonistler» olarak adlandırıyor, bu grubun «haince» faaliyetlerde bulunduğunu öne sürüyordu. İşgal kuvvetlerine karşı başlayan silâhsız direnme hareketleri ile (yeraltı gazete ve beyannameleri; işgal kuvvetlerini şaşırtmak için yol trafik işaretlerinin ve sokak adlarının değiştirilmesi; gizli radyo yayınları; sovyet gizli ajanlarına ait otomobillerin plakalarının açıklanması v.b.,) durum vahim gelişmeler gösterirken, 72 yaşındaki başkan Svoboda, 23 ağustosta buhrana «şerefli bir çözüm yolu» bulmak üzere Moskova'ya gitti. Başkan Svoboda ile birlikte giden heyette, Sovyetlerle «işbirliği» yaptığı söylenen Slovak Komünist partisi birinci sekreteri Vasil Bilak da vardı. Moskova görüşmelerine daha sonra Dubçek de katıldı. Bu arada Prag'da gerginlik hissedilir ölçüde arttı. Hemen hemen aynı zamanda şehrin birçok yerine sovyet aleyhtarı duvar afişleri asıldığı görülüyor; sovyet askerleri beyanname dağıtan gençlere ateş açıyorlardı.

Kremlin'de yapılan 4 günlük görüşmelerden sonra yayımlanan çek-sovyet ortak bildirisinde özetle şu noktalar belirtildi: **1.** Çekoslovakya'da durum normalleşir normalleşmez işgal kuvvetleri geri çekilecektir; **2.** İşgal kuvvetleri Çekoslovakya'nın içişlerine karışmayacaktır. Siyasî temasların yoğunlaştığı sonraki günlerde durum yatışmağa başladı. 11-12 Eylül günlerinde Prag'daki sovyet tankları geri çekildi; 13 eylülde de basın ve yayın organlarına yeniden sansür konuldu. Bu, Moskova görüşmelerinde öngörülen «normalleştirme» tedbirlerinin uygulanmağa başladığı anlamına geliyordu. Siyasî temaslara 3-4 ekim tarihlerinde çekoslovak ve sovyet önderleri arasında devam edildi. 31 Aralık 1968 günü Çekoslovakya, Çek Sosyalist cumhuriyeti ve Slovak Sosyalist cumhuriyetinden kurulu bir *federal devlet* haline geldi. Çek cumhuriyeti başbakanlığına Oldrich Çernik, Slovak cumhuriyeti başbakanlığına da Stefan Sadovsky getirildi.

17 Ocak 1969 günü Prag, trajik bir olaya şahit oldu. Karlova üniversitesi felsefe bölümü öğrencilerinden 21 yaşındaki Jan Palach, sovyet işgalini protesto amacıyle, şehrin ortasında kendisini yakarak intihar etti. 17 Nisan 1969'da Çekoslovak Komünist partisi merkez komitesi toplantısından sonra yapılan bir açıklamada «liberalleştirme» siyasetinin önderi sayılan Alexander Dubçek'in yerine parti birinci sekreterliğine Dr. Gustav Husak'ın getirildiği bildirildi. Dr. Husak 31 mayısta partideki «Oportünist» unsurların tasfiye edildiklerini açıkladı. Bu tasfiye Alexander Dubçek'in parti prezidyumundan uzaklaştırılması ile tamamlandı (28 eylül 1969). Dubçek, daha sonra Çekoslovakya'nın Ankara büyükelçiliğine tayin edildi (1970).

Askerî tarih

Çek ordusunun tarihi XII. yy.da başlar; bu devrede Bohemya kralı Vladislav II, imparator Friedrich Barbarossa'dan krallığın babadan oğula geçme imtiyazını aldı (1158). Vladislav II'nin derebeylik usullerine göre kurduğu ordu, halefi zamanında krallığın gelişmesini ve sınırlarını Adriya denizine kadar genişletmesini sağladı. Çeklerle Moravyalılardan kurulu bir askerî birlik 1410'da Jan Jijka'nın emrinde, eski cermen şövalyelerine karşı Grunwald savaşına katıldı. Bohemya'nın askerî tarihinde, özellikle çek milliyetçisi Jan Hus taraftarlarının yaptıkları savaşlarla Otuzyıl savaşı önemli bir yer tutar. Bu savaşlarda, etkili silâhlardan yoksun olan çek piyadeleri, Almanların zırhlı süvarilerine karşı «savaş arabaları» kullanarak büyük başarı kazandılar. Küçük soylu sınıfının önayak olduğu bir halk ayaklanması sırasında kurulan çek ordusu, on iki yıl boyunca papanın ve imparatorun ordularına karşı durdu ve Bohemya'ya bazı dinî hürriyetler tanıyan *Iihlava Compactata* antlaşmasının imzalanmasını sağladı. Iki yüzyıl sonra, 1620'de çek ordusunun Prag yakınlarında, «Ak Dağ»da yenilgiye uğraması ile Bohemya'nın bağımsızlığı sona erdi.

Millî çek ordusunun yeniden kurulması, ancak 1919'da Çekoslovakya devletinin doğuşu ile gerçekleşti. Bu ordu, eski avusturya-macaristan ordusunun çek unsurları ile, 1918'de fransız, italyan ve rus ordularında kurulmuş olan çek birliklerinden meydana geldi. Bir fransız askerî heyeti tarafından düzene konan bu ordunun ilk kumandanı, Prag'da genelkurmay başkanlığı görevini yaptı. Bu fransız heyetine 1938'e kadar general E. Faucher başkanlık etti. Alman sınırında, Maginot hattının benzeri tahkimli bir hat yapıldı. 1938 Buhranı sırasında çek ordusunda on iki piyade tümeni, üç süvari ve iki de dağ tugayı bulunuyordu. Mart 1939'da Hitler ordularının saldırışı ile çek ordusu ortadan kalktı. Fakat III. Reich, Çekleri zorla askere almağa cesaret edemedi. Sadece bir Slovak birliği kurarak onu alman ordusunun yanında Sovyet Rusya'ya karşı savaşa soktu. Beri yandan Müttefikler, 1940'ta Fransa'da ve İngiltere'de, 1942'de de Rusya'da çek birlikleri kurdular. 1945'te işgalden kurtulan Çekoslovakya, bir sovyet askerî heyetinin yönetimi altında ordusunu yeniden kurdu. Çek toprakları iki askerî bölgeye (Prag-Trencin) ayrıldı. 1965'te çek kuvvetlerinin mevcudu 290 000 kişiye ulaşıyordu; kara ordusunda tamamıyle motorlu 14 tümen, hava ordusunda da 9 tümen (750 uçak) ve güdümlü özel silâhlarla donatılmış birlikler bulunuyordu. Bu sayıya, ayrıca «Asayiş birlikleri» adı verilen ve mevcudu 100 000'e yakın kıtalarla «Komünist Partisi Demir yumruğu» adlı halk milislerini de eklemek gerekir. Sovyet Rusya için bir ta-

Foto. Keystone (LAROUSSE)

Alfred Radok
«Ghetto Terezin» (1949)

Jiri Weiss
«Romeo, Juliet ve Karanlıklar»
(1960)

Jan Nemec
«Gecenin Elmasları» (1964)

İvan Passer
«Loş Işıklandırma» (1965)

Miloş Forman
«Bir Sarışının Aşkları»
(1965)

lim alanı ve Sovyet stratejisi için bir hareket üssü olan Çekoslovakya, önemli bir savaş gücüne sahiptir. Bundan başka Çekoslovakya, elindeki endüstri araçları ile Halk demokrasilerinin âdeta silâh ve mühimmat fabrikası ve yabancı memleketlere yapılan silâh ihracatının merkezi durumundadır.

KURUMLAR

11 Temmuz 1960 anayasası Çekoslovakya'yı sosyalist bir cumhuriyet haline getirdi; bu sistemde iktidar, genel oyla seçilen temsilciler meclisi aracılığıyla iktidar halkın elindedir. Devletin birinci kuruluşu olan millet meclisi (4 yıl süreyle seçilen 300 milletvekilinden meydana gelir) kendisine karşı sorumlu olan cumhurbaşkanını seçer. Cumhurbaşkanının seçtiği hükûmet, yürütme organıdır: parti merkez kurulları yönetimi altında çalışır ve millet meclisine karşı sorumludur. Cumhuriyeti meydana getiren iki büyük topluluk arasında eşitliğin daha iyi sağlanması için slovakların özel bir statüsü vardır: Slovak millî meclisi bir dereceye kadar yasama ve yürütme hakkına sahiptir ve Birleşik cumhuriyet çerçevesinde Slovakya'nın iktisadî ve kültürel kalkınması için çözüm yolları bulmakla görevlidir. Seçilen millî komiteler, bölgeler, idare bölümleri ve komünlerde iktidar ve yönetim organlarını meydana getirir. Yargıçlar bağımsızdır, seçimle işbaşına gelirler; savcılığı cumhurbaşkanı tarafından atanan ve millet meclisine karşı sorumlu olan başsavcı yönetir.

EDEBİYAT

Bk. ÇEK *ed.* ve SLOVAK *ed.*

GÜZEL SANATLAR

Başlangıçta çeşitli etkiler altında kalan mimarî bu etkilerden ancak roman sanatının gelişmesiyle (X. yy.) sıyrılabildi. Prag, dinî yapılarla (Aziz Georgius kilisesi ve Brevnov manastırı gibi) süslendi. XII. yy.da aziz Petrus ve Aziz Paulus kiliseleri yapıldı, Vyşehrad şatosunun yapımına başlandı ve Aziz Veit katedralinin yapımı sürdürüldü. Tezhip sanatında başarılı eserler verildi: X. yy.da *Aziz Vaclav'ın efsanesi;* XI. yy.da *Vyşehrad kodeksi,* XIII. yy.da *Ostrov'un dua kitabı* ve *Mater Verborum.* Almanlar tarafından getirilen gotik üslûbu XIII. yy.da Bohemya'da ortaya çıktı. Bunun üzerine hükümdarlar fransız mimarlar (msl. Aziz Veit katedralini yeniden yapmaya başlayan Arras'lı Mathieu) çağırdılar. P. Parler'in (1330-1399) teşvikiyle Prag'da mimarî olağanüstü bir gelişme gösterdi (Aziz Iacobus, Augustinus kiliseleri; kule ve köprüler) ve önemli bir heykelcilik okulu kuruldu. Aziz Veit kilisesindeki, büstleri, lahitleri ve mezar heykellerini de Parler yaptı. İtalyan ve fransız-alman etkileri tezhip sanatı ile resimde derin izler bıraktı (Prag'da Emmaus manastırının resimleri ve Karlstejn şatosunun [1350-1360] freskleri). Güney Bohemya'da gerçekten orijinal mihrap resimleri yapıldı. Ferdinand I italyan mimarlarına Belvedere'yi (1534-1560) yaptırdı; bu, Rönesans üslûbunda ilk önemli eserdir. İtalyan tarzından esinlenen B. Wolmut, Belvedere'yi bitirdi ve Aziz Veit katedralini onardı. Prag birçok özel saray (başlıcası Schewarzenberg şatosu), yeni kiliseler ve iki belediye binasıyle zenginleşti. Heykellere ancak alman veya hollanda anlayışında birkaç anıtkabirde rastlanır. Resim gerilemeğe başladı.

XVIII. yy.ın ortasına kadar gözden düşmeyen barok üslûbu çek dehasının en saf ifadesi oldu. Bu üslûbun başlıca ustası K.I. Dienzenhofer'di (veya Dientzenhofer) [1689-1751]. Prag'da barok üslûbunda Aziz Franciscus, Aziz Nicolaus, Azize Catharina kiliseleri, dindışı barok üslûbunda Faust'un evi, saraylar, villalar yapıldı. Bu dönem heykeltıraşlığın altın çağı oldu. Başlıca heykeltıraşlar şunlardır: J. Brokov (1652-1718); F. Brokov (1688-1731), M. Braun (1684-1738), Platzer, P. Brundi (1668-1739); V. V. Reiner başlıca resim ustaları, Skreta ve Kupezky (1667-1740) ise başlıca portrecilerdir. XIX. yy.da mimarîde zaman zaman ampir, yeni gotik ve yeni Rönesans üslûpları ağır bastı. 1865-1884 Arasında J. Zitek (1832-1909) tarafından yapılan Prag millî tiyatrosu daha orijinal bir üslûbun başlangıcıdır. J. Manes (1820-1871) 1848'de bir akademi kurdu; bu dönemin başlıca ressamları şunlardır: J. Navratil (1798-1865), K. Porkyne (1834-1868); A. Kosarek (1830-1859), J. Marak (1832-1899), L. Kuba (1863-1956), A. Slaviçek (1870-1910) ve A. Chittussi (1847-1891).

«Modern üslûp» döneminin yerini avusturya-alman etkisinde bir mimarî aldı. 1908'de 8 praglı sanatçıdan meydana gelen Osma topluluğu kübik devrimin etkisinde kaldı: E. Filla (1882-1953) [iyice Picasso etkisindedir], V. Beneş (doğ. 1883), V. Spala (1885-1946), R. Kremliçka (1886-1932), J. Çapek (1887-1945) ve Paris okulundan üç ressam (Kars, Coubine ve Eberl) ilk eserlerini verdiler. Başlıca heykeltıraşlar şunlardır: J. Myslbek (1848-1922), J. Ştursa (1880-1925) ve O. Gutfreund. Daha yeni bir dönemde Jan Slaviçek (doğ. 1900), Vladimir Sychra (doğ. 1903), Karel Souçek (doğ. 1915) ve Vincenc Hloznik (doğ. 1919) gibi ressamlar izlenimcilik ve fovizmden esinlenirken, Jean Zrzavy (doğ. 1890) kübizmden ayrılmadı.

Süsleme sanatları. Atalardan kalma geleneklere bağlı olan çekoslovak halk sanatı canlılığını kaybetmedi. Hıristiyanlıkla ilgili veya dindışı bayramlarda XVII. ve XVIII. yy.dan itibaren birtakım tören usulleri ortaya çıktı (boyalı yumurtalar, maskeler, adak heykelcikleri, oyuncaklar, resimli camlar, kurdelalar, danteller, başörtüleri, çok zengin işlemeleri olan slovak, ulah, moravya, bohemya giyecekleri).

XVIII. yy. ortasında beliren ince marangozluk sanatı süslemelerinin fantazileriyle dikkati çeker. Keramik ve camcılık özellikle Bohemya'da yapılır.

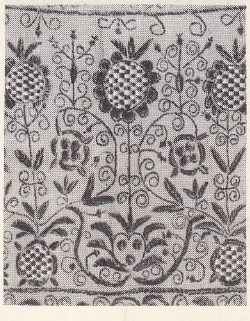

«Slovakya İşlemesi»
detay
Cabinet des
Estampes, Paris

SİNEMA

Çekoslovakya'da sinema endüstrisi 11 ağustos 1945'te devletleştirildi. Bundan sonraki on beş yıl içinde birçok çekoslovak sinemacısı, hükûmet yetkilileri tarafından çıkarılan sayısız güçlüklere rağmen, kişiliklerini kabul ettirmeyi başardılar. Bunların en eski ustalarından biri Martin Fric, *(Çapkovy Povidky)* [Çapek'in Hikâyeleri, 1947]; *Past* [Tuzak, 1950]; *Cısaruv Pekar* [İmparatorun Ekmekçisi, 1951]; *Nechte To Na Mne* [Köpeğin Başı, 1955]) ve Otakar Vavra'dır. Vavra'nın XV. yy.da Çekoslovakya'da başlayan Huss'çuluk akımı konusunda önemli bir trilojisi (1955-1957) vardır. Bu iki sinema ustasını yenileri takip etti: Jiri Weiss *(Vstanou Novi Bojovnici* [Yeni Savaşçılar Çıkacak, 1951]; *Vlçı Jama* [Kurt İni, 1957]; *Romeo Julie a Tma* [Romeo, Juliet ve Karanlıklar, 1960]), Alfred Radok *(Ghetto Terezin,* 1949; *Daleka Cesta* [Uzak Yolculuk, 1949]), Vaclav Krska *(Strıbrny Vıtr* [Gümüşlü Kanatlar, 1954]), Miloş Makovec *(Ztracenci* [Kayıp Çocuklar, 1957]), Jiri Krejçik *(Vyşşi Princip* [Yüksek Bir İlke, 1960]), Vladimir Çech, Jiri Sequens ve Borivoj Zeman. Bununla

Foto. Prag Filim enstitüsü (LAROUSSE)

birlikte Çekoslovakya, 1950 yıllarında son derece çetin bir dönem geçirdi. Tıpkı öteki sanat kolları gibi, sinema da hükûmetçe alınan tedbirlerden büyük ölçüde etkilendi; filim yapımcıları ideolojik alanda katı bir siyasete uymak zorunda bırakıldılar. Bunun sonucu olarak da, sanat değeri taşıyan seçkin filimlerin sayısında önemli bir azalma görüldü; sinema endüstrisi Çekoslovakya'da millî piyasanın dar sınırları içinde kaldı. Karel Stekly'nin *Sirena*'sının (1947) Venedik Filim festivalinde kazandığı büyük başarıdan sonra, milletlerarası alanda yankılar yaratan önemli filimlerin yapılabilmesi için on yıl beklemek gerekti. 1957'den sonra görülen sınırlı bir hürriyet ortamı E. Klos, J. Kadar, V. Jasny, K. Kachyna ve F. Vlaçil gibi yönetmenlerin ön plana çıkmalarını sağladı. Bununla birlikte çekoslovak sinemasında gerçekten köklü bir akımın ancak 1962-1963 yıllarından sonra başladığı görülür. Polonya sinemasının ulaştığı merhaleden yararlanan çekoslovak sineması kısa bir süre sonra orta Avrupa ülkeleri arasında çok seçkin bir yer kazandı. Prag Sinema akademisindeki öğrenimlerini tamamlar tamamlamaz filim yapımına başlayan genç yöneticiler, diledikleri gibi filim çevirmek fırsatını buldular: denemeleri birçok milletlerarası festivalde büyük başarı kazandı. Bu akım sinema sanatına yeni bir canlılık getirdi: Friç, Vavra, Weiss, Krejçik gibi eski ustalar filim çevirmeğe devam ederlerken, Vojtech Jasny (*Bir Gün, Bir Kedi* [Az Prijde Kocour, 1963]), Karel Kachyna (*Vysoka Zed* [Yüksek Duvar, 1964]; *At Zije Republica* [Yaşasın Cumhuriyet, 1965]), Frantişek Vlaçil (*Marketa Lazarova*, [1967]), Elmar Klos ve Jan Kadar (*Obzalovany* [Sanık, 1964]; *Ana Caddedeki Dükkân* [Obchod Na Corza, 1965]) ve Zdenek Brynych (*Transport Z Raje* [Cennetten Taşınma, 1962]; *...A Paty Jezdec Je Strach* [... Ve Beşinci Atlının Adı Korkudur, 1964]) gibi yeniler de en güzel filimlerini bu dönemde meydana getirdiler. Çek sinemasında «yeni dalga» akımını ise Miloş Forman (*Maça Ası* [Konkurs, 1963]; *Bir Sarışının Aşkları* [Lasky Jedne Plavovlasky, 1965]), İvan Passer (*Loş Işıklandırma*, [1965]), Evald Schorm (*Her Gün İçin Cesaret* [Kazdy Den Odvahu, 1965]), Jan Nemec (*Gecenin Elmasları* [Demanty Noci, 1964]), Jaromil Jireş (*Krik* [İlk Çığlık, 1963]), Vera Chytilova (*O Neçem Jinem* [Bir Başka Hayat, 1963]), Jiri Menzel (*Sıkı Kontrol Edilen Trenler*, [1966]) ve Antonin Maşa (*Hotel Pro Cizince* [Yabancılar İçin Otel, 1966]) temsil etti. Çek sinemasının gösterdiği bu «açılma» ya paralel olarak, slovakyalı filim yapımcıları da (Peter Solan, Ştefan Uher) ilerlemeler kaydettiler.

Yeni çekoslovak sinemacıları, çağdaş dünyanın meselelerini açık yüreklilikle ortaya koyarak yakın geçmişin iktisadî, siyasî ve sosyal alandaki hatalarını, günlük küçük olayları Kafka'yı andıran bir saçmalığa indirgeyerek dile getirmekten çekinmediler; böylelikle çek sinema geleneğini gerek biçim, gerek öz bakımından temelinden değiştirdiler, desen ve kukla filimlerine de önem verdiler. Prag ve Gottwaldov okulları 1945'ten bu yana Jiri Trnka, Eduard Hofman, Jiri Brdecka, Zdenek Miller, Bretislav Pojar, Hermina Tyrlova ve Karel Zeman'ın filimlerini sinema dünyasına tanıttı. Özellikle Jiri Trnka kukla filimlerinin üstün ve benzersiz nitelikleriyle bütün dünyanın ilgisini çekti: (*Prens Bajaja, Eski Çek Efsaneleri, Bir Yaz Gecesi Rüyası, El...*) gibi. 1960'tan beri çekoslovakya'da, yılda 40 kadar uzun metrajlı filim çevrilmektedir; seyirci sayısı ise, yılda 120-130 milyon arasında değişmektedir.

çelebi

MÜZİK

IX. yy. ortasında Hıristiyanlığı kabul eden Bohemya ve Slovakya, Kiril ile Methodios adlı rahipler sayesinde gregoryen müziğinden aktarma ıslav ilâhilerini benimsedi.

Dinî ses müziği Jan Hus döneminde reform gördü. Dindışı ses müziği ise uzun süre alman Minnesanger'lerinin ve fransız Ars Nova ustalarının etkisinde kaldı. Lüksemburglu Jan zamanında Bohemya sarayında alman (Heinrich von Meissen) ve fransız (Guillaume de Machaut) müzikçileri çalıştılar. Charles IV zamanında fransız-italyan etkisi ağır bastı. Flamandlar, Fransızlar, Almanlar ve İtalyanlar tarafından ortaya atılan çokseslilik ancak XVI. yy.da yerleşti. Bohemya XVII. yy. başında monodiyi ve operayı benimsedi. İtalyan virtüozlarının özel çevrelerde veya müzik akademilerinde çalmalarıyle, Bohemya XVIII. yy. başından itibaren Napoli, Viyana ve Venedik okullarını tanımak fırsatını buldu.

İlk çek ustaları şunlardır: B. Çernohorsky (1684-1742), F. Tuma (1704-1774), J. Seger (1716-1782), F. Brixi (1732-1771), J. A. Kojeluh (1738-1814). Çek keman virtüozları T. X. Richter (1709-1789), J. Stamitz (1717-1757), J.C. Cannabich (1731-1798) memleketlerinden göç ederek Mannheim, Strasbourg ve Gotha'da orkestralar kurdular. Viyana'da J. B. Vanhal (1739-1813), H. A. Jelinek (1709-1779), V. Jirovec (1763-1850) müzik alanında geniş faaliyet gösterdiler. XIX. yy.da B. Smetana (1824-1884) asıl çek operasını, senfonik şiirini ve piyano müziğini yarattı. A. Dvorjak (1841-1904) ve Zdenek Fibich (1850-1900) Brahms ve Liszt'in temsil ettiği geleneği sürdürerek, senfonik ve dramatik müzik alanlarında çek müziğini zenginleştirdiler. Halk türküleriyle beslenen çağdaş müzikçiler, milletlerarası romantizme sırt çevirip çek müziğinin özünü eserlerine aktardılar: K. Bendl (1838-1897), Blodek (1834-1874), K. Şebor (1843-1903). L. Janaçek veya Yanaçek (1854-1928), J. Suk (1874-1935), O. Ostrçil (1879-1935), V. Novak (1870-1949) fransız izlenimciliğini benimsemişlerdir. Suk'un (Bohuslav Martinu [1890-1959], P. Borkoveç [doğ. 1894]) ve Novak'ın öğrencileri (L. Vycpalek [doğ. 1882], B. Vomaçka [doğ. 1887], V. Ştepan [1889-1944], K. B. Yirak [doğ. 1891], O. Jeremias [doğ. 1892]) hem Almanya ve Fransa'dan, hem de ülkenin öz dilinden beslenen üçlü bir geleneği sürdürdüler. A. Haba (doğ. 1893) hiç bir akıma katılmadı. Slovakya'da eski ıslav ses müziğinin yerini, X. yy.dan itibaren latin ses müziği aldı. XVII. yy.da manastır tarikatları tarafından yayılan gregoryen müziği bir yandan protestan ilâhileriyle, bir yandan da halk dilindeki katolik ilâhileriyle çatıştı. Okullara sokulan dramların yanı sıra XVII. ve XVIII. yy.dan itibaren dinî sanat, missalar, kantatlar ve oratoryolarla gelişti. XVIII. yy. sonunda Bratislava'ya Viyana müziği girdi ve senfoni ortaya çıktı. 1834-1835 Arasında Kollar, bir halk türküleri derlemesi yayımladı, XIX. yy. sonunda ise J. L. Bella (1843-1936) slovak yeni romantizmini ustalıkla temsil etti. V.Novak 1914-1918 savaşından sonra bir genç besteciler kuşağı yetiştirdi: A. Moyzes (doğ. 1906), E. Suchon (doğ. 1908), J. Cikker (doğ. 1911), A. Oçenaş (doğ. 1911), D. Kardoş (doğ. 1914).

HABERLEŞME

● *Basın.* Siyasî şartlar yüzünden çekçe gazeteler ancak XIX. yy.ın ikinci yarısında çıkmağa başladı. En eski günlük gazetelerden biri olan ve 1939'da kapanan *Narodni Listy*, 1860'ta kurulmuştu. Ama Brno'da 1885'te kurulan ve bugün Komünist partisinin mahallî kesimi tarafından yayımlanan on beş günde bir çıkan *Rovnost* dışında bütün önemli gazeteler yeni kurulmuştur. 1920'den beri Prag'da yayımlanan Komünist partisinin merkez organı *Rude Pravo*, en yüksek tirajlı gazetedir. Yine 1920'de Bratislava'da Slovak Komünist partisinin organı *Pravda* yayımlanmağa başlandı. Sendikaların yayımladığı haftalık bir gazete olan *Prace* 1945'te Prag'da kuruldu.

● *Basın ajansı.* Haberleri *Çeska Tiskova Kancelar* (C.T.K.) adlı resmî bir ajans yayar, bu ajans 1918'de kuruldu ve 1951'de slovak ajansı *Zpravodajska Agentima Slovenska* ile (kuruluşu 1943) birleştirildi.

● *Radyo.* Yayımları Kültür bakanlığının yönettiği bir merkez kurul düzenler.

● *Televizyon.* Resmî radyoya bağlanan televizyon 1914'ten beri 625 hat üzerinden yayım yapmaktadır. (LM)

ÇEKTİRİ i. (*çektirmek*'ten *çek-tir-i*). Yelkenli olduğu halde kürekle de yol alabilen, savaş ve ticarette kullanılan eski gemi çeşitlerinden biri: *Ehl-i İslâm donanması cümle yüz yirmi iki parça çektiri gemi idi* (Kâtip Çelebi).

— ANSİKL. Osmanlı imparatorluğunda deniz kuvvetlerinde kürek devri savaş ve taşıt gemisi olarak kullanılan çektiriler kürekle hareket eder ve yelken ancak yardımcı olarak kullanılırdı. Boy, yükseklik ve hacim bakımından değiştikçe, artan kürek yani oturak sayısına göre özel adlar alırdı. Kürek ve yelkenle hareket edenler on dokuz çeşit idi: *Karamürsel, Aktarma, Üstüaçık, Brolik, Celiyye, Çamlıca, Kütük, Kancabaş, İşkampaviye, Sahtur, Çekelye, Kırlangıç, Firkate, Kalite, Pergandi, Mavna, Girab, Kadırga, Baştarde.*

Yalnız kürekle hareket edenler ise şunlardı: *Uçurma, Varnabeş çiftesi, Çete kayığı, At Kayığı, Şayka (Çayka).* Çektiriler sonraları brik denilen iki direkli tekne biçimine sokuldu, aslında bunlar brikten daha küçük tonajdaydı ve arma donatımı biraz farklıydı. Çektiri tipi gemi XIX. yy.ın ilk yarısından sonra bırakıldı. (M)

ÇEKÜÇ i. (fars. *çekāç*). *Esk.* Taşçı tarağı, dişengi. || Değirmen taşı dişengisi. || Bk. ÇEKİÇ. (M)

ÇEKUM i. Bk. KÖRBAĞIRSAK.

ÇEKÜL i. (*çekmek*'ten *çek-ü-l*). Fiz. Yerçekimi doğrultusunu belirtmek için kullanılan, ucuna ağırlık bağlanmış bir ipten meydana gelen âlet. *Esk.* Şakul.

— İnş. Bir ipin ucuna bağlanan ve çatkı, duvarcılık v.b. gibi işerde dikeyliği ölçmeğe yarayan maden parçası (genellikle kurşun): *Belirli bir yerde çekülün belirttiği yöne, o yerin dikeyi denir.* || *Çekülden kaçmak*, yanındaki yapıların doğrultusundan şaşmak. Bir duvarın doğrultusu ve çekülü dışına taşan çıkıntı yapmak. (LM)

ÇELAKOVSKİ (Frantişek Ladislav), çek yazarı (Strakonice 1799-Prag 1852). 1842'de Breslau üniversitesinde ıslav edebiyat ve dilleri profesörü oldu. Eserleri: *Slovanske Narodni Pisne* (Islav Halk Şarkıları) [1827], *Ohlas Pisni Ruskych* (Rus Halk Şarkılarından Yankılar) [1829], *Ohlas Pisni Çeskych* (Çek Halk Şarkılarından Yankılar) [1839], *Mudroslovi Naroda Slovanského v Prislovich* (Islav Atasözlerindeki Halk Bilgeliği) [1852]. Ayrıca acı yergi yazıları, şiirler ve oyunlar da yazdı. (L)

ÇELEBİ i. (esk. türk. *çeleb* veya *çalap*, tanrı'dan *çelebi*). Efendi, kibar kimse: *Çeliğine âyetler işlenmiş şu eğri kılıcı, şehir çelebilerinden biri süs olsun diye mi taşımıştı?* (K. Tahir). || Sıf. Nazik, terbiyeli, görgülü, ince: *Nazikti, çelebi idi, uysaldı* (Y.Z. Ortaç). *Beni Ortaköy'deki Yahya Efendi dergâh ve türbesine, İstanbul'un çok tatlı bir şubat gününde, çelebi bir İstanbul efendisi götürdü* (Nezihe Araz). || Eskiden bay, bey yerine kullanılan unvan: *Kâtip Çelebi.* || Konya'da Mevlâna postnişinine verilen unvan. || Çelebi Sultan Mehmed devrine kadar Padişah oğullarına, Mevlâna Celâleddin-i Rumî soyundan gelenlere ve bunların arasında olan Mevlevî tarikatının en büyüğüne verilen unvan.

— ANSİKL. *Çelebi* kelimesine Ahmed Vefik Paşa «okuma yazma bilen, edepli, muhterem, nazik» anlamlarını verir. Osmanlı imparatorluğunda şehzadelere (Çelebi Mehmed), padişah nedimlerine (Evliya Çelebi), Divanı hümayun kâtiplerine ve ilmiye sınıfına mensup olmayan bilginlere (Kâtip Çelebi), saraya mensup birçok musiki üstadına (Murad Çelebi, Mahmud Çelebi) *çelebi* unvanı verilmiştir. Boğdan eyaletlerine tayin olunan ve prens unvanı olan Fener beylerinin erkek torunlarına da *çelebi* denirdi. Mevlevîler, Mevlâna Celâleddin soyundan gelen ve Konya mevlevî dergâhında şeyhlik edenlere yalnız *çelebi* veya *çelebi efendi* diyorlardı. Mevlevîlerden *çelebi* unvanını ilk alan Celâleddin Rumî'nin halefi Hüsameddin Çelebi (ölm. 1284) oldu, bu töre Mevlevîlikte 1925 yılına kadar sürdü.

◆ **Çelebilik** i. Çelebi karakteri taşıma: *Tavrında ince bir çelebilik değil, durgun bir askerlik vardı* (Ömer Seyfeddin). [→ Bibliyo.] (M)

ÇELEBİ, Orta Kızılırmak bölümünde (Ankara ili, Keskin ilçesi) bucak merkezi; 2 024 nüf. İlçe merkezinin 27 km güneyinde, Hirfanlı barajının 25 km kuzeyinde, An-

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

kara-Kırşehir yolundan ayrılan 5 km'lik bir yol üzerindedir. — *Çelebi bucağı,* 10 963 nüf.; 19 köy. (M)

ÇELEBİ (Ali Avni), türk ressamı (İstanbul 1904). Sanayii Nefîse mektebini, İbrahim Çallı'nın öğrencisi olarak bitirdi; 1927'ye kadar Münih'te Hans Hoffman'ın atelyesinde çalıştı. 1927-1931 Arasında Konya'da resim öğretmenliği yaptı. 1938'den bu yana Güzel Sanatlar akademisi resim bölümünde öğretim üyesidir. Katıldığı Devlet resim sergilerinde birkaç birincilik ödülü kazandı. Biçimlerin iç ve dış yapısını gözeten planlar ve kitlelerin değerlendirilmesini öngören konstrüktivist (yapıcı) - kübist karışımı bir üslûpla çalıştı. Çallı ve arkadaşlarının izlenimci resimlerine karşı bir tepki gibi görünen eserler verdi. İstanbul Resim ve Heykel müzesinde bulunan başlıca tabloları, *«Maskeli Balo», «Hücuma Kalkış», «Ölüler ve Yaşayanlar», «Kuşbaz»* ve *«Tarlada Çalışanlar».* (M)

ÇELEBİ (Asaf Halet), türk şairi ve yazarı (İstanbul 1907 - ay.y. 1958). Galatasaray sultanîsinde, Sanayii Nefîse mektebinde ve Adliye Meslek mektebinde öğrenim gördü. Üsküdar Asliye Ceza mahkemesinde zabıt kâtipliği, Osmanlı bankasında ve Devlet Denizyollarında memurluk yaptı. Son görevi İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinde kütüphane memurluğu idi. Klasik türk edebiyatı ile fars edebiyatını iyi bilen Çelebi, on sekiz yaşına kadar gazel ve rubaîler yazdı. 1937'den sonra serbest vezinli şiirleri ile dikkati çekti. İlhamını eski doğu medeniyetinden ve Asya felsefesinden alan ekzotik şiirleri kendisine ün sağladı. 1940 Yıllarındaki yeni şiir akımına da katıldı. Şiir kitapları: ***He*** (1942), ***Lâmelif*** (1945), ***Om Mani Padme Hum*** (1953). İnceleme ve antolojileri: ***Mevlâna*** (1940), ***Molla Câmi*** (1940), ***Eşrefoğlu Divanı*** (1944), ***Naima*** (1953), ***Divan Şiirinde İstanbul*** (1953), ***Ömer Hayyam*** (1954). [M]

ÇELEBİ (Sait), Türkiye'nin ilk maç ve spor spikeri (İstanbul 1897-Ankara 1953). Askerî tıbbiyede öğrenci iken Fenerbahçe kulübünde futbol ve hokey oynadı. İlk spor dergisi olan *Spor Âlemi*'ni çıkardı (1919-1921). Eski Taksim stadyomunun düzenlenmesinde emeği geçti; maç spikerliği ve konuşma ustalığıyla tanındı. (M)

ÇELEBİ İSMAİL PAŞA, osmanlı devlet adamı (öl. Isfahan 1702). Yeniçeri ocağından yetişti, Kul kethüdalığına kadar yükseldi. Budin muhafızlığında, Köstendil sancağında bulundu. 1685'te, Rumeli beylerbeyi oldu. Avusturya savaşlarında düşmana esir düşünce, fidye vererek kurtuldu. Tekrar Köstendil mutasarrıflığına getirildi. Vezirlikle Sayda, Sakız muhafızlığı, Konya valiliği yaptı ve yeniçeri ağalığına yükseltildi. Şam (1693), Girit (1694), Mısır (1695) ve Bağdat (1697) valiliklerinde bulundu. Basra'da olduğu sırada İranlılarla yaptığı savaşta başarı gösteremediği için korkusundan İran'a sığındı (1701), orada öldü. (M)

ÇELEBİ MUSTAFA PAŞA, sadrazam (İstanbul ?- Güzelcehisar 1811). Yeniçeri ocağından yetişti. Turnacıbaşı, sekbanbaşı olduktan sonra, Edirne ağalığına getirildi. Güvenliği sağlamak ve eşkıyayı cezalandırmakta başarılı davrandı, 1807'de vezirlikle, İngilizlere karşı Çanakkale boğazını korumakla görevlendirildi. Mustafa IV tarafından, sadrazamlıkla, Tuna boylarında bulunan osmanlı ordusunun başına kumandan gönderildi (1807). Alemdar Mustafa Paşanın İstanbul'a gelişini önlemesi ve rus savaşlarını sürdürmesi istendiği halde, Rusçuk'ta Alemdar ile birleşti. İstanbul'a geldikten sonra Alemdar'ı kızdırdığı için, Davutpaşa'da sadaret mührü kendisinden alındı ve hakaretlere uğradı. Alemdar sözünü tutarak, Çelebi Paşayı öldürtmedi. Mahmud II'nin tahta çıkışından sonra, İsmail kalesi muhafızlığına gönderildi. Çelebi Mustafa Paşa, burada da, Pehlivan Ağa ile asker arasına fitne soktuğu için, görevinden alındı, Sakız adasına sürüldü. Ertesi yıl Aydın valiliğine getirildi ve bu vazifede iken öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ÇELEBİ SULTAN MEHMED. Bk. MEHMED I, ÇELEBİ.

ÇELEBİZADE SAİD MEHMED PAŞA, osmanlı sadrazamı (İstanbul ? - Maraş 1761), Yirmisekiz* Çelebi Mehmed Efendinin oğlu. Babasının elçiliği sırasında Paris'te (1720) kethüdalık ve divan efendiliği görevlerinde bulundu. İstanbul'a dönünce sadaret mektupçusu oldu. Fransa'da gördüğü basımevlerini örnek alarak İbrahim Müteferrika ile birlikte ilk basımevini kurdu. Basılan ilk eser, İbrahim Müteferrika'nın yazdığı matbaanın faydalarını anlatan *Vesiletüttıbaa* adlı kitap oldu. İsveç kralı Charles XII'nin yanına elçi olarak gönderilen Çelebizade (1732), Sipahiler kâtibi oldu. Avusturya ve rus savaşlarına katıldı, 1739'daki görüşmelerde görev aldı. 1741'de Rumeli payesiyle Paris elçiliğine gönderildi. Bir yıl sonra Fransa'dan dönerek Divanı Hümayun nişancısı ve defteremini görevlerinde bulundu. 1755'te vezir rütbesiyle sadrazam tayin edildi. Bu görevden beş ay sonra azledildi; Mısır, Adana ve Maraş'ta valilik yaptı. Tıp ile ilgili çalışmaları da bulunan Çelebizade'nin bu konudaki eseri *Fevaid-i Müfredat*'tır. (Programın Faydaları) [Yazılışı 1752] (→ Bibliyo.) [M]

ÇELEKEN, S.S.C.B.'de (Türkmenistan) liman şehri; Krasnovodsk körfezinin güneyinde; 12 000 nüf. Nebitdağ bölgesinin petrollerini işletir, alır ve sevkeder. (L)

ÇELENK i. (fars. *çeleng*). Törenlerde kullanılan veya saygı belirtisi olarak bir ölünün mezarına konulan halka şeklinde çiçek ve yaprak demeti: ***Bülend'in elinde çam dallarından yapılmış, büyük ihtimamla adadan buraya kadar getirilmiş bir çelenk vardı*** (H.Z. Uşaklıgil). ‖ Eskiden kadınların başlarına taktıkları mücevher veya madenden yapılmış sorguç: ***Ayrıca sandık sandık mücevherat, altın ve gümüş evâni, kadın hulliyatı, yüzükler, çelenkler, maşallahlar*** (A.H. Tanpınar).

— Ask. Savaşta üstün başarı gösteren büyük kumandanları mükâfatlandırmak amacıyle dağıtılan armağan. (Nişan ve madalyalardan önceki devirlerde kullanılan çelenkler daha çok gümüşten, bazen de altından yapılırdı.) Bk. ANSİKL.

— Bale. Kol pozisyonlarından biri. Kollar hafif bir kavisle başın üstüne kaldırılır, eller arasında 18 sm kadar bir uzaklık bırakılır. *(Beşinci yüksek pozisyon* da denir.)

— Folk. Bk. ANSİKL.

— Kuşç. Kuşun kanadındaki iri tüyler.

— ANSİKL. Ask. Roma, Yunan ve Bizans imparatorlukları tarihinde, sık sık rastlanan *çelenk,* bir mükâfat olarak kullanılırdı. Osmanlı imparatorluğuna da geçen bu âdet, çelenk şeklindeki sorguçların yapılmasına yol açtı ve savaşlarda kahramanlık gösterenlere verilen bir nişan haline geldi. Türk toplumunda cenaze ve mezarlara çelenk gönderme âdeti, İmparatorluğun yıkılmasından ve Cumhuriyetin ilânından sonra ortaya çıktı. İslâmî kurallara, Kur'an-ı Kerim'e, Hz. Muhammed'in hadislerine ve Kur'an tefsircilerine göre mezar yaptırmak, mezarları ziyaret etmek, ölenlerin arkasından ağlamak günah kabul edildiği gibi, cenazelere ve mezarlara çelenk göndermek de günah sayılmaktadır.

— Folk. Defne, meşe, hurma ve benzeri başka ağaçların dalları ve onlardan yapılan çelenkler birçok halkların mevsim bayramlarında yer almıştır. Yunanlılarda bu çelenkler oyunları kazananlara verilirdi; Romalılar başarılı generallere defne dalından taçlar ve çelenkler sunarlardı. Hıristiyanlarda çelenk, ölüme karşı zaferin sembolü sayılmıştır. Çelenk ve hurma ağacı ölümle ilgili ikonografide sık sık yer alır. Bugün de ölüm çelenklerinde hurma dalı kullanılmaktadır. Avrupa'da 1 Mayıs'ta kutlanan Bahar bayramı, eskiden Filistin'de daha erken kutlanırdı. Hurma ağacıyle ilgiliydi. IV. yy.da Kudüs kilisesi bu bayramı paskalya haftasının başında kutlamayı uygun gördü. Bu bayram Avrupa'ya VII. yy.'da Sevilla'lı Aziz İsidora tarafından tanıtıldı. Bundan, Paskalya haftasında pazar günü yapılan küçük dallar âyini ve şimşir duası doğdu. Ama bunlar yeşermiş ağaç bayramının yerini tam olarak alamadı. İklim şartları dolayısıyle bu bayram, daha sonraki bir tarihte kutlanmaktadır. (ML)

ÇELEP i. (esk. türk. *çalap*'tan *çelep,* kibar adam). Teşk. tar. Edirne, Galata ve İbrahim paşa saraylarında görevlendirilen iç oğlanlarıyle, acemi erlerden bir kısmına verilen ad. (Acemi ocaklarında veya türk çiftçileri yanında belli hizmet sürelerini bi-

çelikler

çelik üretim şeması

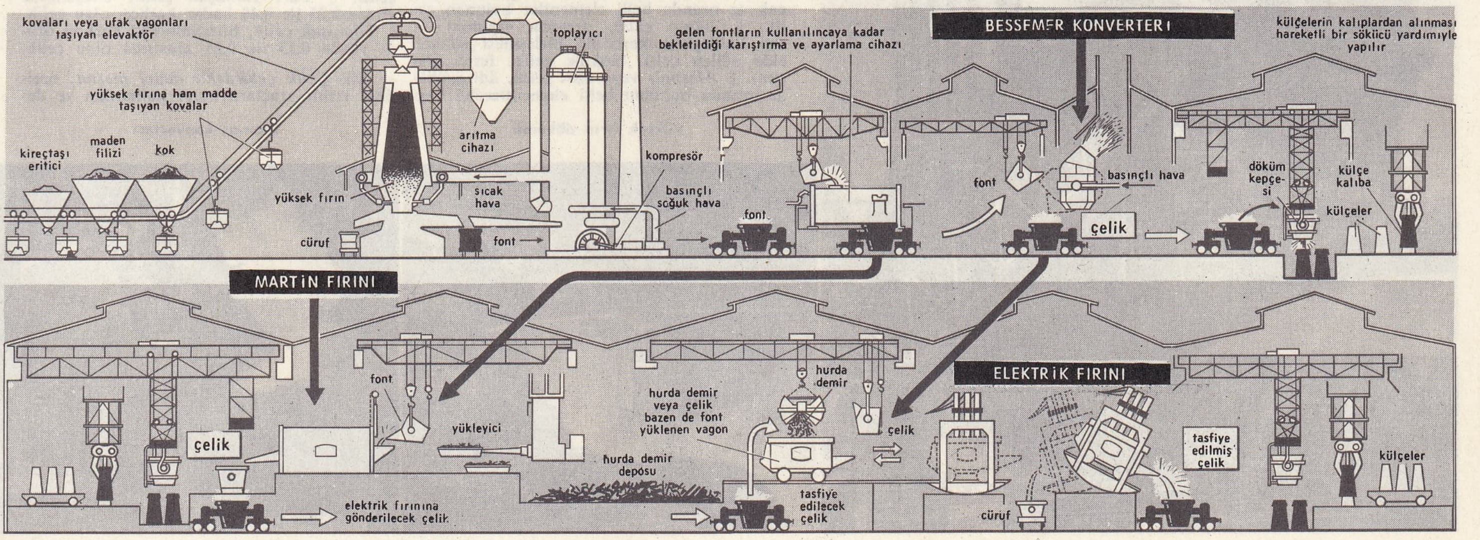

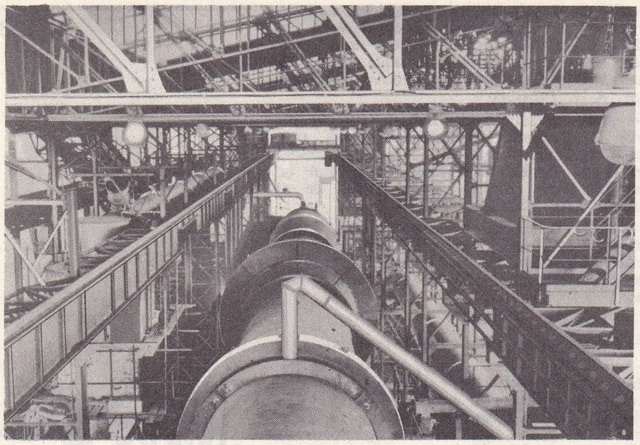

maden filizlerinin toplandığı fırın

tirerek büyük çıkmayı başaran seçkin erler bu hizmetlere tayin edilirlerdi). [M]

ÇELERMEK geçz. f. (fars. *gele*, sürü'den *çele > çele-r-mek*). *Halk dili.* [Koyun sürüsü için] Fazla yemekten veya hazımsızlıktan ölmek. || Susuzluktan bayılmak. || Boğaza tıkanan bir şeyi çıkarmağa çalışmak. || Soğukta kalıp üşümek. (M)

ÇELESTA i. (fr. *célesta*, ital. *celesta*'dan). Vurma çalgısı. XIX. yy.da, Mustel adlı bir Fransız tarafından yapıldı. (Küçük bir duvar piyanosu biçimindedir. Ses kapsamı 4, bazen de 5 oktavdır. Klavyesi, pedalı ve susturucu mekanizması vardır. Tuşların harekete geçirdiği çekiçler çelik ve bakır lamalara vurur, billûrumsu bir ses çıkar.) [L]

ÇELGİ i. *Mah.* Çene altından bağlanarak kullanılan baş örtüsü. (Boğazlayan, Çavdır, Finike, Isparta). [M]

ÇELİK i. (fars. *celûc* veya *cülûk*, değirmen taşını çenten âlet'ten). Bileşiminde, yüzde 1,8 den daha az karbon bulunan demir ve karbon alaşımı. (Bu alaşım, bazı mekanik ve termik işlemlerle uygulanarak çok değişik özellikler kazanabilir. Bk. ANSİKL.) || Sıf. Çelikten yapılmış: *Bileğimdeki saat çelik olduğu için ben çıkarmadım* (B. Felek). || *Mec.* Çok sert olan: *Gözünün önünde çelik bakışlı mahkemeler, zincirler, darağaçları sıralanıyodu* (Y. Z. Ortaç). *Çelik yumruk.* || Çok kuvvetli, çok güçlü: *Tabiat bir çelik bâzûya sahipken, cılız bir kol...* (M. Â. Ersoy).

— DEY. *Çelik gibi*, çok güçlü ve sağlam.

— Ask. *Çelik başlık*, hafif piyade silâhlarının mermileriyle top ve havan mermilerinin parça etkilerine karşı, savaşan erin başını korumak için çelikten yapılmış başlık.

— Balıkç. *Çelik beden*, orkinoz veya kofana oltasında kullanılan ve ip bedene eklenen çelik tel. (İğne çelik bedene bağlanır, bu şekilde balığın bedeni kopartması sağlanır.) || *Çelik bedenli karmak*, deniz balığı avlamada kullanılan ve bir ana beden ile, buna dik olarak sıralanmış çelik bedenlere bağlı misina köstekli iğnelerden meydana gelmiş bir el oltası.

— Coğ. Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Çelik ıskarmoz*, küreği sandalın küpeştesine bağlamak için kullanılan çubuk. (Küreğin kasasına ip veya kayış halka geçirilerek buna bağlanır. Bu araç kürek bumbarı işini görür.) || Kazayağı, borina v.b. gibi donanımı birbirine tutturmak için aralarına sokulan çubuk. (Bunlara *lokarmoz* ve *kavalya* da denir ve genellikle bir ucu yuvarlak, öteki ucu çok sivri olur.) || *Armadora çeliği*, sert ağaçtan veya madenden yapılmış çubuk. (Gemide, armadora levhalarındaki yuvasına geçirip selviçe ve öteki devingen donanımı volta etmek için kullanılır.)

— Doğramc. *Çelik mertek* (*yavru mertek* de denir), sağrılı bir çatının merteği. (Çelik merteklerin boyu, yapının köşesine yaklaştıkça küçülür. Bütün mertekler gibi taban kirişi ile ve üst kısımlarında eğik mahya ile birleşir.)

— G. santl. *Çelik üstüne gravür*, ofort ile gravür usulü.

— İnş. (Bk. ANSİKL.). *Burma çelik*, soğukta burma işlemiyle direnci ve esneklik sınırı yükseltilmiş yumuşak çelikten yapılmış özel betonlu çubuk. (Burma çelik, her kıvrımı çapın on katı olan helezon biçiminde bükülmüş iki çubuktan meydana gelir. Bu çelik, yumuşak çeliğe oranla betona çok daha kolay kaynar.) || *Ekleme çeliği*, betonarme bir inşaatta meydana gelecek çatlakları ve ek yerlerindeki kırılmaları önlemek üzere yerleştirilmiş çelik iskelet çubuklarından her biri. || *Mazgallı çelik*, betonarmede kullanılan çelik çubuk. (Bu çeliğe, haddeleme ve genellikle soğukta çekme ve profilleme işlemlerinden sonra, dantel görünümünde özel bir biçim verilerek betona iyice kaynaması sağlanır. Beton içine mazgallı çeliği yerleştirdikten sonra, uygulanan çekme gücünün etkisiyle beton çalışır; bu çalışma yalnız yüzeyde değil bütün kütlede olur.)

— Metalürji. *Âdi çelik*, bileşiminde ancak az oranda belli elementler bulunan çelik. || *Akma çelik*, demirin ergimesi ve sıvı haldeyken karbonla birleşmesi sonucu elde edilen çelik (dökme çelik, ferro alaşım). || *Alaşımlı* veya *özel çelik*, âdi çelikte az oranda bulunan belli elementlerden başka, bileşiminde ayrıca bir veya daha çok katılma elementi bulunan çelik. || *Ateşe dayanıklı çelik*, gerek çeşitli ortamların aşındırıcı etkisine ve mekanik etkenlere, gerek yüksek ısıya karşı dayanıklı özel çelik. || *Bessemer çeliği*, Bessemer konvertisöründe hazırlanan çelik. || *Bozulmaz çelik*, ısıtma sırasında biçimini değiştirmeyen çelik. || *Dökme çelik*, dökümevinde dökme usulüyle hazırlanan çelik. || *Durgunlaştırılmış çelik*, ergimeden sonra, gaz çıkması sona erdiği için durgun bir katılık kazanan çelik. || *Ekstra sert çelik*, bileşimindeki karbon miktarı yüzde 0,80'den fazla olan çelik. || *Ekstra yumuşak çelik*, bileşiminde yüzde 0,15'ten daha az karbon bulunan çelik. || *Elektrik çeliği*, elektrik fırınında hazırlanan çelik. || *Hava çeliği*, havada basit bir soğutmayle sertleştirilen çelik. || *Hızlı takım çeliği* veya *hızlı çelik*, çok hızlı kesme yapan takımların yapımında kullanılan özel çelik. || *İnce çelik*, hazırlanması özel itina isteyen ve kullanma alanı pek fazla olmayan çelik çeşidi. || *İnşaat çeliği*, makine takımları, dövme parçaları, madenî çatı makasları, soba, taşıt karoserleri v.b. yapımında kullanılan çelik. || *Kaba çelik*, çelikle dökme demir arası bir yapıda, karbonca zengin çelik çeşidi. || *Kabarcıklı çelik*, demir çubuklar arasında tavlama yoluyle elde edilen çelik (yüzeyde kabarcıklar meydana gelir). || *Köpüren çelik*, köpürerek katılaşan çelik. || *Maragin çeliği*, düşük karbonlu mekanik özellikleri ve sertliği 500°C'lik bir ısıda yapılan yaşlandırma işlemiyle gelişen demir ve nikel alaşımı. (Bk. ANSİKL.) || *Martin çeliği*, Martin fırınında hazırlanan çelik. || *Mıknatıs çeliği*, daimî mıknatıs yapmağa yarayan özel çelik. || *Oksijen çeliği*, pikin çeliğe dönüştürülmesinde kullanılan klasik usullerle veya saf oksijene özgü usullerle elde edilen çelik. (Curuf miktarının çok az olması bakımından bu usulle elde edilen çeliğin çok ilgi çekici özelikleri olur.) [Bk. ANSİKL.]. || *Otomat çeliği*, bileşimi bakımından ayırarak kullanmağa elverişli olan çelik. || *Oyma çeliği*, genellikle oyma veya kesme âletleri yapımında kullanılan çelik. || *Paslanmaz çelik*, kuru veya sıvı ortamdaki çeşitli aşındırıcı etkenlere ve genellikle çevre ısısına veya 200° ile 300°C arasında ayarlanmış sıcaklığa karşı dayanıklı özel çelik. || *Pişme çelik*, pişirme yoluyle elde edilen çelik. || *Pota dökme çeliği*, alaşım elementlerinin bir potada ergimesiyle elde edilen çelik. || *Rulman çeliği*, rulmanın sürtünmelerine karşı dayanıklı özel çelik. || *Sert çelik*, bileşimindeki karbon oranı yüzde 0,60 ile 0,70 arasında olan çelik. || *Takım çeliği*, kesme takımları, oyma takımları veya burgu takımları yapmağa yarayan çelik. || *Tav çeliği*, bileşimi tavlamağa elverişli olan çelik. || *Thomas çeliği*, Thomas konvertisöründe hazırlanan çelik. || *Yarı sert çelik*, bileşimindeki karbon oranı yüzde 0,40 ile 0,60 arasında olan çelik. || *Yarı yumuşak çelik*, bileşiminde yüzde 0,25 ile 0,40 kadar karbon olan çelik. || *Yumuşak çelik*, bileşimindeki karbon oranı yüzde 0,15 ile 0,25 arasında olan çelik.

— Sil. *Çelik çekirdekli delici mermi*, özellikle zırhlı araçlara karşı kullanılan ve de-

yüksek fırın

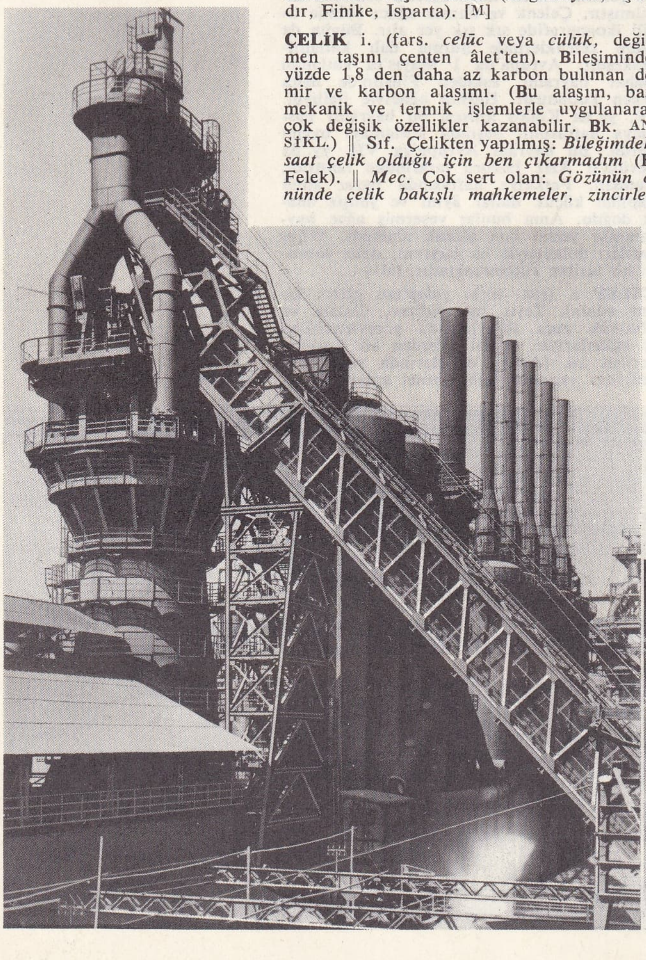

yüksek fırın dökümü

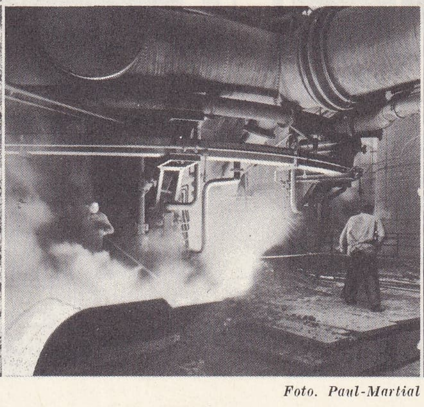

Thomas konverteri

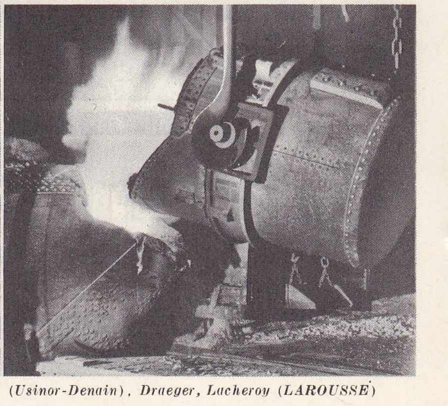

Foto. Paul-Martial (Usinor-Denain), Draeger, Lacheroy (LAROUSSE)

lici gücü artırılmış bir çeşit makineli tüfek mermisi (Çelik çekirdekli merminin hafif zırhları delebilmesi için, mermi çekirdeği çelikleştirilmek suretiyle normal piyade tüfeği mermisinden farklı olarak yapıldığından bu ad verilmiştir.)

— Ted. *Çelik ciğer.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Metalürji. Kolay bozulabilme özelliği ve mekanik direncinin az olması yüzünden, bugün sanayide demir çok kullanılmaz; buna karşılık karbonla yaptığı alaşımları metalürjide en çok kullanılan ürünlerin başında gelir: *çelik,* dövülebilir ve dayanıklı olduğu için (karbon oranı yüzde 1,8'den az); *dökme demir,* kolay kırıldığı halde kalıba dökmeğe elverişli olduğu için (karbon miktarı yüzde 2 ile 4).

I. Çeliğin hazırlanışı

Günümüzde çelik, dökme demirin karbonunu gidererek elde edilir. Karbonla birlikte kükürt ve fosfor da mümkün olduğu kadar bileşimden ayıklanır, öteki elementlerin (Si, Mn) miktarı da ayarlanır. Eskiden, doğrudan doğruya demir filizi çelik haline getiriliyordu. Odun kömürüyle indirgenen maden filizi dökme demir verir, ancak bu madde ayrılmış durumda olmadığı için, cihazın hava gelen en sıcak kısmında çelik haline dönüşür (katalan ocaklar). Cihazın boyutları gittikçe daha büyütülerek üretim de arttırıldı, fakat bu şekilde sadece dökme demir elde edilebiliyordu (yüksek fırın); bu dökme demirin de başka bir cihazda işlemden geçirilerek karbonunu almak gerekiyordu (alçak fırın ve bugünün konvertisörleri, dip fırınları). Bazı usullerle (Höganas, Norsk-Staal, Krupp-Renn v.b.) demir veya çelik doğrudan doğruya maden filizinden elde edilebilir; ara ürün olarak dökme demir elde edilemez. Ancak çoğu zaman bu usuller çok sınırlı olarak gelişir. Daha çok uygulanan çelik üretim usulleri şunlardır: a) *sıvı tasfiye,* kullanılan toplam çeliğin yarısını sağlayan bu usulde maden, işlem sonunda sıvı haldedir; b) *Katı tasfiye,* işlem sonunda hamur kıvamında bir ürün verir.

SIVI TASFİYE

● *Rüzgârla tasfiye* (Bessemer ve Thomas konvertisörlerinde). Karıştırıcıdan gelen sıvı haldeki dökme demir konvertisöre dökülür, burada şiddetli bir hava akımıyle dökme demirin içindeki yabancı maddeler kavrulur. Bu yanma sırasında aynı zamanda, banyonun ısısını, ergimiş haldeki dökme demir için gerekli ısıdan (1 200°C) ergimiş haldeki çelik için gerekli ısıya (1 600°C) çıkartabilecek yeterli sıcaklık da sağlanır. Asit veya Bessemer usulünde, konvertisörün asıl yapım maddesi silis olduğu için, fosforlu olmayan, silis yönünden zengin (yüzde 1,5-2) dökme demirler işlenebilir. Baz veya Thomas usulünde ise konvertisörün asıl yapım maddesi dolomit olduğu için, bileşiminde az miktarda silis bulunan (yüzde 0,4-0,6) fosforlu dökme demirler işlenir. Bu usulde konvertisöre dökme demirle birlikte, fosforu temizlemeğe yarayan bir miktar da kireç koyulur. Dökme demirden çeliğe dönüştürme işlemi çok kısa sürer (on beş veya yirmi dakika) ve dört bölüme ayrılır: *kıvılcım, alev, duman, tasfiye.* Bileşimdeki yabancı maddelerin oksitlenmesi, silisyum ve manganezle başlar; bu oksitlenme sonucu banyonun yüzeyinde dibe çökmeyen bir curuf tabakası meydana gelir (kıvılcım devresi). Daha sonra karbon, havada alevler çıkararak yanan (alev devresi) karbon oksitleri verir. Duman devresi ise (demir ve manganez oksitlerin koyu renk dumanları) Bessemer usulünde, karbon giderme işleminin sonlarına doğru başlar. Thomas usulünde, bu devre yine karbon giderme işleminin sonlarına rastlar ama daha çok fosfor giderme sırasında olur. Fosfor giderme işlemi güçlü bir hava akımıyle sağlanır (kavrulmuş karbon tamamen yanmadıkça bu olay başlayamaz). Dönüştürme işleminin bitip bitmediği, çıkan duman ve alevlerin veya levhalar halinde dökülen sıvı madenden alınan örneklerin incelenmesiyle anlaşılır. Bu sıvı haldeki maden çabucak soğur ve parçalar halinde kırılmağa başlar; kırık yüzeylerin görünümü elde edilen ürün hakkında bir fikir verebilir. Son tasfiyeye gerekli ilâveler yapıldıktan sonra, damıtma kabı devrilerek içindeki çelik, bir kap içine boşaltılır. Thomas usulünde, tasfiyeden önce çeliğin içindeki yabancı maddeler temizlenir ve fosforca zengin curuf, tarım alanında gübre olarak kullanılmak üzere başka bir kapta toplanır.

Günümüzde, çeliğin kalitesini yükseltmek ve içindeki azot miktarını azaltmak için hazırlanan ürünün üzerine, oksijeni arttırılmış hava veya oksijen ve su buharı veya karbon gazından meydana gelen gaz halinde bir karışım gönderilir. Öteki usullerde, özel curuflu son tasfiyelerden önce dökme demire uygulanan bir ön tasfiye yoluyle bileşimdeki kükürt ve fosfor miktarını azaltmak mümkün olur.

● *Tabanda tasfiye* (Martin fırınında). Konvertisörlerde olduğu gibi, Martin fırınlarının da asitli ve bazlı olanları vardır. Asitli Martin fırınında yalnız karbon, silisyum ve manganez tasfiye edilir (kükürt ve fosfor olduğu gibi kalır), bazlı Martin fırınında ise bu iki element de ötekilerle birlikte tasfiye edilebilir.

Gazojen gazı, mazot veya tabiî gazlarla ısıtılan bir dip fırınında, çıkan ısıdan yararlanarak tonlarca sıvı veya katı dökme demir işlenebilir. Bazı usullerde dökme demir yerine demir hurdaları veya demir şeritler *(scrap process)* veya doğrudan doğruya maden filizi *(ore process)* kullanılır. Ergime tamamlandığı zaman, tasfiyenin kusursuz olması için, olay sırasında meydana gelen curuftan yararlanılarak fırını ısıtmağa devam edilir. Bu curuf, fosfor giderilmek istendiği zaman kireçlidir, istenmediği zaman ise silislidir. Madenin arıtılmasında kullanılacağı için, burada curufun rolü çok önemlidir. Çelik, istenilen kaliteye geldiği zaman curuftan ayrılarak, ya fırını yana yatırmak veya bir delikten akıtılmak suretiyle boşaltılır.

Ergime ve tasfiye işlemlerini çabuklaştırmak için (sekiz -on saat), bugün oksijenden yararlanılıyor ve böylece son tasfiyenin de kusursuz bir şekilde yapılabilmesi sağlanıyor.

● *Elektrikli fırında tasfiye.* Madenden çok daha ileri bir tasfiyeye imkân veren bu usul, yalnız kalite çelik üretiminde kullanılır. Burada ısıtma, karbon elektrotlarla, fırına yerleştirilen maddeler arasında fışkıran bir elektrik yayı ile sağlanır. Ergimeden sonra, çeşitli curuflar yardımıyle tasfiye gerçekleştirilir. Baz usulünde, oksitleyici bir curuf silisyum, manganez ve karbonu temizler; fosfor ise ultra-bazik ikinci bir curuf yardımıyle giderilir. Temizleme işlemi bittikten sonra, baz yapılı ve indirgen bir curuf aracılığıyle bileşimin oksijeni ve kükürtü alınır. Bundan sonra, istenilen bileşimde bir çelik elde etmek için, son katma ürünleri eklenir. Elektrik fırınında tasfiye yaparken, konvertisörden veya Martin fırınından gelen sıvı maddelerden de yararlanılabilir, bu durumda harcanan elektrik akımı çok daha az olur (Duplex usulü).

Elektrik fırınında oksitleme devresinde oksijen kullanılır, bu da tepkimenin daha hızlı ve daha iyi gelişmesini sağlar. İndükleme yoluyle ısıtılan bir başka tip elektrik fırınında da çelik elde edilebilir. Yalnız bu usulde katılan maddelerin tamamen saf olması gerekir ve sadece, özel elementler bakımından zengin ince çelik üretiminde kullanılır.

● *Potada üretim.* İndüklemeli fırında olduğu gibi bu usulde de pota içine ancak çok saf ürünler konulur. Potalar, kok kömürüyle çalışan küçük fırınlarda veya çıkan ısının değerlendirilebildiği gazlı veya mazotlu büyük fırınlarda ısıtılır. Uzun zaman, akma çelik üretiminde yalnız bu usul kullanılmıştı.

KATI TASFİYE

Potada ve indüklemeli elektrik fırınında çelik elde etmek için kullanılan saf ürünlerin hazırlanmasında, katı tasfiye usullerine başvurulur. Aslında bu usuller, bileşimindeki kükürt ve fosfor oranı çok düşük ve içindeki yabancı maddeler sıvı tasfiye usulleriyle elde edilenlerden çok daha az olan üstün saflıkta demir üretmek için tek ve en emin yoldur. Katı tasfiye iki yoldan yapılır: alçak fırında ve demirin eritilerek arıtılmasıyle. Bu iki usul birbirine çok benzer, aralarındaki tek fark, alçak fırın usulünde yakıt (odun kömürü) doğrudan doğruya dökme demire temas eder, ikinci usulde ise yanma ayrı bir ocakta olur. Tasfiye işlemi, devamlı olarak oksitlenen demir oksit yönünden zengin bir curuf aracılığıyle yapılır. Sürekli bir karıştırmayle sıvı demir tasfiye edilir. İşlem bittiği zaman, içinde çeşitli curuf maddeleri bulunan, sünger görünümündeki maden topakları fırından çıkarılır. Bu topaklar, curufun fazlasını temizlemek üzere dövülür. Eğer, karbon oranı daha fazla olan çelik elde etmek isteniyorsa, alçak fırında veya demir eritme usulüyle hazırlanmış küçük düzgün metal çubuklarla, odun kömüründe tavlanır. Böylece bu usullerle, yeniden ergimeye hazır tamamen saf ürünler elde edilir: ancak bunların maliyeti çok yüksektir.

TASFİYE USULÜNÜN SEÇİMİ

Bütün bu çeşitli usuller arasında bir seçme yaparken, çok değişik ve çok karmaşık teknik ve iktisadî şartları göz önünde tutmak gerekir. Usul seçerken dikkat edilecek belli başlı kurallar, genel olarak şöylece özetlenebilir: pota ve elektrik fırınıyle bileşimi tamamen belirli yüksek kalite çelik elde edilir, ancak üretim çok pahalıya mal olur. Elektrik fırınının kapasitesi daha fazla olduğu için, maliyet pota usulünden daha düşüktür ve bu yüzden daha çok kullanılır.

Ayrıca, Martin fırınında üretim de Thomas usulüne tercih edilir. Martin fırınında işlem daha yavaş olduğu için, banyoya katılan son katılma elementlerinin dozu kesinlikle ayarlanabilir; üstelik havanın etkisi de daha zayıf olduğundan, demiri oksitlemeden banyodaki yabancı maddeler tasfiye edilebilir. Böylece Martin fırınından elde edilen çeliğin kalitesi, Thomas usulüyle elde edilen çelikten biraz daha yüksek olur. Buna karşılık Thomas usulünde işlem daha kısa sürdüğü için ayrıca konver-

150 tonluk Martin fırını

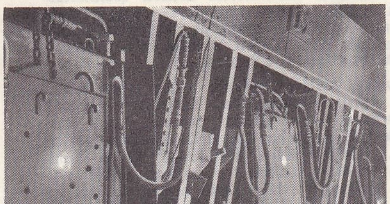

hurda demir dökümü

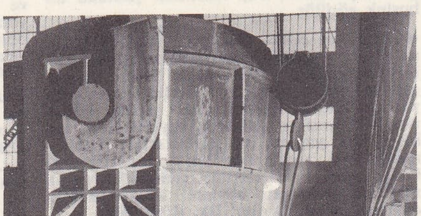

Foto. Lacheroy, Usinor-Denain (LAROUSSE)

tisöre ısı vermek gerekmez ve ürün daha ucuza çıkar. Döküm sırasında bir yandan çeliğin bileşimindeki çeşitli maddelerin miktarını ayarlamak, öte yandan yine çeliğin içindeki oksijeni çekip bileşime durgun bir görünüm vermek için, silisyum, manganez veya başka elementler yönünden zengin çeşitli ferro-alaşımları katılırsa, bu iki usulle de iyi kaliteli çelik üretilebilir. Rüzgârla tasfiye, daha çok sıvı haldeki dökme demirin işlenişinde kullanılır. Sıvı dökme demir, ya doğrudan doğruya yüksek fırından döküm yapılır veya birkaç yüz tonluk büyük bir karıştırıcıdan geçtikten sonra işlenir. Bu karıştırıcıda, yüksek fırından devamlı olarak gelen döküm karışımı, hem dökme demiri homogen hale getirir, hem de içindeki kükürdü alır. Buna karşılık Martin fırını, genellikle külçe demirlerin ve yeniden kullanılır hale getirmek üzere çelik artıklarının işlenmesinde iyi sonuç verir. İşlem sırasında, sıvı dökme demir ve bazen maden filizi de katılabilir. Bazlı curuf usullerinde yalnız, Fransada Lorraine, İngiltere'de Cleveland ve A.B.D.'de Clinton havzalarında bulunan maden ocaklarından çıkarılan çok fosforlu demir işlenebilir. Asitli curuf usulleri ise, ancak çok saf maden filizlerinden elde edilen silisli dökme demirlerin işlenmesinde kullanılır (hematit dökme demirler). Bk. DEMİR.

II. Çeliğin bileşimindeki maddeler

Çeliğin bileşiminde, demirle alaşım yapmış çeşitli elementler bulunur; bu elementlerin oranı genellikle yüzde 0 ile 5 arasında değişir. Bileşimde *karbon* ve *silisyum* mutlaka vardır: karbon pek ender olarak yüzde 1'i aşar (genellikle yüzde 0,2 ile 0,7 arası); silisyum ise yüzde 0,1 ile 0,7 arası, bazı özel çeliklerde (zayıf histerezisli transformatör saçları, yay çeliği gibi) daha çok oranda (yüzde 2 ile 4) bulunur.

Manganez, çeliğin bileşiminde yüzde 0,3 ile 0,8 oranında bulunur; çok sert ve aşınmaya karşı çok dirençli çeliklerde (demiryolu) bu oran yüzde 12 ile 15'e kadar çıkabilir. Manganez ayrıca, yüzde 0,15 oranında karbonla alaşım yaptığı ve alaşımda manganez bulunmadığı zaman lehimlenme özelliğini kaybeden demire bu özelliğini yeniden kazandırır. Serbest veya bileşim halindeki *kükürt* ve *fosfor* da, *oksijen* gibi, çeliğin bileşiminden çıkarılması gereken zararlı maddelerdir: bu maddelerin yüzde 0,1 oranında bulunması bile fazla sayılır; fosfor, çeliğin kolayca kırılmasına yol açar, kükürt ise dövülebilme özelliğini azaltır. Bundan başka, *krom, nikel, vanadyum, tungsten, molibden* v.b. serbest veya bileşim halinde, pek çok özel çeliğin bileşimine katılır.

III. Çeliğin yapısı ve özellikleri

Tavlanmış haldeki çelik incelendiği zaman, bileşiminde çeşitli maddeler görülür. Yumuşak ve dövülmeğe elverişli bir madde olan *ferrit* (α demir içinde çok sınırlı katı karbon eriyiği) karbon oranı az olan (yüzde 0,10) çeliklerde, az sayıda kristaller halinde bulunur. Çeliğin içindeki karbon oranı arttığı zaman, ferrit kristallerine bitişik olarak yeni bir madde meydana gelir; daha sonra karbon yüzde 0,85'e kadar çıkınca bu madde bütün kütleye yayılır: bu, *semantit* (demir karbür) ve ferrit'ten meydana gelen bir karışım olan *perlit*'tir. Sert ve kolay kırılan perlitin bileşime katılmasıyle çeliğin içindeki karbon miktarı, buna paralel olarak da sertliği artar. Âdi çeliklerin mekanik özellikleri, kimyevî bileşimlerine ve mikrografik yapılarına bağlıdır: karbon oranı yüzde 0,10 olan bir çeliğin (yalnız ferrit) kırılmaya karşı direnci sınırlıdır (30 kg/mm²), buna karşılık dövülebilme özelliği yüksektir (kırılmasıyle yüzde 35 uzama). Oysa, karbon oranı yüzde 0,8 olan çelik (yalnız perlit) çok daha serttir ve 80 kg/mm²'lik kırılmaya karşı dirençlidir; öte yandan, azalan dövülebilme özelliğiyle (kırılmadan yüzde 8 uzama) birlikte kırılganlığı da artmıştır.

Su verilerek sertleştirilmiş âdi çeliklerde, *ostenit*'i (karbonun γ demir içindeki katı eriyiği) çevre ısısında sertleştirmek suretiyle, dönüşüm ısısının üstündeki derecelerde kararlı hale getirmek imkânsızdır; ostenit başka bir maddeye, *martensit*'e dönüşür. Su verilmiş çeliğin en belirli özelliği olan sertlik (tavlanmış çeliğin sertliğinin yaklaşık olarak üç katı) martensit'ten ileri gelir. Karbon oranı yüzde 0,8 olan bir çelik, çevre sıcaklığında ve yağda sertleştirildiği zaman, 900 mertebesinde bir Vickers sertliği (tavlanmış halde, ancak 200 kadar) ve en az 250 kg/mm²'lik bir kopma yükü kazanır. Bu üstün sertlikle birlikte şekil değiştirme kapasitesi de azalır. Kırılganlığını gidermek için de, su verme işleminden sonra *menevişleme* işlemi uygulamak gerekir. Menevişleme sırasında martensit, mikroskop altında bile güçlükle görülebilecek kadar ince bir karışım olan ve perlit gibi, ferrit ve semantitten meydana gelen *sorbit*'i (*osmondit* de denir) verir. İkinci ısıtmanın sıcaklığını ve menevişlemenin süresini ayarlamakla, çeliğin mekanik özellikleri, yani sertlik ve dövülme dereceleri arasında bir uygunluk sağlanabilir. Çeliğin bileşiminde bunlardan başka bazı özel maddeler de bulunur: perlitin bir çeşidi olan ve yeterince yavaş yapılamamış ve soğutmayle elde edilen *trustit;* yalnız izoterm sertleştirme işlemi sırasında görülen *benit* (ferrit ve semantit karışımı).

IV. Çeliğin işlenmesi

Çelik, çok çeşitli işlemlere gelebilen bir alaşımdır. Fiziko-kimyasal işlemlerin (semantasyon, azotlama) yanı sıra termik işlemlere de (su verme, tavlama, meneviş) elverişlidir. Bu işlemler sonucu çelik, çoğu zaman birbiriyle hiç uyuşmayan (sertlik ve kolay dövülebilme gibi) çeşitli özellikler kazanır; bu yüzden de kullanılma alanı çok geniştir. Ayrıca, çelikten yapılma eşyalara biçim verirken, bütün mekanik işlemlere başvurulabilir (dövme, haddeden geçirme, germe, tel çekme, kalıplama, bükme v.b.).

V. Çeliklerin sınıflandırılması ve kullanılışı

Çelikler değişik yönlerden sınıflandırılabilir.

HAZIRLANIŞ ŞEKLİNE GÖRE

● *Martin, Thomas, Bessemer* ve *elektrik çeliği*. (Bk. *Çeliğin hazırlanışı* paragrafı.)

● *Pota dökme çeliği.* Maliyet fiyatı yüksek olduğu için bugün pek az kullanılan potada üretim usulü, ancak yüksek kaliteli bazı çeliklerin (ince çelik, takım çeliği, özel çelikler) hazırlanışında kullanılır.

● *Akma çelik.* Eskiden potada ergime yoluyle hazırlanan takım çeliklerini, dökme demirden veya eritilmiş demirden elde edilen öteki çeliklerden ayırt etmek için, «akma çelik» denirdi. Bugün bile, takımların yapımında kullanılan karbonca zengin âdi çelik için, yanlış olarak, «akma çelik» deyimi kullanılır.

● *Durgunlaştırılmış çelik.* Çeliğin durgunlaştırılması, erimiş haldeki alaşım içine oksijen giderici maddeler (silisyum, alüminyum) katmakla olur. Ancak, katılaşan kütle içinde hava kabarcıklarının oluşmasından kaçınmalıdır. Durgunlaştırılmış çeliğin külçelerinde, baş ekseninin yanında bir boşluk görülür.

● *Köpüren çelik.* Genellikle karbon oranı az olan bu çelikte, katılaşma sırasında gazların çıkmasını sağlayacak olan oksijen giderme işlemi yeterince yapılmamıştır. Bu yüzden alaşım içinde kalan gazlar, külçenin her tarafına dağılmış sayısız hava kabarcıkları yapar. Bu kabarcıklar, katılaşmanın yol açtığı büzülmeyi bir dereceye kadar giderir ve külçede genellikle boşluk meydana gelmez; böylece külçe başının düşmesi önlenmiş olur. Bk. KÖPÜREN.

● *Pişme çelik.* Bu çelik, ya bir demir ve grafit tozu karışımının pişirilmesi veya pişirilmiş bir demir kütlesinin içten karbonlanmasıyla elde edilir.

BİÇİMLENDİRME ŞEKLİNE GÖRE

● *Dökme çelik.* Bütün çelik çeşitleri döküme elverişlidir. Küçük parçalarda olduğu gibi, büyük boyutlu parçaların (makine gövdeleri, deniz taşıtları, türbin gövdeleri) yapımında çelik döküm iyi sonuç verir. Dökümcülük*ün özel usulleri çoğu çeliğe uygulanabilir.

● *Haddelenmiş, dövülmüş, çekilmiş, preslenmiş, tel çekilmiş, kalıplanmış çelik* v.b.

BİLEŞİMİNE VE YAPISINA GÖRE

Çeliklerin, böyle kimyevî bileşimlerine göre sınıflandırılması en genel ayırım şeklidir. Tavlanmış çelikte incelenebilen mikrografik yapıya göre düzenlenmiş sınıflandırma ise, incelenecek çeliğin özelliklerini daha iyi görebilmek imkânını sağlar. Bu sınıflandırmada çelikler, perlitli, ferritli, ostenitli, martensitli ve karbürlü diye tanımlanır. Bileşimlerine göre yapılan sınıflandırmada çelikler iki önemli grup altında toplanır: adî çelikler ve alaşımlı veya özel çelikler.

● *Âdi çelikler.* Kimi zaman yanlış bir deyimle *karbonlu çelikler* diye anılan bu çelik türleri, demirin karbonla alaşım yapmasından meydana gelir (karbon oranı en fazla yüzde 1,8; sanayi çeliklerinde ise karbon pek ender olarak yüzde 1'i geçer); âdi çeliklerde normal olarak, az oranlarda şu elementler bulunur: manganez (yüzde 0,3 ile 0,5), silisyum (yüzde 0,1 ile 0,6), kükürt (yüzde 0,05'den az) ve fosfor (yüzde 0,05'ten az). Âdi çelikler, bileşimlerindeki karbon miktarına bağlı olarak değişen sertlik derecelerine göre adlandırılır:

Ekstra yumuşak çelikler: çekilerek kopma yükü R = 35 kg/mm²; uzama A = yüzde 35; her türlü hırdavatçılık malzemesi (çiviler, perçinler), büküme elverişli saç (taşıt karoserleri), şeritler, demirci âletleri v.b.;

Yumuşak çelikler: R = 40; A = yüzde 25; çelik inşaat, madenî çatı makasları, profile, saç, cıvata, âdi tel (demir tel);

Yarı yumuşak çelikler: R = 50; A = yüzde 22; çelik döküm, makinelerin mekanik parçaları;

Yarı sert çelikler: R = 60; A = yüzde 20; çelik döküm, transmisyon milleri, küçük takım parçaları, sapan demiri, eskiden savaş topları v.b.;

Sert çelikler: R = 70; A = yüzde 15; çelik döküm, silâh donatım ve takım parçaları, demiryolu rayları, yaylar (tel ve levha halinde), bıçak yapımı;

Ekstra sert çelikler: R = 80 ile 100; A = yüzde 5 ile 10; teller (yüksek direnç kabloları, piyano telleri, yaylar), fabrika âletleri (eğeler, testereler, frezeler v.b.).

● *Alaşımlı* veya *özel çelikler.* Katılma elementleri, kimyevî bileşiminde veya yapısında bazı değişiklikler sağlamak suretiyle, çeliğe özel nitelikler kazandırmağa veya termik işlemi kolaylaştırmak (dönüşüm ısısının azalması) suretiyle çeliğin normal özelliklerini arttırmağa yarar. Katılma elementlerinden hiç birinin oranı yüzde 5'e çıkmıyorsa, bu çeliğe *zayıf alaşımlı;* yüzde 5'ten fazla ise buna da *sağlam alaşımlı* denir. Sayıca çok fazla olan özel çeliklerden (yalnız bir tek özel elementi bulunan ikili çelikler, üçlü, dörtlü ve karmaşık [kompleks] çelikler) başlıcaları şunlardır:

Nikelli çelikler (yüzde 2 ile 40); az miktarda olduğu zaman nikel, sertleşme gücünü ve mekanik özelliklerini arttırır (semantasyon çeliği, motor parçaları), çok oranda olursa, çeliğin aşınmaya karşı direncini yükseltir. Bk. FERRO NİKEL, İNVAR, ELİNVAR, PLATİNİT, FERMALLOY;

Kromlu çelikler (yüzde 1 ile 18); bileşime katılan krom, sert karbürler yaparak kopmaya karşı direnci arttırır; buna karşılık çeliğin daha kolay kırılmasına yol açar. İçinde yüzde 4'e kadar krom bulunan çelikler, takım ve rulman çeliği olarak kullanılır; daha fazla oranlarda ise, bıçak ve oyma âletleri yapımında kullanılır (yüzde 13 kromlu Stainless çeliği);

Manganezli çelikler'in kullanma alanı çok geniştir (raylar, yüzde 13 manganezli Hadfield çeliğinden dövücü parçalar);

Silisyumlu çelikler (yaylar, transformatör saçı), *tungstenli çelikler* (daimî mıknatıslar) v.b.;

Nikel-kromlu çelikler, kullanma alanlarının

çeşitliliği yönünden özel çelikler içinde en önemlisidir; nikel ve kromun bütün yararlı özelliklerini birleştirir. Perlitli çelikler (yüzde 6 nikel ve en fazla yüzde 2 krom) mekanik âletler yapımında çok kullanılır. Bileşimindeki nikel ve krom oranı daha fazla olan ostenitli çelikler, paslanmaz çelik (yüzde 18 krom ve yüzde 8 nikelli çelik) ve bazı ateşe dayanıklı çelikleri meydana getirir. (Bk. NİKROM.) Termik işlemleri kolaylaştırmak için bu çeliklere molibden, vanadyum, titan v.b. katılır;

Krom-tungstenli çelikler içinde en çok kullanılanları hızlı takım çelikleridir. Âdi veya özel bir çeliğin sınıflandırılmasında, çoğu zaman hazırlanış veya elde ediliş şekli de belirtilir (msl: soğukta haddelenmiş yumuşak Martin çeliği).

● *Maragin çeliği.* Demirli alaşımların bu cinsinin adı (anglosakson menşeli) sert bir bileşken olan martensitin (mar) yaşlanma (aging) sırasında oluşmasından ileri gelmektedir. İçinde yüzde 17-20 nikel bulunan bu demir alaşımlarının prensibi, ısıtma ve soğutma sırasında meydana gelen tersinir dönüşüm $\alpha \rightleftharpoons \gamma$ histerezisine dayanır; bu alaşımlar ısıtıldıklarında 600°C civarında ostenitik yapıya (γ) sahip olurlar, halbuki soğuma sırasında ostenitden (γ) martensitik (α) yapıya tersinir dönüşüm ancak 200°C'de meydana gelir. Böylece, uygun ilâvelerle 600°C'den aşağı bir sıcaklıkta yapılan yaşlanma sonucunda martensitik sert bir yapı elde etmek mümkündür. Bu çeliklerin tipik bir bileşimi şöyledir: yüzde 69 demir, yüzde 18 nikel, yüzde 8 kobalt, yüzde 4,6 molibden, yüzde 0,4 titan ve yüzde 0,03'ten az karbon. Tavlama ve 820°C'den itibaren bir soğumadan sonra bu çelik yüksek mekanik özellikler göstermez (kopma dayanıklığı 100 kg/mm²), dolayısıyle kullanılış imkânı artar ve klasik su verme işlemine göre çok az deformasyon elde edilir. Fakat 500°C civarında 3 saatlik bir yaşlandırma bu özellikleri arttırır: kaynaklar hariç, ısıl işleme ihtiyaç göstermeden kopma dayanıklığı 180 ilâ 200 kg/mm²'ye ulaşabilir. Halbuki klasik çeliğin 120 kg/mm²'lik bir kopma dayanıklığına varması için pahalı bir ısıl işlemden geçmesi gerekir. Bu çeliklerin özelliği (özellikle uçak sanayiinde) yalnız üstün nitelikleri bakımından değil, fakat bu yüksek özelliklerle birlikte şekillendirme, kaynak yapma ve alçak sıcaklıklardaki kullanılma imkânları ile izah edilebilir.

● *Oksijen çeliği.* Konverter metotlarıyle (Thomas ve Bessemer çelikleri) elde edilen çeliklerin kalitesini ıslah etmek ve Siemens-Martin usulü ile elde edilen çeliklerin kalitesine getirmek için oksijenle zenginleştirilmiş hava vererek azotun zararlı etkisi yavaş yavaş giderilir.

Ayrıca saf oksijen kullanarak, oksijenli çelik üretmek için bazı özel metotlar bulunmuştur. Bu oksijenli metotların klasik konverter usullerinden başlıca üstünlükleri şunlardır:

— Maksimum kapasitesi 60 ton olan konverter yerine 300 tonluk konverterlerin kullanılması ile verimin ve saat başına üretimin artması;

— Azot oranı yüzde 0,003'ten az olan yüksek saflıkta çelik yapımı (azot oranı Thomas çeliklerinde yüzde 0,012, Martin çeliklerinde ise yüzde 0,005 kadardır); bu çelikler, biçim değişikliğinin gerektiği yerlerde (derin sıvama saç) ve kaynak işlerinde kullanılır;

— Hava verildiği zaman, azotun yol açacağı önemli kalori kaybının giderilmesi, banyonun sıvı halde kalması için karbonun fosfor, manganez ve silisyumla birlikte yanması yeterlidir;

— Karbon oranı daha yüksek olan (yüzde 0,4'ün üstünde) çeliklerin, daha kolay yoldan üretilmesi;

— Hurda demirin kullanılması (özellikle bazı bölgelerin sanayiinde çok önemlidir);

— Gazların tamamen temizlenmesi ve gazlarla taşınan ürünlerin yeniden değerlendirilmesi.

Bu amaçla kurulan ilk tesis, Avusturya'nın Linz şehrindeki Vöest çelikhanesinde 1952'de işletmeye açılmıştır. Bu tarihten sonra çeşitli metotlar uygulanmış ve zamanla bunlar eski metotların yerini almıştır:

LD usulü (Linz-Dusenstrahlen). Avusturya'daki Linz çelikhanelerinde ve Yukarı Avusturya'da Leoben yakınındaki Lonawitz çelikhanelerinde uygulanan bu boru ile oksijen verme usulü, bileşiminde yüzde 0,2 ile 0,4 fosfor bulunan (yani fosfor yüzdesi Bessemer metodu için fazla, Thomas metodu için yetersiz olan) fontların işlenmesini sağlar. Saf oksijen (en az yüzde 98) 10 bar'lık basınç altında, konverter eksenine dik olarak yerleştirilmiş ve su soğutmalı bir oksijen üfleme borusuyle gönderilir. Oksijen, ergimiş font banyosunun yüzeyine geldiğinde banyoda, tasfiye tepkimelerinin (özellikle fontun çeliğe dönüşmesi için karbonun giderilmesi) gelişmesine elverişli bir burgaç hareketi meydana getirir. Elde edilen çeliğin kalitesi, en iyi Martin çeliklerine eşit veya daha üstündür. Buna karşılık bu usul, Bessemer ve Thomas metotlarından daha uzun sürer ve fırının ateşe dayanıklı astarının ömrü de iki misli daha az olur. Öte yandan, bu işlem için gerekli yatırım Bessemer ve Thomas usullerinden çok daha fazladır; ayrıca, baca tozlarının toplanması için de özel bir tertibat gerekir.

LDP usulü. Bir öncekine benzeyen bu usul, ilk olarak 1956'da Pompey çelikhanelerinde uygulanmıştır (LD harflerine eklenen P buradan gelir). Fosforlu fontların işlenmesinde kullanılan bu usulde fırına bir yandan saf oksijen verilirken, bir yandan da curufun kireç bakımından zenginleşmesini sağlamak için banyoya kireç eklenir. İşlem iki safhadan meydana gelir: birinci safhada, dökme demirin bileşimindeki fosfor oranı iyice azaltılır ve fosforlu curuf gübre olarak kullanılır; ikinci safhada ise tasfiye işlemi tamamlanır ve elde edilen curuf, fırına doldurulacak dökme demirin fosforunu gidermekte kullanılır.

OLP usulü. Fransa'daki Demir Metalürjisi Araştırma Enstitüsü'nün bulduğu bu metot, fosforlu fontların tasfiyesinde kullanılır. Düşey yerleştirilmiş bir üfleme borusu bulunan damıtma cihazlarında uygulanan bu usulde, fırına oksijenle birlikte kireç tozu gönderilir. Hurda demir ve maden filizi katılarak yapılan iki safhalı üfleme, elementlerin kesin yüzdesini ayarlamak imkânı verir.

Kaldo usulü. İsveç'teki Domnarvet şehrinde Profesör Kalling'in (Kal-Do adı buradan gelir) incelediği bu usul, yalnız yüzde 0,5'ten fazla fosforlu fontların işlenebildiği LD usulünün uygulanmasına imkân olmayan fosforlu fontların işlenmesinde kullanılır. Bu işlem için seçilen konverter, eğik yerleştirilmiş ve ekseni etrafında dönen (dakikada 30 devir) bir damıtma kabıdır; bu kaba eğik olarak sokulan bir üfleme borusuyle, 4 bar'lık basınç altında yüzeyden saf oksijen gönderilir.

Uygulanan sayısız tasfiye işlemi, bir yandan bileşimi gittikçe değişen bir curufun oluşmasına yol açarken, bir yandan da karbonun fosfordan daha yavaş giderilmesini sağlamak üzere işlem şartlarını (konverterin dönme hızı oksijen akımı) ayarlar. Böylece, çok iktisadî şartlar altında, fosfor oranı çok düşük olan yüksek saflıkta çelik elde edilebilir. Bu metodun özelliği, fazla miktarda kalori vererek, ton başına 400 kg kadar hurda demir ilâvesine imkân hazırlamasıdır. Bu ise, banyonun sıvı halde kalması için gerekli ısının yine banyodaki iç tepkimelerle sağlandığı bir usulde yenilik sayılır.

Rotor usulü. Almanya'daki Oberhausen şehrinde uygulanan bu usulde (Siemens-Martin fırınıyle konverter arası bir metot), yatay bir eksen etrafında çok yavaş dönen (dakikada 0,5 ile 1 devir) çok uzun (20-30 m) bir fırın kullanılır. Ergimiş font banyosuna oksijen, iki borulu bir üfleme tertibatıyle gönderilir: borulardan biri saf oksijen verir ve banyonun içinde karbon

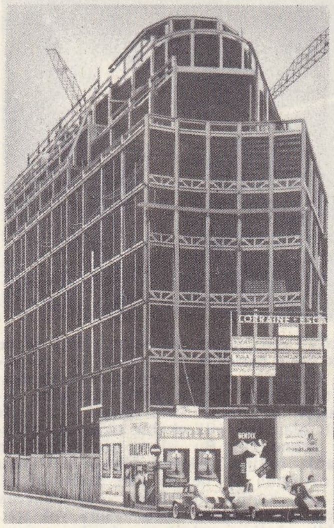
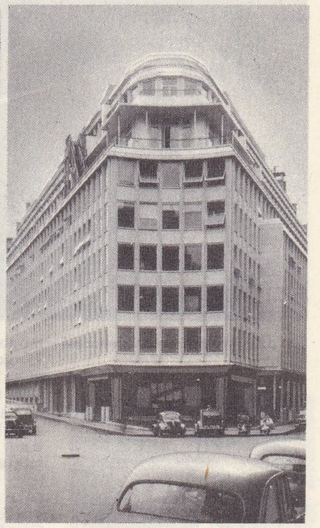

mimarîde çelik Paris'te çelikten bir binanın inşa hali ve bitmiş durumu (1958)

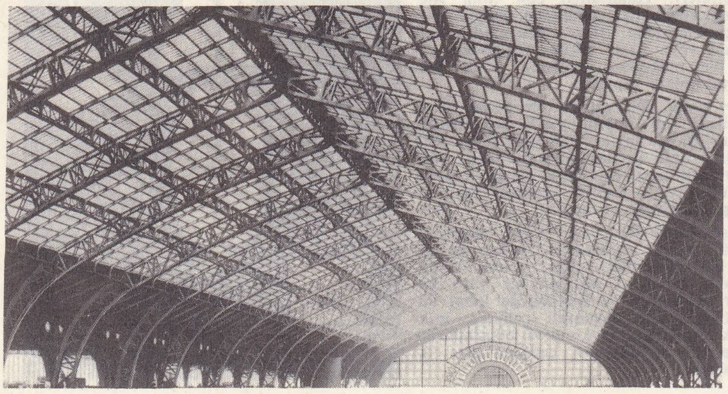
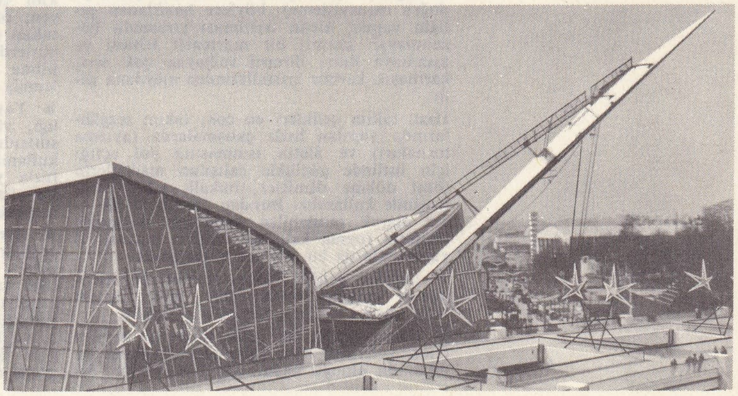

Makine galerisinin çelik çatısı (Milletlerarası sergi, 1889 — mimar, Dutert). Brüksel sergisindeki fransız pavyonunda (1958 - Gillet'nin eseri), bir çelik direk çıkıntılı kısımları dengeleyici bir unsur olarak kullanılmış.

Foto. Chevojon, Zalewski (LAROUSSE)

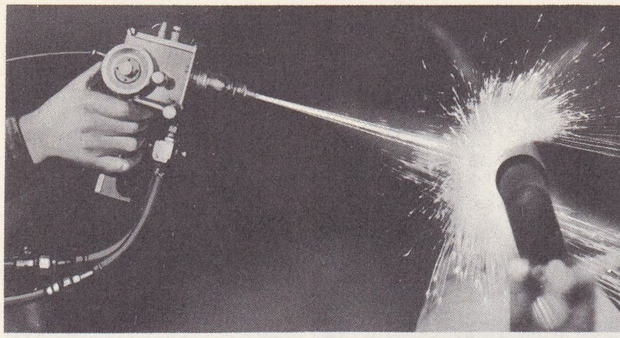

alüminyumun çeliklenmesi

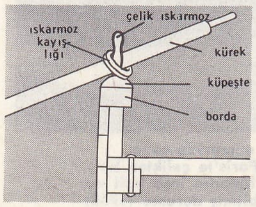

çelik ıskarmoz (denizc.)

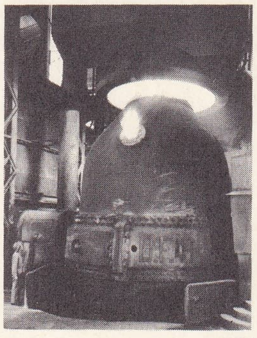

çelik OLP usulünde oksijen püskürtülen arıtma kabı

monoksit oluşmasına yol açar; yalnız yüzde 75 oksijenle beslenen ikinci boru ise, banyonun yüzeyinde karbon monoksitin yanmasını sağlar. Bu usulün sakıncalarından biri, ateşe dayanıklı fırın astarı için çok zararlı olan çok yüksek bir sıcaklığın meydana gelmesidir. Bu işlem için çok fazla miktarda oksijen (işlenen fontun her tonu için ortalama 10 ile 65 m³) kullanılması, gazı 150 km'lik mesafelere dağıtabilecek oksijen santrallarının kurulmasına yol açtı. Gerekli oksijen «oksiton» denilen cihazlarda sıvı havanın damıtılmasıyle elde edilir. Oksijenden yararlanan çeşitli usuller sürekli bir gelişme içindedir ve bu tip kuruluşların dünya çapındaki kapasitesi, 1966 yılında, bütün dünya çelikhanelerinde uygulanan usullerin toplam üretim kapasitesinin yüzde 20'sini meydana getiriyordu. 1960 ile 1966 arasında C.E.C.A.'da üretilen oksijen çeliklerinin oranı, toplam çelik üretimine göre yüzde 1'den yüzde 25'e yükselmiştir.

KULLANMA ALANINA GÖRE

● *Mıknatıs çelikleri.* Daimî mıknatıs yapmak için, tungsten, krom ve özellikle kobalt (yüzde 30'a kadar) katılarak geliştirilmiş âdi çelikler kullanılır. Bu çelikler genellikle, yüksek bir gideren olan ve güçlü bir kalıcı indükleme imkânı sağlayan martensitli haldeyken işlenir.

● *Hava çeliği.* Dönüşüm ısısının üstündeki sıcaklıkta bu çelik, havada basit bir soğutma işlemiyle sertleştirilir ve martensitli çok sert bir yapı kazanır.

● *İnşaat çeliği.* Bu çelik âdi, özel veya termik olarak işlenmiş olabilir; böylece çelikler iki büyük gruba ayrılır: inşaat çelikleri ve takım çelikleri.

● *Hızlı takım çeliği* veya *hızlı çelik.* Hızlı takım çeliklerinin bileşimi, 1906'da Taylor tarafından bulunan bileşim tipiyle iyice geliştirildi. Bugün, bu bileşime katılan özel elementlerin oranı şöyle düzenlenmiştir: yüzde 0,8 ile 1,2 karbon, yüzde 2 ile 18 tungsten, yüzde 3 ile 6 krom, yüzde 1 ile 3 vanadyum ve ek olarak yüzde 1 ile 8 molibden, yüzde 3 ile 10 kobalt.

Hızlı takım çeliklerinin başlıca nitelikleri, yüksek sıcaklıkta bile sertliğini koruması, aşınmaya karşı direnci ve sıcakta dövülebilmesidir.

Hızlı takım çeliğinin bu değişik nitelikleri, titizlikle seçilmiş bir termik işlem yardımıyle sağlanır (sertleştirmeden sonra 600°C'ye doğru menevişleme); böylece hazırlanan çeliğin yapısı, âletin ısıtılması sırasında bozunmayan kararlı bir martensit kütlesi ve aşınmaya karşı direnci sağlayan çok sert, karmaşık karbür kristallerinden meydana gelir.

Hızlı takım çelikleri en çok, takım tezgâhlarında yapılan hızlı çalışmalarda (ayırma tornaları) ve âletin ısınmasına yol açtığı için üstünde güçlükle çalışılan maddelerin (özel dökme demirler, bakalit v.b.) işlenmesinde kullanılır. Bundan başka, ancak özel olarak ısıtılabilen aşınmaya dayanıklı âletlerin (oyma kalıpları, maden makasları) yapımında da bu çelikten yararlanılır.

● *Otomat çeliği.* Takım tezgâhında işlenmesini kolaylaştırmak üzere, içine kurşun veya kükürt katılmış bir çelik çeşididir.

● *Oyma çeliği.* Bu çelik türü her şeyden önce, yeterince sert, aşınmaya dayanıklı ve mümkün olduğu kadar güç kırılmalıdır. Sıcakta yapılan oyma işlemi sırasında çeliğin, temel niteliklerini kaybetmemesi gerekir.

● *Bozulmaz çelik.* Gerek ısı karşısında (sıcakta çalışılan kalıplar), gerek sertleştirme işleminin termik olayları sırasında (sertleştirmeden sonra işlenmeğe gelemeyen parçalar) biçimini değiştirmeyen bir çelik çeşididir. Bozulmaz çelikler içinde en çok kullanılanı, kromlu ve molibdenli olanlardır.

● *Paslanmaz çelik.* Özel çelikler incelendiğinde, bileşime bazı elementler, özellikle krom katmakla çeliklerin aşınmaya karşı direncini arttırabildiği anlaşıldı. Buna paralel olarak da, Fransa'da L. Guillet, A. Portevin; Almanya'da Strauss, Maurer, Monnartz; İngiltere'de Brearley ve Giesen'in çalışmalarıyle bu ülkelerde paslanmaz çelik sanayii gelişti. Paslanmaz çeliklerin katılma elementleri, yüzde 10'dan fazla oranda krom ve nikeldir. Molibden ve bakır da aşınmaya karşı direnci arttırır. Paslanmaz çelikler, yapılarına göre üç gruba ayrılır (L. Guillet):

a) *Martensitli çelikler,* yüzde 0,4 karbon ve yüzde 12 ile 16 oranında kromlu olan bu çelikler aşınmaya karşı gösterdikleri direnç ve mekanik özellikleri yüzünden bıçak ve gıda âletleri yapımında kullanılır (yüzde 13 kromlu Stainless tipi çelik);

b) *Ferritli çelikler,* yüzde 0,3'ten az karbon ve yüzde 16 ile 30 oranında kromlu olan bu çelikler, bazı asitlerin, özellikle nitrik ve asetik asitlerin aşındırıcı etkisine karşı dayanıklı oldukları için gıda sanayiinde ve fazla sertlik gerektirmeyen mutfak ve sofra takımları yapımında kullanılır;

c) *Ostenitli çelikler,* krom-nikelli bu çeliklerin bileşimindeki maddelerin oranı şöyledir: yüzde 0,10'dan az karbon, yüzde 12 ile 25 arasında krom, yüzde 8 ile 20 oranında nikel (molibdenle birlikte). Bu çelik türünün yüzde 18 krom ve yüzde 8 nikelli olanına «18-8 çeliği» denir. Ostenitli çelikler, çeşitli ortamların aşındırıcı etkilerine karşı gösterdikleri direncin yanı sıra önemli mekanik özellikleri yüzünden, çok değişik biçimlerde (saç, kalıp, boru, çubuk) kimya, gıda, aeronotik sanayiinde ve inşaatta, süslemede v.b. kullanılır. Bu çeliklerden bazıları, soğukta çalışarak işleneceği zaman (haddeleme, tel çekme) özel itina ister. Ayrıca soğukta dövme işlemi sırasında ostenitin, martensitli bir yapı gösterek sertleşmesi sebebiyle bu işlem de itina gerektirir.

● *Takım çeliği.* Kesme takımları (matkap, freze v.b.), sıcakta veya soğukta biçim verme âletleri (maden bükme kalıpları ve matkapları, maden dövme ve haddeleme takımları), soğukta veya sıcakta maddeyi keserek işleyen oyma takımları (maden makası, oyma matkabı ve kalıbı v.b.) yapmakta kullanılan bu çelik türünde aranan temel nitelikler şunlardır: sertlik, dövülebilme, yıpranmaya ve aşınmaya karşı direnç. Çalışma sırasında âlet ısınacağı için, bu niteliklerini yüksek sıcaklıkta da kaybetmemesi gerekir.

Takım çelikleri çok çeşitlidir: az alaşımlı veya âdi çelikler (el âletleri için); kromlu (yüzde 2 ile 12) bozulmaz çelikler; silisyumlu (yüzde 2) çelikler ve kromlu, tungstenli, molibdenli, vanadyumlu hızlı takım çelikleri. Hazırlanışı çok itina isteyen, özel elementler yönünden zengin bazı takım çeliklerinden, işleyen ucu maden karbürlerden veya hızlı takım çeliğinden yapılma bir plakadan meydana gelen «eklenmiş takımlar» yapılır.

● *Yay çeliği.* Bu çeliğin en belirli özelliği, yüksek bir kopma yükü ve esneklik sınırıdır. Basit yaylar için sert âdi çelik kullanılır; özel şartlar altında (ağır yük, fazla yıprandırıcı etkenler) çalışan yaylar ise yüzde 1 veya 2 silisli, sertleştirilmiş ve menevişlenmiş çelikten yapılır.

● *Ateşe dayanıklı çelik.* Ateşe dayanıklı çeliklerin temel elementleri, krom ve nikeldir. Bu elementler çeliğe, yüksek sıcaklığa karşı direncini arttıran bir yapı kazandırır (aşınmağa ve bükülmeğe karşı dayanıklılık). Ateşe dayanıklı çelikler, mikrografik yapılarına ve kimyevî bileşimlerine göre ferritli ve ostenitli çelikler diye iki gruba ayrılır.

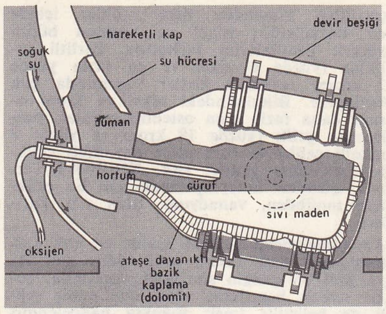

saf oksijenli Kaldo usulü: havanın konvertisörün dip tarafından üflendiği Thomas usulüne karşılık bu usulde yüksek tepkime ısısının kazanın dibini eritmesini önlemek için saf oksijen sıvı maddenin üzerinden geçirilir.

a) Martensit, ferrit veya perlit yapılı *ferritli* çeliklere, bükülgenliği üstünde önemli bir rol oynayan ara fazı hızlandırmak için, genellikle sertleşme ve meneviş işlemi uygulanır. Molibden, vanadyum, titan, tungsten, niyobyum bu çeliklerin bükülmeğe karşı direncini arttırır (meselâ, krom-molibdenli çelikler 650-700°C'ye kadar olan sıcaklıklara dayanıklıdır). Bu çelikler özellikle, kataliz âletleri, aşırı sıcaklık tüpleri, patlamalı motor supapları, buhar türbini kanatları veya dövme ve dökme parçaları yapımında kullanılır.

b) Krom-nikelli *ostenitli* çelikler, ferritli çeliklere oranla, biçim vermeğe ve lehimlemeğe çok daha elverişlidir. Üstelik, yüksek sıcaklıklarda üstün bir mekanik direnç (bükülme) gösterir. Bu çelik türü dökme veya dövme parçalar halinde, çeşitli termik cihazlar (fırınlar, kazanlar, kızdırma âletleri, metalürji potaları), gaz türbinleri ve türboreaktörler için yanma odaları yapımında kullanılır.

● *Rulman çeliği.* Yüzde 1 karbon ve yüzde 2 kromlu bu çelik çeşidi, sertleştirme ve menevişleme işlemlerinden sonra kazandığı özellikleri (sertlik, titreşimlere ve yıpranmaya karşı direnç) yüzünden, rulman sürtünmeleriyle karşı karşıya kalacak parçalar (bilyeler, rulman yatakları) yapımında kullanılır.

VI. Çelik üretimi

XIX. yy.ın başlarına kadar çelik üretimi pek gelişmemişti: demir filizi, odun kömürüyle işleniyordu. Fırınlar ise maden yataklarının yakınında, ormanların kenarın-

LD usuluyle çelik hazırlanması

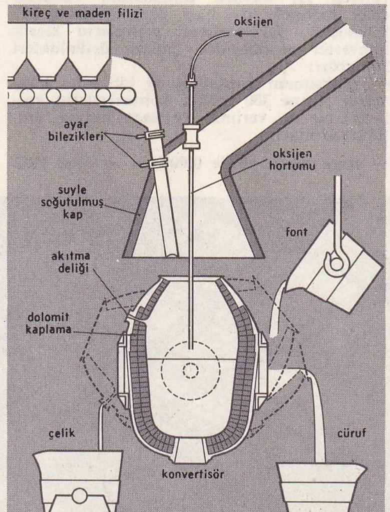

Foto. Doc. Aluminium français, Lacheroy (LAROUSSE)

da kuruluyordu. Çelik üretiminde maden kömürü ve kok kullanılması ilk defa İngiltere'de oldu; ancak ilk yüksek fırınların kapasitesi çok sınırlıydı ve İngiltere, Fransa, Almanya'da üretim XIX. yy.ın ilk yarısında pek yavaş gelişiyordu. 1855'te Bessemer usulünün bulunmasıyle, az ergiyen maden filizlerinin daha kolaylıkla ergimesi mümkün oldu.

1865'te, Martin usulü, eski demir hurdalarından yararlanmayı sağladı. 1878'de, Thomas ve Gilchrist'in bulduğu teknik sayesinde, Lorraine bölgesinin fosforlu maden filizleri işletilmeğe başlandı. Genellikle elektrik fırınında elde edilen demirli alaşımların veya özel çeliklerin üretilmesi ise, ancak Birinci Dünya savaşından sonra başladı. Üretimin iktisadî ve coğrafî yönden gelişmiş ülkelerde toplanması, büyük miktarlarda dökme demir ve çelik üretimi için gerekli işçilik ve sermayenin fazlalığıyle açıklanabilir. Başlıca üretim merkezleri, demir veya kömür yatakları yakınında, maden filizi ithalâtının yapıldığı limanlarda; özel çelik üretim merkezleri ise elektrik enerjisi kaynaklarına yakın bölgelerde gelişmiştir. A.B.D.'de en büyük çelik fabrikaları, Pennsylvania bölgesindeki maden kömürü havzasında, Duluth gölü maden yataklarına yakın bölgelerde veya Birmingham bölgesinde olduğu gibi, hem kömür hem maden yataklarının bulunduğu Appalaş'ların güneyinde kurulmuştur. S.S.C.B.'de çelik üretme merkezleri, Ukrayna (Donbass) ve Ural bölgelerinin zengin kömür ve demir yataklarından beslenir. Ural-Kuznetsk şirketi, Ural bölgesindeki Sverdlovsk ve Magnitogorsk madenlerinden çıkarılan demir filizini ve Kuzbass bölgesinden çıkarılan kömürü işler. Batı Avrupa'da ise işleme merkezleri, ya kömür üstüne (Ruhr bölgesinde olduğu gibi) veya demir üstüne (Lorraine'de olduğu gibi) kurulmuştur. Metalürji ürünlerinin çeşitliliği, pazarların bolluğu, başlıca üretici devletler arasındaki büyük rekabet, fiyatların azalıp yükselmesi ve iktisadî krizler, büyük teşebbüslerin günden güne artmasına yol açtı. Büyük sermayeli çelik üretimi, tröstler, karteller, konzerler ve acentaların elindedir. Bu kuruluşlar, üretimi yaptıktan sonra malın pazarlanmasını da düzenler.

A.B.D.'de, United States Steel corporation ve Bethlehem Steel company üretimin büyük bir kısmını sağlar. Batı Avrupa'da, çelik sanayii İkinci Dünya savaşının sonlarında gelişti. 1951'de Batı Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'un katıldığı milletlerarası bir kuruluş doğdu: C.E.C.A. (Avrupa Kömür ve Çelik ortaklığı). Sosyalist ülkelerde üretim, büyük devlet tröstleri tarafından yönetilir. Eşit bir dağılım göstermeyen dünya çelik üretimi, 1900'de 30 milyon tondan 1914'te 80 milyona, 1929'da ise 120 milyona çıktı. İkinci Dünya savaşı sırasında 200 milyon tonu geçti, bugün 300 milyonun üstündedir. 1900'den bu yana, büyük üreticiler, önem sırasına göre şöyle sıralanabilir: A.B.D. (dünya çelik üretiminin yüzde 25 ile 40'ını sağlar); S.S.C.B. (İngiltere ve Almanya'yı aşarak ikinciliğe yükseldi; üretim aşağı yukarı yüzde 20); C.E.C.A. ülkeleri (üretimi S.S.C.B.'ye yakın); İngiltere (yaklaşık olarak yüzde 8). Dünya üretiminin yüzde 90'dan fazlasını, Kuzey Amerika, S.S.C.B. ve Avrupa verir. Görüldüğü gibi büyük çelik üreticileri, yine demir filizi ve kömür üretiminde başta gelen ülkelerdir. Bununla birlikte, maden kömürü yatakları bulunmayan bazı ülkelerin çelik üretimi de ilgi çekici bir durum gösterir; özel çelikler yapan Kanada ve İsveç, büyük ölçüde hurda demir işleyen İtalya gibi. İkinci Dünya savaşından sonra sanayileşme yolundaki devletler, dış ülkelerden gördükleri sermaye ve teknik yardım sayesinde, ülkelerini yüksek fırınlar ve modern çelik fabrikalarıyle donattılar. Brezilya (Volta-Redonda grubu), Kolombiya (Paz del Rio), Peru (Çimbot), Şili, Meksika, Hindistan, Güney Afrika birliği, Avustralya. Japonya'da daha bu yüzyılın başında kurulan maden sanayii, bugün bir duraklama devresi içindedir.

Buna karşılık Çin'de hızlı bir gelişme gösterir. Ayrıca birkaç yıldan beri, Afrika (Sierra Leone) ve Venezuela'daki önemli demir yatakları işletilmeğe başlanmıştır; elde edilen ürünün çoğu dış ülkelere satılır. Büyük üreticiler, elde ettikleri ürünün çoğunu tükettiklerinden, çelik ticareti kısıtlıdır: A.B.D., Güney Amerika ve Güneydoğu Asya'ya; S.S.C.B. Orta Avrupa'ya; C.E.C.A. ülkeleri, özellikle Almanya, Afrika ve Orta Doğu'ya ihracat yapar. Bk. DEMİR VE ÇELİK *haritası*.

VII. *Çeliğin sanat dallarında kullanılışı*

XIX. yy.ın ikinci yarısında, büyük madenî işkeletlerle, dekoratif değeri olan düzenlemeler elde ediliyordu. 1889 Evrensel sergisinde hazırlanan makine pavyonu, kendisinden beklenen görevi karşılayabilecek bir yapının, hiç bir süsleme katılmadan, tek başına güzelliğe varabileceğini gösterdi. Çeliğin sanat alanında kullanılması da bu yönde gelişti. Saint-Germain-en-Laye'deki Maden İşletme enstitüsünün katlanmış ve lehimlenmiş saçtan merdivenleri (mimar Coulon'un eseri), çeşitli mobilyalar, Pierre Chareau, Charlotte Perriand, Djo-Bourgeois, Raymond Subes, J. Adnet'nin çelik masaları; Bingusson, Louis Sognot, René Herbst'in koltukları; aydınlatma araçları, ev eşyaları ve çelik heykeller, sanat alanında çeliğin çeşitli kullanım şekillerini göstermesi yönünden ilgi çekicidir. 1937 Sergisinin S.S.C.B. pavyonunda bulunan, Vera Muhina'nın *İşçi ve Köylü Kadın* heykeli, haddelenmiş paslanmaz çeliktendi. Daha XVIII. yy.ın sonlarında çelik, mobilya iskeletlerinde de kullanılmağa başlanmıştı. İngiltere'de çelikten süs eşyaları yapıldı: kolyeler, taçlar, bilezikler v.b. Masa süslemeciliğinde de gümüş işçiliğinin yanı sıra paslanmaz çelik de yer aldı.

— Coğ. 1958'den 1966'ya kadar dünya çelik üretimi 263 megatondan 474 megatona yükseldi. Bu hızlı artış (yılda yaklaşık olarak yüzde 8), maden işleme sanayiinin sürekli şekilde gelişme ve çeşitlenmesine bağlıdır. Ülkelere göre değişen bu gelişme hızı çoğu zaman, üretimin gereğinden fazla olması, milletlerarası rekabet ve çeliğin yerini alan ürünlerin (alüminyum ve hattâ plastik maddeler) etkisiyle azalmıştır. A.B.D.'de çelik üretimi, geniş çaptaki sosyal karışıklıklardan ve daha yakın zamanlarda Vietnam savaşından fazlasıyle etkilenmiş, talebe bağlı dalgalanışlar göstermiştir. Böylece, 1955'te 104 megatona yükselen bu üretim 1958'de 77 megatona düşmüş ve 90 megatonda kalan bir duraklama devrinden (1960-1962) sonra 1966'da 121 megatona çıkmıştır. 1958'den 1966'ya kadar öteki dünya ülkelerinde sürekli bir artış görülür. S.S.C.B.'de üretim 55 megatondan 96 megatona çıkmış ve 1966'da Ortak pazar üretimini (85 mt) büyük farkla geçmiştir.

Ortak pazar içinde, İtalya ve Hollanda üretimlerini fiilen iki misline (1965'te 12,7 ve 3,1 megatona) çıkardılar. Batı Almanya (36,8 megaton), Fransa (19,6 megaton), Belçika (9,2 megaton) ve Lüksemburg'un (4,6 megaton) üretimi normal olarak daha düşük bir artma oranı gösterir.

Bileşimindeki demir oranı yüksek kütle halindeki maden filizleriyle beslenme kolaylığı olduğu için, Ortak pazar çelik fabrikalarının kurulma merkezi kıyılara doğru kaydı (Dunkerque, Gand, Bremen, Taranto fabrikaları, Fos körfezinde bir demir sanayii kurma tasarısı). On yıl kadar önce, A.B.D., S.S.C.B. ve C.E.C.A. dünya üretiminin dörtte üçünden fazlasını sağlıyordu. 1966'da ise, bu ülkelerin üretim oranı dünya üretiminin üçte ikisini geçmez. Bu fark kısmen, japon üretiminin yıldırım hızıyle artışına bağlıdır. Gemi yapımının gelişmesine bağlı olan bu artış, Japonya'da çelik üretiminin 1958 ile 1966 arasında 12 megatondan 48 megatona çıkmasına ve ülkenin dünya üretiminde üçüncü sıraya yükselmesine yol açtı. Yine aynı dönem içinde, çeşitli ülkelerde de (Arjantin, Brezilya, Kanada, Kuzey Kore, İspanya, Hindistan, Meksika, Romanya, Türkiye [1962'de 241,532 ton]) çelik üretimi iki mislinden fazlasına yükseldi. Portekiz, Mısır ve Venezuela'da ise artık daha az oranda oldu. Bununla birlikte, bütün bu üreticiler arasında yalnız Kanada ve Hindistan'ın yıllık üretimi 5 mt'u geçer. Bu miktar ise, Avustralya, Çin (15 mt kadar), Çekoslovakya ve İngiltere'nin (25 mt) üretiminden azdır.

— İnş. İnşaat çeliklerinden (madenî çatı) başka, önceden gerilmiş beton ve betonarme işlerinde de çelik kullanılır.

● *Betonarme çelikleri.* Çapı Renard serisine göre (6, 8, 10, 12, 16, 20, 25, 32 ve 40 mm) ayarlanmış ve yuvarlak haddelenmiş yumuşak çelikten yapılır. Bu çeliklere kaynak yapılabilir ve minimum uzama oranı yüzde 25'tir; esneklik sınırı 24 kg/mm² ve işleme oranı 13 kg/mm²'dir (kırılma sınırı 42 kg/mm²). Çeliğin beton içinde işleme oranını arttırmak ve çelikten tasarruf etmek için, betonun çeliğe kaynama özelliğini arttırmak gerekir, bu sağlanmazsa betonda çatlaklar meydana gelir. Bu amaçla, soğukta dövülmüş ve kaynama özelliği yüksek yarı yumuşak çelikler yapılmıştır (Tor, Tentor, Canon, Nersid çelikleri). Bu çeliklerin esneklik sınırı 45 kg/mm² ile 60 kg/mm² arasındadır; işleme oranları ise 25 kg/mm²'ye kadar çıkarılabilir. Kırılmadan yüzde 12 ile 21 oranında uzayabilirler (en az yüzde 6); kaynak yapabilmek için özel bir itina gerekir.

● *Önceden gerilmiş beton çelikleri* genellikle tel halinde, pek ender olarak da çubuklar halindedir. Sıcakta çekilmiş teller sert çeliktendir, dirençleri 140 ile 180 kg/mm² arasında, esneklik sınırları ise 120 ile 130 kg/mm² arasındadır. 7, 19 ve 37 tellik kablolar halinde bükülür veya paralel teller yapımında kullanılır. Kırılmadan uzama sınırları yüzde 3'ü geçmez (en az yüzde 1,5). Genellikle kolay kırılır ve çatlaklara yol açan, aşındırıcı etkenlere karşı duyarlıdır. Önceden gerilmiş beton inşaatlarında, 90/100 kg/mm²'lik gerilim verildikten sonra saf çimento harcına gömülen koruyucu kılıflar içine yerleştirilir. Özel itina gerektiren bu işlemi yaparken, bir yandan çeliklerin yumuşaklığını ve kıvrılma özelliğini, öte yandan betonun büzülmesini göz önünde tutmak gerekir. Çubuk halindeki beton çelikleri, çubuklar arasında bağlantı sağlamak güç olduğu için pek fazla kullanılmaz.

— Ted. *Çelik ciğer* veya *sunî ciğer*, akciğerleri normal solunum ritmi ile şişme ve sönmeğe zorlayarak akciğer hareket sinirlerinin güçsüzlüğünü (çocuk felci, koma v.b.) gidermeğe yarayan aygıt. Çelik ciğer içine hava girmeyen ve basınçla şekli bozulmayan bir çeşit kutudur; hasta bunun içine yatırılır ve hastanın sadece başı dışarıda kalır, hava sızdırmayan yumuşak bir diyafram başla gövdeyi birbirinden ayırır. Bir tulumba ile önce kutunun havası emilerek boşluk meydana getirilir; o zaman hava akciğerlere dolar; sonra kutuya hava verilerek atmosfer basıncı sağlanır ve hava dışarı atılır.

◆ **Çelikhane,** çelik elde edilen fabrika.

◆ **Çelikleşmiş** sıf. Çeliğe benzer bir görünüm almış. Yapısında çelik bulunan. || Çelikle kaplanmış.

— Metalürji. *Çelikleşmiş font,* kupol ocağında çelikle dökme demirin ergitilmesinden elde edilen ve kalıplama işlerinde kullanılan, bileşimindeki karbon oranı oldukça az (yüzde 2 ile 3 kadar) koyu renkli font.

◆ **Çelikleştirme** i. Çelikleştirmek işlemi; bu işlemin sonucu. (Eski çağlardan beri uygulanan demiri çelikleştirme usulü, iyi sonuç vermediği ve bu yoldan hazırlanan eşya yüksek kaliteli olmadığı için XX. yy.ın başlarından sonra kullanılmaz oldu.)

◆ **Çelikleştirmek** ettrg. f. Demiri çelik

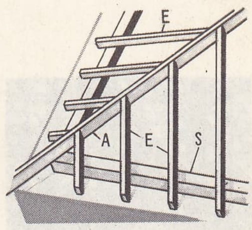

çelik mertek
A. mahya örtüsü
E. çelik mertekler
S. taban kirişi

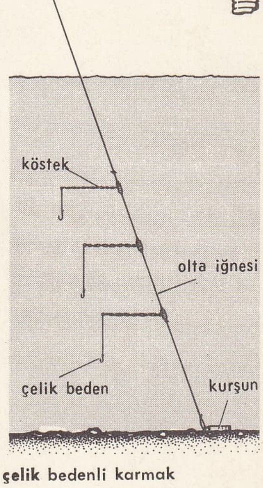

çelik bedenli karmak

çelik ciğer

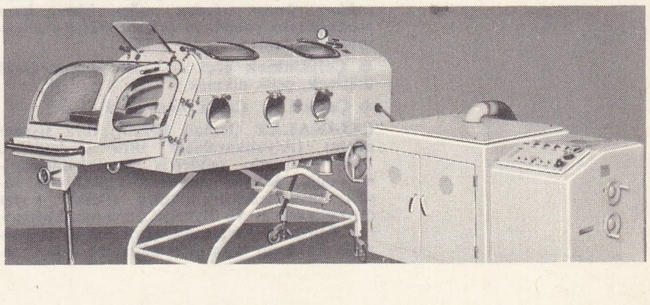

Foto. Matériel médical et sanitaire (LAROUSSE)

haline getirmek: *Demircilikte, demir karbonlanarak çelikleştirilir.* || Çelik görünümü vermek, çeliğe benzetmek. || Demiri çelikle kaplamak: *Eskiden yüzeysel aşınmayı önlemek, direnci arttırmak için âletler çelikleştirilirdi.* || Tiftruk baskıda, galvanoplastik çelikleme yapmak.

◆ **Çeliksi** sıf. Çeliğe benzeyen, çeliğin yapısını ve özelliklerini gösteren: *Bir demir kütlesindeki çeliksi kısımları, kütlenin bütününe oranla daha güç dövüleceği için ayırmak gerekir.* (→ Bibliyo.) [LM]

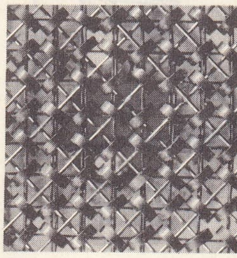

magnetik çember

ÇELİK i. *(çelmek*'ten *çel-i-k).* Kısa kesilmiş ağaç dalı. || Kök salmak üzere yere gömülen ağaç dalı. *Çelikten yetişme.* (Bk. ANSİKL.) || Çocukların oynadıkları çelik çomak oyununda çomakla vurulan iki ucu sivri kısa değnek. || Gemilerde üzerine halat bağlamağa yarayan ağaç veya madenden yapılmış kısa değnek.

— Folk. *Çelik çomak,* çocukların, çomakla çeliğe vurarak oynadıkları oyun: *Tevfik sokağa fırlıyor, kaydırak, çelik çomak oynayan çocukların arasına karışıyordu* (H.E. Adıvar). Bk. ANSİKL.

— Tasav. Bk.ANSİKL.

— ANSİKL. *Çelik,* bitkileri sunî olarak üretme yollarından biridir. (Bk. AŞI ve DALDIRMA); daha çok üstün yapılı bitkilerde kullanılır. Ana bitkiden koparılan dal parçası toprağa daldırılır daldırılmaz, kesik yerinde bir yara onarma dokusu gelişmeğe başlar, daha sonra buradan kök salar, dal çıkarır. O zamana kadar yedek besinle (nişasta v.b.) yaşarken, artık doğrudan doğruya topraktan su ve madenî tuzlar almağa başlar. Birçok çelik çeşidi vardır: en yaygın olanı *dal çeliği*'dir. Bunun da birçok çeşidi vardır (basit çelik, kabuksuz çelik, çomaksı çelik, otsu çelik v.b.). *Kök çeliği,* 5-10 sm uzunluğunda bir kök parçasıdır; üst tarafı toprak yüzüyle bir olacak şekilde dikilir. *Tomurcuk çelik,* özellikle bahçıvanlarca kullanılır. Üzerinde tomurcuk bulunan bir kabuk parçası, altındaki odunuyle birlikte kesilir; tomurcuk toprak yüzünde kalacak şekilde yere gömülür. *Yaprak çeliği,* begonya üretmekte çok kullanılan usuldür. Bunun için yaprak sapı toprağa daldırılır.

Çeliklerin çevresine, yeteri kadar nemli ve normal ısılı toprak konur. Bazı meyve ağaçları (ayva, frenküzümü), seyrek olarak bazı sebzeler (tere, kekik, japon patatesi), süs ağaç ve ağaççıklarının birçoğu (şimşir, çobanpüskülü, defne, gül v.b.) ve otsu süs bitkileri (ageratum, papatya, begonya, lantana, menekşe, krizantem v.b.) çelikle üretilir.

— Folk. *Çelik çomak* erkek çocuklar tarafından biri 10, 15 (çelik), diğeri 30, 40 sm (çomak) boyunda iki değnekle oynanır. Oyunun esası çomakla çeliğe vurarak onu en uzak mesafeye atabilme yarışmasına dayanır. Çeliğin durduğu yerden atıldığı yere kadar olan mesafe adımla veya çomağın boyu ile ölçülür, en çok sayı yapan oyunu kazanır. Oyunun 15 kadar çeşidi vardır.

— Tasav. Tarikatlarında suç işleyen dervişlerin dövüldüğü değneğe verilen ad. (*Çelik* adı verilen bu değnekle dövülmeğe de *çeliklenme* denirdi. Meydanın ortasına getirilen kabahatli dervişe niyaz durumu aldırılır, Baba veya Şeyh çeliği omuzunun seviyesine kadar kaldırır, birkaç kere vurur, sonra da bir gülbank okuyarak suçunun bağışlanması için duada bulunurdu.)

◆ **Çelikleme** i. Bitkilerin çelik yoluyle üretilmesi. || *Tabiî çelikleme,* ana bitkinin bir parçasının toprağa düşmesi ve orada gelişerek eskisine benzer yeni bir bitki meydana getirmesi: *Bryophillum'un yaprakları, basur otunun soğancıkları, kara yosunlarının çanakları tabiî çeliklemeye yarayan organlardır.*

◆ **Çeliklemek** geçl. f. Çelik yoluyle bitki üretmek, çelik dikmek.

◆ **Çelikli** sıf. Çeliği olan [bitki]. (LM)

ÇELİKALAY (**İsmail Şükrü**), türk siyaset adamı (Afyonkarahisar 1876 - İstanbul 1950). Afyonlu müderris İzzetefendizade'nin oğlu. Medrese öğrenimi gördü ve çeşitli medreselerde hikmet (fizik), heyet (kozmografya) ve riyaziye (matematik) okuttu. Kurtuluş savaşında şeyhülislâm Dürrîzade'nin millî hareketi kâfirlik olarak niteleyen fetvasına karşı Anadolu ulemasının yayımladığı fetvaya imza koyanlardan birisi de hoca Şükrü Efendidir. T.B.M.M.'nin birinci dönemine Karahisarısahip (Afyonkarahisar) milletvekili olarak katıldı ve meclisin en faal üyelerinden biri oldu. Milletvekillerinin de cepheye gitmeleri kararı üzerine İslâmköy dolaylarında bir kuvayı milliye alayı ile savaşa katıldı, gösterdiği yararlıktan dolayı bu alaya Çelik Alay adı verildiği için bu adı kendisine soyadı olarak seçti. Hilâfeti savunmak için yazdığı ve *Hilâfeti İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi (1923)* adıyle yayımladığı risale, başta Atatürk olmak üzere milletvekillerinin tepkisi ile karşılandı, savunduğu fikirler çeşitli makale ve kitaplarla cevaplandırıldı. (M)

ÇELİKHAN, Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat bölümünde, Güneydoğu Anadolu sınırı yakınında (Adıyaman ili) ilçe merkezi kasaba; 3 305 nüf. Malatya dağlarının Akdağ (2 605 m) eteğinde, düşük nitelikte Adıyaman-Malatya yolu üzerinde, il merkezine 45, Malatya'ya 54 km uzaklıkta; yüksl. 1 390 m. Kâhta suyunun yukarı çığırı yakınında yer alır. — *Çelikhan ilçesi,* 584 km^2; 14 335 nüf.; 16 köy. 1954'te kuruldu. Tahıl üretimi ve hayvancılık. (M)

ÇELİM i. *(çalım*'dan *çel-i-m).* Beden yapısı, cüsse. || Tavır, eda, çalım.

◆ **Çelimli** sıf. Çelimi güzel, endamlı.

◆ **Çelimsiz** sıf. Zayıf, güçsüz: *Denizde boğulan bu çelimsiz çocuk, ne kadar saygılı, ne kadar nazikti* (Y.Z. Ortaç). || Gösterişsiz.

◆ **Çelimsizlik** i. Çelimsiz olma hali. (M)

ÇELİNOGRAD, 1961'e kadar **Akmolinsk,** S.S.C.B.'de (Kazakistan) şehir, Yukarı İşim kıyısında; 101 000 nüf. Demiryolu kavşağı. «Bakir topraklar»ın değerlendirilmesi için donatım merkezi; şehir yeni adını bu topraklardan aldı. Besin sanayii; tarım makineleri yapımı. Boksit. (L)

ÇELİPA i. (fars. k.). *Esk.* Haç, put, çarmıh, salip, ıstavroz: *İsanın Kudüs'te, Golgota tepesine kadar omuzunda taşıdığı salip şimdi altın çelipalar şeklinde dünyanın en azametli kulelerini, kubbelerini süslüyordu* (Ş.S. Aydemir). [Bk. ANSİKL.] || Kıvrık, kavisli çizgi.

— Ed. *Esk.* Kadın kâkülüne verilen ad.

— ANSİKL. Bu kelimenin Sümerce'den geldiği söylenir. Hıristiyan misyonerler, Türkler arasında din propagandası yapmağa başladıklarında haçlarının farsça karşılığı olarak *çelipa*'dan doğan *Çalap (Tanrı)* kelimesini kullandılar ve bunu Türkler arasında yerleştirdiler. (M)

ÇELİŞMEK geçz. f. *(çelmek*'ten *çel-i-ş-mek).* Birbirini çelmek, birbirine zıt olmak: *Yaptığı söylediği ile çelişiyor.*

◆ **Çelişik** sıf. *Yeni.* Birbirini çelen, biri öbürünü yalanlayan: *Çelişik davranış. Esk.* Mütenakız.

— Mant. Nitelik ve nicelik bakımından birbirine aykırı olan [önerme]. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mant. Önermelerden biri olumlu tümel, öteki olumsuz tikel veya biri olumlu tikel, öteki olumsuz tümel ise, bunların *çelişik* olduğu söylenir. Örnek: «bütün insanlar dürüsttür» (olumlu tümel), «bazı insanlar dürüst değildir» (olumsuz tikel) önermelerinden biri doğruysa öteki yanlış, biri yanlışsa öteki doğrudur. Olumlu tümel ve olumsuz tikel önermelerle, olumsuz tümel ve olumlu tikel önermeler arasında üçüncü bir ihtimal yoktur. Meselâ, «bütün insanlar dürüsttür» önermesi yanlışsa bundan, mecburî olarak, en az bir kişinin dürüst olmadığı sonucu çıkar ki bu da «bazı insanlar dürüst değildir» önermesini doğrular. «Çelişik» önermelerle, «karşıt» ve «alt karşıt» önermeleri birbirine karıştırmamak gerekir.

◆ **Çelişme** i. *Yeni.* Birbirine zıt olma: *Çelişme halindeki görüşler. Esk.* Tenakuz.

— Mant. İki önermenin çelişik olma durumu.

— Mat. Matematiksel bir teorinin dedüktif açılımında ortaya çıkan uyuşmaz özellikler cümlesi. (LM)

ÇELİŞMEZLİK i. *Yeni.* Mant. Çelişme olmaması durumu. || *Çelişmezlik ilkesi,* mantığın büyük ilkelerinden biri. (Bu ilke düşüncenin kendi kendisiyle uygun olması mecburiyetini doğrular. Şöyle de anlatılabilir: «bir şey kendisinden başka bir şey değildir; aynı bağıntı içinde görüldüğünde, bir şey herhangi bir niteliği aynı zamanda taşıyor ve taşımıyor olamaz; aynı zamanda var ve yok olamaz».) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mant. ve Fels. Çelişmezlik ilkesi («A, A olmayandan farklıdır»; bir şey aynı zamanda hem var hem yok olamaz, bir niteliğe hem sahip, hem sahip değil olamaz») özdeşlik ilkesinin («A, A'dır», «bir şey, kendisiyle özdeştir») doğrudan doğruya mantıkî sonucudur ve bunun mantıkî sonucu olarak üçüncü halin olmazlığı ilkesi doğar («bir şey ya vardır, ya yoktur, bir nitelik ya vardır, ya yoktur, bu ikisi arasında üçüncü bir olarak yoktur.»). Bu üç büyük ilke, mantıkî tutarlığın ve düşüncenin kendi kendisiyle uyumlu olmasının temelini oluşturur. Şimdi metafizik açısından buradaki zorunluluğun aynı zamanda apaçık olup olmadığı, bu ilkelerin bütün gerçeklerin yasası olarak konulup konulamayacağı araştırılmıştır.

Parmenides'e göre, bu sorunun cevabı olumludur, bu filozof, özdeşlik ilkesini mutlaklaştırarak diyecektir ki, «varlık, vardır, var olmayan yoktur». Buna karşılık Herakleitos, her nesnenin aynı zamanda kendisi ve karşıtı olduğunu ileri sürerek, özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerinin mutlak ontolojik değerini inkâr eder ve varlık'ın açıklanmasında bu ilkelerin yerine değişme, oluş kavramını koyar, böylelikle «varlık, varolmayıştır», «kendisi olan da kendinden başka» dır. Platon'un diyalektiği bu meseleyi özellikle katılma kavramına başvurarak çözümlemeğe çalışır. Yeni zamanlarda, çelişmezlik ilkesinin bu tenkidi, varlıksal bir değere sahip gözüktüğü zaman, özellikle Kant ve Hegel'ce tenkit edilecektir. Hegel'e göre, gerçeklik böyle bir ilke karşısında kayıtsızdır, çünkü, gerçekliğin yapısı, özü çelişmelidir ve (Herakleitos'da olduğu gibi) ancak verimli çelişmeleri sayesinde gelişir. Bu nokta soyut ve somut alanlar arasına kökten bir ayrılık getirmektedir. Modern mantıkçılar bundan daha da ileriye giderek soyut ve mantıkî alanda mantık ilkelerinin bu arada özellikle çelişmezlik ilkesinin buyurum değerine karşı çıktılar. Bunu yaparken şu noktalardan hareket ettiler:

1) Tasavvurların, şeylerin bağlı olduğu olialebtik yasalarına bağlı kavramlarını görerek;

2) Bu kavramları duyu deneyiminin kalıntıları veya imkânları henüz tam olarak keşfedilmemiş bir dil sayarak. (LM)

ÇELİYABİNSK, S.S.C.B.'de şehir, Ural dağlarının doğu yamacında, Miass kıyısında; 790 000 nüf. Çeliyabinsk, planlamanın ilk iki beş yıllık devresinde gelişen büyük bir sanayi merkezidir: traktör yapımı; makine ve kimya sanayii; dökümevleri; dokuma sanayii; 1926'da 60 000 olan nüfusu 1939'da 300 000'e yükseldi, savaş sırasında bu yükseliş devam etti; nüfus artışının başlıca sebebi Moskova'daki otomobil fabrikalarının Miass vâdisine nakledilmesidir. Ural'daki ve Ural dağ eteği (Batı Sibirya ovasıyle ilişkisi vardır) kenarındaki kömür ve linyit yataklarına yakın olması Çeliyabinsk'e büyük kazanç sağlar. (L)

ÇELİYUSKİN burnu, Sibirya'da dağlık burun, Avrasya'nın kutba en yakın burnu Taymir yarımadasının kuzey ucunda. (1740'ta burnu keşfeden rus subayının adını taşır.) [L]

ÇELMEK geçl. f. Engellemek, yolundan çevirmek. || Bir şeyin kenarını verev veya çapraz kesmek. || [Örtü için] Örtünüp iki ucunu bağlamak. || [Söz için] Birbirine uymamak: *Bu sözünüz öncekini çeliyor. Esk.* Nakzetmek. || *Halk dili.* Açmak: *Şu kalemi çeliver.*

◆ **Çelme** i. Çelmek işi. || Karşısındakini yere düşürmek için ayağının önüne ayak uzatma: *Bereket eski futbolcu da çelmeye alışık* (B. Felek). || *Halk dili.* Arkadan bağlanan baş örtüsü. || *Mec.* Bir işi baltalama, engel olmağa çalışma: *Anlaşmazlık-*

Foto. Bouillot (C.S.F.) [*LAROUSSE*]

lar, çelmeler, ona hiç geliyordu (Ş.S. Aydemir).

◆ **Çelmelemek** geçl. f. Çelme takmak. (M)

ÇELO i. (ital. *violoncello*'dan kısaltılmış olarak). Müz. Bk. VİYOLONSEL.

Çeltek Linyit işletmesi, büyük kısmı Samsun'un Havza ilçesi sınırları içinde kalan linyit işletmesi. Samsun-Sıvas demiryolu yakınındadır. Linyit taşıyan tabakalar daha çok Yeşilırmak'ın batı yamaçlarına yayılmıştır. Çeltek havzasından çıkarılan linyitin rengi parlak siyah ve ısıtma kudreti nispeten yüksektir. 1929'da kurulmuş olan işletme, özellikle 1935'ten sonra gelişmiştir. Yılda ortalama olarak 50 000 ton linyit çıkarılır. (M)

ÇELTİK i. (fars. *şeltük*'tan). Kabuğu ayıklanmamış pirinç. ‖ *Çeltik fabrikası,* pirinç kabuklarının ayıklandığı fabrika. ‖ *Çeltik makinesi,* çeltiği kabuğundan ayıran cihaz. ‖ *Çeltik nehri,* pirinçlerin devamlı suda bulunması için tarlalara açılan arklar. ‖ *Çeltik tarlası,* pirinç yetiştirilen sulak tarla.

— ANSİKL. *Çeltik* taneleri uzun ve yuvarlakça, beyaz veya hafif sarı renktedir; sırt kısmında kırmızımtırak dört çizgi bulunur. (Çeltiğin bileşimi: yüzde 15 su, 3 azotlu madde, 2 yağ, 74 nişasta ve benzerleri, 4 selüloz, 2 kül). Tarladan biçilerek kaldırılan pirinç demetleri iyice kurutulur. Kuruyan başaklardan taneler kolayca ayrılır. Ayrılan çeltik güneşte veya sıcak havalı kurutma cihazlarıyle yeniden kurutulur. Sonra işlenmek üzere çeltik fabrikalarına gönderilir. Burada önce kalburdan geçirilerek toz toprak gibi artıklardan temizlenir. Sonra zımparalı diskler arasından geçirilerek kabuklar tanelerden ayrılır. Tanelerin kabuğu özel cihazlarla tıraş edilerek beyaz pirinç elde edilir. Daha sonra bir sıra parlatma işlemiyle pirinç tanelerinin yüzü cilâlanır. Bir kental çeltikten ortalama olarak 70-75 kg kabuksuz pirinç, 65-66 kg beyaz pirinç, 50-55 kg cilâlı pirinç elde edilir.

1967 İstatistiğine göre yurdumuzda en çok çeltik üreten iller: Samsun (18 443 t), Çorum (16 834 t), Edirne (14 117 t), Adana (9 856 t), Bursa (9 453 t), Maraş (7 399 t). Yıllık üretim 140 000 tondur.

◆ **Çeltikçi** i. Çeltik yetiştiren kimse.

◆ **Çeltikçilik** i. Çeltikçinin yaptığı iş.

◆ **Çeltiklik** i. Çeltik yetiştirilen alan. (M)

ÇELTİK, İç Anadolu'nun Konya bölümünde (Konya ili, Yunak ilçesi) bucak merkezi; 2 060 nüf. İlçe merkezine 27, Akşehir'e 105 km uzaklıkta. Sakarya'nın yukarı çığırına su gönderen Akgöl yakınında; yüksl. 845 m. — *Çeltik bucağı,* 7 486 nüf. 8 köy. (M)

ÇELTİKÇİ, Akdeniz bölgesinin Göller yöresinde (Burdur ili, merkez ilçesi) bucak. 13 köy, 9 362 nüf. — *Bucak merkezi (Yukarı Çeltikçi),* 1 314 nüf. Burdur'un 28 km güneydoğusunda. (M)

ÇELTİKÇİ, İç Anadolu'nun Yukarı Sakarya bölümü kuzeyinde (Ankara ili, Kızılcahamam ilçesi) bucak merkezi; 672 nüf. İlçe merkezinin 32 km güneydoğusunda; yüksl. 860 m. — *Çeltikçi bucağı,* 9 832 nüf.; 34 köy. (M)

ÇELTİKÇİ ovası, Akdeniz bölgesinde, Burdur'un güneydoğusunda ova. Adını Çeltikçi bucak merkezinden alır. Burdur'dan buraya Çeltikçi beli (1 225 m) aşılarak gelinir. Ovanın çevresinde yüksek dağlar (Katrancık dağı gibi) ve tepeler vardır. Çevrenin yapısında kireçli kayaçlar yaygın olduğu için dağlardan inen sular genellikle düden'ler tarafından emilir. Bununla beraber yeraltı çığırlarının tıkanmasıyle vakit vakit bu sular taşarak ovanın çukur yerlerinde sığ bir göl meydana getirir. Antalya'dan gelen yol burada çatallaşarak Burdur ve Isparta'ya yönelir. (M)

ÇEM i. (fars. *çemîden,* salınarak yürümek'ten). *Esk.* Naz ile salınarak yürüme. ‖ Anlam. ‖ Suç ve kabahat. ‖ Yemek. ‖ Sıf. Süslü, düzgün. ‖ Kazanılmış, toplanılmış, (M)

ÇEMAN sıf. (fars. *çemîden,* salınarak yürümek'ten *çemân). Esk.* Salınarak yürüyen, nazlı. ‖ *Serv-i çemân* (veya *Şûh-ı çemân),* sevgili: *Gör kadd-i yârı serv-i çemân söylerim ana / Bak ol dehâne raz-ı nihan söylerem sana* (Nedim). ‖ İ. Şarap kadehi. (M)

ÇEMBALO veya **KLAVSEN** i. (ital. *clavicembalo*'dan kısaltma *cembalo;* Ortaçağ lat. *clavicymbalum*'dan fr. *clavecin).* Spinet ailesinden telli ve klavyeli çalgı.

— ANSİKL. *Çembalo*'nun *psalterium* ve *tympanum*'dan türediği kabul edilir. Birkaç yönden klavikorddan ayrılır: birinci ayrılık, çembaloda mızrap görevi gören bir tüy sapının tele yatay olarak vurmasıdır. Öteki ayrılıklar ise, her tuşa bir (veya bir çift) telin karşılık gelmesi ve çalgının dış görünüşüyle yan yatmış bir arpa benzemesidir. XIX. yy.da Almanya'da düşey düzenli bir klavsen türü *(clavicitherium)* de kullanıldı. Çalgının ses kapsamı o dönemde dört oktavı aşıyordu. A. van Zwolle (1440'a doğr.) ile Virdung'da (1511) çembalo hakkında bilgi vardır. Praetorius ve Marsenne'e (1636) göre, çalgıda her nota için birçok tel bulunabilir, orgdaki düzene uyarak bunların bir kısmı birsesli, bir kısmı da bir oktav tiz olarak (4 ayak) akort edilebilir. Çembaloya ikinci bir klavye de eklenebilir. Bu klavyenin dört veya sekiz ayaklık bir ses düzeni vardır, çalgının ses dolgunluğunu arttırmak için alt klavye ile birlikte ses verebilir. XVII. yy.da tuşların sayısı kırk beşti, tel uzunluğu on altı ayağı buluyordu. Bu dönemde çalgı yapımcıları çembalonun altın çağını yaşamasını sağladılar (Anvers'de Rückers ile J. Couchet; Paris'te Denis ve XVIII. yy.da Blanchet ile Taskin). Kısa süre sonra tuş sayısı elli beşe çıktı, çalgıyı geliştirme yolunda yapılan yeni katkılarla, 1750-1760 sıralarında çembalo son parlak dönemini yaşadı. Fakat piyano çıkınca çembalo unutuldu. Ama bu eski çalgı XX. yy. başından beri yeniden önem kazanmıştır. Çağdaş çembalo yapımcısı firmalar: Gaveau, Pleyel, Neupert. (L)

ÇEMBER veya **ÇENBER** i. (fars. *çenber).* Merkeze aynı uzaklıktaki noktaların meydana getirdiği kapalı eğri, daire, halka. ‖ Daire şekline sokulmuş sert cisimlerin çevresi: *Kalburun çemberi. Tefin çemberi.* ‖ Çocukların oynamak için değnekle vurup çevirerek arkasından koştukları büyük halka biçiminde oyuncak: *Ne güzel dönüyor çemberim / Hiç bitmese horoz şekerim* (C.S. Tarancı). ‖ *Esk.* Esir, bağlı kimse.

— Sıf. Çember şeklinde olan. ‖ *Çember sakal,* yüzü çepçevre çevreleyen sakal: *Paytoncu Osman Ağanın sedirinde, ufak tefek, kara çember sakallı, sıskaca bir adam oturuyordu* (K. Tahir). ‖ *Çember tahtası,* kestane, kayın, dişbudak ağacından çember yapmağa elverişli tahta.

—DEY. *Feleğin çemberinden geçmek,* hayatın türlü cilvelerini görüp maceralar yaşayarak tecrübe kazanmak.

— *Esk. Çenber-i felek,* kader. ‖ *Der-çenber,* çember içinde sıkıştırılmış.

— Ağaççılık. Bir fidanı hereğe bağlamak için genellikle ot sapları, ip, bez, kauçuk v.b. ile sarılmış demir çember.

— Anat. *Willis atardamar çemberi,* beynin altında bulunan ve beyine kan götüren atardamarlarla bunları birleştiren damarlardan meydana gelen damar halkası. (Atardamarların birinden kan gelmeyince Willis çemberi kan akımını arttırarak eksikliği giderebilir.)

— Ask. *Çembere* (veya *çember içine) almak,* etrafını kuşatmak. ‖ *Çembere* (veya *çember içine) düşmek,* kuşatılmak. ‖ *Çemberi yarmak,* kuşatmadan kurtulmak.

— Astron. *Saat çemberi,* herhangi bir gök cismiyle gök küresi kutuplarından geçen çember.

— Bilgi işlem. *Magnetik çember,* ferritten yapılmış ve ızgara biçiminde çapraz örülmüş, birkaç milimetre çapında küçük halka. Magnetik çember artı veya eksi yönlü empülsiyonları alarak, mıknatıs alanıyle ikili sayılar verebilir; bu özelliğinden dolayı ordinatörlerde «hafıza» olarak kullanılır. (Magnetik çemberin en büyük özelliği, ulaştırma süresinin 10 s gibi çok kısa bir değer göstermesidir.)

— Bot. Fidanları sakatlayan veya yerinden oynatıcı dış etkenlerin zararından, ö-

çemberbazlar

zellikle evcil hayvanlardan ve bahçe araçlarının meydana getirdiği sarsıntılardan korumak amacıyle çevrelerine konan engel. (Demirden veya ağaç latalardan, kazıklardan yapılır. Bazen ağacın etrafı tel kafes veya telle sarılarak demet haline getirilmiş dikenli çalılarla da çevrilir.)

— Büyücülük. Büyücülerin cin ve perileri çağırmak için değnekle çizdiği daire: büyü çemberinden farklıdır; çizdikleri zaman hiç bir iz bırakmaz. Büyü çemberi ise kömür veya herhangi bir boyayıcı maddeyle çizilir.

— Denizc. *Çember kayık,* arka tarafı yuvarlak kayık. ‖ *Armadora çemberi,* direklerin diplerine yerleştirilmiş bir adam boyu yüksekliğindeki çember. (Arma donanımı selviçleri bu çembere bağlanır.) ‖ *Büyük daire çemberi.* Bk. ANSİKL.

— Fıçıcılık. Fıçı, sandık ve benzeri eşyanın tahtalarını tutturmağa yarayan ağaç veya demir çember ‖ *Yapı çemberi,* fıçı yapımında kullanılan değişik çaplı, yuvarlak, kalınca demir şeritlerin her biri. (Eskiden çember yapımı önemli bir orman endüstrisi idi. Meşe, özellikle kestane, ayrıca söğüt ve kayın ağaçları işlenirdi.)

— Kıyf. Kadınların saçlarını toplamağa yarayan, bir şakaktan öbürüne kadar uzanan demir. ‖ Başa veya boyuna bağlanan büyük yazma, yemeni: *Başına bağlamış al yeşil çember / Kokuyor ağzında misk ile amber* (Dertli).

— Matbaac. *Çembere atma,* mürettiphanede ayrı ayrı hazırlanmış sayfaların, kenarlarında gerekli boşluklar bırakılarak ve katlandığı zaman sayfa numaraları art arda gelecek şekilde düzenlenmesi işi. (Sayfalar bu biçimde ve bir çember içinde bağlandığı zaman, forma baskıya hazır duruma gelmiş olur.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Bağlama çemberi,* dik dörtgen biçiminde demir çember. (Forma'yı meydana getiren dizgi ve klişeler bu çerçeveye yerleştirilir.)

— Mat. Bir alanı sınırlayan eğri: *Bir elipsin çemberi.* ‖ Özellikle ve kesinlikle bir dairenin çevre çizgisi için kullanılır. Çember, en küçük ve en büyük değerle ilgili bazı güç problemlerin çözümünü bulmağa yardım eder; meselâ, belli uzunluklardaki kapalı çizgiler içinde, en büyük alanı çevreleyen hangisidir? Bk. ANSİKL.

— Mus. Türk musikisinde bir büyük usul. Beste, Tevşîh, İlâhi formlarında kullanılır. 24/4 Şeklinde yazılır. 24/2 Mertebesine *ağır çember* denir. Fâhire* usulünün başına bir Sofyan getirilerek yapılmıştır. Vuruşları şöyledir: düm (2), te (1), ke (1) + düm (2), düm (2) + tek (2), tek (2), tek (2), + düm (2) tâ-hek (4) + te (1), ke (1), te (1), ke (1).

— Sil. Tunçtan yapılan toplarda namlu ağzını çevreleyen kuşak gücünü arttırmak üzere bir top namlusunun üzerine geçirilen kuşak. ‖ *Sevk çemberi,* mermi dip tablasının biraz yukarısına takılmış bakır veya plastik halka. (Merminin hareketi sırasında namlu içinde yivlere uyarak kendi çevresinde dönmesini, aynı eksen doğrultusunda kalmasını sağlar.) [Bk. ZORLAMA.] ‖ *Tekerlek çemberi,* segmanlarla birbirine bağlanmış ağaç tablalardan kurulu araç; kundağı sert madenden yapılmış topların (özellikle 1877 modeli 120 ve 155 mm'lik uzun toplar) tekerleklerine sarılır, atışta bu topların geri tepmelerini sınırlar, tekerleklerin toprağa batmasını önlerdi.

— Sirk. *Bükülgen çember,* akrobatların göze daha hoş görünen sıçrayışlar yapmak için kullandıkları çember.

— Temş. santl. *Hava çemberi,* XVII. yüzyılda İstanbul'un çeşitli meydanlarında bayram ve düğün gibi eğlence günlerinde kurulan dönme dolap.

— ANSİKL. Denizc. *Büyük daire çemberi.*

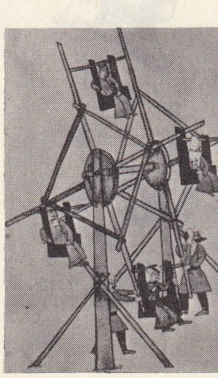

hava çemberi
Turkisehes Miniaturen Album'den Hannover, 1925

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

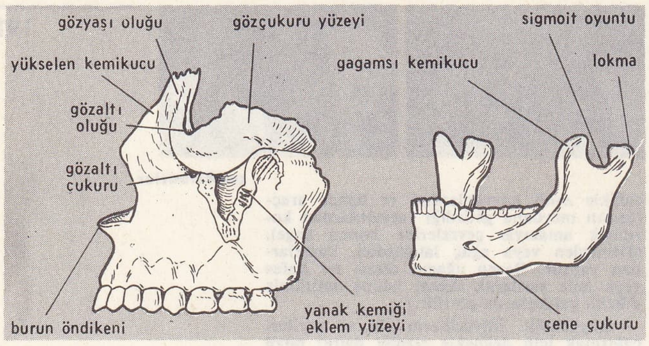

çene

Merkator projeksiyonu usulüyle yapılmış haritalarda, kerte hattı veya *loksodromi*, bütün boylam daireleriyle aynı açıyı yaparak kesişir. Gemilerin izlediği rota, genellikle, miktarı tespit edildikten sonra, bu açıdır. Bir küre yüzeyinde bulunan iki nokta arasındaki en kısa yol bu iki noktayı birleştiren büyük daire çemberi olduğundan, kerte hattı üzerinde yapılan bazı seyir ve seferlerde, kerte hattı büyük daire çemberinden çok açılacağı için seyir süresi çok uzar. Atlantik, Pasifik v.b. seyirlerde karşılaşılan durum budur. Bundan dolayı, bu denizlerde uzun seferler yapan gemiler büyük daire çemberi üzerinde seyrederler ve bu da haritada her gün özel bir rota çizmeyi zorunlu kılar.

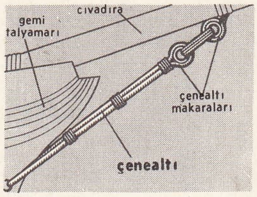

çene altı (mistaço) [denizc.]

— Matbaac. Sayfa provaları çekildikten ve tashih işlemi tamamlandıktan sonra mürettip, sayfaları, üzeri madenî levha veya mermer kaplı bir masada ve demir bir çerçeve olan çemberin içinde bir araya getirir. Çeşitli yardımcı âlet ve düzenekle çalışmanın hassas ölçülere uygunluğu sağlanır. Böylece hazırlanan her formanın ilk sayfasında, alt köşede, cilt halinde derlenmeyi kolaylaştıracak bir forma sıra numarası bulunur. Formanın sayfa sayısına göre, sayfalar çember içinde farklı şekillerde sıralanır. Renkli baskı söz konusu olunca, çembere atma işleminde, ayrı ayrı basılacak renkler sebebiyle daha da hassas davranmak gerekir. Ofset ve tiftruk baskı sistemlerinde, filimlerle yapılan bu işleme «montaj» adı verilir.

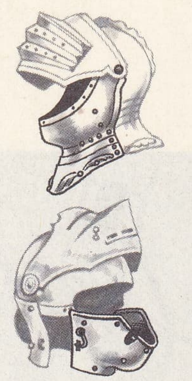

1520'de oynar çene deliği, 1510'da çenelik

— Mat. Bir çemberin çevresinin çapına oranı, yunancadaki π harfiyle gösterilen sabit bir sayıdır. Buna göre, bir çemberin çevresi de $2\pi R$ olur. π üstün bir sayıdır: bu sayının istenildiği kadar yaklaşık değerlerini kolay ve kısa yoldan hesaplamağa elverişli bazı metotlar vardır. Bunlar içinde en ünlüsü, Archimedes ve onu izleyenlerin uyguladığı metottur. Bu metoda göre, gerek dairenin πR^2 alanı, gerek çemberin $2\pi R$ çevresi yerine, çemberin içine veya dışına çizilen düzgün çokgenlerin alanları veya çevreleri alınabilir. Çemberin içine çizilen çokgenlerin alanları ve çevreleri, çemberin alanından ve çevresinden daha küçük, dışına çizilen çokgenlerin ise daha büyük olacağı için, içe ve dışa çizilen çokgenlerin kenar sayısı ne kadar arttırılırsa çemberin alanı ve çevresi de o kadar yaklaşık olarak hesaplanmış olur. Önce çemberin içine ve dışına, kenarlarının uzunlukları kolaylıkla hesaplanabilecek olan benzer iki çokgen çizilir. Sonra genel formüllerden gidilerek, kenar sayısı bu iki benzer çokgenin iki katı olan çokgenlere geçilir ve böylece devam edilir. Archimedes $\frac{22}{7}$ sayısının ilk yaklaşık değeri olarak $\frac{22}{7}$ kesrini bulmuştu. Daha sonra, ünlü matematikçi Adrien Métius'un babası Pierre Métius π için $\frac{355}{113}$ kesrini elde etti. Bu kesir, ondalık kesire çevrildiği zaman π'nin ilk altı sayısını tam olarak verir. Çember çevresinin çapına oranı 3,141 592 653 589 793 238'dir.

◆ **Çemberbaz** bls. i. Çemberle oynayan.

— Temş, santl. Halk tiyatrosu ve eğlendirici seyirlik oyunlarında çemberlerin arasından atlayıp geçerek çeşitli gösteriler yapan oyuncu.

◆ **Çemberdeş** sıf. Mat. *Yeni.* Aynı çemberde olan noktalar.

◆ **Çemberî** sıf. *Esk.* Çember biçiminde olan.

◆ **Çemberleme** i. Çember takma. Çemberle kuşatma.

— Cerr. Kırık kemiğin parçalarını telle sararak yerinde tutma tekniği. (Çemberleme çoğu zaman madenî telle yapılır; özellik dirsek ve diz kapağı hizasında uygulanır. Çemberleme terimi aynı zamanda bir iplikle anusun çapını daraltma işlemini de belirtir; bu ameliyat özellikle çocukta makat sarkıklığını tedavi için kullanılır.)

— Sil. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Sil. *Bir namluyu çemberleme,* namlunun etrafına madenî boru veya «çemberler» geçirmeğe dayanan bir işlemdir; bu çemberler namluyu sıkıştırarak dayanıklılığını arttırır. Çemberlerin iç çapı, namlunun dış çapından daha küçüktür. Bu çap farkına *sıkma* denir. Çıkan gazlar çemberler üzerine etki ederek, namlu içini genişletmeden önce normal hale getireceği için, çemberli namlu, aynı kalınlıktaki basit namludan daha büyük bir direnç gösterir. *Sıcak çemberleme*'de, ısı etkisiyle genişleyen çemberler sıcak olarak namluya geçirilir ve soğudukça namluyu sıkmağa başlar. Soğuk çemberleme'de ise çember, bir su cenderesiyle boruya geçirilir. Ayrıca, *çelik tellerle çemberleme* de uygulanabilir; bu işlemde namlunun etrafına helezon biçimi çelik bir tel sarılır. Top namlularının çemberlenmesi, büyük bir ilk hızla atış yapabilen hafif topların yapımına yol açtı.

◆ **Çemberlemek** geçl. f. Çember geçirmek, çemberle kuşatmak. ‖ Çember haline sokmak.

◆ **Çemberlenme** i. Mekan. Soğukta ve iç basınç altında, bir borunun çember biçimini almasını sağlayan usul.

— ANSİKL. *Çemberlenme,* özellikle suyun düşüş yüksekliği fazla olan hidrolik santrallarda, kullanılacak basınç altındaki besleme borularının yapımında uygulanılır. Kopma yükü 50-60 kg/mm² olan kaynaklı çelik saçtan yapılmış borular üzerine, soğukta ve zorlamadan, çapı borunun çapından biraz fazla olan çemberler geçirilir. Bu çemberler, esneklik sınırı 70-90 kg/mm²'ye ulaşan özel çelikten yapılmıştır. Çember geçirilmiş borular bir su cenderesinin levhaları arasına konarak, borunun kullanma sırasında kaldırabileceği en büyük basıncın iki katına kadar çıkan bir basınç uygulanır. Böylece genişleyen boru çeperi, önce boruyu çevreleyen çemberler üzerine dayanır, sonra da çemberleri zorlayarak genişletmeğe başlar. Bu durumda, borunun yapıldığı madenin esneklik sınırı aşılmış olur; oysa çember, ancak esnek bir şekil değişimine uğrar. Basınç sıfıra düşünce, çember'ler, esneklik gerilimine bağlı olarak boru üzerine bir sıkıştırma kuvveti uygular. Bu durumda boru, sıcakta çemberlenmiş gibi olur. Sıkı bir çemberleme yerine bazen borunun etrafına, kopma yükü 200 kg/mm² olan çelikten bir kablo sarılarak basit bir çemberleme uygulanır.

Çemberlenme, bir yandan borunun ağırlığını azaltmayı, bir yandan da işletme güvenliğini sağlar.

◆ **Çemberlenmek** geçz. f. Çemberle kuşatılmak. ‖ Çember haline gelmek.

◆ **Çemberlenmiş** sıf. Mekan. Soğukta çember geçirilmiş madenî boru.

◆ **Çemberli** sıf. Çemberi olan veya çember geçirilmiş bulunan: *Demir çemberli fıçı.*

— Astron. *Çemberli küre,* eskiden kullanılan ve yıldızların hareketini gösterir madenî, odundan veya kartondan yapılmış birtakım çemberlerden meydana getirilmiş bir astronomi aygıtı. (Bunun ortasında yeri temsil eden ufak bir küre bulunur.) [LM]

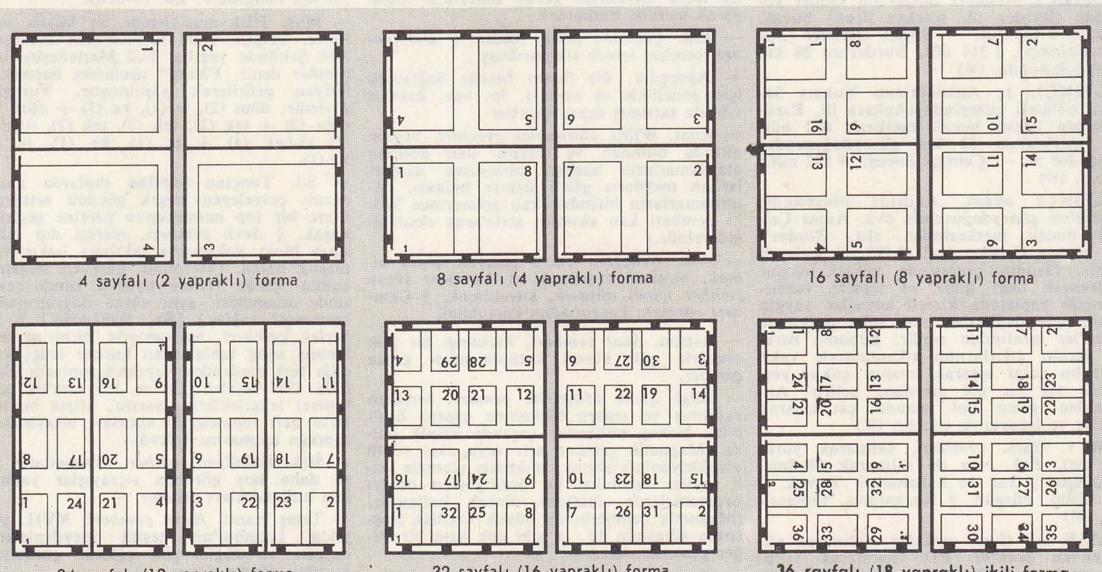

4 sayfalı (2 yapraklı) forma

8 sayfalı (4 yapraklı) forma

16 sayfalı (8 yapraklı) forma

24 sayfalı (12 yapraklı) forma

32 sayfalı (16 yapraklı) forma

36 sayfalı (18 yapraklı) ikili forma

çembere atma (matbaac.)

ÇEMBERKİRPİKLİLER blş. çoğl. i. Kirpikli birhücreliler altsınıfı. Bunlarda normal kirpiklerin yanında, çok sayıda, zarcık veya yumacık gibi bileşik kirpiksi organlar bulunur. (Çemberkirpikliler *heterotricha, hypotricha, ctenostomata, oligotricha* diye takımlara ayrılır.) [L]

ÇEMBERLİTAŞ, İstanbul'da semt ve bu semte adını veren Bizanslılardan kalma dikilitaş. Bugünkü Çemberlitaş semti, Bizans devrinde resmî törenlerin yapıldığı bir meydandı. Çeşitli yolların kavşak noktası olan meydanın etrafında, şehrin çarşıları ve Hagios Constantinus, Antiphoros, Panagia kiliseleri ile Senatus yer alıyordu. Binaların cepheleri kemerli, çift revaklı ve heykellerle süslüydü. Osmanlılar devrinde de burada eski Artopolia yolu üzerinde, Atikalipaşa camii, Venedik Balyoz sarayı, Elçi hanı, Fatmasultan sarayı, Vezir hanı, Köprülü Mehmetpaşa imareti, Dârülhadis, Köprülü kütüphanesi, Mahmud II türbesi gibi çeşitli binalar yapıldı.

Meydanın düzenlenmesi sırasında (1870) toprak altından, Gorgon'lara ait bir heykel ile M.S. III.-IV. yy.a ait bir Medusa kafası bulunmuş ve arkeoloji müzesine konmuştur.

Çemberlitaş sütunu. Avrupalılar Yanık Sütun derler, Bizans devrinde ise Somaki sütun deniyordu. Roma'daki Apollon tapınağından getirilen sütun 11 mayıs 330 tarihinde Büyük Constantinus tarafından buraya diktirildi. Mermer bir kürsü ve porfir bir kaide üzerinde, silindirik dokuz kırmızı porfir parçasının üst üste konmasıyle meydana gelmiştir. Bu parçaların birleştiği yerler defne dalı şeklinde işlenmiş mermer çelenklerle süslüdür. Heykelle birlikte sütunun yüksekliği 40 m civarında olmalıydı. Constantinus, sütunun üzerindeki güneşi selâmlayan Apollon heykelini kaldırarak yerine kendi heykelini ve İsa'yı çarmıha mıhlayan çivileri koydurttu. Zamanla sütunun üzerindeki heykeller değişerek, imparator İulius (361-363) ve Büyük Theodosius I'in (379-395) heykelleri kondu. 1081'de yıldırım düşünce Aleksios I Komnenos (1081-1118), kırılan Theodosius'un heykeli yıkılınca, imparator porfir dayanak yerine mermerden korinthos üslûbunda başlık ve bunun üstüne de heykel yerine altın yaldızlı bir haç diktirdi, fakat Osmanlılar devrinde bu haç indirildi. 1672'de çıkan yangında sütunun porfir blokları çatladı, Mustafa II devrinde demir çemberler içine alındı ve kaidesinin etrafı duvarla örüldü. Bundan dolayı Çemberlitaş adıyle anılan sütunun çevresi, Cumhuriyetten sonraki yıllarda açılmıştır.

Bugünkü durumda sütunun tabanıyle beraber yüksekliği 34.80 m'dir. Üzerinde sadece 6 silindir blok kalmıştır.

VI. yy.da yaşayan bizanslı tarihçi Heskiyos İllüstriyos'un, *Patria Konstantinoupoleos* adlı ve bugün Roma'da Angelica kütüphanesinde bulunan elyazması eserinde «Sütunun temellerinde ve alt inşaatında kutsal tahtalar (haç parçaları), azizlerin kalıntıları ve suçluların iki haçı (İsa'nın sağında ve solunda idam edilen iki suçlunun gerildikleri haçlar) var» demektedir. Bu kayıt bugün bütün dikkatleri anıtın üzerine çekmiştir. (→ Bibliyo.) [M]

ÇEMEN i. (ermenice *çamon*'dan). Maydanozgillerden kimyon türü ve bunun kokulu tohumu (*cuminum cyminum*). ‖ Pastırma üzerine sıvanan kızıl renkli macun. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Un haline getirilen *çemen* tohumları kırmızı biber ve dövülmüş sarımsakla karıştırılır. Elde edilen baharlı, kırmızı ve yumuşak hamurla pastırmanın üzeri kaplanır. *Çemen* pastırmaya özel bir tat ve koku verir. (M)

ÇEMEN i. (fars. k.). *Esk.* Çimen. Bk. ÇİMEN. (M)

ÇEMİŞKEZEK, Doğu Anadolu bölgesinin, Yukarı Fırat bölümünde (Tunceli ili) ilçe merkezi; 2 235 nüf. Murat ırmağına kuzeyden karışan bir derenin vâdisinde; 1 150 m. yüksl. Elazığ'a 72 km'lik bir kara yolu ile bağlıdır. — *Çemişkezek ilçesi* 877 km², 16 188 nüf. Merkez, Akçapınar ve Gedikler bucaklarına bağlı 51 köyü vardır. (M)

ÇEMKİRMEK veya **ÇİMKİRMEK** geçl. f. *Halk dili.* Karşı gelmek, itiraz etmek, sert cevap vermek. ‖ [Köpek için] Kesik kesik havlamak. (M)

ÇEMREMEK veya **ÇİMREMEK** geçl. f. *Halk dili.* [Paça, etek v.b. için] Kaldırıp tutturmak, sıvamak. ‖ Uçlarını üst üste getirerek sıkıştırmak.

◆ **Çemrenmek** veya **çimrenmek** geçz. f. [Etek veya paçaları] Sıvamak. ‖ *Mec.* Bir işe girişmeye hazırlanmak. (M)

ÇEMULPO. Bk. İNÇON.

ÇENAB, Güney Asya'da ırmak, Pencap'ın beş büyük ırmağından biri; 1 210 km. Himalaya'nın iki büyük selinden (Çandra ve Bhaga) meydana gelen Çenab, Pencap ovasını geçer, Pir Pancal'ı keser ve Pakistan'a girer. Cihlam ve Ravi'yi alır, Satlec ile birleşerek İndus'un büyük kolu Pancnad'ı meydana getirir ve suyunu önemli bir sulama sistemine boşaltır. (L)

ÇENAR i. (fars. k.). *Esk.* Çınar. Bk. ÇINAR. (M)

ÇENBER i. Bk. ÇEMBER.

ÇEN-ÇONG, Ming hanedanından Çin imparatoru. 1573'ten 1620'ye kadar Van-Li adıyle hüküm sürdü. (L)

ÇENÇU'LAR, Güney Hindistan'daki Andra Pradeş eyaletinde, özellikle Kurnul, Guntur ve Mahbubnagar idare bölümlerinde yaşayan halk. Sayıları 11.000 kadardır. *Çençu'lar* bölgesel bir dil olan Telugu'nun değişik bir lehçesini konuşurlar. Orta boylu, koyu renk derili, dalgalı siyah veya kumral saçlıdırlar; sazlardan veya söğüt dallarından örülü yuvarlak kulübelerde otururlar. Mahbubnagar'da Amrabad yaylasındaki ağaçlık tepelerde yaşayan bir kısım Çençu'lar ise eski bir yarı-göçebe yaşama düzenini sürdürürler. Bunlar, yiyeceklerinin büyük bir kısmını avlanarak ve ormandan yenebilir ürünler, özellikle kökler ve yumrular toplayarak sağlarlar. Başlıca av silâhları ok ve yay, ucu madenî sopalar, baltalar ve kaba yapılı bıçaklardır. Bu bölgedeki Çençu'lar, daha çok kurak yaz aylarında evlerini terk ederek yiyecek toplamağa çıkarlar. Bu göçebelik bazen haftalarca sürebilir. Çençu'ların büyük bir kısmı son yıllarda göçebe hayatını bırakarak, tarım ve orman işçiliğine geçmeğe başladılar. Hint tanrılarını ve törelerini de benimseyen Çençu'lara kast düzeninde olduk-ça yüksek bir statü tanınmaktadır. (M)

ÇEND sıf. (fars. *çend*). *Esk.* Birkaç. ‖ Zf. Her ne kadar. ‖ *Çend-rûz,* birkaç gün: *Çend rûz Kuba'da ikamet etmek üzere karar verdi* (Cevdet Paşa. ‖ *Her-çend,* her ne kadar.

◆ **Çendân** zf. *Esk.* O kadar. ‖ *Çendân ki,* o kadar ki.

◆ **Çendî** zf. *Esk.* Bir süre.

◆ **Çendin** sıf. *Esk.* Birkaç [tane]. (M)

ÇENE i. (fars. *çâne*). Omurgalıların ağzında bulunan ve çiğnemeğe yarayan, dişli veya dişsiz iki parça kemik (Bk. ANSİKL.): *Nizamettin Hoca konuşurken az kalsın, çene kemiğini kıracaktı, dişlerini sıkmaktan* (K. Tahir). *Isıtma yakalamış gibi haydi beni bir titreme alıyor, iki çenem zangır zangır birbirine vurmağa başlıyor* (H.R. Gürpınar). ‖ *Mec.* Gevezelik, çok konuşma: *Sonra annesinin çenesine dayanamayıp söylene söylene gitmişti* (Sabahattin Ali).

— ÇEŞ. DEY. *Çene (çeneleri) atmak.* (Bk. ATMAK.) ‖ *Çene çalmak,* gevezelik etmek: *Güzel! Bir tanesi ile de ben çene çalabileceğim* (S.F. Abasıyanık). ‖ *Çene kavafı,* çok konuşan. ‖ *Çene satmak,* devamlı ve gereksiz yere konuşmak. ‖ *Çene yarıştırmak,* karşılıklı gevezelik etmek: *Söz anlar bir adam gibi ben de durdum da seninle çene yarıştırıyorum* (H.R. Gürpınar). *Veresiye belâsının önü alındı, kimse sırf çene yarıştırmak için dükkâna gelemez oldu* (H. E. Adıvar). ‖ *Çene yormak,* boşuna konuşmak. ‖ *Çeneleri (çenesi) kilitlenmek,* konuşamaz olmak: *İkide bir bayılıyor, gözlerinin siyahı kaybolarak çeneleri kilitleniyordu* (R.N. Güntekin). *İkisinin de gözleri dalmış, çeneleri kilitlenmişti* (A.H. Müftüoğlu). ‖ *Çenen pırtı!,* «artık sus, çok konuştun» anlamına söz. ‖ *Çenen tutulsun,* «konuşamaz ol» anlamında beddua: *Çenen tutulsun. Sus. Şimdi bayılacağım a dostlar, bana nispetine öyle söylüyorsun* (H.R. Gürpınar). ‖ *Çenesi düşük (gevşek),* devamlı ve çok konuşan, geveze: *Salahattin Beyin bu çenesi gevşek karıyı ne diye kolundan tutup kapı dışarı etmediğine hayret ederdi* (Sabahattin Ali). ‖ *Çenesi kuvvetli,* kolay ve etkili konuşan. ‖ *Çenesi oynamak,* bir şeyler çiğnemek, yemek: *İçerden başı açık, ceketsiz gözlüklü bir adam çıktı, çenesi oynuyordu* (M.Ş. Esendal). ‖ *Çenesini açmak,* konuşmağa başlamak: *Kâhya kadın durmak dinlenmek bilmeyen çenesini açarak haline acındırmağa kalkıştıysa da...* (H.R. Gürpınar). Birinin konuşmasını sağlamak: *Fakat bu inat, Emine'nin çenesini açmış* (H.E. Adıvar). ‖ *Çenesini bağlamak,* [ölünün] çenesini sarmak. ‖ *Çenesini (ağzını) bıçak açmamak.* (Bk. AĞIZ.) ‖ *Çenesini kesmek (kısmak),* susmak: *Çeneni kes be adam, çeneni* (B. Felek). ‖ *Çenesini tutmak,* bildiği bir şeyi açıklamamak. Konuşmaktan vazgeçmek. ‖ *[Birinin] Çenesini yormak,* söz konusu olmak: *Zenginin malı züğürdün çenesini yorar* (Atasözü). ‖ *Çeneye kuvvet,* konuşma gücüyle. ‖ *Çeneye (lâfa) tutmak,* konuşturarak meşgul etmek.

— Anat. *Çene deliği,* altçenenin dış yüzünde, birinci azı dişleri hizasında bulunan küçük delik. (Diş kanalından çıkan çene sinir ve damarları bu delikten geçer.) ‖ *Çene altı,* altçenenin altında bulunan: *Çene altı düğümü.* ‖ *Çene altı bezi,* dilin tabanı karşısında, altçene kemiğinin iç yüzünde bulunan tükürük bezi. (Salgı kanalına Wharton kanalı denir.) ‖ *Çene çukuru,* altçenede bazen görülen çukurluk. ‖ *Çene-dil kası,* dilin yapısına giren bir çift kas. ‖ *Çene iç atardamarı,* dış şahdamarının iki uç dalından biri. ‖ *Çene kemikleri,* çeneyi meydana getiren kemikler. ‖ *Çene sinirleri,* Gasser sinir düğümünden çıkan üçüz sinirin iki dalı. ‖ *Çene ucu kası,* çenenin kaslarından birine verilen ad. ‖ *Şakak-çene eklemi,* altçene kemiği lokmasını, şakak kemiği lokması ile yuvamsı oyuğuna birleştirir. (Yüzü de dışbükeydir; bunların uyumu, içindeki, telsel kıkırdaktan yapılmış, bir yüzü içbükey öbür yüzü dışbükey bir kursla sağlanır. Çiğneme kaslarıyle yönetilen bu eklem, çenenin çeşitli hareketlerini mümkün kılar.) Bk. ÇİĞNEME.

— Atçılık. *Çene altı,* atın çenesinde, suluk zincirinin geçtiği yer. Atın çene çukuru altından geçen ve yuların iki kolunu birbirine birleştiren parça. ‖ *Çene altı çukuru,* atın altçenesinin iki kenarı arasında kalan çukurluk. (Atta çene altı çukuru, kolay solunuma elverecek derecede geniş ve iyice oyuk olmalıdır. Sağlam atlarda bu bölgedeki lenf düğümleri hareketli, belirsiz ve küçüktür. Bu düğümler burun boşluğuyle ilgili bütün hastalıklarda şişerek boğazı tıkar ve hastalığa göre değişik şekil alır.) ‖ *Çene kayışı,* araba beygirinin, koşum takımındaki dizgin başlığını, uydurma dizgine bağlayan kısım.

— Cerr. *Çene plastiği,* çenenin ameliyatla düzeltilmesi.

— Denizc. Baş bodoslamanın omurga ile birleştiği yuvarlak kısmı.

— Dy. *Tekerlek çenesi,* trenlerde tekerlek kasnağı veya bandajının, çıkıntı biçimindeki kısmı; buna buden de denir.

— Müz. Kemana tutturulan ve çeneyi dayamağa yarayan küçük tahta veya plastik parça.

— Patol. *Çene büyüklüğü.* Çenelerin ve özellikle altçenenin patolojik olarak büyümesi; akromegalide görülür.

— Teknol. Mengene, kerpeten gibi âletlerin, cisimleri tutmak üzere birbirine yaklaştırılabilen iki parçası.

— Vet. *Çene bezi iltihabı,* Wharton kanalına yabancı bir cisim, özellikle bromus veya arpa kılçığı girmesinden ileri gelen iltihap. (Atta ve sığırda görülür.)

— Zool. Omurgalılarda bir diş dizisini taşıyan kemik. ‖ Böceklerde ağız parçalarının ikinci çifti. (Omurgalılarda alt ve üstçenenin embriyolojik kaynağı tamamen farklı olmakla beraber diş düzeni çoğu zaman eş ve benzerdir. Diş sisteminde bakışım vücudun genel bakışım düzlemine dik bir düzleme göredir. Ayrıca altçene karada yaşayan omurgalılarda [yılanlar hariç] baştaki diğer kemiklere göre hareketli olan yegâne kemiktir.) ‖ *Çene ayağı,* tatlı su

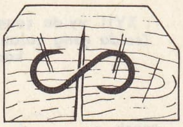

S çengel (teknol.)

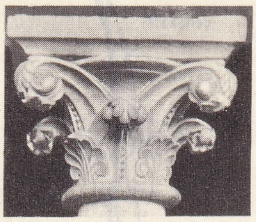

çengelbezek
XIII. yy. sütun başlığı
Notre-Dame de Paris,
Fransa

Foto. Viollet (LAROUSSE)

XVII. yy.da çengiler (solda çeng çalan bir kadın)

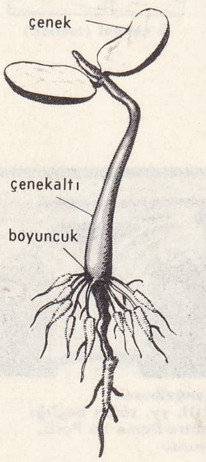

çenekaltı

yengeci gibi macrura takımından kabukluların başındaki üç çift uzantı. (Bunlar yürüme bacaklarıyle kıskaçların hemen önünde bulunur.)

— ANSİKL. Anat. İnsanda *üstçene*, yüzdeki diğer kemiklere sıkıca bağlı bakışımlı iki kesikten oluşur; *altçene* ise başın yegâne oynar kemiğidir; baş-yüz kütlesiyle eklemlenir. Üstçene kemikleri yüzün orta yerinde bulunur; bunlar ağız, burun boşluklarını, göz çukurlarını ve elmacık boşluğunu meydana getirir. Altçene bir tek kemikten ibarettir. At nalına benzeyen, iki ucu dirsekli ve bakışımlı bir kemiktir. Yatay duran orta kısmında dişler bulunur. Dikine kıvrılmış olan iki ucuna altçene kolu adı verilir. Her kolun biri yukarıda önde, diğeri arkada iki çıkıntısı bulunur; öndekine gagamsı çıkıntı, arkadakine lokma denir; iki çıkıntı arasında sigmamsı oyuk yer alır.

Çene sinirleri. Üstçene siniri, sırf duyu siniridir, yanağa yayılır; *altçene* siniri hem hareket hem duyu siniridir; deriye, mukozalara, çiğneme kaslarına dal verir, *dil siniri* ile sonuçlanır. *Çene altı* bezi. Altçenenin ortasında iç tarafta bulunur; boşaltıcı kanalı *Warton kanalı* denilen bir tükürük kanalıyle dil gemciğinin iki yanında ağız tabanına açılır.

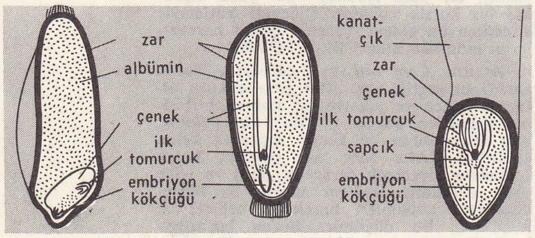

çenekler buğday, keneotu ve çam

— Patol. *Çene kemikleri.* Altçene kemiği kırıldığı zaman ağız mukozası yırtılır ve diş eklemlerinde bozukluklar olur. Güç olmakla beraber, iki küçük parçayı birleştirmek ve sıkıca yerinde tutabilmek için dişlere dayanan protez aygıtları kullanılır; bazen kırık kemikler gümüş bir telle birbirine bağlanır. Altçene çıkığı sık rastlanan bir olaydır; bir darbeden, hattâ esnemeden veya kahkaha ile gülmeden de ileri gelebilir. Çene çıkığında ağız yarı açık kalır, çene kemiğini yukarıya kaldırmak imkânsız olur. Çıkık, altçenenin arka kısmı aşağıya ve arkaya doğru itilerek giderilir.

XVI. yy.da çengiler

Çene kemiklerinde bütün kemiklerde görülebilen hastalıklardan başka, çoğu zaman diş çürüklerinden ileri gelen ve kangrenleşme ile sonuçlanan kemik iltihapları görülür; fakat çene kangreni özellikle frengiden veya fosfor zehirlenmesinden (kibritçiler) ileri gelir.

◆ **Çenebaz** blş. sıf. ve i. Çok konuşan, konuşmasıyle inandıran [kimse].

◆ **Çeneli** sıf. Çenesi olan. ‖ *Mec.* Çok konuşan, geveze.

◆ **Çenelik** i. Sil. XV. ile XVII. yy.lar arasında kullanılmış olan bazı tür miğferlerin iki yandan birbirine tutturulan, miğferin yukarısına kaldırılabilen ve yüzün alt kısmını koruyan parçası. ‖ XVIII. yy. sonunda giyilen asker şapkasının çene altı kayışı. (ML)

ÇENEK i. Bot. *Yeni.* Tohumun içinde, bitki taslağında bulunan yaprak taslaklarından her biri.

— Zool. Bazı memelilerde, özellikle geviş getiren hayvanlarda göbekbağının bağlandığı özel organ. (Ana çeneği genellikle tir. Dölüt çeneği ise, dölüt dış zarının yüzeyine yayılmış bir plaka biçimindedir.)

— ANSİKL. Bitkinin türüne göre, tohum olgunlaştığı zaman ya yedek besini içinde toplar (ayrı besidokusuz etli çenekli tohumlar: fasulye, bezelye) veya tohum çimlenirken yedek besini soğurur (yapraksı çenekli, besi dokulu tohumlar: buğday). Bir de soğurmada hiç rol almayan, çimlenmeden sonra normal bir yaprak gibi görev yapan çenekler vardır (keneotu). Çenek terimi tohum içindeki yaprak taslakları için kullanıldığından, yalnız tohumlu bitkilerde var demektir. Çeneklerin sayısına göre tohumlu bitkiler üç altbölüme ayrılır: açıktohumlular (iki çenekten çok), bir çenekli kapalıtohumlular (bir tek çenek), iki çenekli kapalıtohumlular (iki çenek). Bitkide, bitki taslağının yapısındaki bu küçük farkla atbaşı giden çok önemli değişiklikler yer alır.

◆ **Çenekaltı** blş. i. Bitki taslağında çeneklerin bitişme yerinin altında kalan kısmı. *(Çenekaltı ekseni* de denir.)

◆ **Çenekli** sıf. Bot. Çenekleri olan: *Çenekli bitkiler.*

◆ **Çeneksiz** sıf. ve i. Bot. Bazı iki çenekli bitkilerin (msl. cinsaçı) çenekleri gözle görülemeyen embriyonu için söylenir. (Jussieu bu terimi çiçeksiz bitkileri anlatmak için ortaya atmıştır.)

◆ **Çeneküstü** bls. sıf. Çimlenmekte olan bitki taslağında çeneğin üstünde bulunan sap kısmı için kullanılır. (LM)

ÇENELİAĞIZLILAR bls. çoğl. i. Omurgalılar alt şubesi *(gnathostomata)*. Balıklar, kurbağalar, sürüngenler, kuşlar ve memelileri kapsar. Yuvarlak ağızlıların (taşemen) karşıtı olan bu alt şubedeki hayvanların hepsinde eklemli ve hareketli çeneler bulunur. (L)

ÇENET i. Bot. Olgunlaştığı zaman çatlayan meyvelerin parça halindeki meyve yapraklarına verilen ad. ‖ Kavuz ve yenlerin bazı kısımlarına verilen ad. ‖ Başaklarda, olgunlaşınca açılarak çiçek tozlarının saçılmasını sağlayan kısım.

— Zool. Tek parçadan ibaret kavkılara «bir çenetli» denir; fakat kavkının kendisine hiç bir zaman çenet denmez; istiridye gibi iki çenetli yumuşakçalarda, kolsu ayaklı solucanlarda, kavkının iki parçasından her birine «çenet» adı verilir. Tümkabuklu ve solungaç ayaklı kabuklularda, yumuşakçalarda olduğu gibi, gövdeyi tamamen veya kısmen saran kitinli bağanın iki parçasından her birine de çenet denir. Kalkerden kabuk parçalarının çok sayıda bulunduğu yumak ayaklı kabuklularda her bir parçaya çenet denildiği gibi *zırh* da denir.

◆ **Çenetlemek** geçl. f. Fıstık, çekirdek gibi yemişleri kabuklarını çıkararak yemek. (LM)

ÇENG i. (fars. *çeng*). Mus. Harp'a benzeyen, tel, dik tutularak çalınan küçük musiki âleti. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Esk. Çeng ü çegane*, sazlı eğlence.

— Astron. *Esk. Çeng'i rûmî.* Şilyak (Lir) burcu.

— ANSİKL. Türk musikisinde *çeng*, vaktiyle (XVIII. yy.a kadar) çok kullanıldı, XVIII. yy.da bırakıldı. Harp'ın ilkel şeklidir. Çeng'in çeşitli ve daha ilkel şekillerine birçok eski kavimlerde rastlanır: Sümerlerin 21 telli *zagsal*'ı, Asurluların *zakkal* veya *çakkal*'ı, Babillilerin *zaggal*'ı birer çeşit çengdir. Eski Mısırlılarda, İbranîlerde, Yunanlılarda, Romalılarda da vardı. Eski arap, iran ve türk musikilerinde başlıca sazlardan biri olmuştu. İran'da XIX., Afganistan'da XX. yy.da unutulmuştur. Türk çeng'i, 24 telli idi. Yusuf Dede XVII. yy.ın büyük çeng virtüozu idi. Çin çeng'i, değişik boylarda 17 bambu borusundan meydana gelen ilkel bir el org'u idi. Boruların ucundaki serbest diller, hava deposu ödevini gören su kabağının bir kısmına sokulmuştu; hava, bu depoya küçük bir nefes borusu yoluyle girer; boru bazen kuğu boynu biçimindedir. Bk. ÇENGİ. (M)

ÇENG i. (fars. k.). *Esk.* Hayvan pençesi, el: *Gönlüm elden gitti sevdânın ne galip çengi var* (Muallim Naci). ‖ *Şîr-çeng* («aslan pençeli»), pençesi aslanınki gibi kuvvetli olan.

— Bot. *Esk. Çeng-i Meryem.* Bk. BUHURUMERYEM. (M)

ÇENGÂR i. (fars. *çengār*). *Esk.* Yengeç. ‖ Bakır pasından yapılmış yeşil boya.

◆ **Çengârî** sıf. *Esk.* Bakır pası renginde olan. (M)

ÇENGE veya **ÇİNGE** i. (fars. k.). *Esk.* Anadolu ve Orta Asya'da düğünlerde gelin karşılandığı zaman erkek ve kadınların el ele verip okudukları türkü.

— ANSİKL. Türkülerin güfteleri *yar yar*'la biter ve *müfte'ilün fâ'ilün, müfte'ilün fâ'ilün* vezninde*dir: Kaysı Çemendin isip kildi sabâ yâr yâr / Naz demi düşdi hep canım ara yâr yâr* (Nevaî). Söylendiğine göre çenge, evlenecek kızları ilk gece kendi yanına alan gaddar bir padişahın adıdır. Bu padişah, kız kardeşinin kıyafetine bürünen bir genç tarafından öldürülmüş ve böylece zulümden kurtulan halk, her yıl, padişahın ölüm gününde bayram yapmış ve bu güne *ıyd-i çenge* adı verilmiştir:

Mugannî çü ser-menziling Çin'gedür
Sürûdıng dagı bezm ara çengedür
Mugannî tüzüp çenge veznide çeng
Nevâ tüz ki hey hay öleng hay öleng (Nevaî).
[M]

ÇENGEL i. (fars. *çengāl*'den). Bir şey asmağa veya bir yere takılmağa yarayan ucu eğri demir: *Bir aralık çengelin ucu kuyunun kenarına takılmış* (B. Felek). ‖ Çengelli iğne: *Çengelle tutturulmuş.* ‖ *Esk.* Yırtıcı hayvan veya kuş pençesi. ‖ Sıf. Çengel biçiminde olan: *Çengel burun.*

— ÇEŞ. DEY. *Çengel atmak*, el atmak, bir husus için ilişki kurmak. ‖ *Çengel takmak*, uğraşmak veya fenalık etmek için el atmak: *Adam bize çengeli taktı.* ‖ *Çengelde kokmuş etim yok*, «kızım henüz evde kalacak yaşta değil» anlamına söz. ‖ *Çengele dönmek*, hastalıktan veya ihtiyarlıktan zayıflamak, kamburlaşmak: *Son günlerde çengele dönmüştü.*

— Anat. *Çengel kemik* (os hamatum), el bileği kemiklerinden ikinci sırada, en içte olan. (Ön yüzünde çengel biçiminde bir çıkıntı bulunur: çengelsi diken.)

— Ask. *Çengel beygiri*, koşulu topçuda bir topu çeken üç çift beygirin en önde bulunan çifti. (Bunlardan birine top arabacılarından bir er biner, ötekini yedeğinde idare eder.)

— Bahç. V biçiminde budanan dalların ikiye ayrılması. ‖ *Çengel biçiminde budama*, ağaçta bir kısmı meyve vermek bir kısmı da ağacı gençleştirmek amacıyle iki çeşit dal bırakılmak üzere yapılan budama: (gençleştirme dalları, dalları gövdeye yakın olanlardan seçilir).

— Cerr. *Çengel parmaklılık*, ayakta şekil bozukluğu. (Ayak parmaklarının son iki dizi kemiklerinin içe bükülmesi şeklinde olur.)

— Diş. cerr. Parça halindeki takma dişleri destek dişlere tutturmağa yarayan düzenek.

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

— İnş. Bir kilitte, kilit köprüsü içine yerleşecek şekilde açısal bir hareketle yarım dönüş yapan kilit sürgüsü. || Uçlarından biri dik açı yapacak şekilde kıvrılmış olan ve bu kıvrık ucuyle hareketli iki parçayı sabit tutmağa yarayan madenî çubuk: *Kepenk çengeli.* || *Çengel çivisi,* sapı dik açı yapacak şekilde kıvrılmış çivi (korniş çivisi de denir). || *Tespit çengeli,* inşaat maddelerine dayanak olarak kullanılan (arduvaz çengeli, kiremit çengeli, dam oluğu çengeli) veya döşenen boruları tutturmağa yarayan (su borusu, gaz borusu, elektrik kablosu çengeli) hırdavat maddesi.

— Kasaplık. Mezbahalarda kesilmiş koyun ve danaları asmağa yarayan yuvarlak demir çubuk.

— Müz. Bir notanın değerini belirtmek üzere eklenen işaret. (Tek çengelli nota sekizlik, iki çengelli nota onaltılık, üç çengelli nota otuzikilik v.b. adını alır. Eklenen her çengel notanın değerini yarıya indirir. Birçok eşdeğerde çengelli nota birbirini izlerse, çengelleri yatay bir çizgiyle birleştirilir.)

— Tar. *Çengele vurmak,* bir çeşit işkence usulü. (Suçlu, bileklerinden bağlandığı bir iple tepesinde makara bulunan bir direğe çekilir, sonra birdenbire bırakılırdı. Düşerken direğin orta yerinde bulunan ucu yukarıya kıvrık sivri ve keskin bir çengele böğründen saplanır, ölünceye kadar o durumda bırakılırdı. Bu işkence İstanbul'da çoğunlukla Parmakkapı'da yapılırdı.)

— Spor. Yağlı Türk güreşinde bir oyun. (Bir ayakla rakibin bir ayağını sarmağa denir.)

— Süs. santl. *Çengelbezek,* ucu yaprak veya tomurcuk gibi bükülüp kıvrılan çıkıntı şeklindeki süsleme. (Gotik üslûbun karakteristik unsurlarından biridir. Kiliselerin içinde bu motif sütun başlıklarında görülür [XII. ve XIII. yy. sonu]; kiliselerin dışında kalkan duvarlarının eğimleriyle sivri tepeliklerini, çan kulelerinin ve külâhlarının köşelerini süsler.)

— Teknol. El kantarının veya topuzlu kantarın bir çeşidi. || Tavan lataları arasına girerek kendi üzerine kıvrılan ve sıvayı tutmağa yarayan âlet. || Ucu eğik tornacı kalemi. || *Ateş çengeli,* ocaklarda kullanılan, ucu dik dirsek biçiminde sivri âlet. || *Çengelli diş,* testere şeritlerinde çok kullanılan bir diş çeşidi. || *S Çengel,* bazı ağaç işlerinde, derin çatlakları önlemek için parçanın uç kısmına bir çekiç yardımıyle çakılan *S* biçimi, çelikten yapılmış büyük çengel.

— Zır. Ahırlardaki gübreyi toplamak, yüzeysel toprak işlemesini yapmak, patatesi topraktan çıkarmak için kullanılan kıvrık uçlu ve dişleri sağlam (iki, üç veya dört dişli) çapa.

— Zool. Kartalın pençe tırnağı. || Geyiğin üst çenesindeki köpek dişlerinden her biri (avcılar bunu kravat iğnesi gibi kullanırlar). || Böceklerin ayaklarının ucundaki kıvrık parça. || Zarkanatlılarda ve bazı pulkanatlılarda üst kanatları alt kanatlara kenetleyen kıvrık uzantılar. || Zehirli yılanların ağzındaki dişleri. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Zool. Zarkanatlılardaki çengellerin sayısı türüne göre 2-50 arasında değişir. Uçuş sırasında ön kanadın arka kenarındaki oluk kendiliğinden çengellere takılır ve böylece iki kanat birbirine sıkıca bağlı, tek bir düzlem meydana getirir. Çengeller ve oluklar birbirine takılacak şekilde uygunluk gösterir.

Zehirli yılanların üst çenesinde bir çift zehir çengeli (zehir dişi) bulunur. Bu çengeller dinlenme halinde iken arkaya doğru yatık durur, sokmak için dikelir. En tehlikeli olan oluklu zehir dişli yılanlarda *(solenoglipha)* çengellerin içi boş olduğu için, hayvan soktuğu zaman zehir bezinden gelen zehiri sokulan yere akıtabilir. Önden oyuklu dişlilerde *(proteroglipha)* çengeller zehirlemeğe az çok elverişli durumda, çenenin ön kısmında olduğu için hayvan kolayca ısırabilir. Geride-oyuklu zehir dişlilerde *(opistoglipha)* çengeller ağzın arka kısmında olduğu için, hayvan ancak ağza girebilen avları ısırabilir. Dişsizlerde ise ne çengel, ne zehir vardır.

Bu sınıflamanın, diğer anatomi özelliklerine dayanılarak familyalara ayrılmış bulunan yılanlar için çok eksik bir sınıflama olduğuna işaret etmek yerine olur.

◆ **Çengelistan** bls. i. *Esk.* Sık orman.

◆ **Çengellemek** geçl. f. Çengelini takmak. || Çengelli iğneyle tutturmak: *Aceleden eteğinin söküğünü çengelleyip dışarı çıktı.*

◆ **Çengellenmek** edilg. f. Çengelle tutturulmak: *Her köyün meydanında bir ağaca asılmış veya bir yere çengellenmiş küçük bir çan vardı* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Çengelli** sıf. Çengeli bulunan veya ucu çengel biçiminde olan: *Kırmızılar, çıngıraklı yılanın çukur, çok kuvvetli ve çengelli bir dişinin altındaki keseden bu zehiri alıp ...* (F.R. Atay).

— Fels. *Çengelli cisimler* veya *atomlar,* Epikuros'un sisteminde durumları birikmeğe ve böylece evreni oluşturmağa elveren atomlar.

— Tic. *Çengelli sırık,* esnafın dükkân önünde teşhir edilen malları asmak veya indirmek için kullandığı, ucunda ikili, üçlü veya dörtlü bir çeşit çengel bulunan uzun sırık. (ML)

ÇENGELCİK i. Tab. bil. Küçük çengel.

◆ **Çengelcikli** sıf. Küçük çengeli olan. || Küçük bir çengel şeklinde olan. (L)

ÇENGELÇENELİLER bls. çoğl. i. Kemikli balık takımı. Çeneleri az çok birbirine bitişerek gagamsı bir şekil almış, derisi az çok kemikleşmiş çotira, sandık balığı, kirpi balığı gibi türleri kapsar. (L)

ÇENGELKÖY veya **ÇENGELKÖYÜ,** İstanbul'da Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında köy. Güneyinde Beylerbeyi, kuzeyinde Vaniköy bulunur. Çengelköy,boğaz kıyılarının güneyden gelirken kuzeydoğu yönünden kuzey yönüne dönerek meydana getirdiği bir koy (Çengelköy koyu) kenarında yer alır. Güneyde Havuzbaşı deresinden kuzeyde Kuleli'ye kadar uzanır. Çevresindeki bostanlarda çeşitli meyve ve sebzeler yetişir: özellikle ayva ve hıyar. Çengelköy'de İskele camii, Ömerefendi camii (Yenicami), Abdullahpaşa camii ile bazı mescitler ve birçok çeşme vardır. (M)

ÇENGELOĞLU TAHİR PAŞA, türk denizcisi (öl. Bosna 1851). Mısır ve Cezayir'de uzun süre leventlik yaptı, İstanbul tersanesinde topçu oldu. Çengeloğlu Halil kaptanın kızıyle evlendikten sonra, Çengeloğlu adıyle tanındı. Osmanlı donanmasında riyaleliğe (tuğamiral) yükseldi. Yunan ayaklanmasındaki Misolongi savaşında gösterdiği başarı üzerine, kaptanıderya Hüsrev Mehmed Paşa tarafından patronalığa (koramiral) getirildi. 1827'de, osmanlı donanmasına mirmiran oldu. Donanmayı düzene koydu. 19 Mayıs 1827'de Navarin'de Mora seraskeri Mehmedalipaşazade İbrahim Paşa ile birleştiyse de anlaşmazlık yüzünden iki donanmanın işbirliği sağlanamadı. Bu durumdan yararlanan müttefik kuvvetler kumandanı amiral sir E. Codrington, 20 ekim 1827'deki taarruzuyle osmanlı ve mısır donanmalarını bozguna uğrattı. Tahir Paşa, ancak beş altı gemiyle Çanakkale'ye dönebildi. Görevinden alınarak, Edirne'ye sürülmesi kararlaşmışken, Yunanlıların Sakız adasına asker çıkarmaları üzerine, yeniden donanma kumandanlığına getirildi ve donanma ile Sakız'a gönderildi; 1828 martında, Sakız adasındaki Yusuf Paşayı kuşatmadan kurtardığı gibi, yunan gönüllüleri ile birlikte Sakız'a gelmiş olan fransız kumandanı Ch. N. Fabvier'yi de adadan uzaklaşmağa zorladı. Bu başarısı üzerine Tersane nazırlığına getirildi. 1828 Türk-rus savaşında kara kuvvetleriyle Şumnu'da Ruslarla çarpıştı. 1830'da Fransızlar ile Cezayirliler arasındaki uyuşmazlığı çözmek için Cezayir'e gitti. Olumlu bir sonuç sağlayamadı. Dönüşte Tophane müşirliğine, sonra 16 kasım 1832'de kaptanıderyalığa getirildi; 10 kasım 1836'da Trablusgarp valiliği ile bu görevden uzaklaştırıldı. 1837'de, İstanbul'a döndü, Meclis-i Vâlâ üyeliği yaptıktan sonra Aydın vilâyeti müşiri olarak İzmir'e gitti. Tanzimat'ın ilânı sırasında azlolundu. 29 Mart 1841'de tekrar kaptanıderya olunca türk donanmasını, yeni ihtiyaçlara göre düzenlemeğe çalıştı. 16 Şubat 1843'te, donanmadan ayrıldı. 1845'te Edirne, 1847'de Bosna valiliklerinde bulundu. (→ Bibliyo.) [M]

ÇENGELSAKIZI bls. i. Çok yıllık otsu bitki. || Aynı bitkiden yapılan sakız.

— ANSİKL. Çengelsakızı *(Chondrilla juncea)* kökü kuvvetli, kalabalık kümeçler halinde sarı çiçekli, gaga gibi uzun meyveli, 30-130 sm boyunda bir bitkidir. Yurdumuzda çok yaygın olan bu bitkiye çayırlarda, yamaçlarda, tarlalarda rastlanır. Köklerinden özel bir sakız (çengelsakızı) çıkarılır. (LM)

ÇENGELSİ sıf. Çengel biçiminde olan.

— Anat. *Çengelsi diken,* çengel kemiğin ön yüzünde bulunan çıkıntı. (Elbileği oluğunun iç kenarı.) || *Çengelsi çıkıntı,* altkafa boynuzunun tabanında bulunan beyin yan karıncığına ait tümsek. (L)

ÇENGELSİZLER çoğl. i. Omurgalı hayvanlar üst sınıfı. Taşemengiller gibi yuvarlak ağızlıları kapsar. [*Eşani.* YUVARLAKAĞIZLILAR.] (L)

ÇENGELTEPE höyüğü. Arkeol. Yozgat yakınında, şehir merkezinden 500 m doğuda, Yozgat - Sıvas kara yolunun sağında. 1966'da Ankara üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya fakültesince yürütülen kazılarla höyükte Eski Bronz, Frig, Helenistik-Galat çağlarının kalıntıları bulundu. Kazılardan anlaşıldığına göre höyük, Eski Bronz çağı katından sonra M.Ö. II. binyılın sonlarına kadar iskân edilmemiştir. Eski Bronz çağı yangını üzerinde derhal Frig katı başlar. Friglerin Çengeltepe'ye erken safhadan itibaren (M.Ö. XII. yy.) gelip gelmedikleri henüz bilinmemektedir. Bu devir höyükte kesintisiz olarak Helenistik devre kadar devam etmiştir. Bu çevredeki galat hâkimiyeti Augustus'un Galatya'yı bir roma eyaleti yapmasına kadar sürdü (M.Ö. 25). Çengeltepe'nin milât yıllarında terk edildiği tahmin edilmektedir. Önemli yollar üzerinde kurulmuş olan Çengeltepe, keramiğini kendi yapan, zahire yanıklarıyle çok sayıda öğütme taşlarının gösterdiği gibi, tarım ve hayvancılıkla geçinen bir topluluğun yaşadığı küçük ve gösterişsiz bir merkezdir. Âletlerin ve günlük eşyanın pek çoğu kil, taş ve kemikten yapılmıştır. Madenî eşyaya rastlanmaz. Medeniyet, meselâ Alacahöyük buluntularına kıyasla çok geridir. Eski Yozgat gözüyle bakılabilecek olan Çengeltepe, Yozgat şehri tarihinin M.Ö. III. binyıla kadar uzandığına bir belge sayılabilir. (→ Bibliyo.) [M]

ÇENGİ i. (fars. *çengî*). Çalgı eşliğinde oynamayı meslek edinmiş kadın: *Sıracılar başlamıştı... Çengiler ziller vurarak ortaya atıldılar* (Ahmed Rasim). [Bk. ANSİKL.] || *Esk.* Çeng denilen sazı çalan kimse. || Sıf. Çenge ait. || *Çengi kolu (takımı), kolbaşı,* muavini ve on iki oyuncudan meydana gelmiş çengi topluluğu.

— DEY. *Dört (bir) kol çengi,* çengi gibi çok cilveli ve oynak hareket eden kimseler için kullanılır.

— ANSİKL. Erkek veya erkek çocuk olan köçeklere karşılık, *çengi* adı kadınlar ve kız çocuklar için kullanılırdı. Kelimenin çeng adlı sazdan geldiğini kabul etmeyerek, *çang* diye bilinen bir çeşit zil ile, *çingene* veya *zenci,* çingene dilindeki *çank* veya *çang* (ayak), *çanga* veya *çangala* (çabuk, acele gitmek) kelimeleriyle ilişiği bulunduğunu öne sürenlere de rastlanır. Bazı eski lûgatlerde, çengi'nin sahne oyuncusu anlamına da geldiği kaydedilir.

Eski çağlarda, bir dans sanatı kolu olarak düzenli bir kuruluşa bağlı bulunan çengilik zamanla bozulmuş, çeşitli sapıklıkların yuvası haline gelmiştir. İstanbul'da vaktiyle, Tırnova, Şam ve Ayvansaray çingenelerinin çengi takımları ün yapmıştı. Türk kadınları ve genç kızları çengi olmaz, ancak saraylarda, çeşitli ırklardan gelme cariyelere çengilik öğretilirdi. XIX. yy.da köçeklik yasak edildikten sonra, çengilik de yavaş yavaş ortadan kalktı. Daha sonra çengi adı verilenlerin bu gelenekle ciddî bir ilişkileri yoktur. (M)

ÇENGİ YUSUF DEDE. Bk. YUSUF DEDE.

Çengnâme, XIV.-XV. yy. divan şairleri-

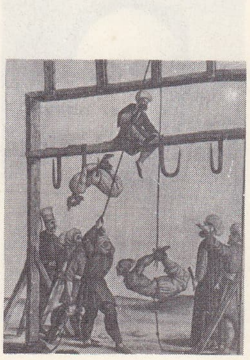

çengele vurmak XVI. yy.

çengi

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

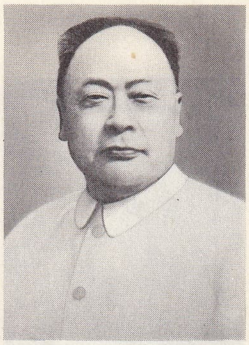

ÇEN-Yİ

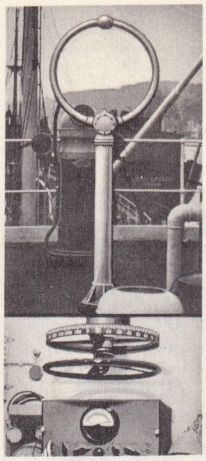

bir gemi radyogonyometresinin dönen çerçevesi (radyotek.)

mizden Ahmed-i Dâî'nin en güçlü eseri sayılan mesnevîsi. Saz ve sözün değerini konu edinen eser, Türkiye Türkçesinin başlangıçtaki temiz kullanımına tanıklık eder. Çağdaşlarından daha bilinçli bir başarıyla sade dille şiirsel değerlere ulaşır. (M)

ÇENK-TE. Bk. ÇING-DI.

ÇENTİK i. (*çentmek*, yontmak'tan *çent-i-k*). Oyularak açılan kertik, gedik: *Hattâ yerine koyduğumuz taşın kenarlarında kalan ufak tefek çentikleri gizlemek için bol çalı çırpı yaktım* (R.H. Karay).

— Anat. Bazı kemiklerin kenarlarında bulunan girinti. (Belli başlıları kürek kemiğinde kargamsı çentik ile eklem yuvası çentiği, uyluk kemiğinde lokmalar arası çentik ve kalça kemiğinin üst kenarında büyük ve küçük siyatik çentiklerdir; bu sonuncu çentiklerden çok önemli organlar, meselâ uyluk atardamarı ile büyük siyatik sinir geçer.)

— Metal. *Çentik katsayısı*, normal bir deney tüpü üzerinde tespit olunan kırılma için gerekli enerji ile aynı tüpün çentiklenmişi üzerindeki kırılma için gerekli enerji arasındaki oran.

— Teknol. Bazı tahta parçalarını uç uca getirerek daha büyük bir uzunluk elde etmek amacıyle uçlarında çentme yoluyle meydana getirilen girinti veya çıkıntıların genel adı.

— ANSİKL. Teknol. En çok kullanılan *çentikler*, marangozlukta ekleme çentiği, kerpetenli çentik (zıvanalı çentik bunun bir çeşididir), kırlangıç kuyruğu çentik, şevliğine çentik ve anahtarlı çentiktir.

Bu çeşitli çentik biçimlerinde uçlarından bitiştirilen tahta parçalarını berkiten kamalar bulunur. Anahtarlı çentik, aslında, «anahtar»larla tutturulmuş veya tahta kamalarla yanlara sokulmuş bir şevli çentiktir.

Bu çentikler çok zaman demir veya tahta desteklerle veya demir çemberlerle tutturulur.

◆ **Çentikleme** i. Ormanc. Çam ağaçlarına çentik açma. (Özellikle sahil çamlarından çamsakızı toplamak için yapılır.)

— ANSİKL. Ağaç gövdesinin toprağa yakın kısmına dörtgen biçiminde bir yarık (*çentik*) açılır ve bu yarığın altına bir kap konur. Çentikten akan çamsakızı bu kapta toplanır. Sakız toplayıcılar, ara sıra, sakız akan yarığı keskin bir bıçakla temizler ve böylece sakızın akmasını kolaylaştırırlar. Bu işlemin düzenli olarak birkaç yıl yapılmasına *canlı çentikleme* denir. Ağaç gövdesinin, açılan çentiklerle artık sakız veremez duruma gelmesi ise *son çentikleme* ile olur.

◆ **Çentiklemek** geçl. f. Bir şeyi kertik kertik yapmak

— Ormanc. *Çamları çentiklemek*, çam ağaçlarında çentik açmak.

◆ **Çentikli** sıf. Çentikleri olan: *Bir şeytan külâhına benzeyen çadırın kirli, çentikli direğine bakıyordum* (Ömer Seyfeddin). [M]

ÇENTİYAN i. Bir çeşit kama veya enli kılıç (*çentiyan kılıç* da denir): *Çentiyan kılıçlım desti kuvvetlim / Babür arslan huylum kaplan sıfatlım* (halk şiiri). ‖ *Halk dili.* Şalvar. (Bk. ÇİNTİYAN.) [M]

ÇENTMEK geçl. f. Bir şeyi diş diş ve gedik gedik yapmak. ‖ [Soğan v.b. için] İnce ve ufak ufak doğramak.

— İnş. Bir duvar yüzüne vurulacak sıvanın iyi tutması için, birbirine dik ve küçük çentikler yapmak.

◆ **Çentilmek** edilg. f. Delikler açılmak, ufak ufak doğranmak. (M)

ÇEN-Yİ veya **ŞIN-Yİ,** çin mareşali ve devlet adamı (Loghan, Sıçuan 1901). Bir hâkimin oğludur. Ticaret okulunda öğrenim yaptı ve şiirle ilgilendi. 1919'da Fransa'da meslek kurslarına devam etti; bir süre Michelin fabrikalarında çalıştı. Çin'e dönüşünde, Komünist partisine girdi (1923) ve gerilla kumandanı olarak Çankayşek'e karşı savaştı. Komünist ordusu generali olarak 1949'da Şanghay'ı ele geçirdi; buranın belediye başkanı ve aynı zamanda Orta Çin bölgesinin sivil ve askerî valisi oldu. Başbakan yardımcısı, Millî Savunma konseyi başkanı ve Komünist partisi merkez komitesi üyesi olan Çen-Yi, mareşal rütbesine sahiptir. Şubat 1958'de Çu-en-Lay'ın yerine dışişleri bakanı oldu. (L)

ÇEP sıf. (fars. k.). *Esk.* Sol. ‖ Yanlış.

— *Esk. Çep-endâz,* hilekâr, hileci. İşi ters giden. ‖ *Çep-endâzâne,* hileciye yakışan bir şekilde. ‖ *Çep-endâzî,* hilecilik. ‖ *Çep ü rast,* sol ve sağ. ‖ *Çarh-ı çep-endâz,* hileci dünya, gaddar felek: *Ben anladığım çarh ise bu çarh-ı çep-endâz / Yahşi görünür sureti amma ki yamandır* (Ziya Paşa). [M]

ÇEPEL sıf. *Halk dili.* Kirli, bulaşık. ‖ Yabancı maddelerle karışık: *Çepel buğday.* ‖ i. Çamurlu, batak yer: *Bir an geldi ki salon bu haliyle çepelde davar yürür gibi: — Şapır, şapır, şapır diye ses vermeğe başladı* (B. Felek). ‖ Araya karışmış yabancı madde: *Buğdayın çepelini ayıklamak.*

◆ **Çepellemek** geçl. f. *Halk dili.* Kirli, bulaşık hale getirmek. ‖ Yabancı maddelerle karıştırmak, bozmak, berbat etmek.

◆ **Çepelli** sıf. *Halk dili.* Kirli, karışık. (M)

ÇEPER i. (fars. k.). Bir odayı ötekinden ayıran duvar veya bölme: *Odanın çeperleri.* ‖ *Teşm. yol.* Yan yüz, iç yüz: *Bir küpün, bir hendeğin, bir kraterin çeperi. Midenin çeperi.*

— Anat. Bazı boşlukları çepeçevre saran kısımlar: *Kafatası, mide, karın çeperleri.*

— Bot. *Geçirgen çeper,* sıvıların ve eriyiklerin geçmesine imkân veren çeper. ‖ *Yarı geçirgen çeper,* ozmoz kanunu sebebiyle ancak bazı maddelerin geçmesine imkân veren çeper. (Bitkisel hücrenin iki zarı vardır: sitoplazma zarı [yarı geçirgen çeper] ve selüloz zar [geçirgen çeper].)

— Fiz. *Soğuk çeper prensibi,* Watt tarafından formülleştirilen prensip. (Türlü kısımları değişik sıcaklıklarda olan kapalı bir kap, bir sıvıyle bunun buharını ihtiva ettiğinde, buhar basıncı, en soğuk noktanın sıcaklığına karşılık gelen en yüksek basınca eşit olursa denge mümkündür.)

— Jeol. *Çeper örtüsü,* mağaralardaki dalgalı veya kıvrımlı, genellikle sarkıt dizisinin kavuşmasıyle oluşmuş, su taşından (travertenden) yapılma gergi.

— Zool. Mercan çanaklarını saran kireçten silindirimsi kılıf. Mercanların çeperleri birleşerek, karışık yapılı ve dallı topluluklar meydana getirir.

◆ **Çeperli** sıf. Çeperi bulunan.

— Fiz. *İnce çeperli su deliği,* kalınlığı pek küçük olan bir çeperde açılmış lülesiz su deliği.

— İnş. *Düz çeperli asansör,* yuvasının her yanı bölmelere ayrılmış, çoğunlukla madenden yapılan asansör; kabinin iç kapısı yoktur; yuva bölmeleri ile aynı yüze takılan bir sahanlık kapısı vardır. (LM)

ÇEPİÇ (veya **ÇEBİÇ**) i. [fars. *çepiş*'ten]. *Halk dili.* Bir yaşındaki keçi: *Koyun mu desem, çebiç mi desem* (M.Â. Ersoy).

— Hayvc. İyi cins tiftik veren besili tiftik keçisi yavrusu. ‖ Besili oğlak. (M)

ÇEPKEN bls. i. Bk. CEPKEN.

ÇEPNİ, Oğuzların Üçok koluna bağlı türk boyu. XIII. yy. ortalarında Anadolu'da siyasî olaylara karıştılar. Sinop havalisinde yaşayan önemli bir Çepni topluluğu 1277'de Sinop'a saldıran Trabzon Rum imparatorluğu kuvvetlerini bozguna uğrattı. Çepniler daha sonra Samsun dolaylarının doğusundan Giresun'a kadar olan bölgeyi (Canit veya Canik) ellerine geçirdiler. Bu harekette rol oynayan Hacı Emir ailesi idareye hâkim oldu. Trabzon'un güney ve batısında oturan Çepniler de vardı. Çepnilerden bir kısmı Uzun Hasan devrinde Akkoyunlu devletinin hizmetine girdiler. XVI. yy.da Halep Türkmenleri arasında, Uluyörük ve Trabzon bölgesinde, Dulkadırlı, Bozok, Adana, Şereflikoçhisar, Hamid, Çorum gibi sancak veya oymak grupları içinde Çepnilere rastlanıyordu. İran'da da çepni oymağı, Safevîlerin dayandığı türk grupları arasındaydı.

Halep Türkmenleri arasındaki Çepniler 1691 yılında Rakka havalisine yerleştirilmek istendi. Diğer bir çepni oymağı Rumkale'de yerleşti. Rakka'ya yerleşenlerin adı Kantemürlü Çepnisi idi. Bunlar kaçarak Bergama ve Turgutlu taraflarına gittiler (1728). Bugün Balıkesir, İzmir (Bergama), Manisa ve Aydın vilâyetlerinde bulunan Çepniler XVII. ve XVIII. yy.da batıya gelen Çepnilerin soyundandır ve genellikle konar-göçer alevî topluluklar halinde yaşamaktadır. (→ Bibliyo.) [M]

ÇERÂ i. (fars. *çerîden,* otlamak'tan *çerâ*). *Esk.* Otlama. ‖ Otlak.

— Esk. *Çerâ-câ (çer-gâh, çerâ-geh* veya *çerâ-zâr),* otlak, hayvan otlatılan yer, çayır: *Sanırsın koptu bir peşrev çerâ-gâh-i meşiyyetten* (Cenab Şahabeddin). ‖ *Çerâ-ger,* otlayan. ‖ *Çerâ-hâr* (veya *çerâ-hûr*), ot yiyen hayvan.

◆ **Çerâm** veya **çerâmîn** i. *Esk.* Otlak. (M)

ÇERAĞ veya **ÇİRAĞ** veya **ÇIRAĞ** i. (fars. *çerâğ*). *Esk.* İçine yağ konulup yakılan kandil, çıra: *Çerağlar dolaşır sahn-ı lâlezarında* (Tevfik Fikret). ‖ Yağ kandilinin fitili. ‖ *Mec.* Parlayan, yanan şey: *Yarım asırda uyanmış çerâğ-ı feyze bakın* (M.Â. Ersoy). ‖ Çırak.

— DEY. *Çerağı yanmak,* kaybolmamak, ünü devam etmek.

— *Esk. Çerağ-ı çeşm,* göz nuru. Evlât. ‖ *Çerağ-küş,* sır saklayan. ‖ *Çerğ-ı mugan,* kırmızı şarap. ‖ *Çerağ-pâ* (veya *çerağ-pâye, çerağ-bere*), şamdan; sokak feneri. ‖ *Çerağ-perhîz,* fener fânusu. ‖ *Çerağ-ı seher,* sabah yıldızı. ‖ *Çerâğ-ı sipihr,* ay, güneş ve yıldızlar. ‖ *Çerağ-vâre,* kandil. ‖ *Rûşen-çerağ* («kandili parlak yanan»), mutlu.

— Mim. *Esk. Çerağ deliği,* eski binalarda içlerine kandil koymak için duvarlara açılan oyuk. (*Çerağ gözü* adı da verilir. Bu hücrelerin tepelerinde dama açılan bir duman bacası da bulunurdu.) ‖ *Çerağ-hâre,* («duman yutan») kandil oyuğundan yukarıya çıkan baca için kullanılır.

— Tasav. Bektaşî dergâhlarında niyaz meydanındaki makamlardan birinin adı. ‖ *Cerağı dinlendirmek (sırretmek),* ışığı, kandili, mumu söndürmek. ‖ *Çerağ gülbangi,* dergâhlarda (özellikle mevlevîlerde) kandiller yakılırken okunan gülbang. ‖ *Cerağ uyandırmak,* dergâhlarda ışığı, kandili, mumu yakmak. Bektaşîlerde âyin-i* cem'den veya muhabbet meclisinden önce yapılan tören. Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. *Cerağ-ı has,* imparatorluk devrinde, ileri gelen devlet adamları tarafından kayırılanlar hakkında kullanılan deyim. (Kayırılan kimse kayıranın «çerağ-ı hassı» olurdu.)

— ANSİKL. Tasav. Bektaşîlikte, tarikata yeni giren derviş için yapılan törende, talip, rehberinin beraberinde çerağ makamına getirilir ve orada rehber kendisine şu talimatı verirdi: «Bu makama çerağ derler. Bu çerağ Muhammed ve Ali nurudur ve cümle canların aydınlandığı ve onların güzelliğiyle şeref kazandığı ve insanı Hak'ka eriştiren makam burasıdır.»

● *Çerağı dinlendirmek (sırretmek)* ve *uyandırmak.* Tekke hayatının ve dervişlerin inançlarıyle ilgili ve kendilerine has bazı deyimleri vardı. Bunlar *söndürmek, yakmak, kesmek, ölmek* v.b. gibi olumsuzluk ifade eden kelimeleri mecbur olmadıkça söylemezler, söndürmek yerine dinlendirmek, yakmak yerine uyandırmak, ölmek yerine yürümek gibi karşılıklar kullanırlardı. Böylece Hz. Muhammed'in «Ya hayır söyle ya sus», «Daima hayır söyleyiniz ki hayır göresiniz» gibi hadislerindeki gerçeği yerine getirmiş olurlardı. Tekkelerde ceragın söndürülmesi veya uyandırılması küçük ve özel bir törenle yapılırdı. Işık nefesle değil, el hareketiyle söndürülür ve bu sırada (bektaşîlerde) *terceman* okunurdu. Çerağ uyandırılırken de çerağ gülbangı çekilirdi: «Vakt-i şerifler hayrola; hayırlar feth ola, şerler def ola; çerağı ruşen, fahr-i dervişan, ziyayı cihan, kanun-ı merdan, dem-i Hz. Mevlânâ hu diyelim hu!» Çerağ uyandırmanın bektaşîlerde ayrı bir anlamı daha vardı: âyin-i cem'den veya muhabbet meclisinden önce *can*'lar niyaz meydanında toplanır, Taht-ı Muhammed denilen kürsünün üzerine kanun çerağı ve on bir şamdan konur, çerağcı tercemanlar

Foto. Doc. C.G.S. (LAROUSSE)

okuyarak çerağları uyandırır, canlar derecelerine göre sırayle kalkarak önce çerağa, sonra meydandaki makamlara, daha sonra da bektaşî babasına niyaz edip yerlerine otururlar, baba bir gülbank çekerek töreni bitirir ve âyin-i cem başlardı.

◆ **Çerağcı** i. Tasav. Tekkelerde mumları ve kandilleri uyandıran dervişe verilen unvan. Çerağcı meydandaki mum tepsisini hazırlayıp mumları ve kandilleri yakar.

◆ **Çeragek** i. *Esk.* Küçük kandil. ‖ Ateş böceği. (M)

ÇERAĞAN i. Bk. ÇIRAĞAN.

ÇERAKİSE veya **ÇERAKESE** i. (*çerkez*'den arapça kurallarına göre yapılmış osmanlıca k.). Mısır'da hâkimiyet kuran çerkez asıllı kölemenlere verilen ad. Bunlara *Mülûk-i Çerakise* veya kışlalarının Kahire kalesinde bulunmasından dolayı *Memalik-i Burciye (Burciyyûn)* adları da verilir. (Bk. KİLEMEN, MEMLÛK). Eyyubî ve Türk Kölemenlerinin geleneklerini sürdürmüş olduklarından, selçuklu tarihinin son halkasını teşkil ederler. 1382'de ilk çerkez hükümdarı Ezzâhir Seyfeddin Berkuk, Mısır tahtını ele geçirdi ve böylece Çerakise Kölemenleri tarihi başladı. 1389'da Türklerden Hacı El-Mansur Nâsireddin II, Mısır'a yeniden kısa bir süre hâkim olabildi. Fakat 1390'da Berkuk'a saltanatı teslim etmek zorunda kaldı. 1412'de abbasî halifesi El-Âdil Mustain Billâh, Mısır'ı birkaç ay elinde tuttu. 1382'den, El-Eşref Tomanbay'ın 13 nisan 1517'de Kahire'de Yavuz Sultan Selim'e teslim olana kadar, 135 yıl süren Çerakise devrinde Mısır'da 22 hükümdar tahta çıktı. (M)

ÇERB sıf. (fars. *çerbîden*, yağlı olmak, üstün olmak'tan *çerb*). *Esk.* Yağlı, semiz, uygun. ‖ Fazla, üstün.

— *Esk. Çerb-âhur,* yiyeceği bol olan hayvan. ‖ *Çerb-dest,* eli çabuk, eli her işe yatkın olan. Akıllı. Sanatkâr. ‖ *Çerb-gû, (çerb-güftâr* veya *çerb-zebân),* hoş sohbet. Yaltakçı. Hilekâr. ‖ *Çerb-pehlû,* semiz kimse. Hayırlı, çevresine yararlı insan. ‖ *Çerb u huşk,* semiz ile zayıf. Varlıklı ile yoksul.

◆ **Çerbe** i. *Esk.* Yağ. ‖ Yağlı kâğıt.

◆ **Çerbî** i. *Esk.* Yağlılık, semizlik. ‖ Tatlı dillilik. (M)

ÇERBOKSARİ, S.S.C.B.'de şehir, millî Çuvaş muhtar cumhuriyetinin başkenti, Volga'nın sağ kıyısında, Moskova'nın 500 km doğusunda; 104 000 nüf. Makine yapımı ve besin sanayii. (L)

ÇERÇEVE i. (fars. *çār,* dört ve *çūbe,* çubuk'tan *çārçūbe,* dört çubuk). Resim, ayna, gözlük v.b. şeyleri süslemek, korumak veya bir yere asabilmek amacıyle bunlara geçirilen kenarlık: *Boyaları solmuş, çerçeveleri tozlanmış eski resimlerde görmüş* (R. N. Güntekin). *Çerçevesi içinde tuz buz olmuş bir ayna* (A.H. Tanpınar). [Bk. ANSİKL.] ‖ Bir yazının veya resmin çevresine dörtgen şeklinde çizilen çizgi: *Gazetede gördüğüm çerçeve içindeki yazı dikkatimi çekmişti.* ‖ Kasnak. ‖ *Mec.* Bir mesele, durum, düşünce, ortam v.b.'nin sınırları: *Ben gene bir dinin çerçevesine giriyorum* (H. E. Adıvar). *Sanat hayatına «Edebiyat-ı Cedîde» çerçevesi içinde girmişti* (Y. Z. Ortaç).

— Arıcılık. Arı kovanlarına konan, ağaçtan yapılma, genellikle dört köşeli araç. (Bunların üzerindeki bal peteklerine arılar yumurtalarını ve yiyeceklerini [bal, çiçektozu] koyar.) [Bk. ARICILIK, KOVAN.]

— Balıkç. Balıkçılıkta kullanılan araç; dik dörtgen biçiminde birleştirilmiş çıtalardan meydana gelir. (Olta ipi bu çerçeveye sarılıdır. Oltayı atmak için ip çözülür. Sol elle çerçeve döndürülmek suretiyle olta ipi, yeniden çerçeveye sarılır. Makaralı oltanın ilkel şeklidir.)

— Elektr. *Ağırlaştırıcı* veya *yavaşlatıcı çerçeve,* ibrenin hareketiyle bakır çerçeve içinde meydana gelen indüklenmiş akımlar yardımıyle, bir ibrenin salınımlarını yavaşlatmağa yarayan bakır çerçeve. (Bu akımlar da ibreye etki eder ve salınımları yavaşlatır.)

— Foto. *Ara çerçeve,* tahta, maden veya kartondan yapılmış küçük çerçeve. (Agrandisörde, mevcut çerçeveden daha küçük boyutlu filimler için kullanılır.) ‖ *Yayma çerçevesi,* iç kenarları zikzak veya hafif gölgeli çerçeve. (Fotoğraf çekilirken objektifin önüne veya arkasına, baskıda ise ışık kaynağı ile negatif arasına konularak, kenarları kesin olmayan fotoğraflar elde etmeğe yarar.) ‖ *Yıkama çerçevesi.* Bk. FOTOĞRAFÇILIK.

— G. santl. *Çerçeve kâğıdı,* çerçevelenen resimlerin altına konan kalın, kaba, yağlı kâğıt.

— İnş. Dik dörtgen bir boşluğun dört yanı. ‖ Genellikle dört kenardan meydana gelen camlı, kafesli, dolu veya lamalı, açılan veya sabit pencere elemanı. ‖ İçine kapı aynaları yerleştirilen tahtalardan her biri. ‖ Bir yapının çıkıntılı göze batan kısmı. ‖ Bir merdiven rampasının çatması. ‖ Bir ocak perdesini çevreleyen bakır silme. ‖ *Dam çerçevesi,* çatıya tespit edilmiş bir söve ile kanat adı verilen camlı açılıp-kapanır bir parçadan veya açılır kanadı olmayan bir söveden meydana gelen bir boşluğu örten madenî kısım. ‖ *Havalandırma çerçevesi,* bir yiv içinde kayarak açılan pencere çerçevesi. ‖ *Kapaklama çerçeve,* aşağıdan yukarıya doğru açılan çatı penceresi çerçevesi.

— Mad. oc. Maden ocaklarında toprak kaymasını önlemek için, bir galeriye diklemesine yerleştirilmiş demir ve tahta çubuklar. (Bk. ANSİKL.) ‖ Demirden veya odundan, çerçeve şeklindeki dehliz dayanakları.

— Marang. Pencere ve kapının yerleştirildiği pervaz veya bunların camı ile tablalarının takıldığı kenarlık.

— Matbaac. Elle işleyen baskı makinelerinde sayfa çemberine yukarıdan tespit edilen ve basım sırasında sayfa çemberinin üstüne inen hafif çerçeve.

— Metrol. Uygun aralıklarla dizilmiş ve yakıt olarak kullanılacak odun yığınının hacmini ölçmeğe yarayan ölçü.

— Mim. Çıkıntı olarak yapılan taş, mermer, alçı, yalancı mermer, beton veya madenî kenarlık.

— Psikol. *Hafızanın sosyal çerçeveleri,* insanın hatıralarını tarih süreci içine yerleştirmesine yardım eden sosyal olaylar (takvim, bayramlar, savaşlar, şahsî durumdaki değişmeler v.b. gibi).

— Radyotek. Bir veya birkaç sarımlı yalıtılmış telden yapılmış, radyo alıcılarında kullanılan, dik dörtgen veya altıgen biçiminde veya yuvarlak dalga toplayıcısı. Bk. ANSİKL.

— Teknol. Bir bez veya bir deri parçasının gerildiği kenarlık, destek. ‖ Bazı önemli makine parçalarını kuşatan kısım. ‖ İki şebeke arasında karşılıklı yardım beslenmesi sağlayan boru irtibatı veya devre bağlantısı.

— Televizyon. Düşey süpürme sırasında taranan yatay satırların bütünü: *İki sıralı geçmeli bir taramada, her bir resim için iki çerçeve vardır.* ‖ *Çerçeve frekansı,* bir saniyede yapılan düşey süpürmelerin sayısı. (Çerçeve frekansı, geçmenin sıra sayısı ile resim frekansının çarpımına eşittir.)

— ANSİKL. Süsleme sanatlarında bir panoyu veya bir duvar alanını çevreleyen, tahtadan, sıvadan, taştan veya boyalı motiflere *çerçeve* denir. Tabloların camlanarak çerçevelenmesi XVII. yy.dan sonra oldu (oldukça saydam ve beyaz camlar). Bu yöntem ancak XVIII. yy.dan sonra yaygınlaştı. Daha önce pastel resimleri örtmek için ya aynalar veya Bohemya camları kullanılırdı; ayna camlarının her zaman biraz renkli olmak, Bohemya camlarının da pürüzlü olmak gibi kusurları vardı.

— İnş. *Hareketli* (veya *açılan*) *çerçeve* ile *sabit çerçeve* diye ikiye ayrılır. Eskiden ağaçtan veya demirden yapılırdı. Ahşap çerçeveler, genellikle içine yağlı kâğıt veya terebantinli bez gerilerek kullanılırdı. Avrupa'da demir çerçeve XIV. yy.da kullanıldı.

Tahta ucuz ve ısı geçirgenliği düşük bir madde olduğu için, ahşap çerçeve bugün bile en çok kullanılan inşaat malzemesidir. Ancak, düz veya boru biçiminde profillerin yapımı, madenî çerçevelerin de gelişmesini sağladı. Bu çerçeve tipi, zamanla

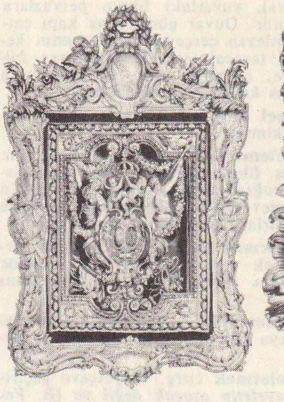

çerçeve
Louis XIV devri
Dekoratif Sanatlar müzesi, Paris

Louis XV devri
çerçeveden detay
Versailles şatosu, Paris

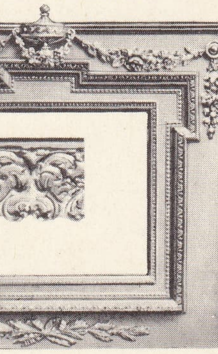

çerçeve
Louis XVI devri
Louvre müzesi, Paris

biçimi bozulmayacağı ve içeriye daha çok ışık girmesini sağladığı için ahşap çerçeveden daha kullanışlıdır. Çerçeve yapımında alüminyum ve başka hafif alaşımlar da kullanılır. Madenî ve ahşap çerçevelerden daha ucuza mal olan demirli beton çerçeveler çoğunlukla sanayi yapılarında tercih edilir.

— Mad. oc. *Çerçeveler*'le yapılan destek sürekli değildir ve dağılımı arazinin cinsine göre 0,50 m ile 1,50 m arasında değişir. Galerinin kenarları, çerçevenin arasına yerleştirilmiş *dolgular*'a dayanır. Toprağın çok gevşek olduğu bölgelerde, çerçevenin kenarları iyice bitişecek şekilde sıkıştırılır. Yuvarlak tahtalardan yapılan çerçeveler, yamuk biçiminde yerleştirilmiş üç tahtadan meydana gelir: iki *dikme* üstüne enlemesine uzatılmış bir *başlık*. Madenî çerçeveler ise genellikle çember biçiminde yapılır; galeriye yuvarlak veya oval bir açıklık veren bu çerçeve çeşidi, galerinin çökmelerine karşı yamuk çerçeveden daha dayanıklıdır. Toprak kayması olan bölgelerde, basınç altında kaldığı zaman kayabilen madenî elemanlardan meydana gelen *sıkıştırılabilir* çerçeve veya elemanları eklem dirsekleri etrafında dönebilen *eklemli çerçeveler* kullanılır.

Toprak şişmesi gösteren yerlerde, daire veya elips biçimi madenî çerçeve, bazen de çok sayıda tahtalardan meydana gelen ahşap çerçeve kullanılır.

— Radyotek. Tüplü veya transistorlu amplifikatörlerin getirdiği büyük kazanç, radyo işaretlerinin alınması için küçük boyutlu *çerçeveler*'in kullanılmasını sağlamasıdır; alıcı cihaz çerçevenin uçlarına doğrudan doğruya bağlanabilir, «açık anten» olarak çalışan bayağı bir antene karşılık, çerçeveye bazen «kapalı anten» denir. Havalı ve ferrit çekirdekli olmak üzere iki cins çerçeve vardır. Ferritlerin yüksek magnetik geçirgenliği, elektromagnetik dalgaların bir noktada toplanmasını ve böylece çerçevelerde toplama gücünün artmasını sağlar. Toplama gücü, çerçevenin yüzölçümü ve sarım sayısının karesi ile orantılıdır. Çerçevenin öz-indüksiyonu ve seri bağlı değişken kondansatörün kapasitesinden kurulu salınım devresi alınacak vericinin frekansına ayarlandığı ve diğer taraftan, çerçeve sarımlarının meydana getirdiği düzlem vericinin doğrultusuna çevrildiği zaman, alma şiddeti en yüksek değerine erişir. Çerçevenin bu yön etkisi değerli bir özellik meydana getirir: optimal alma düzleminden başka düzlemlerde bulunan vericilerin doğurduğu parazit karışımları veya girişimleri azaltma veya yok etme imkânı. Bu yön etkisi aynı zamanda kestirme radyogonyometri usullerinde de kullanılmaktadır.

— Marang. *Marangozluk çerçeveleri,* genellikle kalıplanmış ve aralarında dik açı yapacak şekilde bitiştirilmiş dik ve yatay kenarlardan meydana gelir. Bu çerçeve içine inşaat panoları veya duvar gömleği yerleştirilir. Bugün, tabloları, resimleri, aynaları çevreleyen ve her biçimdeki (kare, dik

dörtgen, oval, yuvarlak) bütün pervazlara çerçeve denilir. Duvar gömleği ve kapı çatmalarını süsleyen çerçevelere, çatmanın kenarlarından taşacak şekilde çıkıntıysa *büyük çerçeve,* çatmayle aynı seviyede veya daha alçaksa *küçük çerçeve* denir.

◆ **Çerçeveci** i. ve sıf. Çerçeve yapan, satan, takan kimse.

◆ **Çerçeveleme** i. Foto. Sine. Televizyon. Resmi veya filmi çekilecek kişi veya cismin bir fotoğraf veya sinema makinesinin görüntü çerçevesi veya isli camının meydana getirdiği sınırlara göre düzenlenmesi işi.

◆ **Çerçevelemek** geçl. f. Bir nesneye çerçeve geçirmek veya bir şeyi çerçeve içine almak: *Tablo çerçevelemek.* || Sınırlarını çizmek.

◆ **Çerçevelenmek** edilg. f. Çerçeve geçirilmek veya çerçeve içine alınmak. || Sınırlanmak.

◆ **Çerçeveletmek** ettrg. f. Çerçeve geçirtmek: *Çerçeveletip asacak değil ya* (B. Felek).

◆ **Çerçeveli** sıf. Çerçeve geçirilmiş veya çerçeve içine alınmış olan.
— Miner. Yüzleri bir çeşit çerçeveyle çevrili billûrlar için kullanılır.

— ANSİKL. *Çerçeveli pervane,* halka biçimindeki bir kaplama içine konmuş pervane veya vantilatör. Bk. ANSİKL.

— Havc. *Çerçeveli bir pervane*'de, pervanenin palaları tarafından halka cidarlarıyle brasya edilen hava akımlarının birbirine olan etkisi, gerek randımanın ve gerekse itme gücünün artmasına sebep olur. Böylece, yeni ve yararlı aerodinamik güçler, pervanenin çekici gücüne eklenir. 1958'den beri Nord Aviation ve Bertin şirketi tarafından incelenmekte olan bu yeni cins pervane, kısa ve dikey kalkışlı uçakların yapımına yol açacak gibi görünmektedir. (LM)

ÇERÇİ i. (moğolca *car,* ses, haber > esk. türk. *çarçı,* haberci'den *çer-çi*). Köy köy dolaşarak ufak tefek tuhafiye eşyası satan ve çoğu zaman para yerine yün, tahıl v.b. alan esnaf: *Bizim burada olsa yani, duman attırırlar öyle çerçilere* (Yaşar Kemal). || *Halk dili.* Tuhafiyeci.

— ANSİKL. Anadolu ve Rumeli'de her türlü ufak tefek eşya satan *çerçiler* mallarını yere sererek sattıkları için onlara *yaymacı* veya *dökmeci* de denilir. Alıcının hile usullerini anlayamaması için kendi aralarında özel bir dil kullanırlar. Çeşitli bölgelerde panayır ve pazarlara katılan çerçiler o yerlerin çerçi dilindeki kelimeleri de kullanarak özel dillerini geliştirirler.

◆ **Çerçici** i. Çerçi || *Çerçici sergisi,* her çeşit ufak tefek eşyanın bulunduğu sergi: *Pazar meydanında önüne bir çerçici sergisi çıktı; yüz çeşit eşya dizilmiş bir yer sergisi* (R. H. Karay). [M]

ÇERÇİLER, Orta Karadeniz bölümünde (Sinop ili, Durağan ilçesi) bucak; 16 köy, 24 600 nüf. — *Bucak merkezi,* 890 nüf. İlçe merkezinin 33 km güneydoğusundadır. (M)

ÇERDE i. (fars. *çerde*). *Esk.* Koyu renk. || *Siyeh-çerde,* kara yağız. (M)

ÇEREMHOVO, S.S.C.B.'de maden merkezi Sibirya'da, Sibirya'yı baştan başa aşan demiryolu hattı kenarında, İrkutsk'un kuzeybatısında; 123 000 nüf. Maden kömürü işletmeleri. (L)

ÇEREMİŞÇE i. Leng. Volga çevresinde konuşulan fin dili; Fin*-Ugur öbeğindendir. (L)

ÇEREMİSLER. Bk. MARİLER.

ÇERENDE sıf. (fars. *çerîden,* otlamak'tan *çerende*). *Esk.* Otlayıcı, otlayan. || İ. Ot yiyen, otçul hayvan: *Bir şeb-perre-i hufte, bir âhû-yı çerende* (Cenab Şahabeddin). [M]

ÇEREPOVETS, S.S.C.B.'de şehir, Vologda'nın batısında, Ribinsk barajının meydana getirdiği göl kıyısında; 92 000 nüf. Kâğıtçılık. Metalürji. (L)

ÇEREZ i. (yun. *kseros,* kuru'dan). Yemekten önce yenen ve asıl yemekten sayılmayan zeytin, peynir gibi yiyeceklerin tümü: *Türlü türlü de salata ve çerez var* (B. Felek). || Leblebi, fındık, fıstık v.b. yemişler: *Hem çatal yemek yemek içindi, böyle çerezler için değil* (A. H. Tanpınar).

◆ **Çerezci** i. ve sıf. Çerez satan kişi.

◆ **Çerezlenmek** geçz. f. Çerez cinsinden olan bir şeyler yemek. || *Mec.* Bir işten, bir durumdan veya bir şeyden azıcık yararlanmak, çimlenmek.

◆ **Çerezlik** i. Çerez olabilecek şeyler. (M)

ÇERGİ veya **ÇERGE** i. (fars. *çerge,* sararak yapılan av). Küçük çadır, çingene çadırı: *Susuz bir kuyunun başında ince mugaylân fidanları arasında kurulmuş çergeler...* (Ömer Seyfeddin). || *Teşm. yol.* Çadırda yaşayanlar, çingeneler: *Bütün çergi otuza yakın kadın erkek ve çocuk ... o tarafa göçüyorduk* (Sabahattin Ali). || Sıf. *Mec.* Göçebe: *Çerge hâlinde mi görsün sizi kalkıp ecdât* (M.Â. Ersoy).

— ÇEŞ. DEY. *Çerge- çerisi,* çingeneler için kullanılan söz. || *Çerge kabadayısı,* kabadayılık satan çingene.

— Ask. tar. Bir tür tören çadırı. || *Çerge-i sekban,* Yeniçeri teşkilâtında sekbanların kullandıkları bir çeşit hafif çadıra verilen ad.

◆ **Çergici** veya **çergeci** i. Pazarlarda sergi açan gezginci esnaf.

— Ask. tar. Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan on yedinci ortaya verilen ad.

— Tar. Padişah çadırı önüne çadır kurmasına izin verilen görevli. (M)

ÇERH i. Bk. ÇARH.

ÇERİ i. (esk. türk. *çerig*'den). *Esk.* Asker: *Yine çeri ile Oğuz Kağan İtil denen ırmağa geldi* (Oğuz Kağan Destanı).

— Ask. tar. *Çeri sürücüleri,* osmanlı eyalet askerlerinin tımarlı süvarilerinden küçük rütbeli subaylarına verilen ad. (Tımar sahibi olan çeri sürücüleri bölgelerinde sürekli olarak oturmak zorundaydılar. Yükselirlerse çeribaşı olurlardı.)

◆ **Çeribaşı** bİş. i. *Esk.* Asker başı. || Çingene topluluklarının başı: *«Richepin», yüzü can hırsıyle baştan başa buruşmuş ihtiyar bir çeribaşı* (Ahmed Hâşim).

— Ask. tar. Osmanlı ordusunun büyük kütlesini teşkil eden eyalet askerlerinden sipahi, müsellem, voynuk, evlâdıfatihan v.b. askerî grupların üst rütbeli subayı. (Tımarlı süvarilerin yaklaşık olarak bir nahiye bölgesinde bulunanlarının en yakın âmiri olan çeribaşı, çok kere tımarlı, bazen de zeametli olabilirdi. Yaklaşık olarak bir kaza bölgesi kadar çevrede bulunan çeribaşları ise, doğrudan doğruya o bölgenin alaybeylerine bağlı bulunurlardı.) [M]

ÇERKASİ, S.S.C.B.'de (Ukrayna) şehir, Dnieper'in sağ kıyısında; 85 000 nüf. Tarım sanayii. Dokuma fabrikaları (yün, sunî elyaf). [L]

ÇERKES i. Bk. ÇERKEZ.

ÇERKESK, S.S.C.B.'de şehir, yukarı Kuban kıyısında; 42 000 nüf. Metalürji. Kimya ve besin sanayii. (L)

ÇERKEŞ, Batı Karadeniz bölümünde (Çankırı ili) ilçe merkezi; 2 865 nüf. Ankara-Zonguldak demiryolu üzerinde, 1 050 m yüksk. Çankırı-İstanbul kara yolu da kasabadan geçer. 1944'teki depremde büyük çapta zarar gördü. — *Çerkeş ilçesi* 989 km², 23 984 nüf.; tek bucağı, 51 köyü vardır. Tarım, hayvancılık, tiftik keçisi. (M)

ÇERKEZ veya **ÇERKES** i. Kerkez boyundan kimse: *Ege'nin efeleriyle buraların Çerkezleri arasına, Çakıcı Efe'nin öldürülmesinden beri kan girmiştir* (K. Tahir). || [İsim tamlamalarında] Çerkezlere ait: *Çerkez dansı. Çerkez köyü.*

— Mutf. *Çerkez biberi,* çerkez yemeklerinde tuz ve biber yerine kullanılan biber salçası. || *Çerkez böreği,* çerkezlerin yaptıkları bir çeşit börek. || *Çerkez çorbası,* arpa, mısır, buğday gibi ürünlerden yapılan çorba. || *Çerkez fasulyesi,* cevizli salça ile yapılan zeytinyağlı barbunya fasulyesi. || *Çerkez pastırması,* bir çeşit pastırma. || *Çerkez peyniri.* (Bk. ANSİKL.) || *Çerkez tavuğu,* kafkas Çerkezlerine mahsus salçası dövülmüş cevizle yapılan tavuk yemeği. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mutf. *Çerkez peyniri* yapmak için, peynir mayası ile mayalandırılan süt, yirmi dört saat bekletilir. Sonra dilimler halinde kesilerek kaynama derecesindeki sıcak suyun içine atılır. Yumuşayan peynir sudan çıkarılır, yoğrularak, hamur haline getirilir. Bol tuz serpildikten sonra suyunu salması için üstüne bir ağırlık konulur. Taze veya kuru olarak yenen çerkez peyniri, uzun bir süre bozulmadan durabilir.

● *Çerkez tavuğu.* Tavuk haşlandıktan sonra eti kemiğinden ayrılır. İyice dövülen veya kıyma makinesinde çekilen iç ceviz, çerkez biberiyle karıştırılır. Elde edilen ceviz ezmesi bir tahta kaşıkla bastırılarak yağı çıkarılır. Islatılmış ekmek içi katılarak, bir kere daha makinede çekilir ve bir kabın içinde tavuk suyu ile birlikte karıştırılır. Meydana gelen salçanın içine tavuğun etleri atılır. Rendelenmiş bir baş küçük soğan, bir kaşık tereyağı ile kavrularak salçalı tavuğa katılır ve hepsi birden hafif ateşte kısa süre kaynatılır. Önceden çıkarılan ceviz yağı, sofraya konan yemeğin üzerine dökülür. (M)

ÇERKEZCE i. Leng. Kuzeybatı Kafkas veya Abasg-Kerket dillerinin ana kollarından birine verilen ad. Abasg-Kerket dilleri Adige, Ubıh (veya Ibıh) ve Abhaz lehçeleri olmak üzere üç bölüme ayrılır. Çerkezce, Doğu (Kabartay) ve Batı (Kyah) kolu diye iki bölüme ayrılan Adige grubunun batı kolunu meydana getirir. Kyah, yani çerkez koluna giren lehçeler de, kıyı lehçeleri ve bozkır lehçeleri olmak üzere yine iki bölümde toplanır. Şapsug, Natuhay, Hatuhay ve Hakuç lehçeleri kıyı lehçeleri bölümünü meydana getirir. Abzah (veya Abadzeh) ve Bjeduh lehçeleri ise Çerkezcenin bozkır lehçeleri bölümünde yer alır. Çerkezcede ünsüzlerin çok fazla olması, bu dilin en büyük ses özelliği olarak gösterilebilir. Çerkezcede bulunan kelimelerin aşağı yukarı hepsinde birçok gırtlak sesi vardır. Kelimelerin başlarında *ss, dd, ff* gibi çift ünsüz gruplarına sık sık rastlanır (msl. *sse* = ben, *dde* = sen, *ffe* = siz, v.b.). Çerkez lehçelerinde 66 ünsüz bulunduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında, ana köklerde ancak birkaç ünlü bulunur. Çerkezceyi en fazla etkileyen diller Arapça ve Türkçe olmuştur. Osmanlı imparatorluğu devrinde Osmanlı Türkçesinin de kuvvetli bir şekilde etkisinde kalmış olan bu dil, ayrıca Farsça, Gürcüce ve Osetçe gibi diğer çeşitli dillerden de izler taşır. Karaçay, Balkar (veya Malkar) ve Nogay lehçelerinin Çerkezce üzerinde etkileri olmuştur.

XIX. Yüzyıla kadar Çerkezler'in bir alfabesi yoktu. İslâmlığın yayılması üzerine Çerkezistan'da arap alfabesinin kullanıldığını iddia eden bazı bilginler bulunmuşsa da bu iddiaların asılsız olduğu daha sonra ortaya çıkarılmıştır. XIX.yy. da ve XX. yy. başlarında, Çar Aleksandr II, Aleksandr III ve Nikola II devirlerinde, rus hükümeti ile birlikte çerkez aydınları da Çerkezce için özel bir yazı sistemi meydana getirmek üzere teşebbüslere giriştiler. Önce rus alfabesine dayanan kiril harfli alfabe sistemleri üzerinde duruldu, daha sonra arap harfli bir çerkez alfabesi tecrübe edildi. XX. yy. başlarında latin alfabesi üzerinde çalışmalar yapıldı. 1925'te Çerkezler için latin alfabesine dayanan bir yazı sistemi meydana getirildi. Altısı ünlü olmak üzere 48 harfi olan bu yazı sistemi de 1938'de kaldırıldı ve Rusların kiril alfabesine dayanan yeni bir alfabe kabul edildi.

1865'te rus istilâları sırasında bütün Batı Çerkezleri Osmanlı imparatorluğu topraklarına yerleştikleri için, asıl Çerkezce bugün S.S.C.B.'de ancak 50 000 kişi tarafından konuşulur. Asıl Çerkezcenin konuşulduğu sahalar, Kuhan'ın yirmi kadar köyü, Adige muhtar bölgesi ve deniz kıyısındaki Tuapse dolaylarıdır. (M)

ÇERKEZ ETHEM, türk Kurtuluş savaşında milis kumandanı (Karacabey 1880-Suriye 1950). Bursa'nın Karacabey ilçesinden Çerkez Ali Beyin oğlu. Düzenli bir öğrenim görmedi; özel bir ilgi duyduğu askerlikte başçavuşluğa kadar yükseldi. Balkan savaşında Çürüksulu Mahmud Paşa kolordusunda karargâh muhafız bölüğünde, Birinci Dünya savaşında Rauf Orbay'ın maiyetinde İran sefer heyetinde bulundu. Özel hizmetler için kurulan Teşkilâtı Mahsusa'da çalıştığı ve İttihat ve Terakki döneminde

İzmir valiliği yapan Rahmi Beyin oğlunu dağa kaldırarak fidye karşılığı geri verdiği de söylenir. Kurtuluş savaşının başında, henüz düzenli ordu kurulmadığı dönemde Atatürk'ün önderliğini yaptığı millî harekete karşı yapılan isyanların bastırılmasında (özellikle Ahmet Anzavur, Bolu, Düzce ve Yozgat isyanları) büyük rolü oldu. Bu başarılarından ve kuvvetine verilen «kuvayı tedibiye» ve «kuvayı seyyare» unvanlarından şımararak T.B.M.M. başkanlığının ve ordu kumandanlarının emirlerini dinlemez oldu. Kardeşleri Tevfik ve Saruhan milletvekili Reşit ile birlikte aşırı sol eğilimli gizli Yeşil Ordu'yu kurdu. Atatürk'ün, Çerkez Ethem'i yeniden millî davayı kazanmak için gösterdiği gayretten bir sonuç alınamayınca, yok edilmesi için harekete geçildi. Garp cephesine bağlı İzzettin Çalışlar kumandasındaki kuvvetlere yenilen Çerkez Ethem (11-22 aralık 1921) Yunanlılara sığındı ve elinde kalan birliklerle onlara yardımcı oldu. Kurtuluş savaşının zaferle sonuçlanacağını anlayınca önce Yunanistan'a kaçtı, sonra Suriye'de yerleşerek orada öldü. Hatıraları *Çerkez Ethem'in Hatıraları* (1962) adıyle yayımlandı. (→ Bibliyo.) [M]

ÇERKEZ HASAN, Abdülaziz'in ölümü olayına adı karışan serasker Hüseyin Avni Paşa ile bazı arkadaşlarını öldüren subay (öl. İstanbul 1876). Kafkasya'dan göç ederek, Rumeli'ye yerleşen Zevş Burak çerkezlerindendi. 1864'te, Bahriye idadîsine girdi, kara kısmına geçti. Teğmen olarak Harp okulunu bitirdi. Kız kardeşi Neş'erek Kadınefendi, Abdülaziz'in şehzadelerinden Şevket Efendi ile Esma Sultanın annesi olduğu için, padişaha çok yakındı. Ayrıca cesareti, nişancılığı ve biniciliği ile Abdülaziz'in gözüne girdi. Sarayın himayesinde Dârı Şûrayı Askerî yaverliği ile İstanbul'da görev aldı. Daha sonra Yusuf İzzeddin Efendiye, kolağası rütbesiyle yaver tayin edildi. Abdülaziz'in ölümünden sonra, Hüseyin Avni Paşaya düşmanlık besledi. Özellikle Bağdat'a gönderilmek istenince itiraz etti. 16 Haziran 1876'da Bağdat'a gitmediği için serasker kapısında hapsedildi. Bağdat'a gideceğini vaat ettiğinden, Hassa müşiri Redif Paşanın kefaleti ile serbest bırakıldı. Hüseyin Avni Paşayı öldürmek niyetiyle, Paşalimanı'ndaki yalısına gitti. Soğanağa'da, Midhat Paşanın konağında toplantıda bulunduğunu öğrenince, toplantı yapılan konağı tek başına bastı. Önce Hüseyin Avni Paşa ile hariciye nazırı Raşid Paşayı vurdu. Kendisini tutmak isteyen Kayserili Ahmed Paşa ile çekiştiği sırada, salondakiler etrafa dağıldı. Yakalamağa gelen konak hizmetkârlarından Ahmed Ağayı da gözünden vurarak öldürdü. Sonunda zaptiye tabur kumandanına teslim oldu. Konaktan çıkarılırken, kendisine hakaret eden sadaret yaverlerinden, bahriye kolağası Şükrü Beyi de öldürdükten sonra güçlükle Süleymaniye kışlasına götürüldü. Süvari yarbayı Cemil Beyin başkanlığında kurulan divanı harpte yargılandı, rütbeleri alındı; idamına karar verildi, 18 haziranda Beyazıt meydanında asıldı. (→ Bibliyo.) [M]

ÇERKEZ İSMAİL PAŞA, osmanlı kumandanı (Kafkasya 1805-İstanbul 1861). Küçük yaşta satıldığı Anapa muhafızı Topal Mehmed İzzet Paşanın dairesinde yetişti ve İstanbul'da Kumbarahane okuluna girdi, yeni kurulan Asakir-i Mansure'i Muhammediye'ye topçu subayı olarak katıldı. 1839 Nizip savaşında bulundu. 1851'de paşa oldu. Karadağ isyanında, Ostrog boğazını tutarak, osmanlı kuvvetlerinin başarısını sağladı. Kırım savaşına Vidin muhafızı olarak katıldı. Küçük Eflak'ın alınmasında önemli rol oynadı. Rusların Tuna'yı geçerek, Sırplar ile birleşmesini önledi. 1857 Karadağ harekâtında birçok yara aldığı için, geri hizmete, Silistre muhafızlığına tayin edildi. 1861'de, tekrar Bosna-Hersek kuvvetleri kumandanlığına getirildiyse de, sakatlığı yüzünden bu görevi yapamayacağını anladı ve İstanbul'a döndü. (M)

ÇERKEZİSTAN, Kafkasya'da bölge; bugün S.S.C.B. sınırları içinde; yaklş. 70 000 km². Batıda Karadeniz ve Azak denizi, güneyde Gürcistan, güneydoğuda Dağıstan, doğu ve kuzeydoğuda Tatar, Nogay kavimlerinin yerleştiği ovalar ile sınırlanıyordu. Bölgenin iki büyük ırmağı: Kafkaslardan doğup Azak denizine dökülen Kuban ve Hazar denizine dökülen Terek'tir. (Bk. ÇERKEZLER.) [M]

ÇERKEZKÖY, Marmara bölgesinin Trakya kesiminde (Tekirdağ ili) ilçe merkezi: 5 355 nüf. İstanbul-Edirne demiryolunda, 160 m yüksl., Saray-Silivri kara yolu üzerindedir.
— *Çerkezköy ilçesi.* 296 km², 13 690 nüf.; tek bucağı, 9 köyü vardır. Ayçiçeği, bağcılık. (M)

ÇERKEZLER, Kuzey Kafkasya'da yaşayan yerli halklardan biri. Eski yazarların *Sind, Meot, Dzikh, Dzig* v.b. diye adlandırdıkları Çerkezler, bugünkü adlarını yine eski kaynaklarda rastlanan *Kerket* adından aldılar. Dağınık gruplar halinde yaşayan çerkez kabilelerinin en önemlileri Abzah veya Abadzeh, Bjeduh, Şapsuğ, Natuhay, Temirgoy, Besleney, Hakuşi, Kabartay'dır. Etnik yapılarında İskit, Sarmat, Alan kabileleri de yer alan Çerkezler, M.Ö. VI. yy.da Kuzey Kafkasya'ya yerleşmişlerdi. Avrupa halkları ve Bizanslılar ile temasları sonucu M.S. VI. yy.da Hıristiyanlığı kabul ettiler. O zamana kadar bizans hâkimiyeti altında yaşayan Güney Çerkezleri, Hazarların yardımıyle bağımsız bir devlet kurmayı başardılar. Araplar VIII. yy.ın ortalarına doğru Kafkasya'da hâkimiyet kurdukları sırada Çerkezistan, Kâfiristan adıyle Hazarlara bağlıydı.

Arap imparatorluğunun çökmesi ve Orta Asya'dan gelen yeni türk dalgalarının üstünlüğü karşısında Hazar devletinin yıkılması, Bizans'ı ve Avrupa'yı harekete geçirdi. Bizans, Venedik ve Ceneviz tüccarları, yeni ticaret kolonileriyle Karadeniz ve Asya-Avrupa transit ticaretlerini ele geçirdiler. Bu devirde gelişen esir ticareti sonucu çerkez ve kıpçak esirleri venedikli ve cenevizli tacirler tarafından Bizans'a, hattâ İspanya'ya kadar götürülerek satıldı. XIV.-XVI. yy.larda Mısır'daki türk ve çerkez kölemen aileleri devlet yönetiminde önemli rol oynadılar. Bk. ÇERAKİSE.

Çerkezlerin Ruslarla ilişkileri X. yy.da başladı. Taman tarhanlığı üzerinde hak iddia eden Kiev prensleri ile Çerkezler arasındaki çarpışmalar, bütün yüzyıl boyunca sürdü. Yeni türk boylarının Doğu Avrupa'yı istilâsı üzerine Kiev prensleri kuzeye çekilmek zorunda kaldılar.

Çerkezler XIII. yy.ın ilk yarısında Moğolların Dağıstan ve Kafkasya'yı işgalinden sonra, Altınordu devletine bağlandılar. Altınordu devletinin zayıflaması Ruslar ile Çerkezleri yine karşı karşıya getirdi. Bu sırada bir kısmı hıristiyan, bir kısmı da putperest olan Çerkezlerin Kabartay kolu, Ankofo Adaşey'in başkanlığında bir heyeti, çar İvan III'e (1462-1505) gönderdi. Bizans imparatorluğunun vârisi olduğunu iddia eden çarın torunu Korkunç İvan (1547-1584), çerkez hükümdarı Timurok'un kızı Meryem ile evlendi. Dostça ilişkilerden sonra, Rusların istilâcı niyetleri ortaya çıktı. Çerkezler, Fedor ve Boris Godunov zamanında (1594-1604), Hvorostin ile Buturlin kumandasındaki rus kuvvetlerini yenilgiye uğrattılar.

1475'te Kefe'yi, daha sonra Azak, Menkûp kalelerini ve Taman yarımadasını alan Osmanlılar, Karadeniz'deki ceneviz kolonilerine son verdiler. Bu fetihler sonucu Kırım hanlığı da osmanlı himayesine girince, Kırım'ın Çerkezistan üzerindeki hâkimiyet hakkı da Osmanlılara geçti. Bu hâkimiyet İslâmiyeti kabul eden Çerkezlerin manevî alanda halifeliğe bağlanmaları şeklindeydi. 1707 Yılında osmanlı-çerkez kuvvetleri Terek ırmağının aşağı kısımlarında yerleşmiş bulunan Ruslara karşı başarılı bir sefer yaptılar. 1711 Yılında, Petro I'in Prut seferi sırasında rus orduları Kuban Çerkezlerine saldırdılar. 1720'de Çarlık Rusyası osmanlı himayesindeki Kırım'ın Çerkezistan üzerindeki hâkimiyetini tanıdı. Rusların 1735-1739'da Osmanlılara yenilmeleri üzerine imzalanan Belgrad antlaşmasıyle de, Kabartay Çerkezlerinin bağımsızlığı tanındı. 1724'te Dağıstan ile Kuzey Azerbaycan'ın Rusya ve Osmanlı devleti arasında paylaşılmasını öngören antlaşmanın imzalanışından birkaç yıl sonra, Rusya aldığı yerleri Nadir Şah'a bırakmak zorunda kaldı (1735). Bu defa Rusya, Kafkasya'nın kuzeybatısında bulunan Çerkezistan üzerine yürüdü, fakat osmanlı-çerkez kuvvetlerine yenildi (1768). 1768-1774 Osmanlı-rus savaşından sonra yapılan Küçük Kaynarca antlaşmasıyle (1774) Rusya, Kırım'ın bağımsızlığını tanıdı; dokuz yıl sonra ise Kırım'ı tamamen işgal etti. Böylece Kuban ırmağının kuzeyindeki topraklar, Katerina II'nin fermanıyle Rusya'ya katıldı; buralardaki Çerkezler ve Nogaylar, Suvorov kuvvetleri tarafından yok edildi; kurtulabilenler Kuban ırmağının sol tarafına geçtiler. Katerina II, Çerkez ve Nogaylardan boşaltılan yerlere rus-kazak göçmenlerini yerleştirdi. 1779 Aynalıkavak tenkihnamesine göre Rusya, 3 ay 20 gün içinde Kırım, Taman ve Kuban'ı boşaltacaktı. Kırım ve Kubanlılar, rus tarafları Kırım hanı Şahin Giray'a karşı ayaklandılar. Bu fırsat bilen general Potemkin, Kırım ve Kuban'ı ele geçirerek Rusya'ya bağladı (8 nisan 1783). Osmanlı imparatorluğu, 1784 İstanbul antlaşmasıyle, Kuban ırmağının kuzeyindeki toprakları da Rusya'ya bıraktı.

ÇERNİŞEVSKİ

Rus yayılışının hızlandığı Abdülhamid I devrinde, öteden beri ilgilenilmeyen Çerkezistan'a önem verildi. Çerkezistan'ı bir serhat ülkesi haline getirmek düşüncesi kuvvetlendi. Kaptanıderya Cezayirli Gazi Hasan Paşa ile Canikli Ali Paşanın verdikleri raporlara dayanılarak, tecrübeli bir asker olan Ferah Ali Paşa 1781'de Soğucak serdarlığı ile Çerkezistan'a gönderildi. Soğucak, Anapa ve Gelencik kalelerini yeniden yaptıran Ali Paşa, Çerkezleri Osmanlı imparatorluğuna kazandırdı. Kırım göçmenleriyle Şeyh Mansur'un çıkardığı karışıklıklar ve Babıâli'nin kayıtsızlığı bu çalışmaları aksattı, 1785'te Ali Paşa'nın ölümü üzerine ise çalışmalar tamamen durdu.

1787-1791 savaşında ilk olarak Kuban ırmağını geçen Ruslar, ağır kayıplar vererek geri çekildiler. Padişahın emriyle Kuban'ı geçen ve Kabartay'a giren Battal Paşa, ordusu bozulunca ölüm korkusuyle Ruslara sığındı. Mustafa Paşanın savunduğu Anapa'nın da düşmesinden sonra 1792'de imzalanan Yaş antlaşmasına göre Kuban sınır kabul edilince Ruslar Çerkezistan'ı boşalttılar.

Çertomlik gümüş testisi iskit sanatı Ermitaj müzesi, Leningrad

1829 Edirne antlaşmasıyle Osmanlı imparatorluğu Çerkezistan üzerindeki haklarından vazgeçince, Çerkezler, Rusya'ya boyun eğmeyeceklerine dair Babıâli'ye ve İngiltere'ye birer muhtıra verdiler. Rusların Kafkasya'da yerleşmesini istemeyen İngiltere, Çerkezlerin direnme hareketlerini destekleyerek askerî yardımda bulundu ve Çerkezistan'ın bağımsızlığını resmen tanıdı (1837). 1840'ta Şeyh Şamil'in naip olarak Çerkezistan'a gönderdiği Mehmet Emin, 1848'de Adagum'da toplanan kurultayda Çerkezlerce lider olarak tanındı. 1856 Paris antlaşmasında Osmanlıların Çerkezleri sözleşme dışı bırakarak ihmal etmeleri üzerine Ruslar Çerkezistan'ı tamamen işgal ettiler. Şeyh Şamil'in tutuklanmasından sonra, naibi Mehmet Emin de Ruslara teslim olmak zorunda kaldı. Millî kurtuluş savaşı ağır bir yenilgi ve yüz binlerce çerkezin yok olmasiyle sonuçlandı. Bu tarihten sonra hızlanan göç hareketi sırasında yurtlarından çıkarılan 1 500 000 çerkezden ancak 400 000'i Osmanlı imparatorluğuna varabildi, diğerleri yollarda öldü. Yarım milyon çerkez de Rusya'nın başka bölgelerine sürüldü.

1876-1877 Osmanlı-rus savaşı sırasında Çerkezler yeniden ayaklandılar. Osmanlıların yenilmeleri ve Çerkezistan'a gönderdikleri kuvvetlerin, geri çekilmesi üzerine, Ruslar on binlerce çerkezi Sibirya'ya sürdü, ileri gelenleri de öldürdüler. Nüfusu oldukça azalan Çerkezistan parçalandı. 1905'ten sonra Rusya'daki hürriyet havasından faydalanan Çerkezler kültürel alanda kalkınmaya çalıştılar. 1917 Rus ihtilâlinden sonra bağımsız Dağıstan ve Kuzey Kafkasya (veya sadece Kuzey Kafkasya) devletini kurdular (11 mayıs 1918). Rusya 1919-1920'de Kuzey Kafkasya'yı bağımsız bir devlet olarak tanıdı. Kuzey Kafkasya cumhuriyeti bir süre sonra Dağıstan ve Dağlı adlarıyle iki cumhuriyete ayrıldı. 1924'te Dağlı cumhuriyeti ortadan kaldırıldı.

İkinci Dünya savaşından sonra S.S.C.B., Kuzey Kafkasya'daki muhtar cumhuriyet ve

Foto. X (*LAROUSSE*)

bucakları bütünüyle rusya topraklarına kattı; diğer bütün türk kavimleri gibi Çerkezleri de Sibirya'ya sürdü. Çerkezler bugün dağınık olarak Rusya, Türkiye, Irak, İsrail, Ürdün, Mısır ve A.B.D.'de yaşamaktadırlar. (Bk. ADIGELER MUHTAR BÖLGESİ.) [→ Bibliyo.] (M)

ÇERKEZLER Muhtar bölgesi (KARAÇAY), S.S.C.B.'de bölge. Büyük Kafkas'ın kuzeyinde, Yukarı Kuban kıyısında; 278 000 nüf. İdare merkezi: *Çerkesk.* (L)

ÇERKEZ MEHMED PAŞA, Murad IV devri osmanlı sadrazamı (öl. Tokat 1625). Çerkez kölelerindendir. Kırım hanları tarafından Sarayı Hümayuna gönderildi. Enderunu Hümayunda eğitim görerek silâhtar oldu. Şam valiliğinden kubbe vezirliğine getirildi. Kemankeş Ali Paşanın ölümünden sonra sadrazam oldu (1624). İsyan ederek Anadolu'nun bir kısmına hâkim olan Erzurum beylerbeyi Abaza Mehmed Paşayı Kayseri civarındaki Karasu köprüsü önünde yendi (5 eylül 1624) ve affederek eski görevinde bıraktı. İran seferi için kışladığı Tokat'ta öldü; İstanbul'da Beyazıt camii avlusuna gömüldü. (M)

ÇERKEZ MEHMED PAŞA, Abdülhamid II devri feriklerinden (öl. İstanbul 1909). Sadakatı, cesareti ve bilgisizliği ile tanınan Mehmed Paşa, Abdülhamid II'nin kadınlarından Bîdar Kadınefendinin kardeşidir. Abdülhamid kendisini ikinci yaverliğe getirdi. Hareket ordusuna karşı, Taşkışla çevresindeki çarpışmalarda, Yıldız sarayının işgali sırasında, padişahın yanında bulundu. 31 Mart vakasını düzenleyen ve kışkırtanlardan sayılarak Beyazıt meydanında idam edildi. (M)

Çerkez özdenleri, Ahmed Midhat'ın üç perdelik dramı. Çerkez yaşayışını, Çerkezlerin soyluluk, onur, yiğitlik gibi değer yargılarını konu edinen bu romantik oyun, korkaklıkla suçlandırılan Samurkaş adlı bir çerkez gencinin canına kıymasını, sevgilisi Arslangöz'ün de bu acıya dayanamayarak, kendini bir esirciye sattırmasını anlatır. Gedikpaşa tiyatrosunda oynanırken (1884) Çerkezlerin hürriyetlerinin ve bağımsızlıklarının savunması yapıldığı yolunda jurnal verildi. Saraydan verilen emirle belediye çavuşları Gedikpaşa tiyatrosunu kuşattı ve yapı bir gecede yıktırıldı. (M)

ÇERMAK (Iaroslav), çek ressamı (Prag 1831-Paris 1878). Önce Brüksel'de Gallait'nin, sonra Paris'te Robert-Fleury'nin öğrencisi oldu. Bohemya'nın tarih, gelenek ve göreneklerini konu alan tablolar yaptı (Prag müzesi, Viyana Czernin galerisi). [L]

ÇERMAK (Jan Némopucène), çek hekimi (Prag 1828-Leipzig 1873). Adını taşıyan laringoskopla sfigmografı buldu. (L)

ÇERMİGİT i. (Bohemya'daki *Cermiky* bölgesinin adından). Miner. Tabiatta lifli küçük kütleler halinde bulunan, sekiz yüzlü kristaller halinde billûrlaşmış tabiî amonyum şapı. (L)

ÇERMİK i. *Halk dili.* Sıcak su kaynağı. Ilıca, kaplıca. (M)

ÇERMİK, Güneydoğu Anadolu bölgesinde (Diyarbakır ili) ilçe merkezi; 5 420 nüf. Ergani istasyonuna 36 km uzaklıkta; 725 m yüksl. Tarım, küçük el sanatları. 3 km kuzeydoğusunda suyu kükürtlü olan kaplıca vardır. — *Çermik ilçesi* 1 032 km²; 30 950 nüf. Merkez ve Yoğun bucaklarına ayrılmıştır. 66 Köyü vardır. (M)

ÇERNA, Yugoslavya'da ırmak, Vardar'ın sağ kolu; 185 km. Çerna, kaynağını Bitola'nın kuzeybatısından alır, önce güneye doğru Pelagoniya'da akar, daha sonra Seleçka Planina'ya girerken bir dirsek çizer ve güneydoğuya yönelir. 1913, 1916 ve 1918'de bu ırmak dolaylarında Bulgarlarla Sırplar arasında şiddetli çarpışmalar oldu. (L)

ÇERNAYA, Kırım'da kıyı ırmağı, Karadeniz'e (Sivastopol koyu) dökülür; 43 km. (L)

ÇERNİ (Rokyta), çek şair ve bilgini (Hradec- Kralové 1864-Prag 1952). Başlangıçta doğduğu şehirde, sonra da Prag'da profesör oldu; 1898'den 1904'e kadar Prag etnografya müzesinin müdürlüğünü yaptı. 1901'den sonra da üniversitede islav dilleri okutmanı oldu. 1908'den 1914'e kadar *İslav Dergisi*'nin yazı işleri müdürlüğünü yaptı. JAN ROKYTA takma adıyle, dinî duyguların ağır bastığı bir dizi şiir yayımladı: *Duvarlar Devrilirken* (1906), *Hus* (1919). [L]

ÇERNİGOV, S.S.C.B.'de (Ukrayna) şehir, Desna kıyısında, Kiev'in kuzeyinde; 114 000 nüf. Korularla örtülü Kuzey Ukrayna bozkırında bir tarım ve hayvancılık bölgesinin merkezi. Kereste ve besin sanayii. Dokuma (yün ve pamuklular) sanayii. Besin ürünleri işlenmesi.

— G. santl. XI. yy.ın sonunda Çernigov'da kurulan bağımsız mimarî okulu şehre ilgi çekici anıtlar kazandırdı: 1036'ya doğru kurulan, Katerina II zamanında onarılan bizans üslûbunda katedral (Sobor Spassa), İyeletski manastırının (XII. yy.) katedrali (Uspenski sobor); XII. yy.dan kalma katedral; çini döşemesi katedral (1186); kule biçiminde Piatniçkaya (XII.-XIII. yy.) kilisesi. Şehrin en eski bölümünü *Val* («Sur») meydana getirir. Kazakların askerî ve idarî semti buradaydı; bu semtten bugün yalnız Ukrayna baroku üslûbunda Mazeppa'nın evi kalmıştır. (L)

ÇERNİKOVSKİ (Saul), israilli şair (Mihailovka, Ukrayna 1875-Kudüs 1943). Asıl mesleği doktorluktur, 1931'de İsrail'e yerleşti. Çoban türküleri, destanları ve lirik şiirleri çağdaş ibranî edebiyatının en güzel örnekleridir. Yahudi geleneğinin bütünü ve bu ırkın özelliğine dayanan değerleriyle, batı kültürünün estetik değerleri arasında bir bileşime varmağa çalıştı ve ünlü *Apollon Heykeliyle Yüzyüze* adlı şiirinde bu bileşimi gerçekleştirdi. Şiirlerinde, yahudi halkının anayurtlarında yeniden ortaya çıkan direnişlerini ve fizik güzelliğini övdü. Çağdaş israil edebiyatının en seçkin öncülerindendir. (L)

ÇERNİŞEVSKİ (Nikolay Gavriloviç), rus filozofu, bilgini ve tenkitçi (Saratov 1828-ay.y. 1889). *Sovremennik* (Çağdaş) dergisinin edebiyat tenkitçisi. 1852'den sonra, hükümlerindeki bağımsızlıkla dikkati çekti ve bu bakımdan Belinski'nin fikirlerini benimsemiş olduğunu gösterdi. 1857'den sonra Aleksandr II'nin yaptığı siyasî reformları yetersiz bularak, bunlara karşı çıktı. Londra'da Herzen ile ilişki kurdu ve 1861'de rus köylülerine seslenen bir beyanname yayımladı. İhtilâlci hareketleri yüzünden tutuklandı. İhtilâlci gençliğin çok tuttuğu *Çto Delat?* (Ne Yapmalı?) [1863] adlı romanını cezaevinde yazdı. 1864'te Sibirya'ya sürüldü, 1883'te, Astrahan'da oturmak şartıyle bir dereceye kadar hürriyetine kavuştu ve 1889'da affedildi. Başlıca eserleri: *Esteticeskie Otnoşeniya İskusstva k Deystvitel'nosti* (Sanat ve Gerçek Arasındaki Estetik Bağlar) [1855], *Oçerki Gogolevskogo Perioda Russkoy Literaturi* (Rus Edebiyatında Gogol'cu Dönem Üstüne Bir Deneme) [1855-1856]. (L)

ÇERNOGORSK, S.S.C.B.'de şehir, Yenisey'in yukarı vâdisinde, Abakan yakınında; 51 000 nüf. Maden kömürü merkezi. (L)

ÇERNOVTSİ veya **ÇERNOVİÇ,** Prut nehri üzerinde ve Romanya sınırı yakınında, S.S.C.B.'de (Ukrayna) şehir, 152 000 nüf. Önemli bir tarım merkezidir. Kereste, besin ve tekstil sanayii alanında gelişmiş bir şehirdir.

— Ask. Tar. Birinci Dünya savaşı sırasında Çernovtsi şehri Brussilov'un hücumları sonucunda Ruslar tarafından ele geçirildi (haziran 1916), Rusya cephesinin çökmesinden sonra Avusturya ve Alman birlikleri tarafından işgal edildi (ağustos 1917) ve İkinci Dünya savaşı sırasında Jukov emrindeki sovyet birlikleri tarafından ele geçirildi (26 mart 1944). [Bk. ALMANYA-RUSYA SAVAŞI.] (L)

ÇERNOZYOM veya **ÇERNOZİOM** veya **ÇERNOZEM** i. (rusça k., *siyah toprak*). Güney Rusya bozkırlarında bulunan çok verimli siyah toprak. (Çernozyom kelimesi bugün, milletlerarası toprak sınıflanmasında kalsimorf sınıfına giren bozkır topraklarının bir bölümünü belirtir.)

— ANSİKL. *Çernozyom,* az yağışlı (400 mm), karasal ılıman bölgede oluşur; kurucul, yoğun buğdaygiller örtüsü başlıca özelliğidir. Kalsiyum bakımından zengin bol organik maddeye sahip bu bitki örtüsü altındaki ana kaya da organik madde yönünden genellikle zengindir. Çernozyom, yapısı kumlu kalın bir topraktır. Toprağın siyah katları (60 sm), buğday tanesi büyüklüğünde kumlardan meydana gelir; bu kumlar, kalsiyumlu hümüs ve madenî maddelerin çökelmesinden oluşur. Ana kayaya geçiş kireç iplikçikleri ve katılaşmalar gösteren sarı bir kuşakla olur. Üst katlardaki karbonatlar yıkanır, ama demir ve kil sürüklenmez.

Tam bir çernozyom örneği olan Ukrayna profili iklim şartlarına göre değişir. Kuzeye doğru, ormanlık bölgedeki zayıf çernozyomda bir B birikme katı görülür. Güneye doğru, daha az verimli çernozyom yerini kestane renkli toprağa bırakır. Amerika'daki çayırlık topraklar çernozyoma benzer; ama bu topraklar daha sıkı ve yıkanmıştır. (L)

ÇERRAPUNCİ, Hindistan'da Shillong'un güneyinde Shillong yaylasında bulunan bölge (Assam). Yıllık en yüksek yağış ortalamalarından biri (12 040 mm) burada kaydedilmiştir. (L)

ÇERSKİ dağları, S.S.C.B.'de yüksek sıradağlar Doğu Sibirya'da aşağı yukarı paralel olduğu Verhoyansk sıradağının kuzeyindeki bir tepesine 1933'te tırmanıldı. Yüksekliği Versoyansk'dan çoktur; *Pobieda* («zafer») tepesinde 3 147 m. (L)

Çertomlik, iskit kurganı (M.Ö. IV yy.). Dnepropetrovsk bölgesinde, Nikopol şehrinin 22 km kuzeybatısındadır. 1862-1863'te rus arkeologu İ. Zabelin tarafından ortaya çıkarıldı. Yüksekliği 20 m, çevresi 350 m'dir. Bir iskit prensinin mezarıdır. Gömü yerinin içinde ölü hediyesi olarak silâhlar, yiyecek kapları ve kıymetli mücevherler bulundu. Burada ele geçen gümüş bir amphora iskit arkeolojisi için önem taşır. Üzerinde kabartma olarak İskitlerin günlük hayatları resmedilmiştir. Özellikle yabanî bozkır atlarının ehlileştirilmesi, kıyafetler ve silâhlar yanında, İskitlerin fizyolojik ve etnik özellikleri gösteren tasvirler dikkat çekicidir. Ayrıca kurganın içinde prensin hayatta iken kullandığı atların iskeletleri de ele geçmiştir. (M)

ÇERVENKOV (Valko), bulgar siyaset adamı (doğ. 1900). Genç yaşında Komünist partisine girdi. 1923'te Bulgaristan'da patlak veren ayaklanmalara katıldı. Gıyaben idama mahkûm edilince Moskova'ya sığındı, orada akrabası olan Dimitrov'un yakın yardımcısı oldu. 1946'da Bulgaristan'a döndü, 1950'de Kolarov'un yerine başbakanlığa getirildi. Aynı zamanda Komünist partisi genel sekreterlik görevini de yapmağa devam etti. (L)

ÇERVİŞ i. (fars. k.). Eritilmiş hayvanî yağ. ‖ Un kavrulmasıyle yapılan bir yemek. (M)

ÇERVONETS i. Büyük Petro zamanında basılan ve XVIII.yy.da kullanılan 3,9 gr ağırlığında, 3 ruble değerinde rus altın parası. ‖ S.S.C.B.'de 1922 yılında tedavüle çıkarılan banknotlar 10 ruble değerindeydi. (L)

ÇESBAN veya **ÇESBİDE** veya **ÇESPİDE** sıf. (fars. *çesbîden* yapışmak'tan *çeşbân* veya *çesbîde*). *Esk.* Yapışkan, yapışık olan. ‖ *Mec.* Uygun, lâyık. (M)

ÇESKA LİPA, Çekoslovakya'da (Kuzey Bohemya bölgesi) şehir, Pluçnice kıyısında; 15 000 nüf. Makine ve besin sanayii. Boynuz işlenmesi ve plastik malzeme yapımı. Dokumacılık (pamuk). [L]

ÇESKA TREBOVA, Çekoslovakya'da (Doğu Bohemya bölgesi) şehir, çek-morav dağlarında; 11 700 nüf. Prag'dan Olomouc, Ostrava, Brno ve Bratislava'ya giden hatların ikiye ayrıldığı yerde önemli demiryolu merkezi. İplikçilik ve dokumacılık. Az ölçüde makine yapımı. (L)

ÇESKE BUDEJOVİCE, esk. alm. **Budweis,** Çekoslovakya'da şehir, Güney Bohemya'nın merkezi. Vltava'nın yukarı havzasında; 64 100 nüf. Göl, gölcük ve bataklıklarla kaplı, sert iklimli yüksek yaylalardan meydana gelen oldukça verimsiz bir bölgedir. Kemerli güzel meydan; gotik ve Rönesans üslûbunda çan kulesi; surlar; eski evler. Makine sanayii. Tarım sanayii. Kurşun kalem ve fayans fabrikaları. (L)

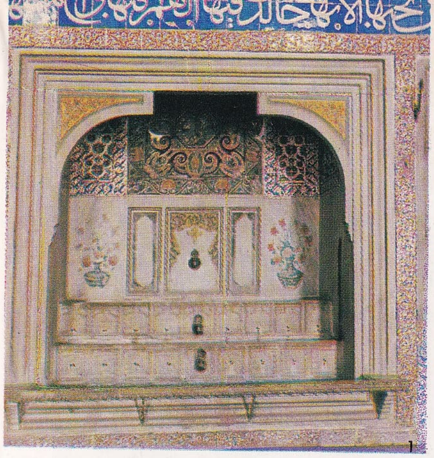
1

2

3

4

ÇEŞME

1— Topkapı sarayında çini süslemeli çeşme, İstanbul; 2—Orhan camii şadırvanı, Bursa; 3— Esmasultan namazgâhlı çeşmesi, Kadırga-İstanbul; 4— Yıldız çeşmesi, Yıldız Sarayı-İstanbul; 5— Alman çeşmesi, Sultanahmet-İstanbul.

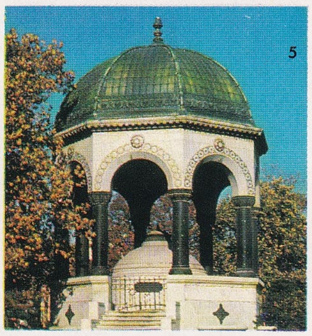
5

Abdülaziz köşkü çinili çeşmesi, Bursa

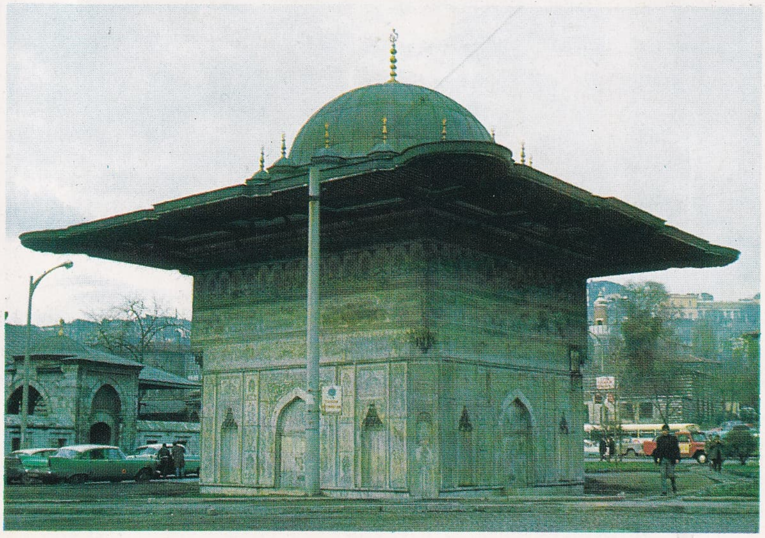

Mevlânâ külliyesinde şadırvan

Tophane çeşmesi, İstanbul

Foto. N. Erkılıç, M. Erkmen, E. Maraşlıoğlu (MEYDAN)

ÇORUM

Çorum'dan bir görünüş

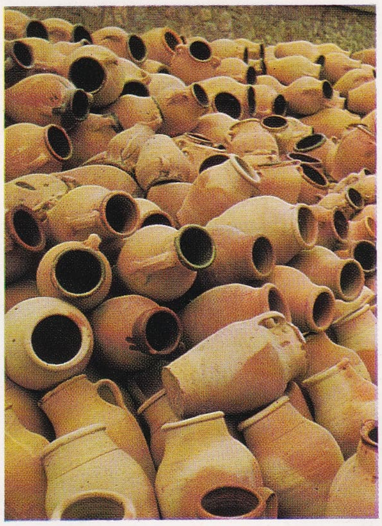

Çorum'da
çömlekçilik

Çorum'da kapalı şadırvan

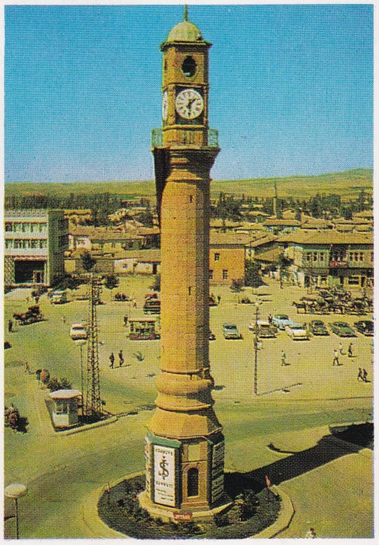

Çorum
saat kulesi

bakırcılar

pancarcılık çalışmaları

Çorum'da
eski bir ev

Foto. N. Erkılıç H. Gürsel (MEYDAN)

ÇESKE STREDOHORİ (Çekoslovak merkezî kütlesi), Çekoslovakya'da yüksek tepeler (835 m'yi aşmaz); Bohemya'nın kuzeyinde, Litomerice ile Usti Nad Labem arasında (Lusace dağlarının güneybatısında) Labe nehri tarafından bir boğazla aşılır. (L)

ÇESKO MORAVSKA VYSOÇİNA («Çekmorav dağları»), Çekoslovakya'da orta yükseklikte dağlardan meydana gelen bütün. Bohemya ile Moravya sınırında, en yüksek noktası 837 m. Moravya tarafında, iyice yüksektir, Olomouc ve Brno havzaları kenarında 500 m'nin üstünde yükselir; Bohemya yaylasından yükseltileri daha azdır. Bu dağlar genellikle ormanlıktır. En güzel manzaralı bölgeler ilkel kalkerlerin düzleştiği yerlerde görülür (Brno'nun kuzeyinde Moravsky Kras). [L]

ÇESKY KRUMLOV, Çekoslovakya'da (Güney Bohemya bölgesi) şehir, Vltava kıyısında, Çeske Budejovice'nin yukarı kesiminde; 11 700 nüf. Önemli şato (müze). Rönesanstan kalma belediye binası ve Ortaçağdan kalma evler. (L)

ÇESKY LES veya **BOHEMYA ormanı,** Çekoslovakya'da dağ. Bohemya'nın batı kenarında Çerchov'da, 1 039 m. Bu dağlar Şumava'ya tekabül eden alman Böhmerwald'ı ile coğrafî bakımdan eşdeğerde değildir. Asıl Çesky Les, Cheb'in güneyinde Ohre'nin yukarı havzasında uzanır ve Domazlice'nin batısında, Vşeruby geçidinde sona erer. Yayvan sağrılar meydana getiren hersinyen bir kütledir; yeni aşınma ve dördüncü zaman buzullarıyle gençleşmiştir. (L)

ÇESKY RAJ («Bohemya cenneti»), Bohemya'nın bir bölümünün (Jiçin ve Turnov'a doğru) turistik adı; manzaralarının güzelliğiyle ünlüdür. (L)

ÇESKY TEŞİN, Çekoslovakya'da (Kuzey Moravya bölgesi) şehir; eski *Teschen* şehrinin Çekoslovak bölümü (şehrin Polonya bölümünün adı *Cieszyn*); 34 900 nüf. Çesky Teşin bir ağır metalürji merkezidir. (L)

ÇESPİDE sıf. Bk. ÇESBÂN.

ÇESTERLİT i. (*Chester* şehrinin adıyle yun. *lithos,* taş'tan). Miner. Mikrolin çeşidi. (L)

-ÇEŞ ek. (fars. *çeşîden,* tatmak'tan *-çeş.*). *Esk.* «Tadan», «tadına bakan», «tat veren» anlamlarıyle birleşik sıfatlar yapar: *Nemek-çeş,* tuz tadı veren, tuzlu.

◆ **Çeşende** sıf. *Esk.* Tadan, tadıcı, tadına bakan, deneyen.

◆ **Çeşide** sıf. *Esk.* Tatmış. ‖ Tadılmış. (M)

ÇEŞDE i. Mus. Tambur cinsinden eski bir çalgı. (Beş telli ve tambura göre daha küçük, kısa ve perdeleri sıktır. Evliya Çelebi çeşdeyi Balat çingenelerinin çaldıklarını kaydeder.) [M]

ÇEŞİT i. Aynı türe giren şeylerin bazı özelliklerle ayrılan öbeklerinden her biri: *İştah içkilerine gelince, ki bizim rakı bu çeşittendir ...* (F.R. Atay). ‖ Türlü örneklerden meydana gelen takım: *Çeşit bozulmasın.* ‖ Tür, nevi: *Cemal Nadir, kendi çeşidinde tekti* (F.R. Atay). ‖ Sıf. Türlü: *Kim bilir, kaç çeşit renge girmiştim* (R.N. Güntekin).

— Biyol. Türden daha küçük topluluk. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Biyol. Bir *çeşit*'teki bireylerin öyle bir ortak özelliği vardır ki onları aynı türün diğer çeşitlerinden ayırır. (Aynı türün çeşitleri kolayca çiftleştirilebilir, çaprazlanabilir. Tarımda ve bahçecilikte, çaprazlama ve melezleme yoluyle yeni çeşitler elde edilmeğe çalışılır.)

◆ **Çeşit çeşit** sıf. Çok çeşitli olan: *Muhayyilesinin önüne sıraladığı çeşit çeşit manzaralar, hayaller* (R.N. Güntekin).

◆ **Çeşitlemek** geçl. f. Çeşitleri bir araya getirmek, düzenlemek, geliştirmek.

— Müz. *Bir temayı çeşitlemek,* o temayı süslemek, motifini değiştirmeden geliştirmek.

◆ **Çeşitli** sıf. Çeşidi çok olan: *Klasik Rus edebiyatı bu aşkların çeşitli hikâyeleriyle doludur* (Ş.S. Aydemir). *Esk.* Mütenevvi.

◆ **Çeşitlilik** i. Çeşidi çok olma hali. *Esk.* Tenevvü. (ML)

ÇEŞİTKENAR biş. sıf ve i. Mat. Hiçbir kenarı eşit olmayan çokgen için söylenir: *Çeşitkenar üçgen.* (L)

ÇEŞİTLEME i. (*çeşit*'ten *çeşit-le-me*). Müz. *Yeni.* Bir melodiyi ikinci derecedeki unsurlarını değiştirerek başka biçime sokma işlemi. Şu şekillerde olur: 1. melodi notalarının hepsinin veya birkaçının yerine, toplam olarak aynı zamana varan, ama daha küçük değerde notalardan bileşen gruplar koymak; 2. ritmi veya ölçüyü değiştirmek; 3. makamı veya perdeyi değiştirmek; 4. armoniyi veya çok melodililiği değiştirmek; 5. bu yollardan birkaçına birden başvurmak. (Ancak dinleyicinin asıl temayı seçebilmesi şarttır.) [*Eşanl.* VARYASYON.] Bk. ANSİKL.

— Bale. Koreografça düzenlenen ve bir bütün meydana getiren adımların birbirine bağlanışı. (Bir balede çeşitleme, ya adagio'nun takip ettiği klasik bir «pas de deux»nün ikinci kısmı veya bir çeşitleme çerçevesinde kadın veya erkek bir bale oyuncusunun yaptığı solodur.)

— İşletmec. Bir işletmenin, yeni ürünler, hizmetler ve faaliyetlere girişmesi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Müz. Zamanla, besteciler eserlerindeki ilk müzik düşüncesini değişimlere uğratmağa başladılar. *Çeşitleme* asıl parça üstüne gelişigüzel uygulanan teknik bir besteleme tekniği olmaktan çıktı, başlıbaşına bir beste biçimi oldu. Bu bestede aynı tema, değişik çeşitleme metoduyle art arda gelen birkaç biçimde ortaya çıkar. Uygulanan çeşitleme yolları; eksiltme, ritim değişimi, armonileme, kanon, füg v.b. En eski çeşitleme metotlarından biri *eksiltme*'dir. Gregoryen melodilerinde ve Ortaçağda, normal âyinler dışında halkın eğitimi için yapılan dinî törenlerin ses ve çalgı müziğinde birçok örneği görülür. Eksiltmeye başvurulması sonucunda kısa (*breve*) notalar çoğalır (Bamberg derlemesindeki motetler, XII-XIII. yy.). XIV. yy.da Fauvel'in bir motedi, asıl melodi eksiltme yoluyle çeşitlenerek orgda çalındı. XV. yy.da aynı metot, yine orgda, Guillaume de Machaut'nun ve çağdaşlarının çok sesli eserlerinde uygulandı. Aynı dönemde, İtalyanların çok sesli koral bestelerinde en tiz ses, en pes sesin çeşitlemesini yapar. XV. ve XVI. yy.larda, org ve lavta notalarında sayısız eksiltme örnekleri görülür. İnsan sesi için yazaan çok ses bestecileri, ritim ve melodi değişiklikleri yaparak gregoryen temalarını yeniden yorumladılar. *Çalgı çeşitlemesi* XVI. yy.da İspanya'da, birçok besteci arasında Diego Ortiz'in de çalışmalarıyle doğdu: temadan (*clausula*) çeşitleme (*glosa*) dizileri türetildi. Bu çeşitlemelerde eksiltme metodu hâkimdir. Eşlikçi çembalonun görevi her *glosa* için aynı olan armoniyi vermektir. İspanyol vihuelacıları, fransız çembalocuları, ingiliz virjinalcileri, alman orgcuları dans havalarına, şarkılara, âyin melodilerine ve italyan motiflerine (*romanesca*) eksiltme metodunu uyguladılar; bu yolla süslü çeşitleme için temalar elde edildi. Ritim değişimi XVI.yy. danslarında ortaya çıkar, yüzyılın sonunda insan sesi için çeşitleme virtüozluğa yönelir ve çalgı çeşitlemesinden ayrılır. Önce İtalyanların benimsediği bu ritim ve melodi çeşitlemesi tipi özellikle Almanya'da yayıldı (Schütz). İnsan sesi için çeşitleme türünün en klasik ve en dengeli biçimi *kantat aryası*'dır. Bu tip aryanın bağımsız kıtaları ortak bir bas üstüne kurulur. Yine de vokalizli geçişler vardır. Ferrari, Monteverdi, sonra da Carissimi opera ve kantatlarındaki bazı aryaları kısa *basso ostinato* motifleri üstüne bestelediler, melodi çeşitlemesi ise insan sesine verildi. Çalgı çeşitlemesinde, kendiliğinden kadanslı olan tanınmış motifler (*romanesca, Ruggiero* v.b.) birkaç notalık cümleler haline gelecek kadar sadeleştirildi (*basso ostinato*); sayısız ritim ve çeşitleme dizileri yaratma imkânını veren türler ortaya çıktı: viyola, gitar, lavta, çembalo için *passacaglia* ve *chaconne*'lar, virjinal için *ground*'lar. Bu tekniği kullanan eserler arasında Merula'nın *canzone*'leri ile Legrenzi'nin yaylılar için *kilise sonatı* sayılabilir. Bu eser, kullanılan fugato'nun teması üstüne büyük bir melodi çeşitlemesidir. XVII. yy. başında melodi çeşitlemesi üslûbu insan sesine olduğu kadar, çalgılara da uygulandı. Bu sırada, çalgı müziğinde klasik süit biçimi ortaya çıktı. Süitte melodik, hattâ armonik çeşitleme üslûbuna başvuruldu. O zamanki saray ve içki havalarında, opera aryalarında, klavsen (Couperin) ve keman müziğinde (Lully, Corelli) süslü vokalizlere sık sık rastlanır. Orgcular da irticalen çalarken bu tekniği kullandılar, bundan başka katolik *cantus firmus*'unu ve protestan korallerini (Scheidt, Buxtehude, J.S. Bach) armonileyen kontrapuntolarda armonik çeşitlemeye, ayrıca da genişletici çeşitlemeye başvurdular (Böhm, Frescobaldi). Bu çeşitleme biçiminde ana tema, çeşitlemeler dizisi boyunca yayılır. Bu değişik çeşitleme tipleri çoğu zaman kaynaşır; bunun en mükemmel örneği J.S. Bach'ın çeşitlemeli koralleridir. XVIII.yy.ın «zarif üslûbu», çeşitlemeli arya modasını yeniden yaydı. Bunun örnekleri Rameau, Händel, Haydn, Mozart, Beethoven ve onların yolundan giden bestecilerde, hattâ Liszt'te bile görülür. Çok yaygınlaşan çeşitlemeli aryaya bir tepki olarak, birçok besteci genişletici çeşitleme metodunu kullandı: özellikle son dörtlülerinde Beethoven, Mendelssohn (*Ciddî Çeşitlemeler*), Schubert, Schumann (*Senfonik Etüdler*). Senfoni ustaları da onların yolundan gitti: Bruckner, Brahms, R. Strauss. Fransa'da Saint-Saëns, V. d'Indy, G. Fauré, P. Dukas çeşitlemeye başvurdular, ama tarzın en önemli ustası C. Franck'tır (*Senfonik Çeşitlemeler*). Çeşitleme, çağımızda da *passacaglia* besteleyenlerin, hattâ dizisel teknikle yazanların yararlandığı bir metottur.

— İşletmec. *Çeşitleme,* sürekli olarak değişme halinde bulunan bir toplumda, herhangi bir işletmenin, verimliliğini sağlamak amacıyle, faaliyetini, rekabete ve yeni tekniklere uygun hale getirmesi demektir. Çeşitleme, değişik şekiller alabilir. Bunlar arasında, ortaya konan ürünlere çeşitlilik kazandırılmasını, yepyeni ürünlerin yapılmasını, aynı üretim kolu veya başka üretim kolu içindeki işletmelerle kaynaşmayı v.b. saymak gerekir. Çeşitleme, o günkü üretim üzerinde başarılı bir yatırım yapmakla veya millî ve milletlerarası du-

Trevi çeşmesi, Roma

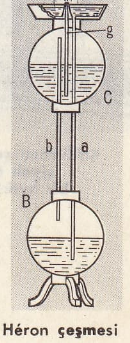

Héron çeşmesi

Concorde meydanında çeşme, Paris

Foto. Alinari, A.I. (LAROUSSE)

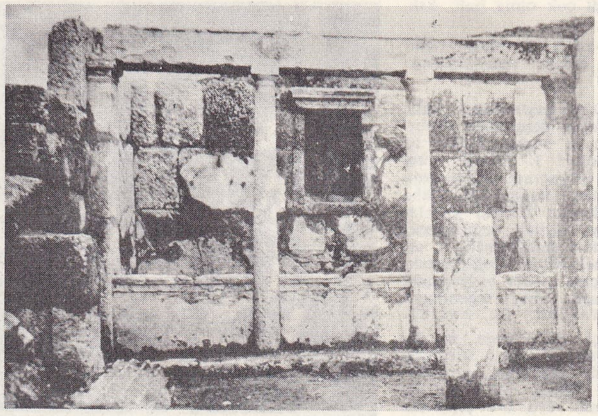

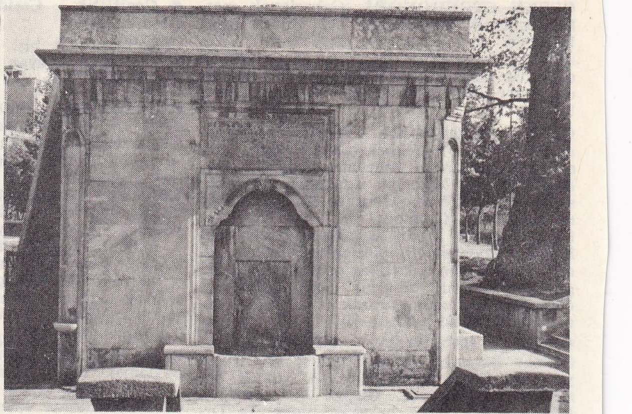

solda, Sikyon çeşmesi cepheden görünüş
sağda, Esmasultan namazgâhlı çeşmesi Kadırga, İstanbul

Kallirrhoe çeşmesi siyah figürlü bir hydria'dan detay

rumun baskısından doğan rekabet ve azalmış ürünler aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Çeşitlemede önemli olan nokta, işletmenin, bu duruma hazırlıklı olması, çeşitlemenin zorunlu olduğunu kabul etmesi, yeni çözüm yolları bulması ve girişeceği yeni faaliyeti seçip inceleyerek gerçekleştirmesidir.

◆ **Çeşitlemeli** sıf. Çeşitlenmiş, meydana geldiği parçalara ayrılmış.

— Ed. *Çeşitlemeli oyun,* aynı konuda, aralarında ilişki bulunmayan sahnelerden meydana gelen oyun: Molière'in *Şaşkın* (L'Étourdi) ve *Münasebetsizler* (Les Fâcheux) oyunları çeşitlemeli oyunlardır. ‖ *Çeşitlemeli romanlar,* asıl olayın yanında birbirinin yerine konulabilen, çıkartılabilen veya çoğaltılabilen konu dışı hikâyelere de yer veren roman çeşidi. (LM)

ÇEŞM i. (fars. k.). *Esk.* Göz: *Ulu sular gibi çeşmim çağlayan / Mahrum kalmaz özün hakka bağlayan* (Pir Sultan Abdal). *Bir gün dü çeşminden nihan olursam / Garip Dertli diye ara sevdiğim* (Dertli).

— *Esk. Çeşm-âşina,* tanıdık: *Sebâvetten, o cennetten beri çeşm-âşinâyız biz* (T. Fikret). ‖ *Çeşm-âvîz,* peçe. Atlara mahsus meşin gözlük. ‖ *Çeşm-bâz* («göz oynatan»), yalvaran. ‖ *Çeşm-bend* («göz bağcı»), büyücü. ‖ *Çeşm-bendek,* gözleri bağlayarak oynanan bir çocuk oyunu. ‖ *Çeşm-beste,* gözü bağlı. ‖ *Çeşm-bûs,* göz öpen. ‖ *Çeşm-bûsî,* göz öpme. ‖ *Çeşm-çerağ* veya *çerağ-çeşm* («göz nuru»), en sevilen [evlât]. ‖ *Çeşm-dân* veya *çeşm-hâne,* göz evi. ‖ *Çeşm-dâr,* gözleyen, bekleyen. ‖ *Çeşm-dâşt,* ümit etme, umma. ‖ *Çeşm-derîde,* utanmaz, yüzsüz. ‖ *Çeşm-dûz,* bir şeye göz dikmiş olan. ‖ *Çeşm-efsâ* veya *çeşm-efsây,* nazar değmesini önlemek düşüncesiyle okunan efsun. ‖ *Çeşm-hurde* veya *çeşm-resîde,* nazar değmiş. ‖ *Çeşm-küşâ* («göz açan»), dikkatle bakan. ‖ *Çeşm-nişîn,* her zaman görülebilen, göz dolduran. ‖ *Çeşm-pîş,* utangaç. ‖ *Çeşm-ter* («gözü sulu»), çok ağlayan. ‖ *Çeşm-zâhm,* nazar değme. ‖ *Çeşm-zed,* nazar boncuğu. Bir an, kısa bir zaman. ‖ *Çeşm-i âhû* veya *çeşm-i gazâl* («ceylân gözü»), ceylan gözlü. ‖ *Çeşm-i bed,* kem göz. ‖ *Çeşm-i bed dûr,* «kötü nazar değmesin» anlamında temenni. ‖ *Çeşm-i bî-âb,* utançsız. ‖ *Çeşm-i dümbâledâr,* boya ile kuyruk çekilmiş göz. ‖ *Çeşm-i firengî* («frenk gözü»), gözlük. ‖ *Çeşm-i gazûb,* kızgın bakışlı göz. ‖ *Çeşm-i giryân,* ağlayan göz: *Hurûş u cûşu deryâ çeşm-i griyânımdan öğrensin* (Leskofçalı Galib). ‖ *Çeşm-i hâbîde,* uykulu göz. ‖ *Çeşm-i hoşnigâh,* güzel bakışlı göz. ‖ *Çeşm-i hûnfeşân (çeşm-i hûnhâr* veya *çeşm-i hûn-rîz),* kan dökücü göz, çok gaddar bakışlı göz. ‖ *Çeşm-i hurûs,* kırmızı şarap. Kırmızı dudak. ‖ *Çeşm-i İsmail,* korkudan açılmış göz, babası İbrahim tarafından kurban edilmek istenen İsmail'in korkulu gözü. ‖ *Çeşm-i mahmur* veya *çeşm-i pür-mahmûr,* baygın bakışlı göz. ‖ *Çeşm-i mest,* sarhoş gibi bakan göz. ‖ *Çeşm-i meygûn,* sarhoş edici göz. ‖ *Çeşm-i mîzân* veya *çeşm-i terâzû,* terazi kefesi. ‖ *Çeşm-i nergis* («nergisin taç yaprakları»), güzel göz. ‖ *Çeşm-i nerm,* yumuşak bakışlı, sevimli göz. ‖ *Çeşm-i sitâre-şümâr* veya *çeşm-i şeb-peymâ,* uykusuz göz. ‖ *Çeşm-i siyâh,* kara göz. Kara gözlü.‖*Çeşm-i* (veya *çeşme-i) sûzen,* iğne deliği. Çok dar yer.‖*Çeşm-i şeb,* ay ve yıldız.‖*Çeşm-i şehlâ,* şehlâ göz.‖*Çeşm-i ter,* ıslak, sulu göz. ‖ *Çeşm-i yâr,* sevgilinin gözü. ‖ *Çeşm-i zâğ* («karga gözü»), açık renkli, mavi renkli göz. Mavi gözlü. ‖ *Çeşm-i zânû,* diz kapağı. ‖ *Çeşm ü gûş* («göz ve kulak»), dikkat. ‖ *Merdüm-i çeşm,* gözbebeği. ‖ *Nûr-ı çeşm,* göz nuru, evlât.

— Tasav. *Çeşm-i nergis,* mutasavvıfın kavuştuğu mutluluğu insan gözünden gizli tutuşu.

◆ **Çeşmân** çoğl. i. *Esk.* Gözler: *Umk-ı sâfiyetinde çeşmânın. / Bana bir başka inci arz ediyor* (T. Fikret).

◆ **Çeşmâru** i. *Esk.* Kem gözlere karşı muska, nazar boncuğu v.b. (M)

ÇEŞME i. (fars. k.). Suyun borularla getirilip musluktan akıtıldığı yalaklı su haznesi: *Çocuklar! Eğer çeşmeye su almaya gittiğiniz zaman yalağın içinde bir altın görürseniz uzanıp almayacaksınız* (Ş.S. Aydemir). ‖ *Teşm. yol.* Pınar, su kaynağı. ‖ *Esk.* Göz.

— ÇEŞ. DEY. *İki gözü iki çeşme,* bol gözyaşı dökerek ağlayan kimseler için kullanılır: *İki gözü iki çeşme aşağıya iniyor* (A. H. Tanpınar). ‖ *Çeşmeye gitse çeşme kuruyacak,* çok şanssız kimseler için söylenir.

— *Esk. Çeşme-sâr* veya *çeşme-zâr,* çok pınarı bulunan yer. Çeşme başı. ‖ *Çeşme-i âb-ı hayat (çeşme-i hayvan* veya *çeşme-i Hızır),* ebedî hayat çeşmesi. ‖ *Çeşme-i âteş-feşân (çeşme-i germ, çeşme-i haverî, çeşme-i nûr-bahş* veya *çeşme-i rûşen),* güneş. ‖ *Çeşme-i tîre-gûn,* gece. ‖ *Çeşme-i sîmâb,* ay. ‖ *Çeşme-i sûzen.* (Bk. ÇEŞM.) ‖ *Çeşme-i vasl,* kavuşma çeşmesi. ‖ *Ser-çeşme* («kaynak başı»), bir şehir veya bölgenin büyüğü; âyan, eşraf.

— Falc. *Çeşme falı,* çeşmelerdeki sulardan yararlanılarak bakılan fal. (Bu tür fal bakma Yunanistan'da Eskiçağda da biliniyordu. Bir çeşme yalağına yüksük veya iğneler atılır ve bunların aldıkları durum incelenirdi. İğne atılarak bakılan fal günümüze kadar geldi.)

— Fiz. İçinde, sıvı akışının sağlandığı veya özel şekilde düzenlendiği çeşitli cihazlara verilen ad: *Basınç çeşmesi. Héron çeşmesi.* Bk. ANSİKL.

— Folk. Bk. ANSİKL.

— G. santl. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çeşme burması,* musluk.

— Tar. *Ayrılık çeşmesi.* Bk. AYRILIK.

— Temş. santl. Karagöz fasıllarının en tanınmışlarından biri. *Kütahya, Kütahya Çeşmesi, Gülme Komşuna* gibi çeşitli adları vardır.

— ANSİKL. G. santl. Anadolu'nun antik çağ sivil ve bazı dinî mimarî eserlerinde çeşme ayrılmaz bir unsur olarak ortaya çıkar. İlk örnekler Hititler devrine kadar gider. Bunlar daha çok tapınakların bütünü içinde yer alan kutsal temizlenme yerleridir. Önlerinde yine kutsal bilinen bir yalak vardır. Bu temizlenme yerinden yalnız kral, başrahip ve rahipler faydalanabilirler. Ancak, ele geçirilen bazı künk parçaları ve taş yalaklar tabiî pınarlardan halkın faydalanması için suyun künklerle çeşmelere aktarıldığını göstermektedir. Günümüze kadar sağlam kalan en eski çeşmeler Urartu devrine aittir (M.Ö. IX.-VIII. yy.). Van'da, Çavuştepe* Urartu kalesinde sarayın kadınlar dairesinde ve mutfak kesimlerinde meydana çıkarılan çeşmeler dikkat çekicidir. Taştan muntazam oluklarla aktarılan su, ana kayaya oyulmuş yuvarlak yalaklara dökülmektedir. Diğer Urartu kalelerinde de çeşmelerle ilgili kanal ve künklere rastlanmıştır.

Anadolu'nun tipik çeşmeleri M.Ö. X. yy.dan itibaren Grek yerleşme yerlerinde, agoralarda görülür. Çeşme binaları bu pazar yerlerini süsleyen ve aynı zamanda halkın ihtiyacını karşılayan tipik yapılardır. Batı Anadolu İon şehirlerinde güzel çeşme örnekleri vardır. Çeşmelerin âbide niteliğinde yapılması helenistik devirle başlamış ve roma devrinde esas karakterini kazanmıştır. Şehrin genel su ihtiyacını karşılamak üzere çevreden kanal veya kemerlerle getirilen su büyük havuzlara aktarılmakta ve şehre dağıtılmaktadır. *Nimpheum** adı verilen bu çeşme binaları çok zengin mimarî tezyinat gösteren iki veya üç katlı bir cephe ile, önünde yer alan havuz ve çeşmelerden kuruludur. Cephe, sütunlarla desteklenen bir yarım çatıyle örtülür. Nişlerin içinde, tanrı, tanrıça, kahraman veya şehrin

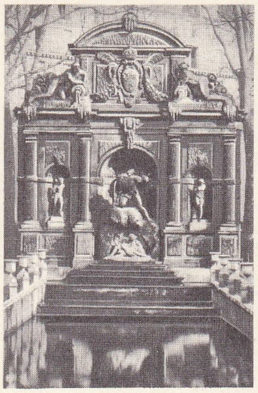

Médicis çeşmesi Lüksemburg bahçesi, Paris

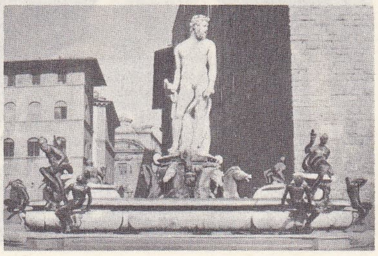

Neptün çeşmesi Floransa

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN); Viollet, Neurdein (LAROUSSE)

önemli şahsiyetlerinin heykelleri yer alır. Efes*, Bergama*, Side* ve Perge* v.b. antik şehirlerde bu yapıların canlı örnekleri vardır.

Bu eserler Roma'nın zengin çeşme binalarıyle boy ölçüşecek niteliktedir. Çeşme ve çevresi daima sosyal faaliyetlerin kaynaştığı bir yer olarak da önemlidir. Bu durum Eskiçağdan bu yana günümüzde de hâlâ canlılığını muhafaza etmektedir. Eski Yunanda çeşmelerin, din hayatına katıldığı ölçüde önem kazandığını gerek vazolar üstüne yapılmış resimler, gerekse edebî eserler göstermektedir. Atina'daki Kallirhoe, Korinthos'taki Peirene, Siracusa'daki Arethusa böyle ünlü çeşmelerdendi. Eski Roma'da da topraktan fışkıran suya karşı aynı saygı duyuluyordu. Su, bir hayvanın burnundan, bir perinin taşıdığı testiden veya bir çocuğun taşıdığı amfordan, süslü bir hazneye dökülürdü. Ostia'da, Pompeii'de, Timgad'da değişik çeşme kalıntıları görülür. Roma'da koni biçiminde yüksek bir yapı olan *Meta sudans* çeşmesi İmparatorluk çağından kalmadır.

● *İtalya.* Şehircilikte anıt şeklinde çeşmelere İtalya'da her çağda büyük önem verildi. Halk, çeşmeleri o kadar benimsemişti ki, bunlar bir şehrin canlılığının ve güçlülüğünün sembolü olarak kabul ediliyordu.

Ortaçağ boyunca Siena'da, Perugia'da anıt şeklinde çeşmeler yapıldı. Siena'daki *Fonte Branda*'nın adına 1081'den kalma metinlerde rastlanır. 1198'de büyütüldü, 1246'da elden geçirilerek üç kemer eklendi. 1275'te Niccolo Pisano, Perugia'da ünlü *Maggiore* çeşmesinin yapımına başlıyordu. Bu çeşmeyi oğlu Giovanni 1278'de bitirecekti. Bu iki katlı çokgen yapı, çağının sanatını her yönüyle yücelten heykel ve kabartmalarla süslenmişti. XIV. yy.da Siena'yı birçok güzel çeşme süslüyordu: gotik bir revak biçiminde yapılmış *Fonte Nuova* ve 1343'te yapılan *Fonte Gaia*. Bu çeşme için Jacopo Della Quercia 1409'dan 1419'a kadar çalışarak kabartmalar hazırlamıştı.

Floransa en güzel çeşmelerini özenticilik *(manierismo)* akımını temsil eden heykeltıraşlara borçludur: Ammannanti, Signoria alanında, sonradan P. Tacca ve Giambologna'nın tamamladığı *Nettuna çeşmesi*'ni yaptı (1563-1575).

Barok sanat Roma'yı çeşme yönünden daha da zenginleştirdi. Bu çeşmelerde çeşitli su oyunları yaratıldı; mübalâğalı heykellerle görülmemiş kompozisyonlar yapıldı. Bunlar arasında en güzeli Navona alanındaki çeşmedir. 1647-1651 Yılları arasında Bernini tarafından yapıldı. Barberini alanındaki Triton da aynı sanatçınındır (1640). Setlerinden dökülen sularının arkasında bir zafer takı ile gerçek bir sarayın ön yüzü yükselen *Trevi çeşmesi* Salvi ve Maini'nin eseridir (1735-1763)

● *Fransa.* Ortaçağda anıt şeklindeki çeşmelere Fransa'da pek rastlanmazdı. Jean Goujon'un 1550'de biçimlerinde değişiklik yaptığı *Saint-Lazare* ve *İnnocents* çeşmeleri Paris'te XIV. yy.ın başından beri akıyordu. Rönesans, eskiçağ sevgisini çeşmelerde yeniden canlandırdı (Gaillon, Blois, Verneuil, Anet şatoları). Arcueil su kemerinin yapımından sonra, özellikle XVII. yy.da Paris'te çeşmeler çoğaldı. XVIII. yy.da sayıları yetmişi buluyordu. Bunlardan mağara biçimindeki *Médicis çeşmesi* ve Palais-Royal'deki su şatosu gerçek anıtlardı. Bouchardon'un Grenelle sokağında yaptığı çeşmeyi de sayalım. Louis XIV, Versailles sarayının bahçesinde çok sayıda çeşme yaptırdı. Paris dışında da fransız sanatı, bütün anlatım tarzlarıyle bu faydalı yapı türünü uyguladı. Nancy'de Stanislas alanındaki çeşmeler bu türün örnek eserleri sayılır. XIX. yy.da da bu zevk sürdü (Concorde alanındaki çeşmeler, *Saint-Michel çeşmesi*). 1925'te yapılan milletlerarası sergide René Lalique'in preslenmiş camdan yaptığı çeşme ışıklandırılmıştı. Ortaçağda, seyyar çeşmeler çok moldu. Hemen hemen her büyük bayramda meydanlara ve köşe başlarına kurulur, kurnalarından su yerine şarap akardı. Bazı şatolarda, çeşmelerden güzel kokulu sular fışkırırdı. XIV. yy.da kralların sofralarını süsleyen, değerli madenlerden, üzerine mine, bazen de değerli taşlar işlenmiş küçük çeşmecikler yapıldı. Aynı yy.da «Jouvence» adı verilen çeşmelerin hangi amaçla yapıldığı pek bilinmiyor. Bu tür çeşmelerin hepsi XV. yy.da, gümüşten yapılma saray eşyasıyle birlikte kayboldu. Gümüşten yapılan süs çeşmeleri XVI. ve XVII. yy.larda daha az görülmeğe başlandı, XVIII. yy.da da ortadan kalktı.

● *Avrupa.* Anıt şeklindeki çeşmeler günümüzde de ünlüdür: Almanya'da Nürnberg'deki çeşme, İspanya'da Granja şatosundaki çeşmeler, Granada'da Aslanlı bahçedeki çeşme.

● *Türkiye.* Eski türk mimarîsinde *çeşmeler*'in önemli yeri vardı. Bunlar bulundukları yere ve yapılış sebeplerine göre, mahalle çeşmeleri, oda çeşmeleri gibi çeşitlere ayrılırdı.

Mahallelerin su ihtiyacını karşılayan çeşmelerin arkasında kâgir bir su deposu bulunur; su, musluksuz bir lüleden akardı. Cepheleri oyma tezyinatla süslenir ve üstlerinde geniş, süslü bir saçak bulunurdu. Her çeşmenin taştan bir kitabesi vardı. Buraya çeşmeyi yaptıranın adı ve yapı tarihi yazılırdı. Anadolu'da, Selçuklular devrinde yapılan çeşmelerin en güzeli Sıvas'ta Gök medrese çeşmesidir (1271). İki sıralı bordürün çevrelediği duvar yüzeyinde mermerden yapılmış, yonca yaprağı biçiminde bir niş içine alınmıştır. Niş kemeri iki renkli taştandır. Köşelerde plastik geçme motifleri ve üstte iki satırlık selçuk nesihiyle yazılmış bir kitabe vardır. Yine Selçuklulardan kalma, Konya'da Sahibatâ camii (1258) ile Afyon'da Çay medresenin (1278) yanında iki önemli çeşme vardır. Silivrikapı'daki Davutpaşa çeşmesi (1485) klasik devir çeşmelerinin en güzellerindendir. İstanbul'un meydan ve caddelerinde halkın yararlanması için yapılan âbidevî çeşmeler, Mimar Sinan'ın yaptığı su yoluna bağlıydı. Bu çeşmeler genellikle Lâle devrinde yapıldığından, o devrin üslûbu hâkimdir. En çok tanınanı Topkapı sarayının dış kapısı önünde Sultan Ahmed III'ün 1728'de yaptırdığı çeşmedir. Fatih'te Nevşehirli İbrahim Paşanın yaptırdığı çeşme (1730, yanyana iki bloktan meydana gelir) klasik türk çeşmesi özelliklerine sahiptir. Galata'da 1732'de yapılan Bereketzade çeşmesi Lâle devrinin eşsiz örneklerindendir. Sultan Mahmud I'in annesi adına yapılan bu çeşme tek cephelidir. Cephenin ortasında bir büyük, yanlarda iki küçük çeşme vardır. Taş üzerine oyma olarak lâle, gül, meyve gibi çeşitli motifler işlenmiştir.

Üsküdar'da Ahmed III tarafından yaptırılan 1729 tarihli çeşme, Mahmud I devrinde ve daha sonraki devirlerde onarım görerek şekil değiştirmiştir. Dörtgen bir plan üzerine dört cepheli, mermerden yapılan çeşmenin üzeri geniş saçaklı ahşap bir çatıyle örtülüdür. Eski resimlerinde, üst örtüsü üzerinde fener şeklinde küçük bir kubbe görülür. Her cephenin ortasında yer alan çeşmelerden başka her köşede birer küçük çeşme nişi bulunur. Köşelerin üst kısmında stalaktitli ve dilimli bindirmelikler yapılmıştır. Her cephe kabartma çiçek motifleriyle, sülüs ve tâlik yazılarla süslüdür. Denize bakan cephenin iki yanında, kenarları kabartma çiçeklerle süslü ve yarım kubbesi dilimli birer mihrap bulunur. Ahmed III tarafından yaptırılan, 1732 yılında Mahmud I devrinde onarım gören Tophane çeşmesi de dört köşe planlı ve dört cephelidir. Her cephede, bir büyük niş ve iki yanda mihrap nişleri bulunur. Eski resimlerinden, geniş saçaklı ve küçük kubbelerle süslü ahşap bir çatısı olduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yy. şair ve hattatlarından Nahifî'nin sülüsle yazılı tarih kitabesi, çeşmenin dört cephesini çevreler.

Lâle devrinin diğer önemli bir eseri Galata'daki Azapkapısı çeşme ve sebilidir. 1735 Yılında Mahmud I'in annesi Saliha Sultan tarafından yaptırılmıştır. Yer darlığı sebebiyle köşeli bir şekilde mermerden yapılan çeşmenin cepheleri oyma çiçeklerle bezelidir. Sebil ortada, çeşmeler yandadır.

1730 Yılından sonra yapılan çeşmeler barok üslûptadır ve çok sayıdadır. Bunlar arasında Beykoz'da İshakağa çeşmesi (1746) değişik şekliyle dikkati çeker. Çeşmenin önü sütunlu ve kemerli bir revakla örtülüdür. Kemerler ve tavan süslemeleri zengindir. Mermerden bir mihrap nişi içine alınmıştır. Barok üslûpta yapılan diğer önemli çeşmeler Fatih'te Yusufefendi çeşmesi (1757), Koska'da Ragıppaşa çeşmesi (1762), Kâğıthane köyünde Silâhtar Yusufpaşa çeşmesi (1764), Eminönü'nde Abdülhamid I çeşmesi (1777), Gedikpaşa'da Şevkinihalusta çeşmesi (1780), Davutpaşa'da Hekimoğlualipaşa çeşmesi (1782), Sultanahmet'te Nakşikadın çeşmesi (1788), Fatih'te Ebubekirağa çeşmesi (1793), Eyüp'te Mihrimahsultan çeşmesi (1801), Mısır çarşısında Haticesultan çeşmesi (1806), Fatih'te Nakşidilsultan çeşmesi (1814), İmaret çeşmesi (1817), Kocamustafapaşa'da Mahmud II çeşmesi (1825), Yusufpaşa'da Ahmetağa çeşmesi (1845), Aksaray'da Kethüda Halifefendi çeşmesi (1852), Sirkeci'de (1877), Tophane'de (1892) Abdülhamid II çeşmeleri ve Kadırga'da Esmasultan çeşmesi.

Saray ve konaklarda, oda içlerinde, yüz yıkanması için yapılan çeşmeler ise son derece süslü olurdu. (Bk. SELSEBİL.) Bunlardan en ünlüleri Topkapı sarayında Murad III odasındaki çeşme ile Abdülhamid I'in yatak odasındaki çeşmedir. Anadolu'nun diğer şehirlerindeki eski evlerde de buna benzer çeşmeler görülür. Bunlar daha çok barok veya mahallî üslûba göre yapılmış eserlerdir.

— Fiz. ***Heron çeşmesi.*** Hava ve suyun sıkıştırılmasıyle içinde bir su fıskiyesi elde edilen küçük cihaz: içinde su bulunan A kabı, yarı yarıya su dolu B balonuna bir *a* borusuyle birleştirilir. Su, B kabına doldukça, buradaki havayı sıkıştırır, sıkışan hava bir *b* borusuyle ikinci bir C balonuna geçip, buradaki havayı sıkıştırır ve bir *g* borusuyle dışarı atılmasına yol açar. A kabında toplanan su B kabına iner. Böylece, *g* fıskıyesi yardımıyle C kabından B kabına su akımı sağlanmış olur.

Işıklı çeşmeler. 1841'de Colladon, yan kısmının altına doğru bir delik açılmış, içi su dolu bir kapla yaptığı deneyde şu sonuca vardı: ışıklı bir fıskıye elde etmek için bu deliği, kabın delik karşısındaki yüzüne gömülmüş bir mercek yardımıyle sağlanan yakınsak bir ışık ışınları demetiyle aydınlatmak yeterlidir; parabol biçiminde fışkıran su demeti ışığı iletir, yani ışık ışını bu demette yansımalara uğrar; su damlacıkları da parlak gözükür. Tiyatroda uygulanan ışıklı çeşme oyunları bu prensibe dayanır. Kuvvetli ışık kaynakları kullanarak, daha büyük çapta ve yükseklikte parabol fıskıyeler aydınlatılabilir. Bayramlarda bu özellikten yararlanılarak aydınlatılan ışıklı çeşmeler hoş bir görünüm kazanır. Özellikle Paris'teki Genel serginin (1900), Dekoratif Sanatlar sergisinin (1925) ışıklı çeşmeleri; 1937 Sergisi'nin su tiyatrosu büyük hayranlık uyandırmıştır. Işıklı çeşmeler içinde en yenisi Versailles'ın Neptün havuzundaki çeşmelerdir.

— Folk. İnsanlar daima bir su kaynağının çevresine yerleşmişler ve suyu öteden beri kutsal saymışlardır. Bazı çeşmelere ait gelenekler hâlâ sürüp gitmektedir: Bizans ikonografyasında, İsa'nın doğumunu Meryem Ana'ya haber veren melek, ona bir çeşmenin önünde görünür; Roma'yı yeniden görebilmek için Trevi çeşmesine para atmak âdet olmuştur v.b.

— Temş. santl. Karagöz oyunları arasında yer alan *Çeşme*'nin orta oyunu olarak da oynandığı olurdu. Bu oyunda karısı Hacıvat'a, Karagöz'ün karısının kötü kadın olduğunu ve eve erkek aldığını haber verir. Bunu öğrenen Karagöz mahalleli arasında soruşturma yapar, kesin bir sonuca varamayınca eve saklanıp karısının kendisini gerçekten aldattığını ortaya çıkarır. Ancak bununla kalmaz. Hacıvat'ın kızının da sevgilisi Çelebi ile buluştuğunu ve kızın Hacıvat'ın altın saatini, yüzüğünü, parasını Çelebi'ye verdiğini öğrenir. Böylece dostu Hacıvat'a «Gülme komşuna gelir başına» deyiminin anlamına uygun bir ders vermiş olur. (→ Bibliyo.) [ML]

ÇEŞME, Ege bölgesinde (İzmir ili) ilçe merkezi; 4 068 nüf. Sakız adasının karşısında, İzmir'e 81 km uzaklıktadır. Kaplıca ve plaj. Turistik merkez. Küçük gemilerin yanaşabileceği rıhtım.

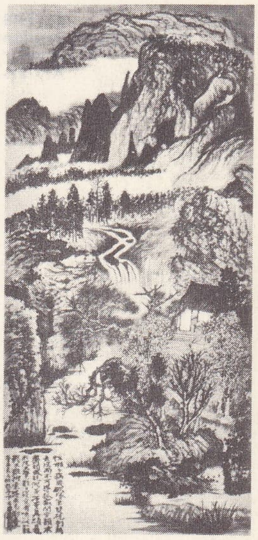

ÇE-TAO
kâğıt üstüne mürekkeple yapılmış «Peyzaj»
Guimet müzesi, Paris

Foto. LAROUSSE

ÇETİNE
Meryem adına yapılan manastır
XV. yy.

— Tar. Eskiden Kysus adını taşıyan kasaba, İonia'nın büyük şehri Erytrai'nin iskelesiydi. Romalılar, Antiokhos III'ün donanmalarını Çeşme önlerinde bozguna uğrattıktan sonra Asya'nın fethine giriştiler (M.Ö. 190). Aydınoğulları Çeşme'yi Bizanslılardan alıp bir türk deniz üssü haline getirdiler. Yıldırım Bayezid, Anadolu beyliklerini aldığı sırada Çeşme'yi de eline geçirdi, fakat Ankara savaşından sonra Çeşme, Timur tarafından Aydınoğullarına verildi. Kısa süre sonra Çeşme yeniden Osmanlılara geçti ve onların elinde kaldı. Osmanlılar zamanında kaplıcalarıyle bir tedavi şehri, ticaret ve deniz üssü oldu.

Bayezid II tarafından yaptırılan ve XVII. yy.da Venedik savaşında harap olan kale XVIII. yy.da restore edildi.

— *Çeşme ilçesi*, 260 km², 10 400 nüf. Merkez ve Alaçatı bucaklarına ayrılmıştır. Bunlara bağlı 8 köyü vardır. Tütüncülük, bağcılık ve süngercilik. (M)

Çeşme Deniz savaşı (5-6 temmuz 1770), 1768-1774 yılları arasında, osmanlı-rus savaşlarında, osmanlı donanmasının yenilgisiyle sonuçlanan deniz savaşı. Savaş, Osmanlı devletinin, Lehistan'ı Ruslara karşı koruması ve rus çariçesi Katerina II'nin ise Osmanlı imparatorluğunu parçalayarak Akdeniz'e inme siyaseti sonucunda çıktı. Ruslar, Mora rumlarını ayaklandırmak amacıyle Baltık denizindeki savaş gemilerini, Avrupa'yı dolaşarak Ege denizine gönderdiler. İngiliz amirali Elfinston ile ingiliz subayları da rus donanmasına katıldı. 1770'te Cebelitarık'a hareket eden rus filosunun başında general Aleksi Orlof bulunmaktaydı. Rusların Akdeniz harekâtının amacı Çanakkale boğazını osmanlı donanmasına kapatarak Akdeniz'deki bazı küçük adalara sahip olmaktı. Osmanlı-rus donanmalarının Koyun adaları savaşından (6 temmuz 1770) kesin bir sonuç alınamadı. Rodos sancak beyi Cafer Bey, Çeşme limanına sığınınca öteki gemiler de onu takip ederek limana geldi. Osmanlı donanması manevra yapamayacak şekilde üst üste demirledi. Bu tehlikeli durumu anlatmak isteyen Cezayirli Hasan Paşa, kaptanıderya Hüsamettin Paşaya sözünü dinletemedi. Elfinston'un tavsiyesiyle, ingiliz amirali Greig'in hazırladığı plan gereğince rus donanması akşam karanlığı bastıktan sonra Çeşme ağzından limanı koruyan 4 kalyona ateş açtı; karşılıklı top ateşi arasında 4 ateş gemisi sessizce limana girerek birbirine çok yakın demirlemiş olan osmanlı gemilerini ateşe verdi. Ateşin bir kalyondan diğerine atlamasıyle hemen bütün osmanlı donanması yandı; yalnız kaptanıderya Hüsameddin Paşa, bataryası ile Sakız adasına kaçarak kurtuldu (7 temmuz 1770) ise de hemen görevinden uzaklaştırıldı. (→ Bibliyo.) [M]

ÇEŞME yarımadası. İzmir meridyeni batısında uzanan yarımadaya, 1941 Birinci Türk Coğrafya kongresinde Urla yarımadası denilmesi kabul edilmiştir. Buna göre Çeşme yarımadası adı, sözü geçen büyük yarımadanın ancak Alaçatı berzahı ötesinde, batıya doğru en çok uzanmış kesimine verilebilir. Bk. URLA YARIMADASI.

ÇEŞMİBÜLBÜL bls. i. (fars. *çeşm*, göz ve *bülbül*'den). Bir çeşit tahrirli (çizgili) cam işi.

— ANSİKL. İlk olarak 1848'de İstanbul'da Çubuklu semtinde kurulan bir cam fabrikasında yapılmağa başlandı. Selim III devrinde, Mehmed Dede adında bir mevlevînin, İtalya'da bu sanatı öğrendiği ve dönüşünde uyguladığı söylenir. Bu çeşit camdan yapılan bardak, sürahi, vazo ve gülâbdan gibi eşyaya *çeşmibülbül* denmesinin sebebi, üzerindeki çizgilerin bülbül gözündeki tahrirlere benzemesindendir diye bilinir; veya yapım yerinin Çeşmibülbül adını taşıdığı ve bu sebeple eşyaya bu adın verildiği de söylenir. Başlıca renkleri, süt mavisi, koyu kırmızı ve zümrüt yeşilidir. Altınlı, kabartma çiçekli ve tezhipli olanları da vardır. (M)

ÇEŞMİZADE MUSTAFA REŞİD EFENDİ, osmanlı vakanüvisi (öl. İstanbul 1770). Medrese öğreniminden sonra 1740'ta müderris oldu. Dört defa kazaskerlik tezkereci si ve dört defa da kassâmı askerî oldu, çeşitli medreselerde görev aldı, bir süre Meşihat mektupçuluğu yaptı. Aralık 1766'dan ağustos 1768'e kadar vakanüvislikte bulundu. Sonra Süleymaniye dârülhadisi müderrisliğine getirildi. *Divan*'ı vardır. *Çeşmizade Tarihi* diye anılan eseri 1959'da yayımlandı. (M)

ÇEŞNİ i. (fars. *çâşnî*). Tat, lezzet: *Cenup Anadolu yemeklerinin kendilerine has çeşnisi hepimizi birden sarıvermişti* (A.H. Tanpınar). *Yemeğin çeşnisine bakmak.* ‖ Bir şeyi hatırlatan özellik: *İşte oldukça şiir çeşnisinde bir cümle* (H.Z. Uşaklıgil). *Ah sevgili Râkım. Hayatımıza bir sirk çeşnisi veriyor* (H.E. Adıvar).

— ÇEŞ. DEY. *Çeşni tutmak*, ekmek yapımında unla suyun oranını belirtmek. ‖ *Çeşni değiştirmek. Teklz.* [Erkekler için] Bir kadınla yetinmemek: *Evli olanlar bile çiftliklerine oyuncu götürüp gönül eğlendirirler, çeşni değiştirirler* (R.H. Karay).

◆ **Çeşnici** i. Teşk. tar. Saray mutfağından sorumlu olan ve çıkan yemeklerin tadına bakan görevli. (Bk. ÇAŞNİGİR.) ‖ Hazinede basılan altın ve gümüş paraların ayarını kontrol eden görevli.

— Arkeol. Eski çağlarda, işi para yapımında kullanılacak altın ve gümüşün saflık derecesini belirlemek olan görevli. (Çeşniciler, bugün olduğu gibi mihenk taşı veya Yunanlıların *basanos* dediği lidit kullanırlar [lat. *lydius lapis*.]; paradaki değerli maden oranını görme, işitme, dokunma ve koku duyularıyle belirlerlerdi. Çeşnicilerin mühürleri taşıyan roma paraları bugün de mevcuttur.)

◆ **Çeşnicibaşı** bls. i. Teşk. tar. Çeşnicilerin âmiri. (Bk. ÇAŞNİGİRBAŞI.) ‖ Darphanedeki baş ayarcı. ‖ *Mec. Teklz.* Sık sık eş değiştiren erkek.

◆ **Çeşnilenmek** dönşl. f. Tat kazanmak, lezzeti yerine gelmek.

◆ **Çeşnili** sıf. Lezzetli. Tadı yerinde.

◆ **Çeşnilik** i. Yemeğe lezzet vermek için konulan ot, bahar v.b. maddeler.

◆ **Çeşniyar** bls. i. *Esk.* Çeşnici, çeşniye bakan kimse.

— Teşk. tar. *Çeşniyar usta*, sarayın harem dairesinde görevli kalfalardan birine verilen ad.

— ANSİKL. *Çeşniyar usta* genel hizmetlere bakar ve kilerci usta ile birlikte yemek işleriyle ilgilenirdi. Kilerci usta sofrayı hazırlardı. Yemek işlerini, sofra tanzimini çeşniyar usta yapar ve yemeğin sonuna kadar divan dururdu. Kalfalar genel ve özel olmak üzere ikiye ayrılırlar. Genel kısmında çeşniyar ustadan başka, hazinedar, ibriktar, kilerci, çamaşırcı, kahveci ve kutucu ustaları olmak üzere yedi kalfa daha vardı. (M)

ÇEŞTİYE i. Hint tasavvufunda tarikat kolu. Adını Herat yakınlarındaki Çeşt köyünden almıştır. Kurucusu Abdal Ahmed (öl. 965) ve yerine geçenlerin çoğu Çeşt'te doğmuştur. Hacı Ahmed'in tarikat şeceresi İbrahim Ahmed'e varır. Ondan sonra gelenler sıra ile Hace Ebu Ahmed (öl. 1020), Hace Ebu Yusuf (öl. 1066), Hace Kutbeddin Mevdud (öl. 1132), Hace Ahmed bin Mevdud (öl. 1181) v.d.dir. Çeşt'te tekkeleri bulunan Hace Abdullah Ensarî ve Ahmed Jendepil ile bağlantıları vardı. En ünlü kişilerinden biri olan Secistanlı Hace Muineddin Hasan (öl. 1235) İcmir eyaletinde (Hindistan) kurduğu yeni bir tekke ile hint Çeştiler çığırını açtı. Kutbeddin Bahtiyar, Şeyh Ferideddin Dehlevî ve Şah Nizam adı ile tanınan Şeyh Nizameddin Muhammed Dehlevî hint müslümanları arasında büyük ilgi gören Çeştiye çığırının en ünlü kişilerindendir. Mensupları arasında Emir Hüsrev Dehlevî ve Emir Hasan Dehlevî adlı iki büyük şair yetişti. Bu çığırın kolları; *Sabiriye* ve *Nizamiye*, daha sonra Hindistan'a yayıldı. Hint Çeştilerinin ünlülerinden Seraceddin Ahî (öl. 1357), Çeragî Dehlâ (öl. 1356) ve Giysî Dıraz (uzun saçlı [öl. 1422]) anılmağa değer. Çeştiler başlangıçta şeriat kurallarına uyar, *Keşf-al-Mahcub* ve *Evar-al-Maarif*'e dayanırlardı. Daha sonra, bu çığırın büyükleri Vahdet-i Vücud (varlık birliği) felsefesini yaymağa başladılar. Çeşti tekkelerinde *Evarif* ve *Keşf'al-Mahcub* adlı eserler yerine İraki'nin *Lemeat*'ı *ve İbni Arabî*'nin *Fusûs-ül-Hikem*'i okunmağa başlandı. Artık İslâmiyeti yaymak şöyle dursun, bu tekkelere girmek için Müslümanlık bile aranmamakta idi. Esasları arasında dünyaya önem vermemek; olanla yetinmek; Allaha sığınmak; sertlikten kaçınmak; halktan kaçmak v.b. yer alır. Burada açık dua, gizli dua, insan özlerine saygı, içe kapanık, çile gibi merhaleler vardı. Başlıca görüşleri şeyhleri tarafından yazılan *Melfûzat* (Konuşmalar), *Mektubat* (Yazışmalar) ve *Seyr-i Makamat* (Makamları Dolaşma) gibi eserlerde ifadesini bulur. (M)

ÇE-TAO veya **ŞI-DAO** veya **DAO DZİ**, çinli ressam (1630-1707'ye doğr.). Ming soyundan gelme; bu sülâlenin hâkimiyeti son bulunca bir manastıra kapandı. Resim konusunda yazdığı el kitaplarında bağımsız tutumunu kesin biçimde ortaya koydu. Kuvvetli lekeleri, kesişen çizgileriyle trajik bir güç ifade eden büyük kompozisyonları, albüm resimlerinde görülen inceliğe aykırı düşer (Guimet müzesi, Lyon). [L]

ÇETE i. (islavca *çeta*, alay, sürü, silâhlı eşkıya'dan). Ordu dışı silâhlı küçük birlik; *Vazifesi [...] çeteler teşkil ve idare eylemek, mitingler ve propaganda yapmaktır* (Atatürk). *Fransa'da çetelerde çalışmış, düşmana karşı koymak için ellerinden geleni esirgememiş adamlar* (N. Ataç). ‖ Kötü bir amaçla bir araya gelmiş topluluk, hırsız ve eşkıya sürüsü: *Etrafımı bir haydut çetesi sardı* (Y.K. Karaosmanoğlu). *Hangi mel'un çetenin boynunu ilkin kırsın* (M.Â. Ersoy).

— Ask. *Çete savaşı*, çetelerle yürütülen savaş, gerilla harbi. Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Çete kayığı*, eskiden nehirlerde top çekmekte kullanılan çektiri türünden hafif donanma gemisi. Üstü açıktan büyük, brolik'ten ise küçüktü.

— Huk. *Çete teşkili*. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Silâhlı çete*, şiddet kullanarak bazı suçları işlemek amacıyle birleşen silâhlı topluluk.

— Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğunda çoğu zaman sayısı yüzden az olan ve yağma veya keşif amacıyle düşman topraklarına gönderilen akıncı birlikler: *Her tarafa çeteler çıkarıldı ve pek çok mahaller gâret ettirildi* (Cevdet Paşa). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Çeteye gitmek* veya *çete çıkarmak*, keşif, yağma ve tahrip amacıyle akıncılar tarafından düşman topraklarına yapılan akıncı harekâtına katılmak veya adam göndermek.

— ANSİKL. Ask. Bugünkü anlamda *çeteler*, düşman cephesi gerisinde küçük çaplı baskınlar yapan, köprü, geçit ve haberleşme hatlarını kesen, düşmanın ulaştırma ve lojistik faaliyetlerini aksatan gönüllüler olarak tanımlanabilir. Bunlara çeteci ve yaptıkları harekâta da *gerilla harekâtı* denir.

Gerilla savaşı veya diğer bir deyimle gayrınizamî harp, düşman elinden kaçmak, kurtulmak ve düşman devlete karşı girişilen yıkıcı faaliyetlerle ilgili çeşitli faaliyetlerden meydana gelir. Bu harekât yerli personelce düşman arazisi içerisinde yürütülür.

● *Çete savaşı.* Çoğunlukla, yurdun düşman birlikleri tarafından işgali veya iktidardakilerin halkın dinî inançları, töreleri, siyasî düşünceleri üzerine baskı yapmasından doğar; Ortaçağdaki ücretli askerlerden kurulu çeteler, mezhep savaşları sırasında Guise dükünün çeteleri, Cévennes'li Calvin'ciler (1702), 1793'te Vendeé eyaleti halkı, İspanya gerillacıları (1808-1812), 1812 seferinde Davudov'un Rus çeteleri, 1870-1871'deki Fransız gönüllü yardımcı eratı v.b.

Foto. Boudot-Lamotte (LAROUSSE)

gibi. Çete savaşı, İkinci Dünya savaşı sırasında çok geniş bir alana yayıldı: Fransa'da direnme hareketinin askerî faaliyetiyle birleşti; Alman-Sovyet cephesi gerisinde çeteler, sovyet kumandanlığının yönetimi altında, çok yararlı faaliyetlerde bulundular; Çin'de Çankayşek'e bağlı çete grupları, sekiz yıl, japon birliklerini hareketsiz hale getirdiler.

Çeteler, kendi seçtikleri önderlerin kumandasında küçük birlikler veya hareket kabiliyeti büyük ekipler halinde teşkilâtlanır. Faaliyetleri haberleşme şebekeleri kurmak, baskın tarzında taktik akınlarda bulunmak, ulaşım yollarına sabotajlar yapmak, tek tek saldırılar düzenlemek ve terör yaratmaktır. Genellikle bölgesel ve gizli olan çete savaşları, halkın işbirliğine dayanır. Bu savaşlar ancak, komşu yabancı bir ülkenin düzenli ordusunun desteği; dağlık, ormanlık veya girilmesi çok güç olan bir bölgenin ele geçirilmesi ve elde tutulması gibi uygun şartlar içinde gelişir.

Düzenli ordu birliklerine ağır kayıplar verdiren çetelere karşı koymak üzere, çetecilik esaslarına göre kurulmuş hafif birlikler kullanıldı. Bu savaş biçimi, saldırgan yönü ile, özellikle Marks'çı-Lenin'ci askerlik nazariyecileri tarafından incelendi, bunlar çetecilik tecrübelerinden yararlanarak, çete savaşlarını devrimci bir savaş nazariyesi haline getirdiler.

● Türkler çete savaşlarını çok eski tarihlerden beri uyguladılar. Büyük selçuklu sultanı Alparslan'ın 1069 yılında Anadolu içlerine dalan küçük akıncı kuvvetleri, 200 000 kişilik bizans ordusuyle hiç çatışmadan ülkeyi altüst etti.

1097 Yılında 600 000 kişilik haçlı ordusunu, düzenli ordu savaşları ile yenemeyeceğini anlayan Kılıç Arslan I, ordusunu küçük parçalara bölerek çete savaşı yapmış ve haçlı ordusunu 6 ayda 100 000 kişiye indirmişti.

Osmanlı imparatorluğunun son yıllarında ve Kurtuluş savaşında çete savaşları yeniden önem kazandı.

27 Kasım 1912'de Trablusgarp'ta «Derne Osmanlı kuvvetleri» kumandanı Mustafa Kemal, İtalyanlara karşı küçük kuvvetlerle savaşarak kıyı şehirlerini korumağa çalıştı. 3 Kasım 1918'de Musul ve İskenderun'un «Mondros mütarekesi» gereğince işgali sırasında Mustafa Kemal, Yıldırım orduları grubu başında sokak ve çete savaşları veriyordu. Aynı yıl Erzurum ve Trabzon'dan başlayarak, Ege ve Trakya'ya yayılan Müdafaai Hukuku Milliye cemiyeti kuruldu. Bu cemiyet işgallere karşı yer yer çete savaşı yaparak karşı koymağa çalıştı. Türkiye'nin en yoğun çete savaşlarına sahne olan bölgesi Samsun çevresiydi. Çoğunluğunu pontusçu rumların meydana getirdiği 50 kadar çete, gerilla taktiği ile bölgedeki güvenliği geniş ölçüde sarsmıştı. Kurtuluş savaşının İkinci İnönü savaşına kadarki gidişine hâkim olan Kuvayı Milliye birçok yerde çete savaşları yapmıştı. İlk olarak Ödemiş Kuvayı Milliyesi kuruldu. Bir süre sonra da Anadolu'nun çeşitli yerlerinde «Kuvayı Seyyare», «Çeteler», «Millî Müfrezeler», «Mücahitler», «Millî Kuvvetler» gibi adlar altında birlikler kuruldu. Bunlardan bazılarının orduya katılmasına rağmen Kuvayı Milliye 15 mayıs 1919 İzmir işgalinden, 26 ağustos 1922'deki Büyük Taarruza kadar değişik şekillerde çete savaşları yaptı. Bu kuruluşların başında çoğunlukla dağdan inen efeler ve eşkıya reisleri vardı. Efeler, Nazilli, Aydın ve Denizli yörelerinde birlikler halinde toplanarak, yunan birliklerine karşı koydular. Gerilla savaşı yapan zeybek çetelerine kumanda edenlerden Yörük Ali Efe, Demirci Mehmet Efe en ünlüleridir. Çerkez Ethem ve kardeşi Tevfik Beyler, 6 000 kişilik kuvvetleriyle çete savaşları yaparak başlangıçta Millî mücadeleye önemli yardımlarda bulundular. Özellikle Çerkez Ethem'in 1920 yazında Yozgat'ta patlak veren isyanın bastırılmasında rolü oldu. Millî mücadele sırasında patlak veren iç isyanların bastırılmasında da çoğunlukla çete savaşı taktiği kullanıldı.

— Huk. *Çete teşkili,* devletin şahsiyetine karşı Türk Ceza kn.nun 168. maddesiyle tayin edilen cürümlerden bazılarını işlemek üzere yapıldığı takdirde, bu madde gereğince ayrı bir cürüm teşkil eden ve ağır ceza ile cezalandırılan bir cürümdür. Türk Ceza kn.nun bu madde ile, istisna olarak suça hazırlık hareketlerini cezalandırdığı kabul edilmektedir. Çetenin veya cemiyetin silâhlı olması bu suçun tekevvünü için şarttır. Silâhlı cemiyet ve çete kurmaktan başka böyle bir cemiyet ve çetede âmirlik ve kumanda veya özel bir görev taşımak da aynı madde gereğince ve aynı ceza ile cezalandırılmaktadır. Böyle bir cemiyet ve çetenin diğer fertleri için aynı maddenin ikinci fıkrasında daha hafif ceza tayin edilmiştir. Kanunun iştirak hakkındaki hükümleri dışında da olsa böyle bir cemiyet ve çeteye durum ve niteliklerini bilerek barınacak yer gösteren veya yardım edenler yahut erzak veya silâh ve cephane veya elbise tedarik eden veya hareketlerini kolaylaştıranlar için ayrıca Türk Ceza kn.nun 169. maddesiyle ağır ceza konmuştur.

— Teşk. tar. Osmanlılarda çetenin diğer adı *Potera* veya *Potere* idi. Çetelerin yaptığı harekâta akıncı beyi katılmazdı. Keşif, yağma ve tahrip amacıyle yapılan çete akınlarında, daha fazla kuvvetle yapılan hareketlerde ele geçirilen esirlerden beşte bir oranında devlete ödenen «Pencik vergisi» ödenmezdi. Çetelerce girişilen akınlar bazen çok şiddetli olur ve savaşların çıkmasına yol açabilirdi. Osmanlı imparatorluğunun son yıllarında, Rumeli'deki bulgar çeteleri yerli halka çok ağır zulümler yapmışlardır. Bundan sonra çete deyimi, her çeşit zulüm ve tahribi yapan eşkıya ve komiteciler anlamında da kullanıldı.

◆ **Çeteci** i. Düzenli orduya mensup olmayan ve bir parti veya millî, dinî veya siyasî bir ülkü adına savaşan kişi: *Rüyamda kendim çeteci olurdum. Belime kamalar, bombalar takardım* (Ş.S. Aydemir). *Avlu kapısında bir erle bir çeteci duruyor, bunlar içeriye emirsiz kuş uçurmuyordu* (K. Tahir).

◆ **Çetecilik** i. Çetecinin yaptığı iş, eşkıyalık: *Hükûmet-i islâmiyeyi çetecilik ve haydutlukla ne hallere getirdiklerini en âdil akıl sahibi anlar* (Atatürk). [→ Bibliyo.] (ML)

ÇETECİ (Rifat), türk ressamı (İstanbul 1861-ay.y. 1919). Mabeyin başkâtipliği, sadaret müsteşarlığı görevlerinde bulundu. XIX. yy. «Primitif» ressamlarımıza yakın üslûpta, İstanbul hayatından düzenlemeler, memleket manzaraları yaptı: *Konya İnce Minare, Gebze'de Evler, İlkokula Başlama Alayı* v.b. (M)

ÇETELE i. (yun. *tsetula*'dan). Çizilerek veya oyularak açılan kertik: *Çetele çekmek.* ‖ Daha çok kahvehane v.b. yerlerde içilen şeyin hesabını tutmak için tebeşirle üzerine çizgiler çekilen veya bir oyunda sayı yazmak için kullanılan tabela: — *Ziyade anladık amma ya içtiğim şişeler* / — *Çizersin* / — *Öyle mi? Lâkin silinmiyor çetele!* / *Bakın tavan tebeşirden görünmez oldu* (M.Â. Ersoy). *Çetele tutmak.* ‖ *Esk.* Okuma yazma bilmeyen ekmekçi, sütçü v.b. esnafın veresiye sattığı malın hesabını tutmak için uzunlamasına ortadan bölüp üzerine kertikler çenttiği, biri satıcıda ve biri alıcıda bulunan dal parçası.

— DEY. *Çeteleye dönmek,* kesik ve sıyrık içinde kalmak.

— Tic. *Çetele tahtası,* uzunlamasına yarılmış bir tahta latanın iki bölümünden her biri. Satış yapan, veresiye verdiği öteberi için, bir çentik çekerdi. (Dip bölümü tüccarda kalır, ötekini de müşteri saklardı. Bu çift çentiğin varlığı, malın teslim alındığını gösteren belge yerine geçerdi). [ML]

Çeti-Minei, eski rus edebiyatı derlemeleri. Takvim sırasına göre her ay azizlerin hayatlarını anlatır. *Büyük Çeti-Minei*'lerini, Korkunç İvan devrinde, Moskova metropoliti Makariy yazdı. Bu, devrinin gerçek bir ansiklopedisidir. Kitabın kısaltılmış şekli, koyu din adamlarının bir çeşit ahlâk kitabı oldu. (L)

ÇETİN sıf. Sarp, arızası veya engeli çok olan: *Şimendifer boyuna sarp çetin topraklardan geçiyor* (F.R. Atay). ‖ Sert, inatçı, yola gelmez, azimli: *Muniseye, kendi gibi küçük, fakat çetin bir yardımcı çıkmıştı* (R.N. Güntekin). ‖ Çözümlenmesi güç: *Bir çetin bilmece sorsam Paşadan* / *Söylemem memleket bağışlamadan* (Kemaleddin Kamu). ‖ Sıkıntılı ve bunalımlı: *Anadolu'da millî mücadelenin belki en çetin günleriydi* (Ş. S. Aydemir).

◆ **Çetinleşmek** dönşl. f. Çetin duruma girmek: *Bu yollar bana gittikçe çetinleşiyor gibi gelirdi* (Ş.S. Aydemir). ‖ Sert ve inatçı hale gelmek: *Biz zorladıkça o dayatıyor, biz yalvardıkça o çetinleşiyordu* (Y. Z. Ortaç).

◆ **Çetinleştirmek** ettrg. f. Çetin duruma getirmek veya çetin bir hale gelmesine yol açmak.

◆ **Çetinlik** i. Çetin olma hali. (M)

ÇETİNE, Yugoslavya'da şehir, Karadağ'ın eski başkenti; 11 100 nüf. Küçük bir karstlı polje'nin merkezi. Tarihî müze. 1951'de restore edilen Njegoş Biljarda sarayı. XV. yy.da kurulan manastır. Şehir, Titograd'ın gelişmesi yüzünden gerilemektedir.

— Tar. Sırp kabilelerinin önderi İvan Crnojeviç, Çetine'ye yerleşerek bir manastır kurduktan sonra (1480'e doğr.) şehir önem kazandı. Karadağ hükümdarlarının merkezi oldu. 1918'de Karadağ ile birlikte «Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı»na (Bugün Yugoslavya) katıldı. (L)

ÇETİNKAYA, İç Anadolu bölgesinin Yukarı Kızılırmak bölümünde (Sıvas ili; Kangal ilçesi) bucak; 19 köy, 8 268 nüf. — *Bucak merkezi,* 2 525 nüf. Sıvas-Erzurum demiryolundan Malatya hattının ayrıldığı noktada. Adını eski Bayındırlık bakanlarından Ali Çetinkaya'dan alır. (M)

ÇETİNKAYA (Ali), türk devlet adamı (Afyon 1878-İstanbul 1949). İlk öğrenimini Afyon'da yaptı. Bursa askerî lisesini, sonra Harp okulunu bitirdi. Arnavutluk ve Makedonya'daki sınır karakollarında görev aldı. Bulgar çetelerine karşı savaştı. Manastır'da İttihat ve Terakki cemiyetine girdi (1907). 31 Mart vakasından sonra Selânik'te, Abdülhamid II'nin muhafazasına memur birliğin kumandanlığını yaptı. İtalyanlara karşı Trablusgarp'ta savaştı (1911). Derne'de Mustafa Kemal'in yanında bulundu. Birinci Dünya savaşında, Irak, Kafkas ve Makedonya cephelerinde çeşitli görevler aldı. Yarbaylığa yükseldi (1917). Mütarekeden sonra Ayvalık bölge kumandanı oldu. İzmir'e Yunanlıların çıkmasından on dört gün sonra (29 mayıs 1919), 172. Piyade alayı ile düşmana karşı koyarak, Ayvalık'ta Millî mücadele cephesini açtı. 1920'de Afyon milletvekili olarak, İstanbul'da toplanan Osmanlı Mebusan meclisine katıldı. İstanbul'un işgali (16 mart 1920) üzerine Kuvayı Milliyeden olduğu için yakalanarak Malta'ya sürüldü. Serbest bırakılınca (1921) Ankara'ya döndü. Müdafaai Hukuk grubu ve Cumhuriyet Halk partisi idare meclislerinde görev aldı. Türkiye B. M. meclisinin ikinci döneminde yine Afyon milletvekili seçildi. 1925'te kurulan Ankara İstiklâl mahkemesinin başkanlığını yaptı. Bayındırlık bakanlığına getirildi (1934-1939). Türkiye'de Devlet Demiryollarının ve limanlarının gelişmesinde, yabancı şirketler elindeki işlerin millîleştirilmesinde büyük rolü vardır. Ulaştırma bakanı oldu (1939-1940).

Ali Çetinkaya'nın adı, Ali Bey olarak Ayvalık körfezindeki eski Cunda adasına, Çetinkaya olarak Sıvas-Erzurum demiryolunun Malatya'ya ayrılan noktasındaki istasyon ve çevresine, Ali Çetinkaya olarak da İzmir'de bir bulvara verildi. Yayımlanmış eseri: Hans Kohn'dan çevirdiği *Türk Milliyetçiliği* (1944). [M]

ÇETNİK i. Makedonya'daki Sırpları korumak için toplanan gönüllülere ve çete üyelerine verilen ad. Yugoslavya devletinin komünistlere karşı kullandığı Çetnikler aynı zamanda Hırvatların ustaşilerine ve yurda giren kuvvetlere karşı sırp halkını savundular. (M)

ÇETR i. (fars. *çetr*). Güneşten korunmak için kullanılan gölgelik, şemsiye. ‖ Çadır. ‖ Bir tahtın, katafalkın veya yatağın üzerine kurulan tavan. ‖ *Mec.* Gece.

— *Esk. Çetr-i anberîn,* karanlık gece. ‖ *Çetr-i fîrûze-fâm,* mavi renkli gök. ‖ *Çetr-i nûr* veya *çetr-i seher,* güneş. ‖ *Çetr-i sîmâbî* veya *çetr-i sîmîn,* dolunay.

— Dokumc. XIV. ve XV. yy.da döşeme-

cilikte ve giyim eşyasında kullanılan ipekli kumaş. (M)

ÇETREFİL sıf. (islavca *çetr*, dört'ten). Anlaşılması, çözülmesi ve bir sonuca bağlanması güç olan, karışık: *Korkmasa bu çetrefil, bu okunmaz sözleri belki kolay okuyacak* (M. Ş. Esendal). ‖ Bir dilin ses ve yapısına aykırı: *Hepsi türkçeden ziyade kuş diline benzeyen çetrefil bir Çerkes dili konuşuyor* (H.E. Adıvar).

◆ **Çetrefilli** sıf. Karışık ve anlaşılması güç olan: *En çetrefilli felsefeye kadar* (Y. Z. Ortaç). [M]

ÇETVERİK i. Rusya'da katı cisimler için yoğunluk birimi olarak kullanılan ve yaklaşık olarak 26,239 litre değerinde olan eski bir ölçü birimi. (L)

ÇEU-K'EU T'YEN. Bk. ÇU-KU-TİEN.

ÇEVGÂN veya **ÇEVGEN** i. (fars. *çevgān*). *Esk.* At üstünde değnekle oynanan bir çeşit cirit oyunu. ‖ Bu oyunda kullanılan değneğe verilen ad. ‖ Başı eğri değnek, baston, davul tokmağı. ‖ İran hükümdarlarının önünde şemsiye gibi taşınan ucu eğri değnek.

— *Esk. Çevgân-bâz*, cevgân oynayan. ‖ *Cevgân-dâr*, cevgân oyununun takımını taşıyan hizmetkâr. ‖ *Çevgân-zen*, değnekle çevgân topuna vuran, çevgân oynayan. ‖ *Çevgân-ı sünbül*, sevgilinin saçı.

— Mus. Türk mehter musikisinde kullanılan bir usul vurma sazı. Bk. ANSİKL.

— Tasav. İnsanı top gibi yuvarlayan hayat şartları, kader, Allah'ın ezeldeki takdiri.

— ANSİKL. Yakın ve Uzakdoğu'da oynanan ve cirit oyununun bir türü sayılan bu oyunda top da kullanılır. Ucu eğri bir sopa olan çevgân'ın eğri kısmının iç yanı ağla kaplıdır. Top ise akça ağaçtan veya söğüt ağacından yapılır. 10-15 sm çapındaki topun üstü deri ile kaplıdır. Oynayan iki takımdan biri yedi topu amaç deliğinden geçirerek oyunu kazanır. Takımlar dörder kişidir. Bu sayı oyun sahasının büyüklüğüne göre değişir. Oyunun Sasanîler devrinde de oynandığı çeşitli kaynaklarda yazılıdır.

— Mus. Etrafı zincir ve çıngırak yahut zillerle çevrili, gümüşten yapılmış, saplı bir âlettir. XVI. yy.dan sonra avrupa askerî musikisine geçmiş, İngilizler «turkish crescent», Danimarkalılar «janitscharspil», İsveçliler «turkiskt klockspel», Lehliler «ksiezye turecki» v.b. demişlerdir.

◆ **Çevgânî** i. *Esk.* Çevgân oynamak için yetiştirilmiş at. (M)

ÇEVİK sıf. (fars. *çābük*). Çabuk ve kolaylıkla davranan: *Ve bir geyik gibi çevik, yanımdan kaçıyor* (Y.K. Karaosmanoğlu). *Çevik adam.*

— Ask. *Çevik kuvvetler*, hareket ve manevra yeteneği ile vurucu gücü yüksek nitelikte olan zırhlı ve motorlu birliklerden özel olarak meydana getirilen gruplar. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Çevik birlikler*'in vurucu gücünü teşkil eden tanklardan kurulu zırhlı birlikler, üstün taarruz güçleriyle önden ilerleyerek hedefi süratle ele geçirirler. Fakat bu hedefi elde tutmak ve savunmak görevini, onların arkasından gelen motorlu piyade ve destek birlikleri üzerlerine alır.

Büyük çevik birliklerin harekâtı, motorlu topçu ve istihkâm birliklerinden başka, özellikle yeter ölçüde hava muharebe kuvvetleri tarafından desteklenmelidir.

◆ **Çeviklik** i. Çabuk ve kolay davranabilme: *Ağır gövdesinden umulmaz bir çeviklikle sıçrayıp kalktı* (K. Tahir) [M]

ÇEVİRGEÇ bls. i. (*çevirmek*'ten *çevir-geç*). Fiz. *Yeni.* Devredeki elektrik akımını ters yöne çevirmek için kullanılan âlet (M)

ÇEVİRGİ i. (*çevirmek*'ten *çevir-gi*). *Yeni.* Çevrilebilen anahtar, tokmak v.b. âlet. (M)

ÇEVİRİ i. (*çevirmek*'ten *çevir-i*). *Yeni.* Bir dilden başka bir dile aktarmak eylemi: *Bir kitabın çevirisi.* ‖ Çevirme eyleminin sonucu olarak başka dile çevrilmiş eser: *Homeros destanlarının Fransızcaya çevirilerinde o söz ikide bir geçer* (N. Ataç).

ÇEVİRMEK geçl f. (*çev-ir-mek*). Döndürmek, daire şeklinde hareket ettirmek: *Kendi odalarına geçilen aralık kapının topuzunu çevirdi, kapı açılmadı* (H.Z. Uşaklıgil). ‖ Alt üst etmek, diğer yüzünü meydana çıkartmak: *Kaymakam, sayfaları birbiri arkasına çevirirken, bu mecmuanın yazılarını içer gibi okudu* (Sabahattin Ali). *İçlerinden biri, yazmakta olduğum şu defteri iki üç defa eline alıp bıraktı, yapraklarını çevirip okumağa çalıştı* (Y.K. Karaosmanoğlu). ‖ Bir yöne doğru döndürmek: *Elleri cebinde odanın içinde dolaşıyor, arasıra bize arkasını çevirip pencereden dışarıya bakarak...* (Ömer Seyfeddin). ‖ Tercüme etmek: *İmzasını, yalnız Şehbal mecmuasında Alphonse Daudet'den çevirdiği «Değirmenimden Mektuplar» altında görüyorduk* (Y. Z. Ortaç). ‖ Etrafını sarmak: *Denizler, denizler ki gönlümün adasını çevirmişler / Denizler ki yüzer sükûnunda bir balık gibi şiir* (F.H. Dağlarca). ‖ Kuşatmak: *Yenişehir'i alan birliklerimizin, Kütahya önündeki düşmanı çevirmek üzere olduklarını tekrarlıyordu* (K. Tahir). ‖ Bir yöne doğrultmak: *Aldı elinden tüfeğini, bize çevirdi, korktuk* (K. Tahir). ‖ Yönetmek: *Hükûmetteki işlerin hepsini eli kalem tutan iki kişi bile çevirir dersin* (Sabahattin Ali). ‖ Yoldan döndürmek: *Haydi koş, onu çevir, «Abam mutlaka seni görmek istiyor» de* (R.N. Güntekin). *Eve giderken beni çevirdiler, buraya getirdiler* (B. Felek). ‖ Değiştirmek: *Ders günlerini perşembe akşamına çevirdik* (A.H. Tanpınar). ‖ Geri göndermek: *Bir sandık portakalı çevirdi.* ‖ [Giyecek için] Ters yüz etmek. ‖ Birini veya bir şeyi [...] haline getirmek: *Maskaraya çevirmek. Sözleriyle beni aptala çevirdi.* ‖ Tevil etmek: *Sözü çevirmek.*

— ÇEŞ. DEY. *Çevir kazı yanmasın*, sözü değiştirmek isteyenlere alay yollu söylenir. ‖ *Arka (sırt) çevirmek.* (Bk. ARKA.)‖ *Başında (tepesinde) değirmen çevirmek*, gürültü yaparak başını şişirmek. ‖ *(Ortalığı) Curcunaya çevirmek*, çok gürültü yapmak. ‖ *Çekip çevirmek*, yönetmek: *Başımıza toplayacağımız serserileri, bakalım nasıl çekip çevireceğiz* (K. Tahir). ‖ *Dolap çevirmek*, düzenbazlık yapmak. ‖ *Paçavraya çevirmek*, perişan etmek. ‖ *Parmağında çevirmek (oynatmak).* [Bk. PARMAK.] ‖ *Soyup soğana çevirmek*, hiç bir şey bırakmamacasına çalmak. ‖ *Yüz (dirsek) çevirmek*, eski ilgiyi göstermemek, itibar etmemek: *Niçin tabiattan, ışıktan, gerçekten bu kadar yüz çevirmişsiniz, kaçıyorsunuz* (H.R. Gürpınar).

— Mat. *Bir kesri çevirmek.* (Bk. KESİR.) ‖ *Bir sayıyı çevirmek*, bu sayıyı başka türlü ifade etme. ‖ [Bir ifadeden söz ederken] Başka bir şekle koymak: *Bazı bayağı kesirler ondalık kesre çevrilmez.* Bk. KESİR.

— Sepetçilik. *Ağız çevirmek*, sepetlere kenar çekmek.

— Sine. Sinema alıcı cihazıyle filim çekmek. ‖ Operatörün bir sahneyi filme alması eylemi. ‖ Filim çekimine katılmak.

◆ **Çevirici** i. Sibern. Otomatik çeviri makinelerinde olduğu gibi, çıkış sinyali ile giriş sinyali arasında cebirsel bir bağıntı yerine bir karşıtlık kuralı bulunan makine.

— Telekom. Bir telemprimörde verici cihaz. ‖ *Teşm. yol.* Bir kod aracılığıyle verilen bilgilerin çevirisini yapan bütün sinyal cihazları.

◆ **Çevirme** i. Çevirmek işi. ‖ Kuşatma, askerle sarma: *Bildirilerimizde Yenişehir çevirmesinden niçin lâf edilmediğini Ârif beye sormayı kararlaştırdı* (K. Tahir).

— Denizc. *Çevirme kolu*, dış yüzüne delikler açılmış ve pervane şaftına takılan daire biçiminde araç. (Deliklere geçirilen bir sap aracılığıyle makinenin soğukken, döndürülmesi için kullanılır.)

— Camc. Çevirmelik cam kütlesi denen cam somunun bir kısmını burma işlemi.

— Mutf. Ziyafetlerde davetliye ikram edilen bütün bir koyunun şişte döndürülmesiyle yapılan kebap. (Ayrıca yabanî koyun, ceylan, deve yavrusu çevirmesi de yapılabilir.)

◆ **Çevirmen** i. ve sıf. *Yeni. Bir* dilden başka bir dile yazı aktaran. *(Eşanl.* MÜTERCİM.)

◆ **Çevirtmek** ettrg. f. Çevirmek işini yaptırmak: *Araba çevirtmek.* (ML)

ÇEVRE i. (*çevirmek*'ten *çevir-e* > *çevre*). Bir şeyin etrafını belirleyen çizgi: *Dairenin çevresi.* ‖ Etraf, civar, yöre: *Türkler çadırlarını, sürülerini bir yere topladılar, çevresine hendek kazdılar* (Ergenekon Destanı). *Biga çevrelerinde Kara Hasan adında biri dolaşıyor* (K. Tahir). ‖ Muhit: *Kendini beğenip çevresindekileri küçümseme, kendinde başkaca bir büyüklük olmadığını sezen kimsenin işidir* (N. Ataç). *Ben devlet idaresi ve devlet işi deyince soğuk, şahsiyeti öldüren ve sinsi bir ortam, bir çevre düşünürdüm* (Ş.S. Aydemir).

— Anat. *Göğüs çevresi*, göğüs kafesinin en geniş çemberi.

— Bot. Flahault'a göre, bahçe bitkilerinin pek seyrek bulunduğu coğrafî alan (kesimin daha küçüğü).

— Dy. *Çevre yolu*, bir yerleşme merkezinin dışından geçen yol.

— İşlemecilik. Kare biçiminde, kenarları oyalı veya işlemeli, nakışlarla süslenmiş örtü. (Mendil, yağlık, destimal, makreme de denir.) Bk. ANSİKL.

— Leng. *Bir cümle öğesinin çevresi*, söz konusu olan öğe çıkarıldığında geri kalan şey. (Bundan başka bir *fonem*, bir de *morfem çevresi* vardır. Meselâ, «o bunu yaptı mı?» cümlesinde «b» foneminin çevresi «o» ve «unu»dur; «yap» morfeminin çevresi ise «bunu», «tı» ve «mı»dır.) ‖ *Çevreye bağımlılık* veya *çevreden bağımsızlık.* (Bk. SENTAGMATİK *kuralı.)* ‖ *Cümlenin dilsel çevresi*, bir nutkun içindeki belli bir cümlenin önünde gelen veya onu izleyen cümleler bütünü. ‖ *Çevre ündeşliği* veya *ses oyunu*, farklı vurgulu bir ünlüyü çeviren ünsüzlerin benzeşmesi. (Normal yarım kafiyenin karşıtıdır. Normal yarım kafiye yalnız bu vurgulu ünlünün aynı olmasına dayanır.) ‖ *Dış çevre*, belli bir cümlenin içinde yer aldığı tabiî, sosyal ve kültürel şartların bütünü.

— Mat. Düzlem üzerindeki bir şekli sınırlayan çizgi, sınır: *Çember, dairenin çevresidir.*‖*Bir cismin görünür çevresi*, ana doğruları cismin yüzeyine teğet gelecek ve tepe noktası gözlemcinin bakış noktası olacak şekilde seçilmiş koniyle bu cismin değme çizgisi: *Basit veya perspektife uygun şekiller, görünür çevreyi çizer.* ‖ *Bir cismin bir düzleme göre görünür çevresi*, cismin dışına çizilen ve ana doğruları cisme dik olan silindir düzlemi üzerindeki iz. (Tasarı geometride gösterilen görünür çevre budur; bazı özel durumlarda, bakış noktası düzlemden sonsuz uzakta bulunduğu zaman bu çevre, görünür perspektif çevreyle karıştırılabilir.) ‖ *Bir düzlemde kapalı basit çevre*, bu düzlemi, biri tamamen sonlu uzaklıkta olmak üzere yalnız iki bölgeye ayıran bütün kapalı çevreler.

— Opt. *Çevre alanı*, bir optik araçta, aydınlanmanın en zayıf olduğu alanın en son sınırı. (Çevre alanı çok soluk olarak görülür ve genellikle bir diyafram yardımıyle ortadan kaldırılır.)

— ANSİKL. İşlemecilik. Genellikle iki türlü çevre vardır: *sırmalı çevre, yazma çevre.* İkincisi, tülbent üzerine baskı usulüyle nakış basılarak yapılır. Günlük hayatta, mendil, baş örtüsü, boyun atkısı olarak kullanılan *yazma çevre* işlemecilik sanatı bakımından önem taşımaz. Fakat *sırmalı çevreler*, gerek kenar süsleri, gerek iç işlemeleri bakımından bazen seçkin bir sanat eseri niteliği taşır. Ankara Etnoloji, İstanbul Belediye ve Topkapı Sarayı müzelerinde bu değerde çevrelerin çok güzel örnekleri vardır.

Diğer işleme türleri gibi çevreler de evde işlenenler, çarşıda işlenenler ve saray için hazırlananlar olmak üzere üç çeşittir. Eski türk evlerinde yedi, sekiz yaşına giren kızlar gergef önüne oturarak işleme sanatını ya evin büyüklerinden veya işlemecilikte tanınmış ustalardan öğrenirlerdi. Evlenme çağına gelen kızın çeyizi arasında kendi eliyle işlediği ve söz kesiminde, nişanda, düğünde evleneceği adama hediye edeceği güzel çevreler olması şarttır. Önemli bir ticaret kolu olan çarşı işlemeciliğinde kadın ve erkek elbiseleri ve tefriş malzemesi üzerine yapılan işlemeler yanında ve çeyiz eşyası arasında çevrecilik de gelişmiş, İstanbul Kapalıçarşı'sında yağlıkçılar diye anılan koca bir cadde teşekkül etmişti. Sa-

ray işlemeciliğinde çevreye, özellikle taht örtüleri, sofra bezleri, arz odasının tefrişine ait parçalar, yatak, yorgan, bebek takımlarında rastlanır.

Çevreler kalın ipliklere sarılmış ince yuvarlak gümüş veya altın tellerle işlenir, stilize edilmiş motiflerin süslediği bu işlemelerde sırmanın çeşitli renkleri kullanılarak kompozisyonlar yapılırdı. Motiflerin *bir avuç altın, şahmeran, gümüş ibrik, altın yaprak, sırma selvi* v.b. gibi adları vardı.

— Sosyol. *Çevre bilimi.* Bk. EKOLOJİ.

◆ **Çepçevre** veya **çepeçevre** bls. zf. ve sıf. Bütün etrafını saracak, kuşatacak şekilde, fırdolayı: *Çocuk kahveyi içip diliyle dudaklarını çepçevre yaladıktan sonra...* (B. Felek). *Budin dedikleri çepçevre meşe / Kurdunu kuşunu doyurduk leşe* (halk türküsü). *Sar bizi çepçevre* (N.F. Kısakürek).

◆ **Çevreleme** i. Mat. Çevre yarıçapının doğrulukla tayin edilebilmesi için dairesel bir merceğin çevresinin yontularak düzeltilmesi.

◆ **Çevrelemek** geçl. f. Kuşatmak, etrafını sarmak: *Kalenin büyük kubbesinin altını, imparator mezarları çevreliyordu* (Ş.S. Aydemir). ‖ Kısıtlamak, tahdit etmek.

— G. santl. Bir desende, bir yağlıboya resimde «kontur» denilen çevre çizgisini belirtmek, daha kesin olarak değerlendirmek.

◆ **Çevrelenmek** edilg. f. Sarılmak, kuşatılmak: *Yemek salonunun kapısında gözükünce, abanoz masanın etrafına çevrelenmiş, sabırsızlıktan çatallarını kaşıklarını çoktan vurmağa başlamış bulunan...* (S. F. Abasıyanık).

◆ **Çevrelik** i. İnş. Mimarlıkta, dülgerlikte, ince marangozlukta kullanılan bütün kenar parçaları. (Bir köprünün çevreliği korkuluğudur, bir karyolanın, bir sunağın çevreliği uzun kenarıdır v.b.) [ML]

ÇEVREKİRPİKLİLER bls. çoğl. i. Kirpikli birhücreliler takımı. Bunlarda sadece ağız çevresinde kirpik bulunur. Ayrıca, tutunmalarını sağlayan ve «süpürgecik» denen kirpiksi birer organları vardır. (Bu hayvanlar çoğu zaman ya dip taraflarıyle veya bir sapçıkla yere tutunarak ağaç şeklini andıran topluluklar meydana getirir [msl. Çanhayvanı].) [L]

ÇEVREL sıf. *(çevre'*den *çevre-l). Yeni* Çevre ile ilgili.

— Mat. Daire hattına ait.

— Sosyol. Çevreyle ilgili. *Esk.* Muhitî. (M)

ÇEVRELEYEN sıf. Bot. *Çevreleyen bürgüler,* çiçeğin üst tarafında taç şeklini alan bürgüler. ‖ *Çevreleyen yapraklar,* birçok palmiyenin, taç şeklindeki uç yaprakları.

— Jeol. *Çevreleyen kayaç,* bir maden filizini veya başka bir kayayı çevreleyerek içine alan kayaç. (L)

ÇEVREM i. *(çevirmek'*ten *çevir-e-m > çevrem).* Bot. *Yeni.* Bitkinin ana ekseninde, aynı düğümden çıkan dalların tümü.

— ANSİKL. *Çevrem,* merkezî bir noktanın çevresine dairemsi dizilmiş organlardan oluşur. Yapraklar, dallar, çanakyapraklar, taçyapraklar çevrem meydana getirebilir.

◆ **Çevremli** sıf. Çevrem şeklinde dizili: *Çevremli çiçek, yaprak.* (L)

ÇEVREN *(çevirmek'*ten *çevir-en > çevren).* Astron. *Yeni.* Ufuk, yeryüzünde herhangi bir noktanın çekül doğrultusuna dik olan düzlem. ‖ *Görünen çevren,* düz arazi veya denizde gök ile yerin birleşir gibi göründüğü çizgi. (M)

ÇEVRESEL sıf. *(çevre'*den *çevre-sel). Yeni.* Çevre ile ilgili olan.

— Bot. *Çevresel embriyon,* uzunluğu tohumun uzunluğunu aşan, halka biçiminde embriyon. ‖ *Çevresel çeper,* embriyonu saran ve içinde saklayan zar.

— Fonet. ve Leng. Fonetik bir değişme için kullanılır; fonemin (kelime veya cümlede), yanındaki başka bir sesin etkisinde kalmasıyle bu değişme meydana gelir (msl. ünsüz ayrışmaları).

— Jeomorfol. *Çevresel çukur,* (...). [Bk. ÇUKUR.]‖ *Çevresel eğimli,* dik antiklinal kıvrımın sonuçlanmasına verilen ad; eksenine paralel olarak izlendiğinde bu kıvrımın rezesi toprak altında ansızın kaybolur. (ML)

ÇEVRESÖZ bls. i. *Yeni.* Ed. Kısa bir şekilde ifade edilecek sözü dolaylı olarak anlatma tarzı: *Périphrase için çevresöz diyecektim, hocamız bir m kattı: çevremsöz; périphrase sözünün tercümesi...* (N. Ataç). [*Eşanl.* DOLAYLAMA.] (M)

ÇEVRETEKER bls. i. Kökte, kabuğun en alt tabakası olan endoderm (içderi) ile odun ve soymuk damar katı arasında bulunan hücre tabakası. Yan kökler çevretekerden oluşur. (L)

ÇEVRİ i. *(çevirmek'*ten *çevir-i > çevri).* Coğ. *Yeni.* Karşılıklı gelen iki akıntı veya hava akımının çarptığı yerde meydana gelen çevrinti: *Hava çevrisi. Su çevrisi.* ‖ *Mec.* Bir söz ve hareketi kendi işine yarayacak şekilde anlamlandırma yolu, tevil.

◆ **Çevrilemek** geçl. f. *Yeni.* Tevil etmek. (M)

ÇEVRİK sıf. *(çevirmek'*ten *çevir-i-k > çevrik).* Döndürülmüş, çevrilmiş: *Ben bir kanapenin üzerine yüzüm duvara çevrik yatıtım* (A.H. Tanpınar). ‖ Etrafı kapatılmış. ‖ İ. Girdap veya hortum gibi dönen şey. (M)

ÇEVRİLMEK dönşl. ve edilg. f. *(çevirmek'*ten *çevir-i-l-mek > çevrilmek).* Döndürülmek: *İkide birde kapı kapanıyor, anahtarı çevrilerek kilitleniyordu* (H.Z. Uşaklıgil). ‖ Tercüme edilmek: *Son yıllarda dilimize çok kitap çevrildi.* ‖ Etrafı sarılmak, kapatılmak: *Bu aile, gece kapılar açılınca, etrafı çevrilmiş, bir küçük kaleye dönen bir çiftlikte yaşıyormuş* (Ş.S. Aydemir). ‖ Yönelmek, bir tarafa doğrulmak: *Nerde güzel görsen ona çevrilme / Bizim ilde cana kıyan beyler var* (Karacaoğlan). ‖ Asker tarafından kuşatılmak. ‖ Değiştirilmek: *Ne tuhaf sinemaydı burası! Bir garajdan mı sinemaya çevrilmişti nedir* (S.F. Abasıyanık).

◆ **Çevrilebilir** sıf. Müz. Bir eserin içinde yer alan parçalardan biri (veya bir melodi çizgisi) başka bir parça (veya melodi çizgisi) ile birleşir ve bu yolla sesler yer değiştirirse (alt ses üste, üst ses alta geçerse), bu parça veya melodi çizgi için *çevrilebilir* denir.

◆ **Çevrilme** i. Çevrilmek eylemi: *Kâmran'ın yanından sınıfa dönüş, bütün başların bana çevrilmesi, yürekler acısı bir şeydi* (R.N. Güntekin). [ML]

ÇEVRİM i. *(çevirmek'*ten *çevir-i-m > çevr-i-m). Yeni.* Devamlı ve düzenli bir şekilde olan değişme. *Eşanl.* DEVİR.

— Ask. Kendi aralarında aynı dalga üzerinde çalışacak şekilde ayarlanmış radyo postaları. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Hava ordusu çevrimleri,* hava ordusu haberleşme servislerinin, sivil telekomünikasyon ve haberleşme kesimleriyle teşkilâtlanmasına verilen ad.

— Astron. *Ay çevrimi.* Bk. ANSİKL.

— Bot. *Yaprak çevrimi,* bir bitkinin sapında, başlangıç olarak alınan herhangi bir yapraktan başlanarak sapın çevresini dolanıp ilk yaprağın tam üstüne gelinceye kadar art arda rastlanılan ve tek tek dizili bulunan yaprakların tümü. (Yaprak çevrimi bir kesirle gösterilir; kesrin paydası o çevrimdeki yaprakların miktarını, payı ise sarmal sarım sayısını gösterir: ikiçeneklilerin büyük bir kısmında bu kesir 2/5'tir. İki yaprak arasında kalan açıya [144°] *sapma açısı* denir.)

— Din. Bk. DÖNEM.

— Ed. *Çevrim roman,* bir şahsın, bir ailenin, bir toplumun veya bir neslin çeşitli tiplerinin başından geçen olayları birçok ciltte anlatmak suretiyle yazılan roman. ‖ *Yunan çevrimi,* Homeros'tan sonra kahramanlık destanlarıyle ilgili destan bütünü. Bk. ANSİKL.

— Fiz. Bir başlangıç durumundan itibaren birtakım değişmelere uğradıktan sonra, yeniden ilk durumuna dönen bir sistemin gösterdiği dönüşümlerin tümü. ‖ İki veya dört zamanlı patlamalı bir motorun devri. ‖ Saniyede 1 salınım yapan bir titreşim kaynağının frekansı. (Bu birime şimdi hertz denilmektedir. 1 Kilohertz saniyede 1 000 salınımı gösterir.) ‖ *Tersinir çevrim,* her an ters yönde aynı şekilde çizilebilen çevrim. (Carnot çevrimi, iki izoterm ve iki adiyabatikten meydana gelen bir tersinir çevrimdir.)

— İkt. *İktisadî çevrimler.* Bk. ANSİKL.

— Kim. Çevrimsel* seriden organik bileşiklerin moleküllerinde bulunan kapalı karbon halkası.

— Mant. *Deneysel yöntem çevrimi,* bilimsel akıl yürütmenin çeşitli anlarının, birbirini takip etmesine verilen ad. Bu çevrim, hareket noktasındaki gözlemden başlar; deneyim, varsayım ve tümevarımdan geçerek bilimsel kanuna ulaştırır.

— Mat. *Eşanl. Yönlendirilmiş* ÇEMBER. ‖ Bazı elemanları sabit kaldığı halde, bazıları çevrimsel bir permütasyona uğrayan yer değiştirme. *(Çevrimsel yer değiştirme* de denir). Bk. ANSİKL.

— Nükl. *Karbon çevrimi.* (Bk. BETHE DEVRESİ.) ‖ *Proton çevrimi,* protonların ergimesine dayanan termonükleer tepkimelerin tümü. Bu çevrim sırayle şöyle gösterilir:

$$^1_1H + {}^1_1H \rightarrow {}^2_1H + e^+,$$

$$^2_1H + {}^1_1H \rightarrow {}^3_2He,$$

$$^3_2He + {}^3_2He \rightarrow {}^4_2He + 2\,{}^1_1H.$$

(Bu çevrim Bethe devresiyle birlikte, soğumuş yıldızlar ve güneş enerjisinin kaynağı sayılır.)

— Sine. Bir resmi filme alma işlemi. Filim çevirme.

— Sibern. En son etkinin birinciyi etkilediği etkiler dizisi. (Bir çevrimde bazen kilitleyici bir sistem bulunabilir.) ‖ *Ayar çevrimi,* hepsi birden kapalı bir çevrim meydana getirmek üzere, en az bir etki ve bir tepki zinciri bulunan düzen. (KİLİT ÇEVRİMİ de denir.) ‖ *Kontrol çevrimi,* ayarlanacak bir etkisi bulunan çevrim. (Bu etki, çevrimin öteki elemanları üzerine etki ederek ayarlanır.)

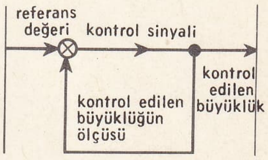

ayar çevrimi
şeması (sibern.)

— Sosyol. *Kültür çevrimleri,* Spengler'in *Der Untergang des Abendlandes* (Batının Çöküşü) [1918] adlı eserinde, yıkılan bir medeniyet ile onun ardından ortaya çıkan yeni bir medeniyeti birbirinden ayıran bin yıllık süreyi belirtmek için kullandığı deyim. Spengler'e göre, hiç bir medeniyet ebedî değildir ve bütün kültür değerleri, sürekli olarak devrî bir yenileşme içindedir. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ask. Radyo telgraf veya radyo telefon yayınlarının işleyebilmesi için, alıcı-vericilerin *çevrim* halinde toparlanması gerekir. Bir çevrimden ötekine geçmek, dalga uzunluğunu değiştirmeğe bağlıdır. Bir çevrime bağlı alıcı-vericilerin arasında iyi bir bağıntının kurulması için, alıcı-verici sayısının çok olmaması şarttır. En yüksek verim, iki posta arasında elde edilir. Bir postada, kullanılabilir dalga uzunlukları sayısı, o postanın geçici gücüne göre değişir.

— Astron. *Ay çekimi.* Ay çevrimlerinden ilkine *oktaeteris* denir; bu çevrim Tenedos'lu (Bozcaada) Kleostratos tarafından, 354 günlük yunan yılı ile güneş yılı arasında devirli bir uygunluk kurabilmek için tasarlandı. Bir çevrim, her biri nöbetleşe, 12 veya 13 ay olan 8 ay yılından meydana geliyordu. Temel kabul edilen kavuşum ayı süresi yanlış olduğundan düşünülen uygunluk sağlanamadı. Bu duruma bir çare bulabilmek için, iki atinalı astronom, Meton ve Euktemon, M.Ö. 433 yılına doğru, ünlü *enneakaidekaeteris* veya *19 yıl çevrimi*'ni teklif etti. Meton çevrimi denilen ve her biri 29,5 gün üzerinden hesaplanan 235 kavuşum ayından meydana gelen bu yeni çevrimde, yeni ay hep aynı tarihte görülür. Meton çevrimi Minerva tapınağına altın harflerle kazılmıştır: bunun için, bir yılın kendisinin de dahil olduğu ay çevriminde işgal ettiği sıraya (1'den 19'a kadar), *altın sayısı* denir. Gerçekte, 19 Julius yılı, 235 kavuşum ayından meydana gelen Meton çevriminden 1 saat 28 dakika daha uzundur. Kallippos, her 4 Meton çevriminden bir gün çıkararak, aradaki ayrımı gidermeğe çalıştı, 76 yıldan bir gün eksik yeni bir

çevrim kurdu. Kronoloji uzmanları Meton ve Kallippos'un yıl ve kavuşum ayı süresi için kabul ettikleri değerler üzerinde pek uyuşamamışlardır.

— Ed. *Çevrimler,* çeşitli bölümlere ayrılır; Greklerde en önemli iki bölümü Truva savaşı ve Thebai efsaneleriyle ilgilidir.

Truva savaşı ile ilgili olanların başlıcaları şunlardır: **1.** *Kıbrıs şarkıları,* Kıbrıs'lı Stasinos'a mal edilen bu çevrim, İlyada destanına başlangıç olmuştur; **2.** *Aithiopis* ve *İlion*'un tahrip edilmesi, Miletos'lu Arktinos'un yazdığı ve Hektor'un ölümünden şehrin alınmasına kadar Truva kuşatmasını anlatan destanlar (M.Ö. VIII. yy.); **3.** *Küçük İlyada,* Philoktetes, Neoptolemios ve Odisseus'un serüvenlerini anlatan Leskhes'-in eseri (M.Ö. VII. yy.); **4.** *Nostoi* (Geri Dönüşler), Troizen'li Agias'a mal edilir; **5.** *Telegonia,* Kyrene'li Eugammon'a mal edilir (M.Ö. VI. yy.) ve Odisseus'un, oğlu Telegonos tarafından öldürülmesini anlatır.

Thebai destanları ise şu eserleri kapsar: **1.** *Oidipodeia,* Oidipus'un mutsuzluklarını konu edinen Kinaithon'un eseri; **2.** *Thebais,* Adrastos ve Polyneikes'in Thebai'ye karşı giriştikleri seferi anlatır; **3.** *Epigonoi,* Thebai'ye yapılan ikinci seferin hikâyesidir. Bu son iki destanın yazarı bilinmemektedir. Bugün kaybolmuş olan bu şiirler, Proklos'un *Khrestomathia*'sından Photios'un yaptığı özetler aracılığıyla bilinir. Yunan trajedisinin işlediği konulardan birçoğu bu şiirlerden alınmıştır. *(Çevrim* deyimi, ilk olarak, Efesos'lu Zenodotos tarafından kullanıldı [M.Ö. III. yy.].)

— İkt. *İktisadî çevrimler.* Ekonomik olaylar zaman içinde gelişir. Nitekim, fiyatlar, üretilen ve mübadele edilen mallar ve hizmetler (iç pazarda veya milletlerarası pazarda), mevsimlere, yıllara ve dönemlere göre değişiklik gösterir. Bu değişiklikler, birbirine bağlı olarak ortaya çıkar ve iktisadî durum ve şartları meydana getirir. Mevsimlik ve yıllık değişmeleri önceden kestirmek ve açıklamak nispeten kolaydır. Ama, süre bakımından çok daha geniş olan değişmeler ve dalgalanmalar da vardır. Bu iktisadî olaylar, XVIII. yy.dan beri çeşitli incelemelerin ve kimi zaman birbiriyle çelişen açıklamaların konusu olmuştur.

İktisadî faaliyetlerin açılıp gelişme ve gerileme dönemlerinin birbirini nöbetleşe izledikleri bir düzene bağlı olarak meydana geldikleri fikrini ilk olarak 1860'a doğru fransız hekim ve iktisatçısı Juglar'ın ortaya attığı sanılıyor.

Böylece astronomi biliminde kullanılan çevrim (devir) terimi, buhranları ifade etmek için iktisatçılar tarafından kullanılmağa başlandı. Genel olarak, bir çevrimde, iki dönem olduğu kabul edilir:

1. *Refah* ve *gelişme* dönemi; **2.** *çöküntü* ve *daralma* dönemi. (Dönüş noktaları, buhran ve başlamaya tekabül eder.) Bu genel çerçeve içinde birtakım ara durumların ortaya çıktığı da görülür. Bu durumların belli başlıları şunlardır: **1.** başlama; **2.** refah; **3.** malî gerginlik; **4.** buhran; **5.** çöküntü; **6.** durgunluk.

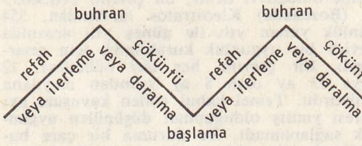

Ekonomik hareketlerin analiz süreleri birbirinden farklı çevrimlerin bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu çevrimler şunlardır: uzun süreli çevrimler, büyük çevrimler, küçük çevrimler ve yüksek çevrimler.

● *Uzun süreli çevrimler* veya *Kondratiev çevrimleri* (adını, bu çevrimleri incelemiş olan rus bilgininden almıştır). 1790'dan 1940'a kadar, 1792-1850, 1850-1896, 1896-1940 yılları arasında olmak üzere üç Kondratiev çevrimi görülmüştür.

Toptan mal fiyatlarının yükselme dönemi birinci çevrimde yirmi üç yıl (1792-1815); ikinci çevrimde yirmi üç yıl (1850-1873), üçüncü çevrimde ise yirmi dört yıl (1896-1920) sürmüştür. 1940'tan sonra, yeni bir fiyat yükselmesi dönemine girildiği tahmin edilmektedir. Bu tarihlerden hiç birinin kesin olduğu söylenemez; kesin olan şey, iktisadî alanda görülen eğilimdir. Bu olay, çeşitli şekillerde açıklanmıştır. Bazı bilginlere göre, fiyatların uzun süreli yükselişi ve alçalışında para, en önemli rolü oynamaktadır. 1790 ile 1914 arasında fiyatlarda görülen uzun süreli yükseliş dönemine, para olarak kullanılmak üzere kıymetli madenlerin gittikçe artan miktarda üretilmesi tekabül etmektedir. Para miktarının artışı, gelirlerin artmasına yol açarak fiyatları etkilemekte ve bunun sonucu olarak ürün talebi ve fiyat yükselmesi ortaya çıkmaktadır. Bu olay, çeşitli ülkelerde ve çeşitli sanayilerde kendini gösterir. Ama bu artışın, *para piyasası* kanalı ile etki gösterdiği de ileri sürülür. Bankalardaki mevduatın genişlemesi, iskonto ve faiz hadlerinin düşmesine sebep olur. Bu ise, iktisadî faaliyetin hızlanmasına yol açar. Bunun üzerine, sermaye talebi çoğalır ve bu çoğalış iskonto ve faiz hadlerinin düşmesi eğilimini tersine çevirerek hadlerin yükselmesi ve dolayısıyle maliyet fiyatları ile satış fiyatlarının da yükselmesi sonucunu doğurur. Bu görüş açısından fiyatların düşmesi dönemi, ürünlerin bollaşmasına yol açan gelişmeden yani üretim araçlarında ve teknik alanda görülen gelişmeden ileri gelir. Ama düşmeye karşı beliren tabiî eğilim, paranın çoğalması tarafından engellenebilir. Kondratiev çevrimlerinin para ile açıklanması, bazı iktisatçılar tarafından yeterli görülmemiştir. Bu iktisatçılar, paranın belirleyici bir rolü olmadığını, ama uzun süreli düşme ve yükselme hareketlerini etkileyen iktisadî, teknik, psikolojik ve siyasî faktörlerin tümü içinde, paranın ancak bir faktör olarak etki gösterdiğini ileri sürerler. Bundan ötürü savaşların, teknik yeniliklerin, tarım buhranlarının, yabancı rekabetin, gümrük siyasetinin ve karteller ile tröstlerin de bu hareketleri etkilediğini kabul etmek gereklidir. Bugünkü iktisat bilgimizle, uzun süreli hareketlerin tam anlamıyle, akıl ölçülerine göre açıklanması çok güç görünmektedir.

● *Büyük çevrimler* veya *Juglar çevrimleri* (Fransız Clément Juglar'ın hatırasını yüceltmek amacıyle, avusturyalı iktisatçı Schumpeter tarafından bu şekilde adlandırılmıştır). Büyük çevrimler, ortalama, sekiz yıl sürer. Bir büyük çevrim, altı veya on yıl süre ile birbirinden ayrılmış olan ve art arda ortaya çıkan iki buhranı kapsar. Bu çevrimin, buhran ve başlama anlarını içinde taşıyan refah ve çöküntü dönemlerini kapsadığı ileri sürülür. Buhran, felâket anını, başlama ise mutlu anı temsil eder.

● *Küçük buhranlar* veya *Kitchin çevrimleri* (bu çevrimleri incelemiş olan amerikalı iktisatçının adıyle anılır). Küçük çevrimler, iki buhran arasında Juglar çevrimlerinin aracısı durumundadır. Küçük çevrimlerin incelenmesi, büyük çevrimin genişleme döneminde küçük düşüşlerin ve kimi zaman, daha seyrek olarak, çöküntü sırasında bazı başlamaların bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. 1807'den 1937'ye kadar 37 ve 1840'tan 1937'ye kadar 14 küçük çevrimin ortaya çıktığı ileri sürülür. Bunların büyük bir düzenlilik gösterdiği ve ortalama sürelerinin on dört ay olduğu kabul edilmektedir. Buhran, bu çevrimlerden iki veya üç tanesi arka arkaya gerçekleştikten sonra başlar. Altı yıllık büyük çevrim, iki küçük çevrimden; on yıllık büyük çevrim ise üç küçük çevrimden meydana gelir. Demek ki, küçük çevrim, önemli bir buhran ortaya çıkmadığı halde, iktisadî faaliyetlerde görülen azalma ve çoğalmalar şeklinde düşünülmektedir. Nitekim, 1903'ten 1914'e kadar uzanan sürede, 1903 yılında faaliyetin hafif bir şekilde azaldığı görülmekte; 1907'de bir buhran ortaya çıkmakta; 1910 ve 1913'te pek önemli olmayan hafif bir durgunluk görülmektedir. Büyük çevrimlerin ortaya çıkmasında, küçük çevrimlerin önemli bir rol oynadığı, bugün, amerikalı iktisatçılar tarafından kabul edilmektedir.

● *Yüksek çevrimler* veya *inşa çevrimleri.* Yüksek çevrimler, daha önce açıkladığımız çevrimler gibi genellik göstermezler; bu çevrimler, İngiltere ve A.B.D. iktisadına has bir özelliktir. Yüksek çevrimin süresi, Amerika'da on yedi ilâ on sekiz, İngiltere'de yirmi ilâ yirmi iki yıl arasında değişir. Bu çevrimin, gerçekleştirilmeğe çalışılan inşa programına tekabül ettiği ileri sürülmektedir.

● *Büyük çevrimleri açıklayan teoriler.* İktisadî buhran ve çevrim konularında birçok teori ileri sürülmüştür. Bunların sadece belli başlılarından söz edeceğiz. J.-B. Say, genel buhranın fikir olarak bile «düşünülmesi imkânsız» bir şey olduğunu ileri sürüyordu. Ürünlerin ürünlerle mübadele edildiğini ve birbirleri için birer pazar olduklarını ileri süren pazarlar teorisi, Say'a göre iddiasını temellendiren bir durumdu. Herkesin kendi çıkarına göre hareket ettiği bir dünyada, tüketim ile üretim arasındaki denge otomatik bir şekilde kurulurdu.

Bazı iktisatçılar ise, buhranın ortaya çıkmasında, *ortam*'ın belirleyici bir rolü olduğunu ileri sürdüler. Bu iktisatçılara göre, *fizik ortam* ve özellikle meteorolojik (lord Beveridge, Timoşenko), kozmik (Stanley Jevous'a göre Güneşin yüzündeki lekeler, H. L. Moore'a göre, Venüs gezegeninin çevrimleri) faktörler, tarım üretimini etkiliyor ve bu durum ekonominin tümünde dalgalanımlara yol açıyordu. Buhranları, öteki ortamlardan daha karmaşık olan insanî ortama bağlayanlar da oldu. Bazı bilginler, iktisadî hayatın gelişmesini ve gerilemesini, spekülasyon konusunda büyük önemi olan iyimserlik ve kötümserlik dalgaları ile; bazıları da büyük teknik yenilikler ile (1929'dan 1939'a kadar, Fransa'da teknik ilerlemeyi engellemek gerektiğinden sık sık söz edilmiştir) açıklamışlardır. Nüfusun hızla çoğalmasının veya vergiler ve gümrük resimleri gibi kısıtlayıcı siyasî tedbirlerin, iktisadî hayattaki gelişme ve gerileme gibi olayları etkilediğini ileri sürenler de olmuştur.

Sistemdeki *iç kuvvetlerin* etkisi üzerinde duran iktisatçıların sayısı, öncekilerden çok fazladır. Bunlara göre, çevrenin etkisi dışında; para, gelirler, yatırımlar ve fiyatlar kendi başlarına dönem dönem beliren dalgalanmalara ve buhranlara yol açarlar. Çeşitli sosyalist okullar ve özellikle Marks'çılar, sermayenin gittikçe daha fazla birikmesi ve ücretlerin «artık-değer»e oranla düşmesi dolayısıyle, kapitalist sistemde ortaya çıkan kötü ve haksız gelir bölüşümü üzerinde durmuşlardır. Bunlara göre, emekleriin ürününe oranla daima düşük ücret alan işçi ve ücretliler, bu ücretlerle emek ürünlerini satın alamamakta ve bundan buhranlar ortaya çıkmaktadır. Üretimin alabildiğine genişlemesini, işçilerin tüketim imkânlarındaki darlık sınırlar. Kapitalist sistemin tümü, modern üretimin gereklerine uyamamakta ve sistemin kendisi, art arda gelen ve gittikçe önem kazanan buhranlar yüzünden aksamakta ve yıkılmağa yüz tutmaktadır. Bu teorilerden hiç biri bugüne kadar yeterince tatmin edici olamamış, hem iç faktörlerin, hem de iktisadî gelişmenin gerçekleştiği çevrenin payını hesaba katan bir sentez ihtiyacı belirmiştir.

1929 Buhranının gözlenmesi sonunda ortaya atılmış modern iktisat teorileri, çevrimlerin kaynağını iktisadî denksizlikte görmektedir. Bu denksizlik, refah devirlerinde, fiyatlar durmadan yükseldiği için daha da verimli hale gelen üretimin arttırılması amacıyle gelirlerin gittikçe büyüyen bir bölümünün yatırımlara yöneltilmesinden ve öte yandan, tüketime ayrılan gelirlerin, bu yüzden azalması sonucunda, tüketim mallarının gittikçe artan arzının karşılanmasından doğmaktadır. Bu durum ise, önce buhranı, sonra da iktisadî çöküntüyü doğurmaktadır.

● *Buhranların önlenmesi ve giderilmesi.* Buhranlar, bütün devlet adamlarının ve uzmanların dikkatini çekecek ölçüde büyük iktisadî ve sosyal karışıklıklar doğurmuştur. Buhranların ortaya çıkışını önceden kestirmek için, iktisadî durumlar ve şartlar derinden derine incelenmiştir. Buhranlarla mücadele edebilmek için belli bir siyasetin güdülmesi de istenmiştir.

Klasik liberal iktisat okulu, buhranların, her şeyden önce, insanların ve özellikle devletin, iktisadî hayata acemice müdahale etmesinden doğduğunu ileri sürerek iktisadî

hayatta görülen geçici dengesizliklerin ortadan kaldırılmasında, «tabiî mekanizmalar»ın işlenmesine bel bağlamışlardır. Liberallere göre, buhranın önlenmesi için, ücretler, fiyatlar ve yatırımlar üzerinde etkide bulunmamak gerekir; böyle bir etki, durumu daha da kötü hale sokmaktan başka sonuç vermez. Meselâ, işsiz kalmış olanlara genel olarak yardımda bulunmayı öngören tutarlı bir sosyal siyaset, kötü sonuçlardan başka bir şey vermez.

Buna karşılık, yerinde ve sırasında bir *para tedavisinin* yapılması gerektiğini ileri sürenlerin sayısı bir hayli kabarıktır. İskonto haddinin yükseltilmesi, yabancı sermayeleri çektiği gibi hem fiyatlar üzerinde etki yapacak hem de likiditenin çoğalmasına yol açacaktır: bir devalüasyon, borçluların durumunu kolaylaştırabilir ve ihracatı arttırdığı gibi ithalâtı da kısıtlayabilir (burada dikkat edilmesi gereken nokta, devalüasyonun içeride fiyat artışına yol açmaması ve böylece, beklenen iyi sonuçların alınmasına engel olmamasıdır). Bu konuda, açık piyasa ve nominal fiyat yükselmesi siyasetleri de uygulanmıştır.

Belli bir gümrük siyaseti aracılığı ile dış mübadeleleri etkilemek; büyük bayındırlık işleri ve ücret yükseltilmesi ile birlikte yürütülen ve yatırımlar ile gelirler üzerinde yapılan bir müdahale yoluyle iktisadî tedaviye (buhranların giderilmesi) girişilmesi, 1929 buhranından, 1933 yılında Amerika'da gerçekleştirilen New Deal deneyinden ve lord Keynes ile öğrencilerinin yazılarından sonra iyice yaygınlaşmıştır. Devlet maliyesi de, çevrimleri engellemekle görevlendirilmeğe başlanmıştır. Onun aracılığıyle, devlet, düzenleyici bir rol oynayabilecek, tutarı ve yönü bakımından yatırımı düzenleyecek, piyasa kanalı ile gelirlerin bölüşümünde ortaya çıkan bozuklukları ayarlayıcı vergilerle gidermeğe çalışacak ve sadece buhranları önlemekle kalmayıp, gelecekte ortaya çıkabilecek vahim dengesizliklerden kaçınmayı da sağlayarak kapitalist sistemin yıkılışı hakkında Marx'ın ileri sürdüğü tezleri çürütmüş olacaktı.

S.S.C.B.'de ve halk demokrasilerinde görüldüğü gibi Marks'çı tipten ve tamamen planlı ekonomilerin gelişmesi, Marks'çıların buhransız bir ekonomi kurmak iddialarını ilk bakışta doğrular gibi görünmüştür. Bununla birlikte, sözü geçen ülkelerin iktisadî hayatındaki gelişme, daha derinden incelenecek olursa, beş yıllık Sovyet planlarında, başka çeşitten dengesizliklerin ortaya çıktığı göze çarpar. Meselâ, tarımın ve sanayiin gelişmesinde görülen dengesizlikler bunun örneğidir. Nitekim halk demokrasilerinde de, geliştirilecek kesimlerin seçiminde veya yatırım-tüketim ilişkilerinde yapılan hatalardan, sadece iktisadî dengesizlikler değil, sosyal ve siyasî dengesizlikler de doğmaktadır. Buhranlar karşısında benimsenen iktisadî siyaset, bugün, bir teori olarak, tek yanlı ve basit görüşlerden sıyrılarak, çeşitli ve karmaşık bir iktisadî tedavi aracılığı ile, gerçeğin bütün yanlarını ve özelliklerini kapsamağa çalışmaktadır. Bu teori, bir tek buhrana değil, çevrimin tümüne yönelmekte; bir tek buhranı en önemli buhran olarak değil, sadece bir dönem olarak görmekte ve bu tavrı gerçekleştirmek için olayları zaman açısından ele almaktadır.

— Mat. *Çevrim*, iki özel durum gösterir: bir yandan, hiç bir elemanı sabit kalmayan, hepsi yer değiştiren *çevrimsel permütasyon*; öte yandan, permütasyonun yalnız iki elemanı üzerinde meydana geldiği *transpozisyon*.

Permütasyonun *p* eleman üzerinde meydana geldiği çevrim, *p*'nin tek veya çift sayı olmasına göre, çift veya tek sayıda transpozisyona eşittir.

— Sosyol. *Kültür çevrimi.* Antik çağda, Stoa'cılar, Pythagoras'cılar ve Herakleitos, belli sayıda yüzyıllar geçtikten sonra, her şeyin yeniden ortaya çıkacağına inanıyorlardı. Bu «sonsuz dönüş» teorisi, modern çağlarda, Nietzsche ve Spengler tarafından yeniden ele alındı. Spengler, Batı medeniyetinin çöktüğü ve ilkel çağlara yeniden dönüleceği sonucuna vardı. Vico, her medeniyetin üç dönemden geçtiğini (tanrısal, kahramanca, insanî) ve sonuncu dönemde çözülüp dağılarak yine başlangıca döndüğünü ileri sürmüştü. Vansittart, Ross ve Harrington da, buna benzer görüşler ileriye sürdüler. İnsanlığın ve medeniyetin sınırsız olarak ilerleyebileceğine ve tarihin bir «anlamı» olduğuna inanan bütün düşünürler, bu görüşlere karşı çıktılar. (LM)

ÇEVRİMSEL sıf. *(çevrim'den çevrim-sel). Yeni.* Mat. *Çevrimsel grup,* en az iki elemanı birbiriyle çakışan monogen grup. Bk. ANSİKL.

— Kim. *Çevrimsel seri*, asiklik (çevrimsiz) seriye karşılık, molekülünde en az bir kapak halka bulunan organik bileşiklerin tümu. Bk. ANSİKL.

— Mat. *Çevrimsel eğri.* Darboux'nun, ikinci dereceden herhangi bir yüzeyi bir küreyle kesmek suretiyle elde edilen dördüncü basamaktan eğrilere verdiği ad. ‖ *Çevrimsel grup.* Bk. ANSİKL.

— Müz. Bir çeşit müzik hücresi meydana getiren çok kısa bir ezgi, bir armonik dizi veya ritim için söylenir. Bu hücre, motif veya temalardan oluşan bir bütün (bir çevrim) doğurur. Motif veya temalar birbirinden az çok farklıdır, ama temelde hep ortak nitelikler taşır. ‖ Dönüm (periyod) veya temalar için de kullanılır. ‖ Kuruluşu belirli unsurlara bağlı olan bir müzik biçimi (sonat, senfoni, dörtlü v.b.) için söylenir. (Bu unsurlar, eseri meydana getiren parçaların her birinde yeniden ortaya çıkan özel motif veya temalardır. Esere birbirine bağlı parçalardan bileşen bir çevrim görünüşünü kazandırır, böylece birleştirici bir rol oynarlar.)

— ANSİKL. Kim. *Çevrimsel seri,* kapalı halkası bulunmayan bütün bileşikleri içine alan *yağ serisi* veya *alifatik seri*'nin karşıtıdır. Çevrimsel seri de kendi arasında, *birçevrimli (homosiklik)* ve *çokçevrimli (heterosiklik)* olmak üzere iki seriye ayrılır. Homosiklik seride çevrimler yalnız karbon atomlarından meydana gelir. Heterosiklik seride ise, çevrimin atomlarından en az bir tanesi bir *heteroatom*'dur, yani karbon atomundan başka bir atomdur.

Homosiklik (veya *karbosiklik* [*karbon çevrimli*]) seri, *benzen çevriminin* dışında kalan etilenik ve polietilenik bütün doymuş çevrimleri içine alan *alisiklik* seriyle, en az bir benzen çekirdeği bulunan bileşikleri içine alan *aromatik* seriyi kapsar.

Ayrıca *alisiklik seri* de, benzenik olmayan bağımsız bir veya daha çok sayıda ortak karbon atomu olan pek çok bileşikleri içine alır.

Aynı şekilde *aromatik* seri, bağımsız, ortaklaşa iki karbon atomu bulunan çok sayıda benzen çekirdekleri taşıyan bileşikleri içine alır.

Heterosiklik seride, genellikle kolayca asiklik hale dönüşebilen doymuş veya kısmen doymuş çokçevrimli cisimler ve benzen çekirdekleriyle aynı derecede, bazen daha bile fazla kararlılık gösteren *heterosiklik çekirdekler* bulunur. Çokçevrimliler ve heterosiklik çekirdekler, tıpkı karbon çevrimleri gibi aynı molekülde birleşebilir.

Hetero-atomlardan en bilinenleri oksijen, kükürt ve azottur, başlıca heterosiklik çekirdekler ise *füran* çekirdeği, *tiofen* çekirdeği, *pirol* çekirdeği, *piridin* çekirdeği ve *pirazol* çekirdeğidir. Yoğun heterosiklik çekirdekler içinde, *indol* çekirdeği ve *kinolein* çekirdeği sayılabilir.

— Mat. Konikler bir düzleme göre ne ise, *çevrimsel eğriler* de küreye göre aynı şeydir; bu yüzden bunlara *küresel konikler* de denir. Darboux'dan önce, geometri bilginlerinin pek çoğu bu eğrileri incelemiştir. Bu eğrilerin dikkati çeken özellikleri arasında şunları sayabiliriz: 1. her çevrimsel eğrinin dört çevrimsel odağı vardır, oysa ikinci dereceden eğrilerin odakları yine ikinci dereceden eğrilerdir; 2. bir çevrimsel eğri ve odakları, sonsuz çemberin içine çizilmiş açımlanabilir sanal bir yüzeyin beş çift çizgisini meydana getirir ve bu çift çizgiler, ikinci dereceden eğrilerin metrik özelliklerine tamamen benzeyen metrik özellikler gösterir.

● *Bir çevrimsel grupta* çarpma işareti olduğu kabul edilir ve türeten eleman *a* ile gösterilirse $a^p = a^0$ eşitliğini sağlayan pozitif bir *p* tam sayısı vardır. *p*'den küçük hiç bir sayı bu eşitliği sağlamıyorsa, $a^p = a^0$ eşitliğini gerçekleyen $p \in N$'nin değeri minimumdur ve grup *p* basamağındandır. Bu grup:

$$g = \{a^0, a^1, a^2, \ldots\ldots, a^{p-1}\}$$

şeklinde gösterilir. *n* üsleri, bağıl tam sayılardan meydana gelen Z cümlesinden alınırsa, yukarıdakine özdeş bir dizi elde edilir.

$n \in Z \overset{h}{\rightarrow} a^n$ uygulanması biçimdeştir ve incelenen grup Z içindeki *p* modüllü sınıflarla eşbiçimlidir. Bir sonlu grupta, her *a* elemanı bir çevrimsel grup meydana getirir. Aynı merkez etrafında $p\frac{2\pi}{3}$ döndürmeleri, üç elemanlı birer çevrimsel grup doğurur. (LM)

ÇEVRİMSİZ sıf. Bk. ASİKLİK.

ÇEVRİNMEK geçz. f. *(çevirmek'ten çevir-i-n-mek > çevrinmek).* Bir şeyin etrafında dolaşmak.

◆ **Çevrinme** i. Sine. *Yeni.* Kameranın yerini değiştirmeden bir eksen çevresinde döndürülmesiyle yapılan çekim. (L)

ÇEVRİNTİ i. *(çevirmek'ten çevir-i-n-ti > çevrinti). Yeni.* Bir şeyin kendi ekseni etrafında durmadan dönmesi. Çark gibi dönme. ‖ Girdap veya hortum. ‖ *Halk dili.* Karışık tahıl.

◆ **Çevrintili** sıf. [Su, rüzgâr v.b. için] Devamlı dönen. Bk. GİRDAP'lı.

— Akışkanlar mekaniği. Bir çevrinti veya çevrintiler topluluğu akışı niteliğini gösteren: *Çevrintili akış rejimi, çevrinti çizgisi.* ‖ Çevrintilerin meydana geldiği kuşak veya bölge: *Çevrintili sınır tabaka.*

— Fiz. Esnek bir ortamda, ortamın elemanlarını hacim değişmesine uğratmadan, biçim değişimi meydana getiren bir dalga* için kullanılır.

◆ İ. Koordinatları X, Y, Z olan bir $\vec{V}$ vektörel alan için, koordinatları

$$\xi = \frac{\partial Z}{\partial y} - \frac{\partial Y}{\partial z}, \eta = \frac{\partial X}{\partial z} - \frac{\partial Z}{\partial x}, \zeta = \frac{\partial Y}{\partial x} - \frac{\partial X}{\partial y}$$

olan $\vec{T} = \text{rot}\ \vec{V}$ vektörü. (Çevrintisi her noktada sıfır olan bir vektör alanına lameller denir.) [Bir vektör alanının çevrintisi, koordinat eksenlerinin seçimine bağlı değildir.] (ROTASYONEL, ROTASYONEL VEKTÖR ve CURL da denir.) [LM]

ÇEVRİT i. *((çevirmek'ten çevir-i-t).* G. santl. *Yeni.* Bir desende, yağlıboya bir resimde, biçimleri birbirinden ayıran çizginin (kontur'un) iyice belirtilmesi. (M)

ÇEYİZ veya **CEHİZ** i. (ar. *cihāz,* eşya'dan). Gelin için hazırlanan her türlü şahsî eşya ve ev eşyası: *Gelinin çeyizi tamamlanıyordu* (A.H. Tanpınar). *Elleri ceplerine gidiyor, karıların çeyiz getirdiği güzel örme keseler çıkıyor* (Sabahattin Ali).

— ÇEŞ. DEY. *Çeyiz (cehiz), çemen,* eksiksiz ve mükemmel çeyiz: *Çehiz çemenle donatmıştı beybaban evini* (M. Â. Ersoy). ‖ *Çeyiz katırı,* kendisine yakışmayacak şekilde aşırı süslü kimse. ‖ *Çeyiz sermek,* gelinin getirdiği eşyayı teşhir etmek.

— Huk. Baba veya ana tarafından, örf ve âdete göre, evlenen kız çocuklara, evin döşenmesi için verilen menkul eşya. Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. *Çeyiz alayı,* gelin çeyizini güvey evine getiren alay. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çeyiz halayığı,* geline ailesi tarafından eşya gibi verilen yardımcı kadın.

— ANSİKL. *Çeyiz,* hemen bütün ilkel kavimlerde, Yunanlılarda ve Doğu ülkelerinde, evlenecek genç kızın babasına, kocanın ödediği bedeldir. Zamanla törede bazı değişiklikler olmuş ve bazı toplumlarda bedeli erkek değil kadın, daha doğrusu gelinin babası ödemeğe başlamıştır. Çehiz konusu toplumların sosyal ve ekonomik şartlarına göre çeşitli şekiller almış, örf ve âdetlerin yanında, din kuralları da çeyiz şeklini, tarzını, miktarını etkilemiştir. Meselâ derebeylik devrinde malikânelerin bütünlüğünü korumak zarureti çeyiz miktarlarının azalmasına yol açmış, hanedanlar arası evlenmelerde ise gelinin çeyiz olarak bir böl-

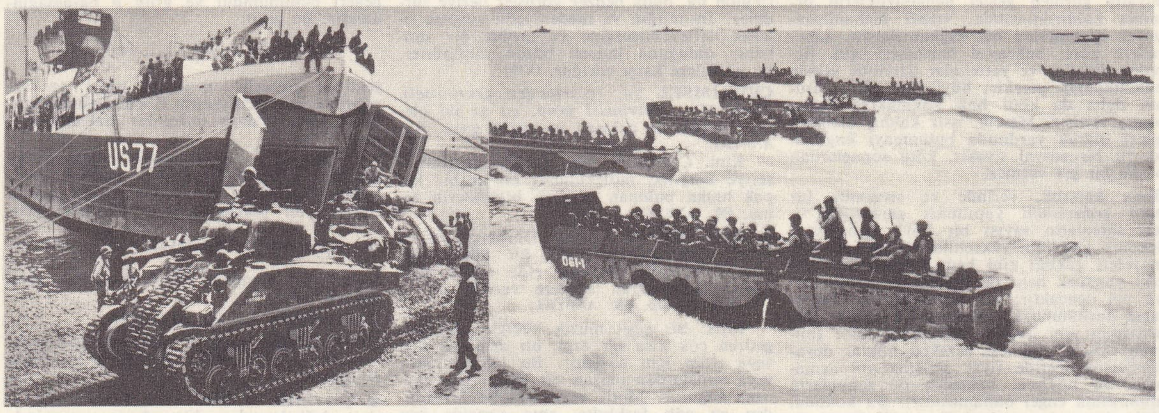

çıkarma harekâtı solda, Anzio koyunda Sherman tankları 1944, İtalya; sağda, Pasifik'te «Landing Craft» (1945)

genin hâkimiyetini getirmesi de töreler arasına girmiştir.

— Huk. Çeyiz kavramına sadece mobilya, yatak takımları, mutfak eşyası, elbiseler, iç çamaşırı v.b. menkul eşya girmektedir. Çeyiz, hukukta yalnız ana baba tarafından kız evlâda yapılan yardımlar için kullanılan bir deyimdir.

— Teşk. tar. *Çeyiz alayı* deyimi çeyizin, damat evine götürülüşünde yapılan törende kullanılır, bu tören evlenenlerin sosyal durumuna göre şekillenirdi. Çeyiz, sepetlere ve sandıklara konur, araba ve hayvanlara yükletilirdi. Saray düğünlerinin alay töreninde aşçıbaşı, subaşı, dergâhıâli çavuşları, gedikli zaimler, Divanı Hümayun kalemi hocaları, topçubaşı, cebecibaşı, kul kethüdası, yeniçeri efendisi ve sekbanbaşı, aşağı bölük ağaları ve sipahi silâhtar ağaları, dergâhıâli kapıcı başıları, defterdar, nişancı ve yeniçeri ağası v.b. ile teberdarlar yer alır; damadın konak veya sarayına gidilerek, gereken görevliye çeyiz teslim edilirdi. Çeyiz alayı süresince mehterhane çalardı. Damat, törene katılanlara, rütbe ve mevkilerine göre hediyeler verirdi.

◆ **Çeyizlemek** geçl. f. Evlenecek çağa gelmiş kızın çeyizini düzmek ve vermek: — *Varsa sana ne? Sen çeyizleyecek değilsin ya* (B. Felek).

◆ **Çeyizli** sıf. Çeyizi olan.

◆ **Çeyizlik** sıf. Çeyiz için hazırlanan (eşya). [ML]

ÇEYREK sıf. (fars. *çāryek*, dörtte bir). Dörtte bir: *Tam çeyrek asır evvel yapılan bu münakaşalardan* (P. Safa). ‖ — **1.** Bir saatin dörtte biri olan on beş dakikalık zaman: *Beklerler. Bir çeyrek, yarım saata, üç çeyreğe erer, görünen yok* (Ahmed Rasim). ‖ Eskiden yirmi kuruş değerindeki gümüş mecidiyenin dörtte biri olan beş kuruşluk para: *Ancak bir çeyrek bulabildim* (Ömer Seyfeddin).

— Kıyf. Bir giyeceğin beden ve eteğini meydana getiren başlıca dört parçadan her biri.

— Metrol. Temel birimin dörtte biri değerindeki çeşitli ölçülere verilen ad. ‖ Anglosakson ülkelerinde kullanılan ölçü birimi. (A.B.D.'de, 0,946 3 litre değerindeki bu ölçüye *amerikan çeyreği* [işareti: U.S. qt]; İngiltere'de ise değeri 1,136 49 litre olan bu ölçüye *ingiliz çeyreği* [işareti: qt] denir.)

— Müz. *Çeyrek ses*, Eski Yunanlılarda ıskala aralıklarını ölçmeğe yarayan müzik birimi. (Aristoksenos bir oktav ve bir seslik ıskalayı 28 *diesis*'e, yani çeyrek sese bölmüştü. Ortaçağda, *Montpellier Kilise Şarkıları Kitabı*'nda, çeyrek ses olduğu kabul edilen küçük aralıkların yazıldığı ve kullanıldığı görülür. Gui d'Arezzo'nun müzikten çıkarttığı kabul edilen çeyrek ses günümüzde yeniden canlandı; 24 çeyrek sesli ıskalayı kullanan bir teori ile piyanolar, orkestra çalgıları ve eserler meydana getirildi. Çeyrek sesin ayarlanmış değeri şudur:

$$\sqrt[24]{2} = 1{,}0295.)$$

— TAR. TELM. ***Nogi'nin çeyrek saati***, Rus-Japon savaşında galibiyetin, hasmından bir çeyrek saat daha fazla savaşan tarafa ait olacağını söyleyen japon generali Nogi'ye atfedilen söz.

◆ **Çeyreklemek** geçl. f. *Halk dili.* Süt çocuklarını yüzüstü yatırarak çocuğun sağ elini sol ayağına, sol elini sağ ayağına dokundurmak. (ML)

ÇIBAN i. (esk. türk. *çıpkan*'dan). Deride meydana gelen iltihaplı kabartı: *Bu habis çıban nerede çıkarsa, etrafını bir selin açtığı oyuk gibi deşiyor, göz veya burun ne bulursa alıp götürüyordu* (R.H. Karay). *Adamın budunda bir çıban çıkıyor da, bir hafta baş ağrısından kurtulamıyor* (M.Ş. Esendal). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Çıban ağırşağı.* (Bk. AĞIRŞAK.) ‖ *Halep veya Şark çıbanı.* Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Çıban başı*, altından ciddî işler çıkabilecek mesele. ‖ *Çıban (çıbanın) başı (başını) kopartmak*, ciddî bir meselenin doğmasına yol açmak.

—ANSİKL. Deride beliren az çok iri kabarcıklara, mahiyeti ne olursa olsun, genellikle *çıban* denir. Bunun ergenlik, uçuk gibilerine sivilce adı verilir. Fakat çıban sözü esasta Halep çıbanı, Biskra çıbanı v.b. deyimlerde kullanılır.

Halep çıbanı (Şark çıbanı) bulaşıcı, salgın bir hastalıktır. Vücudun açık yerlerinde, özellikle yüzde bir veya birçok kabarcık belirir; bunlar önce pembedir; sonra kırmızılaşır; ortalama bir yıl sürer, ağrısız ve ateşsiz olarak gelişir, büyür; yara halini alır; iyi olunca yerinde, bir daha silinmeyen bir iz bırakır. Bu hastalığa Türkiye'nin güneydoğu bölgesinde, İran, Mezopotamya, Hindistan ve Kuzey Afrika'da rastlanır. Kemirici, yaygın ve ur şeklinde çeşitleri vardır. Halep çıbanı, başta *Phlebotomus papatasii* olmak üzere böceklerle insanlara aşılanan *Leishmania tropica* adlı bir asalaktan ileri gelir. Bk. PHLEBOTOMUS.

Yağ çıbanı, sanayi yağlarıyle uğraşan işçilerin yüzünde, kolunda, kalçasında, budunda beliren, derin kesecik görünüşünde iltihaplı bir kabarcıktır. (LM)

ÇIFIT i. ve sıf. (ar. *yehūd*> fars. *cehūd*'-dan). İsrail soyundan ve musevi dininden olan kimse anlamında hakaret sözü: *Çıfıt mı desem, gâvur mu desem* (M.Â. Ersoy). *İrfan sucuya Yahudi'yi göstererek o çıfıt bize mi laf ediyi...* (H.R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Çıfıt çarşısı* (veya *çıfıt çarşısı gibi*), çok karışık yer: *Etrafına bakındı, ağzından «Oda değil, çıfıt çarşısı, bit pazarı» sözlerini kaçırdı* (H.R. Gürpınar). ‖ *Çıfıt orucu*, uzun sürmeyen şeyler için söylenir.

◆ **Çıfıtlık** i. Yahudilik. ‖ *Mec.* Hilekârlık, düzenbazlık: *Ulan kayarto! Biz hiç mi doktor görmedik? Sen çıfıtlığınla bizi mi kandıracaksın?* (K. Tahir). [M]

Çıfıtkale, Rusya'da, Kırım yarımadasının orta kesiminde şehir yıkıntısı. V. veya VI. yy.da kurulduğu sanılan şehrin batı bölümü sur kalıntılarıyle çevrilidir. Yine bu bölümdeki yapma mağaralar sebebiyle Çıfıtkale, tanınmış mağara şehirleri arasında yer alır. Yıkıntılar arasında XV. yy. eseri cami ve türbeler, iki de karaim tapınağı vardır.

Çıfıtkale'nin ilk ahalisi Alanlar ve Gotlardı. Buluntulardan anlaşıldığına göre, şehirde Hıristiyanlık yaygındı ve Karaimlerin hâkimiyeti altında yaşayan halk el sanatları ve ticaretle uğraşırdı. XIII. yy.da Moğolların eline geçen şehir, bu devrede *Kırkyer* adıyle anıldı. Çıfıtkale, Bahçesaray'ın gelişmesiyle önemini kaybetti. (M)

ÇIĞ i. (esk. türk. *çığmak*, dürmek'ten). Dağ tepelerinden kopan ve yuvarlandıkça büyüyen kar yığını: *Bir nokta olarak başlar ve birkaç saniyede büyük bir çığ olurdu* (A.H. Tanpınar). ‖ *Halk dili.* Bölme, paravana v.b.

— Coğ. *Çığ yolu*, çığların düzenli olarak geçtikleri yol, yamacın bir vâdi şeklinde kazılmasıyle meydana gelir.

— Jeomorfol. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Çığ*, kar kütlesindeki kopmaların sonucudur. Çığın meydana gelmesinde şu etkenler rol oynar: **1.** kar tabakasının kalınlığı; çığ tehlikesi tabakanın kalınlığı oranında artar; **2.** karın iç bağdaşımı, meteoroloji şartlarının etkisi; ıslak, çok yoğun kar, buz tutmuş eski kar tabakasının üstüne yağan yeni kar çığların kopmasını kolaylaştırır; **3.** alttaki kaya düzeyinin durumu, az veya çok pürtüklü oluşu; **4.** eğim. Yüksek dağlardaki bazı oluklarda çığ düşmesi hemen hemen süreklidir. Başka yerlerde çığlar ancak elverişli yerlerde tekrarlanır.

Meteoroloji şartları bazen felâketle sonuçlanan çığ olaylarına yol açar (msl. İsviçre'de 1950 ve 1951'de çığ yüzünden 93 kişi öldü). Bu yüzden çığlarla yılmadan mücadele edilmektedir. İsviçreliler bu amaçla Davos yakınında bir araştırma merkezi kurdular. Eğimlere, kar tutan çitler, madenî ağlar, kazıklar, düralüminden kanatçıklarla setler çekmek ve özellikle, mümkün olan kısımlarda orman yetiştirmek çığla mücadelede kullanılan başlıca metotlardır. Karın tutulmasına imkân olmayan yerlerde sanat eserleri ve köyler çığ karlarını dağıtan engeller aracılığıyle korunur.

— Jeomorfol. Jeomorfoloji yönünden çığların etkisi olukları döküntülerinden temizlemek, döküntüleri düzensiz öbekler halinde yamacın eteğine yığmaktan ibarettir. Çoğunlukla bu faaliyet yazın sellerin aktığı sel yataklarından görülür. Buzulların beslenmesinde çığların doğrudan doğruya rolü vardır. Daimî kar sınırının altındaki gölgelik yamaçlarda buzkarlar (bunlara bazen *çığ buzu* da denir) oluşur; bunun sebebi, yanlarında birçok çığ oluğuyle yarılan karların yükselmesidir.

Donmuş,küçük ve sert taneli kardan meydana gelen çığlara *tozsu çığ* adı verilir. Bunların jeomorfoloji yönünden etkileri zayıftır; ama verdikleri zarar bazen çok büyük olur. Ağır, çok nemli kardan meydana gelen, kayaları ve toprağı da sürükleyerek yer yüzeyini dümdüz hale getiren çığlara *dipten gelen çığ* denir. Yanardağ yamaçlarındaki maden köpüklerinin yuvarlanmasına bazen *kuru çığ* ismi verilir. (LM)

ÇIĞA i. Mersin balığı türü *(Acipenser ruthenus)*. Doğu Avrupa ve Batı Asya'da yaygındır. (L)

Foto. Ambassade d'Angleterre, U.S.İ.S. (LAROUSSE)

ÇIĞAL i. *Mah.* Cennet kuşu, horoz v.b. kuş cinsi hayvanların kuyruğunda bulunan en gösterişli ve en uzun tüy. (Dereköy, Kayseri).

◆ **Çığalanmak** dönşl. f. Kuyruk gibi dikilmek. (M)

ÇIĞILTI i. (onomatope *çığıl*'dan *çığıl-tı*). Bir arada bulunan birkaç hayvanın çıkardığı karışık sesler. ‖ Gürültü, karmakarışık sesler. (M)

ÇIĞIR i. (esk. türk. *çığır*, dar, küçük yol). Kar üzerinde herhangi bir şekilde açılan veya çığın yuvarlanırken açtığı yol: *Gidiyorduk, kar üstünde bir incecik çığırdan* (M.E. Yurdakul). ‖ Patika: *Hani benim çığırım / Kuzum, keçim, sığırım* (?). ‖ *Mec.* Tarz, yol: *Her yazıyı koymazlar, bir edebiyat çığırına bağlı değillerse de toplumun geleneğine, kurumlarına, kuralarına bağlıdırlar* (N. Ataç).

— ÇEŞ. DEY. *Çığır açmak*, başkalarının da izleyeceği yeni bir tarzı başlatmak veya yol açmak: *Garplılaşma çığırını açanlar, bize bugünleri ancak ve hayli uzaktan hazırlamışlardır* (F.R. Atay). *Evliya Çelebi'nin açtığı çığırda yazanlar az olmuştur* (A.Ş. Hisar). ‖ *Çığırından çıkmak*, doğru ve uygun olan yolundan sapmak: *Kızıma gelince, o da tamamiyle çığırından çıkmış* (H.R. Gürpınar). *Artık iş çığırından çıktı* (B. Felek).

— Coğ. *Çığır dallanması* (veya *difluans*), bir akarsuyun, deltada olduğu gibi veya bir buzulun dağda buzul dönemleri sırasında bir daha birleşmeyen dallara ayrılması. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Coğ. *Çığır dallanması*, eğimin azalması, yükün artması veya buzullarda olduğu gibi başlıca dillerden birinin *çığır dallanması boğazı* aracılığıyla komşu bir vâdiye taşmasından meydana gelebilir. (ML)

ÇIĞIRAÇAN (İbrahim Hilmi), türk yayımcısı (Tulça 1880-İstanbul 1963). 1896'da Babıâli caddesinde «İslâm kütüphanesi»ni kurarak yayımcılığa başladı. Daha sonra «Kütüphane-i İslâm ve Askerî»yi, Cumhuriyetten sonra «Hilmi kitabevi»ni kurdu. (M)

ÇIĞIRMAK geçz. f. (onomatope *çıņk*'tan *çıķ-ır-maķ*> *çığ-ır-mak*). *Halk dili.* Çağırmak, bağırmak.

◆ **Çığırgan** i. Çağırıcı, çağıran kimse.

◆ **Çığırtı** i. Çığırma, bağırma sesleri.

◆ **Çığırtma** i. Çağırtma. ‖ *Esk.* İnce sesler çıkaran nefesli, basit bir musiki âleti: *Bunların da önlerinde lavta, armonik, çığırtma vardı* (Ahmed Rasim).

— ANSİKL. Daha çok Anadolu'da üflenen ve ilkel bir nefesli saz olan *çığırtma*, ağaçtan, kamıştan veya kartal kanadı kemiğinden yapılır. Uzunluğu 15-30 sm arasındadır. Üstte altı, altta bir deliği bulunur. İnce ve net sesi olan bir çoban çalgısıdır. Klasik çalgılardan küçük flüt (picolo) ile boy ölçüşecek niteliktedir.

◆ **Çığırtmacı** i. Çığırtma denen müzik âletlerini çalan kimse.

◆ **Çığırtmak** ettrg. f. Çağırtmak.

◆ **Çığrışmak** ortaklş. f. Hep birden bağırıp çağırmak, gürültü etmek: *Baba kız aralarında çocuğu ezerek, çığrışarak birbirlerini kucakladılar* (H.E. Adıvar). [ML]

ÇIĞIRTKAN veya **ÇAĞIRTKAN** i. (*çığırmak*'tan *çığır-t-kan* veya *çağırmak*'tan *çağır-t-kan*). Yüksek ses çıkararak çağırmak işini yapan canlı veya âlet. ‖ Seyirci veya alıcı çekmek için bağırarak halkı davet eden kimse: *Sirk çığırtkanı.* ‖ *Mec.* Çıkar sağlamak için başkalarını gereksiz yere öven kimse.

— Avc. Ötüşüyle aynı soydan kuşları çevresine toplaması için avcıların kullandıkları kuş. (*Eşanl.* MÜHRE.) ‖ Kuşların seslerini taklit ederek kendilerine çekmek ve yaklaştırmak için avcıların kullandığı düdük, ıslık âleti: *Çığırtkan düdüklerinin kullanılması kanunen yasaktır.*

— Temş. santl. Günümüzde küçük tiyatroların kapısı önünde veya panayırlarda halkı eğlendirerek müşteri çeken bir çeşit soytarı.

— ANSİKL. Avc. Üç çeşit çığırtkan vardır: *Düdüklü çığırtkan, dilli çığırtkan, ıslıklı çığırtkan.* Düdüklüsü, tarla kuşlarını, keklikleri, bıldırcınları çağırmağa yarar. İki yanı delik ve içi boş basit bir kayısı çekirdeği mükemmel bir çığırtkan düdüğüdür. Madenî düdükler, bu çekirdeğin taklidinden başka bir şey değildir. Dilli çığırtkan veya kaval, gece kuşunun sesini taklit etmeğe yarar. Nefret ettikleri bu sesi duyunca kuşlar hemen gelir ve kendilerini ağaçlara yerleştirilmiş ökselerin üstüne atarlar. Islıklı çığırtkanlarla çeşitli kuşların sesi taklit edilir. Kafeste yetiştirilen kuşlara da çığırtkanlık yaptırılır. Meselâ keklik avında dişi keklikten, ördek avında da dişi ördekten yararlanılır.

◆ **Çığırtkanlık** i. Halkın ilgisini çekmek için bağırıp çağırma. ‖ *Mec.* Çıkar sağlamak için birini övme. (LM)

ÇIĞLI, Doğu Anadolu'da (Hakkâri ili, Çukurcu ilçesi) bucak; 1 835 nüf.; 5 köy. — *Bucak merkezi* (eski Zap), 362 nüf. İlçe merkezinin batısında. (M)

ÇIĞLIK i. (onomatope *çıņk*>*çıķ-lıķ*'tan). Acı acı, ince ve keskin bir sesle haykırış, bağırma, feryat: *Karısı doğururken çığlığını çeşme başından işittim* (H.E. Adıvar). *Ellerini yüzüne kapayarak acı bir çığlıkla hüngür hüngür ağlamağa başladı* (A.H. Müftüoğlu).

— DEY. *Çığlık atmak (koparmak)* veya *çığlığı basmak*, acı acı bağırmak, feryat etmek: *Onu görür görmez çığlıklar atar* (A. H. Tanpınar). *Habersizce kapıyı itince, öyle müthiş bir çığlık kopardı ki* (Ömer Seyfeddin).

— Fizyol. ve Patol. Gırtlak ve yutakta titreşimlere yol açan şiddetli ve sürekli bir soluk vermeden ileri gelir. Yeni doğmuş çocuğun ilk soluk verişleri «viyaklama» denilen çığlıklarla beraber olur.

◆ **Çığlıkçı** i. Daha çok cenaze sırasında, ölenle yakınlığı olmayan, fakat ağlayıp çığlıklar atarak duyulan acıyı belirtmek görevini yüklenen ve bunu meslek edinen kimse.

◆ **Çığlık çığlık** veya **çığlık çığlığa** zf. Çığlıklar atarak: *Kuşlar geliyor derken / Yükseklerden, sürü sürü çığlık çığlık* (O. V. Kanık). *Çığlık çığlığa adanın bir köşesine koştum* (R.N. Güntekin). [ML]

ÇIKAR i. (*çıkmak*'tan *çık-ar*). Kişinin yalnız kendi yararı için gözettiği husus: *Bir insanda suç sayılabilecek ikiyüzlülük, çıkarı uğrunda bile bile ettiği ikiyüzlülüktür* (N. Ataç).

— DEY. *Çıkarına bakmak*, yalnız kendini ve menfaatlerini gözetmek: *İnandığım şeyleri kendimden üstün tutarım, belki gerçekten öyle değilimdir, hepki çıkarımı düşünür, ararım* (N. Ataç).

◆ **Çıkarcı** i. *Yeni.* Yalnız kendi menfaatini düşünen kimse. (M)

ÇIKARMA i. Çıkarmak işi.

— Ask. *Çıkarma bölüğü*, karada görevlendirilmek üzere her büyük savaş gemisinde mürettebattan kurulan ve bir piyade bölüğüne eş birlik. ‖ *Çıkarma harekâtı*, düşman tarafından işgal edilmiş bir kıyıda bir köprübaşı kurmak amacıyle yapılan askerî harekât. ‖ *Çıkarma kuvveti*, hücum çıkarması yapmak üzere özel olarak donatılan ve eğitim gören kıtalardan kurulu özel görev kuvveti. (Bir amfibik hücum çıkarmasını başarmak üzere hazırlanmış böyle bir özel görev kuvveti kumandanına da «çıkarma kuvveti kumandanı» denir.) ‖ *Çıkarma plajı*, çıkarma taarruz kuvveti tarafından hücum çıkarması yapılarak ele geçirilecek bölgede kıyı başı kurmak üzere, karaya ayak basılacak kıyı parçası.

— Ask. denizc. *Çıkarma aracı*, çıkarma yapılacak kıyıya asker ve cephane taşımakta kullanılan, altı düz, az su çeken, küçük deniz aracı. ‖ *Çıkarma birliği*, deniz kıyılarında veya nehir içlerinde çıkarma harekâtı yapmak üzere eğitim gören, özel tipteki hafif ve küçük teknelerden kurulmuş deniz birliği (çıkarma filotillası). ‖ *Çıkarma gemisi.* Bk. ANSİKL.

— Cerr. Organizmadan yabancı bir maddeyi, sonradan olma katı bir kısmı, ağrılı, zararlı veya faydasız bir organı çıkarıp alma işlemi: *Bir kurşunu, dişi, taşı, göz billûrunu çıkarma.*

— Fizyol. Metabolizma sonucunda ortaya çıkan artık maddeleri, fazla alınan bazı besinlerin kullanılmayan kısımlarını (tuzlar, vitaminler), zararlı maddeleri (karbon gazı) dışarı atma. (Başlıca çıkarma organları: böbrekler, karaciğer, akciğerler, ter bezleri).

— Mat. Toplamanın ters işlemi. Bk. ANSİKL.

— Patol. Zararlı bir maddeyi, bulunduğu dokudan ayırma; yabancı bir maddeyi, kangrenli bir dokuyu çıkarma.

— Petr. Bir kuyu açılma sırasında elde edilen nümunelerde hidrokarbürlerin çıkarılmasına yarayan âlet.

— ANSİKL. Ask. Deniz üstünlüğünü, bugün aynı zamanda hava üstünlüğünü elinde bulunduran savaşçı bir devlet, karada bulunan düşmanının kıyılarına *çıkarma* yapmak suretiyle harekete geçebilir. Tarihte *cebrî çıkarmalar* çoktur. Norman'ların IX. yy.daki akınları; özel çıkarma gemileriyle Haçlıların yaptıkları harekât; 1809'da İngilizlerin Welcheren adasına yaptıkları ve çıkarmadan sonra Anvers'i zaptetmeyi başaramadıkları saldırı; 1830'da Fransızların Cezayir'deki Seydi Ferruh koyuna yaptıkları çıkarma; fransız-ingiliz birliklerinin 1855'te Kırım'a ve 1915'te Gelibolu yarımadasına yaptıkları çıkarmalar. Fakat İkinci Dünya savaşında denizci anglosakson devletleri, bir kara devleti olan alman blokuyle karşılaşınca çıkarma harekâtının önemi o güne kadar görülmedik ölçüde bir önem kazandı ve bu harekâtın hazırlanmasında taktik ve lojistik bakımlardan birtakım zorluklar ortaya çıktı. Dieppe ve Saint-Nazaire taktik akınları, 1942 ile 1944 arasında yapılan büyük ölçüdeki çıkarmalara hazırlık niteliğinde olan hareketlerdir. Müttefikler 8 kasım 1942'de 500 taşıt ve 350 savaş gemisinin refakat ve himayesi altında Fransız Kuzey Afrikası'na geri hizmet birlikleriyle beraber üç piyade tümeni ve iki zırhlı tümenden kurulu kuvvetleriyle bir çıkarma yaptılar. 1943'te Sicilya adası güney kıyılarına 160 000 kişi ve 600 tank çıkardılar. Nihayet, 6 haziran 1944'te de, Fransa kuzeyindeki stratejik hedeflere beş ay süreyle yapılan hava bombardımanlarından sonra, dünya tarihindeki en büyük çıkarma harekâtı yapıldı: önde giden 316 mayın tarama gemisinin gerisinde 702 savaş gemisinin ve sayısız avcı uçaklarının himayesinde 4 266 çıkarma gemisi, Normandiya'nın beş kıyı bölgesine beş tümen çıkardı; bu esnada üç hava indirme tümeni de düşman mevzileri gerisine indirildi. Arromanches ve Saint-Lorent-sur-Mer sunî limanlarından da yararlanılarak 1 500 000 kişi, 340 000 kara taşıt aracı ve 740 000 ton ikmal maddesi, çıkarmanın yirmi beşinci günü karaya çıkarılmış bulunuyordu. Böylece Normandiya üssü birkaç ay sonra, Müttefiklerin gerçek bir cephe üzerinde 75 tümenlik bir kuvveti tutmalarını sağladı.

Pasifik okyanusunda Japonlar da, Çin'de edindikleri tecrübelerle güçlenmiş olarak, Güneydoğu Asya'daki yıldırım savaşı esnasında çıkarma hareketleri uyguladılar.

Filipinler'e saldırı için gerekli ulaştırma yollarını cebrî çıkarmalarla tekrar ele geçirebilmek için Amerikalılar iki yıllık bir süre çalışmak zorunda kaldılar. Amerikan saldırıları da «birdirbir şeklinde ilerleme» denilen bir taktiğe göre hızı gittikçe artan bir tempo ile gelişti. Bu taktikte ara mevzileri ihmal edilerek hava meydanı olabilecek iki ada işgal edilir.

Birçok kara ve deniz harekâtını kapsayan devrelerden sonra, Müttefiklerin Kyu-Şu'ya ve Tokyo koyuna yaptıkları çifte çıkarma Japonya'nın teslim olma ihtimalini ortaya çıkardı. (Bk. PASİFİK SAVAŞI.) Bu çıkarmalarda 3 000 gemiyle saldırının başlangıcı için 6 tümen karaya çıkarılmış bulunuyordu. İkinci Dünya savaşından sonra da gerek Kara ve gerekse Çinhindi seferlerinde başarılı çıkarma harekâtına girişildi.

Çıkarmalara ait teknik üzerinde böylece geniş tecrübeler elde edilmiş olmakla beraber, bu harekât yine de nazik bir mesele olarak kalmakta, özellikle çok çeşitli kara ve deniz harekâtı malzemesini, çıkarma yerinin seçilmesini, kullanılacak malzemenin taşınmasını ve lojistik üsler tesisi ba-

kımından çok dikkatli bir hazırlığın yapılmasını gerektirmektedir. Ayrıca çıkarma harekâtının başarısı, hiç olmazsa mevziî bir deniz ve hava üstünlüğü istemekle kalmamakta saldırının ilk safhasında tek elden bir kumandaya da lüzum göstermektedir.

— Ask. denizc. *Çıkarma gemisi*, İkinci Dünya savaşında Müttefikler çeşitli tipte çıkarma gemileri kullandılar, bu gemiler iki ana kategoriye ayrılabilir: **1.** *Piyade çıkarma aracı* veya *piyade çıkarma gemisi*. Bunlar 30 km hızında 250-404 tonluk küçük gemilerdir. Kıyıda kolayca karaya oturtulabilir, personel ve malzemenin karaya çıkarılması için baş taraflarında indirilebilir rampaları vardır; bunlarla 200 kişi ile 32 ton malzeme taşınabilir. **2.** *Açıkdeniz çıkarma gemileri*. Başlangıçta tankların taşınması için düşünülmüş olan araçlardı. Bunlar da 20 km hızında 150-4 000 tonluk küçük gemiler veya hafif zırhlılardır; iki güvertesi olan en büyükleri, 80 tank ve 300 kişi taşıyabilir, bir kısmı hafif çıkarma araçlarını yüklenebilecek şekilde metafora düzenlidir, bir kısmı da deniz araçlarını üzerinde taşıyan yüzer havuz halindedir. Taşıt araçlarının karaya çıkarılması da pruva bodoslamasına yerleştirilen bir rampa vasıtasıyle yapılır. 1941'den itibaren İngiltere ve Amerika'da inşa edilmiş olan bütün bu gemiler, Müttefiklerin 1942'den 1944'e kadar devam eden çıkarmalarında kullanıldı. Fransızlar da 1946'dan 1954'e kadar Çinhindi harekâtında çıkarma gemileri kullandılar. Bu gemilerin bazı model leri, helikopterleri taşımağa elverişli duruma sokuldu.

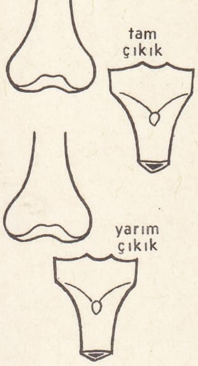

çıkık

— Mat. *Aritmetikte çıkarma*, ancak çıkan sayı çıkarılandan küçük veya en fazla çıkarılana eşitse yapılabilir. Bu durumda çıkarmanın sonucu, büyük sayının küçük sayıdan fazlalığını veya ikisi arasındaki farkı gösterir.

Çıkarma negatif sayılar arasında yapılıyorsa bu özellik görülür: bir sayıya negatif bir sayıyı eklemek, pozitif olarak alınan bu sayıyı çıkarmaktır; negatif bir sayıyı çıkarmak da pozitif olarak alınan bu sayıyı toplamaktır. Toplama ve çıkarmayle ilgili formüller bu durumda sıfırla tamamlanmış pozitif ve negatif sayıların cümlesi için geçerlidir. Toplama işlemi karmaşık ve aşırı karmaşık sayılara, vektörlere, tansörlere v.b. genişletilebilir. Bu durumda çıkarma işlemi de toplamanın ters işlemi olarak aynı şekilde genişletilebilir. Sayılarda olduğu gibi, bütün A büyüklükleri için —A karşıt büyüklüğü, A ile—A'nın toplamı sıfır olacak şekilde tanımlanabilirse çıkarma kısıtlama olmaksızın genişletilebilir. (LM)

ÇIKARMAK ettrg. f. (*çıkmak*'tan *çık-ar-mak*). Gizli veya örtülü olan bir şeyi meydana koymak: *Bellerinden tabancalar çıkararak havaya dört, beş el sıkılıyordu* (Sabahattin Ali). *Cebinden mendilini çıkardı* (Ömer Seyfeddin). ‖ [Giyecek için] Üstten atmak: *Hayrullah Bey, bir şarkı mırıldanarak, ceketini çıkararak içeri girdi* (R.N. Güntekin). *Titreyen parmaklarıyle eldivenlerini çıkaran annesine ...* (Ömer Seyfeddin). ‖ Dışarıya uzatmak: *Pencereden başını çıkardı* (H.R. Gürpınar). ‖ Yayımlamak: *Özdemir'e çıkardığı edebî mecmuanın Ankara raportörlüğünü ihsan etmiş* (S.F. Abasıyanık). ‖ Kusmak: *Amanın midem bulanıyor. Ay vallahi çıkaracağım* (B. Felek). ‖ Açıklık yere götürmek: *Birgün hepimizi kıra çıkardılar* (F. R. Atay). ‖ Silmek, yok etmek: *Allah sürmüş, su ile çıkarmağa imkân yok* (R. N. Güntekin). ‖ [Askerlikte] Çıkarma yapmak: *İngilizler, Bandırma'ya iki yüz kişilik bir kuvvet çıkardılar* (Atatürk). [Bk. ÇIKARMA.] ‖ Sonunu getirmek: *Bu kadar kömürle kışı çıkaramayız*. ‖ Ortaya koymak: *Millet Meclisi 429, 430 ve 431'inci kanunlarını çıkarmış bulunuyordu* (Atatürk). ‖ Dışarı götürmek: *Kendisini saatlerce odasından çıkarmayacak işler bulmak merakı başlamış idi* (H.Z. Uşaklıgil). ‖ Ayırmak, atmak: *Kantara vurdular, iki kilo fazla geldi: — Kalsın rica ederim çıkarma iki kiloyu* (B. Felek). ‖ *Mec.* Elde etmek, sağlamak: *Azığını çalışmadan çıkarmayı hor gören, bayağı sayan bir sınıfın marifeti olsa gerek* (N. Ataç). ‖ Bulmak: *İşte mektebimiz kolay çıkaracağını tahmin ediyorum* (C.S. Tarancı). ‖ Yükseltmek: *Ne olduğu belirsiz bir yorgunluk içinde gönlümüzü yavaş yavaş Sina'sına çıkaran bir hal vardı* (A.Ş. Hisar). ‖ [Hırs, öfke için] İntikamını almak: *Kardeşime kızmış öfkesini benden çıkardı*. ‖ Ulaştırmak: *Seni bir nura çıkarsam, diye koştum durdum* (M.A. Ersoy). ‖ (...) gibi göstermek: *Utanmadan bir de beni yalancı çıkardın*. ‖ Meydana getirmek, yaratmak: *Hâdise çıkarmak*. ‖ Uzaklaştırmak: *Divan şairlerimizin arapçadan farsçadan aldıkları sözler, onların dillerini türkçe olmaktan çıkarmamıştır* (N. Ataç). ‖ *Teklz.* Vermek: *Paraları çıkarmadın mı, asılacağımdan şüphen olmasın* (K. Tahir).

— ÇEŞ. DEY. *Adını ... 'e çıkarmak*, öyle tanıtmak: *Ama sonra insanın adını bilmiyora çıkarırlar, neden nahak yere kendime söz getireyim?* (N. Ataç). ‖ *Aradan çıkarmak*, sıkışık duruma rağmen bir işi sonuçlandırmak. ‖ *Çileden çıkarmak*. (Bk. ÇİLE.) ‖ *İcat çıkarmak*, kötü karşılanan yeni bir huy edinmek veya olmayacak şeyler istemek. ‖ *İş çıkarmak*, boşuna bir mesele yaratmak: *Aman kardeşim, sabah sabah iş çıkarma* [...] *bu hamal benim* (B. Felek). ‖ *Ses çıkarmamak*, itiraz etmemek: *Keziban «Lâf bütün bunlar»; der gibi omuzlarını silkti, ses çıkarmadım* (N. Ataç). ‖ *Tadını çıkarmak*, zevk almak, bir şeyi zevk ala ala yapmak: *Yemeğin tadını çıkarır* (N. Ataç).

— Fizyol. Organizmadan dışarı atmak: *Zehirli maddeler çıkarmak*.

— Mat. Üçüncü bir sayı elde etmek için, belli bir sayıdan daha az değerli başka bir sayı kadar birimi eksiltmek. *Esk.* Tarh etmek. ‖ *Bir sayıyı bir başka sayıdan* veya *bir ifadeyi bir başka ifadeden çıkarmak*, bunlara karşılık gelen çıkarmayı yapmak.

— Tasav. *Halvet çıkarmak*. Bk. HALVET.

◆ **Çıkarılmak** edilg. f. Çıkarmak işine konu olmak.

◆ **Çıkartma** i. G. santl. Porselen, cam, kâğıt v.b. üzerine renkli resimler yapma. ‖ Bu yolla yapılan resim.

— ANSİKL. *Çıkartma*, resimleri şap, alümin, kitre zamkı ile sıvanmış bir kâğıt üzerine çizmek, boyamak veya basmak suretiyle hazırlanır. Tamamlanmış kısım, resimlenecek yüzeye yapıştırılır ve arka tarafındaki kâğıt su ile ıslatılır. Bir süre sonra kâğıt, resimli tabakadan ayrılır.

XVIII. yy.da İngilizler, keramik üzerine çıkartma yolu ile basma süslemeler yaptılar; 1751 yılında Worcester fabrikasını kuran kimyager Wall, porselen üzerine uygulanan resim baskısını veya çıkartmasını buldu, özellikle mavi japon süslemelerini taklit etti. 1789 Yılında Potter adlı ingiliz basımcıları firması Fransa'da, porselen üzerine çıkartma yolu ile süsleme yapma izni aldı. Renkli taşbasması, XIX. yy.da geniş bir yayılma imkânı sağladı; tahta, cam ve sonra da mürekkepleri pişince camlaşan seramik çıkartmaları yapılmağa başlandı. Basım, litografya veya ofset olarak yapılmaktadır.

◆ **Çıkartmak** ettrg. f. Çıkarmak işini yaptırmak. (ML)

ÇIKARSAMA i. (*çıkarmak*'tan *çıkar-sa-ma*). *Yeni*. Doğru kabul edilen bir önermeden, düşünce yoluyle, bir başka önermeye geçme. *Esk.* İntikal. (Hiç bir aracıya ihtiyaç duyulmadan bir tek önermeden kalkılarak gerçekleştirilen *dolaysız çıkarsama* ile aracı önermelere başvurularak yapılan *dolaylı çıkarsama* arasında fark vardır. Stuart Mill'e göre, akıl yürütmenin en ilkel şekli «tikelden tikele ulaştıran çıkarsama»dır.). [ML]

ÇIKARTI i. (*çıkarmak*'tan *çıkar-t-ı*). Fizyol. *Yeni*. Organizmadan atılan maddeler. *Esk.* Itrah maddesi. ‖ İnsanların ve hayvanların dışarı çıkardıkları artık maddeler: dışkı, sidik, ter.

— ANSİKL. *Çıkartı* deyince yalnız dışarı atılan karbonik asit, sidik, dışkı, ter, yağ gibi maddeler anlaşılmaz. Bir salgı kanalı bulunan ter salgı bezinin çıkardığı madde de çıkartıdır: meselâ burun, yutak ve bronş mukozalarındaki sümüksü salgı bezleri, tükrük bezleri, mide, bağırsak, dölyolu, sidik yolu, gözyaşı, meme, karaciğer ve pankreas bezleri bu arada sayılabilir. Çünkü bunların salgıları da ya doğrudan doğruya veya dolaylı olarak dışarı atılır.

◆ **Çıkartıcı** i. Foto. Maviye, yeşile ve kırmızıya duyarlı, üst üste konmuş üç sübye tabakadan meydana gelen bir fotoğraf filmi kullanma esası ve buna dayanan renkli resim çekme işlemi. (ML)

ÇIKI i. (*çıkmak*'tan *çık-ı*). *Halk dili*. Küçük bohça. Bk. ÇIKIN.

— DEY. *Kirli çıkı*, çok tutumlu, elindekini saklayan. (M)

ÇIKIK sıf. ve i. (*çıkmak*'tan *çık-ı-k*). [Kemik veya uzuvlar için] Yerinden çıkmış olan: *Çıkık kol*. ‖ Çıkıntı halinde olan: *Sokağın başındaki çıkık evde oturuyorlar*.

— Patol. Eklem yapan kemik uçlarının, birleşme durumunda sürekli değişikliğe yol açacak şekilde yer değiştirmesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Doğuştan kalça çıkığı*, femur uyluk başının, kalça kemiğindeki hokka çukurundan ayrılıp çıkması. (Bu anomali kalça eklemindeki bir yapı kusurundan ileri gelir; çocuk doğar doğmaz anlaşılabilirse de bazı hallerde ancak yürümeğe başladıktan sonra belli olur. Bk. ANSİKL.

— Vet. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Patol. *Çıkık*'ın birçok çeşidi olabilir. Eklemlenme büsbütün kaybolmuşsa tam çıkık; eklem yüzeylerinde henüz birbirine değen yer varsa yarı çıkık var demektir.

Çıkık, eklemin anatomik yapısının zorunlu kıldığı yönde ise düzenli; aksi yönde ise düzensizdir. Çıkık, kendiliğinden olan veya patolojik çıkık (kemik uçlarının had veya müzmin bozukluğundan ileri gelir), doğuştan çıkık (önceden var olan şekil bozukluklarından ileri gelir) ve travma çıkığı diye de çeşitlere ayrılır. Travma çıkıkları da (bunlar en sık görülenleridir) yeni, eski ve depreşmeli diye çeşitlenir. Yeni çıkıklar çoğu zaman yetişkinlerde görülür ve şiddetli bir travmadan sonra meydana gelir. Bu türlü çıkıklarla birlikte önemli derecede eklem ve hattâ kemik zararları da yer alır (ağır sonuçlu, kırıklı çıkık). Çıkık şiddetli bir ağrı yapar; çıkan ekleme ve çıkığın çeşidine göre, daima aynı biçimde bir duruş bozukluğuna yol açar. Elle yoklamada, eklem boşluğu ve çıkan kemiğin anormal duruşu anlaşılabilir. Radyografide çıkık ve varsa kırıklar kesin olarak görülür. Çıkık tedavisi acele yapılmalıdır; bunun için çıkık kemik yerine konmalı, sonra kemik uçları kaymasın diye sargıyle sarılmalı veya alçıya konmalıdır. Eski çıkıklar, zamanında yerine yerleştirilmemiş ve oldukları gibi kalıp sağlamlaşmış çıkıklardır; bu gibi çıkıklar çoğu zaman yeni bir eklemin doğmasına (yalancı eklem) sebep olurlar, bu eklemlerin çalışması ise sınırlıdır. Depreşmeli çıkık, gittikçe hafifleyen travmaların etkisiyle kemik uçlarının gittikçe daha kolay bir şekilde yer değiştirmesi halidir. Çoğu zaman cerrahî tedaviye ihtiyaç gösterir.

● *Doğuştan kalça çıkığı* (D.K.Ç.). Son yıllarda, çıkık olmadan önce kalça bozukluklarının çok erken teşhisinde büyük ilerlemeler sağlanmıştır. Erken teşhis, önleyici veya ortopedik tedbirlerin alınmasını sağladığı için hastalığın ilerlemesi önlenmekte, çoğu zaman cerrahî müdahaleye ihtiyaç kalmamaktadır.

● *D.K.Ç.'nın sebepleri*. Bu hastalık çoğu zaman soydan geçen ailevî bir hastalıktır. Bazı bölgelerde, meselâ İtalya (özellikle Piemonte'de) ve Almanya'da, Orta Avrupa ülkelerinde, A.B.D.'de daha sık rastlanır.

Sarı ırkta seyrek, zencilerde ise daha az görülür. Ayrıca D.K.Ç. kızlarda erkeklerden daha fazla olur (7-8 kıza karşı 1 erkekte).

● *D.K.Ç.'nın belirtileri ve izlenmesi*. Çıkıkların gelişim ve tedavisi teşhisin konulduğu yaşa göre değişir.

Çocukta, doğuştan çıkıkları, yürümeden önce ve sonra diye ikiye ayırmak gerekir:

1. *Yürümeden önce*. Bazı kalçalar doğar doğmaz çıkığa elverişlidir; ama ancak yürümeden sonra çıkık yapar. Demek ki baş-

langıçta bozukluk yoktur; dolayısıyle çıkık olmadan önce önleyici tedbir alınabilir. Bu durumu bilmek şarttır. Bu kusurların önlenmesi hekimler tarafından her zaman, hele son yıllarda daha fazla tavsiye edilmiştir. Yeni doğan çocuklarda ve bebeklerde çıkığa elverişli kalçayı anlamağa yarayan belirtileri, sistemli bir şekilde araştırıp yoklama işini halka öğretmek için büyük çaba gösterilmiştir.

Belirtiler şunlardır: bir bacağın (görünür veya görünmez) kısalığı; bacağın tam açılmaması; kaba kıvrımının veya dölyolu yarığının eğik olması ve daha sonra, yürümenin gecikmesi. Bebeğin bacaklarını düz ve gergin olarak birbirine yaklaştırıp belemekten kaçınılmalıdır. Bacaklar arasına kalın bezler konup kalçanın düzgün durması sağlanırsa belenen bebeklerde kalça çıkığı olmaz. Çocuklarını sırtlarında ata biner gibi, yani bacakları ayrık olarak taşıyan zencilerde kalça çıkığı görülmez.

2. *Yürümeğe başladıktan sonra.* Çıkık tek taraflı ise çocukta karakteristik bir topallama görülür: hasta, gövdesini ve omuzunu çıkık tarafa eğer; kalça öteki tarafa yatar. Çıkık yüksek ise, hasta çıkık tarafta yere bir şey «batırır» gibi yürür. Çıkık iki taraflı ise, omuzların sallanması da iki taraflıdır. Hasta «ırganır» veya «ördek gibi» yürür.

Ergin ve yetişkin kimselerde, hiç tedavi yapılmamışsa, topallama daha önemlidir ve önceleri aralıklı, sonraları sürekli ağrılara sebep olur; bacak hareketleri gittikçe sınırlanır.

● *D.K.Ç.'nın tedavisi.* Çıkık tedavisi yaşa göre değişir:

1. İlk çocukluk çağında önleyici tedbir, bacakların arasını bezle doldurarak belemek ve bacakları dümdüz uzatarak belemeyi yasaklamaktır. Çıkık veya yarı çıkık iyice yerleşmişse, tedavi hastahanede yapılır. Bacaklar, bir aygıt veya madenî bir hamut ile gittikçe açılarak sabitleştirilir; bu suretle kemikler yavaş yavaş eski duruma getirilir; sabitleştirme, ağırlık asma veya çekme sistemi ile de yapılabilir; ondan sonra hokka çukuruna giren uyluk başının yerinde durması için art arda alçılar yapılır ve kalça eklemi sağlamca tutturulur. Duruma göre tedavi 6-12 ay, hattâ daha uzun sürebilir.

Erken tedavinin ortaya atılması son yıllarda, birçok çıkığın körpe yaşta, ameliyat edilmeden yerine konulabilmesini sağlamıştır. Hekimler uyluk başının, hokka çukuruna birden bire sert bir şekilde değil, yavaş yavaş yerleştirilmesi gerektiğini önemle belirtmişlerdir. Eskiden yapılan anî yerleştirmelerde, uyluk başındaki nazik damarlar zedelenmekte ve kötü sonuçlara yol açmaktaydı.

2. İkinci çocukluk çağında, düzeltilecek anatomik bozukluklar daha önemli olduğundan, cerrahî müdahaleye daha sık başvurulur.

3. Ergin ve yetişkinlerde cerrahî tedavi yapılır. Cerrahî müdahaleyi gerektiren önemli haller: kemik kesip çıkarma (uyluk boynunun eksenlerini değiştirmek ve böylece uyluk başının daha iyi oturmasını sağlamak amacıyle yapılır); kemik plastiği (uyluk başının üstü hokkaya uyacak şekilde düzeltilir); eklem plastiği (eklem yüzeylerini özel alaşımlarla veya plastik maddelerle kaplama); kalça artrodez veya ankilozları (bunlar iyice yerleşmiş çıkıklarda uygulanır).

— Vet. *Çıkıklar* büyük evcil hayvanlarda genellikle çok sıkıntı vericidir; çünkü bu hayvanlarda kaslar kuvvetli olduğu için çıkığı yerine koymak çok güçtür; ayrıca bunları kımıldatmadan durdurtmak imkânsız olduğundan çıkığı oynatmadan yerinde tutmak da güçtür. İnsanda kullanılan cerrahî teknikler küçük hayvanlar için de kullanılabilir.

◆ **Çıkıkçı** i. Kırıkları, çıkıkları, burkulmaları, ağrıları iyi etmede ustalaşmış ve bunu meslek edinmiş kimse: *Üsküdarda bir çıkıkçı varmış ... onu çağırdılar. Ayağım kütük gibi şişmişti* (Ahmed Rasim).

— ANSİKL. *Sınıkçı* da denen *çıkıkçı*'ların sayısı her ülkede pek çoktur. Bazı çıkıkçılar anatomi ve patoloji konusunda hiç bir bilgiye sahip olmadan pratik bir ustalık kazanmışlardır. (→ Bibliyo.) [LM]

ÇIKIN i. *(çıkmak'*tan *çık-ı-n).* Uçları düğümlenmiş ve içinde öteberi bulunan mendil, çevre v.b., bohça veya bağlanmış paket: *Bütün eşyası küçük bir çıkınla* [...] *bir basit sazdan ibaretti* (R.N. Güntekin). *Adamlar, kadınlar, çocuklar / Ellerinde yemek çıkınları...* (O.V. Kanık).

◆ **Çıkınlamak** geçl. f. Çıkın halinde bağlamak, bohçalamak, paketlemek: *Çamaşırları yanlış mı çıkınladılar?* (K. Tahir). [M]

ÇIKINTI i. *(çıkmak'*tan *çık-ı-n-tı).* Hizadan dışarı çıkmış olan kısım, burun, dirsek. ‖ Düz bir yüzeydeki tümsek. ‖ Bir yazı metnini düzeltmek veya ona bir şey eklemek amacıyle satırların dışına ve sayfa kenarına yazılan yazı, çıkma. ‖ *Argo.* Sigara.

— Anat. Düz bir kemiğin yüzeyindeki yuvarlakça kabartı: *Artkafa çıkıntısı, alın çıkıntıları.* (Frenoloji sisteminde kafatası üzerindeki çıkıntılar, farazî olarak, beyinde de bulunduğu düşünülerek bazı eğilim ve yeteneklerin işareti sayılırdı.) ‖ Herhangi bir şey üzerinde bulunan uzantılara verilen ad. ‖ Çeşitli tipte tümsek ve kabartılara verilen ad: *Alın çıkıntısı. Çene çıkıntısı.* ‖ *Cinsî çıkıntı,* erkekte erbezlerini, kadında yumurtaları meydana getirecek olan embriyon organı. ‖ *Eklem çıkıntısı,* başka bir kemikle eklemleşmeğe yarayan ve bir yeri düz olan çıkıntı. ‖ *Kapı çıkıntıları,* karaciğerin orta kısmında, biri önde, diğeri arkada bulunan çıkıntılar. ‖ *Kas yeri çıkıntısı,* üzerine bir veya birkaç kasın yapıştığı çıkıntı. (Vücutta böyle çıkıntıların sayısı pek çoktur). ‖ *Kirpiksi çıkıntılar,* irisin dışındaki kirpiksi cismin ön bölgesinde bulunan ışınsal uzantılar.

— Biyol. Belli bir hayvan şubesinde yeni organların belirmesi. (Kaplumbağalar ile tatuların kemikli bağaları, öğütücü azı dişlerinin üzerindeki değişik girinti çıkıntılar, denizkestaneleri ile denizyıldızlarının dikenleri birer *çıkıntı*'dır. *Eşanl.* YENİLEME.

— G. santl. Bir biçimin uyumlu gelişiminde aksaklık veya kusur.

— İstihkâm. Bir tahkimli tesisin ileriye doğru çıkmış parçası: *Bir burç çıkıntısı.*

— Mim. Duvar yüzünden dışa taşan parçalardan her biri. (Balkon, gömme ayak, korniş v.b.). ‖ *Dam kenarlığı çıkıntısı,* duvarları ve üzerindeki bütün çıkıntıları korumak için çatı katında dam kenarlarında yapılan çıkıntı.

— Patol. *Kanlı seroz çıkıntı,* dölütte gömleklerle onun altındaki aponevroz arasına sızan kanlı seroz sıvının meydana getirdiği şişkinlik. (Dölüt baş tarafıyle geldiği zaman kafatasında, kıç tarafıyle geldiği zaman kabada ve cinsiyet organları üzerinde bulunur.)

◆ **Çıkıntılı** sıf. Hizadan dışarıya çıkmış kısımları olan. ‖ Satır dışına yazılı düzltme veya ekleri bulunan. ‖ *Girintili çıkıntılı,* hizadan dışarı taşmış ve içeri girmiş yerleri olan: *Girintili çıkıntılı bir bahçe duvarı.* ‖ Çıkılacak ve girilecek yerleri veya kapı ve geçitleri çok olan. (ML)

ÇIKIRIK i. Bk. ÇIKRIK.

ÇIKIŞ i. *(çıkmak'*tan *çık-ı-ş).* Çıkmak işi: *Çıkış serbesttir.* ‖ Çıkılacak yer: *Sinemanın çıkışı burasıdır.* ‖ Çıkma tarzı. ‖ Yokuş.

— DEY. *Çıkış yapmak,* birden sesini yükselterek hücumda bulunmak.

— Anat. *Bir sinirin çıkış yeri,* sinirin tümbeyin veya omurilik yüzeyine çıktığı nokta. (Sinirin çıkış noktası görünürdeki çıkış yeridir; asıl çıkış yeri ise nevraksın içinde bulunan ve sinir tellerini veren hücre grubudur.)

— Ask. Bir birliğin savaş düzenindeki yerini alması: *Bir hücumda tankların çıkışı, piyadeden önce veya sonra olabilir.* ‖ *Çıkış hareketi* (esk. *huruç hareketi*), kuşatılmış bir kaleyi veya müstahkem bir şehri savunanların, kendilerine yardım için gelen bir yürüyüş koluyle birleşmek veya ikmal yapmak amacıyle düşman birliklerine saldırmaları veya bu birliklerin harekâtına engel olmaları. ‖ *Yeraltı yolu çıkışı,* bir yeraltı yolundan, daha önce açılmış bir sipere geçmeğe yarayan geçit.

— Bank. ve Bors. *Döviz çıkışı,* açık veren hesaplara ait bilanço sonucu. ‖ *Kredi çıkışı,* bir kredi işleminin tabiî sonucu.

— Bilgi-işlem. İşlenen bilgilerin ve ordinatörde değerlendirilen sonuçların, dışarıdaki bilgi-işlem elemanlarına aktarılması. (Dışarıda bulunan bilgi- işlem elemanları, ordinatörün, giriş birimlerine karşıt olarak «çıkış birimleri» denilen çevre birimlerinden meydana gelir.)

— Denizc. *Yelkenle çıkış,* yelken yarışlarında yatların çıkış hattı gerisinde dolaşıp manevra yapmaları. (Yarışa başlamadan önce yatları bir hizada tutmak mümkün değildir. Bu yüzden yarışa katılan teknelerin çıkış hattını geçmelerini engellemek ve yarışa nizamî olarak başlayabilmelerini sağlamak için, bu manevranın yapılması gereklidir.)

— Etnol ve Tar. Çıkış (Göç), İbranîlerin, Musa'nın önderliğinde vaat edilmiş toprağa doğru Mısır'dan çıkışları. (İbranî göçünün tarihi tartışmalıdır. İbranîlere zulmeden firavun Ramses II ise, göç hareketi kendisinden sonra gelen Meneftah'ın zamanında [M.Ö. 1225'e doğr.] olmalıdır. Göçün M.Ö. 1440 yılında yapıldığı ileri sürüldü. 1961 Yılında, olayın M.Ö. 21 nisan 1495'te meydana geldiği kabul edildi. Sanıldığına göre İbranîler Süveyş berzahını, küçük Acıgölün güneyindeki Sallûf eşiğinden geçmişlerdir.)

— Havc. Askerî bir uçağın yaptığı savaş görevi: *6 Haziran 1944'te müttefik hava kuvvetleri 12 600 çıkış yapmıştır.*

— İnş. Bir merdivenin yapı resmi üstüne ve genellikle basamak uzunluğunun ortasına çizilen hat.

— Muhas. ve Tic. *Çıkış senedi,* bazı malların mağazadan çıkmış olduğunu gösteren belge. (Bunlar, ya imalât kısmına veya müşterilere gönderilebilir. Çıkış senetleri, maliyet fiyatı ile değerlendirilir; mağaza da bunların tüm değeri kadar alacaklandırılır.)

— Patol. *Çıkış mikropları,* daha önce bulunan bir hastalık yüzünden gelişen mikroplar. (Meselâ nörotrop olan grip virüsü, sinir sistemini zedeleyince o zamana kadar çürükçül yaşayan mikroplar [pnömokoklar] güçlenip hastalık yapacak hale gelir, rahatsızlıklara yol açar.)

— Sil. *Çıkış açısı,* merminin namludan çıkmadan önceki namlu ekseni ile, namluyu terkettikten sonraki namlu ekseni arasında meydana gelen açı. ‖ *Çıkış hattı,* başlangıç noktasından, merminin namludan çıkış anındaki mermi yoluna teğet olan hat. (Bu hat düşey hatası kadar yükseliş hattından düşey olarak yer değiştirir.)

— Spor. Yarışlarda başlangıç noktası, start. ‖ Serbest güreşte pehlivanların meydana çıkmaları. ‖ *Çıkış takozu,* sürat koşularında atletlerin çıkış yaparlarken ayaklarını bastırıp hız almak için kullandıkları araç. (Sert bir madenden yapılır. Atlete ayrıca bir avantaj sağlayacak yay v.b. gibi özel bir düzeneği olamaz.)

— Temş. santl. Tiyatroda oyuncunun sahneden ayrılması.

◆ **Çıkışlı** sıf. *Yeni.* Bir okulu bitiren veya bir öğrenim derecesini tamamlayan. *Eşanl.* MEZUN.

— Müz. İkinci ses birinci sesten daha tiz olduğu zaman, ikisi arasındaki aralığa *çıkışlı* denir. (Bu kelime bir motifi, bir müzik cümlesini v.b. belirtebilir.) [LM]

Çıkış, İbranîlerin beş kutsal kitabından ikincisi (İbranîcede *Şemot*). Musa'nın peygamberliğini ve firavuna başvurmasını, Mısır'dan Çıkış'ı ve çölde yürüyüşü; Sinâ ittifakını ve taş levhaları anlatır. (L)

ÇIKIŞMAK geçz. f. *(çıkmak'*tan *çık-ı-ş-mak).* Azarlamak, sert konuşmak: *İçeri giren arkadaşına çıkıştı: «Hain kitap mitap yok» diyordun* (K. Tahir). *Ben daha ne olduğunu anlamadan valiae hizmetçiye çıkıştı: — Ayol! Misafire kapsız yorgan konur mu? Bu ne rezalet!* (B. Felek). ‖ Yetmek, kâfi gelmek: *Bütün bu hediyelere paran çıkıştı mı?* (M)

ÇIKMA i. Çıkmak işi. ‖ Binalarda dışarıya doğru çıkıntı yapmış kısım. *Eşanl.* CUMBA. ‖ Hamam havlusu ve silecek takımı. ‖ Yazılı sayfanın kenarına eklenmiş metinle ilgili not. *Esk.* Derkenar. ‖ Sıf.

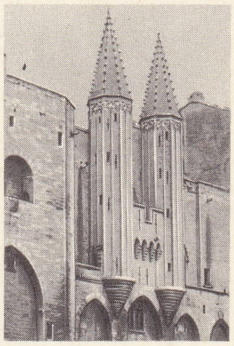

çıkma kule
Papalar sarayı
Avignon, Fransa

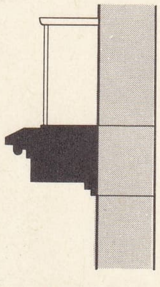

çıkma (inş.)

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

Çıkmış, dışarıya doğru çıkıntı yapmış: *Çıkma kule.*

— Dy. *Çıkma (Derayman) iğnesi,* demiryolu veya kara yolundaki ulaşım güvenliğini tehlikeye sokma ihtimali olan durumlarda demiryolu taşıtının, belirli bir noktayı aşmamasını sağlamak amacıyle yola yerleştirilen ve çıkmayı sağlayan dil tertibatına verilen ad. || *Raydan çıkma,* demiryolu taşıtlarının bir veya birkaç tekerleğinin raydan çıkması.

— İnş. Yapının, doğrudan doğruya bir dayanağa oturmayan parçası. || Bir taşın, duvar yüzünde yaptığı çıkıntı. || Besleme takozu, duvar ve içe geçme v.b. üzerinde bir yapı parçasının yaptığı yükselme.

— İstih. Esk. *Çıkma kazamat,* kale duvarlarını yan ateşinden korumak maksadıyle çıkıntı halinde yapılan tahkimli tesis. (Çıkma kazamatlar bugünkü kaponyerlerin eski şeklidir.)

— Mim. *Çıkma (yavru, küçük) kule,* genellikle çıkma olarak bir yapıya yapıştırılan küçük kule. (Bk. ANSİKL.) || Genel olarak, kale duvarının üzerinde, bir kapının yanında, bir kulenin bitişiğinde, bir perde hattının ilerisinde bulunan gözleme çıkıntısı. (Üstü koni biçimindeki bir damla örtülü olanına gözcü kulesi denir.) [Bk. ANSİKL.] || *Çıkma mazgal (tepe mazgalı, senkendaz* da denir), Ortaçağda sur duvarları üzerine çıkıntı olarak yapılan kâgir sıçan yolu.

— Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğunda, Edirne, Galata ve İbrahimpaşa sarayları acemi oğlanlarının, kapıkulu süvari bölükleri ile sarayın dış hizmetlerine tayin edilmelerine verilen ad. (Bk. ANSİKL.) || *Çıkma başı,* büyük çıkmalarda en yüksek rütbe ve memuriyet ile çıkanlara verilen ad. (Her büyük çıkmada yalnız bir Çıkma başı olurdu.)

— ANSİKL. Mim. *Çıkma kuleler*'in yapılması XII. yy.da başlar. Bunlar XIII. yy.da çok kullanılmıştır. Bazen temelden yükselir, ancak çoğunlukla sarkıtmalara, dayanaklara, gözlere veya tonoz bingilere taşıtılır. İçinde bazen her katta içeri açılan küçük bir yuvarlak oda, bazen de döner bir merdiven bulunur. Bir yapının köşesine veya aralıklı olarak surlar üzerine yapılır ve gözcü kulesi olarak kullanılır. Çıkma kulelerin XIV. yy.da sivil mimarîde büyük bir rolü olmuştur. Birçok konağın sokağı gözlemeğe yarayan köşeleme konmuş bir çıkma kulesi vardır. Canlı görünüşleri olan bu küçük yapıcıkların dış yüzleri XV. ve XVI. yy.da silme ve heykellerle süslenmiştir. Avignon'daki Papalar sarayının girişinde olduğu gibi Mont-Saint-Michel manastırının kapısı da koruyucu çıkma kulenin en güzel örneklerini verir. Bourges'daki Jacques-Coeur konağında, Rouen'daki Bourgtheroul'de, Paris'teki Sens konağında v.b. süslü çok güzel çıkma kuleler görülebilir.

Çıkma kule (gözcü kulesi), önceleri tahtadan yapılmış bir çıkıntıydı. XII. yy.dan itibaren de taştan ve düşmana bakan yanı delikli olarak yapılmağa başlandı. Çok zaman ancak bir kişi alacak genişlikteydi. Provins çıkma kulesi, Carcasson'daki Trésau kulesinin (iki katlı) çıkma kuleleri ve Avignon'daki Papalar sarayının çıkma kuleleri özellikle anılmağa değer. Çıkma kulelere, rönesans şatolarında (Chambord, Tanlay) hattâ Vauban istihkâmlarında bile rastlanır (Montlouis).

— Teşk. tar. Çıkma, çıkma kanununa göre yedi senede bir yapılırdı. Cüluslarda bu süre beklenmez ve bu sebeple yapılan çıkmaya «büyük çıkma» yahut «cülus çıkması» denirdi. Acemi ocakları eratının Yeniçeri ocağına verilmelerine de «kapıya çıkma», «ocağa çıkma» veya «bedergâh» adı verilirdi. Kapıya çıkmalar savaşlardaki kayıplardan meydana gelen boşlukları doldurmak amacıyle yedi sene beklenmeden de yapılırdı. Yeniçeri ocağının erat ihtiyacını yeniçeri ağası bir takrir ile divana arz eder, bunun üzerine kanununa göre nereden acemi alınması gerekiyorsa, ona dair bir hüküm çıkarılarak yeniçeri ağasına bildirilirdi. (LM)

ÇIKMAK geçz. f. Bir yerden dışarı varmak: *Sokağa çıkmak. Odadan çıkmak.* || Fırlamak, kopmak: *Gözü çıkmak. Direksiyonu çıkmak.* || Mezun olmak: *Nişanlısı daha on sekiz yaşında, henüz mektepten çıkmış idi* (H.Z. Uşaklıgil). *Çünkü mektepten çıktım çıkalı birinci ilkbaharı idrak ediyorum* (A. Rasim). || (Bir işi) Bırakıp ayrılmak: *İkinci sınıftan çıktım.* || (Bir yerden) Ayrılmak, uzaklaşmak: *Hâtem-ül-Enbiyâ Hazretleri orduyu hümâyunla Medine'den çıktı* (Cevdet Paşa). || Süresini bitirerek ayrılmak: *Cezaevinden çıkar çıkmaz evine koştu* (Y.Z. Ortaç). || Başka bir şeyden vücuda gelmek: *Çıkar mı reng-i hakikat ukûs-ı hayretten* (Tevfik Fikret). || Yapılabilmek, yetişmek: *İki buçuk metre kumaştan bir elbise çıkar mı?* || Eksilmek, bir şeyden indirilmek: *Beş'ten iki çıkarsa üç kalır.* || Yükselmek, tırmanmak, yüksekteki bir yere varmak: *Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenlerden* (Ahmed Hâşim). *Odasına çıktığı zaman (Larousse»u açıp baktı* (S.F. Abasıyanık). || (Yapı için) Yapmak: *Daha evin ikinci katını çıkmadılar. Apartmanın üstüne bir kat çıktılar.* || Bir şehir veya kasaba içinde bir semtten başka bir semte veya bir evden başka bir yere taşınmak: *Sorma ağabey, Ataköy'e çıktık.* || Birinin falına, talihine, şansına düşmek: *Acaba piyangodan kırk bir lira çıksa ağrılarım geçer mi?* (N. Ataç). || Gerçekleşmek, doğru olduğu anlaşılmak: *Vakt olur sünnet olur ... — Söylediğim çıktı tamam* (M.Â. Ersoy). || Koyulmak, gitmiş olmak: *Akşam karanlığında onu, kendim aramaya çıktım* (Y.K. Karaosmanoğlu). *Paketin yola çıktığını Ankara'ya telleyeceğim* (K. Tahir). || Birdenbire görünmek, görünür hale gelmek: *On dört asır evvel, yine bir böyle geceydi / Kumdan, ayın on dördü, bir öksüz çıkıverdi!* (M.Â. Ersoy). || Sağlanmak, sonuç olarak meydana gelmek, elde edilmek: *Kaynatamın kahve tütün parası çıkar diye onların evlerini kiraya verdik* (M.Ş. Esendal). *Ama bir araştırma konusu çıkabilir* (N. Ataç). || Mal olmak: *Yeni evim çok pahalıya çıktı.* || Oyunda rol alıp belli bir tipi canlandırmak: *Zenneye çıkmak.* || Varmak, ulaşmak, sona ermek: *Saraçhane'ye çıkan su kemeri caddesi...* (A. Rasim). *Dünyaya çıkmağa yol bulamadım* (Karacaoğlan). || Karaya ayak basmak: *1919 Senesi mayısının 19'uncu günü Samsun'a çıktım* (Atatürk). || Rütbece üstün birinin yanına gitmek: *Bakana çıktık.* || (Boya ve renk için) Geçmek, bulaşmak: *Kravatın boyası gömleğe çıkmış.* || (Söylenti, haber) Yayılmak, duyulmak. || Bir yere doğru uzaklaşmak, gitmek: *Bir yiğit gurbete çıksa / Gör başına neler gelir* (Karacaoğlan). *Teyze, pantolonu ver. Ağabey gelmiş olacak. Ben kahveye çıkıyorum* (H.E. Adıvar). || Sokağa gitmek: *— Evinde beyefendi! Romatizmadan çıkmıyor...* (B. Felek). || Niteliği veya özelliği anlaşılmak: *Senin böyle çıkacağın hesapta yokıu* (M.Ş. Esendal). *Yazık oldu beş bine / Bir kız aldım dul çıktı* (Türkü). || (Kemik) Yerinden oynamak, mafsaldan ayrılmak: *Kolu çıkmak.* || Dikkati çekecek kadar görünür hale gelmek: *Elmacık kemiği çıkmış* || (Yangın, fırtına, savaş, salgın, hastalık) Vuku bulmak: *Şüphesiz ilk önce bir meyhanede çıkan yangın esnasında yanıp ölmenin üzerinde duracaktı* (A.H. Tanpınar). || Olmak, bulunmak: *Arada — İslâmız diyenler de çıktı ama...* (Ş.S. Aydemir). *— Kapaklar karışmış usta! Üstünde yazılan içinde çıkmıyor* (B. Felek). || (Gazete, kitap v.b. için) Yayımlanmak: *Yahut Bay Bayur'un Türkiye'de çıkan bir gazetede yazdığını söyleyiniz* (F.R. Atay). *Bu sırada, Selânik'te Genç Kalemler isminde bir mecmua çıkıyordu* (Z. Gökalp). || İcat, imal edilmek: *Uçak diye bir kanatlı silâh çıktığını bilmez* (F.R. Atay). || Sakal, tüy ve bitkiler için) Bitmek: *Hangi tohum, yere ekildi de çıkmadı?* (N. Araz). || (Terfi, izin, maaş v.b. için) Verilmesi için emir gelmek: *Ama diyorlar ki, o zaman aylıklar çıkmazmış* (M.Ş. Esendal). *Emirler zamanında çıkıyor, hemen yerini buluyordu* (K. Tahir). || (Mevsim ve ay için) Sona ermek, geçmek: *Artık kış çıktı sayılır. Mayıs çıktı, haziran geldi.* || (Meyve için) Turfanda olarak ilk defa pazara getirilmiş olmak: *Salatalık çıkmış. Domates çıktı.* || (Fiyat veya vücut ısısı için) Yükselmek: *Bu yıl pamuk çıktı. Dün gece ateşim çıktı.* || (Ses için) Yükselmek, duyulmak: *Acaba sesim ne kadar kuvvetle çıkıyordu* (Ş.S. Aydemir). *Bu kahkahaların sahte bir perdeden çıktığını söylerdi* (Vâ-Nû). || Tuvalete gitmek: *Hasta günde kaç defa çıkıyor?* || (Renk, leke v.b. için) Kaybolmak, yok olmak, solmak: *Bu kumaşın rengi çıkar mı? Bu leke kolay kolay çıkmaz.* || Unutulmak, hatırdan silinmek: *Bu sırada, Vesime, Fazıl Alkasdî'nin dimağından çıkıp gitmişti bile...* (Vâ-Nû). || (Ay, güneş için) Doğmak: *— Mehtap biraz sora tam karşıdan çıkacak* (A. H. Tanpınar). || Ortalıkta görünmek: *Bu sırada Tokat'da birisi çıkmış, başına toplananlar, bu adama Şeyh Cüneyd demişlerdi* (A. Gölpınarlı). || Kâğıt oyunlarında kozu oynamak. || Yerine gelmek: *Ölenin ahı çıkar* (H.R. Gürpınar). *Alma mazlumun âhını / Çıkar âheste âheste* (?). || Harcama zorunda kalmak: *Paradan çıkmak. Beş liradan çıkmak.* || Argo. Para ödemek, vermek: *Çık iki papeli! Gözünü oyarım vallahi!* (S.F. Abasıyanık).

— ÇEŞ. DEY. *(Gel) Çık işin içinden!,* anlaşılması veya çözümlenmesi güç durumlar için kullanılır. || *Adı çıkmak.* (Bk. AD.) || *Ağızdan söz* veya *lâkırdı çıkmak,* söz verilmek. || *Ağzından çıkmak,* söylemek, duyulmak: *Daha ağzından bir kaç kelime çıkmamıştı ki, kadının yüzü değişti* (Sabahattin Ali). || *Ağzından çıkanı kulağı işitmemek (duymamak).* (Bk. AĞIZ.) || *Aslı çıkmak,* doğru olduğu anlaşılmak. || *Avazı çıktığı kadar (bağırmak).* (Bk. AVAZ.) || *Ayyûka çıkmak.* (Bk. AYYÛK.) || *Başa çıkmak.* (Bk. BAŞ.) || *Başına* (veya *tepesine) çıkmak.* (Bk. BAŞ.) || *Bir şey çıkmamak,* bir şey elde edilmemek, yeterli olmamak: *Sâde hürriyeti ilân ile bir şey çıkmaz* (M.Â. Ersoy). Önemli bir sonuç doğurmamak. || *Argo. Boku çıkmak.* (Bk. BOK.) || *Boş* veya *boşa çıkmak.* (Bk. BOŞ.) || *Çığırından çıkmak.* (Bk. ÇIĞIR.) || *Elden çıkmak (çıkarmak).* [Bk. EL.] || *Elinden çıkmak,* bir sanat sahibi tarafından yapılmak: *Bu iş kimin elinden çıktı?* || *Elinden kaza çıkmak,* birisini yaralamak veya öldürmek. || *Gözü çıkası,* beddua sözü: *Çıkası gözlerini koyduğun diyarların / Üstü de bir mezardır bugün, altından beter!* (N.F. Çamlıbel). || *İçi dışına çıkmak,* midesi bulanmak: *Ardı sıra odanın kapısından içi dışına çıkıyormuş gibi bir boşanma göründü* (A. Rasim). || *İçinden çıkmak,* kurtulmak, sıyrılmak. || *Kokusu çıkmak,* mahiyeti, fenalığı sonradan belli olmak: *Bu işin kokusu sonra çıkar.* || *Lakırdı* veya *söz çıkmak,* ortada bir söz dolaşmak. || *Ne çıkar?,* «ne elde edilir?» «ne olur?», «ne zararı var?» anlamlarında kullanılır: *Adalardan kalkan vapurla köprüye beşi beş yerine beşi onbeş geçe gelmişiz, ne çıkar?* (F.R. Atay). *— Sakız ağacı değil mi? Bunu ağıza almaktan ne çıkar?* (H.R. Gürpınar). || *Zıvanadan çıkmak,* çok kızmak.

— Dy. *Raydan çıkmak,* demiryolunun bozuk olması dolayısıyle, vagon tekerleklerinin raydan çıkması.

— Denizc. Kıyı boyunu belirli bir yönde takip ederek seyretmek. (*Yükseltmek* de denir.) || Kuzey yarımküresinde kuzeye yönelmek. || *Muson rüzgârına karşı çıkmak,* muson rüzgârına ters doğrultuda seyretmek. || *Rüzgâra çıkmak,* rüzgârı mümkün olabildiği kadar başa yakın almak (alaborina seyretmek).

— Tekst. Boya işlemlerinde banyodaki boyanın elvaf üzerine çıkması.

◆ **Çıkagelmek** bİş. i. Birden gelmek, görünmek.

◆ **Çıkıcı** sıf. ve i. Çıkan, çıkma eylemini yapan [nesne].

— Metal. Bir döküm kalıbının üst kısmına yerleştirilmiş ayrı bir boş kısımdır ve gerek katılaşma esnasında meydana gelen çekilme boşluklarını denkleştirecek bir sıvı metal deposu, gerekse vaktinde çıkmayan gazların toplanacağı bir yer vazifesini görmektedir. || Başka bir deyimle, bu boşluğa dökülmüş ve döküm parçasına yapışık metal kitlesidir: çıkıcılar, katılaşma sona erince dökülen parçadan ya kırılarak veya kesilerek ayrılır ve tekrar eritilmeğe gönderilir.

◆ **Çıkılmak** edilg. f. Çıkmak işine konu olmak. (ML)

ÇIKMAZ sıf. (*çıkmak*'tan *çık-maz*). Bir ucu kapalı, çıkış vermeyen: *Çıkmaz so-*

kak. || *Mec.* Sonu gelmeyen: *Ona göre Kemal Paşa'nın açtığı yol, çıkmaz bir yolmuş* (Y.K. Karaosmanoğlu). || i. Çıkmayan sokak: *Evcağızı bu çıkmazın ta dibindedir Hasibe hanımın* (H.R. Gürpınar). || *Mec.* İçinden çıkılması güç durum: *Bu zalim bir düşünce idi. Her tarafından bir çıkmaza benziyordu* (A.H. Tanpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Çıkmaz ayın son çarşambası.* (Bk. ÇARŞAMBA.) || *Çıkmaza girmek (saplanmak)*, güç duruma düşmek. [İş için] Çözülmez hale gelmek, iyice karışmak.

— Anat. Çukur bir organa bağlı, sonu torba şeklinde kapalı anormal boşluk. || Anatomide bazı deri, mukoza ve zar kıvrımlarına verilen ad: *Dölyolu çıkmazı, plevra çıkmazı* gibi. (Karın zarının iç organları saran tabakası, kalça boşluğunda birçok çıkmaz meydana getirir. Bunların en önemlisi Douglas çıkmazıdır.) || *Meckel çıkmazı*, bazı kimselerde ince bağırsağın son kısmında bulunan ve embriyondaki göbek-bağırsak askısı kanalının kalıntısı olan 3 sm boyunda ek uzantı. (İltihaplanarak kanamaya sebep olabilir.)

— Coğ. *Çıkmaz (kör) vâdi.* Bk. VÂDİ.

— Mal. huk. *Bütçe çıkmazı*, «bütçe açığı»nın yerini almakta olan deyim. Bütçede öngörülen kamu harcamaları ile, hazine gelirleri toplamı arasındaki fark. (Bu durumun giderilmesi için vergilerin ağırlaştırılması yoluna değil, fakat ya [kısa veya uzun vâdeli] borçlanmaya veya hazine tedbirlerine başvurulur.)

— Patol. *Sidik torbası çıkmazı*, kas tabakası içine giren sidik torbası mukoza fıtığı. Bazen oldukça büyük olan bu çıkmazların hacmi çok değişiktir. Bunlar doğuştan olabileceği gibi sidiğin dışarı akmasını önleyen bir engel yüzünden sidik torbası kaslarının zorlanmasından da ileri gelebilir. (ML)

ÇIKMAZLIK i. *(çıkmak*'tan *çık-maz-lık).* Mant. *Yeni.* Bk. APORİ.

ÇIKRA i. *Halk dili.* Sık çalı.

◆ **Çıkralık** i. Sık çalılarla kaplı olan yer (M)

ÇIKRIK veya **ÇIKIRIK** i. (esk. türk. *çığrı*'dan). Kuyu kovasını çekmeğe yarayan âlet: *Şehirli şimdi dört köşe çıkrıklarla kuyudan su çekmeğe çoktan razı* (B. Felek). — Balıkç. Balık oltası yaparken kıl bükmek için kullanılan araç.

— Denizc. *İspavlo çıkrığı*, ispavloların (iki üç kollu ince kenevir sicimi) sarıldığı çıkrık.

— Dokumc. Keten veya kenevir ipliği eğirmek için kullanılan, el veya ayakla çevrilen ilkel araç. Bk. ANSİKL.

— Kuyumc. Altın telini sarmağa yarayan küçük araç.

— ANSİKL. Dokumc. Çıkrığın ilk olarak Uzakdoğu'da kullanıldığı ve oradan Avrupa'ya geçtiği sanılıyor. Büyük bir volan aracılığı ile döndürülen bir iğ'den meydana gelen *iplik eğirme çıkrıkları*, bugün bile köylülerimiz tarafından kullanılmaktadır. XVI. yy.dan kalan çıkrıklarda, bunların süslü ve oymalılarına veya altın yaldızla bezenmiş olanlarına rastlanmaktadır. (ML)

Çıkrıklar Durunca, Sadri Ertem'in ilk kitabı (1930). Tanzimattan sonra avrupalılaşma hareketinin iktisadî alandaki etkilerini işleyen sosyal bir romandır. Fabrika mallarının sürümü karşısında dağılan dokumacılığın sarsıntılarını hayalî ayaklanmalara bağlar. Kastamonu ve Bolu çevrelerindeki bu halk hareketlerini bir yandan Pazvantoğlu isyanı, bir yandan alevî köylülerin mezhep çatışmalarıyle birleştirir. (M)

ÇIKTI i. *(çıkmak*'tan *çık-tı).* İkt. *Yeni.* Bir üretim faaliyeti sonucu ortaya çıkan ürün: *Tarımsal çıktı. Eşanl.* RANDIMAN. HASILAT. *Zt.* GİRDİ.

ÇILAN i. Bot. *Halk dili.* Bir çeşit iri çiğde. (İlmî adı: *Zizyphus jujuba.*) [M]

ÇILBIR i. Mutf. Suda haşlanmış yumurta üzerine yoğurt ve kızgın yağ dökülerek hazırlanan yemek. (M)

ÇILBIR i. *Halk dili.* Yulara takılan ip yahut zincir. || Anahtar zinciri. (M)

ÇILDIR, esk. **Zurzuna**, Doğu Anadolu bölgesinin Erzurum-Kars bölümünde (Kars ili) ilçe merkezi; 2 040 nüf. Aynı adlı gölün kuzeybatı kıyısına yakın; yüksl. 1 880 m. İl merkezine 85 km uzaklıktadır. *Şeytankale* adı verilen bir kale vardır. — *Çıldır ilçesi*, 1 416 km², 33 394 nüf. Merkez, Doğruyol ve Kurtkale bucaklarına ayrılmıştır. Bunlara bağlı köy sayısı 44. (M)

ÇILDIR gölü, Kars ili sınırları içinde göl; 120 km²; yüksl. 1959 m. Gölün genişliği güneye doğru azalır. Sivri bir uçla son bulan bu kesimden, göl sularını Arpaçay'a boşaltan bir gidegen* çıkar. En derin yerinin 130 m kadar olduğu sanılmaktadır. Suları tatlıdır. Kars-Arpaçay-Çıldır-Ardahan kara yolu, gölün batı kıyısını takip eder. (M)

ÇILDIRMAK geçz. f. Aklını kaçırmak, delirmek: *Bir deli hikâyesiydi o roman, adamcağız çıldırmış, yemek yiyemiyor, tımarhaneye götürüyorlar...* (N. Ataç). *O devrin Avrupasında, çıldıran insanları «içine şeytan girmiş» diye ateşe atıp yakıyorlardı* (P. Safa). || *Mec.* [Sevinç, keder, korku v.b.] Aşırı duygulara kapılmak; ne yapacağını bilemez hale gelmek: *Doktor Ramiz sevincinden çıldıracaktı, hiç umut etmediği bir rekoru kırmıştı* (A.H. Tanpınar). *Nihal çarşaf fikrine çıldırdı* (H.Z. Uşaklıgil).

◆ **Çıldırasıya** zf. Çıldıracak gibi, pek çok: *Oğlum beni çıldırasıya seviyor* [...] *senden ayrılırsam ölürüm diyor* (H.R. Gürpınar).

◆ **Çıldırtmak** ettrg. f. Aklını kaçırmasına sebep olmak, deli etmek: *Soğukkanlılığı, kendisine inanışı nerdeyse beni çıldırtacaktı* (A.H. Tanpınar). || [Sevinçten veya öfkeden] Dengesini bozmak: *Bu sözlerim artık Tuğrul'u çıldırtmıştı* (A.H. Müftüoğlu). [M]

Çıldır muharebesi, osmanlı-safevî savaşlarının ilk safhasında (1577-1589) Osmanlıların kazandığı zafer. Ardahan'dan, Gürcistan'a giren Lala Mustafa Paşaya karşı çıkan iran serdarı Tokmak Han 20 000 kişilik kuvvetlerine rağmen Çıldır'da yenildi (9 ağustos 1578). Osmanlı ordusunda Lala Mustafa Paşa emrinde Özdemiroğlu Osman Paşa ile Derviş Paşa gibi kumandanlar vardı. Zaferin kazanılmasında Osman Paşanın rolü büyük oldu. Üç saat kadar süren savaşta iran kuvvetleri çoğu yaralı 500 esir, 5 000 ölü verdi. Tokmak Han ustaca çekilerek bozgunu önledi. Bu zafer osmanlı kuvvetlerine Gürcistan kapısını açtı. (M)

ÇILGAR i. Bk. ÇIVGAR.

ÇILGIN sıf. Aklını kaçırmış, delirmiş: *Burada çılgın bir adam var* (A. H. Müftüoğlu). || Çıldırmış gibi, hareketlerinde aşırı: *Hücum etti zafer atları çılgın* (F.H. Dağlarca). *Onlar içerde ilk telâşın heyecanıyle sersem, çılgın dışarı fırlamışlardı* (Mehmed Rauf). || Akıllı işi olmayan: *Bu izdivaç dünyanın en çılgın bir şeyiydi* (H. Z. Uşaklıgil). || Aşırı, ölçüsü olmayan: *Şem'i çılgın bir hiddetle karyolanın eteklini kaldırıp altına baktı* (H.R. Gürpınar). *Danslar ve türküler çılgın bir coşkunluk içinde devam eder* (F.R. Atay). || i. Delirmiş kimse: *Hangi çılgın bana zincir vuracakmış şaşarım* (M.Â. Ersoy).

— Ed. *Çılgın edebiyat.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ed. *Çılgın edebiyat* akımı, aklın, ahlâkın veya sosyal yasaların denetiminden uzak, tam bir coşku durumundaki bütün insan güçlerini anlatmak ister. Özellikleri, duygululuğa veya ten hazlarına alabildiğine düşkünlük, tutku veya hayalde sınır tanımazlıktır. XVII. yy.da bazı hafifmeşrep romanlarda görülen çılgınlık, XVIII. yy.ın «duygulu» edebiyatında bu akım Diderot, Rousseau, Abbé Prévost, Sade gibi yazarlarla, yaşamanın ve sanatın ilkesi oldu. Romantizm çılgın edebiyata, ingiliz «kara roman»ının veya alman hikâyecilerinin fantastiğini, melodramın keskinliklerini ve Byron'a has lânetlemeleri kattı: böylece 1820'ye doğru Ch. Nodier'nin *çılgın okul*'u ortaya çıktı; çılgın okul Jeunes-France ile Bousingot'ları birleştirdi ve V. Hugo'nun *(Han d'Islande*, 1825), Balzac'ın, Flaubert'in ilk eserlerinden bazısıyle, ama daha çok Petrus Borel, O'Neddy, Philarète Chasles v.b. «küçük romantikler»in çabalarıyle tanıtıldı ve üne kavuşturuldu. Th. Gautier, *Albertus* (1832) ve *Les Jeunes-France*'ta (1833) bu zevki alaya alır. Çılgın edebiyattan esinlenme, Baudelaire'de sanatın sıkı düzenine boyun eğerken, gerçeküstücülüğün bazı belirişlerinde yeniden ortaya çıkmadan önce, Lautréamont'un *Les Chants de Maldoror*'unda (Maldoror Türküleri) [1869] son merhalesine varır.

◆ **Çılgınca** zf. Deli gibi: *Yollar... her şeyini bırakıp birer iskelet yığını halinde ölüme doğru çılgınca koşan yüzbinlerce insanla tıklım tıklım doluydu* (Ş.S. Aydemir). *Çılgınca sevmek.*

◆ **Çılgınlık** i. Hoş görülmeyecek aşırı davranış, delilik: *Fakat bu çılgınlık! Çırıl çıplak pencereye karşı ...* (H.Z. Uşaklıgil). *Babanız da olsa nihayet bir çılgınlık* (A. H. Tanpınar). [ML]

ÇI-Lİ körfezi. Bk. PO-HAY.

ÇIMA i. (ital. *cima*'dan). Denizc. Gemi bağlama halatı. || Halatın halka şeklindeki ucu. || *Çıma atmak (vermek)*, bağlama halatını uzatmak. || *Çıma çımaya*, bir tarafı bağlanmış çımanın koyverilecek payı kalmaması, ancak elde tutulabilecek veya bir yere bağlanacak kadar kısmı kalması. || *Çıma dikişi*, halatların çımalarını birbirine bağlamakta kullanılan dikiş. || *Çıma ekleme*, çıma çımaya gelmiş bir halatın biraz daha sağlılması gerektiği zaman bir başka halatın çımasını ekleme. || *Çıma ile gitmek*, [gemi için] limanda bir yere kalın halatla bağlanarak o bağ ile (yomayı lava ederek) ilerlemek. || *Çıma kavelesi*, halat uçlarının açılmaması için kendi tellerinden külâh şeklinde yapılan örgü. || *Çıma piyanı*, halat çımalarına telleri açılıp dağılmaması için bağlanan bağ.

◆ **Çımacı** i. İskelelerde gemilerde çıma atan veya toplayan kimse: *Biri vapurlarda çımacılık yapıyordu* (S.F. Abasıyanık). [ML]

ÇIMARİVA i. Bk. ÇAMARİVA.

ÇIMKIRMAK geçz. f. *Halk dili.* [Kuş için] Pislemek. || Fışkırmak.

◆ **Çımkırık** i. Kuş pisliği. || Bahçe kovası. (M)

ÇIN veya **ÇİN** i. (esk türk. k.ler). Gerçek, doğru, tamam. || *Çın sabah*, sabahın çok erken saati. (M)

ÇINAR i. (fars. *çenār*'dan). Çınargillerden büyük ağaç. (İlmî adı: *Blatanus.*) *Şimdi mâzideki dârâtını hasretle anar / Bir zaman gölgesi hep meydanı örten bu çınar* (Cenab Şahabeddin). *Yağmur tekrar hızlandığı için Yusuf bu çınarlardan birinin altına sığındı* (Sabahattin Ali). || *Amerikan çınarı (P. occidentalis).* Dağınık, dik veya kıvrık gövdeli, geniş taçlı bir ağaçtır. Yaprakları ters, iri ve el ayası biçiminde 3-5 parçalıdır.

— ANSİKL. *Çınar*, koyu gölge veren, üst tarafı toparlak bir ağaçtır. Boyu 30 m'ye ulaşabilir. Yeşilimsi gri kabuğu parça parça ayrılır. Yaprakları almaşık ve parçalıdır. Çiçekleri kılıfsız, bir evcikli ve tanecikli tırtılsı başak biçimindedir. Tüylü meyveleri kömeç halinde ve kapçıklıdır. Yapraklar döküldükten sonra hayli zaman yerinde durur. Doğu çınarı çabuk büyür; bunun anayurdu Anadolu'dur. Batı çınarının anayurdu ise Amerika'dır. Çınar orman ağacı değildir. Bahçe ve parklarda süs ağacı olarak kullanılır. Çınar, bazen çapı bir metreyi bulan dik gövdesinden dolayı gürgene benzer, fakat ondan daha açık renkte bir kereste elde edilir. Tahta yapımında, marangozlukta ve yakacak olarak kullanılır.

— Tar., Ed. ve Folk. Çınarın türk tarihi ve edebiyatında çok önemli ve özel bir yeri vardır. Çınar üzerine türk yazar ve şairleri tarafından pek çok hikâye ve şiir kaleme alınmıştır. Halk da çınar hakkında çeşitli masal ve efsaneler meydana getirmiştir. Türk tarihine geçmiş olan birçok çınar vardır. Bunların en önemlilerinden biri İstanbul'da, Büyükdere'deki *Yedikardeşler* çınarıdır. Alt yanları birleşik yedi büyük gövdeden meydana geldiği için bu adı alan çınara Avrupalılar «Godefroy» çınarı adını verirler. Birinci Haçlı seferleri sırasında hıristiyan orduları İstanbul'a geldiği zaman (1096), Godefroy de Bouillon, karargâhını bu büyük çınarın altında kurduğu için, ağaç onun adıyle anılır oldu. Osmanlı im-

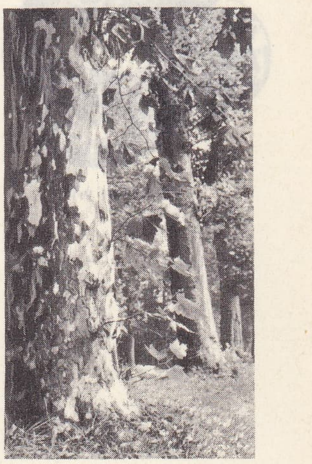

çınar

Foto. Arch. phot. (LAROUSSE)

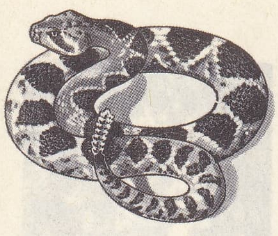

çıngıraklı yılan

paratorluğu devrinde bu çınarın etrafındaki çayır padişahların gezinti yeri oldu ve burada uzun yıllar av eğlenceleri düzenlendi. Özellikle Mahmud II bu çınarın gölgesinde dinlenir, hattâ sıcak yaz günlerinde dinî ve resmî törenleri de burada yaptırırdı. 1829'daki kurban bayramı töreni de burada yapıldı ve yine aynı yıl ingiliz elçisi bu çınarın altında kabul edildi. Yedikardeşler çınarı daha sonraki bir tarihte yandı.

İstanbul'un tarihî çınarlarından biri de Topkapı sarayının birinci avlusundadır ve Mehmed II (Fatih) zamanından kalmadır. *Yeniçeriler* çınarı da denilen bu çınarın gölgesinde yeniçeriler dinlenirdi. İstanbul'da Alemdar caddesinin ortasındaki ağaç da ünlü çınarlar arasındadır. Çok yaşlı olduğu için gövdesi kendiliğinden kavrularak yarılmış ve içinde âdeta küçük bir oda meydana gelmiştir.

İstanbul'daki diğer ünlü çınarlar arasında *Çengelköy* çınarı, *Ortaköy* çınarı, *Bebek* çınarı. *Emirgân çınarı* ve *Göksu* çınarı sayılabilir.

Göksu deresinin Beşkardeşler adlı mevkiinde bulunan Göksu çınarının beş büyük gövdesi vardı; gövdelerden biri yıkıldı ve bu çınara *Dörtkardeşler* adı verildi. Daha sonra bir gövdenin daha yıkılması üzerine çınara *Üçkardeşler* çınarı denildi. Çınar bu haliyle durmaktadır.

Osmanlı imparatorluğu tarihindeki çınarların en ünlülerinden biri bugünkü Sultanahmet meydanında bulunan *Vakvak* çınarıdır. 4 Mart 1656 cumartesi günü başlayan ve beş gün süren sipahi ve yeniçeri isyanının sonunda isyancıların isteğine uyularak idam edilenler Sultanahmet'teki bu ünlü çınarın dallarına asıldılar ve bu olay tarihe *Vak'ayı Vakvakıye* adıyle geçti. Bk. ÇINAR VAKASI.

Türkiye'deki diğer ünlü çınarlardan birçoğu Bursa'dadır. Muradiye'deki *Ulu* çınar, *Somuncubaba* çınarı ve *Eskicibaba* çınarı tarihî çınarlardır. Söylentiye göre Eskicibaba çınarının gövdesindeki oyukta bir ihtiyar kundura tamir ederdi. Somuncubaba çınarı ise, Somuncu Baba adlı bir ermişin Bursa'dan çıktığı kapının yanında kendiliğinden yetişmiştir. Bursa'da Yıldırım semtinde bulunan, *Ulûfe* çınarı denilen eski çınarla ilgili bir söylenti de ilgi çekicidir. Murad I (Hüdavendigâr), askerlerinden birinin erkek çocuğu olunca, anasına maaş bağlarmış. Yeniçerilerden birinin kadını, erkek evlâdı olmadığı için bir çınar yetiştirmiş ve Murad I'e giderek: «Ben size erkek evlât yetiştiremedim, ama, onun kadar kıymetli koca bir çınar yetiştirdim» demiş. Bu sözden hoşlanan padişah da yetişen çınarı erkek evlât yerine saymış ve kadına maaş bağlamıştır. Bursa'da yeniçerilere ulûfe bu ağacın altında dağıtılırdı.

◆ **Çınarlık** i. Çınar ağaçları bulunan yer. (→ Bibliyo.) [ML]

ÇINAR, esk. **Akpınar,** Güneydoğu Anadolu bölgesinin Dicle bölümünde (Diyarbakır ili) ilçe merkezi; 2 344 nüf. Diyarbakır-Mardin yolunun iki tarafında meyilli bir alanda kurulmuştur. Diyarbakır'a 31 km uzaklıkta; yüksl. 660 m. — *Çınar ilçesi,* 1 952 km², 24 354 nüf. Merkez bucağından başka Ovabağ adlı bir bucağı ve bunlara bağlı 49 köyü vardır. Tarım. Hayvancılık. (M)

ÇINARCIK, Marmara bölgesinde (İstanbul ili, Yalova ilçesi) bucak; 6 457 nüf.; 8 köy. — *Bucak merkezi,* 1 615 nüf. Yalova'nın 17 km batısında ve Marmara denizi kıyısındadır. Tabiî plajlar. (M)

ÇINARGİLLER çoğl. i. Küremsi tırtılsı çiçekli, basit yapraklı bitki familyası. Yalnız çınar cinsini kapsar. (İlmî adı: *Platanaceae.*) [L]

Çınar konsili, 403 tarihinde Khalkedon (Kadıköy) civarında toplanmış olan din işleri meclisine verilen ad. Bu mecliste İstanbul patriği Aziz İoannes Khrysostomos, rakibi İskenderiye patriği Theophilos'un çevirdiği entrikalar yüzünden azledilmiştir. (L)

Çınar vakası *(Vak'ayı Vakvakıye* de denir), XVII. yy.da İstanbul'da Atmeydanında (Sultanahmet meydanı) çıkan askerî ayaklanma. Ayaklananlar, ölümlerini istedikleri kişilerin cesetlerini Atmeydanındaki bir çınara astıkları için bu adla anılır. Ayrıca, islâm inanışına göre cehennemdeki meyveleri insan kafası olan vakvak ağacına benzetilerek Vak'ayı Vakvakıye adı verilmiştir de denir. Valide Kösem Sultan'ın öldürülmesi (1651) ve ocak ağalarının kaldırılması ile sonuçlanan ayaklanmadan sonra iktidarı ellerine geçiren iç ağaları ve yüksek saray görevlileri, gereksiz israflara ve devlet işlerine karışmağa başladılar. Girit savaşındaki başarısızlıklar hükûmet otoritesini sarstı, para ayarının düşmesi de iç ağalarının düşmanlarını arttırdı. Bu durum bir halk ayaklanmasına yol açtı. Kaptanıderya Surnazen Mustafa Paşa ile bostancıbaşı Hasan Ağanın yönettiği hareket, Girit dönüşünde maaşların alamayan yeniçerilere, Sadrazam Süleyman Paşanın dağıttığı düşük para yüzünden genişledi. Sadrazam Süleyman Paşanın ayaklanmaya kurban gitmemesi için istifası kabul edilerek yerine Girit Serdarı Deli Hüseyin Paşa getirildi ve kaymakamlık da Surnazen Mustafa Paşaya verildi. Hezarpare Ahmed Paşanın iç mihteri Hasan Ağa, Şamlı Mehmed Ağa, Galata voyvodalarından Karakaş Mehmed Ağa, sipahileri ve yeniçerileri kışkırttılar (26 şubat 1656). Asker saraya giderek ayak divanı istedi. Ayaklanmanın bastırılması için Müftü Hüsamzade Abdurrahman Efendiden başka kimsenin çaba göstermemesi üzerine ayaklananlar, Atmeydanında toplandılar. Müftü Hüsamzade tarafından gönderilen mevkufatçı Kara Abdullah'ın linç edilmesi üzerine ayak divanı toplandı. Mihter Hasan Ağa, Şamlı Mehmed ve Karakaş Mehmed'in başında bulunduğu grup Alay köşküne gitti. Padişah Mehmed IV'e dileklerini bildirerek bazı kimselerin idamını istediler. Bostancıbaşı Hasan Ağanın öldürttüğü dârüssaade ağası Behram Ağanın, kapıağası Bosna'lı Ahmed Ağanın ve Raco İbrahim'in cesetleri Atmeydanındaki çınar ağacına asıldı. Beş gün süren ayaklanmada idamı istenenler tek tek yakalanarak öldürüldü ve cesetleri ayaklananlara teslim edildi. İsyanın liderleri önceleri önemli mevkilere getirildiler. Sonra Valide Turhan Sultan'ın isteği ve müftünün verdiği fetva ile meydan ağaları adını alan yeni zorbalar da 8 mayıs 1656'da öldürüldüler; kaçmak isteyenler şehir kapıları kapatılarak yakalandılar; ortadan kaldırıldılar. (→ Bibliyo.) [M]

ÇIN ÇIN zf. (onomatope). Çınlayarak, «çın» sesi çıkartarak: *Bir kere Medet! diye kendini kapıp salıverdi mi ortalığı çın çın öttürürdü* (Ahmed Rasim). *Nöbetçinin, sokağın taşlarında çın çın öten nalçalı ayakkabılarının sesi...* (Sabahattin Ali). [M]

ÇINGAR i. *Argo.* Gürültü, kavga: *Birkaç içtimadan sonra çıngar başladı* (H.R. Gürpınar).

— DEY. *Çıngar çıkarmak,* kavga çıkarmak: *Anladım ki herif bir çıngar çıkaracak* (B. Felek). [M]

ÇING-COU, Çin'de şehir, Hı-nan'ın merkezi, Pekin'den Han-kou'ya ve Lung-hay'e giden demiryolunun kavşak noktası; 766 000 nüf. Pamuk iplikçiliği ve dokumacılığı. Yağ fabrikaları. Un fabrikası. (L)

ÇING-DI, ing. **Chengteh,** Çin'de (Hopei) şehir, Pekin'in kuzeydoğusunda, Çin seddinin ötesinde; 92 900 nüf. İmparatorların eski yazlık sarayı. Dokuma sanayii. (L)

ÇING-DU, ing. **Chengtu,** Çin'de şehir, Sı-Çuan'ın merkezi; 1 107 000 nüf. Verimli kızıl havza ovasının ortasındaki şehir, büyük bir tarım pazarıdır; 1952'den beri Çong-king-Çeng-tu demiryolu hattı aracılığıyle Yang-çö'ye bağlanmıştır. Tibet ve Hunan kara yollarının başlangıcı. Dokuma ve makine sanayii. (L)

ÇINGIL i. Ufak ve seyrek üzüm salkımı: *Bağ bozumundan sonra kütüklerde kalan tek taneli, güneşten ısınmış üzüm çıngılının tadını hiç bir salkımda bulamazsınız* (R.H. Karay). [M]

ÇINGIRAK i. (onomatope *çıngır*'dan *çıngır-a-k*). Küçük çan: *Uzaklarda, çok uzaklarda / Sucuların çıngırakları* (O.V. Kanık). *O esnada sokak kapısının çıngırağı evin alt katını çın çın öttürdü* (H.R. Gürpınar). [Bk. ANSİKL.] ‖ İçindeki küçük tanelerin hareketiyle ses çıkaran ve hayvanların boynuna dizi halinde takılan madenî yuvarlak: *Çıngıraklar içinde deveninkiler en kıymetsizidir. En değerlileri yak çıngıraklarıdır, Tibette...* (R. H. Karay).

— DEY. *Çıngırağı çekmek. Argo.* Ölmek.

— Avc. Doğanın pençesine, parmak ekleminin üst tarafına bağlanan küçük çıngırak.

— Bot. Bazı çiçeklerin çanağına verilen ad.

— Mim. Çıngırak biçimindeki herhangi bir mimarî bezek.

— Zool. Çıngıraklı yılanların kuyruk ucunda bulunan deri ve pul kıvrımları.

— ANSİKL. *Çıngırak,* en eski devirlerden beri kullanılmaktadır. Güney Rusya'da yapılan arkeolojik kazılarda Kimmer ve İskitlere ait dinî anlamı olan çıngıraklar ele geçirilmiştir. Bunların kötü ruhları kovmak için kullanıldığı ileri sürülmektedir. Ayrıca, çıngırağın İskit ve Urartularda at koşum takımlarında süs unsuru olarak kullanıldığı, kazılardan ele geçirilen buluntulardan anlaşılmıştır. Çıngırak XV. ve XVI. yy.da çok kullanılmağa başlandı.Bakırdan, tunçtan, gümüşten ve bazen de altından yapılan kilise çıngırağı, çoğunlukla, armalar veya dinî motiflerle süslenir; özellikle *Sanctus* ve Kutsal Ekmeğin sunulması gibi dinî törenlerde cemaatin dikkatini çekmek için kullanılır. Eskiden, cenaze törenlerinde görev alan çığırtkanlar, birer çıngırak taşıyarak tabutun önünden giderler, Bütün Azizler bayramı, Noel ve öteki büyük yortulardan bir gece önce de sokaklarda çıngıraklarını çalarak, ölüler için dua edilmesini isterlerdi.

Doğu Asya dini. Kollu çıngırak *(ghanta),* Hindistan'da, Çin'de, Tibet'te ve Uzakdoğu ülkelerinde eski çağlardan beri, gerek Brahman gerek Buddha dininde kullanılagelmiştir. Birçok tanrı resminde bir simge olarak görülmektedir.

◆ **Çıngıraklı** sıf. Çıngırak taşıyan, üzerinde çıngırak bulunan: *Boynuna dokunulunca sallanan, çıngıraklı, kül rengi bir eşek vardı ki bayılmıştı* (H.E. Adıvar).

— Balıkç. *Çıngıraklı olta,* denizde veya tatlı sularda balık avlamak için kullanılan, balık yeme dokunduğu zaman mantarına bağlı çıngırakla haber veren olta.

— Zool. *Çıngıraklı yılan,* zehirli yılan *(Crotalus).* Hepsi de Amerika'da yaşayan on beş kadar türü vardır. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Çıngıraklı yılan* deri değiştirdiği zaman kuyruğunun ucunda boynuzsu bir kılıf (çıngırak) görülür. Bu yılanların boyu 2 m'yi geçmez. Derhal yılan seromu kullanılmazsa ısırmaları daima öldürücüdür. Başlıca türleri: *Crotalus horridus,* şehirlerin yakınına kadar sokulur; *C. adamanteus'*-un sırtında eşkenar dörtgen şeklinde bezekler vardır; *C. durissus*'un zehiri özellikle etkilidir v.b. (ML)

Çıngıraklı Tatar, İstanbul'da yayımlanan ilk türk mizah gazetelerinden biri (1872). Diyojen'in kapatılması üzerine Teodor Kasap tarafından yayımlanarak, haftada iki gün ve dört sayfa olarak 89 sayı çıktı. Siyasî mizah ve karikatür yanında yergiye de yer veren Çıngıraklı Tatar'da, Tanzimat edebiyatı yazarlarının birçoğu imzasız yazılar yayımladılar. (M)

ÇINGIR ÇINGIR zf. (onomatope). Çıngırak sesini belirtir: *Odasında açılıp, kapanırken çıngır çıngır öter bir sandıktan yeşil bir yemeni çıkarıp verdi* (R.N. Güntekin). [M]

ÇINGIRDAMAK geçz. f. (onomatope *çıngır*'dan *çıngır-da-mak*). Çıngırak sesi çıkarmak.

◆ **Çıngırdak** i. Çıngırak. ‖ Oyuncak olarak kullanılan saplı çıngırak.

◆ **Çıngırtı** i. Çıngırağınki gibi keskin ve kesik ses. (M)

ÇINKILIÇ (Ahmet Cemaleddin) **Giritli,** türk marş bestecisi (öl. 1935). Dokuz kadar marş besteledi. *Sakarya Marşı* («Hürmet sana ey şan dolu sancağım») ile ün kazandı. (M)

ÇIN-LA, çin tarihçilerinin eski Kamboç'a verdiği ad. Başlangıçta Fu-nan'a bağlı olan Çin-la, VI. yy.ın ikinci yarısında baş kaldırmış, ertesi yy. içinde de ülkeyi tamamen ele geçirmiştir. (L)

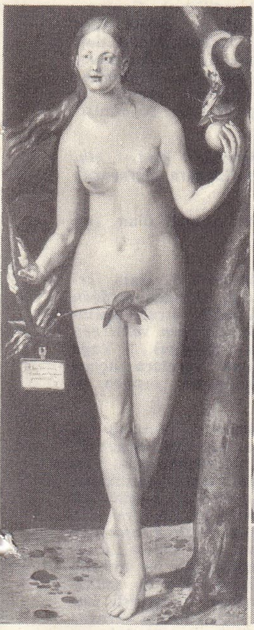
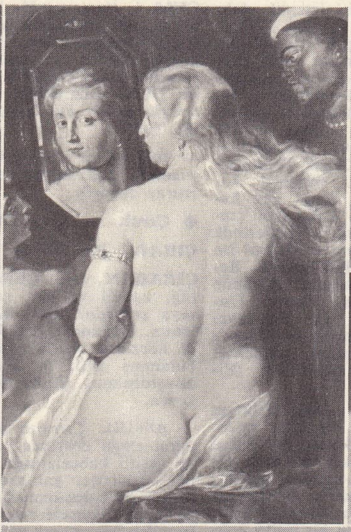
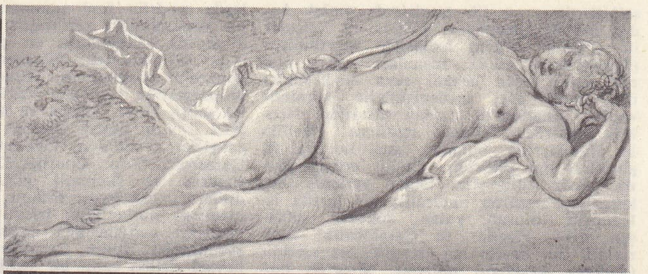

ÇIPLAK

Rubens'den

Dürer'den

Auguste Renoir'dan yukarıda, Boucher'den

Modigliani'den

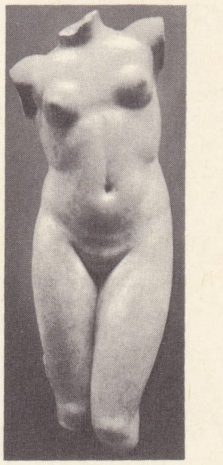

Esquilinus Venüs'ü M.Ö. 460'a doğru

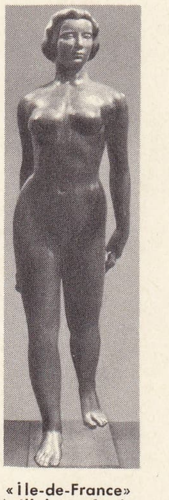

«İle-de-France» Maillol tarafından

«Tunç Devri» Rodin tarafından

ÇINLAMAK geçz. f. (onomatope *çın*'dan *çın-la-mak).* Çın diye ötmek, çın sesi çıkarmak: *Çıngıraklar boyuna çınlıyordu. Bağrışmalar, çığrışmalar gittikçe artıyordu* (Ş.S. Aydemir).

— DEY. *Kulağı çınlasın,* yanımızda bulunmayan bir dosttan bahsedildiği zaman onu andığımızı bilmesi isteğiyle söylenir: *Kulağı çınlasın, çok iyi insandır.*

— Müz. *Çınlayan ses,* iyi tınlayan, zilin madenî çınlamasını akla getiren ses.

◆ **Çınlak** sıf. Çınlaması, yankısı çok olan [yer].

◆ **Çınlama** i. Çınlamak eylemi. Maden veya porselen eşyaya vurulunca çıkan ses.

— Akust. Sesin yayını bittikten sonra, bir salonda ses olgusunun devamı. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çınlama zamanı,* sesin şiddeti 60 phone'a düşünceye kadar geçen zaman.

— Patol. *Kulak çınlaması,* kaynağı dışarıda olmayan ses duyumu. (Kulak çınlaması çoğu zaman kulaktaki bir rahatsızlıktan ileri gelir; bazen damar sertliği, kan basıncı yüksekliği, sempatik sinir sistemi dengesizliği, zehirlenme [sodyum salisilat] gibi genel sebeplerden de doğabilir.) ‖ *Madenî çınlama,* bazı akciğer hastalıklarında kulakla dinlemede işitilen ve art arda, kesik kesik gelen, gümüş çan sesini andıran sesler. ‖ *Ses çınlaması,* gırtlak, boyun veya göğsü kulakla dinlerken işitilen gürültü.

— ANSİKL. Akust. *Çınlama olayı,* bir odanın bütün yüzeyleri tarafından meydana getirilen yansımadır. Ses, yansıtan yüzeyler tarafından ne kadar az yutulursa, yayından sonra o kadar uzun süre devam eder. Bu devamlılık, çınlama zamanı ile ölçülür. Bu da birkaç saniye ile (kiliselerde olduğu gibi), hemen hemen sıfır (sağır veya sessiz odalardaki gibi) arasında değişebilir. Bir odanın çınlaması mimarî akustikte önemli bir rol oynar: kullanma yerine göre, bir oda az veya çok çınlamalıdır. Bir konferans salonu, konuşulanların anlaşılabilmesi için, oldukça az bir çınlama göstermeli; buna karşılık bir konser salonunun çınlaması, seslere bir zenginlik katacak ölçüde olmalı fakat sesleri birbirine karıştıracak kadar şiddetli olmamalıdır. Amerikalı Sabine, aşağı yukarı 500 m³'ten küçük hacimli odaların çınlama zamanı ile ilgili olarak aşağıdaki kanunları koymuştur:

1. Bu çınlama zamanı, ses kaynağı ile dinleme yerinin konumuna,

2. Odadaki yansıtan yüzeylerin konumuna bağlı değildir;

3. Yalnız odanın hacmine, yansıtan yüzeylerin alanına ve yutma gücüne bağlıdır. Böylece saniye cinsinden çınlama zamanı

$$T = \frac{0{,}16\ V}{a_1 S_1 + a_2 S_2 + \ldots}$$

bağıntısı ile verilir. Burada V, odanın hacmi (m^3 cinsinden); a_1, a_2 ise, alanları sırayle S_1 ve S_2 (m^2 cinsinden) olan yüzeylerin yutma katsayılarıdır.

◆ **Çınlatmak** geçl. f. Çınlamasına yol açmak, inletmek: *Kahkahaları çevreyi çınlatan adam da, hıçkırıklarla ağlayan adam da doğrusu çirkindir* (N. Ataç). [LM]

ÇIPI ÇIPI i. [Çocuk sözü]. Yıkanma. (M)

ÇIPIL ÇIPIL zf. (onomatope). Yıkanırken çıkan ses için kullanılır: *Derenin üst başında çıpıl çıpıl yıkanan genç kızlara karışamıyordu* (Sabahattin Ali). [M]

ÇIPILDAK sıf. (*çıpıl*'dan) [Küçük çocuklar için] Çıplak. (M)

ÇIPLAK sıf. Giyinik olmayan, üzerinde bir şey bulunmayan, soyunmuş olan: *Havuzun kenarında, kolları omuz başlarından kopmuş çıplak bir çocuk heykeli vardı* (R.N. Güntekin). *Esk.* Üryan. ‖ Tüyü, saçı dökülmüş: *Yandan uzanmış beş on telin örttüğü çıplak bir baş* (Y.Z. Ortaç). ‖ Takımsız, takımı vurulmamış: *Çıplak at.* ‖ Bir şeyi olmayan, züğürt, eli boş. ‖ Döşenmemiş, süssüz: *Daha çocuk denecek kadar genç bir yaşta çıplak ve sefil bir evde bütün bir kış gecesini bir ölüyle başbaşa geçirmişti* (A.H. Tanpınar). *Nihal çıplak beyaz duvarlara bakarak ...* (H.Z. Uşaklıgil). ‖ *Teşm. yol.* Ağaçsız: *Nuhun ümmetini böyle bir toprak üstünde bu çıplak tepelerde çevrilmiş bırakmalı idi* (Y.K. Karaosmanoğlu). *O çıplak dağları şimdi korular bürüdü* (F.R. Atay). ‖ *Mec.* Hiç gizli tarafı olmayan, apaçık: *Acı, fakat çıplak gerçekler.* ‖ — İ. Soyunmuş kimse. ‖ Fakir, fazla giyim kuşamı olmayan kimse: *Bugün de çıplaklarına helva dağıtacak* (K. Tahir).

— ÇEŞ. DEY. *Çıplak gözle,* görmeğe yardımcı hiç bir âlet kullanmaksızın: *Çıplak gözle görülebilen yıldızlar.* ‖ *Baldırı çıplak.* Bk. BALDIR.

— Ask. tar. Yeniçeri ocağında hizmete başlamak üzere nöbetle soyunan erlere verilen ad. ‖ Deniz erlerinin bir kısmına verilen ad. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çıplak çavuşu,* Yeniçeri ocağında hizmete girmek için nöbetle soyunan ve çıplak adı verilen eratın kumandanı.

— Bot. Organları saran zar ve kılıf gibi bir çeperden yoksun bitki kısımları için kullanılır. ‖ *Çıplak çiçek,* bürüm ve bürümcükten yoksun çiçek. ‖ *Çıplak çiçeklik,* pulcuktan, yapracıktan yoksun çiçeklik. ‖ *Çıplak iç,* tohum kabuğu meyve kabuğuna yapışık tohum.

— Elektr. Üzeri yalıtkan bir maddeyle kaplı olmayan iletken.

— G. santl. Vücudun bütününün veya bir bölümünün soyunuk oluşu. ‖ Vücudun gerçek biçimi. ‖ Soyunuk bir modele bakarak yapılmış insan vücudu etüdü: *ayakta duran, uzanmış çıplak.* Bk. ANSİKL.

— Huk. *Çıplak mülkiyet,* intifa hakkı başkasına ait bir mal üzerindeki malikin mülkiyeti. *(Kuru mülkiyet* veya *rekabe* de denir.) Bk. ANSİKL.

— Kim. *Çıplak ateş,* ısıtılacak maddelere veya bunları içine alan kaplara doğrudan doğruya uygulanan ateş: *Bir maddeyi çıplak ateşte ısıtmak.*

— Miner. *Çıplak maden,* bütün ganglardan arınmış halde, saf olarak bulunan maden.

— Zool. Bir hayvanın tüy, kıl ve pul bulunmayan kısımları için kullanılır: *Kuşların çoğunda ayak bileği çıplaktır.* ‖ *Çıplak derili köpekler.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çıplak yarasa,* İndo-Malezya yarasası.

— ANSİKL. Ask. tar. Ağa çıplağı, kaptanpaşa çıplağı gibi sınıflara da ayrılan *çıplaklar,* bu adı kıyafetlerinden almışlardı. Çıplak birlikleri Küçük Hüseyin Paşanın kaptanpaşalığı sırasında kurulduğu için *Küçük Hüseyin Paşa çıplakları* diye anılırlardı.

Çıplaklar, daima kaptanpaşanın hizmetinde bulunurlardı. Kıyafet olarak başlarına mavi püsküllü fes, sırtlarına kenarları işlemeli kolsuz kısa salta, bacaklarına paçaları kırmızı şeritli kısa şalvar giyerler ve bellerine kırmızı kuşak sararlardı. Kuşaklarında bir çift tabanca ile uzun bir bıçak taşırlardı. Baldırları ve omuzlarına kadar kolları çıplaktı.

— G. santl. İlk çıplak tasvirler tarihöncesi çağlarda Paleolitik devirde (Orinyasyen) yapıldı. Bunlar, bolluk ve bereketi temsil eden *ana tanrıça* veya *tabiat ana* adı verilen çıplak kadın figürinleridir. O devirde çoğalma, tanrısal bir güce dayandırıldığından, çocuk doğuran kadın kut-

Foto. Anderson-Giraudon, Hanfstaengl-Giraudon, Arch. phot., X, Biennale de Venise, Giraudon, Druet (LAROUSSE)

sallaştırılmış ve ilk tasvirlerde çıplak kadın olarak işlenmiştir. Göğüs ve kalçalar ile çoğalma organı fazlasıyle belirtilmiştir (*Lespugue Venüsü*). İnsanları çıplak olarak temsil eden heykel veya heykelcikler ilkel veya eski medeniyetlerin hepsinde vardır. Anadolu'da çıplak tasvirlere Neolitik devirden itibaren rastlanır. Özellikle Hacılar*'da bulunan ana tanrıça figürinleri ilgi çekicidir. Çeşitli pozisyonlarda tasvir edilmiştir. Diğer yerlerde bulunanlara nazaran natüralist bir tarzda işlenmiştir (oturan, yatan, doğuran, çiftleşen v.b.). Hacılar ve Çatalhöyük* figürinleri bu devrin en zengin örnekleridir (Ankara Arkeoloji müzesi). Mısır'da çıplak, genellikle biçimleri ve davranışları soyutlaştırarak idealleştirir. Bazen buna uymayan, daha gerçekçi bir tarzda şekil verilmiş eserlere de rastlanır (*Şeyh el-Beled*, Kahire müzesi). Asur sanatında anatomi daha çözümleyici bir nitelik gösterir (kaslar sistemi). Yunan sanatında insan vücudu yavaş yavaş sanatın asıl ilkesi oldu. Çıplak erkek vücudu en eski devirden beri vardır ve azar azar evrimlenmiştir (*Kuros*'lar [Genç erkekler] dizisi). Palaistra adını verdikleri güreş alanlarında dinlenme ve hareket halindeki vücutlar üzerinde yapılan gözlemlerle anatomi bilgisinin ilerlemesi heykelcilikte etkisini gösterdi. Bunun sonucu olarak V. ve IV. yy.da Phidias, Polykleitos, Skopas ve Lysippos insan vücudunun orantılarının kurallarını tespit ettiler. Bu orantı kuralları, örnek değerleriyle heykelcilerin modellerini kusursuz biçimde kahramanlar olarak gösterir. Kadın vücudu ise, birkaç örnek dışta kalmak üzere, Praksiteles devrinden önce tam çıplak olarak gözükmez.

Helenistik çağ, çıplak erkek vücudunu işlemekle gerçekçiliğe varmak için gittikçe artan bir çaba gösterdi (bu bazen bir çeşit şekilciliğe kadar varır [*Farnese Heraklesi*]). Halbuki Venüs daha ince, daha soyunuk, cinsî duygulara daha çok seslenir niteliktedir. *Kyrene Afroditi* ve *Uyuyan Hermafrodit*'te olduğu gibi. Asya usulü özelliği taşıyan *Barberini Faunası* da aynı eğilim sonucu doğdu. Bununla beraber, tenden gelen duygulara düşkünlük, Batıda hiç bir zaman hint sanatında çok rastlandığı gibi (Apsaras) şehvet derecesine ulaşmadı. Bu devir anadolu sanatında görülen çıplak tasvirler yunan ve roma sanatına nazaran daha üstündür. Bergama ve Aphrodisias heykelcikleri üslûbundaki Anadolu'ya has özellikler roma sanatına tesir etmiştir (Antoninler devri üslûbu). Çok zengin olan Anadolu örneklerinde çıplaklığın işlenişi çok daha canlı ve tabiîdir, soğuk ve şekilci görünüm yoktur. (İstanbul Arkeoloji müzesi, Aphrodisias ve Side müzeleri v.b.) Hıristiyanlık payenlerin çıplaklığını yasakladı. Başlangıçta, İsa haçın üstünde ya bir *colobium* (Suriyelilerin giydiği bir gömlek) veya bir *subligaculum* (Roma'da çıplaklığı örten bir çeşit küçük örtü) örtünmüş olarak tasvir edildi. Bu örtü, Rönesans çağında bol bir kuşağa çevrilir. Hattâ Michelangelo (*Minerve İsası*) ve B. Cellini (*Escorial Haçı*) bunu da kaldırmayı göze alarak tepkilere yol açtılar. Romalılar çağında çıplaklara az (*Cennetten Kovulan Âdem ve Havva*), gotik sanatta ise daha sık rastlanır (Paris Notre-Dame katedralindeki *Âdem*, Cluny müzesinde; Bourges'da *Âhiret Günü*'ndeki lânetliler). Van Eyck, Van der Weyden, Van der Goes gibi büyük flaman ustaları gotik sanatın kalkık ve küçük göğüslü, şişkin karınlı ve uzun ince bacaklı çıplak kadın tipini yarattılar. İtalya'da Pollaiolo, Signorelli, Masolino, Masaccio, Botticelli, Pisanello gibi sanatçılar eskiçağ sanatından yararlandılar ve bu sanat aracılığıyle canlı model üzerinde çalışmağa yöneldiler. Rönesansın büyük ustaları çıplaklarına durgun bir dolgunluk verdiler (Giorgione, Tiziano, Michelangelo, Tintoretto, Dürer). Bunların cinsî niteliği Correggio ile daha da belirginleşti ve tutum Parmigianino'da cinselliğe, giderek yapmacıklığa özenen sanatçılara ve Fontainebleau okuluna ulaştı. Tiziano'nun etkisi XVII. yy.da Jacques Blanchard ve Poussin'de, Rubens'in flamanlara has zenginliğinde ve Velasquez'in inceliğinde (*Aynalı Venüs*, National gallery, Londra) ağır hasar. Rembrandt'ın çıplaklarına ayrı bir yer vermek gerekir. Bunlarda modelin özel anatomisi içtenlik dolu bir yumuşaklıkla verilmiştir. Çıplak XVIII. yy.da da sanatçıların en çok işlediği tür oldu: Watteau'nun, Boucher'nin veya Fragonard'ın soyunukları, Houdon'un anatomi araştırmaları. Uzanmış Venüs temasına daha sonra Goya, İngres ve Manet de eğildi. XIX. yy.ın bütün ustaları çıplak üstüne çalıştılar: Prud'hon, Géricault, Chassériau, Delacroix, Corot, Courbet. Degas, Toulouse-Lautrec ve Bonnard gibi süslenen kadınları canlandırdı. Renoir, tenin göz kamaştıran parlaklığını işledi. Eskiçağın çıplaklarını neo-klasikler soğuk heykellerinde sürdürdüler. Rodin, Carpeaux ve Maillol ise heykel dalına canlı bir sıcaklık getirdi. Resim dalında, Cezanne, Gauguin, Suzanne Valadon, Matisse, Modigliani, Picasso, Dufy, Dunoyer de Segonzac, La Fresnaye, Pascin, Gromaire, Van Dongen ve Friesz'ı sayalım. Bu arada kübizm akımı geleneksel çıplağın estetik ilkelerini altüst etti (Picasso, *Avignon'lu Kızlar*).

— Huk. Kanundan doğan çıplak mülkiyet hallerinin en başta gelen örneğine miras hukukunda rastlanır. Sağ kalan eş, miras bırakanın çeşitli zümrelerden birinde yer alan hısımları ile birlikte kanunî mirasçı olduğu zaman, onun, terekenin belirli bir payı üzerinde kanunî intifa hakkı vardır. Diğer mirasçılara ait olup da bu intifa hakkına konu olan paylar çıplak mülkiyet rejimine tabidir.

— Zool. *Çıplak derili köpekler*, kılları kaybolan afrika köpeklerinden türemiş benzer. Kılların kaybolması bir değişimin sonucudur (veya diğer bazı teorilere göre bunun sebebi yağışlı iklimlerdeki sıcak ve nemli ortamdır; zamanla tüyler bu yüzden döküle döküle vücut çıplaklaşmıştır). Bu köpeklerin başlıca özelliği vücutlarının tamamen çıplak, kılsız ve düz oluşudur. Bazen sırt çizgisinde kıl bulunur. Birçok çıplak köpek ırkı vardır: Afrika çıplak köpeği, kum renginde; Antil çıplak köpeği, kırmızımsı kül renginde (yüz ve bacaklar siyah); Çin ve Meksika çıplak köpekleri ise değişik kül rengi ve pembe renktedir.

◆ **Çıplaklaşmak** geçz. f. Çıplak hale gelmek.

◆ **Çıplaklık** i. Giyinmemiş olma, çıplak olma hali: *Bugünkü kadın çıplaklığının cinsî cazibeyi azaltmakta ve hassasiyeti uyuşturmakta olduğunda hiç şüphe yoktur* (Ahmed Hâşim). ‖ *Teşm. yol.* Üzerinde hiç bir süs bulunmama durumu. ‖ Özentisizlik.

— DEY. *Bütün çıplaklığıyle*, gizli bir yanını bırakmayarak, hiç bir şey saklanmaksızın: *Hakikati bütün çıplaklığıyle söyleyeceğim* (Vâ-Nû).

— Spor. Tam bir çıplaklık içinde yaşamanın, gezmenin, spor yapmanın, fizik ve ruhî bakımlardan sağlığı korumağa uygun olacağını savunan doktrin. *Eşanl.* NÜDİZM. NATÜRİZM.

◆ **Çıplanmak** geçz. f. Çıplak hale gelmek: *Bakmamla aklım başımdan gitti. Meğer kokain sarhoşluğuyla çıplanırmış* (K. Tahir).

◆ **Çırılçıplak** ve **çırçıplak** sıf. Büsbütün, tamamıyle çıplak: *O kadının, kendini çırılçıplak erkeklere göstermesi ayıp olmuyor da, eşyasını göstermesi mi ayıp oluyor* (H.R. Gürpınar). *Fatma beni her sabah, yiyeceğimizle beraber bu ağaçlığa getirir, çırçıplak suya sokarmış* (R.N. Güntekin). ‖ Çok yoksul: *Çırılçıplak yetimi boynunuza dolamak istiyor* (Y.K. Karaosmanoğlu). ‖ Hiç bir eşya konmamış: *Bilmem niçin, çırçıplak döşemenin üstünde yatmaktan hoşlanırdım* (A.H. Tanpınar). ‖ Tamamen ağaçsız: *Çırçıplak topraklar*. ‖ Apaçık, olduğu gibi: *Ruhumu çırılçıplak, bir psikologun, meselâ Samim'in gözlerinin önüne yatıramam* (P. Safa). [ML]

Çıplak Maya ve **Giyinik Maya,** Goya'nın Prado müzesinde bulunan iki ünlü tablosu (0,95 × 1,90; 0,97 × 1,90). Goya'nın, bu tabloları, arkadaşı Alba düşesi için yaptığı sanılıyor. Düşesin «Çıplak Maya» için poz verdiği, doğruluğu ispat edilmemiş bir söylenti olarak kaldı. Buna karşılık Goya'nın iki model kullandığı ve bu modellerden birinin vücut için, ötekininse baş kısmı için poz verdikleri sanılıyor. (L)

ÇIRA i. (fars. *çerâğ*, kandil'den). Çam gibi reçineli ağaçların yağlı ve çabuk yanmağa elverişli kısmı. ‖ Çabuk yanan dallardan yapılan ışık aracı: *Köy delikanlıları, ellerinde yanar çıralarla sokaklara dökülmüşler* (R.N. Güntekin). *Dışarda, yanmış çıralarla evden eve gidip gelenler çoğalmıştı* (K. Tahir).

— DEY. *Çıra* (veya *Marmara çırası*) *gibi yanmak*, çok büyük bir zarara uğrayarak ıstırap çekmek.

◆ **Çıralı** sıf. Çıra gibi reçineli olan. (M)

ÇIRAĞ i. Bk. ÇERAĞ.

ÇIRAĞAN veya **ÇERAĞAN** i. (fars. *çerâğ*, kandil ve *-ân*, çoğl. ekinden *çırâğân* veya *çerâğân*). *Esk.* Kandille etrafı aydınlatma. Donanma, şenlik: *Çerağan vakti geldi lâlezârın dîdesi rûşen* (Nedim). ‖ Yağa bulanmış fitil. ‖ Açılan yaralara uçları tutuşturulmuş fitiller sokularak yapılan işkence.

— ANSİKL. *Çırağan âlemleri*, Osmanlı imparatorluğu devrinde yaz geceleri, İstanbul'un çeşitli bahçelerinde, meydanlarında, yazlık köşklerde, yalılarda yapılan şenliklere, ordunun ve donanmanın zaferleri üzerine düzenlenen eğlencelere verilen ad. XVI. yy. sonlarından başlayarak gelişen ve *çırağ safası*, *çırağ sohbetleri* ve *bezm-i çırağ* adları ile osmanlı yaşayışında, edebiyatında ve musikisinde büyük bir yer işgal eden bu şenlikler özellikle Lâle devrinde Nevşehirli Damad İbrahim Paşanın sadrazamlığı sırasında (1718-1730) en parlak örneklerini yaşadı. Çırağan âlemleri Abdülhamid I devrinden (1774-1789) Selim III (1789-1807) ve Mahmud II (1808-1839) devirlerine kadar süren yarım yüzyıllık müddet içinde tekrar eski canlılığına kavuştu. Fakat Tanzimatın ilânından (1839) sonra başlayan Avrupa etkisi altındaki zevk ve eğlence anlayışı çırağan âlemlerinin ortadan kalkmasına sebep oldu. Çırağan âlemleri İstanbul'da, padişahtan başlayarak, sadrazamlar, vezirler, yüksek rütbeli memurlar, şairler, yazarlar, ressamlar, musikişinaslar ve her tabakadan halk tarafından yıllar boyunca benimsendi ve zevkle sürdürülerek ayrı ve yeni bir kültür anlayışının meydana gelmesine yol açtı. Bu âlemler Kâğıthane, Haydarpaşa bahçesi, Devetdar Mehmetpaşa bahçesi, Bayrampaşa çayırı, Bebek bahçesi, İstinye, Kanlıca ve İstavroz bahçesi gibi gezinti ve eğlence yerlerinde yapılıyordu. Saray ve yalı bahçelerinde de devletin ileri gelenleri tarafından çırağan eğlenceleri düzenlenirdi. Bu yalı ve sarayların en önemlileri Saray-ı Âmire-i Sultanî bahçeleri, Melek Ahmetpaşa sarayı, Sadreddinzade yalısı, Ebussuudefendi yalısı, Fındıklı'daki Emnâbâd sarayı (1724-1725), Dolmabahçe sırtları üzerindeki Bayıldım köşkü (Kasr-ı Cihannümâ veya Sâyebân-ı Hümayun), Beşiktaş sahilsarayı idi. Beşiktaş'taki Kazancıoğlu bahçesine yaptırılan Çırağan sarayı, çırağ toplantılarının hemen hemen merkezi oldu. Ortaköy'deki Neşârâbâd (1725-1726) ile Selimpaşa yalısı (Abdülhamid I devrinde yapıldı), Kuruçeşme'deki Kasr-ı Süreyya (1726), Esmasultan (1763) ve Atiyesultan (1838) yalıları, Bebek'teki Hümâyunâbâd ve Baltalimanı'ndaki Yusufağa köşkü (Selim III devri), Emirgân'daki Emirgûne kasrı ile Beykoz'daki Sultaniye kasrı (Murad III devri), Çubuklu'daki Feyzâbâd, Kanlıca'daki yalılar ve köşkler, Amcazade Hüseyinpaşa yalısı, Anadolu Hisarındaki Devetdar Mehmetpaşa sarayı, Kandilli kıyıları, Mahmud I devrinde yaptırılan Nevâbâd kasrı, Beylerbeyi'ndeki Ferahfezâ kasrı ve Üsküdar'daki Kavak sarayı, Boğaziçi'nde yapılan çırağan âlemlerinin merkezlerindendi. Eski türk zevkini ve İstanbul kültürünü canlı bir şekilde belirten bu âlemler, musiki ve edebiyat üzerinde de etkilerini gösterdi. Nev'izade Ataî, Fennî, Rahmî, Sâcidî, Neccârzade, Nedim, Şeyh Galib, Fâzıl-ı Enderûnî gibi birçok şair, çırağan âlemlerinden ilham almışlardır. Özellikle Nedim, çırağan âlemlerini eserlerinde en canlı bir şekilde yaşattı. XX. yy.da Yahya Kemal Beyatlı da bu âlemleri şiirlerinde dile getirdi. Çırağan âlemleri, Kemânî Mehmed Ağa, İsmail Çavuş, Hafız Abdullah Ağa, Hammamîzade İsmail Dede ve

Dellâlzade gibi bestecilerin eserlerini de etkiledi. Yaz mevsimine rastlayan Ramazan aylarında çırağan âlemleri daha da canlı bir şekil alır, mehterhane meydanlarda konserler verir, paşalar konaklarında halk için ziyafetler tertip ederler, gazeller, kasideler, şarkılar söylenir, deniz safaları yapılır ve sahur zamanına kadar İstanbul şehri neşe içinde eğlenirdi. Bu âlemlerin son pırıltıları Abdülhak Şinasi Hisar'ın eserlerinde görülür. (→ Bibliyo.) [M]

Çırağan sarayı, İstanbul'da, Beşiktaş ile Ortaköy arasında sultan Abdülaziz'in yaptırdığı saray. Bugün sadece dış duvarları ayakta kalan yapının yerinde sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşanın eşi Fatma Sultan'ın ahşap sarayı vardı, Lâle devrinde yapılan gece eğlenceleri yüzünden *Çırağan* adı verildi. Sonraları padişahların yazlık yeri olan saray, Mahmud I ve Selim III zamanında onartıldı, Mahmud II tarafından büyütüldü. Abdülmecid, kâgir bir saray yaptırmak amacıyle 1859'da bu sarayı yıktırdı. Yeni sarayın plan ve projelerini mimar Nigoğos Balyan hazırladı, ancak Abdülmecid'in ölümü üzerine sarayın yapımı geri kaldı. Abdülaziz devrinde, Nigoğos Balyan'ın çizdiği plana göre oğulları Sarkis ve Agop Balyan tarafından 1863'te yapımına başlandı. Kıyı boyunca 750 m'lik bir alanda, klasik üslûpta yapılan saray 1866'da tamamlandı. Mermerden cephesi ve özellikle iç mimarîsi son derece süslü ve gösterişliydi. Sarayın yapılması için harcanan bir buçuk milyon altının dışında tophane, tersane ve hazinei hassa gelirleri ile Mısır'dan alınan paraların da masrafa katılması ve bunların da yetmemesi bazı dedikodulara yol açtı. Abdülhamid II başa geçtiği zaman, kısa bir süre padişahlık yapan ağabeyi Murad V'i Çırağan sarayına kapattı. Birkaç yıl sonra Ali Suavi, Çırağan sarayını basarak Murad V'i kurtarmak isterken öldürüldü. Çırağan vakası denilen bu olaydan sonra Abdülhamid II, Sultan Murad'ı, sarayın Beşiktaş tarafındaki dairesinde yirmi beş yıl hapiste tuttu. Meşrutiyetin ilânından sonra Mebusan meclisinin toplantı yeri olan saray, 19 ocak 1910'da yandı. (→ Bibliyo.) [M]

Çırağan vakası, Murad V'i yeniden tahta çıkarmak amacıyle 20 mayıs 1878'de, Ali Suavi'nin hazırladığı Çırağan sarayı baskını. Ali Suavi Galatasaray lisesi müdürlüğünden uzaklaştırıldıktan sonra, Abdülhamid II'ye karşı düşmanlık duymağa başladı. Ayasofya camiinde verdiği vaızlar ve *Basiret* gazetesinde yazdığı yazılarla hürriyet mücahidi olarak ortaya çıktı. Çevresinde geniş bir halk kitlesi toplamayı da başardı. Özellikle 1876-1877 rus seferinin felâketine uğrayan göçmenler arasında büyük ilgi ördü. Olay günü içlerinde Filibeli Ahmed Paşanın da bulunduğu bir kalabalık, Ortaköy, Mecidiye camii önüne geldiği sırada, Ali Suavi silâhlanmış bir kısım göçmenle birlikte, Kuzguncuk'tan mavnalarla, Murad V'in oturmakta olduğu Çırağan sahil sarayı önüne çıktı. Sarayın kıyısında nöbet bekleyen askerlerin silâhlarını ellerinden aldıktan sonra, doğruca harem dairesine girdiler. Bu sırada Mecidiye camii tarafından gelenler de, sarayın paşa dairesi ve Serdap köşkü bölümünden, Çırağan'a girmeyi başardılar. Ali Suavi, Murad V'i özel dairesinde bulup, kendisini ikinci defa padişah yapmak istediğini bildirdi, bu amaçla onu Çırağan sarayının alt katına indirdi. Ancak Abdülhamid II'nin hafiyelerinden Dilâver Ağanın yolladığı gizli haber sonunda zaptiyeler ile askerler Çırağan'ı kuşattılar, diğer taraftan Beşiktaş muhafızı Yedisekiz Hasan Paşa kendi adamlarıyle saraya geldi, Hasan Paşa eline geçirdiği kalın bir sopayı Ali Suavi'nin başına şiddetle vurdu ve onu öldürdü. Taraftarlarından birçoğu da, meydana gelen bu mücadelede öldürüldü; bir kısmı ise, Divanı harbe verilerek cezalandırıldı. (→ Bibliyo.) [M]

ÇIRAK i. (fars. *çerāğ*, yol gösterenden). Bir zanaat öğrenmek üzere usta yanında bulunan kimse: *—Eskici Fehmi amcaya çırak yazıldım. Yarın sabah başlayacağım. Şimdilik gündelik yok...* (H.E. Adıvar). *Bu mahallede her çocuk, biraz çalışabilecek yaşa gelince, ya bir dükkâna çırak olurdu, yahut da ağalarının babalarının yanında kil ve toprak işlerine başlardı* (Ş.S. Aydemir). || Dükkânda ayak hizmetlerini gören kimse: *Yanımda duran kahveci çırağına soruyorum* (R.N. Güntekin). || Güzel sanatlardan birini üstâdından öğrenmiş olan kimse: *—Serçe Tevfik, Kemanî Kör Sebuh'un çırağıdır* (Ahmed Rasim). || Eskiden saray ve daire gibi büyük yerlerde hizmet ettikten sonra evlendirilerek veya geçimi sağlanarak izin verilen kimse, azat edilmiş köle veya cariye.

— DEY. *Çırak çıkarmak (etmek). Esk.* Yaşlı köle veya cariyelerin geçimini sağlayarak veya evlendirerek bağımsız hayat sürmesine izin vermek: *Gülmisal Kalfa, annemin dadısıydı. Annem evlenirken, onu da, Eyüp'te ihtiyar bir kolcubaşıya vererek çırak çıkarmışlardı* (R. N. Güntekin).

◆ **Çıraklık** i. Çırak olma hali veya çırağın işi: *Senelerce evvel, mektebi bıraktığı sıralarda bir aralık zihninden çıraklığa girmek kunduracı, terzi, helvacı olmak gibi şeyler geçmişti* (Sabahattin Ali). || Çırağa verilen ücret.

— Huk. *Çıraklık sözleşmesi,* bir işverenin (usta), bir işçiye, belirli bir sanatı öğretmek ve meslekî gelişmesine yardım etme borcunu yüklenmesi. Bk. ANSİKL.

— Psikol. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. İşveren, çırağa, yapacağı iş karşılığı belirli bir ücret verir (Borçlar kn. md. 313/I). Çırağın küçük veya mahcur olması halinde, sözleşmenin yazılı olması, usta ve veli veya Sulh mahkemesinin tasdikiyle vasi tarafından imzalanması zorunludur (Borçlar kn. md. 318). Çırağın ilk işe girmesinden itibaren (aksine bir anlaşma yok ise) ilk iki hafta deneme süresi sayılır ve taraflardan her biri bir gün önce ihbarda bulunmak şartıyle sözleşmeyi feshedebilir (Borçlar kn. md. 343). İş kn. md. 6/V'e göre İş kanunu, çıraklık sözleşmelerine uygulanmaz.

— Psikol. Her hangi bir yaratıkla çevresi arasında yeni ve belirli bir zamanla ilgili bağlar kurması yönünden *çıraklık,* insan ve hayvanlar üstünde yapılan birçok deneysel incelemeye konu oldu. Zaman içindeki gelişmeler ölçüldüğünde *çıraklık eğrileri* elde edilir. Bu eğriler, tekrarlamanın, birtakım fizyolojik yeteneklerin, «deneme ve yanılmalar»ın gelişmenin hızlandığı dinlenme dönemlerinin önemini ortaya koyar. Ayrıca, genel olarak çıraklığın şartlı* reflekslerden meydana geldiğini de gösterir. (ML)

ÇIRAKMA veya **ÇIRAKMAN** i. (fars. *çerāğpā* veya *çerāğ-pāye,* şamdan, fener'den). Üzerinde meşale yakılan kule veya demir direk. || Üzerine kandil, mum veya herhangi bir ışık konulan yüksek tabla. || Balıkçıların gece, balıkları kıyıya çekmek için yaktıkları ateş.

— ANSİKL. Eski Roma ve Ortaçağda, içine yağ, balmumu veya meşale konulmuş yuvarlak bir kabı taşıyan ayaklı lambalar kullanılırdı. Ancak XVII. yy.da bu yuvarlak kabın yerini bir çeşit avize almıştır. Çırakman'ın tabanı, çoğu zaman bir kadın veya erkek heykelinden meydana gelir. Bu heykeller de bir fanus veya şamdan demetini taşır. (ML)

ÇIRAMOZ i. Balıkç. Balıkçıların ateş balığı avlarken veya gece avlanırken kullandığı, ucunda lamba bulunan uzun saplı ızgara. (M)

ÇIRAY (Gül), evlendikten sonraki soyadı **Akbaş,** türk atleti (Vidin 1939). Atletizme 1955'te başladı. Aynı yıl İstanbul'da yapılan Balkan şampiyonasında kız millî atletizm takımında yer aldı. Beş yıllık atletizm hayatında yedi Türkiye rekoru kırdığı gibi 800 m ve kros yarışmalarında da 4 Balkan şampiyonluğu kazandı. Bir defa Balkan rekoru kırdı. (M)

ÇIRÇIL i. Denizc. Gemi yüklemelerinde kullanılan, halat veya zincirden yapılmış, iki ayaklı ve ayaklarının alt başları tırnaklı yahut kancalı vinç çengeli. (M)

ÇIRÇIR i. (onomatope *çır*'dan). Pamuğu çekirdeğinden, keten ve kendir gibi gövde lifleri alınan bitkilerde ise lifleri, çürütülmüş ve kurutulmuş olan odun kısımlarından ayıran makine. (Bk. ANSİKL.) || Küçük pınar. || Ufak bir derenin yavaşça akarken çıkardığı ses. || Sıf. Devamlı ve çok konuşan, geveze. || *Çırçır fabrikası,* pamuk liflerini çekirdeğinden ayıran makinelerin bulunduğu fabrika.

— Denizc. Ağır cisimleri kaldırmakta kullanılan zincir donanımlı, demir makaralı palanga.

— Zool. Bk. ÇURÇUR.

— ANSİKL. Keten ve kendir için kullanılan *çırçır* makineleri, bir besleme tablası ile, üzerlerinde vurucu ve kırıcı uzun kollar bulunan birkaç silindirden meydana gelir. Besleme tablasına yatırılan kurumuş bitki gövdeleri, makine içine girerken, dönen kollu silindirler yardımıyle kabuk ve odun kısımları kırılarak makine altına dökülür. Böylece, üzerlerindeki kabuklardan sıyrılmış olan lif demetleri, makinenin öteki tarafından çıkar. Pamuk elyafını çekirdeğinden ayırmakta kullanılan çırçır makinelerinin mekanik özellikleri daha değişiktir ve bugün sanayide kullanılan başlıca tipleri şunlardır:

Silindirli çırçır makineleri (Roller-Gin). Bu tip makineler yine bir besleme kafesi (tablası) ile, üzerinde oluk ve tutucu çizgiler bulunan kösele parçalarıyle donatılmış bir silindirden meydana gelir. Pamuk elyafı, hızla dönen bu silindirdeki kösele parçalarına yapışarak silindirle birlikte döner. Öte yandan elyafa yapışık olan çekirdekler, yine bu silindir üzerinde belirli aralıklarla yerleştirilmiş madenî bir lama tarafından tutulduğu için elyaftan sıyrılarak ayrılır. Çekirdeklerin üzerine mekanik olarak vuran bir bıçak, bu ayrılmayı kolaylaştırır.

Testereli çırçır makineleri (Saw-Gin). Bu tip makineler üzerlerinde çok ince testere dişleri bulunan, birbirine yakın dizilmiş ve dakikada yaklaşık olarak 450 devir yapan 60-80 tane yuvarlak çelik testereden meydana gelir. Bu testereler, madenî bir ızgaranın parmaklıkları arasına girer ve ızgaranın öteki tarafında bulunan pamuk yığını içindeki pamuk elyafını yakalayarak çeker. Elyafa yapışık olan çekirdekler ise, ince ızgara aralıklarından geçemeyerek elyaftan ayrılır.

◆ **Çırçırlama** i. Tekst. Pamuk, keten ve kendir gibi bitkisel dokuma ham maddelerinin, çekirdek veya kabuklarından temizlenmesi işlemi. (LM)

ÇIRÇIR, İç Anadolu bölgesinin Yukarı Kızılırmak bölümünde (Sivas ili, Yıldızeli ilçesi) bucak; 14 197 nüf.; 24 köy. *—Bucak merkezi,* 423 nüf. Yıldızeli'nin 32 km kuzeydoğusunda. (M)

Çırçır suyu, İstanbul içme sularından biri. Kaynağı Sarıyer'e 1 km uzaklıktadır. Sertlik derecesi 1,5; içimi tatlıdır. (M)

ÇIRNIK i. (bulgarca *tsarnık*'tan). Denizc. Küçük boyda kayık: *Kasabat ve kura âyanı çırnaklar ile yanımıza yanaşıp...* (Yirmisekiz Çelebi). || Tek ve yekpare direkli, üç flok yelkeni bulunan ve 200 tona kadar olan yelkenli. (M)

ÇIRPAN (Satı) [*Satı Kadın* da denir], ilk türk köylü kadın milletvekili (Kazan köyü, Ankara 1890-ay.y. 1956). Kazan köyünde muhtarlık yaptı. Atatürk, 1934 yılı sonlarında Kazan köyünü ziyaretinde kendisini tanıdı, zekâ ve cerbezesini takdir ederek T. B.M.M.'nin beşinci döneminde (1935-1939) Ankara milletvekilliğine seçilmesini sağladı. Bir ara Atatürk'ün dileği ile *Hatı* öz adını aldı. (M)

ÇIRPI i. (*çırpmak*'tan *çırp-ı*). Dal ve budak kırpıntısı: *Çırpı toplamağa gittik.* || *Mec.* Hiza, tahmin, hesap, tertip. || *Çalı çırpı.* Bk. ÇALI.

— ÇEŞ. DEY *Çırpı gibi,* [kol ve bacak için] çok ince. || *Bir çırpıda,* hemen, çabucak: *Bu şiirlerin bir çırpıda yazıldığını [...] tahmin edersin* (C.S. Tarancı). *Halit Ayarcı'nın bir çırpıda bulduğu bu mühim şahsiyet etrafından derhal kabul edildi* (A.H. Tanpınar).

— Marang. Tahta biçenlerin bıçkı yerlerini işaret için yay gibi çekip bırakmak suretiyle kullandıkları boyalı ve gergin ip. || *Çırpı vurmak,* çırpı tebeşirinden yararlana-

çıyan (zool.)

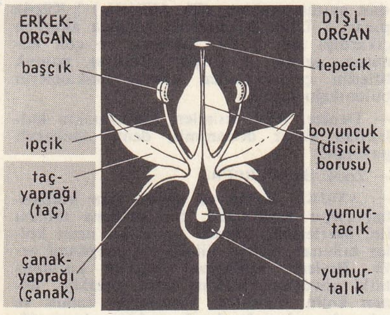

çiçek

rak bir tahta parçası üzerine düz çizgi çekmek (*çırpı çekmek* de denir). [ML]

ÇIRPI, Ege bölgesinde (İzmir ili, Bayındır ilçesi) bucak; 27 490 nüf.; 14 köy. —*Bucak merkezi,* 2 896 nüf. İlçe merkezinin batısında, Torbalı-Ödemiş demiryolu üzerinde. (M)

ÇIRPICI çayırı, İstanbul'un batısında, eski gezinti ve eğlence yeri. Mevlevîhane kapısı ile Silivrikapı arasında, surlar dışında, Veliefendi çayırının kuzeyinde, Hz. Meryem'e mal edilen ayazma yakınındaydı. İlk defa imparator Justinianus (527-565) devrine ait bir hikâyede adı geçer. Çayırın yakınlarındaki bir kaynak, bizans imparatoru Leo I (457-474) tarafından tamir ettirilerek ayazma haline getirildi ve özellikle ilkbaharda ziyareti, dinî bir gelenek haline geldi. Türkler ve Ortodokslar tarafından günümüze kadar bir gezinti yeri olarak kullanıldı. İstanbul'un fethinden sonra şehirde kurulan dokuma tezgâhlarında yazma, çuha v.b. kumaşların boyama işlerinde çalışan zanaatçıların Silivrikapı çevresinde yerleşmeleri üzerine çayıra *Çırpıcı* adı verildi. Çayır Rumeli seferleri için ordunun bir konak yeri olarak da kullanıldı. Sancak vakası sırasında (1687), Mehmed IV'ü tahttan indiren zorbalar İstanbul'a geldikleri zaman, sadrazam Siyavuş Paşa otağını bu çayırda kurmuştu.

Çırpıcı çayırının Abdülhamid II ve İkinci Meşrutiyet devirlerindeki eğlence hayatı ile ilgili hatıralar türk edebiyatına da girdi. İstanbul'un Cumhuriyetten sonraki gelişmesi sırasında burası sanayi bölgesi içine girdi. İkinci Dünya savaşından sonra gezinti yeri olarak önemini kaybetti. (M)

ÇIRPINMAK geçsz. f. (*çırpmak*'tan *çırp-ı-n-mak*). Bir acı etkisiyle vücudun uzuvlarını, özellikle kol ve bacakları gelişigüzel ve şiddetle oynatmak: *Zavallı asılanların ipek kuşakları çözülüyor, biraz çırpındıktan sonra uyur gibi başlarını büküyorlardı* (Ö. Seyfeddin). *Kendini odanın ortasına atıp çırpınmaya başladı* (H.R. Gürpınar). ‖ [Kaslar için] Kendiliğinden ve birdenbire düzensiz bir şekilde kımıldamak. ‖ [Deniz için] Küçük dalgacıklar halinde çalkalanmak: *Hafif bir mırıltıyla rıhtımın kenarında çırpınan sulara bakıyordu* (H.Z. Uzakligil). ‖ *Mec.* Güç bir durumdan kurtulmak veya bir meseleyi çözmek için çaba harcamak: *Onlar da düşündüklerini söyleyebilmek, istediklerini anlatacak sözleri bulmak için çırpınmıyorlar mı?* (N. Ataç). ‖ Ne yapacağını şaşırmış bir halde üzüntü ve telâş göstermek: *Gâvura sıkı yapışın: Aman kaçırmayın! diye çırpınıyorlardı* (K. Tahir).

◆ **Çırpınma** i. Çırpınmak işi: *Keziban, benim bu çırpınmalarıma bakıp gülüyordu* (N. Ataç). *Bunun arkasından yarım saatten fazla süren bir ağlama ve çırpınma nöbetini yatıştırmağa uğraşırdı* (Sabahattin Ali).

— Balıkç. Oltaya takılan balığın kurtulmak için çabalaması. (ML)

ÇIRPMAK geçl. f. (onomatope *çırp*'tan). Kısa, çabuk ve üst üste hareketlerle bir şeyi çalkalayıp sallamak veya silkelemek: *Tunada çırpar bezini / Kim sarmaz Bulgar kızını* (halk türküsü). *Halı çırpmak.* ‖ İki şeyi birbirine çarpmak: *Kuş olam, kanad çırpam semalarda / Emreyle güzelim, ferman sendedir* (C.S. Tarancı). *Ömer, çocuk gibi ellerini çırparak zıplamağa başladı* (R.N. Güntekin). ‖ Bir şeyin ucundan bir parça kesmek: *Kumaşın ucundan çırpmak. Ağacın dallarını çırpmak.* ‖ *Mec.* Çalmak.

— DEY. *Çalmak çırpmak.* Bk. ÇALMAK.

— Tekst. Boyanmış ve kurumuş olarak muayeneye gelen iplik çileleri içinde, birbirine yapışmış olan tellerin ayrılmasını ve çilenin bundan sonraki işlemlerde kolay sökülmesini sağlamak için onları çarmıh kollarına takarak döndüre döndüre silkelemek, çırparak açmak.

◆ **Çırpışmak** geçz. f. [Kuşlar için] Kanatlarını oynatmak.

◆ **Çırpıştırma** i. Çırpıştırmak hareketi. ‖ Sıf. Çarçabuk ve dikkatsiz yapılan iş veya böyle meydana getiren yazı için kullanılır.

◆ **Çırpıştırmak** geçl. f. İnce değnekle hafifçe vurmak. ‖ Çarçabuk ve dikkatsize iş yapmak veya yazı yazmak; çala kalem yazmak: *Bir de bir kitap yazın, başka bir dilden çevirin, çırpıştırın, şuradan buradan topladığınız üç beş parçayı bir arada bastırın, sonra o yazarlara birer tane götürün* (N. Ataç).

◆ **Çırpma** i. Çırpmak eylemi: *Oradaki halk tarafından bir el çırpmasıdır gider* (H.R. Gürpınar). ‖ Kumaşın kenarı ince kıvrılarak ve iğne yan tutularak yapılan dikiş.

— Balıkç. Ağdan balık ayıklamak, ağı suya vurarak yıkamak ve ağın üzerindeki suyu silkelemek için yapılan iş. ‖ *Çırpma iskandili,* üzerinde çok sayıda iğne bulunan, kurşundan yapılmış iskandil biçiminde av aracı. (Bedene bağlanan bu iskandil, aşağı yukarı oynatılarak balıkları çekmeğe yarar.)

— Spor. Yağlı türk güreşinde bir oyun. (Bir pehlivanın, rakibinin kendisine doğru onu tutmak için uzattığı elini elle keserek bu hamleyi engelleme hareketidir; *budama* da denir.)

— Tekst. İplik çilelerini, boya veya aktarma işlemlerine hazırlamak amacıyle çarmıh kollarına takma ve gererek vurma işlemi. (Böylelikle iplikler birbirinden ayrılır, çilenin sökülmesi veya daha iyi boya alması sağlanmış olur.) ‖ *Çırpma çubuğu,* çarmıh üzerinde bulunan iki yan kol. (İplik çileleri sökülmeğe verilmeden önce, bu çubuklara geçirilerek iyice çırpılır ve açılması sağlanır. Böylelikle, bundan sonraki işlemlerde ipliklerin sökülebilmeleri kolaylaştırılır.) [ML]

ÇIT i. (onomatope). İnce ve küçük bir şeyin kırılırken çıkardığı hafif ve süreksiz ses: *Kuru dal çıt diye kırıldı.*

— DEY. *Çıt çıkmamak (çıkarmamak),* hiç ses, gürültü çıkmamak (etmemek). [M]

ÇITA i. (esk. türk, *cıda).* Düzgün kesilmiş ince, uzun tahta. ‖ İki madenî parçanın ek yerini örtmekte kullanılan madenî plak.

— İnş. Yan yana gelen, fakat birleştirilmeden eklenen tahtaların ek yerlerini örtecek biçimde çivilenen, ince ve dar çubuk. ‖ Kiriş aralarını ayıran veya mahya ve eğik mahya çizgileri üzerine oturan trapez kesitli ahşap çubuk. (Bu durumda çıtanın altı oyulur.) ‖ Çinko, çatı örtülerinde bindirmelerin tutturulduğu trapez biçiminde ahşap çubuk.

— Teknol. *İstif çıtası,* kurutulmak üzere yığılmış tahta levhaların birbirine değmeyerek daha çabuk kurumalarını sağlamak için kullanılan dörtgen kesitli tahta çıta veya demir çubuk. (LM)

ÇITAK sıf. *Halk dili.* Yabancı. ‖ Kaba ve düzgün konuşamayan [köylü]. ‖ Huysuz, kavgacı [kimse]. (M)

ÇITAK'LAR, Rumeli'de yaşayan bir türk topluluğu; nüf. yaklş. 40 000 (1946). Dil bakımından Rumeli Türkleri arasında özel bir grup meydana getirirler. Kıpçak türkçesinin kalıntısı olan dilleri, diğer rumeli ağızlarından ayrılır ve bu farklar rumeli ve anadolu lehçeleri bakımlarından kaba sayılır. Bu yüzden çıtak adı zamanla «kaba adam, dağlı, köylü, ilkel» gibi anlamlar kazanmıştır. Kelime Rumeli ve Anadolu'nun birçok yerinde «titiz, yaramaz, kavgacı ve huysuz» anlamlarında da kullanılmaktadır.

Çıtak'lar Deliorman ve Dobruca yörelerinde yaşar. Evliya Çelebi Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda Silistre kasabasında Çıtaklar diye bir topluluğun varlığından bahseder. Aynı şekilde Hacıoğlu Pazarcığı'nda da (Dobriç) büyük bir Çıtak kolu vardır. Bazı kaynaklarda, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Çıtağ adlı topluluklardan söz edilir. Timur ile yapılan savaşlarda bu topluluk sık sık yer değiştirip Rumeli'ye sığınmıştır. Bunlarla Rumeli'ndeki Çıtak'lar arasında ilgi olup olmadığı bilinmemektedir. Bugün Anadolu'nun bazı yerlerinde (Balıkesir, Kastamonu, Denizli, İzmir, Manisa, Zonguldak v.d.) Çıtak (Çitak), Çıtaklı, Çıtakoğlu gibi yer adlarına rastlanır. (M)

ÇITARI i. Dokumc. İpek ve pamuk karışımı, ipekle dokunmuş, kendinden desenli kumaş. (M)

ÇITÇIT i. (onomatope). Terz. Kumaşın açık iki kenarını kapatmak için bu kenarlara dikilen ve birbirinin içine girmek suretiyle kapanan iki parçadan meydana gelmiş tutturucu.

— ANSİKL. *Çıtçıtlar,* kalıplar basılarak üzerlerine girinti ve çıkıntı verilmiş iki madenî yuvarlaktan meydana gelir. Birleştirilecek iki kenardan (kadın elbiseleri, eldiven v.b.) birine dişisi, ötekine erkeği dikilir ve hafif bir itmeyle kilitlenir. (ML)

ÇITI PITI bls. sıf. (onomatope). Ufak tefek, sevimli: *Odaya çıtı pıtı bir kız girdi.* (M)

ÇITIRDAMAK geçz. f. (onomatope *çıtır*'dan *çıtır-da-mak).* Çıtır çıtır ses çıkarmak: *Simsiyah ocağın içinde çıtırdayan ateşlere dalıyorum* (Ömer Seyfeddin). *Çıtırdıyor kemikler, çöküyor toprak evler* (F.N. Çamlıbel). Bk. ÇATIRDAMAK.

— Kim. Kor halinde kömür üzerine atılan bazı tuzların hafif bir ses çıkararak bozuşması: *Akkor halindeki kömür üzerine fırlatılan nitratlar ve kioratlar çıtırdar.*

◆ **Çıtır çıtır** bls. zf. Çıtırdayarak.

◆ **Çıtırdama** i. Çıtırdamak hali.

— Kim. Bazı tuzların birdenbire ısıtıldıkları zaman çıkardıkları ses.

— ANSİKL. Bazı hallerde mutfak tuzunda olduğu gibi *çıtırdama,* billûr tabakaları arasında bulunan suyun birdenbire buharlaşmasından doğar; bazen de, düşük geçirgenlikleri dolayısıyle, aynı hızla genişleyemeyen kısımların, billûrların kırılmasına sebep olmalarıyle meydana gelir.

◆ **Çıtırdatmak** ettrg. f. Çıtırdamasına yol açmak.

◆ **Çıtır pıtır** bls. zf. Çocukların düzgün ve sevimli konuşması için kullanılır.

◆ **Çıtırtı** i. Çıtırdama sesi. Sert cisimlerden çıkan hafif ses: *En sonunda kulağına bir çıtırdı geldi* (Ahmed Rasim). [ML]

ÇITKIRILDIM bls. sıf. (onomatope *çıt* ve *kırılmak* fiilinden). Aşırı derecede çekingen, dayanıksız, nazik. (M)

ÇITLAMAK geçz. f. (onomatope *çıt*'tan *çıt-la-mak).* «Çıt» diye ses çıkarmak: *Sakız çiğnendikçe çıtlıyor.*

◆ **Çıtlatmak** geçl. f. Bir şeyden «çıt» diye ses çıkartmak: *Elimin parmaklarını birbirine geçirmiş çıtlatıp duruyordum* (Ahmed Rasim). *Belki nazar değmiştir biraz çöre otu çıtlatın* (Ahmed Rasim). ‖ *Mec.* Ancak sezdirecek kadar söz etmek: — *Bu akşam hiç kimseye yapacağı şeyi söylemediniz mi?* — *Tabiî bazılarına biraz çıtlattım* (A.H. Tanpınar). — *Biliyorum. Merak ediyorum çok. Biraz çıtlat kuzum bana* (Peyami Safa). [M]

ÇITPIT bls. i. (onomatope). Bir yere sürtülerek veya ayak altında ezilerek çıtır

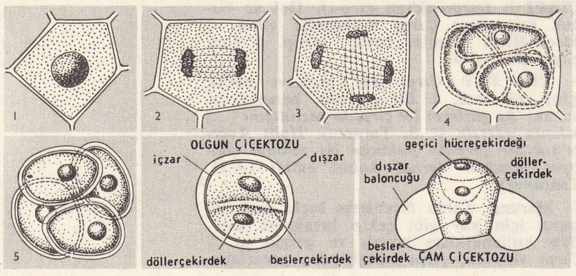

çiçek tozu 1'den 5'e kadar, dört çekirdekli çiçek tozunun oluşumu; olgun çiçek tozu; çam çiçek tozu

çıtır ses çıkaran patlangaç. (*Eşanl.* ÇATAPAT.) [M]

ÇIVGAR veya **ÇILGAR** i. *Mah.* Araba çeken veya çift süren hayvanların yanına yardımcı olarak koşulan hayvan. (Akyazı, Bolu, Çatalca, İstanbul, Vize). [M]

ÇIVGIN i. (*çıpmak*, atmak'tan *çıpkın* > *çıvgın*). *Halk dili.* Rüzgâr ve karla karışık yağmur. (*Cavgın, çavgun* veya *çavkın* da denir.) [M]

ÇIVMAK geçl. f. Bk. ÇAĞMAK.

ÇIYAN i. Zool. Çok ayaklılardan zehirli böcek. (İlmî adı: *Scolopendra*): *Gidip çıyanlara dinlet yerin dibinde / Geber, geber de ben vereyim hep cihaniyâna haber* (Abdülhak Hâmid). [Bk. ANSİKL.] || *Mec.* Pek sarı ve sevimsiz insan.

— DEY. *Sarı çıyan* veya *çıyan gibi*, hain bakışlı, sevimsiz, sarışın kimseler için kullanılır.

— ANSİKL. Etçil olan *çıyan*'ın halkaları çoğu zaman birbirine eşit değildir. Çıyanın yirmi bir çift ayağı vardır. Sıcak ülkelerde yaşayan bazı türlerinin boyu 30 sm'yi bulur. Çıyangillerden. (ML)

ÇIYANCIK i. Bitki türü. Bunun kökü genellikle iki kere kendi üstüne bükülü olur. (500 m'den yukarı yerlerde, çayırlıklarda yetişir. İlmî adı: *Polygonum bistorta*.) [L]

Çİ edat. (fars. *çe*'den). *Esk.* «Ne» anlamında soru edatı: *Çi-faide* («ne fayda»), *çi-gûne* («ne türlü?, nasıl?»). [M]

ÇİANG SEN, Tayland'da bölge; Mekong'un sağ kıyısında, Birmanya sınırı yakınında. Eski bir Tay prensliğinin merkeziydi; Çiengmay ve Ayuthia şehirlerini kuran prensler, bu prenslikten gelmedir. Çiang Sen, XIII. ve XIV.yy.da heykelcilik okulu ile ün saldı. (L)

ÇİAO i. Çin para birimi. On fenden meydana gelir ve onda bir yuan değerindedir. (L)

ÇİATURA, S.S.C.B.'de (Gürcistan) madencilik merkezi; batı Büyük Kafkaslar'ın güneyinde, S.S.C.B.'nin başlıca manganez filizi üretim merkezi. (L)

ÇİBA, Japonya'da şehir. Honşu adasının iç kısmında, idare bölgesi merkezi. Tokyo koyunda; 255 000 nüf. Pamuk, kereste ve kâğıt sanayii. Balıkçılık limanı. Tersaneler. Eski derebeylik merkezi (XII. - XVI. yy.). — *Çiba idare bölgesi*, 2 205 000 nüf. (L)

ÇİBÇA'LAR, Orta ve Güney Amerika'nın eski halkına verilen ad. Bugünkü Kosta Rika, Ekvador, özellikle de 2 500 m'nin üstünde yüksekliği olan Kolombiya yaylalarının bulunduğu bölgelerde yaşarlardı.

Çibça'ların bilinen başlıca topluluğu, Kuzey And Muisca'ları dokuz devlete bölünmüşlerdi. En kuvvetlileri Bogota'da hüküm süren Zipa'larla, Tunja adını taşıyan başkentleri daha kuzeyde kurulmuş Zaque'lardı. Miras anaerkil düzenin esaslarına göre düzenlenmişti. En fazla kutladıkları tanrılar Güneş kültüne bağlıydı. Bu tanrı için küçük erkek çocukları kurban ederlerdi. Çibça'lar, mısır ve patates ekimiyle geçinir, dokudukları pamuklu kumaşları boyar veya üzerine resimler yaparlardı. Altın ve *tumbaga*'yı (bakır ve altın alaşımı) çok ustalıkla işlerler, bunlardan ince levhalar üzerine filigranlı süslemeler, kabartma savaşçı resimleri yaparlardı. Kuyumculuktaki ileri teknikleri seramik süslemelerini de etkilemişti. Oturmuş insan şeklindeki heykelciklerini küpe, kolye ve pandantif gibi mücevherlerle süslerler, göz ve ağız kısımlarını yan yana çizgilerle belirtirlerdi. Ayrıca bu bölgede kaya üzerine yapılmış resimler de bulunmuştur. Çibça medeniyetini Jimenez de Quesada'nın yönetimindeki İspanyollar ortadan kaldırdı. (L)

ÇİÇA i. Peru'da, mısır tanelerinin mayalandırılmasıyle elde edilen bir içki. (L)

ÇİÇEK i. (moğolca *çeçek*'ten). Üstün yapılı, yani tohumlu bitkilerin, çoğu zaman bir kılıfla çevrili üreme organlarını taşıyan, bölümleri parlak renkli veya hoş kokulu olabilen karakteristik organı: *Vahşî kuşlar ve çiçeklere / Bizdendir diyesin benim için* (C.S. Tarancı). [Bk. ANSİKL.] || *Çiçek* açan bitki: *Çiçek yetiştirmek.* || *Teklz.* Hafifmeşrep kadın.

— ÇEŞ. DEY. *Çiçek açmak*, çiçek meydana getirmek. || *Çiçek bozuğu*, [yüz için] çiçek hastalığı sonucunda ciltte meydana gelen çukurluklar: *On yaşında, iskelet gibi kuru, çiçek bozuğu, süzgün kirli çehreli, küçük dişli bir çocuk* (R.N. Güntekin). || *Çiçek gibi*, bir şeyin çok temiz olduğunu anlatmak için kullanılır: *Evin içi çiçek gibiydi.* || *Çiçeği burnunda*, çok taze, çok yeni: *Mülâzim Emin, çiçeği burnunda bir harbiyeli gibi* (N. Araz). || *Çiçeklerin dili*, çiçeklerin tek başlarına veya demet halinde ele alınarak, kelimelerin, cümlelerin veya düşüncelerin sembolü sayıldığı dil. (Bk. ANSİKL. *örf ve âdet*.) || *Kabak çiçeği gibi açılmak*. (Bk. KABAK.) || *Yapma çiçek*, bez, kâğıt veya plastikten çiçek taklidi. Bk. ANSİKL. *Teknol.*

— Bahç. Bk. ANSİKL.

— Bot. (Bk. ANSİKL.) || *Çiçek durumu*, çiçeklerin bir eksen üzerindeki yerleşme durumu. (Bk. ANSİKL.) || *Çiçek gelişimi*, çiçeklerin açılmasından solmasına kadar süren gelişme || *Çiçek sapı*, çiçekleri taşıyan eksen. (Normal bir yaprağı veya bir bürgücüğü taşıyan son boğumun üstünde kalan eksen kısmına çiçek sapı denir. Çiçek sapının tepesi çoğu zaman çiçeklik şeklinde genişlemiştir.) || *Çiçek tablası*. (*Eşanl.* ÇİÇEKLİK.) || *Çiçek tomurcuğu*, yalnız çiçek meydana getiren tomurcuk. || *Çiçek tozu*, çiçekli bitkilerde erkek organın başçığında bulunan erkek döl hücresi. (Bk. ANSİKL.) || *Çiçek tozu borusu*, çiçek tozunun çimlenmesi sonucunda meydana gelen bir hücreli erkek önçim; dişicik borusunda yumurtalığa doğru ilerledikçe gelişir ve sonunda bir yumurtacığın mikropiline ulaşır. (Bk. DÖLLENME.) || *Çiçek tozu kesesi*, başçıklarda çiçek tozlarının oluştuğu bölme. || *Çiçek tozu kümesi*, birbiriyle kaynaşıp birleşmiş olan ve ayrılarak saçılamayan çiçek tozu kitlesi. (Bk. ANSİKL.) || *Çiçek yaprağı*. (Bk. BÜRGÜ.) || *Çiçeği kılıfsız*, kılıflı olmayan çiçekler için kullanılır: *Söğütgiller, cevizgiller, kayıngiller, huşağacıgiller v.b. çiçeği kılıfsız bitkilerdendir.* || *Katmerli çiçek*, kendiliğinden veya sunî yoldan taç yaprağı sayısı artmış çiçek. İkinci kat taç yapraklar, ya erkek organların veya meyve yapraklarının değişikliğe uğramasından meydana gelir.

— Ciltc. *Çiçek yaldız demiri*, oyuk motifli, küçük boyda yaldız demirleri. (Bu motifler, bir cildin sırtına ve kapaklarına işlenecek süslemeler arasında görünür.) || Bu arada yapılan süs.

— Folk. Bk. ANSİKL.

— İkonogr. Bk. ANSİKL.

— Kim. Süblimleşme yoluyle veya hava temasında uzun süren bir oksitleme sonucunda elde edilen, az veya çok parlak bazı katı maddelere eski kimyacıların verdiği ad. || *Arsenik çiçeği*, arsenik trioksitin, buharlarının yoğunlaştırılmasıyle elde edilen ince toz halindeki madde. || *Çinko çiçeği*, çinko'nun yanmasıyle havaya dağılan ve hafif beyaz yumaklar halinde çöken çinko oksit. || *Kireç çiçeği*, toz halindeki kalsiyum karbonat. || *Kükürt çiçeği*, kükürt buharlarının anî olarak soğutulmasıyle elde edilen, limon sarısı renginde toz. || *Şap çiçeği*, şap billûrlarının üzerinde görülen beyaz toz halindeki çiçeklenme.

— Miner. *Arsenik çiçeği*, ipek görünümünde beyaz renkli küçük püsküller halinde oluşan, hidratlı tabiî kalsiyum arsenyat. || *Asya çiçeği*, eskiden İzmir dolaylarında çıkarıldığı için bu adla anılan leke giderici kil türü. || *Bizmut çiçeği*, tabiî bizmut oksidi. (Mineraloji uzmanlarının *bizmutokr* diye adlandırdığı madde budur.) || *Çinko çiçeği*, tabiî hidratlı çinko karbonat. Tabiatta, beyaz veya gri-beyaz renkli bir toz halinde bulunan bu madde, kalamine (tabiî çinko silikat) çok benzediği için uzun süre ondan ayırt edilememişti. || *Kobalt çiçeği*, kobalt arsenit ve kobalt arsenyat karışımından meydana gelen, koyu kırmızı renkli mineral. || *Manganez çiçeği*, bazen hematit demir jeotlarını (kovukları) kaplamış halde bulunan, gümüş parıltısında tabiî mangan dioksit. || *Nikel çiçeği*, elma yeşili renginde bir toz tabakası halinde bulunan tabiî nikel arsenyatı. || *Zencefre çiçeği*, tabiî civa sülfürün toz halinde bulunan çeşidi. (*Tabiî zencefre* denilen madde budur.)

— Mim. *Çiçek vazosu*, kıvrık dallı yapraklar veya kıvrımlardan meydana gelen mimarî süsleme. (*Şükûfedan* ve *çiçeklik* de denir.)

— Patol. Son derece salgın ve bulaşıcı hastalık. (Süzgeçten geçen bir virüsten ileri gelir. İrin toplayan sivilce şeklinde döküntülerle ve az çok ağır genel belirtilerle kendini gösterir.) Bk. ANSİKL.

— Sanay. *Çiçek yağı*, ayçiçeğinden elde edilen yağ.

— Süs. santl. *Çiçek*, süsleme sanatlarında, bir taklit olarak değil, geniş ve derin yorumların sonucu olarak yer alan motiflerden biridir.

— Teknol. *Yapma çiçek*. Bk. ANSİKL.

— Vet. *Çiçek aşısı*, bir hayvana, tercihen bir danaya aşılandıktan sonra, ondan alınarak, çiçeğe karşı bağışıklık sağlamak amacıyle yeniden insana aşılanan zayıflatılmış çiçek virüsü. || *At çiçeği*, atlarda görülen çiçek hastalığı. (Bunda kabarcıklı döküntülerden önce genel rahatsızlığa seyrek rastlanır. Hastalık ağız mukozasında, hipofizde, cinsî organlarda, göz sümüğü zarında veya deride belirir. Sekiz on gün sonra daima zararsız olarak sona erer.) || *Domuz çiçeği*, özel bir ültra virüsten ileri gelen ve bir iki aylık domuz yavrularında görülen bulaşıcı, salgın bir hastalık. (İrinli döküntüler genellikle önce karında ve butların iç tarafında belirir, sonra bütün vücuda yayılır. Hastalık üç hafta ile bir ay arasında tam şeklini alır; ölüm oranı değiştiktir; ölümlerin çoğu bu hastalığın yol açtığı başka mikroplu hastalıklardan ileri gelir.) || *İnek çiçeği*, bir ültra virüsten ileri gelen bulaşıcı, döküntülü hastalık. (Derinin nazik kısımlarında, özellikle ineğin memelerinde irinli kabarcıklar şeklinde belirir. Hastalık hayvanın hayatını tehlikeye koymaz; fakat sağıcılara geçebilir; onlar da böylece insan çiçeğine karşı aşılanmış olur. Gerek inek, gerekse at çiçeği virüsü insana aşılanınca birbirine benzer ve tehlikesiz bir hastalık meydana getirir; bu zararsız çiçek, insanı tehlikeli olan asıl çiçeğe karşı bağışık kılar. İnek ve at çiçeği ile insan çiçeğinin kabarcıkları birbirine benzer ve her biri ötekine bağışıklık sağlar. Bazı bilginlere göre bunlar aynı, bazılarına göre ise farklı hastalıklardır. İnsanlara yapılan çiçek aşısının virüsü inekten, daha çok tosun veya düveden, hatta eşekten sağlanır.) || *Keçi çiçeği*, özel bir ültra virüsten ileri gelen kabarcıklı, döküntülü, bulaşıcı salgın bir hastalık. (Keçi çiçeği, çalık gibi yaygın bir halde olabileceği gibi sadece belirli bazı yerlerde de [dudak, meme] bulunabilir. Kendiliğinden iyileşir, ama memelerde iltihap yapması da mümkündür.) || *Koyun çiçeği*. (Bk. ÇALIK.) || *Kuş çiçeği*, tavuk, hindi ve güvercinlerde görülür. Çiçek bir ültra virüsten ileri gelir; bulaşıcı, salgın bir hastalıktır. (Deride ve deri uzantılarında kabarcıklı döküntüler şeklinde belirir; özellikle başta yerleşir; ağızda ve

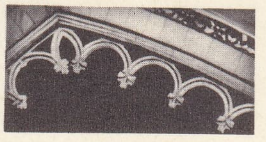

çiçekli bezek (mim.)

çiçek durumları
1. Sarmal talkım; 2. Şemsiye (baldıran); 3. Salkım (rezede); 4. İkiyanlı talkım (küçük peygamber çiçeği); 5. Bürçük (pyracantha); 6. Kömeç (pat)

Foto. Neurdein (LAROUSSE)

yutakta difteriyi andıran sarımtırak yalancı zarlar oluşur. Bu çeşitli belirtiler ayrı ayrı olabileceği gibi bir arada da bulunabilir. Aşılama iyi sonuç verir.) ‖ *Yalancı çiçek,* zararsız, döküntülü çiçek. (Kabarcıklar daima sınırlı bir yerde belirir, hızla gelişir ve kuruyarak iz bırakmadan dökülür.)

— ANSİKL. Bot. *Çiçek anatomisi.* Çiçeğin oluşumu hakkında birbirine aykırı görüşler vardır. Yakın zamana ait bir nazariyeye göre çiçekler saptaki uç dokularının özel şekil almasından, yapraklar ise, tersine, uç dokusunu saran halka şeklindeki sürgen dokudan meydana gelir. Bu nazariyeye göre çiçeğin kısımları yaprakların değişikliğe uğramasından meydana gelmez. Klasik görüş ise bazı anormal organların (yaprağımsı erkek organlar) yapısına bakarak çiçeğin bütün kısımlarının yapraklarının değişikliğe uğramasından oluştuğunu kabul eder. Çiçeği taşıyan dal parçasına çiçek sapı denir. Bunun uç kısmı genişleyip yassılarak çiçekliği meydana getirir. Çiçekler her bitkide başka türlü bir araya gelmiştir. Çiçeklerin bir arada bulunuş şekline çiçek durumu denir.

Tam bir çiçekte dört kısım bulunur: çanak, taç, erkek organlar, dişi organ. Çanağın kısımlarına çanak yaprağı denir ve genellikle yeşildir. Tacın kısımlarına taç yaprağı denir, bunlarsa renklidir. Üremede hiç bir rolü olmayan bu iki kısma çiçek çevresi denir. Erkek organların her biri bir ipçik ile bir başçıktan meydana gelir. Başçığın içinde çiçek tozu oluşur. Dişi organ meyve yapraklardan meydana gelir; içinde yumurtacıklar bulunur.

Çiçekte bazı kısımlar bulunmayabilir, özellikle dıştaki iki halkadan biri eksik olabilir. Çoğu zaman bunların ikisi birleşerek tek bir kısım teşkil eder (zambakgiller, süsengiller, hasırotugiller); böyle çiçeklere tek çevreli veya taçsız denir. Çiçek çevresi hiç bulunmazsa, böyle çiçeklere çıplak çiçek denir. Erkek veya dişi organlardan biri noksan olursa çiçekler bir eşeyli demektir. Yani ya erkek çiçektir, ya dişi çiçektir. Eğer erkek ve dişi çiçekler aynı bitki üzerindeyse o bitkiye bir evcikli (kabak), ayrı ayrı bitkiler üzerinde ise iki evcikli denir (hurma, kenevir v.b.).

Bazı bitkilerde çanak ve taç yapraklar iki veya daha çok sıralı olur (kadıntuzluğugiller). Çiçekte daha çok erkek organlar çok sıralı olur; zambakgillerle sardunyagillerde iki sıralıdır; gülgillerle defnegillerde ise iki sıradan fazla olur.

Çiçeğin kısımları, çiçekliğin üzerinde iç içe halkalar şeklinde yer alacak yerde, çiçekliğin üzerindeki uzun sarmal bir eksene dizilmiş olabilir: böylesine sarmal çiçek denir (manolyagiller, düğünçiçeğigiller v.b.). Çiçeğin dış kısımları halkamsı, erkek ve dişi organları sarmal dizilmiş de olabilir; böylesi çiçeklere karma yapılı denir. Sarmal çiçeklerin incelenmesi ilgi çekicidir, çünkü çiçeğin farklılaşması adım adım takip edilebilir, taç yaprakların erkek organlara dönüşmesi görülebilir v.b. Çiçeğin kısımları ayrı ve başlı başına oluşabileceği gibi çeşitli şekilde birleşmiş de olabilir. Ya taçla çanak birleşik olur veya bu ikisi erkek organlarla birleşir veya hepsi dişi organla birleşik olabilir. Yumurtalık serbest olursa (zambak) üst durumlu denir, ötekilere bitişikse alt durumludur.

Bir çiçeği incelemek için önce yönelişine bakılır. Arka kısmı dala veya çiçek sapına dönük olduğuna göre, ana dalın ve bürgücüğün ekseninden geçen bir düzlem düşünülür (orta düzlem), sonra çiçek sapçığından geçen ve birincisine dik olan ikinci bir düzlem alınır. Bu düzlemlere göre çiçeğin bakışımlı veya bakışımsız durumu bir şekil üzerinde gösterilebilir (diyagram).

Eğer çiçeğin bütün halkaları düzgün ve çiçek eksenine göre bakışımlı ise çiçek ışınsı veya düzgündür denir. Çiçek yalnız dik düzleme göre bakışımlı ise düzensiz veya bir bakışımlıdır.

Yukarıdan beri anlatılan çiçek kısımlarına balözü salgı bezlerini de eklemek gerekir. Bunlar da çiçeklikten veya çiçeğin kısımlarından oluşur ve böylece hepsi birlikte çiçeği meydana getirir.

Çiçekte düzgünsüzlükler. Özellikle ekim bitkilerinde birçok düzgünsüzlükler göze çarpar. Ya bir halkadaki organlar ötekilerin karakterini alır (çıkıcı veya ileri doğru başkalaşma) veya tersi olur (inici veya geriye doğru başkalaşma). Katmerli çiçeklerde erkek organlar taç yaprak haline gelir. Daha çok ekim dikim yoluyle yetiştirilen bitkilerde bu duruma rastlanır.

Çiçek fizyolojisi. Bitkinin diğer kısımları gibi çiçek de terler, solunum yapar, ama asıl görevi, özel organları sayesinde bitkinin üremesini sağlamaktır.

Çiçek tozunun içinde meydana gelen anterozoitler yumurtacıkta bulunan oosfer'e (yumurta hücresi) ulaştırılır. Bu iki gametin birleşmesinden döllenmiş yumurta meydana gelir ki, doğacak yeni bitkinin ilk hücresi budur. (Bk. TOZLAŞMA, DÖLLENME.) Aynı zamanda, döllenmiş yumurta gelişerek embriyonu, yumurtacık gelişerek tohumu, yumurtalık da gelişerek meyveyi meydana getirir. Bk. YUMURTALIK.

Bazı çiçekler tıpkı yapraklar gibi yalnız klorofil tanecikleriyle yeşile boyalı olduğu halde birtakım çiçeklerde bazı kısımlar daha renkli olur (taç yapraklar, bazen de çanak yapraklar). Bu renkler ya hücrelerdeki özel plastitlerde (kromoplast) birikmiş olan sarı ve kırmızı boyalardan veya hücrelerdeki kofullardaki eriyik halinde bulunan boya maddelerinden (pembe, mor, mavi) ileri gelir.

● *Çiçek durumu.* Eksen dallı değilse çiçek «tek»tir (tek çiçekli durum). Çiçek sapı dallı ise çiçek çoktur. Dallanma bir basamaklı ise çiçek durumu basit, dallanma çok basamaklı ise çiçek durumu bileşiktir.

Basit çiçek durumları başlıca iki çeşittir: *Belirsiz çiçek durumu* veya salkım ve *belirli çiçek durumu* veya talkım. Salkım biçimindeki çiçek durumuna belirsiz denir, çünkü eksen oldukça uzun bir süre büyümeğe devam eder. Tersine, talkım biçimindeki çiçek durumu belirlidir, çünkü art arda gelen eksenler çabucak bir çiçekle sonlanır, bu da büyümeyi sınırlandırır. Salkımda bileşik çiçek ekseni kalındır ve her bir yanından pek gelişmemiş bir sürü çiçek sapçığı çıkar. Demek, başak, tırtılsı, şemsiye, kömeç durumları hep salkım çeşitleridir. Talkımda ise çiçek sapçıkları bileşik çiçek ekseninden daha çok gelişmiştir. Eğer her dallanmada ana eksenden karşılıklı iki çiçek sapçığı çıkıyorsa talkım iki çatallı, bir çiçek sapı çıkıyorsa tek çatallıdır.

Bileşik çiçek durumunda çiçek sapçıkları birçok basamak halinde dallanır. Yani ikinci derecede sapçıklar üçüncü derecede sapçık taşır (salkımlı salkım, bileşik demet, şemsiye salkım, kömeç demeti v.b.). Bileşik çiçek durumu karma da olabilir (salkım ve talkım karışımı); meselâ atkestanesinin çiçekleri talkımlı, akrepkuyruğunun çiçekleri salkım biçimindedir.

● *Çiçek tozu* normal olarak sarımtırak renkte, bazen de kırmızı, esmer, beyaz veya mavi olur. Genellikle küre biçiminde olmakla beraber çok değişik şekilleri de vardır. Her çiçek tozu taneciği genellikle iki zarlı bir hücre şeklindedir; dış zar kitinden, iç zar ise selülozdandır. Hücrede iki çekirdek bulunur: besler çekirdek ve döller çekirdek. Dış zar nadiren pürüzsüz olur; çoğu zaman üzeri delik, kıvrım, kabarcık ve dikenciklerle doludur. Çiçek tozlarının birçoğu birleşerek salepgillerde olduğu gibi çiçek tozu kümeleri meydana getirebilir. Çamgillerden bazı bitkilerde ise çiçek tozu iki baloncuk taşır. Başçık çatladıktan sonra çiçek tozu rüzgâr, böcek v.b. ile etrafa dağılır ve bazıları aynı türden bir bitkinin çiçeğindeki dişi organın tepeciğine konar. Buna *tozlaşma* denir. Tepeciğe konan çiçek tozu hemen çimlenir ve ardından döllenme gelir. Fosil çiçek tozlarının incelenmesiyle (çiçek tozu analizi) Dördüncü zamana ait çeşitli tabakaların florası hakkında bir fikir edinilebilir.

● *Çiçek tozu analizi,* turbalıklarda bozulmadan kalan çiçek tozlarının istatistik gözlemlerine dayanılarak yapılan eski floraların incelenmesi. (Elde edilen çiçek tozu diyagramları floranın uzun devirler boyunca geçirdiği evrimi ortaya koyar ve geçmişteki iklim durumunu incelemede esaslı bir unsur sayılır.)

Yatay bir düzleme bir günde düşen çiçek tozu miktarı santimetre kare başına Kansas'ta 32, Wurtemberg'de 23, İsviçre'de 1 500 m yükseklikte (Davas) 12 olarak tespit edilmiştir. İsveç'in güneyindeki çam ormanları yılda 75 000 ton çiçek tozu çıkarır. Yüksek miktardaki bu canlı toz kütlesi çeşitli tortularla kolayca birleşir. Çiçek tozunun dış zarı çok dayanıklı olduğu için, fosili uzun zaman bozulmadan kalabilir; buna dayanılarak *polinoloji* (çiçek tozu analizi) yapılabilir.

● *Çiçek tozu kümeleri.* Salepgillerin çiçek tozu kümeleri küçük topaklar halindedir; bu topaklar, kuyrukcuk denen küçük sapçıklarla birbirine ağ örgüsü gibi bağlanmış çiçek tozlarından meydana gelir. Bu örgü sayesinde böcekler, kümeleri başlarının üstünde veya emeçleriyle taşıyabilir. Böcek yeni bir çiçeğe vardığı zaman kuyrukçuğun kasılmasıyle çiçek tozu tam tepeciğin üstüne düşer, böylece çapraz döllenmeyi sağlar.

— Bahç. *Çiçekler* biçimleri, renkleri ve kokularıyle, tozlaşmaları için gerekli olan böcekleri kendilerine çekerler. Kendi döllek (buğday) veya anemofil (pancar) bitkilerin çiçekleri bu bakımdan önemsizdir.

Bahçıvanlar yabanî çiçeklerden melezleme ve ayıklama yoluyle çok değişik, renkleri göz kamaştıran çok güzel veya tuhaf biçimli, hoş kokulu çiçekler elde etmişlerdir. İnsanoğlu her devirde çiçeği sevmiştir, ama zamanımızda medenî milletlerde bu zevk daha çok gelişmiştir. Çiçekçilik âdeta gerçek bir sanayi olmuştur.

Toplum hayatında çiçek bir semboldür. Bazı çiçekler özellikle anıtlara konur. Kır çiçeklerini beğenenler çok olmakla beraber, bahçelerde yetiştirilenler daha da tutulur; bunlar yerde yetişen çok yıllık veya soğanlı, bir yıllık veya iki yıllık, ser veya limonluk bitkileridir.

— Folk. *Çiçeklerin dili,* sevginin sembolik bir dille anlatılması. Çiçekler, kokuları ve renkleri bakımından iki gruba ayrılır. En ağır ve baş döndürücü kokulara, en canlı ve en göz alıcı renklere sahip olanlar, çiçeklerin dilinde, en ateşli sevgi duygularının sembolüdür. Buna karşılık hafif kokulu ve gösterişsiz renkli çiçekler şefkatli, hüzünlü, ağırbaşlı ve ince duyguları dile getirir: *beyaz* masumluğun, saflığın; *kırmızı,* aşkın; *mavi,* ölümsüz hatıralarla yüklü ince ve duygulu kişilerin ve yumuşak başlılığın sembolüdür. Kırmızı ile mavinin (sevgi ile hatıraların) karışımı olan *mor* ise dulların, din adamlarının ve inancın rengidir. Hem canlı, hem de yumuşak bir renk olan *yeşil* umudu, geleceği, gençliği ve yenilemeyi temsil eder. Altının rengi olan *sarı* sevincin, bolluğun, evliliğin (özellikle mutsuz evliliğin) sembolüdür. *Siyah,* yas, üzüntü, ölüm ve hiçlik demektir. *Kahverengi,* hem geçmişin, hem isyanın; *gri* ise melankolinin rengidir. Ayrıca açıklık ve koyuluk (soluk, canlı, koyu) gibi derece farkları da çiçeklerin dilinde ayrı anlamlar taşır.

— İkonogr. Daha roma devrinde M.S. II. yy.dan kalma bir mozaik üstüne bir çiçek sepeti resmi yapılmış olduğu görülür (Vatikan). Ortaçağda bazı minyatürcüler elyazmalarının sayfalarının kenarlarına gerçek çiçek sanılacak kadar başarılı çiçek resimleri yaptılar (XIV. ve XV. yy. elyazmaları ve özellikle *Çiçek Ustası* adlı elyazması). Zeminleri çok zaman *bin çiçek* motifleriyle süslü olan duvar halılarında da durum yine böyledir (XV. yy. sonu ile XVI. yy. arası, Cluny müzesi, Paris). Doğrudan doğruya çiçek resminin, Ortaçağ flaman etkileriyle (yapanın gerçek adı bilinmeyen *Marie de Bourgogne minyatürleri,* Oxford; Memling'in *Cebrail'in Meryem'e Müjdesi,* Thyssen koleksiyonu, Lugano) ince bir üslûpla çizilmiş fantezi desenler yapmış olan ve bundan dolayı da Groteskler adıyle anılan sanatçıların eserlerinde yeniden ele alınan Eskiçağ etkilerinin birleşmesiyle doğduğu sanılıyor. İlk çiçek resmi tablosunu imzalayan, Rafaello'nun atelyesinden Giovanni da Udine adında bir sa-

natçıydı. (Limon ağacı 1538. Bu resim, bir kopyası dolayısıyle bilinir.) Ardından da hemen, Flandra'da (Jan Sadeler, Jeris Hoefnagel, R. Savery) ve İspanya'da (Blas de Ledoma) onun bu davranışına özenenler ortaya çıktı. Bu sanat ilk altın çağını Bruegel de Velours (1568-1625), papaz Daniel Segners, Van Thieleh ve Van Kessel ile; sonra da, yaptıkları çiçek demeti resimlerini bir botanikçi titizliğiyle bütün ayrıntılarıyle vererek demetlerine domuzlan böcekleri, kertenkele ve kelebek resimleri de ekleyen Jan Davidsz, Cornelis, Rachel Ruysch, Jan van Huysum ile yaşadı. Rubens veya Quellinus tarafından, bazı portrelerinin çevresine çiçek veya yaprak biçiminde süsler yapmaları için bu sonunculara başvurulmuştu. Fransa'da, aynı dönemde, Jasques Linard'ın, Baudesson'ların, Pierre Dupuy'nin ve Versailles sanatının bu konuda tanınmış kişisi J.-B. Monnoyer'nin adları özellikle anılmağa değer. Monnoyer'nin ardından J. Belin de Fontenay, bu demetlerin anıtsal ululuğunu arttırdı. Desportes, Anne Vallayer - Coster ve Jean - Michel Moreau'dan sonra, Chardin daha içten bir tona döndü (*Demet*, Edinburgh). Guardi de pek güzel birçok çiçek demeti resmi yaptı. Bu arada çözümsel belirlik minyatürcüleri esinlemeğe devam ediyordu (Nicolas Robert tarafından çiçek resimleriyle süslenmiş olan *Guirlande de Julie* adlı şiir derlemesi; Paris Tabiat Bilimleri müzesinin çiçek resimleri derlemesi). Bunlara daha sonra ampir üslûbunun çiçek resmi ressamları da katıldılar (Van Dael, Redoute). Çiçek, çağdaş ressamların sanatında büyük bir yer tutar (Corot, Fantin-Latour, Courbet, Monet, Cézanne, Gauguin, Van Gogh, Seurat, Odilon Redon, Henri Rousseau, Séraphine, Bauchant, Jean Eve).

— Patol. *Çiçek hastalığı*, çağlar boyunca insanlığa büyük zararlar vermiştir. En eski belgelerde bile bunun izlerine rastlanır. Çiçek aşısı sayesinde ölüm oranı gittikçe azalmış, fakat bunun için Jenner'i beklemek gerekmiştir. Bugün çiçek aşısını sistemli şekilde uygulayan milletlerde ölüm oranı hiç denecek kadar azdır. Çiçek üç devreli bir hastalıktır; kuluçka süresi on-on beş gün sürer. Yayılma devresinde, titreme, çok yüksek ve çabuk yükselen ateş; bel, sırt, baş ağrıları, kusmalar, bazen hezeyan ve ihtilâç (çocuklarda) görülür; bu devre dört beş gün sürer; ondan sonra döküntü devresi gelir (bazen bu devreden önce geçici döküntüler görülebilir); döküntü devresi altı gün sürer; genellikle, önce yüzde, sonra bütün vücutta kırmızı lekeler belirir; bunlar önce fiske, sonra kabarcık şeklini alır. Çoğu zaman döküntü devresinin başında düşen ateş (ağır olaylarda devam edebildiği gibi artar da) bu sırada tekrar yükselebilir. Bazen oldukça uzun sürer (on beşyirmi gün, hattâ daha fazla). Son devrede kabarcıklar kurur ve yerlerinde çiçek bozuğu denen izleri kalır.

Birçok çiçek çeşidi vardır. Bunlardan hafif çiçek aşılanmışlarda, beyaz çiçek *(alastrim)* ise aşılanmamışlarda görülür; çiçeğin en ağır çeşidi *kara çiçek* veya *kanamalı çiçek*'tir; bunda genellikle döküntü görülmez; hasta döküntü devresinden önce ölür. Çiçek her zaman tehlikeli sonuçlar doğurur; miyokardit, zatürree, yutak yarası, abse ve göz iltihabı gibi hastalıklara yol açabilir.

En iyi korunma çaresi aşılanma ve en hafif salgın karşısında hiç düşünmeden yeniden aşılanmadır. Hastalık görüldüğü zaman hastayı tecrit etmeli, odasını iyi havalandırmalı, yüksek ateşli her hastalıkta olduğu gibi perhiz ve sağlık tedbirleri uygulamalı, deri ve mukozaların antisepsisine dikkat etmelidir. İrinieşmeyi önlemek ve yüzdeki çiçek döküntülerini daha başlarken durdurmak amacıyle kırmızı ışın kullanılmış ve iyi sonuçlar alınmıştır. Diğer tedavi tedbirleri çiçeğin şekline, belirtisine ve yol açtığı diğer hastalıklara göre alınır. Bulaşma çok kolay olduğu için hastalık süresince bütün çamaşırları, hastalık sona erdiğinde hastanın odasını ve temas etmiş olduğu her şeyi dezenfekte etmek gerekir. Çiçek hükûmete bildirilmesi zorunlu bir hastalıktır.

— Teknol. Hindistan halkı, en eski zamanlardan beri *yapma çiçek* sanatını iyiden iyiye geliştirmişti. Çinliler, tabiatta bulunan çiçeklerin benzerlerini fidan özünden, daha sonra kumaş, kâğıt veya ipekten yaparken, Mısırlılar da boyalı ketenden çiçekler yapıyorlardı. Yapma çiçek sanatı, Aşağı Mısır'dan Venedik'e kadar uzandı ve Ortaçağda İtalyanlar tarafından Avrupa'ya yayıldı. XIV. ve XV. yy.larda moda olan çiçekli şapkaları, deri, kadife veya ipekten yapılmış *italyan usulü* denilen çiçekler süslerdi. XVIII. yy.da bu sanat iyice tutuldu ve çiçek yapımında daha değerli maddeler kullanıldı: ipek böceği kozası, Çin'den getirtilen değerli tüyler v.b. O sıralar Paris, bütün Avrupa'da tanınan ünlü çiçek ustalarının toplandığı bir merkez haline gelmişti. Bu sanayi dalını ellerinde tutan on bir yapımcı arasında en ünlüleri Beaulard ve Marie-Antoinette'in çiçekçisi Joseph Wenzel'dir. Kısa bir duraklama devresinden sonra, 1800 yıllarına doğru yeniden, o çağın bütün kibar ve iyi giyinen kadınları pembe satenden küçük şapkalar kullanmağa başladılar; bu şapkaların bütün süsü, Wenzel atelyelerinde hazırlanan yapma kartopu çiçekleriydi. Louis-Philippe devrinde Batton, kendi buluşu olan çin çiçeklerinin patentini aldı. 1840'tan sonra, tüylü kaytan ve taftadan yapılan çiçekler çok moda oldu; bir yandan da, pullarla işlenmiş gösterişli çiçekler ve bayramlarda kullanılan yapma dal ve yapraklar ortaya çıktı.

Yapma çiçek sanayii,*moda çiçekleri, kilise çiçekleri* ve *cenaze çiçekleri* olmak üzere çeşitli dallara ayrılır. Moda çiçekleri yapımında uygulanan başlıca altı işlem şöyle sıralanabilir: *kumaşların kolalanıp ütülenmesi (apre), çiçek yapraklarının kesilmesi, boyama*, pens veya bilyalarla *kalıp çıkarma, yapıştırma* ve en sonunda yapraklarla çiçeklerin *çatılması*.

Çiçek yapımında, boyalı kâğıt, kadife, pamuklu veya ipekli kumaş ve tüyden plastik maddelere kadar her çeşit madde kullanılır. Bu sanayi, modanın günden güne değişen zevklerine göre, Paris ticaretinin en önemli dallarından biridir. Kilise çiçekçiliğinde, altın veya gümüş yaldızlı madenler, bazen de maden ve tüy karışımı veya kumaş, vernikli kâğıt ve madenden meydana gelen değişik tertipler kullanılır. Bu çiçek veya yaprakların, saf altın ve gümüşten yapılanları da vardır.

Daha sonraları, el işçiliğine yaratma gücünü de katan bazı ustalar, yaka balinalarından, hayvan kabuklarından, saçtan, balmumundan ve cam ipliklerinden çiçek yapmağı da başardılar.

◆ **Çiçekçi** i. Çiçek yetiştiren, satan veya kumaş çiçek yapıp satan kimse.

◆ **Çiçekçik** i. Küçük çiçek. || Kömeç veya başaktan ayrı duran çiçek.

◆ **Çiçekçil** sıf. Çiçekle beslenen.

◆ **Çiçekçilik** i. Özellikle çiçekli bitkilerin ve daha geniş anlamda bütün süs bitkilerinin yetiştirilmesiyle uğraşan bahçıvanlık dalı.

— ANSİKL. *Çiçekçilik*, aslında bir meslek konusudur; çiçekçiler bahçeleri ve evleri süslemek amacıyle çiçekli ve yapraklı süs bitkileri yetiştirirler: fakat amatör çiçekçilerle koleksiyoncular da bu işle uğraşırlar. Çiçekçilik, bahçe çiçekçiliği ve limonluk çiçekçiliği diye iki kısma ayrılır.

◆ **Çiçeklenme** i. Çiçek açma, çiçek peydahlama.

— Bot. Bitkinin çiçek açması. || Çiçeğin açma zamanı. Bk. ANSİKL.

— Jeol. Kayanın üzerinde meydana gelen tozar ayrışma.

— Kim. Bir duvar veya kimyevî bir madde yüzeyinde, görünür şekilde biriken ve genellikle alkali veya toprak alkali sülfat veya karbonatlardan meydana gelen tuz tabakası. (Genellikle ahır duvarlarında görülen çiçeklenme, buharlaşan amonyağın bakteriler ve havadaki oksijen tarafından nitrik aside yükseltgenmesinden ileri gelir. Duvardaki kireçle birleşen nitrik asit, kalsiyum nitrat verir; bu tuz da beyaz ve gevşek bir tabaka halinde yüzeyde toplanır.) || Tuzların billûrlaşma sularını kaybederek toz haline gelmesi. Bu şekilde oluşan tozlar. (Bk. ANSİKL.) || Bazı minerallerin yüzeyinde teşekkül eden metal oksit.

— ANSİKL. Bot. Bazı bitkiler (yıllık, iki yıllık veya çok yıllık) ömürlerinde yalnız bir defa çiçek açar, meyve verir, sonra ölür. Bunlara *birveren* de denir. Uzun ömürlü olanlar ise pek çok defa çiçeklenir (meyve ağaçları). Bitkilere, çiçeklenme zamanına göre ilkbahar, yaz, güz, kış bitkisi gibi adlar verilir. Yılda iki defa çiçeklenenlere *yediveren* denir. Bitkilerde melezleme, çiçeklenme zamanında yapılır. Döllenecek çiçeğin erkek organları köreltilir, dişi organ istenilen cinsin çiçek tozlarıyle tozlaştırılır. Çiçeklenme zamanlarını inceleyen bilime *fenoloji* denir. Florikalin adı verilen bazı hormonların etkisiyle gerçekleşen çiçeklenme, dolaylı olarak gece ve gündüzlerin süresine bağlıdır. Bk. FOTOPERYODİZM.

— Kim. Billûrlaşmış bir tuzlu hidratın *çiçeklenmesi*, âdi sıcaklıkta, bu hidratlı tuzun, su buharı (ayrışma) baskısı, atmosferdeki su buharının ortalama baskısından yüksek olduğu takdirde müşahede edilir; o zaman su kaybı ile, hidratasyon derecesi daha düşük (ve hattâ susuz) bir tuz şekli meydana gelir ve su moleküllerinin ortadan kalkması, tuzun billûrî bünyesinde bir değişiklik husule getirerek, bunun toz haline gelmesine sebep olur; meselâ, piyasadaki 10 H_2O'lu sodyum karbonat çiçeklenebilir ve bu olay, evvelâ yüzeysel olarak bir monohidrat kademesinden geçilmek suretiyle meydana gelir.

◆ **Çiçeklenmek** geçz. f. Çiçek açmak: *Çiçeklenirmiş ağaçlar, yeşillenirmiş yer* (M. A. Ersoy).

◆ **Çiçeklenmiş** sıf. Çiçek açmış, çiçekle kaplanmış: *Çiçeklenmiş ağaç*.

— Kim. ve Miner. Metal oksitle kaplanmış [mineral]. || Çiçeklenme halinde olan: *Çiçeklenmiş tuz*. || Çiçeklenmiş tuz tabakasıyle kaplı: *Çiçeklenmiş duvar*.

◆ **Çiçekli** sıf. Çiçeği olan.

— Bot. *Çiçekli bitkiler*. (Bk. TOHUM'*lu bitkiler*.) || *1ki çiçekli*, çiçek tablası üzerindeki borumsu çiçeklerinden bir kısmı veya tümü dilsi çiçek şekline dönüşen bileşik çiçekler için kullanılır.

— Mim. *Çiçekli bezek*, çiçek motifleriyle yapılmış mimarî süsleme. || *Çiçekli gotik* veya *alevli gotik*. (Bk. GOTİK.) || *Çiçekli mermer*, damarları kaba bir şekilde yaprak ve çiçeklere benzeyen mermer. || *Çiçekli sütun*, gövdesinin çevresi yaprak ve çiçeklerle süslü sütun. || *Çiçekli tahta*, damarları aynı biçim olan akaju ağacına verilen ad.

◆ **Çiçeklik** i. Çiçek yetiştirilen yer. || Vazo: *Eline çiçeklikten bir pembe gül aldı* (A.H. Müftüoğlu). || *Esk*. Çiçek veya süs eşyası konulan raflı oyuk.

— Bot. Çiçeğin kısımlarını taşıyan çiçek sapının uç kısmı.

— ANSİKL. Bot. *Çiçeklik*, bombeli (thalamiflores), tepsi gibi (disciflores) veya çukur (çanak çiçekler) olabilir. Bu farklar iki çenekli bitkilerin sınıflandırılmasında işe yarar. Meyve oluşurken çiçeklik etlenerek meyvenin (geniş anlamda) bir kısmını teşkil edebilir (msl. çilek, elma, incir).

◆ **Çiçeksime** i. *Yeni*. Çiçeksimek eylemi.

◆ **Çiçeksimek** geçz. f. *Yeni*. Çiçek gibi olmak.

— Kim. [Billûrlaşmış cisimler için] Suyunu kaybederek toz haline gelmek.

— Tıp. [Deri için] Çiçek gibi lekeler meydana gelmek.

◆ **Çiçeksiz** sıf. [Bitkiler için] Çiçeği olmayan, çiçek açmayan.

— Bot. *Çiçeksiz bitkiler*, üreme organları gizli olan bitkiler sınıfı. Cryptogamia. (→ Bibliyo.) [LM]

ÇİÇEK balığı i. taml. Kemikli balık türü. Boyu 20 sm, sırtı koyu, karın ve yan tarafları gümüşî renktedir. (İlmî adı: *Acanthorutilus Handlirschi*.) [M]

Çiçek bamyası. Bk. BAMYA.

ÇİÇEK dağı, İç Anadolu'nun Orta Kızılırmak bölümünde basık dağ kütlesi, yüksk. 1 600 m. Yapısında Birinci zaman şist ve kireçtaşları hâkimdir. (M)

ÇİÇEKDAĞI esk. **Boyalık**, Orta Kızılırmak bölümünde (Kırşehir ili içinde ilçe merkezi) 1 389 nüf. Adını, ilçe toprakların-

da yer alan Çiçek dağından alır. İl merkezine 68 km, Yerköy'e (demiryolu) 5 km uzaklıktadır; yüksl. 936 m. İlçe toprakları başlıcası Çiçek dağı olan basık tepelerle engebelenir. Tahıl ekimi. Küçükbaş hayvan yetirtirilmesi. — *Çiçekdağı ilçesi,* 1 409 km², 34 225 nüf. Merkez, Akçakent ve Kösefakılı bucakları içinde 72 köy. (M)

ÇİÇEK HATUN, Fatih Sultan Mehmed'in kadını (öl. Kahire 1498). Sırp, venedikli, fransız ve rum olduğu yolunda söylentiler vardır. 1457 veya 1458'de Fatih haremine girdi. 1459'da, Edirne'de Cem Sultan'ı doğurdu. 1481'de Cem Sultan ile Kahire'ye gidip yerleşti, acıklı bir hayat yaşadı. (M)

ÇIÇEKLİ

ÇİÇEKLİ, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde (Tunceli ili, merkez ilçesi) bucak; 4 190 nüf.; 9 köy. — *Bucak merkezi, Buğulu köyü;* 829 nüf. İl merkezinin güneyinde, 22 km uzaklıktadır. (M)

ÇİÇEKLİ (Edip), suriyeli siyaset adamı (Hama 1901-Goias eyaleti, Brezilya 1964). 1945'te Fransızlar aleyhine yürütülen milliyetçi harekete katıldı. Filistin Arap kuvvetlerinde görev aldı; albay Zaim'in hükûmet darbesine katıldı (mart 1945); fakat araları açıldığı için ordudaki görevinden uzaklaştırıldı. Baas partisi önderi Ekrem Havrani'nin desteği ile albay Sami Hinnavi'yi devirdi (19 aralık 1949). Bir karışıklık döneminden sonra parlamentoyu dağıttı; anayasaya göre kurulmuş olan hükûmeti iş başından uzaklaştırdı; ülkeyi diktatörlükle yönetmeğe başladı (kasım 1951). Arap Kurtuluş Hareketi partisini kurarak (ağustos 1952) Suriye'de önemli reformları gerçekleştirdi; yeni bir anayasayı yürürlüğe koydu. Ülkede tek partiye dayanan bir siyasî rejim kurduğu için bir muhalefetle karşılaşmadan cumhurbaşkanı seçildi (temmuz 1953). Parlamento üyelerinin çoğunluğunun desteği ile (82 milletvekilinden 72'sinin) bir askerî ayaklanmayı bastırdı; Irak ordusunun, Suriye'ye müdahalesini önlemek için yurdundan ayrılmak zorunda kaldı (şubat 1954). 1960'ta Brezilya'ya sığındı, bir dürzî tarafından öldürüldü. (L)

G.V. ÇIÇERİN

ÇİÇEK sineği i. taml. Bk. ANTHOMIA.

ÇİÇEN İTZA. Bk. CHICHEN İTZA.

ÇİÇERİN (Boris Nikolayeviç), rus filozofu ve sosyolog (1828-1904). Başlıca eserleri: *Nauka i Religiya* (Bilim ve Din) [1879], *Polojitel'naya Filizofiya i Edintsvo Nauki* (Pozitif Felsefe ve Bilimlerin Birliği) [1892], *Osnovaniya Logiki i Metafiziki* (Mantık ve Metafiziğin Temelleri) [1894], *İstoriya Politiçeskih Uçeniy* (Siyasî Doktrinler Tarihi) [5 bölüm, 1880-1902], *Filosofii Prava* (Hukuk Felsefesi) [1900]. Gençliğinde otokrasi taraftarı iken sonradan sosyal hürriyeti savundu. Bir çeşit siyasî vasiyetname olan ve Berlin'de yayımlanan (1901) *XX. yy. Eşiğinde Rusya* adlı eserinde Rusya'nın bir hürriyet rejimine ihtiyacı olduğunu açıklar. (L)

ÇİÇERİN (Georgiy Vasiliyeviç), rus diplomatı (Karaul, Tambov eyaleti 1872-Moskova 1936). Önce diplomatlık mesleğine girdi. Sosyal-demokrat olduğundan, 1907'de, Almanya'ya, sonra da İngiltere'ye kaçmak zorunda kaldı, 1918'de oradan sınır dışı edildi. Rusya'ya döndü, menşevik iken bolşevikliğe geçti, Troçki'den sonra dışişleri bakanlığına getirildi (mart 1918). Aralarındaki çıkar çatışmalarından yararlanarak, kurnazlığıyle «burjuva» diplomatlarını şaşırtarak, kapitalist güçlerin, ihtilâl Rusyası'nı bir çember içine almalarını önlemeğe çalıştı. Cenova konferansına katıldı (1922) ve Almanlarla gizlice siyasî ve iktisadî bir antlaşma imzalayarak (Rapallo antlaşması) Rusya'nın milletlerarası siyasette yer almasını sağladı. 1930'da yerine Litvinov getirildi. (L)

ÇİÇİHAR esk. **Lung-Ciang,** Çin'ce **Çi-çi-ha-ın,** Çin'de (Hey-Lung-Cian) şehir, Büyük Hsing-An'ın eteğinde; 700 000 nüf. Demiryolu kavşağı ve sanayi (un ve zeytinyağ fabrikaları) merkezi. Şehir, XVII. yy.da Moğol tehlikesine karşı kurulan bir kale çevresinde gelişti. (L)

ÇİÇİMEKA'LAR, Meksika'ya kuzeyden giren Nahua ırkından kızılderili halk; tarım ve dokumacılık bilgisinden yoksun göçebe avcı olan Çiçimeka'lar, Meksika'daki Toltek başkenti Tula'yı ele geçirdiler (1168); kısa bir süre sonra da toltek medeniyetinin hâkimiyeti altına girerek, yerleşik hayata geçtiler; Orta yaylalarda lüks ve incelik zevkinin geliştiği (renkli ve işlemeli elbiseler, tropik kuşların tüyleri, meksika «afrodit»i olan Tlazolteolt'a tapma v.b.), birbirine az çok rakip birçok küçük devlet kurdular (XII.-XIV. yy). [L]

ÇİDAMBARAM, Güney Hindistan'da Çola'ların eski başkenti (907-1310). Şehirde birçok tapınak vardır; surlarla çevrili olan bu tapınakları dravid üslûbunun en güzel ve en eski örneklerindendir; surlarda dev boyutlu kapılar (*gopura*) vardır (XIV. yy.). [L]

Çİ-DAN, bugünkü Jehol'ün bulunduğu yerde Leao-ho'nun batı kıyılarında yaşayan eski moğol halkı (V.-XII. yy.). Çi-dan'lar VII. yy.ın sonunda Çin'e saldırmağa başladılar, Türklerle Çinliler arasında kalarak 696-697'de ezildiler. Ama 751'de de Ngan Lu-Şan'ın kumandasındaki çin ordusunu yendiler. Çi-dan'lar, X. yy.ın başında, han unvanını alan Yelo Apaoki ile Leao krallığını kurarak (937) Pekin'i güney başkenti yapan oğlu Ye-liu Tö-kuang tarafından teşkilâtlandırıldılar. Leao krallığı X. yy.dan, XII. yy.ın başına kadar Kuzey Ho-Pei ile Kuzey Şansi arasındaki alanı kaplıyordu. Kısmen çinlileşmişti. Cürcet'ler tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar çin ülkesine birçok müdahalede bulundu. (L)

ÇİENGMAY, Tayland'da şehir, il idare merkezi, Me Ping kıyısında; 65 700 nüf. 1296'da kurulduktan sonra bağımsız bir Tay krallığının başkenti oldu. 1773'te yıkıldı, XVIII.yy.ın sonunda yeniden yapıldı. Çeşitli dönemlerden birçok dinî anıt (en eskileri XIV.yy.dan kalma). Bangkok'a demiryoluyle bağlı olan Çiengmay Kuzey Tayland'ın başlıca şehri ve lake ile tek kerestesi ticareti merkezidir. El sanatları sanayii (ipek dokuma; kuyumculuk; çanak çömlekçilik). [L]

ÇİFT sıf. (fars. *cüft,* tek olmayan'dan). İki ile bölünebilir, tek olmayan: *Çift sıra.* || İkisi bir takım meydana getiren: *Bir çift öküz uğruna bir kız kurban oluyor* (M.E. Yurdakul). *Bir çift eldiven. Bir çift terlik.* || İ. Bir erkekle bir dişiden meydana gelen eşleri belirtir.

— DEY. *Çift çubuk,* tarım yapabilmek için gerekli olan toprak ve diğer araçlar: *Kasabanın çift çubuk sahibi yerli ahalisi ...* (Ömer Seyfeddin).

— Anat. *Çift bölmeli,* boyun kısmından dibine kadar ikiye bölünerek bir bölme ile iki boşluğa ayrılmış dölyatağı için kullanılır. || *Çift organlar,* organizmada iki tane olan organlar. (Meselâ akciğerler, böbrekler, memeler v.b.) || *Çift sinirler,* beyinden ve omurilikten çıkan bakışımlı sinirler (kafadan on iki çift, omurilikten yirmi dokuz çift çıkar).

— Arkeol. *Çift alınlı,* iki yüzü olan bir büst veya bir heykel için kullanılır.

— Astron. *Çift yıldız,* ortak ağırlık merkezleri çevresinde birbirini çeken iki yıldız. Bk. ANSİKL.

— Balıkç. *Çift köstek,* gövdeden sonra sert naylon veya ipekten iki köstekli olta tipi. (Her iki köstekte de iğne bulunduğundan iki balık birden tutabilir. Özellikle kırlangıç, bazen de izmarit oltasında kullanılır.)

— Biyol. Hayvanların veya bitkilerin, birbirine paralel ve bakışımlı ikili organları için kullanılır. || *Çift kanatlı,* iki kanadı olan.

— Bot. *Çift bölmeli,* iki bölmeli olan: *Çift bölmeli erkek organ, meyve.* || *Çift çanak,* alt alta iki kat meydana getirecek şekilde olan çanak ve bürüm. || *Çift çiçekli,* iki çiçeği olan veya iki çiçek taşıyan. || *Çift çiçek kılıfı,* bir çanakla bir taçtan yapılmış çiçek örtüsü. || *Çift dişli,* diş şeklinde oldukça kısa iki çıkıntısı olan: *Çift dişli taç yaprak.* || *Çift döllenme.* (Bk. DÖLLENME.) || *Çift dudaklı,* iki dudak şeklinde ayrılmış taç ve çanaklar için kullanılır. || *Çift embriyonlu,* iki embriyonu olan tohumlar için kullanılır. || *Çift gömlekli,* tek gömlekli karşıtı olarak iki tohum gömleği taşıyan yumurtacıklar için kullanılır. || *Çift kapsüllü,* Cezayir menekşesi ve zakkum ağacınınki gibi her biri kapsüle benzeyen iki meyve yapraktan oluşmuş meyveler için kullanılır. || *Çift teleksi,* ikinci derecede yaprakları da telek biçiminde olan telek tüysü yaprakları için kullanılır. (Eğreltiotlarının çoğunda yaprak durumu böyledir.) || *Çift tüysü,* ucu, birbirine karşıt iki yapracıkla son bulan telek yapraklar için kullanılır. (*Zt.* TEK TÜYSÜ. Çift tüysü türler çok enderdir.) || *Çift uçlu,* iki uçla sona eren: *Çift uçlu taçyaprak.* || *Çift yapraklı,* iki yaprağı olan.

— Camc. *Çift kat,* renksiz bir cam kat üstüne renkli bir kat uygulayarak veya bu işlemin tersini yaparak ortaya konan cam.

— Dy. *Çift makine,* bir treni çekmek için gerekli olan kuvveti arttırmak amacıyle dizinin baş tarafına birbiri ardından iki makinenin bağlanması. || *Çift uçlu tren,* hattın başlangıç noktasından hareket eden ve belirli bir doğrultuda uzaklaşan trenleri göstermek için kullanılır. || *Çift ray* üzerinde kaldıraçlı yük arabasının gidip geldiği iki raydan kurulu düzen.

— Denizc. *Çift delikli boğata,* XV. yy.dan XVIII. yy.a kadar kadırgalarda kullanılan iki delikli, yuvarlak halka. || *Çift demir,* bir demirin dipte iyi tutması için zincirine daha küçük bir demir takma işlemi. || *Çift demir atmak,* aynı zincir üzerinde değişik boyda iki demir atmak. Demirlerden küçük olanı, daha iyi tutunma sağlayan büyük demirin ön tarafına bağlanır. || *Çift dilli makara,* içinde iki dil bulunan makara, bir planga ile çekilen ip bu makaradan iki kere geçer. || *Çift dip,* bir geminin en alt kaplamasıyle onun üstündeki ikinci kat kaplama arasındaki kısım. (Çift dip, genellikle gemi boyunca uzanır ve birbirinden bağımsız bölmeler biçimindedir. Safranın ve sıvı yakıtların muhafazası için kullanılır. İlk olarak madenî gövdeli gemilerde XIX.yy.ın ikinci yarısında görülmeğe başlandı.) || *Çift direkli,* iki direkli yelkenli gemi. || *Çift kaplamak,* bir gemi bordasına ikinci bir kat borda kaplamak. || *Çift kürekçi,* her küreği iki kişiye çektirmek. || *Çift sıra kürekli,* üst üste iki sıra kürekli Eskiçağ roma gemisi.

— Ed. *Çift yönlü,* sağdan ve soldan okunduğunda anlamı değişmeyen söz veya mısra: *Anastas mum satsana.*

— Elektr. Akımın ters yönde geçtiği, yalıtılmış ve yan yana konmuş iki telden meydana gelen: *Çift telli bağlantı.* || *Çift bağlamak,* iki veya daha fazla elektrik cihazını aralarında ikişer ikişer bağlamak: *İki motoru seri halinde çift bağlamak.* || *Çift rotorlu üreteç,* genellikle bütün üreteçlerde olduğu gibi sabit indükleç ve döner bobin yerine, her ikisi de aynı eksen etrafında ters yönde dönecek şekilde monte edilmiş doğru akım üreteci. (Bk. ANSİKL.) || *Çift telli sargı,* uçları aynı yerde sonlanan iki telli bir iletken yardımıyle yapılan sargı. (Bu sargı, akım birinci telden geçtikten sonra aynı yolu ters yönde geçerek çıkış noktasına dönecek şekilde yapılır. Böylece bir sargının özindüklemesi çok küçük bir değere düşürülür. Bu sargı biçimi pratik bakımdan özindüklemesi bulunmayan om direnç ayarlarını gerçekleştirmede kullanılır.) || *Volta çifti,* ender olarak volta piline* verilen ad.

— Elektron. *Çift demetli radar,* çok uzaktaki uçakları arayıp bulan radar düzeni. (Bk. ANSİKL.) || *Çift diyot,* içinde bir filamentil ve iki anot bulunan elektronik tüp. (Bir alternatif akımın iki alternansının da doğrultulmasını sağlar.)

— Fiz. *Çift akı,* bir türboreaktörde, havanın geçtiği değişik iki yolun ikisine birden verilen ad. (Bk. ANSİKL.) || *Çift kutupluluk,* iki kutbu olan bir cismin özelliği veya durumu. || *Çift palalı* (veya *çift kanatlı*), iki palası bulunan: *Çift palalı (kanatlı) pervane.* || *Çift piramitli,* iki piramit şeklinde billûrlaşmış kristaller için kullanılır. || *Çift telli askılama,* hareketli bir parçanın, zayıf fakat ayrılma açısıyle orantılı olarak artan şiddette bir kuvvet çiftiyle daima ilk konumuna gelecek şekilde paralel iki tel yardımıyle asılması. (Bk. ANSİKL.) || *Elektron çifti,* bazı kimyasal moleküllerde, iki atom arasında bağlantı kurulmasına yol açan ortak iki elektron. || *Magnetik çift,* kutup şiddetleri (veya mag-

Foto. U.S.I.S., Keystone (LAROUSSE)

ÇİÇEKLER

gül ve hint karanfili

katmerli papatya

aynısafa

purpura

gündüzsafası

gülhatmi

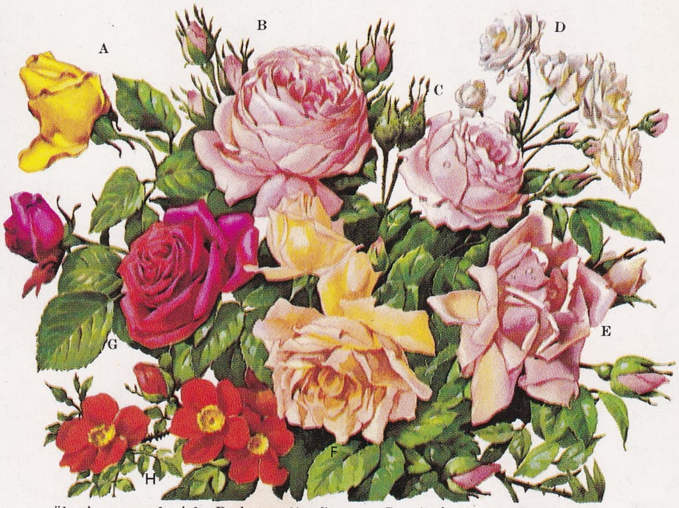

gül: A, mareşal niel; B, katmerli; C, mus; D, aimée-vibert; E, la france; F, gloire de dijon; G, jacqueminot; H, kapüsin.

yıldız çiçeği: A, sade; B, dekoratif; C, kaktüs; D, topak; E, emperyal.

süsen: A, almanya süseni; B, ispanya süseni; C, susa süseni.

leylak

haşhaş

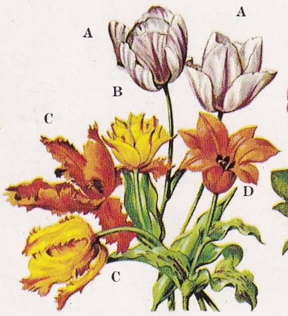

lâle: A, çiçekçilâlesi; B, katmerli; C, papağan; D, greig lâlesi.

şakayık

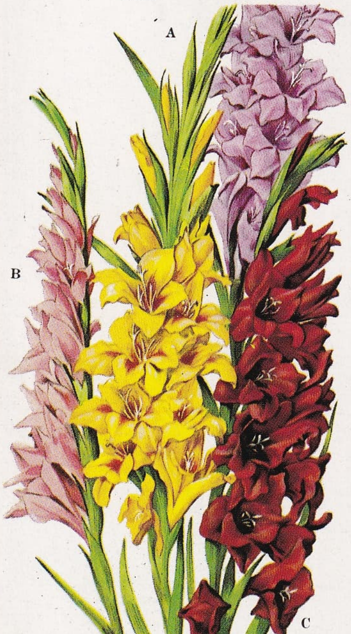

kuzgunkılıcı (glayöl): A, gand; B, lemoine; C, nancy.

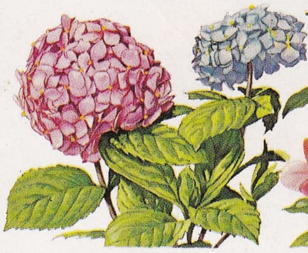
ortanca

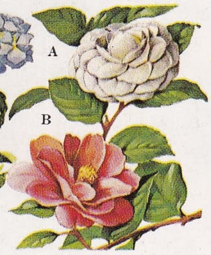

kamelya: A, japon; B, büyük çiçekli.

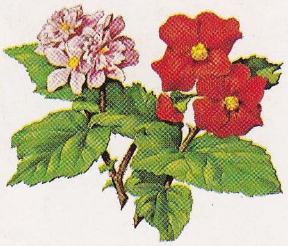
begonya

kasımpatı: A, çin; B, pompon; C, düzçiçekli; D, borulu; E, tüylü; F, petekli; G obruk.

filbahar

karanfil

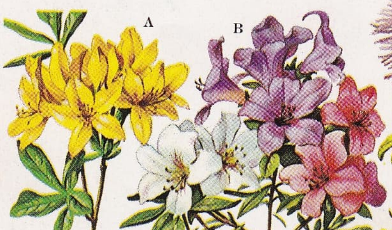

açalya: A, yalınçiçek; B, hint.

kuzgunkılıcı
(glayöl)
hezaren
su kamışı
karanfil
gül
zambak
glayöl
ıldız çiçeği
ayçiçeği veya
günçiçeği
beyaz zambak
sarmaşık
bezelye çiçeği

netik kütleleri) birbirine çok yakın iki noktada toplanmış kabul edilen basit mıknatıs.

— Fonet. *Çift ünsüz,* yan yana iki eş ünsüze veya birbirine yapışmış iki ünsüze verilen ad. (Bunlar telaffuz edilirken gerilim ile gevşeme arasında bir fasıla vardır. Bu fasıla, kulakta birbiri ardınca iki sesin çıkarıldığı izlenimini bırakır.) || *Çift dudaksı,* dudaksılar sınıfından bazı ünsüzlere verilen ad. (Bu ünsüzler, dudakların ya tamamıyle birbirine yaklaşması [*p,b,m* kapantılıkları] veya havanın geçmesini sağlayacak biçimde hafifçe aralanmasıyle [bazı dillerde, özellikle İspanyolcada, daralmalılarda olduğu gibi] telaffuz edilir.)

— Havc. *Çift gövdeli,* kuyruk takımları iki kiriş gövde ile birleştirilmiş olan uçaklara denir. || *Çift kanatlı (uçak),* dikmelerle birleştirilmiş iki dengeli kanatlı uçak. || *Çift kumandalı,* gerek bir otomobilde, gerekse bir uçakta öğrencisinin yanlışlarını öğretmenin önlemesini sağlayan donanım. İki pilotun kumanda cihazını ayrı ayrı kullanmasına yarayan uçak donanımı. || *Çift motorlu,* iki motoru olan: *Çift motorlu uçak.* (Motorlar, ana gövdenin iki yanına karşılıklı olarak yerleştirilir. Motorlardan birinin durması hemen inişe geçmeyi gerektirmez. Milletlerarası güvenlik yönetmelikleri, en korkulu durumlarda bile [msl. bir motorun kalkışta arızalanması] uçağın yoluna devam etmesini zorunlu tutar.) || *Çift reaktörlü,* iki türbo reaktörle çekilen. || *Çift rotorlu,* iki rotor ile dengede tutulan: *Çift rotorlu helikopter.*

— Kim. *Çift tuz,* katı haldeyken, belli oranlardaki iki tuzun aynı zamanda billûrlaşmasıyle meydana gelen bir ürün olduğu halde, eriyik halindeyken, bu tuzun basit bir karışımı gibi davranan tuz. || *Çift bağ,* etilenik bir bileşikte iki birleşme değeri olan iki karbon atomu arasındaki birleşmeyi gösteren paralel iki çizgi. || *Çift yer değiştirme,* iki bileşik arasında, moleküller arası atom veya iyon alışverişi şeklinde meydana gelen kimyasal tepkime.

— Leng. *Çift harf,* iki harften meydana gelen grup; bazı dillerde tek bir sesi göstermek için kullanılır. || *Çift nokta,* «e,i,u» gibi ünlülerin üzerine konan iki nokta. (Böylece bu harflerin, kendilerinden önce veya sonra gelen ünlülerle diftong meydana getirmedikleri belirtilir. Çift nokta, ilk defa 1552'de J. Sylvius tarafından kullanıldı.)

— Mant. *Çift değerli mantık,* çok değerli (plurivalan) mantık sisteminin karşıtı olarak, doğru ve yanlış gibi yalnız iki gerçek değerini inceleyen modern mantık.

— Mat. 2 ile bölünebilen: *Çift sayı.* || Birbirine eşlik eden iki sayı veya iki büyüklüğün cümlesi. || *Çift fonksiyon,* değişkenin mutlak değeri değiştirilmeden işareti değiştirilince değeri değişmeyen fonksiyon: *$y=x^2$ ve $y=\cos x$ çift fonksiyonlardır.* || *Çift kesir.* (Bk. KESİR.) || *Çift kutuplu koordinatlar,* bir noktanın, *kutuplar* veya odaklar adı verilen sabit iki noktadan uzaklıklarıyle belirlendiği koordinat sistemi. (F, F' iki kutup ve M düzlemin bir noktası ise, $MF = u$ ile $MF' = v$, M noktasının iki koordinatı olur. Bu sistemde elipsin denklemi: $u + v =$ sabit; hiperbolün denklemi de: $u - v =$ sabit v.b.dir.) || *Çift sayı.* Bk. SAYI.

— Mekan. *Çift etki,* pistonu iki yüzünde de çalışan pistonlu bir makinenin (motor, tulumba v.b.) işleme tarzı. || *Kuvvet çifti,* paralel iki doğrunun taşıdığı, şiddetleri aynı, yönleri ters olan iki kuvvet: *Bir kuvvet çifti momentiyle belirlenir.* (Kuvvetlerden birinin şiddeti f, iki kuvvet arasındaki uzaklık d ise, kuvvet çiftinin momentinin şiddeti $f\,d$'dir.)

— Metalürji. İki silindirli hadde makinesi. (Silindirleri hep aynı yönde dönen *tek yönlü çiftler* ve silindirlerin dönüş yönü değiştirilebilen *iki yönlü çiftler* olmak üzere iki çeşittir.)

— Metrol. *Çift desimetre.* Bk. DESİMETRE.

— Mim. *Çift alınlı,* iki yüzü de aynı oranlarda, aynı özellikte olan, hattâ aynı süslemelerle bezenmiş anıtlar için kullanılır. || *Çift yüzeyli çatı.* Bk. BEŞİK *örtü çatı.*

— Muhasebe. *Çift taraflı defter tutma.* Bk. MUZAAF.

— Müz. *Çift aralık,* oktavına yükseltilmiş basit aralık. || *Çift flüt,* çift gövdeli ikiz flüt. (Yunanlılar bu çalgıya *diaulos* adını verirlerdi.) || *Çift koro,* iki ayrı şarkıcı grubunun birleşmesinden meydana gelen topluluk. (Gruplardan her biri tam bir korodur; aynı tip seslerden bileşebileceği gibi, karışık koro da olabilir. Bu iki koro ya sıra ile veya birlikte söyler.) || *Çift tel,* telli çalgılar tekniğinde, iki veya daha çok teli aynı anda kullanma. Arpejlemek gereken üçlü veya dörtlü tellerin her biri. || *Çift temalılık,* bir parçada farklı karakterde iki tema'nın bulunması. (Çift temalılık, özellikle sonat biçiminde görülür; ikinci tema ilkinden farklı bir tondadır. [Dominat'ın veya bağıntılı'nın tonu].)

— Opt. Bir ışık tayfında birbirine çok yakın iki çizgi: *Sodyum çift dalga boyları 5 890 ve 5 896 angström olan iki çizgiden meydana gelir.* || Renkser sapmayı gideren ve biçimi bozulmamış büyük bir görüntü elde edilmesini sağlayan çift mercekli oküler. || *Çift dışbükey,* karşılıklı iki dışbükey yüzü olan. || *Çift içbükey,* iki yüzü de içbükey olan mercek: *Çift içbükey camdan yapılan bir mercek ıraksaktır.* || *Çift kırıcı,* üzerine düşen ışığı çift olarak kırabilen maddeler: *Kübik sistemin dışında kalan kristaller çift kırıcıdır.* || *Çift kırıcılık,* bir maddede çift kırma niteliğinin bulunması. || *Magnetik çift kırıcılık,* 1911'de Cotton ve Mouton tarafından açıklanan olay: şiddetli bir magnetik alanın etkisiyle bazı gazların veya sıvıların çift kırıcılık özelliği kazanması. || *Elektriksel çift kırıcılık* (Kerr olayı), katı veya sıvı halde yalıtkan bir cismin, bir elektrik alanının etkisiyle anizotrop hale gelip çift kırıcı olması. || *Çift kuvars,* pozitif ve negatif iki kuvars parçasını yan yana getirmekle elde edilen sistem. Maddelerin polarma düzlemini döndürme yeteneğini belirlemekte kullanılır. || *Çift prizma,* girişim olayları için Fresnel'in hazırladığı araç. Bk. PRİZMA.

— Oyun. Poker oyununda aynı değerde iki kâğıt. || *Tek ve çift oyunu.* Bk. TEK.

— Patol. ve Nörol. *Çift görme,* cisimleri çift gösteren görme bozukluğu. Bk. ANSİKL.

— Psikanaliz. Bireyde, aynı nesne hakkında çelişik iki duygunun bir arada bulunması. (Freud'un teorisine göre bundan temel içtepilerin ikiliği doğar.)

— Psikiyatr. *Çift değer,* bir kişinin, aynı zamanda ve belli bir durumda birbirine zıt iki duygu besleme durumu. (Özellikle şizofreni hastalarında rastlanır. Şizofreni'de görülen ayrıştırma saplantısının bir belirtisidir. Belli fikirlere saplanmanın ve apragmatizmanın sebebi bu olsa gerek.)

— Sine. *Çift kenarlı seslendirme.* Bk. SESLENDİRME.

— Siyasî kuruluşlar. *Çift meclis doktrini,* çift meclis ilkesini destekleyen doktrin. || *Çift meclis sistemi,* iki yasama meclisinin bir arada bulunmasına dayanan siyasî sistem. Bk. ANSİKL.

— Teknol. Küçük maşa veya cımbız gibi iki kollu, tutmağa yarar âlet: *Mürettip çifti. Saatçi çifti.* || *Çift bağlamak,* aynı zamanda hareket etmelerini sağlamak veya birlikte idare edilmelerini kolaylaştırmak için iki taşıtı, iki cihazı, iki parçayı birleştirmek. || *Çift madenli şerit,* genleşmeleri farklı iki ayrı madenden yapılan ve haddeden geçirilerek birbirine lehimlenen ince ve dar iki madenî şerit. (Sıcaklık etkisiyle bu şeritler içeri doğru bükülür. Bu özelliklerinden yararlanılarak, termostatlarda ve otomatik şalterlerde kullanılır.)

— Tekst. *Çift aprelemek,* aprelenmiş kumaşa bir defa daha apre işlemini uygulamak. (Bu çift işlem; kumaşlara daha düzgün bir görünüş ve tutum verdiğinden makbul sayılır.) || *Çift atkı,* dokuma işlemi sırasında aynı ağızlıktan geçen iki atkı ipliği. (Eğer desen gerektirmiyorsa bu bir dokuma hatasıdır. Kumaş yüzünde enlemesine kordonlar ortaya çıkar ve düzeltilmesi için atkı tellerinden birinin çıkarılması gerekir.) || *Çift katlı kumaş,* çift çözgü ve çift atkı ile dokunan, özel bir bağlama atkısı ile birbirlerine bağlanarak bir bütün haline getirilen ikili kumaş. (Bu tip kumaşlar, özel dokuma armürü ile bir defada ve tek tezgâh üzerinde dokunur. Çift yüzlü olduklarından iki yüzü de kullanılır. Bu işlem daha çok kalın paltoluk kumaşlarda uygulanır.)

— Teşk. tar. *Çift bozan kanunu,* Osmanlı imparatorluğunda köylerden büyük şehirlere göçü önlemek için toprakları işlemeyen kimselerden alınan vergi. (Bk. ANSİKL.) || *Çift resmi,* Osmanlı imparatorluğunda bir çiftlik miktarı topraktan alınan vergi (*Çift akçe*si de denir). Bk. ANSİKL.

— Zır. Toprağı sürmek için koşulan iki hayvan, takım. || *Çift sürme,* sabanla toprağı işleme ve ekilebilir hale getirme. (Bk. ANSİKL.) || *Çifte koşmak,* (hayvanları) sabana koşmak.

çift dışbükey mercek

çift içbükey mercek

— ANSİKL. Astron. Evrendeki *çift yıldızlar*'ın (bazen üçlü veya dörtlü de olabilir) sayısı çok fazladır (3. kadirden küçük 130 yıldızda 40'ı çift yıldızdır.) Bir çifti kuran iki yıldızın birbirinden ayırt edilmesi, duruma göre, gözle, spektroskopla veya fotometreyle sağlanır. Bazı durumlarda bu üç yol birbirini tamamlayabilir. Çift yıldızları meydana getiren yıldızlardan her birinin yörünge hareketini, Yer'in Güneş çevresindeki yörünge hareketiyle karşılaştırarak, her iki yıldızın kütlesi Güneş'in kütlesine oranla hesaplanabilir. Bu araştırma, evreni tanıma yönünden büyük bir önem taşır. Yüzlerce çift yıldız üzerinde yapılan bu hesap, yıldız kütlelerinin birbirleriyle orantılı olduğunu ortaya koydu: hesaplanan en büyük ve en küçük kütleli çift yıldız bileşenleri arasında 20'ye 1 oran vardır. Bu yıldızların yoğunluğu, Güneş'in 1 (daha kesinlikle 1,41 olan) yoğunluğuna oranla 1'e 100 000 000'dur.

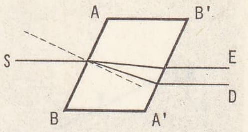

çift kırıcılık: gelen S ışını, çift kırıcı ABA' B' lambasının D ve E noktalarından birbirine paralel olarak çıkan iki kırılan ışın verir.

— Elektr. *Çift rotorlu üreteç*'te indükleç ve bobini birer dizel motoru döndürür. Bu üreteçte, bobinin indüklece oranla hızı ve sonuç olarak akı değişimleri iki misli olur, böylece makinenin boyutlarını ve ağırlığını azaltmak mümkün olabilir. Bu tertibat bazı elektrikli dizel lokomotiflerin iki dizel motorunun arasına yerleştirilir. Üs makinenin daimî surette aynı sırada olması için şasinin çok sağlam yapılması ve çok iyi bir montaj uygulanması gerekir.

— Elektron. *Çift demetli radar*'da değişik iki doğrultuda ve oldukça hızlı bir düzende sırayle iki yayın yapılır. Her doğrultunun ana yayın demetlerinin kesişme noktası ile başlangıç noktasının meydana getirdiği eksene göre, uçağın yeri belirlenir. Bu düzen, otomatik takipte hızlı uçakları tespit etmek üzere topçu radarlarında kullanılır. Uçağın o andaki koordinatları bulunur ve hareketi sırasında değiştireceği koordinatları izlenir. Böylece merminin, uçağın o andaki gerçek konumuna ve merminin yörüngesine bağlı nazarî bir hedefe erişmesi sağlanır. Bu koordinatlar, uçağın görüş açısına göre hesaplanır. Sözü edilen takip «açısal takip»tir, uçağın radara uzaklığı ise «uzak takip» adını alır.

— Fiz. *Çift akılı* bir türboreaktörde, motordan gelen havanın hepsi bilinen yollardan, yani kompresör, yanma odası, türbin ve fışkırtma borusundan geçmez. Ancak *birincil* veya *ana akı* bütünüyle bu yolu izler. Yanma odasına ve türbine, hattâ makinenin tipine göre kompresöre uğramayan bir *ikincil akı* veya *seyreltik akı* fışkırtma borusundaki son genleşme sırasında

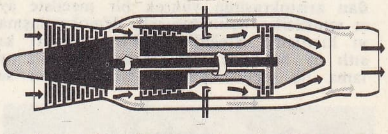

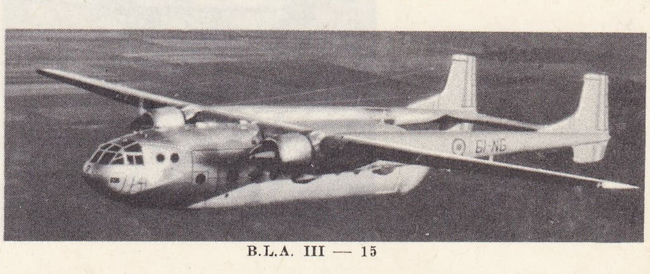

çift gövdeli uçak «Nord 2501»

Foto. X (LAROUSSE)

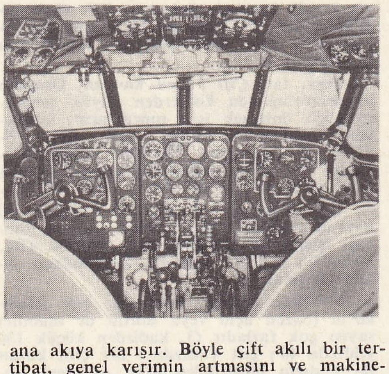

çift kumandalı «Caravelle» uçağı

ana akıya karışır. Böyle çift akılı bir tertibat, genel verimin artmasını ve makinenin öz tüketiminin azalmasını sağlar. Ayrıca, bitim borusunda karışan iki akımın son yanmasıyle, itiş gücünün artmasına yol açar. Bugün, türboreaktörlerin çoğunda çift akı prensibi uygulanır; ikincil akımın oluşumu ve dolaşımı, değişik şekillerde gerçekleştirilir.

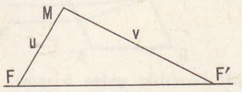

çift kutuplu koordinatlar

● *Çift telli askılama*'yı ilk defa, Coulomb deneylerinin gerçekliğini göstermek üzere yeni bir terazi yapan Harris uyguladı. Göstergenin ağırlığı *p*, sapma açısı α, iki telin askılama noktaları arasındaki uzaklığın yarısı *r* ve ortak uzunlukları *l* ile gösterilirse, göstergenin dönme çiftinin momenti $\frac{p}{l}r^2 \sin \alpha$ 'dır. Göstergeye bir salınım hareketi verilirse, küçük salınımların periyodu, tellerin uzunluğunun kare kökü ile doğru orantılı, bunlar arasındaki uzaklıkla ters orantılıdır. Periyot, ayrıca iki tele asılı cismin jirasyon yarıçapıyle orantılıdır ve cismin kütlesine bağlı değildir.

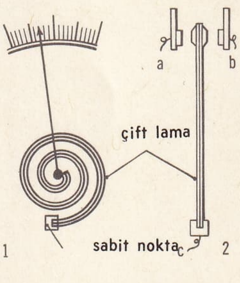

çift madenli şerit
1. Bir termometrede spiral biçimde, 2. Dikey; bir ısıtma âleti veya bir vantilatörün elektrik devresine komuta eden ısı değişmeleri, bu çiftlamayı a veya b'ye doğru eğer.

— Patol. *İki gözle çift görme* hallerinde gözlerin algıladığı görüntüler üst üste çakışmaz; bu bozukluk şaşılıktan, gözün saydam kısımları ile göz billûrundaki bozukluklardan, hareket sinirlerinin felce uğramasından veya sadece basit bir sempatik nevrozdan ileri gelir. *Tek gözle çift görme*'de göz, göz billûrunun homogen olmayışı veya yerinden kayması yüzünden iki görüntü alır.

— Siyasî kuruluşlar. Anayasa hukuku nazariyecileri geleneklere uyarak *tek meclisi tutanlar* ve *çift meclisi tutanlar* diye ikiye ayrılırlar. Çift meclis federal devletlerde zorunlu olarak benimsenen bir ilkedir, meclislerden biri fert olarak ele alınan yurttaşların temsilini sağlar (genellikle sayılarına göre), öteki de çeşitli üye devletleri temsil eder (eşitlik ilkeleri gereğince kararlar bu mecliste çoğunlukla alınır veya her devlet temsilcilerinin bir veto hakkı bulunur). Siyasî birliği olan devletlerde çift meclis sisteminin kaynağı, tarih bakımından aristokrasinin yüksek bir mecliste ayrı temsilciler bulundurarak, demokratlaşmayı kısıtlama isteğidir. Daha sonraları kısıtlı oy hakkıyle veya birkaç dereceli oylama ile seçilen yüksek meclis (aynı sebepler yüzünden) muhafazakârlarca bırakıldı. Günümüzde çift meclis sistemini uygulayan birçok memlekette genel seçimle gelen meclisin kendi görüşünü benimsetme gücü vardır. Birincisinden farklı seçilmiş ikinci bir yasama meclisinin bulunuşu da, ya seçmen kitlesinin sert sıçramalarını yumuşatmak, ya millî temsili çeşitli yönlerden (siyasî, iktisadî, özel, ailevî, bireysel-kolektif) sağlamaktır. Ayrıca çift meclisli bir sistemde, meclis hükûmeti kurulması daha güç olduğundan, yasama meclisi kuvvetler ayrılığı ilkesinin daha iyi gözetilmesine çalışır.

çift sıra kürekli kadırga
Vatikan müzesi, İtalya

1961 Anayasası gereğince Türkiye Büyük Millet meclisi, *Millet meclisi* ve *Cumhuriyet senatosu*'ndan kurulmuştur. Böylece Anayasa, iki meclis sistemini kabul ettiği için bu iki meclisi de kapsayan bir terim olarak Türkiye Büyük Millet meclisi terimi kullanılmıştır. Anayasa'nın 63. maddesinin ikinci fıkrasına göre, meclisler belirli durumlarda birlikte toplanırlar. Buna «Türkiye Büyük Millet meclisi birleşik toplantısı» denir.

— Teşk. tar. İmparatorluk sınırları içinde zaman zaman meydana gelen, ev göçü denilen büyük şehirlere toplu halde göçler, iktisadî durumu sarstığı gibi, geçici olarak bazı bölgelerde kıtlığa da yol açardı. Çünkü her toprak sahibinin belirli bir ölçüde ürün elde etmesi ve buna oranla asker beslemesi gerekirdi. Göçler sonucunda toprak sahibi kimselerin besleyeceği asker sayısında azalma olmakta, bunun yanında şehirlere giden köylülerin şehir ekonomisine olumsuz etkileri görülmekte ve sunî bir işsizlik ortaya çıkmaktaydı. Bunu önlemek için hükûmetin aldığı tedbirlerden en önemlisi *çift bozan kanunu*'dur. Bu kanuna göre bütün çiftini bozanlardan üç yüz akçe, yarım çifti bozanlardan da yetmiş beş akçe *çift bozan vergisi* alınırdı. Bunun yanısıra işlenmeyen topraklar, sahiplerinden geri alınarak başka birine verilirdi. Bu vergi, önceleri düzenli olarak alındığından imparatorluğun düzenini korumada büyük faydalar sağladı. Fakat son devirlerde bu kanunun uygulanamaması iktisadî bakımdan büyük zararların doğmasına yol açtı. ● *Çift resmi*. Kanunnamelere göre verimli toprakların 60 - 80 dönümü, orta durumda olan toprakların 80 - 100 dönümü, çorak ve kıraç yerlerin 100 - 150 dönümü bir çiftlik sayılmaktaydır. Bu şekilde bir toprağı eken çiftçiden çift resmi adlı vergi alınırdı. Topraklarının miktarı yarım çiftlik tutan kimselerden de bu çift akçesinin yarısı vergi olarak alınırdı. Çift resminin kaç akçe olacağı, çiftliğin bulunduğu vilâyete ve toprağın verimlilik durumuna göre değişirdi. Bu miktar Bursa, Manisa ve Aydın gibi illerde çiftlik başına 33 akçe idi. Konya, Kayseri, Kırşehir illerinde 36 akçe, Çankırı ili ve yöresinde ise 57 akçe idi. Rumeli bölgesinde çiftlik resmi çok düşüktü. Çoğu yerlerden 12 akçe vergi alınırdı. Elindeki toprağı yarım çiftlikten az olan kimselerden toprağın verimlilik derecesine göre 3,5 veya on dönüme 1 akçe vergi alınırdı.

Çiftlik resmi toprağın geliri kendisine ayrılan beylerbeyi, sancak beyi, sipahi gibi kimselere verilirdi. Verginin alınma zamanları önceleri harman sonu idi. Sonraları bu verginin mart ayında alınması kanunlaştırıldı.

— Zır. *Çift sürme*, işlenmemiş toprakları ekilir hale getirmek, yeşil gübreyi veya çiftlik gübresini toprağa gömmek, zararlı otları yok etmek veya toprağı kabartıp yumuşatmak gibi çeşitli amaçlarla yapılır. Tıkız topraklar köklerin girmesine veya suyun birikmesine elverişli değildir. Çift sürme, toprağın karışmasını, mikroorganizmaların yayılmasını ve çoğalmasını kolaylaştırır. İşlenen kısmın derinliğine göre üç çeşit sürme vardır: sığ sürme, orta sürme, derin sürme. Genel olarak tarla üç şekilde sürülür: *düz sürme, tahtamsı sürme, balıksırtı sürme*. Sürme elle (bel, çatal bel v.b.) veya makine ile (saban, pulluk v.b.) toprak tav'ında olduğu zaman yapılır. Tav, toprağa ve iklime göre değişen nem oranıyle belli olur. Tavında olmayan toprağı işlemek zordur. Çok kuru değilse killi toprakları kıştan önce sürmelidir. Kumlu-killi ve killi-kumlu topraklar, çok erken olmamak şartıyle bütün yıl boyunca sürülür. Kireçli ve kumlu topraklar kurak mevsimde işlenmez; killi-kireçli, kireçli-killi toprakları, içindeki kireç fazla ince ise çok zor sürülür. Hafif topraklara göre kuvvetli toprakların daha sık sürülmesi gerekir. Zamanımızda toprak dinlendirilmediği ve üretim yoğunlaştırıldığı için sürmenin çok itinalı yapılması gerekir.

◆ **Çifter çifter** bls. zf. Her defasında çift olarak. ‖ *Teşm. yol.* Çok sayıda: *Mektuplar çifter çifter geliyor.*

◆ **Çiftleme** i. İkileme, ikiye çıkarma.

— Avc. Bir avcının arka arkaya iki el atışla iki ayrı av vurması.

◆ **Çiftlemek** geçl. f. Çift yapmak, sayısını ikiye çıkarmak. ‖ [Hayvanlar için] Çiftleştirmek.

— Denizc. İki halat kullanarak çalışmak. ‖ *İskotaları, halatları çiftlemek*, kötü havalarda bunları ikişer tane yapmak.

◆ **Çifterli** sıf. İkili.

— Mekan. *Çifterli bağlanmış (akuple)* makineler, aynı mil üzerine, birinin biyeli milin eksenini kesince, öbürünün biyeli eksenden en büyük uzaklıkta bulunacak şekilde etki eden makineler. (Böyle bir düzen ölü noktalardan kaçınmak için kullanılır. Meselâ, bir lokomotif akuple iki makineden ibarettir.) ‖ *Çifterli çarklar*, çapları eşit olup biyeller aracıyle ikişer ikişer birleşmiş çarklardır; bu biyellere akupliman biyelleri denir. (Bu sistem, çarkları dayanışık kılar ve bütün çarkların birbirine bağlanmasından yararlanmayı sağlar.) [LM]

ÇİFTÇİ i. (fars. *cüft*, tek olmayan'dan *çift-çi*). Toprağı ekerek geçimini sağlayan kimse, zıraatçı: *Eğer milletimizin ekseriyet-i azimesi çiftçi olmasaydı biz bugün dünya yüzünde bulunmayacaktık* (Atatürk).

◆ **Çiftçilik** i. Toprağı ekme, geçimini toprak mahsullerinden sağlama işi: — *Bunları nerden çıkarıyorsun? Kendin çiftçilik edip denemedin. Babanın çiftçi olduğunu da sanmam* (K. Tahir).

— Dil. bil. Halk ağzında *çifçi* ve *çifçilik* biçimleri de vardır. (M)

ÇİFTDİŞLİLER bls. çoğl. i. Kemirgen memeliler alt takımı. Bunlarda üst çenede iki çift kesici diş bulunur. Tavşanları, ıslıklı tavşanları (lagomys) kapsar. (L)

ÇİFTE sıf. (fars. *cüfte*'den). İki adet olarak bulunan, ikili, çift: *Parlak gözlü, çifte gerdanlı, zevk ve safa düşkünü herdem taze bir ihtiyardı* (Y.Z. Ortaç). *Önüme geniş çifte merdiven geldi. Yukarı çıktım* (H.R. Gürpınar). ‖ [Kayık, sandal v.b. için] İki kürekli: *Atladı dâmen tutup üç çifte bir zevrakçeye / Geçti sandım mah-ı nev âyîne-i billûrdan* (Yahya Kemal). ‖ — 1. [At, sığır v.b. için] Art ayakla savrulan tekme: *O, yükletir kocaman bu sığır bulur da yeri / Bu, Arşı ferşi yıkar salladıkça çifteleri* (M.Â. Ersoy). *Allaha sığın şahs-ı halimin gazabından / Zira yumuşak huylu atın çiftesi pektir* (Ziya Paşa). ‖ İki namlulu tüfek: *Evindeki eski bir çifteye bir liradan fazla veren bulunmadı* (Sabahattin Ali). ‖ *Çifte ezan* (veya *çifte salâ*), iki müezzinin birden okuduğu ezan (veya salâ). ‖ *Çifte hamam*, bir tarafı kadınlara, öbür tarafı erkeklere ayrılmış hamam.

— ÇEŞ. DEY. *Çifte dikiş. Argo.* Bir sınıfta iki yıl okuyan öğrenci. ‖ *Çifte kâğıt. Argo.* İçine uyuşturucu madde de yerleştirilen sarma sigara kâğıdı: *Esrar sigarasını gayet güzel sarardı. İki sigara kâğıdını yan yana yapıştırır, tütünü geniş geniş bu çifte kâğıdın üzerine yayardı* (Vâ-Nû). ‖ *Çifte kâğıtları yapındırmak. Argo.* Esrarlı sigara içmek. ‖ *Çifte kavrulmuş. Argo.* Olgun, tecrübeli kimse. Aynı sınıfta ikinci yılını okuyan öğrenci. ‖ *Çifte kumrular*, birbirinden ayrılmayan iki kişi için kullanılır.

— Arkeol. *Çifte balta*, özellikle Anadolu ve Girit'de rastlanan çift yüzlü kült eşyası.

— Ask. *Çifte nöbetçi*, savaşta düşman yakınında yapılacak konma veya diğer hallerde, birlikleri baskından korumak amacıyle alınan güvenlik tedbirleri arasında, kritik yerlere konan iki nöbetçiye verilen ad. (Çifte nöbetçiler, görevde birbirleriyle sesle anlaşabilecek kadar yakın yerlerde bulu-

Foto. Air France, Anderson-Giraudon (*LAROUSSE*)

narak gözetleme ve keşif görevlerini yaparlar.) ‖ *Esk. Çifte etibba,* askere çağırılanların son yoklamalarını yapan askerlik meclisinde bulunan iki tabibe verilen ad. ‖ *Çifte etibba raporu,* yeni askere çağırılanlar hakkında verilen sağlık raporu.

— Ask. tar. *Çifte gülle,* iki gülle. İki defa atış.

— Bot. *Çifte yapracıklı,* burçak gibi iki çift yaprakçığı bulunan bileşik yapraklı bitkiler için kullanılır. ‖ *Çifte talkım,* bakışımlı çift olarak dizili talkımlar için kullanılır.

— Dokumc. *Çifte tafta,* bir çeşit ipekli kumaş.

— G. santl. *Çifte aharlı ebru,* üzerine önce nişasta ve sonra yumurta akıyle ahar sürülmüş ebrulu kâğıt. ‖ *Çifte aharlı kâğıt,* iki tarafına ahar sürülmüş kâğıt. ‖ *Çifte ali,* alikorna kâğıdının kısaltılmış olanları. ‖ *Çifte balta,* süs olarak kullanılan iki balta motifi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çifte baş,* bel kemerleri, madalyonlar ve sikkelerde bir altta bir üstte bakışık olarak bulunan baş resimleri. ‖ *Çifte kuş* veya *çifte kuşlu Venedik kâğıdı,* kuş şeklinde filigranlı bir çeşit kâğıt. ‖ *Çifte takrirlik,* iki tarafı yazılı kâğıtlar. ‖ *Çifte vav,* eski yazıdaki *v* harfinin çift olarak yazılmış şekli.

— Matbaac. *Çifte harf,* matbaacılıkta yan yana konmuş iki harf: *œ, æ* gibi.

— Metalürji. *Çifte ikili,* sürekli olarak haddeleme yapabilen ve üst üste yerleştirilmiş dört silindirden meydana gelen yüksek verimli hadde makinesi.

— Mim. *Çifte kapı,* içeriye hava veya ses girmesini önlemek için iç içe yapılmış iki *kapı* ‖ *Çifte merdiven,* saray ve konak gibi binalarda biri soldan, diğeri sağdan binanın üst katına çıkan iki merdiven. ‖ *Çifte pencere,* soğuktan korunmak için biri duvarın iç tarafına, diğeri de dışına yerleştirilmiş iki camdan meydana gelen pencere. ‖ *Çifte sandıklı,* tahta perde ve bağdadî yapımında kullanılan bir çeşit çam tahtası.

— Mus. *Çifte düyek,* türk musikisinde bir büyük usul. [16 zamanlı ve 8 vuruşludur. Fazla kullanılmamıştır. Peşrev, beste, âyin, tevşîh, ilâhî formlarında görülür. Tabiî mertebesi 16/4 şeklinde yazılır. Adından anlaşılacağı gibi iki tane düyekten yapılmıştır. Daha bölünmüş şekli, 4 tane sofyân'dır. Vuruşları şöyledir: düm (2), tek (4), tek (2) + düm (2), düm (2), tek (2), te (1), ke (1).]

— Spor. *Çifte dalmak,* güreşte iki ayağı kapmak: ***Kimi sür'atli olur çifte dalar, hem de kapar*** (M.Â. Ersoy).

— Tar. *Çifte dolap,* Yeniçeri ağalarına mahsus, harem dairesi kapıcısının yerine verilen ad. ‖ *Çifte tatar,* çift olarak gönderilen haberciler.

— Teknol. *Çifte makara,* palangalarda kullanılan içi iki yuvalı makara.

— ANSİKL. G. santl. Anadolu'da erkek tanrıların kutsal eşyası olarak karşımıza çıkan *çifte balta* Girit'te başlıbaşına bir kült sembolüdür. Yalnız tanrılar tarafından değil, tanrıçalar tarafından da kullanılmış olması bu hususu doğrulamaktadır. Giritlilerin en kutsal varlıkları olan boğanın yanında çifte baltaya rastlanılır. Bakırdan, hattâ altından yapılmış olanlarına daha çok büyük evlerde rastlanmaktadır. Resim sanatına da girmiş bu kült sembolünü fresk- ler, vazolar, mühürler, sarayların payeleri ve duvarlar üzerinde de görmekteyiz. Fakat, Girit'te Anadolu'nun tersine bu baltalar tanrı ile ilgili olmayıp öküzleri kurban etmek için kullanılırdı. Çifte baltalar Anadolu'nun Karya bölgesinde olduğu gibi Girit'te de *Labris* adını taşırlardı. Yunan mitolojisinde Knossos sarayında olduğu bilinen Labirintos ile bunların saklandığı yerin kastedilmiş olması mümkündür.

◆ **Çiftehane** blş. i. Kuş üretmek için kullanılan büyük kafes: ***Fakat o yuvaların, o çiftehanelerin cümlesi bomboştu. Bülbüller uçmuştu*** (Ahmed Rasim).

◆ **Çifteli** sıf. Tekme atan (at). ‖ Altın gurreli (at). ‖ *Mec.* Rahat durmayan, ona buna sataşan kimse: ***Senin çifteli olduğunu bilirdim. Fakat bu kadar kötü olduğunu bilmezdim*** (H.E. Adıvar). [ML]

Çifte cadılar, Karagöz fasıllarından biri.

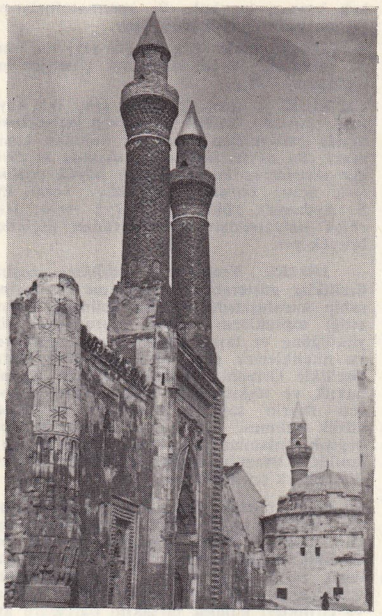

Çifteminare, Sıvas

Oyunda Karagöz, sağduyuyu ve aklı temsil ederek cadılarla mücadeleye girişir. (M)

ÇİFTEHAN (Niğde ili, Ulukışla ilçesi), bucak; 7 289 nüf.; 13 köy. — *Bucak merkezi* 1 011 nüf. Ulukışla'nın doğusunda, Adana'yı Konya'ya ve Ankara'ya bağlayan kara yolu üzerindedir. Konya-Adana demiryolu üzerinde istasyonu vardır. Yakınında kaplıcalar. (M)

Çiftehan kaplıcası, Çiftehan yakınlarında ünlü kaplıca. Kleopatra'nın bu kaplıcadan faydalandığı söylenir. Hitit devrinde de önemli olduğu anlaşılan kaplıcaya, Selçuklular zamanında yeni yapılar eklenmiştir. Ulukışla'ya 35, Niğde'ye 80 km uzaklıkta olan kaplıcanın suları kükürtlü ve çelikli iki kaynaktan çıkar. Bu şifalı sular, romatizma, kadın hastalıkları ve bedenî yorgunluklara iyi gelmektedir. Erkek ve kadınlara ait olmak üzere yan yana iki hamam şeklindedir. (M)

Çifte kümbet, Kayseri-Sıvas yolu üzerinde, Kayseri'den 1 km uzaklıkta iki kümbet; kümbetlerden biri yıkılmış olduğu halde yine *Çifte kümbet* diye anılır. Giriş kısmındaki kitabeden anlaşıldığına göre Alâeddin Keykubad I'in karısı Melike Âdile Hatun için yaptırılmıştır (1274). Kümbetin üzerini örten piramit biçimindeki çatı yıkılmış, yalnız kubbe bölümü kalmıştır. Yapının dış yüzünü kırık kemer silmeleri, köşe sütuncukları ve geometrik süslerle çevrili makarnaslı giriş süsler. (M)

ÇİFTELEMEK geçl. f. (fars. *cüfte*'den *çifte* > *çifte-le-mek*). [Hayvanlar için] Arka ayaklarıyle tekme atmak, tepmek.

— Denizc. Havanın kötüleşmesine karşı tedbir alarak ikinci demiri de atmak.

◆ **Çifteleşmek** ortaklş. f. [Hayvan için] Birbirini çiftelemek.

ÇİFTELER, İç Anadolu'nun Yukarı Sakarya bölümünde (Eskişehir ili) ilçe merkezi; 5 901 nüfus. Eskişehir-Konya yolu üzerinde, il merkezinin kara yoluyle 65 km güneydoğusunda; yüksl. 870 m. Halk arasında «Sakaryabaşı» diye anılan suyu bol kaynak, kasaba yakınındadır. Burada bir de köy öğretmen okulu (eski köy enstitüsü) ve yakınlarında bu adı taşıyan bir hara vardır: *Çifteler harası,* Çifteler ve kuzeyindeki Mahmudiye ilçeleri sınırı içinde yer alır. — *Çifteler ilçesi,* 947 km² yüzölç.; 23 306 nüf. Tek bucak içinde 24 köy. (M)

Çifteminare, Sıvas'ta ilhanlı devlet adamı Şemseddin Cüveynî tarafından yaptırılan medrese (1271). Yapının iç kısımları yarım yüzyıl önce yıkılmış, ancak doğu yüzü ile yanları günümüze kadar gelebilmiştir. Selçuklu üslûbu özellikleri gösteren taç kapının yanlarında, çinileri zamanla dökülmüş tuğladan iki minare yükselir. Cephe duvarı üzerinde pencere ve nişler vardır. Yapı cephesini, celî hat ile yazılmış bir tarih kitabesi süsler. Ayrıca cephenin sağ ve sol köşelerinde yuvarlak istinat kuleleri vardır. (M)

Çifteminareli medrese (*Hand hatun, Hande hatun, Hatuniye, Hundi hatun, Hund hatun, Eski medrese* diye de anılır), Erzurum'da, Tebriz kapısında medrese. Alâeddin Keykubad'ın kızı Honda veya Huant hatun tarafından yaptırıldığı (1253) söylendiği gibi, XIII. yy. sonu ile XIV. yy. başı arasında İlhanlılarca yapıldığı da iddia edilir. Evliya Çelebi ise Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından yaptırıldığını belirten bir söylentiyi aktarır. İki yanında birer minare yükselen göz alıcı bir taş kapıdan girilerek 5,20 m uzunluğundaki beşik tonozla örtülü dehlizden geçilir; dik dörtgen avlunun batı, kuzey ve doğu yönlerini birer revak süsler, güneyinde ise iki katlı, üst katında bir mihrabı bulunan, konak bir çatı ile örtülü bir türbe vardır, türbenin önündeki eyvan yıkılmıştır; mezar bölümü merdivenle inilen çapraz tonozlu bir odanın içindedir. Türbenin dış yüzü, hafif sivri kemerler üzerine işlenmiş örgü biçimindeki friz ve silmelerle süslenmiştir. Taçkapının iki yanında yükselen minarelerin çinileri yer yer dökülmüş ve üst bölümleri yıkılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

ÇİFTENAĞRA blş. i. (*nakāra,* dümbelek > *çifte-nağara*'dan). Birbirine bağlı iki küçük dümbelek şeklindeki çalgı: ***Bu orkestra, Türkiye'de elli sene evvel kullanılan telli, zilli, sazlar, davul dümbelek, çiftenağra, zurna ve sair musiki âletlerinden müteşekkildi*** (H.E. Adıvar). [*Eşanl.* KUDÜM.] (Bk. NAKKARE.) [M]

ÇİFTESOLUNUMLU balık blş. i. Hindistanda tatlı ve acı sularda yaşayan kemikli balık. Bunlarda solungaç boşluklarına açılan hava keseleri vardır. Buna karşılık solungaçlar çok ilkeldir. Çiftesolunumlu balıklar suyun yüzüne çıkarak havayı olduğu gibi solunur. Cinsinin tek türüdür. İlmî adı: *Amphipnous cuchia.* (L)

ÇİFTETELLİ blş. i. (fars. *cüfte* > *çifte* ve türk. *telli*'den). Bir çeşit oyun ve bu oyunun müziği: ***Oyun havasının yarısına doğru genç bir kadın dayanamadı, çiftetelliye başladı*** (A.H. Tanpınar). [M]

ÇİFTKANATLILAR çoğl. blş. i. Böcek takımı. Ev sineği, ev sivrisineği, sokar sinek gibi iki kanatlı, sokucu veya emici ağızlı bütün sinekleri kapsar. (Bütün dünyada 200 000'den fazla çift kanatlı böcek türü vardır.)

— ANSİKL. *Çiftkanatlılarda,* art kanatlar körelmiş, denge organı denen küçük birer

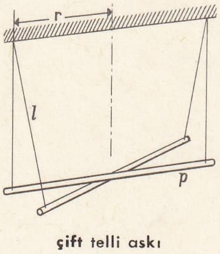

çift telli askı

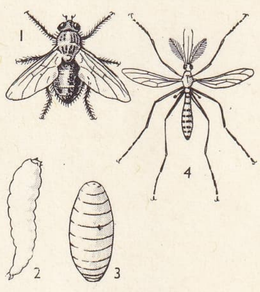

çiftkanatlılar
1. ev sineği
2. larvası
3. nimfası
4 ev sivrisineği

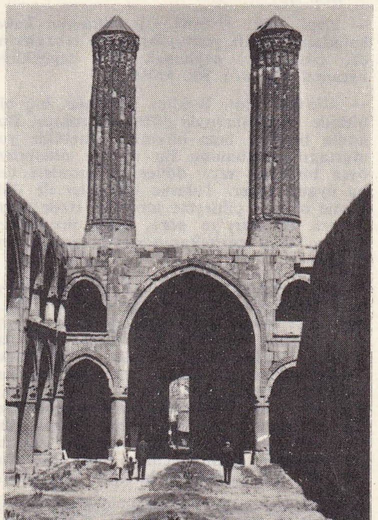

Çifteminareli medrese'nin içten görünüşü Erzurum

Foto. Yeni Sabah arşivi, N. Erkılıç (MEYDAN)

çomak halini almıştır. Bunlarda başkalaşma tamdır. Ayaksız ve solucanımsı kurtçukları suda, hayvanî ve nebatî çürüntülerde gelişir. Birçoğu bitkilerde ve hayvanlarda asalak yaşar. İnsanlarda *myiaz* denen hastalığı yapanlar da bunlardandır. Büyük bir kısmı tarıma zararlıdır. Çiftkanatlıların çoğu erginleşince çiçeklerdeki balözüyle veya canlı varlıkların salgıladığı çeşitli sıvılarla beslenir. Birçok türü beslenmek için dışkı arar veya ağzını omurgalıların derisine daldırarak kan emer. Çiftkanatlılar iki alt takıma ayrılır: *uzunduyargalılar* ve *kısaduyargalılar*. Uzunduyargalıların ergini nemf kılıfını T şeklinde yararak çıkar; kısaduyargalılar da ikiye ayrılır: bir kısmı nemf kılıfını bir ucundan halka şeklinde yırtarak çıkar, bunlara sikloraf denir; diğer kısmı ise uzunduyargalılar gibi bir yarıktan çıkar, bunlara da *ortoraf* denir. (L)

ÇİFTLEŞİK sıf. (*çiftleşmek*'ten *çift-le-ş-i-k*). *Yeni*. Sayıları çift olan.

— Atom fiz. *Çiftleşik elektron*, bir atomun, kendi eksenleri etrafında ters yönlerde dönen ve spinleri, yani $\mathcal{J}\,\omega$ açısal momentleri $\pm\frac{h}{4\pi}$'ye eşit olan, aynı kuvanta sayılı enerji seviyesinden elektron çifti.

— ANSİKL. Atom fiz. Eksenleri etrafında dönen *çiftleşik elektronlara* ayrıca, $\pm\frac{eh}{4\pi m}$'ye eşit bir magnetik moment tekabül ettirilir. Elektronun büyüklüğü göz önünde tutulursa, bu sayılara tekabül eden çevre hızının ışık hızından büyük olacağı sonucuna varılır; oysa bu imkânsızdır. Çiftleşik elektronların bazı özelliklerini en iyi açıklayan teori, dalga mekaniğinde izafiyeti hesaba katan Dirac teorisidir. Açısal moment birimi olarak $\frac{h}{2\pi}$ alınırsa, elektronun açısal momenti, yani spini $\pm\frac{1}{2}$ olur. (LM)

ÇİFTLEŞMEK geçz. f. (fars, *çüft* > *çift*'ten *çift-le-ş-mek*). [Tek bir şey için] Yeni bir unsurun katılmasıyle iki olmak. || [Erkek ve dişi hayvanlar veya bitki hücreleri için] Dölleşmek amacıyle bir araya gelmek.

◆ **Çiftleşme** i. Çiftleşmek işi.

— Biyol. Bir erkekle bir dişinin birleşmesi. || Daha özel anlamda, erkek eşeysel organ ve unsurların, olgunlaşmış yumurtaya ulaşabilmesi amacıyle dişinin eşeysel organları içine girmesine ilişkin süreçlerin tümü.

— Bot. Bk. ANSİKL.

— Zool. (Bk. ANSİKL.) || *Çiftleşme kolu*, kafadan bacaklı yumuşakçaların erkeklerinde, çiftleşmeyi sağlamak için değişikliğe uğramış olan kol. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Bot. Bitkiler âleminde, hiç bir bitkide tam anlamıyle *çiftleşme* yoktur. Bununla beraber bazı bilginler genellikle yumurtanın oluşumunu bu terimle nitelerler, oysa birleşme veya döllenme terimleri daha uygun düşer. Tulasne kardeşler de döllenme olayını çiftleşme terimiyle ifade eder. Onlara ve Bary'ye göre, asklı mantarlarda, bu olay peritekanın oluşumundan önce gelir.

— Zool. Karşıt cinsten iki bireyin birleşmesi. Birleşmenin şekli her canlıda başka başkadır: fakat amaç hepsinde daima aynıdır: üremek amacıyle erkek ve dişi gametlerin mikroskobik ölçüde birleşmesine imkân sağlamak. Meselâ yumurtlayan balıklarda erkeğin dişiyi biraz arkadan takip etmesi ve onun bıraktığı yumurtaların üzerine er suyunu akıtması yeter. Buna karşılık doğurgan hayvanların hemen hepsinde döllenme dişinin içinde olur; bu yüzden iki cins arasında birleşme gereklidir.

● *Çiftleşme kolu*. Bir türde değişikliğe uğrayan kol hep aynı koldur. Fakat kafadanbacaklılarda bütün kollar, az çok belirgin şekilde bu değişikliğe uğrayabilir. Erkek hayvan bu kolu ile spermatoforlarını dişinin palleal boşluğuna iletir.

◆ **Çiftleştirmek** ettrg. f. İki şeyi bir araya getirmek. || İki hayvanın çiftleşmesini sağlamak. (LM)

ÇİFTLİK i. (fars. *cüft*'ten *çift*, iki hayvan> *çift-lik*). Ekilen ve hayvan yetiştirilen, içinde çalışanların evleri de bulunan geniş arazi: *Bu beyin Edirne'nin dışında ta Bulgar sınırlarına kadar uzanan büyük çiftlikleri, uçsuz bucaksız toprakları vardı* (Ş. S. Aydemir). [Bk. ANSİKL.] || *Argo*. Hiç emek harcamadan ve bedavadan geçinilebilecek yer.

— ANSİKL. Teşk. tar. *Çiftlikler*, çeşitli özellikler gösteren tarım işletme şekillerine sahip kuruluşlardır. Çiftlik kelimesi, ihtiva ettiği toprakların hukukî durumuna, büyüklüğüne ve tarım işletmelerinin şekil veya niteliklerine göre türlü anlamlar taşır. Özellikle Osmanlı imparatorluğunda toprak hukuk ve teşkilâtı ile maliye işlerinde ve son devrin toprak meseleleri tarihinde, çiftlik kelimesi özel bir terim olarak, çok değişik anlamlarda ve çeşitli şekillerde kullanıldı. Osmanlı imparatorluğunda başlıca dört çiftlik şekli görülür.

1. *Reaya çiftliği*, Osmanlı imparatorluğunda, mîrî topraklar rejiminin gereklerine uygun olarak, devlet arazisinin önemli bir bölümü, bir köylü işletmesine yetecek büyüklükte olmak üzere, her yerin özelliklerine göre ayrıca hesaplanarak reaya çiftlikleri halinde birtakım parçalara ayrılırdı. Bu çiftlikler, onları işleyebilecek durumda olan çiftçilere *tapu bedeli* adlı bir peşin kira karşılığında ve bir çeşit kiracılık mukavelesiyle bütün olarak terk edilirdi. Bu suretle devlet topraklarından ayrılan çiftliklerden biri veya yarısı kendisine verilmiş olan ve bu durumu nüfus ve arazi tahrirleri sonucunda defterlere geçirilmiş bulunan köylü, bu toprakları işlemekle mükellef tutulurdu. Buna karşılık olarak, reaya çiftliklerini işleten kimseler devlete belirli vergiler ödemek zorunda idiler.

2. *Hassa çiftliği*, Osmanlı imparatorluğunda, özellikle ilk devirlerin sipahi tımarlarında, tamamen sipahiler tarafından işletilen ve «kılıç yeri» adı verilen hassa çiftlikler ve çayırlar da vardı.

3. *Askerî görevlere bağlı çiftlikler*, Osmanlı imparatorluğunda, tımarlı sipahiler yanında, birtakım askerî görevlerle ilgili çiftçi askerler de vardı. Bunlar, işledikleri çiftliklerin bütün vergilerinden muaf tutulurlardı. Buna karşılık kendi aralarında nöbetleşe sefer veya hizmetlere katılırlar ve bu bakımdan teşkilâtlandırılmış bir halde bulunurlardı. Bu gibi askerî görevlere bağlı topraklar diğer reaya çiftlikleriyle sipahi tımarlarındaki hassa çiftliklerden tamamen ayrı metot ve kurallara göre kullanılmaktaydı.

4. *Büyük zıraî işletme çiftlikleri*, Osmanlı imparatorluğunun gerileme devrinde meydana çıkan iktisadî sarsıntılar ile büyük malî buhranlar, özellikle Balkan yarımadasında her mıntıkanın (Bosna, Hersek, Makedonya ve özellikle Tesalya) kendi içine kapanıp boğulması sonucunu doğurdu. Bu durum, toprak işçiliğinin nüfuzlu ve varlıklı birtakım çiftlik sahiplerinin eline geçmesine ve onların tabiî olarak teşkilâtlanmasına sebep oldu. Bu zengin toprak beyleri içinde halkın şaşkınlığından faydalanarak ucuz fiyatlarla geniş topraklar satın almış vurguncular ile memur veya asker sıfatı ile, haiz oldukları devlet otoritesini kötüye kullanarak servet kazanmış mütegallibe de vardı. Rumeli'deki çiftlik rejiminin özelliklerine gelince, öteden beri çiftlik halinde işletilen veya yeni şartlar altında imparatorluğun son devirlerinde çiftlik haline sokulmuş olan bu topraklar, genellikle üzerlerinde aileleriyle birlikte yerleşmiş olan köylüler tarafından ve ortakçılıkla işletilmekteydi. Çiftlik sahibi, ortakçılarına, yani çiftçilerine, toprakla birlikte her çeşit malzeme, âlet, hayvan ve tohumu sağlar ve bu yüzden mahsulü paylaşırdı.

— Zır. Çiftçinin kendi oturduğu yerden, kolayca gözetleme yapabilmesi için, bir *çiftliğin* çeşitli yapılarının birbirlerine az çok yakın bulunması gereklidir; ancak gerekli değişmelerin yapılması veya büyütülebilmesi, özellikle yangınlarda, ateşin kolayca önlenebilmesi için yapıların yeterince aralıklı olması uygundur. Yapıların her biri kendine en uygun yerde kurulur, at ahırı güneye bakar, inek ahırı doğu veya batıya dönüktür, koyun ağılı kuzeye veya güneye bakar; yemler, kuru ot ambarları ve sütlük, kötü koku saçan, domuz ve sığır ahırlarından, tavşanlıktan uzakta olmalıdır. Yem ambarları ve hangarlar, tarım araçlarının, arabaların kolayca girip çıkabilecekleri yerde yapılmalı. Gübrelik ve sidik çukuru sığır ahırları yakınında bulunmalı. Her taraf temiz olmalı, bol su alınabilecek bir kuyu veya çeşme bulunmalıdır. (→ Bibliyo.) [ML]

ÇİFTLİK, İç Anadolu bölgesinin Orta Kızılırmak bölümünde (Niğde ili, merkez ilçesi) bucak; 23 934 nüf.; 20 köy; —*Bucak merkezi*, 1 383 nüf. Melendiz dağının kuzey eteklerinde; Niğde'ye 57 km uzaklıktadır. (M)

ÇİFTLİK, Doğu Anadolu bölgesinin Erzurum-Kars bölümünde (Erzurum ili, Aşkale ilçesi) bucak; 6 858 nüf. —*Bucak merkezi*, 766 nüf. İlçe merkezinin güneyinde, yüksl. 1 745 m'dir. (M)

ÇİFTLİK. Coğ. Bk. KELKİT.

ÇİFTLİKKÖY. Bk. ÇAMLIBEL.

ÇİFTPARMAKLILAR çoğl. bls. i. Çift parmaklı, toynaklı memeliler grubu. İkinci çift parmak, eşit büyüklükte olan ve yere basan ortadaki iki parmaktan ya daha küçüktür veya körelmiştir. (Çiftparmaklılar iki sınıfa ayrılır: domuzlar [suaygırı, domuz v.b.] ve gevişgetirenler [geyik, koyun, öküz v.b.]

◆ **Çiftparmaklı** bls. sıf. Çatal parmaklı olan.

— Zool. Ayaklarında iki parmağı bulunan [hayvan]. (L)

ÇİFU. Bk. YENTAİ.

ÇİGAN i. (fr. *tsigane* veya *tzigane*'dan). Bohemya'dan çıktığı sanılan göçebe topluluğa verilen ad. (Bk. ÇİNGENE, ÇİNGENELER.) || [İsim tamlamalarında] Çiganlarla ilgili: *Çigan orkestrası*.

— Müz. *Çigan* veya *çigan müziği*. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Müz. *Çingenelerin* gerçek yerli müziği az bilinir. Bu müzik, yerleştikleri ülkelerin müziğine girmiştir. Bugün de ispanyol, türk, rus, macar v.b. folklorlarında, her ülkenin kendi dilinde söylenen çingene şarkıları vardır. Çingeneler besteci olmaktan çok, yorumculuktaki üstün yetenekleriyle (şarkıcı, gitarcı) ilgi çekerler; Andalucia'ya flamenko şarkılarını getiren, ispanyol *cante jondo*'sunu etkileyen onlardır. Rusya'daki çingeneler de rus halk havalarını kendi üslûplarına uydurmuşlardır. Dünya yüzünde en beğenilen çingene müziği, macar çigan müziğidir. Bu tür yalnız çalgılara yer verir: keman, klarinet, *cymbalum* (santur tipi bir çalgı), gayda, mi bemol trompet v.b. Çingenelerin sanatı, batı müziğinde «renklendirme» ve «eksiltme» adı verilen yöntemlerden yola çıkar. Buna ural-asya halklarının çeşitleme tekniği eklenir, yorumcular canları istedikçe rubato yaparlar. XV. yy.da Macaristan'a Anadolu'dan gelmiş çingene müzikçilerinin bulunduğu bilinir. Bunlar Macaristan kraliçesi Aragon'lu Beatrix'in sarayında lavtacı, sonra da Lajos II'nin yanında kitharacı olarak çalıştılar. Çingene sanatçıları yavaş yavaş macar müziğiyle kaynaştılar, köy havalarını kendi üslûplarına uydurup çalmaya başladılar. Her derebeyi bir çigan orkestrası edindi, bundan ayırıcı nitelikleriyle macar müziği doğdu. (LM)

ÇİGİR (veya **ÇEGİR**), türk boylarından birinin adı. Çigirlerden, IX. yy. İslâm coğrafyacısı İbn Hurdadbih *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik* adlı kitabında bahseder. Kazakların Ulu Yüz birliğindeki Dulat boyunun Çegir oymağı, Çigirlerin kalıntısı olarak kabul edilir. Ayrıca H.N. Aristov, Çin kaynaklarındaki Çi-ki veya Çe-ki'lerin de Çigirler ile birleştirilebileceğini söylemektedir. (M)

ÇİGİRİN, S.S.C.B.'de (Ukrayna, Çerkassı bölgesi) şehir. Türk kaynaklarında Çehrin

adı ile tanınan Çigirin, XVI. yy.dan beri bilinmektedir. XVII. yy.da Ukrayna'daki Don Kazakları'nın atamanı olan Bogdan Hmelnitski'nin merkezi olduğu gibi aynı yüzyılın ikinci yarısında da türk-rus savaşlarında önemli bir yer haline geldi 1793'te Rusya'ya bağlandı. Çevrede, buğday, arpa, çavdar yetiştirilir, sebze ve meyve bahçeleri vardır. Ayrıca et ve süt hayvanları da beslenir. (M)

ÇİĞ i. Bk. ÇİY.

ÇİĞ sıf. Pişmemiş veya az pişmiş: *Çiğ et. Çiğ sebze.* ‖ *Mec.* Olgun olmayan. *Çiğ adam: Fakat Cemal Paşa, çiğ bir politikacı değildi* (F.R. Atay). ‖ Kaba, yersiz [söz veya hareket]: *Bu kaba saba asker doktorun çiğ kelimeleri, gürültülü kahkahaları altında derin bir rikkat sezmeğe başlıyordum* (R.N. Güntekin). ‖ Zevke uymayan ve göze batan [renk]: *Meselâ sarı, ama sapsarı, çiğ haniya gözleri ısıran sarı* (H.Z. Uşaklıgil). *Kendi üstünde dönen en çiğ tirşe rengi bir ışığın arasından bana bakan korku, hayret ve itham dolu iki büyük göz* (A.H. Tanpınar). ‖ *Halk dili.* İşlenmemiş, ham: *Çiğ toprak. Çiğ iplik.*

— ÇEŞ. DEY. *Çiğ yemedim ki karnım ağrısın,* gerçek olmayan bir suçlama karşısında bundan korkmadığını anlatmak için söylenir. ‖ *[Birini] Çiğ çiğ yemek,* (birine karşı) büyük bir hırs ve kin göstermek.

— Tasav. Pişmemiş, olgunlaşmamış, acemi. (Tarikata girip de henüz bir ilerleme göstermeyen, olgunlaşmayan müritler için kullanılır.)

— Mutf. *Çiğ kaymak.* (Bk. KAYMAK.) ‖ *Çiğ köfte,* döğülmüş çiğ ete bulgur, soğan ve çeşitli bahar katılarak yapılan köfte. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mutf. *Çiğ köfte*'nin yapılışı: 500 gr sığır bonfile, dana veya koyun budu etinin sinirleri temizlenir. Macun haline gelinceye kadar tokmakla dövülür veya et makinesinde çekilir. 2,5 Bardak ince bulgur, yarım saat suda bırakılır. Bulgurun ortasına et konur, iyice yoğurulur. İnce kıyılmış bol maydanoz, taze soğan, yeterince tuz, kırmızı biber, kimyon, arzu edilirse ince kıyılmış taze sarmısak katılır ve yoğurmağa devam edilir. İki ceviz büyüklüğünde parçalara bölünür. Yuvarlak ve yassı köfteler yapılır. Servis yapılırken yanında kırmızı turp, tere, maydanoz veya yeşil salata bulundurulur.

◆ **Çiğlik** i. Çiğ olma hali. ‖ Çiğce davranış. ‖ Açık olarak: *Feridecik, sana bunları bütün çiğliğiyle söylüyorum* (R. N. Güntekin). ‖ *Çiğlik etmek,* kaba ve yersiz söz söylemek, davranışta bulunmak: *«Aman iki gözüm, çiğlik etmesene! Bir el çevirelim de dağılalım!»* (Sabahattin Ali). [M]

ÇİĞDE i. Bot. Hünnap ağacı. *(Zizyphus).* ‖ Hünnap ağacının kırmızı renkli meyvesi. (Bk. HÜNNAP). [M]

ÇİĞDEM i. Soğanlı, otsu bitki. Yaprağının dibi kınlı, çiçekleri pembe, beyaz, mor (bazen de sarı) olur. (Zambakgillerden.) [İlmî adı *Colchicum*.]: *Sordum sarı çiğdeme / Senin benzin ne sarı* (Pîr Sultan Abdal). ‖ *Güz çiğdemi,* sonbaharda açan mor ve zehirli çiğdem.

— ANSİKL. *Çiğdem* deyince, özellikle sonbaharda çayırlarda yaygın olan güz çiğdemi *(Colchicum autumnale)* anlaşılır. Güz çiğdemi soğanlı bir bitkidir. Morumsu pembe, uzun çiçekleri birden bire topraktan çıkar ve yaz sonlarına doğru iyice açılır. Yaprakları ve meyvesi ancak ertesi yılın ilkbaharında belirir. Tohumlarında ve soğanında şiddetli bir zehir (kolşisin) bulunur. Çiğdem zehiri şimdi biyoloji alanında kullanılan bir alkoloittir. Yurdumuzun birçok yerinde bazı safran *(Crocus)* türlerine de *(Crocus aneynensis, C. aureus, C. balansae, C. biflorus, C. danfordiae, C. graveolens, C. micranthus* v.b.) çiğdem adı verilmektedir.

— Mutf. *Çiğdem konsome,* yağı alınıp şeffaf hale getirilen tavuk veya et suyu. Konsomeye, havuç, kereviz ve taze fasulye, kibrit çöpü inceliğinde doğranıp haşlandıktan sonra katılır. (LM)

ÇİĞDENE i. (Karadeniz kıyısındaki aynı adı taşıyan iskelenin adından). Bir cins çıralı tahta. (M)

ÇİĞİN i. Omuz. (M)

ÇİĞİNDİRİK i. *(çiğin,* omuz'dan *çiğindirik). Halk dili.* İki ucuna kap ve tabla asılan ağaç omuzluk. (M)

ÇİĞİT i. *Halk dili.* Çekirdek, özellikle pamuk çekirdeği: *Pamuk içinde çiğit / Belinde altın divit* (türkü). [M]

ÇİĞLİ, Ege bölgesinde (İzmir ili, Karşıyaka ilçesi) iki muhtarlık: *Büyük Çiğli,* 8 695 nüf., *Küçük Çiğli* (Boşnaklar), 1 154 nüf. Yamanlar dağının batı eteğinde ve Gediz delta ovasının kenarında yer alan Çiğli, İzmir-Menemen kara yolu ve demiryolu üzerindedir. İzmir şehrinin banliyösü buraya kadar uzanır. Çiğli'nin asıl önemi burada büyük bir askerî havaalanı (sivil havaalanı) ve üssü bulunmasından ileri gelir. (M)

ÇİĞNEMEK geçl. f. Ağız içinde bir şeyi dişlerle ezmek: *Ağzında elma parçasını çiğnermiş gibi yaptı* (S.F. Abasıyanık). *Karşısında ağır ağır kuskus pilâvı çiğneyen ve eliyle ağzına bir biber turşusu götüren...* (Sabahattin Ali). ‖ Ayakla üzerine basmak: *Yere serilmiş kat kat acem halılarını çiğneyerek nasıl yaklaşmıştı* (Ş.S. Aydemir). ‖ Ezmek: *Caddeden geçen son model bir kadillak önündeki kedi yavrusunu çiğnememek için fren yapar* (B. Felek). *Resmi ayaklarının altına alarak çiğnemek istedi* (H.R. Gürpınar). ‖ *Mec.* Mahvetmek, bozmak: *O halde vahdete hâil ne varsa çiğneyiniz* (M.Â. Ersoy). ‖ Önemsememek, dikkate almamak, saymamak: *Bihter'i çiğneyerek Nihal'e gidecekti* (H.Z. Uşaklıgil). *Bu toplantıların orta oyunlarından pek de farkı kalmadı desek ceza kanunu hükümlerini çiğnemiş olmayız* (F.R. Atay).

◆ **Çiğnek** i. Ayak altında olan yer.

◆ **Çiğneme** i. Çiğnemek eylemi.

— Anat. *Çiğneme kasları,* dört tanedir: şakak kası, çiğneme kası, iç kanatsı kas, dış kanatsı kas.

— Fizyol. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fizyol. *Çiğneme,* diş sisteminin başlıca ödevlerinden biridir; şakak-çene eklemi, dişlerin eklem yüzeyleri, çiğneme kasları, dilin ve yanakların yumuşak kısımları bu işi ortaklaşa görür; çiğnemeyi merkez sinir sistemi idare eder. İnsanda çiğneme, alt çenenin üst çeneye göre yana, öne ve arkaya doğru giderek dairevî hareketler çizmesi şeklinde olur. Besinlerin karışmasını dil ve ağız boşluğunu çevreleyen yumuşak dokular sağlar. Tükürük bezleri de aynı anda çalışarak tükürük salgısı çıkarır; tükürüğün karışmasıyle birlikte bütün bu işlemler lokmanın oluşumunu sağlar.

Çiğneme katsayısı. Çenelerde bulunan dişlerin sayısına, yerine ve görevlerine dayanılarak çıkarılan katsayısı. Diş sisteminin çalışma gücü ve değeri hakkında fikir verir. (Takma dişe lüzum olup olmadığı veya ne zaman olacağı buna göre tayin edilir.)

◆ **Çiğnenmek** edilg. f. Çiğnemek eylemine konu olmak: *Cihanın yurdu hep çiğnense, çiğnenmez senin yurdun* (M.Â. Ersoy).

◆ **Çiğnetmek** ettrg. f. Çiğnemek işini başkasına yaptırmak: *Babanın şehid olduğu yere git ve düşmanları atlara çiğnet* (Cevdet Paşa). [ML]

ÇİĞNEM i. *(çiğnemek*'ten *çiğne-m). Halk dili.* Ağıza sığacak, çiğnenilecek kadar: *Bir çiğnem sakız.* (M)

ÇİĞNEMİK i. *(çiğnemek*'ten *çiğne-mik). Halk dili.* Ağızda çiğnendikten sonra genellikle bebeklere verilen yiyecek. (M)

ÇİĞZİNMEK geçz. f. Bk. ÇİZGİNMEK.

ÇİHAÇEV (Pëtr Aleksandroviç), rus gezgini ve tabiî bilimler uzmanı (Gatçina, Petersburg yakınları 1808-Floransa 1890). Diplomatlık mesleğine girdi, İstanbul'daki rus elçiliğinde ataşelik yaptı (1842-1844), sonra Altaylarda ilmî bir araştırma ile görevlendirildi. Jeoloji ve botanik incelemelerini sürdürmek için görevinden ayrıldı, 1848'den 1853'e kadar Anadolu'da altı gezi yaptı, başka ülkelere ve özellikle Kuzey Afrika'ya gitti. Gezileri ile ilgili eserler yazdı. (L)

ÇİHAR sıf. (fars. *çehār*'dan). *Esk.* Dört. Bk. CIHAR, ÇAR.

— Tasav. *Çihar alâmet,* Bektaşîlikte, halifelik derecesine ulaşan tarikat mensubuna halifelik icazetiyle birlikte verilen safra, çırağ, alem ve siyah sarığa verilen ad. (Ancak halifeler bir babaya halifelik makamını ve *çihar alâmeti* verebilirlerdi.) [M]

ÇİHİL sıf. (fars. *cihil*'den). *Esk.* Kırk. ‖ *Mec.* Çok.

— *Esk Çihil-çerâğ,* çok kollu büyük avize. ‖ *Çihil-hadîs,* kırk hadis. ‖ *Çihil-pâ,* kırkayak. ‖ *Çihil-sâl,* kırk sene. (M)

ÇİHİNVALİ, 1934-1961 yılları arasında **Staliniri,** S.S.C.B.'de (Gürcistan) şehir, Güney Ossetia muhtar cumhuriyetinin başkenti; Kafkas dağının güney yamacında; 22 000 nüf. Kereste sanayii. (L)

ÇİK, Orhun yazıtlarında adı geçen, Kögmen dağında veya çevresinde yaşayan bir kavim. (M)

ÇİKAMATSU MONZAEMON (Sugimori NOBUMORİ de denir), japon tiyatro yazarı (Hagi, Nagato ili 1653-Osaka 1724). Çocukluk yılları Hizen ilindeki Karatsu'da, Kinşoji tapınağında geçti. Soylu ailelerin hizmetine girdi, 1677'de tiyatro oyunları yazmağa başladı. Tiyatro yazarlığı 4 döneme

çiftlik

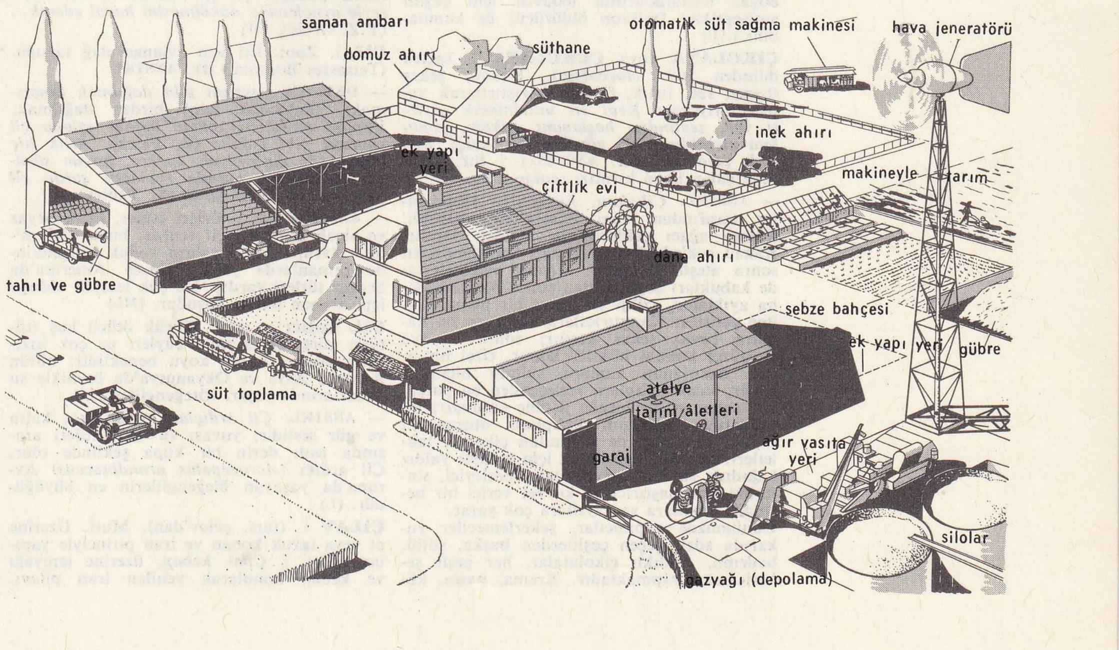

ayrılır: birinci dönemde (1677-1690) önce *kabuki* için, sonra da tiyatro oyuncusu Gidayu ile işbirliği yaparak (1685), *bunraku* (kukla tiyatroları) için oyunlar ve *jidaimono'lar* (tarihî oyunlar) yazdı. Bu dönemdeki oyunlarının kişileri gerçeğe uymayan tiplerdir. İkinci dönemdeki (1690-1703) oyunları insanlarla çevreleri arasındaki uyuşmazlıkların gözlemine dayanırsa da, kişilerin iç çatışmalarını tespit etmede cılız ve yetersiz kalırlar. İlk burjuva dramları *(Sewamono)* bu döneme aittir. Bu dönemde hemen hemen tamamen kukla tiyatrosu için çalışarak *joruri* (kukla oyunları) yazdı. Üçüncü dönem (1703-1713), *Sonezaki Shinju* (Sonezaki'de Aşk Yüzünden İkili İntihar) adlı oyunuyle başlar. Bu dönemde 20 tarihî oyunla 15 burjuva dramı yazdı. Büyük bir kısmı trajedi olan bu oyunlarda Çikamatsu, bir psikolojik derinliğe varır. Oyunlarından bazıları Saikaku'nun romanlarının tiyatroya uygulamasıdır. Oyunları en çok ikili harakiri «Shinju» ile sonuçlanır. Bu döneme ait oyunları şunlardır: *Gojunenki uta Nembutsu* (Ellinci Ölüm Yıldönümü İçin Dua) [1709] ve *Yugiri Awa no Naruto* (Yugiri ve Awa Kasırgası). Son dönem (1713-1724), bir öncekinden, Çikamatsu'nun tamamen tarihî drama yönelişiyle ayrılır. En iyi *Jidaimono*'ları bu dönemde yazdı: on yedi aylık aralıksız gösteriler sırasında 240 000 kişi tarafından seyredilen *Kokusenya Gassen* (Kokusenya'nın Savaşları) [1715], *Kokusenya Gonichi-Gassen* (Kokusenya'nın Yeni Savaşları) [1717] ve *Soga Kaikeizan* (Soga'nın İntikamı) [1718]. Daha sonra Çikamatsu, iki *sewamono* daha yazdı: *Ten no Amijima* (Tanrının Amijima'yı Cezalandırması) [1720] ve *Onna Goroski Abura jigoku* (Yağ Tüccarının Cehennemi Andıran Dükkânında Öldürülen Kadın) [1721]. Çikamatsu, toplam olarak yüz sekiz piyes yazdı; bunların yirmi dördü *sewamono*, seksen dördü *jidaimono*'dur. Oyunları öğreticidir; eserlerinde tiyatroda moda olmağa başlayan müstehçenliğe yer vermez. (L)

güz çiğdemi

ÇİKARPUR, Batı Pakistan'da şehir, Sind'de; 63 000 nüf. Tarım pazarı. Besin, dokuma ve kimya sanayii. (L)

ÇİKASAV'LAR, Kuzey Amerika kızılderilileri. Eskiden Florida'da yaşarlardı; 1837'de Oklahoma'ya göçtürüldüler. Amerikanlaştılar. (L)

ÇİKİTO'LAR, Yukarı Paraguay vâdisinde ve Bolivya Andları'nın eteğinde yaşayan kızılderililer. (L)

ÇİKLE i. (isp. *chicle).* Sıtma ağacının sütü. Çiğnenmek için yapılan macunların hazırlanışında kullanılır. (L)

ÇİKLET i. (tes. edil. ad. *Chicklet*'ten). Çiğnenmek üzere küçük tabletler biçiminde hazırlanmış kokulu sakız. (Çikletlere, ağız ve boğaz hastalıklarının tedavisi için çeşitli antiseptikler [mikrop öldürücü] de konulabilir.) [L]

ÇİKOLATA veya **ÇUKULATA** i. (aztek dilinden ital. *cioccolata*). Kakao, şeker (bazen süt, fıstık, fındık) karıştırılarak yapılan yiyecek: *Kedi en umulmadık şeyleri yer, zeytinden hoşlananı çoktur, çukulata meraklısını da gördüm* (N. Ataç). *Fıstıklı çikolata.* (Bk. ANSİKL.) ‖ Sıf. Kahveye çalan koyu kırmızı renkte olan.

— ANSİKL. *Çikolata,* Avrupa'ya İspanyollar tarafından Yeni Dünya'dan getirildi. Kakao ağacı çekirdeğinin içinden yapılır. Kakao çekirdekleri ayıklanıp temizlendikten sonra ateşte kavrulur. Kırma makinelerinde kabukları soyulduktan sonra bir kere daha ayıklanır, ezilip yarı sıvı bir hamur haline getirilir. Karıştırıcılara aktarılan bu hamura beyaz şeker katılır; sonra vanilya ve güzel kokulu bitkiler konur. Özel bir araç, hazırlanan hamuru silindir biçimine sokar; sıcak kalıplara yerleştirilen bu parçalar, sallanan bir tezgâh üstüne sıralanır; bu sallantılar hamurun kalıplara oturmasını sağlar. Mahzenlerde soğutulan çikolata tabletleri, nemden korunmak için kalaylı yaldız kâğıdına sarılır. Saf çikolata, besleyici, sindirimi kolaylaştırıcı ve kuvvet verici bir besindir; yaşlılara ve zayıflara çok yarar.
Günümüzde yapımcılar, şekerlemeciler yukarıda sözü geçen çeşitlerden başka, sütlü, bademli, fındıklı çikolatalar, her çeşit şekerlemeler yapmaktadır. Krema, pasta, köpüklü tatlılar v.b.hazırlanmasında da çikolata önemli yer tutar.

Eczacılıkta ise çocuk hastalıklarına karşı hazırlanan bazı ilâçlarda kıvam verici madde olarak kullanılır.

Türkiye'de Cumhuriyetin ilânına kadar çikolata Avrupa'dan ithal edilirdi. İlk çikolata fabrikası 1924'te İstanbul'da kuruldu. İkinci Dünya savaşından bugüne kadar yirmisi İstanbul'da, ikisi İzmir'de, biri de Gaziantep'te olmak üzere yirmi üç çikolata fabrikası faaliyet halindedir. (LM)

ÇİKUHO, Japonya'da bölge; Kyuşu adasının kuzey bölümünde (Fukuoka ili), Japonya'nın başlıca maden kömürü bölgesinin ortasında. Şimonoseki boğazına birkaç kilometre uzakta olan maden ocaklarının kömürü, demiryoluyle boğazın kenarındaki sanayi bölgesine, Fukuoka, Moci ve Vakamatsu limanları aracılığıyle de Japonya'nın öbür bölgelerine gönderilir. (L)

ÇİL i. (esk. türk. k.). Yüzde ve vücutta görülen açık kahverengi lekeler: *Bakır renkli saçları, sevimli çilleri, kestane kabuğu gözleri ve bana Mona Lisa'nınkiler kadar mânalı, esrarlı görünen gülümsemesiyle Nihan!* (R. H. Karay). ‖ Aynalarda görülen leke. ‖ Tüyleri benekli kümes hayvanı: *Çil horoz.* ‖ Köklerde görülen kıl gibi ince uzantı.

— ANSİKL. *Çiller,* üstderinin alt tabakasında, muhtemelen güneş ışınlarının etkisiyle boya maddesi toplanmasından ileri gelir; ilkbaharda çillerde artış olur. Daha çok yüzde, boyunda, ellerin sırtında olmak üzere, ince derili sarışınlarla kumrallarda ve kırmızı saçlılarda görülür. Üç veya dört yaşında başlayıp ömür boyu sürebilir; bununla beraber bazen yaş ilerledikçe solarak silinir.

◆ **Çillenmek** dönşl. f. Çilli hale gelmek.

◆ **Çilli** sıf. Çilleri olan: *Saçları kızıldı, yüzü de azıcık çilli ama teni beyazdı* (R.H. Karay). *Uzun beyaz boynunun üstünde çilli yüzü hep kırmızı...* (H.E. Adıvar). [ML]

ÇİL i. (fars. *çihil*, kırk'tan. Kırk altın: *İhsanı ya pencâh ü ya çildir fukaraya* (Bağdatlı Ruhi). ‖ Sıf. *Teşm. yol.* [Para için] Parlak, yeni: *Merdivenlerden inerken selâmlığa çıktıkları esnada çil paralar serpildi* (Ahmed Rasim). *Afyon dergâhı ikinci defa o çil altınlarla yapıldı* (N. Araz).

— Nümism. *Çil altın,* Darphanei Âmire'de ayarı tam ve parlak olarak basılmış olan altınlar hakkında kullanılan deyim. ‖ *Çil kuruş,* Darphanei Âmire'de basılmış parlak ve perdahlanmış kuruşlar için kullanılan deyim. ‖ *Çil para,* Darphane'de yeni basılmış parlak paralara verilen ad.

◆ **Çil çil** blş. sıf. Parlak, yeni: *Asıl beklediğim üç yüz bin osmanlı altını, çil çil...* (R.H. Karay). *Çil çil yıldızların bir mucizeyle avuçlarıma dökülmesini hayal ederek...* (Y.Z. Ortaç). [M]

ÇİL i. Zool. Eti için avlanan dağ tavuğu. (Tetrastes Bonasia.) Bk. ANSİKL.

— DEY. *Çil yavrusu gibi dağılmak (kaçışmak),* [kalabalık için] birden dağılmak: *Vapura girdikleri zaman herkes salona çil yavrusu gibi dağılır* (B. Felek). *Artık hiç kimse söz dinlemiyor, herkes, koyun sürüsü içgüdüsüyle burada toplanıp şurda çil yavrusu gibi dağılıyordu* (K. Tahir).

— ANSİKL. *Çil*'in tüyleri esmer, kızıl, beyaz ve siyah karışımı çil renkte, boyu 0,35 m'dir. Avrupa ve Asya'nın soğuk bölgelerinde ormanlarda yaşar. Kuzey Amerika'da benzer türleri vardır. Eti çok lezzetli olduğu için aranan bir av kuşudur. (ML)

ÇİL ardıcı i. taml. Küçük ötücü kuş (türüne göre, 15-20 sm). Tüyleri az çok kızılımsı esmer, bazen koyu beneklidir; bütün Avrupa, Asya ve Okyanusya'da özellikle su kenarlarında yaşar. (öteğengillerden.)

— ANSİKL. *Çil ardıçları* çoğunlukla kalın ve gür seslidir; yuvası su birikintileri arasında asılı derin bir kupa şeklinde olur. Çil ardıcı *(Acrocepalus arundinaceus)* Avrupa'da yaşayan öteğengillerin en büyüğüdür. (L)

ÇİLAV i. (fars. *çelov*'dan). Mutf. Üzerine et veya tavuk konan ve iran pirinciyle yapılan pilav. ‖ *Çilav kebap,* üzerine tereyağı ve kebap konularak yenilen iran pilavı.

— ANSİKL. İki veya dört su bardağı pirinç ölçülür. Sıcak ve tuzlu su içinde bir gece bekletilir. Ertesi gün suyu dökülür ve duru su çıkana kadar yıkanır. Tencereye bol su konur ve tuz atılır. Kaynarken pirinçler salınır, 10-12 dakika haşlanır ve makarna süzer gibi süzülür. Üzerine tereyağ gezdirilir. Ağzı kapalı olarak fırında veya ılık ateş üzerinde bir saat demlendirilir. (M)

ÇİLE i. (fars. *çihil*, kırk>*çihiile*>*çille*'den *çile*). Eziyet, mihnet, sıkıntı: *Sonra çileler-le dolu yıllar geçirdi* (Y.Z. Ortaç). *Uyurken yanında nefesini nefesine uyduran bir dert yoldaşından yine mahrum, yine tek başına kalmaktan korkuyordu; çilesine katlanıyordu* (R.H. Karay). ‖ *Esk. Çile-i (çille-i) dey* («kış çilesi»); kışın en soğuk kırk günü, erbain.

— ÇEŞ. DEY. *Çile çekmek (doldurmak),* mihnet görmek, sıkıntı ve eziyete katlanmak: *İşte bizim Yokuş'un çilesini çekmekten usanmayan bir gönüllüsü daha* (Y. Z. Ortaç). *İşittim ki, yedi sene güneş görmeden burada çile doldurmuşsun* (R.N. Güntekin). ‖ *Çileden çıkmak (çıkarmak, çıkartmak),* öfkelenmek, kendini tutamayacak kadar sinirlenmek (sinirlendirmek): *Onu da gülümser görünce çileden çıktı* (S.F. Abasıyanık). *Fakat surat etmek, işte o beni çileden çıkarıyor* (H. E. Adıvar). ‖ *Çilesi (çile) dolmak,* sıkıntı ve dertlerinden kurtulmak.

— Atçılık. Atların sağlıklı ve gürbüz olması için karanlık bir yerde beslenmesi.

— Din. İnsanın tabiat üstü bir amaçla ve kendi isteğiyle, öz varlığını birtakım ihtiyaç duyulan nesnelerden, eylemlerden yoksun bırakması. Bk. ANSİKL.

— Din. tar. *İsa'nın çilesi* veya sadece *Çile,* İsa'nın ölümünden önce ve ölürken çektiği acılar, gördüğü kötülükler. Bk. ANSİKL.

— Fels. Bk. ANSİKL.

— Tasav. Tarikata kabul edilmek için dervişlerin katlandıkları kırk günlük mihnetli deneme devresi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çileye soyunmak (girmek, çile çekmek* veya *çile çıkarmak),* nefis terbiyesi için kırk günlük mahrumiyet devresine başlamak. ‖ *Çile kırmak,* kırk günlük devreyi tamamlamadan mihnet döneminden çıkmak. ‖ *Çilegüzin (çille-güzin),* çileye çekilmiş. ‖ *Çile-i merdân,* çömez. Çömezlerin denenmesi. ‖ *Çileşiken,* çile devresini doldurmayan.

— ANSİKL. Din. tar. *İsa'nın çilesi* 4 İncil'de aşağı yukarı aynı şekilde anlatılır.

1. *İsa'nın ölüm korkusu ve tutuklanması.* Yahudilerin Paskalya bayramından az önce, İsa Beytanya'dan gelerek Kudüs'te havarileri ile *Son Akşam Yemeği*'ni yedi. Sonra Zeytin dağında Getsemani bahçesine çekildi. Havarilerinden Petrus, Yakub ve Yuhanna'ya sonunun yaklaştığını bildirdi. Gece yarısı Yahuda'nın yol gösterdiği hainler geldiler. Yahuda İsa'yı yanındakilere belli etmek için öperek selâmladı. İsa'nın ellerine bağlar geçirildi ve havariler kaçıştı. Petrus, Malchus adında bir askerin başına vurarak kulağını kesmişti. İsa askerin kulağını iyileştirdi ve havariye kılıcını kınına koymasını emretti.

2. *İsa Sanhedrin'in önünde.* İsa Kudüs'e, başkâhin Kayafa'nın sarayına getirildi. Millet meclisi Kayafa'nın başkanlığında toplandı. Bu düşmanlar topluluğu karşısında İsa sustu, yalnız, Allah'ın oğlu olduğunu söyledi.

3. *İsa Pilatus'un önünde.* İsa daha sonra Antonia kalesinde oturan roma valisi Pilatus'un yanına götürüldü. Pilatus'tan önce gelenler her yıl Paskalya dolayısıyle Yahudilerin seçeceği bir suçluyu salıvermeyi gelenek edinmişlerdi. O sıralarda zindanda Barabbas adında bir haydut bulunuyordu. Yahudiler İsa'yı değil de Barabbas'ı salıverince, Pilatus bu işe karışmayacağını ve bu doğru insanın kanına girmek istemediğini söyledi, halkın baskısına dayanamayıp hemen yerine getirilmek üzere ölüm kararı verdi.

4. *İsa'nın ölümü.* İsa, Golgota'ya kadar geleneğe uyarak çarmıhını taşıdı, öğleye doğru çarmıha gerildi, aynı cezaya çarptırılan iki haydut arasında çarmıhı tepeye dikildi. Ölümüne kadar geçen üç saat içinde düşmanları için dua etti. Ertesi gün,

Foto. Faidcau (LAROUSSE)

Arimatealı Yusuf'un çevredeki mezarına gömüldü. Yeni ve çok yerinde bir görüşe göre, İsa'nın Son Akşam Yemeği ve ölüm korkusu salı günü olmuş, mahkeme ise çarşamba ve perşembe günleri yapılmıştır.

— Fels. Günümüzde çile deyimi, çileciliği ve olumsuz etkilerini belirtmekten çok iradenin, etkili ve sağlam hale getirilmesini bir amaç olarak kabul eden çabaları dile getirir. Çile, bir ideale yönelmiş insanın kendini arıtarak yüceltmesidir. Bu anlamıyle mistik, felsefî, siyasî çileden söz edilebilir. Bu deyimlerde geçen çile kelimesinin anlamı alıştırma sözünden gelmektedir.

— Tasav. Farsça kırk anlamına gelen bu terim tasavvufta tarikat mensubu olan bir kimsenin ahlâkını temizlemek, vicdanını saf hale getirmek için sakin ve temiz bir yere çekilip kırk gün kırk gece ibadet etmesi anlamına gelir. Kırk kelimesinin arapça karşılığı «erbain»dir. Kur'an'da, Allah'ın Musa peygambere kırk gece (erbaine leyleten) ibadetten sonra kitap vereceğini bildirdiği nakledilir. Kur'an'ın çeşitli yerlerinde de kırk kelimesi geçer. Hz. Peygamber de bir hadisinde kırk hadis ezberleyenleri ve ezberlenmesine vesile olanları över. Halk arasında da kırk sayısı kutsal kabul edilir. Dervişlerin çile için geçirmeleri gerekli gün sayısının da kırk olması bu gibi sebeplerle açıklanabilir.

Bütün tarikatlarda çile vardır. Çile tekkelerde çile çekmeğe ayrılmış odalarda doldurulur. Şeyh çileye girecek dervişi odasına götürür, dua eder ve odadan çıkar. Dervişe yiyeceği her gün belli bir ölçüde azaltılarak verilir. Derviş mecbur olmadıkça odasından çıkmaz, gece gündüz ibadet ve Allah'ı zikreder. Uyuyacağı zamanlar da saygısızlık olmasın diye uzanıp yatmaz, oturarak veya bir yere dayanarak uyuklar. Kırkıncı gün şeyh, dervişin odasına giderek onu çileden çıkarır. Derviş yıkanır, temizlenir, o gün kesilen kurbanın baş suyuyle pişirilmiş çorbayı içer, yahut ciğerinden yer.

● *Çile çıkarmak,* hizmet etmekle tamamlanır. Fakat, ancak mevlevî tarikatının esaslarını ve âdetlerini öğrenen muhibler çile çıkarabilirler. Çile çıkarmak, derviş olmak isteyen müritlere *nevniyaz* ve *âşık* denir. Bunlar sırtlarına bir tennure ve kolsuz hırka giyer, tekkenin iç ve dış hizmetlerini görürler. Çilede bin bir günü dolduran dervişi meydancı, bir hücreye götürür, derviş elbiselerini giydirir ve odanın perdelerini kapayarak gider. Derviş burada üç gün kalır. Sonra meydancı dervişi hücreden çıkarır ve aşçı dedeye götürür. Aşçı dede tekbirle hırkasını giydirir ve derviş on sekiz günlük bir çileden sonra da hücre sahibi bir dede olur. Çile çıkarıp dede olan dervişler artık yeni gelenleri eğitir, onlara ney üflemeyi öğretir ve âyin meşk ederler. Farsça bilenler de *mesnevî* okuturlar.

Mevlevîlikte, çileyi bitirmeden yarı bırakmağa *çile kırmak* denir. Çileyi kıranlar yeniden başlarlar.

◆ **Çilecilik** i. Dünya işlerinden el çekerek kendini dine veren kimselerin düşünce faaliyetleriyle ilgili davranışlar. ‖ Bedenle ilgili hazları küçümsemeyi amaç edinen, acı çekerek, ruhun içgüdülere, tutkulara üstün gelmesini sağlayan dinî ahlâk görüşü; böyle bir görüşe bağlananların yaşama biçimi.

— ANSİKL. *Çilecilik,* özellikle insan özünü cezalandırmağa denir. Deyim, faziletin gerçekleşmesi yolunda, kendini dine veren kimsenin tükettiği çabaları koşucuların olimpiyatlarda başarı sağlamak için yaptıkları çalışmalara benzeten, Stoa bilgelerinden alınmıştır. Stoa'cılar, içgüdüyle ilgili zevklerden kurtulmayı, acılara karşı durmayı öngören ve iradeyi bütün duygusal verilere hâkim kılmayı amaç edinen bir doktrine bağlanırlardı. İnsanın ancak olgunluğa bu yolla erişeceğine inanırlardı.

◆ **Çilehane** bls. i. *Esk.* Dervişlerin çile doldurdukları yer.

◆ **Çilekeş** sıf. ve i. Çile çeken, mihnete uğramış: *Kaldırımlar, çilekeş yalnızların annesi* (N.F. Kısakürek). ‖ Manastırlar kurulmadan önce, kendilerini dine adamak üzere dünyadan el etek çekerek yaşayanlara verilen ad. ‖ Ruhanî yaşama denemeleri yapan ve nefsine acı çektiren kimse.

◆ **Çilelenmek** geçz. f. *Halk dili.* [Hayvanlar için] İyi beslenerek kuvvetlenmek.

◆ **Çileli** sıf. Çilesi olan, çile çekmiş: *Evvelâ gözlerinin yaşardığını, sonra birkaç damla göz yaşının, çileli, yıpranmış bir yüzün hatları arasında akacak yollar aradığını gördüm* (Ş.S. Aydemir). [LM]

ÇİLE i. (esk. türk. k.). Yün, ipek v.b. iplik demeti. ‖ *Esk.* Yay kirişi

— Tekst. *Çile bağı,* bir iplik çilesinin dağılmamasını ve uçlarının kaybolmamasını sağlayan ve özel biçimde bağlanan iplik parçası. ‖ *Çile bağlama,* bir iplik çilesini yapan bölümleri ayırmağa veya çilenin dağılmasını ve iplik uçlarının kaybolmasını önlemeğe yarayan özel bağlama işlemi. ‖ *Çile bükücü,* iplik çilelerinin etiketlenmesi ve paketlenmesine hazırlık olarak bunları büküp küçülten mekanik el aracı. İplik çileleri büken kadın veya erkek işçi. ‖ *Çile dolabı,* iplikleri çile yapmak için kullanılan ilkel araç. ‖ *Çile makinesi,* iplikleri bobinden veya masuradan söküp belirli ağırlıkta çileler yapan makine. (Bu makineler, dokumacılık sanayiinde pek kullanılmaz, trikotaj sanayiinde ve boyama işlemlerinde çok kullanılır. Eskiden bu makineler el çıkrığı biçimindeydi ve yalnız bir çile yapılabilirdi. Günümüzde, bir defada 40-60 çile yapabilen makineler vardır.) ‖ *Çile yapma,* masura veya bobin halindeki iplikleri çile veya tura haline getirme işlemi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Tekst. Bu işlem genellikle ipek veya trikotaj ipliklerinin çile halinde boyanmalarını sağlamak veya iplik çilelerinin kalitesini kontrol etmek için yapılır. Ham ipek ipliği, çile yapılırken meydana çıkan uç ve kopuklara göre sınıflandırılır. Eskiden keten iplikler de, krem rengi vermek üzere çileye alınırdı. Bugün bu işlem, bobin halindeki iplikler üzerinde yapılabildiğinden, çile yapma, sadece trikotaj sanayiinde eski önemini korumaktadır.

◆ **Çilelenmek** geçz. f. [Yün, iplik v.b. için] Çile halinde sarılmak. (LM)

ÇİLEK i. Gülgillerden sürüngen bitki. Etli meyvesi yenir. Yabanî olarak çayır ve ormanlarda yetişir, bahçelerde özel olarak yetiştirilir. ‖ Aynı bitkinin meyvesi.

— ANSİKL. Bahç. Birçok türü ve fazlasıyle çeşidi bulunan çilek, genellikle çok kollu ve üç yapraklı çok yıllık bir bitkidir. Birçok kapçıktan meydana gelen meyveleri, «çilek» adı verilen etli çiçekliğin üzerindedir.

Orman çileği (Fragaria vesca), Avrupa ve Asya'nın ılıman bölgelerinde orman ve çalılıklarda, çayırlarda, nemli yerlerde yabanî olarak yetişir. Meyvesi küçük, fakat tadı ve kokusu çok hoştur. Yurdumuzda ormanlarda, çayırlarda, genellikle Karadeniz kıyı ormanlarında yetişir.

Frenk çileği (F. elatior) Avrupa'da yetişir; çoğunlukla iki evciklidir; bu yüzden meyve almak için erkek bitkileri dişi bitkilerin yanında yetiştirmek gerekir. Orman çileğine göre daha büyük meyveli olan bu çilek, iri meyveli çileklerin yetiştirilmesine başlanmadan önce, çok ekilirdi. Bugün yalnız koleksiyonlarda rastlanır. *Yıldız çileği*'nin *(F. viridis* veya *F. collina)* anayurdu Avrupa'dır; yabanî olarak bulunur. XVIII. yy. başında Avrupa'ya getirilen Amerika çileklerinden *(Virjinya çileği* [*F. virginiana*] *Şili çileği* [*F. chilensis*]) melezleme yoluyle iri meyveli çeşitler elde edildi. Yurdumuzda çilek yetiştirilmesi önemli bir yer tutar. Ormanlarımızda yabanî olarak yetişen orman çileğinden başka, frenk çileği, osmanlı çileği, Arnavutköy çileği, Karadeniz Ereğlisi çileği v.b. önemli çeşitlerdir. Osmanlı çileği ile Arnavutköy çileğinin kokusu ve tadı hoştur. Frenk çileği daha iri ise de tadı ve kokusu azdır.

— Eczc. Çileğin kök sapı sidik söktürücü ve içindeki tanen dolayısıyle de peklik vericidir. Bazı ilâçların yapısına girer.

— Mutf. *Çilek reçeli,* çilek ve şeker ile yapılan reçel.

◆ **Çilekçi** i. Çilek yetiştiren veya satan kimse.

◆ **Çilekçilik** i. Çilek yetiştirmek işi.

◆ **Çilekli** sıf. İçinde çilek bulunan (pasta v.b.).

◆ **Çileklik** i. Çilek yetiştirilen yer; çilek tarlası. (LM)

ÇİLEMEK geçz. f. (onomatope *çi*'den *çi-le-mek*). [Bülbül için] Ötmek. (M)

ÇİLİ. Bk. HOPEH.

ÇİLİMLİ, Karadeniz bölgesinin, Batı Karadeniz bölümünde (Bolu ili, Düzce ilçesi) bucak; 11 720 nüf.; 22 köy. — *Bucak merkezi,* 2 731 nüf. (M)

ÇİLİNGİR i. (fars. *çilānger*'den). Kilit, anahtar ve bunlara benzer demirciliğin ince işlerini yapan sanatçı: *Bu sebepten anahtarı oradan alıp bir çilingire acele yaptırmaktan Şem'i için bir fayda umulmazdı* (H.R. Gürpınar). *Bir kunduracıya, bir çilingire, bir kuyumcuya: «Usta» dediniz mi, ne kadar memnun olur!* (N. Ataç). ‖ *Argo.* Kilit açan hırsız.

— DEY. *Çilingir sofrası,* üzerinde içki, meze ve hafif yemek bulunan içki sofrası: *Kur bakalım çilingir sofranızı* (C.S. Tarancı).

— Huk. *Çilingire ait kabahatler.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Çilingire ait kabahatler,* Türk Ceza kn. md. 582 ve 583'te gösterilmiştir. 582. md.ye göre, maymuncuk, anahtar v.b. yapıp bunu rastgele kimselere satanlar; 583. md.ye göre kilit açtırmağa çağrılanlar, çağıran şahsın açılacak yerle ilgisi olduğunu araştırmadan açtıkları takdirde, hafif hapis ve hafif para cezasına çarptırılırlar.

◆ **Çilingirlik** i. Çilingirin sanatı. ‖ Çilingirin elinden çıkmış iş. ‖ Dövme demirle yapılan, fakat makine yapısı işlerden farklı olan herhangi bir iş. ‖ *Araba yapımı çilingirliği,* otomobil yapımında kullanılan çeşitli demir kısımların yapılması ve yerine takılması. ‖ *Bina çilingirliği,* çelik profiller veya diğer madenlerin birleşimiyle parmaklık, kapı, rampa, balkon, çerçeve, demir kaplama, kilit v.b. yapımı ve bunların takılması. ‖ *Kaba çilingirlik,* çatı ve çelik köprü yapımında madenî kirişlerin yapılması, yerine monte edilmesi v.b. (LM)

ÇİLKA gölü, Hindistan'da (Orissa) göl. Çilka gölü, Bengal körfezi kıyısında eski bir koydur; bu koy denizden dar bir kıyı şeridiyle ayrılır, sularının bir kısmını Mahanadi'den alır ve kurak mevsim sırasında (aralık-haziran ayları arası) deniz sularıyle kaplanır. Balıklavalar ve tuzlu bataklıklar. (L)

ÇİM i. Bot. Buğdaygillerden çok yıllık bitki. Çoğu zaman sunî çayır yapımında kullanılır. (İlmî adı: *Lolium.*) ‖ Taş ve ağaç gibi cisimlerin üzerinde görülen yeşillik, yosun. ‖ Kokulu tohum. (Bk. ÇEMEN.) ‖ *Çim kesme makinesi,* çim biçmeğe yarayan âlet. Bk. ANSİKL.

— Bahç. *Çim tohumu,* çim yetiştirilen tohum.

— ANSİKL. *Çim*'in başlıca iki türü vardır: *İngiliz çimi (L. parenne)* ve *italyan çimi (L. Italicum).* Çim tohumu çimin kullanılacağı amaca göre seçilir; spor alanlarına ekilecek çimler dayanıklı ve iyice köklü olmalıdır; süs çimlerinin ise, dayanıksız da olsa ince olması gerekir. İngiliz çimi, dayanıklı olduğu için bütün çimlere katılır. Güdülen amaca ve toprağın bünyesine göre yumakotu, ayrık çimi, sarı yonca v.b. de çimler arasına girer.

Çim genellikle ilkbaharda, nispeten kuru toprağa ekilir. Birinci ekim boyuna, ikinci ekim enine doğru yapılır. Çimin boyu 2 sm'yi bulunca merdane geçirilir; 6-7 sm'yi bulunca biçilir. Çim hızlı büyüdüğü zaman (ilkbaharda), zararlı otları yok etmek için haftada iki defa, yerden 2-3 sm yukarıdan kesilir. Biçme işi yazın daha seyrek yapılır. Her biçimden sonra biçilen otların toplanması ve çimenliğin iyice merdanelenmesi gereklidir. Kumlu topraklarda ağır, killi topraklarda hafif merdaneler kullanılır. Sulama aralıklı, fakat bol yapılmalıdır.

● *Çim kesme makinesi,* küçük orak makinesi. İki küçük tekerleğin hızla döndür-

ÇİKAMATSU MONZAEMON

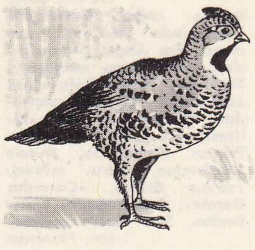

çil

çil ardıcı

Foto. X, Boucher-Multiphot (LAROUSSE)

düğü helezon biçiminde eğri ve keskin bıçaklar otu dipten keser. Bazılarında kesme aygıtı, kolları keskin, yatay bir pervane şeklindedir. Bir benzin veya elektrik motoruyle döndürülür. Daha geliştirilmiş modellerde motor, makinenin içindedir; bunlarda ayrıca sürücü için oturma yeri ve kesilen otları biriktiren bir kasa bulunur. (L)

ÇİMBİ, Osmanlı Türklerinin Rumeli'de fethettikleri ilk kalenin adı. Eski tarihî kaynaklarda adı çeşitli şekillerde geçer: *Tzympe, Çin hisarı, Cimbi, Cembini, Cimni, Cibni, Cimen, Çimni, Çimnik* v.b.

Rumeli'nin fethinde çok önemli bir hareket merkezi olan kalenin yeri eski osmanlı vakayinamelerinde «Görece'den aşağı, Gelibolu'dan yukarı» şeklinde gösterilir. Bu bilgi, kalenin Gelibolu'nun kuzeyinde bulunduğunu açık bir şekilde gösterirse de osmanlı tarihçileri kalenin yeri konusunda değişik bilgiler verirler. (M)

ÇİMÇEK i. *Mah.* Bir cins küçük serçe. *Çimçe, çinçe, çinte, çivger* de denir. (Burhaniye, Edremit, İçel, Mersin, Zeytinli.) [M]

ÇİM ÇİM zf. *Mah.* İsteksizce, az az (Bolu, Bartın, Çatalca, Kastamonu, Muğla, Zonguldak). [M]

ÇİMDİK i. (esk. türk. k. *çim*, buruşuk'tan). Birisinin etini, parmak uçlarının arasına alıp sıkma hareketi. ‖ İşaret parmağıyle başparmak arasına alınan miktar: *Bir çimdik biber.*

— ÇEŞ. DEY. *Çimdik atmak,* çimdiklemek. ‖ *Çimdik yemek,* çimdiklenmek: *Hanım nineden çimdik yiyerek kör olasıca diye haykıran...* (H.Z. Uşaklıgil).

— Kıyf. Esk. *Çimdik hotozu,* kadınların başlarına taktıkları ve çimdiklenmişe benzediği için bu adı alan hotoz.

— Terz. *Çimdik dikişi,* büze büze dikilen bir çeşit dikiş.

◆ **Çimdikleme** i. Çimdiklemek işi.

◆ **Çimdiklemek** geçl. f. Birisinin etini parmak uçlarının arasına alarak sıkıp acıtmak: *Çocuğun ne gizlice parmağını ısırır, ne yavaşça kolunu çimdiklerdi* (H.Z. Uşaklıgil).

◆ **Çimdiklenmek** dönşl. f. Çimdiklemek eylemine konu olmak. (M)

ÇİMEN veya **ÇEMEN** i. (esk. türk. *çimgen* > fars. *çemen*'den). Buğdaygiller familyasından bitki cinsi: *Çimen yetiştirmek.* ‖ Bu bitkinin toplu halde yetiştiği yer, çayır:

İsa'nın çilesi soldan sağa: Getsemani bahçesinde İsa'nın son duası, Fra Angelico tarafından, San Marco manastırı, Floransa; İsa Kafaya'nın karşısında, Giotto tarafından, Padova'daki Arena kilisesi; İsa ellerini yıkayan Pilatus karşısında, Duccio tarafından, Siena müzesi; İsa'nın ölümü, «Çarmıha Germe», Fra Angelico tarafından, San Marco manastırı, Floransa

Başbaşa uzandık günlerce ıslak / Çemenlerinde yaz bahçelerinin (A.H. Tanpınar). *Yeşil ördek yayılıyor çemende / Mehdi günü doğar âhir zamanda* (Karacaoğlan). ‖ Pastırma yapımında da kullanılan bir cins kokulu tohum. Bk. ÇEMEN.

— *Esk. Çemen-ârâ (çemen-bend* veya *çemen-pîrâ),* bahçıvan. ‖ *Çemen-suffa,* bahçede çimenle kaplı oturacak yer.

◆ **Çemender** bls. i. *Esk.* Eşek.

◆ **Çemenistan** veya **çemenzâr** veya **çimenzar** blş. i. *Esk.* Çimenle kaplı yer: *Her sene ilk baharda, bu şehrin kenarına gelerek yeşil bir çimenzara otağını kurardı* (Z. Gökalp).

◆ **Çimenlendirme** i. Toprağı çimle örtme.

◆ **Çimenlendirmek** ettrg. f. Çimle örtmek.

◆ **Çimenlik** i. Çimenli olan yer.

— Biyocoğ. Boyları 10 sm'den küçük buğdaygillerden meydana gelen kısa çayır. (ML)

ÇİMEN dağı, Doğu Karadeniz ve Yukarı Fırat bölümleri sınırında, Kelkit ve Karasu (Fırat) ırmakları arasında su bölümü meydana getiren dağ; yüksl. 2 700 m. Erzincan'ın kuzeybatısında yer alır ve güney eteklerinden Erzincan-Refahiye yolu geçer (Sakaltutan geçidi, 2 100 m). Kop dağları gibi, Kelkit-Çoruh dağları sisteminde yer alan Çimen dağının yapısında Birinci zamanın kıvrımlı şist ve kireçtaşları geniş yer tutar. (M)

ÇİMENTO i. (ital. *cemento*'dan). Su veya tuzlu bir eriyikle birleşince, döküldüğü yerin biçimini alan ve hava etkisiyle sertleşerek bağlayıcı bir hamur haline gelen toz madde. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Alüminli çimento,* eritilmiş boksit, kalker veya kireç karışımından elde edilen çimento. (Toz haline getirilen karışım su ile birleşince çabuk donduğu, yüksek mekanik ve kimyevî direnç kazandığı için çok kullanılır.) ‖ *Beyaz çimento,* içinde çok az demir oksit bulunan ve pişirilirken demirli küller katılmayan sunî çimento. ‖ *Dayanıklı çimento,* bileşimi ve inceliği çok çabuk sertleşmeyi sağlayan sunî çimento. ‖ *Dişçi çimentosu,* dişçilikte diş dolgusu veya kaplama yapmakta kullanılan sıvı ve toz madde bileşimlerinin tümü. (Meselâ çinko fosfatlı çimentolar, temel maddesi çinko oksit olan bir tozun, bileşiminde fosforik asit bulunan karmaşık bir eriyikle sulandırılmasından elde edilir.) ‖ *Genleşen çimento,* donarken hacmi de bir miktar artan çimento. (Bu genleşme, az miktarda alüminyum sülfatlı veya kalsiyum sülfatlı çimento katılmasıyle elde edilir. Bileşimin donma sırasında gösterdiği şişme büzülmeğe yol açan kuruma sırasındaki ufalmadan daha fazladır.) ‖ *Hidrolik çimento,* su etkisiyle donan ve suya karşı dayanıklı harç ve beton yapımında kullanılan çimento. ‖ *Magnezyumlu çimento* veya *Sorel çimentosu,* magnezyum oksit anhidritinin, magnezyum oksit eriyiğiyle karıştırılmasından elde edilen çimento: *Magnezyumlu çimento eksiz kaplamaların hazırlanmasında, biley taşlarının ve ahşap talaşlı panoların yapımında kullanılır.* ‖ *Metalürjik çimento,* çimento klinkeriyle, yüksek fırından alınan curufun az miktarda kalsiyum sülfatla karıştırılmasından elde edilen çimento. (Curuf miktarının artışına göre, *demir çimentosu, karışık metalürjik çimento, yüksek fırın çimentosu, klinkerli curuf çimentosu* elde edilir.) ‖ *Portland çimentosu,* sunî çimento. (İngiltere'de yapılan ilk sunî çimento portland taşı rengindeydi. «Portland» kelimesi bütün dünyada sunî çimentoya verilen genel addır.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Roma çimentosu,* Eskiçağda kullanılan sönmüş kireç ve puzolan karışımı çimento. ‖ *Sıva çimentosu,* sıva işlerinde kullanılan çimento. ‖ *Sunî çimento,* homogenleştirilmiş, dozu ayarlanmış kireç taşı, kil karışımının yüksek ısıda pişirilmesinden elde edilen çimento. ‖ *Tabiî çimento,* tabiî marnlı kireç taşı veya çimento taşının orta ısıda pişirildikten sonra, içine belli oranda ve düzgün bir şekilde dağılmış kireç ve kil karıştırılıp ince olarak öğütülmesiyle elde edilen hidrolik çimento. ‖ *Taşçı çimentosu,* çinko okside çinko klorür eriyiği karıştırılmasıyle elde edilen macun: *Taşçı çimentosu birkaç dakikada donarak parçalanan taşları yapıştırır.*

— İnş. *Volkanik çimento,* bileşiminde asfalt bulunan ve su geçirmediği için teras yüzeylerinin örtülmesinde kullanılan karışım. (Bu örtü, çimento veya seramik karolarla, dere kumu veya bitki toprağı veya çok katlı katranlı kâğıttan meydana gelir.)

— Jeol. Kültenin minerallerini, tanelerini veya başka bileşenlerini birbirine yapıştıran gereç: *kireçli, silisli, demirli çimento.*

— Kim. *Çimento-alçı,* bileşiminde belirli miktarda kil ve demir oksit bulunan kalsiyum karbonat.

— Patol. *Çimento uyuzu,* çimento işçilerinde görülen deri hastalığı. Bk. ANSİKL.

— Sanay. Bk. ANSİKL.

— Tar. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teknol. ● HAM MADDELER. Günümüzde, portland çimentosu üretiminde ham madde olarak kireç, silisyum dioksit, alüminyum oksit ve demir oksit kullanılır. Amerika Birleşik devletlerinde ve Kanada'da 30 çeşit ayrı ham madde kullanılır. Çimento taşı, magnezyum oranı düşük bir kireç taşı türüdür; bileşiminde ayrıca kil bulunur. Pennsylvania'da Lehigh vâdisinde bulunan Jacksonburg kireç taşları en ünlü örneklerden biridir. Kireç taşları aslında kalsiyum karbonat, yüzde oranları değişen çok az miktarda magnezyum karbonat ile kil ve kum karışımından meydana gelir. Eğer bu kireç taşı portland çimentosu yapımında kullanılacaksa, kil ve kumun varlığı bir zarar vermez. Çimentonun içindeki silikatlara istenilen özellikleri vermek için alüminyum oksit, silisyum dioksit ve demir oksit katılır. «Kireç taşı» terimi, içinde büyük miktarda kalsiyum bulunan bütün karbonatlı kayalar için kullanılır. Ama bir magnezyum ve kalsiyum karbonatı olan dolomit, magnezyum miktarı çok fazla olduğu için bu işte kullanılmaz.

Kolay ufalanır kalsiyumlu bir madde olan kireçli topraklar göl ve bataklıklardaki hayvan ve bitkilerin kalıntılarıdır. Hayvan kabukları ve bitki kalıntıları yüzyıllar boyunca 10 m kalınlığında, çimento yapımında kullanılmağa uygun, ham madde yatakları haline gelmiştir.

Hayvan kabuğundan meydana gelen kireçli toprakların içinde fosil halinde kabuklar, kabuk parçaları, kil ve kum bulunur.

Gerek İngiltere'de, gerek Fransa'da kullanılan bir metotla alçıya, killi maddeler katılarak sülfürik asit ve portland çimentosu elde edilir.

Nova Scotia ve Texas'ta eski olmayan istiridye ve midye kabukları toplanarak kireç elde etmek için yakılmıştır. Bununla birlikte Kuzey Amerika'nın Atlantik kıyılarında çimento yapımına yetecek ölçüde ham madde yoktur. San Fransisco koylarında 30 ayak kalınlığında bir tabaka meydana getiren deniz kabukları, çimento yapımında kullanıldığı gibi, Meksika körfezindeki istiridye kabukları da, Texas'ta Corpus Christi ve Houston'da, Alabama'da Mobile'de, Louisiana'da Baton Rouge'daki çimento sanayiinin ham madde ihtiyacını karşılar. Florida'da bu iş için kullanılan kabuklar, deniz dibinden çıkarılır ve kumlarının kısmen veya bütünüyle temizlenmesi için yıkanır.

Danimarka, İngiltere ve Fransa'da çimento yapımında bu ülkelerde bol miktarda bulunan tebeşir kullanılır. Tebeşir çok saf olan yumuşak ve kolay kırılır bir kalsiyum karbonattır. Kireç taşında alüminyum oksit ve silisyum dioksit yeterli miktarda bulunmazsa kil katmak gerekir. Nitekim, çimento taşı kullanılmadan çimento üretimi yapılan yerlerde bu duruma sık sık rastlanır. Bir toprak çeşidi olan kil, hem kolaylıkla diğer maddelerden arınır, hem de her yerde bulunur.

Yüksek fırın curufu da, portland çimentosu yapımında kireç taşıyle karıştırılarak bazı ham maddelerin yerine kullanılabilir. XX. yy.ın ilk yarısında fazla kullanılmayan bir başka ham madde de kömürle işleyen enerji istasyonlarından elde edilen uçucu küldür. Bu madde son zamanlarda oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır, portland çimentosu yapımında yararlanılan killi madde-

Foto. Anderson-Giraudon, Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

lere büyük benzerlik gösterir. Kullanılan demirli maddeler genellikle pirit curufu veya doğrudan doğruya demir madeninden elde edilir.

Çimento yapımı

Ham maddeleri çimento haline getirmek için dört işlem yapılır: 1) kırma ve inceltme. Bu işlem sonucunda kimyasal maddelerin birbiriyle birleşmesine bir zemin hazırlanmış olur ve çimentonun içindeki maddeler bundan sonraki pişirme işlemi için hazırlanır; 2) karıştırma, istenen özellikleri taşıyan çimentoyu elde etmek için ham maddelerin homogen bir hale getirilmesi; 3) karbon dioksidin çıkarılması ve yeni kimyasal grupların teşkil edilmesi için pişirme; 4) fırından çıkan maddenin alçı ilâve edilerek öğütülmesi.

● HAZIRLIK SAFHASI. Çeşitli ham maddeler kabaca ölçülerek vinçlerle stok yerlerinden alınır ve öğütme değirmenlerinin besleyicileri üstünde bulunan silolara doldurulur. Ham maddenin öğütülmesi için iki ayrı metot kullanılır. Bunlardan biri kuru, biri yaş olarak uygulanır. Kuru metotta maddeler rutubeti yüzde 1 oranına ininceye kadar kurutulur ve öğütülür. Yaş metotta ise değirmenlere su verilerek maddeler bir hamur haline getirilerek öğütülür.

Kuru metot. Maddeler elekten geçirilir ve toz haline getirilir. Birinci aşamada düşey ve döner değirmenler kullanılır. İkinci aşamada daha uzun ve çapları daha küçük boru halinde değirmenler kullanılır. Boruların içinde 1,9-5 sm boyunda öğütücü toplar bulunur. Bunlar çeşitli hareketler yaparak değirmenin içindeki maddeleri yoğunlaştırıp sıkıştırır.

Genellikle bu ilk iki aşamada kullanılan değirmenler birbirinden delikli çelik diyaframlarla ayrılan ve çeşitli boylarda öğütücüleri olan iki veya üç kısımdan meydana gelme tek bir makinenin içindedir.

Kuru metottaki bütün bu değirmenler kapalı bir devre halinde çalıştırılabilir. Aralarındaki hava ayırıcıları değirmenlerden çıkan maddeyi kalın ve ince olmak üzere iki kısma ayırır. Kalın kısım yeniden öğütülmek üzere değirmene döner, ince kısım stok silolarına aktarılır. Kireç taşı ve çimento kayaları ince toz haline getirilmeden önce çoğunlukla bunların içindeki suyu çıkarmak gerekir. Bu kurutma işlemi genellikle 1,8 - 2,40 m çapında 18-45 m uzunluğunda silindir biçimi kurutma fırınlarında yapılır; ısıyı bir yanma hücresi sağlar. Ateş için kömür kullanıldığında alevlerin doğrudan doğruya işlenen maddelere değmemesi için tedbir alınır. Modern tesislerde genellikle petrol, kömür veya gazla yanan bir fırından elde edilen sıcak hava, öğütücü değirmenlere doğrudan doğruya verilir.

Öğütülen ham madde hava basınçlı pompalarla beton silolara doldurulur. Sık sık örnek alınarak ham madde oranları tespit edilir. En sonda elde edilen karışım fırına girmeden önce birkaç saat daha karıştırılarak homogen bir hale getirilir.

Yaş metot. Öğütücü değirmenler, kuru metotta kullanılanlara çok benzer. Oranları kabaca ayarlanmış olan kireç taşı ve diğer maddelere değirmene girerken su katılır. Titreşimli elekler büyük parçaları ayırarak, bunları yeniden değirmen girişine yollar. Öğütülmüş hamur bundan sonra santrifüj pompalarıyle karıştırma ve ayarlama havuzlarına aktarılır. Bu havuzlar çöküntülere ve ayrışmalara engel olmak için sıkıştırılmış hava ve mekanik karıştırıcılarla karıştırılır, tekrar tekrar incelenir, gereken tashihler yapılır.

● PİŞİRME. Çimento fabrikalarında fırın kısmı oldukça önemlidir. Bunun bir sebebi yakıt tüketiminin, çimentonun fiyatını etkilemesi; bir başka sebebi de, çimento kalitesinin ısı derecesine bağlı olmasıdır. Çimento sanayiinin ilk kurulmağa başladığı yıllarda dikey fırınlar kullanılıyordu. Bunlar bugün hâlâ modernize edilmiş olarak Avrupa'da kullanılmakta ise de Amerika Birleşik devletleri ve Kanada'da terkedilmiştir. Yalnız bazı yerlerde bu fırınlarda tabiî çimento pişirilir. Yakıt açısından elverişli şartlara sahip olmakla birlikte, dikey fırınların işlemleri hem uzun sürer, hem de üretim kapasiteleri düşüktür.

Modern döner fırınlar perçinlenmiş veya kaynak yapılarak birleştirilmiş çelik silindirlerden meydana gelir. Eskiden genellikle 1,8 m çapında ve 18 m uzunluğunda olan silindirlerin yerine şimdi daha büyük (5,5 m çapında ve 183 m uzunluğunda) silindirler kullanılmaktadır. Bu silindirler çelik tekerlek ve döndürücüler üstünde yer alır, saatte ortalama 50 ilâ 90 kere döner. Yaş metotta hamur, kuru metotta da ham madde karışımı giriş ağzından silindire girer, fırının içinden birkaç saatte geçerek çıkış ağzından sertleşmiş olarak çıkar. Çıkış ucunda ısı, kömür, tabiî gaz veya mazot yakılarak sağlanır. Burada ısının 1 230°C ilâ 1 420°C arasında olması gerekir. Sıcak gazlar, fırının içinden çimentonun ters yönünde geçer ve kullanılan fırına göre çimentonun giriş ağzından 283°C ilâ 755°C ısınmış olarak çıkar.

Yaş metot fırınları kuru metot fırınlarından biraz daha uzun olur. Bunun sebebi, fırının uzunluğunun $\frac{1}{4}$ ilâ $\frac{1}{5}$ kadar bir kısmının yaş metotta suyu buharlaştırmak için kullanılmasıdır. Bu fırınların içi ısının sıcak gazlardan çimento maddesine geçişini kolaylaştıracak biçimde yapılmıştır.

Dönen fırınlardan çıkan sert ve sıcak klinker, soğutuculara gider. Burada sert madde öğütülmeye veya stok yerine gitmeden soğutulur. Bu sırada elde edilen ısı da, fırınlarda yeniden kullanılır. Modern döner fırınlar oldukça karmaşık denetleme araçlarıyle donatılmıştır. Çıkış ağzındaki deliklerden içeri bakılarak, denetlemek de mümkündür. Renkli camlar kullanan tecrübeli bir göz buradan renk ve alev durumunu, yarı ezilmiş maddenin kıvamını, sertleşen parçaların büyüklüğünü, ekzotermik tepkimenin yerini görebilir.

● ÖĞÜTME. Çimento yapımının son aşamasında soğutulmuş sert klinker yüzde 4 ile yüzde 5 oranında alçı ilâve edilerek öğütülür. Elde edilen toz, kullanılmağa hazır çimentodur. Bu iş için gerekli değirmenler kuru öğütme metodu bölümünde anlatılanların aynıdır. Çimento tozlarının ortalama büyüklüğü 10 mikrondur. Çimento öğütüldükten sonra hava pompalarıyle silolara aktarılır.

Portland çimentosunun standart tipleri

● ASTM (American Society for Testing and Materials), portland çimentosunu beş tipe ayırarak standardize etmiştir. Tipler romen harfleriyle gösterilir. Bu tipler, farklı bileşimlerle farklı çimento çeşitlerinin nasıl elde edilebileceğini gösterir:

I. ASTM'in, I. tip diye nitelendirdiği çimento tipi genel olarak beton yapımında kullanılır. Özgül nitelikleri yoktur. İngiltere'de bu tip çimentonun karşılığı normal portland çimentosudur. I. nu.lu tip kimyasal bileşim bakımından öteki tiplerden daha zengindir. Bileşimi için şöyle bir örnek verilebilir: yüzde 48 C_3S, yüzde 27 C_2S, yüzde 12 C_3A ve yüzde 8 C_4AF.

II. Betonun orta derecede asit sülfürik tuzuna maruz kalacağı veya sıcaklığın orta dereceyi aşmayacağı yerlerde kullanılır. Bunu sağlayacak özellikler, C_3A ve C_3S'ün miktarını orta derecede tutmakla elde edilebilir.

III. Çimento çabuk sertleşen bir çimento cinsidir. Çok ince olup bir günde sertleşir. Betonun çok çabuk kuruması gereken yerlerde kullanılır.

IV. Alçak ısı çimentosu diye adlandırılır. Betonun kalın olması gereken ve ısı artışının hacim genişlemesi ve çatlama yapacak kadar yüksek olabileceği yerlerde kullanılır. İngilizler bu tip için ısı tatbikini doğrudan doğruya ilgilendiren kayıtlar öngörmüşlerse de ASTM C_3A ve C_3S miktarlarını sınırlamıştır. Bu tip, büyük çaptaki yapım işlerinde kullanılır.

V. Bu tip de, IV. tip gibi, her zaman bulunmaz. Asit sülfüriğe dayanıklı olması gereken yerlerde kullanılır. İçindeki C_3A oranı azdır. Avrupa'da Ferrari çimentosu diye bilinen asit sülfüriğe dayanıklı çimento da Al_2O_3 ve Fe_2O_3'ün birbirleriyle olan ağırlık oranları 0,6 ile 1,0 arasındaki orana eşittir.

● *Türk Standartları enstitüsü*'nün (TS) hazırladığı portland çimentosu (PÇ) standartları şunlardır:

a) *Normal*	NPÇ	350
b) *Yüksek dayanımlı*	YPÇ	500
c) *İlk dayanımı yüksek*	İPÇ	600

Bu üç tipte, magnezyum oksit (MgO) yüzde 5, sülfürik asit anhidrid'i (SO_3) yüzde 3, yabancı maddeler (alçı taşı hariç) yüzde 1'dir.

Yüksek fırın curuf çimentoları da iki tip'e ayrılır:

a) *Normal demir portland çimentosu* (NDPÇ 350), minimum 70 kısım portland çimento klinkerine, maksimum 30 kısım birden bire soğutularak granüle edilmiş bazik yüksek fırın curufu katılarak elde edilir.

b) *Normal yüksek fırın portland çimentosu* (NYPÇ 350), yapımında ise, portland çimento klinkeri oranı 15-69 kısım, bazik yüksek fırın curufu oranı ise 85-31 kısımdır.

Ayrıca, türk standardlarına göre *uçucu küllü çimento* (UKÇ 350) ve *traslı çimento* da (TÇ 350) yapılmaktadır.

Bu tiplerden ilk üçü memleketimizde her yerde yapılabilir. NDPÇ 350 sadece Bartın'da, NYPÇ 350 ise Balıkesir, Tarsus ve Kırklareli'nde imal edilir.

Özel portland türleri

Az miktarda kimyasal madde katılarak değişik portland türleri elde edilmiştir. Bunlar petrol - kuyusu, plastik, geçirmez, hidrofobik çimento adlarını taşır. Derin kuyulardaki yüksek sıcaklıklarda kullanılır. Çabuk sertleşmeyecek şekilde hazırlanır. Plastik çimento dış sıva ve stüklerde kullanılır. Su geçirmez çimento, suyun sızmaması gereken beton yapımında; hidrofobik çimento da kullanılmadan önce su buharının yüze soğurma miktarını mümkün olduğu kadar azaltmak için kullanılır. Renkli portland çimentoları beyaz veya gri çimentoya boya karıştırılarak, beyaz çimento da demir oksidi çok az olan maddelerle elde edilir.

Portland çimentosu bazen başka maddelerle öğütülür, istenen miktarda da alçı taşı katılır. Daha önce söz edilen portland curufu ve portland puzolan çimentolarında portland çimentosu ile öbür madde tüm karışımın belirli oranını meydana getirir, fakat oranlar her halde birbirinden hayli farklılık gösterir. Portland-puzolan çimentosunda, silisli bir madde olan puzolan, portland çimentosunun hidroliziyle açığa çıkan kireçle birlikte etki yapar. Tabiî puzolanların kökeni genellikle volkaniktir. Sunîleri arasında uçucu kül, bazı yanık topraklar, killer ve tabaka taşlar bulunur. Portland-puzolanlarının ısı salıverme oranı I. tip portlandlardan daha düşüktür. İyi puzolan kullanılır ve yeterince karıştırılırsa bir süre sonra nispeten sağlamlaşır. Bu çimentolardan bazıları alkalilerin reaksiyonuna karşı koruyucudur. Portland curufu çimentolarında çabuk soğutulmuş bir yüksek izabe fırını curufu kullanılır ki, bu madde kireçle etkilendirildiğinde çimentolaşır. Portland-curuf çimentosunun portland çimentosuna yakın nitelikleri vardır; nispeten alçak ısı gelişimlidir. Özel amaçlar için portland çimentosunun genişleyici madde ile karışımından genişleyici çimentolar elde edilmiştir. Fransa'da imal edilen ilk genişleyici çimento, kalsiyum sulfoaluminat hidrat formasyonu yardımıyle genişler. Duvarcılık çimentoları, genellikle portland çimentosuyle kireç taşının ve buna katılan yardımcı maddelerin çok ince bir şekilde öğütülmesiyle elde edilir. Harcın içindeki hava kabarcıkları, çimentonun işlenebilirliğini kolaylaştırır ve kireç taşı, çimento özelliği taşımazsa da dolducu olarak makbul sayılır.

Bazen portland çimentosuyle tabiî çimento harman edilir. Ayrıca, çabuk donan bir

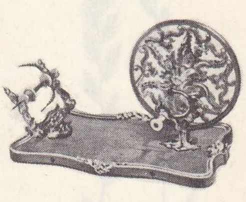

çile makinesi
Dekoratif Sanatlar müzesi, Fransa

Foto. LAROUSSE

italyan ingiliz
çim

çim kesme makineleri

motorlu

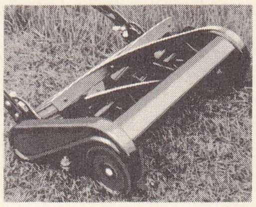

mekanik

mamul elde etmek için bazen portland çimentosu ile alüminli çimento karıştırılır.

— Patol. *Çimento uyuzu*, ellerde ve kollarda önce kabarcık, sonra sivilce şeklinde ortaya çıkar. Nem deriyi yumuşatarak tozların deriyi tahriş etmesini kolaylaştırır; böylelikle deri ekzama görünümü alır. Çimento uyuzu merhemlerle ve deri duyarlığını azaltıcı ilâçlarla tedavi edilir.

— Sanay. Jeolojik yapısıyle Türkiye, çimento üretimi için gerekli kalker-kil ve marn kaynakları bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biridir. Çimento, ucuz bir mamul ama ağır bir yük olduğu için, nakliye masraflarının özel bir önemi vardır; onun için çimento sanayiinin ülkenin her tarafına uygun bir şekilde yayılması gerekir. Ayrıca üretim tekniğindeki sürekli gelişmeler ve artan ihtiyaç yüzünden, kuruluşların sürekli olarak modernleştirilmesi, daha fazla üretim yapılması zorunludur. Bu yüzden Türkiye'de kurulan ilk fabrikalar (Eskişehir [1916], Yeşilköy [1926]) kapatılmış; Darıca (1914), Ankara (1928), Zeytinburnu (1932), Kartal (1930) ve Sıvas (1943) fabrikaları ise genişletilerek düzeltilmiştir. Türkiye'de çimento sanayii alanındaki çalışmalar İkinci Dünya savaşından sonraki yıllarda (1947-1953) hızlanmış, 1963-1969 yıllarında birinci ve ikinci beş yıllık plan dönemlerinde konuya özel bir önem verilmiştir. Böylece 1945 yılındaki 400 000 tonluk üretim, 1955'te 1 000 000 tona, 1960'ta 2 200 000 tona, 1965'te 3 300 000 tona, 1969'da ise 5 795 000 tona yükselmiştir. Çimento sanayiinin gelişmesinde dikkati çeken başlıca özellikler şunlardır: kuru metoda dönülerek üretim arttırılmış, yakıttan tasarruf edilmiştir; kurulmuş fabrikalar genişletilmiş, memleketin boşluk bulunan yerlerinde yeni ve büyük kapasiteli fabrikalar kurulmuştur; kullanılan yerli malzeme yüzde 50'ye çıkarılarak dış satınalmalar en aza düşürülmüştür.

Türkiye'de 1969 sonlarında resmî sektörün, 450 000 ton/yıl kapasiteli Adana; 450 000 ton/yıl kapasiteli Afyon; 500 000 ton/yıl kapasiteli Ankara; 135 000 ton/yıl kapasiteli Balıkesir; 260 000 ton/yıl kapasiteli Bartın; 450 000 ton/yıl kapasiteli Çorum; 450 000 ton/yıl kapasiteli Elazığ; 220 000 ton/yıl kapasiteli Gaziantep; 135 000 ton/yıl kapasiteli Niğde; 135 000 ton/yıl kapasiteli Pınarhisar; 450 000 ton/yıl kapasiteli Sıvas; 220 000 ton/yıl kapasiteli Söke; 300 000 ton/yıl kapasiteli Trabzon; 250 000 ton/yıl kapasiteli Van fabrikaları yanısıra, özel sektöre ait, 425 000 ton/yıl kapasiteli Akçimento (Çekmece); 425 000 ton/yıl kapasiteli Batı Anadolu (İzmir); 280 000 ton/yıl kapasiteli Bursa; 500 000 ton/yıl kapasiteli Darıca; 180 000 ton/yıl kapasiteli Eskişehir; 425 000 ton/yıl kapasiteli Hereke; 550 000 ton/yıl kapasiteli Kartal; 180 000 ton/yıl kapasiteli Konya; 400 000 ton/yıl kapasiteli İzmir; 220 000 ton/yıl kapasiteli Zeytinburnu kuruluşları vardır. Toplam olarak 24 fabrika çalışma halindedir. Ayrıca Tarsus'taki 15 000 ton/yıl kapasiteli bir fabrika da beyaz çimento yapmaktadır. Tamamlanmak üzere olan Ankara'daki Baştaş çimento fabrikasının 1970'te, Gaziantep ve genişletilmesine çalışılan Akçimento ile Erzurum çimento fabrikasının 1971'de işletmeye alınacakları beklenmektedir. Son 20 yıldaki üretimle tüketilen çimento miktarları arasındaki ilişki şöyledir:

YIL	ÜRETİM (ton)	TÜKETİM (ton)
1949	375 060	401 800
1954	703 300	1 330 000
1959	1 734 000	1 748 000
1964	2 940 000	3 026 000
1965	3 244 000	3 287 000
1966	3 865 000	4 002 000
1967	4 249 000	4 456 000
1968	4 731 000	5 176 000
1969	5 795 000	6 012 000

Geçmiş yıllardaki tüketim fazlası, çimento ithali yoluyle kapatılmıştır. 1970 Yılında 8 milyon tonu bulacağı hesaplanan üretim, ihtiyacı karşıladığı için ithal durdurulmuş, ihraç için gerekli temaslara başlanmıştır.

— Tar. Eski Mısırlılar saf olmayan alçı taşını piramit inşaatında harç olarak kullandılar. Eski yunanlıların ise bu amaçla sönmüş kireç kullandıkları biliniyor. Romalılar harç yaparken sönmüş kireçten yararlanmayı, muhtemelen Yunanlılardan öğrendiler. Yunanlılar da Romalılar da volkanik bölgelerde bulunan kırmızı toprağı, kum, kireç ve su ile karıştırarak, puzolan harcı denen bir cins harç yaparlardı. Puzolan kireçle karıştırıldığında kimyasal bir tepkime göstererek katılaşır. Pozzuoli adlı bir italyan kasabasında bu harcı yapmağa elverişli volkanik bir cins kireç taşı bulunur. Puzolan kelimesi bu kasabanın adından türemiştir. Romalılar toz haline getirilmiş çömlek parçalarını da puzolan yerine kullanmışlardır. Puzolan ile yapılmış çimento kireç ve su ile karıştırıldığında suya son derece dayanıklı oluyordu. Uzun süre bu çeşit çimentonun suya dayanan tek cins olduğu sanıldı. Roma Pantheon'unda ve Colosseum'da bu cins çimento kullanılmıştı. Ortaçağlarda harcın kalitesi bozuldu. Genellikle az yanmış kireçle yapılan kumkireç karışımı bir harç kullanılıyordu. 1756'da John Smeaton, İngiltere'de Cornwall'da Eddystone fenerini yeniden yapmakla görevlendirildiği zaman su altında kalan kısımlarda kireçle karışık bir puzolan harcı kullandıysa da bu harcın her duruma cevap vermediğini gördü. Smeaton girişliği deneylerin sonunda balçıklı kireç taşıyle yapılan kirecin çok daha iyi olduğunu ortaya çıkardı. Smeaton su kirecinin nasıl yapılacağını ilk anlayanlardan biridir. 1796'da ingiliz James Parker çok yanmış ve saf olmayan bir kireç tuzu buldu. Bu tuzu kullanarak yaptığı çimentoya Roma çimentosu adını vermişti. Bu çimento aslında tabiî bir çimentoydu. Parker'in kireci çimentoda sönmüyordu. 1820'lerden sonra Amerika Birleşik devletlerinde «çimento kaya»dan çıkarılmağa başlanan çimentolar da aynı tepkimeyi gösteriyordu. Kısa zamanda bir tabiî çimento sanayii gelişti. 1824'te İngiltere'de Joseph Aspdin açık sarı renkli yeni bir çimento yaptı. İngiltere'de Portland'da çıkan malta taşına benzeyen açık sarı bir taşı andırdığı için bu çimentoya *portland çimentosu* adı verildi. Bu adı kendisi seçtiği için bugün kullanılan portland çimentosunun da Aspdin tarafından bulunduğu söylenir. Ama bu nokta oldukça tartışmalıdır. Benzer çimentoların daha önceki yıllarda da yapılmış olduğu iddiası vardır. Bugün portland çimentosu tabiî çimentonun ilmî bir biçimde işlenmesi sonucu elde edilmektedir. Üretim metotları da yıllar boyunca büyük değişikliklere uğradı. Eski kireç fırınları sabitti ve belli aralarla yakılırdı. Üretim küçük bir alanda yapılır, çimento değirmen taşıyle öğütülürdü. Kireç fırınları da büyük ölçüde değişmişti. En önemli değişiklik döner fırınların yapılması oldu. 1877'de ingiliz T.R. Crampton çimento için de döner fırın kullanmak istediyse de başarısızlığa uğradı. Daha sonra Frederick Ransome 1885 ve 1886'da Amerika Birleşik devletleriyle İngiltere'de döner çimento fırınları için bulduğu yeni bir metodun patentini aldı. Amerika'da bu yeni metot büyük başarı kazandı ve bu ülkede portland çimentosu üretiminde döner fırınlar her yerde kullanılmağa başladı. Avrupa'da ise bu fırınların yanında sürekli çalışan yukarıdan doldurma fırınlar da yaygındır.

◆ **Çimentolama** i. Teknol. Bir harç veya çimento içinde tespit etme işi.

◆ **Çimentolanma** i. Çimento ile karılma veya çimento ile kaplanma.

— Jeol. *Çimentolanma kuşağı*, su aracılığı ile gelmiş bir çimento mineralinin kaya boşluklarını doldurmuş bulunduğu yerkabuğunun üst kısmıdır; bu sayede kumlar, kumtaşlarına dönüşmüştür. (LM)

ÇİMKENT, S.S.C.B.'de (Kazakistan) şehir, Aladağ eteğinde; 185 000 nüf. Bir vahanın merkezi olan Çimkent, komşu dağdan çıkarılan çinko ve kurşun filizleri sayesinde sanayi şehri oldu. Demirsiz maden dökümevleri. Makine sanayii. Pamuk ipliğiği ve dokumacılığı. Tütün imalâthaneleri. Meyve ve sebze konserveleri. (L)

ÇİMKİRMEK geçl. f. Bk. ÇEMKİRMEK.

ÇİMLENMEK geçz. f. (*çim*'den *çim-le-n-mek*). [Tohum için] Filiz sürmek, filizlenmek. || Üzeri çimle kaplanmak. Üzerinde çim bitmek. || *Teklz.* Azar azar almak. Başkasına ait olan şeylerden yararlanmak: *Dükkânda öteden beriden çimleniyoruz* (H. E. Adıvar).

— Balıkç. Balığın iğneyi ısırmadan oltadan yemi koparması.

◆ **Çimlendirme** i. Çimlendirmek işi.

— Bahç. *Çimlendirme âleti*. Tohumların çimlenme gücünü kontrol etmeğe yarayan âlet.

— ANSİKL. Bahç. İki çeşit *çimlendirme âleti* vardır: **1.** sabit veya değişken ısılı etüv; tohumlar buna süzgeç kâğıdı içinde konur; **2.** Jacobsen veya «Kopenhag kabı»; içinde su bulunan bu kaba fitilli bir keçe konur; keçenin üstüne süzgeç kâğıdı, onun üstüne de denenecek tohumlar yerleştirilir. Her keçenin üstü camdan küçük bir fanusla örtülür.

◆ **Çimlendirmek** ettrg. f. Çimlenmesini sağlamak.

◆ **Çimlenme** i. Bir tohumun, elverişli şartlar altında, kendi türünden yeni bir bitki meydana getirmek üzere faal bir gelişme göstermesi şeklinde beliren olaylar dizisi. || *Teşm. yol.* Çok durgun bir yaşantı içinde bulunan kapalı bir organın (spor, yumurta, yumrucuk) faal hayata geçişi.

— Bot. *Çimlenme gücü*, çimlenmeğe elverişli canlı tohumun özelliği. (Bazı yağlı tohumlar birkaç ay veya bir yıl içinde çimlenme gücünü yitirir; nişasta bakımından zengin olanlar ise çimlenme gücünü yıllarca koruyabilir.)

— ANSİKL. *Çimlenme*, ilmî bakımdan, bitki taslağının durgun hayattan canlı hayata geçişi olarak nitelenebilir. Bu geçiş için gerekli şartlardan bir kısmı (iç şartlar) tohuma ilişkindir; diğerleri ise (dış şartlar) dış ortama aittir. Tohumun her kısmı iyi gelişmiş ve olgun olmalıdır. Tohum çimlenme gücünü haftalarca, aylarca, hattâ yıllarca korur; bununla beraber bazı bitkilerde (kahve) bu süre çok kısadır. Bacquerel yüz elli sekiz yıl önce toplanmış *Cassia* tohumlarını çimlendirebilmiştir. Fakat firavunların mezarında bulunan buğday tanelerinin çimlendiği doğru değildir. Bazı bitkilerde çimlenme gücü, tohumlar serpiştikten bir iki yıl sonra iyice artar.

Çimlenmeyle ilgili dış şartlar üçtür: tohum, dışarıdan yeteri kadar su, oksijen ve ısı almalıdır. Her bitki için gerekli en az, en elverişli veya en çok ısı miktarı başkadır.

Bazı maddeler çimlenme için iyi değildir: anestezik maddeler çimlenmeyi hemen durdurur. Bazı antisepsi maddeleri tohumu öldürür. Işığın çimlenme üzerinde doğrudan doğruya hiç bir etkisi yoktur.

Bir keneotu tohumu çimlenirken incelenirse, önce kökçüğün oluştuğu, kabuğu delerek toprağa daldığı, sonra çenek altı eksenin uzamağa başladığı ve tohumu da beraberinde yukarı kaldırdığı, çeneklerin açıldığı ve yeşillendiği, nihayet çenek üstü eksenin büyüdüğü ve ilk tomurcuğun oluştuğu görülür.

Çenekler toprağın yüzüne çıkarsa çimlenme yer üstü, bezelyede olduğu gibi çenekler toprağın içinde kalırsa çimlenme yer altıdır denir. Bu ikinci durumda çeneklerin yaprak rolü oynayamayacağı, yedek besin organı olduğu açıktır. Fasulyenin durumu ikisi ortasıdır: çenekleri toprağın yüzüne çıkar, ama bitkiye ancak yedek besin sağlar.

Çimlenme sırasında tohumun içinde geçen olaylar, çeneklerde veya besi dokusunda bulunan besleyici maddelerin sindirilmesinden ibarettir. Bu maddeler bazı enzimlerin (amilaz, invertin) yardımıyle özümlenebilir duruma gelir. Yedek besin çeneklerde ise, enzimler de besi dokusunda meydana gelir (iç sindirim); yedek besin çeneklerin dışında, besinler de yağlı ise, iç sindirim olur; fakat besinler nişastalı ise embriyon, enzimleri çeneklerde meydana getirir ve besi dokusu hücreleri bunu geçirme yoluyle her tarafa yayar (dış sindirim).

Çimlenme sırasında termometreyle ölçüle-

Foto. Wolf (LAROUSSE)

bilecek derecede bir ısı yayılır, solunum kaysayısı $\frac{CO_2}{O_2}$, 1'den aşağı düşer. Oksijenin bir kısmı, yağlı maddelerin zararına olarak su sentezi için kullanılır. (LM)

ÇİMMEK geçz. f. *Halk dili.* Yıkanmak. Suya girmek: *Florya'ya çimmeğe gidenler yüzünden yer bulamayıp ayakta kalacaksınız* (N. Ataç).

◆ **Çimecek** ve **çimek** i. *Halk dili.* Yıkanılacak yer, hamam. (M)

ÇİMREMEK geçl. f. **Bk.** ÇEMREMEK.

ÇİMOTU bkş. i. Buğdaygillerden otsu bitki. Genellikle çorak ve taşlı arazilerde yetişir. (İlmî adı *Festuca.*)

— ANSİKL. Bromus ve sarı yoncaya yakın olan *çimotu* çok yıllık bir bitkidir; sap kısmı hemen hemen çıplak, çiçekleri küçük ve yeşilimsidir. Sık topluluklar halinde yetişir. Tabiî çayırların temel bitkisi olduğu için tarımda önemi büyüktür. Diğer bazı bitkilerle bir arada sunî çayır yetiştirmekte de kullanılır. Tabiî çayırlarda bol bulunan bazı türleri (çayır çimotu, yalancı saz) ara sıra su altında kalan, fakat daima akaçlanan topraklarda yetişir. (L)

ÇİN i. Asya kıtasında ülke. (Bk. ÇİN [— *Halk cumhuriyeti*].) || [İsim tamlamalarında] Çin işi, çinli: *Çin müziği. Çin yemeği.*
— *Esk. Çin ü Maçin,* Çin ve Mançurya.
— İşlemc. *Çin iğnesi,* uzun iplikler atarak doldurma suretiyle yapılan işleme.

◆ **Çinli** i. Çin halkından olan kimse.

◆ **Çinlileştirme** i. Özellikle ilkel veya geri kalmış bir medeniyete sahip ülkelerde çin medeniyetinin yayılması süreci. (Bu yayılma askerî fetih ve fethedilen ülkelerde yapılan idarî teşkilâtlanma sonucu meydana geldi.) [LM]

—**ÇİN** ek. (fars. *çîden,* toplamak'tan *-çin*). *Esk.* «Toplayan, seçen anlamında bileşik sıfat yapar: *Güher-çîn,* cevher toplayan; *gül-çîn,* gül toplayan; *hurde-çîn,* kırıntı toplayan; *hûşe-çîn,* başak toplayan.

◆ **Çide** sıf. *Esk.* Toplanmış.

◆ **Çinende** sıf. *Esk.* Toplayıcı. (M)

ÇİN i. (fars. *çin*). *Esk.* Kıvrım, büklüm, buruşukluk, çatıklık: *Görünür, safha-i emvâce düşen lem'a gibi / Alnının çîn-i bülendinde o rûh-i asabî* (T. Fikret).
— *Esk. Çîn-i cebîn* veya *çîn-i pîşanî,* alın kırışıklığı: *Herkesin vechinde bir reng-i beşâşet münceli / Kalmadı ehl-i melâl ü hüznde çîn-i cebîn* (Ziya Paşa). || *Çîn-i ebrû,* kaş çatıklığı, kaş çatma: *Toplanır titreyerek leblerine bir kelime / Çîn-i ebrû ile mefhumunu eyler inkâr* (Ali Ekrem Bolayır). || *Çîn-i infiâl,* yüz buruşturma, dargınlık gösterme: *Bilmem niçin, yakıştırıyordum, hazan-nümâ / Bin çîn-i infi'âli cebîn-i bülendine* (T. Fikret). [M]

ÇİN i. Bk. ÇİN.

ÇİN (— HALK CUMHURİYETİ), Doğu Asya'da devlet; 9 736 000 km²; yaklş. 750 milyon nüf. (dünya nüfusunun dörtte birine yakın). Başkenti *Pekin;* başlıca şehirleri: *Şanghay, Tientsin, Şınyang, Vuhan, Çung-Çing, Kanton.* Eskiden Pekin'deki merkezî hükûmetin yönettiği (nazarî olarak) asıl Çin ile dışında kalan bağımlı bölgeler Mançurya, Moğolistan, Çin Türkistan'ı, Tibet) birbirinden ayrı sayılırdı. Moğolistan'ın büyük kısmı veya Dış Moğolistan 1921'den beri bağımsız bir devlettir; Çin toprakları 1949'dan beri, millî azınlıkların yaşadığı bölgelerde özel bir teşkilât bulunmakla birlikte, tek elden yönetilmektedir.

COĞRAFYA

Fizikî coğrafya

● *Yer şekilleri.* Büyük Hsing-an'dan Yûnnan'a çekilen çizginin her iki yanında, yer şekilleri birbirinden çok farklı iki bölge ayırdedilir: çok dağlık bir iç bölge; yer şekilleri çok parçalanmış doğu ve güney bölgesi. Çin topraklarının iç kısmında yayla ve çoğu kapalı havzaları çevreleyen yüksek sıradağlar vardır; yükseltiler batıya ve güneye doğru artar. Gobi çölü yaylasına doğuda Büyük Hsing-an, güneyde Nanşan dağları hâkimdir. Tienşan sıradağları güneyde (7 000 m) Cungarya havzasını, Tarım havzasından ayırır. Nanşan ve Kûn-lûn dağları (6 000 m) arasında kapalı Tsaydam ve Kukunor (veya Çing-hay) havzaları uzanır. Çoğunlukla (yanlış olarak) yayla sayılan Tibet havzaları ve sıradağları 3 000 m'den yüksektir, yanlarında batıda Karakurum, güneyde Transhimalaya ve Himalaya kütleleri yükselir.

Çin'in yeryüzü şekilleri kuzeydoğuda, doğuda ve güneyde çok daha karmaşıktır. Kuzeydoğudaki geniş ovayı bir yandan Büyük Hsing-an, öte yandan Küçük Hsing-an ve Çang-bey-şan dağları çevreler. Ova oldukça geniş bir şekilde Po-hay körfezine açılır ve kayalık Guangdung yarımadası ile devam eder; körfezin öte yanında yeniden ortaya çıkar ve büyük Kuzey Çin ovasını (doğuda ihtiyar Şandung dağları, batıda Şansi ve Şensi yaylaları, güneyde Çin-ling dağları ve bunların uzantılarıyle Huay-yang dağları tarafından çerçevelenir) meydana getirir. İç yaylalar (Şansi ve Şensi) jeoloji bakımından yapısı çok değişik olan ve kurak iklim tarafından meydana getirilen lös ile örtülüdür; ince toz halindeki bu toprak sulama imkânı bulunduğu zaman çok verimlidir. Güney Çin'de büyük sıradağlar kaybolur. Yûnnan ve Guycon, kalkerli yaylalardır; Sıçuan, Kızıl havza denilen büyük bir ovadır; Kûn-Lûn ve Himalaya'nın uzantıları olan yüksek sıradağlarla çevrilidir. Güney Çin'in geri kalan bölgeleri, alçak sıradağlar ile Yangdzıkiang ve Sinkiang havzalarına açılan tepeler ve bunların kollarından meydana gelir. Yangdzı'nın ağzına kadar yüksek olmayan (Liaodung ve Şandung dışında) Çin kıyıları, güneyde çok daha girintili çıkıntılıdır: kıyı boyunca uzanan birçok küçük ada, daha açıkta Tayvan (Formoza) ve Haynan adalarıyle tamamlanır.

● *İklim.* Batı ve kuzeye doğru yarı çorak ve çölsü bölgeler uzanır. Moğolistan'da, Sinkiang'da ve Tibet'te yağışlar çok azdır (yılda 100 - 200 mm). Sıcaklık farkları büyüktür: tarım havzasında ocak ayında —10°C; temmuzda +35°C. Tibet yüksek olduğu için kışlar çok soğuk, yazlar serindir.

Doğu Çin'e düşen yaz yağmuru miktarı hemen hiç değişmez: güneyde çok bol (Hong-Kong'da 2 600 mm), kuzeyde ise daha az (Tsingdao'da 661 mm). Ama sıcaklık, denize olan uzaklığa ve yüksekliğe göre önemli ölçüde değişir: güney kıyılarında ve Kızıl havzada hemen hiç kış olmaz; yalnız sıcaklık Şanghay'da ortalama +3° C'ye, Pekin'de ve yüksek Korfu bölgesinde —5°C'ye, düşer. Büyük Okyanustan sık sık gelen tayfunlar, Güney Tropikal Çin'e, kendine has bir görünüş verir.

● *Hidrografya.* İç kısımdaki dağlık bölgelerin hidrografya rejimi Doğu ve Güney Çin'dekinden çok farklıdır. İlerde Iravadi, Salven, Mekong, Yangdzıkiang ve Huang-ho adlarını alan Doğu Tibet ırmakları dışında, kapalı havza özelliği taşıyan bu geniş bölge, çöllerin kumları arasında veya Lobnar, Kukunor veya Bagraçgöl gibi yarı bataklıklarda kaybolan akarsularla sulanır. Buna karşılık doğuya ve güneye doğru, açık hidrografyalı bölge ortaya çıkar; bu bölgede Sungari, Huang-ho, Yangdzıkiang ve Sinkiang havzaları ile kaynakları kıyıya yakın birçok ırmak (Liao-ho, Hay-ho, Huay-ho, Min v.b.) vardır.

Buradaki göller birbirinden ayrı küçük iç denizlerdir. Ama ırmaklara bağlanan düzenleme kanalları ile yükselme dönemlerinde sular toplanır ve kurak mevsimde yeniden bırakılır: Dung-ting ve P'o-yang gölleri, Yangdzıkiang için büyük su depolarıdır.

Beşerî coğrafya

● *Nüfus.* Çin'de yapılan gerçeklere uygun ilk nüfus sayımı, o zamana kadar kabul edilen rakamların büyük ölçüde yetersiz olduğunu (çoğunlukla 400 milyon) göstermekle kalmadı, aynı zamanda gençlerin çoğunlukta olduğu çin halkının nüfus yapısı (yüzde 41,8'i 18 yaşından, yüzde 15,6'sı da beş yaşından küçük) bakımından da ilgi çekici bilgiler sağladı. Nüfusun sadece bir bölümü (yüzde 14) şehirlerde oturur. Çin, hâlâ halkının çoğu köylerde yaşayan bir ülkedir.

Nüfusun coğrafî dağılışı yukarıda belirtilen dağların meydana getirdiği sınırın önemini bir kere daha ortaya koyar: bu sınırın ötesinde, batıya doğru nüfus yoğunluğu kilometre kareye bir kişiden azdır (seyrek adacıklar dışında). Çin nüfusunun büyük kısmı Büyük Hsing-an'dan Yûnnan'a çekilen çizginin doğusunda eşit olmayan bir şekilde toplanmıştır. Güneydek kıyı ovalarında ve Kızıl havzada kilometre kareye 400'den, Yangdzıkiang vâdisinde, kuzeydeki Büyük ovada ve kuzeydoğu merkezî çöküntüde 250'den çok olan nüfus yoğunluğu, güneybatı yaylasında 50, Şensi ve Kansu yaylalarında da 25 kişiden aşağıya düşer.

Asıl Çinlilerle (Çinliler kendilerine *Han* derler) ülkenin her yerinde rastlanan çok kalabalık azınlıklar arasındaki karşıtlık yerleşmenin en önemli özelliğidir. Han'ların kaynakları çok eskidir: ilk yerleşme yerleri Aşağı Huang-ho çevresinde, ırmağın büyük dirseğinin aşağı kesimindeydi; buradan hareket ederek yavaş yavaş Yangdzıkiang'ın güneyindeki bölgeyi işgal ettiler ve kısa süre önce de Mançurya'ya (bugün tamamen çinlileşmiştir) ve çinli kolonların hâlâ az olduğu Moğolistan ve Türkistan'a kolonlar gönderdiler. Çinliler gelenek ve yaşayışlarıyle olduğu kadar siyasî ve sosyal teşkilâtları bakımından da oldukça mütecanis bir topluluk meydana getirirler; ama tek bir lehçe konuşmazlar: gerçekten pekin dili (mandarin) ancak Yangdzıkiang'ın kuzeyinde ortak dildir. Ülkenin güney kısmındaki çeşitli bölgelerde birbirinden çok ayrı on lehçe konuşulmaktadır. Çin'deki çeşitli azınlık grupları toplamı 35 000 000 kişidir. Bunlar hem sayı, hem dil akrabalığı, hem de iktisadî ve sosyal gelişmeleri bakımından birbirlerinden çok ayrıdır. Batıdaki kaynaşmış gruplarla

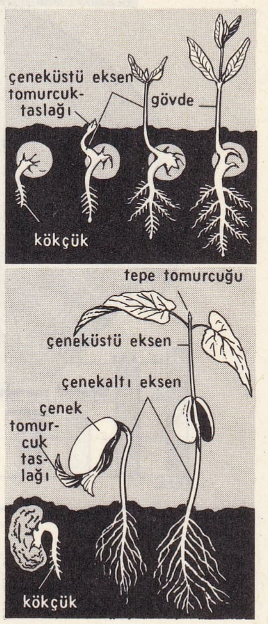

çimlenme

çimento yapımı
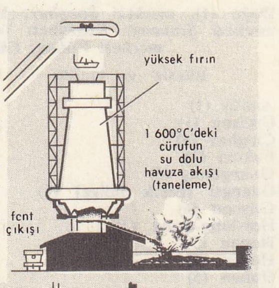

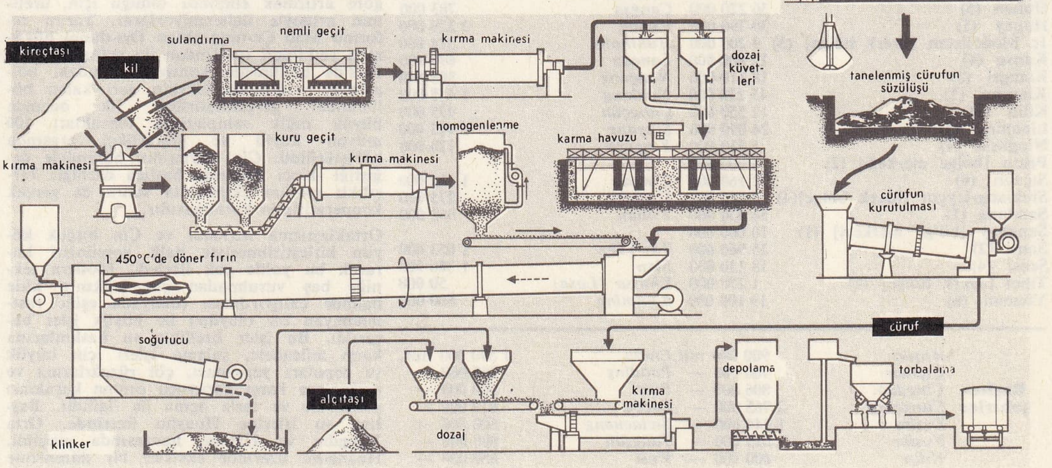

ÇİMENTO

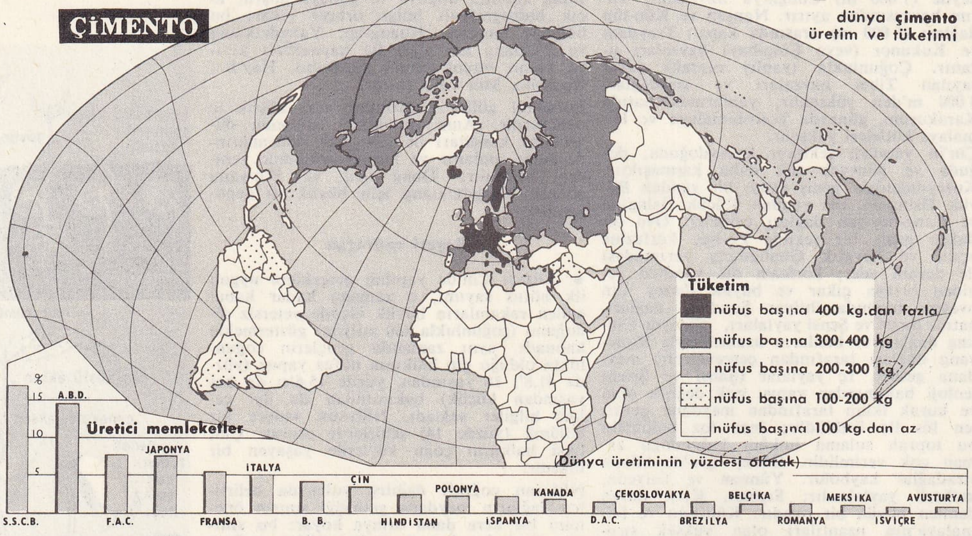

(Moğollar, Türkistan'daki Türk-Uygurlar, Tibetliler), Çinlilerin yayılmaları sırasında hâkimiyetleri altına aldıkları ama çinlileştiremedikleri gruplar (Güneybatı Yi ve Miao'lar, Tunguzlar ve Kuzeydoğu Mançuları) farklıdır. Batıdaki gruplar, 1949'da feodal biçimde sosyal ve siyasî teşkilâtlanma dönemindeydiler. Moğollar ve Tibetliler buddhacı, Uygurlar müslümandırlar. İkinci grup, kabile ve ataerkil teşkilât dönemini aşmamıştı; iktisadî üretimleri ilkeldi. Kuzeydekiler Ural-Altay grubuna bağlı dilleri, güneydekiler de Tibet-Birman grubu dillerini konuşurlar.

İktisadî coğrafya

XX. yy. başında çin ekonomisinin çok eski özellikleri vardı. Tarım çok verimsizdi, sanayi geriydi, modern ulaşım yolları azdı. Yabancı mamul maddelerle çin ham maddelerinin mübadele edilmesi dış ticaret dengesizliğini yansıtıyordu. Modern işletmelerin çoğu yabancıların kontrolu altındaydı. İhtilâlden beri yeni hükûmet, üretim araçlarında ortak mülkiyeti ve herkese yaptığı işe göre ücret vermeyi amaç edindi. Sanayileşme ülkeyi iktisadî bakımdan donatmak, tarım ürünlerine yeni pazarlar bulmak, halkın özel ihtiyaçlarını karşılamak ve ekonomisini yabancı hâkimiyetinden kurtarmak yoluyle, bu işte önemli rol oynar.

Bugün, ilk beş yıllık plandan sonra (1953-1957), çin ekonomisi bütünüyle devletin kontrolundadır. Ağır sanayideki işletmelerin çoğunu, birçok hafif sanayi işletmesini ve büyük tarım işletmelerini doğrudan doğruya devlet yönetmektedir. İç ve dış toptan ticaretle, ulaşım araçları da devletleştirilmiştir. Bununla birlikte hafif sanayi kesiminde bazı özel teşebbüsler vardır. Çin'in iktisadî bütünlüğünün sağlanması, para, vergi, üretim ve tüketim, sanayi ve tarım ürünlerinin dolaşımı alanlarındaki eski dağınık düzenle zıtlaşır.

● *Tarım.* Tarım işletmelerinin küçük parçalara bölünmüş olması (nüfusun aşırı kalabalık olmasına ve tekniklerin geriliğine bağlıydı) dolayısıyle, 1949'dan önce çin köylerinin gerçek sosyal yapısını Batılılar uzun süre kavrayamadılar. Gerçekte Çin'de tarım üretimine, yarı feodal özellikte büyük mülkiyet hâkimdi: toprakların yüzde 70-80'i toprak sahibi küçük bir azınlığın elindeydi; bunlar gerçek birer toprak ağasıydılar, toprakların kirasını keyiflerine göre artırmak ellerinde olduğu için, üretimin artışıyle ilgilenmiyorlardı. Tarım reformu Mao Çe-tung (Mao Dzı-dung) hükûmeti yetkilileri tarafından iki safhada (önce 1947'de hükûmetin kontrolu altındaki bölgelerde, sonra da ülkenin geri kalan bölübünde) gerçekleştirildi. İlk önemde büyük mülk sahiplerinin toprakları 100 milyon köylü ve gündelikçi arasında bölüştürüldü. Çin köylerinin bütünüyle değiştiği ikinci dönemin başlıca özelliği, karşılıklı yardım ekiplerinin sonra da gerçek kooperatiflerin kurulmasıdır.

Ortaklaştırma hızlandı ve Çin birçok köyün birleştirilmesiyle halk komünleri kurarak bu yolda çok ilerledi. Modern tekniğe baş vurulmadan çin halkının kitle halinde çalıştırılması (dünyada eşine rastlanmayan bir olaydır) ile büyük işler başarıldı. Bu işler özellikle su baskınlarına karşı mücadele, sulama işleri için büyük su depoları yapılması, çöl rüzgârlarına ve tayfunlara karşı koruyucu orman kuşakları yetiştirme ve tarla açma ile ilgilidir. Başlıca su işlerine Huayho üzerinde, Orta Yangdzı ve Hay-ho havzasında girişildi. Huang-ho üzerinde eksiksiz bir düzenleme planı uygulandı. Sulanan topraklar önemli ölçüde arttı ve milyonlarca hektar toprak yeniden ağaçlandırıldı.

Bu tedbirler, Çin'in çok çeşitli tarım üretiminin sürekli olarak geliştirilmesini sağladı. Yangdzı havzasından itibaren bütün güneyde pirinç, başlıca besin kaynağıdır. Pirincin yanısıra mısır, soya fasulyesi, arpa ve her çeşit sebze tarımı da yapılır. Sıçuan ve Fukien tepelerinde çay, güney tropikal bölgede ise şekerkamışı tarımı önemli yer tutar. Kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatıda beslenmenin temeli, kış veya ilkbahar buğdayı, darı, kaoliang ve baklagillerden çeşitli yerlerde kullanılan soyaya dayanır. Bütün Aşağı Yangdzı boyunca pamuk, güneyde dut (ipekböceği için), Şandung ve Honan'da tütün ve yağlı bitkiler başlıca sanayi bitkilerini meydana getirir.

Hayvancılık (Sinkiang ve Moğolistan'da koyun, keçi ve yak; Moğolistan'da deve ve at) yalnız batıdaki yaylaların geniş bozkırlarında önemli rol oynar. Yoğun tarım yapılan bölgelerde yalnız domuz ve kümes hayvanları yetiştirilir; bunların ürünleri günlük beslenmede çok az yer tutar.

Tarımdaki yeni güçlükler planlama hedefinin değiştirilmesini, tarım üretimine ve köylü ihtiyaçlarını karşılayacak maddelere öncelik tanınmasını gerektirmiştir.

Bugün toprakları 110 milyon hektarı (ülkenin yüzölçümünün yüzde 12'sinden daha azı) işlenmektedir. Bu miktar, 1949'da işlenen topraklardan yüzde 15 daha fazladır. 1958'den bu yana sulamayı sağlamak ve su taşkınlarını önlemek için önemli çalışmalar yapılmıştır ve yapılmaktadır (Hopey'de Hay-ho ve Kansu'da Huay üzerinde ve özellikle Huang-ho üzerinde). Toprak aşınmasının önlenmesi için İç Moğolistan'da ağaçlandırma işine başlanmış, bâkir toprakların tarıma açılması görevi ise, çevre bölgelerinde (İç Moğolistan, Sinkiang, Tibet, Yûnnan) «devlet-çiftlikleri» tarafından sağlanmıştır. Ekili toprakların yüzde ellisinden fazlası bugün sulanabilmekte ve bu durum pirinç ekiminin kuzeye doğru yayılmasına yol açtığı gibi ikinci mahsulün genelleşmesine de yol açmaktadır. Pirinç beslenmenin temeli olarak kalmıştır. 1965'te, 85 megaton üretim yapıldığı (30 milyon hektardan fazla) ileri sürülmüştür. Aynı yıl, 25 milyon hektara yakın araziden elde edilen buğday 22 megatona yaklaşıyordu. Verimin, 1957'den sonra yavaş bir şekilde arttığı (özellikle buğday bakımından) görülmektedir. Buna karşılık tarımın makineleştirilmesi yeterli bir ölçüye ulaşamamıştır (1966'da 15 beygir güçlü 120 000 traktör). Kimyevî gübre kıtlığı ise açıkça görülmektedir (1965'te yapılan 5 megaton üretim, ihtiyacın ancak üçte birini karşılamaktadır).

● *Sanayi.* XX. yy.ın ortasında sanayinin Batı ülkelerinden geri olması yeraltı kaynaklarının yetersiz olmasının değil, Çin'in tarihî gelişmesinin sonucuydu.

Gerçekten ülkede önemli maden yatakları vardır: Şansi ve Şensi yaylalarında, Batı Şandung'da, kuzeydoğu illerinde (toprağın yüzeyindeki ünlü Fuşun madeni), Hunan, Sıçuan ve Sinkiang'da kömür boldur. Petrol üretimi (Yümen) henüz ikinci derecededir. Demir filizine özellikle kuzeydoğuda (Liaoning) ve Hupey'de (Da-ye yakını) rastlanır; Hunan'da manganez, Hunan ve Şandung'da kurşun, Yûnnan'da (Gocu madenleri) kalay vardır. Öbür bölgelerde nikel, gümüş, antimon, boksit ve civa madenleri işletilir. Metalürji kimya ve ağır sanayi, maden bölgelerinde toplanmıştır: Şansi, Hupey ve özellikle büyük Anşan (Kuzeydoğu) maden kombinalarında. Mahallî maden filizlerinden yararlanılarak, demir imal edilmesiyle, eski bir sanayi üretimi halk komünleri çevresinde yeniden canlandırıldı.

1949'dan önce Çin, yalnız ithal malı mamul ürünler tüketirdi; hassas âletler metalürjisi (elektrik cihazları, tezgâhlar, tarım malzemesi v.b.) çok yenidir. Buna karşılık dokuma sanayii daha eski ve dağınıktır: Kanton ve Aşağı Yangdzı'da ipek; Hanku ve yine Aşağı Yangdzı bölgesinde pamuk; Tientsin'de ve kuzeydoğuda pamuk ve yün. Kuzey ve kuzeydoğuda un ve yağ fabrikaları önemli yer tutar. Ayrıca büyük mo-

ÇİN (1967'de 750 000 000 nüf.)

Çin illeri altı bölgede toplanmıştır:

Doğu (1), merkezi *Şanghay;* Kuzey (2), merkezi *Pekin;* Kuzeydoğu (3), merkezi *Şınyang;* Kuzeybatı (4), merkezi *Sian;* Güney ve Merkez (5), merkezi *Vuhan;* Güneybatı (6), merkezi *Çungçing.*

BÖLGE ve İLLER	NÜFUS	MERKEZLER	NÜFUS
Anhûy (1)	33 560 000	*Hojey*	304 000
Çıkiang (1)	25 280 000	*Hangcou*	784 000
Çinghay (4)	2 050 000	*Sining*	300 000
Fukien (1)	14 650 000	*Fucou*	616 000
Guangdung (5)	37 960 000	*Kanton*	1 867 000
Guangsi [özerk bölge] (5)	19 390 000	*Nanning*	264 000
Gûycou (6)	16 890 000	*Gûyyang*	504 000
Hey-lung-ciang (3)	14 860 000	*Pinciang (Harbin)*	1 595 000
Honan (5)	48 670 000	*Çıngcou*	766 000
Hopey (2)	43 730 000	*Tientsin*	4 000 000
Hunan (5)	36 220 000	*Çangşa*	703 000
Hupey (5)	30 790 000	*Vuhan*	2 226 000
İç Moğolistan [özeık bölge] (3)	9 200 000	*Huhıhoto*	314 000
Kansu (4)	12 800 000	*Lancou*	699 000
Kiangsi (5)	18 610 000	*Nançang*	508 000
Kiangsu (1)	45 230 000	*Nanking*	1 455 000
Kilin (3)	12 550 000	*Çangçûn*	975 000
Liaoning (3)	24 090 000	*Şınyang*	2 423 000
Ninghsia (4)	1 810 000	*Yinçuan*	120 000
Pekin [bölge merkezi] (2)	6 000 000		
Sıçuan (6)	72 160 000	*Çıngdu*	1 135 000
Sinkiang-Uygur [özerk bölge](4)	5 640 000	*Urumçi*	275 000
Şandung (1)	54 030 000	*Tsinan*	862 000
Şanghay [bölge merkezi] (1)	10 000 000		
Şansi (2)	15 960 000	*Tây-yûen*	1 053 000
Şensi (4)	18 130 000	*Sian*	1 368 000
Tibet [özerk bölge] (6)	1 270 000	*Lhassa (Lasa)*	50 000
Yûnnan (6)	19 100 000	*Kûnming*	880 000

Başlıca şehirler	*Anşan*	900 000 nüf.	*Liuda*	1 590 000 nüf.
	Çiçihar	700 000 —	*Paoding*	265 000 —
	Çingdao	806 000 —	*Pınsi*	500 000 —
	Çungçing	2 765 000 —	*Sucou*	610 000 —
	Dzıbu	1 144 000 —	*Şıciacuang*	600 000 —
	Fuşûn	1 019 000 —	*Tangşan*	800 000 —
	Kilin	600 000 —	*Vusi*	650 000 —

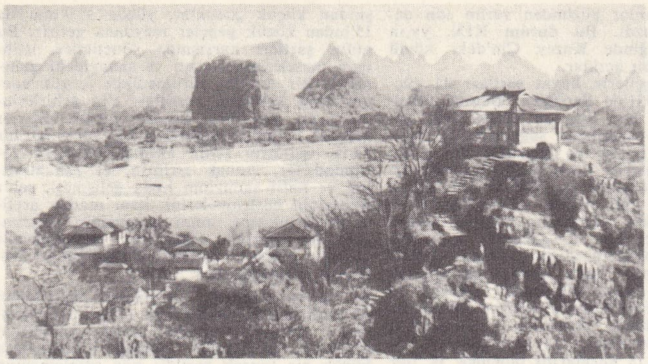

Sinkiang (Si) nehri güneyinde bulunan Guangsi'den bir görünüş

Kwangtung'da pirinç tarımı

dern sanayi merkezlerinin yanısıra şehir, hattâ köy zanaatçıları, Çin'de hâlâ büyük rol oynarlar: pirinçten mamul kâğıt; mobilya ve lake eşyalar; hasır şapkalar ve yelpazeler, porselen ve mine işleri, deri eşyalar, XX. yy.ın başından beri, köylerin yoksullaşması, sonra da yabancı malların ithali sebebiyle küçük zanaatlar sürekli olarak gerilemişti. Büyük sanayi ile rekabet edememekle beraber, bunların durumu bugün, geleneksel ve ustalık isteyen işlerde sağlamlaşmıştır.

1960 Yılında, resmî istatistiklere göre 400 megaton olduğu söylenen kömür üretiminin bu tarihten sonra ne kadar olduğu bilinmemektedir. Ama bu ürünün, temel enerji kaynağı olduğu besbellidir. Petrol üretimi 10 megatona yakındır. Hidroelektrik tesislerinin gücü, 1961'de 2 200 megawat olarak hesaplanmıştır. Büyük santralların yapılmasına rağmen (Lancou yakınında, Huang-ho üzerinde Sen-mın), su gücünden elde edilen elektrik, ısı gücünden elde edilen elektrikten daha azdır. 1960'ta, elektrik üretimi 60 TWs'a yaklaşıyordu. Daha sonra hiç bir rakam yayımlanmadı. Nükleer sanayi ise, her zamanki gibi stratejik amaçlara yöneltilmiş görünmektedir. Son yıllarda, çelik üretiminin 10 ilâ 20 megaton arasında değiştiği tahmin ediliyor. Sanayi üretiminin coğrafî bölgelere göre çeşitlendirilmesine girişilmiştir ama An-şan, bu üretimin merkezi olarak kalmaktadır. İmalât sanayii, özellikle tarımda kullanılan donatım malları üretimine yöneltilmiştir. Kimya sanayii ürünlerinin de başlıca tüketim alanı tarımdır. Dokuma sanayii, pamuk üretimine bağlıdır. Bu üretim, 1965'te 1,2 megaton olarak hesaplanmıştır. İktisadî ve sosyal kuruluşlar bakımından, sanayi işletmelerinde yönetim serbestisi fazlalaşmış ama bu, yine de merkezî bir planlama ve düzen içinde yürütülmüştür. Ücret yelpazesi her zamanki gibi sert bir şekilde sınırlı olarak kalmaktadır: işçiler için 1 ilâ 3 arasında; teknisyenler için 1 ilâ 2,5 arasında ve teknik kadrolar için bundan daha az. Çeşitli kategoriler arasındaki fark da çok azdır.

● *Ulaştırma.* Çin'in geleneksel ekonomisinde su yolu ile ulaşım güneyde büyük rol oynuyordu. Ülkenin kuzeyinde ve batısında ise kara yolu ile ulaşım (kervanlar ve sırta taşıma) daha çoktu. Yangdzı'da Hankou'ya kadar açık deniz gemileriyle, İçang'a kadar da buharlı ırmak gemileriyle ulaşım yapılabilir. P'o-yang ve Dung-ting gölleri ile Han, Yûen-kiang ve Gân-kiang kolları sayesinde Yangdzı ırmakları, güneyin Peykiang ve Sinkiang ırmaklarına kolayca bağlanan ulaşıma elverişli bir su yolu sistemi meydana getirir.

Kûn-Lûn sıradağları

Buna karşılık Çin'in geri kalan kısmında kara yolu ağır basıyordu. Şanghay guan kıyı geçitini aşan Pekin-Kuzeydoğu yolu; Çinling'leri aşan Pekin-Yangdzı yolu; Kansu ve Sinkiang üzerinden geçen ipek yolu; Lancou veya Çıng-du'dan başlayan Tibet kervan yolları. Bu eski yolları modernleştirmek için son zamanlarda büyük çabalar harcandı: teknik bakımdan çözülmesi güç meseleler meydana çıkaran iki büyük ana yol Lhassa'yı bir yandan Çinghay'a (2 100 km), öte yandan Skiang'a (2 255 km) bağlar.

Demiryolu şebekesi XIX. yy.ın sonunda kuruldu; geçtiği yerler bakımından bile, uzun süre, o zamanki Çin'e zorla kabul ettirilmiş olan çok özel şartların damgasını taşıdı. Yabancı sermaye tarafından yapılan bu şebeke yalnız ihraç limanlarına ve maden bölgelerine kadar uzanıyordu. Birçok hatların birbirleriyle bile bağlantıları yoktu. Buna karşılık 1949'dan beri döşenen veya döşenmekte olan hatlar (30 000 km'yi bulan bu hatlar, ulaşım hizmetlerinin yüzde 80'ini karşılar), Çin'in iç bölgelerini kendi sınırları içinde kapanıp kalmaktan kurtarmak amacını güder: Çungking-Çing-du hattı, Sıçuan'ın merkezini Yangdzı'ya bağlar. Paoci-Lancou, Çiningi-Ulanbatur, Nannin-Langson hatlarına, Lancou'yu, Almaata ile Pao-tou'yu, Lancou ve Çing-du ile birleştiren hatlar eklendi. Yeni yapılan hatlar eski Pekin-Hankou-Kanton, Şanghay-Tientsin, Şanghay-Çangşa, Pekin-Mukden, Port-Artur (Liu-şûn)-Mukden-Harbin, Manculi-Harbin-Vladivostok hatlarını tamamlar.

İç hava yolları şebekesinin uzunluğu 33 000 km'dir. Bunların yanı sıra Pekin-Almaata, Pekin-Ulanbatur-İrkutsk, Kanton-Hanoi-Kun ming-Kalküta gibi milletlerarası hatlar da vardır.

● *Ticaret.* Son yıllarda Çin'in iç ticaretindeki değişmelerin başlıcası tek bir millî ticaret pazarının meydana gelmesidir. Devlet ticaret şirketleri, fiyatları belirtir, malları satın alır, devlet satış mağazalarında perakende olarak satar ve toptan ticareti yönetir. Devletin bağdaştırmada oynadığı rol ile Çin'deki ulaşım yollarının gelişmesi sayesinde kuzeydoğu ve doğu sanayi bölgelerinde imal edilen eşya (makineler, dokumalar, âletler v.b.) Sinkiang, Tibet ve Orta Çin illerine daha kolay ulaşır. Besin maddeleri dolaşımı çok daha kolay olmaktadır: 1954'te birkaç il'e zarar veren kuraklık ve taşkınlar, Çin ekonomisinin bölgelerde kapalı olduğu dönemdeki gibi felâketlere yol açmadı. Açlığı önlemek için zarar görmeyen illerden pirinç ve buğday gönderildi.

Günümüzde alım ve satım kooperatiflerinin yanı sıra, besin ürünlerinin ve belli birtakım tüketim mallarının sürüldüğü bir pazar ortaya çıkarak gelişmiştir. Bu pazarın temelini, halk komünlerinin «özel üretimi» meydana getirir. Bunun önemini kestirmeğe çalışmak çok güçtür; nitekim, hayat seviyesinin ne ölçüde yükselmiş olduğunu kestirmek de mümkün değildir. Oysa, böyle bir yükselme olduğundan şüphe edilemez. 1959 ile 1961 arasındaki tabiî âfetler, genel bir açlık ortaya çıkmadan atlatılmıştır. Bununla birlikte, 1966 yılında bile, çay, pasta ve şekerleme, pamuk, yün ve lokantalarda yenen yemekler için, hükûmetin belirlediği tayın miktarı yürürlükteydi.

Dış ticarette de aynı değişme görüldü. İhracatın temeli yine ham maddelerdir: çay, ipek, demirsiz madenler, yağlı bitkiler, domuz kılı ve pirinç. Ama sanayileşme çabasını yansıtan ithalât, artık mamul maddelerden değil makineleşme ile ilgili mallardan (otomobil ve demiryolu malzemesi, sanayi makine ve ham maddeleri, âletler, elektrik cihazları, dokuma ve kauçuk v.b.) meydana gelir. Satıcılarla alıcılar çok değişti: Batılılar ortadan kalktı. Yeni Çin devletinin alışveriş yaptığı başlıca devletler bir yandan Sovyetler birliği ile Avrupa ve Asya'nın bütün halk demokrasileri, öte yandan Bandung grupu (Hindistan, Endonezya, Birmanya, Seylan, Mısır v.b.) ülkeleridir.

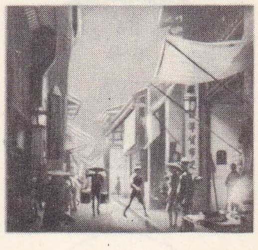

Kanton'da çarşı

Dış ticaret, 1960 ile 1962 arasında önemli bir duraklama göstererek genel üretim çizgisini takip etmişti. Bugün 1959'daki düzeye ulaşmış gibi görünmektedir. Ama bu tarihten itibaren, mübadelelerin mahiyeti değişlse bile doğrultusu önemli bir değişikliğe uğramıştır. 1961'den önce, ticaretin yarısı Sovyetler ile yapılıyordu (dörtte biri öteki sosyalist ülkelerle). Çin ile Rusya arasında ilişkilerin kesilmesi, bu durumu değişikliğe uğrattı. 1964'te, ithalât bakımından Avrupa sosyalist ülkelerinin payına düşen miktar (Sovyetler dahil) yüzde 20'yi, ihracat bakımından ise yüzde 30'u geçmiyordu. Hong-kong, Sovyetler'in birinci müşterisi haline gelmişti ve hububat satın alınması dolayısıyla, Kanada ile Avustralya, Çin'in en önemli satıcıları arasında yer almıştı. 1965'te Japonya ile yapılan ticaretin hacmi, Sovyetler ile yapılan ticaret hacmini aştı. Çin ihracatı, özellikle tarım ve hafif sanayi ürünleriyle (yağ, dokuma) ilgi-

ÇİN
Sıçuan Alpleri

Foto. U.F.P., X, Goldner, Hsinhua News Ag., Maillart (LAROUSSE)

liydi. İthalâtta ise, vazgeçilmesi imkânsız besin maddeleri dışında, donatım malları ve gübre ağır basıyordu. 1958'den 1965'e kadar, ticaret dengesinde sürekli bir fazlalık görülmektedir.

Çin'in iktisadî gücünü kestirmek kolay değildir. Tahıl ithalâtı, besin üretiminin yetersizliğini göstermektedir; ama öteki tarım ürünlerinin ihracatı, yine tarım alanında ticaret açısından bir zenginleşme ve ilerleme olduğunu ispat eder. Enerji alanındaki sonuçlar, enerji kaynağı olması bakımından kömürün büyük bir önem taşımağa devam ettiğini gösteriyor. Bu durum, sanayinin sınırlı olduğunun delilidir. Bununla birlikte bazı önemli kesimlerdeki (nükleer enerji, balistik, elektronik) başarılar, ilmî araştırmaya sürekli olarak yeni alanlar açılması ve imkânların sağlanması (bu alandaki kredilerin, 1951 ile 1960 arasında sekiz misli artırılması), Çin'in, tarıma öncelik tanımakla birlikte, yakın bir gelecekte, büyük bir sanayi gücü olmaktan vazgeçmediğini de açıkça göstermektedir.

ÇİN armaları (Demokratik Çin cumhuriyeti)

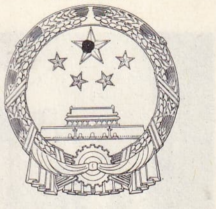

ÇİN armaları (Milliyetçi Çin cumhuriyeti)

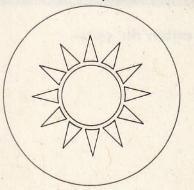

Hayat seviyesi ve iktisadî gelişme

● 1949 ÖNCESİ. 1949 Komünist ihtilâline kadar Çinlilerin yaşama seviyeleri düşüktü. Birleşmiş Milletler teşkilâtının hesaplarına göre, 1949'da fert başına ortalama yıllık gelir (yaklş. 175 TL.) Hindistan'dakinin yarısı kadardı. Bu, Çinlilerin fizyolojik yoksulluğunu ortaya koyar: köylüler vergi, askerlik hizmeti ve büyük toprak sahipleri ile tefecilere (köylerde oturanların yüzde dördü) ödedikleri faizler dolayısıyle ağır yük altındaydılar. Tefeciler, borç alanlara Hindistan'dakinden daha düşük olmakla beraber, yine de yüzde 30-35'i bulan faiz hadlerini kabul ettirerek, köylere hükmediyorlardı. Köylü daha ürününü yetiştirmek üzereyken gelecek yılki üründen ödenmek üzere borç almak için tefeciye başvuruyordu. Bu yüzden çoğunlukla çok küçük bir toprağa kira olarak ürününün yüzde 50-80'ini vermiş oluyordu. Borçlu olmasının yanı sıra, toprakların kısa süreyle kiralanması dolayısıyle köylü, toprağı daha verimli kılmak (sulama gibi) ve üretim tekniğini modernleştirmek (birçok bölgelerde yalnız kara saban kullanılıyordu) için sermaye yatırmıyordu. Çift hayvanları bulunmadığı için toprak sekiz on santimden derin sürülemiyordu. Ekim, elle veya ilkel araçlarla yapılıyordu. Çin köylüsü, aslında çok küçük bir tarlada her fideyi büyük güçlüklerle yetiştiren bir bahçıvan veya sebze yetiştiricisiydi. Bilgisizliği ve yoksulluğu yüzünden gübreyi, hayvan fışkısını az kullanıyor ve parazitlerle savaşmıyordu. Ayrıca toprak da ziyan ediyordu: toprağı saban çizgileri arasında gereğinden çok aralık bırakarak tarım yapma usulü Çin'de çok yaygındı. Ulaştırma araçlarının yetersizliği yüzünden, bir yerde korkunç bir kıtlık hüküm sürerken, aynı anda, başka bir yerde fazla ürünler müşteri bulamamaktaydı. Hava şartları, kuraklık veya taşkınlar yüzünden verim son derece istikrarsızdı. Bu durum XIX. yy.ın üçüncü çeyreğinde Kuzey Çin'deki köylü ayaklanmalarını açıklar.

Şehirlerdeki işçilerin hayat şartları da güçtü. Meselâ 1931'de Şanghay dokuma fabrikalarında iş, her biri on ikişer saat çalışan iki ekip tarafından sağlanıyordu: bunlar arasında kadın ve çocuklar da vardı. Başka işletmelerde hafta tatili tanınmıyordu: 12-14 saat süren iş günü içinde ancak yarım saatlik bir yemek molası veriliyordu. İş gücünün yarısından çoğunu kadınlar ve yüzde altısını çocuklar meydana getiriyordu. Madenlerdeki çalışma şartları daha da ağırdı. İkinci Dünya savaşından sonra da bu durum düzelmedi. Devlete ait bir dokuma fabrikasında sekizer saatlik üç vardiya ile mola vermeden çalışılıyordu; işçilerin ara vermeden 12 saat çalıştırıldığı yerler çoktu. İş kazalarını önlemek ve tazmin etmek için hiç bir tedbir düşünülmemişti. Anormal derecede düşük olan işçi ücretleri, enflasyon sebebiyle daha da düşmüş ve birçok işçi geçinebilmek için ek bir işte çalışmak zorunda kalmıştı. 1947, 1948 ve 1949'da daha da artan enflasyon yüzünden ücretlerini mal olarak alan işçiler, bunları satmak veya trampa etmek zorunda kalıyorlardı. Görülmemiş ölçüdeki işsizlik, ortalığı kasıp kavuruyordu. Mesken durumu ise acınacak haldeydi.

● 1949'DAN SONRASI. 1949 İhtilâlinden sonra işçilerin hayat seviyeleri düzeldi. Bu düzelişin sebebi, sadece marksçı doktrine uyularak, kalkınma planlarında ağır sanayiye öncelik tanınması değil, daha çok, tarım üretimini ve köylerin sanayileşmesini artıran tarımın ortaklaştırılması görüşünün benimsenmesidir. Köylerin sanayileştirilmesini Çin ekonomisinin özel şartları (az gelişmişlik, tarımda nüfus fazlalığı, işçiler için çalışma alanının darlığı) zorunlu kılıyordu. Hükûmetin elinde fazla seçme imkânı olmadığı için başka yerlerde kabul edilen marksçı ilkelerden uzaklaşarak orijinal çözüm yolları benimsemek zorunda kaldı. Gerçekten, ağır sanayinin gelişmesi birçok zorlukla karşılaştı: özellikle şehirlerde usta işçi sayısı yetersizdi ve ulaştırma araçlarının sıkıntısı vardı: Çin'in 1949'da 21 715 km olan demiryolu şebekesinin 30 000 km'nin üstüne çıkarılmasına rağmen, ulaştırma araçlarının yetersizliği Çin'in sınaî gelişmesini hâlâ zorlaştırır. Bu yetersizlik, çin ekonomisinin en zayıf yanıdır. Bu yüzden önemli ölçüde gelişmesine rağmen, sanayide, tarım bölümündeki işsizlerin ancak çok az bir bölümüne iş sağlanabilir. Çin ekonomisinin kalkınmasıyle ilgili beş yıllık planlardaki (1953-1957 ve 1958-1962) temel ve orijinal yönelimin başlıca sebebi, köylerdeki işsizliği sanayileşme yolu ile gidermekte karşılaşılan bu güçlüklerdir. Yüzde 37 doğum ve yüzde 17 ölüm yüzdelerine göre gerçek nüfus artışı oranı yüzde 20, yani eskisinin iki katıdır: çin nüfusu, yaklaşık olarak, yılda 12 milyon artmaktadır. Nüfusun en az yüzde 15,6'sını 5 yaşından küçük çocuklar, yüzde 35,9'unu da 15'inden küçük gençler meydana getirir. Bu nüfus şartları karşısında yöneticiler, istihdam meselesinin, tarım ve sanayideki gelişmeler bir arada yürümedikçe çözümlenemeyeceği kanısına vardılar. Çin şehirlerinde zaten yeterince işsizlik vardır. Köyler gelişme halindeki sanayiye ·işçi vermeleri bir yana, işsizlerin şehre akınını önlemek zorundadırlar. Ancak tarımın, el zanaatlarının ve hafif sanayinin hızla gelişmesi, şehir işçilerinin beslenmelerini, ham madde üretiminin artmasını, sınaî gelişmenin yatırımları için gerekli tasarrufun sağlanmasını ve usta olmayan işçilerin çalıştırılması imkânını sağlayacaktır.

● *Tarım reformu.* Tarımdaki değişikliğin ilk safhası 1949'daki tarım reformu ile başladı. Borçlar ertelendi; zengin köylülerin mallarına el kondu; toprağı olmayanlara küçük bir toprak verildi; köy ortalamasına göre yeterli toprağı olmayanların eksikleri tamamlandı; bütün bu topraklar, toprağını kendisi işlemeyenlerden ve gelirinin yüzde 25'inden fazlası işledikleri topraktan başka kaynaklardan gelen toprak sahiplerinden alındı. Bu reform, durumu pek değiştirmedi. Çin'in bazı kuzey bölgelerinde çok çalışan bazı köylüler ya topraklarına yeni topraklar katıyor veya yoksul veya yeterli işletme araçlarına sahip olmayan köylülere borç vermeyi tercih ediyorlardı. Aile tüketimi arttığı halde bunu karşılayacak fazla üretim çabalarına girişilmediği için, üretim düzeni bozuldu. Bu sakıncaları ortadan kaldırmak için komünistler evvelâ geçici (1951), sonra da sürekli yardımlaşma ekipleri kurdular. Gönüllülerden kurulduğu kabul edilen bu ortak çalışma topluluklarında toprak, hayvanlar ve âletlerin mülkiyeti özeldi ve ancak (istisnaî olarak) küçük bir sermaye, ortaklığın mülkiyetindeydi. Tarlalar ortak olarak işlenir ve her üye kendi tarlasının ürününü alırdı. İş bölümüne önem verildiği için, zaten sınırlı olan hayvanlardan ve âletlerden daha çok yararlanılmaktaydı. Böylece tarım üretiminde ilk ilerleme sağlandı: resmî sayılara göre, tahıl ve pamuk üretimi geçmiş bütün yıllardan çoktu.

● *Kooperatifler ve komünler: «Büyük hamle».* Bununla birlikte yöneticiler memnun değildiler: onlara göre, tarım üretimindeki gelişme çok yavaş gidiyordu; nüfus artışı ve sanayileşme sonucunda (şehirlerin gelişmesi uyarınca) sürekli olarak artış gösteren besin maddeleri ihtiyacının çoğalmasına ayak uyduramıyordu. Bu yüzden öngörülmeyen bir hızla, tarımın toptan ortaklaştırılması yoluna gidildi. 1955 Şubatında işletmelerin ancak yüzde on dördü tarım üretim kooperatiflerinde bulunduğu halde, parti nazariyecileri tarım üretiminde yükselme sağlayacak tek yolun köylülerin yarısını 1957'de ve tamamını da 1960'ta kooperatiflerde çalıştırmak olduğunu düşündüler. Gerçekte, zorlayıcı tedbirlerle birlikte yürütülen yoğun bir propaganda çok daha hızlı gitmeyi sağladı; 1956 sonunda çin tarımı fiilen kolektifleştirilmişti; her kişiye bırakılan oturulacak bir evle küçük bir bahçe dışında bütün toprak ortak mülkiyete geçti. Fakat 1957 üretim sonuçları yine yetersiz görüldü. Bunun üzerine çin yöneticileri yeteri kadar çalıştırılmayan köylülerin tam olarak harekete geçirilmesini kararlaştırdılar. Bunlar özellikle âfetlere karşı toplu olarak girişilen mücadele sayesinde tarım üretiminde önemli artış sağlayacaklardı. Yeni teknikler uygulanması, âfetlerle mücadeleyi kolaylaştırdı: bentler yapılmasıyle sulama; ekilmeyen toprakların değerlendirilmesi; ekimde seçme tohum kullanılması; hastalık ve zararlı böceklerle savaş, sık ve yarı karışık (münavebeli) ekim. Teknik alandaki bu düzeltme ve çoğunlukla yılda 100 gün çalışmadan oturan köylülerin çalışma güçlerinin değerlendirilmesi, köy halkının hemen de ücretsiz olarak fazladan çalıştırılması yoluyle sermaye meydana getirecek ve bu sermaye yatırımları önemli ölçüde artıracaktı. 1958'de verimin çok yüksek olmasına rağmen elde edilen sonuçlar yine yetersiz görüldü ve yöneticiler kooperatifleri daha büyük birimler halinde gruplaştırmak gerektiğine karar verdiler. Üretim alanında «büyük ileri hamle» adı verilen toplu bir hareket düzenlenmesi ile gelişmenin son safhasına girişildi. Halk ko-

Kwai nehrinin kolu olan Pi üzerinde Föçöling barajı

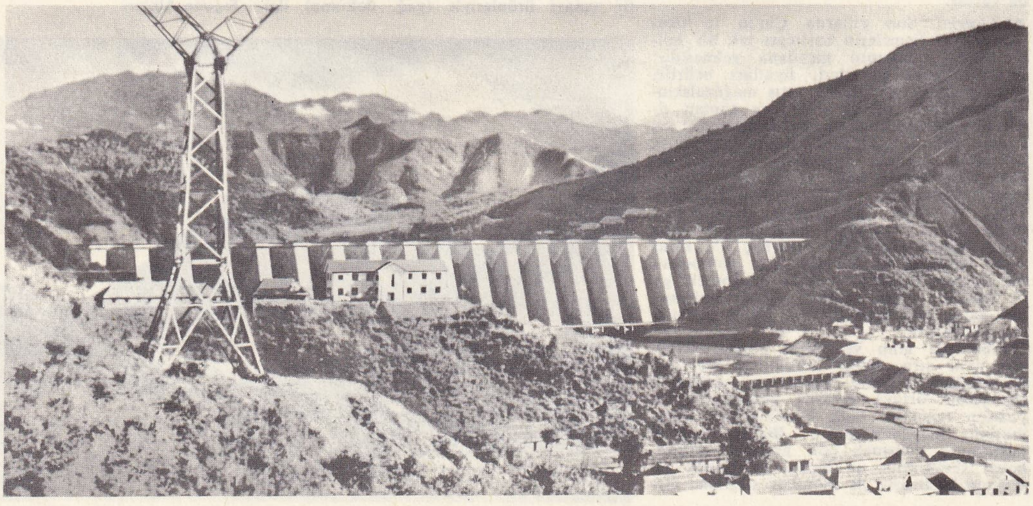

Foto. LAROUSSE

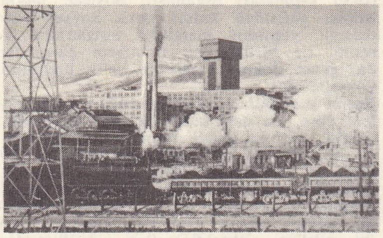

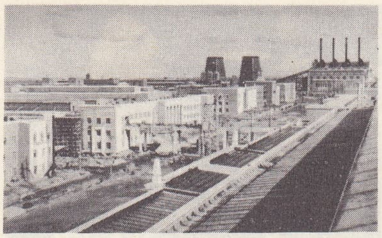

soldan sağa,
Penki'de maden kuyuları
Pekin'de 1 numaralı Devlet iplik fabrikası
Kuzeydoğu ÇİN'de metalürji fabrikası

münleri hareketi böyle başladı. Yıpratıcı bir çalışma ile aile hayatını yok ettiği gerekçesiyle kötülenmeğe başlanan bu siyaseti, 1959 üretiminin açık vermesi çürüttü.

Yurtta henüz, böylesine bir bürokrasi mekanizmasını çalıştıracak ve köylülere modern tekniği benimsetecek idareci, teknisyen ve uzman kadroları yoktu. Bu yüzden, köy komünleri sistemi yumuşatıldı. Büyük ölçüde çalışmalar ise çoğunlukla kötü yönetildi ve büyük başarısızlıklara uğradı. Küçük komün işlerinde de başarısızlıklar görüldü (köylerdeki alçak fırınlarda çıkarılan kötü kaliteli çelik gibi). Şehirlere besin maddeleri gönderme işi çok aksadı ve başlıca yiyecek maddeleri vesikaya bağlandı. Bu durum hoşnutsuzluğu artırdı. Hükûmet bunun üzerine köylerden aşırı derecede çekmiş olduğu işçileri yerlerine gönderdi.

İkinci beş yıllık plan (1958-1962), başlangıçta, ikinci beş yıllık planın (1953-1957) devamı olarak ortaya çıktı; ağır sanayi yatırımlarının önceliği, bu plan içinde de geçerliydi. Gerçekleştirilen yatırımların toplamı, birinci beş yıllık planınkinden iki kat fazla olacaktı: yüzde 60 sanayie, yüzde 10 tarıma yöneltilecekti. Üretim hacmi, yüzde 75 artacaktı. Sanayi iki kat, tarım üçte bir oranında, millî gelir ise yarı yarıya artış gösterecekti. Ne var ki, Pekin'in yayımladığı istatistiklere göre, bu plan hedefleri, daha ikinci yıl (1959) sonunda aşılmış bulunuyordu. «Büyük hamle» diye adlandırılan bu olağanüstü gelişme, «halk komünleri»nin ve ucuz çelik üreten binlerce alçak fırının ülkenin hemen her yanında kurulmasının sonucuydu.

Mao Çe-tung, Çin'in, tarım ve sanayi alanında dünyanın en önde gelen ülkeleri arasına girmesi amacıyle, ekonominin her ke-

ÇİN'in metalürji ve maden ocakları haritası

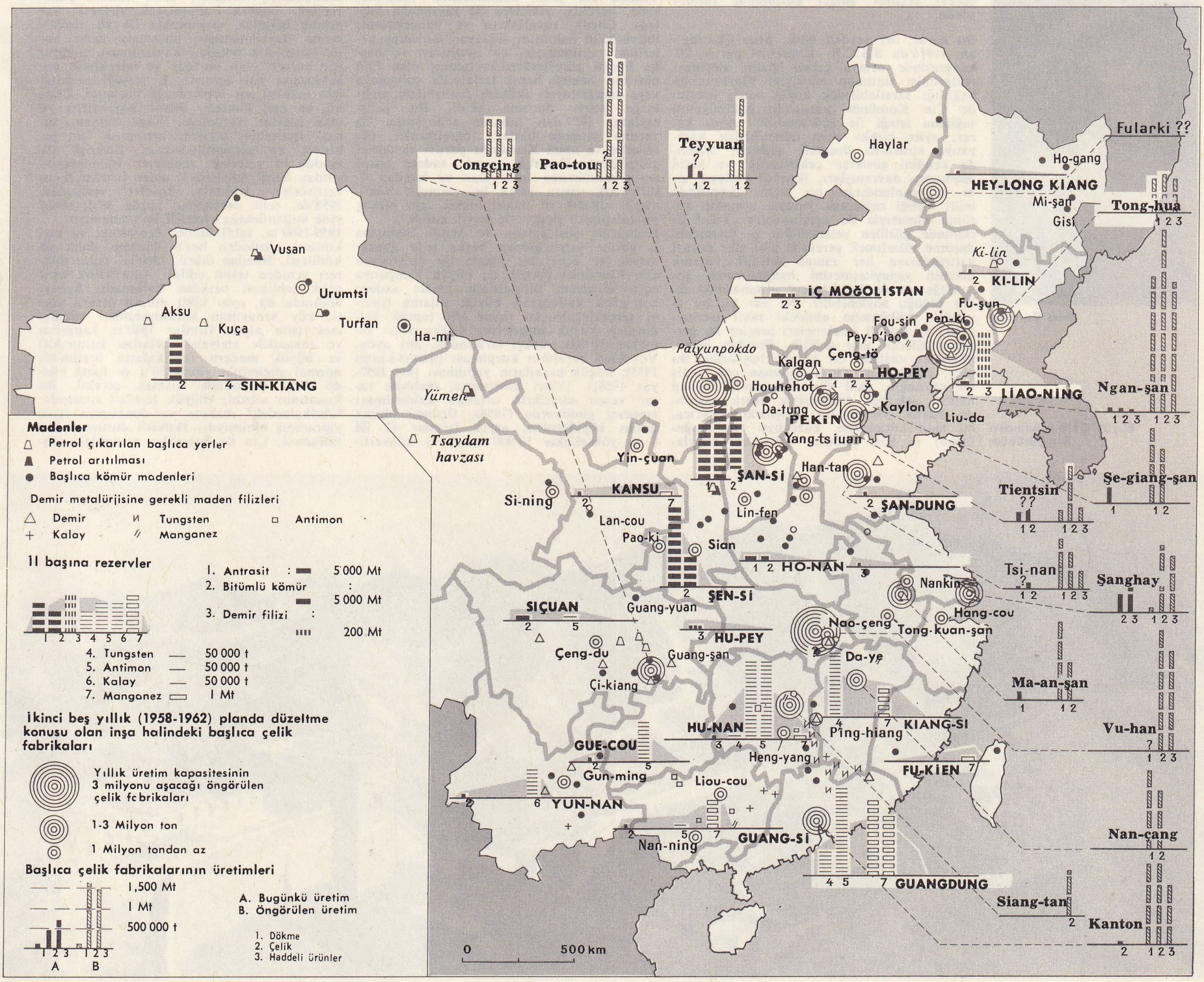

Foto. LAROUSSE

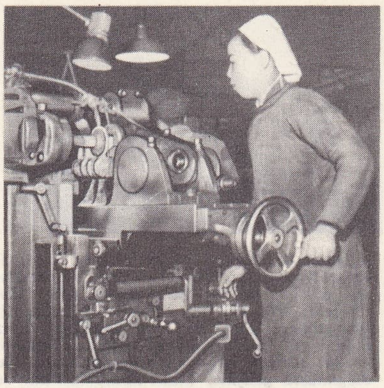

Şanghay'lı işçi

Mao Çe-tung

siminde aynı zamanda ve hızla gerçekleşen bu ilerlemenin sağlanmasına karar vermişti. Böylece, mümkün olduğu kadar kısa bir sürede, sosyalist ekonomili bir toplumdan («herkese emeğine göre»), komünist ekonomili bir topluma («herkese ihtiyacına göre») geçmek amacı gözönünde tutuluyordu.

Bu karar, her şeyden önce, Mao Çe-tung'un, (1916'da S.S.C.B. Komünist partisi 20. kongresinde ortaya çıkan Stalin aleyhtarı revizyonist tutumun etkisiyle) Marks'çılığa bağlılığı sarsılabilecek köylü sınıfı üzerinde Çin Komünist partisinin hâkimiyetini sağlama isteği ile açıklanabilir. Aynı karar, «yüz çiçek» diye adlandırılan kampanya sırasında özellikle aydınlar arasında kendini gösteren çekimserliği ve hattâ düşmanca davranışları, iktisadî ilerleme gibi heyecanlandırıcı bir konu çevresinde millî birliği sağlamak yoluyle aşmanın zorunlu olmasıyle de açıklanabilir. Tahıl ürününde görülen yetersizliğin ve tarımdaki durumu düzeltmek gerektiği gibi ağır sanayi yatırımlarına her zaman öncelik vererek ülkenin sanayileşmesinin hızlandırmak zorunluğunun da bu kararın alınmasında etkili olduğu söylenebilir. Ne var ki, bu amaçlar, hükûmetin elindeki malî (sermayeler) ve maddî (makineler) araçlar ile gerçekleştirilecek gibi değildi. Bundan ötürü, hükûmet, orijinal bir çareye başvurdu. Bu çare, hükûmetin elinde bulunan çok geniş bir kaynağın, yani yüz milyonlarla sayılan halkın seferber edilmesiyle emek alanında büyük yatırımlara girişmekti. Ayrıca, bu halk kütlelerine, kuzeybatı (İç Moğolistan) ve batı (Kansu, Çing-hay) sınırlarındaki topraklara yerleşme ve buraları çinlileştirme görevi de verildi (1949'dan 1955'e kadar 100 000; 1955'ten 1959'a kadar 400 000 iç göçmen). Daha önce iki yıl boyunca, doğum kısıtlaması siyaseti güdüldüğü halde, ilk belirtileri 1957'de ortaya çıkan doğumu teşvik edici bir siyasetin benimsenmesi de bu sebeplerden ötürüdür. Böylece, gebelik önleyici ilâçlar satıştan kaldırıldı ve daha önce tavsiye edilen kısırlaştırma ve kürtaj ameliyatları yasaklandı.

Ayrıca hükûmet, kütlelerin topyekûn seferber edilmesine de başlandı. Tarım, ticaret veya kredi kooperatifleri birleştirilerek *çalışma kolları* kuruldu; bunlar da, 2 000 ilâ 7 000 aileyi kapsayan *halk komünleri* halinde birleştirildi. Komünlerdeki aileler, üretim mallarının mülkiyetine sahip bulunuyorlardı. Kolektif mülk edinmenin dışında ancak dağınık halde ve geçici olarak birkaç kesim kalmıştı. 1958'de yayımlanan sıkı bir yönetmeliğe dayanan bu komünler, hukuk bakımından lağvedilmiş olan köylerin ahalisini içine alıyordu. Komünlerdeki nüfus, 20 000 ile 25 000 arasında değişiyordu. Komünlerin kuruluşu büyük bir hızla gerçekleştirildi. 1958 Yılı sonlarında, köy halkının yüzde doksanı bu komünler içinde toplanmıştı. 1960 Yılında ilk şehir komünlerinin kurulmasıyle, hareket, şehirlere de yayılmağa başladı. Çocuk yuvalarının ve bahçelerinin; ihtiyarların bakımını sağlayan dinlenme evlerinin yapılmasıyle, ev işlerinden ve başka sosyal görevlerden kurtulmuş olan faal nüfusun hemen hepsi tarlalarda çalışmağa veya tamamlayıcı iktisadî faaliyetlere girişmeğe hazır duruma geldi. Bu çalışmalara, 1959'dan itibaren şehirlerden de yardım gelmeğe başladı (öğretmenler, öğrenciler ve hattâ Komünist partisi ve devlet görevlileri). Karşılık olarak, sadece resmî tayın miktarında tahıl alan ve bundan ötürü çok ucuza gelen bu elemeği, hükûmetin «10 000 yıl mutlu olmak için birkaç yıl çalışmak» sloganıyle teşvik edildi.

Kütlelerin desteğinden ve kendi başlarına iş görme yeteneğinden başka şeye güvenmeyen ve genel bir planla işe girişmeyen Çin Komünist partisi, üç büyük kampanya açtı. Bunların birincisinin amacı sadece kol gücü kullanarak büyük sulama işlerini gerçekleştirmekti (içine elle toprak doldurulan küçük sepetlerden başka aracı olmayan 50 000 emekçi tarafından, altı ayda, Vey-Suey barajının kurulması [mayıs-kasım 1958]; küçük barajların yapılması [kış 1957-yaz 1958]). İkinci kampanya, mahsule zarar veren serçelerin ortadan kaldırılması amacını güdüyordu (1958). Üçüncü olarak bütün köylülerden, alçak fırınlar (2 ilâ 8 m yükseklikte 13 000 tane) ve konvertisörler yapmaları istenmişti. Böylece, japon istilâsı çağından kalma veya Sovyet yardımıyle yapılmış metalürji tesislerinin üretimi ile birlikte bu fırınların çalışması da, genel dökme demir ve çelik üretimini yükseltecekti.

Resmî makamların yayımladıkları istatistiklere göre, bu denemeler başarıya ulaşmıştı. Çünkü, bir yıl içinde tahıl üretiminin yüzde 42 (1957'de 175 megaton, 1958'de 250 megaton [uzmanlara göre 193,5 megaton]), pamuğun yüzde 28 arttığı, maden ve sanayi üretiminin (kömür, çelik, elektrik donatımı, pamuk bükme makinesi, kamyon v.b.) iki misline yükseldiği ileri sürülüyordu. Elde edilen bu sonuçları, siyaset açısından değerlendiren Çin Komünist partisi merkez komitesi, *Vu-han kararını* yayımladı. Bu karara göre, «büyük hamle» denemesi her yönde (tarım ve sanayi) ve mümkün olan her metotla (zanaatkârlığa veya modern tekniğe dayanan) sürdürüldüğü takdirde, sosyalizmden komünizme geçiş gerçekleştirilecekti. Ayrıca, verimliliğin arttırılması sayesinde, üretimin beş misli fazlalaşması sağlanarak işlenen toprakların miktarı üçte iki azaltılacaktı. Ama gerçekte, istatistiklerin iyimserliği, «büyük hamle»nin hemen tamamen başarısızlıkla sonuçlanmış olmasını uzun zaman gizleyemedi. Toprak kullanılarak alelacele yapılmış barajlar, çoğunlukla ilk su taşkınlarına dayanmamıştı; hububata zarar veren serçelerin ortadan kaldırılması, mahsul için zararlı olan kurtçuk ve böceklerin çoğalmasına yol açmıştı. El emeği azaldığı için mahsul geç toplanmağa başlandı. Çünkü, en faal kimseler büyük bayındırlık ve inşa işlerine verilmişti. Kimi zaman, sanayi işçilerinin sayısını arttırmak için şehirlere de gönderiliyorlardı. Elverişli ilk madde ve yeterince teknisyen bulunmamasından ötürü, köylerdeki alçak fırınlar, konvertisörler, kalitesiz ürünler veriyordu. 1958'de, çelik üretiminin yüzde 30'u, sanayide kullanılmağa elverişli bulunmamıştı.

1959-1960'ta, tabiî âfetler (kuraklık, su taşkınları) yüzünden besin durumu daha da kötüleşti. Bundan ötürü, 1960'ta, tayın miktarı yeniden tespit edildi. Ama kıtlık veya açlık tehlikesi ortadan kalkmadı. Sanayi alanında da, aynı kötü durum ortaya çıktı; köy sanayiinin kurulmasından vazgeçmek (son alçak fırınlar 1960'ta kapatıldı ve zanaatkâr atelyeleri ortadan kaldırıldı) ve büyük modern fabrikaların üretimini, normal güçlerinin yüzde 30'u ve hattâ yüzde 50'si nispetinde kısmak gerekti. Bu kısıntının sebebi, «büyük hamle» sırasında, fabrikalardaki makine ve donatımın iyice yıpranmış olmasıydı. İktisadî durumun kötüleşmesi, Çin ile Sovyetler arasındaki iliş-

Büyük ÇİN seddinden bir görünüm

Foto. X, Popper-Aflas-phot. (LAROUSSE)

kilerin bozulmasına yol açtı. Sovyetlerin yaptığı planlar gözönünde tutulmamış ve makinelerle insanların çalıştırılma ritmi, verilen öğütlere ve uzmanların görüşlerine aykırı olarak zorlanmıştı. Bundan ötürü, Sovyetler, «büyük hamle»nin başarısızlığına kendisinin sebep olduğunu kabul etmedi.
Bu durumun yarattığı gerginlik, Çin Halk cumhuriyetinin «Kruşçev revizyonizmine» ve barış içinde yan yana yaşama görüşüne karşı açtığı ideolojik saldırı dolayısıyle bir kat daha arttı. Moskova, para, malzeme ve özellikle insan yardımını (rus uzmanlarının haziran 1960'ta geri çağrılması) keserek, bu saldırılara cevap verdi. Bu karar, iki devletin ideolojik bakımdan kesin olarak birbirinden ayrıldığını göstermesi bakımından önemliydi. Ama iktisadî bakımdan daha da büyük önem taşıyordu. Çünkü bu durum karşısında Çin, «büyük hamle» den kesin olarak vazgeçmiş ve ülkenin üretimi açısından insan ve malzeme imkânlarını daha sağlam bir şekilde gözönünde tutan yeni bir sistem ortaya koymak zorunda kalmıştı.

● *Yeniden ayarlama dönemi.* 1961'de, «yeniden ayarlama, sağlamlaştırma ve tamamlama» diye adlandırılan dönem başladı. Bu dönemde, daha önce elde edilmiş ilerlemeleri pekiştirmek (sağlamlaştırma), üzerinde gerektiği gibi durulmamış kesimleri geliştirmek (tamamlama) ve bazı kesimlerin olağanüstü gelişmesinden doğan gerilimleri hafifletmek (yeniden ayarlama) söz konusuydu. Sanayi gelişimi, tarımın ilerlemesini sağlayacak şekilde ele alındı. Üretim düzeyinin düşük olması ve nüfusun hızla artması (her yıl on beş milyonluk bir artış), bunu zorunlu kılıyordu. Tarım makinelerinin yapımına ve gübre elde edilmesine büyük önem verildi. Üretimi dalgalanma gösteren bir tarım kesimine öncelik verilmesi ve sanayinin nispî olarak tabi kılınması, yeniden ayarlama döneminin mahiyetini ve 1963'te başlaması gereken üçüncü beş yıllık planın yapılmamış olmasını açıklayacak niteliktedir. Hükûmet en büyük çabasını sosyal çalışma kuruluşlarına yöneltti. Halk komünleri ortadan kaldırılmadı; ama bölümlere ayrıldı; komünlerin üretim alanındaki sorumlulukları, *çalışma ekipleri*'ne devredildi. Bu ekipler, insanın çalışmasına daha elverişli olan kadrolardı. Ama köylülerin üretime karşı ilgisini canlandırmak için, hükûmet, bunlara, kendileri işlemek üzere küçük topraklar verdi (işlenen toprakların en fazla yüzde 5'i). Bu toprak üzerinde, küçük çapta hayvan yetiştirmeye izin verilmişti. Köylü, bu yolla elde ettiği ürünleri, geleneksel panayırlara götürerek kendi hesabına serbestçe satabilirdi. Üretim gücü ile ücret arasındaki ilişkiyi yeniden kurmak için 1962'de alınan karar da aynı anlayışın sonucudur.
«Büyük hamle»nin başarısızlıkla sonuçlanması dolayısıyle, ülkenin tarım imkânlarının açıkça görülmesi (ekilebilir 133 milyon hektar toprağın 110 milyonu ekilmiş bulunuyordu) ve bu toprakların üretim gücünün yılda yüzde beşten daha fazla (fransız iktisatçı René Dumont'a göre yüzde 3) artamaması, Çin'i, 1961'den ve özellikle 1963'ten sonra, doğum kısıtlaması siyasetine bir kere daha başvurmak zorunda bıraktı. Ailelerin en fazla iki çocuklu olması amacı güdülüyordu. Bu amacın gerçekleştirilmesi için hükûmet, hem propagandadan (bilgi vermek amacıyle yapılan toplantılar; her bölgede bir aile planlaması merkezinin kurulması), hem tıptan (ikinci doğumdan sonra gebeliği önleyici ilâçların verilmesi, üçüncü gebelikten itibaren çocuk aldırma veya kısırlaştırma), hem de zorlamalardan yararlandı. Nitekim bu sonuncu tedbir çerçevesinde, genç kadınların on sekiz yerine yirmi beş yaşına kadar, genç erkeklerin ise yirmi yerine otuz yaşına kadar bekâr kalmaları «tavsiye» edilmekte, üçüncü çocuktan sonra aileye yapılan yardım kesilmekte ve ayrıca, mahallî makamların denetlemesi altında, her komüne, bu komünde bulunan aileler arasında bölüşülmek üzere belli miktarda yıllık çocuk yapma hakkının tanınması düşünülmektedir. Bu tedbirin bir çeşit zulüm olduğu düşünülebilir; ama Pekin hükûmeti Çin nüfusunun 1980 yılına doğru bir milyarı aşmasının önüne geçmek istiyorsa, bu çeşit çarelere başvurmak zorundadır.

● *Üçüncü beş yıllık plan.* 1964 ve 1965'te, «büyük hamle»nin yarattığı sarsıntılar hafifler gibi oldu; tahıl üretimi 180 ilâ 190 megaton düzeyine ulaştı (ihtiyaçları karşılamaktan uzak olan bu düzeye, 1957-1958'den beri ilk olarak ulaşılıyordu). Bunun üzerine, üçüncü bir beş yıllık plan hazırlandı. Bu plan 1966'da yürürlüğe girdi. Yeni plan, en önemli iktisadî meseleyi yani besin maddeleri üretimi meselesini çözmeğe yönelmiştir. 1960'ta kabul edilen ve on iki yıl süreli olan tarım programı, 1967 yılı için 360 ilâ 380 megaton arasında bir üretim öngörüyor (adam başına 500 kg) ve daha sonra ulaşılacak adam başına yıllık 750 kg ile, beslenme meselesinin kesin olarak çözüleceği düşünülüyordu. 1967'de bu hedeflere varılmadığı açıkça görüldü. Adam başına yıllık tahıl miktarı sadece 250 kg'dı. Küçük hayvan yetiştiriciliğinin ilerlemesine rağmen, beslenmede etin değil, sebze ve tahılın ağır bastığı gözönünde tutulacak olursa, bu rakamın çok düşük olduğu anlaşılır. Çin, her yıl aşağı yukarı 5 megaton tahıl ithal etmek zorunda kalmış (Kanada, Avustralya, Arjantin ve Fransa'dan) ve üretimde son zamanda görülen artışın etkileri, nüfus artışı yüzünden, çoğunlukla kendini gösterememiştir.

● *Nüfus meselesi.* Nüfus konusundaki hükûmet görüşleri çeşitli yönlerde gelişmektedir. 1957'de doğumları önlemek için bir kampanya açıldı. Ama fabrika ve kooperatiflerde propaganda yapıldı ise de gerçek bir yığın hareketi söz konusu olmadı. Daha o dönemde bazı iktisatçıların yeni-maltusçu tezlerine bir kısım yöneticiler şiddetle karşı çıkmışlardı. Bunlara göre nüfusun hızla artması değerli bir sermaye meydana getirirdi. Komün hareketi ortaya atılınca bütün doğum kontrolu teşebbüsleri de bir yana bırakıldı. Komün hareketinin başarısızlığı, özellikle isteyenlerin kısırlaştırılması yolu ile doğumu önlemeden yana yeni kampanyalar açılmasına yol açtı. Bununla birlikte Japonya'da birkaç yıldır girişilen ölçüde önemli ve genel bir kampanya'ya Çin'de rastlanmaz. Pekin hükûmeti çin ailesinin geleneksel anlayışıyle açıkça çatışmamak için ihtiyatla hareket etmektedir.

TARİH

Kökler

Coğrafî ortamın, çin medeniyetinin gelişmesinde, inkâr edilemeyecek bir etkisi oldu. Çin medeniyeti Sarı nehrin (Huang-ho) meydana getirdiği büyük çamurlu ovada doğdu. Mevsimler arasındaki şiddetli farklar yüzünden buranın iklimi serttir. Ama yaz musonları bitkiler için gerekli olan sıcaklık ve rutubeti sağlar. Toprak ise çok verimlidir. Sarı toprağın (lös) verimliliği çinli çiftçileri batı yaylalarına çekti.
Fakat bu yönde iklimin devamlı olarak kuraklaşması köylülerin buralarda yerleşmelerini sınırladı. Batıdaki işlenmiş topraklar, dağlar ve ovalar göçebelerindir ve bunların sık sık gidip gelmeleri yerleşmiş insanlar için sürekli bir tehlikedir.
Buna karşılık, güneyde tarıma elverişli topraklar vardır. Buralarda yer şekilleri daha parçalı ve daha arızalıdır, ama iklim daha sıcak ve daha nemlidir. Çin-Ling dağlarının doğusunda ovalar Yangdzı deltasına kadar uzanır, sonra geniş vâdiler yarı tropikal Si-Kiang havzasına açılır. Yangdzı güneyindeki topluluklar Çinli değillerdi ama kuzeyden gelen köylülerin yaşayışlarını benimseyip yavaş yavaş Çinlilere benzediler. Yeni ortama uyan çin medeniyeti, buğday yerine pirinci başlıca bitki olarak benimsedi. Böylece Çin dünyası doğudan batıya ve özellikle kuzeyden güneye doğru, dev bir kolonileştirme eseri olarak, yavaş yavaş meydana geldi. Uzun süre halkın var gücüyle çalışması gerekti. Tabiat şartlarının ve hattâ etnik köklerin çok farklılığı, şüphesiz, güçlü bölgeciliklerin sürüp gitmesini destekledi. Çin tarihinde, sık sık merkezden ayrılma eğilimlerinin ortaya çıktığı görülmüştür. Bununla birlikte, bir çeşit tarım hayatına bağlı, belirli bir sosyal teşkilâta dayanan bir birlik kendisini kabul ettirdi. Güneybatıdan ormanlarla kap-

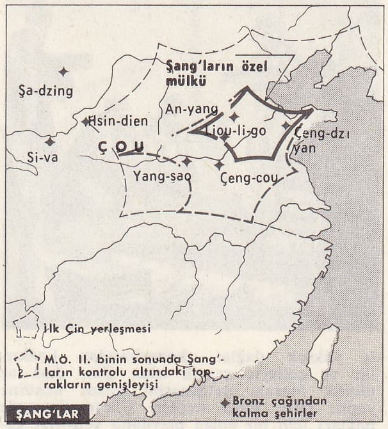

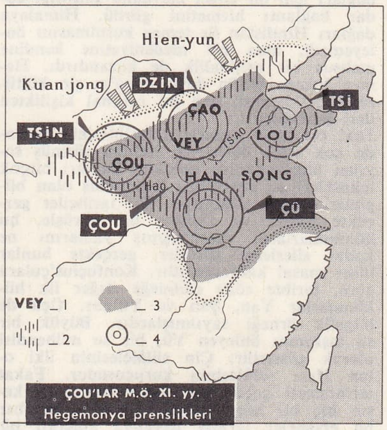

1. İlk Çou'lar tarafından yeniden dağıtılan Şang prenslikleri
2. İlk Çou'ların kontrolu altındaki topraklar (-XI.-IX. yy.)
3. «İlkbahar ve sonbahar yıllıkları» zamanında Çin
4. İlk beş hegemonya prenslikleri (-770-481)

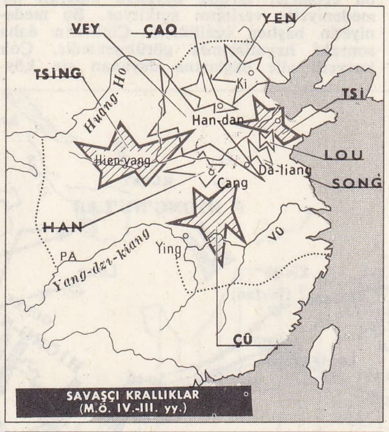

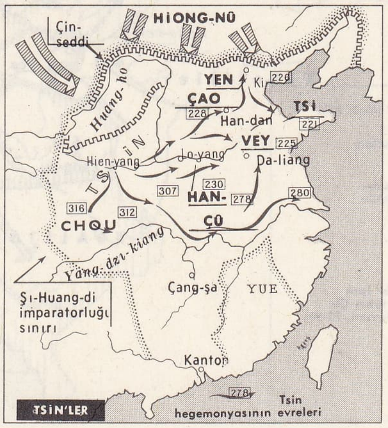

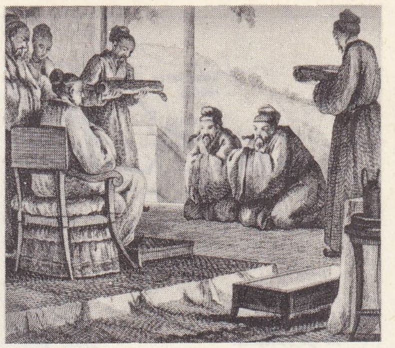

İmparator Hsiûen ve mandarinleri

lı yüksek dağlar, kuzeybatıdan bozkırlar ve çöllerle çevrili olan Çin, dışa az dönük olarak, gelişmesini kendi kendine yaptı. Orta Asya stepleri Çin'in dışarıyle bağları için bir engel meydana getirdiği kadar bağlantı hizmetini gördü. Himalaya dağları Hindistan ile temas kurulmasını önleyemedi, ama çin medeniyetine kendine mahsus bir orijinallik de kazandırdı. Hemen hemen bütün doğu Asya'yı çin kültürünün etkilemesi hep bu orijinal kişilikten ileri gelmektedir.

Eski çin tarih yazarları, tarihlerinin başında çok uzak devirlerde hüküm sürmüş sayılan hükümdarları anarlar. Bunları birçok teknikleri ve kurumları icat etmiş olan bilginler olarak gösterirler. Bu tarihçiler gerçekte akılcı ve ahlâkçı bir görüşle, bu hükümdarların masallaşmış yanlarını ne kadar silerlerse silsinler, gerçekte bunlar birer masal kahramanıdır. Konfuçius'çulara göre, tarihte sözü edilmeğe değer ilk hükümdarlar Yao, Şûn ve Yû'dur. Üçü de bilgelik örneği sayılmışlardır. Büyük bir su taşkınını önleyen Yû, bir su mühendisi olarak gösterilir: Çin sülâlelerinin ilki olan Hsia sülâlesinin kurucusudur. Fakat tarihöncesi çağda bu sülâle hakkında kesin hiç bir bilgi yoktur. Bununla beraber bu efsaneler tarıma dayanan ataerkil bir medeniyetin varlığını açıklıyor. Bu medeniyetin başlıca özellikleri, Çinlilerin daha sonraki hayatlarında görülmektedir. Çok kuvvetli aile bağlarına dayanan çin köylüsü, kolonileştirmede dinamizmini ispat etmiştir.

Şang'lar

Hsia'lardan sonra gelen Şang sülâlesi (veya Yin veya Şang-Yin) tarihî devirlerde yaşamıştı: gerçekten de yapılan kazılar bugünkü An Yang (Honan) bölgesindeki başkentlerini meydana çıkardı. Kemikler ve kaplumbağa kabukları üzerindeki tarihli yazılar bu çağ konusunda geniş bilgiler veriyor. An Yang bölgesine yerleşmeden önce Şang'ların birkaç başkentleri daha vardı. Temsil ettikleri bronz medeniyetinin, daha önce Pey-cili körfezi çevresinde ve Şan-dung yarımadasında geliştiği anlaşılıyor. Bu medeniyet, yeniden Sarı nehrin yukarısına çıktı ve Honan'da yerleşti. Bu devirde cenk arabalarının kullanılmış olması dikkat çekicidir.

Çin sülâlesi

Çou'lar (M.Ö. 1050-249)

Yeni kral sülâlesinin kurucusu kral Vu, o sırada güneyde Yangdzı'ya kadar uzanan Çin'in batı sınırında, Vey vâdisindeki Çou prensliğinin hükümdarı idi. Çou senyörleri yukarı Vey vâdisindeki başkentlerini üç yüzyıl ellerinde tuttular.

M.Ö. 770'te kuzey göçebelerinin istilâsı üzerine başkentlerini, Sarı nehre yakın Honan eyaletindeki Lo-yang'a taşımak zorunda kaldılar. Bunu Sı-ma Çien'in *Tarihî Hatıralar*'ındaki kısa hikâyelerden ve iki fatih ve kral olan *Çau* ile *Mu*'nun serüvenlerini anlatan efsanelerden öğreniyoruz.

İlkbahar ve *Sonbaharlar* diye anılan ilk çin yıllıklarının ve Konfuçius'çuluğun doğduğu, Çûn-Çiu adı verilen bu ikinci dönemde (M.Ö. 722-481) Çin'in kronolojik tarihi başlar. Çung-guo adı verilen devletler (Orta bölüm krallıkları) Sarı nehir havzasında kurulmuşlardı. Öteki devletler, ırk sebepleriyle değil, çin kültürüne yabancı oldukları için barbar sayılmışlardı. «Gök»ün oğlu, nazarî olarak, Tien-Hsia ülkesinin yani Gök altındaki dünyanın, yüce hâkimi idi. Kral unvanını (vang) yalnız o taşıyordu. Zaman zaman bazı derebeyleri (çin dünyasının çevresi içinde bulunanlar) steplerdeki veya dağlardaki göçebelerle birleştiler. Böylece büyük devletler meydana geldi ve bunların gücü vakit vakit Çu krallığını ve orta kısımdaki öteki küçük ülkeleri zayıflattı. Bu dönemdeki bazı prenslikler, daha o zamandan ilerideki Çin devletinin eyaletleri olarak belirmeğe başladılar; siyasete hâkim olan dört ülke vardı. Bunlar o dönemin dört büyük devletiydi: Çin sülâlesi (Şensi'de), Cin (Şansi'de), Çi (Şandung) ve Çu (Hu-Pey'de). Sung (Honan'ın kuzeyi) bunlara bağlıydı. Bu büyük prensler ülkelerinin mutlak hâkimi idiler. Kralın hâkimiyeti yıkılınca, birbiri ardından iktidarı ellerine geçirdiler. Tarihte bunlara «Beş hâkimler» deniyor. Bunların en ünlüsü, M.Ö. VII. yy.ın ilk yarısında Çi hâkimi ile M.Ö. VII. yy.ın sonunda VI. yy.daki Cin'dir. Bu devirde çin hükümdarları arasındaki savaşlar kansızdı; pek seyrek olarak birbirlerini yok etmek veya topraklarını kendi topraklarına katmakla sonuçlanırdı. Fakat bundan sonraki dönemde, feodal yumuşaklığın yerini dünyaya hükmetmeğe kalkışan büyük zorbaların imparatorluk hırsı aldı ve göçebe tehlikesine karşı çin prenslerini birleştiren bağlılık yavaş yavaş gevşedi. Buna karşılık çin medeniyeti, tamamıyle çinlileşmiş olan Çu krallığının kurulduğu Yangdzı vâdisinde üstünlük kazandı.

«Savaşçı krallıklar» adı verilen üçüncü devir (M.Ö. IV-III. yy.larda) çok önemlidir, çünkü Çin'e XX. yy.ın başına kadar koruduğu siyasî temel yapıyı kazandıran bu iki yüzyıl boyunca yapılan savaşlar oldu. Artık Çin konfederasyonunun hukukî bir değeri yoktu. Feodal savaşların yerini, toprakları genişletmek için yapılan savaşlar aldı: büyük devletler yavaş yavaş küçükleri yuttular. M.Ö. 335'ten bu yana prenslerin çoğu kral unvanını (vang) takınarak bununla artık çin prenslerinin otoritelerini tanımadıklarını göstermek istediler. İki devlet ötekilerine üstün gelmeyi başardı: güneyde Çu ve kuzeybatıda Çin sülâlesi (Şensi). Bununla beraber M.Ö. 300 yılında çin medeniyeti için bir tehlike baş gösterdi. Çin'in kuzey sınırından baskı yapmağa başlayan ve içerilere sızan Hsiung-Nu'lar (Hunlar) bu büyük devleti hırpalamağa başladılar.

(M.Ö. 249-206)

M.Ö. 249'da, Çou'ların son hükümdarı, Çin sülâlesi kralı lehinde tahtından vazgeçmek zorunda kaldı. Çin kralı, Kızıl havzayı zaptetti (M.Ö. IV. yy. sonu), sonra rakibi Çu'nun hâkimiyetine son verdi (M.Ö. III. yy). M.Ö. 221'de eski çin feodal sistemi yıkıldı. Prens Çin, son feodal krallıkları yendikten sonra kendisini ılk imparator ilân etti (Şı-Huang-Di). M.Ö. II. yüzyılda Yüe- Ci'leri batıya iten Hsiung-Nu'lar (Hunlar) tarafından Moğolistan'da büyük bir «Göçebe imparatorluğu» kuruldu. Bozkırlarda atlı göçebe halinde dolaşan bu Türk boyları, Çin'i ciddî bir şekilde tehdit etmeğe başladılar. Bunun üzerine hükümdar, Hsiung Nu'ların (Hun) akınlarını durdurmak amacıyle kuzeybatı sınırlarına kadar uzanan ve 2 000 kilometreden uzun Büyük Çin seddinin yapılmasını emretti. Öte yandan, Mavi nehrin güneyindeki büyük bir ülkeyi Kanton (Nan-Hay) bölgesine kadar zaptetti. Fakat Çin-Şı-Huang-Di'nin en büyük eseri, bütün sülâle değişmelerine rağmen yaşayan merkezî bürokratik bir hükûmet kurmuş olmasıdır.

İmparatorluk 36 eyalete veya Kiûn'a ve bunların her biri de birçok Hsien'e veya illere bölündü; çeşitli görev ve derecelerde birçok memurluk kuruldu. Eski aristokrasinin gücü tamamen yok edildi. Çin krallığı üzerine kurulan yeni çin teşkilâtı, geniş ölçüde, büyük nazır Li Sı'nın dehası ve danışmanlar (legiste) kurulu adı verilen sistemin başarılı olmasının eseridir. Bilginlerin gelenekçiliği yenildi ve yazıda birlik sağlandı. Nihayet ülkenin sınırları belirlendi: ülkenin birliğini sağlamak için imparator ülke içindeki engelleri ve bölgesel savunma tesislerini kaldırdı. Kiracı durumunda olan köylüleri belirli bir vergi veren mal sahipleri haline getirerek ülkede istikrarı sağlamağa çalıştı. Büyük ulaşım yollarının açılması, millî birliği de geliştiriyordu. Şı Huang-Di M.Ö. 210'da öldü. Kurmaya çalıştığı Çin sülâlesi kendisinden sonra yaşamadı: oğlu İr Şı-Huang-Di despot-

Han'lar zamanında ÇİN

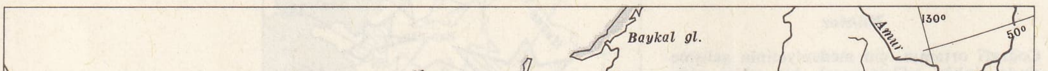

Foto. LAROUSSE

on genç kızın imparator Hsiûen-Dzung'a takdimi

luğa özenen beceriksizin biriydi. Kısa bir anarşinin sonunda bir asker serüvenci Liu Pang tahta geçti ve büyük Han sülâlesinin kurucusu oldu.

Han'lar (M.Ö. 206-M.S. 220)

Han'lar M.Ö. 206'dan M.S. 220'ye kadar Çin'de hüküm sürdüler. Başkentleri M.Ö. 206'dan M.S. 8 yılına kadar: Şensi'deki Çang-an (Si-an-Fu) ve tekrar M.S. 25'ten 220'ye kadar da Lo-yang (Ho-nan-Fu) oldu. Bu iki dönem Vang Mang'ın imparatorluk tahtını kısa bir süre için zorla ele geçirmesi ile birbirinden ayrılır.

İlk Han'lar, Çin-Şı-Huang-Di'nin eserine mirasçı oldular: İmparatorluğun birliğini tekrar ve kolaylıkla sağladılar. İlk hükümdarlar zamanında büyük toprak sahibi generaller ile imparator ailesi üyeleri, ülkede yeniden derebeyliği kurmak tehlikesini yarattılar. Fakat hüküm sürdüğü yıllar, Çin tarihinin en parlak dönemi olan imparator Vu (140-87), imtiyazlı toprak sahibi prenslerin muhtariyetine son vererek, bunları etkisiz hale getirdi. Her bölge kralının veya prensinin yanına danışman adı altında, hem kontrol, hem de casusluk yapacak bir imparatorluk elçisi tayin etti. Çin Şı Huang-Di'den zulüm gören, Liu Pang'ın hakaretlerine uğrayan Konfuçius'çu bilginler imparator Vu'nun çevresinde toplandılar, çünkü bu reformdan asıl yararlananlar onlardı. Tsi'nin halka ve dinî esaslara dayanan yönetiminin dayanağı olan ve evvelce kaldırılmış bulunan danışmanlar kurulundaki görevlerini yeniden elde ettiler. Bundan böyle işe alınmalar imtihanla yapıldı ve büyük önem taşıyan mandarinler sınıfı böylece doğdu. İmparator Vu'nun, dışarıda, Hsiung-Nu'larla savaşarak yapacağı büyük bir görevi daha vardı. Bu step göçebeleri aralarında anlaşarak, Çin imparatorluğunun güvenliğini tehdit eden kuvvetli bir konfederasyon kurmuşlardı. Kısa süren bir savunma döneminden sonra M.Ö. 126 yılında bir hareket planı hazırlandı. Han ordusu zaferden zafere ulaşarak uzak Kansu'yu ele geçirdi. Öte yandan Şı Huang-Di tarafından zapt edilen güney eyaletleri yeniden bağımsız hale gelmişlerdi: Vu-Di onları tekrar ele geçirdi. M.Ö. III. yüzyılda Kanton geri alındı. Tonkin istilâ olundu ve Çin yeniden çok uzun bir deniz sınırına sahip oldu. Kuzeydoğuda general Huo Ciû-Ping, Çao-Hsien'i dört yeni çin ili haline getirdi. Büyük bir hükümdar olan imparator Hsiûen (73-49) bir yana, Vu-Di'den sonra gelen hükümdarlar entrika ile uğraşan zayıf kişilerdi. Halası olan dul imparatoriçenin desteklediği muhteris bir nazır bütün iktidarı elinde tutan bir hizbin başına geçti. Küçük imparator P'ing-Di'yi zehirledikten sonra (M.S. 5), Vang Mang yeni bir sülâlenin kurucusu olduğunu ilân etti (M.S. 8). Tahtı zorbalıkla ele geçiren bu adamın ilgi çekici bir kişiliği vardı. Sosyal ve iktisadî reformlar yaptı. Hukuken toprağın tek sahibi devlet oldu: topraklar ailelere yeniden dağıtıldı; özel kölelik sınırlandı. Tahıl için azamî fiyatlar kondu. Buna karşılık devlet insafsız bir alacaklı haline geldi; bunun sonucu olarak köylünün geçim düzeyi yeniden düştü. Bundan başka sosyalizme benzer hükümler getiren buyrultular uygulanmadı. Kızıl Sursil'lerin şiddetli isyanları, sonra da meşruiyetçi bir ayaklanma sonunda Han sülâlesi yeniden başa geçti (M.S. 25). Başkent, Çang-an'dan daha doğuda bulunan Lo-yang'a taşındı. Sonraki Han'ların ilk imparatoru Guvang-Vu-Di'yi yönetici ve asker sınıfını yeniden görev başına getirdi ve ülkenin çeşitli köşelerinde çıkan isyanları bastırdı. Sonradan yerine gelenler bir yüzyıl daha bu yeniden kuruluş işine devam ettiler.

Han sülâlesi M.S. I. ve II. yüzyıllarda Hun atlı boylarının devamlı göçlerine ve kuvvetlenmelerine mâni olmağa çalışmış ve türlü saray entrikaları ile onları bölmeğe muvaffak olmuştu. Çin'in, Orta Asya'da zaman zaman sarsılan durumu yeniden sağlamlaştı: M.S. I. yy.da P'ân Cao tarafından yapılan fetihler Turfan'dan Kaşgar'a kadar uzanan topraklara ulaştı. «İpek yolu»na hâkim olunduğu için dış ticaret çok gelişti. Tüccarlar çin fikir ve âdetlerini göçebelere tanıttılar. Göçebeler de Çinlilere Buddha'cılığı öğrettiler. Gerçekten de ilk çin buddhacı topluluğunun, prenslerin başkent ve saraylarına bu dönemde girdikleri anlaşılıyor. Çin medeniyeti yeni bir genişleme ve incelme dönemine girdi. Kâğıdın keşfi anlatış kolaylıkları sağladı. I. yy. sonunda lüks yeniden sarayı sardı. Harem ağaları sahneye çıktı ve bunlar siyaset hayatında önemli roller oynadılar. Harem ağalarının kliği bilginler zümresini yıkmağa çalıştı. M.Ö. 184'te köylülerin, içinde bulundukları büyük sıkıntı, Vang Mang idaresinde olduğu gibi, bir halk ayaklanmasıyle sonuçlandı. Dinî özellikteki bu ayaklanmaya «Sarı sarıklıların isyanı» adı verildi. Dış savaşlarda ün yapmış olan generaller birbirleri ile nüfuz kavgası yapıyorlardı. Ama isyanı bastırmak için aralarında uzlaştılar. Bu generallerden üçü imparatorluğu aralarında bölüştüler.

Üç krallık ve Altı sülâle

Han'ların son bulmaları ile bir iç savaş ve siyasî parçalanma dönemi başladı ve bu dönem dört yüz yıl kadar sürdü. Çin önce üç krallığa bölündü: Liû Pey tarafından Sıçuan'da kurulan Çu krallığı (Han sülâlesinin devamı sayılıyordu); Kuzey eyaletlerinde kurulan Tsao ailesine ait Vey krallığı; Sûn ailesinin güneyde kurduğu Vu krallığı; M.S. 265'ten 419'a kadar Çin sülâlesi Çin'in birliğini yeniden kurdu. Siyasî bakımdan güçsüz olan bu sülâle devri edebiyat ve güzel sanatlar yönünden oldukça ilginçtir. Fakat az sonra büyük istilâlar başladı. Göçebeler, Kuzey ve Batı Çin'de gerçek krallıklar kurdular.

Üç krallık devrinde Sienpi'ler tarafından güneye itilen Hsiung-Nu'lar (Hunlar), Sarı nehrin büyük kıvrımı içinde ve daha sonra da Şansi'nin kuzeyinde yerleştiler. Siyenpi'ler ise moğol aslındandılar ve dış Moğolistan'ı işgal etmişlerdi. Hsiung-Nu'la-

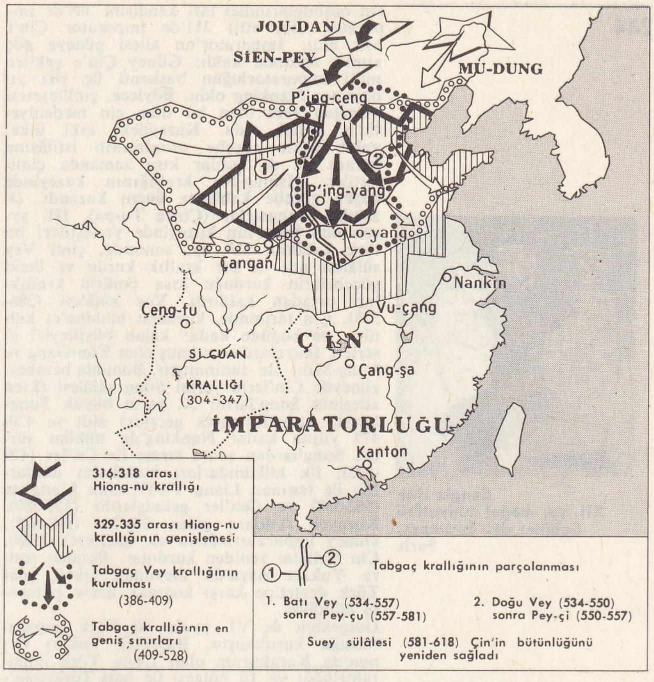

IV. yy.dan VI. yy.a kadar ÇİN

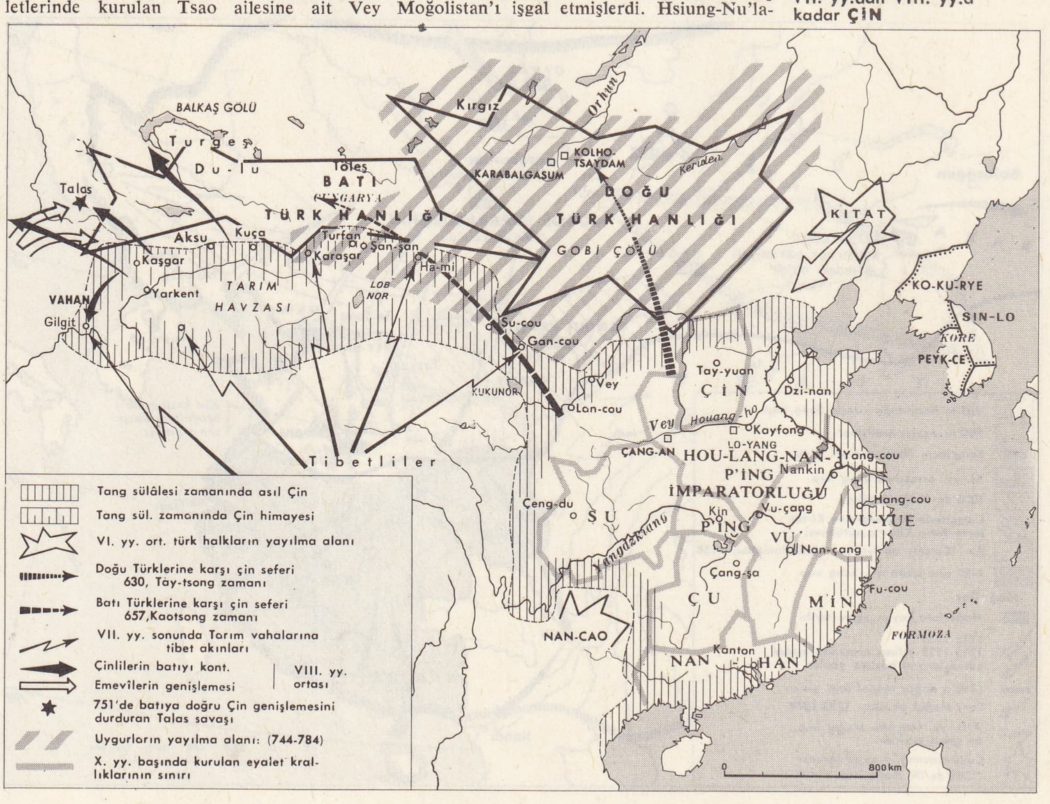

VII. yy.dan VIII. yy.a kadar ÇİN

Foto. LAROUSSE

Cengiz Han
XII. yy. moğol minyatürü
Cabinet des Estampes, Paris

rın başbuğlarından biri kendisini 308'de imparator ilân etti; 311'de imparator Çin'i esir aldı. İmparator'un ailesi güneye göç etmek zorunda kaldı: Güney Çin'e çekilen millî imparatorluğun başkenti üç yüz yıl boyunca Nanking oldu. Böylece, çinlileşmesi nispeten yeni olan bu ülke çin medeniyetinin beşiği oldu. Kuzeydeki eski ülke, vakit vakit göçebe ordularının istilâsına uğradı ise de bunlar kısa zamanda çinlileştiler. Hsiung-Nu krallığının kuzeyinde başka göçebe kabileler önem kazandı. Özellikle Tapgaç'lar (Çince Tu-pa), III. yy. sonunda Şansi'nin kuzeyinde yerleştiler: bu türk kabilesi, IV. yy. sonunda, çinli Vey sülâlesi adı ile bir krallık kurdu ve öteki göçebelerin kurduğu kısa ömürlü krallıkları ortadan kaldırdı. Vey sülâlesi (386-556), Çin tarihinde, kurduğu buddha'cı kültürle ve bugüne kadar kalan büyüleyici eserleri (kayalarda oyulmuş olan Yûn-Gang ve Lung-Mın) ile tanınmıştır. Bununla beraber, güneyde Cin'lerin yerini Sung sülâlesi (Lien ailesinin Sung'larını X. yy.ın büyük Sung-larıyle karıştırmamak gerekir) aldı ve 420-479 yılına kadar Nanking'de hüküm sürdü. Sung'lardan sonra sırası ile Çsi'ler (479-502), ilk hükümdarları buddha'cı dindarlığı ile tanınan Liang Vu-Di olan Liang'lar (502-557) ve Çen'ler gelmişlerdir (557-589). Kuzeyde iktidara gelen Sûy'ler (581-618). Güney imparatorluğunu ele geçirerek (589). Çin birliğini yeniden kurdular. Bundan sonra Yukarı Asya'da meydana çıkan yeni Türk devletine karşı koymak üzere o tarafa döndüler.

Gerçekten de VI. yy.da iki Türk imparatorluğu kurulmuştu. Başkenti Yukarı Orhun'da Karakurum olan Doğu Türk imparatorluğu: ve İli bölgesi ile batı Türkistan'daki Batı Türk imparatorluğu. Sûy sülâlesi hükümdarları, iki türk devleti arasındaki anlaşmazlıktan yararlanarak Orta Asya'da Çin'in üstünlüğünü sağladı. Fakat bu sülâlenin genişleme siyaseti Kore'de büyük başarısızlığa uğradı ve 616'da genel bir ayaklanmaya yol açtı.

Tang'lar (618-907) ve Beş sülâle (907-959)

İmparatorluk tam bir askerî anarşi içindeyken deha sahibi bir savaşçı olan Li Şımin ortaya çıktı ve dört yıl içinde düzeni yeniden kurdu; imparatorluğu babasına verdi. Babasından sonra 626'da kendisi imparator oldu ve bundan sonra Tây-Dzung adı ile anıldı. Böylece büyük bir Çin sülâlesi kurulmuş oluyordu: iki yüzyıl boyunca Çin, Han'lar devrinden beri kaybettiği kudrete ve refaha kavuştu. Birkaç yüz yıldan beri nüfus önemli ölçüde artıyordu; o tarihte 50 milyona ulaştığı sanılıyor. Bütçe çok daha önemli bir miktara vardığı gibi idare personelinin ücretleri de çok artmıştı. Vakit vakit başkentte oturanların sayısı iki milyonu buluyordu. Lüks ve ihtişam, hem Çang-an'da hem de ikinci başkent Lo-yang'da en yüksek durumuna ulaştı. Bir görevli için Yang-dzı bölgesine gönderilmek artık bir gözden düşme sayılmıyordu: Güneydeki büyük şehirler iktisadî ve kültürel bakımdan oldukça büyük bir önem kazanmıştı. Ticaret, özellikle çay ticareti çok gelişmişti. Matbaanın icat edilişi Tang'ların sonlarına rastlar. Bir ara kuşku ile bakılan Buddha'cılık, gezici papaz Hsiûendzang sayesinde yeniden eski itibarını kazandı.

Tây-Dzung 649'da öldü. Hükümdarlık süresi, Çin tarihinin en şanlı dönemlerinden biri idi. Oğlu Gao-Dzung'un (650-683) sonu pek acıklı oldu. Karısı imparatoriçe Vu Dzi-dien 683'ten 705 yılına kadar imparatorluğun mutlak hâkimi oldu. İmparator Hsiûen-dzung da (712-756) uzun, ihtişamlı edebiyat ve güzel sanatlar bakımından, parlak bir hükümdarlık yaptı. Ama hükümdarlığı An Lu-şân ayaklanması ile sona erdi. Bu ayaklanma ancak Uygur Türklerinin yardımı ile bastırılabildi; çünkü Çin, askerî alandaki çabaları yüzünden bitkin bir haldeydi.

Tây-Dzung, Türkleri yendi ve Tarım havzasını yeniden Çin himayesine aldı. Bir çin prensesinin, tibetli bir şefle evlenmesi üzerine çin medeniyeti Tibet'e de sızmağa başladı. Bu medeniyet Hint-İran sınırlarına ulaştı. Genişleme siyaseti bundan sonraki hükümdarlar zamanında bırakıldı. Hsiûendzung ile yeniden ele alındı. Uygur Türkleri boyu, VIII. yy. ortalarında, Moğol imparatorluğunu ele geçirdi ve Tang sülâlesinin sadık bir müttefiki oldu. 715'ten bu yana sırası ile Fergana, Semerkant, Baktriane kralları tarafından yardıma çağırılan çin ordusu onları Araplara karşı korudu. Ama sonunda 751'de Talas yakınında yenildi. Tibet'in genişlemesi daha büyük bir tehlikeydi. Bu tehlikeyi savuşturmak için bir çin generali, Pamir ötesindeki bölgeyi iki defa temizlemeğe geldi (747-750). Tibet tehlikesinin yerini Yûnnan'lıların tehdidi aldı. 728'de Da-Li bölgesinde lolo ırkından bir devlet kuruldu. Bu krallık Çin'e baş kaldırdı ve Çinlileri yendi (751-754). Nân Çao krallığı adını aldı. Birkaç kere Sıçuan'ı, sonra da Tonkin'i yakıp yıktı. Nân Çao krallığı ancak 1253'te Moğollar tarafından yıkıldı. Kitan'ların Moğol boyu X. yy. başında enerjik bir başbuğ tarafından Liao krallığını kurup Çin'i zapt etmeğe kalktığı zaman, imparatorluk, sınırlarını zorlukla koruyacak hale düşmüştü. Sekiz yıldır sürüp giden iç savaş daha sülâlenin kuruluşundan beri nüfus azalmasının yanı sıra ağır iktisadî ve sosyal bir bunalıma da yol açtı. Devlet iç savaşın boşalttığı hazineyi doldurmak amacıyle vergiler, angaryalarla ve gittikçe daha çok asker toplamak sureti ile köylüleri ezdi. Borçlanan köylüler topraklarını büyük toprak sahiplerine satıp fiilen onların kölesi oluyorlardı. Hali vakti yerinde köylüler yerine bir çeşit tarım işçileri ortaya çıkmıştı. VIII. yy.ın sonunda toprak sahipleri toplam nüfusun yüzde beşinden çok değildi. Devlet, tüccarların mallarının bir kısmını da müsadere etti. Mallara el konulması o kadar hoyratça yapıldı ki halk buna karşı koydu ve 874 yılı sonunda patlak veren ihtilâl böyle başladı. 881'de kral ailesi bir kere daha Sıçuan'a kaçtı. Hemen her yerde soydan gelme bir derebeylik kuruluyordu. Tarihte «Beş sülâle devri» diye anılan bu dönemde çin dünyası yarım yüzyıl boyunca bir anarşi içinde kaldı. Beş çin veya türk ailesi, 907'den 959'a kadar süren askerî zaferlerden sonra, birbiri ardından kuzeyde iktidarı ele geçirdiler.

Gerçekte parçalanma çok daha yaygın şekildeydi. 920'de Çin, şu devletler arasında bölünmüştü: kuzeyde son Liang'lar (Hou Liang) imparatorluğu, başkenti Kâyfong (907-923); Cin krallığı, başkenti Tây-yûen; güneyde ve batıda Vu krallığı (902-937) [bunun yerini kralları büyük şair olmakla ün yapan Nân Tang krallığı aldı]; Hangçou bölgesinde Vu-yûe krallığı (907-978); Fukien'de Min krallığı (926-944); Hupey'deki King Cou'da Nân-P'ing prensliği (914-963); Hunan'da, Çu krallığı (907-952); Kanton bölgesinde Nan Han krallığı (907-971) ve nihayet bir Çu krallığı 907-965 arasında, başarılı başarısız birçok teşebbüsten sonra Sıçuan'ı işgal etti. Öte yandan Vietnamlılar 939'da Çin idaresinden kesin olarak kendilerini kurtardılar. Bu suretle kurulmuş olan Vietnam krallığı zamanımıza kadar kaldı. Bk. VİETNAM.

Sung'lar (960-1280)

Sung'lar sülâlesinin ilk imparatoru Kâyfong'da askerî bir hükümet darbesiyle tahta geçti. Sonra 963'ten 979'a kadar, Pekin'deki Kitan krallığından başka bütün Çin krallıklarını zapt etti: askerî hükûmet darbeleri rejimine son verdi ve sivil imparatorluğu tekrar canlandırdı. Geleneksel değerler yeniden itibar kazandı. Yöneticilerin imtihanla tayin usulü yeniden yürürlüğe kondu. Sınav başlıca şu üç konuda yapılırdı: yönetim usulü, kompozisyon ve şiir. Bundan sonra aydınlar eyaletlere dağıldılar ve en yetişkinleri yüksek görevlere tayin edildi. Bunlar, IX. yy.daki tarımsal bunalımdan doğan, XI. yy.da sürekli hale gelen ve geçmişte benzeri bulunmayan bir siyasî mücadele içinde parçalandılar. «Bırakınız yapsınlar» siyasetinin öncüleri olan muhafazakâr mandarinler sınıfı, büyük toprak sahipleri ile özel menfaatlerini devam ettiriyordu. Köklü yenilikten yana olanlar ise üretimi arttırmak için halka yardım ederek devleti zenginleştirmeyi tasarlıyorlardı. Bunlar, ilerici Vang An-şı'nın başa geçmesiyle iktidara geldiler. Vang An-şı angaryayı kaldırdı ve onun yerine şahıs başına vergiyi koydu. Bu cüretli reformların, sosyal özelliği yoktu, sadece malî bir özelliği taşıyordu. Toprak rejimi yine «latifundia» şeklinde, yani büyük mülkiyet olarak kaldı. Bununla beraber, imparatorluk sekreterliğinin yaptığı bir araştırmaya göre, 1077'de alınan ticaret vergisinin toplamından alınan-

Sung'lar ve Yûen'ler zamanında ÇİN

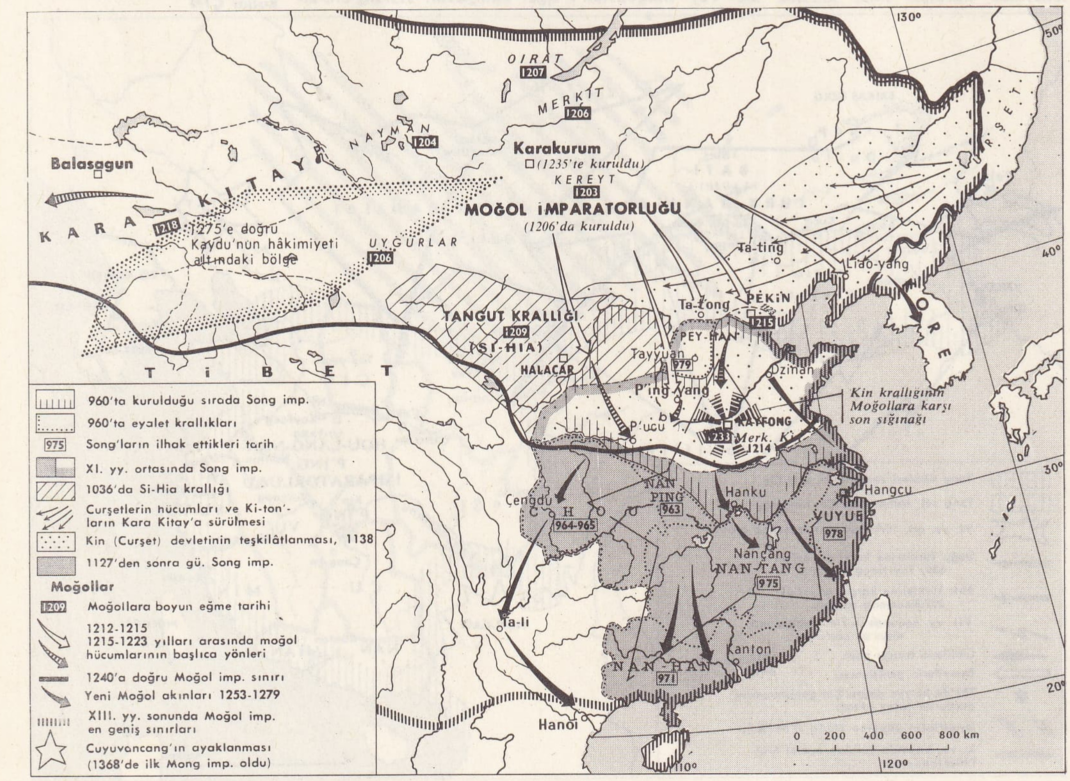

Foto. X (LAROUSSE)

lacağı gibi, bu reformlar VIII. yy. sonundan beri, çok belirli bir ticarî ilerleme ile (özellikle çay ticareti) ağırlık merkezinin güneydoğuya kaydığı bir zamana rastlar.

Sung'lar, Asya'da Han ve Tang'lar gibi fetihlere girişmediler. Fakat, uzak üç eyalet dışında, tarihî Çin ülkesinin tamamı ellerindeydi. Tatar boylarının ellerinden alamayacakları için bazı eyaletleri kendi hallerine terkettiler. Bu eyaletler şunlardı: Datung eyaleti, Ordos Kansu eyaleti ve Pekin eyaleti (bu dönemde Pekin az önemli bir şehirdi). XI. yy.da Sung imparatorlarının hüküm sürdükleri yılları hemen hemen yalnız iç siyaset doldurur. Mançurya'nın Curşı'larıyle birlik olarak Kitan'ları ortadan kaldırmağa çalıştılar, ama Curşı'lar 1112'de Pekin'i aldıktan sonra Çinlilerle olan birleşmelerini bozdular. Yenilen Çinliler, Huay ırmağı kuzeyindeki bütün topraklarını bırakmak zorunda kaldılar ve başkentlerini Kây-fong'dan Hang cou'ya taşıdılar (1127). Çin tarihçileri 1127-1279 yılları arasındaki bu dönemi «Güney Sung'ları» dönemi olarak adlandırırlar. Oysa bundan önceki dönem «Kuzey Sung'lar» dönemidir. Bundan sonra Kuzey Çin'de hüküm süren Tatarlar Çinli olan Kin sülâlesi adını aldılar ve başkent olarak Pekin'i seçtiler. Oysa Tibetlilerle yakınlığı bulunan Hsi Hsia'lar, Ordos ve Kansu'da yerleştiler. Bu tersliklere rağmen, Sung'lar devrinde Çin parlak, çok gelişmiş ve incelmiş bir medeniyete sahipti; Moğolların yıktığı bu sülâlenin her iki devrini büyük sanatçı ve yazarlar eserleriyle yüceltmişlerdir.

Yûen'ler (1280-1368)

Cengiz Han, 1167'de, Yukarı Moğolistan'da bir keçe çadırda doğdu. 1206'da bütün Türk-Moğol boylarının hâkimi oldu. Bundan sonra silâhlarını Çin'e yöneltti. Önce Hsi Hsia'lara hâkimiyetini zorla kabul ettirdi (1209). Altı yıl süren korkunç bir savaştan ve sayısız katliamdan sonra nihayet Kin başkenti Pekin'i yıkmayı başardı. Batıdaki fetihlerinden sonra 1226'da Çin seferine yeniden başladı. Ertesi yıl öldüğünde, bütün Hsi Hsia krallığı halefi tarafından ilhak edildi. 1233'te uzun bir kuşatmadan sonra başkent Kây-fong işgal edildi. 1234'te Kin krallığı ortadan silindi. Sung imparatorluğuna karşı 1258'de başlayan kesin sonuçlu askerî harekât, 1279'da sonuçlandı. Cengiz Han'ın torunu Kubilay Han, Çin imparatoru ilân edildi. Bu dönem doğu Avrupa'dan Pasifik okyanusuna kadar serbest ticaretin yapıldığı parlak bir dönemdir. Fakat bu kadar yakıp yıkmadan sonra ülke acınacak durumdaydı. Nüfus yüz milyondan 60 milyona inmişti. Kubilay, imparatorluğun yollarını tamir ettirdi. 200 000 atla çalışan ve Marco Polo'nun hayran kaldığı Moğol posta sistemini Çin'e kadar uzattı. Bugün hâlâ yeri belli olan büyük kanal yapıldı. Sung'ların «devlet yedeği» ve «düzenleyici zahire ambarları» sistemi yeniden uygulandı. Ne yazık ki malî sistem çok bozuktu. Sık sık görülen enflasyon ve deflasyonlar bu rejimi Çin'de ticaretin en çok geliştiği yerlerde bile halkın gözünden düşürdü. Moğol sülâlesi, yürürlükteki mevzuatında (Yûen yasası) esirlerin, tarım işçilerinin ve çiftçilerin durumlarını iyileştirmeyi hedef tutan hükümler vardı, ülkede yoksulluğun sürekli olarak artmasını önleyemedi. Açlıktan ölenler pek çoktu. 1325 Yılından sonra sosyal nitelikte halk ayaklanmaları oldu: bu hareketler, Çinli olsun Moğol olsun bütün zenginlere karşı idi. Yerli halk kitlesi içinde erimekte olan Moğolların ırk konularını şiddetlendirince, bu hareketler millî bir nitelik aldı ve imtiyazlı sınıfların temsilcileri, Çu Yûen-cang ayaklanmaları sırasında (1353) isyancılarla birleştiler.

Yabancı bir sülâle olan Yûen'lerin hâkimiyetinde aydınlar, halkın anlayacağı dille yazdılar ve eskisinden daha çok, halkın anlayacağı türde eser verdiler. İlk halk romanlarının ortaya çıkışı ve tiyatronun gelişmesi bu dönemde oldu.

Ming'ler (1368-1644)

Katışıksız çinli olan bu sülâleyi Çu Yûencang kurdu. Başkaldırması aslında devrimci nitelikteydi. Fakat 1368'de imparator olunca bu halk çocuğu gerçek bir müstebit haline gelmekte gecikmedi. 20 000 Köylü ailesini geçindirebilecek toprakları tek kişiye verdiği olurdu. Çocukları da aynı sakat siyaseti sürdürdüler. Yung-lo'nun hükümdarlığı (1403-1424) Ming çağının en ihtişamlı dönemidir. Başkent, Nankin'den Pekin'e o zaman taşındı ve orada kaldı. Bugün hâlâ hayranlık uyandıran sarayların çoğu onun zamanında yapıldı. Van-li'nin hükümdarlığının sonunda (1573-1619) çeşitli zümreler arasındaki mücadele çok şiddetlendi: harem ağaları çok güçlü idiler ve suistimal en yüksek derecesindeydi. XIV. yy.da, belirli ölçüde Avrupa burjuvazisine benzeyen yeni bir sınıf doğdu. Nüfusla birlikte idarenin memur ihtiyacı da arttı ve bu sınıf toprak aristokratlarından olmayanların katılması ile genişledi. Görünüşteki bu demokratlaşmadan halk yararlanmadı. Bu sonradan görmeler borçlarını ödeyip zenginleşmek için, görevleri gereği vergi alırken, asıl borcundan fazla para alarak yoksul halkı sızdırdılar. Bundan önceki sülâlenin hükümdarları tarafından ezilmiş olan Çin, yabancılara düşman olmuştu. Doğuda ve güneyde Japon korsanlığı Ming'ler zamanında başladı ve bu gerçek âfet, ancak Japonya'da iç karışıklıklar çıkması üzerine XV. yy.ın sonunda durdu. Bundan sonra sülâlenin son devresine doğru Avrupalılar ortaya çıktılar. Önce 1514'te Portekizliler geldiler. Birkaç yıl sonra, bunlara, Makao'da, esas itibarıyle ticarî nitelikte bir müessese kurmak yetkisi verildi. İlk avrupa misyoneri, cizvit papazı Matteo Ricci, 1582'de Çin'e ayak bastı. Saraya astronom olarak girdi ve rahatlıkla din propagandası yapmak imkânını buldu.

Çinliler, çeşitli Tunguz boyları arasındaki savaşlara aracı olarak karıştılar ve birbirlerini öldürmek yerine Mançu boyları birliği kurmalarına izin verdiler. Bu birlik XVI. yy.ın sonunda kuruldu. Sırası gelince bu Mançu'lar Çin'i zapt edip üç yy. boyunca yönetimini ellerinde tuttular.

Mançu sülâlesi (1840'a kadar)

XVII. yy. başında Mançu başbuğlarından biri, Ming imparatorluğu için müthiş bir tehlike yaratan askerî bir krallık kurmayı başardı. İlk Mançu kralları orduları-

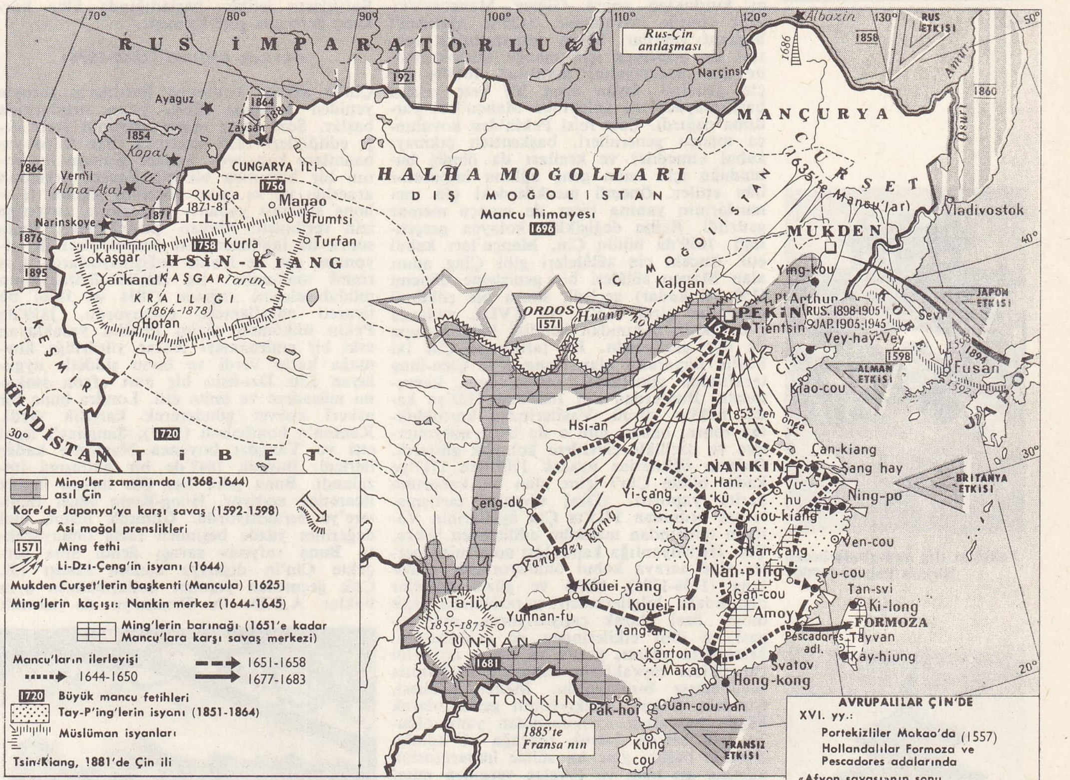

Ming ve Mançu hanedanı zamanında ÇİN

«İmparator Çien-lung'un Fetihleri» oğul Cochin'in bir gravüründen detay Cabinet des Estampes, Paris

Foto. LAROUSSE

nı kurduktan sonra Güney Mançurya'yı zapt etmeğe koyuldular. 1625'te Mukden'i başkent yaptılar. Sonra imparatorluk tahtını ele geçirmek için mancu aristokrasisine çin medeniyetini tanıttılar. 1644'te bir çin generali, isyan eden bir çete reisini bastırmayacağını anlayınca Mançu'ları yardıma çağırdı. Çete reisi Pekin'den kovulunca mançu generalleri, başkentten çıkmayı kabul etmediler ve kralları da ölmüş bulunduğu için onun genç oğlunu imparator ilân ettiler. Önemli mevkilerdeki çin memurlarının yanına birer de mançu memur getirildi. Rejim değişikliği kolayca gerçekleşti. 1659'da bütün Çin, Mançu'ları kabul etti. Önceki çin sülâleleri gibi Çing adını alan Mançu sülâlesi bir genişleme dönemi (150 yıl kadar) geçirdi, sonra bir çöküntü dönemine girdi. XVII. ve XVIII. yy.larda Çin teknik bakımdan kendini hâlâ Avrupa ile eşit görüyordu. Bu tarihlerde Çin iki büyük imparator olan Kang-si ve Çien-lung tarafından yönetilmek mutluluğuna kavuşmuştu. Bunlardan ilki 1662'den 1722'ye kadar hüküm sürdü. Vasîlerinden kurtulduktan sonra, babası gibi o da batılı misyonerlere ve özellikle cizvitlere kolaylık gösterdi. Onların öğütlerine uyarak 1707'den 1717'ye kadar bütün Çin'i içine alan bir kabartma harita yaptırttı. «Dinî törenler tartışması»nın ardından 1715'te Çin âyinlerinin Vatikan tarafından mahkûm edilişinden sonra, Çin, Hıristiyanlığa kapatıldı; ama misyonerler yine saraya kabul olunuyorlardı. Çienlung (1736-1796), bilim ve güzel sanatlar alanındaki bilgilerinden yararlanmak için onları özel olarak çalıştırıyordu, ama siyasî ve dinî etkilerinden de çekiniyordu. Ming'lerin yasası, yarıcı ve tarım işçilerini çalıştıkları toprakların sahipleri karşısında savunmasız bırakıyordu. Mançu sülâlesi, Çin'deki toprak mülkiyetinin genel olarak küçük parçalara ayrılmasından yana olduğu için birçok büyük toprağa el kondu. Bundan başka, yine bu sülâle imparatorluk ailesine ait olan ve evvelce vergiden muaf bulunan muazzam miktarda araziyi komün rejimi içine alıp devlete verdi. Kangsi ve Çien-lung'un hükümdarlıkları sırasında imparatorluk kenti Pekin, Ming saraylarının planına göre yeniden inşa olundu. (Bunlar Ming sülâlesi düştüğü zaman yakılmışlardı). Yine bunların hükümdarlığı sırasında, Pekin'in kuzeybatısında, yabancı mimarların yardımı ile güzel parklar ve yaz sarayı yapıldı.

Pekin'in dış mahallelerinden birinin kapısı (1900)

Pekin'de Gök tapınağı

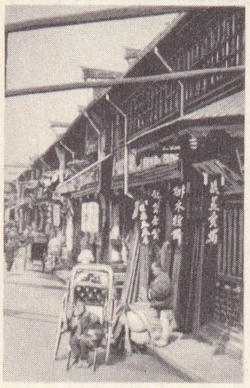

Şanghay'daki fransız kesiminde bir Çin mahallesi (1910)

Güney Çin'deki bir başkaldırma (1673-1677) genç Mançu hâkimiyeti için ciddî bir tehlike olmadı. Fukien ve Kanton bölgesine boyun eğdirilince Çing'ler Yünnan'ı işgal ettiler (1681), sonra da Formoza adasını aldılar (1683); o güne kadar son derece yumuşak bir rejimden yararlanan Güney Çin, askerî işgalin sertliğini o zaman anladı. İç Moğolistan boylarının yenilgilerinden sonra, Çin'in kapısında yeni bir Moğol imparatorluğunun kurulmasını önlemek amacı ile, Kangsi silâh gücü ile Moğolistan'ı baştan başa himayesi altına aldı (1696). Bu statü 1912'ye kadar sürdü. Tibet'e yaptığı başarısız ilk seferinden sonra yeniden saldırarak Lassa'ya zafer kazanmış olarak girdi (1720) ve bu bölgeyi de himayesi altına aldı. Kangsi, Mançurya'nın kuzeyinde Rus genişleme hareketi ile karşılaştı. XVI. yy.ın sonundan beri Batı Sibirya'ya hâkim olan Ruslar Büyük okyanus yönünde ilerlemeye devam ederek Amur nehrine ulaştılar. Kangsi bunlara saldırdı. 1689'da yapılan Nerçinsk antlaşmasında iki imparatorluk arasındaki çekişmeli sınır; Çin lehine düzeltilerek çizildi. Kangsi'nin diplomatik danışmanı bir fransız cizviti idi. Ona evvelce de çok hizmet etmişti. Kangsi'nin halefi ve ondan sonra da imparator olan Çien-lung, Moğolistan ve Tibet'te eserini tamamladılar. Çien-lung, hem güney yerlilerine, hem Miao-Dzı'lara dağlardaki hâkimiyetini kabul ettirdi. Hükümdarlığının sonunda, 1796'da, Çin imparatorluğu yine Han ve Tang sülâlelerinin en parlak zamanlarında olduğu gibi, Sibirya, Altay, Tienşan, Pamir ve Himalaya arasındaki muazzam sahayı içine aldı. Bu iki büyük hükümdardan sonra sülâlede bir çöküntü başladı; aleyhinde gizli derneklerin kurulmasına yol açtı. Aptal ve zalim bir adam olan imparator kendinden öncekilerin bağlandığı geleneklerden ayrıldı: cizvitlerin getirdiği avrupa bilimleri küçümsendi. Batılıların istilâsı başladığında ülke korkunç derecede geri kalmıştı.

Avrupa nüfuzu (1840-1894)

Çin'in avrupa ticaretine Batılıların zoruyle yeniden açılması XIX. yy.ın ortalarında başlar. Son cizvit misyonerlerinin sınır dışı edildikleri 1830 sırasında ülke fiilen yabancılara kapalıydı. Sadece Kanton limanının bir kısmında bir çin ticaret şirketinin aracılığı ile ve onun gözetimi altında (Kohong sistemi) yabancı tüccarlarla alışverişe izin verilmişti: Makao portekizlileri, daha sonra da ingilizler hint pamukluları ile afyonunu çay ve ipekle değiştiriyorlardı. Çin resmî makamları ise Büyük Britanya'nın müdahalelerine rağmen (1834 ve 1836) bu ticareti engellemeğe çalışıyordu. 1839'da Pekin hükûmeti afyon ithalini yasaklayan eski bir emirnameyi tekrar yürürlüğe koymağa karar verdi ve bunu şiddetle uygulayan Lin Dzı-hsiu bir hint afyon stokunu müsadere ve imha etti. Londra buna bir askerî kuvvet göndererek karşılık verdi. Kanton'u bombaladı (1841), Şanghay'ı işgal etti ve Yangdzı boyunca Nankin'e kadar ilerledi. Burada 1842'de bir antlaşma imzalandı. Buna göre beş Çin limanı ingiliz ticaretine açılıyor, Hong-Kong adası İngiltere'ye bırakılıyordu. Gümrük resmi, mal değerinin yüzde beşinden fazla olmayacaktı. Buna «afyon» savaşı dendi ama gerçekte Çin'in dışarıya açılma savaşı idi. Çok geçmeden yapılan antlaşmalarla aynı haklar A.B.D. ile Fransa'ya da tanındı ve fazladan Fransa himayesi altına verilen katolik misyonerlerine hürriyet tanındı (Huangpu [Vampoa] antlaşması, 1844).

Pekin'de Yazlık saray

Bozgunlarla belli olan askerî güçsüzlük, yabancı olan Mançu sülâlesine karşı güney çinlilerin çoğundaki düşmanlık ve vergilerle rüşvetçi memurların sömürüsü altında ezilen köylülerin yoksulluğu, bir iç buhran hazırlıyordu. 1846'daki kötü rekolte bu buhranı çabuklaştırdı. Memnun olmayanlar, Hung Hsiu-Çüen adındaki gaipten haber verdiğini sanan bir adamın körüklediği dinî bir harekete katıldılar. Hung Hsiu-Çüen, misyonerlerle yaptığı temaslardan Hıristiyanlık hakkında edindiği bazı bilgileri değerlendirip yeni bir din yaymağa çalışıyordu. Bu din Konfuçius'çuluk ile İncil karışımı bir şeydi ve Çin'i yeniden canlandırmayı hedef tutuyordu. Köylülerin kendisine katılmaları ile güçlenince 1851'de bir âsi hükûmet kurdu ve kendini «Tanrısal kral», «Büyük barış» imparatorluğunun kurucusu, Tây-p'ing ilân etti. İsyan, Yangdzı vâdisi boyunca genişledi, Hankou'ya, sonra Nankin'e yayıldı (1853). «Tanrısal kral» bu şehri, Orta Çin'in birkaç eyaletini içine alan bir devletin başkenti yaptı. Başka ayaklanmalara cesaret veren bu başarı üzerine harekete geçen imparatorluk makamları en iyi generallerini isyanı bastırmakla görevlendirdiler. Bu generallerden Dzıng Guo-fân, Hankou'yu geri aldı, fakat Nankin önünde başarısızlığa uğradı. Bu iç savaş batı devletlerini güç durumda bıraktı. Çıkarları, az çok Hıristiyanlık kokusu taşıyan ve Çin'i yenileştirmek isteyen millî bir ayaklanmayı desteklemekte miydi, yoksa bozukluklarına ve gelenekçiliğine rağmen imtiyazlı bir hükûmetinden yana olmakta mı idi?. Tây-p'ing hareketi tarım reformunun yanı sıra, kadınların hürriyete kavuşturulması gibi sosyal reformları gerçekleştirmek ister görülmekteydi. Fakat sağlam bir teşkilât kuramadığı ve çeşitli eğilimlere bölündüğü için, Yangdzı havzasındaki ticareti felce uğratan kışkırtmalar yapıyor ve büyük Şanghay merkezini tehdit ediyordu. Pekin yabancı devletlerin isteklerini yerine getirince bu devletler, silâh, cephane, gönüllü ve hattâ öğretmen vermek suretiyle 1861'de imparatorluk hükûmetine yardım ettiler. Öldürülen amerikalı Ward'ın yerine ingiliz olan ünlü Gordon geldi ve «daima galip gelen ordu»su ile, toprak sahiplerinin milisleri ile güçlendirilen Dzıng Guo-fân'a, Tây-p'ing ayaklanmasını bastırmada yardım etti. Sonunda, 1864 Temmuzunda «Tanrısal kral»ın intiharından sonra Nankin zapt edildi, Tây-p'ing'in imparatorluğu yıkıldı ve askerlerinin bir kısmı Tonkin'e sığındı. Avrupa'nın yardımıyle Mançu sülâlesi kurtuldu, ama Orta Çin'deki zengin eyaletler harap oldu, Nankin, Su-cou gibi şehirler yıkıldı.

Bu arada, Çin resmî makamlarının kötü niyetleri yüzünden antlaşmaların uygulanması aksadı. Oysa yabancılar elde etmiş oldukları menfaatleri yetersiz buluyorlardı. Çin ve avrupa medeniyetleri arasındaki ayrılıklar (görgü kuralı, adalet v.b.) çeşitli anlaşmazlıklara yol açacak kadar büyüktü. Kırım savaşından az sonra ingiliz bandıralı Arrow gemisine el konması ve bir katolik misyonerinin öldürülmesi, Londra ve Paris'e, Çin'deki durumlarını iyileştirmek amacı ile askerî, harekâta geçmek fırsatını verdi. Kanton tekrar bombalandı ve Taku istihkâmları zapt olundu. Fransız ve İngilizler, 1858'de Tientsin'de imzalanan antlaşmalar sonunda yeni kazançları sağladılar; az sonra aynı menfaatler A.B.D. ile Rusya'ya da tanındı. (Dönüşte, bir kısım fransız kuvvetleri Çinhindi'ne gönderildi). Fakat bir kısım çin kuvvetleri, antlaşmaların onaylanmış örneklerini almak üzere gelen tam yetkili temsilcilerin karaya çıkmalarına engel oldular. Bu hakaret üzerine general Cousin-Montauban kumandasında yeni bir fransız-ingiliz kuvvetinin gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu kuvvet zorla Ho-Pey'e girdi ve Pa-li-Çiao zaferini kazanarak Pekin'i aldı. Bunu, İngiliz esirlerine yapılan işkenceye karşılık Yazlık sarayın yakılıp yağma edilmesi izledi. 1860'ta Pekin'e kabul ettirilen antlaşmalarla yeniden on bir limanın ticarete açılması, yabancıların buralarda yerleşebilmeleri, Çin mahkemelerine tabi olmamaları ve seyahat edebilmeleri hakkı sağlandı. Din hürriyeti tanındı. Nihayet, Çin hükûmeti diplomatik misyonların gelmelerine ve onlarla münasebetlerini düzenlemek üzere Dzungli Yamın örgütünü kurmağa razı oldu. Bu, Çin'in kesin olarak dış dünyaya açılması idi. Çin, belirli limanlarda, memleket dışı sayılma haklarından ve gümrük kontrolu muaflığından faydalanan yabancıların imtiyazlı örgütler kurmalarına izin veriyordu.

Bu olayları bir durgunluk dönemi (1864-1894) takip etti. İmparator Tung-cı (1861-1875) ve Guang-hsüy'nün (1875-1908) sözde hükümdarlıkları altında ülkeyi yöneten gerçekte zeki ve ihtiraslı bir dul olan imparatoriçe Tsı-hsi idi. İmparatorluk ailesinden prens Gung'un ve Dzıng Guo-fân ve Li Hung-çang veya Çang Cı-dung gibi mandarinlerin yardımları ile sülâlenin otoritesini yeniden kurmak için kuzeydeki köylülerin, güneydeki Yünnan ve batıdaki Çin Türkistanı'nda (Sinkiang) müslümanların ayaklanmalarını bastırdı ve yabancıların isteklerine karşı direndi. Japonya'dakinin tersine olarak, Çin kısa süren bir tepkiden

Foto. X, Verger-Adep, Landau (LAROUSSE)

sonra (1862-1874) geleneklerinin içine tekrar kapandı ve Fu-cou'da bir tersane ve Pekin'de bir «Avrupa Bilimleri koleji» açmakla yetindi. Eski teknikle yönetilemeyecek kadar geniş olan ve daima merkezî idareden kopma tehditleri altında bulunan Çin, yabancı etkisi altında hızlı bir evrim ile dağılmak tehlikesindeydi. Bundan başka imparatorluk hükûmeti, Çin kaynaklarını sömürmek ve Hıristiyanlığı yaymak isteyen Batılılara da güvenmiyordu. Misyonerler, çoğunlukla birdenbire patlak veren kanlı tepkilere kurban gidiyorlardı. Nitekim on fransız rahibesi ve fransız konsolosu, 1870'te Tientsin'de öldürüldü. Çin ile Fransa arasında anlaşmazlık çıktı. Fransa, Tonkin'de «Kara Bayraklı» çeteleriyle çarpıştı. Amiral Courbet'nin Fu-cou ve Formoza'ya saldırısı üzerine, Çin, Annam'daki hâkimiyet hakkından vazgeçti (1885).

Çin-Japon savaşından ihtilâle kadar (1894-1911)

Çin'in, Kore üzerinde tekrar hâkimiyet kurmağa çalışması da Japonya ile savaşa yol açtı. Yeni bir şekilde örgütlenmiş bulunan Japon kuvvetleri çabuk ve ezici zaferler kazandı. Çin, Şimonoseki antlaşması ile Formoza'yı ve Port-Arthur ile birlikte Liaodung yarımadasını Japonya'ya bıraktı (1895). Bu beklenmeyen rakibin sahneye çıkması ile şaşıran Batı devletleri, Japonya'nın genişlemesini önlemek telâşına düştüler. Japonya'nın Liaodung'u geri vermesini, iktisadî nüfuz bölgeleri ve «Kiralık arazi» ile siyasî nüfuz merkezlerinin tanınmasını istiyorlardı. Avrupa'nın bu müdahalesi, özellikle az gelişmiş için kolaylıkla nüfuz edilebilen kuzeyde başarı kazandı. 1896'dan bu yana Rusya, Mançurya'yı baştan başa aşan demiryolunun yapımını elde etti, sonra da Port-Arthur'a kira ile sahip oldu ve böylece kuzeydoğu bölgesini ele geçirdi. Almanya, misyonerlerinden ikisinin Şandung'da öldürülmelerinin öcünü almak için Kiaocou koyunun kendisine verilmesini sağladı ve burada Çing-Dao limanını inşa etti. Fransa, Çinhindi'ne komşu olduğu için güneybatı, özellikle Yûnnan'daki çıkarlarının peşine düşerek burada demiryolları yaptı ve Guangcu Van koyuna ayak bastı. Çıkarları çok yaygın olan İngiltere Port-Arthur'un karşısındaki Vey-hay-vey limanını aldı ve Yangdzı havzası onun nüfuz bölgesi oldu. (Şanghay-Nankin ve Şanghay-Ningpu demiryollarını inşa sözleşmeleri). Nihayet bu 1898 bölüşmesinin dışında kalan A.B.D. «açık liman» rejimine saygı gösterileceğini belirtmekle yetindi. Böylece, koca çin pazarı malî, ticarî ve sınaî teşebbüslerin çarpıştığı bir alan haline geldi (demiryolları, madenler v.b.); Avrupalılar bu teşebbüslere önemli sermayeler yatırdılar ve kazanç sağladılar.

Batılıların ve Japonya'nın ihtiraslarından korkuya düşen Çin harekete geçti. 1898'de Kantonlu bilgin Kang You-vey, imparator Guang-Hsüy'ü, milletin avrupalılaştırılması gereğine inandırdı. Hazirandan eylüle kadar («yüz gün»), imparatoriçe Tsı-hsi iktidardan uzaklaştırıldı: birçok emirname ile imtihan şekilleri ve ordu yeniden düzenlendi. Ama mançulu general Jung Lu ve Guang-Hsüy'ü aldatan Yûen Şi-kay'ın kuvvetlerinin desteğini sağlayan Tsı-hsi, iktidarı yeniden ele geçirdi, reformları lâğvetti, hazırlayıcılarını cezalandırdı ve beceriksiz imparatoru hapsetti.

Ertesi yıl bir halk hareketi patlak verdi. Gizli «Boxer» derneği üyeleri, Şandung'da yabancılara karşı şiddetli bir kampanya açtılar. Bunun ilk kurbanları misyonerler oldu. Hareket, Pekin'e kadar yayıldı. Burada elçilikler kuşatılıp dışarı ile ilişkileri kesildi. Gönderilen yardım kuvvetleri püskürtüldü. Saray, işi oluruna bıraktı, bunun üzerine Alman elçisi öldürüldü. Elçilikleri kurtarmak için milletlerarası askerî harekâta girişmek gerekti (ağustos 1900). Büyük devletler Çin'e, birtakım yatırımlar, yabancıları koruma tedbirleri ve iki milyon altın frank tazminat (Boxer tanzimatı) kabul ettirdiler. Çin, gümrük ve tuz resmini karşılık göstererek borç almak zorunda kaldı. Bu da Avrupalıların iktisadî ve malî yönden Çin'e nüfuz etmelerini kolaylaştırdı. Bununla beraber, halkın tepkisinin genişliği karşısında, Batılıların çoğu imparatorluğun hâkimiyet hakkına daha saygılı davrandı.

Bundan sonraki on yıl, eğitimde, orduda, yönetim işlerinde yapılan reformlarla belirlenir. Bu sefer imparatoriçe de bu yenileşme hareketlerine katıldı, ama 1908'de hem kendisi, hem de Guang-Hsüy öldü. Üç yaşındaki P'u-yi'nin tahta geçirilmesi kararlaştırılmıştı. Naiplik esasen ihtilâlci kuvvetlerin baskısı altında bulunan bir rejimin güçsüzlüğünü daha çok belli etmekten başka bir şey yapamadı.

İhtilâlden komünizme (1911-1949)

İmparatorluk rejimi yıkılmağa mahkûmdu: Mançu sülâlesine düşmanlığa, aydın çevrelerde cumhuriyetçi fikirlerin yayılması eklendi ve birleşmiş modern bir Çin yaratmak için millî bir uyanış başladı. Sun Yat-Sen'in kurduğu milliyetçi, demokratik ve sosyal akım gittikçe güçlendi; 1911 ekiminde Yang-cou vâdisinde büyük kargaşalıklar meydana geldi. Bunları yatıştırmak üzere sarayın görevlendirdiği Yûen Şı-kay az sonra, imparatora tahtan vazgeçmesini öğütledi (şubat 1912). Bu ise Mançu sülâlesinin sonu demekti. Bunun üzerine Sun Yat-Sen Nankin'de toplanan bir millî meclise, generali cumhurbaşkanı seçtirdi. Yûen milletlerarası bir konsorsiyumdan sağladığı (1913) malî yardıma dayanarak birçok güçlüğe rağmen ölünceye kadar (1916) tutundu: Guomindang'ın dağılmasına yol açan ayaklanmalar; Japonya'nın sonu gelmeyen istekleri («21 istek» 1915). Bunların bir kısmını yerine getirmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Çin şahsî yetkilerini arttırdı ve ölümünden az önce, kendi yararına, monarşiyi yeniden kurmayı düşündü. Ölümünden sonra cumhuriyetin yöneticileriyle generaller arasında memleket için felâketli ve karma karışık bir mücadele patlak verdi. 1918 Başlarında, ihtilâlcilerin ellerinde bulunan Güney Çin (Yang cou'nun güneyi), Pekin hükûmetinin yönetimindeki Kuzey Çin'e karşı çıktı. Pekin hükûmeti, 1914'te Almanya'nın Asya'daki tesislerine (Tsingtao) el koymuş olan Japonya'nın malî desteğinden faydalandı. Ama 1911 öncesinden 1927'ye kadar Mançurya genel valisi Çang Dzo-lin hıristiyan general Fıng Yûy-hsiang, Çıli valisi Tsao Kûn ve Vu P'ey-Fu gibi derebeyi generallerin (Duciûn) kardeş kavgaları yüzünden parçalandı. Güneyde önce devrilen sonra da tekrar, Kanton'da (1917) generallerin yardımı ile iş başına gelen Sun Yat-Sen, Guomindang'ı, 1923'te yeniden teşkilâtlandırdı. Kendisini tutan (Borodin misyonu) Sovyet Rusya'ya ve komünistlere yaklaştı. Çin Komünist partisi 1921'de kurulmuş ve 1922'de Komintern'in Çin şubesi olmuştu: bu parti 1920'de Şanghay'da aydınlarla emekçiler tarafından kurulmuştu. Bu işçiler 1914 savaşında çalışmağa gittikleri Avrupa'dan dönmüşler, sendikacılığı benimsemişlerdi. Sun Yat-Sen'in ölümü (1925) partisinin ikiye bölünmesine yol açtı: bir yanda, aralarında Vang Cing-vêy ile Sun Yat-Sen'in dul karısı Sung Çing-ling'in bulunduğu radikaller ve öte yanda Çankayşek ile işbirliği eden ılımlılar. Zaferi kazanan Çankayşek, Kanton'daki bir komünist ayaklanmasını şiddetle bastırdı (1927), sovyet misyonu ile ilişkisini kesti, Hankou, Şanghay (bu şehirde partisi çin kapitalizmine yaklaştı), sonra Nankin'i aldı ve milliyetçi Çin hükûmetini burada kurdu. Çankayşek, bundan sonra Fıng Yûy-hsiang'ın yardımı ile kuzeye yürüdü, 1928 haziranında Çang Dzo-lin'in boşalttığı Pekin'e girdi. Fakat partisinden ayrılanlarla, baş kaldıran generallerle, komünistlerle uğraşmak ve Japon isteklerine karşı koymak zorunda kaldı.

1931'de bazı küçük olayları bahane eden Japonlar Mançurya'yı Çang Hsüe-liang'ın zayıf ordusunun elinden aldılar ve Mançuguo adlı görünüşte bağımsız, gerçekte himaye altında ve Mançurya'nın son imparatoru P'u-yi'nin sözde idaresinde Mançu devletini kurdular. Çin, buna karşılık olarak Japon mallarını boykot etti. Bunun üzerine Japonlar Şanghay'a saldırdılar (1932). Cemiyeti Akvamın kararları durumu değiştiremedi. Japonlar 1932'de Kuzey Çin'e girdiler, fakat az sonra Büyük Çin Seddinin güneyindeki topraklarını boşaltmayı kabul ettiler. Bununla beraber 1935'te bu sınırı aşıp Pekin bölgesine sızdılar.

Çin hükûmeti Japon genişlemesine karşı koyacak güçte değildi. Belli bir amacı yoktu ve komünistlerle savaşmağa uğraşıyordu. 1927'de komünistler yer altı faaliyetine itimekle beraber şefleri Mao Çe-tung, Çu En-lay (Cou In-lây) ve Çu Dı'nın (Cu Dı) askerî kudretleri ve propagandaları sayesinde yeniden teşkilâtlanmışlardı. Kiangsi'de kuvvetli bir orduya dayanan bir Sovyet Cumhuriyeti kurdular ve bir toprak reformu teşebbüsüyle kendilerine çektikleri köylüler arasında propagandalarını yoğunlaştırdılar. 1933'te milliyetçi kuvvetlerin saldırısına uğradılar. Milliyetçi kuvvetlere bir alman askerî uzman heyeti danışmanlık yapıyordu. Bir saldırı üzerine, bir yıl süren ve «uzun yürüyüş» adı verilen zahmetli bir çekilme yapmak zorunda kaldılar. Bununla beraber Guomindang'ın sol kanadı, Japon tehlikesi karşısında, millî bir uzlaşma istedi. Komünistler bunu şiddetle reddettiler. 1936'da durum lehlerine dönecek gibi görünürken, Çankayşek, komünist önderi Çu En-lay ile anlaşan Çang Hsüe-liang'ın Si-ân'da kurduğu pusuya düşürüldü, hapsedildi, sonra serbest bırakıldı. Âsi general özür diledi. Milliyetçi hükûmet, Japonlara karşı millî birliğin belirtisi olmak üzere, komünistlerle savaşı durdurdu.

Hâlâ zayıf durumda olan milliyetçi hükûmet bu direnme hareketine başlamak için, girişmiş olduğu yeniden kuruluş çabalarının sonuçlarını ihtiyatla bekledi. Japonlar bunu önlemek amacıyle genel taarruza geçtiler. Çin ve japon birlikleri arasında, Pekin yakınlarındaki bir çarpışmadan üstün gelen Japonya, 1937 temmuzunda savaşı başlattı. Orduları Pekin'i aldı, güneye indi, Şanghay'a çıkartma yaptı. Nankin'den çıkarılan Çankayşek, Hankou'a yerleşti: savaşa devama karar verdi ve olayların baskısı altında komünist kuvvetlerin yardımını kabul etti. Ama, kuzeye doğru çok uzak bir bölge olan Yen-an'da üslenen bu kuvvetler, gözlendikleri endişesiyle işe karışmamayı tercih ettiler. Bununla beraber, özellikle pek iyi yaptıkları gerilla faaliyetleri etkili oldu. Japon birliklerini yıpratarak, bunları ülkenin daha içerilerine girmekte tereddüde düşürdüler. Japonlar limanları, büyük şehirleri, demiryollarını ellerinde tutup çin sınırlarını abluka etmeğe çalıştılar: ama Amerikalılara karşı giriştikleri Büyük okyanus savaşı (aralık 1941) yüzünden kuvvetlerinin büyük kısmını Çin'den çekmek zorunda kaldılar. Çankayşek Hankou'dan atıldı ve Çungking'e sığındı, burası yedi yıl Milliyetçi Çin'in başkenti oldu ve komünist kumandanlığı ile temaslar kesildi. Bundan başka Vang Cing-

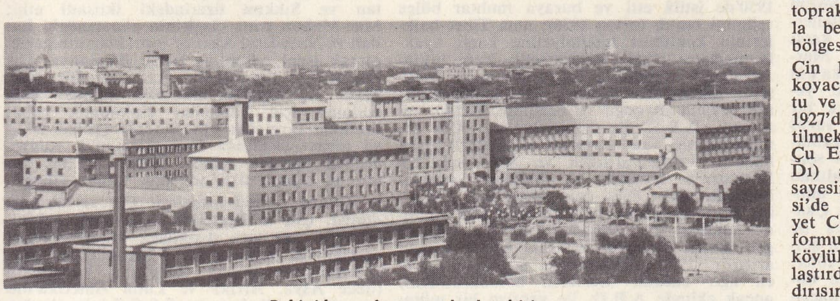

Pekin'de modern semtlerden biri

Foto. *Hsinhua News Ag.* (*LAROUSSE*)

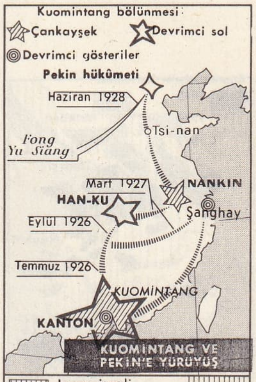

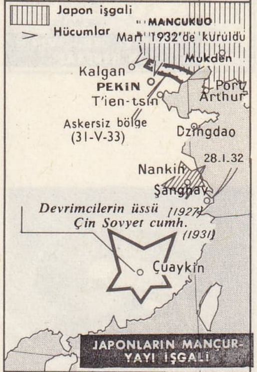

Kurtuluş ordusunun geçit töreni (1949)

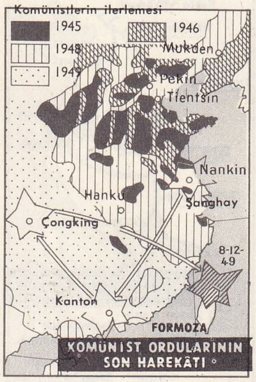

vêy ayrılıp Japonlarla müzakerelere girişti ve onların yardımıyle Nankin'de ayrı bir hükûmet kurdu (1940). Milliyetçi kuvvetler çöktükçe komünist birliklerin savaş gücü daha çok beliriyordu. Bunlar çok kere müttefiklerin kontrolu altındaki bölgelerde yayılmalarını durdurmak üzere kısmen harekete bir halde bulunuyorlardı. Vahim bir hal alan olaylar gittikçe arttı. Entrikalar, iş adamlarının dalavereleri, Amerika'dan daha çok yardım sağlamak amacı ile Japonya ile ayrı bir barış yapmak isteyen siyasetçilerin çevirdikleri oyunlar içinde Çunking hükûmeti zaafa düştü. Amerika, Çin'i enerjik bir şekilde destekledi ve Çankayşek'in durumunu sağlamlaştırmak, siyasî karışıklığı düzeltmek, birliği sağlanmış bir Çin'in savaş çabasını yoğunlaştırmak için misyonlar (general Stilwell ve general Hurley) gönderdi.

Fakat ortak düşmanları Japonların teslim olması (ağustos 1945) üzerine milliyetçilerle düşmanlıkları artan komünistler karşı karşıya kaldılar: amerikan generali Marshall, komünistleri, Birleşik Amerika'nın güvendiği Çankayşek'in yönetimindeki yeni bir Çin devleti içinde birleştirecek bir uzlaşma formülü ileri sürdü. İç savaş 1946'da tekrar başladı. Milliyetçiler özellikle, Japonların silâhları bırakmasından sonra sovyet ordusu tarafından geri alınan Mançurya'yı komünistlere kaptırdılar, bundan sonra komünistler 1947 başlarında Çankayşek'in ihtiraslarını, onun Amerika ile yaptığı memleket aleyhindeki iş birliğini açığa vurarak Sovyetler birliği safına geçtiler. Guomindang'ın şefi de uzlaşmazlıkta onlardan geri kalmadı: daha az ifrata kaçan ve yeni kurulmuş bulunan «Demokrasi birliği»ni dağıttı, ılımlılar bunun üzerine Çankayşek'i iktidardan uzaklaştırmak isteyen gayri memnunlara katıldılar. Milliyetçilerin kontrolu altındaki bölgelerde, yoksulluğun ve başdöndürücü bir enflasyonun ağırlaştırdığı bir anarşi hüküm sürüyordu. Oysa Mao Çe-tung, taraftarlarına yapıcı bir program teklif etti. 1949 Ağustosunda kuzeydoğuda bir halk hükûmeti kuruldu ve bunu çok geçmeden Kuzey Çin Halk hükûmeti takip etti. Çankayşek partiyi tamamen kaybetmişti. 8 Aralıkta Formoza (Tay-Van) adasına sığınıp hükûmetini orada kurdu.

mareşal Çankayşek

Çin Halk cumhuriyeti

Guomindang'ın dağılışı, kararsızların komünistlere katılmaları, milliyetçilerin koydukları vergilerden memnun olmayan köylülerin tarımsal reformun genelleşmesiyle komünistlere kaymaları, «millî kurtuluş ordusu»nun hızla başarı kazanmasını sağladı. Bunun üzerine 1 ekim 1949'da Mao Çe-tung yeniden başkent olan Pekin'de, iktidarın Komünist partisine geçtiğini açıkladı ve Çin Halk cumhuriyetini ilân etti. Millî meclis tarafından cumhurbaşkanı seçildi: Liû Şao-çi, Çu Dı ve Sung Çing-ling (Sun Yat-Sen'in dul eşi) cumhurbaşkanı yardımcıları ve Çu En-lay da başbakan ve aynı zamanda dışişleri bakanı oldular. Mao Çe-tung hemen Moskova'ya gitti. Ruslarla bir dostluk antlaşması imzaladı, kredi sağladı ve Port-Arthur ile Mançurya demiryolunun Çin'e geri verileceği vaadiyle döndü. Sonunda genç cumhuriyet, tek meclis kuran millî azınlıklara muhtariyet ve başka dinlerdeki azınlıklarına, protestanlar için Vatikan'dan ayrılmış ve yabancı papazları sınır dışı edilmiş katoliklerden daha geniş bir din hürriyeti tanıyan bir anayasa kabul etti (1954); hattâ 1958 mayısında çin kilisesinde bölünmüş bir piskoposluk kurmağa bile girişti. Baştan başa yeni bir sosyal yapı değişikliğini gerçekleştirdi (kadın erkek eşitliğini koyan evlenme kanunu buna parlak bir örnektir); sonra tarımsal kolektifleştirmeyi hızlandırdı. Bir açık tartışma denemesinden («yüz çiçek») sonra hükûmet, 1956'da, parti çizgisinin daha sert bir şekilde uygulanmasını kararlaştırdı. (Mao Çe-tung tarafından yönetilen partinin kendini düzeltmesi kampanyası.) Halk yığınlarını harekete geçirerek tarım ve sanayi çalışmalarını önemli ölçüde hızlandırdı ve komünleri kurarak (1958) çin toplumunun tüm dönüşümüne girişti. Nihayet eskiden Çin'e bağlı olan «On sekiz eyalet»te ve özellikle Tibet'te hâkimiyetini tanıtmağa koyuldu. Tibet'i 1950'de istilâ etti ve buraya muhtar bölge rejimini tanıdı (nisan 1956); ama Tibet halklarının komünist hâkimiyetine karşı ayaklanmalarını (1959) önleyemedi. Yeni rejimi Asya'daki komünist devletlerin çoğu İngiltere, İskandinav ülkeleri v.b. tanıdılar, ama devletlerin çoğu ve özellikle A.B.D. tanımadı. A.B.D. ile münasebetleri, «Çin gönüllüleri»nin Kore savaşına (1950-1953) yığın halinde katılmalarından ve Amerikalıların Formoza'yı havadan ve denizden korumalarından sonra daha çok gerginleşti. Pekin'in, Formoza'yı ve hâlâ milliyetçilerin elinde bulunan kıyı adalarını (Kimoy, Matsu) geri almak istemeleri buhranı zaman zaman arttırdı. 1958 Ağustosunda meydana çıkan en ağır buhran (adaların bombardımanı) ancak ekimde A.B.D. ile yapılan bir mütareke ile durdurulabildi. Çin komünizminin artan etkisi Çinhindi'nde de görüldü. Burada, Tonkin'deki Fransızlara karşı, Vietminh'e çok büyük yardımı dokundu (1953-1954). Sosyal ve iktisadî yapısını baştan başa değiştirence köklü bir dönüşüm içinde bulunan Çin Halk cumhuriyeti 735 milyonluk nüfusunun ağırlığını yalnız Asya'da değil bütün dünyada duyurdu. Çinhindi'ndeki savaşa son vermek için toplanan Cenevre (1954) ve Afrika-Asya devletlerinin takip edecekleri yolu belirtmek amacıyle toplanan Bandung (1955) konferanslarına katıldı. Komünist blokta yer alması, millî yararlar kaygusundan esinlenen bağımsız bir siyaset takip etmesine asla engel olmadı (Ladah ve Mac-Mahon çizgisi boyunca Hindistan'dan toprak talepleri). 1959'da Mao Çe-tung'un cumhurbaşkanlığını bırakması Çin cumhuriyetinin genel siyasî amaçlarını değiştirdiğini göstermez. Fakat S.S.C.B. ile Çin arasındaki ideolojik ayrılık 1960'tan bu yana münasebetlerini bozdu ve iktisadî alandaki iş birliğini durdurdu.

Çin Halk cumhuriyetinin bu başarılarına rağmen Çankayşek, Formoza'da kurulan 8 milyon nüfuslu milliyetçi Çin'i yaşatmayı başardı. A.B.D. ile birçok devlet Milliyetçi Çin hükûmetini Çin'in resmî hükûmeti olarak tanıdılar ve Birleşmiş Milletlerde Çin'i, Çankayşek hükûmetinin delegeleri temsil etti.

tankların geçidi (1949)

Dış siyasetin yeniden gözden geçirilişi

Vurucu güce sahip. Güçlü birliklerin kurulması (1961'de ilk atom bombası, 1967'de ilk hidrojen bombası) Çin'in Sovyet etkisinden uzak bir dünya siyaseti gütme isteğini gösterir. Bu siyasetin iki amacı vardır: sömürgecilik çağında Çin'den koparılan toprakların kurtarılması; komünizmin devrimci gelişmesini gerçekleştirmek.

● *Sınırlar meselesi.* Dış siyasete yeniden yön verilmesi, yeni Çin'in kuruluşuna katılan sovyet uzmanlarının geri çekilmesiyle resmen ortaya çıktı (1960 temmuz). S.S.C.B.'nin 15 ekim 1957'de imzalayarak Çin'e atom bombası vermeyi ve yapılışını öğretmeyi vaat ettiği gizli antlaşmadan 20 haziran 1959'da vazgeçtiğinin Çin tarafından Moskova'daki çin-sovyet konferansında (temmuz 1963) açıklanması iki devlet arasındaki ayrılığı artırdı. Çin'in, Sovyetleri 1962 ilkbaharından beri Sinkiang'daki ayaklanmaları desteklemekle suçlaması anlaşmazlığa yeni bir yön verdi. Pekin, eşitlik ilkesine uymayan eski antlaşmaların kaldırılmasını, Uzakdoğu'da (Sahalin, Vladivostok, Habarovsk ve Komsomolsk), Doğu Sibirya'da (Sayan dağları bölgesi) ve Orta Asya'daki (Balkaş gölüyle Sinkiang'ın şimdiki sınırları arasında uzanan bölge) sovyet topraklarının Çin'e geri verilmesini istedi. Çatışma en çok bu son kesimde ve özellikle İli bölgesinde ciddî bir durum aldı. Çünkü Sovyetler 1958-1959 ve 1960-1963 ayaklanmalarını desteklemiş ve çin topraklarından kaçan 70 000 kişiyi kendi topraklarına kabul etmişti. İki ülkenin sorumluluğunu birbirlerinin üzerine attıkları birçok sınır çatışmasıyle gittikçe alevlenen bu çatışma Mao Çe-tung'un toprak isteklerini haklı göstermek için ortaya attığı «yaşama alanı» sloganıyle daha da tehlikeli bir hal aldı.

Öte yandan hukukî ve tarihî delillere (1967'de ısrarla Hong-Kong ve Makao meseleleri ortaya kondu) dayandırılan bu toprak istekleri sonradan Çin'in bütün sınırlarını içine alan geniş bir siyaset şeklini aldı. Nepal, Bhutan ve Sıkkım üzerindeki iktisadî etki; Mac-Mahon sınır çizgisinin güneyindeki Ladah ve Nort-East Agency topraklarının geçici olarak işgal edilmesi; Laos, Birmanya, Dış Moğolistan üzerindeki eski süzerenlik hakkının hiç olmazsa hukuken yeniden elde edilmesi için harcanan diplomatik çaba; özellikle Birmanya'nın elindeki (İkinci Dünya savaşı sırasında ünlü Birmanya yoluyle geçilen üçgenin içinde kalan) 181 300 km karelik toprak üzerinde hak iddia edilmesi.

● *Dünya ihtilâli meselesi: Çin ve Üçüncü dünya.* Çin milliyetçiliğinin uyanışı Pekin'in ülke sınırları dışındaki müdahalelerini açıklamağa yetmez. Çin yöneticilerinin milletlerarası komünist ihtilâlinin yönetimini (önce Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın az gelişmiş ülkelerinde) S.S.C.B.'nin elinden almak isteği daha önemlidir; Üçüncü dünya'nın Mao'cu doktrini benimsemesi bu evrensel stratejinin ilk evresini meydana getirecektir. Üçüncü dünyaya sızmayı gerçekleştirmek amacıyle de Çin, Bandung (1955) konferansından beri yapılan bütün asya-afrika toplantılarına katılmayı öngören bir siyaset izledi. Bu siyaset bağımsızlığına yeni kavuşmuş ülkelerle önce diplomatik, sonra da ticarî ilişkiler kurmakla sonuçlandı. Çin böylece Çankayşek yönetimindeki Çin'in Birleşmiş Milletler teşkilâtından çıkarılması için yapacağı bir başvurma sırasında sözü geçen ülkelerin kendisini destekleyeceklerini umuyordu.

Bu siyaset radyo propagandaları (yabancı dilde Pekin radyosu yayımları), özel kurumların çabaları (Çin Dış Siyaset enstitüsü, Çin Afrika-Asya dayanışması komitesi), teknik ve iktisadî yardımlarla desteklendi, Çin bankası komitesi tarafından sağlanan iktisadî yardımlar, borçtan çok bağış adı altında (faizsiz veya çok düşük faizle) verildi. Teknik yardım ise, ya üniversite çapında eğitim yardımı şeklinde (afrika ve asyalı öğrencilerin Çin'de çoğalması) veya özellikle tarım uzmanları göndermek yoluyle tamamıyle teknik alanda yapılıyordu.

Çin'in kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek güçte kaynakları çok kıt olduğundan (1959 ile 1965 arasında 2 132 milyon dolar tutarında bir yardım vaadedildi) bu yardım özellikle rejimi kendininkine yakın komünist ülkelere (Kuzey Kore, Kuzey Vietnam, S.S.C.B. ile bozuştuktan sonra Arnavutluk), Çin komünizminin yayılmasına köprübaşı olabilecek Güneydoğu Asya (Birmanya, Kamboç, Laos, Nepal), Ortadoğu (Suriye, B.A.C.), Doğu Afrika (Gana, Gine, Kongo-Brazzaville, Orta Afrika cumhuriyeti) ve Latin Amerika (Küba) gibi ülkelere yöneldi. Böylece milletlerarası komünizmin ve Üçüncü dünyanın önderliğinde S.S.C.B.'den Çin'e geçmesini sağlayacak geniş kapsamlı bir siyaset denendi. Bu siya-

Foto. U.F.P., N.Y.T. (LAROUSSE)

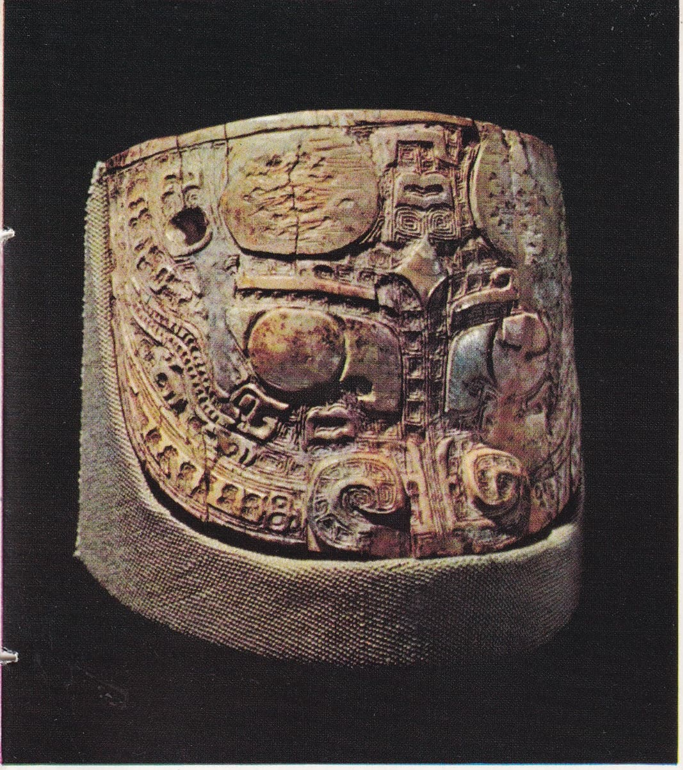

fildişinden TAO-Tİ maskesi, Şang devri M.Ö. XIV.-XI. yy.), Guimet müzesi, Paris

bronzdan KUANG âyin kabı, Şang devri M.Ö. XIV.-XI. yy.), Guimet müzesi, Paris

boyanmış lake tabak, Han devri, (M.Ö. III. yy.-M.S. III. yy.), Guimet müzesi, Paris

yeşim taşından sırt sırta yerleştirilmiş iki ejder, savaşçı krallıklar devri (M.Ö. IV.-III. yy.), Guimet müzesi, Paris

Foto. LAROUSSE

KAZAKİSTAN
KIRGIZİSTAN
ÖZBEKİSTAN
TACİKİSTAN
AFGANİSTAN
PAKİSTAN
TAMMU VE KEŞMİR
NEPAL
BHUTAN
BİRMANYA
LAOS
MOĞOL
KAŞGARYA
ÇUNGARYA
Taklamakan
SİN-KİANG
(UYGUR ÖZERK BÖLGESİ)
Tarım havzası
TİBET
ŞANG-DANG YAYLASI
ÇİNG-HAY YAYLASI
ÇAMDO BÖLGESİ
YUNNAN
ASSAM
Tarbogatay dağı
Moğol Altayı
Tanrı Dağ
Altın dağ
Nan-Şan
Karakurum
Himalaya
Nyensen-Tanglha
Pamir
Hindi kuş
Tengiz gölü
Balkaş gölü
Issık gölü
Zaysan gölü
Karaganda
Semipalatinsk
Alma Ata
Frunze
Taşkent
Stalinabad
Kâbil
Peşaver
Lahor
Yeni Delhi
Agra
Lucknow
Katmandu
Lhassa
Varanasi (Benares)
Patna
Dakka
Kalkuta
Çittagong
Mandalay
Kun-Ming
Urumtsi (Tihua)
Kaşgar (Koşe)
Yarkent
Hotanı (Ho-tien)
Aksu (A-ku-su)
Kuça
Karaşar (Yen-ki)
Turfan
Everest 8880
BENGAL KÖRFEZİ
BAŞLICA ÖZERK İDA. BÖLGELERİ
1. Yençi (Kore'liler) ida. bölg.
2. Batı Hu-nan (Ducia ve Miao'lar) ida. bölg.
3. Hay-nan (Li ve Miao'lar) ida. bölg.
4. Nun-kiang (Lisu'lar [Tibet'li] ida. bölg.
5. Kuzeybatı Yunnan (Tibet asıllı Mosa'lar) ida. bölg.
6. Dali (Tay'lar ve Tibet asıllı Çin-po veya Kaşin'ler) ida. bölg.
7. Da-lı (Pay'lar) ida. bölg.
8. Çu-hsung (Yide'ler) ida. bölg.
9. Sip-sıng-panna (Tay'lar) ida. bölg.
10. Hong-ho (Yi'ler ve Tibet asıllı Hani'ler) ida. bölg.
11. Vin-Şan (Miao'lar ve Tay asıllı Çuang'lar) ida. bölg.
12. Güney Guey-Çon (Tay asıllı Pu -yi'ler ve Miao'lar) ida. bölg.
13. Güneydoğu Gûy-con (Miao'lar ve Tong'lar) ida. bölg.
14. Da-hiang-şan (Yi veya Tibet asıllı Lolo'lar) ida. bölg.
15. Gan-dzı (Tibet'liler) ida. bölg.
16. A-pa (Tibet'liler) ida. bölg.
17. Çing-ha (Moğol, Tibet'li, Kazak) ida. bölg.
18. Yû-şu (Tibet'llier) ida. bölg.
19. Guo-lo (Tibet'liler) ida. bölg.
20. Hay-nan (Tibet'liler) ida. bölg.
21. Huang-nan (Tibet'liler) ida. bölg.
22. Güney Kansu (Tibet'liler) ida. bölg.
23. Kuzey Çing-hay (Tibet'liler) ida. bölg.
24. Gu-yuan (Müslüman Çin'li Huey'ler) ida. bölg.
25. Vu-Çang (Müslüman Çin'li Huey'ler) ida. bölg.
Belirlenmemiş sınırlar ve

ÇİN
Ormanlar
Ekilmeyen veya aralıklı ekilen bölgl.
Kum çölleri Kumullar
Vahalar
Bozkır hayvancılığı
Yü. yerlerde göçebe hayvancılık
Yüksek çöl
Buzul
Bataklıklar
Tuzlu topraklar
Tarım
Çoğunlukla buğday tarımı
Karışık buğday ekimi
Çoğunlukla pirinç tarımı
Karışık pirinç ekimi
Şekerkamışı ve tropikal meyveler
Yerfıstığı
Mısır
İpekçilik
Pamuk (tek tarım)
Başka tarımlarla birlikte pamuk
Tütün
Kauçuk işletmeleri
Başlıca çay bölgeleri
Az ölçüde çay tarımı
Gaoliang
Soya
Demiryolu
İnşa halinde demiryolu
300 km
JAPON DENİZİ
SARI DENİZ
DOĞU ÇİN DENİZİ
GÜNEY ÇİN DENİZİ
TONKİN KÖRFEZİ
Sahalin
Tatar boğazı
HOKKAİDO
HONŞU
KYUŞU
ŞİKOKU
KUZEY KORE
GÜNEY KORE
TAYVAN (FORMOZA)
HEYLONKİANG
MANÇURYA
LAO NİNG
KİLİN
HOPEY
ŞAN-Sİ
ŞEN-Sİ
ŞAN-DUNG
HONAN
KİANG-SU
HUPEY
HUNAN
KİANSİ
FUKİEN
GUANG-DUNG
GUANG HSİ
Nan-ling
Çin-ling
ORDOS
MOĞOLİSTAN
Büyük Hsingan
Küçük Hsingan
Baykal gölü
Yablonovidağl.
Bureya dağl.
Sikhote Alin
PEKİN
TİENTSİN
SANGHAY
NANKİN
HANKOU
HONGKONG
Makao limanı
TOKYO YOKOHAMA
OSAKA
KYOTO
NAGOYA
Sapporo
Hakodate
Vladivostok
Habarovsk
Blagoveşçersk
Komsomolsk
SEUL
PUSAN
PYONG-YANG
Ryukyu takımadl.
Luzon
HANOİ
HAYNAN

bir müzik âleti çalan şahıs, Kuzey Wey'ler devri (VI. yy.ın ilk yarısı), Yunkang'da bulunmuş, Guimet müzesi, Paris

«Saray Kadınlarının Eğitimi», Kukayçe resim tomarından detay (IV.-V. yy.), British Museum, Londra

KOSSÖ işlemesi

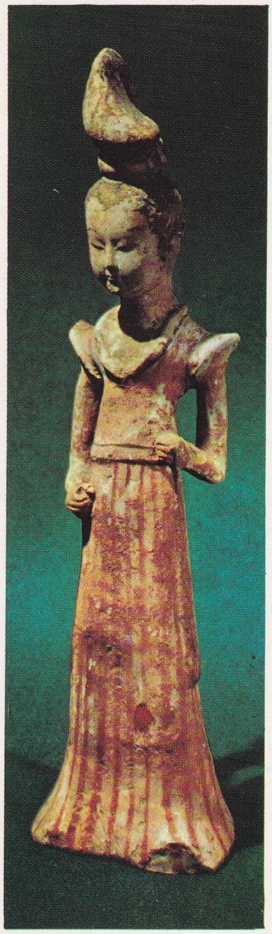

kadın dansçı, Tank devri (618-907), boyalı pişmiş toprak Guimet müzesi, Paris

MA-PUAN: «Söğütlü Manzara» (XII. yy. sonu-XIII. yy.) Güzel Sanatlar müzesi, Boston

Pekin'de Konfuçius tapınağı

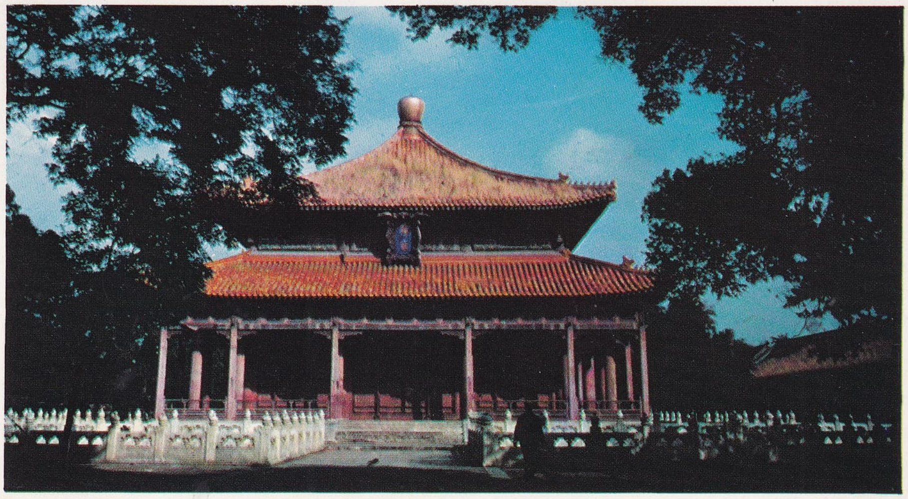

set Çu En-lay'ın Asya-Afrika ülkelerine yaptığı gezilerle en yüksek noktasına ulaştı. Bu geziler sırasında dostluk, kültür, ticaret ve bilim anlaşmaları imzalanmasına rağmen beklenilen sonuçlar elde edilemedi. Vietnam savaşında Çin'in uzlaşmaz bir tavır takınması (2 eylül 1965'te Lin Piao'nun sert söylevi); Pakistan'a, hem Hindistan ile olan anlaşmazlığını desteklemek, hem de Hindistan'ın ülke birliğini sarsmak amacıyle çift yönlü bir yardımda bulunması (anlamsız istekler taşıyan ve hint öncü birliklerinin Sıkkım'ı boşaltmalarını isteyen 16 eylül tarihli ültimatom); çinli uzman ve diplomatların yıkıcı davranışları; bütün Üçüncü Dünya ülkelerinde Çin'in aleyhine bir durum yarattı. Afrika, Orta Afrika (1965) ve Gana (1966) ülkelerinde meydana gelen hükûmet darbeleri, Çinlilerin bu ülkelerden sınır dışı edilmelerine yol açtı. Çin bu kıtada yalnız Tanzaniya ve Kongo-Brazzaville'den bir destek görebildi. Ancak en büyük darbe Asya'dan geldi: İndonezya'da hem komünist partisi, hem de başkan Sukarno, komünist darbe teşebbüsünün ertesi günü saf dışı bırakıldılar (30 eylül 1965). Darbenin daha başlangıçta başarısızlığa uğraması iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi sonucunu doğurdu ve İndonezya, Cakarta'da yaşayan 1 500 000 çinlinin ülkeden çıkarılıp kendi ülkelerine gönderilmesine karar verdi (nisan-mayıs 1966), Birmanya'da da aynı şekilde çetecileri desteklemesi Çin'e karşı gösteriler yapılmasına sebep oldu (1917 haziran). 1966 Yılında Küba ile yapılması istenilen ve 2 ton küba şekerine karşılık 1 ton çin pirinci mübadelesini öngören antlaşmayı Çin'in kabul etmemesi üzerine iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulmasıyle Çin, Üçüncü dünyada bütün dayanaklarını kaybetti. Bu başarısızlıklardan başka Çin yine aynı sebeplerle Cezayir'deki Asya-Afrika konferansı (2. Bandung) sonuçlarını önlemekten aciz kaldı. O tarihten itibaren Çin'in bozulan durumu S.S.C.B. ile ilişkilerini kesmesi sonucunda iktisadı için önemli besin ve sanayi ürünlerinden yoksun kalmasıyle daha da güçleşti.

● *Çin ve kapitalist ülkeler.* 1962-1963'ten beri Çin'in dış ticaretle yeniden üretim malları, taşıt ve sunî gübre ihraç eden Batı Avrupa ülkeleriyle Japonya'ya yönelmesi ve bazı hallerde Fransa ile olduğu gibi Avrupa ülkeleriyle diplomatik ilişkiler kurması, yukarıda sözü geçen kötü durumdan kurtulma çabası olarak nitelenebilir. Avustralya, Kanada ve Arjantin, Çin'e kesinlikle karşı olan tutumlarına rağmen, Çin'in dış ilişkilerini yeniden düzenlemesinden yararlandılar. 1964'te tarım alanındaki başarısızlığı Çin'i bu ülkelerden yiyecek almak zorunda bıraktı. Buna rağmen kapitalist Batı Çin ile Çin Halk cumhuriyeti arasındaki gerginlik süregelmektedir (Hong-Kong isyancılarının desteklenmesi [1967 ekim]; Amerika'ya karşı Kuzey Vietnam'ı desteklemesi). Ancak Çin gerçekte, Anglosaksonlarla anlaşmazlığa sebep olabilecek herhangi bir harekete girişmekten şimdilik kaçmış gibi görünmektedir.

Son durum: Çin Halk cumhuriyeti ile S.S.C.B. arasında 1969 yılı içinde birçok sınır çatışmaları oldu. Karşılıklı suçlamalar birbirini kovaladı. Her iki ülkenin sınırlara yığınak yaptığı görüldü. Yalnız Kuzey Vietnam Başkanı Ho Şi-min'in cenaze törenine katılan S.S.C.B. başbakanı Kosigin, dönüşte Pekin'e uğrayarak Çu En-lay ile görüştü (11 eylül 1969). Bu görüşme iki ülke arasındaki uyuşmazlığın sert havasını oldukça yumuşattı.

Kültür ihtilâli

● *İlk belirtiler (1959-1962).* Görünüşte 1966 yılında başlayan Kültür ihtilâli, gerçekte 1959 yılı ağustos ayında Lu-şan kongresiyle ortaya çıkan uzun bir siyasî kampanyanın sonucudu. Bu kongre sırasında sağ oportünistlikle suçlanan mareşal Pıng Dı-huay görevinden uzaklaştırıldı, ordunun başına Lin Piao getirildi. 1961'den beri merkez komitesi iktisadî (tarıma öncelik verildi) ve siyasî (rejim düşmanlarının parti ve hükûmete girmesini önlemek ve taşrada altı bölgesel parti teşkilâtı kurmak) düzende yeniden ayarlama yapmağa karar verdi.

● *Sosyalist eğitim hareketi.* Bu hareket gerçekte 1962 yılının ağustos ve eylül aylarında yapılan Çin Komünist partisi merkez komitesinin onuncu toplantısında gelişmeğe başladı. Kongre, Mao Çe-tung'un isteği üzerine dışarıda Kruşçev revizyonizmiyle savaşmağa içeride de yaşamalarını sürdüren burjuva kalıntılarıyle (yozlaşmış unsurlar») ortadan kaldırarak sınıf mücadelesini hızlandırmağa karar verdi. Böylece ekimden beri Ling-ling bölgesinde denenmeğe başlanan sosyalist eğitim hareketi başlatıldı; orta ve fakir köylülerin desteğiyle Hunan'ın geri kalan köy ve şehirlerine hızla yayıldı.

Bu hareket, 1964'te Çin Komünist partisi yönetim kadrosunun iktisadî, daha sonra da öteki yönetim kadrolarında görevlendirilmesiyle büsbütün genişledi. Mao Çe-tung'un ülkeyi nükleer silâhlarla donatmak için halktan olağanüstü fedakârlıklar istemesi, kitlelerle yöneticilerinin kontrolunun çoğaltılmasını gerektirmişti; bu çabalar 16 ekimde patlatılan ilk çin atom bombasıyle meyvesini vermiş oldu. Bu arada kamuoyunu topyekûn bir savaş ihtimaline karşı hazırlamak için bir kampanya açıldı. Bu siyaset, orduyu ve onun başı olan Lin Piao'yu daha da ön plana çıkardı. Lin Piao, Mao Çe-tung'un halefi olarak ortaya çıktı. Bunu 20 aralıkta toplanan Halk kongresi de onayladı. Kongre, Çu En-lay'ın önergesi üzerine ideolojik savaşın hızlandırılmasına, aydın üst tabaka ile geri kalmış köylü kitleleri, gençlerle yaşlılar arasında çıkabilecek bir ayrılığı önlemek amacıyle devrim ruhunun devrimden sonra yetişen genç kuşaklara zorla aşılanmasına ve gençlerin yetiştirilmesine daha çok önem vermeğe karar verdi. Bu siyasî çaba, ilk Çin Komünist partisi düşmanlarıyle partiye karşı olan aydınların görevlerinden uzaklaştırılmalarını gerektiriyordu. Temizleme hareketi klasik kültür savunucularına yapılan suçlamalarla 1963'te başladı. «Çin'in Victor Hugo»su sayılan Guo Mo-ju gibi birçok aydın suçlandı ve kendi kendilerini tenkide zorlandı.

● *Üst kademedeki devrim (1966 ağustos).* Kampanya 6 mayıs 1966'da bazı parti merkez komitesi üyelerinin suçlanmasıyle yeni gelişmeler gösterdi: 1 haziranda Pekin üniversitesine ilk duvar gazetesi asıldı. Çatışma iki taraf arasında Mao Çe-tung'un arkasında kümelenen koyu Marks'çı-Lenin'cilerle Mao'ya karşı olanların taraftarları arasında oluyordu. Ancak Mao'ya karşı olanlar, yapılan suçlamaların şiddetinden de anlaşılacağı gibi ilk anda tahmin edilenden daha güçlü ve daha kalabalıktılar. İlk grubun başında Mao Çe-tung, Lin Piao ve kültür ihtilâlinin şefi Çın Po-da vardı. Bunların önce üniversiteye, Pekin belediye başkanı, sonra Pıng Cın kişiliğinde Pekin belediyesine, daha sonra da cumhurbaşkanı Liu Şao-çi'nin kişiliğinde devlete karşı saldırıya geçmeleri düşmanlarının bu noktalarda toplandığını gösteriyordu. Katıldığı bütün ikili görüşmeler ve milletlerarası toplantılar da Kruşçev revizyonizmini suçlamasına rağmen, çin halkı için ferdî hürriyet hakkı ve belki de gerçekte Mao Çe-tung'un yerini almak veya askerî sebepler dolayısıyle (silâh alma, A.B.D.'ye karşı birleşik cephe) Moskova ile yakınlaşma arzusunu güdebilecek olan ordunun çeşitli unsurlarını desteklemeğe kalkışması üzerine yardımcısı Han'dan sonra Peng Cın de 1966 haziranında görevinden alındı.

8 Ağustos 1966'da Çin Komünist partisi merkez komitesi, kültür devriminin on altı temel ilkesini tespit etti. 16 Ağustosta Mao Çe-tung hiyerarşi yapısı bütünüyle değişen yeni bir yönetici ekibini halka sundu. Lin Piao 6. sıradan 2. sıraya yükseldi. Çın Po-da 5. sırayı alarak ilk dokuz yönetici arasına girdi. Biri 2. sıradan 8.ye, öteki de 4. sıradan 9.'ya düşen Liu Şao-çi ve Çu Dı bu hareketin en büyük kurbanları oldu.

Lin Piao ve Çın Po-da'nın etkisiyle temizleme hareketi yavaş yavaş Pekin ve Tientsin bölgelerindeki askerî ve siyasî kadrolara, sonra da en önemli kişilerin «Halk» ve «Kızıl Bayrak» gazeteleri tarafından ülkede kapitalizmi yeniden kurmakla suçlanan bütün çevrelere (felsefî, iktisadî, üniversite ve basın) yöneltildi.

● *«Kızıl muhafızlara» yapılan çağrı (1966 ağustos).* Bu suçlamalar devlet başkanını resmî görevinden alınmasını gerektirecek ölçü de ileri götürülmedi. Kültür devrimine aykırı düşen bu durum devrime karşı olan şeflerin arkasında, siyasî ve askerî güçlerin bulunduğunu ortaya koydu. Gerçekte kültür devrimi komünist partisi çevresinde kaybettiği çoğunluğu yeniden elde etmek için Mao Çe-tung tarafından ortaya atılmış bir devrimdi. Komünist kadroların desteğinden çok, Çin Halk cumhuriyeti kurucusunun, hiç çekinmeden Çin gençlerinin desteğini sağlamak üzere kızıl muhafızlara çağırıda bulunmasının sebebi böylece daha iyi anlaşılmaktadır. Mao Çe-tung 1966 ağustosundan itibaren Çin'i kendi çevresinde yeniden örgütlemek amacıyle ülkenin her tarafından gelen milyonlarca insanı Pekin'de gösteriler yapmakla görevlendirdi.

Konfuçius
bir dikilitaştan alınma (1734)

Konfuçius ile Lao-Dzı'nın karşılaşması
Ming devri resmi
(XV. yy.a doğru)

Böylece kızıl muhafızları kendi kişiliğine bağlamak isteyişinin, bunları karşı devrimin düşünce tohumlarının yeşerdiği yer olarak kabul edilen Çin'in veya yabancı ülkelerin klasik veya çağdaş yapıtlarını yok etmeğe, yüz milyonlarca Çinlinin tek kutsal kitap saydıkları ve kendi özdeyişlerinin bulunduğu küçük Kırmızı Kitap'ın etrafında toplanmağa yöneltişinin nedenleri daha iyi anlaşılacaktır. Kızıl muhafızların desteğiyle devrimin başkanı, bütün muhalefeti yok etmeyi kendine amaç edinmişti. Komünist olmayan küçük siyasî gruplar dağıtılma tehlikesiyle karşılaştı; Burjuva kapitalizminin son kalıntıları da amansızca yok edildi ve Pekin'in lüks eşya ticareti yapan yerleri (lokanta, parfümeri mağazaları) yağmalandı. Sovyet revizyonizmi düşüncede olduğu kadar (bir arada yaşama siyasetinin ve S.S.C.B.'de planlanan iktisadî yönetim sistemi değişikliklerinin suçlanması), temsilcileri önünde de (Pekin'deki S.S.C.B. elçiliği önündeki gösteriler) protesto edildi; yabancı ülkelerde okuyan çinli öğrencilerin bursları kaldırıldı, yurt dışındaki bütün öğrenciler geri çağırıldı.

Mao Çe-tung, «uzun yürüyüş»ün uzlaşmaz yöneticilerini, başka bir deyimle 65'ine gelmiş neslin devrim inancını, yirmi yaşından küçük nesle aşılamak amacıyle gerekli bütün şartları bir araya getirmeğe çalıştı. Bu siyaset, üretim alanında kısa süreli bir aksamaya sebep oldu ve çeşitli bölgelerde düzensizliklere yol açtı. 29 Ocak 1967'de merkez komitesinin askerî komisyonu, kızıl muhafızlara Pekin'i terk edip çalışma yerlerine dönmelerini isteyen, ilgililerin keyfî tutuklamalarda bulunmalarını ve burjuvalara şehirde araba içinde zorla onur kırıcı hakaret gezileri yaptırmalarını yasaklayan bir çağırıda bulunmak zorunda kaldı. Ancak kitleler halinde gösteriler, 1967 yılında da devam etti. «Devrimci isyancılar» (ergen işçiler), «komünist parti kadroları» ve ordu temsilcilerinden meydana gelen Mao'cu devrimci komitelerin «ocak ayı kararı»na uygun olarak çeşitli bölgelerde yavaş yavaş kurulmasına başlandı.

Lao-Dzı
Muki'ye atfedilen resim

Foto. LAROUSSE

Guan-Yin dinlenme anında çok renkli boyanmış tahta Kin devri (1125-1234) Çin ve Hindistan şirketi koleksiyonu

Ta-mo, Çin'e gönderilen ilk hintli Buddha'cı misyoner çok renkli boyanmış tahta VI. yy. başlangıcı Guimet müzesi, Fransa

Askerî tarih

Eski çin orduları sayıları ve çeşitlilikleri bakımından yüzyıllar boyunca «Uyuyan ejder» imparatorluğunu, ayrı ayrı coğrafî ve sosyal bütünler halinde aralarında bölüşmüşlerdi. Bazen bu ordulardan biri imparatorun emrine girer, zaptettiği eyaletlerin ordularını emri altına alırdı. Eski moğol fatihinin silik bir benzeri olan imparatorluk ordusu, o zaman imparatorluğun önemli şehirlerinde tatar garnizonları kurardı. Bununla beraber, Çinliler istihkâm ve engel yapmak sanatını çok çabuk öğrendiler. Şehirlerin çoğu yüksek surlarla çevriliydi. Eski Çin tahkimatının bir örneği olarak kalan Çin Seddi «Çiçekler ülkesi»ni Hsing-Nu veya Hun kökünden gelen göçebe akıncılarından korunmak amacıyle yapıldı. Piyade ve istihkâm birliklerinde yerli askerler bulunurdu; süvari ve imparatorun muhafız ve hücum kuvvetleri Tatarlardan veya Manculardan kurulurdu. 1911 Yılına kadar çin askerî teşkilâtı Mançu imparatorlarının iktidarı ele aldıkları zaman (1644) kurdukları biçimde kaldı. XIX. yy.da çin ordusunun askerî değeri sıfırdı: çeşitli silâhlar arasında fitilli tüfekler, mızraklar, oklar, yaylar, kargılar v.b. vardı. 1870'ten sonra sadece talimli 5-6 tümende seri ateşli tüfekler bulunuyordu. İlk tersaneler 1862-1879 yıllarında Şanghay, Nanking, Tientsin ve Kerin'de kuruldu. Fucou'dakini 1897'de bir fransız uzmanlar heyeti düzenledi. O tarihte küçük bir donanma kuruldu; ama 1895'te Japonlar, Fucou'da 98 gemiden kurulu dört filoyu tahrip ettiler.

İlk modern çin kuvveti 1911 ihtilâlinden sonra meydana çıktı. Yabancı öğretmenler (alman, fransız ve amerikalılar kara, ingilizler deniz guvvetleri için) Çin'e çağırıldı, Japonya ve Avrupa'ya yetiştirilmek üzere subaylar gönderildi. Paoding'de modern bir askerî okul açıldı. Böylece Pekin ve Tientsin'de, Guangsi, Yûnnan ve Mançurya'da tümenler kuruldu. İhtilâlciler tarafından konulan mecburî askerlik kuralından başka hiç bir teşkilât kanunu yayımlanmamıştır. Birinci Dünya savaşından sonraki karışıklık yıllarında (bu savaşta 1917'de Almanya'ya savaş ilân edildi, fakat çin ordusu savaşa girmedi) Du-ciûn'lar veya «savaş derebeyleri»nin her biri kendine göre bir ordu kurdu. 1930'dan 1938 yılına kadar von Seeckt'ın, sonra da Falkenhausen'in başkanlığındaki bir alman askerî uzman heyeti Guomindang adına çin ordusunu yeniden teşkilâtlandırdı ve on biner kişilik mütecanis tümenler kurdu. 1937'de Japonya ile harp patladığında, Çankayşek, her biri üç tümenle kurulu 100 ordunun başındaydı: 1927'den beri Du-Ciûn'ların orduları, çin askerî tarihinde sık sık görüldüğü gibi, millî bir ordu halinde birleşti. Alman malzemesiyle silâhlanmış, topçu ve hava kuvvetlerinden mahrum muazzam bir piyade kuvvetinden (1938'de ellerinde bulunan 500 uçak, 1941'de Japonlar tarafından imha edilecektir) ibaret olan çin ordusu taarruz harekâtı yapamaz, fakat ilerde dost olabilecekleri kuvvetlerle bağıntılarını koruyup sürdürerek düşmanı yıpratır.

Japonya, 1941'de «Asya'nın en büyük savaşı»nı ilân ettiğinde Vang Cing-vey ile, işgal bölgesinde polis görevi alacak ordular (yaklaşık olarak 50 tümen) kurmağa çalıştı. Bunlar önemli bir rol oynamadılar ve hattâ bazıları barışın imzasından önce olmak üzere Çankayşek kuvvetlerine katıldılar. 1927'de kurulan ve tarihi Komünist partisinin tarihiyle bir olan Mao Çe-tung ordusu Çankayşek kuvvetlerine katılmadı, 1928-1930 Şansi'de kurulan, 1933-1934'te Çankayşek tarafından imha edilen bu ordu, ünlü «uzun yürüyüş»ten sonra komünist Şensi'ye sığındı. 1936-1945'te VIII. ordu adı altında Japonlara karşı savaşa katıldı ve Sarı nehir kıyısında 1945'te 27 tümenle cephe tuttu. Silâhları kısmen japon, kısmen de sovyet silâhlarıydı (Mançurya'yı işgali sırasında S.S.C.B.'nin verdiği silâhlar) 1946'da komünist ordusu (500 000 kişi), o sırada A.B.D. tarafından silâhlandırılan Çankayşek ordusuyle birleşmeyi reddetti ve az sonra bu ordu ile savaşa girdi. Komünist propagandasına kapılan birçok Guomindang tümeni Mao Çe-tung'un emrine geçti: Mao Çe-tung 1948'de Mavi nehre ulaştı ve 1950'de Çin'in tek hâkimi oldu. Çankayşek ise Formoza'da yeniden 25 tümen kurdu (500 000-600 000 kişi).

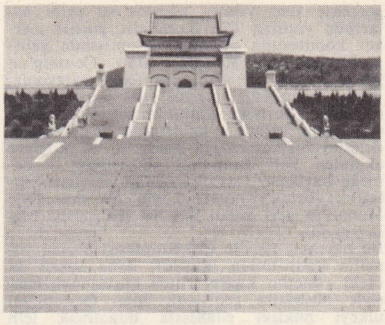

Nankin'de Sun Yat-Sen'in mezarı

● *Son gelişmeler.* Çin'in askerî siyaseti 1950'den bu yana büyük ölçüde Çin-Sovyet ilişkilerindeki gelişmeye bağlı kaldı. S.S. C.B., 1950'den 1959'a kadar orduyu modernleştirmek için Çin'e geniş çapta malzeme yardımında bulundu ve binlerce uzman yolladı. 1957'de atom bombası vermeyi ve bu bombanın 1972'ye doğru Çin tarafından yapılabilmesini sağlayacak gerekli teknik bilginin aktarılmasını öngören bir anlaşma imzalandı. Çin, Amerika'nın Uzakdoğu'daki gücüne karşı (7. filo; Japonya, Okinava ve Filipinler'deki üsler), sovyet nükleer ve askerî gücünden yararlanıyordu.

S.S.C.B., 1959'da çin siyasetinin yayılma eğiliminden çekinerek 1957 anlaşmasını bozdu, teknisyenlerini yavaş yavaş geri çekti, 1962'de Çin'e yaptığı askerî yardımı tamamen kesti. Çin 1963'te 1957 anlaşmasını açıkladı ve nükleer denemeleri yasaklayan Moskova anlaşmasını kınadı. Moskova ile bu bozuşma, çin ordusunu modernleştirme yolunda yapılan çalışmaların durmasına yol açtı. Böylece Mao Çe-tung'un görüşlerine daha uygun olan bir halk ordusu kurulmasına doğru gidildi. Bunun sonucu olarak daha çok 1964'te devrim savaşlarında yetişmiş olan milyonlarca sivilden meydana gelen «halk milisleri» kurulduğu, bütün rütbelerin kaldırılarak ordunun kökten demokratlaştırıldığı görüldü. Buna paralel olarak, nükleer silâh yapımına girişildi. 16 Ekim 1964'te ilk çin atom bombası patlatıldı ve bunu başkaları izledi (1965'te bir, 1966'da üç). Çin'in bu alanda çok çabuk bir gelişme göstermesi bunu hiç beklemeyen öteki nükleer güçlere sahip devletlerde büyük bir şaşkınlık yarattı. 300 Kiloton gücünde ve termonükleer malzeme taşıyan 5. bomba (27 aralık 1966) başarıyle patlatıldı. 17 Haziran 1967'de uçaktan atılan ilk hidrojen bombası (2 ile 7 megatonluk) denemesi de başarıyle sonuçlandı. S.S.C.B. ile bozuşması, nükleer güce sahip olması ve Uzakdoğu'daki amerikan siyasetine açıkça karşı koyması (Formoza, Vietnam), Çin'in gittikçe yalnız kalmasına yol açtı. Özerkliği askerî gücünün yanı sıra milletlerarası münasebetlerde ağırlığını hissettirmektedir. Bu durum yalnız askerî siyasetini değil, siyasetinin tamamını etkilemektedir. Her iki askerden biri, orduya kendine eleman yetiştiren tabiî bir kuruluş gözüyle bakan Komünist partisinin üyesidir.

Bu siyasetin baş uygulayıcısı, 1966'da tutuklanan, 1959'da savunma bakanı Pıng Dıhuay'ın yerine geçen Lin Piao'dur. Çin bu tarihte askerî bütçesine, silâhlara göre 4-6 yıllık hizmeti ön gören ve 3 milyon insanı silâh altında tutacak bir ödenek koydu. Kara ordusu (yaklş. 2,5 milyon kişi) her birinde 12 bin kişinin bulunduğu üç birlikten meydana gelen kırk ordudan kuruluydu. Bu kuvvetler ülke yapısı standart hafif silâhlarla donatılmıştı. Ancak ülkenin sanayi alanındaki yetersizliği ortaya çıkan ağır silâh (tank, top) açığının kapatılmasına imkân vermiyordu. Hava kuvvetleri (yaklş. 300 000 kişi), birçoğu sovyet yapısı (Mig 17 veya Mig 19) veya sovyet modeline göre yapılmış 3 000 uçaktan ibaretti. Deniz kuvvetleri (yaklş. 200 000 kişi) zayıftı. Uçak gemisi ve kruvazörü yoktu. Mevcut 1 200 geminin birçoğu eski ve hafif tip gemilerdi. İki tanesi nükleer başlıklı füze taşıyabilen yirmi parça açık deniz denizaltısı bu donanmanın gerçek gücünü meydana getirir.

ANAYASA VE İDARE

1954 Anayasası hükümlerine göre hâkimiyet 4 yıl için seçilen 1226 milletvekilinden kurulu Millî Halk kongresinin elindedir: kanun yapar, yılda bir kere toplanır, yetkilerini Daimî komite aracılığı ile kullanır. Cumhurbaşkanı, Devlet konseyi (Bakanlar konseyi), Halk mahkemesi başkanı ve öteki önemli mevkiler görevlileri kongre tarafından seçilir. Bundan başka, üç büyük şehir doğrudan doğruya merkezî hükûmete bağlıdır: Pekin (2 768 000 nüf.), Tientsin (2 694 000 nüf.) ve Şanghay (6 204 000 nüf.). Millî özellikteki iki büyük bölgeye muhtar hükûmet kurma hakkı verilmiştir: İç. Moğolistan (6 100 000 nüfuslu, başkenti Huhıhoto veya Gûy-sûy) ve Tibet (1 274 000 nüfuslu; başkenti La). Her eyalet ve her millî bölge, illere (Hsien) ayrılmıştır; fakat nüfusu 50 000'den yukarı olanlar doğrudan doğruya eyalet veya bölge hükûmetine bağlıdır. Her il, köy birliklerine (Hsiang) bölünür ve küçük kasaba merkezleri de doğrudan doğruya illere bağlıdır. Önemli azınlık topluluklari eyalet kadrosu içinde muhtar iller ise önemli olmayanları, iller kadrosu içinde muhtar Hsiang'lar meydana getirir. 1954 Yılında Çin'de 2 151 il ve yaklaşık olarak 220 000 Hsiang vardı.

FELSEFE VE DİN

Eski din

● *Tanrılar.* Eski Çinlilerin gözünde, dünya, tanrılar ve cinlerle doluydu. Ama bu tanrılar ve cinler hakkında pek az şey bilinmektedir. Bütün tanrıların başında, Gök tanrısı Şang-di ve Yer hâkimi Hou-tu bulunur. Bu sonuncu tanrı, imparatorluk toprağının tanrısıdır. En eski Çin mitolojisinde, çift teşkil eden erkek ve dişi tanrılara rastlanmıyor. Yukarıda sözü geçen tanrıların ikisi de erkektir. Şang-di, yalnız göğün hâkimi değil, aynı zamanda ölülerin kralı ve yeryüzündeki işlerin yüce efendisidir. Otoritelerinin gerçek kaynağını yani *tienming*'i (İlâhî emir) hükümdarlara veren de bu tanrıdır. Kendisi gibi «*di*» adını alan birçok yardımcısı, görevini yerine getirmesi konusunda onunla birlikte çalışır. Bunlar, eski hükümdarların ve bakanlarının ruhları veya daha küçük tanrısal kişilerin ruhlarıdır. Çin hükümdarlarına *Göğün Oğlu* denirdi. Çünkü her sülâle, efsaneye göre, gerçekten Göğün Oğlu olan ve mucize ile bakir bir anadan doğan bir ilk ataya bağlıdır. Kral, Göğe karşı sorumludur; erdemsiz davranacak olursa, kuraklık, su taşkını, salgın hastalıklar şeklinde ortaya çıkan Göğün gazabını üstüne çekebilir. Şangdi, kişi olarak düşünülmüş gökyüzü olmadığı gibi, Hou-tu da, kişi olarak düşünülmüş yer değildir. Hou-tu, göğün altındaki toprağı, *tienhsia*'yı; insanların yaşadığı dünyanın tümünü yönetir. Ona tabi olan bölgesel ve yerel toprak tanrıları da, halkın taptığı tanrılardır. Bu tanrılar, kutsal bir ormanın ortasındaki tepecik üzerine dikilmiş bir ağacın kuzeyine kabaca konmuş ve yontulup işlenmemiş bir taş ile temsil edilir. Bu taş, kurban törenlerinde kullanılırdı.

Dağların, nehirlerin ve denizlerin tanrıları arasında yalnız bir tanesi, antik devirde gerçek bir kişilik olarak düşünülmüştü. Bu, Sarı nehrin tanrısı yani «nehrin efendisi» ve bütün suların başı Hu-pu'dur. Bazı nehir bölgelerinde, Milâttan dört yüz yıl öncesine gelinceye kadar, tanrı ile evlendirilmek üzere, her yıl, bir genç kızı nehirde kurban etmek âdeti vardı. Hu-pu, kendisinden en fazla korkulan tanrı idi.

● *Din adamları.* Tanrılarla bağ kurmak için, «cinlere karışmış» denilen erkek ve kadın sihirbazlar, derebeylerinin saraylarına davet edilirdi. Bunlar halkın din hayatında önemli rol oynarlardı. Ortak bir teşkilâtları olmadığı için birleşmeyen bu keşiş ve sihirbazlar gerçek bir din adamları sınıfı meydana getiremediler. Bundan ötürü, siyasî bakımdan etki göstermemişlerdir.

● *Tapınma yerleri.* Eski Çinliler, kalıcı tapınaklar yapmadılar. Tanrıların, kendilerine, açık havadaki kutsal yerlerde tapınılmasından hoşlandıklarına inanılırdı. Eski

Foto. Giraudon, Popper-Atlas-Photo (LAROUSSE)

Çin'de, delikanlılar ve genç kızlar, ilkbaharda, kutsal yere gider ve orada yarışmalar yaparlardı. Oğlan ve kız koroları, geleneksel temalar üzerine şarkılar söylerlerdi. Genç kızlar ve erkekler, çifter çifter, ırmaklardan geçerlerdi. Dünyaya yeniden gelmeyi özlediklerine inanılan ata ruhlarının bu ırmaklar üzerinde yüzdüğü kabul edilirdi. Bu törenlerin yapıldığı zaman, nişanlanma dönemiydi. Sonbahardaki dinî bayram da, bu çeşit başka toplantıların yapılmasına vesile olurdu. Bu çağ yuva kurma dönemiydi. O andan itibaren kutsallaştığı kabul edildiği için toprağı işlemek yasaktı. Gelecek bahara kadar, toprak, atalar, bütün eşya ve insanlar, dinî yasaklar gereği, dinlenmek zorundaydı.

● *Atalara tapınma*. Her derebey şehrinde, bir atalar tapınağı vardı. Buralarda, belli sayıda ata ruhlarına hediyeler sunulurdu. Bu ruhların sayısı, ailenin mevkiine göre değişirdi. Çeşitli derebeyi ailelerinin atalarına sürekli olarak tapınmak, bütün toplumun ödeviydi. Bir arazi, ne onun toprak tanrısından, ne de orada dolaşan ata tanrılardan mahrum kılınmazdı. Öldükten sonra, insanın ruhu çeşitli yerlere giderdi; *hûn* (tanrısal ruh), göğe çıkardı; *po* (aşağı ruh) ise bir çeşit hortlak olur, cesedin yanıbaşında, yeraltı dünyasında sürünürcesine yaşardı. Eski Çinlilerin öteki dünya hakkındaki inanışları, çok belirsizdi. Asıl önemli olan, ölümden sonra ruhun nerede kaldığı değildi, onu atalar sırasına geçirtip bir koruyucu yapabilmekti. Bütün Çin halkının ortak dini haline girmiş olan «atalara tapınma», çok eski dönemde, soylular sınıfına mahsustu. Bu inancın temeli, dinî armağanlarla *hûn*'un özünü beslemek, böylece mezar taşı ile temsil edilen ölünün, aile hayatına katılmasını sürdürmekti.

● *Kâhinlik*. Eski Çinliler, çeşitli kâhinlik usulleriyle, Göğün iradesini öğrenmek isterlerdi. Toparlak ve şişkin sert kabuğu Göğü, düz ve dört köşe olan karın tarafı da Yeri temsil ettiği için kaplumbağa, öteki dünya hakkında bilgi edinmeyi sağlayacak bir araç olarak kabul edilmişti. Hayvanın sert kabuğunun çatlakları yorumlanarak, bu tür bir bilgi elde edinmeye çalışırlardı. Bir başka usul, *Yi cing*'in rastgele seçilmiş hexagramma'larını yorumlamaktı. Gerçekten de, düz çizgilerden (bunlar, teki, *yang*'ı, Göğü temsil eder) ve kırık çizgilerden (bunlar, çifti, *yin*'i, Toprağı temsil eder) meydana gelmiş olan 64 hexagramma, evrenin tümünü yorumlamayı sağlayacak bir şey olarak kabul ediliyordu.

Klasik dönem (M.Ö. V.-II. yy.)

KLASİK VEYA FELSEFÎ KONFUÇİUS'ÇULUK

● *Konfuçius'tan önce*, Konfuçius'çuluğu dinler arasında saymak doğru olmaz. Konfuçius'çuluğun, yüzyıllar boyunca, çin toplumuna ve devletine kendi yapısını kabul ettiren bir ahlâk ve siyaset sistemi olduğunu söylemek daha doğrudur. Bu sistem, kâinat, insan, toplum, hükümdar ve Gök gibi eski çin kavramlarına kendi damgasını vurmuş ama bu din değerlerini bizzat yaratmamıştır. Bu değerlerin kökleri, Konfuçius'tan daha eski bir döneme kadar gider. Onun temel fikirlerini anlamak için, önce bütün çin düşünüşünün temelinde bulunan bazı fikirlerden hareket etmek gereklidir. Bu fikirlerden biri, tabiat ile insanlık arasındaki dayanışma fikridir. Evrende ve toplumda ortak bir düzen vardır. İmparator, bu düzeni, zor kullanarak ve ceza kanunu ile yürütmemelidir; davranışlarını, tabiî düzene, Göğe uydurarak ve böylece kendisi örnek olarak gerçekleştirmelidir. İmparatorun kişiliğinde dile gelen erdem, sırası ile, aile üyelerini, memurlarını, tebaasını kendiliğinden etkiler. Uygulama alanında, bu düzen, eğitimle yerleşir. Eğitim ise, kişiye, bir disiplini benimsetmek demektir. Önemli olan nokta, her ferdi, davranışlarını, dine uygun harekete evrenin ahengini ve tanrısal düzene uydurabilen medenî bir kimse haline getirmektir. Gök, dünyanın yaratıcısı değil, evrensel düzenin esası olan *Tao* (veya Dao) ile özdeşleşmesi bakımından ancak bir düzenleyicidir. Çinlilere göre, toplum ve tabiat tek bir birlik halindeydi. Konfuçius doktrinin toplum geleneklerine boyun eğen ve din kurallarına dayanan pozitivizminin geleneksel temeli bu fikirlerdedir (estetikçi ve hürriyetçi bir mistisizm olan Tao'culuk [veya Dao'culuk] da bu temelden çıkmıştır).

● *Konfuçius*. Çincede Kung-dzı denilen Konfuçius (geleneksel tarihler: M.Ö. 551-479), Lû prensliğinde, bugünkü Şandung eyaletinde yaşadı. Öğrencileri de tıpkı kendisi gibi, kitapları, feodal törenleri bilen ve başka ideallerin ortaya çıktığı bir dönemde, imtiyazlarını tehlikede gören aydınlar sınıfından yani küçük asiller sınıfından geliyordu. Konfuçius, feodal ahlâkta reform yaparak durumu kurtarmağa çalıştı. Bu ahlâkı, daha insanî, daha derin ve daha az şekilci hale getirmek istiyordu. Eldeki birçok klasik metinlerde ve eski yazarların birçok eserlerinde, belli birtakım tapınma ve ahlâk kurallarının kendisine mal edildiği görülür. Bunlar arasında en önemlisi *Lûnyüy*'dür (Konfuçius ile konuşmalar). Ne var ki, filozofun düşüncesini kavramamızı sağlayacak en önemli kaynak olan bu eserin birçok bölümlerini bizzat Konfuçius yazmadığı gibi ilk öğrencileri de yazmamıştır. Bu bölümleri, daha sonraki Konfuçius'çular V. ve IV. yy.da yazmışlardır. Bundan ötürü, elimizde, Konfuçius'un asıl portresi değil, öğrencilerinin hayal gücünde ve hafızasında ortaya çıkmış bir tasviri bulunmaktadır. İnsanı olgunluğa ulaştıran Konfuçius'çu erdemlerin başlıcaları, benzerlerimize yardım etmemizi sağlayan duygudaşlık ve şefkat *(fen)* ile; başkalarının malına mülküne dokunmamayı ve herkese içinde bulunduğu sosyal mevkie göre davranmayı sağlayan hakseverliktir *(yi)*. Konfuçius'a göre, bilgelik; araştırma, düşünme ve çaba ile elde edilir. Konfuçius'un ideali, dostları ve efendileri ile kurduğu ilişkilerde, *kendisini geliştirmek* zorunda olan üstün insandır, yani *kiun-dzı*'dır. Eğer bir hükümdar söz konusuysa, bu hükümdarın *dinî âyin* kuralları ve *müzik* aracılığıyle yönetimde bulunması gereklidir. Dinî âyin kuralları sadece belli birtakım hareketlerden ibaret değildir. Bunlar, aynı zamanda, ilişkilerin kurulmasını sağlayan yükümlülük hareketleridir. Her ferdin kendi grubunu temsil ettiği feodal bir toplumda, birbirine yabancı kimseler arasındaki her ilinti, kademeleşmeye saygı gösteren belli birtakım yakınlık kurma kuralları tarafından düzenlenmezse tehlikeli olabilir. Dinî âyin kuralları, insanî davranışları evrenin ahengine kattığı için yönetim ilkesi olabilmesini sağlayan genel bir değeri içinde taşımaktadır. Çünkü toplumun düzeni, evrenin düzeninden farklı değildir. Barbarlar, duygularını ve tutkularını düzensiz şekilde ve içgüdülere göre dile getirirler. Oysa, medenîlerde yani Çinlilerde, bu duygular ve tutkular, dinî âyinlerde belirtilmiş olan kurallarla disiplin altına sokulmuş ve sınırlandırılmıştır. Böylece, dinî âyinler, bir *kısıtlama* ilkesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu âyinler, ahengin temeli olan müzik tarafından tamamlanır. Karşılıklı yakınlık duygusunu ve iyiliği doğuracak olan müzik, her dinî törende yer alır.

● *Konfuçius'tan sonraki ilk kuşaklar*. Üstadın ölümünden sonra çömezlerinden bir kısmı Lu'da kaldı ve okulunu devam ettirdi. Başka bir kısmı ise yeni okullar kurmak üzere çeşitli prensliklere dağıldı. Böylece, aradan pek az zaman geçtikten sonra, Konfuçius doktrininde birbirinden az çok farklı yorumlar ortaya çıktı. Okullardan bazıları, felsefe akımlarının etkisinde kaldı. Ama Konfuçius'un yolundan gidenlerin bir kısmı, sadece dinî âyin kurallarının şekil yönüne önem vermekle, üstadın hümanist düşüncelerinden adamakıllı uzaklaştılar. Bunlar, zamanla, klasik metinleri açıklama yoluyle eğitim yapmakla yetindiler. Böylece, kendi kitabî bilgileri yüzünden, Konfuçius'un pragmatik öğretisinden uzaklaştılar. Üstadın ölümünden sonra, Konfuçius'çuluk üzerinde en derin etkiyi göstermiş olan iki filozof, Mıng-dzı ile Sûn-dzı'dır. Mınsiûs (Mencius) Mıng-dzı'nın (371-289) latinceleştirilmiş adıdır. İnsanoğlunun, özü bakımından iyi mi yoksa kötü mü olduğu meselesi, Çin ahlâkçılarını derinden derine ilgilendirmiştir.
İyimser bir filozof olan Mınsiûs, insanın özü bakımından iyi olduğunu ileri sürdü. Ayrıca, bu filozof, görüşlerini başarılı bir şekilde savundu. «Hükümdardan üstün» okumuş tipini ileri süren de bu filozoftur. Konfuçius'çuluk, Sûn-dzı sayesinde, bir devlet felsefesi olarak kabul edilmesini sağlayan sağlam felsefî temellere kavuştu. Sûn-dzı, III. yy.ın başında doğdu. Ceza kanunlarına başvurmayı reddeden filozof, insanların davranışlarını yönetecek başka nesnel kurallar aradı ve bunları eski dinî âyin kurallarında buldu. Sûn-dzı'nın düşüncesindeki orijinal yan, bu eski âyin kurallarını, dinî inançlar üzerinde değil, akıl üzerinde temellendirmeğe çalışmasıdır. Mınsiûs'a karşıt olarak, insanın özü bakımından kötü olduğunu ileri sürdü. İnsanoğlu, eğitim ve medeniyet sayesinde bir ikinci tabiat yani bir ikinci öz edinerek sosyal ve iyi bir yaratık haline geliyordu. Bütün Konfuçius'çular gibi, o da, medeniyetin, eski Çin hükümdarları tarafından yaratıldığına inanıyordu. Göğün Oğlu hakkındaki açıklamaları, efsanelerde görülen açıklamalara uygun düşüyordu. Ama Sûn-dzı bunu yaparken, tamamen düzenli bir yönetimin akla uygun etkinliğini, bir imaj olarak ortaya koymağa çalışıyordu. Yoksa, «mana»sı zaman ve mekanı kapsayan insanüstü bir hükümdarın efsaneye dayanan tasvirini ortaya koymak amacını gütmüyordu. Nitekim hükümdarın Tao'su da ahlâktan başka bir şey değildi ve ahlâk (daha doğrusu dinî âyin kuralları) düzenin en yüce ve en temel ilkesi olmak niteliğini taşıyordu.

FELSEFÎ TAO'CULUK

Savaşçı krallıklar çağında gelişen çeşitli felsefe okulları arasından bazıları, daha sonraları Han devrinde, «Tao'cu okul» adı altında bir araya geldi. Bu akım hakkında şu üç eserden bilgi ediniyoruz: Lao-dzı'ya atfedilen *Tao-Cing;* adını, yazarı olduğu tahmin edilen kimseden alan *Cuang-dzı* ve bir eserden çok bir tarihî kişiliğin adını taşıyan *Lie-dzı*. Bu eserlerin taşıdığı önem, çağlarının Tao'culuğunu tüm olarak kapsadıklarına inanılmasına yol açmıştır. Oysa, bu inanç gerçeklere uymamaktadır. Çünkü eserleri kaybolmuş olan birçok başka Tao'cu yazar vardır. Bunlar, mistik ve felsefî eğilim gösteren dar bir çevreyi temsil etmektedirler. Doktrin açıklamaları niteliği taşımayan eserleri, çok eski bir felsefî ve dinî geleneğe dayanmaktadır. Konfuçius'çu bir din ve ahlâk ortaya koymağa çalışan dinî âyin kuralları taraftarlarının yanı sıra, feodal saraylarda, sihir sanatına aşina birçok kimse itibar görüyordu. Bunlar, kâhinler, astronomlar, tabipler ve eczacılardı. Efsanelere göre, Lao-dzı, Cou saraylarında «evrak hazinesi memuru» olarak çalışıyordu. Bu, sihir tekniklerinin bilinmesini gerekli kılan bir görevdi. Böylece, yarı pozitif, yarı-sihre-dayanan eski usullerin mirasçısı olan ve hayatiyeti artırarak ölümsüzlüğe ulaşılmasını amaç edinen Tao'culuk, dinî inançları aklîleştirmişti. Bu tekniklerin temelindeki fikir, insan bedeninin tümünü, evrensel hayatın ritmine uydurmanın zorunlu olduğu fikriydi. Aslında, ne ölüm ne de hayat diye bir şey vardı; aslolan art arda gelişti ve bu art arda geliş gece ile gündüzün art arda gelişinden daha korkutucu değildi. Öyleyse, önemli olan nokta, insanların saf halde bulundukları, tabiat haline yeniden ulaşmaktı. Bundan ötürü, Cuang-dzı, her çeşit sunî bilimi, her teknik ilerlemeyi ve özellikle ahlâkçılar ile siyaset adamlarının her çeşit müdahalesini yanlış bularak mahkûm ediyordu.
Tao'cuların «ermiş» diye adlandırdıkları gerçek bilge, hiçbir müdahalede bulunmadan halka karşı duyduğu sevgiyi dile getirirdi. Tao-dı Cing'de sık sık sözü edilen *vu-vey* yani «eylemsizlik» doktrinin temeli bu görüştü. Tao ile Göğün farkedilmez etkileri, dünya üzerinde kendini nasıl gösteriyorsa ve dünya bunların farkına nasıl varmıyorsa; ermiş kişi de, hiç bir çıkar gözetmeksizin ve hiç bir tedirginliğe yol açmaksızın, varlıkların yaşamasına ve gelişmesine imkân verir. Tao'cuların tutumu Sûn-dzı'nın tutumuna karşıttır. Tao'cuların açısından Tao, ortak düşüncenin bu ilkeye verdiğine yakın bir değeri taşımaktadır. Bu, düzen ve birliğin evrensel ilkesidir. Ama bu ilke, Tao'cularda, düşünmenin konusu ve evrensel kurtuluşun umudu haline gelir. Bu ilke, bütün eşyanın özünde bulunmaktadır ve görünen gerçeklerin tümünü hâkimiyetinde tu-

Konfuçius
bir fransız gravüründen
Bibliothèque nationale,
Fransa

Foto. LAROUSSE

«Kırmızı Köşkteki Rüya»

şair Li Po
(Li Tay-po)

şair Su Şı
Şokaku-Saga'ya atfedilen
bir resimden

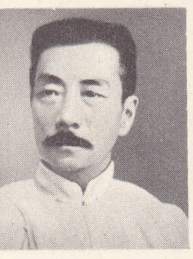

Lu Siun

tar. Görünen gerçekler, izafî ve çelişkendir; ama bunlardaki çelişmeler Tao'da çözülür. Çünkü Tao, karşıtlıkların uyum haline girdikleri ilk ve temel gerçekliktir. Küçüklük ile büyüklük, çirkinlik ile güzellik ve bunlar gibi bütün karşıtlıklar aslında birdir. Gerçek zekâ, varlıkların temelinde bulunan ilk birliği kavramamızı sağlar. Ne hakikat ne de hata vardır, ne evet ne de hayır vardır. Var olan sadece çeşitli görünüşlerdir; çeşitli veçhelerdir. Bu çeşitli veçheler, görüş açısına bağlıdır.

Böylece Tao, din ve ahlâk yoluna giren kişinin, düşünme ve vecd yoluyle kendisiyle birleşmeyi özlediği en yüce gerçeklik haline girer. Tao'culuğun üstatlarında, büyük dinlerde rastlanana benzeyen mistik bir deneyin bulunduğunu açıklayan birçok yazıya, Lao-dzı, Çuang-dzı ve Lie-dzı'da rastlanması, işte bundan ötürüdür. Ama bu düşünürler, insanın kurtuluşunu fikrî bir çabaya yani evrensel hayatı yöneten kanunun anlaşılmasına bağlamaktadırlar. Birliği sağlamak için akla başvurmakta ve okurlarına tavsiye ettikleri mistik serüveni, tamamen fikre ve akla dayandırmaktadırlar.

ÖTEKİ FELSEFE OKULLARI

● *Mu-di okulu. Mu-dzı*, Konfuçius'a karşıt olan bir okulun ortaya koymuş olduğu yazılar derlemesidir. Okulun başı olan Mu-di, M.Ö. 500 ile 416 arasında yaşamıştı. Konfuçius'çular gibi, Mu-di de, geleneksel ahlâkın bozulması meselesi ile uğraşmıştır. Ama getirdiği çözüm yolları, Konfuçius'çulara ve Tao'culara, birçok noktalarda karşıttı. Mu-di, Gök tanrısına ve mevcut otoritelere baş eğilmesini öğütler. Dünya nimetleri, herkes arasında eşit olarak bölüştürülmelidir. Savaş, evrensel sevgi sayesinde kaçınılması mümkün olan ve hiçbir kazanç sağlamayan haydutluktan başka şey değildir. İhtilâlcilik ile muhafazakârlığı garip bir karışım halinde ortaya koymuş olan Mu-di'nin eksik yanı, Konfuçius'un büyüklüğünü sağlayan hümanizma idi. Mu-di'nin ideali ütopyacı bir amaçtır; ahlâkı ise neşe ve coşkunluktan yoksun bir ahlâktır. Ama kurmuş olduğu okul, çin felsefesinde önemli bir rol oynamış ve çömezleri diyalektik ile mantık konuları üzerinde durmuşlardır. Ne var ki bu düşünürlerin amacı, düşüncenin kanunlarını araştırmaktan çok, rakiplerine karşı etkili kalem tartışmaları yapmalarını mümkün kılacak pratik kuralları bulmaya yönelmişti. Ama bunu yaparken, formel mantık ile ilgili bazı temel sorulara acemice de olsa değinmek zorunda kaldılar. Bu düşünürlerin Ad'lar okulu ile bazı ilişkileri oldu.

● *Ad'lar okulu.* Mantıkla uğraşan bazı düşünürler bu okul içinde yer almıştı. Burada söz konusu olan, gerçek anlamıyle mantıktan çok, eşyayı doğru olarak adlandırma sanatıydı. Doğru adlandırma sanatının kökleri Konfuçius'a kadar uzanır. Bu anlayışa göre, aile içinde, herkes kendisine uygun adı alırsa, aile düzeni gözetilmiş olur. Herkes, kendi mevkiinin adını alırsa, devlet içinde de aynı durum ortaya çıkacaktır. Ayrıca, tabiatta da düzen sağlanmış olacaktır; çünkü, makrokosmos ile mikrokosmos; toplum ile evren dayanışma halindedir. Huy Şı (M. Ö. IV. yy.), Çuang-dzı'nın kendisine atfettiği paradokslar aracılığıyle tanınmaktadır. Gung-sûn Lung'dan (öl. M.Ö. 250) kendi adını taşıyan eserinin bir parçası kalmıştır. Bu parçada, yunan sofistlerinin paradokslarını hatırlatan şaşırtıcı düşüncelere rastlanır. Ama bu iki düşünür de, mantıkçıdan çok sofist niteliği taşımaktadırlar. Düşüncenin gerçek bir analizine ulaşılmasını mümkün kılabilecek olan bu ilk araştırmalar, iyice geliştirilmemiştir. «Mantıkçılar»ın en ünlüsü, Dıng Hsi-dzı'dır. Bu düşünür hukukla da uğraşmış ve ilk çin kanunnamelerinden birini yazmıştır.

● *Kanunlar okulu.* Feodal çağın sonunda ortaya çıkan en ilgi çekici okullardan biri, Kanunlar okuludur. Soyluların bir kısmı, eski idealleri savunarak imtiyazlarını korumağa çalıştıkları sırada, bu okul, bir hükümdarın mutlak otoritesine boyun eğen büyük devletlerin ortaya çıkması fikrini savundu. Okulun ileri sürdüğü teoriler, *Han Fey-dzı*'da açıklanmıştır. Bu eserin yazarı Han Fey, M.Ö. III. yy.da yaşadı. Çin'in siyasî fikirler tarihinde bu düşünürün önemli bir yeri olmuştur. Han Fey, kanunun genelliğini ve buyruk niteliğini taşıdığını açık ve seçik bir şekilde ortaya koydu. Bu ihtilâlci bir görüştü. Çünkü, eski toplumda, kanunlar, davranışların uydurulması gereken basit örnekler olarak görülüyordu ve buyruk niteliği taşımıyordu.

Anlaşmazlıklar, senyörün otoritesi altında uzlaştırma yoluyle çözümleniyordu. Konfuçius'çuların dinî âyin kurallarına dayanan hükûmet anlayışına karşı, «Kanuncular», kanunlara dayanan hükûmet anlayışını ileri sürdüler. Belli bir süre, Ts'in'de onların ileri sürdüğü sistem ağır bastı ve bu ülkenin zaferler kazanmasında, belli bir ölçüde etkili oldu. İmparatorluğu kuran Çin Şı Huang-di, kanun çağını gerçekleştirir gibi oldu. O sırada, Çin filozofları arasında, yunan-roma hukuk anlayışına yaklaşan bir görüşü sadece Kanunlar okuluna bağlı düşünürler savunuyordu. Başarısızlığa uğramalarına rağmen, bu düşünürler, Çin imparatorluğuna zayıf da olsa hukukî bir temel sağlamaktan geri kalmadılar.

İmparatorluk Çin'inde dinler ve felsefeler

ÇİN'DE BUDDHA'CILIK

Buddha'cılığın, Çin'e kesin olarak ne zaman girdiği bilinmemektedir. M.S. I. yy. ortasında, bugünkü Kiang-su bölgesinde özel arazisi olan bir prensin sarayında, ilk buddhacı topluluklardan biri bulunuyordu. Uzun süre, Tao'culuk ile bu yeni kurtuluş doktrinin arasındaki ayrılıklar fark edilmedi ve Buddha'cılık Tao'cu bir tarikat olarak görüldü. M.S. V. yy.da, Orta Asyalı bir din adamı olan Kumarajiva, kutsal kitapları ilk olarak veya yeniden çevirttirdi ve böylece Buddhacılık büyük bir gelişme göstererek Tao'culuğun karşısına ciddî bir rakip olarak çıktı. Bu tarihten itibaren ve VIII. yy.a kadar, çevirilerin sayısı gittikçe arttı. Metinlerin sağlam bir şekilde çevrilmesine de dikkat edildi. Çin keşişi Hsiûan-dzang, Hindistan'da ünlü bir dinî gezi yaptı (629-645). Kitaplar ve kutsal dinî eşyalarla başkente döndü ve büyük ilgi gördü. Aynı çağda, Yi-cing'in gezileri de (631-713) ilgi çekti. Yi-cing buddha tapınaklarından on binden fazla sanskritçe metin getirdi ve bunları çevirmeğe koyuldu. Tang sülâlesi çağında, Buddha'cılık en parlak devrini yaşadı, ama 842-845 yıllarından sonra yavaş yavaş etkisini kaybetmeğe başladı.

Bir erkek bodhisattva olan Avalokiteçvara, Çin'de ve Japonya'da garip bir değişime uğradı. Avalokiteçvara, Lotus'un bağışlayıcı büyük bodhisattva'sı ve mistik düşüncenin ideali niteliğini taşımakla birlikte, çocukların dünyaya gelmesini sağlayan tanrıça Guan-yin haline de girerek Tao'cu ve Konfuçius'çu ermişlerin yanı sıra tanrılar topluluğu içinde yer aldı. Halk, bir başka bodhisattva'ya yani Amida'ya da tapındı. Amida, Guan-yin ile birlikte anılıyordu. Amida'cılık veya «Saf Toprak tarikatı», birçok taraftar buldu ve gerçek bir dindarlık akımına yol açtı.

Arhat adı verilen ermişleri bir araya getiren Küçük Araç ile «Bodhi varlıkları» nı kapsayan Büyük Araç'ın yanı sıra, Dhyana tarikatına bağlı üçüncü bir yol, Çin'de ve Japonya'da büyük önem kazandı ve çin felsefesinin derinden derine etkisinde kaldı. Sanskritçede «düşünme» anlamına gelen terim, çincede *tşan* karakteri (Japoncada *zen* diye okunur) ile yazıldı. *Tşan* tarikatı, Çin'e, VI. yy.da Hindistan'dan gelmiş olan ünlü keşiş Bodhidharma tarafından sokuldu. Bu keşişin dinî düşüncesi ve görüşleri, bir yüzyıl boyunca, çömezden çömeze yani «ruhtan ruha» yayıldı. Sung sülâlesi devrinde Tşan, ilk baştaki gücünü kaybetti. Ama etki alanı daha genişledi ve tapınaklarına, toplumun her sınıfına mensup din değiştirmiş kimseler devam etmeğe başladı.

DEVLET DOKTRİNİ OLARAK KONFUÇİUS'ÇULUK (M.Ö. II. yy.)

Han'lar çağında devlet doktrini haline gelen Konfuçius'çuluk, başlangıçtaki saf halini kaybetmişti. Bu çağda, Konfuçius'çuluğun en büyük temsilcisi olan Dung Cung-şu (M. Ö. 105'e doğr.) yazılarında sihir anlayışına geniş ölçüde yer ayırdı. Ama yine de, din hayatının derin ihtiyaçlarına cevap veremedi. Doktrin, yavaş yavaş prestijini kaybetti ve Han sülâlesinin sona ermesiyle devletin himayesinden mahrum kaldı. Bu çağda, Konfuçius'çuluğu savunan büyük zekâlar ortaya çıkmaz olmuştu. Konfuçius'çu devlet, «Ortaçağ» boyunca yani IV. yy.dan X. yy.a kadar güçlü ve zengin hale gelmiş bulunan buddha kilisesi ile çatışma haline girdi.

● *Yorumcular.* Ma Jung ve Çıng Hsiûen M.S. II. yy.da, bütün klasik metinlere yorum ve açıklama yazdılar. Böylece, ilk olarak tutarlı bir doktrin ortaya koymak başarısını gösterdiler. Kung Ying-da, VII. yy.da bu çeşit çalışmalara yeniden girişti. Bu çalışmalar Sung sülâlesi zamanında Konfuçius'çuluğun büyük bir felsefî gelişme göstermesine yol açtı.

● *Yeni-Konfuçius'çuluk.* Lao-dzı'nın Tao kavramını hatırlatan bir temel ilke, yani «en yüce gerçek» tây-ci kavramını, filozof Cou Dûn-yi (1017-1073) ortaya attı. Bu filozof, sözü geçen ilk birliği, kozmogonya açısından ele alarak nebülözlerin seyrekleşmiş maddesine benzer bir varlık olarak düşünüyor ve evrim yoluyle bütün evreni ortaya çıkarmış olduğunu ileri sürüyordu. Yeni-Konfuçius'çuluğun kurucusu Çu Hsi, bu filozofun etkisinde kaldı. Çu Hsi'nin kurduğu iskolastik sistem, XX. yy.ın başlarına kadar resmî eğitimin temeliydi. Çu Hsi (1130-1200) birçok eser yazdı. Düşüncelerini, özellikle klasikler üzerinde yaptığı incelemeler yoluyle kabul ettirdi.

Çu Hsi'nin felsefesinin temeli, tabiatın öz bakımından ahlâkî olduğunun kabul edilmesidir. Evrenin ve ahlâkın esası tektir ve aynıdır. Bu esas, evrenin büyük eksenini teşkil eden yüce Akıl yani *li*'dir.

● *Ming'ler ve Çing'ler zamanında Konfuçius'çuluk.* Konfuçius'çuluk, Ming'ler zamanında, Japonya'ya kadar yayılan bir felsefenin ortaya çıkmasına önayak oldu. Bu felsefe, Wang Yang-ming (1472-1528) felsefesiydi. Bu düşünür, sezgiye dayanan iç bilgi üzerinde önemle durdu. Buna karşılık Çu Hsi ve okulu, hakikati, incelemede yani dış dünyada arıyordu. Ming'ler çağının sonuna doğru, Konfuçius'çuluk kuru ve cansız bir doktrin haline geldi. Eski metinleri büyük bir nesnellikle inceleyen bilgili kişiler ortaya çıkınca, XVII. yy.dan itibaren durum değişmeğe başladı. Tarih ve filoloji açısından yapılan tenkitler (fikir tarihi bakımından bunlar çok önemlidir), bazı eski metinlerin düzmece olduğunu ortaya çıkardı. Özellikle, *Şu Cing*'in belli bir bölümünün gerçek değil düzmece olduğunun ortaya çıkarılması, geçmişte büyük saygı konusu olan bir metnin kutsallığını sarsmıştı. Klasik eserlerin incelenmesi, bu sülâlenin son zamanlarına doğru, Konfuçius'çuluğu bir din yapmak amacıyle reformu mecburî hale getirdi. Bilimsel olmaktan çok ideolojik nitelik taşıyan bu hareketin belli başlı temsilcisi Kang You-vey idi.

DİN OLARAK TAO'CULUK

Eski din, sıkı sıkıya bağlı olduğu feodal toplum ile birlikte gücünü kaybedip ihtiyaçlara cevap veremediği sırada, yani Milâttan önceki ilk yüzyıllarda doğan Tao'culuk, Han'lar imparatorluğu çağında iyice gelişti ve Çin'in hem siyasî, hem de dinî bakımdan tam bir kaynaşma içinde olduğu Altı sülâle çağında ise en parlak devrine ulaştı. Tarikatlar çoğaldı, Lao-dzı tanrılaştırıldı ve bir panteon kuruldu. Yönetimde olduğu gibi düşünce ve inanç bakımından da Konfuçius'çuluğun etkili olmasına yol açan Tang barışı, VII. yy.da Tao'culuğu zayıf düşürdü. Buddha'cılığın rekabeti de Tao'culuk üzerinde olumsuz etkiler yaptı. Böylece Tao'culuk, bir halk dini olmaktan çıkarak sadece bir keşişler ve sihirbazlar dini haline geldi. Daha sonraki yüzyıllarda, bazı büyük din adamları çıkarak Tao'culuğu güçlendirdiler. Ama bu dinin, gittikçe zayıflamasının ve bugünkü can çekişir hale gelmesinin önüne geçemediler. Tao'culuk, hiç olmazsa Han'lar çağından beri herkes için bir kurtuluş dini olmak niteliğini taşımıştı. Kilise iki sınıfa ayrılmıştı; *Tao-şı* yani kendilerini kurtarmak için çalışan din

Foto. LAROUSSE

mensupları ve *Tao min*, yani kurtuluşunu başkalarından bekleyen Tao'cu halk. M.S. II. yy.dan itibaren, Tao'cu kilisenin iyice kurulmuş olduğu görülüyor. Han'lar zamanından beri, birçok ve çeşitli dinî bayramlar yaygınlaştı. Daha sonraki çağlarda, dinî âyin usulleri de çeşitli ve karmaşık hale geldi. Ayrıca bazı dinî ödevler ve kurallar yerine getirilmesi güç ve sıkıcı buyruklar haline gelmişti. Bundan ötürü birçok kimse Tao'culuktan yüz çevirdi. Aslında, halk dinî bir çeşit uzlaştırmacılığın ürünüydü. Bu uzlaştırmacılık dolayısıyle, halk dini, Tao'culuğun ağır bastığı ama Konfuçius'çu unsurların da yer aldığı bir dindi.

ÖTEKİ DİNÎ AKIMLAR

Buddha'cılık dışında ve katolik dininden önce, Çin, stepler yoluyle Batıdan gelen çeşitli din akımlarının etkisinde kaldı. Bunlar arasında Nasturîliği ve Mannes'çiliği saymak gerekir. 781 Yılında Tang'ların başkentinde dikilmiş olan bir yazıtta, Hıristiyanlığın bir özeti yer almakta ve Tang imparatorlarının nasturî topluluklara yaptığı yardımlar anlatılmaktadır. Mannes'çilik ise, kağanları bu dini kabul etmiş olan Uygur Türkleri tarafından Çin'e sokuldu. Kendi ülkelerinde bu dini koruyan kağanlar, sadece başkentte değil, birçok taşra şehrinde de topluluklar kurmuş olan çin Mannes'çilerini de himayeleri altına aldılar. Ama Uygur hâkimiyeti sona erince, Mannes'çilik de yasaklandı ve Buddha'cılara karşı girişilen hareketten önce, 843 yılında Mannes'çilerin tapınakları yıkıldı ve mallarına el kondu.

Çağdaş halk dini

Çin'in üç büyük dini, yani Konfuçius'çuluk, Tao'culuk ve Buddha'cılık, yüzyıllar boyunca açık veya gizli olarak birbiriyle mücadele etti. Buddha'cılık ve Tao'culuk, Konfuçius'çuluk karşısında gerilemek zorunda kaldı. Bu dinler, zaman zaman parlamalarına rağmen, VII. ve XIV. yy.lar arasında yavaş yavaş ortadan kalktı. Sözü geçen dinlerin törenleri, bugün çoğunlukla büyük bir şatafatla yapılmaktadır; ama bunlara sadece belli birtakım bölgelerde rastlanır. Buddha'cılık ve Tao'culuk, belirli ve bağımsız sistemler olarak etki gösterememektedirler. Buna karşılık, Konfuçius'çuluk, bir din sistemi olarak değilse bile, bir yaşama yolu ve kuralı olarak canlılığını koruyabildi. Ama onun da etkisi, belirli bir çevrede yani okumuşlar arasında geçerlidir. Bununla birlikte, «Ana-baba sevgisi kitabı», toplumun bütün sınıflarında, ahlâk eğitiminin temeli oluyor ve Çin'de özel ahlâkın ders kitabı ödevini görüyordu. Halkın benimsediği din, bu üç dinin her birinden bir parça alınıp kaynaştırılarak meydana getirilmişti. Kişilere göre büyük farklar gösteren ve batıl inançlarla yüksek fikirlerin garip bir kaynaşmasının sonucu olan bu din, bugünkü siyasî rejim kurulmadan önce, en güçlü manevî etkenlerden biriydi.

Çinlilerin dinî zihniyetinin temel özelliği, doktrinlere karşı duydukları ilgisizliktir. Halkı en fazla ilgilendiren şey, dinî törenlerin yapılması gerektiği zaman ve özellikle defin törenlerinde, Buddha'cı veya Tao'cu rahiplerin yanında bulunmak ve bu törenlere katılmaktı. Dinî hayat, genel olarak, birçok küçük kuraldan ve art arda gelen bayramlardan ibaretti. Dinî kurallar ve tapınma şekilleri, her şeyden önce, şeytanları ve kötü ruhları kovmağa yarıyordu; bayramlar ise, ailece yapılan dinî âyinlerin ve tapınaklar çevresindeki panayırımsı toplantıların gerçekleşmesine yol açıyordu. Bu bayramların en önemlisi, yeni Ay Yılbaşısı bayramıydı. Bunun ardından, ilk ayın on beşinci günü bir başka bayram daha yapılıyordu. Bu bayram süresince, çeşitli şekillerde hazırlanmış kâğıt fenerler alay halinde toplanmış kalabalık tarafından gezdiriliyordu. Öteki bayramlar arasında şunları saymak gerekir: nisanın başında yapılan ölüler bayramı (Çing-ming) [Bu bayramda mezarlar ziyaret edilir]; yaz mevsimi gündönümü bayramı (beşinci ayın beşinci günü); dokumacı kadınlar bayramı (yedinci ayın yedinci günü yapılan bu bayramda, kadınlar, çocuk sahibi olabilmek ve yaptıkları işlerde ustalık kazanabilmek için dokumacı kadınların yıldız-tanrısına

Honan'daki Lao-Çin Dang tapınağında bir alçak kabartma, 494'ten sonra Guimet müzesi, Fransa

yakarırlar); Ay bayramı (sekizinci ayın on beşinde yapılan bu bayramda, çocuklara tavşanlar ve «ay pastaları» verilir).

EDEBİYAT

Çin edebiyatında iki ana eğilim görülür: bazen birinin, bazen ötekinin hâkim olduğu bu iki eğilim, varlık kavramı ile ilgili iki dünya görüşüne dayanır. Bunlardan biri Konfuçius'çu (ahlâkî, siyasî, demokratik, çoğu zaman da üslûpta sadeliği öngören eğilim), öbürü ise Tao'cu, estetikçi, daha aristokrat, bir kaçışa ve saf şiire yönelmiş bir duyarlığın temsilcisi olan eğilim) düşünüştür. Ama bu iki temelli davranışın ar-

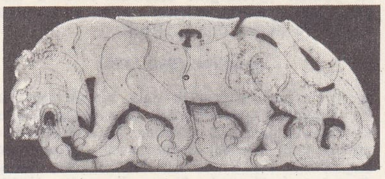

beyaz yeşim taşından kaplan, Han devri Guimet müzesi, Fransa

dında, köylü bir ırkın derin duyarlığı gizlidir; insan toplumunun tabiatla dayanışma içinde olması.

M.Ö. III. yy.

Çinliler öğretici kitaplara *King* («Klasik» veya «din kurallarına uygun» anlamına gelir) adını verirler: çağlar boyunca sayıları değişen (beşten on üçe kadar) King'ler önce Konfuçius'çu okuldaki, Konfuçius'çuluk resmî bir doktrin olduktan sonra da, imparator okullarındaki eğitime temel oldular. M.Ö. II. yy.dan itibaren klasiklerin öğrenilmesi, idarecilik mesleğini hazırladı; okumuş, bilgin adam niteliğini kazandırdı. Ezberlenen ve tekrar tekrar gözden geçirilen bu metinler «edebî telmihler» aracılığıyle okurları, tarihten alınan öğretici örneklerle eğitmek amacını taşıyordu. Çin klasikleri yirmi yüzyılı aşkın süre boyunca eskimiş

yontulmuş taştan ejder Altı sülâle devri Guimet müzesi, Fransa

kalıplar biçiminde kaldı. Ama çin medeniyetine, en kötü çalkantıları bile aşarak yaşama gücü veren, bu eşine az rastlanır dengeliliği oldu.

Başlıca Beş King (klasik) vardır. Bunlara Dört Kitabı da eklemek gerekir. Sözü edilen beş klasik şunlardır: *Şu King, Tarih Kitabı* (M.Ö. XI. yy.dan VII. yy.a kadar), bu kitap nutukları, emirnameleri, öğütleri, hükümdar veya yüksek rütbeliler tarafından söylenmiş sözleri kapsar; *Şı-King*, aşk şarkılarını ve Konfuçius tarafından seçildiği söylenen dinî ilâhîleri kapsayan klasik şiirler derlemesidir; *Yi-King*, bir fal el kitabıdır, metodu çok eski çağlara kadar uzanır; *Çuen dzı* ise, ilk tarih olaylarının hikâyesidir, bunda M.Ö. 722-481 arasındaki dönemde geçen olaylar son derece kısa ve özlü bir biçimde anlatılmıştır; *Lici, Âyin Usulleri Üstüne Muhtıralar*, bu kanunlar veya dogmalar üstüne değil, gerçek «söz» üzerine kurulmuş olan çin medeniyeti hakkında zengin bir bilgi kaynağıdır. Dört Kitap ise şunlardır: *Lûn-yûy*, hayattan alınmış kısa özdeyişler; *Cung-Yung* ve *Da Hsiûe (Değişmez Ortam ve Büyük İnceleme)*. Bunların ikisi de dengeli olan üstün insanın erdemini inceler; *Ming-dzı* (Mınsiûs), önemini düşünceden çok, güzel sanatlardan alan bu kitap, Konfuçius'un fikirlerini savunur.

Sung sülâlesinden beri klasiklerin tam baskısı ve yorumları, şu on üç kitapta toplandı: *Yi King; Şu King; Cou-li* (Cou'ların Âyin Kitabı). Bu sonuncusu her bakımdan ideal bir hükûmeti anlatır; *Yi-li* (Törenler Üstüne); *Li-Ci;* Dzu'nun *(Dzu Cuan)*, Gung Yang'ın *(Gun-yang cuan)* ve Gu-liang'ın *(Gu-liang Cuan)* yorumlarıyle *Çûn-Cıû* ve *Hsiao-Cing* (Ana-baba Sevgisi). Bu sonuncusu son derece silik bir kitap olmakla beraber, Çinlilerin bütün erdemlerin kaynağı olarak ana-baba sevgisine büyük bir değer vermelerinden dolayı, çok önemli bir yer tuttu. Bundan başka *Lûen-yûy* ve *Mıng-dzı*. Bunlara bir de, aşağı yukarı M.Ö. II. yy.da yazılmış en eski sözlük olan *Ir Ya*'yı (Bir Dilde Çok Az Bilinen Kelimelerin Anlamını Bildiren Sözlük) eklemek gerekir.

Bu çağın öteki felsefî eserleri arasında edebiyat değeri en yüksek olanı *Cuang-dzı'*dır: Çin nesri, bu eserin yazılışına kadar hiç bir zaman bu ölçüde bir olgunluğa ve anlatım gücüne erişemedi. Bu eserde düşüncelerin, sistematik olarak ortaya konuşunu aramamak gerekir; yazar düşüncelerini şairce ve bütünüyle edebî bir biçimde ifade etmiştir.

Eski Çin'den kalmış olan bir şiir antolojisi, *Çu Tsı* (Çu Ülkesinin Ağıtları), Şı King gibi yarı kutsal nitelik kazanmamış olmakla birlikte, her zaman büyük değer verilerek aranan bir kitap oldu. Antik Çin'in en ünlü şairi olan Çiu Yûen'in (aşağı yukarı M.Ö. 343-290) şiirleri bu antolojidedir. Bu eserler arasında Li Sao («Ayrılık Acısı» veya «Bahtsızlığa Ağıt» anlamına gelir) gibi çin şiirinde eşine az rastlanır uzunlukta olanlar da vardır: sadece kelimelerin gücü, şairin anlatmak istediği duyarlık ve hayalleri uyandıracak niteliktedir. *Ciou Cang* adını taşıyan *Li Sao* üslûbunda yazılmış bu dokuz şiirin çoğu, şairin hayatının aşamalarını gösterir. Yine Çiu-Yûen'in olduğu söylenen *Ciou-gı* (Dokuz Türkü), gerçekte Çu ülkesinde şaman dini törenlerinde söylenmiş oldukları sanılan türkülerdir.

Han'lardan Tang'lara (M.Ö. 206-M.S. 618)

Han'ların üslûbu, genel olarak çin yazı dilinin en seçkin örneği olarak kabul edilir. Sadeliği, inceliği ve estetik tutkulara kapılmaması, en belirli niteliğidir. Bu üslûp, özellikle filozof yazarlar tarafından kullanıldı. Sı-ma Çien'in *Şı-ci* (Tarihî Muhtıralar) adlı eseri, yalnız çin tarihinin değil, başlangıçtan İmparator Vu (M.Ö. 140-87) devrine kadar olan Uzakdoğu tarihinin de belli başlı kaynağıdır. Bu eser, üslûp bakımından olduğu kadar, kompozisyon bakımından da ileride yazılacak olan yirmi dört *Sülâleler Tarihi*'ne örnek oldu.

Altı sülâle döneminde, edebiyatın en bü-

pişmiş topraktan mezar heykelciliği, Han devri Cernuschi müzesi, Fransa.

pişmiş topraktan mezar eşyası Doğu Hanları devri Cernuschi müzesi, Fransa

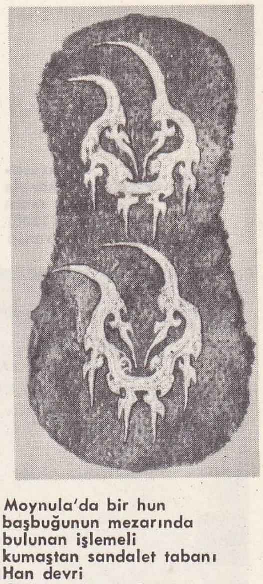

Moynula'da bir hun başbuğunun mezarında bulunan işlemeli kumaştan sandalet tabanı Han devri Guimet müzesi, Fransa

Foto. Chavannes, Guimet müzesi (LAROUSSE)

«Süvari ve Seyisi»
Tang devri resmi
Guimet müzesi, Fransa

yük nazariyecileri yetişti. Liu Hsie, *Vın sin diao lung* adlı eserinde, çağının yapmacılığına hücum etti ve edebiyatın, gerçek duyguları ve durumları anlatmayı amaç edinmesi gerektiğini savundu. Edebiyatın gelişmesinde de dehanın büyük bir rolü olduğu inancını savunan öteki tenkitçilerin aksine, toplumun ve tarihin önemi üzerinde ısrarla durarak bir edebiyat eseri konusunda yargıya varmak için kullanılacak nesnel ölçülerin neler olabileceğini açıkladı. İmparator Vu'nun oğlu Hsiao Tung (501-531), *Vın-Hsiûen* adlı eserinde, nesir ve şiir metinlerini, sadece edebî güzellikleri ölçüsünden seçip derlemekle aynı edebiyat sevgisini gösterdi. Aşağı yukarı 250 ile 330 yılları arasında yaşamış olan Gu Hung, edebiyatın ahlâk ve görgü kurallarından ayrılıp, bütünüyle bağımsız olması gerektiği düşüncesini, açıkça ve kesinlikle savundu: Gu Hung'un en önemli eseri sayılan *Pao-p'u Dzı*'da özellikle Tao'cu simya incelendi.

Şı-King'in (Şı, şiir demektir) Konfuçius'a bağlı ahlâkçılar tarafından edebiyata sokulmasına karşılık, Han çağını en iyi niteleyen şiir, biri *Çu Dzı*'yı örnek alarak yazılmış olan *Fu* veya *Tsı-Fu*'dur. Bu eserde duyguların ifadesinden çok, hemen hemen bütünüyle tasvire dayanan ölçülü bir nesir örneği söz konusudur. Sı-ma Siang-ju'den altı tane *Fu* kaldı: bunlarda öz'den çok biçime önem verildiği görülür. Han çağının sonlarına doğru beş heceli mısraların (başka bir deyimle beş kelimeli mısraların) ortaya çıkışını, çinliler büyük bir ilerleme saydılar. Bu tür kısa, anonim şiirler *Antik Ondokuz Şiir* adı altında toplandı. «Tavus Güneydoğuya Uçtu» adlı yazarı belli olmayan şiirde, özünü halk yakınmasından alan bir dram anlatılır. Savaşçı derebeyi Tsao Tsao ve iki oğlu, en büyük çin şairleri arasında sayılır: onlar da halk kaynaklarından faydalandılar. III. yy.ın ortalarında «Bambu ormanlarının yedi bilgesi» adını alan bir şairler topluluğu ortaya çıktı. Onlar, kaynak olarak Tao'culuğa dayandılar. Tao Yûen-ming (Tao Çien) ile genellikle Altı sülâlenin (IV. yy.) bütün tabiat şairleri içinde durum aynıdır. Güneyde hüküm süren imparatorlar «sanat sanat içindir» görüşünü benimsediler.

Tang'lar (618-907)

Bu yeni büyüme ve yayılma devri aynı zamanda güzel sanatlar ve şiir alanında da en parlak çağ oldu. Buna karşılık bu çağda, yenilik getiren pek az düşünür yetişti. Bu sülâlenin son saltanat yıllarına doğru, baskı tezgâhlarının icadı üzerine, önce din kitapları, sonra da edebî metinler yayıldı. Klasikler, ilk defa X. yy.da basıldı. Düşünceleri mantıkî biçimde ortaya koymaktan uzak olan P'ien-vın «paralel nesir» üslûbuna bir tepki olarak, yeni bir gu-vın «antik nesir» üslûbu ortaya çıktı. Bu üslûbun yaratıcısı Hân Yüy'dür (768-824). Hân Yüy'ün cümlelerinde her kelime, bütünüyle mantık ölçülerine dayanan bir edat yapısı içine yerleşir. Hân Yüy, Konfuçius'un ahlâk görüşünü en iyi biçimde yayabilmek için yazı sanatının öğrenilmesi gerektiğini savundu.

Tang devrindeki şairler ise söyleyecek yeni bir şey getirmemişlerdir. Bunlar alışılagelen duyguları, seçkin bir biçime ulaştırdıkları işlenmiş bir dille ifade etmekle yetindiler; şiiri sıkı bir vezin içine alan yeni bir üslûp yarattılar. Oysa Han'lar ve Altı sülâle çağında şiir, belirli kurallara bağlı değildi. Aşağı yukarı VII. yy.da görülen bir geçiş döneminden sonra, Hsiûen-dzung'un saltanatı sırasında, Tang şiirinin en parlak çağı başladı. Li Po veya Li Tey-po (701-762) şarap, sarhoşluk, kadın ve müziği şiirlerine konu olarak aldı. Bu şiirlerden bazılarının, çin edebiyatında çok az rastlanan destansı bir havası vardır. Arkadaşı Du Fu (712-770), bu sülâlenin en parlak devrinin sona erişine tanık oldu; yoksulluk ve açlıkla yoğurularak, savaşı ve sosyal adaletsizliği sert bir dille yerdi. VIII. yy.-da hem şair, hem de ressam olan Vang Vey, Tao Yûen-ming gibi kır hayatından ilham alan şiirler yazdı. Ming Hao-jân ve başka şairler de bu yolda yürüdüler. Po Ciu-yi de (772-846) Du Fu'yu takip etti. Yayımladığı bir açık mektubunda Şı-King'-lerden bu yana çin edebiyatının gerçek amacının, halkın düşüncesini yöneticilere duyurmak olduğunu, oysa edebiyatın bu doğru yoldan ayrıldığını bildirdi. Günlük hayatı tasvir ettiği şiirleri halk tarafından sevildi ve dilden dile söylendi.

Sung'lar (960-1280)

Antik çağdan sonra ilk defa olarak, gerçek bir felsefî akım belirdi. Geçmişten kalan kavramlar üzerinde yeniden düşünüldü; bilginler yeni siyaset konularıyle uğraşmağa başladılar. Reformcu bir bakan olan Vang Ân-şı'ya, başlarında Sı-ma Guang'ın (1019-1086) bulunduğu muhafazakâr aydınlar partisi karşı çıktı: Sı-ma Guang, *Dzı cı tung cien* (veya tarihin «aynası») adlı «yöneticilere kılavuz» niteliği taşıyan son derece önemli tarihî bir eserin yazarıdır. İmtihanlar sadece edebiyat ile ilgili konularla sınırlanırken eski yorumlar gittikçe gözden düşmeğe başladı. Konfuçius'çuluğun tam bir zaferi demek olan Sung devri, aynı zamanda gu-vın üslûbunun da, yapmacıklı nesir geleneğine üstün geldiği bir devirdir.

Bu sülâlenin iki büyük nesir yazarı, aynı zamanda iki büyük şairidir: bunlardan biri, Konfuçius'çu bir bilgin olmakla birlikte, aynı zamanda tabiata vurgun bir taocu olan Ou-Yang Hsiû (1007-1072); öbürü de, Sung çağını en iyi veren bir yazar olarak kabul edilen Su Şı'dır (Su Dung-pu). Su Şı çok ünlü *Fu*'lar ve *Tsı*'ler yazdı. Tsı'ler, belirli bir melodiye göre şarkı olarak okunmak üzere yazılmış küçük şiirlerdir. Tekniği çok güçtür, çünkü bütün ses tonlarını hesaba katmak gerekir. Çok kullanılan bu yeni tür, ilk sülâle döneminde görülen, eşine az rastlanır yaratıcılık gücüne sahip olmamakla birlikte, daha değişik konulardan etkilenen ve daha canlı bir dili olan Sung şiirinin zenginliğini meydana getirdi.

Yûen'ler (1280-1368)

Edebiyat açısından Yûen devri, yeni bir türün birdenbire gelişmiş olması bakımından ilgi çekici bir durum gösterir: bu tür, tiyatrodur. İlk çağdan beri var olan tiyatronun kaynağını çok eski çağlardaki dinî törenlerde, tarih veya efsane kişilerinin canlandırıldığı danslarda aramak gerekir. Ondan sonra «türkülü hikâyeler» ve pantomimalar ortaya çıktı. En sonunda yavaş yavaş, Yûen'ler devrinde görülen tiyatro kuralları kesin biçimini aldı. Dramda, geleneksel dokuz rol vardı; sahneye çıkan her aktör, seyircilere hangi oyun kahramanını temsil ettiğini bildirirdi. Bu devrin piyeslerinde iki olay anlatılır: bir Tang masalını konu edinen bir aşk hikâyesi, öteki bir Hun beyi ile evlenen çin prensesi Cao-Ciûn'un hikâyesidir. Fransızcaya çevrilmiş olan *Cao Ailesinin Öksüzü* adlı piyes, Voltaire'in *Çinli Öksüz* kitabına ilham kaynağı oldu. Başka bir piyesin konusu da, Tang imparatoru Hsiûen-Dzung ile ünlü gözdesi Yang Gûy-fey'nin hikâyesidir.

Ming'ler (1368-1644)

Ming edebiyatı, eskiye tutkun Konfuçius'çu edebiyatçıların yetersizliğini,tiyatro (ve özellikle roman) alanındaki güçlü eserlerle giderir. *P'i-P'a Ci* (Gitar), «Güney Tiyatrosu»nun şaheseridir. Romansı tür veya *hsiao-şuo* ise o zamana kadar hikâye sınırları içinde kalmıştı; sonraları matbaanın gelişmesiyle roman da yaygınlaştı: Tao'cular da, Buddha'cılar da kendi propagandaları için roman türünden geniş ölçüde yararlandılar. Halk hikâyecileri ise en çok, tarihî romanlara ilgi duydular. Aşağı sınıflardan olan insanlar, sonradan birkaç kere elden geçirilmiş olan *Sen Guo cı yen yi*'den (Üç Krallığın Romanlaştırılmış Tarihi), Liû P'ey, Çu-Go Liang, Tsao-Tsao gibi çin tarihinin en ünlü kişilerini tanıdılar. Tarihî olmaktan çok hayal gücüne dayanan *Şuy-hu cuen* (Kıyı), Sung'ların son zamanlarına doğru Şandung eyaletini kasıp kavuran bir haydut çetesinin hikâyesini anlatır. *Hsi yû ci* (Batıda Yolculuk) adlı eserde de, tarihî gerçeklerden uzaklaşılır ve tabiatüstü olaylar alanına girilir. *King-Ping-mey* ile bambaşka bir tür, gerçekçi töre romanı geleneği başladı. Bu eser en iyi çin romanlarından biridir; çağın ahlâkça son derece bozulmuş bazı memurlarının tutumlarını bütün çıplaklığıyle ortaya koyar.

Mançu'lar (1644-1912)

Bu çağda bilgi alanında gerçek bir uyanış görülür. Edebiyat ve sanat bakımından Çing aydınları, çinlilerin XIX. yy. sonlarında batı edebiyatı keşfedilene kadar Ming'lerin izinden yürümekten başka bir şey yapmadılar. Yazarlar ancak roman alanında yaratıcı güç gösterdiler. XVIII. yy.ın ikinci yarısında son derece başarıya ulaşan bir şaheser yayımlandı: *Hung-lu Ming* (Kırmızı Köşkteki Rüya). Çok uzun, dağınık birtakım anlaşılmaz telmihlerle dolu olan bu kitap, çok arı bir dil, şiirli ve derin bir psikolojik anlayışla yazılmıştır. *Hung-lu Mıng* ve bunu örnek alarak yazılan öteki duygu romanları yanında, *Ju lin vây şı* gibi, sosyal konulu yergi romanları da yayımlandı. Küçük hikâye derlemeleri arasında en çok beğenileni *Liao cây cı yi*'dir (Liao Dershanesinin Olağanüstü Hikâyesi). Yazar bu olağanüstü hikâyelerin konularını, içinde yaşadığı halkın hayatından almıştır. Parlak ve özlü üslûbunu, en titiz aydınlar bile beğenir.

Çing tiyatrosu, önceleri Ming geleneklerine uygun olarak son derece ince ve zariftı. Zamanla, bütünüyle halktan gelen bugünkü geleneksel çin tiyatrosu repertuvarının doğmasına yol açtı. Dans, sadece çok belirli birkaç türe ayrılan askerî belgelerde yer alır. Hareketlerdeki sembolizm, aşırı üslûpçuluk, bu tiyatrolarda kantal mekanizmaların kullanılmasına lüzum bırakmadı. XX. yüzyıl 1894 Çin-Japon savaşına kadar Batıyı yalnız misyonerler, tüccarlar ve askerî müdahaleler aracılığı ile tanıdı. Misyoner okullarında Fransızca, İngilizce, Almanca öğretildiyse de, daha çok, hıristiyan dinine girmeğe hazırlananlara gerekli din bilgilerinin açıklanmasına önem verildi; İncil'in okunmasını mümkün kılacak ölçüde bir eğitimle yetinildi; bu okullara genç kızların da devam etmeleri sağlandı. Çinceye çevrilen eserler, yalnız İncil'den ve savaşla ilgili kitaplardan ibaret kaldı.

XIX. yüzyılın sonunda yabancı kitaplar ancak imtiyaz bölgelerine ulaşabildi; öğrencilerin Japonya, Amerika ve Avrupa'ya gidişleri de bu sırada başladı. 1854'te Yale üniversitesini bitiren Yang Vın 15 yıl için dışarıya 120 öğrenci gönderilmesini teklif et-

«Manzara»
kâğıt üzerine mürekkeple
yapılmış resim
Ni Tsan'ın eseri (1350)
Guimet müzesi, Fransa

Foto. Guimet müzesi (LAROUSSE)

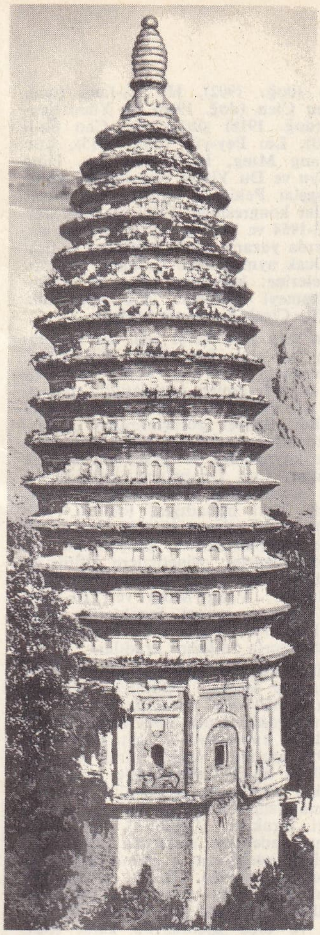

1

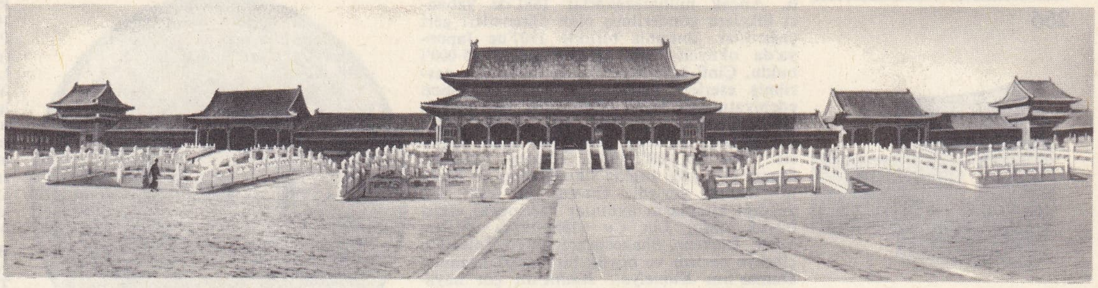

2

1. 523'e doğru yapılmış, tuğladan en eski çin pagoda'sı. Lo-yang (Honan) yakınında Şung-Şan'dadır. Koni biçimindeki üst kısım, saçak silmeleriyle 15 yalancı kata bölünmüştür. Böyle yalancı mimarî unsurlara, tuğladan Çin yapılarında pek sık rastlanır; 2. Pekin'de imparatorun resmî işleri için yapılmış binalar.

3

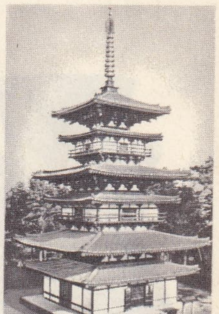

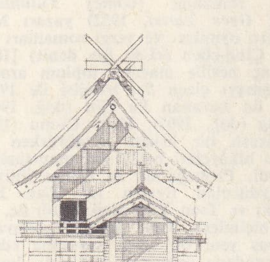

4

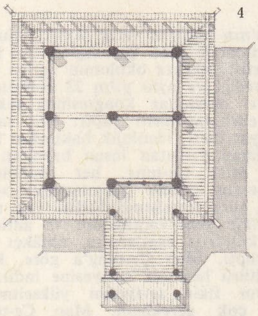

4 4

5

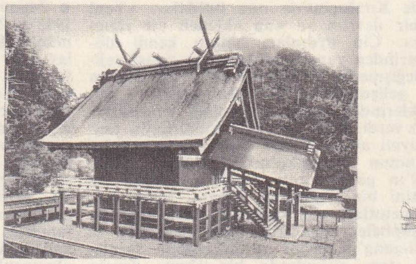

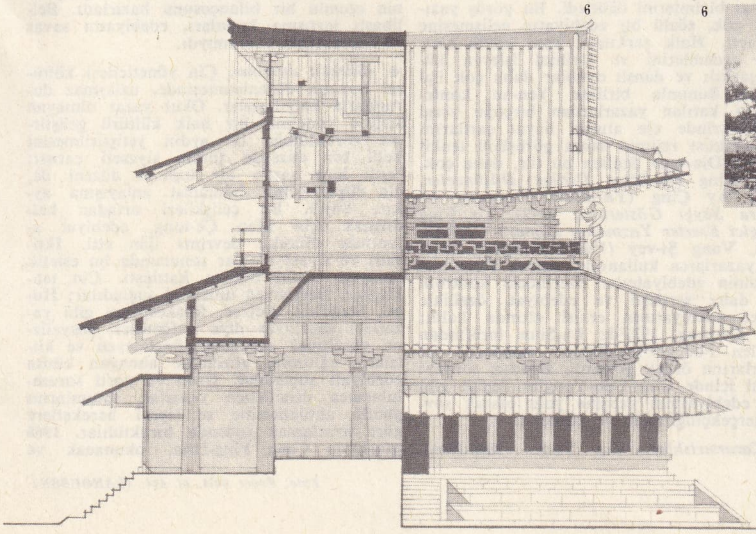

6

6

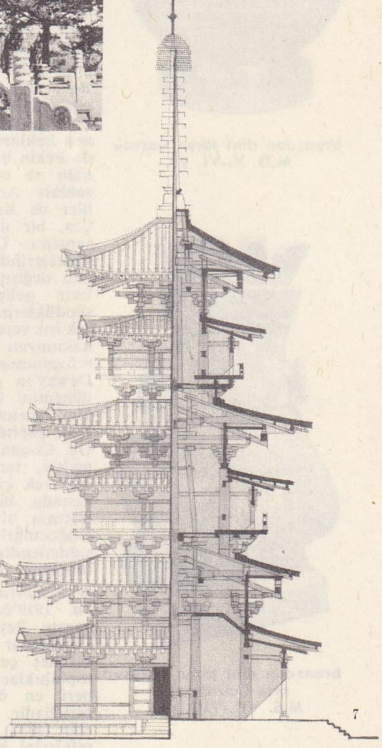

7

Cephesi güneye dönük olan bu yapılar geniş bir avluya açılır; bu plan, çin şehirciliğinin ana hatlarını çizen sıkı simetri kurallarına uygundur; 3. Pekin'de Yazlık saray; 4. İzumo'da Şinto tapınağı; 5. Kioto'da Kinkakuçi tapınağı (XIV. yy.); 6. Nara'da Horiuci tapınağı (VII. yy.); 7. Nara'da Yakuşi tapınağının pagodası (VIII. yy.). Stupa'ya pagoda adının verilmesi büyük bir anlam taşır. Bir güneş siperliğinin üstünde yükselen kubbe, yüceliğin sembolüdür ve tek sayıda katları olan kare planlı bir kule halinde aşağı doğru iner. Yapı, hint güneş siperliklerini andıran halkalı ve sivri bir kuleyle son bulur.

bronzdan tören baltası
Şang devri sonlarına ait
British museum, Londra

bronzdan dinî tören vazosu
M.Ö. V.-VI. yy.

bronzdan dinî tören vazosu
orta Çou devri
M.S. VII.-VIII. yy.

bronz vazo
Şang hanedanı

ti. Ancak muhafazakârlar 1881'de yabancı ülkelere gönderilmiş olan öğrencileri geri çağırdılar. Bununla birlikte 1907'de Japonya'da okuyan çinli öğrenci sayısı 15 000'i buldu. Çinli öğrenciler orada japoncaya çevrilmiş eserleri inceliyor ve Batının japon edebiyatını etkileyen düşünce ve yazı biçimleriyle ilişki kuruyorlardı. Bu arada Çinliler de yabancı eserlerin çevrilmesi işine giriştiler: Yen Fu (1852-1921), Huxley, Spencer, Stuart Mill gibi İngiliz filozoflarını ve Montesquieu'yü çevirdi; Gu-vın ile (eski dil) yazdığı kitapların aydınlar üzerindeki etkisi büyük oldu. Lin Cu (1852-1924), Walter Scott, Dickens, Shakespeare, Hugo, Tolstoy'u çinceye çevirdi ve büyük bir başarı kazanan Dumas'nın *Kamelyalı Kadın*'ını çin hayatına uyguladı. Birçok aydın ve öğrenci, edebiyat, iktisat ve toplum alanında yenilik ihtiyacı duydular; bilgin ve aydın memurlar tarafından desteklendiler: Çang Cı-dung (1837-1909) Konfuçius'çuluğu, Batının bilimsel metotlarına uygulayarak değerlendirmek istedi. Çağdaş sivil ve askerî okullar kurdu, dışarıya öğrenci yolladı. Tsı Hsi'nin bakanı oldu ve resmî imtihan sistemini kaldırdı (1905). Kang You-vey (1852-1927) *Evrensel Uygunluk* adlı kitabında, klasik metinlerin doğruluğundan duyduğu şüpheleri ortaya koydu. Liang Çi-cao (1873-1929), Japonya'da *Sin Min* gazetesini kurdu. Kang You-vey'in öğrencisi olarak «Yeni İnsan» doktrinini yaymağa çalıştı. Bir tarihçi ve gazeteciliğin öncüsü olarak, düşüncelerin yayılışında romanın önemini belirtti.

● *Edebiyat devrimi.* 1915 Eylülünde Çın Du-hsiou «yeni akım»ın organı olan *Yeni Gençlik* dergisini kurdu. Amerika'dan gelen ve yazarların konuşulan dille yazmaları gerektiğini savunan Hu Şı (1891-1962) adlı bir profesörün makalelerini yayımladı. Hu Şı, *Çin Felsefesinin Genel Tarihi* adlı eserinde (1919) Konfuçius ve Mınsiûs'un yanı sıra, Mu Di'nin eserlerine de değer verdi; çağdaş tenkidin ışığı altında eski metinleri inceledi.

Bu arada «4 Mayıs hareketi», gençlik gücünün ne kadar etkili olacağını gösterdi. Halkın grevleri desteklemesi ve gösteriler, istenen hakların gerçekleşmesine yol açtı. 1920'de Pekin bölgesinde konuşulan dil, resmî dil oldu ve okullarda öğretildi. Rönesans insanları Aristoteles'de ne buldularsa, Çinliler de Konfuçius'de onu buldular: «Yeni Çin, bir devrim ve ona eklenen bir rönesanstır». Çin aydınları halkın kendi düşüncelerinden yararlanmaları için siyasî rejimin değişmesini istedilerse de siyasî devrim fikir gelişmesine ilk yenilikçilerin düşündüklerinden başka bir anlam kazandırarak hız verdi. Böylelikle batı kültürünün tam hâkimiyeti altına girmiş olan Çin'de, eğitim reformunun Amerika'nın, özellikle John Dewey'in görüşlerinin etkisinde kaldığı bu dönemini bir şüphecilik dönemi takip etti. İlmî metotlar, çin tarihinin doğruluğu ile ilgili şüpheler uyandırdı. Çien Hûn-tung ve Gu Ci-gang'ın tarihî ve arkeolojik incelemeleri, ters doğrultuda bir akımı devam ettirerek çin kültürü ile batı medeniyeti arasında bir karşılaştırmayı gerçekleştirdi. Batının siyasetinden duyulan umutsuzluk, Doğucularla Batıcılar arasındaki çatışmayı şiddetlendirdi. Liang Çi-cao «Batının entellektüel iflâsından» söz açtı.

● *Edebiyat devriminden devrim edebiyatına.* 1919'dan beri 400'den fazla dergi ve gazete Pey-Hua diliyle yayımladı; «Edebî Çalışmalar topluluğu», «Yaratma çevresi», «Güneş çevresi», «Ay çevresi» gibi yazar toplulukları ortaya çıktı. Bunların 1930'dan beri en önemlisi marksçı «Sol Yazarlar birliği»dir. Fong Yu-lân, *Çin Felsefesi Tarihi* (1931) adlı kitabında çin ve batı felsefelerini karşılaştırdı; 1923'ten sonra Çang Ciun-mey ile Ding Vın-ciang arasında metafizik ve bilim üstüne bir tartışma başladı. Bu döneme, «Lu Siun» adıyle tanınan yazar Çou Cu-Jın'ın (1881-1936) düşünceleri hâkim oldu; hikâye ve kısa hikâyeler (*Bir Delinin Günlüğü*, 1918; *Ah Q'nun Gerçek Tarihi*, 1921; *Çığlık*, 1923; *Şüpheler* 1926; *Eski Tarz Masallar*, 1935) ve önemli bir tenkit kitabı (*Çin Romanının Kısa Tarihi*, 1924) yazdı.

Çou Cu-Jın gibi, yeni bir yazar daha, şair ve romancıların büyük hayranlığını kazandı: Guo Mo-ju (doğ. 1891) şiirler yazdı

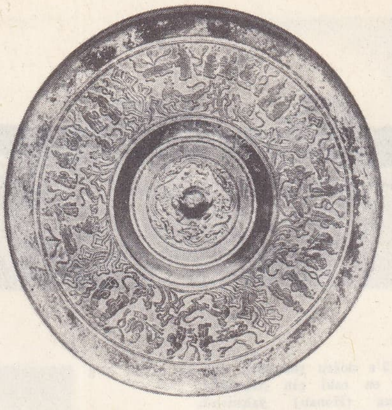

malâkit kaplı bronz ayna
Han devri başlangıcı
Freer Sanat galerisi, Washington

(*Tanrıça*, 1921), Goethe'yi çevirdi, dramaturgluk yaptı ve eskiçağ incelemesine, ilk defa Marks'çı metodolojiyi uyguladı: *Eski Çin Toplumu Üzerine İnceleme* (1932). «Mizah ustası» diye anılan Lin Yûy-tang (doğ. 1895); «devrim tarihçisi» olarak tanınan ve natüralist romanlar (*Güneş Tutulması*, 1928-1929; *Gece Yarısı*, 1932) yazarı Mao Dûn tiyatro oyunları ve yergi romanları yazan Çou Çing-çûen («Lao Şı» denir) [1898-1966]; genç nesille ataerkil toplum arasındaki çatışmayı çizen *Sel* trilojisi ile 1931'den beri ün kazanan Pa Cin (doğ. 1905); Ding Ling (doğ. 1907); Hsûy Cı-mu (1896-1931) ihtiraslı bir lirizmi sürdürürken Yû Da-fu'nun hikâyeleri belirli bir umutsuzluğu dile getirdi. Propaganda ve eğitim ihtiyaçlarına uydurulan tiyatro ise Tien Han (doğ. 1888) ve Tsao Yûy (doğ. 1910) ile, geleneksel biçimlere bağlı kaldı. Japonya'ya karşı savaş yeni bir millî savunma edebiyatının meydana gelmesine yol açtı; bunda marksçı düşünce, Ay Sı-çi'nin *Kitlelerin Felsefesi* (1936) adlı kitabıyle öncü bir rol oynadı.

● *Japonya'nın saldırısı ve iç savaş.* 1 Şubat 1942'de Yen-an'de Mao Çe-tung'un Çin Komünist Partisi Merkez okulunun açılışı dolayısıyle verdiği ve aynı yılın 23 mayısında yazarlar ve sanatçılar kongresinde tekrar ettiği bir edebiyat tarifi yaptı: «bir sanat veya edebiyat eseri, ideolojik bakımdan belli bir toplumu yansıtan insan beyninin ürünüdür». Mao Çe-tung, her toplumdaki her sınıfın estetik yargılarının, siyasî ölçülere göre temellendirildiğini öne sürdü. Böylelikle yeni «antifeodal ve antiemperyalist» kültürün esaslarının, ahlâkçı bir tanımını yaptı. Mao Çe-tung'a göre, kısa vadede kültürü herkesin seviyesine indirme, okuyucuların fikir seviyesini yükseltmekten daha çok gerekliydi. Mao Çe-tung bu yüzden kolay anlaşılabilecek dersler veren röportaj, afiş, yergi hikâyeleri gibi edebiyat biçimlerini öğütledi. Bu görüş yazılıdan çok, sözlü bir edebiyatın gelişmesine yol açtı. Halk şarkıları, yeni köylü sınıfının erdemlerini ve tarihini işleyen küçük şarkılı ve danslı oyunlar daha çok ilgi gördü. Bununla birlikte Yen-an konferansına katılan yazarlardan birçoğu yergi denemelerinde ele alınan hayat şartlarını ve komünist rejimin sanat görüşünü tenkit ettiler. «Dja-vın» denilen bu tür, daha çok, Ding Ling (*8 Mart Üstüne Düşünceler*, 1941); Ay Çing (*Yazarları Tanıyınız ve Onlara Saygı Gösteriniz*, 1942), Lu Fıng (*Yergici Eserler Yazmanın Zamanı Geçmez*, 1942), Vang Şı-vey (*Vahşî Zambak*, 1942) gibi yazarlarca kullanıldı. Ancak Komünist partisinin edebiyatçılar üzerindeki kontrolu çok daha sertleşti ve edebiyat, özellikle sovyet edebiyatının etkisi altında kaldı: Mao Çe-tung, 1931'de Lu-Siun tarafından çevrilen Fadeyev'in *Bozgun* romanını çin yazarlarına örnek gösterdi. Bundan sonraki 10 yıl içinde Çin, Çou-Yang'ın dediği gibi «çin edebiyatının gelişme yolu olarak sovyet gerçekçiliğini» kabul edecekti.

● *Kararsızlıklar.* Vın Yi-du (1898-1946), Ping Sin (doğ. 1902), Hu Çi-fang (doğ. 1911), Tien Cien (doğ. 1916) ve Yûen Şüy-P'o'nun (doğ. 1916) şiirlerinde, Çao Şu-li (doğ. 1903), Liu Pey-yûy (doğ. 1915), Çou Li-po, Vang Mıng, Hsüy Şao-tang, Ding Yi, Ho Çyu ve Du Yin'in piyeslerinde görülen bu esaslar Pekin'de toplanan ilk yazar ve sanatçılar kongresinde (1949) ve daha sonraları 1953-1954 ve 1956'da tekrarlandıysa da, büyük sayıda yazarın muhalefetiyle karşılaştı. 1956 Ocak ayında Mao Çe-tung, partinin aydın üyelerine, komünist olmayan aydınlarla birleşmeyi öğütledi. 1956 Mayısında büyük «Yüz Çiçek hareketi» başladı.

Bu durum lirik şiire karşı yeni bir ilgi duyulmasına yol açtı. Lin Gıng, Çiu Yûen, Tao Yûen-ming ve Vang Vey'i övdü; tiyatronun görevi resmen genişletildi; tiyatronun halk için estetik bir haz kaynağı olduğu kabul edildi. Sovyet görüşlerinden uzaklaşan çin edebiyatı, millî bir yola girdi. Yazarlar, öz kaynaklara ve güzelliğin işlerine ilgi duydular. Çou Ley-hsiang, iktisadî gelişme ile sanat değerleri arasında kaçınılmaz bir ilişki olmadığını bildirdi. Hükûmet, önce 27 nisan 1957'de başlatılan «Düzeltme kampanyası»nın gelişmesine izin verdi. Bazı yazarlar, yöneticilere kültür alanında daha liberal bir tutumu benimsetmeğe çalıştılar. Vang Mıng ve Liu Pinyen gibi yazarlar sovyet örneklerine (Ehrenburg, Pasternak) başvurarak durumlarını sağlamlaştırmanın yollarını aradılar.

1957 Haziran ayından sonra tenkitlerin yaygınlaşmasından korkan hükûmet, «bireyci» yazarların da desteğini muhafaza ederek «edebiyat revizyonizmi»nin önderlerine karşı, «sağ aleyhtarı kampanya»yı açtı. 1958 Martından 1959 aralığına kadar süren «İleriye Doğru Büyük hamle» döneminde, «sosyalist gerçekçilik», «devrimci gerçekçilik ile devrimci romantizm birleşimi» bir siyaset adına, geri bırakıldı. Ortaklaşa bir toplumun isimsiz edebiyat eserlerine üstün bir önem verildi; edebiyatın «kolektif üstün insanın üretimi» olması istendi. Brecht ve Eckermann gibi batılı yazarların çevrilmesiyle birlikte eski halk şarkılarına, çin mitolojisine ve ölçü konularına karşı (ton, lehçe değişkenleri, eşhececilik, kafiye kullanışı) ilgi duyulmağa başlandı. 1958 Mart ve mayıs ayları arasında çin yöneticileri, orta seviyede bir milyonun üzerinde hikâye ve kısa hikâye «ürün»ü tespit ettiler. 1958 Ocağı ile ekim ayı arasında, 880 milyon yayımlanmış «metin» tespit edildi. Bunlardan yalnız Mao Çe-tung'un, 1957'de yayımlanmağa başlayan şiirleri edebiyatla ilgiliydi.

Üçüncü Sovyet Yazarları kongresi (18-23 mayıs 1959) çin rejiminin ve kurallardan sapmayan resmî edebiyatın kesin başarısını belirtti; S.S.C.B. karşısında Çin'in kültür bağımsızlığı tanındı. Tolstoy'un 150. doğum yıldönümü ile ilgili törenlerin büyük gürültüsüne rağmen, S.S.C.B., edebiyat açısından artık Çin'in örnek alacağı bir ülke olmaktan çıkmıştı.

22 Temmuz-13 ağustos 1960 arasında yapılan Üçüncü Millî Çin Yazar ve Sanatçıları kongresi, edebiyat alanındaki gelişmenin olumlu bir bilançosunu hazırladı. Belibaşlı tartışma konuları, edebiyatta savaş ve hümanizma kavramıydı.

● *«Sürekli devrim».* Çin yöneticileri kültürel hayatın düzenlenmesinde, uzlaşmaz durumlarla karşılaştılar. Okur yazar olmayan kitleye yönelmiş bir halk kültürü geliştirme zorunluluğu ile aydın yetiştirilmesini belli bir düzeyde tutma siyaseti çatıştı; ferdi hiçe sayan bir toplum düzeni de, çin düşüncesinin hümanist anlayışına aykırı düştü. Bu çelişkileri ortadan kaldırmak için Mao Çe-tung, edebiyat alanında «Sürekli devrim» ilân etti. İktisadî ve siyasî olaylar sonucunda bu estetik anlayışı bütün bütüne katılaştı. Çin tenkitçileri Beethoven müziğini suçladılar; Hugo, Stendhal, Balzac, Shakespeare gibi yazarları «burjuva» diye reddettiler; sosyalizmi yüceltmek amacına yönelmeyen ve kitlelerin eğitimini gözönüne almayan bütün edebiyatı suçladılar. Ordu ve parti sorumlularınca denetlenen yazarlar, tutumlarını günün aktüalitesine ve siyasî hareketlere göre ayarlamak zorunda bırakıldılar. 1966 Martında Çang Ping-Hua, okunacak ve

Foto. Freer gall. of Art. (LAROUSSE)

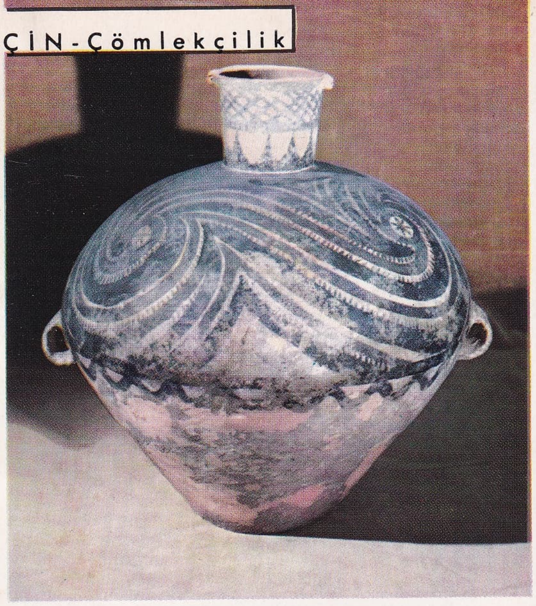

Panşan (Kansu) üslûbunda vazo, M.Ö. 2200-1700
Cernuschi müzesi, Paris

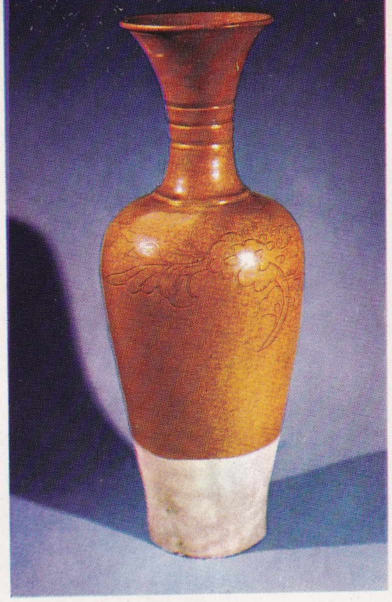

Leau devrine ait vazo, 936-1127
Cernuschi müzesi, Paris

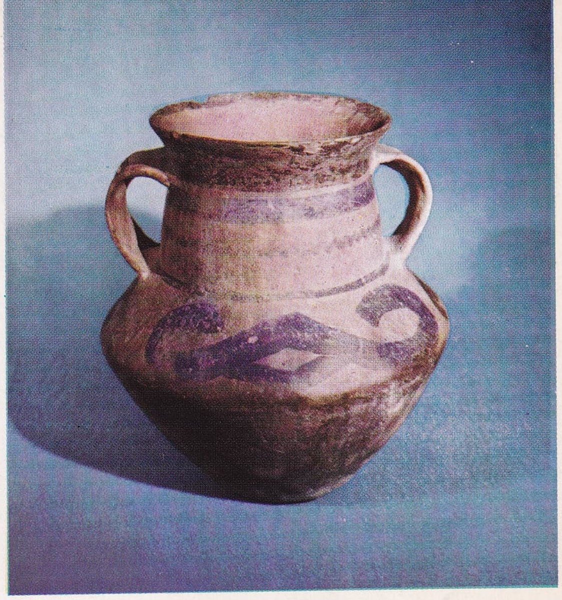

Sintien (Kansu) üslûbunda vazo
M.Ö. 1300-1000,

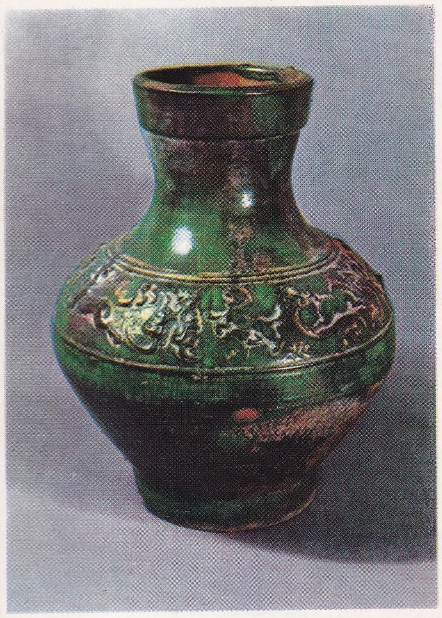

Hu vazosu, Han devri, M.Ö. 206-M.S. 220
Guimet müzesi, Paris

Tang devrine ait tabak, 618-807
Guimet müzesi, Paris

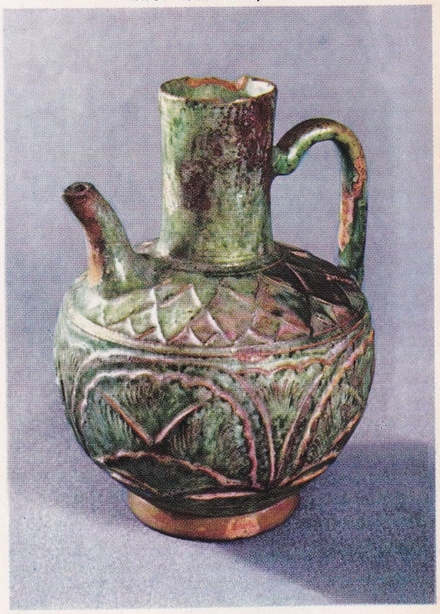

Tang devrine ait ibrik, 618-907
Guimet müzesi, Paris

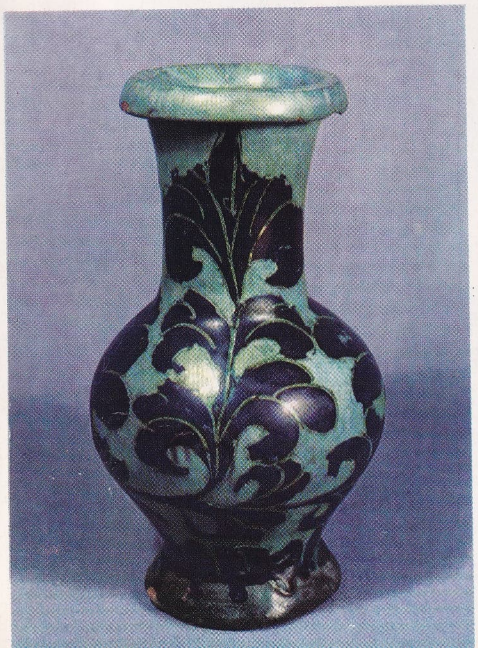

Çeu harfi («uzun ömür») biçiminde yapılmış şarap sürahisi, Kang-hi devri, 1662-1722
Guimet müzesi, Paris

Çoçeu tipi vazo
Song devri
960-1280
Guimet müzesi, Paris

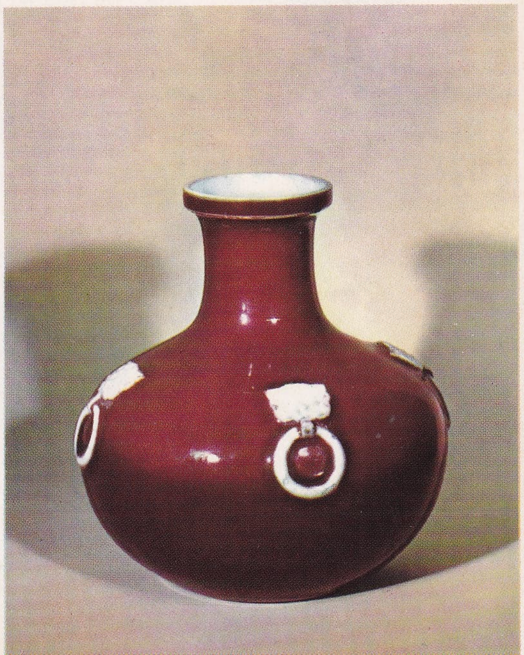

Langyao şişesi, Tsing devri, 1644-1912
Guimet müzesi, Paris

yeşil gruptan tabak, Kang-hi devri (1662-1722)
Guimet müzesi, Paris

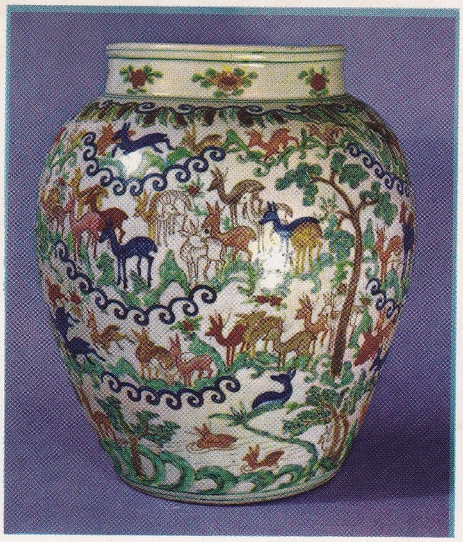

bin tane geyik motifiyle süslenmiş kavanoz
Ming devri, Guimet müzesi, Paris

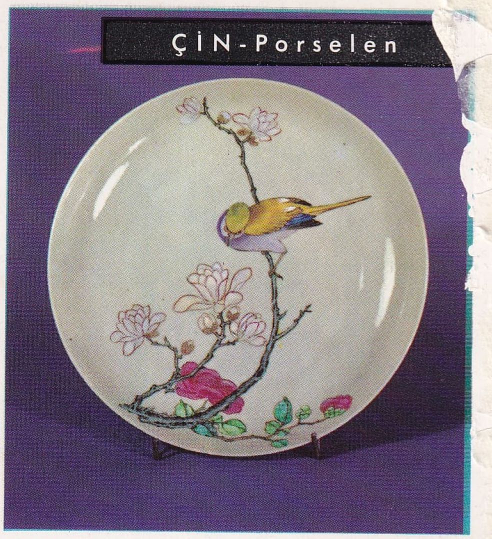

pembe gruptan tabak, Yong-çeng devri (1723-1735),
Guimet müzesi, Paris

pembe gruptan tabak,
Kien-long devri
(1735-1796)
Perret-Vibert koleksiyonu

mei-ping vazosu, kobalt mavisiyle sırlanmış porselen, Ming devri XIV. yy.)
Guimet müzesi, Paris

üç renkli mei-ping vazosu, Ming devri (1368-1644)
Guimet müzesi, Paris

süvari («Hindistan şirketi» başlarına ait) ve ejderler, çin beyazı (beyaz porselen), XVII. yy.

mavi ve beyaz süslemeli su kabı, Ming devri (XV. yy. başı), Guimet müzesi, Paris

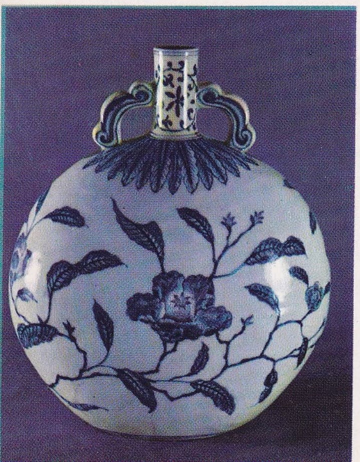

iki emzikli ibrik ve kavanozlar, yeşil gruptan, Kang-hi devri (1662-1722), Perret-Vibert koleksiyonu

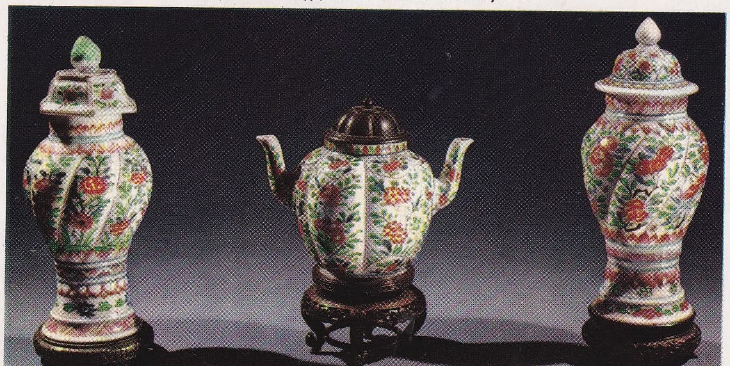

hayalî tanrı, kumtaşından mahya kiremidi, Ming devri (XV. yy.)
Perret-Vibert koleksiyonu

örnek alınacak üç model gösterdi: Mao Çe-tung tarafından daha önce kutlanmış olan Çang Sı-dı; Çiau Yûy-lu ve Çin'e yerleşmek üzere gelen kanadalı doktor Pey Çou-ın (Norman Bethune [1890-1939]). Kurtuluş ordusu gazetesi, yazarı basit bir asker olan *Ou-yang Hay Şarkısı*'nı en iyi roman örneği saydı.

GÜZEL SANATLAR

Tarihöncesi

Çin'de insan faaliyetinin izlerine çok eski çağlarda rastlanmaktadır; 1921'de Çou-Kou-Dien'in (Pekin'in 40 km güneybatısı) aşağı mağarasında, ateşten yararlanmasını bilen ve taştan kabaca yontulmuş âletler kullanan *Sinanthropus Pekinensis, homo faber* insanına ait kalıntıların bulunması bunu ispat etmiştir. Bu insanın, en güney dalı Cava *pitekanthropus*'u ile temsil edilen bir topluluğun en kuzey dalından olduğu sanılır. Verilerden anlaşıldığına göre, bunlar ilkel yamyam topluluklardır, ocaklarda, yenen insanların kemiklerine çok miktarda rastlanmıştır.

Asıl Çin'in üst paleolitik çağdaki gelişmesi hakkında yeterince bilgimiz yoktur. O zamanki çin kültürünün, batıdan gelen bir etkiyle yenilenmiş olan Sibirya bölgeleri kültürüyle akrabalığı görülmektedir. M.Ö. 3000'den önce kuzey bölgelerde mezolitik kültürler vardı. Sibirya'da M.Ö. 3000-2500 arasında avcı ve balıkçı toplulukların yarattığı Serovo kültürü yer alır. Bunu Kitoi kültürü takip eder.

Neolitik çağın başlangıcında Kuzey Çin, Baykal'da doğup bütün Doğu Sibirya ve Doğu Orta Asya'ya yayılmış olan geniş bir kültür karmaşasının etkisinde kaldı. Kuzey Çin'de, gri renkli, kaba yapılmış çanak çömlek imal eden neolitik kültürler görülür. Bu çeşitli bölgeler, III. bin yıl boyunca, üst üste binen şeritler halinde hem batıya, hem de doğuya doğru yayılan farklılaşmış kültürlerin doğmasına yol açtı. Kuzeyde orman kültürü (Mançurya, Kore, Baykal gölü üzerinden Obi ve Ural nehirleri yoluyle İskandinavya); sonra, Orta Asya, Moğolistan, Ordos bölgesi ve Batı Mançurya'yı saran mikrolitik kültürü; Çin'in löslü yaylalarında oluşan tarım kültürü; Çinhindi'nden Sibirya ve Japonya kıyılarına kadar yayılan kıyı kültürü. Çin medeniyetinin meydana gelişinde bütün bu kültürlerin payı olmuştur.

Neolitik çağ sonlarında, M.Ö. 2000'den itibaren Yukarı Huang-Ho'da (Sarı nehir) Kuzey Çin'in löslü yaylaları bölgesinde «Yang-Şao» diye adlandırılan bir kültür ortaya çıktı (1921'de Prof. Andersson tarafından keşfedildiği yerin adını almıştır); boyalı çömlek işleriyle nitelenen kültür, tekniği bakımından Ortadoğu asıllı, bozkır neolitiği aracılığıyle yayılmış olduğunu kesinlikle söyleyebileceğimiz bu kültürün Baykal neolitiğine yakın biçimlere uygulandığı sanılır. Bu kültürde başlıca iki grup ayırdedilir: neolitik kültür temeli üzerinde çok az etkilenmiş olan Şan-Si ve Şen-Si ara kültür merkezleri. Honan'da, üzerleri beyaz sırlı, içleri kırmızı-siyah çizgilerle süslenmiş kırmızı topraktan kâselerin yanı sıra, elle yapılmış sivri dipli çömlekler, cilâlı taştan ve kemikten âletler bulundu; Kansu'da, M.Ö. I. binyıl ortalarına kadar gelişmeğe devam ettiği sanılan bu kültür dört safha gösterir:

1. *Pan-şan safhası*. Şişkin karınlı, uzun boyunlu küpler: küplerin karnı elle, boyunları bir çeşit çömlekçi çarkı ile yapılmıştır; boynun üst kısmından kulpun yarısına kadar kırmızı siyah helezonlar biçiminde geniş süsler vardır. Çoğu zaman aynı tonda sırla kaplanmış olan bu toprak mamuller çok incedir ve ustaca işlenmiştir; vazoların yanında, yeşimden süs eşyaları bulunmuştur.

2. *Ma-çang safhası*. Armut biçimli, ağzı yayvan, kısa boyunlu küpler; kırmızı-siyahlı eşkenar dörtgenler, damalar, kıvrımlarla süslenmiştir.

3. *Sin-dien safhası*. Geniş ağızlı, uzun boyunlu yüksek küpler; bunlar, daha kaba, sarı topraktan yapılmıştır, üzerleri koyu kahverengi veya siyah üçgenler ve çift kıvrımlarla süslenmiştir.

4. *Çia-çing safhası*. Yozlaşmış boyalı çömleklerle bronz eşya. Kuzey Honan'daki Siao-tuen'de (An-yang yakını) boyalı çömlekçilikten sonra, kara çömlekçilik sanatı gelir. Kıyı kültürünü temsil eden bu çömlekler ilk defa Şan-dung'da bulunduğu için «Lung-Şan» adını alır. Tornada yapılmış, yüzleri cilâlanmış olan bu çömlekler, kimi şekilleriyle, Honan'da hemen bunları takip eden ve tarihî Çin devrine ait olan bronzların habercisidir. Honan'da, gerek boyalı gerek kara çömlekçiliğin yanı sıra bir de, kurşunî çömlek işi vardır; eski Sibirya kültürleriyle alâkası bulunan bu sanat, tarih döneminde de devam eder. Fakat II. bin yıl ortalarında Honan'da, çin medeniyetinin başlangıcını ifade eden bronz ortaya çıktığı sırada, kuzeyin sınır bölgelerinde (Çahar, Jı-ho) göçebe çobanlarla tarımcılara ait âletleri birleştiren karma bir kültürün doğduğu görülür; kıyı boyunca da Liao-dung'dan Çı-kiang'a kadar benzer bir kültür temeli üzerinde siyah ve gri çömlekçilik yaygınlaşır. II. bin yılda Honan'da Yang-şao kültürüyle Lung-şan kültürü karşılaşır; bu karşılaşmadan ilk çin medeniyeti doğar. M. Ö. 1500 civarında bronz çağ başlar.

Çin sanatının gelişmesi

● *Şang'lar*. Huang-ho vâdisinde teşekkül eden Şang'ların son başkenti olan Anyang'da (Kuzey-Honan), şekil ve süslerde mükemmel bir birlik sağlayan ve âyinlerde kullanılan eserler üreten bir sanat doğdu: silâhlar, bronz kaplar, beyaz mermer ve yeşimden heykelcikler, beyaz ve gri çanak çömlek. Ayrıca diğer kültür kalıntılarından anlaşılacağı üzere cenk arabaları kullanılmağa başlanmıştır. M.Ö. 1150'den itibaren Kuzey Çin'in göçebe kavimlerinin Kuzeybatıya, Ordos bölgesinden Moğolistan ve Sibirya'ya göçleri başlar. Bu insanların yanlarında, çin tipi bıçaklar ve daha başka eşyalar da taşıdıkları sanılır.

● *Çou'lar*. Daha az gelişmiş olan Çou'lar, yendikleri Şang'ların zanaatçılarını çalıştırdılar, fakat kısa bir süre içinde gerek teknikler, gerek şekil ve süslemeler soysuzlaştı. Bununla beraber, Çou krallığı kuzeyde Moğolistan ve Mançurya, güneyde Yangdzı ve ötelerine kadar yayıldı. Çin medeniyeti bu geniş topraklarda zenginleştirici unsurlar buldu. Kuzeybatı Çin yöresinde, Kansu ırmağı kenarında Sarmatlar ortaya çıktılar ve buraları hâkimiyetleri altına aldılar. Bu devrede ilk olarak «İskit hayvan üslûbunun» Moğolistan ve Ordos bölgesine yayıldığı ve en erken «Ordos bronzları»nın ortaya çıktığı görülür. M.Ö. VII. ve VI. yy.lardan itibaren «Savaşçı krallıklar sanatı» adıyle bir sanat gelişti. Bu sanatın bünyesinde Şang dönemine ait çağrışımlarla, kuzey göçebelerinden ve Güney Çin'den alınan şekiller ve motifler birleşmiştir. Dinî âyinlerle ilgili sanatı, bir süsleme sanatı takip eder. Yeni tekniklerin ortaya çıktığı görüldü; altın ve gümüş kakmalar, cam işi v.b. M.Ö. 221'de Ts'in (Şensi) dükü Çin imparatorluğunu kurdu ve çin sınırlarına baskı yapan Hsiung-Nu'ların (Hunlar) sızmasını önlemek amacıyle Büyük Çin seddini yaptırdı. Han hanedanı tarafından geliştirilen bu çok büyük tahkimat sistemi yıkılmadan bugüne kadar kalmıştır.

● *Han'lar*. Han'lar (M.Ö. 206, M.S. 220), I. Yüce imparatorun mirasına kondular; bunların sanatı, gerçekçiliği, mezar heykelciklerinde insan unsurunun ağır basması, kabartma oymacılığı, basma işi tuğlalar ve boyama resimlerle belirir. Bu sanat, ticaret (Orta Asya'da, Palmyre'e kadar olan yerlerde bulunmuş ipekli kumaşlar ve Begram'da [Afganistan] bir Kuşan kralının hazinesinden alınan lake eşya) ve fetihler (Kore'de önemli Lo-lang mevkiinin ve Kuzey Vietnam'da Tanh-hoa mezarlarının ele geçirilmesi) yoluyle çin sınırlarının dışına taştı. Han sülâlesinin yıkılışından sonra imparatorlukta kargaşalıklar başgösterdi. Ülkenin kuzeyi türk asıllı kavimler tarafından istilâ edildi; çin geleneklerine bağlı olan güneyde, büyük ressamlar ve yazı ustaları yetiştirmiş olan üç krallık doğdu.

● *Altı sülâle*. Kuzey ve güneyin birbirinden ayrılması Altı sülâle boyunca sürüp gitti (420-589). Nankin bölgesi mezarlarındaki hayvan grupları, heykeltıraşların sanatlarında ne kadar ilerlemiş olduklarını gösterir. Kuzeyde Vei saltanatı (Tunguz asıllı) buddhacı sanatın gelişmesini sağladı. Yûn-gang ve Lung-mın'da kayalara oyulmuş büyük tapınakların süslenmesinde, Orta Asya vahaları yoluyle Hindistan'dan aktarılan ikonografi eserleri örnek tutuldu. Çinli sanatçıların işlediği bu yabancı unsurlar dini yeni benimseyenlerin heyecanından gelen kendine has bir çeşni kazandı.

● *Tang çağı*. Buddha'cılığın etkisinde kalan resim ve heykel, Tang çağında (618-907) klasik bir denge sağladı; dev boyutlu mimarlığın yanısıra çin resim sanatının başlıca formüllerinin yaratıcısı olan ressamlar ortaya çıktı. Tang imparatorluğunun Hindistan ve İran imparatorluklarıyle temasa geçmesi sonunda küçük halk sanatları iyice kozmopolit şekil aldı.

● *Sung'lar*. Sung'lar devrinde (960-1280) parçalanmış olmakla beraber hâlâ çin kültürünün sığınağı olan güneyde yeni şekiller gelişti. Bunlar, Buddha'cılığın gerilemesi, geleneksel düşünüşün yenilenmesi (Yeni-Konfuçius'çuluk) ve tekniklerdeki ilerlemeler sayesinde tam olarak meyvelerini verdi. Tang'ların kozmopolit sanatının yerini özbeöz millî bir sanat aldı (resim, seramik).

● *Yûen'ler*. Moğol istilâsı bir gerilemeye sebep oldu; Yûen hanedanından gelen hükümdarların (1280-1368) zanaat üretimini artırma çabaları işçiliğin bozulmasına yol açtı. Bununla beraber, halıcılık ve bölmeli minecilik, Yûen'ler zamanında ortaya çıkmıştır.

● *Ming'ler*. İktidara yeniden bir çinli sülâlenin, Ming'lerin (1368-1644) gelişi zanaatlara yeni bir hız kazandırdı. İmparator Hung-vu'nun (1368-1398) King-dı-cın'da (Kiangsi) kurduğu imparatorluk seramik fabrikasında, bütün Avrupa'da çin seramikleri diye anılan ünlü porselenler yapılıyordu. Hung-vu'nun torunu Yung-lo (1403-1429), Yûen başkentinin bulunduğu yerde, dünyanın en güzel mimarlık eserlerini toplayan Pekin şehrini kurdu. Bununla beraber, Ming hükümdarlarının gerici zevkleri yüzünden saraydan uzaklaşan değerli ressamlar, sanatlarını Orta Çin'deki taşra şehirlerinde devam ettirdiler. Ming sülâlesinin sona ermesiyle işçilik de geriledi.

● *Gerileme*. Mançu'ların büyük imparatorlarından ilki olan Kang-hsi (1622-1722) saltanatı sırasında; sanatta yeniden bir hamle görülür. Fakat ondan sonrakiler, insanları hareketsizliğe sürükleyen Konfuçius'çuluğa dayandıklarından, sanat çalışmalarına elverişli bir ortam yaratamadılar. Saraydan uzak çalışan kabiliyetli ressamlar ise, yabancı eserlere karşı duydukları düşkünlük içinde son derece ustalıklı bir işçiliğe önem veriyorlardı.

XVIII. yy.da Avrupa'dan yapılan önemli siparişler, sonra da XIX. yy.da gittikçe artan Batı etkisi, durmadan aynı formülleri geveleyen bir sanatın çöküşünü tamamlayacaktır.

İşçilik ve eserler

● *Mimarlık*. Gerek malzemenin seçimi, gerek binaların şekil ve yapısı bakımından çin mimarlığına ait başlıca ayırt edici özelliklerin daha tarih çağı başlangıcından itibaren belirdiği, M.Ö. 1300-1028 tarihleri arasında Şang'ların başkenti olan An-yang'da (Honan) bulunan eserlerden anlaşılmaktadır: dörtgen biçimli kerpiç alanlar üzerine eşit aralıklarla yerleştirilmiş taban taşları ve çatıyı tutan tahta direkler. Bugün yok olmuş duvarlar basit bir doldurma tekniği ile yapılmıştı. Gerek dikey direklerin, gerekse yapının en önemli parçası olan çatıya paralel yatay direklerin çizgileri önemle belirtilmiştir.

M.Ö. VII. ve VI. yy.lardan itibaren şehirler kerpiç surlarla çevrelendi ve çatılar, basma resimlerle süslü pişmiş topraktan kiremitlerle örtüldü. Han'ların (M.Ö. III. ve M.S. III. yy.) ölülerle birlikte gömdüğü eşyaları arasında, küçük çapta bazı mimarlık eserlerinin modelleri ele geçmiştir: gözetleme kuleleri, küçük eğlence köşkleri,

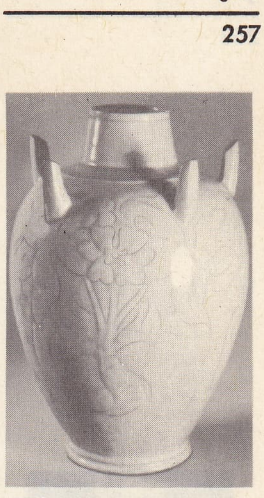

söğüt yeşili renginde Yue vazosu

tiyatro maskesi

çıng çalanlar XVIII. yy. resmi

Foto. Fouquet-Atlas-Photo (LAROUSSE)

makaslı çatılar; mezar taşları üzerindeki detaylar, sundurmalı çatının dirseklerle bağlanmış ahşap direkler üstüne oturtulduğunu göstermektedir; bazı parçalar üzerinde de boyalı veya oymalı sesler vardır. O tarihlerden itibaren binaların cephesi güneye bakar; dik dörtgenin uzun kenarlarından birinin ortasında bulunan giriş kapısı da bu yöndedir. Kral saraylarının duvarlarla çevrili olduğunu, bahçesine, iki yanında kuleler veya *çûe*'ler bulunan ve güneye bakan çok büyük bir kapıdan girildiğini metinlerden öğreniyoruz. Bu kapı, nihayetinde tek katlı bir köşk bulunan avluya açılır: bu köşkten, yanlarda bulunan başka köşklere kapalı dehlizlerle geçilebilir; resmî işlere ayrılmış olan bu ilk yapının ardında başka avlular bulunur; bunların sonunda da özel mesken olarak kullanılan başka köşkler vardır; böylece derinliğine uzayıp giden bu binalar arasında bahçeler ve havuzlar yer alır. Günümüze kadar ulaşmış olan bu plan, resmî bina (*Yamın*) veya zengin meskeninin planıdır. Çok övülen bu plan XV. yy. başlangıcında, imparator Yung-lo tarafından Pekin'de kurulan yasak sitenin de planıdır. Bu geleneksel planın ancak ayrıntılarında değişiklik yapılmıştır. Bu planda son derece titiz bir simetri ve Tang devrine kadar lengelerle çatmaların temel görevinin gittikçe önem kazandığı dikkati çeker. Çin mimarîsinin klasik çağı olduğu anlaşılan bu dönemde, dama tahtası biçiminde kurulmuş olan Çang-an ve Loyang adlı iki başkentte, rengârenk süslemeli, vernikli kiremitlerle kaplı çok geniş damlı, gayet zengin ahşap binaların yükseldiği görülür; bunların yanında, altı veya sekiz köşeli değişik planlara göre yapılmış köşkler de vardır; bahçe mimarîsinde devam etmişlerdir.

Sung'lar zamanında dikeyliğe olan belirgin eğilim (Kay-fong kulelerle doluydu) ve dam köşelerinin gök yüzüne doğru kaldırılması yolundaki çabalar dışında, mimarların temel görevler meseleleriyle ilgilenmekten çok süsleme işine önem verdikleri göze çarpar. Oymalı ve boyama süsler gittikçe daha çok önem kazanır. Pencerelerin profili basık bir kemer şekli göstermektedir. Bu eğilim, ileriki çağlarda gittikçe artacaktır. XV. yy.da yapılan XVII. ve XVIII. yy.larda yenileştirilen Pekin'deki yasak site, renk ve süsleme zenginliğinin en mükemmel örneğidir.

Çou'ların ilk dinî yapılarının planlarını anlatmağa çalışan pek çok metin vardır: *miao;* Ata tapınakları, Gök tapınağı ve Yer tanrısı tapınağı. Pekin'de, beyaz mermer sütunlarla çevrili bir teras üstünde yükselen yuvarlak biçimli Gök tapınağı, çok eski bir geleneği temsil eder. Yabancı bir din olan Buddha'cılık, saray planlarını kendi ibadet şekillerine uydurdu; fakat Hindistan'daki *stupa*'ların ilhamıyle yeni biçimde bir bina olan pagodlar ortaya çıktı; bunlar, tahtadan kat kat yüksek kulelerdi; en üstte bir çubuğa geçirilmiş madenî disklerden bölüm Hindistan'da kutsal emanetlerin korunduğu yerin üstünü örten şemsiyeyi andırıyordu. Aslında pagod veya taçin gözetleme kulesinden esinlenmiştir. Bu eski pagod örneğine kıtada rastlanmamakla beraber, Japonya'da, Çin ve Kore'den örnek alınarak yapılmış pagodlar vardır. Bununla beraber, tuğladan yapılmış birkaç pagod günümüze erişmiştir: bunların en eskisi, 523'te Loyang yakınında yapılmış olan Sung-şan pagodudur. Bunların, köşe çalıklarına yer veren planında, ahşap yapılardan çok hint örnekleri etkili olmuştur. Tang'ların çok hantal tuğla pagodları dörtgen biçimli bir plan üzerine kurulmuştur. Sung'ların daha ince olan pagodları altı veya sekiz köşelidir. Yûen'ler zamanında Tibet lamaları, Nepal asıllı şişe biçimi pagodları Çin'e soktular. O andan itibaren de buddhacı mimarî değişmez çerçeveler içinde donup kaldı.

ÇİN madalyonu

● *Resim.* Çin resminin çok uzun gelişmesi içinde iki akım ayırdedilebilir: bunların en eski olanında, eşyayı tekdüze ince bir çemberle çevreleyen çizgiler ağır basar. Bu akım, kaynağını zıraatçılardan almıştır; Han imparatorluk saraylarını, insana geniş yer veren ahlâkçı eğilimli bir programa göre süslemiş olan ressamların mirasıdır. Çoktan kaybolmuş bulunan bu süsleme tarzının yankıları, oymalı döşeme taşlarında ve bazı mezarların duvar resimlerinde görülmektedir. Mezar duvarlarındaki resimlerde hareket halindeki şekil, çin mürekkebi ile çizilmiş yumuşak bir çizgi ile çevrelenmiş, bu çerçevenin içi ise sıvama düz renkte (apla) boyanmıştır. Kişilerin çizilmesinde hacim veya mücessemlik endişesi görülmez; tek planda sunulan bu resimlerde çevre ya hiç tasvir edilmez veya pek az tasvir edilir. Bazen insan, dalgalı dağlardan bir zemin üzerinde belirir.

Uzun yüzyıllar boyunca bu teknik çok az değişikliğe uğrayacaktır; kişiler daha ustalıkla gruplandırılacak (Gu Kay-cı, IV. yy.), çizgi daha keskinleşecek (Yen-li-pın, VII. yy.), ince kıvrıntılarla daha detaylı çizilecek (Li Lung-mien, IX. yy.); yüzler daha gerçekçi bir görüşle işlenecektir (Ming'lerin portreleri). Yabancı asıllı buddhacı sanatın etkisi altında, resim tekniğinde kısa bir süre, renkli gölgelerin yardımıyle sağlanan mücessemliğe doğru bir eğilim görülecektir (Horyuji freskleri, VIII. yy.); fakat bu değişikliklere rağmen, insan resimlerinde, başlangıçtaki ilkelere daima sadık kalınacak, çin sanatına hâkim değerleri meydana getiren genelleştirme gücünü, sentez kabiliyetini yaratacaktır. X. yy.dan bu yana Uzakdoğu resim sanatının en önemli bölümlerinden biri olan çiçek, kuş ve hayvan tasvirleri de aynı yönde bir gelişme gösterecektir. Dönemden döneme, çevre belirtisinin kalınlığında, renklerin saydamlığında ve süsleme eğiliminde pek az değişiklik görülecektir. Bu süsleme eğilimi Ming'lerden itibaren saray resminde gittikçe gelişecek, ipekçilik, seramik, minecilik ve lakecilik gibi zanaatlarda etkisini gösterecektir. Bu geleneksel akıma paralel olarak ileride, özellikle manzara resimlerinde parlayacak olan ikinci bir akım gelişiyordu. Han'lar çağında kâğıdın icadı ve daha düzgün fırçaların yapılması, aydın çevrelerin tekelinde bulunan hattatlığın gelişmesine yol açmıştı. Han'ların yıkılışı sırasında (III. yy.) göçebelerin istilâsından kaçan soylular Yangdzı bölgesine sığındılar ve buraların tabiat güzelliklerini fırçalarının yardımıyle şiirde ve resimde ifade ettiler. Hattatlıkla resim arasında sıkı bir bağıntının kuruluşu ve çinli seçkinlerin manevî duygularını, katıksız bir sanat, para getirmeyen bir iş olan bu sanatlarla ifade etmeleri ikinci akımın başlangıcıdır. Böylece manzara resmi doğdu; her ne kadar ilk örnekleri kaybolmuşsa da çağdaş yazılarda ilkeleri açıklanmıştır: Hsie Hı (VI. yy.). Tabiat karşısında insan evrenle kaynaşır ve gördüklerine, manevî bir işleme yücelik ve kozmik bir hayat kazandırır *(Çi-yûn)*. Sanatçıların bu türlü bir bakışa çabucak ulaştıkları sanılmamalıdır. Uzun süre manzara resmî bir fon, bir hikâyenin değişik safhalarını belirtmeğe yarayan toplu bir bakış (Dung-huang'ın resimlerinde Jataka tasviri), üst üste yığılmış dağların renkli bir görüntüsü (Li Sı-hsiun ve Li Cao-dao, VIII. yy.) olarak kaldı. Resim tekniğindeki gelişmeler manzara resimlerine daha da genişlik kazandırdı. VIII. yy. ortalarında Vu Dao-dzı, çevre belirtisini yumuşatarak çizgiye canlılık kazandırırken, şair Vang Vey de, çin mürekkebinin ne kadar zengin imkânlar hazırladığını sezerek tek renkli manzara resimlerine yöneliyordu. Artık, X. yy.ı nitelendiren ve anıtsal peyzajın doğmasına imkân veren gelişmenin yolu açılmıştı: bir yükseliş gösteren bu geniş manzara resimlerinde, az veya çok sert çizgiler çevre belirtisinin yerine geçer; az veya çok sulandırılmış mürekkep (lavi), kat kat yükselen planlar arasında sislerden oluşmuş bir bağıntı kurarak havanın koyuluk ve açıklıklarını verir; uzaklıklar, tablonun en üst bölümünde yer alır. Bu tür resim, X. ve XI. yy.larda Li Çıng, Fan-kuan, Dung Yûen, Kiu-jan, daha sonraları da bunların yolundan giden Hsiu Dao-ning ve Guo Hsi tarafından temsil edilir. XI. yy. sonunda amatör ressamlar daha bireyci bir ifade tarzı araştırdılar (Su Dung-pu bambularda, Mi Fey manzara resimlerinde). Böylece lirik peyzaj doğmuş oldu: bu tür resimlerde, ustaca kat kat sıralanmış planların bir kısmı kaldırılmış, açık veya koyu mürekkepli lekelerin yardımıyle bir iç görüntü sezdirilmiş, çok çeşitli kompozisyonlar ışıkla aydınlatılmıştır. Bu akımı en güçlü ifadesine ulaştıranlar Çan (Mu-çi) tarikatı keşişleridir. XIII. yy. sonunda bu tekniğe karşı bir tepki uyanmış ve ışıkla yumuşatılmış manzara resimleri ortaya çıkmıştır (Çao Mıng-fu); Huang Gung-vang, Vu Cın, Vang Mıng ve gri renklerin en büyük ustası Ni Tsân'ın resimlerinde o tarihten itibaren lekelerin yerini tuşlar alır. Ming'ler devrinde Su-cou (Şın-cou, Vın Cıng-ming) bölgesinde Vu okulu Yûen'li büyük peyzajcıların idealine sadık kaldığı halde, Çı (Çıkiang) okulu Sung'ların lirik manzaralarını benimsedi.

XVI. yy. sonunda Dung Çi-çang ve Mu Şı-lung estetik üzerine yazdıkları yazılarda, renk ve dış çizgiye bağlı Kuzey okuluyle tuş ve mürekkebin hâkim olduğu Güney okulu arasında bir ayırım yapmak suretiyle edebî okulun (Vu'nun okulu) ilkelerini bir sisteme bağladılar. Mürekkep ve tuştan yana olan Dung Çi-çang, XVII. ve XVIII. yy.larda Çing'lerin dört klasik peyzajcısına (Vang Şı-min, Vang Vu, Vang Huy ve Vang Yüen-çi) örnek oldu. Geleneğe daha az bağlı olan bireyciler (Şı-tao, Pa da şan jın, Gung Hsien, Kûn-tsan) mürekkep, tuş ve lekeyi ustaca kullanarak yeni şaheserler yarattılar. XIX. yy.da bu tip ressamlardan biri olarak Çao Cıçien'den (1829-1884) söz edilir; doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Vu Yüy de, geleneksel çin estetiğine sadık kalmakla beraber, avrupa tekniğini benimsedi. Halk cumhuriyetinin kuruluşundan bu yana bir kısım çin ressamı sosyalist gerçekçilik yolunda çalışmaktadır.

● *Heykelcilik.* Çin plastik sanatının başlıca özelliklerinden birini An-yang'da Şang krallarının mezarlarında bulunmuş olan küçük beyaz mermer heykelcikler ortaya koyar: bunlarda, şekli bütün içinde sezdirme, ayrıntı kaygısına düşmeden kütleyi verme çabası görülür. Daha eski heykelcilik eserleri zamanımıza ulaşmamıştır. Heykel, mimarlık eserlerinde süsleme unsuru olduğu için, heykellerin de, mimarlıktaki gibi, tahtadan yontulması gerekiyordu. Çangşa (Hunan, M.Ö. IV.-III. yy.) mezarlarında bulunan lake tahtalardan oyulmuş insan ve hayvan şekilleri insan vücudunun hayvanınkinden çok daha geç temsil edilmiş olduğunu göstermektedir. Bu durumun uzun süre devam ettiğini, Han'ların (M.Ö. III. yy.-M.S. III. yy) mezarlarından çok sayıda çıkarılmış olan pişmiş topraktan heykelcikler *(ming çi*'ler) ispat eder.

Uzun elbiseler giyinmiş bu yassı heykelciklerde görülen hareketlilik ifadesi (kölçekler) ilgi çekicidir. Bu tarihlerde ölülerin eşyaları arasında taştan heykellere de rastlanır. Şandung ve Honan'daki ölü hücrelerinin döşeme taşları üzerinde kazı veya çalma işiyle işlenmiş mitolojiye, halk masallarına veya günlük hayata ait sahneler görülmektedir. Parçaların üst üste getirilmesiyle hareket halinde vücutlar, siluet halinde şekiller canlandırılmıştır. Sıçuan'da tümülüse giriş yolunun iki yanındaki sütunlar, kabartma hayvan şekilleri, Dört Yön'ün sembolleri (Güneyin ünlü kırmızı

Pekin tiyatrosunda işçilerin amatör koro topluluğu

Foto. LAROUSSE; MEYDAN

kuşu) ile süslenmiştir. Mezarlarda, üslûplaştırılmış hayvan figürleri görülür. Huo Ciu-ping'in (M.Ö. 117) mezarında, ayakları altında bir göçebeyi ezen at; Honan ve Sıçuan mezarlarında çökmüş veya yürüyen aslanlar (Guimet müzesi). V. ve VI. yy.lardan kalma aslanlar ve Güney hanedanı (Nankin civarı) hükümdarlarını temsil eden ejderler, taş yontucuların elde ettikleri gelişmeleri gösterir; vücudunu germiş hayvanlar sıçrayıverecekmiş gibidir. Mezarların etrafına, iki yanında hayvan heykelleri bulunan yollar yapılması geleneği XVII. yy.a kadar sürdü; fakat Ming mezarları (Pekin yanında) çok ünlü olduğu halde, zanaatçıların elinden çıkmış olan bu eserlerin sanat değeri yoktur. Sadece, Tang'ların imparatoru Tây-dzung'un (VII. yy.) atlarını temsil eden alçak kabartmalar o devir mezarlarındaki heykelciklerle eş bir gerçekçilik ve üstün plastik değerler göstermektedir.

Buddha'cılığın yayılmasıyle çinli ustaların bilgileri de yeni tecrübeler kazandı. Orta Asya yolu ile Hindistan'dan aktarılan yeni şekiller IV. yy.dan itibaren Çin'de taklit edildi. V. yy. ortalarında Buddha'cılığın Vei hükümdarları tarafından kabul edilmesi üzerine, kuzey eyaletlerde heykelcilik alanında büyük bir gelişme görüldü. Dinî yapılarda, Orta Asya'nın kayalara oyulan tapınakları da örnek tutuldu. Gobi çölü sonundaki Dung-huang'ın sınır karakolu olan Çien-fo-dung, resimler ve kilden kabartmalarla süslenmiş mağaralara sadık kaldı; Yûn-Gang tapınağı (Şensi) kayalara yontulmuş heykellerle süslendi; bu bölgenin en eski mağaralarında kuşano-gandharaş (Bamiyan) sanatı taklit edilmişse de, bir süre sonra bu yabancı asıllı heykeller, Çinlilerin elinde bambaşka bir güzelliğe bürünmüştür: cepheden görünüş, ağır ve düzgün kıvrımlı elbiseler içinde kaybolan vücutlar, iç âlemlerinin rüyasına çevrilmiş gibi duran yarı kapalı gözleri ve hafif bir gülümseyişle kımıldayan dudaklarıyle Buddha'ların ve Bodhisatva'ların yüzlerinin işlenmesinde gösterilen özen. V. yy. sonunda Yûn-Gang'da olduğu gibi Lung-mın'da da (494'ten sonra) vücutlar uzadı, elbise ve eşarp kıvrımları büyük bir ustalıkla işlendi. Aynı ustalık mağaraları süsleyen oymacılıkta olduğu kadar, azizlerin başlarındaki alevden halede de ortaya çıkar. Birçok yaldızlı bronzda da bu incelik ve zariflik görülür.

VI. yy. ortalarına doğru vücutlar daha dolgunlaşır, yüzler değirmileşir, elbiseler mücevherlerle donanır (Tien-lung şan'da Kuzey Çi sanatı). Bu hacim araştırması Eu-Sûy'lar (589-318) devrinde de devam eder. Tang'lar zamanında buna, mücessemlik ifadesindeki ustalık da eklenir. Tien-lung şan'da gupta üslûbunda yapılmış modeller taklit edilir. Aynı devrede kısa boyunlu, şişkin yanaklı yüzler soğuk ve kişiliği olmayan bir görünüştedir. Buddha'cılık resmî din olunca, tanrılara da kamu görevleri verildi (Lung-mın'daki büyük Buddha heykeli, 645). O tarihten itibaren artık şekiller değişmeyecektir: sadece, resim sanatının (Sung çağı) etkisiyle gittikçe artan bir gerçekçilik ve şişirme merakı ortaya çıkmıştır.

Çin heykelciliği artık hüner gösterme çabasından başka bir şey değildir.

● *Bronzlar.* An-yang'da (M.Ö. 1300-1028) bulunan en eski bronzların şekil ve işçiliğinde görülen olgunluk, bu sanatın çok uzun bir gelişme sahfasından geçmiş olacağını düşündürür. Bronz tekniğinin Güney Sibirya'dan alınmış olması akla çok yakınsa da bu bölgede çin eserlerindeki zenginliği sezdirecek hiç bir sanat eserine rastlanmaz. An-yang'da az bulunan ve bolluk sembolü bir maden olan bronz, sadece hükümdar ve yakınları için silâh ve âyin kapları yapımında kullanılırdı. Bu kaplar çok çeşitli biçimlerde yapılırdı: bir kısmından et ve tahıl kabı olarak yararlanılır, bir kısmıyle de tanrılara içki sunulurdu. Bütün bu kaplar, kazı işi dört köşe veya değirmi helezonlar, az veya çok keskin kabartma şekillerle süslenmiştir; sonraki çağlarda Çinliler bu helezonlara, «yıldırım motifi» anlamına *leiven* adını vermişlerdi. Bu motifler, bazen kabın bütün yüzünü kaplarsa da çoğunlukla kabın çeşitli kısımlarını belirten kat kat bölümlere ayrılmıştır. Hayvan temalarından esinlenen bu süslemelerin başlıca motifleri şunlardır: alt çenesi olmayan, patlak gözlü bir surat (ileride *tao-tie* adını alacaktır); profilden görünen, iki tanesi bakışık olarak konulunca bir *tao-tie* suratı çizen tek ayaklı bir ejder (kûy); balıklar, kuşlar, yılanlar, filler. Bazı terkiplerde bu değişik hayvanların çeşitli özellikleri bir araya getirilmiştir. Kaplar bazen hayvan biçiminde de olabilir: fil (Guimet müzesi), koç (British museum), sırt sırta vermiş iki koç (British museum), küçücük bir insanı pençeleri arasında sıkan dişi kaplan (Cernuschi müzesi). Bu sembollerin hangi anlama geldiği henüz anlaşılamamıştır.

Silâhlar, kabzalı veya kovanlı hançer-baltalar, kargılar, kıvrık bıçaklardır. Törenlerde kullanılan bazı silâhlar firuze kakmalı, namluları oymalı yeşim taşındandır. Kaplarla silâhların üzerinde kısa sunma yazıları vardır. Çou'lar bronz işlerinde Şang sanatını devam ettirirler. X. yy.daki Çou bronzları, Şang'lardan ancak bazı şekillerin ortadan kalkması ve daha az motif kullanılmış olmasıyle ayırt edilebilir. IX. ve VIII. yy.larda sunma yazıları daha uzundur, hattâ bazen menşe ve yapılış tarihine dair yararlı bilgiler verilir; madenin dökümü yozlaşır; *tao-tie* maskesi iki gözden ibaret kalır veya büsbütün yok olur, ejderler dalgalı bir şerit halini alır. VI. ve V. yy.lardan itibaren savaşçı krallıklar üslûbu bronza yeniden sürüm sağladı: Çin sömürgeciliği ilerledikçe, kuzey göçebelerinin sanatından örneklenen temalarla veya Güney Çin'den alınan motiflerle karışık olarak Şang motifleri yeniden ortaya çıktı. *Tao-tie*, gerçekçi, hafif kabartmalı hayvan motifleriyle karışarak kazı işi helezonlardan bir zemin üzerinde belirdi. Bir eğriler ve ters-eğriler sistemiyle ustaca ritimlenmiş olan bütün bu figürlerin içi binlerce nokta ve bezekle süslenmiştir. Bu süsleri, savatlar, değerli taşlardan, yeşim taşından, malakitten, mozaik parçacıklarından yapılmış kakmalar ışıklandırır. Atın binek hayvanı olarak kullanılmasıyle birlikte Kuzeyden kılıçlar, aynalar, çengelli iğneler de gelmiştir. Bunların üstündeki süslerin zenginliği ve çeşitliliği, kullananların lükse düşkünlüğünü gösterir. Han'ların «imparatorluk sanatı», önceki çağın teknik gelişmelerinden yararlandı: gümüş, kızıl bakır ve malakit kakmalı yaldızlı bronzlar. Bunlar üzerinde, bir yandan, savaşçı krallıkların yumuşak helezonlarının sertleştiği, öte yandan da tabiattan alınmış motiflerin belirdiği görülür: bulut, dağ, ağaç ve bunlar arasında gerçekçi bir görüşle çizilmiş hayvanlar.

Bronz, dinî tören eşyası olarak Ortaçağda kullanılmaz oldu. XII. yy.da Sung'lar zamanında arkeolojik buluşlar, eski çağlara ait kapların moda olmasını sağladı; günümüze kadar durmadan bunların taklitleri yapılacak, fakat üzerlerindeki süslemeler doğru görülüp doğru yorumlanamadığı için, eski örneklerin mükemmelliği sağlanamayacaktır.

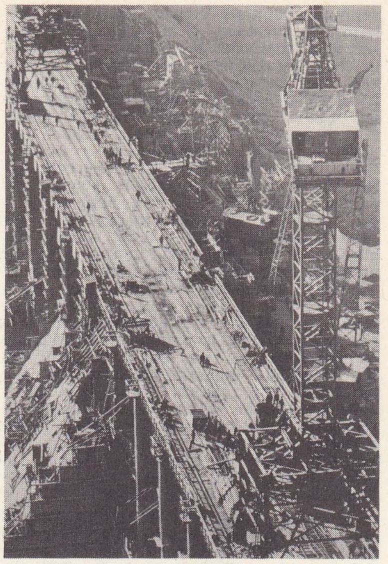

Hwang Ho üstünde Sanmın barajı

● *Küçük halk sanatları.* Zanaatçıların eseri olan yeşimler, porselenler ve lake kaplamalı eşya, Çin'de küçük halk sanatları türünden sayılmaz. Bin yılı aşan bir tecrübe, bu alanda Çin'e Avrupa ve Asya'da kimsenin boy ölçüşemediği bir üstünlük sağlamıştır. Bu iddiasız alçak gönüllü yaratıcıların sabrına, ustalığına,işçiliklerini durmadan geliştirme çabalarına, bir yandan, keskin bir eşya duyusuyle bu eşyadan en iyi şekilde yararlanma düşüncesini, öte yandan da göze ve ele hoş gelen güzel malzeme zevkini eklemek gerekir.

Pek kıymetli bir taş olan yeşimin kullanılması, bu eğilimin en tipik örneğidir. Tarihöncesi devirlerden itibaren yabancı ülkelerden getirilen yeşim taşı, ses dolgunluğu, parmaklarda hoş bir duyu uyandırması, sertliği, çok dayanıklı olması sebebiyle, çok eski zamanlardan itibaren kutsal hizmetlerde kullanıldı. Şang'lar bunu, Gök (*pi*, ortası delik levha) ve Yer (*dzung*, kafesli bir silindiri çemberleyen kübik kütle) tanrıları için yaptıkları âyinlerde yücelik, soyluluk belirtisi olarak (tarihöncesi silâhların ve daha yeni bronzların taklidi) kullandılar. Sonraki yüzyıllarda yeşim saflık, hükümdarın fazileti ve ölümsüzlük sağlayan bir sembol oldu. Ölülerin ağzına

Honan'da Kwai nehrinin yatağını değiştirmek için yapılan çalışmalar

Foto. Keystone, Brian Brake-Magnum (LAROUSSE)

yeşimden yapılmış bir ağustos böceği yerleştirildi; vücuttaki öbür deliklere tıkanacak aynı maddeden bir tıkacın cesedi çürümekten koruyacağına inanırlardı. Savaşçı krallıklar çağında, yeşim eski şekillerinde kalmışsa da üstü ince oymalarla kaplanmıştır. Çin'in birleştirilmesi sırasında (M.Ö. III. yy.) yeşim, imparatorluk alâmeti sayıldı ve devlet atelyeleri bunları imparatorlar için işledi. Han'lar zamanında yeşim işçiliği son derece incedir; sonraki zamanlar hakkında daha az bilgimiz vardır. Üzerinde yazı bulunmadığı için, yeşimlerin yapılış tarihini tespit etmek çok güçtür ve bu geleneksel sanatta şekil ve motifler çok yavaş gelişmiştir. Sung'lar çağında, arkeolojik buluşlar eski eserlerin yeniden moda olmasına yol açtı. XVIII. yy.dan itibaren heykelciklerde, klasik bronz taklidi kaplarda, mücevherlerde, Birmanya'dan getirilen beyaz ve yeşil yeşim kullanıldı; bunların hepsinde çok ince bir işçilik göze çarpar. Fakat aşırı süslemelerle yüklenen şekiller, yavaş yavaş eski zarifliğini kaybetti. Zanaatçı sadece hüner gösterme merakına kapıldı. Yeşimden başka, sert taşları da işleyen bu ustaların eserleri bugün hâlâ avrupalı sanat meraklılarının hayranlığını çekmektedir.

● *İpekliler.* Şang devri bronzlarını kaplayan paslar üzerinde iz bırakmış ipekli parçalar, Çinlilerin ipekböceği yetiştirmede ve dokumacılık usullerinde ne kadar ileri gitmiş olduklarını gösterir. Han'lar zamanında çin ipeklileri yabancılarla yapılan ticarette önemli bir yer tutuyor, elde edilen ipek tellerin uzunluğu ve eşitliği hayranlık uyandırıyordu. Daha sonra porselencilikte olduğu gibi, bu başarının sırrı da uzun süre büyük bir kıskançlıkla gizlendi. Çin'in çevresindeki bölgelerde (Kore, Moğolistan, Sinkiang ve Yakındoğu ülkelerine kadar) ele geçirilen bu çağ yapısı ipekli parçaları, çeşitli teknikler ortaya koyar: şayak, şam işi ve tül. Tang'lar zamanında, sasanî süslemelerinin taklit edilmesi dokuma sanatına yenilik getirdi. Nara'daki Şosoin'de bu çağın çeşitli boyama usullerini gösteren birçok örnek bulundu. Sung çağında altın ve gümüş simli dibalardan başka, X. yy.da Uygurlar'dan alınma sık ilmikli halıların (ko-sı) dokunmasına başlandı. Yûen'ler kıymetli çin ipeklisi ticaretinden büyük kazançlar sağladılar; Avrupa'daki ilk ipekli dokumacılığı (Pisa, Lucca) bunların etkisiyle başlar. Bundan sonraki devirlerin tekniğinde dikkate değer bir yenilik görülmez.

● *Lakecilik.* İlk süslemeli lake eşya M.Ö. IV. ve III. yy.lara aittir. (Çangşa, Hunan mezarları). Han sülâlesi zamanında bu sanat gelişti ve Sıçuan'daki imparatorluk atelyelerinde kupalar, allık kutuları, adak masaları yapıldı: bunların üstünde Lulang (Kore) mezarlarında bulunmuş olan örneklerde görüldüğü gibi tarih ve yazılar vardır. Şosoin'de pek çok Tang devri lakesi ele geçti: oyun masaları, müzik âletleri, su kapları, boyalı süslemeli veya sedef kakmalı çekmeceler. Sung'lar, beyaz veya sarı yaldızlı lakeler kullandılar ve oymalı lake eşya yaptılar. «Pekin lakesi» adıyle anılan bu teknik günümüze kadar süregelmiştir. XVII. yy.da (coromandel) adını alan lake paravanalar görülmeğe başladı. Çin marangozluğunun belirgin niteliği, kıymetli ve sert tahtaların (tek ağacı, gül ağacı, kâfur ağacı) kullanılması ve parçaların, çivi ve tutkalsız, geçme olarak yerlerine oturtulmasıdır. Şekiller sadedir, eşyanın kullanışlı olması ön plana alınmış ve buna uzun süre dikkat edilmiştir. Alçak masalar ve çekmeceler belli başlı eşyalardandır. Koltuk ve iskemle VIII.-IX. yy.larda yabancı etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bazı mobilyalarda renkli lakeler veya sedef kakma kullanılmıştır. Kırmızı lake ve oymalı mobilyalar çok sonraki dönemlerde görülür.

● *Seramik.* Çok eski zamanlardan beri Çinliler iki konu üzerinde önemle durmuşlardır: toprağın gözenekliliğini gidermek ve yüksek sıcaklıkta pişirmek suretiyle sertleştirmek. Çinliler, bin yılı aşkın bir süre sonunda (daha Şang'lar zamanında ince bir sır sağlanmıştı), Tang'lar zamanında porselen yapmayı başardılar. Bu arada, daha Milâttan önce, Batıdan camla birlikte ithal edilen kurşunlu cilâları kullandılar. Bunların göz alıcı renkleri,

Lin Piao (solda) ve Mao Çe-tung

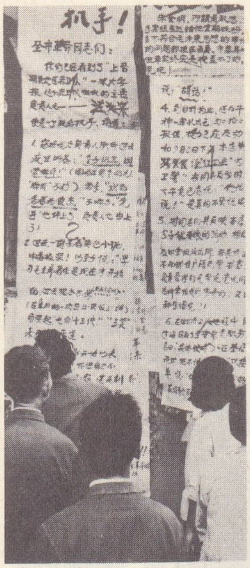

siyasî afişler

«Mao'nun Felsefesi» («Küçük Kızıl Kitap») adlı kitabın gençliğe dağıtılması

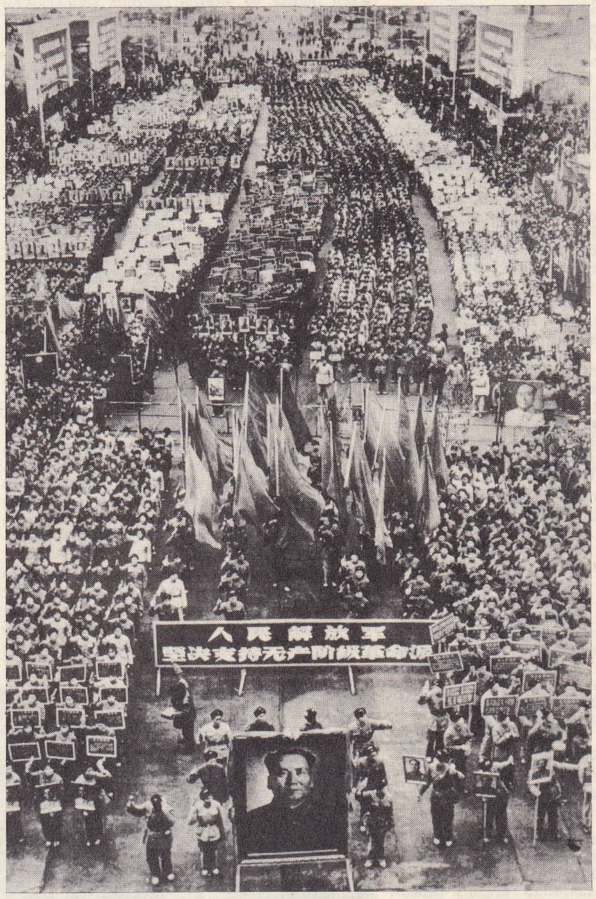

Pekin sokaklarında geçit töreni

Pekin'de ihtilâl komitesinin ilânı: soldan sağa, Çu En-lay Mme Kiang Çing Çın Po-Da K'ang Cheng Şı Pın-Yûy Çuan Fıng

Foto. Rapho, A.F.P., Camera-Press (LAROUSSE)

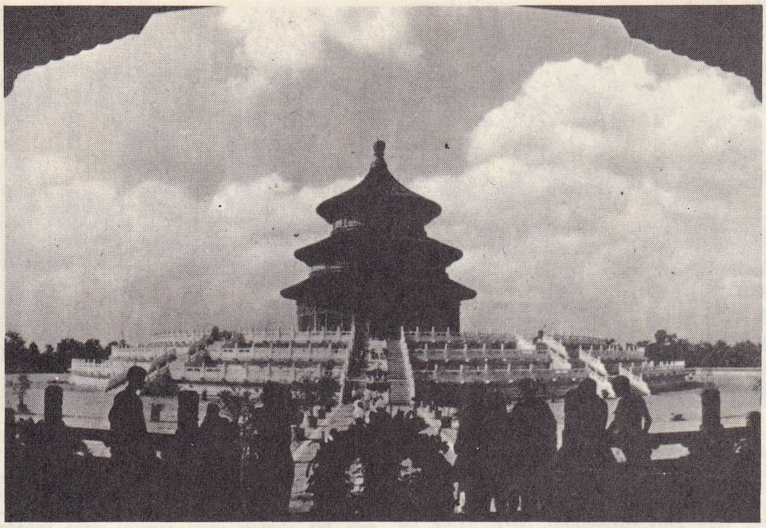

Pekin'de Cennet tapınağı

Şanghay rıhtımı

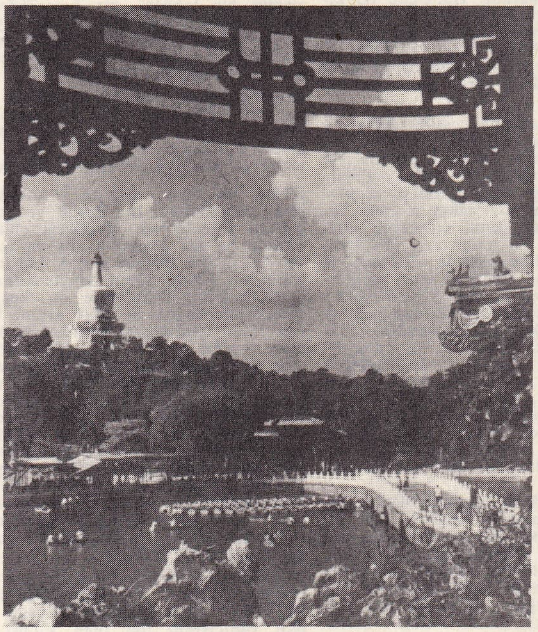

Peyhay parkından, gölden ve beyaz Dagoba'dan bir görünüş

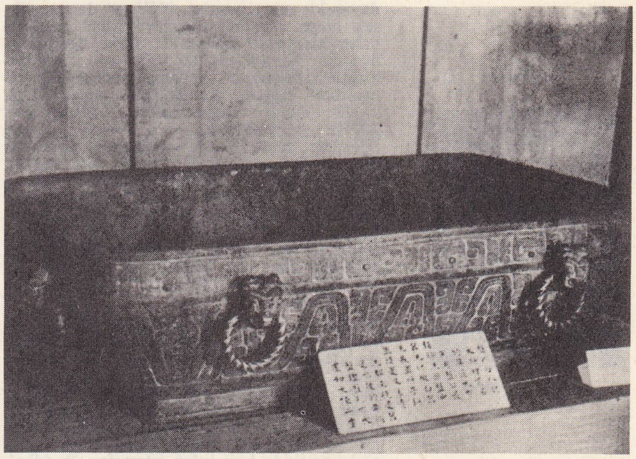

eski **ÇİN** sanatından bir örnek

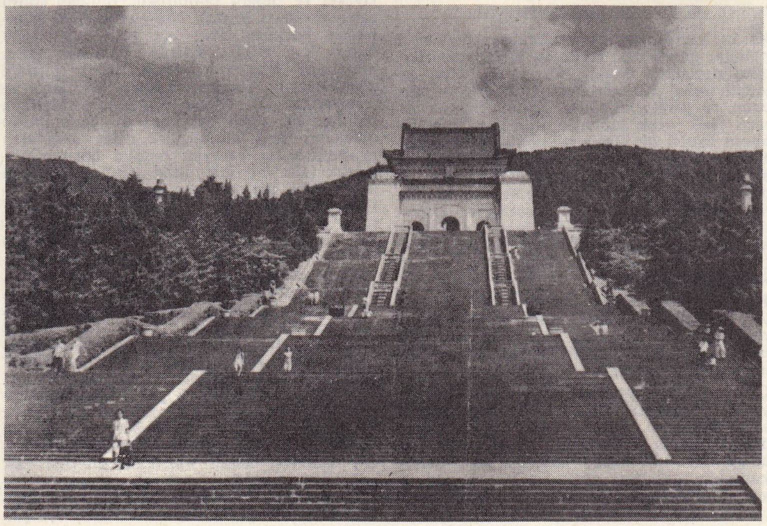

Dr. Sun Yat-Sen'in mozolesi

Pekin'de bahar

Foto. MEYDAN

1967'de Kızıl muhafızların yürüyüşü

Tang'ların «Üç boya»sını yarattı. Sung'lar devrinde çin seramiği altın çağına ulaştı: seladon sırların, temmoku'ların güzelliği. Çentme, baskı veya seyrek olarak boya işi (Tsı-cou) süslerin sadeliği, şekillerin zarifliği ile uyuşmaktadır. Bulunan yeni metotlar, boya işi süsleme sanatının ön plana geçmesini sağladı; XIII. yy.da ateşe dayanıklı mine potalar, XIV. yy.da da yüksek ateşe dayanan boyalar (kobalt mavisi, bakır kırmızısı) kullanıldı. Ming devri başlarında King-dı-cın'da (Klangsi) imparatorluk fabrikasının kuruluşu, seramiğin gelişmesini sağladı; bu gelişme, ancak XIX. yy.da hızını kaybedecektir. XVII. ve XVIII. yy.larda «yeşil aile»den ve «pembe aile»den perde perde renklerde porselenler, sırsız porselenler, türlü malzemenin taklitleri birbirini kovaladı. Avrupa'dan alınan bol siparişler ve ustalık gösterme merakı bu imalâtın dengesini bozdu. Çinli zanaatçılar bölmeli minelerde ustalıklarını devam ettirdiler, hattâ bu faaliyet alanında yeni bir hamle de görüldü; fakat örneklerini ileri dönemlerin eserlerinden seçmişlerdi.

edebiyat

Lin Yûy-tang

Hu Şı

Çuo Mo-ju

● *İşlemeler.* Çin'de işlemenin (nakış) geleneği çok eskidir. Eski metinlerdeki bilgiler dışında, elimizde bulunan ilk belgeler Han çağından kalmadır. Bunlar, Noyın Ula'da (Moğolistan) bulunmuş olan, bulut ve ejder şekilleriyle süslü ipekli parçalardır; üzerlerindeki nakış, çeşitli renklerde zincir işi işlemedir; yalnız tören elbiselerinin süslenmesinde kullanılan işlemeler, Buddha'cılığın memlekete girişiyle, buddhacı rahiplerin elbiselerinde ve sancaklarında da görüldü. Tang sülâlesi zamanında Dung-huang manastırına ait bir sancak (British museum) beyaz ipekli zemin üzerine bütün kumaş boyunca çok sık zincir işiyle kırmızı, sarı, yeşil ipek işlemelidir. Yine Tang'lar zamanında yeni bir teknik ortaya çıktı: önceleri zincir iğnesiyle birlikte kullanılmış olan atkı işi, gittikçe bunun yerini alacak ve bütün ileriki gelişmelerin temelini meydana getirecektir. Dung-huang'da bulunmuş olan atkı işi bir ipekli parçası Guimet müzesindedir. Sırmalı veya sırmasız iplikle yapılan işlemeler, dışarıdan gelme yeni tekniklerle zenginleşti: meselâ, Batıdan alınan, atkı işi nakış atkılarının altını ipek pa-çaklarla doldurma tekniği. XIV. yy. ve ondan sonraki yüzyıllarda bu sanatta büyük gelişme görüldü: kibar çevre genç kızlarının eğitiminde nakışa da yer verildi. Yatak örtüleri, hattâ duvar halısı yerine asılan kumaşlar işleniyor ve bazen aralarına kıymetli taşlar serpiştiriliyordu. Çağdaş resimlerden alınan ilhamla çiçekler, kuşlar, manzaralar v.b. motifler veya kişilerin paye ve görevlerini gösteren semboller işleniyordu.

● *Camcılık.* Çin'de M.Ö. IV. veya III. yy.da cam yapılıyordu: Yakındoğudan aktarıldığı sanılan ilk cam eşya ve ayna sırı imali de bu tarihlere rastlar. En eski parçalar genel olarak düz ve tek renkli, daha sonrakiler boyalı, kabartma veya kazı işi süslerle bezenmiştir.

Han sülâlesi zamanında cam eşyanın (renkli bilyeler, amblemler) cam hamurunun kalıba dökülmesi veya camtıraşlık yoluyle yapıldığı anlaşılıyor. Üfleme usulüyle bardak ve şişe yapımı, Tang'lar zamanında uygulandı. Çin camları pek nadir olarak saydamdır. Çoğu zaman, yeşim, akik veya damarlı akik gibi sert taşlar görünüşünde saydamsız veya yarı saydamdır. XIII. yy.da büyük cam imalâtı merkezi Hang-çou (Çı-kiang), Çing'ler devrinde ise Po-şan Hsien'di (Şandung). Günümüzdeki porselenlerin biçimine benzeyen büyük cam kapların imali bu son devre rastlar. Bazen camının içi yaldız süslü küçük tütün hokkaları da bulunmuştur.

● *Kıyafet.* Çin tarihinin çeşitli çağlarına ait kıyafetleri gösteren başlıca belgeler, resim, heykel, seramik, dokuma sanatlarıyle dinî ve din dışı törenlerle ilgili metinlerdir. Her çağda çinli erkek kıyafeti iki parçadan meydana gelmiştir: ceket ve etek. Törenlerde giyilen etek uzun, çalışırken giyilen ise kısadır. Bu iki parça ayrı olabileceği gibi, bir tek elbise halinde birleşmiş de olabilir. Uzun elbise giyme imtiyazı memurlarla yüksek zümreden olan kişilere aittir. Kadın elbiseleri erkek elbisesinden çok az farklıydı; sadece kadın elbiselerinin renkleri daha canlıydı. Erkekler, iç çamaşırı olarak kısa paçalı don ve kolsuz gömlek giyerdi. Kadınlar, boyun ve belden kordonlarla tutturulan, sırtı ve böğürleri açık bırakan yumurta biçimi kumaş parçalarıyle göğüslerini örterlerdi. Bundan başka, kadın olsun erkek olsun, herkes duruma göre kısa veya uzun olabilen bir pantolon giyerdi.

Resmî elbise, gündelik kıyafetin üstüne geçirilen uzun bir entaridir. Astarlı veya astarsız olan bu elbise, ya omuzlardan ayağa kadar bol olarak dümdüz iner veya belden bir kuşakla sıkılırdı. Kollar geniş, kol ağızları dardı. Boston Güzel Sanatlar müzesinde Han'lar çağına ait resimli bir tuğla üzerindeki kişiler, yakaları göğüs üstünde kavuşan bir ceket ve ipek bir kuşakla belden sıkılmış bir etek giymişlerdir.

Kışın, varlıklı sınıftan olanlar, içi kürklü paltolar giyerlerdi. Paltonun biçimi devirlere göre değişikti: meselâ VI. yy.da, İran kıyafetlerinin çin modasını etkilediği sırada, uzun ve geniş pelerinler giyildi. Pamuk astarlı ipek veya kumaş çorapların konçları bazen üstten bir sırma kordonla büzülmüştü. Her ne kadar Batıda olduğu gibi Çin'de de ayakkabılar değişik biçimde idiyse de, genellikle erkek ayakkabılarının koncu, kenarı beyaz zırhlı siyah kumaştan, sadece tabanlar meşindendi. Kadınların ve önemli kişilerin ayakkabılarında bez yerine brokar (diba) yahut işlemeli saten veya resimli kumaşlar kullanılırdı.

Halkın giydiği elbise, az çok kısa bir külot ile bol bir ceket veya kazaktan ibaretti. Bununla beraber, zengin ailelerde çalışan uşak ve hizmetçiler, efendileri gibi uzun elbise giyerlerdi.

Çin tarihi boyunca saç biçimleri çok değişikliğe uğramıştır. Bütün devirlerde kadınlar saçlarına altın, gümüş veya değerli taşlardan firketeler takarlardı. Genç kızlar firketeyi on beş yaşına basınca çocukluktan kadınlığa geçtiğini gösteren bir törenle takardı. Firketeden başka, alınlıklar, üstü çiçekli, kuşlu, sırmalı fileler veya sadece uçları sarkan kurdelalar kadın başlarını süslerdi.

Çoğu zaman kenarlarına saten, kadife veya kürk geçirilmiş olan erkek takkelerinin biçimi, mevki ve şartlara göre değişirdi. Meselâ bir memur oruç zamanı veya evinde giydiği bir takkeyi, bir başsağlığı ziyaretine giderken giyemezdi. Erkek kıyafetinin en önemli parçası sayılan takke, tıpkı kızlara firkete takılması gibi, bir erginlik töreniyle delikanlıya giydirilirdi.

Resmî kıyafetler, yerine ve giyenin mevkiine göre değişikti. Beyaz, yas rengidir. Elbiselerin biçimi giyenin, ölüye olan yakınlık derecesini gösterirdi. Sarı, imparatorlar ve yakın akrabalarının rengiydi.

Elbise süslerinde, değişmez kurallara uymak zorunludur. İmparator ve soyluların kurban törenlerinde giydikleri elbiseler üzerinde on iki sembolik süs vardı. Bunların on ikisini birden, ancak imparator takabilirdi. Resmî tören kıyafetlerinde, sivil mandarinlerin göğüslerine bir kuş, askerî mandarinlerinkine ise dört ayaklı bir hayvan resmi işlenmiştir. Mandarinlerde dokuz rütbe vardı; bu rütbeler, işlemelerine, kemer tokalarına, takkelerin tepesine yerleştirilen süsün mercan, safir, lâcivert taşı, kristal veya altın oluşuna, bunların düz veya işli bulunuşuna göre ayırdedilirdi. Çin kıyafetlerini gösteren en güzel örnekler, British museum'daki Gu Kây-cı (IV. yy.) tomarında görülür. Bundan başka Guimet ve Cernuschi müzelerindeki Tang devri heykelciklerini; Guimet müzesindeki, bağışçıları temsil eden Dung-huang sancaklarını (VIII.-IX. yy.) ve P. Castiglone tomarlarını da anabiliriz (XVIII. yy.).

● *Müzik.* Çin müziğinin tarihi çok eski zamanlara dayanır. Gelenekler, mucidinin Fu-hsi (M.Ö. 2935) olduğunu söyler: beş kanun yapıcısının ilki olan Fu-hsi, Çin'de lavtayı ve rübabı tanıtmıştır. Bundan sonra gelen efsanevî kraliçe Niu-gua'nın da, bambudan boruları olan bir çeşit ağız orgu (çıng) icat ettiği söylenir. Efsaneye göre, imparator Huang-di (M.Ö. 2698) müzikle uğraşılmasını teşvik etmiştir. Müziğin çin terbiyesine çok uygun düştüğünü, bununla halkın hem daha iyi, hem de daha mutlu olacağını ileri sürmüştür. Öbür çalgıların ayarlanmasına yarayan bambu borular sistemini (altı *liu*) icat etme şerefinin de ona ait olduğu söylenir. Bununla beraber, Çinliler imparator Şûn'u (M.Ö. 2255) müzik felsefelerinin kurucusu olarak kabul ederler: Da-Şao adındaki bestesi, kendisinden 1600 yıl sonra gelen Konfüçüs'u (Konfüçyus) heyecanlandırmıştı; yine bu imparator, *liu*'nun gelişmiş şekli olan Pan flütünü (*P'ey-hsiao*) bulmuş, güney rüzgârı od'una eşlik etmek üzere «beş ipek telli bir saz icat» etmiştir. Görülüyor ki Çin müziği, daha M.Ö. 2255 yılından itibaren büyük gelişme göstermekteydi. Klasik edebiyat çağına ait eserlerde, pek çok halk türküsünden veya ilâhiden, çok eski sayılan nice çalgıdan söz edilir. M.Ö. XI. yy.dan Çin cumhuriyetinin kuruluşu (1911) tarihine kadar Çinliler, kendi müzikleri üzerine pek çok yazı yazdılar: müziğin tören ve âyinlerdeki yeri, seciyeli insan yetiştirilmesindeki yararlığı, dinleyenler üzerindeki psi-

Foto. LAROUSSE

kolojik etkisi, müzik dizisinin ve kullanılan çalgıların sembolizmi üzerinde durdular. En eski çağlardan beri Çin'de kullanılan dizi beş notalıdır: (*do, re, mi, sol, la*). Efsaneye göre, bu beş nota beş faziletin ifadesidir: iyilik, adalet, törelere saygı, bilgelik ve sadakat. Çou sülâlesinin ilk zamanlarında bunlara iki nota daha eklendi (aşağı yukarı *fa* diyezle *si*), böylece yerin, göğün, insanın ve dört mevsimin sembolü olan «yedi temel» ortaya çıktı (M.Ö. 206). Tang Tây-dzung ve Ming-huang sülâlelerinin müzikçi imparatorlarının saltanatı sırasında, Tang-şang ve Tang-hsia gibi ünlü müzik toplulukları kuruldu. 1912'de cumhuriyetin kuruluşundan bu yana batı müziğinin notaları olan *do, re, mi, fa, sol, la, si* ve piyano, keman, senfonik orkestra gibi batı çalgıları yaygınlaştı.

Milliyetçi Çin'de, 160 üyesi bulunan «klasik çin müziği birliği», çin müziğinin korunması ve geliştirilmesi yolunda çalışmaktadır. Bu üyeler arasında Liang Dzey-ping, Gao Dzı-ming, Hu Ming-cung, Çuang Pın-li, Huang Dı-pa gibi ünlü müzikçiler ve müzik uzmanları vardır.

Eski çalgılar, yapıldıkları maddeye (maden, taş, ipek, bambu, kabak, toprak, deri veya tahta) göre sekiz gruba ayrılırdı. Şu çalgılar bugün Çin'de hâlâ kullanılmaktadır: lavta anlamına gelebilen *çin*, bir çeşit santurdur, her parçası ve her şekli ayrı bir sembolik değer taşır; *sö* ve bunun küçüğü *çıng*, tellerinin daha çok sayıda oluşuyle *çin*'den ayrılır. *Çıng*'ın sesleri piyano, harp ve gitar seslerini andırır.

Çıng, çaydanlığa benzeyen, bambu borulu bir çeşit ağız orgudur: çalgıcı, çaydanlığın emziğini ağzına alır ve parmaklarını, çaydanlığın kenarı boyunca dizilmiş boru delikleri üzerinde gezdirir. *Çıng*'in Avrupa'ya sokuluşundan sonra akordeon ve armoniğin icat edilmiş olması ihtimali vardır.

P'i-p'a, aşağı yukarı 90 sm uzunluğunda, 30 sm genişliğinde, dört telli bir gitardır; Tang sülâlesinden önce (M.S. 600) icat edilmiştir. Neşeli törenlerde çalınan bu çalgı, ezgisinde, klasik çin müziğinin havasını hâlâ muhafaza eder. *San-hsien* üç telli bir gitardır, parmakla veya mızrapla çalınır. İki telli bir keman olan *nân-hu*, bir halk çalgısıdır; yay, teller arasından geçer. *Yang-çin* veya çin klavseni, genel olarak 60 sm uzunluk, 30 sm genişlik ve 10 sm kalınlığındadır. *Hsiao*, M.S. 1300 yıllarında dinî müzik çalgıları arasına girmiş olan bir çeşit bambu klarnettir. Sekiz delikli bir flüt olan *Di-dzı*'nın borusuna, balmumulu ipek sarılmış, bazen de palamutla süslenmiştir. Bu flütün sesi çok yüksektir.

BİLİMLER

● *Çağdaş bilimin başlangıcı*. Ortaçağda oldukça parlak olan çin bilim ve tekniği, ancak teknik buluşların artmasıyle deneysel bir nitelik kazandı. Çin, batı düşünüşü ve bilimiyle ilk ilişkiyi, XVI. yy.dan beri Çin'de görevli olan avrupalı cizvit misyonerleri aracılığıyle kurdu. Ancak, dünya görüşü tamamıyle değişik olan bu ülkede yabancı bilgiler güvensizlik yarattığı için, çağdaş bilimin Çin'de yerleşmesi pek kolay olmadı. Bunun için de, bilimsel öğretimin düzenlenmesi çok geç bir tarihte, ancak 1920'de Pekin üniversitesinde gerçekleştirilebildi. Üstelik, Japon istilâsı ve iç savaşın sürüp gittiği 30 yıl boyunca bilimsel öğretim gelişmeden kaldı. 1912-1947 Yılları arasında ülkede ancak kırk bin kadar kişi diploma aldı. 1949'da iktidara gelen Komünist partisi millî savunmanın sanayi ve tarımın gelişmesini sağlamak için bilimden yararlanmayı tasarladı. Dört yıl sonra, beş yıllık bir plan, 1956'da ise on iki yıllık bir plan hazırlandı. Ayrıca, bu on iki yıllık planı iktisadî amaçlarla bağdaştırmak için bilimsel bir araştırma programı düzenlendi. Bu programda, nükleer enerji, elektronik ve tepkili uçaklarla ilgili araştırmalara öncelik tanınmıştı. S.S.C.B.'de olduğu gibi, Çin'de de Bilimler akademisine (kuruluşu 1949) büyük yetkiler verildi. Ülkenin en önemli sorunu olan bilimsel kuruluşların yetersizliği S.S.C.B.'nin yardımıyle ve öğrencilerin batı ülkelerinde öğrenim yapmaları-

ÇİN yazısı

nı sağlamakla çözümlenebildi. (Çin'in en büyük atom bilgini Çien San-ciang doktorasını Sorbonne'da yapmıştır.) Sonradan yüksek öğretim yapan okulların kurulması ve günden güne çoğalmasıyle (1962'de 400 yüksek okul), öğrencilere kendi ülkelerinde öğrenim yapmak imkânı sağlandı. 1963'te Çin'de 1 400 000 mühendis ve teknisyen, 55 000'den fazla da araştırıcı vardı.

● *Bugünkü Çin'de bilim*. On iki yıllık plan (1956-1968), bilimde en ileri ülkelere erişmek amacını güdüyordu. Bu amacın gerçekleştirilmesi sırasında birçok engelle karşılaşıldı; bunlardan en önemlisi de ülke siyasetinin on iki yıllık bilim planıyle uzlaşmamasıydı. Buna, iktisadî desteğin zayıflığından ve istenilen nitelikte araştırıcı sayısının azlığından doğan engelleri de eklemek gerekir. Bütün bunlara rağmen, 1950'de doğan çağdaş çin bilimi ilgi çekici aşamalar yaptı. Atılan adımların en büyüğü nükleer teknikte kaydedilen ilerlemelerdir. İlk atom bombası denemesi, 1964 ekiminde Çien San-ciang tarafından yapıldı. Çin nükleer biliminin en önemli özelliği, büyük bir hızla gelişmesi ve araştırmaların çeşitli nükleer kuruluşlara dağılmasıdır (araştırma enstitüleri, reaktörler, izotop ayırma tesisleri). Dördüncü bombanın (ekim 1966) yerden yönetilen bir füze yardımıyle atılması, çeşitli kumanda cihazlarının küçük boyutlarda yapılmasını sağlayan teknik ustalığı ve füze yapımındaki büyük ilerlemeyi gösterir.

Ancak Çin'in nükleer alanda ve uzay çalışmalarında gösterdiği bu büyük başarılar öteki bilim dallarında kazanılan başarıları unutturmamalıdır. 1966'da Pekin biyokimya enstitüsünde gerçekleştirilen ilk protein sentezi, bilim adamlarının yalnız askerî amaçlarla çalışma yapmadıklarını ortaya koyar. Yine 1966'da suya indirilen, 2 500 tonluk okyanus araştırma gemisi de bunu doğrular. Bununla birlikte, temel araştırmaların büyük bir kısmı, iktisadî kalkınmayı ve millî savunmayı desteklemeye yöneltilmiştir. Bilimsel ve teknik araştırmaların büyük bir gizlilik içinde yapılması ve yabancı ülkelerin gelişmeleri izleyebilmek için bunca çaba göstermesi de bundan ileri gelir.

Çin'in ilk yapma uydusu (ağırlığı yaklaşık olarak ilk amerikan füzesinin 12 katından, ilk rus sputnikin'in 2 katından fazla), 24 nisan 1970'te uzaya gönderildi. (→ Bibliyo.) [LM]

ÇİNAKOP i. Lüfer balığının küçüğüne verilen ad. (İlmî adı *Temnodon saltator.*) Sırtı koyu, yanları açık mavi veya yeşilimsi gümüşî, karnı parlak ve beyaz, boyu 10-15 sm kadardır. (Lüfergillerden.) [M]

Çİ-NAN veya **DZİ-NAN,** Çin'de şehir, Şandung'un merkezi, Aşağı Huang-ho kıyısında; 862 000 nüf. Demiryolu kavşağı olması ve tarım ürünleri işlemeciliği (pamuk iplikçiliği, un fabrikaları, zeytinyağı fabrikaları) sayesinde gelişti. (L)

ÇİN anasonu i. taml. Manolyagillerden bitki cinsi. Eski ve Yeni dünyada, yaprakları dayanıklı ve ıtırlı, altı ağaççık türünü kapsar. (Çin anasonunun [*Illicium anisatum*] meyvesi yıldız biçimindedir.) [L]

ÇİNANDALİ, S.S.C.B.'de ünlü bağcılık merkezi; Gürcistan'ın doğusunda (Alazani vâdisi), Tiflis'in kuzeydoğusunda. (L)

ÇİNBİLİM (*eşanl.* lat. *Sina*, Çin ve yunanca *logos*, bilim'den SİNOLOJİ). Çin dili ve medeniyetini inceleyen bilim.

— ANSİKL. Çinbilimin öncüleri XVII. yy.-ın son on yılında misyonerler ve özellikle cizvitlerdi. Bunların arasında en önemlileri P. Matteo Ricci ve A. Gaubil'dir. 1814'te Collège de France'da Rémusat için çinbilim kürsüsü kuruldu. Ancak XIX. yy.ın sonlarında büyük çin klasiklerinin batı dillerinde tercümeleri yayımlandı; çinbilim XX. yy.da Fransa'da Chavannes, Pelliot, Granet ve Henri Maspéro'nun çalışmaları sayesinde büyük ölçüde gelişti. (L)

Çin Birleşik İşgal kuvvetleri, 1901'de yapılan Boxer protokolüne göre, Pekin, Tientsin ve Şanghay'daki yabancıların can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyle bulundurulan yabancı kuvvetlere verilen ad. 1902'de alman mareşali Waldersee kumandasındaki bu milletlerarası askerî birlik, Almanlar, Avusturyalılar (1918'e kadar), Ruslar (1917'ye kadar), Fransızlar, İngilizler, Amerikalılar, Japonlar, Belçikalılar, Hollandalılar v.b. meydana gelmiştir. Bu birlikte bulunan Fransızların bir kısmı 1940'ta Çinhindi'ne kaydırılmış, geri kalanlar ise 1946'ya kadar Çin'de kalmıştır. (L)

ÇİN bülbülü i. taml. Küçük ötücü kuş. Üstü yeşilimsi veya koyu kahverengi, alt tarafı sarı veya turuncu renklidir. Çoğun' lukla kafeste beslenir. Çin'in tropik bölgelerinde yaşar. Timalayakuşugillerden. (L)

ÇİNCE i. Leng. Çin'de konuşulan dil (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. Leng. *Çince*, Tay lehçelerini içine alan bir öbekle ve Tibet-Birman dilleriyle akrabadır. Asıl yurdu Aşağı Sarı nehrin büyük ovasıdır. Fetih ve kolonileştirme yoluyle XX. yy.da bugünkü sınırlarına ulaştı; bu sınırlar içinde eski dillerin konuşulduğu küçük alanlar kalmıştır: Guy-cou'da *Miao-dzı*; Sıçuan ve Yünnan'da *Lolo*; Yünnan, Guy-cou ve Guangsi'de *Tay*. Sûy (587-617) ve Tang (618-906) hanedanları devrinde Çin birliğinin sağlanmasıyle Pekin edebiyatçılarının telaffuzu bütün imparatorlukta kabul edildi; bu «orta çince»dir; az sayıdaki modern lehçeler orta çinceden gelir.

Bu lehçelerin en önemlisi (konuşan insanların çokluğu bakımından) Guan-Hua, veya «Mandarin dili»dir. Yalnız güneydoğu kıyı bölgeleri bu dili konuşmaz. Buralarda, Vu (Yangdzı deltasında 31 milyon kişi tarafından konuşulur), Min (Fukien'de 30 milyon kişi tarafından konuşulur) ve Yue lehçeleri (Guang-dung'da ve özellikle Kanton'da yaklaşık olarak 38 milyon kişi tarafından konuşulur) kullanılır.

Konuşma dili Çin'de daima ikinci derecede rol oynadı. Başlıca önemli yeri yazı dili tutar. Karışık unsurlardan meydana gelen bu büyük ülkenin bütünlüğünü yazı dili sağlamış ve bütün Uzakdoğu'ya çin uygarlığını yaymıştır

Çin dilinin en önemli özelliği tek hece-liliğidir: her kelime bir tek heceden mey-

ÇİN: edebiyat

Ding Ling

Çao Çou-li

Foto. LAROUSSE

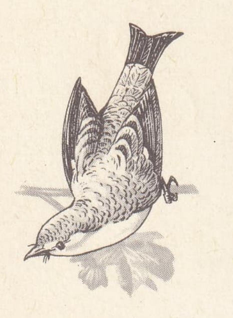

çin bülbülü

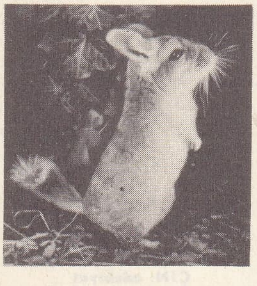

çinçilya

dana gelir. Ama, özellikle günlük dilde, bu tek hecelik kuralına uymayan çok sayıda kelime vardır; günlük dilde iki heceli kelimeler görülür; ama bunlar, genellikle, bileşik kelimelerdir (yani birbirine bağlanan iki tek heceli kelime). Kelimelerin değişmemesi Çincenin başka bir özelliğini meydana getirir; kelimenin dilbilgisi yönünden değeri, cümledeki yeri tarafından belirlenir. Bununla birlikte, bazı küçük öğeler, gerektiğinde yan cümlecikleri belirlemeye ve eklemlemeye yarar. Ama, bu öğeler dışındaki bütün kelimeler (biçim değiştirmeksizin) isim, sıfat ve fiil olarak kullanılabilir. Dilin ses bakımından fakirliği üçüncü özelliğini meydana getirir; bunun sonucunda, ses perdesi farklarına rağmen, genellikle ayırt edilmesi güç eş sesli kelimeler ortaya çıkar. Her kelimenin ayrı bir tonu vardır; yani her hece çok çeşitli biçimlerde telaffuz edilebilir; her telaffuz biçimi ayrı bir kelimeyi meydana getirir. Ses perdesi sayısı lehçeden lehçeye değişir (modern Pekin lehçesinde dört perde; eski Çincede sekiz perde). Bileşik isimlere (iki heceliler) ve ses perdelerine rağmen konuşma dili yoksuldur; bu yönden yazı dilinin zenginliğiyle zıtlaşır. Çince, bir alfabe aracılığıyle değil (hiç değilse başlangıçta ideografik olan) göstergelerle yazılırdı; yani her gösterge bir sesi değil bir anlamı belirtirdi. M.Ö. II. bin yılından kalma Yin'lere ait yazıtlarının bulunması sayesinde çin yazısının evrimi izlenebilmektedir.

Eski göstergeler modernlerle aynı ilkelere dayanılarak yapılmışlardı: yalnız biçimleri değişmişti. Başlangıçta, yalnız basitleştirilmiş ve süslenmiş resimlerden meydana gelen bir miktar gösterge vardı. «İnsan»ı belirten gösterge iki bacaklı (bugün de böyledir); ağzı belirtense küçük bir karedir v.b. Ama bu piktogramlar yalnız az sayıdaki somut kavramları simgeleştirmeğe elverişliydi. Eskiden kullanılan biçimlerin birleştirilmeleriyle daha karmaşık yeni göstergeler yapıldı ve böylece kelime hazinesi zenginleştirildi: bazı durumlarda her iki bileşenin de semantik değeri vardır; diğer durumlarda öğelerden biri fonetik değerlidir. Gerçekte dildeki bir kelimeye tekabül eden her gösterge bir sese, bir tek heceye bağlıdır: şu halde, bazı durumlarda, anlamı hesaba katılmadan fonetik değerleriyle kullanılır. Göstergeler, başlangıçta, belirttikleri kelimeyle sesdeş yeni bir kelimeyi belirtmek için de kullanıldı; bu durum göstergelerin tarih boyunca anlam değiştirmelerine yol açtı. Ama, anlam değişiklikleri sonucunda ortaya çıkacak karışıklıkları önlemek için, çoğunlukla, yeni kullanımın «fonetik» öğesine semantik bir öğe eklendi. Meselâ, *kou* (ağız) harfi *kou*'yu (vurmak) yazmak için kullanılınca yeni bir *kou* (vurmak) göstergesi yapıldı; bu gösterge *kou* (ağız) ile *şou* (el) göstergesinin basitleştirilmiş biçiminden meydana geldi; bu basitleştirilmiş biçim, burada, *kou*'nun «ağız» anlamına değil, «dövmek» anlamına kullanıldığını belirtiyordu. Çin göstergelerinin pek çoğu böyle yapılmıştır. Göstergelerin semantik öğesi anahtar vazifesi görebilir; göstergeleri anahtarlarına göre sınıflamaktansa bir sözlük içinde sıralamak çok daha akıllıca bir yoldur. Bu anahtarlar bugün 214 tanedir, ancak daha da azaltılabilir. Bazı göstergeler çok karmaşıktır; ama genellikle bunlar kısaltılmış biçimleriyle yazılır; bu kısaltılmış biçimler kısa bir süre önce basında da kabul edildi. Çin göstergeleri konuşma dilini de (Pey-Hua) yazı dilini de (Vın Yen) belirtebilir. Çin dilinin bu iki biçiminden her birinin, özel kelime hazinesi ve sözdizimi vardır. Edebiyatçılar tarafından uzun süre daha zarif olarak kabul edilen yazı dili büyük özlülüğüyle konuşma dilinden ayrılır; yazı dili, klasik yazarların, filozofların, tarihçilerin dilidir. Uzun süre ikinci sınıf tür kabul edilen tiyatro ve romana ayrılan konuşma dili bugün giderek yazı dilinin yerini almaktadır; bununla birlikte yazı dili bilimsel kitaplarda bugün bile kullanılmaktadır.

Göstergeler, özellikle günümüzde, pratik yönden büyük sakıncalar gösteriyorsa da (daktilo makineleri ve telgraf v.b. yönünden güçlükler) eşsiz bir kültür aracıdır: Çince Uzakdoğu'da bu göstergeler sayesinde uygarlık dili oldu. Telaffuza bağlı bir anlama sahip olmadıklarından diğer dillerin kelimelerini yazmak için de (meselâ Japonca) kullandılar. Ayrıca, özellikle, Çin'in tek bir yazı dili edinmesini de sağladılar; oysa konuşma dili, genellikle fonetik yönden birbirlerinden çok farklı birçok lehçeye ayrılır. İdeografik yazı, çin medeniyetinin yayılmasında ve birliğinin sağlanmasında etki yaptı. Çin Halk cumhuriyeti hükûmeti, asıl önemli yeri Pekin'de konuşulan lehçeye (Çin'in kuzeyinde konuşulan lehçe) vererek dil birliğini sağlamayı denedi (Pekin lehçesi bu tarihe kadar nüfusun yüzde 70'i tarafından konuşulmaktaydı). Diğer yerlerde Çin transkripsiyonları için latin harflerinin kullanılması 11 ocak 1958 kararnamesiyle öğretim ve basına da (gazeteler ve kitaplar) sokuldu. Çin alfabesinde ünlüler, ünsüzler ve diftonglar vardır; ton, vurgu işaretleriyle gösterilir; Türkçe seslere göre Çin alfabesi şöyle sıralanır: b, *p, m, f, d, t, n, l, g, k, h, c, ç, hs* (veya *s*), *dj* (*c*), *tş, ş, j, dzı, tsı, a, o, ı, e, ey* (veya *ây*), *îy, ao* (veya *au*), *ou, ân* (veya *en*), *ın, ıng, r, i, u, yü,* (*yû* veya *yu*). Ama bunun yanısıra biçim ve ideogram sayısı bakımından sadeleştirilmiş bir Çin yazısı da vardır (soldan sağa yatay yazı). [→ Bibliyo.] (L)

ÇİN cumhuriyeti (Milliyetçi Çin de denir), Uzakdoğu'da, Çin Halk cumhuriyetinin doğusunda devlet; Formoza, yakınındaki 14 küçük ada ve Penghu grubunu teşkil eden 64 adacıktan meydana gelir; 36 000 km²; 13 500 000 nüf. Başkenti *Taypeh* (1 156 000 nüf.); başlıca şehirleri: *Kaohsiung* (615 000 nüf.), *Tâynân* (408 000 nüf.), *Tayçung* (373 000 nüf.) ve *Çilung* (278 000 nüf.).

— Tar. Kıta Çini'nde Sun Yat-Sen'in ölümünden sonra Guomindang partisine tamamen hâkim olan Çankayşek'in 1927'de komünistlere karşı başlattığı savaş, Japonya'nın saldırısı sırasında (1936) hafifledi, fakat bu tehlike geçtikten sonra (1945) ülkede iç savaş başladı. Komünistlerin gitgide kuvvetlenmesi ve hâkimiyet alanlarını genişletmelerı karşısında Çankayşek, emrindeki birliklerle Formoza adasına çekildi (1949). Kıta Çini'nde komünistlerin Çin Halk cumhuriyetini kurmaları (1 ekim 1949) üzerine Çankayşek de Formoza'da Çin cumhuriyetini ilân etti (8 aralık 1949). Amerika'nın askerî ve iktisadî yardımı sayesinde varlığını koruyabildi ve Birleşmiş milletlerin kuruluşunda, gene aynı destek sayesinde Çin halkını temsil hakkını kazanarak Güvenlik konseyinde veto yetkisine sahip beş büyük devletten biri sayıldı. (M)

ÇİNÇİLYA i. (isp. k. *chinche*, tahtakurusu'ndan). Kemirgen hayvan. Peru ve Bolivya'da yaşar. Güzel postu için çok avlandığından soyu tükenmiş gibidir. (İlmî adı *Chinchilla laniger;* çinçilyagillerden.) ‖ Çinçilyanın kürkü.

— Zootekn. *Çinçilya tavşanı,* küçük boy, evcil tavşan ırkı. Postu çinçilyanınkini andırır. (Çinçilyanın eti çok güzel, postu çok değerlidir. Amerika Birleşik devletlerinde kümeslerde üretilir.)

— ANSİKL. *Çinçilya,* yumuşak ince kıllı, koyulu açıklı gri renkte çok güzel bir posttur. And sıradağlarından getirilen bu posttan yapılan kürkler çok değerlidir. Bir süreden beri piyasadan kaybolmuştur. (L)

ÇİNÇİLYAGİLLER çoğl. i. Kıllı uzun kuyruklu, yumuşak postlu kemirgenler familyası. Arjantin'in güneyinde, Peru'da yaşar. (*Çinçilya, lagidium, lagostomos,* bu familyadandır.) [L]

ÇİNÇOV. Bk. KİN-ÇOU.

ÇİN dağları, Birmanya'da sıradağ. Assam (Hindistan) sınırında, kuzeyde Manipur ve güneyde Arakan dağları arasında; *Victoria dağında* 3 280 m. Girilmesi güç ormanlarla örtülü bu kıvrımlı dağlar bölgesinde birman topluluğundan Çin'ler yaşar; Çin'ler meyve toplayıcılığı, avcılık ve göçebe tarımla geçinirler. *Muhtar Çin'ler bölgesi* (yaklş. 36 000 km²; 220 500 nüf.), Birmanya birliğine bağlıdır. İdare merkezi, *Rangun.* (L)

ÇİN denizi, Büyük okyanusta kıyı denizi, Çin kıyıları boyunca uzanır. İki havzası vardır. Kuzeyde *Doğu Çin denizi,* kuzeybatı ucu Sarı denizi meydana getirir, Kore, Riu-Kiu ve Tay-Van (Formoza) arasındadır. Derinliği çok değildir, ancak Riu-Kiu boyunca 1 000 m'yi aşar. Güneyde, *Güney Çin denizi,* doğuda Filipinler, güneydoğuda Borneo, batıda ise Çinhindi yarımadası ile sınırlıdır. Birinci havzadan çok daha derindir. Güney Vietnam kıyısı açıklarında derinliği 4 114 m'yi bulur. (L)

ÇİNDUARA, Hindistan'da Madhya Prades'te idare bölgesi ve şehir. Bölge merkezi olan şehir, Nagpur'un 103 km kuzey-kuzeybatısında; 37 244 nüf. (1961). Satpura ovasında (610 m yüksl.) yer alır. İklimi ılımandır. Nagpur ve Cabalpur'a demir yoluyle bağlıdır. Küçük yerel sanayileri barındıran bir pazar şehridir.

Çinduara bölgesi. Yüzölç. 11 823 km²; 786 596 nüf. (1961). Yüzde 75'i Hindu olan nüfusun geri kalanını Gond'lar ve diğer yerli kavimler meydana getirir. Bölge'nin kuzeyinde Hoşangabad sınırını meydana getiren, yer yer ormanlarla kaplı, 900 m yükseklikteki tepeler yer alır. Bunların güneyindeki engebeli arazi eskiden kendi bölgelerinden geçen yolcuları soyan ve çevrelerindeki topraklara akınlar yaparak bu bölgeleri yağma eden Gond derebeylerinin toprakları idi. Daha güneyde uzanan Satpura yaylası batıda Betul; doğuda Seoni ile çevrilidir. Penç ve Kanhan ırmakları yaylanın ortasından geçer. Yaylanın güney ve doğu kısımlarında tahıl yetiştirilen verimli Çaurai ovaları uzanır. Daha güneyde Nagpur ovası yer alır. Nagpur ovası son derece verimli, pamuk ve darı yetiştirmeğe elverişlidir. Konuşulan dil Marathi'dir. Güneydoğudaki Lahmarpani yaylasında hayvan yetiştirilir. Bölgenin alçak kısımları genellikle sıcak, yüksekler ılımandır. Çinduara'nın kuzeyinde geniş kömür ocakları yer alır. Güneyde ise çok değerli manganez yatakları vardır. (L)

ÇİNDVİN, Birmanya'da ırmak, İravadi'nin kolu; 800 km. Patkay dağlarından inen bir seller topluluğundan meydana gelir, Naga dağlarında güneye yönelir, dağları boğazlarla aşar ve Pakokku'nun kuzeydoğusunda İravadi'ye ulaşır. (L)

ÇİNE i. (fars. *çîne*). *Esk.* Kuş yemi. ‖ *Çine-riz,* yem döken.

◆ **Çinedan** bİş. i. *Esk.* Kuş kursağı. (M)

ÇİNE, Ege bölgesinde (Aydın ili) ilçe merkezi; 8 271 nüf. Çine ovasının doğu kenarında, Madran dağının batı etekleri önünde kurulmuştur. Ovanın ortasından da Çine suyu geçer. Kasaba Aydın-Muğla yolu üzerinde, il merkezine 41 km uzaklıktadır. Aslında Çine yöresinin başlıca merkezi önceleri Çine ovasının güney ucunda, Çine suyunun geçtiği boğaza hâkim bir yerde bulunuyordu. Yakın vakte kadar Çine denilen bu yer, şimdi önemli cami v.b. yapıları bulunan ve *Eski Çine* denilen bir köydür; 943 nüf. Şimdiki Çine ise o sırada Kıroba denilen köyün yerine kurulmuş ve ovaya yayılarak gelişmiştir; burası canlı bir ticaret yeridir. — *Çine ilçesi,* 1 229 km²; 56 727 nüf. Merkez, Akçaova ve Karpuzlu bucaklarında 84 köyü vardır. Çiftçilik, hayvancılık. (M)

ÇİNG-DAO, Çin'de (Şandung) liman şehri, Kiao-dzı koyunda; 1 144 000 nüf. Bir demiryoluyle Çi-nan ve Tien-cin-Pu-kou hattına bağlıdır. 1898'de Kiao-dzı bölgesiyle birlikte Almanya'ya, sonra da 1914'te Japonya'ya terkedilen Çing-dao, 1922'de Çin'e geri verildi. Dokuma ve besin sanayii. Kâğıt, çimento fabrikaları. Lokomotif yapımı. — Ask. Tar. Eylül 1914'te Çing-dao'daki alman garnizonuna Japonlar ile İngilizler hücum etti; garnizon kasım ayında teslim oldu. (L)

ÇİNGE i. Bk. ÇENGE.

ÇİNGENE i. (fars. *çingâne*). Hindistan'dan çıktığı sanılan, genellikle çalgıcılıkla ve ızgara, maşa gibi ufak tefek şeyler satmakla geçinen göçebe topluluktan kimse: *Birdenbire maymun oynatan bir çingene oluvermişti* (H. E. Adıvar). *Ben kukla mıyım, çingene karısı mıyım çalgıyla oynayacağım* (H.R. Gürpınar). ‖ Sıf. Arsız, yüzsüz. ‖ Cimri: *Allah vere de bir çingene kocaya düşmeyeydin* (Ali Bey).

— ÇEŞ. DEY. *Çingene borcu,* fazla önemli olmayan borç. ‖ *Çingene çalar kürt oynar,* ne yapıldığı belirsiz, karışık, herkesin kendi âleminde olduğu durumlar için söylenir.

Foto. Le Cuziat-Rapho (LAROUSSE)

Yeşil türbe çinileri, Bursa

Orhan camiinde
çinili çeşme, Bursa

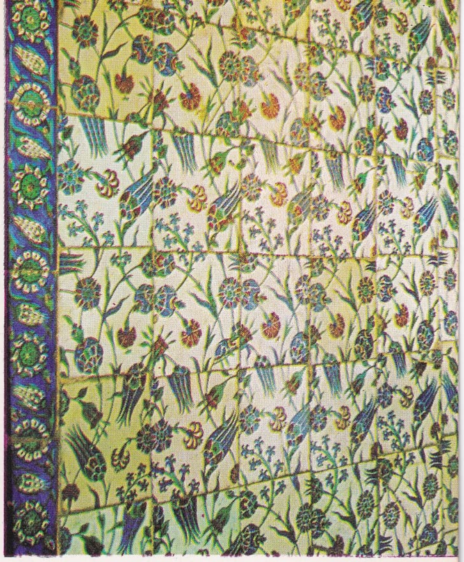

Sultanahmet
camii çinileri,
İstanbul

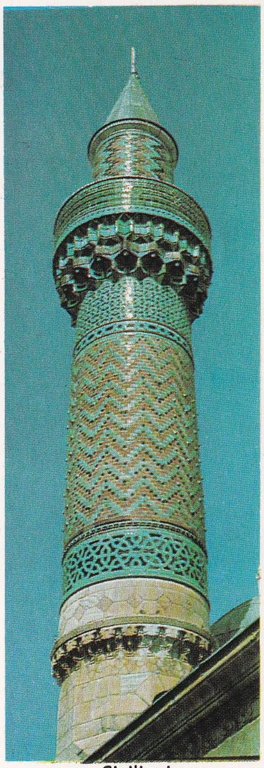

Çinili minare
İznik

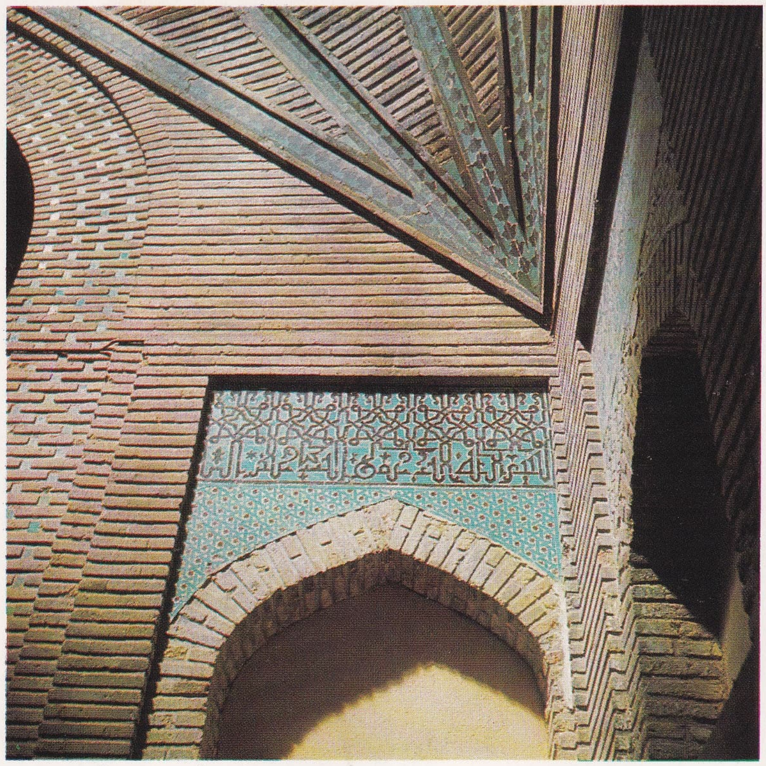

Karatay medresesi
çinileri,
Konya

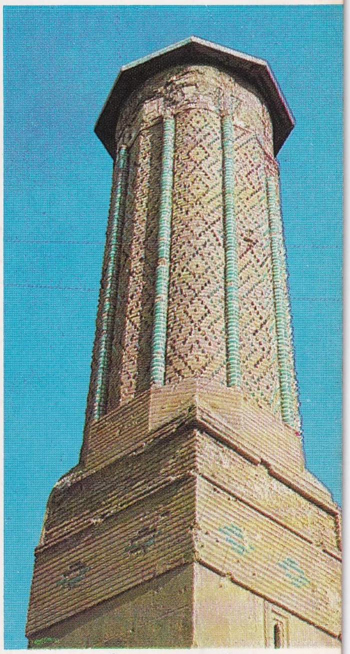

İnce minare, Konya

ÇİNİ

Bursa Yeşil camii hünkâr mahfili

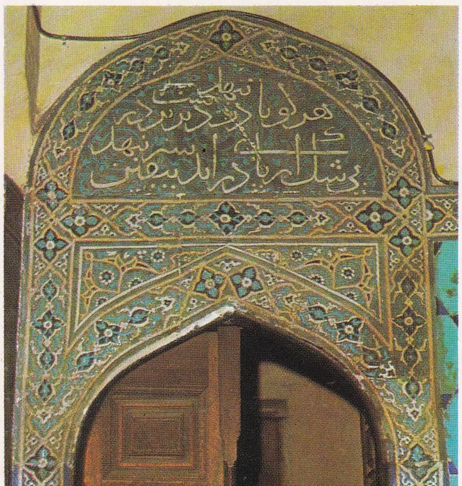

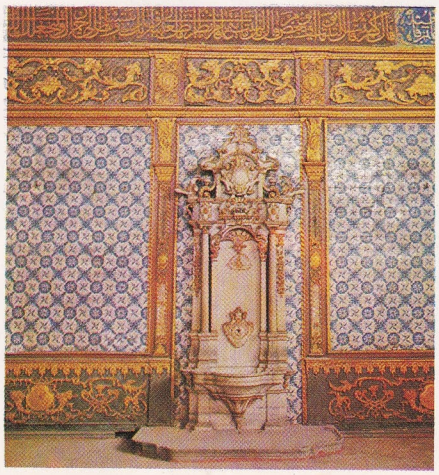

Topkapı Sarayı Harem
dairesinde çinili çeşme

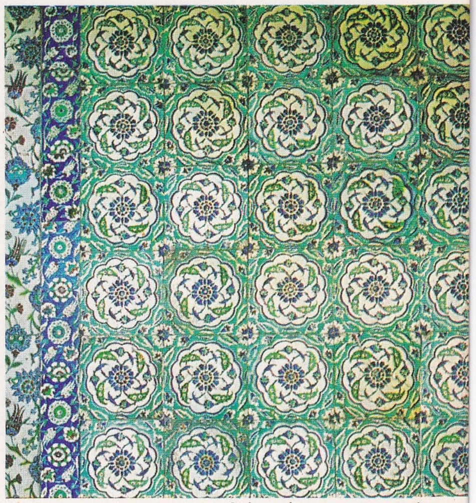

Sultanahmet camii çinileri,
İstanbul

İstanbul Rüstempaşa camii çinilerinden detay

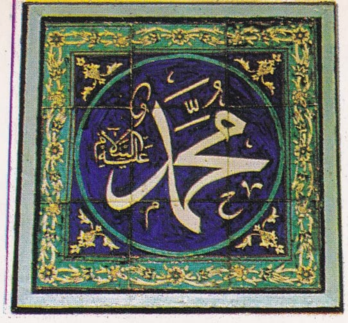

Konya Mevlânâ külliyesinden çini levha

Sırçalı medrese çinileri

Abdülaziz mescidi kitabesi (XIII. yy.)

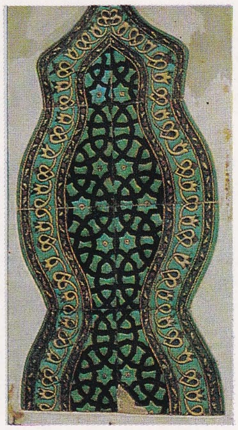

Konya Karatay medresesi çinilerinden bir örnek

ÇİNİ

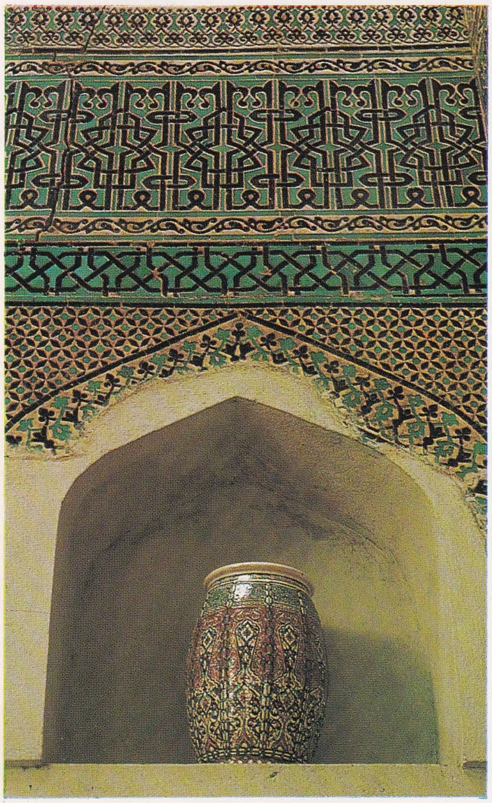

Konya Karatay medresesi çinileri

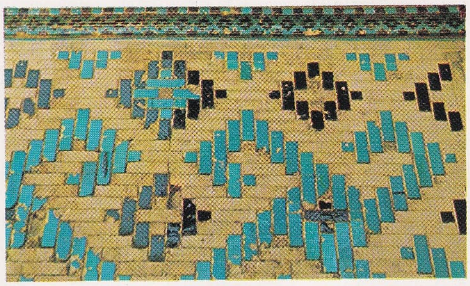

Sırçalı medrese çinilerinden detay

XVIII. yy. Kütahya çinilerinden bir örnek

XVII. yy. başı osmanlı çinisi

|| *Çingene çergisi*, pis ve bakımsız, karışık ve dağınık yer. || *Çingene düğünü*, düzensiz, karışık, gürültülü toplantı. || *Çingene kavgası*, fazla gürültülü patırtılı kavga. || *Çingene pembesi* (*sarısı* v.b.), parlak, göz alıcı, pembe, sarı v.b. renk.

— Zool. *Çingene ahtapotu*, polip. || *Çingene palamudu*, palamudun küçüğü. || *Çingene pavuryası*, yengecin küçüğü. (Carcinus maenas.)

◆ **Çingenelik** i. Çingene olma hali: *Bütün hülyası biraz para yapıp uzak bir Anadolu kasabasında garip bir Mekke'li gibi yerleşmek, beyaz bir Türk kızıyle evlenerek şu kötü çingenelikten yakayı adamakıllı sıyırmaktı* (Ömer Seyfeddin). || *Mec.* Çingeneye has davranış, cimrilik: — *Ben ne bileyim bu kadar çingenelik edeceğini* (B. Felek). [M]

ÇİNGENECE i. Çingene dili. || Zf. ve sıf. Çingeneye yakışır şekilde: *Böyle bir yüksek isteğe karşı kırk lira vermek pek çingenece pazarlık olacaktı* (H.R. Gürpınar).

— ANSİKL. Leng. Çingenelere mahsus bir dil olan *Çingenece*, Kuzeybatı hint-arî dillerinin dalıdır; ana öbekten M.S. V. yy.a doğru ayrılmıştır. Bazen, içinde konuşulduğu ülkenin gramerine dayanan ve yalnız kelime hazinesi Çingenece olan gizli bir dil olarak ortaya çıkar. Ana dillerini konuşan Çingenelerin sayısı yarım milyona yaklaşır. (LM)

ÇİNGENELER, Hint asıllı olduğu sanılan, XIII. yy. sonlarına doğru Yunanistan ve Doğu Avrupa'ya, XV. yy.da da Batı Avrupa'ya gelen, genellikle çalgıcılıkla ve maşa, sepet gibi ufak tefek şeyler satmakla geçinen göçebe topluluk. Çingeneler, yalnız Bohemya'da oturan bohemya islavları (Çekler) değil, ing. *gipsies;* isp. *gitanos;* ital. *zingari* gibi çeşitli adlar alan göçebelerdir. Bunların önceleri konuştukları dil, V. yy.a doğru göç etmeğe başladıkları Hindistan ile İran arasındaki sınır bölgesinde konuşulan hint-avrupa dilidir. Fakat, çoğu zaman Çingeneler kendi dillerini unutarak yerleşmiş oldukları ülkenin dilini benimsemişler, kendi dillerinden ancak bazı kelimeleri muhafaza etmişlerdir. Çingene erkekleri genellikle at cambazı, arabacı, kalaycı, bakırcı, sepetçi olur, kadınları da dantel örer, dansçılık veya falcılık yaparlar. Çağdaş toplumların yönetimindeki sıkılık Çingenelerin hayatını gittikçe güçleştirmektedir. 1940-1945 Yılları arasında Çingeneler ırkçılık sebebiyle Avrupa'da zulüm gördüler, hattâ birçoğu öldürüldü. Türkiye'de yaşayan Çingenelerin hayatları ilkeldir. Kesin sayıları bilinmez. En çok Trakya ve Marmara bölgesinde bulunurlar. Yaşayışları bakımından yerleşik ve göçebe olarak ikiye ayrılırlar. Göçebeler topluluklar halinde çeşitli yerleri dolaşır ve şehir dışındaki çadırlarda yaşarlar. Şehirlerdeki yerleşik Çingenelerin hayat şartları daha düzgündür. İstanbul'da, sur diplerinde, Sulukule, Lonca ve Ayvansaray'da, Büyükdere'de Çayırbaşı, Üsküdar'da Selâmsız, Beyoğlu'nda Sazlıdere semtlerinde yaşayan Çingeneler, özellikle falcılık, çalgıcılık, kalaycılık ayakkabı boyacılığı ve dilencilikle hayatlarını kazanırlar. (LM)

Çingeneler, Osman Cemal Kaygılı'nın ilk romanı (1939, 2. basılışı 1943). Röportaj niteliğinde bölümleri olan bu romanda yazar, şehirli çingenelerin eğlence âlemlerini, İstanbul dolaylarından gelip geçen çergi çingenelerinin hayatlarını, aşklarını, âdetlerini, çatışmalarını, canlı ve hareketli tablolar halinde sergiler. Yalın ve açık anlatımını özel bir argo ile besleyerek gerçekçi bir gözlemin ürünlerini sunar. (M)

ÇİN geyiği i. Çin ve Kore'de yaşayan geyik *(Hydropotes inermis)*. Boynuzsuz olan bu hayvan, misk geyiği ile cüce geyik arasında geçit sayılır. (Geyikgillerden.) [L]

ÇİNG-HAY, Batı Çin'de il, Tibet'in kuzeydoğusunda; 721 000 km²; 2 050 000 nüf. Merkezi *Si-ning.*

Çing-Hay, Çin'in en geniş, ama nüfusu en az illerindendir. Hemen kimsenin oturmadığı güney kısmında, batıdan doğuya doğru Kuen-luen dağları tarafından aşılır, Huang-hu, Yangdzı ve Mekong bu dağlardan doğar. Yerleşmeye daha elverişli olan kuzey kısmında Çeydam ve Kuku Nor çöküntüleri birbirini izler. Bozkırlarda, Tibetlilerle, koyun ve Tibet öküzü yetiştiren Moğollar dolaşır; vâdilerde ise Çinliler tahıl ekerler. Kolayca Lancou'ya bağlanan Sining'den başlayan büyük kara yolu (1964'te bitirildi) Lassa'yı Orta Çin'e bağlar. (L)

ÇİNG-HAY veya **KUKU NOR**, Orta Çin'de (Çing-hây) geniş, acı sulu çöküntü; Nan-Şan'ın büneyinde. (L)

ÇİNHAE, Kore'de (Güney) şehir. Kore boğaz kıyısında; 38 000 nüf. Balıkçılık limanı ve çok iyi korunan deniz üssü. (L)

ÇİNHİNDİ, Güneydoğu Asya'da yarımada; Birmanya, Tayland, Laos, Kamboç, Vietnam ve Malezya'yı içine alır.

● *Coğrafya.* Hollanda Hindistanı'nın (Güney Asya'nın, Sumatra, Cava, Bali, Timor gibi Sunda adalarını içine alan bölümü) adalar kordonunu oluşturan yay biçimli dağ zincirleri Çinhindi'nde doğar, burada Himalayaların devamı olarak yelpaze şeklinde açılır: kıvrımlı sıradağlar, Birmanya'da güneye doğru yönelir; burada Arakan, Bengal körfezi, kuzeyde ise Malezya yarımadası kıyılarına uzanır: Çinhindi'nin batısıyle Malezya'da, Kra kıstağının güneyinde dağlar, kuzeybatı-güneydoğu yönünde gelişir. İkinci Jeolojik zamanla, Üçüncü Jeolojik zaman sonlarına ait olan bu kıvrımlı sıradağlar, granit ve kuvartz yapılı moles tabanları üstüne oturmuştur ve (Kamboç'ta Kardamom dağları) aralarında, İkinci Jeolojik zamandan kalma kumtaşı ve volkanik yapılı püskürük kaya akıntıları ile kaplı geniş havzalar bırakır.

Asya kıtasının güneydoğuya doğru çıkıntısı olan Çinhindi yarımadası bir iklim kavşağıdır: batısı, Hint okyanusunun muson yağmurlarını alır, doğusu ise Avustralya'dan gelen muson yağmurlarına açıktır. Yağış bolluğu ve üst havzalardaki akarsuların dik bayırlardan inmesi şiddetli aşınmalar meydana getirir. Büyük ırmaklar (İravadi, Menam, Mekong) birbiri ardınca sıralanmış çok derin boğazlar aşar. Bunlar, deltalarda son bulan geniş birikinti ovaları oluşturmuştur.

Ormanlarda ve sağlığa zararlı savanlarla kaplı dağlarda Çinhindi'nin en eski milletleri oturmaktadır; bunlar, kuzeyden gelen istilâcılar tarafından yavaş yavaş püskürtülerek buralara sığınmışlardır: Melanezyalılara (Malezya yarımadasının Semang'larıyle Sakai'leri) ve Endonezyalılara (Annam sıradağındaki Moi'ler, Laos'taki Kha'lar, Kamboç'taki Pnong'lar ve Stieng'ler) yakın negroid zenci tipindedirler. Tersine, istilâcı olan başka halk toplulukları da vardır: bunlarsa Çinhindi'nin kuzey sınırlarından gelen göçlerin son dalgasına ait moğol tipleridir: Tibet-Birmanya asıllı Kaşinler, Çinler ve Karenler; Laos'ta ve Birmanya'daki Şan'lar devletinde de görülen Guangsi ve Guy-cou menşeli Tonkin Man'ları; Tonkin'de Kızıl nehir ile Kara nehir arasındaki bölgede bulunan Annam sıradağlarından ve Laos'un Tran-ninh bölgesinden gelen Meo'lar gibi. Bu kabileler balıkçılık ve avcılıkla geçinirler ve pek ilkel durumda kalmış bazı topluluklar (Semang'lar, Sakai'ler) bir yana, ray veya ladang denilen otu yakılmış tarlalarda pirinç üretirler ve manda yetiştirirler.

Ovalar gayet faal insanlar olan göçmen topluluklarıyle kaplıdır: Mon'larla Birman'lar İravadi ovalarında; Hhay'lar Menam havzasında; Annamlılar Vietnam'da yerleşmişlerdir. Bu yeni halk toplulukları arasında Kamboç'un Khmer'leri, Çinhindi'nin hindulaştırılmış eski krallıklarının tek mirasçılarıdır: XIX. yy.da batıda Thay'ların, doğuda ise Koşinşin'deki Annam sömürgelerinin baskısı altında kalmışlardır. Bu ovalarda pirinç ekimi, tarım ekonomisinin ve gıda rejiminin biricik temelidir ve dağdakinden çok daha yoğundur: deltalarda ve vâdi tabanlarında bentlerle çevrili alçak yamaçlarda ise basamaklı alanlar halindeki pirinç tarlaları muntazaman sulanır ve yılda iki, hattâ üç ürün verir. Tepeciklerde, hattâ bazen pirinç tarlaları üzerinde almaşık ekim yapılmaktadır: her köy, bahçeler, arek korulukları, sıra sıra dut ve hindistancevizi ağaçları, mısır, şekerkamışı, tatlı patates, tütün ve pamuk tarlalarıyle çevrilidir. Pirinç tarlalarında, akarsularda ve deniz kulaklarında balık avlanırsa da denizin ancak kıyıya pek yakın yerlerinden faydalanılabilmektedir.

Ticaret ekonomisinin en azından iki bin yıllık bir geçmişi vardır. Bu yöneliş, Avrupalılarla temas kurulduktan sonra daha da gelişmiştir. İravadi deltası dünyanın en çok pirinç ihraç eden bölgesi olmuştur. Birmanya ve Tayland, «tek» ağacı piyasasında başta gelir; Malezya ise, İngilizlerin büyük tarım işletmelerine yaptıkları yatırımlar sayesinde dünya kauçuk üretiminde ikinciliği almıştır.

Malezya'nın (Kinta vâdisi) kalay madenleri ile Mauşi'nin (Birmanya) tungsten madenleri de dünyanın başta gelen maden ocaklarındandır. Savaş ve yeniden inşa devirleri dışındaki dönemlerde, Rangun, Singapur ve Saygon'un ticarî hayatında görülen devamlı gelişmeler, Avrupa ile kurulan ticaret bağlarının hayırlı neticesidir.

Fakat Malezya'da, Kamboç'ta ve Koşinşin'de güçlü çin sömürgelerinin bulunuşu; Çin ile Birmanya, Kuzey Vietnam ile Laos arasında güvenli sınırların yokluğu ve nihayet Kuzey Vietnam'ın ideolojik yönelişi, Çinhindi'ni Çin'in etkisinde bırakmıştır.

● *Tarih.* Ormanlar ve bataklıklarla kaplı delta ovaları, önceleri çok ücra dağlarda hâlâ kalıntıları görülen ilkel insanlarla meskûndu: bunlar, bulundukları topraklardan faydalanamamakta, sayıları gittikçe azalmaktadır. Sonra, Güney Çin'den dalga dalga gelen ve ileride devletler kuracak olan halk toplulukları, deniz yönündeki derin vâdilerde yerleştiler. Hindistan'dan gelen tüccarlar, maceracılar, misyonerler, Milâdî çağın başlangıcında çinhindi kıyılarına ulaştılar ve burada medeniyetlerini yaydılar. Hint piyasalarının baharat talebi, tarım tekniğini geliştirdi; pirincin geniş pirinçlikler halinde ekimi, çoğu zaman hintli fatihler tarafından ele geçirilen devletlerin kurulmasına yol açtı. Hindu dini sarayların resmî dini olurken, Buddha'cılık da halk kitleleri arasında yayıldı. Prome'deki Piu krallığı (Proto-Birman'lar) ile Pegu'daki Mon krallığı (Birmanya kıyısında); Aşağı Mekong'daki Khmer krallığından önceki Fu-nan (Dağ krallığı); 192 yılında Annam kıyısında kurulan ve Çam krallığının ilk şekli olan Lin-yi; çoğu zaman Hollanda Hindistanı krallıklarının buyruğu altına giren Malezya devletleri hep böyle meydana geldi. Yangdzı-Kiang'ın güneyinde medeniyetlerini yayan Çinliler, kuzeydoğuda, Guangdung, Guangsi ve Tonkin'i içine alan Nam Viet krallığını kurdular (M.Ö. 208). Sonradan bu bölgeler imparator Vu-Di tarafından M.Ö. 111'de Çin imparatorluğuna bağlandı; bu imparatorluk, medeniyetini, ancak Çin'in zayıflamasından sonra (M.S. 939'da) bağımsız Day Viet devletini kuracak olan Tonkin'li Vietnamlılara derinliğine sindirdi. Buna karşılık, hindulaştırılmış Çam'lılar Han'ın oğullarına meydan okumaktan geri kalmadılar.

Fu-nan, VI. yy.dan itibaren, Khmer (bk. KHMER'LER) krallığının kurucuları olan Orta Mekong Kambuja'larının (Çın-la krallığı) hâkimiyetine girdi; bu krallık, Çinhindi'nin en güçlü devleti olduysa da Çam'lıların akınlarını önleyemedi. Daha sonra, kralların (Angkor) hayret verici yapıları Khmer devletinin iktisadî gücünü tüketti, böylece devlet XIII. yy.dan itibaren çökmeğe başladı. IX. yy.da Piu'ların gerilemesinden faydalanan Mon'lar, başkentleri Pegu'nun liman gelirleri sayesinde zenginleştiler. Ücra Tibet yaylalarından inen yeni Birman akıncıları bunları hâkimiyetleri altına alarak (XI. yy.) güçlü bir krallık kurdular, fakat kendileri mon medeniyetini benimsediler. Bundan sonra Çinhindi moğol istilâsına uğradı: Kubilay Han'ın orduları, Şampa ve Day Viet'te yenilmesine rağmen (1283-1288), bu krallıkları hanlığına bağladı. Moğollar, Birmanya krallığını tamamıyle yok etmiş, geriye, genellikle Şan'lıların hâkimiyetindeki küçük devletler kalmıştır. Çinhindi'ne gelip burada yerleşen son istilâcı dalgası Tay'lar bu genel zayıflamadan faydalandılar: Lao'lar (Yukarı Mekong) ile Şan'lar (Yukarı Salven) dağlarından bir türlü inemedilerse de kardeşleri olan Siyam'lılar geniş Menam vâdisinden yararlandılar. (Bk. TAYLAND.) Bunlar, Khmer ülkesinde, Sukhotay'da yerleşerek (XIII. yy.) medenileştiler; 1350'de,

Pnopenh'de krallık mezarları

denizden 100 km içeride yeni başkentleri Ayuthia'yı kurdular. Siyamlılar Khmer'leri kolayca püskürttülerse de karşılarında, uyanmağa başlayan Birmanları buldular. Birman kralı Bayin Maung (1551-1581) Ava, Ayuthia ve Vientian'ı zaptetti; ondan sonraki krallar çok geçmeden Siyam'ı boşaltmak zorunda kaldılarsa da, bu arada Mon'ları yok etiler (1757), Arakan'ı (1785), sonra da Assam'ı (1827) boyundurukları altına almayı başardılar. Vietnamlıların güneye doğru yayılışı, sürekliliği bakımından ilginçtir; bunlar Tonkin deltasına sığamadıkları için Çampa'ya sızdılar ve XV. yy.da burasını yakıp yıktılar. Hanoi ile Hue arasında bölünmelerine rağmen (1527-1802), Koşinşin'e saldırarak burasını Khmer'lerin elinden aldılar (XVII.-XIX. yy.). Kamboç, kâh Siyam'ın, kâh Vietnam'ın buyruğu altında küçücük bir devlet halinde kaldı.

Bangkok'taki Büyük Saray'ın pagodası, detay

Avrupalılar, XVI. yy.dan itibaren, Hindistan-Çin yolu üzerinde yarımadanın kıyı bölgelerine çıkmışlardı. Portekizliler Müslüman Malaka sultanlığını ele geçirdiler (1511); onlar, Pegu ve Ayuthia'da; Hollandalılar da daha sonra, XVII. yy.da, Siyam, Kamboç ve Annam kıyılarında ticarete başladılar. Fakat Sunda adalarını ele geçirmek ve bu adalarda ticaret yapmak Batılılar için daha kolay olmuştur; Çin yolu üzerinde uğrak limanı elde etmek için Çinhindi'ne göz dikmeleri ise, askerî üstünlükleri sayesinde ve ancak XIX. yy.da mümkün olmuştur. 1814'e kadar Hollanda sömürgelerini işgal etmiş olan İngiltere, Malaka'yı elinde tutmuş, sonra da Malezya yarımadasına girerek Singapur'u kurmuştur (1819). İngiliz Hindistanı'nı korumak, sonra da Fransızlardan önce davranmak için Londra hükûmeti, Arakan ile Tenasserim'i (1826), aşağı Birmanya'yı (1852), yukarı Birmanya'yı (1886) ele geçirdi. Fransa ise Koşinşin (1859-1867), Kamboç (1863), Annam ve Tonkin (1883) ile Laos'u (1893) aldı. Sadece Siyam, birkaç eyaletini feda ederek ayakta kalabilmiş ve yavaş yavaş modernleşmeğe başlamıştır. Şehirler dışında çok yoğun bir nüfus barındıran bu eski ülkelerde sömürge rejimi sadece kıyı bölgesinde yeni bir iktisat anlayışı meydana getirmekte, batı ideolojisi, yönetici zümrenin ancak bir kısmını etkilemektedir. Avrupa hâkimiyeti, 1941-1942 japon zaferlerinin doğurduğu sonuçlar karşısında direnememiştir. Japonlar, yerli milliyetçiliği desteklemişse de 1945'te onları bu topraklardan kovan yine bu milliyetçilik olmuştur. Bağımsızlığı Londra tarafından tanınan (17 ekim 1947) Birmanya, 1954'e kadar, dağlı Çan ve Karen azınlıkları tarafından yaratılan türlü zorluklarla karşılaşmıştır; Commonwealth'ten ayrılan bu ülke, tarafsızlık siyaseti takip etmektedir. 1957'den beri bağımsız olan Singapur ile Malezya devletleri ise, Malezya Çinlileri grupunun faal kolu halindeki komünist gerillacılarını ezmiş olan İngiltere'ye sadık kalmaktadır. Adı Tayland olan Siyam, Batı taraflısı bir diktatörlük rejimi ile yönetilmektedir. Korkunç bir savaştan sonra (1946-1954) Fransa, Cenevre antlaşmalarıyle (21 temmuz 1954) Çinhindi'ni kaybetmiştir; bugün bu yarımada üzerinde ne sömürge, ne de himaye bölgesi vardır. Kuzey Vietnam'ın desteklediği komünist cephe, Laos'ta ve Güney Vietnam'da faaliyet gösteren milliyetçi çeteler kurmuştur. Kamboç ise, 1960'tan beri devlet başkanı prens Norodom Sihanuk'un önderliğinde tam bir tarafsızlık siyaseti izlemiştir. 20 Kasım 1963'te Sihanuk, Kamboç'un içişlerine müdahalede bulunduğu gerekçesiyle Amerika ile iktisadî ve askerî ilişkilerini kesti; bunu Güney Vietnam uçaklarının Kamboç köylerine hücum etmeleri üzerine Amerika ile olan diplomatik ilişkilerin kesilmesi izledi (mart 1965). İki yıl sonra Sihanuk, Vietnam ve Tayland'lı komünistlerin, Kamboç'taki rejim aleyhtarlarına silâh yardımında bulunduklarını öne sürdü. Sihanuk ayrıca, Komünist Çin'i de bu karışıklıkların arkasında olmakla suçladı. 1969 Haziranında A.B.D. ile Kamboç arasında yeniden diplomatik ilişkiler kurulması için anlaşmaya varıldığı açıklandı. 18 Mart 1970'te Kamboç'ta yapılan bir hükûmet darbesi üzerine prens Sihanuk devrildi. Pekin'e giden Sihanuk yeni Kamboç rejimini «A.B.D. emperyalistlerinin uşağı aşırı sağcılar» olarak adlandırdı. 1 Mayıs 1970'te amerikan birlikleri Vietnam'a saldıran komünistlerin Kamboç'ta üslendikleri gerekçesiyle Kamboç'a girdi. Başkan Nixon, niyetinin bu bölgeyi «işgal etmek» olmadığını ve burada üslenmiş olan komünist kuvvetler temizlenince A.B.D. birliklerinin geri çekileceğini bildirdi. (L)

ÇİNHİNDİ (FRANSIZ —), eskiden, Fransa'nın, Koşinşin, Kamboç, Annam, Tonkin ve Laos'taki sömürge ve protektoralarının bütününe verilen ad; sonradan Guang-couvan toprağı da bu bütüne katılmıştır. Rodos'lu Alexandre (öl. 1653) ve bunun Annam (1624-1625, 1642-1644) ve Tonkin (1627-1630) ile yaptığı temaslardan sonra, yabancı ülkelerdeki fransız misyonerleri Çinhindi'ni hıristiyanlaştırmağa başlamıştır. XVII.-XVIII. yy.da Hindistan Fransız şirketi memurları, Poulo Condor'da (1702'de İngilizlerin gerçekleştirdiği 1686 tarihli Véret tasarısı) ve Tourane körfezinde (Friel'in 1744'teki ve Poivre'ın 1749'daki başarısız teşebbüsleri) sömürge kurmayı düşünmüşlerdi. Louis XIV, Siyam'ı bile işgal etmeyi tasarlamış (1688), fakat kovulanlar Fransızlar olmuştur. Adran piskoposu Pigneau de Béhaine (öl. 1799), Nguyen Anh'ın güvenini kazanmıştı. Pigneau, bir ittifak antlaşmasının imzalanmasına rağmen (Versailles, 1787) resmî yardım elde edememişse de, gönüllü toplayarak Nguyen Anh'a yardım etmiş, o da Annam'daki tahtını Tây-son'lardan geri alarak Cya-lung adı altında hüküm sürmüştür. Pigneau'nun ölümünden sonra yerine geçenler (Chaigneau, Vannier), onun yolundan gitmişler, Cya-lung da imtiyazlı haklar tanıyarak onları mükâfatlandırmıştır. Fakat sonraki hükümdarlar Avrupa ülkeleriyle temasta bulunmayı reddederek misyonerlere zulmetmeğe başladılar. Siyam ile bir ticaret antlaşması imzalamış (1856) bulunan Napolyon III, misyonerleri korumak için Rigault de Genouilly kumandasında bir filo gönderdi; Çin seferinden dönen bu filo, Tourane'a (1858), sonra da Saygon'a (1859) çıkarma yaptı. İmparator Tu-Duk (1848-1883) Katolik dinine izin verdi ve Fransa'ya Doğu Koşinşin ile Poulo Condor adasını bıraktı (1862). Amiral La Grandière, Kamboç kralı Norodom'a (1859-1904) fransız himayesini kabul ettirdi (1863), Tu-Duk'un adamları Fransız Koşinşini'ndeki ayaklanmayı yönettiği için, amiral, Batı Koşinşin'i de işgal etti (1867). Çin pazarına ulaşmak için bir yol bulmakla görevli Doudart de Lagrée ve F. Garnier seferi (1866-1868) Mekong'un yukarı kesimlerine kadar çıktıktan sonra Tonkin'de son bulan Kızıl nehirin kullanılabilecek tek yol olduğunu ortaya çıkardı. Tüccar Jean Dupuis'nin yardımına koşan kumandan Francis Garnier, Tonkin deltasını işgal ettiyse de Karabayraklılar (çinli çeteciler) tarafından öldürüldü (21 aralık 1873). Fransa, bu durumda, Tonkin'in büyük kısmını boşalttı, ancak Hanoi, Hayfung ve Ki Ngon limanlarının ticarete açık kalmasını sağladı; Annam da dış siyasetinin, Fransa'nınkine uygun olacağına dair söz verdi (Saygon antlaşması, 1874); kumandan Rivière, Hanoi'yi ele geçirdiyse de o da Garnier'nin akıbetine uğradı (19 mayıs 1883). Çin'in Annam üzerindeki emellerini açıklaması karşısında Jules Ferry müdahaleye karar verdi. Hue'nin topa tutulması üzerine, Annam fransız himayesini kabul etti (25 ağustos 1883) ve Binh Thuan eyaletini bıraktı; aynı antlaşma gereğince Koşinşin'e ilhak edilen bu eyalet sonradan Annam'a geri verilmiştir (haziran 1884). Öte yandan, Fransızların Tonkin'deki başarıları karşısında, Çin de Annam'ın fransız himayesi altına girmesini kabul etti ve Tonkin üzerinde hak iddia etmekten vazgeçti (Tientsin antlaşması, 1884). Çin birlikleri çekilmediğinden savaşlar yeniden başladı. Courbet tarafından Fu-Cou'nun topa tutulması, Lang Sun olayına rağmen (mart 1885) Çin'i, ikinci defa Annam üzerindeki hâkimiyetinden ve Tonkin'deki haklarından vazgeçmeğe zorladı (Tientsin antlaşması, 9 haziran 1885). Barış düzeni, özellikle kuzeyde, ağır ağır sağlanabildi. Koşinşin sömürgesi, Annam, Tonkin ve Kamboç himaye bölgeleri, Eugene Etienne'in teşebbüsü üzerine bir Çinhindi birliği halinde birleştirilerek (1887) sömürgeler bakanlığına bağlı bir Çinhindi genel valisinin yetkisine verildi (ekim 1887 kararnamesi). Birlik genişleyerek 1893'te, Auguste Pavie'nin gayretleriyle ve Siyam'ın muhalefetine rağmen, hiç silâh atılmadan Laos'u da ilhak etti.

Siyam, Mekong'un sol kıyısını ancak bir silâhlı çatışmadan (1893) sonra Fransa'ya bırakacaktır. 1904 ve 1907'de Siyam, Kamboç'tan (Battambang ile Angkor) ve Laos'tan aldığı bazı eyaletleri geri verdi. Antlaşmalara rağmen, fransız valileri, özellikle Paul Doumer (1897-1902), doğrudan doğruya ve merkeze bağlı idareyi gerçekleştirdiler, Annam imparatorunun Tonkin üzerindeki bütün kontrolunu kaldırdılar. Her sömürgede veya himaye bölgesinde esas yetki, 20 ekim 1911 tarihli kararname Guangcou-van topraklarının da katıldığı fransız Çinhindi'nin iç teşkilâtını henüz kesinlikle tespit etmeden önce, yüksek genel valinin eline geçti. İktisadî gelişmeye ve büyük işlere rağmen (Doumer köprüsü, Yûnnan demiryolu, Çinhindi-aşırı demiryolu hattı), halk baştan başa hoşnutsuzdu; köylü vergiler ve tefeci faizleri altında eziliyordu; aydın sınıf, ülkesinin yönetimine karıştırılmıyordu. Japonya'nın Uzakdoğu macerası, Tonkin'de 1908'de yeniden başlayan kargaşalıkları mânâlandıran bir örnektir. Albert Sarraut'nun (1911-1919) daha esnek siyaseti ve savaş sonrasının iktisadî gelişmesi kamuoyunu yatıştırır gibi oldu.

Angkor Vat tapınağı Kamboçya

Foto. Morin-Giraudon, Aubert de la Rüe, Huet-Hoa-Qui (LAROUSSE)

Angkor öncesi devirde ÇİNHİNDİ yarımadası

Fakat fransız eğitimi görmüş Annamlı aydınlar, Tonkin'de bir ayaklanma düzenleyecek olan (Yên Bay suikastı, 10 şubat 1930) millî Vietnam partisini kurdular. Sindirme hareketiyle ezilince de yerlerini Nguyên Ai Kok (Ho Şi Minh) tarafından kurulan komünist partisine bıraktılar; bu partinin üyeleri ise eylül 1939'dan sonra hapsedilmeğe başlandı. Bununla birlikte, İkinci Dünya savaşı çıktığında bütün Çinhindi'ne tam bir sükûnet hâkimdi. 1940 Fransız bozgunu ülkeyi Japonların lûtfuna bıraktı, Japonlar, Fransa'nın milliyetçi Çin'e savaş malzemesi gönderdiği iddiasıyle genel vali general Catroux'ya bir ültimatom verdiler. General Catroux sınırı kapatmayı kabul etti (20 haziran), bir yandan da anavatandan takviye, İngiltere ile A.B.D.'den de destek istedi. Bu yüzden Vichy hükûmeti general Catroux'yu geri çağırarak, yerine amiral Decoux'yu getirdi. Olayların baskısı altında, amiral Decoux, Japonlara deniz üsleri vermek zorunda kaldı (Hayfong, Tonkin'e geri geldi, eylül 1940). Fırsattan faydalanan Siyam, fransız kuvvetlerine saldırdı ve yenilmesine rağmen (Şişang-Kon deniz yenilgisi, 1941), Japonya sayesinde Mekong'un sağ kıyısındaki Laos'a bağlı eyaletlerle Kamboç'a ait Battambang eyaletini ilhak etti (Tokyo antlaşması, 9 mayıs 1941). Öte yandan japon birliklerinin Çinhindi'nde bulunuşu, Japonya'ya, burada yoğun bir casus şebekesi kurulması ve Fransa'ya karşı düşmanca duyguların geliştirilmesi imkânlarını sağladı. Japonlar, 9 mart 1945 tarihli darbeyle (müttefiklerle muhtemel bir birleşmeyi önlemek için bütün ülkeyi işgal ettiler), yerlilerin gözünde Fransa'nın prestijini ağır şekilde yaraladıktan başka, Vietnam'ın bağımsızlığını bizzat ilân etmek suretiyle (10 mart 1945) milliyetçilere destek oldular. Japonlar çekilip gittikten sonra, milliyetçilerle komünistleri bir arada toplayan Vietnam'da (29 ağustos 1945) milliyetçi hareket en yüksek zirvesine erişti. 16 Ağustos 1945'te De Gaulle hükûmeti, amiral Argenlieu'yü, «fransız hâkimiyetini yeniden kurma» göreviyle Çinhindi'ne yüksek komiser tayin etti; Viet-minh Hanoi'de bir ihtilâl çıkarırken (19 ağustos 1945), yeniden silâhlanmış olan Fransızlar bir baskınla Saygon'u geri aldılar (23 eylül 1945), fakat ardından Avrupalı kıyımı gelip çattı. Cumhurbaşkanı seçilen Ho Şi Minh (2 mart 1946) Vietnam'ın (Kamboç ve Laos ile birlikte, üç birleşik devletten biri olacaktı) Çinhindi federasyonu ile Fransız birliğine (6 mart) bağlanmasını kabul etti; fakat Vietnam'ın Koşinşin'i istemesi üzerine müzakereler başarısızlığa uğradı (Fontainebleau konferansı, 6 temmuz-10 eylül 1946). Hayfong'un fransız filosu tarafından topa tutulması (24 kasım 1946), Viet-minh'in başarısız Hanoi darbesi (19 aralık) halkı ayaklandırdı. İlkin ülkenin dağlık bölgelerinde çete savaşları başladı, sonra Viet-minh ile müttefiklerinin (Pathet-Lao, Kamboç'un İssarak'ı) kontrolü altındaki bölge yavaş yavaş genişlerken, Fransa Siyam'ın, Laos ile Kamboç'tan 1941'de aldığı eyaletleri geri vermesini sağladı. 1945'te çekildikten sonra yeniden tahta dönen imparator Bao-Day, kendisini destekleyen Fransa'yı Vietnam'ın bağımsızlığını tanımaya razı etti (8 mart 1949); aralık 1949'da ise Mao Çe-tung'un çinli askerleri sınıra gelmişlerdi. 1953'te Çinhindi'nin üç birleşik devleti (Kamboç, Laos, Vietnam), genel bir komiserlik teşkil edecek olan üç yüksek komiserlik meydana getirdiler. Ama, Dien Bien Fu'nun teslim olması, Cenevre'de açılan müzakerelere hız verdi (26 nisan). 21 Temmuz 1954 tarihli anlaşma, Laos ile Kamboç'un tarafsızlığını tanıdı ve geçici olarak Vietnam'ı iki devlete ayırdı; Fransa, Hanoi'den (13 mayıs 1955) ve Saygon'dan (10 nisan 1956) birliklerini tamamıyle çekti. Eski Fransız Çinhindi devletleri Fransız birliğinden birbiri ardınca ayrıldılarsa da Fransa ile kültür bakımından ilişkilerini kesmediler. (L)

Çinhindi savaşı, ● *1940-1946.* İkinci Dünya savaşı sırasında Uzakdoğuda sürdürülen çatışmalar çerçevesi içinde Çinhindi önemli bir yer tutar; bunun sebebi, bir yandan sahip olduğu ham madde kaynakları, öte yandan da Japonya, Çin ve Güney Asya devletleri (Malezya, Tayland, Birmanya) arasındaki ulaşım açısından stratejik mevkidir. Bk. ÇİN-JAPON SAVAŞLARI.

1940 Fransız yenilgisinden faydalanan Japonya, Çinhindi üzerinde gittikçe artan isteklerde bulundu; Çin-Tonkin sınırının kapatılması (22 haziran), bir askerî heyet bulundurma yetkisi gibi menfaatler sağladıktan sonra, nihayet Tonkin'in bir kısmını işgal etti (22 eylül). 1941'de Japonya'nın desteklediği Siyam, Kamboç'un Sisofon eyaletine saldırdı, fakat Koh Şang'da 17 ocakta fransız donanması tarafından bozguna uğratılarak mütareke imzalamak zorunda kaldı; Japonya ise 11 martta zorla kabul ettirdiği bir uzlaşmadan sonra, temmuzda da başka istekler arasında Koşinşin'de birlikler bulundurma hakkını talep etti. Elinde sadece 60 000 kişiyle modası geçmiş silâhlar bulunan amiral Decoux, bu çetin durum karşısında Fransa'nın haklarını ve varlığını her ne pahasına olursa olsun korumak amacıyle zaman kazanmağa çalıştıysa da 9 mart 1945 darbesini önleyemedi, neticede Japonlar bütün fransız yönetimine son verdiler. Fransız birliklerinin bir kısmı enterne edildi; bazı garnizonlar (Dong Dang, Lang Son) yok edildi, bazıları da general Sabattier ile Alessandri'nin kumandasında Yukarı Laos'a ulaşabildiler. Müttefikler, nisan ayında bu birlikleri Çin'e çekmeğe karar verdiler; bunlar, şubat 1946'da Yukarı Tonkin (Lai Şav) ile Laos'a (Sam Neua) varacaklar ve Leclerc birlikleriyle birleşeceklerdir. Potsdam'da (1945) teyit edilecek olan Québec antlaşmaları (1943) gereğince Çinhindi, Japonya'nın teslim olmasından itibaren ikiye bölündü. 16. Paralelin kuzeyi Çin, güneyi ise İngilizler tarafından işgal olundu. 1945 Eylülünde çin birlikleri Tonkin'e yerleşirken bir hint tümeni Koşinşin'e çıktı. 5 Ekimde general Leclerc'in emrindeki ilk fransız askerî birlikleri Saygon'a geldiler ve Koşinşin'e yerleştiler, kasımda Biên Hoa ile Ban Me Thuot'a vardılar, çok geçmeden de yeni bir tümenin desteğiyle ingiliz birliklerinin yerini aldılar.

● *1946-1950.* 1946 Yılı içinde, Fransızlar, Koşinşin'deki durumlarını sağlamlaştırarak Laos'ta (Thakhek'in martta Lao İssarak'lardan alınması ve Saygon-Vientian hava hattının kurulması) ve Güney Annam'da (Nha Trang) ilerlemeğe başladılar, Tonkin'de, dönüşleri için, ilkin Çin ile (28 şubat Çunking antlaşması), sonra da Ho Şi Minh'in Vietnam'ı ile (6 mart tarihli anlaşmalar) müzakerelere giriştiler. 18 Martta, çinli birlikleri değiştirmek üzere Leclerc Hanoi'ye vardı, boşaltma işlerini bir an önce gerçekleştirmek amacındaydı; öte yandan Ho Şi Minh'in savunma bakanı

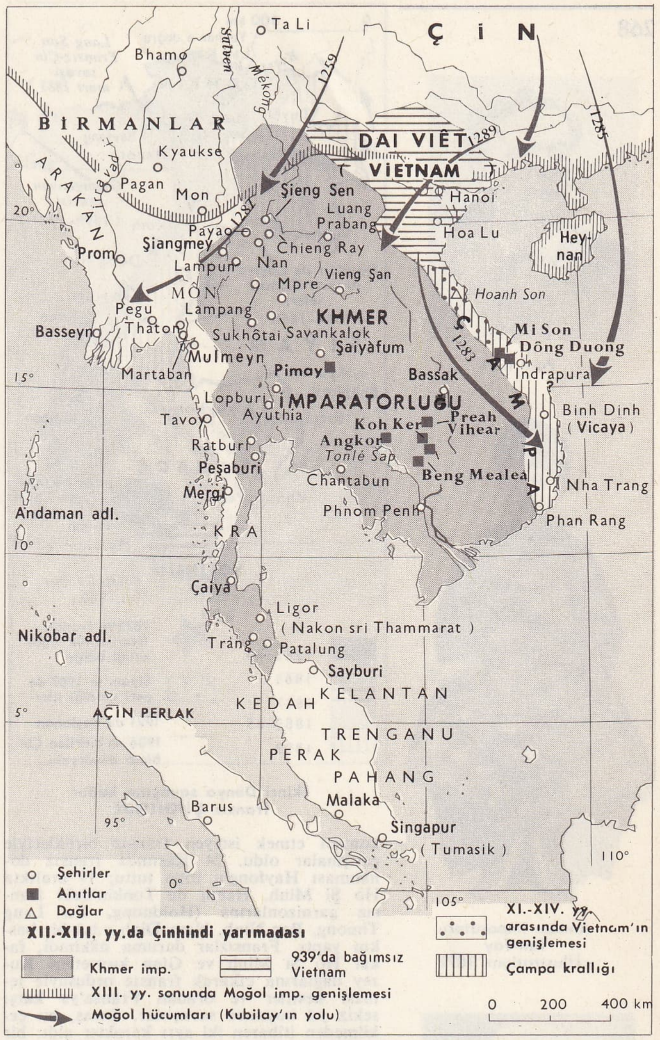

Angkor devrinde ÇİNHİNDİ yarımadası

Giap, Amerika'nın yardımıyle asker sayısı çok geçmeden 35 000'i bulacak olan Viet-minh ordusunu meydana getirdi. Dalat ve Fontainebleau konferanslarının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, Çin'den kara ve deniz yoluyle gelen amerikan silâhlarını

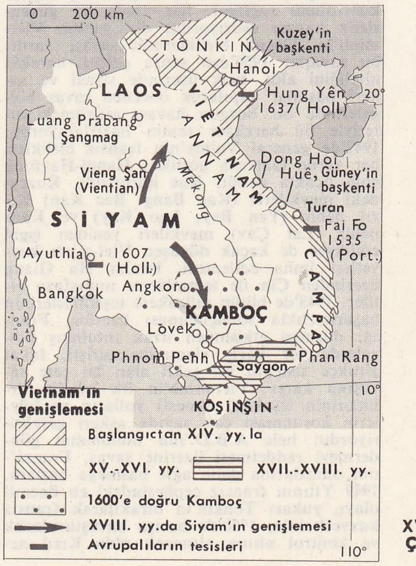

XV. ve XVIII. yy. arasında ÇİNHİNDİ yarımadası

kral Norodom

Foto. X (LAROUSSE)

Paul Bert

Annam imparatoru Tan-Tay «Illustration» 1891

Paul Doumer

Albert Sarraut

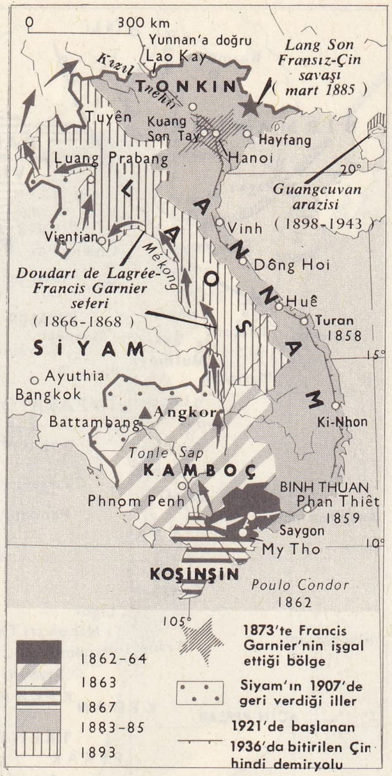

İkinci Dünya savaşına kadar fransız ÇİNHİNDİ

kontrol etmek isteyen fransız birlikleriyle çatışmalar oldu. 24 Kasımda fransız donanması Hayfong'u topa tuttu; 19 aralıkta Ho Şi Minh, Hanoi ile Tonkin'deki fransız garnizonlarına (Hoiduong, Fu Lang Thuong, Bac Ninh, Nam Dinh v.b.) bir baskın yaptı. Fransızlar duruma hâkimdi, fakat Ho Şi Minh ve Giap kuvvetleri Kuzey dağlarına çıkarak fransız ordusuyle teması kestiler ve oradan Fransa'ya karşı sekiz yıl boyunca savaştılar. Savaş, bu çekilmeden itibaren iki ayrı karakter aldı: bir yanda, bir satıh savaşı hüküm sürüyordu; bu, Viet-minh'in adamları tarafından bütün Çinhindi toprakları üzerinde sürdürülen, aralıklı da olsa, devamlı bir mücadeleydi; Viet-minh'in adamları, ustaca bir siyasî propaganda ve misillemelerin uyandırdığı terör sayesinde halkın işbirliğini, hiç değilse kontrolunu sağlıyor, her yerde bir güvensizlik havası estiriyordu; öte yanda, Viet-minh'in düzenli birliklerinin savaşı vardı; bu savaşlar 1950'den sonra gerçek harekât niteliğini aldı, halk üzerinde siyasî ve askerî baskılar yapılarak önceden savaş bölgelerinde bir bozgun havası estirilmek suretiyle bu harekâta zemin hazırlanıyordu. 1947'de general Valluy'nin fransız birlikleri her yerde taarruza geçtiler: Hanoi-Hayfong yolu ocakta açıldı, Hue kurtarıldı, Kuzeydeki mevkilere (Kao Bang, Bac Kan) Kızıl nehir (Yen Bay, Lao Kay) ve Kara nehir (Lai Çav) mevkileri yeniden işgal edildiyse de kaçak dövüşen Viet-minh kuvvetleri imha edilemedi, bunlar Ha Giang üzerinden Çin ile temaslarını muhafaza ettiler. 1948'de bütün müzakere teşebbüslerinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, Fransa, düşman etkisinden uzak tutulmuş bölgelerde bir barış siyasetine girişti, fakat gittikçe sistemli bir şekil alan bu çete savaşına karşı (Viet-minh'in ilk büyük birliklerin teşekkül etmesi) yolların ve köylerin korunması çok sayıda askeri gerektiriyordu; hele A.B.D.'nin mühimmat göndermeyi reddetmesi üzerine savaş, Fransa'nın omuzlarına daha ağır basmağa başladı. 1949 Yılının fransız cephesindeki en önemli olayı, yukarı Tonkin'in bırakılarak fransız kuvvetlerinin, 1950'de barışa kavuşturulacak ve kontrol altına alınacak olan Kızıl nehir deltasında toplanmasını öngören general Revers'in ordu müfettişliğidir.

● *1950-1954.* Mao Çe-tung'un Çin'deki zaferi ve Kore savaşının başlaması, 1950'de çatışmayı milletlerarası bir mesele haline getiren bir durum yarattı. Çin-Sovyet desteği ile Ho Şi Minh baştan başa silâhlı 3 000-4 000 kişilik birlikler teşkil ederken, Bao-Day'ın topladığı vietnamlı kuvvetlerin katılmasıyle güçlenen fransız kıtaları da Saygon'a şubat ayında bir heyet gönderen A.B.D.'nin maddî desteğine nihayet kavuşabildi. Çankayşek'in Tonkin'e sığınan çinli birlikleri (30 000 kişi) mart ayında Fransızlar tarafından silâhsızlandırılarak Fu Kok'a gönderildiler. Mayıstan itibaren Giap, bir yıldan beri Viet-minh'in fiilen çember içine aldığı kuzey fransız mevkilerine yirmi tabur askerle saldırdı. Kanlı savaşlardan sonra Dong Khe 17 eylülde düştü, That Khe, Lang Son ve Lao Kay ise boşaltıldı (ekim), Kao Bang'ın güneyinde fransızlar ağır bir yenilgiye uğradılar; bunun üzerine, general De Lattre tam yetkiyle Çinhindi'ne gönderildi (17 aralık). General, daha henüz görevine başlamıştı ki, Giap'ın Hanoi'ye karşı güçlü bir saldırısına göğüs germek zorunda kaldı; bu saldırı, 18 ocak 1951'de Vinh Yen'de başarısızlığa uğratıldı, şubatta Dong Trö'de Maokhe mevkii civarında, Hanoi-Hayfong yoluna yöneltilen saldırı da aynı şekilde püskürtüldü. Çok geçmeden inisyatifi ele alan De Lattre, ortak devletlerin savaşa katılma taahhüdünü elde ederek nüfuzunu arttırdı: Bao-Day genel seferberlik kararı aldı, ordusu 1951 sonunda 100 000 kişiyi buluyordu. Delta'nın çevresinde tahkimli bir çember kuruldu, Ninh Binh'de (mayıs), Lai Şav'da (nisanda yeniden işgal olundu) harekâta girişildi; Nghia Lo, Fransız hava kuvvetleri tarafından kurtarıldı. Sonbahar taarruzuna hazırlanan Giap'tan önce davranmak isteyen De Lattre, 14 kasımda Hoa Binh meydan muharebesine girişti ve bu suretle Viet-minh'in üç tümenini üç ay süreyle bağladı. 1952'de De Lattre'ın yerine geçen Salan, düşmanın sızdığı deltayı planlı bir şekilde temizledi. Ekimde, Giap, Tay ülkesine karşı şiddetli bir taarruza geçti; Nghia Lo 17 ekimde düştü, fakat Fransızlar, bütün saldırılara dayanacak metrislerle tahkim edilmiş bir alan haline getirdikleri Na Sam'da (1 kasım-15 aralık) direndilerse de, Viet-minh'in, 1953'te düşmanın harekât üssü haline getireceği Tonkin'in güneybatı sınırında yerleşmesini önleyemediler. Aynı yıl Viet-minh'in 40 000 kişiyle giriştiği Laos taarruzu Fransızların Luang Prabang ile Jarres ovasında aldığı karşı tedbirler sayesinde başarısızlığa uğratıldı (nisan-mayıs).

General Navarre, Salan'ın yerini aldığı sırada (haziran 1953), fransız birliği kuvvetlerinin mevcudu 230 000 kişiydi (7'si paraşütçü olmak üzere 90 piyade taburu, 400 uçak, 1 uçak gemisi), buna 160 000 Vietnamlı katılıyordu. Taarruz taktiği taraflısı olan Navarre, çok geçmeden Lang Son'a havadan indirme teşebbüsüne girişti, gizlice Na Sam'ı boşalttı (ağustos) ve burada toplanmış olan Viet-minh tümenini imha etmek üzere Thanh Hoa'ya saldırdı (ağustos). Bundan sonra Navarre, düşman muharebe birliklerini Delta'dan uzaklaştırmak, Fransızlardan yana savaşan Tay'lı çeteleri teşkilâtlandırmak ve Laos'u korumak amacıyle, kasımda, Dien Bien Fu'da geniş bir müstahkem mevki kurmağa karar verdi; çok geçmeden Viet-minh bu kuvvetlerle temasa geçti. Fakat Laos üzerine yapılan ikinci bir teşebbüsün (aralık) başarısızlığa uğraması üzerine ve Navarre'ın Annam'ın güney kıyısında giriştiği merkezkaç harekete rağmen (Ki Nhon'un alınması, ocak-mart 1954), Giap, Fransızların Dien Bien Fu'ya yönelttiği stratejik önemi hesaba katarak bütün kuvvetleriyle (100 000 kişi) buraya yüklendi; 7 mayıs 1954'te Dien Bien Fu'nun düşmesiyle de savaş ve Çinhindi seferi sona erdi. Viet-minh'in yeniden başlayan saldırıları, Fransızların bulundukları mevkilerde direnmeleriyle boşa çıkarken (Hung Yen ve Vinh Yen muharebeleri), 25 nisanda başlayan Cenevre konferansı çerçevesi içinde Trung Gia'da mütareke müzakerelerine girişildi (28 haziran). Çatışmalar 27 temmuzda sona erdi. Fransız kuvvetleri, Hanoi ile Hayfong'u 1955'te (Cenevre antlaşması), Saygon'u 1956'da (Güney Vietnam hükûmetinin talebi üzerine) boşalttılar. Fransız birliği kuvvetlerine 100 000 ölüye ve 114 000 yaralıya mal olan Çinhindi savaşı, komünist stratejisinin ihtilâlci üslûbuna örnek olan bir ideoloji mücadelesinin totaliter karakteri bakımından fransız ordusunu derinden etkilemiştir. (L)

Çinhindi Savaşı Hatıra madalyası, 16 ağustos 1945'ten itibaren Çinhindi'ndeki bir askerî teşekkülde doksan gün kaldığını ispat eden, yara almış veya ordu emrinde adı geçmiş savaşçılara verilen fransız madalyası (1953'ten sonra ihdas edilmiştir). Yeşil zırhlı ve dikine üç yeşil şeritli sarı kurdela. (L)

ÇİNİ i. (fars. *çin > çini).* Bir yüzü sırlı ve genellikle çiçek motifleriyle süslü, kilden yapılmış levha: *Duvarları kaplayan yeşil çiniler bu mabedin içine esrarengiz bir deniz altı aydınlığı veriyor* (Ahmet Haşim). [Bk. ANSİKL.] ‖ Banyo veya mutfak duvarlarına döşenen fayans: *Duvarların dökülmüş çinileri yerine çamur sıvanmış* (R. N. Güntekin). ‖ Çimentodan yapılmış, yerlere döşenen taş levha: *Kırk elli metre uzunluğunda, tabanı çini döşeli bir koridora girdiler* (K. Tahir). ‖ Sıf. Üstü sırlı ve süslü, pişmiş kilden yapılmış: *Çini soba. Çini vazo. Çini tabak.* ‖ *Çini mavisi,* mavi yeşil arası renk: *Bu suali, yine o çini mavi gözlü hanım soruyordu* (R. N. Güntekin). ‖ *Çini toprağı,* feldispatların bozuşmasıyle oluşmuş, yağlı dokumlu, işleme gereci olarak kullanılan killi toprak.

— ANSİKL. *Çini* ilkin Asya'da yapıldı. Önceleri toprak kaplar sırsız ve cilâsızdı. İçindeki sıvının sızmasını önlemek ve daha temiz olmalarını sağlamak için cam gibi bir madde ile sıvanması düşünüldü. Bu kaplar maden oksiti ve cam gibi maddelerle sıvanarak pişirilince sırlı kaplar, dayanıklı ve cilâlı tuğlalar elde edildi.

Sümer ve Asur anıtları cilâlı (sırlı) tuğlalarla kaplıdır. Mısırlılar da duvar yüzeylerini tabiat etkilerinden korumak için cilâlı tuğlayı kullandılar. İran'daki Dârâ sarayının duvarlarında bu cins tuğlalar vardı. Babil saraylarının süslemelerinde kalaylı sır tabakası uygulanıyordu. Tuğla mimarîsinde iyi sonuç veren bu teknik oradan İran'a sıçradı. Orta Asya Türkleri de çiniyi süsleme unsuru olarak kullandılar. Ünlü arap coğrafyacısı Yakut Hamavî (XIII. yy.) en güzel çinilerin Türkistan'da Kâşan şehrinde yapıldığını söyler. Araplar Asya'nın fethi sırasında buldukları gelişmiş çiniciliği, sonraları İspanya'ya kadar götürdüler. XIV. yy. İtalya'sı, Balear ve Mallorca adalarındaki atelyelerde yapılan kalaylı seramikleriyle ün yapmıştı. Bu seramiklerin üstü, bakır parıltıları veren madenî bir sır tabakasıyle kaplanırdı: Ortaçağın «yaldızlı çömlekleri» de bu tekniğe göre yapılmıştır. İspanya'da müslüman hâkimiyetinin sona ermesiyle, ünlü endülüs-magrıp çinilerinin yapımında, ağırlık Granada'dan Valencia ve Paterno'ya kaydı. Bu atelyeler ve Toledo, Barcelona, Talavera'daki benzerleri, İspanyol Araplarının sürülmesinden (1610) sonra yavaş yavaş değerini kaybetmeğe başladı.

XV. yy.da endülüs çinisi Sicilya'dan Floransa'ya geçti, burada ilk uygulayıcısı

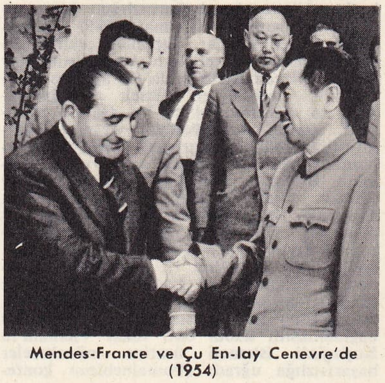

Mendes-France ve Çu En-lay Cenevre'de (1954)

Foto. Doc. «l'Illustration», Manuel (LAROUSSE)

Lucca della Robbia oldu. Daha sonra Floransa çevresinde Siena, Urbino, Gubbio ve özellikle Faenza'da atelyeler kuruldu. Bu atelyeler hızla gelişti ve büyüdü; 1530'dan itibaren bu atelyelerin yapım özellikleri birbirinden ayrıldı. Bu tarihten sonra, kimi baskı tekniğini sürdüren (Casa Pirota ve Caffagiolo gibi), kimi de çok zengin süslemeleri benimseyen («beyaz üstüne beyaz» tekniğinin yaratıcısı Castel Durante gibi) yeni atelyeler kuruldu. Urbino çinilerinde süslemeler minyatür sanatını andırır. Gubbio ve Deruta ise madenî sır tabakasına, güzel bir yakut kırmızısı katarak zenginleştirildiler. Buna karşılık Faenza, daha çok beyaz mine işini benimsedi.

XVI. yy.dan itibaren, süslemeli seramik sanatı yaygınlaştı. Conrade kardeşlerin atelyesi, bu çağ Fransa'sının en ünlü seramik atelyesi oldu. Başlangıçta bu atelyede çalışanların hepsi italyan sanatçılarıydı. 1630'dan 1740'a kadar mavi fon üstüne iran motifleri kullanıldı. 1750'den sonra çin motifleri uygulanmağa başlandı. 1721 Yılında Strasbourg'ta, hollandalı seramikçi Joseph Hannong, porselen fırınında hafif ateşle pişmiş, dört renkli çiniler yaptı. Süsleme olarak «Hint çiçekleri» uyguladı; 1750'den sonra çini eşyanın bütün yüzeyini kaplayan «tabiî çiçekler» kullandı. Ancak 1779'dan sonra Strasbourg, çinicilikteki üstünlüğünü kaybetmeğe başladı. Onun yerine Niderwiller (1748'den yüzyılın sonuna kadar çini yapımı) ve sayısız atelyelerin parladığı görülür: Aprey, Lunéville, Les İslettes ve Fransa dışında, Holitsch (Macaristan), Bayreuth ve Stralsund (Almanya), Rorstrand ve Marienberg (İskandinavya). 1749'dan sonra Fauchier ve Clérissey, Marsilya'da iki fırın kurdular; hafif ateşte pişmiş çiniler yapan bu iki fırın, bulduğu değişik renklerle, özellikle yeşilin aydınlık ve parlak bir tonuyle tanındı.

● İslâm sanatı hareketi Asya'nın çini sanatçılarını fethedilen ülkelere dağıttı. Mısır'da, Suriye ve İspanya'da son derece güzel çiniler yapıldı. İran'ın 1255'te moğol istilâsına uğraması üzerine birçok sanatçı Selçuklulara sığındı ve çiniciliğin Selçuk Türklerinde gelişmesinde etkili oldular. Selçuklular daha çok mozaik çini yaptılar. Mozaik kaplamalar çok defa geometrik bir süsleme meydana getiriyordu. Bu tip süslemenin önemli örnekleri Konya'da Karatay medresesi, Sırçalı medrese ve Alâeddin camiindedir.

Süsleme olarak mozaik çini ile yapılmış yazı da kullanıldı. Selçuk çinilerinin bilinen birkaç ustası Kerimüddin, Yusuf bin Abdülgaffar, Ahmedi Konevî ve Osman Tusî'dir.

En eski selçuk çinileri yapımı 1220 yılında biten Alâeddin camiinin mihrab bordürlerinde ve kubbesindedir. Mozaik tekniği ile işlenmiş bu çinilerde motif olarak renkli kıvrık dallar kullanılmıştır. Kubbenin kaidesindeki üçgen konsollarda da geometrik motifli çiniler yer alır. Kubadâbâd kazılarında ele geçen perdahlı çiniler anadolu selçuk sanatının en iyi örnekleridir. Kubadâbâd çinileri, sekiz köşeli yıldız, haç ve dik dörtgen biçimindedir. Renkler, firuze, kahverengi, lâcivert, beyaz, koyu yeşil ve siyahtır. Kadın ve erkek figürleri, kuşlar, balıklar ve diğer hayvanların konu olarak seçilmesi özellikle dikkati çeker. 1941'de Remzi Oğuz Arık tarafından yapılan Konya Alâeddin tepesi kazılarında Kubadâbâd çinilerine benzer parçalar bulundu. Bunların üzerinde süvariler, kadın, erkek figürleri ile bitki motifleri görülür. Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleymanbey camiinin iç kapısı ve mihrabı da selçuk mozaik çinilerinin en iyi örneklerindendir. XIV. yy. eserlerine örnek olarak, Karaman'daki Hatuniye medresesinin mihrap çinileri gösterilebilir.

Türk çinicilik sanatı XVI. yy.da Osmanlılar devrinde en yüksek seviyesine ulaştı. Osmanlılar mozaik çini yerine, levha çiniyi tercih ettiler. Bursa, Kütahya ve İznik'te taklidi imkânsız çiniler yapıldı. Osmanlılarda seramik iki kısma ayrılırdı. 1. Pişmiş topraktan yapılmış sırsız veya cilâsız seramik (çömlek); 2. *Kâşî* veya *çini* denilen sırlı, cilâlı çini. Bursa'ya yerleşen Osmanlılar dinî yapılarda mimarînin en önemli unsuru sayılan çiniyi çok ustalıkla kullandılar. Çelebi Sultan Mehmed, Türkistan'dan ve müslüman ülkelerden çinicilik ustaları getirtti. İlk osmanlı çinileri selçuk örneklerini andırır, renkler mavi, sarı, beyaz ve altın sarısıdır. Bakır yeşili de çok kullanılmıştır. Bu dönemde kırmızı renge rastlanmaz. Bursa'daki Muradiye camii, Yeşil cami, Orhan camii bu çinilerle süslenmişti. İstanbul'daki ilk türk yapılarından Çinili* köşkün çinileri Bursa'da yapılanların aynıdır. İznik atelyeleri XVII. yy.a kadar çalıştı. Sonra eski usuller büsbütün unutuldu, teknik bozuldu. Yapılan döşemeler fırında eğriliyor ve pişirme sırasında renkler şeffaflığını kaybediyordu. Evliya Çelebi İznik'te 9 çini atelyesi bulunduğunu yazar. Oysa Murad I devrinde atelye sayısı 300'ü bulmuştu.

İlk Bursa çinileri ince bir kaolin tabakasıyle kaplıydı. Kullanılan toprak iyi çini yapmak için gerekli özelliklere sahipti. Sonradan «bölmeli» denilen çiniler yapıldı. Bu metoda göre, çini levhalar üstüne bir cilâ ile çizgi ve işaretler çizilir, pişirilir. Bölmeler renkle doldurularak tekrar pişirme işine devam edilirdi. Çini yapımında gerekli kaolinin bol olduğu Kütahya, çinileriyle tanınmıştır. Açık ve koyu mavi, yeşil ve beyaz renkte Kütahya çinilerine ancak XV.-XVI. yy.da rastlanır. Sultan Murad III devrinde (1574-1595) bütün yapılarda İznik çinileri kullanıldığı için ihtiyaç çok fazlalaşmış, saray başmimarı Davud Ağa, özel kişilere çini satılmasını yasaklamak zorunda kalmıştır. Çinicilik Kanunî Sultan Süleyman devrinde en yüksek gelişme noktasına vardı. Avrupa'ya gönderilen türk çinileri, batının seramik sanatını büyük çapta etkiledi. Bu devir çinilerinde solgun sarı ile badem yeşili kaybolmağa başlar. Yerini çimen yeşili ile türk kırmızısı denilen domates kırmızısına bırakır. Bu makbul renk, türk çinilerinde 90 yıl kadar kullanıldı. Süsleme daha zengin ve daha gösterişli hale geldi. Rumî denilen üslûplaştırılmış hayvan motifleriyle süslenmiş çini panolar meydana getirildi. Süleymaniye ile Rüstempaşa camii, türk çiniciliğinin en güzel örneklerini sergiler. İmalâtın sırrı eski ustalarla birlikte kaybolduğu için parlaklığıyle ün salan ateş veya domates kırmızısı ortadan kalktı, yerini tuğla kırmızısına bıraktı. Ahmed III devrinde (Lâle devri) sanata eski gücünü tekrar kazandırmak teşebbüsüne girişildi. Bu amaçla, İznik'te tekrar atelyeler kuruldu. Bir gelişme sağlandı ise de klasik devir çinileri gibi çini yapmak hiç bir zaman mümkün olmadı. Ahmed III devrinden sonra çinicilik günden güne sönmeğe başladı. Bir ara Avrupa'dan bile çini getirildi. XIX. yy. sonlarına doğru Haliç'te bir çini ve porselen fabrikası kuruldu. Pek nadir olan bu mamullere «Eseri İstanbul» adı verildi. Yabancı ticaret mallarının rekabeti yüzünden bu fabrika da uzun ömürlü olmadı. Abdülhamid II devrinde Yıldız sarayı içinde bir çini porselen fabrikası kuruldu. Burada çok güzel çiniler ve porselen yapıldı, fakat sonra bu atelye de kapandı. İstanbul'da (Eyüp), Mürefte ve Çanakkale'de bir zamanlar oldukça tanınmış sırlı, cilâlı çanak çömlek ve çini yapılırdı. Çanakkale'de yapılan testi, ibrik, kahve fincanı gibi eşya çok tutuluyordu. Fakat bu fabrikalar bir süre sonra kapanmak zorunda kaldı.

Bugün Kütahya'da çini atelyeleri bulunmaktadır. Sümerbank'ın Yıldız fabrikasında da çini yapılmaktadır.

— Teknol. *Çini* çamuru, yaklaşık olarak yüzde 40 kaolin (arıkil), yüzde 40 kuvars ve yüzde 20 kireçten meydana gelir. Pişirme 1 000°C'de yapılır. Sır tabakası ise, feldispatlı kumla, bileşiminde yüzde 20 kalay bulunan bir kurşun-kalay alaşımının havada oksitlenmesiyle hazırlanmış bir cilâdır.

Feldispatlı ince çini. Porselen gibi beyaz ve parlaksa da sır geçirmez ve saydam değildir. Bu çini, dört maddenin karışımından meydana gelir: piştikçe beyazlaşan ve çamura esneklik veren plastik kil (yüzde 20-30); beyazlığı sağlayan kaolin (yüzde 25-30); çakmaktaşı gibi yağ emici silisli bir madde (yüzde 25-35); feldispatlı bir madde (yüzde 15-20). Bu karışıma göre hazırlanan çini hamurunda, yüzde 75 silis, yüzde 20 alümin ve yüzde 5 alkaliler bulunur. 1 200-1 300°C'de yapılan birinci pişimden sonra genellikle ikinci bir pişirme uygulanır. İki kere pişirilmiş çini, püskürtme ile sırlanır; sırın pişirilmesi de harmanlama fırınlarında veya sürekli fırınlarda 1 000°C'de yapılır. Sır kaplanmadan önce, ince çini üzerine zengin süslemeler işlenir.

Dien Bien Fu'da atış halinde 120'lik havan topu

Kalkerli ince çini, günden güne daha az uygulanan bir çini çeşididir.

Çini, yemek takımlarında ve kaplama malzemesi olarak (çini karolar, fayans) kullanılır. Ucuz ve güzel görünüşlü olduğu için tüketim alanı geniştir.

Çini yapımında 5 ayrı safha uygulanır; **1.** plastik hamurun döndürülmesi veya sıvı haldeki hamurun alçı kalıplara dökülmesi suretiyle parçaların şekillenmesi; **2.** sırlanmamış parçaların 1 200 ile 1 300°C arasında pişirilmesi; **3.** daldırma, sulama, püskürtme yoluyle veya fırça ile parçaların sırlanması; **4.** sır tabakasının bir fırça yardımıyle canlı ve parlak renklerle süslenmesi; **5.** sırlanmış ve süslenmiş çininin 950-980°C'de pişirilmesi. Böyle süslemelere, yüksek sıcaklıkta piştiği için «yüksek sıcaklık süslemesi» denir. Başka bir yapım şeklinde de, ince çini beyaz sırla kaplanıp süslenmeden pişirilir ve sonradan üzeri mat renklerle boyanır; ikinci pişirme *döner alevli izabe fırınlarında* ve daha düşük bir sıcaklıkta yapılır. Bu usul daha çok Marsilya ve Strasbourg'da uygulanır. Kalaylı sır genellikle, kurşun ve kalay çift oksidi, kuvarslı kum, kaolin ve feldispat, kırmızı kurşun oksit, sodyum karbonat ve deniz kumunun özel fırınlarda ergitilmesiyle elde edilir. Kurşun-kalay çift oksidi yerine, miktarları iyice hesaplanarak kırmızı kurşun oksit ve kalay oksit de koyulabilir.

◆ **Çinici** i. Çini yapan ve satan kimse.

◆ **Çinicilik** i. Çini yapmak işi.

◆ **Çinili** sıf. Çinilerle bezenmiş olan: *Çinili cami.* (→ Bibliyo.) [ML]

ÇİNİCİ (Behruz), türk mimarı (İstanbul 1932). İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık fakültesini bitirdi (1954). Çeşitli yarışmalarda birincilikler kazandı (en önemlileri: Erzurum Atatürk üniversitesi, Ortadoğu Teknik üniversitesi, İ.T.Ü. Kampüs ve çevresi düzenlemesi). Gerçekleştirdiği yapılar arasında D.S.İ. Genel müdürlüğü binası, Erzurum üniversitesi, O.D.T.Ü., Ankara Fen lisesi binası sayılmağa değer. (M)

ÇİNİLEK i. (esk. türk. *çinilemek*, yankılamak'tan *çinile-k*). *Halk dili.* Yankısının çokluğu yüzünden sesin iyi anlaşılmadığı yer. (M)

Çinili cami, İstanbul'da Üsküdar'da mimar Koca Kasım Ağa tarafından Ahmed I'in karısı Mahpeyker Kösem Sultan için yapıldı (1640). Kare planlı ve tek kubbeli olan caminin cephesini üç taraftan ahşap sütunlara oturan bir saçak çevreler. Her duvarın üst yarısında üç, alt yarısında iki pencere vardır. Caminin içinde bir hünkâr mahfili bulunur. Mermer mimber zengin süslemelidir. İç duvarlar, son cemaat yeri ve minaresinin külâhı çinilerle kaplıdır. Beyaz, siyah, mavi, lâcivert, yeşil, kırmızı ve mor renkli çinilerde en çok karanfil, lâle, erik çiçeği ve gül motifleri görülür. Kapısında şair Himmet'in, avlu kapısı üzerinde ise Fevzi'nin tarih kıtaları bulunur. Sağdaki minarenin şerefesinin alt kısmında yaprak şeklinde oyma süsler vardır. Cami, yanındaki sıbyan mektebi, darülhadis, çeşme,

Çinhindi Savaşı Hatıra madalyası

J. Letourneau ve imparator Bao-Day ,1946

general Lattre de Tassigny Hue'de teftiş sırasında (ocak 1951)

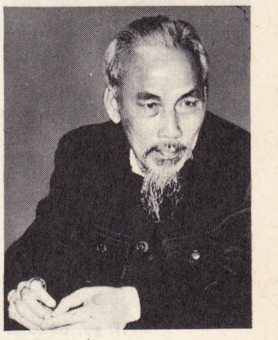

Ho Şi Minh

ÇİNİ

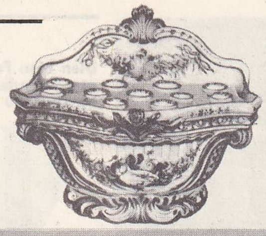

Meillonas, XVIII. yy.

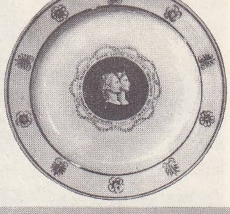

Sèvres, 1810

Saint-Armand, XVIII. yy.

Creil, 1830

Strasbourg, XVIII. yy.

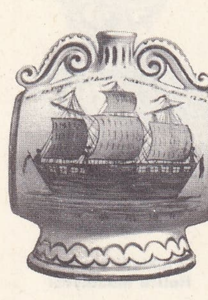

Nevers
Révolution devri

Staffordshire
1830'a doğru

Andrea Della Robbia okulu
italyan sanatı, XVIII. yy. sonu

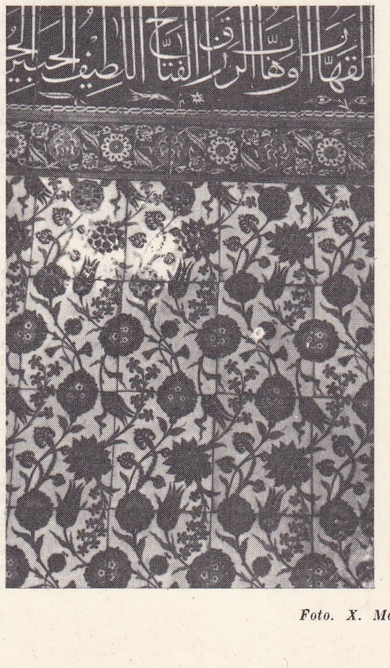

XVII. yy. osmanlı
çinisi

sebil ve çinili çifte hamamıyle bir külliye meydana getirir. (M)

Çinili köşk, Fatih'in İstanbul'da yaptırdığı köşk (1472). Topkapı sarayı hazine dairesi ile bir bütün meydana getirir. Çeşitli yıllardaki onarımlarda bozulan şekli, son restore edilişinde eski durumuna getirildi. Köşk, haç biçiminde tonozlarla çevrili bir orta kubbe ile köşelerde yer alan diğer kubbeli kısımlardan ibarettir. Giriş ekseni üzerindeki beş köşeli oda, dışarı doğru çıkıntı yapar. Köşkün ön cephesinde on dört direkli bir galeri yer alır. Giriş cephesindeki mozaik çiniler, selçuk devri özelliklerini gösterir. Lâcivert üzerine beyaz nesihle yazılmış tarih kitabesinin üstünde başka bir kitabe de vardır. Yan cephelerde şerit halinde uzanan çini dekoru, arka cephede sırlı tuğlalar arasına yerleştirilmiş çinilerden meydana gelen bir süsleme göze çarpar. Köşkün içini ve dışını süsleyen mozaik çiniler daha çok firuze, lâcivert, beyaz ve kahverengidir. Bursa'daki eserlerde olduğu gibi, iç duvarlar, altı köşeli firuze çinilerle süslenmiş, aralarına üçgen lâcivert çiniler konmuş; ayrıca ocaklar ve nişler yapılmıştır. Giriş ekseninin sonundaki beş köşeli odanın kubbesi içten, rölyef halinde rumî ve palmet dekoruyle bezenmiştir. 1875'te müze haline getirilen köşk, daha sonra Fatih ile ilgili eşyaların sergilenmesine ayrılmıştır. (M)

ÇİNİ mürekkebi i. taml. Özellikle yalama usulü resim boyamada ve çizgi çizmede kullanılan ve koloidal is karasından elde edilen katı veya sıvı mürekkep. (L)

Çİ-NİNG veya **DZİ-NİNG,** Çin'de (Şantung) şehir. Büyük kanal kıyısında; 82 600 nüf. Metalürji (demir ve bakır) ve dokuma sanayii. (L)

Çİ-NİNG veya **DZİ-NİNG** Çin'de (İç-Moğolistan) şehir, Moğolistan'ı baştan başa aşan (Ulan-Bator'a doğru) demiryolunun, Pekin-Paotou hattından ayrıldığı noktada; 80 000 nüf. Et konserveciliği. Yün yıkama. (L)

ÇİNİRA i. Kudüs tapınağında çalınan bir çeşit lir. (L)

ÇİNİŞİ bls. i. Çin'den gelen veya çin zevkine uygun olarak yapılmış küçük lüks ve fantezi eşya. (Bk. ANSİKL.) ‖ İpek üstüne sırma ve ibrişimle yapılan bir cins işleme. Çin işlemesi de denir.

— ANSİKL. *Çinişleri,* Hint, Portekiz, Holanda ve İngiliz şirketlerinin getirdikleri mallarla Avrupa'ya yayıldı. Fransa'da da çinişlerine ilgi, Uzakdoğudan gelen porselenler, mobilyalar, lake paravanlar ve ipeklilerin dükkânları doldurmasıyle, XVII.yy.-da başlar. Bu ilgi, taklitçiliği teşvik etti: porselen sanatını geliştirmek amacıyle araştırmalar (Saksonya, Saint-Cloud, Chantilly, Vincennes), iç süslemede ve mobilya yapımında lake panoların taklidi ve kullanılması (Vernis Martin); resimde ve duvar halıları projelerinde (Boucher, Pillement), duvar gömleklerinin oyulmasında çin etkisindeki motiflerin kullanılışı (Çinli tip ve görünüleri). Paris'teki Rohan konağının, Champs ve Chantilly şatolarının süslemeleri, çin modasının zarif örnekleridir. Çin modasına olan ilgi, XVIII. yüzyılın sonuna doğru azaldı. (LM)

Çin-Japon savaşları. *1894-1895 savaşı.* O yıllarda Çin'e bağlı bulunan Kore'de çıkan karışıklıklar üzerine, Pekin hükûmeti düzeni sağlamak için Seul'e askerî birlikler gönderdi. Bu durumdan yararlanarak Kıta Asyasında toprak edinmek isteyen Japonya, çin birliklerini götürmekte olan ingiliz gemisini batırdı ve 1 ağustos 1894'te Çin'e savaş ilân etti. Kore yarımadasının güneyine çıkarma yapan japon birlikleri, önce Pyong-Yang, sonra da Yalu'ya geri çekilen çin birliklerini darmadağın ederek Seul'ü işgal ettiler. Kore'ye takviye birlikleri çıkarmağa hazırlanan çin donanması, Yalu nehri ağzında japon filosunun hücumuna uğrayarak yenildi. Bu suretle Japonlar, Güney Mançurya'yı işgal ederek Port Arthur'un 80 km kuzeyine çıkarma yapmağa muvaffak oldular. 21 Kasım 1894'-te japon generali Oyuma komutasındaki birlikler, Çinlilerin zayıf bir mukavemetinden sonra Port Arthur'u ele geçirdiler. Çin donanmasının Vey-hay-vey'de yok edilmesi sonucunda Çin'in yenilgisi kesinleşti (1895). Savaş, Şimonoseki anlaşmasının imzasıyle sona erdi (17 Nisan 1895). Ancak, Formoza'daki çin ordusu bu anlaşmaya uymayarak adanın bağımsızlığını ilân edince, Japonya buraya da birlikler çıkardı; bu birlikler Formoza'da özel bir rejim kurdular. Avrupa devletleri de, Japonya'nın zaferini sınırlamak üzere müdahalede bulundular.

● *1937-1945 Savaşı.* Bu iki tarih arasındaki Çin-Japon savaşı, birbirinden bütünüyle ayrı iki biçimde gelişti. 1937'den 1941'e kadar olan dönemde, iki ülke resmen savaş halinde olmadıklarından Japonlar, çin limanlarını ve ulaştırma yollarını işgal ederek Çin'e boyun eğdirmeğe çalıştılar. 7 Aralık 1941'den itibaren, bu aykırı durum sona ererek açık savaş biçimine dönüştü ve İkinci Dünya savaşının çerçevesi içine girdi.

a) *1937'den 1941'e kadar olan dönem.* 1931'-den itibaren Japonlar, Mançurya'da işgal ettikleri toprakları genişletmek amacıyle bahaneler aramayı sürdürdüler. 1933'te Joho, 1936'da Çahar ve Sûy-yûen içlerine girdiler. Bu siyaset, Çin'de gittikçe artan tepkiler uyandırdı ve aralık 1936'da Japonlara karşı birleşik bir cephe kurmak amacıyle Çankayşek'in Guomintang partisiyle, Kuzeybatı Çin'i elinde tutan Çin Komünist partisi arasında bir uzlaşmaya varıldı. Bunun üzerine Japonlar tahriklerini arttırdılar: İlk iş olarak Pekin'deki büyükelçiliklerinin muhafızlarını, 2 000'den 20.000'e çıkardılar. Daha sonra temmuz 1937'de Pekin'in 25 km güneybatısında Marco Polo köprüsünde olaylar çıkarmaları ve ağustos 1937'de de Şanghay hava alanına birlikler indirmeleri üzerine, Japonya ile Çin arasında savaş başladı. Bu savaş ancak 1945'-te Japonya'nın yenilgiye uğraması ile sona erdi. Dikkate değer olan nokta Çin ile Japonya arasındaki bu savaş durumunun Sovyet Rusya'da büyük endişelere yol açmasıdır. İki ülke arasında, en tehlikelisi (temmuz-ağustos 1938'de Cang-gu-fıng'da olmak üzere birtakım sınır olayları başgösterdi. Sibirya-Mançurya sınırındaki Khassan gölü bölgesinde, askerî mahiyette manevralara girişildi; Blucher komutasındaki Rus ordusu, Japon kuvvetlerini büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu çatışma, ordusunu yeniden teşkilâtlandırmakta olan Çin'de tam bir şaşkınlık yarattı: Çin'in 2 milyon askerinden yalnız 100.000'i bir alman askerî heyeti tarafından teşkilâtlandırılmıştı. Sadece bunlar modern bir savaşı sürdürebilecek durumdaydı. Buna karşılık Japonya, 1937'de 31 ve 1938'de 43 modern tümene sahipti. Nitekim Çankayşek'in komutası altında bulunan ve şiddetli Japon saldırıları karşısında baskına uğrayan Çin orduları savaş alanını terk ettiler. Japonlar, kısa zamanda Tientsin ve Peking'deki karargâhları ele geçirdiler, Şanghay yakınında Çinlilerin güçlü direnmesinden sonra, aralık 1937'de Nankin'i ve ekim 1938'de Han-kou ve Kanton'u zapt ettiler. Japonlar bundan sonra, ocak 1939'da Haynan'a yerleştiler. Savaş ilân etmekten ve saldırgan durumuna düşmekten dikkatle sakınarak sadece Çin limanlarını ablukaya veya ele geçirmeye (Şan-tou, Hsia-mın, Ven-cov) giriştiler. 1939 Başında Japonlar Çin'in hemen hemen bütün stratejik noktalarını ellerinde tutuyorlardı ama siyasî ve iktisadî bakımlardan bir kontrol sağlamayı başaramamışlardı. Çankayşek'in planı düşmanı durdurmak, yıpratmak ve genel çatışmada Çin'in tarafını tutması beklenen müttefikleriyle bağlantısını muhafaza etmek oldu. 1938 Sonundan itibaren Çankayşek, Sıçuan yaylalarına çekilerek önemli Çin topraklarını, hattâ bir ticaret ve sanayi merkezi olan Han-kou'yu terk etti ve Çungçing'i savaş başkenti yaptı (1938-1946). Bu cephe 1944'e kadar büyük bir değişiklik olmaksızın, her biri 5 000 kişilik 300'ü aşkın tümen halinde düzenlenmiş 2 milyondan fazla asker tarafından savunuldu. Bu birlikler dokuz savaş bölgesine bölünerek Moğolistan'dan Dung-ting gölüne ve oradan da (T) şeklinde Ning-pu'ya ve denize doğru yayılmışlardı. Bu cephenin gerisinde de bir milyon kişi eğitim görmekteydi. Ayrıca amerikan malzemesiyle teçhiz edilmiş 20 tümenlik stratejik bir kuvvet, Çung-çing yakınında bulunuyor ve her yıl yenileniyordu. Mao Çe-tung komutasındaki VIII. komünist ordusu ise (başlangıçta 6 tümenli) Sarı nehir boyunca uzanan bir kesimi tutuyordu. Çok elastikî olan bu tertibe rağmen, Japonlar iki veya üç tümenlik kuvvetle saldırarak ara sıra cepheyi yarmayı başardılar (Çang-şa muharebeleri, 1942-1944). Fakat Çinliler, cepheyi yaran japon kuvvetlerini arkadan kuşattılar ve sistemli gerilla akınlarıyle Japonları ele geçirdikleri topraklarını terke mecbur ettiler. Japon hatları gerisinde kalmış veya oraya gönderilmiş olan 500 000'den fazla Çinli, işgal kuvvetlerinin ulaşım yollarını felce uğrattı ve onları müstahkem şehirlerden, ancak gündüzleri ve kuvvetli birlikler halinde çıkmak zorunda bıraktılar. Mevcudu 150 000

Foto. X. Mauroux, Tesur, Renaissance, Giraudon, Rep. (LAROUSSE) ; Turizm ve Tanıtma bakanlığı (MEYDAN)

kişilik birlikleri bulan düzenli müfrezeler ve çeteler, Kanton dolaylarıyle, Orta Çin ve özellikle Şandung ve Şansi eyaletleri bölgelerini işgal ve tahrip ettiler; (ayrıca VIII. Orduya bağlı komünist gerillalarının nüfuz bölgeleri de Mançurya'ya kadar uzanıyordu).

Bu insan duvarı önünde Japonlar bir milyon kişiden fazla bir kuvveti (30 ilâ 45 tümen), hafif birlikler veya dağ tugayları halinde yeniden teşkilâtlandırarak bu cepheye bağlamak zorunda kaldılar. Kara ordusuna ait bütün uçaklar Çin'de kullanıldı; Hnn-kou'da üslenmiş olan deniz kuvvetlerine bağlı stratejik bombardıman uçakları ise Sıçuan ve Guei-cou şehirleri üzerine akınlar yaptı.

b) *Büyük Asya için savaş (1941-1945).* Japonya'nın Pearl Harbor baskını üzerine Çankayşek, Almanya'ya, İtalya'ya ve Japonya'ya savaş ilân etti (9 aralık 1941). 1940'ta Nankin'de Vang Cing-vey kukla hükûmetini kurmuş olan Japonya, bu sırada «Büyük Asya» savaşını ilân ediyordu. Vang Cing-vey, 1942'den 1944'e kadar, 30 tümenlik bir kuvveti seferber etti. Bunlar Japon ordularının yanında savaşa katıldılar. Çin cephesinin istikrarlı oluşu, Amerikalıların Birmanya'dan itibaren Guenming ve Çung-king'den geçerek Siang-fan'a kadar uzanan bölge üzerinde büyük hava alanları şebekesi inşa etmelerine imkân verdi. Guy-cou'dan başlayarak Çang-şa'dan geçen ve Çıkiang'da denize ulaşan bir bağlantı sağlandı. Japon işgal bölgesindeki gizli hava alanlarıyle düşmana karşı direnme düzeni tamamlanmış oldu. «Kızıl yol» yahut «Gobi yolu» Sovyet Rusya ile, Birmanya yolu ise (Birmanya'nın Japonlar tarafından istilâsına kadar) Hindistan ile irtibat imkânı sağladı. Öte yandan Amerikalılar, Chennault emrindeki küçük bir hava birliğini muharebeye soktular ve general Stillwell'i Çankayşek'in yanına verdiler. Amerikalılar, ileri hatlardaki hava alanlarının savunulmasında Çinlilerin büyük ölçüde ihmalci davranmaları üzerine, 1942'den itibaren, Japon takımadalarını bombardıman etmek üzere uçaklarını Çin topraklarında üslendirmek tasarısından vazgeçtiler. Bununla birlikte Amerikalılar, Çin ile Hindistan (Assam) arasında bir hava ulaştırma yolu kurdular. Bu yolun 1942'de 1960 ton olan aylık taşıma kapasitesi, 1945'te 70 000 tona ulaştı. Böylece 1942'den itibaren 20 000'den fazla çinli er, eğitim görmek üzere Hindistan'a nakledildi. 1943'te Çin'de bir çeşit denge sağlanmış bulunuyordu; fakat 1944'te Çinliler Çang-şa'yı japon birliklerine bıraktılar. Japonlar, Birmanya'daki birlikleriyle karadan bağlantı sağlamak amacıyle Kanton ve Çinhindi'ne doğru saldırıya geçtiler ve Amerikalıları, son hava üslerini terke zorladılar. Mart 1944'te biri İngilizlerle birlikte Birmanya'dan, öteki Yûnnan'dan hareket eden iki çin ordusu, ocak 1945'te birleştiler ve böylelikle Çankayşek komutasındaki çin birliklerini, tecrit edilmiş durumda kalmaktan kurtardılar. 8 Ağustos 1945'te Sovyet Rusya'nın müdahalesi, gerilla savaşlarının artmasına sebep oldu; bu gerilla savaşları Japonların kendi deniz üsleriyle bağlantısını kesmekle kalmadı, aynı zamanda (hiç değilse Kuzey bölgede) Çin hükûmet birliklerinin Mançurya'ya doğru sarkmalarına da engel oldu. 15 Ağustosta imzalanan mütareke gereğince Çankayşek'e teslim edilen japon kıtaları (1 300 000 kişi), asayişin korunması bakımından çin kıtalarıyle işbirliği yapmak zorunda kaldı. Okinava'dan gelen Amerikan III'üncü deniz piyadeleri kolordusu, Tientsin ve Pekin havaalanlarını ele geçirdi ve Birmanya'dan uçaklarla gelen çin ordularına, Mançurya'yı işgal etme imkânı verdi. 1946'da amerikan birlikleri tekrar gemilere bindirilirken rus kıtaları da Mançurya'yı boşaltıyorlardı. Bundan hemen sonra da Çankayşek'in, Amerikalılar tarafından teçhiz edilmiş 40 tümenlik ordularıyle Mao Çe-tung'un komünist birlikleri arasında iç savaş başladı ve bu savaş sonucunda komünist kuvvetler bütün Çin topraklarına hâkim oldular (1949). [Bk. ÇİN] (L)

ÇİNJU, Kore'de (Güney Kore) şehir. Naktong ırmağı kıyısında; 77 500 nüf. Tarım pazarı (pirinç, pamuk ve tütün). [L]

ÇİNKO i. Kim. Mavimsi beyaz renkte, havadan etkilenmeyen ve parlatılmağa elverişli maden. (Bk. ANSİKL.) ‖ Sıf. Çinkodan yapılmış: *Çinko levha.*‖*Çinko giderme,* başka madenlerin bileşiminde veya alaşımlarda bulunan çinkoyu, ayrıca bazı parçaların yüzeyini kaplayan koruyucu çinko tabakasını, bulunduğu ortamdan ayırmak. [Çinko, madenin bileşiminde bulunuyorsa, giderme işi metalürjik bir arıtma işlemiyle, tabaka halindeyse çözündürme yoluyle yapılır]. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çinko kaplama,* koruyucu bir çinko tabakasıyle örtme.
— Coğ., Eczc. ve Metalürji. Bk. ANSİKL.
— Teknol. *Sanat çinkosu,* bronz gibi eritilip dökülebilen ve küçük heykeller, şamdanlar v.b. yapmakta kullanılan çinko. (BRONZ TAKLİDİ de denir.) ‖ *Süsleme çinkosu,* yüksek binaların ve lüks yapıların üst kısımlarının süslenmesinde kurşun yerine kullanılan çinko.
— ANSİKL. Kim. *Çinko,* atom numarası 30 ve atom ağırlığı $Zn=65{,}38$ olan elementtir. Soğukta kırılabilen, mavimsi, beyaz renkte çinko madeni 100°C - 150°C arasında işlenebilir, haddeden çekilebilir. 419,4°C'de ergir, 907°C'de kaynar; ergimiş haldeki madenin yoğunluğu 7,1'dir. Kuru havada soğuktan etkilenmez, nemli havada, madenin derinlemesine oksitlenmesine engel olan ince bir koruyucu hidrokarbonat tabakasıyle örtülür. Kızıl derecede, yeşil bir alevle yanarak çinko oksit ZnO verir. İndirgendir, sıcakta su buharını ayrıştırır. İçindeki yabancı maddelerden dolayı âdi çinko, seyreltik asitlerden etkilenerek çözünür ve hidrojen ile çinko tuzlarını verir. Bakır, kurşun, gümüş gibi güç oksitlenen madenleri, eriyik halindeki bileşiklerinden çökeltir. Kaynar haldeki alkali çözeltilerde, zinkat ve hidrojen vererek çözünür.

Çinko bileşiklerinin başlıcaları şunlardır:

Çinko buharının yanmasıyle elde edilen çinko oksit ZnO. Zehirli olmayan ve kükürtlü hidrojen etkisi ile kararmayan bu madde, boyacılıkta *çinko beyazı* veya *çinko üstübeci* adı altında kullanılan beyaz bir tozdur. 600°C'de karbon ile indirgenir. Amfoter bir oksittir; asitlerle birleşince çinko tuzlarını, alkalilerle birleşince de sodyum zinkat Na_2ZnO_2 gibi zinkatları verir.

Çinko tuzu eriyiği üzerine amonyak etkisi ile elde edilen çinko hidroksit $Zn(OH)_2$, asitlerin ve alkalilerin etkisiyle çözünebilen beyaz bir çökeltidir.

Çinko klorür $ZnCl_2$, hidroklorik asidin çinko veya çinko oksidine etkimesiyle elde edilir. Su alarak bozulduğu için, nem çekici olarak kullanılan beyaz, katı bir maddedir. Tabiatta blend olarak bulunan çinko sülfür ZnS, beyaz renktedir. Kristal yapılı bir türü, ışığın ve radyo-aktif maddelerin etkisiyle fosforesan (fosforışıl) hale gelir. Dezenfektan bir madde olan çinko sülfat, sülfürik asidin çinkoya etki etmesiyle elde edilir ve 7 molekül su ile kristalleştirilir (beyaz vitriol, beyaz sülfat).

Çinko tuzları beyaz veya renksizdir. Eriyikleri, ayıraç fazlasında çözünen beyaz hidroksit çökeleği verir. Amonyum sülfür, bu eriyiklerle beyaz bir sülfür çökeltisi verir. *Organik maden türevleri.* Çinkonun ilk organik maden bileşikleri olan çinko metil ve çinko etil, 1849'da Frankland tarafından elde edildi. $Zn\ R_2$ formülü ile gösterilen *basit* türevler veya *çinko alkoyl* de, R tek değerli karbon köküdür; R—Zn-l formüllü çinko alkoyl'ün iyodürleri de *karmaşık* türevlerdir.

Çinko alkoyller havada tüten, fena kokulu, yakıcı sıvılardır; genellikle çok kolay tutuşur ve ancak karbon dioksit akımlarında işlenebilir. Saf veya alaşım halindeki çinkoya, alkol iyodür etkisiyle elde edilir. Ara ürünü olarak elde edilen karmaşık türev, sıcaklığın artmasıyle çinko iyodür ve basit türev vererek ayrışır. Ayıraç madde olan çinko metil $Zn\ (CH_3)_2$, 46°C'de, çinko etil $Zn\ (C_2H_5)_2$ ise 118°C'de kaynar. Etil asetat gibi karmaşık organik çinko türevleri de, eritici bir eriyikle veya çinko klorür anhidritin organik mağnezyum üzerine etkimesiyle elde edilir. Ketonlara etki etmediğinden, bir asit klorürü etkisiyle ketonların hazırlanmasında kullanılır.

— Coğ. Dünya *çinko* üretimi, 1939'daki

1

çiniler

1. müslüman sanatı, XIII. yy.
2. Montpellier çinisi, XVI. ve XVIII. yy.
3. Faenza (Ravenna) çinisi, 1490'a doğru
4. Rouen çinisi, XVII. yy. sonu
5. Paris çinisi, Necker ve karısının arması işli

2

3

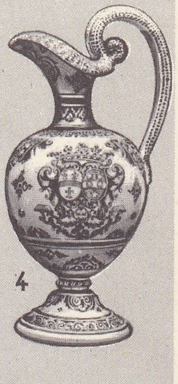
4

5

6

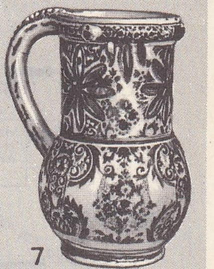
7

9

8

10

6. Marsilya çinisi; 7. Lille çinisi; 8. Niderviller çinisi (1784); 9. Şam çinisi (XVI. yy. türk sanatı); 10. Delft çinisi (Reygens yapımı, 1667)

Foto. Carjot. X. Giraudon, Dr. Chompret, Nicklès (LAROUSSE)

1 860 000 tona karşılık bugün 3 140 000 tonu aşmaktadır. Üretimde 458 000 t ile birinci gelen A.B.D.'yi, Kanada (455 000 t), S.S.C.B. (400 000 t), Avustralya (343 000 t), Peru (285 000 t), Meksika (251 000 t) ve Japonya (193 000 t) takip eder. Avrupa'da en büyük üretici Polonya'dır (145 000 t). Ardından İtalya (136 000 t), Batı Almanya (113 000 t) ve İspanya (94 000 t) gelir. En önemli döküm yerleri, büyük üretici ülkelerin yanısıra Belçika, İngiltere ve Fransa'dadır. A.B.D., dünya üretiminin 1/3'ünü, Ortak pazar ülkeleri ise yüzde 20'sini arıtır.

— Eczc. *Çinko* tuzları antiseptiktir; merkezî sinir sistemine etki eder, çözündükleri zaman zehirli ve yakıcıdır. Özellikle yakıcı olan *çinko klorür,* bazen kulak-boğaz-burun ve kadın hastalıklarında kullanılır. Alibour suyunun temel maddesi olan *çinko sülfat,* mikrop öldürücü, kanamayı durdurucu ve büzücü özellikleri dolayısıyle yüzde 0,5-1'lik eriyik halinde göz ilâcı olarak kullanılır. Günde 2-5 miligramlık *çinko fosfür* ve günde 5-10 santigramlık *çinko valerinat,* oldukça zehirli sinir yatıştırıcıdır. Zehirsiz ve çözünmeyen bir ağrı dindirici olan *çinko oksit,* Meglin haplarının bileşiminde bulunur; ancak daha çok haricî olarak, tabiî halde veya merhem şeklinde kullanılır: meselâ yüzde 10 çinko oksitli vazelin merhemi ve içinde yüzde 25 çinko oksit bulunan çeşitli merhemler. Oksijenli su gibi oksijen açığa çıkaran *çinko peroksit,* bir çinko oksit ve peroksit karışımıdır; merhem veya pomat şeklinde antiseptik olarak kullanılır. Çinko, yalnız başına veya protaminlerle beraber, ensülinle çeşitli bileşikler meydana getirir. Böylece çinko, ensülin etkisinin sürekli olmasını sağlayarak «geciktirici» görevi yapar. Bazı çinko-protamin ensülinlerinin etkisi 24 saatten fazla sürer.

— Metalürji. Eski çağlarda *çinko* saf halde bilinmiyor, ancak bakır veya bakır ve kalayla yaptığı alaşımları ile tanınmıyordu. Bu alaşımlarda, adı geçen maden filizlerinin

Çin-Japon savaşı (1937-1945)

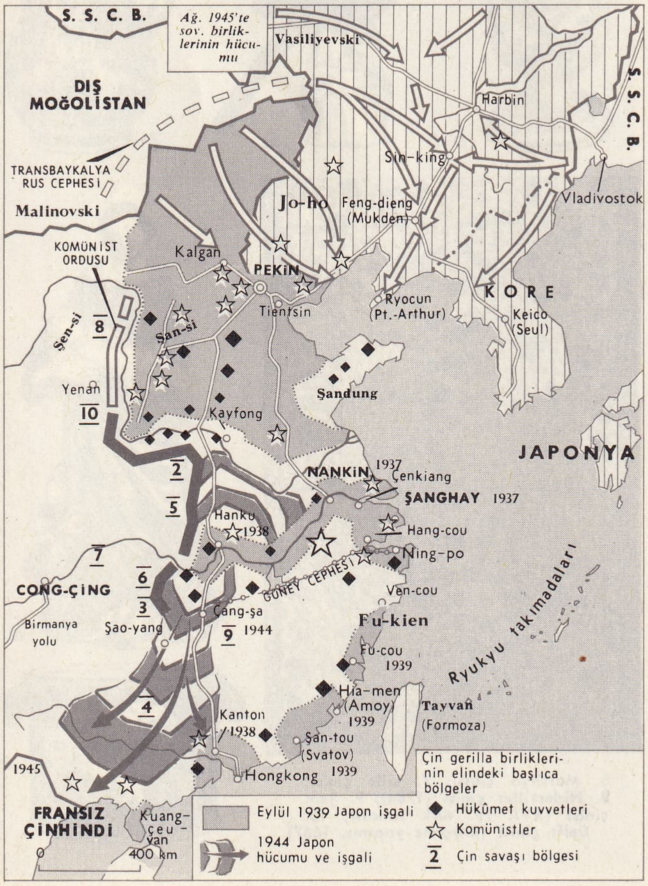

veya çinko oksit ve bakırın kömür ile indirgenmesinden elde edilirdi. «Vieille-Montagne» şirketinin gelişmesine yol açan Moresnet madeni, Ortaçağın başında işletilmeye açıldı. Bu ocaktan çıkarılan kalamin taşı, Namur halkı ve Dinant'daki imalâtçılar tarafından kömür ve bakırla karıştırılarak, elde edilen pirinçten süs eşyaları ve kaplar yapıldı. Çinko'nun adı XVI. yy.ın büyük kimyacısı Paracelsus tarafından verildi. Bu çağlarda çinko, doğudan getirilirdi. Bugünkü üretim usulü, kalamin taşından çinko elde etmek şartıyle Napoléon I'den Moresnet madenini işletme imtiyazını alan Liège'li rahip kimyacı Daniel Dony tarafından bulundu.

● *Üretim.* Çinko, bileşimindeki maden oranı genellikle yüzde 40-50 olan, başlıca 2 tür filizden üretilir: *kalamin* tipindeki okşitli filizler (çinko karbonat ve silikat) ve *blend* tipindeki sülfürlü filizler (çinko sülfürle karışık kurşun sülfür). Filizin zenginleştirilmesi elektromagnetik ayıklama ve yüzdürme ile sağlanır. Değerli kısımları işe yaramayanlardan ayırmak için, gaz yayarak yüzme işlemine yardım eden sülfürik asit kullanılır. Ülkelere ve filizin zenginliğine göre, iki üretim usulü uygulanır:

1. *Kuru yolla üretim.* İlk basamakta, karbonatın (kalamin) uygun bir sıcaklığa kadar ısıtılıp ayrıştırılması veya blend'in 900°C'ye doğru kavrulmasıyle çinko oksit elde edilir. İkinci basamakta çinko oksit kömürle indirgenerek, maden açığa çıkarılır. Madeni, içindeki yabancı maddelerden (daha uçucu olan kadmiyum hariç) ayırmak için 918°C olan kaynama noktasından daha yüksek bir sıcaklıkta damıtmak gerekir. Çinko, aşağı yukarı 500°C'de sıvı olarak elde edilir. Madene karışmış çok ince çinko oksit tozları, kor toplama kabında toplanır (çinko grisi).
Bu yolla elde edilen madende, kadmiyum, kurşun, bakır ve demir gibi yabancı maddeler bulunduğu için, bir alev fırınında eritilerek veya ayrımsal damıtma yoluyle arıtılır. (Saflık derecesi yüzde 99,99'dur.)

2. *Yaş yolla üretim.* Zenginleştirilen ve ince olarak öğütülen filiz, seyreltik sülfirik asitle karıştırılır. Mangan dioksit yardımıyle demir, çinko yardımıyle de kadmiyum ve bakır, ortamdan ayrılır. Temizlenen eriyik, anotta çözünmeyen kurşun, katotta ise yaprak şeklinde alüminyum kullanmak suretiyle elektrolizlenir (Anaconda usulü). Alüminyum katottan alınan çinko, alev fırınında eritilir.

● *Kullanma alanları.* Üstünde koruyucu hidrokarbonat tabakası bulunduğu için, havadan etkilenmeyen çinko levhalar, damların kaplanmasında kullanılır. Yaprak veya saç şeklindeki çinkodan, ayrıca basım işlerinde ve kuru pillerin yapımında yararlanılır.

Madene «bronz» görünümünü kazandıran bir alaşımla galvanoplasti yoluyle, kaplanıp döküm yapılan çinko, çeşitli sanat eşyaları yapmakta kullanılır. Su, su buharı, organik maddeler, benzenli ve klorlu eriticiler gibi bazı ortamlardaki demir ve çelik üzerinde çinko etkin bir koruyucudur. Bu korumayı sağlamak için, çeşitli çinko çöktürme metotları uygulanır.

● *Çinko alaşımları.* Çinko, birçok bakır alaşımlarında bulunur: bileşiminde bakır ve yüzde 45 çinko bulunan pirinç*; bakır, kalay ve yüzde 5 oranına kadar yükseltilebilen özel elementlerle yapılan özel bronzlar*; bakır, nikel ve yüzde 20-25 oranında çinko ile yapılan alman gümüşü.
Bileşiminde yüzde 4 alüminyum, yüzde 3'e kadar bakır ve çok az miktarda magnezyum bulunan Zamak* tipindeki alaşımlar, döküme elverişli olmaları, mekanik özellikleri ve maliyet fiyatlarının düşük olması sebebiyle özellikle otomobil sanayiinde kullanılır.

● *Çinko giderme.* Gümüşlü kurşundaki gümüş, çinkolama usulüyle çıkarıldığı zaman, 350°C'de, kurşunun içinde kendi ağırlığının yüzde 0,6'sı kadar çinko kalır. Çinko, kurşuna oranla daha kolay oksitlendiği için, *çinko giderme* işleminde su buharı tarafından

$$Zn + H_2O \rightarrow ZnO + H_2$$

tepkimesine göre oksit haline dönüşür.

Bu işlem sırasında çinkolu kurşun, alttan ısıtılan, yarım daire biçiminde kaba aktarılır. Yeterli sıcaklık sağlandığı zaman, erimiş haldeki banyoya *(eriyik'e)* su buharı gönderilir. Birkaç saat sonra, eriyik üzerinde kırmızımsı sarı renkli bir kabuk meydana gelir. Kurşundaki bütün çinkoyu ve öteki oksitleri tutan bu kabuk alınınca geriye, piyasaya sürülen kurşun kalır. Bir parçanın yüzeyinde (galvanizli saç) bulunan çinkoyu gidermek için, ya kimyasal alkali çözündürme veya elektrolitik çözündürme (çinko, anotta toplanır) usullerine başvurulur.

Çinko metalürjisinde birkaç yıldan beri, çinko oksidin yatay fırınlarda kömür yardımıyle indirgenmesi ve bu işlem sırasında meydana gelen maden buharlarının yoğunlaştırılması usulü uygulanıyor. Hem saf çinko elde edilmesi, hem de sürekli usullerle verimin artırılması için başlıca üç metot kullanılır.

● Çinko sülfat eriyiğinin elektrolizi, yüzde 99, 995 saflığında çinkonun elde edilmesini ve bileşimdeki kadmiyum, bakır, gümüş, antimon ve germanyum gibi değerli elementlerin yeniden değerlendirilmesini sağlar.

● Düşey yerleştirilmiş bir pota içinde yapılan sürekli indirgeme usulünde (New Jersey usulü), odun ve kok kömürü katılmış çinko oksit filizi, cihaza doldurulmadan önce briket ve kok haline getirilir. Çinko buharları yoğunlaştırılır ve sıvı haldeki maden, grafit türbinler yardımıyle sürekli olarak alınır.

● İmperial Smelting corporation tarafından hazırlanan hazneli fırın veya çinko yüksek fırını usulünde, bir çinko kurşun karışımı olan maden filizi, fırına eritici maddelerin eklenmesiyle işlenir. Fırının üst kısmında damıtılan çinko, yoğunlaştırıcılara gönderilirken, sıvı haldeki kurşun da haznenin dibine akar.

◆ **Çinko alkoyl** i. Kim. Organik maden türevleri.

◆ **Çinko etil** i. Kim. Çinkolu organik maden bileşiği, $(C_2H_5)_2Zn$.
— ANSİKL. *Çinko-etil,* havada kendi kendine alevlenen ve 118°C'de kaynayan bir sıvıdır. Sodyum eşliğinde, çinkonun etil iyodüre etkimesiyle elde edilir. Çeşitli organik sentezlerin yapılmasında kullanılır.

◆ **Çinkolama** i. Çinko ile kaplama. ‖ Saç levhaların veya yumuşak çelikten yapılmış parçaların, erimiş çinko banyosuna daldırılması (galvanizleme), toz halindeki çinko ile ısıtılması (şerardizasyon), tabanca ile çinko tozları püskürtülmesi (madenleştirme) suretiyle veya elektrolitik kaplama yoluyle ince bir çinko tabakasıyle kaplanılması. ‖ Bir karışıma belli miktarda çinko katma.

◆ **Çinkolu** sıf. Bileşiminde çinko bulunan: *Çinkolu maden filizleri.*

◆ **Çinko metil** i. Organik maden türevleri. (LM)

ÇİNKOFEN i. (fr. *cinchophène).* Eczc. Fenilkinoleinkarboksilik asidin halk arasında yaygın adı. (Yetişkinlere, 24 saatte 0,5 ile 3 gr.lık dozlar halinde verildiği zaman idrar söktürücüdür. Laboratuvar çalışmalarında hayvanlara verildiği zaman, mide ülserine yol açar.) [L]

ÇİNKOGRAF i. Çinkografya ustası. (L)

ÇİNKOGRAFYA i. Taş basmacılığına benzeyen, fakat taş yerine çinko levha kullanılarak yapılan resim basma usulü. (L)

ÇİN-LİNG veya **TSİN-LİNG dağları,** dağ seti; Kûn-Lûn eksenini Orta Çin'e kadar uzatır ve Vey ile Huang-ho havzasını, Han ile Yangdzı havzasından ayırır. Birinci zamandan kalma granit ve şistten meydana gelme bir kütledir. En yüksek noktasına Tai-pey-şan'da (4 107 m) ulaşan, 2 500 m yüksekliğinde sürekli bir sırt meydana getirir. Kuzey yamacı meşe ormanları ve kozalaklı ağaçlarla kaplıdır; güney yamaçlarıyse, kara meşe ve manolya gibi güney ağaçlarıyle örtülüdür. (L)

ÇİNNAMPO veya **NAMPO,** Kore'de (Kuzey Kore) şehir. Sarı denize dökülen Taedong ırmağının halici kıyısında. Metalürji (çelik tesisleri, altın rafinerisi), kimya (gübre) ve besin (un, pirinç ve zeytinyağı fab-

rikaları) sanayii merkezi. Pyongyang'ın ulaşımını sağlayan limandan demir, kömür ve pirinç ihraç edilir. (L)

ÇİN SAPARNASI i. taml. Bitki türü. (Zambakgillerden. İlmî adı: *Smilax China.*) — ANSİKL. Çin saparnası, Doğu Asya'da yetişen dikenli bir bitkidir. Çiçekleri şemsiye durumunda, meyvesi zeytinsi meyvedir. Kök sapı saparna ile eş etkilidir. (L)

Çin Seddi, çince **Çang-Çeng** («Uzun duvar»), Asya'nın en eski ve en büyük anıtsal yapılarından biri. M.Ö. III. yy.da çin imparatoru Çe-Huang-ti tarafından, Çin'i bozkır kabilelerinin akınlarından korumak için yaptırıldı. Birbirini izleyen çin sülâleleri tarafından sürekli olarak onarıldı ve sağlamlaştırıldı. Bugünkü kalıntıları Ming hanedanı devrinden (XV.-XIV. yy.) kalmadır.

Çin Seddi, Po hay körfezinde deniz kıyısından başlar, Pekin'in kuzeyinden geçerek batıya yönelir, Huang-ho ırmağının en yukarı dirseğine ulaşır, ırmağı ikiye bölerek güneybatıya yönelir, Lan Cu'ya kadar Huang-ho'yu izler; Gobi çölünün güney kıyısından batıya doğru, başlangıcına paralel olarak uzanır (2 500-3 000 km). [L]

ÇİNSURA, Hindistan'da (Batı Bengal) şehir, Hoogbly kıyısında; 50 000 nüf. Çinsura XVII. yy. başında kurulan eski bir Hollanda ticaret merkezidir. Pirinç tarlaları. (L)

ÇİN SI-HUANG Dİ. Bk. ÇE HUANG-Dİ.

ÇİN-TAY dilleri, Çin-Tibet dillerinin Çin, Çinhindi, Birmanya, Tayland, Annam ve Assam'da konuşulan kolu. Bu diller: **1.** Çince; **2.** Tay dilleri adını taşıyan Siyam dilleri; **3.** May dilleri, olmak üzere üçe ayrılır. Çin-Tay dillerinden bazıları çok geniş alanlarda ve pek eski tarihlerden beri kullanılmaktadır. (Çince'nin en eski yazılı kaynakları M.Ö. XIV. yy.a kadar uzanır). Tay grubundaki diller ise daha yakın zamanlara aittir (M.S. XIII. yy.). Siyam, Şan, Lao, Yao, Nung, Dioi dillerinin toplandığı Tay dilleri Tayland, Çinhindi, Birmanya ve Güneydoğu Çin'de konuşulmaktadır. Siyam dilini konuşanların sayısı 20 000 000'u aşmaktadır. Bu dilin Hint kaynaklı özel bir yazısı vardır. Öbekte yer alan Kham-Ti dili Doğu Birmanya'da Kaçin (Sing-Pho) dil bölgesi içinde dağınık yerlerde konuşulur; Birmanya dışında Phakial, Nora, Tai-Rong dilleri Kham-Ti dili ile benzerlikler gösterir. Brahmaputra vâdisinde bugün Assamca konuşan hindulaşmış Ahomların eski dilleri de Tay dilleri arasında yer alıyordu.

Güney Birmanya ve Batı Tayland'da konuşulan Karen dili Çin-Tay dilleri arasında ayrı bir grup meydana getirir. Sgau, Puo, Tuangthu, Bue, Karenni ve Padaung gibi lehçelerden meydana gelen Karen dilinde Avustralya-Asya dillerinden gelen alıntılar vardır. Tay dillerinden biri de Doğu Birmanya'da, Şan devleti ve Sagaing ilinde konuşulan Şan dilidir. Şan dilinin Çin Şancası veya Tay Mau adı verilen bir lehçesi Çin'in Yûnnan bölgesinde konuşulmaktadır.

Çin-Tay dillerinin Miao öbeği Güneybatı Çin'de ve Kuzey Çinhindi'nde konuşulmaktadır. (M)

ÇİNTEMANİ i. G. santl. *It ayağı, bulut, buse* adları da verilen bir süsleme motifi. Özellikle kumaşlara, çinilere uygulanmış, modern sanatta da kullanılmıştır. (M)

ÇİNTİ, mad. oc. Maden ocaklarında, yatay çökmeleri engellemek amacıyle, dik ve yatay direkler arasına eğik olarak konulan tahtaları yerine oturtmak için direklerde birbirine uyacak şekilde balta ile açılmış yuvalar, çentikler. (Bk. TAHKİMAT.) [M]

ÇİN-TİBET veya **HİNT-ÇİN** veya **TİBET-ÇİN dilleri,** Doğu ve Güney Asya'da Çin-Tay dillerini, Tibet-Birman dillerini ve bazı bilginlere göre Yenisey Ostyakçasını içine alan dil ailesi. Çin-Tibet dillerinin Çin-Tay kolu, Çince, Tay dilleri ve Miao dillerinden meydana gelir. (Bk. ÇİN-TAY DİLLERİ.) Tibet-Birman kolunda şu diller yer almaktadır: **1.** Tibet-Himalaya dilleri; **2.** Birman-Arakan dilleri; **3.** Assam dilleri; **4.** Lolo dilleri. Tibet-Himalaya dillerinin Tibet kolunu Tibetçe, Balti, Ladah v.d. diller meydana getirir; Himalaya kolunda Lipçe veya Rong (Sıkkım), Nevari, Kiranti, Kyang, Si-hia dilleri vardır. Assam dilleri arasında Naga, Kaçin v.d. yer alır, Lolo dilleri Lolo, Moso, Minkia'dır.

Çin-Tibet dillerinin birbirleriyle ilgisi bulunduğuna ilk işaret eden araştırıcı John Leyden oldu (1808). Sonradan B.H.Hodgson, E. Kuhn v.d. konuyu bilim yoluyle ispatladılar. K. Donner, G.J. Ramstedt v.d. Yenisey Ostyakçasıyle Çin-Tibet dilleri arasında yakınlık kurma denemeleri faraziye olarak kaldı. Aynı şekilde E. Sapir'in Çin-Tibet dillerini Kuzey Amerika'daki yerli dillerine bağlayan yorumları da (1915) ispatlanamadı. A. Conrady, K. Wulf v.d. Çin-Tibet dillerinin austrik diller ailesine bağlı olduğunu kabul ederler. (M)

ÇİNTİYAN (veya **ÇENTİYAN**) i. *Halk dili.* Kadınların giydiği kaba kumaştan yapılmış şalvar. *(Çintan, çimtiyan* da denir.) [M]

ÇİNTZ, i. Pamuk dokuma; döşeme için kullanılır, genellikle oldukça ince, üstü renkli ve desenlidir; özel bir perdahla donuk bir parlaklık verilmiştir. (Bu parlaklığı dolayısıyle, çok zaman, yanlış olarak, İran'ın *pargala* adı verilen dokumasıyle karıştırılır.) [L]

ÇİNUK i. Leng. XVIII. yy.da Kuzey Amerika'da (Büyük Okyanus kıyıları ile Oregon ve Washington eyaletlerinde) konuşulan dil. (Karma çinuk dili, Alaska'ya kadar bütün Büyük Okyanus kıyısı boyunca konuşulan melez bir ticaret dilinin temelini meydana getirirdi.) [L]

ÇİNVANGDAO (veya **ÇİNHUANGDAO**) ing., **Chinwangtao,** Çin'de (Ho-pey) liman şehri; 186 800 nüf. Key-ping havzası kömür madenlerinin başlıca ihraç limanı. (L)

ÇİN yağı veya **ODUN yağı** i. taml. Boya sanayiinde kullanılan kuruyucu yağ. (Kuruyuculuk bakımından bezirden sonra gelir.) — ANSİKL. *Çin yağı,* Çin ve Japonya'da yetişen Euphorbiaceae familyasından olan ağaçların yeşil renkli ve elmaya benzer meyvelerinin çekirdeklerinden elde edilir. Meyvelerin her birinde ceviz şeklinde, tohumları yağlı, sert kabuklu 5-7 tane çekirdek vardır. Çekirdeklerin yüzde 48'i kabuk, yüzde 52'si içtir. Bu içlerden damıtma yoluyle yüzde 53, hidrolik preslerle sıkılma yoluyle de yüzde 25-30 yağ alınır. Elde edilen yağ, çıkarılma şekline ve ağaç cinsine göre değişik niteliklerde olur. Çin'de, Kankov ve Kanton'dan, Japonya'da da Hokkaido'dan dış ülkelere ihraç edilir. En iyi kalite Kanton'da elde edilir. Açık renkli veya kahvemsi sarı renkte, ekşi kokulu olan Çin yağının litresi 0,936-0,944 gr gelir, kırılma indisi 1,503-1,510'dur. Isıtılınca kıvamı artar. Katılaşıp jelatinleşmesi 250-320°C arasında olur. Bu durumu gidermek için, bezir yağı veya sertleştirilmiş reçineler karıştırılır. Asit sayısı 2,5-4,0, sabunlaşma sayısı 190-197'dir. Zehirli olduğu için cilt üzerinde yaralı yerlere sürülürse egzama yapar. Cam üzerinde buz çiçekleri meydana getirir veya buruşup kat yapar ve üç gün içerisinde sertleşir. Bezir yağı ile karışık olarak vernik, vernikli boya, döşeme verniği ve deniz boyalarında kullanılır. Çinliler bu yağı, ağaç teknelerini ve bunların tahta kaplamalarını korumak için kullanırlar. Bu sebeple *odun yağı* da denir. (M)

ÇİPİL sıf. (fars. *çepel,* iğrenç görünüşlü kimse). Ağrılı, şişmiş ve hastalıklı (göz): *Ablak yüzündeki iki cami kandili gibi parlayan yuvarlak, çipil gözleriyle bana bakmıyor mu?* (R.N. Güntekin). ‖ *Halk dili.* Bataklık. Bk. ÇEPEL.

◆ **Çipillik** i. [Göz için] Çipil, hastalıklı olma hali. ‖ *Halk dili.* Bataklığı olan yer. (M)

ÇİPO i. (ital. *cipo*'dan). Denizc. Çapa kollarının deniz dibine takılmasını sağlamak için bedene dikey olarak geçirilmiş ağaç veya demir parça. (Bk. ADMİRALTI DEMİRİ.) ‖ *Çipo çemberi,* çiponun üzerindeki halkalar. ‖ *Çipo kalktı,* demirin deniz dibinden kalktığını belirtmek için kullanılır. ‖ *Çipo siğili,* çapanın çiposundaki çıkıntı. (Bu çıkıntı demir beden üzerindeki oluklara girer ve çiponun yuvasına perçinler). [ML]

ÇİPROVTSİ, Bulgaristan'ın kuzeybatısında kasaba. Bugünkü adı Mihaylovgrad'dır; 2 827 nüf. Tarım ve hayvancılık, kilim dokumacılığı.

— Tar. İkinci Viyana kuşatmasından sonra, Çiprovtsi'de yaşayan Bulgar halkı, İvan Stanislavov ve Mihail Stanislavov'un başkanlığında ayaklandı; bir kısım çeteler Avusturyalılarla birleşerek harekete geçti. Vidin, Pirot ve Niş çevrelerine kadar yayılan ayaklanma (1688), türk kuvvetleri tarafından bastırıldı, fakat kasaba büyük hasar gördü. (M)

ÇİPURA i. Kemikli balık türü. Akdeniz'de yaygındır. Vücudu küçük, yaldızlı pulcuklarla kaplı, ön dişleri sivri, arka dişleri küt, üst çenedeki arka dişler iki sıradan fazladır. Boyu 50 sm'yi bulur. Eti lezzetli, makbul bir balıktır. Türkiye'de daha çok Ege denizinde nisan ve mayıs aylarında avlanır. Sardalya ve kolyozları takip ederek Boğaziçi'ne kadar girdiği olur. (İlmî adı: *Chrysophrys aurata.* İzmaritgillerden.) [M]

ÇİR i. *Halk dili.* Erik, kayısı gibi meyvelerin kurusuna verilen ad. (M)

ÇİRA edat. (fars. *çerâ*'dan). *Esk.* Niçin, neden. ‖ *Çûn ü çirâ,* neden ve niçin: *Dem vurma eğer ârif isen çûn ü çirâdan* (Ziya Paşa). [M]

ÇİRAĞ i. Bk. ÇERAĞ.

ÇİRÇİK, S.S.C.B.'de ırmak, Seyhun'un kolu (sağ kıyı), Taşkent vahasını sular; 289 km. —*Çirçik* şehri (Özbekistan), ırmağın sağ kıyısında. Taşkent'in yukarı kesiminde; 65 000 nüf. Elektrokimya. Hidroelektrik tesis. (L)

ÇİRE sıf. (fars. k.). *Esk.* Cesur, kuvvetli. ‖ Becerikli.

— *Esk. Çire-dest,* eli işe yatkın, becerikli. ‖ *Çire-destî,* beceriklilik, ustalık. ‖ *Çire-kâr,* eli çabuk, zeki ve cesur. ‖ *Çire-zeban,* güzel konuşan.

◆ **Çiregî** i. *Esk.* Yiğitlik. ‖ Beceriklilik. (M)

ÇİREBON, Cava'nın kuzey batısındaki 136 000 nüfuslu İndonezya şehri. Pirinç ve büyük hindistancevizi ihraç limanı. Çirebon'da son olarak da, maden, dokuma ve kimya sanayii kuruldu. İndonezya cumhuriyetini resmen tanıyan 1946 tarihli Holanda-İndonezya antlaşması Çirebon'da imzalandı. (L)

ÇİRİKOV (Evgeni Nikolayeviç), rus romancısı (Kazan 1864-Prag 1936). Başlangıçta devrimcilikten yanayken 1887'de tutumunu değiştirdi ve ılımlı fikirlerin savunucusu oldu. 1919'da göç etti. Aydın sınıfa armağan edilen birçok roman yayımladı. *İnvalidı* (Maluller) [1897], *Çujestrantsı* (Yabancılar) [1899]. Ayrıca birçok oyun da yazdı: *Evrei* (Yahudiler) [1904], *İvan Mironiç* (1906), *Mujiki* (Mujikler) [1906]. (L)

ÇİRİŞ i. (fars. *siriş*'ten). Çirişotu'nun kökü öğütülerek elde edilen ve ayakkabıcılarla ciltçiler tarafından kullanılan yapıştırıcı.

— DEY. *Çiriş çanağı gibi,* [ağız için] acı ve yapışkan.

◆ **Çirişçilik** i. Çiriş yapmak işi.

◆ **Çirişçi** i. Çiriş yapan ve satan kimse.

◆ **Çirişlemek** geçl. f. Çiriş sürmek.

◆ **Çirişlenmek** edilg. f. Çirişle kaplanmak: *Kenarlarına bez, yahut kâğıt şeritler çirişlenen ve rüzgârlı havalarda köçek zilleri gibi şıngırdayan battal pencereleri vardı* (R.N. Güntekin).

◆ **Çirişli** sıf. Çiriş sürülmüş. ‖ Çiriş sürülerek kalınlaştırılmış (ince bez). [ML]

ÇİRİŞOTU bls. i. Bitki cinsi. Bütün yaprakları gövdenin dibinde bulunur. Çiçekleri salkım durumunda ve beyazdır. (İlmî adı *Asphodelus.* Zambakgillerden.)

— ANSİKL. Çirişotunun kök yumruları nişasta ile doludur; nişastası ekmek, alkol ve çiriş yapımında kullanılır. (L)

ÇİRK i. (fars. *çirk*). *Esk.* Kir, pas. ‖ Dışkı. ‖ Kulak kiri v.b. gibi vücut salgısı. ‖ Yaradaki kan ve irin. ‖ Su borularında veya sigara ağızlıklarında biriken kir.

— *Esk. Çirk-âb,* pis su, çirkef: *Fuhşun çirkâbı içinde yüzdükleri halde hepsi memleketlerine avdet ettikleri zaman nişanlılarına izdivaç elini pâk ve sâf olarak uza-*

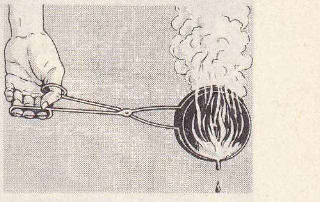

çinkonun havayle oksitlenmesi

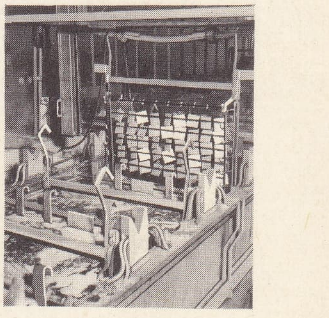

elektrolitik çinkolama

Foto. LAROUSSE

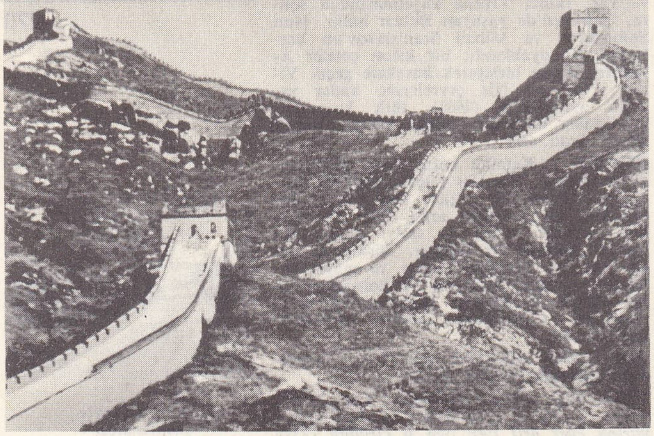

Pekin yakınında Büyük Çin Seddi

tırlar (H.H. Uşaklıgil). || *Çirk-âlûd,* kirli. || *Çirk-i dünya,* dünyanın pisliği, değersizliği. (M)

ÇİRKEF i. (fars. *çirk,* kir ve *āb,* su> *çirkāb*'dan). Kokuşmuş pis su: *Kapımızın önünden akan sele, bu sel bir çirkefmiş gibi, biraz da yukarıdan bakıyorduk* (Ş.S. Aydemir). || *Mec.* Kötü kimse veya bulaşık, iğrenç şey. || *Çirkef suyu,* kirli, pis su.

— DEY. *Çirkefe taş atmak,* terbiyesiz bir kimseyi üstüne saldırtacak bir harekette bulunmak veya bir söz söylemek. (M)

ÇİRKİN sıf. (fars. *çirk,* kir'den *çirkin,* kirli). Güzellik duygumuza aykırı gelen; göze hoş görünmeyen: *Yüzü çirkindi amma Allah ses vermiş* (Ahmed Rasim). *Çirkin kadın.* Zt. GÜZEL. *Teşm. yol.* Hoşa gitmeyen, kötü. *Ne kadar çirkin bir rüya idi* (H.E. Adıvar). Ahlâk güzelliğine, dürüstlüğe aykırı olması bakımından hoş bulunmayan: *Bu kadar çirkin iftiraları keşke bir kadın ağzından işitmeyeydim* (H.R. Gürpınar). *Perihan'ın Samim için söylediklerinden bazılarını hatırlıyor ve çirkin buluyordu* (P. Safa). || 1. *Esk.* Kanlı, irinli yara, çıban.

◆ **Çirkinleşmek** dönşl. f. Çirkin bir hale gelmek: *Ankara'nın çevresi henüz gecekonduların, oyukların garip örtüsü altında çirkinleşmemişti* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Çirkinleştirmek** ettrg. f. Çirkin hale getirmek.

◆ **Çirkinlik** i. Güzel olmama, çirkin olma: *Sabri Bey bütün çirkinliğine rağmen karşıdan seyri insana rahat gelen kiloda idi* (A.H. Tanpınar). *Ayaklarının ve ellerinin çirkinliği orada, o saatte sizi ürkütür* (R.H. Karay). || *Teşm. yol.* Fenalık, kötülük: *Sevgi aslında belki hoş bir masal, içimizin çirkinliklerini unutup kendimizi avutmak için uydurduğumuz bir yalandır* (N. Ataç). [M]

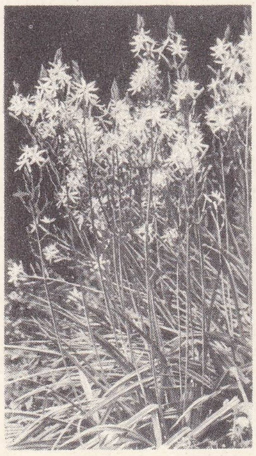

çirişotu

ÇİRMEN, yun. **Tsermen,** Trakya'da, Mustafapaşa'nın (Svilengrad) güneyinde, Edirne'nin kuzeybatısında, Meriç ırmağı üzerinde köy.

— Tar. Ortaçağda Bizanslılarca *Tsernomianon* adı verilen *Çirmen,* Bizans'ın batı sınırındaki kalelerden biriydi. Murad I zamanında Osmanlılara geçen kale önce dizdarlıkla yönetildi; XIV. yy.ın ikinci yarısında Rumeli'nin ilk sancağı oldu. Başlangıçta mirialemlere has olarak verildi. Osmanlı hizmetine giren Anadolu beyleri buraya tayin edilirdi. XVII. yy.da görevden uzaklaşan Kırım hanlarına arpalık olarak ayrıldı.

En eski kuruluş olduğu için Çirmen sancak beyleri padişahlık tuğunu taşıyarak saygı görmüşlerdir. Önceleri Edirne'yi de içine alan Çirmen, merkez Edirne'ye geçince bu ilin bir bölümü oldu. 1877 Berlin kongresinde osmanlı toprakları içinde sayıldı, 1912-1913 Balkan savaşında Bulgarların eline geçti, Londra önbarışı ile Bulgarlara bırakıldı (30 Mayıs 1913). [M]

Çirmen savaşı, Murad I devrinde Osmanlı-Sırp savaşı (1371). Evrenos Beyin idaresindeki türk ordusu, Pirlepe kralı Vukaşin'in kardeşleri sırp despotu Uglieş ve Vojko kumandasındaki sırp ve balkan hıristiyanlarını yendi. Vukaşin ile kardeşleri bu savaşta öldüler. Böylece Çirmen, türk hâkimiyetine geçti ve Sırpların doğu sınırı olan Makedonya, türk istilâsına açıldı. (M)

ÇİROZ i. (yun. *kseros, ksiros*'tan). Kurutulmuş uskumru: *Siz, mercanın âlâsını attıkça şişerken / Biz, kumda çirozlar gibi piştikçe pişerken* (M.Â. Ersoy). || *Mec.* Çok zayıf kimse.

— ANSİKL. Kışın Karadeniz'den Marmara'ya sürüler halinde giden uskumrular, yazın geri dönerken avlandığı zaman, önce fıçılarda tuza yatırılır. 8-10 Saat sonra içleri temizlenir. Kuyruklarından tutularak bir ipe gerilir ve beş altı saat deniz suyunda bırakılır. Daha sonra bir hafta kadar rüzgârlı ve sıcak havada sergi denilen iskelelerde kurutulur. (M)

ÇİROZ MEHMED AĞA. Bk. MEHMED AĞA.

ÇİRPANLI, türk saz şairi (XVI. yy.). Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Murad Reisin kahramanlığı için yazdığı şiiri ile tanınır. Çirpanlı'nın Cezayir ocağına bağlı olduğu bilinir. (M)

ÇİRTİK i. *Mah.* Üzüm salkımının parçası (Salihli, Siverek, Muğla). [M]

ÇİRU i. Tibet yaylalarında yaşayan antilop. (İlmî adı: *Pantholops Hadgsoni.*) [L]

ÇİS i. Çeşitli bitkilerden sızarak katılaşan şekerli özsuya verilen ad. *Eşanl.* KUDRET HELVASI.

— ANSİKL. *Çis,* çeşitli bitkilerden elde edilir. İran çisi *Alhagi maurorum*'dan çıkar; İran'da bağırsak yumuşatıcısı olarak kullanılır; Şir-kest çisi *Cotoneaster nummulari*'den elde edilir; göğüs yumuşatıcı özellik taşır; Lübnan çisi Lübnan sedirinden sızar; İbranî veya Sina çisi, ılgın ağacını (*Tamarix gallica*), *Coccus manniparu* adlı böceğin sokmasıyle meydana gelir ve Araplar tarafından yenir; İncil'de sözü geçen kudret helvası olduğu kabul edilir. Kafkasya çisi, Yakındoğu'da (Mezopotamya) çeşitli meşe türlerinden elde edilir. Avustralya çisi, çeşitli okaliptusların yaprağından sızar. Avustralyalılar buna *lerp* der. Ayrıca dişbudak kabuğundan, çizilerek sızdırılan sıvı çis, hafif müshil olarak kullanılır. (L)

ÇİSELEMEK geçz. f. (onomatope *çis*>halk dili *çise,* hafif yağmur'dan *çise-le-mek*). İnce ince toz halinde yağmak: *Hafif yağmur çiseliyordu* (Sabahattin Ali). [M]

ÇİSİNTİ veya **ÇİSENTİ** i. (onomatope *çisimek* veya *çisemek*'ten *çisi-n-ti*). Çok ince, devamlı yağan ve derine işleyen yağmur.

— ANSİKL. Meteorol. *Çisinti,* ya zayıf ve az eğimli bir sıcak cephenin geçişinden veya bir adveksiyon sisi (bir siklonun sıcak kısmı) içinde hızlanmış yoğunlaşma mekanizmasından ileri gelir. Çisinti Britanya adalarında ve Batı Fransa'da sıktır. Kışın batı siklonlarının geçişi sırasında Tonkin'de de sık görülür. (L)

ÇİSTİYAKOVO, bugün **Thorez,** S.S.C.B.'de (Ukrayna) şehir. Donbas'da, Donetsk'in doğusunda; 92 000 nüf. Maden kömürü merkezi. Metalürji sanayii. (L)

ÇİSTOPOL, S.S.C.B.'de şehir. Kama kıyısında Kama ile Volga'nın birleştiği yerin 100 km kadar uzağında; 51 000 nüf. Makine sanayii. (L)

ÇİŞ i. [Çocuk dilinde] İdrar: *Çiş etmek. Çişi gelmek.* (M)

ÇİŞİK i. *Halk dili.* Yavru tavşan. (M)

ÇİŞTİYE i. Hindistan'da ortaya çıkan bir islâm tarikatı. Bazı kaynaklara göre halife Ali'nin dokuzuncu göbek torunlarından Çişt'te veya Suriye'de yerleşmiş bulunan Ebu İshak tarafından kurulmuştur. Diğer kaynaklar tarikatın kurucusu olarak Bende Nevaz veya Çiştî Hace Ahmed'i kabul eder. Tarikatı Hindistan'da tanıtan Müinüddin Çiştî'dir. Bu tarikat mensupları «İllallahu» diye zikrederler, ibadet sırasında ilâhiler okurlar, toprak boyası veya akasya kabuğu ile boyanmış elbiseler giyerler. Tarikata girmek isteyen mürit önce iki rekât namaz kılar, hareketlerini ve yaşayışını tarikatın esaslarına göre düzenler. Bir süre sonra, Allah'ın adlarından şeyhin seçeceği biriyle zikre başlar. Bir hücreye kapanarak kırk gün oruç tutar. Bunlardan sonra tarikatın sırları şeyh tarafından müride bildirilir. Bu tarikatta her çeşit içki ve keyif verici maddelerin kullanılması yasaktır. (M)

ÇİT i. (esk. türk. k.). Bahçe, bostan gibi yerleri sınırlandırmak için birbirine geçmiş kuru dal, dikenli bitki, çalı çırpı veya dikenli telden yapılmış engel, alçak duvar: *Ayvalı bahçe dedikleri, etrafı çit çevrili büyük bir bahçeyi geçtikten sonra ...* (Sabahattin Ali). *Saatlerce kırlarda serserilik eder, bahçenin çitleri üzerinden aşarak yemiş çalardık* (R. N. Güntekin). || *Çit çekmek,* [iki bahçe veya tarlayı] çitten bir duvarla ayırmak. || *Çitle çevirmek,* [bir bahçe veya tarlanın etrafını] çitten bir duvarla kapatmak.

— Ask. *Çit örgüsü,* savaş alanlarında şevleri, geçici barınakları v.b. kamufle etmek gibi işlerde kullanılmak üzere hazırlanan dal ve çalı çırpı demeti.

— ANSİKL. Tar. Avrupa'da, vaktiyle sınırlanmamış arazinin, çeşitli devirlerde kısmen *çitlerle çevrilmesi,* sadece kırların manzarasını değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda sosyal ve iktisadî önemi olan sarsıntılı bir oluşumu, ortak tarımdan ferdiyetçi bir düzene geçişi belirlemiştir. Bu tarihi oluşum Büyük Britanya'da daha erken başlayarak önemli gelişmelere yol açmış ve «çitle çevirme» anlamına gelen ingilizce *enclosure* kelimesi, orada bir terim niteliği kazanmıştır.

— Zır. Tarlaları, sebze ve meyve bahçelerini, çayırları çevirmeğe yarayan çitler iki çeşittir: diken, akdiken, çakaleriği, yabanî elma ve armut, kara erik, ak dut, akçaağaç, meşe, kurtbağrı v.b. oluşan *yeşil çit.* Dikine kazıklar ve ucu yukarı doğru kuru dallardan veya dikenli telden yapılan *kuru çit.* Yeşil çit bitkileri (iki yıllık fidanlar) kasımda veya ilkbaharda dikilir Bu bitkiler üçüncü yıldan sonra ve 5-yıl ara ile topraktan birkaç sm yukarı dan kesilir; böylece 60 sm kadar kalınlıkta bir çit elde edilir. *Siper çitleri* körpe ağaç dikili bir meyveliği veya bir bahçeyi hâkim rüzgârlardan korumağa yarar; bunların kuruluşunda reçineli ağaçlar kullanılır. Lüks bahçeleri çevrelenen *süs çitleri* çiçeklik veya süs yapraklı ağaççıklarla (leylak, mersin, demirhindi, yalancı abanoz v.b.) yapılır. Köylerde veya kırlarda bulunan bahçelerde meyve ağaçları da çit yapımında kullanılabilir.

◆ **Çitlemek** geçl. f. Bir yeri çitle çevirmek.

— Bayınd. Bir kanalın, bir geniş arkın, bir yolun şevlerini çitle takviye etmek.

◆ **Çitlenmek** i. edilg. f. Çitle çevrilmek: *Bu duvarlar ya çalılarla çitlenirdi, yahut da moloz veya kerpiçten yapılmış olurdu* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Çitli** sıf. Çitle çevrilmiş olan.

◆ **Çitlik** i. Çit yapmağa elverişli kamış, dal veya çubuk. (ML)

ÇİT i. (fars. k.). Dokumc. Pamuktan dokunmuş basma. || Baş örtüsü, yazma. (M)

ÇİTA i. (ing. *chectah*'dan). Etçil memelilerden uzun bacaklı yırtıcı hayvan. Postu açık kızıl sarı üzerine siyah beneklidir, yüzünde uzun kıllı bir ayla bulunur; tırnakları içeri çekilmez.

— ANSİKL. Yeleli *çita (Cynailurus Jubatus)* Mezopotamya'dan Dekkan'a kadar bütün Orta Asya'da yaygındır; benekli türleri *(guttatus),* Büyük Sahra'dan Kap'a kadar her yerde yaşar. Bu sevimli hayvanın resmi Ortaçağ'da yapılmış halılarda görülür. Çita bugün dahi Hindistan'da, Türkistan'da v.b. ceylan avında kullanılır; çünkü yeryüzündeki hayvanlar içinde en hızlı koşan hayvan çitadır. Çitalar yumuşak huylu olduğundan insana kolay alışır. (L)

ÇİTA, S.S.C.B.'de şehir, Sibirya'da Baykal gölünün doğusunda, demirsiz madenler bakımından zengin bir bölgede; 172 000 nüf. 1653'ten sonra iskân edilmeğe başlanan şehir, 1705'te *Çitinsk* adını aldı. 1797'de nüfusu 300 kadardı. 1851'de Baykal ötesi bölgesinin merkezi oldu. Demiryolunun geçmesiyle önemi bir kat daha arttı (1899). XX. yy.da şehir yakınlarında gümüş ve kurşun

Foto. Ergy Landau, Vincent (LAROUSSE)

yatakları bulundu, bu arada altın çıkarımı da arttı. Bugün işlek bir ticaret merkezidir. Lokomotif ve vagon tamir atelyeleri, içki ve mobilya fabrikaları

— *Çita bölgesi,* S.S.C.B.'de bölge; 431 500 km²; 1 009 000 nüf. Batıda Buryat Muhtar Sosyalist cumhuriyeti, kuzeyde İrkutsk bölgesi ve Yakut Muhtar Sovyet Sosyalist cumhuriyeti, doğuda S.S.C.B.'nin Amur bölgesi, güneydoğu ve güneyde Çin Halk cumhuriyeti ve Moğol Halk cumhuriyeti ile çevrelenmiştir. Agin Buryat Millî çevresi de bu bölgeye bağlıdır. 30 Çevreye ayrılan bölgede 9 şehir ve 32 yerleşme merkezi vardır. Baykal'ın ötesinde Çita bölgesi Yablonovoy dağları ile Argun ırmağı arasında uzanır. Bölgede dağlar orta yükseklikte dir (en yüksek tepe 2 500 m). Kara iklimi hâkimdir; yazlar oldukça sıcaktır ve kışlar uzun sürer. Bölge akarsuları: Selenga ırmağının kolları Hilok ve Çikoy, Baykal havzasına bağlıdır. Lena ırmağına dökülen Vitim, bölgeyi Buryat Moğol Muhtar Sovyet Sosyalist cumhuriyetinden ayırır: kolları Karenga, Kalakan ve Kalar da Çita bölgesindedir. Olekma ırmağı kollarıyle birlikte Lena havzasına bağlıdır. Şilka ve Argun ırmakları birleşerek Amur ırmağını meydana getirir. Bölgedeki göller arasında Tasey, İvan, Arahley, Büyük Undugun, İrgen önemlidir. Ayrıca buzulların meydana getirdiği göller de vardır. Moğol Halk cumhuriyeti sınırında Torey bataklıkları uzanır. Şilka, İngoda, Onon ve Argun ırmaklarında küçük tonajlı gemiler işler. Bölge maden bakımından zengindir (altın, gümüş, kurşun, çinko, kasiterit, demir, kalay, volfram, molibden, kömür). Ormanlar bölgenin büyük bir kısmını kaplar (kara çam, sedir, kayın, ak diken, kavak, söğüt). [M]

ÇİTALDRUG. Bk. ÇİTRADURGA.

ÇİTARI veya **ÇATARI** i. *Mah.* Bir tel ipek ve iki tel pamukla dokunan nakışlı kumaş (Bayındır, Gaziantep, İzmir). [M]

ÇİTARİ i. Uzun gövdeli, sarı çizgili, kılçıklı küçük balık. (İlmî adı: *Boops* [veya *Box*] *salpa.* İzmaritgillerden.)

— ANSİKL. *Çitariler* daha çok Akdeniz'de, az olarak da Marmara'da rastlanan deniz balıklarıdır. Çitarinin boyu 35 sm'yi bulur; eti pek makbul değildir. (ML)

ÇİTİ i. *(çitmek'*ten *çit-i).* Çitilemek işi.

◆ **Çitilemek** geçl. f. Çamaşırı, iki parçasını elde birbirine sürerek yıkamak.

◆ **Çitileşmek** geçz. f. [Saç, yün v.b. için] Dolaşarak birbirinin içine girmek. Bk. ÇİTİŞMEK.

◆ **Çitili** sıf. Çitilenmiş olan. (M)

ÇİTİHA veya **ŞEHDİYE** i. Denizc. Tunus kıyılarına has, üç direkli yelkenli. Grandi direğine çekilen tek parça büyük yelken özelliğini teşkil eder. Çihita'lar ortalama 50 tonluk teknelerdir. (L)

ÇİTİŞMEK geçz. f. *(çitmek'*ten *çit-i-ş-mek).* [Saç, yün v.b. için] Birbirine geçip pekişmek, karışmak: *Saçları çitişmek. Sıcak suyla yıkayınca yün çitişir.* (M)

ÇİTKUŞU bls. i. Çok küçük ötücü kuş (9-10 sm). Tüyleri esmerce, alt tarafı az çok belirgin enine çizgiler şeklinde koyu benekli açık renktedir. (Kuyruğu kısadır; çoğu zaman dik durur; gagası ise incedir.)

— ANSİKL. Çitkuşu *(Troglodytes)* daima yere yakın sık çalılıklarda yaşar; toparlak, iri bir yuva yapar. (Bk. KUŞLAR *Levhası,* III). Çok hareketli, kıpırdak böcekçil bir kuştur; ötüşü boyuna göre çok kuvvetlidir. Çitkuşugillerden olan bütün kuşlar birbirine benzer, bunlar yalnız boy, renk, gaga ve kuyruk bakımından farklar gösterir. Amerika'da değişik çevrelerde yaşayan pek çok türü vardır. Avrupa çitkuşu, kuzey yarımkürede yaygın olan tek türdür. (L)

ÇİTLEMBİK i. Düz kabuklu büyük ağaç (İlmî adı: *Celtis australis*). ‖ Aynı ağacın meyvesi: *Bahçem, çitlembiklerim demekle çocukluğun en doğru ve en güzel köşelerine ışık serpmişsin* (C.S. Tarancı).

— DEY. *Çitlembik gibi,* ufak tefek ve sevimli kızlar için söylenir.

— ANSİKL. *Çitlembik,* kayın ağacını andırır. Meyvesi yuvarlak ve siyahımsı, kerestesi sert ve dayanıklı olur; ama işlenmesi kolaydır. Çitlembik süs bitkisi olarak yetiştirilir. (Karaağaçgillerden.) [ML]

ÇİTLİ madensuyu, Marmara bölgesinde (Bursa ili) İnegöl'ün 15 km güneydoğusunda Çitli köyü yakınında bir kaynaktan çıkan mineralize su. Billûrlu şistler arasından gelen bu su (sıcaklığı 15°C) mide, karaciğer ve böbrek hastalıklarının tedavisinde faydalıdır. (M)

ÇİTMEK geçl. f. *Halk dili.* Bir araya getirmek, birleştirmek. ‖ Kumaştaki deliği örmek. ‖ Ovalayarak yıkamak, çitilemek.

— Dokumc. Tarağın dişlerini iplikle bağlayıp sıkıştırmak.

◆ **Çitemek** veya **çitelemek** geçl. f. *Halk dili.* [Kumaş veya çorap deliğini] Örmek.

◆ **Çitilmek** edilg. f. Çitmek işine konu olmak. (M)

ÇİTMİK i. *(çitmek'*ten *çit-mik).* Üzüm salkımının ayrıldığı kolların her biri. ‖ *Mah.* İki parmak ucu ile alınan miktar, bir çimdik (Burdur, Denizli, Eymir, Haymana, Niğde, Seydin). [M]

ÇİTOLA i. Afrika'da *Oxystigma oxyphyllum* adlı ağaçtan elde edilen odun. (Erguvangillerden.) [Bu oduna Kongo'da *kitola* veya *çibudimbu,* Gabon'da *mbabu,* Nijerya'da *lolagbola* denir. Siyah damarlı, bakırımsı kırmızı-esmer bir odundur. Oldukça yumuşak ve reçineli kaba bir ağaç olan çitola marangozlukta ve kontrplak yapımında kullanılır.] (L)

ÇİTOR, Hindistan'da (Racastan) şehir, Udaipur'un doğusunda; 9 300 nüf. Çitor, VIII. - XVI.yy. arasında Mevar'ın başkentiydi. Şehir Hindistan tarihinde, XIV.yy. başında racput garnizonunun müslümanlara karşı direnmesiyle ünlüdür; savaşta erkeklerin hepsi öldüler, kadınlar da kendilerini ateşe attılar. (L)

ÇİTRADURGA veya **ÇİTALDRUG,** Hindistan'da (Maisur) şehir ve idare bölümü; 33 336 nüf. (1961); Bangalor'un 188 km kuzeybatısında. Güney demiryolunda Hubli-Bangalor arasındaki Çikcacur istasyonuna bağlı önemli pamuk ticareti merkezi. Batısında M.S. II. yüzyıldan kalma eski bir şehrin yıkıntıları. XVIII. yüzyılın sonuna doğru Haydar Ali ve Tipu Sahib tarafından yaptırılmış çok büyük kaleler.

— *Çitradurga idare bölümü;* yüzölç. 10 839 km²; 1 094 284 nüf. (1961). Yağış çok azdır. Vedavati veya Hageri adlı ırmağın vâdisinde yazlar çok kurak geçer. En yüksek tepeleri 1 159 m olan paralel sıradağlar dışında bölge düzdür.

Vedavati ırmağı üstündeki Vanivilasa Sagara barajı, sulama imkânları yarattı ve geniş topraklar ekilmeğe başlandı. Sulanarak yetiştirilen başlıca ürünler pirinç ve şekerkamışıdır. Ayrıca pamuk ekilir ve işlenir. Bakır, kurşun, altın ve demir. Davengere (78 124 nüf.), bölgenin en büyük şehridir. (L)

ÇİTRAL, Batı Pakistan'da dağlık bölge, kuzeybatı sınır ilinde, Kâbil ırmağının kolu Kunar'ın yukarı vâdisinde, Hindikuş'un güney yamaçlarında; 12 000 km²; 107 900 nüf. Merkezi *Çitral.* Doğusunda Keşmir, kuzey ve batısında Afganistan yer alır. Tarım, avcılık, hayvancılık. El sanatları ve halıcılık. Henüz değerlendirilemeyen yer altı servetleri (demir, bakır, sarı zırnık). — *Çitral geçitleri,* Afganistan yaylalarıyle Hint-Ganj ovası arasında geleneksel askerî ve ticarî yollardandır.

— Tar. Çitral XVIII. yy. ortalarına kadar Çinlilerin elinde kaldı ve uzun süre İngiltere ile Afganistan arasında anlaşmazlık konusu sayıldıktan sonra Pakistan'a katıldı (1947). Çitral'ın yerli halkı Ho'lardır (yaklş. 80 000 kişi). Önceleri Çitral'ın kuzey bölümünde, Muliho ve Turiho vâdilerinde oturan Ho'lar, daha sonra güneye inerek, yerli halka hâkim oldular. Çitral halkı arî ırktan gelmektedir. Güzellikleriyle ün yapan kadınları son yıllara kadar cariye olarak satılmağa devam etti. Eskiden Buddha'cı olan Çitrallılar, İslâmlığın yayılmasından sonra bütünüyle müslüman oldular.

Çitral halkı sosyal bakımdan sınıflara ayrılır. *Adamzade* adı verilen yüksek tabaka vergi vermez, yalnız askerlik görevini yerine getirir. *Fakir, miskin* denilen köylüler vergi verir, askerlik yapar; alınıp satılan

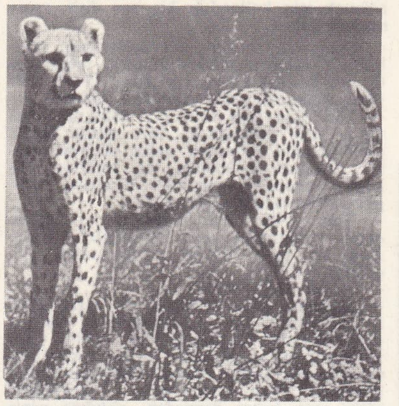

çita

veya bağışlanan toprakla birlikte sahip değiştirir.

Çitral'da *Çitrali* (Hovar veya Hovari) ve *Şînâ* dilleri konuşulur. Bu diller Hindistan'da konuşulan Dara dilleri grubuna bağlıdır. Çitral geçitleri, Afganistan yaylaları ile Hint-Ganj ovası arasında geleneksel askerî ve ticarî yollar üzerindedir. (ML)

ÇİT sarmaşığı i. taml. Düz yapraklı bazı sarmaşık türlerinin cins adı *(Calystegia).* Çiçekleri beyaz veya pembe olur. (L)

ÇİTSARMAŞIĞIGİLLER bls. çoğl. i. Sarmaşıklar takımının tek familyası. Bu familyadaki bitkilerin çiçekleri genellikle büyük ve gözalıcı renktedir.

— ANSİKL. Çitsarmaşığıgiller otsu veya odunsu bitkilerdir. Gövdeleri tırmanıcı ve sarılgandır; sütlü bir sıvı çıkarır. Yaprakları almaşıktır. Dibinde yürek biçiminde oyuklar bulunur. Tozlaşma genellikle böceklerle (daha çok pul kanatlılar) olur. Bu familyadaki bitkiler çoğu zaman filizle üretilir. Birçoğu süs bitkisi olarak yetiştirilir. Meyvesi kapsül biçimindedir. İçi pek çok bölmeli olan meyve, ikiye veya dörde yarılarak açılır. Her bölmesinde kabuklu veya zarlı bir iki tohum bulunur. Başlıca türü çit sarmaşığıdır. (L)

ÇİT serçesi i. taml. Esmer, kül renginde küçük ötücü kuş. Avrupa ve Asya'da, yere yakın yaşar; böceklerle ve küçük tanelerle beslenir. (İlmî adı *prunella modularis.* Şarkıcıkuşugillerin örnek tipi.) [L]

ÇİTTAGONG, Doğu Pakistan'da başlıca liman şehri, Karnafuli ırmağı kıyısında; 364 200 nüf. Hint lifi ve çay ihracatı. Doğu Pakistan'ın kurulması sonucunda trafiğin artması limanın bugünkü imkânlarını yetersiz kıldı. Çelik fabrikası. — *Çittagong ili;* 11 746 000 nüf. (L)

ÇİU ÇUAN. Bk. YARKENT.

ÇİVAN-ÇEU veya **ÇUAN-ÇOU** ing. **Chüanchow,** esk. **Çin-kiang.** Çin'de (Fu-kien) liman şehri. Çin ırmağının ağzında; 107 700 nüf. Şekerkamışı rafinerisi; sıvı yağ fabrikaları. (L)

ÇİVİ i. *(çivmek,* merkezden uzaklaşmak'tan *çiv-i).* İki şeyi birbirine tutturmağa ve sabitleştirmeğe yarayan, bir ucu sivri ve bir ucu çok defa başlı, türlü şekillerde maden veya ağaçtan yapılmış küçük çubuk: *Sütbeyaz duvarlarda çivilerin gölgesi* (N.F. Kısakürek).

— ÇEŞ. DEY. *Çivi gibi,* çok soğuk. Çok sağlam (insan). ‖ *Çivi kesmek,* çok üşümek.

— Cerr. Paslanmaz çelikten bir çeşit şiş. (Kırılmış bir kemiğin parçalarını, bir eklemi [uyluk kemiği boynu, kalça artrodezi] tutturmak veya sağlamlaştırmak için kemik cerrahisinde kullanılır. Çivi, kullanıldığı yere göre, düz veya kanatçıklı, dolu veya boş, uzun veya kısa, doğru veya kırık olur).

— Dy. *Çatal çivi,* ahşap travers başının rutubet ve kuraklık dolayısıyle çatlamasını önlemek için sarılan madenî çemberi tutan çivi.

— G. santl. Bk. ANSİKL.

— İnş. *Çivi söken,* dam ustalarının çivi

Foto. Rapho (LAROUSSE)

çitkuşu

çiçek

çitlembik

sökmek için kullandığı bir ucu dişli, yassı madenî çubuk.

— Spor. *Çivi yukarı,* bir pehlivanın, rakibinin ayaklarını yukarı kaldırıp tepesi üstü yere dikerek sırtını çevirmesi. (Yağlı türk güreşindeki altı yeniş usulünden biridir.)

— Süs. *Çivi başı* veya *çivi tablası,* elmas tepesi gibi yontulmuş, dört yüzlü küçük piramitlerden meydana gelen süsleme motifi. (Roman üslûbunda taç kapıları, baş kemer kavsarları genellikle birbirine yapışık çivi başlarıyle süslenmiştir.)

— Tar. *Yıllık çivi,* Roma'nın en yüksek devlet memurunun her yıl Jupiter tapınağına bir çeşit takvim teşkil etmesi için çaktığı çivi.

— Tasav. Bk. ANSİKL.

— Teknol. (Bk. ANSİKL.) || *Ağaç çivi,* marangozların ve ayakkabıcıların kullandığı, tahtadan yapılmış, kare kesitli, uzun ve başsız saplama çivisi. || *Çivi keskisi,* çivi yapımına yarayan maden çubuklarını uzunlamasına kesen keskin araç. || *Döşemeci çivisi,* sap kısmı demirden, oldukça geniş olan baş kısmı genellikle pirinçten yapılan ve üzerinde süslemeler bulunan çivi. || *Süslü çivi,* döşemecilikte kullanılan kaplama çivisi.

— Yazı. *Çivi yazısı,* Eski Mezopotamya ve Anadolu'da bazı kavimlerin kullandıkları yazı türü. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. G. santl. Çivi, en eski çağlardan beri kullanılmaktadır. Mezopotamya'nın eski çağlarında çivi, ya süsleyici değeri olması bakımından (Arkayik devirde duvarları süsleyen pişmiş topraktan çok renkli çiviler: Uruk) veya Asur-Babillilerin sivri uc'a verdikleri, hastalığı ve kötülüğü uzaklaştırıcı (Profilaktik) değer bakımından, önemli bir rol oynamıştır: tapınaklara veya krallığa ait yapıların temellerine, kötü ruhları kovmak amacıyle bakır veya bronzdan çiviler çakılırdı. Aşağı yukarı 20 sm uzunluğunda olan bu çiviler, çağlara göre başı üstünde bir sepet taşıyan ve vücudu sivri uç halinde incelen heykelcikler biçimindeydi. Başka heykelciklerse yere diz çökerek, çivi çakan bir tanrıyı tasvir ederdi. Kiminin üstünde yatmış bir boğa tasviri bulunurdu. Tanrının ve çiviyi ithaf edenin adları, çivinin veya yanındaki tabletin üstüne küneiform yazılarıyle işaret edilmişti (M.Ö. III. - II. binyıl). Çivileri oyma usulü devam etti. İber yarımadası, bu sanatı dikkate değer şekilde geliştirdi.

— Tasav. Sema edilen meydanın döşemesi üzerine pirinçten çiviler çakılırdı. Bu çiviler sema etmeyi öğrenecek canların, sema öğrenmelerinde kolaylık sağlardı. Çivi sol ayağın baş ve ikinci parmağı arasına alınır ve etrafında dönmeğe çalışılırdı. Sema etmeğe alışan mürit, çiviyi bırakır ve döşeme üzerinde çivisiz sema ederdi. Bu şekilde sema etmeye de *çividen inme* denirdi.

— Teknol. *çivi*'nin birçok çeşidi vardır. *Sap* kısmı, genellikle çelikten yapılan ince madenî bir çubuktur. Çoğu zaman yuvarlak, bazen kare veya dikdörtgen şeklinde, kalınlığı ham madde olarak kullanılan madenî telin kesiti kadar olur. Yuvarlak veya köşeli kesilmiş sivri bir ucu, yassı ve yuvarlak, genellikle saf madenden yapılmayan bir baş kısmı vardır. Çelik sapların uzunluğu 3-280 mm, çapları 0,5-7,6 mm arasında değişir. Sapı 2 mm'den küçük çaplı çivilere *ince saplı,* 2 mm veya daha büyük çaplı çivilere ise *kalın saplı* çiviler denir. Çiviler başlarının şekliyle, milimetre cinsinden uzunlukları ve kesitleriyle tanımlanır. Bir ucu sivri başsız çivilere *saplama,* iki ucu sivri U şeklindeki çivilere *kılavuz* denir. Kısa saplı, freze edilmiş ve konik başlı kunduracı çivisi ayakkabıcılıkta kullanılır. Sap kısmı, baştan uca kadar düzgün bir şekilde incelen çivilere *duvar çivisi* denir. Kesitleri madenî telin kesitine göre değişir. Saraçların, mobilyacıların v.b. kullandığı *döşemeci çivisi,* kumaşların kartonların, kayışların çakılmasında, somya yapımında, döşeme süslemelerinde, deri kaplamalarda uygulanır; *monte çivileri* ayakkabıcılıkta sayanın, elde veya makinede kalıba çekilmesinde, pençe vurulmasında, kemerlerin birleştirilmesinde, tabanın ve topuğun çakılmasında kullanılır. *Döşemeci çivileri,* önceleri tek parça olarak pirinçten dökülürdü. 1850'ye doğru çelik sap, pirinçten dökülmüş bir başlık içine tutturularak iki parçalı yapılmağa başlandı. Bugün, çok gelişmiş makineler sayesinde, pirinç veya çelik başlı, çelik saplı çiviler yapılmaktadır. Bu çivilerin bombeli baş kısmı bazen çeşitli motiflerle süslenir. *Kabaralar*'ın sapı ince ve kısa, baş kısmı oldukça büyüktür. Dağcılık ve av postinlerinin taban ve topuklarına çakılarak, kolay aşınmasını önler.

Eskiden demirciler çivi yapmak için, kızıl derecedeki demiri döverlerdi. Bugün, makineler yardımıyle çelik tel, soğuk olarak istenilen uzunlukta kesilir ve çivi tek parça olarak yapılır.

Âdi çivi yapmak için, ham madde olarak haddelenmiş çelik kullanılır. Tel, fabrikaya her biri 30-250 kg'lık çemberler şeklinde gelir, önce otomatik makinenin makaraları arasında gerilir. Profili isteğe göre değişen bir zımba ile baş tarafına vurularak makinenin tırnakları arasında sıkıştırılır. V şeklindeki bıçaklarla sap kısmı istenilen uzunlukta kesilir. Bu işlem, yapılacak çivinin tipine göre, dakikada 60 ile 600 kere tekrarlanır. Sapları, haddelenmiş çelik tellerle yapılan ince saplı çiviler de aşağı yukarı aynı şekilde hazırlanır.

— Yazı. Çivi yazısı, kullanılan işaretler çivi biçiminde olduğu için bu adla anılmaktadır. Mezopotamya'da çivi yazısından önce resim yazısı kullanılıyordu. Güney Mezopotamya'daki Uruk kazılarında, M.Ö. 3400-3300 yıllarına ait resim yazısı ile yazılı tabletler bulundu. Sumerlerin resim yazısını geliştirerek çivi yazısı haline getirdikleri bilinmektedir. Uruk yazısı, tek heceli bir dil olan Sumerceye elverişli bir kelime yazısı idi. Soyut kavramlar, eşyanın özelliklerine bağlanarak anlatılıyordu. Resimle gösterilmesi güç olan kavramlar için zamanla kelimeler ses unsurlarına bölündü. Yazı işaretleri ses ve hece değeri kazandıktan sonra, çivi yazısı meydana geldi. Bu yazıda kelimelerin cins ve sınıflarını belirten baş ve son işaretleri de kullanılıyordu.

Resim yazısı, düz duran resimler veya resim çizgileri şeklinde yazılırken, çivi yazısında işaretler 90° sola yatık şekiller halinde yazılmağa başlandı. Yazı malzemesi olarak ağaç levhalar ile benzeri maddeler yerine kil tabletlerin ve ucu sivriltilmiş kamışların kullanılması, işaretleri şematik sivri şekiller haline getirdi. Böylece çivi yazısı, yuvarlak resim çizgilerinden uzaklaştı. Kalabalık çizgiler ve çivi işaretleri zamanla azaldı. IV. Uruk katından sonraki III. ve II. Uruk dönemlerinde bir kısım işaretler resim yazısına ait özelliklerden uzaklaşmıştı. I. Uruk dönemine rastlayan Güney Mezopotamya tabletleri ile Arkaik Sumer devri tabletlerinde (yaklş. ol. M.Ö. 2600-2400) çivi yazısının en eski şekli görülür. Bu yazı geliştirilerek belli dört çivi işaretine dayanan asıl çivi yazısı meydana getirildi. Kullanılan çivi işaretleri dikey çivi, yatay çivi, aşağı veya yukarı eğik çivi ile köşe çengeli idi. 2 000 kadar hece ve kelime işareti bulunan çivi yazısında en çok kullanılan işaretlerin sayısı 1 000'e yakındı. Bu yazı Mezopotamya'ya yerleşen başka kavimler tarafından da bazı değişikliklerle Milât yıllarına kadar kullanıldı.

Çivi yazısı, Anadolu'da M.Ö. II. binyıla doğru aslî resim niteliğini büsbütün kaybederek yalnız çivi ve köşe çengeli ile yapılmıştır. Anadolu'da çivi yazısı ilk olarak, merkezleri Kültepe olan asurlu kolonlarda görülür. Bu yazı örneklerine en çok Kültepe'de, daha az sayıda Boğazköy ve Alişar gibi Asurluların başlıca ticaret şubelerinde rastlanmıştır. Burada ele geçen metinler daha çok ticarî mahiyettedir ve kil levhalar üzerine yazılmıştır. Hititlerin yaklaşık olarak aynı zamanda kullanmağa başladıkları çivi yazısı, asurlu kolonlarda yazı örneği ve işaret şekilleri bakımından oldukça ayrıdır. Bu bakımdan hitit çivi yazısının Kuzey Mezopotamya veya Kuzey Suriye yazıcı okullarından birinde öğrenilmiş olması gerekir. Bu yazının III. Ur yazısından alındığı ileri sürülür. Daha o zamanlar özel hiyeroglif yazıları olduğu halde, Hint-Avrupa dilleri için elverişsiz olan çivi yazısını Hititlerin niçin aldıkları şimdiye kadar çözülememiş bir meseledir. Hititlerin fırsat düştükçe kültepe kolonlarının çivi yazısını da kullandıklarını 1954 yılında bulunmuş olan bronz bir Kültepe hançeri göstermektedir. Hançer yazıtı, anlaşıldığına göre, asurlu bir yazıcı tarafından bir hititlinin siparişi üzerine hazırlanmıştır. Birkaç çivi işaretinin basitleştirilmiş olmasından ve bu işaretlerin çivi yazısını andırmasından, asur yazıcısının Hititlerin alışık olduğu çivi yazısını gözönünde bulundurmak istediği anlaşılabilir.

Büyük devlet zamanında, yani M.Ö. II. binyılda, Hititler tarafından sadece çivi yazısı Hititçesi ve Luvice, Palca gibi akraba Hint-Avrupa dilleri değil, aynı zamanda Hurrice, Protohattice, Akkadca ve Sumerce gibi tamamen ayrı dil ailelerine ait olan çeşitli diller de çivi yazısıyle kil levhalara yazılmıştır. Fakat Hititler, Mezopotamyalıların aksine olarak hiç bir zaman çivi yazılı taş yazıtlar yaptırmamışlardır. Hititler çivi yazısında esaslı değişiklikler yapmadılar, ancak *wa-, we-, wi-wu* işaretleri gibi birkaç yenilik, Hititlerin bu yazı sistemini kendi özel maksatları için daha kullanışlı hale sokacak durumda olduklarını gösterir. M.Ö. 1200 tarihleri civarında Büyük Hitit imparatorluğunun yıkılmasıyle hitit çivi yazısı kaybolur. Asur kolonlarının kullandıkları çivi yazısı 100 yıldan fazla bir süre sonunda, daha Eski Hitit devleti zamanında Anadolu'dan kaybolmuştur.

Son çağda, yani yaklaşık olarak M.Ö. 1200'den VII. yy.ın ortalarına kadar, Anadolu'da çivi yazısı geleneğini devam ettiren iki yeni bölge meydana çıktı. Bu bölgelerden biri Asurlular tarafından iskân edilmiş Anadolu topraklarındadır. Bu metinlerin dili Yeni Asurca'dır. Van gölü bölgesinde ise durum farklıdır. Burada Van merkezi ile M.Ö. I. binyılda dili Urartu veya Haldi olarak adlandırılan büyük bir devlet gelişti. Urartular da M.Ö. IX. yy.dan VII. yy.ın bitimine kadar sayısız taş yazıtları için asur çivi yazısından faydalandılar, fakat bir hiyeroglif yazıları da vardı. Yani durum Büyük Hitit devleti anıtlarınınkinin aynıydı; ne var ki Urartular çivi yazısını daha çok taş anıtlar için kullanmışlar, Hititler ise bu husus için hiyeroglif yazısını kullanmayı tercih etmişlerdir. Urartular, dili Hurrice'ye çok yakın olan bir halktır. Büyük devlet çağında Güney Anadolu'da ve Kuzey Suriye bölgelerinde yerleşmiş olan Hurri'ler, Hititlerinkine çok yakın olan bir çeşit çivi yazısı kullanmışlardır. Özet olarak, Anadolu'da çivi yazılı metinler Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya inhisar eder. Batı ve Kuzey Anadolu'da bu çeşit yazı anıtları şimdiye kadar bulunmamıştır.

● *Çivi yazılarının çözümü ve safhaları.* Eskiçağ yunan yazarları, Akamanışlar sülâlesi zamanında Doğu ile yakından temas imkânını buldular ve Doğu dünyasının yazıları arasında çivi yazısı denen yazı ile de karşılaştılar. Bu yazarlar, eserlerinde dört çeşit yazı ayırt ederler: **1.** Grammata Assyria, **2.** Grammata Khaldaia, **3.** Grammata Syria, **4.** Grammata Persika.

Herodotos, Thukydides, Ksenophon, Aristobulos, Diogenes, Diodoros, Strabon ve Eusebios gibi antik yazarlar bu yazılardan çeşitli vesilelerle bahsetmişler ve bu yazıların hangi dilde olduklarını belirtmişlerdir.

Yeni çağ yazarlarından ilk defa italyan gezgini Pietro Della Salle bu konu üzerinde çalıştı ve 1650 tarihinde yazdığı kitabında Mezopotamya yazı örneklerine dair bazı metin kopyalarına yer verdi. Bu gezgin 1621 tarihinde İran'da Persepolis harabelerini gezerken bazı anıtlar üzerinde gördüğü birtakım yazıların kopyalarını çıkardı ve bu yazının yönünün, göstermiş olduğu özelliği göz önünde tutarak soldan sağa olması lâzım geldiğini ileri sürdü. Aynı yıllarda bir fransız şarkiyatçısı olan Jean Chardin, Persepolis'te bulduğu bir yazıtı yayımladı. Bu yazıt çok iyi korunmuş durumdaydı. Bu yazıdaki işaretlerin çiviye benzediğini fark ettiği için yazıya çivi yazısı adını verdi. Buluntu yeri Persepolis olduğu için yazının pers yazısı olabileceği ihtimalini ileri sürdü. Fakat malzeme noksanlığından çözü-

Foto. Viollet (LAROUSSE)

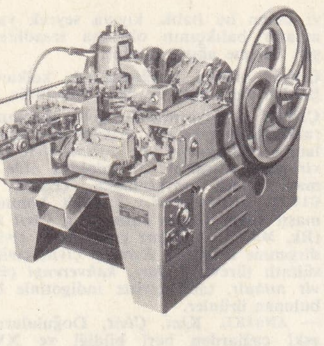
dakikada 650 çivi yapan Weber makinesi

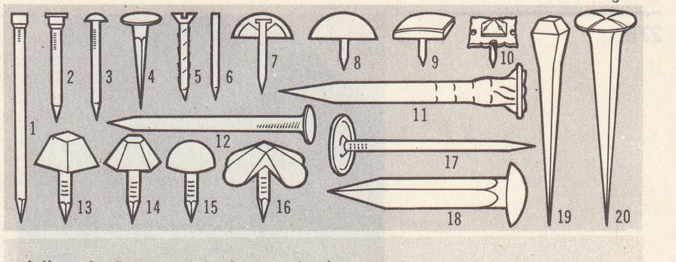

çiviler: 1. Başsız çivi; 2. Düz başlı çivi; 3. Yuvarlak başlı çivi; 4. Duvar çivisi; 5. Vidalı çivi; 6. Cam çivisi; 7, 8, 9, 10. Dekorasyon ve döşeme çivileri; 11. Beton çivisi; 12. Âdi çivi; 13, 14, 15, 16. Kabara çivileri; 17. Askı çivisi; 18. Yuvarlak başlı beton çivisi; 19. Nal çivisi; 20. Gemi çivisi.

me hemen başlayamadı. XVII. yy. sonlarında yaşamış olan alman bilgini E. Kampfer de Jean Chardin'den habersiz olarak çivi yazısı deyimini kullandı. 1765'te Persepolis şehrini ziyaret eden alman bilgini Carsten Niebuhr buradaki bazı yazıtların kopyalarını aldı ve bunları 1888'de yayımladı. Bulmuş olduğu bu yazıda üç çeşit yazı şekli tespit etti. Bunlardan en basiti kendisine göre 42 işaretli bir alfabe durumu göstermekteydi. 1798'de alman şarkiyatçısı Gerhard Tychsen önemli bir keşifte bulundu: Persepolis yazıtlarında işaret gruplarından sonra tekrarlanan eğik (eğri) çivi işaretinin kelime ayrımı işareti olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürdü; bundan başka yazının küçük aralıkları bulunduğunu fark etti ve görünen üç yazı çeşidinin ayrı ayrı üç dile ifade vasıtalığı yapması gerektiğini doğru olarak ileri sürdü. Ama daha ileri gidemedi. Daha sonraları danimarkalı bilgin Friedrich Münter, Persepolis yazıtlarının Akamanış sülâlesi krallarına ait olması gerektiğini ileri sürdü; aynı zamanda, görülmekte olan üç yazı çeşidinden birincisinin alfabe, ikincisinin hece, üçüncüsünün ise monogram yazısı olduğunu tespit etti. Bundan başka Münter'in dikkatini Persepolis'teki üç yazıt çekmişti. Bu üç yazıtın hem dil, hem yazı çeşidi bakımından birbirinden farklı olduğu halde aynı maksadı ifade ettiklerini tespit etti (1802). Çeşitli grupların tekrarlanması özellikle gözden kaçırılmaması gereken bir husustu. Münter tekrarlanan bu işaret gruplarının (kelimelerin) «kral» ve «kralların kralı» anlamına gelmesi gerektiğini tahmin etti. Fakat işaretlerin ses kıymetlerini bulmakta başarılı olamadı, yalnız bazı kelimelerin hece seslerini tesadüfen tespit etmeyi başardı.

Pers çivi yazısının çözümlenmesinde ilk başarı alman lise öğretmeni George Friedrich Grotefend'in çalışmalarıyle sağlandı. Grotefend 4 eylül 1802 tarihinde Göttingen şehri Bilginler cemiyetine sunduğu bir bildirisinde, pers çivi yazısının çözümleme tekniğini hangi esaslara göre yaptığını açıkladı. Ele geçmiş olan üç çeşit yazı, ayrı ayrı üç dile ifade vasıtalığı yapmaktaydı. Grotefend, bu üç çeşit çivi yazısından birini, alfabe yazısı olarak tahmin edilenini, esaslı bir incelemeye tabi tuttu ve bu işaretleri birer birer gözden geçirdi. 40 Kadar olan bu işaretler sık sık tekrarlanmaktaydı. Şu halde bu yazı ancak bir harf yazısı olabilirdi. Hele kelimelerden bazılarının 7-8, hattâ 10 şekilden meydana gelmesi, bu yazının hece yazısı olmadığını gösteren ayrı bir delildi. Grotefend inceleme konusu olarak iki yazıtı ele aldı. Bu kısa yazıtların konusunun ne olabileceğini araştırmağa başladı. Münter'in daha önce tahmin ettiği kral kelimesini ve bu işaret grubunun iki defa tekrarlanması halinde «kralların kralı» unvanı olabileceği fikrini varsayım olark kabul etti. Bu gibi unvanların göründüğü yazıtlarda kral adlarının da bulunması gerektiğini ileri sürdü. «Kralların kralı» esasen Eskiçağ ve Ortaçağ krallıklarında kullanılan bir unvandı. Demek ki her iki yazıtta kral anlamına gelen kelimelerden öncé kral adının görülmesi olağan sayılırdı. Grotefend ikinci yazıtın kelimelerini inceledi. İsim ve unvanlardan başka, birinci yazıtın birinci kelimesinin, yani kral adının, ikinci yazıtta altıncı kelime olarak göründüğünü fark etti. Bundan da ikinci yazıtın sahibi olan kralın, birinci yazıtın sahibi olan kralın oğlu olması gerektiği sonucunu çıkardı. Düşüncesini ispat etmek için pers tarihini inceledi. Aynı sesle başlamayan bir baba ve oğul adının Dara ve Kserkses sülâlesinden olması gerektiğini ileri sürdü. Birinci yazıtın birinci kelimesindeki kral adı üstüne elde ettiği bilgileri öteki çivi yazısı işaretlerine teker teker varsayımlı olarak uyguladı. Sonra ikinci yazıtın birinci kelimesi olan kral adını Hşarşa (Kserkses) şeklinde okumayı başardı. Bu metotla Hystaspes (Vistaspesha) adını da okudu. Bu suretle pers çivi yazısının ilk çözümleme denemesi Grotefend tarafından başarıyle yapıldı. Fakat Grotefend eski doğu dillerinin büyük bir kısmını bilmediği için daha ileri gidemedi ve başka metinleri okuyamadı.
Pers çivi yazısının okunmasında dikkat çeken bir ilerlemeyi daha sonra, fransız şarkiyatçısı Eugène Burnouf ve alman bilgini Christian Larsen'in çalışmalarında görmekteyiz. Larsen'in çalışmaları özellikle şu bakımdan gelişme göstermiştir: Larsen pers çivi yazısının hemen her ünsüz harfinde tıpkı hint alfabesinde olduğu gibi bir «a» ünlüsünün saklı olarak bulunabileceğini ileri sürdü. Bu duruma göre «b» harfi gerektiğinde «ba», «g» harfi «ga», «z» harfi «za» olarak okunabilirdi.
Avrupa'da çivi yazısının çözümlenmesine çalışılırken İngiltere'nin hint ordusu subaylarından Henry C. Ravlinson Yakındoğuda yine bu amaçla çalışmaktaydı. Grotefend'in pers çivi yazısını okuyuşundan 33 yıl sonra, Ravlinson 1835'te Hystaspes, Dara ve Kserkses adlarını okumayı başardı. Çalışmalarını Dara'nın 400 satırlık çivi yazısının bulunduğu Behistun kayalığına hasretti. Bu surette pers çivi yazısıyle kaleme alınmış yazıtlar bilim alanına sunulmuş oldu. Böyle bir durum ise eski pers dilinin bünyesinin anlaşılmasında büyük fayda sağladı.
Pers çivi yazısının anlaşılması bilginlerde; öteki çivi yazısı çeşitlerinin okunması konusuna ilgi uyandırdı. Söz konusu olan çivi yazısı sistemlerinden biri elam, öbürü asur çivi yazılarıydı. Grotefend daha önce bu iki çeşit yazının Pers imparatorluğu halkından başka kavimlere ait olduğu, meselâ Babilliler ve Medler tarafından kullanılmış olabileceği hakkında bir fikir ileri sürmüştü. Hattâ Grotefend'den önce Münter bu yazı çeşitlerinden birinde 111 adet işaret çeşidi saymış ve bu yazının bir çeşit hece yazısı olması gerektiğini öne sürmüştü. Yine Grotefend, bugün Elam yazısı adını verdiğimiz bu yazıda kelime ayırıcı işaretler olmadığını, fakat kişi adlarından önce dikey bir çivinin geldiğini ve bu çivinin kişi işareti olduğunu tahmin etmişti. Bu arada Jules Oppert de elam çivi yazısını tamamlamağa çalıştı. Bu dil Akamanışlar devrinde Sus şehrinde ve çevresinde konuşulan dildi. Buluntu yeri olan Sus şehrine izafeten bu dile Yeni Sus dili veya Yeni Elamca adı verildi.
Asur ve babil çivi yazısının okunması. Bu yazının okunması, daha güç oldu. Bu konuda Eduart Hincks ilk adımı atanlar arasındadır. Hincks, üçüncü yazı çeşidindeki işaretlerin sayısını göz önünde tutarak, bu yazının alfabe yazısı değil, hece yazısı olduğunu ileri sürdü. Mezopotamya'da yapılan kazılar sayesinde, belgelerin artması ve bunların Babilonya'da meydana çıkması bu yazı çeşidinin Babilce veya Asurca'ya ifade vasıtalığı yapmış olması gerektiği hakkında ileri sürülen fikri destekliyordu. 1842'de Paul Emile Botta, Musul'un karşısında bir tepede kazılar yaptı. 1846'da Henry Layard aynı tepede çalıştı ve buranın eski Ninova şehri olduğunu tespit etti. Bu arada birçok çivi yazılı vesika ele geçti ve bu vesikaların Asurbanipal'in ünlü kütüphanesine ait oldukları anlaşıldı. 1851'den 1863'e kadar Jules Oppert başkanlığında yapılan araştırmalarla, Babil şehrinin yeri bulundu. Bu kazı sırasında ele geçen malzeme çözümleme işine hız verdi. Nitekim fransız bilginlerinden Adrien Longperier, Harşava yazıtlarında görülen Sargon adını tanıdı ve bundan elde ettiği işaret değerleriyle başka kelimeleri de okumağa çalıştı. Çalışmalarıyle bu dilin sami bir dil olduğunu anladı. Fakat pek çok işaret çeşidi gösteren bu çivi yazısının okunması cidden güç bir meseleydi. İşaretlerin sayısı 500'ü geçiyordu. Buna rağmen sabırlı bilginlerin dikkatli çalışmaları sayesinde asur yazısının çözümlenmesi mümkün oldu. Yazı sisteminin belirlenmesi başta gelen meselelerden biriydi. İşaretlerin fazlalığı bu yazının hece yazısı olmasını zorunlu kılıyordu. Fakat bağımsız tek işaretlerin görülmesi bu yazıda ideogram ve belirleyicilerin de kullanıldığına işaretti. Yazının okunmasındaki ilk olumlu adım isveçli Lavenstern tarafından atıldı. Lavenstern bir metinde kral ve oğul kelimelerini buldu. Pers çivi yazısı metinlerine uygulanan mantık bu metnin başındaki birinci kelimenin kişi (kral) adı, ondan sonra gelenin unvan olması gerektiğini gösteriyordu. Bu yoldan Kserkses ve Darayavahuş (Dara) adları okundu. 1846 Yılında irlandalı bilgin Hincks önemli bir keşif yaptı ve eskiden beri ileri sürülen tek ünlülük prensibine itiraz etti. Her ünsüz harfin önüne bir ünlü eklenerek çeşitli hece meydana getirildiğini isabetli bir şekilde tespit etti: *r* ünsüz harfi *ra, re, ri, ar-ur* gibi. Bundan başka birleşik hecelerin varlığını da gösterdi: *tir, tum* gibi. Diğer taraftan çok ünlülük prensibini buldu. 1850 Yılında Behistun yazıtının Babilce metni neşredildiğinde, bulunmuş olan bu değerler yerlerine konuldu ve doğru oldukları anlaşıldı. Bundan sonra çalışmalar hızla gelişti. Tercümeler ilerledikçe yazıtlardaki dil çeşitleri de anlaşılmağa başladı. Öte yandan benzer işaretlerin bazı küçük farklar gösterdiği de tespit ediliyordu. Bu gelişmeler sonucunda Eski Babil devri çivi işaretleriyle Yeni Babil devri işaretleri ayırt edildi. Kazılar sonucu ele geçen çok sayıdaki çivi yazılı belgeden de, asur yazısının incelenmesi gerçekleşti. Esasen Babilce ile Asurca arasındaki fark falza değildi.
Asur ve babil çivi yazılarının okunması bazı çevrelerde itirazlara sebep oldu. Bu şüpheyi ortadan kaldırmak için Londra Şarkiyat cemiyeti 1857'de bu konuyu iyi bilen dört bilgine, yeni bulunmuş bir metni tercüme etmeleri için verdi ve her bilginin tek başına çalışarak tercümelerinin sonucunu bir zaman sonra Londra'ya göndermelerini istedi. Bilginlerin ayrı ayrı yaptıkları tercümeler Londra'da törenle açıldı; görüldü ki metinde esas noktalarda benzer sonuçlara varılmış ve metnin asur kralı Tiglatpilezer I'e ait olduğu bütün bilginlerce tespit edilmişti. Böylece Asiriyoloji'nin temelleri de atılmış oldu.

◆ **Çivici** i. Çivi yapan veya satan kimse. — Deric. Derileri kesin bir biçim vermek için gergeflere çivileyen işçi.

◆ **Çivileme** i. Çivilemek işi veya bu işin yapılış şekli. ‖ Zf. Ayaküstü, dik durumda: *Denize çivileme atlamak.*
— Cerr. Çok dayanıklı madenî bir çiviyle eklem veya kemikleri birleştirme usulü. Bk. ANSİKL.
— Kürkçülük. Deri yüzeyine düzgünlük verme veya (bıçkıden sonra uygulanırsa) deriye son biçimini verme işlemi.
— Sil. Vaktiyle uygulanan, namlusuna özel çivi sokularak topun ateşlenmesini önleme işlemi. (Hücuma kalkan askerlere bir çivici bölüğü eşlik ederdi.)
— Teknol. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çivileme makinesi*, 8, 12, 16 veya 20 çiviyi aynı anda çakmak ve bir sandığın kenarlarını dik a-

adak çivisi
Gouda adına, III. hanedan
sümer sanatı
Louvre müzesi, Paris

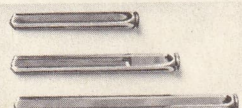
uyluk kemiği kırıklarında kullanılan yassı çivi (cerr.)

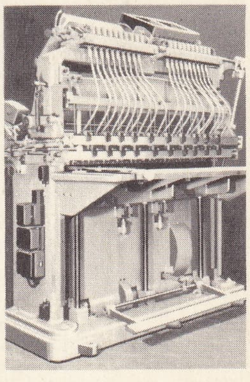
çivileme makinesi
20 çivili tip

Foto. doc. C.A.F.L., Vigneau-éd. Tel, dos. Bohm et Kruse (LAROUSSE)

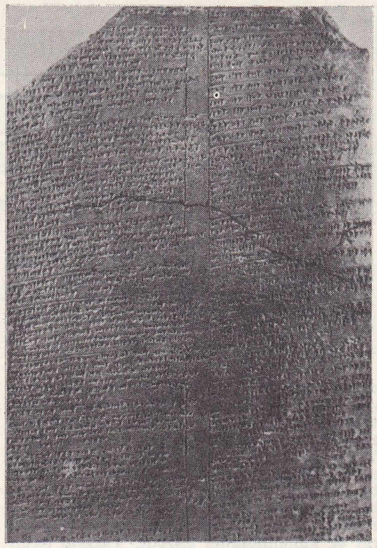

Hitit çivi yazısı
levha
Boğazköy

m³ başına gr cinsinden	yüze bölünmüş derecelerde *çiy* noktası ısısı
0,90	–20
2,17	–10
4,85	0
9,39	10
17,19	20
30,41	30
50,80	40

normal basınç altındaki su buharının içinde bulunan değişik miktarlardaki *çiy* noktalarını gösteren cetvel

çıda birleştirmek için kullanılan otomatik makine. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Cerr. *Çivileme* uyluk başı kırıklarında sık kullanılır. İlik çivilemesi uzun kemiklerin gövdelerindeki kırıkları tedavide kullanılan bir usuldür; bunun için çok uzun bir çivi kırık kemiğin iki parçasının ilik boşluğuna bastırılarak sokulur.

— Teknol. *Çivileme* daha çok sandıkçılıkta kullanılır. Bu sanayi dalında seri imalâta geçilmesi, *çivileme makineleri* denilen özel araçlar yapılmasına yol açtı. Bir sandığın direnci, çivilerin sökülmeye karşı olan direncine, çivinin şekline ve kullanılan tahtanın cinsine bağlıdır. Çivilemenin modern kerestecilikte önem kazanması ve yapıştırma tekniğiyle birlikte yürümesi, dört köşe yontulmuş küçük tahta parçalarından yararlanarak dayanıklı ambalajların yapılmasını sağlamıştır.

● *Çivileme makinesi.* Makinenin üst kısmında, yatay olarak yerleştirilmiş ve önceden içine, sivri uçları dışarıda kalacak şekilde çiviler takılmış madenî bir yatak vardır. Bu yatağın alt tarafına, makine çalıştıkça çakılan çivilerin aşağı doğru inmesini sağlayan eğik oluklar açılmıştır. Âletin orta kısmında, üstüne çivilenecek eşyanın konulduğu, dökme demirden yatay bir tabla bulunur. Makineyi kullanan işçi, ayarlı bir kumanda ve dişli tertibatıyle, çivilerin birbiri ardından inmesini sağlar. Bir yandan da, ayağıyle, çiviyi istenilen yere getirecek şekilde idare eden pedala basar.

◆ **Çivilemek** geçl. f. Bir şeyi bir yere çivi ile tutturmak, mıhlamak. ‖ *Mec.* Sabitleştirmek: *Korkunç bir humma aylarca onu yatağına çiviliyor* (A.H. Tanpınar).

◆ **Çivilenmek** edilg. ve dönşl. f. Çivi ile tutturulmak: *İki yuvarlak tahtanın arasına çivilenmiş dört çubuktan ibaret kameriye gibi bir şey* (Sabahattin Ali). ‖ *Mec.* Bir yere çakılıp kalmak: *Biraz sonra, eşkiya ordusunun çivilenmiş gibi, olduğu yerde kaldığını görenler, bu hale pek şaştılar* (N. Araz).

◆ **Çivili** sıf. Çivisi olan, çivilenmiş olan.

— Tekst. *Çivili tahta,* paçavraları parçalayarak açan ve bunların dokunduğu ham madde liflerini yığın halinde meydana çıkaran şifönöz makinelerinin garnitürleri. (Bu garnitürler, belirli ölçülerde tahtalar üzerine çakılmış ve açılacak paçavraların cinsine göre, kalın-yuvarlak veya ince-yassı çelik çivilerden meydana gelmiştir.) [LM]

ÇİVİLİ KÖPEKBALIĞI i. taml. Bk. ECHİNORHİNUS.

ÇİVİSİZ KALKAN balığı bls. i. Kalkan balığına yakın kemikli balık. Derisi pürtüksüzdür, ama gözleri kalkan balığınınki gibi sol taraftadır. (Yanyüzergillerden.)

— ANSİKL. *Çivisiz kalkan balığı*'na *(Rhombus Loevis)* Akdeniz ve Atlantik'te kalkan balığı kadar çok rastlanır. Boyu 0,70 m'yi bulan bu balık, kıyıya seyrek yaklaşır; amatör balıkçının oltasına tesadüfen düşer. Sürtme ağıyle tutulur.

Çivisiz kalkan balığının eti, kalkan balığından daha hafif ve daha lezzetlidir. (LM)

ÇİVİT i. Boyarmadde; çivit ağacının yapraklarından çıkarılır, maviye boyamada kullanılır: *Çamaşırın son suyuna çivit koy. Çivit rengi duvarlar.* ‖ İndolden elde edilen mavi renkli boyarmadde. *(Eşanl.* MAVİ ÇİVİT. İNDİGOTİN.) ‖ Çivit konmuş çamaşır suyu: *Çivite basmak.* ‖ *Çivit mavisi.* (Bk. MAVİ.) ‖ *Beyaz çivit,* mavi çivitin indirgenme ürünü. ‖ *Kırmızı çivit,* çivitin çift sülfatlı türevi. ‖ *Sarı, kahverengi çivit, çivit tutkalı,* tabiî çivitte indigotinle birlikte bulunan ürünler.

— ANSİKL. Kim. *Çivit,* Doğuluların çok eski çağlardan beri bildiği ve XVI.yy.a doğru Avrupa'ya taşıdığı bir boyarmaddedir. XIX.yy. sonuna kadar, Hindistan, Cava, Amerika ve Çin'de yetiştirilen bazı bitkilerden *(Indigofera tinctoria, anil* v.b.) tabiî olarak elde edilirdi. Çivit otu veya karabaşak bitkisinden de az miktarda çivit çıkarılabiliyordu. Elde edilişi çok basit ve kolaydır: bitki, su ile birlikte mayalanmağa bırakılır; mayalama sonucu elde edilen ve bileşiminde indoksil bulunan sıvı, hava ile temas etmesini sağlamak için çırpılır; bu sırada boyarmadde mavi bir çökelti halinde dibe çöker.

Tabiî çivitte, elde edildiği ham maddeye göre, yüzde 20-90 saf boyayıcı madde *(indigotin)* bulunur. Ayrıca, kırmızı, sarı ve kahverengi çivit gibi yan ürünler de görülür. Bugün sanayide sentez yoluyle hazırlanan saf indigotin, bütün alanlarda tabiî çivit yerine kullanılır. Çivitin en büyük özelliği, alkalilerde çözünen ve hava ile oksitlendiği zaman yeniden mavi çiviti veren *beyaz çivit* haline indirgenebilmesidir. Dokuma elyafının boyanması da bu özellik üstüne kurulmuştur. İçine, indirgenen çivit eriyiği doldurulmuş teknelere boyanacak kumaş batırılır ve kurunması için açık havaya asılır; bu sırada boyarmadde kumaş elyafı üzerinde çökelir. Eskiden çivit banyosu, organik maddelerin mayalanmasıyle hazırlanırdı. Bugün ise, sodyum hidrosülfit veya bunun türevleri kullanılır.

1882'de Baeyer'in gerçekleştirdiği ilk sentezden sonra, 1890'a doğru Heumann fenilglikokol veya fenilglikokol-orto-karboksilik asidi potasla eriterek iki sanayi sentezi daha yaptı. Bu maddeler anilin veya antranilik asidin, klorasetik asitle işlenmesinden elde edilir. İkinci yol, ergime sıcaklığı daha düşük ve çivit verimi daha yüksek olduğu için birinci yola tercih edilir. Bununla birlikte, birinci tepkimeye sodyum amidür eklemekle ergime sıcaklığı düşürülebilir ve böylece bu yoldan da iyi sonuç alınabilir. Çivitin, dolaylı yoldan kolaylıkla elde edilen bromlu türevleri de ilgi çekici boyarmaddelerdir. Bunlardan iki bromlu çivit, Romalıların, *Murex brandaris* adlı yumuşakçadan çıkarttıkları erguvan kırmızısına benzer. Çok tatlı mavi tonundaki *mavi ciba,* dört bromlu bir çivit türevidir. Mor pırıltıları olan koyu mavi renkli tabiî çivit, hava ile bozulmaz; ancak klor, nitrik asit gibi yükseltgen maddelere karşı duyarlıdır. Bilinen bütün eriticilerde çözünmeyen bu çivit, ancak banyo usulüyle boyama yapmakta kullanılır.

◆ **Çividî** sıf. Çivit renginde olan: *Koyu çividî bir yeldirme veya çubuklu bir peştemala bürünmüş* (A.H. Müftüoğlu).

◆ **Çivitlemek** geçl. f. Beyaz çamaşırları çivitli suya sokarak, sarılıkları gidermek.

◆ **Çivitli** sıf. İçinde çivit bulunan: *Çivitli su.* ‖Açık mavi renk alan (beyaz çamaşır-.

◆ **Çivitsiz** sıf. Çividi olmayan. ‖ Çivitlenmemiş olan. (ML)

ÇİVİT ağacı veya **ÇİVİT fidanı** bls. i. Bodur ağaç veya ağaççık. Amerika ve Asya'da yetişir (Afrika ve Avusturya'da da bulunur). Çiçekleri firfiri, pembe veya beyaz olur. (İlmî adı: *Indigofera*).

— ANSİKL. *Çivit ağacı*'nın boyu, 1,20-1,50 m kadardır; yaprak ve saplarından çivit elde etmek amacıyle sıcak ülkelerde pek çok yetiştirilir. Öteki türleri sadece süs bitkisi olarak üretilir. (L)

ÇİVİTOTU bls. i. Basit yapraklı, küçük fakat çok kalabalık sarı çiçekli çokyıllık otsu bitki. Eskiden bu bitkiden çivit mavisi renginde düşük kaliteli bir boya elde edilirdi. Sunî çivit yapımı gelişince çivit otundan boya çıkarılması işi terkedildi. (İlmî adı: *Isatis.* Turpgillerden.)

— ANSİKL. Çivit otunun boyu 1 m'yi bulur; Önasya ve Avrupa'da kireçli ve taşlı yerlerde biter. Bazen yem bitkisi olarak da yetiştirilir. Eskiden özellikle yapraklarındaki boya maddesi için yetiştirilirdi. (L)

ÇİVİ YAZISI i. taml. Bk. ÇİVİ.

ÇİVİZADE'LER, çeşitli devirlerde âlimler yetiştiren ünlü bir türk ailesi. Ailenin adı, Menteşeli müderris ve hattat Çivi İlyas Şahid bin Muhammed bin İlyas bin el-Hace Ömer'den gelir: — MUHİDDİN ŞEYH MEHMED EFENDİ, osmanlı şeyhülislâmı (1476-İstanbul 1547). Çivi İlyas Efendinin oğlu. Edirne, Bursa ve İstanbul'da müderrislik yaptıktan sonra Mısır kadılığı (1527) ve Anadolu kazaskerliğinde (1537) bulundu. 1539'da şeyhülislâmlığa getirildi. Bu görevden azledilince (1541) tekrar müderrislik ve daha sonra da Rumeli kazaskerliği yaptı. Tefsir, hadis, fıkıhta çağının büyük bilginleri arasına girdi. Başlıca eserleri: *El-İsar li Hall-il-Muhtar* (Seçilen Konunun Çözümlenmesine Yarayan); *Hüsnül-Karî fi Tecvid* (Tecvidde En Güzel Okuma Parçaları); *Fetavî* (Fetvalar). —MEHMED EFENDİ, osmanlı şeyhülislâmı (1531-İstanbul 1587), Çivizade Muhiddin Şeyh Mehmed Efendinin oğlu. Müderrislik yaptı. Mısır (1569), Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıklarında bulundu. Anadolu (1575) ve Rumeli (1577) kazaskeri oldu. Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa ile arası açıldığı için bu görevden çekildi. Fakat 1581'de yeniden Rumeli kazaskerliğine ve 1582'de de şeyhülislâmlığa getirildi. Sadrazamların şeyhülislâmları ziyaret etmesi geleneği Özdemiroğlu Osman Paşanın kendisini ziyaret etmesiyle başladı. Kuvvetli fetvalarıyle ulema sınıfı içinde önem kazandı. Sülüs ve nesih yazıda da başarı gösterdi. Başlıca eserleri: *Zübde-i Fetava'yı Kadıhan* (Kadıların Fetvalarının Özü); *Mecmuat-ül-Fetava* (Fetvalar Mecmuası). [M]

ÇİVMEK geçl. f. Bk. ÇAĞMAK.

ÇİVRİL, Ege bölgesinin iç kesiminde (Denizli ili) ilçe merkezi kasaba; 5 780 nüf. Çivril ovasının batı kenarı yakınında yüksl. 831 m. Uşak-Denizli yolu üzerinde, il merkezine 99 km uzaklıktadır. Aydın-Dinar demiryolunun Sütlaç istasyonundan ayrılan bir kol buraya gelir. Büyük Menderes'in yukarı kollarından Kûfi çayı kasabanın doğusundan geçer, daha doğuda da şimdi büyük ölçüde kurutulmuş Işıklar gölü yer alır. —*Çivril ilçesi* 1 499 km², 50 000 nüf. Merkez, Işıklı ve Homa (Gümüşsu) bucaklarında 69 köy. Halkın geçimi çiftçilik (buğday, arpa, haşhaş-afyon, susam, kavun-karpuz, şeker pancarı) ve meyveciliğe (üzüm bağları) dayanır, küçükbaş hayvan da beslenir. Un fabrikası. Homa'da önemli bir baraj kurulmaktadır. (M)

ÇİY veya **ÇİĞ** i. (esk. türk. çıǧ, rutubet'ten çiy). Sabah ve akşam saatlerinde, açık havadaki bazı bitkilerin ve cisimlerin üzerinde çok küçük su damlacıkları halinde biriken su buharı: *Çiy düşmek. Çiy yağmak.* Bk. ANSİKL.

— Meteorol. *Çiy noktası,* belirli bir yerde ve sabit basınç altında, havadaki su buharını doymuş hale getiren sıcaklık. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Çiy,* gece ışınımlarının, doğrudan doğruya toprağa değen hava kütlesinin sıcaklığını doyma noktasının altına indirmesiyle meydana gelir. Bu olay, ancak hava açık ve durgun olduğu zaman gerçekleşebilir. Atmosferin, zayıf olan yayma gücüne karşılık toprak, gece boyunca sıcaklığını çok çabuk kaybeder. Hafif bir rüzgâr, sürüklediği ılık hava taneciklerinin soğuk toprağa değmesine yol açar ve 20-30 metrelik bir yoğunlaşma alanı meydana getirir. Böylece sis olayı başlar. Eğer hava tamamen durgunsa soğuma, yalnız toprağa değen ince bir hava tabakasını etkiler: böylece hava berrak kalır ve yoğunlaşma yalnız toprak yüzeyinde oluşur. Damlacıklar, çalıların alt yap-

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

raklarında ve çimenlerde birikir: «Çiy yağdı» veya «çiy düştü» denir.

— Meteorol. *Çiy noktası.* Normal basınçta, m^3 başına 9,39 gr su buharı bulunan 20°C'lik bir hava kütlesi olduğunu kabul edelim: bu hava doymamıştır; çünkü 20°C'de 1 m^3'lük hava kütlesi 17,19 gr su buharı tutabilir. (17,19 gr normal basınçta ve 20°C'de doymuş mutlak nemdir.) Eğer ışınımlar hava kütlesinin sıcaklığını gece boyunca 10°C'ye kadar soğutursa, sabit kalan basınçta hava doymuş hale gelir; çünkü 1 m^3 hava 10°C'de ancak 9,39 gr su buharı taşır. (9,39 = normal basınçta 10°C'de doymuş mutlak nem.) Aşırı doyma olmazsa, 10°C altında yoğunlaşma başlar. 10°C belirli bir hava kütlesinin yoğunlaşma noktasıdır.

◆ **Çiyli** sıf. Çiyi olan.

◆ **Çiysemek** veya **çiysimek** geçz. f. *Halk dili.* Gayet ince toz halinde yağmur düşmek (Bk. ÇİSELEMEK.) [LM]

ÇİYİLTEPE (Asaf), türk tiyatro oyuncusu ve yöneticisi (Ankara 1934-İslâhiye 1967). Galatasaray lisesini bitirdi, tıp öğrenimine başladıysa da edebiyat ve sanat merakı yüzünden yarıda bıraktı. 1956 Yunus Nadi şiir ödülünü kazandı. Tiyatro alanında yetişmek üzere Fransa ve Almanya'ya gitti. İsveç ve Finlandiya'da çalıştı. Yurda dönüşünde çeşitli tiyatrolarda çalıştıktan sonra 1963 yılında Ankara Sanat tiyatrosunu kurdu. Kısa bir sürede tanındı. 1967 Yılının en iyi yerli eser ve en iyi yönetici ödülünü alan Asaf Çiyiltepe, 2 haziran 1967'de topluluğunun bir Anadolu turnesi sırasında, İslâhiye yakınında geçirdiği trafik kazası sonucu ağır yaralandı. Dört gün süren komayı atlatamayarak 7 haziran 1967'de öldü. (M)

ÇİZ i. (fars. *çiz*). *Esk.* Şey, nesne. (M)

ÇİZELGE i. *(çizmek'ten çiz-elge). Yeni.* Çizgilerle bölümlere ayrılmış kâğıt. *Esk.* Cetvel.

— Fels. *Bacon'ın çizelgeleri.* Bilimlerde, hipotezin bulunmasına ve uygulanmasına yardımcı olmak amacıyle meydana getirilen ilke ve örnekler derlemesi; çoğunlukla, haksız yere, tümevarım için bir araç sayılmıştır. (Bu çizelgeler, tabiat olaylarını gerçeklik içinde araştırmadan önce başvurulması gereken yol gösterici kurallar ve tipik örneklerden ibarettir.) ‖ *Kategori çizelgeleri,* Aristoteles'te, bilginin bellibaşlı formlarının ve nesnelerin bellibaşlı tiplerinin incelenmesi (yapı, yer, nitelik, köken v.b.), Kant'ta, salt anlığımızın (müdrike) değişik yargı biçimlerinden çıkarılan temel ilkelerinin tablosu. Bu ilkeler dört büyük sınıfa ayrılır: nicelik, nitelik, bağıntı ve modalite. (LM)

ÇİZGE i. *(çizmek'ten çiz-ge) Yeni.* Bk. GRAFİK.

ÇİZGİ i. (*çizmek*'ten *çiz-gi*). Çizilerek meydana getirilmiş iz, hat: *İşte dümdüz çizgi, 428 rakamı ... Nihayette yıldız ve Almanca sözler* (R.H. Karay). *Fotoğraftaki çizgileri kömür kalemiyle kâğıda büyülterek ...* (K. Tahir). ‖ Yüz ve vücut hatlarının her biri: *İhtiyar hanımların halsiz yüzlerini artık çizgileri pek az değişen bir müsamaha, şefkat ve muhabbet tebessümü kaplamış olurdu* (A.Ş. Hisar). *Sonra vücudunun bütün çizgilerini bozan o kat kat esvaplarını çıkarıp şu ocakta yakardım* (Y.K. Karaosmanoğlu). ‖ *Teşm. yol.* Belli başlı özellik: *Size büyük çizgileriyle şemâilini çizdiğim vatandaş Ahmed Efendi* (B. Felek).

— Anat. *Ak çizgi (linea alba),* karnın iki dik kasını *(m. rectus abdominis)* orta çizgide birbirinden ayıran kirişimsi kabartı. (Bu çizgi göğüs kemiğinin hançersi çıkıntısından çatıya kadar uzanır; karnın iç ve dış eğik kasları ile enine karın kası aponevroz liflerinin karışmasından meydana gelir.) ‖ *Art kafa kemiği ve şakak kemiği iğri çizgileri,* bu kemiklerin dış yüzlerinde olan ince kabartılar. ‖ *Orta çizgi,* vücudu eşit iki kısma bölen, cerrahlar ve anatomi bilginlerince işaret koymağa yarayan hayalî çizgi.

— Astron. *Düğümler çizgisi,* bir gökcisminin yörünge düzlemiyle, karşılaştırma düzlemi olarak alınan bir düzlemin ara kesiti. (Güneş sisteminin gezegenleri söz konusu olduğu zaman, karşılaştırma düzlemi, tutulum düzlemidir.)

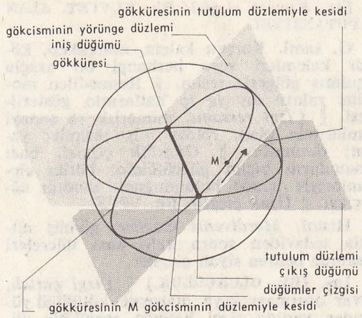

düğümler çizgisi (astron.)

— Balık bilim. *Yanal çizgi,* balıklarda ve çenesizlerde bulunan duyu organı. Gövdenin iki yanında solungaç yarığından kuyruk köküne kadar, çoğu zaman omurga hizasında uzayan çukur bir delik dizisidir. (Her deliğin altında, beyinden gelen yan sinir dalına bağlı kirpikli hücrelerden ibaret farklılaşmış bir deri kısmı bulunur. Yanal çizgi, ses ve ses ötesi su titreşimlerine karşı duyarlıdır. Ayrıca denge sağlayıcı rolü de vardır. Bufa balığında ise ışık saçar.)

— Ciltc. *Çizgi çekmek,* cilt üzerine yaldızla çizgi çizmek.

— Dil. bil. Bk. ANSİKL.

— Doğramc. *Çizgi çakısı,* ağaca işaret yapmağa mahsus marangoz çakısı.

— Dokubilim. Bazı kemiklerin şurasında burasında görülen çok ince ve pek kalabalık çizgilere verilen ad. ‖ Bazı anatomik yapılarda görülen, çevresindeki kısımlardan daha koyu yol yol belirtiler. ‖ *Amici çizgisi,* sabitleştirici reaktiflerle yerinde ilâçlanan kas telciğinde görülen koyu ve ince disk. Bk. KAS.

— Fıçıcılık. Fıçı tahtalarının her birinin kenarına yapılan pah.

meydana gelen şekiller
çizgiler ve çizgiden
(mat.)

ÇİZGİLER VE ÇİZGİDEN MEYDANA GELEN ŞEKİLLER

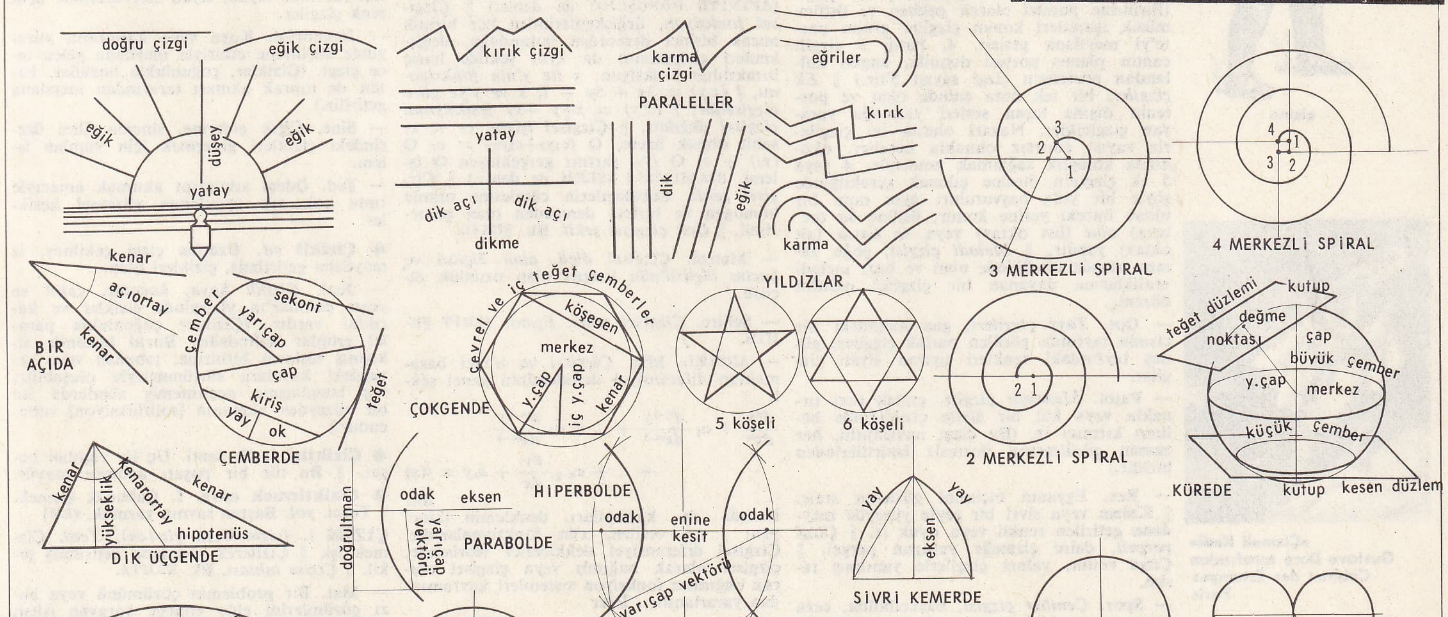

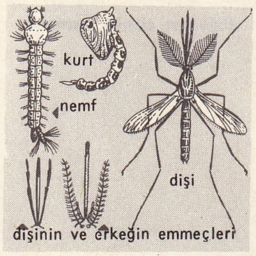

çizgili sinek

çizme

«Çizmeli Kedi»
Gustave Doré tarafından
Cabinet des Estampes
Paris

— Fiz. *Kuvvet çizgisi.* Bk. KUVVET, ALAN ve POTANSİYEL.

— G. santl. Kurşun kalem, mürekkep, kömür kalemleri veya herhangi bir araçla yapılmış gölgesiz resim. || Resmedilen modelin yalnız dış ve iç hatlarının gösterilmesi. || *Çizgi ressamı,* mimarlık ve sanayi alanlarında plan, rölöve v.b. resimler yapan; desinatör. || *Güzellik çizgisi,* bazı sanatçıların biçim güzelliğinin, bütün elemanlarıyle içinde bulunduğunu sandığı eğri çizgi. || *Ufuk çizgisi.* Bk. UFUK.

— Histol. *Merdivensi çizgiler,* gümüş nitratla tedaviden sonra kalp kası hücreleri arasında beliren siyah çizgiler.

— İnş. (Bk. OLUKÇULUK.) || *Çizgi çatlak,* duvar oturması veya malzeme kötülüğü yüzünden yapıda çizgi halinde genellikle düzensiz olan çatlak. || *Çizgi çekmek.* Bk. KALEM *çekmek.*

— Mat. Noktanın yürütülmesiyle meydana gelen şekil. || Sürekli olarak bir tek parametreye bağlı noktaların cümlesi: *İki yüzeyin arakesiti bir çizgidir.* || *Ana çizgi,* belli bir şeklin meydana çıkmasına yarayan çizgi. || *Kırık çizgi,* birkaç noktada doğrultu değiştiren çizgi. || *Trigonometrik çizgi,* yarıçapı 1'e eşit olan bir çemberde trigonometrik altı temel fonksiyonun (sinüs, kosinüs, tanjant, kotanjant, sekant ve kosekant) geometrik gösterilişi.

— Matbaac. Genellikle dökülmüş satır boyu yüksekliğinde ve değişik enlerde cetvel biçimli madenî levha. (Basılacak yazıyı çerçevelemeğe, ayırmağa veya süslemeğe yarayan çizgilerin boyu daha yüksek olur. Satır aralarını, sütun boşluklarını belirtmek gibi amaçlarla kullanılanlar ise daha kısadır, baskıda görünmez.) || Böyle bir levha yardımıyle, baskı sırasında çizilen çizgi. || Yazmayı kolaylaştırmak için kâğıt üzerine basılmış, soluk renkli yatay ve düşey çizgiler: *Çizgili kâğıt, çizgili defter.* (Baskı makinelerinin bulunmasından yüzlerce yıl önce fransız Dupont, tüy kalemle çizgiler çizen bir makine yapmıştı. 1810 Yılına doğru alman Adam, bu makinenin disklisini hazırladı. Günümüzde, kâğıt üzerine çizgi basmak işi daha çok ofset rotatiflerde yapılır.)

— Müz. Üstüne nota yazılan yatay çizgi. (Birbirine paralel olarak çekilen ve üstüne müzik işaretleri konan çizgiler grubu porte'yi meydana getirir. 4, hattâ 3 çizgili cantus planus portesi dışında, bugün kullanılan portelerin çizgi sayısı 5'tir.) || *Ek çizgiler,* bir tek nota eninde olan ve portenin dışına taşan sesleri yazmağa yarayan çizgicikler. Nazarî olarak bu çizgilerin sayısı sınırsız olmakla beraber, okumada kolaylık sağlamak amacıyle, 4 veya 5 ek çizginin ötesine çıkmak gerektiğinde şöyle bir yola başvurulur: aynı nota bir oktav önceki yerine konur, üstüne *8a* (oc tava) *alta* (üst oktav) veya *8a bassa* (alt oktav) yazılır. || *Melodi çizgisi,* çoğu zaman arasöz niteliğinde olan ve bazı melodi aralıklarına dayanan bir çizgisel motifin düzeni.

— Opt. *Tayf çizgileri,* gaz halindeki bir cismin tayfında görülen parlak çizgiler; güneş tayfındaki renkleri ayıran siyah çizgiler.

— Patol. *Menenjit çizgisi,* çıplak deri tırnakla veya küt bir âletle çizildiğinde beliren kırmızı iz. (Bu çizgi menenjitin, her zaman görülmeyen önemsiz belirtilerinden biridir.)

— Res. Eşyanın biçimini gösteren sınır. || Kalem veya sivri bir şeyle yüzeyde meydana getirilen renkli veya oyuk iz. || *Çizgi pergeli,* daire çizmeğe yarayan pergel. || *Çizgi resim,* yalnız çizgilerle yapılmış resim.

— Spor. *Çember çizgisi,* basketbolda, ceza atışının yapıldığı yarım daire şeklindeki çizgi.

— Yazı. Genellikle yazı yazmağa yeni başlayanlara ilk çizdirilen düşey veya eğik çizgi. || Kurşun kalem veya mürekkepli kalemle çizilen çizgi: *Çizgi çizmek.*

— ANSİKL. Dil. bil. Kısa çizgi ve uzun çizgi olmak üzere iki çizgi işareti vardır. *Kısa çizgi:* 1. Satır sonunda bitmeyen kelimenin öteki satırda devam edeceğini gösterir. 2. İki ismin veya iki rakamın işaret ettiği başlangıç ve son arasındaki devamlılığı gösterir. 3. Arapça kelime ve tamlamaların yeni türk harfleriyle yazılmasında, harf-i tarifle kelimeleri ayırır. 4. Farsça tamlamaların yeni türk harfleriyle yazılmasında, tamlanan kelimeyi ek ünlüden ayırır. *Uzun çizgi.* Karşılıklı konuşmada, sözün başlangıcını gösterir.

◆ **Çizgili** sıf. Üzerine çizgi çekilmiş, yollu: *Sırtında setreye benzer, bir kara ceket, bacaklarında çizgili pantolon vardı* (K. Tahir). || [Yüz için] Yaşlı görünüşlü: *Şakaklarıma kar mı yağdı ne var / Benim mi Allahım bu çizgili yüz* (C.S. Tarancı).

— Anat. ve Histol. Çizgi çizgi görünen organ ve dokulara denir. || *Çizgili cisim,* beynin merkez boz çekirdeklerinden biri; kesitinde ardışık olarak bozmadde ve akmadde tabakalarından meydana geldiği için bu ad verilmiştir. || *Çizgili kaslar.* Bk. KAS.

— Mal. *Çizgili çek,* ödeyecek bankanın adı çekin üstüne iki çizgi arasına yazılmış çek.

◆ **Çizgilik** i. *Yeni.* Cetvel.

◆ **Çizgisel** sıf. Çizgi halinde. *Eşanl.* LİNEER.

— Mat. Çizgilerle ilgili olan. || Değişimi bir doğru çizgiyle gösterilebilen. || Doğrusal elemanlarla ilgili olan. || *Bir çok değişkenin çizgisel şekli,* bu değişkenlere göre homogen ve birinci dereceden fonksiyon. || *Bir harfe göre çizgisel ifade,* içinde bu harfin ancak birinci dereceden bulunabildiği ifade. || *Çizgisel cebir denklemi,* çizgisel ifadeler arasında kurulan denklem. || *Çizgisel denklemler sistemi,* iki yanı, bilinmeyenlerin cümlesine oranla birinci dereceden olan denklemlerden meydana gelen sistem. (Bk. ANSİKL.) || *Çizgisel desen,* eşyayı olduğu gibi izdüşüm halinde canlandıran desen; eşyanın görünümünü veren *taklit deseni*'ne karşılıktır. || *Çizgisel dönüşüm, n* boyutlu bir uzayda, bir M noktasına bir M' noktası tekabül ettirilerek, M''nün *n* tane koordinatının çizgisel fonksiyonu olarak ifade edildiği dönüşüm: *Çizgisel dönüşümler doğrusal ve paraleldir.* (AFİNİTE DÖNÜŞÜMÜ de denir.) || *Çizgisel fonksiyon,* değişkenlerinden her birinin ancak birinci dereceden bulunduğu, değişkenleri çarpımının da aynı şekilde hariç bırakıldığı fonksiyon: *x ile y'nin fonksiyonu,* $f(x,y) = 3x + 5y + 7$, *x ve y'ye göre çizgiseldir;* $f(x,y) = x+y+xy$ *fonksiyonu çizgisel değildir.* || *Çizgisel işlem,* c_1 ve c_2 sabit olmak üzere, $O(c_1y_1+c_2y_2) = c_1 O(y_1) + c_2 O(y_2)$ şartını gerçekleyen O işlemi. (DAĞILMALI İŞLEM de denir.) || *Çizgisel şekil,* değişkenlerin cümlesine oranla homogen ve birinci dereceden olan çokterimli. || *Çok çizgisel şekil.* Bk. ŞEKİL.

— Metrol. *Çizgisel ölçü, alan ölçüsü* ve *hacim ölçüsü*'nün karşıtı olan uzunluk ölçüsü.

— Şehirc. *Çizgisel şehir. Eşanl.* ŞERİT ŞEHİR.

— ANSİKL. Mat. *Çizgisel* ve *n*'inci basamaktan diferansiyel denkleminin genel şekli

$$\frac{d^ny}{dx^n} + a_1\frac{d^{n-1}y}{dx^{n-1}} + ... + a_k\frac{d^{n-k}y}{dx^{n-k}} + ... + a_{n-1}\frac{dy}{dx} + a_ny = f(x)$$

dir. Burada a_k katsayıları, denklemin ikinci yanı $f(x)$ verilen, *x*'in fonksiyonlarıdır. Çizgisel diferansiyel denklemler teorisinde, çizgisel olarak bağımlı veya çizgisel olarak bağımsız fonksiyon sistemleri kavramından yararlanılır. Eğer

$$c_1y_1 + c_2y_2 + ... + c_ny_n = 0$$

çizgisel kombinezonu özdeş olarak sıfır olacak şekilde *n tane* $c_1, c_2 ... c_n$ sabiti varsa, $y_1(x), y_2(x),..., y_n(x)$ gibi *n* fonksiyon, çizgisel olarak bağımsızdır. *n*'inci basamaktan âdi bir çizgisel diferansiyel denklemin integrali, çizgisel olarak bağımsız *n* özel integralin çizgisel kombinezonudur.

◆ **Çizgisellik** i. Bir çizgi meydana getirecek şekilde düzene girmiş olan şeyin özelliği: *Gelişmenin çizgiselliği.*

— Organizasyon. Her sebebin sonuca yaptığı katkının, sebeple oranlı olması niteliği.

◆ **Çizgisiz** sıf. Üzerinde çizgi bulunmayan: *Çizgisiz bir parçası görünmüyor yüzümün / Kalmadı saçlarımın ağarmadık bir teli* (F.N. Çamlıbel). [LM]

ÇİZGİL sıf. (*çizgi*'den *çiz-gi-l*). Mat. *Yeni.* (Bk. ÇİZGİ [*Çizgisel*]). [M]

ÇİZGİLİ MERCAN balığı. Bk. MERCAN BALIĞI.

ÇİZGİLİ SIRTLAN blş. i. Sırtlan türü (*Hyaena hyaena*). Doğu Afrika'dan Hindistan'a kadar bulunur. (L)

ÇİZGİLİ sinek blş. i. Sarı hummayı bulaştıran sinek. (İlmî adı *Stegomyia.*)

— ANSİKL. İnce-uzun duyargalı sineklerin sivrisinekgiller familyasından olan çizgili sinek (Stegomyia) sinekler içinde en zararlısıdır; *Stegomyia calopus* türü sokmasıyle sarı hummayı, hattâ dang hastalığını bulaştırır. Çizgili sinek ılıman bölgelerde çok yaygındır. Çoğu zaman gemilerle Avrupa limanlarına gelen bu sineğin yayılıp hastalık bulaştırmaması için önleyici tedbirlere başvurulur. Durgun sular ortadan kaldırılır veya bunların yüzeyine böcek öldürücü zehirli maddeler püskürtülerek kurtçukların çıkması önlenir. Ayrıca evlerin kapı ve pencerelerine ince tülden cibinlikler konur. *S. fasciata, Aedes aegypti, A. argenteus* türleri de aynı derecede zararlıdır. (L)

ÇİZGİNMEK veya **ÇİĞZİNMEK** geçsz. f. (esk. türk. k.) Dönmek, çevresinde dolaşmak. (M)

ÇİZİ i. (*çizmek*'ten *çiz-i*). *Halk dili.* Çizgi. || Sürülmüş topraktaki saban demirinin izi. || Sınırı belirtmek için iki tarla arasına çekilen çizgi. (M)

ÇİZİK i. (*çizmek*'ten *çiz-i-k*). Çizme sonucu meydana gelen iz, yol: *Masanın cilâsında çizik var.*

— Foto. *Çizik izleri,* boş filmin duyarkatında sürtünme veya kaza ile kırılma sonucu, banyodan sonra meydana çıkan, açık fon üzerinde siyah, siyah fon üzerinde açık renk çizgiler.

— Jeomorfol. Kaya veya kalıntının yüzeyinde sürtünme etkisiyle meydana gelen ince çizgi. (Çizikler, çoğunlukla buzullar, bazen de toprak akması tarafından meydana getirilir.)

— Sine. *Çizik giderme,* sinema filmi üzerindeki çizikleri gidermek için yapılan işlem.

— Ted. Ödem sıvılarını akıtmak amacıyle tıpta çok sık uygulanan yüzeysel kesikler.

◆ **Çizikli** sıf. Üzerine çizgi çekilmiş, iz meydana getirilmiş, çizikleri olan.

— Jeol. *Çizikli kaya, kocataş, çakıl* ve *yassı çakıllar*'ın yüzeyinde çizikler ve karıklar vardır. (Çizikler çoğunlukla paralel gruplar halindedir. Buzul buzunda sıkışmış taşların birbirine, tabanda veya çeperdeki kayalara sürtünmesiyle oluşabilir; hiç buzullaşma geçirmemiş alanlarda ise bir yüzeyden akmanın [soliflüksiyon] sonucudur.)

◆ **Çiziktiri** i. G. santl. Uç ile yapılan poşat. || Bu tür bir poşatı andıran gravür.

◆ **Çiziktirmek** ettrg. f. Çabucak çizmek. || *Teşm. yol.* Baştan savma yazmak. (LM)

ÇİZİM i. (*çizmek*'ten *çiz-i-m*). *Yeni.* Çizmek işi. || Çizilerek meydana getirilmiş şekil. || *Çizim tahtası.* Bk. TAHTA.

— Mat. Bir problemin çözümünü veya bazı çözümlerini elde etmeğe yarayan işlem veya grafik eylem: *Bir açının, bir karenin çizimi.*

— Topogr. Kâğıt üzerine aktarma: *plan çizimi.*

— ANSİKL. Mat. *Cebirsel ifadelerin pergel ve cetvelle çizimi.* Bir problemin (çizimle verilen büyüklüklerin cebirsel fonksiyonu olan) bilinmeyenini, pergel ve cetvel yardımıyle çizmeğe dayanır. Yalnız kare kök ve toplama, çıkarma, çarpma, bölme gibi

Foto. LAROUSSE

dört temel işlemle çözümlenen cebirsel ifadeler, pergel ve cetvel yardımıyle çizilebilir. Buna karşılık, üçüncü, beşinci ... kuvvetten köklü ifadeler yalnız pergel ve cetvel yardımıyle çizilemez. (LM)

ÇİZİNTİ i. (*çizmek*'ten *çiz-i-n-ti*). Ufak çizik, sıyrık.

— Foto. *Çizinti*, sürtünme ve çizilmelere karşı dayanıksız yüzeylere dökülen, jelatin veya geçirimli maddelerden meydana gelme koruyucu tabaka. (ML)

ÇİZME i. (esk. türk. *çekme*'den). Koncu dize veya dizden yukarıya kadar çıkan, deriden veya lastikten yapılmış ayakkabı: *Çizme olam ayağına geyersen / Ökçesinde çamurlara bas gelin* (Karacaoğlan). *Süvari çizmesi. Avcı çizmesi.* Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Çizme ile tandıra girmek*, aykırı bir davranışta bulunmak. ‖ *Çizmeden yukarıya çıkmak*, haddi olmadan bir işe karışmak.

— Avc. ve Balıkç. *Kasık çizmesi*, kasıklara kadar suya girmeyi gerektiren işlerde kullanılan uzun lastik çizme.

— ANSİKL. Osmanlılar devrinde atlı ve yaya askeri, sefere çıkarken daima *çizme* giyerdi. İstanbul'da Süleymaniye'de bulunan bir çizme imalâthanesi yüzyıllarca yeniçerilerin çizme ihtiyacını karşıladı. 1826'dan önce kapıkulu askerlerine her yıl bir çift çizme yerine çizme parası (*çizmebahâ*) ödenirdi. 1826'dan sonra Asâkiri Mansurei Muhammediye adlı yeni ordunun kurulmasıyle, yaya askerleri için *postal* denen kaba ayakkabılar yaptırıldı; çizme de sadece süvariler ile topçular tarafından kullanıldı.

XVIII. yy. sonlarına kadar padişah ve vezirler sahtiyandan yapılma *çizme-mest*'ler kullanmışlardır. Bunların üstü ve koncu nakışlarla süslü olurdu. İkinci Dünya savaşından sonra, köseleye nispetle çok ucuz olduğundan lastik çizmeler kullanılmağa başlandı. Günümüzde, orduda, süvari, topçu ve subaylar, sivil hayatta itfaiyeciler, jokeyler, avcılar ve işçiler tarafından giyilen çizmeler, son yıllarda kadın moda dünyasında da yer aldı.

◆ **Çizmebahâ** blş. i. Teşk. tar. Yeniçeri ocağındakilere yılda bir kere ayakkabı bedeli olarak verilen para. (*Çizme parası* da denir.) ‖ İmparatorluğun çökme devrinde, Anadolu'da bazı valilerin, emirlerindeki askerlerin masrafı için halktan topladıkları kanunsuz vergi.

◆ **Çizmeci** i. Çizme yapan veya satan kimse: *Fatih'in ekmekçisi, kazancısı, çizmecisi, hattâ hamalı bugün evliyalar arasındadır* (N. Araz).

— Teşk. tar. Yeniçeri ocağında ağa kapısı imalâthanesinde çizme yapmakla görevli kimse. (Törenlerde padişahın çizmelerini taşıyan üçüncü çuhadara da bu ad verilirdi.)

◆ **Çizmecibaşı** blş. i. Teşk. tar. Çizmeci ustalarının âmiri.

◆ **Çizmeli** sıf. ve i. Çizmesi olan, çizme giymiş kimse.

— DEY. *Sarı çizmeli Mehmet Ağa*, kim olduğu bilinmeyen kimseler için kullanılır. (ML)

ÇİZMEK geçl. f. Çizgi çekmek: *Kalemle çizmek.* ‖ Çizgiler halinde belirtmek; desenini yapmak: *Yeni bir yol, bir plan, bir dörtgen çizmek.* ‖ Belirli kılmak: *Birden uzakta, uzun bir yalıyı bütün kıvrıkları, sırtları, kavisleri ile çizen ışıklar göründü* (F.R. Atay). *Beli iyi çizen entari.* ‖ Tasvir etmek: *O kendi yüzünü, şu mısralarla çizmiştir* (Y. Z. Ortaç). ‖ Tayin etmek, işaretlemek: *Ömer'in işte Hocam, çizdiği meslek buydu* (M. Â. Ersoy). ‖ *Esk.* Yok etmek, ortadan kaldırmak: *Onun ismini defterden çizdiler* (Şemsettin Sami).

— ÇEŞ. DEY. *Yan çizmek*, (bir işten) kaçmak. ‖ *Yazıp çizmek*, yazı ile uğraşmak.

— Ahçılık. Bıçakla veya hamur kesecegiyle ekmek veya pişmemiş hamurun üstüne hafif bir yarık açmak.

— Mat. Çizgilerle göstermek: *Bir üçgen, bir çokgen çizmek.*

◆ **Çizdirmek** ettrg. f. Çizmek işini yaptırmak: *Bari dedi, devrin meşhur ressamı Aynüddevle'ye onun bir tasvirini çizdireyim de, yollarda bana can yoldaşı olsun* (N. Araz).

◆ **Çizici** i. Nükl. Tabiî bir elementin radyoaktif izotopuna verilen ad. (Bu elementin kimyasal dönüşümleri sırasında çok az miktarda eklenirse, elementin dönüşümlerini belirtir.)

◆ **Çizilmek** edilg f. Çizmek eylemine konu olmak: *Gazeteyi açtı ve iç sahifede etrafı çizilmiş bir küçük ilânı...* (B. Felek). ‖ Resmedilmek: *Üstüne süngülü bir asker resmi çizilmişti* (K. Tahir). ‖ Belli olmak, işaretlenmek: *Konunun sınırları çizildi.*

◆ **Çizme** i. Çizmek işi.

— Farklar psikol. *Çizme testi*, dikkat ölçmeğe yarayan test.

— ANSİKL. *Çizme testi*'nde tecrübeyi yapan test edilenden, işaretler çizilmiş bir kâğıt üzerinde, önceden basit bir esasa göre tanımlanmış bazı işaretleri çizmesini ister. Bu testin değerlendirilmesi psikologa iki çeşit bilgi sağlar: **1.** test edilen kişinin kavrama hızı hakkında (çizilmiş işaretler sayısı); **2.** test edilen kişinin yaptığı işin niteliği hakkında (unutma ve yanılma sayısı). Test birçok defa tekrarlanınca, yapılan için nicelik bakımından oldukça değişmez kalmasına karşılık, nitelik bakımından değişken olduğu görülür. Öte yandan, yanılma sayısının fazlalığı, her zaman kabiliyetsizliği değil, dikkati bir noktaya toplama yeteneğine oranla çok hızlı hareket edilmiş olduğunu da gösterebilir. Çizme testlerine, psikolojik bakımdan gereğinden fazla önem verilmemelidir, zira bu testler arasındaki bağlaşıklık pek zayıftır; nitekim, işaretlerin sırasında veya test tekniğinde yapılacak önemsiz değişikliklerin sonuçları küçümsenemeyecek oranda etkilediği görülür. Testin uygulanması sırasında, test edilenin davranış tarzının nitelik bakımından gözlenmesi, psikologa, inceleme konusu olan kişi hakkında daha ilgi değer ipuçları verir. (LM)

Çizmeli Kedi veya *Kedi Usta*, Perrault'nun ünlü masalı. Masalın kahramanı olan kedi, bir değirmencinin en küçük oğluna kalan tek mirastır. Bu akıllı hayvan, kurnazlığı ve yetenekleri ile, sahibini sınırsız bir zenginliğe kavuşturur; değirmencinin oğlu, Carabas markisi ve kralın damadı olur. Çizmeli Kedi'nin başvurduğu yollar, her zaman titiz bir dürüstlük anlayışı ile bağdaşmaz. Ama yazar, bu masaldan şu sonucu çıkarmayı başarır: «beceriklilik ve çalışkanlık dünya malından üstündür.» (L)

ÇKALOV. Bk. ORENBURG.

ÇMİ, Kafkasya'da dağ köyü. Terek ırmağının sol kıyısında Ordjonikidze şehrinin 22 km güneyindedir. Çevresindeki bronz devri mağaraları, Ortaçağdan kalma kuleler ve XVI.-XVIII. yy. yer üstü mezarları ile tanınır. Özellikle VI.-IX. yy.a ait mezarlık, arkeoloji ve tarih bakımından önemlidir. 1882'den itibaren bu bölgede kazı yapan D.Y. Samokvasov tarafından mezarlardan demir baltalar, bıçaklar, oklar, kılıçlar, kemer süsleri, bronz bilezikler, aynalar, altın ve gümüş süs eşyası, altın bizans ve gümüş arap paraları çıkarıldı. (M)

ÇO i. Metrol. Japonya'da kullanılan, 109,09 m değerindeki eski uzunluk ölçüsü birimi. ‖ Japonya'da kullanılan, 119,01 ar değerindeki eski alan ölçüsü birimi. (L)

ÇOBAN i. (fars. *şü*, koyun *-bân*, muhafaza eden > *şebân* > *çübân*'dan). Koyun, sığır gibi hayvanları güden ve otlatan kimse: *Geceye yer açın dağlarımda; / Kuzuları ağıllara çeksin çobanlar* (F. H. Dağlarca). ‖ *Çoban köpeği*, sürüleri korumak için çobana yardımcılık eden köpek. Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Çoban itikadı*, gönülden gelen basit ve sağlam inanç. ‖ *Çoban köpeği gibi ne yer ne yedirir*, çok cimri kimseler için kullanılan söz. ‖ *Çoban kulübesinde padişah rüyası görmek*, gerçekleşmesi pek mümkün olmayan şeyleri hayal etmek. ‖ *Çam sakızı çoban armağanı.* Bk. ARMAĞAN.

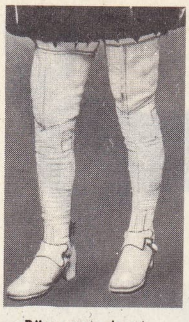
Rönesans devri

Louis XIII devri

Louis XV devri

posta sürücüsü (1740)

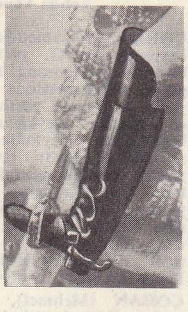
I. İmparatorluk devri

binici çizmesi

— Ed. *Çoban deyişi*, küçük, basit ve sevimli şiir. (Bazen dram biçimini alır. Konusu, çobanların aşklarıdır.) ‖ Çoban deyişinde görülen üslûp. Bk. ANSİKL.

— Mutf. *Çoban kavurması*, otlaklarda, çobanların misafirlerine kuzu keserek hazırladıkları et kavurması. ‖ *Çoban kebabı*, et ve sebze ile yapılan yemek çeşidi. ‖ *Çoban salatası*, salatalık, soğan, domates, yeşil biber, maydanoz gibi taze sebzelerden hazırlanan karışık salata.

— Müz. *Çoban türküsü*, konusunu kır hayatından alan duygulu, kimi zaman açık saçık, kıtalı şarkı. (XVIII. yy.da, daha önceki yüzyıllardaki «brunette»in yerini doldurmuştur. (BERGERİE de denir.)

— Tar. *Çoban taşı*, büyük ve güzel bir elmasın adı.

— Temş. santl. *Çoban komedyası*. Bk. KOMEDİ.

— ANSİKL. Ed. *Çoban deyişi*, Ortaçağda «pastourelle» biçiminde ortaya çıktı, (bu türün en seçkin örneği, Adam le Bossu'nun XIII. yy.da yazdığı *Jeu de Robin et Marion*'dur.). Fransız edebiyatında Rönesans'tan sonra, Theokritos'un örneksenmesiyle yeniden kullanılmağa başladı; ama bunlar, özellikle italyan ve ispanyol zevkinin etkisindeydi. İtalyan ve ispanyol zevki bu türü, kır sevgilerine ve kalıplaşmış bir köy estetiği biçimine sokmak istiyordu. Bu tür, Ronsard, Racan ve hattâ Montchrestien'de duygu tazeliği kazandıysa da, bunlardan sonra gelen başarısız yazarlarla yavanlaştı. Bu yavanlık XVIII. yy.ın sonunda, bu türe biraz olsun yenilik katan Florian'a kadar sürdü.

● *Çoban köpeği*. Sürüleri korumağa veya yönetmeğe elverişli köpek çeşidi çoktur. Fakat bu işe iyice yatkın özel köpek ırkları da vardır. Fransa'da yaygın adı briar olan uzun kıllı *bri çoban köpeği*, Beauceron adıyle tanınan *beauce çoban köpeği* (buna ayakları ve baldırı kızıl benekli siyah olduğu için kızılbacak da denir), *labrit* veya *pirene çoban köpeği* tanınmış ırklardır. Ya bancı ırklar arasında belli başlıları: *iskoçya çoban köpeği* (*colley*), *kuyruksuz ingiliz çoban köpeği* (*bobtail*), *belçika çoban köpeği* (*groenendael ve malinois*), *flandre çoban köpekleri* ve yanlış olarak çoğu zaman *kurt köpeği* denilen *alman çoban köpeği*.

◆ **Çobanlık** i. Çoban olma hali veya çobanın yaptığı iş. ‖ Çoban olan kimseye ödenen para. (ML)

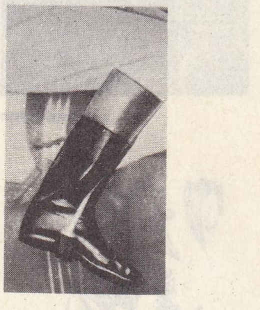
cokey çizmesi

kauçuk çizme

lağımcı çizmesi

Foto. X, Giraudon, Musée postal (LAROUSSE)

çoban köpeği (belçika)

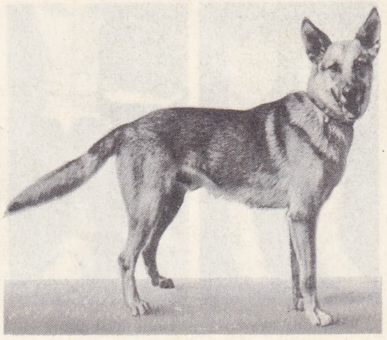

çoban köpeği (alman)

çobanaldatan

çobandeğneği

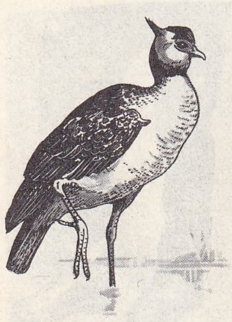

çoban kuşu

ÇOBAN (Hüsameddin), Anadolu selçuklu beylerinden (XI. yy.). Büyük bir boyun başında Kastamonu bölgesini aldı ve bölgenin türkleşmesinde rol oynadı. Aldığı yerler kendisine yurtluk olarak verildi. Önce İzzeddin Keykâvus I'in kumandanı olan Çoban, Keykubad'ın hükümdarlığı sırasında Kırım'ın fethine gönderildi. Kırım'da Suğdak şehrini muhasara etti. Suğdak halkı Çoban'a karşı Rus ve Kıpçaklardan yardım istedi. Kıpçakların yenilmesi üzerine Ruslar da geri dönünce Çoban, Suğdak'ı teslim aldı ve şehre bir cami yaptırdı. Buraya beylerden birini subaşı bırakarak Anadolu'ya döndü. (M)

ÇOBAN (Mehmet), türk güreşçisi (Balıkesir 1904 - İstanbul 1969). Çobanlıktan geldiği minder güreşinde kısa sürede başarıya ulaştı. 1927'den 1947'ye kadar yirmi yıllık güreş hayatında, Türkiye ağır sıklet şampiyonluğunu elinde tuttu. Beş defa Balkan şampiyonluğunu kazandı, 1928 ve 1938 Olimpiyat oyunlarına katıldı. 1946 Avrupa Serbest Güreş şampiyonasında 42 yaşında olmasına rağmen çok başarılı güreşler çıkardı. Kolundan sakatlandığı için final güreşine çıkarılmadı ve Avrupa ikincisi oldu. (M)

ÇOBANALDATAN bļş. i. Ötücü kuş. Esmer yumuşak tüyleri, siyah, kırmızı, beyaz çizgili ve beneklidir. Gagası kısa, fakat çok derin yarıktır. (Çobanaldatangillerden. İlmî adı *Caprimulgus*).

— ANSİKL. *Çobanaldatan*'ın bacakları kısa, kanatları uzundur. Bunlar alaca karanlıkta avlanan böcekçil kuşlardır. Dünyanın hemen her tarafında, özellikle sıcak bölgelerde pek çok türü vardır. Avrupa çobanaldatanı (*Caprimulgus Europaeus*) yazın Avrupa'da yaygındır. Akşamları sürülerin etrafında uçarak böcekleri avlar. Sıcak ülkelerde yaşayan türler arasında dengelikli-çobanaldatan (*macrodipteryx*) ile sancaklı - çobanaldatan (*cosmetornis*) sayılabilir. Bu sonuncunun erkeğinde, her kanatta, kanadın iki kat uzunluğunda bir süs teleği vardır. (L)

ÇOBANALDATANGİLLER bļş. çoğl. i. Çobanaldatanlar (*caprimulgus*) ile ibijoları içine alan kuş familyası. (Çobanaldatanlar takımından.) [L]

ÇOBANALDATANLAR bļş. çoğl. i. Kuş takımı. Çobanaldatan (*caprimulgus*), keçisağan, salangan, kolibri gibi kuşları kapsayan bu takımda çobanaldatangiller, sağangiller ve kolibrigiller familyaları bulunur. (L)

ÇOBANATA, Semerkant yakınlarında Zerefşan ırmağının güney kıyısında sıralanan tepeler. Tepelerin oluşu hakkında bazı efsaneler vardır: *Kitab-ı Kandiye*'deki efsaneye göre Hz. Peygamber'den bin yıl önce düşman ordusu Semerkant'ı tehdit etmişti. Bunun üzerine halk Allah'a ve peygamberlerine yalvardı. Sabah uyandıkları zaman düşman ordularından hiç bir iz kalmamıştı. Fakat şehirde bir dağ ve üzerinde sürülerini otlatan bir çoban gördüler. Daha sonra düşman ordularını yok eden bu dağın Suriye'den buraya geldiğine inandılar.

Bugün Çobanata tepesinde bulunan kümbetin Timur tarafından yaptırıldığı söylenir. (M)

ÇOBANÇANTASI bļş. i. Bitki türü. Tarlalarda, çayırlarda, yol kenarlarında yetişir. (İlmî adı: *Capsella bursa pastoris*. Turpgillerden). [L]

Çoban Çeşmesi, Faruk Nafiz Çamlıbel'in şiir kitabı (1926). İlk üç kitabındakilerle birlikte bu eserinden ayırdıkları *Bir Ömür Böyle Geçti* (1932) ve *Elimle Seçtiklerim* (1934) adlı kitaplarında da yer alır. «Çoban Çeşmesi»ndeki şiirler, bir «memleket edebiyatı» meydana getirme yolundaki ilk ürünlerdendir. Özellikle «Han Duvarları», «Çoban Çeşmesi» gibi şiirler, Anadolu hayatının şiirimizde ele alınan ilk konularını, hece ölçüsü içinde yalın bir dille vererek ün kazanmıştır. (M)

ÇOBANDAĞARCIĞI bļş. i. Bot. Bir cins yabanî turp. (İlmî adı *Thlaspi*.) [M]

ÇOBANDEDE, Doğu Anadolu bölgesinin Erzurum - Kars bölümünde (Erzurum ili) Pasinler ilçesine bağlı bucak; 12 322 nüf.; 25 köy. — *Bucak merkezi* (Köprüköy); 1 150 nüf. İlçe merkezinin 20 km doğusunda, Erzurum - Kars yolu üzerindedir. Adını Aras ırmağı üzerindeki tarihî köprüden alır. (M)

ÇOBANDEĞNEĞİ bļş. i. Genellikle otsu, bazen sarılgan ve tırmanıcı, yıllık veya çokyıllık bitki. (İlmî adı *polygonum*. Karabuğdaygillerden.)

— ANSİKL. *Çobandeğneği*, gösterişli güzel bir bitkidir. Doğuda yetişen oval yapraklı *Polygonum persicum*, Avrupa'da da yetiştirilir; bazı türleri çakıllı bahçelerde kullanılır. *Polygonum amphibium* havuzları süslemeğe yarar. Çobandeğneği, eskiden peklik verici olarak kullanılırdı. (L)

ÇOBAN DEVLET GİRAY (Ahmed), kırım prensi (öl. 1630 [?]). Fetih Giray Han I'in oğlu. Annesi kontes Petuçi'dir. Oğulları Kalgay Fetih Giray ile Âdil Giray Han'dır. Amcası Gazi Giray II gibi bestecidir. Günümüze yalnız bir yürük evsat uşşak peşrevi kaldı. (M)

ÇOBANDÜDÜĞÜ bļş. i. Bot. Bk. ASARUM.

ÇOBANİĞNESİ bļş. i. Bot. Itır çiçeği cinsinden bitki. (İlmî adı *Geranium*.) [M]

ÇOBANİLER (*Âl-i çoban* da denir), İlhanlılardan Emîr Çoban'ın oğlu Temürtaş'ın soyundan gelen aile. Temürtaş'ın oğullarından Küçük Şeyh Hasan, Azerbaycan'da hüküm sürdü. Öldürülmesinden sonra (1343) yerine kardeşi Eşref geçti. (M)

ÇOBANKALKITAN bļş. i. Bot. *Boğa dikeni* de denilen bitki. (Santoria calcitrapa). [M]

ÇOBAN kuşu bļş. i. Beyaz karınlı esmer büyük kuş. Bacakları yüksek, gagası kısa ve çengellidir; kanatlarında boynuzsu maddeden iki mahmuz bulunur.

— ANSİKL. *Amazon çoban kuşu* (*Anhima cornuta*), Amazon bölgesindeki sulak ormanlarda yaşar; uzunluğu 80 sm, kanat açıklığı 2 m, omuz yüksekliği 60 sm'dir. *Arjantin çoban kuşları* (*Chauna chavaria*) sürüler halinde pampalarda yaşar, akşam üstü hep birlikte ahenkli şekilde öterler. Dış görünüşleri ayrı olmakla beraber birçok özellikleri bakımından bu kuşlar kazsılar takımına bağlanır; *palamedeidae* familyasından. (L)

ÇOBANLAR, Ege bölgesinin İçbatı Anadolu bölümünde (Afyon ili merkez ilçesi) bucak; 14 270 nüf.; 11 köy.

— *Bucak merkezi*, 2 997 nüf. Afyon'un doğusunda; yüksl. 990 m. Afyon-Konya kara yolunun 28. kilometresinden kuzeye ayrılan 7 km'lik bir yol, Çobanlar'a ulaşır. (M)

ÇOBANLI (Cevat), türk generali ve siyaset adamı (İstanbul 1870-ay.y. 1938). Abdülhamid zamanında Maiyeti Seniyei Erkânıharbiye (Saray Kurmay başkanlığı) reisliğinde bulunan Arapkir'li Müşir Şakir Paşanın oğlu. Galatasaray lisesinde okudu, Harp akademisini bitirdi (1894). 1901 Yılında generalliğe yükseldi, fakat Meşrutiyetin ilânından sonra rütbeler indirilirken tekrar yarbay oldu. Balkan savaşının son döneminde genelkurmay ikinci başkanlığı yaptı. 1914'te yeniden generalliğe yükseldi. 1915'te Akdeniz boğazı müstahkem mevki kumandanı iken ingiliz ve fransız donanmalarının Çanakkale'ye denizden yaptıkları hücumun başarısızlığa uğramasını sağlayarak 18 Mart zaferinin kazanılmasında birinci derecede rol oynadı. Bir yıl sonra Galiçya'da savaşan XV. Kolordumuza, 1917'de filistin cephesinde VIII. Orduya kumanda etti. Mütarekede genel karargâh kurmay başkanlığı, harbiye nazırlığı ve genelkurmay başkanlığı yaptı. İstanbul'un işgalinde (16 mart 1920) tutuklanarak Malta'ya sürüldü. 1923 Yılında Türkiye'ye dönünce Elcezire cephesi kumandanlığına getirildi; aynı zamanda Elazığ milletvekilliğine seçildi. Aralık 1924'te milletvekilliğini bırakarak ordudaki görevine döndü, 1926'da orgeneralliğe yükseldi; uzun yıllar Yüksek Askerî Şûra üyeliği yaptı. Cenevre Silâhsızlanma konferansında Türkiye'yi temsil etti, 1935'te emekliye ayrıldı. (M)

ÇOBANMAYASI bļş. i. Bot. Bk. SÜTOTU.

ÇOBAN NOYAN, ilhanlı kumandanı ve devlet adamı (öl. 1327). Cengiz Hana bağlılıklarıyle tanınan Sulduz kabilesindendi. Olcayto'nun (1304-1316) ölümünden sonra küçük yaşta tahta çıkan Ebu Said Hana (1316-1335) naiplik yaptı ve melikülümera unvanıyle İlhanlılar devletini ölümüne kadar bir diktatör gibi idare etti. Ünü, Moğol imparatorluğunun her tarafına yayılan Çoban Noyan'a, hakan Esen Temür, «dürt ulusun (Çin, Çağatay, Kıpçak, İran) beylerbeyi» unvanını verdi. Çoban Noyan kendi oğul ve torunlarını İlhanlı devletinin büyük şehirlerine vali tayin etti: büyük oğlu Hasan'ı Horasan ve Mazandaron'a; ikinci oğlu Temürtaş'ı Rum'a (Anadolu); torunu Talış'ı İsfahan, Fars ve Kirman'a. On bir yaşında tahta çıkan Ebu Said'in çocukluğundan faydalanan İlhanlı devletine bağlı beyler ve prensler, bağımsız olmak için ayaklandılar. Çoban Noyan'ın oğlu Temürtaş bile bağımsızlığını ilân etti, kendi adına para bastırıp hutbe okuttu (1318). Bütün ayaklanmaları bastıran Çoban Noyan, oğlu Temürtaş'ı da esir etti, fakat Ebu Said, Temürtaş'ı affederek Rum'a vali olarak gönderdi. Çoban Noyan bu sıralarda büyük bir ordu ile Derbent'i geçerek İlhanlı devletine hücum eden Altınordu hanı Özbek'i, 20 000 kişilik ordusuyle büyük bir bozguna uğrattı. İlhanlı hükümdarı Ebu Said, Çoban Noyan'ın kızı Celayirli Şeyhi Hasan ile evli olan Bağdad Hatuna âşık olarak, Çingiz yasasına göre Şeyh Hasan'a karısını boşamasını emredince, Çoban Noyan kızı ve damadını Sultaniye'den uzaklaştırdı. Çoban Noyan'ın bu hareketi Ebu Said ile arasının açılmasına sebep oldu. Bu sırada Çoban Noyan, Çağatay hanı Aşmarin'in ordusunun Horasan ve İran'da yayılışını durdurmağa çalışan oğlu Hasan'ın yardımına gitti. Bunu fırsat bilen düşmanları Ebu Said'den, Çoban Noyan ve sülâlesinin öldürülmesi için ferman aldılar. Çoban Noyan bunu haber alınca, ordusundaki kumandanlara bağlılık yemini ettirdi ve Sultaniye üzerine yürümeğe karar verdi. 70 000 kişilik ordusu ile Semnan'a geldi. Ebu Said'e elçi göndererek, vezir Dimeşk Hoca'yı öldürenlerin kendisine teslim edilmesini istedi. Fakat Ebu Said bu isteğe uymadı, Çoban Noyan'ın üzerine asker gönderdi. Çoban Noyan'ın ordusu, emîrlerin Ebu Said tarafına geçmesiyle dağıldı. Çoban Noyan küçük oğlu Çılav ile Herat meliki Gıyaseddin Kert'e sığındı. Fakat Gıyaseddin, Ebu Said ile anlaşarak Çoban Noyan'ı öldürttü. (M)

ÇOBANPÜSKÜLÜ bļş. i. Diken yapraklı ağaççık. Pek çok türü vardır. (Çobanpüskülügillerden.) Bk. ANSİKL.

— Eczc. Çobanpüskülünün köksapı idrar söktürücüdür. Avrupa'da iştah açıcı denen beş kökten biri de budur.

— Teknol. *Brezilya çayı* denen bitki de bir çobanpüskülü türüdür (*Ilex paraguayensis*).

— ANSİKL. *Çobanpüskülü* (*Ilex aquifolium*), her mevsime dayanıklı sert bir ağaçtır. Meyvesi yuvarlak ve parlak kırmızıdır. İç kabuğu ökse yapımında kullanılır. Odunu çok sert ve ağırdır; çok iyi cilâ tutar ve simsiyah bir renk alır. Kaplamacılıkta, torna işlerinde, çark dişi yapımında kullanılır. Körpe dalları yumuşak olduğu için kamçı sapı yapmağa yarar. Çobanpüskülü granit taşlı ve silisli yerlerde daha çok yetişir. Gösterişli ve dayanıklı olduğu için çalı bitkisi olarak yetiştirilir. (L)

ÇOBANPÜSKÜLÜGİLLER bļş. çoğl. i.

Foto. Stella-presse, Sally Anne Thompson, Ambassade d'Australie (LAROUSSE)

Çiçekli bitki familyası; örnek türü çobanpüskülüdür.

— ANSİKL. *Çobanpüskülügiller* küçük ağaç veya ağaççık şeklinde bitkilerdir. Çiçeği, bitişik 4-6 çanak yaprağı, 4-6 taç yaprağı ile bir o kadar erkek organdan meydana gelir. Meyvesi etlidir. (L)

ÇOBANSÜZGECİ blş. i. Bk. YOĞURTOTU.

ÇOBAN takımyıldızı, Büyük Ayı'nın kuyruk uzantısında bulunan kuzey yarımküre takımyıldızı. En büyük yıldızı Arktürüs'tür. 4. Kadirin üstünde sekiz yıldızı olan bu takımyıldıza, ε yıldızı (sarı ve mavi) gibi çok sayıda çiftyıldız bulunur. [Bk. GÖK.] Biçimi bütün olarak bir bayrağı andırır, bayrak direği ise α, ε ve δ yıldızlarının uzantısıdır. (L)

ÇOBANTARAĞI blş. i. Tarlalarda biten ve zararlı sayılan otsu bitki. (Maydanozgillerden.)

— ANSİKL. *Çobantarağı*'nın çiçekleri beyaz renkte ve az telli şemsiye durumundadır. Meyvesi çok uzun şerit gaga biçiminde ve bir arada iki kapçık halindedir. (L)

ÇOBANTUZLUĞU blş. i. Bot. Bk. AMBERBERİS.

ÇOBAN yıldızı, alaca karanlıkta veya tan kızıllığında çobanların çıplak gözle kolaylıkla gözlemleyebildiği Çulpan* gezegeninin halk arasındaki adı. (L)

ÇOBANZADE (Bekir), kırımlı türk dili bilgini (Karasubazar, Kırım 1893-öl. 1937'den sonra [?]). Akmescit rüştiyesinde okudu. 1909 Yılında İstanbul'a geldi. İstanbul sultanîsini bitirdi (1915). Aynı yıl Macaristan'a gitti. Pazmany Peter Tudomany Egyetem üniversitesinde doktora yaptı (1919). 1920 Yılı haziranında İsviçre'ye, temmuzunda da Türkiye'ye geçti; bir süre sonra da Kırım'a gitti. Rusların Kırım'ı istilâsı üzerine ülkesini terk etmedi. Tutayköy Pedagoji teknikumunda öğretmenlik yaptı. *Kırım Okul İşleri* ve *İleri* dergilerine yazı yazdı. Kırım Üniversitesi Edebiyat fakültesinde türkoloji profesörlüğüne getirildi. 1924 Yılında davet üzerine Bakû Üniversitesi Türkoloji kürsüsünde ders vermeğe başladı. 1937'de Bakû üniversitesindeki görevinden uzaklaştırıldı. Türkiye dışında diğer türk illerinde de millî alfabenin Latince olmasına çalıştı. Başlıca eserleri: *Türk - Tatar Lisaniyatına Medhal* (1924); *Türk Dili Sarflarının Umumî Kusurları* (1924); *Kırım-Tatar İlmî Sarfı* (1925); *Fuzulî Monografisi* (1925); *Nevaî Monografisi* (1926); *Türk Dili ve Edebiyatının Tedris Usûlü* (1926); *Kumuk Dili ve Edebiyatı Tetkikleri* (1926); *Türk - Tatar Diyalekbilimi* (1927); *Türk Grameri* (1930). [M]

ÇO BO, Vietnam'da (Kuzey Vietnam, Hoa Binh ili) şehir, Kara ırmak kıyısında, kayalık bir barajın seferi sona erdirdiği yerde. Kömür madenleri; Lâka, aselbent ve kakule ticareti. (L)

ÇOCUK i. («domuz yavrusu» anlamına esk. türk. k.). Küçük yaştaki oğlan veya kız: *Sokağın başında birkaç çocuk zıp zıp oynuyor* (A.H. Tanpınar). *Uslu çocuk.* ‖ Nesep bakımından oğul veya kız: *Saide Hanımın çocuklarına kim bakıyor* (M.Ş. Esendal). *Çocuklarımızı iyi yetiştirmeliyiz.* ‖ Genç erkek delikanlı: *Bu Hacı Etem 24 yaşlarında, güzel ve kurnaz bir çocuktu* (Sabahattin Ali). ‖ Gereğince olgunlaşmamış kimse: *Babalar olur ki oğullarından daha çocukturlar* (F.R. Atay). *Acaba can sıkıntısı mı onu zaman zaman böyle çocuk yapıyordu* (A.H. Tanpınar). ‖ Belli bir topluluğun adamı: *Devleti yaşatan ordumuzdu. Biz de bu ordunun çocuklarıydık* (Ş.S. Aydemir). ‖ İnsan cenini: *Dövecek oldum ama, Allah'tan korktum belki çocuğu vardır dedim* (M.Ş. Esendal). ‖ *Mec.* Meydana gelen sonuç, ürün: *Birçok felâketler ihmallerin çocuğudur.* ‖ [Çoğul şekilde] Akranlara teklifsizce hitap şekli: *Çocuklar, artık gidelim.* ‖ *Çocuk bahçesi,* çocuklara oyun için ayrılmış park. Bebeklerin içinde oynadıkları parmaklıkla çevrili yer.

— ÇEŞ. DEY. *Çocuk aklı,* hoşgörürlükle karşılanan ve çocuklara özgü basit fikir. ‖ *Çocuk dünyaya getirmek,* çocuk doğurmak, çocuğu olmak. ‖ *Çocuk düşürmek,* karnındaki cenini kaybetmek: *Hafta başında, kahpeler şu kadar aylık çocuk düşürüyorlar da ondan* (K. Tahir). [Maddenin *Huk.* ve *Tıp.* kısımlarına bakınız.] ‖ *Çocuk istemek,* çocuk sahibi olmayı arzulamak: *Benim de pek koca istediğim yok ama, çocuk isterdim* (H.E. Adıvar). ‖ *Çocuk oyuncağı haline gelmek (getirmek),* [iş için] herkes tarafından karışılmak, karıştırılmak. ‖ *Çocuk peydahlamak,* evlilik dışı çocuk dünyaya getirmek. ‖ *Çocuk yapmak,* isteyerek çocuk sahibi olmak. ‖ *Çocuğu olmak,* çocuğu doğmak: *Kocası otuz sene evvel ölmüştü, hiç çocuğu olmamıştı* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Çocuktan al haberi,* çocuklar sır saklayamaz anlamında kullanılır. ‖ *Cumartesi çocuğu. Argo.* «Piç» anlamında hakaret sözü. ‖ *Günah (aşk) çocuğu. Argo.* Evlilik dışı olan çocuk. ‖ *Mahallebi çocuğu. Argo.* Nazlı yetiştirilmiş dayanıksız kimse. ‖ *Sokak çocuğu,* genellikle vaktini sokakta geçiren eğitimsiz çocuk.

— Ed. *Çocuklar için edebiyat ve çocuk yayınları.* Bk. ANSİKL.

— Eğitim. *Çocuk bakımı,* çocukları sıhhatli ve güçlü olarak geliştirebilecek bütün ön bilgileri (fizyoloji, vücut sağlığı, sosyoloji) içine alan bilim. Bk. ANSİKL.

— Huk. *Çocuk çalıştırma yasağı.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çocuk düşürmek ve düşürtmek.* (Bk. ANSİKL.) ‖ Çocuk ile şahsî bağların kurulması. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çocuk kaçırma.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çocuk mahkemeleri,* esas itibarıyle suçlu küçüklerin yargılamalarının yapılması ile gerekli tedbirleri almak ve cezalara hükmetmekle görevli mahkeme. ‖ *Çocuk malları,* çocuğa ait mallar. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çocuk suçluluğu,* küçük yaştakilerin suça yönelme sebeplerinin kriminoloji yönünden, sosyal ve iktisadî yönden incelenmesi ve cezalar yönünden alınacak tedbirlerin belirtilmesiyle ilgili ceza hukuku dalı. (Bk. İSNAD *kabiliyeti.*) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Çocuk teslimi.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çocuk yapma aleyhine propaganda.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çocuk yapma kabiliyetini yok etmek.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çocuğun ana ve babadan birine bırakılması,* boşanma halinde, hâkim çocuğun velâyetinin anaya mı babaya mı verileceğini, çocuğun menfaatlerini ön planda tutarak takdir eder; gerekirse, her ikisine de vermeyip, çocuğa bir vasi tayin eder. ‖ *Çocukların hukuk bakımından korunması.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Evlilik dışı çocuk.* (Bk. BABALIK *davası.* NESEP.) ‖ *Evlilik içi çocuk.* (Bk. BABALIK *karinesi.* NESEP.) ‖ *Fücur mahsulü çocuk.* (Bk. FÜCUR.) ‖ *Korunmağa muhtaç çocuklar,* 6972 sayılı Korunmağa Muhtaç Çocuklar kanununun 1. maddesine göre: a) ana ve babasız; b) ana ve babası belli olmayan; c) ana ve babası tarafından terk edilen; d) ana ve babası tarafından ihmal edilip fuhşa, dilenciliğe, alkollü içki ve uyuşturucu madde kullanmağa veya serseriliğe sürüklenmek tehlikesine maruz olan çocuklar, korunmağa muhtaç sayılırlar. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Sahih nesepli çocuk.* (Bk. BABALIK *karinesi.* NESEP.) ‖ *Sahih olmayan nesepli çocuk.* (Bk. BABALIK *karinesi.* NESEP.) ‖ *Yeni doğmuş çocuğun öldürülmesi.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Zina mahsulü çocuk.* Bk. ZİNA.

— Mal. *Çocuk zammı,* memur ve işçilere çocuk sayısına bağlı olarak verilen ek para.

— Patol. *Çocuk felci,* omuriliğin ön köklerinde meydana gelen ve kısmî veya bütün felçlere sebep olan hastalık. (*Eşanl.* POLYOMİYELİT). Bk. ANSİKL.

— Psikol. *Suçlu çocuklar,* toplum kurallarına aykırı ve çevreye zararlı davranışlarda bulunan ve bunu alışkanlık haline getiren çocuklar. Bk. ANSİKL.

— Tıp. *Çocuk aldırmak.* (Bk. KÜRTAJ.) ‖ *Çocuk dispanseri,* yalnız çocukların muayene ve tedavi edildiği dispanser. ‖ *Çocuk düşürme,* yavrunun yaşayabilecek hale gelmeden önce, kendiliğinden veya kasten düşürülmesi. ‖ *Çocuk hekimliği,* çocuk hastalıklarının önlenmesi, teşhis ve tedavisiyle uğraşan hekimlik dalı.

— ANSİKL. Gesell'e göre «insanoğlu'nun çocukluk devresi, sıfır saat olan doğumla başlar ve yaklaşık olarak 25 yaşına kadar sürer.» Fakat genel düşünüş, hukuk ve tıp, çeşitli hal ve şartlara göre, çocukluk dönemine, birbirinden çok farklı sınırlar çizmişlerdir.

25 Yaş, ferdin gelişmesinin sona erdiği çağ olarak kabul edilir. Ama, delikanlılıktan önce gelen ve büluğ ile sona eren çağada, genel olarak «çocukluk» denmektedir. Her ne şekilde olursa olsun, çocukluk, sürekli bir değişiklik ve ilerleyen bir olgunlaşma çağıdır. Bundan dolayı, *çocuk* kavramına değişmeyen bir tanım yüklemek imkânsızdır. «Birinci çocukluk» (doğumdan iki veya 3 yaşına kadar), «ikinci çocukluk» (iki-üç yaşından 6 yaşına kadar), «üçüncü çocukluk» (cinsiyete ve ferde göre değişmek üzere büluğ çağına kadar) ve hattâ «dördüncü çocukluk» «büluğun başlangıcından, gerçek büluğa erene kadar) şeklinde yapılan ayırmalar, dişlerin çıkmasına, beslenme biçimine ve hareket gücünün gelişimine dayanan çeşitli alt bölümlerin de ortaya atılmasına yol açtı. Bu bölümler ve alt bölümler, bu şekilde sınırlandırılan çocuk kategorilerinden her biri hakkında kesin bir kavram ortaya koymamış olmakla birlikte, çocuk sağlığı ve patolojisi açısından kaba taslak işe yarar olduklarını göstermişlerdir. Gerçekten de çocuk, ağırlığı ve boyu, hattâ organizmasının gelişme durumunda olması (yetersiz salgı sistemi, eksik kemikleşme v.b.) açısından yetişkin insandan farklı olduğu gibi; bedeninin değişik bölümlerinin oranı da, yetişkin insanın oranlarından farklıdır. Yeni doğmuş çocuğun baş uzunluğu, boyunun 1/4'üne eşittir; oysa yetişkin insanda bu oran 1/8'dir. İlkel sanatçılar, çocuğu, kısa boylu yetişkin bir insan olarak canlandırıyorlardı. Psikoloji alanında da, buna benzer bir karıştırma ve yanılma uzun süre etkili oldu.

Çocuk tabiatının özelliği, önce fizyoloji alanında kendini gösterir. Bunun böyle olduğu, tıp biliminde, çocuklara ayrılmış özel bir dalın (pediatri) bulunuşundan da bellidir. Pediatri dalının izlerine eski çağlarda da rastlanır. Ama bu dalın gerçek doğuşu ve gelişmesi ancak XIX. yy.da gerçekleşmiştir. Yalancı çiçek, kızamık, boğmaca gibi bulaşıcı hastalıklar, yaygın olarak çocuk hastalıkları diye anılır. Çünkü bunlara, çoğunlukla, ikinci ve üçüncü çocukluk dönemlerinde rastlanır. Buna karşılık, birinci çocukluk döneminde, daha çok, beslenme ve sindirim patolojisi sorunları (kusmalar; zehirlenmeler; ishaller) kendini göstermektedir. «Yeni doğan çocuk, bir sindirim borusudur» sözü, buradan gelir. Ama tamamen organik bir görüşe dayanan bu açıklamanın yetersiz olduğu, kısa zamanda anlaşıldı. Ferdin ruhî hayatının, her türlü sözlü anlatımdan, hattâ her türlü anlatım imkânının kazanılmasından önce geldiği, yavaş yavaş, ama şüpheye meydan bırakmayacak şekilde ortaya çıktı. Önceleri, süt çocuğunun yalnız besine ihtiyacı olduğuna inanıldı, ama son yıllarda, ilk hissî ihtiyaçların önemi üzerinde gittikçe daha fazla durulmağa başlandı. Ayrıca, ilk çocukluk dönemi başlangıcının intibalarına gittikçe daha fazla önem verildi ve bunların sadece duyulduğu an için değil, ferdin geleceği bakımından da etkileri olduğu kabul edildi. Bu yeni kavramların etkisiyle, çocuk büyütme metotları da gelişti. Bir ara kötü görülmüş olan «sallayarak uyutma» gibi eski usuller yeniden değerlendirildi. Ananın sevgisinden ve koruyuculuğundan zamanın-

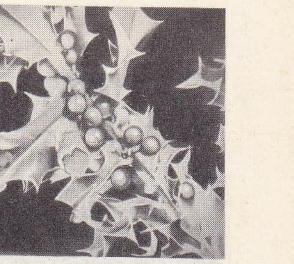

alacalı çobanpüskülü

çobanpüskülü dalı

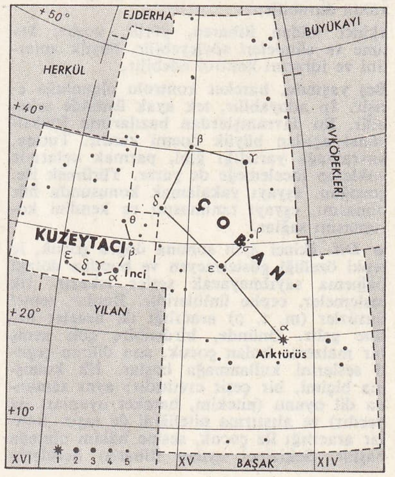

ÇOBAN takımyıldızı

Foto. Nadau, Fuchs (LAROUSSE)

2 buçuk yaş
ilk sözlük

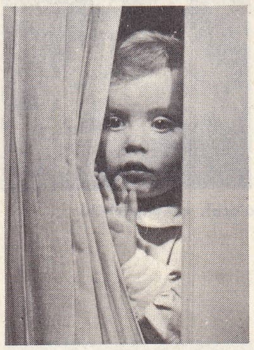

1 buçuk yaş
dünyaya açılan perde

2 yaş
ilk teknik keşifler

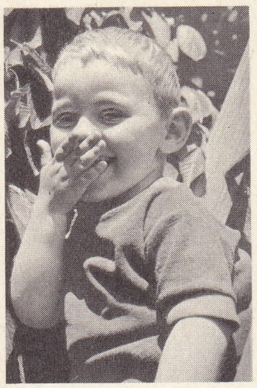

3 yaş
hayata bir öpücük

dan önce uzak kalan çocuklar hakkında yapılan bilimsel gözlemler, bu durumun beden hastalıklarına kadar varan sonuçlar doğurduğunu kesinlikle gösterdi. Ana sevgisinin, çocuğun kilo ve boyca gelişmesi, hastalıklara karşı dayanıklılığı ve fikrî gelişmesi üzerindeki etkisinin çok büyük olduğu anlaşıldı. Bundan dolayı, ana sevgisine, «büyüme vitamini» adı verildi. Bu gerçeklerin ortaya çıkması, bakımlarında hiç bir eksiklik olmamasına rağmen, uzun süre hastahanede kalan küçük çocuklarda eskiden beri görülen bazı aksaklıkların ve kötü durumların açıklanmasını mümkün kıldı.

Çocuğun gelişmesi değişik planlarda incelendi; boy, ağırlık, beden ölçüleri, konuşma, zekâ, ruhî hareket hayatı, duygunluk. Bazı araştırıcılar, özellikle, gelişmenin dönemleri üzerinde durdular. Bazıları da, belli bir çocuğun gelişmesini, genel ortalamaya uyan bir başka çocuğun gelişmesiyle karşılaştırmayı sağlayacak bir ölçü aradılar.

● *Beden bakımından büyüme*. Yaşı, boyu, ağırlığı ve kimi zaman göğüs çevresini (erkek çocukla, kız çocuğun büyüme eğrileri arasındaki fark gözönünde tutularak) ele alan birçok tablo yayımlandı (Quidel, Nobécourt, Blechmann).

● *Ruhî hareket gelişmesi*. Çocukluğun ilk çağlarındaki sinir ve hareket gelişmesi, insan soyuna has olmayan organlaşma kanunlarına tabidir. Bu gelişme, baştan ayaklara ve merkezden çevreye doğru gerçekleşir. Aynı zamanda kas geriliminde değişmeler ortaya çıkar (organlardaki gerilim azalır, beden ekseni gerilimi artar); bu arada karşıt kaslarda karmaşık bütünleşmeler gerçekleşir. Gesell'e göre, ruhî hareket gelişmesinin safhaları şunlardır:

4 ilâ 6 hafta: göz hareket kaslarının kontrolu;

16 ilâ 28 hafta: başı dik tutan ve kolları hareket ettiren kasların kontrolu; çocuk, ellerini eşyaya uzatır;

28 ilâ 40 hafta: bedenin ve ellerin kontrolu; çocuk oturabilir, eşyayı kavrar, hareket ettirir, yerlerini değiştirir;

40 ilâ 52 hafta: bacakların, ayakların, işaretparmağının ve başparmağının kontrolu; çocuk, parmakları ile itebilir, çekip alır, ayakta durabilir;

İkinci yıldan itibaren, yürür, koşar, kelime ve cümleleri söyleyebilir, büyük aptestini ve idrarını kontrol edebilir.

Beş yaşında, hareket kontrolu olgunluğa erişir. İp atlayabilir, tek ayak üstünde sekebilir. Bu davranışlardan bazılarının fonksiyonel açıdan büyük önemi vardır. Tutma, kavramağa yaradığı gibi, parmak uçlarıyle yoklayıp incelemeğe de yarar. Yürümek ise, çocuğun, eşyayı yakalamak konusunda hür olmasını, eşyayı tanımasını ve kendini korumasını sağlar.

● *Dil*. İkinci ayın sonuna doğru çocuk, iç tepki özelliği göstermeyen ve bundan dolayı bağırma sayılmayacak sesler çıkarır. İlk seslemeler, cephe ünlüleridir. Bunlar, temel ünsüzler (m, t, p) aracılığı ile heceler haline gelir. Önünde, birdenbire çok geniş bir malzeme bulan çocuk, ana dilinin çeşitli seslerini kullanmağa başlar. İlk konuşma biçimi, bir çeşit cıvıltıdır; aynı zamanda dil oyunu (nitekim, hareket oyunları da vardır) ve alıştırma niteliğini de taşır. Bunlar aracılığı ile çocuk, sesine hâkim olmağa başlar. Sekizinci aydan itibaren hecelerin taklit edilmesi mümkün olur. İlk kelime bir yaş civarında söylenir. Bu, bir «cümle kelime»dir. Yani gramer bakımından bütün görevleri yerine getirebildiği gibi, korku, kızgınlık, istek gibi bütün duyguları da dile getirebilir. Kelime hazinesi, önce yavaş yavaş, sonra okul öncesi döneminde çok hızlı, daha sonra fikrî yetişkinlik dönemine kadar yavaş yavaş zenginleşir. Üç yaşında, ortalama 1 507, dört yaşında 2 148, beş yaşında 2 557 kelimedir. On sekizinci ayda anlamsız seslerin oranı yüzde 10'dur; bu çeşit sesler, normal olarak üç yaşında ortadan kalkar. İki yaşında ilk cümle kurulur. Yani, en az iki kelime anlamlı bir şekilde yan yana getirilir. Dil yapısı hızla yerine oturur, ama şahıs zamirleri konusunda yapılan hatalar uzun zaman ortadan kalkmaz. Çocuk, tıpkı yetişkinler gibi başkasına bilgi vermek ve başkasını inandırmak için konuşur. Bu, *toplumsallaşmış dil'*dir. Ama çocuğun konuşmasının başka sebepleri arasında, oyunu ve hareketlerine sesle eşlik etmeyi istemesini de saymak gerekir. Bu *ben içinci dil'*dir (Piaget). Altı buçuk yaşında bile dilin yüzde 30'u ben içinci özelliğini korumaktadır.

● *Zihnî gelişme*. Zihnî gelişme, dil alanındaki gelişmeden ayrılmaz ve bu ikinci gelişme, çoğunlukla, birincinin ölçüsü olarak ele alınır. Bazı incelemeciler, zihnî gelişmeyi, nicelik bakımından belirlemeye çalıştılar. Böylece, boy ve kilo için olduğu gibi, zihnî gelişme için de bir eğri ortaya kondu. Çoğunlukla tartışmalı olan bu çalışmalar arasında Thorndike'inkiler büyük önem taşır. Çünkü bunları, bir klinik izlenimi doğrulamaktadır. Bu çalışmalara göre, zihnî gelişme eğrisi, en yüksek noktasına yirmi iki yaşta ulaşan ve ortalama değeri üç yaş olan bir paraboldür. J. Piaget ise, herhangi bir değerlendirmeden kaçınarak, sadece tasvir ile yetinir. Ona göre, zekânın gelişmesinde ortaya çıkan dönemler sadece birer basamak değildir. Bu dönemler, bilme faaliyetinin yeniden düzenlenmesi veya «yeniden yapıştırılması»dır. Bu dönemler de belli evrelerin içinde yer alır. Bunların birincisi, duyusal hareket zekâsının ortaya çıktığı dönemdir ve sekizinci aydan dilin ortaya çıktığı zamana kadar uzanır. Bu evrede, reflekslerin yerine, bir amaca yönelmiş eylemlerin geçtiği görülür. Bu, önce beden, daha sonra eşya üzerinde deney edinme çağıdır. On altı aylık çocuk, karşısında bulunmayan bir nesneyi tasavvur edebilir. Böylece, hayal kurar ve önceden kestirmeğe çalışır. El yordamıyle arama, ruhî alana aktarılır ve birdenbire kusursuz çözümlerin bulunduğu görülür. İkinci evre, «ben içinci kavramsal faaliyet» evresidir. Bu evrenin özelliği, sembol fonksiyonlarının ortaya çıkışıdır. Bu özellik, oyun'da görülür. Bir şey, bir başka şeyi temsil edecek şekilde ele alınır. Meselâ, herhangi bir kutu üzerine konmuş bir kabuk, duvar üzerindeki bir kedi olarak düşünülür. Çocuk oyun oynarken, kimi zaman kendisi, bir başkası veya bildiği nesnelerden biri yerine geçebilir. Mantık bakımından bu, «sınıf»tan önce gelen «ön kavram» çağıdır: «şu» kedi, «bir» kedi değildir ama «belli bir» kedidir. Yani, tip temsil eden bir nesne çeşididir. Bundan sonra, somut faaliyetler ortaya çıkar. Düşünce, duyusal sezgilerden kısmen sıyrılmağa başlar. Yedi yaşından itibaren çocuk, bir kil topağının, hangi şekle sokulursa sokulsun, aynı miktarda maddeyi kapsadığını kavrar. Ama ağırlığın da değişmediğini ancak on yaşlarına doğru, hacminin aynı kalacağını ise on iki yaşlarına doğru anlar. Değişikliklere rağmen nesnenin aynı nesne olarak kalışının kavranması geri döndürülebilme özelliğine dayanır (yassı hale getirilmiş kil topağı, madde bakımından kayba uğramamıştır, çünkü yeniden ilk haline geri döndürülebilmesinin mümkün olduğu çocuk tarafından görülmektedir). Ama bu geri döndürülebilirlik, sadece «algılanabilen» durumlarla ilgilidir.

Varsayımsal tümdengelimli mantık ise, on bir yaşına doğru ortaya çıkmağa başlar. Bu düşünce şekli, çocuksu nitelikten tamamen sıyrılmıştır. Burada söz konusu olan şey, zekânın gelişmesidir ve Piaget'ye göre bu gelişme dönemleri, başka alanlara uygulanamaz. Ne var ki, bazı araştırmacılar, ruhî hayatın bütün yanlarını kapsayan genel dönemler ileri sürmüşlerdir. Nitekim H. Wallon'a göre çocukta, önce «içtepisel» bir dönem ortaya çıkar. Çocuk, bu dönemde kendi başına bir şey yapamadığı için amaçsız olarak hareket eder durur. «Heyecan» döneminde ise, dil niteliği taşıyan heyecan anlatımları aracılığı ile bir şeyi belirtmesi mümkün olur. Daha sonra, «duyu hareket» döneminin özelliğini meydana getiren elle yoklama faaliyetleri ortaya çıkar. «Nesnel hareket» döneminde ise, yürüme ve konuşma, nesnelerin ilişkisini tamamlar. İki yaşına doğru tasavvur alanındaki ilerleme, «kişilik» dönemini açan duygunluk buhranlarından daha az belirgindir: çocuk, önce anlaşma oyunlarıyle ve daha sonra üç yaşına doğru en yüksek noktasına ulaşan karşı çıkma tepkileri ile kendini başkasının karşısına koyar.

● *Zihnî gelişmenin ölçüsü: testler metodu.* Testlerin rolü, çocuğun gösterdiği başarıyı «belirlemek»tir. Gösterilen başarı, çocuğun bulunduğu grup içinde (çocuk, ortalamaya oranla, ileri mi geri mi?) veya her yaşa has olan başarılar gözönüne alınarak (zekâ yaşı ne kadardır?) belirlenebilir. Özel zihin faaliyetlerini inceleyen testler olduğu gibi, «topyekûn» zihin düzeyini belirleyen testler de vardır. Bu sonuncular arasında en fazla kullanılanlar, Binet-Simon (Amerika'da uygulanan şekilleri ile birlikte, Binet Standford ve Terman Merrill) ve çocuklara uygulanan şekli Weschler diye tanınan Weschler-Bellevue testleridir. Binet-Simon ve Terman testleri sayesinde zekâ bölümü (İ . Q) hesaplanır. Bu bölümü hesaplamak için zekâ yaşı gerçek yaşa bölünür ve ondalıklardan kurtulmak için sonuç yüzle çarpılır. Teorik bakımdan doğrulanmış olmamakla birlikte, Weschler testleriyle yapılan ölçmeye de benzetme yoluyle zekâ bölümü denmiştir. Zekâ bölümü sabit kalır mı? İlk test yapıldığı zaman çocuk çok küçükse veya iki test arasında çok uzun bir süre varsa, zekâ bölümü sabit kalmaz. Ama belli sınırlar içinde, meselâ orta öğretimin başı ile sonu arasında zekâ bölümü aşağı yukarı sabit kalır. Ama, kimi zaman özellikle duygunluk hayatından doğan büyük değişiklikler sonunda bazı önemli farklılaşmaların bu dönemde ortaya çıkması da mümkündür. Ölçülen şeyin mahiyeti (üstünlük veya geçici irelilik, doğuştan zekâ) üzerinde ise tartışmalar sona ermiş değildir. Özel zihnî faaliyeti inceleyen testler arasında, Alexandre'ın pratik zekâ ölçeğini, Kohs'un mekân yapısallaştırılması testini, Gesell ve Borel-Maisonny'nin dil testlerini saymak gerekir. Çok küçük çocuklar için, Gesell ve Brunet-Lezine testleri kullanılır.

● *Duygunluk gelişmesi*. Çocuğun duygunluk hayatı bakımından gösterdiği gelişmeler hakkındaki bilgimiz, özellikle Freud ve okulu tarafından yapılan çalışmalar sonunda genişledi. Başlangıçta, çocuk, mümkün olduğu kadar fazla haz duyumu almak isteğiyle hareket eder. Ama, yaşaması için zorunlu olan fonksiyonların işlemesinden edindiği haz duyumlarının yanı sıra, ilk bakışta, anlamsız ve boşuna gibi görünen duyumları da arar: dudaklarını veya başparmağını emmesi gibi. Böylece, bu haz arayışta, vücudun çeşitli bölümleri zaman zaman önem kazanarak ön plana geçer. Bu bölümler önce ağız ve dudaklardır, daha sonra sindirim borusunun sonu ve nihayet üreme-idrar bölümleri bu özelliği edinir. Haz duyumunun, bu çeşitli bölgelere art arda yönelmesi gözönüne alınarak cinsiyet ve duygunluğun farklı dönemleri ortaya konmuştur. Bunlar, ağızla, anus ile ve idrar organıyle ilintilidir ve «çoğalma öncesi» dönemleri diye adlandırılır. Üç yaşına doğru ise, çoğalma organı ve çocuk cinsî hayatı ile ilintili olan dönem başlar. Bu çağda, çocuğun dış dünya ile ilişkileri, yeni bir şekle girer ve ben içinciliği azalır. Çocuk, öteki fertleri, kendi kişiliğinden farklı ve ayrı nesneler olarak görmeğe başlar.

Ayrıca bu dönemde, cinsiyet farkları keşfedilir ve bunun sonucu olarak ilk hissî çatışmalar kendini gösterir. Bu hissî çatışma, çocuğun sadece karşı cinsten ebeveynine sevgi duymasına ve aynı cinsten ebeveyni ile rekabet halinde bulunmasına yol açar. Freud, çocuğun ruhî hayatında görülen bu çatışmaya *Oidipus çatışması* adını verdi. (Bilindiği gibi Oidipus, babasını öldürüp ana-

Foto. Fournier-Schlegel, Ergy Landau (Rapho), Belzeaux (Rapho) [LAROUSSE]

sıyle evlenerek hakkında ileri sürülmüş olan kehaneti gerçekleştirmişti.) Ana baba arasındaki bağlar yeterince güçlü olduğu zaman, çocuğun bu normal gelişme dönemi, kösteklenmeye uğramadan gerçekleşir ve çocuk bu tehlikeli durumun ötesine geçer. Yani babasını ve anasını sevmeyi öğrenir (onlar aracılığı ile erkek ve kadınları da sevecek hale gelir); bunu, birini model, ötekini ideal aşkın konusu olarak ele alır ve gerçekleştirir.

Böylece çocuğun duygunluk gelişmesinde yeni bir basamak meydana çıkar ve atılım gücü (Freud'a göre *libido*'su) yeni nesnelere yönelebilir. Bu yeni nesneler arasında, okulda öğrendiği konuları, fikrî ilgi ve meraklarını, sınıf arkadaşları ile birlikte sosyal hayata alışmasını v.b. saymak gerekir. Bu döneme, «örtüklük» veya «gizlilik» çağı adı verilir. Çünkü bu dönemde, ferdin gelecekteki cinsî rolüne hazırlanışı, gizli ve örtük bir şekilde ama derinlemesine gelişmektedir. Bundan sonra ergenlik öncesi çağı ve daha sonra gerçek ergenlik çağı ortaya çıkar. Çocuğun, bütün alanlardaki gelişmesi topyekûn ele alınacak olursa, bu gelişmenin yavaş yavaş ilerleyen bir farklılaşma halinde gerçekleştiği görülür. İç ruhî hayat bakımından, çeşitli yetilerin ve fonksiyonların gittikçe daha kesin bir şekilde ferdîleştiği; öte yandan, dış bakımından, kişiliğin oluştuğu ve bağımsızlığın elde edildiği görülür. Bunlarla birlikte, ahlâk alanında, bağımsız olmayış durumundan (başkaları tarafından zorla kabul ettirilmiş bir yasaya boyun eğişten), bağımsızlığa geçiş (kendi kendine sunulan bir kuralı kabul ediş) durumu ortaya çıkar.

Çocuğun gelişmesi, bütün alanlarda aynı şekilde olmaz. Bundan dolayı, çocuğun nüfus kütüğündeki yaşının yanı sıra fizyolojik, ruhî ve hareket gücü bakımından, duygunluk açısından, ahlâkî ve sosyal bakımdan yaşı söz konusu edilebilir. Bu yaşlar arasında, eşitsizliklerin ortaya çıktığı ve bunların geçici aksaklıklara yol açabildiği görülür.

— Ed. *Çocuklar için edebiyat.* Montaigne'e bakılırsa, çağının çocukları, Ortaçağ hikâyelerinden (Houon de Bordeaux, Lancelot du Lac) başka okuyacak şey bulamıyorlardı. Nitekim Perrault da, masallarını çocuklar için yazmamıştı. *Masallar*'ı genç nesilleri sürekli olarak eğitmiş olmasına rağmen La Fontaine için de durum aynıdır. Buna karşılık, Fénelon, *Masallar*'ını ve *Télémaque*'ı, çocuklar için, daha doğrusu bir tek çocuk için yani Louis XIV'ün oğlu Bourgogne dükü için yazdı.

Ama bu eserler, günümüzdeki anlamıyle gerçek bir çocuk edebiyatı mıdır? Eğlendirerek de olsa, eğitmek, pedagojinin alanına giren bir iştir. Eğitme amacı gözden tamamen uzak tutulmasa bile, çocuklar için yapılan bir edebiyatın, her şeyden önce eğlendirici olması gerektiği düşünülmektedir. Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe* (1719) adlı romanı bu niteliktedir. Yaşanmış bir olaydan romanlaştırılan bu eseri Defoe, çocuklar için yazmamıştı. Buna rağmen, çocuklar bu romanı şaşılacak ölçüde tuttular ve aynı ilgiyi bu yazarı taklit edenlere de gösterdiler. Rousseau'nun Emile adlı kitabında okunmasına izin verdiği biricik eser de *Robinson Crusoe* idi.

Rousseau'nun ortaya koyduğu temel kuralları kesindi. Berquin, bunlara uymak amacıyle, *Ami des Enfants* (Çocukların Dostu) adlı kitabını yazdı. XVIII. yy. sonlarında çok beğenilen bir hikâye derlemesi olan bu eser, Legouvé'ye göre Fransa'da, gerçek bir çocuk edebiyatının başlangıcını gösterir. Ama bugün, Berquin'i okuyan çocuk bulmak imkânsızdır. Madame Genlis'in *Veillées des Châteaux*'sunu (Şato Geceleri), Rousseau'nun bir başka çömezi olan Madame Cottin'in romanlarını veya Berry düşesinin çocukları için Bouilly'nin yazdığı ahlâk dersi niteliğindeki eseri bugün hangi çocuk okur? Ama Dickens'ın *A Christmas Carol*'ını (Noel Masalları), Grimm kardeşlerin *Masallar*'ını (1812-1822), Andersen'in *Masallar*'ını (1835) çocuklar hâlâ severek okuyor. Çocuk yayınları gibi, çocuk edebiyatının şaheserleri de XIX. yy.da, özellikle Fransa dışında meydana getirildi. Bununla birlikte, 1857 yılında Paris'te, bir rus generalinin kızı olan Sophie Rostopchine'in yazdığı *Nouveau Contes de Fées* (Yeni Peri Masalları) yayımlandı. Fransız çocukları, bu eserin tadına varacaklardı, çünkü Sophie, Madame de Stolz ve Zenaide Fleuriot ile birlikte «Bibliothèque rose»un başarılı yazarlarından biri olan Ségur kontesinden başkası değildi.

XIX. yy.ı kapatmadan önce, Hector Malot'yu, İngiliz Lewis Caroll'u (*Alis Harikalar Ülkesinde* [Alice in Wonderland]) ve sayısız eserleriyle herkese hitap eden Jules Verne'i de sayalım.

Le Tour de France par Deux Enfants (İki Çocuğun Fransa'yı Dolaşması) adlı eseriyle 1870-1914 arası fransız çocuklarını tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi konusunda eğiten G. Bruno'nun da (Mme Fouillée) önemi büyüktür. Bu eser, Selma Lagerlöf'ün isveç çocukları için yazdığı *Nils Holgersson Underbara Resa Genom Sverige* (Nils Holgersson'un Akılları Durduran Gezisi) adlı eseriyle mukayese edilecek niteliktedir. Maceraya gelince, R.L. Stevenson (*Define Adası* [Treasure İsland]) bu konuda, amerikalı Fenimore Cooper'i (*Mohikan'ların Sonuncusu* [The Last of the Mohicans]) geçecektir.

Bilimsel roman, peri masalları, coğrafya ve tarih ayrıntıları ve macera, XIX. yy.ın genç okuyucularının ilgisini çekti. XX. yy. ise, bunlardan başka, tabiat gözlemini ve kimi zaman edebiyata karşıt durum alan uzmanlaşmış yayınları getirdi. Kipling'in iki Cengel kitabı (*Jungle Book*) kılık değiştirmiş insanları değil, gerçek hayvanları tasvir eder. Özelikle resimleme modası metinleri anlatım bakımından en yalın haline getirdi. Chistophe'un bazen aşırılığa kaçan hayal gücünün ürünü olan ünlü *Savant Cosinus* (Bilgin Cosinus) ve *Famille Fenouillard*'ı (Fenouillard Ailesi) bunun örnekleridir. Benjamin Rabier ise ünlü yazarların (La Fontaine gibi) eserlerini resimledi. 1945'ten beri, çocuk edebiyatı serileri (günden güne daha iyi resimlenerek) çoğaldı. Klasik yayınevleri içinde çocuklar için özel seriler (çoğu zaman lüks baskılı) hazırlamamış yayınevi yok gibidir.

● *Türkiye.* Eski türk edebiyatında çocuklar için meydana getirilmiş eserler yoktu. Çocuk edebiyatı, sözlü gelenek içinde masal ve benzeri ürünlerle kendini gösteriyordu. Şinasi'nin La Fontaine'den çevirdiği *Kurt ile Kuzu*, Türkçede çocuk edebiyatı yolunda yazılmış ilk eserlerdendir.

Tevfik Fikret, Ali Ekrem Bolayır, Mehmet Emin Yurdakul, Süleyman Nazif, Mehmed Âkif Ersoy, Samih Rifat v.d. canlı halk diline önem verdiklerinden, çocukların zevk alabileceği eserler yazdılar.

İkinci Meşrutiyet'ten sonra eğitim programlarında köklü bazı değişiklikler yapıldığı sırada İstanbul öğretmen okuluna bağlı Tatbikat mektebinde çocuklara millî şiirler ve şarkılar öğretilmesine çalışıldı. Ancak elde bu işe yarayabilecek pek az eser vardı. Müdür Satı Bey, çocuk edebiyatına hız vermek için o çağın bütün edebiyatçı ve bestecilerini eğitim ve öğretimde faydalanılacak eserler vermeğe çağırdı. Tevfik Fikret, Mehmet Emin Yurdakul, Ali Ulvi Elöve, İbrahim Alâettin Gövsa v.b. bazı eserleri bu dönemde meydana geldi.

Tevfik Fikret'in çocuk şiirleri, çok sonraları *Şermin* adlı bir kitapta toplandı (1914). Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bolayır *Çocuk Şiirleri* (1917) ve *Şiir Demeti*'ni (1923) kaleme aldı.

Ali Ulvi Elöve (doğ. 1881) Selânik'te çıkan *Çocuklara Rehber* (1896) gazetesinde, *Çocuk Bahçesi* (1904) dergisinde La Fontaine, Hugo ve La Martine'den tercüme ve adapte şiirler yayımladı. Bunları ve İstanbul'da Satı Beyin isteği üzerine *Tedrisat-i İptidaiye Mecmuası*'na (1910-1911) yazdığı şiirlerden bir kısmını *Çocuklarımıza Neşideler* (1912) adlı kitapta topladı. (*Çocuklarımıza Şiirler* adı ile yeni basımı 1959.)

Türkiye'de tamamıyle çocuklar için şiir kitabını, İbrahim Alâettin Gövsa yayımladı: *Çocuk Şiirleri* (1911). Millî Edebiyat döneminde Ziya Gökalp, Siracettin Hasırcıoğlu, Ahmet Cevat Emre, Kâzım Nami Duru, Ömer Seyfeddin, Fazıl Ahmet Aykaç, Aka Gündüz, İsmail Hikmet Ertaylan, M. Fuat Köprülü v.d. çocuk edebiyatı yolunda eserler verdiler.

4 yaş
ilk denge kavramı

Orhan Seyfi Orhon, Enis Behiç Koryürek, Yusuf Ziya Ortaç, Hasan Âli Yücel, Faruk Nafiz Çamlıbel v.b. daha çok hece vezni ve sade Türkçe ile çocuk şiirleri yazdılar. Necdet Rüştü Efe, Halide Nusret Zorlutuna, Kemalettin Kamu, Necmettin Halil Onan, Münir Hayri Egeli, Ömer Bedrettin Uşaklı, Mehmet Faruk Gürtunca, İlhami Bekir Tez, Vasfi Mahir Kocatürk, Yaşar Nabi Nayır, Behçet Kemal Çağlar v.b. çocuk şiirleri vardır.

Vâ-Nû, Nihal Atsız, Abdullah Ziya Kozanoğlu, Aziz Nesin, Enver Naci Gökşen, Mehmed Seyda, İbrahim Zeki Burdurlu, Kemalettin Tuğcu, Naki Tezel, Vehbi Cem Aşkun, Nezihe Araz, Ceyhun Atuf Kansu, Kenan Akansu v.b. çeşitli çocuk kitapları kaleme aldılar.

1964'te *Doğan Kardeş* dergisinin düzenlediği «çocuk romanı» yarışmasına 42 eser katıldı; Mehmet Seyda, Vâ-Nû, Talip Apaydın'ın romanları ödül kazandı ve basıldı.

● *Çocuklar için sürekli yayınlar.* Çocuklar için ilk sürekli yayın İngiltere'de 1788'de çıkan *The Juvenile Magazine*'dir. Fransa'da *L'Ami de la Jeunesse et des Familles*'in (Gençliğin ve Ailelerin Dostu) nispî başarısına rağmen, 1832 yılını beklemek gerekti. Bu tarihte, Julie Gouraud (Louise d'Aulnay), Tours'da *Journal des Jeunes Personnes* (Gençlerin Gazetesi) adlı gazeteyi kurdu. Bu gazete, 40 yıl kadar yayımlandı.

● *Türkiye*'de ilk çocuk yayını olarak *Mümeyyiz* (İstanbul, 10.X.1869-1.XI.1870; Sıtkı Efendi, günlük) gazetesinin aynı adla çıkardığı haftalık nüshası gösterilebilir. *Sadakat* gazetesi de 1875'te çocuklar için aynı adlı bir gazete çıkardı. Bir süre sonra adı *Etfal* olarak değiştirildi. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi (1878-1922) «rüştiye talebesine mahsus» haftalık bir nüsha çıkarıyordu. 1880-1881 Yıllarında haftalık resimli *Bahçe* gazetesi çocuklar için yayına başladı. 1881-1882 Yıllarında «mekâtib-i iptidaiye ve sıbyaniye» öğrencileri için *Çocuklara Kıraat* (15 günlük); *Vasıta-i Terakki* (1882, Serafim Efendi) ve *Çocuklara Arkadaş* (1882-1883), 15 günlük) adlı çocuk dergileri görülür.

1887'den İkinci Meşrutiyete kadar İstanbul'da çıkan çocuk gazeteleri şunlardır: *Çocuklara Talim* (1887-1888; Mehmed Şemseddin; 15 günlük, 8 sayı); *Çocuklara Mahsus Gazete* (1896-1903); İbnülhak Mehmed Tahir; haftalık, 356 sayı); *Çocuklara Rehber* (1897-1901, Ahmed Midhat). Aynı yıllar arasında Selânik'te de iki çocuk gazetesi yayımlandı (*Çocuklara Rehber* [1896, Necip Necati]; *Çocuk Bahçesi* [1904, Necip Necati, M. Medhi; haftalık, 43 sayı]).

İkinci Meşrutiyetten sonra çıkan çocuk yayınları arasında özellikle *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası* [1910-1926, İbrahim Alâettin (Gövsa), Selim Sırrı (Tarcan) ve İhsan (Sungu), aylık resimli, 69 sayı] dikkati çeker. 19. Sayıda *Tedrisat Mecmuası* adını alan dergide genel kültür ve eğitim, ders örnekleri, teori ve uygulama ve millî eğitim olaylarına yer verildi. Çocuklar için yayın yapan diğer gazete ve dergiler: *Talebe* (İzmir, 1911-1912; Mehmed Sırrı; 15 günlük, resimli), *Çocuk Bahçesi* (İstanbul, 1913; Mehmed Zihni; haftalık, resimli, 21 sayı), *Çocuk Duygusu* (İstanbul, 1913-1914; Leon Lütfi, Baha Tevfik, 15 günlük, re-

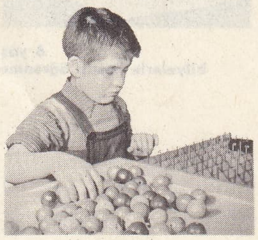

4 yaş
ilk düzen kavramı

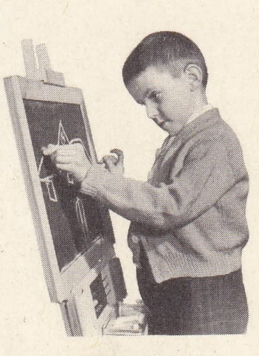

5 yaş
geometrik şekillerden
temsilî şekillere geçiş

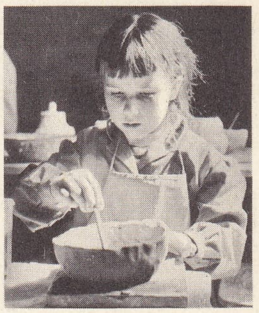

5 buçuk yaş
ilk şekil verme

Foto. Fournier-Schlegel, X (LAROUSSE)

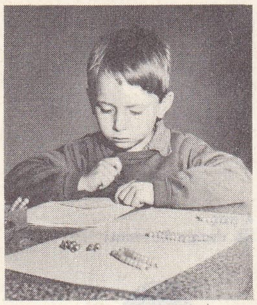

6 yaş
bilyelerle hesap öğrenme

simli; 50 sayı), *Çocuk Yurdu* (İstanbul 1913, Giritli Rahmi, Mehmed Nevzat, haftalık), *Çocuk Dünyası* (İstanbul, 1913-1914; Tevfik Nureddin; haftalık resimli, 75 sayı), *Talebe Defteri* (İstanbul, 1913-1919; muallim Ahmed Halid [Yaşaroğlu*], 15 günlük, resimli, 69 sayı), *Çocuk Dostu* (İstanbul 1914, Tevfik Nurettin, haftalık, 11 sayı).

Eskiden beri Türkiye'de yayımlanan bu çeşit gazete ve dergilerin (tarih sırası ile) tam bir listesini yapmak kolay değildir. Cumhuriyet dönemine kadar çıkıp kapanmış olan çocuklar için süreli yayınlara (yukarıda adları anılanlardan başka) ilâve edilebilecekler de vardır.

1923-1943 Yılları arasında geçen yirmi yıl boyunca çıkıp kapanmış olan çocuk, gençlik, okul ve öğretmen gazeteleri ve dergilerinin sayısı 90'a yakındır. 1944 Yılında ise, Türkiye'de 15 kadar çocuk gazete ve dergisi yayımlanıyordu.

Bu dergi ve gazetelerin başlıcaları: *Talebe Mecmuası* (İstanbul, 1923; Hikmet Arif, Ömer Kemal, 15 günlük), *Çocuk Dünyası* (İstanbul 1926-1927, Ahmet Halit [Yaşaroğlu], haftalık, 30 sayı), *Çocuk Yıldızı* (İzmir; 1927-1928; Hocaoğlu Salim, haftalık, 9 sayı), *Çocuk Sesi* (İstanbul, 1928-1948, Mehmet Faruk Gürtunca, haftalık); Çocuk Esirgeme kurumunca yayımlanan *Çocuk* (Ankara, 1936-1948, 1936 sonuna kadar 15 günlük, 1937'den sonra haftalık).

1945 Yılından beri İstanbul'da Kâzım Taşkent tarafından yayımlanmakta olan *Doğan Kardeş* dergisi, önce aylık sonra on beş günlük, daha sonra da haftalık oldu. Vedat Nedim Tör tarafından uzun süre yönetildi. Şimdiki yazı işleri müdürü Sezai Solelli'dir. 25 Yıldan beri (bizde en uzun süre) çıkan bu dergi, son zamanda renkli bir dergi halini aldı.

Bugün yalnız İstanbul'da 23 tane çocuk dergisi çıkmaktadır. Bunlardan çoğu resimli roman dergisi niteliğini taşır. Bu sayıya, taşrada yayımlanan birkaç çocuk gazetesini daha katmak gerekir.

— Eğ. *Çocuk bakımı*, resmî veya özel okullarda öğretilir ve bu öğretim sonunda, öğrencilere diplomaları verilir. Bu diplomaları kazanmış bulunanlar dispanserler, kreşler, çocuk yuvaları, doğum öncesi ve sonrası bakım evlerinde çalışma hakkını kazanırlar.

— Huk. *Çocuk çalıştırma yasağı*. 16 Yaşından küçük olan kimseler, hiç bir işte 8 saatten fazla çalıştırılamazlar. Çalışan çocuk, ilkokula gitmekte ise, iş saatleri okula engel olmayacak şekilde ayarlanır ve okulda geçen süre, iş saatinden sayılır (İş kn. md. 67). İş kn. md. 68'e göre ise, 18 yaşını doldurmamış kimseler, yer ve su altında çalıştırılamazlar. Aynı şekilde, 18 yaşını doldurmamış çocukların gece çalıştırılmaları yasaktır. (İş kn. md. 69).

● *Çocuk düşürmek ve düşürtmek*. Türk Ceza kn.nun 468 ilâ 472. maddeleri arasında düzenleyip cezalandırdığı cürümler. Kanunun 468. maddesiyle bir kadının rızası olmaksızın çocuğunu düşürtenlere ağır ceza öngörülmüştür. Eğer kadın on dört yaşından küçükse veya her ne suretle olursa olsun irade ve idrâk kabiliyetinden yoksun ise veya rızası şiddet veya tehdit veya telkin veya kandırmak suretiyle elde edilmişse, rızası olmadığı farz edilerek fail aynı madde gereğince cezalandırılır. Bu fiiller yüzünden kadının ölmüş olması; bedenî bir zarar doğmuş olması; işlemi yapanın doktor veya doktorlukla ilgili bir meslek mensubu olması ağırlatıcı sebep teşkil eder, faile ceza arttırılarak verilir; fiili kendisinin veya akrabasının şeref ve namusunu kurtarmak için işlemiş ise bu hal hafifletici sebep teşkil eder.

Kadının rızasıyle çocuğun düşürtülmesi halinde verilen ceza daha azdır. Fakat bu halde çocuğu düşürmeye rıza gösteren kadın da aynı cezaya çarptırılır. İsteyerek çocuğunu düşüren kadın Türk Ceza kn.nun 469. maddesi gereğince hapis cezasıyle cezalandırılır. Bu son cürme katılanlardan başka, gebe kadın çocuğunu düşürmeğe kalkışmamış dahi olsa, onu, çocuk düşürmeğe yarayacak vasıta tedarik etmek suretiyle çocuk düşürmeğe tahrik eden kimseler için de ceza tayin olunmuştur. Yukarıdaki hafifletici ve ağırlatıcı sebepler bu suçlarda da uygulanır.

Türk Ceza kn.nun 470. maddesi, gebe olmadığı halde, gebe olduğu sanılan kadına çocuk düşürmek için vasıtalar tedarik ederek veya bu kadın üzerinde bu amaçla bazı fiillerde bulunarak ölümüne veya bedenî bir zarara sebep olanları da cezalandırmaktadır. Yukarıda sözü geçen ağırlaştırıcı ve hafifletici sebeplerden başka bu son suçta kadının rızasının bulunması da ayrı bir hafifletici sebep olarak kanunda öngörülmüştür.

● *Çocuk ile şahsî bağların kurulması*. Boşanma sonucu, çocuğun velâyeti eşlerden birine bırakılınca, hâkim çocuk ile diğer eş arasındaki şahsî bağların nasıl kurulacağını kararlaştırır. Bir yargıtay içtihadı birleştirme kararına göre, büyükana ve büyükbabalar dahi, rızası olmayan veliyi hasım göstererek torunlarıyle kişisel ilişkiler kurulmasına karar verilmesini mahkemeden talep edebilirler.

● *Çocuk kaçırma*. Türk Ceza kn. md. 182 gereğince on iki ile on beş yaş arasındaki çocukları şehvet hissi veya evlenmek niyeti olmaksızın, ana baba veya vasisi yahut geçici olarak kendisine bakmakta ve korumakta olan kimselerin yanından rızaları ile kaçıran veya hakkı olmadığı halde yanında tutanlar hapis cezasıyle cezalandırılırlar. Çocuğun rızası olmaksızın kaçırılması veya alıkonulması hali ile on iki yaşından küçük olması halinde 182. madde değil, öngördükleri cezalar daha ağır olan daha önceki maddeler uygulanır. Şehvet hissi veya evlenme niyeti ile kaçırma hallerinde ise cezası daha ağır olan 430. madde uygulanır.

● *Çocuk malları*. Çocuğun malları üzerindeki haklarının korunması için Medenî kanun çeşitli tedbirler almıştır. Önce, mirasçılar arasında, mirasçı olabilecek bir cenin var ise, Med. kn. md. 584/II'ye göre mirasın paylaşılması, doğuma kadar geciktirilir ve Med. kn. md. 377/III'e göre, çocuğun haklarının korunması için Sulh mahkemesi tarafından bir kayyım tayin edilir. Velâyet altındaki çocuğun mallarının idaresi ve onlardan istifade hakkı ana ve babaya aittir. Ancak, çocuğun mallarını iyi idare etmeyen ana ve babanın, hâkim tarafından kontrol edilmesi imkânı vardır. Med. kn. md. 285'e göre, ana ve babanın, çocuğun mallarına ilişkin görevlerini yerine getirmemeleri sonucu, malların kısmen veya tamamen zarara uğraması tehlikesi doğmakta ise, hâkim, belirli işlemlerin yapılması için kendisinden veya Asliye mahkemesinden izin alınmasına, ana ve babanın hesap vermesine veya teminat göstermelerine karar verir veya onlarla işbirliği yapacak bir kayyım tayin eder (Med. kn. md. 285). Ana ve babadan velâyet alınmış ise, çocuğun malları üzerindeki istifade hakları da sona erer. Ancak, velâyetin alınması kusur sonucu olmamış ise, ana ve baba çocuğun ihtiyacı için gerekli olan harcamaları yaptıktan sonra geri kalandan yararlanabilirler (Med. kn. md. 286). Velâyetin alınması veya çocuğun reşit olmasında, ana ve baba, vasi veya çocuğa hesap verirler (Med. kn. md. 387). Ana ve baba, çocuğun malının telef olmasından veya hasara uğramasından sorumludurlar (Med. kn. md. 288). Ancak, kusurlu olmadıklarını ispat ederlerse, sorumluluktan kurtulurlar.

Çocuk vesayet altında ise, vasi, Sulh mahkemesinin tayin ettiği zamanlarda ve hiç olmazsa yılda bir defa mahkemeye hesap verir. Vesayet altındaki kimsenin 16 yaşında ve mümeyyiz olması halinde hesap vermede o da hazır bulunur.

● *Çocuk suçluluğu*. Suçlu çocuklar hakkında alınacak olan tedbirleri Ceza kn. md. 53 ve 54 öngörmektedir. Ceza kn. md. 53/1'e göre, suç işlendiği zaman 11 yaşını bitirmemiş olanlar hakkında kovuşturma yapılamaz ve ceza verilemez. Aynı maddenin ikinci fıkrasına göre, fiil bir yıl hapis cezasını veya daha ağır bir cezayı gerektiren bir cürüm ise, savcının talebi üzerine, mahkeme reisi, çocuğun 18 yaşına kadar, devlet tarafından idare edilen bir kuruma yatırılmasına veya ana, baba yahut vasiye teslim edilmesine karar verir. Ancak, bu son halde, nezaretteki ihmaller sonucu, çocuk suç işlerse, kendilerine iki yüz liraya kadar para cezası verileceği ana, baba veya vasiye ihtar edilir. Ceza kn. md. 54'e göre, fiili işlediği zaman 11 yaşını bitirmiş fakat 15 yaşını doldurmamış kimseler hakkında da, mümeyyiz olmamaları halinde 53. madde hükümleri uygulanır.

● *Çocuk teslimi*. Bir çocuk teslimine dair ilâm icra dairesine verilince icra memuru borçluya bir icra emri tebliğ ederek, 7 gün içinde çocuğun teslimini emreder. Borçlu, bu emri tutmazsa, çocuk nerede bulunursa bulunsun zorla alınır. Çocuk teslim edildikten sonra, diğer taraf haklı bir sebep olmaksızın çocuğu tekrar alırsa, ayrıca hükme lüzum kalmaksızın çocuk ondan zorla alınır ve öbür tarafa teslim olunur. Bahis konusu mahkeme kararlarının icrası sırasında çocuğu gizleyen veya hükmün icrasından sonra tekrar kaçıran borçlu ile bu eylemlere bilerek katılanlar, lehine hüküm verilen kişinin şikâyeti üzerine İcra Tetkik merciince bir aya kadar hafif hapis cezasına çarptırılırlar.

● *Çocuk yapma aleyhine propaganda*. 1.IV. 1965 Tarihli ve 557 sayılı Nüfus Planlaması Hakkındaki kanunun 9. maddesiyle değiştirilen Ceza kn. md. 571/II'ye göre, çocuk yapmağa engel fiil ve hareketlerin işlenilmesini teşvik için propaganda yasaktı. 557 Sayılı kanunun 9. maddesi ise, doğum kontroluyle ilgili çocuk yapmamağa teşvik için propagandayı suç olmaktan çıkarmıştır. Bugün sadece çocuk yapma kabiliyetinin ortadan kaldırılması ile ilgili hususlar hakkındaki propaganda suç sayılmaktadır.

● *Çocuk yapma kabiliyetini yok etmek*. Erkek ve kadınların çocuk yapma kabiliyetlerini bunların rızası ile yok edenler ve rıza göstererek bu fiilleri üzerlerinde yaptıranlar; bu fiil ve hareketlerin işlenmesini teşvik eden veya bu yolda propaganda yapan kimseler hakkında Türk Cz. kn.nun 471. maddesi ceza tayin etmiştir. Bu fiilleri ika edenin tababet ve şuabatı mensubu olması bu suçta bir ağırlaştırıcı sebeptir.

● *Çocukların hukuk bakımından korunması*. Persler, Mısırlılar ve Museviler, dinleri gereği, çocukları koruyorlardı. Hıristiyanlığın ortaya çıkışından önce, çocukların hayatına ve hürriyetine karşı saygı göstermek âdetinin mevcut olmadığı Yunanistan'da ve Roma'da ise durum tamamen farklıydı. Kostantinus devrinden itibaren kanunlar, bu konuda daha yumuşatılmıştı. Ama belli kısıtlamalara rağmen, çocukları terk etme hakkı yine de mevcuttu. Ana ve babalar, biçimsiz veya sakat çocuklarını terk ettikleri zaman, bunları evine alan kimse, bu çocukları köle gibi kullanmak veya hür bir insan olarak yetiştirmek hakkına sahipti.

Terk edilmiş bir çocuğu evine alan kimse, onu hür bir insan olarak yetiştirdiği takdirde, çocuk evlâtlık niteliğini kazanırdı. Çocukların kilise kapılarına bırakmak âdeti, IV. yy.dan itibaren yaygınlaştı. Bu çocuklar, düşkünler evine gönderiliyor ve orada hastalar ve yoksullar ile birlikte bakılıyorlardı. Bırakılmış çocuklar için, daha sonra, özel müesseseler kuruldu. Paris'te, ana ve babaları belli kimsesiz çocuklara bakmak için, *Enfants-Bleus* (1326), *Enfants-Rouges* (1537) veya *Enfant-de-Dieu* bakımevleri kuruldu. XVII. yy.da Vincent de Paul, büyük faydası görülmüş olan *Enfants Trouvés* adlı müesseseyi kurdu.

Türk Anayasasında da çocukları koruyucu hükümlere yer verilmiştir. Özellikle Anayasanın 35. maddesinin 2. fıkrası gereğince, «Devlet ve diğer kamu tüzel kişileri, ailenin, ananın ve çocuğun korunması için gerekli tedbirleri alır ve teşkilâtı kurar.»

● *Korunmağa muhtaç çocuklar*. Korunmağa muhtaç çocuklara dair 6972 sayılı kn.a göre, böyle bir çocuğun varlığı devlet, zabıta, belediye memurları veya muhtarca öğrenilince durum mülkî âmire bildirilir (md. 2). Bunun üzerine Sulh mahkemesi çocuğun reşit oluncaya kadar 4. maddede yazılı olan birliklere konulmasına karar verir. Bu birlikler Belediye kanunu hükümlerince kurulur (md. 5) ve bunlara Millî Eğitim ve Sağlık ve Sosyal Yardım bakanlığı her türlü yardımı yapar (md. 4). Birinci maddede bahsedilen nitelikteki çocuklar, öğrenim çağında değil iseler, çocuk bakım

Foto. Fournier-Schlegel (LAROUSSE)

Çelenk Taşıyan Çocuklar», Rubens tarafından
Münih Resim müzesi

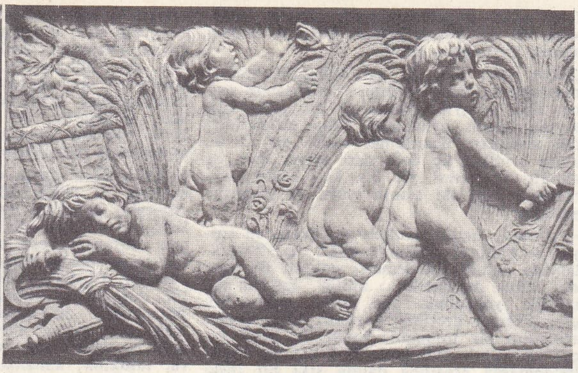

«Yaz», Bouchardon tarafından
(Paris'te çeşme)

yurtlarına, öğrenim çağına gelince de Millî Eğitim bakanlığınca yetiştirme yurtlarına alınırlar (md. 6).

● *Yeni doğmuş çocuğun öldürülmesi,* kasten adam öldürme cürmünde failin kendisinin, karısının, anasının, kızının, torununun veya kız evlâtlığının veya kız kardeşinin haysiyet ve namusunu kurtarmak için işlendiği takdirde, Türk Cz. kn. md. 453 gereğince genel kasten adam öldürme cürmüne nazaran cezası çok daha hafif olan bir suç. Bu şekilde haysiyet kurtarma saiki ile yeni doğmuş evlilik dışı çocuğun öldürülmesini, adam öldürme cürmünün daha ağır bir hali olarak gören kanunlar ve hukukçular olmuşsa da hâlen genel eğilim kanunumuzda olduğu gibi adam öldürme cürmünün hafif hali olarak sayılması yönündedir. Türk Cz. kn. md. 453'ün uygulanabilmesi için çocuğun henüz doğmuş olması lâzımdır; aksi halde adam öldürme hakkında daha ağır cezalı olan umumî hükümler tatbik olunur.

— İkonogr. Eskiçağdan beri, sanatçılar, çocuk konusunu sık sık işlediler. En eski örnekler, tarihöncesi çağlarda Anadolu sanatında görülür. Bunlar ana ve oğul temasını aksettirir. Çatalhöyük Neolitik katında bulunmuş olan taş plaka üzerindeki kabartma, Horoztepe Bronz çağı *Çocuğunu Emziren Kadın* heykelciği v.b. Bu tip tasvirlere Eski Mezopotamya ve Mısır sanatında da çokça yer verilmiştir. Helen çağı natüralizmi, çocuğa daha geniş bir yer verdi. Bunlar arasında, birçok kopyası bulunan Boetho'nun *Çocuk ve Kaz*'ını (Roma, Louvre, Floransa), *Zar Oynayan Çocuk*'u (Vatikan), *Boğmacalı Çocuk*'u (Roma) ve çeşmelerden alındığı sanılan bronz heykel grubunu (Napoli müzesi) saymak gerekir. Bu grup *Yunus Balığı ile Çıplak Çocuklar, Amphora Tutan Çocuklar ve Maskeli Çocuk*'tan meydana gelmiştir. Bu çağa ait örnekler Anadolu'da da görülür. *Horozlar ve Çocuk* (İstanbul Arkeoloji müzesi), *Zenci Çocuk* (Bodrum müzesi), *Tebessüm Eden Kız Başı* (Side müzesi) bunların en tipik olanlarındandır. Aynı tema, Roma çağında da görülür: Freskler (Pompeii), Cupidolar (Aşk melekleri), Hercules ve Bacchus, dişi kurttan süt emen Romulus ve Romus.

Rönesans sanatçıları, küçük çocukların sevimliliğini ve mitolojide söz konusu edilen çocukları, eserlerinde de canlandırmakla birlikte (İl Coreggio, İl Caravaggio, Tiziano ve Puissin'in *Bakkhanalia*'ları), Çocuk İsa ve Küçük Aziz Yuhanna'yı canlandırmağa (Raffaello, Vinci, Le Parmesan) daha fazla önem verdiler.

Natüralist sanat anlayışı da, bu konuda, şaheserler vermekten geri kalmadı: L. Lotto'nun (*Uyuyan Çocuk,* Floransa), Velasquez'in (özellikle *Soylu Çocuklar,* Madrid), Murillo'nun (*Sefil,* Louvre), Ribera'nın, Caravaggio'nun, Rubens'in (*Çelenk Taşıyan Çocuklar,* Münih; *Flüt Tutan Çocuklar,* Viyana), flaman ressamlarından Van Ostade'nin, Steen'in, Teniers'nin, Matsu'nun (*Hasta Çocuk*) eserleri. Heykeltıraşlar da çocuk güzelliğini ve sevimliliğini canlandırdılar: Verrocchio (*Yunus Balığı ve Çocuk,* Floransa), Donatello (*Cantoria,* Floransa), Lucca Della Robbia, Desiderio da Settignano, Mino da Fiesole.

Louis XIV'ün, ihtiyarlık yıllarında «her tarafta çocuk» görmek istediği bilinmektedir. Versailles sarayında Oeil-de-Boeuf salonunun frizlerinde, ayrıca Eau gezisindeki bronz heykel grubunda, çocuk konusunun hayranlık verici şekilde işlenmesinin sebebi budur.

XVIII. yy.da bu konuda bir yenileşme görülür. Fransa'da Boucher, Chardin, Greuze, Eisen, Fragonard, Drouais, Boilly gibi ressamların yanı sıra, Bouchardon (Paris'te Grenelle çeşmesi), Pigalle, Pijou, Clodion, Houdon gibi heykeltıraşlar da çocuk konusunu büyük incelikle işlediler. İngiliz okulu da, bu temanın üzerinde önemle durdu: Reynolds, Lawrence ve özellikle Westminster koleksiyonunda bulunan *Mavi Çocuk* adlı eseriyle Gainsborough.

XIX. yy.da, çocuk, akademik sanatçıların hissî ve hikâyeli resimlerine kaynak oldu. Vernet'nin *Evlâtlık* ve Decamps'ın *Türk Çocukları* adlı ilgi çekici eserinin yanı sıra, bugün unutulmuş birçok eserin yapılmış olduğundan şüphe edilemez. Bu arada, P. Delaroche'un ünlü *Edouard'ın Çocukları* adlı eserini saymak gerekir. Çağımızın büyük ressamları da çocuk konusunu işlediler: Manet'nin *Fifre Çalan Çocuk*'u (Louvre), Carrière'in, Berthe Morisot'nun ve Van Gogh'un *(Postacı Roulin'in Oğlu),* Van Dongen'in tabloları.

Tutumsuz çocuk, İncil'in bir meselinde geçen kişidir (Luka, XV, 11-13). [Aile çevresindeki basit zevklerle yetinmesini bilmez, düzensiz bir hayat sürerek büyük bir sefalet içine düşer, hattâ domuz çobanlığı bile yapar. Sonunda ailesine döner, sıcak bir şekilde karşılanır ve onuruna dana kesilir]. Tutumsuz çocuk meseli birçok sanatçı tarafından işlendi. Hikâyenin bütünü bölümler halinde Chartres, Brugge, Auxerre, Lens, Troyes kiliselerinin vitraylarında, Auxerre katedralinin alçak kabartmalarında, Marburg ve Münih'te yapılma alman halılarında ve Fransa'da Cluny müzesindeki halılarda görülür. J. Bosch (Madrid, Rotterdam), Francken (Louvre), Fabritius (Amsterdam), J. Van Cleef (Viyana), Murillo (Madrid), Salvator Rosa (Leningrad) gibi ressamlar tablolarında; H.S. Beham (1540), Etienne Delaune, A. Dürer, N. de Bruyn, A. Bosse, J. Callot, Hogarth gibi sanatçılar gravürlerinde aynı konuyu işlediler. Tenier (Louvre) ve Van Honthorst (Münih) *Tutumsuz Çocuk Saraylı Kadınlar Arasında* adlı tablolarında, Guerchin (Torino, Viyana), Feti (Dresden), P. Batoni (Viyana), Greuze (Louvre) *Tutumsuz Çocuğun evine Dönüşü* adlı tablolarında aynı konuyu ele aldılar. Özellikle, Rembrandt'ın bu konuda bir ofortu, bir deseni ve 1669'a doğru yaptığı çok güzel bir tablosu (Leningrad) vardır.

— Patol. Ön köklerden doğan had *çocuk felci* (Heine-Medin hastalığı) bir virüsten ileri gelir; bu virüsün üç çeşidi (I veya Brunhilde, II veya Lansing, III veya Léon) ayrılabilmiştir. Hastaların yutak salgılarında ve dışkısında bulunan virüs, doğrudan doğruya veya mikroplu yiyeceklerle insandan insana geçebilir. Bulaşma olaylarının çoğunda virüsün etkisi belirsiz kalır veya önemsiz genel bir rahatsızlık gibi gelir geçer. Olayların pek azında sinirlerde hastalığa sebep olur. İntan ve menenjit belirtisi şeklinde bir başlangıç devresinden sonra felçler çabucak yerleşir. Bunlar vücudun çevre kısımlarında beliren felçlerdir. Çocuklarda ve gençlerde, virüs özellikle omuriliğin ön köklerindeki hareket siniri hücrelerine yerleşir ve bacaklarda az çok yaygın bir sakatlığa sebep olur (omurilik çocuk felci). Soğanilik merkezlerinin bozulmasından ileri gelen solunum ve yutma kasları felçleri gençlerde ve yetişkinlerde görülen en tehlikeli şekillerdir. Solunuma engel olan bu felçler, soluk almayı sağlayan aygıtların (çelik ciğer, sunî solunum âleti v.b.) kullanılmasına ihtiyaç gösterir. Felçler, çok erken gerilemeye başlar. Hastalığın sonucu, felcin yaygınlığına ve gerileme belirtilerine bağlıdır. Hasta kasları yeniden işler hale getirmek ve hasta olmayanları en iyi şekilde kullanmak amacıyle hareket eğitimi yaptırılır. Eskiden ağır sayılan çocuk felci olayları, fizik tedavi, tıbbî beden eğitimi, ortopedi cerrahisi ve bu işlerle ilgili tedavi merkezlerinde yapılan alıştırmalar sayesinde iyileşmeyle sonuçlanabilmektedir. Çocuk felci virüsüne yakalanan kimse bağışıklık kazanır. Aşı ile de hastalık önlenebilir.

Ön köklerden doğan müzmin çocuk felci, nadir görülen bir hastalıktır. Sebebi belli değildir. Önce ense ve omuz kaslarını tutan, sonra kolların tümüne, gövdeye, hattâ bacaklara yayılan ve demetlenmeyle beraber ilerleyen bir kas körelmesidir. Hastalık çok yavaş gelişir; bazen yirmi yıldan çok sürer. Bu hastalık, yan kaslarda körelmeye sebep olan kas sertleşmesine yakın görünmektedir.

Bundan başka az had çocuk felçleri vardır. Birkaç ay içinde ilerleyen kas körelmesi ve felç şeklindeki bu hastalıkların sebepleri belli değildir.

Bütün aşılarda olduğu gibi, çocuk felci virüsüne karşı da etkili bağışıklık elde etmek amacıyle aşı yapılmaktadır. Yurdumuzda Sağlık ve Sosyal Yardım bakanlığı ile İl Hıfzıssıhha meclislerinin kararıyle 1964'ten beri koruyucu tedbir olarak çocuk

«İki Küçük Kızın Portresi»
Renoir tarafından
Sao Paulo müzesi,
İspanya

«Mavili Çocuk» (detay)
Gainsborough tarafından
Westminster koleksiyonu

«Hasta Çocuk» (detay)
Gabriel Metsu tarafından
Amsterdam müzesi

Foto. Hanfstaengl, Alinari-Giraudon, Bruckmann, Berheim, Braun (LAROUSSE)

felci aşısı uygulanmaktadır. Bütün ülkelerde de aşı yapıldığından hastalık hemen hemen kaybolmuş gibidir.

Çocuk felci için iki aşı kullanılmaktadır: zayıflatılmış canlı virüslerle hazırlanan aşılar ağız yoluyle yapılır ve bir anda çok sayıda insanı aşılamağa daha elverişlidir; ölü virüslerle hazırlanan aşılar en az üç hafta aralıkla üç defa deri altına iğne ile yapılır ve ertesi yıl bir kere daha tekrarlanır. Her iki aşının etkisi de birbirine yakındır.

— Psikol. *Suçlu çocuklar*'ın durumunu sosyal ve kültürel etkenlere bağlı olarak açıklamağa çalışan incelemeler çoktur. Bu arada nüfus hareketleri, kültür çatışmaları, işsizlik, yoksulluk, göç, zihnî düzensizlik gibi etkenler üzerinde durulur. Suçlu çocuk sayısının bir toplumda artışı ile, sözü geçen etkenlerle mücadele bakımından teşkilâtlanmama arasında daima sıkı bir ilişki görülmüştür.

Psikologlar suçlu çocuğu, suça eğilimi olan, karakter ve ahlâkı doğuştan kusurlu, tedavi kabul etmez bir psikopat sayan anlayışı zamanla terk ettiler. Bugün daha çok çevre ve eğitime önem verilmektedir. Suçlu çocuk genellikle ilgiden, şefkatten ve eğitimden yoksundur. Üstben'i kuvvetli, buna karşılık ben'i zayıf olduğundan bilinçaltı ilkel dürtülerin etkisi altındadır. Cezalandırılarak olsun ilgi çekmek ister. Sahip olma ve kırıp dökme istekleri yan yanadır. Çoğunlukla zekâ yetersizliği, kötü çevrenin suça iten etkileri karşısında çocuğu kolaylıkla suçluluğa sürükler. Suç eğilimi daha çok erkek çocuklarda görülür. Burada, oğluna ilgi göstermeyen ve kötü davranan babanın etkisi özellikle hissedilir ve çocuk, babadan üstün olduğunu ispat çabasına düşerek suça yönelir. Yine erkek çocukta sinema ve oyun gibi etkenler de suç eğilimini doğurabilir. Suçlu veya suça yönelmiş çocukların topluma yeniden kazandırılması için kurulan «ıslah» evlerinde psikologlar ve eğitimciler bugün, yukarıda ana hatlarıyle belirtilen etkilerden hareketle, bir yeniden eğitimi gerçekleştirmeğe çalışırlar.

Suçlu çocuklara daha çok büyük şehirlerde ve şehir nüfusunun artışı ölçüsünde fazlalaşan bir oranda rastlanır. (Meselâ A.B.D.'de polis ve adliye ile ilişkisi olan her 100 kişiden 5'inin 21 yaşın altında gençler ve çocuklar olduğu tespit edilmiştir.) Özellikle sanayi merkezlerinde, çocuklar birbirleri ve kendilerinden büyüklerle yoğun olarak bir arada bulundukları için, suç eğiliminin daha kolay geliştiği görülür. Türkiye'de bu bakımdan araştırmalar daha çok İstanbul'da yapıldı. Üç yıl süren bir çalışmaya göre İstanbul'da işlenen suçlardan yüzde 14'ünü çocuklar işlemişti. Bu suçların yüzde 39,3'ü hırsızlık, 28,3'ü kavga, yaralama, cinayet fiilleriydi; cinsel suçlar sırada üçüncü durumdaydı. İstanbul'daki çalışmalardan alınan sonuçlara göre, suçlu çocuklarda ortalama yaş 15 (suç yüzdesi en yüksek yaşlar 16-18), istanbullu oranı yüzde 33,1 (İstanbul dışından gelenler yüzde 66,9), genellikle erkek suçlu çocuklar kızlardan fazla (yankesicilik ve adam öldürmede kızlar fazla), suçlu çocuklar çok yüksek bir oranla yoksul ve ahlâk bakımından zayıf ailelerden gelmedir. Buna karşılık dünyanın diğer büyük şehirlerinde rastlanan teşkilâtlanmış çocuk çeteleri faaliyeti İstanbul'da söz konusu değildir. Türkiye'de çocuklar suça, bir mesleğe yöneltilircesine, yalnız yankesicilik için hazırlanmaktadır. Suçlu çocukların diğer faaliyet şekilleri olan hırsızlık, kaçakçılık, yaralama-öldürme suçları ile cinsel suçlar genellikle psikolojik, sosyal ve kültürel etkenlerin sonucudur.

— Tıp. *Çocuk düşürme*, hekimlerce *erken doğum*'dan ayrı tutulur. İkisi arasındaki fark, çocuk düşürmede dölütün yaşayabilecek durumda olmaması, erken doğumda ise yaşayabilir olmasıdır. Kanun gebeliğin yedinci ayından itibaren, yani gebelik süresi 180 günü bulduktan sonra dölütün yaşayabileceğini kabul eder. Çocuk düşürme kendiliğinden veya kasten olabilir. *Kendiliğinden çocuk düşürme*'nin sebepleri pek çoktur, ama çoğu zaman bilinmez: yumurtaya ilişkin sebepler, tohum bozukluğu, anaya ilişkin sebepler (bunlar arasında doğum organlarına ilişkin olanlar: dölyatağında şekil bozukluğu, az gelişme, mukoza altı uru, dölyatağı boynunda yırtılma, boğaz kısmında genişlik, müzmin dölyatağı zarı iltihabı ve genel sebep olarak, mikroplu ağır hastalıklar, müzmin nefrit, zehirlenmeler, tiroit bozukluğu, frengi gibi). Son zamanlarda, art arda çocuk düşürmelerde hormon bozukluklarının rol oynadığı üzerinde durulmuştur.

Kendiliğinden çocuk düşürme sırasında göbekbağı ve dölüt, dölyatağı kasılmalarının etkisiyle, genellikle aynı zamanda dışarı çıkar. Üç aylıktan sonra tüm yumurtanın dışarı atılmasına pek az rastlanır; üç aylıktan sonra düşük daha çok normal doğuma yaklaşır. Düşüğü önlemenin yolu genel sağlık kurallarına uymaktır: sıkı bir yatak dinlenmesi, dölyatağı kasılmalarını önlemek için spazm durdurucu ilâçlar, sebep belli ise tedavi gibi, çocuk düşürmeden sonra, tutukluk, kanama veya enfeksiyon halinde dölyatağını ameliyatla temizlemek gerekir.

Kasten çocuk düşürme, isteyerek düşürmedir. Ağır bir zehirlenmeye sebep olmaksızın çocuk düşürmeğe elverişli hiç bir madde yoktur. Bazı ilâçların çocuk düşürmede zarar vermeden etkili olduğu yolunda yapılan övgüler doğru değildir. İlâçsız girişilen ameliyatımsı işlemler, yumurtanın dışarı atılmasını sağlasa bile büyük tehlike doğurur, hattâ çoğu zaman annenin ölümüne sebep olur. Çocuk düşürmek için baş vurulan usullerin çoğunda çeşitli âletler kullanılır; bunlar annenin hayatı için tehlikeli, ağır bozukluklara sebep olabileceği gibi, cinsiyet organlarında müzmin rahatsızlıklara ve kısırlığa da yol açabilir.

Tedavi amacıyle çocuk düşürme'ye, kadın hasta olduğu zaman, gebelik durumu tehlikeli ise baş vurulur. Gebe kadının hayatını kurtarmak söz konusu olduğu zaman tıp haklı olarak bu yola başvurur; ehil olmayan ellerde tehlikeli sonuçlar doğurabilen çocuk düşürme, tıbbî kurallara uygun yapıldığı zaman hemen daima tehlikesiz olarak sonuçlanır. Birçok hekimin ortaklaşa muayenesi sonucunda yapılmasına karar verilen çocuk alma ameliyatı, dölyatağı boynu, ya laminarya ve süngerle yavaş yavaş genişletilerek veya daha çabuk yapılmak istendiği zaman, dölyatağı boynuna genişletici âletler veya balonlar sokularak yapılır.

◆ **Çocukça** zf. ve sıf. Çocuklara yakışır şekilde, tecrübesizce, cahilce: *Tanin gazetesine her cumartesi günü, şimdi bana çocukça görünen İstanbul Mektupları yazardım* (F.R. Atay). *Galiba cezasını hafifletir ümidiyle bizimle beraber gezindiğini söylemek gibi huzuru âlinizde çocukça bir yalan söylüyor* (H.R. Gürpınar).

◆ **Çocuklaşmak** dönşl. f. Çocuk gibi olmak, çocuk gibi hareket etmek.

◆ **Çocuklaştırmak** ettrg. f. Çocukça hareket etmesine yol açmak: *Biliyor musunuz, bu çocuk şiirini yazarken hâlâ içim beni çocuklaştıran bir hazla doluyor* (Y.Z. Ortaç).

◆ **Çocuklu** sıf. Çocuğu olan: *Karşımızda da çocuklu bir kadın, çocuk beş altı yaşlarında, kadın mahalle eşrafından* (B. Felek).

◆ **Çocuksu** sıf. Çocuk gibi, çocuk işi olan: *Zeyneb'in sesi, çocuksu neşesi beni büyülemiş gibiydi* (A.H. Tanpınar). *Yine çocuksu bir şiirdi denemenin birincisi* (Y.Z. Ortaç).

◆ **Çocuksuluk** i. Ergin kişiyi çocuk gösteren zekâ geriliği. (Çocuksuluk, ruhsal bir olaydır; bedenî gelişmenin olmadığı veya geri kaldığı çocukluk haliyle karıştırmamalıdır; bununla beraber her iki grup belirti çoğu zaman birbiriyle kaynaşmış durumdadır.) [→ Bibliyo.] (ML)

ÇOCUKBİLİM bls. i. Çocuğu inceleyen bilim. (*Eşanl.* PEDOLOJİ.)

— ANSİKL. *Çocukbilim*, yetişkinler için geçerli olan kanunların dışında, çocuğun davranış ve gelişmesini yöneten kanunların ayrı bir alan meydana getirdiğini kabul eder. Ayrıca bu alan içinde, çeşitli pedagoji metotlarının uygulanması gereken farklı kesimleri birbirinden ayırt eder. (L)

Çocuk Esirgeme kurumu, esk. **Himaye-i Etfal cemiyeti**, kamu yararına çalışan bir türk kuruluşu. Atatürk'ün öncülüğünde kuruldu. Önceleri Kurtuluş savaşına katılanların çocuklarını esirgeme ve eğitmeyi amaç edindi. Sonraları muhtaç çocuklara yiyecek, giyecek ve okul malzemesi yardımı yapmak, kimsesiz çocukların yönetimini üzerine almak, doğumevleri ve çocuk yuvaları, çocuklar için hastahane, prevantoryum, sanatoryum, dinlenme kampları kurmak, doğum ve çocuk sağlığı konularında annelere öğüt vermek gibi görevler yüklendi. Şimdiki durumda 67 ilde merkezi, 310 ilçede şubesi, 42 bucak ve köyde kol'u vardır. Kurum, yurt çapındaki çalışmalarını destekleyen bazı imtiyazlar ve sağlanan çeşitli gelirlerle güçlendirilmiştir. Türkiye'nin çeşitli yerlerinde toplam olarak 1 945 yatağı bulan 23 çocuk yuvası vardır. Amacına uygun yayınlar yapar. (M)

Çocuklar mağarası, Grimaldi'de (İtalya'nın Akdeniz kıyıları) mağara. 1874 ve 1875'de E. Rivière, daha sonra ve Monaco prensi sayesinde M. Boule, E. Cartailhac ve R. Verneau tarafından bu mağarada yapılan kazılarda, yakın bir Yontma Taş devrine ait (*renne* çağı) birçok hayvan ve dört insan iskeleti bulundu: önce, mağaraya adını verecek olan iki çocuk iskeleti (bunlar cro-magnon tipindedir), sonra da Grimaldi* ırkını belirleyecek olan diğer iki iskelet. (L)

ÇOCUKLUK i. (*çocuk*'tan *çocuk-luk*). İnsan hayatının doğuştan yedi yaşına (geniş anlamda da on üç-on dört yaşına kadar) uzanan dönemi: *Bu tabir de nereden aklıma geldi? Ta çocukluğumda, bu sözü bir ihtiyar kadının ağzından işitmiştim* (Y.K. Karaosmanoğlu). *Babasını ve kendi çocukluğunu «Fatih camii»'nde şöyle anlatıyor* (Y. Z. Ortaç). || Çocuk olma hali. || Çocukça davranış, tecrübesizlik: *Akla bak, çocukluğa bak birader* (H.R. Gürpınar). *Allah esirgesin! Hiç öyle çocukluk olur mu?* (N. Ataç). || *Çocukluk etmek*, tecrübesizlik veya düşüncesizlik sonucu yanlış bir iş yapmak: *Aman Kâmran çocukluk etme. O canavarla başa çıkamazsın, bir yerini kırar* (R.N. Güntekin). *Üzülme... kendini topla... çocukluk etme* (Sabahattin Ali).

— Patol. Çocukluğa has bazı özelliklerin erginlikte de sürüp gitmesi ve erginliğe ait bazı özelliklerin belirmemesi şeklinde anomali.

— ANSİKL. Patol. Birçok sebep organizmanın ahenkli gelişmesini veya çeşitli organların olgunlaşmasını yavaşlatabilir veya güçleştirebilir. Mongolizm, gebelik sırasında anada meydana gelen hastalıklara (intanlar, travmalar v.b.) yahut ana veya babadan gelen bir hastalığa (soydan geçme frengi) bağlı şekil bozuklukları gibi, kalıtımla ilgili anomaliler bunlar arasında sayılabilir. Bazı iç salgı bezlerinin çalışmaması veya çalışmakta gecikmesi de çocukluğun sebeplerindendir: meselâ tiroit ve hipofiz iyi çalışmazsa, vücudun tüm olarak gelişmesinde gecikmeler, noksanlıklar olabilir; çoğu zaman bunların yanı sıra cinsel organlarda körelme (adipozo genital belirti) ve ruhî gerilikler de görülür. İç salgı bezlerinin iyi çalışmamasına bağlı çocuklukların çoğu, erken teşhis edilir ve uygun bir tedavi uygulanırsa önlenebilir veya düzeltilebilir. (ML)

Çocuk Odası (*Destkaya*), Musorgski'nin 1868-1870 arasında bestelediği 7 şarkılık dizi: *Ah! Anlat Niyanyuşka; Ne Ayıp! Yaramaz; Mayıs Böceği; Bebek Uyuyor; Akşam Duası; Oyuncak At Sırtında; Haydut Mimi.* (L)

Çocuk Oyunları (*Jeux d'Enfants*), bale. Yazan: Boris Kochno; müzik: Georges Bizet; koreografi: Léonide Massine; dekor: Joan Miro. İlk oynanış: «Ballets Russes de Monte-Carlo» topluluğu tarafından Monte-Carlo operasında (1923). Baş rollerde: Tanya Riyabuşinskaya, Tamara Tumanova. Balenin ilk oynanışında, henüz on beş yaşında bulunan üç yıldız sahneye çıkmıştı: yukarıda saydığımız sanatçılar ve İrina Baronova. Koreografide hem ritmik, hem de akademik dansa ait hareketlere yer verilmiştir. Albert Aveline 1941'de, aynı müzik üstüne yeni bir *Çocuk Oyunları* balesi düzenledi. Bu eser Paris operasında oynandı. (L)

Çocuk ve Allah, Fazıl Hüsnü Dağlarca'-

nın ikinci şiir kitabı (1940, 3. baskı 1966). Şairin 1935-1939 yılları arasındaki çalışmalarını toplayan eser, yaptığı etki ve yarattığı yankıyle yeni türk şiirinin başlıca kaynaklarından biri kabul edilir. Çocukluk dünyasının adım adım hayata açılan gelişimini ve Tanrı düşüncesinin insan yaşaması içindeki değişimini konu edinen 198 şiir, 12 bölümde toplanır. Vezinli-kafiyeli, serbest biçimler kullanılır. «Garip» şairlerinin gündelik konulara yöneldiği dönemdeki bu eseriyle Dağlarca, türk şiirine yaşamanın felsefesini ve hayatın derinliklerini getirir. (M)

Çocuk ve Büyücüler, iki bölümlük lirik fantezi; müzik: Ravel (1920-1925); libretto: Colette. Eserde, itaatsiz bir çocuğun başına gelenler anlatılır. Çocuk şiir dolu, korkulu bir düş görür. Aile tanrıları ve kurban edilmiş hayvanlar kendisine azap vermektedir. Partisyonun yapısı birtakım müzikhol numaralarına dayanan amerikan operetlerinden alınmadır. Librettonun istenilerek yer yer hafifleştirilmesi, katılaşması ve sınırlanması müziğin yararına olmuştur. Prenses sahnesi ve finaldeki a cappella koro, eserin en güzel bölümlerindendir. Çocuk ve Büyücüler, ilk defa 1925'te Monté-Carlo'da temsil edildi. 1926'da Paris Opera comique'te gösterildi. (L)

ÇOGA ZANBİL, Elam şehri, Susa'nın 40 km güneydoğusunda. F. Ghirshman yönetimindeki fransız arkeoloji heyeti burada 1951-1959 yılları arasında yedi kazı yaptı. Şehir en parlak dönemini kral Untaş-gal (M.Ö. XIII. yy.) zamanında yaşadı. Untaş-gal, kutsal bir sur ortasında yan duvarı 105 m olan bir ziggurat yaptırdı. Surun içinde Elam pantheos'unun çeşitli tanrılarına adanmış on iki tapınak vardı. Tepe tapınağını taşıyan yedi kattan iki buçuk kat kalmıştır. Bu katlı kule ikinci katındaki tanrı İnşuşinak'a adanmış iki tapınaktan dolayı Babil zigguratlarından farklıdır. Çoga Zanbil'de büyük bir avlu ile ikiye bölünen bir kral sarayı da bulundu. (L)

ÇOĞALMAK geçz. f. (*çok*> *çok-al-mak*'tan). Sayısı artmak, fazlalaşmak: *Aşina, arkadaş çoğaldıkça sergüzeşt sayısı artıyor* (Ahmed Rasim). *Cemal Paşa'nın hüküm ve nüfuzu arttıkça dedikodular da çoğaldı* (F. R. Atay). *Hazret-i Osman zamanında varidat-ı mîriye çoğaldı* (Cevdet Paşa). *Zt.* AZALMAK.

◆ **Çoğalma** i. Çoğalmak eylemi.

— Bayınd. *Çoğalma kat sayısı,* araçlar için yeni geçiş veya taşıma imkânları (araba vapuru işleyen iki yakanın bir köprüyle birleştirilmesi; yolu daha kısaltacak bir tünel açılması v.b.) sağlanmasından doğan trafik yoğunluğunu gösteren katsayı. (Bu katsayı, yeni geçiş yerleri açıldıktan sonraki trafik durumu ile bu geçiş yerleri açılmamış olsaydı, aynı tarihte trafiğin göstereceği durum arasındaki orantıyle belirtilir.)

— Biyol. Bir hücreli ve omurgasız hayvanlar gibi eşey hücreleri olmaksızın üreme kabiliyeti gösteren canlılar için kullanılır. Bu türlü üreme eşeysiz bir çoğalmadır. Bölünme veya ikiye ayrılma şeklinde olur. *Eşanl.* ÜREME.

— Bot. ve Zır. Tohumdan değil de ana bitkinin herhangi bir parçasından sürgün çıkarak üreme. (Bu şekil çoğalma tabiî olabileceği gibi [çilek sürgünleri] sunî de olabilir [aşı, daldırma v.b.].) Bu türlü çoğalmaya, eşeyli üreme karşıtı olarak bazen eşeysiz üreme veya bitkisel üreme de denir. Bk. AŞI, DİP *sürgünü,* ÇELİK, KÖKSAP, YUMRU, STOLON.

— Mekan. Bir hareketi ileten iki dişlinin dönme hızlarının artış oranı. Bk. ANSİKL.
— ANSİKL. Mekan. Birbirine değerek birlikte dönen iki dişlinin dönme hızı, bu dişlilerin çapları ve diş sayısıyle ters orantılıdır. Eğer döndürülen dişli, döndüren dişliden daha hızlı dönüyorsa bir *çoğalma* söz konusudur. Vites kutusunda, kendisinden daha küçük bir dişliyi döndüren büyük dişli için durum böyledir. Bir bisiklette çoğalma hareketli pedal dişlisinin diş sayısıyle arka tekerlek göbeğinin sabit dişlisinin diş sayısı arasındaki orana eşittir; bu çoğalma oranı, bisikletin pedal mesafesini hesaplamağa yarar.

◆ **Çoğaltıcı** i. Çoğaltma işini yapan.

— Elektron. *Elektron çoğaltıcı,* ikinci bir elektron yayımıyle, bir fotosel lambanın duyarlılığını büyük ölçüde arttırmağa yarayan tertibat. Bk. ANSİKL.

— Mekan. *Hız çoğaltıcı,* bir motor milinin hareketini, başka bir mile, arttırarak ileten organ. Bk. ANSİKL.

— Radyotek. *Frekans çoğaltıcı,* çıkış frekansı giriş frekansının tam bir katı olan ve yüksek frekanslı bir jeneratörün meydana getirdiği akımların ana frekansını yükseltmekte kullanılan statik transformatör. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Elektron. *Elektron çoğaltıcı,* ışık etkisiyle az sayıda primer elektron yayan primer katotlu bir vakum lambasıdır. İkinci bir elektroda doğru akan bu primer elektronlardan her biri, yeni bir elektron yayımına yol açar. Başka elektrotlar da aynı olaya katılır ve son elektrodun ilk elektrottan çok daha güçlü olan ikinci yayımı, ölçülmeye veya röle yardımıyle iletilmeye elverişli olan bir akım doğurur.

— Mekan. *Çoğaltıcılar,* yavaş dönen (dakikada 100 ile 300 devir) zayıf veya orta güçte bir türbinin enerjisini, maliyet fiyatını karşılaması için mümkün olduğu kadar hızlı dönmesi gereken bir alternatöre iletmekte kullanılır. Türbinle alternatör arasına bir çoğaltıcı yerleştirilir; bu çoğaltıcı, genellikle konik bir dişlidir. Bununla birlikte, türbinin gücü daha fazla ve hızlar arasındaki oran yüksek olduğu zaman silindir dişli bir çoğaltıcı da kullanılabilir.

— Radyotek. *Frekans çoğaltıcılar,* temel salınımın armoniklerini kullanma prensibine dayanır. Bu armonikler, ana frekans da dahil olmak üzere bütün istenmeyen frekansları ayıklamak amacıyle süzüldükten sonra, amplifikatör yardımıyle istenen frekansa yükseltilir. Yakın bağlanmış devrelerden meydana gelen yüksek frekanslı jeneratörlerin salınımlarında da armonikler bulunur; gerektiği zaman bu armonikler, doymuş demirden transformatörler yardımıyle elde edilebilir. Frekans çoğaltıcılar, piezoelektrik kuvarsla kontrol edilen ana osilatörü kısa zamanda istenen frekansları sağlayamıyan yüksek frekanslı vericilerde kullanılır.

◆ **Çoğaltma** i. Sayısını arttırma, fazlalaştırma.

— Huk. *Çoğaltma hakkı,* bir eseri kopya veya taklit ederek ondan yararlanmak. Bk. ANSİKL.

— Matbaac. Bir jelatin tabakasına aktarılmış olan yazıyı, üzerine kâğıt bastırarak çoğaltma yöntemi. *Eşanl.* TEKSİR.

— Telekom. Paralel bağlanmış dağıtma tablosuna veya otomatik telefonda aynı şekilde bağlanmış çeşitli broşlara telefon hattının getirilmesi.

— ANSİKL. Huk. *Çoğaltma hakkı* özellikle eser sahibine aittir. Bir eserin, işaret, ses veya sesin nakline yarayan plak, filim ve eczalı kâğıt gibi mekanik vasıtalara alınması da çoğaltma sayılır. Aynı kural, kabartma ve delikli kalıplar v.b. hakkında da yürür. Bu hak, güzel sanat eserleriyle ilgili plan ve krokilerin, bunları yapanlarca uygulanması yetkisini de kapsar.

◆ **Çoğaltmak** ettrg. f. Sayısını artırmak, fazlalaştırmak: *Yirmi, yirmi beş kişi... Ama isterlerse kızanları birkaç kat çoğaltabilirler* (K. Tahir). *Bakışlarının takıldığı herşeyi bir sonsuzluk içinde çoğaltıyordu* (A. H. Tanpınar). (LM)

ÇOĞALTIM i. (*çoğaltmak*'tan *çoğ-al-t-ı-m*). *Yeni.* Çoğaltmak işi, fazlalaştırma.

— Foto. Negatif veya pozitif bir filmin tıpkıbasımı. (Sinema filimleri orijinalin bozulmaması için genellikle negatifin çoğaltımlarından basılır.) [*Eşanl.* KONTRTİP.] (LM)

ÇOĞUL i. (*çok*'tan *çoğ-u-l*). *Yeni.* Leng. Sayısı birden fazla olan. *Esk.* Cemi. *Zt.* TEKİL.

◆ **Çoğullamak** geçl f. *Yeni.* Çoğul hale getirmek.

◆ **Çoğullanmak** dönşl. f. *Yeni.* Çoğul hale gelmek. (M)

ÇOĞUN zf. (*çok* > *çok-u-n*'dan). *Yeni.* Çok defa. *Esk.* Ekseriya. (M)

ÇOĞUNLUK i. (*çok* > *çok-u-n-luk*'tan). *Yeni.* Sayıca, nicelik bakımından üstünlük: *Tartışma çetin geçti, ama çoğunluk bizde kaldı.* || Seçimlerde veya bir mecliste, bir kişiye, bir hükûmete veya bir partiye sayıca üstünlük sağlayan oyların toplamı: *Mecliste çoğunluğu sağlamak.* || Siyasî, iktisadî v.b. bir kuruluşta sayıca üstünlüğü temsil edenler: *Çoğunluğun iradesi azınlığın iradesini bağlayabilir, ama değiştiremez* (Laclos). *Esk.* Ekseriyet. *Zt.* AZINLIK.
— Huk. Bir topluluğun belirli bir konuda karara varması için yapılan oylamada, açığa vurulan isteklerden birinin oyların en büyük kısmını toplayarak üstünlük sağlaması durumu. || *Mutlak (salt) çoğunluk,* oy hakkı olanların veya oya katılanların yarısından bir fazlasıyle elde edilen çoğunluk. (Geçerli 206 305 oy söz konusu ise, mutlak çoğunluk 103 153 oyla sağlanır.) || *Mevsuf çoğunluk,* yarıdan bir fazladan daha yüksek bir oranı (meselâ 2/3 oranını) veya bazı özel durumlarda (Med. Kn. md. 624/III gereğince müşterek mülkiyette olduğu gibi) hem pay hem kişi fazlalığını gerekli kılan çoğunluk. || *Nispî çoğunluk,* bir oylamada yarışan kişi, liste veya görüşlerden birinin, diğerlerinin ayrı ayrı elde ettiklerinden daha çok oy alması yoluyle sağlanan çoğunluk: *A, eğer B'nin 50 000 ve C'nin 40 000 oyu yanında 80 000 oy almışsa, nispî çoğunluğu sağlamış olur.*

◆ **Çoğunlukla** zf. Çok defa, ekseriyetle. (M)

ÇOĞURCUK i. *Halk dili.* Bk. SIĞIRCIK.

ÇOİBALSAN veya **ÇOYBALSAN.** Esk. *Bayan Tümen,* Moğol Halk cumhuriyetinde şehir, Kerulen kıyısında; 10 000 nüf. Hayvancılık ürünlerini işleyen sanayi ve demiryolu merkezi. Şehir, adını maşeral *Çoybalsan*'dan aldı. Yakınında, maden kömürü yatakları. (L)

ÇOİBALSAN (Horlogin), Moğol mareşali (Bayan Tümen [bugün Çoybalsan] 1895-Moskova 1952). Öğretmenlik yaptı, Moğol Komünist partisini teşkilâtlandırdı (1918), Çin istilâsına direnme hareketini yönetti (1919). İhtilâl hükûmeti üyesi (1921), sonra başkanı (1928) ve Moğolistan Halk cumhuriyetinin gerçek kurucusu oldu. 1942'de mareşalliğe yükseldi. Ruslarla birlikte, Mançurya'yı istilâ edecek olan ordunun komutanlığını yaptı (ağustos 1945). [L]

ÇOK sıf. Belirsiz bir şekilde büyük sayı, nicelik, değer, şiddet, derece v.b. bakımından fazla ve aşırı olan: *Koyu esmerdi, köse olduğu için çok saçlarının altında yüzü daha minimini görünüyordu* (Ömer Seyfeddin). *Paçanızda çok çamur yok* (B. Felek). *Çok para. Çok iş.* (*Zt.* AZ.) || İ. Bir şeyin büyük kısmı: *Çekmecedeki paranın çoğunu aldı* (S.F. Abasıyanık). || *Zf.* Sayı, şiddet, süre v.b. bakımından fazlalık, aşırılık belirtir: *Sabaha daha çok var* (A. H. Tanpınar). *Bu acayip adamı herkes gibi ben de çok merak ettim* (A.H. Tanpınar). *Gelmediler, Nermin Hanım çok ağladı* (K. Tahir).

— ÇEŞ. DEY. *Çok bilmiş,* her şeye aklı eren, zeki, akıllı. Çıkarını bilen, kurnaz. || *Çok defa (kere),* ekseriya: *Çok defa böyle geceleyip yazdığı şeyleri ne kendisi, ne de başkası okuyabiliyordu* (A. H. Tanpınar). *Musiki dinlemek çok kere rüya görmeğe benzer* (A.Ş. Hisar). || *Çok geçmeden,* kısa zamanda. || *Çok gelmek,* dayanılmaz hal almak, fazla olmak. || *Çok söylemek,* gevezelik etmek. || *Çok şey!,* hayret verici bir olay veya söze karşı söylenir. || *Çok yaşa!,* uzun ömür dileğinde bulunulurken ve bir şey beğenildiği zaman söylenen söz: *Öpmedik affediniz. — Çok yaşa! Lâkin... veremem* (M. Â. Ersoy). || *Çoğa kalmaz (varmaz, sürmez),* biraz sonra. || *Çoğu gitti, azı kaldı,* «az bir şey var, sonuca yaklaştık» anlamında kullanılır. || *Çoğu zarar, azı karar,* «ifrata kaçmamalı» anlamında kullanılır.

— Akust. *Çok heceli yankı,* birçok heceyi tekrarlayan yankı.

— Anat. *Çok ayaklılık,* bir sürü ayağı olan ucubenin durumu. || *Çok kafalı,* çok kafası olan: *Çok kafalı ucube.* || *Çok memelilik,* ek meme belirmesi şeklinde anormallik. (Ek memeler, tek olsun, çift olsun, her zaman göğüste bulunmaz. Göğüs altından kasık bölgesine kadar, meme ucunda belirebilir.) || *Çok parmaklı,* nor-

malden fazla sayıda parmağı olan. || *Çok parmaklılık,* normalden bir veya daha çok parmak bulunması şeklinde görülen ucubelik. Bk. ANSİKL.

— Antropol. *Çok köklülük teorisi,* değişik insan ırklarının kaynaklarının birkaç farklı soy köküne dayandığını kabul eden teori. (*Çok asıllılık* veya *kökenlilik* de denir.) Bk. ANSİKL.

— Bakteriyol. *Çok renklilik,* renk yapıcı bazı bakterilerin çeşitli renkte boya maddesi (pigment) verme niteliği.

— Balıkç. *Çok çengelli,* bir tek sapa bağlı üç veya dört çengeli bulunan olta iğnesi.

— Biyol. *Çok alellik,* özel bir kalıtım durumu. Başat bir A geninin a', a'', a'''... gibi birçok çekinik alleli bulunur. Öyle ki bunlar birbirine oranla gittikçe artan bir başatlık derecesi gösterir: yani A, a''ye göre, a', a'''ye ve a'', a''''ye göre başat durumdadır. (Bunların belirlediği karakterin çok sayıdaki dereceleri arasında bir dizi basamak görülür. Çok allelliğin insandaki en açık örneği A.B.O., kan grubunun kalıtım durumudur. Sirke sineğinde göz rengi çok allelliğe örnektir.) || *Çok bölmeli,* pek çok bölmeye ayrılmış yumurtalıklar için kullanılır. || *Çok çekirdekli,* çok çekirdeği olan hücre, spor ve sitoplazma parçalarına denir. || *Çok çekirdekli akyuvar,* çekirdeği boğum boğum olduğu için bir çok çekirdekli gibi görünen akyuvar çeşidi. || *Çok kromozomluluk.* Bk. ANSİKL. || *Çok genlilik,* bir küme halindeki birçok gene bağlı karakter. (Kümedeki genler aynı yönde etki gösterebileceği için ortak etkileri daha da kuvvetlenir veya bunlar, kesin etkiyi içlerindeki bir veya birkaç genin sağladığı bir karmaşa [kompleks] halinde bulunur.) || *Çok kutuplu hücre,* birçok uzantısı bulunan sinir hücresi. || *Çok spermalılık,* olgun yumurtacığa birçok spermatozoidin girmesi Bk. ANSİKL. || *Çok şekillilik,* bazı canlıların değişik morfolojik şekillere bürünme niteliği. Bk. ANSİKL.

— Bot. *Çok embriyonlu,* içinde birden çok embriyon bulunan tohumlar için kullanılır. || *Çok embriyonluluk,* bir yumurtacıkta ayrı zigotlardan iki veya daha çok embriyon oluşması. (Bk. ANSİKL.) || *Çok ercikli,* çiçeğinde erkek organı çok olan bitkiler için kullanılır. || *Çok evcikli,* hem erdişi, hem de bir eşeyli (erkek veya dişi) çiçeği bulunan bitkiler için kullanılır. || *Çok kapçıklı,* birçok kapçıktan oluşan meyveler için kullanılır. || *Çok şekilli,* özellikle birçok çeşit üreme organları bulunduğu zaman çeşitli görünüş gösteren mantarlar için kullanılır. || *Çok yıllık,* çiçek açmadan önce birçok yıl yaşayan bitki. || *Çok yıllık bitki,* ömrü boyunca kaç defa çiçek açarsa açsın birçok yıl yaşayan bitki. Bk. ANSİKL.

— Diplom. *Çok taraflı nükleer güç* (ing. multilateral nuclear force). Kuzey Atlantik antlaşması içinde nükleer savaş başlığı taşıyan bir gücün kurulması için A.B.D.'nin hazırladığı plan. Bk. ANSİKL.

— Dokumc. *Çok bükümlü,* normalden fazla bükülmüş tek veya çok katlı iplik. Bu tip iplikler, özel tip kumaş dokumasında kullanılır.

— Elektr. *Çok çevrimli,* değişik frekanslarda ve çok sayıda devirli olaylara konu olan. || *Çok çevrimli sistem,* değişik frekanslardaki akımların aynı anda meydana geldiği devre. || *Çok hücreli elektrometre,* iki veya daha çok çift kadranın, bir eksen etrafında eksenle birlikte dönen bir veya daha çok ibreyi etkilediği elektrometre. (*Çok hücreli elektrostatik voltmetre* de denir.) || *Çok kutuplu,* ikiden çok kutbu olan: *Çok kutuplu dinamo.* — Genel olarak, ikiden çok magnetik kutbu olan araçlar. — İki gerilimli çeşitli iletkenler üzerine bağlanan âletlere de denir. (Devre anahtarları, komütatörler, devre kesicileri v.b.) || *Çok telli,* yalıtılmamış çok sayıda ince bakır teli yan yana getirip yalıtkan bir madde ile kaplamakla elde edilen elektrik kordonlarına verilen ad. (Yüzeyi büyüyeceği için, bu çeşit iletkenin dalgalı akıma karşı göstereceği direnç, kesiti ve uzunluğu aynı olan tek bakır telin göstereceği dirençten daha azdır. Yer altı ve yer üstü bağlamalarında, içlerinde, birbirinden yalıtılmış iletkenler bulunan çok telli kablolar kullanılır.)

— Elektron. *Çok titreşimli jeneratör,* Henri Abraham ve Eugène Bloch'un bulduğu, birinin çıkış gerilimi ötekinin giriş gerilimi olacak şekilde düzenlenmiş iki elektronik lamba veya iki transistörden yararlanan dört gerilimli jeneratör.

— Etnol. ve Sosyol. *Çok karılılık,* erkeğin birden fazla kadınla evli olması ve bunun kanun bakımından uygun görülmesi. *Esk.* Taaddüd-i zevcat. (*Eşanl.* POLİGAMİ.) [Bk. ANSİKL.] || *Çok kocalılık,* tek bir kadın ile birçok erkeğin aynı zamanda evli olması durumu. (*Eşanl.* POLİANDRİ.) Bk. ANSİKL.

— Fels. *Çok gerçekçilik,* çeşitli gerçeklik düzenlerini köklü olarak ayıran öğreti (F. Rauh'un kullandığı terim). || *Çok tanrıcı* (veya *çok tanrılı*), çok tanrıcılık iddiasında bulunan veya çok tanrıcılıkla ilgili olan. *Eşanl.* POLİTEİST (fr. *polythéiste*). || *Çok tanrıcılık* (veya *çok tanrılılık*), tanrıların çokluğunu kabul eden dinî sistem. *Eşanl.* POLİTEİZM (fr. *polythéisme*). Bk. ANSİKL.

— Fiz. *Çok fazlı,* çok fazı bulunan. || *Çok fazlı büyüklükler (akım, gerilim) sistemi,* aralarında $\frac{2}{n}$ kadar faz farkı bulunan aynı frekanslı n sayıda sinüsoidal büyüklük.

— Foto. *Çok renklilik,* kısımları çeşitli renkler gösteren bir cismin durumu. Bk. RENKLİ *fotoğrafçılık.*

— G. santl. *Çok renkli,* çok renkli olan; birçok renklerin kullanıldığı nesne.

— Havc. *Çok düzlemli,* havadaki dengesi birçok düzlemler aracılığı ile sağlanan uçak ve uçurtma. (Bugün bütün modern uçaklar tek düzlemlidir. Ancak, havacılıkta uzun süre bir uçağın niteliklerinin, uçaktaki düzlem sayısına bağlı olduğu sanılmış ve bu düşünce ile birçok düzey ve çarmıkların ara parçalarıyle bağlandığı dev uçaklar yapılmıştır. Fransızların üç düzlemli Voisin uçakları bu tür uçakların çok bilinen bir örneğidir). || *Çok kişilik (uçak),* birçok yolcu taşıyabilen uçaklara verilen ad: *Çok kişilik savaş uçağı.* || *Çok motorlu (uçak),* birkaç motoru olan uçağa verilen ad.

— Hematoloji. *Çok yuvarlılık,* kanda yuvar sayısının, özellikle alyuvar sayısının anormal derecede artması. Bk. ANSİKL.

— Huk. *Çok karılılık.* Bk. ANSİKL.

— İnş. *Çok katlı,* sıcak vernik, volkanik çimento veya hamur kıvamındaki bir madde ile birleştirilmiş aynı cins yapraklardan meydana gelen yalıtkan kaplama. || *Çok maksatlı,* tiyatro salonuna çevrilebilen kongre salonu gibi çeşitli kullanımda yararlanılan yerlere verilen ad. || *Çok merkezli,* genellikle yuvarlak biçimi olan, fakat ayrıntılarında birçok merkezi olan bir yapı planına veya bu yapının bir bölümüne verilen ad.

— İpekböcekçiliği. *Çok döllü,* bir yıl içinde birçok döl veren ipekböceği.

— Jeol. *Çok çevrimli,* birbirini izleyen birçok aşınma* çevrimi tarafından biçimlendirilen engebeye verilen ad. (Bu terim, tamamen tasvirî anlamda, oldukça bozulmuş basamaklı yontulma düzeyleri tarafından meydana getirilen engebeleri belirtmek için de kullanılabilir.)

— Kim. *Çok asitli,* bileşiminde çok sayıda asit grubu bulunan madde: *Sülfürik asit, otofosforik asit çok asitli maddelerdir.* (Çok asitliler sodyum hidroksitle olaya girince, bir veya daha çok sayıda «asit» denilen tuz [msl. $NaHSO_4$] ve «yansız» veya «normal» denilen tuz [msl. Na_2SO_4] verir.) || *Çok çevrimli,* formüllerinde çok sayıda çevrimsel halka bulunan organik bileşikler için kullanılır. || *Çok klorlu,* molekül yapısında birden fazla klor atomu bulunan bileşiklere verilen ad. || *Çok ornatmalı,* moleküldeki birçok atom yerine başka atom veya köklerin geçmesiyle elde edilen türevlerin niteliği. || *Çok şekilli,* çok şekillilik gösteren madde. || *Çok şekillilik,* kristalli bir maddenin, kimyasal bileşimi değişmeksizin çeşitli şekillere girebilmesi özelliği. (*Çok biçimlilik* de denir.) Bk. ANSİKL.

— Leng. *Çok bireşim,* Eskimoca ile Amerika ve Sibirya'da konuşulan birçok dilin özelliği; bu özellik, ana terime çok sayıda belirten ve tümlecin katılmasıdır. (Bk. ANSİKL.) || *Çok bireşimli,* çeşitli cümle bölümlerinin uzun bileşik bütünler halinde kaynaştığı dilleri niteler; çok bireşimli dillerde cümle bir tek kelimeden meydana gelir. (Bu dillere *katmalı dil* de denir.) || *Çok heceli,* birçok heceden meydana gelen. || *Çok hecelilik,* birçok heceden meydana gelen kelime veya kökün durumu. || *Çok sesli,* farklı sesleri belirten yazı işareti. || *Çok seslilik,* birçok ses veren işaretlerin niteliği.

— Mad. oc. *Çok kablolu,* maden çıkarmakta kullanılan, paralel kablolarla birbirine bağlanmış kafeslerden meydana gelen tesisat. (Bu tesisat iki veya dört kablolu olur; böylece, daha küçük çaplı kablolar kullanarak maden çıkarma makinesinin fiyatı daha ucuza getirilir. Bu makine, çok yuvalı bir Koepe makarasıdır. Bu sistemle, fiyat düşüklüğünün yanı sıra kablo kopması da önlenmiş olur.)

— Mant. *Çok tasımlı,* birçok tasımı kapsayan. || *Çok tasımlılık,* tasım dizisi. (Bu dizide yer alan tasımlardan her birinin sonurgusu bir sonrakinin öncülüdür.)

— Mat. *Çok değerli fonksiyon,* değişkenin bir tek değeri için, birçok değer alabilen fonksiyon: *z karmaşık değişken olduğuna göre, z'nin O'dan farklı bütün değerleri için sonsuz sayıda belirtim kabul eden log z çok değerli bir fonksiyondur.* || *Çok düzlemli açı,* bir noktadan geçen düzlemlerin meydana getirdiği açı (Bk. ANSİKL.) [*Eşanl.* ÇOK YÜZLÜ AÇI]: *Bir doğrudan geçen iki yarım düzlemin meydana getirdiği açı iki düzlemli, üç düzlemin yaptığı üç düzlemli bir açıdır.* || *Çok düzlemli dışbükey açı,* yüzlerinden herhangi birinin bir yanında kalan çok düzlemli açı. (*Zt.* ÇOK DÜZLEMLİ İÇBÜKEY AÇI.) || *Çok eksenlilik.* (Bk. EKSEN.) || *Çok terimli,* bir terimlilerin toplamı. || *Çok yüzlü,* düzlem yüzleri olan cisim ve böyle düzlem yüzlerden meydana gelen açılar için söylenir. (Bk: ANSİKL.) || *Çok yüzlü cisimler,* yüzlerini meydana getiren düzlem parçalarıyle, her yandan sınırlanmış cisim. || *Düzgün çok yüzlü,* bütün yüzleri birbirine eşit düzgün çokgenler olan, iki düzlemli veya çok düzlemli açıları eşit çok yüzlü. (Bk. ANSİKL.). || *Dışbükey çok yüzlü,* yüzlerinden herhangi birinin bir yanında kalan çok yüzlü: *Dışbükey bir çok yüzlünün alanını bir düzlem, dışbükey bir çokgen meydana getirecek şekilde keser.* || *Rasyonel çok terimli,* bütün terimleri rasyonel olan çok terimli. || *Tam çok terimli,* bütün terimleri tam olan çok terimli. (Bir tam çok terimlinin derecesi, en yüksek dereceli teriminin derecesidir.)

— Müz. *Çok ezgililik,* çok eski bir «çok seslilik» anlayışını belirten yeni terim. (Bu anlayışa göre, seslerden her biri özel ve belirli bir ezgi değeri taşır. Daha yeni bir çok seslilik anlayışına göre, ikinci seslerin melodi çizgisi, kendi ezgili akışından çok, bütünün armonisine uyar. Bu yeni anlayış ilk olarak XIV. yy.da belirir. XVI. yy.da iki eğilim arasında denge sağlanır. XVIII. yy.da ise, armoni yazısı çok ezgililiği unutturur.) || *Çok makamlılık,* bestelerde başvurulan bir yöntemi belirtmek için, çok tonluluk kelimesine benzetilerek yaratılmış terim. Çok makamlı eserlerde her biri belirli, ama ötekilerden ayrı bir makamda bestelenen ezgiler aynı anda seslendirilir. || *Çok ritimlilik,* ayrı kuruluşta iki veya daha çok ritim yapısının aynı anda kullanımı. (Ritim yapılarındaki ayrılık temel birlik değerine, farklı tartılar kullanılmasına veya değişik ritim şemalarına başvurulmasına da bağlı olabilir. Çok ritimliliğin sistemli kullanımı çağdaş bir yöntemdir [Stravinski, Messiaen v.d.]). || *Çok tonluluk,* müzik yazısı tipi. (Bu yazıda, çok ses dokusunun değişik sesleri birbirinden tamamen bağımsız olarak, değişik tonlarda hareket eder. Çok tonluluk daha çok 1914 ile 1925 arasında kullanıldı. İlk örneği Darius Milhaud'nun *Les Choéphores* [1915] adlı eserinde görülür. Zaten bu tip müziği en anlaşılır ve sistemli biçimde uygulayan besteci Milhaud'dur. Bartok ve Prokofiev gibi başka besteciler de bu anlayışa uygun eserler yazdılar.)

— Opt. *Çok renkli,* ışığın geldiği doğrultuya göre, çeşitli renkler gösteren. ||

Çok renklilik, saydam bir maddenin, geliş doğrultusuna göre ışığı çeşitli renklerde göstermesi olayı. ‖ *Çok yapımlı ışık,* dalga boyları farklı ışınımlardan meydana gelen ışık. *Eşanl.* ÇOK RENKSER IŞIK.

— Patol. *Çok görme,* tek gözle aynı şeyin birçok görüntüsünü bir arada görmek şeklinde görme bozukluğu. (Göz billûrunun yerinden oynamasından ileri geldiği sanılmaktadır.)

— Petr. *Çok ağızlı boru,* boruların çeşitli kollara ayrılmasını sağlayan bağlantılar ve vanalar topluluğu.

— Psikol. *Çok kişililik,* bir fertte aynı veya değişik zamanlarda, iki veya daha çok kişiliğin belirmesi. Bk. ANSİKL. ‖ *Çok ruhçuluk,* sinir merkezlerini, bir çeşit beyin sayan öğreti. Bu beyinlerden her biri ayrı bir ruhsal bireyliğin merkezidir. ‖ *Çok yönlü,* farklar psikolojisinde kişiliğin değişik yönleri konusunda birkaç tahmin birden yapmayı mümkün kılan soru dizilerine verilen ad. (Çok yönlü soru dizisi örneği, M.M.P.J. yani Minnesota Multiphasic Personality İnventory'dir; bu soru dizisinde, her soru veya item, aynı zamanda, şahsiyetin birkaç niteliğinin değerlendirilmesinde yer alır; buna göre, her nitelik için değişik bir notlama söz konusudur. Zt. BİREVRELİ.)

— Saatçilik. *Çok kadranlı,* bir yapının içine veya dışına yerleştirilmiş çok sayıda kadranı bulunan bir duvar saati için kullanılır.

— Sil. *Çok kanallı,* üzerine eksene paralel çok sayıda kanal açılmış silindir biçimi barutlar için kullanılır: *Çok kanallı barutlar, makarna barutlardan daha etkilidir.* ‖ *Çok namlulu,* birçok namlusu bulunan füze atıcı silâh.

— Sosyal psikol. ve İstat. *Çok değişkenli analiz,* meslek istatistikleri, anket sonuçları gibi belli bir sosyal duruma ait sayısal verilerden elde edilen nicel değerlere dayanarak durumu gerçekleştirmeğe yardım eden her etkenin önemini ve bu etkenlerden her birinin ister bağımsız, ister biribirini tamamlamak ve yok etmek şeklinde bağımlı olsun oynadıkları rolü belirtmeğe yarayan karışık istatistik analiz metodu. (Bu metot özellikle Lazarsfeld tarafından uygulanmıştır.)

— Televizyon. *Çok kanallı,* değişik frekanslarda yayın yapan çeşitli istasyonların yayınlarını alan televizyon alıcısı. ‖ *Çok normlu alıcı,* değişik normlar kullanan vericilerden gelen görüntüleri, yeniden düzenleyecek şekilde hazırlanmış televizyon alıcısı. Bk. ANSİKL.

— Termik. *Çok borulu,* su veya su ve buhar karışımının dolaştığı ısıtma yüzeyi çok sayıda borudan meydana gelen buhar veya sıcak su kazanı. (Borular doğrudan doğruya ocağın üstüne veya sıcak gazların geçtiği yerlere yerleştirilmiştir.)

— Tıp. *Çok değerli serum,* tek değerli serumların karışımıyle elde edilen serum (msl. anti-kangren serum). ‖ *Çok değerli aşı,* birçok mikropların veya bir mikrobun değişik şekillerinin karışımıyle (tifo ve A.B. paratifo aşıları) elde edilen aşı. ‖ *Çok kistli,* çok kist taşıyan. ‖ *Çok kistli hastalık,* böbreklerde, karaciğer, pankreas ve akciğerlerde veya bunların hepsinde birden doğuştan çok kist bulunması şeklinde beliren hastalık.

— Zır. *Çok kulaklı,* birden fazla saban de-

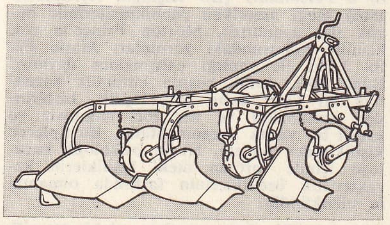

miriyle donatılmış çift sürme aracı. ‖ *Çok kulaklı pulluk,* aynı çatı üstünde iki, üç veya dört takımı (bıçak, saban demiri ve kulak) bulunan ve aynı zamanda iki, üç veya dört karık açan pulluk. ‖ *Çok kültürlü tarım,* aynı tarım işletmesinde, çeşitli ürün yetiştirilmesi esasına dayanan tarım sistemi. Bk. ANSİKL.

— Zool. *Çok ara konaklı,* birbirine yakın birkaç türde asalak yaşayan hayvanlar için kullanılır. (Köpek şeridi çok ara konaklıdır; çünkü insanda, domuzda, etçillerde ve kemirgenlerde yaşayabilir; domuz şeridi ise tek ara konaklıdır; çünkü yalnız domuzda asalak yaşar.) ‖ *Çok çenetli,* kavkısı veya kabuğu çok parçalı olan: *cirripeda takımından kabuklularda kabuk çok çenetlidir.* ‖ *Çok çevrimli,* ardışık döl veren (partenogenezli) türlerde görülen çoğalma tarzına denir. (Bunlarda erkeklerin ve dolayısıyle sürekli olarak döllenmiş yumurtaların belirmesi, yılda birçok defa olur.) ‖ *Çok embriyonluluk,* tek zigottan birçok embriyon oluşması. (Çok embriyonluluk zooloji bilgini Paul Marchal tarafından *Encyrtidae* [*Chalcididae*] familyasından böcekçil zar kanatlılarda bulundu. Bu asalak zar kanatlılarda bir yumurta, gelişme sırasında bölüne bölüne ondan üç bine kadar embriyon meydana getirir.)

— ANSİKL. Anat. *Çok parmaklılık* insanda da, hayvanda da görülebilir, elde olduğu gibi ayakta da sık rastlanır. Üç çeşit çok parmaklılık vardır. **1.** Başparmak dışındaki parmaklarda fazlalık; **2.** normal başparmağa bitişik başparmak fazlalığı; **3.** elin iç kenarına yapışık parmak fazlalığı.
— Antropol. Bütün insan ırklarının bir tek kökten geldiğini öne süren tek köklülük taraftarlarıyle, çok köklülüğü savunanlar arasında çok uzun tartışmalar oldu. Evrimci teorilerin ortaya çıkması, tek köklülük yerine *tek örnekliliği* (monophylétisme) ve çok köklülük yerine de, *çok örnekliliği* (polyphylétisme) getirmek suretiyle, konunun hafifçe değişikliğe uğramasına sebep oldu. Ama bu küçük bir nüanstan başka bir şey değildir ve gerçekte, iki kavram birbirine karışır. Tek köklülük taraftarlarına göre, bütün insanlar bir tek soy kökünden türemişlerdir ve görünüşteki gruplaşmalar ancak dış nedenlerin etkileriyle edinilmiş, ikinci derecede farkların sonucudur. Çok köklülükten yana olanlara göre ise, temel olan bu farklardır ve büyük ırk gruplarının her biri, ayrı soy köklerinden gelmektedir. Dubois, Gregory, Elliot-Smith, Pilgrim, Giuffrida-Ruggeri, Keith, Schwalbe, Wood, Jones v.b. tarafından hazırlanmış olan insanlığın soy ağaçlarından da anlaşıldığı gibi, tek köklülüğün, kabul edilebilecek tek teori olduğunda, çağdaş paleontoloji bilginleri oy birliğine varmışlardır. Anlaşmazlık, ancak insangillerin (hominidae), öteki maymunlara oranla tek bir koldan (phylum) çıkıp çıkmadıkları noktasında söz konusu olabilir.

Antropoid herhangi bir maymundan (goril, jibon, orangutan, şempanze) ayrı birer ırk grubu çıktığını iddia eden çok köklülük görüşü lehindeki son teşebbüsler, Almanya'da Klaatsch ile Arldt'ın, İtalya'da Sergi ile Sera'nın teşebbüsleridir (1909'dan 1920'ye kadar). Çok köklülük taraftarlarınca öne sürülen karşılaştırmalı anatomi iddiaları, çok zayıf kalmaktadır.

— Biyol. *Çok kromozomluluk,* gen dengesinin bozulmasına sebep olur: $2\,n \div 1$ formülündeki gibi üçlü bir kromozom düzeni meyoz bölünmede karışıklık doğurur. Çok kromozomluluk meyoz bölünme esnasında ayrılmanın normal olmaması sonucunda meydana gelir; bu kromozom ikiye ayrılarak yarısı hücrenin bir kutbuna, yarısı öteki kutbuna gidecek yerde, ikiye ayrılmadan öylece bir kutba gider. Hücre ikiye ayrılınca gametlerden birinde bir kromozom fazla, ötekinde bir kromozom eksik olur. Eğer $n \div 1$ kromozomlu gamet, n kromozomlu normal bir gametle birleşirse zigot $2\,n \div 1$ kromozomlu olur. Çok kromozomluluğa çeşitli bitkilerde (tatula, mısır, domates, tütün) ve birçok hayvanlarda rastlanır; sirkesineğinde kesinlikle tespit edilmiştir. Çok kromozomluluğun değişinimde büyük rolü vardır; fakat yeni bir türde sürekli olarak yer alması ve meyozun bozukluk göstermesi çok seyrek bir olaydır.

● *Çok spermalılık,* normal olarak olgun yumurtacık bir tek spermatozoidin girmesiyle döllenir: döllenmiş yumurta, çevresini hemen bir zarla kaplar ve kabuk kısmı o andan itibaren değişikliğe uğrar. Bu duruma

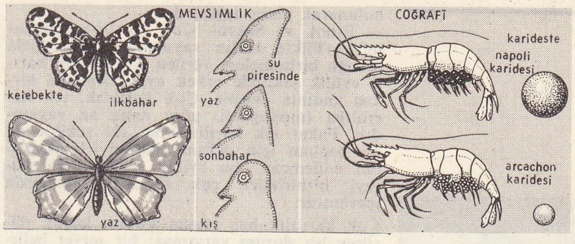

çok şekillilik

tek spermalılık denir. Fakat yumurtalarda (kuşlar, sürüngenler, kuyruklu kurbağalar, köpekbalıkları, pyresomlar, akrepler, böcekler) *çok spermalılık* normaldir. Yumurtacığa yüz kadar spermatozoit girebilir; fakat bunlardan sadece biri gerçekten dölleyicidir; bunun çekirdeği yumurtanın çekirdeği ile birleşir. Kuşlarda, öteki spermatozoitler, vitellüsün yüzeysel tabakalarına itilerek vitellüs sinsitiyamlarının oluşumuna katılır. Böceklerde ise vitellüs içinde yok olup gider.

● *Çok şekillilik* çeşitli kategorilere ayrılır. Cinsî çok şekillilik özellikle böceklerde ve kabuklularda görülür ve yalnız bir cinse özgüdür; erkekteki çok şekilliliğe *pesilandri,* dişideki çok şekilliliğe *pesilogini* denir. Pesilogonik çok şekillilik pesilogoni'ye, yani kurtçuk gelişiminin tarz ve süresiyle ilgili çeşitliliğe ilişkindir. Meselâ İtalya'da yaşayan bir karides dişisinin yumurtaları az ve iridir (her biri 1,5 - 1,75 mm çapında 20-50 yumurta); bunlardan çıkan yavrular yetişkin karideslerden pek az farklıdır. Aynı türün bir başka çeşidi başka yerlerde acı suda yaşar; bunun dişisinin yumurtaları çok ve küçüktür (her biri 0,7-0,8 mm çapında 100-450 yumurta); enginlerde açılan bu yumurtalardan çıkan kurtçuklar birçok defa deri değiştirdikten sonra karides haline gelir. Yetişkinler, hafif değişiklikler hariç, birbirine benzer. Bu pesilonik çok şekilliliğe kabuklularda sık rastlanır. Birçok hayvanda ise mevsime bağlı çok şekilliliğe rastlanır. Deri renginde, canlılığın yavaşlamasında ve üreme tarzında beliren bu çok şekillilik memeliler, kuşlar, böcekler (özellikle kabuklu) ve omurgasızlarda (rotatorlar, kabuklular v.b.) görülür. Bu çok şekilliliğin pek çapraşık olan sebepleri hayvan gruplarına göre değişir.

— Bot. Kapalıtohumluların, içinde birçok oosfer bulunan yumurtacığında, oosferlerin hepsi döllendikten sonra birçok embriyon oluşabilir (gerçek *çok embriyonlulu);* fakat çoğu zaman bunlardan yalnız biri tam gelişmeye kavuşur. Açıktohumlularda bazen oosferden oluşan embriyona, yardımcı hücrelerden oluşan embriyonlar da eklenebilir.

● *Çok yıllık bitki.* Soğuk mevsimli (kış) veya sıcak ve çok kurak mevsimli (yaz) iklimlerde, topraküstü kısımları dona veya kuraklığa uzun süre dayanamayan bitkiler kötü mevsimin başlangıcında bu kısımlarını kaybeder; çok yıllık bitkilerin yalnız yeraltı organları kalır; çoğu zaman yedek besin bakımından zengin olan bu kısımlara köksap, soğan veya yumru adı verilir. Ağaççık veya çalı şeklinde olanlar ise sadece yapraklarını döker; eğer yapraklarının kabuğu yeteri kadar kalınsa dökmeyebilirler de (kozalaklılar, çobanpüskülü, ökse otu v.b.).

— Diplom. *Çok taraflı nükleer güc*'ün, her biri polaris taşıyan ve NATO'ya üye ülkelerin donanmaları arasından seçilen karma mürettebattan kurulacak yirmi beş gemiden meydana gelmesi öngörülüyordu. Bu plan, özellikle kendi programına göre nükleer gücünü arttırmağa çalışan Fransa'nın cesaretini kırmak ve A.B.D.'nin nihaî vetosuna uyma kaydıyle her üyeyi, önleyici nitelikteki Avrupa nükleer gücüne katılmak suretiyle güçlendirmek amacını güdüyordu. Plan, Fransa tarafından kesinlikle reddedildi; ancak o yılın sonunda çok taraflı bir nükleer güç kurmak üzere A.B.D. ile anlaşma imzalayan Batı Almanya tarafından 1964 haziranında kabul edildi. Büyük Britanya ise çok taraflı nükleer güç yerine Atlantik nükleer gücü kurmak teklifinde

bulunarak planı değiştirdi.

— Etnol. ve Sosyol. *Çok karılılık* (poligami) evlilikte kadın sayısının ikiden fazla olduğu birleşmelere verilen addır. Çok karılı evlilik şeklinde erkek aynı zamanda birkaç kadınla evlenir. Çok karılılık, tek karılılığa (monogami) göre daha az yaygındır. Fakat tek karılılık her iki şekilde de bir toplum için gelişme ölçüsü olarak kabul edilemez: bu evlilik şekli kültür düzeyi birbirinden çok farklı toplumlarda mevcuttur.

Çok karılılık her zaman kadını küçük düşüren bir durum yaratmaz; bir servet belirtisi olabilir ve böyle bir evlilik yapmış olan kadınlar, işlerini hizmetçilere gördürerek boş otururlar. Çok karılılık Kuzey Amerika'da özel bir şekle bürünmüştür, burada Kızılderililer, karılarının kız kardeşleriyle evlenirler. Başka yerlerde de hukukî bir tek karılılığın altında fiilî ve gizli bir çok karılılık bulunabilir: Çin'de, eskiden karı, birçok nikâhsız kadının kocasıyle birlikte yaşamasına göz yummak zorundaydı.

«Tutumsuz Çocuğun Dönüşü»
Dürer tarafından
Petit Palais, Paris

● *Çok kocalılık*, az rastlanan bir evlilik şeklidir. Bugün ancak, Tibet'te veya Güney Hindistan'da Toda'lar arasında Büyük Okyanus'ta bazı adalarda ve Afrika'nın bazı bölümlerinde görülmektedir.

Tibet'te, ortak karıyı, en büyük erkek kardeş seçer. Mallar kadına aittir; çocuklar, ana aracılığıyle mirasa katılırlar. Birçok erkek (bunlar, çoğunlukla kardeştir), bir kadının kocası olmak hakkına aynı zamanda sahip olabildikleri halde, hepsi birden aynı zamanda «baba»lık niteliğini taşıyamazlar. Babalık niteliği, ancak, belli bir dinî törenden sonra edinilebilir. Bu nitelik, aslında, hukukî bir özellik taşır ve ancak geçici bir süre elde edilebilir. Kocalardan biri, kendisi için yapılan babalık töreninden, bir başka koca için yapılan babalık törenine kadar bu niteliği taşıyabilir. Sadece hukukî anlamı olan bu «babalık» süresi içinde doğan çocuklar, «biyolojik» menşeleri ne olursa olsun, babalık niteliğini taşıyan kocayı meşrû baba olarak kabul ederler. Toda'larda, bir kadın hem bir erkeğin, hem de onun bütün küçük kardeşlerinin karısıdır. Bir kadının, çoğunlukla, beş veya altı kocası vardır; bu sayı, kimi zaman on veya on ikiye de yükselir. Kadın, sırasıyle, kocalarından her birinin yanında on iki gün geçirir. İlk çocuk en büyük erkek kardeşin, ondan sonrakiler de, sırasıyle daha küçük kardeşlerin çocuğu olarak kabul edilir. Bu birleşme şeklinin ortaya çıkışını açıklamak için çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Tibet'te, birçok lama'nın cinsel hayattan eletek çekerek sosyal grubun ortadan kalkma tehlikesini yaratması, kız çocuk doğumlarının erkek çocuk doğumundan daha fazla olması veya kız çocukları öldürme âdetinin bazı toplumlarda yaygınlaşması bu çeşit evliliğe yol açmıştır denebilir.

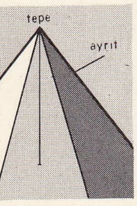

çok düzlemli açı

— Fels. *Çok tanrıcılık* tabiat kuvvetlerinin, ölülerin, hayvanların tanrılaştırılmasından doğar. Efsanelere verilen yer, tanrıların kişileştirilmesi, bir topluluktan bir topluluğa değişir.

Genellikle her tanrının iyice belirtilmiş bir görevi ve toplum düzenini andıran bir kademeleşme içinde kesin bir mevkii vardır. Hattâ, bu bakımdan, tanrılar arasında tam bir iş bölümünden bile söz edilebilir: her tanrı belli bir toplumsal ve tabiî olaylar kategorisinin sorumluluğunu üzerine almıştır. Etkisi bakımından da, tıpkı insanlar gibi, iyi, kötü veya bazen iyi, bazen kötü diye sınıflandırılmıştır. Çok tanrıcı toplumlar genellikle hoş görülüdür, bağnazlığa pek ender rastlanır.

Bazı toplumlarda (meselâ Hindistan'da) halkın inandığı çok tanrıcılığın hareket noktası bir panteizmdir. Fakat, genellikle felsefî panteizm, halk inançlarının geliştirilmiş şekli olarak görünür. Stoacı filozoflar, bu inançları, kendi hilozoyizm'lerinin çocuksu bir ifadesi sayarlardı. Fakat Yeni Eflatun'cular çok daha ileri giderek sonunda çok tanrıcılığı Hıristiyanlığa karşı savunmağa koyuldular. Genellikle, çok tanrıcılık kendiliğinden tek tanrıcılığa kayar. Bu değişme, tanrılar arasında birtakım üstünlükler kurmakla, bir tanrıyı ötekinin emrine vermekle başlar. En yüksek mevkie insanların ve tanrıların babası yerleştirilir ve bu üstün tanrı zamanla o kadar önem kazanır ki, bütün öteki tanrıları bastırır, tek tanrı olarak kendini kabul ettirir. Nitekim Eskiçağda bazı filozoflar, bu gelişme sonucunda Zeus'u tek tanrı olarak görmüşlerdir.

düzgün **çok** yüzlüler

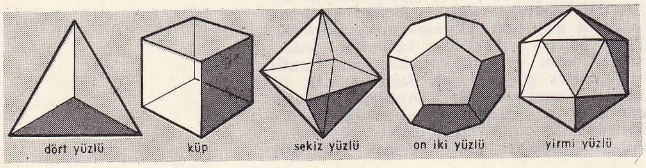

— Hematoloji. Asıl *çok yuvarlılık* (veya *Vaquez hastalığı*) kemik iliğinin aşırı çalışmasına bağlı bir hastalıktır. Kandaki yuvarların sayısının artması (alyuvarlar mm^3-te 9 milyon, çok çekirdekli akyuvarlar mm^3te 30 000, pulsu hücreler 2 500 000 kadar) şeklinde belirir. Başlangıçta sık sık kan alma, sonra yuvar eritici maddeler verme yoluyle tedavi edilen asıl çok yuvarlılık, bugün daha kolay altedilmekte, hattâ fosfor ışınlarıyle (radyoaktif fosfor izotopları) büsbütün iyileştirilmektedir.

Vaquez hastalığının başka, siderozin (akciğerlere fazlaca demir girmesi [demir madencileri]) veya bazı böbrek kanserlerinin (eritropoyeze sebep olan eritropoyetin salgılayan hücreler) belirtisi olarak da çok yuvarlılık görülür.

Eskiçağ kavimlerinin çok tanrılı dinlerinde ve bu dinlerin tanrıları arasında görülen aile düzeni de ilgi çekicidir. Tanrıların insanlardan tek farkları ölümsüz olmalarıdır. Evren düzenini idare ettikleri gibi, aile ve fertleri de etkilerler. İyi veya kötü bütün halleri onlardan gelir. Tanrıların da insanlar gibi aile hayatlarında çeşitli kötü davranışları olabilir. İnsanoğlunun hayatına karışan, ölümlülere âşık olan veya kıskanan tanrıların tepkileri ölümsüzlüğe yakışmayacak hareketler de olabilir. Zamanla çok tanrıcı dinlere karşı tepki uyanması bu sebeplere bağlıdır. Eski çağlar filozoflarının ortaya attığı «İnsanlar mı tanrıları yarattı, Tanrılar mı insanları?» teorisi bunu açıklar. Şüphecilik tek tanrılılığa doğru atılan ilk adım olmuştur. Yunan ve Roma'nın çok tanrıcılığına karşılık. Eski dünya, Mezopotamya ve Mısır dinlerinde tanrı-insan ilişkileri çok daha sınırlı ve kesindir. Bu ilişkilerde özellikle rahiplerin rolü çok büyüktür. Zaman zaman kral ve imparatorların tanrılaştırılması ve ölümsüzlerden sayılması, insanın büyük kuvvetler karşısında aciz bulunduğunu açıkça gösterir. Çok tanrılı dinlerde, dinin siyasette kalkan olarak kullanılması ve geniş kitlelerin idaresinde en büyük etken olması bütün devirlerde açıkça görülür.

— Huk. Bugünkü türk hukuku, ilk evlilik son bulmadan her nasılsa yapılan ikinci evliliği «mutlak butlan» ile batıl saymaktadır (Med. kn. md. 112). Medenî kanundan önce cari olan «münâkehât» hükümleri, çok karılılığa cevaz vermekte idi. Çünkü, İslâm hukukunda, nazarî olarak çok sıkı ve gerçekleşmesi güç şartlara bağlanmış olmasına rağmen, «bir»den fazla ve dörde kadar kadın ile evlenmek mümkündür.

— Kim. *Çok şekillilik*, aynı maddenin, madde atomlarının değişik düzenlerde toplanmasına bağlı olarak çeşitli biçimlerde billûrlaşmasından ileri gelir. Çok şekilli maddenin değişik şekillerinden her birinin fiziksel özellikleri birbirinden farklıdır ve her şeklin sıcaklık ve basınç şartları vardır. Böylece, sıcaklık veya basıncı değiştirmekle, madde bir şekilden başka bir şekle dönüştürülebilir. Bu durumda, tersinir (enantiyotropi) veya tersinmez (monotropi) bir *çok şekilli dönüşüm* görülür. Bazen değişik şekiller birlikte meydana gelir; bunlardan yalnız birisi termodinamik yönden *kararlı*, ötekiler *kararsız*'dır.

Çok şekilliliğin ilk örneğini, 1812'de romboedrik kalsit ve ortorombik aragonit şeklinde bulunan kalsiyum karbonatı inceleyen Haüy buldu. Mitscherlich, kükürdün iki şekilliliğini inceledi; bu maddenin, yaygın olarak bulunan ortorombik türü, sıcaklık yükselmesiyle monoklinik kükürde dönüşür. Çok şekillilik için sayısız örnek verilebilir. Titan oksit üç şekillidir: ikisi kare prizma şeklinde billûrlaşan (rütil ve anataz), biri ortorombik sistemde billûrlaşan (brokit) üç türü bilinir. Karbon iki ayrı şekilde billûrlaşır: kübik sistemde elmas ve altıgen sistemde grafit. (Bk. İKİ *şekillilik.*)

— Leng. *Çor bireşim*, karmaşıklıkları bir defada telaffuz edilen dillerimizdeki cümlecik veya cümleler arasındaki fark, bu karmaşıkların birleşme yerlerinde dillerimizdeki sandhi olgularından çok daha fazla değişiklikler meydana gelmesi (veya gelebilmesi) ve kaynaşan unsurların telaffuzda genellikle ayrılmamasıdır: Eskimo dilinde *Takasariartorumagaluarnerpa?*, «onun, bununla uğraşmak niyetinde olduğuna gerçekten inanıyor musunuz?» (*takasar* [*pâ*], o bununla uğraşıyor; — *iartor* [*pok*], — cak; — *uma* [*vok*], niyetinde; — [*g*] *aluar* [*pok*], o böyle yapıyor, ama; — *ner* [*pok*], sanıyor musunuz ki o; — *â* üçüncü şahıs soru eri.)

— Mat. *Çok düzlemli açı. Çok düzlemli dışbükey bir açıda, yüzeylerin toplamı dört dik açıdan küçüktür.* Bir çok düzlemli açının bütün kenar ayrıtları, köşesinin ötesine doğru uzatılırsa ikinci bir çok düzlemli açı elde edilir. Bu iki çok düzlemli açının bütün elemanları ikişer ikişer birbirine eşittir. Ancak bu iki açı, aynı yöne yönelmediğinden üst üste getirilemez. Üç kenar ayrıtı, dolayısıyle üç yüzü olan çok düzlemli açıya *üç düzlemli açı* denir. Bir yüzün büyüklüğü, bu yüzü sınırlayan iki ayrıtın yaptığı açıya eşittir. Bir üç düzlemli açıda her yüz, öbür iki yüzün toplamından küçüktür. Demek ki dört düzlemli açı, aslında bir açı değil dört yüzlü bir piramittir.

● *Çok yüzlü.* Bir çok yüzlüyü sınırlayan çokgenler, çok yüzlünün *yüzleri*'dir. Bu yüzlerin ara kesitlerine çok yüzlünün *ayrıtları*, bu ayrıtların birleştiği noktaya da çok yüzlünün *tepeleri* denir. Yüzlerin meydana getirdiği iki düzlemli veya çok düzlemli açılar, çok yüzlünün iki veya çok düzlemli *açıları*'dır. Çok yüzlünün her köşesi, *uzay açı* adı verilen bir çok düzlemli açının köşesidir. Aynı yüze ait olmayan iki köşeyi birleştiren bir doğru, çok yüzlünün *köşegeni*'dir. Prizma, piramit, kesik piramit v.b. birer çok yüzlüdür. Euler dışbükey çok yüzlüler için şu teoremi kurmuştur: *Her dışbükey çok yüzlüde, yüzlerin F sayısı ile tepelerin S sayısının toplamı, ayrıtların A sayısının 2 katına eşittir.*

● *Düzgün çok yüzlüler.* Dışbükey düzgün çok yüzlüler beş tanedir: 4 üçgen yüzü ve 4 tepesi olan düzgün *dört yüzlü;* 6 kare yüzü ve 8 tepesi olan *küp;* 8 üçgen yüzü ve 6 tepesi olan düzgün *sekiz yüzlü*, 12 beşgen yüzü ve 20 tepesi olan düzgün *on iki yüzlü;* 20 üçgen yüzü ve 12 tepesi olan düzgün *yirmi yüzlü.*

Her düzgün çok yüzlü, belli bir kürenin *içine* ve aynı merkezli bir başka kürenin *dışına* çizilebilir. Poinsot ve daha sonra Bertrand *ikinci türden* çok yüzlüler olduğunu ispat ettiler. Birinci türden çok yüzlülerle, daha yüksek türden çok yüzlüler arasındaki fark şudur: her iki türden çok yüzlülerin yüzleri, içe çizili veya dışa çizili küreler üzerine yarıçaplarla izdüşürülse, bu izdüşümler küreyi, birinci türden çok yüzlerle de bir kere, ikinci türden çok yüzlülerde birçok kere kaplar. Kürenin kaplanma sayısına *tür* denir.

— Psikol. *Çok kişilik* konusuyle ilk ilgilenen Morton Prince (1854-1929) oldu. Miss Beauchamp adındaki bir hastası üzerinde bu konuda yaptığı çalışmalar (*Dissociation of a Personality* [Bir Kişiliğin Ayrılması], 1905) öteki amerikan ruhbilimcilerinde büyük ilgi uyandırdı. Morton Prince'in çok kişilik konusundaki yorumları Marie Félix Janet ile yaptığı çalışmalara dayanır. Buna göre, kendi başına bütünlük kazanmış iki veya daha çok kişilik, birbirinden ayrılmakta ve her biri bağımsız ve geçici bir varlık kazanmaktadır. Bu tiplerde kişiliklerden birinin, ferdin psikolojik kuruluşu içinde varolan öteki kişiliklerin karakteristik özelliklerinin farkında olmaması mümkündür.

Çok kişilik kavramından edebiyatta ilk yararlanan Edgar Allen Poe oldu (*William Wilson*). Daha sonra bu konuyu *Dr. Jekyll and Mr. Hyde* (Dr. Jekyll ve Mr. Hyde) adlı hikâyesinde işleyen Stevenson, Poe'dan yararlandığını belirtir. Bu gibi olayların, romanlar dışında gerçek hayatta da gö-

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

rülmesi, Amerika ve Fransa'da büyük ilgi uyandırdı. William James, çok kişililik olaylarının gerçekliğinden şüphe edilemeyecek olaylar olduğunu öne sürdü. Bununla birlikte, bazı bilim adamları hâlâ çok kişililik olaylarından çoğunun sahte olduğunu söylemekte, bunu hastanın ya ilgiyi üzerine çekmek veya bazı kötü davranışların sonuçlarından kurtulmak için giriştiği oyun saymaktadırlar.

— Televizyon. Bütün ülkeler için bir tek televizyon normu kabul eden millerlerarası bir anlaşma olmaması, özellikle, kanal sayısı, geçiş bandı, saniyedeki görüntü sayısı, modüle sistemi (pozitif veya negatif), senkronize görüntü biçimi gibi çeşitli niteliklerle birbirinden ayrılan yayımları almak imkânı olan sınır bölgelerinde büyük güçlükler ve aksaklıklar doğurur. Çok normlu televizyon alıcıları, milletlerarası bir standart yokluğunda ister istemez kullanılan değişik normlu yayımları almak imkânını sağlar.

— Zır. Öteden beri uygulanagelmekte olan *çok kültürlü tarım*, tarım ekonomisine bağlı medeniyetlerin çoğunda temel dayanaktır. Çok kültürlü tarım her şeyden önce aile topluluğunun zarurî yiyecek ihtiyacını karşılamak amacını güder. Bu takdirde kapalı veya dışarıya az açık ekonomi tipinin karakteristik özelliğidir; bu ekonomilerde işletmeler kendi kendine yeterlik içinde yaşar; üretici toplulukla tüketici topluluk hemen de aynıdır. Bugün bu şekilde kendi kendine yeterlik içinde yaşayan insan toplulukları çok seyrektir, yiyecek ürün yetiştiren çok kültürlü tarım uygulaması çoğu yerde satılmak veya trampa edilmek üzere ürün yetiştirmek amacıyle yapılır. Toprağın imkân derecesine göre, temel yiyecek maddesi olan bir veya birkaç tahıl (buğday, çavdar, ılımlı iklimlerde arpa veya mısır, tropikal ve astropikal ülkelerde pirinç ve darı), sebzeler, patates gibi yumrulu bitkiler, salça ve bahar elde etmek için çeşitli ağaç veya ağaççıklar (bahçe veya tarla halinde) yetiştirilir. Bunlara lif, boya ve yağ bitkileri de eklenir. Uzakdoğu hariç, çok kültürlü tarıma çoğu yerde hayvancılık da girer, yetiştirilen hayvanlar topluluğun iş, gübre ve besin ihtiyacını karşılar (değişik oranda). Bu hayvanların yem ihtiyacı da boş arazilerle veya ekim nöbetine göre yetiştirilen yem bitkileriyle karşılanır. Tropikal ülkelerin büyük bir kısmında, bitki örtüsü yakılarak elde edilen tarlalarda çeşitli bitkiler aynı tarlada yan yana ekilir; açılan hendeklerle akaçlama sağlanır; böylece toprağın alçak ve yüksek kısımlarından tam anlamıyle faydalanılır. Bununla beraber, mevsimlerin düzgün gitmesi veya nüfusun yoğunlaşması gibi sebeplerle toplulukta nispî bir yerleşme belirince, topraktan faydalanma da oturulan yer çevresinde tarla ve bahçe zıraatı şeklinde yoğunlaşır. Kıraçlaşanlar terk edilerek yenilerinin açıldığı uzak tarlalarda ise çoğu zaman ekim nöbetine yer verilir. Ilımlı iklimlerde, yiyecek ürün yetiştiren çok kültürlü tarımda, toprağın çeşitli kısımlarından faydalanmak ve iklimden doğan sakıncaları önlemek amacıyle ekim nöbeti sistemine eskiden beri yer verilir. Avrupa ve Akdeniz ülkelerinde iki veya üç yıllık devreler halinde tekrarlanan ekim nöbeti sistemi, bir kısım tarlaların otlak olarak bırakılmasına, bir kısmında tarla bitkisi yetiştirilirken bir kısmında yem bitkisi yetiştirilmesine imkân verir. Akdeniz çevresi ülkelerde ise aynı tarlada hem bağ veya meyve ağacı, hem de tahıl ve sebze yetiştirilebilmektedir. Bugün yiyecek ürün yetiştiren geleneksel çok kültürlü tarım bazı bölgelerde karakteristik işletme şekli olmakla beraber, daha verimli olan çok kültürlü tarım gelişmekte ve geniş alanlar kaplamaktadır. Bu çeşit tarım, ürünlerin piyasa ihtiyaç ve teşkilâtına sıkı sıkıya bağlılığını gerektirir. Buna karşılık sınaî ürünlere (gübre ve makine), kredi kuruluşlarına, ulaştırma araçlarına ve ilmî bir kadroya büyük ölçüde ihtiyaç gösterir. Bu çeşit çok kültürlü tarımın başlıca özelliği, ekilen alanların ve iş gücünün verimliliğini arttırmak için büyük ölçüde ilmî araştırmayı gerektirmesidir. Fakat bu takdirde işletmeye yatırılan sermayenin karşılığını alabilmek büyük masraflar ve çok sıkı bir muhasebeyi gerektirir. Geleneksel çok kültürlü tarımdan ticarî çok kültürlü tarıma tedricî geçiş çok zordur. İşletmeleri modernleştirmek ve ticarî amaçla çalışma düzenine sokma teşebbüsleri önce ürün çeşitlerinin aşırı derecede çoğalması gibi bir sonuç vermektedir (mahallî toprak ve iklim şartlarından faydalanılarak çeşitli sebze, patates ve tavuk yetiştirilmesi). Fakat eski çok kültürlü tarım geleneğinin sonucu olarak, çok küçük ve dağınık tarlalarda toprağın ve iş gücünün değerlendirilmesi, teknik gelişmeler için gerekli geliri sağlamakta çok yetersiz kalmaktadır. Bu yüzden en iyi elemanlar, geleneksel çok kültürlü tarım bölgelerinden başka yere göçmektedir. Ticarî amaçla çok kültürlü tarım bölgelerinde işletmenin genişlemesi, makineli tarımın gelişmesi dolayısıyle çalışma metotlarında meydana gelen değişiklikler, bazı hallerde, köy nüfusunun azalması, buna karşılık, teknik ve ticaret merkezi olmaya aday bazı köy ve kasabaların gelişmesine yol açmaktadır. Esasen çok kültürlü tarım sistemi de, pazar, arazi ve işletme tekniği şartlarına daha iyi uyabilmek için ancak bu takdirde sadeleşebilir. Fakat yeni ülkelerde yapılan tecrübeler, tek kültürlü tarıma varacak kadar ileri derecede bir sadeleşmenin sakıncalarını ortaya koydu. Bu yüzden çok kültürlü tarımın yerleştiği her yerde, zaman zaman doğan buhranlar korkusu ile tek kültürlü tarım gerilemektedir. Ticarî amaçla çok kültürlü tarımla tek yönlü tarım arasında bir tarım şekli olan *özel çok kültürlü tarım*, aynı tarım alanında, ardışık veya hem zaman olarak değişik meyve ve turfanda sebze yetiştirilmesine ve böylece pazar ve iklim şartlarından doğacak sakıncaların önlenmesine imkân vermektedir. Bu durumda, önemli derecede gelir sağlaması güven altına alabilmek için, işletmeleri orta büyüklükte tutmak ve buralarda nispeten yoğun bir nüfus barındırmak; sulama ve camekânda ürün yetiştirme gibi pahalı usullere (Aşağı Rhône ovasında, Sacrimento vâdisinde, Kaliforniya'da görülen sulama düzeni ve camekân içinde ürün yetiştirme, Hollanda ve Japonya'daki polderler); ileri derecede bir saklama ve satış teşkilâtına yer vermek gerekir.

◆ **Çoğu** sıf. ...ın büyük kısmı: *Çoğu insanlar.* ‖ Zf. Çok defa, ekseriya: *Çoğu subaylar gelir bu saatta buraya* (K. Tahir). ‖ *Çoğu zaman*, çok defa, genellikle.

◆ **Çokça** zf. ve sıf. Fazlaca, aşırı olarak: *Şarkısını çalmaya başladı. Ben bu şarkıyı kıraathanelerde çokça dinlediğim için âdeta geçmiştim* (Ahmed Rasim). *Çokça para verilirse Bakkal İsmail Efendi belki tabanca bile getirir* (K. Tahir).

◆ **Çok çok** zf. Olsa olsa, en fazla.

◆ **Çoklaşmak** dönşl. f. Çok hale gelmek. *Eşanl.* ÇOĞALMAK.

◆ **Çokluk** i. Çok olma hali, fazlalık: *Galiba günün cumartesiye rastlamasından ve Suriye ile Lübnan arasında hafta tatilini geçirmeğe gidenlerin çokluğundan* (R. H. Karay). ‖ Kalabalık, fazla: *Bildiğim şudur ki onlar bizden hayli çokluktur* (B. Felek). ‖ Çoğunluk, ekseriyet: *Her doğruyu söylemeğe gelmezmiş, birtakım doğruları yaymamak, çokluktan, kamudan gizlemek gerekirmiş* (N. Ataç). ‖ Zf. Ekseriya: *Birbirlerinden çokluk ayrılmazlardı* (Orhan Kemal). *Çokluk yanına uğramazdım* (S. F. Abasıyanık).

— Fels. Dünyada tek olarak düşünülen varlığa karşılık çeşitlilik gösteren her şey.

— Mat. *Bir cismin hareket çokluğu*, cismi meydana getiren maddesel noktaların hareket çoklukları bileşkesi. ‖ *Maddesel bir noktanın hareket çokluğu*, maddesel noktanın kütlesiyle hızının çarpımı. ‖ *Maddesel bir noktanın hareket çokluğu vektörü*, maddesel noktanın m kütlesiyle $\vec{V}$ hız vektörünün çarpımından elde edilen $m\vec{V}$ vektörü. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mat. Dinamikte, çeşitli kuvvetlerin etkisi altında bulunan maddesel bir sistem için, *hareket çokluğu* kavramı büyük bir önem taşır: ***Herhangi bir sabit eksen üzerine izdüşümü çıkarılan hareket çoklukları toplamının türevi, etki eden kuvvetlerin izdüşümleri toplamına eşittir*** (hareket çoklukları teoremi). *Sabit bir eksene göre alınan hareket çoklukları momentlerinin toplamının türevi, kuvvetlerin momentleri toplamına eşittir* (hareket çoklukları momentleri teoremi). Işık hızına yakın hızlarda, kütlenin hıza bağlı olarak göstereceği değişikliği hesaba katmak gerekir.

◆ **Çoktan** zf. Hayli zamandan beri, eskiden: *Çoktan bitmiş konuşacaklarımız. / Tekrar tekrar konuşalım* (B. Necatigil). *Köşk çoktan uyumuştu* (R. N. Güntekin). *İnkılâpçı Gençlik gazetesini çoktan beri okuduğum yoktu* (N. Ataç). [LM]

ÇOKAK, Akdeniz bölgesinin Adana bölümünde (Maraş ili, Andırın ilçesi) bucak; 3 762 nüf. 6 köy.

— *Bucak merkezi*, 688 nüf. Andırın'ın kuzeyinde bulunur ve ona 22 km'lik bozuk bir yol ile bağlıdır. (M)

ÇOKAL veya **ÇUKAL** i. (esk. türk. k.). *Esk.* Savaşlarda giyilen ve atlara konulan zırh. (M)

ÇOKAN (asıl adı **Mehmed Hanife),** kazak türk dili bilgini (Kökçedağ, Akmola 1837-?, 1865). Omsk askerî okulunu bitirince rus ordusunda görev aldı. Türk destanları üzerinde çalıştı. Kırgız'ların ünlü *Manas* destanını bilim dünyasına tanıttı. *Edige Bey ve Toktamış Han* destanını derledi. 1864'te Rusların Türkistan'ı istilâsı sırasında general Çernyaev'in yaveri oldu, kısa süre sonra görevinden ayrıldı. Kırgızlar arasında yerleşti. Ölümünün 40. yıldönümünde araştırmaları, yazı ve raporları Rus Coğrafya kurumunca toplanıp yayımlandı (1904). Tespit etiği *Edige Bey ve Toktamış Han* destanı P. M. Melioranskiy tarafından yayımlandı (1905). [M]

mareşal ÇOİBALSAN

ÇOKAYAKLILAR blş. çoğl. i. Eklem bacaklılar hayvan sınıfı.

— ANSİKL. *Çokayaklılar*, kırkayak ve çıyan gibi, her bir halkasında bir veya iki çift ayak bulunan, benzer halkalardan oluşmuş hayvanlardır. Hepsi karada yaşar ve trake solunumu yapar. Duyargaları bir çift, ağız parçaları çiğneyici, gözleri sade gözdür; bu özellikleri ile böceklere benzer. Bazılarında zehir çengelleri bulunur. Her halkasında bir veya iki çift ayak bulunmasına göre iki üst takıma ayrılır: *chilopoda* ve *chilognatha*. Çokayaklılar dünyanın her yerinde bulunur. En irilerine tropik ülkelerde rastlanır. Toprağın içinde veya yüzeyinde yaşar ve genellikle ışıktan kaçar. Belli başlı cinsleri *Çıyan (Scolopendra), lithobius, geophilus, scutigera, kırkayak (iulus), glomeris*. (L)

Çok Bilen Çok Yanılır, Recaizade Mahmud Ekrem'in dört tiyatro eserinden biri; 1874'te yazıldığı sanılan eser, 1914'te basıldı; 1941 ve 1961 yıllarında yeni harflerle de yayımlandı. Konusunu Binbir Gün hikâyelerinin «Musullu Fazlullah» bölümünden aldığını belirten yazar, dört perdelik oyununda Halep valisinin oğluyle Maraş kaymakamının kızının evlenmelerini anlatır. Bu evliliğe engel olmak isteyen kadı Azmi Efendinin oyunları boşa gidince Lütfiye, çok çirkin bir kızla evlenmek üzere kadıyı karısından boşatacak bir oyun düzenleyerek öcünü alır. Recaizade'nin ölümünden sonra oğlunun yayımlattığı bu eser, sahne tekniğinin sağlamlığı ve konuşmaların canlılığı ile dikkat çekicidir. Kötünün cezasını bulması ve eserin sonunda ana fikrinin açıklanması gibi özellikler, ilk tiyatro eserlerimizin ortak niteliklerindendir. (M)

ÇOKÇULUK i. Felsefe, din ve siyasette, bir tek ilkeye veya gerçeğe bağlı olmama durumu; farklı ilke ve gerçeklerin bulunuşu: *Eğitimde çokçuluk. (Eşanl.* PLÜRALİZM. Fr. *Pluralisme.)* ‖ Çeşitliliği ve farklılığı savunan ve bunların bir arada bulunması gerektiğini ileri süren görüş.

— Fels. Çeşitli ve farklı ferdî varlıkları incelemek amacını güderek evrensel kanunların ve birliğin araştırılmasını bir yana bırakmış olan doktrin. (Herbart, Renouvier ve W. James'in sistemlerini belirtmek için kullanılır.) ‖ Dünya sisteminde, tek'e ve sürekliye nispetle farklılığın ve süreksizliğin ağır bastığını ileri süren yazar J.-H. Rosny'nin görüşü.

◆ **Çokçu** i. ve sıf. Çokluğu benimseyen. ‖ Çokçulukla ilintili olan. (L)

ÇOKER (Adnan), türk ressamı (İstanbul

Foto. Paris, S.S.C.B. Tanıtma bürosu (LAROUSSE)

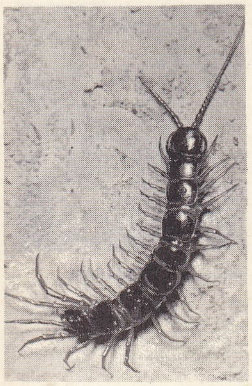

çokayaklı

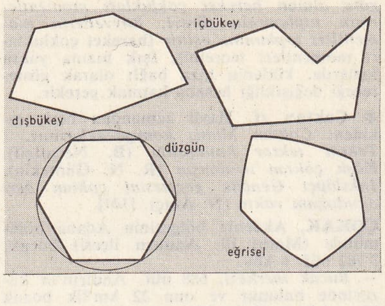

çokgenler (mat.)

1928). İstanbul Güzel Sanatlar akademisinde Zeki Kocamemi atelyesinde çalıştı. Sonra Paris'e gitti, André Lhote ve Henri Goetz yönetimlerinde çalıştı (1956-1960). Dönüşünde akademiye asistan, dört yıl sonra da öğretim üyesi oldu. Eserleri Türkiye'nin katıldığı milletlerarası sergi ve biennallerde yer aldı (Viyana «Modern Türkische Grafik», Paris «Modern Sanat müzesinde Çağdaş Türk Sanatı sergisi», «Sao-Paulo Biennali» v.d.). Türkiye'de de özel sergiler açtı. Bir ara Salzburg'ta Emilio Vedova ile çalıştı. 1968 Yılına kadar genel eğilimi, geniş dalgalar halinde renk lekelerini ayarlamak, onlara lirik bir anlatım karakteri vermek oldu. Bu eğilim Avrupa'da doğmuş olan *tachisme («lekecilik»)* akımına uygundur. (M)

ÇOKGEN bļş. i. (*çok* ve *-gen*'den). Mat. *Yeni.* Her yandan doğrularla çevrilmiş düzlem parçası. *Esk.* Mudalla: *En basit çokgen üçgendir.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Düzgün çokgen,* açıları ve kenarları eşit olan çokgen: *Her düzgün çokgenin içine ve dışına birer çember çizilebilir.* ‖ *Düzlem çokgen,* bir düzlem üzerinde bulunan çokgen. ‖ *İçbükey* (veya *konveks*) *çokgen,* kenarlarından birini taşıyan her doğruya göre tamamen bir yanda kalan çokgen. (İçbükey olmayan çokgen dışbükey veya konkavdır). ‖ *Küresel üçgen,* büyük çember yaylarıyle sınırlanan küre yüzeyi parçası. ‖ *Yıldız çokgen,* düzgün dışbükey çokgen. ‖ *Uzay* (veya *aykırı*) *çokgen,* bütünüyle bir düzlemde bulunmayan çokgen.

— İstat. *Frekanslar çokgeni* veya *mevcutlar çokgeni,* histogramların sınıf aralıklarının orta noktalarını birleştirmekle elde edilen diyagramlar. (Frekanslar çokgeni dağılmanın genel gidişini gösteren bir kırık çizgi şeklindedir. Sınıf aralıklarının gittikçe küçülmesiyle, kırık çizginin limit bir frekans eğrisi olur.)

— Mim. *Çokgen piramitçik,* bir kubbenin tepesini süsleyen, tabanı, çokgen piramit biçiminde mimarî unsur.

— ANSİKL. Mat. Bir *çokgen*'de kenar sayısı kadar köşe vardır. *n* kenarlı bir çokgenin iç açıları toplamı 2 (*n*-2) dik açıdır. Benzer iki çokgenin açıları eşit ve bu eşit açılar karşısındaki kenarları orantılıdır. Bir düzlem üzerinde duran bir cismin ağırlık merkezinden geçen düşey, dayanma çokgeni içine düşerse bu cisim dengededir.

◆ **Çokgensel** sıf. *Yeni.* Çokgenle ilgili. Çok kenarı olan. ‖ Tabanı çokgen olan bir çok yüzlü için kullanılır. ‖ *Çokgensel çevre,* başlangıcından bitimine giden belirli bir yönde çizildiği var sayılan çokgensel çizgi. ‖ *Çokgensel çizgi,* doğru parçalarından meydana gelen çizgi. *Eşanl.* KIRIK ÇİZGİ.

ÇOKHÜCRELİLER bļş. çoğl. i. Biyol. Çok hücreli hayvanlar.

— ANSİKL. *Çokhücreliler,* birhücrelilerden başka bütün hayvanları kapsar. Bunlar, çeşitli görevleri yapmağa elverişli değişik tipte ve çok sayıda hücrelerden yapılmıştır. Çokhücrelilerin hücreleri bağımlıdır, birbirlerinden ayrılırlarsa ölürler. Hücrelerin çokluğu ve özel görevli oluşu yüzünden bir işbirliğine ihtiyaç vardır. Bu işbirliğini, merkezi vücudun belli bir bölgesinde, yani başta bulunan sinir sistemi sağlar.

Çokhücreliler ikiblastlılar ve üçblastlılar diye iki kısma ayrılır. İkiblastlılar yalnız iki kat deriden (dışderi, içderi) meydana gelir; süngerlerle selentereler bu kısma girer. Üçblastlılar üç kat deriden (dışderi, ortaderi, içderi) meydana gelir; geri kalan bütün çokhücreliler bu kısma girer. (L)

ÇOKKILLILAR bļş. çoğl. i. Halkalı solucanlar şubesinden hayvan sınıfı. Denizde yaşayan çok kıllı hayvanları kapsar.

— ANSİKL. Çokkıllı halkalı solucanların başında pek çok organ bulunur (gözler, dokunaçlar, hortum, çeneler v.b.); baştan sonra, hepsi birbirine benzeyen, çok sayıda sert kıllı, küreğimsi uzantılar taşıyan halkalar gelir. Bu solucanların bir kısmı serbest yaşar (*nereis, nepthys*), yüzebilir, sürünerek hareket edebilir, kuma gömülebilir. Diğer kısmı ise yerleşiktir; kendi yaptıkları boruların içinde (*spirographis, serpula*) veya kuma gömülü olarak (*arenicola*) yaşar; yerleşik türlerin çoğunda güzel sorguç şeklinde solungaçlar bulunur. Çokkıllıların üremesi çok çeşitlidir: bir kısmı parçalara bölünerek çoğalır; diğer bir kısmında arka taraf özel bir şekil alır; eşeylik kazanır, ana gövdeden ayrılır, döllenmek üzere ayın belirli zamanlarında su yüzeyine çıkar. Çokkıllıların daima yüzebilen kurtçukları iki sıra kirpikli bir topaca benzer; yumuşakçaların kurtçuğuna benzeyen bu yavru kurtlara *trokofor* denir. (L)

ÇOKÖNDİŞLİLER bļş. çoğl. i. Keseli hayvanlar alt takımı. Keselisansargiller, keselisıçangiller, keseli porsukgiller ve keseliköstebekgiller familyalarına ayrılır. (Bunların beslenme tarzı böcekçil, etçil veya hepçildir. Hepsinde çok sayıda kesici diş, her iki çenede köpek dişleri ve keskin azı dişleri bulunur [msl. *opossum*]). [L]

ÇOKRAMAK geçz. f.(esk. türk. k.). *Mah.* [Tencere için] Fıkır fıkır kaynamak. (Bolu, Bursa).

◆ **Çokragan** i. Suyu bol olan kaynak. (M)

ÇOKSAÇAKLI balık bļş. i. Zool. Saçakyüzgeçliler grubundan balık. Orta Afrika ırmaklarında yaşar. Çoksaçaklı balıklar silindirimsi uzun gövdeli balıklardır. Sırt yüzgeçleri çok, anus yüzgeçleri iyice geride, göğüs yüzgeçleri çomaksı bir sapın ucunda bulunur. Üzeri mineli pullarla kaplıdır. (L)

ÇOKSAMAK geçl. f. (*çok*'tan *çok-sa-mak*). Bir şeyi esirgemek, çok görmek.

◆ **Çoksanmak** edilg. f. Esirgenmek, çok görülmek. (M)

ÇOKUE i. Leng. Angola'da konusulan bantu dili. (L)

ÇOLA, eski çağlarda Dekkan'da (Tiruçirapalli ve Tanjore bölgesi) saltanat sürmüş bir hanedanın adı. Çola kralları VII. yy.da 888-889'da Pallava'larla yaptıkları savaşı kazandıktan sonra tarihte anılmağa başlar. Pandiya'ların iktidarı aldıkları 1279 tarihine kadar üstünlüklerini elde tuttular. Çola'lardan kalan anıtların en ünlüsü Tanjore'deki «Vimana» tapınağıdır. (L)

ÇOLAK sıf. Bir eli veya kolu sakat olan: *Arabacı bile ne topal, ne çolak, ne kördü* (S. F. Abasıyanık). *Ve o ahidnameyi yazmış olan Mansur İbn-i İkrime'nin eli kuruyup çolak olmuştu* (Cevdet Paşa).

◆ **Çolaklık** i. Çolak olma hali. (M)

ÇOLAKLI, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde (Malatya ili, merkez ilçesi) bucak; 9 620 nüf.; 19 köy.

— *Bucak merkezi* (esk. İspendere), 331 nüf. Malatya'nın doğusunda; yüksl. 1 050 m. (M)

ÇOLAK MÜMİN, türk güreşçisi (Kavala 1873-öl. 1915). Bir kolunun sakatlığı yüzünden «Çolak» diye anıldığı gibi medreseden yetiştiği için «Çolak Molla» diye de tanınır. Çelimsizliğine rağmen zekâ ve tekniğiyle ün kazandı; Adalı Halil'i üç defa yenerek dikkati çekti. (M)

ÇO LON, Vietnam'da (Güney Vietnam) şehir, Saygon ırmağının kolu. Çin arroyo'sunun sol kıyısında, Saygon şehrine 5 km; 230 000 nüf. Ço Lon, Koçinçin ile Kamboç'un ticaret ve pirinç fabrikaları merkezidir. Bu faaliyet 1778'de şehri kuran ve bugün 120 000 kişi kadar olan Çinlilerin elindedir. İşçi bolluğu ile Ço Lon'un Saygon limanına iki kanal ve bir demiryoluyle bağlı olması, kimya (sabun, gliserin ve stearin imalâtı) ve metalürji (alüminyum; bakır ve pirinç haddehaneleri) sanayiinin kurulmasına yol açtı. (L)

ÇOLPA sıf. (fars *çolâhe-pā,* sakat ayak-lı'dan *çolpa*). *Esk.* Bir ayağı sakat olan. ‖ Yürürken ve atlarken sol ayağıyle hareket başlayan (at). ‖ Eğri ayaklı. ‖ Bacağı kirli. ‖ *Mec.* Eli işe yatkın olmayan, beceriksiz: *Yıkmak insanlara yapmak gibi kıymet mi verir? / Onu en çolpa herifler de, emin ol becerir* (M. Â. Ersoy).

◆ **Çolpalık** i. Acemilik, beceriksizlik. (M)

ÇOLPAN veya **ÇULPAN** i. Astron. Bk. VENÜS. (M)

ÇOLPAN (Abdülhamid Süleyman), özbek şairi (Andican, Fergana 1898-?, 1938). Klasik medrese öğrenimi gördü. Hemen bütün türk lehçeleri ve edebiyatları üzerinde geniş bilgisi vardı. Türkiye Türkçesiyle yazdığı şiirleri bugünkü özbek dili ve edebiyatının gelişmesinde büyük ölçüde etkili oldu. Türkiye Türkistan'ın bağımsızlığa kavuşması için çalıştı; bu yüzden sovyet yöneticileri tarafından tutuklandı, Moskova'ya gönderildi. Şiirlerinde halkının dertlerini, bağımsızlık ve kurtuluş isteklerini dile getirdi. Şiirlerinden bazıları türkü olarak yayıldı. Bazı rus yazarlarının eserlerini, Hint şairi Tagore'un şiirlerini ve *Hamlet*'i Özbek Türkçesine çevirdi. Şiirlerini, *Uyganış* (1924), *Bulaklar* (1924), *Tan Sırları* (1926) adlı kitaplarda topladı. Ayrıca *Yarkın Ay* ve *Halil Fereng* adlı iki de piyesi vardır. (M)

ÇOLUK i. [yalnız *çoluk çocuk* sözünde geçer]. *Çoluk çocuk:* Bütün ev halkı: *Hani ev bark? Hani çoluk çocuk* (C. S. Tarancı). *Evdekiler o gün yine çoluk çocuk bir yere davetliydiler* (R. N. Güntekin). ‖ İçinde çocukların da bulunduğu kalabalık: *Bütün köylüler, kadın erkek, çoluk çocuk meydanlığa toplanmışlardı* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Çoluk çocuk, kadın erkek oralardan koşup geldiler, bir otomobille bir de araba geldi, bizi şehre taşıdı* (N. Ataç). ‖ Sözleri geçmeyecek kadar küçük, sayılmayan kişiler: *Çoluk çocuk onlar, sözlerine bakılır mı?*

— ÇEŞ. DEY. *Çoluk çocuk sahibi,* ailesi olan: *Fakat çoluk çocuk sahibi bir adamsın, acırım* (H. E. Adıvar). ‖ *Çoluğa çocuğa karışmak,* evlenmek ve çocukları olmak: *O vakit hanyayı konyayı öğrenir! Bir kere çoluk çocuğa karışmaya görsün* (Ahmed Rasim). [M]

ÇOLUM veya **ÇOLUN** i. Balıkç. *Mah.* Ağ kepçe. (Bağviran, Kızılcahamam). [M]

ÇOMAK i. (esk. türk. *çommak,* saplamak'-tan *çom-ak*). Kısa değnek.

— Folk. *Çelik çomak.* Bk. ÇELİK. (M)

ÇOMAK, X.-XI. yy.larda Uygurlar ile müslüman olmayan Türklerin islâmlara verdikleri ad. (Milliyeti ne olursa olsun islâmlara «müslüman adam» anlamına bu çağda *Çomak eri* denirdi.)

◆ **Çomakdar** bļş. i. Memlûklerde, alay ve tören günlerinde hükümdarların sağ yanında yürüyen ve ellerinde çomak taşıyan küçük rütbeli köle. (Çomakdarlar gösterişli ve yakışıklı olurlardı. Yaldızlı ve başı topuzlu çomakları, omuzlarına doğru kalkık olarak tutarlardı. Görevleri bakımından Osmanlı devletindeki Divanı Hümayun çavuşlarına benzerler.) [M]

ÇOMAKGÖZ bļş. i. Bir böceğin bileşik gözünü (petekgöz) meydana getiren basit gözlerin her biri. (Her çomakgözde, altında billûrsu koni bulunan bir diyoptrik dış kısım ile görüntü algılayan bir iç kısım vardır.) [L]

ÇOMAR i. İri köpek, çoban köpeği: *Biraz sonra derin derin bir çomar havlaması oldu* (B. Felek).

— ANSİKL. Zootekn. *Çomar,* kaba yapılı, gövdesi yere yakın, bacakları sinirli ve güçlü bir köpektir. Evlere ve sürülere bekçilik eder. (M)

ÇOMBE (Moiz), kongolu siyaset adamı (Musumba 1919-Cezayir 1969). Avrupa'da öğrenim yaptıktan sonra, 1951'de Katanga Eyalet meclisi üyesi oldu. 11 Temmuz 1960'ta Katanga'nın bağımsızlığını ilân etti ve Kongo Birleşik devletlerinin kurulmasına çalıştı. Conakat partisinin kurucusu (1959) ve Katanga cumhuriyetinin başkanı (8 ağustos) olarak Lumumba'ya şiddetle karşı çıktı ve

Foto. Noailles (LAROUSSE)

onu öldürttü, ülkenin birliğini sağlamak isteyen Birleşmiş milletlerden ayrıldı (ocak 1961). Fakat, 1963 ocağında, Katanga'yı, Kongo'dan ayırma siyasetinden vazgeçmek zorunda kaldı. 1964'te, Adula'nın yerine, Kongo hükûmetinin başına geçti. Temmuz 1960 ile ocak 1963 arasında Kongo'daki bölünme hareketini körükledi. Bir süre İspanya'da sürgünde kaldıktan sonra, temmuz 1964'te başbakan oldu. Çok şiddetli öfkelere yol açan iktidara geçişi, Lumumba'nın düşüncelerine dayanan Kongo ayaklanmasını kolaylaştırdı. Bununla birlikte, Çombe «Kongo Millî konvansiyonu»na dayanarak marttan mayısa kadar süren 1965 seçimlerinde başarı sağladı. Onun büyük bir güç kazanmasından tedirgin olan cumhurbaşkanı, ekim 1965'te başbakanlığına son verdi. 1966'da Çombe'nin milletvekilliği de elinden alındı ve 13 mart 1967'de Kinşasa askerî mahkemesince gıyaben ölüm cezasına çarptırıldı. İspanyol topraklarına sığındı. Temmuzda uçağı Cezayir üzerinden geçerken çevrildi ise de, siyasî suçlu olarak Kinşasa'ya geri gönderilmeyerek tutuklandı ve orada öldü (29 haziran 1969). [L]

ÇOMOLUNGMA, yeryüzünün en yüksek yeri olan Everest tepesine tibetlilerin verdiği ad. (L)

ÇOMOMLHARİ. Bk. ÇAMALHARİ.

ÇON ALAY. Esk. coğ. Orta Asya'da Fergana bölgesinde arkeolojik yer. Burada birçok kurgan vardır. Kurganlar M.Ö. IV. yy.dan, M.Ö. I. yy.ın yarısına kadar devam eden bir kültürün varlığını gösterir, Bu kurganlarda ele geçen buluntular, Çin ve Ordos'da ele geçen buluntulara yakın benzerlik gösterir. Son zamanlarda yapılan rus kazıları bu konuda çok şey öğretmiştir. Çon Alay bölgesindeki Daraut kurganında, bu çağı karakterize edebilecek bazı çanak ve çömlek parçaları, kurgan mezarlarında ise bronz kutu ve ok uçlarına rastlanmıştır. (M)

ÇONCU veya **ÇUNCU** veya **ÇUNGCU,** Kore'de (Güney Kore) şehir, Han vâdisinde, Seul'un güneydoğusunda; 64 500 nüf. Besin sanayiinin kuruldüğu tarım pazarı. Dokuma sanayii. — Kore'de (Kuzey Kore) şehir, Sinuycu'nun güneydoğusunda; 18 600 nüf. (L)

ÇONG i. Tibetlilerin pirinçten yaptıkları içki. (L)

ÇONGCİN veya **ÇUNGCİN,** Kore'de (Kuzey Kore) şehir, Japon denizi kıyısında, Vladivostok'un güneybatısında; 184 300 nüf. Dökme demir ve çelik üreten metalürji sanayii, balık konserveciliği ve pamuklu kumaş ile ülkenin iç kısmındaki dağlardan gelen odun ihracatı limanın başlıca faaliyetini meydana getirir. (L)

ÇO OYU, Orta Himalaya'da dağ, Everest'in batısında; 8 154 m. Dağa ilk olarak 19 ekim 1954'te Avusturya heyeti (sefer başkanı H. Tichy ve Sepp Jöchler ile Şerpa kabilesinden Pasang Dava) tırmandı, 1959'da milletlerarası bir kadın topluluğu, tırmanışı başaramadı: fransız Claude Kogan, belçikalı Claudine Van der Stratten ve Şerpa kabilesinden iki rehber öldüler. (L)

ÇOPRA i. Balık kılçığı. || Sık çalılık veya sazlık.
— Zool. Kemikli balık. Tatlı suda yaşar. Gövdesi uzun, ağzı bıyıklıdır. (Çopragillerden.) Bk. ANSİKL.
— ANSİKL. Zool. Çopralarda vücut oldukça uzundur. Ağız çevresinde pek çok bıyık vardır. Solungaçları solunum için yetersiz olduğundan hava yutmak için zaman zaman su yüzüne çıkar. Bu balıkların tuhaf bir niteliği de bir çeşit ıslık çalmasıdır. Avrupa'da üç çeşit çopra vardır:

1. Bıyıklı çopranın *(Cobitis barbatula)* altı tane bıyığı vardır (dördü üst dudakta, ikisi ağzın iki yanında). Boyu 10-15 sm'dir. Gövdesi siyahla karışık kül rengi, karın kısmı sarımsı, eti çok lezzetlidir. **2.** Taş ısıran veya dikenli çopranın *(C. toenia)* arka tarafı iyice yassıdır. Üst dudağında altı tane bıyık ve gözünün üst kısmında bir diken vardır. Boyu 8-12 sm'yi bulur. Rengi çeşitli ve eti daha az lezzetlidir. **3.** Balçıkyiyen'e *(C. fossilis), misgurnus* da denir. Boyu 15-20 sm'yi bulur. Ağzında altı tane bıyık vardır. Böğründe iki tane uzun ve siyahımsı çizgi bulunur.

Türkiye'de rastlanan türleri: taşısıran *(C. taeina)* Batı ve Orta Anadolu sularında; *C. siplicispina* Sakarya'da; *C. bilseli* Beyşehir; *C. aurata* Akgöl ve Ereğli sularında bulunur. (LM)

ÇOPRAGİLLER çoğl. i. Tatlı suda yaşayan kemikli balık familyası. Sazangillere yakın ve onlar gibi çeneleri dişsizdir. Uzun gövdeleri ve bıyıklarının sıklığıyla kolayca tanınır. Kemikdestekliikeseliler takımından. (L)

ÇOPUL i. *Mah.* Bostan sulamak üzere içinde yağmur suyu biriktirilen çukur. (Divriği, Örencik, Siverek.) [M]

ÇOPUR sıf. Yüzü çiçek hastalığından kalma küçük yara izleri taşıyan [kimse]: *Bugünlerde o çopur karıyı nikâh ederse, ben de hiç şaşmam dedi* (H. E. Adıvar). *Yalnız burnu ile gözleri görünüyor, çopur bir mendebur...* (Ahmed Rasim).
— Dil bil. Bazı halk ağızlarında *çapar* biçimi kullanılır. Bk. ÇAPAR.
— Zool. *Esk.* Bir çeşit geyik. || Benekli antilop. (M)

ÇOR i. (esk türk. k.). *Halk dili.* Hastalık, dert. || Bir çeşit hayvan hastalığı, sığır vebası. || Ağaçlarda görülen bir hastalık.
— Mit. Altay Türklerinin şamanlarına göre insan bedeninin dışında, ama yine insanla beraber bulunan kötü ruh. (Bu bir tür cin demektir. Halen Anadolu'nun bazı yerlerinde *çor vurdu* sözü, cin çarptı ve hastalandı anlamında kullanılır.) [M]

ÇORABAŞ bls. i. Türk mit. Altay Türklerinde şaman dualarında anılan bir cin. Doksan koyun derisinden kürkü, seksen koyun derisinden külâhı olduğuna inanılır. (M)

ÇORA BATIR, Kazan kahramanlarından (öl. 1546). Çora Batır destanına göre Kırım hanının adamlarından Narik'in oğlu. Babasına hakaret eden Ahtacı Ali Beyi öldürerek Kazan'a kaçtı. Rus çarına bağlı yerli kazan partisini tuttu. Bağımsızlık taraflısı olan kırımlı Safa Giray'ın Kazan'dan kovulmasında önemli rol oynadı (1532). Kazan beylerinden Pulat Bey, ikinci defa han olan Safa Giray'ı Kazan'dan attırmak için Çora Batır'ı Moskova'ya gönderdi. Safa Giray Han 1546'da Kırım partisine karşı olan ayaklanma sonucunda Kazan'dan kaçtı ise de bir süre sonra üçüncü defa Kazan hanı oldu. Çora Batır, Kadiş Bey ile birlikte Moskova'ya kaçarken yakalandı; Safa Giray'ın buyruğuyle öldürüldü (16 ağustos 1546). Ruslar tarafından öldürüldüğü veya kırklara karışarak kaybolduğu şeklinde çeşitli söylentiler vardır. (M)

ÇORAK sıf. (fars. *şûrek,* tuzlu yer'den). [Toprak için] Verimli olmayan, bitki yetiştirmeğe elverişli olmayan: *Kanınla çorak kumlukları sularken ekmeğini alnının terine batırır yer, yine düşman karşısına yaralarınla beraber her yerde bir istihkâm gibi çıkarsın* (A. H. Müftüoğlu). *Çorak toprak.* || [Su için] Acı, içilmez. || Bir çeşit killi toprak. || Toprağın üzerinde biriken potaslı tuz.

◆ **Çoraklaşmak** dönşl. f. [Toprak için] Verimsiz hale gelmek, suyu çekilmek.

◆ **Çoraklık** i. [Toprak için] Verimsizlik: *Bu iklimin çoraklığı, ruhlarını kurutmuştur* (Y. K. Karaosmanoğlu). || [Su için] Acılık. (M)

ÇORAP i. (fars. *küreb*> ar. *cûrab*'dan). Ayağa giyilen örme giyecek: *Çoraba pek güzel «ayakdiven» diyebilirdik* (Ömer Seyfeddin). *Her iki ihtiyar, çoraplarını çıkarıp ayaklarına nalın giymişler, teneke ibrikleriyle aptest almaya gitmişlerdi* (Sabahattin Ali). *Yün çorap. İpek çorap.* (Bk. ANSİKL.) || *Çorap bağı,* uzun çorapların düşmemesi için bacağa takılan bağ. || *Çorap makinesi,* çorap örmek için kullanılan dokuma makinesi. || *Çorap şişi,* çorap örülen kısa, ince şiş. || *Dikişsiz çorap,* özel bir tezgâhta yekpare olarak dokunmuş kadın çorabı. || *Desenli çorap,* örgüsü desenli veya üstü işli çorap, ağ çorap. || *File çorap,* ajurlu kadın çorabı. || *Kaçmaz çorap,* bir yerinde bir delik açıldığı veya bir ilmiği koptuğu zaman sökülüvermeyen kadın çorabı. || *Kadın çorabı,* bacağın biçimini tam olarak alan ince kadın çorabı. || *Varis çorabı,* varisli veya varis olması ihtimali bulunan bacaklarda toplardamarın genişlemesini önleyecek biçimde yapılmış, dokusunda lastik veya naylon bulunan sıkı çorap.
— ÇEŞ. DEY. *Çorabı kaçmak,* çoraptan uzunlamasına örgü seyrelmek. || *Çorap söküğü gibi gitmek* (veya *arkası çorap söküğü gibi gelmek),* başlayan bir şeyin arkası kolayca devam etmek. || *Arap çorap.* (Bk. ARAP.) || *(Birinin) Başına çorap örmek,* birine kötülük etmek, başına bir iş açmak.
— ANSİKL. *Çoraplar'*ı eskiden giyilmekte

çorap

Ankara yöresi

Konya yöresi

Tokat yöresi

Kars yöresi

olan poturun, ayakları da içine alan bir devamı gibi değil de, poturdan ayrı bir giyim eşyası olarak yapmanın ilk defa XVI. yy.da İspanya'da düşünüldüğü sanılır. William Lee veya Lea adlı bir ingiliz ise çorap makinesini bularak çorap yapımında devrim yaptı; Sully'nin çağrısıyle Fransa'ya gelerek, imalâthanesini Rouen'da kurdu (1609). Ölümünden sonra, işçileri İngiltere'ye döndüler ve böylece de İngiltere, makinenin özellikleri Jean Hindret tarafından öğrenilinceye kadar makine yapımının tekelini elinde tuttu. Jean Hindret 1656'da bir şirket kurdu. Öte yandan Fournier de Lyon'da ipek çorap yapımına başlamıştı. Bundan sonra yün, keten ve XVII.yy.ın yarısından itibaren pamuk, 1943'ten itibaren de naylon v.b. ipliğinden çoraplar yapılmağa başlandı.

● Türkler çoraplarını elde ve beş şiş ile örüyorlardı. Örgü malzemesi olarak, yün, iplik, tiftik ve ibrişim inceliğinde ipek kullanırlardı. Bölgelere göre çeşitli özellikler gösteren bu çoraplar el dokuması sanatının en güzel örneklerini vermiştir. Anadolu çorapları sadece dokunduğu malzeme bakımından değil, motifleri, renkleri ve bu renk ve motiflerin temsil ettiği anlamlar bakımından da büyük özellik ve önem taşıyordu. Çoraplara örülen her motifin bir ayrı anlamı vardı. Bu motiflere bakarak onu giyen hakkında bilgi edinmek mümkündü. Renkli motiflerle süslü çorapları kadınlar kadar erkekler de giyerdi ve pazar yerine inmiş bir erkeğin çorap motiflerinden onun dağlı mı, ova köyünden mi, bekâr mı, evli mi, köyün büyük ağası mı, küçük ağası mı olduğunu çıkarmak mümkündü. Çoraplarda kullanılan motiflerin adları vardı: *Sarhoş yolu şaşırdı, âşık yolu, mektepli kızlar* v.b. Bir erkeğe ilgisini belli etmek isteyen kız, duygularını bu motiflerden birini kullanarak dile getirir ve o çorabı hediye ederdi. İplikleri kök boyalarla boyanan ve evlerde bükülen Anadolu halk çoraplarından derlenmiş zengin örnekler çeşitli etnoğrafya müzelerinde (Ankara, Bergama, İstanbul), İstanbul Resim ve Heykel müzesinde (Kenan Özbel armağanı) ve özel koleksiyonlarda vardır.

Bugün Anadolu'da da el örgüsü çoraplar ortadan kalkmakta, yerini makine çoraplarına bırakmaktadır. Son yıllarda çorap yapımcıları, çeşitli modalar sonucu, naylondan, pamuktan, yünden, ağ örülü renkli (dantel çorap, file çorap v.b.) birçok fantezi çorap modellerini piyasaya sürdüler. Bazı tür çoraplar, lâstik kenarları veya aynı dokumadan bir sliple uzatılmaları sayesinde jartiyersiz giyilebilir. Bu yeni yapım tarzını, durumlarını büyüklerden daha kolay değiştirebilen küçük veya orta işletmeler de benimsedi.

◆ **Çorapçı** i. Çorap ören veya satan kimse.

◆ **Çoraplı** sıf. Ayağında çorap olan.

◆ **Çorapsız** sıf. Çorap giymemiş: *Bacaklarının dizlerine kadar meydanda, çorapsız, hattâ terliksiz oluşundan mahçup değildi* (R.H. Karay). [ML]

— Din tar. Hıristiyanlıkta Azize Teresa'nın reformunu uygulayan ayaklarına sadece sandal giyen *çorapsız keşişler* || İspanya'da tarikat kurallarına sıkı sıkıya bağlı fransisken keşişleri. (İtalya'da *ıslahatçı* diye adlandırılan keşişlerden, bu nitelikleriyle ayırt edilirlerdi.) [ML]

ÇORBA i. (fars. *şurba*, kaynamış et suyu'ndan). Yemeğin başında verilen ve kaşıkla içilen sulu, sıcak yiyecek: *Biz çorbayı ayırdık. Ötekiler genel kâseden yerlerken, ben de önümdeki özel kâsecikten yiyordum* (B. Felek). *Sebze çorbası. Düğün çorbası.* (Bk. ANSİKL.) || *Hazır çorba*, suyu alınarak hap veya toz haline getirilmiş çorba. Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Çorba gibi*, çok karışık, içinden çıkılması imkânsız. Çok sulu. || *Çorbada (aşta) tuzu (maydanozu) bulunmak (olmak).* [Bk. AŞ.] || *Çorbası tütmek*, rahatı ve sağlığı yerinde olmak: *Her barınacak, her çorbası tüten, her sobası yanan evde bir kederin, bir bilinmez yaranın korkusu görülür* (S. F. Abasıyanık). || *Çorbaya dönmek*, [iş için] karışmak.

— ANSİKL. Lezzetli *çorbalar* et suyu, tavuk suyu veya balık suyuna diğer yiyecekler katılarak hazırlanır. Sade suya yapılan çorbalara yumurtalı, limonlu veya sütlü, unlu, yoğurtlu terbiye yapılırsa lezzetleri artar. Çeşitli yiyeceklerden yararlanarak miyaneli, taneli ve ezme çorbalar hazırlanır. İçine katılan yiyeceklere göre de adlandırılır: *Sebze çorbası, şehriye çorbası, domatesli pirinç çorbası, tavuk çorbası, balık çorbası, yoğurt çorbası* v.b. Avrupalılar öğle yemeğinde çorba içmezler. Türkiye'de köylerde sabahleyin de çorba içilir. Fransızlar «çorba aile yemeği sembolüdür» derler. Türkiye'de «sıcak bir çorba içmeye buyurun» sözü ünlüdür. Serin veya soğuk havalarda sıcak içilen çorbanın sindirime olumlu etkisi vardır. Mide özsularını harekete getirerek, sindirimi kolaylaştırır.

● *Hazır çorbalar*'ın kalitesi her şeyden önce suyunun alınması sırasında gösterilen titizliğe, değişik safhalarda uygulanan kontrola, kısası yapım sırasında asıl niteliklerinin korunmasına bağlıdır. Yapımcılar arasında varılmış bir anlaşma, hazır çorbalarda kullanılacak maddelerin (et, balık, sebze, un, sütlü ve yağlı maddeler, salçalar) nitelik ve niceliğini belirler.

◆ **Çorbalık** sıf. Çorba yapmada kullanılan [yiyecek]: *Çorbalık bulgur.* || **1.** İçine çorba konulan kap: *Saplı çorbalık.* (M)

ÇORBACI i. *Halk dili.* Hıristiyan ileri gelenlerine verilen ad: *Darıca Rumlarından iki Rumun katli ve Kartal'ın Paşa köyünden Stelianos çorbacının dağa kaldırılarak fidye-i necat ahz ü talebi...* (Atatürk). || Tayfaların gemi sahibine hitap şekillerinden biri. || *Argo.* Patron.

— Tar. XVIII.yy. sonlarında Bulgaristan'da görülmeğe başlanan tefeci ve tacirlere verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. Osmanlı askerî teşkilâtında bölük kumandanlığı derecesinde bir rütbe. || Acemi oğlanlar ile Yeniçeri bölükleri kumandanlarına verilen unvan. (Bk. ANSİKL.) || *Çorbacı üsküfü*, Yeniçeri ocağında subay çorbacıların başlarına giydikleri çeşitli başlıklardan birine verilen ad. (Yayabaşı keçesi veya çorbacı keçesi de denirdi.) || *Çorbacı yamağı*, Yeniçeri ocağının küçük rütbeli subaylarından birine verilen ad. (Kalın bükülmüş astara çapraz bir şekilde dolanmak suretiyle külâh biçiminde bir başlık ile, kırmızı abdestlik, yemeni, şalvar ve mintan giyerlerdi). || *Çorbayı içmek*, (Kapıkulu askeri için) ulûfe zamanı dağıtılan yemeği itirazsız yemek. (Üç ayda bir, ulûfe verileceği zaman saraydan yemek de çıkardı. Askerin yemeği yemesi itaatli ve memnun olduğunu, yememesi ise isyan çıkaracağına işaretti.)

— ANSİKL. Tar. *Çorbacılar* türk makamlarıyle işbirliği yaparlar ve türk yönetiminde görev alırlardı. Bulgarların bağımsızlıklarını kazanmalarıyle ortadan kalkmışlardır. Ayrıca bulgar dilinde yüksek sınıftan kimselere de bu ad verilirdi.

— Teşk. tar. Acemi oğlanları ortalarına ve yeniçeri ortalarına kumanda eden *çorbacılar* iki gruba ayrılırdı: **1.** *Acemi oğlanları çorbacıları*'ndan, ocağın 31. ortasının çorbacısı aynı zamanda kâtiplik görevini yapar, acemi oğlanların ulûfelerini dağıtırdı. Tören sırasında balıkçıl tüyü takar ve fodula kâtibinden sonraki yerinde bulunurdu. Acemi oğlanları çorbacılarından en kıdemlisi *baş yayabaşı* veya *baş çorbacı* adıyle anılır. Gelibolu acemi oğlanları ocağı ağası olurdu. Yayabaşılar yükselince yeniçeri çorbacısı veya sipahi kâtibi olurlardı. Kendi odalarındaki neferleri yoklamak, kalafat yerini beklettirmek, gemi işletmek, resmî dairelerin odun ihtiyaçlarını karşılamak, Samakov'dan gemi yapımında kullanılan çivileri getirtmek gibi görevleri vardı. Devşirmelerin toplanmasında sürücü olarak görev alırlar ve ulûfe dağıtımını yönetirlerdi. **2.** *Yeniçeri çorbacıları* bölük veya orta kumandanıydılar. Cemaat ortalarında yayabaşı, ağa bölükleriyle sekbanlarda ise *bölükbaşı* adını taşırlardı. Emrinde odabaşı, vekilharç, bayraktar ve başeski adlarında ikinci derecede subaylar bulunurdu. Sekbanlarda ancak kendi bölükleri içinde en kıdemli odabaşı çorbacılığa getirilirdi. Çorbacı olan odabaşı veya acemioğlanı, yayabaşı yeniçeri ağasına 1 000; yeniçeri kethüdasına, yeniçeri kâtibine ve başçavuşa 100; orta çavuşa 80; küçük çavuşa 60; kethüda yerine 100 gedik akçesi dağıtmak zorundaydı.

Çorbacılar arasında Âyanı Bektaşiyan dışında diğer yüksek rütbeli çorbacılardan 54. ağa bölüğü çorbacısı Talimhane ve Okmeydanı müdürlüğü görevini yürütür ve talimhanecibaşı adını taşırdı. Görevi kendi bölüğü ile yeniçerilere ok, kalkan, kılıç gibi silâhların kullanılmasını öğretmekti. 42. Bölük çorbacısı olan avcıbaşı ise, tüfek ve diğer ateşli silâhların talimleriyle uğraşırdı. Meydan çorbacıları da savaşlarda hasta ve yaralı yeniçerileri hastahanelere taşırlar, bir nevi sağlık hizmetlerinde bulunurlardı. Çorbacılar sefere at ile katılırlar, Yeniçeriler arasında belirli yerlerde dururlardı. Çadırları kendi ortaları içinde kurulurdu. Başlangıçta yeniçeri ulûfelerinin hazineden alınıp dağıtılması işi çorbacıların üzerindeydi, daha sonraki yıllarda ise sadece yeniçeri ulûfelerinin dağıtım işinin takibi ve dağıtım sırasında, bulunmayanların maaşlarının muhafazası işini görür oldular. Çorbacılara odabaşı vekâlet ederdi. Çorbacılar, mensup oldukları ortanın önemine göre kıdem sırasıyle yükselirler, zamanla ocak ağaları arasına katılırlardı. 1535'ten sonra çorbacılara, taşraya çıkarken 15 000 akçelik bir tımar verilmesi kanunlaştı. Mahmud II, 1825'te, Yeniçeri ocağının düzeltilmesi yolundaki çalışmaları sırasında *çorbacı* adını *orta ağası* olarak değiştirdi. (M)

ÇORBACIZADE MUSTAFA EFENDİ. Bk. MUSTAFA EFENDİ.

Çorba kapısı, Fatih camiinin etrafını çeviren dış duvarlar üzerindeki dört kapıdan biri. Diğer üç kapı kuzeydoğuda *Türbe kapısı*, kuzeybatıda *Boyacı kapı* ve güneybatıda *Çörekçi kapısı*'dır. Yalnız Çorba kapısı günümüze kadar gelebilmiştir. Kapının sivri tacının aynası yeşil kakma rumî yazı ile süslenmiştir. Cami avlusunun restoresi sırasında kapı, zeminden çok yüksekte kalmıştır. (M)

ÇORLU, Marmara bölgesinin Ergene bölümünde (Tekirdağ ili) ilçe merkezi şehir; 27 187 nüf. İstanbul-Edirne kara yolu (Londra asfaltı) üzerinde, İstanbul'a 111, Edirne'ye 124 km uzaklıktadır. Vâdilerle yarılmış bir yayla sırtına kurulmuştur; yüksl. 110 m. Şehrin 2 km kuzeybatısında Ergene'nin başlıca kolu olan Çorlu suyu vâdisi içinde Çorlu demiryolu istasyonu vardır.

● *Tarih.* Çorlu adı, Ortaçağda burada kurulmuş ve Bizanslılarca İstanbul'u koruyan bir kale olarak kullanılmış bulunan *Tzurulon*'dan gelir. Osmanlılar zamanında önce 1357'de ele geçirilmiş, sonra yeniden Bizanslılar tarafından alınmış, 1361'de (Murad I zamanı) Lala Şahin Paşa tarafından kesin olarak alınıp surları yıktırılmıştır. Osmanlı imparatorluğu devrinde Rumeli yolları üzerinde önemli bir konak yeri rolünü oynadığı için Çorlu, cami (Süleymaniye), han ve hamamlarla donatıldı. 1876-1877 Savaşı sırasında bir süre rus istilâsına uğrayan şehir, 1882'de ahalisinin çoğunluğu Türklerden oluşmuş 5 000 nüfuslu bir kasaba idi. Balkan harbinde (7 kasım 1912) Bulgarların eline geçtiyse de tekrar alındı (14 temmuz 1913). Birinci Dünya savaşı sonunda Yunanlıların işgaline uğradı (20 temmuz 1920), fakat Millî mücadele sonunda türk kuvvetlerine teslim edildi (31 ekim 1922). İkinci Dünya savaşı sırasında önemli bir askerî merkez haline getirildi. Savaştan sonra da bu bakımdan önemini korudu. Nüfusu 1945'te 12 bini aştı, 1960'ta 22 bini buldu. 1965'te ise 27 bini geçti. —*Çorlu ilçesi*, 1 132 km²; 55 745 nüf. Merkez ve Marmara Ereğlisi bucakları içinde 29 köyü vardır. Halk tarım ürünleri üretim ve alışverişi (tahıl, ayçiçeği, pancar) ile geçinir. Sanayi alanında yağ (ayçiçeği), un fabrikaları ile tuğla harmanları sayılabilir. (M)

ÇORLULU AŞIK, türk bestecisi (öl. 1850

çoksaçaklı balık

Foto. Dragesco (LAROUSSE)

?). Asıl adı ve hayatı bilinmemektedir. Ancak Çorlulu ve saz şairi olduğu bellidir. Elde bulunan sekiz eseri içinde tanınanları «*Aldı beni*» ve «*Ben sana*» diye başlayan hicazkâr şarkılarıdır. (M)

ÇORLU suyu, Trakya'da Ergene ırmağının kolu; 65 km uzunluğunda. Çerkezköyü'nün kuzey doğusunda İstranca'ların alçak tepelerinden doğarak güneybatıya doğru akar. Çorlu önünden geçer ve vâdisi Muratlı'ya kadar demiryoluna paralel akar. Daha ötede Ergene ırmağına karışır. Yaz sonunda suyu iyice azalır. (M)

ÇORMAĞUN veya **ÇORMAĞAN NOYAN,** moğol kumandanı (öl. 1241). Cengiz Hanın güvenini kazanarak soylu hassa askerleri arasına girdi ve Cengiz yasasına eksiksiz boyun eğdi. Cengiz'in ölümünden sonra Moğol kağanı olan Ögedey zamanında, Celâleddin Harizmşah'ın hâkimiyetindeki İran'ı almakla görevlendirildi. 30 000 Askerle Ceyhun ırmağını geçerek İran'a girdi (1230) ve Azerbaycan'daki Celâleddin'in üzerine yürüdü. Şirkabut kalesi yakınlarında harizm ordusunu yendi (1231). Azerbaycan'da karargâh kurarak Gürcistan, Doğu Anadolu ve Irak'a saldırdı. Doğu Anadolu'da Bitlis ve Erciş'i, sonraları Erzurum ve Sıvas'a kadar bütün şehirleri yağma ettirdi. Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat I, Kemaleddin Kâmyar'ı Moğollara karşı gönderince, Azerbaycan'a çekildi. Gürcistan'a geçerek Kars ve Ani şehirlerini aldı. Gürcü kraliçesi Bozudan'ı Tiflis'e kaçırarak Gürcüleri moğol hâkimiyetine soktu. Harizmşah Celâleddin'i kesinlikle yenerek İran'da moğol hâkimiyetini yerleştirdi. Ölünce yerine Baycu Noyan geçti. (M)

ÇORUH. Coğ. Bk. ARTVİN.

ÇORUH dağları, Çoruh ırmağı vâdisi gerisindeki Kuzey Anadolu dağlarının iç sırası; *Kelkit-Çoruh dağları* adı verilen Orta ve Batı Karadeniz bölümü iç sıralarının doğu yarısı. Kop, Mescit ve Yalnızçam dağ kütlelerini kapsar; Çoruh yarma vâdisi ile kesilerek S.S.C.B. topraklarında Acara yöresi dağlarına ulaşır. Bu dağlarda birçok doruğun yükseltisi 3 000 m'yi geçer. Kıvrımlı II (Tebeşir) ve III (Eosen) tortulları yer yer geniş volkanik kayaçlarla örtülmüştür. (M)

ÇORUH ırmağı, Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde akarsu; uzunluğu 376 km (355 km'si Türkiye topraklarında). Mescit dağı (3 238 m) kütlesinin batı yamaçlarından iner, önce güneybatı, sonra batı yönünde akarak Bayburt yakınında kuzeye yönelir, Hart ovasında Lori (Pulur) suyunu soldan alarak birden doğuya döner. Rize dağlarıyle Çoruh dağları arasında yer yer darlaşan, genişleyen oluk biçimli vâdi içinde kuzeydoğuya yönelir. İspir'den, Yusufeli yakınından geçerek sağdan Oltu çayını (ve onun aracılığıyle Tortum suyunu). Artvin önünde Berta-Şavşat suyunu alarak 90°lik bir açıyle kuzeybatıya döner. Artvin ile Borçka arasında kıyı dağlarını dikine yarar, bu kesimde kayıklarla yük taşıma mümkündür. Muratlı (Maradit) yanında Türkiye topraklarından S.S.C.B. sınırlarına giren Çoruh, Batum güneyinde Karadenize dökülür. Çoruh'ta suların kabarma mevsimi ilkbahar sonu - yaz başı. alçalma mevsimi yaz sonudur. (M)

ÇORUM, Orta Karadeniz bölümünün iç kesiminde il merkezi şehir; 41 574 nüf. Çorum ovasının kuzeydoğu kenarı yakınında, Çorum suyu vâdisinin 3 km doğusunda; yüksl. 801 m. Canlı bir ticaret yeri, il toprakları içindeki ünlü Hitit eserleriyle önemli bir turizm merkezi. 1957'de işletmeye açılan bir çimento fabrikası, 6 un fabrikası. Tuğla-kiremit ocakları. Bakır işçiliği ve halı tezgâhları.

● *Coğrafya.* Şehrin çevresindeki yuvarlak sırtlı dağlar ve bunların kuşattığı Çorum ovası, genellikle çıplak olmakla beraber şehrin etrafı ve vâdi tabanları bağ ve bahçelerle kuşatılmıştır. Çorum 11 mahalleye ayrılır. Şehrin eski semtlerinde çoğu iki katlı olan evlerin damı çatılı, üstü kiremit örtülüdür, binalar taş bir temel üzerinde tuğladan yapılmıştır. Geniş ve asfalt kaplı ana caddeler boyunca sıralanan yeni yapılar Çorum'a özellik verir; 40 000 m²'lik ve çam ağaçlarıyle süslenmiş park da şehrin güzelliğini artırır.

● *Tarih.* Çorum'un ne zaman kurulduğu ve adının nereden geldiği kesin olarak bilinmez. İl topraklarında yerleşme M.Ö. III. binyılın başında, Erken Bronz çağına kadar çıkar. Alacahöyük ve Boğazköy'de yapılan araştırmalarda bu devreye ait kalıntılar bulundu. II. binyılda bölge, Hitit imparatorluğunun hâkimiyetine girmiş ve Friglerin M.Ö. 1150'de Hitit imparatorluğunun ortadan kaldırışına kadar bu hâkimiyet devam etmiştir. M.Ö. 1150'den sonra uzun süre frig hâkimiyetinde kalan bölge, frig çağından sonra klasik çağlarda Yunan ve Romalılar tarafından iskân edildi. Merkezin adı, müslüman akınları sırasında arap kaynaklarında, *Nikuniya* olarak geçmektedir. Çorum (önceleri bazen *Çorumlu*) adı Türkler bölgeye geldikten sonra verilmiştir. Çorum veya Çorumlu adının Alayuntlu aşiretinden bir oymağa ait olabileceği öne sürülür.

Çorum yöresi Malazgirt zaferinden (1071) kısa bir süre sonra Danişmendliler tarafından Melik Ahmed Gazi eliyle Bizans imparatorluğundan alındı. Kılıç Arslan I zamanında Selçuklu devletine bağlanan Çorum, Kösedağ savaşından (1243) sonra İlhanlı hâkimiyetine girdi; XIV.yy. ortalarında Ertana Beyin, bir süre Kadı Burhaneddin'in eline geçti. Yıldırım Bayezid devrinde Osmanlı devletine katıldı (1389). Ankara savaşı (1402) sonundaki kargaşalık devresinden sonra, Çelebi Mehmed tarafından eski durumuna getirildi. Çorum, genellikle Sıvas eyaletine (şehzadeler Amasya'da vali iken) bağlıydı. Kâtib Çelebi'nin *Cihannüma*'sında Çorum sancağı 12 kazalı olarak gösterilir ve Çorum'dan büyük caddeleri olan, her hafta pazar kurulan mamur bir şehir diye bahsedilir. 1647'de Çorum'dan geçen Evliya Çelebi burayı, 42 mahallesi, 42 mihrabı (cami ve mescit), 4 300 bağlı bahçeli evi, 300 dükkânı, 7 han ve 7 medresesi olan bir şehir diye tarif eder.

Çorum yöresi XVII. - XIX. yy.larda eşkıya saldırılarından ve asayişsizlikten çok zarar görmüştür. Bunun yanında çeşitli tarihlerdeki depremler de Çorum ve yöresini büyük ölçüde etkilemiştir. Bu depremlerin en önemlileri 1075 (Bizans'tan alındığı yıl), 1446, 1509, 1514 (şehrin üçte biri harap oldu), 1559, 1579, 1793, 1800, 1824, 1908, 1939 (Erzincan depremi) ve 1943 yıllarında bölgeyi sarsmıştır. 1841 Yılında Çorum sancağı Sıvas eyaletinden alınarak Ankara'ya bağlandı. 1864'te bu sancak kaldırılarak Ankara vilâyetinin Yozgat sancağına bir kaza merkezi olarak katıldı ise de 1894'te yeniden sancak merkezi haline getirildi; son olarak da 1924'te Çorum vilâyeti kuruldu. Millî Mücadele başlarında (1920) Çorum ve dolaylarında birtakım ayaklanmalar oldu ise de bastırıldı.

● *Güzel sanatlar.* Şehirdeki eski yapılar içinde en çok dikkati çeken, küçük bir hisar olan *Çorum kalesi*'dir. Bugün eski şehrin güney kesiminde basık bir sahanlık üzerinde yer alan kale, 1961'de tamir gördü, kenarları 80'er metrelik bir kare biçiminde, duvar yüksekliği 7,35 m, duvar kalınlığı 2,40 m'dir. Kuzeyde bir kapısı, içinde minaresiz bir mescidi ve bugün 42 evi vardır. Evliya Çelebi'nin danişmendli yapısı dediği, belki de Kılıç Arslan I'in eseri olan kalenin duvarlarında yunanca ve latince yazılı taşlar kullanılmış olduğuna göre, yapının veya burada kullanılan malzemenin daha eski bir kökü olması gerekir. Çorum'da türk devrine ait eserlerden cami, hamam, çeşme ve bazı eski evler vardır. Eski camiler depremlerde zarar gördüğü için birkaç defa onarılmış, bundan dolayı ilk biçimlerini kaybetmiştir. Çorum'un en büyük camii olan *Ulucami*, ilk olarak selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad'ın azatlı kölesi Hayreddin tarafından yaptırıldı. Caminin ahşap mimberi (hicrî 706 [1306], kitabeli) sonradan konulmuş olmalıdır. Cami, Murad III zamanında (9 kubbeli olarak), sonra Selim III zamanında Cebbarzadeler tarafından (ahşap damlı olarak) tamir ettirildi. *Hıdırlık camii* yanında Hz. Muhammed'in çağdaşlarından Suheyb Rumî'ye ait olduğu söylenen bir türbe vardır. *Hamid camii* 1561 yılında yaptırıldı, sonra tekrar inşa edildi ve başka bir yıkılmış camiden getirilen güzel bir ahşap mimber buraya konuldu. *Sancaktar camii, Gülâbibey camii, Kubbeli cami, Karakeçili camii, Emirahmet camii, Abdibey camii* de sonradan tamir görmüş, XVI. ve XVII. yy. yapılarıdır. Hamamlar arasında *Eski hamam* (1436), *Ali Paşa hamamı* (1573) hâlâ kullanılmaktadır. *Taceddinpaşa hamamı* (1494) ise şimdi harap durumdadır. Çorum saat kulesi 1895 tarihinde halk tarafından yaptırılmış kesme taştan bir yapıdır. Kulenin kaide kısmında ve giriş kapısı üzerindeki kitabede, saatin Yedisekiz Hasan Paşa tarafından hediye edildiği yazılıdır.

— *Çorum ili.* Çorum ili toprakları Orta Karadeniz ve Orta Kızılırmak bölümleri üzerinde yer alır ve Sinop, Samsun, Amasya, Yozgat, Çankırı ve Kastamonu illeriyle çevrilir; 12 820 km²; 485 567 nüf.

● *Coğrafya.* Çorum ilinin Karadeniz bölgesindeki kuzey yarısı genellikle engebeli bir yapı gösterir. Bu kesimde Kuzey Anadolu dağlarının iç sıraları yer alır. İl topraklarının en yüksek yeri burada, İskilip ile Kargı arasında Kösedağ'dır (2 087 m). Köroğlu dağlarının doğu ucu, burada Kızılırmak vâdisine geniş bir cephe ile dayanır ve vâdinin doğusunda, Kızılırmak'ın keskin dirseği içinde Ada dağı (1 129 m) ve Çal dağı (1 730 m) ile Orta Karadeniz bölümü dağlarına geçer. Ayrıca ilin kuzey ucunda Kızılırmak-Devrez çayı vâdisinin geniş tabanı kuzeyinde Ilgaz dağlarının doğu uçları 1 750 metreye kadar yükselir. İlin kuzey kesimindeki dağlar, Birinci ve İkinci zamanın çok kıvrımlı ve yer yer metamorfik şistler, kireç ve kum taşlarından, güney yamaçlarında da Üçüncü zamanın ilk yarısında oluşmuş kumlu-killi

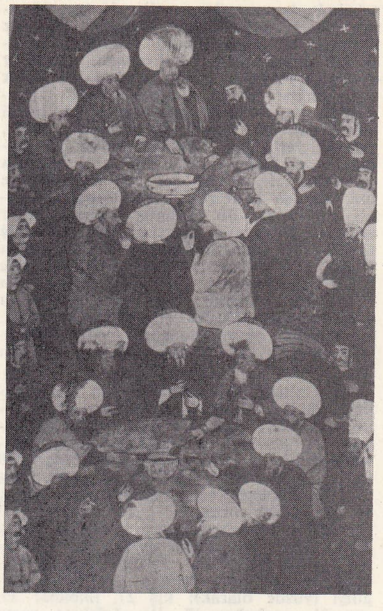

çorba sofrası
XVIII. yy. minyatürü
Levnî

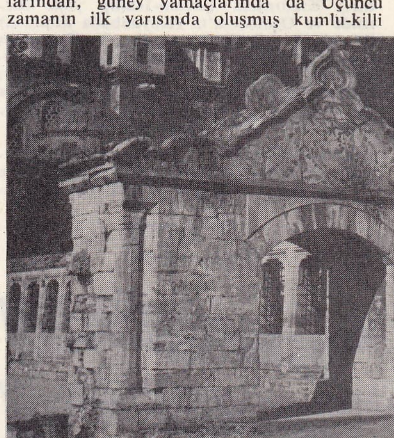

Çorba kapısı
Fatih camii
İstanbul

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

tabakalardan meydana gelir. İl topraklarının güney yarısı daha alçak ve daha az engebeli bir görünüştedir. Burada yükseltisi 800 m'den aşağı hafif dalgalı düzlükler arasında yükseltisi 1 700 m'ye varan basık sırtlı dağlar belirir. Vâdilerin geniş tabanlarında ve ovaların zemininde ince taneli alüvyonlar bir tarafa bırakılacak olursa, yereyin yapısında kıvrımlı temele ait elemanlar ve Üçüncü zamanın ikinci yarısına (oligosen) ait, içinde yer yer alçı taşı ve tuz bulunan kızıl renkli killi tabakalar geniş yer tutar. Bu kesimde başlıca dağlar arasında Çorum'un kuzeybatısında Kösedağ (1 715 m), kuzeydoğusunda Eğerci dağı (1 765 m), güneydoğusunda Kırklar dağı (1 791 m), Sungurlu güneyinde Aygar dağı (1 641 m) sayılabilir; bunların arasında da Çorum ovası (750-800 m), Mecitözü ovası, Hamamözü ovası, Sungurlu veya Budaközü ovası ve Delice ırmak boyunda gelişen ova yer alır.

ÇOMBE

Çorum ilinde, İç Anadolu'nun kara iklimi hâkim olmakla beraber, Karadeniz'in yumuşatıcı etkisi bir dereceye kadar duyulur. İl merkezinde yapılan 37 yıllık gözlemlere göre sıcaklık ortalaması yılda 10°9 C, en soğuk ayda —0°6 C, en sıcak ayda 21°4 C, şimdiye kadar kaydedilen en düşük ve en yüksek sıcaklık — 25°6 C ve 39°7 C; sıcaklığın sıfırın altına düştüğü donlu günler sayısı 100, sıfırın altında kaldığı günler sayısı da 13'tür. Yıllık yağış ortalaması 395 mm'dir; yağışın mevsimlere dağılışı (yüzde olarak): kış 27, ilkbahar 35, yaz 21, sonbahar 17. Bu dağılışta yazın en kurak mevsim olmaktan çıktığı ve ilkbaharın kıştan yağışlı olduğu, sonbaharın en az yağışlı mevsim olduğu görülür. Yağışlı günler sayısı 104, kar yağan günler sayısı (ortalama) 19,4, karla örtülü günler sayısı 30,7'dir. İl sınırları içinde yağış ölçmeleri yapılan başka istasyonlarda yıllık ortalama yağış miktarı (mm olarak): Kargı 330, Alaca 366, Osmancık 388, Sungurlu 398, Mecitözü 440, İskilip 525.

Tabiî bitki örtüsünde kurakçıl orman elemanları hâkim olmakla beraber, yüzyıllar boyunca olagelmiş baltalamalar ve yangınlar yüzünden önce düzlüklerden, sonra yamaçlardan çekilen ormanların yerini çoğunlukla otsu bitkiler (bozkır), yer yer çalılıklar almış, ormanlar daha yüksek ve daha sapa kesimlerde kalmıştır. Alçak kesimlerde meşelikler (yüzde 16), yükseklerde ise karaçam (yüzde 60) ve sarıçam (yüzde 1) ile az olarak da köknar (yüzde 8) görülür. Otsu bitkilerin yayıldığı alanlardan düzlüklerde tahıl tarlası, yamaçlarda ise otlak olarak faydalanılır.

Çorum ilinde akarsular Kızılırmak ve Yeşilırmak aracılığıyla Karadeniz'e dökülür. Kızılırmak, il topraklarını güneybatıdan kuzeydoğuya doğru keserek ve kuzeyde dağları yarıp keskin dirsekler çizerek geçer. Kızılırmak'ın başlıca kolu olan Delice ırmak (Delice su) Çorum ilinin güneybatı sınırını bağlar ve Sungurlu'dan geçen Budaközü suyunu alır. Kuzeyde ise Kızılırmak sağdan Hamamözü ve Karçak sularını, soldan da Devrez çayını alır. (Bu çayın yalnız aşağı çığırı il topraklarındadır.) Kızılırmak Çorum-İskilip yolu üzerinde ve Osmancık'ta (Koyunbaba köprüsü) iki büyük köprü ile geçilir. Yeşilırmak'ın önemli kollarından Çekerek suyu, ilin güneydoğu sınırıyla birleşir ve Çorum ilinin başlıca akarsularından olan Çorum suyunu ve onun kolu olan Büyüköz suyunu alır. Çorum ilinde kayda değer göl yoktur.

Çorum ili önceden kurulmuş, Merkez, Alaca, Sungurlu, Osmancık, Mecitözü ve İskilip ilçeleri, 1953'te Kastamonu'dan alınan Kargı, yeniden kurulan Bayat (1958) ve Ortaköy (1959) olmak üzere 9 ilçeye ayrılmıştır. İl topraklarında, muhtarlığı olan 747 köy vardır. Sonradan katılan Kargı ilçesi hesaba katılmadığı halde, 1927'de 247 600 olan Çorum ilinin nüfusu 1965'te 485 567'ye vardı (240 576 erkek, 244 991 kadın); buna göre km²'ye 37 kişi düşer. Bu nüfusun yüzde 20'si, nüfusu 10 000'i aşan üç şehir ile 3 000-10 000 nüfuslu beş kasabada yaşar. Nüfusun yüzde 80'i köylerde yaşar. Çoğu, orta büyüklükte (300-1 000 nüf.) olan köylerin hemen hepsinde evler toplu durumdadır (toplu yerleşme). İl merkezi dışındaki şehir ve kasabalar şunlardır: Sungurlu (12 886 nüf.), İskilip (12 400), Alaca (8 288), Osmancık (8 236), Mecitözü (5 611), Kargı (3 954), Karaören (İskilip ilçesinde, 3 248 nüf.). Bayat ve Ortaköy ilçe merkezleri, nüfuslarına göre köy boyutundadır. — *Çorum ilçesi*, 2 478 km²; 130 513 nüf. Merkez Cemilbey, Lâçin ve Seydim bucakları içinde köy sayısı 203'tür.

Çorum ilinde geçim, tarıma ve hayvancılığa dayanır. Sanayi kuruluşları azdır.

Çorum ili topraklarının faydalanma bakımından bölünüşü yaklaşık olarak şöyle gösterilebilir (yüzde olarak): ekili dikili topraklar 26, nadas 17,5, orman toprakları 12, çayır ve otlaklar 19,5, verimsiz 25. Çorum ilinde 67 800 çiftçi ailesi tespit edilmiştir. Büyük çiftlikler çok azdır. Sulanan topraklar 34 000 hektarı geçmez. Ekili dikili toprakların yüzde 92'si tahıl ekimine ayrılmıştır. Baklagiller ve kuru sebze ekimi yüzde 3, sanayi bitkileri ekimi yüzde 3'tür; bağ, bahçe ve sebzelik alanları yüzde 2'yi geçmez. Tahıl ekimi genellikle kıraç topraklarda, geniş ölçüde nadasa dayanarak, gübre yetersizliğiyle yaygın bir şekilde yapılır. Başta buğday (yüzde 75) gelir. Çorum ilinin son yıllarda buğday ürünü (260 000 - 420 000 ton) bakımından Türkiye illeri arasında sırası üçüncülükle altıncılık arasında değişti: en çok ekmeklik ve makarnalık sert buğday yetişir. İkinci sırayı arpa alır (yüzde 20,5; 110 000 - 170 000 t). Pirinç, en çok Kızılırmak'ın geçtiği ilçelerde ekilir (13 000 - 17 000 t). Çorum ili, Türkiye'de pirinç ekiminde son yıllarda ikinci durumdadır. Öteki tahıl türleri: çavdar (1 000-4 600 t), yulaf (1 500-4 000 t), mısır (500 - 2 000 t), kaplıca buğday (1 000-1 200 t), mahlût yani buğday-çavdar karışımı (1 500-5 300 t). Baklagiller arasında en çok fasulye (1 400 - 2 700 t), nohut (1 500 - 2 000 t), mercimek (750 - 1 250 t) ekilir. Ayrıca hayvan yemi olarak biraz fiğ ve burçak da yetiştirilir. Patates üretimi 20 000-23 000 t arasında değişir. Sanayi bitkileri arasında şeker pancarı (merkez ve Mecitözü ilçelerinde; 100 000 - 120 000 t), ayrıca şeker pancarı tohumu (Sungurlu ilçesi), haşhaş (az olarak afyon sakızı ve tohum), keten tohumu, pamuk (Kızılırmak vâdisinin çukur kesimlerinde az olarak), ayçiçeği ekilir. Tütün yetiştirilmez, soya fasulyesi denenmiş, sonra bırakılmıştır. Çorum ilinde bağlar oldukça yaygındır, üzümden çeşitli ürünler (pekmez, bulama v.b.) yapılır. Yetiştirilen meyveler arasında elma, armut, erik, dut, kayısı ve zerdali, şeftali, ceviz, badem, ayva sayılabilir.

Son yıllarda Çorum ilinde yetiştirilen hayvan sayısı şöyle özetlenebilir: koyun 423 000, kıl keçisi 279 000, tiftik keçisi 220 000, sığır 257 000, manda 63 000, at 20 000, eşek 55 000, katır 8 300. Koyunlar akkaraman ve gıcık soyundan, sığırlar yerlidir (montafon soyunu yayma denemeleri). İlin yapağı ürünü 600, keçi kılı 100, tiftik 250, bal ürünü 125 tondur. Tavuk sayısı 640 000, yumurta ürünü sayısı 5,7 milyon olarak tahmin edilmiştir. Eskiden oldukça yaygın olan ipekböcekçiliği, önemini kaybetmiş görünüyor.

Köy ve kasabalarda halı, kilim, heybe v.b. işler oldukça yaygın ise de, büyük kuruluşlar henüz azdır.

1957'de kurulan Çorum çimento fabrikasının günlük kapasitesi (450 ton) iki katından fazlaya çıkartılacaktır. Şehirde birkaç un fabrikası (ayrıca Alaca'da), tuğla-kiremit ocakları (Çorum, Osmancık) vardır. Çorum ilinde amyant, manganez, bakır ve demir yatakları bulunmuş ve geçici olarak işletilmiştir. Linyit yatakları oldukça önemlidir; başlıcaları: Dodurga ve Alpagut'ta.

Çorum ilinde ulaşım genel olarak kara yolları ile yapılır ve bu yolların çoğu Çorum'da düğümlenir. Çorum ilinin turizm bakımından başlıca özelliği, İç Anadolu'da değerli eserler bırakmış olan Hitit imparatorluğunun büyük merkezlerini kapsamasıdır. Bunlardan Hattuşaş, Çorum'un 83 km güneyinde, Boğazkale bucak merkezi yakınında yer alır ve bunun 3 km doğusunda da Yazılıkaya bulunur. İkinci büyük merkez, Alaca'nın 22 km kuzeybatısındaki Alacahöyük'tür. Yörede M.Ö. 4000 yıllarında ilk yerleşmeler olmuş, Protohitit topluluğunun yerini alan Hitit devleti M.Ö. 1200 yılına kadar bu bölgede hâkimiyetini sürdürmüş, o tarihte Frigyalılar karşısında çekilmek zorunda kalmıştır. Bu sonuncular aynı merkezlere yerleşmişlerdir. Her yıl çok sayıda turist çeken Boğazköy ve Alacahöyük'te birer mahallî müze vardır. (→ Bibliyo.) [M]

Çorum müzesi, 1968'de yeni binasında açılan müzede, Çorum ve çevresinden derlenen arkeolojik buluntular yer alır. Girişin sağındaki salonda, tarihöncesi eserleri, klasik çağ heykel ve kabartmaları sergilenmiştir. Sağda ve üst salonda Alişar ve Boğazköy kazılarında meydana çıkarılan eserler, soldaki küçük salonda Pazarlı ve Kuşsaray kazılarının çeşitli buluntuları, büyük salonda Alacahöyük kazısı eserleri yer almaktadır. Orta hollerde ise türk-islâm devri eserleri, kitabeler, selçuklu ahşap kapıları, Çorum ve çevresine ait etnografik eserler vardır. Müze avlusunda da, klasik devir taş eserleri, bizans devri mezar stelleri ve mimarî parçaları bulunmaktadır. (M)

ÇOSEN, Kore'nin Japonca adı.

ÇOŞİ, Japonya'da şehir, Hondo adasında (Çiba ili), Büyük Okyanus kıyısında; 82 400 nüf. Büyük balıkçılık limanı. (L)

ÇOTA NAGPUR, Hindistan'da bölge, Dekkan'ın kuzeydoğusunda (Bihar'ın güney bölümü). Önemli demir filizi, maden kömürü ve boksit yatakları. (L)

ÇOTİRA i. Kemikli balık. Sırt yüzgecinin önünde mancınık yayı gibi dikilebilen bir diken bulunur. (İlmî adı: *Balistes*.)

— ANSİKL. Çotiraların derisi kalın, pürtüklü zırh gibi dayanıklıdır. Sıcak denizlerde yaygın olan bu balıklar biçimlerinden ve renklerinden dolayı koleksiyon konusudur. Yalnız bir türü (*balistes capriseus*) Akdeniz kıyılarında yaşar. Eti oldukça lezzetlidir. (L)

ÇOTRA i. (yun. *tsotra*'dan). Tahtadan yapılmış matara gibi küçük kap. (M)

ÇOTUK i. (*çontmak*, parçalamak'tan *çontuk>çot-u-k*). Ağaç kütüğü, asma kütüğü. tevek: *Ummadığın çotuk araba devirir.* ‖ Kesimden sonra ağacın topraktan yukarıda kalan kısmı. ‖ Şarap stoku. ‖ *Çotuk sayımı*, kesimden sonra kesilmiş ağaçların sayısını ve niteliğini kontrol işi. ‖ *Beyaz çotuk*, kesilen ağacın toprağın üstünde kalan kısmı. ‖ *Siyah çotuk*, kesilen ağacın toprağın altında kalan kısmı. (M)

ÇOTUR sıf. *Hâlk dili.* Yassı. ‖ İ. Yassı burunlu. (M)

ÇOU DA-KUAN, çinli yazar (öl. 1350'ye doğr.). 1296-1297'de Kubilay Hanın yerine geçen moğol imparatoru tarafından Kamboç'a gönderilen bir çin heyetine katıldı. Bir yıla yakın süre başkent Angkor'da kaldı. Dönüşünde «*Kamboç Âdetleri Üstüne Muhtıra*» adlı eseri yazdı. Bu kitap, Khmerlerin gerileme döneminden önceki medeniyeti için değerli bir bilgi kaynağıdır. (L)

ÇOV, M.Ö. 1122 - M.Ö. 256 arasında hüküm süren Çin sülâlesi. Efsaneye göre, batı sınırında yaşayan Çov prensliği, Şang sülâlesinin son imparatoru Ti-hsin'in kötü yönetimini yıkarak başa geçti. Bu prenslik sınırdan gelebilecek akınları önleyecek güçteydi. Çov'ların eski akıncılar olduğu, sonradan buraya yerleştiği sanılmaktadır. Bu prenslerden Ven Vang, Ti-hsin'in kötü yönetimine karşı çıktığı için tutuklanmıştı. Hapisteyken *I Çing* (Değişimler Yasası) adlı bir kitap yazdığı, bu kitabın sonradan Konfüçyüs (Konfüçyüs) yasalarına eklendiği söylenir. Bununla birlik-

çorap

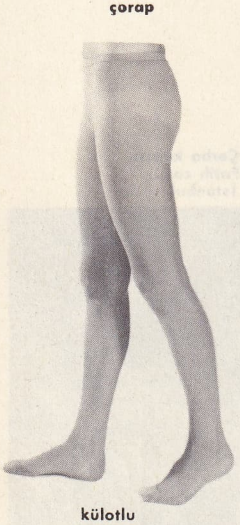

külotlu çorap

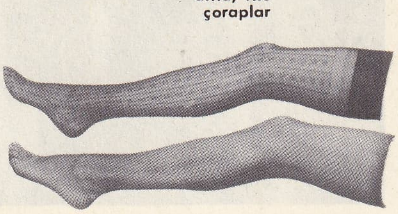

üstte, desenli altta, file çoraplar

Foto. A.F.P. (LAROUSSE)

te, kitabın çok daha geç bir devirde yazıldığı sanılmaktadır. Ven Vang'ın oğlu Vu Vang, babasını hapisten kurtardı ve onun ölümünden sonra Ti-hsin'i devirerek yerine geçti. Vu Vang, Çov prensi olan kardeşinin de yardımıyle Çin'in en uzun ömürlü sülâlesini böylece kurmuş oldu. Çov sülâlesinin dokuz yüzyıl süren hâkimiyeti sırasında önemli değişiklikler yapıldı. Sınırlar genişletildi. Doğuda denize, güneyde Yang-dzı ırmağına ve Sıçuan'a kadar giden Çinliler, buralardaki göçebe halka kendi kültürlerini aşıladılar. İmparatorluk genişledikçe Çov'lar zayıfladı. İmparatorluk içinde birtakım bağımsız devletler türedi. Bu devletler birbirleriyle savaşlara girdiler ve merkezî devleti dinlemez oldular. Böylece, sonunda, Avrupa'daki derebeylik sistemine benzeyen bir yönetim ortaya çıktı. Çov sülâlesi zamanında, kültür alanında büyük ilerlemeler kaydedildi. Toprak değerlendirildi ve tarım sulama yoluyle yapıldı, bazı madenler kullanılmağa başlandı, okullar açıldı. Edebiyat, özellikle şiir, düşünce ve duygu hayatına girmeğe başladı. Sanayi ve ticaret gelişti (242). Din, toplum hayatında önemli bir yer aldı: ataların ruhlarına, tepe, ırmak, yıldız v.b. gibi tabiî nesnelere ve onlarda varlığı kabul edilen ruhlara, özellikle Şan Ti ve Tien'e tapıldı. Tanrıların doğruluktan yana oldukları yolunda bir ahlâk inancı da yerleşti. Bu dönem üstüne bilgimiz çok fazla olmamakla birlikte, büyük düşünce adamlarının, genellikle sosyal meselelerle ilgilendikleri, sayısız savaş ve karışıklık içinde insanı mutluluğa götürecek bir düzen ve sistem kurma yolunda çalıştıkları biliniyor. Meselâ büyük düşünür Konfuçius (M.Ö. 551-479), ataları gibi yaşayarak bir düzen kurulabileceğini, bunun ahlâk meselelerine açıklık getireceğini savunur; öğrenim görmüş kişilerin halka iyi örnek olmasını salık verir.

Konfuçius'un öğretisini benimseyen başka bir filozof da Mınsiûs'tur (M.Ö. 372 veya 385-289). Mınsiûs, insanların aslında iyi olduğunu, adaletsiz yöneticilere başkaldırabileceğini savunur. Konfuçius'un karşısında Tao'cular vardı. Onlara göre, insan ancak hürriyet içinde gelişebilir. En iyi yönetim yolu, hükûmetsiz bir yönetimdir. Yang Çu, ölümle her şeyin bittiğini söyler ve herkesin keyfince yaşamasını öğütler. Görüldüğü gibi, Çin felsefesinin temelleri bu devirde atılmıştır. Bu sistemler günümüze kadar gelmiştir. Çov sülâlesi, çeşitli devletler kuran prenslerin birbirlerine düşmeleriyle sona erdi. (L)

ÇOYBALSAN. Bk. ÇOIBALSAN.

ÇÖĞEN i. En eski, atlı türk sporlarından biri. Cirit oyunu ve poloya benzer. Günümüzde de Anadolu'nun bazı bölgelerinde oynanmaktadır. Alâeddin Keykubad'ın Alanya kalesini fethe giderken, bazı çöğen oyunları düzenlettiği *Selçukname*'de yazılıdır. (M)

ÇÖĞMEK geçz. f. *Halk dili.* Yere doğru alçalarak gitmek. || İşemek.

◆ **Çöğdürmek** ettrg. f. İleri doğru fışkırtmak. (M)

ÇÖĞÜNMEK geçz. f. *Halk dili.* [Tahtaravalli v.b. için] Bir yanı inerken öbür yanı kalkmak.

◆ **Çöğüncek** i. *Halk dili.* Tahtaravalli gibi dayanma noktası ortada bulunan kaldıraç. (M)

ÇÖĞÜR i. *Esk.* Kopuza benzeyen, kısa saplı ve mızrapla çalınan bir çeşit saz. || *Çöğür şairi*, saz şairi: *Her milletin şairleri ve hattâ bizim çöğür şairlerimiz bedâheten birçok şiir söylerler* (Ziya Paşa).

— ANSİKL. Türk halk musikisinin sazlarından biri olan *çöğür*, XVII. yy.da klasik musikide de kullanılmıştır. Germiyanoğlu Yakup Bey tarafından icat edildiği söylenir. Yeniçeriler arasında çok rağbetteydi. Kopuza benzer. Beş veya altı çift teli vardır. Uzunluğu 110 sm'dir. En pest teli, en üsttekidir; buna «bam teli» denir ve ahenk tutmağa yarar. Bazı bölgelerde daha çok *meydan sazı* veya *divan sazı* denir. *Tezene* denilen, kiraz ağacı kabuğundan yapılmış bir mızrapla tellere vurulur. Önceleri üst kapağı deridendi, sonraları çalgıya madenî tel takılınca, deri yerine tahta kullanıldı.

◆ **Çöğürcü** i. Çöğür yapan veya çalan kimse. (M)

ÇÖĞÜR i. *Halk dili.* Maydanozgillerden dikenli bitki. || Fidan. (M)

ÇÖK i. [Yalnız *etmek* ve *urmak* fiilleriyle kullanılır]. *Çök etmek.* Diz çökmek. (M)

ÇÖKEK i. (*çökmek*'ten *çök-ek*). Çukur yer, çöküntü. || Bataklık, sazlık. || Tortu. || Çökülerek oturulan yer. || Tuz ve süt katılmış yoğurt, bir çeşit çökelek. (M)

ÇÖKEL i. (*çökmek*'ten *çök-el*). *Halk dili.* Çökmüş, tortu halinde dibe inmiş şey. (*Çökül* de denir). *Esk.* Rüsup. (M)

ÇÖKELEK i. (*çökelmek*'ten *çök-el-ek*). Bir çeşit yağsız peynir. Bk. ANSİKL.

— Dy. *Çökelek atma*, lokomotif kazanlarına Armand işleminin uygulanması. (Bu işlem, kazanın alt tarafına yerleştirilmiş çökelek atma vanasının, belirli aralıklarla, bir saniye için açılmasıdır.)

— ANSİKL. Yağ veya peynir yapılırken kalan ayran ısıtılır. Sütlü kısım dibe çöker ve tuzla karıştırılarak tulumlara basılır. Ayrandan yapılan *çökelek* ekşi olur, uzun zaman saklanır. Sütten yapılanı da vardır. Bu tuzsuz olur ve tuzsuz çökelek çabuk bozulur, dayanmaz. Onun için sonradan tuzlanır. Çökelek tulumlara basılınca tulum peyniri adını alır. Bazı bölgelerde bu tip peynirlere *lor, nor, keş ve ekşimik* adları da verilir. Peynirden daha ucuz olduğu için bazı böreklerin harcında kullanılır. (ML)

ÇÖKELGE i. (*çökelmek*'ten *çökel-ge*). *Halk dili.* Bataklık, çamurlu yer. || Büyük çöküntü. (M)

ÇÖKELMEK edilg. f. (*çökmek*'ten *çök-e-l-mek*). Dibe çökmek, durulmak, tortu yapmak. *Esk.* Teressüb etmek.

— Kim. Çözücü sıvıdan ayrılarak kabın dibine çökmek.

◆ **Çökelme** i. Tortu meydana getirme.

—Kim. Çözelti halindeki bir maddenin çözücüsünden ayrılarak bulunduğu kabın dibinde birikmesine yol açan kimya olayı.

◆ **Çökeltmek** ettrg. f. Dibe çöktürmek, tortu yaptırmak. *Esk.* Tersib etmek.

— Kim. Bir sıvıda çözünmüş halde bulunan maddeleri, sıvı ortamdan ayırarak kabın dibine çöktürmek. (ML)

ÇÖKELSEL sıf. Bk. TORTUL.

ÇÖKELTİ i. (*çökmek*'ten *çök-e-l-ti*). *Yeni.* Tortu.

— Eczc. *Beyaz çökelti. Eşanl.* CIVALI KLORÜR. || *Sarı çökelti. Eşanl.* SARI CIVA OKSİDİ. || *İran çökeltisi*, kırmızı civa oksidine verilen ad. (Bu üç çökelti, merhemlerin bileşiminde bulunur.)

— Hidrol. Bk. ANSİKL.

— Jeol. Gereçlerin taşınmasının sonucu: *Tortul topraklar eski çökeltilerdir.* (Sellerin yığdığı püskürtü konileri, akarsu alüvyonları, göl veya deniz deltaları, deniz ve büyük göller kıyısındaki kumsallar ve çakıllı kumsallar, rüzgârın yığdığı kumullar, buzullardaki buzultaşları, birer çökeltidir.)

— Kim. Sıvıya katılan bir ayıracın etkisiyle, eriticisinden ayrılıp kabın dibine çöken madde. || *Çökelti vermek*, bir sıvıda çözünmüş halde bulunan maddelerin sıvı ortamdan ayrılarak kabın dibinde toplanması: *Baryum sülfat ve gümüş klorür beyaz bir çökelti verir.*

— Metalürji. Sıvı haldeki curuftan ayrılarak potanın dibine çöken katı maden kitlesi veya külçesi.

— Oky. bil. *Deniz çökeltileri*, okyanusların ve denizlerin dibindeki tortular. Bk. ÇAMUR.

— Şarapçılık. Dinlendirilen şarabın, az veya çok miktarda bıraktığı tortu. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Hidrol. Aşındırma gücü artan bir akarsuda ilk yatak *çökeltileri* yerli kayadan daha kolay harekete geçer. Büyük yatağın çökeltileri ancak taşkın sırasında yerlerinden oynar. *Dip çöküntüleri* ve *yan çöküntüleri* vardır; her ikisi de oldukça kaba, benzersiz cinsten ve katmanlıdır. Çok genel bir kurala göre kolların getirdiği dışında çökeltilerin boyu eğimin düşmesi ve yıpranmanın artması sebebiyle aşağı kesime doğru küçülür.

— Şarapçılık. Şarap iki usul ile saklanır: büyük fıçılar veya şişeler içine konarak. Birinci şekilde şarap mutlaka tortu verir; ikinci şekilde ise şarabın rengine veya yoğunluğuna göre şişe çeperlerinde az veya çok bir pıhtı belirir. Bu tortular esas olarak potasyum bitartarat veya kalsiyum tartarat ile boya karışımından oluşur; bazen de albüminoit maddelerden meydana gelir. (LM)

ÇÖKELTİN i. Biyo-kim. Yabancı bir fizyolojik ortama şırınga edildiği zaman, ortamda bir çökelme veya bir flokülasyona yol açan proteinli madde. (L)

ÇÖKERTME veya **ÇÖKÜRTME** i. (*çökertmek* veya *çökürtmek*'ten *çökert-me* veya *çökürt-me*). Balıkç. Deniz dibine indirilerek kullanılan ve üzerine balık geldiği zaman köşelerinden çekilip kaldırılan kare şeklinde ağ. (Bu ağın dört kenarı iplerle sarkıntılı şekilde bağlanır. Ağın iki köşesi kıyıya veya kazıklara, öbür iki köşesi ise kaldırma sırıklarına bağlıdır. Bu sırıklar ağı kaldırmağa yarar.) [M]

ÇÖ-KİANG (veya **ÇI-KİANG**), Doğu Çin'de il, Çin denizi kıyısında; 101 800 km^2; 25 280 000 nüf. Merkezi, *Hang-cou*, Çö-Kiang'ın güney bölümü, tepeler ve orta yükseklikte dağlardan meydana gelir; çay yetiştirilen ağaçlıklı bir bölgedir. Girintili çıkıntılı olan kıyıda, birçok balıkçılık ve kabotaj limanı (başlıcaları Ven-Cou ile Ning-po) vardır. İlin kuzeyi Hang-cou koyu çevresinde, Yangdzı Kiang deltasının bir bölümünü içine alır; yüksekliği az olan kıyı, pirinç tarlalarıyle kaplı düz bir bölgedir; Giangsu'nun yanı sıra, Çin'in başlıca ipekçilik merkezidir. Şap ve antimuvan yatakları. (L)

ÇÖKKÜN sıf. (*çökmek*'ten *çök-kün*). Çökmüş. || *Mec.* Vücut, akıl ve ruhça gücü azalmış, halsiz, perişan.

◆ **Çökkünlük** i. *Mec.* Perişanlık, halsizlik: *Unutmamış olsa bile, hem o kız on gündür, yağmurlarla beraber devam eden çökkünlüğümden beni sıyırıp kurtaracak kudrette mi?* (R.H. Karay).

— Eczc. *Çökkünlük giderici*, ruhî sebeplerden doğan çökkünlükleri (manyaklık, çökkünlük) tedavi için kullanılan uyarıcı ilâç. Bk. ANSİKL.

— Psikiyatr. *Zihnî çökkünlük*, ruhî canlılığın az çok sürekli olarak yitirilmesi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Eczc. *Çökkünlük giderici* ilâçların eczacılığa girişi yenidir (1957). Çok değişik kimyevî gruplardan elde edilmiş iki çeşit çökkünlük giderici vardır.

1. *Monoamin-oksidaz inhibitörleri* (M.A.O. İ.). Bunların tipik örneği iproniazid, verem ilâcı olarak bilinirdi. Şimdi bunun gibi bir sürü bileşik bulunmaktadır; bunlar beyindeki biyojen aminlere (serotonik, noradrenalin) etki yaparak oksidazın gidericiliğiyle onları yok eder.

çorba kâseleri

yaldızlı gümüşten, I. imparatorluk Odiot koleksiyonu

Sèvres porseleninden 1844 Dekoratif Sanatlar müzesi, Fransa

ÇORUH ırmağı, Artvin

Foto. Dekoratif Sanatlar müzesi (LAROUSSE); İ. Bekman (MEYDAN)

Çorum sağda, Hıdırlık camii; solda, şehrin genel görünüşü

2. *İmipramin türevleri.* Örnek tipi imipramin'dir; bu ilâcın çökkünlük giderici niteliği, sinir ağrılarını kesici bir ilâç yapılmağa çalışılırken tesadüfen anlaşılmıştır. Bu gruptan çökkünlük gidericiler, biyojen amiplerin beyindeki özgül alıcılarını duygunlaştıracak niteliktedir. Bütün çökkünlük giderici ilâçların temel özelliği mizaç üzerinde etki göstermeleri, hattâ kuvvetli dozda verildiklerinde melankoli halini hipomaniye dönüştürebilmeleridir. Ayrıca uyku ihtiyacını azaltarak uyanıklığı arttırıcı etkileri vardır. Bütün sinir ağrılarını kesici ilâçlar gibi çökkünlük giderici ilâçlar da piramidal sinirler dışında kalan sinirler üzerinde etki gösterir; fakat bunların etkisi ağrı kesicilerinkinin tersinedir: ağrı kesicilerin yol açtığı akinezi belirtisi bunlarla azalır.
Bu ilâçlar aynı zamanda atardamarlarda kan basıncının azalmasına yol açar ve antivitamin B_0 etkisi doğurur.
Çökkünlük giderici ilâçlar esas olarak melankoliye uygulanır ve uzun bir tedaviyi gerektirir; nevroza dayanan çökkünlükler bu ilâçlardan etkilenmez. Bununla beraber çökkünlük gidericiler psikasteni, hipokondri ve bazı sürekli nevrozların bir derece iyileşmesine imkân verir, ama bunun hangi evrede elde edildiği pek iyi bilinmiyor.

— Psikiyatr. *Zihnî çökkünlük*'ün iki unsuru vardır: biri zihnîdir, canlılığı yok eder (bu zihnî durgunluk ilginin, teşebbüs zevkinin azalması şeklinde belirir ve hastanın etkinliğini sıfıra kadar düşürür); diğeri duygusaldır, can sıkıntısı ve bunalım şeklinde kederli bir hal doğurur. J. Delay'e göre hastalığın duygusal yönü asıldır. Zihnî çökkünlük şematik olarak ikiye ayrılır: melankolik çökkünlük (bk. MELANKOLİ) ve sinirsel çökkünlük (bk. NEVROZ.) [ML]

ÇÖKMEK geçz. f. Seviyeden aşağı inmek: *Bir yarın göçtüğünü, çöktüğünü bir dağın / Görmemek istiyorsan ardına bakmadan git* (F.N. Çamlıbel). ‖ Yıkılmak, parçalanmak: *Sarsıntıdan iskele olduğu gibi çökecekti* (R.H. Karay). ‖ [Tortu, tuz v.b. için] Dibe inmek, oturmak. ‖ İnmek, kaplamak: *Dağlar, renkli, engin ve güzeldi. Bulutlar yer yer çöküyor, yer yer yükseliyordu* (Ş.S. Aydemir). *Biz buraya saat kaçta gelmiştik / Karanlık hâlâ çökmedi* (B. Necatigil). ‖ Çömelmek: *Başım önüme düştü ve dizlerimin bağı çözülüp durduğum noktaya çöküverdim* (Y.K. Karaosmanoğlu). ‖ Birden oturmak: *Öbürleri de sandalyelere çöktüler, uyuklamaya başladılar* (S.F. Abasıyanık). ‖ [Deve, sığır v.b. hayvanlar için] Olduğu yere oturmak: *Burada arabalar halka halka dizilirdi. Öküzler, mandalar bunların etrafına çökerlerdi* (Ş.S. Aydemir). ‖ Bir şeyin başına oturmak: *Sonra, nerdense gelip «yağlanınız haydi» sesi / Çöktü meydanda duran kaplara artık hepsi* (M.Â. Ersoy). ‖ [Şakak, göğüs, yanak için] İçe doğru girmek: *Hay Allahım! Bu göğüs çökecek, bu pazu kıvrılacak* (A.H. Müftüoğlu). *O şakakları çökerek, cepheyi yandan sıkmış / Fırlamış alnı, damarlar da beraber çıkmış* (M.Â. Ersoy). ‖ [Yüz, çehre v.b. için] Gençliğini, dinçliğini kaybetmek, yıpranmak: *Salâhattin Beyin zayıf ve çökmüş yüzünü, lâkayt ve fersiz gözlerini görünce...* (Sabahattin Ali). ‖ — *Mec.* Yıkılmak, mahvolmak, ortadan kalkmak: *Onu da bizim gibi, çöken imparatorluk uçuruma sürükledi* (K. Tahir). ‖ [Çeşitli duygular için] Basmak: *İnsanın içine ay âleminin acaipliği çöküyordu* (S.F. Abasıyanık). *Zihnime bir durgunluk çökmüştü, âkıbet diyorum* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Yoğun halde birikmek: *Acısı yüreğime çöktü.*

— ÇEŞ. DEY. *Başına çökmek,* bir işi veya kimseyi idaresine almak. Basmak, kaplamak, musallat olmak: *Kısa bir müddet sonra memleketin başına çökecek Birinci Dünya harbinin daha ilk çarpışmasında...* (S.S. Aydemir). ‖ *Diz çökmek.* Bk. DİZ.

— Dy. Bk. ANSİKL.

— İnş. *Çökme deneyleri; eşanl.* ABRAMS DENEMESİ.

— Jeomorfoloji. Toprağın ansızın çökmesi. ‖ *Çökme hendeği.* Bk. HENDEK.

— Mad. oc. *Arazi çökmesi.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Dy. Su akıntılarının etkisi veya bunları tutmağa yarayan tertibatın yıkılması üzerine, çoğu kere balçık veya killi toprak dolmalarda görülen ve dolgu malzemesinin beklenmedik anda akma veya sürüklenmesi sonucu yol platformunda meydana gelen çökme olayı. Bunun sonuçları tehlikeli olabilir. Özellikle eğimli yolların ray dizilerinden birinin de olsa seviyesini kaybetmesi, hızla giden demiryolu araçlarının yoldan çıkmasına sebep olur.

— Mad. oc. Bir yeraltı kazısı zamanla toprak yüzeyinin çökmesine yol açar; ancak, yeterli kalınlıkta sütunlarla desteklenmiş kısmî kazılarda bu çökme olayı görülmez. Arazi çökmesi, kazı sonucu meydana gelen AB boşluğunun hemen üzerinde başlar. Toprak dolguda veya geriye çekilmiş kazı tavanında büyük ölçüde boşluklar meydana gelir, yani bu kısımlar sıkıştırılabilir. Tavan zamanla çöküp bu boşluğu toprakla doldurunca, boşluğun yüksekliği yüzde 40 ile 60 kadar azalır. Yavaş yavaş bu çöküntü yüzeye kadar yükselir. Üst tabakalara doğru çökme hafifler ve kazı yüzeyine dik olarak, daha çok damar yatımı yönünde genişler. Toprak hareketleri dikine gelişen basit bir çöküntüden daha karmaşıktır; dikey hareketlerin yanı sıra değişken yatay hareketler de meydana gelir.

◆ **Çökertmek** veya **çökermek** veya **çöktürmek** veya **çökürmek** ettrg. f. Çökmesine yol açmak: *Okuyup yazması da yoktur zavallının! Ama bir öküzü boynuzundan yakaladı mı çökertiverir* (R.H. Karay). ‖ *Mec.* Mahvetmek, bozmak, yıkmak: *Rus ihtilâlinin çökerttiği düşman ordusunun kalıntıları...* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Çökken** sıf. Fazla çökmüş.

— Jeol. Toprağın altan yıkılarak alçalması.

◆ **Çökme** i. Çökmek eylemi.

— Seram. Plastik olmayan, yani istenilen biçim verilemeyen ve su içinde asıltı halinde bulunan maddelerin kapların dibinde son derece sert ve yeniden suya karıştırılması veya suda eritilmesi pek güç bir külle halinde tortulaşması.

◆ **Çökmüş** sıf. Çökmek eylemine uğramış.

— Denizc. *Çökmüş kemere praçolu,* karaya oturmak gibi bir kaza sonucunda, oturma olayının geminin dip kısımlarında büyük tazyikler yapmasından dolayı çökmüş olan kemere praçolu (iki kemereyi veya postayı veya kaburgayı birleştiren parça). [Bu olay borda kaplaması ve aradaki küçük kemerleri eğriltip büker ve dikey şekilde durmamalarını sağlar.]

◆ **Çöküş** i. Çökme, yıkılma: *Depremde evlerin çöküşü.* ‖ *Mec.* Mahvolma: *Fakat bu «iseydi...»lerden her birinin ucunda imparatorlukların çöküşü, saltanatların batışı...* (F.R. Atay). ‖ [Milletler, devletler ve medeniyetler için] Gerileme, dağılmağa ve kaybolmağa yüztutma hali. *Esk.* İnhitat. Bk. ANSİKL.

— Ed. Roma imparatorluğunun son yüzyıllarına rastlayan edebî dönemi: *Çöküş dönemi şairleri.*

— ANSİKL. Tar. ve Siyasî kuruluşlar. Bossuet'ye göre, bir milletin çöküşü, o millette din duygusunun zayıflamasından; Montesquieu'ye göre siyasî kurumların iyi işlememesinden ileri gelir. Vico'ya göre ise çöküş, bir tabiat kanunu gereğidir; bütün milletler birer canlı varlıktır, doğar, büyür ve ölür. Gerçekte, bir milletin, bir medeniyetin çöküşü, hangisinin ağır bastığı kolayca meydana çıkarılamayan sayısız etkenlerden ileri gelir.
Bazen, bir milletin çöküşü, hâkimiyet yolunda kaydettiği ilerlemelerle açıklanır: bu konuda örnek olarak gösterilen İspanya, bir dünya imparatorluğu kurduktan sonra, XVI. yy.ın ikinci yarısından sonra, kendi topraklarında, refahı için gerekli gelir kaynaklarını yaratmadığı gibi, Amerika'daki sömürgelerinden sağladıklarını da elinde tutamamıştır. Başka devletler, önleyemedikleri birtakım dış etkenler yüzünden çökerler: meselâ XVI.yy.dan sonra Portekizliler tarafından Kap yolunun keşfi ile iktisadî hayatı felce uğrayan Venedik cumhuriyeti buna örnek gösterilebilir. Bu keşif, Venedik'in İskenderiye piyasasında elde etmiş olduğu baharat ticareti tekeline son verdi. Ayrıca, Kolomb öncesi medeniyetler de ispanyol istilâcılarının umulmadık müdahalesine karşı koyacak güçte olmamaları yüzünden çöktüler: ispanyollar, İnka ve Aztek imparatorluklarının ayakta kalmasına imkân vermeyecek ölçüde üstün bir silâh gücüne sahiptiler.
Bunlardan başka, bir devletin çöküşünde, bu iç ve dış etkenlerin, çoğu zaman birlikte rol oynadıkları da olmuştur: meselâ Roma imparatorluğu, Cumhuriyetçi Roma'ya güçlülük sağlamış olan italyan köylü sınıfının ortadan kalkması sonucunda, müstahkem sınırlarda (*limes*) cermen ve slav barbarlarına karşı koyacak askerî ve manevî kaynaklar sağlayamadığı için çöktü. Roma'nın çöküşü üstüne incelemelerin doğurduğu bitmez tükenmez tartışmalar ve bilginlerin bu konuda ileri sürdükleri sayısız sebepler, çöküş kavramı üstünde çok ölçülü olmamız gerektiğini gösteriyor. Her durumda geçerli olan bir gerçek ortaya çıkmıştır: bir milletin (veya bir medeniyetin) kendi ortamına daha baştan uyamaması veya bu uyuşamamanın zamanla belirmesi. Bu uyuşmazlık, var olma savaşında, bu milletin veya medeniyetin yenik

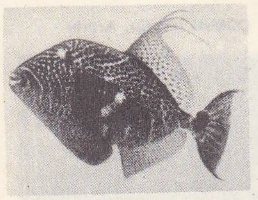

çotira balığı

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN); Cousteau (LAROUSSE)

düşmesine ve sonunda da ortadan kalkmasına yol açar. (Osmanlı imparatorluğunun çöküş dönemi için bk. OSMANLI İMPARATORLUĞU.)

◆ **Çöküşmek** ortaklş. f. Çökmek, tortu halinde dibe inmek. ‖ Bir yere toplaşmak. (ML)

ÇÖ-KONG veya **DZI-GUNG,** ing. **Tzekung.** Çin'de (Sıçuan) şehir. Kızıl havzada; 291 300 nüf. Petrol ve tabiî gazlar. (L)

ÇÖKÜK sıf. *(çökmek*'ten *çök-ü-k).* Çökmüş, çukurlaşmış: *İskelet gibi zayıf başında çökük göz evleri birer volkan ağzı gibi...* (H. E. Adıvar). *Ipıssız âşiyanlar, kimsesiz köyler, çökük damlar* (M.Â. Ersoy). [M]

ÇÖKÜNTÜ i. *(çökmek*'ten *çök-ü-n-tü).* Çökme sonucu meydana gelmiş girinti: *Zaten Buka yüksek ise de coğrafyacılarca bir çöküntü ve bir çukurdur* (F.R. Atay). ‖ Çöken şeyin kalıntısı, enkaz. ‖ Suyun dibine çöken şeyler. *Esk. Teressübât.* ‖ — *Mec.* Yüzün, çehrenin gençliğini, teravetini kaybetmesi, yıpranması: *Bazen çöküntüler, kırışıklardan ürkeriz / Bazen de neşesizce: «Vakit geçmiyor» deriz* (Yahya Kemal). ‖ Ruhen yıkılma, perişanlık: *Çöküntü anlarında bu işin bütün güçlüğünü, hattâ imkânsızlığını iyiden iyiye ölçmüş gibi meyus, biçare yaşayan Seyyit Lutfullah...* (A. H. Tanpınar). ‖ Mahvolma, bozulma: *Balkan harbinin getirdiği çöküntü tamdı* (Ş.S. Aydemir).

— Jeol. *Çöküntü hendeği,* iç kuvvetlerin etkisiyle çöken toprak şeridi; çok yüksek iki kuşak arasında yer alır ve iki fay veya iki basamaklı fay sistemiyle sınırlıdır (meselâ, Basel'den Mainz'e uzanan Vosges'larla Karaorman arasındaki Ren vâdisi çöküntü hendeği; Doğu Afrika'daki büyük göller dizisi). ‖ *Tektonik çöküntü.* Bk. ANSİKL.

— Jeomorfoloji. *Çevresel çöküntü,* eski bir kütle kenarı tipi oluşturan bölgesel bütün. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Kapalı çöküntü,* ancak bir eşik atlayarak aşılabilen çöküntü. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Jeol. *Tektonik çöküntü.* Doğu Afrika *(Gregory Rift* veya *Great Rift of East Africa),* Kızıldeniz, A.B.D.'nin batısı, Ren, Ruhr ve Limagne'daki büyük çöküntülerin niteliği uzun süredir bilinir. Daha yakın bir dönemde Atlas okyanusu orta sırtı boyunca, görünüşü yukarıdakilere benzeyen bir çöküntü bulundu. Ama, çok önemli bir tektonik olgu ancak 1950'den sonra yavaş yavaş açıklık kazanabildi: Türkiye'de Toroslardan Mozambik'e kadar 6 000 km boyunca uzanan arap-afrika sistemi, Aden körfezi aracılığıyle, «okyanus altı büyük sırtı» (veya «okyanus ortası sırtı») adı verilen çok daha geniş bir sistemle birleşir; Atlas okyanusu orta sırtı bu geniş sistemin ancak bir bölümünü meydana getirir. Bu dağ sırasının ortalama uzunluğu 80 000 km, ortalama genişliği 1 500-2 000 km ve abisal ovalar üzerinde ortalama yüksekliği 2-3 km'dir. Amerika ile Avrupa-Afrika, Afrika ile Güney kutbu, Afrika ile Avustralya-Asya, Avustralya ile Güney kutbu arasından meydana gelen uzanımın, altıda beşinden fazlası okyanus ortası uzanıma girer. Bu sırt güney ve doğudan Büyük Okyanusu belirler («doğu Büyük Okyanus eşiği»). Bu okyanus altı sırt (dorukları genellikle adaları meydana getirir: İslanda, Asor, Ascension, Sainte Hélène, Saint-Paul, Amsterdam, Galapagos) tektonik bir çöküntüyle devam eder; tektonik çöküntünün özelliği (bilindiği kadarıyle) karalardaki yarıntılarınkine benzer: genişlik 30-70 km; topografya derinliği 2 km (çökeller ve volkan akıntıları çıkartıldıktan sonraki gerçek derinlik bazı kıta çöküntülerinde 5,5 km'yi bulur); basamaklar halinde sıralanan kıyı fayları; birçok ikincil «kalıntı sırtı» ve çöküntü teknesi; oldukça şiddetli yüzeysel depremler; ortanın üstünde ısı akımı ve önemli volkanizma. Gerçekten de, okyanus ortası dağ sırasının meydana getirdiği büyük kütle tümüyle volkanik kayalardan oluşmuştur;Afrika yarıntılarının şiddetli volkanizmasının lavları gibi bu volkanik kayalar da «Atlas okyanusu» serisindendir; yani kabukaltı, ilkel bazaltlı mağmanın başkalaşmasından türemiştir; bu bazaltlı lavlar «Büyük Okyanus» serisi adı verilen çeşitli lavlarla zıtlaşır; yüzeysel çökellerin derinlere inerek ergimesi sonucu oluşan asitli lavlar. Büyük Okyanus çevresiyle mezojenin şiddetli volkanizmasını niteler.

Bazı klasik hallerde (Ren vâdisi), tektonik çöküntü hendeklerinin antiklinal kemer doruğunun çökmesinden meydana geldiği kabul edilmez. Bu görüşü savunanlara göre çöküntü hendeği senklinal kökenlidir; ama çöküntü hendeğinin senklinal kökenli olması ikincil kırıkların oluşmasını engellemez.

— Jeomorfoloji. *Çevresel çöküntü,* eski kütlenin temeli yumuşak kayalı, masamsı tortul bir yapı örtüsü altına yavaş yavaş kaydığı sırada meydana gelir; eski kütle, iyice düz bir aşınma yüzeyi tarafından kırılmış dayanıklı kayalar bütünüdür. (Yumuşak kayaları oyan başkalaştırıcı aşındırma, eski kütleyi kıran aşındırma yüzeyini meydana çıkarır; kütlenin dış kesimine doğru çöküntünün yanında bir kenar engebesi yükselir; bu engebe yumuşak tabakaların üzerinde yükselen ilk sert tabakadan meydana gelir.)

Kapalı çöküntü'lere karstlı engebelerde (dolin, polye) sık rastlanır. Geçirimli taşlardan meydana gelen bölgelerde kapalı çöküntüler genellikle göl haline gelir (aşırı buzul oyulması sonucu ortaya çıkan çöküntülerin büyük kısmında görüldüğü gibi). [LM]

ÇÖKÜRMÜŞ, selçuklu emîri (öl. 1106). *Şemseddin* diye anılır. Diyarbakır bölgesinde Cizre şehrini alarak emîr oldu (1086). Melikşah tarafından kendisine Musul ıkta olarak verildi. Harran'ı almağa çalışan Haçlıları, Artukoğlu Sökmen ile birleşerek, Belih çayı kıyısında yendi (3 mayıs 1104). Urfa (Edessa) kontu Baudouin de Bourge ve Tel-Başer hâkimi Jocelin de Courtenay'ı esir aldı. Selçuklu sultanı Melikşah'ın oğlu Mehmed Tapar, Musul'a gelerek Çökürmüş'ü kendisine boyun eğmeğe zorladı. Kardeşi Berkyaruk'un ölümü üzerine İran'a geri dönünce (1106), Çökürmüş ile savaşması için emîr Çavlı'yı Musul'a gönderdi. Dicle kıyısındaki savaşta Çökürmüş, Çavlı'ya esir düştü. Musul halkı, şehri Çavlı'ya teslim etmedi, Konya Selçuklu sultanı Kılıç Arslan I'den yardım istedi. Çavlı, Kılıç Arslan'ı da yendi. Çökürmüş esirken, 60 yaşında öldü. (→ Bibliyo.) [M]

ÇÖKÜRTME i. Bk. ÇÖKERTME.

ÇÖL i. (fars. *çūl*'den). Kumluk ve susuz geniş arazi: *Ve yolculuğun, saptığın çölün kumları içinde susuzluktan sona erecektir* (Ş.S. Aydemir). ‖ Kurak yer.

— ÇEŞ. DEY. *Çöl gibi,* ıssız ve kıraç yer. ‖ *Çöle dönmek,* bakımsız ve kurak bir hale gelmek, harap olmak.

— Coğ. Kurak veya soğuk (kutup bölgeleri) iklimin sertliği yüzünden çok az insanın yaşadığı bölge. (Arktika ve Antarktika'da nüfus yoğunlukları Sahra'ya oranla çok daha düşük olduğu halde «çöl» terimi özellikle kurak bölgeler için kullanılır.) ‖ *Çöller bölgesi,* çölde olan; çöl özellikleri taşıyan bölge.

— ANSİKL. İnsanların yerleşmediği veya pek az yerleştiği bölgelerin meydana gelmesinde iki tabiî etmen rol oynar: soğuk ve kuraklık. Dünyanın en mutlak çölü Antarktika'nın, ıssızlığının sebebi soğuktur; Yeni dünyanın kenarında iklim şartlarının çok daha yumuşak olduğu bir bölgede yaşayan Eskimolar 6 376 000 km^2'lik bir yüzeyde ancak 50 000 kişidirler; yani km^2'ye düşen nüfus yoğunluğu 0,007 7 kişidir; bu, her yüz kilometrede 77 kişilik bir topluluk yaşıyor demektir. İklimin kuraklığından meydana gelen çöller daha kalabalıktır: Tanezruft gibi bazı aşırı kurak kesimler Kanada arktikasıyle oranlanabilirse de, Sahra'nın bütününde km^2'ye nüfus yoğunluğu 0,3 tür. Dünyanın Arabistan, Orta Asya ve Avustralya'daki öbür çöllerinde de nispeten yerleşilmiştir ve Batı Amerika ile Güney Amerika'nın iklimi daha yumuşak çöllerinde km^2'ye birçok kişi düşen nüfus yoğunlukları görülür.

● *İklim.* Dünyada hiç yağış almayan çok az bölge vardır: en kurak çöl Şili çölüdür; burada on dokuz yılda 0,6 mm yağış kaydedilmiştir. Sahra'nın en kurak kesimleri bile oldukça yağış alır: bu çölün büyük kısmına yılda en aşağı 20 mm yağış düşer.

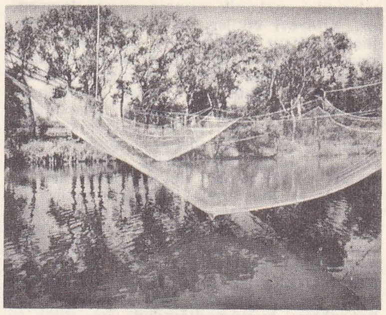

Herault çökertmesi (balıkç.)

Ayrıca birçok bölge (özellikle A.B.D.'nin batısında ve Orta Asya'da) çöl sayıldıkları halde aslında yılda 100-200 mm yağış alır ve görünüşleri çöllere has çıplak kumullar veya taşlık «reg»lerden çok bozkıra benzer. Afrika, Arabistan ve Avustralya'da çöllerin sıcaklığının başlıca özelliği, günlük sıcaklık farklarının çok fazla olmasıdır: gündüz 50°C'yi aşan sıcaklıklar olağandır, ama gece sık sık don olayına da rastlanır. Orta Asya'da bir soğuk mevsim, sıcak mevsimle karşıtlaşır ve birçok ayın ortalama sıcaklıkları 0°C'nin altında olabilir.

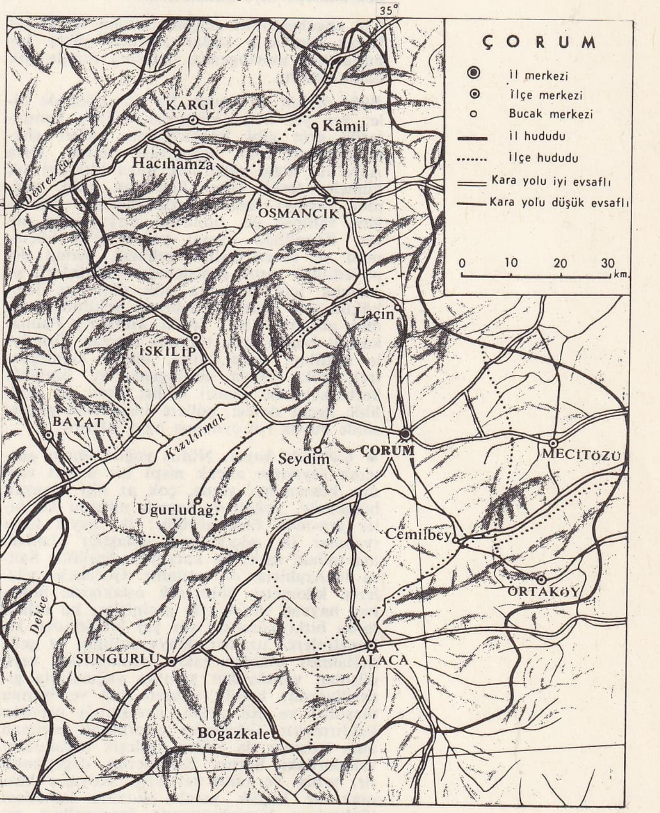

ÇORUM
il haritası

● *Yeryüzü şekilleri.* Bitki örtüsü ve toprağın korumasından yoksun olan çöl böl-

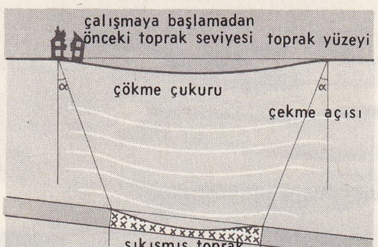

arazi çökmesi

Foto. Boudot-Lamotte (LAROUSSE)

gelerinde, mekanik aşınma süreci kuvvetlidir. Kimyevî etkiler, ince bir düzey kabuğundan öteye geçemez ve çiçeklenme başlangıcıyle çöl cilâsı denen sıvıyı meydana getirir. Eskiden çöllerin meydana gelişinde rüzgârın etkisinin ağır bastığı sanılıyordu. Gerçekte ise rüzgârın etkisi akarsularınkinden sonra gelir: rüzgâr sadece kumullar meydana getirmek suretiyle kumlara şekil verir, toprağın yüzeyindeki incecik parçacıkları temizleyerek «reg»ler meydana getirir ve çakıltaşlarıyle kayaların şeklini değiştirir. Buna karşılık akarsular az olmasına rağmen, bitki örtüsü yokluğu sebebiyle faaliyetleri çok etkilidir. Sağanaklar, yamaçlarda yarıklar açarak en küçük tepelere bile cılız ve parçalanmış bir görünüş verir. Fakat yeterince beslenmediğinden ve kaynakları bulunmadığından, bu sular tepelerin eteğinde kaybolur, su birikintileri halinde yayılır ve taşıdığı döküntüleri gittikçe daha az uzağa bırakır. Böylece her tepeyi veya tepeler kütlesini çevreleyen eğintiler meydana gelir. Bu eğintilerin üzerinde, tıpkı denizdeki adalar gibi, yükseltiler birdenbire dikilir ve bu yüzden *adatepe* diye adlandırılır.

Çöl engebelerinin gelişmesi iklim ne kadar kurak olursa o kadar ağırdır: çölün kenarlarında morfogenez, ortasına oranla çok daha hızlıdır.

Bitki örtüsü ve *fauna*. En sert çöllerde bile, yer yer bitki kümeleri belirir: kumullarda *drin* gibi buğdaygiller, kalker «hamadalar»da cılız ağaççıklar yetişir; Orta Asya'nın tuzlu çöllerinde kaya bitkileri sık kümeler teşkil eder. Pek çok bitki, yağmur yağdığı zaman hızla büyüme yeteneğine sahipse de, ömürleri birkaç gün sürer. Kuraklığa uyma, yaprakların küçülmesi ve diken haline gelmesi, nemin depo edildiği sapın genişlemesi (kaktüsler), su aramak için toprakta çok derinlere inen kökün son derece büyümesi şeklinde kendini gösterir. (Bk. YAĞ'*lı bitkiler*.) Fauna, komşu bozkırlarda türemiş hayvan türleriyle (antilop, gazal, tilki, küçük kemirgenler), çok sayıda sürüngenle ve özellikle kertenkelelerle temsil edilir; deve ve özellikle hecin devesi, çöllere insanların girmesinde büyük rol oynamış hayvanlardır.

● *Çöllerde hayat*. Nüfus yoğunluğunu gösteren sayıların ancak nispî bir değeri vardır: hemen her yerde, çok az kişi yaşayan bölgelerle, yoğun ve seyrek nüfuslu kesimler arasında fark görülür: iki hayat tarzı (vahalar ile göçebelerin dolaştığı alanlar) arasındaki fark; bu karşıtlığa özellikle Sahra ve Arabistan'da rastlanır. Göçebeler yüzlerce kilometre dolaşarak otlaklarda beslenen hayvan sürüleriyle geçinirler; bu otlaklarda bitki kümeleri yer yer birbirinden kilometrelerce uzaktır. Hayvancılığın az gelir sağlaması eskiden rakip kabilelerden veya düşman vahalardan yapılan yağmalarla gideriliyordu; bugün ticaret (tuz ve hurma ulaşımı) ve çöl polisi, savaşçılığı ortadan kaldırmıştır. Göçebeler tarafından korunan ama istismar da edilen yerleşik topluluklar vahalardaki hurma bahçelerini değerlendirir, sebze ve tahıl yetiştirir. Kuyular kazmak ve büyük yeraltı sulama kanalları (Sahra'nın kuzeybatısında foggara'lar) açmak için çalışmalar yapıldı. Ama çoğunlukla aşırı kalabalık olan vahaların, insanları besleme gücü gitgide azalmaktadır. Sayısı az olan hayvan yetiştiricileriyle, tarımdan geçinen kalabalıklar arasındaki karşıtlığa Tibet'te de rastlanır. Burada halkın ancak beşte biri yüksek yaylalarda göçebelik yapar. Amerika'nın yan çöllerinde göçebe hayvancılık hemen hiç bilinmez; yerine yaylaya çıkmanın çeşitli biçimleri uygulanır.

Bugün kurak çöllerin geleneksel gelir kaynaklarında, sulamanın düzenlenmesi ve ulaşım araçlarının gelişmesi sayesinde büyük değişiklikler olmuştur: demiryolları (Sovyet Orta Asyası, Amerika), yolcu arabaları ve kamyonlar (Sahra, Arabistan), uçaklar, geri kalmış çok geniş bölgelerin modern iktisat bölgeleriyle ilişki kurmasını sağladı: ihracata yönelmiş tarım önemli ölçüde gelişti (Türkmenistan'ın pamuğu, İsrail devletinin turfandaları v.b.); hayvancılık şartları büyük ölçüde (özellikle 5 000 artezyen kuyusunun yemlik bitki tarımını geliştirdiği Avustralya'da) değişti. Çöllerde özellikle madenlerin işletilmesi büyük ölçüde ve hızla gelişti: daha XIX. yy. sonunda «altına hücum» dalgaları sayesinde birkaç hafta içinde şehirler kuruldu; bu şehirler madenin tükenmesiyle ortadan kalktı. Ama başka maden kaynakları sayesinde (Şili çölü ve Kazakistan'da bakır, Karaganda, Sin Kiang ve Kuzey Meksika'da maden kömürü v.b.) kalıcı maden şehirleri kuruldu. Çöller özellikle, modern dünyanın büyük gelir kaynaklarından birine sahiptir: Ortadoğuda çeşitli devletlerin ekonomisini önemli ölçüde değiştiren ve bu bölgelerdeki siyasî istikrarsızlıkta payı olan petrol. Cezayir Sahrası'nda ve Libya'da petrolün işletilmesi çoğunlukla yoksul olan halkların hayatını değiştirebilecek bir gelir kaynağıdır.

Bugüne kadar insanların müdahalesi çöllerin biyolojik durumunu kötüleştirmek ve kapladıkları alanı genişletmekten başka işe yaramadı. Sulama bile, gelişigüzel yapıldığı zaman derinlerdeki tuzun yüzeye çıkmasına ve bir kabuk şeklinde toprağı örtmesine yol açarak nispeten verimli toprakları kısırlaştırılabilir. Bununla birlikte yarı kurak bir toprağın etrafının çevrilmesi kısa süre sonra yeni bitki türlerinin ortaya çıkmasına yeterlidir. (1955'ten beri Moritanya'da bu yol uygulanmaktadır.)

◆ **Çölleşme** i. Coğ. Jeoloji açısından nispeten yağışlı bir bölgenin, iklimin gitgide kuraklaşması sebebiyle çöl haline gelmesi. ‖ Tarihî açıdan, yarı-kurak bir bölgenin, toprak ve bitkilerinin insan eliyle tahrip edilmesi (fazla hayvan otlatma, toprağın hızlı aşınımına sebep olan tarım v.b.) sonucunda yoksullaşması.

◆ **Çölleşmek** geçz. f. Çöl haline gelmek: *Türkiye'nin büyük bir hızla çölleşmek üzere olduğunu o da raporlamış* (F.R. Atay).

◆ **Çöllük** i. ve sıf. Çölle kaplanmış, çorak yer. (LM)

ÇÖLEMERİK, bugünkü Hakkâri il merkezinin yerinde bulunan eski köy. (Bk. HAKKÂRİ.) [M]

ÇÖLGEÇEN (Sami), türk deniz subayı ve siyaset adamı (Berkofça, Bulgaristan 1877-Çankırı 1935). Büyük Sahra çölünü geçmesiyle ün yaptı. Deniz Harp okulunda okudu. Abdülhamid II zamanı jöntürk hareketlerine katıldığı için Divanıharp kararıyle iki defa ölüme mahkûm edildi, sonra cezası kalebentliğe çevrilerek Fizan'a sürüldü. Buradan Büyük Sahra yoluyle kaçtı. Meşrutiyetten sonra Fizan, Necid ve Kerbelâ'da idare âmirliklerinde, Horasan, Rumiye ve Bağdat konsolosluklarında bulundu. Kısa bir süre Osmanlı Mebusan meclisinde Kerbelâ (1916), T.B.M.M.'nin üçüncü döneminde Ankara, beşinci döneminde Çankırı milletvekili oldu. Çeşitli gezilerinde topladığı değerli eşyayı Ankara halkevine hediye etti ve bunların resimli bir katalogunu *Katalog (1934)* adıyle yayımladı. (M)

ÇÖ-LİNG (veya **ÇI-LİNG geçidi**). Çin'de eşik, Siang-Ciyang vâdisini, Pey-Ciang'dan ayırır: Hunan ile Guangdung arasında. Eskiden tahta kızaklar yardımıyle küçük yelkenlilerin halatla çekilerek geçirildiği Çö-ling'den bugün Kanton-Hankou demiryolu geçer. (L)

ÇÖLKOŞARI bİş. i. Tüyleri kum rengindé, siyah benekli, uzun bacaklı kuş. Afrika ve Asya'nın çöl bölgelerinde yaşar. [Kahverengi çölkoşarı *(Cursorius cursor)* Kuzey Afrika'da yaygındır. Bataklık kırlangıcıgillerden.] (L)

ÇÖLTAVUĞUGİLLER bİş. çoğl. i. Kuş familyası. Çöl tavukları *(petrocles)* ile bağırtlak kuşlarını *(syrrhaptes)* kapsar. (Çöltavuğugiller güvercinimsiler takımından sayılır; fakat yerde yaşamaları bakımından güvercingillerden ayrılır; ayrıca bunlarda gaga kuvvetli ve konimsidir.) [L]

ÇÖL TİLKİSİ bİş. i. Afrika'da yaşayan etçil hayvan. Başı yuvarlak, boyu küçük, burnu sivri ve ince, kulakları kocamandır.

— ANSİKL. Çöl tilkisinin *(Fennecus zerda)* sırtı kum renginde, karnı beyazdır; 17 sm'lik kuyruğu ile birlikte boyu 40 sm'yi bulur. Gececi olduğu için gündüzlerini ininde geçirir; kuş, sürüngen, böcek, salyangoz gibi küçük hayvanlarla beslenir. İnsana kolayca alışır. (L)

ÇÖMÇE i. *Halk dili*. Ağaç kepçe. ‖ Büyük ağaç kaşık.

— Folk. ve Tems. *Çömçe gelin*, Anadolu'da görülen ilkel bir kukla türü.

— ANSİKL. Folk. ve Temş. İki değnek, bir haç gibi birbirlerine bağlanır, bunun üzeri giydirilir, ev ev dolaştırılırdı. Kuklacının ve ardındaki çocukların «çömçe gelin, çömçe gelin» diye bağırmaları üzerine evlerden bu kuklanın üstüne tasla su dökülürdü. Bu, genellikle kurak mevsimlerde yağmur yağdırmak için bir büyü geleneğiydi. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde rastlanan bu gelenek *çomça gelin, kepçe kadın, çullu kadın, kepçecik, adak* gibi adlar alır. Köylerde bu kukla geleneği yalnız yağmur yağdırmak için değil, bir gösteri olarak da düzenlenirdi. *Karacör oyunu, güççe düğünü, bebek oyunu, korçak, hemecik, hemecük, kabak oyunu* gibi çeşitli adlarda oynanan değişik kukla türleri bunu gösterir. (M)

ÇÖMELMEK geçz. f. *(çömmek*'ten *çömel-mek)*. Dizleri kırarak topuklar üzerine oturmak: *Kâmran'ın da bana doğru gelmekte olduğunu görerek yere çömeldim* (R. N. Güntekin).

◆ **Çömelme** i. Çömelmek eylemi.

◆ **Çömeltmek** ettrg. f. Çömelmek eylemini yaptırmak. (M)

ÇÖMEZ i. (lat. *comes*, yoldaş'tan). Usta kabul edilen kişinin açtığı yoldan giden kimse. ‖ *Esk*. Müderrisin hizmetine bakan ve ondan ders gören medrese öğrencisi.

— ANSİKL. Medresedeki öğrenci *çömez*'lik döneminde, önce bir müderrisin yanına girer ve alacağı eğitim ve öğretime karşılık müderrisin günlük hizmetlerini görürdü. Çoğunlukla yoksul ailelerin çocukları olan çömezler müderrislerden başka muid veya tanınmış ve ileri öğrencilerin hizmetlerini de kabullenebilirlerdi.

◆ **Çömezlik**. i. Çömezin işi. (M)

ÇÖMLEK i. Topraktan yapılan ve pişirilerek sağlamlaştırılan kap, tencere: *Akşam taâmı pişirmek için ateş üzerine koymuş oldukları çömlekleri baş aşağı devrildi* (Cevdet Paşa). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Çanak çömlek*. Bk. ÇANAK.

— DEY. *Çömlek hesabı*, cahil bir kimsenin yaptığı hesap.

— Mus. Bk. DÜMBELEK.

— Mutf. *Çömlek kebabı*, çömlek veya güveçte pişirilen et yemeği. ‖ *Çömlek peyniri*, çömlek içinde toprağa gömülerek saklanan peynir. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. İki çeşit *çömlek* vardır: *Sırsız çömlek* ve *sırlı çömlek*. Sırsız çömleklerin üzerine hiç bir şey sürülmemiştir. Tu-

çöl
batı Sahra

Foto. Trampus (LAROUSSE)

lekler, sadece pişmiş topraktan yapılır. Kulpsuz testiler, saksılar, kiremitler, künkler v.b. bu bölüme girer. Eski çağların çömlekçilik ürünleri için de aynı şey söylenebilir.

Sırlı çömlekler ise ateşe dayanıklıdır; ama çabuk kırılır ve yağlı maddeleri geçirir. Killi marndan veya kilin hacminin küçülmesini azaltmak için dörtte bir nispetinde kum eklenmiş killi topraktan yapılır. Bu iş için, ilkin çömlek yapılacak olan çamur bir süre nemli bir yerde bekletilir. Böylece de esneklik kazanmış olur. Bundan sonra, hazırlanan bu kil kum karışımı, tornanın üzerine konarak gerekli şişkinlik verilir. Ardından, ayrı olarak hazırlanmış olan kulplar, saplar v.b. biraz çamurla yerlerine yapıştırılır. Böylece hazırlanan kap kurumaya bırakılır ve (şayet çifte pişmiş bir kap yapılacaksa bir ilk) pişirme işlemi için fırına konur. Üzerinin sırı ise kabı bir sülüğen, kil ve kum karışımına bulayarak elde edilir. Bu karışım, pişirme sırasında eriyerek parlak ve geçirimsiz bir kurşun silikatı verir. Bu çömlekler 900 ile 1 000 derece arasında pişirilir.

— Mutf. *Çömlek peyniri*, Anadolu'nun hemen her ilinde yapılan bir peynirdir. Yağsız sütten yapılanları makbul sayılmaz. Bunları ancak çarşı börekçileri kullanır. Çömlek peyniri, tulum veya lor peyniri gibi yapılarak sıkıca çömleğe bastırılır. Bazen Mihalıç peyniri gibi hazırlanır. Ağızları hiç hava almayacak şekilde örtülür ve üzerine temiz bir deri geçirilip sıkıca bağlanır. Uzun süre toprak altında tutulan bu peynir çok lezzetlidir. (M)

Çömlek *(Aulularia)*, Plautus'un komedisi (M.Ö. 190'a doğr.). Adını, ihtiyar Eucio'nun evinde gömülü olarak bulduğu altın dolu çömlekten alır. *Çömlek*, birçok yazar tarafından taklit edildi. Bu taklitlerin en tanınmışı Molière'in *Cimri*'sidir. (L)

ÇÖMLEKÇİ kuşu bls. i. Ak gerdanlı esmer ötücü kuş. Orta ve Güney Amerika'da yaşar. (Çamurdan iki gözlü bir fırını andıran büyük bir yuva yapar. Kızıl Çömlekçi kuşu [*Furnarius rufus*] Arjantin'de meskûn yerler dolaylarında yaşar. Çömlekçikuşugillerden.) [L]

ÇÖMLEKÇİLİK i. Çömlek işçiliği, çömlekçinin sanatı.

— ANSİKL. Çömlek yapımında kullanılan kil, çeşitli bileşimlerde olabilir. Teknik imkânları gelişmemiş topluluklarda kil hiçbir zaman saf olarak kullanılmamıştır. Kil, önce temizlenir ve elle veya merdaneden geçirilerek toz haline getirilerek elenir.

Kilin yağlılık derecesini düşürmek için yapılan işlemler, pişimde fireyi azaltmağa yarar; bütün mesele, saman, kül, kıl, talaş gibi pişim sırasında yanan ve çömleğin hafiflemesini sağlayan çeşitli maddeler katarak kilin özlülüğünü belli bir oranda gidermektir; özlülüğün giderilmesi için kile kum veya daha iyisi, toz halinde pişmiş çömlek parçaları da katılabilir (bu son usul Afrika'da, Güney ve Orta Amerika'da yaygındır). Sonra, şekillendirmeğe geçmeden önce, hamur iyice yoğrulur ve dövülür. Şekillendirme birçok usule göre yapılabilir: modlaj, kalıplama veya çevirme. Modlaj, bir hamur topağını oyup ona elle veya basit âletlerle (bıçak, taş, tokmak) şekil vermektir; bu usulde, tek bir hamur parçasından hareket edilebileceği gibi, çömleği parça parça hazırlayıp sonradan bu parçaları bir araya getirme yoluna da başvurulabilir; başka bir modlaj usulü de «kolombin» tekniğidir: hamurdan yapılan fitiller spiral şeklinde üst üste konarak çömleğe istenilen şekil verilir, sonra çömleğin yüzü kille sıvanarak fitil kabartıları giderilir (Afrika, Melanezya, Amerika). Daha az yaygın olan kalıplama usulüyle kiremitler, iki parçalı kalıplara dökülen heykelcikler gibi nispeten kaba eşyalar yapılır. Bazen iç kalıp da kullanılır (Zenci Afrika, Hindistan'ın kuzeyi, orta Amerika); iç kalıp, pişim sırasında yanıp yok olan ve çömleğin içini şekillendirmeğe yarayan bir saman topağıdır.

Çevirme tekniğinin uygulanabilmesi, çömlekçi çarkının gelişmiş olmasına bağlıdır: gerçekten de, çömlekçinin parmak temasıyle yükselip şekillenebilmesi için, çarkın tablasına oturtulan hamurun oldukça hızlı dönmesi gerekir. Bu usulle gerçi daha çok iş çıkar, daha düzgün sonuçlar alınır, fakat çevirme hiçbir zaman modlaj kadar büyük bir ustalık istemez.

Kuruma birkaç aşamada olur; hamur kurumağa yüz tutarken çömleğin kulpları takılır. Kuruduktan sonra ise zımparalanır, üzerine süs yapılır (boya, angob), su geçirmez hale getirilir (vernik, sır veya bir reçine). Sonra sıra pişime gelir. En ilkel pişirme usulü, üst üste yığılan çömlekleri çalı çırpıyle örtüp ateşe vermektir. Fakat bu fırınlarda pişim derecesi ayarlanamayacağı gibi yüksek ısılar da elde edilemez. Avrupa ve Asya'da, çömleklerin değişik ısıdaki bölmelere yerleştirildiği uzun fırınlar kullanılır. Uzakdoğuda (Çin, Japonya) kullanılan birkaç katlı fırınlar, ısının bütük bir titizlikle kontroluna ve ayarlanmasına imkân verir.

— Arkeol. Yüzey araştırmalarında, olsun, kazılarda olsun arkeologların en çok bulduktarı malzeme, çanak-çömlek'tir (seramik). Bir bölgenin kültürel niteliği, höyüklerin kültür katları ve bunların zaman içindeki yeri; kazılarda ortaya çıkan mimarî kalıntılar, mezarlar v.b. çanak-çömlek parçalarından yararlanılarak değerlendirilir ve tarihlendirilebilir. Bu bakımdan çanak-çömlek bilgisi arkeolojinin temelidir.

● *Anadolu*'da Cilâlıtaş devri çömlekçiliği, teknikçe üstündür. Mersin, Çatalhöyük ve Kızılkaya'da koyu renkli cilâlı, Hacılar'da krem renginde astarlı ve cilâlı çömlekler bulunmuştur. Alişar çanak-çömleklerinin kalkolitik çağdan kalanları iğ çekicidir. Elle yapılmış, cilâlanmış, içleri beyaz veya sarı boya ile doldurulmuş çizgilerle süslü, gri, kırmızı, kahverengi ve siyah renktedir. Çok rastlanan yüksek ayaklı kadehler, iki kulplu maşrapalar Büyük Güllücek, Beycesultan ve Mersin gibi merkezlerde ele geçmiştir. Eski Bronz I çağında elle yapılmış çömlekler Truva, Yortan, Polatlı, Kusura, Beycesultan ile Güney Anadolu'daki yerleşme noktalarında bulunmuştur.

Eski Bronz II çağında çömlekçi çarkı kullanılmağa başlanır, geometrik süslemelerle boyalı çanak-çömlek görülür. Eski Bronz III çağı eserlerine Kappadokia'da Truva'nın III, IV ve V şehirlerinde rastlanır; tek renkli, cilâlı ve bazen insan yüzü tasvir edilmiş seramikler görülür. İçten ve dıştan kırmızı bir haç motifiyle süslenmiş yayvan kâseler, bu dönemin ürünleridir.

Orta Bronz çağında Kültepe (Kaniş) ve Boğazköy'de geometrik desenler, üslûplaştırılmış hayvan figürleriyle süslenmiş boyalı kapların yanı sıra tek renkli çanak-çömlek görülür. Hitit çömleği, genel olarak, çarktan geçirilmiş, parlak kırmızı renkte sert ve çıkıntılı bir profile sahiptir. Aslan, koç, boğa, ayakkabı şeklinde içki kapları (riton) görülür.

Truva VI şehrinde gri minyas çanak-çömlekleri ele geçmiştir; kap şekilleri Yunanistan ile benzerlik gösterir. Truva VII katı sarı renkli çanak-çömlekler, gri minyas çanak-çömlekleri ve miken desenleriyle süslenmiş kaplarla temsil edilir. Frigler*, krem rengi astar üzerine kahverengi geometrik desenleri, kuş, geyik gibi hayvan figürleri yapılmış kaplar kullanmışlardır. Alişar, Gordion*, Boğazköy gibi merkezlerde yüksek kulplu kaplar ve hayvan biçiminde çanak-çömlekler bulunmuştur.

Doğu Anadolu'daki urartu çömlekleri hitit vazolarının bir devamı gibi görülür. Kırmızı ve deve tüyü renkli kaplar, şekil bakımından hitit çömleklerine benzer. İnce teknik ve malzeme, Roma devri «Terra sigillata» tipi kaplardan daha üstündür. Aynı zamanda mahallî Anadolu tipini benimsemişlerdir. Karaz tipine uyan şekil ve işçilikte ikinci sınıf kaplar mevcuttur. Seyrek olarak boya bezekli çömlekler görülür. Çömlekçi çarkı ustalıkla kullanılmıştır.

● *Girit*. Girit'te çömlekçilik Neolitik devirle beraber gelişir. Kaplar siyah veya toprak rengi, kaba şekillidir. Bazılarının üzerine kazılmış geometrik motiflerin süs olarak kullanıldığı, bazen de bu çizgilerin beyaz kalkerle doldurularak, motiflerin daha iyi belirtildiği görülür. Çanak-çömlekler şekil ve bezek bakımından Anadolu tipidir. Bu durum M.Ö. IV. binyılda Girit'te Anadolulu veya bunlarla akraba toplumların yaşamış olduğunu gösterir. M.Ö. III. binyılda maden kültürüyle beraber çömlekçi çarkı kullanılmağa başlanır. Yeni teknikle beraber düzenli şekiller gösteren vazolar ve yeni süsleme sistemleri ortaya çıkar. Beyaz veya açık sarı zemin üzerine parlak siyah boya ile yapılmış geometrik süslü vazolar ve boya ile örtülü dış yüzleri alevli ateşte pişirilerek dalga halinde bezeklenmiş «benekli seramikler» tipiktir. Bunların menşeleri Orta Asya'ya kadar uzanır. Gaga ağızlı çömlekler III. binyıl anadolu vazolarına benzer. Spiral motif, girit ticaretiyle Ege adaları ve Yunanistan üzerinden Avrupa içlerine kadar yayılmıştır. II. Binyılda çömlekçi çarkının geniş ölçüde kullanılmasıyle çömlekler üstün bir form gösterir. Madenî vazolar taklit edilmiştir. En karakteristik olanlar Ida dağının güney yamacında Kamares mağarasında bulunduğundan *kamares* vazoları* diye anılır. Bu vazolar bazen yumurta kabuğu inceliğinde ve çoğu zaman porselen sertliğindedir, üzerleri çeşitli renkte geometrik süsler ve üslûplaşmış bitki motifleriyle bezenmiştir. Süslemede zamanla girit sanatının bünyesinde bulunan tabiatçı eğilim başgösterir. Bu akım sonraki yüzyıllarda, geçici olarak bütün girit sanatına hâkim olur ve efsanevî minos* medeniyetinin tipik üslûbunu teşkil eder. M.Ö. XVII. yy. sonlarında üslûplaşmağa doğru gidilir. Bu devirde giritli çömlekçiler, daha kaba bir teknikle daha büyük vazolar yapmakta, bunların üzerlerini önceki yüzyılların alımlı çok renkliliğinden gittikçe ayrılan ve siyah vazo zemini üzerine yalnız beyaz bir boya ile yapılmış geometrik motiflerle veya üslûplaştırılmış çiçekler, yapraklar ve ağaçlarla süslemekte, vazo ile bezek arasında bir uyum elde etmeyi bilmektedirler. M.Ö. XVI. yy. ortalarına doğru çömleklerde çok renklilik tamamıyle ortadan kalkar. Resimler ve nakışlar siyah veya kahverengi parlak bir boya ile açık kül rengi zemin üzerine yapılır. Bitki, hayvan ve daha çok deniz yaratıkları tasvir edilir. Giritli sanatçılar daha çok ahtapot tasvirlerinde başarı göstermekte, bu hayvanın kollarına türlü kıvrımlar vererek vazo yüzeyini tabiî ve serbest olarak bezemektedirler. M.Ö. XV.yy.da, büyük bir kısmı Knossos* sarayında bulunan çömleklerde, polikrom tekniğin tamamıyle bırakıldığı, şekillerin daha büyük ve daha düzenli olarak yapıldığı ve süslemenin, vazonun şeklini gözönünde bulundurarak, tektonik bir tarzda düzenlendiği göze çarpar. Bu yeni akım, önceki devrin motiflerini kullanmakta, fakat süsleme amaçları için gerek hayvan, gerek bitki motiflerini sistematik bir surette üslûplaştırmaktadır. Natüralist sanatın tersine gelişen bu akıma «saray üslûbu» denir. Bu üslûp, Girit'te sarayların yıkıldığı 1400 yılına kadar yaşamıştır.

● *Yunan*. Yunanistan'da çömlekçilik M.Ö. IV. binyıllarda Neolitik devrin temsilcisi olan seskio* kültürü (Tesalya I) ile başlar. Sesklo vazoları düzgün şekillidir, sarımtırak beyaz zemin üzerine kırmızı boya ile yapılmış linear motifler, zigzag çizgiler, üçgenler veya basamak motifli bezekleriyle dikkati çeker. Önsüz olarak gelişen bu çömlekler sonraki devirlerde ilerleyeceği yerde gerilemiştir. Tuna kültürleriyle ilgili olduğu ve Tuna ülkelerinden Yunanistan'a geldiği ileri sürülür. Bunların ardından dimini* kültürü çömlekleri gelir. Bu devir vazoları üzerinde çizgi demetleri, meandr*lar, dama tahtası ve spiral motifleri görülür. Fakat sesklo örneklerine bakarak çok daha özensiz yapılmıştır. M.Ö. III. binyılda maden devri başlar. Bu devrin çömlekleri elde yapılmıştır. İnce çeperli ve düzenli şekiller gösterir. Dış yüzeyleri siyahtan kahverengi ve kırmızıya kadar değişen ve pişirildikten sonra hafif bir parlaklık gösteren bu çömleklerin üzeri basit geometrik motiflerle bezenmiştir. Şekillerinin özelliği alçak, yuvarlak gövdeli ve uzun ağızlı salçalıklardır. Bunlar madenî vazoların taklididir, truva seramiklerine benzer. Batı Anadolu'dan Yunanistan'a geçen halk topluluklarının ürünüdür.

Aka ve Miken, M.Ö. 2000'den 1200 yılına kadar sürekli bir gelişim geçiren aka kül-

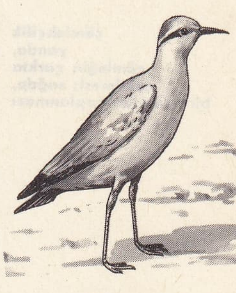
çölkoşarı

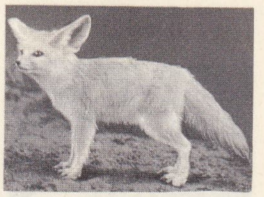
çöl tilkisi veya fennek

çömlekçi kuşu

Foto. Dragesco (LAROUSSE)

çömlekçilik yanda, çömleğin çarkta çekilmesi; sağda, bir vazonun çaplanması

türünün en eski ve en tipik çömlekleri minyas* seramikleridir. Çömlekçi çarkında yapılmıştır. Keskin profillidir. Perdahlanarak madenî bir parlaklık verilmiştir. Dış yüzeyler bazen geometrik çizgi motifleriyle bezeklidir. Minyas seramiklerinin menşei Orta Asya'dır. M.Ö. 1600-1200 arasındaki çömlekler, tamamıyle girit vazolarının etkisi altındaysa da, Girit'ten alınan motiflere düzen vermeğe ve bunları vazonun biçimine uydurmağa çalışılmıştır. Son devirde süsleme motifleri yavaş yavaş soysuzlaşmakta, anlaşılmaz birtakım şekiller almakta, girit sanatının bilerek kullanmadığı insan ve bazı hayvan tasvirleri tekrar ortaya çıkmakta, fakat az bir süre sonra bozulmaktadır.

Protogeometrik ve geometrik üslûp. Dor göçlerinden (M.Ö. 1200) sonra Yunanistan karanlık bir çağ yaşamış ve bu devre Yunan ortaçağı denmiştir. Bu devrin çömlekçilik sanatının temsilcileri Protogeometrik ve geometrik üslûptaki vazolardır. Teknik bakımından üstün olan bu vazoların dış yüzü siyah parlak bir boya ile yatay şeritler veya frizlere ayrılmış ve bunlar da dikey hatlarla kara veya dörtgen alanlara (metop) bölünmüştür. Ayrılan bu kısımların içi birtakım geometrik motifler veya geometrikleştirilmiş hayvan ve insan resimleriyle, hemen de boş yer kalmamak üzere doldurulmuştur. Geometrik üslûbun en tipik örnekleri, Atina'da, Dipylon mezarlığında bulunan çömleklerdir (M.Ö. IX.yy.). Bunlar *dipylon* vazoları* olarak adlandırılır. Büyük boydakiler mezar anıtı olarak kullanılmıştır. Bu vazoların üzerinde geometrik motiflerden başka insan ve insan grupları tasvir edilir. Cenaze törenleri, türlü spor yarışmaları, deniz ve kara muharebeleri gibi o devrin günlük hayatından alınmış birtakım büyük kompozisyonlar çizilir. Bütün bu çömleklerin başlıca özelliği, süsleme ile vazo şekli arasında pek sıkı bir bağ bulunması ve her şeyin belirli oranlara göre hesaplanmış olmasıdır. Anadolu'nun batı kıyılarında Bayraklı* kazılarının gösterdiği gibi, bu üslûptaki çömlekler ilk zamanlar tamamıyle Yunanistan'ın (en çok Attike'nin) etkisi altında bulunmakta, ancak sonraları bazı özellikler göstermektedir.

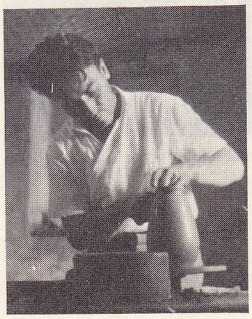

çömlekçi, Küçüksu, İstanbul

Doğu üslûbu (veya Şarkkâri üslûp). M.Ö. VIII. yy.a doğru ulaşım ve ticaretin gelişmesi sonucu, fenikeli ve yunanlı tacirler tarafından Yunan ülkelerine getirilen doğu sanat eserleri ve malları, yunan sanatını büyük ölçüde etkiledi. Geometrik üslûbun kuru ve sert şekilleri yumuşadı. Öteden beri doğu sanatında kullanılan motifler (aslan, sfenks, ejder veya lotüs-palmet rozetleri) benimsendi. Korint dolaylarında yapılan protokorint vazoları Doğu'dan gelen kumaş ve halıları örnek alarak yapılan çömleklerdi (M.Ö. VIII-VII yy.lar). Bunların bir şaheseri olarak, üzerinde av ve harp resimleri bulunan *chigi vazosu* gösterilebilir.

Küçüksu işi **çömlekler**

Siyah figürlü üslûp. Yunan arkaik devrinde (M.Ö. VII-VI. yy.) doğu üslûplu çömleklerin yanında yine aynı şekilde, figürleri açık bir zemin üzerinde siyah siluet şeklinde gösteren, fakat siyah boyadan başka, kırmızı ve beyaz renkleri de kullanan siyah figürlü üslûp belirir. Bu devrin korint çömlekçiliği, atina vazolarının rekabeti karşısında yavaş yavaş ortadan kalktı. İtalya'da Khiusi mezarlığında bulunmuş olan *françois* vazosu,* atina vazolarının bir şaheseridir ve üzerinde çeşitli frizler halinde Pelevs, Tetis ve oğulları Akhilleus'un yer aldığı zengin mitolojik resimler vardır. Vazoda, çömlekçi Ergotimos ile ressam Kritias'ın imzaları da görülür. Karadeniz, diğer taraftan Akdeniz piyasalarına hâkim olan bu çömleklerde geometrik bezekler azalmakta, buna karşılık geniş bir yer alan figürler vazonun kırmızı dış yüzeyinde, fırında pişirildikten sonra, parlak siyah bir renk alan boya ile siluet olarak yapılmaktadır. Figürlerin iç teferruatı kazılmış çizgilerle gösterilir.

Kırmızı figürlü üslûp. M.Ö. 530 yılına doğru siyah figürlü vazoların yerini kırmızı figürlü vazolar alır. Bunlar siyah bir boya ile kaplanmış zemin üzerinde kırmızı figürlerle bezenmiş, bu figürlerin iç teferruatı fırça ile yapılmış siyah çizgilerle belirtilmiştir. Ferdiyetçiliğin ağır bastığı bu devirde birtakım sanatçılar, yapmış oldukları çömleklere imzalarını atmaktadırlar. Bu çömlekler şekillerinin zarifliği ve çeşitliliği, üzerlerindeki resimlerin incelik ve zenginliği ve kompozisyonların ahengiyle dikkat çeker. Vazo ressamları, Polignotos veya büyük tabloların etkisi altında kalmakla beraber, mitolojik sahnelerden başka, Atina'nın günlük hayatından alınmış çok çeşitli sanheleri tasvir ederler. V.yy. ortalarına doğru bu resimlere vişne kırmızısı, beyaz ve altın yaldız katılmak suretiyle kırmızı figür tekniğine daha zengin bir çok renklilik verilmek istendi. IV. yy.da Peleponnesos harpleri sonunda çömlekçilik sürekli olarak gelişti. Bu devirde atina çömlekleri en çok Güney Rusya (Kerç) ve Kuzey Afrika'ya (Kyrene) ihraç edildi.

● *Etrüsk ve Roma.* Etrüsk çömlekçiliğinin kendine has bir özelliği yoktur. Etrüsk mezarlarında bulunan yunan vazoları, çömlekçilik konusunda, ithal mallarına daha çok önem verildiğini gösterir. Bunlar örnek alınarak kırmızı ve siyah figürlü vazolar taklit edilmiştir. Vazo üzerindeki resimler biraz kaba, mizahî bir hava taşır. Roma devri çömlekleri de yunan sanatının bir devamıdır. Kap şekilleri ve süslemesi klasik yunan geleneğine bağlıdır. Konular ekseriyetle mitolojiktir. Çoğu zaman zengin panoların kopyaları tercih edilmiştir. Bu arada «Terra Sigillata» adı verilen çömlek tipleri özel bir yer tutar. Koyu kırmızı renkte ve perdahlı olan çömlekler, madenî parlaklığa sahiptir. Profiller madenî kapların keskin hatlarını aksettirir. Bazen üzerleri damga şeklinde çeşitli motiflerle bezenmiştir. Mitoloji kahramanları, hayvan ve bitki motifleri başta gelir. Bu çömleklerin özelliği çok sağlam ve aynı zamanda zarif bir kontura sahip olmalarıdır. Roma hâkimiyetinin yayıldığı bütün sahalarda bol miktarda bulunmuştur.

● *Mısır.* Yukarı ve Aşağı Mısır'da M.Ö. 5000-4000 yıllarından kalma çanak-çömlekler ele geçmiştir. Sülâleler öncesi devirde kırmızı bir çömlek cinsi yaygındır; geometrik desenler ve üslûplaştırılmış hayvan figürleriyle süslenmiştir. M.Ö. 4000 yıllarında gerzeh kültüründe, deve tüyü renkli zemin üzerine kırmızımsı kahverengiyle süsleme yapılmış çanak-çömlekler bulunmuştur. M.Ö. 3200 yıllarında çömlekçilik, taş ve maden kapların daha gözde olmasıyle geriler, II. sülâlenin sonlarına doğru çömlekçi çarkının bulunmasıyle yeniden önem kazanır. Saray tezgâhlarında yapılan 1 m yüksekliğinde, sert, kırmızı renkteki küplere ara sıra kralın adı yazılmıştır. Eski Krallık devrinde en yaygın şekil; ince, uzun, omuzdan kulplu bir küptür; ölülere yağ sunmak için kullanıldığı sanılır. Orta Krallık devri çömleğinin pek fazla sanat değeri yoktur. Yeni Krallık zamanında itinalı işçilikle yapılmış bir çömlek cinsi ortaya çıkar. Tabiattan alınan sahneler işlenmiştir. İnce, uzun boyunlu, yayvan ağızlı, kan kırmızı renginde yuvarlak kaplar, Tutankhamon devrinde görülür.

● *Filistin.* İçine saman karıştırılmış basit ve kaba kaplar bulunmuştur. Kalkolitik çağda krem renkli bir çömlek cinsi görülür. M. Ö. 4000 yılı ortalarından kalma bu kaplar, basit geometrik desenlerle süslenmiştir. M.Ö. 2500 yıllarından kalma hirbet* kerak seramiği dışı parlak siyah, ağız kısmı ve içi kırmızı, kimi vakit kahverengi cilâlıdır. Erken Demir çağının ürünü olan filistin çömleğinde Geç Miken devrinin motifleriyle yakındoğu sanatının özellikleri birlikte görülür.

● *İran.* Tahran yakınlarında ve Tepehisar'da bulunan çanak-çömlekler, çoğunlukla kırmızı zemin üzerine geometrik desenler ve hayvan figürleriyle süslenmiştir.

İkinci dönem eserleri, deve tüyü renkli çanak-çömleklerdir. Susa I'de bulunan uzun kupalar, deve tüyü renkli kâseler, parlak siyah boya ile yapılmış soyut desenlerle, insan ve hayvan figürleriyle süslenmiştir. M.Ö. 4000 yıllarında başlayan susa II kültüründe parlak kırmızı üzerinde kahverengi-siyah boya ile geometrik desenler ve üslûplaştırılan hayvan figürleri yapılmıştır.

● *Mezopotamya.* Irak'ta Hassuna* ve Ninova*'da çok erken devirlerden kalma çanak-çömlekler; kaba, elle yapılmış, deve tüyü renginde kaplardır. Bunlar, M.Ö. 6000 yılı sonlarından kalmadır. Hassuna'nın üçüncü tabakasında tek renkli geometrik desenler insan ve hayvan figürleriyle süslenmiş Samarra çanak-çömleği bulunmuştur. Tell Halaf* kapları çoğunlukla krem rengi bir astar üzerine siyah veya portakal renkli boya ile yapılmış bitki motifleri, üslûplaştırılmış insan ve hayvan figürleriyle süslenmiş, porselene benzemesiyle dikkat çekicidir. Uruk çanak-çömleği, astarlı, cilâlı kırmızı renkte, siyah ve gri renktedir. Çarkta yapılmış en eski mezopotamya çanak-çömleği olan uruk kapları M.Ö. 3500 yıllarını işaretler. Er hanedan çağı kuzeydeki yerleşmelerde ve güneyde Ur şehrinde bulunmuş kırmızı çanak-çömleklerle temsil edilir. Bitki motifleri ve hayvan figürlerinin yanında hareketle ilgili sahneler de tasvir edilmiştir. Eski Akkad (M.Ö. 2360-2180) devri, Tell Brak*'ta ve Çahar Bazar'da bulunmuş, üzerine özenle desenler kazınmış, cilâlı siyah ve gri çanak-çömleklerle temsil olunur.

● *Orta Asya.* Altaylarda, Kuyum kurganında M.Ö. 3000 yıllarında yapılmış çömlekler bulunur. Afanasyevo kültüründe kaba yapılı kaplar da vardır (M.Ö. 2500-1200). Sibirya'nın Bronz çağında, Andronovo kültüründe geniş ağızlı, düz dipli kaplar görülür. Altaylarda daha sonra M.Ö. VII.-VI. yy.dan kalma kulplu ve kulpsuz çanak-çömlekler bulunmuştur. Hun devletinde (M.Ö. III.-M.S. III. yy.) Çin'in ve Batı Türkistan'ın etkisinde yapılmış çanak-çömlekler vardır. Göktürkler zamanında Altaylarda (M.S. V.-VIII. yy.) toprak kap pek azdır.

◆ **Çömlekçi** i. Çanak-çömlek yapan veya satan kimse: *O çömlekçilerin kullandığı çamur gibi çamurdan insanı yarattı* (H.E. Adıvar). ‖ *Çömlekçi kili,* Paris havzasında Sparnasyen devirden kalma kil (gri renklidir, çoğunlukla linyitle bir arada bulunur). ‖ *Çömlekçi tornası,* yatay olarak dönen

Foto. Cociété Henry Potez (LAROUSSE) ; N. Erkılıç (MEYDAN)

yuvarlak tezgâh. (Ekseni üzerinde kil parçasının yerleştirildiği ve işçinin ayağı ile idare ettiği küçük yatay bir tabla bulunur.) (→ Bibliyo.) [M]

ÇÖNGÜL i. *Mah.* Çamurlu küçük göl, ufak bataklık. (Bursa). [M]

ÇÖP i. (fars. *çûb*'dan). Saman inceliğinde dal, sap veya tahta parçası: *Kapının yanında duvara dayanmış duruyor, elinde bir çöple oynuyordu* (M.Ş. Esendal). ‖ Süprüntü, artık, atılacak şeyler: *Bir enkaz, bir çöp, bir iskelet, bir cîfe olabilirdi* (A.H. Tanpınar). [Bk. ANSİKL.] ‖ Bazı meyveleri dala bağlayan ince sap: *Üzüm çöpü.* ‖ *Çöp arabası*, süprüntülerin taşındığı araba: *Öyle gömmeğe falan kalkmazdık, herkes gibi biz de çöp arabasına atardık, ama arkasından ağlardık* (N. Ataç).

— ÇEŞ. DEY. *Çöp atlamamak*, çok dikkatli olmak. ‖ *Çöp atlamaz*, kılı kırk yaran, ince ince araştıran. ‖ *Çöp gibi*, çok ince, zayıf. ‖ *Çöp kapan*, kızgın ateş, kor. ‖ *Çöp taşlamak*, kura çekmek. ‖ *Çöpten çelebi*, zayıf, narin kimseler için kullanılır. ‖ *Çöpten direk*, çürük iş. ‖ *Nane çöpü*, çok zayıf, ince kimse.

— *Esk. Çûb-ı huşk*, kuru ot. ‖ *Çûb-ı tâze*, yeşil ot.

— Huk. Belediye kanununa göre (md 15/24) umumî ve hususî yerlerin süprüntülerini muntazam ve fennî vasıtalarla toplatmak, kaldırtmak ve ifna etmek görevi belediyelere aittir. ‖ *Çöp ve fener parası.* Bk. TEMİZLEME ve AYDINLATMA *resmi.*

— İnş. *Çöp bacası*, bir bina boyunca düşey olarak uzanan, içine boşaltıcı veya dökücü tertibat yardımıyle çöplerin atıldığı geniş boru. Bk. ANSİKL.

— Mutf. *Çöp kebabı*, patlıcan ve kuşbaşı etle yapılan kebap. (Kızartılmış iki uzun patlıcan dilimi çarpı işareti şeklinde üst üste getirilir, ortasına küçük bir kepçe dolusu kebap edilmiş et konur ve dilimlerin uçları etin üzerine sıkıca kapatılır; bir domates dilimi ile örtülür ve dağılmaması için üzerine bir iki çöp batırılır; fırında veya hafif ateş üzerinde tekrar pişirilir.)

— Şarapçılık. *Çöp ayırma*, üzüm tanelerini salkımdan koparma işlemi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Üzüm çöpü.* Bk. ANSİKL.

— Şehirc. *Çöp yakma fırını*, üzerine yakılacak çöplerin konulduğu, hareket edebilen pervaneleri bulunan, fırın biçiminde aygıt.

— Tar. *Çöp çıkaran*, eskiden ev ve dükkânlarda biriken çöpleri toplayanlara verilen ad. (Çöplerin «tanzifat vergisi» karşılığında belediyelerce toplanmasından [1868] önce, her ev ve dükkân çöplerini kendisi temizletmek zorundaydı. Bu işi sokaklarda «çöp çıkaran, çöp çıkaran» diye bağırarak gezen kimseler yapardı. Çöplerin temizlenmesi işini belediyeler üzerine alınca çöp çıkaranlar da ortadan kayboldular.)

— Teknol. *Çöp makinesi*, boşaltma borusu içinde bir su akımıyle sürüklenerek tekneye dökülen çöpleri toz haline getiren elektrikli cihaz. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Ev çöpleri.* Şehirlerde çöplerin yok edilmesi, gerek ekonomi bakımından, gerek sağlığı koruma bakımından önemlidir. Çöplerin yok edilmesi meselesi, eski çağlardan beri üzerinde durulan bir konudur. Eski Yunanistan'da çöplerin «Bothros» adı verilen çukurlara gömüldüğü bilinir. Çöp toplama işi, küçük yerlerde nispeten kolaydır ve toplanan çöpler hemen gübre olarak kullanılabilir veya yok edilebilir. Nüfus yoğunluğu yüksek olan merkezlerde ise, çöplerin kaldırılması ve yok edilmesi karmaşık ve masraflı bir kamu hizmetidir. Belediye böyle yerlerde çöplerin, biçimi şehrin sağlık koruma hizmetlerince belirlenmiş kaplara konmasını, bu işin evlerin içinde yapılmasını, çöp kaplarının çöp arabalarının geçtiği yola en yakın yere kadar getirilmesini, çöp arabalarının geçmesinden sonra çöp kaplarının hemen içeriye alınmasını şehir halkından isteyebilir.

— İnş. *Çöp bacaları* ile iki ayrı yoldan boşaltma yapılır. Kuru yolla boşaltma sistemi, üst kısmında havalandırma borusu, alt kısmında da çöp bidonu bulunan geniş bir borudan meydana gelir. Genellikle mutfakların dışına, servis merdivenlerine veya balkonlara yerleştirilir. Yaş yolla boşaltma sistemi ise, ortasında hareketli bir ızgara veya tıkaç bulunan geniş bir tekne veya yalaktan meydana gelir. Bu ızgara veya tıkaç, içine çöplerin toplandığı bir kaba açılır. Boşaltma, ya otomatik olarak veya kabın alt kısmındaki kapağı kaldırmak suretiyle yapılır. Kapak açıldığı zaman çöpler ve bir miktar su, boşalma deliğine geçer. Deliğin dip kısmı bir kanala veya yalnız katı maddelerin toplandığı bir kaba açılır. Bu tip çöp bacaları veya boşaltıcı yalaklar, mutfaklara yerleştirilir.

— Şarapçılık. Özellikle iyi kaliteli şarap elde edilmesinde uygulanan *çöp ayırma*'da, üzüm taneleri, mayalanmağa bırakılmadan önce, salkımdan koparılır. Böylece şaraba buruk bir tat vermeden mayalanma süresinin uzatılması sağlanır. Bu işlem çoğunlukla ezme makinesine bağlı çöp ayırma makineleriyle yapılır (ezme-çöp ayırma makinesi).

● *Üzüm çöpü*'nün ana maddesi selülozdur; içinde tanen, şekerler, mayalanma sırasında şırada eriyen potasyum birtartrat gibi asitler vardır. Bundan başka albüminli maddeler de bulunur. Kuruma derecesine göre, şaraba özel bir tat ve burukluk verir.

— Teknol. *Çöp makinesi*, evlerde biriken çöplerin boşaltılması için düşünülmüş, sağlığa uygun ve iyi sonuç veren bir çözüm yoludur. Bu cihaz, çöp teknesinin altına yerleştirilir ve teknenin tıkacına bağlanır. Makine, başlıca dört parçadan meydana gelir: dört kişilik bir ailenin çöplerini alabilen bir *boşaltma hunisi* veya *çöp bölmesi;* bir *ufalama dişlisi çemberi*, bir *ezme tablası* ve basınç altında bulunan *santrifüjlü boşaltma bölmesi.* Bir elektrik motoru, ufalama ve ezme tablasını döndürür. Soğuk su musluğu, makinenin işlemesi için gerekli su miktarını sağladığı zaman cihaz çalışmağa başlar.

◆ **Çöpçü** i. Şehirde çöpleri toplayan veya sokakları süpüren temizlik işçisi: *Daha sonra iki belediye çöpcüsünün seslerini işittim. Bağırıyorlardı: Burada bir eşek gebermiş, nerede?* (H.R. Gürpınar).

◆ **Çöplü** sıf. [Üzüm v.b. maddeler için] Sapı olan. ‖ Çöp ile, süprüntü ile karışmış.

◆ **Çöplük** i. Çöplerin, süprüntülerin atıldığı, biriktiği yer. ‖ *Mec.* Kirli, pis yer.

— ÇEŞ. DEY. *Çöplük horozu*, zevkten yoksun, eğlence düşkünü kimse. ‖ *Kendi çöplüğünde ötmek* («Her horoz kendi çöplüğünde öter» atasözünden), yalnız kendi çevresinde sözü geçmek.

◆ **Çöpsüz** sıf. Çöpü olmayan.

— DEY. *Çöpsüz üzüm*, kusuru olmayan şey. Akrabası olmayan kimse. (LM)

ÇÖPÇATAN blş. i. Kimin kiminle evleneceğini belirleyip evlenmeyi sağladığına inanılan kuvvet. ‖ *Teşm. yol.* Evlenmelerde iki taraf arasında aracılık yapan kimse.

— DEY. *Çöpçatan böyle çatmış*, evlilik için «böylesi mukaddermiş» anlamında kullanılan söz.

◆ **Çöpçatanlık** i. Çöpçatanın yaptığı iş. (M)

ÇÖPKÖY, Marmara bölgesinin Trakya kesiminde (Edirne ili, Uzunköprü ilçesi) bucak; 14 040 nüf.; 16 köy.

— *Bucak merkezi*, 2 138 nüf. İlçe merkezinin 14 km doğusunda Uzunköprü-Hayrabolu yolu üzerindedir. (M)

ÇÖPLEME i. Uzun ömürlü otsu bitki. Müshil özelliği taşıyan bu bitkinin eskiden, akıl hastalarını iyileştirdiğine inanılırdı. (Düğünçiçeğigillerden.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Çöpleme (Helleborus)*, yaprakları koyu yeşil ve çok parçalı otsu bir bitkidir. Çiçekleri ilkbaharın başlangıcında açılır; çanak yaprakları dökülmez. Pek çok türü vardır: *Helleborus niger, H. viridis, H. foetidus.* Bu bitkilerin köksapında iç sürdürücü ve solucan düşürücü bir madde bulunur. Çöpleme bugün sadece süs bitkisi olarak kullanılmaktadır. (L)

ÇÖPLENMEK geçz. f. *(çöp-le-n-mek).* Şundan bundan azar azar yemek. ‖ *Mec.* Kendine yarar, çıkar sağlamak: *Ne kazanmışsa bütün kendi kazanmış kendi / Zat-ı devletleri lâkin azıcık çöplendi* (M.Â. Ersoy). [M]

ÇÖ - PO veya **DZI - PO**, ing. **Tzepo**, Çin'de (Şandung) şehir, Çi-nan'ın doğusunda; 184 200 nüf. Birçok maden kömürü merkezinin birleşmesinden meydana gelmiştir. (L)

ÇÖPÜR i. *Halk dili.* Taranmış yün. ‖ Tiftik keçisinin yünü. (M)

ÇÖR (veya **ÇER**) i. [yalnız *çöp* kelimesi ile *çör çöp* veya *çer çöp* sözlerinde geçer]. Çalı çırpı, çöp parçaları. ‖ Ünl. Bazı oyunlarda «dikkat!» anlamında kullanılan uyarma sözü.

— DEY. *Çerden çöpten*, dayanıksız, zayıf: *Korkunç bir tanrının terk ettiği çerden çöpten bir vücut* (A.H. Tanpınar). ‖ Değersiz, önemsiz: *Tabiî çerden çöpten tutkunlukları hesaba katmıyorum* (R.H. Karay). [M]

ÇÖRÇİL (Vilyam). Bk. CHURCHILL (William).

ÇÖRÇİL i. (eski ingiliz başbakanlarından *W. Churchill*'in adından). Küt burunlu ve kısa konçlu, altı lastik, asker postalı. (M)

ÇÖRÇİLİT i. (yer adı *Churchill*'den). Miner. *Eşanl.* MENDİPİT. (L)

ÇÖRÇİT i. Miner. Hidratlı tabiî seryum ve kalsiyum fosfat. (L)

ÇÖRDEK i. Denizc. Yukarı çekmekte kullanılan halat, ip. ‖ *Giz çördeği*, bir oeletin yelken serenini direk boyunca istenen yüksekliğe çekmeğe yarayan donanım. (L)

ÇÖRDÜK i. Bot. Dik dallı, şerit yapraklı ıtırlı bitki. Boyu 20-60 sm, çiçekleri genellikle koyu mordur. (İlmî adı: *Hyssophus.* Ballıbabagillerden.) ‖ Zufa otu. ‖ Yabanî armut.

— ANSİKL. Eczc. *Çördük suyu*, halk hekimliğinde uyartıcı, öksürük ve sidik söktürücü olarak kullanılır. (LM)

ÇÖREK i. («yuvarlak ekmek» anlamında esk. türk. k.). Türlü şekillerde yapılan bisküvilere verilen genel ad.

— Denizc. Halatın ucundaki ilmek. ‖ İpten yapılmış can yeleği.

◆ **Çörekçi** i. Çörek yapan ve satan kimse.

◆ **Çörekhane** blş. i. *Esk.* Saray fırını.

◆ **Çöreklik** i. Çörek yapmak için gerekli olan hamur veya un gibi malzeme. (M)

ÇÖREKLENMEK dönşl. f. *(çörek*'ten *çörek-le-n-mek).* [Çoğunlukla yılan için] Kıvrılıp oturmak: *Paşaya siyah bir yılanın, kızının yastığı altında çöreklenip yattığını haber vermiş* (A.H. Tanpınar). ‖ Yerleşmek: *Dudaklara çıkamayan kin, yüreklerde çöreklenmiş* (N. Ataç). [M]

ÇÖREOTU blş. i. Bazen süs bitkisi olarak kullanılan otsu bitki. (İlmî adı *Nigella.*) [Düğünçiçeğigillerden.] ‖ Bu bitkinin susam iriliğinde, bazı yiyeceklere çeşni vermek için ekilen siyah tohumu.

— ANSİKL. Çiçekleri tek tek ve sap ucunda bulunan *çöreotu*, oldukça güzel bir bitkidir. Çöreotunun tohumları limon kokusuna benzer bir koku verir. Bu yüzden iştah açıcı olarak kullanılır. *Tarla çöreotu*'nun *(Nigella arvensis)* çiçekleri açık mavidir; daha çok kireçli topraklarda yetişir. Venüs saçı da denen *Şam çöreotu*'nun *(N. damascena)* yaprakları çok parçalıdır. İspanya çöreotunun pek çok çeşidi vardır. Bu ikisi bahçelerde kenar süsü olarak yetiştirilir. Çöreotu nazara karşı tütsü olarak da kullanılır. (ML)

ÇÖRKÜ i. Çocuklara ilk hesap elemanlarını öğretmeğe yarayan araç.

— ANSİKL. *Çörkü* ilk defa, M.Ö. IX. yy. da Çin'de kullanıldı. Bu araç, üstüne tahta veya cam bilyalar geçirilmiş belli sayıda ince madenî çubuktan meydana gelir. Her çubuk, genellikle bir ondalık basamağı gösterir. Uzakdoğu'da bugün de kullanılmaktadır.

— İnş. Kerpiç bir duvar parçasında, kerpiç kalıplarını taşıyacak zıvanalı mertek-lerin yerleştiği oyuklardan her biri. (L)

ÇÖRTEN i. *Halk dili.* Çeşme veya dam kenarlarında bulunan ağaç veya teneke oluk.

— Mim. ve Arkeol. Yağmur sularının ak-

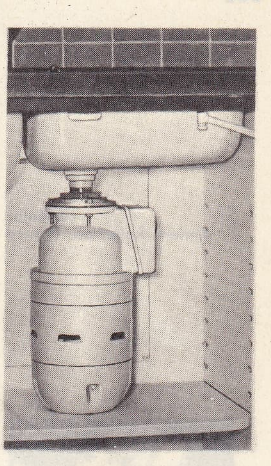

çöp makinesi

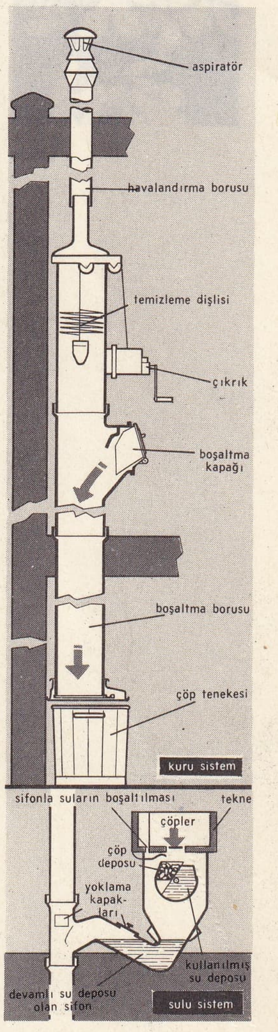

çöp bacaları

Foto. LAROUSSE

çörtenler
Amiens katedrali, Fransa

ması için yapılmış genellikle insan, hayvan v.d. şekillerle süslü oluk. || Bu oluğun süslerine verilen ad. || Bir olukta, bir boruda suların akmasını sağlayan yol.

— İnş. Yağmur suları için boru döşenmemiş yapılarda, suyu akıtmak için çatı derelerine eklenen oluk.

— ANSİKL. Mim. *Çörten*'ler, çok eski devirlerden beri kullanılmıştır. Esas görevlerinin yanı sıra saçaklığın tamamlayıcı süs unsurları olarak göze çarpar. İlk örnekleri eski yunan sanatında tapınaklarda görülür. Bunlar ekseriyetle pişmiş topraklardır. Çoğu zaman saçaklıktan uzanan ağızları boyalı süslemelerle bezenmiştir. Kabartmalı olanları kalıplarda seri olarak yapılmıştır. Aslan başlı çörtenler tipiktir. Klasik devir, Helenistik ve Roma devri çörtenlerinde malzeme olarak (özellikle mermer) taş kullanılmıştır. Çeşitli hayvan başları şeklinde işlenen bu unsurlar devirlerin sanat akımlarına göre değişik tarzlarda tasvir edilmiştir. Tapınak mimarîsini aksettiren Yunan ve Anadolu lahitlerinde de çörtenlere rastlanması dikkat çekicidir. Bu elemanlarla lahit süslemeleri zenginleştirilmiştir. İskender lahtindekiler buna en güzel bir örnektir (İstanbul Arkeoloji müzesi). Çörtenler Avrupa'da ilk defa XII.yy. başlangıcında kullanıldı; ancak yağmur sularının duvar dibinde birikmesine yol açtığı için süsleyici yönlerine rağmen, sonradan terk edildi. Günümüzde suları akıtmak için, çörten adı verilen taş oluklara bağlanmış su boruları kullanılır. (ML)

çöven

ÇÖRTÜ i. *Halk dili.* Un değirmenlerinde buğday teknesi oluğu. (M)

ÇÖTELE i. *(çetele'*den). Herhangi bir tehlikeyi belirtmek için dikilen işaretli değnek. (M)

ÇÖTEN i. Balık tutmağa yarayan, ağaç, saz veya galvanizli telden yapılma sepet. Bk. ANSİKL.

— Avc. Küçük kuşları yakalamak için kullanılan, ağzı yuvarlak, dibi sivri bir çeşit ağ.

— ANSİKL. Balıkç. *Çöten* huni biçimindedir. Ağız kısmında, giriş yeri geniş, dibi iyice dar bir düzenek bulunur. Balık akıntı yukarı çıkarken burnuyle huninin büküldüğü noktalarını iterek çötene girer. Girince bir daha çıkamaz. Yakalanan balığı tutup çıkarmak için çötenin özel bir kapısı bulunur. Yan taraflarında pek çok giriş yeri bulunan çötenler olduğu gibi, ağ şeklinde olanları da vardır. Çötenler yılan balığı, her çeşit balık ve tatlı su yengeci tutmak için kullanılır. İstakoz tutmak için kullanılanlarına *kasa* denir. (L)

ÇÖVEN i. Yıllık veya çok yıllık otsu bitki. Çiçekleri sarı, pembe veya kırmızı olur. (İlmî adı *Saponaria*).

— ANSİKL. *Çöven*, 80 sm boyunda, eflatun veya açık pembe çiçekli bir bitkidir. Özellikle köksapı suda kaynatılınca, içindeki saponin yüzünden sabun gibi köpürür. Parlak pembe çiçekli *Saponaria Calabrica* ile kırmızı çiçekli *S. vaccaria* bahçelerde toplu olarak veya kenar süsü şeklinde yetiştirilir. Sabun gibi temizleyici nitelikler taşıdığından sanayide ve ağdayı ağartmak için helvacılıkta kullanılır. (ML)

ÇÖVMEN i. Ucu çengelli sopa: *Ben bir gümüş çövmen olsam / Çeksem indirsem ne dersin* (Pir Sultan Abdal). [M]

ÇÖZ i. *Halk dili.* İşkembe ve bağırsağı kaplayan iç yağı. (M)

ÇÖZELTİ i. *(çözmek'*ten *çöz-e-l-ti). Yeni.* Çözülme sonucu meydana gelen madde.

— Eczc. Bir sıvı (alkol, yağ, damıtık su) içinde tamamen çözünen bir maddenin (tuz, organik madde, uçucu yağ v.b.), bu çözücü ile meydana getirdiği homogen karışım.

— Fiz. Çözelmiş haldeki madde: *bir bakır sülfat çözeltisi kullanmak.*

— Kim. *Katı çözelti*, iki veya daha çok katı maddenin homogen karışımı. Bk. ERİYİK.

— ANSİKL. Eczc. İlâç kataloglarında, çeşitli alanlarda kullanılan çok sayıda *çözeltisi* (oksijenli su); civa klorür çözeltisi (Fowler suyu); iyotlu iyodür çözeltisi (tentürdiyot); alkollü kâfur çözeltileri (kâfur tentürü, kâfurlu alkol); sodyum hipokloritin yansız (Dakin çözeltisi) ve alkali çözeltileri (Javel suyu); hidrojen peroksit çözeltisi (oksijenli su); civa klorür çözeltisi (Van Swieten suyu) v.b.

Şırıngalık çözeltiler. Deri altına, adaleye veya damara şırınga edilen çözeltiler. Bazen yağlı (yalnız adaleye), çoğunlukla sulu çözeltilerdir. Apirojen cam şişe veya ampuller içinde saklanır. Vücuda fazla dozlarda (0,25 - 1 litre) verilmesi gereken şırıngalık çözeltilere, yanlış bir deyimle *serum*'lar denir. (LM)

ÇÖZGEN i. *Yeni.* Bk. ÇÖZMEK *(Çözücü).*

ÇÖZGÜ i. *(çözmek'*ten *çöz-gü).* Dokumc. Açılmış dokuma ipliği; atkıların geçirildiği uzunlamasına ipler *(çözü* de denir.) || Bükülmüş koyun yünü.

— Tekst. *Çözgü atlağı*, dokuma işlemi sırasında çözgü tellerinden birinin veya birkaçının örgüye girmeyerek, kumaş üzerinde atlaklar meydana getirme hali. (Bu, sonradan düzeltilebilen bir dokuma hatasıdır.) || *Çözgü aynası*, çözgü makinelerinde, ipliklerin çözgü davuluna sarılmalarını yöneten mekanik kısım. || *Çözgü bağı*, çözülen çözgünün dokuma tezgâhı üzerine geçirilmesinden sonra, iplikleri demet halinde bağlayıp kumaş levendi üzerine tespit eden sicimden yapılmış özel bağ. || *Çözgü başı*, dokuma tezgâhlarında ham kumaşın sarıldığı silindir (kumaş levendi) üzerine tespit edilmiş ve ilk çözgü çekiminde, iplik başlarının demet halinde bağlandığı bağlama sistemi. Çözgü ipliklerinin kumaş levendine bağlandığı ilk kısmı. || *Çözgü çözmek*, dokuma tezgâhlarına takılacak çözgü levendini doldurup hazırlamak. (Dokunacak kumaşın türüne göre ayarlanan kumaş çözgüsündeki iplikler desen sırasında yerleştirilir.) İplikleri birbirine paralel olarak çözmek ve dokuma tezgâhı arkasına takılacak levende almak. || *Çözgü dilimi*, çözülen çözgülerin belirli iplik sayısından kurulu parçaları. (Bu parçalar, belirli bir açıda, yan yana, çözgü davulu üzerine sıra ile sarılır, sonra hepsi birden levende alınarak kumaş çözgüsünü ortaya çıkarır.) || *Çözgü ekleme*, serî olarak dokunan kumaşlarda, biten bir çözgünün kuyruğuna, yeni çekilecek çözgü başının eklenmesi işlemi. (Eski çözgünün iplikleri ise taharlanmış ve taraktan geçirilmiş durumdadır.) || *Çözgü kuyruğu*, dokunmuş, çözgüden kalan iplik artıkları. Bunlar çözgü ipliklerinin son ucudur, dokunmağa elverişli olmadığından fire sayılır. || *Çözgü levendi*, tahta veya madenî büyük makara. (Çözgü makinesinde çözülen dokuma çözgüsü, bu levent üzerine aktarılarak dokuma tezgâhları arkasındaki özel yerlerine bağlanır.) || *Çözgü otomatı*, kendi kendine çalışan dokuma tezgâhlarında çözgü ipliği kopunca tezgâhı mekanik veya elektrikli bir sistemle durduran aygıt. (Bk. ANSİKL.) || *Çözgü sehpası*, çözgü makinelerinin arkasına yerleştirilen ve üzerine çözülecek çözgüye ait ipliklerin, renk ve desen sırasına göre dizildiği, tahtadan veya madenî, tekerlekli sehpa. || *Çözgü tarağı*, seksiyonel çözgü makinelerinde, çözülen iplik bölümü genişliğini ayarlayan V biçimli özel tarak. || *Çözgü tel sayısı*, bir kumaş yapımı için çözülmesi gereken çözgüdeki iplik sayısı. Halat yapımında bir araya getirilecek iplik sayısı. || *Çözgü tezgâhı*, dokuma tezgâhlarına takılacak çözgüleri hazırlayan makine. (Bk. ANSİKL.) || *Çözgü toplamak*, bir çözgü, çözüldükten sonra, yeni bir çözgüye devam edebilmek için, çözgü sehpası üzerindeki eski çözgünün iplik bobinlerini toplamak. || *Çözgüden saten*, ana örgüde, çözgü iplikleri üstte ve desene hâkim olan bir cins saten örgü.

— ANSİKL. Tekst. *Çözgü otomatı*, en basit otomat sistemidir. Bütün ipliklerin taşıdığı, düz veya U biçiminde ince madenî bir askı telinden kuruludur. İplik kopunca, bu asma teli veya düz levha düşer; var-gel hareketli testere ağızlarına takılacak tezgâh durdurma koluna geçer; çalışma durur. Elektrikli çözgü otomatlarında ise gene bu ağırlığın düşmesiyle akım kesilir ve çalışma durur. Bu ağırlıklara lamel dendiğinden, çözgü otomatlarına *lamel sistemi* adı verilir.

● *Çözgü tezgâhı.* Her çözgü makinesi, iki bölümden kurulur: *çözgü sehpası* (cağlık) ve *ana makine.*

Çözgü sehpası, genellikle dikey ve altına tekerlekler yerleştirilmiş bir çerçevedir. Üzerinde, çözülecek iplik bobinlerini takabilecek durumda ayarlanmış özel iğ'ler vardır. Çözgü sehpasının bobin alım yeteneği 400-600 bobin arasında değişir. Ana makine tarafından çekilen ve düzgün bir biçimde düzenlenen iplikler, yan yana ve yere paralel olarak, makinenin çözgü davulu üzerine sarılır. Dokuma tezgâhları arkasına takılan bitmiş çözgülerdeki iplik sayısı, sehpanın bobin alım yeteneğinden çok olduğu için, tam bir çözgü elde edilebilmesi, bunun dilimler halinde çözülmesine bağlıdır. Sanayide iki türlü çözgü tezgâhı kullanılmaktadır.

Klasik tezgâh, girişte, sehpadan gelen iplikleri paralel bir duruma getiren bir tarak, bir çift yönetici silindir, paralel ipliklerin genişliğini ayarlayan ikinci bir tarak (bu genişlik çözülecek çözgü genişliğine eşittir) ve kendi ekseni çevresinde dönerek ipliklerin üzerine sarıldığı bir davuldan meydana gelir. Çözgü, tel sayısına göre hesaplanarak, gerekli silindirler (davullar) hazırlanır. Sonra bunlar birleştirilerek, çözgü bitirilir; tezgâh üzerine çekilebilecek duruma getirilir.

Seksiyonel çözgü tezgâhı, 120-180 sm çapında büyük bir davuldan meydana gelmiştir. Çözgü sehpasında çekilen iplikler, 20 sm genişliğinde dar bir taraktan geçirilip bu büyük davul üzerine bir dilim biçiminde sarılır. Yapılması istenen çözgü uzunluğuna erişildikten sonra bu dilim kesilerek iplik uçları bağlanır. Makine tipine göre, tarak veya davul ileri hareket ettirilerek çözülen dilimin yanına eşit en ve boyda, arada boşluk kalmayacak durumda ikinci bir dilim daha çözülür. Dilim dilim devam edilerek iplik sayısına göre kaç dilim çözülecekse, tamamlanır. Bu işlem bittikten sonra, davul üzerindeki çözgünün tamamı büyük makaralara aktarılarak dokuma tezgâhları arkasına takılır. Özellikle çözgünün haşıllanacağı (bk. HAŞIL) durumlarda, çözgü davulu yerinden çıkarılabilecek biçimde makineler kullanılır, davul doğrudan doğruya haşıl makinesi arkasına taşınabilir. Modern çözgü tezgâhları yüksek verimlidir. Davul sarma hızı 500-600 m/dakika (bazen daha çok) olur. Ayrıca, sehpa üzerindeki ipliklerin herhangi biri koptuğunda, makineyi durduracak özel elektrikli düzen de buna eklenmiştir.

Klasik çözgü tezgâhları, tek renkli pamuk çözgülerde, öteki seksiyonel tezgâhlar ise, çok renkli pamuk ve yünlü dokuma çözgülerinin hazırlanmasında kullanılmaktadır.

◆ **Çözgülemek** geçz. f. Dokuma ipliklerini açmak, tel tel ayırmak.

◆ **Çözgülü** sıf. Çözülmüş, çözgülere ayrılmış. (LM)

ÇÖZGÜN sıf. *(çözmek'*ten *çöz-gün). Yeni.* Çözülmüş, dağılmış. || [Kar ve buz için] Yumuşamış, erimeğe başlamış. || **İ.** Bir şeyi meydana getiren unsurların ayrılması. *Esk.* İnhilâl.

◆ **Çözgünlük** i. *Yeni.* Çözgün olma hali. (M)

ÇÖZMEK geçl. f. Düğümünü açmak, bağından kurtarmak: *«Heya mola yisa» bağlamalı gemici oyununda hiç eşim emsalim bulunmaz. Öyle bir halat çözer, yelken açarım ki...* (H.R. Gürpınar). *İpi çözmek.* || Giyeceklerin düğme, kopça v.b. şeylerini açmak: *İliklenmiş düğmelerin / Çözer Elif Elif diye* (Karacaoğlan) || Örülmüş bir şeyi tel tel dağıtmak: *Karlı dağların başında / Salkım salkım olan bulut / Saçın çözüp benim için / Yaşın yaşın ağlar mısın*

Foto. Arch. phot., Société Lalio (LAROUSSE)

(Yunus Emre). || [Bilmece, şifre, mesele v.b. için] Halletmek, anlam kazandırmak: *Reşat Efendi? Mürekkep satmak? Bu iki bilmeceyi de küçücük aklımla çözememiştim.* (F.R. Atay). || *Esk.* [Hayvan için] Cenin düşürmek.

— DEY. *Palamarı (payandayı) çözmek. Argo.* Kalkıp gitmek, durmamak.

— Bilgi işlem. Şifreli bir bilgiyi açıkça anlaşılır hale getirmek.

— Denizc. Yelken açmak.

— Dokumc. Bez ipliklerini yumak ve kalemlerden çıkarıp çengellere takarak, dokumaya hazırlamak.

— Dy. Birbirine bağlı iki demiryolu taşıt aracını, iki elektrikli tren motris arabasını, birbirine biyel ile bağlı iki yürütücü motoru ayırmak.

— Mat. *Bir denklemi, bir denklem sistemini çözmek,* bu denklem sisteminin köklerini bulmak. || *Bir problemi çözmek,* bu problemin çözümünü yapmak. || *Bir üçgeni çözmek,* verilen belli sayıda elemandan başlayarak bu üçgenin elemanlarını hesaplamak.

◆ **Çözdürmek** ettrg. f. Çözmek eylemini yaptırmak.

◆ **Çözme** i. Çözmek işi.

— Dokumc. Bir cins iplik ve bu iplikten yapılmış dokuma: *Çözme çarşaf.*

— Mekan. Dayanak veya destek görevi yapan bir parçanın anî kesit değişimi.

◆ **Çözücü** i. Çözmek işini yapan.

— Bilgi işlem. Elektronik hesap makinelerinde bilgilerin makinede çözülmesini sağlayan düzenek.

— Fiz. Başka bir maddeyi çözmek özelliğinde olan: Altınsuyu, altının çözücüsüdür. *Eşanl.* ERİTİCİ.

— Kozmetik. Çok çeşitli bileşimlerde bulunabilen, genellikle temel maddesi amilik alkol ve aseton olan, tırnak cilâlarını çözerek temizlemeğe yarayan sıvı.

◆ **Çözük** sıf. Düğümü, bağı açılmış: *Ya olduğu yerden kaçarsa? Elleri çözük mü, bağlı mı?* (M.Ş. Esendal). || [Giyecek için] Düğme veya kopçası açılmış, iliklenmemiş: *Çok hususî biçimli ceketinin altında üst düğmesi çözük mintanının yakasından...* (A.H. Tanpınar). || [Kar veya buz için] Erimeğe başlamış. yumuşamış. || *Mec.* Gevşek, dağınık: *Çözük ve epeyce zevksiz bir manzumenin teşkil ettiği itibârî zincir* (A.H. Tanpınar).

◆ **Çözülme** i. Çözülmek eylemi. Açılma, bağından kurtulma

— Dy. Bağlantı takımının kopmasıyle iki vagonun birbirinden ayrılması. || *Koşum takımlarının çözülmesi,* kastî veya arızî olarak koşum takımlarının ve özellikle fren hortumlarının kopmadan çözülmesi.

— Hidrol. Kopan buzların, karşı koyamayacak şekilde su akımıyle sürüklenmesi. (Bk. ANSİKL.) || *Buzların çözülmesi,* ısının yükselmesiyle kar ve buzların erimesi.

— Psikol. Psikolojik hayatın çeşitli unsurları arasındaki her türlü bağın kaybedilmesinden doğan bozukluk: *Psikolojik çözülme deyimi, meselâ duyarlık kaybı, hafıza kaybı, kişilik ikileşmesi, kişilik kaybı gibi durumları nitelendirir.*

— ANSİKL. Hidrol. *Çözülme,* buz tutmuş bir akarsuyun buzlarının ilkbaharda erimeğe başlamasıyle meydana gelir. İlk önce kaynağı yakın olan buzlar erimeğe başlarsa çözülmenin ardından debinin (birim zamanda akan su miktarı) hızla artması, kabarmalar ve su taşkınları. Bu olay Sibirya'da çok görülür. Çözülme sularla birlikte bazı önemli maddelerin de taşınmasına yol açar ve ovadaki akarsuyun kabarma rejimini tayin eder.

◆ **Çözülmek** edilg. ve dönşl. f. Çözmek eylemine konu olmak: *Osman'ın kollarından çözülen ip onun boynuna takıldı ve hudut levhasını tutan direğe bağlandı* (R. H. Karay). || [Ordu, topluluk v.b. için] Dağılmak, parçalanmak: *Birkaç günden beri cephenin nasıl çözüldüğünü gözle görmek mümkündür* (Y.K. Karaosmanoğlu). || [Kar veya buz için] Gevşemek, erimeğe başlamak: *Buzlar çözüldü.* || Açıklığa kavuşmak: *Sırlar çözülür artık / Kırka çıkınca ateş* (N. F. Kısakürek). || Kuvveti kesilmek: *Yavaş yavaş bacaklarının çözüldüğünü hissetti* (A. H. Tanpınar).

— DEY. *Dizlerinin bağı çözülmek.* Bk. DİZ.

◆ **Çözülüş** i. Çözülmek eylemi. || *Mec.* Sonuçlanan olay; bir işin sonucu.

— Ed. ve Tiyat. Bir edebiyat eserinin ve özellikle bir tiyatro oyununun son bölümü. (Bu bölümde örgü ya beklenmedik bir olayla veya duygu ve tutkuların tabiî gelişimiyle çözülür.)

— ANSİKL. Tiyat. Tiyatroda *çözülüş*'ün yapı ve özelliklerinin incelenmesini Aristo'nun Poietikes'ini örnek alan XVII. ve XVIII. yy. tiyatro nazariyecilerine borçluyuz. «Engellerin ortadan kaldırılması veya mutsuzluğun bitmesiyle bir entrikanın çözüldüğü nokta» olarak tanımlanan çözülüş, *hızlı* ve *tam* olmalı, olaya katılan bütün kişileri içine almalı (XVII. yy.da özellikle komedi alanında çözülüş geleneğe göre son perdede gerçekleşir), fakat her şeyden önce *tabiî* olmalı, durum ve kişilerin davranışlarında mantığa uygun olarak gerçekleşmelidir. Her ne kadar geleneğin etkisiyle komedi (Molière'de bile) ve traji komedi'de karmaşık bir durumun çözülüşü tesadüflere veya beklenmedik bir müdahaleye bırakılabilirse de, daha eski çağlarda bile, bir tanrının tam zamanında sahneye çıkarılıp mucizeler yaratması (buna Euripides'de bile rastlanır) olay konusu olmuştur. Klasik yazarlar genellikle bundan kaçınırlar (Racine'in *Iphigénie* veya *Phèdre* adlı eserlerinin çözülüşlerindeki olağanüstü unsurlara rağmen) ama âdaba ve *yer birliği* kuralına uyma endişesi yüzünden, bu yazarlarda çözülüş genellikle sahnede gösterilerek değil de anlatılarak geçiştirilir. Buna karşılık, Shakespeare'de, romantiklerde, en kanlı çözülüşlerin bile sahnede canlandırılmasından kaçınılmamıştır. Çeşitli kurallardan bir hayli sıyrılmış olan günümüz tiyatrosu ise, bu gibi oyun yapısı meselelerini çoktan terketmiştir.

◆ **Çözüşmek** dönşl. f. Çözülmeye uğramak, ayrılmak, parçalanmak. (ML)

ÇÖZÜLÜM i. (*çözülmek*'ten *çöz-ü-l-ü-m*). *Yeni.* Parçalanmak, dağılmak işi, bozgun.

— Müz. Kakışımlı bir akorttan bunu izleyen akorta geçerken, zorunlu olarak alınan tedbir. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Müz. Kakışımlı bir akorttaki kakışımın veya kakışımların, bir derece inerek, bunu takip eden akorttaki notalardan birine geçmesi ile gerçekleşen zorunlu harekete *çözülüm* denir. Çekimli uyuşum kendi eğilimine göre çözümlenir: bu yolla, 7. dominant akortunda çekicinin tabiî hareketi, toniğe çıkmaktır. Zorunlu hareketi olan bir nota, bir sonraki akortun aynı sesinde aynı yerde kalırsa, «çözümsüzlük» olduğu söylenir. Kakışım tabiî yönüne karşıt bir kromatik hareket yapar veya anarmonik olarak değişirse buna *olağan çözülüm* denir. Çözülüm gecikmeyi de etkiler. (LM)

ÇÖZÜM i. (*çözmek*'ten *çöz-ü-m*). *Yeni.* Bir meselenin çözülmesiyle elde edilen sonuç. *Esk.* Hal [*Hall*].

— Mat. Bir denklem veya denklemler sisteminde, bilinmeyenlerin yerine yazıldığında denklemi $a = a$ şeklinde bir özdeşlik haline getiren sayılar veya ifadeler. || Bir problemi çözmek için verilenler üzerinde yapılacak işlemlerin gösterilmesi. || Bu işlemlerin tümü. || *Bir diferansiyel denklemin özel çözümü* veya *integrali,* genel integraldeki parametrelere özel değerler vermekle elde edilen çözüm. || *Bir denklemin* veya *bir denklem sisteminin çözümü,* bu denklem veya bu denklem sistemindeki bilinmeyenlerin, denklemi özdeş kılacak değerlerinden veya değer sistemlerinden her biri. || *Bir diferansiyel denkleminin tekil çözümü* veya *integrali,* genel integralde parametrelere özel değerler vermekle elde edilemeyen, yani özel integrallerin dışında kalan çözüm. (Genellikle bu çözüm, özel çözümlerin zarfıdır.) || *Bir problemin çözümü,* bir problemin bilinmeyenlerinin değerini bulmak için, verilenler üzerinde yapılacak işlemlerin tümü; bu işlemlerin sonucu. || *Yabancı çözüm,* uygulanan çözme metoduyle bulunan, ancak problemin verilerini özdeş kılmayan çözüm. (Yabancı çözüm, bir denklem yerine daha genel bir denklem yazıldığında bulunur. En sık görülen durum, $A = B$ denklemi yerine $A^2 = B^2$ denklemini almaktır. Bu denklem $A = B$ denkleminin çözümlerinin yanı sıra $A = -B$ denkleminin çözümlerini de verir.)

— ANSİKL. Mat. Birinci dereceden bir bilinmeyenli bir denklemin tek bir *çözüm*'ü vardır. Birinci dereceden *n* bilinmeyenli *n* tane denklemin, bilinmeyenlerinin katsayıları Δ determinantı ile gösterildiğinden Δ sıfırdan farklı ise sistemin yalnız bir tane çözümü vardır. Bilinmeyenler Cramer kuralına göre hesaplanır: bilinmeyenlerden her biri bir kesirle gösterilir, kesirin paydası Δ determinantıdır. Payı, Δ determinantında bilinmeyenin katsayıları yerine, denklem sisteminin ikinci tarafındaki sabit değerleri yazmakla elde edilir. Birinci dereceden *n* bilinmeyenli *n* tane denklemin hiç bir çözümü olmayabilir (bağdaşmayan denklemler). Böyle bir sistemin birden fazla çözümü de olabilir. Bu durumda çözüm sayısı sonsuzdur ve her çözüm, öteki çözümlerin çizgisel bir terbiti olarak yazılabilir.

Çizgisel denklemler teorisi, *p* ve *n* herhangi iki sayıyı göstermek üzere, *n* bilinmeyenli bir *p* denklem sistemi olarak kabul edilebilir.

◆ **Çözümsüz** sıf. Mat. Çözümü imkânsız kabul edilen problem: *Alanı, verilen bir dairenin alanına eşit olan bir kare çizimi çözümsüz bir problemdir.*

◆ **Çözümsel** sıf. Çözüm ile ilgili.

— Mat. *Çözümsel geometri.* Bk. *Analitik* GEOMETRİ. (LM)

ÇÖZÜMLEME i. (*çözümlemek*'ten *çöz-ü-m-le-me*). Çözümlemek eylemi; bir meseleyi açıklama ve sonuca bağlama. *Eşanl.* ANALİZ.

— İstat. ve Farklar psikol. *Değişirlik çözümlemesi,* aynı zamanda etki gösteren birçok faktöre dayanan gözlemleri çözümlemeğe yarayan metotların tümü. (Burada gözönünde tutulan amaç, etkileri istatistik açıdan ortaya konmuş olarak kabul edilen faktörleri ve faktör bileşimlerini belirlemek ve ayrıca muhtemel etkilerin önemini değerlendirmektir.) Verilerin çözümlemesi bu verilerin elde ediliş tarzına sıkı sıkıya bağlı olduğu ölçüde, bu metotlar da *deney planları*'na bağlıdır. Değişirlik çözümlemesi, R.A. Fischer'in çalışmaları sonucu olarak tarım ve biyoloji alanında yapılan deneylerin etkisinde gelişti. || *Faktör çözümlemesi (analizi),* gözlenebilir bir değişkenler topluluğunda ortaya çıkan bağlılaşmaların (veya birlikte değişmelerin) çözümlemesinden hareket ederek bu dekişkenleri faktörler denilen varsayımsal değişkenlerin bileşmesi olarak ele almağa yönelen metotlar. Bu bileşme, genel olarak, çizgisel bir birleşmedir. Bk. ANSİKL.

— İşletmec. *Değer çözümlenmesi,* bir mamulü meydana getiren maddeleri inceleyerek o mamulün sınaî maliyetini düşürme metodu. (Bk. ANSİKL.) || *Monografik çözümleme,* bir mamulün veya metodun kullanılması konusunda piyasa araştırması. Bk. ANSİKL.

— Psikometri. Bk. ANSİKL.

— Sosyal. psikol. *Bağıntısal çözümleme,* kısıtlı bir grubun sosyal-duygusal yapısını çözümleme metodu. (Tagiuri tarafından ortaya atılmış [1952] olan ve Moreno tarafından geliştirilen [1942] sosyometri [Bk. SOSYOMETRİ] çözümlemesini tamamlayan bu metodun özelliği, «kimi seçiyorsunuz?» şeklinde eskiden beri sorulan soruya «kim tarafından seçildiğinizi sanıyorsunuz?» sorusunun da eklemesidir. Bu metot, grup üyelerinin algı keskinliğini [gerçekçilik veya algıda yanılma] ölçmeyi mümkün kılar.) || *Kademeleşmiş çözümleme,* Guttman tarafından ortaya atılmış olan ve davranışların belli bir ölçek tipinin ortaya konmasını sağlayan metot. (Bk. ANSİKL.) || *Muhteva çözümlemesi* veya *muhtevanın çözümlenmesi,* belli bir sosyal gruba yöneltilmiş olan ürünlerdeki (meselâ gazeteler, kitaplar) bildirim muhtevasının çözümlenme ve incelenme tekniği. (Bk. ANSİKL.). || *Örtük yapı çözümlemesi.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. İstat. ve Farklar psikol. *Faktör çözümlemesi.* Faktörler, çözümlenen değişkenlerin değişirliğine katılma tarzlarına göre sınıflandırılır. Bir değişkenden fazlasının değişirliğini etkileyen her faktör, *ortak faktör* adını alır; bunun aksi olan du-

rumlarda ise *özgül (spesifik) faktör* deyimi kullanılır. *Grup faktörü*, değişkenler alttopluluğunda ortak olan faktördür; *genel faktör* ise (*g faktörü* diye adlandırılır), bütün değişkenlerde ortak olan faktördür.

Öte yandan iki faktör arasında hiç bir bağlılaşma olmayabilir. Bunlara *dikgen faktörler* denir. Aralarında bağlılaşma bulunanlara ise *eğik faktör* adı verilir. Bir değişkenin bütün ortak faktörlere atfedilebilen değişirlik bölümü, bu değişkenin *ortaklaşalığı*'dır. Tamamlayıcı bölüm ise *özgüllük*'ü meydana getirir.

Bir değişkenin ayrıştırılmasında, bir faktöre tekabül eden katsayı, bu faktörde değişkenin *doygunluğu* diye adlandırılır. Bütün faktör çözümlemelerinin temelinde, genellikle şu varsayım bulunmaktadır; çözümlenen değişkenlerin yapısı, belli sayıda birtakım ortak faktörleri kapsamaktadır ve bu sayı, genellikle, değişkenlerin sayısından çok daha aşağıdır. Bu ortak faktörlerin araştırılması, bir çizgisel denklemler sisteminin çözümüne indirgenir.

Bu sistem, genellikle, bir çözümden fazlasına yol açabilir. Çoğunlukla, belirli bir çözümün araştırılmasıyle işe başlanır; «faktörlerin çıkarılması» adını alan bu işlem, ortak faktörlerin kapladığı yerin belirlenmesini mümkün kılar. Bu faktör çıkarma metotlarının birçoğu, geniş çapta kullanılmaktadır. En yaygın olanlardan biri, Burt tarafından işlenen ve *merkezcil* metot'tur.

Metodun özelliği, birinci faktörle ilgili eksenin, değişkenlere tekabül eden noktaların ağırlık merkezinden (ing. *centroid*) geçecek şekilde düzenlenmesidir. Faktörlerin kapladığı yer bir kere belirlendikten sonra, çoğunlukla, bu yer içinde, eksenler, faktör denklemlerinin yeni çözümünü verecek şekilde döndürülür. Bu yeni çözüm, faktörlerin yorumlanması için daha elverişli olduğu tahmin edilen bir çözümdür.

Bir bağlılaşma matrisinden hareket eden psikologun elinde, faktör çözümlemesi bakımından çeşitli usuller vardır. Bunların hepsi de matematik bakımdan doğrudur ve şu veya bu usulün seçimi, psikologun kararına bağlıdır. Bununla birlikte belli başlı usullerden söz edilebilir:

1. *Spearman'ın iki faktörlü modeli.* Bu model, verimlilik testleri için ortaya konmuşsa da, gerektiği zaman, daha başka alanlara uygulanabilir. Verimlilik testlerinde, bütün bağlılaşmalar pozitiftir ve bağlılaşmazlık yoktur. Bu durum bir genel faktörün bulunduğunu gösterir. Bu model, genel faktörün ve grup faktörlerinin ayrılmasını sağlar.

2. *Thurstone'un çok faktörlü modelleri.* Bir bağlılaşma matrisinde, genel faktör hesaba katılmayabilir ve gözlenen bağlılaşmaları da grup faktörleri ile açıklamak mümkün olabilir. Grup faktörlerinin kendi aralarındaki bağlılaşma, faktörleri gösteren vektörlerin birbirlerine göre eğik oluşlarında dile gelir. Demek ki, ikinci dereceden bir faktör çözümlemesine gitmek mümkündür. Böylece, Spearman'ın genel faktörü, ikinci dereceden bir faktör olarak ortaya konabilir. Thurstone'un metodunda, değişirliğin azamîsi, grup faktörleriyle açıklanmağa çalışılır. Oysa Spearman'ın iki faktörlü modelinde, önce, ortak değişirlikten genel faktör çıkarılır, sonra geri kalan değişirlikte, grup faktörleri ile açıklanabilecek olan şey aranır.

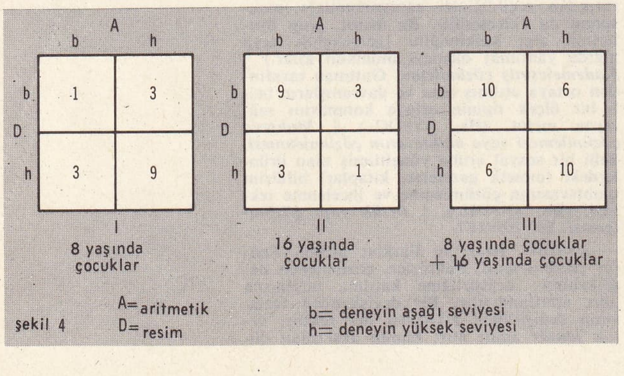

— İşletmec. *Değer çözümlemesi* ilk olarak A.B.D.'de ortaya çıktı. Sağladığı tasarruf yüzde 15'i, hattâ bazı önde gelen işyerlerinde yüzde 25'i bulur. Bu metot, meydana getirilmiş veya getirilecek olan mamulleri kullanımlarına göre göz önünde tutmağa dayanır. Mamulü meydana getiren unsurların her birinin belirli bir işe yaraması gerekir. Bu unsurların her biri, üretim açısından, yani birtakım teknolojik alışkanlıklar açısından değil de mamulün kullanılması bakımından incelenmelidir. Meselâ, bazı parçaları on yılı aşkın bir süre boyunca kullanılabileceği halde öbür parçaları iki yıldan fazla kullanılamayacak olan bir cihaz yapmak boşuna harcanmış bir çaba olur. Tıpkı bunun gibi, kıyasıya bir rekabetin geçerli olduğu bir piyasada eksiksiz, kusursuz ve zamanla değerden düşmeyecek bir mamul yapmayı istemek de boşuna çaba harcamak olur.

● *Monografik çözümleme* en çok sınaî mamuller için yapılır.

Bu çözümlemenin başlıca safhaları şunlardır: işyerinin istatistiklerinin incelenmesi ve kullanılması (satışların gösterdiği değişiklikler ve göze çarpan eğilimler); piyasanın tümünü ilgilendiren olayların derlenmesi ve kullanılması (meslekten olanlar, müşteriler, millî planlar); dolaylı ve dolaysız rekabetin incelenmesi; toptancılar, perakendeciler ve mamulü kullananlardan alınan bilgilerin derlenmesi, benzer mamullerle ve dış piyasadaki benzer mamullerin satış miktarlarıyle yapılan karşılaştırmalar ve eğilimlerin gerektirdiği davranış tarzlarını ortaya çıkartmayı sağlayan genel yargıya varılması. Kim oldukları bilinmeyen tüketiciler arasında yapılan soruşturmalara dayanan klasik piyasa araştırmasının, sanayi mamulleri konusunda elverişli olmadığı anlaşılmıştır. Sınaî mamuller konusundaki piyasa araştırmaları çok zaman satış grafiklerinin incelenmesiyle yapılıyordu. Oysa mamullerin hızla gelişmesi gerek metotların gerekse tekniklerin sık sık değişmesi, gelecekteki durumu yalnız geçmişe bakarak tasarlamanın tehlikeli sonuçlar verebileceğini göstermiş bulunuyor. Ve böylece de, monografik çözümleme hem nicel verileri (istatistikler) hem de nitel verileri (kanaatler) hesaba katar ve bir işyerinin veya kurumun mamulleri veya metotları konusunda karara varmasını sağlar.

— Psikometri. Faktör çözümlemesinin en önemli dönemi, şüphesiz ki, genel faktör çözümlemesiyle ortaya çıkarılmış olan faktörlerin yorumlanmasıdır. Bunu yapmak için, bir faktör bakımından yüksek bir doygunluk gösteren testler incelemeden geçirilir ve bunlarda ortak olan noktanın ortaya konulmasına çalışılır. Herhangi bir testte, bir faktörün doygunluğu, testin geçerliğini gösteren bir işaret gibidir. Faktör çözümlemesi, testlerde tasarruf sağlanmasına imkân verir. İnsanın belli başlı faaliyetlerindeki büyük faktörlerin sayısı, şüphesiz ki, bu faaliyetlerin sayısından azdır. Eğer, faktör bakımından eksiksiz ve hatasız testler meydana getirilirse, kullanılacak testlerin sayısı bir hayli azalacaktır. Zekânın ve yatkınlıkların ölçülmesi konusunda varılan anlaşma, belli bir testte ne gibi faktörlerin yer alacağını belirlemiştir.

Bu alanda, Eysenck, Cattell ve Guilford'un eser ve çalışmalarından söz edilebilir. Eysenck, psikiyatri bilginlerince nevrozlu 700 asker hakkında sağlanan bilgi ve verilerden hareket etti (1947) ve daha sonra (1960) kişiliği kurucu faktörlerle ilgili bir liste meydana getirdi. Ama, yaptığı faktör çözümlemesi sonunda ancak pek az sayıda faktör ortaya çıkarabildi. Bunlar, iki kutuplu ve dikgen iki faktördür (nevrozizm; dışa dönüklük-içe dönüklük). Oysa, Guilford, yaptığı faktör çözümlemesi sonunda (1959) çok daha zengin ve geniş bir liste ortaya koydu. Bütün bu güçlüklere rağmen, faktör çözümlemesi, kişilik testlerinin bugün gösterdiği gelişmenin temelini meydana getirmektedir.

— Sosyal psikol. *Kademeleşmiş çözümleme.* Bu metodun temelini, verilerin kusursuz bir ölçek çıkarmağa elverişli olduğu ideal bir durum ele alınarak kaplayacağız. Bu sunî ama elverişli durum, Guttman'dan alınmıştır. Belli bir topluluğa, şu dört sorunun sorulmuş olduğunu kabul edelim:

a) boyunuz 1,80 m. midir, daha mı uzun?

b) boyunuz 1,70 m. midir, daha mı uzun?

c) boyunuz 1,60 m. mıdır, daha mı uzun?

d) boyunuz 1,50 m midir, daha mı uzun?

Boyları, 1,80 veya daha uzun olanlar, bütün sorulara *evet* diyeceklerdir; 1,70 ile 1,79 arasında olanlar **a**'ya *hayır* diyecekler ve öteki üç soruya *evet* diye cevap vereceklerdir.

Ötekilerin cevapları da bu düzene uygun olarak verilecektir. Nihayet, boyları 1,50'ye ulaşmayanlar ise, dört soruya da *hayır* diyeceklerdir. A priori olarak, yani, soruşturmaya girişilmeden önce, beş cevap modelinin belirlenebileceği görülmektedir. İncelenen topluluğun cevapları, bu beş model içinde yer alacaktır. Modellere α, β, γ, δ, ε diyelim.

	a	b	c	d
α	evet	evet	evet	evet
β	hayır	evet	evet	evet
γ	hayır	hayır	evet	evet
δ	hayır	hayır	hayır	evet
ε	hayır	hayır	hayır	hayır

Anket sonunda, α modeli içinde 250, β modeli içinde 300, γ modeli içinde 100, δ modeli içinde 340, ε modeli içinde 10 kişinin yer aldığını gördüğümüzü kabul edelim (incelediğimiz topluluk 1 000 kişiden kurulu olduğuna göre). Grafik, α modelinin 250 kişisinin, yani en uzun boyluların, **b** sorusuna *evet* diyenlerin yekûnu içinde nasıl yer aldığını, en az 1,70 m boyunda olan $300 + 250 = 550$ kişinin, **c** sorusuna *evet* diyenlerin toplamı içinde nasıl yer aldığını göstermektedir; ve bu, aynı düzenle devam etmekte; bu yer almalar (yerleştirmeler) sonunda, tabiî olarak, topluluğun tümüne yani 1 000 sayısına ulaşılmaktadır:

250	α	boy $\geqslant$ 1,80
550	$\alpha + \beta$	boy $\geqslant$ 1,70
650	$\alpha + \beta + \gamma$	boy $\geqslant$ 1,60
990	$\alpha + \beta + \gamma + \delta$	boy $\geqslant$ 1,50
1 000	$\alpha + \beta + \gamma + \delta + \varepsilon$	boy ölçeği.

Bu grafik, verilen cevaplar çıkarıldıkça ve böylece her modelde yer alanların sayısı elde edildikçe, boy ölçeğinin ideal bir şekilde nasıl kurulduğunu gösterir.

Yukarıdaki örneği seçerken, işimizi bile bile kolaylaştırdık. Çünkü insan boylarının bir ölçeğe girebileceğini ve ölçülebilir olduklarını biliyoruk. Ne var ki, bu örneğin sunîliği, aranılan şeyin ne olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Her türlü ölçmeden ve düzenlemeden önce, insan boylarının ölçülebilir ve bir düzen içine konabilir olduğu bilinmektedir; ama incelenen bir topluluğun içindeki kişilerin, varsayılan ama gerçekten var olup olmadığı kestirilemeyen belli bir «davranış»a göre sınıflandırılarak sıralanıp sıralanamayacağı önceden bilinemez. Ancak, sorulara verilen cevaplara dayanarak ölçek kurulabilir ve kademeler belirlenebilir. Ele aldığımız örnekte olduğu gibi, kusursuz bir şekilde uygulanabildiği zaman bu metot, *sınıflar arasındaki bir yer alma (yerleştirme) bağıntısından, karakterler arasındaki bir içerme (tazammun) bağıntısını çıkarmak*'tan ibarettir: sınıflar, kaplam bakımından, belli bir cevaplar modeli vermiş kimselerdir; karakterler ise, çeşitli sorulara verilen cevaplarla ortaya çıkmıştır. Yer alma bağıntısı, belli bir soruya veya belli bir sorular topluluğuna *evet* diye cevap vermiş olanların tümünün listesini sağlayan soru dizisinin incelenmesiyle hemen ortaya konur; bu temelden çıkarılan içerme bağıntısı ise, davranışları verir.

● *Muhteva çözümlemesi* veya *muhtevanın çözümlenmesi.* Bu metotta, ele alınan belgedeki bildirimi anlam birimlerine ayırmakla işe başlanır (meselâ, bir metindeki bütün kelimelerin, yani isimlerin, sıfatların v.b. fihristi yapılır). Daha sonra bunlar, ürünün kendisinden çıkarılan ve çeşitli ürünleri karşılaştırmağa yarayacak olan varsayımlara dayanan nesnel kategoriler halinde sınıflandırılır (anlam biriminin muhtevası tüm olarak, kategorinin sınırları içinde yer almalıdır). Anlam birimlerini kendilerine uygun düşen kategoriye yerleştirmek için, bu kategorilerin göstergeleri belirlenir. Ayrıca, anlam unsurlarını saymak ve ortaya çıkış sıklıklarını hesaplamak ge-

reklidir. 1925'te uygulanmağa başlanmış olan muhteva çözümlemesi, A.B.D.'de savaş sırasında, düşman propagandası üzerindeki araştırmalar sonunda çok büyük önem kazanmıştır. Bugün muhteva çözümlemesi, birimlerin istatistik bakımından nasıl dağılmış olduklarının ortaya çıkarılması yoluyle, projektif testler protokolüne ve klinik soruşturma sonuçlarına uygulanmaktadır.

● *Örtük yapı çözümlemesi.* Bu ad, Paul Lazarsfeld'in ileri sürdüğü metoda verilir. Ne var ki aynı ad, Likert ve Guttman'ın metotları için de kullanılır. Çünkü onların metotları da, bir sorular dizisine verilmiş «açık» cevaplara dayanarak, incelenen topluluğu «örtük» bir boyut içinde sınıflamak amacını güder. Bir davranışlar ölçeği kurmak amacını güden her araştırma şu veya bu şekilde bir örtük yapı çözümlemesidir. Demek ki bu adlandırma, konusundan daha geniştir; ama uzmanlar tarafından bu şekilde kullanılarak yaygınlaşmıştır. Lazarsfeld'in metodunu en basit şekilde ele alarak, ilkelerini ortaya koymağa çalışacağız. Bu metotta «açık» düzeyindeki sorular *iki bölümlü*'dür. Bundan dolayı sorulara ancak iki cevap verilebilir; yani sadece *evet* veya *hayır* denebilir. «Örtük» düzeyinde ise, verilen cevapların incelenmesi yoluyle cevap veren kişileri *bir tek boyut* üzerinde sınıflama ve yerleştirmenin kabil olduğu kabul edilir. Teorik açıdan örtük yapının çözümlenmesi, iki düşünceye dayanmaktadır ve sorular dizisinin özü elverdiği takdirde, bunları varsayım olarak kabul etmek gerekir. Örtük yapı çözümlemesinin, olasılıkçı (ihtimaliyetçi) tipten bir çözümleme olduğu söylenmiştir. Bunun ne demek olduğunu anlamak için, Lazarsfeld'in ilk çalışmalarından birinde yer alan bir örnek ele alınabilir: aranılan ve bundan dolayı var olduğu önceden kabul edilen örtük boyut, amerikan askerlerinin İkinci Dünya savaşı sırasında gösterdikleri *etnosantrizm* ise, «müttefiklerimiz, strateji bakımından usta mıdırlar?» veya «müttefik askerler cesur mudur?» sorusuna, *çok* milliyetçi ve *çok* yurtsever bir amerikan askerinin *evet* diye cevap vermesi oldukça az muhtemeldir; *çok az* milliyetçi ve *çok az* yurtsever bir başka amerikan askerinin ise, *evet* diye cevap vermesi *çok* muhtemeldir. Demek ki, birinci varsayım şu şekilde dile gelmektedir: araştırılan davranışı temsil eden sağdaki noktaların her birine (yani bizim örneğimizde, soru sorulan her tek fert için, etnosantrizmin her «derecesine») «evet» diye cevap vermenin bir olasılığı (ihtimali) tekabül etmektedir. Ölçeğin derecesiyle bir soruya «evet» diye cevap verme ihtimali arasında *birlikte-değişirlik* ilintisi vardır. (Bk. Şekil 1, 2 ve 3).

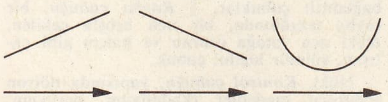

şekil 1   şekil 2   şekil 3

Demek ki, sorulardan her birine verilecek «evet» cevabı ihtimalinin değişebilirliğini gösteren bir çizelge ortaya koymak gerekecektir: böylece, şekil 1, davranış derecesi ne kadar yüksek olursa olumlu cevap (evet) alması o ölçüde muhtemel olan bir soruyu (1) gösterir; bu soruyu belirten eksen, soldan sağa ve alçak dereceden yüksek dereceye yönelmiş durumdadır; şekil 2, olumlu cevap alma ihtimali, derecenin yükselişi ile azalan bir soruyu (2) gösterir; şekil 3 ise, derecesi ister alçak ister yüksek olsun olumlu cevap alması o ölçüde muhtemel olan bir soruyu (3) gösterir.

İkinci varsayıma, *mahallî bağımsızlık aksiyomu* adı verilir. P. Lazarsfeld, bu varsayım için şu örneği vermektedir: her birinde 16 çocuk bulunan iki grubu ele alalım. Bu gruplardan birincisinin üyeleri sekiz yaşında, ikincisinin üyeleri on altı yaşındadır. Her iki grubu da, bir aritmetik ve bir desen testinden geçirelim ve elde edilen sonuçları bir tablo olarak ortaya koyalım (bk. Şekil. 4):

Önce, I ve II numaralı tabloları ayrı ayrı ele alalım. Tablo I'de, aritmetik konusunda zayıf olan 4 çocuk, (yani I'in *b* sütunundakiler), desen konusunda 1 zayıf ve 3 kuvvetli çocuk olarak ayrılmaktadırlar; aritmetik konusunda kuvvetli 12 çocuk, desen konusunda 3 zayıf ve 9 kuvvetli olarak ayrılmaktadır. Demek ki, *b* ve *h* sütunları için ilişki tamamen aynıdır, yani 1/3'e eşittir. Tablo II'de de aynı sonuçlar görülmektedir: *b* sütununun iki bölümünde yer alanlar, *h* sütununun iki bölümünde yer alanlar arasındaki aynı ilişkiyi gösterir. *Belli bir yaş sınıfı içinde*, aritmetik ve desene karşı olan yatkınlık, tamamen bağımsız gibi görünmektedir. Önceki tablolarda yer alanlar, bölüm bölüm, tablo III'te toplanmıştır. Bu tabloda, karşımıza, 32 kişilik bir topluluk çıkar. Bu topluluğun aritmetik konusunda zayıf olan 16 üyesinin 10 tanesi desen konusunda kuvvetli, 6 tanesi ise zayıftır; aritmetik konusunda kuvvetli olan 16 üyesinin ise, 6 tanesi desen konusunda zayıf ve 10 tanesi kuvvetlidir. İki yatkınlık arasında apaçık bir karşılıklı bağıntı görülmektedir; A'daki kuvvetlilik ile D'deki kuvvetlilik, A'daki zayıflık ile D'deki zayıflık gibi, birbirlerine sıkı sıkıya ilintili olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece, sorgudan geçirilmiş deneklerin yaşlarını temsil eden bir eksen üstünde ayrılmış tüm topluluk ele alındığı zaman ortaya çıkan karşılıklı bağıntı, sadece, eksenin bir tek ve aynı noktasında yer alan bir alt-topluluk ele alındığı zaman ortaya çıkmamaktadır. Bu iki yatkınlığın *mahallî bağımsızlığı* vardır ve bunların arasındaki ilinti, bir boyutun aracılığıyle, yani ele aldığımız örnekte, yaşı temsil eden bir boyutun aracılığıyle ortaya konmuştur. Yaş doğrudan doğruya ölçülebilir bir şeydir, ama bu örnek, açık cevaplardan hareket ederek bir ölçek kurmak istendiği zaman takip edilmesi gereken yolu gösterir. Yani, tablo III'e benzeyen bir tablodan hareket ederek, tüm topluluğu, *müttecanis* alt-topluluklara bölmeye çalışmak (alt-topluluğa bağlı her ferdin örtük ölçeğin aynı noktasında yer almasını sağlayacak şekilde) gereklidir.

Bu iki varsayım kabul edildikten sonra, araştırmayı nasıl yürütmek gerekir? Başlangıçta, sorgudan geçirilmiş bütün fertlerin soru dizisinde bulunan bütün sorulara verdikleri cevapların tümü elimizde bulunmaktadır. İşin sonunda ise, ele alınan kimselerin tüm topluluğunu örtük ölçeğe göre sınıflayıp yerleştirmek, ölçeğin çeşitli kademelerinde sorulan sorulara verilen olumlu cevaplar ihtimalinin mahallî bağımsızlığı tarafından belirlenen alt-toplulukların yerlerine konulmaları gerekmektedir. Önceki iki düşünceye dayanarak, açık verilerden gerçekleştirilmesi istenen sınıflama ve yerleştirmeye geçebilmek için, daha pratik varsayımlara başvurmak zorunludur.

1. Orantının, olasılıktan hemen hemen farksız olduğunu kabul etmek gerekir. Bir kap içinde, 15 beyaz bilye ve 5 kırmızı bilye bulunsa, kırmızı bilyelerin orantısı $\frac{5}{20}$ yani $\frac{1}{4}$'tür. Kaptan, rastgele bir kırmızı bilye çekme ihtimali de, $\frac{1}{1}$'e eşittir. Böyle bir karşılaştırma, şüphesiz ki, kaba bir karşılaştırmadır. Çünkü burada, nesnel ve öznel olasılıklar teorisi lehinde ve aleyhinde ileri sürülmüş olan iddialar göz önünde tutulmamıştır. Bununla birlikte, bu karşılaştırma, pratik ihtiyaçları karşılamağa yetmektedir. Nitekim, «soru 1'e verilen olumlu cevapların p_1 oranı $\frac{1}{4}$'tür» veya «tüm topluluk içinde bir_*i* ferdinin soru 1'e olumlu cevap vermesi şansı dörtte birdir» dersek, aynı durumu başka şekilde dile getirmiş oluruz. Basit bir hesaplamayle, soru 1, 2, 3 ve 4'te verilen bütün p_1 p_2, p_3, p_4 açık oranları ve aynı şekilde, soru 1 ve 2'ye, 1 ve 3'e v.b., *aynı zamanda* verilen p_{12}, p_{13}, ..., p_{23}, p_{24}, ..., açık oranları, yani olumlu cevapları elde edilir.

2. Mahallî bağımsızlık aksiyomunun gereklerine karşılık vermek için yani Lazarsfeld'in terminolojisine göre, «katkısız test»in gerçekleştirilmesi için, cevapların kendi aralarında bağımsızlıklarını dile getiren şu çeşit formüllerin yazılabilmesi gereklidir:

$$p_{ij} = p_i\, p_j \quad \text{veya} \quad p_{ijk} = p_i\, p_j\, p_k,$$

Önceki I. ve II. tablolarda, şu sonuçlar açıkça görülür:

$$p_{Ab,Db} = p_{Ab} \cdot p_{Db} = \frac{1}{16}, \text{ v.b.}$$

Örtük yapı çözümünde, soruların katkısız test şartlarına uyup uymadığı doğrulanmalıdır. Yani, genel topluluğun, I ve II alt gruplarına ayrıldığını varsayacak olursak, sınıf I'e ait olan ve *i* ve *j* ile sınıf II'nin üyelerine sorulan $p_{II\,ij}$ sorularına olumlu cevap veren ve böylece *i* ile *j*'ye çifte olumlu cevap veren üyelerin $p_{I\,ij}$ oranları şu sonucu verir:

$$p_{I\,ij} = p_{I\,i} \cdot p_{I\,j}$$
$$p_{II\,ij} = p_{II\,i} \cdot p_{II\,j}$$

Ayrıntılara girmeksizin, ölçeğin kurulmasını sağlayan *örtük yapının denklemleri* hakkında fikir vermek için şunlar söylenebilir: örtük sınıfların belirme sıklıklarından her biri φ_I, φ_{II}, ..., φ_N ile; sınıf I'de *i* sorusuna, sınıf II'de *i* sorusuna, sınıf N'de *i* sorusuna, sınıf I'de hem *i*, hem *j* sorularına, sınıf N'de hem *i*, hem *j* sorularına olumlu cevap veren fertlerin oranları da p_{Ii}, p_{IIi}, ..., p_{Ni}, $p_{I\,ij}$, ..., $p_{N\,ij}$ ile gösterilecek olursa, problem şu denklemlerle ifade edilir:

$$\varphi_I + \varphi_{II} + \ldots + \varphi_N = 1$$
$$p_i = \varphi_I\, p_{Ii} + \varphi_{II}\, p_{IIi} + \ldots + \varphi_N\, p_{Ni}$$
$$p_{ij} = \varphi_I\, p_{Ii}\, p_{Ij} + \varphi_{II}\, p_{IIi}\, p_{IIj} + \ldots + \varphi_N\, p_{Ni} \ldots p_{Nj}$$

Üçüncü denklemin katkısız testin gereklerini yerine getirdiği görülmektedir. Sistemin denklemlerinin sol tarafının bütün sayıları, anket protokolu ile sağlanmıştır; sağdaki sayılar ile aranan, bilinmeyenlerdir. Hesaplama sonunda, örtük sınıfların sayısı, sorulara verilen olumlu cevapların olasılık eğrilerinin derecesi belirlenmeli, elde edilen veriler için kullanılan matematik modelin değeri doğrulanmalı yani katkısız testin gereklerine uygunluk ve ölçek üzerinde sınıfların her birinin yerinin belirlenmesi sağlandığı gibi sınıflardan her birinin kapsadığı fertler de ortaya konulmalıdır.
Bu şekilde açıklanan metodun bazı kusurlu tarafları vardır. Bu metot çizgisel cebirden köklü bir yardım görmek zorundadır. Pratikte, ancak, sınırlı sayıda sorunun ele alınmasına imkân verir (çoğunlukla üç ilâ altı yaş arasında). Soruya verilen cevabın iki yanlı olmasını gerektirir. Ama bu kusurların hiç biri giderilmeyecek nitelikte değildir; elektronik hesap makineleri bu konuda yardımcı olmaktadır. Çünkü bugün, örtük yapı analizi programları yapılmıştır. Araştırıcı, üç cevabı kapsayan kapalı soruları kullanabilir. Bu sorular, «evet-hayır-bilmiyorum» tipindendir. Bu durumda, bizim en basit şekliyle anlattığımız sistemde bazı küçük karmaşıklıklar ortaya çıkabileceğini de unutmamak gerekir. Bu metot, aranan asıl sonucun yanı sıra kimi zaman bu sonuç kadar değerli altürünlerin ortaya çıkmasına da yol açar.

◆ **Çözümlemeli** sıf. Çözümlemeye dayanan, analitik. (LM)

ÇÖZÜMLEMEK geçl. f. (*çözüm*'den *çöz-ü-m-le-mek*). Bir konuyu bütün yönlerini ortaya çıkararak açıklamak: *Çözümlemeğe, uzun uzadıya açıklamağa çalışırsınız* (N. Ataç). ‖ Anlamı ve niteliği anlaşılamayan bir konuyu açıkladıktan sonra sonuca bağlamak.

— Müz. Bir çözülüm yapmak: *Bir akoru alt dominant üstünde çözümlemek.*

◆ **Çözümlenmek** dönşl. f. Açıklanmak, bütün yönleriyle ortaya konulmak ve sonuca bağlanmak: *Edebiyatın içinde olan meseleler, şuna buna danışmakla çözümlenebilir mi?* (N. Ataç). [ML]

ÇÖZÜNMEK geçz. f. (*çözmek*'ten *çöz-ü-n-mek*). *Yeni.* Çözülmek işine konu olmak, dağılmak, erimek.

◆ **Çözünme** i. Çözülerek açılma, dağılma.

— Fiz. Çözünmek eylemi: *Tuzun, şekerin suda çözünmesi.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fiz. ve Kim. Bir sıvı ile karışan katı, sıvı veya gaz halindeki bir madde, bu sıvı içinde homogen bir bütün meydana getirecek şekilde karışırsa, çözün-

müş olur. Ancak, şekerin suda çözünmesi gibi basit çözünmeyi, bir madenin bir asitte çözünmesinden (meselâ, demirin seyreltik sülfürik asitte çözünmesi) ayırt etmek gerekir; ilk örnekte, çözelti buharlaştırılırsa, yine katı halde şeker elde edilir; oysa ikinci örnekte, bir kimyevî tepkime meydana geldiği için eski maddeye dönülemez. Burada yalnız basit çözünme olayları incelenecektir.

Bir eriyik, bulunduğu sıcaklıkta çözündürebileceği madde miktarının en fazlasını içine alıyorsa bu eriyiğe *doymuş eriyik* denir. Genel olarak, bir katının bir sıvıdaki çözünürlüğü, yani bu maddenin sıvının 100 gramındaki çözünmüş miktarı, sıcaklık düştükçe azalır. Bir katının, belli bir sıcaklıktaki sıvı içinde doymuş eriyiği soğutulursa, çözünmüş maddenin bir kısmı katılaşmağa başlar; ancak bazı şartlarda, bu katılaşma meydana gelmez: bu durumda eriyik, *aşırı doymuş*'tur.

Bir katı bir sıvı içinde çözündüğü zaman, hal değişikliğine uğrar. Bu değişmede ergime gizli ısısına benzeyen bir çözünme gizli ısısı söz konusudur. *Bazı soğutucu karışımlarda görülen sıcaklık düşmesi,* bu çözünme ısısıyle açıklanabilir. Çözünme sırasında kimyevi bir tepkime de meydana gelebilir; bu durumda, kaydedilen sıcaklık değişmesi; bu iki olayın ortak etkisinden doğar. Suda çözünmüş kalsiyum klorür anhidritinde durum böyledir: kalsiyum tozu su ile birleşerek kalsiyum hidrat verirken açığa çıkan ısı, çözünme ısısından çok daha fazladır.

Eriyiklerin donma ve kaynama sıcaklığı. Bk. KRİYOSKOPİ ve EBÜLYOSKOPİ.

● *Gazların çözünmesi.* Gazlar, sıvılarda çözünür. Çözünürlük, toplam basınç (gaz basıncı + sıvı buharının basıncı) 760 mm civa basıncı olmak üzere, 100 gr çözücünün soğurduğu gazın gram cinsinden kütlesidir. Bir sıvının soğurma katsayısı, gazın kısmî basıncı 760 mm olduğu zaman, sıvının birim hacmi tarafından soğurulan gazın (O°C'de ve 760 mm basınçta) hacmidir. Belli bir sıcaklıkta bir sıvıda çözünen gaz miktarı, yaklaşık olarak bu gazın basıncıyle orantılıdır (Henry kanunu). Bir gaz karışımı bir sıvıyle temas ettiği zaman, karışımdaki gazlardan her biri tek başınaymış gibi çözünür.

◆ **Çözünmez** sıf. Bir sıvı içinde çözünmeyen: *Reçine suda çözünmez.*

◆ **Çözünür** sıf. Çözünmek işine uğrayan, dağılan.

— Kim. Bir sıvı içinde çözünebilen: *Tuz, şeker suda çözünür maddelerdir.*

◆ **Çözünürlük** i. Çözülme, dağılma işi ve hali.

— Kim. *Çözünürlük çarpımı.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Kim. *Çözünürlük çarpımı.* Seyreltik eriyik halinde ve sabit sıcaklıkta MA elektrolitinin (M, maden veya hidrojen; A, asit kökü) iyon çözünmesine denge kanunları uygulandığında

$$\frac{[M^+] \times [A^-]}{[MA]} = \text{sabit}$$

denklemi bulunur. Bu denklemde, tırnak içindeki nicelikler iyon veya molekül topluluklarını gösterir. MA maddesi çok az çözünen bir madde olduğu zaman (çökeltilerde olduğu gibi) yukarıdaki denklem doymuş eriyiğe uygulanabilir. Bu durumda payda sabit olacağından, denklem:

$$[M^+] \times [A^-] = P$$

şeklini alır. Bu P değeri *çözünürlük çarpımı*'dır. (LM)

ÇÖZÜNTÜ i. (*çözmek*'ten *çöz-ü-n-tü*). *Yeni.* Sökülmüş iplik. || Nehirde yüzen buz parçası. || Nehri tıkayan buz parçasının birden açılması. || Dağılma alâmetleri: *Düşman cephesinde çözüntü başlamıştı.* (M)

ÇRİ, hintli güzellik, talih ve mutluluk tanrıçası; tanrı Vişnu'nun karısı, *Lakşmi* adıyle de anılır. Ya tanrı Vişnu ile beraber veya tek başına bir bereket boynuzu ve fillerin suladığı lotüs çiçeklerini tutarken gösterilir. (L)

ÇU, S.S.C.B.'de ırmak; Kırgız sıradağlarını aşar, Frunze bölgesinde Kırgız dağ eteğini sular ve burada sularının bir kısmını, sulama kanallarına bırakır; *Çu* şehrinin yukarısında çölsü bozkıra girer ve Kızılorda'nın doğusunda, Saumak gölü adlı geçici bir deniz kulağında kaybolur; 1 030 km. (L)

ÇU, Çin'de devlet ve sülâle, **1)** Çu devleti Şang sülâlesi zamanında Kansu ve Şensi'de kuruldu. Halk genellikle çinli değildi. Bir derebeylik devleti olan Çu'nun başkanı Vuvang, M.Ö. 1050'de Şang sülâlesini yenerek kral Vu adıyle Çu sülâlesini kurdu. **2)** Çu sülâlesi M.Ö. 1050-256 arasında hüküm sürdü. Bu sülâleye bağlı 37 imparator başa geçti. Batı Çu'lar M.Ö. 771'e, Doğu Çu'lar M.Ö. 770'ten 256'ya kadar işbaşında kaldı. Çu sülâlesi çağında Çin imparatorluğu feodal bir devlet niteliği kazandı. İmparatorlar güçlerini kaybetti, derebeylikler bağımsız birer küçük devlet oldu. Felsefe gelişti: Konfuçius; Lao-çe. **3)** Kuzey Çu; Kuzey Çin'de yan sülâle. Tuba tarafından kuruldu, 557-580 arasında hüküm sürdü. Başkent bugünkü Sian'dı. **4)** Son Çu: Kuzey Çin'in «beş sülâlesinden» biri. 951-960 Arasında hüküm sürdü, kurucusu general Kuo Vey idi. **5)** Tang sülâlesine mensup bir sülâle kurmayı denedi. (L)

ÇUANA'LAR. Bk. TSVANA'LAR.

ÇUAN-ÇOU. Bk. ÇİVAN-ÇEU.

ÇUANG-DZI, *Çuang-dzı* adlı kitabı yazmakla tanınmış bir çin filozofu (yaklş. M. Ö. 300 yıllarında yaşadı). Hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Kitapta başka yazarların yazıları varsa da, en önemli bölümlerinin Çuang-dzı tarafından yazıldığı sanılır. Taocu felsefe okulunun ilk yazılarını kapsayan kitabın anlaşılması son derece güçtür. Kitap, öylesine çetrefil bir çince ile yazılmıştır ki, çeşitli tercümeciler aynı bölümleri çok farklı biçimde tercüme etmişler ve değişik anlamlar vermişlerdir.

İnsan hayatının gitgide kurallara bağlanmağa başladığı bir dönemde ortaya çıkan taocu felsefeyi savunanlar tamamen bağımsız olduklarını, hiç bir şeye bağlanmayacaklarını söylerler. Nitekim *Çuang-dzı*'da şöyle bir hikâye anlatılır: Çuang-dzı bir gün balık avlarken büyük Çu devletinden iki elçi gelerek, kendisine başbakanlık teklif ederler. Filozof avını bırakmadığı gibi, başını bile çevirmeden bu teklifi reddeder. Tao'culuğun birçok türü vardır. Çuang-dzı için her türlü yönetim kötüdür: her şey kendi haline bırakılırsa çok daha iyi olur. Bilge insan, ne yönetime, ne de topluma katılmalıdır. Nitekim *Çuang-dzı*'daki kişiler de, tabiatla iç içe yaşayan yalnız insanlar, balıkçılar ve çiftçilerdir. Taocular göre «Tao», varolan her şeyi kapsayan, bir bütün olan tabiattır; her şeyin sürekli olarak değiştiği, her etkinin bir tepkiyi doğurduğu, böylece kozmik dengenin hiç bozulmadığı kanısındadırlar.

Çuang-dzı'nın ikinci bölümüne göre gerçek bölünemez. Bütünün her parçası birbirine bağlı olduğu için nesneler bir başlarına var olamazlar.

Genel olarak *Çuang-dzı,* kötümserlikten uzak, tabiat hayranlığıyle dolu bir kitaptır. Kitap, çin yaşamasını derinden etkilemiş, *Çuang-dzı*'nın bazı cümleleri bir atasözü haline gelmiştir.

Çuang-dzı, Zen Buddha'cılığını kuran buddhacı rahiplerin inceledikleri bir kitap oldu. Bu yüzden *Çuang-dzı*'nın Zen'i etkilediği açıktır. (L)

ÇÛB i. (fars. k.). *Esk.* Odun, ağaç değnek, çöp. (M)

ÇUBAK (Sadık), iranlı yazar (Bender Buşir 1916). Çağdaş hikâye yazarlarının önde gelenlerinden sayılır. Yoksul insanların hayatını dile getirdi: *Kuklalar. Sahibi Ölen Maymun, Lâstik Top, Son Metelik, Kafes, Hapisteki Adam.* (L)

ÇÛBÎN sıf. (fars. *çūb,* çöp'ten *çūbin*). *Esk.* Ağaçtan yapılmış (şey). || İ. Gelinlerin başına takılan duvak veya mendil. (M)

ÇUBUK i. (fars. *çūbek,* sopa'dan). Uzun, dar, düz ve sert parça: *bakır çubuk. Demir çubuk.* || Kökleşip kütük olmak üzere toprağa dikilen körpe dal: *Asma çubuğu.* || Tütün içmek için lüleye takılan ve genellikle kiraz, yasemin ağacından yapılan uzun ağızlık: *Baba Istoyan, kamburunu çıkarmış, sakin ve abus çubuğunu çekiyordu.* (Ö. Seyfeddin). *Çubuğunu hızla çekerek avurdunu dumanla doldurdu* (Ahmed Rasim). || Kumaşta düz çizgi: *Mavi üzerine siyah çubukları olan kumaşı beğendim.*

— Akust. Bk. ANSİKL.

— Bot. Yapraklı asma dalı.

— Denizc. Ana direklerin boyunu yükseltmek için tepe kısmında, yukarıya doğru eklenen ve daha ince olan, ağaç veya maden direkler. (Aşağıdan yukarıya doğru *gabya, babafingo, kontra babafingo* kelimeleriyle birlikte kullanılır ve bulunduğu direğin adı da söylenir: *Pruva gabya çubuğu.*) || Dümen yekesi. || Gemi sereni. || *Çubuk topuğu,* bir gabya, bir babafingo veya kontra babafingo çubuğunun dört köşe olan ve tabanlık eden alt ucu; bu topuk, alttaki çubuğun maunalarından geçer.

— Dy. Rayları meydana getiren madenî parçalar: *Demiryollarına kısa ray çubukları yerine uzun ray çubukları döşemek gittikçe yaygınlaşıyor.* || *Eksantrik, sürgü, kaldırıma* v.b. *çubukları,* bir lokomotifin sürgü, yön değiştirici, eğik oluk gibi parçalarını bağlayan veya idare eden çubuklar. || *Koşum çubuğu* veya *cer çubuğu,* iki demiryolu aracını birbirine bağlayan, vuruntu ve sarsıntıyı önleyici çubuk. (Bu çubukların kullanılmasından sonra iki tramvay arasındaki tamponlar kaldırılmıştır. İki vagon arasındaki cer çubuğu, iki şasiyi tamponlara bağlamak üzere vidalanmıştır. Böylece koşumun sağlam olması ve hareket kolaylığı sağlanır. Bu tertibata «germe tertibatı» denir).

— Elektr. *Çubuk sargı,* büyük kesitli, külçe veya yaprak halinde iletkenlerden yapılmış sargı. || *Akümülatör çubuğu,* levhalar arasındaki açıklığı sağlayan, genellikle tahtadan, camdan veya ebonitten yapılmış yalıtkan çubuk. || *Denge çubuğu,* birçok üretecin indükleyenlerini paralel bağlayarak bu makineler arasında akım dağıtımını düzenleyen çubuk. || *Kesme çubuğu,* bir iletkenin sürekliliğini kesmek için kullanılan âletin hareketli kısmı. Genel olarak, bu âletin bütününe verilen ad.

— Fiz. *Mıknatıslı çubuk,* sunî mıknatıs haline getirilmiş çelik veya ferromagnetik çubuk.

— Matbaac. Kollu baskı makinelerinin manivelası.

— Mekan. *Baskı çubuğu,* bir kaplama makinesinde veya bir planyada, bıçak işlediği sürece işlenecek tahta parçayı tutan organ. || *İletme çubukları,* bir hareketi daha uzaktaki organlara iletmeğe yarayan, birbiriyle bağlantılı çubuklar. || *Rayba çubuğu,* bir rayba tezgâhında, bir ucu broşla çekilen, öteki ucu yatağa oturan ve kalem gibi çalışan, silindir biçimi çubuk.

— Nükl. *Kontrol çubuğu,* yapısında nötron soğurucu madenler (kadmiyum, berilyum. bor) bulunan ve çekirdek bölünmesini ölçmek için atom pillerine daldırılan madenî çubuk. (Kontrol çubukları, elektromekanik yolla uzaktan idare edilir.)

— Teknol. Bir saat zembereğinin çengelini bileziğe bağlayan parça. || Bir makinede, buharın giriş veya çıkış deliklerini açıp kapayan yaprak. || Ocak ızgaralarının kalın madenî tellerinden her biri. (Bk. ANSİKL.) || *Çubuk donanım,* bir makine tertibatında, kumanda sistemini meydana getiren üçgen, çubuk ve çatal donanımın tümü: *Bir motorun ön ateşleme kumanda çubuğu.*

— Tütüncülük. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Akust. *Çubuklar* iki şekilde titreştirilebilir: enine ve boyuna. Maden, cam, tahta çubuklarını, uzunluğu doğrultusunda reçineli veya alkol emdirilmiş bir kumaş parçasıyle sürterek boyuna titreştirmek mümkündür; bu titreşimlerin kuralları ses borularınkinin aynıdır. Bir çubuğu parmakla sıkarak veya uzunluğu doğrultusuna dik olarak bir keman yayı ile sürterek enine titreştirmek mümkündür. Bu titreşimlerin kuralları çok karışıktır: sabit kesitli çubuklar için, yayınlanan seslerin frekansı, çubuğun uzunluğunun karesiyle ters orantılı, kesiti dairevî ise çubuğun yarıçapıyle orantılı veya kesiti dikdörtgen ise kalınlığıyle (titreşim doğrultu-

Foto. LAROUSSE

suna paralel olarak sayılan) orantılıdır. Çubuklu müzik âletlerinin birçoğunda (diyapazon, ksilofon, çubuk piyanosu, müzik kutusu), çubuklar enine titreşir; düdük dilleri bir hava akımı etkisi altında titreşen çubuklardır.
— Teknol. Küçük sanayi ocaklarının ızgaraları ve mekanik ızgaralardan bazıları, genellikle pik *çubuklardan* yapılır. Çubukların şekli, aralıkları ve enine kesitleri, mekanik direnç şartlarına uygun olmalıdır. Hava için gerekli aralık bırakılmalı, ancak aralık, külle birlikte yakıtın da dökülmesini önleyecek şekilde ayarlanmalı ve madenin hava ile soğutulması sağlanmalıdır.
— Tütüncülük. Kiraz ve yasemin ağacından, ayrıca gül ağacı, pelesenkten, fildişinden yapılan çubuğun uzunluğu 30-40 sm'den 2-2,5 m'ye kadar olurdu. Çubuk yapmak için ağaç dallarının ortası delinir ve ucuna *imame** veya *çubuk takımı* denilen gümüş, kemik, kehribardan yapılan ağızlıklar geçirilir, diğer ucuna da tütün koymak için topraktan lüleler yapılırdı. Çubuk yapan esnaflar üzerine adlarını kazırlardı. Çeşitli sanat işleriyle süslenen çubukların osmanlı saraylarında kullanılanlarına altın, gümüş ve değerli taşlar da takılırdı. Çubuk içmenin özel bir yolu olduğu için saraylarda bu işle ilgili çubukçu başı, çubukçu ağaları ve ateşçi gibi memurlar vardı. Çubuğu dayamak için kullanılan küllük tablaya *katakula*, kullanılmadığı zaman da muhafaza edilen dolaba *çubukluk* adı verilirdi.
Çubuğun kızılderili erkeklerince eskiden beri kullanıldığı bilinir. Tütünün Avrupa'da yayılmasıyle çubuk da tanındı. Fakat avrupalıların kullandıkları çubuk çok kısa ve pipo biçimindeydi.

◆ **Çubukçu** i. Çubuk yapıp satan kimse.
— Tar. Eskiden saraylarda ve konaklarda tütün çubuklarını hazırlayanlara verilen ad. (Saraylarda, vezir dairelerinde ve konaklarda birkaç tane çubukçu, bir de çubukçubaşı bulunurdu. Çubukçular genellikle tütüncübaşının yamağı sayılırlardı.)

◆ **Çubukçuk** i. Mim. Korinthos sütun başlıklarının kıvrımlarla biten küçük parçaları.

◆ **Çubuklu** sıf. Çizgileri olan: *Çubuklu örtü.* || Ağaçlık veya fidanlık (yer).
— Kâğıtç. *Çubuklu kâğıt*, üzerine uçuk renkli çizgiler basılmış kâğıt.
— Tekst. Dokumasında bazı ipek iplikleri ötekilerden daha kalın tutulmuş ve kumaş üzerinde ayırt edilecek şekilde daha koyu veya daha açık bir renge boyanmış kumaşlar için kullanılır.

◆ **Çubukluk** i. Eskiden tütün çubuklarının saklandığı dolap. (Oyma ve nakışlarla süslenmiş çubuklukların birçok çeşitleri vardır.) [ML]

ÇUBUK, İç Anadolu'nun Yukarı Sakarya bölümünde (Ankara ili) ilçe merkezi kasaba; 8 857 nüf. Çubuk çayının geçtiği Çubuk ovasının kuzeyinde; yüksl. 990 m. Kasaba Aşağı ve Yukarı mahallelere ayrılır. Evlerin çoğu kerpiçten ve tek katlıdır.
— *Çubuk ilçesi* 1 503 km², 47 601 nüf. Merkez, Ravlı ve Sirkeli bucakları içinde 100 köy. Çiftçilik ve küçükbaş hayvan üretimi. Vâdi tabanlarında sebze ve meyve bahçeleri. (M)

ÇUBUK, selçuklu beyi (XI. yy.). Melikşah devrinde Anadolu'daki fetihlere katıldı. 1083'te Musul emîri Şerefüddevle Müslim'e karşı Haran'ı savunmak üzere harekete geçti, fakat Cülâb suyu kenarında Müslim'e yenildi. Aynı yıl Melikşah, Çubuk'u, Artuk Bey ile birlikte Mervanîlerden Mensur'a karşı Fahrüddevle'nin emrinde Diyarbakır'a (Amid) gönderdi. Şehir 1085'te Selçuklulara teslim olunca emîr Yakut'un idairesindeki Hısn Ziyâd da (Harput) Çubuk'a verildi ve burada bir süre hüküm süren Çubukoğulları beyliği kuruldu. Çubuk daha sonra Melikşah'ın, Mısır'ı fethetmek ve fatimî şiî halifeliğini ortadan kaldırmak için giriştiği harekâta katıldı (1091). Ertesi yıl emîr Türkşek'in idaresindeki bir ordu ile Hicaz'ın kontrolu ve Yemen ile Aden'in alınması için Arabistan'a gitti. Bundan sonraki olaylar konusunda yeterli bilgi yoktur. Ancak Yemen'e gitmeden önce beyliği oğlu Mehmed Beye bıraktığı bilinir. Onun ölümünden sonra (1112) beylik emîr Belek'in eline geçince Çubuk'a bağlı beyler batıya göç ettiler. Uzun süre Germiyan ilinde oturdular ve *Germiyanlı* adını aldılar. (→ Bibliyo.) [M]

ÇU EN-LAY

ÇUBUK barajları, Ankara'nın kuzeyinde Çubuk çayı üzerinde Ankara'nın su ihtiyacını karşılamak için kurulmuş iki baraj. *Çubuk I*, Çubuk çayının Çubuk ovasından çıktıktan sonra andezit kayaçları arasında açtığı dar boğazda yapılmıştır (1936). 12 m yüksekliğinde olan ve gerisinde 7 km uzunlukta bir göl meydana getiren barajın su toplama kapasitesi 13 milyon m³'tür. Kuruluşunun ilk yıllarında şehrin içme ve kullanma suyu ihtiyacını yeterince karşıladıysa da, hızla büyüyen şehrin ihtiyacı karşısında yetersiz kaldı. Bunun üzerine, Çubuk I barajının 32 km, Çubuk kasabasının 5 km kuzeyinde, *Çubuk II* barajı yapıldı. Böylelikle şehrin su ihtiyacı hiç değilse bir süre için karşılanmış, ayrıca tarım toprakları da taşmalardan korunmuş oldu. (M)

ÇUBUK boğazı, Akdeniz bölgesinde Burdur (Isparta)-Antalya kara yolunun Antalya düzlüğüne inmeden önce geçtiği boğaz. Kuzeyden gelen yol, Dağ (Hafızbey) bucak merkezinden geçtikten sonra Karın ve Mercimek dağları arasında, İkinci zaman kireçtaşları arasında açılmış olan bu boğaza girer (en yüksek yeri 875 m) ve güneye doğru yükseltisi azalarak Kırkgöz pınarları önünde Antalya düzlüğünün yüksek basamağına iner. (M)

ÇUBUK çayı, Ankara (Engürü) suyunun bir kolu; 84 km uzunluğunda. Aydos dağının güney yamaçlarından güneye doğru akarak dar bir vâdiden geçer. Çubuk ovasına iner ve burayı kuzeyden güneye doğru keser. Ovadan çıkınca tekrar dar bir boğaza girer. Bu kesimde Çubuk I barajı, ovanın kuzeyindeki boğazda da Çubuk II barajı kurulmuştur. Ankara'nın kuzeyinde batıya yönelen Çubuk çayı, Ankara suyuna kavuşur. Barajların yapılması sebebiyle çayın aşağı çığırında kurak mevsimde hemen hemen su kalmaz. (M)

ÇUBUKDAĞI, Ege bölgesinde (Aydın ili, Kuyucak ilçesi) bucak; 8 035 nüf.; 8 köy.
— *Bucak merkezi* (esk. Burhaniye) 4 016 nüf. Kuyucak'ın 27 km doğusunda, Aydın-Denizli yolu üzerinde bulunur. (M)

ÇUBUKLU, İstanbul'da (Boğaziçi, Anadolu yakası) semt; güneyinde Kanlıca, kuzeyinde Paşabahçe yer alır.
Adının, eskiden burada yapılan çubuk lülesinden geldiği sanılır. Küçük bir koyun kıyısındaki düzlükte kümelenen köy, Kanlıca tarafında kıyı boyundaki yalılarla uzanır; Abbas Hilmi Paşanın tepedeki köşkü (şimdi İstanbul belediyesinin malıdır), kıyıda Dalgıç okulu, Seyir ve Hidrografya dairesi; iskele yakınında, Ahmed III'ün sadrazamı Damad İbrahim Paşanın köşkünün koruluk, bahçe, havuz kalıntıları bulunur. Çubuklu ile Paşabahçe arasındaki sırt, Boğaz'ın en güzel görünüşlerinden birini verir. (M)

ÇUBUK ovası, Ankara'nın kuzeydoğusunda, Çubuk çayına paralel ova. Kuzey tarafında Çubuk ilçe merkezi bulunur. Ova kuzey kuzeydoğu - güney güneybatı doğrultusunda, uzunluğu 20, en geniş yeri 8 km'dir. Yıldırım Bayezid ile Timur arasında ünlü Ankara savaşı buraya yapıldı (20 temmuz 1402) Ovanın batı kenarında Melikşah köyünün Ilıca mevkiinde bulunan hamamın Timur tarafından yaptırıldığı söylenir. Güneyinde Çubuk I barajı, kuzeyinde de Çubuk II barajı inşa edilmiştir. (M)

ÇUÇKA i. *Mah.* Küçük, kırmızı, acı biber (Rumeli). [M]

ÇUD'LAR, Ortaçağ'da Rusların fin kabilelerine (özellikle Baltık ve Beyaz deniz yakınlarında yaşayanlarına) verdikleri ad. Ruslar veya Baltıklılarla karışmamış ender topluluklar hâlâ fin-ugur dil ailesiyle temsil edilir; bu yüzden Ortaçağ sonunda Ruslar, bir millet meydana getiren tek kabile olan Estonyalılara «Çud'lar» adını veriyorlardı. (L)

ÇUDSK veya **PEYPUS gölü,** S.S.C.B.'de göl. R.F.S.S.C. ile Estonya arasında; 3 600 km² (Pskov gölüyle birlikte). Başlıca kolu güneyde Velikaya. Ayağı Narva ırmağı, Finlandiya körfezine dökülür. Gölün kıyıları bataklıktır ve derinliği 14 m'yi aşmaz. Önemli balıklavalar. Bir boğaz, gölü güneyindeki Pskov gölüyle birleştirir; Töton şövalyeleri Aleksandr Nevski'ye buz tutan bu kanal üzerinde yenildiler (1242). [L]

ÇUEN-ÇE. Bk. ŞÜN-CI.

ÇUEN-ÇİEU veya **ÇÜN ÇİÜ** (*«ilkbaharlar ve sonbaharlar»*), M.Ö. 722 ile 481 arasında Çin'de Lu ülkesinde geçen olayları anlatan salname. Konfuçius'un yazdığı sanılır. Çin'in Beş klasik'inden biridir. (L)

ÇU EN-LAY veya **ŞU EN-LAY** veya **COU IN-LAY,** çinli general ve devlet adamı (Huayan, Kiangsi 1898). Çin, Japonya, Fransa, İngiltere ve Almanya'da eğitim gördü. Fransa'da öğrenciyken bir çin komünist gençlik teşkilâtı kurdu. 1924'ten 1926'ya kadar Kanton'daki Huang-pu askerî akademisinde siyaset dersleri verdi; 1927'de Kanton'daki işçi ayaklanmasına önayak oldu ve bu ayaklanmanın bastırılmasından sonra Kiangsi'de, komünistlerin elinde bulunan bölgede bir ordu kurulmasına çalıştı. «Uzun yürüyüş» sırasında bu orduyle birlikte geri çekildi (1934) [bk. ÇİN]. 1936'da Çankayşek ile yapılan müzakerelerde askerî İhtilâl konseyinin ikinci başkanı sıfatıyle, komünistleri temsil etti. Uzun bir süre Çong-King'de oturdu ve Japonya'ya karşı ortak bir cephe kurulması amacıyle Guomindang ile genel bir uzlaşmaya varılmasına çalıştı. 1938'den 1941'e kadar Millî Askerî konsey siyasî şubesinin müdür yardımcılığı görevinde bulundu. 1945'te Komünist partisi siyasî konseyi üyesi oldu; Çin Halk cumhuriyetinin ilânı sırasında (1949) başbakan ve dışişleri bakanlığına getirildi. Bu sıfatla Cenevre (1954) ve Bandung (1955) konferanslarında Çin delegasyonuna başkanlık etti. 1958 Başlarında dışişleri bakanlığını mareşal Çen-yi'ye bıraktı, başbakanlık görevini sürdürdü. (L)

ÇUEN-Tİ veya **ŞÜN-Dİ,** moğolcası **Toghan Temour** (1320-1370), Moğol (Yuan) sülâlesinden gelen son çin imparatoru. 1333'ten 1368'e kadar süren saltanatı sırasında Ak Lotus müritlerine (1348) ve askerî ayaklanmalara karşı mücadele zorunda kaldı. 1351'de Sarı nehrin bentlerinin yıkılması üzerine ülkede siyasî durum gerginleşti: Kuo Çe-hing (1352'den 1355'e kadar) ve Çu Yuan-Çang (1355'ten itibaren) halkı ayaklandırdılar; bir ordu toplayarak Güney Çin'in bütününü ele geçirdiler (1355-1367). Çuen-ti 1368'de Pekin'den kovuldu ve Moğolistan'da öldü. Kendisine dört fransisken rahibi göndermiş olan (1342) papa Benedictus XII ile ilişkileri vardı. (L)

ÇUEN-Yİ veya **DZÜN-Yİ,** ing. **Tsunyi,** Çin'de (Gûy-cou) şehir, demiryolu kenarında, Gûy-Yang'ın kuzeyinde; 97 500 nüf. Dokuma sanayii. (L)

ÇUGA i. Bk. ÇIĞA.

ÇUGARU boğazı, deniz kolu, Japonya'ya bağlı Hokkaido ve Honşu adalarını birbirinden ayırır. Japon deniziyle Büyük Okyanusu birbirine bağlar; ortalama derinliği 100 m. Honşu kıyısı, Aomori koyuna açılır. Hokkaido ile Aomori arasında vapur işlemektedir. (L)

ÇUHA i. (fars. *çûha*). İnce, sık ve tüysüz olarak dokunan elbiselik ve döşemelik yünlü kumaş: *Şam kumaşı mintanı ve açık mavi işlemeli çuhadan dar cepkeni...* (A. H. Müftüoğlu). *Büyük, yeşil çuha örtülü, masanın kenarında Müfat Bey oturuyordu*

Foto. Hsinhua News. Ag. (LAROUSSE)

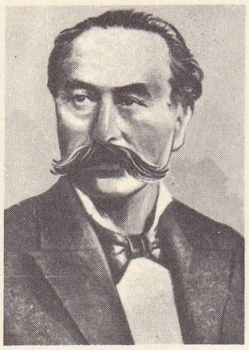
Dikran ÇUHACIYAN

çuhaçiçeği

(Ö. Seyfeddin). *Esk. Çuka.* (Bk. ANSİKL.) || 70 sm'lik uzunluk ölçüsü. || *Çuha narkı*, işçilerin menfaati düşünülerek her yıl çuhanın cins ve kalitesine göre kadılar tarafından konulan değişmez fiyat.

— ANSİKL. Osmanlılar devrinde İstanbul, Bursa, Şam, Edirne ve Selânik'te *çuha* dokuyan fabrikalar, ayrıca diğer şehir ve kasabalarda da çuha dokuma tezgâhları vardı. Bu fabrikalarda çuhalar yedi renk üzerine dokunur, cins ve desenlerine göre *poturlu, mor, miskî* gibi adlarla anılırdı. Dokunuşlarına göre ise üçe ayrılan çuhanın yedi endazeliğine *yağmurluk*, altı endazeliğine *miriahûrî*, dört endazeliğine *çakşır* denirdi. Önceleri Türkiye'ye dışarıdan gelen çuhaların en çok beğenilenleri İran, Mısır ve Türkistan çuhalarıydı. XVI. yy.dan sonra ise, *prangon, london, kanton, bunduki* ve *frengî skarlat* adlarındaki, ingiliz, fransız ve italyan çuhaları moda oldu. Saray ve yüksek rütbeli devlet adamları Avrupa'dan getirtilen çuhaları, askerî teşkilâta mensup olanlar ise Edirne ve Selânik'de dokunan çuhaları kullanmak zorundaydılar. Ordunun ihtiyacını karşılamak üzere 1848 yılında, Bulgaristan'da İslimye çuha fabrikası açıldı. Halkın kullanacağı çuha çeşidi kanunla tespit edilirdi. Müslüman olmayanlar çakşır cinsi ve kara çuha kullanmak zorundaydı. Törenlerde verilen armağanlar arasında yeri olan çuha, zamanla sivil kıyafetlerin yayılması üzerine ortadan kalktı.

◆ **Çuhacı** i. Çuha dokuyan veya satan kimse.

◆ **Çuhacılar** çoğl. i. Osmanlı devrinde çuha dokuma ve ticaretiyle uğraşanların bağlı oldukları lonca. (Loncalar şehrin kadısına bağlı kuruluşlardı. Çuhacılar, kethüdalar ve yiğitbaşları tarafından yönetilirdi. Aralarında türklerden başka hıristiyan ve yahudiler de bulunurdu.) || *Çuhacılar hanı*, çuha ticaretinin yapıldığı yer. || *Hassa çuhacıları*, osmanlı sarayı için, çuha dokuma ve dışarıdan çuha getirme imtiyazına sahip olanlara verilen ad.

◆ **Çuhacılık** i. XI.-XII.-XIII. yy.larda Kuzey Fransa, Kuzey ve Orta İtalya ve İngiltere'de ön planda gelen bir sanayi. Önceleri çiftçilerin ve toprakla uğraşan köylülerin elindeydi, sonraları şehirlere kaydı. Teknik yeni buluşlarla (kamçı koluyle atılan mekik [1779, John Kay]; vara-gele [Jenny çıkrığı, 1779, Crompton]; mekanik tezgâh [1785, Cartwright]) öğrenimini kaybetti, yerini pamuk sanayiine bıraktı. (ML)

ÇUHA adası. Bk. ÇUKA.

ÇUHACIYAN (Dikran), ermeni asıllı türk sahne müziği bestecisi (İstanbul 1836-İzmir 1898). Abdülmecid I'in saatçıbaşısı Kevork Çuhacıyan'ın büyük oğlu. 1861-1863 Arasında Milano'da müzik öğrenimi gördü. Dönüşünde İstanbul'da orkestra ve koro şefliği yaptı. İlk operası *Arsas*, Beyoğlu Naum tiyatrosunda (1868), *Arif Ağa* diye bilinen opera-komiği de Osmaniye tiyatrosunda oynandı (1872). Güllü Agop'un devletten aldığı imtiyazın müzikli oyunları kapsamamasından yararlanarak Beyazıt'ta *Opera tiyatrosu* adıyle bir opera-operet topluluğu kurdu. Gerek yabancı gerek yerli müzikli oyunları sahneledi. Daha sonra kendi eserlerini yurt içinde ve yurt dışında çeşitli topluluklara oynattı. Cenazesi kendi bestelediği ölüm marşı ile kaldırıldı. Eserleri: ***Arsas*** (1868), ***Olimpia*** (1869), ***Arif'in Hilesi*** (1872), ***Leblebici Horhor Ağa*** (1875), ***Köse Kâhya*** (1875), ***Zemireh*** (1881), ***İndiana*** (1896). Son araştırmalar iki müzikli oyunu daha olduğunu ortaya çıkarmış, ama bunların ne metni, ne müziği bulunabilmiştir. İkisi de 1874'te yazılan bu oyunların ilki Şinasi'nin ***Şair Evlenmesi*** adlı komedisinin aynı adla müziklendirilmişidir; ikincisi ise ***Mektep Ustası*** veya ***Mektep Seyri*** adlarını taşımaktadır. Eserleri içinde en çok ***Leblebici Horhor Ağa*** tutunmuş, gerek Türkiye'de gerek Türkiye dışında çok oynanmıştır. (M)

ÇUHACIZADE, türk bestecisi (öl. 1775?). Günümüze bir Isfahan saz semai'si ile bir uşşak aksak semai'si kalmıştır. (M)

ÇUHAÇİÇEĞİ bls. i. Çok yıllık otsu bitki. Yaprakları rozet şeklinde, çiçekleri tek tek veya şemsiye biçimi toplu olur. (İlmî adı *primula;* çuhaçiçeğigillerden.)

— ANSİKL. *Çuhaçiçeği*'nin çiçekçilikte büyük yeri vardır. Açık havada veya soğuk limonluklarda yetiştirilen pek çok türü bulunur. Hafif toprakları, çakıllık serin yerleri sever.

— Eczc. Çuhaçiçeğinin kökleri, poligola gibi, göğüs yumuşatıcı olarak kullanılır. (L)

ÇUHAÇİÇEĞİGİLLER bls. çoğl. i. Çiçekli bitki familyası. Hepsi iki çenekli, bitişik taç yapraklı otsu bitkidir. Yaprakları rozet biçiminde, çiçekleri düzgün erdişi, meyvesi uzunlamasına açılan kapsül şeklindedir. (Başlıca türleri: *androsace, siklamen, hottonia, çuhaçiçeği* v.b. Çuhaçiçekleri takımından.) [L]

ÇUHAÇİÇEKLERİ bls. çoğl. i. Çiçekli bitki takımı (iki çenekli, bitişik taç yapraklı, üst yumurtalıklı). Hemen hepsi çuhaçiçeğigillerden olan bitkileri kapsar. (L)

ÇUHADAR bls. i. (fars. *çûha* ve *-dār*, tutan'dan *çûha-dār*). Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğunda padişah hizmetinde bulunan yüksek dereceli bir memurluk.

— ANSİKL. Teşk. tar. *Çuhadarlar*, bugünkü maiyet memurunun gördüğü işleri yaparlardı. Kanunnamelerde ve eski metinlerde *çukadar* şeklinde geçen bu kelime, sonraları devlet büyüklerinin, vezirlerin kapılarındaki perdeleri açıp kapayan kimseler için de kullanıldı. Çuhadan elbise giydikleri veya çuha perdeli kapılar önünde hizmet ettikleri için bu adla anıldıkları söylenir. Çuhadarlar gördükleri işlere göre şu şekilde adlandırılırlar:

Çuhadar ağa, padişahın hizmetinde bulunan dört önemli ağadan biridir. Devlet protokolünde hasodabaşı ve silâhtar ağadan sonra gelirdi. Bu memuriyet Çelebi Mehmed zamanında kuruldu. Fatih kanunnamesinde de «Umur-u Saltanata müteallik tertib-i âyin beyanındadır» adlı bölümde çuhadar ağalıktan ve devlet teşkilâtı içindeki yerinden bahsedilir.

Çuhadar ağaların görevi padişahın elbiselerini taşımak, kaftan ve kürklerini muhafaza etmekti. Bu görevden başka çuhadar ağalar alaylarda halka gümüş para saçar, savaş sırasında padişahı korur, düşman topraklarına girmeden önce yapılan merasimlerde başlarında üsküf olduğu halde padişahın arkasında dururlardı. Çuhadar ağaların seçimi 1515-1641 yılları arasında bir düzene kondu, Enderunı Hümayun'dan yetişen kimseler arasından çuhadar ağalığa tayinler yapıldı. Bu tarihten önceki ve sonraki yıllarda, dışarıdan da çuhadar ağa tayin edilmiştir.

Çuhadar ağa bir görevle taşraya çıkmazsa silâhtar olur, çıkarsa kendisine vezirlik, beylerbeyilik gibi bir paye verilirdi.

Baş çuhadar (Çuhadar-ı hassa) osmanlı saray görevlilerindendi. Maiyetinde kırk çuhadar bulunurdu. Bunlardan yirmisi, som cevherli bıçak ve gümüş kamçı taşır, diğer yirmisi ise şal kuşanıp, hançer taşırdı. Baş çuhadar, padişahın atının sağ yanında yaya olarak yürür ve elini atın sağrısına koyardı. Sarayda doğum dolayısıyle sadrazam tarafından düzenlenen beşik alayında da baş çuhadar, beşiği taşırdı.

Çuhadar-ı bab-ı ocak, Yeniçeri ocağının resmî işlerini takiple görevliydi. Yeniçeri ağasının yanında bulunur, yağmurluk ve yağmurluk kılıfını da taşırdı. 1592'den sonra ocağa alınan Halep, Bursa, Şam kadılarının çocuklarının yetiştirilmeleriyle de ilgilendiler. Ocak çuhadarı üçüncü dereceden bir memur idi. Bunlardan başka osmanlı devlet teşkilâtında, *sekban çuhadarı, tebdil çuhadarı, sadrazam iç çuhadarı, kapı çuhadarı* vardı. Bunlar bulundukları dairelerin ayak işlerini gören ufak dereceli memurlardı. (→ Bibliyo.) [M]

ÇUKA veya **ÇUHA adası**, yun. **Kythera**, Venedikliler devrinde **Cerigo**, Mora'nın güneyinde yunan adalarından birine türk hâkimiyeti devrinde verilen ad. Merkezi *Kythera*. Yunan mitolojisine göre Afrodit'in ayak bastığı yer olarak tanımlanır. Argoslular ve Ispartalılar devrinde ileri karakol yeri, Fenikeliler ve Romalılar devrinde de bir sığınak ve uğrak yeri olarak önemliydi. Ortaçağda Venediklilerin eline geçti. 1536'da Barbaros Hayreddin'in kuşatmasından sonra ada zaman zaman Osmanlıların hâkimiyetine girdi (1517 ve 1715). 1797'de Napolyon Bonapart adayı Fransa sınırları içine aldı. Fakat 1798'de osmanlı-rus donanması adayı zaptetti. 1814'te İngiliz hâkimiyetine giren ada Viyana kongresi hükümlerine göre İyon Adaları cumhuriyetine, 1864'te de Yunanistan'a bırakıldı. (M)

ÇUKA balığı. Bk. ÇIĞA.

ÇUKAL i. Bk. ÇOKAL.

ÇUKÇA denizi veya **ÇUKOTSKOYE more,** Arktik okyanusunda kıyı denizi, Bering boğazının doğusunda. Batıda Wrangel adası, doğuda Alaska ile sınırlanan Çukça denizi Bering boğazı aracılığıyle Bering denizine bağlanır. Kışın suları kaplayan buzlar temmuz ve ekim ayları arası kuzeye çekilir. Bu mevsimde kıyı bölgelerinde sefer yapılabilir. Bering boğazından gelen ılık su akıntılarının yanı sıra Sibirya kıyısı boyunca güneydoğu doğrultusunda buzlu sular akar. (L)

ÇUKÇA dilleri, Gilyak dili dışında Doğu Asya'da konuşulan Sibirya dillerinin adı.

— ANSİKL. *Çukça dilleri* şunlardır: **1)** *Asıl Çukça*, Sibirya'nın kuzeydoğusunda (Alazey havzasından kuzeybatıda Kolima sıradağlarının ortasına kadar uzanan, doğudan Bering boğazı ve denizi, güneyden Anadır havzasının güney alanıyle sınırlanan bölgede) 12 000 kişi tarafından konuşulur. **2)** *Koriak* veya *Koryak* asıl çukça dili konuşulan bölgenin güneyinden Kamçatka yarımadasının kuzey kesimine kadar uzanan bölgede. **3)** *Kamçadal*, bugün Kamçatka'nın kuzeybatısında yalnız birkaç yüz kişi tarafından konuşulur; XVIII. yy.a kadar güney kesimin üçte ikisinde bu dil konuşulurdu. Bu üç dil birbirlerine yakın akrabadır (özellikle Çukça ve Koriak). Bu dillerin lehçeleri de vardır; bu lehçeler her şeyden önce göçebelerin ve toprağa yerleşmiş halkın kullandığı dildir. Çukça dilleri ses yönünden zengin, ses bileşimleri bakımından sadedir; yalnız Kamçadal bunun dışında kalır, çünkü, bu dil, sınırsız ünsüz gruplarıyle yenilenmiştir; ses uyumuna ve özel bir ünsüz almaşmasına sahiptir; ayrıca anlamlı ünlü almaşmaları da ortaya koyar. Gramer yapılarının özellikleri: çokbireşime* dayanma; katma*; kelime hazinesinin «c'ns isimler» ve «yüklem kelimeler» olarak ikiye ayrılması; bükünlü isim çekimlerinden başka önek, sonek ve gövde soneklerinin kullanılması; çok sayıda fiil kipliğine sahip olması, ama hemen hiç bağlacının bulunmaması; bask dilini hatırlatan yapısı (bu yapıda, bizim dillerimizdeki geçişli fiil nesnesinin yerini tutan unsur geçişsiz fiilin öznesiyle kaynaşır, oysa bizim dillerimizdeki öznenin yerini tutan unsur özel bir araç haline [dillere göre değişen ya ergatimus veya lokatif] konur). Yukagir öbeği gibi çukça dillerinin de ural dilleri öbeğine bağlandığı sanılır. (L)

ÇUKÇİ'LER veya **ÇUKÇE'LER,** Sibirya'nın doğu ucunda halk; doğuda Bering denizi, kuzeybatıda Alazey ve güneyde Anadır havzalarıyle çevrilmiş bölgede yaşayan Çukçi'ler geleneksel olarak, birbirine sıkı sıkıya bağlı iki iktisadî gruba ayrılmışlardır: kıyı balıkçıları ve ren geyiği yetiştiricileri. Zengin sınıfta yer alan yetiştiriciler Alaska kürkünün Sibirya pazarlarına transit geçirilişinde önemli bir rol oynarlardı. Bering boğazı Eskimolarına pek yakın olan balıkçılar ise, halkın yoksul kısmını meydana getirirlerdi; malların Bering boğazından geçirilişinde önemli rolleri vardı. Çukçi'ler bugün balinagiller, fok avcılığı ve ren geyiği yetiştiriciliği için kolektif bir şekilde teşkilâtlanmışlardır. (L)

ÇUKÇİ'LER muhtar bölgesi, S.S.C.B.'de bölge, Asya'nın kuzeydoğu ucunda; 711 000 km²; 47 000 nüf. İdare merkezi, *Anadır*. Bölge ağaçsız, tundrayla kaplı dağlık bir alanı içine alır; burada yalnız Çukçi halkından birkaç avcı topluluğu yaşar. (L)

ÇUKOTSKİ (tam adıyle **Çukotski Natsionalny Okrug),** Sibirya'nın kuzeydoğusunda idare bölgesi. 1930'da kuruldu, 1953'te S.S. C.B.'ye bağlı Magadan *Oblast*'ına bağlandı; 78 000 nüf. İdare merkezi, *Anadır*. Çoğunluğu rus olan bölgenin nüfusu 11 000 Çukçi,

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN); Vilmorin-Andrieux (LAROUSSE)

1 100 kadar Eskimo, ayrıca az sayıda Lamut, Koryak, Yakut ve Yukagir'den meydana gelmiştir. İklimi genellikle soğuktur. Kuzeyde gerçek bir kutup iklimi hüküm sürer. Buna karşılık Bering denizine bakan kıyılar biraz daha sıcaktır. Yükseklik yer yer 180 m'ye ulaşmakla birlikte genel görünüm alçak tundralardan meydana gelir. Tarım için elverişli süre hiç bir yerde 3 ayı geçmez. Ağaçlar güney kısımlarda toplanmıştır. Başlıca hayvanlar: ayı, tilki, kurt, porsuk, sincap, kır faresi ve diğer bazı küçük kemiriciler. Böcek ve kuş çok olduğu gibi, ırmaklarda da som balığı familyasından balıklara rastlanır. Kıyılarda ayı balığı ve deniz aygırları yaşar.

Başlıca gelir kaynakları: av, balıkçılık ve maden işletmeleri. Kolektif çiftliklerde kürk hayvanları yetiştirilir. Çaun körfezinde Pevek, Bering denizi kıyısında Provideniya, Kuzey denizi yolu üstünde önemli limanlardır. 1930'dan beri bu deniz yolu bölgenin iktisadî kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır. (L)

ÇUKOTSKİ denizi, Arktik okyanusunun kolu, Bering boğazının kuzeyinde 72° enleme kadar derinlikler 50 m'den azdır. (L)

ÇUKOTSKOYE more. Bk. ÇUKÇA DENİZİ.

ÇUKRAY (Grigori), sovyet sinema yönetmeni (Melitopol 1921). İlk filmi *Kırk Birinci* (1956) ile, kısa zamanda, yeni sovyet sinemacılarının en umut verici sanatçıları arasına girdi. Karakterlerin psikolojik incelemesinde bazen çok yüzeyde kalmakla birlikte hem gerçekçi hem şiirsel özellikte eserleriyle kendini gösterdi: *Askerin Türküsü* (1959), *Lekesiz Gök* (1961), *Vaktiyle Yaşlı Bir Erkekle Bir Kadın Vardı* (1963). [L]

ÇUKTİ i. Kıyf. Tibet kadınlarının bayramlık başlığı. || Bu başlığın özel süsü. (L)

ÇUKULATA i. Bk. ÇİKOLATA.

ÇUKUR i. (esk. türk. *çokmak*, kazmak'tan *çuk-u-r*). Çevre seviyesine göre aşağıda olan, oyuk yer: *Öğleye doğru oldukça derin bir çukur hazırladı* (Sabahattin Ali). *Çevre olur ve ayaklarını tandır çukuruna doğru uzatırlar* (Ş.S. Aydemir). || Girinti: *Gümüş çerçeve gözlüğünü tek parmağı ile burnunun üstündeki çukura yerleştirdi* (K. Tahir). || Çene veya yanaktaki gamze. || *Teşm. yol.* Mezar: *Gömülüp kurtulayım bari hemen bir çukura* (M.A. Ersoy). *Benden yüz çevirip de neden o korkunç çukura dönüyorsun* (H.R. Gürpınar). || Sıf. Oyulmuş, içeriye doğru girmiş: *Koca kafası, çukur gözleri, bazı garip huyları derece farkıyle görülmekteydi* (H.R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Çukura kaçmış*, [göz için] içerlek, derinde. || [*Birisinin*] *Çukurunu kazmak*, birinin mahvolması için faaliyette bulunmak. || *Bir ayağı çukurda*. Bk. AYAK.

— Anat. *Köpek dişi çukuru*, üst çene kemiğinin yanakların yumuşak kısmıyle temasta bulunan bölümü; bu çukur «köpek dişi» hizasında değil, ikinci küçük azılarla birinci azılar hizasında (yani köpek dişi tümseğinin arkasında) bulunur.

— Ask. Erlerin düşman ateşinden korunmak ve ateş edebilmek için portatif kazma kürekle hazırladıkları oyuk. (Bk. AVCI *çukuru*.) [Düşman topçu mermilerinin düşüş noktalarında açtıkları mermi çukurları, avcı çukuru olarak kullanılabilir.]

— Bot. Nebatî bir organın yüzeyinde bulunan çökek. Dibinde gözenek (gözenek çukuru) veya kılcık (kılcıklı çukur) bulunabilir.

— Coğ. Küçük çöküntü. || İki dağ arasındaki dere yatağı veya vâdi.

— Dy. Demiryolunu meydana getiren iki ray dizisi arasında açılmış derin yarma veya hendek. Bu tesisin üzerindeki raylar sağlam taş duvarlar üzerine oturtulmuştur. || *Ateş çukuru*, içinde bir miktar su bulunan ve yanar haldeki curufun söndürülmesi işinde kullanılan çukur. (Bk. ANSİKL.) || *Dingil çukuru*, makine dingillerinin çıkarılıp takılmasında kullanılan çukur. (Bunun üzerinde bir yol parçası bulunan platformu kaldırıp indirmeğe yarayan kriko veya verenlerin çalışmasını sağlayan kuyu bulunur.)

— İnş. *Lağım çukuru* veya *çukur*, evlerde kullanıldıktan sonra boşaltılacak kirli suların ve dışkıların toplanmasına ve sıvılaştırılmasına yarayan tertibat. (Bu tertibatın yanında pislik çukurunda toplanan maddelerin dışarıya boşaltılmadan önce oksitlenmesini sağlayan bir temizleyici tertibat bulunması gerekir.) || *Pistik çukuru* veya *septik çukur*, kirli suların dışında kalan bütün pisliklerin ve dışkıların toplanması, sıvılaştırılması ve mikroplardan temizlenmesi için düzenlenmiş tertibat. Bk. ANSİKL.

— Metalürji. Dövme, haddeleme, presleme gibi işlemlerde, yüzeydeki bir oksit parçasından ileri gelen oyukluk.

— Oky. bil. *Denizaltı (okyanus) çukuru*, okyanusların dibinde uzun çöküntü: *En büyük derinlikler okyanus çukurlarında kaydedilmiştir*. (Dağların meydana gelmesi sırasında oluşmuş en çok ve en derin çukurlar, Büyük Okyanusun batı kesiminde toplanmıştır.) Bk. ANSİKL.

— Opt. (Bk. İÇBÜKEY). || *Çukur ayna*, yüzeyi içbükey olan ve paralel bir demet halinde gelen ışık ışınlarını aynı yönde yayan ayna.

— Seram. Çömlek ve tuğla yapımında kullanılacak toprağın ayakla çiğnenmek üzere yerleştirildiği geniş ve derin yer.

— Spor. Golf sporunda «green» adlı yeşil sahadaki 108 milimetre çapında, 103 milimetre derinliğinde, golf oyuncusunun, topu içine sokmağa çalıştığı delik.

— ANSİKL. Dy. *Ateş çukuru* veya *ateş dökme çukuru*, lokomotif ocağında toplanan kül ve curufu traversleri yakmadan dışarı atmak için yapılmış *çukur*. Bu çukur, lokomotif ocağının temizlenmesi işinde kullanılır. Buna benzer çukurlar makinenin altında bulunan kısım ve parçaların kontrol ve onarım işlerinde de kullanılır. Bu gibi çukurlara muayene veya kontrol çukuru denir.

— İnş. Büyük şehirlerde, çöplerin, kirli ev sularının, katı ve sıvı dışkıların atılması kamu görevine bırakılmıştır; köylerde bu işi evler kendi kendine halleder. Dışkıların yayılması sağlık bakımından zararlı olacağı için sabit veya hareketli bir çukura veya bir lağım çukuruna bağlı ayak yollarıyle bu mesele çözümlenmiştir. *Sabit çukur*'un hacmi evdeki nüfus sayısına göre düzenlenir (adam başına yaklaşık olarak 1 m³); iç çeperlerin yuvarlak ve çimento ile kaplı olması, sızıntı yapmayacak şekilde hazırlanması ve mesken duvarlarıyle ilişkisi olmaması gerekir. Boyutları, yetersiz olduğu için fazla su alamayan çukurun üzeri, boşaltma sırasında açılan, sonra da çimento ile yerine bağlanan ve üzerinde bir kulpu olan bir taşla örtülmelidir. *Hareketli çukur* veya *kirli su fıçısı*, galvanize saçtan bir kaptır, bodrum kata konur ve kirli su borusuna bir ekleme bileziği ile vidalanarak bağlanır. Her hafta boşaltılır. Bu fıçılar da sabit çukurlar gibi fazla su almadığı için, boruların yıkanıp temizlenmesi güçtür. Pislik çukurunun görevi, dışkı maddelerini amonyak, nitratlar, nitritler gibi kokusuz ve zararsız madenî bileşikler haline getirmektir. İki ayrı unsurdan meydana gelir: içine giren katı pislikleri ufalayan asıl pislik çukuru ve temizleyici. Temizlenmemiş suyun sızarak toprağı mikroplamaması için tamamen su geçirmeyecek biçimde yapılması gereken pislik çukuru betonarme veya madenî bir kaptır. Bu kapta, havasız yaşayan bakteriler yardımıyle maddeler süzülür, nitratlaşır ve sıvılaşır. Sıvı ile sıvı içinde dağılmış maddeleri birbirinden tamamen ayırabilmek için, pislik çukuru gözlere bölünmüştür. Mikropların etkisiyle meydana gelen gazlar, çatıların üzerinden mümkün olduğu kadar yükseğe püskürtülmelidir. Oksidasyon filtresi de denilen temizleyici unsur, genellikle kömür curufundan yapılan ve pislik çukurundan zaman zaman gelen sıvıların suladığı bakteri yatağıdır. Havanın ve havasız yaşayan bakterilerin yardımıyle, dışkı maddelerinin yanı sıra, hastalık yapan mikroplar da temizlenir. Kokusuz ve çürümez hale gelen bu maddeler rahatlıkla lağıma akıtılabilir, hattâ gübre olarak kullanılabilir. Asıl pislik çukurlarının hacmi, içinde sıvıların on gün kadar kalabileceği ve sıvının amonyum NH_4 olarak belirtilen toplam azot oranı

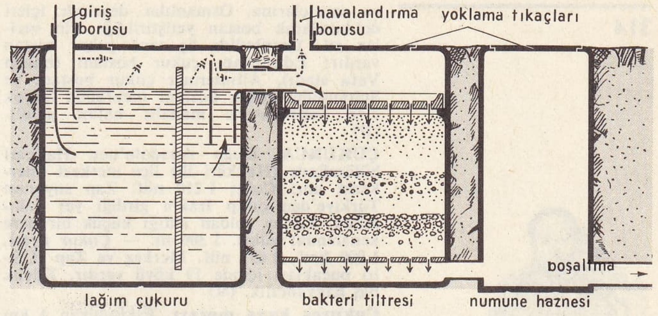

lağım çukuru

200 mg/litreyi aşmadan organik maddelerin yoğunlaşabileceği büyüklükte olmalıdır. Bu yoğunlaşmayı artırmak için, çukura akıtılacak su miktarı günde 50 litreden az olmamalıdır. Bununla birlikte, pislik çukuru aşırı derecede büyük olmamalı ve banyo, bulaşık veya yağmur suları buraya akıtılmamalıdır.

— Oky. bil. Büyük Okyanus çukurlarının çoğu okyanusların kenarında, ince uzun biçimlerini belirttikleri takımadaların yakınındadır. Bunların, yeni sıradağlar meydana gelirken görülen karışık olaylara bağlı olduğu sanılmaktadır: dağ oluşumu faaliyeti, yavaş yavaş yer değiştirir ve büyük okyanusların işgal ettikleri alanı etkisi altına alır.

Okyanus çukurları, okyanuslar yüzeyinin çok az bir bölümünü temsil eder: asıl abisal bölgelerin (3 000 - 6 000 m arası) kapladığı yüzde 76'ya karşılık yüzde 1,2. Okyanus çukurlarının meydana gelişi henüz aydınlanmamıştır; ama bazı yazarlar, bu çukurların çeşitli kaynaklı yan katkıların (meselâ bulanıklık akıntıları) tortularıyle dolmakta olan jeosenklinaller olduğunu ileri sürerler. Batiskafla yapılan dalışlar sonucu, bu çukurlarda gerek dinamik (dip akıntıları), gerek biyolojik açıdan öngörülenden daha yoğun bir hayat olduğu anlaşıldı. Burada bir miktar hayvan türü sayıldı; ama bunlar, birçok ortak noktaları bulunan abisal faunadan türemiştir.

Başlıca okyanus çukurları: Filipinler (veya Mindanao), 11 524 m; Marianne adaları, 11 034 m; Tonga, 10 882 m; Kuriller, 10 542 m; Kermadek 10 547 m.

◆ **Çukurcuk** i. Küçük çukur. || *Teşm. yol.* Gamze.

— Anat. Pek derin olmayan çeşitli girintilere verilen ad: *Gagamsı kemik, lokma, on iki parmak bağırsağı, kasık, göz yaşı, dil altı* v.b. *çukurcuğu* gibi.

— Bot. *Bal özü çukurcuğu*, bal özünün salgılandığı ve içinde toplandığı boşluk. || *Dilcik çukurcuğu*, yaprağın bitişme yerinin yukarısında, dilciğin bitişme noktasında, sap üzerinde bulunan küçük çökek.

◆ **Çukurlanmak** ve **çukurlaşmak** geçz. f. Çukur haline gelmek, çukurlu olmak: *Kestane elâsı gözleri çukurlaşır, dudaklarına bir konuşma hevesi gelir* (Ahmed Rasim).

◆ **Çukurlaşma** i. Çukur hale gelme.

— Teknol. Döküm sırasında, maddenin sıcaklık etkisiyle büzülerek yüzeyde oyuklar meydana getirmesi.

◆ **Çukurlaştırmak** ve **çukurlatmak** ettrg. f. Çukurlu hale getirmek.

◆ **Çukurlu** sıf. Çukuru olan.

◆ **Çukurluk** i. Üstünde çukurlar olan yer. (LM)

ÇUKUR, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde (Bitlis ili, merkez ilçesi) bucak; 11 226 nüf. 26 köy.

— *Bucak merkezi* (Güroymak köyü) 1 601 nüf. il merkezinin kuzeybatısında Bitlis-Muş yolunun 33. kilometresindedir. (M)

ÇUKUR, İç Anadolu bölgesinin Orta Kızılırmak bölümünde (Kayseri ili, Felâhiye ilçesi) bucak; 5 869 nüf.; 4 köy.

— *Bucak merkezi*, 4 045 nüf. Felâhiye'nin 16 km kuzeydoğusunda bulunur. (M)

Çukur bostanlar, Bizanslılar devrinde şehrin çeşitli bölümlerinde su ihtiyacını karşılamak üzere yapılan büyük açıkha-

ÇULALONGKORN

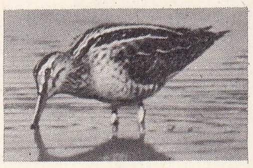

bataklık çulluğu

va sarnıçlarına, Osmanlılar devrinde içleri doldurularak bostan yetiştirildiği için verilen ad. İstanbul'da üç tane çukur bostan vardır: Edirnekapı çukur bostanı (bugün Vefa stadı), Altımermer çukur bostanı ve Sultanselim çukur bostanı (sonradan birçok evin yapılmasıyle mahalle haline geldi). [M]

ÇUKURCA, Doğu Anadolu'nun Hakkâri bölümünde (Hakkâri ili) ilçe merkezi (merkezin adı: *Çal.*); 1 210 nüf. Zap suyunun Türkiye'den çıkıp Irak'a girdiği yer yakınında, Zap'ın soldan aldığı küçük bir dere kenarında; yüksl. 1 300 m. — *Çukur ilçesi,* 1 009 km², 9 697 nüf. Merkez ve Zap (Çığlı) bucakları içinde 19 köyü vardır. Küçük baş hayvancılık. (M)

Çukurca kaya mezarı, Eskişehir'in 4 km kuzeyinde mezar anıtı. Dor üslûbundaki cephesi ve önündeki iki zarif sütunla diğer mezar anıtlarından ayrılır. Odalardaki lahitlerden büyük bir aile mezarlığı olduğu anlaşılır. Yapıyı, kapının üzerindeki pencere aydınlatır. Üslûp özelliklerinden M. S. II.-III. yy. arasında yapıldığı sanılır. (M)

ÇUKURHİSAR, İç Anadolu'da (Eskişehir ili, merkez ilçesi) köy; 1 932 nüf. Eskişehir ovasının kuzeybatı kenarında, Sarısu vâdisinde; il merkezine 19 km uzaklıkta. Eskişehir-Bursa kara yolu ve Eskişehir-Bilecik demiryolu Çukurhisar'ın önünden geçer. Adı, ova kenarında bir yığma tepenin (tümülüs) varlığıyle ilgilidir. Eskişehir çimento fabrikası buradadır. (M)

ÇUKUROVA, Akdeniz bölgesinde Adana ovasının Akdeniz'e doğrudan doğruya komşu olan güneybatı kesimi. Çukurova kuzeyde Orta Toros'un (batıda Bolkar dağı, onun doğusunda Aladağ) ilk tepeleri eteğinde başlar; doğuda Misis tepelerine yaslanır; güneyde Karataş burnu, ovanın denize doğru en fazla ilerleyen noktasını meydana getirir; batıda Toroslar ile deniz arasında gitgide darlaşan bir düzlük halinde Erdemli yakınlarına kadar uzanır; güneydoğu Misis tepeleriyle Ceyhan ırmağı ağzı arasında, Yumurtalık limanının önünü kapatan dil ile, İskenderun körfezi içinde doğuya doğru uzanır.

Çukurova doğuda Ceyhan, batıda Seyhan ırmakları ve Tarsus çayı alüvyonlarından oluşmuştur. Ovanın denizle teması, Karataş burnundaki Kretase kütlesi bir tarafa bırakılacak olursa, gevşek elemanların (çakıl, kum v.b.) meydana getirdiği bir düzlüğün belirsiz bir eğimle deniz yüzeyi altına dalması şeklinde olur. Bununla beraber, kıyı çizgisinin hemen yanında kıyıya paralel birkaç dizi kumul görülür. Bunların en fazla yüksekliği Karataş burnu batısında 15 m'ye varır; doğuda ise *tozluk* denilen kumullar daha az yüksektir. Bu kumulların hemen gerisinde ise, denize dar ayaklarla bağlı veya tamamıyle kapalı (suları kumlar arasından sızarak denize ulaşan) sığ yalı gölleri vardır: bunların başlıcaları, Tarsus çayı ağzının batısında Aynaz bataklığı, Seyhan ağzının doğusunda Tuzla gölü, Karataş burnu batısında Akyatan gölü, Ceyhan ağzı yakınında Akyayan gölüdür.

Çukurova ile Toros'un dik yamaçları arasında Üçüncü zamanın ikinci yarısında miyosen devri deniz tortullarından oluşmuş, çoğunlukla kireçli, yer yer kumlu-killi tepelik bir alan yer alır. Çukurova'nın kuzeydoğu köşesinde bu tepelerin güneye doğru ilerleyen kenarıyle güneydeki Misis tepeleri arasında düzlükler çok darlaşır ve Ceyhan ırmağının geçtiği bu darlaşma alanında Çukurova'dan, Adana ovasının ikinci bir bölümü olan Yukarıova'ya geçilir.

Adana ovasının iki bölümüne ad verme bakımından coğrafyacılar arasında düşünce birliği yoktur. Bazıları Adana ovasının tümüne (Çukurova - Yukarıova) Çukurova derler ve asıl Çukurova'ya da, yakıştırma yoluyle Aşağı ova adını verirler. Birinci Türk Coğrafya kongresi (1941) bu karışıklığı önlemek için Amanus-Toros arasında yer alan ovanın bütününe Adana ovası adını vermiş, eskiden beri kullanılan Yukarıova ve Çukurova adlarının da, Ceyhan ırmağının Misis boğazında birbirinden ayrılan iki bölümü için kullanılmasını uygun bulmuştur.

Adana ovasının toplam yüzölçümü (kenarındaki hafif engebeli kesimlerle) 5 250 km²'dir; bunun büyük kısmı Çukurova'ya aittir (3 150 km²); geri kalan kısmını Yukarıova teşkil eder (2 100 km²). Zemini verimli ince elemanlı topraktan meydana gelen ve yazları kurak tipik Akdeniz iklimine sahip bulunan Çukurova, çok eski devirlerden beri, devamlı bir yerleşme alanıdır. Bununla beraber ovanın iktisadî bakımdan tam değerlendirilmesi için su probleminin çözümlenmesi, bataklıkların kurutulması, regülatör ve barajlarda yükseltilen suyun kanallar aracılığıyle tarlalara kadar götürülmesi gerekir. Bu türlü çalışmalara özellikle Cumhuriyet devrinde girişildi, önce Seyhan ve Tarsus regülatörleri, sonra büyük Seyhan barajı yapıldı. Yeni sulama kanalları yapımına devam edilmektedir. Bu bakımdan Çukurova, Yukarıovaya göre daha gelişmiş bir durumdadır. Toprağın verimli, iklimin elverişli olması ve sulama imkânları, Çukurova'yı zengin tarım alanlarından biri durumuna getirmiştir. Öteden beri başta gelen pamuk tarımında büyük gelişmeler görüldü; üstün nitelikte pamuk yetiştirilmeğe başlandı (*coker, delta-pine, akala* cinsleri). Pamuğun yanı sıra turunçgiller (portakal, limon v.b.) ve sebze (özellikle turfanda sebze) yetiştirilmesi de çok gelişmiştir. Kıraç yerlerde tahıl (buğday, arpa, yulaf) ve sulamaya elverişli bazı kesimlerde pirinç, ayrıca susam, baklagiller, keten tohumu v.b. de ekilmektedir.

Çukurova'daki başlıca şehirler ovanın kenarında kurulmuştur; bu şehirler son yıllarda önemli gelişmeler gösterdi. Çukurova'nın üç büyük şehri Adana (289 919 nüf.), Mersin (87 000 nüf.) ve Tarsus'tur (58 000 nüf.). Bu şehirler aynı zamanda Çukurova'nın başlıca sanayi ve ticaret merkezleridir. Köylerde evler genellikle toplu yerleşme gösterir. Köy evlerinin çoğu düz damlıdır ve kullanılan yaygın yapı malzemesi kerpiçtir. Tarlalar arasında *huğ* denilen sade yapılı meskenler de görülür. (Tarihî coğrafyası ve arkeolojisi için bk. KİLİKYA.) [→ Bibliyo.] (M)

ÇUKUR SA'D, Iğdır'ın kuzeyinde, Erivan'ın batısında bölge. Çevresindeki dağlık yerlere göre çok alçaktır. Otlağı ve suyu boldur.

— Tar. Adını, XIV. yy.da yaşamış Türkistan beyi Sa'd'den alır. XVI. yy.dan önce, Erivan'ın biraz batısından Sürmeli ve Arpa çayının Aras'a karıştığı yere kadar olan bölgeye de bu ad veriliyordu. Çukur Sa'd, XIV. ve XV. yy.larda Nahcivan yöresinde yaşayan, Karakoyunlulara bağlı Sa'd'ın adını taşıyan Saidlü kabilesinin kışlık yurduydu. Safevîler zamanında Nahcivan, Mahû ve Bayazıt kalelerini içine alan bir beylerbeylik oldu. Beylerbeyliğin merkezi olan Erivan'a da Çukur Sa'd denildi. Bugünkü Ecmiyadzin bu bölgenin en ünlü şehirlerindendi. «Emrah ile Selvican» adlı halk hikâyesinde Çukur Sa'd, *Saat çukuru* adıyle geçer. (M)

ÇU - KU - TİEN veya **ŞU - GU - DİYEN,** Pekin'in (Çin) 42 km güneybatısında köy. 1921'den itibaren burada fosil bakımından zengin silüriyen mağaraların araştırılmasına başlandı; Andersson, Zdansky, Bohlin, özellikle de Dr. W.C. Pei ve F. Weidenreich önemli buluşlar yaptılar. Bulunan kalıntılar insan paleontolojisi bakımından çok önemlidir. Mağaralar adı geçen bilginlerden başka, D. Black, Young ve P. Teilhard de Chardin tarafından da incelendi; fosiller hem maymun, hem insan özellikleri taşıyan ama ateş yakmasını ve ilkel bir taş yontma tekniğini bildiği sanılan ilk insanlara aittir. (L)

ÇUL i. (ar. *cull*'dan). Kıldan örülmüş kumaş: *Ne çul vardı altda üstde, ne od vardı ocakta* (M. E. Yurdakul). ‖ Kıldan veya yünden yapılmış hayvan örtüsü: *Kulaklarına kadar çullara, yatak çarşaflarına sarılmış bir atı iki delikanlı çocuk gezdiriyordu* (M. Ş. Esendal).

— ÇEŞ. DEY. *Çul tutmaz,* bütün kazandığını harcayan, eline geçeni çarçur eden. ‖ *Çulu düzmek. Teklz.* İyi giyinmeğe başlamak.

◆ **Çullama** i. Mutf. Üstü hamurla örtülmüş et yemeği veya üstü etle örtülen hamur yemeği: *Hindi çullaması.*

◆ **Çullamak** geçl. f. Çul ile örtmek: *Atı çullamak.*

— Denizc. [Büyük dalgalar için] Geminin güvertesine hücum ederek su ile örtmek.

◆ **Çulsuz** sıf. *Mec.* Çok fakir: *Her şahs-ı harîmi Hakka mahrem mi sanırsın? / Her tâç giyen çulsuzu Ethem mi sanırsın?* (Ziya Paşa). [M]

ÇULALONGKORN (Paramindr Maha) veya **KULÂLONKLANAM** veya **RÂMA V** (Bangkok 1853-ay.y. 1910), Siyam kralı (1868 - 1910). Kral Mongkut'un oğlu. Batıdan gelen yeniliklerden yanaydı: köleliğe son verdi, avrupalıların yardımıyle krallığını yeniden düzenledi ve yenileştirdi; deniz ticaretini geliştirdi; İngiltere ve Fransa ile Siyam'ın bağımsızlığını koruyan ustaca bir dostluk siyaseti takip etti. Fransa ile 13 şubat 1904 ve 23 mart 1907 anlaşmalarını imzaladı; bu anlaşmalar, Çinhindi'nde karşılıklı sınırları tespit ederek Battambang'ın ve Angkor harabelerinin Kamboç'a geri verilmesi sonucunu doğurdu (1907). Çulalongkorn, 1909'da Malezya devletini İngiltere'ye bıraktı. (L)

ÇULHA i. (fars. *çulaha*'dan). *Esk.* Dokumacı.

— Dokumc. *Çulha çukuru,* tezgâhın altındaki çukur. ‖ *Çulha tarağı,* dokuma tezgâhında bulunan ve iplikleri birbirinden ayırmağa yarayan âlet. ‖ *Çulha tezgâhı,* dokuma tezgâhı.

◆ **Çulhalık** i. *Esk.* Dokumacılık. (M)

ÇULHA kuşu blş. i. Yuvasını asılı torba biçiminde yapan iskete kuşu *(Remiz pendulinus).* [L]

ÇULIM TÜRKLERİ, Batı Sibirya'da Çulım ırmağı boyunda yaşayan türk boyu; 1897'de 11 125 kişi kadar oldukları halde bugün sayıları oldukça azalmıştır. Aşağı Çulım'daki Selkuplar ile Orta Çulım'daki Ketlerin Türklerle karışması sonucu meydana geldiği anlaşılan Çulım Türklerinin oluşumunda, Sibirya hanlığının çökmesiyle doğuya göç eden Tatarların ve XVII. yy.da buraya gelip yerleşen Buharalıların da rolü olmuştur. XVII. yy.da ortodoksluğu kabul etmelerine rağmen, Çulım'lar bazı şaman geleneklerini de bırakmadılar. Çulım Türkleri dağınık yerleşme bölgelerinde avcılık ve balıkçılıkla geçinirler.

— Leng. *Çulım Türkçesi,* Hakas alt grubundaki türk dilleri, Şor ve Kızıl kollarıyle büyük bir benzerliği vardır. Göçebelik terminolojisi çok zengin, çiftçilikle ilgili kelimeleri ise azdır. Türkçedeki *ç* sesi Çulımcada *ts* şeklinde geçer. Gelecek zaman eki olarak *-gok, -gök, -luk, -lük, -ruk, -rük, -şuk, -şük, -tsuk, -tsük* v.b. kullanılır. Çulım Türkçesi, Aşağı Çulım, Orta Çulım olmak üzere iki büyük kola ayrılır. Bunlardan başka, aralarında ancak ses bakımından bazı farkların bulunduğu, birkaç ağız daha vardır. Aşağı Çulımca, Çulım ırmağının aşağı ve orta yatağında, Asino ve Ziryanskoe çevresinde konuşulur. Baraba Türkçesi ile yakınlık gösterir. Çulım'ın orta yatağında konuşulan Orta Çulımca, Hakas alt grubundan Kızıl Türkçesine benzer. (M)

ÇULLANMAK geçz. f. *(çul'*dan *çul-la-n-mak).* Alta almak için üstüne abanmak: *Ayağa kalktı, beni korkutan bir kahkaha ile üstüme doğru çullandı, omuzlarımdan yapısını aşan bir kuvvetle tutup sarstı* (Y. Z. Ortaç). *Diğer taraftan üstüne çullananlar, ite kaka herifi meydandan sürüklerdi* (S.S. Aydemir). ‖ *Mec.* Hücum etmek, saldırmak: *Etrafındakilerin hemen hepsi onun hayatına bir kere bile onu anlamaya çalışmadan, hep ona çullanmak için girmişlerdi* (A.H. Tanpınar). [M]

ÇULLUK i. Uzun gagalı, kısa bacaklı av kuşu. (Çullukgillerin örnek türü.) ‖ *Bataklık çulluğu,* uzun gagalı kuş. Sırtı esmerimsi ve uzunlamasına açık renk çizgilerle kaplı, karnı beyazdır. (Yağmurkuşugillerden.) Bk. ANSİKL.

— Mutf. *Çulluk kızartması,* fırında veya tencerede kızartılarak hazırlanan çulluk yemeği. (Temizlenmiş çulluklar tuz ve karabiberle oğulur. Bir iki kaşık sade yağ ile tencerede veya fırın tepsisinde çevire çevire kızartılır. Tencerede pişirirken azar azar sıcak su katılır. Salçalı veya salçasız olarak servis yapılır.) ‖ *Çulluk pilavı,* kızar-

Foto. Hautecoeur, Hosking (LAROUSSE)

mış çullukla beraber pişirilen pilav; domatesli pilav pişirirken içine, ortadan ikiye bölünmüş ve tereyağda kızartılmış çulluklar katılır.

— ANSİKL. *Çulluk (Scolopax rusticola)* uzun gagalı (yumuşak ucunda duyu organları bulunur), iri gözlü (başının oldukça arka kısmında bulunur), kısa bacaklı bir kuştur. Tüyleri, her birinde az çok değişik olmakla beraber, tatlı esmerdir. Eski dünyanın kuzeyindeki ılıman bölgelerde, nemli ormanlarda yaşar; kışı Hindistan'da ve Afrika'da geçirir. Değişik bir türü Kuzey Amerika'da yaşar. Çulluk, sabahları şafaktan sonra veya akşamları gece bastırmadan önce, pusuda beklenerek veya sesle ürkütülerek avlanır. Fundalık yerlerde av köpeği kullanılır. Sürek avı da yapılır.

● *Bataklık çulluğu*'nun boyu, çulluktan daha ufak ve incedir. Nemli ve bataklık yerlerde yaşar. Dünyanın büyük bir kısmında yaygın birçok türü vardır. Bataklık çulluğu özellikle bataklıklarda avlanır. Vurmak güçtür; çünkü hem çok hızlı uçar, hem de dosdoğru uçmadan önce zigzaglı gider. (İlmî adı *Capella gallinago*). [LM]

ÇULLUK balığı blş. i. Kemikli balık. Uzun

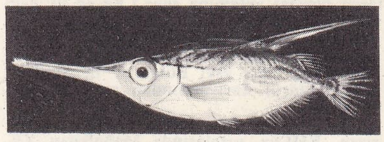

boru biçimindeki burnundan tanınır. Ağzı bu uzantının ucunda ve küçüktür. (Bu, Syngnathus'larla deniz aygırlarında küçük ölçüde bulunan bir özelliğin aşırı şekil almasıdır. Örnek türü: *Centriscus scolopax* Akdeniz'de yaşar. Ortalama uzunluğu 10-15 sm'dir. Yaldızlı veya gümüşü pembe renktedir. Yavru iken daha parlak olur.) [L]

ÇULLUKBALIĞIGİLLER blş. çoğl. i. Kemikli balık familyası. Gövdeleri tıknaz, ön kısımları zırhlı, ağızları hortum gibidir. Sıcak ve ılık denizlerde, sığ sularda yaşar, dip çamurunda bulunan küçük hayvanlarla beslenir. (İlmî adı *Centriscidae*.) [M]

ÇULPAN i. Astron. Bk. VENÜS.

ÇULTARI veya **ÇULTAR** i. *Mah.* Hayvan örtüsü. ‖ Bir cins kilim (Bursa, Karacabey, Şebinkarahisar). [M]

ÇUMAK, Ortaçağın sonları ile Yeni ve Yakınçağlarda, malını arabaya koyarak ticaret yapan ukraynalı tacirlere verilen ad. Çumaklar, kuru balık ve tuz yüklü kervanlarla Karadeniz'den Rusya içlerine kadar gider, mallarını satarlardı. Demiryollarının gelişmesiyle XIX. yy. sonunda ortadan kalktılar. (M)

Çumgal kalesi, Orta Asya'da Işık gölün doğusundaki dağlık bölgede kale; Kayırma yakınında. Kaleyi çeviren surlar 800 m kadardır. Kale mimarî yönden X-XII.yy. özellikleri gösterir. Burada yapılan kazılarda bazı çanak-çömlek parçaları ele geçirildi. Bu çanak-çömlek daha çok Göktürk devrinin Soğd karakterini taşımakta ve Fergana eserlerine benzemektedir. (M)

ÇUMIŞ. Esk. coğ. Orta Asya'da bölge. Burada büyüklü küçüklü dört yıkıntı vardır. Bunların hepsi de karluk çağında kurulmuş, Karahanlılara ait yerleşme merkezleridir. IX.yy. da kurulan bu kasabalar, XII.yy. dan sonra terk edilmiştir. Özellikle Çumış adını taşıyan yıkıntının surları, düzenli bir dik dörtgen biçimindedir. Dörtgen biçimindeki iç kalesi de, açılan su hendekleriyle iyice tahkim edilmiştir. (M)

ÇUMRA, İç Anadolu'nun Konya bölümünde (Konya ili) ilçe merkezi kasaba; 10 299 nüf. İl merkezinin güneydoğusunda ve Konya-Karaman demiryolu üzerinde yeni gelişmiş bir yerleşmedir, yüksl. 1 013 m. Konya'dan Çumra'ya Karaman yolundan ayrılan bir yolla gelinir. Çumra'nın il merkezine yol uzaklığı 46 km. Daha önce bucak merkezi olan Çumra 1926'da ilçe merkezi haline getirildi. Konya ovasının Çumra ovası diye adlandırılan güneybatı kesiminde önemli bir tarım ürünleri ticareti merkezi. Çarşamba suyundan ayrılan kanallarla sulanan tarlalarda tahıl, baklagiller, şekerpancarı ve bostan ekilir, geniş otlaklarda koyun ve keçi beslenir.

— *Çumra ilçesi,* 3 205 km², 61 957 nüf. Çumra, Akviran ve Dinek bucaklarında 59 muhtarlığı vardır. (Üçü kasaba boyutlarında: İçççumra, Akviran, Alibeyhöyüğü.) *İçeriçumra* denilen eski köy 12 km batıdadır (4 852 nüf.). [M]

ÇÛN veya **ÇÜN** edat (fars. *çûn*). *Esk.* Nasıl, niçin, gibi, çünkü, ne vakit ki, madem ki: *Taklid ile çün lisan bozulmuş* (Ziya Paşa). *Hak Tealâ çün yarattı Âdemi / Kıldı Âdemle müzeyyen âlemi* (Süleyman Çelebi). ‖ *Çûn ü çirâ,* nasıl ve niçin: *Kıl sanat-ı üstâdı teheyyürle temâşâ / Dem vurma eğer arif isen çun ü çirâdan* (Ziya Paşa).

◆ **Çû** veya **çü** edat. *Esk.* Çun'un hafifletilmiş şekli. Yalnız şiirlerde rastlanır. (M)

ÇÛNAN (veya **CÛNAN**) edat [fars. *çun,* benzetme edatı ve *an,* o'dan *çûnân* veya *cûnân*]. *Esk.* Öyle, onun gibi. (M)

ÇUNDA-KUR. Bk. ÇANDA-KUR.

ÇUNÇO'LAR, aravak ailesinden kızılderili kabileler; Cuzco idare bölgesinin kuzeyinde otururlar. (L)

ÇUNÇON, Kore'de (Güney Kore) şehir, Seul'un kuzeydoğusunda; 54 500 nüf. Pazar yeri ve tarım öğretim ve deneme merkezi. (L)

ÇUNCU. Bk. ÇONCU.

ÇUNGCİN. Bk. ÇONGCİN.

ÇUNG-ÇIA veya **ÇUNG-CİA,** Güneybatı Çin'de Gûycou eyaletinde yaşayan halk topluluğu. Siyamlılarla akrabadırlar. Çok eski zamanlardan beri Güney Çin'de oturan Çung-Çia'lara M.Ö. VI. ve VII. yy.da Kiangsi'de rastlanır. Dilleri Tay diline benzer. Yakın zamana kadar kendilerine has bir yazıları yoktu. Son zamanlarda çinli komünistler, latin alfabesine dayanan bir alfabe hazırladılar. Bu toplulukta batıl inançlar yaygındır. 1730 Tarihli bir Çin kaynağına göre Çung-Çia'lar milâttan önce Gûycou'ya sürülen eski bir Çin topluluğudur. Tay'lara bağlı bir grup oldukları, tarıma elverişli alçak ovalardan Gûycou düzlüğü ve tepelerindeki verimsiz vâdi topraklarına sürülmüş oldukları sanılır. Tay'larla akraba olan diğer gruplar gibi, Çung Çia'lar da pirinç yetiştirir, nemli vâdilerde otururlardı. 1951 Sayımında, Gûycou'da yaşayan Çung-Çia'ların nüfusunun 1 600 000 kadar olduğu anlaşılmıştır. Genellikle eyaletin güneyinde, Nan Pan Çang vâdisinde Tsı-heng ve Vang-mo'da otururlar. Komünist Çin, 1953 sayımında Çung-Çia'ları 1 248 000, Tung'ları 690 000 olarak tespit etmiştir. Tunglar, Çung-Çia'ların doğusunda Hunan, Guangsi ve Gûycou eyaletlerinin birleştiği kısımda otururlar. Çung-Çia veya diğer adlarıyle P'u-yi'ler o kadar Çinlileştirilmişlerdir ki artık bunlara aşiret gözüyle bakılamaz. Gûycou'daki bu vâdileri çevreleyen yüksek tepelerde Miao adını taşıyan eski aşiretler de yaşar. Komünist yönetim bu bölgeleri «özerk ulusal azınlık bölgeleri»ne ayırmıştır. Buna göre Güney Gûycou'da Çien-nan (Güney Kveyçov) P'u-yi ve Miao özerk «çu»ları (bölgeleri) yer alır. Doğu'daki Tung ve Miao aşiretleri de aynı biçimde teşkilâtlanmıştır. (L)

ÇUNGKİNG, ing. *Chungking,* Orta Çin'de (Sıçuan) şehir, Yangdzı kıyısında; 2 120 000 nüf. Burası Çungking'den Çing-du'ya giden demiryoluyle taşınan malların mavnalara aktarıldığı büyük bir nehir limanıdır. Dokuma (pamuk, ipek) ve kimya (gübre, plastik maddeler) sanayii. — Şehrin güneybatısında Da-du-çou çelik sanayii merkezi; kuzeybatıda hidroelektrik baraj.

— Tar. Şehir, japon istilâsından (ekim 1938) sonra Çankayşek'in merkezi oldu. Laşio'nun işgaliyle (nisan 1942) Birmanya yolu kesilince, Brahmaputra vâdisinden havalanan amerikan uçakları Çungking'e yiyecek ikmali yaptılar. Şehirde Çu En-lay ile Çankayşek'in bakanı Sung arasında bir toplantı yapıldı (ocak 1915). Bu toplantının amacı Japonlara karşı ortak harekâta girişmeyi sağlamaktı; ama Çankayşek'in koalisyon hükûmeti kurulmasını kabul etmemesi üzerine başarısızlıkla sonuçlandı. (L)

ÇUNG-KUO, Çince «merkez devleti» anlamına gelir. Çinlilerin Çin devletine verdikleri ad. Önceleri orta bölgeler için kullanıldı, 1911'de kurulan cumhuriyetin resmî adı *Çung-hua min-kuo* (çiçek açan merkezin halk devleti) idi. Bu ad 1949'da *Çung-hua yen-min kung-ho koo* (çiçek açan merkezin halk cumhuriyeti) olarak değiştirildi. (L)

ÇÛNİN (veya **CÛNİN**) edat [fars. *çün,* benzetme edatı ve *in,* bu'dan *çûnin* veya *cûnin*]. *Esk.* Böyle, bunun gibi. (M)

ÇURÇUR i. Zool. Küçük, eti tatsız, lapina familyasından deniz balığı. (*Çırçır* da denir.) [İlmî adı *Crenilabrus.*] ‖ Denizcilerin önemsiz saydıkları küçük balıklar. ‖ Sıf. *Mec.* Değersiz, önemsiz.

— ANSİKL. *Çurçur*'un rengi parlak, solungaç kapaklarının kenarları dişlidir. Kıyıda yaşar, orada yumurtalarını koyacak bir yuva yapar. Boyu 30 sm'yi geçmez. *Crenilabrus meiops,* Atlas okyanusunda, *C. pavo* ve *cocelliatus* Akdeniz'de yaşar. Son ikisi en güzel balıklardan sayılır. Lapinagillerden. (LM)

ÇUSAN adaları, Çince **Çou-Şan,** Çin'de takımadalar, Çı-kiang'ın kuzey kıyısında. Faal balıkçılık. (L)

ÇU Sİ veya **CU HSİ,** çinli filozof (1130-1200), *Çu'culuk* adıyle bilinen düşünce sisteminin kurucusu. Bu sistem, Ming sülâlelerinin sonuna kadar Konfuçius'çuluğu çok etkileyen, Çing'ler zamanında da gücünü sürdüren bir doktrin oldu. Ona göre, her cismin, ayrı ayrı bir var oluş sebebi ve en yüce ilkesi vardır. Bu yüce ilke, *tây-ci*'nin (en büyük varlık) görüntüsünden başka bir şey değildir. Pek çok eser bırakan Çu Si, daha önce yazılmış metinleri yorumlayan ve felsefî görüşlerini açıklayan dört kitabından başka, bir çin tarihi ile şiirler, mektuplar ve denemeler yazdı. (L)

ÇUSOVAYA, S.S.C.B.'de ırmak, Kama'nın sol kolu; 735 km. Ural'ın batı yamacından doğar ve yukarı kesiminde Perm ile birleşir. (L)

ÇUSOYOV, S.S.C.B.'de şehir, Ural'ın batı kenarında, Perm'in doğu-kuzeydoğusunda; 61 000 nüf. Ağır metalürji. (L)

ÇUŞİMA, Japonya'da (Nagasaki ili) takımadalar; iki adadan (Kami-Agata ile Şimo-Agata) meydana gelir; bunlar Kore ile Japonya arasındadır. Kuzeyde Kore boğazı ile güneyde Çuşima boğazını sınırlar; 697 km²; 60 400 nüf. Başlıca şehri *Izuhara,* Şimo-Agata'nın doğu kıyısında. Faal balıkçılık. (L)

ÇUŞİMA boğazı, deniz kolu; kuzey'de Japon denizi ile güneyde Çin denizini (Çuşima takımadalarıyle, Kyuşu'nun kuzeybatı kıyısı arasında) birleştirir; genişliği 130 km. Kyuşu'nun yakınlarında adalarla dolu olan boğazda sefer yer yer tehlikelidir. (L)

Çuşima savaşı, amiral Togo emrindeki japon filosunun, 27 ve 28 mayıs 1905'te, amiral Rojdestvenski kumandasındaki rus filosuna karşı kazandığı deniz zaferi. (Bk. RUS-JAPON *savaşı.*) Amiral Rojdestvenski emrindeki rus filosu (12 zırhlı, 8 kruvazör, 9 torpito), Fransızların Madagaskar'daki Nossi-Be ve Güney Vietnam'daki Cam Ranh limanlarına uğradıktan sonra 27 mayısta Çuşima adasından görülecek surette Kore boğazının giriş yerine ulaşmış bulunuyordu. Üç hat halindeki bu filo kısa süre sonra Japonların saldırısına uğradı. Birkaç saat içinde, Japonların isabetli atışlarıyle rus hattının düzeni bozuldu ve başta bulunan dört rus zırhlısı saf dışı edildi. Savaş, ertesi gün de devam etti. Nebogatov tümeni teslim oldu ve yaralanan amiral Rojdestvenski içinde bulunduğu torpito ile birlikte esir edildi; yalnız tuğamiral Enquist emrindeki kruvazörler kaçabildi. 12 Zırhlı, 16 kruvazör ve 65 torpitodan kurulu japon filosu tek bir gemi bile kaybetmedi. (L)

Çu-Şu-Ci-Nien (bambu üzerine yazılmış yıllık), çin tarihine ait eser, Vey prenslerinden birinin mezarı üzerinde bulunduğu söylenir (279). Çin tarihinin ilk zamanlarına ait değerli bir belgedir. (L)

ÇU-TEH veya **ŞU-TEH** (veya **CU DI**), çin mareşali ve siyaset adamı (Manşang, Sıçuan 1886). Ailesi devlet memuru olmasını istedi, 1909'da Yûnnan harp akademisine girdi ve kısa süre sonra Sun Yat-Sen'in partisi-

mareşal ÇU-TEH

Foto. Chine nouvelle (LAROUSSE)

ne yazıldı; 1911 ihtilâlinde Güney Çin birliklerinin ayaklanmasına katıldı. Komünist partisine girme isteği reddedilince (1911), Paris ve Berlin'e gitti, Berlin'de Çu En-lay ile tanıştı (1922). Komünist faaliyetinden dolayı 1925'te Almanya'dan sınır dışı edildi. 1926'da Çin'e döndü ve Mao Çe-tung ve Çu En-lay ile birlikte kızıl ordunun düzenlenmesine yardım etti; 1931'de kızıl ordu kumandanı oldu. Çankayşek ordularına karşı savaştı ve Guomindang'ın baskıları üzerine güç şartlar altında geri çekilmeye zorlandı («uzun yürüyüş»). VIII. Ordu kumandanlığına getirildi, Japonlara karşı Çankayşek ile işbirliği yaptı (1937-1941); daha sonra Çankayşek ve müttefiklerden ayrı olarak stratejik bir savaşa girişti. Bir kısım japon kuvvetlerini kıskıvrak kuşatarak hareketsiz bıraktı (1941-1945). 1946'dan 1949'a kadar, Guomindang'a karşı açılan savaş sırasında ikinci savaş bölgesine kumanda etti, Mao Çe-tung ordularını zafere ulaştırdı ve kara Çini'nin bütününü ele geçirdi. Çin orduları başkumandanı oldu, 1954'te cumhurbaşkanı yardımcısı seçildi, 1955'te mareşalliğe yükseldi. 18 Ağustos 1966'da Çin komünist partisi kademelerinde dördüncü sıradan dokuzuncu sıraya düştü. Şubat 1967'deki kültür ihtilâli sırasında Pekin duvarlarına yapıştırılan afişlerde ihtiraslı, militarist ve özelleştiriden yoksun olmakla suçlandırıldı. (L)

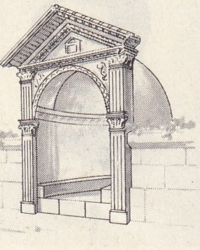
çutra

ÇUTRA i. (yun. *eksedra*). Eskiçağ mimarîsinde, içinde oturma yeri bulunan görüşme salonu; bir çeşit konuşma odası. || Anıt niteliğinde bir çeşit yapı.

— ANSİKL. Eski Yunanistan'daki bazı halk yapılarında (Jimnasium, Palaistra gibi) ve özel meskenlerde, giriş kapısının karşısında bulunan ve sütunlu avluya açılan yapının en önemli bölümü ve en süslü salonudur.

Eski Roma'da ise, genellikle revaklı avluya açılan girişi sütunlarla süslenmiş ve içine oturma yerleri yapılmış salona denirdi. Hamamlarda, tiyatroların yanında ve agoralarda da bulunurdu. (Side* agorasında dört köşede yer alan bu yapılarla meydan zenginleştirilmiş ve planın sert çizgileri yumuşatılmıştır.) Bazen ayrı ve küçük bir yapıdır: niş ve heykellerle süslü, üzeri örtülü yarım yuvarlak oturma yeri (Olimpia'daki Herodes Attikos'un anıtı). Bazen cephesinde alınlık taşıyan gömme sütunlar bulunur, üzeri de yarım kubbe ile örtülürdü (Pompeii), Kilikya'da Roma devri nekropollerinde bu tip yapılara rastlanması dikkat çekicidir. Bunlar mezar anıtı niteliğindedir. Yüksek bir podyum üzerinde yer alır. Mimarî bakımdan sade, ama iç yüzeylerindeki fresk tekniği resimler bakımından özenle süslenmiştir (Eski Anamur, İotophe nekropolleri). Çutra kelimesi, ayrıca taşan yarım yuvarlak kısım için de kullanılırdı. Bazilikanın bu bölümü sonradan kiliselerde, önünde rahibin âyini yönettiği ve dua ettiği absid* haline gelmiştir. (LM)

ÇU DUN-Yİ, çinli filozof (1017-1073), genellikle Yeni Konfuçius'çuluğun kurucusu olarak bilinir. Çu'ya göre evren, son olmayandan Büyük Son'a doğru gelişir. Büyük Son, «yin» ile «yang»dan başka Beş etken'i yaratır. Bu etkenler de iyinin ve kötünün dönüşümlerini meydana getirirler. Yin ve Yang temelde birdir. Dolayısıyle çok-olan, aslında (sonunda) birdir. Bir ise çoğun içinde çeşitliliğe uğrar. Bilge kişiler, meseleleri akıl ve ilkelerine göre doğruluk, insanlık ve dürüstlük yoluyle çözerler. Çu, böylece Tao'culukta var olmayanı Yeni Konfuçius'çu metafizikle kaynaştırdı, doğalcı metafizikle insancı Konfuçius ahlâkını bağdaştırdı ve daha sonra gelişecek olan Yeni Konfuçius doktrininin temelini attı. (L)

ÇUURONCANG, Kore'de (Kuzey Kore) şehir, Çonkcin'in güneybatısında; 37 100 nüf. Ilıcalar (sıcak su kaynakları). [L]

ÇUVAL i. (fars. *çüvāl*). Pamuk veya kenevirden örülmüş büyük torba: *Sokak ortasında yığın yığın çuvallar ve balyalarla müşterisiz ve vasıtasız kalmaktan korkmadığımız için ...* (R.N. Güntekin). *Buğday çuvalını sırtına yükleyerek eşeğe kendisi binen kocasının peşinden pazara kadar yürür* (F.R. Atay).

— ÇEŞ. DEY. *Çuval gibi*, ütüsüz, bol, kaba (elbise). || *Bir çuval inciri berbat etmek*, tam kıvamına gelmiş bir işi yersiz davranışlarla bozmak.

— Tekst. *Çuval bezi*, kendir veya jüt ipliğinden oldukça seyrek dokunmuş, çok kaba bir bez. Çuval yapımında ambalaj işlerinde, iş elbiseleri yapmakta veya duvarlara germekte kullanılır.

◆ **Çuvallamak** geçşz. f. (fars. *çüvāl*'dan *çuval-la-mak*). Çuvala koymak. || *Argo*. Bir işi başaramamak. (M)

ÇUVALDIZ i. (fars. *çüvāl* ve *dūz*, diken'den *çüvāldūz*). Çuval v.b. kalın kumaşları diken ucu yassı, hafif eğri, büyük iğne. (M)

ÇUVAŞ Muhtar Millî cumhuriyeti, S.S.C.B.'de muhtar cumhuriyet; Orta Volga kıyılarında; 18 300 km²; 1 143 000 nüf. Merkezi *Çeboksari*. (L)

ÇUVAŞÇA i. Türk lehçelerinden biri. Rusya'da Volga ırmağının orta kesiminde yaşayan Çuvaşlar tarafından konuşulur.

— ANSİKL. *Tarih*. Çuvaşça iki ana kola ayrılır: Kama ırmağının Volga ırmağına katıldığı yerden güneye doğru uzanan bölgede konuşulan Aşağı Çuvaşça (*Anatri*); yine aynı ırmakların birleştiği yerin kuzeyinde kalan bölgede konuşulan Yukarı Çuvaşça (*Viryal*). Aşağı ve Yukarı Çuvaşça'nın da birtakım ağızları vardır. Asıl çuvaş yazı dili Aşağı Çuvaşçaya dayanmaktadır.

Bazı türk dili bilginleri Çuvaşçanın finugor dili (Radloff), bazıları altay dillerinin bağımsız bir kolu (N.N. Poppe) olduğunu ileri sürmüşlerdir. Son yapılan araştırmalarla Çuvaşçanın türk dillerinin bir kolu olduğu kesinlikle anlaşılmıştır. Eski Çuvaşça çağında kullanılan arap alfabesi XV.-XVI. yy.larda bırakılmıştır. XVIII. yy.da Çuvaşların yaşadıkları bölgede araştırma yapan avrupalı gezginler, Çuvaşların okuma yazma bilmediklerini tespit etmişlerdir.

XIX. yy.da Çuvaşlar arasında, çuvaş yazarı İvan Yakovleviç Yakovlev'in (1848-1930) düzenlediği rus alfabesine dayanan yazı sistemi yayılmıştır. Çuvaş yazı dili bu yazı sistemiyle gelişmeğe başlamıştır. Başlangıçta çoğunlukla dinî nitelikte olan yayınlar, rus misyonerlerince Çuvaşların arasında Hıristiyanlığın yayılmasında kullanıldı.

Çuvaşça üzerinde ilk defa Johann Philipp von Strahlenberg (1676-1747) durmuştur. Sonraki yıllarda da çuvaş grameri ve sözlüğü yazılmış, folklor araştırmaları yapılmıştır (N.İ. Aşmarin, V.G. Egorov, S.F. Gorskiy, Gyula Németh, G.J. Ramstedt, M. Räsänen, Johannes Benzing, Omeljan Pritsak v.b.)

● *Özellikleri*. Aşağı Çuvaşçayı Yukarı Çuvaşçadan ayıran en büyük özellik *o* sesinin *u* olmasıdır: *pos* (baş)> *pus* gibi.

1) *a*> *u* değişmesi: *arpa*> *urba*, *at*> *ut*, gibi;

2) bazen *a* ünlüsü *i* olur: *bar-* (var-) > *pır-*, *tamar* (damar) *timar* gibi;

3) Ana Türkçe *e* ünlüsü bütün türk dillerinde aynı kaldığı halde Çuvaşçada *a*'ya dönüşmüştür: *keç-* (geç-) > *kas-* gibi.

4) Ana Türkçe *e* (kapalı *e*) ünlüsü Çuvaşçada *i*'ye çevrilmiştir: *beş*> *pillek*, *yetmiş*> *sitmel* gibi.

5) Ana Türkçe *ı* ve *i* ünlüleri Çuvaşçada *e* olmuştur: *kış*> *hel*, *inek*> *ene* gibi.

6) Ana Türkçe *o* ve *ö* ünlüleri Volga lehçeleri ve Başkurtça dışında diğer türk dillerinde olduğu gibi kalmış, Çuvaşçada *u*'ya dönüşmüştür: *tol-* (dol-), > *tul-*, *kör-* (gör-) > *kur-*...

7) Aynı şekilde *u*, *ü* ünlüleri de Volga lehçelerinde ve Başkurtça dışında diğer türk dillerinde olduğu gibi kalmış Çuvaşçada *u*>*a*, *ü*>*e* olmuştur: *buz*>*par*, *kül*>*kel* v.d.

8) Ünsüzler bakımından da Çuvaşça ile Türkçe arasında büyük değişiklikler vardır: *z*>*r*, *ş*>*l* değişikliği: *buzağı*>*parıı*, *sekiz*>*sagar* gibi; *taş*>*çul*, *eşik*>*alak* gibi

9) Ana Türkçe *d* sesinin *r* olması: *adak*> *ura* «ayak»

10) Ortak Türkçe *ç* sesi Çuvaşçada *s'* (öndamaksı *s*) olmuştur: *çeri*>*sar;* yine aynı şekilde *y* sesi de Çuvaşçada kelime içinde ve sonunda olduğu gibi kaldığı halde kelime başında *s'* olmuştur: *yeni*>*s'ene*.

11) Ortak Türkçe *b* sesi bugünkü Çuvaşçada kelime başında *p*'ye dönüşmüştür: *buz*> *par* gibi; kelime içinde ve sonunda ise *v* olmuştur: *su* (<*sub*)> *şıv*.

● *Kelime hazinesi*. Çuvaşçada türk dilleriyle ortak olan kelimeler büyük yer tutar. Bunun yanında rusça, ceremişçe ve moğolca kelimeler de bazı küçük değişmelere uğrayarak Çuvaşçada kullanılmaktadır (ceremişçe *pört* [oda]> çuvaşça *pürt;* moğolca *uram* [sokak]> çuvaşça *uram* gibi).

● *Gramer*. Bütün türk dillerinde olduğu gibi Çuvaşçada da isimlerde eril dişil ayrımı yoktur.

Çoğul eki *-sam*, *-sem* iyelik eklerinden sonra gelir.

İsim çekiminde 8 hal vardır: yalın (eksiz), genetif (*-an*, *-nan*, *-n*), akkuzatif-datif (*-a*, *-ya*, *-na*, *-ne*), lokatif (*-ra*, *-re;* *-ta*, *-te*), ablatif (*-ran*, *-ren;* *-tan*, *-ten*), instrumental (*-ın*, *-in*), eşitlik (*-sa*). [→ Bibliyo.] (M)

ÇUVAŞLAR, S.S.C.B.'ye bağlı Çuvaş Muhtar Millî cumhuriyetinde yaşayan türk kavmi; sayıları yaklş. ol. 1 470 000. Kendilerine *Çıvaş* adını vermişlerdi. (*Çıvaş* tatarca «yavaş» anlamına gelir.) Bu ad ilk defa rusça kaynaklarda tespit edilmiştir (1521).

Çuvaşlar Orta Volga bölgesinin en eski halklarından kabul edilirler. Tarihçi ve dil bilginlerine göre eski Bulgarlar ile yerli etnik grupların karışmasından meydana gelmişlerdir.

X. yy.ın başlarında Volga (İdil) Bulgarlarının, XIII.yy. ortalarında Moğolların, XV. yy.da Kazan hanlığının ve XVI. yy.da da Rusların yönetimi altında bulunuyorlardı. Çuvaşlar arasında Ortodoks Hıristiyanlığı, Korkunç İvan (1530-1584) devrinde, ancak Çuvaş ülkesinin kuzey bölgelerinde benimsenmeğe başlandı. Fakat rus misyonerlerinin Hıristiyanlığı kabul ettirmek için Çuvaşça öğrenmeleri, çuvaşça gramer kitabı yazmaları (1769), hattâ Kutsal Kitabı Çuvaşçaya çevirmeleri pek etkili olmadı. Daha sonra rus hükûmetinin baskısıyle Ortodoksluk resmî din olarak kabul edilmesine rağmen de Çuvaşların büyük çoğunluğu eski dinlerini titizlikle korudular. Çuvaşlar arasında şamanlığın tek tanrılı bir din haline gelmesinde İslâmlığın büyük ölçüde etkisi olduğu görülür. Çuvaşların dinî terminolojisinde arapça birçok kelime kullanılmıştır. Çuvaşlar eskiden beri tarım yaparak geçimlerini sağlamağa çalışmışlardır. Ormanlardan geniş ölçüde faydalanırlar, avcılık ve balıkçılık da geçim kaynakları arasındadır. (M)

ÇUYA, S.S.C.B.'de şehir, Gorki'nin kuzeydoğusunda; 64 000 nüf. İvanova şehriyle birleşmek üzeredir. (L)

ÇUY KİJİ i. Leng. Altay türkçesinin güney grubuna giren Telengit veya Tölös lehçesinin bir kolu. Çuy ırmağı boyundaki halk tarafından konuşulur. (M)

ÇUYKOV (Vasili İvanoviç), sovyet mareşali (Tula 1900). İkinci Dünya savaşında 62. ordu kumandanı olarak Volgagrod savunmasına katıldı. 1945-1948'de Thüringen askerlik dairesi şefliğine, 1945-1953'te Sokolovski'nin halefi olarak Alyanma'da işgal kuvvetleri başkumandanlığına ve Sovyet Kontrol komisyonu başkanlığına getirildi. 1953'ten sonra Kiev askerî çevresi kumandanlığı yaptı. (L)

ÇUY TEPE. Esk. coğ. Karatav silsilesinin güneyi ile Siriderya arasında, Yesi'nin 8 kilometre güneyinde oğuz şehri. Burada ele geçirilen buluntular IX. ve XI.yy.a aittir. Bu şehrin sulama kanalları ünlüdür. Şehir sular sık burçlarla süslenmiş, iç kalesi bir tepe üzerine kurulmuştur. (M)

ÇÜK i. *Teklz*. Erkek tenasül organı (M)

ÇÜKÜR i. *Mah*. Bir yüzü balta, bir yüzü kazma olarak kullanılan âlet. (Afyon, Akşehir, Anamur, Çeltikçi, Güzelsu.) [M]

ÇÜN edat. Bk. ÇÜN.

ÇÜNGÜŞ, Doğu Anadolu'da (Diyarbakır ili) ilçe merkezi; 2 040 nüf. Yukarı Fırat bölümünün Güneydoğu Anadolu sınırı yakınında; yüksl. 980 m. Buraya Diyarbakır'dan Ergani-Çermik üzerinden gelinir: il merkezine yol uzaklığı 118 km. — *Çüngüş ilçesi* 489 km²; 13 977 nüf. Bir bucağı içinde 33 köyü vardır. Halk, ilkel tarım

ve hayvancılıkla geçinir. İlçenin topraklarını engebeleyen Maden dağlarında yer yer meşelik ve fundalıklara rastlanır. (M)

ÇÜNKÜ veya **ÇÜNKİ** edat (fars. *çünki*). Şundan dolayı ki, zira: *Türk nereye gitse, yurt aslı'yı unutmazdı, çünki atalarının mezarı oradaydı* (Z. Gökalp). *Çünkü başka türlü olmasına imkân yoktu* (Sabahattin Ali). ‖ — *Esk.* Madem ki, için: *Çünkü vakfeylemezdin cihet-i aşka temin / Mütevelli kızı sevmek ne vazifendi senin* (Lâedri). ‖ *Ne vakit ki*, vakta ki: *Çünki ol kendüzine geldi gerü / Gördü gitmiş hûriler cem'iyyeti* (Süleyman Çelebi). [M]

ÇÜRÜK sıf. *(çürümek*'ten, *çür-ük)*. Çürümüş, bozulmuş: *Sonra yumurtalarını hazırladı, fakat bunlardan biri bayat ve çürük çıktı* (Ş.S. Aydemir). *Çürük meyve.* ‖ *Teşm. yol.* Dayanıklı ve sağlam olmayan: *Kırık camları ve çürük çerçeveleri ben gelmeden önce Davut Ağa şöyle böyle tamir ettirmiş...* (R.H. Karay). ‖ Sağlam bir temele dayanmayan: *Çürük sözlerin akar yağ gibi* (Seyranî). ‖ İ. Ezilme, çarpma, sıkışma sonucu vücudun herhangi bir yerinde beliren morluk: *Beyaz teninde mor lekeler, çürükler gösteriyordu* (R.N. Güntekin).

— ÇEŞ. DEY. *Çürük çarık*, bozuk, kırık dökük. ‖ *Çürük (yaş) tahtaya basmak*, dikkatsizlik, tedbirsizlik yüzünden bir işte başarısızlığa uğramak: *Şu kadar var ki, çürük tahtaya basmazlar ayak!* (M.Â. Ersoy).

— Ask. Askerlik meclislerince son yoklamaları yapılan asker adaylarından sağlık durumu askerliğe elverişli olmayanlara verilen ad. ‖ *Çürük vesikası*, bir askerin sağlık durumu dolayısıyle askerlik yapamayacağını gösteren belge. ‖ *Çürüğe çıkarmak*, silâhlı kuvvetlerde görev yapamayacak durumdaki personeli askerlikten çıkarma eylemi. (Bu terim malzeme, hayvanlar ve teçhizat için de uygulanır.) Bk. ANSİKL.

— Bot.Bitkilerde mantar veya bakterilerin sebep olduğu birçok hastalığa verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Çürük su*, pervanenin dönmesinden meydana gelen ve geminin arkasında dümen suyuna karışan kuvvetsiz, zayıf akıntı. ‖ Boş olarak seyreden yük gemileri pervane kanatlarının su yüzeyine yakın geçerken rastladığı su.

— Diş hekimliği. Diş hastalığı. (Dıştan içe doğru dişin sert kısımlarını [mine ve fildişi] harap ederek aşındırır ve dişin içinde bir boşluk meydana getirir.) Bk. ANSİKL.

— Dy. *Çürük balast*, traversten geçen yüksek ağırlıklara güç mukavemet eden gevrek, gevşek ve oynak balast.

— Fiz. *Çürük istim*, fazla buhar.

— Jeol. *Çürük taş*, bozuk olduğu için kırılabilir durumda olan taş.

— Kim. *Çürük gaz*, otomobil ve benzeri araçların egzozundan çıkan yanmış gaz.

— Metalürji. *Yeşil çürük (küf)*, yüksek sıcaklıkta kuru aşınmaya uğrayan bazı demir, nikel ve krom alaşımlarının yüzeyinde meydana gelen kromca zengin yeşil bileşikler: *Oksitleyici ve kükürtlü havalar yeşil çürüğe yol açar.*

— Nümism. *Esk. Çürük akçe*, ayarı bozuk ve bu yüzden rayiçleri düşük olan paralara verilen ad.

— Patol. ve Vet. *Kemik çürüğü*, kemik iltihabının irinli safhası. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ask. Askerlik meclislerinde, son yoklamaların bitiminde asker adayları, *sağlam, sakat* ve *çürük* olmak üzere üç gruba ayırırlar. Çürüğe ayrılanlardan, «muvakkat çürükler» hakkında karar gelecek yıla ertelenir; «daimî çürükler» askerlikten büsbütün çıkarılır.

Askerî levazım eşyası arasında süresini doldurarak çürüğe ayrılanlardan, bakım ve onarımda faydalanılamayacak olanlar, hazine adına satılır; satılamayanlar ise yok edilir. Askerî araç ve gereçlerden çürüğe ayrılan ordu donatım malları parçalarından faydalanılamayanlar ise hazine adına satılmak suretiyle kadrodan düşülür.

— Bot. *Buğday çürüğü*, ustilaginales takımından mikroskobik bir mantarın *(Tilletia tritici)* sebep olduğu hastalık. Bu hastalığa tutulmuş buğdaylar ancak olgunlaşmak üzereyken farkedilebilir: başak dik, başakçıklar düzensiz, eğri büğrü olur; tanelerin yerinde, suda yüzer durumda, hafif, şişkin kesecikler bulunur. Bu yalancı tanelerin içi, çürük ringa balığı kokan, toz şeklinde siyah sporlarla doludur.

Sporlar hasat veya harman sırasında etrafa saçılır; yere dökülür veya sağlam tanelere yapışır. Tohum ekildiği zaman tohumla aynı zamanda çimlenir ve körpe bitkilere bulaşır.

Tohumların bakır klorürlü (yüzde 13 Cu), organomerkürlü (yüzde 1 Hg) veya heksaklorobenzenli (yüzde 12 etkin madde) ilâçlarla ilâçlanması iyi sonuç verir.

— Diş hekimliği. *Diş çürüğü*, oyuk, siyah veya kirli beyaz şüpheli renk, dişler arasında yiyecek birikmesi gibi açık belirtilerle kendini gösterir; fakat asıl belirtisi renk değişikliğiyle beraber ansızın ortaya çıkan diş ağrısıdır. Diş çürüğü iyice ilerlerse diş özüne ulaşabilir ve kötü sonuçlar doğurur. Bk. DİŞ.

— Patol. ve Vet. *Kemik çürüğü*, özellikle süngersi kemikte görülür; kemik dokusunun içindeki küçük boşluklar irinlenir ve yavaş yavaş kemiği harap eder. Çürük, bir travmadan doğan kemik yaralarından ileri gelebilir; kemik çevresinin irinlenmesinden de olur. Özellikle atta, sokakta çivi batmasından dolayı üçüncü parmak kemiğinde sık görülür; cıdağı, çene ve kaburga kemiklerinde de olabilir.

◆ **Çürüklük** i. Çürük olma hali: *O sözleri ille doğru bulur da inceleyip onların çürüklüğünü görür, gösterir, ama sinirlenmez* (N. Ataç). ‖ İşe yaramayan maddelerin bırakıldığı yer. (ML)

ÇÜRÜKÇÜL sıf. ve i. *(çürük* ve *çül*'den). *Yeni.* Tabiatta tabiî olarak hayvan ve bitki kalıntılarının üzerinde yaşayan ve onların çürümesine yol açan bitkiler ve mikro organizmalar için kullanılır. (Bk. ANSİKL.) ‖ Ayrışmakta olan organik maddelerin bol olduğu ortamlarda yaşayıp gelişen organizma. ‖ *Çürükçül beslenme*, çürükçül yaşayan bitkilerin durumu.

— ANSİKL. Mantarların birçoğu, bakterilerin çoğu ve yüksek yapılı bitkilerin bazısı çürümekte olan organik maddelerle beslenir, karbonlu besini bu yolla alır. Klorofilsizlikle ve karanlıkla bağdaşabilen bu türlü hayat için hayvan ve bitki artıklarına veya organik maddece zengin humusa ihtiyaç vardır. *Çürükçüller*, çoğu zaman birbirine bağlıdır; her biri çürüyen kalıntıyı tam mineralleşmeye doğru bir adım daha yaklaştırır. (Kadavra ile beslenen hayvana leşçil, toprakla beslenene humuscul, lığla beslenene lığcıl denir. Çürükçül terimi yalnız bitkilere uygulanır.)

Çürükçüller deride, solunum, sindirim ve üreme yolları mukozasında her zaman bulunur. Bazen bulundukları ortamda (meselâ bağırsakta) hastalığa yol açmadan, enzimlere yardımcı olurlar. Her hangi bir sebeple aşırı derecede çoğalırlarsa hastalığa sebep olabilirler. Meselâ bağırsakta yaşayan koli basili, kolibasiloz hastalığına sebep olabilir. Tersine, hastalık yapıcı bir bakteri, tabiî yoldan veya aşıyla bağışıklık kazanmış bir organizmaya girdiği zaman orada çoğalabilir. Böyle organizmalara «taşıyıcı» denir. Bağışıksız bir canlıya geçince gene hastalık yapma gücünü kazanır. (L)

ÇÜRÜMEK geçz. f. Rutubet, eskime, bayatlama veya mikropların etkisiyle kimyevî değişikliğe uğrayarak bozulmak, dağılmak, kokuşmak: *Komşusu balıkçı Cemal'le de güneşin batışını karada çürüyüp kalmış bir sandalın içinden seyretmelerini...* (S.F. Abasıyanık). *Erzurum'dan sonra kana, ölüye, yahut çürüyen, yanan insan eti kokusuna karşı hepimize bir iç tıkanıklığı gelmişti* (Ş.S. Aydemir). ‖ Vurma veya ezilme yüzünden vücutta lekeler meydana gelmek: *Öyle şiddetli vurdu ki, kolum çürüdü.* ‖ — *Mec.* [İnsan için] Yıpranmak, yaşlanmak, çökmek: *Köroğlu der ki karıdım / İhtiyar oldum çürüdüm* (Köroğlu). ‖ [Fikir, dava, iddia için] Temelsiz ve isabetsiz kalmak: *Ortaya çıkan gerçekler üzerine bu iddia çürüdü.*

◆ **Çürüme** i. Çeşitli sebeplerle kimyevî değişikliğe uğrayarak bozulma, kokuşma.

— Biyol. Organik maddelerin mikroplar etkisiyle ayrışması. Bk. ANSİKL.

— Seram. Çürümeğe bırakılan seramik hamurunun mayalanması.

— Tekst. *Çürüme havuzu*, keten ve kenevirlerin gövde liflerini ayırmak amacıyle dış gövdenin çürütülmesi için kullanılan su dolu havuz. ‖ Aynı amaç için akarsulardan çevrilen ve havuz haline getirilen yer.

— ANSİKL. Biyol. *Çürüme*, ayrışmakta olan maddelerin ve bunları saran mikropların yapısına bağlıdır; bu maddeler ayrışıp değiştikçe, ayrışmayı sağlayan mikroplar da değişikliğe uğrar. Ortalama ısı (15-30° C), nem ve oksijen çürümeyi kolaylaştırır; mikropsuzlaştırma, kurutma ve antisepsi ilâçları çürümeyi durdurur.

Çürüme ile ortaya çıkan ürünler, azotlu maddelerden (protitler) oluşur. Bu ürünlerin sayısı pek çoktur. Gazlar (karbonik asit, azot, amonyak, metan, fosforlu, kükürtlü hidrojen), yağ asitleri (asetik, bütirik, kaproik asitler), kokulu maddeler (fenilasetik), fenoller (fenol asit, aminoasitler, indol, skatol v.b.) bunlar arasındadır.

Bağırsakta çürüme. Hastalık yapan mikropların etkisiyle bağırsakların içinde meydana gelen çürüme sonucunda zehirli maddeler ortaya çıkar. Bu zehirli maddeler karın sancısına ve ishale sebep olur. Aynı olaylar pek keskin olmamakla beraber peklikte de görülür.

◆ **Çürütme** i. Kimyevî değişikliğe uğratarak kokuşturma, bozma, ezme.

— Aşçılık. Herhangi bir av etini bir süre bekleterek sülün etinin tadına ve yumuşaklığına benzer bir tat ve yumuşaklık kazandırmak: *Bifteği çürütmek.* (Etin gerektiğinden çok bekletilerek sağlığa zararlı bir duruma getirilmemesi gerekir.)

— Seram. Kolayca yoğurulup biçim verilebilmesi için asitli salgılarıyle hamuru yumuşatacak bakterilerin üremesine elverişli serin ve nemli çukurlarda hamuru bekletme. (Çürütme aynı zamanda hamurun homogenliğini arttırır.)

— Tekst. Keten, kendir veya jüt gibi bitki gövdelerini elyaf çıkarmak için demetleyerek açık havuzlarda, akar veya durgun sularda bir süre bırakarak çürümelerini sağlama işlemi.

— ANSİKL. *Çürütme işlemi*, normal olarak bitkiler üzerinde mevcut hava ile yaşar (aerobi) veya havasız yaşar üreyen (anaerobi) bakterilerin salgıladığı diyastazların, çürütülmesi istenen bitki üzerine yaptığı biyolojik-kimyevî reaksiyon sonucudur. Bu diyastazlar, bitkideki selüloz liflerini birbirine yapıştıran pektinli maddeleri etkileyerek liflerin dağılmasını ve serbest hale geçmesini sağlar. Olay, esasen sulu bir ortamda meydana geldiğinden işlem daha da kolaylaşmaktadır. Bu pektinli maddelerin tamamen yok edilmesi de, liflerin keçeleşmesi bakımından tehlikeli olduğundan, çürütme işleminin büyük bir dikkatle takip ve kontrol edilmesi ve bitki gövdesindeki lifleri birbirine kenetleyen ve yapışık tutan pektinli madde, tam olarak ortadan kalkmadan, yani henüz bazı lifleri birbirlerine yapışık tutarken, çürütme işleminin durdurulması gerekmektedir. Bu uzmanlık isteyen bir iştir. Çürütme işlemi halen, orta kalite lif elde edilmesi için gövde demetlerini akarsulara sallandırmakla veya onları toprak üstüne sererek tabiî hava şartlarına terk etmekle yapılmaktadır.

◆ **Çürütmek** geçl. f. Çürümesine yol açmak: *Bilmek anlamak için çırpınıyoruz; sonra da her bilgimizi, her anladığımızı yanlıştır diye çürütüyoruz* (N. Ataç). ‖ [Et için] Bayatlayıp gevrek bir hale sokmak. — Seram. Çömlekçi çamurunu nemli bir yerde bekleterek çürümeğe bırakmak.

— ÇEŞ. DEY. *Dirsek çürütmek*, bilgi edinmek üzere pek çok çalışmak: *Ey dârülfünun sıralarında dirseklerini çürüten, geceleri dağ gibi büyük kitaplar üzerinde gözlerinin nurlarını söndüren gençler* (H.R. Gürpınar). ‖ *Ömür çürütmek.* Bk. ÖMÜR.

◆ **Çürütülmek** ettrg. f. Çürütmek eylemine konu olmak. (ML)

ÇÜŞ ünl. Eşeği durdurmak için kullanılan ünlem. ‖ *Teklz.* Çirkin bir davranış karşısında söylenen kaba söz. (M)

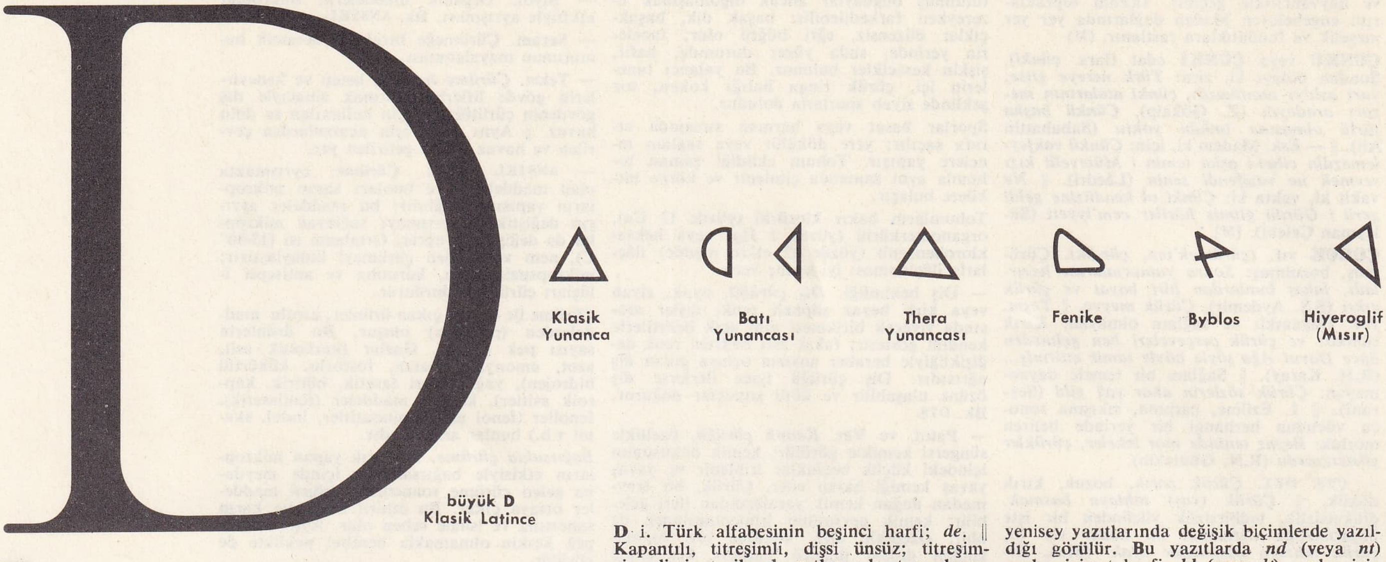

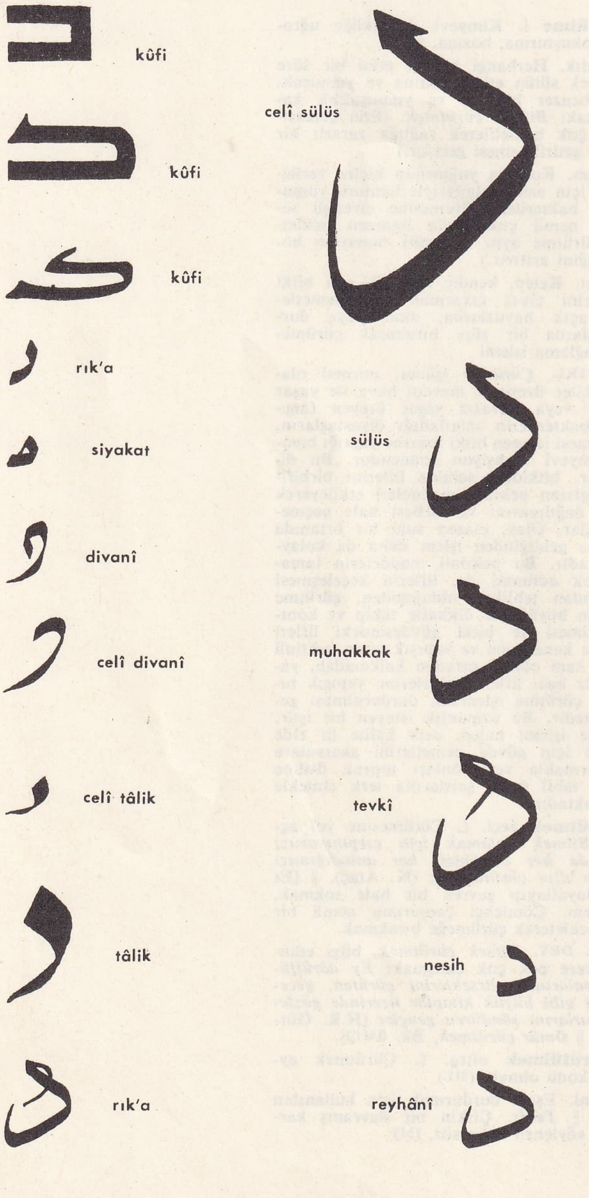

D i. Türk alfabesinin beşinci harfi; *de.* ‖ Kapantılı, titreşimli, dişsi ünsüz; titreşimsiz dişsi *t* ile karşıtlaşarak tanımlanır. Türkçede *d, D* göstergeleriyle belirtilir. ‖ Osmanlı ve fars alfabelerinin onuncu (dal) ve on yedinci (dat), arap alfabesinin sekizinci (dal) ve on beşinci (dat) harfidir. Latin alfabesi kullanan dillerin pek çoğunda ve yunan alfabesinde dördüncü harf. ‖ Ebced hesabında 4 rakamını işaret eder. ‖ Sıralama ve sınıflamalarda maddelerin sırası harfle gösterildiğinde dördüncü maddenin başına getirilir.

— Ask. *D günü,* bir harekâtın başlaması kararlaştırılan fakat açıklanmayan gününü, plan ve emirlerde belirtmek amacıyle kullanılan deyim. Planda birden fazla harekât öngörülüyorsa, H, J, M harfleri dışında öteki harfler de kullanılır. H harfi, harekâtın başlayacağı saati, J ve M harfleri de tâli harekâtın günlerini belirtir. D gününden önce yapılacak işler (—), sonraki günlerde yapılacaklar ise (+) işaretiyle gösterilir.

— Din ve diplom. Bir özel ismin önünde kullanılan **D.**, *Dame* kelimesinin kısaltmasıdır («Notre-Dame» için kullanılan *N.-D.* kısaltması gibi). ‖ **D.**, ispanyol soyluları ile italyan din adamlarının taşıdığı onur sıfatı *don*'un kısaltılmasıdır; portekiz dilinde İspanyolların *don*'unu karşılayan ve kralın taşıdığı *dom* unvanının da kısaltılmış şeklidir (*D. Carlos,* dom Carlos; *D. Mabillon,* dom Mabillon; *D. Pedro,* dom Pedro).

— Farklar psikol. *D_{48} testi,* Anstey'in *domino* testinin fransızca uyarlaması. D_{48} testi, zihnî yıpranmanın derecesini tayin etmek amacıyle, Binois ve Pichot'nun meydana getirdiği vokabüler testiyle birlikte kullanılır.

— Kim. **D**, deuteryum'un (hidrojenin ağır izotopu) sembolüdür.

— Mekan. *D çekmece,* bir buhar makinesindeki buhar dağıtım tertibatının, Watt tarafından düzenlenen ve çekmecenin dik kesidine bağlı olan özel biçimine verilen ad.

— Meteor. *D katı,* iyonosfer'de, 60 000 ve 80 000 m yükselti arasındaki bölge.

— Metrol. **d**, desi öntakısının sembolüdür. ‖ Romen rakamlarında **D**, genellikle beş yüzü gösterir. (Bazen, beş bini göstermek için de kullanıldığı olur.) ‖ **D**, açı birimi olan dik açı'nın sembolüdür.

— Müz. **D**, Alman notalama sisteminde re'yi gösterir. (Ortaçağ Avrupa müziğinde bu harf bazen anahtar olarak kullanılmıştır.)

— ANSİKL. Leng. ● *Harfin tarihi.* Eski Türklerin kullandıkları orhun-yenisey alfabesinde *d* sesi iki harf ile karşılanırdı. Ünlüleri kalın olan kelimelerde (⌇⌇), ünlüleri ince olanlarda ise (x) kullanılıdı. Ünlüleri kalın olan kelimelerde kullanılan *d* harfinin yenisey yazıtlarında değişik biçimlerde yazıldığı görülür. Bu yazıtlarda *nd* (veya *nt*) grubu için *t* harfi, *ld* (veya *lt*) grubu için de *m* harfi kullanıldı. Uygur yazısında *d'*yi gösteren harf sogd alfabesinden ve dolayısıyle Aram-İran kökünden gelir. *D* harfine Araplar *dal,* Yunanlılar *delta* adını vermişlerdir. Yunan alfabesine göre düzenlenmiş olan eski islav yazısında bu harfe *dobro* (iyi) denilmiştir. Bu harfin fenike dilindeki adı *delt* (ibranice *dalet*), «kapı kanadı», «bir çadırın girişini kapatan deri parçası» anlamına alınırsa, harfin üçgen biçimi açıklanmış olur. «Kadın göğsü» (İbranice *dad*) anlamı akla daha az yakındır. *D'*nin Latincedeki yuvarlak biçimi, batı yunan alfabelerinin örnek alındığını gösterir; etrüsk alfabesinin aracılığı burada pek söz konusu olamaz, çünkü etrüst dilinde titreşimli harf yoktur; bununla birlikte etrüsk yazılarında *d'*ye rastlanır. En eski latin biçimleri batı yunan alfabesindeki yuvarlak biçimden uzak değildir.

M.Ö. III. yy.da hazırlanan klasik biçimler, düz çizginin alt ve üst sol yanına eklenen çıkıntılarla (özellikle düz çizginin alt ucu ve tabanın dik açılı çizgisi) nitelenir; dik açılı çizgi, boyalı biçimlerde apaçık ortaya çıkar ve daha önceki evrimleri açıklar. Roma cumhuriyet devrinin sonunda yuvarlak kısmın üst ucunda çıkıntı meydana gelmiş; duvar yazılarında bu çıkıntı belirginleşmiştir; bu durum bütün işlek yazı biçimlerinde, kitap yazılarında ve «uncialis»lerde görülür. İlk üç yüzyılın işlek latin yazılarında sağa doğru, yaklaşık olarak 35°'lik bir dönme vardır: çizgileşen eski «yuvarlak bölüm» harfin dikey çizgisi haline gelir; buna karşılık eski dik açılı çizgi kavislenerek «yuvarlak» kısmı meydana getirir. III.yy. sonunda «ilkel küçük harfler» veya «yarı uncialis» ile bu biçim yerleşir ve latin belgelerinde veya «millî» (merovenj belge yazısında çizgileşen yuvarlak kısım sebebiyle, eski çizgi I. yy.dan itibaren harfi bir sonraki harfle bağlama görevini yapmağa başladı) belgelerde kullanılmağa başladı. Charlemagne devri öncesi kitap yazısında «uncialis» ve minüskül biçimler vardır. VIII. yy.da Charlemagne devri minüskülü bugünkü minüskül biçimini aldı. XII. yy.da vizigot yazısı tekrar uncialis biçimleri getirdi; bu biçimler «hümanistik» yazıyle ortadan kalktı.

● *Fonetik. D* sesi, kapantılı, titreşimli, dişsi bir ünsüzdür. *D*'nin telaffuzu: dilin ucu kesici üst dişlere değer; dilin iki tarafı. nefesin çıkmasını her iki yanda da engeller. *D* sesi, direnmenin bitip nefesin çıkmasından sonra duyulur. *D* harfinin telaffuzundan sonra, ses tellerinin titreşmesi ile birlikte hareket eder. *D* sesinin titreşimli veya yumuşak bir ünsüz olmasına karşılık, *t* sesi titreşimsiz ve kuvvetli bir ünsüzdür. Bütün türk lehçelerindeki *d,* köklü bir ses olarak Ana Altaycada görülen *d* sesinin karşılığıdır. Ural-Altay dil ailesinde bu ses sürtüşmelidir. Ana Türkçedeki *d*

sesinin dişsi titreşimli bir sürtüşmeli ses olduğu söylenebilir. N. Poppe gibi bazı türkolog ve mongolistler, Ana Türkçede kelime ortasındaki *d* sesi yerine sürtüşmeli bir sesin varlığını kabul etmişlerdir. Brahmî yazısında da bu ses bazen *t*, bazen de *dh* harfleriyle gösterildi. *D* sesi, türk lehçelerinde birçok değişikliğe uğradığından çeşitli türkologlar tarafından türk lehçeleri sınıflamasında kuvvetli bir dayanak olarak kullanıldı.

Ana Türkçede *d* sesi sadece kelime ortasında ve kelime sonunda kullanılmıştır. Ana Altaycada *d* sesi kelime başında da kullanılırdı. Fakat Altaycadaki bu ses Moğolca ve Tunguzcada olduğu gibi kalmış, Türkçede ise daha Ana Türkçe devrinde *y* olmuştur (msl. moğolca *dagin* [düşman] türkçe *yağı*). Onun için, türk lehçelerinde, yabancı dillerden aktarılmış biçimlerle bazı yansımalar dışında *d* sesi fonem olarak kelime başlarında kullanılmaz. Yani bugünkü Türkçede *d* harfi ile başlayan kelimelerin büyük bir kısmı yabancı dillerden (ar., fars., yun., fr., ing., ital. v.d.) alınmıştır.

Türkçede bugün *d* harfi ile başlayan kelimelerde görünen *d* sesi eski ve aslî *t* sesinden gelmedir (msl. *dağ<tag, dal<tal, dil<til, diş<tiş, deniz<teniz, dokuz<tokuz* v.b.).

Bugün türk yazı dilinde *t* ile başlayan kelimelerin büyük bir kısmı da Anadolu ağızlarında *d* ile başlar (msl. *duz<tuz, daş< taş, dilki<tilki, davşan<tavşan, doprak< toprak* v.b.).

Ana Türkçede kelime ortasında bulunan *d* sesi, Göktürkçede ve Uygurcada kalmıştır. Buna karşılık, daha sonraki devirlerde ortaya çıkan türk lehçelerinde bu ses birçok değişmeye uğramış, meselâ Yakutçada kelime ortasında *d* sesi titreşimliliğini kaybetmiş ve *t*'ye dönüşmüştür. Çuvaşçada ise kelime ortasındaki *d* sesinin *r*'ye dönüştüğü görülür. Abakan ağızlarında *d* sesi iki ünlü arasında *z* olmuştur. Öbür türk lehçelerinde eski *d* sesinin gerek kelime içinde, gerek kelime sonunda *y* sesine dönüştüğü görülür. Çağdaş türk lehçeleri arasında sadece Soyot ve Karagas kollarında eski *d*'ler olduğu gibi kalmıştır. Bu lehçelerde *d* sesi ancak kelime sonlarında titreşimsizleşmiştir. Çuvaşçada kelime ortasındaki *d* sesi, lokatif ve ablatif hallerinde *r*'ye dönüşür (msl. *utra* [atta], *utran* [attan] v.b.).

Çağdaş türk lehçelerinin büyük bir kısmında kelime ortasındaki *d*'nin karşılığı olarak görülen *y* ve *z* seslerinin XII. yy.da meydana geldiği anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı eserinde (XI. yy.) kelime ortasındaki *d*'lerin yerine bazen *y* geldiği de görülür (msl. *adak* [ayak], *adığ* [ayı], *adgır* [aygır], *uduz* [uyuz], *badram* [bayram] v.b.). Yine aynı eserde *badram* kelimesinin bazen *bayram* şeklinde, *badrak* kelimesinin de *bayrak* şeklinde kullanıldığı dikkati çeker. Fakat türk lehçelerinde *d* sesinin çok daha eski çağlarda *y* biçimine çevrildiğini gösteren bazı örnekler de vardır. Meselâ Ural ırmağının türkçe adı *(Yayık)*, VI. yy.da (568'de) Menandros Protektor tarafından *Daikh* şeklinde tespit edilmiştir. Bu ad ise türkçe *yaymak* mastarından gelir. Türkçe *yay-* kökü Uygurcada, yukarıda belirtilen ana kurala uygun olarak, *yad-* biçiminde kullanılmışsa da, eski türk yazıtlarında *yay-* şeklini almıştır. Buna karşılık *kıy-* (kes-) kelimesi Uygurcada *y* ile, en eski türk yazıtlarında ise *d* ile *(kıd-)* yazılmıştır. Bu örneklerden biri de *Uygur* kelimesinin kendisidir.

Çuvaşçada, Ana Türkçeden *d*'nin karşılığı, yukarıda belirtildiği gibi *r*'dir. Fakat Çuvaşçadaki bazı kelimelerde bu *r* sesinin önce *y*, sonra da *v* sesine dönüştüğü de görülmüştür. Bu sesleri kapsayan kelimelerin Çuvaşçaya öbür türk lehçelerinden (meselâ Tatarcadan) geçtiği bilinmektedir.

Ana Türkçede kelime ortasındaki *d*'nin yerini alan *y* sesinin Türkçede bazen *v* yahut *g* biçimine dönüştüğü de görülür (msl. Eski Türkçe *küdegü>küyey>güvey*).

Ana Türkçedeki *d* (ve *t*) sesi, Moğolcada kelime içinde olduğu gibi kalmıştır (msl. türkçe *boda-* [boyamak] moğolca *budu-* v.b.). Fakat kelime ortasındaki *-di-* heceleri Moğolcada *-ci-* biçimine dönüşür (msl. türk. *adgır* [aygır] moğolca *acirga*).

Türk lehçelerinde bazı hallerde kelime içinde veya kelime sonunda bir *d* sesi türediği göze çarpar (msl. türk. *sıra*, kumukça *sıdra;* türk. *mızrak*, Karamanlı türk. *mızdırak;* türk. *sonra*, karaimce *sondra* v.b.). Buna karşılık, bazı durumlarda *d*'nin düştüğü de görülür (msl. türk. *yıldız*, kumukça *yolluz* v.b.). [→ Bibliyo.] (M)

DÂ i. (ar. *dâ*). *Esk.* Hastalık: *Bir dâ-i bî-devâ ki bitirdi huzûrumu / Mahv etti kabiliyyeti fikr ü şuûrumu* (Recaizade Ekrem).

— Dil bil. Tanzimattan sonra Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye tıp terimlerini Osmanlıcaya çevirirken birçok hastalık adının başına *dâ* kelimesini eklemiştir.

— Tıp. *Esk. Dâ-i Dalton*, renk körlüğü. Daltonizm. || *Dâ-i ezrak*, cildin mavi, mor veya soluk bir renk aldığı hastalık. || *Dâ-i udâl*, tedavisi mümkün olmayan hastalık. || *Dâ-ül-alîk*, bir çeşit cilt hastalığı. || *Dâ-ül-aseb*, sinir hastalığı. || *Dâ-ül-behr*, nefes darlığı. || *Dâ-ül-cümûd* veya *dâ-üs-sebât*, adalelere hareketsizlik veren hastalık. || *Dâ-ül-câversiye*, darı büyüklüğünde kabarcıklarla ortaya çıkan hastalık. || *Dâ-ül-efrenc* veya *dâ-üz-zehr*, frengi hastalığı, || *Dâ-ül-esed* veya *dâ-ül-fil*, cildin fil derisi gibi sertleşmesi hastalığı. || *Dâ-ül-fecl*, birçok hastalığı hazırlayan hastalık. || *Dâ-ül-ferfîr*, bir çeşit cilt hastalığı. || *Dâ-ül-hader*, uyku hastalığı. || *Dâ-üt-hanazîr*, sıraca hastalığı. || *Dâ-ül-haneş*, insanda ve hayvanda tüylerin yer yer dökülmesine yol açan hastalık. || *Dâ-ül-kalb*, kalp hastalığı. || *Dâ-ül-kelb*, kuduz hastalığı. || *Dâ-ül-kü'ûl*, alkolizm. || *Dâ-ül-merak* veya *dâ-ül-gussa*, kara sevda, melankoli. || *Dâ-ül-mücter* veya *dâ-ül-müczer*, geviş getirme hastalığı. || *Dâ-ül-mülûk*, gut hastalığı. || *Dâ-ün-nibâh*, havlama hastalığı, havlar gibi ses çıkarma hastalığı. || *Dâ-ür-raks*, sık sık çırpınmalara yol açan bir hastalık. || *Dâ-üs-sahra*, çöllerde uzun süre dolaşanlarda görülen sayıklama ve hezeyan. || *Dâ-üs-sa'leb*, saçkıran. || *Dâ-üs-sedef*, sedef hastalığı. || *Dâ-üş-şa'r*, saçların yapışmasıyle kendini gösteren cilt hastalığı. || *Dâ-üş-şeyb*, saç ve sakal ağarması hastalığı. || *Dâ-üt-teşhir*, teşhir hastalığı, ayıp yerlerini gösterme hastalığı. || *Dâ-üz-zi'b*, kurt hastalığı denilen doymazlık.

— Vet. *Esk. Dâ-ül-cev*, atlarda görülen sinir hastalığı. || *Dâ-ül-esâbi*, köpeklerin ayaklarında görülen hastalık. || *Dâ-üs-sevâd*, hayvanların ciltlerinde siyah lekeler belirmesine yol açan hastalık. (M)

DA ve **DE** edat. Bağlama ve kuvvetlendirme edatı. Bugün *da, ta, de, te* olmak üzere dört biçimi vardır. Cümle içinde kendinden önceki unsuru belirli kılmağa yarar: *Dördü de gözlerini telgraf makinesine dikerek hiç konuşmadan beklemeğe başladılar* (K. Tahir). *Babaları gelmeyince çocuklar da bağırmağa başladı.* || Fiilin sonuna gelerek anlamı güçlendirir: *Onu gördüm, tuttum da.* || Başka edatlarla anlatılan eşitlik veya zıtlığı kuvvetlendirir: *Artık ne Suriye, ne de Filistin bizim idi* (F.R. Atay). *Ne o dikti, ne de öbürü;* — Azlık ve çokluk bildiren zarf ve sıfatlardan sonra gelerek bunların anlamlarını kuvvetlendirir: *Bu tam filozof, hem de muhtaç olduğumuz filozof* (A. H. Tanpınar). || İki cümle arasında yer alarak birinci cümleye istek ve ısrar anlamı katar: *Eğer ölür isem ben bu yaradan / Yarim cenazemi kılsın da gitsin* (Karacaoğlan). || İkinci cümleye amaç anlamı katar: *Defteri al da yanında dursun.* || Arkasına geldiği unsuru cümleye ilâve eder: *Abdullah Efendi de şimdi kendi kafasında bütün hakikatleri çırçıplak bir kıyafette hazır buluyordu.* (A. H. Tanpınar). || İki unsuru birbiri ile karşılaştırır: *Hayal de insan gibi diyar diyar gezer hey oğul* (H.E. Adıvar). || Arka arkaya gelen cümlelerden ikincisinin herhangi bir unsuruna eklenerek iki cümle arasında birlik veya zıtlık bulunduğunu anlatır: *Baştan razı oldu, sonra da direndi.* || Bir hareketin yapılmadığını ve yapılmak istenmediğini anlatır: *Hiç görmedim, görmek de istemiyorum.* || Kavram veya olayların birbiri ardınca oluşunu anlatır: *Sen bu resme bak da çiz.* || İki cümle arasına gelerek ikisi arasında açıklama sonuç ve sonuç bağlantısı kurar: *Apansız yüklenecekmiş de bitirecekmiş* (K. Tahir). *Yazdım da geçtim.* || Hükmü sonraya bırakır: — *Hayır şu gördüğümüz kotracık bizim adanın / Biraz hizasını geçsin, biraz bükülsün de* (Tevfik Fikret). || Bir şeyin öbüründen daha üstün tutulduğunu anlatır: *Kâğıt kalsın da bana kalem ver.* || Biri ötekinin hükmü değerinde olan iki cümleyi bağlar: *Ağaç dikti de fena mı etti?* || Birinci cümlenin cevabı olan fiilin sonuna getirilerek cümleyi tamamlar. || *Oradan akşama vapur yok mu? — Var... Ne olacak? — Biz adaya çıkacaktık da* (B. Felek). || Aynı fiille biten cümlelerden ikincisinin sonuna gelerek fiilin yerini alır: *O eşkâlde bir kadın yok; civar kasabalarda da* (R. H. Karay). || «Hem» anlamına gelir: *Ev de duvar da resim de, hepsi yıkılacak.* || Bile anlamını verir: *Elini öpmek için yalvarsa da bakışım / Isır diye tepinir gözlerimin bebeği* (F.N. Çamlıbel). || Şartlı bileşik zamanlardan sonra gelerek «ama» anlamını verir: *Baktımsa da göremedim.* || Gerundium biçimlerinin sonuna getirilerek sözü geçen kavramın belirtilmek istendiğini anlatır: *Görüp de söyleyememek var.* || Sadece bağlama vazifesi yapar: *Biri çıksaydı da, «Hürriyetten sonra sen bu işi bir daha yapacaksın» deseydi, terslerdim herifi* (K. Tahir). [M]

DAAVİ i. Bk. DEAVİ.

DABA, Tibet'te, Yukarı Satlec'in sol yan oylumu içinde bir yer. Yüksl. 4 180 m. Üzerinde büyük bir manastır vardır. (L)

DABBE i. (ar. *dâbbe*). *Esk.* Binek ve yük hayvanı: *Her süvariye dokuz bin dirhem ile dokuzar bin dabbe isabet eyledi* (Cevdet Paşa).

— *Esk. Dabbe-süvar*, süvari, binici. || *Dabbet-ül-arz*, kıyamet günü ortaya çıkacağı söylenen korkunç hayvan.

— ANSİKL. İslâm söylentilerine göre *Dabbe*'nin çıkışı kıyamet gününün yaklaştığını gösteren ilk belirtilerden biri olacaktır. 30 m boylu bu pek iri hayvan Safa dağından çıkacak; onu yakalamağa veya durdurmağa kimsenin gücü yetmeyecek, hayvan Arapça konuşacak, bir elinde Musa'nın asası, öteki elinde de Süleyman'ın mührü bulunacaktır. Mührü, imanlı bir kimsenin alnına basınca oraya «mümin» kelimesi, imansızların alnına basınca da «kâfir» kelimesi yazılacaktır. Başka bir söylentiye göre mümin ve kâfirler asa ile belirlendikten sonra insanlar birbirlerini adları ile değil alınlarındaki yazılarla çağıracaklardır. (M)

DABBE, arap kabilesi. Cahiliye devrinde Yemame ve Necid bölgelerinde yerleşmişlerdi. 634'te İran ile yapılan Cisr savaşına katıldılar. Cemel vakasında Ayşe'nin yanında savaştılar ve bir hayli kayıp verdiler. Daha sonraları Basra'ya yerleştiler. Muhtar ile mücadele ettiler, haricî savaşlarına katıldılar. Abbasî hareketinde Emevîlere karşı mücadele eden Dabbe kabilesi 900 yılında da Karmatîler ile savaştılar. Sonra diğer kabilelerle karışarak varlıklarını kaybettiler. (M)

DABBÎ (Ebu Cafer Ahmed bin Yahya), endülüslü bilgin (öl. 1203). Öğrenimini Lorca şehrinde yaptı. Kuzey Afrika ve İskenderiye gezilerinde, buralardaki bilginlerin derslerini takip etti. Eserlerinden bize Endülüs bilginlerinin hayat hikâyelerini konu edinen, *Bugyet-ül-Mültemis fî Tarihi Ricali Ehl-il-Endülüs* (Endülüslü Bilginlerin Hayat Hikâyeleri [bas. 1885]) kalmıştır. (M)

DABEMA i. *Newtonia (Piptadenia Africana* ve *P. Buchananii)* ağaçlarından elde edilen ticarî kereste. (Bu keresteye Kamerun'da *atui*, Gabon'da *tum*, daha başka bölgelerde *dahoma, agbuvan, ehimi, jinga* v.b. adı verilir. İroko yerine kullanılabilir. Dabema, açık renkli, ters yönlü damarlı, çok dayanıklı bir kerestedir, termitlere dayanıklıdır. Marangozlukta ve demiryolu traversi yapımında kullanılır.) [L]

D'ABERNON. Bk. ABERNON VİKONTU.

DABIK, Kuzey Suriye'de, Mercidabık ovasının yanında bir kaza. Emevî halifesi Süleyman bin Abdülmelik uzun süre burada oturdu. Abbasîler ve Mervanîler devrinde Bizans'a yapılan seferlerde konak yeri ve

hareket üssü idi. 1617'de Yavuz Sultan Selim ile Mısır sultanı Kansu Gavri burada savaştılar. (M)

DABILBOTUM i. (ing. *double bottom*). Gemilerde «tanktop» denilen ve döşeklerin üzerini boydan boya örten kaplama saçları ile, «maçcin levhaları» denilen ve döşekleri yanlardan gene boydan boya örten levhalar ve karina levhaları arasında kalan su geçmez ve yağ sızdırmaz nitelikteki kapalı bölüm. Bu bölüm boyuna ve enine perdelerle birçok iç bölmelere ayrılmıştır. Bu iç bölmeler akaryakıt, tatlı su ve safra suyu tankları olarak kullanılır. Dabılbotum, geminin bünye mukavemetini arttırır; gemi dip kısmından yara aldığı zaman giren su, yaranın rastladığı tanklarda sınırlı kalır. (Bk. DÖŞEK, KARİNA, MAÇCİN, PERDE, SAFRA.) [M]

Marja DABROWSKA

DABİE gölü, Szczecin (Polonya) körfezinin dip kesiminin adı; Odra ırmağı bu körfeze dökülür. — Körfezin kıyısındaki *Dabie* kasabası sanayileşmektedir. (L)

DABİŞA (Stefan), Bosna-Hersek kralı. Tvrtko'nun ölmesi üzerine tahta çıktı. 1393'te macar kralı Zgismond ile bir anlaşma yaparak, ölümünden sonra Zgismond'un kendi yerine geçmesini kararlaştırdı. Daşiba'nın ölümünden sonra (1395), karısı Jelena, bosna tahtına Zgismond'un çıkmasına engel oldu. Dabişa'nın yerine bir süre kimse kral seçilmedi. (L)

DABİT (Eugéne), fransız yazarı ve ressamı (Paris 1898-Sivastopol 1936). Bir işçi ailesinden yetişti. Şaheseri olan *Hotel du Nord* (Kuzey Oteli) [1929] adlı romanında Saint Martin kanalı kıyısındaki bir otelde geçen hayatı, bütün gerçeğiyle anlatır. Ayrıca bir deneme de yazdı. Ölümünden sonra bir hikâye kitabıyle *Les Maitres de la Peinture Espagnole* (İspanyol Resminin Ustaları) [1937] adlı kitabı çıktı. 1939'da yayımlanan *Journal Intime* (Günlük) [1928-1936] adlı eserinde emekçi halk için beslediği derin sevgiyi dokunaklı bir içtenlik ve sadelikle anlatır. (L)

DABİTİS. Mant. Büyük önermesi genel olumlu (A), küçük önermesi ve sonucu özel ve olumlu (I) olan bir kıyası göstermek için kullanılan belletici terim. (Bu, birinci şekilden dolaysız bir kıyastır; dördüncü şekli kabul etmeyen mantıkçılar darii kıyasını buna geri götürürler.) [L]

DABLİN i. (ing. *doubling*). Bir geminin güverte veya borda saçlarını takviye etmek için o kısma perçin veya kaynak ile kaplanan ikinci kat saç levha. (M)

DABOECİA i. Dik dallı otsu bitki. Kışa dayanıklı yapraklarının üstü parlak, altı beyazdır; çiçekleri uzun çıngırak şeklinde, pembe ve iridir; açık koruluklarda yetişir. (Fundagillerden.) [L]

DABOLA, Gine'de yer; Kankan demiryolu üzerinde idare çevresi merkezi; 5 600 nüf. Boksit yatakları. Tinkisso çağlayanları.

— *Dabola idare çevresi,* 28 500 nüf. (L)

DABORMİDA (Giuseppe), italyan devlet adamı ve generali (Verrua, Torino 1799-Buriasco, Torino 1869). 1848'de savaş bakanı oldu, 7 kasım 1852'de Azeglio hükûmetinde Dışişleri bakanlığı görevini yüklendiği sırada senatör seçildi; Cavour yönetiminde de hükûmette kaldı ama Kırım savaşı için yapılan ittifakı onaylamadığından, 1855'te istifa etti. 1856'da tam yetkili elçi olarak Petersburg'a gitti; Villafranca mütarekesinden sonra, temmuz 1859'dan ocak 1860'a kadar, yeniden Dışişleri bakanlığında bulundu. (L)

DABROWA GORNİCZA veya **DOMBROWA,** Polonya'da (Katowice voyvodalığı) şehir; 41 000 nüf. Yukarı Silezya'nın başlıca maden merkezlerindendir. (L)

DABROWKA veya **DOMBROWKA,** Lehistan kraliçesi (Bohemya 920-Gniezno 976'ya doğr.). Bohemya dükası Boleslaw I'in kızı, halkıyle birlikte hıristiyan dinine dönmesi şartıyle Mieszko I ile evlendi (966). Yiğit Boleslaw'ın annesidir. (L)

DABROWSKA veya **DOMBROWSKA** (Marja), polonyalı kadın edebiyatçı (Rusow, Kalisz yakını 1889 - Varşova 1965). *Galaz Czeresni* (Kiraz Dalı) [1922], *Usmiech Dziecinstwa* (Çocuk Gülümsemesi) [1924] adlı romanlarıyle ün yaptı, *Ludzie Stamtad* (Oradaki İnsanlar) [1925] adlı romanında tarım işçilerinin hayatını dile getirdi. En önemli eseri olan 5 ciltlik *Noce i Dnie* (Geceler ve Gündüzler) [1931-1934], XIX. yy.ın ikinci yarısından XX. yy.ın başlangıcına kadar yaşamış nesilleri inceleyen en büyük romanıdır. *Trzecia Jesien* (Üçüncü Sonbahar) ve *Düşünen Bir Adamın Serüvenleri* (1961) adlı romanlarında bugünkü Polonya'yı anlattı. (L)

DABROWSKİ veya **DOMBROWSKİ** (Jan Henryk), polonyalı general (Pierszowice, Krakow 1755-Winagora, Poznan 1818). Kosciuszko ayaklanmasına katıldı, 1794'te Varşova'yı savunduktan sonra, başarısızlığa uğrayınca Fransa'ya gitti, 1797'de Fransa'nın hizmetine giren «Leh lejyonları»nı kurdu. İtalya harekâtı sırasında başarılı bir rol oynadı (1797-1801), sonra Varşova Grandükalığının meydana getiren Polonya eyaletlerini işgal etti ve bu eyaletleri 1809'da Avusturyalılara karşı başarıyle savundu. Daha sonra Rusya seferine katıldı, kıtalarıyle Berezina geçidini tuttu. Gross Beeren'de ve Leipzig'te başarı kazandı (1813). Napolyon I'in iktidardan çekilmesinden sonra, Viyana kongresiyle kurulan Lehistan krallığı ilk senatörü oldu (1815). [L]

DABROWSKİ veya **DOMBROWSKİ** (Jaroslaw), polonyalı ihtilâlci (Jitomir 1838-Paris 1871). Rus ordusu zadegân sınıfından çıktı, 1863'te Polonya ayaklanmasına katıldı, Sibirya'dan kaçtı. Paris'e gitti, fransız birlikleriyle Paris kuşatmasına katıldı (1871) ve Komün'ün merkez komitesi üyeliğine getirildi. Paris mevki komutanı oldu, Versailles'lılara karşı şehrin savunmasını düzenledi ve barikatlarda öldürüldü. (L)

DABROWSKİ (Samuel), polonyalı Luther'ci ilâhiyatçı (Litvanya 1577- öl. 1625). 1601'de Poznan protestan papazlığına tayin edildi. 1615'te Vilnius'e çekilmek zorunda kaldı. *Vaiz Derlemesi* (Thorn 1620-1621) adlı kitabı polonyalı protestan ilâhiyatçıların uzun süre kaynak alarak başvurdukları bir eser oldu. (L)

DABU, Fildişi Kıyısında kasaba, Abidjan'ın doğusunda, Ebrié deniz kulağı kıyısında; 4 500 nüf. Sabun fabrikaları. Orman işletmeleri. Büyük muz ağacı bahçeleri. Tarım merkezi. (L)

Da capo [da kapo] zf. («Yeni baştan» anlamına ital. k.ler). Müz. Şarkıcı veya çalgıcının, seslendirdiği parçanın belirli bir yerine gelince, bu parçayı başından *son* (fine) yazılı yere kadar tekrarlaması gerektiğini gösterir. *Da capo'lu arya* (aria da capo). [Kısaltması: D.C.] (L)

DACCA. Bk. DAKKA.

DACELO i. Avustralya yalı çapkını; boyu karga kadar, rengi beyazımsı esmer, kanatları mavi beneklidir; (yalıçapkınıgillerden). [L]

DACH (Simon), prusyalı şair (Memel 1605-Königsberg 1659). Königsberg üniversitesinde profesör. Dinî şiirler yazdı; bestelenen bu şiirler bugün protestan din törenlerinde yer almaktadır. (L)

DACHAU, Almanya'da (Batı Almanya, Bavyera) şehir, Münih'in kuzeybatısında; 28 100 nüf. *Dachauer Moos* turba yatakları kenarında kâğıt fabrikası; elektrik malzemesi. 1933 Martında III. Reich'ın nazilere karşı olan almanlar için ilk toplama kampı burada kuruldu. 1939'da bu kamp yabancılar için toplama kampı haline getirildi. 1933-1945 Arasında kampta 23 milletten 250 000 tutuklu (özellikle eylül 1944'te Natzwiller'den arta kalanlar) toplandı; bunların 70 000'i yapılan işkenceler sonunda öldü, 140 000'i başka kamplara gönderildi ve 33 000'i 29 nisan 1945'te VII. Amerikan ordusu tarafından kurtarıldı. 1964'te eski toplama kampının yerinde bir manastır kuruldu. 7 Mayıs 1967'de kampta ölen yahudileri anmak için bir anıt dikildi. (L)

DACHSHUND [daksund] i. («porsuk köpeği» anlamına alm. k.). Almanya'da base cinsinden köpeklere verilen ad. (L)

DACHSTEİN, Avusturya Ön Alplerinde kütle, en yüksek yeri Salzkammergut'da 2 996 m; kalkerli yüksek yayla. Bu yayladaki mağaralar düzenlenmiş ve halka açılmıştır. (L)

DACİA. Bk. DAÇYA.

DACİER (André), fransız filologu (Castres 1651-Paris 1722). Saumur protestan akademisinde Tanneguy Lefebvre'in öğrencisi oldu, 1683'te onun kızıyle evlendi. 1685'te mezhep değiştirerek *Ad Usum Delphini* koleksiyonu üzerinde çalıştı ve Louvre kitaplığının yöneticisi oldu. Horatius'u, Aristoteles'in *Poetica*'sını, Eflatun'un bazı *Dialog*'larını Epiktetos'un *Encheiridion*'unu (Elkitabı), Plutarkhos'un *Hayatlar*'ını çevirdi. Sophokles'in *Oidipus* ve *Elektra*'sı ile *Pythagoras'ın Hayatı*'nın yeni baskılarını hazırladı. (L)

DACİER (Anne LEFEBVRE), fransız kadın filologu (1647-Paris 1720). Tanneguy Lefebvre'in kızı, eski dilleri incelemeğe merak sardı. İlk kocasının ölümünden sonra basımcı André Dacier ile evlendi, Paris'e gitti (1692), yunan ve latin yazarlarından yaptığı çevirilerle büyük ün kazandı. *İlyada* (1699) ve Odysseus'un (1708) tercümecisi olarak eski edebiyat ile çağdaş edebiyat tartışmasına katıldı ve Hondar de La Motte'a karşı *Des Causes de la Corruption du Goût* (Zevkin Bozulmasının Sebepleri) [1714] adlı şiddetli bir saldırı yazısı yayımladı. (L)

DACKE (Nils), isveçli isyancı (Blekinge 1543). Gustaf Vasa'ya karşı Smaland'da 1542-1543'te başkaldıran köylülerin önderi. Kralın ordusunu yendi, alman prensleriyle anlaştı. Yakalanınca kurşuna dizildi. (L)

DACKO (David), afrikalı devlet adamı (Buşia, Orta Kongo 1932). Yakın akrabası Barthélemy Boganda'nın ölümünden sonra Orta Afrika cumhuriyeti başbakanı oldu (mayıs 1959). Ülkesinin bağımsızlığa kavuşmasından sonra (ağustos 1960) cumhurbaşkanı seçildi. Otoriter bir yönetime başvurarak, Siyah Afrika'nın Sosyal Gelişmesi hareketi ile temsil edilen tek partili bir siyasî düzen kurdu. 5 Ocak 1964'te yapılan seçimlerde oyların yüzde 99'unu kazanarak yeniden cumhurbaşkanlığına seçildi. 31 Aralık 1965 gecesi patlak veren bir ihtilâlle akrabası Jean Bedel Bokassa tarafından iktidardan uzaklaştırıldı. (L)

DACNİS i. Çok küçük kuş; Tropik Amerika'da yaşar; erkeği çok parlak, mavi, siyah, sarı ve beyaz tüylüdür. (*Coeredidae* familyasından.) [L]

DACNUSA i. (yun. *daknein*, ısırmak'tan). Küçük böcek; yaban arısına benzer; *microdiptera* takımından çeşitli böceklerde asalak yaşar. (Zarkanatlıların *braconidae* familyasından.) [L]

Dacokan, Tayka reformu ile Japonya'da kurulmuş olan (VII. yy. sonu) yüksek divan. Üç daycin (bakan), dört daynagon (saray baş danışmanı) ve üç şonagon'dan (saray ikinci danışmanı) kuruluydu. (L)

DACO'LAR veya **DAGU'LAR,** Sudan'da zenci halk. Darfur'a hâkim oldular ve Daco'lardan bir hanedan XIV. yy.a kadar burayı yönetti. (L)

DACOMER i. Etilen-propilen köklü sunî bir kauçuğun ticarî markası. (Bu kauçuk yıpratıcı etkilere ve bütil kauçuğu gibi, 100°C'nin üstündeki sıcaklıklara karşı çok dayanıklıdır.) [L]

DACQUÉ (Edgar), alman paleontologu (Neustadt, Haardt 1878-Münih 1945). Münih'te devlet paleontoloji koleksiyonlarının koruyuculuğunu yaptı. Benimsediği romantik bir tabiat felsefesini daha sonra aziz Yuhanna'nın Hıristiyanlık görüşüyle uzlaştırdı. İnsanlığın ilk şeklinde, hayvanlar dünyasını bütün ayrıntılarıyle bulabileceğimizi savundu. Eserleri: *Vergleichende Biologische Formenkunde* (Karşılaştırmalı Biyolojik Biçim Bilgisi) [1921-1922]; *Urwelt, Sage und Menschheit* (Dünyanın İlk Durumu, Efsane ve İnsanlık) [1924]; *Natur und Seele* (Tabiat ve Ruh) [1928]; *Leben als Symbol* (Simge Olarak Hayat) [1928]; *Versteinertes Leben* (Taşlaşmış Hayat) [1936]; *Organische Morphologie Und Paläontologie* (Organik Morfoloji ve Paleontoloji) [1935]. (L)

DACRON [dakron] i. (tes.edil. ad.). Amerikan buluşu, akrilik sunî tekstil ipliği. (L)

DACRYDİON i. Kozalaklı ağaç. Hindistan, Yeni Zelanda ve Şili'de yetişir.

— ANSİKL. *Dacrydion*'un yaprakları küçük, dalları çoğu zaman sarkıktır; gövdesinden göz yaşı şeklinde reçineli bir sıvı

Foto. LAROUSSE

akar. Başlıca türlerinden olan uzun dacrydion'dan sanayide kullanılan bir kereste elde edilir. Bütün türleri soğuk ve ılık iklimlerde yetiştirilebilir. (L)

DACRYDİUM i. Midyeye yakın iki çenetli yumuşakça. Atlantik'te ve kutup denizlerinde 5 000 m'ye kadar derinliklerde bulunur. Bisüs telleriyle ördüğü uzunca bir yuvada yaşar. (*Mytilidae* familyasından.) [L]

DACRYODES i. *Burceraceae* familyasından ağaç; *pachylobus*'a tıpatıp değilse de çok benzer. (Afrika'da yetişen *Dacryodes Buettneri*'den [*Pachylobus Buettneri*], okume'ye benzer, «ozigo» veya «asya» denilen bir kereste, *D. Klaineana*'dan «acuaba» ve *D. pubescens*'ten «safukala» kerestesi elde edilir. (L)

DACRYTERİUM i. Paleont. Quercy fosforitlerinde bulunan toynaklı memeli hayvan fosili. (*Anoplotheridae* familyasından.) [L]

DACTYLOGYRUS i. Yassı solucan. Çeşitli tatlı su balıklarının solungaçlarında asalak yaşar. (Yassı solucanlar şubesinin, karaciğer sülükleri sınıfının, *polystomia* takımından.) [L]

DACTYLOMYS i. Kemirgen memeli hayvan; kızılımsı veya açık kestane rengindedir; iri bir sıçana benzer. Güney Afrika'da yaşar. (Sekizdişligillerden.) [L]

DACTYLON i. Domuzayrığının ilmî adı. (*Cynodon dactylon.*) [L]

DACTYLOPİUS i. Kırmız böceği. Dişisi ömrü boyunca durmadan hareket eder, pamuk görünüşünde mumsu bir madde salgılar; bu madde gövdesine yapışık kalır. (Bitkicil eşkanatlıların *coccidae* familyasından.)

— ANSİKL. *Dactylopius*'ların bir kısmı limonluk bitkilerinde, bir kısmı ise Akdeniz bölgesinde limon ve portakal ağaçlarında yaşar. Bu ağaçların her tarafını pamuksu bir tabakayle kaplayarak yapraklarda yaprak uyuzunun gelişmesine yol açar. *Dactylopius*'a «limonluk kırmız böceği», «limonluk biti», «pamuklu bit» de denir. (L)

DACTYLOPODİTA i. Kabukluların ayağının son parçası. İç ayakların beşinci, ötekilerinin yedinci halkasıdır; çoğu zaman kıvrık çengel biçiminde, bazen de kıskaç şeklinde olur. (L)

DACTYLOSOMA i. İçi tanecikli, görünüşte amipsi ve renksiz asalak. Kurbağalarla sürüngenlerin alyuvarlarında görülür. (Soğuk kanlı omurgalılarda rastlanan bu asalak değişmez ısılı hayvanlardaki babesoosların yerini tutar.) [L]

DACTYLOTHECA i. Sporlanma organlarıyla tanınan fosil eğreltiotu. (Bu sporlanma organları, Külm'den Permiyene kadar, bazı *pecopteris*'lerin üzerinde görülür.) [L]

DACUS ALEAE i. Zeytin sineği. (Kurtçuğu zeytinlerin etli dokularında gelişir ve büyük zararlara sebep olur. Kısaduyargalı çift kanatlıların *trypetidae* familyasından.) [L]

DAÇA i. (rusça k.). Büyük rus şehirlerinin yakınındaki tatil evlerine verilen ad. (L)

DAÇİCKY (Mikulas), çek yazarı (Kutna Hora 1555-ay.y. 1626), *Prostopravda* (Çıplak Gerçek) [1620] adlı altında topladığı yergi şiirlerinde yurtseverliğini ve Katolikliğe karşı duyduğu kini dile getirdi. *Pameti* (Anılar) adlı eseri Akdağ (Bela Hora) savaşından önceki dönem hakkında önemli bir tarih belgesi niteliğini taşır. (L)

DAÇLAR. Esk. coğ. Daçya halkı. (L)

DAÇYA veya **DAKYA** (lat. **Dacia**), bugünkü Romanya'da Karpat dağlarını ve Transilvanya'yı kapsayan bölgeye eski Romalıların verdiği ad. Oysa Daçyalılar daha önceleri Tuna nehrinin güneyindeki ve Karpatların kuzeyindeki bölgelerde otururlardı. Bir roma eyaleti olarak Daçya, sonunda, gerek kuzey ve gerekse doğuda daha geniş topraklara yayıldı. Get'lerin (Getae) batıdaki kollarından biri olan Daçyalılar, ilk önce M.Ö. IV. yy.da Atina esir pazarlarında köle olarak görülmeğe başladılar. Komedilerde kölelere *daos* (lat. davus) denmesi bundandır. Bir Trakya lehçesi konuşmalarına rağmen Daçyalılar büyük ölçüde İskitlerin etkisinde kaldılar. Bu etkinin en önemli belirtisi ölümsüzlüğe inançları ve bazı iskit tanrı kültlerini benimsemeleridir. Yerleşik olan Daçyalılar tahıl eker, Helenistik devrin ilk çağlarından beri Yunanlılarla ticaret yapar, yunan parası kullanırlardı. Ayrıca zengin gümüş, demir ve altın madenleri işletirlerdi.

Daçyalıların öteki kavimlerle Romalılara karşı M.Ö. 112, 109 ve 75'te birleştiklerini görüyoruz. Fakat, birleşik bir krallık olarak ilk önce kral Burebista'nın yönetiminde ortaya çıktılar (M.Ö. 60-50). Burebista'nın hâkimiyeti altındaki topraklar Karadeniz kıyılarından batıda Tisza ırmağına, kuzeyde bugünkü Slovakya'ya ve Tuna ırmağının güneyinden Trakya'ya, Belgrad'ın ötesine uzanıyordu. M.Ö. 49 yılında Burebista'nın Pompeii'ye yardım ettiği sanılır. M.Ö. 44'te de Sezar'ın, bu yeni krallığa karşı büyük çapta bir sefere hazırlandığı biliniyor. Ama Sezar'ın öldürülmesiyle bu sefer gerçekleşmedi; bir süre sonra Burebista öldürüldü. Burebista'nın ölümü üzerine krallığı dörde ayrıldıysa da Daçyalılar, Romaya karşı akınlar yapmağa devam ettiler. Bunlardan biri özellikle yıkıcı oldu. (M.Ö. 11 veya 10). Augustus'un generalleri, Daçyalıları yavaş yavaş Tuna'nın sol yakasından atmayı başardılar; Roma'nın Tuna nehrinin sağ yakasındaki Moesia eyaletine 80 000 kişilik bir kuvvet yerleştirdiler. Böylelikle çarpışmaların, M.S. 69 sonbaharına kadar arası kesilmiş oldu. 69'da bu roma birliklerinin Vitellius ile çarpışmak üzere Moesia'dan uzaklaşmalarıyle Daçyalılar, yenider saldırıya geçerek bazı kaleleri zaptettilerse de, Vespasianus'un o sırada İtalya'ya gitmekte olan generali Gaius Licinius Mucianus tarafından geri püskürtüldüler. İmparator Domitianus ve Traianus zamanında yapılan savaşların sebebi, nasıl başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu savaşların Romalıların tahrikleriyle başlamış olduğu sanılmaktadır. Ama ilk akın M.S. 85'te Daçyalılardan geldi. Bu saldırı sonucunda Moesia valisi Oppius Sabinus öldürüldü. Domitianus ertesi yıl durumu düzelttiyse de, bu defa kendi kumandanı Cornelius Fuscus ile ordusunun büyük kısmı bir Daçya baskınında öldürüldü. 88 Yılında Roma'lılar Tapae'de, Demirkapı geçiti yakınlarında bir zafer kazandılar, ama aynı zamanda uzak batıdaki bazı kavimlerle uğraşmak zorunda kaldıklarından, Daçya ile şartları ağır olmayan bir barış anlaşması imzaladılar; Daçyalılar Roma'nın metbuluğunu kabul etme karşılığında yardım aldılar. Bununla birlikte, belli olmayan bir sebepten Romalılar Daçyalılara karşı yeniden hücuma geçtiler (101). İki yıl süren bu savaştan sonra Daçya'nın başkenti Sarmizegethusa'ya bir roma garnizonu yerleşti. 105'te savaş yeniden başladı. 106'da ülkenin tamamı roma hâkimiyeti altına girdi. Halkın çoğu ya imha edildi veya kuzeye sürüldü. Traianus son derece zengin ganimetler elde ettiği gibi, Daçya'daki zengin maden ocaklarını da derhal işletmeğe başladı: kısa zamanda önemli yollar yapıldı, Sarmizegethusa ve Tsierna (bugünkü Orşova) birer sömürge haline getirildi. Roma'ya bağlanan eyalet bir vali tarafından yönetilmeğe başlandı. Ayrıca topraklarında en az iki tümen (bir tümen 3 000-6 000 kişilikti) romalı asker bulunacaktı. Hadrianus zamanında Daçya'nın yönetimi değişti. Bir *praetor* tarafından yönetilen Transilvanya, Yukarı Daçya adını aldı; Apulum'da (bugünkü Karlsburg) bir tümen asker bulundurulmasına karar verildi. Daha sonra Walachia adını alan Aşağı Daçya ise, bir *procurator* tarafından yönetilmeğe bağlandı. 159'da Antoninus Pius bölgeyi yeniden üç ayrı eyalete (*Tres Daciae*) ayırdı: *Dacia Porolissensis*, *Dacia Apulensis* ve *Dacia Malvensis*. Bu üç eyalet de konsül seviyesindeki bir valiye bağlandı. 168'de Marcus Aurelius, bu eyaletleri bir tek askerî bölge haline getirdi.

Roma topraklarının sınırları kesinlikle belli olmamakla beraber Daçya'nın işgali Roma'ya askerî bakımdan büyük bir üstünlük sağladı. Fakat, M.S. 270'te Tuna'nın güneyinde askerî birliklere ihtiyaç görülmesi üzerine Romalılar, Aurelianus devrinde Daçya eyaletini terkettiler. Roma'daki Traianus sütununda Daçyalı savaşçılar ve köylüler gerçekçi bir biçimde gösterilir. Domitianus zamanında Daçya'da iyi işleyen bir yönetim ve oldukça ileri bir kültür hüküm sürdü. Başlıca iki sınıf varlıklarını sürdürmeğe devam etti. Bunlar keçe şapka giyen *pileati* (soylu sınıf) ve saçlarını uzatan *capillati* idi (halk). Roma'nın hâkimiyeti ile birlikte imparatorluğun çeşitli bölgelerinden buraya göç edenler yeni kültler ve töreler getirerek bunları yaydılar. Latincenin yerli diller üzerindeki köklü etkisinin en açık belirtisi bugünkü Rumencedir. Modern Rumence üzerindeki latin dili etkileri hâlâ devam etmektedir. (L)

DAÇYA Rumencesi, Tuna'nın kuzeyindeki bölgelerde, Eflak, Moldavya ve Transilvanya'da konuşulan ağız. (L)

Daçya savaşları, Trajanus'un M.S. 101 ile 107 arasında Daçyalılarla yaptığı savaşların genel adı.

Augustus'a yenilen Daçyalılar, Moesia'yı almak için 69 yılı karışıklıklarından yararlandılar. Domitianus buna Daçya'ya yaptığı akınla karşılık verdi; ama sonuç alamadı. Traianus, 101 yılında Daçyalılara karşı 13 lejyonla savaşa girişerek 102'de *Sarmizegetusa*'yı aldı. Daçyalıların önderi Decebalus, Roma'nın himayesi altına girmek ve ülkesinde bir roma garnizonunun varlığına katlanmak zorunda kaldı. Bu duruma son vermek için, girişilen savaş (105-107) Decebalus'un intiharıyle sona erdi ve Daçya bir roma eyaleti oldu. Daçya'daki çeşitli sanat eserleri, özellikle de bu savaşları anlatan ve Roma'da Traianus forumundaki Traianus sütunu Daçya savaşlarının hatırasını sürdürür. (L)

dacelo

DAD (ar. *dad*). Osmanlı ve fars alfabesinin on sekizinci, arap alfabesinin ise on beşinci harfi, *d* ve *z* sesi verir. || Ebced hesabında 800 sayısının karşılığıdır. || *Dad-ı mu-ceme*, dad harfinin bir başka adı. (M)

DAD i. (fars. *dād*). *Esk.* Doğruluk, adalet: *Hayır sen rûh-ı rahmetsin / Bu sesler senden ister dâd* (M.Â. Ersoy). || Sızlanma, figan. || Kısmet. || *Dâd eylemek*, âdil davranmak: *İster isen milk-i hüsn-abad ola dâd eyle kim / Pâdişehler dâd ile milkini âbâd eyledi* (Hoca Dehhani).

— ÇEŞ. DEY. *Dâd bir feryad iki*, dayanılmayacak durumlarda söylenir: *Bunların elinden zaptiye de dad bir feryad iki* (Ahmed Rasim). || *Dâda gelmek*, merhamet etmek. Yalvarmak, feryat etmek. || *Dâdını almak*, birisinin hakkını veya intikamını almak: *Kurtulursam alayım dâdını zalim boradan* (Şinasi).

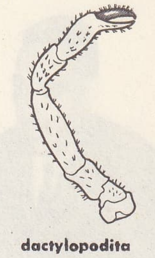
dactylopodita

— *Esk. Dâd-aferin (dâd-aver, dâd-bahş, dâd-âr, dâd-rân, dâd-dih, dâd-gir, dâd-fermâ, dâd-ger* ve *dâd-göster)*, [Adaletli, âdil] Tanrı: *Safder-i sa'd-sıfat dâdger-i devr-i zaman* (Şinasi). || *Dâd-hah*, hak isteyen; şikâyet eden. || *Dâd-ı Hak (dâd-ı Hüda)*, Tanrı'nın ihsanı, bağışı. || *Dâd-res*, yardımcı, yardıma yetişen. || *Dâd ü feryad*, eyvah, feryat.

— Tıp. *Esk.* Temreği denilen cilt hastalığı.

◆ **Dâdgâh** blş. i. *Esk.* Adalet yeri, mahkeme. (M)

DADA i. 1916'da ortaya çıkan bir sanat ve edebiyat akımının, sırf anlamsız bir kelime olduğu için benimsediği ad. Bu akımı sürdürenler, akıldışını, raslantıyı, sezgiyi ve amansız bir alaycılığı ön plana alarak, geleneksel toplum düzenini, kültürünü ve sanatı, asıl gerçek adına yıkmak istiyorlardı. (DADACILIK veya DADAİZM de denir.)

DACHAU
Karmel manastırı

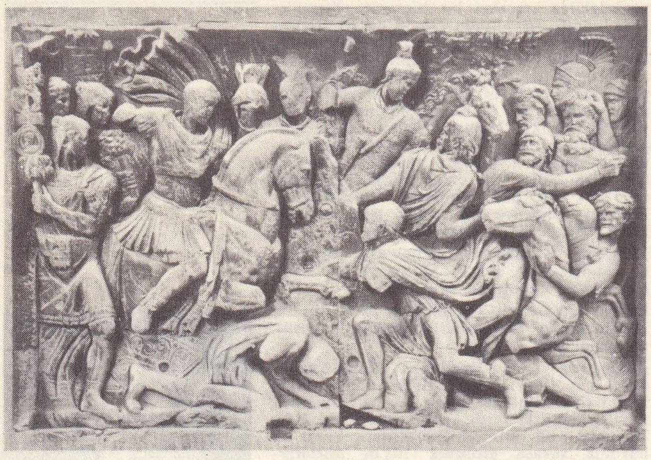

Daçya savaşları: «Trajanus Önünde Boyun Eğen Daçlar» Roma'da Constantinus kemeri üstündeki alçak kabartmadan

Dadacılık, «Le Mouvement Perpétuel» 1926

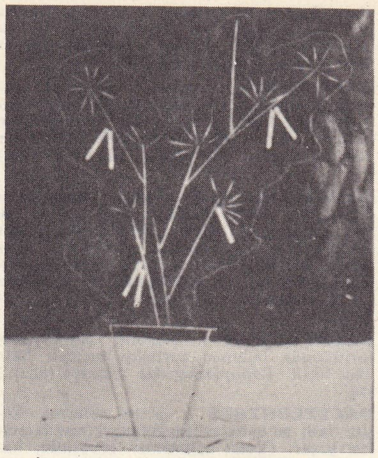

Dadacılık, «Kürdan», Picabia'nın tablosu

— ANSİKL. *Dada akımı,* Birinci Dünya savaşının ortasında sanatçıların (Tristan Tzara, Arp, Picabia v.b.) anlamsız saydıkları bu dünyaya karşı bir protesto hareketi olarak Zürich ve New York'ta aynı zamanda doğdu. Zürich grubuyle New York grubu arasında bağlantı 1918'de Lozan'da kuruldu. Akım oradan Almanya'ya (Max Ernst) ve çeşitli dadacı dergilerin (Alfred Stieglitz'in *291*'i, Picabia'nın *391*'i, Albert-Birot'nun *Sic*'i, André Breton'un *Edebiyat*'ı) doğduğu Fransa'ya geçti. Dada akımının başlıca yazarları şunlardır: Tzara (*Yirmi Beş Şiir,* 1919; *Yedi Dada Manifestosu,* 1924); Aragon (*Kesintisiz Hareket,* 1920); Ph. Soupault (*Rüzgâr Gülü,* 1920); Ribemont-Dessaignes, P. Eluard, B. Péret v.b. Bilerek skandallar yaratmağa kadar varan törelere karşı gelişiyle, bütün sanat kollarını tartışma konusu yapmak isteğiyle (sözsüz şiir, yapıştırma kâğıtlar, acayip eşyalar v.b.) dada akımı, kurtuluş yolunda harcadığı gücü kısa zamanda tüketti, sanatta eksiksiz bir nihilizme vardı. Bunun için Dada'cıların çoğu 1920'den sonra gerçeküstücülüğe, devrimci eyleme yöneldiler. Picabia (*Anasız Kız),* Marcel Duchamp (*Şeker Kafesi),* heykelci Hans Arp (ilkel biçimler, az sayıda ve sade renkler, resimlerin içinde şiirlerden alınmış mısralar ve acayip maddeler, boyalara eklenen altın ve gümüş yaldızlı tahtalar) bu akımın başlıca temsilcileridir. (L)

DADDAH

◆ **Dadacı** veya **dadaist** i. ve sıf. (fr. *dadaïste). Dadacılık* taraflısı veya mensubu.

◆ **Dadacılık** veya **dadaizm** i. (fr. *dadaïsme*). Dada hareketine verilen ad. (L)

DADABHAY NAOROZCİ, hintli siyaset adamı (Bombay 1825- öl. 1912). 1852'den 1854'e kadar *Elphinstone Institution*'da matematik okuttu ve 1855'te İngiltere'ye gitti. Kısa süre içinde parlamento çevrelerini etkiledi. Bombay'a döndü. Yasama meclisinde bulundu, birinci millî kongreye üye oldu (1885). 1892'de Central Finsbury Committee (Holborn) tarafından seçildi; İngiliz parlamentosuna giren ilk hintli oldu. 1893'te Hindistan'a döndü, ülkesiyle ilgili meseleler üzerine birçok eser yayımladı. Bunlar arasında en önemli olanı *Poverty of India* (Hindistan'ın Yoksulluğu) [1898] adlı kitabıdır. (L)

Dadacılık
Marcel Duchamp, Constantin Brancusi, Tristan Tzara, 1924'te

DADALOĞLU, türk halk şairi (1785 ?-1868 ?). Toroslardaki Avşar Türkmenlerinden Âşık Musa adlı bir halk şairinin oğludur. Çukurova'da ve Orta Anadolu'da gezgin şair olarak dolaştı. Saz şiiri geleneği içinde tabiat duygusunun ve lirizmin hâkim olduğu şiirler söyledi. Asıl ününü, göçebe türkmen aşiretlerinin yerleşik hayata geçmemek için giriştikleri direniş üstüne söylediği şiirlerle yaptı; isyancı Türkmenler üzerine gönderilen Fırkai ıslahiye adlı askerî birliğin kumandanlarından Derviş Paşa, bu ayaklanmaları bastırmış, Dadaloğlu'nun aşiretini Sıvas'ta Aziziye ilçesine naklederek yerleşik hayata mecbur etmişti. Hayatının son yıllarını yeniden döndüğü Adana'da geçiren Dadaloğlu'nun, osmanlı ordusuyle göçebe Türkmenler arasındaki çekişmeyi anlatan şiirleri, özellikle Çukurova'da ün kazandı. (→ Bibliyo.) [M]

DADANMAK geçl. f. Tadını aldığı bir şeyin düşkünü olmak, alışmak: *Lâkin oyuna dadandı. Yeldeğirmeninde bir dükkânım vardı, sattım* (B. Felek). *Birmingham halkı çay ve bira içermiş. Saf su gelince ona dadanmışlar* (F.R. Atay). ‖ Menfaat görülen veya hoşlanılan bir yere sık sık uğramak: *Kimin bacağını sıkmışım tramvayda / Güya bir de Galata'ya dadanmışız* (O.V. Kanık).

◆ **Dadandırmak** ettrg. f. Bir şeye alıştırmak, dadanmasına yol açmak. (M)

DADANT (Charles), modern arıcılığın öncüsü (Vaux-sous-Aubigny, Haute-Marne 1817-Hamilton, İllinois 1902). Dünyaca tanınan ve kullanılan «Dadant» tipi arı kovanını icat etti. Dünyanın başlıca arıcılık malzemesi fabrikasını kurdu ve arıcılık uygulaması üzerine birçok kitap ve makale yazdı. (L)

DADASON (Sigfus), izlandalı şair (Snaefellsnes bölgesi 1928). Bugün, Reykjavik'te *Mal og Mennino* yayınlarının müdürlüğünü yapmaktadır. Birçok şiir kitabı yayımladı. Şiirlerinde felsefî düşüncelere varan bir lirizm hâkimdir. Başlıca eserleri şunlardır: *Ljód, 1947-1951* (1951); *Eller ve Kelimeler* (1959). [L]

DADAŞ i. (fars. *dadaş*). Erkek kardeş. ‖ Yiğit delikanlı. ‖ Türkiye'nin doğu taraflarında kullanılan hitap sözü. (M)

DADAŞEV (Sadık El-Ekberoğlu), azerbaycanlı mimar (1905-1946). Bakû'da birçok resmî bina inşa etti (*Nizamî müzesi, Konservatuvar, Besin Bakanlığı binası, okullar* v.b.). Azerbaycan mimarîsi tarihine dair birkaç eser yayımladı. (L)

DADAY, Batı Karadeniz bölümünde (Kastamonu ili) ilçe merkezi; 1 618 nüf. 11 merkezinin 35 km kuzeybatısında Kızılırmak kollarından Gökırmak'ın kaynaklarından biri olan Daday suyu kenarında kurulmuştur; yüksl. 850 m. Daday yakınında seyrek ormanlar başlar. Tahıl tarımı. Meyvecilik. Dokumacılık.

— *Daday ilçesi,* 973 km²; 18 297 nüf. Tek bucağı içinde 67 köyü vardır. İlçede tarım toprakları çok geniş değil; ormanlar yaygındır. Maden kömürü yataklarının son görüntüleri buraya kadar gelir. (M)

DADD (Richard), ingiliz ressamı ve illüstrasyoncusu (Chatham 1819-Londra 1887). William Blake'in etkisi altındaki ilk eserleri konularını tarihten ve efsanelerden alan kompozisyonlardı. 1842-1843'te İtalya, Fransa, Yunanistan ve Doğu ülkelerine geziler yaptı. Son yıllarını bir akıl hastahanesinde geçirdiyse de, çoğunlukla suluboya olan en güzel eserlerini bu dönemde verdi. (L)

D'ADDA (Girolamo), italyan bibliografyacısı ve kitap severi (Milano 1815-ay.y. 1881). *Leonardo da Vinci e la sua Libreria* (Leonardo da Vinci ve Kitaplığı) [1873]; *Indagini Storiche sulla Libreria Visconteа-Sforzesca del Castello di Pavia* (Pavia Şatosu'nda Visconti-Sforza Kitaplığı Üstüne Tarihî Araştırmalar) [1875-1879] adlı kitaplar yazdı. Kitaplığının satın alan ingiliz kitap severi Fairfax Murray, 1902'de D'Adda kitaplığının bir katalogunu yayımladı. (L)

DADA mecmuasının bir sayısı

Foto. Anderson-Giraudon, Camera-Press (LAROUSSE) ; N. Erkılıç (MEYDAN)

DADDAH (Muhtar Veled Muhammedun), moritanyalı devlet adamı (Butilimit 1924). Paris Hukuk fakültesinde öğrenimini tamamladıktan sonra, Dakar barosunda avukat, Adrar'da danışman ve 1959'da Moritanya yeni islâm cumhuriyeti hükûmetinin ilk başkanı oldu. 7 Ağustos 1966'da, oyların yüzde 100'ünü alarak, cumhurbaşkanlığı görevi yenilendi. (L)

D'ADDARİO (Raffaele), italyan istatistikçisi (Grottaglie, Taranto 1898). 1936'da demografi profesörü; Roma üniversitesi öğretim üyesi. Özellikle frekans eğrilerinin analitik biçimde gösterilmesi ve istatistik karakterlerin yoğunlaşma ölçümüyle ilgili birçok malî matematik, metodolojik ve uygulamalı istatistik eseri yazdı. (L)

DADDİ (Bernardo), floransalı ressam (XIV. yy.ın ilk yarısı). Önce Giotto'nun sanatına bağlı kaldı (Santa Croce kilisesinin Santa Lorenzo ve Santa Stefano şapelindeki freskler). Sonra Siena okuluna yaklaşarak yaptığı göz alıcı renkte küçük kutsal tasvirlerde en yüksek üslûp ifadesine ulaştı (*Küçük Bizallo Triptiği*) [1333]. Toscana ve yabancı galerilere dağılmış bulunan başka birçok resmi de vardır. (L)

DÂDE ek. (fars. *dāden*, vermek'ten *dāde*). *Esk.* «Vermiş, verilmiş» anlamlarıyle bileşik sıfatlar yapar: *Dâde-i hüda*, Allah vergisi; *dil-dâde*, gönül verilmiş, sevgili; *karar-dâde*, karar verilmiş. ‖ I. Vergi. (M)

DÂDER i. (fars. *dāder*). *Esk.* Erkek kardeş: *Sormuyorsun ki dâderim nerde* (Muallim Naci).

◆ **Dâdender** veya **dâderender** i. *Esk.* Üvey erkek kardeş.

◆ **Dâderane** zf. *Esk.* Kardeşçe. (M)

DADES (VAD), Güney Fas'ta ırmak; 220 km. Doğu Büyük Atlas'tan doğar, yukarı çığırı birbirini takip eden ekili küçük havzalar ve boğazlar dizisini aşar; Güney Atlas bölgesine girdikten ve Sagho dağının kuzey yamacı boyunca aktıktan sonra Varzazet'in doğusunda Dra ile birleşir. (L)

DADI i. (fars *dādū* veya *dādā*'dan). Çocuk bakımı ile görevli kadın: *Çocukluğunda dadısından dinlediği bir masalı -otuz yıldan beri ilk defa- hatırladı* (K. Tahir). — Teşk. tar. Bk. TAYE.

◆ **Dadılık** i. Dadı olma hali. ‖ Dadının yaptığı iş. (M)

DADİÉ (Bernard), Fildişi sahilli yazar, eserlerini fransızca yazdı (Assinie 1916). Gorée, William-Ponty öğretmen okulunu bitirdi. Dakar Zenci Afrikası'nın Fransız enstitüsünde 11 yıl çalıştı. Daha 1933 yılında Bingerville yüksek okulu öğrencileri tarafından oynanan, *Les Villes* (Şehirler) adlı kısa bir komedi yazdı ve 1937 yılında *Assemien Déhylé* adlı oyunu Paris'te Champs - Elysées tiyatrosunda oynandı. 1947'de Fildişi Sahiline döndüğünde ülkesinin hürriyetine kavuşması yolunda siyasî ve kültürel alanda önemli rol oynadı. Şair, hikâyeci ve romancı olarak çok renkli bir üslûpla afrikalı ruhunu dile getirmeğe çalıştı. *Afrique Debout* (Ayağa Kalkan Afrika) [1950]; *Légendes Africaines* (Afrika Efsaneleri) [1954]; *Climbie* (1956); *le Pagne Noir* (Siyah Peştemal) [1959]; *Un Nègre à Paris* (Paris'te Bir Zenci) [1959]; *Au Pays ou Nul ne Meurt* (Ölünmeyen Ülke) [1964] başlıca eserleridir. (L)

DÂDİSTAN i. (fars. *dādistān*). *Esk.* Bir işe razı olma. ‖ Bir işe ortak olma. (M)

DADOKSİLON i. (fr. *dadoxylon*). Paleobotanik. Paleozoik çağda yaşamış birçok bitkinin odununa olduğu gibi daha yakın çağ tabakalarında bulunan *araucaria* odunlarına da benzeyen ezik, bozuk ve delikli fosil odunlara verilen ad. (L)

DADRA, Hindistan'da eski portekiz sömürgesi, Damao (Daman) yakınında; fiilen daha 1954'te Hindistan topraklarına katıldı ama, ancak 1961'den beri Nagar Haveli (Daman'a bağlı bir başka bölge) ile birlikte resmen Hindistan'ındır. *Dadra* ve *Nagar Haveli arazisi*, 490 km²; 58 000 nüf. Merkezi, *Silvasa*. (L)

DADUKHOS i. (meşale taşıyan anlamında yun. k.). Esk. yun. Başrahiple birlikte Eleusis âyinlerini kutlayan ve ikili meşaleyi taşıyan rahip.

— ANSİKL. *Dadukhos*, Eleusis inançlarında ikinci mertebeye erişmiş önemli kişiydi. İkinci gece oturumu (*epopteia*) sırasında mysterion'lara rehberlik ederdi. Dadukhos önce Atina'nın büyük *Kerykes* ailesinden ömür boyu süreyle seçilirdi; bu aile sönünce Dadukhos *Lykomidai* ailesinden seçildi. (L)

DA-DU-KOU, ing. **Tatukow**, Çin'de (Sıçuan) şehir, Çungking'in güneybatısında sanayi banliyösü. Önemli çelik fabrikaları. (L)

DADU-PANTHİ, XVI. yy.ın sonlarında kurulan Vişnu'cu tarikat. Dadu, *bhakti*'nin (kendiliğinden ve akıl dışı inanç) erdemden, öğrenimden ve nefse eziyet etmekten daha emin bir kurtuluş (yani evrensel ruh içinde eriyiş) yolu olduğunu söylüyordu. (L)

DADYA. Coğ. Bk. REŞADİYE YARIMADASI.

DAEDALA. Esk. coğ. Karia ve Lykia arasında sınır kasabası; bugün *İnlice*. Plinius kasabayı Karia bölgesi içinde gösterir. Ptolemaios ve Livius, Daedala'nın «ufak bir yer», bir «kale» olduğunu söylerler. Stephanos Byzantios Rodos kasabası olduğunu ve Mausolos'a ait bulunduğunu bildirmektedir. Anlaşıldığına göre Daedala siyasî çekişmelerle Karia ve Rodoslular arasında el değiştirmiştir. Kasabanın birkaç kilometre doğusunda Likçe yazıtlar yer almakta, batısında ise Karia'ya ait yazıtlar başlamaktadır. (M)

DAEİRA. Yun. mit. Demeter ve Okeanos'un kızı, Eleusis âyinlerinde bu tanrıçaya tapılırdı. Hermes ile sevişti, ondan Eleusis adlı bir oğlu oldu. Eleusis adı bir şehre de verildi. Eleusis'in ikinci derecedeki rahiplerine *daeirites* denirdi. (L)

DAELE (Lucas VAN). Bk. VAN DAELE.

DA EMPOLİ (Attilio), italyan iktisatçısı (Reggio Calabria 1904-Napoli 1948). 1936'dan itibaren Bari ve Napoli üniversitelerinde iktisat okuttu, milletvekili oldu. Başlıca eserleri: *Teoria dell'Incidenza delle Imposte* (Vergiler Dolayısıyle Gelir ve Mal Varlığı Azalımı Teorisi) [1926]; *Theory of Economic Equilibrium* (İktisadî Denge Teorisi) [1931]; *L'Imposta Generale e i Suoi Effetti Economici* (Genel Vergi ve Bunun İktisadî Etkileri) [1936]; *Studi Sulla Teoria del Commercio Internazionale* (Milletlerarası Ticaret Teorisi Üstüne Araştırmalar) [1942]; *Lezioni di Scienza Economia* (İktisat Bilimi Dersleri) [1948]. (L)

DA EMPOLİ (Giovanni), floransalı gezgin ve tacir (Floransa 1483-Makao 1518). Önce Belçika'da Gualtierotti Frescobaldi müessesesi, sonra da Portekiz'de Sernizi'ler adına çalıştı; 1503-1504 yolculuğunda A. di Albuquerque'ye yoldaşlık etti; Malabar kıyılarının 200 mil doğusuna kadar yalnız başına gitti. D. Mendez di Vasconcellos ile yaptığı ikinci bir yolculukta Hint okyanusunu bir daha aştı (1509-1514); üçüncü bir yolculukta ise Sumatra'ya ve sonra Makao'nun kurulduğu yarımadaya vardı. Bir veba salgını sırasında burada öldü. İlk yolculuğunun anlatan bir yazısı vardır. (L)

DA EMPOLİ (İacopo di CHİMENTİ), italyan ressamı (Floransa 1551-1640). Tommaso da S. Frediano'nun öğrencisi, Floransa ve Toscana kiliseleri için birçok mihrap resmi yaptı. (Galleria Pitti; S. Felize in Piazza kilisesi.) Bu resimler, manierizmin son döneminden renk düzenine dayanan bir anlayışa geçiş bakımından, Toscana resim sanatının en ilgi çekici eserleri arasında sayılır. (L)

DAENDELS (Herman Willem), hollandalı general (Hattem, Gueldre 1762-Sao Jorge da Mina, Gine körfezi 1818). 1787'de Felemenk'te çıkan karışıklıklar sırasında vatanseverler tarafını tuttu ve bunların yenilgiye uğramasından sonra Fransa'ya gitti. Fransız devrimi savaşları sırasında Dumouriez'e Hollanda'ya açtığı seferde yardımları dokundu. 1794'te Batav cumhuriyetinin ve 1806'da hollanda kralının hizmetine girdi. Kısa bir süre sonra Doğu Hindistan'daki Hollanda sömürgelerinin genel valiliğine atandı. 1812'de Rusya seferine katıldı, sonra Hollanda'ya verilen Gine'yi teslim almak ve yönetimini düzenlemekle görevlendirildi. (L)

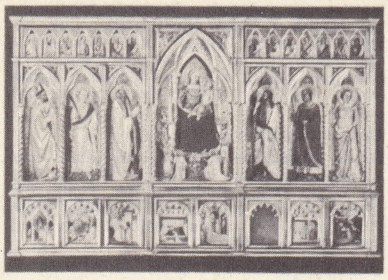

Bernardo DADDI
Meryem için üç kanatlı tablo
Uffizi müzesi, Floransa
eserin bütünü ve detay

DAFFİNGER (Moritz Michael), avusturyalı minyatürcü (Viyana 1790-ay.y. 1849). Viyana'da zamanındaki ünlü kişilerin portrelerini yaptı. (L)

DÂFIK sıf. (ar. *defk*, suyu şiddetle dökme'den *dāfık*). *Esk.* [Su, sel v.b. için] Fışkırarak dökülen.

— Fizyol. *Esk.* *Mâi dâfık*, meni.

◆ **Dâfıka** sıf. *Esk.* Dâfık'ın dişili (M)

DÂFİ sıf. (ar. *def'* uzaklaştırma'dan *dāfi'*). *Esk.* Uzaklaştıran, kovan, savan: *Tayyare dâfi topu.* ‖ *Dâfi-i beliyyat*, belâları savuşturan. ‖ I. Tanrı.

— Tıp. *Esk.* *Dâfi-i humma*, hummayı gideren, ateş düşürücü. ‖ *Dâfi-i taaffün*, pis kokuyu gideren, antiseptik.

◆ **Dâfia** sıf. *Esk.* Dâfi'nin dişili. ‖ *Kuvve-i dâfia*, itici kuvvet. Kötülükleri uzaklaştıran (Tanrı). [M]

DA FİLİCAİA (Vincenzo), italyan şairi (Floransa 1642-ay.y. 1707). İsveç kraliçesi Kristina'nın kendisini himayesine almasıyle sıkıntıdan kurtuldu, grandük Cosimo III de kendisini senatörlüğe; sonra Volterra (1696) ve Pisa valiliğine getirdi (1700). Siyasî, millî ve dinî konularda şiirler yazdı. Bunların arasında en önemli olanları Viyana'nın Türk kuşatmasından kurtuluşu üstüne yazdığı altı *canzoni*, soneler ve İtalya üstüne yazdığı «Canzoni»dir. (L)

DAFİLLİT i. Miner. Tabiî bizmut sülfotellürürü. (*Eşanl.* TETRADİMİT.) [L]

DAFNE. Bk. DAPHNE.

DAFNETİN i. Kim. Dafnin'in ikiye ayrılma ürünü. Eskületin'in izomeridir. 3-4 Dihidroksikumarin'i meydana getirir. (255° C'de erir. Asidi olan *dafnetik asit* veya 2-3-4 trihidroksinamik asit kararlı değildir.) [L]

DAFNİN i. $C_{15}H_{16}O_9$, $2H_2O$ formülünde glikozit; eskülinin izomeri olan bu glikozit *Daphne mezereum*'da bulunur, glikoz ve dafnetin diye iki kısma ayrılır. (L)

DAFNİS. Bk. DAPHNİS.

DAFNİT i. (yun. *daphne*, defne'den). Gövdesinde tabiî olarak defne yaprağı şekilleri bulunan taş.

— Miner. Mispikel ve kuvars billûrları üzerinde görülen klorit çeşidi. (L)

daga (sil.)

DAFOE (Allan Roy), kanadalı hekim (Ontario 1883-Kanada 1943). Callander'de (Ontario, Kanada) 28 mayıs 1934'te Dionne beşizlerinin doğumunu yaptıran doktor. 1934-1942 Arasında beşizlerin özel doktorluğunu yaptı. Biri hariç çocukların hepsi yaşamıştır. (L)

DAFT (Leo), ingiliz mühendisi ve sanayicisi (Birmingham 1843-öl. 1922). New York metrosunda ve Amerika'nın başlıca demiryollarında çalışan ilk elektrikli lokomotifleri yaptı (1883-1885). [L]

DAFYDD AP GWİLYM, XIV. yy.ın en ünlü Gal şairi (Cardiganshire, Gro Gynin 1320'ye doğr.-1380'e doğr.). Soylu bir ailenin oğlu. Anglesey ve Caernarvonshire'ı ziyaret ettiğinden ve Cardiganshire'daki ünlü aileleri tanıdığından başka, hayatı hakkında bir şey bilinmemektedir. *Awdlau* (Od'lar) ve *cywyddau*'lar (bir çeşit kısa od) yazdı. Bazı şiirlerinde geleneklerden yararlanışı, trubadurların ve gezgin şairlerin etkisi altında kaldığını gösterir. Ona ait olduğu kesinlikle bilinen şiirleri (139 tane), çoğunlukla ta-

Foto. Alinari-Brogi-Giraudon (LAROUSSE)

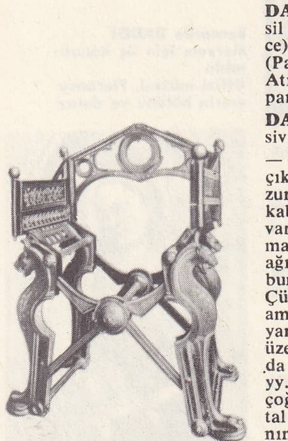
DAGOBERT'in tahtı
Cabinet des Médailles,
Fransa

biat ve aşk üstünedir. Bunlarda büyük bir duygusallık ve akıl gücü sezilir. Çok karışık bir nazım düzeni olan *cynghanedd* (gal edebiyatında, iç kafiyeye, ünsüzlerin bakışımlı olarak tekrarına dayanan nazım usulü) sistemini, büyük bir ustalıkla kullandı. (L)

Dag, dekagramın sembolü. (L)

DAG, iskandinav mitolojisinde gün'ü temsil eden kahraman; *Delling* ile *Nott*'un (Gece) oğlu. Dag, gündüzleri atı *Skinfaxi*'ye (Parlayan yele) binerek gökyüzünden geçer. Atın yelesi bu sırada göğü ve yeryüzünü parlak ışıkla doldurur. (L)

DAGA i. (ital. k.). Geniş ağızlı, kısa ve sivri uçlu hançer.

— ANSİKL. Sil. *Daga* XIV. yy.da ortaya çıktı; XVIII. yy.a kadar kullanıldı. Uzun ağızlı kılıçta olduğu gibi bunun da kabzasında küçük topuzu, sap ve siperi vardır. Ortaçağda yere düşürülen bir düşmanı öldürmek için daha büyük ve geniş ağızlı, sivri uçlu bir daga kullanılmış ve buna, *merhamet hançeri* adı verilmiştir. Çünkü bu hançer, yenilgiye uğrayan kişi aman deyinceye kadar onun boğazına dayanırdı. Daga, önceleri, ucu aşağıda olmak üzere belde taşınırdı, sonra, yatay durumda olarak böğür üzerinde taşındı. XVI. yy.da sol elle kullanılan bir silâh oldu; çoğunlukla ağzı, sarsmak suretiyle, üçlü çatal halinde açılır ve bu şekliyle düşmanın vuruşlarına karşı koymağa da yarardı. XIX. yy. başında, deniz subayı adaylarının taşıdıkları kasaturaya da *daga* denirdi. (L)

DAGA veya **DEGA,** Habeşistan'da yüksek (2 400 m'nin üstünde) otlaklar bölgesi. (L)

DAGAL i. (fars. *dağal). Esk.* Hile, oyun, aldatma. ‖ Kalp para. ‖ Çerçöp. ‖ Sıf. Hile yapan, aldatan

— *Esk. Dagal-bâz,* aldatan. ‖ *Dagal-dâr,* münafık, ara açan. ‖ *Dagal-perdâz,* oyun hazırlayan, hile düşünen. (M)

DAGAN. Ön Asya mit. Amurru tanrısı. Mari şehrinin (M.Ö. II. bin) başlıca tanrılarından biri, aynı zamanda birçok kral adı. Hammurabi, Dagan'ı yüce bir varlık sayar. Asur'da da en eski çağlardan beri tanınmıştır. Sargon yazıtlarında Dagan, Anu ile birleştirilir, Akdeniz şehirlerinde Dagan'a tapılır. İncil'de adı *Dagon* olarak geçer. Yardımcısı Şala, fırtına tanrısı Adad'ın karısı olduğu için Dagan'ın da gökyüzü tanrısı olduğu tahmin edilmektedir. İbranî dilinde *dagan* kelimesi «buğday» anlamına gelir. Bu yüzden Dagan'a bereket tanrısı gözüyle de bakılır. (M)

DAGANA, Çat gölünün doğu kenarında çökmüş bölge. (L)

DAGARİ'LER, Mosi'de (Yukarı Volta cumhuriyeti ve Gana) yeni sudanlı topluluk; kısmen Müslümanlığı kabul etmiş, Tuareg'lerin silâh ve giyimlerini benimsemiştir. (L)

DAGBAMBA. Bk. DAGOMBA.

DAGDA, kelt mitolojisinde bir erkek tanrı. Otuza yakın adı olan toprak tanrıçası Dana'nın kocası. Dana veya Danu, hayat ve ölüm tanrıçası olduğu gibi, bitkilerin ve hayvanların da tanrıçasıydı; çok sayıda erkek öldürdüğü söylenirdi. Dagda, bu anaerkil düzen döneminde erkekliği temsil eden bir çeşit Herkül'dü. (L)

DAGELET veya **D'AGELET** (Joseph LE PAUTE), fransız astronomu (Thonne-la-Long, Montmédy yakını 1751-Vanikoro adası 1788). Kerguelen ile güney denizlerine yolculuk etti ve La Perouse'un seferine katıldı; bu seferde öldü. (L)

DAGENHAM, Londra'nın doğu banliyösünde şehir, Thames'in kuzeyinde; 114 400 nüf. Dagenham'ın nüfusu 1921'de ancak 9 000 idi. Büyük otomobil fabrikaları kurulmasıyle gelişti. Kimya sanayii. (L)

Dagens Nyheter, 1864'te kurulan ve Stockholm'da yayımlanan liberal eğilimli günlük isveç gazetesi. İsveç basınının en yüksek tirajlı gazetelerindendir; 1944'te *Expressen* adlı günlük bir akşam gazetesi de çıkardıktan sonra daha da güçlü duruma gelmiştir. (L)

DAGERMAN (Stig), isveçli romancı (Älvkarleby 1923-Stockholm 1954). «Kırk yılın» adı verilen kuşağının en değerli yazarlarındandı. İkinci Dünya savaşı sırasında yetişen ve amerikan romancılarıyle Kafka'nın etkisinde kalan gençliğin, içinde yaşadığı bunalım havasını dile getiren güçlü eserler verdi: *Ormen* (Yılan) [1945], *Bränt Barn* (Yanan Çocuk) [1948], *Bröllopsbesvär* (Düğün Dertleri) [1949] en önemli romanlarıdır. Ayrıca hikâyeler ve oyunlar da yazdı. (L)

DAGERREYOTİP i. (fransız mucidi Jacques *Daguerre*'in adı ve yun. *typos,* iz'den fr. *daguerréotype*). Dagerreyotipiyle elde edilen görüntü. (L)

DAGERREYOTİPİ i. (fr. *daguerréotypie*). Daguerre'in ortaya koyduğu fotoğraf tekniği. Jacques Daguerre önce Nicéphore Niepce, sonra da İsidore Niepce ile birlikte çalışarak bu tekniği buldu.

— ANSİKL. Metot şu idi: gümüşle kaplanmış ve perdahlanmış bakır bir levha iyot buharına tutulur (ışığa duyarlı gümüş iyodür'ün oluşması). Uzunca bir süre devam eden poz'dan sonra görüntü civa buharına tutulur, sonra da sodyum hiposülfit ile sabitleştirilir. Dagerreyotipi ile doğrudan doğruya pozitif görüntü elde edilir; fotoğraf klişesiyle olduğu gibi baskılar yapılamaz. (L)

DÂGİ sıf. (ar. *dağy,* soysuzlaşma, azma'dan *dâğı). Esk.* Azan, azgın, baş kaldıran.

◆ **Dâgiye** sıf. *Esk.* Dâgi'nin müennesi. (M)

DAGİNCOURT (François). Bk. AGINCOURT (François D').

DAGLEİNG, Münih banliyösü, yarış pisti ile tanınır. (L)

DAGMAR AF DANMARK. Bk. MARIYA FEODOROVNA.

DAGO. Bk. HIUMA.

DAGOBA i. (Pali dilinde k.). Theravâda Buddha'cılığında *stupa* veya kutsal eşya ve aziz kemiklerinin saklandığı anıtsal mahfazaya verilen ad. (L)

DAGOBERT I (VII. yy. başlangıcı-Saint-Denis, Paris yakını 639'a doğr.), frank kralı (629-639), Chlothar II'nin oğlu. Önce babası tarafından Austrasia kralı olarak tanındı (623 ?), böylece Ardenne ve Vosges'ların batısındaki Austrasia topraklarını bu ülkeden koparan Chlothar II, krallık büyüklerinin muhtariyet isteklerini yerine getirmiş oldu. Başlangıçta Landen'li Pépin'in ve Metz piskoposu Arnulf'un vesayeti altında kalan Dagobert, ergin çağa gelince bunlardan kurtuldu. Chlothar II'yi Austrasia, Provence ve Akitanya dışında, kendi ülkesine kattığı eski toprakları (Champagne, Brie, muhtemelen Dentelin) kendisine geri vermeğe zorladı. Babasının ölümünde silâh gücüyle Soissons'u ele geçirdi, kendini Bourgogne ve sonra Neustria kralı olarak tanıttı; böylece küçük kardeşi Charibert'in ayağını kaydırarak onu Akitanya'ya sürdü ve Clovis'in ölümünden sonra ikinci defa olarak «rengum Francorum» birliğini yeniden kurdu.

Danışmanları haznedar Desiderius, mühürdar Dadon (Aziz Audoenus) ve kuyumcusu Eligius'un (Aziz Eloi) yardımlarıyle krallığı içinde düzeni yeniden kurmağa çalıştı; adalet ve maliye işlerinde (kendinden öncekilerce elden çıkarılan mallarla, kiliseye bağışlanmış toprakları geri alarak) din ve ticaret alanlarında reformlar ... ptı.

Eserini yıkmağa yönelen bütün teşebbüsleri kırdı: 637'de ayaklanan Gaskonyalılar 638'de boyun eğdiler; Bretagne (Domnoné) prensi Judicaël onun hâkimiyetini tanıdı; fakat, Dagobert I, Samo'nun Sorblar imparatorluğunu kurmasına engel olamadı (632-633): o zaman doğu sınırlarının savunmasını, aldığı geleneksel haraçtan vazgeçerek Saksonlara, oğlu Sigebert III'ü kral olarak başlarına getirdiği (634)Austrasia'lılara ve yeni Thüringen dükası Radulf'e bırakmak zorunda kaldı.

Tarihçi Fredegarius, onu, din adamlarının zararına usulsüz vergi almak ve özel hayatında gevşek davranmakla suçlar. Aslında Dagobert güçlü bir kişilikte gözükür: krallık büyüklerinin (saray kâhyaları) ve özellikle mabeyincilerin elinde devletin dağılmasına ve krallık gücünün ortadan kalkmasına bir süre için engel olmuştur. Ölümünden sonra, aslında 634'ten beri Austrasia kralı bulunan oğlu Sigebert III ile 635'tenberi Neustria kralı olan öteki oğlu Clovis arasında «regnum»un yeniden ve son olarak bölünmesiyle tekrar karışıklıklar baş gösterdi. (L)

DAGOBERT II, Austrasia kralı (676-679). Sigebert III'ün oğlu ve Dagobert I'in torunu. 656'da babasının ölümünden sonra Grimoald sarayı yöneticisi Landen (Pépin'in oğluydu ve tahta kendi oğlu Childebert'i çıkarmak istiyordu) tarafından İrlanda'da bir manastıra kapatıldı. 676'da kralları Childeric'in ölümünden sonra Austrasialılar tarafından, tahta çıkarılan Dagobert II, Stenay yakınındaki Woëvre ormanında öldürüldü. Kel Charles aynı yerde Dagobert II'nin anısına bir kilise inşa ettirdi. (L)

DAGOBERT III, Neustria ve Bourgogne kralı (711-715), Childebert III'ün oğlu. Babasının ölümünden sonra Pépin de Herstal'in, onun ölümünden sonra da dul kalan karısı Plectrude'ün vasiliği altında saltanat sürdü (714-715). Thierry IV'ün babası. (L)

Dagobert'in tahtı, fildişi iskemle biçiminde bronz koltuk; aslan başlarıyle süslü katlanabilen bir bölümden ve bir arkalıktan meydana gelir. Dayanacak yerleri XI.yy.da eklendi. Saint-Denis manastırında bulunan bu koltuk aziz Eligius'a mal edilir. (L)

DAGOMARİ (Paolo) [Paolo **dei Ficozzi** veya Paolo **dell'Abaco** denir]. Prato'lu (İtalya) aritmetikçi (öl. Floransa 1372). Aritmetik, astronomi ve astroloji üzerine, hemen hemen hiç biri basılmamış, çeşitli eserler yazdı. Bu eserlerinde ilk defa olarak, sayıların kolay okunabilmeleri için, üçerlik gruplara bölündüğü görülür. (L)

DAGOMBA veya **DAGBAMBA,** Gana'nın kuzey kesiminde yaşayan Dagbon kabilesi halkının Hausa dilindeki adı. Kabilenin en büyük başkanı, Ya-Na, Yendi şehrinde oturur. Dagomba'lar XVII. yy.ın sonunda Aşanti'lerin hâkimiyeti altına girdiler. Bu durum 1874'te Aşanti'lerin ingiliz birliklerine yenilmelerine kadar devam etti. Çiftçilik ve ticaretle uğraşırlar, büyük baş hayvan yetiştirirler. Nüfusun küçük bir kesimi müslüman, çoğunluğu canlıcıdır (animist). [L]

D'AGOSTİNO (Albert), amerikalı senaryo yazarı (doğ. New York 1893). Tec-Art tesislerinde asistan, sonra müdür oldu; çok ünlü bir senaryocudur. Yapımına katıldığı bazı filimler şunlardır: *Casablanca* (1943); *Mission to Moscow* (Moskova'da Görev) [1943]; *Ömre Bedel Kadın* (Mildred Pierce) [1945]; *Night and Day* (Gece ve Gündüz) [1946]. (L)

DAGOVER (Lili), alman kadın sinema oyuncusu (Cava 1897). Aktör Dagover ile evlendikten sonra sinema oyuncusu oldu, birçok ünlü filimde oynadı. Bunlardan birkaçı *Das Kabinett des Dr. Caligari* (Dr. Kaligari'nin Muayenehanesi) [1920]; *Der Müde Tod* (Yorgun Ölüm) [1921], *Tartuff* (1925), *Ungarische Rhapsodie* (Macar Rapsodisi) [1929], *Kongre Eğleniyor* (Der Kongress Tanzt) [1931], *Kreutzersonate* (Kroyçer Sonat) [1936]; *Bismarck* (1940); *Kleine Residenz* (Küçük Köşk) [1942], *Musik in Salzburg* (Salzburg'da Festival) [1943]. (L)

DAGRON (René), fransız kimyacısı (Beauvoir, Sarthe 1819-Paris 1900). Kollodiyon, otografik kâğıtlar, mürekkepler, boyalar gibi kimya sanayiinde kullanılan çeşitli maddelerin elde edilmesiyle ilgili usulleri geliştirdi. 1870'te Almanlar tarafından kuşatılmış olan Paris'ten Niepce balonuna binerek kaçtı, Vitry-le-François'ya indi. Tours'da, sonra Bordeaux'da güvercinlerle haberleşme servisini kurdu. Böylece Paris'e mikrofotografisi alınmış uzun raporlar göndermeyi başardı. (L)

DAGUERRE (Jacques), fransız mucidi (Cormeilles-en-Parisis 1787 - Bry-sur-Marne 1851). Çocukluğu başıboş geçti, öğrenimiyle ilgilenilmedi. 17 Yaşında Paris'te, tiyatro dekorları hazırlayan bir resim atelyesine çırak girdi. Akıllı ve ün tutkunuydu; mesleğinde başarı kazandı: Ambigu'nün, Opéra-Comique'in ve Opera'nın dekorcusu oldu. Bir süre panoramalarla uğraştıktan

Foto. LAROUSSE

sonra 1822'de *diorama*'yı tasarladı. Diorama, perdenin önden ve arkadan ışıklandırılması yoluyle, bir gündüz sahnesinden gece sahnesine geçiş gibi ilgi çekici değişiklikler elde etmeği sağlar. Diorama krokilerini gerçekleştirmek için karanlık odadan yararlanırken Nicéphore Niepce ile işbirliği yapmak gereğini duydu. Optikçi Chevalier'den öğrendiklerinden yararlanan Nicéphore, görüntüleri tespit etmeyi başarmıştı (1826). Uzun bir direnmeden sonra, iflâs etmek üzere olan Niepce, buluşunu mükemmelleştirmek için, Daguerre ile ortak olmayı kabul etti (1829). Niepce 1833'te ölünce Daguerre, Isidore Niepce ile çalışmağa başladı. 1835'te civa buharının etkilendirilmiş gümüş iyodür üzerindeki etkisini buldu; iki yıl sonra da iyodür çökeltisini sıcak bir deniz tuzu eriyiğinde çözündürmeyi başardı. Böylece 1838'de ilk Dagerreyotipi*ler bulunmuş oldu. Daguerre iş adamlarını buluşuyle ilgilendirmeğe uğraştı, başaramadı; ama buluşu, Bilimler akademisine sunulunca büyük bir heyecan yarattı. 19 Ağustos 1839'da Arago'nun aracılığı ile kendisine, hayatı süresince gelir bağlandı. (L)

DAGUET (Alexandre), isviçreli tarihçi ve pedagog (Fribourg 1816-Couvet, İsviçre 1894). Başlıca eseri: *l'Histoire de la Confédération Suisse* (İsviçre Konfederasyonu Tarihi) [1851]. Radikal partide siyasî işler gördü. (L)

DAGU'LAR. Bk. DACO'LAR.

DAGUR veya **DAHUR,** Kuzey Mançurya'nın Heylungkiang eyaletinde yaşayan Moğol kavmi. Nüfuslarının 200 000 olduğu söylenirse de, aslında 10 000'den fazla olmadıkları sanılmaktadır. Eskiden Tungu dili veya Moğolca karışımı Tunguzca konuştukları tahmin edilmiş, ama sonradan bu dilin XIII. yy.dan kalma metinlerde rastlanan, çok eski bir moğol lehçesi olduğu anlaşılmıştır. Asıl isimleri *Dagur*'dur. Mançu dilinde *Dahur* olan bu kelimeye latincede bir bitki ismi olan *dahurica* kelimesinde rastlanır. Rusların kullandığı şekliyle *daur* kelimesi ise, Daur sıradağlarının adında görülür. Ruslar XVII. yy.da Dagur'ları, Doğu Transbaykal ve Amur bölgesine yerleşmiş buldular. Sibiryalı misyonerler Dagur'ları ilk defa 1682'de ziyaret ettiler. Fakat Dagur'ların rus hâkimiyeti altına girmelerini istemeyen Çin hükûmeti, onları yeniden başka bir bölgeye yerleştirdi. XX. yy.ın başında Dagur'ların büyük kısmı Heylunkiang'da Haylar şehri çevresinde ve Tsitsihar şehri yakınındaki Nonni ırmağı vâdisinde yaşıyordu. Başlıca işleri tarım, avcılık, at yetiştirme, hayvancılık ve ağaç kesip satmadır. Dagur'lar arasında klan sistemi yürürlükteydir. Bazı Lama'cılar dışında Dagur'lar şaman dinine bağlıdır. 1920'den sonra Merse adında bir Dagur'lunun etkisiyle latin alfabesi kullanılmağa başlandıysa da, bundan hemen vazgeçildi. Oldukça gelişmiş, sözlü bir epik edebiyatları vardır. Özellikle XIX. yy.ın ortalarında yaşamış olan Rabdan'ın şiirleri, bunların en seçkinleridir. Sovyetlerin bildirdiğine göre, Sinkiang-Uygur muhtar bölgesindeki Ili ırmağı vâdisinde yaşayan Solon adlı bir Tunguz kabilesi, 1954'te Sovyet hükûmeti tarafından, Dagur diye adlandırılmıştır. Nüfus sayımlarına Solon, Mançu ve Sibo adıyle geçen kabilelerin etnik gruplar olarak yaşamaya devam edip etmedikleri şüphelidir. (L)

DAĞ i. (esk. türk. *tağ*). Çevresine oranla büyük arazi yükseltisi: *Üstünde birkaç tutam yeşillik varsa, bu ülkenin dağları kimin öz malı değildir* (F.R. Atay). *Dağın eteği. Dağın tepesi.* Bk. ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Dağ adamı,* terbiyesiz, kaba kimse. ‖ *Dağ ardında olsun, yer altında olmasın,* «yaşasın da, varsın uzakta olsun» anlamında kullanılır. ‖ *Dağ başı,* çok ıssız, tenha, kanun ve nizamın hâkim olmadığı yer: *Nihayet bunun burası Balıkpazarı... dağ başı değil* (B. Felek). ‖ *Dağ (doğura doğura) bir fare doğurmuş (doğurdu),* kendisinden büyük işler beklenen kimsenin umulanı vermediğini anlatır. ‖ *Dağ gibi,* pek büyük, pek iri: *Soma'nın şarkını fethettiğin andan sonra / Yüce dağlar gibidir gördüğün iş, Türk oğlu!* (Yahya Kemal). *Dağ gibi adam.* ‖ *Dağ taş,* pek çok: *İki aydır yıkanmayan çamaşırlar dağ taş birikmiş.* ‖ *Dağa çıkmak,* eşkıyalık etmek veya hükûmete karşı gelmek için dağlara çekilmek: *Eski hürriyet denemelerindeki dağa çıkmaların yerini sokak nümayişlerinin* [...] *tutmasına şükretmeli değil miyiz?* (F.R. Atay). ‖ *Dağdaki kuşun kırkı bir akçeye,* «elde edilmesi güç şeylerin yararı yoktur» anlamına kullanılır. ‖ *Dağdan gelip bağdakini kovmak,* sonradan geldiği bir yerde eskileri beğenmemek: — *Nedir o karı! Dağdan gelmiş bağdakini kovmuş! Daha dün geldi. Bana hükmediyor* (Ahmed Rasim). ‖ *Dağlar anası,* çok iri kadın. ‖ *Dağlar dayanmaz,* bir şeyin dayanmayacağını, yetmeyeceğini veya katlanılamayacak nitelikte olduğunu anlatmak için kullanılır: *Hazıra dağlar dayanmaz* (Atasözü). ‖ *Dağlar kadar,* aşırı ölçüde büyük, fazla: *Dağlar kadar parayı pavyon karılarıyle yedi enayi* (K. Tahir). ‖ *Dağlara taşlara,* kötü bir durumdan bahsedilirken «hepimizden ırak olsun» anlamında söylenir. ‖ *Dağların gelin ablası (gelin anası, şenliği).* *Tekìz.* Ayı. ‖ *Hüt dağı gibi şişmek* veya *kabarmak,* çok kabarmak.

— Ask. *Dağ birliği,* özellikle dağ savaşı için teşkilâtlanıp eğitilmiş birlik. (Şimdi en büyük dağ birliği tümendir. Dağ kıtalarından, özel avadanlıklarla donatılmış olanlara *yüksek dağ bitkileri* denir). ‖ *Dağ çantası,* dağ birliklerindeki erlerin yiyecekleriyle donatımlarını istif ederek sırtlarında taşıdıkları torba. (Ağırlığı 20-25 kg kadardır.) ‖ *Dağ değneği,* dağ birliklerindeki görevlilerin itme ve çekme işlerinde kullandıkları 700 gr ağırlıkta özel yapılı uzun değnek. ‖ *Dağ kılavuzu,* yüksek dağlardaki araştırmalar ve çıkışlar sırasında yol gösteren, tırmanış hazırlıklarında yardımcı olarak kendisinden faydalanılan kimse. ‖ *Dağ komando okulu,* dağ savaşı ve komando hareketleri için birliklere görevli yetiştiren okul. (Türk Kara kuvvetlerinin dağ eğitimi için 1926'da Eğridir'de Dağ talimgâhı adıyle kuruldu, 1956'da Dağ ve Komando okulu adını aldı. Okulun dağ ve komando eğitimi veren iki bölümü vardır. Subay, assubay ve erlere, dağcılık bölümünde 6 aylık kış dağcılığı ve 4 aylık yaz dağcılığı eğitimi; komando bölümünde ise 16 haftalık komando eğitimi verilir.) ‖ *Dağ potini.* (Bk. KAYAK *potini.*) ‖ *Dağ savaşı,* dağlık yerlerde özel taktik ve teknikle yapılan savaş. (Dağlık bölgede gözetleme, yürüyüş ve atış kuralları normal yerlere göre değişiklikler gösterir.) ‖ *Dağ taktiği,* dağlık yerde zaman ve uzaklık ölçülerine göre savaş ve hareketlere uygulanan kuralların toplamı ve taktiğin özel bir kolu. (Meselâ bir yürüyüş zamanının hesaplanmasında bir uzaklığın normal yürüyüş zamanına, her 500 m yükseklik kaybı veya 350 m yükseklik kazanılması için bir saat eklenir. Dağda her şekil savaşın, normal araziye nazaran zaman kaybıyle gelişeceği gözönünde tutulur.) ‖ *Dağ tekniği,* dağlık yerlerin gerektirdiği her türlü hareketlere (kayak, kızak, teleferik ve dişli tekerlekli araçlarla), tırmanmalara, insan ve hayvan sağlığı ile silâh ve gereç bakımına, yapım ve kullanımına uygulanan kurallar. (Atışlarda, dağda hava yoğunluğunun azlığı yüzünden normal yerlerde olduğundan daha düşük atış açıları verilmesi gerekir.) ‖ *Dağ topu,* hayvan sırtında taşınan ve dağlık yerlerde kullanılan hafif top. (Bu toplar yatık mermi yollu ve dik mermi yollu [dağ obüsü] olabilir. Taşıma işinde, *dağ koşumu* denilen iri katırlar kullanılır. Dağ topu kısa yollarda tekerlek üzerinde çekilerek de götürülebilir.) ‖ *Dağ topçusu,* dağ topu ile donatılan ve dağlık yerlerde savaşmak amacıyle düzenlenen hafif topçu. (Normal olarak en büyük dağ topçu birliği taburdur. Yolların her ülkede gelişmesi, motorlu taşıtların ve traktörlerin artması, dağ topçusu birliklerinin azaltılmasına sebep oldu.)

— Coğ. *Dağ köyleri,* dağlık yerlerde kurulan, bölgenin tabiî şartlarına uyan köy. ‖ *Dağ otlağı,* yüksek dağlar üzerindeki otlak. ‖ *Dağ sıracığı,* ikinci derecede bir sıradağ meydana getiren veya birincinin üzerinde uzayan küçük sıradağ.

— Etnol. *Dağ göçü,* çeşitli yükseltilerdeki otlaklardan yararlanmak ve hayvanlara besin sağlamak için yapılan göç. (Avrupa'da Alp bölgesinin özelliğidir. Anadolu'da çeşitli bölgelerdeki mevsimlik yörük göçleri de böyledir. Bk. ANSİKL. ve YÖRÜK.)

— Jeol. *Dağ-kara oluşması,* yeryüzü kabuğunun geniş parçalar halinde kırılması ve şekil değiştirmesi olayı.

— Jeomorfoloji. Kıvrılmış engebe biçimi; bir antiklinalle rastlaşan küçük dağ sırasından meydana gelir. (Dağ yüzeyinin, en yeni jeoloji tabakalarından oluşmasına, kıvrılma geçirmiş olmasına veya kıvrılmadan sonra aşınma dolayısıyle ortaya çıkan daha eski tabakalardan oluşmasına göre dağlar *aslî dağ* veya *türemiş dağ* diye ikiye ayrılır.) ‖ *Dağ arası,* bir sıradağ bir kütle içinde bulunan aralık. ‖ *Dağ arası çanak,* dağ oluşunun en yoğun evresi sırasında gelişmiş tektonik menşeli çukur. (Ortada çökme ve çevrede kalkma dolayısıyle dağ arası çanağın içerisine kırıntılı bir çökelme yerleşmiştir. Bu çakıl ve kum yaygıları, çanak alanını kuşatan sıradağ ile birlikte olduğu gibi, sıradağ ile çanak alanının yükselmesinden sonra, taraça biçiminde de yontulur [Alplerdeki Valensole ve Pirenelerdeki Cerdagne gibi].)

— Ön Asya mit. *Dağ tanrıları,* Eski Ön Asya dünyasında dağları temsil eden tanrılar. (Mezopotamya'da bulunan silindir mühürlerde de canlandırılırlar. Çivi yazılı hitit metinlerinde her dağın ayrı tanrısından söz edilir. Genellikle kemerli uzun eteklikler, konik serpuş ve uçları kıvrık papuç giymiş olarak gösterilir. Boğazköy'deki Yazılıkaya açık hava tapınağının duvarlarında kabartma tasvirleri vardır.)

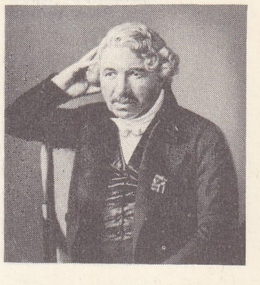

Jacques DAGUERRE dagerreyotipiyle çekilmiş bir resminden

Büyük Kanyon dağları

Foto. Coll. Sté. française de photographie (LAROUSSE); Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

yanda, İsviçre Alplerinin doruğu; sağda, «Salcantay» tepesi Peru Andları

— Patol. *Dağ tutması*, dağlara tırmanırken beliren özel rahatsızlık Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Coğ. Yerin yükselişi yavaş yavaş bile olsa (Kaliforniya'daki Büyük Vâdi'ye hâkim olan sierra Nevada'da görüldüğü gibi), dağı tanımlayan her şeyden önce yükseltidir; fakat doruğunun yükseltisi pek fazla olmasa da sadece yükselti farkları dağ anlamını vermeğe yeter: nitekim, Brezilya'daki serra do Mar, Santos şehri üzerinde birden bire yükselir, fakat doruğu 900 m'yi aşmaz. Bu karşıtlıkların açıklanması ve bunların, tabiat unsurları ve insan davranışları üzerinde meydana getirdiği sonuçların belirtilmesi gerekir.

● ***Dağların oluşması.*** Dağlar, yerkabuğunun

Erciyas dağı Kayseri

iki bölümü arasında düşey yönde oluşan değişikliklerden meydana gelir; bu değişiklikleri çok çeşitli sebepler doğurur.

En belirleyici olay, iki bölümün ya birinin yükselmesi veya öbürünün alçalması suretiyle bir fay boyunca yerinden oynamasıdır; bu durumdaki dağın görünüşü tam bir doğru çizer bir görünüşü vardır. Bunun güzel bir örneğini, Kaliforniya'daki sierra Nevada verir: bunun Whitney dağı üzerindeki doruğu, Ölüm Vâdisinin (Death Valley) kumluk çöküntüsü yanında 3 000 m yükselir.

Dekkan bölgesini kuşatan sarp Ghates dağlarının Malabar kıyıları üzerine doğru ilerlediği ve Hicaz'ın Kızıldeniz'e hâkim olduğu gibi, Vosges'larla Kara Orman ve Ren çöküntüsü üzerinde yükselmiş, Brezilya'daki serra do Mar da bir fay sonucu meydana gelmiştir.

Fakat çok daha sık rastlanan şekliyle dağlar, bir kıvrılmalar demetinin tortul kayaları etkilemesinden doğar. Bu tür dağların en yalın örnekleri, antiklinal denilen sırtı yukarıya dönük kıvrımlardır; iki yanında senklinal denilen ve bir çukurluk oluşturan kıvrımlarla sınırlıdırlar: Kuzey Amerika'daki Apalaş'lar; Jura v.b. gibi. Bununla beraber, karmaşık kıvrımlara sıkça rastlanır; yeryüzünün en yüksek dağlarından pek çoğu birbiri üzerine binen ve birbirini aşan kıvrımlardan meydana gelmiştir: Alpler, dikkate değer «aşma» örnekleri verir.

Ali dağı Kayseri-Talas

Günümüzde bu dev kara kaymaları, büyük derinliklerden yükselmiş bir eksenin yüksekliklerindeki katmanların alçaklara inmesine yol açan yerçekimi etkisine bağlanmak isteniyor.

Çabuk oluşup çabuk aşınan püskürük menşeli dağlar da böyle büyük derinliklerden yüzeye fışkırmıştır. Bunlar bazen, Japonya'daki Fuji gibi tek başına yükselen heybetli yanardağlardır; Amerika'nın Cascade dağları, üzerinde Hood, Rainier ve Baker gibi ulu volkan konileri bulunmasaydı, gösterişsiz bir yükseklikten ibaret kalırdı. Bazen de, Cava'da, Orta Amerika'da, Guatemala ve Salvador'da olduğu gibi, çok sayıda kraterin diziler halinde sıralandığı görülür; Orta Meksika, binlerce metre kalınlığında püskürük ürünlerin biriktiği geniş bir alandır. Buna benzer örneklere Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde de rastlanır. Bazen, magma salgıları yerkabuğu içinde koca bir çıban halinde şişer: İngiliz Kolombiyası'ndaki dağları oluşturan geniş batolit kütlesi gibi.

Bir de gençleşmiş diye adlandırabileceğimiz dağlar vardır. Milyonlarca yıllık aşınma geçirmiş, hemen tümüyle rendelenmiş bulunan yaşlı dağlar, yandan basınca uğrayınca, kütle halinde büyük yüksekliklere ulaşmışlardır. Bunların örnekleri Amerika'da pek boldur: Andlar, hantal şekillerini muhafaza etmiş olan Kayalık Dağlar, bugün yeniden aşınan Apalaşlar. Ege vâdilerini ayıran eski yapılı dağlar da gençleşmiş dağlardır.

Menşeleri ve oluşum tarzları ne olursa olsun, bu dağlar, daha yükselmeğe başlar başlamaz, birtakım yıpratıcı güçlerle karşılaşır; dağ yükseldikçe bu güçlerin aşındırıcı etkisi de artar. Büyük yükseltilerde şiddetli ısı farkları kayaları parçalayabilir, bu yoldan da donma ve çözülme olayının etkisine zemin hazırlar; gözeneklerde biriken suyun donarak genişlemesiyle kayalar yarılıp dağılır, ufalanmış parçalar yamaçlardan aşağı yamaç döküntüsü halinde iner. Akarsuların sürüklediği bu parçalar birer aşındırma aracı gibi çalışarak yeri kazar ve dağ yamaçları sel yataklarıyle yarılır. Kar ile buzun etkileri de önemlidir. Doruklardan inen karlar oyuklarda birikerek buz haline gelir, bu oyukların kenarlarını ve dibini rendeler; böylece yükseklerde sirkler oluşur; sirkler arası keskin sırtlar ve daha sonra da dağ sivrileri gelişir. Sirklerden taşan buz, geniş akarsular biçiminde vâdilere doğru ilerler ve buraları kaplayan eski akarsu ağını değişikliğe uğratır. Bu vâdiler, dik kenarlı tekneler biçimini alır. Büyük buzullara yataklık etmiş olan dağların özel görünüşleri ve resim gibi güzellikleri vardır.

Görülüyor ki aşınma, evvelce yerleşmiş şekilleri çeşitli yollardan değişikliklere uğratmaktadır. Bu değişmeler, kütlenin eriştiği yükseltiye, kayaların yapısına, katmanların düzenine, mevkiin iklim tipine göre farklılık gösterir. Çıkıntının hacmi büyüdüğü oranda aşınma hızlanır ve dağ kütlesi parçalanır, oyulur. Eğer kayada çatlaklar fazla değilse içine az su sızar, çokça buz oluşmaz ve kütle dayanır; tersi halde ise çabucak aşınır. Sert ve sıkı kenetlenmiş katmanlar akarsuyun ve dolayısıyle buzun aşındırmasına karşı koyar. Bazı kaya cinsleri kimyasal aşınmaya öbürlerinden daha dayanıklı olur. Sık kıvrımlı ve yerinden oynamış kesimlerde pek çeşitli kayalar açığa çıkar ve ufalanma kolaylaşır. Ayrıca aşınma olayında iklimin de büyük payı vardır. Ilıman iklimli serin bölgelerde bütün aşındırıcı etkenler işbirliği etmiştir; kısa aralıklı sıcaklık değişmeleri, donlar, akarsu ve buzların etkisi, dağları yıpratmada el ele vermiştir. Çöl bölgelerinin yüksek yerleri, aşınmadan meydana gelen bol miktardaki molozları sürükleyecek akarsuların yokluğu sebebiyle, ağır ağır kendi döküntüleri altına gömülürler. Tropikal bölgelerde ise bol yağışlı uzun bir mevsim vardır; buralarda, kimyasal aşınmadan türeyen kaya yığınları yanında derin aşınma hendekleri gelişir. Tropiklerin büyük yanardağları, daha doğar doğmaz, yamaçlarını aşındıran «barranco»larla çentilir.

● ***Dağ iklimi.*** Yükselti, en başta sıcaklığı etkiler: Her 100 m'lik yükseklik, 0,6°C'lık bir ısı azalışına sebep olur. Böylece, kaba bir hesapla, 1 000 m yükseklikte sıcaklık, deniz düzeyindekinden 6°C daha düşüktür. Şu halde dağın iklimi, çevresindeki bölgeden daha serindir. Bu genelleme ayrıntılara inilince birçok şartlara bağlanır. Güneşe bakan yamaçlar, eşit yükseltilerde, gölgede kalan yamaçlardan daha sıcak olur. Ayrıca serin mevsimlerde daha ağır olan soğuk hava, aşağılarda toplanınca, yamaçlar, altlarındaki çukurluklardan daha az don etkisinde kalır.

Öte yandan, dağlarda esen özel tipteki rüzgârlar sıcaklığı değiştirir. Atmosferin genel dolaşımına bağlı önemli bir hava akımı, bir dağı aştıktan sonra, inişinde, şiddetle vâdiler yönüne doğrulur, ısınarak sıcaklığı hızla yükseltir ve karları eritir. Bu kar eritici rüzgârlara, Kayalık Dağlarda şinuk (chinook), Alplerde fön (foehn) denir. Güneş yazın, öğleye doğru, hava katmanlarını yamaçlarda yükseltir; böylece aşağıdan yukarıya, vâdi başına doğru, bazen çok sert bir hava akımı başlar ve yamaçlarda yaz sıcaklığını azaltır; geceleri ise hava, tersine, yamaç aşağı yönelir ve vâdilerde serin bir meltem halinde eser.

Bununla beraber, dağın iklim üzerinde meydana getirdiği başlıca etki, sıcaklığın azalmasıyle birlikte nemliliği de artırmasıdır. Atmosfer dolaşımının yükseklere yöneltdiği

Foto. Yvon, Air France (LAROUSSE) ; G. Çizgen (MEYDAN)

solda,
Everest ve Makalu;
yanda,
Nanga-Parbat tepesi
Keşmir Himalayaları

hava kütleleri yükselişte soğur, nemi yoğunlaşır, kar veya yağmur olur. Bu yüzden dağ, yöresindeki alçak yerlerden daha fazla yağış alır. Aşağı Dauphiné tepeleri yılda yaklaşık olarak 1 m yağış alırken, bunun hemen yanıbaşında bulunan Chartreuse kütlesi doruklarına 2,5 m yağış düşer. Cévennes'lerdeki Aigoval'de 2,5 m'yi bulan yağışlar, Lion körfezi kıyılarında 500 mm'ye düşer.

Adriya denizi kıyılarında oldukça düşük yağışa karşılık Dinar dağlarının yüksek kesimi 4 m yağış alabilir. Aşağı Bengal aslında daha az yağışlı iken (1,5 m), kuzeydoğudaki Kaşi tepeleri yağmura boğulmuştur (12 m). Bu karşıtlık çöl alanlarında da görülür: Sahra'da görülen seyrek boranlar Hoggar göklerinde patlar; oysa alçak topraklar yağış görmez.

Yüksek yerler gerçek su hazneleridir; fakat sular, bu süre kar veya buz halinde saklanır. Bugün, Kutup enlemleri dışındaki tropik bölgelere kadar buzullar, ancak yeterli yükseltilerdeki dağlarda toplanmıştır. Kar ve buz suyu ile beslenen dağ ırmakları bol akışlıdır: Olympus dağlarındaki (Washington eyaleti) Hoh ırmağı, saniyede km² başına 112 litre, Norveç'teki Norddais ırmağı 188 litre, Fransa'daki Saône ırmağı 13,7 litre su akıtır. Yazları, buzullar ve karlar eriyince yüksek debiler büsbütün artar; kışın kar yağışlı dönemde ise iyice zayıflar. Baharda karların erimesiyle yeniden gelişir. Eğer buzullar yüksek çanaklarda yerleşmişse, bol debili akışlar yazları da devam eder.

Dağların bu nemliliği, yoğun bir bitki örtüsünün oluşmasına yol açar. Daha bol yağmur alan aşağı yamaçlar sık ormanlıktır; bu bakımdan dağlar büyük bir odun deposudur. Ağaçların büyüyüp çoğalmasına elverişli olmayan fazla yükseltilerde, yazın birkaç ayında yararlanılabilen büyük dağ otlakları yer alır. İklim, yer şekliyle birleşerek dağa kişiliğini verir, onu, çevresindeki alçak bölgelerden apayrı bir dünya haline getirir. Bu iki tip tabiat arasındaki farklılık ve karşıtlık pek göze batıcı olur. Fransa'daki Côte d'Azur'den kuş uçuşu 50 km içeride Deniz Alpleri, köknar, ladin, karaçam ormanlarıyle kaplıdır; kış boyunca karlarla örtülen bu dağların doruklarında küçük buzullar yer alır. Aşırı sıcak İndus-Ganj ovası boyunca uzanan Himalaya, ormanları, otlakları, karları ve buzlarıyle yolları keser; Peru Andları, kıyı çölü üzerinde yükselir. Meksika'daki Anahuak ise Veracruz ovasına hâkimdir.

● *Dağ ve insan.* Dağ, insanda, öteden beri, çelişik yönlü, çok derin duygular uyandırmıştır: kuvvetli bir irkilme, fakat bunun yanında da karşı durulmaz bir çekicilik.

İrkilme duygusu, dağın sarp, engebeli, çoğu zaman ürküten şekilleri, sellerinin hoyratlığı, doruklarının buzla örtülü tepelikleriyle insanın içine korku düşürmesinden ileri geliyordu. XIX. yüzyılda romantizmin yayılışına kadar Alpleri geçen yolcular, ürküntü ve yılgınlıktan başka bir şey duymamışlardır. Bu korkudan din duygularına bağlı ürküntüler doğmuş, dağ içinde korkunç cinlerin, perilerin dolaştığı, kaçınılması gereken kutsal bir yer sayılmıştır. Günümüzde bile Uzakdoğu'da birçok millet, ovadaki toprakları üzerinde pek sıkışık yaşadıkları halde dağlara yerleşmekten çekinmekte, buraları bazı geri kalmış yerlilere bırakmaktadır.

Fakat bu çekingenliği haklı gösteren tamamıyle maddî başka baskılar da vardır. Bunların başında eğinti fazlalığı gelir: yamaçlar, iniş çıkışlar, yürüyüşü ovadakinden daha çok zorlaştırır ve daha ağırlaştırır. Bütün çalışmalar, hepsinden fazla da tarım çalışmaları bu durumdan zarar görür: dik yamaçlar yüzünden çoğu zaman tarlaları kat kat taraçalar halinde düzenlemek, akan toprağın yerini doldurup beslemek, yol yokluğundan her türlü tarım ve ulaşım işini kol kuvvetiyle yapmak gerekmektedir. Fazla eğim, önemli tehlikeler de doğurur: toprak kaymaları; göçmeler; kaya yuvarlanmaları yanında şiddetli sağanaklar; karların ansızın erimesiyle suların meydana getirdiği zararların artması; dereler toprağı yarar, sel yatakları büyük taş toprak kütleleri yayar; vâdilerde ise taşkınlar yol ve köyleri tahrip eder; tarlaları moloz yığınlarıyle doldurur. Ayrıca kar, aylar boyunca tarla işlerini engeller, insanı ve hayvanı barınaklarına kapar, dağlardan çığlar indirir. Hiç şüphe yok ki dağda hayat ovadakinden daha zor, işler daha yorucu, kazançlar daha düşüktür.

Bununla beraber dağın, insanlara hoş görünen birçok çekici yanı da vardır. Dağlarda yerleşmeyi isteyenler çoktur. Çöl ülkelerinde dağlar, suyu ve bitkisi pek az olmakla beraber, daima tercih edilmiştir (meselâ, Tihame kıyı ovasına hâkim bir mevkide bulunan Yemen). Kolombiya ve Ekvador Andlarının yüksek alanları, komşu alçak ovalara üstün tutulur. Akdeniz ülkelerinde alçak yerler henüz sıtmadan kırılırken, dağların sağlam havası insan topluluklarını çekmiştir: Tiren denizi kıyı ovalarına hâkim sırtlara yerleşmiş olan Sabin'lerle Samnit'lerin durumu. Eskilerce çok önem verilen ve nice insan topluluklarının dağlarda yerleşmesine yol açmış başka bir yararlık da buraların sağladığı güvenlikti: engebeleri sayesinde dağ bir sığınaktır ve tırmanma güçlükleri saldırganı daima ürkütmüştür; Romanyalılar uzun süre Karpatlara çekilmişler, Korsikalılar ise Ortaçağın başlarından XIX. yy.a kadar adalarının yüksek dorukları arasında gizlenmişlerdir; Kafkas'ya'ya düşmanlarından kaçan millet, Lübnan'a Marunîler, Dürzîler kendi adlarını taşıyan dağ alanına sığındılar; Kâfirler Hindikuş'un güney kolları arasına yerleştiler. Ayrıca dağlar, ürkütücü görünüşlerine rağmen, insanları kendilerine çekmeğe yetecek özel değerlere de sahiptir. Bu değerlerin en çekicisi, öteden beri dağ otlakları olmuştur: ova otlakları yaz sıcaklarıyle kavrulurken, dağın bu besleyici gür çayırları taze ve yeşil kalır; dağlarda ilk yerleşme şeklinin, sürüleri yaylaya çıkarma yoluyle başladığı sanılıyor. Öte yandan dağlar, güzel ormanlarla kaplıdır; bu ormanlar, işletme güçlüğü sebebiyle ovadakilerden daha uzun süre korunabilmiştir; böylece de dağ, çevresinin odun ihtiyacını sağlar. Yükseklerden inen bol akarsuların gücüyle, en eski çağlardan beri çırpıcı değirmenleri döndürülmüş, demirci körükleri ve şahmerdanları işletilmiştir. Nihayet, jeolojik sarsıntılarla parçalanan engebeler çoğunlukla maden damarları gizler: insanlar, nice zaman önce, kurşun, bakır, gümüş ve altın yataklarını çıkarmışlardır; maden işçiliğine merkezlik etmemiş pek az dağ vardır.

Sakıncaları ile faydaları aşağı yukarı eşit olduğu için üzerinde insan yaşamayan dağ bölgeleri pek azdır. Hattâ komşu çukurluklardan daha yoğun nüfus barındıran dağlar da vardır; Cezayir'de Summam ovasına hâkim Kabilya dağ kütlesi; Beka çukuruna bakan Lübnan dağı. Midyat eşiğindeki yüksek alan da Kuzey ve Güneydeki ovalardan daha kalabalıktır.

● *Dağda yaşayış.* İnsanların dağ hayatıyle uzlaşması, birtakım özel alışkanlıkları, değişik bir yaşayış tarzını gerektirir. İnsan gücü orada, yüksek topraklara vergi üç çeşit güçlükle karşı karşıyadır. Birincisi, yukarıda söylediğimiz gibi, yer şekilleri ve iniş çıkışlardır. Fakat işlenebilir toprakların dağınıklığından, seyrekliğinden, güç erişilebilen yerlerde oluşundan doğan başka engeller de vardır. Bunlardan başka, tarlada çalışılabilen mevsim kısadır; dağ adamı yılın yedi ayında bir kürek mahkûmu gibi çalışacak, geri kalan aylarda ise boş oturacaktır. Bu yüzden, dağ köylüleri tam bir göçebe hayatı sürmüşler, topraklarının kat kat bölümleri arasında durmadan gidip gelmişler, kâh otlaklara tırmanmışlar, kâh tarlalara

Gülek boğazı
Toroslar

Foto. Popper-Atlas-Photo, Deutsches Inst. (LAROUSSE); G. Çizgen (MEYDAN)

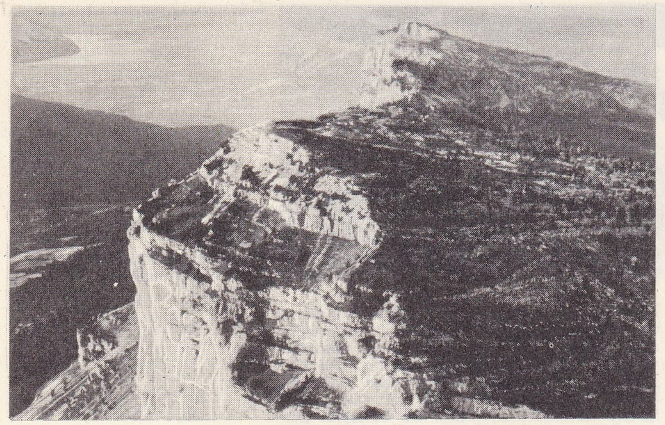

Jura'lardan bir görünüş

inmişler, değişik dağ katlarında kurdukları barınaklarda çoğunlukla ancak birkaç hafta geçirebilmişlerdir. Bu ağır hayat, sağlam yapılı, her türlü yorgunluğa dayanıklı insanlar yetiştirmiş, fakat bunları zengin etmemiştir. Üstelik, hiç bir şey üretmeden tüketici olarak geçirilecek o uzun ölü mevsim de hesaba katılınca, dağ adamı geçici göçlere zorlanmış, kışın dağını bırakarak iklimi daha yumuşak topraklara veya daha zengin bölgelere göçmüş ve buralarda ekmeğini çıkarmağa, hattâ biraz da para arttırmağa bakmıştır. Bu insan göçleri çok eskiden beri olagelmiştir; Sicilya'lı Diodorus, Ligur'ların, «komşu ülkelerde durmadan iş aradıklarını» yazar. Ekseri bütün aile, hayvanlarıyle birlikte göçerdi, fakat çok uzak yerlere giden yalnız erkeklerdi. Bu mevsim göçleri, bazı ailelerin daha rahat bir hayatın çekimine kapılarak yurdundan büsbütün ayrılmasına rağmen, dağlardaki nüfus kalabalığının devamını sağlamakta idi. Yüzyıllar boyunca sürüp giden bu denge, son yüz yıllık süre içinde ılıman ülkelerin dağlarında bozuldu. Bu dağlar demir ve kara yollarına geçit verince, eskimiş usullerden başkasını bilmeyen halkı modern dünya ile çatışma haline düştü. Çerçilik artık masrafını korumamağa, tarım makineleri dağ rençberinin el emeğine itiyaç bırakmamağa başladı: böylece, alçak bölgelere yönelen mevsim göçleri durdu. Küçük çaptaki tarım işlerinin kazancıyle bu insan kalabalığını doyurmak imkânsızlaşınca da, yüksek bölgeler bir anda nüfus fazlalığının baskısı altında kalıverdi. Dağlılara yol görünmüştü: kimi aşağıda işleyecek daha zengin topraklar buldu, kimi de şehirlerde iş aramağa yöneldi. Gerçi bu çözülüşü önlemek için bazı tedbirlere başvuruldu: 1869'dan bu yana akarsuların gücünden yararlanılmaktadır; dağlarda hidroelektrik santralları kuruluyor; bunlarla sağlanan muazzam enerjinin bir kısmı yine orada kullanılıyor; imalâthanelerde yerli işçiye iş veriliyor. Fakat bu sanayi ancak ulaşım imkânları bulunan bazı imtiyazlı vâdilerde kurulabilmektedir. Ayrıca turizm de dağlının imdadına yetişti, gittikçe artan bir gezgin kalabalığı kış ve yaz dağlara akın etti; büyük yükseltilerde bulunan bazı köyler kayakçıların uğrağı olarak geçimini sağladı. Bununla beraber, elektrik ve turizm ancak geçici çarelerdir; özel ve yetersiz çözümler getirir. Dağlıyı, bugün içinde çırpındığı bunalımdan kurtarmak için tarım çalışmalarının verimliliğini büyük ölçüde artırmak gerekir. Bu yolda çalışmalar yapılmaktadır.

— Jeol. Dağların oluşumu konusunda ortaya pek çok nazariye atılmıştı. Yer yuvarlağının, ilk başta, ergime halindeki maddelerden meydana gelmişken yavaş yavaş soğuduğunu ileri süren Laplace varsayımına dayanarak, bazı jeologlar, kıvrımların yer kabuğunda soğuma sırasında meydana gelen büzüşmeden olduğunu düşündüler. Bu görüşe göre, kabuk iç küreye oranla büyük düştüğü için kıvrılıp bükülerek iyi kötü kendini ona uydurmuş, büzüşme, çökeltilerin biriktiği dev çukurlar olan jeosenklinallerin kenarlarını birbirine yaklaştırmış, sıkışma sonucunda da bu çukurlar, ters çevrilen eldiven parmakları gibi kıvrım demetleri halinde dışarı fırlamıştır. Ancak, bu büzüşme nazariyesi çok büyük miktarlarda sıcaklık azalmasını gerektirir; oysa yer yuvarlağının soğumakta olduğu bile henüz ispatlanmış değildir. Yer'in katılaşması sırasında, okyanus yüzeyinde ergimiş silikatlardan meydana gelmiş olan ilk kabuğun, alt katmanlardan çok daha çabuk soğuduğunu da Maçinski ispat etmiş bulunuyor; bu açıklamaya göre, kabuk gerilmiş ve yırtılma eğilimi göstermiştir; bu durum, kıvrılmaları, hiç değilse başlangıçtaki haliyle açıklamağa yeter.

Dutton, izostaziye dayanan bir nazariye getirdi: yer yüzeyinin çeşitli noktaları arasında durmadan yenilenen bir denge vardır. Her olay, kıtaların *(sial)*, daha ağır ve daha ağdalı bir temel madde *(sima)* üzerinde yüzdüğünü gösterir gibidir. Fakat aşınma ile kıtalardan kopan maddeler okyanusların dibine çöker ve böylece izostazi dengesi bozulur. Ancak denkleştirici bir akımla yeniden kurulur; derinlerde *sima*'dan oluşan ve belki daha ağır olan bu akım, aşırı yüklü denizlerden hafiflemiş karalara doğru yönelmektedir. Bu akımın bir teğetsel sürükleyici kuvvet rolünü oynaması mümkündür.

Jeofizikçi Wegener, «kıtaların sürüklenmesi» varsayımından, genç dağların oluşumunu açıklayan bir nazariye çıkarmıştır. Nazariyesine göre, ilk başta bütün kıtalar bir tek kütleden meydana geliyordu; sonra par-

1900 yıllarında bir yarığı aşan dağcılar

BAŞLICA DAĞLAR VE YÜKSEKLİKLERİ

KARADENİZ BÖLGESİ

Kaçkar dağı	3 937 m
Verçenik dağı	3 711 m
Alucra dağı	3 450 m
Yalnızçam dağı	3 363 m
Mescit dağı	3 255 m
Çakırgöl dağı	3 063 m
Kop dağı	2 600 m
Zigana dağı	2 600 m
Ilgaz dağı	2 565 m
Işık dağı	2 015 m
Yaralıgöz dağı	1 985 m

MARMARA BÖLGESİ

Uludağ	2 543 m
Kaz dağı	1 767 m
Mahya dağı	1 030 m
Ganos dağı	945 m
Koru dağı	725 m

EGE BÖLGESİ

Honaz dağı	2 571 m
Akdağ	2 449 m
Murat dağı	2 312 m
Baba dağı	2 308 m
Sandıras dağı	2 294 m
Bozdağ	2 157 m
Şaphane dağı	2 121 m
Eğrigöz dağı	1 955 m
Manisa dağı	1 517 m
Nif dağı	1 510 m
Beşparmak dağı	1 367 m
Kozak dağı	1 344 m
Samsun dağı	1 229 m
Yunt dağı	1 084 m
Yamanlar dağı	1 075 m

AKDENİZ BÖLGESİ

Kaldı dağı	3 734 m
Demirkazık tepesi	3 726 m
Medetsiz dağı	3 585 m
Akdağ	3 085 m
Bey dağı	3 054 m
Akdağ	3 024 m
Dedegöl dağı	2 980 m
Geyik dağı	2 900 m
Binboğa dağı	2 856 m
Barla dağı	2 734 m
Davras dağı	2 635 m
Sultan dağı	2 581 m
Ahır dağı	2 493 m
Tahtalıdağ	2 375 m
Akdağ	2 276 m
Mıgır tepesi	2 262 m

İÇ ANADOLU BÖLGESİ

Erciyas dağı	3 916 m
Hasan dağı	3 253 m
Melendiz dağı	2 935 m
Köse dağı	2 801 m
Hınzır dağı	2 750 m
Tekeli dağı	2 621 m
Yıldız dağı	2 537 m
Aladağ	2 305 m
Karadağ	2 271 m
Emir dağı	2 241 m
Tecer dağı	2 217 m
İdris dağı	1 985 m
Elma dağı	1 855 m
Türkmen dağı	1 829 m
Sündiken dağı	1 787 m

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ

Büyük Ağrı dağı	5 165 m
Cilo dağı	4 168 m
Süphan dağı	4 058 m
Küçük Ağrı	3 925 m
Sat dağı	3 811 m
Mengene dağı	3 600 m
Tendürek dağı	3 542 m
Keşiş dağı	3 537 m
Artos dağı	3 475 m
Mercan dağı	3 449 m
Kargapazarı dağı	3 288 m
Perli dağı	3 200 m
Bingöl dağı	3 193 m
Monzur dağı	3 188 m
Kısır dağı	3 150 m
Palandöken dağı	3 125 m
Allahuekber dağı	3 123 m
Nurhak dağı	3 090 m
Nemrut dağı	2 914 m
Kuh dağı	2 850 m
Engizek dağı	2 822 m
Akdağ	2 639 m
Bey dağı	2 592 m

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ

Karacadağ	1 919 m
Mazı dağı	1 525 m
Raman dağı	1 228 m

Foto. LAROUSSE

çalanma oldu ve bunu bir sürüklenme takip etti; tıpkı sallar gibi, *sial* kütleleri, ağdalı bir *sima* denizi üzerinde yüzmektedir. İki kıtanın kütleleri arasında yer alan jeosenklinalin sıkışmasıyle de dağlar meydana geldi. Fakat Wegener nazariyesi, bir milyar yıldan daha yaşlı olan prekambriyum çağı kıvrılmalarını açıklamamaktadır.

D. Griggs, derin ve düşey konveksiyon akımları tasarımlamıştır. Ancak, sütunlar veya halkalar halinde düzenlenmiş olan bu akımların, upuzun, çizgisel sıradağları nasıl meydana getirebileceği, hele bu sıradağların niçin uslu uslu gelip daha önceden mevcut olan kıta kütlelerine yapışacağı anlaşılamamaktadır.

R. Perrin ise, dağların oluşmasını metamorfizmaya bağlar.

1890'dan beri, sürüklenim örtülerinin çekimin etkisiyle eğimaşağı kaymasıyle dağların meydana gelmiş olacağı düşünülmüştür. Gerçekten de ayrıntıda kalmak üzere çekimin payı büyüktür; fakat Jura gibi sıradağlar bu mekanizma ile kolay açıklanamaz; sürüklenim örtüleri ekseri eğimyukarı ilerlemiştir.

— Etnol. Fransız, İtalyan, İsviçre ve Avusturya Alplerinde zengin otlakları bulunan aşırı kalabalık vâdilerde karların erimesinden itibaren sürülerin yavaş yavaş en yüksek otlaklara kadar çıkartılması başlar. Bazen, önce vâdinin aşağı kısımlarından faydalanılarak birçok mahalde konaklanır, bu çıkışa çoğunlukla halk da katılır. Yamaçların kenarında göç sırasında kullanılan ev ve ambarlar yapılır. Bazı durumlarda temel köyün ve ekim yerlerinin ikileştiği görülür. En yüksek Alp bölgelerinde yalnız çobanlar sürüyle birlikte gider. Kullanılan otlaklar değişik esaslara uyar: vâdilerdeki özel mülkiyetin yerini yükseklikler de ortak bir mülkiyet alır; bu, çoğunlukla köylü birliklerinin, ama bazen de aynı kesim üzerinde ortak hakları miras yoluyle elde etmiş kişiler topluluğunun eseridir. Bu haklar kira kontratlarına yol açabilir, kontratlara dağ göçü uygulayan ova sakinleri de katılabilir.

Toprağın bu şekilde kullanılması, dağlıların çok değişik bir şekilde yaşamalarını belirler; hayatın temeli sürekli bir gidiş geliş ile çobanlığa dayanan bir geçim yoludur. Ama ulaşımın ilerlemesi, süt ve peynir üretimi tekniğinin gelişmesi, dağ bölgelerinin nüfusça tenhalaşması ve çobanların azalması yüzünden bu hayat tarzı ortadan kalkmak üzeredir.

— Patol. *Dağ tutması*, hava basıncının azalmasına bağlı olarak oksijen azalmasından ileri gelir. Oksijensizlik belirtileriyle kendini gösterir: baş dönmesi, bayılma eğilimi, görme ve işitme bozukluğu, kaslarda dermansızlık, aşırı halsizlik başlıca belirtileridir. Bu rahatsızlıklar normal basınçtakine denk oksijen verilerek giderilebilir. Meselâ, hava basıncı 44 sm civa sütununa denk olan Mont Blanc tepesinde, solunan havaya, ihtiyacı karşılamağa yetecek kadar oksijen ilâve etmek, dağ tutmasını önlemeğe yeter. Bununla beraber dağcılar, soğuk, yorgunluk, konserve ve kuru yemek, hattâ korku gibi az çok birbirine bağlı daha başka şartların da etkisinde kaldıklarından çeşitli rahatsızlıklara uğrayabilirler. Ama bunlar dağ tutmasıyle ilgili değildir.

◆ **Dağlı** sıf. Dağlık bölge halkından olan: *Wilhelm Tell, güzel ok atan dağlı kahraman* (Yahya Kemal). || *Mec.* Medeniyetten uzakta büyümüş, kaba. || *1. Argo.* [İskambil kâğıtlarında] Papaz: — *Bucak elinde mi?* — *Kır, Hamdi sen de dağlıyı al* (M. Â. Ersoy).

◆ **Dağlık** i. ve sıf. Dağı çok olan yer: *Dağlık arazi.* (→ Bibliyo.) [LM]

DAĞ i. (fars. *dāğ*). *Esk.* Kızgın demirle vurulan damga, nişan, iz: *Dağ basmak. Dağ vurmak.* || Tedavi için vücuda kızgın madenî âletle yapılan yanık. || *Mec.* Şiddetli üzüntü: *Yaşarken yoktu zaten hiç kimsenin bildiği / Gitmesi gönüllere dağ olacaktı gitti* (F.N. Çamlıbel).

bir körfezi çevreleyen **dağlar**

— *Esk. Dağ ber-dağ* («yara yara üzerine»), katmerli üzüntü. || *Dağ-ber-dil* («gönlü yaralı»), üzgün. || *Dağ-dar*, çok üzgün, kederli, yaralı: *Etmiş havâ-yı lâle kimin dağdar-ı gam / Olmuş kimîne derd-i gül ü yâsemen belâ* (Ziya Paşa). *Hazret-i Hüseyin hakkında müessir mersiyeler söylemeğe ve ehl-i İslâmı dağ-dar eylemeğe başladılar* (Cevdet Paşa). || *Dağ-ı derûn*, iç yarası, gönül acısı. *Bezm'de dilber yakar sîne-i ağyara dağ / Bilmez anın her biri dağ-ı derundur bana* (Şeyhülislâm Yahya). || *Dağ-ı dil*, gönül yarası: *Dâğ-ı dile çâre bul merâm et* (Abdülhak Hâmid). || *Dağ-ı elem*, elem yarası. || *Dağ-ı hicran*, ayrılık üzüntüsü: *Lâle-ruhler göğsümün çâkine kılmazlar nazar / Hiçbir rahm eylemezler dağ-ı hicranım görüp* (Fuzuli). || *Dağ-ı ışk*, aşk derdi. || *Dağ-zen*, damgalayıcı, gönül yaralayıcı: *Bilsem şu kuzu neden gam almış / Her nâilesi kalbe dağzendir* (Mualiim Naci).

◆ **Dağlı** sıf. Yanık, dağı olan. || *Ciğeri dağlı*, üzüntülü.

— Bot. *Esk.* Göbeği kara olan çiçekler. (M)

DAĞ, Akdeniz bölgesinde (Antalya ili, merkez ilçesi) bucak (merkezi *Hafızbey);* 1 262 nüf. Antalya-Burdur yolu üzerinde, Antalya'nın 48 km kuzeyinde; Çubuk boğazının kuzey ağzındadır; yüksl. 795 m. — *Dağ bucağı*, 3 160 nüf.; 3 köy. (M)

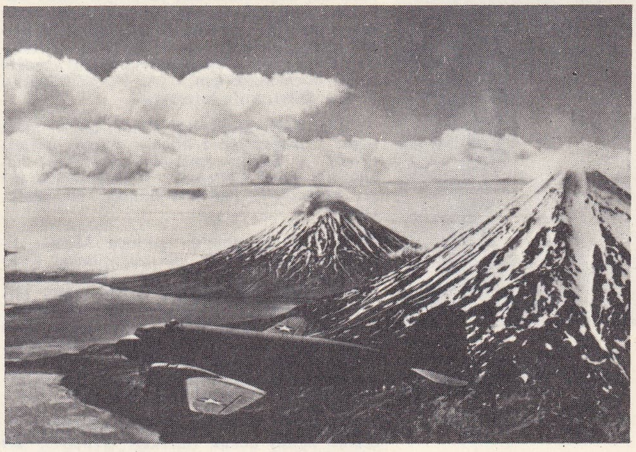

Alaska **dağlarının** tipik bir görünüşü

DAĞ (Şevket). türk ressamı (İstanbul 1875-ay.y. 1944). Sanayii Nefise mektebiâlisini (Güzel Sanatlar akademisi) bitirdi (1897). Galatasaray lisesi ve öğretmen okullarında öğretmenlik yaptı. V.-VII. Dönemlerde Konya ve Siirt'ten milletvekili oldu. Türk resim sanatında, iç sahneler ressamı olarak tanınan Dağ, eserlerinde yerli kaynaklardan faydalandı; ev, cami, avlu içlerini, eski çarşı ve hanları, türk çinileriyle süslü duvarları konu olarak aldı. Hayatının son yıllarında ise manzara resmine yöneldi. Gerçekçi ve renkli bir anlatımla yaptığı eser-

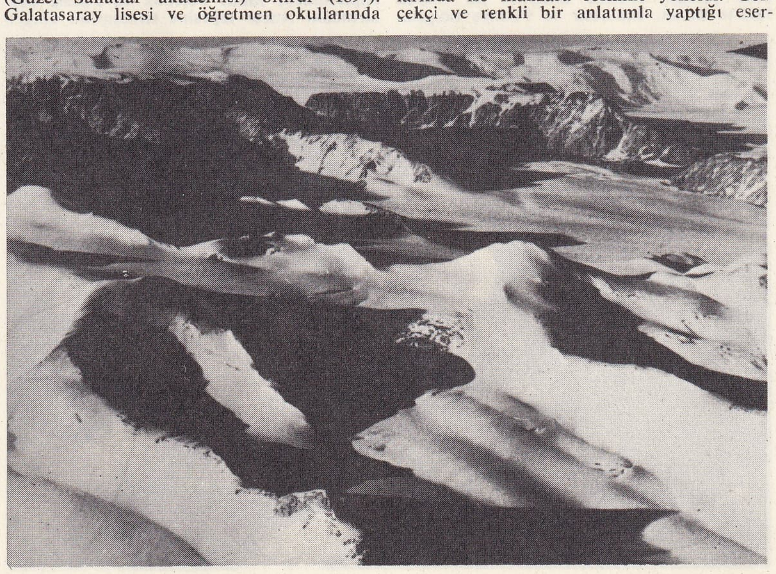

Antarktika büyük buzul **dağı**

Foto. Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

lerinde perspektif ön plandadır. Ressam Osman Hamdi (1842-1910) kuşağının temsilcilerinden sayılan sanatçı, Türk Ressamlar cemiyetinin kurucularındandı. Atina milletlerarası sergisi ve Münih sergisinde (1909) madalya kazandı. Eserlerinden önemlileri: *Camide Güneş, Ayasofya Camii Son Cemaat Yeri, Rüstempaşa Camii Son Cemaat Yeri ve Türbe Kapısı.* (M)

Dağa Çıkan Kurt, Halide Edip Adıvar'ın nesir yazılarını ve hikâyelerini toplayan kitabı (1922). Kitaba adını veren ilk yazı, Birinci Dünya savaşı sonunda işgale uğrayan Türkiye'nin durumunu; Türk efsanelerini bozkurt motifine bağlayarak anlatır. Kitapta en çok dikkati çeken hikâyeler, mütareke devriyle yunan işgalinin yarattığı olayları konu edinenlerdir: «Zeynebim, Zeynebim», «Tanıdığım Çocuklardan», «Efenin Hikâyesi», «Çakır Beyaz Ayşe», «Himmet Çocuk», «Azizin Karısı». Kitapta gezi notları da yer alır. (M)

Himalaya çıkışında Jean Franco'nun donanımı (1954-1955)

DAĞAR i. (esk. türk. *tagar*'dan). Deriden yapılmış torba, dağarcığın büyüğü. ‖ Ağzı yayvan toprak kap. ‖ Bir zahire ölçüsü: *Bir dağar mercimek.* (M)

DAĞARCIK i. (esk. türk. *tagarcık*'tan). Meşin, bez veya dokumadan yapılan torba, çoban ve avcı torbası: *Askere gidenlerin torbalarını, dağarcıklarını, ya ihtiyar asker babaları, yahut da analar, gelinler arkalarına vurmuşlar* (Ş. S. Aydemir). *Ayağında yırtık çarığı, sırtında alaca mintanının üstünde koyun postundan dağarcığı olduğu halde sırayı bozmamak için...* (A. H. Müftüoğlu). ‖ *Mec.* Bilgi, kafa sermayesi.

— ÇEŞ. DEY. *Dağarcığı yüklü,* bilgisi fazla olan. ‖ *Dağarcığına atmak,* zihnine yerleştirmek. ‖ *Dağarcığındakini çıkarmak,* hazırladığı sözü söylemek. ‖ *Dağarcıkta bir şey kalmamak,* her şeyi bitmek, tükenmek. (M)

Dağarcık, İstanbul'da Ahmed Midhat Efendi tarafından cüz cüz yayımlanan türkçe eser (1872-1873, 10 cüz). «Bazı müntahabat-ı âsar ile fünunun delâlet ettiği birtakım garaib-i keşfiyat ve hükema-yı mütekaddimîn ve müteahhirîn tarafından irad edilen muhakemat-ı müfideyi ve bazı tercim-i ahvali havidir.» Aralıklı olarak yayımlanan bu küçük boy cüzlerin tam koleksiyonu, Ankara, Millî kütüphanededir. (M)

DAĞARDI, İçbatı Anadolu'da (Kütahya ili, Simav ilçesi) bucak (merkezi *Gebeler);* 389 nüf. İlçe merkezine 48, Kütahya-Balıkesir demiryoluna 20 km uzaklıkta; yüksl. 970 m. —*Dağardı bucağı,* 5 962 nüf.; 20 köy. Bucak içindeki krom yatakları Cumhuriyet devrinden önceki yıllardan beri işletilir. (M)

Dağardı Krom madeni, Kütahya'da krom oksit (Cr_2O_3) bakımından zengin krom madeni yatağı. İşletme imtiyazı ilk olarak 1893'te Bursa, Balıkesir ve Fethiye bölgeleriyle birlikte Bahriye dairesine verildi. Bu imtiyaz 1929'da Türk Maadin şirketine devredildi. Resmî makamlara göre 1897'de 11 551 t, 1936'da 15 000 t, 1938'de 19 961 t cevher elde edilmiştir. Dağardı krom madeni, rezervleri tükendiği için bugün önemini kaybetmiştir. (M)

DAĞBAŞI, esk. **Haruksa,** Doğu Karadeniz bölümünde (Trabzon ili, Araklı ilçesi) bucak merkezi; 715 nüf. Kıyıda bulunan Araklı'ya 30 km'lik bir yolla bağlıdır; yüksl. 1 450 m. — *Dağbaşı bucağı,* 17 042 nüf.; 16 köy. (M)

DAĞBAŞI, esk. **Karahan,** Güneydoğu Anadolu'da (Urfa ili, Siverek ilçesi) bucak merkezi; 1 065 nüf. İlçe merkezinin kuzeyinde, 23 km uzaklıkta, yüksl. 860 m. — *Dağbaşı bucağı,* 5 654 nüf.; 6 köy. (M)

Dağ Başını Duman Almış, İsveç'li Felix Korling'in bestesinden türkçeye uygulanan gençlik marşı. İsveççe adı *Tre Trallade Jantor* (Şakıyan Üç Genç Kız) olan marşı Türkiye'de Selim Sırrı Tarcan tanıttı (1909). Türkçe güftesini Ali Ulvi Elöve yazdı (1916), aynı yıl bestesi biraz değiştirilerek Kadıköy İttihat Spor çayırında çalınıp söylendi. Atatürk, çok sevdiği bu marşı 1919 yılı mayıs ayı içinde Samsun'dan Havza'ya giderken maiyetine öğretti, marş o günden sonra Türkiye'de yaygın hale geldi. Özellikle 19 Mayıs Spor ve Gençlik bayramında söylenir. Cumhuriyet Halk partisi genel yönetim kurulu 1947'de parti marşı olarak kabul etti. (M)

DAĞCI (Cengiz), türk romancısı (Kızıltaş köyü, Kırım [Yalta] 1920). Kırım Pedagoji enstitüsünde okudu. İkinci Dünya savaşına Ukrayna cephesinde tank teğmeni olarak katıldı; Almanlara esir düştü (1941). Savaştan sonra Londra'ya yerleşti, ticarete atıldı. Romanlarında Kırım Türklerinin yaşayışlarını ve İkinci Dünya savaşını konu edindi: *Korkunç Yıllar* (1956), *Yurdunu Kaybeden Adam* (1957), *Onlar da İnsandı* (1958), *Ölüm ve Korku Günleri* (1962), *O Topraklar Bizimdi* (1966) v.d. (M)

DAĞCILIK i. (*dağ*'dan *dağ-cı-lık*). Dağlara tırmanma sporu.

— ANSİKL. ● *Tarihçe. Dağcılık*'ın tarihi, Alp dağlarının en yüksek (4 810 m) doruğu olan Mont-Blanc'a insan ayağının basmasıyle başlar. Önce isviçreli bilgin H.B.de Saussure, Avrupa'nın bu en yüksek tepesine çıkmayı denedi. 1786'da Jacques Balmat ve doktor Paccard zirveye ulaştılar. De Saussure bir yıl sonra tepeye çıkışı tekrarladı. XIX. yy.ın ilk yarısında bugünkü dağcıların öncüleri, Alplerin yüksek tepelerine varmayı başardılar. 1812'de Jungfrau ve Finsteraarhorn'a, 1820'de Monte Rosa'nın Zumstein doruğuna; 1842'de Gnifetti noktasına ulaşıldı. Ardından Dauphiné Alplerindeki Mont Pelvoux ve Pirene dağlarındaki Aneto tepesine tırmanıldı. Dağcılık bütün dünyada yavaş yavaş ilgi uyandırıyordu. Alp dağları iyice öğrenildi, yüksek tepelerin cetveli yapıldı. Chamonix, Zermatt, Grindelwald, Courmayeur, Breuil gibi ünlü dağcılık merkezleri kuruldu, iktisadî gelişme, ulaştırma imkânlarının artması ve sosyal ilerleme, turizme, özellikle dağcılığa elverişli bir zemin hazırladı. Otelciliğin gelişmesi ve ilk rehberlerin ortaya çıkışıyle, XIX. yy.ın ikinci yarısında dağcılığın altın çağı başladı.

1850-1865 Arasında Alplerin bütün yüksek tepelerine ulaşıldı. Dağcılık tarihinin ünlü rehberleri Croz, Taugwalder, Carrel, Binel, Almer'in yardımıyle ünlü ingiliz dağcıları Hudson, Tyndall, Kennedy, Whymper, başlarının büyük payını kendilerine ayırıp tepelerin çoğuna ilk defa ingiliz bayrağını diktiler. Monte Rosa'da Dufourspitz (1855), Allalinhorn (1856), Mischabels (1858), Aletschhorn, Weisshorn, Lyskamm (1861), Beyaz Diş (1862) ve Grandes-Jorasses (1865) fethedildi. O tarihe kadar erişilmesi imkânsız sayılan Matterhorn tepesine 1865 yılının 14 temmuzunda tırmanıldı ve dağcılığın altın çağı böylece sona erdi. Fakat bu tırmanışın büyük bir felâketle sonuçlanması dağcılık tarihinin ilk dıramını meydana getirerek dünyayı alt üst etti.

Artık Mont Blanc'a sık sık çıkılıyor. Matterhorn'e tekrar tekrar tırmanılıyor ve dağcılık bir çılgınlık sayılmıyordu. Tırmanışların sıklaşmasıyle dağcılarla rehberler tecrübe edindiler, sağlam bir dağcılık tekniği belirdi. Bu tekniğin kuralları yeni bir spor dalının doğmasına yol açtı. O güne kadar insanlar, dağlara güçlüklere *rağmen* tırmanmışlardı. Artık, güçlüklerinden *dolayı* çıkıyorlar, güçlük ne kadar büyükse, dağlar o kadar çok ilgi görüyordu. Bu sebeple, ingiliz Mummery'nin öncüsü sayıldığı bir çeşit *akrobatik dağcılık* ortaya çıktı. 1877'de La Meije, 1878'de Grand Dru, 1879'da Petit Dru, 1881'de Grépon, 1882'de Dent du Géant fethedildi. Daha önce erişilen tepelere daha güç ve değişik yollardan çıkmak denendi. Her dağın yamaç sayısı kadar çıkış yolu bulundu. Her yıl, en az on-on beş tepeye ilk olarak çıkılır oldu. 1914 öncesinin en ünlü dağcılık ekiplerinden başlıcaları, Mummery ve rehber Alexandre Burgener'inki; Ryan ve Franz Lochmatter, W. Young ile Joseph Knubel, Meyer'ler ile Angelo Dibona'nınkilerdi. Dağcıların sayısı hızla artıyor, 1857'de Londra'da «Alpina club», 1874'te Fransa'da «Dağcılık kulübü» kuruluyordu.

Birinci Dünya savaşından sonra genç kuşaklar dağcılığa yeniden büyük ilgi duydular. Yeni dağcılık kulüplerinin kuruluşu, *rehbersiz dağcılığı* geliştirdiği gibi dağcılık tekniğine de yenilikler getirdi, dağcılara sağlanan imkânları ve cesaretlerini bir kat daha arttırdı. Eskiden yapılması imkânsız sayılan milletlerarası yarışmalar düzenlenmeğe başladı. İnsan gücünün sınırları her yarışmada daha da genişledi. Artık insanların ilgisini birkaç önemli tepeden başkası çekmiyordu. Olağanüstü güçlükler ve günlerce süren çabalardan sonra Matterhorn (1931), Grandes - Jorasses (1935) ve Eiger'in kuzey yüzleri (1938), Walker tepesinin kuzeydeki en yüksek noktası (1938) fethedildi. Alplerin bütün tepelerinin fethi bitmeden bazı dağcılar uzak ülkelerdeki, dağlarla ilgilenmeğe başladılar. Kafkasların, And dağlarının, Afrika'nın yüksek tepelerinin fethi de XIX. yy. sona ermeden tamamlandı. Birinci Dünya savaşı başlangıcında yeryüzünün zirvelerinin hemen hepsine insanoğlu ulaşabilmişti. Ama dünyanın en büyük ve en yüksek sıradağı olan Himalayalarda elde edilen sonuçlar o kadar parlak değildi. 6 000 m yüksekliğindeki birkaç tepe, 7 000 m'yi biraz aşan üç tepenin dışında sayıları on dördü bulan 8 000 m'nin üstündeki tepelere çıkmağa kimse kalkışmamıştı. Dağcılar bu tepelerle 1918'den sonra (1920-1940 arası) ilgilendiler. Otuz, kırk kadar ingiliz, italyan, alman, avusturya, amerikan ve fransız heyeti Everest, K2, Nanga-Parbat, Kangçencunga, Hidden Peak zirvelerine seferler tertiplediler. Bütün bu çabalar başarısızlıkla sonuçlandı. Himalayalarda çıkılan en yüksek tepe uzun zaman, 1936 yılında varılan 7 816 m'lik Nanda-Devi olarak kaldı.

dağcılık
bir tırmanışın sonuna yaklaşan dağcılar

Foto. LAROUSSE; Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

İkinci Dünya savaşından sonra yetişen genç dağcı kuşağı, Alplerin en zorlu yamaçlarında çalışıp bilgi ve görgülerini artırdı. Araçlarla teknik de iyice geliştirildi. 1935'te fethedilen Dru'lerin kuzey yüzüne 1950'den önce ancak üç dört kere çıkılmıştı; oysa 1955 yılında aynı tepeye varanların sayısı elliyi aşıyordu. 1945'te ikinci kere tırmanılan Walker'in kuzey zirvesine on yıl sonra on beş kereden fazla çıkılıyor, yalnız 1952 yazında bu tepeye çıkan heyetlerin sayısı altıyı buluyordu. Alplerde çıkılamayan son tepeler de (Dru'nün batı yüzü [1952], güneybatı zirvesi [1955] gibi dik, dümdüz, duvarı andıran yamaçlar) yeni bulunan sunî tırmanma usulüyle aşılınca Alp dağlarının ilgi çekici hiç bir yanı kalmadı. Artık dağcılığın büyük başarıları uzak ülkelerin yüksek zirvelerine yönelmekteydi. 1950'de ve daha sonrası, Himalayalara tırmanan heyetlerin zafer kazandığı yıllar oldu. 1950 Yılının 3 haziranında Annapurna (8 075 m) tepesine erişen Fransızlar ilk olarak 8 000 m yüksekliği aşmayı başardılar. İngilizler ise, 1953'te sir Edmund Hillary ve rehber Tensing'in yardımıyle dünyanın en yüksek tepesi Everest'i (8 840 m) fethettiler ve otuz yıllık çabalarının karşılığını gördüler. Dünyanın en yüksek tepesi Everest'in fethedilmesiyle dağcılık artık sonuna varmış bulunuyordu. Büyük başarılar bundan sonra hızlandı. Bir alman 1953'te tek başına 8 120 m'lik Nanga-Parpat tepesine çıktı. 1954'te iki italyan 8 620 m'lik K2'ye, gene aynı yıl iki avusturyalı 8 154 m'lik Ço-Oyu'a ulaşmayı başardılar. 1955'te, birkaç gün arayle 8 585 m'lik Makalu, bir fransız heyetinin bütün üyeleri tarafından tırmanıldı. 1956'da Japonlar Manaslu'ya (8 100 m), Avusturyalılar Kaşerbrum'a (8 035 m), İsviçreliler hem ikinci kere Everest'e, hem de Lhotse tepesine (8 515 m) eriştiler. Yeryüzünün en büyük sıradağlarında izciliğin yerini akrobatik dağcılık alıyordu. Birkaç yıl öncesine kadar erişmezlik sembolü olan Mustagh kulesi (7 280 m) 1956'da, iki ayrı yoldan biri ingiliz, öbürü fransız iki heyet tarafından fethedildi.

Himalaya'nın keşfi çabaları, son on yıl boyunca Hindistan, Nepal ve Çin arasında ortaya çıkan ve sonuç olarak da keşif seferlerinin hatırı sayılır derecede azalmasına, hattâ günümüzde tamamen durmasına yol açan anlaşmazlıklara rağmen sürdü.

Dağcılık konusundaki belirgin olaylar arasında, bir hint heyetinin Everest'i yeniden keşfetmek amacıyle yaptığı sefere (1965) ve Everest'e W yamacından tırmanılması olayını (1963 amerikan seferi) özellikle anmak gerekir. Sırf güçlük yenmek amacını güden çabaların arasında, 1957, 1959 ve 1962 fransız heyetlerinin yaptıkları çalışmalar anılmağa değer. Alp dağlarında, dağcıların faaliyeti, özellikle, tırmanılması son derece güç olan yollarda kendini gösterdi. Bugün Alplere çıkış yollarının hemen hemen hepsine kışın tırmanılmıştır. Bu yolların arasında en önemlileri, Mont-Blanc'a kuzeyden çıkan yollar ile Dru, Eiger, Matterhorn ve Duffreney yollarıdır.

● *Teknik.* Dağcılıkta temel teknik yürüyüştür, ama gerçek dağcılık *tırmanma* ile başlar. Kayalık tepelere, duvar gibi dik yamaçlara tırmanma, eğilme, tutamak noktalarının çıkıntılı, sayıca az veya çok, rahatça destek olmağa imkân verebilecek durumda oluşuna göre kolay veya zor olur. Baca veya çatlaklara, arka verip sıkışarak sırttan tırmanılır. 1945'ten sonra dağcılar lastik tabanlı pabuçlar kullanmağa başladılar. Kar veya buzda kramponlu pabuç giyen dağcı, ucu çapalı madenî sopasını yere saplayarak dengesini bulmağa, yamaçlardan aşağı yuvarlanma tehlikesini azaltmağa, buzda kendine basamaklar kazabilmeğe başladı. İki veya daha çok sayıda dağcının belli aralıklarla bir ipe bağlanmasıyle bir *ekip* kurulur. En tecrübeli dağcı veya rehber, en başta yer alır. Zorlu bir yeri önce o aşar, sonra ekibin öteki elemanlarına haber verir. Ötekiler, tehlikeden kurtulmuş olarak arkasından rahatça tırmanırlar. En baştaki dağcı ise, arkasındaki kendisine iple bağlı arkadaşlarından destek alır. Eskiden kenevirden yapılan ipler (10-14 milimetre çapında) bugün naylondandır (9-10 milimetre çapında). Tutamak olmazsa kaygan, dik düzeylere, ip çakılan kancalardan geçilerek tırmanılır. Akrobatik dağcılık adı verilen bu yeni usulle Alplerin son tepelerine de erişildi. Yine bu yepyeni yollarla kaygan, dik yamaçları kısa sürede inmenin çaresi bulundu. Dağcılığın gelişmesiyle, dağ eteklerinde barınakların yapılmasına başlandı. Fransa'da bu barınakların sayısı 120'yi bulmaktadır. Tırmanmağa başlamadan önce, dağcılar bu barınaklarda son hazırlıklarını yaparlar. Başlangıç saatleri değişiktir ama dağa tırmanma genellikle sabahın çok erken saatlerinde başlar. Dağcılar ya alışılmış en kolay yolu, ya en sık takip edilen klasik yolu veya en güç yolu seçerler. Bir yamaçtan çıkılıp öbür yamaçtan inilir, böylece o dağ *aşılmış* olur.

Welzenbach'tan sonra dağcılar tepeleri güçlük bakımından altı dereceye ayırırlar. İlk derece en kolay, altıncı ise insan gücünün sınırı sayılır.

● *Türkiye.* İlk türk dağcısı, Prof. Ali Vehbi Türküstün'dür (1877-1937). Fransa'da öğrenimini yaptığı sırada dağ sporuyle ilgilenen Ali Vehbi, 26 temmuz 1906'da Mont Blanc'a çıkarak ilk türk bayrağını diken dağcı oldu. Türkiye'ye döndüğünde, Toroslar ve öteki dağlarda ilmî çalışmalar yaptı. Türk dağcıları, Niğde Aladağları'nın bir doruğuna onun soyadını verdiler. Dağcılığın gelişmesi, Birinci Dünya savaşı sırasında oldu. İlk sistemli dağcılık hareketi Kayseri'de başladı. 1924'te albay Cemil Cahit (Toydemir), yanında birkaç subay ve erle Erciyas'ın doğu kısmına çıktı. 1928'de ise Kayseri tayyare fabrikasında görevli üç yabancı Erciyas'ın doğu ve batı doruklarına birer defter koydular. Bu hareketleri sivil dağcılığın başlangıcı oldu. 1926'da Eğridir bölgesinde askerî eğitim amacıyle bir talimgâh kuruldu. 1933'te ise İstanbul ve Bursa'da ilk dağcılık kulüpleri açıldı.

Prof. Dr. Hans Bobek ve arkadaşlarının 1937'de Hakkâri, Cilo ve Sat dağarındaki çalışmaları ve bu çalışmalar sonunda yapılan yayınlar türk dağcılarını harekete getirdi ve birçok türk dağcı kafilesi Cilo ve Sat dağlarında faaliyette bulundu.

1939'da Beden Eğitim Genel müdürlüğüne bağlı olarak kurulan Dağcılık federasyonu, çeşitli illerde kurs ve kulüpler açtı. Türkiye Dağcılık federasyonu 1967 yılında U.İ.A.A.'ya (Union Internationale des Associations d'Alpinisme [«Milletlerarası Dağcılık federasyonu»]) üye oldu.

Türk dağcıları son yıllarda kış dağcılığına da önem vermeğe başladılar.

◆ **Dağcı** i. Dağa çıkma sporu yapan kimse. (LM)

DAĞDAĞA i. (ar. *dağdağa*'dan). Gürültü, patırtı: *Mevsim boyunca kendini hissettirir veda / Artık bu dağdağayla uğuldar deniz ve dağ* (Yahya Kemal). ‖ *Teşm. yol.* Telâş, sıkıntı: *Anası, güvey dağdağasını pek sevmez, haz da etmez* (Ahmed Rasim). ‖ Uğraşma, çalışma, mücadele: *Maksat bu kadar dağdağadan bir yaşamaktır* (M.Â. Ersoy).

— *Esk. Dağdağa-fermâ,* gürültü uyandıran. ‖ *Dağdağa-yı âlem (cihan, dünya, hayat, mâişet),* geçim derdi, yaşama: *Dağdağa-yı âlemden kef-i damen-i müştak eden...* (Ahmed Rasim). ‖ *Terk-i dağdağa-yı hayat,* (« hayat kavgasını bırakmak») ölmek.

◆ **Dağdağalı** sıf. Gürültülü patırtılı, telâşlı: *Acaba ne derler? Allah eksik etmesin! Hayli dağdağalı oldu* (B. Felek).

◆ **Dağdağasız** sıf. Gürültüsüz, patırtısız, telâşsız: *Seyahatin mümkün olduğu kadar dağdağasız icrası hâtıra kabilinden arz olunur* (Atatürk). [M]

DAĞETEĞİ blş. i. Jeomorfol. Alüvyon birikintisi ovası, bir sıradağ veya dağın eteğinde, eğinti meydana getirir. (Dağeteği ovaları, dağı çevreleyen ve gereçleri kalın tabakalar halinde yığılabilen bir araya toplanmış alüvyon konilerinden meydana gelir.) ‖ *Dağeteği basamakları,* bir dağ kütlesinin kenarında katlar meydana getiren aşınma seviyeleri. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Dağeteklerine* özellikle şiddetli aşınma etkisine uğrayan yüksek dağların kenarında rastlanır. Böylece tektonik şart-

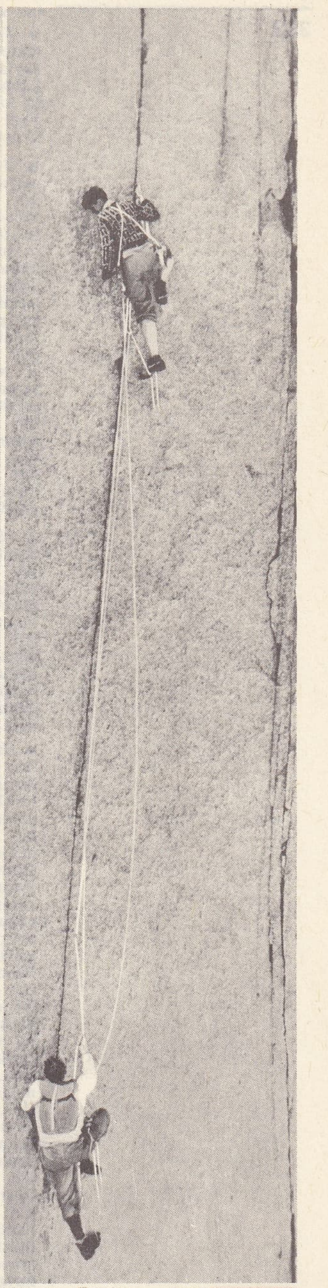

DAĞCILIK

yukarıdan aşağıya: tırmanma; akrobatik tırmanma (bir üzenginin toplanışı); çıkış donanımı. Sağda, birbirine bağlı dağcıların akrobatik tırmanışı; kendini iple bağlayarak iniş

Gaston Rebuffat arşivi

Foto. Lambert, Ollivc, Rebuffat (LAROUSSE)

lar ve iklim şartları tarafından desteklenir.

● *Tektonik şartlar.* Dağetekleri şiddetli bir tektonik harekete (Pirenelerde Lannemezan yaylasının meydana getirdiği neyojen'den kalma dağ eteği) uğramış veya uğramakta olan dağların eteğinde meydana gelir. Faal bir aşınma uygulayan tektonik hareketlerin devamı, gelişmelerini kolaylaştırır.

● *İklim şartları.* Sık bir bitki örtüsünün meydana gelmesine elverişli iklimlerde dağın eteğine varan döküntüler incedir ve killi-kumlu alüvyon ovaları halinde yayılır (Sumatra). Buna karşılık mekanik parçalanma sürecinin ağır basmasına ve daha kaba gereçlerin meydana gelmesine yol açan yarı kurak iklimli bölgeler, dağeteklerinin oluşmasına çok elverişlidir: bunun en güzel örneklerine Orta Asya ve A.B. D.'nin batısındaki dağlarda rastlanır. Soğuk iklimler, buzul çevresi, sel birikintisi veya flüvyoglasyer birikinti (Bavyera yaylası) halinde dağetekleri meydana gelmesine elverişlidir. Mekaniğin ağır bastığı bir jeomorfojenezle nitelenen iklimlerden, daha sık bir bitki örtüsünün meydana geldiği ve nehirlerin yükünün azaldığı iklimlere geçiş, akarsuların yataklarının yarılması yoluyle (Lannemezan, Bavyera) dağeteklerinin aşınmasına yol açar.

● *Dağeteği basamakları.* Dağeteği basamakları teorisini alman jeomorfoloji bilgini W. Penck formülleştirdi: bunları düzenli yükselme geçirmiş bir dağ kütlesinde birbirini takip eden aşınmaların sonucu kabul ediyordu. Sonradan oğlu A. Penck çeşitli düzleşme seviyelerinin, sarsıntılı bir yükselmenin yavaşlama evrelerinde oluştuğunu açıklayarak teoriyi değiştirdi. Teori henüz çok dar bir görüş açısı içindedir; çünkü iklimin etkilerini hiç hesaba katmaz.

● *Beşerî coğrafya.* Birbirinden çok farklı iki tabiî ortamın (ova ve dağ) birbirine iliştiği noktalarda yer alan dağetekleri, farklı ve yer yer birbirini tamamlayıcı kaynakların yakınlığından yararlanır. Yamaçlar ile yükseltinin iklim etkileri, tarımın gelişmesine engel olduğu için, halklar çoğunlukla dağlara yerleşmekten kaçınır. Ama astropikal bölgelerde ovalar çoğunlukla çoraktır. Her iki durumda da dağetekleri yoğun tarım yapılan şeritler meydana getirir; bazı yerlerde üzerlerinde vahalar da vardır: Sahra Atlası, Sovyet Türkistanı, Pencap, Güney Kaliforniya, Peru ve Kuzey Şili dağetekleri. Dağeteklerinde ova ile dağ arasında göçebelik ederek hayvan yetiştiren topluluklar da yaşar. Öte yandan, bu ilişki bölgelerinde ticaret şehirlerine de rastlanır: italyan dağeteğinde Milano, Torino, Bergamo, Brescia; Alplerin dış yamacının dağeteğinde Cenevre, Bern, Zürich, Münih v.b. Orta Avrupa'da Kuzey ovasının nemli topraklarıyle hersinyen dağların ormanlık sırtları arasındaki aracı bölgenin özelliğini, lös topraklarının verimliliği ve doğuda Karpat dağeteğinden Westfalen'e kadar uzanan çeşitli tarım tiplerinin nispî verimliliği meydana getirir. Bu hersinyen dağetekleri jeoloji yapılarından ötürü çoğunlukla kömür (Ruhr, Silezya, fransız Massif Central'i çevresindeki küçük havzalar; İngiltere'de Yorkshire ve Midlands; İskoçya havzası; Kuznetsk), yer yer de linyit (Orta Almanya) havzalarıdır. Demek hersinyen dağetekleri çoğunlukla sanayi ve şehirlerin büyük ölçüde toplandıkları bölgelerdir. Apalaş dağeteği ve italyan dağeteği, dağ ırmaklarının hidroelektrik kaynaklarından yararlanır. Bazı dağeteklerinde de dağ cephesinin jeolojik yapı özellikleri dolayısıyle önemli petrol yatakları (Romanya'da petrol; Lacq'da gaz yatakları; Kafkas dağeteği ve Batı Ural'da petrol yatakları) vardır. (L)

DAĞ güvercini bls. i. Beyaz gagalı, siyah gözlü güvercin ırkı. (Bacakları çok paçalı, başı, boynu ve göğsü karışık renkli, vücudun geri kalan kısmı beyazdır.) [M]

DAĞ HAN, Oğuz Hanın ikinci oğlu (Oğuz Hanın ilk evliliğinden sonra doğdu). Aynı zamanda kozmik varlıklardan birinin adını taşır. Oğuz Han destanından başka, Tabiata tapma inancının tanrılar arasında da yer almıştır. İdaresinde bulunan Türklerin ongunu (işareti) üç kuştur. (M)

DAĞILIM i. (*dağılmak*'tan *dağıl-ı-m*). *Yeni.* Dağılarak birbirinden ayrılmak işi.

— Dil bil. *Dağılım dilbilimi,* tasvirî dilbilimi, dil unsurlarının dağılımını inceleyen dal. Bk. ANSİKL.

— İkt. Üretimde, malların ortaya konulmasına katkıda bulunanlara bu malların şu veya bu ölçüde verilmesi; dağıtılması. (Dağılım konusunda nicelik bakımından yapılan çözümleme, millî gelirin, üretimi meydana getiren faktörler arasında nasıl dağıldığını incelediği gibi, fertler arasında nasıl dağıldığını da inceler. Birinci durumda, dağılım, fonksiyonel açıdan ele alınır. Yani, burada esas olan, üretimin faktörlerine dağıtılan gelirin tipidir: emeğin, sermayenin, toprağın, işletmenin gelirleri. İkinci durumda ise dağılım, fertler bakımından incelenir; yani gelir dağılımı boyutları ve miktarları bakımından gözönüne alınır.) Bk. ANSİKL.

— İstat. Bir seri terimlerinin birbirlerine veya seçilmiş bir merkez değere veya bir ortalamaya göre uzaklaşmalar. Bk. ANSİKL.

— Kim. Bileşiminde, kütle içinde tamamen eşit dağılmış gerçek veya koloidal eriyik şeklinde başka bir madde bulunan katı, sıvı veya gaz halinde bütün cisimlere verilen ad. (Hava, azot içinde bir oksijen gazı dağılımıdır; bunun tam tersi de söylenebilir. Sis, hava içinde bir su dağılımı; eriyikler bir sıvı içinde katı veya sıvı dağılımlardır. Renkli camlar, cam içinde metal veya ametal [altın, bakır, selenyum] dağılımlarıdır.)

— Mat. İhtimaller hesabında, mümkün olan hallerin dağılımını ve bunlara tekabül eden ihtimalleri belirleyen kural. Bk. ANSİKL.

— Plastik maddeler. *Makromoleküler dağılım,* yapısındaki molekül toplulukları sıvı veya katı tanecikler meydana getiren karışım. (Bu tanecikler çoğu zaman gözle görülebilir.)

— Psikol. Sinir merkezleri arasındaki işbirliğinin bozulması.

— ANSİKL. Dil bil. *Dağılım dilbilimi,* özellikle A.B.D.'de, L. Bloomfield'in etkisiyle gelişti. Metotları, Z.S. Harris'in kitabında (*Methods in Structural Linguistics* [Yapısal Dilbilim Metotları], 1951) sistemli olarak açıklandı; B. Bloch, C.F. Hockett, v.b. çalışmalarında bu metotları uyguladılar. Dağılım dilbilimi'nin konusu, cümlelerde dil unsurlarının tabi oldukları kullanımların sınırlarını çizmektir; ama bu sınırı çizerken anlam incelemelerine ve tarihî incelemelere girişmez. Dağılım dilbilimi, dil unsurlarının cümlede belli kurallara göre sıralandığını öne süren varsayımdan hareket eder; bu varsayıma göre her unsurun yeri cümledeki diğer unsurlar tarafından belirlenir. Tek tek unsurların (tek tek sesler) dağılımının dolaysız bir kurala bağlanması, ihtimallere dayanarak yapılabilir; dağılım dilbilimi, benzer dağılımlı unsurları (veya unsur dizilerini) aynı sınıflarda toplar ve dolaylı olarak tanımlamağa çalışır. Dağılım metodu bölümleme ve sınıflama işlemlerine dayanır. Cümle üstü parçalar nispeten bağımsız bölümlere ayrılır ve çeşitli cümle üstü parçalardaki benzer veya özdeş *çevreler*'e sahip bölümler aynı sınıfta toplanır. Unsurların dağılımı, sonunda, unsur sınıfları olarak kurala bağlanır ve çeşitli dil unsurlarının içinde yan yana dizildiği cümleler meydana getirecek biçimde «toplu bir tasvir» (Harris) elde edilir. Böylece, dildeki yapı anlayışı, unsur ve unsur bölümleri sınıflarının bir hiyerarşisine, piramidine varır.

Dağılım metodu iki yönden sınırlanır. Önce, ancak cümleyi aşmayan bir çerçeve içindeki unsurların biçim ilişkilerini incelemeğe imkân verir. Meselâ, çeşitli tiplerdeki cümleler arasındaki ilişkiler incelenmek istendiğinde (Harris'in yaptığı gibi) dönüşümcü bir analiz metoduna başvurulur (bk. DÖNÜŞÜM). Diğer durumlarda metot, sınırlı cümlelerin incelenmesine elverişlidir; dillerin sınırsız imkânlarını (meselâ konuşan kişilerin yeni, ama doğru kurulmuş sınırsız sayıdaki cümleyi söyleme ve anlamdaki yeteneğini hesaba katma) tanımlamağa elverişli değildir. Bu meseleye eğilmek istendiğinde, bir üretici gramer meydana getirme gereği ortaya çıkar.

— İkt. *Dağılım teorisi.* İktisatta fizyokratlar okulunun en büyük temsilcisi olan fransız bilgini François Quesnay, XVIII. yy.ın sonlarında, teknik açıdan tarıma, sosyolojik açıdan da büyük toprak sahipleri, çiftçiler ve zanaatkârlarla tacirlere öncelik tanınmış bir toplumun genel işleyişini ortaya koymağa çalışmıştı. Tarım gelirinin öteki gelirlerden daha ağır basması varsayımından hareket eden Quesnay, bu gelir miktarının toprağa yöneltilen kredilerle ilgili olduğunu ve bu kredileri artırmak için de köylüleri zenginleştirmek, yani liberal bir siyaset gütmek gerektiğini ileri sürdü. Bununla birlikte Quesnay, değer olarak gelir ile aynî geliri sürekli olarak birbirine karıştırıyor ve tarımla ilgili olmayan ücret oluşumu mekanizmaları hakkında açık ve seçik bir açıklama ileri süremiyordu. XIX. yy. başlarında İngiltere'de, David Ricardo tarafından ileri sürülen klasik model, daha ayrıntılı ve işlenmiştir. Ricardo'nun modeli, ingiliz ekonomisini tüm olarak kapsayan ve o çağın ingiliz toplumunu meydana getiren üç sosyal grubu (toprak sahipleri, kapitalist müteşebbisler ve emekçiler) gözönünde tutan bir şemadır. Ricardo bu şemada, sözü geçen üç grubun gelirlerinin oluşma ve gelişme kanunlarını açıklamağa çalışmıştır. Ricardo'ya göre, toprak rantı, kullanılabilecek topraklar üzerinde nüfusun yaptığı basınç derecesiyle, ücret oranı da, nüfusun, ücret fonları üzerinde yaptığı basıncın derecesiyle belirlenir. Kâr ise, bir tortudur. Ricardo, Malthus'ün nüfus artışı kanununa dayanarak, toprak rantının artması ve ücretlerin çok aşağı bir düzeyde sabit kalması, böylece kârın azalması gerektiğini ileri sürdü. Açık seçik olmamasına rağmen, bu şema, pratik bakımdan önemliydi ve XIX.yy. iktisat siyaseti ve teorisi üzerinde büyük etkisi oldu. Ricardo'nun yaptığı çözümlemelerin etkisinde kalan ve bu çözümlemeleri çok daha geniş bir fikir yapısı içine yerleştiren Karl Marx, kapitalist ve proleter sınıflar arasındaki gelir dağılımı konusu üzerinde durdu. Marx'a göre, bu dağılımın mekanizması, sosyal süreçlerin tümünü ve kurumların gelişmesini açıklayan bir iktisadî sistemler dinamiğinin temel unsurunu meydana getirmektedir. Marx, artık değeri alan kapitalistlerin, proleterleri nasıl sömürdüğünü kendi görüş açısından ortaya koymuş ve kapitalist rejimin genel gelişme kanunlarını belirlemiştir. Bu kanunlar, sürekli toplaşma (temerküz) ve proleterleşmedir; yani işçi sınıfının yoksullaşmasıdır. Bu genel görüşlere dayanarak, Marx, kaçınılmaz bir tepkinin, yani ihtilâlin ortaya çıkacağını ve bu ihtilâl sayesinde, kapitalizmin yerine sosyalizmin ve sınıfsız toplumun geçeceğini ileri sürdü. 1860 Yılı kapitalizminin çözümlemesine dayanan bu açıklamalar bir hayli eskimiş ve ortaya çıkan olaylara, Marks'çılar tarafından zamanında uygulanamamıştır. Proleterleşme ve yoksullaşma kanunları, olaylar tarafından yalanlanmış ve toplumun iki uzlaşmaz sınıfa ayrılacağı hakkında ileri sürülen görüş de, Marks'çı düşünürlerin sosyal ara tabakalar kavramını kabul etmek zorunda kalmasıyle, eski önemini ve keskinliğini kaybetmiştir. 1870'ten sonra, iktisadî düşüncede köklü bir değişiklik ortaya çıktı. Klasik anlayışı yeniden benimseyen iktisatçılar, çözümlemelerini, işletmeye ve işletmecinin ürünler ve üretim faktörleri piyasaları üzerindeki etkisine yönelttiler. Ricardo'da ve Marx'ta görülen dinamik, sosyolojik ve topyekûn dağılım teorisi, mikro-ekonomik, fonksiyonel ve statik bir teori haline geldi. Özellikle, fransız Léon Walras gibi iktisatçıların etkisi altında, bu teori, genel fiyat teorisinin, üretim faktörlerine (emek, sermaye, tabiî unsurlar, işletme fonksiyonu) düşen dağılım payının belirlenmesi meselesine uygulanmasından ibaret bir ilmî çalışma haline girdi. 1936'da yayımladığı *The General Theory of Employment, Interest and Money* (İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi) adlı eserinde J.M. Keynes, topyekûn veya makro-iktisat analizi diye adlandırılabilecek çözümleme metoduna yeniden önem kazandırdı. Ama Keynes, üretimden doğan gelirlerin dağılımından çok üretim ve

tam istihdam meseleleriyle ilgilendi. Keynes'in görüşlerini benimseyen anglosakson iktisat bilginleri (K.E. Boulding, N. Kaldor, J. Robinson), dağılım ve iktisadî ilerlemeyi yöneten yatırım ile tasarruf fonksiyonları konusunda bu dağılımın yönelişi meselesini ancak 1950 yıllarında incelemeğe koyuldular. Ama ele aldıkları meseleyi basitleştirmek amacıyle, topyekûn gelirin ücret alanlarla kâr elde edenler arasındaki gelir dağılımını incelemekle yetindiler ve uzun vadede ele alındığı zaman, bu iki bölüğe düşen payların sabit olduğunu ileri sürdüler. Ne var ki, istatistikler bu iddiayı doğrulamaktan uzaktır.
Fransa'da, Jean Marchal ve Jacques Lecaillon, yeni bir dağılım teorisi ortaya koydular ve kapsayıcı bir teorinin, olayları tamamını içine alması ve hem sosyolojik hem de dinamik özellik taşıması gerektiğini düşündüler. Yani, bu bilginler, meslek gruplarının (içinde bulundukları duruma tepki olarak) yapılar ve kurumlar üzerinde gösterdikleri basıncı ve bu grupların kendisini incelemek gerektiğini söylediler. Dağılıma katılanların hangi kategori içinde yer aldığını belirlemek için, gelir konusundaki davranışların tek türlü olmasından yararlanılıyordu. Böylece, ücretliler içinde, işçiler, kol emeğiyle çalışmayanlar ve teknisyenler birbirinden ayırt ediliyordu. Kâr elde edenler de, şahsî müteşebbisler, sermaye firmaları, firma yöneticileri, serbest meslek mensupları olarak ayrılıyordu. Tarım alanında, işletmeciler, borç olarak para ve mal verenler ve transferlerden kâr elde edenler arasında fark gözetiliyordu. Bu grupların sayısı, çözümlemenin gerekli kıldığı inceleme ve derinleşme derecesine ve ele alınan dönemin uzunluğuna göre artıyordu. Yapıların değişmesini, kendi durumlarını savunmak veya daha iyi hale getirmek isteyen sosyal kategorilerin eylemine bağlamakla iktisat teorisinin daha kapsayıcı hale geldiği ve eskiden başka alanlara maledilen verilerin iktisatta yer almasına imkân hazırlandığı ve böylece iktisadî düzenin gelişimini daha iyi bir şekilde açıklamanın mümkün olduğu, genel olarak kabul edilmektedir.

— İstat. *Dağılım*'ı hesaplamak istatistik bir seri terimlerinin değişim genişliğini hesaplamaktır. Bu işlem ortalamanın sağladığı eksik bilgiyi kesinleştirmek ve tamamlamak için gereklidir. Gerek mutlak, gerekse yüzde cinsinden ifade edilen nispî dağılımlar hesaplanabilir; bu hesaplama karşılaştırmalar yapmayı sağlar. Mutlak dağılım, önceden seçilmiş değerlere oranla seri terimlerinin farklar yardımıyle hesaplanan basit katsayılarla nitelenir. Nispî dağılım, farklı istatistik serilere ait dağılımlar arasındaki karşılaştırmayı kolaylaştırmak amacını güder. Bu halde, brüt dağılım aritmetik ortalamaya veya ortaya göre oranlanır.

— Mat. En çok bilinenlerden birisi iki terimli *dağılımdır*. Uygun olayın ihtimaline p denirse, karşıt olayın ihtimali $1—p$ olacağından, n tane denemenin h defa uygun olayı ve $n — h$ defa da karşıt olayı vermesi ihtimali

$C_n^h p^h (1 — p)^{n-h}$ 'dır. Burada C_n^h, n eşyanın h ve h kombinezon*ları sayısını gösterir $[p + (1—p)]$ iki terimlisi açımlandığında, h'ın çeşitli değerleri için ihtimalin terim olarak değerlerini verir; bütün bu ihtimallerin toplamı bire eşittir. Yazı tura oyununda, $p = \frac{1}{2}$ $\left(\text{ve buradan } 1—p = \frac{1}{2}\right)$'dir; n denemede h defa yazı (veya h defa tura getirme ihtimali $\frac{C_n^h}{2^n}$'dir. (LM)

DAĞILMA i. Dağılmak işi.

— Akust. Karmaşık bir akustik dalga meydana getiren çeşitli bileşkenlerin ayrılması; bu ayrılma, yayılma alanında titreşimin etkisiyle dalga hızında meydana gelen bir değişikliğin sonucudur.

— Ask. Düşmanın çeşitli silâhlarının etkisini azaltmak amacıyle, bir askerî birliğin yoğun bir hedef göstermeyecek biçimde, bulunduğu arazi şartlarına uyarak geniş bir bölgeye yayılması.

— Balistik. Aynı silâhla, aynı şartlar içinde birçok mermi atıldığında, bu atımların hedefte aynı noktaya isabet etmemesi. Bk. ANSİKL.

— Cerr. Birkaç kemiğin birden yerinden çıkması: *Kafatası kemiklerinin dağılması.*

— Jeomorfoloji. (Tutturulmuş bir kayanın, aşınma ile harekete geçebilecek döküntü haline dönüşümü. Tutturulmuş kaya jeomorfojenezin başlangıç evresidir. İşlem, kimyevî ayrışma veya mekanik ufalanma ile oluşur.)

— Patol. İltihaplanmış bir dokunun irinlenmeden normal hale dönüşü.

— Ted. Herhangi bir yerinden organizmaya sokulan maddelerin dokulardan geçerek genel dolaşıma geçmesi: *Kas içine şırınga edilen ilâcın dağılması.*

— Tıp. Akupunkturda (iğne batırma yoluyle tedavi) bir organın enerjisinin azalması. (Fazlaca yüklü bir organda dağılmayı sağlamak için gümüş veya beyaz madenden iğneler kullanılır.)

— ANSİKL. Balistik. Belirli bir namlu ile, aynı hedeflere atılan belirli sayıdaki mermilere ait atış şartları her atımda birbirinden değişiktir. Atımlardaki bu düzensizlik; balistiğe, hava şartlarına, nişancıların ve nişan âletlerinin hatalarına bağlı sebeplerden ileri gelir. *Balistik sebepler* (mermi, barut hakları ağırlıkları arasındaki fark, kullanılan miktara göre barutun şiddetindeki değişiklikler, tapa şekilleri arasındaki fark) merminin ilk hızına etki eder ve böylece ilk hız, her atımda ayrı olur. Hava şartlarıyle ilgili sebepler (hava basıncı, ısı derecesi ve atış yapılan bölgedeki havanın nem durumuyle ilgili değişiklikler) havanın balistik yoğunluğunu ve dolayısıyle direncini değiştirir, bu yüzden menzil ve yan sapması bakımından birtakım değişmeler meydana gelir. *İhtiraklı mermilerle* atışta, bunlara konulan tapaların işlemesindeki çeşitli düzensizlikler de dağılma sebeplerine eklenir.

Bütün bu düzensizlikler dolayısıyle, aynı nişan alma ve aynı doldurus şartları altında bir topla atılan birçok mermi aynı noktaya düşmez ve *dağılma kanunu* adı verilen bir kanuna göre arazi üzerinde dağılır. Atım sayısı azaldıkça mermiler arazi üzerinde gelişigüzel çeşitli noktalara isabet eder; ancak, atım sayısı yeter derecede fazla olursa (msl. 100 atım) o zaman şu noktalar dikkati çeker: 1. düşüş noktaları, aşağı yukarı dik dörtgen şeklinde olan ve *dağılma dik dörtgeni* adı verilen bir satıh içinde dağılır; 2. düşüş noktaları bu dik dörtgenin merkez bölgesinde, kenar bölgelerine nazaran çok daha fazladır; 3. eğer dağılma dik dörtgeninin *orta vuruş noktası* denilen merkezinden atış doğrultusuna dikey bir hat geçirilecek olursa, böylece meydana gelen iki yarım dikdörtgenden her biri aynı atım miktarını kapsar.

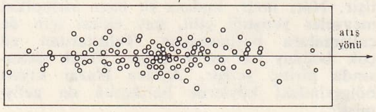

yüzde yüz dik dörtgeni

Dağılım dik dörtgeni içinde, M orta vuruş noktası, AB atış doğrultusu, CC′ orta vuruş noktasından geçen ve atış doğrultusuna dik olan doğrultu, DD′ ve EE′, CC′'nün her iki yanında, atışlardan yüzde 25 isabet alan ve CC′ ne paralel iki doğrultu olduğuna göre, CC′ ile DD′ veya EE′ arasındaki *e* uzaklığı *tahminî menzil sapması*'dır. *Tahminî doğrultu sapması* da aynı şekilde, ancak AB'ye göre bulunur. CC′ nün her iki yanında e, 2e, 3e ve 4e uzaklığında, CC′ ne paraleller çizmekle, atışlardan, sırayle yüzde 25, yüzde 16, yüzde 7 ve yüzde 1,5 isabet olan 8 sıra elde edilir. Aynı şekilde, AB atış doğrultusuna da paraleller çizilerek, atışların dağılma yüzdesini veren dağılım dik dörtgeni elde edilir. Bu dik dörtgende, 4 tahminî menzil sapması uzaklığına *çatal* denir. Tahminî sapma ve çatal kavramları, atış tanziminde büyük önemi olan temel kavramlardır.

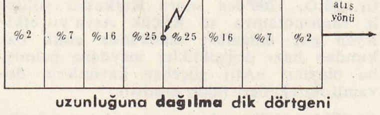

uzunluğuna dağılma dik dörtgeni

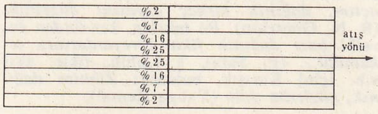

yanına dağılma dik dörtgeni

◆ **Dağılmalı** sıf. (*dağılmak*'tan *dağ-ı-l-ma-lı*). Dağılan, ayrılabilen.

— Mat. *Toplamaya göre dağılmalı çarpma*, modern cebirde, toplamaya göre hem sağdan, hem de soldan dağılmalı çarpma. ‖ *Toplamaya göre sağdan dağılmalı çarpma*, $(a+a') b = ab + a'b$ şeklinde olan çarpmadır. ‖ *Dağılmalı işlem*, bir terimler toplamı üzerine yapılıp, elde edilen sonuçların toplamını alarak ve bu işlemi toplamın her terimi üzerinde yaparak elde edilen sonuca benzer bir sonuç veren işlem. (ML)

DAĞILMAK geçz. f. (esk. türk. *tağ*'dan *dağ-ı-mak*> *dağ-ı-l-mak*). Paylaştırılmak, ayrı ayrı yerlere verilmek: *Makarna ne zaman dağılacak dersin?* (B. Felek). *Esk.* Tevzi olunmak (edilmek). ‖ Düzeni bozulmak, karışmak: *Dağılmış saçlarına bak-tı* (S.F. Abasıyanık). *Ev çok dağılmış.* ‖ Yayılmak: *Hizmetçi kız hanımın yapma inci kolyesini takarken ipi kopup taneler yerlere dağılır* (B. Felek). ‖ Birliği, bütünlüğü yok olmak: *Dayım büyük paşalarla beraber sürgüne gönderilince konak dağıldı* (R.N. Güntekin). ‖ Ortadan kalkmak: *İspritizma cemiyeti dağıldı* [...] *dedi* (A. H. Tanpınar). *Esk.* Fesholunmak. ‖ Çekilmek, uzaklaşmak: *Bizim Ali hakkında bildiğimizi bilseler bizim başımızdan dağılıp evlâd-ı Ali'nin yanına giderler* (Cevdet Paşa). [M]

DAĞINIK sıf. (esk. türk. *tağ*'dan> *dağ-ı-mak*> *dağ-ı-n-mak*> *dağ-ı-n-ı-k*). Birbirinden ayrı, dağılmış, ayrılmış: *Şu anda kuvvetlerim dağınık, toplanmaları için haber*

dağılım (balistik)

	yüzde 25	yüzde 16	yüzde 7	yüzde 1,5	yüzde 25	yüzde 16	yüzde 7	yüzde 1,5	
	0,02	0,10	0,24	0,37	0,37	0,24	0,10	0,02	yüzde 1,5
	0,10	0,49	1,12	1,75	1,75	1,12	0,49	0,10	yüzde 7
	0,24	1,12	2,56	4,00	4,00	2,56	1,12	0,24	yüzde 16
A	0,37	1,75	4,00	6,25	6,25 M	4,00	1,75	0,37	B yüzde 25
ed	0,37	1,75	4,00	6,25	6,25	4,00	1,75	0,37	
	0,24	1,12	2,56	4,00	4,00	2,56	1,12	0,24	
	0,10	0,49	1,12	1,75	1,75	1,12	0,49	0,10	
	0,02	0,10	0,24	0,37	0,37	0,24	0,10	0,02	

ep: yüzde 25 / yüzde 16 / yüzde 7 / yüzde 1,5 (printed above the right half: ep, yüzde 25, yüzde 16, yüzde 7, yüzde 1,5); D C E above, D′ C′ E′ below.

M, *orta vuruş noktası;* **ed**, *tahminî doğrultu sapması;* **ep**, *tahminî menzil sapması*
Küçük kareler içinde verilen sayılar, orta vuruş noktasına olan yakınlığa göre bu karelerin alacağı isabet yüzdesini gösterir.

göndermeliyim (K. Tahir). *Fotoğraf karşısında titremiş gibi dağınık ve kararsız çizgilerim, yaygın ve gevşek bir burnum vardı* (R.N. Güntekin). ‖ Düzensiz, karışık: *Evin avlusuna* [...] *dağınık kıyafetli bir adam girdi* (R.H. Karay). *Penceresini açtım, dağınık birkaç eşyasını düzelttim* (R. N. Güntekin). *Bu inkılâp, kendinden evvelki bazı dağınık fikir cereyanlarının tekâmülü...* (P. Safa). ‖ [Zihin, fikir, akıl v.b. için] Karışık, bulanık: *Zihnim dağınık, gözlerim dolu* (Yahya Kemal).

— Bot. Bir bitkinin ekseninde rastgele yer alan kısımlar, özellikle yapraklar için kullanılır. ‖ Bitki üzerinde rastgele yer alan odun-soymuk damarları (birçeneklilerde) için söylenir.

◆ **Dağınıklık** i. Düzensizlik, karışıklık: *Buradan geriye bakıldığı zaman şehir, bütün dağınıklığı ile ortaya serilir* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Darmadağınık** veya **darmadağın** veya **darmadağanık** veya **darmadağan** sıf. Dağılmış, perişan: *Odam darmadağınık, iskemlelerin üstüne elbiseler atılmıştı* (R.N. Güntekin). *O kopan rabıtanın darmadağın yavruları* (M.Â. Ersoy). [ML]

DAĞISTANLI (Mustafa), türk güreşçisi (Balafır köyü, Samsun 1932). Güreşe karakucak ile başladı. 1950'de askerliğini yaparken İstanbul'da minder güreşine çıktı. 1953'ten 1959 yılına kadar Türkiye'de yaptığı 320 karşılaşmanın 319'unu, millî ve temsilî karşılaşmalarda yaptığı 73 güreşin 70'ini kazandı. 1954 Yılında dünya şampiyonu, 1955 yılında Akdeniz şampiyonu, 1956 yılında olimpiyat ve dünya kupası şampiyonu, 1957 ve 1959 yıllarında dünya şampiyonu, 1960 yılında da Balkan ve olimpiyat şampiyonu oldu. 1960 Yılından sonra kısa bir süre antrenör olarak da türk güreşine hizmet etti. (M)

DAĞISTAN Muhtar Sovyet Sosyalist cumhuriyeti *(Dagestanskaya Avtonomaya Sovetskaya Sotsialistiçeşkaya Respublika).* Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler birliğinde cumhuriyet. Kafkas sıradağlarının kuzey kanadı ve Hazar denizinin batı kıyılarında; 28 123 km²; 1 266 000 nüf. Bir İran eyaleti olan Dağıstan'ı Rusya 1813'te topraklarına kattıysa da isyancı Han'lar üzerinde 1877'ye kadar kesin bir hâkimiyet kurmayı başaramadı. İç savaştan sonra 1921'de cumhuriyet kuruldu; İkinci Dünya savaşı ile 1957 arasında da ülkenin kuzey kesimi Çeçen-İnguş Muhtar Sovyet Sosyalist cumhuriyetine devredildi.

— Coğ. Dağıstan beş coğrafî bölgeye ayrılır: birinci bölgede Kafkas dağları yer alır. Dağıstan'ın güney sınırı, en yüksek tepelerin (Guton, 3 646 m; Hazar düzü, 4 485 m) bulunduğu sıradağlar boyunca uzanır. İç Dağıstan yaylaları diye anılan bölgenin en önemli sıradağları Bogosski ve Kukatl dağlarıdır. Dağlar arasından Hazar denizine akan ırmaklar, buralarda derin vâdiler ve uçurumlar açmıştır. Bu ırmakların başlıcaları, Karakoysu ve Andiyskoye Koysu kollarıyle Sulak, Samur ve Kurakh ırmaklarıdır.

Dağların genellikle güneye bakan yamaçlarında yağış çok azdır. Bu yüzden bazı bölgelerde bitkisel hayat yoktur. Fakat vâdi ve yüksek yerlerde ormanlar vardır. İkinci bölgede ise, 20-40 km genişliğinde bir kemer meydana getiren ve yükseklikleri 600-900 m'yi aşmayan daha alçak tepeler vardır. Kuzey ve kuzeybatıdan esen rüzgârlar yüzünden yağış burada oldukça fazladır. Bölge sık ormanlarla kaplıdır. Üçüncü bölge, dağlarla Hazar denizi kıyıları arasında uzanan 3 - 32 km genişliğinde bir kıyı düzlüğüdür. Dar boğazlardan çıkıp yayılan ırmaklar tarafından kesilir. Bu bölge Hazar denizinden kazanılan yeni bir bölge olduğu için genellikle kum ve deniz tortularıyle örtülüdür. Burada petrol ve tabiî gaz kaynaklarına rastlanır. Bu kıyı bölgesinin kuzeyinde, cumhuriyetin en dar yerinde bulunan dördüncü bölge, Terek ırmağı ve deltasının aşağısındaki alçak ve bataklık kesimi kapsar. Toprak, genellikle tuzlu ve bataklıktır. Deltanın hemen önünde, uzun ve kumlu Agrahanski yarımadası uzanır. Beşinci bölgede kuzey-güney doğrultusunda uzanan alçak tepeler ve fazla derin olmayan çukurlar yer alır. Buradaki Kuma ırmağı bölgenin kuzey sınırını çizer. İklimi sıcak ve kurudur. Bitkisel hayat, yarı yarıya çöl özellikleri gösterir; fakir kahverengi topraklarda büyüyen çalılar, başlıca bitkilerdir. Dağıstan'ın aşılması güç bir ülke olması, burasını kendi topluluklarından ayrılan aşiretlerin sığındığı, insanların birbirinden uzak ve ayrı kabileler halinde yaşadığı bir bölge haline getirmiştir. Dünyanın hiç bir yerinde bu kadar çeşitli etnik grubun bir arada bulunduğu görülmemiştir. Dağıstan'da çoğunluğu kafkas, türk ve iranlı olan, aşağı yukarı 30 etnik grup vardır. 1959 Sayımında en kalabalık kafkas grubunun, Andi'leri de kapsayan Avar'lar (270 394) olduğu anlaşılmıştır. Ondan sonra Lezgi'ler (223 129), Dargi'ler (158 149), Lak'lar (63 529), Tabasaran'lar (34 700), Agul'lar (6 709), Rutul'lar (6 732) ve Tshur'lar (7 321) gelir. En kalabalık türk grupları Kumuk'lar (134 967) ve Nogay'lardır (38 582). İranlıların en kalabalık grubu ise Tat'lardır. Ruslar genellikle şehirlerde, basık bölgelerde yaşarlar (nüfusun yüzde 15'i). Buralarda Ruslardan başka Azerbaycanlılar, Ermeniler, Yahudiler ve Ukraynalılar da vardır. Sonuç olarak Dağıstan'da 81 ayrı milletin varlığı tespit edilmiştir. Nüfusun yüzde 30'u 7 şehir ve 6 kasabada, yaşamaktadır. Başlıca şehirler başkent Mahaçkala, Derbent, Kızılyar ve Buynaksk'tır. Dağıstan, yeraltı madenleri bakımından oldukça zengindir. Özellikle kömür ve demir madenleri bulunur. Ayrıca kıyı bölgesinde gaz ve petrol çıkarılmaktadır. Bu sanayi kolunda önemli merkezler Mahaçkala, Açi-Su ve İzberbaşa'dır. Hızla akan ırmaklar da hidroelektrik santralları yapımını kolaylaştırmıştır. Karakoysu'nun üstünde Gergebie'de, Terek'in üstünde Kargalinskaya'da büyük santrallar vardır. 1960'tan sonra Sulak nehri üzerinde Kızıl Yurt'ta, büyük bir baraj yapılmıştır. Şişe-cam yapımı önemli bir sanayi koludur: Dağıstanskiye Ogni'de büyük bir şişe-cam fabrikası vardır. Dağıstanskiye Ogni, Bakû'ya giden ana demiryolu üzerinde olan Derbent'in kuzeybatısında yer alır. Mahaçkala'daki makine yapımının dışında sanayi, genellikle tarım ürünlerinin işlenmesinden ve demir işleme, halıcılık gibi geleneksel el zanaatlarından ibarettir. Nüfusun çoğu geçimini tarımdan ve özellikle hayvancılıktan sağlar. Toprakların ancak yüzde 15'i sürülüp ekilebilir durumdadır. Genellikle çok sayıda koyun beslenir. Halk çoğunlukla kışın, Nogay bozkırı otlaklarında, yazın ise yüksek dağ otlaklarında oturur. Ekilebilir topraklarda ince tarım yapılmaktadır. Gerek Terek deltasında gerek kıyı bölgesinde ekilebilir toprakların yüzde 74'ü, birçok sulama tesisiyle beslenir. Dağ yamaçlarında toprak, ekim yapılabilmesi için taraçalar haline sokulmuştur. Özellikle kıyı bölgesinde Derbent yöresinde ve Terek deltasındaki Kızılyar'da bağlar vardır. Ayrıca kiraz, kayısı, elma, armut, ayva ve kavun dahil olmak üzere, her çeşit meyve ve sebze yetişir. Nar, incir, badem ve bazı astropikal meyveler yetiştiği gibi, çay ekimi için de çalışmalara başlanmıştır. Tahıllardan en çok buğday ve mısır ekilir. Terek deltasında pirinç yetişir. Ayrıca Hazar kıyısı bölgesindeki köylerde balıkçılık da gelişmiştir.

— Tar. Antik çağda Dağıstan'ın güney ovaları Derbent kıyılarına kadar Ermenistan'ın bir parçası sayılırdı.

Son araştırmalara göre bu yörede tarihöncesi çağların ilk safhalarına (Paleolitik-Mezolitik ve Neolitik) kadar inen iskân yerleri bulundu. Mezolitik çağdan itibaren İran yüksek yaylası ile Dağıstan arasında göçebe kavimler tarafından yapılan büyük bir kültür alışverişi olmuştur. Bu yörede Kafkasya Mezolitik kültür izlerine rastlanmıştır. M.Ö. 1200'den sonra Kafkaslar yoluyle Mezopotamya ve Küçük Asya'yı etkileyen göç dalgaları sonucunda etnik bakımdan bazı değişiklikler meydana gelmiş, bu olayları «Atlı göçebe» kavimlerin devamlı hareketleri takip etmiştir.

Özellikle VIII.yy.dan sonra İskit göçebe topluluklarının bu yörelere tesir ettikleri bilinmektedir. Sonra uzun süre burada küçük derebeylikler halinde yaşayan «Dağlı kavimler» ile çeşitli devletler arasında mücadeleler olmuştur. V.yy.da bu bölgede Hıristiyanlık ve Sasanîlerin resmî dini olan Zerdüşt'çülük birlikte yayıldı. Sonradan müslümanların eline geçen bu ülkedeki birçok emîr, Zerdüştlerce kutsal sayılan iran adlarını taşıyordu. Arapların yayılması özellikle dağlık bölgelerde çok yavaş oldu. Emevîlerden Hoşam devrinde fethedilen (723) Timurlarca 1455'te zaptedilen Derbent'in halkı bu sürede tamamen müslüman olmamıştı. Bu tarihte Osmanlıların eline geçen Dağıstan'da İslâmlığın yayılması hızlandı. XVI.yy.da Dağıstan'daki üç büyük emîrin adları Şemhal, Üsmi ve Masum idi. Hükümdarlık alanlarına da Şemhaliyat, Üsmiyat ve Masumat denilirdi. Osmanlılar, Ruslar ve İranlılar arasında anlaşmazlık konusu olan Dağıstan, 1606'da büyük Safevî hükümdarı Şah Abbas'ın eline geçti. Safevîlerin çöküş devrinde Büyük Petro, Şemahi şehrinde İranlıların öldürttüğü 380 rus tacirini bahane ederek İran'a karşı sefer açtı ve 1722'de Derbent şehrini işgal etti. Biraz sonra da batı kesimindeki kıyıları ele geçiren Rusya, 1724'te Osmanlılarla anlaştı. Buna göre Osmanlılar rus fütuhatını kabullendiler. Büyük Nadir Şah'ın sürekli zaferleriyle Ruslar, 1732'de Kura ırmağının güneyini ve 1734'te de başka bir anlaşma ile Derbent ve Bakû'yu geri vermeğe mecbur kaldılar. 1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Ruslar tekrar buraya el atmağa başladılar, 1783'te Kafkasya hükûmetini kurarak istilâlarını sağlamlaştırdılar. Kaçar hanedanından olan padişahlarının bütün çabasına rağmen bu ülke tekrar geri alınamadı ve Gülistan anlaşmasıyle de resmen İran'ın elinden çıktı. Buna rağmen zaman zaman yerli emîrlerin Ruslara karşı direnişleri 1818 yılına kadar sürdü. Bu yılda, Şemhal'den gayrı Dağıstan'ın bütün yerli emîrleri Rusya'ya karşı direndiler. 1819'da Yermolof'un kumandasındaki rus ordusu ayaklanmayı bastırdı, Masum ve Üsmi emîrliklerini ortadan kaldırdı. XVIII. yy. sonlarına doğru nakşibendî tarikatı Dağıstan'da büyük bir etkinlik kazandı. 1830'da bu tarikatın ileri gelenleri kâfirlere karşı cihat ilân ettiler. 1832'de Gazi Molla ve 1834'te Hamza Beyin ölümüyle bu savaşın önderliği, nakşibendî tarikatından Şeyh Şamil'in eline geçti. 1859'da Şeyh Şamil'in düşmesiyle Ruslar kesin zaferi kazandılar. 1865'te Şemhal emîrliğini de kaldıran Çarlık Rusyası 1917 ihtilâline kadar burayı elinde tuttu. Bu tarihte bağımsız bir cumhuriyet haline gelmek isteyen Dağıstan, 1920'ye kadar iç savas yüzünden Rusya'nın öteki yerlerinden daha fazla zarara uğradı. 1920'nin sonbaharında komünist rejim yerleşti ve Dağıstan aynı yılın kasım ayında S.S.C.B.'nin bir üyesi haline getirildi. (→ Bibliyo.) [ML]

DAĞITIM i. *(dağıtmak'tan dağıt-ı-m). Yeni.* Dağıtmak eylemi: ***Kitap dağıtımı. İş dağıtımı.*** ‖ Bir merkezden çeşitli yerlere göndermek eylemi: ***Hava hatlarıyle elektriğin dağıtımı. Esk.*** Tevzi.

— Ask. Her türlü ikmal maddesinin (erzak, teçhizat, giyim v.b.) dağıtılması. (İkmal maddelerinin, yığıntı yapmadan az el değiştirerek ve uygun yollarla, birliğin elinde yeteri kadar önceden bulundurulması önemle gözönünde tutulur.) ‖ ***Dağıtım belgesi,*** ordu mallarının demiryolu veya deniz yoluyle taşınmasını gerektirmeyen dağıtımda, üst kumandanlıkça kullanılan belge. ‖ ***Dağıtım işlemleri,*** ikmal için verilecek emir ve talimatlarla bunların uygulanması ve emir ve raporlarda, gönderildikleri yerlerin belirtilmesi. (Birçok yere yazıldığında, yazının nerelere gönderildiği belirtilir ve daha önceden bildirilen dağıtım çizelgelerine uyularak «A.B.C. planına göre» diye belirtilmekle yetinilir.) ‖ ***Dağıtım metotları,*** alay ve daha küçük birliklere, ikmal maddelerinin dağıtımındaki iki metot. (**a.** ***İkmal noktası dağıtımı,*** küçük birliklerin, ikmal maddelerini bir ikmal noktasından kendi taşıtları ile alması; **b.** ***birlik dağıtımı,*** küçük birliklerin ikmal maddelerinin, bağlı oldukları üst birliğin taşıtlarıyle gönderilmesi.) ‖ ***Dağıtım noktası,*** tümen ve daha küçük birliklerin ikmal noktalarından aldıkları ikmal maddesini, daha küçük birliklere dağıttıkları yer.

tablo I : TÜRKİYE'DE TİCARET KESİMİ İŞYERLERİ SAYISI (1963)

kaynak: «1963 Sanayi ve İşyerleri Sayımı»na ait bu rakamlar, Devlet İstatistik enstitüsü «1968 İstatistik Yıllığı» yayınından derlenmiştir.

TOPTAN TİCARET	İŞYERİ SAYISI	PERAKENDE TİCARET	İŞYERİ SAYISI
zıraî ham madde.	3 497	bakkaliye, içki, tütün maddeleri	71 257
madenler, sınaî ve kimyevî mad.	593	eczane ve ıtriyatçılar	1 767
kereste ve inşaat malzemesi	1 441	manifatura, tuhafiye ve ayakkabı	28 422
makine, âletler ve yedek parç.	656	mobilya ve ev eşyası	3 704
madenî ve elektrikli eşyalar	1 116	madenî eşya, porselen ve elektrik malzemesi	5 321
manifatura, tuhafiye ve giyim eşyaları	2 434	oto, bisiklet yedek parçaları	2 404
gıda, içki ve tütün mamulleri	4 717	oto servis istasyonları	1 404
satış ajanları, komisyoncular	3 025	inşaat malzemesi	2 194
diğerleri	2 625	diğerleri	17 690
TOPLAM	20 104	TOPLAM	134 163

tablo II : TÜRKİYE'DE TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET İŞYERLERİNİN HUKUKÎ DURUMLARI (1963)

kaynak: «1913 Sanayi ve İşyerleri Sayımı»ndan elde edilen bu bilgiler Devlet İstatistik enstitüsünün «Sanayi ve İşyerleri Sayımı, seri 2» adlı kitabından derlenmiştir.

TOPTAN TİCARET	MÜESSESE SAYISI	PERAKENDE TİCARET	MÜESSESE SAYISI
şahsî mülkiyet	16 903	şahsî mülkiyet	131 798
kolektif şirket	2 415	kolektif şirket	1 867
komandit şirket	231	komandit şirket	130
limited şirket	283	limited şirket	126
anonim şirket	174	anonim şirket	80
kooperatif şirket	15	kooperatif şirket	34
özel kanunla kurulanlar	83	özel kanunla kurulanlar	128
TOPLAM	20 104	TOPLAM	134 163

tablo III : TÜRKİYE'DE TİCARET İŞYERLERİNDE ÇALIŞANLARIN DURUMU (1963)

kaynak: «1963 Sanayi ve İşyerleri Sayımı» sonuçlarından (Devlet İstatistik enstitüsünün 567 sayılı yayını, Ankara, 1969) derlenmiştir.

	TOPTAN TİCARET	PERAKENDE TİCARET
iş sahibi ve ortaklar sayısı	25 993	154 254
ücretsiz çalışan aile efradı	3 849	25 501
ücretle çalışanlar sayısı	43 287	46 924
toplam çalışanlar sayısı	73 129	226 679
bir yılda ödenen ücret tutarı (bin TL.)	303 754	216 832

tablo IV : TÜRKİYE'DE TİCARET KESİMİ FAALİYET DURUMU DÖKÜMÜ (BİN TL. OLARAK)

1) rakamlar : «1963 Sanayi ve İşyerleri Sayımı» sonucu elde edilmiştir.
2) kaynak : Devlet İstatistik enstitüsünün «Sanayi ve İşyerleri Sayımı, seri 2 kitabı ile «Türkiye İstatistik Yıllığı 1968» yayınından derlenmiştir.

TOPTAN TİCARET	YILLIK SATIŞLAR TOPLAMI	ELDE EDİLEN GAYRI SAFİ GELİRLER TOPLAMI	YIL SONU STOKU	SATIN ALINAN MAL VE HİZMETLER
zıraî ham maddeler	2 691 317	20 818	305 483	2 121 774
madenler ve kimyevî maddeler	1 886 915	17 412	153 029	1 442 057
kereste ve inşaat maddeleri	812 283	16 547	70 278	517 584
makine, âletler ve yedek parç.	944 412	16 671	145 563	591 656
madenî ve elektrikli eşyalar	1 009 643	10 134	208 480	858 244
manifatura, tuhafiye	3 291 805	12 412	603 279	2 929 531
gıda, içki ve tütün mam.	3 585 457	52 175	244 689	2 612 210
komisyoncular	5 094 027	177 722	526 725	2 928 851
diğerleri	2 530 611	18 303	372 334	2 089 416
TOPLAM	21 846 470	366 234	2 629 860	16 091 323
PERAKENDE TİCARET				
bakkaliye, içki, tütün mad.	4 852 340	23 491	———	———
eczane ve ıtriyatçılar	426 600	1 735	———	———
manifatura, tuhafiye ve ayakkabı	3 211 644	69 022	———	———
mobilya ve ev eşyası	777 781	14 372	———	———
madenî eşya, porselen ve elektrik malzemesi	847 005	20 160	———	———
oto, bisiklet yedek parç.	1 536 540	44 288	———	———
oto servis istasyonları	1 224 842	20 865	———	———
inşaat malzemesi	392 924	8 946	———	———
diğerleri	2 738 839	116 545	———	———
TOPLAM	16 008 515	319 424	———	———

Foto. Ets Nodet, S.A.F.R.A. (LAROUSSE)

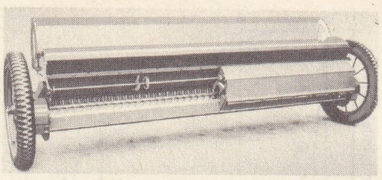

gübre dağıtıcısı

— Dy. *Vagon dağıtımı*, bir dizi veya bir trenin vagonlarını çeşitli yollara dağıtma işlemi. (Bu işlem ya *atma manevra* ile olur veya *yer çekimi*'nden faydalanılır ve ayırma garlarında tesis olunmuş sırtlardan vagonlar aşağıya itilerek çeşitli yollara gönderilir.) ‖ *Vagon dağıtım huzmeleri* bir ayırma hattında vagonların çeşitli yollara sevk ve dağıtım işini sağlayan yol grupları.

— Elektr. *Dağıtım kutusu*, iletkenleri sökmeden, yan devrelerden her birini ana devrelerden herhangi birine bağlamak için kullanılan kutu. Bk. ANSİKL.

— Gaz sanay. *Dağıtım borusu*, genellikle dağıtım merkezinden uzakta olan ve bir şehrin yerleşme merkezi dışında yaşayan tüketicilerin ihtiyacını karşılamak üzere gaz dağıtımını sağlayan boru şebekesi.

— İkt. Üretim ve hizmetlerin millî çerçeve içinde tüketicilere dağıtma işlemlerinin tümü. (Kelime *iç ticaret* teriminin yerini alma eğilimindedir.) Bk. ANSİKL.

— İnş. *Alttan dağıtım*, aşağıdan yukarı doğru çıkan kolonlarla su dağıtma sistemi. ‖ *Üstten dağıtım*, ana dağıtım merkezini yapının en üst katına alarak yapılan dağıtma sistemi. (Katları besleyen kolonlara da *iniş kolonları* denir.)

— Mekan. Pistonlu bir makinede, hareket sağlayan akışkanın silindir içinde dağılma ve etki etme şekli. ‖ Hareket ettirici akışkanın giriş ve çıkışını düzenleyen mekanik organların tümü. Bk. ANSİKL.

— Petr. Petrol sanayiinde, rafineriden alınan ürünleri toplamak ve tüketicilere iletmek üzere son şeklini vermek için uygulanan en son safha. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dağıtım borusu*, boru hatlarını birleştiren veya ayıran musluk ve vanalar topluluğu.

— Sil. Bir ateşli silâhta namluya her defasında bir kurşunun sürülmesini sağlamak amacıyle yapılan işlem.

— Telekom. Mektupları, yayınları evlere götüren posta servisi.

— Tiyat. ve Sine. *Rol dağıtımı*, bir piyesin, bir filmin rollerini dağıtma işlemi. Tiyatrodaki oyunları, fizikleri, mizaçları ve nitelikleri (hattâ yararlanılabilecek kusurları) göz önünde tutularak oyunculara roller dağıtılır: *Bir piyesin rol dağıtımını iyi düşünerek yapmak bu piyesin başarı sağlamasında başlıca unsurdur.*

— ANSİKL. Elektr. Hidrolik ve termik santrallar, 5 000 ile 30 000 volt arasında değişen gerilim altında elektrik enerjisi üretir. Bu enerjinin iktisadî olarak santrallardan dağıtma merkezlerine iletilmesi, uzaklıkla birlikte gerilimi de yükseltmekle mümkün olur (60 000, 150 000, 220 000 hattâ 400 000 volt).Tüketiciler bu enerjiyi 110 ve 220 volt gibi düşük bir gerilim altında kullanırlar.

Genellikle transformatör denilen yüksek randımanlı statik araçlarla, santrallardan çıkarken gerilimi yükseltilen, dağıtma merkezlerinde gerilimi düşürülen, alternatif akım kullanılır.

a) *Yüksek gerilim hatları*. Bunlar genellikle havai hatlardır. Elektrik enerjisi üç veya altı fazlı akımlarla taşınır (3 veya 6 tel); yeraltı kabloları kullanılabilirse de, bunların sığaları havailere göre çok daha fazla olduğu için sakıncalıdır.

Çeşitli santrallardan gelen hatların bağlanması birleştirme merkezlerinde yapılır. «Dispatchings» denilen özel kuruluş, telefonla santrallara bağlıdır. Bu kuruluş tüketicilerin isteklerine ve her santralın kapasitesine göre akımın dağıtımını en iyi şekilde ayarlar. Elektrik akımının kısıtlı verildiği devirlerde, akımı sistematik olarak bazı saatlerde kesen de yine bu kuruluştur.

b) *Alçak gerilim hatları*. Dağılma merkezleri, elektrik enerjisini abonelere 3 fazlı

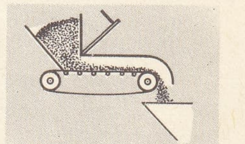

kayışlı veya paletli

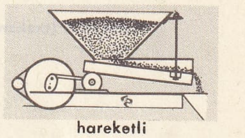

hareketli

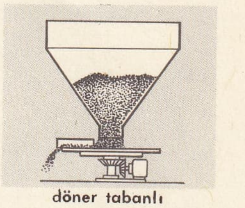

döner tabanlı

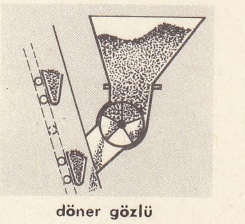

döner gözlü

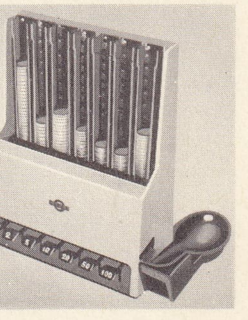

para dağıtıcısı

dağıtım (mekan.)

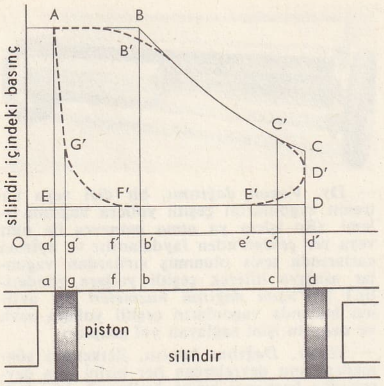

akım halinde 4 telli hatlarla verir: 3 tane *faz teli* bir de *nötr tel*. Genellikle yere bağlanan nötr tele toprak hattı da denir.

Doğru akım ancak küçük şebekelerde kullanılabilir. Bu akım iki telle dağıtılır, alıcılar da bu tellere paralel olarak bağlanır. Besleme gerilimi pek değişmez (110 volt). Seri bağlanmış iki jeneratör kullanmak suretiyle dağıtım üç telle de yapılabilir. Dengeleyici (kompansatör) denilen orta tel, iki jeneratörün ortak kutuplarına bağlıdır. Böylece, yan tellerden herbiriyle orta tel arasında 110 voltluk, iki yan tel arasında da 220 voltluk bir gerilim elde edilir. Bu sistem genişletilerek 5 telli bir dağıtım yapılırsa (seri bağlanmış 4 jeneratör), birbirine yakın iki tel arasında 110 volt, uç teller arasında da 440 volt'luk gerilim elde edilir.

— İkt. *Dağıtım* kelimesi bazen (ingilizcede dağıtım anlamına gelen *distribution* kelimesinin etkisi altında kalınarak) gelirin kişiler veya gruplar arasındaki nihaî bölüşümünü olduğu kadar, bu bölüşüm işlemini gerçekleştiren sistemi ifade etmek için de kullanılır. Bugün bu deyim, dağıtım mallarını, üreticilerden tüketicilere doğru götürme işlemi anlamına gelir. İktisat biliminde dağıtım, ticareti (özellikle iç ticareti) inceleyen bilimin bir bölümüdür; özellikle dolaşım ve maliyetler konusunu ele alır. İktisatta fiyat nazariyesi ve piyasa şekilleri nazariyesinin dışında gerçek bir dağıtım nazariyesi yoktur. Bilim bu alanda, henüz olanı anlatmakla yetinmektedir.

● *Bir dağıtım kesiminin gerekliliği*. Dağıtım, ciddî bazı meseleler ortaya koyar. Bütün ülkelerde dağıtıcıların (aracılar ve tacirler) sayısı fazladır; bazen bunların sosyal faydalarından şüphe edilmiştir; fizyokratlar bunları üretici olmayan «kısır bir sınıf» saymışlardır. Üretim, sadece maddî üretimle sınırlı olmadığından, bu kavram bugün terkedilmiştir. Üretmek bir ek fayda yaratmak anlamına geldiği için bir malı az faydalı olan bir yerden, çok daha faydalı olabileceği başka bir yere taşıyan bir tüccar faydayı, dolayısıyle de üretimi artırmış olur. İktisatçıların kabul ettiklerine göre bütün iktisadî rejimlerde bir *ticaret fonksiyonu*'nun, yani bir *dağıtım fonksiyonu*'nun yerine getirilmesi gerekir. Malın ambalajlanması, taşınması, saklanması, ambalajın açılması, malların bölünmesi, uygun yer ve zamanlarda tüketicilerin emrinde bulundurulması gerekir. Dağıtıcının ödevi, ihtiyaçları önceden kestirmek, stok yapmak, ödeme kolaylıkları göstermektir. Buna ek olarak dağıtıcı, müşteri topluluğunun istek ve imkânları konusunda piyasaya bilgi vererek sanayi piyasasının da düzenlenmesine yardım eder. Maddî işlemlere indirgenemeyen dağıtım fonksiyonunun varlığı ve gerekliliği herkesçe kabul edilirse de, bazı kişiler bunun çok masraflı oluşunu tenkit etmektedirler. Bir genelleme yapmanın güçlüğüne rağmen, sözgelimi Fransa'da değişik durumların gözlemlerine dayanarak, tüketicinin ödediği her 10 frank'tan 3 veya 5 frank'ının (bazen de daha fazlasının) dağıtıma gittiği söylenebilir. Bu, bazı hallerde dağıtımın, üretim kadar pahalıya mal olması demektir. Dağıtımın çeşitli evrelerinde (toptan, yarı toptan, perakende) aracılar tarafından elde edilen fazlalıkların hepsinin, kâr olmadığı açıktır. Çünkü aracıların da taşıma, ambalajlama, istifleme, mağaza ve gereç amortismanları, muhasebe, reklâm, vergi v.d. gibi masrafları vardır. Bununla birlikte halk arasında aracıların önceden tespit ettikleri komisyonların gerçek hizmetlere oranla fazla olduğu ve dolayısıyle gelirlerinin (iyi bilinemediğinden) çok yüksek meblağları bulduğu görüşü hâkimdir. Buna karşılık aracılar da yüklerinin ağırlığından yakınırlar. Dağıtım mekanizmasının hem çok yanlı, hem de gereği gibi düzenlenmemiş olduğu bir gerçektir. Bundan dolayı bir malın nakli pahalıya mal olmaktadır. Birçok mağazanın cirosu, masrafları karşılayacak kadar yüksek değildir; öyle ki, bir tüccar devrettiği mala yüzde 30 ile yüzde 50 arasında zam yapmakla bile, ihtiyaçlarını karşılayamaz durumda kalmaktadır. Personel, kira, aydınlatma ve ısıtma gibi masrafların mağaza için daha büyük bir satış rakamı üzerine dağılmış olması gerekir. Bu da, satış yerlerinin sayısını azaltmayı gerektirdiğinden iktisadî, sosyal ve siyasî meseleler doğurur. Kısa bir süre önce ticaret kesiminin yükünü hafifletmek amacıyle idare masraflarını azaltma çabalarına girişilmiştir: toptancı birlikleri, perakendeci kooperatifleri ve alıcıların alışverişlerini kendilerinin yaptıkları *«self-service»* mağazalar kurulmağa başlanmıştır. Şahsî teşebbüse dayanan ticaret kurumlarına uygulanan bu formüller, alıcı kitlesini, büyük ölçüde dinamik olmayan ticaret birimlerinden, modern mağazalara kaydırmaktadır. Bu arada belirtilmesi gereken bir olay da malları, toptancı fiyatına yakın bir fiyatla, perakende olarak satan mağazaların görülmeğe başlanmasıdır. Satış hacminin genişlemesi, stokların daha büyük bir dönme çabukluğu kazanması, vergi yükünün azalması bu yeni perakende ticaret anlayışından bir şeyler umanlara yeteri kadar kâr sağlar gibi görünmektedir. Dağıtım birkaç yıldan beri yöneticilerin ilgisini çekmektedir. Hükûmetlerin müdahalesi, ya kanunla gerçekleştirilen bir reform, ya bir Yüksek Ticaret konseyinin kurulması veya verimliliği teşvik edecek işlemler şeklinde belirmiştir.

● *Dağıtım faaliyeti*. Bu faaliyet, ödenen ücretler, malî yükler, satın alma siyaseti, stokların dönmesi, reklâmcılık, kredili satışlar, safî ve gayri safî kârlar alanında görülür. Gayri safî kârı bilmek mümkünse de (meslekî kurullarca veya kanunla belirtilmiş olabilir), dağıtım fonksiyonunu meydana getiren değişik unsurların maliyetini bilmek mümkün değildir. Bu konudaki bilgiler işlerin toplam hacmine ait rakamlar halinde ticaret kategorilerine göre iş hacmi ve fiyat indeksleri olarak yayımlanır. A.B.D.'deki mükemmel istatistiklerden (özellikle toplam gelir, ödenen ücretler ve kullanılan yatırılmış para miktarı) takip edilebileceği gibi birçok ürünün toplam satışını takip etmek de mümkündür.

● *Türk ticaretinin yapısı*. Dağıtımın yapısı, satılan ürünlerin türlerine, teşebbüsün hukukî durumuna ve ticaret iş yerlerinde çalışanların durumuna göre incelenebilir. Tablo I'de çeşitli ürünlerin satış yerleri sayısı ve özellikle ticaret yerlerinin türleri gösterilmiştir. Ticaret işyerleri hukuken şahsî mülkiyet, kolektif, komandit şirket ve özel kanunla kurulan teşebbüsler halinde sınıflandırılmıştır. Tablo II'de bunlar toptan ve perakende olarak iki bölümde, kurumların sayısı verilerek gösterilmiştir. Tabloda, şahsî mülkiyet halindeki kurum sayısının diğer kurumların toplam sayısından, gerek perakende ticaret, gerek toptan ticaret alanında büyük olduğu açıkça görülür. Kolektif şirket sayısı ise şahsî mülkiyet dışında kalan, diğer tür şirketlerin sayısından fazladır. Tablo III'ün Türkiye'de ticaret bölümünde ücretle çalışanların durumu incelenmiştir. Toptan ticaret bölümünde ücretle çalışanların sayısı diğer çalışanlardan fazladır, buna karşılık perakende ticaret alanında iş sahibi ve ortaklar sayısı diğer çalışanların toplam sayısından daha yüksektir. Bu da küçük çaptaki işletmelerin bugün de yaygın olduğunu gösterir. Her ne kadar bu iktisadî ve sosyal yapının ve düşünüş tarzının bir sonucu ise de, Avrupa Ekonomik ortaklaşmasına katılma amacında olan Türkiye için bu ortaklaşmanın işleyişi açısından, oldukça önemli bir engeldir. Zira dağınık ve ufak çaptaki işletmelerin üreteceği ürünler standart ölçülerden uzak olmakta, bu da rekabet fiyatlarının tespitini güçleştirmektedir. Türkiye'nin ticaret kesimi faaliyet durumu (Tablo IV) göz önüne alınırsa, toptan ticaret bölümünde yıllık satışlar ve gayri safî gelirler bakımından komisyoncular önde gelmekte, bunları gıda, içki ve tütün mamulleri takip etmektedir. Yıl sonu stoku, satın alınan mal ve hizmetler yönünden ise, manifatura, tuhafiye ön sırayı tutmakta, komisyoncular ikinci sırada gelmektedir. Perakende ticaret bölümünde bakkaliye, içki, tütün maddeleri yıllık satışlar açısından en önde gelmekte, bunları manifatura, tuhafiye ve ayakkabı, oto-bisiklet yedek parçası takip etmektedir. Elde edilen gayri safî gelirler toplamı gözönüne alındığında, manifatura, tuhafiye ve ayakkabının başta, oto-bisiklet yedek parçalarının, bakkaliye, içki, tütün maddelerinin bunlardan sonra geldiği görülmektedir.

— Mekan. Bir buhar makinesinde *dağıtım*, buharın silindir içindeki çeşitli etkime safhalarını düzenlemeğe yarar. Başlangıçta pistonun, piston kursunun sonunda olduğu kabul edilirse bu safhalar şöyle sıralanabilir:

1. (ab), (AB'), *buharın tam basınçla silindire alınma safhası*. Piston *a*'dan kalkarak *b*'ye gelir. Silindirde basınç değişmez ve diyagram üzerinde AB doğru parçası elde edilir; bununla birlikte, buhar geçen deliklerin daralması, pistonun hızıyle artan bir basınç düşmesine sebep olur ve diyagram çizgisi AB' eğrisini gösterir.

2. (bc), (B'C') *genleşme safhası*. Kazan ile bağlantı kesilince, aşağı yukarı hacminin artışıyle orantılı olarak basıncı azalan buhar genleşir.

3. (cd), (C'D') *çıkış avansı*. Çıkış kapağının hareketi yavaş olduğu için, piston daha inişini tamamlamadan çıkış aralığının tamamen açık olması ve piston dönüş hareketine başlarken karşı koyacak ters bir basınçla karşılaşmaması için bu avans gereklidir.

4. (df), (D'F') *çıkış safhası*. Buharın, kondansör gibi sabit basınçlı bir kaba geçmesiyle diyagram, aşağı yukarı tamamen yatay bir doğru çizgi gösterir.

5. (fg), (F'G') *sıkıştırma safhası*. Bu safhada buharın çıkış kanalı kapalıdır. Silindirin iç kısmının dışarıyle bağlantısı yeniden kesilmiştir; basınç, hacim azalmasıyle orantılı olarak değişir.

6. (ga), (G'A) *giriş avansı*. Giriş safhası başlarken buhar girecek kanalların yeteri kadar açık olabilmesi için bu avans gereklidir.

Buharın geçmesini sağlayan *kapaklar*, ya çekmecede olduğu gibi *kayma* ile veya supapta olduğu gibi *itilme* ile çalışır. Kayma ile çalışan kapakların en basit örneğinde, yan kenarlarından yalnız birisiyle açılıp kapanan bir tek aralık bulunur. Buna karşılık, genleşmeyle çalışan bazı sistemlerde kapağın her iki yan kenarı (iç ve dış kenarlar) da rol oynar. Dokunma yüzeyi düzlem olabilir; bu durumda çekmece, düz çekmece tipidir. Bu yüzey silindir biçiminde de olabilir (pistonlu çekmece), o zaman kumanda hareketi bir titreşim hareketidir. İtmeli kapaklarda bir supap yalnız bir aralığı açıp kapayabilir. Sıkıntı bulunan bir çeşit *kovan*'dır. Bu sıkıntılar *Kovanlı çekmeceler*, üzerinde iki geniş pistonun her iki yüzüne bakan giriş aralıkları ve bu aralıklar arasında kondansöre bağlı bir çıkış aralığı bulunan silindir aynası üzerinde kayar. Kayma yüzeylerinin buhar kaçırmamasını sağlamak için, bu yüzeyler rendelenir ve birbiri üstüne sürtülerek alıştırılır. Çekmece üstünde buhar girişinin bulunduğu ve *çekmece sandığı* denilen sızdırmasız bir kutu içindedir. Silindirle birlikte fonttan dökülmüş boru buharı kondansöre taşır. Buhar pistonun bir yüzünden girdiği zaman, öteki yüzünden çıkar; bu böylece karşılıklı olarak devam eder.

Çekmecenin hareketini buhar makinesinin miline bağlanmış bir eksantrik düzenler. Ancak, bir tek çekmeceyle buharın silindire girişini istenildiği gibi ayarlamak ve yeterli genleşmeyi sağlamak mümkün değildir.

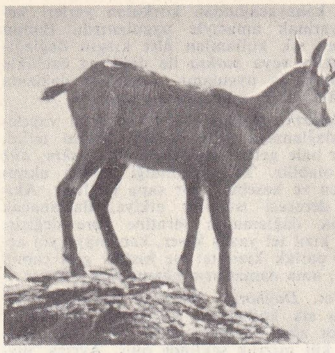

dağ keçisi

Bunu gerçekleştirebilmek için, üst üste konulan çekmeceler kullanılır. *Meyer dağıtımında,* âdi çekmeceye ayrıca, çekmecenin üstünden kayabilen bir genleşme plakası eklenir. Bu plakada, özel bir eksantrikle idare edilen ve ters adımlı yivler açılmış bir çubuğun üzerine yerleştirilen iki takoz bulunur. Çubuğun dönmesiyle takozlar birbirine yaklaşır veya birbirinden uzaklaşır. Böylece, alt sürgüyle birleşen buhar aralıklarını kapamak veya açmak, sonuç olarak da silindire alınacak buhar miktarını ayarlamak mümkün olur. Buhar girişini mümkün olduğu kadar çoğaltmak için, yivli çubuğu da daha çok sayıda döndürmek gerekir. Oysa çubuğun bir doğru boyunca gidip gelme şeklinde yaptığı hareketler hiç bir sonuç vermez.

Tyler sisteminde giriş aralıklarının belli bir eğilimi olduğundan, kama biçiminde tek bir takoz yeterlidir. *Rider* tertibatında da eğik buhar aralıkları olan bir çekmece bulunur; ancak bu çekmece silindir biçimindedir ve kenarları helezon şeklinde kıvrılmıştır. Bu sistemde çubuğun 60°'lik bir dönme yapması, giriş aralıklarını tamamen açmak veya kapamak için yeterlidir.

Bağımsız kapaklı dağıtımda, birbirinden ayrı dört dağıtıcı kullanılır. Bu dağıtıcılar, silindir biçiminde veya titreşim hareketli çekmeceler, dengeli supaplar veya valflı pistonlar olabilir.

Giriş kapakları makine tarafından açılır. Ancak, kapanmaları gerektiği zaman, kapakların kumanda organlarıyle bağlantısı kesilir: o andan itibaren, geri çeken bir etki kendini gösterir (yay, dash-pot v.b.) ve açma mekanizması yeniden çalışıncaya kadar kapaklar kapalı kalır.

Bu durumda regülatörün görevi, giriş vanaları ile vanaları idare eden organlar arasındaki bağlantıyı kesmektir. Bu iş için ufak bir etki yeterli olduğundan, az enerjili bir regülatör kullanılabilir.

Bu sistemde, giriş ve çıkış kapaklarının birbirinden ayrı ve değişik olması gerektiği için dört kapak kullanmak zorunluğu vardır. Bağımsız kapak sistemi ayrıca, ölü hacmin azalmasını, sonuç olarak da verimin artmasını sağlar.

Corliss kapakları, üstünde yalnız bir tane buhar kanalı bulunan bir silindir yüzeyi üzerinde titreşim hareketiyle dönen çekmeceden meydana gelir. Bu kapak sistemi aşırı ısıtma tertibatı olmayan ve hızı dakikada 150 devri aşmayan küçük makineler için elverişlidir.

Dengeli supaplar, çaplarının daha küçük, takılıp çıkarılmalarının da daha kolay olması için çift mesnetli veya büyük makinelerde dört mesnetli yapılır. Supap ve mesnetler, genellikle sıcakta sürtmeyle alıştırılmış sert çeliktendir. Supapların düşüşü, yağ veya hava dash-pot'ları ile yumuşatılabilir. Ayrıca düşme sırasında supaplar makineye bağlı mekanizmaya dayandığından, mandallı makinelerle sağlanan hıza ulaşılabilir.

Valf-piston, font'tan dökülmüş silindir biçiminde bir halkadır, üstünde, makinenin silindirine doğru açılmış buhar delikleri bulunan, yine silindir biçimi bir gömlek içinde hareket eder. Piston bu deliklerin karşısından geçerken o yolu kapatır ve buharın silindire girmesini önler. Geçirmezlik, halkanın dışına yerleştirilmiş segmanlarla sağlanır. Piston bir yayla çekilerek delikleri kapattığı için, buhar kesilmesi de çok anî olur; böylece buhar ezilmesinin önüne geçilebilir. Kapama hareketi, piston kursunun sonunda bir dash-pot ile frenlenir. Bu sistem, buhar tıkaması sırasında supapların çarpmasını ve bundan doğacak kazınmaları önler. Lokomotiflerde, otomobillerde, deniz araçlarında v.b., genleşmeyi değiştirerek, hareket sağlayan gücün harekete karşı koyan dirence oranı ayarlandığı gibi, aracın hareket yönünün de değiştirilebilmesi gerekir. Bu iki işlemi birden gerçekleştirebilmek için çeşitli *kızaklar* kullanılır; *Stephenson kızağı, Walschaerts kızağı* v.b.

Patlamalı motorlarda silindir içindeki sıcaklık çok yüksek olduğundan, dağıtımı supaplarla yapmak zorunluğu vardır. Bu supapların kaldırılması, krank miliyle hareket ettirilen bir dağıtım miline tutturulmuş kamlarla idare edilir. Supap düşmesi ise, helezonlu yaylarla veya denge hızı yüksek ve sıkıştırması fazla motorlarda, bazen «kıskaç yayı» da denilen, firkete yaylarla idare edilir. Bazı durumlarda, klasik dağıtım sisteminin yetersizliği sebebiyle tamamen düzgün bir dağıtım sağlanamadığı için, supaplar burulma çubuklarıyle idare edilir.

Supapların kulas üzerine yerleşmesi ve idaresi değişik şekillerde sağlanır. En eski yerleştirme sisteminde, her iki supap (giriş ve çıkış supapları) kulasın bir çıkıntısı üzerine oturur. Bir kam, bu supaplara ya doğrudan doğruya veya iticiler aracılığıyle etki eder. Isı verimini yükseltmek için, bugün, yarım küreyi andıran kulaslar üzerinde çalışmalar yapılır. Bu sistemde supaplar, kulasın altına ve baş aşağı gelecek şekilde yerleştirilir. Bu dağıtım şekline «başlı supap» denilir. Supapların açılıp kapanması, kam mili hareket karterinde bulunduğu zaman iticiler ve külbütörlerle kam mili kulaslar altında bulunduğu zaman da yalnız külbütörlerle yapılır. Supapların kam miliyle idare edilmesinde başka bir yol da desmodromik* kumandadır; bu kumanda şeklinde külbütörler kaldırılmıştır. Bazı motorlarda hidrolik supap iticileri kullanılır; supap ayar boşluğu sıfır olan bu kaldırıcıların çalışmaları oldukça sessizdir. Supapsız motorlarda pistonu çevreleyen ve rot miliyle idare edilen kılıf dağıtım yollarını açar. İki zamanlı motorlarda bu işi piston yapar.

Dizel motorunda dağıtım, kulas başlığında iki supapla yapılır (hava girişi ve yanmış gazların çıkışı). Bu dağıtıma bir de sıvı yakıt dağıtımı eklenir. Yakıt dağıtımı, kulasın orta kısmına konulmuş bir ağızlıkla sağlanır. Ağızlığın içindeki çelik iğne enjektörün püskürttüğü yakıtı geçirmek için istenildiği zaman kalkar.

— Petr. *Dağıtım* sırasında şu işlemler yapılır: bazların karıştırılması ve katkı maddelerinin eklenmesi suretiyle ticaret ürünlerinin hazırlanması; şişe bidon, varil v.b. gibi ticarî kaplara doldurulması; deniz, nehir, demiryolu veya kara yoluyle taşınması; depo yerlerinde ve satıcılarda depolanması, bütün petrol ürünlerinin araçlara yüklenmesi ve alıcıya teslimi.

◆ **Dağıtımcı** i. *Yeni.* Dağıtım işlemini yapan kimse.

◆ **Dağıtımlılık** i. Mat. Dağıtımlı bir işlemin, başka bir işleme göre niteliği.

— ANSİKL. Mat. *Dağıtımlılık*'tan bazı sonuçlara varılır. Böylece $(b \circ c \circ d) - a = (b - a) \circ (c - a) \circ (d - a)$ bağıntısı elde edilir. Bu bağıntı, bir toplamın bir sayıyle çarpımının ifadesine benzer. Aynı şekilde, iki toplamın çarpımına benzeyen bir formül de yazılabilir: $(a \circ b) - (x \circ y) = (a - x) \circ (b - x) \circ (a - y) \circ (b - y)$.

Eğer işlem katılmalı değilse, ikinci yandaki elemanların sırasını bozmamak gerekir. Meselâ, $a - x$ ile $x - a$'yı birbirine karıştırmamalıdır. Bir toplamın karesini veya Newton'un iki terimlisinin açılımını veren formüllere benzeyen formüller katılmalığı gerektirir. Dağıtımlılık, halkanın tanım aksiyonlarına katılır. Aynı şekilde, vektörel bir uzayda bir skalerle çarpma, vektörlerin

dağ kargası

toplanmasına göre dağıtımlılık özelliği gösterir. (LM)

DAĞITMAK geçl. f. (esk. türk. *tağ*'dan *tağ-ı-t-mak* > *dağ-ı-t-mak*). Paylaştırmak, ayrı ayrı yerlere ve kimselere vermek: *Ben de cemiyetin, içeride ve dışarıda dağıttığı propaganda kitaplarının broşürlerini yazardım* (Ş.S. Aydemir). *Esk.* Tevzi etmek. ‖ Düzenini bozmak, karıştırmak: *Odayı dağıtmak.* ‖ Toplu halde bulunan şeyi yaymak: *Kâğıtlarımı masamın üzerine dağıtmış kendi kendime çalışıyordum* (R.N. Güntekin). ‖ Parçalamak: *Müjgân'la Kâmran, onları kollarından çekerek yüzlerini gözlerini çarpıp dağıtmalarına mani oluyorlardı* (R.N. Güntekin). ‖ Bir topluluğun varlığına son vermek: *Meclisi, İstanbul'da dağıtmak ve milleti Meclisi Mebusansız bırakmak için mi topluyoruz?* (Atatürk). *Esk.* Feshetmek. ‖ *Mec.* Gidermek: *Kâmil Bey banknotları cebinden çıkardı, Zekeriya Hoca'nın merakını dağıtmak için saydı* (K. Tahir).

— Matbaac. Baskı veya kalıp alma işi bitmiş sayfa düzenindeki hurufatı, her harf için ayrı göz bulunan çekmelere koymak.

◆ **Dağıtıcı** sıf. ve i. Dağıtmak işini yapan [kimse veya nesne]. *Esk.* Müvezzi.

— Opt. Işığı dağıtan optik araçlar için kullanılır.

— Taşıma. Toz veya tane halinde maddelerin dağıtımını düzenleyip denetlemek, bazen de kısa mesafelere taşımak için, genellikle depolardaki yükleme yerlerinin (değirmen hunisi, silo) altına yerleştirilen düzenek. (Bk. ANSİKL.) ‖ Bir petrol ürününün hacmini, ağırlığını, sürümünü ve fiyatını ölçen dağıtma veya satış cihazı. ‖ *Miktar ölçen dağıtıcı,* dağıtılacak maddelerin miktarını ayarlayan ve ölçen dağıtıcı.

— Telekom. Tek bir hat aracılığıyle haberleşen birçok telgraf bürosunun aralarındaki haberleşmeyi sıraya koyan âlet.

— Tic. *Otomatik dağıtıcı,* bir delikten içeri madenî para atıldığı zaman küçük nesnelerin (çikolata, şekerleme, parfüm, sigara, tren bileti, posta pulu v.b.), içeceklerin (bira, şarap, likör), çeşitli yiyeceklerin veya çeşitli jetonların satışını yapan değişik biçimlerdeki cihaz. Bk. ANSİKL.

— Zır. *Gübre dağıtıcı,* gübreleri serpmeğe yarayan âlet. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Taşıma. *Dağıtıcılar,* dağıtımı yapılacak maddelerin miktarını ayarlayıp ölçmek imkânını sağlar, bunun için genellikle *miktar ölçen dağıtıcılar* diye adlandırılır. Ayrıca bu tertibat, depoların doldurma hunisine kapak vazifesi görür. Başlıca tipleri, kayışlı veya paletli, döner gözlü, döner tabanlı, hareketli v.b. dağtıcılardır.

— Tic. *Otomatik dağıtıcılar,* para girecek kadar açılmış bir delikten bozuk para atılınca, camlı bir bölmede sergilenen çeşitli malların aşağıdaki çekmeceye veya kepçeye düşmesini sağlayan ve böylece otomatik olarak satış yapan çeşitli biçimde cihazlardır.

dağ kargası

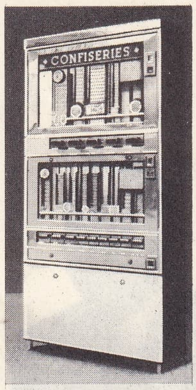

şekerleme dağıtıcısı

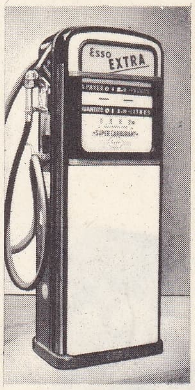

benzin dağıtıcısı

Foto. Autgaerden, Lane Brook (Rapho), Baufle (LAROUSSE)

Geçen yüzyılın sonlarında ortaya çıkan otomatik dağıtıcılar günden güne gelişmektedir. Bu gelişme bir yandan satılacak malların çeşitliliğini ve sürümünü artırmağa yönelirken, bir yandan da ayakkabı boyama, sıcak yiyecek veya içecek dağıtımı, atılan paranın üstünü verme gibi çeşitli işlemleri yapacak şekilde düzenleme yönüne gider.

Otomatik dağıtıcılar mağaza ve satıcıların yükünü hafifletirken, ayrıca satışın belli saatler içinde sınırlı kalmayıp bütün gün ve gece yapılabilmesini de sağlar. Bu yararlı yönlerine karşılık doğrudan doğruya cihazlarla ilgili bazı aksaklıklardan ve dağıtıcıların konulacağı yer meselelerinden doğan bazı güçlükler vardır.

Otomatik dağıtıcılar (hiç değilse garlardaki otomatik bilet dağıtıcılarından daha komplike olanlar) oldukça pahalı cihazlardır. Bu fiyat yüksekliğini karşılayabilmek için satışın da fazla olması gerekir, bu da ancak, halkın günlük ihtiyaçları arasında olan ve çok tüketilen malları satmakla sağlanabilir. Ayrıca, kalabalık yerlere koyabilmek için, boyutlarının da çok büyük olmaması gerekir. Bu yüzden, bu cihazlarla ancak küçük boyutta mallar satılabilir ve satılacak mal stoku sınırlı olur; çabuk boşalan cihazın sık sık doldurulması gerekir. Otomatik dağıtıcılar, her zaman geniş bir alıcı kitlesinin bulunduğu yerlere, yani başka satış usullerinin uygulanmasına imkân olmayan veya yetersiz olan kalabalık yerlere, bazen de fazla satış yapan mağazaların yükünü hafifletmek ve işlerini kolaylaştırmak üzere mağazaların önüne veya içerisine yerleştirilir. Otomatik dağıtıcılar, kâğıt para ile çalışmaz; mutlaka madenî para atmak gerekir. Ayrıca bu dağıtıcıların mekanizmasında yeni ayarlamalar yapmak çok masraflı olacağından fiyatların sık sık değiştirilmemesi gerekir. Bu satış usulü iskandinav ülkelerinde, Hollanda ve Almanya'da geniş ölçüde uygulanır. A.B.D.'de bugün kullanılan otomatik dağıtıcıların sayısı 3 500 000'in üzerindedir ve bu dağıtıcılarla satılan mal çeşitleri de öteki ülkelere oranla daha fazladır: şekerlemelerin yüzde 20'si, alkolsüz içkilerin yüzde 25'i ve sigaranın yüzde 17'si otomatik dağıtıcılarla satılır.

— Zır. Sıvı veya toz gübrelere göre ayarlanmış iki çeşit *gübre dağıtıcı* vardır. Sıvı gübreler için düzenlenmiş dağıtıcılar, arka kısmına gübre akacak delikler açılmış büyük varillerden meydana gelir, ikinci tip dağıtıcılarda ise, içine gübre konulan, tabanı sabit veya hareketli bir huni bulunur. Hareketli taban, birbirine tutturulmuş paralel çıtalardan veya biri hareketli, biri sabit iki ızgaradan meydana gelir.

Taban sabit olduğu zaman huninin altında, gübreyi dağıtma mekanizmasına doğru iten bir tertibat bulunur: zincir dişlisi, kepçe takımı, santrifüj tabla veya merdane gibi. Bazen de, üstünde eğik çıkıntılar bulunan bir döner zincir gübreyi huninin tabanına doğru sıkıştırarak, huni ağzından dışarı püskürtür.

◆ **Dağıtılmak** edilg. f. Dağıtmak işine konu olmak: *Diğer koğuşlara da cezalılar ona göre dağıtılırdı* (Ş.S. Aydemir). *Suriye içlerine dağıtılacak Ermenilerin koyu Araplığa karşı bir teminat olmak ihtimali de vardı* (F.R. Atay).

◆ **Dağıtma** i. Dağıtmak eylemi.

— Dy. Ayırma istasyonuna gelen bir trenin meydana getirdiği diziden ayrılıp tasnif yollarına sevk olunan vagonlara uygulanan işlem. ‖ *Dağıtma işlemi yapma,* bir trenin ayırmasını yapmak, yani o treni teşkil eden vagonları, ayırma istasyonunda (triyaj garı) yol huzmeleri aracılığıyle için gerektirdiği yollara dağıtma.

— Fiz. Pıhtılaşmış veya tanecikler halinde toplanmış maddeleri, fiziksel veya fizikokimyasal bir etkiyle ayırma.

— Opt. *Dağıtma gücü,* Δ *n,* görünen tayfın sınırları içinde maddenin kırılma indisinin değişimini, *n* ise orta ışınımlar için kırılma indisini göstermek üzere $\frac{\Delta n}{n\text{-}1}$ oranı.

— Telekom. *Dağıtma kutusu,* çok önemli olmayan küçük telgraf merkezlerinde kullanılan komütatör. (Ortası oyuk, sert tahtadan yapılmış bir levhadır. Bu levha üzerinde, santralın çeşitli cihazlarına giden bağlama kutupları çember şeklinde sıralanmıştır.) [ML]

Fazıl Hüsnü DAĞLARCA

dağ sıçanı

DAĞİ i. (türk. *dağ*'dan ar. *dâği*). Mus. Uzun havayı andıran ve dağlık bölgelerde söylenen türkülerin makamı. (M)

DAĞ kargası bls. i. Kargaya benzer kuş. (İlmî adı *coracia.* Kargagillerden.)

— ANSİKL. Dağ kargalarından *Coracia graculus*'un rengi siyah, gagası sarı, bacakları kırmızıdır. *C. pyrrhocorax* ise firfiri mavi parıltılı kara tüylüdür. Bu tür ötekinden daha iridir. Her ikisi de Eski Dünya'nın dağlık bölgelerinde yaşar. (L)

DAĞ KEÇİLERİ çoğl. bls. i. Boynuzlugillerin dağkeçisigiller alt familyasından, geviş getiren memeli hayvanlar grubu. Antiloplarla keçiler arasında kalan hayvanları kapsar. (*Hemitragus, cenis, memorrhid, dağ keçisi* v.b.) [L]

DAĞ keçisi bls. i. Boş boynuzlu geviş getiren memeli hayvan. Avrupa'nın yüksek dağlarında yaşar. (İlmî adı *rupicapra.* Dağ keçileri alt familyasından.)

— ANSİKL. *Dağ keçisi*'nin gövdesi tıknaz, bacakları ve boynu uzun, kuyruğu kısadır. Gözünün hemen üstünde bulunan boynuzları parlak, uzun, dik ve çengel uçludur (erkeği ve dişisi boynuzludur). Rengi mevsime göre değişir. Dağ keçisi Alplerde ve Balkanlarda yaygındır. Pirenelerde yaşayan türüne *İspanya dağ keçisi* denir. Dağ keçileri yaşlı bir tekenin önderliğinde, küçük sürüler halinde yaşar, yalçın kayalıkları tercih eder, eşsiz bir çeviklikle kayadan kayaya atlar. Eti pek makbul değildir. Derisi de, çeşitli hayvanların derisinden güderi yapıldığından beri eski önemini kaybetmiştir. (L)

DAĞKIZILCA, Ege bölgesinde (İzmir ili, Torbalı ilçesi) bucak merkezi; 1 319 nüf. Torbalı'yı Kemalpaşa'ya bağlayan ve Boz dağların batı kesiminden geçen yol üzerinde ilçe merkezinin 14 km kuzeyinde; yüksl. 250 m. — *Dağkızılca bucağı,* 3 856 nüf.; 6 köy. (M)

DAĞLAĞI i. (*dağlamak*'tan *dağ-la-ğı*). *Halk dili.* Dağlamada kullanılan bir âlet. ‖ Bir doku parçasını dağlamak ve kabuklandırmak için kullanılan yakıcı cisim veya kimyevî madde.

— ANSİKL. Isıtılarak kullanılan *dağlağı*'lar, ispirto ile veya elektrikle kızdırılan platin tellerdir. Birincisine *bayağı dağlağı,* ikincisine *elektrikli dağlağı* denir. Kimyevî dağlağılardan en çok kullanılanlar ise, gümüş nitrat (cehennem taşı), osmik asit ve triklorasetik asittir. (ML)

DAĞLAMAK geçl. f. (fars. *dâğ,* yara, yanık'tan *dağ-la-mak*). Kızgın bir demirle damga vurmak: *Elimi beş yerinden dağladı beş parmağın / Bağrımda da yanmadık bir yer bırakmadan git* (F.N. Çamlıbel). ‖ Hastalıklı kısımları tedavi etmek ve akan kanı dindirmek için vücudun bir yerini kızdırılmış bir madenî âletle yakmak. ‖ *Teşm. yol.* Yanma veya batma gibi şiddetli bir etki yapmak: *Soğuk yüzümü dağladı.* ‖ *Mec.* Acısı yüreğine işlemek: *Ey Şinasî içimi havf-i ilâhî dağlar* (Şinasi).

— Huk. *Esk. Bir mahkûmu dağlamak,* omuzuna kızgın demirle şerefsizlik işareti basmak.

◆ **Dağlama** i. Dağlamak işi. Kızgın demirle yakma.

— Cerr. Eski cerrahide, akkor haline getirilmiş bir demir veya iğne ile dokuları derinlemesine yakma metodu. ‖ Modern cerrahide, yakıcı bir madde, kızgın bir cisim veya elektrikle bir dokuyu yakma. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Elektrikli dağlama âleti,* elektrik akımıyle kızan dağlama âleti. Bk. ANSİKL.

— Huk. *Esk.* Mahkûmun derisini, etini, çoğunlukla ateşte kızdırılmış kerpetenlerle çekmek ve yırtmak suretiyle yapılan işkence.

— Vet. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dağlama demiri,* yakılarak dağıtılmak istenen bir uru dağlamak için kullanılan madenî âlet.

— ANSİKL. Cerr. *Dağlama,* son zamanlarda çok daha az uygulanmaktadır. Eskiden belirli bir yerde şiddetli kan hücumu meydana getirmek (ateş noktaları), başka yollarla durdurulamayan kanamaları durdurmak, çok fazla kanayacağından korkulan yerleri kesip yarmak amacıyle uygulanırdı. Bunun için en sık kullanılan âlet kızgın dağlağıdır. Alev veya *moksa* ile dağlama özellikle Uzakdoğu'da uygulanır. Kimyasal dağlama ise hâlâ yakıcı maddelerle yapılır.

● *Elektrikli dağlama âleti*'nin şekli yapılacak dağlamaya göre değişir. Platin tel'in, akkor hale gelen ucu *küt, sivri, keskin, düz* v.b. olabilir. Tel, istenildiği zaman akımı geçiren ve kesebilen bir sapa bağlıdır. Akımın derecesi istenilen etkiye, dağlanacak organa, dağlamanın süratine göre değişir; koyu kızıl tel yavaş keser, kanamaya yol açmaz; parlak kızıl tel ise bisturi gibi çabuk keser, ama damarların ağzını açık bırakır.

— Vet. *Dağlama,* veteriner hekimlikte oldukça sık kullanılır. Kullanılan dağlağılar ya kör ağızlı balta şeklinde veya ucu sivri veya küt mızrak şeklinde olur. Ayrıca, madenî buharların etkisiyle akkor haline gelebilen platin dağlağılar da kullanılır.

Dağlama, ölü dokuları yok etmek, özellikle dokuların canlılığında değişiklik yaratmak ve böylece katı veya yumuşak urların (kemik çıkıntıları veya eklem sıvısı keseleri genişlemeleri) erimesini sağlamak için uygulanır. Deriye sistemli bir şekilde uygulanırsa, eklem iltihapları, kas veya kiriş yırtılmaları gibi sürekli topallamaya yol açan derin yaraların yok olmasını sağlar.

◆ **Dağlanmak** edilg. f. Dağlamak işine konu olmak.

◆ **Dağlatmak** ettirg. f. Dağlamak işini başkasına yaptırmak. (ML)

DAĞLARCA (Fazıl Hüsnü), türk şairi (İstanbul 1914). Kuleli Askerî lisesini (1933), Harp okulunu (1935) bitirdi. Piyade subayı olarak hizmet gördüğü ordudan, yüzbaşılığı sırasında istifa ederek ayrıldı (1950). Basın-Yayın ve Turizm Genel müdürlüğünde çalıştı (1952-1953); Çalışma bakanlığında iş müfettişliği yaptı (1953-1959). İstanbul'da *Kitap* kitabevini açtı (1959).

İlk kitabı *Havaya Çizilen Dünya* (1935) ile dikkati çekti. Asıl ününü *Çocuk* ve Allah* (1940) ile yaptı. Yeni türk edebiyatının değişik konularda en çok eser veren şairlerinden biri oldu. Metafizik konuları, toplum meselelerini, Anadolu'nun gerçeklerini, geri kalmış ülkelerin bağımsızlık savaşlarını ele alan şiirler yazdı. Kurtuluş savaşını konu edinen destanlar meydana getirdi: *Üç Şehitler Destanı* (1949), *İstiklâl Savaşı-Samsun'dan Ankara'ya-* (1951), *İstiklâl Savaşı -İnönüler-* (1951), *Delice Böcek* (1957), *Yedi Memetler* (1964). Şiirleri İngilizceye *(Our Vietnam War* [Vietnam Savaşımız, 1966]), Fransızcaya *(Choix de Poèmes* [Seçilmiş Şiirler, 1958]), eston diline *(Nelja Tuvaga Lind* [Dört Kanatlı Kuş, 1969]) v.b. çevrildi.

Sanat hayatı boyunca Dağlarca'nın şiirleri sürekli değişmeler gösterdi. Yeni türk şiirinin tabiat üstü konularıyle en çok ilgilenen temsilcilerindendir. Bunun yanında toplum gerçekleriyle de çok yakından ilgilendi. Günlük olaylar, toplum meseleleri, iç ve dış siyaset konularını ele alan şiirler yazdı. Resmî hizmetten ayrıldıktan sonra İstanbul'da önce Aksaray'da, sonra Vezneciler'de açtığı kitabevlerinin vitrinlerinde şiirlerini bir nevi duvar gazetesi şeklinde topluluklara sunarak sanatı geniş kitlelere iletmeyi başardı. İlk eserlerinde hece veznini kullanan Dağlarca yeni şiirin gelişimine uyarak vezinsiz şiir yazmağa başladı. Bununla birlikte kafiye ve söz sanatları bütün eserlerinde kullandığı unsurlardır.

Dağlarca, *Çakır'ın Destanı* ile Cumhuriyet Halk Partisi şiir yarışması üçüncülüğünü (1946), *Âsû* ile Yeditepe şiir armağanını (1955), *Delice Böcek* ile Türk Dil kurumu şiir ödülünü (1958), Pittsburg üniversitesinin (A.B.D.) Milletlerarası Şiir forumu (International Poetry forum) ödülünü (1968) kazandı. İçinde hiç yabancı kelime bulunmayan yazılarla aylık bir sanat dergisi (Türkçe [1960-1964], 43 sayı) çıkaran ve Türk Dil kurumunun yönetim kurulunda görevli olan Dağlarca, birçok şiirinde kendi türettiği türkçe kelimeler kullandı ise de bu yeni sözler yaşama şansı kazanamadı. Eserlerinden seçmeler *Selected Poems* adıyle Amerika'da basıldı (1969). *Vietnam Körü* (1970) adlı bir destan oyunu vardır. Bütün

Foto. Popper-Atlas-Photo (LAROUSSE) ; MEYDAN

eserlerinden yapılan seçmeler Yaşar Nabi Nayır'ın önsözüyle yayımlandı: *Dört Kanatlı Kuş* (1970). *Hiroşima Atom Bombasının 25. Yılı* adı altında üç dilden yayımladığı kitabında, bu konuyle ilgili şiirlerini topladı (1970). [M]

DAĞLI (Hüseyin Muhtar Yahya), türk folklorcusu (Manastır 1892-öl. 1960). Çeşitli devlet memurluklarında çalıştı. Bektaşî edebiyatı ve İstanbul mahalle bekçilerinin destan ve mânileri üzerindeki incelemeleriyle dikkati çekti. Eserleri: *Bektaşî Tomarı ve Nefesleri* (1935), *Kaygusuz Abdal, Hayatı ve Eserleri* (1941), *Tokadlı Gedayî, Hayatı ve Eserleri* (1943), *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mâni Katarları* (1949). [M]

DAĞLICA, esk. **Oramar**, Doğu Anadolu'nun Hakkâri bölümünde (Hakkâri ili, Yüksekova ilçesi) bucak merkezi; 1 568 nüf. Buraya Yüksekova'dan (Gevar) 70 km'lik bir patika ile gelinir ve aynı patika 10 km uzakta bulunan Irak sınırına kadar uzanır; yüksl. 1 525 m. — *Dağlıca bucağı*, 5 090 nüf.; 10 köy. (M)

DAĞLIÇ i. Kıvırcık koç ile karaman koyunun birleşmesinden meydana gelen melez koyun cinsi.

— ANSİKL. *Dağlıç*, Türkiye'de yetiştirilen başlıca üç koyun cinsinden biridir. Karaman koyunları gibi yağlı kuyrukları geniştir; 3-5 kilo ağırlığındaki kuyruk sivri bir uçla son bulur. Dağlıcın eti kıvırcık koyunu kadar lezzetli değildir. Süt verimi daha azdır. Bursa bölgesinde ve yakın illerde yetiştirilir. Bu koyunlardan elde edilen yapağılar, karaman koyunu yapağılarına benzer, halı ve kilim ipliği yapımında kullanılır. Düşük randımanlıdır. (M)

Dağlı İhtiyar, Haçlılar ve Haçlı seferlerinde bulunmuş batılı tarihçilerin, İsmailîyelilerin veya Haşişî'lerin başkanına verdikleri ad. (L)

DAĞLIK KİLİKYA. Esk. coğ. Bk. KİLİKYA.

DAĞ muşmulası bls. i. Bitki türü. Çiçekleri beyaz, pembe veya kırmızı olur. Yapraklarının üstü tüylü, altı gümüşü renktedir. Meyvesi morumsu kırmızıdır. Boyu 2 m'yi bulur. Kuru yerlerde biter. (Gülgillerden.) [L]

DAĞOLUŞ bls. i. *Yeni.* Dağların oluşması; yer kabuğu üzerinde kıvrılmaların meydana gelmesi. (*Eşanl.* OROGENEZ.) Bu terimin zıddı olan *karaoluş (epirogenez)*, dağların dik yönlü hareketini, pek yayvan kubbeleşmeler halinde belirmesini anlatır.

— ANSİKL. Sıradağların oluşumu *(dağoluş)* konusunda çeşitli teoriler öne sürüldü; bu teoriler birbiri ardınca işlendi, fizik ve kimya alanında yer kabuğunun bileşimiyle ilgili yeni keşiflerin ışığı altında gitgide değişti, aydınlandı. Bunların en eskisi olan *büzüşme* teorisi, daha Descartes zamanında bilinmekle beraber, XIX. yy.da Laplace, özellikle de 1852'de Elie de Beaumont ile tam ifadesini buldu. Bu teori, yeryuvarlağının, başlangıçta, erimiş maddelerden oluşma bir kütle iken, iletim yoluyle ağır ağır soğuyarak, tıpkı külde pişmiş bir elma gibi, yüzeyinin büzüşüp hacim kaybettiği görüşüne dayanıyordu. Fakat kıvrılmaların yer aldığı yüzey topraklarına dayanılarak yapılan değerlendirme hesapları, jeolojik zamanların süreleri konusunda bilinenlerle bağdaşmaz sonuçlar verdi; nitekim Alp kıvrımlarının en azından 2 km'lik bir daralma meydana getirmesi, bunun için de en az iki yüz milyon yıllık bir sürenin geçmiş olması gerekiyordu. Özellikle radyoaktivite alanındaki keşifler sayesinde yeryuvarlağının soğumadığı ve iç yapısının ergimiş bir madde olmadığı anlaşılınca, bu teori hemen terk edildi.

Bundan sonra, tortul tabakalara etkiyen kıvrımların, aslında değişik esneklikteki tabanların kaymasından meydana geldiği düşüncesine varıldı ve kabuk yüzeyindeki kütlelerin en derindeki tabakalar üzerinde ve her birinin ötekine oranla, tabandakine benzer bir şekilde kaydığı tahmini benimsendi. Ne var ki bu hareketlerin kaynağını bir fışkırma gücü veya önemli teğetsel itiş güçleriyle açıklamak gerekiyordu. 1912'den itibaren Wegener'in ortaya attığı karaların kayması teorisi, tek bir kütlenin (Gondawa kıtası) Birinci çağ sonrasında parçalandığını, parçaların daha sonra sima* üzerinde değişik yönlerde sürüklenmesi sonucunda ise kıtalar ile okyanusların bugünkü durumunu aldığını kabul ediyordu. Bu teori, en başta, Afrika kıyılarıyle Amerika'nın doğu kıyıları arasındaki şaşırtıcı uyumluluğun mümkün olabilmesi gibi coğrafî delillere dayanıyordu. Gondawa kıtasının bugün çok dağınık haldeki bölgeleri arasında jeologlarca gözlenmiş bulunan stratigrafik uyarlıklar, hattâ benzer iklim gelişmesi, bu teoriyi doğrular görünüyordu. Nihayet bu teori, nice karmaşık göç problemine biyoloji ve paleontoloji açısından çözüm imkânları sağlıyordu. Bu varsayımdan hareket eden E. Argand, «Asya'nın tektoniği»ni anlatırken, kıtaların, kara kaymaları sırasında aralarında, jeosenklinaller içinde birikmiş malzemeyi, tıpkı bir mengenenin çeneleri gibi sıkıştırdığını açıklamaktaydı. Bu sıkışmanın doğurduğu teğetsel itişler, kıvrımlarla nispeten esnek tortul tabakaları etkileyen aşma örtülerinin oluşmasını açıkça belirtiyordu. Belli başlı sıradağların kıtaların sınırları üzerinde yerleşmiş bulunması da bu tezi destekliyordu. Ancak, o zamandan beri yapılan ölçümler, kıtalarda, değişmez bir yönde sürekli gelişen bir kaymanın değil, bir salınım hareketinin gözlenmesini mümkün kılmıştır. Öte yandan bu teori, alpin çağdaki dağların oluşmasını belki açıklayabilirse de, bunlardan daha eskilerine uygun düşmemektedir. Nihayet, izostazi teorisi ve yeryuvarlağının dış kısımlarına (sial ve sima) etkiyen konveksiyon hareketlerinin keşfi, yeni yeni açıklama şekillerinin ortaya atılmasına yol açtı. 1939'dan beri bilinen Griggs teorisi, pirosfer içinde değişik sıcaklıklardaki tabakalar arasında yerleşmiş konveksiyon akıntılarının, engebeler oluşturan yükselme kuşakları ve tortulların yığıldığı alçalma kuşakları (jeosenklinaller) ile bölünmüş ayrı gözeler meydana getirmesi olayına dayanır. Buralarda tortullar kıvrılmalar oluşturarak birbiriyle kaynaşabilir ve konveksiyon akıntıları, zayıfladıktan sonra yön değiştirerek dağlar halinde fışkırabilir; jeolojik gereçler, dağ fışkırmaları sırasında veya bundan sonra, kaldırdıkları kütleler boyunca sürüklenim örtüleri halinde akabilir. Jeosenklinaller, bugün duraysızlıklarıyle tanınmış, gravimetrisi düşük kesimlere rastlar: Amerika'nın batı kıyısı ile Antiller, Sonde adaları, Orta Atlas okyanusu, Büyük Okyanusun batı kenarı ve Aleutian adaları çukurluğu. Bu türlü hareketlerin oluşturduğu enerji, arttan itme sisteminde (vis a tergo) olduğundan veya E. Argand'ın belirttiği yalın teğetsel itişten çok daha güçlüdür. Ayrıca, bu açıklama, fizikçilerle kimyacıların, katı ortamda ve büyük basınç altında minerallerin dönüşümlerinin mümkün olabileceğini, bu olay sırasında hem büyük bir genleşmenin oluşacağını, hem de gereçlerin ergimesini sağlayacak güçte bir kalorinin serbest kalacağını savunan keşifleriyle de bağdaşmaktadır. Bu tepkimeler, dağ fışkırmalarını bile kısmen açıklayabilecek şiddettedir. (L)

Dağ sıçanı bls. i. Zool. Kemirgen memeli hayvan. Dağların yüksek yerlerinde yaşar; uzun kış uykusuyle ünlüdür. (İlmî adı *marmota.* Sincapgillerden.)

— ANSİKL. *Dağ sıçanı*, yassı kafalı, hantal bir hayvandır. Uzun beyaz kıllarla karışık kahverengi bir postu vardır. Kürkü işlenip parlatıldıktan sonra manto yapımında kullanılır. Kuyruğu kalın ve kıllıdır. İyice körelmiş olan başparmağında yassı bir tırnak bulunur. Alp dağ sıçanı *(Marmota marmota = Arctomys marmota)* Alplerin, Karpatların ve Pirenelerin yüksek yerlerinde yaşar. Dağ sıçanları toplu halde yaşayan kazıcı hayvanlardır. Gebelik süresi 35 gündür. Kış uykusuna yatar. Kürkü ve eti için avlanır. Evcilleştirilebilir. *M. minox* Kuzey Amerika'da, başka bir türü de Himalaya'da yaşar.

— Avc. Dağ sıçanlarını tüfekle avlamak çok güçtür. Çünkü çok ürkek ve son derece keskin görüşlüdür. Dağlılar yazın kapan kurarak tutarlar. Fakat verimli avcılığı bazı İsviçre kantonlarında kışın yapılır. Yazdan yuvaların yeri bellenir, hayvan kış uykusuna yatınca yuvası eşilerek tutulur. Yetişkinleri ve erkekleri tercih edilir. (L)

DAĞYOLU, esk. **Şeteri**, Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat bölümünde (Tunceli ili, Pülümür ilçesi) bucak merkezi; 367 nüf. İlçe merkezinin kuzeyinde Tunceli-Erzincan yolu üzerinde; yüksl. 1 720 m. — *Dağyolu bucağı*, 3 511 nüf.; 12 köy. (M)

DÂH i. (fars. *dāh*). *Esk.* Cariye. ‖ Hizmet eden kadın. ‖ Aşağılık, korkak. ‖ Sayı sıf. On. (Bk. DEH.) [M]

DAH i. Ebegümecigillerden bitki türü (*Hibiscus cannabinus*).

— ANSİKL. *Dah*, bir yıllık otsu bitkidir; Asya'da Hindistan'dan Cava'ya kadar Afrika'da, özellikle Gine, Yukarı Senegal ve Nijerya'da yetişir. Bir süre suya bastırıldıktan sonra işlenerek gayet kaliteli bir lif elde edilir; jüt ayarında olan dah lifleri sanayide onun yerine her işte kullanılabilir. (L)

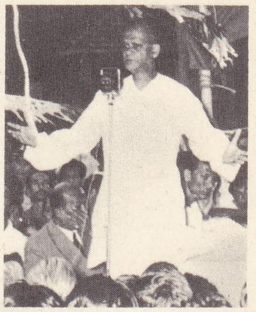

Vijayananda DAHANAYAKE

DAHA zf. Önüne geldiği sıfatın anlamına kuvvet verir, fazlalık katar: *Her an daha coşkun, daha yüksek, daha gergin* (Yahya Kemal). *Burada toplananlar da orada gördüklerinden daha başka türlü insanlardı* (Ş.S. Aydemir). ‖ Hâlâ: ... *sen hâlâ / Kurumla yat sokağın ortasında böyle daha* (M.Â. Ersoy). ‖ Şimdiye kadar, henüz: *Daha kendisi şöhret kazanmadan evvel* [...] *feylesof doktor Rıza Tevfik'i çok kıskanırdı* (Ömer Seyfeddin). ‖ Eldekine, mevcuda ek olarak: *Gitti bir kapı daha karıştırdı* (R.N. Güntekin).

— ÇEŞ. DEY. *Daha neler (nesi)*, «öyle olur mu» anlamında: *Daha neler? Köpeğin de alafranga konuşanını hiç görmedim, kuçu kuçu dersin gelir* (B. Felek). ‖ *Dahası var*, «bitmedi, arkası var» anlamında kullanılır.

◆ **Daha daha** bls. zf. «Sonra neler oldu?» «Başka neler var» anlamında kullanılır. (M)

DAHALET i. Bk. DEHALET.

DAHÂME veya **DAHÂMET** i. (ar. *dahāmet*). Tıp. *Esk.* İrilik, büyüme. ‖ *Dahâme-i kebed*, karaciğer büyümesi. ‖ *Dahâme-i izâm*, kemik irileşmesi. (M)

DAHANAYAKE (Vijayananda), seylanlı siyaset adamı (Galle, Seylan 1902). Milliyetçi ve Buddha'cı. Kendi parlamento grubu olan ve Seylan dilini resmî dil olarak kabul ettirmek isteyen *Dil cephesi*'ni kurdu. Programı kendisininkine yakın olan Solomon Bandaranaike'nin *Hürriyet partisi* ile birleşti; 1956 genel seçimlerinin sonuçlarına onunla birlikte itiraz etti. Yeni seçimleri kazanınca Bandaranaike'nin eğitim bakanı oldu, 26 eylül 1959'da Bandaranaike öldürüldüğü zaman geçici olarak dört saat için başbakanlıkta onun yerini aldı. Fakat mart 1960'ta, kurmuş olduğu Seylan Demokrat partisinin bozguncu sonuçlanan seçimlerden sonra çekilmek zorunda kaldı. 1965'ten beri içişleri bakanıdır. (L)

DAHAR [Zahar], Güney Tunus'ta kalker yapılı geniş yayla. Doğu'da Cerid ve Erg tuzlu çöküntülerine uzanır, batısında bir kıyı engebesi (Cebel), Ceffara ovası yükselir. Bu kurak yayla (yılda 100-200 mm yağmur), daha çok yağış alan Ceffara ovasında yazı geçirmeğe giden göçebe ve yarı göçebelerin kışın sürülerini otlattıkları alandır. «Cebel» merkezinde çoban ve çiftçi «cebelî»lerin yaşamasına karşılık, biraz daha fazla yağış alan (200 mm) kuzeyde, zeytin, incir ve hurma ağacı yetiştiren mağara adamları Matmata'lar yaşar. (L)

DAHDAH veya **DEHDEH** i. (çocuk dilinde). At veya eşek gibi binek hayvanlarının adı: *Ve başını kaldırarak: «Anne / Deh deh yap!» diyor* (M. E. Yurdakul). [M]

DAHE, Saka'ların kolu, Hazer denizinin kuzeyindeki geniş otlaklarda göçebe olarak yaşarlardı. Bir kısmı Dara III'ün ordusunda atlı kuvvet olarak görev aldı. Büyük İskender ve Antiokhos'un ordusuna girenleri de vardır. (M)

DAHHAK sıf. (ar. *dıhk*, gülme'den *dahhāk*). *Esk.* Çok gülen.

— Mant. *Esk. Dahhâk-ı bi't-tab*, insan.

◆ **Dâhik** sıf. *Esk.* Gülen, gülücü: *İtikadımca insan bir hayvân-ı dâhik ve mudhiktir* (Cenab Şahabeddin). [M]

DAHHÂK. Fars. mit. İnsanüstü başarılar gösteren bir savaş kahramanı; islâm mito-

Foo. Agip (LAROUSSE) ; MEYDAN

lojisinde ise zalimlik örneği. Dahhâk efsanesinin hint mitolojisinden geldiği sanılır. Efsaneye göre Dahhâk, Nuh tufanından 1 000 yıl sonra yaşamıştır. Nuh'un oğlu Yafes'in soyundandır. 1 000 Yıl süren saltanatının 800 yılı zulümle geçmiş, son 200 yılında ise omuz başlarında iki yılan başı belirmiştir. Dahhâk'ı durmadan rahatsız eden yılanlara her gün iki insan beyni veriliyordu. Isfahan'da Gâve adlı bir demirci, iki oğlunun bu yüzden öldürülmesi üzerine başkaldırmış, halk ayaklanarak Demavend önlerine gelmiş, kurbanlardan Cem'in oğlu Feridun, şah ilân edilmiş ve yapılan savaşta Dahhâk yenilerek öldürülmüştür. (M)

DAHHÂK bin KAYS el-ŞEYBANÎ, haricî başkanlarından (öl. 747). Said bin Bahdal el Şeybanî'nin yerine başkan oldu (745). Taraftarlarıyle birlikte Kûfe üzerine yürüdü. Mervan II'nin Kûfe valisi Nazr bin Said el-Haraşî ile Hire valisi Abdullah bin Ömer Kûfe'de birleştiler. Dahhâk, iki valinin topladıkları kuvvetleri yenerek Kûfe'yi zaptetti (745). İbnül Haraşî Suriye'ye gitti, Ömer ise Vasıt'a çekildi. Dahhâk aynı yıl burayı kuşatarak Ömer'i teslim olmak zorunda bıraktı; yapılan anlaşmadan sonra Kûfe'ye döndü. 746'da da Musul ahalisinin isteği üzerine şehri ele geçirdi. Halife Mervan II gittikçe kuvvetlenen haricîlerin üzerine, oğlu Abdullah'ı gönderdi. Nusaybin'e kadar gelen Abdullah, yapılan çatışmada yenilerek şehre çekildi. Dahhâk'ın burayı kuşatması üzerine Mervan, haricîlerin üzerine yürüdü. Kafartusa yakınlarında iki ordu karşılaştı (747). Savaş sırasında Dahhâk öldü; haricîler de Musul'a çekildiler. (M)

DAHHAK bin KAYSÜLFİHRİ, Kays kabilesinin başkanı (öl. 684). Muaviye taraflısıydı. 660'ta Muaviye tarafından üç bin kişilik bir kuvvetle Hicaz'a Hz. Ali taraftarları üzerine gönderildi, fakat başarı kazanamadan Şam'a döndü. 675 Yılında Kûfe valiliğine getirildi. Üç yıl sonra bu görevinden alındı. Muaviye'nin ölümü üzerine Yezid'in halife seçilmesinde önemli rol oynadı. Muaviye II'nin hastalığı sırasında, onun emriyle imamet görevini yerine getirdi.

Abdullah bin Zübeyr, Hicaz ve Irak'ta halife olarak tanındığı zaman Şam'da da Mervan bin Hakem halife ilân edildi. Dahhak, Abdullah taraftarı Kays kabilesi başına geçerek Mervan'ı tutan Kelb kabilesi ile 20 gün süren savaşa tutuştu (684). Bu savaşta Dahhak'ın ölümü üzerine taraftarları da dağıldı. Böylece Mervan'ın halifeliği bütün Suriye'de kabul edildi. (M)

DAHİ edat. (türk. *takmak* ve *-i*, gerundium ekinden *takı* > *dahi*). Ek olarak, fazla, «da, de» anlamlarında kullanılır: *Biri Gaziyan-ı Rum, biri Ahiyan-ı Rum ve biri Abdalan-ı Rum ve biri dahi Baciyan-ı Rum* (N. Araz). *Fekîhe nâm cariyeden dahi, Zeyneb nâm bir kızı olmuştur* (Cevdet Paşa). ‖ Bile: *Şehzadebaşındaki kahvede ilk gördüğüm gün dahi bana karşı bu kadar yabancı değildi* (A. H. Tanpınar).

— Dil bil. Eski Türkçede *takı* şeklinde ve yalnız «ve» anlamındaydı. Daha sonra kuvvetlendirme özelliği kazanmıştır. Eski Anadolu Türkçesi'nde *dakı*, *dagı* ve *dahı* gibi değişik şekillerde ve «da, de ve daha» anlamında kullanılmıştır. *Dahi* şeklini Osmanlıca'da almıştır. (M)

DÂHİ sıf. ve i. (ar. *dehâ*, akıl, zekâ'dan *dâhi*). Dehası olan, olağanüstü zeki ve yetenekli [kimse]: *Bunca zamandır yazı yazarım, Abdülhak Hamit'in dâhi bir şair*, [...] *olduğu gibi hakikatleri hiç duydunuz mu ağzımdan?* (N. Ataç). *Bu nokta-i nazardan Fikret'e benzeyen yalnız iki dâhi tanıyorum: Resimde Rembrand, musikide Wagner...* (Cenab Şahabeddin). Bk. DEHA.

◆ **Dâhice** sıf. ve zf. *Esk.* Dâhiye yakışır şekilde.

◆ **Dâhilik** i. Çok üstün yeteneklere sahip olma hali: *İyi ya, diye yine Milâslının dâhiliğini ispat ederdi* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Dâhiyâne** sıf. ve zf. *Esk.* Dâhice: *Dahiyâne bir buluş.*

◆ **Dâhiye** sıf. *Esk.* Çok kurnaz [kimse]; *Ebul Musa'l-Eş'arî, zaten İbni'l-As gibi bir dâhiyeye muadil değil idi* (Cevdet Paşa). [M]

DAHİL veya **DAHL** i. (ar. *dahl*). *Esk.* Karışma, girme: *Vakıa Selma ile ayrılmasında hiçbir dahlim olmamıştı* (A.H. Tanpınar). ‖ Etki, nüfuz. ‖ Takılma, müdahale etme, dokunma. ‖ Gelir.

— *Esk. Dahl ü harc*, gelir ve gider. ‖ *Dahl ü tarîz*, işe karışma.

◆ **Dahletmek** geçz. blş. f. Karışmak, müdahale etmek, tariz etmek: *Bize kâfir diyenin kendüde iman olsa / Dahleden dinimize bari müselman olsa* (Bahai). [M]

DAHİL sıf. (ar. *duhûl*, içeri girme'den *dâhil*). İç, içinde, içerisinde: *Aruz vezni İran'ın millî harsına dahil demektir* (Z. Gökalp). ‖ Zf. İçinde olmak üzere, ile birlikte, beraber: *Karım, kardeşim anam babam dahil / Hiç kimselere dert anlatamadım* (C. S. Tarancı). ‖ İ. *Esk.* İlmiye sınıfında bir derece. ‖ *Dahil etmek*, içine almak. ‖ *Dahil olmak (bulunmak)*, katılmak, içinde olmak, içeri girmek: *Hastabakıcının şebekeye dahil olması ihtimali daha kuvvetli* (R.H. Karay). *Kontun kâtibinin arkasında diğer bir odaya dahil oldük* (A. H. Müftüoğlu).

— *Esk. Dâhil-i esnân (kur'a)*, ilk askerlik çağı. ‖ *Dâhil-i memleket*, yurt içi. ‖ *İbtidayı dâhil*, medresede başlangıç. ‖ *Hareket-i dâhil*, ilmiye sınıfında ilk derece.

◆ **Dahîl** sıf. *Esk.* Sığınan, yabancı sığıntı: *Ferezdak işitip cânib-i Hicaz'a savuşmuş ve kibar-ı Beni Ümeyyeden Said İbnil-Âsî'ye dahîl düşmüş* (Cevdet Paşa).

◆ **Dahile** sıf. *Esk.* *Dahil*'in dişili. İçle ilgili. ‖ — i. İç, bir nesnenin içyüzü. ‖ İnsanın içinden geçen düşünce.

— Gram. *Esk.* Önek.

◆ **Dahilen** zf. *Esk.* İçeriden, içten: *Dahilen ve haricen birtakım emvac-ı gavail ve müşkilâtın...* (Namık Kemal). ‖ [İlâçlar için] İçilerek: *Dahilen istimal olunan ilâç.* (M)

DAHİLA vahası veya **EL-DAHİLA** veya **İÇ VAHA**, Mısır'da vaha; Libya çölünde, Nil nehrine 300 km ve Karga'ya 150 km uzaklıkta; 20 000 nüf. Merkezi, El-Kasr, 4 000 nüf. Fosfat. (M)

DAHİLEK i. (ar. *duhûl*, girme, sığınma > *dahîl*, sığınan'dan *dahîlek*). *Esk.* «Sana sığındım» anlamında yalvarma sözü: *Dahîlek yâ Resûlallah.* (M)

DAHİLİ sıf. (ar. *duhûl*, içeri girme>dâhil, içeri giren'den *dâhilî*). *Esk.* İç, içe ait, iç ile ilgili: *Bu suretle Nâzım Bey, hükûmetin, bütün dahilî idaresi makinesinin başında...* (Atatürk). ‖ *Dahilî harp*, iç savaş: *Brezilya tarihini dolduran dahilî harplere, ihtilâllere şahit olmuşlardır* (F.R. Atay). ‖ *Dahilî işler*, devletin iç işleri.‖*Dahilî nizamname*, iç tüzük: *Bucaklıların kürsüye çıkmaları dahilî nizamname ile men olunduğu için gidip ayıramıyorlardı* (Ömer Seyfeddin). Bk. İÇ.

— Ask. *Esk. Dahilî hizmet talimatnamesi*, iç hizmet tüzüğü. ‖ *Dahilî karakol*, askerî okullardaki askerî karakol.

— İkt. *Esk. Dahilî piyasa*, yurtiçi piyasası. ‖ *Dahilî ticaret*, yurt içinde yapılan ticaret.

— Jeol. *Esk. Dahilî istihâle*, bir cins maden billûru içinde başka cins maden billûru olması.

— Mat. *Esk. Dahilî zaviye*, geometride iç açı.

— Tıp. *Esk. Dahilî hastalıklar*, iç hastalıkları.

◆ **Dahiliye** sıf. *Esk.* Dahilînin dişili. ‖ İ. [Devlet için] İçişleri. ‖ Devletin iç işleriyle uğraşan bakanlık: *Osmanlı matbuat müdürü Hikmet Bey Dahiliye'de tanıdığımdı* (F. R. Atay). ‖ [Dairelerde] İç işleri: *Dahiliye müdürü.* ‖ İç hastalıkları: *Dahiliye mütehassısı.* ‖ *Dahiliye müsteşarı*, İçişleri Bakanlığı müsteşarı. ‖ *Dahiliye nazırı (vekili)*, İçişleri bakanı. ‖ *Dahiliye nezareti (vekâleti)*, İçişleri bakanlığı. ‖ *Dahiliye şefi*, dairelerde iç işlere bakan şef. ‖ *Havâdis-i dahiliye*, iç haberler. ‖ *Umûr-ı dahiliye*, iç işler.

— Ask. *Dahiliye subayı (zabiti)*, askerî okul, hastahane gibi kuruluşlarda bina içi yönetimle uğraşan subay.

— Tıp. *Esk. Emrâz-ı dahiliye*, iç hastalıklar.

◆ **Dahiliyeci** i. İç hastalıkları üzerinde ihtisas yapmış doktor. (M)

Dahiliye nezareti. Bk. İÇİŞLERİ BAKANLIĞI.

DÂHİR i. (ar. *zâir*'den). Fas kralının kararnamesi. (L)

DAHİR veya **ZAHİR** (Ömer), Galilea'da Şafad bölgesinin bedevî kabilesi önderi (öl. 1775). XVIII. yy.ın ilk yarısında türk hâkimiyetine başkaldırarak kısa bir süre için Güney Suriye ve Kuzey Filistin'i ele geçirdi. Kendi askerleri tarafından öldürüldüyse de giriştiği teşebbüslerle arap ülkelerinin bağımsızlık yolundaki çabalarına öncülük etti. (L)

DAHİYA, sırp tarihlerinde, Pazvantoğlu Osman Ağa ile beraber Osmanlı imparatorluğuna karşı ayaklanan üç âsi türk subayına verilen ad. *(Belgrad yamakları* veya *Belgrad dayıları* da denir). İmparatorluğa karşı ayaklandıktan sonra ortalığı haraca kesen ve Sırplara zulmeden bu âsi subaylar, ünlü sırp knezi (prensi) Kara Yorgi (Yorgiviç) idaresindeki büyük sırp isyanının çıkmasına sebep oldular. 1804'te patlak veren sırp isyanı, 1806 ve 1813 yıllarında da tekrarlandı ve Sırbistan'ın Osmanlı imparatorluğundan ayrılmasına yol açtı. (M)

DAHİYE i. (ar. *dâhiye*). *Esk.* Felâket, musibet, büyük belâ: *Yok dâhiyelerde tâb-ı iskât* (Abdülhak Hâmid). ‖ Bunama. (M)

DAHL i. Bk. DAHİL.

DAHL (Hans), norveçli ressam (Hardanger 1849-Balestrand, Sogn 1937). Genellikle Düsseldorf ve Berlin'de yaşadı. Manzara resimleri yaptı; günlük olayları işleyen bir ressamdı. (L)

DAHL (İngolf), isveç asıllı besteci (Hamburg 1912). 1935'te A.B.D.'ye yerleşti. Piyanist, orkestra yöneticisi ve «Tanglewood»da (Berkshire Music Center, Lenox, Massachusetts) profesör. Eserleri: *Konçertant senfoni*, konçertolar, *Bakır Nefesli Çalgılar için Müzik*, oda müziği, piyano parçaları. (L)

DAHL (Johan Christian Clausen), norveçli ressam (Bergen 1788-Dresden 1857). Gerçeğe bağlı, ama kuru bir teknikle yaptığı kuzey manzaraları Oslo, Kopenhag, Berlin ve Hamburg müzelerindedir. (L)

DAHL (Michael), isveçli ressam (Stockholm 1659-Londra 1743). Ehrenstralh'ın öğrencisi, Londra'da yerleşti (1682), 1685'te Paris'e, 1685-1688 yılları arasında İtalya'ya gitti. Roma'da isveç kraliçesinin portresini yaptı (1687). İngiliz soylu sınıfının, hukukçuların ve kilise ileri gelenlerinin portre ressamı oldu. Somerset dükü ve kraliçe Anne'ın hizmetinde çalıştı. Londra'da National gallery'de, Hannover ve Stockholm (Karl XII'nin portresi) müzelerinde eserleri vardır. (L)

DAHL (Otto), alman kimyacı ve fizikçisi (Unternien 1899). Önce Göttingen Fizikî Kimya enstitüsünde, 1928'de de Berlin'deki metalürji laboratuvarlarında çalıştı. 1947'den itibaren Berlin üniversitesinde öğretim üyesi oldu. Alaşımlar üzerinde incelemeler yaptı. Bunların arasında en tanınmışı *isoperm* adı verilen yüzde 50 demir, yüzde 40 nikel ve yüzde 10 bakırdan meydana gelen ve geçirgenliği olan sabit magnetik alaşımdır. (L)

DAHL (Vladimir İvanoviç). Bk. DAL.

DAHLAK adaları, Kızıldenizde takımadalar; Afrika kıyısı yakınında ve bu kıyıdan Musavva kanalıyle ayrılan 126 küçük ada ve kayalığa verilen ad. Adalar düz, alçak ve otla kaplıdır; kalker tabakalarından oluşmuştur. İklimi sıcak ve kurudur. Müslüman olan halkı (2 500 nüf.), inci ve sedef avcılığıyle geçinir. *Dahlak Kebira* (yüzölç. 900 km²) ve *Nora* (yüzölç. 135 km²) adaları ötekilerden çok daha büyüktür. Adalarda çıkarılan kireç Musavva'da, inşaatta kullanılır.

Müslümanların VII. yy.da istilâ ettikleri adalar, ilk halifeler zamanında sürgün yeri olarak kullanıldı. Sonraları Yemen hükümdarlığına geçti, habeş asıllı Yemen hanedanı Banu Nagiah tarafından yönetildi. XII. yy.da bu hanedanın düşmesi üzerine adalarda, Türklerin istilâsına kadar (1537) bağımsız bir sultanlık kuruldu. 1885'te İtalyanlar tarafından işgal edilince Eritrea'ya bağlandı. (L)

DAHLAMAK geçl. f. Bk. DEHLEMEK.

DAHLBERG (Erik Jönsson, kont), isveçli

DAHOMEY: Gancié göl köyü

Athiémé bölgesinde bir köy

istihkâm subayı (Stockholm 1625-ay.y. 1703). 1658'de, üzerine büyük bir sorumluluk alarak, Karl Gustaf'ın ordusunu Belt boğazlarındaki buzlar üzerinden geçirdi. Tahkimat subayı olarak (1676) müstahkem mevkilere saldırıda ve buraların savunmasında başarı gösterdi. (L)

DAHLEN, Batı Almanya'da yerleşme merkezi, bugün München-Gladbach ile birleştirilmiştir. (L)

DAHLERUP (Hans Birch, baron), danimarkalı amiral (Hilleröd 1790-Kopenhag 1873). 1807'den 1814'e kadar İngiltere'ye karşı yapılan savaşlara katıldı. Danimarka donanmasını bırakıp Avusturya deniz kuvvetlerine girdi; 1848'de kumanda ettiği imparatorluk donanmasını, Sardunya krallığı donanmasına karşı ustaca korudu. 1849'da Venedik'i abluka altına alıp düşmesine yardım etti. (L)

DAHLERUP (Jens Vilhelm), danimarkalı mimar (1836-1907). Kopenhag'daki Krallık tiyatrosunu, Sanat müzesini ve sonradan H. Kampann tarafından genişletilen Heykel müzesini kurdu. (L)

DAHLERUP (Verner), danimarkalı dilbilimci (Frederiksborg 1859-ay.y. 1938). Kopenhag üniversitesinde kuzey dillerini okuttu. *Det Danske Sprogs Histoire* (Danimarka Dili Tarihi) [2. baskısı, 1921] ve *Ordbog Over Det Danske Sprog* (Büyük Danimarka Dili Sözlüğü) [1919] gibi derlemelere büyük katkılarda bulundu. (L)

DAHLERUS (Johan Birger), isveçli mühendis (Stockholm 1891). Mekanik sanayiinde çalıştı, 1933'te Bolinder sanayilerini yönetmeğe başladı. 1939'da Göring, kendisini, patlamak üzere olan dünya savaşını önleme görevi ile Londra'ya gönderdi. Dahlerus, başarısızlıkla sonuçlanan bu görevini *The Last Attempt* (Son Teşebbüs) [1946] adlı kitabında anlattı. (L)

DAHLGREN (Carl Fredric), isveçli şair (Kvillinge 1791-Stockholm 1844). Stockholm'da papaz, sonra parlamento üyesi oldu. Gençlik yıllarında *Phosphoros* dergisi grubuna katıldı. Başlıca eseri, *Nahum Frederik Bergströms Krönika* (N. F. B.'ün Güncesi) [1830-1831] adlı romanıdır. (L)

DAHLGREN (Fredrik August), isveçli yazar (Taberg, Värmland 1816-Stockholm 1895). Doğduğu bölgenin ağzı ile sevilen şiirler ve oyunlar yazdı: *Värmlänningarne* (Varmland'lılar) [1846]. (L)

DAHLGREN (John), amerikalı amiral (Philadelphia 1809-Washington 1870). Deniz kuvvetlerinde, topçuluk işleriyle ilgili bölümün müdürlüğünü yaptı. Kendi adını taşıyan top türünü geliştirdi, gemi obüsünü icat etti. (L)

DAHLİA i. Bk. YILDIZ ÇİÇEĞİ.

DAHLİT i. Miner. Altıgen sistemin hidratlı tabiî kalsiyum, sodyum, potasyum ve demir fosfokarbonatı. (L)

DAHLKE (Paul), alman hekimi ve din bilgini (Osterode, Doğu Prusya 1865-Berlin 1928). 1924'te Berlin'de bir Buddha tapınağı yaparak Almanya'da yeni buddhacılar için bir merkez kurdu. Başlıca eserleri: *Der Buddhismus als Religion und Moral* (Din ve Ahlâk olarak Buddhacılık) [1914], *Buddhismus als Wirklichkeitslehre und Leben weg* (Hayat Yolu ve Gerçeklik Öğretisi Olarak Buddhacılık) [1928], ayrıca 1924'te *Brockensammlung* adıyle uygulamalı Buddhacılık için bir dergi çıkarmağa başladı. (L)

DAHLKE (Paul Victor Ernst), alman tiyatro ve sinema oyuncusu (Streitz, Pommern 1904). Reinhardt, Hilpert ve Münih oda tiyatrolarında oynadı. Önemli bir karakter oyuncusudur. (L)

DAHLMANN (Friedrich Christoph), alman tarihçisi ve devlet adamı (Wismar 1785-Bonn 1860). Kopenhag (1811), Kiel ve Göttingen'de (1829) profesör. Hannover Anayasasının kaldırılmasına karşı çıktı ve altı meslektaşı ile görevden uzaklaştırıldı (1837), Bonn'a gitti, öğretim mesleğine devam etti (1842). Bundan sonra bağımsız ve milliyetçi düşüncelerin Almanya'da tutulması için çalıştı. Frankfurt (1846) ve Lübeck (1847) Germen kongrelerine katılarak bir alman parlamentosunun kurulmasını istedi. 1848 İhtilâlinde Bonn'daki profesörlerin Prusya'nın alman halklarına karşı görevini belirten bir bildiri yayımlamalarına önayak oldu. 10 Mart 1848'de Diyet tarafından görevlendirilmiş On Yediler komisyonuna Almanya'nın yeniden düzenlenmesi, anayasada reform yapılması konusunda hazırladığı planı sundu, fakat teklifleri reddedildi. Frankfurt parlamentosuna üye seçildi, parlamentonun en etkili kişilerinden biri oldu, Droysen ile Casino güçlü partisini yönetti. Avusturya'dan ayrı bir Almanya'da, düzeni koruyacak bir monarşinin hâkim olmasına taraftardı. Anayasa çalışmalarına katıldı. Meclise, Prusya'yı dükalıkların boşaltılmasına zorlayan Malmö anlaşmasını kabul ettirmemeği başardı, ama yeni bir hükûmet kuramadı. Prusya'da Landtag üyesi oldu, muhalefetle savaştı, sonra ansızın siyasî hayattan çekildi. (L)

DAHLMANN (Joseph), alman din yayıcısı ve şarkiyatçısı (Koblenz 1861-Tokyo 1930). Cizvit papazıydı, hint dinini inceledi *Das Mahabharata als Epos und Rechtsbuch* (Destan ve Hukuk Kitabı Olarak Mahabharata) [1895]; *Das Nirvana* (Nirvana) [1891]; *Buddha, ein Kulturbild des Ostens* (Doğunun Bir Kültür Varlığı Buddha) [1898]. Japonya'ya gelen (1908) ilk cizvit din yayıcılarındandı. Tokyo'da Sophia Daigaku «Bilgelik üniversitesi» adlı katolik üniversitesinin kurulmasına önayak oldu. Burada alman edebiyatı ve hint felsefesi kürsüsünü yönetti. *İndische Fahrten* (Hint Gezileri) [1908] adlı bir gezi kitabı yazdı. (L)

DAHLSTİERNA (Gunno), isviçreli şair (Örs Dalsland 1661-Pomerania 1709). Kadastro memuru oluşu ona İsveç'in en uzak bölgelerini dolaşmak imkânını verdi; bu gezileri sırasında, ününü borçlu olduğu ateşli yurtseverlik şiirlerini yazdı. 1702 Yılında Kadastro dairesi başkanı olarak yaptığı devlet hizmetleri için kendisine soyluluk unvanı verildi.
Dahlstierna, XVII. yy. italyan Marinizm şiir akımının temsilcisi oldu. Klasisizme karşı bir tepki olarak beliren bu akıma uyarak, mübalağalı ve süslü bir üslûp ile şiirler yazdı. Bunların en ünlüsü kral Charles XI'in ölümü üzerine yazılmış bir ağıt olan *Kunga Skalt*'tir (1698). Charles XII'nin askerî başarılarından esinlenerek yazdığı alegorik bir destanı da (*Giöta Kiampawisa om Kaningen à Herr Padar*, 1701'e doğr.) vardır. (L)

DAHLSTRÖM (Heinrich Hermann), alman armatörü (Hamburg 1840-ay.y. 1922). Kiel kanalının planını yaptı. 1886'da kazaya uğrayan gemilerin kurtarılması için «Bergungsverein» kurtarma birliğini kurdu. (L)

DAHM (Georg), alman hukukçusu (Hamburg, Altona 1904). 1933-1945'te Kiel, Leipzig ve Strasbourg'da profesörlük yaptı. 1951'den beri Dakka'da (Pakistan) bulunuyor. Özellikle ceza hukuku tarihi ve ceza hukuku siyaseti üzerine çalışır. Bir hukuk ansiklopedisi hazırlamıştır. Başlıca eserleri: *Das Strafrecht İtaliens im Ausgehenden Mittelalter* (Ortaçağ Sonunda İtalya'da Ceza Hukuku) [1931], *Deutsches Recht* (Alman Hukuku) [2. bas. 1951]. (L)

DAHME, Almanya'da (Cottbus ili) kasaba, Luckau bölgesinde (eski Brandenburg eyaleti), Dahme ırmağı kıyısında, Fläming ile

DAHOMEY haritası

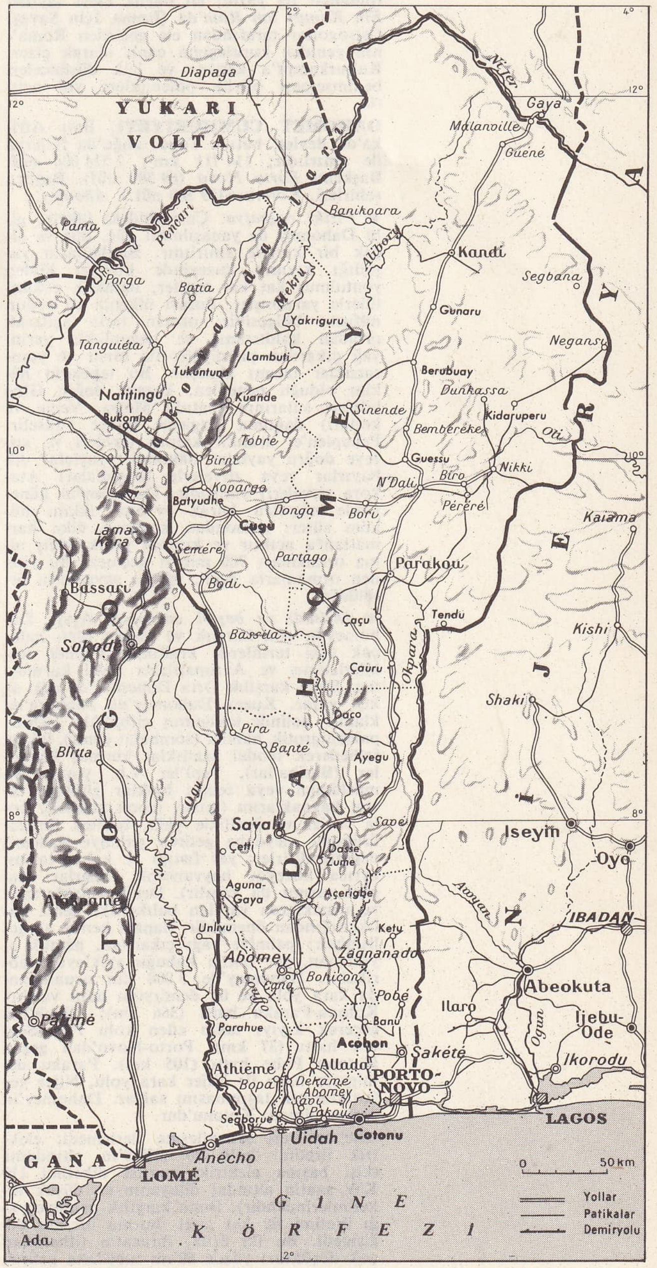

Foto. Huet-Hoa-Qui (LAROUSSE)

Lausitz sınır duvarı arasında. Denizden yüksl: 80 m. Bölge mahkemesi, yüksek tarım okulu; puro fabrikası. Şato. Eski il surları. (L)

DAHME i. (fars. *dahme*). *Esk.* Mezar, türbe: *Ey dahme-i mersûs-ı havâtır, ulu mâbed* (Tevfik Fikret). || Devenin ağzından çıkan köpük. || İşaret fişeği, rum ateşi.

— *Esk. Dahme-endâz,* lağım açan ve fişek atan. || *Dahme-feşân,* tünel, lağım açan. || *Dahme-güşâ,* mezarcı, çukur açan. (M)

DAHME, Almanya'da Spree ırmağının kolu (sol kıyı). Aşağı bölümüne *Wendische Spree* de denir. Fläming'ten doğar, bir dizi gölden geçer, Köpenick'te denize dökülür. Scharmützel ve Teupitzer göllerine, gemilerin geçmesine elverişli kollarla bağlıdır. Dahme-Aktarma-Kanalı'yle Spree'nin yükselen suları başka yerlere aktarılmaktadır. (L)

DAHN (Felix), alman tarihçisi (Hamburg 1834-Breslau 1912). Germenler ve Almanya'nın ilkçağ tarihi üstüne birçok eser yazdı. *Die Könige der Germanen* (Germen Kralları) [1861-1871] bunlardan biridir. Tarihî romanlar da yazdı; en büyük eseri sayılan *Ein Kampf um Rom*'da (Roma İçin Savaş) Ostrogotlar tarafından ele geçirilen Roma'nın yeniden kuruluşunu canlı olarak çizer. Kulturkampf'a katılışı ve laik düşünceleri benimsemesi büyük polemiklere yol açtı. (L)

DAHOMEY CUMHURİYETİ, Batı Afrika'da devlet, batıda Togo, doğu'da Nijerya ile sınırlıdır; 114 711 km²; 2 514 000 nüf. Başkenti *Porto Novo* (69 500 nüf). Başlıca şehirleri, *Kotonu* (109 300 nüf.), *Abomey.*

● *Fizikî coğrafya.* Çevresindeki ülkeler gibi Dahomey de yanaşılması güç, düz ve alçak bir kıyıyla sınırlıdır. Balıkçıların yaşadığı kıyının kuzeyinde kırmızı kilden yontulmuş kat kat tepeler, bataklık çöküntülerle yarılmıştır. Burası ülkenin en yoğun nüfuslu bölgesidir: orman tarla açılarak ortadan kaldırılmış ve çoğunlukla yerini yağ çıkarılan palmiyeler ile mısır ve yumrucuklar tarımı almıştır. Bu tepelerin hâkim olduğu peneplen, kuzeye doğru Gine körfezi sularının (batıda Mono, Veme ve kolları) dağılma çizgisine kadar yükselir. Peneplen'e, aralıklı kalıntı tepeleri ve kuzeye doğru yaylalar hâkimdir; yaylalar dik bayırlar veya zirvelerle (başlıcaları Atakora zirveleri) sınırlıdır. Dahomey'in güneyinde nispeten kurak evkator iklimi hüküm sürer: musondan korunan ülke harmattan*a açıktır ve kıyının yıllık yağış alma ortalaması 700 mm'yi geçmez. Bu yüzden ormanlarla değil, ağaçsı savanlarla örtülüdür.

● *İktisadî ve beşerî coğrafya.* Aşağı Dahomey'in çok karışık ve yoğun olan halkı çok eski tarihlerde krallıklar halinde teşkilâtlanmış ve Avrupalılarla ilişki kurmuştur. Buna karşılık Orta Dahomey'de çok az kişi yaşar. Kuzey Dahomey'de Atakora'da klanlar halinde toplanmış çiftçilikle geçinen paleonigrotik halklar (sombalar denir), ülkeyi fethederek feodal krallıklar kurmuş kavimler (Bariba'lar), Peul'ler v.b. yaşar. Bu müslüman veya fetişçi halklar güneyin tarım kaynaklarını (mısır, japon patatesi, kola cevizi ve özellikle yağı, başlıca ihracat ürününü meydana getiren palmiye bademi) değerlendirirler; yer fıstığı ve kahve tarımı ayrıca kuzeyde hayvancılık yaparlar (pamuk tarımı da yapılır). Deniz kulaklarında ve ırmaklarda yapılan balıkçılık, deniz balıkçılığından önemlidir. Sanayi henüz az gelişmiştir: palmiye yağı çıkarılan, pamuk ayıklanan, yer fıstığı kabuğu ayıklayan fabrikalar. Dahomey'de 5 000 km uzunluğunda kara yolu ve üç demiryolu hattı vardır: Kotonu-Paraku hattı (366 km); Uidah'tan geçerek kıyıyı takip eden kolu Paho-Segbor hattı (37 km); Porto-Novo'dan geçen Kotonu Pobe hattı (105 km). Paraku demiryolu hattı ile Nijer kara yolu, Nijer yer fıstıklarının taşınmasını sağlar. Dahomey'in başlıca limanı Kotonu'dur.

1960'tan beri sanayileşme ilerlemedi; elektrik üretimi hâlâ 20 GWS'ın altındadır (kişi başına elektrik enerjisi tüketimi [10 KW saatin altında] dünyanın en düşük tüketimlerindendir). Buna karşılık palmiye yağı üretimi üç kat arttı, hurma üretimi değişmedi. Bu iki ürün, ihracatın (ithalâttan çok düşüktür) yüzde 60'ını meydana getirir. Dış ticaretin üçte ikisi Fransa ile yapılır.

● *Tarih.* Yerlilerin efsanelerine göre Dahomey'i Ketu'dan (veya Amedzope) gelen Popo'lar ve Aca'lar kurdu. Aca'lar XV. yy.da Allada'ya yerleştiler ama XVI. yy.da Aca halkları arasında iç savaş çıkınca kral Meci'nin kardeşleri olan Atyagbali ile Aho, Jakin (veya Porto-Novo) ve Dan-Home veya Abomey (Dahomey) krallıklarını kurdular. XVII. yy.dan itibaren bu iki krallık Allada krallığına vergi vermemeğe başladı. Bu tarihten itibaren genişlemeğe başlayan Dan-Home krallığı XVII. yy.da bütün Abomey yaylasını işgal ettikten sonra, XVIII. yy.da Vidah'ta kaleler kuran (ilki Colbert'in emriyle 1671'de) Fransız, İngiliz ve Portekizlilerle doğrudan doğruya ticaret yapabilmek için kıyı bölgesini ele geçirmeğe çalıştı. Kral Agbaca (1708-1729), Allada (1727) ve Savi'yi işgal ettikten sonra kıyı beylerini vergiye bağladı. Oyo'daki Yoruba'ların, kral Tegbesu'ya (1729-1755) vergi vermeyi kabul etmemeleri ve Adangza'nın (1797-1800) zulmüne karşı patlak veren ayaklanmalar, Kpengli'nin (1775-1789) orduda yaptığı reforma rağmen, Dan-Home krallığının ve savaşçı Fon'lar kabilesinin genişlemesini durdurdu. Genişleme Gezo (1818-1857) zamanında yeniden başladı.

Gezo orduyu yeniden düzenledi (Amazon birliklerinin kurulması); 1850'ye doğru Yoruba'ları ve Mahi'leri ülkeden çıkardı; Fransa ile bir ticaret antlaşması (Fransa'nın Vidah'taki haklarını tanıdı) imzaladı. Oğlu Gle-Gle de (1858-1889), Fransa'nın himayesindeki Vidah ve Porto Novo krallıkları zararına topraklarını genişletmeğe devam etti. Fransa, donanması aracılığıyla zenci ticaretine son vermeğe çalıştı ve bu maksatla mahallî küçük krallıklarla sözleşmeler imzaladı; Büyük Popo'yu (1857), Ague'yi (1868) aldı, Gle Gle'nin Kotonu'yu bırakmasını (1868) sağladı, ama Gle Gle'nin Kotonu'daki gümrük resminden payına düşeni, yıllık bir gelir karşılığı elinden almak isteyince, onunla çatıştı (1889). Gle Gle'nin oğlu Behanzin'in (1889-1893) hücumlarına karşı tacir ve misyonerleri korumak için Fransa, 1890 ve 1892-1893'te iki sefer sonunda Dahomey'i işgal etti. Abomey düşünce, Behanzin tutuklandı; bu bölgedeki fransız toprakları «Bénin tesisleri» adı altında birleştirildi (1893), sonra «Dahomey sömürgesi ve eklentileri» adıyle Fransız Batı Afrikası federasyonuna katıldı. Komşu Britanya topraklarıyle sınırlarını sömürge antlaşmaları belirtiyordu. Bununla birlikte fransızların fethi, ancak sömürgenin kuzeyindeki bölgelerin işgaliyle (1914-1916 arası) tamamlandı. Ülkenin sık ormanlarla kaplı olmasına, düzenli limanlar bulunmamasına ve iktisadî gelişmenin nispeten yavaş olmasına rağmen Dahomey, büyük kısmı Dahomeyliler tarafından düzenlenen büyük hurma işletmeleri sayesinde iki dünya savaşı arasındaki sürede nispeten zenginleşti. Bununla birlikte batı ve daha çok doğusunu çevreleyen Britanya sömürgelerinin yakınlığından zarar gördü; bu sömürgeler, topraklarının daha verimli, çalışma şartlarının daha kazançlı olması ve askerliğin mecburî olmaması sebebiyle öteden beri Fransız Zenci Afrikası'nda yaşayanları çekiyordu; bu durum Dahomey'in 1940-1944 arasındaki sıkıntılarını arttırdı. 1946'dan itibaren Fransız birliği üyesi olan, 1957'de Deferre yasasından yararlanan eski fransız sömürgesinde yavaş yavaş siyasî hayat canlandı. Bu siyasete iki partinin muhalefeti hâkimdi: Afrika birliği partisinin kolu olan Dahomey İlerici partisi ve Afrika Demokratik Birliği partisinin kolu olan Dahomey Demokratik birliği. Dahomey'de cumhuriyet ilân edilince, Dahomey İlerici partisi iktidara geldi. Genç devlet oldukça ciddî bir buhran geçirdi: Mali kurucu kongresine gönderdiği (17 ocak 1959) temsilci heyet yeni federasyona katılmaya karar vermişti. Kurucu meclis, bazı bakanlar ve hükûmet başkanı Apithy buna karşı çıktılar. Apithy 1 şubatta ülkenin kendi anayasasını hazırlamadan, geleceğini federasyona bağlamasının yersiz olduğu gerekçesiyle, Dahomey İlerici partisinden istifa etti. 1959'da başbakan, 1960'ta cumhurbaşkanı seçilen Hubert Maga'nın yönettiği Dahomey, Afrika Demokratik birliğinin etkisiyle çalışmalarını Antant kurulunun öbür üyelerininkiyle (Fildişi Kıyısı, Yukarı Volta ve Nijer) birleştirdi. 1960'ta bağımsızlığına kavuşan Dahomey 10 eylül 1960'ta Birleşmiş Milletler teşkilâtına katıldı. Antant kurulunun öbür üyeleri gibi Fransa ile işbirliği sözleşmelerini imzaladı.

Hubert Maga, Yaunde konferansından sonra Dahomey'i Afrika ve Madagaskar İktisadî İşbirliği teşkilâtına soktu (mart 1961). İçte tek partiye (Dahomey Birliği partisi) dayandı. Ama ülkenin temel meselesi olan işsizliğe çare bulamadı: komşu küçük ülkelerin hürriyete kavuşması üzerine oralardan yurda dönen küçük memurlar ve askerler işsizlikten büyük zarar görüyorlardı. Sendikalar 1963 ekiminde Porto Novo'da büyük gösteriler düzenlediler. Durumun kötüye gitmesi albay Christophe Soglo'nun iktidarı bir hükûmet darbesiyle ele geçirmesini kolaylaştırdı. Soglo, cumhurbaşkanı Hubert Maga'yı istifaya zorladı, meclisi dağıttı ve Hubert Maga, Suru Migan Apithy ve Justin Ahomadegbe tarafından yönetilen bir geçici hükûmet kurdu. Hubert Maga aralık ayında sendikaların baskısıyle bertaraf edildi; öbür ikisi yeni bir siyasî partiye (Dahomey Demokrat partisi) dayanarak durumlarını sağlamlaştırmak istediler. 1964 Ocağında bir anayasa referandumu, sonra da yasama meclisi seçimleriyle yeni kurumlar ortaya çıktı: S. M. Apithy cumhurbaşkanlığına seçildi; Ahomadegbe başbakan oldu. Ama 1965'te muhalefet «Millî Buyruklar birliği»nde birleşti; bu teşkilâtın çeşitli sorumluları mayıs ayında tutuklandılar. İkinci bir muhalefet yuvası olan sendikalar, 5 temmuzda memur ücretlerinin azaltılmasını protesto etmek için genel grev ilân ettiler. Cumhurbaşkanı ile başbakan arasındaki rekabetin gitgide artması ordunun işe karışarak her ikisine de görevden el çektirmesine ve iktidarı geçici olarak meclis başkanı Tahiru Kongaku'ya vermesine yol açtı (29 kasım); 22 aralıkta, C. Soglo (general olmuştu), büyük bir muhalefetle karşılaşmadan bütün gücü elinde topladı. Askerlerden ve teknisyenlerden meydana gelen bir hükûmet kurdu. 1966 Ocağında eski millet meclisinin görevlerinden bazıları «Millî Yenilenme komitesi»ne verildi. D ş alanda yeni iktidar Çin Halk cumhuriyetiyle ilişkilerini kesti.

1965'te başlanan, ücretlerden yüzde 25 indiride devam edilmesini kabul etmek istemeyen işçiler dolayısıyle, 1967 aralığından beri sendika faaliyetleri yasaklandı. Grevler sürdürüldü; sanayideki asayişsizliği denetim altına almak üzere Porto Novo'ya binbaşı Maurice Kouandeté kumandasında getirilen askerî birlikler general Soglo'yu görevden uzaklaştırdı. Soglo'nun kurmay başkanı olan fakat onunla anlaşamadığı bilinen albay Alphone Alley devlet başkanı ve binbaşı Kouandeté başbakan oldu. 1968'de sivil yönetime dönüleceği yolunda söz verildi ve eski başkanların aday olmadığı cumhurbaşkanlığı seçimleri yapıldı. Maga ve Apithy art arda seçimlerin işleyiş biçimine karşı Yüksek Adalet divanına başvurdular. Ancak askerî hükûmet kendi kararında direndi. Maga'nın boykot çağrısına uyan seçmenlerin yüzde 74'ü seçimlerde oy kullanmadı ve Maga'nın güçlü olduğu kuzey bölgelerde ancak yüzde 1 oranında oy kullanıldı.

Seçim hükümsüz sayıldı ve Soglo yönetiminin dışişleri bakanı olan Dr. Emile Derlin Zinsou başkanlığa getirildi. Oyların tamamının yüzde 76'sını aldığı 28 temmuz 1968 referandumuyle de görevi onaylandı.

Dahomey son yıllarda büyük siyasî ve iktisadî karışıklıklara sahne oldu. 1968 Haziranında devletin borçları neredeyse iki yıllık gelirine eşit duruma gelmiş, bütçe giderlerinin yüzde 70'ini meydana getiren memur maaşlarının ödenmesi bile imkânsızlaşmıştı. Memur sayısının çokluğu Dahomey'de eğitim düzeninin büyük ölçüde gelişmiş olmasından ve öğrenimini tamamlayanlara, devlet memurluğu dışında iş imkânları bulunamamasındandı.

Dahomey'de son siyasî karışıklıklar öğrenci ayaklanmalarıyle başladı (aralık 1968). Dahomey cumhurbaşkanı Dr. Emile Derlin Zinsou, 5 mayıs 1969'da hükûmeti devirmek üzere girişilen bir komplo teşebbüsünün meydana çıkarıldığını ve aralarında eski dışişleri bakanı Gabriel Lozès de bulunan 20 kişinin tevkif edildiklerini açıkladı. Posta idaresinde, demiryollarında, eği-

tim ve gümrük idarelerinde çalışanların grevleriyle daha da gerginleşen siyasî durum karşısında, orduya hareket emri verildi. 10 Aralık 1969'da Dahomey'de silâhlı kuvvetler iktidarı ele aldı. Bu askerî darbe sonucunda devrilen Dr. Zinsou hükûmetinin yerini üç subaydan kurulu bir askerî direktuvar idaresi aldı.

● *Anayasa.* 1960 Anayasası halkların eşitliği ve dayanışması, her türlü ırkî ve etnik ayırımın kaldırılması, güçlerin ayrılması ve çalışma zorunluluğu esaslarına dayanır. Genel oylama ile 5 yıl için seçilen yasama meclisi, yasaları çoğunluk sistemi uyarınca çıkarır. Başbakan, genel oyla beş yıl için seçilir, yabancı devletlere karşı cumhuriyeti temsil eder, bakanları tayin eder ve görevden alır, yasaları resmen yayımlar, yürütme gücünü uygular. Yasama meclisine karşı sorumludur. Devlet mahkemesinin bir anayasa, bir idarî ve bir malî bölümü vardır. İktisadî ve sosyal bir kurul da kurulmuştur. (LM)

DAHRA, Cezayir'de dağ kütlesi, Şelif'in uzunlamasına vâdisiyle deniz arasında; 1 157 m. 500 m yükseltiyi çok ender aşan yaylalardan meydana gelir; bu yaylalar yanında basık zirveler yükselir. Cılız çalılarla örtülü bu dağlık bütün, yumuşak kayalardan meydana gelmiştir; dar ve derin vâdilerle yarılıdır. Yalçın kıyılarında çok az insan yaşar. Tenes başlıca limanıdır. Nüfus yoğunluğu az olan halkı, kısa süre önce yerleşik yaşamağa başlamıştır, tahıl yetiştiriciliğiyle geçinir. (L)

DAHRA, Doğu Fas ve Batı Cezayir'de yüksek yaylalar bölgesi, Meseta'nın batı bölümünde. Yükselmiş ve saçak şeklinde kıvrılmış İkinci zaman kalkerleriyle örtülü, Hersinyen bir Kratogen'den meydana gelen bu tekdüze yaylalar ancak birkaç çanak ve Vad Za'nın kollarının derin vâdileriyle engebelenir. Yükseltileri 1 200 m'yi bulur. doğuya doğru eğik, güneye doğru hafifçe yüksektir. Birincasıfla örtülü bu bozkırımsı topraklarda göçebe Beni Gil kabilesinden çobanlar, deve, koyun ve keçi otlatırlar. Güneyde Figig ve kuzeyde Bergent bölgenin ticaret merkezleridir. (L)

DAHRA, Libya'da petrol yatağı, Trablus'ta, Zelten'in güneybatısında, petrol borularıyle Es Sider'e bağlanır. (L)

DAHŞUR, Mısır'da, Sakkara'nın biraz güneyinde eşkenar dörtgen piramidi diye anılan piramidin bulunduğu yer. Biçimi biraz değişik olan bu yapı, asıl piramitlerden farklıysa da, piramit mezarlarının gelişmesinde bir merhale sayılır. Dördüncü Firavun sülâlesinden Snefru tarafından yaptırıldı. Tabanı 188 m², yüksekliği de 98 m'dir. Özelliği, yan duvarlarının eğim açısının, piramidin ortalarına doğru değişmesi ve alt kısımların yukarıya oranla daha dik olmasıdır. Gerçek piramit biçimine, Zoser'in basamaklı piramidinden çok daha yakındır. (L)

DAHUR. Bk. DAGUR.

DÂİ (Ahmed). Bk. AHMED DÂİ.

DÂİ sıf. (ar. *dua* ve *davet*'ten *dā'ī*). *Esk.* Dua eden, duacı. || Davet eden, getiren, sebep olan: *Ne Sıvas'ta ve ne de civarında dâi-yi endişe hiçbir hal yoktur* (Atatürk). || *Dâi-yi şüphe*, «şüphe uyandıran».

— Tasav. İsmailiye, Karmatiye ve Dürziye mezhepleri esaslarını halk arasında yaymakla görevli kimselere verilen ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Dâiler* İsmailiye mezhebinde derece bakımından beşinci sırada yer alırlar. Dürzîlerde ise beş yüksek dereceli ruhanîden sonra gelen ruhanîlerin başında bulunurlar. Karmatîlerde dâiler, mezhep teşkilâtında «natık», «esas», «imam», «bab» ve «hüccet»ten sonra altıncı sırayı işgal ederler ve kendi aralarında birtakım derecelere ayrılırlar. Birinci derecede, büyük dâiler ve âyan yer alır. Bunlar kalelerin ve büyük şehirlerin reisleridir. İmam-ı Masum'a bağlıdırlar. İkinci derecede dinî elçilik görevini yapan dâiler bulunur. Bunlar mezhebin yayılıp gelişmesiyle uğraşırlar. Ayrıca dâiler görevlerine göre anlandırılır: *Dâi-i Mezun, Dâi-i Mükelleb* gibi. Bunlardan birincisi mezhebin esaslarını yeni girecek kimselere benimsetir. İkincisi ise halkı kandırarak Dâi-i Mezuna götürür.

Dâiler görevlerini yaparken bazı esasları göz önünde bulundururlar. Bunlar «teferrüs» (mezhebe girebilecek kimseleri anlayabilme), «te'nis» (mezhebe alınmak istenen kimsenin karakterine uygun hareket etme ve onunla dostluk kurma), «teşkik» (mezhebe girecek kimseyi şüpheye düşürecek sorular sormak ve cevabını vermemek), «rabt ve talik» (mezhebe girecek kimsenin samimî olduğunu anladıktan sonra onu mezhebe bağlama), «tedlis» (mezhebe girecek kimseye mezhebin sırlarını yavaş yavaş açmak, onu batınî anlamları kabul etmeğe hazırlamak), «tesis» (mezhebe girecek kimseye yapılan telkinlerin yerleşmesini sağlamak), «hal» (mezhebin esaslarını benimsemeğe başlayan kimseyi yavaş yavaş dinden çıkarmak için şeriatın hükümlerini tevil etmek), «insilâh»dır (mezhebi kabule hazır olan kimseyi İslâmlıktan bütünüyle ayırmak. Bu safhada haramların helâl olduğu söylenir).

Dâiler, sadece mezheplerinin yayıcısı değil, aynı zamanda koruyucusuydular. İçlerinden savaşlarda büyük yararlık gösteren kimseler, ünlü kumandanlar çıkmıştır.

◆ **Dâileri** veya **dâiniz** i. *Esk.* «Bendeleri veya bendeniz» anlamında, ulema sınıfından olanlarla, yabancı devlet elçilerine hitapta kullanılan nezaket sözü: *Aman beyefendi hazretleri! Dâiniz de zat-i devletinizi tasdie geliyorum* (B. Felek). *Bu gece zat-ı devletinize dâiniz vekâlet ederim* (Namık Kemal).

◆ **Dâiyan** çoğl. i. *Esk.* Duacılar, dua edenler. || *Dâiyan-ı devlet*, devlete dua edenler, ulema sınıfı (→ Bibliyo.) [M]

DÂİ, bazı divan şairlerinin ortak adı: — MEHMED *Beykozlu* (öl. 1659), Beykoz'da uzun süre imamlık ve hatiplik, sıbyan mektebinde öğretmenlik yaptı. *Nevhat-ül-Uşşak* (Âşıkların Nevhası) adlı mesnevîsini 1647'de yazdı. — *Beşiktaşlı*, XVII. yy.da yaşadı. *Menkabe-i Yahya Efendi* (1651) adlı bir mesnevîsi vardır. (M)

DAİDALA i. (yun. k.). Esk. Yun. Daidalos şerefine Plataiai'de yapılan şenlikler.

— ANSİKL. Küçük *daidala*'lar her altı yılda bir, büyükleri ise altmış yılda bir kutlanırdı. Bu şenlikler bu süre içinde yurtlarından sürülen Plataiai'lilerin geri dönüşünü anmak üzere yapılırdı. Boiotia'nın on dört şehrinde ağaçtan heykeller *(daidalon)* hazırlanır ve yakmak üzere Kithairon tepesine taşınırdı. (L)

DAİDALİON. Yun. Mit. Keuks'in kardeşi, Khione'nin babası. Artemis ile boy ölçüştüğü için bu tanrıça tarafından öldürülen kızının acısına dayanamayarak kendini Parnassos dağının tepesinden aşağı attı; Apollon onu atmaca yaptı. (L)

DAİDALOS. Yun. mit. Helenöncesi çağda yaşamış, giritli efsanevî heykeltıraş. Sanatların onunla başladığı söylenir. Girit kralı Minos'un hizmetinde, birçok canlı heykelden başka, Labyrinthos'u da onun yaptığı kabul edilmektedir. Söylentilere göre, yaptığı inek heykelinin içine giren Pasiphae, kendini kutsal boğaya vermiş, buna kızan Knossos kralı, Daidalos'u Labyrinthos'a hapsetmiş, fakat Daidalos, oğlu İkaros ile birlikte, tüy ve balmumundan yaptığı kanatları takınarak Labyrinthos'tan kaçmıştır. Daidalos'un mimar ve heykelci olarak yetişmesinin sırrı Mısır medeniyetini bilmesindedir. Onun Sicilya'da, bütün Doğu Yunanistan'da, özellikle Atina'da kaldığı, Erekhteus ve Theseus ile akrabalığı olduğu ileri sürülür. Daha sonraları, Daidalos bütün yeni buluşları ortaya koyan (kanallar, mimar ve heykelci âletleri, tahta ve değerli maden işleme tekniği), insan bakışına anlam ve gövdesine hareket veren ilk sanatçı sayılmıştır.

Eskiçağ kaynakları, *Mısır Hephaistos'u, Girit Athena'sı* ve *Korinthos Herakles'i* adlı heykellerin Daidalos tarafından yapıldığını bildirir. Arkaik yunan sanatında Girit-Rodos sanat okulunun kurucusu olarak gösterilir. (LM)

DÂİ-İ KEBİR (asıl adı **Hasan bin Zeyd Alevî-i Hasanî**), Taberistan'daki alevî devletinin kurucusu (öl. 888). Taberistan halkı ile Horasan emîri arasında çıkan anlaşmazlık üzerine halkın çağrısıyle 864'te Taberistan'a giti. Sâri şehrini ele geçiren Dâi, 20 yıl boyunca barış içinde saltanat sürdü. Ölümünden sonra kardeşi Muhammed bin Zeyd, Dâi lakabıyle yerine geçti. (M)

DAİKOKU, Japonların Bereket tanrısı, yedi Mutluluk tanrısından biri. (Çoğu zaman pirinç sapı balyaları üzerinde oturmuş olarak temsil edilir.) [L]

Dail Eireann (*İrlanda meclisi*), Gael lehçesinde İrlanda Cumhuriyeti meclisinin adı. Bu ad, kurulan parlamentoya 21 ocak 1919'da Dublin belediye binasında toplanan 29 cumhuriyetçi milletvekili tarafından verildi. 1922 ve 1937 Anayasaları iki meclis sistemini kabul ettiğinden, Dail Eireann adı millet meclisine, *Seanad Eireann* (İrlanda senatosu) adı da senatoya verildi. (L)

DAİLY sıf. («günlük» anlamında ing. k.). İngilizcede pazar dışında haftanın her günü çıkan gazetelere verilen ad.

— ANSİKL. Londra'da bu adla çıkan başlıca gazeteler şunlardır:

● *Daily Chronicle*, eskiden Londra'da çıkan liberal eğilimli günlük ingiliz gazetesi. 1885'te kuruldu. En büyük hissedarı Lloyd George idi. Daha sonra *News Chronicle* adını aldı. (L)

● *Daily Express*, emperyalist tezleri savunmak amacıyle 1900'de Arthur Pearson tarafından kurulan günlük gazete. Fiyatı yarım penny olan bu gazete, özellikle ilk sayfasına önemli haberlerin başlıklarını iri puntolarla koymak suretiyle Birleşik krallıkta amerikan modeli basın formüllerini ilk defa uyguladı. Gazete 1921'de ona yeni bir yön veren Lord Beaverbrook tarafından satın alındı. İkinci Dünya savaşından önce tiraj bakımından ingiliz günlük gazeteleri arasında birinci sıraya yükselen bu gazete, 1958'de 4 milyonu aşan tirajıyle Daily Mirror'dan sonra ikinci sıraya düştü.

● *Daily Herald*, 1912'de ingiliz işçi partisinin resmî yayın organı olarak kurulan günlük ingiliz gazetesi, 1960'tan sonra yarı resmî bir yayın organı oldu. Tirajı 1 650 000.

● *Daily Mail*, fiyatı yarım penny olan günlük ingiliz gazetesi. 1896'da Alfred (lord Northcliffe) ve Harold Harmsworth kardeşler tarafından kuruldu. Birden büyük başarı sağladı ve 1900'de tirajı 1 milyonu aştı. 1920 ile 1930 arasında en çok basan gazeteler arasında dünyanın birinci günlük gazetesi durumuna yükseldi. Sonradan bu başarısını sürdüremedi, fakat 1955'te, tirajı yine 2 milyonu aştı. 1904'te Alfred Harmsworth, *The Continental Daily Mail* adıyle gazetesinin Paris baskısını çıkardı.

● *Daily Mirror*, 1903'te Alfred Harmsworth (lord Northcliffe) tarafından kadınların yönettiği, resimli günlük bir kadın gazetesi olarak kuruldu. Başarı sağlayamaması üzerine kurucusu tarafından, yarım penny'lik, günlük ilk resimli haber gazetesi haline getirildi ve tutuldu. 1958'de 4 500 000 nüshayı geçen tirajıyle ingiliz basınında birinci sıraya yükseldi ve dünyada da en büyük gazetelerin arasında yer aldı.

● *Daily News*, eskiden Londra'da çıkan liberal eğilimli günlük ingiliz gazetesi. 1846'da Charles Dickens tarafından kuruldu, daha sonra *News Chronicle* adını aldı.

● *Daily Telegraph and Morning Post*, Londra'da yayımlanan günlük gazete. 1855'te Arthur B. Sieigh tarafından, *Daily Telegraph and Courier* adı altında kuruldu. Fiyatı iki penny idi. Çıkmağa başladıktan 3 ay sonra J. M. Levy'nin yönetimine geçti, Londra'da bir penny'ye satılan ilk gazete oldu. Orta sınıf halkın gazetesiydi. 1925'e doğru tirajı 100 000'in altına düşünce; 1928'de Berry kardeşlere (Camrose ve Kemsley vikontları) satıldı; bundan sonra hızla eski durumuna yükseldi. 1937'de, 1772'de kurulan *Morning Post* ile birleşti. Muhafazakâr tutumlu yeni gazetenin tirajı 1958'de 1 milyonu aştı.

● *Daily Worker*, ingiliz komünist partisinin yayın organı. 1966'dan beri The Morning Star adıyle çıkmaktadır. (L)

Daily Telegraph olayı. 28 Kasım 1908 tarihli *Daily Telgraph*'ta bir ingiliz gazetecisinin Wilhelm II ile yaptığı konuşma Reichstag'ta bir gensoru açılmasına yol açtı. Wilhelm, bu konuşmada bir gaf yapmış, İngiltere'yi gücendirmek pahasına, Güney Afrika savaşı sırasında Almanya'nın Büyük Britanya'ya sözüm ona yardım ettiğini ileri sürmüştü. İmparatorun şansölyesi prens Bü-

DAİDALOS ve **İkaros**
Albani villası

DAİKOKU
verniklenmiş topraktan küçük heykel
Guimet müzesi, Paris

Foto. Alinari-Giraudon, Guimet müzesi (LAROUSSE)

low, ileride Wilhelm II'nin daha dikkatli davranacağını söylemek suretiyle muhalefeti yatıştırdı. Fakat olay ingiliz-alman ilişkilerinin bozulmasına sebep oldu, şansölyenin de meslek itibarı zedelendi. Küçük düşürülmeyi kendine yediremeyen imparator, 1909 kasımında şansölyenin işten uzaklaştırılmasını sağladı. (L)

DAİM sıf. (ar. *devām*'dan *dā'im*). *Esk.* Sürekli, devamlı, her zaman: *Evet, dâim hayâlatımda belli* (Ahmed Hâşim). *Karacaoğlan der ki daim / Yar ile nic'olur halim* (Karacaoğlan). ‖ *Daim olmak*, devam etmek, sürekli olmak: *Dâim olsun beyimin sâye-i lütf u keremi* (Şinasi). *Dumanın dâim olsun güzel baca* (C. S. Tarancı).
— *Esk. Dâim-ül-evkat*, her vakit. ‖ *Dâim-ül-eyyâm*, hergün. ‖ *Dâim-ül-hamr*, alkolik. ‖ *Meveddet-i dâime*, sürekli dostluk. (M)

DAİMA zf. (ar. *devām*'dan *dā'imā*). Her zaman, devamlı olarak: ...*Sabri ile / Daima geceleyin / Ve daima sokakta / Ve daima sarhoş konuşuruz* (O.V. Kanık). *Anahtarı daima kapının üzerinde durduğu halde hiç kimse içeriye girmezdi* (A. H. Tanpınar). [M]

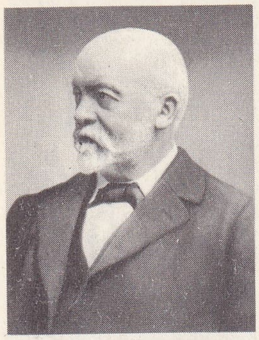
Gottlieb DAIMLER

DAİMAKHOS (**Plataiaili** — denir), yunan yazarı. Selefki'ler sülâlesinden kral Antiokhos I tarafından bir hint kralına elçi olarak gönderildi; bu ülke üzerine, Eratosthenes'in, masal olarak nitelendirdiği bir eser yazdı. (L)

DAİMİ sıf. (ar. *devām*> *dā'im*'den *dā'imī*). Sürekli, devamlı, bitmeyen: *Tevakkuf yok seninçin, daimî bir seyre tabisin* (M.Â. Ersoy). *O, zorla et yerdi, Adnan bey için bu daimî bir dertti* (H.Z. Uşaklıgil). ‖ Devamlı gelen, devamlı bulunan, eksik olmayan: *Yeni kaymakam ise daimî misafirler arasına girmişti* (Sabahattin Ali). *Osman, o kadar Sinekli Bakkal'ın daimî bir siması ki...* (H.E. Adıvar).
— Ask. *Daimî ordu*, devamlı hazır bulundurulan ordu.

◆ **Daimîlik** i. Süreklilik, bitmeme, devamlılık.

◆ **Daimiyet** i. *Esk.* Süreklilik, devamlılık. (M)

DAİMİEL, İspanya'da şehir, Castilla la Nueva'da (Ciudad Real ili) Manche'de; 19 300 nüf. Gotik üslûbunda kilise. Köy pazarı. İçki ve yağ imalâthaneleri. (L)

DAİMLER (Gottlieb), alman mühendisi (Schorndorf, Württemberg 1834 - Cannstatt 1900). Basit bir teknisyendi, gazlı motorlar yapımında uzman oldu, Otto şirketine girdi, petrolle çalışan hafif bir motor icat etti (1887). Bu icadının patentini aldığı Fransa'da Panhard ve Levassor ile bir ortaklık kurarak yaptığı modellerle fransız otomobil sanayiinin dünyanın başlıca sanayileri arasına girmesini sağladı. (L)

Daimler - Benz AG, Almanya'nın ve dünyanın en eski otomobil fabrikası.
1883'te Mannheim'da «Benz ve ortakları» ticaret unvanıyle ilk benzin motorunun yapımı için kuruldu. Şirket, kuruluşundan üç yıl sonra dünyanın ilk otomobilini ortaya çıkardı. 1926'da Benz ve ortaklarıyle 1890'da aynı amaçla kurulmuş olan Daimler Motoren Gesellschaft, imzalanan bir «menfaat ortaklığı» mukavelesiyle «Daimler-Benz» adı altında tamamen birleşti. Aynı yıl yeni şirket, otomobil imalâtından başka, demiryolu, deniz ve hava araçlarında hareket ettirici olarak kullanılacak motorlar imalâtına girişti. Bunun için *Hindenburg* ve *Graf Zeppelin* dev balonlarının itici cihazlarının imalâtı bu şirkete verildi. 1936'da şirket seri halinde Diesel motorlu turizm arabaları yapımına girişti: İkinci Dünya savaşı eşiğinde Daimler-Benz şirketi Sindelfingen-Gaggenau, Stuttgart-Untertürkheim, Mannheim ve Berlin-Marienfelde'de bulunan dört güçlü üretim merkezini kapsıyordu. 1943-1944'te yüzde 70 oranında tahrip edilmiş olan bu tesislerin hepsi (Ruslar tarafından sökülmüş olan Berlin'dekiler hariç) savaş biter bitmez yeniden çalışmağa başladı. 1958'de Stuttgart-Untertürkheim'daki Daimler-Benz, Auto-Union'un hisse senetlerinin yüzde 85'ini tekrar satın aldı. (L)

DAİMONİON veya **DEMON** i. («tanrı, cin» anlamında yun. k.). Fels. *Sokrates'in daimonion'u:* Sokrates «Benim daimonion'um» dediği özel bir varlıktan esinlendiğini söylerdi. Bu sözle, her insanda vicdan denilen bir şeyin bulunduğunu anlatmak istemiştir. (L)

DAİN sıf. (ar. *deyn*, borç'tan *dā'in*). Huk. *Esk.* Borç veren, alacağı olan. ‖ *Dâinler vekili*, «Düyûn-ı Umumiye»de bulunan alacaklı temsilcisi. (M)

DAİNA i. (litvanca k.) Litvanya ve Letonya halk türkülerine verilen ad. (L)

DAİNELLİ (Giotto), italyan coğrafyacısı ve jeologu. 1914'ten sonra Pisa üniversitesinde coğrafya, Napoli ve Floransa'da jeoloji okuttu. O. Marinelli ile Eritrea'da *Eritrea* üzerine yazdığı yazı (1904-1906), günümüzde de önemlidir. Keşmir'de, De Filippi ile Çin Türkistanı'nda (1913-1914), Batı Tibet'te (Siacen buzulu, 1929-1930) ve Tana gölünde önemli inceleme gezileri yaptı. 1929'dan sonra İtalyan akademisi üyesi ve G. Gentile'nin ölümünden sonra (nisan 1944) akademi başkanı oldu. *Atlante Fisico-Economico d'Italia*'yı (Fizikî-İktisadî İtalya Atlası) yönetti [1940]. (L)

DAİNGERFİELD (Elliott), amerikalı ressam (Batı Virginia, Harpers Ferry 1859-1932). Özellikle dinî resimler ve sisli manzara resimleriyle ün yaptı. İlk öğrenimini Kuzey Karolina, Fayetteville'de yaptıktan sonra, 1880'de New York'a gitti. İlk sergisini 1880'de National Academy of Design'da açtı. New York'taki St. Mary The Virgin kilisesinin Lady odasındaki duvar süslemelerini yaptı. 1902'de National Academy of Design'in, Clarke ödülünü kazandı. Georges Inness (1911) ve R.A. Blakelock (1914) üzerine monografiler yazdı. En ünlü eserleri: *Fırtınayı Durduran İsa, Uyuklayan Sis, Kopan Fırtına, Meryem'in Oğlu, Gece Yarısında Ay.* (L)

DAİR sıf. (ar. *devr*'den *dā'ir*). İlgili, ait, hakkında: *O da, buna dair size yemin edebilir* (Vâ-Nû). *Dün geceye dair bir işret var içinde* (Nedim). *Sanata dair.* ‖ *Esk.* Dönen, devreden: *Sen olmadasın gözümde dair* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Dair ve sair* («dönen ve dolaşan»), gezgin.

◆ **Dairen** zf. *Esk.* Dönerek. ‖ *Dairen mâdâr*, çepçevre, fırdolayı. (M)

DAİRE i. (ar. *devr*'den *dā'ire*). Yuvarlak, çember şeklinde olan şey: *Daire çizmek.* ‖ Büyük bir binanın, evin bölümleri: *Hünkâr dairesine giden kapının üstünde bir papağan kafesi asılıdır* (H.E. Adıvar). ‖ Apartman katı, bölümü: *Kutu gibi bir dairede oturular* (O.V. Kanık). ‖ Resmî işlerin görüldüğü müessese veya bu müesseseye bağlı odalar: *İkinci ayın ortasına doğru Halit Ayarcı bir gün daireye uğradı* (A.H. Tanpınar). *Devlet daireleri.* ‖ Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarında İstanbul Şehremaneti'nin belediye şubelerinin her biri. ‖ Sınırlandırılmış yer, bölge, bölüm, çevre: *Amerika Hintlileri başka bir medeniyet dairesi, afrika, aşiretleri ve okyanusya aşiretleri de başka medeniyet dairelerini teşkil ederler* (Ziya Gökalp). ‖ *Mec.* Belirli bir ölçü içinde yapılan hareketi ifade için kullanılır: *Namus dairesinde gezmeğe gider eğlenir* (Peyami Safa).

— *Esk. Daire-i imkân*, imkân dahili. ‖ *Daire-i resmiye*, resmî daire.

— Astron. Gök küresi üzerinde çizildiği kabul edilen ve gök cisimlerinin görünür hareketleriyle koordinatlarını tayin etmeğe yarayan hayalî çizgilerden her biri. ‖ *Bir yıldızın günlük dairesi*, yıldızın Yer ekseni etrafında yaptığı görünür dönme hareketi sırasında çizdiği yörünge: *Günlük daire gök küresine paraleldir.* ‖ *Bir yıldızın yükselim dairesi* veya *saat dairesi*, bu yıldızdan ve kutup çizgilerinden geçen büyük daire. (*Eşanl.* GÖK ÖĞLENİ.) ‖ *Duvar dairesi.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Meridyen dairesi* veya *meridyen dürbünü*, duvar dairesine benzeyen ve aynı işte kullanılan, ancak istenildiği zaman az veya çok yeniden oynatılabilen araç. ‖ *Yükseklik dairesi*, bir gök cismini, aynı anda bütün noktalarından hep aynı yükseklikte görmeğe imkân verecek şekilde yer yüzeyine çizilmiş eğri. ‖ — *Esk. Dâire-i evvel-üs-sümût*, sıfır dereceli baş boylam. ‖ *Dâire-i husûf*, tutulma olayında Ay üzerinde görülen karanlık kısım. ‖ *Dâire-i inkılâb*, yengeç dönencesi. ‖ *Dâire-i irtifâ*, astronomlara göre gökyüzündeki en yüksek nokta. ‖ *Dâiret-ül-burûc (dairet-üş-şems)*, tutulma olayında güneş üzerinde görülen karanlık kısım.

— Coğ. Yeryuvarlağı üzerinde bulunduğu farzedilen itibarî çizgi: *Ilım noktası dairesi.* ‖ *Dönenceler dairesi*, gün durumu noktasından geçen ve ekvatora paralel düşen iki küçük daireden her biri. ‖ *Kutup dairesi*, ekvatora paralel ve ekvatorla dönencelere aynı açısal uzaklıkta bulunan iki küçük dairelerden her biri: *Kuzey kutup dairesi, güney kutup dairesi.* ‖ —*Esk. Dâire-i arz*, enlem. ‖ *Dâire-i tul*, boylam. ‖ *Dâire-i azîme (daire-i uzmâ)*, arzın merkezinden geçen boylam. ‖ *Dâire-i sagîre*, arzın merkezinden geçmeyen boylam.

— Denizc. *Daire-i azime*, bir küre üzerine çizilebilen en büyük daire. Yüzeyi kürenin merkezinden geçen daire: *Bir küre üzerinde iki nokta arasındaki en kısa mesafe bir daire-i azime yayıdır.* (BÜYÜK DAİRE de denir.) ‖ *Daire-i azime haritası*, yer küresine teğet bir düzlemde, küre merkezden yapılan ışıklandırmanın yeryüzünü yansıtması ile elde edilen harita. (Bu usule *nomonik projeksiyon;* bu usulle yapılan haritalara da *nomonik harita* veya *büyük daire haritası* denir. Bu harita üzerine çizilen her doğru bir büyük daire yayıdır. Okyanuslar üzerinde deniz trafiğinin en çok olduğu sahaların ayrı ayrı dairei azime haritaları yapılmıştır. Bu haritalar dairei azime seyirlerinde kullanılır ve rota açısı ile seyrolunacak mesafeyi bulmağa yarar). ‖ *Daire-i azime rotası*, iki nokta arasında çizilen dairei azime yayına verilen ad. ‖ *Daire-i azime seyri*, dairei azime yayı üzerinde yapılan seyir. (Bu seyir daha çok okyanus aşırı limanlar arasında yapılır. Buna *büyük daire seyri* de denir. ‖ *Kazan dairesi*, bir gemide kazanların yerleştirildiği yer. ‖ *Makine dairesi*, gemiyi yürüten makinelerin bulunduğu yer. ‖ *Pompa dairesi*, bir tankerde, akaryakıtı basmak (boşaltmak) için kullanılan pompaların bulunduğu yer. (Su sızdırmaz iki bölme sintineden güverteye kadar uzar. Büyük tankerlerde, biri akaryakıt tankları önünde, öbürü arkasında olmak üzere genellikle iki tulumba dairesi vardır.)

— Din. *Hint dininde varoluş* veya *zaman dairesi.* Bk. ANSİKL.

— Ed. *Esk.* Aruz vezninin birbirine yakın bahirlerinin toplandığı ana bölümlere verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Elektr. *Barow dairesi*, yerin magnetik alan şiddetinin düşey bileşenini ölçmek için kullanılan araç. ‖ *Korunma dairesi*, bir paratonerin yıldırımdan koruyabildiği alan.

— Falcılık. *Büyülü daire*, büyücülerin şeytanı çağırmak veya kovmak için yaptıkları törende, yere çizdikleri ve ortasında durdukları daire. (Büyülü duadan sonra şeytanın bu dairenin içine giremeyeceğine inanılır.) ‖ *Koruma dairesi*, çelik bir kamanın ucuyle havaya çizilen daire. (Bir kimsenin çevresine çizilen bu dairenin o kimseyi kötülüklerden ve büyülerden koruduğuna inanılır.)

— Huk. *Esk. Dâire-i intihabiye*, seçim bölgesi. ‖ *Dâire-i kaza*, kaza dairesi.

— Jeomorfoloji. *Taşlı daire*, buzul öncesi bir çevrede oluşan ve ince, toprak renkli lekeler etrafında taşlarla kaba döküntülerden bir çember meydana getiren geometrik bir arazinin karakteristik biçimi.

— Oftalmoloji. *Kirpikli daire*, damar tabakanın, kas tellerini kapsayan ön kısmı. (Kirpikli daire damar tabaka bölgesini sınırlar.)

— Mat. Bütün noktaları, merkez denilen sabit iç noktadan eşit uzaklıkta bulunan eğriyle sınırlanmış düzlem yüzey: *Dairenin alanı, yarıçapın karesiyle π sayısını çarparak bulunur.* (Bk. ANSİKL.) *Daire çevresi*, dairenin etrafını kuşatan çember. ‖ *Daire kesmesi*, bir dairenin iki yarıçapı ile yayı arasında kalan parça. ‖ *Daire parçası*, bir dairenin kirişi ile yayı arasındaki kısım. ‖ *Daire poderi.* (Bk. PODER.) ‖ *Daire yayı*, daireyi çevreleyen çemberin parçası. ‖ *Dairenin kareleştirilmesi*, verilen bir daireyi kareleştirmeğe yani bu dairenin alanına eşit

Foto. Ullstein (LAROUSSE)

bir kare çizmeğe veya hesaplamağa dayanan çözümsüz* problem. || *Dairenin konkoiti.* (Bk. KONKOİT.) || *Dokuz nokta dairesi*, çevre çemberi bir üçgenin yükseklik ayağından, kenarortaylarının ayaklarından ve yüksekliklerin kesim noktasını tepeye birleştiren doğru parçalarının orta noktalarından geçen daire. || *Eğrilik dairesi.* (Bk. EĞRİLİK.) || *Kürenin büyük dairesi*, küre merkezinden geçen bir düzlemle kürenin kesiti. || *Kürenin küçük dairesi*, kürenin merkezinden geçmeyen bir düzlemle kesiti. || *Oskülatör dairesi.* (Bk. OSKÜLATÖR.) || *Yakınsaklık dairesi.* Bk. SERİ.

— Mus. Yakın zamanlara kadar defe verilen ad. (Def, tam bir daire biçimindedir.)

— Tar. *Esk. Dâire-i Sadaret*, Başbakanlık makamı. || *Dâire-i Sâdise*, Belediye altıncı (Beyoğlu) dairesi.

— ANSİKL. Astron. *Duvar dairesi*, astronomların kullandığı gözlem aracı. Bu araç, çemberi kesin ölçülerle derecelenmiş bir daireden meydana gelir. Sağlam bir duvara paralel olarak («duvar dairesi» adı buradan gelir) meridyen düzlemi içine yerleştirilir ve kendi düzlemine dik bir eksen etrafında dönebilir. Bir çap boyunca daireye tespit edilmiş bir dürbün de, bu eksen etrafında daireyle birlikte döner. Duvara tutturulmuş bir gösterge, gözlemlerin okunmasında işaret olarak kullanılır. Duvar dairesi, bir gök cisminin meridyenden geçtiği andaki yüksekliğini hassasiyetle ölçmeğe ve böylece *yükselim* olarak konumunu belirlemeğe yarar. Aynı zamanda, bu geçiş anı, *bahar açısı* olarak da gök cisminin konumunu hesaplamayı sağlar. Koordinatları önceden bilinen yıldızlar üstünde yapılan gözlemler, gözlem yerinin enlemini ve mahallî saatini tayin etmeğe yarar; buradan da o yerin boylamı hesaplanabilir.
— Din. Sanskritçede, *kala-çakra* diye adlandırılan *varoluş* veya *zaman dairesi;* Cayna'cılık, Buddha'cılık ve Brahman'cılıkta, ortadan kalkması imkânsız olan ve sürekli olarak birleşip ayrılan maddî unsurların ezelî evrimini ve *ruh göçü*'nü dile getirir. Bu göç sırasında, ruh, bütün canlı varlıkları dolaşır; düşme ve yükselme gösterir. Bu düşme ve yükselmeler, iyi ve kötü davranışların sonucudur. Göç, temizlenmiş ruhun tanrı içinde erimesiyle veya Buddha nirvanasına ulaşmasıyle son bulur. Brahman'cılar, oluşun bu ezelîliğini, bir daireyle, Cayna'cılar, kuyruğu başına gelecek şekilde çöreklenmiş bir yılanla, Buddha'cılar ise, varoluş sürekliliğinin on iki sebebine *(nidana)* tekabül eden on iki parçaya bölünmüş bir tekerlekle sembolleştirirler. Bu *göç dairesi*'ni ortadan kaldırmak, Hindistan'daki bütün din ve felsefelerin amacı olmuştur.

— Ed. Arap sınıflamasına göre aruz vezindeki birbirine yakın on dokuz bahir altı *daire*'de (1—*Daire-i muhtelife;* basit, medid, tavil. 2—*Daire-i müctelibe;* hezec, rezec, remel. 3—*Daire-i mu'telife;* vâfir, kâmil. 4— *Daire-i müttefika;* mütedârik, mütekaarib. 5— *Daire-i müştebihe;* hafif, muktedib, muzari, müctes, münserih, serî. 6— *Daire-i sarîa;* cedid, karîb, müşâkil), Türk-İran sınıflamasına göre ise on dört bahir dört dairede (1— *Daire-i mu'telife;* muktedib, muzâri, müctes, münserih. 2— *Daire-i mu'telife;* hezec, recez, remel. 3— *Daire-i mütenevvia;* cedid, hafif, karîb, müşâkil, serî. 4— *Daire-i müttefika;* mütekaarib, mütedarik) toplanır.

— Mat. *Daire*, bir çemberin içinde bulunan ve bu çemberle sınırlanan düzlem parçasıdır. Çemberde bir noktanın merkeze olan uzaklığı, bu çemberin veya dairenin yarıçapıdır. Çember bir eğri, daire de bu eğrinin içinde kalan yüzey olduğu halde, çoğu zaman «çember» için «daire» terimi kullanılır. Ancak «daire»ye hiç bir zaman «çember» denilmez. Dairenin özellikleri için bk. AÇI, YAY, ÇEMBER, KİRİŞ, ÇAP, YARIÇAP, SEKANT, DAİRE KESMESİ, DAİRE PARÇASI v.b.

Doğrusal koordinatlarda daire denklemi. Aralarında θ açısı yapan iki eksen, koordinatları *(a, b)* olan daire merkezi ve koordinatları *(x, y)* olan daire çemberinin bir noktası verilmiş olsun; buna göre dairenin denklemi

$$(x-a)^2 + (y-b)^2 + 2\,(x-a)\,(y-b)\cos\theta = R^2$$

olur. Burada R dairenin yarıçapıdır. Dairenin denklemini belirleyen özellik x^2, y^2 terimlerinin katsayılarının eşit olması ve xy teriminin katsayısının, eksenlerin, yaptığı θ açısının kosinüsünün iki katı olmasıdır. Buradan çıkan sonuca göre, yukarıdaki türden bir denklem, aralarında θ açısı yapan eğik koordinat eksenlerine göre bir dairenin denklemidir.

Koordinat eksenleri birbirine dik olursa $\cos\theta = 0$ olduğundan, dairenin denklemi de $(x-a)^2 + (y-b)^2 = R^2$ olur.

Dairenin merkezi, koordinat eksenlerinin başlangıç noktası ise denklem $x^2 + y^2 = R^2$ şeklindedir.

◆ **Dairesel** sıf. *Yeni.* Daire biçiminde.

— Bot. *Dairesel çiçek*, çeşitli kısımları (çanak yaprak, taç yaprak, erkek organ ve dişi organ) düzgün halka biçiminde olan, halkalar fazla ise ardışık olarak yer alan çiçeklere denir.

— Mat. *Dairesel halka*, aynı merkezli iki çember arasında kalan alan.

◆ **Dairezen** bls. sıf. ve i. Mus. *Esk.* Def çalan kimse.

◆ **Dairevî** sıf. *Esk.* Daire biçiminde: *Sarı boyalı yeni otelin dairevî fakir burnundan inerek soldaki bozuk kaldırımlı dik ve kısa yokuşa saptık* (Ömer Seyfeddin). [LM]

DAİREN. Bk. DA-LİEN.

DAİR EZ-ZOR, Fırat nehri üzerinde, çoğunluğu müslüman olan Suriye şehri. 75 000 Nüf. Halep'i Bağdat'a bağlayan yolun üzerinde, Şam ve Humus yollarının ayrıldığı yerde, ticarî önem taşıyan bir pazarı, askerlik bakımından önemli bir hava alanı vardır. Fırat üzerinde bir köprü (1931). [L]

DAİSNE (Herman THIERY, **Johan**—denir), flaman dilinde yazan belçikalı yazar (Gand 1912). Ülkesinin edebiyatına, Pirandello'ya benzer «büyüleyici bir gerçekçilik» getirdi. Oyunlar *(Tinevan Berken*, 1945), şiirler («*Yedi Gezi Kitabı*», 1947) ve romanlar yazdı (*De Man die Zijn Haar Kort Liet Knippen* [Kısa Saçlı Adam], 1948). Son oyunlarında (*Veva*, 1957; «*Mutluluk*», 1966) ve anlatılarında («*Gün Dönümünde Karşılaşma*», 1966) günlük gerçeklerin arkasında büyülü bir dünya bulunduğu görüşünü ileri sürdü. (L)

Daisy Miller, H. James'in bir romanının adı (1878). Yazar, Amerika'dan Roma'ya yaşamağa gelen, serüven ve mutluluk arayan bir genç kız olan kahramanında, Amerikan psikolojisi ile Avrupa anlayışı arasın-

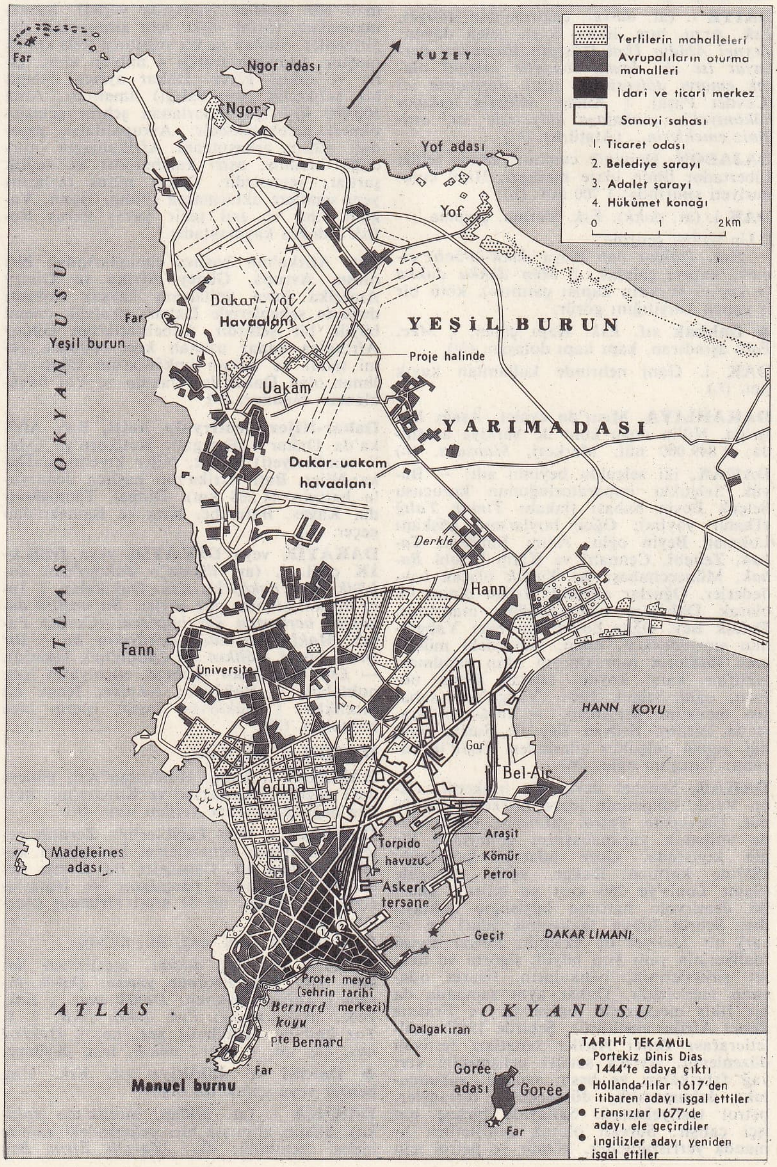

DAKAR
genel plan

DAKAR
limandan görünüş

daki karşıtlığı canlandırmıştır. (L)

DÂİYE i. (ar. *dāᶜvet*, çağırma'dan *dāᶜiye*). *Esk.* Arzu, hırs, iddia, içten gelen duygu: *Zeynel Abidin İbni Hüseyin Hazretleri berhayat ise de daima ibadetle meşgul olarak emaret dâiyesinden uzak durmakta idi* (Cevdet Paşa). ‖ Amaç: *Milletin hukuku hâkimiyetini muhafaza dâiyesiyle sarf ettiğiniz emeklerin...* (Atatürk). [M]

DAJABON, Dominik cumhuriyetinde şehir; Libertador ilinin idare merkezi, Haiti cumhuriyeti sınırında; 1 700 nüf. (L)

DAK i. (ar. *dakk*). *Esk.* Vurma, çarpma. ‖ Un haline getirme.
— *Esk. Dakk-ı bab* (veya *dakk-ül-bab*) *etmek*, kapıyı çalmak. ‖ *Men dakka dukka* (« kapıyı vuranın kapısı çalınır»), kötü bir iş yapan karşılığını görür.

◆ **Dakkak** sıf. *Esk.* Kapı çalan. ‖ *Mec.* Eşik aşındıran, kapı kapı dolaşan. (M)

DAK i. Ganj nehrinde kullanılan kayık tipi. (L)

DAKAHLİYA, Mısır'da eyalet, Aşağı Mısır'da, Nil'in doğu kolu ile Şarkiye arasında; 1 849 000 nüf. Merkezi, *Mansura.* (L)

DAKAK, iki selçuklu beyinin adı: — Büyük Selçuklu imparatorluğunun kurucusu Selçuk Beyin babası (lakabı *Timur Yalığ* «Demir yaylı»); Oğuz boylarının başkanı Lokman Beyin oğlu. Adını İbnülesir *Takak,* Zehebî, Cennabî ve Kâtip Çelebi *Babak,* Müneccimbaşı ise *Yakak* olarak kaydederler. Oğuzlar arasında İslâm dinini ilk olarak Dakak'ın benimsediğine inanılırdı. Dakak Bey, Oğuz boylarının başı Yabgu'nun emrindeyken, onun, güneydeki müslüman türklerin topraklarına akın yapılması teklifine karşı koydu. Dakak Beyin nüfuzu, oğlu Selçuk Beyi, Yabgu'nun subaşısı mevkiine getirmişti. — 1096-1103 arasında kardeşi Rıdvan Bey ile Suriye valiliği yapan selçuklu ailesinden Teşik'in torunu; Tutuş'un oğlu. (M)

DAKAR, Senegal devletinin başkenti, Cabo Verde bölgesinin idare merkezi; 374 700 nüf. Üniversite. Petrol rafinerisi. Cabo Verde volkanik yarımadasının güneyinde bir göl kıyısında, Gore adacığı karşısında 1857'de kurulan Dakar, aşağı Senegale (Saint Louis'ye 260 km) ve Nijer'e giden iki demiryolu hattının başlangıç noktasıdır. Şehrin liman faaliyetine idarî ve ticarî bir faaliyet de eklendi; Dakar siyasî faaliyetinin yanı sıra büyük sigorta ve ticaret şirketlerinin, bankaların, ticaret odasının merkezidir. Dakar aynı zamanda da bir fikir merkezidir (üniversite ve Fransız Zenci Afrika enstitüsü). Şehirde 1965'te milletlerarası Zenci Afrika sanatları festivali düzenlendi. Ayrıca sanayi gelişmiştir: sıvı yağ fabrikaları ve besin sanayii; sabunculuk; dokumacılık; dökmecilik; tersaneler, petrol tasfiyehanesi. Sanayide birkaç bin işçi çalışır. Sürekli olarak genişletilen limanda yerfıstığıgiller, kömür ve petrol için özel havuzlar vardır. Mazot ve kömür ikmali için tesisler (yanaşma yerleri, haznemavnalar), fosfat stoku için antrepolar, değirmenler, silolar ve bir soğutucu tesis kurulmuştur. Limanın trafiği 4 milyon tonu (giriş ve çıkış) geçer. Dakar ayrıca önemli bir balıkçılık (ton balığı) limanıdır. Ama 100 000 kişi için tasarlanan şehrin genişletilmesi gerekmektedir: Avrupalıların yaşadığı şehrin arkasındaki Afrikalıların oturduğu Medine, aşırı kalabalıktır ve sağlık şartları yetersizdir. Dakar nüfus fazlasını yeni semtlere aktarmakta (Fann, Hann, Vakam v.b.) ve asıl şehir yavaş yavaş Rufisk'e doğru kaymaktadır.

Batı Afrika'nın başlıca limanlarından biri oluşu, Avrupa, Güney Afrika ve Güney Amerika hava yollarının kavşak noktası durumu sebepleriyle Dakar, stratejik önemi büyük bir şehirdir. Cebelitarık'tan Güney Afrika'ya kadar uzanan kıyı boyunca gemi tamir ve bakım imkânlarına sahip tek liman olan Dakar'da, Uakam ve Yof havaalanları bulunur. (L)

Dakar-Nijer demiryolu hattı, Batı Afrika'da Dakar'ı (Senegal), Kulikoro'ya (Mali cumhuriyeti) bağlar, Nijer kıyısında. Dakar-Nijer, Batı Afrika'nın başlıca demiryolu hattıdır (1 288 km). Dinbel, Tambakunda, Kayes, Bafulabe, Kita ve Bamako'dan geçer. (L)

DAKÂYIK veya **DEKÂYIK** veya **DEKÂİK** çoğl. i. (ar. *dikkat*> *dakīka*'dan *daḳāᵓik* veya *daḳāyıḳ*). *Esk.* Dakikalar. ‖ İnce ve anlaşılması güç şeyler: *Bu misillü dakâyıkı herkesten âlâ bilirlerdi* (Cevdet Paşa). *Makber sonudur dekâyıkın bu / Bir sırr-ı garibi Hâlikın bu* (Abdülhak Hâmid).
— *Esk. Dakâyık-ı edebiye,* edebiyatın ince noktaları. ‖ *Dakâyık-ı fenniye,* fenne ait incelikler. ‖ *Dakâyık-ı umûr,* işlerin ince noktaları. (M)

DAKBİL i. Bk. GAGA.

DAKHİNİ i. Leng. Hindustani'nin, güneydeki değişik biçimlerine ve Kanara'nın başlıca değişik biçimine verilen isim. (L)

DAKHMA i. Hint Parsi'lerinin Zerdüşt geleneği uyarınca cenazelerini koydukları kulelere verilen ad. Cenazeler bu suretle akbabalar tarafından parçalanır ve temaslarıyle ne toprağı, ne de ateşi kirletmiş olurlar. (L)

DAKİBYZA. Esk. coğ. Bk. GEBZE.

DAKİK sıf. (ar. *dikkat,* incelik'ten *daḳīḳ*). Her şeyi vaktinde yapan: *Dakik insan.* ‖ Düzenli işleyen: *Dakik saat.* ‖ *Esk.* İnce, ufak, nazik: *Pek dakik fikir.* ‖ İ. Toz halinde öğütülmüş şey, un. ‖ *Dakik-i has,* has un. ‖ *Fikr-i dakik,* ince düşünce.

◆ **Dakikî** ve **dakikiye** sıf. *Esk.* Una benzer veya içinde un olan.

DAKİKA i. (ar. *dikkat,* incelik'ten *daḳīḳa*). Saatin altmışta biri değerindeki zaman birimi (sembolü: dk.): *Zavallı Efruz Bey kırk dakikadan fazla bekledi* (Ö. Seyfeddin). *Beş dakika sonra otomobilin yanında idim* (R.H. Karay). ‖ Teşm. yol. Çok kısa süre, an: *Belki de artık birbirini göremeyecek olan bu iki insanın bu ayrılık dakikasında birbirlerine söyleyecek bir şeyleri olurdu* (R.N. Güntekin). ‖ —*Esk.* İnce fikir. ‖ Sıf. İnce, nazik: *Sanayi-i dakika* (ince sanatlar).
— ÇEŞ. DEY. *Dakikası dakikasına uymamak,* değişken yaradılışlı, kaprisli kimseler için kullanılır. ‖ *Bir dakika,* çok kısa bir süreyi belirtmek için kullanılır.
— *Esk. Dakîka-bîn,* incelikleri gören. ‖ *Dakîka-dân,* güç şeyleri bilen. ‖ *Dakîkasenc (şinâs),* ince işleri, nükteleri, güç şeyleri anlayan.
— Mim. Bir modülün on ikide, on sekizde, otuzda biri değerinde askatı. (*Eşanl.* KERTE.) [ML]

DAKİKÎ (Ebû Mansur Muhammed bin Ahmed), iranlı şair (öl. yaklş. 980). Samanoğulları devrinde (X.yy. ortaları) ün kazandı. 957'de, dört zerdüşt rahibinin derlediği İran millî tarihini mesnevî tarzında yazmağa başladı, Guştasb devrini tamamladı. Geçimsiz ve kötü huylu bir adam olarak bilinen Dakikî, kölesi tarafından öldürüldü. Bin beyite yakın olan *Guştasbname*'sini, Firdevsî Şehnâme'sine bütünüyle almıştır. Şiirleri Hermann Ethé tarafından toplandı ve Almancaya çevrildi. (M)

DAKİN (Henry Drysdale), ingiliz biyokimyacısı (Londra 1880-New York 1952). New York'ta Herter laboratuvarında araştırmalar yaptı (1905-1920). Aminoasitlerle yağların metabolizması üzerinde çalıştı. Sodyum karbonat, kalsiyum hipoklorit ve asit borikten oluşan antiseptik bir eriyik yaptı. Bu eriyiğin hazırlanış şeklini sonradan A. Carsel değiştirmişti. (L)

Dakin sıvısı, ilâç kataloguna göre, az miktarda potasyum permanganat ile renklendirilmiş yansız sodyum hipoklorit çözeltisi. Bir litresi, aşağı yukarı 5 gr etkin klora denktir. Özellikle yaraların yıkanmasında antiseptik olarak kullanılan tamponlanmış bir çözeltidir. (L)

DAKKA, Doğu Pakistan'da il idare merkezi, Brahmaputra ve Ganj deltasının doğu sınırında; 556 700 nüf. İslâm üniversitesi. Dakka 1608'te İslâm Han tarafından kuruldu. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda zenginleşti ve tül (muslin) imalâtının merkezi oldu. 1700'e doğru nüfusunun 900 000 kişi olduğu sanılır. Dakka bugün hint lifi tarımı yapılan bir bölgenin ortasında tarım pazarıdır. Tül imalâtı, sanayi dokumalarının (pamuk ve hint lifi) rekabetine karşı koyamadı. Dakka'nın limanı Narayanganj'-da, yeni bir sanayi kesimi gelişmektedir.
— *Dakka ili,* 16 253 000 nüf. (L)

DAKOTA, A.B.D.'de eski bölge, adını kızılderili halkı Dakotalar'dan aldı. Bölgeyi XIX. yy. başında federal hükûmet işgal etti; 1803'te Louisiana'nın bırakılmasıyle ve 1818'de bölge sınırının 49. enleme kadar genişletilmesiyle, bölgeye yerleşme kısa zamanda hızlandı ve bu geniş alanın siyasî bakımdan parçalanmasına yol açtı: on yıl içinde (1858-1868) doğuda Minnesota, batıda Wyoming ile Montana bölgeden ayrıldı. Dakota'nın geri kalan bölümü yeniden ikiye bölünerek (1889'da resmen tanındı), bugünkü eyaletleri meydana getirdi. (L)

DAKOTA (GÜNEY), ing. **South Dakota,** A. B. D.'nin merkezî kuzeyinde eyalet; 201 000 km²; 680 000 nüf. Merkezi, *Pierre.*

Yeryüzü şekilleri, batıya doğru alçalan bir ovalar dizisi meydana getirir; bu ovalar Missouri, Dakota ve Big Sioux River'in vâdilerine açılır, kuzeydoğuda Missouri tepesinin buzultaşlarını taşır; batıda yüksek ovaların tekdüzeliği Kayalık Dağlar yakınında Black Hills dağıyle sona erer; Black Hills ovanın yanında 1 000 metreye yükselir (Hearney Peak'de 2 207 m), tek merkezli kıyı engebeleriyle çevrilidir.

Eyaletin kara toprakları üzerinde uzanan doğu yarısında tahıl yetiştirilir ve büyük tarım işletmeleri vardır; ilkbaharda ekilen buğdaya mısır da eklenir; mısır tarımı batıda Corn Belt'e kadar yaygındır. Daha batıda bir tahıl ve hayvancılık kesimi

Foto. Huet-Hoa-Qui (LAROUSSE)

uzanır; kuraklık arttıkça geniş ölçüde koyun yetiştiriciliği ağır basar. Sanayi faaliyeti birkaç madenin (altın, gümüş, kalay) işletilmesi ve tarım ürünlerinin işlenmesinden (süt ürünleri sanayii; un fabrikaları) öteye gitmez. (L)

DAKOTA (KUZEY), ing. **North Dakota,** A.B.D.'nin merkezî kuzeyinde eyalet; 183 460 km²; 632 000 nüf. Yer şekillerini giderek alçalan (batıda 500 m, doğuda Red River vâdisinde 200 m) bir ovalar dizisi meydana getirir. Manzaranın tekdüzeliğini yalnız Missouri ile kollarının kenarları dik vâdileri ve kuzeybatı-güneybatı doğrultusundaki yükseklikler («Missouri tepesi» adıyle tanınırlar) keser. Bu yükseklikler Dördüncü zamanda bırakılmış buzultaşlardan meydana gelir. Doğuda verimli kara topraklı, yer yer buzultaş tepeleri ve göllerle dolu, daha alçak bir ova, Red River çöküntüsüne açılır; bu çöküntü, Buzul devrindeki eski Agassiz gölünün dolmasıyle meydana gelmiştir. Batıda daha kurak bir ova yükselir, killi toprakları derinlemesine yarılmıştır; bu topraklara «kötü topraklar» (*bad lands*) adı verilir. Eyaletin özellikle tarım bakımından değerlendirilişi eşit değildir: daha verimli olan doğu bölümünde ilkbaharda tek çeşit (buğday) tarım yapılır; sığır yetiştirilen daha çok yağışlı bir kesimi vardır. Batıdaki kötü topraklarda hayvan yetiştirilir. Tek yeraltı kaynağını önemli bir linyit yatağı meydana getirir. Bu yatak Saskatchewan'da da uzanır; kısa süreden beri işletilmektedir. Tarım ürünlerinin işlenmesi (un fabrikaları, konserve fabrikaları, süt tozu) tek sanayi faaliyetini meydana getirir. (L)

DAKOTA'LAR, göçebe kızılderililer. A.B.D.'de, önceleri Yukarı Mississippi'de yaşarken, sonra Chippewa'ların baskısıyle Batı'nın büyük ovalarına dağıldılar, Kuzey Amerika kızılderili topluluklarının en önemlilerinden birini meydana getiren Dakota'ların sayısı bugün 30 000 kadardır; küçük gruplar halinde dağınık yaşarlar. Sioux dil ailesinden olan dilleri, Assiniboin, Santee, Yankton ve Töton'ların dilleriyle aynı gruptandır. (L)

DAKOVİCA. Bk. DJAKOVİCA.

DAKOYİT i. XIX. yy.ın başlarındaki hint eşkıyalarına verilen ad. Soygunda korkunç işkencelere başvuruyorlardı. (L)

DAKRİYADENİT veya **DAKRİYODENİT** i. (fr. *dacryadénite* veya *dacryodénite*). Göz yaşı bezlerinin iltihabı. (L)

DAKRİYOPS i. Göz yaşı bezinin göz kapağından yana olan kısmında oluşan kist. (L)

DAKRİYOSİSTEKTOMİ i. (fr. *dacryocystectomie*). Oftalmoloji. Dakriyosistit tedavisinde göz yaşı kesesinin çıkarılması. (L)

DAKRİYOSİSTİT i. (fr. *dacryocystite*). Çoğu zaman burun kanalının iltihabıyle birlikte görülen göz yaşı kesesi iltihabı. (L)

DAKRİYOSİSTORİNOSTOMİ i. (fr. *dacryocystorhinostomie*). Tıp. Bazı dakriyosistit hallerinde uygulanan ve göz yaşının burun boşluğuna akmasını sağlamak için göz yaşı kesesi ile burun boşluğu arasını açmak üzere yapılan ameliyatı. (L)

DAKRLA, Kuzey Tunus'ta ova; Mecerda ırmağı tarafından aşılır. (L)

DAKTİLİYOLOJİ i. (yun. *daktylios*, halka ve *logos*'dan fr. *dactyliologie*). Halka, yüzük ve kazılı değerli taşları inceleyen arkeoloji dalı.

DAKTİLO i. (yun. *daktylos*, parmak> fr. *dactylographe*'ın kısaltması *dactylo*). Bir klavye aracılığıyle harekete getirilen harfleri, mürekkepli bir tertibat yardımıyle kâğıda basarak yazı yazan makine. (Bk. ANSİKL.) || Bu makine ile yazı yazmayı meslek edinen kimse.

— ANSİKL. Teknol. 7 Ocak 1714'te İngiltere kraliçesi Anne, İngiliz mühendisi Henri Mill'e icat ettiği «matbaa harflerinden daha net ve okunaklı harfler basan makine»nin beratını verdi. Ancak bu buluşun gerçekleştiğini görmek için XIX. yy. ortalarını beklemek gerekiyordu. 1828'de Detroit'li William Austin Burt «Tipograf» denilen ilk *daktilo makinesi*'ni yaptı. El yazısından çok daha ağır yazan bu tek makine de, 1836'da bir yangın sırasında harap oldu. Bundan sonraki yıllarda «yazı piyanosu» veya «yazıcı telgraf» gibi denemeler yapıldıysa da pek başarılı olmadı. Bulunuşundan kırk yıl sonra, 1867 eylülünde Cristofer Sholes, ilk pratik daktilo makinesini gerçekleştirdi ve beratını ancak 1868 haziranında alabildi.
1873'te Remington'un yaptığı ilk sanayi modeli, standart bir dikiş makinesi üzerine yerleştirilmişti. Şaryo, dikiş makinesi pedalına benzeyen bir pedalla döndürülüyordu. Ancak makinenin, giderilmesi gereken iki önemli kusuru vardı: yalnız büyük harf yazılabiliyordu ve yazılar çok silikti. Üstelik de büyük ve pahalı olduğu için, hiç bir zaman piyasaya sürülmedi. Sholes'un buluşunu yeniden ele alan Remington, Underwood, Smith ve Royal gibi bazı firmalar, daha önce sayılan çeşitli kusurları yavaş yavaş düzelterek, bugün kullanılan daktilo makinelerine benzeyen makineler yaptılar.
Makinesini görmesi için Sholes tarafından Milwaukee'e davet edilen Thomas Edison, heyecanlanarak, bir gün daktilo makinelerinin elektrikle çalışacağını söyledi. Gerçekten kısa bir süre sonra, daktiloda ellere düşen işi hafifletmek için uğraşan Edison, ilk elektrikli daktilo makinesini yaptı (çubuk, bir elektromıknatısla hareket ettiriliyordu).
1914'te James Field Smather, bir motorla çalışan ve gerçekten kullanışlı olan ilk daktilo makinesini düzenledi. Çeşitli denemelerden sonra 1930 yılında, seri imalâta geçilen elektrikli daktilo makinelerinin ilk modeli satışa çıktı. International Business Machine tarafından yapılan ve hızlı yazmayı sağlayan bu model öylesine başarı kazandı ki, firmaların çoğu, Henri Mill'in ilk projesini gerçekleştirmek için, harfler arasında eşit aralıklar bulunan ve elektrikle çalışan bir model üstünde çalışmağa başladı.

● Bütün daktilo makinelerinde şu parçalar bulunur:

1. üstünde değişik sayıda tuşlar bulunan *klavye*. Bu tuşlar harfleri, sayıları veya noktalama işaretlerini basmağa yarar;

2. bir *şerit* ve bu şeridi harekete geçiren cihazdan meydana gelen *mürekkepli tertibat*. Şerit ya pamuk, ipek, naylon gibi kumaşlardan (tek veya çift renkli) ya da kâğıttan (tek renkli) olur. Çift tertibatlı bazı makinelerde kumaş ve kâğıt şerit birlikte kullanılabilir;

3. ray üzerinde *hareketli şaryo*. Şaryo, yapılacak işin şekline göre değişik çapta ve sertlikte, genellikle kauçuktan bir baskı silindirini taşır. Her firma, şaryo ölçüsü değişen çeşitli daktilo makineleri yapar. Bazı markalarda ise, makinenin tipi değişse bile şaryo ölçüsü hep aynıdır;

4. saf isveç demirinden yapılan ve siyanürle sertleştirilen kabartma *harfler takımı*. Harflerin boyu ve aralığı küçük olan «Pica» ve «Elit» tipleri en çok kullanılan harflerdir.

Kullanılışına göre daktilo makineleri üç bölüme ayrılır: büro makineleri, yarı büro makineleri, portatif makineler. Hangi tipten olursa olsun bütün makineler ya mekanik olarak veya elektrikle çalışır.

● *Mekanik daktilo makinesinin işleme prensibi.* Parmağın tuşa vurmasıyle, bir kaldıraç tertibatı, tuşa bağlı olan harfi şeritin üzerine düşürür. Şerit de, silindire sarılmış olan kâğıt üzerinde bir iz bırakır. Her harf vuruluşundan sonra şaryo otomatik olarak ilerler. Makinenin çalışmasını sağlayan diğer elemanlar da klavye üzerinde bulunur: harf aralığı; tabülatör v.d. Vuruşun kuvvetli ve düzgün olması, makineyi kullananın tuşlara iyi basıp basmamasına bağlıdır.

● *Elektrikli daktilo makinesi.* İşleme prensibi mekanik daktilolarla aynı olduğu halde, daktilo yazanın tuşlara vururken harcadığı enerji yerine, akım sarfiyatı az bir elektrik motorunun sağladığı enerjiden yararlanılır. Tuşa yapılan vuruş doğrudan doğruya harf çubuğuna iletilmez. Harf çubuğunun görevi, devamlı olarak dönen kauçuk bir silindiri bir eksantriğe değdirmektir. Makinedeki her harf, her işaret için ayrı bir eksantrik bulunur. (LM)

DAKTİLODİYASTROFİ i. (fr. *dactylodiastrophie*). Kemik bağlarının kalıtımla ilgili olarak gevşek bulunması yüzünden, parmakların ikinci boğumunun anadan doğma kusurlu olması. En açık belirtisi ikinci kemiğin birinci kemiğin üstüne doğru aşırı uzamasıdır. (L)

DAKTİLOGRAFİ i. (fr. *dactylographie*). Yazı makinesiyle yazma sanatı. || Sağır-dilsiz bir körle dokunum aracılığıyle konuşup anlaşmak. (Bu anlaşmada parmaklarla yapılan işaretler kullanılır). || *Daktilografi yarışmaları*, milletlerarası kurallara göre yapılan, millî ve milletlerarası yarışmalar. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Daktilografi yarışmaları*'nda milletlerarası ilk karşılaşma 1955 yılında yapıldı. Oysa Türkiye'de bu yarışmalar önce büyük şehirlerde başlamış ve 1948 mayısında ilk «Türkiye Daktilografi şampiyonası» yapılmıştı (rekor: dakikada 109 kelime). 1956 Yılından itibaren Türkiye şampiyonalarında da, Milletlerarası Stenografi ve Daktilografi federasyonunca hazırlanan «Daktilografi Yarışmaları tüzüğü» uygulanmağa başladı. Türkiye Daktilografi şampiyonası her yıl mayıs ayında, tecrübeliler ve tecrübesizler arasında olmak üzere, düzenli şekilde yapılmaktadır.

1955'ten önce dünyanın en hızlı ve en az hatalı yazan daktilolarını bir araya getirecek yarışlar geleneği yoktu. O yıl başlayan Dünya Daktilografi şampiyonası, aralıksız olarak, her iki yılda bir tekrarlanmaktadır. Bu karşılaşmalarda, katılan yarışçıların ana dilinde olmak üzere 20 000 vuruşluk sürat ve 6 000 vuruşluk hatasız yazı testleri uygulanır.

Türk daktiloları 1957'den itibaren dünya şampiyonalarına katıldılar ve giderek başarılı sonuçlar aldılar. 1957'de (Milano, 15 ülke, 225 yarışçı) Türkiye süratte beşinci oldu; 1959'da (Viyana, 24 ülke, 329 yarışçı) süratte ikinci, hatasız yazıda dördüncü; 1961'de (Viesbaden, 18 ülke, 178 yarışçı) süratte ikinci, hatasız yazıda üçüncü; 1963'te (Prag, 16 ülke, 66 yarışçı) süratte yedinci, hatasız yazıda sekizinci; 1965'te (Paris, 21 ülke, 159 yarışçı) tecrübeliler kategorisinde Ece Özbayrak dakikada net 107 kelime ile dünya şampiyonu oldu; 1967'de (Bern, 24 ülke, 142 yarışçı) gençler kategorisinde Hasan Atay dakikada net

KUZEY ve GÜNEY DAKOTA haritası

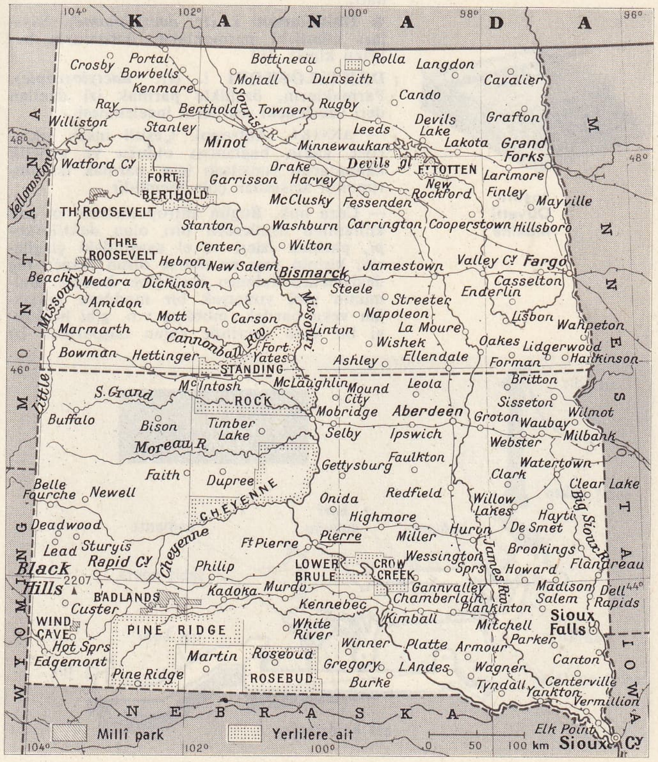

94 kelime ile sürat ve 84 kelime ile hatasız yazı rekorlarını kırdı ve türk takımı tekrar şampiyon oldu; 1969'da (Varşova, 21 ülke 154 yarışçı) gençlerden Seçkin Köse elektrikli makine sürat (dakikada 113 kelime), Hasan Atay hatasız yazı (dakikada 101 kelime), Bayram Bora mekanik makine sürat (dakikada 93 kelime) rekorlarını kırdılar. Akar Apay mekanik makine hatasız yazı rekorunu (dakikada 83 kelime) egale etti. Tecrübelilerde Ece Özbayrak elektrikli makine hatasız yazı rekorunu kırarken (dakikada 113 kelime), Nurten Sabırcan mekanik makine hatasız yazı şampiyonu (dakikada 102 kelime) oldu. Böylece 1969 dünya şampiyonasında sekiz yarışmadan altısını türk yarışçılar kazanırken, dört dünya rekoru tesis etmiş ve birini de egale etmiş oldular. (ML)

daktilo makineleri

ilk Remington makine (1873)

İBM elektrikli daktilo

taşınır Olivetti makine

DAKTİLOGRAM i. (fr. *dactylogramme*). Parmak derisindeki çizgileri aynen tutabilecek bir yüzey üzerine parmağın bastırılmasıyle elde edilen iz. (Bu yüzey, kâğıt, yağlı, renkli, yumuşak maddelerden hazırlanmıştır; elde edilen parmak izi kişileri tanımada kullanılır.) [L]

DAKTYLOİ. Esk. yun. Efsanevî Kybele rahipleri; Girit'te İda dağında ve aynı adı taşıdığı için, Frigya'daki İda dağında yaşadıkları söylenir. Bunlar, yer güçlerine bağlanan eski kültleri temsil ederlerdi. M.Ö. XII. yy.a doğru Ege çevresinde ortaya çıkan ilk demircilere hayran kalan insanlar, onları *Daktyloi* adı altında perileştirdiler. Demircilik çalışmalarını kesimleyen müzikli ritimlerin icadı da daktyloi'lere mal edilir. Sonraları, *daktylos* ritminden müziğe ve çalgıya (lir) geçildi. Böylece daktyloi'ler yaratıcı ve zanaatçı periler oldular; kısa süre içinde daktyloi'lerin üstün durumları, daha özel tanrılara geçti (Apollon veya Hephaistos gibi). [L]

DAKTİLOLOJİ i. (fr. *dactylologie*). Parmaklarla yapılan saymaca işaretler aracılığıyle konuşma (genellikle sağır ve dilsizler ile) sanatı. [L]

DAKTİLOMEGALİ i. (fr. *dactylomégalie*). Bk. AKROMEGALİ.

◆ **Daktilomegal** i. (fr. *dactylomégale*). Akromegali olan kimse. (L)

DAKTİLONOMİ i. (fr. *dactylonomie*). Parmakların eller üzerindeki veya ellerin vücut üzerindeki durumuyle sayıları anlatma sanatı.

◆ **Daktilonom** i. (fr. *dactylonome*). Sayıları ellerdeki parmakların durumuyle belirten kimse. (L)

DAKTİLOSKOPİ i. (fr. *dactyloscopie*). Parmakların, özellikle parmak izi denilen deri üzerindeki şekillerin incelenmesi.

— ANSİKL. Antropol. Çeşitli insan ırklarıyle yakın bağlantısı olduğu ve genetik kanunlarını yansıttığı için, parmak izi antropoloji açısından çok önemlidir.

— Ceza huk. Bugün antropometride en çok kullanılan usullerden biri olan *daktiloskopi*, parmak izleri ve el ayasındaki çizgilerin, kişinin yaşı ne olursa olsun hemen hiç değişmeden kalması özelliğine dayanır. Balmumu gibi yumuşak bir maddeye çıkarılan veya bardak, mobilya v.b. gibi herhangi bir eşya üzerinde kalan başparmak izi

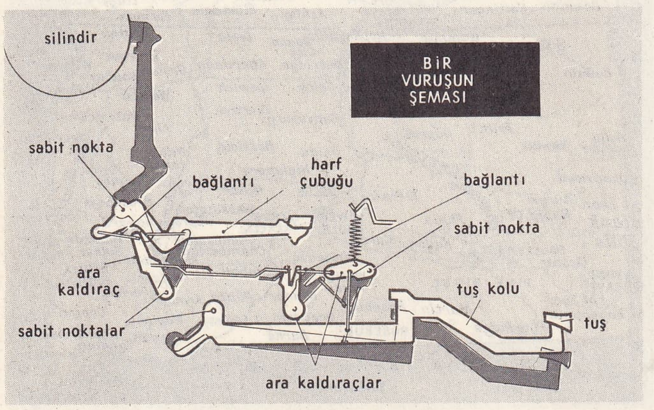

(daktilogram), bu izi bırakan elin sahibini kesinlikle ayırt etmeyi sağlar. Daktiloskopi, suçluların bulunmasında son derece önem taşır. Bertillon, antropometri araştırmalarında parmak izine geniş bir yer vermiştir.

Bugün, bütün polis teşkilâtı, daktiloskopiden geniş ölçüde yararlanır. Olay yerindeki eşyaların üzerinde kalmış izler, daha önce çeşitli suçlardan tutuklanmış ve polis kayıtlarına geçmiş sabıkalıların parmak izleriyle karşılaştırılır. Özel metotlar sayesinde, bir tek parmağın izi, teşhis için yeterlidir. Daktiloskopi, ayrıca çeşitli sebeplerle kanundan kaçmak için takma adla yaşayan yurttaşların gerçek kişiliğini bulmakta da yanılmaz bir metottur. (L)

DAKTİLOZOYİT i. (fr. *dactylozoïde*). Zool. Bir hidra kolonisinde bulunan basit dokunaçlı, ağızsız polip.

— ANSİKL. *Daktilozoyit* polipler, nematoblast adı verilen ısırgan hücrelerle kaplıdır. Kuvvetli kasları sayesinde gayet iyi hareket edebilir ve kolonide hücuma uğrayan kısımları savunabilir. (L)

DAKTYLOS i. (*parmak* anlamında yun. k.). *Esk.* Vezin. Bir uzun ile onu takip eden iki kısadan meydana gelen ayak. || *Daktylos mısraı*, daktylos'un hâkim olduğu vezin veya ritim. Bk. ANSİKL.

— Metrol. Bir kadem'in altıda biri değerindeki (0,0185 m) eski yunan uzunluk ölçüsü.

— ANSİKL. Vurgu, uzun üzerinde olduğundan, daktylos'un ritmi zayıflayan bir ritimdir. Vurgulu ve vurgusuz bölümlerinin süresi eşit olan daktylos, adını da her halde «parmak» anlamına gelen *daktylos* kelimesinden almıştır (parmağın üç eklemi, bu veznin üçlü ritmini gösterir). Dinî şiirin ve destanın bazı türlerinde kullanılan daktylos'un helenistik devir öncesinden kaldığını ileri sürenler olmuştur. Çoğu zaman, eşdeğerlisi olan *spondeios* ile birlikte kullanılır. Çok çeşitli duyguların ifadesine elverişlidir.

● *Daktylos mısraı*. En çok rastlanan daktylos mısraları *heksametron* ve *pentametron*'lardır. Homeros destanı heksametron daktylos'lardan meydana gelir; daktylos, Ennius tarafından Roma'ya sokuldu ve Saturnus mısraının yerini aldı; daktylos mısraının latin şiirindeki yeri önemlidir. Bu mısra iki hecelik bir ayakla (spondeios veya trokhaios) birlikte kullanılan beş daktylos'tan meydana gelir. Spondeios, mısraın her tarafında daktylos'un yerini alabilir (beşinci ayakta bu değiştirmeye pek az rastlanır); değiştirmenin yapıldığı mısraa *spondeiakos* ismi verilir. Heksametron daktylos'larda en sık rastlanan durak üçüncü trokhaios ve pentametros (beş yarım ayak) duraklarıdır; bu duraklar mısraı hemen hemen eşit iki parçaya böler. Vergilius, çoğunlukla üç yarım ayak durağıyle (mısraı ölçülü olarak üçe böler) birlikte yedi yarım ayak durağını kullanırdı. Bükolik diyerez mısraın (beşinci daktylos ve spondeios) son parçasını (clausula) ayırır; böylece atlama kolaylaşır. Mısra bir «atlama» kelime kapsadığında birinci ayaktan sonraki diyerez çoğunlukla mısra başındaki parçayı ayırır. Pentametron daktylos aslında yerinde bir terim değildir: gerçekte pentametron daktylos iki katalektikos, üç ayaktan meydana gelen iki heksametrondur. Her üç ayak bir uzun hecenin takip ettiği iki daktylos'tan meydana gelir; bu üç ayak spondeios daktylosun yerini alabilir. Diyerez iki üç ayağı ayırır. Sürekli diziler halinde çok az kullanılan pentametron daktylos genellikle, «eleji beyiti» adı verilen bir bütün içinde heksametron daktylosla kaynaşır. Eleji beyiti yunan ve latin elejisinde ve epigramma'da kullanılmıştır. (L)

DAKYA. Bk. DAÇYA.

Dal, *dekalitre*'nin kısaltması. (M)

DAL i. Bot. (esk. türk. *tal*'dan). Ağaç, ağaçcık veya çalılarda, gövdeden ayrılan odunsu uzantı (ANA DAL da denir): *Bir meşe dalı, zeytin dalı*. (Bk. ANSİKL.) || *Küçük dal*, bir dal üzerindeki uzantı. (Bk. ANSİKL.) || *Teşm. yol.* Organlarda, bir eksen boyunca veya bir merkezden itibaren açılan uzantıların her biri. (Cihaz, eşya v.b. buna KOL denir.) || *Mec.* Bir bütünün bölünerek ve çeşitlenerek gelişen parçası: *İlim dalları*. (Bu anlamda daha çok KOL kelimesi kullanılır.)

— ÇEŞ. DEY. *Dal budak salmak*, çok büyük ölçüde genişleyip yayılmak: *Budizm tekâmül ettikçe dal budak salan tarikatleri arasında gayrımaddî ve ulvî bir Allaha inananlar görülmeğe başlar* (Peyami Safa). *Güya eski Roma ve Yunan'da zina şenaatleri yine Bizans diyarında filiz verir vermez dal budak saldı* (Ahmed Rasim). || *Dal gibi*, çok zayıf: *Birincisi, o incecik, o dal gibi kız / Şimdi galiba bir tüccar karısı* (O.V. Kanık). || *Daldan dala konmak (atlamak)*, sık sık iş ve düşünce değiştirmek, bir konu üzerinde fazla durmamak. || *Bir dalda durmamak*, çok hareketli ve uçarı olmak: *İhtiyar hanımefendi, o, bir dalda durmaz, acayip çalıkuşunu hatırlamış olacak ki çocuk gibi ağladı* (R.N. Güntekin).

— Anat. Bir damardan veya bir sinirden ayrılan kol. (Ana damar veya sinirden yol boyunca ayrılan dallara *yan dallar*, uçlarda ayrılan dallara ise *uç dallar* denir.)

— Bot. ve Zool. Çok geniş hayvan veya bitki grubu. (Bir dalda toplanan canlılar aynı soydan gelir; bunlarda evrim yönü aynı olduğu gibi, bazı gelişme farklarına rağmen vücut yapısı da aynıdır. Canlılar üç büyük dala ayrılır: omurgasızlar, omurgalılar, yeşil bitkiler veya ilmî adlarıyle *protostoma, deutorestoma, cormophyta*.)

— Süs. santl. Tezhip sanatında, levha köşelerine yapılan çiçek motifi. || *Düğümlü asma dalı*, Régence ve Louis XV üslûbunun karakteristik süslerinden biridir. (Çoğu zaman komodin çekmecelerinin tutamaklarında yer alır.)

— Teknol. *Dal makası*, bitkilerin sap ve dallarını kesmeğe yarayan âlet.

— ANSİKL. Bot. *Dal* veya *ana dal*, ağacın yanından çıkan kalın uzantıdır. Ormancılıkta gövdeden çıkan kalın dallara «ana dal» denir; dallardan küçük dallar, onlardan da dalcıklar çıkar. Ağacın genel durumu ve görünüşü bütün bu kısımların düzenine ve gelişmesine bağlıdır. Dal veya ana dal deyimi, ağacın meyve dalı ile ince dallarına karşıt deyim olarak kullanılır.

Küçük dallar, ya yaprak koltuğundan veya dal ucundan çıkar; meyve ağaçlarında birkaç türlü küçük dal bulunur: kuvvet dalında yapraktan başka şey bulunmaz; karma dalda hem yaprak, hem çiçek bulunur. İyi gelişmiş dala *besili*, aynı yıl içinde kendinden başka dal veren küçük dala *erkenci* denir. Boyu sınırlı, yaprakları sıkışık olan küçük dala *kısa dal*, büyümesi sınırsız, yaprakları aralıklı olan küçük dala *uzun dal* denir. Bazı küçük dallar yassılaşabileceği gibi, bazı küçük dallar da sülük (asma), hattâ yumru (patates) şeklini alabilir.

◆ **Dalcık** i. Bot. Çok küçük dal. || Dalların en uçta bulunan ayrıntıları.

◆ **Dallı** sıf. Dalları olan: *Elimi çok dallı bir ağaç gibi tutarım gölün yüzüne* (O.V. Kanık). || Üzerine dallar, çiçekler basılmış veya işlenmiş olan: *Bir otelde birkaç gün hizmetimize bakmış bir kadına dallı basmadan bir entarilik hediye edecektim* (R. N. Güntekin).

— DEY. *Dallı budaklı*, çapraşık, güç işleri nitelemek için kullanılır.

— Hidrol. *Dallı akarsu ağı*, çok sık ve düzenli dallara ayrılan ırmak ağı için kullanılır. (Bu durum ancak sıcak iklimli, bitki örtüsü yoğun bölgelerde, homogen ve az geçirgen [meselâ kil] kayalarda meydana gelebilir.)

— Mim. *Dallı süsleme*, dal ve yaprak biçimindeki mimarî süslemeler.

— Psikopedagoji. *Dallı program*, programlı öğretimde kullanılan ve Crowder tarafından ortaya konmuş olan bir çeşit program. (Bu program çeşidi, deneğin verdiği cevabın özüyle, item*in [soru dizisi elemanı] özünü belirleme imkânına dayanır.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Psikopedagoji. Bir programın dallı olabilmesi için, her şeyden önce Skinner'in programının item'inden bilgi bakımından daha zengin bir item'in bulunması

Foto. A.B.C. Olivetti, Michel Péron (LAROUSSE)

gerekir. Sorulan soruya verilecek karşılık, iki ile on cevap arasından seçilir. Her cevap başka bir bilgi ünitesine bağlanır: cevap doğruysa bu ünite öğretilen konunun yeni bir yönünü açıklar; cevap doğru değilse, cevap verenin yöneltildiği item onun yaptığı hatayı, o hata çerçevesinde düzeltir ve o duruma göre, ya yeni bir soru sorar, ya cevapçıyı hareket noktasına geri gönderir, ya da, üçüncül bir ünite meydana getiren yeni bir item'i teklif eder. Dallı programın üstünlüğü, bu programın *a priori* ve bütün öğrenciler için geçerli tek örnek olarak ele alınmamasındandır. Soruların çokluğu, çeşitli tipten alt programları gerektirir. Bunlar, ya yapılan hatanın cinsine veya öğrencinin «düşünüş tarzı»na bağlıdır. Crowder, bu program tipi için, çeşitli araçlardan yararlanarak belli bir programlama ortaya koymayı öngörmüştür. Skinner'in programında olduğu gibi, burada da kuvvetlendirme olayı derhal ortaya çıkar, ama bu, sadece olumlu değildir, çünkü hata imkânı vardır.

◆ **Dalsı** sıf. Dal veya dalcığı andıran. ‖ Görevi, biçimi ve durumu yaprağa benzeyen yassı dal (yabanî kuşkonmaz ve çobanpüskülünün yaprakları gibi). [ML]

DAL i. (ar. *dāl*). *Esk.* Arap alfabesinin onuncu harfi. Ebced hesabında değeri dörttür. ‖ Sıf. Kambur, iki kat olmuş. ‖ *Dal-ı mühmele*, dal harfi (noktasız olduğu için bu ad verilmiştir). ‖ *Kamet-i dal*, iki büklüm olmuş boy. (M)

DAL sıf. Çıplak, yalın, düz.

— ÇEŞ. DEY. *Dal bay*, ince giyinmiş. ‖ *Dal fes*, üstünde sarık bulunmayan düz fes. ‖ *Dal kılıç*, kınından sıyrılmış kılıç: *O dal kılıç orduların / Kal'aları göğe değen yüz diyarın* (M.E. Yurdakul). ‖ *Dal taban*, aşağılık: *Dal tabanın dahi peşrevlerinin vaktinde / Ayak altında leked-hâr idi zîr-i destar* (Şinasi). ‖ *Dul taşak*, (kaba konuşmada) çıplak. ‖ *Dal uyku*, derin uyku. ‖ *Dal yarak*, (kaba konuşmada) budalalığı yüzünden her zaman uygunsuz hareket eden kimse.

— Esk. ask. *Dal kılıç*, gönüllü fedaî. (Düşman kuşatmasını yarmak, düşman ordusuna baskın yapmak veya sarılan bir kaleyi daha önce düşürmek için kurulan gönüllü birliği. Bunlara *serdengeçti* veya *ölümeri* de denirdi. Bugünkü komandolara benzetilebilir.)

— Esk. kıyf. *Dal taç*, yeniçeri börklerinin başa giyilen kısmına çevrilen kâğıt üzerindeki nakışa verilen ad. (Bu nakış «üsküf»ün aynı olmakla beraber sırma işlemeli değildir.)

— Tasav. *Dal sikke*, mevlevîlerin başlarına giydikleri sarıksız külâh (destar sarılmış olan sikkelere *destarlı sikke* denilir). [M]

DAL i. (esk. türk. k.). Arka, sırt: *Heybe dalında, avrat kolunda, şişe belinde* (halk türküsü).

— ÇEŞ. DEY. *[Birinin] Dalına basmak*, bir kimsenin hoşlanmadığı şeyleri yaparak onu kızdırmak. ‖ *Dalına binmek*, (birini) taciz edici harekette bulunmak. (M)

DÂL sıf. (ar. *delâlet*, yol gösterme'den *dâll*). *Esk.* Delâlet eden, yol gösteren: *Salâh-ı hâline hâlâ olur meâsiri dâl* (Şinasi). *Şeyret ne denlü vaz-ı garibi eder zuhur / Kim her biri cünûna olur başka başka dâl* (Ziya Paşa).

◆ **Dâlle** sıf. Mat. *Esk.* Tayin ve tarif eden. (M)

DÂL sıf. (ar. *ḍalâlet*, doğru yoldan sapma'dan *ḍâll*). *Esk.* Doğru yoldan ayrılmış. ‖ *Kral-ı dâl*, hıristiyan kral.

◆ **Dâlle** sıf. *Esk.* Dâl'in dişili. ‖ *Firak-ı dâlle*, doğru yoldan ayrılmış din fırkaları. Her mezhebe göre öbür mezhepler. (M)

DAL veya **DAHL** (Vladimir İvanoviç), danimarka asıllı rus yazar, dilbilimci ve etnografyacısı (Lugansk 1801-Moskova 1872). Denizci, sonra askerî hekim; devlet hizmetine girdi ve yaptığı birçok gezi sırasında rus dili ve görenekleri üzerine derin bilgi sahibi oldu. LUGANSK KAZAK'ı takma adıyle hikâyeler ve otuz bin maddelik *Poslovits Russkogo Naroda*'yı (Rus Atasözleri Derlemesi) [1862] yazdı. En büyük eseri: *Tolkoviy Slovar Jovogo Velikorusskogo Yazıka*'dır (Yaşayan Büyük Rus Dili Açıklamalı Sözlüğü) [1861-1867]. (L)

DALABA, Gine'de Futa-Calon çevre merkezi; 5 400 nüf. İklimi sağlığa yararlıdır. Deneme bahçeleri; çilek tarımı. Portakal esansı. —*Dalaba çevresi*, 105 000 nüf. (L)

DALABIMAK geçl. f. *Halk dili.* Övmek, gururunu okşamak. (M)

DALADER i. Oldukça büyük böcek (15 mm). Birinci göğüs halkasıyle karnın yanları çok geniştir. Eski Dünya'nın tropik bölgelerinde yaşar. (Heteroptera takımının *coreidae* familyasından.) [L]

DALADİER (Édouard), fransız siyaset adamı (Carpentras 1884). 1924'ten itibaren sık sık bakanlık yaptı. Daha sonra üç dönem başbakan oldu. İlk başbakanlığı sırasında (ocak-ekim 1933), bütçede dengeyi sağlamağa çalıştı. 30 Ocak 1934'te milliyetçi siyasî grupların baskısına karşı koymak için yeniden iktidara çağrıldıysa da aynı yıl istifa etti. Halk Cephesi koalisyonunun çökmesinden ve Anschluss'tan (Avusturya'nın Almanyaya ilhakı) sonra milletlerarası gerginlik artınca, hükûmetin yönetimini üçüncü defa ele aldı (10 nisan 1938-21 mart 1940). Bu hükûmet, Fransa adına Münih antlaşmasını (29 eylül 1938) imzalayan hükûmettir. Çekoslovakya'nın Almanya tarafından işgal edilişinin ertesi günü Daladier, Albert Lebrun'un yeniden Cumhurbaşkanlığına seçilmesini istedi (5 nisan 1939). Bununla, Hitler'in yayılma siyasetine karşı kesin bir tavır alan hükûmetin otoritesini sağlamlaştırmak amacını güdüyordu. Sonunda Almanya'ya savaş ilân etti (3 eylül 1939). Haziran 1940 yenilgisinden sonra Vichy hükûmetinin emriyle tutuklandı, Almanya'ya sürüldü (1943-1945). R.G.R. (Cumhuriyetçi Solcular topluluğu) başkanı (1947-1954) ve Millet meclisinde radikal parlamento grubu başkanı oldu (1956). 1957'de partisinin başkanlığına getirildi. (L)

DALAK i. (esk. türk. *talak*'dan). Anat. Sol geğrekte bulunan lenf organı. Bk. ANSİKL.

— Cerr. *Dalak ameliyatı*, dalağın cerrahî olarak kesilip yarılması ‖ *Dalağı çıkarmak*, dalağın ameliyatla alınması. (Eskiden at ve köpek gibi yarış hayvanlarına uygulanır, yanlış olarak, bu hayvanların daha hızlı koşacağına inanılırdı.) ‖ *Dalağın alınması*, dalağın çıkarılmasını gerektiren ameliyat. (Hemolize dayanan soydan gelme sarılıklar, bazı purpuralar, bazı miyeloftizi kansızlıkları, banti hastalığı, dalak nötropenisi gibi hastalıklarda sık uygulama alanı bulur.)

— Eczc. Opoterapide, hematopoietik fonksiyonu uyarmak için dalak tozu (daha ziyade domuzunki) kullanılır. (Alerjik hastalıklarda ve kaşıntılarda adale arasına şırınga edileceği zaman albüminsiz dalak hulâsaları kullanılır.)

— Patol. *Dalak ağrısı*, dalakta yerleşen ağrı. (Dalağın etrafındaki peritona yerleşmiş yangıya *perisplenit* denir.) ‖ *Dalak atardamarı*, bağırsak atardamarının bir dalı; çıktığı yerden itibaren pankreasın üst kenarını takip ederek dalağa doğru yönelir. ‖ *Dalak büyümesi*, dalağın hacminin artması. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dalak toplardamarı*, kirli kanı dalaktan kapı toplardamarına götüren damar. ‖ *Dalak toplardamarı flebiti*, dalağın büyümesine ve kirli kan dolaşımının karın çeperinde artmasına yol açan flebit. ‖ *Tropikal dalak büyümesi*, kalaazar hastalığı. (Bu hastalık, aslında tropik bölgelerde yaşayanlarda görülen dalak büyümesinin tek sebebi değildir.)

— ANSİKL. Anat. *Dalak*, insanda ortalama 200 gr ağırlığında koyu kırmızı bir kitledir; sol geğrekte diyaframın altında, midenin arkasında, kalınbağırsağın sol köşesiyle sol böbreğin altında bulunur. Dalak, özel bir dokudan yapılmıştır, iki kısma ayrılır, beyaz dokuda atardamarlar, kırmızı dokuda toplardamarlar yer alır. Dalak, kan dolaşımında mekanik düzenleyici rolü oynar. Hacmi büyük ölçüde değişikliğe elverişlidir; kasıldığı zaman kana bol miktarda alyuvar gönderir. Dalağın lenf bezlerine benzer bir de kan yapıcı rolü vardır. Bununla beraber, hayat için vazgeçilmez bir organ değildir; çıkarılması (*splenektomi*) normal yaşamayı engellemez.

— Patol. *Dalak büyümesi*'ne birçok hastalıkta rastlanır (tifo, verem, frengi, mikroplu mononükleoz, endokardit, banti hastalığı, hoçkin [HODGKİN] hastalığı, lösemi, lenf ve retiküla sarkomu, purpura, polisitemi, hemoliz kansızlığı). Ayrıca dalak büyümesi birçok genel hastalığın (kan hastalıkları; bulaşıcı, asalaklı veya urlu hastalıklar) önemli belirtilerinden biridir; büyüme, dalak toplardamarında dolaşımın durması sebebiyle kan birikmesinden ileri gelebileceği gibi, ateşli hastalıklar sırasında, genellikle geçici bir kan hücumundan da ileri gelebilir; sıtmada, bazı lösemilerde, bazen frengi ve kanserde de görülür. Ayrıca, dalakta iltihaplanmalar, çeşitli urlar (kistler, lenf adenomları), bazen travmalardan doğan ve iç kanamalara sebep olan yırtılmalar görülebilir. (LM)

daktiloskopi: 1. kavisler; 2. solo büklümler; 3. sağa büklümler; 4. basit kıvrımlar; 5. çift kıvrımlar

DALAKOTU bls. i. Bitki cinsi. (İlmî adı *teucrium*. Ballıbabagillerden.)

— ANSİKL. *Dalakotları*, otsu veya odunsu bitkilerdir. Akdeniz çevresinde, kuru yerlerde yetişen yüz kadar türü bilinir. Hepsi aromatik, kuvvetlendirici, uyartıcı ve yara sağaltıcıdır. (L)

DALÂLET veya **DALAL** i. (ar. *ḍalâlet* veya *ḍalâl*). *Esk.* Sapma, doğru yoldan ayrılma: *Memleketin dahilinde, iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hattâ hıyanet içinde bulunabilirler* (Atatürk). *Beşerin böyle dalâletleri var / Putunu kendi yapar, kendi tapar* (Tevfik Fikret). *Herif! Şu millet-i masumeden ne isterdin / Ki doğru yol diye tuttun, dalâli gösterdin* (M.Â. Ersoy).

— Esk. *Dalâlet-şiâr*, yanlış iş yapan. ‖ *Dalâlete düşmek*, doğru yoldan sapmak. ‖ *Tarik-ı delâlet*, günah yolu, sapıklık yolu.

— Fels. *Esk.* Din ve mezhep bakımından batıla sapan. (M)

DAL ALV, Orta İsveç'te ırmak, Botten körfezine dökülür; 520 km. Väster Dal alv ve Öster Dal alv'ın birleşmesiyle meydana gelir, Siljan gölünü aşar, çığırı birçok çağlayanla kesilir. Ağzı yakınındaki Alvkarleby çağlayanlarından 70 000 kw'lık elektrik gücü elde edilir. (L)

DALAMA, Ege bölgesinde (Aydın merkez ilçesi) bucak merkezi; 2 166 nüf. Büyük Menderes vâdisinin güney kenarında il merkezine 31 km uzaklıkta. —*Dalama bucağı*, 7 664 nüf.; 10 köy. (M)

DALAMAK geçl. f. [Hayvanlar için] Isırmak, dişle koparmak: *Köpek mi daladı seni?* (H.R. Gürpınar). ‖ [Isırganotu, zehirli böcek gibi yakıcı bir maddesi olan veya sert kumaş v.b. için] İnsanın tenini kabartmak ve acıtmak: *Isırgan elimi daladı.* ‖ *Mec.* Yakmak, acı çektirmek: *Büyük babasının divanece hezeyanlarının daladığı ruhunun hasta tarafı feryat ediyordu* (H.E. Adıvar). [M]

DALAMAN çayı, Akdeniz bölgesinde akarsu; uzunluğu 186 km, havzası 3 400 km². Teke yöresinin batısında Yeşilgöl dağından çıkarak önce kuzey-kuzeydoğu yönünde dağlık bir alandan geçer ve Gölhisar yüksek ovasına (950 m) girer. Bu kesimde *Horzam çayı* adını taşır. Daha sonra kuzeybatıya dönerek Acıpayam ovasının güney ucuna *Gireniz çayı* adıyle gelir ve burada keskin bir dirsekle güneybatıya kıvrılıp dağlar arasına girer ve akışı hızlanır. Yer yer küçük ovalara rastladıktan sonra dar bir boğazdan geçerek Dalaman ovasına çıkar ve alüvyonların doldurduğu eski bir körfezin deltası içinde denize dökülür. Sularından bu kesimde tarım için faydalanılır. Dalaman ovasının güneydoğu kenarında alüvyonların denizden ayırdığı bir köy olan Kargın gölü vardır. Bol sulu kaynaklardan faydalanan Dalaman çayı yaz mevsi-

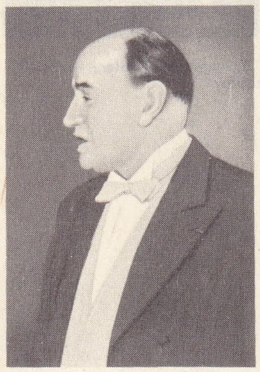

Édouard DALADİER

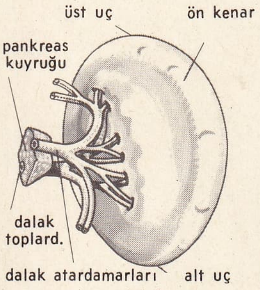

dalak

minde biraz cılızlaşır, kış ve ilkbahar aylarında kabarır. (M)

Dalaman çiftliği, Akdeniz bölgesinde Dalaman suyunun aşağı çığırı boyunda yer alan geniş devlet üretme çiftliği. Bu çiftlik, Birinci Dünya savaşından önce Mısır hıdivi Abbas Hilmi Paşa tarafından kurulmuş, Cumhuriyet devrinde Tarım bakanlığı tarafından işletilerek geliştirilmiştir. İyi cins pamuk, turunçgiller ve daha başka ürünler yetiştirilir. Çiftlik toprakları Muğla ilinin Fethiye ilçesinde Ortaca bucağı içinde yer alır. (M)

DALAN i. Bir yapının, evin giriş kısmı. (Bazen evin öteki odalarına geçişi de sağlar.) *Eşanl.* GİRİŞ ARALIĞI. VESTİBÜL (fr. *vestibule*).

— ANSİKL. Mim. Eski Yunanlılar, kutsal tapınakların *(naos)* önünde bulunan ve bir çeşit revaklı giriş olan *dalan*'a, *pronaos* derlerdi. Bazen bu girişe sütunlar eklenir ve dalana daha gösterişli bir görünüş kazandırırdı. Vitrvius'a göre dalan, hiç bir süslemesi olmayan, basit ve serbestçe girilebilen bir yerdi. Tapınaklardaki bu ek kısım, daha zengin bir mimariyle Romalılar devrinde de uygulandı (Nimes'deki Dörtköşe Ev, Roma'daki Pantheon). İlk hıristiyan kiliselerinin dış dehlizinde de dalanın izlerine rastlanır (Ayasofya, Venedik'teki San Marco, Cluny). Roma sivil mimarîsi, Pompeii'de sayısız örnekleri bulunan «atriyumlu» ev tipinde de dalanı uygulamıştır.

Merdivenleri kıvrıntılı ve gizli olan derebeyi şatolarında ve konaklarında dalana hiç rastlanmaz. Giriş kapıları doğrudan doğruya sofaya veya mutfağa açılan burjuva evlerinde de dalan yoktur. Rönesansta, yeniden moda olan dalanla birlikte geniş merdivenlere de yer verildi. XVIII. yy.ın sonuna kadar çok gösterişli dalanlar yapıldı. Bunlar arasında Versailles sarayının mermerle kaplanmış bölmeleri olan dalanını, Chantilly'nin Maisons-Laffitte ve Dampierre şatolarının, Marais'deki eski konakların dalanlarını, Paris'teki (Soubise, Aubert de Fontenay konakları) veya Saint-Germain mahallesindeki (Avaray, Boisgelin konakları) dalanları sayabiliriz. (L)

DALANE, Güneybatı Norveç'te (Rogeland) dağlık bölge. (L)

DALARNA («Vâdiler»), orta İsveç'te eski il; 29 090 km². Merkezi, *Palun.* Kuzey bölümü dağlık, güney bölümü ili madencilik ve sanayi kesimi olan Dalarna, İsveç'in büyük turistik bölgelerindendir. Folklor gelenekleri muhafaza eden il, Gustaf Vasa zamanında isveç bağımsızlığının beşiği oldu (XVI.yy.). [L]

DALARNİT i. (fr. *dalarnite*). Miner. *Eşanl.* MİSPİKEL (fr. *mispickel*). [L]

DALASSENE (Anna), Bizans imparatoru Aleksios Komnenos I'in annesi (öl. 1105). İmparator üzerinde etkisi çok güçlü idi. Tarihçiler ona Komnenos'ların Anası unvanını verdiler. Normanlara karşı savaşta, imparator iktidarı ona verdi; o da savaş ihtiyaçlarını karşılamak için kiliselerin bütün zenginliklerine el koydu. Ama Aleksios, kamuoyunun tepkisi karşısında vergilerden yüzde keserek kiliselere yıllık gelir bağlamak zorunda kaldı. Dalassene, Pantepoptes manastırına çekildi ve orada öldü. (L)

DALASSENOİ, Asya'da birçok toprakları olan güçlü Bizans derebeyleri ailesi. İmparatorluğa önemli kişiler yetiştirdi: —DAMİANOS, Antakya dükası, Araplara karşı savaşırken öldü (998); —KONSTANTİNOS, paflagonyalı Mikhael IV'ün tahta çıkmasını önlemek istedi, ama başaramadı (1034); —KONSTANTİNOS, Midilli yakınlarında Selçuklulara bağlı İzmir emîri Dakak ile çarpıştı (1092). [L]

DALAŞMAK ortaklş. f. (*dalamak*'tan *dala-ş-mak*). [Köpekler için] Boğuşup birbirini ısırmak. || *Mec.* Ağız kavgası etmek: *Çukurbostanın Başkomiseriyle dalaşmış. Herifi yola yatıramadınız mı?* (K. Tahir). *Dalaşırlar, barışırlar, gene savaşırlar, sonu gelmeyen kavgalı tartışmalara girerler* (Ş.S. Aydemir). [M]

DALAT, Vietnam'da (Güney Vietnam) şehir, Yukarı Dong Nay ilinin merkezi, Moïs (Güney Annam) yayalaları bölgesinde; 5 200 nüf. Dalat 1 200 m yükseltide kurulmuş önemli bir sayfiye merkezidir. Yazın birçok hükûmet organı burada toplanır. (L)

Dalat konferansları. *Fransa-Vietnam birinci Dalat konferansı* (17 nisan - 11 mayıs 1946). Bu konferansa general Thierry d'Argenlieu ile general Giap katıldılar; Nambo çatışmalarını sonuçlandırmakla görevli karma bir komisyon kuruldu (3 mayıs) ve Fransa ile Vietnam arasında kültürel ve iktisadî işbirliği gerekliliği onaylandı; ama 6 mart 1946 Koşinşin sözleşmelerinin öngördüğü referandumun anlamı üzerinde anlaşmaya varılamadı: Vietnam'lılar Koşinşin'in Vietnam'a katılması gerektiğini savunuyorlardı; Fransızlar ise bu kararın ancak seçimle verilebileceğine inanıyorlardı. Fontainebleau konferansına paralel olarak 1 ağustos 1946'da *İkinci Dalat konferansı* toplandı, Fransız delegesi general Thierry d'Argenlieu, Çinhindi federasyonunun hazırlanacak tüzüğü üzerine Laos, Kamboç ve Koşinşin'in ne düşündüklerini öğrenmek istedi; ama Vietnam delegelerinin muhalefetiyle karşılaştı. Vietnam delegeleri bu meseleleri çözümleme konusunda yalnız Fontainebleau konferansının yetkili olduğunu ileri sürüyorlardı. *Üçüncü Dalat konferansında* (Letourneau-Bao-Day) Vietminh'e karşı açılan savaşın siyasî ve askerî yönetimine Vietnam'ın da katılmasına karar verildi (şubat. 1953). [L]

DALAVERE (ital. *il dare e l'avere,* alacak ve verecek'ten). Hile ve yalanla yapılan iş: *Arasıra yine ismini işitir, dalaverelerini duyardım, servetinin hesabından dem vururlardı* (S.F. Abasıyanık). *Fazıl Alkasdî; rahat bir nefes aldı: demek ki, dalavere projeleri ortaya çıkmamış* (Vâ-Nû).

— ÇEŞ. DEY. *Dalavere çevirmek,* hileli iş yapmak: *Bu hikâyedeki üzümcü, tezgâh başlarında müşterilerine binbir dil döküp dalavere çeviren rum, ermeni bezirgânlarından başka bir insandı* (Ş.S. Aydemir). || *Dalavere dönmek (döndürmek),* çok karışık ve hileli işler olmak (yapmak): *Çok dalavereler döndü. Çok uğraştım, çok yoruldum* (S.F. Abasıyanık).

◆ **Dalavereci** sıf. ve i. İşini yürütmek için dalavereye başvuran (kimse).

◆ **Dalaverecilik** i. Dalavereci olma hali. (M)

DALAY LAMA veya daha doğrusu **TALAY** (tibetçe *gyomtso* [okyanus] kelimesinin moğolca tercümesi), genel olarak Buddha dininin ruhanî reisine verilen unvan. Dalay lama Lhasa'da (Potala sarayında) oturur. Ruhanî nüfuzu yalnız Tibet'te değil, Moğolistan, Batı Çin'in bir kısmı, Bhutan ve Sıkkım'da da yaygındır.

— ANSİKL. Tibetlilere göre *dalay lama,* Bodhisattva Avalokitesvara (Mahayana tanrısının yeryüzünde görünüşüdür, tanrının ruhu dalay lamanın vücudunda yaşamaktadır). *Dalay lama,* Tibet'in koruyucusu olan Avalokitesvara Bodhisattvanın ruhunun sürekli olarak insan biçiminde belirişi kabul edilir. Dalay lama ölünce, içindeki ilâhî ruh, en az 49 günlük bir aradan sonra yeniden bir çocuğun vücuduna girer. Bu gibi çocuklar, genel olarak tabiat üstü bir köke dayandıklarını gösteren belirtilerle dünyaya gelirler. İlk dalay lama 1474 yılında ortaya çıkmış ve şimdiye kadar Mahayana tanrısının ruhu 14 dalay lamanın bedeninde yaşamıştır. En büyük dalay lama 5. lamadır. 1617-1682'ye kadar yaşayan bu lama, moğol hanları tarafından hükümdar ilân edilmiştir. Büyük bir siyasetçi olan bu lama zamanında sarı bereliler (lamaya tapanlar) en yüksek güce ulaştılar ve lamalık sarayı o yıllarda Lhasa'da yapılmağa başlandı. 14. Lama 1935'te Lhasa'da tahta geçti, fakat 1950'ye kadar onun adına naiplik kurulu işbaşında idi. 1950'de hükûmeti kendi eline alan lamanın ülkesi Tibet, Kızıl Çin tarafından zaptedildi. 1959'da lama önderliğindeki isyan, komünistler tarafından bastırılınca 1959'un nisan ayında lama, Hindistan'a kaçtı, yerine panşenlama geçti. (L)

DALAY NOR. Bk. HULUN NOR.

D'ALBA (Antonio), italyan anarşisti (Roma 1891-1953). Yapı ustasıydı. 4 Mart 1912'de Roma'da tabancayle iki el ateş ederek Vittorio Emanuele III'ü öldürmek istedi, fakat başaramadı, ancak bir muhafız subayını yaraladı. (L)

D'ALBA (Auro), yazar Umberto Bottone'nin takma adı (1888-Roma -ay.y. 1965). Fütürist akıma katıldı, daha çok «İcrepurcolon» çevresine bağlı kaldı. Şiirler (*Cosmopolite,* 1920; *Ofelia,* 1934 v.b.), hikâyeler (*Capelli sul Cuscino* [Yastıkta Saçlar], 1921 v.b.), romanlar, özdeyişler yayımladı. (L)

DALBEATTIE, İngiltere'de kasaba, İskoçya'nın (Kirkcudbrightshire) güneybatısında; 3 300 nüf. Eldivencilik. Taşocakları. (L)

DALBERG, Eskid. *Dalburg,* adı XV. yy. dan itibaren duyulmağa başlayan çok nüfuzlu alman ailesi: Johann **von Dalberg,** Worms piskoposu, hümanist ve sanatsever (Oppenheim 1455-Heidelberg 1503); — Karl Theodor, baron **von Dalberg,** sonuncu Mainz papa seçici-başpiskoposu (Herrnsheim 1774-Regensburg 1817). 1803'te Napolyon tarafından Regensburg'a, 1806'da Germanya baş prensi sıfatıyle Frankfurt'a nakledildi. Aynı zamanda Rhein konfederasyonunun baş şansölyesi ve eyalet Meclisi başkanıydı. Regensburg'u, Bavyera'ya bırakmak zorunda kaldı (1810) ve bunun karşılığında Fulda ve Hanau'yu aldı. Grandüklüğe yükseldi. Toprak köleliğini kaldırdı, din ve çalışma hürriyetini gerçekleştirdi, idarî ve kazaî bir birlik sağladı. 1810'da medenî kanunu, 1812'de ceza kanununu kabul etti. Sanatçıları koruyan, Goethe, Schiller ve Wieland'ın dostu olan Dalberg, bu reformların önemini kavramış ama bu alanda ihtirası olmayan bir XVIII.yy. adamıydı. 1813'te iktidardan feragat etti. — Wolfgang Heribert, baron **Dalberg,** ünlü Mannheim tiyatrosunun yöneticisi, (Herrnsheim 1750-Mannheim 1806), Karl Theodor'un kardeşi. Schiller'in oyunlarını ilk defa sahneye koydu; —Emmerich- Joseph, **Dalberg dükü** (Mainz 1773-Herrnsheim 1883), Wolf gang Heribert'in oğlu. Fransa'nın hizmetinde Talleyrand ile birlikte çalıştı ve Viyana kongresinde onunla birlikte bulundu (1815). [L]

DALBERG (John). Bk. ACTON BİRİNCİ BARONU.

DALBERGİA i. (isveçli botanikçi *K. Dalberg*'in adından). Yüzlerce türü kapsayan ağaç türü. (Bunların çoğundan ticarette önemli kereste elde edilir. Amerika'da yetişen türleri: *Dalbergia Cearensis* [mor kereste]; *D. Cubilquitzensis* [Brezilya pelesengi]; *D. frutescens* [pembe kereste]; *D. granadillo* ve *D. retusa* [kokobolo kerestesi]; *D. nigra* ve *spruceana* [Brezilya pelesengi]; *D. Stevensonii* [Honduras pelesengi]; *D. variabilis* [pembe kereste]. Afrika'da yetişen türleri: *D. melonoxylon* [siyah kereste]. Baklagillerden.) [L]

D'ALBERGO (Ernesto), italyan maliyecisi (doğ. Noto 1902). Ferrara, Siena, Trieste ve 1941'den sonra Bologna üniversitelerinde profesör. Eserleri: *La Politica Finanziaria dei Grandi Stati dal Dopoguerra ad Oggi* (Savaş Sonrasından Bugüne Kadar Büyük Devletlerin Malî Siyaseti) [1939], *Scienza delle Finanze* (Maliye Bilimi) [2. baskı 1944], *Orientamenti per una Revizione del Sistemo Tubutario İtaliano* (İtalyan Vergi Sisteminin Gözden Geçirilmesi İçin Yollar) [1949], *Economia della Finanza Publica* (Kamu Maliyesi Ekonomisi) [1951]. 1945'ten beri *Rivista Bancaril*'i (Bankacılık Dergisi) yönetmektedir. (L)

D'ALBERTİS. Bk. ALBERTİS.

D'ALBERTİS (Enrico Augusto), italyan denizcisi ve tarihçisi (Cenova 1847-öl. 1932). İtalya'da ilk olarak deniz bilimi incelemeleri yapanlar arasındadır. Violente ve Corsaco yatları ile Akdeniz ve Atlantik okyanusunda inceleme gezileri yaptı. 1892'de, Amerika'nın keşfinin 400. yıldönümünde, K. Kolomb'un kullandığı deniz araçları ile aynı yolu yeniden geçti. Gezileri sonucu, K. Kolomb zamanındaki denizcilik tekniği ve deniz inceleme seferleri üzerine ilgi çekici yazılar yazdı. (L)

DALBONO (Edoardo), italyan ressamı (Napoli 1841-ay.y. 1915). Napoli halk yaşayışını işleyen tablolar yaptı. *Yeni Şarkı* tablosu Trieste müzesindedir. (L)

DALCROZE (Emile Jacques), isviçreli

Foto. S.A.F.A.R.A. (LAROUSSE)

besteci (Viyana 1865-Cenevre 1950). Aynı zamanda bir müzik pedagogu olan Dalcroze, 1905'te Cenevre'de Solothurn müzik kongresinde müzik öğretimi için bulduğu yeni metodu açıkladı. Bu metoda göre bedene belli bir ritme uygun hareketler yaptırılıyor, böylece müziğin daha bir yoğunlukla yaşanması ve yaratılması sağlanıyor, bütün ruhî ve yaratıcı güçler harekete getiriliyordu. Dalcroze'un bulduğu bu ritmik cimnastik bugünkü cimnastiğin temeli oldu. 1911'de Dresden-Hellerauda Dalcroze metodunu uygulayan bir Jacques-Dalcroze eğitim enstitüsü kuruldu. (L)

DALDA i. Bk. DULDA.

DALDIZ i. *Halk dili.* Ağaç oymak için kullanılan keskin âlet. || Arıcıların kovandan bal peteklerini almak için kullandığı âlet. (M)

DALE (David), ingiliz sanayicisi ve hayırseveri (Stewarton, İskoçya 1739-Glasgow 1806). 1785'te New Lanark'da Clyde ırmağı kıyısında modern bir pamuk ipliği fabrikası ile önemli bir işçi sitesi kurdu. (L)

DALE (sir Henry Hallett), ingiliz hekimi. (Londra 1875). 1904-1914 Arasında Welcome fizyolojik araştırmalar laboratuvarı, 1928-1942 Hampstead'de Millî enstitünün tıp araştırmaları laboratuvarı ve Kraliyet enstitüsü laboratuvarının, 1942-1946 arası Kraliyet derneğinin başkanı oldu. Özellikle sinir sistemiyle ilgili kimyevî alışverişler üzerindeki çalışmaları 1936'da, Otto Loewi ile paylaştığı, Nobel tıp ödülünü kendisine kazandırdı. (L)

DALE (sir Henry Hallett), ingiliz hekimi ve idarecisi (öl. Masulipatam 1619). 1588'den 1609'a kadar Hollanda'da ingiliz ordusunda bulundu. 1611'de Virginia'da idareci olarak görev aldı, vali oldu (1614); düzeni yeniden sağladı ve oranın ilk kanunlarını çıkardı. 1616'da Virginia'dan ayrıldı, Doğu Hindistan şirketinin ingiliz filosu kumandanlığına getirildi, Hollandalıları Batavia açıklarında yenilgiye uğrattı (1618). [L]

D'Alembert'e Mektup, Jean-Jacques Rousseau'nun (1758) eseri. 1kinci Nutuk'undan (1755) sonra, ansiklopedicilerle arası açılan ve Madam d'Epinay'dan ayrılan Rousseau, ansiklopedinin «Cenevre» maddesine cevap yazdı: bu maddede d'Alembert, tanrı bilimcilerden daha ahlakçı bazı çobanları övüyor, Voltaire'in kışkırtmalarıyla Calvin'in şehrinde bir tiyatro açılmasını diliyordu. Rousseau, mektubunda, çobanlar adına cevap verdikten sonra, «Cenevreli» olarak genellikle tiyatronun tehlikesini (ve özellikle şehir için tehlikesini) gösterir. Tiyatro, hoşa gitmek olan amacına erişmek için halka dalkavukluk etmek zorundadır. Trajedi, seyircileri, ilgilerini (Catilina, Atrée), erişilemeyecek kahramanlar (Horace, Polyeucte) ve anormal tutkularla dolu kişiler (Médée, Oreste, Phèdre) üzerinde toplayarak duygulandırır, fakat bu duygulandırma bir kışkırtma niteliği taşır. Duyguların arınmasına önem vermez. Komedi kusurları hoş bir şekle sokar (*Scapin'in Dolapları* [les Fourberies de Scapin], *le Légataire Universel*) ve erdemi gülünçleştirir (Alceste). Her ikisi de aşkı sevdirir. Tiyatro oyunları, lüksü, işsiz güçsüz yaşamayı destekler. Oysa komedyenlerin hileleri, ahlâksızlıkları ortadadır. Şu halde insan, basit kişilerin basit zevklerinden şaşmamalıdır. Askerî merasimlerden, yarışlardan, halk oyunlarından vazgeçtiği gün Cenevre gerileme dönemine girmiş olur. (L)

DALEN (Gustaf), isveçli mühendis (Stenstorp 1869-Stockholm 1937). Zürich Polytechnicum okulu öğrencisi, önce türbinler üzerinde çalışmalar yaptı, 1905'te büyük bir akümülâtör şirketinin başında iken asetilen fenerlerini yakmak için otomatik bir yol buldu. Bu buluşu deniz kıyısı ışıklandırmasında büyük kolaylık sağladı. 1912'de Nobel ödülü aldı. (L)

DALENPATİUS i. Plantadeius'un anagramı. Montpellier'li PLANDADE. 1699'da, mikroskopta, insan spermatozoitinin baş kısminda bir insan taslağı gördüğü iddiasını bu takma ad altında yayımladı. (L)

D'ALESSANDRİA (Pia), maltalı kadın yazar Pia Benadusi Maltese'nin takma adı (doğ. Alessandria 1909). *Casa a Ponente* (Batıya Karşı Ev) [1945], *Favola Proibita* (Yasak Masal) [1949], *Autunno con le Ragazze* (Kızlarla Sonbahar) [1952] adlı hikâye ve romanlarında çıplak bir gerçekçilikle anlattığı konular yüzünden çevresinde epey ilgi yarattı. (L)

DA LEZZE (Antonio), işkodralı savaşçı (XV. yy.). Arnavutluk'ta, selefi Antonio Voredan gibi, İşkodra'yı üç türk hücumundan korumağa çalıştı. (Temmuz-Ağustos 1477). Osmanlılar Venedik ile de anlaşınca, 1479'da şehri Ahmed Paşaya teslim etmek zorunda kaldı. (L)

DAL FERRO (Scipione), italyan matematikçisi (Bologna 1465-1526). 1496-1497 Yıllarında Bologna üniversitesinde matematik okuttu, daha sonra Venedik'e gittiği sanılıyor. Üç dereceli genel denklemin çözüm formülünü bulanlar arasındadır. Bu buluş eski yunan matematiğinin sınırlarından, modern matematiğe doğru atılmış ilk adımdır. Formül, uzun süre dar bir çevrede kalmış, sonradan aynı formülü kendi başına bulan, N. Tartaglia ve Dal Ferro'nun damadı Annibal Della Nave'den öğrenen G. Cardano (formül günümüzde bu ad altında tanınır) ve L. Fersari aracılığıyle yayılmıştır. (L)

DALGA i. (*dalmak*'tan *dal-ga*). Deniz, göl gibi su kütlelerinin yüzeyinde, rüzgâr veya deprem gibi etkenlerin meydana getirdiği çalkantı: (Bk. ANSİKL. Oky. bil.) || Dalga çukuru, iki dalga arasındaki çukur. || *Dalga yüksekliği*, dalga çukuru ile dalga tepesi arasındaki dikey mesafe. || *Çatlayan dalga*, tepesine doğru gittikçe incelen, köpüklenen ve parçalanan dalga. (Bk. ANSİKL. Denizc.) || *Dip dalgası*, bir deniz altı olayından veya geçmiş bir rüzgâr darbesinden ileri gelen dalga. || *Ölü dalga*, sessizce ve ortada görünür bir sebep yokken yükselen dalga. || —*Mec.* Şekil bakımından (*saç dalgası*), belirli aralıklarla tekrarlanması bakımından (*insan dalgaları*) veya yükseliş alçalması bakımından (*ihtiras dalgaları*) dalgayı andıran. || Bir sıcaklık veya soğuğun, bir moda'nın ansızın bastırıp yerleştiği dönem: *Sıcak dalgası. İntihar dalgası.* || —*Argo.* Hile, gizli, dalavereli iş. || Dalgınlık. || Sevgili. || Esrar v.b. uyuşturucu maddelerin verdiği keyif hali. — ÇEŞ. DEY. —*Argo. Dalga geçmek*, (biriyle) belli etmeden eğlenmek, alay etmek: *Benimle dalga geçiyor.* || Boşu boşuna vakit geçirmek: *Bugün yine çadırımda arkası üstü yatıyor, dalga geçiyordum* (Ömer Seyfeddin). || Gönül eğlendirmek. || *Dalga motor*, sevgili. || *Dalgasına taş atmak*, birinin işini bozmak. || *Dalgaya düşmek (gelmek)*, yanılmak, oyuna gelmek. Oyalanmak veya ihmalden dolayı unutmak. || *Dalgaya getirmek*, (birisini) dalgınlığından yararlanarak istemediği bir duruma sokmak, gafil avlamak.

— Akışkanlar mekan. *Çarpma dalgası*, hızların süreksizlik yüzeyi akış hızının ses hızını aştığı uzay bölgelerinde doğan, havanın fiziksel niteliklerine bağlıdır: *Çarpma dalgası, sesüstü hızla yer değiştiren hareketli bir cisim tarafından meydana getirilir veya büyük enerjili (patlayıcı) bir sarsıntının ardından doğar.* Bk. ANSİKL.

— Balistik. *Balistik dalga.* Bk. ANSİKL.

— Camc. Farklı kalınlıklar yüzünden meydana gelen ve camda dolambaçlı çizgiler halinde beliren yapım kusuru.

— Coğ. *Gelgit dalgası*, med olayında sular yükselirken meydana gelen dalga. || *Dalga kapıları*, gelgit olayında deniz yüzeyi çok yükseldiği zaman havuza denizin girmesini önleyen ve iç kapıları dalgalardan koruyan kapılar.

— Denizc. *Dalgayı başa almak*, dalga içine girmek. || *Dalgayı kollamak*, bir dalgadan kurtulacak surette manevra yapmak. || *Dalgayı yarmak*, görünür bir dirençle karşılaşmadan bir dalgaya gömülmek.

— Elektro akust. *Dalga dizisi*, art arda gelen dalga kümesi.

— Elektromagnetik. *Dalga ölçücü*, elektromagnetik dalgaların boyunu ölçmekte kullanılan araç. Bk. ANSİKL.

— Elektron. *Dalga analizörü*, özellikle besleyici şebekelerin (akım ve gerilim) dalgalanma şekillerini ve tesislerden (kaynak makineleri, döner gruplar) doğan armonikleri incelemeğe, ses ve titreşim frekans şeritlerinin analizine yarayan cihaz. || *Dalga kılavuzu*, içinde elektromagnetik dalgaların iletildiği madenî tüp. Bk. ANSİKL.

— Fişekçilik. *Patlayıcı dalga*, 1881 yılında Berthelot ve Vieille tarafından, gazlardaki patlayıcı dalgaya verilen ad. (Patlayıcı dalga, hava veya oksijen karışımlarında ve metan, asetilen gibi patlayıcı gaz karışımlarında görülür. Bu dalga karşılaştığı gazların yanmasını sağlayan çarpma dalgasına benzer.) || *Ters dalga*, bir gaz karışımındaki patlama sırasında, patlayıcı dalga ile birlikte meydana gelen, ancak yönü patlayıcı dalgaya ters olan dalga. (1900 Yılında Chatelier'nin ilgisini çeken bu dalga, yanmış gazlardaki çarpma dalgasından başka bir şey değildir. Ters dalga gazlarda kimyasal tepkimelere yol açtığından, gazları ışıklı hale getirir.)

— Fiz. Bk. ANSİKL. || *Dalga fonksiyonu.* (Bk. ATOM.) || *Dalga mekaniği*, 1924'te L. de Broglie'nin tasarladığı, 1925'te Heisenberg'in, 1926'da Schrödinger'in, 1928'de Dirac'ın derinleştirdiği teori. (Bu teoriye göre madde ve ışık, cisimcikler ve bunlara eşlik eden ortak dalgalar gibi iki unsurun görünümüdür.) [Bk. ANSİKL.] || *Kesikli beslenmiş dalgalar*, otomatik bir kesici yardımıyle, düzgün olarak birbirini takip eden dalga dizilerine ayrılmış elektromagnetik dalgalar. (Kesme frekansı yeteri kadar yüksek olursa, vuru olayını meydana getirecek bir titreşim üretecine lüzum kalmadan, kesikli dalgalar, deteksiyondan sonra ses dalgaları haline gelebilir.)

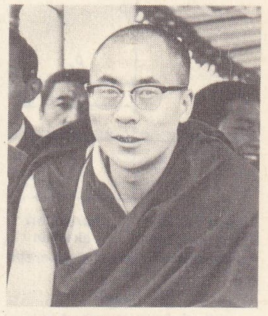

bugünkü dalay lama

— Fizyol. *İndüklenmiş dalga*, kasılı bulunan bir sinir-kas sistemi ile temas eden başka bir kasta meydana gelen kasılma. (Bedenden ayrılmış halde atmakta olan bir kalp ile bir sinir kas sistemi temas ettirilirse, bu kas kalbin her atımında kasılır.) || *Kas dalgası*, kas kasılmasının uyartılan bir noktadan başlayarak bütün kasa yayılması. || *Sığamsal (perisaltik) dalgalar*, tüp şeklindeki organlarda, organın içindekilerin ilerlemesini sağlayan art arda dalga haline gelen sığamsal dalgalar, sindirim kanalının her noktasında (yemek borusu, mide, bağırsak, öd yolları) sidik yollarında (böbrek havuzcuğu, sidik boruları) ve genellikle bütün boşaltım kanallarında görülür. || α, β, γ, Δ *dalgaları*, beyin kabuğunun elektroansefalogram ile meydana çıkarılan potansiyel değişiklikleri. || *P, Q, R, S, T dalgaları*, kalbin kulakçık ve karıncıklarının kasılmasından doğan ve elektrokardiyogramla meydana çıkarılan potansiyel değişiklikleri.

Karl von DALBERG

— G. santl. Deniz dalgaları gibi kıvrıntılı çizgilerden yapılmış süsleme motifi.

— Jeofiz. *Sismik dalga*, bir yer sarsıntısından ileri gelen ve yerin içinde veya yüzeyinde yayılan dalga.

— Jeomorfoloji. *Dalga aşındırması.* (Bk. ABRAZYON.) || *Dalga düzlüğü*, denizin aşındırmasıyle veya kıyı yakınında döküntülerin birikmesiyle meydana gelen yüzey.

— Meteorol. Meteorolojik eleman değerlerinin, belli bir noktada zamana bağlı olarak sinüsoidal değişmesi: *Bir basınç dalgası.* (DENİZ DALGASI da denir.) || *Siklon dalgası*, durgun bir alan boyunca kendiliğinden meydana gelen dalgalanma. Bk. SİKLON.

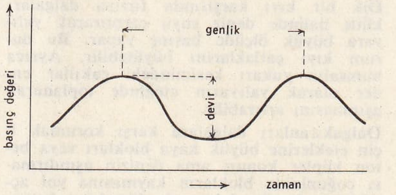

— Mim. Dalga hareketini andıran süslemelere verilen ad.

— Oky. bil. (Bk. ANSİKL.) || *Dalga-pompa*, dalgaların gücünden faydalanmak amacıyle, italyan E. Cattaneo'nun icat ettiği, esası güçlü bir pistona bağlanmış şamandıra olan âlet. (Hafif bir itme gücünün etkisiyle, Monaco okyanus bilim müzesindeki dalga-pompa on yıldan fazla işledi.)

Foto. *Camera-Press* (*LAROUSSE*)

şok dalgası

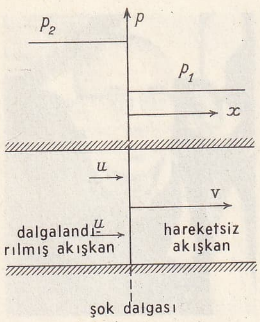

şok dalgasıyle akışkanın dalgalandırılması

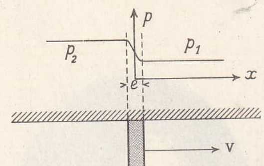

basınç ve ısı değişimleri meydana gelen geçiş bölgesi

— Opt. *Dalga sayısı*. (Bk. SAYI.) ‖ *Dalga yüzeyi*, aynı merkezden yayılan bir ışık demetinin çeşitli ışınlarına dik olan yüzey.

— Radyotek. (Bk ANSİKL.) ‖ *Pilot dalga*, karşılaştırma frekansı olarak yayımlanan radyoelektrik dalgası

— Sine. *Yeni dalga*, Fransa'da 1960 yıllarında eser vermeğe başlayan genç sinemacı, rejisör ve romancı kuşağı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Oky. bil. Periyodları genellikle 1-15 veya 17 saniye arasında kalan dalgaların yükseklikleri çok değişik olur ve rüzgârın şiddetine paralel olarak artar. Rüzgâr kuvvetliyse dalga zirvesi denge noktasını aşar ve altları dalga köpükleriyle dolar.

Dalgaların yüksekliği (dalganın çukuru ile zirvesi arasındaki seviye farkı) 10-15, hattâ 20 m'ye ulaşabilir ama dalgalar denizde veya kıyıda engellerle karşılaşınca çok daha yükseğe fışkırabilir. Dalga yüksekliğini ölçmek zordur: bugün denizbilim gemilerinde hem gemi gövdesindeki bir noktaya oranla dalganın yüksekliği (su kesimi çizgisi altındaki deliğe yapılan basıncın ölçülmesiyle) hem de delik yanına yerleştirilen bir ivmeölçer yardımıyle gövdenin hareketini ölçen bir âlet kullanılır. Dalgaların gücü dalga boylarının (iki zirveyi ayıran uzaklık) uzunluğu ve yüksekliklerinin karesiyle orantılıdır. Dalgaların büyük gücü vardır ama âletler bozulduğu için bu güç bugüne kadar kaydedilmemiştir.

Kıyıların yakınında derinliğin azalması dalga hareketini etkisindeki su kütlesinin alt bölümünde frenler ve intikal dalgalarının meydana gelmesine yol açar. Dip seviyesi yükseldikçe (yani derinlik azaldıkça) dalga zirvesi sivrileşir, sonunda yıkılır: dalga çatlar.

Su kumsalda yayılır ve ilerler, sonra yerçekimi etkisiyle geri akar ama bu arada büyük kısmı kum ve çakıllar arasına sızar. Geri dönen su arkadan gelen dalga ile çarpışarak çatlamasını kolaylaştırır.

Çatlamadan sonra suyun kumsalı basması sırasında su parçacıkları kumsalın yukarı kısımlarına doğru dalgaların eksenine dikey bir yol boyunca ilerler. Dalga kıyıya oranla eğik olduğu zaman bu ilereyiş de eğiktir. Dalgaların geri dönüşü sırasında (suyun kumsaldan denize akışı) başka su parçacıkları bu sefer kumsalın en büyük eğimine uygun olarak akar. Dalganın dikey gelişi etkisiyle su parçacıkları kıyı boyunca kertikli olarak yol alır. Kıyı aşınmasında deniz akıntılarından çok bu yol alışın etkisi vardır.

Dik bir kıyı karşısında fırtına dalgaları kütle halinde deniz suyu çarptırarak yalıyara büyük ölçüde basınç yapar. Bu durum kıyı çatlaklarını büyütebilir. Ayrıca kumsalın yukarı kesimindeki çakıllar ender olarak yalıyarın eteğinde toplanarak aşınmasını artırabilir.

Dalgakıranları dalgalara karşı korumak için eteklerine büyük kaya blokları veya beton küpler konur; ama denizin aşındırması çoğunlukla blokların kaymasına yol açtığı için bugün daha çok dört köşe betonlar kullanılır. Kanada'da 1 m kalınlığında delikli betondan bir duvar yapılmıştır. A.B.D.'de dalgaların etkisini azaltmak için ucuna kauçuk levhalar asılı sallar kullanılır.

— Akışkanlar mekan. *Çarpma dalgası* havanın büyük hızlarda sıkıştırılabilme özelliğinden ileri gelir.

Hareket halindeki bir cismin hızı en az sesin hızına eşit olunca, cismin etrafında yayılan basınç dalgalarının (ses dalgaları) yığılması bir çarpma dalgası meydana getirir. Bu durumda hava, hareketli cisimle yer değiştiren bir yüzey arasında anî bir basınç ve sıcaklık değişmesine uğrar: hareket eden cismin boyutları yeterince küçük olduğu zaman çarpma dalgası, cismin o anda bulunduğu konumu tepe noktası kabul eden dönel bir konidir. Dalganın hareket doğrultusuna göre eğimi, hızın fonksiyonudur. Koninin tepesindeki α yarım açısı

$$\text{Sin } \alpha = \frac{a}{V} = \frac{1}{M}$$

değerindedir. Burada cismin V hızının, sesin o bölgedeki a hızına oranı olan

$$M = \frac{V}{a} \quad \text{Mach sayısıdır.}$$

Bir gazın sesüstü üfleme borularında olduğu gibi yakınsak-ıraksak bir boru ağızlığı (laval boru ağızlığı) içinde akışı sırasında ve hava veya su içinde patlayıcı genleşme sırasında da çarpma dalgaları gözlemlenir.

Çarpma dalgalarını açıklayan teorinin temellerini veren Riemann (1860) ve Hugoniot (1885), çarpma dalgasını, kelimenin matematik anlamında bir süreksizliğe benzetmişlerdir. Bu hipoteze göre çarpma dalgası geçtiği yerde anî bir basınç ve sıcaklık artışına yol açar. Akışkan, V'den küçük

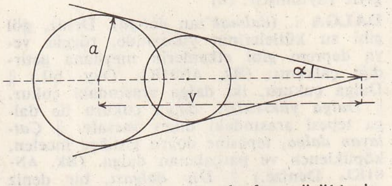

bir u hızıyle dalga tarafından sürüklenir. Havada, meselâ bir V=1500 m/saniye hızıyle yer değiştiren bir çarpma dalgası için, Hugoniot teorisine göre, basınç artması

$$p_2 - p_1 = 22{,}2 \text{ kg/sm}^2$$

sıcaklık artması da, $T_2 - T_1 = 1\ 075°C$'dir.

Aslında, söz konusu olan şey gerçek bir süreksizlik değil, kalınlığı milimetrenin binde biri kadar olan ince bir geçiş bölgesidir.

Basınç ve sıcaklık sıçramaları bu geçiş bölgesinde meydana gelir. Patlayıcı maddelerin patlamasından doğan dalgalar gibi şiddetli çarpma dalgalarının yıkıcı etkileri de bu yoldan açıklanabilir. Dalganın geçişi sırasında akışkanın, kırılma indisinde görülen değişimlerini ortaya koyan optik metotlar yardımıyle (gölgeler metodu, striyoskopi, girişim ölçme) çarpma dalgaları gözlemlenebilir.

Bir uçakta çarpma dalgaları, uçak ses hızına erişmeden çok daha önce görülür. Gerçekten uçağın, kanat sırtı, gibi bazı kısımlarında yerel olarak aşırı hız meydana gelir. Uçak ses ötesi hıza (yani 800 ile 900 km/s arası) ulaşır ulaşmaz, yerel olarak, lamda (λ) şeklinde çarpma dalgaları görülür.

Sesüstü akım bölgesi lamdanın iki ayağı arasında kalır. Çarpma dalgaları uçağın ilerlemesine karşı bir direnç doğmasına yol açar. Sesüstü uçakların çıkardığı patlama gürültüsü de (ses «bang»ı) bu dalgalardan ileri gelir.

— Balistik. Sesin hızından (340 m/saniye) daha büyük bir hızla mermi atan bir silâhın (modern silâhlarda, merminin silâhtan çıkış hızı, sesin havada yayılma hızından çok daha büyüktür) atış düzlemine yakın bulunan bir kimse, atış anında iki ses duyar: birinci ses kısa, tiz ve kırbaç şaklamasını andırır, buna «patlama» denir; kalın ve devamlı olan ikinci ses ise *balistik dalga*'lardan meydana gelir. Bu olayın sebepleri şöyle açıklanabilir: mermi namludan çıktığı anda barutun yanmasıyle meydana gelen gazlar, ses hızına eşit bir hızla küresel dalgalar halinde havada yayılır. Çıkış hızı sesin hızından büyük olan mermi bu dalgaların önüne geçer; karşılaştığı hava tabakalarını titreştirir ve *çarpma dalgası* veya balistik dalga denilen dalgaları meydana getirir. Kırbaç şaklamasını andıran ses, bu dalgalardan ileri gelir. Mermi yörüngesinin yakınında bulunan bir kimse, namludan gelen sesi almadan bu sesi duyar. Ses aracılığıyle yer tayin etmede bu olaydan yararlanılır.

— Denizc. *Çatlayan dalga*'yı şiddetli bir rüzgâr meydana getirir, tepesini inceltir ve kıvrımlar halinde dağıtır. Mevsime ve geminin büyüklüğüne ve küçüklüğüne göre bu dalgalar önemsiz veya tehlikeli olur. Burunlar civarında ve Büyük Okyanusun kuzeyinde, yüksekliği (dalga çukuru) 10-13 m olan dalgalar vardır. Uzunluklar ve meydana geliş zamanı değişik olduğu gibi, gemiler, dalgaların gemi içine girmesini önlemek için çok kere dalgayı başa almak zorunda kalır; çoğunlukla da rüzgârı geriden alarak dalgaların önüne düşer, ama bu durumdaki bir gemi yıpranırıcı ve tehlikeli yalpalar yapar.

— Elektromagnetik. *Dalga ölçücü*. Bu araçta sığası C, özindükleme katsayısı L olan bir titreşim devresi bulunur. Devrenin öz periyodu lord Kelvin formülüyle hesaplanır.

$T = 2\pi\sqrt{LC}$. Bu periyoda tekabül eden dalga boyu ise $\lambda = VT$'dir; V = 300 000 km/saniye olarak bilindiğinden, kolayca bulunur. Değişken kondansatör hava yalıtkanlıdır ve döndürülen armatüre bağlı ibre, rezonans halinde, doğrudan doğruya dalga boyunu verir. Rezonans ölçümü değişik metotlarla yapılır.

Armagnat dalga ölçücüsü'nde ses değişikliğinden yararlanılır: sesin yok olduğu anda rezonans vardır (duyarlık bakımından bu metot sesin maksimum olması metodundan daha iyi sonuç verir).

Ferrié dalga ölçücüsü'nde, termik iki ampermetrenin devrelerinden $T = 2\frac{\pi}{\omega}$ periyotlu akımın geçmesiyle, devrelerdeki *ab* ve *cd* tellerinin uzamasından yararlanılır. Bu teller a_1 ve a_2 ibrelerini zıt yönlerde döndürür, ibrelerin kesim noktası rezonansa tekabül eder ve doğrudan doğruya λ'yı verir. Bu araçların derecelenmesi önceden derecelenmiş bir dalga ölçücüsü ile karşılaştırılarak yapılır.

— Elektron. Aynı eksenli bir kablonun orta iletkeni ortadan kaldırılırsa, bir *dalga kılavuzu* elde edilir. Bu dalga kılavuzu, elektrik iletmezliği içinde ve çok yüksek frekanslarda, bir yer değiştirme akımı elde etmek imkânı veren bir tertibattır. Bu yer değiştirme akımının devre yönündeki boyuna bileşeni yeterince büyük bir değer gösterir. Alınan kesitin daire biçiminde olması zorunlu değildir; dörtgen kesitler de yaygın olarak kullanılır. Yüksek frekanslardaki zayıflama önemli değildir, hattâ bazı durumlarda frekans çok büyükse zayıflama yok denecek kadar azdır. Dalga kılavuzları ilk defa, bazı hertz demeti istasyonlarında ve televizyon verici istasyonlarında anten besleme hattı (feeder) olarak kullanıldı. Telefonda ise, onbinlerce telefon kanalına eşit sayılan çok geniş frekans bandları (binlerce megahertz) dalga kılavuzu yardımıyle iletilebilir. İyi sonuç almak için, üstün nitelikte dalga kılavuzları kullanmak gerekir: kesitin düzgün olmaması, pürüz, çap değişimleri v.b. gibi (önemsiz de olsa) her hangi bir aksaklık, sonucu etkiler. Ayrıca, uygulamada zorunlu olan dirsek aşma da ayrı bir güçlük kaynağıdır, çünkü dirseklerin aşılması sırasında parazitler meydana gelebilir. Bugün, ana dalga için çok iyi sonuç vermese de parazitleri önemli derecede zayıflatan, böylece dirseklerin aşılmasını kolaylaştıran bir kuruluş şekli uygulanmaktadır: iç çeperleri, emaye bakır telden yapılmış bir helezondan meydana gelen dairesel dalga kılavuzu. 1962 Yılında Fransız Millî Telekomünikasyon İnceleme merkezi tarafından Lannion'da bir deneme bağlantısı kuruldu, burada kullanılan dalga kılavuzunun iç çapı 5 sm'dir.

— Fiz. Bir ortamın herhangi bir noktasında meydana getirilen bir sarsıntı, yavaş yavaş ortamın bütün noktalarına yayılır. Durgun bir suya bir taş atıldığı zaman, suyun yüzeyinde bu olay açıkça görülebilir. Bunu anlatmak için *dalga* yayılıyor denir. Yukarıdaki örnekte sıvı yüzeyinin her noktası, sarsıntı bu noktaya ulaştığı anda sıvı yüzeyine, yani dalganın yayılma doğrultusuna dik bir doğrultuda titreşim hareketi yapar. Böyle dalgalara *enine dalga* denir. *Ses dalgalarında* olduğu gibi, bazı dalgalarda her nokta, sarsıntı kendisine ulaştığı zaman yayılma doğrultusuna paralel olarak

titreşir. Böyle dalgalara *boyuna dalga* denir. Eğer ortam bir tek sarsıntı yerine devirli sarsıntıların, yani eşit zaman aralıklarıyle (periyot ne olursa olsun) meydana gelen bir sarsıntı dizisinin etkisinde kalıyorsa bir T periyodu sonunda kaynağın başlangıçtaki titreşim hali, kaynaktan bir λ uzaklığına yayılır; V, dalgaların ortamda yayılma hızı olmak üzere, bu uzaklık λ = VT'dir. Bu uzaklığa *dalga boyu* denir ve dalganın bir periyot süresinde aldığı yolu gösterir. Her periyot sonunda kaynak, kaynaktan bir dalga boyu (veya dalga boyunun tam katı) uzaklıktaki bütün noktalarla aynı titreşim durumuna gelecek şekilde başlangıçtaki titreşim durumuna döner. Bütün bu noktaların titreşimi her an birbirinin aynıdır. Bu titreşimlere «uygun» veya «aynı fazda» titreşimler denir. Birbirine uygun, yani aynı fazda titreşimler yapan bütün noktalar, *dalga yüzeyi* denilen yüzeyler üzerinde yayılır. Sarsıntı kaynağı bir nokta, yayılma ortamı da homogen ve izotropsa, bu dalga yüzeyleri, merkezleri kaynak noktası olan küresel yüzeylerdir. *Dalga yüzü* (alın), kaynaktan en uzakta bulunan dalga yüzeyidir.

● *Duraklı dalgalar.* Yayılma ortamı sınırlı ise, bir sarsıntı kaynağından yayılan bütün dalgalar ortamın sınırına ulaşınca yansır (dalgalar ses dalgaları ise bu yansıma yankı olayını verebilir). Kaynağın sarsıntısı devirli ise, doğrudan doğruya kaynaktan yayılan dalga ile bütün yansıyan dalgaların üst üste gelmesi, *duraklı dalgalar* meydana getirebilir. Bu duraklı dalgalarda ortamın bazı noktaları (düğüm noktaları) *durgun* olduğu halde bazı noktaları (karın noktaları) en büyük genlikle titreşir. Bir ucu sabit bir noktaya tutturulan ince bir lastik borunun öteki ucundan çevirerek devirli sarsıntılar yaptırılırsa, yeteri kadar gergin tutulan boru üzerinde, düğüm noktalarının ayırdığı iğlerin meydana geldiği görülür. Bu olay, boru üzerinde *enine* duraklı dalgaların yayılması şeklinde açıklanabilir.

İki ucu sabit bir tele yaptırılacak çeşitli titreşimler, sabit noktalar düğüm noktaları olmak üzere, tel üzerinde meydana gelebilecek bütün enine duraklı dalgalara tekabül eder. Bir ses borusunun içindeki hava sütununda da, ses çıktığı anda aynı şekilde *boyuna* duraklı dalgalar meydana gelir. Ses borusundaki hava sütununa yaptırılacak titreşimler, boru içindeki hava sütununda meydana gelebilecek bütün boyuna duraklı dalgalara tekabül eder. Bu duraklı dalgalar gerçekte, borunun üstünün açık veya kapalı, ağızlığının da açık (flüt ağızlığı) veya kapalı (dilli ağızlık) olmasına göre, borunun üstünde ve ağızlığında karın veya düğüm yerleri olmasına tekabül eden boyuna duraklı dalgalardır.

Bütün durumlarda, ortamın titreşen bütün noktalarının hep aynı yerde titreştikleri görülür, «duraklı dalga» denilmesinin sebebi de budur. Bazı dalgalarda ise, her nokta yine bulunduğu yerde titreşir, ancak göz aldanmasıyle, titreşimler yayılıyormuş gibi görülür. Bu dalgalara da *ilerleyen dalgalar* denir. Aradaki tek fark, duraklı dalgalarda karın ve düğüm noktalarının bulunması, öteki dalgalarda ise bu noktaların bulunmamasıdır.

● *Işık dalgaları.* Yapılan deneyler ışığın anî olarak yayılmadığını, yani bir yerden başka bir yere belli bir zaman aralığında gittiğini ve bu yayılmanın bir dalga niteliğinde olduğunu (girişim) gösterir. Işık boşlukta yayıldığına göre, uzun süre bu devirli hareketin, maddesel olmayan bir ortamda yayılan bir titreşim hareketi olduğu sanıldı. Fresnel, bir varsayım olarak «esîr» denilen, maddesel olmayan ve bütün uzayı dolduran esnek bir ortamda ışığın boyuna titreşimlerle yayıldığını kabul ediyordu. Maxwell, ışık titreşimlerinin elektromagnetik titreşimler olduğunu gösterdi. Fotoelektrik olayının bulunmasından sonra ışığın dalgalar ve cisimciklerden meydana geldiğini kabul etmek zorunluğu doğdu. Işık dalgasını meydana getiren cisimciklerin toplam yoğunluğu, buna eşlik eden dalgaların şiddetine eşittir. Louis de Broglie bir genelleştirmeye giderek, maddenin cisimciklerine de bir dalganın eşlik ettiğini öne sürmüştür. Böylece proton, nötron ve elektron, bir cisimcik ve bir dalgadan meydana gelir; dalga genliğinin karesi de cisimciğin varlığını ortaya koyar.

● *Dalga boyu.* Periyotun doğrudan doğruya deneyle bulunmasına imkân olmadığı için, ışık ışınımları dalga boylarıyle gösterilir. Görünür μ ışınımların dalga boyları, mikron (1/1 000 mm) cinsinden şöyledir: uç kırmızı, 0,75 μ ; orta kırmızı, 0,65 μ ; turuncu, 0,60 μ ; sarı, 0,55 μ ; yeşil, 0,51 μ ; mavi, 0,47 μ ; lâcivert, 0,44 μ ; mor, 0,42 μ .

Bu tabloda yalnız, gözün duyarlı olduğu ışınımlar verilmiştir. Bir yandan termometrik yollara (termometrik pil, bolometre); öte yandan kimyasal yollara başvurarak gözün duyarlı olduğu ışınımların listesine, gözde görme etkisi yapmayan ısı ışınımlarını (kızılaltı) ve kimyasal etkileri olan kimyasal ışınımları da (morötesi) eklemek mümkün olmuştur. Verilen tablodan da anlaşılacağı gibi elektromagnetik dalgalar bu listeyi çok daha genişletir.

● *Dalga yüzeyi.* Boşlukta, havada ve ışığın bütün doğrultularda aynı hızla yayıldığı izotrop ortamlarda, nokta şeklindeki bir kaynaktan yayımlanan dalga yüzeyleri küreseldir. Yayılma hızı ise doğrultuya bağlı değildir; dalga boyuna göre değişir. Doğrultuya göre ışık hızının değiştiği anizotrop ortamlarda ise iki ayrı durum görülür:

1. İkinci dereceden daha yüksek basamakta simetri ekseni olan billûrlarda (İzlanda spatı, kuvars) dalga yüzeyi iki türlü yayılır: biri âdi dalga şeklinde ve homogen ortamda olduğu gibi küresel; öteki dönel elipsoit biçiminde olağanüstü dalga. Bu elipsin, billûrun simetri eksenine paralel olan eksenine «optik eksen» denir. Bu türden billûrlar «bir eksenli billûrlar» adını alır.
2. İki eksenli billûrlar (jips, mika) ise ikiden büyük basamakla simetri ekseni olmayan billûrlardır. Billûr üzerine bu eksenlere paralel doğrultuda düşen ışıkta çift kırılma olmaz. Yalnız bu durumda iki eksen, billûrun simetri ekseni değildir. Dalga yüzeyi, dördüncü dereceden ve hiç biri küresel olmayan iki yaygılı bir yüzeydir. Bu yüzeyin «optik eksenler» denilen özel iki ekseni boyunca yayılma hızı aynıdır.

İzotrop ortamlardan meydana gelen bir optik aracı üzerine bir noktadan düşen ışık ışınları, araçtan bir dalga yüzeyine dik olarak çıkar. Bu dalga yüzeyleri, bir cismin görüntüsünün elde edilmesi bakımından önemlidir. Aracın ayırma gücünü kırınım olayı sınırlar.

● *Dalga mekaniği.* Cisimciklerle ilgili bütün olaylar bir *dalga* olayına bağlıdır. Işık olaylarının açıklanmasında geometrik optiğin hipotezleri nasıl yeterli ise, tenis topu gibi makroskopik boyutlu bir cismin yörüngesinin bulunmasında da Newton mekaniğinin hipotezleri yeterlidir. Buna karşılık, elektron, proton v.b. gibi temel cisimcikler için Newton mekaniği yetersiz olduğundan uygulanamaz. Hareket halinde bir cisimciğe, dalga boyu $\lambda = \frac{h}{mv}$ olan ve «faz dalgası» denilen bir dalga eklemek gerekir. Burada $h = 6{,}62 \times 10^{-27}$ C.G.S. Planck sabitidir; *m* cisimciğin kütlesi, *v* de hızıdır. Son yıllara kadar, bu dalganın şiddeti ihtimallere dayanılarak, bir *t* anında taneciğin bulunabileceği bir noktaya göre tahmin ediliyordu. Günümüzde bu teoriye şiddetle karşı çıkılmış ve daha sağlam açıklamalara imkân veren yeni bir teori üzerinde durulmuştur. Ancak, bütün itirazlara rağmen dalga mekaniğinin doğruluğunu onaylayan olaylar vardır: billûr bir levhadan geçen elektronların kırınımı (1927); katıların elektron teorisi. Ayrıca dalga mekaniği, büyük yararlar sağlayan bazı uygulamalara yol açtı: elektron analizi ve optiği.

— Radyotek. *Elektrik, radyoelektrik* veya *hertz dalgalarının* ışık dalgalarından tek farkı, birkaç milimetreden 30 000 m'ye kadar değişen dalga boylarıdır. Işık dalgalarının boyları ise 0,000 75 mm (kızıl ışınlar) ile 0,000 4 mm (mor ışınlar) arasında değişir ve yalnız kızılaltı ışınların boyu 1 m'ye varabilir.

Radyoelektrik yayınları iki bölüme ayrılır: *A sınıfı*, sönümsüz* ve art arda salınımları sürekli rejimde birbirine eşit olan dalga yayınlarıdır; *B sınıfı*, sönümlü* dalgaların yayınıdır. Bu dalgalar süreksiz boşalmalar ve devredeki enerji kaybı sonucunda, genliği maksimuma ulaştıktan sonra yavaş yavaş azalan art arda salınım dizilerinden oluşur.

Bütün elektromagnetik dalgalar gibi radyoelektrik dalgaları da boşlukta veya kuru havada 300 000 000 m/saniye hızla ayrılır. Bu dalgaların boyu (metre cinsinden) λ , periyotları (saniye cinsinden) T ve frekansları (hertz cinsinden) *f* ile gösterilirse, bu üç büyüklük arasında şu bağıntılar söz konusudur:

$$\lambda = 300\,000\,000.\ T = \frac{300\,000\,000}{f};$$

$$T = \frac{\lambda}{300\,000\,000} = \frac{1}{f};$$

$$f = \frac{300\,000\,000}{\lambda} = \frac{1}{T}.$$

Ölçü sistemine dayanarak dalga boylarının kullanışlı bir sınıflandırılması yapılmıştır:

kilometre cinsinden dalgalar
($f < 300\,000$ Hz),
hektometre cinsinden dalgalar
($300\,000$ Hz $< f < 3\,000\,000$ Hz),
dekametre cinsinden dalgalar
($3\,000\,000$ Hz $< f < 30\,000\,000$ Hz),
metre cinsinden dalgalar
($30\,000\,000$ Hz $< f < 300\,000\,000$ Hz),
desimetre cinsinden dalgalar
($300\,000\,000$ Hz $< f < 3\,000\,000\,000$ Hz),
santimetre cinsinden dalgalar
($3\,000\,000\,000$ Hz $< f < 30\,000\,000\,000$ Hz),
milimetre cinsinden dalgalar
($30\,000\,000\,000$ Hz $< f < 300\,000\,000\,000$ Hz).

Radyo yayını için, boyları 1 000 ile 2 000 m arasında değişen *büyük dalga* (veya *uzun dalga*) dizileriyle, boyları 200 ile 600 m arasında değişen *küçük dalga* (veya *orta dalga*) dizileri ve boyları 10 ile 100 m arasında değişen *kısa dalga* dizileri arasındaki dalga boyları kullanılır. Frekansın modüle edilmesinde, metre cinsinden dalga boylarına başvurulur. Televizyon yayınlarında birkaç metrelik, hatta metreden daha küçük dalga boylarından yararlanılır. Bazı radarlar, milimetre cinsinden dalgalarla yayın gönderir ve alır. Hertz demetleri ise birkaç santimetrelik dalgaları kullanılır. Beslenen dalgalar, ses, resim gibi unsurların yayınlanmasına sönümlü dalgalardan daha elverişlidir. Bu amaçla, parametrelerinden her hangi biri bu unsurları belirleyen akım veya gerilim tarafından değiştirilerek beslenen dalgalar modüle* edilir. Böylece *taşıyıcı dalgalar*, frekans, genlik veya faz bakımından modüle edilebilir. Yayılma* şekillerine göre dalgalar, yerkürenin yüzeyini takip ederek doğrudan doğruya vericiden alıcıya giden *yüzey dalgası* ve vericiden alıcıya giderken iyonosfer tabakasında yansımalara uğrayan *yansımış dalga* veya *uzay dalgası* diye ikiye ayrılır.

◆ **Dalgacı** i. ve sıf. *Argo.* İşini önemsemeyen kimse: *Dalgacının biridir, güvenilmez.* ‖ Hilekâr.

— DEY. *Dalgacı Mahmut,* işlerini ciddiye almayan, sebatsız kimseler için söylenir.

◆ **Dalga dalga** zf. Dalgalar meydana getirerek: *Oradan bütün kasabaya dalga dalga yayılan bir ses Yusuf'u olduğu yere mıhladı* (Sabahattin Ali). ‖ Sıf. [Boya için] Düzgün olmayan, açıklı koyulu. ‖ [Saç için] Kıvrımlı.

◆ **Dalgalı** sıf. Dalgası olan: *Avrupalılar plajlarda dalgalı denizi daha çok seviyorlar* (F. R. Atay). ‖ Kıvrımlı: *Fakat siyah, dalgalı kıvırcık saçları...* (Ş. S. Aydemir) ‖ Açıklı koyulu: *Dalgalı kumaş.*

— Bot. Değirmi kıvrımlar yapacak şekilde art arda alçalıp yükselen: *Dalgalı yapraklar.*

— Coğ. *Dalgalı arazi,* düzgün olmayan arazi.

— Dy. *Dalgalı aşınma,* ray mantarı yuvarlanma yüzeyinde, çeşitli dalga uzunluklarında (genellikle birkaç santim) ve henüz sebebi iyi anlaşılamamış olmasına rağmen ya rayın kendi bünyesinde veya vasıtaların

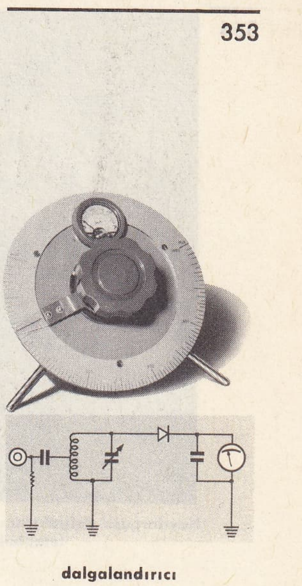

dalgalandırıcı

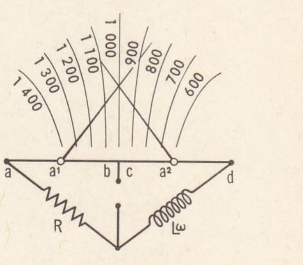

dalgalandırıcı

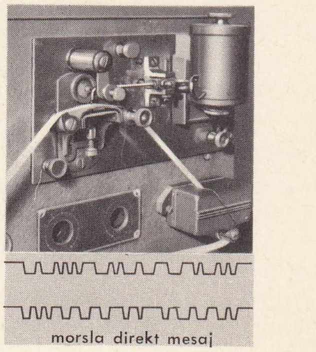

dalga ölçücü

Foto. LAROUSSE

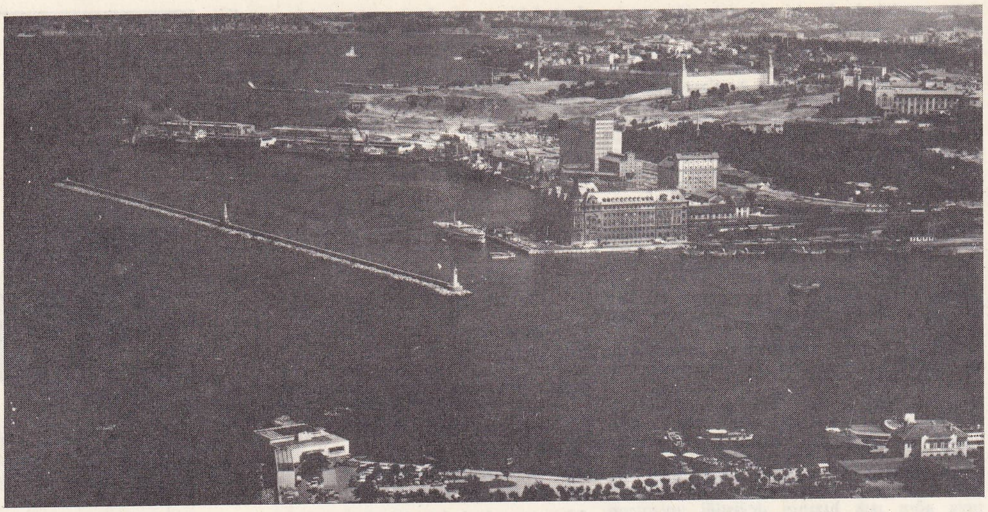

Haydarpaşa **dalgakıranı** İstanbul

süspansiyon tertibatında hasıl olan titreşimlerden doğduğu sanılan aşınmalar.
— Elektrotek. *Dalgalı akım,* alternatif akımın doğrultulmasıyle elde edilen elektrik akımı. (Doğrultulan gerilim, doğrultulmuş alternatif gerilimin sinüs tepelerine tekabül eden dalgalanmalar gösterir. Bu gerilimin ayarlanması, doğrultucuların [kumanda ızgaralı doğrultucular, tiristos veya tiratronlar *yanma* zamanının kayması ile gerçekleştirildiği vakit, bu dalgalanmalar önem kazanır. Doğrultulan akımın devresine seri olarak yerleştirilen öz indükleyiciler yardımıyle bu dalgalanmalar zayıflatılır. Dalgalı akımın yönü değişmediği halde şiddeti periyodik olarak değişir.)
— Fiz. Yönü değişmeden, değeri zamanla periyodik olarak değişen büyüklük. *Dalgalı sarım,* geriye dönmeden aynı yönde gidilerek yapılan sarım.
— Mim. *Dalgalı paye,* XVI. yy.da yapılmış gotik sütunda kiliselerde, çıkıntıları kavis ve ters kavis haline getirilmiş payeler.
— Sine. *Yeni dalga,* fransız sinemasının genel tutumuna karşı harekete geçerek, filim yaratıcısı kavramını savunmak, daha hür ve daha ekonomik çekim metotları taraflısı olan genç sinemacıları bir araya toplamak amacını güden akıma verilen ad. 1958'den çok önce sinemaya başlamış olan Roger Vadim, Louis Malle ve Alain Renais gibi yönetmenlerin de dahil edilebilecekleri bu akımı temsil edenler şunlardır: Jean-Luc Godard, François Truffaut, Claude Chabrol, Jacques Rivette (*Cahiers du Cinéma* mecmuasının eski eleştiricileri). Agnès Varda, Jacques Demy, Jacques Rozier, Philippe De Broca. (LM)

DALGAKIRAN bls. i. Kıyı tesislerini ve tekneleri dalgaların yıpratıcı etkilerinden korumak için liman veya iskele önlerine yapılan set: *Eğer Pernanboue dalgakıranı yapılmamış olsaydı, vapur açıkta durduğu vakit bu korkunç balık sürülerini görecektik* (F.R. Atay). [*Eşanl.* MENDİREK.] (M)

DALGALANMAK geçz. f. *(dalga*'dan *dal-ga-la-n-mak).* Bir dış etkenin (rüzgâr v.b.) tesirinde kalarak hareket etmek, dalga peyda etmek: *Serin bir rüzgârla dalgalanan engini göstererek...* (F.R. Atay). ‖ Kıpırtı, hareket halinde olmak: *Dudaklarından ilk dökülen perdelerle beyaz başörtülü cemaat, papatya tarlaları gibi dalgalandı* (H. E. Adıvar). ‖ [Renk için] Ton değiştirmek: *Nihal'in sarı çehresinde şimdi dalgalanarak yanan bir pembe tabaka vardı* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ [Saç için] Kıvrıntılı hale gelmek. ‖ İstikrarlı durumunu kaybetmek: *Derken piyasa dalgalanmağa başladı* (Ahmet Rasim).

◆ **Dalgalandırıcı** i. Telekom. Alıcısı çok hassas olan telgraf cihazı. (Uzun hatların işletilmesinde ve özellikle denizaltı kablolarında kullanılır; bu cihazda, gelen akımlar recorder tipi cihazın sifonuna benzeyen bir sifonu harekete geçirir.) ‖ *Creed dalgalandırıcısı,* radyo telgrafların alınmasında kullanılan özel tertibat. (Bu tertibat, mors işaretlerini doğrudan doğruya basım harfleriyle verebilir.)

◆ **Dalgalandırmak** ettrg. f. Dalgalanmak işini yaptırmak: *Uykunun gölünde başın yüzüyor / Dalgalandırmadan o durgun suyu* (N.F. Kısakürek).

◆ **Dalgalanma** i. Dalgalanmak işi, dalgalı hale gelme.
— Fiz. *Dalgalanma teorisi,* bütün uzaya yayılmış, bütün cisimlere nüfuz edebilen ve «esîr» adı verilen, esnek ve tartılamayan bir ortamın bütün doğrultularda gönderdiği titreşim hareketiyle ilgili hipotez üstüne kurulmuş elektromagnetik ve ışık olayları teorisi. (Michelson'un, Einstein tarafından yorumlanan deneyleri, esîr hipotezini çürütmüştür.) Bk. ANSİKL.
— İkt. *İktisadî dalgalanma.* Bk. *İktisadî* KRİZ'*ler. İktisadî* ÇEVRİM'*ler.*
— Mat. *Dalgalanma veya kıvrılma noktası,* bir eğri ile teğetinin, ikiden fazla çift basamaktan değme noktası.
— ANSİKL. Fiz. Newton'a (dahil) kadar ışık olayları bütünüyle ses yayımı teorisine bağlanıyordu. Bu teoriye göre, ışık ve ısı madde olarak kabul ediliyor, ışıklı veya sıcak cisimlerin bütün doğrultularda yaydığı ısı ve ışık taneciklerinin de uzaya dağıldığı ve duyularımızı etkilediği öne sürülüyordu. *Dalgalanma* hipotezi Descartes tarafından ortaya atılmıştı; ancak, bu hipotezi bir teori haline getiren Huygens oldu. XIX. yy.ın başlarında Fresnel, teoriyi geliştirerek düzenlediyse de ancak XX. yy. da L. de Broglie'nin çalışmalarıyle iki teori arasında bir birlik kurulabildi; Broglie'nin kurduğu dalga mekaniği ışığın, dalgalar tarafından taşınan (dalgalanma) cisimciklerden (yayım) oluştuğunu varsayar. (Bk. BAĞILLIK.) [LM]

DALGARNO (George), pedagog (Aberdeen 1626-Oxford 1687). Sağır ve dilsizlerin eğitimi ile ilk uğraşanlar arasındadır. Bu amaçla bir işaret alfabesi ve okuma yazma öğretmek için yöntem geliştirdi. Bu yöntemi *Ars Signorum* (İşaretler Öğretisi) [1661] ve *Didascalocphus* (Öğretim Yolu) adlı eserlerinde açıkladı. (L)

DALGIÇ i. *(dalmak*'tan *dal-gıç).* Batık bir şeyi çıkarmak için dalgıç teçhizatı kullanarak suya dalmayı meslek edinmiş kimse. (Bu terim denizcilikte bu teçhizatı giyenlerden başkası için kullanılmaz.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Dalgıç elbisesi,* bir dalgıcın su altında kalmasını ve orada bir iş görmesini sağlayan donanım. ‖ *Dalgıç göğüs kurşunu,* dalgıç elbisesi giyinmiş bir dalgıcın kendini ağırlaştırmak için göğsüne ve sırtına taktığı çeşitli biçimde kurşun levha. ‖ *Dalgıç kampanası (çanı),* su altında çalışmak için kullanılan çan biçiminde araç. ‖ *Bağımsız dalgıç elbisesi,* bir dalgıcın suyun üstüyle hiç bir bağlantısı olmaksızın suda kalması için yapılmış solunum aygıtlı özel kıyafet. Bk. ANSİKL.
— Patol. *Dalgıç kazaları,* oksijen aygıtı bulunan veya bulunmayan dalgıçlarla, basınçlı sandıklarda çalışan işçilerde görülen ve basınç travmasından ileri gelen kazalar. (Bu gibi kazalar özellikle kulaklarda, sinüslerde, karında [bağırsak gazlarının genişlemesi] eklemlerde ve sinir sisteminde [hava ambolisi] görülür.)
— Teknol. Parçaların montajı sırasında, dövme veya döküm yoluyle hazırlanmış kaba parçaların dayanak noktaları yönünden boyut veya şekil farklarını gidermeğe yarayan mekanik tertibat. ‖ *Dalgıç piston,* daha çok su pompalarında kullanılan tek etkili piston.
— ANSİKL. Denizc. Bir *dalgıç,* sağlam ve idmanlı da olsa, özel bir donanımı olmaksızın su altında birkaç dakikadan fazla kalamaz. Bu süre içinde Okyanusya'nın, Basra körfezinin duru ve ılık sularında, Akdeniz'de, pek derin olmayan sularda kısa araştırmalar, hattâ sünger ve inci istiridyesi avı gibi deniz avcılığı yapılabilir. Ama, özellikle kuzey bölgelerinin soğuk ve karanlık sularında ise araştırma ve önemli sayılabilecek bir çalışma yapılamaz. İnsanlar daha İlkçağdan beri, su altında daha uzun zaman kalmağa çalışmışlardır. Büyük İskender'in, içinde atmosferle bağlantı halinde kalınabilen bir su altı aracına inmiş olduğundan söz edilir. Siracuza ve sur kuşatmalarında, bu şehirlerin önlerindeki deniz altı engellerinde gedik açmak için, özel olarak yetiştirilmiş yüzücüler kullanılmıştı. XVI. yy.dan itibaren araştırmalar arttı ve çeşitli biçimlerde *dalgıç çanları* yapıldı. Hattâ bunlardan birçoğu da başarıyle kullanıldı. Ama gerçekten işe yarayan bir dalgıç elbisesi ancak XIX. yy.da Breslau'lu Kingert ve Augustus Siebe tarafından yapıldı. Gitgide geliştirilen bu dalgıç elbisesi II. Dünya savaşına kadar en çok kullanılan dalgıç elbisesi tipiydi.
● *Klasik dalgıç elbisesi,* su geçmez duruma getirilmiş bir kumaştan yapılmıştır. Dalgıcın, ayaklarından boynuna kadar bütün gövdesini kaplar. Kollar, bileklerde, içeri su geçmesini önleyen ve dalgıcın ellerini serbestçe hareket ettirmesini sağlayacak biçimde yapılmış eklemlerle son bulur. Elbise, göğsün üstünde, boyun hizasında üstüne başlık takılan madenî bir göğüslükle birleşir. Başlık yuvarlaktır ve ön tarafındaki kalın ve geniş cam, dalgıcın çevresini görmesine yarar. Ayakkabılar, dalgıcın dengesini korumasını sağlayan kurşun tabanlı ayakkabılardır. Belde dalgıcın âletlerini asmasına yarayan bir kemer vardır. Bu kemere *güvenlik ipi* adı verilen bir ip takılmıştır. İpin bir ucu kemere bağlı, öbür ucu da dalgıcı indirmiş olanların yanındadır. Dalgıç yukarı çıkmak istediği veya tehlikeli bir durumda kaldığı zaman bu iple yukarı çekilir. Omuzlara takılmış iki kurşun ağırlık, dalgıcın suyun içinde dalgalanmasını önler. Dalgıcın ihtiyacı olan hava su yüzündeki bir pompa ile veya basınçlı hava haznelerinden gönderilir. Bu hava, dalgıca, başlığına takılı yumuşak bir borudan gelir. Borunun içinde, havanın yukarıya geri dönmesini önleyen bir supap vardır. Başlığın içindeki ikinci bir supaptan da, dalgıç, supapı başını oynatarak veya eliyle işleterek, gelen havanın fazlasını dışarı atabilir. Dalgıç suyun altındayken bazen suda görülen hava kabarcıkları dalgıç tarafından dışarı atılmış olan bu fazla havadır. Dalgıç suyun içinde sürekli olarak, bulunduğu derinliğin basıncına hemen hemen eşit bir basınç altındadır. Bu dalgıç elbisesi tipi 80 metreye kadar inmeyi sağlar. Ama bu derinlikte su altında kalma süresi 20 dakikayı aşamaz. Anî basınç değişikliklerinin çok zaman ölümle sonuçlanan kazalara yol açmasını önlemek için, dalgıcın çok yavaş, basınç değişikliklerine alıştırılarak indirilmesi veya çıkartılması gerekir. Anî basınç değişikliği kazaları, başlığın içinde anî basınç azalması, kulak ağrıları, derinlik sarhoşluğu biçiminde ortaya çıkar ve en çok görülen çeşidi de su yüzüne çıkış sırasında meydana gelen kazalardır. Eskiden bilinmeyen bu meseleler XIX. yy'ın sonunda P. Bert, 1907'de ingiliz fizyolojicisi Haldane, daha sonraları da başlıca denizci ülkelerin araştırma merkezleri tarafından incelendi. A. B.D. deniz kuvvetleri, özellikle, içinde helyum gazı bulunan çeşitli gaz karışımlarını incelemektedir. Ayrıca, azamî dalma sürelerini ve inilen derinliğe göre pek büyük artışlar gösteren su yüzüne çıkma süresini

Foto. MEYDAN

belirten kesin cetveller de yapılmıştır. Meselâ 40 m derinlikte 20 dakika kaldıktan sonra, su yüzüne, hiç ara vermeden 6 dakikada çıkılabildiği halde, aynı süre, 20 dakika boyunca 80 m derinlikte kalan bir dalgıç için iki buçuk saattir ve dalgıcın, bu süre boyunca, çıkışına beş kere ara vermesi gerekir. Rıhtım duvarlarının veya köprü ayaklarının onarılmasında, gemilerin su altında kalan bölümlerinin incelenmesinde, gemi onarım havuzlarının kapaklarının gözden geçirilmesinde, batık gemilerin araştırılması ve yüzdürülmesinde dalgıçlardan yararlanılır.

60 Metreyi aşan deniz diplerinde, 150 metreye kadar inmeyi sağlayan ışıldaklı ve telefonlu katı dalgıç elbiseleri kullanılır. Bu elbiselerin içinde dalgıç artık suyun basıncı altında değildir. Buna karşılık da hareketleri çok sınırlıdır. Katı dalgıç elbiseleri başlıca iki çeşittir (*Galeazzi* ve *Neufeld-Kühnke*). Klasik dalgıç elbisesinin kullanılamadığı derinliklerde, batmış bazı gemilerin değerli yüklerini kurtarmak için bu dalgıç elbiseleri kullanılmıştır. Brest açıklarında 120 metre derinliğe batmış olan *Artiglio* adındaki italyan gemisinin yükü, italyan dalgıçları tarafından bu katı dalgıç elbiselerinin ve gözleme kulelerinin yardımıyle su yüzüne çıkarılmıştı. Bu durumlarda gitgide daha çok kullanılmağa başlanmış olan gözleme kuleleri, 500 metrenin, kimi zaman da daha fazla olan derinliklerin basıncına dayanan silindir biçiminde çelik kulelerdir. Güçlü bir ışıldakla ve telefonla donatılmış olan bu lumbozlu kuleler, suya çelik halatlarla özel bir kurtarma gemisinden indirilir ve su içinde de yine bu halatların yardımıyle hareket ettirilir.

● *Bağımsız dalgıç elbisesi.* Bağımsız dalgıç elbisesinin ilk denemeleri XIX. yy.ın ikinci yarısında Fransa'da ve İngiltere'de yapıldı. İlk olarak da, 1910'a doğru, denizaltı personelini kurtarma işlemlerinde kullanıldı.

İkinci Dünya savaşı boyunca, savaşan tarafların denizcileri, aynı zamanda da, balık adamlar yetiştirmekle ilgileniyorlardı. Bunlar, hava dolanımı kapalı devre biçiminde olan, yani dalgıca gelen fazla havayı dışarı bırakmayan, dolayısıyle de su yüzüne hava kabarcıkları çıkarmayan dalgıç elbisesi kullanan dalgıçlardı. Bu dalgıç elbiseleri, kıyı ve limanlardaki mayınları, çeşitli su altı engellerini, su altındaki kalıntıları bulmak ve ortadan kaldırmak veya düşman limanlarındaki ve nehirlerdeki gemilere karşı su altı saldırıları düzenlemek veya köprü ayaklarını yıkmak amacıyle kullanıldı.

Askerî amaçlarla kullanılanların dışında, bağımsız dalgıç elbiseleri, genel olarak, hava dolaşımı açık devre biçiminde olan elbiselerdir. Yani dalgıcın kullandığı hava denize boşaltılır. *Solunum aygıtı*, içinde santimetrekareye 200 kg basınçla sıkıştırılmış hava bulunan 5 litrelik bir veya birkaç şişeden meydana gelir. Bu şişeler dalgıcın sırtına takılmıştır ve hava, yumuşak boruların içinden, basınç azaltıcı bir araçtan geçerek dalgıcın başlığına gelir. Bu donanımın ayrıca, dalma gözlüğü adı verilen bir çift gözlüğü, ayaklara takılan bir çift de yüzgeci vardır. Bu yüzgeçler, dalgıcın, ayaklarının hareketiyle kısa mesafelerde çabuklukla yer değiştirmesini sağlar. Soğuk sulardaki dalmalar için, bu donanıma ayrıca, dalgıcın gövdesini bir çorap gibi saran kauçuk bir giyecek de eklenir. Bu donanımın sudaki ağırlığı, dalış sırasında, yok denecek kadar azdır. Belde kemer biçiminde taşınan birkaç kiloluk bir ağırlık ise, gerektiği zaman çıkarılabilecek biçimde yapılmıştır. Bağımsız dalgıç elbisesi, kıyısı olan ülkelerde, son zamanlarda, özellikle su altı balık avcılığı konusunda, bu avcılık çeşidinin belirli kurallara bağlanmasını gerektirecek kadar yaygın bir kullanım kazandı.

Su altı avı yapanlardan pek çoğunun donatımı çok basittir ve bu donatımın içinde solunum aygıtına yer verilmez. Bağımsız dalgıç elbisesi, bütün donanımıyle ancak deniz dibi araştırmalarında ve özellikle de ilmî veya askerî amaçlarla veya sanat konularıyle ilgili çalışmalarda fotoğraf ve filim çekiminde, deniz altındaki yapım çalışmalarının hazırlanması ve gözden geçirilmesinde, deniz diplerindeki batık eşyanın araştırılması ve yoklanmasında, bu eşyanın su yüzüne çıkarılmasında kullanılır.

Klasik dalgıç elbisesi giymiş olan dalgıç gibi, bağımsız dalgıç elbisesi giymiş olan dalgıç da, tehlikeyi göze almaksızın 80 metrenin altına inemez. Klasik dalgıç elbisesi giymiş bir dalgıcın karşı karşıya olduğu tehlikelerin eşi tehlikelerle karşı karşıya bulunan bağımsız dalgıç elbisesi giymiş dalgıç da aynı tedbirleri almak zorundadır. Dolayısıyle, bağımsız dalgıç elbisesinin de, klasik dalgıç elbisesi gibi, 40 metreden çok olan derinliklerde ancak olağanüstü durumlarda kullanılması gerekir.

● *Anadolu*'da M.Ö. IV. yüzyıl sonlarından itibaren sünger avcılığı yapmak amacıyle birtakım ilkel dalgıç araçları kullanıldığı biliniyor. Keçi derisinden yapılmış üç tulumdan birinin ucuna, açık hava ile ilişiği olan 4-5 kulaçlık bir boru takılır ve bu borunun diğer ucu da, içine girmiş olarak tuluma bağlanırdı. Tulumun bir ucu dalgıcın başına geçirilir, boyuna rastlayan kısmı su geçirmemesi için bir bağ ile sıkılırdı. Dalgıç su altında gerekli havayı tulumdan aldığı zaman da, borudaki hava tuluma geçer ve dolayısıyle de boruda boşalan kısma yeniden hava girmiş olurdu. Öbür iki tulum dalgıcın su altında dengesini ve su yüzüne çabuk çıkmasını sağlardı. Dalgıç ayaklarına bağladığı ağır taşlarla suyun dibine iner ve işi bittikten sonra veya havasız kalma tehlikesiyle karşılaştığı zaman bu taşları çözerek hafifler ve içleri hava ile dolu bu iki tulumun yardımı ile de su yüzüne çıkardı. Abdülaziz devrinin sonlarına doğru osmanlı donanmasında çok sayıda ve tecrübeli dalgıçlar yetişmiştir. Abdülhamid II devrine kadar askerî fabrikalarda yapılan dalgıç tulumbalarıyle ancak 5-6 kulaç derinlikte en çok 10-15 dakika kalınabiliyordu.

Abdülhamid II devrinde İngiltere ve Almanya'dan satın alınan tulumbalarla daha derinlere inme ve su altında daha çok kalma imkânı elde edildi.

— Huk. *Dalgıç teminatı.* Denizaltı, Dalgıç Kurbağa Adam Tazminat kanunu md. 2/C'ye göre, dalgıç olmak üzere kursa katılan erlere, katıldıklarını takip eden aybaşından itibaren, albay maaşının yüzde 1'i, kursta başarı göstermelerinden itibaren ise yüzde 2'si aylık tazminat olarak ödenir. Ancak 4. maddeye göre aylık tazminatlarını alabilmeleri için eylül başlangıcına göre 1 yıl içinde 60 saat dalmaları şarttır. Sakatlanma sebebiyle ordudan ayrılmak zorunda kalanlara, albay maaşının yedi katı tazminat olarak ödenir. Ölüm halinde ise, eşi, çocukları veya kanunî mirasçılarına albay maaşının 12 katı tazminat olarak ödenir.

● **Dalgıçlık** i. Dalgıcın mesleği. (→ Bibliyo.) [LM]

DALGIÇ AHMED PAŞA, osmanlı mimarı ve beylerbeyi (öl. 1608). Dergâh-ı âli çavuşluğu sırasında saray yapımlarında kullanılacak ıhlamur ağacı ve kurşun gibi malzemenin alınmasıyle uğraştı. İstanbul'un dışına kereste gönderme işini üzerine aldı. 1595-1596'da su yolu nazırlığı yaptı. Mimar Davud Ağanın ölümüne kadar İstanbul'un su yollarını onardı. Davud Ağanın ölümü üzerine de hassa baş mimarlığına getirildi (1598). Bu görevi sırasında İstanbul'daki Eskisaray, Yenisaray, Galatasarayı, cami, türbe, hamam, köşk gibi birçok yapı onarıldı; Yenicaminin yapılmasına devam edildi; Mehmed III türbesi yapıldı. Sedefkâr Ahmed Usta'ya çıraklık ettikten sonra, sedefkârlık alanında da ün kazandı. Saraydaki mimarlık görevinden başka sedef işlemeciliğinde çalıştı. Murad III türbesinin kapısındaki sedef işleme onundur. Sultanahmet camii mimarı Mehmed Ağa'nın hassa baş mimarlığına getirilmesiyle, baş mimarlık görevine son verildi (1607). Daha sonra paşalığa yükseltildi. Kısa bir süre sonra Silistre beylerbeyliğine tayin edildi. Vezir Nakkaş Hasan Paşa ile birlikte, Anadolu'da çıkan Kalenderoğlu ayaklanmasını bastırmakla görevlendirildi; Silistre sipahileri ve Dobruca gönüllüleri ile Gelibolu'dan geçerek Mihallıç'ta bulunan Vezir Nakkaş Hasan Paşaya katılmak üzere yola çıktı. Fakat Kalenderoğlu bu harekete mâni oldu. Manyas gölü civarında Dobruca gönüllülerini, Ulubat köprüsü üzerinde Dalgıç Ahmed Paşayı yendi. Ağır yaralar alan Dalgıç Ahmed Paşa savaş alanında öldü. Gönen'deki Ilıca yerinde bulunan Paşa mezarlığına gömüldü. (M)

DALGIÇKUŞLARI çoğl. blş. i. Yalnız dalgıçkuşugiller familyasını kapsayan kuş takımı. (L)

DALGIÇ kuşu blş. i. Bk. BUZ DALGICI.

DALGIÇKUŞUGİLLER çoğl. blş. i. Dalgıçkuşları takımından kuş familyası. Örnek türü dalgıç kuşu. (L)

Dalgıç okulu (ÇUBUKLU —) veya **Kurtarma ve Su Altı komutanlığı,** İstanbul'da deniz kuvvetlerine bağlı dalgıç okulu. 1925'te Azapkapı'da bir dalgıç grubu kuruldu. Grup 1928'de genişletildi ve Kasımpaşa'daki Kasaphane binasına yerleştirildi. 1956'da Anadolu yakasında eski Hıdiv köşkü bahçesinin kıyı bölümünde Türkiye Bahriyesi Dalgıç Takımı ve Okulu kumandanlığı için yapılan binaya taşındı. 1949'da A.B.D.'den askerî yardım olarak alınan *Kurtaran* dalgıç gemisiyle dalgıçların 385 ayak derinliğe inmeleri sağlandı, daha sonraları 420 ayak derinliğe inişler de yapıldı. (M)

DALGIÇÖRDEKLER çoğl. blş. i. Ağır ördekler grubu. Bacakları çok geride olduğu için gayet iyi dalan dalgıç ördek, yiyeceğini su dibinde bulur. (Tüyleri çoğu zaman alaca ve daha çok donuktur: esmer, siyah, beyaz. Birçok yaban ördeği türleri bu grupta toplanır. Ördekgillerden.) [L]

DALGIN sıf. ve i. (*dalmak*'tan *dal-gın*). Çevresiyle ilgilenmeyen veya dikkatini belirli bir konu üstünde toplayamayan [kimse]: *Mizah gazeteleri büyük dalgınları dürter; efendi kendine gel! der* (Cenab Şahabeddin). *Kolumu biri tuttu. O kadar dalgındım ki az kaldı bağıracaktım* (R. N. Güntekin).

◆ **Dalgınlık** i. Dalgın olma hali; belli bir konu üstünde dikkati toplayamama: *Birkaç kere, dalgınlıkla müşterilerin sirke şişesine az kaldı gazyağı dolduracaktı* (Sabahattin Ali).

— Patol. Derin uyku hali. (Bunda zihnî uyuşukluk komaya göre daha azdır.) [ML]

DALHOUSİE, Hindistan'da (Himaşal Pradeş) sayfiye merkezi, Himalaya'nın güney yamacında; yüksl. 2 340 m. (L)

DALHOUSİE (James RAMSAY, Birinci — markisi), ingiliz siyaset adamı, Hindistan genel valisi (Dalhousie Castle, İskoçya, 1812-ay.y. 1860). 1837'de Avam kamarasına girdi; 1838'de Lordlar kamarasına geçti. Koyu «Peel taraftarı» idi; 1845-1846'da serbest mübadele lehine oy kullandı. Lord Hardinge'in yerine Hindistan Genel valiliği teklifini, ancak İngiliz siyasî partileri karşısında tam bir idarî bağımsızlık verilmesi şartıyle, kabul etti (1847). Genel valiliği (1848-1856) Hindistan tarihinde dikkate değer bir önem taşır. Dağınık ülkenin idaresini düzenlemeğe, modern bir idare örgütünün kurulmasına ve yerli medeniyetin ingiliz medeniyetin etkisinde gelişmesine çalıştı. Yerli devletlere karşı siyaseti «bağımsız devlet» ve «tabi devlet» ayrımına dayanır. Bağımsız devletlere karşı, 1848'de (ikinci Sikh savaşı sonunda Pencap'ın ilhâkı), 1853'te (Pagu'nun ilhakı) ve 1854'teki (Bülücistan'ın himayesi antlaşması) gibi, ingiliz menfaatlerinin söz konusu olduğu durumlar dışında, müdahaleden kaçınan ihtiyatlı bir siyaset takip etti. Tabi devletlere gelince, Doğu Hindistan şirketine ait topraklar arasında daha sıkı bir bağlantı kurulması gereğinden hareket ederek, sömürge topraklarının genişletilmesi ve sömürge yönetiminin sağlamlaştırılması için, yerli geleneklere aykırı veraset anlaşmazlıklarından ve iç kargaşalıklardan faydalandı. Bu ilhakların en gürültülüsü, 1856'da Audh'un bağlanması oldu. İdare ettiği topraklarda, dikkate değer maddî ve kültürel ilerlemeler sağladı. Bununla beraber ilhaklar, hıristiyan heyetlerine tanıdığı imtiyazlar, insancıl olmakla beraber yerli geleneklere aykırı olarak yürürlüğe koyduğu reformlar, Hindistan halkını endişeye düşürdü. Kendi medeniyetinin tehlikede olduğuna inanan Hindistan, derin bir düşmanlık duygusu içindeydi: nitekim Dalhousie'nin Hindistan'dan ayrılmasından sonra (1856), askerî isyan patlak verdi (1857). [L]

dalgıç elbiseleri

«Draeger»
dalgıç elbisesi

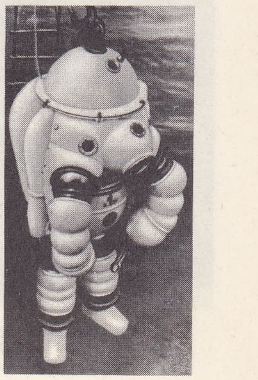

Galeazzi tipi

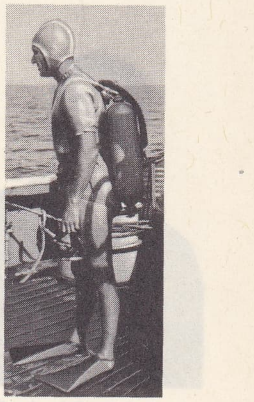

dalış kıyafeti

Foto. France-Reportage, Service information B.P. (LAROUSSE)

dalgıçördekler

aythia fuligula

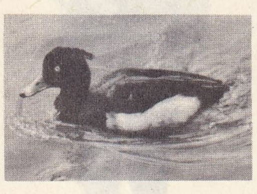

aythia farina

DALHOUŞİE markisi 1847'de J. W. Gordon tarafından

Salvador DALİ «Lenin'i Hatırlama» Modern Millî Sanatlar müzesi, Paris

DALICIMARTIGİLLER çoğl. blş. i. Kuş familyası. örnek tipi ustura gagalı kuştur (alca). [Dalıcı martılar takımından.] (L)

DALICIMARTILAR çoğl. blş. i. Kuş takımı. Tek familyası dalıcımartıgillerdir. (L)

DALIZ i. İç kulaktaki kemik dolambacın orta kısmı. (M)

DALİ (Salvador), ispanyol ressamı (Figueras 1904). Madrid Güzel Sanatlar akademisinde öğrenimini yaptığı sırada izlenimciliğin, daha sonra da kübizmin etkisi altında kaldı. 1828'den beri gerçeküstücülük akımına uyan Dali, 1939'dan sonra Amerikaya yerleşti. New York Fuarı eğlence parkı için *Venüs'ün Rüyası* adlı kompozisyonu yapan Dali, birçok kitap resimledi; Paul Edvard'ın *Maldoror Şarkıları, Paylaşılmış Geceleri; Don Kişot, İlâhî Komedi* v.b. Sinemada ünlü meksikalı rejisör Louis Bunuel'le *Endülüs Köpeği* (1928) ve *Altın Çağ* gibi filimler çevirdi (1930). Gösteri ve gösteriş merakıyle bütün dünyada meşhur oldu. (L)

DALİA veya **DALİYAT EL-KARMİL,** İsrail'de kibutz, Karmel dağının güneyinde. Önemli dans festivalleri. (L)

DALİAS, İspanya'da (Almeria ili) şehir; il merkezinin güneydoğusunda; 36 146 km²; 14 409 nüf. Akdeniz ürünleri yetiştiriciliği. Mermer ocakları ve kurşun madenleri. (L)

DA-LİEN (veya **DAİREN**), rusça **Dalnıy,** Kuzeydoğu Çin'de (Liao-ning) şehir; 766 400 nüf. Li-şûn'u da (Port-Arthur) içine alan *Liu-da* adlı geniş yerleşme merkezinin bir bölümüdür. Da-lien, Liao-dung yarımadasının güneydoğu ucundadır; XX. yy.ın başından itibaren (Port-Arthur gibi) sırasıyle çar Rusyası, Japonya ve karma Çin-Sovyet yönetiminin hâkimiyeti altına girdi, 1954'te Çin'e geri verildi. Kuzeydoğu Çin'in başlıca limanı ve büyük bir sanayi merkezidir: soya yağı arıtılması, madenler ve demir sanayii için donatım metalürjisi; demiryolu malzemesi yapımı; tersaneler; tezgâhlar; elektrik malzemesi; hassas âletler; çimento fabrikaları; dokuma ve kimya sanayii. (L)

DALİLA, Gazze'li fahişe; İncil'e göre Filistinliler düşmanları olan İsrailli Samson'un sırrını öğrenmek için sevgilisi Dalila'yı para ile elde ettiler. Samson, saçları kesilirse gücünün yok olacağını Dalila'ya açıkladı. Bunun üzerine Dalila saçlarını kestiği Samson'u düşmanlarına teslim etti. (L)

Dalimil kroniği, çek dilinde yazılan en eski manzum kronik (1308-1314), kimliği bilinmeyen yazarı, ülkesinin kısmen efsaneleşmiş geleneklerini burada toplamıştır; ama özellikle millî ülküsünü ve alman etkilerine karşı güvensizliğini belirtir. (L)

DALİN (Olof), isveçli yazar (Vinberg, Halland 1708-Drottningholm, Stockholm, 1763). Öğrenimini Lund'ta yaptıktan sonra mahkeme kâtipliği ve krallık kitaplığında memurluk gibi bazı kamu görevlerinde bulundu. İngilizlerin *Spectator* adlı gazetesini örnek alarak 1732'den 1734'e kadar, yergici ve ahlâkçı *Den Svenska Argus* (İsveç Hafiyesi) adlı haftalık gazeteyi yayımladı. Bu yüzden soylularla kilisenin düşmanlığını ve güvensizliğini kazandı. Bu soğukluk ancak kral ailesinin araya girmesiyle giderilebildi. Tanındıktan sonra, birçok türde (küçük şiirler, idiller, alegorik şiirler, klasik trajediler, tarih) yazdığı eserleri ile İsveç edebiyatını etkiledi. Başlıca eserleri: *Brynilda* (1738), *Den Svenska Friheten* (İsveç özgürlüğü) [1742], *Svea Rikets Historia* (İsveç Krallığı Tarihi) [1747-1761]. (L)

DALİYAT EL-KARMİL Bk. DALİA.

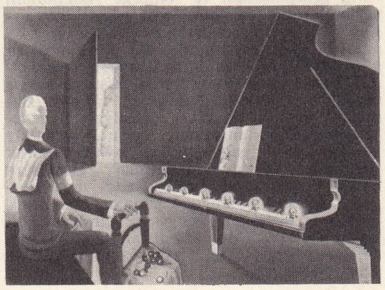

DALİYE i. (ar. *dāl,* dal harfi'nden *dāliyye*). *Esk.* Arap alfabesindeki dal harfi gibi kıvrık olan şey.

— Anat. *Esk.* Yunan alfabesindeki delta harfine benzeyen kas (M)

DALKAVUK blş. i. (türk. *dal,* çıplak ve *kavuk*'tan *dalkavuk,* sarıksız kavuk giyen). Kendisine yarar ve çıkar sağlayacak olanlara karşı aşırı saygı göstererek yaranmak isteyen kimse: *Saza söze düşkün, başına bir sürü dalkavuk toplar, dalkavuklardan çarçabuk bıkar, bir dalda durmayan bir kadın* (H. E. Adıvar).

— Tar. Tanzimattan önce, işleri zenginleri eğlendirmek olan esnaf sınıfı. (Üzerine sarık sarılmamış kavuk giyerlerdi.)

— ANSİKL. Doğu'da, saraylarda halifelerin, sultanların ve devlet ileri gelenlerinin özel toplantılarında bulunanları güldürmek ve eğlendirmek için dalkavukluk yapan ve bunu meslek edinmiş kimseler vardı. Dalkavuk kelimesi bir söylentiye göre de Gazneli Mahmud'un çağdaşı olan ve ilk defa ona dalkavukluk eden *Telhek*'in adından gelmedir. İslâm dünyasında ünlü eski dalkavuklar, Harun-ür-Reşid çağında yaşayan Eşebî Temma ve Ebul Hasan Halil'dir. Halife Mütevekkil çağında da dalkavukluk çok yaygındı. Bu çağın ünlü dalkavuğu Ebül Enhas'tır. Söylentilere göre Mütevekkil'in sarayında Ebbadei Muhannes adlı dalkavuk, karnına bir yastık bağlayarak halifenin önünde Hz. Ali'nin taklidini yaparmış. Gazneliler çağının en tanınmış dalkavuğu ise Ebül Fevaris idi. Bu dalkavuklar hükümdarların gözüne girer, güvenini kazanır, hattâ bazen güzel nükteler yanında iğneleyici sataşmalar da yaparlardı. Batı saraylarında daha çok cüceler ve sakatlar hükümdarları güldürüyordu. Bunlar ciddî tenkitleri mizah üslûbuyle söyleyerek büyük etki bırakırlardı.

◆ **Dalkavukça** blş. zf. ve sıf. Dalkavuğa yakışır şekilde.

◆ **Dalkavukluk** blş. i. Dalkavuk olma hali veya dalkavukça davranış: *dalkavuklukta müdârâda zamanım geçti / Olmadım şimdiyedek mazhar-ı feyz ü âmal* (Ziya Paşa). ‖ *Dalkavukluk etmek,* birine yaranmak için aşırı hayranlık ve saygı göstermek: *Onlar bu evin istikbalini düşünmüş, akıllıca hareket etmiş olsalardı, şimdi Şahinde ile kızı elin heriflerine, dalkavukluk edip onları eğlendirmeye mecbur kalmazlardı* (Sabahattin Ali). [M]

DALKEİTH, Büyük Britanya'da şehir, İskoçya'da (Midlothian), Edinburgh'un güney doğusunda; 8 800 nüf. Derebeylik devrinden kalma büyük şato. Biracılık. (L)

DALKEY, gaelce **Deilginis,** İrlanda cumhuriyetinde (Leinster ili, Dublin idare bölgesi) kasaba. Dublin koyunun güney kıyısında; 4 500 nüf. Sayfiye yeri. (L)

DALKILIÇ (Muharrem), türk atleti (Gaziantep 1938). 1956'dan sonra uzun mesafe koşucusu olarak parladı. 1957'de Millî takıma seçildi. 1958'den 1970'e kadar Türkiye kır koşusu (10 000 m) birinciliğini üst üste 13 defa kazandı. 4 Tane Türkiye rekoru kırdı. 3 Defa Balkan şampiyonu oldu (1962, 1963, 1964). Balkan atletizm karmasına seçilerek İskandinavya'ya gitti. Burada 5 000 m şampiyonluğunu ve Finlandiya Cumhurbaşkanı kupasını kazandı (1962). [M]

DALLANMAK geçz. f. (*dal*'dan *dal-la-n-mak*). [Ağaçlar için] Dal vermek: *Udumuzda coşkun olur telimiz / Aşk ağacın dallandığı zamandır* (Sinoplu Emirî). ‖ *Mec.* Karışık, çetin bir hale girmek.

— DEY. *Dallanıp budaklanmak,* bir iş, mesele v.b. nin genişleyip yayılma sonucu karışık bir durum veya görünüm aldığını belirtmek için kullanılır: *Teyzem, zihninde gittikçe dallanıp budaklanan mektubu aldıktan sonra ağlamaktan başka bir şey yapamıyacaktı* (R. N. Güntekin).

◆ **Dallandırmak** ettrg. f. Dallandırmak eylemini yaptırmak.

◆ **Dallanma** i. Dallanmak eylemi.

— Bot. Bir bitkinin, fakat çoğu zaman ağaçların dal şeklinde kollara ayrılmasını anlatan genel terim. Bk. ANSİKL.

— Coğ. Bir akarsuyun çatallanması, kollara ayrılması.

— Falcılık. El falında, el çizgilerinin uca doğru ağaç dalı biçimini alması.

— Mat. *Dallanma noktası,* karmaşık değişkenli bir fonksiyonun kritik noktası. (*Kollara ayrılma noktası* da denir.)

— ANSİKL. Bot. Bitkilerde dallanma dikine, enine, yatay, sarkık v.b. olabilir. Bazı ağaçları tanımakta işe yarar; akçaağaç ve dişbudakta aynı yükseklikte ikişer ikişer karşılıklı; karaağaçta aynı düzlem üzerinde sağlı sollu ardışık; çamlarda dal çevresinde çevremli; ıhlamurda, aynı düzlemde olmamak üzere dal boyunca almaşık olur. (ML)

DALLAPİCOLA (Luigi), italyan bestecisi (Pisino d'İstria 1904). Çok sayıda eser verdi: 3 piyano için *İlâhiler; Gece Uçuşu;* bir bale *(Marsia);* birçok koro parçası. İkinci Dünya savaşı sırasında on iki ses tekniğini benimsedi ve son eserlerinde uyguladı: *Tutsak* operası; *Giobbe* (Eyüb) oratoryosu; birçok melodi, bir *chaconne;* orkestra için iki etüd; *Noel Gecesi için Konçerto* (1956); *İki cevaplı Üç Soru* (1962); koro eserleri; sololar; koro ve orkestra için eserler (bariton ve orkestra için *Dua,* 1962). [L]

DALLARİ (Gino), italyan hukuk felsefecisi (Modena 1872-Milano 1946). Siena, Parma, Pavia, Milano üniversitelerinde ders verdi. Önemli eserleri: *Dei Nuovi Fondamenti della Filosofia del Diritto* (Hukuk Felsefesinin Yeni Temelleri) [1896]; *İl Pensiero Filosofico di M. Spencer* (M. Spencer'in Felsefî Düşüncesi) [1904]; *İl Nuovo Contrattualismo Nella Filosofia Sociale e Giuridico* (Sosyal ve Adlî Felsefede Yeni Kontaktüalizm) [1911]; *İl Progresso Sociale e i Suoi Problemi* (Sosyal İlerleme ve Meseleleri) [1911] v.b. (L)

DALLAS, A.B.D.'de (Teksas) şehir, Trinity River kıyısında; 750 000 nüf. Havaalanı. Şehir eski tarım sanayiine (un fabrikaları) petrol rafinerileri, çimento fabrikaları, makine yapımı (otomobil, uçak, tarım malzemeleri) ve özellikle çeşitli elektronik sanayii eklenmesiyle kısa süre önce sanayi bakımından gelişti. A.B.D. cumhurbaşkanı J. F. Kennedy 22 kasım 1963'te Dallas'ta öldürüldü. (L)

DALLE MASEGNE'LER, italyan mimar ve heykelci ailesi; başlıcaları: PİER PAOLO (öl 1405'e doğr.) ve İACOBELLO (1409'a kadar çalıştı). Bizans geleneğine ve Nino Pizano'yu etkileyen yenilikçi düşünceye dayanan bir sanat uyguladılar. Venedik'te San Marco'da (önyüz, 1358'e doğr.; mimberin heykelleri [1394]) ve Bologna'da San Francesco sunağı (1388-1392) çalıştılar. (L)

DALLES (The), A.B.D.'de (Oregon) şehir, Columbia'nın güney kıyısında: 10 500 nüf. İşlek liman. Alüminyum metalürjisi. Columbia üzerinde önemli hidroelektrik santral. (L)

DALLIBAHÇE, esk. **İresi,** Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat bölümünde (Tunceli ili, Nazımiye ilçesi) bucak merkezi; 423 nüf. İlçe merkezinin 10 km güneydoğusunda; yüksl. 1 400 m. — *Dallıbahçe bucağı,* 3 090 nüf.; 7 köy. (M)

DALLİNG and BULWER (William Lytton Earle Bulwer, *sir Henry Bulwer* olarak bilinir). Siyaset adamı ve diplomat (Londra 1801-Napoli 1872). 1827'de hariciye mesleğine girdi. 1837'de elçilik müşaviri iken, Türkiye ile yaptığı ticaret antlaşmasını Palmerston bir şaheser olarak nitelendirdi. 1843'te elçi oldu. 1858-1865 Yıllarında İstanbul'da olağanüstü elçi olarak bulundu. (L)

DALL'OGLİO (Domenico), italyan keman virtüozu (Padova, XIII. yy. başları-Narva, Rusya 1764). Keman için yazdığı bazı konçertolar, sonatlar v.b. kısmen Amsterdam ve Viyana'da yayımlandı. Kardeşi ünlü viyolonselci Giusseppe, Rusya ve Polonya saraylarında yaşadı. (L)

DALL'ONGARO (Francesco), italyan yazarı (Mansus, Oderzo 1808-Napoli 1873). Garibaldi taraftarı, 1848'den sonra İsviçre, Belçika ve Fransa'da sürgünde yaşamak zorunda kaldı. 1859'da İtalyan birliği kurulunca Floransa ve Napoli üniversitelerine profesör oldu. En iyi eserleri yurt sevgisini dile getiren halk şiirleridir. (L)

DALLOZ (Désiré), fransız hukukçusu ve

Foto. Dragesco, National Portrait Gallery, Leperre (LAROUSSE)

siyaset adamı (Septmoncel, Jura 1795-Paris 1869). Temyiz mahkemesinde avukat 1837'den 1848'e kadar Saint-Claude milletvekili. Kardeşi Armand ile birlikte *Répertoire de Législation, de Doctrine et de Jurisprudence*'ı (Mevzuat, Doktrin ve Hukuk Bilimi Dergisi) yayımladı. —ARMAND, **Dalloz Jeune** denir, fransız avukatı (1797-1867). Kardeşi Désiré Dalloz'un eserlerine katkıda bulundu, ayrıca *Dictionnaire Général et Raisonné de Jurisprudence* (Genel ve Açıklamalı Hukuk Sözlüğü) adlı bir eser yayımladı. (L)

Dalloz, 1824'te Paris'te avukat Désiré ve Armand Dalloz tarafından kurulan yayınevi. Kuruluşundan beri birçok eser yayımladı: *Répertoire de Législation, de Doctrine et de, Jurisprudence* bunlardan biridir. Dalloz yayınlarının fransız hukuk ilminde önemli yeri vardır. (L)

DALMAÇYA, sırpça **Dalmacija,** ital. **Dalmazia,** Balkanların batı bölümünde tarihî eyalet, Adriya denizi kıyısında, Yugoslavya'nın bir bölümü. Dalmaçya, Pag adası ile Arnavutluk sınırı arasında kuzeybatıdan güneydoğuya doğru Dinar Alplerinin eteğinde uzanır ve birçok coğrafî bölgeyi içine alır: derin körfezler ve mahfuz limanlarla (Şibenik, Kastel koyu, Kotor körfezi) oyulu kıyı, bazı yerlerde düz (Neretva deltası, Ravni Kotari'nin karstlı yüzeyleri), bazı yerlerde ise sarptır (Biokovo kıyısı); iç bölgeler (Dalmaç Zagorje'si) karstlı *polje*'lerden ve sıradağcıklardan meydana gelmiştir: adalar, Dalmaçya takımadalarını meydana getirir. Dalmaçya'da Akdeniz iklimi hüküm sürer. Split'in kuzey kesimi, *bura* yüzünden daha soğuktur. Bölgenin ekonomisi balıkçılık, hayvan yetiştiriciliği, tahıl, zeytin ve meyve üretimine dayanır. Başlıca limanları Dubrovnik (Ragusa), Split, Şibenik, Zadar.

— Tar. Başlangıçta İllyria'lı kabilelerin yaşadığı Dalmaçya'ya yunan kolonileri ve romalı tacirler yerleştiler; romalı tacirlerin başvurması (M.Ö. 225) üzerine Roma, Dalmaçya'da Pharos'lu Demetrios yönetiminde imparatorluğa bağlı bir devlet kurdu. Demetrios, Roma'ya ihanet edince fetih başladı, 157'de devam etti ve Augustus zamanında tamamlandı; Augustus Dalmaçya'yı İllyria'nın iki eyaletinden biri haline getirdi. Eyalet Roma'nın savaş alanı oldu (eyalet valisinin oturduğu Salona'da roma kolonileri; İader; Narana). Dalmaçya romalıların kadastrosunu muhafaza eder. V. yy.dan itibaren Bizans'a boyun eğen Dalmaçya'yı, VII. yy.ın başından itibaren İslavlar ve Avarlar işgal etti. Eyalet Bizanslılar ve Franklar, sonra da Venedikliler, Hırvatlar ve Macarlar arasında uzun süre çekişmelere yol açtı. 1420-1797 Yılları arasında Venedik tarafından işgal edildi ve Venedik cumhuriyetini değerli mahallî kaynaklarıyle (kereste, zift) besledi. Deniz faaliyeti Venedik yararına geriledi; ama tarım özellikle Türk kesiminden göçen hıristiyan İslavlar sayesinde gelişti. Dalmaçya, Venedik'in Bonapart tarafından alınmasından 1813'e kadar İllyria eyaletlerinin bir bölümü oldu, sonra Avusturya'ya geçti. XIX.yy.da ülkede iki siyasî eğilim hüküm sürdü: Avusturya'nın desteklediği ilhak eğilimi ve italyan *irredentismo* hareketi ile de ilişkisi olan muhtariyetçilik. Birinci Dünya savaşı ortasında İtalya ve Yugoslavya tarafından üzerinde hak iddia edilen Dalmaçya, Rapallo antlaşmasıyle (1920) Zdar (Zara) limanı ve Darnaro adası hariç Yugoslavya'ya verildi; bu ada ve limanı alan İtalya, A.B.D. ile yaptığı 10 şubat 1947 anlaşmasından sonra ikisini de Yugoslavya'ya bıraktı.

— Ed. ve G. santl. Bk. RAGUSA.

— Oky. bil. *Dalmaçya tipi kıyı*, çok girintili çıkıntılı kıyı; kıvrılmış engebe sırasının su altında kalmasıyle oluşan bu kıyı tipi, kendisine paralel uzanan adalarla devam eder. (L)

DALMAÇYA adaları, Adriya denizinde Yugoslavya'ya bağlı adalar topluluğu; Pag'dan Dubrovnik'e kadar kıyıya paralel olarak uzanırlar. Tarihî Dalmaçya'ya girmeyen Kvarner körfezi adaları genellikle bu topluluktan sayılmaz. Bu altı yüz kadar adadan yalnız altmışında insan yaşar. Dalmaçya adalarının başlıcaları şunlardır: kuzeyde Ladar ve Şibenik (Dugi Otok, Ugljan, Kornat) takımadaları; güneyde Split enleminden Pelješac yarımadasına kadar Orta Dalmaçya takımadaları (Šolta, Brač, Hvar, Korçula, Vis, Lastovo); Pelješac'ın güneyinde Mliet. Bu adaların başlıca faaliyetleri balıkçılık ve Akdeniz ürünleri tarımı meydan getirir. (L)

DALMAÇYA köpeği, süs köpeği ırkı. (Postu, bütün vücut yüzeyine yaygın, 2-4 sm çapında, siyah veya koyu kahverengi küçük beneklerle dolu, beyaz renktedir. Boyu 0,50 m, ağırlığı 22 kg kadardır. Çok zeki olduğu için marifetli köpekler arasında çoğu zaman baş yeri tutar.) [L]

DALMAK geçz. i. (esk. türk. *talmak'*-tan). Sıvının içine bütünüyle ve hızla girmek: *Önümüzde suya dalıp kaybolarak ta uzakta meydana çıkan karabataklar* (A. Ş. Hisar). || Herhangi bir yere girivermek: *İşte tekrar tanımadığı, bilmediği sokaklara dalmıştı* (A.H. Tanpınar). *Fatihasını bitirip ellerini yüzüne kavuşturduktan sonra tekrar türbeye daldı* (Ömer Seyfeddin). || *Mec.* Başka şey düşünemeyecek kadar kendini bir konuya vermek, kendini yaptığı harekete kaptırmak: *Yahya Hoca çayını karıştırmağa dalmış gibi görünerek Cemil'in düşünmesine meydan bırakmak istedi* (K. Tahir). || [Hasta için] Kendini bilmez hale gelmek.

— ÇEŞ. DEY. *Dalıp gitmek*, zihni bir konuyle fazlaca meşgul olmak. Kendinden geçmek: *Bunların saçma olduğunu bildiği halde, kendini düşünmekten alıkoyamıyor ve bazen saatlerce oturduğu yerde dalıp gidiyordu* (Sabahattin Ali). *İlk geldiğimizde hava değiştirmekten olmalı, dalıp gidiyorduk* (F.R. Atay). || *Gözleri dalmak*, kendini birtakım düşüncelere kaptırarak gözleri bir noktaya takılıp kalmak: *Gözlerim daldı, andım dokuz yıl evvelini* (F.N. Çamlıbel).

— Ask. denizc. *Dalmış denizaltı*, deniz yüzeyinin altında seyir eden denizaltı gemisi. || *Yarı dalmış denizaltı*, safra sarnıçlarının bir kısmını doldurmuş olan ve azalmış bir siluet göstererek su yüzeyinde seyir eden denizaltı.

— Mekan. İsteyerek veya yanlışlıkla, üzerinde çalışılan bir madde içine bir âletle girmek.

◆ **Daldırılmak** edilg. f. Daldırmak işine uğratılmak.

◆ **Daldırma** i. Daldırmak eylemi: *Daldırmada insanları hâcât-ı hayata* (M. A. Ersoy).

— Bağc. ve Bahç. Dalı gövdeden ayırmadan köklenmesi için toprağa sokma. || Köklenmesi için toprağa sokulan dal. || *Daldırma dalı*, köklendirmek amacıyle ana bitkiye bağlı olarak toprağa veya nemli bir ortama gömülen dal. (Bu dal daha sonra ana bitkiden kesilip ayrılır ve yeni bir bitki meydana getirir). || *Kütük daldırma*, asma kütüğünün tamamını toprağa gömme işlemi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Bağc. ve Bahç. *Daldırma*, bitkileri üretme yollarından biridir. Çelikleme gibi, bir dalın otsu veya odunsu kısmından kök sürmesini sağlama usulüdür. Köklerin çıkmasını oksinler kolaylaştırır (oksinlerin uyartılması dala ilâç sürme ve püskürtme, dalı suyle ıslatma, sargı içine alma gibi işlemlerle sağlanır). Daldırma çeliklemeden biraz farklıdır, çünkü ancak köklendikten sonra ana bitkiden ayrılır. Daldırmanın en basit şekli, ana bitkinin yanıbaşına bir çukur açmak, daldırılacak dalı eğerek bu çukura gömmektir. Bunun için dalın üzerindeki yaprak ve tomurcuklar koparılır; ortası, yani çukura gömülen kısmı toprakla örtülür. Baş tarafı ana bitkiye bağlı kalır, uç tarafı toprağın dışında bırakılarak bir herekle yukarıya doğru kaldırılır. Dalın gömüldüğü yerin nemli olması lâzımdır. Daldırılan dal kökleştikten sonra ana bitkiden ayrılır. Bir dal çok uzunsa, bir defada birçok daldırma dalları elde etmek için uzun dal birkaç yerinden toprağa gömülür (kemerli daldırma); bir dal üzerindeki dalcıklarla birlikte daldırılırsa bir o kadar çok daldırma dalı elde edilir (dallı daldırma); ağaç dibinden kesilirse dibinden bir sürü dip sürgünü çıkar, bunlar da daldırma dalı gibi köklü olduğu için öylece çıkarılıp kullanılır (kütük daldırması). Bir gözün üst tarafından dalı veya daldırma dalını zedelemek de kök çıkarmaya yol açar. Köklerden daldırma elde etmek için kökler birçok yerinden zedelenir. Bir süre sonra bir kabartı belirir ve oradan hem bir sap, hem de kökçükler çıkar. Dip sürgünüyle daldırmada, ana bitkinin yakınında biten küçük filizlerin toprak altındaki kısmı önden ve arkadan kesilerek yatak bir kök elde edilir. Öte yandan havada da daldırma yapılabilir; bunun için uzunlamasına yarık ve içi toprakla dolu bir kap veya içi nemli yosun dolu plastik maddeden bir torba alınır, köklendirilecek dal bunun içinde daldırılır.

● *Kütük daldırma*, yaşlı ve zayıf asmaları gençleştirmek veya yenilemek amacıyle yapılır. Avrupa'da filoksera salgınından önce çok kullanılırdı. Filoksera yüzünden amerikan asması kullanılarak aşılama yerleştikten sonra bu çeşit daldırma önemini kaybetti. Yerli asma ile üretilen yerler hariç hemen hiç bir yerde uygulanmamaktadır. Araç asma üretiminde de bu usulden faydalanılır.

◆ **Daldırmak** geçl. f. Dalmak işini yaptırmak: *Suya daldırmak*. || *Mec.* Kendini kaptırmak: *Sanatların esrar dolu ufkuna gözlerini daldırdın* (M.E. Yurdakul).

— Bağc. ve Bahç. Dalı gövdeden ayırmadan köklenmesi için toprağa sokmak.

◆ **Dalış** i. Dalmak eylemi veya biçimi.

— Spor. Futbolda kalecinin kollarını uzatarak yatay durumda topa atlaması.

◆ **Dalma** i. Dalmak eylemi.

— Spor. Türk güreşinde bir oyun. (Güreşçinin ayaktayken, birden eğilip rakibinin belden aşağı herhangi bir yerini kapmasına denir. Bu kapma bir ayağın paçasından olursa *dalarak tek paça kapmak;* iki paçadan birden olursa *dalarak çift paça kapmak* adlarını alır. Dalma anında dizüstü gelerek veya yüzükoyun yatarak rakibin ayaklarını iki kolla sarma haline ise *dalarak köster vurmak* adı verilir.) || Denizin altını tanıma, deniz avcılığı, fotoğraf ve filim çekmek amacıyle yapılan spor. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Spor. *Dalma*, varılmak istenen sonuca göre değişen özel bir teknik gerektirir. Su altında nefes almayı sağlayan bir araç kullanılmadan, dalgıç elbisesi ve başlığı kullanılarak, basınca dayanıklı bir dalgıç elbisesiyle veya batiskaf denilen araç gibi özel bir dalma odasıyle dalınabilir.

İnsan nefes almasını sağlayan bir aracın yardımı olmadan suyun içinde birkaç dakikadan fazla yaşayamaz. En basit dalma, bir boru kullanılarak yapılır. Böylece dalıcı, başı suyun içinde olduğu halde hava alabilir. Derinlik olarak da, insan gövdesi, suyun 40 m, hattâ daha fazla altına inebilecek kadar dayanıklıdır.

Bağımsız dalgıç elbiseleri insanın su altında kalma imkânını çok artırdı. Süre, aracın çeşidine göre değişir. Bugüne kadar varılmış en büyük derinlik 100 metredir. Su yüzüne çıkması gerektiği zaman, özel bir sistem, dalgıcı uyarır. Özel sandıklar içinde yapılan dalışlarda ulaşılan derinlik 150 metreyi aşmıştır. Batiskaf adı verilen araçla, daha önce batisfer adındaki araçla varılan 906 metrelik derinlik aşılarak 10 000 metreden daha aşağıya kadar inildi. Dalışlarda, su yüzüne çıkarken basınç değişikliği dolayısıyle meydana gelen ve kimi zaman ölümle sonuçlanabilen kazalara yol açmamak için, çok kesin bazı kurallara uymak gerekir. (LM)

DALMAN (Gustaf), alman protestan ilâhiyatçısı (Niesky 1855-Herrnhut 1941). Kudüs'te alman protestan eskiçağ bilimleri enstitüsünün başkanlığını yaptı. 1917'den sonra Greifswald'da profesörlük yaptığı gibi, aynı yerdeki filistin bilimi enstitüsünü de yönetti. Özellikle İsa'nın dili ve çevresi üstüne yaptığı çalışmalar ilgi çekicidir.

Başlıca eserleri: *Grammatik des Jüdische-Palastinensischen Aramaisch* (Yahudi-Filistin Aramcası Grameri) [1894], *Worte Jesu* (İsa'nın Sözleri) [1898], *Arbeit und Site in Palästina* (Filistin'de İş ve Töre) [1928-1942], *Aramäisch-neuhebräisches Handwörerbuch* (Aramca-Yeni İbranice Küçük Sözlük) [1938]. (L)

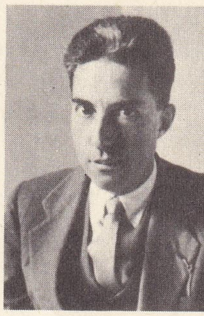

Luigi DALLAPiCOLA

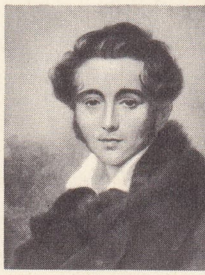

Désiré DALLOZ

DALMANITES. Paleon. Trilobit cinsi. İri gözleri, yan çıkıntıları güdük plevraları ve sivri uçlu pigidyumuyle dikkati çeker. (Silüryende fosil. *Phacopidae* familyasından.) [L]

DALMANUTHA, Filistin'de yer, Taberiye gölünün batı kıyısında, İsa ikinci ekmek mucizesinden sonra Dalmanutha'ya geldi. (L)

DALMASİO (Lippo). Bk. LIPPO.

DALMATİCA i. (*Dalmaçya* adından). Cepken biçiminde, kenarlarına al kumaş geçirilmiş eski Roma elbisesi. || Ortaçağda Fransa krallarının törenlerde mantonun altına giydikleri elbise. Mavi satenden yapılır ve üzerine simle zambak çiçekleri işlenirdi. || Diyakosların giydiği kısa kollu dinî elbise.

— Din. *Dalmatica,* daha II.yy.da, lüks elbise olarak Dalmaçyalılardan Romalılara geçti. Daha sonraları kilise adamları da bu elbiseyi benimsediler. Aziz Sylvester zamanında Roma kilisesi diyakoslarının özel elbisesi oldu. IX. yy.da kullanılışı yaygın hale geldi. Daha sonra bütün hıristiyan dünyasında diyakosların dalmatica giymelerine izin verildi. Önceleri beyaz renkte olan dalmatica'lar, bugünün din töresine göre çeşitli renktedir. Piskoposların cüppe altına giydikleri dalmatica ise aşağı yukarı eski biçimini muhafaza eder. Roma'da San Pietro hazinesinde, mavi zemin üzerine sim ve ipek işli çok güzel bir Bizans dalmatica'sı saklanmaktadır. (L)

DALMATİN (Juriz), islav yazarı (Krsko 1547-Ljubljana 1589). Reform taraflısı idi, bütün Tevratı islavcaya ilk olarak o çevirdi. (L)

DALMATİOS (Aziz) [350'ye doğr.-437'den sonra]. İstanbul manastır başpapazı, Nestorios'un sapkın düşüncelerine karşı koydu ve Efes (Ephesus) konsilinde (dinî meclis) imparatorluk sarayına karşı İskenderiyeli Kyrillos'un davasını başarıyle savundu. (L)

DALMATİUS (öl. 337), Constantius Chlorus'un oğlu ve Constantius'un kardeşi, 333'te konsül oldu; Kıbrıs'taki Kalokeros ayaklanmasını bastırdı. Kral ailesinin toptan yok edilişi sırasında öldürüldü. — Flavius Julius *Dalmatius* (öl. 337), DALMATİUS'un oğlu, 335'te Caesar oldu, babasıyle birlikte boğazlanarak öldürüldü. (L)

DALMATOV (Vasily Panteleyjonovic, Luçiç), rus tiyatro sanatçısı (1852-1912). 1880'den 1890'a kadar Petersburg imparatorluk tiyatrosunda çalıştı. Suvorin tiyatro okulunu yönetti ve tiyatro eserleri yazdı. (L)

DALMAU (Luis), katalonyalı ressam (öl. 1460). Aragon kralı Alfonso V ile Jaime II'nin hizmetine girdi. 1431'de Flandres'a gönderildi, orada Van Eyck'ın etkisinde kaldı ve onu taklit etti. *Meryem ve Danışmanlar* adlı tablosu (1445, Barcelona müzesi) Brugge'li ressamların üslûbunun bir pastişidir. Bu tabloda tek mahallî özellik beş bağışçının portrelerinde görülür. (L)

DALMİANAGAR, Hindistan'da (Bihar) kasaba, Patna'nın güneybatısında; 8 300 nüf. Kısa süre önce kurulan çeşitli sanayi merkezi: kereste, kâğıt, nebatî yağlar ve kimya ürünleri (sülfürik asit ve alkaliler) sanayii. (L)

DAL MONTE (Antonietta MENEGHELLİ, **Toti** — denir), italyan opera şarkıcısı (Mogliano, Veneto 1899). B. Marchisio'dan, önce piyano, sonra da şan dersi aldı; sanat hayatına on yedi yaşında, Milano'da La Scala operasında başladı. 1922'den sonra koloratur soprano olarak büyük başarı kazandı. Özellikle *Lucia di Lammermoor*'da, Patti'den boşalan yeri doldurduğu kabul edilen Toti Dal Monte, sesinin pürüzsüzlüğü ve duygulu söyleyişiyle dikkati çeker. (L)

DAL MONTE veya **DEL MONTE** (Guidubaldo veya Guidobaldo), italyan astronomu ve fizikçisi (Mombaroccio Pesaro 1545-ay.y. 1607). Galileo'nun arkadaşı ve koruyucusu, Toscana'da müstahkem mevki müfettişi. Eserleri arasında *Mechanicorum Libri* (Mekanik Elkitabı) [1577] ile bir elyazmasını sayabiliriz. Bir başka eserde ağırlıkların dinamizmiyle ilgili bazı denemelerini açıkladı. Bundan başka bir orantı kumpası ile geometrik ve mekanik araçlar da yaptı. Gregorius XIII, kendisini takvimin düzeltilmesi için görevlendirdi. (L)

DALNIY. Bk. DA-LİEN.

DALNIY VOSTOK veya **DAL'NEVOSTOCNİY KRAJ,** rus Uzakdoğusunun rusça adı. (L)

DALAO, Fildişi Sahilinde komün. Güneybatı idare bölgesinin merkezi. Nüf. 17 639. Kahve plantasyonları. Orman işletmeleri. Daloa idare çevresi, 157 427 nüf. (L)

DALOKAY (Vedat), türk mimarı (Elazığ 1927). 1950'de İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık fakültesini bitirdi. 1951-1953 Yılları arasında Sorbonne'da şehircilik derslerine devam etti. 1953'ten sonra çeşitli yarışmalarda birincilik aldı. 1960-1967 Yılları arasında meslek kuruluşlarında görev aldı; 1969'da İslâmâbâd Büyük camii için açılan milletlerarası yarışmada birincilik ödülünü kazandı. (M)

DALORTO (Angelino), Cenova'lı (İtalya) haritacı (XIV. yy.). 1325'te Ortaçağ deniz haritacılığının en önemli belgesi olan bir harita yayımladı. (L)

DALOU (Jules), fransız heykeltıraşı (Paris 1838-ay.y. 1902). 1853'te Güzel Sanatlar akademisine girdi. Duret ve Carpeaux'nun öğrencisi oldu. 1879'a kadar Londra'da kaldı; Gustave Courbet'nin resimde uyguladığı «natüralizm» akımını, yirmi yıllık bir süreden sonra heykeltıraşlığa uyguladı. Bu üslûbun yayılmasında etkisi oldu. Londra'da geçirdiği on yıllık sürgün sırasında, bugün çok aranılan ve eşini çıplak durumda gösteren küçük heykelcikler yaptı. 1879'dan 1899'a kadar bugün Paris'te Place de la Nation'u (Ulus meydanı) süsleyen büyük anıt üzerinde çalıştı. XIX. yy.da bronza dökülen en büyük heykel topluluğu olan bu anıt, alegorik figürlerinin üslûbu bakımından modern sanata barok bir hava getirdi. (L)

DALRİADA, İskoç krallığı, VI. yy.da İskoçya'nın (Argyllshire) batı kıyısında kuruldu. Başkenti, *Dunadd.* Krallık M.Ö. 500'e doğru Ulster'in kuzeydoğu kıyısındaki Dalriada krallığından göçen (Fergus Mor yönetiminde) 500 kadar göçmen tarafından kuruldu ve başlangıçta bu krallığın devamını meydana getirdi. 575'e doğru kral Aidan zamanında ve Aziz Colomba'nın yardımıyle (562'de Hy [Iona] adasına yerleşmiş ve otuz yıl içinde ülkede yaşayan Gaelleri hıristiyanlaştırmıştı) bağımsızlığına kavuştuğu sanılır. Krallarından Kenneth Mac Alpin, Pict'lerle Dalriada iskoçlarını bir daha ayrılmamak üzere birleştirdi ve böylece İskoçya'nın temellerini attı. (L)

DALRYMPLE (Alexander), ingiliz hidrografya uzmanı ve denizcisi (New Hailes, İskoçya 1737-Londra 1808). Genç yaşta Madras'ta bulunan Doğu Hindistan şirketine girdi, sonra güney denizlerinde dolaştı, gezdiği takımadaların haritalarını çizdi; 1789'da Amirallik hidrografi uzmanı oldu. Yaptığı haritalar, özellikle Doğu Hindistan'a ait olanlar çağının en başarılılarındandır. Bunları *Collection of Nautical Publications* (Denizcilikle İlgili Yayınların Genel Derlemesi) [1753] ve *Oriental Repertory from April 1791 to January 1795* (Nisan 1791'den Ocak 1795'e Kadar Doğu Repertuvarı) adlı eserleri de yayımlandı. Ayrıca başka eserler de yazdı: *An Historical Collection of Several Pasific Ocean* (Büyük Okyanus'ta Yapılan Yolculukların ve Buluşların Tarihi Derlemesi) [1770]. Cook, 1768'de yaptığı ilk yolculuğunu Dalrymple'in çalışmalarına dayanarak gerçekleştirdi. (L)

DALRYMPLE (David), **Hailes** baronu, ingiliz devlet yüksek görevlisi ve tarihçisi (Edinburgh 1726-1792). Birinci Stair vikontunun oğlunun torunu. 1776'da Dr. Johnson'un yardımıyle *Annals of Scotland* (İskoçya Yıllıkları) adlı bir eser yazdı. (L)

DALRYMPLE (James), birinci **Stair** vikontu, iskoçyalı hâkim ve siyaset adamı. (Drummurchie, Ayrshire 1619-Edinburgh 1695). Covenant taraftarı ve kralcıydı; 1671'de Court of Sessions başkanı oldu. Ama kısa süre sonra James of York'a (1680'de İskoçya'nın hâkimiyetini ele geçirdi) karşı muhalefete girişti ve Birleşik eyaletlere William III'ün yanına sığınmak (1684-1688) zorunda kaldı, William III, 1689'da kendisini yeniden Court of Sessions başkanlığına getirdi. *Institutions of the Law of Scotland* (İskoçya Hukuk Kuruluşları) [1681] adlı kitabı, ilk ve önemli iskoç kanunnamelerindendir. (L)

DALRYMPLE (John), birinci **Stair** kontu, iskoçyalı avukat ve siyaset adamı (1648-Londra 1707). James Dalrymple'in büyük oğlu. Kendisini 1691'de İskoçya işlerinin yönetimiyle görevlendiren William III'ün başdanışmanlarından biri oldu. Başkaldıran Highland'lıları 1692'de «Glencoe* katliamı»yle yola getirmeğe çalıştı. Bu barbarca hareketinden dolayı kısa bir süre görevinden uzaklaştırıldı, çok geçmeden İskoçya soylular sınıfının en etkili kişilerinden biri oldu, İskoçya birliğinin (1707) kurulmasında çok önemli rol oynadı. (L)

DALRYMPLE (John), ikinci **Stair** kontu, iskoçyalı mareşal ve siyaset adamı (Edinburgh 1673-ay.y. 1747). James Dalrymple'in oğlu. Malborough'un yaptığı seferlerde (1702-1711) başarı gösterdi. 1715'ten 1720'ye kadar Fransa büyükelçiliği yaptı. Jakobit'lerin çevirdikleri entrikalara engel olmak için çok çalıştı. Walpole'un düşmanlarından biriydi. (L)

DALRYMPLE (sir Hew **Whitefoord,** ingiliz generali (1750-Londra 1830). Hükûmetinden aldığı talimat üzerine sir J. Moore'dan önce davranarak, Portekiz'e gönderilen birliğin kumandasını ele aldı, Junot ile Sintra sözleşmesini imzaladı (1808), fakat bu sözleşme Londra hükûmetince tanınmadı. (L)

DALSGAARD (Christen), danimarkalı ressam (Krabbesholm 1824-Sorö 1907). Danimarka halkının yaşayışını canlandıran dramatik resimler yaptı. (L)

DALSLAND (veya **Dal),** İsveç'te eski il, Vanern gölü ile Norveç sınırı arasında; 3 686 km². Başlıca şehri, *Amal.* Ormanlarla örtülü ve birçok gölü olan bu engebeli bölge bugün Alysborg *lan*'ına katılmıştır. (L)

DALTON (Hugh), ingiliz iktisatçısı ve siyaset adamı (Neath, Glamorganshire 1887-Londra 1962). 1924'ten bu yana işçi partisi milletvekili, iktisadî savaş bakanı (1940-1942), sonra da Winston Churchill koalisyon hükûmetinde ticaret bakanı oldu (1942-1945). 1945 Seçimlerinin işçi partisi kazanınca Maliye bakanlığına getirildi (1945-1947); bakanlığı sırasında, sonradan sir S. Cripps tarafından geliştirilen aşırı baskı siyasetini başlattı. Ölçüsüz davranışları sonucu Maliye bakanlığından istifa ettikten sonra Şehircilik ve Bölge Onarımı bakanlığını yönetti (1950-1951). Avrupa toplantılarında birçok kez (1948 - 1949) işçi partisini ve hükûmetini temsil etti. 1960'ta soylu kılındı. (L)

DALTON (John), ingiliz fizik ve kimya bilgini (Eaglesfield, Cumberland 1766-Manchester 1844). Bir dokumacının oğlu; önce öğretmenlik yaptı ve boş zamanlarını matematik ve fizik öğrenmeğe ayırdı. Manchester'deki New College'da profesör oldu (1793). Önce meteoroloji alanındaki gözlemleriyle tanındı; Londra Kralık akademisine üye, daha sonra Fransa enstitüsüne yabancı üye oldu (1830). Atom nazariyesinin gerçek yaratıcısıdır. Maddenin bölünülmezliğini

savunan eski filozofların varsayımını, ilk defa ilmî temele oturttu ve nicel bir biçim verdi. Dalton, saf cisimlerin bütününün özdeş atomlardan meydana geldiğini varsayarak, bu nazariyenin, hem gazların fizikî özelliklerini yorumlamağa, hem de kimyasal bileşemlerin ağırlığı ile ilgili kanunları (ve özellikle kendi adını taşıyan katlı oranlar kanununu) açıklamağa yaradığını gösterdi. Gaz karışımlarının sıkıştırılabilme imkânlarını inceledi ve 1801'de kısmî basınçların toplanması kanununu ortaya koydu. Ayrıca doyurucu su buharı basınçlarını çeşitli ısılarda belirledi ve gazların öz ısılarını ölçtü. Bugün diskromatopsi veya daltonizm adı verilen hastalığı kendi üzerinde inceledi. Dilbilime de merak sararak bir ingiliz grameri yazdı. Başlıca eserleri: *Meteorological Observations and Essays* (Meteorolojik Gözlemler ve Denemeler) [1793] ve özellikle *New System of Chemical Philosophy* (Yeni Kimya Felsefesi Sistemi) [1808]. (L)

DALTON-İN-FURNESS, Büyük Britanya'da (Lancashire) şehir, Barrow-in-Furness'in kuzeydoğusunda; 10 400 nüf. Demir madenleri. (L)

DALTONİZM i. (Kendisinde de bulunan bu hastalığı ilk olarak tanımlayan ingiliz fizikçisi *Dalton*'un adından fr. *daltonisme*). Oftalmoloji. Ya bütün renkleri (akromatopsi) veya birkaç rengi, özellikle de kırmızı ile yeşili (asıl daltonizm) birbirinden ayırt etmeğe engel olan görme bozukluğu. *Eşanl.* RENK KÖRLÜĞÜ.

— ANSİKL. *Daltonizm* çok nadir hallerde sonradan olur (görme aygıtı travmaları) ve bu takdirde bazen iyileştirilebilir; fakat hemen hemen doğuştan olma veya soydan geçmedir ve bu takdirde tedavisi imkânsızdır. Son zamanlarda yapılan genetik araştırmalar, soydan geçme hallerinde hastalığın Mendel kanunlarına uygun olarak geçtiğini göstermiştir. Daltonizmin hiç bir tehlikesi yoktur, fakat bu hastalığın bulunduğu kimselerin kırmızı ve yeşil işaretlerin kullanıldığı bazı meslekleri (demiryolu, denizcilik) seçme imkânını ortadan kaldırır. Çoğu zaman kişi, hastalığını bilmez; hastalık hali çeşitli renkte ipek yumaklarla veya çeşitli renkte tablolarla (İshihara tabloları) meydana çıkarılır. Kırmızı ve yeşili karıştırma şeklindeki daltonizmden *(aneritropsi)* başka, nadir olmakla beraber bir de maviye karşı körlük *(asiyanopsi)* vardır. Gece kuşları ile köstebeğin sadece griden koyu kahverengiye kadar soluk renkleri görebildiği sanılmaktadır *(poliakromatopsi)*. Son zamanlarda yapılan araştırmalar bu bozukluğun sebebinin ağ tabakada bulunduğunu göstermiştir; ağ tabakadaki koni ve çomak hücreleri renkli ışıklara karşı değişik tepki gösterirler. Koni hücreleri en uzun titreşimlere kırmızı ve turuncu), çomaklar ise en kısa titreşimlere (yeşil-mavi ve mor) tepki gösterir. Ayrıca, Helmoltz her koni ile her çomağın göz sinirinden ayrı ayrı birer tel aldığını ortaya koymuştur. Daltonizmi açıklayabilmek için hasta olan kişide kırmızı renk konilerine veya yeşil renk çomaklarına giden sinir tellerinden birinin veya her ikisinin bulunmadığı düşünülebilir. Öyle ki bu yokluk yüzünden kişi yeşili kırmızıdan ayırt edemez, ikisini birbirine karıştırır veya bunları hiç bilmez. Hastalığın konilerle çomaklardaki ayrılığın tam olmayışından ileri geldiği de söylenebilir. (L)

Dalton kanunu. Kim. (*Eşanl.* KATLI ORANLAR KANUNU.) Bk. KİMYA.

— Fiz. Bir gaz karışımının basıncı, karışımdaki gazların aynı sıcaklıkta ayrı ayrı karışımın hacmine eşit bir hacimde oldukları takdirde gösterecekleri kısmî basınçlarının toplamına eşittir. Gerçek gazlara da uygulanabilen bu kanun, özellikle tükel gazlar için büyük bir önem taşır. (*Eşanl.* GAZ KARIŞIMLARI KANUNU.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fiz. *Gaz ve buhar karışımları.* İçinde gaz bulunan bir kap içine bir sıvı akıtıldığı zaman, sıvı yavaş yavaş buhar çıkarmağa başlar. Gazın basıncı ne kadar fazla ise buhar çıkışı da o kadar yavaş olur. Buhar çıkışı ancak, deney sıcaklığında karışımın basıncı, incelenen sıvı buharının maksimum basıncına yükseltilen gazın basıncına eşit olduğu zaman durur. Böylece, buhar ve gaz birbirine karışır ve karışımın basıncı, gaz ve buharın basınçları toplamına eşit olur. Aynı kap içine, değişik sıvılar doldurulmuş çok sayıda pota daldırıldığı zaman da aynı olay gözlemlenir ve potalar içindeki değişik sıvıların buharları kimyasal bir tepkimeye yol açmaz. Olay sırasında her sıvı, boşlukta çıkardığı buhar miktarı kadar buhar yayar. Buharlar doyurucu olmadığı zaman da aynı kanun geçerlidir.

V hacmindeki bir kap içine, sabit sıcaklıkta ve p, p', p'' v.b. basınçları altında ilk hacimleri v, v', v'' v.b. olan çeşitli gazlar gönderilirse kap içindeki karışımın P basıncı $PU = pu + p'v' + p''v'' + \ldots$ olur. (L)

DALUEGE (Kurt), alman generali (Kreuzburg 1897-Prag 1946). 1920-1930 Yıllarında Weimar cumhuriyetinde faaliyet gösteren askerî polis birliklerinin kurucusu. Hitler ile birleşti; Hitler kendisini generalliğe yükseltti ve Alman polis teşkilâtının başına getirdi. 1934'te Roehm komplosu fesatçılarının tasfiyesiyle görevlendirildi. 1942'de Heydrich'in öldürülmesinden sonra Hitler, kendisini «Bohemya protektoru» sıfatıyle, birkaç ay için, Prag'a gönderdi. Orada, görülmemiş ölçüde vahşîce misilleme hareketlerine girişti. 1945'te tutuklandı; 1946'da ölüme mahkûm edildi. (L)

DAL VERME (Luchino), italyan savaşçısı (?-Suriye 1372). Scaligero hanedanının hizmetinden Visconti hanedanının hizmetine geçti. 1356'da Visconti milislerinin başında Giovanni Acuto'nun ordusuyle çarpıştı ve Pavia'yı Visconti'lere kazandırdı. 1364'te Visconti'lerle Guefo'lar arasında barış yapıldıktan sonra, Venedik cumhuriyeti tarafından anayurtta görev almaları yasaklanan Venedikli kolonların ayaklanmasını bastırmak üzere Girit'e gönderildi. Türklerle yapılan deniz savaşında öldü. (L)

DALWİGK (Reinhard), alman siyaset adamı (Darmstadt 1802-ay.y. 1880). 1850'den sonra Hessen-Darmstadt'ta bakanlık yaptı. İç siyasette gerici bir tutumu benimseyen Dalwigk, Almanya konusunda, Prusya aleyhinde davrandı. 1866 Savaşı sırasında Avusturya'yı tuttu. 1870'te ise Hessen'in Alman imparatorluğuna katılmasını onayladı. 1871'de siyasetten çekildi. (L)

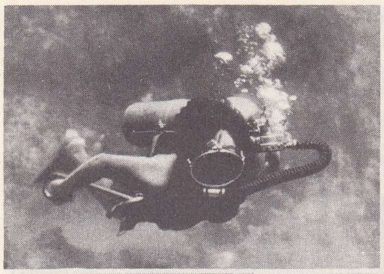

bağımsız dalma donanımı

dalma ve av

dalma sırasında filim çekimi

dalma (su spor.)

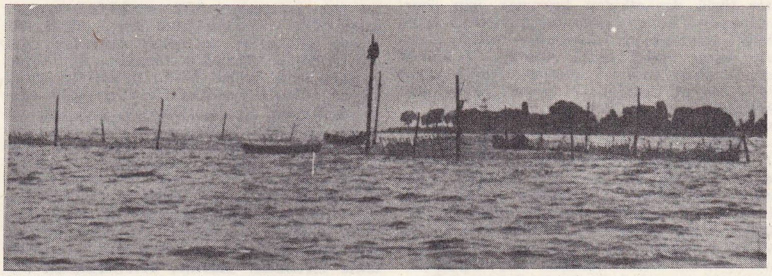

dalyan Fenerbahçe, İstanbul

DALY (John Augustin), amerikan dram yazarı (Plymouth, North Carolina 1838-Paris 1899). Tiyatro yönetmeni olarak özellikle fransız ve alman yazarlarının eserlerini adapte ederek başarı kazandı. Sonra, büyük ilgiyle karşılanan dramlarını yazdı: *Under the Gaslight* (Sokak Fenerinin Altında) [1867]; *A Flash of Lightnight* (Şimşek) [1868]; *The Red Scarf* (Kırmızı Boyun Atkısı) [1869]; *Divorce* (Boşanma) [1871]; *Pique* (İncinme) [1875] v.b. (L)

DALY, (Reginald Aldworth), amerikalı jeolog (Napanee, Kanada 1871-Cambridge, Massachusetts 1957). Harvard üniversitesinde profesör. Dördüncü zaman buzullarında katı haldeki su tutulmasının, deniz seviyesinin alçalması ile sonuçlanması olayını değerlendirdi. (L)

DALYA ünl. (ital. *tagliare>taglia,* çentik yap!'tan). Sayma esnasında birim olarak kabul edilen sayıya gelinince söylenen uyarma sözü: *Dalya bir, varan iki, hem bayram hem karnaval* (Ahmed Rasim). [M]

DALYAN i. (ital. *italiano*'dan [?]). Balıkç. Deniz, göl ve nehirlerde kıyılara yakın kurulan büyük balık avlanma yeri: *Ağlar çekiliyor dalyanlarda / Bir kadının suya değiyor ayakları* (O.V. Kanık). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Dalyan havlusu,* deniz çekildiği zaman balığın yakalanıp kaldığı ağların orta yeri. ‖ *Dalyan kapısı,* bir dalyanın balık girdiği zaman kapatılan giriş açıklığı. ‖ *Dalyan nöbetçisi (bekçisi),* dalyanlarda uzun sırık üzerine çıkıp balığı haber veren. ‖ *Dalyan tarlası,* dalyanın kurulduğu alan. ‖ *Kıyı dalyanı,* ağları germek için deniz kıyısında kazık ve direklerle yapılmış tesisat.

— DEY. *Dalyan gibi,* boylu boslu.

— Mutf. *Dalyan köftesi,* sığır veya koyun etinden yapılan ve içine lop yumurtalar yerleştirilen salçalı köfte.

— Esk. sil. *Dalyan tüfeği,* eski tip bir cins tüfek.

— ANSİKL. Balıkç. Balık akımını (ton, sardalya, ringa balıkları v.b.) çevirmek için deniz üzerinde ağlar ve sandallarla yapılan *dalyan* bir cins sabit balık avı çemberidir. Bu çember, ağlar ve kazıklardan meydana gelir. Balıklar (özellikle ton balıkları), bu ağların içine çekilir, labirent gibi bir yere girer ve ölüm odasına gelir; orada dipteki bir ağ çekilerek, yakalanır. Eskiden Akdenizde pek çok dalyan vardı, bunlar yavaş yavaş yok oldu.

— Huk. Dalyan kurulmadan evvel liman dairesine bildirilir. Zabıtai Saydiye nizamnamesinin 25. maddesine göre balık avının yasak olduğu zamanlarda dalyan kurup

dalmatica

Foto. Guiter, österreichicsh Lichtbildstella (LAROUSSE) ; H. Kurbanoğlu (MEYDAN)

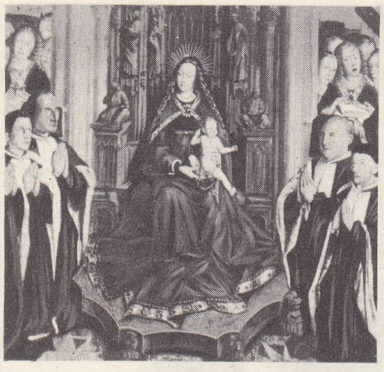

Luis DALMAU
«Meryem ve Danışmanlar»
detay
Barcelona müzesi

Jules DALOU
«Cumhuriyetin Zaferi»
Nation meydanı, Paris

Hugh DALTON

balık avlayanlar hakkında tüzükte belirtilen cezalar uygulanır.

◆ **Dalyancı** i. Dalyan sahibi veya dalyanlarla balık tutan balıkçı. (ML)

DALYAN, Akdeniz bölgesinin batı ucunda (Muğla ili, Köyceğiz ilçesi) köy; 2 240 nüf. Köyceğiz gölü ayağı kenarında, denize yakın bir yerdedir. Adını, balık yumurtası elde etmek için sözü geçen gölayağı üzerinde kefal balıkları tutulan büyük dalyandan alır. Küçük deniz araçları buraya kadar gelir. Yakınında *Kaunos** şehrinin kalıntıları bulunur. Kayamezarları. (M)

DALYASAN i. *Esk.* Mevlevîlerin, sikkeleri üzerine sardıkları uzun sarığın bir omuz üzerine bırakılan ucu. (M)

DALYELL veya **DALZELL** (Thomas), iskoçyalı kumandan (Binns, Linlithgowshire 1599 ?-Edinburgh 1685). Cromwell'e karşı savaştıktan sonra çarın hizmetine girmek üzere Rusya'ya gitti (1655-1665). Charles II'nin çağrısı üzerine geri dönerek İskoçya'daki birliklerin başkumandanı oldu. Covenant taraftarlarının ayaklanmalarını bastırmada zorbaca hareketleriyle korku saldı. (L)

DAM i. (esk. türk. *ṭam*, ev'den). Binaları her türlü dış etkiden korumak için üzerlerine inşa edilen, çoğunlukla kiremit kaplı örtü: *İmamın evi damından temeline kadar tamir edildi* (H.E. Adıvar). ‖ Küçük ev. ‖ Ahır: *Öküzün damını alçacık yapın* (Pîr Sultan Abdal). ‖ *Argo.* Hapishane: *Mahpus damında, adamın bir kitli yeri olmalı* (K. Tahir).

— ÇEŞ. DEY. *Dam altı,* sığınılacak yer: *Toplanacak yer şöyle dursun, henüz başımızı sokacak bir dam altı bulamadığımızın...* (Atatürk). ‖ *Damdan çardağa atlamak,* bir mantık bağı kurmadan konudan konuya geçmek. ‖ *Damdan düşer gibi,* yersiz hareket veya sözler için, birdenbire, anî olarak: *Sözü damdan düşer gibi değiştirmek istediği belliydi* (K. Tahir). ‖ *Damdan düşen halden bilir (anlar),* başkasının halinden, ancak aynı tecrübeyi geçirmiş olan anlar anlamında kullanılır. ‖ *Ayakkabısı (papucu) dama atılmak.* Bk. PABUÇ.

— TAR. TELM. ***Dam üstünde saksağan vur beline kazmayı,*** eskiden köylüler ekim zamanı, tarlalarına saksağan, karga ve kuzgunun konmasını felâket işareti sayarlardı. Tarlaya ilkin saksağan, sonra karga, daha sonra da kuzgun konardı. Köylüler damda saksağanı görünce, gelecek felâketi önleyemeyeceklerini anlatmak için «dam üstünde saksağan vur beline kazmayı» deyimini kullanırlardı. Zamanla deyim, yersiz ve saçma sapan sözleri belirtir anlamda kullanılır olmuştur.

— İnş. Bir yapıyı, bir evi örten bölüm: *Saz dam. Kiremit dam. Arduvaz dam.* ‖ *Dam aktarıcı,* mertekleri koyduktan sonra çatıları kiremit veya arduvaz ile kaplayan ve kırılmış kiremitleri onaran işçi. ‖ *Dam bastırması,* bir dam turasının denizliğini bastırmağa veya kıvırmağa yarayan, silme çubuk şeklinde küçük pervaz. (*Dam kıvırmacı* da denir.) Çatı kırması hattını örten geniş silme. ‖ *Dam çatısı,* bir çatının üst kısmında, çatı mertekleri dayandığı çatma parçasını veya omurga kirişini, bazen de damın meydana getirdiği en üst açıyı belirtmekte kullanılan deyim. ‖ *Dam çatısı, çizgisi* veya *hotoz çizgisi,* iki omurga kirişinin kesişmesinden meydana gelen çizgi. ‖ *Dam deresi,* dam kenarlarına geçirilen asma oluk. ‖ *Dam kapağı,* tepe penceresi. ‖ *Dam korkuluğu,* saçaklık silmesi üzerinde, çatının başlangıcını gizlemek için yapılan atina üslûbunda duvar. *Teşm. yol.* Genellikle gömme sütunlarla süslü bir yapı görünümünü vermek için kullanılan küçük ek kat. ‖ *Dam köşkü,* genellikle ispanyol evlerinin en üstünde bulunan köşk; uzağı görmeyi sağlayacak yükseklikte, depo v.b. yerleri göz altında bulundurmak için kullanılan bir çeşit gözetleme kulesi. ‖ *Dam oluğu,* çinko, kurşun veya taştan hark. (Çatının alt kıyısı boyunca uzanır; yağmur sularını toplar ve akıtır.) ‖ *Dam örtüsü,* bir evin, bir yapının çatısı (kiremit, arduvaz v.b.): *Bir evin dam örtüsünü tamir etmek.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dam saçağı,* damın, ileri doğru uzayan çıkıntılı kısmı. ‖ *Dam turası,* bir çatının tepesi boyunca uzanan yuvarlak kalın süsleme. ‖ *Dam ustası,* çatıları kurşun, bakır veya çinko ile kaplayan, yağmur borularını ve damlalıklarını yerleştiren usta. ‖ *Dam yelesi,* Ortaçağda veya Rönesansta bir çatının tepesini süsleyen, oymalı madenden veya seramikten yapılmış süs. (Gotik devirde, mücevherlerdeki değerli taşların çok zaman bir kilisenin biçimini andıran çerçeveleri de dam yelelerindeki gibi kafes oymalıydı.) ‖ *Yalancı dam korkuluğu,* saçak altını taşıyan bir çeşit ayaklık.

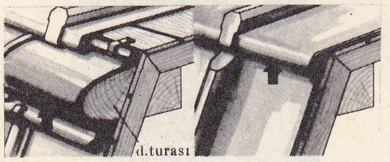

dam bastırması

— ANSİKL. İnş. *Dam örtüsü* olarak kullanılan maddeler çok çeşitlidir; saman veya saman sapı ile tahta levhalar bunlar içinde en eskileridir. Kiremiti* ilk defa Romalılar uyguladı. Ortaçağda ise dam örtüsü olarak arduvaz, taş ve maden levhalar kullanılmağa başlandı.

● *Kiremit* bugün de arduvazla birlikte, en çok kullanılan örtü maddeleri arasındadır. Hava değişimlerine karşı büyük bir direnç gösterdiği ve kolay döşendiği için tercih edilir. Bununla birlikte, kiremitten yapılan dam örtüsü bütün örtülerden daha ağırdır. Düz kiremitler, kestane veya meşe ağacından bir lata üzerine, çatı merteklerine çakılmış çam ağacından bir padavra üzerine veya pişmiş topraktan tahta kiremitler üstüne yerleştirilir. En büyük eğim yüzde 175'tir. Dam örtüsünün ağırlığı 85 ile 90 kg/m² arasında değişir. Kanal kiremitler, kalınlığı aşağı yukarı 27 mm olan bağlayıcı padavra tahtaları üzerine «kaplama tuğlası» denilen pişmiş topraktan tahta kiremitler üzerine, betonarmeden döşeme taşları üzerine veya üçgen kesitli çatı mertekleri üzerine yerleştirilir. Bu yerleştirme, takozlarla beslemek veya alt kiremitleri harca gömmek suretiyle yapılır. Daha sonra üst kiremitler, birbirini takip eden iki sıranın unsurları üzerine yerleştirilir. Havalandırma için, *hava deliği* denilen özel tuğlalar kullanılır. Eğim yüzde 25 ile yüzde 40 arasında değişir. Geçme kiremitleri ise, çivilenmiş çam veya meşe padavralar üstüne, bazen de pişmiş topraktan bir çatı altlığına yerleştirilir.

● *Arduvaz,* suyu hiç geçirmeyen, dayanıklı, yumuşak, ancak kolay kırılan bir maddedir. Ağırlığı 20 ile 30 kg/m² arasında değişen hafif dam örtüleri yapmak imkânını verir. Birbiriyle bağlantılı yatay sıralar halinde yerleştirildiği için her arduvaz, altına gelen öteki iki arduvazı hem örter hem bağlar. Dam örtüsünün su geçirmez olması için *kaplama*'nın, yani arduvazın, suyu doğrudan doğruya almayan üst kısmının, rüzgâr etkisiyle yükselen suları üst kenarına bırakmayacak şekilde olması gerekir. Bu kaplamanın değeri çatının 0,15 ile 0,6 m arasında değişen eğimine bağlıdır. Padavra veya lata tahtaları üzerine yerleştirilen arduvazlar, demir veya bakır çivilerle veya galvanizli demirden veya bakırdan kancalarla tutturulur.

● *Çinko,* hafif, dayanıklı olduğu ve kolayca kaynadığı için çok kullanılır. Ancak, asit ve alkali maddelerden meşe ve kestane ağacının odunundan etkilenir. Padavra tahtaları üzerine, serbestçe genleşmesini önlemeyecek şekilde yerleştirmek gerekir. Bunun için, çinko çivilerle padavra tahtalarına çakılmış kollar kullanılır. Ayrıca, önceden fabrikalarda hazırlanmış malzeme veya çinkolu arduvazlar da kullanılabilir.

● *Bakır,* çok ince levhalar halinde kullanılabildiği için, çinko gibi, çok hafif dam örtüleri yapmak imkânı verir. Ancak fiyatının yüksek oluşu kullanılmasını sınırlar. Besleme takozları ve kenetleme, dik bağlama (bu usulde besleme takozları kullanılmaz) veya «Council» sistemine göre basamaklı padavra tahtalarıyle yerleştirme yapılır.

● *Kurşun,* kullanılan malzemeler içinde en dayanıklısıdır. Asitlerden etkilenmez ve kolaylıkla işlenir. Yalnız, ağırlığı ve fiyatı kullanma imkânını azaltır. Genellikle kubbelerde ve taraça şeklindeki çatılarda dam örtüsü olarak kullanılır. Az eğimli kurşun levhalar alçıdan bir kalıp üzerine yerleştirilir; yüzde 8'den daha büyük eğimler için çam veya kavaktan bağlayıcı pervazlar kullanılır.

● *Saç,* galvanizli, düz veya dalgalı olarak kullanılır. Düz saçın uygulanış şekli çinkoya benzer; dalgalı saçla yapılan dam örtülerinde ise çatı merteği kullanılmaz. Saç levhalar, çengelli civata veya hafif alaşımdan veya galvanizli çelikten yapılmış saplamalar yardımıyle demirden çatı makası üzerine yerleştirilir. Önceden delinmiş olan bu levhalar, araya yerleştirilen demir veya kurşun bir rondela ile iyice sıkıştırılır. Ahşap çatı makaslarında ise saç levhalar, araya kurşundan bir rondela koyularak tavan halkalarıyle tutturulur. Galvanizli saç daha çok geçici yapılarda kullanılır.

● *Alüminyum,* geçen yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da kullanılmağa başlandı: Roma'daki San Gioacchino kilisesinin (1897) kubbesi, İsviçre'deki Steckborn şehrinde bulunan bir kulenin (1898) dam örtüsü, alüminyumdandır. Su geçirmez ve hafif olan alüminyum çatılar, dalgalı saç levhalar, arduvaz ve kiremit yardımıyle, mekanik özelliği yüksek «dövülebilir» madenler kullanarak çatıda hiç bir işlem yapılmadan yerleştirilir. Bazen de, yerleştirme anında çatı üzerinde işlem yapılır: katlama, lehimleme, yardımcı parçaların hazırlanması gibi. Bu işlemlerde, alüminyumun yumuşaklığı ve dövülebilme özelliği büyük rol oynar. Ayrıca yüzeyi, 5/100 ile 25/100 kalınlığında saf alüminyumdan ince bir levha ile kaplanmış bitümlü bir sıvadan meydana gelen karışık malzemeler de kullanılabilir. Alüminyumun, bakır, demir, kurşun gibi madenlerle veya bazı inşaat malzemeleriyle (çimento, alçı, meşe veya kestane ağacı) doğrudan doğruya temas etmesinden sakınmak gerekir. Bunu önlemek için bitümlü bir boya veya katrana veya bitüme batırılmış kâğıt tabakalar kullanılır. Alüminyumun, çinko, galvanizli demir ve kadmiyumlu çelikle temesı tehlikesizdir.

● Bileşiminde *çimento* bulunan bazı maddeler de dam örtüsü olarak kullanılır: demir iskeletli veya demir iskeletsiz çimento kiremitler; amyant-çimento levhalar veya arduvazlar.

● *Amyant-çimento,* Portland çimentosundan ve amyant tellerinden meydana gelen bir sentez maddesidir. Bozulmayan, yanmayan, su geçirmeyen, kolayca kesilen ve çivilenen bu madde, dam kaplamak için çok iktisadîdir. Piyasada dalgalı levhalar, standart kare veya eşkenar dörtken biçiminde arduvazlar halinde satılır. Çengel veya kramponlar yardımıyle yerleştirilir.

● *Cam*'dan dam örtüleri, yan açıklığı olmayan yerlerin ışık almasını sağlar. Bu iş için genişliği en fazla 60 sm olan demir iskeletli camlar kullanılır. Bu camlar, T biçimli demir çatı mertekleri üzerine yerleştirilir. Amyant-çimentodan çatıların içine yerleştirilerek, demir iskeletli ve dalgalı cam levhalar halinde de kullanılabilir. Beton taraçalarda kesme cam karolar döşenir (yarı saydam betonarmeden dam örtüsü). Kaplamanın saydam kısmının uzun süre dayanması için, cam döşeme kalıplarını yaprak şeklinde dizmek gerekir. Su sızdırmaz bağlantılar da oldukça geniş tutulduğundan araları, (bazı bitümlü maddeler

Foto. X, Giraudon, Camera-Press (LAROUSSE)

gibi) hep plastik şekilde kalan bir madde ile doldurulur. (M)

DAM i. (fr. *dame*). Çeşitli çağlarda soylu kadınlar ve şövalyelerin eşlerine verilen unvan. || Dansta kavalyenin eşi.
— Din. tar. Manastıra girme andı içmiş kadınlara ve rahibelere bu ad verilirdi, bazı dinî topluluklarda bu gelenek bugün de yürürlüktedir.
— Din. *Notre Dame*, hıristiyanların Meryem Ana'ya verdikleri adlardan biri. || Meryem Ana'ya adanan kiliselerin adı.
— Oyun. Kâğıt oyununda üzerinde kadın resmi olan oyun kâğıdının adı. Bunlar sırasıyle *kupa, karo, maça* ve *sinek* [ispati] damlarıdır. Bunlara *kız* da denir.
— ANSİKL. XV. yy.ın sonundan itibaren Fransa kraliçesinin hizmetindeki soylu kadınlara *dam* adı verilirdi; kralın kızlarına da *Dames de France* (Fransa Damları) denirdi. İngiltere'de ise hükümdar, kendi alanlarında büyük başarılar gösteren kadınlara *Dame of the British Empire* (Britanya İmparatorluğu Dam'ı) denen bir soyluluk unvanı verirdi. İngiltere'de bu gelenek bugün de devam etmektedir. (L)

DÂM i. (fars. *dâm*). *Esk.* Tuzak, ağ: *Ey mevt niçin bu dâmı kurdun* (Abdülhak Hâmid). || Yırtıcı olmayan vahşî hayvanların genel adı; *Dâm ü ded* (vahşi hayvanlar).
— *Esk. Dâm-ı ankebût*, örümcek ağı. || *Dâm-ı belâ*, belâ tuzağı. || *Dâm-ı girihgîr*, düğümlü tuzak. || *Dâm-ı tezvir*, yalan tuzağı. || *Dâm-ı zülf*, zülfün tuzağı.
◆ **Dâmgâh** blş. i. Tuzak kurulan yer. (M)

DÂM i. Nümism. Hint bakır parasının adı.
Şir-Şah (947-952) ve Ekber'in torunları tarafından bastırıldı. Başlangıçta çok, sonra az miktarda tedavüle çıkarıldı. *Dâm*'ların yaklaşık ağırlıkları 303-327 gran (yani 19,8364-21,3896 gram) arasındadır. Ebulfazl'ın *İhbarname* adlı eserine göre bir mohur 360 dâm'a, 40 dâm da bir rupiye eşitti. (M)

Dam, *dekametre*'nin kısa yazılışı. (M)

DAM (Henrick), danimarkalı biyokimya uzmanı (Kopenhag 1895). Kopenhag Politeknik enstitüsünde profesör oldu; K vitaminini buldu ve bunun, kanamaya sebep olan hastalıkların önlenmesindeki rolünü inceledi. 1943'te K vitamini sentezini yapan Amerikalı Doisy ile Nobel fizyoloji ve tıp ödülünü paylaştı. (L)

DAMA i. (ital. k.). Karelere ayrılmış zemin üzerinde on altı taşla oynanan oyun: *Gürültüsüz oyun isterseniz gelin damaya* (M. Â. Ersoy). *Ressam, yüksek memur, satranç ve dama ustaları, eski pehlivanlar...* (A.H. Tanpınar). [Bk. ANSİKL.] || *Dama demek* (veya *yapmak*), dama oyununda rakip oyuncu tarafındaki son yatay kare sırasına bir taşı koyabilecek duruma gelmek. || *Dama tahtası*, üzerinde dama oynanan, bir siyah bir beyaz olmak üzere altmış dört kareye bölünmüş oyun tahtası. Bk. ANSİKL.
— ÇEŞ. DEY. *Dama demek (çıkmak)*, bir işi ilerletecek gücü kalmamak. || *Dama taşı gibi*, bir yerden bir yere gezdirilen, belli yeri olmayan.
— ANSİKL. Oyun. *Dama* Haçlı seferleri sırasında Doğudan Fransa'ya getirildi ve XIII. yy.dan sonra da *masa oyunu* adı altında bütün Avrupa'ya yayıldı. Altmış dört kareye bölünmüş bir tahta üzerinde iki kişiyle oynanır. *Dama tahtası*, oyuncuların arasına düz bir şekilde konulur. Oyunculardan birinin beyaz, diğerinin ise siyah olmak üzere on altışar taşı (piyon) vardır. Taşlar yerine konduktan sonra, iki taraf arasında, kareli iki yatay sıra boş kalır. Oyunda esas olan, sırayle karşı tarafın bütün taşlarını ele geçirmektir. Sırayle, her oyuncu bir taşını ileriye veya sağa, sola bir kareden öbürüne sürer. Karşı tarafın taşını alabilmek için, o taşın arkasında boş bir kare bulunması gerekir. Eğer karşı tarafın bu şekilde bir değil, arka arkaya birer boş kare aralıklı bir sürü taşı varsa, o zaman hamle yapan tarafın taşı sırayle, her birinin üzerinden atlayarak son karede durur. Alıcı taraf, taşı dama olmak şartıyle öne, geriye ve sağa, sola oynatabilir. Alınan taşlar, oyun tahtasından kaldırılır. Taşlarından bir tanesini, karşı tarafın birinci yatay kare sırasına kadar yürüten oyuncu «*dama*'ya gider» ve bu sıranın karelerinden birinde duran taşa da dama denir. Bu taşı ayırt etmek için üstüne aynı renkten bir taş konur. Bu dama taşı, kare kare yürümek yerine, birçok boş kareyi birden atlayabilir ve oynadığı köşedeki bütün korunmamış taşları alabilir. Karşı tarafın bütün taşlarını alan veya onları kımıldayamaz duruma sokan oyuncu, oyunu kazanmış olur.
● *Dama tahtası*, Avrupa'da eski dama tahtaları veya «tablier»ler (o zamanlar bunlara bu ad verilirdi) gümüş, sedef, abanoz ve fildişiyle süslenirdi. Aşağı yukarı 1750'ye kadar, satranç tahtası ile dama tahtası birbirinden farklı değildi ve dama tahtasında da altmış dört kare vardı. Sonradan yüz kareli tahtalar da yapıldı. Bu dama tahtalarında oyuncular yirmişerden kırk taşla oynamağa başladılar.
◆ **Damacı** i. Dama oyuncusu.
◆ **Damalı** sıf. Dama tahtası gibi üzeri eşit karelere bölünmüş [kumaş v.b.]: *Hoca kırmızı damalı mendiliyle gözünün yaşını silerken ...* (N. Araz).
— Mim. Sırayle bir çıkıntı, bir girinti şeklinde düzenlenmiş kare veya dik dörtgen silmelerden meydana gelen süsleme.
— Süs. santl. Dama tahtasına benzer şekilde birbirine eş ve birbirini kovalayan iki ayrı renkte dik dörtgenlerden kurulu alan. (M)

DAMACANA i. (provansça *damajano*'dan ital. *damigiana*, fr. *dame-jeanne*). Hasırla kaplı, yuvarlak karınlı büyük şişe: *Sizin bodrumdaki küplere, damacanalara, bu nâmübarek şey yağmur borularından mı akıyor?* (H.R. Gürpınar).
— ANSİKL. Genellikle kumtaşı veya camdan yapılır, 20-50 litre sıvı alabilir; çoğunlukla etrafına hasır geçirilir ve sıvıların taşınmasında kullanılır. Üretim yerlerinde alkol v.b. gibi sıvıların saklanması için de kullanılır. (ML)

DAMAD i. Bk. DAMAT.

DAMA DAMA i. Bk. ALAGEYİK.

DAMADZADE EBÜLHAYR AHMED EFENDİ. Bk. AHMED EFENDİ *Ebülhayr, Damadzade*.

DAMAGETOS, yunan şairi (M.Ö. III. yy.). *Anthologia*'da on iki anıt yazıtı vardır. (L)

DAMAK i. (esk. türk. *tamak*). Anat. Ağzın üst çeperi. (Bk. ANSİKL.) || *Damak atardamarları*, biri yüz atardamarından ötekisi üstçene atardamarından çıkan ve damağı besleyen iki küçük atardamar verilen ad. || *Damak çıkıntısı*, üstçene kemiğinin damağın ön kısmını meydana getiren uzantısı. || *Damak dikişi*, doğuştan yarık olan veya ameliyatla yarılan damak eteğine vurulan dikiş. || *Damak eteği*, damak kemerinin arkasına doğru uzayan ve yutağın burun bölümünü ağız bölümünden ayıran kaslı zardan bölme. (Damak eteği ortalama 4 sm uzunluğunda ve 1 sm kalınlığındadır. Arka tarafında küçük dil denilen uzantı bulunur. Arka kenar her iki yana doğru oyuklaşarak devam eder; bu oyukları meydana getiren ön ve arka direkler arasında bademcikler yer alır.) || *Damak iltihabı*, damak zarının iltihabı. Ağız mukozası iltihabının ikinci derecede olgularından biridir. || *Damak kemeri*, ağzın üst çeperi ile burun boşluklarının alt çeperini meydana getiren bölme. || *Damak kemiği*, burun ve ağız boşlukları ile göz çukurunun yapısında yer alan yüzdeki iki küçük kemiğe verilen ad. || *Damak kubbesi*, damağın ön taraftaki sert kısmına verilen ad. (Arkada damak eteği şeklinde devam eder.) || *Damak-küçük dil kası*, damak eteğini meydana getiren kaslardan bir çift küçük kas. || *Damak plastiği*, damak zarının harap olan bir kısmının ameliyatla yeniden yapılması. || *Damak sinirleri*, üst çene sinirinin bir dalı olan temel kemiği-damak sinirinin üç dalı (ön, orta, arka sinirler). [Her üçü de damak mukozasına dağılır].
— ÇEŞ. DEY. *Damağı kurumak*, çok susamak. || *Damağını kaldırmak*, korkmuş birinin damağına parmakla bastırmak.
— Denizc. Geminin ortasındaki çıkıntı.
— Dişçilik. Ağız tavanı. || *Damak yarığı*, yumuşak veya sert damağın yarık bulunması. (Damakları yarık olan süt çocukları, burunun açık olması dolayısıyle ağızlarında menfî basınç meydana gelemeyeceğinden süt ememezler ve aldıkları gıdanın yutkunma sırasında hemen buruna geçmesi, beslenmeyi güçleştirir. Yaş ilerledikçe konuşma zorluğu ön plana geçer. Bunlar sadece ameliyatla tedavi edilebilir.)
— Fonet. *Damak çizelgesi*, telaffuz sırasında dilin damağa değdiği noktaların birleştirilmesiyle elde edilen çizelge.
— ANSİKL. Anat. *Damak*, iki kısma ayrılır: ön kısmına *damak kubbesi* denir; bu rası üst çenenin damak çıkıntılarıyle damak kemiklerinin yatay levhacıklarından oluşur. Arka kısmına *damak eteği* denir; kas ve tellerden oluşmuş levha halindedir. Damak, ağız boşluğunu burun boşluklarından ayıran içbükey bir kubbe şeklindedir. Arkada damak eteğinin üst kenarında küçük dil ve damak kemerleri; kemerlerin arasında da bademcikler bulunur. Damak eteği aşağı yukarı hareket edebilir; böylece emme ve yutma eyleminde büyük bir rol oynar.
◆ **Damaklı** sıf. Damağı olan.
— Dişçilik. *Damaklı diş*, damağı ile birlikte hazırlanmış takma diş.
◆ **Damaksı** veya **damaksıl** sıf. ve i. Fonet. Telaffuzunda damağın görev aldığı bütün ses öğe veya olguları için kullanılır.
— ANSİKL. Telaffuz noktaları ağız boşluğunun ön kısmında (sert damak yakını) bulunan ünlü veya ünsüzlere *damaksı* denir. Türkçe damaksı ünlüleri (e [açık; örnek: eğer], e [kapalı; örnek: kedi], i), damak eteği yakınında telaffuz edilen ve artdamaksı ismi verilen ünlülere oranla daha önde telaffuz edilir (o [kapalı], o [açık], u). Ortak Hint-Avrupa dili ve sanskritçe, boğazsı, damaksı, artdamaksı ikili dizisine (soluklu veya soluksuz, titreşimli veya titreşimsiz) sahiptir. Türkçede damaksı ve artdamaksı arasındaki fark *kim*, *git*, *kum*, *guguk* kelimeleri karşılaştırıldığında açıkça ortaya çıkar. Kim ve git kelimelerindeki [*k*] ve [*g*]'nin telaffuz noktası, kum ve guguk kelimelerindekine oranla daha öndedir. Bunun nedeni *i* ünlüsünün *u*'dan daha önde telaffuz edilmesidir.
◆ **Damaksılaşma** i. Fonet. Seslemede bir ünsüz veya ünlünün uyumlama sonucu damaksıya dönüşmesi. || Telaffuz noktasının damak tavanının üst kısmına doğru kaydırılması.
◆ **Damaksılaşmış** i. Fonet. Damaksılaşan veya gerçekte damaksı olan ünsüze verilen isim (öndamaksı fonemlerle yan yana geldiğinde damaksılaşan *n*'lerden başka bağımsız damaksı *n* fonemleri de vardır).
◆ **Damaksılaştırmak** ettrg. f. Fonet. Fonemin telaffuz noktasını sert damağa doğru kaydırmak. (ML)

DAMAL, Doğu Anadolu'da (Kars ili, Hanak ilçesi), bucak (merkezi, *Yukarı Damal*); 1 437 nüf. Hanak-Posof yolu üzerinde, ilçe merkezine 18 km uzaklıktadır; yüksl. 2 100 m. — *Damal bucağı*, 12 711 nüf.; 20 köy. (M)

DAMALİSCUS i. İnek antilobuna yakın Afrika antilobu. Boynuzları yana açılmaksızın arkaya doğru kıvrılır. (L)

DAMÂN i. Bk. DÂMEN.

DAMAN i. Marmota benzeyen memeli hayvan. Arka ayakları üç, ön ayakları dört parmaklı, parmaklarının üzeri ince toynaklıdır. (Kırsıçanımsıgillerden.)
— ANSİKL. *Daman*'ın (*hyrax* veya *procavia*) diş düzeni, kemirgenlerle kalın derili memelilerinkine (gergedan, suaygırı) yakındır. Tavşan büyüklüğündeki bu acayip hayvan Anadolu'da ve Afrika'da yaşar. (L)

DAMAN. Bk. DAMÃO.

DAMANHUR, Yunanlılara göre **Hierakonpolis**, Mısır'da şehir, Aşağı Mısır'da, Buhayre ilinin merkezi; 126 100 nüf. Kahire'yi İskenderiye'ye bağlayan demir ve karayolu üzerinde önemli istasyon. Dokuma sanayii. (L)

DAMÃO veya **DAMAN,** Gucrat'da (Hindistan yarımadası) küçük liman; 4 800 nüf. 1558'den itibaren bir portekiz sömürgesi olan Damão'nun, hint topraklarında bulunan bazı bölümleri 1954'te Hindistan'ın kontrolu altına girdi. 18 - 19 Aralık 1961'-

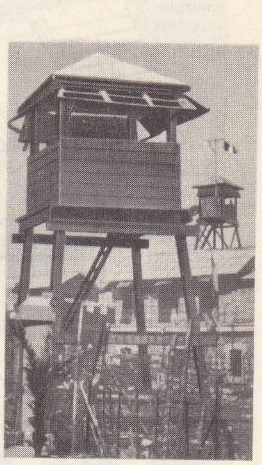

dam köşkü (inş.)

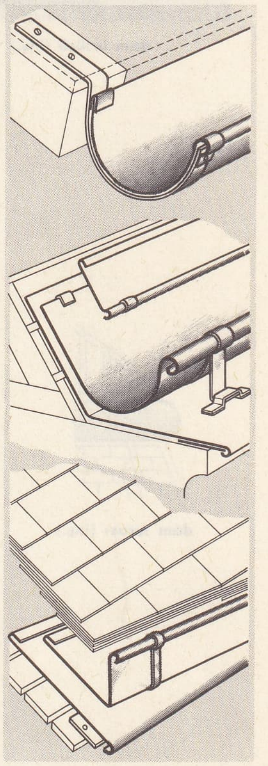

dam oluğu (inş.)

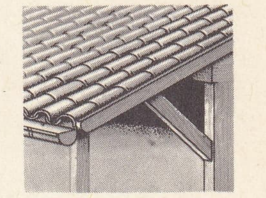

dam saçağı (inş.)

Foto. Mas (LAROUSSE)

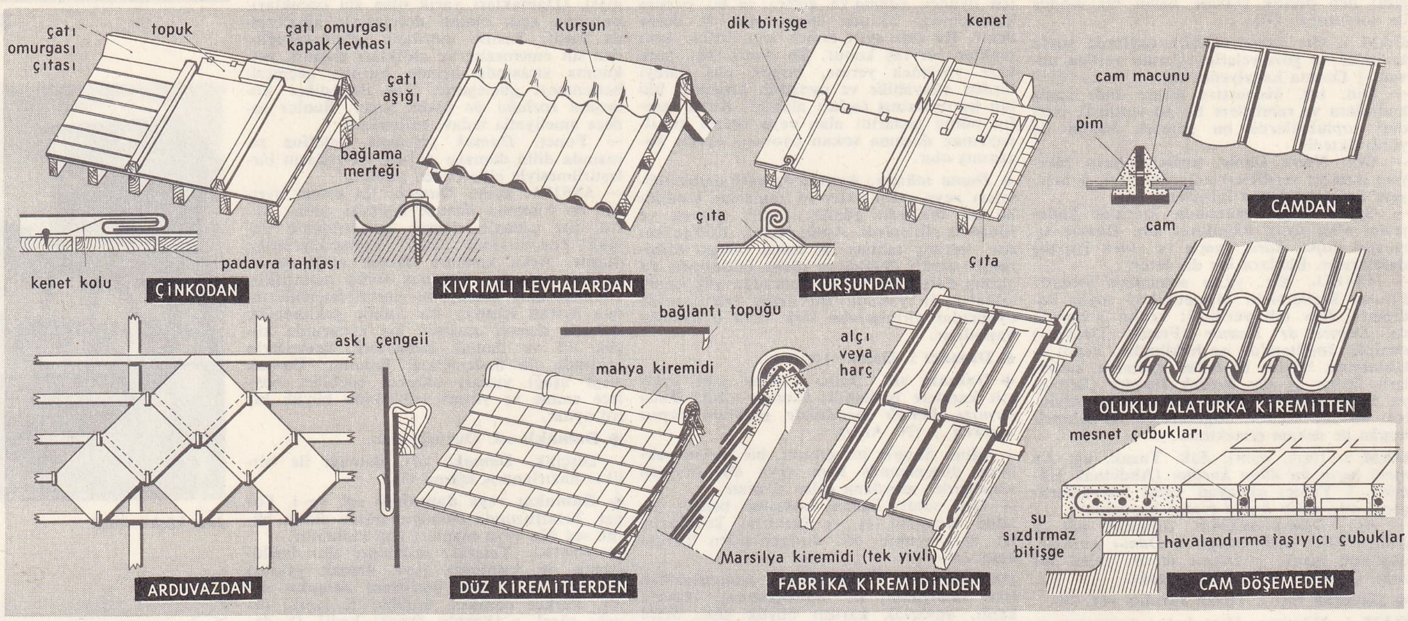

dam örtüsü (inş.)

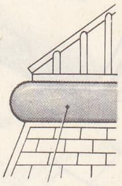

dam turası (inş.)

de hindistan ordusu Diu ve Goa'nın yanısıra Damâo'yu da işgal etti. 1962 Martında öbür iki şehirle birlikte Damâo da ilhak edildi; bu üç şehir Hindistan'ın doğrudan doğruya merkezî hükûmet tarafından idare edilen bir bölümünü meydana getirdi. 16 Ocak 1967 referandumunda Damâo halkı Gucrat'a bağlanmayı kabul etmedi ve Hindistan birliği tüzüğünü muhafaza etmeğe karar verdi. (L)

DAMAR i. (esk. türk. *tamar*). Anat. Canlı varlıklarda kan dolaşımına yarayan kanal: *Ah! Benim de benzim sarı /Damar kanımı dolaştırmıyor* (O.V. Kanık). *Damarları ok gibi kabarmış, en ufak sinirleri bile görünüyor* (H.R. Gürpınar). [Bk. ATARDAMAR. KILCALDAMAR. LENF *damarı*. TOPLARDAMAR.] ‖ Yapraklardaki çizgi. ‖ Mermer veya değerli taşlarda görülen dalgalı çizgi. ‖ Yer altında belli bir maden alanı: *Gümüş damarı*. ‖ *Mec.* Huy, mizaç: *Karabet isterse bunu kendine bir hakaret sayar, külhanbey damarları işlemiş olsa Ömer'in üstüne atılabilirdi* (S.F. Abasıyanık).
— ÇEŞ. DEY. *Damarı bozuk*, aşağılık yaratılışlı. ‖ *Ar damarı çatlamak*. (Bk. AR.) ‖ *Damarı deprenmek (depreşmek)*, inadı tutmak. ‖ *Damarı kırık*, utanması olmayan. ‖ *Damarı kurusun!*, huysuz birine kızılınca söylenen söz. ‖ *Damarı tutmak*, aksileşmek, inat etmek: *İşte damarı tuttu! Efendim nafile inkâr etmeyiniz, bizi sonunda tatsızlığa icbar etmeyiniz* (Ahmed Vefik Paşa). ‖ *(Birinin) Damarına basmak*, kızdırmak: *Hoca, insanın damarına basan bir rahatlıkla meşin ciltli düş yorma kitabını karıştırıyordu* (K. Tahir). ‖ *Damarına çekmek*, ailesinin huyunu almak. ‖ *Damarına dokunmak*, öfkelendirmek, kızdırmak, tahrik etmek.
— Akışkanlar mekan. Bir akışkanın ince akıntı çizgilerinin tümü. ‖ *Damar tıkanması*, ses hızını aşan aerodinamik denemelerde, aerodinamik modelin boyutları körük damarının kesitine oranla çok büyük olduğu zaman meydana gelen aksaklık. (Bu şartlar altında aerodinamik model, bir ses boğazı görevini yapar.) ‖ *Körük damarı*, aerodinamik bir körükte, içinde havanın aktığı kapalı boru.
— Anat. Patol. ve Fizyol. *Damar bozuklukları*, vücudun herhangi bir yerinde kanamaya yol açan bir spazm, tromboz ve amboliden veya tersine, bir damar kopmasından ileri gelen ve kan dolaşımını sakatlayan bozukluklar. ‖ *Damar hareket bozuklukları*, damarların gevşemesinden (kızarma) veya büzülmesinden (sararma) ileri gelen ve yaşatkan sinir sisteminin çalışma bozukluğuna bağlı olan dolaşım bozukluğu. ‖ *Damar sinirleri*, damar kaslarının çeperinde yaygın bulunan ve damarların büzülüp genişlemesini sağlayan sinir telleri. (Bunlar damar bücüzü sinirler ve damar genişletici sinirler diye ikiye ayrılır.) ‖ *Damar tabaka*, gözde sert tabaka ile ağ tabaka arasında bulunan ince zar. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Damar tabaka ağı*, beyin karıncıklarının içinde ince zara bağlı görünen ama aslında ince zardan düpedüz ayrı olan damar ağı.
— Bitki hastalıkları. *Kara damar*, turpgillerde *Xanthomonas campestris* adlı bakterinin sebep olduğu hastalık.
— Biyol. *İletken damar*, besin özsularını yapraklara çıkaran bitki damarı.
— Bot. Odunsu dokudan boru; içinde ongun besisuyu dolaşır. (Çoğu zaman, üst üste bulunan iki hücre arasındaki zar özsu akımını kolaylaştırmak için erir, yok olur. Buna *açık damar* denir. Ara zarında erime olmazsa o zaman *kapalı damar* veya *kalburlu damar* adı verilir. Odun damarlarda halka, basamak, nokta, v.b. şeklinde sarmal bezekler bulunur.) ‖ Yapraklardaki odun soymuk boru demeti. ‖ *Kırmızı damar*, bazı reçineli ağaçların çok rüzgâr gören tarafında, iç kısımlarda meydana gelen yollu reçine. (Kırmızı damarlı ağaçlardan kaplamalık levhalar elde edilir.)
— Camc. Cam'da ince çizikler halinde beliren yapım kusuru.
— Ciltc. Bir ebru*nun, taş veya ağaç damarlarını taklit eden renkli kısmı.
— Fiz. *Akışkan damar*, bir kabın dar ağzından sızan sıvı veya gaz püskürtüsü.
— Fizyol. ve Ted. *Damar daralması*, damar daraltan sinirlerin veya bazı ilâçların etkisiyle damar çapının küçülmesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Damar daraltan*, damarların büzüşmesini sağlayan veya ayarlayan: *Damar daraltan sinirler. Damar daraltan ilâçlar.* ‖ *Damar felci*, bazı anesteziler sırasında sinir düğümlerinin felce uğramasından ileri gelen genel damar genişlemesi. (Bu durumda kanın damarlara dağılımı yer çekimi kanunlarına göre olur; bundan faydalanılarak ameliyat masası gerektiği şekilde eğilebilir ve vücudun bir kısmına [meselâ beyne] daha az kan gitmesi sağlanabilir. Fakat bu işlem eksiksiz personel ve aygıta ihtiyaç gösterir.) ‖ *Damar genişlemesi*, bağımsız sinir sisteminin veya ilâçların etkisiyle damar çapının artması. ‖ *Damar genişleten*, damarın çapını büyülten maddelere denir. (Birçok ilâç yerel veya genel damar genişlemesine sebep olabilir. Bazıları bağımsız sinir sistemi yoluyle etki yapar [asetilkolin, yohimbin ve bazı sentez adrenolitikleri], bazıları ise doğrudan doğruya damarların düz kaslarına etki yapar [papaverin, nitrat türevleri, histamin v.b.].) ‖ *Damar sertliği*, atardamar sisteminde meydana gelen bir rahatsızlığı belirten genel deyim. (Özellikle aterom, nekroz, damar orta gömleğinde kireçleşme ve damar iç gömleğinde iltihaplanma şeklindeki hastalıklar damar sertliği sayılır.) Bk. ANSİKL.
— Kuyumc. *Damarı bozuk*, saydam görünümü içinde, yer yer iplik şeklinde bir iz taşıyan kusurlu taşlar için kullanılır.
— Mad. oc. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Damar kalınlığı*. (Bk. KALINLIK.) ‖ *Damar piçi*, işletilen bir tabakanın yakınındaki ince kömür tabakası. ‖ *Damar ucu*, bir kömür veya maden damarının incelerek bitişi. ‖ *Kesici damar*, ana damarı kesen yan damar. (Kesilen damarın sürekliliğini böler ve ileri geri oynamasına yol açar. Kesişme noktası maden bakımından zengindir, bu zenginlik, kesici damarın oluşumu sırasında kimyasal maddelerin harekete geçmesinden ileri gelir.) ‖ *Tabaka damar*, tortul toprakların kayalarının tabakalanmasına paralel damar kırığı. Katkı tabaka halinde görüken damar minerallenmesi.
— Ormanc. Küçük dalların, tomurcukların veya budakların çevresinde, ağaç liflerinin bükülmesinden veya dolanmasından meydana gelen şekil.
— Tıp. Çinlilerin iğne batırma yoluyle yaptığı tedavide bazı organların çalışmasına veya bazı hastalıklara etki yapan noktalar topluluğu. (Bu nokta topluluklarına genellikle *harika damarlar* adı verilir; damarların sayısı sekizdir.)
— Zool. Böceklerde kanat zarını dik tutmağa yarayan kitinsi organ. (Böceklerin kanatlarındaki damarlar boru gibidir. Sinirler ve kan dolaşımı trakeleri bu borular içinde bulunur.) ‖ *Böcek sırtı damarı*, böceklerde sırt boyunca yer alan ve kalp ödevi gören büzülgen boru.
— ANSİKL. Anat. Beyin için ince zar ne ise *damar tabaka* da üzerini kapladığı ağ tabaka için odur. Damar tabaka üç katlıdır: telsel kat, damarlı kat ve boyalı kat. Sonuncu kat, içinde siyah boya maddesi bulunan çok yüzlü hücrelerden meydana gelir. Albinolarda bulunmayan bu boya maddesi görme sinirinin giriş yeri dolayında seyrek, kirpiksi cismin ön bölgesinde hiç yoktur. Damar tabakadaki boya maddesi göz boşluğunu karanlık oda haline getirerek net görmeyi kolaylaştırır. Bazı memelilerde görme siniri dolayındaki boyalı katta boya bulunmaz; bu yüzden burası yeşilimsi mavi renkte görünür.
— Fizyol. ve Ted. Birçok ilâçlar *damar daralması*'na sebep olabilir; bunlar sinir merkezlerine çevre sinirlerine, damar daraltan sempatik sinirlere veya doğrudan doğruya damarların düz kas tellerine etki yaparak daralmayı sağlar. Kafesin, adrenalin, lobelin, efedrin, hipofiz arka lobunun parçası damar daraltan maddelerdir.
● *Damar sertliği* özellikle kalp atardamar-

Foto. LAROUSSE

larında (kalp ateromu), aortta (aort ateromu), bacak damarlarında (bacakta atardamar bozukluğu), böbrek ve tüm beyin atardamarlarında yerleşir. Akciğer atardamar sisteminde seyrek görülür. Atardamarın iç ve orta gömleği arasında başlangıçta hafifçe kabarcık, sonraları yara halini alarak kireçleşen sarımtırak kitleler meydana gelir. Bunların içinde bol miktarda kolesterol, lipid ve şekilsiz saydam maddeler, çevresinde ise köpüksü ve yutar hücreler bulunur. Damar sertliği, atardamarlarda tromboza yol açabilir. Damar sertliğinin sebepleri pek çoktur: Kalıtım, ırk, beslenme (fazla yağlı maddelerle beslenme), travmalar, lipid metabolizması bozuklukları, kan basıncı yüksekliği, mikroplu hastalıklar (istisnaî olarak aort frengisi) damar sertliğinde rol oynar. Damar sertliği çok yaygın bir hastalıktır; ilk belirtileri 40-60 yaş arasında ortaya çıkar. Damar sertliği ile birlikte kan basıncı yüksekliği de bulunabilir (bu takdirde kan basıncı yüksekliği, sebep değil, sonuçtur). Yaşlılarda görülen, beyine, kalbe, böbreklere yeteri kadar kan gitmemesi gibi damar bozukluklarının çoğu, had tromboz olayları (beyin yumuşaması, miyokard enfarktüsü, kol veya bacakta kangren), damar yırtılmaları (beyinde kanama veya hematom anevrizma) v.b. damar sertliğine bağlıdır. Damar sertliği lipid ve kolesterol metabolizmasında ve damar mezanşiminde meydana gelen bozukluklarla bir arada görülür.

— Mad. oc. İki yanda bulunan toprağın yer değiştirmiş veya değiştirmemiş olmasına göre *damarlar,* ya *fay,* ya *diyaklas* tipindedir. Maden damarını çepçevre kuşatan topraklar bu damarların *kenarlarıdır.* Üstteki kenara *çatı,* yanlardakilere *duvar* denir. Kenarlar arasında kalan maden damarına ise *damar kasası* denilir. Kasaya bitişik olan çatı ve duvar, *ayna* adı verilen, kaygan, cilâlı veya çizikli yüzeyler halindedir. Bu kaygan yüzeyler, kırılan parçaların yer değiştirirken birbirine sürtünmesinden ileri gelir ve bazen üstleri *salband* denilen ince bir kil tabakasıyle örtülür. Bazı madenlerde ise, damar kenarlarının yüzeyi böyle düzgün ve kaygan değil, pürtüklü ve düzensizdir, hattâ mineralleşmiş olabilir. Bir damarın, geçtiği toprak tabakalarının yapısına göre değişen *eğimi,* genellikle fazla ve düzensizdir, doğrultusu ise düzgündür: bir damar, aşağı yukarı bir doğru boyunca uzanır. Bir damarın kalınlığı *(açıklık* veya *kuvvet)* ve mineralleşmesi, damarın her tarafında aynı değildir; bir ucundan öteki ucuna kadar mineralleşmiş damar pek azdır. Damarın, işletmeye elverişli derecede mineralleşmiş kısımları, genellikle *maden sütunları* denilen uzun tabakalar meydana getirir. Bazı sıkışmış damarların kalınlığı bir santimetreyi bile geçmez ve bu damar, galeri içinde bir iplik gibi gözükür. Böyle ince damarlar kendi haline bırakılarak, ileride, daha genişlediği zaman işletilmek üzere beklenir.

Boyları birkaç metreyi aşmayan damarlar olduğu gibi kilometrelerce uzayan damarlar da vardır. Kaliforniya'daki ünlü «Mother Lode» altın damarının boyu 200 km'yi biraz geçer. Derinlemesine genişlik ise her damarda farklıdır: 10 m'den 3 000 m'ye kadar olabilir, ancak belli bir derinlikten sonra mineralleşme görülmez; mineralleşme derinliğine bağlı olarak da damarın yapısı ve maden filizi yönünden zenginliği değişir. Bir damar, çok ender olarak tek başına bulunur; genellikle, birbirine paralel veya bir noktadan dağılan çok sayıda kırıklardan doğan ve *kesici damarlar* denilen eğik, yan damarlar vardır. *Kesici damarlar* daha genç fay tabakaları ise, kesilen damarda ileri geri oynamalara yol açar. Böyle birbirini kesen damarların meydana getirdiği topluluğa, *damar ağı* veya *damar şebekesi* denir. Çeşitli tabakalardan geçen bir kırığın eğimi sert katmanlara rastladığı zaman düşeye yaklaşır, buna karşılık, şistli yumuşak katmanlarda eğimi çok daha azdır. Genellikle damarın genişliği, eğiminin dik olduğu yerlerde fazladır; buna karşılık eğimin az olduğu yerlerde, çatı duvarın üstüne kayacağından damar incedir. Bir maden damarı toprak yüzüyle aynı seviyede olduğu zaman sülfürlü madenler, oksijen ve karbon gazıyle yüklü sızıntı sularının hücumuna uğrar ve maden oksitlerine dönüşür; bu olayın geçtiği üst kısım, damarın oksitlenme bölgesidir. Yüzeyde ise yalnız, piritlerin ve kuvarsla karışmış katı silisin oksitlenmesinden meydana gelen limonit kalır. Daha aşağıda, hidrostatik seviyeye yakın yerlerde, oksitli mineralleşme yüzeyden gelen etkin sularla zenginleşmiştir, bu kısım, madenin *semantasyon* bölgesidir. Hidrostatik seviyenin altında, genellikle gang içinde maden sülfürleri halinde bulunan maden filizi yer alır. Mineralleşme, çok sıcak akışkanlar yardımıyle ve kuvvetli basınç altında olur. Bu olay ilk önce, pekişme sırasında mineralleşmiş fümeroller çıkaran püskürük kayalar veya pegmatiklere yakın olan kısımda başlar. *Sürekli inici* olan öteki damarlar dolaşım sularıyle dolar. Ancak damarlar içinde en önemlisi, *hidrotermal* tipteki *sürekli çıkıcı* damarlardır. Bunlar, tahminen 500°den düşük sıcaklıkta ve derinliğe göre az veya çok kuvvetli basınç altında, derin püskürük kayaların pekişme sırasında çıkardığı sulu çökeltilerden meydana gelir. Oluşumları için gerekli sıcaklık ve basınç gittikçe azalmak üzere, bu damarlar sırayle *hipotermal, mezotermal* ve *epitermal* olarak sınıflandırılır. Ortalama kalınlıkta (metre cinsinden) bir hidrotermal damarın dolması binlerce yıl sürer; kırılma boşluğu ise bu kadar uzun süre devam etmez ve dolma sırasındaki sarsıntılarla gitgide açılır. Bazı damarların *şerit* biçimindeki görünümü bu olaya bağlanabilir. Öteki damarların kırık yüzlerinde fay kayşatları görülür. Bu kayşatlar mineralleşme sırasında aralıksız katmanların etrafında çökelerek *kokart* biçiminde bir örgü yapan minerallerle dolar ve *breşli* bir damar meydana gelir. Bazı damarlarda, içleri genellikle güzel kristallerle kaplı, *jeot* denilen çukurlar bulunur. Kuvars, granit, pegmatik, aplit, bazalt, andezit v.b. damarlarının kısır olanları da vardır.

— Ormanc. ve Süs santl. Ağacın damarlı yapısı, düğüm denilen tomurcuk kümelerinden veya ağaç kabuğundaki urlardan meydana gelir. Damar, ağaca özel bir parlaklık ve şekil verdiği için, damarlı ağaç kaplama işlerinde makbul sayılır.

◆ **Damarcık** i. Küçük damar.

— Mad. oc. Damar piçinden daha ince olan kömür tabakası.

◆ **Damar damar** sıf. ve zf. Damarlarla, kalın çizgilerle kaplanmış.

◆ **Damarlandırma** i. Cerr. Damarları yetersiz olan bir organa yeni damarlar sağlamayı öngören ameliyat.

◆ **Damarlanma** i. Anat. Bir organın, bir bölgenin damarlarının durumu: *Elin damarlanması.* || Damar ağının sıklığı: *Büyük, sık bir damarlanma.*

— Patol. İltihaplı veya urlu bir dokuda damar oluşumu: *Kanserlerde damarlanma daima karmakarışık olur.*

◆ **Damarlı** sıf. Damarları olan. || *Mec.* Aksi huylu.

— Anat. Damarı olan. || Damarı çok olan: *Damarlı doku.*

— Bot. Damarı olan: *Damarlı doku.* || *Damarlı bitkiler,* dokuları damarlı olan bitkiler (tohumlu bitkiler ve eğreltiler). || *Damarlı sporlu bitkiler,* Linnaeus'un çiçeksiz bitkileri belirtmek için kullandığı terim. (Bugün bu terimden eğreltiotları, atkuyrukları ve kibritotları anlaşılır. Bk. CANLI *varlıklar.)* [*Zt.* TOHUMLU BİTKİLER.] || *Dağınık damarlı,* damarları yaprak ayasının dip kısmından başlayarak yayılan yapraklar için kullanılır. || *Kaba damarlı,* damarları çok kabarık olan yapraklara denir.

— Jeodezi. İçinde mermer damarlarına benzeyen yol yol izler bulunan toprağa verilen ad. (Damarlı topraklar, hidromorf topraklar arasında en az evrim geçirmiş olanıdır.)

— Patol. *Damarlı ben, damarlı ur.* Bk. BEN, UR.

— Süs. santl. İnce marangozlukta ve sedefçilikte kullanılan, içiçe geçmiş damarları bulunan ağaç cinsleri için kullanılır: *Damarlı ağaçlar, çatlamaya karşı büyük direnç gösterir.*

— Zool. *Damarlı dişliler,* memeli hayvanlar takımı. (Yegâne türü yerdomuzudur [*Orycteropus*]. Eskiden dişsizler arasında sayılan bu takım, borumsu dişleri ve diğer özellikleriyle diğer memeli hayvan takımlarından, hattâ dişsizlerden ayrılır.)

◆ **Damarsız** i. Bot. Damarı olmayan [bitki]. (→ Bibliyo.) [LM]

DAMARA i. Hindistan'da dokunan, canfes kumaş biçiminde bir cins çiçekli tafta. (L)

DAMARALAND, Güneybatı Afrika'da dağlık bölge, başkent Windhoek bu bölgededir; 2 421 m. (L)

DAMARA'LAR veya **OVA HERRERO'LAR,** Afrika'nın güneydoğusunda zenci halk; hotanto dili konuşurlar. (L)

DAMARHAN, İran'da (II. eyalet) şehir, Elbruz dağı eteğinde; 13 000 nüf. Ticaret merkezi. (L)

DAMAS veya **DAMASKOS** veya **DAMASKUS** veya **DAMASCO** veya **DAMASCUS.** Bk. ŞAM.

DAMAS (Aziz İoannes Khrysorroas). Bk. İOANNES.

damacana

DAMAS (Anne, — baronu), fransız subayı ve siyaset adamı (Paris 1785-ay.y. 1862). Fransa'dan göçen ailesi tarafından Rusya'ya götürüldü. Petersburg topçu okulunda okudu, rus ordularında imparatorluk savaşlarına katıldı. Restorasyon devrinde savaş bakanı (1823), sonra dışişleri bakanı oldu (1824), 1828'de genç Bordeaux dükünün eğiticisi oldu ve 1830'da dükle birlikte sürgüne gitti. (L)

DAMASCHKE (Adolf), alman toprak reformcusu (Berlin 1856-ay.y. 1935). Berlin'in işçi mahallelerinde öğretmenlik yaptığı sırada büyük şehirlerde mesken meselesinin ne kadar önemli olduğunu anladı. Henry Georges'un etkisiyle, bu konuyu, özel arazi mülkiyetini sınırlayarak çözmek yoluna gitti. Tarım vergisi alınması konusunda geniş yankılar uyandıran düşünceleri gerçekleştirilmedi. Başlıca eserleri: *Aufgaben der Gemeinde Politik* (Sosyal Siyasetin Ödevleri) [1901], *Die Bodenreform, Grundsätzliches und Geschichtliches* (Toprak Reformu, Ana Çizgileri ve Tarihi) [1902], *Die Bodenreform in der Bibel* (İncil'de Toprak Reformu) [1906], *Zur Einführung in die Heimstattenbewegung* (Mesken Sağlama Hareketine Giriş) [1920], *Aus Meinem Leben* (Hayatımdan) [2 cilt, 1924-1925]; *Bodenreform und Landwirtschaft* (Toprak Reformu ve Tarım Ekonomisi) [1932], *Ein Kampf um Sozializmus und Nation* (Sosyalizm ve Millet Uğrunda Savaş) [1935]. (L)

DAMASCO. Bk. ŞAM.

DAMASE (Jean Michel), fransız bestecisi ve piyanocusu (Bordeaux 1928). Öğrenimini Paris konservatuvarında yaptı (1941-1947). 1947'de bestecilikte birincilik aldı, ayrıca büyük Roma ödülünü kazandı. Roland Petit ve Cuevas markisinin «Grand Ballet» toplulukları için birçok bale besteledi: *La Croqueuse de Diamants* (Elmas Oburu) [1950]; *Işık Tuzağı* (1952), *Lady on İce* (1953), *Çöl Hâkimi* (1955), *La Boucle* (1957), *La Noce Foraine* (Panayır Düğünü) [1961]. Sahne eserleri de vardır: *Tatlı Eléonore,* (gülünçlü opera) [1958], *Esrarlı Eugène* (Marcel Achard ile birlikte) [1963], *Faust'un Sabahı* (1965). Çalgı eserlerinde klasik anlayış egemendir: piyano (1949), arp (1951) ve keman (1955) konçertoları; çembalo ve orkestra için *Rameau'nun Bir Teması Üstüne Çeşitlemeler* (1966); piyano ve yaylı çalgılar için dörtlü (1967). [L]

DAMASKENE. Esk. coğ. Suriye'de (bugün Beka) idare bölümü, adını başkenti Damascus'tan (Şam) almıştı. (L)

DAMASKENOS (Nikolaos). Bk. NİKOLAOS DAMASKENOS.

DAMASKET i. XVIII. yy.da çok yaygın olan zengin işlemeli bir cins Venedik ipekli kumaşı. (L)

DAMASKİNAJ i. (fr. *damasquinage*). Bk. TELKÂRİ.

DAMASKİNOS veya **DAMAS** (Aziz İoannes veya Aziz İoannes Khrysorroas). Bk. İOANNES.

DAMASKİNOS (İoannes), Atina metropoliti (Aetolia, Dorbitsia 1891-Atina 1949). Atina üniversitesini bitirdikten sonra er ola-

Foto. LAROUSSE

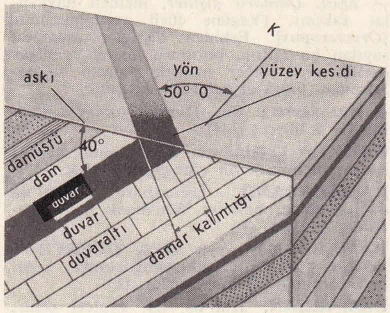

damar (madencilik)

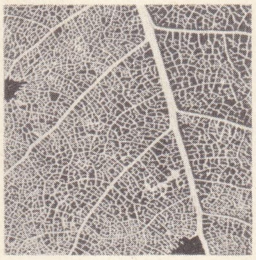

damar (yaprak)

rak Balkan savaşına (1912) katıldı. 1917'de papaz oldu. 1922'de Korinthos piskoposu, 1938'de Atina metropoliti seçildi. Başbakan Ioannes Metaksas bu seçime karşı çıktı ve metropolitliğe Trabzon piskoposu Khrysanthos getirildi. 1941'de Khrysanthos başbakan Georgios Tsolakoğlu'nun siyasetini onaylamadığı için görevinden ayrıldı, metropolit oldu. Almanların işgal siyasetine karşı direndi ve yahudileri nazilerden kurtarmaya çalıştı. 1944'te kral naibi oldu, iç savaş sırasında bu görevini sürdürdü (1946). Tarafsız ve namuslu oluşu bütün parti liderlerinin kendisini desteklemesini sağladı. 16 Ay süren siyasî buhran sırasında 5 başbakan seçtiyse de sonunda bir geçici kabine kurmak zorunda kaldı. 1946'da Yunanistan'da yapılan plebisit kralın lehine sonuçlanınca naiplikten ayrılarak kendini dinî görevlerine verdi. 1949'da Atina'da öldü. (L)

DAMASKİNOS STUDİTES, yunan diyakosu ve Selânik vaizi (öl. 1577). İsa'nın hayatı ve ölümü üzerine yazdığı vaızlar, temel düşünce ve biçim yönünden bulgar din eseri yazarlarına örnek oldu. Bir kısmı tercüme, bir kısmı taklit olan bu vaızlar, türk hâkimiyeti sırasındaki (XVI., XVII. ve XVIII. yy.) bulgar edebiyatının tek yazılı ürünleridir. (L)

DAMASKİOS, Yeni Eflatun'cu filozof (Şam, M.S. 480'e doğr.-VI. yy.ın ilk yarısı). 510 Yılına doğru, Atina'da kendi öncülüğüyle gelişen felsefe okulunun son temsilcisi idi. Öğrenimine İskenderiye'de başladı, Atina'da tamamladı ve orada öğretmenlik yaptı. 529'da Justinianus, pagan felsefesinin öğretimini yasaklayınca Damaskios, İran şahı Hüsrev'e sığındı; şah 533'te filozofun, yurduna dönmesine yardımcı oldu. Plotinus gibi, Porphyrios ile Proklos'tan farklı olarak hıristiyan düşüncesine karşı çıkmadı. Bugüne kalan eserleri: *Isidōru Bios* (İsidoros'un Hayatı), *Aporiai Kai Lyseis Peritōn prōtōn Arkhōn* (İlkeler Hakkında Şüpheler ve Çözümleri); *Parmenides*'in son bölümü hakkında yorum. Aristoteles ile ilgili yorumları kaybolmuştur. (L)

DAMASKO i. (ar. *Dimaşk*, Şam şehrinin adından ital. *Damasco*). Dokumc. Genellikle döşemelik olarak kullanılan, çözgü ve atkı iplikleri birbirinden farklı parlaklıkta olduğu için değişik desen meydana getiren, ipek ve keten karışımı kumaş. Bk. ANSİKL.

— G. santl. Vitray (renkli cam) sanatında kumaş ve fonları süslemek için XV. ve XVI. yy.larda çok bol kullanılan dallı budaklı desenleri belirten terim.

— ANSİKL. Dokumc. *Şam kumaşı* adı ile de bilinen bu kumaş önce Şam'da dokunmuş, sonra da İtalya'da Venedik ve Cenova şehirlerinde taklit edilmiştir. Düz damasko kumaşlardaki desenler, çözgü veya atkı yönüne paraleldir. Çözgünün hâkim olduğu fon üzerine atkının hâkim olduğu örgüyle resim ve desenler işlenebilir. Çoğunlukla çiçek motifleri kullanılır. Kumaşın yüzünde parlak olan kısımlar tersinde donuktur.

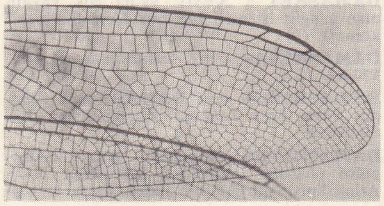

damar
yusufçuk böceğinin kanadı
(zool.)

İki yüzlü ipek veya yün keten karışık döşemeliklere de *damasko* denir. (ML)

DAMASKOS. Bk. ŞAM.

DAMASKOS. Yun. mit. Hermes ile Halimedes'in oğlu. Suriye'nin Şam (Damas) şehrine adını veren kahraman. Dionysos tarafından dikilmiş olan bağları kesmeğe kalkmış, Dionysos da onun derisini yüzmüştü. (L)

DAMASONİUM i. Pembe beyaz çiçekli su bitkisi. Meyvesi yıldızlı anasonunkine benzer. Bataklıklarda rastlanır. (Susinirotugillerden.) [L]

DAMASTES. Yun. mit. Prokrustes* lakabıyle tanınan bir haydut. (L)

DAMASTES Sigeion'lu, yunan tarihçisi (doğ. M.Ö. 400), tarih, coğrafya ve soy ağacı ile ilgili yazıları vardır; bunlardan bugüne, ancak bazı parçalar kaldı. (L)

DAMASUS I (Aziz) [öl. 384], ekim 366'dan 11 aralık 384'e kadar papa. İspanyol asıllıydı, Liberius'un ölümü üzerine papa seçildi. Fakat bu seçimden hoşnutsuzluk duyanlardan bir kısmı, Ursinus'u papa ilân ettiler. Damasus, Valentinianus tarafından sürgün edilen rakibine karşı, kuvvete başvurmak zorunda kaldı. Apollinaris'çileri ve Makedonyalıları suçladı. En önemlisi 381'de İstanbul'daki olmak üzere, birkaç konsil topladı. Sekreteri olan Hieronymus'u eski latince elyazmalarını gözden geçirmekle görevlendirdi. Din uğruna ölenlere büyük saygısı vardı. Katakomblarda önemli çalışmalara girişti. (L)

DAMASUS II, 17 temmuzdan 9 ağustos 1048'e kadar papa. Brixen piskoposu (Tirol), imparator Heinrich III tarafından papalığa seçildi, Roma halkı tarafından hoşnutsuzlukla karşılandı; çok geçmeden Palestrina'da öldü. (L)

DAMAT veya **DAMAD** i. (fars. *dāmād*). Ana ve babaya göre kızlarının kocası, güvey: *Bu iki kötü kişiden biri eskiden damadım, öbürü yazık ki oğlum bulunmuşlar idiyse de bugün her ikisiyle de hiçbir yakınlığım kalmamıştır* (H. R. Gürpınar). *Ailede en sakin görünen damat İsmail; bu çocuk zaten hâlâ durumunu kestirememiştir* (B. Felek). ‖ *Damat olmak*, [Erkek için] Evlenmek, içgüveyi girmek: *Komşu konağa damat olmak istemeni kimse acaip bulmadı* (R. N. Güntekin). *O vaktiyle padişahlara damat olan, vezir olan hamurdan yoğrulmuş Bilâl en aşağı bir paşaya damat olabilir* (H. E. Adıvar).

— *Esk. Damad-ı hazret-i padişahî* (veya *damad-ı hazret-i şehriyarî*), osmanlı hanedanından, saraydan kız almış erkek: *Enver Paşa damattı, Damad-ı Hazret-i Şehriyarî idi* (Y.Z. Ortaç). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Damat vekili*, eski nikâhlarda damada vekâlet eden kimse.

— ANSİKL. Osmanlı imparatorluğunda, padişahların kızları, kız kardeşleri veya kardeş kızlarıyle evlenerek osmanlı hanedanıyle yakınlık kuran erkekler *damat paşa* adıyle anılırlardı. Damat paşalara önceleri *güvey*, XVI. yy.da *damat*, daha sonra *damad-ı hazret-i şehriyarî* (veya *padişahî*) dendi. Padişah ablasıyle evlenen damatlara da *enişte* denirdi. Saraya damat seçilirken yaş, rütbe veya soyluluğa bakılmaz, daha çok adayın gelecekteki mevkii dikkate alınırdı. İmparatorluğun kuruluş döneminde damat olarak, Anadolu selçuklu ailelerinden beyler seçilirdi, daha sonra padişahlar kendilerine bağlı sancak beylerini tercih ettiler. İlk damatlar arasında Murad I'in kızı Nefise Hatun ile evlenen (1381) Karamanoğlu Alâeddin Bey, Çelebi Mehmed'in kızlarıyle evlenen Candaroğullarından İbrahim ve Kasım, Karamanoğullarından İbrahim, Ali ve İsa Beyler vardır. İlmiye sınıfından damat seçilmedi, yalnız Yıldırım Bayezid kızını Emir Sultan'a verdi. Eski türk ailelerinden seçilen damatlardan biri de Fatih'in kızıyle evlenen, Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed Mirza'dır.

XVI. yy.dan başlayarak damatlar, osmanlı memurları arasından seçildi. Doğrudan doğruya padişah kararıyle seçilen kimseye seçim haber verilir ve hazırlanması istenirdi. Damat paşalar hanedana duydukları saygı yüzünden sultan hanımların bütün isteklerine boyun eğerlerdi; bunun yanında birbirini seven çiftlere de rastlanır: Murad IV'ün kızı Kaya Sultan ile Melek Ahmed Paşa arasındaki aşk tarihlerin konu edindiği bir ilişkidir. Padişahlar bazen sevdikleri vezirlerine henüz küçük yaşta bulunan kızlarını nişanlar veya nikâhlardı. Bu yüzden kocalarının ölümüyle küçük yaşta dul kalan sultanlar vardır.

Padişah yakınıyle evlenenler eski karılarını boşamak zorundaydılar; buna karşılık sultan olan eşlerini boşayamazlardı. Sultanlar ise isterlerse, hükümdardan izin alarak boşanabilirler, bu evlilikler bazen bizzat padişah son verirdi. Meselâ, veziriazam Lütfü Paşa, eşi olan Kanunî'nin kız kardeşi Şah Sultana hakaret ettiğinden damatlığıyle birlikte veziriazamlığına da son verildi; Murad IV, kız kardeşi Fatma Sultanın kocası kaptanıderya Çatalcalı Hasan Paşaya kızdı ve onu damatlıktan «azletti»; Abdülhamid II, kızı Naime Sultanın kocası Kemaleddin Paşayı, Murad V'in kızıyle seviştiğini haber alınca damatlıktan çıkarmakla kalmayarak, Bursa'ya sürdü.

Taşrada görevli bulunan damat adayları, eşleri sultan hanımların İstanbul'dan çıkmalarına izin olmadığı için merkeze alınırlardı. Damatların memurluk maaşları yanında, günde 1 000 ile 1 500 akçe arasında değişen ödenekleri ve sultan paşmaklıkları vardı. Damatların İstanbul'da devlet işlerine karışmalarını önlemek için Fatih zamanında konan usuller Kanunî devrine kadar sürdü. Osmanlı tarihinde pek çok damat yer alır; bunlar arasında değerli devlet adamları olan Hersekzade Ahmed Paşa, Makbul İbrahim Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Sokullu Mehmed Paşa, Kanijeli İbrahim Paşa, Silâhtar Ali Paşa, Nevşehirli İbrahim Paşa, Koca Ragıb Paşa, Muhsinzade Mehmed Paşa v.d. sayılabilir. (M)

DAMAT ALİ PAŞA. Bk. ALİ PAŞA *Silâhtar, Damat, Şehit.*

DAMAT CAFER PAŞA, osmanlı devlet adamı (öl. İstanbul 1609). Enderundan yetişti. Çuhadar-ı şehriyarî, yeniçeri ağası (1586), Anadolu beylerbeyi (1588), Rumeli beylerbeyi (1590) oldu. 1593'te kubbealtı vezirleri arasına katıldı. Mısır beylerbeyliği yaptı (1597-1601). Fatma Sultan ile evlendirilerek osmanlı sarayına damat oldu ve Tuna muhafızı tayin edildi; bir ara sadaret kaymakamlığı da yaptı. (M)

DAMAT FERİD PAŞA, osmanlı sadrazamı (İstanbul 1853-Nice, Fransa 1923). Şûrayı Devlet üyelerinden Seyid Hasan İzzet Efendinin oğlu. Tahsilini tamamladıktan sonra Hariciye meclisine girdi. Paris, Berlin, Petersburg ve Londra elçiliklerinde çalıştı. Daha sonra Abdülhamid II'nin dul kızı Mediha Sultan ile evlendi. Şûrayı Devlet üyeliğine tayin olundu (1886). İki yıl sonra vezaret rütbesi verildi. Mediha Sultan'ın Baltalimanı'ndaki sarayına yerleşti. Londra büyükelçiliğine tayinini istedi, fakat dileği Abdülhamid II tarafından reddedildi. Bunun üzerine memuriyetten çekildi. Meşrutiyetin ilânı üzerine Âyan meclisi üyeliğine getirildi. Yükselmek ve mevki sahibi olmak konusunda büyük ihtirası vardı. İttihat ve Terakki cemiyetine yaranmak için gayret sarfetmesine rağmen başarı kazanamadı. Bunun üzerine cemiyetin aleyhine döndü. Vahideddin ile anlaşamayan Tevfik Paşanın istifası üzerine sadaret mührü kendisine verildi (mart 1919). Kurduğu kabinede hariciye vekilliğini de elinde tuttu. İzmir'in işgalinde sadaretten istifa etti. Fakat üç gün sonra aynı göreve tekrar getirildi (10 mayıs 1919). Yurttan kaçan Enver, Talât ve Cemal Paşaları gıyaben idama mahkûm ettirdi. Paris Barış konferansına katıldı, orada Hint denizinden Tuna nehrine kadar olan toprakları geri istediğinden başarısızlığa uğradı ve İstanbul'a dönünce istifa etti. Ertesi gün tekrar hükûmeti kurmakla görevlendirildi (21 temmuz 1919). İlk iş olarak Anadolu'daki millî hareketi dağıtmak amacıyle Kuvayı İnzibatiye'yi kurdu. Bu sırada Anadolu hemen de bütünüyle Damat Ferid'in aleyhine dönmüştü; gönderilen haberler Vahideddin'e ulaştırılmayınca yedi nazır durumu padişaha bildirerek Damat Ferid'in görevden uzaklaştırılmasını istediler. İsteklerinde direnmeleri üzerine 1 ekim 1919'da Sıvas kongresinin toplanmasından hemen sonra Ferid Paşa istifa etti. Fakat 5 ekim 1920'de dördüncü defa sadarete getirildi. Mebusan meclisi ikinci reisi Kâzım Bey padişahın huzuruna çıkarak Damat Ferid'in sadarete getirilmesinin memleket için felâ-

Foto. X. Noailles (LAROUSSE)

ket olacağını söylediyse de, fikrini kabul ettiremedi. Damat Ferid, sadarete geldiğinden altı gün sonra, Anadolu'da kurtuluş için savaşanları asî ve eşkıya olarak ilân etti. Daha rahat çalışabilmek bahanesiyle padişahtan meclisi tatil ettirmek için irade aldı (11 nisan 1920) ve hükûmetini yenilemek üzere istifa etti. Aynı gün beşinci ve son defa sadarete getirildi (31 temmuz 1920). Bu devrede Sevr antlaşmasını imzaladı. Bu defa İtilâf kuvvetleri, Millî hükûmetle İstanbul'un anlaşmasına engel olduğu gerekçesiyle Damat Ferid'in istifasını istediler; 17 ekim 1920'de istifa etti. Daha sonra yurt dışına kaçtı ve 6 ekim 1923'te Fransa'da, Nice şehrinde öldü. (M)

DAMAT İBRAHİM PAŞA Nevşehirli, osmanlı sadrazamı (Ürgüp, Muşkara 1660-İstanbul 1730). Genç yaşta İstanbul'a geldi. Eski sarayda görevli bulunan akrabası Mustafa efendinin yardımıyle helvacılığa alındı; baltacı oldu. Bir süre sonra saray evkafı kâtipliğine ve kızlarağası yazıcılığına yükseldi. 1703'te, Mustafa II Edirne'ye gidince, şehzade Ahmed'in hizmetine girdi. Mustafa II'nin öldürülmesinden sonra padişah olan Ahmed III, onu Haremeyn muhasebeciliğine getirdi. Şehit Ali Paşanın sadareti sırasında, hükümdara gösterdiği fazla yakınlık sebebiyle bu görevden azledildi. Bu sırada Venediklilerden alınan Mora'da (1715) mevkufatçılık* görevi verilerek, bölgenin arazi tahririne memur edildi; başarı gösterince Niş defterdarı, Petervaradin bozgunundan sonra baş imrahor, bir süre sonra da vezaret rütbesiyle sadaret kaymakamı tayin edildi. Fatma Sultan ile evlenerek damat, 1718'de de Nişancı Mehmed Paşanın yerine sadrazam oldu.

Sadrazam İbrahim Paşa çeşitli imar hareketleri yanında, devletin bozulan idarî teşkilâtını düzeltmeğe ve sosyal müesseselerin ıslahına çalıştı. Fakat Batının yeniliklerine fazlasıyle önem vermesi ve devlet memuriyetlerine kendi akrabalarını getirmesi, aleyhinde hareketlere sebep oldu. Bu sırada İran ile savaşa girdi (1723) ve Ruslarla İran'a karşı anlaşma yaptı. Fakat Tahmasb kulu Nadir Hanın müdahalesiyle yenilmesi düşmanlarının sayısını ve etkisini arttırdı. Bu karışık anda patlak veren Patrona isyanında Ahmed III tarafından sarayda boğduruldu (30 eylül 1730); Şehzadebaşında yaptırdığı sebilin yanında gömüldü.

Ulemaya ve şeyhlere önem veren Damat İbrahim Paşa bilgili bir yöneticiydi; şair ve hattattı; Lâle devrini açtı; sanatçıları korudu. Çoğu İstanbul, Nevşehir ve Ürgüp'te olmak üzere birçok hayır eserleri yaptırdı: Şehzadebaşında Fatma Sultan ile birlikte yaptırdığı dârülhadis, mescit, sebil ve kütüpane, Hocapaşa'da mescit, dârülhadis, hamam, Yeni postahanenin arkasında muallimhane, sebil, çeşme ve çeşitli yerlerde çeşme ve binalar ve Sadâbâd'daki cami dikkate değer eserleridir. Ayrıca doğum yeri olan Muşkara'da cami, medrese, mektep, kütüphane, çeşme, hamam gibi binalar yaptırdı ve bu köyü, Nevşehir adıyle kaza merkezi haline getirdi. (M)

DAMATYANTİ, Mahabbaharata adlı hint destanının bir bölümünün kadın kahramanı. Kocası Nala'nın kendisini terketmesine rağmen ona bağlı kalır. Aile sevgisinin sembolüdür. (L)

DAMBASLAR, Marmara bölgesinin Ergene bölümünde (Tekirdağ ili, Hayrabolu ilçesi) bucak merkezi; 828 nüf. İlçe merkezinin 16 km batısındadır; yüksl. 77 m. — *Dambaslar bucağı,* 6 486 nüf.; 12 köy. (M)

DAMBERGS (Voldmars), letonyalı yazar (Petersburg 1886). Şiir kitapları (*Barel Jefi* [Yarım Kabartmalar] 1900; *Zimejumi* [Karalamalar] 1907; *Dveselei Ritmi* [Ritimler] 1920), Molière tiplerini canlandıran komediler (*Ziedn Viesalı* [Çiçeklerin Sarhoşluğundan]; *Mes Vinus Güstisim* [Biz Onları Alacağız]) ve bir roman (*Gaitmecibas Celi* [Göz'ün Hayat Dönemleri] 1923) yayımladı. (L)

D'AMBOİSE (Jacques), amerikan dansçısı (Boston 1934). «American Ballet» okulunda yetişti. 1950'de New York City Ballet'a girdi, 1953'ten beri bu topluluğun yıldız dansçısıdır. J. Robbins'in *Afternoon of a Faun* (Bir Faunus'un Öğleden Sonrası) [1953] balesinin ilk oynanışında büyük ilgi topladı, sonra G. Balanchine'in birçok balesinde rol aldı: *Batı Senfonisi* (1954), *Stars and Stripes* (Yıldızlar ve Çizgiler); *Gounod'nun Senfonisi* (1958); *Halıdaki Şekil* (1960). Ayrıca *Méditations* (Düşünceler) [1963] ve *Brahms-Schönberg Dörtlüsü*'nde (1966) oynadı. Koreograf olarak *Takip* (1963), *Dörtlü* (1964) ve *Prolog* (1967) adlı baleleri hazırladı. (L)

DAMBONİT i. (fr. *dambonite*). Kim. Etkisiz inosit*in dimetil eteri. (L)

DAMBOVİTA. Bk. DİMBOVİTA.

D'AMBRA (Lucio), italyan gazetecisi, roman ve komedi yazarı, tiyatro tenkitçisi olan Renato Eduardo Manganella'nın takma adı (Roma 1880-1939). 1937'den itibaren İtalyan akademisi üyesi. Çağdaş yaşantıyı monden fransız roman ve komedi zevkine uygun olarak alaylı bir üslûpla dile getirdi. Birçok eser yazdı: *Il re, Le torri, Gli alfieri* (Kral, Kuleler, Sancaktarlar) [1917]; *Il Mestiere di Marito* (Kocalık Sanatı) [1924]; *Fantaora di Mandorli in Fiore* (Çiçek Açan Badem Ağaçları Fantezisi) [1931]. Ayrıca *(Trent'anni di Vita Letteraria* [Otuz Yıllık Edebiyat Hayatı]) adlı bir eser de yayımladı (3 cilt, 1927-1928). [L]

DÂME veya **DÂMET** i. (ar. *dâme* veya *dâmet*). *Esk.* «Ber devam olsun!» anlamında dua, dilek.

— *Esk. Dâme iclâlühû,* «şerefi devam etsin!» anlamıyle eskiden paşalara yazılan resmî kâğıtlarda isimlerin önüne getirilen söz. || *Dâme ikbâlühû,* «ikbali, bahtı berdevam olsun!» anlamıyle, eskiden resmî belgelerde vezir v.b. kişilere yazı yazılırken kullanılan söz. || *Dâme izzühû,* izzeti, büyüklüğü devam etsin! || *Dâme kadrûhû,* eskiden «mertebesi, rütbesi devam etsin!» anlamıyle, resmî belgelerde kadılar için kullanılan hitap şekli. || *Dâme maalîhû,* «büyüklükleri, şerefleri devam etsin!» || *Dâme mecdühû,* «büyüklüğü, azamet ve haşmeti devam etsin!» anlamında söz. || *Dâme mülkühû,* «ülkesi daim olsun!» || *Dâmet saadetuhû* «mutluluğu devam etsin!». || *Dâme sirruhû,* «huzur içinde yatsın!» || *Dâme ülüvvuhû,* eskiden «büyüklüğü, ulviyeti devam etsin!» anlamıyle şeyhülislâmlara yazılan resmî belgelerde adın önünde kullanılırdı.

— Dil bil. *Dâme,* «devam» mastarından tekil üçüncü şahıs geçmiş zaman erili, *dâmet* ise onun dişilidir. Kip bakımından geçmiş zamansa da istek belirtir. (M)

Dame à la Licorne (LA), bale. Konusunu *Boynuzlu At ve Kadın* adlı duvar halısından esinlenerek Jean Cocteau yazdı, eserin dekor ve kostümlerini de o hazırladı. Koreografi: Heinz Rosen, müzik: Jacques Chailley. İlk olarak 1953'te Münih'teki *Theater am Gärtnerplatz*'da oynandı. Baş rollerde: Geneviève Lespagnol, Boris Traylin ve Veronika Miakar. 1959'da Paris operasındaki oynanışında ise Claude Bessy, Liane Daydé ve Michel Renault rol aldı. (L)

DAMEAS Kleitoros'lu, yunan heykeltıraşı (M.Ö. 400'e doğr.) Polykleitos'un çömezi, Lysandros, Poseidon ve Artemis'in heykellerini yaptı. Bugün ancak kaideleri ayakta kalan bu eserler, Delphoi'de Aigos-Potamos savaşı şerefine dikilen anıtı süslemekteydi. (L)

DAMEAS Krotonos'lu, yunan heykeltıraşı (M.Ö. VI. yy. sonu,-V. yy. başı). Olimpiyatlarda üstün başarılar sağlayan yurttaşı Krotonos'lu Milon'un bir heykelini yaptı. Bu heykel kaybolmuştur. (L)

Dame aux Camélias (LA). Bk. KAMELYALI KADIN.

Dame Blanche (LA), 3 perdelik opera-komik. Müziğini Boieldieu (1825), librettosunu ise Walter Scott'dan esinlenerek Eugène Scribe yazdı. İnsanı saran şiiri ve dramatik canlılığı, bu müziğe romantik bir hava verir. (L)

Dame de Chez Maxim (LA), Georges Feydeau'nun 3 perdelik komedisi (1899). Çok içki içilen eğlenceli bir geceden sonra, genç bir doktor evli olduğunu unutarak evine bir dansçı kadınla döner. Dansçı kadının geldiğini karısından saklamak zorundadır. Birtakım olaylar dansçı kadını doktorun karısı rolünü oynamağa iter. Bütün bu karışık durumlara karşılık, taşrada bir düğüne çağrılan dansçı kadın, damatla kaçınca işler yoluna girer. Ustalıkla düzenlenen bu komedi Feydeau'nun ulaştığı başarının eksiksiz bir örneğidir. (L)

Dame de Monsoreau (LA), Baba Alexandre Dumas'nın romanı (1846); *la Reine Margot*'nun (Kraliçe Margot) devamıdır. Anjou dükünün, kardeşi Henri III'ün yerine tahta çıkmak için çevirdiği entrikaları anlatır. Kralı, «gözdeleri» (Quélus, Schomberg, Maugiron, d'Epernon) ile ve Gorenflot adındaki çapkın bir keşişi tıpkı kocaman bir kukla gibi, güldürülü bir biçimde idare eden soytarısı Chicot savunur. Monsoreau senyörünün hileyle evlendiği güzel Diane de Meridor ile Bussy d'Amboise arasındaki trajik aşk serüveni, bu karışık siyaset entrikaları içinde gelişir. Bussy d'Amboise öldürülür, ama onun intikamı Dame de Monsoreau'nun devamı olan *Les Quarante-Cinq* (Kırkbeşler) adlı romanda alınır. Dumas, Auguste Magnet ile birlikte çalışarak bu romandan 5 perdelik bir oyun çıkardı (1860). [L]

DÂMEN veya **DÂMÂN** i. (fars. *dâmen* veya *dâmân*). *Esk.* Elbise eteği: *Atladı dâmen tutup üç çifte bir zevrakçeye* (Yahya Kemal). *Pir Sultan Abdal'ım destim dâmende / İsmim Koca Haydar, neslim Yemen'de* (Pir Sultan Abdal). || Dağ eteği: *Dâmânına bir nehr-i hayalî uzatır leb / Üstünde uyur gölgeli bir gayş-ı mükevkeb* (Ahmed Hâşim).

— *Esk. Dâmen-i afv ile setr buyurulmak,* affedilmek. || *Dâmen-âlûde* («eteği bulaşmış»), iffetsiz kadın. || *Dâmen-âlûdegî,* iffetsizlik. || *Dâmen-bûs,* etek öpen. || *Dâmenbûsî,* etek öpme töreni. || *Dâmen-çîn* («etek toplayan»), naz eden. || *Dâmen-dermeyan,* («eteği belinde»), işe hazır. || *Dâmen-dermeyan-ı gayret olmak,* bir işe canla başla girişmek. || *Dâmen-gîr* («etek tutan»), yalvaran. Dava eden. || *Dâmen-keş* («etek çeken»), hiç bir şeye karışmayan: *Dâmenkeş-i vefadır madem ki senden ol şuh* (Recaizade Ekrem). || *Dâmen-zen,* etek sallayan. || *Dâmen-zenî,* etek ile yelpazeleme.

◆ **Dâmene** i. *Esk.* Dağ eteği.

◆ **Dâmenî** i. *Esk.* Eteklik. || Kadın baş örtüsü. (M)

DAMER (Ed-), Sudan'da kasaba, Kuzey ilinin merkezi, Atbara'nın Nil ile birleştiği yer yakınında; 7 000 nüf. — Yakınında Meroe piramitleri ve kalıntıları. (L)

DAMERİNİ (Adelmo), italyan müzikolog, besteci ve müzik tenkitçisi (Carmignano, Floransa yakını 1880). Bologne konservatuvarında öğrenim gördü, Palermo konservatuvarında ders verdi. Parma ve Floransa konservatuvarlarında kütüphane müdürlüğü yaptı. Eserleri: *Origine e svolgimento Della Sinfonia* (Senfoninin Kökleri ve Gelişimi) [1919], *Classicismo e Romanticismo nella Musica* (Müzikte Klasik ve Romantik Eğilimler) [1942], *L. Perosi* (1953), *Boris Godunov* (1922), *Ren Altını* (1944). Ayrıca R. Strauss'un *Salome*'si üzerine (1948) eserler yazdı. (L)

DAMEROW (Heinrich Philipp August), alman akıl hastalıkları hekimi (Stettin 1798-Halle 1866). Halle'deki geçici Akıl hastalıkları enstitüsü müdürü. Bugün de yararlanılan, akıl hastalıklarının sınıflanması sistemini burada uyguladı. 1844'te *«Genel Psikiatri Dergisi»*ni kurdu. (L)

Dames barışı. Bk. CAMBRAİ BARIŞI.

Dames de Saint-Maur. Bk. SAİNT MAUR (DAMES DE).

Dames du bois de Boulogne (LES) [*Boulogne Ormanı Soylu Hanımları*], fransız rejisörü Robert Bresson'un yönettiği fransız filmi; Diderot'nun *Jacques le Fataliste*'indeki (Kaderci Jacques) bir olayı konu alan bu filmin diyaloglarını Jean Costeau yazmıştır. Bu filimde Bresson'un üslûp özelliği kesinlikle belirir. Karakterler araştırılmış ve derinlemesine incelenmiştir. Sinemada çevre ve kişilerin bu ölçüde titizlikle incelendiği pek az görülmüştür. (L)

DÂMET i. Bk. DÂME.

DAMGA i. (esk. türk. *tamġa*'dan). İşareti, nişanı basan âlet, mühür: *Bu damganın tok ve soğuk sesi kürsünün üstünden aksettiği anda, o üye için herşey bitmişti* (Ş.S. Aydemir). || Âletin bastığı işaret: *Dur, daha dam-*

gası kurumamış! || *Teşm. yol.* İz: *İnsanın yüzünde at nalı kadar damga bırakırdı* (R. N. Güntekin). || *Mec.* Herkesçe bilinen kötü özellik, leke: *Öc almasını bilirim, hele kendimi şu deli damgasından kurtarayım* (R. H. Karay). || *Esk.* Bir canlıyı veya eşyayı benzerlerinden ayırmak için kullanılan işaret: *Oğuzlardan her boyun kendisine mahsus bir damgası, bir ongun'u* [...] *vardır* (Z. Gökalp). || *Soğuk damga,* baskı ile kabartma olarak yapılan damga.

— ÇEŞ. DEY. *Damga basmak (vurmak),* hakkında belli bir hüküm vermek: *Deli damgası vurarak onu da şu bina içinde alıkoymaları...* (R.H. Karay). İz bırakmak: *Yahya Kemal'in bugünkü şiirimize vurduğu damgayı, onun yaratıcı etkisini...* (N. Ataç). || *Damga yemek,* olumsuz bir özellik atfedilmek: *Bir kitap yüzünden hem kızıl bir damga yemiş, hem de sıkıyönetim mahkemesi kararı ile altı ay ceza* (Y.Z. Ortaç).

— Arkeol. Mühür veya kaşe yardımıyle, pişirme işleminden önce kil üzerine basılmış marka. (Bk. ANSİKL.) || *Damga mühür,* üzerine resim, yazı kazılmış daire veya kare tabanlı mühür. Bk. ANSİKL.

— Atçılık. *Ateş damgası,* beygirin sağrısına kızgın demirle vurulan işaret.

— Bibliyo. Bk. ANSİKL.

— Huk. *Damga vergisi.* Bk. ANSİKL.

— Kasaplık. Kesilmiş hayvanların gövdesine, sağlık kontrolundan sonra vurulan mühür. (Kesimden sonra etler, kontrol memurları tarafından silindir biçimindeki bir âlet yardımıyle damgalanır; her mezbahanın kendine has damgası vardır.)

— Kuyumc. Değerli madenleri işleyerek eser ortaya koyan kuyumcunun veya bağlı bulunduğu birliğin özel işareti. || Altın veya gümüş ayarının doğruluğunu sağlayan işaret.

— Nümism. Sikkeler üzerine, değerlerini değiştirmek veya basıldıkları yer dışında, yani başka bir memlekette tedavül hakkı sağlamak amacıyle sonradan basılan yuvarlak veya dört köşe baskılara verilen ad. (Eskiçağ sikkelerinde damga olarak ya bir sayı veya kullanılacağı yeni şehrin arması veya baş harfleri bulunurdu.)

— Postacılık. Bir posta pulunun üzerine yapılmış ek baskı. (Genellikle pulun değerini değiştirmek için yapılır.)

— Pulc. *Damga pulu,* resmî evraka ve makbuzlara yapıştırılan pul: *Ayrıca bin beş yüz otuz dört lira on beş kuruşluk da damga pulu* (K. Tahir).

— Vet. Salgın vakalarında, sağlık durumunu göstermek için hayvana konulan işaret.

— Zootekn. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Arkeol. Eskiçağda *damga* pişmiş topraktan yapılmış vazoların, kiremit ve tuğlaların tarih ve yapılma yeri hakkında bilgi veren bir çeşit imalât işaretidir. Damgalar, toprak eşya üzerine (önceleri çizgi, daha sonra da daire biçiminde) kilin çıkarıldığı ve biçimlendirildiği yeri (genellikle askerî bir atelye), bazen de ticarî bir tarihi belirtmek amacıyle konurdu. İtalya'da «bolli laterizi» adı verilen bu işaretlerin, Roma belediye tarihi açısından büyük önemi vardır. Vazolardaki damgalar, çoğu zaman yapanın imzasını taşır ve genellikle dip tarafta bulunur. İsim, Augustus devrinden itibaren genellikle ayak biçiminde bir kaşe içindedir. Bu yazılar damganın bölgesel tarihini izlemeğe yarar.

● *Damga mühürler,* en eski devirlerde de mülkiyet ve şahsiyeti belirtmeğe yaramıştır. Başlangıçta boyuna asılan, muska yerine kullanılanların zamanla dinî anlamları azaldı ve pratik amaçlarla, özellikle sosyal ve iktisadî alanlarda kullanıldı. Silindir mühürlere göre daha eski olan damga mühürlerin, asyalı halklarca bulunduğu bellidir. Mezopotamya'da uruk çağında damga mühürler süsleme unsuru olarak kullanıldı. Ticarî ilişkilerle Sümer ülkesinden, Asur, Suriye, Mezopotamya, Kappadokia ve İndus vâdisine yayıldı. Anadolu'da da benimsendi. Anadolu'da Neolitik çağa ait ilk mühürler Mersin Yümüktepe'de bulundu. Bunlar taştan, yamuk kulplu ve basit çizgili desenlidir. Yümüktepe ve Alişar'da bulunan geometrik bezekli taştan mühürlerin Kalkolitik çağa ait olduğu anlaşılmıştır. Eski Bronz çağında sayıları çok artan damga mühürler özellikle Yümüktepe, Tarsus Gözlükule ve Alişar'da ele geçti. Damgaların çoğu bronzdandır; kemik ve boynuzdan olanlarına da rastlanır. Ahlatlıbel ve Etiyokuşu kazılarında pişmiş topraktan geometrik desenli damga mühürler bulundu. Bronz çağda Anadolu'da Çeç damga mühürleri görülür. Bunlar tahıl damgalama ve mühürleme işlerinde kullanılmışlardır. Asur kolonistleri çağından sonra Anadolu'da damga mühürlerin yerini silindir mühürler alır, bununla birlikte damga mühür tamamen ortadan kalkmaz.

— Bibliyo. Bütün kütüphanelerde, kitapların gelişlerinde damgalanmaları mecburîdir. Damga, ya kitabın adının yer aldığı sayfaya, ya da metin sayfalarından biri veya birkaçı üzerine basılır. Aynı kitaplıkta damga, kitapların aynı sayfaları üzerine basılır. Kitapların içindeki ilâve cetvel ve resimlerin de damgalanması gerekir.

— Huk. 23 Mayıs 1928 tarihli ve 1324 sayılı Damga resmi yerine geçen 1 temmuz 1964 tarihli ve 488 sayılı Damga Vergisi kn.na göre aynı kanuna ekli 1 sayılı tabloda yazılı kâğıtlar *damga vergisi*'ne tabidir.

Damga vergisinin mükellefi kâğıtları imza edenlerdir. Resmî dairelerle kişiler arasındaki işlemlerde, kâğıtların damga vergisini kişiler öder. Yabancı ülkelerle Türkiye'deki yabancı elçilik ve konsolosluklarda düzenlenen kâğıtların vergisi ise, Türkiye'de bu kâğıtları resmî dairelere verenler, üzerinde devir veya ciro işlemleri yapanlar veya herhangi bir yoldan hükümlerinden yararlananlarca ödenir.

Damga vergisi *nispî* veya *maktu* olarak alınır. Nispî vergide, kâğıtların çeşit ve mahiyetine göre bu kâğıtlarda yazılı belli para; maktu vergide kâğıtların mahiyeti esastır.

Damga vergisi, kâğıtlara pul yapıştırılması ve bu konuda gösterilen hallerde basılı damga konulması veya makbuz verilmesi veyahut istihkaktan kesinti yapılması şekillerinden biriyle ödenir. Aşağıda yazılı kâğıtlarda damga vergisinin ödenmesi için pul yerine basılı damga konabilir: **1.** makbuz ve ibra senetleri; **2.** faturalar, **3.** ulaştırma ile ilgili kâğıtlar; **4.** elektrik, havagazı, telefon ve su abonman mukaveleleri; **5.** Maliye bakanlığının izni alınmak şartıyle vergiye tabi diğer kâğıtlar. Kanunun 21. maddesine göre, basılı damga konulacak kâğıtların vergisi, yüzde 5 noksanı ile peşin olarak ödenir.

Vergiye tabi kâğıtların damga vergisinin ödenmemesinden veya eksik ödenmesinden ötürü alınacak vergi ve cezadan, mükelleflere rücu hakları saklı kalmak üzere, kâğıtları ibraz edenler sorumlu olur.

Damga vergisi, damga vergisi kanununda gösterilen haller dışında, kâğıtlara *damga pulu* yapıştırılarak ödenir. Vergi miktarına eşit olmak üzere birden fazla pul yapıştırılması mümkündür. Pullar tarihle beraber imza veya mühür konularak iptal olunur. İki pul için bir iptal işlemi yapılabilir. Damga pullarının kâğıtların düzenlendiği anda yapıştırılması mecburîdir.

— Zootekn. Hayvanları damgalamak için kullanılan usuller çeşitlidir. Kızgın demirle basılan damga atlara ve büyükbaş hayvanlara uygulanır. Bu işlem boynuzsu maddeyle kaplı kısımlara ve deri üzerine, ucunda kabartma bir şekil bulunan demir bir çubukla yapılır.

Koyunlarda yün üzerine renkli işaret basılarak damga yapılabilir. Bundan başka hayvanlar kulaklarına takılan halka ve düğmelerle veya gene kulağa yapılan kertik ve deliklerle işaretlenebilir. Fakat yurdumuzda en yaygın şekil celeplikte kızgın demirle damga vurmak, köylerde ise bıçakla kulağa çentik ve delik açmaktır.

◆ **Damgacı** sıf. ve i. Damga vurmakla görevli [kimse].

◆ **Damgalamak** geçl. f. Damga ile işaret koymak. || *Mec.* Birini kötü olarak tanıtmak.

— Kasaplık. Kesilmiş hayvanların gövdesine veteriner kontrolundan sonra mezbahanın özel işaretini basmak.

— Kuyumc. Bileşimindeki gümüş oranının kanunlarca belirlenmiş normlara uygun olduğunu belirtmek üzere ayar damgası vurmak.

◆ **Damgalanmak** edilg. f. Damgalamak işine konu olmak.

◆ **Damgalı** sıf. [Kâğıt, hayvan v.b. için] Üzerine damga vurulmuş. || *Mec.* Belli bir özellikle tanınmış: *Hele muayyen bir hastalıkla ve bir takım olmaz şeylerle damgalı olarak aralarına girmiş olmaktan büsbütün ürkmüştüm* (A.H. Tanpınar).

— DEY. *Damgalı eşek. Teklz.* Herkes tarafından kötü olarak tanınan.

— Matbaac. *Damgalı kâğıt (varak-ı sahiha),* Tanzimattan sonra İspanya baş tercümanının oğlu Telmas tarafından yapılan teklif üzerine, devlete gelir sağlamak için çıkartılan siyah veya soğuk damgalı kâğıda verilen ad. (Bu kâğıda yazılan her türlü senede, resmî daire ve mahkemelerce daima güvenilirdi. 1873'te damga nizamnamesinin ortaya çıkmasıyle damgalı kâğıtlar tamamen kaldırıldı ve bunların yerini *damga pulları* aldı.)

◆ **Damgasız** sıf. Damgası bulunmayan, damgalanmamış: *Damgasız pasaport.* (ML)

Damga, Reşat Nuri Güntekin'in romanı (1924). Sevgilisinin namusunu korumak için hırsızlığı kabul ederek toplumca damgalanan İffet'in hayal kırıklığını anlatır. (M)

DAMGAN, Kuzey İran'da şehir, Meşhed-Tahran ana demiryolu üzerinde, Şahrud ve Semnan şehirleri arasında. Damgan ilinin merkezi; yaklş. 16 500 nüf. Eski bir şehir olan Damgan yakınlarında Eşkânîlerin başşehri Hekatom Pilos'un kalıntılarına rastlanır. İslâmî devrede Kumis eyaletinin merkezi oldu. Nizamülmülk'ün ölümünden sonra İsmailîlerce yağmalandı (1087), moğol saldırısında yıkıldı. Ünlü Kaçar hanedanı hükümdarlarından Feth Ali Şah bu şehirde doğdu (1771). O sıralarda beş kapılı, 166 kuleli, 5 800 m uzunluğunda bir surla çevrili idi. Şehrin 25 km kuzeyindeki Çeşme-i Ali, Damgan'ın suyunu sağlar; 1 km güneyinde Tepehisar camii ve Tarihane (Damgan*) camii bulunur. Eski eserler arasında Mescid-i Cami, Çehil Duhteran (Kırk Kız) türbesi, Pîr Alemdar kalesi ve İmamzade Cafer türbeleri. Badem ve fıstık üretimi. Kurşun ihracatı. (M)

Damgan camii, Hazar denizinin güneydoğusunda, Damgan'da cami. 750-786 Yılları arasında Abbasîler tarafından yaptırıldı. Öbür adı *Tarihane*'dir (Allahın evi). Caminin avlusu, üç yandan birer sıra revakla çevrilmiştir. Sağ ve soldaki revaklar altışar, öbürleri beşer kemerlidir. Yedi sahını bulunan camide, beşik tonozla örtülü sahınlardan ortadaki, öbürlerinden daha geniştir. Camiin içindeki ve revaklardaki sütunlardan yedisi ayaktadır. Büyük bir kısmı yıkık durumda olan caminin tuğladan ve çini süslemeli minaresi, Selçuklular zamanında yapılmıştır. İslâm mimarîsinin başlangıcına ait bilgi vermesi bakımından önemlidir. (M)

DAMITMAK geçl. f. (esk. türk. *tammak,* damlamak'tan *dam-ı-t-mak*). Bir karışımdaki en uçucu maddeleri önce buharlaştırmak, sonra da soğutarak yoğunlaştırmak suretiyle damla damla çıkarmak; imbikten geçirmek: *Şarabı damıtmak.*

◆ **Damıtıcı** i. ve sıf. Sanay. Damıtma ürünlerini elde etmek amacıyle çeşitli ham maddeleri damıtan kişi: *Damıtık içkiler ve likör yapanlara damıtıcı denir.* || Damıtmağa yarayan; damıtma işinde kullanılan: *İmbik, damıtıcı bir cihazdır.*

◆ **Damıtık** sıf. Kim. Damıtılarak elde edilmiş: *Damıtık su. Esk.* Mukattar.

◆ **Damıtma** i. Gaz halinde ürünler elde etmek üzere, bazı katı cisimlerin ısı karşısında temel maddelerine ayrıştırılması. || Sıvı karışımlarda karmaşık ve değişken bileşimler halinde bulunan elementlerin, özellikleri kesinlikle belirli ürünlere ayrılması. (Bk. ANSİKL. *Fiz.* ve *Teknol.*) || Şarap veya mayalanmış meyve sularından, sıvı alkolle birlikte bütün uçucu maddeleri ayırmak için yapılan işlem. || *Ayrımsal damıtma,* kaynama noktaları değişik çeşitli sıvılardan meydana gelen bir karışımı kaynatarak, karışımdaki sıvıların ayrı ayrı elde edilmesi. || *Damıtma ürünleri,* ham veya cracking* petrolün damıtılmasıyle elde edilen

madde: *Artık ürünlere karşılık, damıtma ürünlerinde, benzinler, kerozenler, gazoil ve kaypak yağlar bulunur.* ‖ *Parafinli damıtma ürünleri,* ham petrol veya yan ürünlerin boşlukta damıtılmasıyle elde edilen parafinli ağır ürünler. Gaz sanayiinde, su gazının karbürasyonunda kullanılır.

— Sanay. Uçucu bir sıvıya, bileşimindeki ürünlerden ayırmak veya arıtmak için uygulanan işlem. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fiz. Az uçucu bazı sıvılar, daha uçucu bir sıvının buharı, meselâ su buharı akımıyle *sürüklenerek,* açık hava basıncı altında ve kaynama noktalarından daha düşük bir sıcaklıkta damıtılabilir; buna *sürükleme yoluyle damıtma* denir.

Birbiri içinde çözünen sıvıların damıtılması daha karışıktır. Deneysel olarak, birbirine karışmış sıvıları damıtma yoluyle ayırmak çok güçtür; bazı karışımlar da, ayrılmasına imkân olmadığı için, saf sıvıymış gibi damıtılır (yüzde 97'lik alkol; yüzde 25'lik su ve bütirik asit karışımı). Bunlar azeotrop* karışımlardır.

Laboratuvarlarda bugüne kadar çeşitli düzenekler kullanılmıştır. Le Bel-Henninger tüpünde, eksenleri boyunca doğrudan doğruya, yan borularla da dolaylı olarak birleştirilmiş, üst üste cam balonlar vardır. Düğüm yerleri, maden tellerle sık olarak örülmüş sepetler veya helezon biçiminde bükülmüş yassı, platin örgülerle kapatılmıştır. Buhar, bu örgülerin aralıklarından geçerek yükselir. Yükseldikçe sıcaklık azaldığı için yeniden yoğunlaşır ve sıvı halde sepetler içinde toplanır. Yüzey geriliminden dolayı bu sıvı alttaki balona düşmez. Sepetlerde biriken fazla sıvı, yan borudan alttaki balona, oradan da daha alttaki balona geçer; yeniden buharlaşır; meydana gelen buhar üstteki sepetin aralıklarından geçerek, sepet içindeki sıvıda kısmen yoğunlaşır. Böylece, çözüntü yüzdesi (alkol yüzdesi) gittikçe artar. Bu bir *ayrımsal damıtma* çeşididir. Balon sayısı arttıkça, Le Bel tüpünün ayırma gücü de artar. Le Bel sütunundan daha çok kullanılan başka damıtma sütunları da vardır: cam uçlu Vigreux sütunu; helezonlu Cresmir sütunu; tablalı Dupont sütunları.

Bazı sıvılar açık hava basıncı altında damıtılamaz; çünkü bu basınçtaki kaynama sıcaklığında ayrışır. Bunu önlemek için, sıvı üstündeki basıncı azaltmakla sıvının kaynama noktası düşürülür. Bu usul ayrıca, ayrımsal damıtmayı da kolaylaştırır.

— Sanay. *Damıtma,* bir defada büyük miktarlar işleyen tablalı sütunlarda yapılır. Uzun, silindir veya dikdörtgen prizma biçiminde bir kazanın üzerinde, tablalı sütunlar yer alır. Kazanın buharı birinci tablaya gelince bir kısmı yoğunlaşır; buhar halinde kalan diğer kısmı ikinci tablaya geçer, aynı işlem burada ve diğer tablalarda da devam eder. Sütunun başında, oldukça etkili bir buhar kütlesi toplanır. Tablaları meydana getiren kaplar, damıtma ürünü ile «dolduğu» zaman, kazana doğru inen bir hava akımı meydana gelir.

— Teknol. *Ham benzolün damıtılması.* Üzerinde bir analiz sütunu bulunan kazanda yapılan bu damıtma ile benzol-motor, naftaçözücü gibi karbon sülfür yönünden zengin ana ürünler elde edilir. Artıklar ise ağır ürünlerdir: naftalin ve yağlar.

● *Odunların damıtılması.* Bu damıtma odunun bileşiminde bulunan çeşitli ürünleri çıkartmak için uygulanır. Kalın kütükler yarılarak, inceler ise aynı boyda kesilerek, yatay veya düşey yerleştirilmiş karniler içinde ısıtılır.

Her biri 1 300-2 000 kg odun alabilen düşey karnilerde, bir işlem için on iki ile on beş saat gerekir. İlk on saat içinde sıcaklığın 350°C'yi aşmamasına dikkat edilir, daha sonra sıcaklık 430°C'ye kadar çıkartılabilir.

Yatay karnilerin çapı 1,35 m, boyları da 2,66 m kadardır. Büyük odun damıtma tesislerinde, kaloriferle ısıtılan ve sürekli olarak çalışan fırınlar da kullanılır.

Odun kömüründen başka, odunun damıtma ürünleri şunlardır: **1.** katranlar, bunlar genellikle, sudan daha ağırdır; **2.** bileşiminde pirolinyöz asit (saf olmayan asetik asit) ve metilen (saf olmayan metil alkol) bulunan sulu bir eriyik; **3.** artık gazlar, ya dışarı atılır ya da ocak ızgaralarında yakılır. Ayrıca reçineli odunlardan damıtma başlangıcında, *çam esansı* denilen ve terebentin esansı yerine kullanılan özel bir esans da elde edilir. Reçineli ağaçların damıtma sırasında, sık yapraklı ağaçlardan daha bol ve daha kaliteli katran vermesine karşılık elde edilen pirolinyöz ve metilen miktarı çok azdır.

● *Amonyaklı suların damıtılması.* Buharla ısıtılan özel sütunlarda yapılan bu damıtma sonucunda, amonyum sülfat, amonyak ve yüksek dereceli amonyum hidroksit elde edilir.

● *Ham katranın damıtılması.* Bu damıtma sırasında, değişik özellikleri olan yağlar, zift ve siyah boya elde edilir.

● *Maden kömürünün damıtılması.* Yüksek sıcaklıkta (1 000°C) ve havasız yerlerde yapılan bu damıtma sonunda, evlerde yakılan havagazı, amonyaklı su ve katran açığa çıkar. Damıtma artığı, evlerde, yüksek fırınlarda ve döküm yerlerinde yakacak olarak kullanılan kok kömürüdür. 450°C ile 600°C arasında düşük sıcaklıkta yapılan damıtma ile kömürün bütün gazı alınmaz ve sömikok elde edilir. Kömürün, su buharı veya hidrokarbonlar katılmadan damıtılmasına *kuru damıtma* denir. Kömürün doldurulduğu kaplara alttan su buharı püskürtülerek yapılan damıtmaya da *yaş* veya *buhar altında damıtma* denir. *Süreksiz* damıtmada, bir önceki damıtma sırasında elde edilen bütün kok boşaltıldıktan sonra odalar kömürle doldurulur. Bugün uygulanan *sürekli* damıtmada ise, fırın odaları devamlı olarak kömürle beslenir, kok da aynı şekilde boşaltılır.

● *Petrolün damıtılması.* Atmosfer basıncı altında, 350°C'ye doğru yapılan ve *topping* denilen ilk damıtma ile petrolden, gazlar (bütan, propan ve daha hafif gazlar), benzin (gazolin ve yakıt benzin), nafta, kerosen (saf petrol), gazoil ve uzun moleküllü bir artık (fuel veya mazot) elde edilir.

Uzun moleküllü artığın *boşlukta damıtılma*'sı yapışkan bir gazoil, parafinli damıtma ürünleri ve kısa bir artık (bitüm, asfalt veya zift) verir. 80,1°C'de kaynayan benzen ve 80,8°C'de kaynayan siklohekzan gibi birbirine çok yakın damıtma ürünlerini ayırabilmek için, kaynama noktalarının arasını açan eriticiler yardımıyle, *ayrımsal damıtma*'ya başvurulur.
Bir damıtma cihazının başlıca parçaları, ürünün kısmen buharlaştığı borulu bir kazan ile içinde ayrılmanın meydana geldiği tablalı kuledir. En hafif buharlar, üst kısımdan çıkarak yoğunlaştırma kaplarına geçer. Ara ürünler yanlardan akıtılır, artık ürün ise dibe çöker. Her ürün soğutulduktan sonra bir pompa ile stok edileceği kaba gönderilir.

● *Tarım ürünlerinin damıtılması.* Damıtmada kullanılan ham maddeler, mayalaşabilen şekerler vermeğe elverişli maddelerdir: bunlar ya meyve (elma, armut v.b.), yaprak (nergisgiller), sap (şekerkamışı, hint darısı), kök (şeker pancarı) gibi şekerli maddeler, ya nişastalı maddeler (tahıl taneleri, patates ve yerelması yumruları) veya selülozlu maddelerdir (odun, kâğıt hamurunun sülfitli arıtma suyu).

Bu damıtma ya içki alkollerini, özellikle içki ispirtosunu veya sanayide kullanılan alkolleri elde etmek için yapılır.
Yüksek kaliteli içkilerin alkollerini hazırlarken, genellikle imbik* damıtması uygulanır. Türkiye'de, sınaî damıtmanın ham maddesi kuru üzüm, patates ve şeker pancarıdır. Pancardan alkol elde etmek için önce pancarlar bol suda yıkanarak rendelenir. Bu rendelenmiş parçalardan, genellikle asit ortamda dağılma ile, bazen de yoğurma, süzme ve basınçla şekerli bir su çıkarılır. Bu asitli ve şekerli su daha sonra soğutulur ve işlenmiş maya katılarak, büyük fıçılarda mayalanmağa bırakılır. Elde edilen şarap bir ısıtıcıdan geçirildikten sonra tablalı sütunda damıtılır. Damıtma sonucu elde edilen ürünler veya saf olmayan alkoller (bu ürünlerin bileşiminde organik asitler, aldehitler, esterler v.b. bulunur) başka bir sütunda ikinci bir damıtma ile arıtılır: böylece, en fazla 97,1°C'lik saf veya damıtık alkol elde edilir.

Nişastalı maddelerin işlenmesi, nişastanın önce dekstrine, sonra da maltoz ve glikoza çevrilmesi için bir hidroliz gerektirir. Bu hidroliz için ya asitlerden, ya da tohumların çimlenmesi sırasında meydana gelen (maltla hidroliz) veya mantarların salgıladığı (mantar küfü veya amilomisle hidroliz) diyastazlardan (nişastalar) yararlanılır.

● *Türkiye*'de, çeşitli değişikliklere uğrayan 4250 sayılı ve 8 haziran 1942 tarihli İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı kanunu gereğince, her türlü ispirto ve ispirtolu içkilerin yapılması hükûmetin tekeli altındadır. (Bk. TEKEL.) Yine aynı kanun, bira ve her türlü şarabın yapılmasını serbest bırakmıştır. Bunun gibi, kısmen tahammür etmiş olmakla beraber içki niteliğini taşıyan şıra ve boza gibi maddeler de tekel konusu dışında tutulmuştur (md. 1). Ancak ispirtolu içkilerin nitelikleriyle bina, fabrika ve imlâhanelerinin sağlık yönünden ve teknik açıdan haiz olması gereken nitelikler, bunların denetim ve muayenelerine ait işlemler, Gümrük ve Tekel, Maliye, Tarım, Sağlık ve Sosyal Yardım bakanlıklarınca ortaklaşa hazırlanan bir tüzük ile tespit olunur. Bunun gibi, şaraphanelerin, doldurma evlerinin ve şarapların sağlığa ilişkin ve teknik yönlerden nitelikleri, denetim ve muayeneleri ile şaraba uygulanacak işlemlere ait esaslar, Sağlık ve Sosyal Yardım, Gümrük ve Tekel ve Tarım bakanlıklarınca birlikte belirtilir. Kendi ihtiyaçları için kendi ürünlerinden 500 litreye kadar şarap yapanlar bu mecburiyete tabi değildir. Kanuna göre, Tekel idaresi, Gümrük ve Tekel bakanlığının muvafakatıyle, tekel altında bulunan ispirtolu içkilerden bazılarının belirli şartlar altında türk vatandaşı gerçek veya tüzel kişiler tarafından geçici olarak ve kısmen yapılmasına izin verebilir.

Şeker fabrikaları da, tali maddelerinden ispirto yapabilir. Ancak bu fabrikalar, her yıl üretebilecekleri ispirto miktarını üretime başlamadan önce ve üretim sırasında meydana gelen değişiklikleri de daha sonra Tekel idaresine bildirmek zorundadır; ispirto üretiminden vaz geçmeleri halinde, bunun da en az iki yıl önce Tekel idaresine bildirilmesi şarttır. Şarap yapanlarla tarım ürünlerini işleyenler önceden Tekel idaresinin iznini alarak, tali maddelerinden ispirto yapabilirler. İhtiyaca göre, Gümrük ve Tekel bakanlığının muvafakatıyle Tekel idaresince belli edilecek kayıt ve şartlar içinde, gerçek ve tüzel kişilere her türlü ispirto (suma hariç) yapma izni verilebilir. Tekel idaresince yapılan ispirto ve ispirtolu içkilerin bulunduğu kaplara Tekel markası (alâmeti farika) konulur. İzinle ispirtolu içki yapanlar da, mamullerinin kaplarında kendi markalarıyle Tekel idaresinin mühür veya kontrol işaretini bulundurmak zorundadırlar. Yakalanan, kaçak imal edilmiş ispirto ve ispirtolu içkilerle, bunların yapılmasına yarayan âlet ve vasıtalar, iptidaî maddeler müsadere edilir. Ayrıca kanunun 25. maddesinde yazılı nispetler üzerinden para cezası alınır. İspirto ve ispirtolu içki fabrika, imalâthane, imlâhane ve ticarethaneleriyle bu gibi yerleri işletmek hakkı, Tekel idaresinden izin alınmadıkça başkasına devredilemez. Aksi halde işletme izni geri alınır ve devredenle devralan para cezasına çarptırılır (md. 35). İspirto ve ispirtolu içki fabrika, imalâthane ve imlâ-

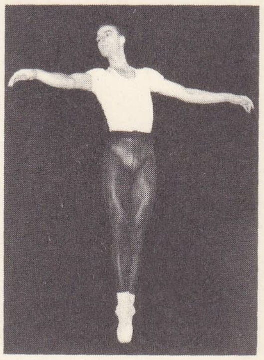

Jacques D'AMBOİSE

«la Dame à la Licorne» başrolde Liane Daydé

Foto. Serge Lido, Lipnitzki (LAROUSSE)

hanelerinde ancak izin verilen maddeler imal ve imlâ edilir. Bunlar dışında kalan ve ispirto veya ispirtolu içki yapımına yarayabilen diğer maddelerin fabrika, imalâthane ve imlâhanelere sokulması yasaktır. (LM)

DAMIZ i. *Halk dili.* Ahır. (M)

DAMIZLIK sıf. ve i. (halk dili. *damız*, ahır'dan *damız-lık*). Yalnız iyi döl almak için yetiştirilen yüksek nitelikte hayvan veya bitki: *Canım köy yerinde damızlık olur mu?* (M.Ş. Esendal). || *Argo.* Maya.

— ANSİKL. Bot. Vasıflarını, kusur ve meziyetlerini döllerine geçirecekleri için *damızlık* anaç ve kalemlerin dikkatle seçilmesi gerekir. (Henüz meyveye yatmamış, etüdü yapılmamış, verim denemelerini geçirmemiş ağaçlardan kalem alınması doğru değildir.)

— Zootekn. Verim bakımından üstün, iklim ve çevre şartlarına dayanıklı, aynı zamanda düzenli ve sağlam döl veren hayvanlar damızlık olarak alıkonur. (Çiftleştirilecek damızlık hayvanları sürü içinde en yüksek kaliteli olanlardan seçmek modern hayvan yetiştiriciliğinin esasıdır. Hayvanların icabında süt ve et verimleri kontrol edilir. Damızlıklar tabiî veya sunî ayıklanma yoluyle seçilir. Gerek tabiat, gerek insanlar en dayanıklı ve en elverişli hayvanların çoğalmasına, elverişsiz olanların döl vermeden ortadan kalkmasına çalışır.) [M]

DAMİA. Yun. mit. Bereket tanrıçası; Damia'ya, Auksesia ile birlikte, Epidaunos ve Aigina'da taparlardı. (L)

DAMİANİ PİETRO Aziz, yüksek rütbeli kilise görevlisi (Ravenna 1007-Faenza 1072). Yoksul bir ailenin çocuğu. Monte Catria'daki Fonte Avellana Keşişler evine girdi. Kilise içi reform konusundaki ilk düşüncelerini bu manastırda geliştirdi. Sırasıyle papa Gregorius VI, Leo IX ve Stephanus IX'u, reformun gerekliliğine ikna etti. Papa Stepanus IX tarafından Ostia Kardinal piskoposu tayin edildi (1057). Alexander II'nin papa seçilmesine yardım etti (1061); Gregorius VII adıyle papa olan Hildebrand ile ilişkiler kurdu; yeniden manastıra çekilmişken diplomatik ve idarî görevlerle Fransa, Floransa, Almanya ve Ravenna'ya gönderildi. Damiani Pietro hayatı boyunca yazılarıyle dinî konularda çıkar sağlayanlara ve kilise adamlarının ahlâksızlıklarına karşı savaştı; *sacerdotium* (kilise otoritesi) ile *imparatorluk* (laik otorite) arasında bir uzlaşmanın savunucusu oldu. Damiani Pietro'dan bugüne şiirler, ilâhiler, azizlerin hayatlarıyle ilgili biyografi denemeleri ve polemik yazıları kalmıştır. Bu polemik yazılarının en önemlisi, kilise adamlarının ahlâk düşkünlüklerini anlatan *Gomorrhianus* adlı eseridir; 1828'de «kilise doktoru» unvanını aldı. (L)

DAMİENS (Robert François), Louis XV'e yapılan bir suikast teşebbüsünün faili (La Tieuloy, Arras 1715-Paris 1757). İflâs etmiş bir çiftçi ailesinin oğlu, uşak oldu. Tanrının kendisini Louis XV'i *uyarmak* ve hafif şekilde yaralayarak görevini hatırlatmakla görevlendirdiği düşüncesine kapıldı. 5 Ocak 1757'de kralı sağ omuzundan bir çakıyle çok hafif bir şekilde yaraladı. Tutuklandı, korkunç işkencelere maruz kaldı. Önce bıçağı tutan sağ eli yakıldı, yaralarına eritilmiş kurşun ve kaynar zeytinyağı döküldü, sonra kralları öldürmeğe kalkışanlara karşı uygulanan ceza uyarınca kol ve bacakları atlara çektirilerek kopartıldı. İşkence dört saat sürdü (28 mart). [L]

DAMİETTA. Bk. DİMYAT.

DAMİKİLUŞU, Mezopotamya'da M.Ö. II. binyılda hüküm sürmüş İsin sülâlesinin son kralı. (M)

DAMİRON (Jean Philibert), fransız filozofu (Belleville, Rhône 1794-Paris 1862). Cousin'in öğrencisi, sonra profesör, Jouffroy ile işbirliği yaparak Globe gazetesini kurdu; bu gazetede çıkan yazılarını *l'Essai Sur l'Histoire de la Philosophie en France au XIX. Siècle* (XIX. yy. Fransız Felsefe Tarihi Üstüne Deneme) adlı kitabında topladı. 1830 Yılından sonra Ecole Normale'de yönetim görevlisi, sonra Sorbonne'da profesör oldu. 1842'de Jouffroy'nın *Nouveaux Mélanges Philosophiques*'ini (Yeni Felsefî Karışımlar) yayımladı. Başlıca eserleri şunlardır: *Essai Sur l'Histoire de la Philosophie en France au XVII. Siècle* (XVII. yy. Fransız Felsefe Tarihi Üstüne Deneme); *Mémoires Pour Servir à l'Histoire de la Philosophie au XVIII. Siècle* (XVIII. yy. Felsefe Tarihinin Aydınlatılmasına Yarayacak Muhtıralar). [L]

DAMKİNA. Mit. M.Ö. III. binyıl Sümer tanrıçası. Ea'nın karısıdır. (M)

DAMKORUĞU blş. i. Damkoruğugillerden otsu bitki. (İlmî adı *Sedum.*)

— ANSİKL. *Damkoruğu,* almaşık veya ardışık yapraklı, otsu ve etli bir bitkidir. Beyaz veya sarı çiçekleri sap ucunda tek veya salkım durumunda bulunur. Bir yıllık veya çok yıllık birçok türü vardır. Genellikle çorak ve kır yerlerde yetişir. Beyaz, pembe, kırmızı veya sarı güzel çiçeklerinden dolayı süs bitkisi olarak yetiştirilen türleri çoktur. Tohumdan veya daldırma ile üretilir. (L)

DAMKORUĞUGİLLER blş. çoğl. i. *Rosales* takımından çiçekli bitkiler familyası.

— ANSİKL. *Damkoruğugiller* daha çok kök sürgünlerinden üretilir. Bunlar çok arsız bitkilerdir; çiçekleri çok renklidir; tozlaşma, böceklerle veya kuşlarla olur. Tohumları çok hafif olduğu için rüzgârla kolayca taşınır. Toprak üstü kısımları etli ve suludur; bu yüzden «etli bitkiler» arasında sayılır. Başlıca cinsleri: *crassula, cotyledon, echeveria, sempervivum.* (L)

DAMLA i. (esk. türk. *tammak*, damlamak > *tam-ı-ğ-la-ğ* > *tamla*'dan). Yuvarlak biçimli, çok küçük miktarda sıvı: — *Bir bakın! Ben içine birkaç damla karanfil yağı katıyorum* (K. Tahir). *Gözlerinden dökülen birkaç damla yaşı parmaklarıyle sildi* (H. R. Gürpınar). || Bir ölçü ile akıtılan ilâç: *Doktorun göz için verdiği damlalar iyi geldi.* || Çok az miktar: *Damlası altından kıymetli olan kan* (Tarık Buğra). || Yüreğe gelen inme: *Damladan öldü.* || *Damla sakızı.* Bk. SAKIZ.

— ÇEŞ. DEY. *Denizde bir damla.* Bk. DENİZ. || *Kanının son damlasına kadar.* Bk. KAN.

— Camc. Cam yapımında kullanılan karışım içindeki alkalilerin buharlaşarak uçması ve fırının üst kısmında yoğunlaşarak pota içine damlamasından meydana gelen ve cam eşyanın görünümünü bozan renkli cam parçası.

— Eczc. Reçine veya bitki özsuyunun katılaşmış küçük parçacığı. (Şekli, yanağa akan gözyaşı damlasını andırır: *Damla aselbent. Damla sakız.* [Damla şeklindeki özütler daha saf olur.])

— Fiz. *Damla cam,* ergitilmiş camın soğuk suya akıtılmasıyle meydana gelen ince sivri uçlu, sert cam parçacıkları. (Sivri uç kırılırsa damla cam, toz halinde etrafa dağılır. || *Damla metodu,* bir sıvının yüzey gerilim katsayısını ve hacmini, bir eriyiğin yoğunluk veya sulandırma derecelerini damlalık yardımıyle bulmağa yarayan metot.

— Kâğıtç. İmalât sırasında kâğıt üzerine düşen bir su damlasının bıraktığı yuvarlak iz, leke.

— Kuyumc. *Damla alma,* bir madenin cinsini ve türünü tayin etmek için, ergime halindeki maden külçesinden çok küçük bir parça çıkarma.

— Metalürji. *Soğuk damla,* bir döküm parçasının içinde veya yüzeyinde, parçanın bütününden daha önce soğuyarak katılaşan ve yüzeyi kütleyle kaynaşmayan bir maden damlasından ileri gelen döküm hatası: *Soğuk damlalar, ya döküm sırasında yapılan bir hatadan (çok soğuk maden, damlalar akıtılması) veya kalıbın yanlış beslenmesinden ileri gelir.*

— Mim. Dor mimarîsinde, üçüz yivlerin (triglif) altındaki koni şekli. || Dor üslûbundaki saçaklıklarda, süs kuşağının üçüz yivleri ve damlalık mütülünün altında sarkan, gözyaşı biçiminde süsleme. (Taş mimarîde belli bir görevi olmayan damlalara arkeologlar, ilkel tahta mimarîde takoz vazifesi gören bu süs unsurunun bir devamı gözüyle bakar.)

— Parazitol. *Kalın damla,* kan boyama tekniği; alyuvarların içinde asalak yaşayarak sıtmaya sebep olan çeşitli plasmodiumların aranması ve tanınması için kullanılır.

— Petol. Kan bozukluğundan ileri gelen suyuklarda bozukluk, eklem çevresinde iltihaplanma ve daha sonra tofus birikimi, şekil bozukluğu, yarım çıkıklar ve kötürümlük gibi belirtiler gösteren hastalık. Bk. ANSİKL.

— Petr. *Damlama noktası,* ergime noktasının başlangıcı. (Damlama noktası, donurulduktan sonra yavaş yavaş ısıtılan bir petrol yağının, deney kabının dibine açılmış bir delikten damlalar halinde düşmeye başladığı sıcaklıktır.)

— Vet. *Damla hastalığı* hayvanlardan yalnız kuşlarda görülür; damlalı kuşların eklemlerinde, sıvı keselerinde, böbreklerinde ve sidik yollarında ürat birikintileri bulunur.

— ANSİKL. Patol. *Damla hastalığı,* temel besinlerden herhangi birinin metabolizmasındaki bozukluktan ileri gelen bir beslenme hastalığıdır. Damla esas itibarıyle bazı azotlu maddelerin, yani nükleoproteitlerin organizmada ürik aside dönüşerek birikmesi şeklinde bir bozukluktur. Damlanın iki şekli görülür: *had damla, müzmin damla. Had damla,* genellikle keyifsizlik ve baş ağrısı şeklinde başlayan kısa süreli nöbetler yapar. Fazla yemek, yorgunluk, kuvvetli heyecan ve travmaların nöbetlere yol açması mümkündür. Hastalık hemen daima ayak baş parmağında başlar. Ağrı çok şiddetlidir, 6-7 gün sonra hafifler. Ağrı sona erince, o zamana kadar az olan sidik bollaşır, açık bir renk alır, içinde çok ürat bulunur. *Müzmin damla*'da ateş ve genel tepki görülmez; artrik tam olarak yaygınlaşmadığı için eklem çevresinde sürekli bozukluklar yavaş yavaş ortaya çıkar. Daha sonra, damla belirtileri giderek yaygınlaşır, topuğa, dize, kalçaya yahut bileğe, dirseğe, kol, hattâ omur eklemlerine kadar yayılabilir. Bu yayılma sırasında bazı kesimlerde had ilerlemeler, ankiloza ve hasta kısımlarda kötürümlüğe yol açabilen yeni bozukluklar görülür. Damlanın özel belirtilerinden biri tofus, yani deri altı bağ dokusunda, sıvı keselerinde, hattâ kulak kepçesinde katı birikimler oluşumudur. Bu birikintiler sodyum ürat, kalsiyum fosfat ve kolesterinden meydana gelir. Bunlar bazen son derece sert küçük tümörler, bazen zırh gibi sert plakalar, bazen de topaklar halindedir; sonunda hepsi yara haline gelir, irinlenerek tebeşiri andıran bir madde kırkdalarda, bağlarda ve kirişlerde toplanan ürat birikintileri eklemlerde şekil bozukluklarına sebep olur; daha sonra bu bozukluklar kemik uçlarını da sarar. Bu bozukluklar ilerledikçe hareketler de gittikçe güçleşir. Damlanın tedavi yolu genel sağlık kurallarına (bedenî etkinlik, ruhî gevşeme) ve iyi bir beslenmeye (pürince zengin yiyeceklerin, yağların alkolli içkilerin azaltılması) yer vermektir. İlâç olarak en iyisi üre çıkartıcı ilâçlardır; benzoik asit p- (dipropil-sülfamit) şimdiki halde en etkili ilâçtır, fakat bu ilâç elverişli dozda kullanılmazsa üre taşlarının birikmesine ve had nöbetlere yol açabilir. Damla nöbetlerine karşı kolşisin fenilbütazon gibi ilâçlar veya böbreküstü hormonları kullanılır.

◆ **Damla damla** zf. Azar azar, katre katre: *Korku yüreğine damla damla sızmış, oraya tortu gibi çökmüştü de sezememiş miydi yoksa?* (K. Tahir). *Yanında damla damla bittiğimi duyarım* (F.N. Çamlıbel).

— Ted. Sıvı bir ilâcı vücuda yavaş yavaş ve sürekli bir şekilde verme usulü. (Bunun için ilâç bol suda eritilir, sonra makat, deri altı veya damar yoluyle damla damla şırınga edilir.)

◆ **Damlalık** i. Sıvıları damlalar halinde akıtmak için bir ucu kauçuk başlıklı, öbür ucu sivri, cam veya plastikten yapılmış âlet: *Bir koşu gidip evden küçük şişedeki afyon ruhunu bir damlalıkla birlikte eve getirdi* (B. Felek).

— Eczc. Belli bir eriyiğin (ilâç veya başkası) alınacak miktarını damla damla saymağa yarayan küçük aygıt. || Bir ilâcı vücuda damla damla vermeğe yarayan şırınga âleti.

— İnş. Bir yapıda çörtenleri ve dam oluklarını taşıyan yan duvar.

— İnş. Madenî damörtülerinde, bir kıvrım, bir pah ve bir kırmadan meydana gelen kırmaların tümü. (SIÇAN OLUĞU da denir.) || Kapı veya pencere dayanaklarındaki oluklara yağmur sularının girmesini önlemek için, kapı veya pencere çaprazlarının su olukları (damlalık kanalı) altına açılan küçük yarık. || Bir çevre duvarı veya bir ortak duvarın harpuştası (duvar semeri) altında bulunan duvar etekliği.

— Mim. Bir yapıdaki süs unsurlarını yağmurdan korumak için bu süs unsurunun tepesine çıkıntılı olarak yerleştirilmiş ve üzerine yağmur damlalarının doğrudan doğruya toprağa düşmesini sağlayarak su sızıntılarını önleyen bir oluk açılmış silme. || *Baca damlalığı*, baca tomruğunun üstüne yerleştirilen tepelik.

— Teknol. Pervazlarla su oluğu arasına yağmur sularının sızmasını önlemek için su oluğunun altına oyulmuş, bir ucu yuvarlak küçük yuva. || Bu yuvayı açmağa yarayan kenar küsteresi. (ML)

DAMLACIK, esk. **Alut**, Güneydoğu Anadolu'da (Adıyaman ili, Kâhta ilçesi) bucak merkezi; 868 nüf. İlçe merkezinin 33 km kuzeyinde ve Nemrut dağı yolu üzerindedir; yüksl. 790 m. — *Damlacık bucağı*, 7 137 nüf.; 10 köy. (M)

Damlacık mezarı. Arkeol. Milâs'ta, Sodra dağı eteğinde mezar. Sodra mermerinden yapılmış tek bir odadır. Odanın iki yanındaki kenarlı ölü yatakları, tek bir taş bloktan yontulmuştur, arada bir lahit vardır. M.Ö. 320 yıllarında yapıldığı tahmin edilir. (M)

DAMLAMAK geçz. f. (esk. türk. *tam-ı-ğ-la-mak*'tan). Damla halinde düşmek, dökülmek: *Elbisesine yağ damladı.* || İçindekini damla damla akıtmak: *Musluklar damlıyor.* || *Mec.* Davetsiz ve birdenbire çıkagelmek. *Artık her sabah erkenden damlıyor, öğle yemeğini bile bucakta yiyor* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Damlama** i. Damlamak eylemi.

◆ **Damlatma** i. Damla damla akıtma. || Organizmadaki bir boşluğa (özellikle sidik torbasına) ilâçlı bir sıvıyı akıtmaktan ibaret tedavi metodu.

◆ **Damlatılmak** edilg. f. Damlatmak işine konu olmak.

◆ **Damlatmak** geçl. f. Damla damla akıtmak. || Damlalıkla ilâç koymak: *Bir fincan suya biraz lokman ruhu damlatmak.* || Damıtmak. (ML)

DAMLATAŞ blş. i. Elmas gibi façetalı tıraş edilmeyip yuvarlak ve cilâlı bırakılmış, değerli veya yarı değerli taş. (Ortaçağdan kalma hıristiyan dua kitaplarının kapakları ve kutsal emanetlerin mahfazaları genellikle kabartma motifler arasına çakılmış damlataşlarla süslüdür.) || *Saydam damlataş*, saydam olması için, alt kısmından içine doğru oyulmuş damlataş. (L)

Damlataş mağarası, Akdeniz bölgesinde, Alanya'nın çok yakınında deniz kıyısında mağara. 1948'de bulundu. Tavan yüksekliği 15 m, alanı 200 m²'ye yakın olan mağarada iri sarkıtlar vardır. Bir süre mağara içinde kalmanın astım, anfizem ve müzmin bronşitlere iyi geldiği iddia edilir; yabancı turistlerin de ilgi gösterdiği bir yerdir. (M)

DAMMAK geçz. f. (esk. türk. *tammak*'tan). *Halk dili.* Damlamak. (M)

DAMMAM, Suudî Arabistan'da (Hasa ili) liman şehri, Basra körfezi kıyısında; yaklş. 10 000 nüf. (2 000'i amerikalı, 3 000'i italyan). Bir mercan kayası üzerine kurulmuş olan şehir, kısa süre önce Dammam petrol yatağının bulunmasıyla gelişti. Liman petrolün ihraç edilmesini sağlar ve hatbaşı olduğu Riyad demiryolu hattının döşenmesinden beri Necid ile Basra körfezini birbirine bağlar. (L)

DAMMAR i. Bir çeşit reçine. İndonezya ve Yeni Zelanda'da yetişen *dummara* adlı ağaçlardan elde edilir. DAMAR şeklinde de yazılır.

— ANSİKL. *Dammar reçinesi*, terpen, hid roterpenik alkol ve reçine maddelerinin bir karışımıdır. (L)

DAMMARA i. (malezya dilinden). Reçinesi için yetiştirilen büyük ağaç. (Açık tohumlular alt bölümünün *araucariaceae* familyasından.)

— ANSİKL. *Dammara Australis*'in odunu beyaz ve dayanıksızdır; ama yapıcılıkta kullanılabilir. *Dammar reçinesi* cilâ yapımında ham madde olarak kullanılır. (L)

DAMMARTİN (DE), fransız mimar ve heykeltıraş ailesi. DROUET (öl. Jargeau, Loiret 1413), Raymond du Temple ile Charles V'in Louvre sarayı yapımında çalıştı, sonra Jean de Berry'nin hizmetine girdi, daha sonra da Bourgogne dükleri için çalışarak 1383'te baş mimar oldu. Champmol manastırı ile Dijon'da Sainte-Shapelle'in ana kapısını yaptı (1387). Berry'ye döndü (1396) ve dük Jean'ın yaptırdığı birçok binanın planlarını çizdi: Mehunsur-Yèvre, Politiers, Bourges, Riom, Lusignan şatoları; — Oğlu JEAN bir ara Tours ve Mans katedrallerinin mimarı oldu; — Drouet'nin kardeşi GUİ (ölm. 1398); kardeşinin çalışmalarını devam ettirerek Louvre sarayı merdiveni için Philippe de Bourgogne'un heykelini yaptı. Berry dükünün baş mimarı olarak (1370), Bourges ve Concressault şatolarında çalıştı, Politiers'deki büyük saati yaptı (1390). İngilizler tarafından çıkarılan yangından sonra Jean de Berry'nin bu ildeki konağının (bugün adliye sarayı) onarım işlerini yönetti. Bu sarayın bacasını süsleyen heykelleri (Charles VI, Jean de Berry ve eşleri), onun yaptığı söylenir. (L)

DAMME, Belçika'da (Batı Flandre, Brugge idare çevresi) komün, *Damme kanalı* kıyısında; 1 100 nüf. XV. yy.dan kalma belediye binası. XIII.yy.dan kalma kilise.

— Tar. Damme, Brugge'nin limanı oldu ve XII. - XIII. yüzyıllarda Zwyn'in kumla dolması yüzünden L'Ecluse gibi deniz limanları yararına önemli ticarî rol oynadı. Flandre kontu Ferrand'a karşı harekâta geçen Phillippe Auguste bu limanı işgal ettirdi ama yetersiz bir garnizon bıraktığından 1213'te İngilizler bir baskınla fransız donanmasını yok ettiler. Böylece Philippe Auguste'ün Dover boğazını aşarak Korkusuz Jean'ı kesinlikle ortadan kaldırması imkânı kayboldu. (L)

Damnation de Faust (LA) [Berlioz]. Bk. FAUST'UN LÂNETLENMESİ.

DAMNUM EMERGENS. Rom. huk. Bir taahhüdün yerine getirilmemesinden doğan zarar: bir müşteri, satıcıya ısmarladığı malları alamaz, onları başka bir yerden daha pahalıya edinmek zorunda kalırsa, ödediği fazla fiyat *damnum emergens* meydana getirir. (Bk. LUCRAM CESSANS.) [L]

DAMNUM İNFECTUM. Rom. huk. Gerçekleşmiş bir zarara (*damnum factum*) karşılık, muhtemel bir zarara denir. (L)

DAMO veya **DEMO**, Pythagoras'ın kızı. Babasının nezareti altında bilim ve felsefe okudu. Bekâr kalmakta kararlı genç kızlar için bir okul açtı. Pythagoras ölürken, yayımlamamak şartıyle yazılarını Damo'ya verdi. (L)

DAMODAR, Hindistan'da (Bihar ve Batı Bengal) ırmak; 545 km. Çota Nagpur'dan doğar, doğuya yönelir, Raniganj ve Burdvan'ı sular, Kalküta'nın güneybatısında Hoogly ırmağıyle birleşir. Vâdisi Hindistan'ın en zengin kömür havzasıdır; burada birçok sanayi merkezi (başlıcası Asansol) gelişmiştir. Barajlar ve hidroelektrik santralları kurulmakta, kömür madenlerini, Kalküta'ya bağlayacak bir kanal açılmaktadır. Vâdinin verimli kılınması çabalarında sulama yapılan toprakların çoğaltılması ve sıtma ile savaş başta gelir. (L)

DAMOEUS i. Çan şeklinde bombeli veya yuvarlak, küçük uyuz böceği. Ayakları ince ve genellikle çok uzundur.

— ANSİKL. *Damoeus*'un bazı türleri her yerde özellikle Akdeniz bölgesinde çok yaygındır. Bunlar çok küçüktür, ağaçların yapraklarında, yosunlarda, taş altlarında yaşar. (Oribatidae familyasından.) [L]

DAMOH, Hindistan'da (Madhya Pradeş) bölge ve şehir. Hızla büyümekte olan şehir, Cabalpur'un 96 km kadar kuzeybatısındadır; 46 656 nüf. (1961). Hastahane; üç petrol rafinerisi, Sagar üniversitesine bağlı kolej.

— *Damoh idare bölgesi*, Vindhyan yaylasının doğusunda, vâdilerle yarılmış tepelik bir bölgedir; 438 345 nüf. Toprakların yüzde 40'ı orman ve çayırlıktır. Başlıca ürünleri; buğday, pirinç, baklagiller ve ayçiçeği tohumu.

— *Sagar-Damoh bölgesi*, 1818'de İngilizler'in eline geçti. 1934'ten 1956'ya kadar Sagar idare bölümüne bağlı kaldı. Dahom'un 31 km kuzeydoğusunda. M.S. VI. yy.dan kalma iki Vişnu tapınağı. Ortaçağdan kalma pek çok tapınak ve kale. Bölgenin Gond'lar zamanındaki eski başkenti, Damoh'un 48 km güneydoğusundaki *Singargarh* idi. (L)

Damoiselle Élue (LA) [*The Blessed Damozel, Mutlu Genç Kız*], D. G. Rossetti'nin lirik şiiri. 1847'de yazıldı, daha sonra üzerinde bazı değişiklikler yapıldı. Bu ünlü şiirde, bir genç kız, yeryüzünde kalan sevgilisine, gökyüzünden seslenmekte, onu yanına çağırmaktadır. Böylece Hz. İsa, onların aşkını kutsayacak, ikisi birlikte Tanrıya şükranlarını bildireceklerdir. Rossetti'nin en başarılı eseri olan ve pre-raphaelite şiirin en iyi örneklerinden biri sayılan *Mutlu Genç Kız*, Debussy tarafından bestelendi (1887). Henüz Massenet'nin etkisinde olan Debussy'nin müzik dehası, Roma'da Villa Medicis'te bestelenen bu kantatta, kendini ilk olarak duyuyor. Eser, 8 Nisan 1893'te Société Nationale'de çalındı. (L)

DAMOKSENOS, yunan komedi yazarı (M. Ö. IV. yy.). Yeni komedi akımının temsilcilerindendir. Athenaios'un aktardığı üç parçayle tanınmaktadır. (L)

DAMON veya **DEMON Atina'lı**, yunan filozofu ve müzikçisi (M.Ö. V yy.ın son 30 yılı). Prodikos'un öğrencisi ve Sokrates'in öğretmeni oldu. Babası Damon veya Damonides'in Perikles'e, hâkimlerin ücret almasını teklif ettiği söylenir. Eflatun'a dayanarak müzikte uyum ve ölçü ile ilgili yazılar yazdı. Perikles gözden düşünce, onun dostu diye, ilerlemiş yaşına rağmen sürgüne yollandı. (L)

DAMON ve **PHİNTİAS**, Pythagoras'çı iki filozof arkadaş. Cicero, Siracusa hükümdarı Dionysios'un (M.Ö. 405-367) gerçek bir dosta sahip olmadığını belirtmek için bu iki arkadaşla ilgili şu hikâyeyi anlatır: Dionysios, Phintias'ı ölüme mahkûm eder. Phintias işlerini tasfiye etmek için kendisine bir mühlet verilmesini ister. Arkadaşı Damon, Phintias'ın geri döneceğini vaat ederek ona kefil olur. Phintias kararlaştırılan sürenin sonunda geri dönmezse, Damon ölecektir. Phintias tam zamanında geri döner ve bu durum hükümdar Dionysios'u fazlasıyle etkiler: ölüm cezasını affettiği gibi üçüncü bir arkadaş olarak kendisini de, aralarına almalarını ister. (L)

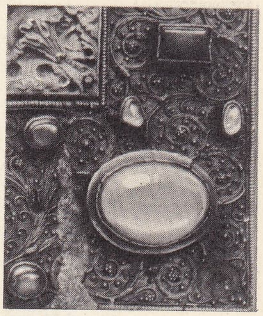
damlataş

DAMOPHİLE, Güney Anadolu'da yaşamış kadın şair (M.Ö. VI. yy.). Sappho'nun öğrencisi ve arkadaşıdır. İlâhiler ve aşk türküleri yazdı. (L)

DAMOPHON Messene'li, yunan heykeltıraşı (M.Ö. II. yy.ın ilk yarısı). Doğduğu il için çalışmaları çok verimli oldu (Messene'de *Tykhe*). Aigion ve Megalopolis için ayakları, elleri ve başları mermerden tahta heykeller yaptı. Olympia'daki Zeus heykelinin fildişi kaplamalarını onardı. Arkadia'da Kleitor'da bulunan, Polybos'u at üstünde gösteren bir mezar taşı, yine Arkadia'da Lycosura'da Despoina tapınağı için yaptığı gruptan üç anıtsal baş (Demeter, Despoina, Artemis, dev Anytos, Kuretes'ler, Korybas'lar [Atina müzesi]), Damaphon'un bugüne kalan başlıca eserleridir. Sanatçı IV. yy. klasik örneklerinden esinlenerek yaptığı eserlerine yepyeni bir teknik kattı. (L)

DA MOSTO (Alvise Ca'). Bk. CA'DA MOSTO (Alvise).

DAMOURETTE (Jacques), fransız dilbilimcisi (Paris 1873-Sarcelles 1943). Edouard Pichon ile birlikte *Essai de Grammaire de la Langue Française*'i (Fransız Dili Grameri Üstüne Deneme) [7 cilt, 1927-1950] yazdı. (L)

DAMPER i. (ing. *to dump*, boşaltmak'tan *dumper*). Bir şasinin üzerine takılmış devrilebilir kasası olan, kendinden hareketli basküllü araba.

— ANSİKL. Kazı şantiyelerinde kullanılan *damper*'lerde, sürücünün koltuğu ile sevk ve idare organlarını gidiş yönüne göre dön-

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

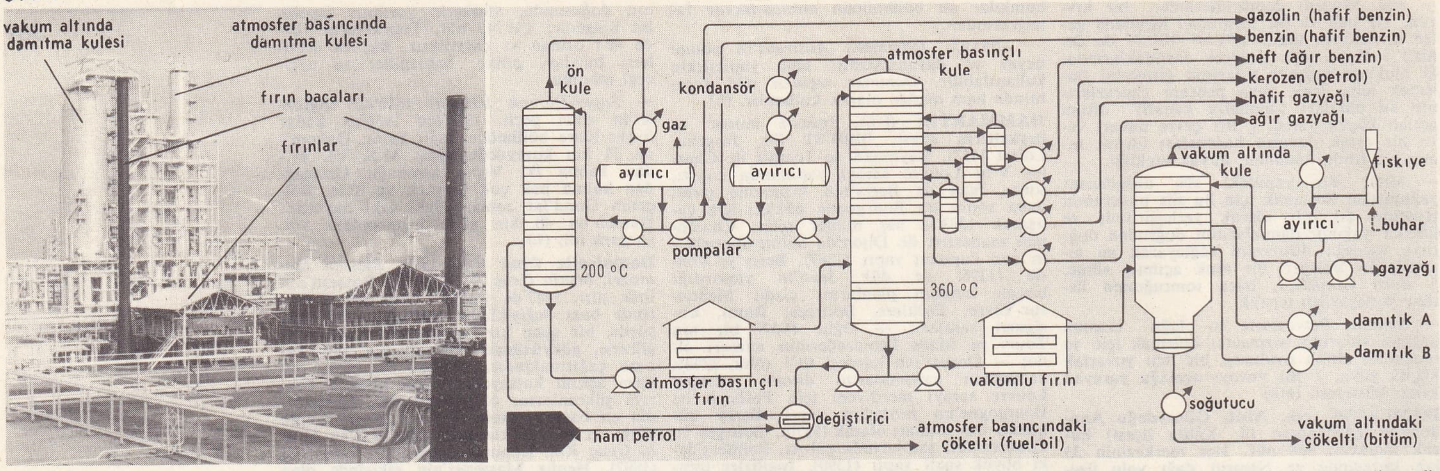

yakıt damıtması (sanay.)

düren bir mekanizma bulunur. Damperin kasası yalnız motora bağlı olan ön tekerlekler üzerine oturur, arka tekerlekler ise yönelticidir. 3 m³ toprak taşıyabilen küçük damperlerde, kasanın devrilmesi kendi ağırlığıyle sağlanır. 30 m³ kadar toprak taşıyabilen büyük damperler ise, hidrolik krikolarla donatılmış devrilir kasalı bir kamyon şeklindedir. (L)

DAMPER i. (ing. k.). Bir motorun krank milinin ucuna takılan ve burulma sonucu bu parçada meydana gelebilecek titreşimleri önleyen küçük amortisör.

— ANSİKL. *Damper* iki küçük volandan meydana gelir. Bu volanların krank miliyle idare edileni, öteki volana sürtünerek kendisiyle birlikte hareket ettirir. Düzgün hız ansızın değişirse, sonucu volan hareketsizlik sebebiyle birinci volana göre küçük bir açısal yer değiştirme gösterir. Bu yer değiştirme, burulma sırasında krank milinin biçiminin bozulmasına yol açacak titreşimleri söndürür.

◆ **Damperli** sıf. Damper tertibatı olan: *Damperli kamyon*. (L)

DAMPİER (William), ingiliz gemicisi (East Coker, Somersetshire 1652-Londra 1715). 1666'da ilk yolculuğunu miço olarak Newfoundland'da yaptı. 1674'te Jamaika'da bir tarım işletmesinde çalıştı, sonra bir kabotaj gemisiyle yaptığı gezilerde Antil denizi hakkında büyük bilgi edindi. 1678'de korsanlığa başladı, Antil'lerde ve Meksika körfezindeki ispanyol ticaret merkezlerini yağmaladı. 1683'te Gine körfezi, Horn burnu ve Galapagos'lara doğru yola çıktı. Meksika ve Guayaquil kıyılarındaki ispanyol kuruluşlarını yağma etmek üzere birçok sefer düzenledi. Ertesi yıl Mindanao ve Manila'ya gitti, Çin denizlerini dolaştı, Batan adalarını buldu. Sonra Hollandalıların hizmetinde Avustralya'da, Sumatra'da Nikobar'da çalıştı. Doğu Hindistan'da binbir serüvenden sonra 1691'de İngiltere'ye döndü, *Voyage Round the World* (Dünya Etrafında Gezi) adlı kitabını yayımladı. 1699'da Avustralya'nın ve Yeni Gine'nin batı kıyılarında bir keşif yolculuğuna çıktı, New İreland'ın güneydoğu noktasını, bugün adını taşıyan boğazı ve Yeni Britanya'yı buldu. 1701'de İngiltere'ye döndü, 1706'da *New Voyage Round the World* (Dünya Etrafında Yeni Gezi) adlı eserini yayımladı, sonra kılavuz Woodes Rodgers ile birlikte güney denizlerinde yeni bir geziye çıktı. (L)

damıtma
(genel kimya)

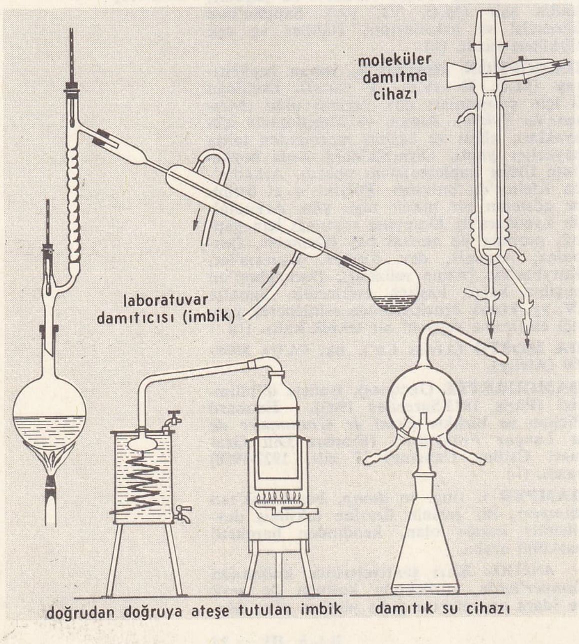

DAMPİER boğazı, Büyük Okyanus'ta boğaz, Yeni Gine'nin batısıyle Waigeo adası arasında. (L)

DAMPİERRE, Seine-et-Oise'da komün (Rembouillet idarî çevresi), Chevreuse'ün yukarı kesiminde Yvette üzerinde; 552 nüf. Kardinal Lorraine (1550) zamanından kalma bir şato vardır, Mansart (1675-1683), Luynes dükü için yeniden inşa etti ve bu aile oraya yerleşti. XIX. yy. da dük Honoré zamanında Duban şatoyu yeniden düzenledi ve antik akım zevkine uygun olarak süsledi. Şatoda zengin koleksiyonlar vardır: Rude'ün heykelleri (Louis XIII'ün gümüşten heykeli), Simart'in heykeli (*Minerve Crysélèphantine*, Parthénon heykelinin bir kopyası), Philippe de Champaigne, Nattier, İngres tabloları (*Altın Çağ*). Park, Le Nôtre'undur, kilise (XVI. yy.) içinde, roman üslûpta bir çan kulesi ve Luynes ailesinin ölülerine ayrılmış bir bölüm vardır. (L)

DAMPİERRE (Gui DE), ana tarafından Flandre kontu (1225-Pontoise 1305). 1263'te Namur kontu oldu, 1278'de mirasını ele geçirdi. Hollanda ve özellikle Fransa ile Escaut adaları konusunda anlaşmazlığa girdi. Fransa kralına bağlandı, İngiltere kralıyle Güzel Philippe arasında savaş tehlikesi belirince (1294), kızı Philippa'yı kralın oğlu Edward ile evlendireceğini ileri sürdü. Metbuuna karşı nankörlükle suçlandı ve Louvre'da hapsedildi. Papanın ısrarları üzerine kızına karşılık serbest bırakıldı ve İngiltere ile anlaştı. Bunun sonucunda çıkan savaşta, soylular yüz çevirdi, İngiltere de desteklemeyince (adalete) teslim olmak zorunda kaldı (1300). Bundan sonra, oğulları Flandre'da savaşa devam ederken önce Compiegne, sonra Pontoise'da tutsak hayatı sürdü. 1305'te Athis-Mons antlaşmasının imzalanmasından az önce öldü. (L)

DAMPİNG i. (ing. *to dump*, toptan ucuza satmak'tan *dumping*). İkt. Belirli bir ürünü, dış pazarlarda iç pazarlardan daha ucuza satma.

— ANSİKL. *Damping* kelimesi, bazen herhangi bir ürünün veya birtakım malların piyasa fiyatından, hattâ bazen maliyet fiyatından daha ucuza satılması gibi ticarî uygulamalar için kullanılmıştır. Böylece, reklâm satışları, mevsim sonu satışları, buhran dönemlerinde stokların eritilmesi, stokların daha hızla el değiştirmesini sağlamak amacıyle bazı amerikalı tüccarların mallarını gittikçe düşük fiyatlarla satması gibi usuller, yüzyılımız başlarında bazı kartellerin geniş çapta başvurdukları çeşitli rekabet uygulamaları arasında sayılabilir.

Sanayicilerin, genel giderlerin dahil edilmediği bir fiyatla mal vermek amacıyle, tek fiyat üzerinden satış yapan bazı mağazalarla vardıkları anlaşmalar da bu niteliktedir (bu malların genel giderleri başka müşterilere satılan mallara bölüştürülür). Bir ticaret müessesesi, bir sanayi kolu, bir devlet, mallarını dış ülkelerde iç pazardan daha ucuza satar. Bu uygulamanın çeşitli sebepleri vardır: yeni bir pazar ele geçirmek; bir pazardan bir rakibi uzaklaştırmak; yeni rakiplerin tehdidi altında bulunan bir mevkii korumak; yabancı döviz sağlamak; yabancı bir ülkeyi iktisadî, hattâ siyasî baskı altına almak. En belirli damping örneği, 1914'ten önce alman çelik kartelinin, mallarını alman müşterisine sattığından iki katı daha ucuza ingiliz müşterisine satmış olmasıdır.

Dampingin bazı dolaylı biçimleri de vardır: ihracatçılara vergi ve sosyal yükümlülüklerin tamamını veya bir kısmını iade etmek; ayırımlı taşıt tarifeleri tespit etmek; ihracat primleri vermek. Temel görüş açısından, bu gibi tedbirler milletlerarası kamu hukuku, özellikle Havana yasası ile yasaklanmıştır.

Bazı kimselerin «sosyal damping» veya «döviz dampingi» dedikleri olaylar damping olarak nitelendirilemez. Sosyal damping denince, işçi ücretlerinin düşük olduğu ülkelerde, meselâ Japonya'da, maliyet fiyatlarının çok düşük oluşu anlaşılır; bu durumda iç pazar fiyatlarıyle ihracat fiyatları eşit olduğundan, gerçekten bir damping yok demektir. «Döviz dampingi» sözüne gelince, bu terim, para değerini önemli ölçüde düşüren memleketlerde, bu devalüasyondan sonra, maliyet fiyatlarının (çoğunlukla geçici bir süre için) dünya fiyatlarının altına düşmesi anlamına gelir. (L)

DAMPT (Jean), fransız heykeltıraşı (Venarey, Côte - d'Or 1854-Dijon 1945). Öğrenimini Dijon Güzel Sanatlar akademisinde, sonra Paris'te Jouffroy ve Dubois üniversitelerinde yaptı. *İsmaël* adlı ilk eserini 1879 Salonunda sergiledi (Châlons-sur-Marne müzesi). *Aziz Yuhanna* adlı eseri devlet tarafından satın alındı. Alışılmış bir üslûpla çelik, fildişi, gümüş ve altından birçok heykelcikler yaptı. (L)

DAMROSCH (Leopold), alman kemancı, besteci ve orkestra yöneticisi (Poznan 1832-New York 1885). Richard Wagner'in nazariyelerini yaymağa çalıştı, 1871'de New York'a gitti ve alman operaları için bir tiyatro ile birçok koro ve senfoni derneği kurdu. Uvertürler, serenadlar, lied'ler ve

Foto. B.P. (LAROUSSE)

birçok keman konçertosu besteledi. (L)

DAMROSCH (Walter Johannes), amerikan orkestra yöneticisi ve besteci (Breslau, Almanya 1862-New York 1950). 1871'de New York'a yerleşen alman kemancısı ve orkestra şefi Leopold Damrosch'un oğludur. Babasıyle çalıştı, onun ölümünden sonra New York Senfoni ve New York Oratoryo derneklerinde, Metropolitan operasında yöneticilik yaptı. 1895'te özellikle alman operaları üzerine çalışan Damrosch Opera topluluğunu kurdu. 1903'te New York Senfoni derneğini yeniden örgütledi, bu derneği Filarmoni derneğiyle birleştiği 1927 yılına kadar yönetti.

Damrosch, babası gibi Wagner'i tanıtmağa yöneldi. Daha 1886'da New York'taki bir konserde *Parsifal*'i yönetti. Brahms ve Çaykovski'nin bazı senfonilerini Amerika'da ilk çaldıran yine Damrosch oldu. Yeni müziği kendisi pek sevmediği halde, çağdaş amerikalı ve avrupalı bestecilerin eserlerinin tanınmasında rol oynadı. 1928-1942 Arasında, okullar için müzik değerlendirmesi üstüne radyo programları düzenledi; senfonik müzik yayınlarının öncüsü oldu. Kendisi de operalar besteledi. Fakat bunların büyük bir özelliği olduğu söylenemez: *Kızıl Mektup* (1896), *Cyrano de Bergerac* (1913), *Vatansız Adam* (1937). Damrosch tiyatro oyunları için de besteler yaptı ve *My Musical Life* (Müzik Hayatım) [1923] adıyle hayat hikâyesini yayımladı. — Kardeşi FRANK DAMROSCH da (1859-1937) orkestra yöneticisiydi. 1898-1912 Arasında New York Oratoryo derneğini yönetti, New York'taki Müzik Sanatı enstitüsünü kurdu (1905-1926) ve öğretici el kitapları yayımladı. (L)

DAMURİT i. (mineraloji bilgini A. Damour'un adından fr. *damourite*). Miner. Muskovit cinsinden mika çeşidi. (L)

DAMURİTİZASYON i. (fr. *damouritisation*). Taşbilimi. Feldispatların ayrışmayle damurite dönüşmesi. (L)

DAMYANİÇ veya **DAMJANİCS** (János), macar generali (Staza 1804-Arad'da asıldı 1849). 1848 İhtilâline katıldı ve Kossuth tarafından macar ordusunun iki taburuna komutan tayin edildi. Hatvan, Gödöllö ve Komarno çarpışmalarında kendini gösterdi. Bu son savaşta bir bacağını kaybetti. Arad'da kıstırıldı ve Ruslara teslim olmak zorunda kaldı. Ruslar da kendisini Avusturyalılara teslim ettiler. «Arad'ın 13 kurbanı»ndan biri oldu. (L)

DAN i. (onomatope). Tabanca, can v.b.'den çıkan ses: ***Sağa sola sallanıp, dan, dan çaldı çanlar / Durmadan çaldı çanlar, durmadan çaldı çanlar*** (N.F. Kısakürek).

◆ **Dan dan** veya **dan dun** blş. i. Patlayan silâh v.b. şeylerden çıkan kaba sesleri belirtir. (M)

DAN i. Spor. Siyah kuşak sahibi cudocuların ek mertebesi. (Dan'lar takkelerle belirtilir.) [L]

DÂN i. (fars. *dān*). *Esk*. Bk. DÂNE.

—DAN ek (fars. *-dān*). *Esk*. «İçinde bulunduran» anlamı veya türkçe *-lık, -lik* ekinin göreviyle bileşik sıfatlarda kullanılır: ***Ateş-dan***, ateşlik; ***buhur-dan***, içinde buhur, ödağacı gibi kokular yakılan kap; ***cüz-dan***, içinde öteberi bulunduran, ***iğne-dan***, iğnelik; ***kalem-dan***, kalemlik; ***nemek-dan***, tuzluk; ***gülab-dan***, içinde gül suyu bulunduran (şişe) v.b.

— Dil. bil. Fars. *-dân* eki âlet veya yer bildiren *-lık, -lik* ekiyle aynı görevi paylaşmasına rağmen birçok yerde bu iki ek, *-danlık* ve ünlü uyumuyle *-denlik* biçiminde bir arada kullanılır: ***Çaydanlık, yağdanlık, iğnedanlık, buhurdanlık, gülabdanlık*** v.b. (M)

DAN. Esk. coğ. Filistin'de şehir, Dan kabilesi topraklarında, Ürdün ırmağının kaynağı yakınında. Önceleri adı *Lais* idi, şehri ele geçiren israil kavminin adını aldı. Tapınağı, Kuzey krallığının dinî merkezlerindendi. Şehrin kalıntıları İsrail'in kuzey ucunda, Metulla yakınındaki *Tell-el-Kadi*'dedir. 1930'da kalıntıları yakınında *Dan* kibbutz'u kuruldu. (L)

DAN, efsanevî Danimarka krallarının adı; bunlardan birinin Danimarka ve başka birinin de ingiliz halkının atası olduğu söylenir. (L)

DAN, Yakup ile Bilha'nın oğlu, Rahel'in hizmetçisi, on iki israil kabilesinden birinin atası. (L)

DAN I, Eflak voyvodası Radu I'in oğlu (1384-1386); 1385'te tahta çıktı, bulgar çarı Şişman'a karşı çarpışırken öldü. Yerine kardeşi İhtiyar Mircea geçti. **Dan II,** Eflak voyvodası. Dan I'in oğlu (öl. 1431 [?]); Türklerin yardımıyle 1420-1421'de amcası İhtiyar Mircea'nın oğlu Mihaiu I'in elinden tahtı aldı, sonra Macarların yanında Türklere karşı savaştı. Savaşı kazandı. Türklerin desteklediği hasmı Radu II'yi de macar kralı Zsigmond'un yardımıyle yendi. Dircea'nın evlilik dışı oğlu Alexandru Aldea tahtı elinden aldı. **Dan III,** Eflak voyvodası. Basarab II'nin oğlu (öl. 1448). 1446'da Basarab II'yi deviren Vlad Dracul'un yerine geçti, Kosova savaşında öldü. (L)

DANA i. (esk. türk. *tana*'dan). İneğin, sütten kesildikten sonra bir yaşına kadar olan yavrusu. ‖ *Dana derisi*, ölü doğan buzağıdan elde edilen ve tirşe yapımında kullanılan deri.

— ÇEŞ. DEY. *Dananın kuyruğu kopmak*, beklenen, bazen de korkulan bir sonucun ortaya çıkması anlamında söylenir. ‖ *Danalar gibi bağırmak (böğürmek)*, çok kuvvetle haykırmak.

— ANSİKL. Yeni doğan *dana*, yalayarak kurutması ve mevsim soğuksa ısıtması için anasının yanında bırakılmalıdır. Buzağı, anasının ilk sütünü (ağız) hemen emer. Ağız, hafif müshil olduğu gibi A vitamini ve antikor bakımından da zengindir. İlk günlerde buzağı yalnız anasının sütüyle beslenir. Daha sonra buzağının beslenme rejimi yetiştirileceği amaca göre (süt danası veya damızlık) değişir. Süt danası iki-üç aylıkken kesileceğinden bu süre içinde anasını emerek, kovadan içerek sırf sütle beslenir. Sütle beslenen danada etin hafif kırmızı olmasını sağlayan bir kansızlık olur (beyaz dana). Tam yağlı süt yerine krema altı denen yağı alınmış sütle besleme halinde buna çeşitli yağlar karıştırmak gerekir. Damızlık için ayrılan danaların (düve, tosun) veya kasaplık olacak sığırların beslenmesi sığır cinsine göre değişir. Kasaplık sığırlarda dana, kış sonunda veya ilkbaharda doğar, anasının memesini emer ve bütün bahar mevsimi boyunca onunla birlikte bulunur. İnekleri sağılan süt sığırlarında ise danalar analarından ayrılarak özel şekilde beslenir. Bunlara bir miktar tam yağlı sütle karıştırılmış yağsız süt ve diğer yoğun besin maddeleri verilir. Bk. SÜT*'ten kesme*.

— Kasaplık. Dana eti her yaşta yenebilir (birkaç günlükten birkaç aylığa kadar). Çok körpe danaların eti yumuşak ve lezzetsiz olur; üstelik pişince de çok azalır. En iyi danalar yalnız sütle beslenmiş iki üç aylık danalardır. Bunların eti açık renkli ve lezzetlidir. Daha yaşlı danalar sütten başka şeyler de yedikleri için etleri pembe-kırmızı olur. Kasaplık dananın değeri etin renginden ve semizlik derecesinden anlaşılır. Üstün kaliteli hayvanlarda gövdenin ve böbreklerin üstü beyaz iç yağıyle kaplıdır. (LM)

DÂNÂ sıf. (fars. *dānisten*, bilmek'ten *dānā*). *Esk*. Bilen, zeki: ***Bugün, bu ümmetin âlemi ve dânâsı fevt olan*** (Cevdet Paşa). ***Nadan firaz-i izz ü saadette ser-i firaz / Dânâ haziz-i acz ü mezellette sernigûn*** (Ziya Paşa). ‖ *Dânâ-dil* (veya *dil-i dânâ*), gönlüyle anlayan. ‖ *Dânâ-yi Tus* («Tus şehrinin bilgilisi»), İran şairi Firdevsî ‖ *Dânâ-yi Yunan*, Eflatun. ‖ *Merd-i dânâ*, bilen insan. ‖ *Mürg-i dânâ*, («akıllı kuş»), papağan. ‖ *Mürşid-i dânâ*, çok bilen, zeki, mürşit.

◆ **Dânâyân** çoğl. i. *Esk*. Çok bilenler.

◆ **Dânâyî** i. *Esk*. Bilgililik, zekâ.

◆ **Dânende** sıf. Bilen, haberli: ***Dânende-i hal olan bir üstâd*** (Recaizade Ekrem). ‖ ***Her şeyi bilen Allah***. ‖ *Dânende-i serâ'ir*, sırları bilen. Tanrı. (M)

DANA (Charles Anderson), amerikan gazetecisi (Hinsdale, New Hampshire 1819-Glen Cove, New York 1897). 1839'da Harvard üniversitesine girdi, fakat gözlerinin zayıflığı ve malî imkânsızlıklar yüzünden, 1841'de öğrenimini yarıda bıraktı. 1841-1846 Arası Brook Farm'da yaşadı ve mütevelli heyet üyelerinden biri oldu. Daha önce de Brook Farm'ın yayın organı olan *Harbinger*'de yazıları yayımlanmıştı. 1846'da *Boston Chronotype* gazetesinde çalışmağa başladı. 1847'de *New York Tribune*'e girdi, Avrupa'ya gönderildi ve 1848 Avrupasındaki devrimlerle ilgili haber ve mektuplar yolladı. 1849'da *Tribune*'e döndü ve gazetenin genel yayın müdürü oldu. Bu görevdeyken olanca gücüyle köleliğin kaldırılması için çalıştı. 1862'de gazetenin sahibi Horace Greeley ile anlaşamadığı için görevinden istifa zorunda bırakıldı. Amerikan harp bakanı Edwin M. Staton ta-

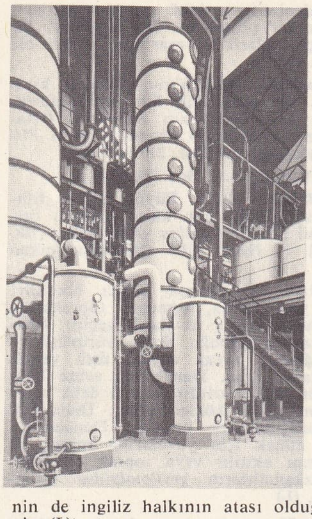

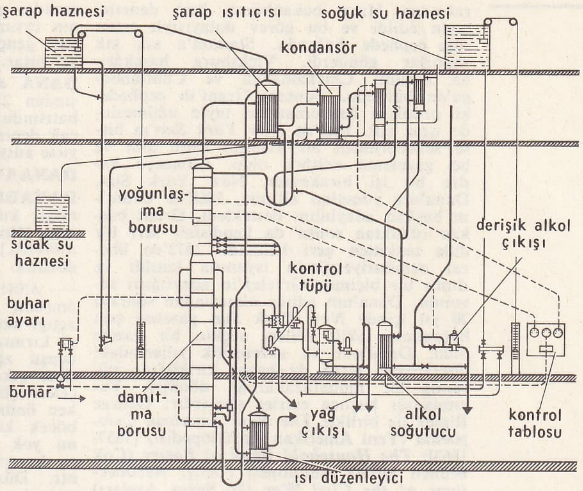

damıtma yeri

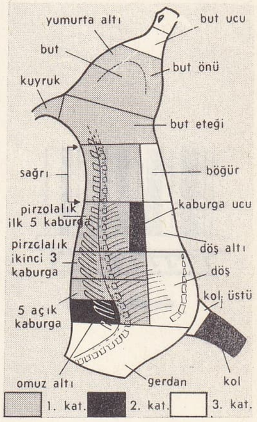

dana

Robert François DAMİENS
Grève meydanında
ölüm cezasının uygulanışı

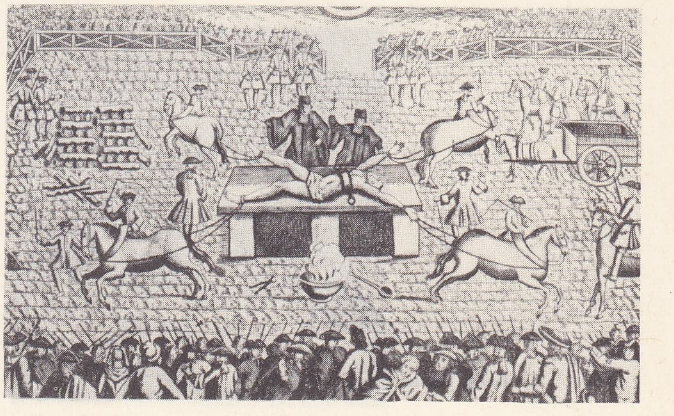

rafından Harp bakanlığına özel denetici tayin edildi ve bu görev dolayısıyla uzun süre cephede bulundu. Stanton'a sık sık raporlar gönderdi. Vicksburg harekâtına katıldı; Chickamauga ve Chattanooga'da bulundu. General Grant'ın cephedeki ordulara başkumandan tayin edilmesinde ısrar etti. 1868'de *New York Sun*'ın hisse senetlerinden bir kısmını satın aldı ve bu gazetenin editörü oldu. Ölünceye kadar bu işi bırakmadı. New York Sun, Dana'nın yönetimi altında, 1868'de Grant'ın başkan adaylığını destekledi. Grant başkan olduktan sonra da kendisini, sert bir dille tenkitten geri kalmadı. 1872'de liberal cumhuriyetçilerin isyanına katıldı ve ılımlı bir biçimde Greeley'in adaylığını savundu. Dana'nın editör olmasından sonraki 20 yıl içinde *New York Sun* gazetesi çok beğenilen, taklit edilen, seçkin bir gazete oldu, Dana'nın ilk gazetecilik yıllarındaki liberalizmi, biraz da hayal kırıklığına uğramış bir muhafazakârlığa dönüştü. Yayımladığı başlıca eserler şunlardır: George Ripley ile birlikte *The New American Cyclopaedia* (Yeni Amerikan Ansiklopedisi) [1857-1863]; *The Household Book of Poetry* (Çok Bilinen Şiirler Antolojisi) [1857]; *Recollections of the Civil War* (İç Savaş Anıları) [1898]; *The Art of Newpaper Making* (Gazete Çıkarma Sanatı) [1895]. (L)

DANA (Francis), amerikan hukukçusu (Massachusetts, Charlestown 1743-Massachusetts, Cambridge 1811). Babası Richard, Massachusetts eyalet barosunun başkanlarındandı. Kendisi de Harvard üniversitesini bitirdi ve 1767'de baroya girdi. *Sons of Liberty* (Hürriyet'in Çocukları) grubunun başkanlığına geldikten sonra, 1774'te Massachusetts eyaletinin ilk meclisine seçildi. İngiltere ile barış ve ticaret anlaşmaları yapmakla görevlendirilen John Adams'ın sekreterliğini yaptı. 1780'de Rusya elçiliğine getirildi. 1791-1806 Arasında eyaletin baş hâkimi oldu. Federal anayasanın kabulüne çalıştı ve aynı görüşte olan Federalist partiyi etkiledi, American Academy of Arts and Sciences'ı (Amerikan Sanat ve Bilim akademisi) kurdu. —Şair Richard Henry Dana (1787-1879) onun oğludur. (L)

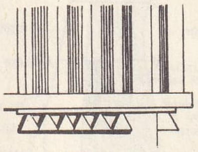

damla (mim.)

DANA (James Dwight), amerikan tabiat bilgini (Utica 1813-New Haven, Connecticut 1895). 1838'de A.B.D.'nin batısında araştırmalar yaptı ve Yale'de ders verdi. Zoophyta (1841), kabuklular (1852-1854), Pasifik okyanusu jeolojisi (1849), temel mineraloji (1852-1854) v.b. ile ilgili incelemeler yayımladı. Ayrıca *Amerikan Journal of Science*'ın yazı işlerini yönetti; jeosenklinal kavramını buldu (1873); kıvrılmış sıradağları tek yanlı basınçların etkisine bağlar. —Oğlu EDWARD SALISBURY (New Haven 1849-ay.y. 1935), Yale üniversitesinde tabiat bilimi kürsüsünde babasının yerine geçti. (L)

DANA (Richard Henry), amerikan hukukçusu ve yazar (Cambridge, Massachusetts 1815-Roma 1882). Edebiyattaki yerini çok genç yaşta yazdığı bir kitabına borçludur: *Two Years before the Mast* (Yelken Direği Önünde İki Yıl) [1840]. Bu kitapta genç bir miço olarak, Boston'da Horn burnu yoluyle Kaliforniya'ya yaptığı geziyi, basit ve canlı bir dille anlattı. Seçkin bir röportaj niteliği taşıyan bu kitap, aynı zamanda, denizcilerin kötü çalışma şartlarının cesur bir protestosu özelliğindedir; kitap, gençlik klasikleri arasında önemli bir yer tutar. (L)

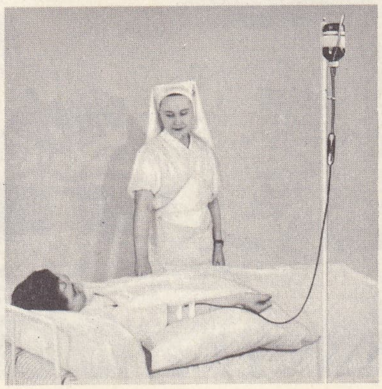

damla damla

DANA adası, Anadolu'nun Akdeniz kıyısından 2 km uzaklıkta, Silifke'nin güneybatısında ada. Diğer adı *Kargacık*. Ortaçağ deniz haritalarında *Provençal* veya *Pityusa* adıyle geçer. Yüksl. 270 m. (M)

DANAAYAĞI bls. i. Bot. Bk. ARUM.

DANABURNU blş. i. Büyük böcek. Elitraları kısa olduğu için karın kısmını örtmez. (İlmî adı *Gryllotalpa gryllotalya.)* [Bk. ANSİKL.] || *Halk dili.* Parmakta çıkan dolama.

— ANSİKL. *Danaburnu* kazıcı böcektir; ömrünü yer altında, yumuşak topraklarda açtığı uzun ve geniş yuvalarda geçirir. Rengi kırmızımsı, kabuğu tüylü, yürüyüşü ve uçuşu ağırdır; ancak akşam üstü yeryüzüne çıkarak uçar. Danaburnu sebze bahçeleri için çok zararlıdır; çünkü delik açarken önüne çıkan kökleri keser. Daha çok böcek kurtçuklarıyle beslenir. Danaburnunu yok etmek için yuvalarına mazot ve su karışımı akıtılır veya toprak kükürtlenir. Düzkanatlıların *gryllotalpidae* familyasından. (L)

DANAE. Yun. mit. Argos kıralı Akrisios ile Eurydike'nin kızı. Danae'den doğacak bir çocuk tarafından öldürüleceğini, kehanet yolu ile öğrenen Akrisios, kızını bir kuleye kapattı. Fakat Zeus, bir altın yağmuru biçimine girerek, kızın yanına gitti. Bu birleşmeden gebe kalan Danae, oğlu Perseus'u doğurdu. Bunun üzerine Akrisios, Danae ile Perseus'u bir sandığa koyarak denize attırdı. Dalgalar onları Seriphos adasına çıkardı. Daha sonra Perseus Danae'yi Argos'a götürdü ve orada istemeden Akrisios'u öldürdü.

— İkonogr. Özellikle Antik çağda Danae ile altın yağmuru konusu, Pompeius sanatçılarının ilham kaynağı oldu. XVI-XVIII. yy. ressamlarından bu konuyu işleyen sanatçılar arasında şunlar sayılabilir: Corregio (Roma'da, Borghese galerisi); Tiziano (Napoli, Madrid, Leningrad); Tintoretto (Lyon); Primaticcio (Fontainebleau'da François I galerisi); D. Calvaert (Lucca), Rembrandt (Leningrad), Van Dyck (Dresden); Boucher (Angers). [L]

DANAİDES. Yun. mit. Argos'un efsanevî kralı Danaos'un kızları. Kardeşi Aigyptos ile kavga ettikten sonra Argolis'e gitmek için Mısır'dan kaçan Danaos, barışmağa ve elli kızının, Aigyptos'un elli oğlu ile evlenmesine istekli gibi göründü. Apollondoros, elli Danaides ile nişanlılarının geleneksel isimlerini kaydetmiştir. Zifaf gecesinde Danaos'un emriyle, kızlar kocalarını boğazladılar. Yalnız Hypermnestra; Lynkeus'u öldürmedi. Hermes ve Athena tarafından bağışlanan Danaidler Pelasg'larla evlendiler ve Danao'lar, ırkını dünyaya getirdiler. Daha sonra Lynkeus babaları gibi onları da öldürdü ve hepsi Cehennem'de dipsiz bir küpü su ile doldurmağa mahkûm oldular.

— İkonogr. Danaos'un kızlarının işkencesi Antik çağda sık sık canlandırılmıştır (Vatikan alçak kabartması, Münih müzesindeki resimli vazolar). Ovidius ile Propertius, Roma'daki Apollon Palatium tapınağındaki Danaies heykellerinden söz ederler. Vatikan'da saklanan bu heykellerde Danaid'ler iki yüzlü olarak gösterilmiştir. Daha yakın bir zamanda Ch. Le Brun'ün bu konudaki bir deseni (Frankfurt) hatırlatılabilir. (L)

DANAİS i. Oldukça iri kelebek; genellikle Eski Dünya'nın sıcak bölgelerinde bulunur. (Pulkanatlılardan *rhopalocera* oymağının *nymphalidae* familyasından.)

— ANSİKL. *Danais Chrysipus*'un kanatları parlak sarıdır; kanatlarının kenarı siyah çizgili, üzeri beyaz lekelidir. Afrika'da ve Asya'nın bazı kısımlarında bulunur, ayrıca Güney Avrupa'nın birkaç yerinde de rastlanır. Tırtıllı tohumları ipekligillerde yaşar. (L)

DANAKAYA. Arkeol. Kadirli'de, Karatepe'nin 4 km güneyinde kayalık tepe. 1947'de Prof. Bahadır Alkım burada araştırmalar yaptı. Karatepe'deki Geç Hitit kalesi ile çağdaş, büyük taşlarla örülmüş kuru duvar kalıntıları, Roma yapı yıkıntıları ve çanak-çömlek parçaları ortaya çıkarıldı. (M)

DANAKE. Esk. çağ. Akamanış İranlılarının gümüş parası. Hemen hemen 1 yunan *obol*'ü değerindedir. || *Teşm. yol.* Styks'i aşmak için Kharon'a verilmek üzere ölülerin ağzına konan para. (L)

DANAKIRAN otu bls. i. Tüylü bitki *(Epipactis pulustris)*. Nemli ormanlarda ve sulak çayırlarda yetişir; temmuz-ağustosta çiçek açar. (Salepgillerden.) [L]

DANAKİL'LER veya **DANKALİ'LER,** çobanlıkla geçinen halk; Habeşistan dağları ile Kızıldeniz arasında yaşar, atalarının (Afarlar) Ortadoğudan geldikleri sanılır. Danakil'ler uzun boyludurlar; tenleri çok koyu renkli, saçları hafif kıvırcık ve dudakları kalıncadır. Gelenekleri bakımından Somalililere benzerler. Müslümandırlar. Yaşadıkları alan (Habeşistan kütlesi ve merkezî kütlenin aşağısında) çok sıcak iklimli bozkırımsı bir bölgedir. (L)

DANALİT i. (fr. *danalite*). Miner. Demir, çinko, berilyum ve manganezin sülfürlü tabiî silikatı. (Pembe veya gri bir maddedir; kübik sistemde, sekizgen ve eşkenar dörtgen biçiminde on iki yüzeyli şekiller yaparak billûrlaşır.) [L]

DANANELİ'LER, Ramses III zamanında Mısır'ı istilâ etmeğe kalkışan ve Ramses III tarafından M.Ö. 1191'de püskürtülen milletlerden biri. Danaos'un soyundan gelen mitolojik Danao'lar oldukları sanılır. (L)

DA NANG, esk. **Tourane,** Vietnam'da (Güney Vietnam) şehir, Kuang Nam ilinin merkezi, Tourane koyunun (Güney Çin denizi) güneyinde; 97 700 nüf. Birçok sanayi; pamuk ve ipek dokumacılığı; nuok-nam imali, kereste ve deri işçiliği. Liman; deniz üssü ve havaalanı. Güney Vietnam'ın en emin limanlarından biri olan Da Nang kıyısında Amerikalılar, 1965'ten itibaren güçlü bir askerî üs kurdular; 1966'dan itibaren bir havaalanı ve modern bir liman kurulan bu üste önemli deniz birlikleri vardır. Budd-hacıların mukavemetinin kontrolu altındaki Da Nang şehri, general Nguyen Kao hükûmetine karşı Hue ile aynı tarihte ayaklandı (nisan 1966); ama Kao Ki zor kullanarak kontrolu yeniden ele geçirdi (mayıs 1966). — *Mai Da Nang* veya *Tourane burnu*, doğuda Tourane koyu veya limanını kapatan dağlık yarımadanın ucu. (L)

DANAO'LAR. Yun. mit. Argos'un efsanevî kurucusu Danaos'un soyundan gelenler. —Truva savaşında Argosluların ve hattâ bütün Yunanlıların şiir dilindeki adı. *Danao hediyesi*, Vergilius'un Aeneis'inden sonra bir deyim oldu. Laokoon eserde *«Quidquid id est timeo Danaos, et dona ferentes»* (Ne olursa olsun Danao'lardan korkarım, hediye getirdikleri zaman bile) der (Aeneis II, 49). Laokoon, Truvalılara, Yunanlıların çekiliyormuş gibi yapıp bıraktıkları tahta atı şehre almamaları için bunu söylemiştir. (L)

DANAOS. Yun. mit. Belos ile Ankhinoe'nin oğlu, Poseidon'un torunu ve Danaid'lerin babası. Argolis kralı Gelanor'u, elli yıl oturduğu tahtından indirdi. Sonra Lynkeus tarafından öldürüldü. (L)

DANAU veya **DANAUNA,** M.Ö. I. yy. başında, Doğu Kilikya'da yaşadıkları sanılan kavim. Hititçe: Adanawa, eski mısır dilinde: Danuna. M.Ö. 1193'te Mısır'a başarısızlıkla sonuçlanan bir saldırı yaptılar. Bu kavimle olan akrabalıklarından dolayı Argos'lulara Danao'lar da denir. (L)

DANAYİT i. (fr. *danaïte*). Miner. Kobaltlı mispikel çeşidi. (L)

DANBÜRİT i. (fr. *danburite*). Miner. Tabiî kalsiyum borosilikat ($Ca\ B_2\ Si_2\ O_8$). [L]

DANBY (Thomas OSBORNE — kontu), **Carmarthen** markisi ve birinci **Leeds** dükü, ingiliz siyaset adamı; daha çok **lord Danby** adıyle bilinir (Kiveton, Yorkshire 1631-Easton, Northamptonshire 1712). Kralcılık ülküsüne yürekten bağlıydı. 1665'te parlamento üyesi oldu. Katoliklere ve ingiliz protestanlarına karşı hoşgörüyle davranılmasına açıkça muhalefet etti. Başhaznedar

Foto. LAROUSSE

olarak Clifford'un yerine geçti (1673) ve West Riding bölgesi genel valisi oldu (1674-1679). Birleşik eyaletleri destekledi. Bir yandan, Louis XIV'e karşı duyduğu kızgınlığa rağmen, Fransa'dan malî yardım sağlamak için çalışırken, öte yandan 1677'de prenses Mary ile William of Orange'ın evlenmelerine önayak oldu. Büyük ölçüde yolsuzluğa dayanan usullere başvurarak parlamento çoğunluğu sağlamakta görülmemiş bir kurnazlık gösterdi. Avam kamarasında bir «Saray partisi» kurunca, buna bir tepki olarak Shaftesbury de bir «Yurt partisi» kurdu. Oates'in suçlamaları, gözden düşmesine sebep oldu (1679) ve Charles II'nin müdahalesine rağmen, beş yılını Londra kulesinde tutuklu geçirdi. James II'nin siyasetinden kırgın ve tedirgin olarak William of Orange ile ilişkiler kurdu. William of Orange'a ünlü çağrı mektubunu gönderen yedi soyludan biriydi. 1688 İhtilâlinin hazırlayıcılarından biri oldu. Hull ve York'u, William adına ele geçirdi. Başbakanlığa getirilmek suretiyle mükâfatlandırıldı (1689-1699). 1696'ya kadar başbakanlıkta kaldı. Mutedil Tory'ciliği ona Whig'lerin düşmanlığını kazandırdı. Sonunda Whig'ler kendisini tasfiye ettiler. (L)

DANCA veya **DAN dili.** Leng. Ana Kuzey dili döneminin sonundan itibaren (600) bugünkü Danimarka'da ve İsveç'in güney illerinde konuşulan dil.

— ANSİKL. Leng. *Danca* İsveççe ile birlikte kuzey dillerinin doğu öbeğini meydana getirir. Dancanın tarihi şu bölümlere ayrılır: 1. *Runa Dancası* (600-1100); 2. *Klasik Danca* (1100-1350); 3. *Orta Danca* (1350-1525); 4. *Yakın Danca* (1525-1700); 5. *Yeni Danca* (1700'den itibaren). Genel çizgileriyle ele alındığında Runa Dancası dönemi aynı döneme rastlayan İsveççe ile aynıdır; çünkü, genellikle, Dancadaki değişiklikler daha eski devrelere rastlar. Danimarka bir yenilik merkeziydi ve başlattığı yenilikler yavaş yavaş kuzeye doğru yayıldı. Klasik Danca döneminde dil, vurgusuz *a, e, i* ünlülerinin *e*'ye dönüşmesiyle İsveççeden kesinlikle ayrılmağa başladı. Klasik Danca dönemi hızlı ve köklü değişimlerin meydana geldiği dönemdir; bu dönemde Dancanın en büyük özelliği olan mizmar darbesi gelişti. Klasik Dancada (Orta Dancada da olduğu gibi), Aşağı Almancanın etkisi çok fazladır. Yeni Danca döneminde yazı dili yerleşti, modern Danca dönemindeyse yabancı unsurların pek çoğu atıldı. Danca, harfleri yönünden İsveççeye ve Norveççeye çok benzemesine rağmen bugün telaffuz yönünden bu dillerden çok farklıdır. (L)

DANCE (George), ingiliz mimarı (Londra 1700-ay.y. 1768). Londra'da birçok kilise yaptı (Saint Luke's, Saint Leonard, Saint Botolph). Kent yapıları denetleyicisi oldu, Londra belediye başkanının konağı olan Mansion House'ı yapmakla görevlendirildi (1739). Dance'ın eserleriyle ingiliz palladio üslûbundaki yapı sanatı ilk devrini tamamlamış oldu.

DANCKELMANN (Eberhard, baron VON), prusyalı devlet adamı (Lingen 1643-Berlin 1722). Sonradan Prusya kralı olan Friedrich I'in eğiticisi, sonra başbakanı oldu. Kraliçe Sophie-Charlotte'un düşmanlığını kazandı. 1697'de müebbet hapse mahkûm oldu, 1702'de serbest bırakıldı, sonra Friedrich Wilhelm I tarafından yeniden saraya çağırıldı. (L)

DANCKERTS de Rij (Peter), ressam ve mimar (Amsterdam 1605-Rudnik, Polonya 1661); Wladislaw IV'ün saray ressamı. En önemli mimarî eseri Vilna katedraline kendi freskleriyle süslü olan Aziz Kazimierz küçük kilisesidir. Danckerts Peter ayrıca iyi bir portre ressamıydı. (L)

DANCLA (Charles), fransız kemancısı (Bagnères-de-Bigorre 1817-Tunus 1907). Eserleri: *Méthode de Violon* (Keman Metodu); keman için konçertolar; ikililer v.b. ve öğretim kitapları. (L)

D'ANCONA (Alessandro), italyan gazetecisi ve profesörü (Pisa 1835-Floransa 1914). İtalyan birliğini hazırlayan harekete faal olarak katıldı. 1858'de Floransa'da yayımlanan *La Nazione* gazetesinin müdürü oldu. Ayrıca italyan edebiyat incelemesine tarih ve tenkit metodunu getirdi. 1860'ta Pisa üniversitesinde profesör oldu ve büyük bir nüfuz sağladı. *Origini del Teatro in Italia* (İtalyan Tiyatrosunun Kaynakları) [1877, 2. baskı 1891] adlı eseri klasik eserler arasında yer aldı. (L)

D'ANCONA (Paolo), italyan sanat tarihçisi (Pisa 1878). 1915'ten itibaren Milano üniversitesinde Ortaçağ sanatı tarihi okuttu. Alessandro'nun oğlu, aynı hümanist görüşleri paylaştı. En önemli eserleri minyatür sanatı tarihiyle ilgili olanlardır: *La Miniatura Fiorentina* («Floransa Minyatürü») [1914]; *Dictionnaire des Miniaturistes* (Minyatürcüler Sözlüğü) [E. Aesschlimann ile birlikte, 1940]. (L)

D'ANCONA (Umberto), italyan biyologu (Fiume 1896). 1934'ten itibaren Padova üniversitesinde ders verdi. Histoloji (sinir uçları, kas lifi), sistematik zooloji (balıklar ve larvaları, kabuklular), biyoloji (balıkların artması; biyolojik assosyasyonların matematik teorisine katkılar, balıklarda cins ayırımı v.b.) alanlarında araştırmalar yaptı. Belli başlı eserleri şunlardır: *La Lotta Fer d'Esistenza* (Yaşamak İçin Mücadele) [1942]; *Elementi di Biologia Generale* (Genel Biyoloji Elemanları) [1945]; *Trattato di Zoologia* (Zooloji İnceleme Kitabı) [1953]. (L)

D'ANCONA (Vito), italyan ressamı (Pesaro 1825-Floransa 1884). G. Bezzuoli'nin öğrencisi, resme tarihî tablolar yapmakla başladı (*Savonarola ve Lorenzo de Medici, 1859; Dante ve Beatrice*, 1861). Sonradan Macchiaioli ailesinin etkisinde kaldı, fakat üslûbundaki sağlam kuruluş ve resimlerine hâkim olan gölge tam bir içtenlik havasına kavuşamadı. (L)

DANCOURT (Florent CARTON, sieur **d'Ancourt** denir), fransız tiyatro yazarı ve oyuncusu (Fontainebleau 1661-Courcelles-le-Roi, Gâtinais 1725). Soylu bir aileden geliyordu. Avukat olmağa hazırlandı; ama komedyen La Thorillière'in kızını kaçırıp evlendikten sonra, kendisini tamamıyle tiyatroya verdi. Törelerle ilgili komediler yazdı ve bu oyunlarda çağının toplumundaki gülünç kişileri, oldukça canlı biçimde anlattı: *Le Chevalier à la Mode* (Zamane Şövalyesi) [1687]; *Les Bourgeoises de Qualité* (Seçkin Burjuvalar) [1724]. (L)

DANCOURT (L.H. veya L.-R.), fransız oyuncusu ve oyun yazarı (Paris 1725-ay.y. 1801). *Les Deux Amis* (İki Arkadaş) [1762] adlı bir komedi ve birkaç opera komik kitabı yazdı. En ünlü eseri, komedi oyuncuları ve komedi üstüne yazdığı savunma kitabıdır: *Lettre à d'Alembert sur les Spectacles*'e (d'Alembert'e Tiyatro Temsili Üstüne Mektup) cevap olarak *L.-H. Dancourt, Arlequin de Berlin, à J.-J. Rousseau, Citoyen de Genève* (Berlin Arlecchinosu L.-H. Dancourt'dan Cenevre'li J.-J. Rousseau'ya) [1759]. (L)

DANCOURT (Marie-Thérèse LE NOIR DE LA THORILLIÈRE, bayan CARTON-DANCOURT), fransız kadın oyuncusu (Paris 1663-ay.y. 1725). Carton Dancourt'un karısı. Babası, Molière'in tiyatro topluluğunda oyuncuydu. Dancourt tarafından kaçırılarak onunla evlendi. 1685'te kocasıyle birlikte Comédie-Française'de oynamağa başladı. 1720'ye kadar âşık kadın rollerine çıktı. (L)

DANDANAKAN. Esk. coğ. Serahs (Horasan) ve Merv (Türkistan) ana yolu üzerinde, Merv şehrinin 10 km güneybatısında şehir. Küçük bir şehir olmasına karşılık güçlü istihkâmları vardı. Selçuklularla Gazneli Mesud I arasındaki savaş burada oldu (1039). 1158'de Oğuzlar tarafından yağma edilerek yıkıldı. XIII.yy.da yaşayan coğrafyacı Yakut, bu ilin yıkıntılarını gördüğünü yazar. (M)

Dandanakan savaşı, Selçuklular ile Gazneliler arasında yapılan, Selçukluların başarısıyle sonuçlanan savaş. Bu zafer Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşuna temel oldu. Selçukluların bağımsızlıklarını elde edişleri Gazne devletinin itibarını sarsmıştı. Harizm valisi Altuntaşoğlu Harun, Selçukluları Horasan'ın fethi için teşvik ederek Gaznelilere karşı isyan etti. Karahanlı hanedanından Böri Tekin, Tohalistan ve Hattulan taraflarına, 1038 yılında bir akın yaptı. Onunla Ali Tekin oğulları arasında başlayan gerginlik, Gaznelilerin işine yaradı. Gazneli Sultan Mesud, 1038'de 60 savaş filinin yer aldığı büyük bir orduyle Gazne'den Belh'e hareket etti. Bir orduyu Herat'a, başka bir orduyu da Merv üzerine gönderdi. Gazneliler Selçukluları ve Türkmenleri tamamıyle ezmek kararındaydılar. Sultan Mesud, Belh'e vardığı zaman Çağrı Bey, Talekan, Fâryâb ve Şapûrgan'ı istilâ ediyordu. Sultan Mesud, nisan ortasında Serahs'a yürüyen 70 000 süvari ve 30 000 piyadelik ordusuyle onu takip etti. İki ordu 15 mayıs 1039'da karşılaştı. Selçuklular çöle çekilmek zorunda kaldılar. Bu iklime alışık olmayan gazne ordusu takibe girişemedi. Uzun süren çatışmalardan sonra geçici bir anlaşma yapıldı. Bu sürede Selçuklular Türkistan'dan gelen Oğuzlar ile birleşerek güçlendiler. Sultan Mesud, hazırlıklarını tamamlayarak 12 kasım 1039'da tekrar harekete geçti. 1040 Mayısında ilk çarpışmalar başladı. Selçuklular hafif süvari kuvvetleriyle saldırarak su kuyularını kullanılmaz hale getirdiler. Gazne ordusu su bulabilmek amacıyle Dandanakan hisarına çekilmek zorunda kaldı. Buradaki kuyular da işe yaramaz duruma getirilmişti. Gazne ordusunda disiplin bozuldu. Meydan muharebesi üç gün sürdü. Susuzluk, yorgunluk, açlık yüzünden dağılan Gazneliler tam bir bozguna uğradılar. 23 Mayıs 1040 cuma günü kesin zafer kazanıldı. Sultan Mesud, 100 süvari ile savaş meydanından güçlükle kurtuldu. Gazne ordusu bütün hazinelerini, mallarını, silâhlarını bıraktı. Bundan sonra Selçukluların karşısına çıkacak önemli bir kuvvet kalmadı; bu zaferle Selçuklu devletinin kuruluşu kesinleşti. Savaşın sonunda Sultan Mesud Horasan'ı tamamıyle Selçuklulara terk etti. Bağımsızlıklarını kazanan Selçuklular bu tarihten sonra islâm ülkelerini ele geçirmeğe başladılar. (→ Bibliyo.) [M]

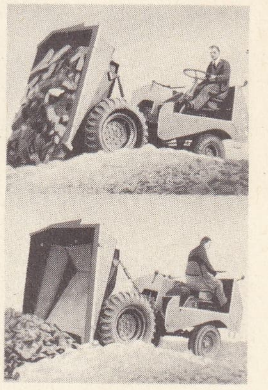
damper

DANDARA, Yukarı Mısır'da (Kene ili) köy; Nil'in sol kıyısında Yunanlıların *Tentyris*, Mısırlıların *Lunit Tentore* şehirleri kalıntıları yakınında. Eski şehirden Ptolemaeus ve Roma devrine ait birçok tapınaklar kaldı. En önemli tapınağın, tavanı sütunlar üstüne oturtulmuş bir salonu, iki giriş kısmı, koridorla çevrili kutsal odası ve ön cephesinde, Tiberius devrine ait bir kemeraltı vardır; yakınında da M.S. II. yy.da yapılmış bir Augustus kilisesi, ayrıca Augustus devrinden kalma bir Altın tapınağı vardır. Öteki iki tapınak da imparatorluk devrinden kalmadır. (L)

Dandara zodyakı (Mısır), Yunan-Romen çağından kalma büyük bir tapınaktaki kilisecikler birinin duvarını süsleyen burçlar kabartması. Bu eser kumtaşından yapılmıştır, kenarları 2,50 m olan bir kare biçimindedir. Ortasına güneşi, gezegenleri, gökkuşağının burç takımyıldızlarını gösteren şekiller işlenmiştir. Burçları gösteren şekiller, sonradan bu burçların sembolü olarak kullanılmağa başlandı: Arslan, Boğa, Terazi, İkizler v.b. Bu anıt, Mısırlıların Osiris adını verdikleri kudretli krallarının gökyüzünde ölümsüzlüğe kavuşacağına inançlarını gösterir. XIX. sülâleden itibaren kral mezarlarına güneşin gökyüzünde dolaştığı bölgeleri gösteren desenler yapıldı. Bu eserin ünü XIX. yy.daki İncil tartışmalarında bu burçlar kuşağına başvurulmuş olmasından ileri gelir. Champollion bu anıtın yaşını araştırmış ve Ptolemaios zamanından daha eski olamayacağını öne sürmüştür. (L)

DANDELİN (Pierre), fransız mühendis ve matematikçisi (Le Bourget 1794-Brüksel 1847). Ecole polytechnique öğrencisi. Belçika'ya yerleşti ve 1816'da Belçika tabiyetine geçti. Liège maden okulunda hoca ve istihkâm albayı oldu. Birçok eserden başka, konikler üstüne kendi adını taşıyan bir teoremi de vardır. (L)

DANDELOT (Georges), fransız bestecisi (Paris 1895). Öğrenimini Paris konservatuvarında Diémer, Gallon, Widor ve Dukas'nın yanında yaptı. D'Indy ve Roussel ile de çalıştı. 1942'den 1965'e kadar Paris konservatuvarında armoni öğretmenliği yaptı. Başlıca eserleri: *Bilitis'in On Yedi Şarkısı* (1924-1930); *Süit Biçiminde Üçlü* (1930); iki piyano için *Üç Vals* (1931); bir senfoni; bir piyano konçertosu (1934) ve *Pax* (Barış) oratoryosu (1937). [L]

Foto. Boudel (LAROUSSE)

DANDİ i. (ing. *dandy*, züppe). Giyim kuşamında, tavırlarında, zevklerinde, sosyal davranışında aşırı özenti gösteren kimse: *İlk bakışta bir çocuk, yeni yetişen bir dandi sandığım maarif müdürü, hemen hemen elliye davranmış bir köseydi* (R.N. Güntekin).

— ANSİKL. XIX.yy. başında (1813-1816'lara doğru), ingiliz sosyetesinin kendilerinde her şeyde, özellikle giyim kuşamda kural koymak ve modayı ayarlamak hakkını gören gençler grubuna *dandi*'ler deniyordu. Dandi'cilik önceleri bir giyim ve estetik modasıydı, sonra küstahlıkla karışık bir tutum haline geldi. Bu değişimde kesin bir etkisi olan George Brummel «İyi giyinmiş olmak için, dikkati çekmemek gerekir» diyordu. Brummel'in bir dandi olan Byron üzerinde etkisi oldu. Fransa'da Orsay kontu, dandi'lerin en gösterişlisi idi. A. de Musset'de dandi'cilik, burjuva muhafazakârlığını ve göreneklere bağlılığı yeren bir şüphecilik ve küstahça alayla karışıktır. Barbey d'Aurevilly iğneleyici kitabı *«Dandi'cilik ve George Brummel Üzerine»* de dandi'nin fizyolojik yapısını belirledi. Baudelaire de, estetiğini dandi'liğin taşıdığı anlamla bağdaştırdı. (LM)

DANDİ i. (ing. *dundee*). Denizc. Bir büyük kotra direği ile pupada (geride) ve dümen dolabının hemen önünde daha küçük ikinci bir direği bulunan balıkçı ve kabotaj (kıyı boyu seyir) yelkenlisi. (Bu ikinci direk tek parçadır, dört köşe bir yelken ve bunun üzerine de *pik* denilen üçgen biçiminde yelken açılır). [L]

DAN dili. Bk. DANCA.

DANDİN, M.S. VII. yy.ın ikinci yarısında yaşamış sanskrit şairi. *Daşa Kumara-Şarita* (On Prensin Maceraları) adlı eseri hint romanının en eski örneklerinden biridir. *Kayvadarşa* da (Şiir Sanatının Aynası) aynı şekilde ünlüdür. Dandin, bu kitabında şiirin özünü ve biçimini inceler. (L)

Dandin (GEORGE—) *veya Utandırılan Koca*, Molière'in 3 perdelik mensur komedisi (1668). George Dandin zengin bir köylüdür; parası sayesinde müflis ve mağrur bir soylunun evine iç güveyi girmiştir. Fakat Angélique de Sottenville ile evlenmek şerefini elde etmekle işlediği hatanın cezasını acı acı çeker. Aracılık eden bir uğaşın beceriksizliği yüzünden, karısının Clitandre adında soylu bir hovarda ile mektuplaştığını öğrenir. Kayınbabasıyle kaynanasına şikâyette bulunur. Karısını suçüstü yakalamak için giriştiği üç ayrı teşebbüs sonucunda, Angélique'in kurnazlığı sayesinde, kendisi suçlu düşer, böylece bir seferinde Clitandre'dan, bir seferinde de bizzat karısından özür dilemek zorunda kalır. George Dandin, kendi mütevazi şartları üstünde bir kadın almakla yaptığı çılgınlığı anlar, fakat bundan ancak gene kendisini sorumlu tutar: «Kendin ettin bunu, George Dandin, kendin ettin...» (L)

DANDİNİ ünl. Ninni söylerken kullanılan söz. || Sıf. Karışık, düzensiz: *Evin içi dandini.*

— ÇEŞ. DEY. *Dandini bebek*, yaşına yakışmayacak şekilde, çocuk gibi davranan kimseler için kullanılır. || *Dandini beyim, hoppala paşam*, nazlılığı ile alay edilen kimseler için kullanılır. (M)

DÄNDLİKER (Karl), isviçreli tarihçi (Elsau 1849-Zürich 1910). Zürich Politeknik okulunda profesör (1883), İsviçre tarihi üzerine çalışmalar yaptı (*Gesschichte der Schweiz*, 1883-1888). [L]

DANDOLO, venedikli ünlü aile, Venedik cumhuriyeti dükalarından çoğu bu aileden gelmiştir. —ENRİCO (Venedik 1107-İstanbul 1205). Söylentiye göre, Doğu imparatoru Manuel Komnenos tarafından tutuklanmış Venediklilerin iadesini istemekle görevlendirildi (1171), fakat imparatorun emriyle gözlerine mil çekilerek kısmen kör edildi. Bu yüzden Dandolo, Bizanslılara karşı sönmez bir kin besledi. 1192'de düka seçildi, Pisa'lılardan Pola'yı (İstria) geri aldı ve yirmi yıl önce Venediklilerin elinden çıkan Zara'yı ele geçirmeleri için Haçlılara yardım etti. Daha sonra IV. Haçlı seferini kasten amacından saptırdı ve önce Mısır'a karşı yapılması tasarlanan bu seferi İstanbul'a yöneltti. Haçlıların İstanbul'u almaları üzerine de Latin imparatorluğunun kurulmasına önayak oldu. Bunun sonucunda Marmara kıyısından Edirne'ye kadar uzanan arazi şeridini Epiros'u, Akarnania'yı, Aitolya'yı, Peloponnesos'un büyük bir kesimini, Euboia'yı ve Yunan adalarını Venedik'e kattı. Baudouin I'den des pot unvanını elde eti ve «Romanya'nın dörtte bir buçuğunun efendisi» oldu. Yerine gelenler bu sıfatları XIV.yy.a kadar muhafaza ettiler; —GİOVANNİ (öl. Venedik 1289). Jacopo Contarini'nin iktidardan uzaklaştırılmasıyle 1280'de düka seçildi. Dükalığı sırasında Aragon'luları destekleyen Venedik, Sicilya kralı Anjou'lu Carlo I'den yana olan Papa Martinus IV.'e karşı savaştı. Bu yüzden Venedik cumhuriyeti papa tarafından afaroz edildi. Bu afaroz ancak Papa Honorius IV. devrinde kaldırıldı, — FRANCESCO (öl. Venedik 1339). 1329'dan 1339'a kadar düka. Flandres yolunu kapayan Verona'lı Martino della Scala'nın düşmanca tutumu üzerine venedik siyasetini, o güne kadar denizlere doğru yayılma ve Cenova'ya karşı savaş sebebiyle ihmale uğrayan karada yayılma siyasetine yöneltti. — ANDREA (Venedik 1307-ay.y. 1354). 1343'te düka seçildi, 1346'da Türklerle başarılı bir antlaşma imzaladı ve ünlü bir kuşatmadan sonra Zara'yı geri aldı. Cenovalılara karşı kanlı bir savaşa girişti. Bu savaşı uzatmak istediği ve uzattığı iddiasıyle suçlandı. Sert muhalefete karşı koymak durumunda kaldı. Bu muhalefet, Marino Faliero'yu iktidara getirerek başarıya ulaştı. Petrarca'nın dostu idi, Venedik hakkında latince bir kronik yazdı. (L)

D'ANDREA (Gerolamo), italyan yüksek rütbeli kilise görevlisi (Napoli 1812-Roma 1868). Birçok papalık örgütünde görev aldıktan sonra 1852'de Sabina'ya kardinal-piskopos ve yasak kitaplar listesini hazırlayan kurula başkan seçildi. Devamlı olarak Antonelli'ye rakip oldu. Sonra yasak kitaplar listesini hazırlama kurulundan istifa etti ve Napoli'ye çekildi. Papa Pius IX'un gözünden tamamen düştü ve bütün kardinallik hakları elinden alındı. Sonra papa ile barıştı, Roma'ya döndü ve burada öldü. (L)

DANDRÉ-BARDON (Michel François), fransız yazarı ve ressamı (Aix-en-Provence 1700-Paris 1783). J.B. van Loo ve Jean-François de Troy'un öğrencisi. 1735'te Akademi'ye girdi. Marsilya'da kralın kadırga ressamı oldu (1745) ve aynı şehirde kurduğu akademinin yöneticiliğine getirildi (1754). En önemli eseri Marsilya müzesindeki *İsa* tablosudur. Ayrıca birçok eser yayımladı: *Livre des Principes à Dessiner* (Resim Sanatının Esasları) [1754], *Vie de Carle Vanloo* (Carlo Vanloo'nun Hayatı) [1765], *Traité de Peinture* (Resim Üstüne İnceleme) [1765], *Histoire Universelle, Traitée Relativement aux Arts de Peindre et de Sculpter* (Resim ve Heykel Sanatı Bakımından Evrensel Tarih) [1769]. (L)

DANDRİDGE (Bartholomew), ingiliz ressamı (1691-1754'e doğr.). Hogarth'ın üslûbundan oldukça değişik olarak toplu figürlere yer verdiği tablolarında kişiliği belirir: *Price Ailesi* (New York, 1728). Portreler de yaptı: *Tarihçi Hooke, Galler Ülkesi Prensi Frederick-Louis* (Londra). [L]

DANDRİEU (Jean-François). Bk. ANDRİEU (Jean-François D').

DANDURAND (Raoul), kanadalı siyaset adamı (Montreal 1861-Ottawa 1942). Senato başkanı (1905-1909), devlet bakanı, Mackenzie King'in dostu ve iş arkadaşı. Milletler cemiyetinde Kanada temsilcisi oldu ve 1925'te meclis başkanlığına seçildi. (L)

DANDY (Walter Edvard), amerikalı cerrah (Sedalia, Missouri 1886-Baltimore 1946). 1931'de beyin cerrahisi kliniği profesörü oldu. Ertesi yıl Johns Hopkins üniversitesinde cerrahî profesörlüğüne getirildi. Hidrosefali tedavisiyle uğraştı, ilk defa gaz yoluyle vantrikülografi ile ansefalografiyi buldu ve diskal fıtığı belirtti. Kafatası anevrizmalarını ameliyat yoluyle tedavi eden ilk o oldu. (L)

DÂNE veya **DAN** i. (fars. *dâne*). *Esk.* Tohum, çekirdek: *Hangi çiftçi toprağa düşen tohumun orada geçirdiği maceraya karışır, toprakla dânenin arasına girmek yanlışlığını gösterir?* (N. Araz). || Tane, adet: *Böyle bir dâne feriki badezin nerde bula?* (Şinasi). || Kuş yemi: *Gel dâneme kaçma ey kebûter / Dânem seni sayd için değildir* (Muallim Naci). || *Dâne-çîn* («tane toplayan»), bir şeyden yararlanan. || *Dâne-riz* («tane döken»), tohum serpen. || *Dâne-i hal*, ben. || *Dâne-i hardal*, hardal tanesi. || *Dâne-i şerâre*, kıvılcım: *Ektikleri dâne-i şerâre / Biçtikleri kalb-i pâre-pâre* (Şeyh Galib). *Âb ü dâne* («su ve tane»), günlük yiyecek içecek.

— Ask. Top mermisi: *Tahrip danesi. Müsademeli dane.*

— Teşk. tar. *Dâne usulü*, tahıl vergisinin alınma şekillerinden birine verilen ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teşk. tar: *Dâne usulü* vergi, ürünün onda biri üzerinden alınırdı (öşür). Sonra sekizde bir oranına çıkarıldı. Öşür, dâne ve demet olarak iki şekilde toplanırdı. Harmandan sonra saptan ayrılmış mahsulün tartılarak öşürünün alınmasına *dâne usulü* denirdi.

◆ **Dânek** i. *Esk.* Tohumcuk, tanecik. (M)

DANE (Clemence), asıl adı **Winifred Ashton** olan ingiliz kadın yazarı (Blackheath 1890). Bir süre tiyatroda da oynayan Dane, duygu romanları, düşündürücü piyesler yazdı. Başlıca eserleri: *Regiment of Women* (Kadınlar Alayı) [1917]; *Broome Stages* (1932); *The Moon is Feminine* (Ay Dişidir) [1938]; *Will Shakespeare* (1921); *A Bill of Divorcement* (Boşanma Belgesi) [1921]. (L)

Danebrog nişanı, 1219'da Valdemar II tarafından çıkarıldığı kabul edilen danimarka nişanı. Estonyalılarla yapılan Reval savaşı sırasındaki mucizevî olayı anmak için çıkarıldığı ileri sürülür. İnanışa göre, gücü tükenmek üzere olan danimarka ordusu, *danebrog* (danimarkalıların gücü) adıyle anılan beyaz haçlı kırmızı sancağın gökten inmesi üzerine yeniden canlanmıştı. Bu sancak 1300'de krallığın bayrağı olarak kabul edildi. 1671'de Christian V tarafından belirli bir düzen altına sokulan, 1808'de Frederik VI tarafından yeniden düzene konan bu nişan, sivil ve askerî hizmetler karşılığında verilir. Beş derecesi vardır. Şeridinin üstünde de *Gud og Kongen* (Tanrı ve Kral) yazılıdır. (L)

DANEÇ i. (ing. *dunnage*'ten). Denizc. Yüklerin gemi ambarlarına düzenli olarak istifi ve korunması için yükleme sırasında kullanılan çeşitli boyutlarda biçilmiş (kereste, kontrplak ve hasır) malzeme.

— ANSİKL. *Daneç*, sabit (yük tirizleri, ambar farşi, perde kaplamaları gibi) ve taşınabilir olmak üzere iki çeşittir. Daneç kullanılarak yüklerin, saçla teması kesilir ve diğer yüklerden veya tanklardan sızan veya ambar içindeki nemli havanın saç kısımlar üzerinde yoğunlaşması sonucu meydana gelen sularla ıslanması önlenir. Yükler arasında aralıklar bırakarak hava akımını sağlar. Yükler arasında kalan mecburî istif boşlukları daneç ile beslenir ve yüklerin birbirlerine veya ambarın çıkıntılı yerlerine sürtünerek yıpranması önlenir. (L)

DANEGELD i. İngiltere'yi işgal eden Danimarkalılara haraç vermek için anglosakson kralları tarafından X. yy.da konulan vergi. (Bu vergi Danimarka işgalinden sonra da devam etti ve 1163'te kaldırıldı.) [L]

DANEK (Ludvik), çek atleti. (Horiçe, Bohemya 1937). Tokyo olimpiyatlarında, Oerter'e yenilen Danek, 1964'ten 1968'e kadar dünya disk atma rekorunu elinde tuttu. 1965'teki rekoru 65,22 metredir. (L)

DANELAG i. Tar. Danimarka kanunu. Vikingler tarafından fethedilen İngiltere'nin büyük bir bölümünde IX. yy.dan itibaren yürürlüğe girdi. (L)

DANELAW i. IX.-XI. yy.da İngiltere'ye yerleşmiş Danimarkalılara tanınan hukukî muhtariyet. || Danimarkalı istilâcıların kendi kanun ve töreleri ile yönetilen toprakları. (Bu bölge, aşağı yukarı Northumbria ile Doğu Anglia ve doğu Mercia'yı içine alıyordu. Bölgenin bazı lehçelerinde, İskandinav sömürgeciliğinin önemini gösteren Kuzey menşeli kelimelerde ve kelime köklerine rastlanmaktadır.) [L]

DANER i. İskandinav halkı. 512'ye doğru

Jylland'ın güneyine yerleşen *Daner*'ler Jordanes'e göre, Svea'lardan gelirler. Daner'ler, önce Danimarka halkına adlarını verdilerse de bu ad daha sonra bütün Vikingler için kullanıldı. Kaynağı bilinmeyen Daner kelimesinin yerini, Ortaçağda, «Danimarkalı» kelimesi aldı. (L)

DANFRIE (Philippe), fransız gravürcü, madalyoncu ve matbaacısı (Bretagne 1535-Paris 1606). Robert Granjon'un yarattığı işlek yazının uygulayıcılarından oldu ve bu yazı çeşidini yaymak için Richard Breton ile işbirliği yaptı. Grafometre'yi buldu ve 1597'de bu âletin kullanma şeklini açıklayan bir kitap yayımladı. Paris darphanesinde baş gravürcü (1582) iken Birlik savaşlarının başlaması üzerine Paris'ten ayrıldı ve Henri IV tahta geçince geri döndü, yeni kralın birçok portre ve madalyonlarını yaptı. (L)

DANG i. («yapmacık hareketler» anlamında isp. k.). Gripe benzeyen bulaşıcı salgın hastalık. (Doğu Akdeniz bölgelerinde, Doğuda ve tropik ülkelerin çoğunda görülür.)

— ANSİKL. *Dang* bir virüs hastalığıdır; insana *aedes* tipi bazı sivrisineklerle geçer. Çoğu zaman hastalık süresince iki defa şiddetlenir; yaygın ağrılar (baş, bel, eklem, kas) ve derin bir bitkinlik ve geçici deri döküntüleri meydana getirir. (L)

DANGALAK sıf. *Teklz.* «Akılsız, budala, düşüncesiz» anlamında hakaret sözü olarak kullanılır: *Ulan bu kapıyı sen mi açtın dangalak?* (K. Tahir).

◆ **Dangalaklık** i. Akılsızlık, budalalık: *Dangalıklık etme.* (M)

DANGEARD (Pierre), fransız botanikçisi (Ségrie, Sarthe 1862-ay.y. 1947). Caen, sonra Poitiers (1894) üniversitelerinde profesör; Paris Bilimler fakültesinde geçici öğretim görevlisi (1904), sonra da profesör oldu. Özellikle basit bitkilerle uğraştı. Basit mantarlarda cinsiyet üzerine çalışmalar yaptı. (L)

DANGEAU (Philippe DE COURCILLON, DANGEAU markisi), fransız hatıra yazarı (Chartres 1638-Paris 1720). Olgun bir saray adamı idi; XIV. Louis'nin gözüne girdi, 1672'de yaver oldu ve kralın teveccühünü hiç kaybetmedi. Boileau, soylular için yazdığı yergiyi ona ithaf etmiştir. 1668'de Fransız akademisi üyeliğine atandı, 1704'te de Bilimler akademisi üyeliğine seçildi. 1684-1720 Tarihleri arasında tuttuğu *Günlük*, saray hayatı ve saray görüşüyle dış olaylar konusunda bir bilgi hazinesidir. Saint-Simon, yazısındaki kurulukla alay etmişti. Fakat *Additions au Journal de Dangeau* (Dangeau'nun Günlüğüne Katkılar) adlı eseri, *Hatıralar*'ının ilk taslağı olmuş ve bunları kaleme alırken Dangeau'nun *Günlük*'ünü daima gözönünde tutmuştur. Bu «Günlük» 1854'te ayrı baskı olarak 19 cilt halinde yayımlandı. (L)

D'ANGELO (Gianna), italyan asıllı amerikalı opera şarkıcısı (Hartford 1928). Toti dal Monte'nin öğrencisidir. Sanat hayatına 1954'te Roma'da *Rigoletto* ile başladı, kendini Avrupa'da tanıttıktan sonra New York Metropolitan operasına girdi (1961). Koloratur soprano sesi, özellikle üst perdede büyük rahatlık kazanır. Kendi repertuvarında, önde gelen italyan sopranoları arasında yer alır. (L)

DANGER adaları *(Pukapuka)*. Pasifik okyanusunda atol kümesi. İngiliz Union adalarına bağlıdır. Adalarda az sayıda polinezyalı yaşar. (L)

DANGHİ i. Denizc. 50-200 tonluk, *Bagala* tipi fakat daha küçük, çift direkli, serenli veya dört köşe yelkenli, Hindistan'a mahsus gemi. (L)

DANGIL DUNGUL blş. sıf. (onomatope). Konuşmaları ve hareketleri kaba: *Dangıl dungul bir herif.* (M)

DANGIR DUNGUR blş. zf. Bk. TANGIR TUNGUR.

DANGİYA i. Denizc. Altı düz ve sağlam şekilde yapılan bir çeşit ticaret gemisi.

— ANSİKL. Karnı geniş, kıç tarafı dar ve keskindir. Bir veya iki direği olur. Latin yelkeniyle donatılmış bu gemiler Basra körfezi ile Malabar kıyıları arasında işlerdi. (M)

DANGLEBERT (Jean-Henri). Bk. ANGLEBERT (Jean-Henri D').

DANGRACUM - ÇO, Transhimalaya'ların kuzeyinde Tibetlilerce kutsal sayılan göl. (L)

DANG TAN, Vietnam'da (Güney Vietnam) şehir. My Tho'nun 8 km batısında, Saygon'un 60 km güneybatısında; 1967 başında burada A.B.D. yeni bir sürekli üs kurdu. (L)

DANHAUSER (Adolphe Léopold), fransız bestecisi ve pedagogu (Paris 1835-ay.y. 1896). *Théorie de la Musique* (Müzik Nazariyesi) [1872] adlı eseri, Fransa'da solfej öğreniminin klasik elkitabıdır. (L)

DANHAUSER (Joseph), avusturyalı ressam (Viyana 1805-ay.y. 1845). Tarihî ve gerçek hayat olaylarını gösteren resimler yaptı. Biedermeier üslûbuyle, çağının özelliklerini konu edinen eserler ortaya koydu. Başlıca eserleri: *Anne Sevgisi* (1839), Viyana Österreichische galeri'de; *Vasiyetnamenin Açılışı* (1839 ay.y.) [L]

DANIŞ i. (esk. türk. *tanuş*'tan). Önemli bir iş için birkaç kişinin konuşması. *Esk.* Müşavere.

◆ **Danışık** i. Fikir sorma. *Esk.* Müşavere. ‖ Olmayan bir şeyi varmış gibi göstermek veya olduğundan başka türlü anlatmak için önceden anlaşma. *Esk.* Muvazaa.

◆ **Danışıklı** sıf. Bir anlaşma sonunda, olduğundan başka gösterilen. *Esk.* Muvazaalı.

— DEY. *Danışıklı döğüş*, aldatmak veya atlatmak için önceden belirlenip düzenlenmiş davranış: *Bu rehine koyma işi de Kasım'ın bir danışıklı döğüşü* (H.R. Gürpınar). [M]

DANIŞMAK geçl. f. (esk. türk. *tanuşmak*'tan). Bir mesele hakkında fikir sormak: *Edebiyatın içinde olan meseleler şuna buna danışmakla çözümlenebilir mi?* (N. Ataç). *Ah, vaktiyle gelip bir danışsaydın Köse'ne — Senin olmuştu bugün belki o kırk altı sene* (M.Â. Ersoy). *Esk.* İstişare etmek:

— DEY. *Akıl (fikir) danışmak*, fikir almak: *Şimdi onun fikirlerini ehemmiyetle dinler ve hattâ arada akıl bile danıştığı olurdu* (H. E. Adıvar).

◆ **Danışma** i. Danışmak işi ‖ Danışılan yer. *Esk.* Müracaat. ‖ *Danışma bürosu*, bazı kuruluşların işleriyle ilgili olarak sorulacak sualleri cevaplandırmak üzere açılmış büro. ‖ *Danışma kurulu*, danışmanlardan meydana gelen kurul. (M)

DANIŞMAN i. *(danışmak*'tan *danış-man)*. *Yeni.* Uzmanlığından ve düşüncesinden ötürü danışılan, öğüt veren kimse.

◆ **Danışmanlık** i. Danışmanın yaptığı iş. (M)

Danıştay, idarî uyuşmazlıkları ve davaları görmek, çözümlemek, Bakanlar kurulunca gönderilen kanun tasarıları hakkında düşüncesini bildirmek, tüzük tasarılarını, imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerini incelemek ve kanunla gösterilen diğer görevleri yerine getirmekle yükümlü, Anayasa kurumu olarak düzenlenmiş, bağımsız bir inceleme, danışma, idare ve yargılama yeri; bugün için Türkiye'deki tek idare mahkemesi. Danıştay ayrıca şu görevleri de yerine getirir: içtihadı birleştirmek ve birleştirilmiş içtihadı değiştirmek, Başbakanlık tarafından istişarî mahiyette tetkik edilip düşüncesi istenen işler hakkında mütalâasını bildirmek, tayini merkeze ait olan vali, müsteşar, genel müdür, birinci sınıf müdürler ve muadilleri hakkında (adlî teşkilâta girenler hariç) disiplin cezası vermek, Memurîn Muhakematı kanununa göre bir kısım merkez ve il memurları ile kendi mensupları hakkında doğrudan doğruya, bir kısmı için itiraz üzerine kesin olarak lüzumu veya meni muhakeme kararı vermek, belediye ve il özel idareleri üzerindeki idarî vesayet denetiminin icrasına zaman zaman katılmak, Anayasa ve Uyuşmazlık mahkemeleri ile Yüksek Seçim kuruluna üye seçmek.

● *Tarihçe.* Danıştay Osmanlı imparatorluğunda beliren batılılaşma hareketlerinin ve fransız etkisinin bir sonucu olarak ortaya çıktı. Mahmud II zamanında, devleti ilgilendiren konuları görüşebilmek, kanun tasarılarını hazırlamak ve Nazırlar meclisinin havale ettiği işleri inceleyip teklifler getirmek üzere 1837'de *Meclisi Vâlâyı Ahkâmı Adliye* kuruldu. Bunu Tanzimat devrinde *Meclisi Âlî-i Tanzimat* kuruluşu takip etti; kanun ve nizamnamelerin tetkiki, imparatorluğa ait ıslahat işlerini düzenleyip denetlemek ve görevi kötüye kullanan bakanlar kurulu üyelerinin muhakemelerini yapmakla görevlendirildi (1854). 1861'de bu iki kuruluş *Meclisi Ahkâmı Adliye* adı altında birleştirildiyse de, görev farklılığı karışık bir durum yarattı; bu aslında, devletin adlî ve idarî teşkilâtının birleştirilmesi anlamına geldi ve tek yargı sisteminin uygulanması, adlî yargı ile devletin danışma organının ve aynı zamanda idarî yargı görevini yapacak teşkilâtın bir arada bulunmasına yol açtı. Bu arada, Gülhane Hattı Hümayunu'ndan itibaren fıkhın yanında batı hukukunun da belirmesi, bunlardan çıkan birtakım uyuşmazlıkların çözümlenmesi için, şeriye mahkemeleri dışında, idare teşkilâtı içinde tam veya yarı kazaî usullerle çalışan heyetler kuruldu; fakat bu kaza organları, yürütme karşısında tam bağımsız olamadı; uzvî bakımdan da yürütme teşkilâtına dahil kaldı. Yargılama işini yürütecek mercilerin çeşitli, karışık, dağınık ve ihtiyaçlara cevap veremez durumda bulunması karşısında, Abdülaziz devrinde (1868) Meclisi Ahkâmı Adliye iki meclise ayrıldı; *Divanı Ahkâmı Adliye* ile yeni bir tip mahkeme (nizamiye mahkemeleri) ve yargı manzumesi ortaya çıktı, yargı organlarının, yürütme karşısındaki bağımsızlığı sağlandı, özel hukuk uyuşmazlıkları idare makam ve heyetlerinin elinden alınıp, adliye teşkilâtının temeli atıldı. *Şûrayı Devlet* de, Mithad Paşanın başkanlığında, idarî istişarî yönü ağır basan fonksiyonuyle teşekkül etti. Görevleri, idarî işleri görüşmek, kanun ve nizamname tasarılarını inceleyip tanzim etmek, padişah veya vekillerin havale ettiği işler hakkında mütalâa vermek, hükûmetle fertler arasındaki davalara bakmak, memurîn muhakematını icra etmek, idare ile adliye memurları arasındaki görev ve yetki uyuşmazlıklarını çözümlemekti. 1870, 1872, 1888, 1897, 1908 ve 1912 yıllarında Şûrayı Devletin teşkilât ve görevlerinde birtakım değişmeler oldu. Abdülhamid II devrinde (II. Meşrutiyet'e kadar) genel kurulun toplanmasına izin verilmedi. 1922'de, İstanbul'daki bütün merkez daireleri T.B.M.M. hükûmetinin yönetimine geçince, Şûrayı Devlet'in faaliyeti de sona erdi; Cumhuriyet devrinde, Şûrayı Devlet, 1924 Anayasasının yürütme bölümü içinde (md. 51), bugünkü görev formülüyle öngörülmüşse de, ancak, 669 sayılı kanunla yeniden teşkil edilip, 6 temmuz 1927'de fiilen çalışmağa başlayana kadar teşkilât lağvedilmiş olarak kaldı.

1868 Kuruluşunda, Şûrayı Devlet'in kazaî görevi son derece geniş tutulmuştu. Fertlerin idareyle olan bütün davaları Şûrayı Devlet'in görevine giriyordu. 1876 Anayasası da, bu defa, fertlerle idare arasındaki davaları adliye mahkemelerine gönderen bir hüküm koyunca, bu tarihten itibaren hem de on yıllık emekleme devri sonunda idarî yargı tarihe karıştı. Şûrayı Devlet'in, 1876'dan sonraki faaliyeti, memurin muhakematıyle sınırlı kaldı. Osmanlı imparatorluğunda, Şûrayı Devlet birinci başkanı, nazır payesinde idi ve Bakanlar kuruluna katılırdı.

Cumhuriyet Şûrayı Devlet'i, üç idare, bir dava dairesi ve bir genel kuruldan ibaretti. Bu kuruluşta, imparatorluk örneğinin etkisi açıkça görülmekte, idare yargı yeri de olmakla beraber, daha çok idarî-istişarî bir

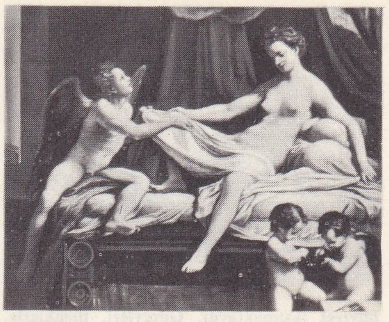

DANAE
Corrèggio tarafından
Borghèse galerisi, Roma

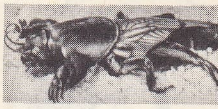

danaburnu

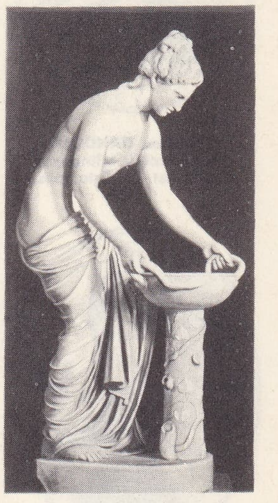

DANAIDES'den biri
Vatikan müzesi

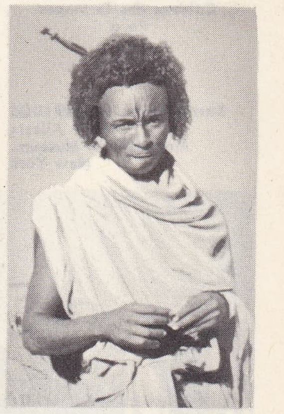

DANAKİL

Foto. Anderson-Giraudon, Fraass, Anderson-Giraudon, Aubert de la Rüe (LAROUSSE)

George DANCE
Mansion House
Londra belediye başkanının evi, Londra

Andrea DANDOLO
gravürcüsü bilinmiyor
Cabinet des Estampes, Paris

Enrico DANDOLO
gravürcüsü bilinmiyor
Cabinet des Estampes
Paris

Bartholomew DANDRİDGE
«Price Ailesi»
Metropolitan Museum, New York

hüviyet taşımaktaydı. Görevleri, tüzüklerle, hükûmetin göndereceği kanun tasarılarını ve öteki işleri inceleyip mütalâasını bildirmek, imtiyaz şartname ve sözleşmelerini incelemek, idarî dava ve uyuşmazlıkları çözümlemek, kanunlarla verilen diğer idarî ve kazaî işlere bakmaktı. Şûrayı Devlet'in idare mahkemesi fonksiyonunun giderek artması ve mevcut tek dairenin bu ihtiyacı karşılayamadığı zamanla görüldü, 1859 sayılı kanunla dava daireleri ikiye çıkarıldı; Dava Daireleri Genel kurulu ile, memurlara ait kanunlardan doğan uyuşmazlıkları çözümlemek için özel bir heyet kuruldu, diğer bazı ilâveler, çıkartmalar da yapıldı (1931). Bu arada, 1934 yılında, T.B.M.M. Genel kurulu, 803 sayılı yorum kararıyle Dava daireleri ile Genel kurulunun, idarî davaları çözümleyen, kazaî vazife gören bağımsız mahkeme sıfat ve salâhiyetiyle donatılmış olduğunu bildirerek, Şûrayı Devlet'in bu yanını da tescil etti.

Zamanla Şûrayı Devlet'in idarî-istişarî yanının ikinci plana düşerek, idare mahkemesi rolünün ağır bastığı yasamanın değiştirmeleri de, bu durumu pekiştirmeğe yöneldi. Nitekim, 1927'de sayısı yılda 1 500 olan idarî davaların, 1935'te 7 000'e ulaştığını ve 3546 sayılı yeni bir organik kanun tasarısının hazırlanıp 1938'de kanunlaştığını, 699 sayılı kanun ile 1859 sayılı kanunun da ilga edildiğini görüyoruz. 3546 sayılı kanun, şu yenilikleri getirmişti: müessesenin adı *Devlet Şûrası* oldu. Üçü idarî-istişarî, ikisi kazaî işlere bakan beş daireye ayrıldı, her iki kategori görevleri arttırıldı. Devlet Şûrası Genel kurulu ile Dava Daireleri Genel kurulu gene mevcuttu; ilk defa olmak üzere içtihadı birleştirme müessesesi getiriliyordu. Yargılama teşkilât ve usulüne ait ayrıntılı hükümlere yer verildi. Fakat, 1938'den 1939'a devredilen idarî dava sayısı 10 bini ve 3546 sayılı kanunun kabulünden bu yana açılan dava sayısı 30 bini geçiyordu; iki dairenin karara bağladığı dava 32 400; eldeki dosya sayısı 9 700'dü; dört yılda, birikmiş davalardan ancak bini eksilmişti. Sonuç olarak yeni tedbirler ve kanunda değişik yapılması gerektiği düşüncesiyle 4904 sayılı kanun çıkartıldı (1946). 4904 sayılı kanun ile, Devlet Şûrası daire sayısı üçü idarî-istişarî, üçü de dava işleri olmak üzere 6'ya çıkarıldı. İki Genel kurul saklı tutuldu, çalışma usulünde yeni hükümler kondu. 1959'da da yeni bir değişiklik düşünüldü; 7354 sayılı kanun, artan öteki işler ve özellikle dava hacminin büyümesi karşısında bir çözüm yolu olarak kabul edildi. Bir taraftan nüfus hızla çoğalmakta, öte yanda devlet, hizmet ve teşkilât olarak genişleyip büyümekte, yatay ve dikey olarak yayılmakta, tek parti devrinden çok partili demokrasi rejimi uygulaması içine girilmiş ve epey zaman geçmiş bulunmaktaydı. 8354 Sayılı kanunla dördü idarî-istişarî, beşi dava işlerine bakan dokuz daire kuruldu, yeni görevler eklendi, çalışma ve yargılama usulüne ait bazı yeni hükümler, kurallar getirildi.

Millî Birlik komitesi döneminde, Devlet Şûrası kanununda bir iki değişiklik yapıldı (kn. nu. 20, 84). 1961 Anayasası ve 521 sayılı kanunun 114. maddesinde idarenin hiç bir eylem ve işleminin, hiç bir halde yargı denetimi dışında bırakılamıyacağı ilkesini koyan Anayasa, 140. maddesiyle Danıştayı düzenlerken, bu müesseseyi, eski yeri olan «Yürütme»nin içinden alarak «Yargı» bölümüne getirdi ve Yüksek mahkemeler arasında saydı. Danıştay böylece, önce bir yüksek idare mahkemesi, sonra bir idare-istişare organı durumuna dönüşmüş oldu. Anayasa, bu arada Danıştay'ın altında Bölge İdare mahkemeleri sistemini de öngörerek, Danıştay'ı bunların üstünde bir temyiz mercii ile, bunların görevi dışında tutulan bir kısım davalara da birinci derecede bakan bir yüksek mahkeme saydı. Devlet Şûrasının adı *Danıştay* olarak değiştirilmiştir.

● *Kuruluşu.* 3656 ve sonraki kanunları ilga ederek yeni bir Danıştay meydana getiren 24 aralık 1964 tarih ve 521 sayılı kanuna göre, Danıştay şöyle kurulur: 669 sayılı kanundan bu yana Başbakanlığa bağlı olduğu ifade edilen Danıştay, bu kanundan itibaren, «bağımsız» bir yüksek idare mahkemesi, danışma ve inceleme mercii hüviyetini aldı; Başbakanlık da, bütçe ve hükûmetle ilgili işlerin yürütülmesindeki irtibat kanalı durumuna girdi. Danıştay, bir birinci başkanın temsil ve yönetimi altında, üçü idarî-istişarî, dokuzu da dava işlerine bakan on iki daireden meydana geldi. Her dairede, bir başkan ve en az dört üye vardır, görüşme sayısı beştir. Öteki karar organları: Danıştay Genel kurulu, İdarî Daireler kurulu, Dava Daireleri kurulu ve İçtihadı Birleştirme kurulu. Bu arada, kendi iç işlerini yürütmek üzere, Başkanlar kurulu, Yüksek Disiplin kurulu, Yönetim ve Disiplin kurulu vardır.

Danıştayda çalışan personel ikiye ayrılır: birinci başkan, daire başkan ve üyeleri, baş kanun sözcüsü, kanun sözcüleri, başyardımcı ile yardımcılardan ibaret «meslek mensupları» birinci gruptur. Bunlardan ilk dördü, Anayasanın hâkim teminatı altında çalışan yüksek mahkeme hâkimleri statüsüne sahiptirler. İkinci grup personel «idare memurları» da, klasik büro ve özlük, evrak ve levazım işlerini yürüten memurlardır. Kanun, her iki kategori personelle, bunlardan dava dairelerinde görev alacak meslek mensuplarına aranan şartları da tespit etmiştir. 521 Sayılı kanun Danıştayı yeniden düzenlerken (1964), personel sayısı şu şekildeydi: bir birinci başkan, 12 daire başkanı, 59 üye, bir başkanlık sözcüsü, 39 kanun sözcüsü, 16 başyardımcı, 148 yardımcı olmak üzere meslek mensupları ve 161 idare memuru.

521 Sayılı kanun,, başvurma ve yargılama usulünü, kanun yollarını, kurul ve dairelerin çalışma şeklini, yer yer âdeta bir tüzük teferruatıyle düzenlemiş; birinci başkanın, her daire ve kurulun görevini gösterdikten sonra, bu kalemlere girmeyen işlere bakması için üçüncü ve on ikinci daireleri de, genel görevli daire tayin etmiştir.

● *Danıştay kararları.* Danıştay'ın verdiği kararlar, ihtiyarî, ihtiyarî-bağlayıcı, mecburî ve bağlayıcı olarak sınıflandırılabilir. Birinci, yani ihtiyarî mütalâanın istenmesi ve uyulması zorunlu değildir. İkinci tipte, mütalâanın alınması ihtiyarî olmakla beraber, bir kere talep olununca, idare, verilen mütalâa ile bağlıdır, aksi yönde karar alamaz. Üçüncüsünde, idare, kanunen danışmak zorundaysa da, uyması şart değildir. Dördüncüsünde, hem Danıştaydan mütalâa alınmak, hem de gösterdiği yönde tasarrufta bulunmak zorunluğu vardır.

İdarî kararlar ise, bağlayıcı mütalâanın ilerisinde, fakat idare teşkilâtı içindeki bir makamın aldığı idarî-icraî kararın da gerisindedir. Şöyle ki: ortada, kesin, nihaî, bağlayıcı, hukuk âleminde mevcut bir idarî karar varsa da, henüz icraî değildir; fakat ilgili idare makamı bunu uygulamakla zorunludur. İdare, bir karar almaz, sadece, var olan kararın, ona icraîlik vasfı ekleyerek uygulamasını sağlar (msl. Belediye kn. md. 23).

Danıştay'ın bugün için önem kazanan yanı ve kararları, Yüksek İdare mahkemesi sıfatıyle verdiği Dava daireleri, Dava Daireleri kurulu ve İçtihadı Birleştirme kurulundan çıkan yargısal nitelikli kararlarıdır. Menfaati ihlâl edilen kişilerin, idarî işlemlerin, yasalara ve hukuka aykırı olduğu iddiasıyle, iptali için açtığı «iptal davaları», idarî eylem ve işlemlerde hakkı ihlâl edilenlerin, zararlarının tazmini sebebiyle açtığı veya kanunun 30/C maddesinde belirtilen idarî sözleşmelerden doğan «tam-yargı davaları» sonunda ve aynı maddenin «D» ve «E» bentleri uyarınca veya temyizen verilen yargısal kararlar kesindir ve bunlar kesin hükmün bütün hukukî sonuçlarını doğurur. Anayasanın 132. maddesinin de birer emri olarak (Danıştay kn. md. 95), idare, bu ilâmların gereğine göre eylem ve işlemde bulunmağa mecbur olduğu gibi, aksine davranan idare aleyhine, gene Danıştay'da maddî-manevî tazminat davası açılabilir. Ayrıca, Danıştay İçtihadı Birleştirme kurulunca alınan içtihadı birleştirme ve değiştirme kararları da, Danıştay organları ile alt idare mahkemelerini ve «İdare»yi bağlar, bu kararların yönünde, işlem ve eylemde bulunmalarını gerektirir. Tam-yargı (tazminat) davaları sonunda alınan ilâmlar da, genel hükümler dairesinde infaz ve icra olunur. (→ Bibliyo.) [M]

DANİCAN (**Philidor** denir), fransız mûzikçiler ailesi. Bk. PHİLİDOR.

DANİÇİÇ (Djuro), sırp filologu (Novi Sad 1825-Zagreb 1882). 1867'de Zagreb Yugoslav akademisinde sekreter, sonra 1873'te Belgrad'da islav filolojisi profesörü oldu. 1877'de Zagreb'e döndü, akademi tarafından girişilen sırp-hırvat sözlüğünü yayımlama işiyle görevlendirildi, görevini tamamlayamadı. Makaleleri, hatıraları ve eserleriyle sırp bilgi seviyesini yükseltti, Vuk Karadjic'in yanı sıra sırp-hırvat edebiyat dilinin yaratıcısı oldu. (L)

DANİEL (Samuel), ingiliz şairi (Taunton yakını, Somerset 1562 - Devizes yakını, Beskington, Wiltshire 1619). Öğrenimini Oxford'da yaptı, İtalya'ya gitti, James I'in sarayında çeşitli görevlerde bulundu, bir süre en gözde şair oldu. Shakespeare ve Marlow ile dostluk kurdu; Ben Jonson'un şiir alanında rakibiydi. Başlıca eseri: 8 türküden kurulu *The Civile Warres* (İç Savaşlar) [1604] adlı şiirdir. *«Şiirli Mektuplar»*ı eserinin en iyi bölümü sayılır. *The Tragedie of Cleopatra* (Kleopatra'nın Trajedisi) [1593], *The Tragedie of Philotas* (Philotas'ın Trajedisi) [1605] adlı trajedilerinde Seneca'yı örnek aldı ve fransız oyun yazarlarından (Robert Garnier) etkilendi. *The Queen's Arcadia* (Kraliçenin Arkadia'sı) [1606], *«Hymen'in Zaferi»* (1615) adlı oyunları pastoral traji-komedilerdir. Bunlardan başka: «bilimlerin evrenselliğinin savunulması»na ayrılmış manzum bir diyalog olan *Musophilus* ve *The Complaint of Rosamond* (Rosamond'ın Yakınması) [1592] ile *Tethys' Festival* (Thetis Bayramı) [1610] adlı eserlerini de saymak gerekir. Eserlerinde ahlâk ve eğiticiliğe önem veren Samuel Daniel, daha Elizabet çağında klasisizmin öncüsü oldu. (L)

DANİELE (Francesco), napolili tarihçi ve arkeolog (San Clemente in Casauria, Caserta 1740-ay.y. 1812). Krallık tarih yazarlığına getirildi (1778). Herculanum kazılarına katıldı, Joseph Bonapart çağında krallık basımevi müdürü oldu. (L)

Daniele Cortis, A. Fogazzaro'nun romanı (1885). Daniele Cortis ve yeğeni Elena birbirlerini severler. Elena aşağılık bir adamla evlidir; Daniele tutkusunu yener, Elena'yı sürgüne gönderilen kocasıyle gitmeğe razı eder. Fogazzaro eserde ülkücü görüşlerini belirtir, savunduğu görüşün pek açık oluşu romanın gerçekçi özüyle bağdaşmaz. (L)

DANİELE da CREMONA, italyan saray

Foto. Hulton, Research et Sales-Metropolitan Museum (LAROUSSE)

adamı ve edebiyatçısı (XIII. yy.). Federico II'nin oğlu. Kral Enzo'nun isteği üzerine arapça asıllı latince bir metinden doğancılıkla ilgili iki kitabı fransızcaya çevirdi. (L)

DANİELE da Volterra (Daniele RICCIARELLİ, — denir), italyan ressam ve heykeltıraşı (Volterra 1509-Roma 1566). Sodoma'nın yönetiminde çalıştı. Sonra Baldassare Peruzzi'nin atelyesine devam etti. Ama en çok Michelangelo'nun etkisinde kaldı. Roma'da kardinal Trivulzio'nun villasının fresklerini yaptı. Sonra, Trinita dei Monti kilisesinin şapellerinden birinde çalıştı. Perin del Vaga'nın ölümünden sonra, papa Paulus III tarafından 1547-1549 yılları arasında Vatikan'da Sala Regia'nın (Krallık salonu) dekorasyonuyle görevlendirildi. *«Davud'un Calud'u Öldürüşü»* adlı tablosu Louvre müzesindedir. (L)

DANİELİS (Daniel), fransız bestecisi (Liège bölgesi 1635-Vanes 1696), 1658'de Mecklenburg dükü tarafından Güstrow'da kilise müzik yöneticiliğine getirildi. 1681'e kadar bu görevde kaldı. Sonra Vannes katedrali müzik yöneticisi oldu ve ömrünün sonuna kadar bu görevde kaldı. Eserlerinden yalnız çok sayıda motet kaldı, bunlar Paris ve Uppsala'da saklanır. (L)

DANİELL (Jon Frederic), ingiliz fizikçisi ve kimyacısı (Londra 1790-ay.y. 1845). 1814'te Royal Society'de üye, 1831'de Londra'daki King's College'da profesör oldu. Bir higrometre (1820), bir pirometre (1830) ve özellikle adıyle bilinen iki sıvılı, elektrikli galvanik pili buldu (1836). Berzelius'un elektrolitler üzerine olan ikili formüllerini iyonlara açıklık kazandırmak amacıyle değiştirdi. Ayrıca sunî iklim denemelerini ele aldığı *Meteorological Essays* (Meteorolojiyle İlgili Denemeler) [1823] ve *Introduction to the Study of Chemical Philosophy* (Kimyasal Felsefenin Araştırılmasına Giriş) [1839] adlı iki eser yayımladı. (L)

DANİELLİA i. Reçineli ağaç. Afrika'nın sıcak bölgelerinde yetişir. (Kerestesi marangozlukta ve sandık yapımında kullanılır. Başlıca türleri: *Daniella thurifera; D. klainei; D. Ogea* v.b. Erguvangillerden.) [L]

DANİELOS İzmirli, 1470-1471'den önce İzmir, 1481-1489 yılları arasında da Efes metropoliti; 1476-1481'de Filistin'e yapmış olduğu seyahati anlatan *Diegesis kai Periodos ton Agion Topon* (Kutsal Topraklara Yapılan Yolculuğun Hikâyeleri) adlı yazısıyle birkaç mektubu günümüze kalmıştır. Maksimos II'nin ölümünden sonra İstanbul patriği olmak için çok çalışmıştır. (L)

DANİELOU (Alain), fransız müzikologu (Paris 1907). Araştırma yapmak için Kuzey Afrika'ya, Ortadoğu'ya, Çin'e, Japonya'ya, İndonezya'ya ve Hindistan'a gitti. Hindistan'da yirmi yıl kadar kaldı, müzik ve felsefe incelemeleri yaptı. 1949'da Benares üniversitesi profesörlüğüne getirildi, araştırma işleriyle görevlendirildi. 1954'te Madras'daki Araştırma merkezinin ve Adyar kitaplığının müdürü oldu. 1956'da Pondichéry'deki fransız Hint Dil ve Kültürü enstitüsünde görev aldı, sonra çalışmalarını Çinhindi, Afganistan ve İran'da sürdürdü. Başlıca eserleri: *Le Polythéisme Hindou* (Hintlilerde Çoktanrılılık); *Traité de Musicologie Comparée* (Mukayeseli Müzikoloji Kitabı); *Tableaux Comparatifs des İntervalles Musicaux* (Müzik Aralıklarının Mukayeseli Tabloları); *Catalogue de la Musique Classique de l'İnde* (Klasik Hint Müziği Katalogu). [L]

DANİÉLOU (Jean), 1962 yılından beri Paris Katolik Enstitüsü İlâhiyat fakültesi dekanıdır. En önemli eserleri: *Théologie du Judéo-christianisme* (Yahudi Düşünürlerince Geliştirilen Hıristiyanlık İlâhiyatı) [1958]; *Scandaleuse Vérité* (Utanç Veren Gerçek) [1961]; *L'Oraison, Problème Politique* (Siyasal Sorunlar Üstüne Söylev) [1965]. Daniélou papanın başkanlığında toplanan birçok dinî toplantılara katıldı. (L)

DANİEL-ROPS (Henri PETİOT—denir), fransız yazarı (Epinal 1901). Tarih profesörü. Önce denemeleriyle (*Notre Inquiétude* [Kaygımız], 1926; *le Monde sans Âme* [Ruhsuz Dünya], 1930 ve *Mort, ou est la Victoire?* [Zaferin Bu mu, Ölüm?], 1934) tanındı. Hıristiyanlığa dayanan bir hümanizmden esinlenerek varlıkları ve eşyayı geniş bir açıdan gören bu yazarın düşüncesi özellikle iki büyük soruna yönelir: insan düşüncesinin teknikle olan ilişkileri ve medeniyetin teknik alandaki gelişmelere ayak uyduramaması. Bu iki sorun üstündeki düşüncelerini *Eléments de Notre Destin* (Alın Yazımızın Öğeleri) [1934] ve *Par-delà Notre Nuit* (Gecemizin Ötesinde) [1942] adlı eserlerinde açıkladı. En büyük başarılarını daha çok din tarihi yazarı olarak kazandı; *Jesus en son Temps* (Yaşadığı Çağda İsa) adlı eseri 17 dile çevrildi. (L)

DANİELS (Bebe), amerikalı sinema oyuncusu (doğ. Dallas-Texas 1901); küçük yaşta sahneye çıktı, 1908'de sinemaya geçti. *Lonesome Luke* komedi serisinin H. Lloyd ile birlikte en ünlü yıldızı oldu. Ayrıca birçok filimlerde oynadı: *Monsieur Beaucaire* (1924); *The College Flirt* (Kolejde Flört) [1926]; *Feel My Pulse* (Nabzımı Yokla) [1929]; *My Past* (Geçmişim) [1932]; *Return of Carol Deane* (Carol Deane'nin Dönüşü) [1939]. (L)

DANİELS (William), amerikan sinema yönetmeni (Cleveland 1895). Erick von Stroheim ile *Foolish Wives* (Çılgın Eşler) [1921] ve *Greed* (Hırs) [1923]; C. Brown ile, G. Cukor ile, W. S. Van Dyke ile, K. Vidor ile çalıştı. Ününü, Greta Garbo'nun filimlerinin çoğunda fotoğrafçı olmasına borçludur. İkinci Dünya savaşından sonra Jules Dassin ile (*New York Esrarı* [Naked City], 1948), A. Mann ile (*Winchester 73,* 1950), R. Brooks ile (*Cat on a Hot Tin Roof* [Kızgın Damdaki Kedi], 1958), G. Douglas ile (*Seven Thieves* [Yedi Hırsız], 1964) işbirliği yaptı. (L)

DANİELSON (Axel Ferdinand), isveçli gazeteci ve siyaset adamı (1863-Esterberg 1899). Wärmland'lı bir işçinin oğlu. Uppsala üniversitesinde okudu. Gazeteciliğe başladı, sosyal eşitsizlikleri ortadan kaldırmayı amaç edinerek başkaldırdı. Bu düşünceyle *Social-Demokraten* gazetesinin yazarları arasına katıldı (1885-1886). Malmö'de *Arbetet* (Emek) gazetesini kurdu, Güney İsveç işçilerinin başına geçerek sosyal-demokrat partisinin ilk programını hazırladı (1897). [L]

DANİELSON (Nikolay Franceviç), rus iktisatçısı (1884-1918). Marx'ın *Kapital*'ini ilk olarak rusçaya çevirdi (1872) ve Rusya'nın iktisadî ve sosyal meseleleri üzerinde Marx ve Engels ile uzun yıllar mektuplaştı. *Narodniki* hareketinin kuramcılığını yaptı. Kapitalizmin Rusya'da köy ekonomisini yıkıp fazla ilerlemeyeceğini, bu bakımdan ülkenin tabiî veya ilkel bir tarım ekonomisinden, gelişmiş bir kapitalizm devresine girmeden sosyalist bir iktisat rejimine geçeceğini ileri sürdü. (L)

DANİELSON-KALMARİ (Johan Richard), finlandiyalı tarihçi ve siyaset adamı (Hauho 1853-Helsinki 1933). Tarih profesörü. *1746-1751 Yıllarında Kuzey Meselesi* adlı önemli bir tarih araştırması yayımladı. Finlandiya'nın ruslaştırılması siyasetine muhalefet etti (*Finlandiya Birliği ve Rus İmparatorluğu,* 1890). Eyalet Meclisi üyesi sıfatıyle, ülkesinin haklarını savunmada, sözü en çok dinlenen kişilerden biri oldu. Eski Finlandiya Halk partisinin en ateşli taraftarlarından biriydi. 1907'den 1914'e kadar bu partinin genel başkanlığını yaptı. (L)

DANİİL, rus papazı. XVI. yy.da yaşadı. Volokolamsk'lı Jozef'ten sonra, yine onun kurduğu manastırı yönetti. 1522'de rus kilisesi başkanı oldu. Katı bir çileci ve bilgili bir papazdı. İlâhiyatla ilgili birçok kitap yazdı. Siyasette mutlakiyet taraftarıydı. Dinî düşüncelerinde olduğu kadar, siyasî düşüncelerinde de muhafazakârdı, prens Vassian Patrikeyev ve özellikle Aynarozlu Maksim tarafından yenilgiye uğradı. (L)

DANİİL (Zatoçnik), rus yazarı (XIII. yy.). *D.Z.'nin Yalvarışı* adlı eseri ortaçağ Rusyası'nın hayatını tenkitçi bir şekilde dile getirir. (L)

DANİİL GALİTSKİY (1201-1264), Galiçya-Volin prensi, babası Roman'ın ölümünden sonra küçük yaşta prens oldu (1205), iktidarı fiilen 1238'de, yurdunun derebeylik savaşlarıyle kasılıp kavrulduğu dönemde ele aldı. Hemen hemen bütün Rusya'ya yayılmakta olan moğol nüfuzuna karşı Galiçya'yı başlıca direnme merkezi yaptı. Plano dei Carpini aracılığıyle azimle Batıya yöneldi, papa İnnocentius IV ile ilişki kurdu. Usta bir diplomattı, bir Avusturya prensesiyle evlendi, oğluna da Macaristan kralının kızını aldı. Moğollara karşı bir haçlı seferi düzenlemek ümidiyle katolik oldu, papadan kral unvanını aldı (1253). Fakat bütün bu çalışmaları sonuç vermedi, Altınordu'ya gitmek ve Buraday Hanın vasallığını kabul etmek zorunda kaldı. Bununla beraber Galiçya-Volin'i en yüksek seviyede geliştirmek imkânını buldu ve burayı iskân için özellikle alman asıllı köylüleri getirtti; Chelm'i geliştirdi, Lwow şehrini kurdu. Orta Avrupa ile Dnieper bölgeleri arasında ticareti teşvik etti. (L)

DANİİL Kiev'li, rus yazarı (XI.-XII. yy.-lar). Elimizde bulunan tek eseri *Kutsal Topraklarda Hac.* Eserinde kendisini «Rus Ülkesinden Daniil» diye tanıtır. Uzun yıllar yaşadığı Çernigov şehrinde doğduğu sanılmaktadır. Kitabında Kiev ve Novgorod Rusların ait özellikler de vardır. Gezisini, prens Sviatoslav Yaroslavloviç zamanında (1113'ten önce) yaptı. İlk haçlı seferi sırasında, Kudüs'te, Saint-Saba manastırında on altı ay kaldı. Eski rus edebiyatının az bulunur eserlerinden olan kitabı, içindeki kesin ve ayrıntılı tasvirleri, dilinin düzgünlüğü ile dikkati çeker. (L)

DANİİL NEVSKİY, XIII. yy.da yaşamış Moskova prensi (1263-1303). Aleksandr Nevskiy'nin küçük oğlu. Beylik bölge olarak Moskova'yı aldı. Topraklarını iki kat genişletmeyi başardı, prensliğini Suzdal bölgesinin ve o zamanki Rusya dışında kalan komşu toprakların siyasî merkezi yaptı. Moskova dükalığının kurucusu ve komşu rus arazisini birleştiren hükümdarların atası oldu. (L)

DANİKER (Gustav), isviçreli albay (Zürich 1896-ay.y. 1947). 1935'te Zürich Yüksek Teknik okulunda askerlik bilimleri doçenti oldu. 1938'de Wallenstadt atış okulu kumandanlığına getirildi. Basel üniversitesinde askerlik bilimleri doçenti oldu. Ateş açma, silâh ve atış konusunda önemli eserler verdi: *Einführung in die Waffenlehre* (Silâh Bilgisine Giriş) [1927]; *Schiesslehre der İnfanterie in Grundzügen* (Piyade İçin Ana Çizgileriyle Atış Dersleri) [1939]; *Die Maschinenwaffen im Rahmen der Taktik* (Taktik Çerçevesi İçinde Makineli Silâhlar) [1944]. (L)

DANİLEVSKİY (Nikolayi Yakovleviç), rus romancısı (Danilovka, Harlov ili 1829-Petersburg 1890). *Pravitel'stvenniy Vestnik*'in (Resmî Gazete) baş yazarı oldu. *Volya* (Göçmenler) [1864] gibi etnografik romanlarında Güney Rusya köylülerinin yaşayışını anlattı. Kendisine RUSYA COOPER'ı adı verilir. Bundan başka birçok tarihî romanı da vardır; başlıcası: *Sojjennaya Moskva* (Moskova Yanıyor) [1886]. (L)

DANİLEVSKİY (Nikolayi Yakovleviç), rus siyaset yazarı (Oberez, Orel 1822-Tiflis 1885). Aleksandr II devrinde İslav birliğinin ateşli bir savunucusu oldu. 1871'de büyük yankılar uyandıran bir kitap yayımladı: *Rossiya i Evropa* (Rusya ve Avrupa). Bu kitapta islavcılık geleneğine bağlı kalarak islav medeniyetinin orijinalliğini belirtti ve Rusya'nın avrupalılaşmasının rus düşüncesinin bir hastalığı olduğunu öne sürdü. Ona göre, Rusya'nın tarihî bir görevi vardır: Türklerin hâkimiyeti altındaki balkan milletlerinin kurtarılması. Rusya'nın himayesi altında geniş bir islav birliği federasyonu kurulmasını savundu. Büyük ilgi uyandıran bu düşünceleri Balkan buhranı (1876-1878) öncesinde Rusya'yı sarsan ateşli savaşçılık duygularında kendini belli eder. (L)

DANİLEWİCZ (Tadeusz), **Kuba** denir, polonyalı subay (Przedrzymichy 1895). Alman işgali sırasında genelkurmay başkanı, sonra 1942'den 1945'e kadar N.S.Z. (Millî Silâhlı kuvvetler) adıyle anılan Polonya gizli ordusunun başkumandanı oldu. Komünistlerin saldırıları karşısında Polonya'dan kaçtı, Paris'e sığındı. (L)

DANİLO, sırp başpiskopusu ve yazarı (öl. 1338). Aynaroz tepesindeki sırp manastırında (Hilandaria) hegumenos, sırp kilisesinin mukadderatını elinde tuttu. *Rodoslov*

(Şecere) adlı bir eserde birçok sırp prensinin hikâyesini anlattı. İsimleri bilinmeyen yazarlarca 1876'ya kadar devam edilen bu eser, Daniçic tarafından yayımlandı. (L)

DANİLO, birçok Karadağ prensinin adı,— Petrovic Nyegoş **Danilo** (Nyegoş 1677-Çetine 1735), Petroviç Nyegoş'lar sülâlesinin ilk vladika'sı (ruhanî prens) oldu. 1697'de seçildi, Türklere karşı 1711'de Rusya ile sıkı bir dostluk kurdu. 1702'de islâmiyeti benimseyen veya osmanlı taraftarı olan Karadağlı'ları öldürttü. — **Danilo I** (Petrovic Nyegoş) [Kotor yakını 1826-ay.y. 1860]. Amcası Petar II'nin ölümünden sonra 1851'de Karadağ prensi oldu. İktidarı laikleştirmesi Türklerle arasının açılmasına ve savaşa yol açtı (1852-1853). Kırım savaşından sonraki Paris kongresinde (1856) osmanlı idaresine son vermek için çalıştı. Ülkeyi hâkimiyetleri altında tutmağa çalışan Türkler, Grahova'da yenildiler. Danilo I'in yerine sonradan yeğeni prens Nikola geçti. (L)

DANİEL-ROPS

DANİLO, Galiçya prensi Roman Mstislavoviç'in oğlu (1201-1264). Dnieper'den Karpatlara kadar uzanan bir krallık kurarak babasının tasarısını gerçekleştirmeğe çalıştı. 1240'ta Tatarlar Kiev'i ele geçirince, Galiçya'yı boyunduruğu altına aldı ve bütün Ukrayna'yı hâkimiyeti altında birleştirdi. Bu hanedan 1340'ta son bulduktan sonra Galiçya, Polonya'ya katıldı (1387). [L]

DANİLO (Aleksandr), Karadağ prensi. Kral Nikola Petroviç-Nyegoş ile kraliçe Milena'nın ilk oğlu (Çetine 1871-Viyana 1939). 1913 Balkan savaşı sırasında İşkodra ve Taraboş üzerine yapılan saldırılara kumanda etti. Birinci Dünya savaşı sırasında Avusturyalıların kral Nikola'yı İtalya'ya sığınmak zorunda bırakmaları üzerine, Côte d'Azur'e çekildi. Yugoslavya'nın kuruluşundan sonra sürgüne gönderildi. 1921'de babasının ölümü üzerine kral ilân edildi, fakat tahtı yeğeni Mişel'e bıraktı. (L)

Danilo I nişanı veya **Bağımsızlık nişanı,** 1852'de Danilo I tarafından ihdas edilen Karadağ nişanı. 1919'da Karadağ'ın Yugoslavya'ya katılması sırasında kaldırıldı. Dört derecesi vardı, kırmızı zırhlı mavi kurdeleyle takılırdı. (L)

DANİLO Moscopoli'li, arnavut sözlük yazarı; XVIII. yy.ın ikinci yarısı ile XIX. yy.ın başlangıcı arasında Voskopoje'de yaşadı. Ulahça, Yunanca, Arnavutça ve Makedonca, Bulgarca olmak üzere *Eisagogike Didaskalia* (Hazırlayıcı Öğretim) [1794] adlı dört ayrı dilde bir sözlük yazdı. (L)

DANİLOV (Fiodor Daniloviç), rus ressam, dekoratör ve mimarı; XVIII. yy.da Petersburg'da yaşadı. Katerina II ve Pavel I çağında, özellikle Oranienbaum, Peterhof, Pavlovsk saraylarının süslemelerini yaptı. Moskova ve Herson'da da çalıştı. 1794'te akademiye girdi. *Petersburg'dan Görünüşler* adlı eseri Ermitaj müzesindedir. (L)

DANİLOVA (Aleksandra), rus kadın dansçı (doğ. Pskov 1906). İmparatorluk Bale okulunda öğretim gördü, sonra Sovyet Devlet balesinde görev aldı. 1924'te Balonçin'in kurduğu küçük topluluğa katılarak Rusya'dan ayrıldı. 1925'te Diaghilev'in topluluğuna girdi, yöneticinin ölümüne (1929) kadar onunla çalıştı. Sonra Monte Carlo operasında solocu, 1933-1938 arasında ise rus albayı Vasiliy'in topluluğunda yıldız dansçı oldu. «Ballets Russes de Monte Carlo» topluluğunda şu eserlerde rol aldı: *Coppelia, Kuğu Gölü, Paris Neşesi, Mavi Tuna, Sihirli Dükkân.* 1952'de kendi topluluğunu kurdu. Konuk sanatçı olarak Festival Ballet'nin birçok gösterisine katıldı (1953-1955). 1955'te sahneden ayrıldı, kendini öğretmenliğe verdi (International Dance school, 1967). [L]

DANİLOVA (Mariya), rus kadın dansçı (Petersburg 1793-ay.y. 1810). Sekiz yaşında İmparatorluk Bale okuluna girdi, daha sonra bale takımına alındı. Güzel, zarif ve çevikti, sağlam bir tekniği vardı. Bu nitelikleriyle, rus sahnesinde olay yarattı. On yedi yaşında, resmen dansçı unvanını almak üzereyken öldü. (L)

Danilov manastırı, Moskova'nın en eski manastırı, 1282'ye doğru dük Daniil Aleksandroviç tarafından şehrin güneyinde, tatar akınlarına karşı kale olarak yaptırıldı. XIX. yy.ın sonunda değiştirildi ve öncü intelligentsia temsilcilerinin mezarlığı oldu. N. Gogol, N. Rubinstein, V. Perov'un mezarları buradadır. (L)

DANİLOWSKİ (Gustaw), polonyalı yazar (Tsivilsk, Kazan eyaleti 1871-Varşova 1927). Zeromski okulunun en göze çarpan temsilcisidir. Şiirlerinde bu okulun etkisi açıkça görülür. *Na Wyspie* (Bir Adada) [1901] adını taşıyan toplumcu alegorik şiiriyle dikkati üzerine çekti. *Z. Minionych Dni* (Geçmiş Günler) [1902], *Jaskolka* (Kırlangıç) [1907] adlı romanları en iyi kitapları sayılır. (L)

DANİMARKA, danca **Danmark,** Kuzey Avrupa'da devlet, Kuzey denizi ile Baltık denizi arasında, Jylland (veya Jutland) yarımadasını ve Baltık denizi ile Kattegat arasındaki takımadaları içine alır; 43 042 km², 4 684 000 nüf. Başkenti *Kopenhag.*

COĞRAFYA

Fizikî coğrafya

1. YÜZEY ŞEKİLLERİ. Kuzey Avrupa'daki büyük ovanın uzantısı olan Danimarka, yer şekillerinin çok az inişli çıkışlı olmasıyle nitelenir: ülkenin en yüksek yeri ancak 172 m'dir (Jylland'ın doğu bölümünde). Toprakaltı, İkinci zamanın sonundan kalma tortul topraklar (tebeşir, kumtaşı) ve Üçüncü zamandan kalma çeşitli çökeltilerden (marn, kil, kum) meydana gelir. Ama bu tabakaları hemen her yerde Dördüncü zaman buzullarının taşıdığı kalın çökeltiler örter; Danimarka'nın yer şekilleri ve toprağın çeşitli nitelikleri özellikle Dördüncü zamanda meydana gelmiştir.

● *Jylland.* Jylland (veya Jutland), Almanya sınırından Skagen burnuna kadar 340 km boyunca uzanır; güneyde yarımadanın karaya bağlandığı kısmın eni 50 km'yi bulmaz, ama bölgenin Randers dağında genişliği 125 km'dir. Doğu bölümündeki yüksek tepeler dizisi kısmen içbuzul yerleşmesi döneminde meydana gelmiştir; Belt ve Kattegat'ı sınırlayan kıyı, dar fiyordlarla yarılıdır: bu fiyordlar Dördüncü zaman iç buzulu altında akan sel sularının basıncı altındaki ergime sularıyle şekillenmiştir. Yarımadanın batı bölümünde engebeyi en eski buzul çökeltilerinin kalıntıları olan tepeler meydana getirir. Tekdüze ovalar, buzulların erimesiyle meydana gelen suların getirdiği kumlu çökeltilerin yayılmasıyle meydana gelmiştir. Toprakları verimsiz olan bu bölgede doğu bölgesine oranla daha az insan yaşar. Hemen hemen düz bir kıyıyle sınırlıdır; kıyının uzun kumul şeritleri, geniş deniz kulaklarını Kuzey denizinden ayırır.

● *Takımadalar.* Danimarka takımadalarında başlıca üç ada vardır: Büyük Belt ile Öresund arasında adaların en büyüğü Sjaelland (devlet merkezi buradadır); Büyük Belt'in güneyinde Lalland (veya Lolland); Büyük Belt ve Küçük Belt arasında Fyn. Bu adalar da, yarımada gibi deniz seviyesinden alçak ovalardan ve az yüksek tepelerden (yüksl. Fyn'de 131 m) meydana gelir. Büyük kısımları buzulların dibinde buzultaşların meydana getirdiği killi topraklarla örtülüdür; bu yüzden Jutland topraklarına oranla daha verimlidir.

2. İKLİM. Oldukça yüksek enlemine rağmen (okyanus etkilerinin ağır basması sebebiyle) Danimarka'nın iklimi yumuşaktır. Yıllık sıcaklık ortalamalarının birçok yerde 0°C'nin altına düşmemesine karşılık yazlar serindir (Kopenhag'da temmuzda 16, 6°C). Kutup cephesini takip eden siklon depresyonlarının yolu üzerinde bulunduğu için iklim sisli ve yağışlıdır; ama yükseltilerin azlığı, ülkenin dağ yağmurlarından yararlanmasını engeller ve yıllık yağış ortalaması nispeten düşüktür (650 mm); Jutland tepelerinin eteğindeki Kattegat'ın kenarında yağış ortalaması 450 mm'ye kadar düşer.

İktisadi ve beşeri coğrafya

1. YERLEŞME. Önce avcılıkla sonra da balıkçılıkla geçinen halkların (birçok deniz kabuğu yığını [*kjökkenmöddings*] bıraktılar) yerleştiği Danimarka'da, Cilâlıtaş devrinde tarımla geçinen halklar yaşıyordu. Bronz, sonra demir çağında birbirine yakın evlerden kurulu köyler meydana geldi ve toprağın en verimli olduğu kesimlerde yoğun bir değerlendirmeye girişildi. Ancak XVIII. yy. sonunda ve XIX. yy.da büyük toprak sahiplerinin kışkırtmasıyle topraklar bölününce ve köyler birbirinden uzak birçok çiftlik halini alınca tarım yapısı ve yerleşme biçimi bütünüyle değişti. Ama Danimarka halkının gelişmesini niteleyen ikinci temel olay XVIII. yy.dan itibaren nüfusun önemli ölçüde artmasıdır: 1769'da km²ye nüfus yoğunluğu 20,5 kişiydi; XIX. yy. sonundaki hızlı artıştan sonra bugün km²ye 100 kişiye ulaştı. Bununla birlikte toprakların verimliliğinin kesimlere göre çok değişik olması dolayısıyle halk eşit olmayan bir biçimde dağılmıştır: takımadalarda km²ye 177, 178 kişi düşerken Doğu Jylland'da ancak 64,4 kişi, Batı Jylland'da ise 47,6 kişi düşer.

2. İKTİSAT. *Köy iktisadı.* Halkın dağılışı tarım kaynaklarına bağlıdır; tarım takımadalarda ve Doğu Jylland'da çok verimli, Batı Jylland'da daha az verimlidir. Ama Batı Jylland'da bile kimyevî maddeler kullanılması ve çok eskiden yapılan çalışmalar sayesinde tabiî topraklar önemli ölçüde değerlendirilmiştir. Öte yandan tarım eğitiminin çok ilerlemesi de bütün köylere en ileri tekniklerin girmesine yol açmıştır. Ayrıca küçük mülklerin ağır bastığı ülkede kooperatiflerin (özellikle mezbaha ve mandıralar) genelleştirilmesi, pazara sürülen ürünlerin pazarlamasının rasyonel bir şekilde yapılmasını sağladı. Bütün bu etkenler Danimarka'nın hayvancılık ürünleri bakımından dünya ölçüsünde ün kazanmasını açıklar. XIX. yy.daki büyük ölçüde tarım üretiminin yerini alan hayvancılık, devletin toplam ihracatının yarısından çoğunu meydana getirir. İklimin yağışlılığının desteklediği tabiî çayırları, büyük ölçüde yapılan yemlik bitki tarımı tamamlar. Sığırlar (3 milyon baştan çok) özellikle sütleri için yetiştirilir ve Danimarka inekleri Avrupa'nın en çok süt veren inekleridir. Sütten tereyağ (büyük ölçüde ihraç edilir), peynir (özellikle Büyük Britanya'ya satılır) ve süt tozu yapılır. Domuz eti de Büyük Britanya'ya satılır (domuz pastırmacılığı). Kooperatiflerin önemli rol oynadığı tavukçuluk da Danimarka köy iktisadında büyük yer tutar.

● *Sanayi ve denizcilik.* Maden kömürü, demir filizi ve hidroelektrik kaynaklardan yoksun olan Danimarka'da, uzun süre yalnız el sanatları sanayii vardı. Bugün, Britanya ve Almanya'dan getirilen kömür ve denizaltı kablosuyle İsveç'ten alınan elektrik sayesinde gelişen sanayide, faal nüfusun üçte biri çalışır. Sanayi öncelikle, ihraç edilen hayvancılık ürünleri hazırlanmasına (mezbahalar; yağ, şeker, konserve, bira fabrikaları) yönelmiştir, ayrıca tarım makineleri ve mandıralarda kullanılan araçlar yapımında da uzmanlaşmıştır. Ama Danimarka iktisadı mamul maddeler ithalâtını azaltmayı ve iç tüketimin ihtiyaçlarını karşılamayı hedef edindi: dokumacılık; bisiklet ve motosiklet yapımı; otomobil montajı; kimya sanayii, cam fabrikaları; özellikle tersaneler ve motor (Diesel motorları) yapımı. Gerçekten Danimarka'da denizciliğin rolü önemlidir: Kuzey denizindeki (Esbjaerg, Skagen) balıklavalar ve deniz ticareti, nüfusunun azlığına göre iktisadî faaliyeti bakımından Avrupa'da önemli yer tutan bu ülkenin üçüncü temel kaynağını meydana getirir.

● *Dış ticaret.* Büyük ölçüde uzmanlaşılmış tarım ürünleri ihracatının önemi, Danimarka iktisadının istikrarsız olmasına yol açmıştır. Bu istikrarsızlığın kaynağı iklim şartlarına, milletlerarası iktisadî konjonktürün değişmelerine, dünyada ham madde ve navlun fiyatlarının yükselmesine dayanır. Oysa tarımın modernleştirilmesi ve sanayiin geliştirilmesi yoluyle ülkenin ihracat gücünü arttırabilmek için, önemli yatırımlar ve büyük ölçüde ithalât gereklidir; bunun içinse döviz bakımından geniş imkânlara sahip olmak gerekir. Aynı güçlüklere başka ülkelerde de rastlanır ama Danimarka'da daha çok göze çarpan bir durumu vardır. 1945'ten beri sanayi üretiminin gelişmesi, tam istihdam araştırmaları ve hayat seviyesini yükseltme isteği, dış hesapların sık sık açık vermesinden ötürü engel-

Foto. Albin-Guillot (LAROUSSE)

lendi. İthalât gayri safî millî hasılanın yüzde 34'ünü, ihracat ise yüzde 32'sini temsil eder. İthalât özellikle petrol, sanayie (demir, dokuma elyafı, haddeli madenler) veya tarıma (gübre, hayvan besinleri) gerekli ham maddeler, tarım kesiminde az miktarda yetiştirilen besin maddeleri (tahıl) ve tropik ülkelerin ürünlerinden (kahve, çay, kakao) meydana gelir. Hayvancılık ürünleri (daha önce de kaydedildiği gibi başta gelir) makineleri, konserveler (balık, pişirilmiş tahıl v.b.) başlıca ihracat ürünlerini meydana getirir.

Ülke ihracat ve ithalâtının büyük kısmı İngiltere ile yapılır. Ama Almanya ile (Federal) yapılan ticaret gitgide önem kazanmaktadır. Danimarka, A.B.D., İsveç, Fransa ve Belçika ile de az ölçüde ticaret yapar.

● *İktisadî gelişme.* 1958'den beri Danimarka'nın iktisadî gelişmesinde, bir yandan tarımdaki nispî durgunluğa rağmen bir sanayi kalkınması görüldü; öte yandan da millî üretimde uzun süreli bir yavaş artış dönemini (1947-1959) zaman zaman enflasyonist bir hızlı gelişme devresi takip etti. 1958'den 1965'e kadar, tarım üretimi yüzde 10, sanayi üretimi ise yüzde 60 oranında arttı. Bu gelişmenin etkilerini ticaret dengesinde de görmek mümkündür: 1959 - 1965 arasında sanayi ürünleri ihracı iki katına çıktı; 1965'te tarım ve hayvanî ürünler, ihracatın toplam değerinin yarısından azını temsil ediyordu. 1965'te tarım sektörünün millî hasılaya katkısı ancak yüzde 11 iken (1958'de bu oran yüzde 16 idi), sanayi sektörünün (inşaat hariç) katkısı yüzde 32'yi buldu.

Metalürji sanayii, donatım eşyası ve deniz inşaatının ağır bastığı çok yönlü bir üretimle, Danimarka iktisadının temel sektörü durumuna geldi. Konservecilik, yiyecek sanayii üretiminin yüzde 50'sini sağlayarak, ülkenin ikinci büyük sanayi kesimi durumuna yükseldi. Kimyevî üretim de, dokuma sanayii ile başabaş gitmektedir. Bir merkezden yönetime karşı beliren eğilim, Kopenhag'ın nüfuzunun kendiliğinden sınırlanması biçiminde ortaya çıktı. Yapısal bakımdan ise küçük teşebbüs, Danimarka iktisadına hâkim durumdadır: sanayi kuruluşlarının yüzde 90'ını atelyeler meydana getirir.

Tarımın bugünkü «buhranlı durum»u, işletmeciliğin uygulanmasındaki zorunluklardan dolayı ortaya çıktı. İşletmelerin çok küçük oluşu (50 hektardan büyük olan çiftlikler, tarıma elverişli toprakların yüzde 20'sinden azdır), rekabet düzenine daha çok ayak uydurabilecek geniş çapta bir makineleşme ve uzmanlaşmayı geciktirmekte veya daha az rantabl duruma getirmektedir. Merkezde toplama meselesi, kooperatifler için de söz konusudur. Devlet her düzeyde kümelenmeden yanadır; bunu gerçekleştirmek için de, iç tüketim artışlarını sağlayan para istikrarı tedbirleri almakta, piyasayı sağlamlaştırıcı müdahalelerde bulunmaktadır.

1958 ile 1966 arasında, yılda yüzde 5,5 oranında artış gösteren millî hasılanın temelini sanayi gelişmesi meydana getirdi. Bu gelişme ülkedeki işsizlik oranının yüzde 10'dan, yüzde 2'nin altına düşmesinde de yansır. 1961, 1962, 1964 ve 1966'da görülen enflasyonist eğilimler üretim gelişmesinin belli bir biçimde yavaşlaması ile tüketim ve buna bağlı olarak ticaret dengesi açığının artmasının sonucudur. Bu açığın, sanayideki devlet yatırımlarının çoğalmasıyle sağlanan hızlı ihracat artışı (yılda yüzde 15 oranında) ile kapatılması için araştırmalar yapılmaktadır. İlk çalışmalar istenen sonucu vermemiştir. Üstelik, Ortak pazar içindeki mübadelelerin bütünüyle serbest oluşu, bugün Avrupa'nın bu kesimine yapılmakta olan ihracatın yavaşlaması (özellikle yiyecek maddeleri) tehlikesini doğurmuştur; zira bu ihracatın dörtte birinden fazlasını Batı Almanya tüketmektedir. Buna karşılık ingiliz pazarına ilgi duyan Danimarka'nın, 1959'da katıldığı Serbest Mübadele bölgesine yaptığı ihracatta artış görüldü. Danimarka'nın bu bölgeye olan ihracatı 1960'ta yüzde 39'4 ve 1965'te de yüzde 47,1'e yükseldi.

Hayat seviyesi ve sosyal yapı

XX. yy.ın başından 1938'e kadar Danimarka'da millî gelir önemli ölçüde, hemen hemen üç kat arttı. Bu gelişme 1938'den beri devam eder, ama hızı azalmıştır. Danimarka, hayat seviyesi yüksek ülkeler sınıfındandır: İsviçre, İsveç, Lüksemburg, Belçika, Birleşik Krallıktan sonra, Fransa, Norveç, Finlandiya, Batı Almanya ve Hollanda'dan önce gelir. Bu hayat seviyesine Danimarka ekonomisini sınırlı üretim araçlarının engellemesine ve ülke ekonomisinin milletlerarası ekonomiye sıkıca bağımlı olmasına rağmen ulaşılmıştır. Madenî ham maddeleri ve enerji kaynakları bulunmayan Danimarka, büyük masraflarla çalıştırılan ve ihracata dönük bir imalât tesisi haline geldi. Bu tabiî engeller yeni kurulan sanayinin gelişmesinin uzun süre önüne geçti. Danimarka'nın zenginliği daha çok toprakların çok iyi değerlendirilmesine bağlıdır; bu değerlendirme tarımda 1870-1880 yıllarındaki şaşırtıcı dönüşümün sonucudur. Zenginliğin artışı özellikle ölüm oranının azalması, uzun ömürlülük, veremin ve çocuk felcinin azalması ve çocuk ölümleri oranının iyice düşmesinde yansır. Beslenme rejimindeki temel değişiklikler de hayat seviyesinin yüksekliğini gösterir: Danimarka halkı özellikle yağ ve albüminlerle beslenir, ekmek, un ve patates şeklinde karbon hidrat tüketimi ise azalmaktadır. Buna karşılık şeker ve süt tüketimi çok büyük ölçüde artmıştır. Elli yıl içinde çay ve kahve gibi lüks ürünler tüketimi de hiç değilse üç kat arttı. Kişi başına düşen gelirden lüks eşyası almağa ayrılan pay, Avrupa'nın öbür ülkelerinin çoğuna oranla yüksektir. Nüfus artışı ve sanayi gelişmesi mesken buhranına yol açmamıştır: inşaat, ihtiyaçları karşılar; çünkü devlet önemli ölçüde desteklemiş, bu amaçla ödünç para vermiş ve özel yardımlar yapmıştır. Devlet inşaatı, büyük vergiler alınan otomobillerin zararına destekler (Danimarkalılar özellikle bisiklet kullanır).

Geçen on yılda görülen inkâr edilmez iktisadî gelişme, mevcut bazı güçlüklere rağmen, Danimarka'da yaşama seviyesinin yükselmesini sağladı. 1965'te kişi başına yıllık gelir 2 000 dolar idi. Bu bakımdan Danimarka, İsveç, İsviçre ve İzlanda'dan sonra Avrupa'nın dördüncü ülkesi durumuna geldi. Hâlâ görülen sosyal eşitsizlikleri azaltmağa yönelen vergi artırımları göz önünde alındığında bu rakam, gerçek bir anlam kazanır. Danimarka'da işçilerin saat başına aldıkları ücret, Avrupa'nın (İsveç dışında) en yüksek işçi ücretidir. Bu durum işçi sendikalarının, Danimarka'nın bir «emek ortak pazarı» kurmayı tasarlayan Altılar'a katılmasına neden muhalefet ettiklerini gösterir. Çeşitli istatistikler, Danimarka'nın yüksek bir yaşama seviyesine ulaştığını ortaya koyuyor: 1966'da yapılan istatistiklere göre Danimarka'da 6 kişiye 1 otomobil, 3 kişiye 1 telefon ve 4 kişiye 1 televizyon alıcısı düşmektedir. Mesken alanında ise, oda başına yerleşme yoğunluğunun birim'den (0,7) düşük, katların yüzde 90'nından fazlasının da, en az üç odalı olduğu tespit edilmiştir.

● *Sosyal yapı.* Millî gelir birçok ülkedekinden daha eşit biçimde dağıtılır. Sanayi ve ticaret sermayeleri birkaç mülk sahibinin

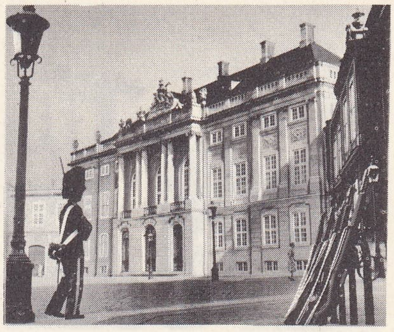

Kopenhag, Kraliyet sarayı meydanı

elinde toplanmamıştır. Danimarka'da XVIII. yy. sonunda yapılan büyük toprak reformları, birçok ülkeye karşıt olarak küçük toprak sahipleri sınıfının doğmasına yol açtı. Bu yüzden toprakların dağılımı orta boyutlu çok sayıda işletmeyle nitelenir: 10-50 hektar arasındaki topraklar büyük işletmelerin yüzde 44'ünü meydana getirir; büyük çiftlikler (100 hektardan çok) Avrupa'nın öbür ülkelerinde toprakların yüzde 30-40'ını kaplamalarına karşılık, Danimarka'da toprakların yüzde 10'unu kaplar. Üstelik 1914'te çıkarılan bir kanunla sayıları sınırlanmıştır. Bu yüzden ekili toprakların yüzde 16'sını temsil etmelerine rağmen küçük işletmelerin sayısı orta işletmelerinkinden çoktur; Danimarka tarım iktisadında temel ilke, küçük işletmelerin kendi kendilerine yetmelerini sağlamaktır.

● *Sosyal yasama.* Kamu yetkilileri güç iktisadî şartlar altında her birey için en aşağı hayat seviyesini sağlamayı yasama ile (ama sosyal özellikte) başardı. Öbür Avrupa ülkelerinin çoğunda olduğu gibi bu yasama iktisadî ve sınaî gelişmeye göre hazırlandı. Başlangıçta kamu yardımının genişlemesi gibi tasarlanmıştı. Devlet ve mahallî topluluklar kamu hastaneleri kurdular ve giderlerini üstlerine aldılar. Hastaneler kazanç gözetilmeksizin, çok küçük bir para ödeme karşılığında halk hizmetine verildi. Geçen yüzyıl sonunda sanayileşme, işçileri bazı tehlikelere karşı (hastalık, işsizlik, iş kazaları) koruyan kanunlar hazırlanmasını gerektirdi. İşçilerin korunması (bazı alanlarda sınırlı) bir sosyal sigortalar sistemi (işsizlere, ihtiyarlara yardım; sakatlık sigortası; hastalık sigortası) kurulmasıyle sağlandı. Daha sonraki yıllarda bu sistem gitgide yükselen ödenekler sayesinde gelişti ve hayatın hemen bütün tehlikelerini karşılayacak duruma geldi. Başlangıçta amaç, ihtiyacı olanlara yardım iken, bugün sosyal kanunlar yalnız iktisadî güvensizlik bulgularını incelemeyi değil, tam istihdam, ailenin korunması ve ev sahibi olma siyasetini uygulayarak, yoksulluğun temel sebepleriyle savaşmayı hedef alır.

Sosyal giderler toplamı 50 yıl önce millî üretimin yüzde 2'sini temsil ederken bugün yüzde 10'a ulaşmıştır. Bütün bu giderlerin onda 6'ya yakınını devlet veya komünler

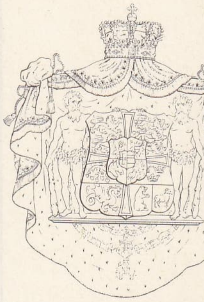

DANİMARKA arması

Jylland'ın batı kıyısı Kuzey denizinde plaj

Foto. Nordisk-Pressfoto, Inga-Rapho (LAROUSSE)

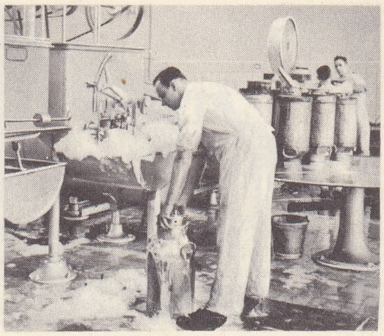

Serritslev'de (Jylland) sütçülük kooperatifi

(toplam kamu giderlerinin yaklaşık olarak üçte birini tüketirler) karşılar. Bunun sonucu olarak ağır bir vergi sistemi ortaya çıkmıştır; üstelik sosyalist yöneticiler vergi almayı eşitliğe dayanan bir toplum kurmak için iktisadî ve sosyal eşitlik sağlanmasında etkili bir sistem saydıklarından bu sistem daha da ağırlaşır. Böylece orta sınıfların hâkim olduğu gelirler daha tekdüze bir şekilde dağıtılır.

TARİH

Danimarka tarihi konusunda ilk bilgiler, saga'lar adı verilen iskandinav efsanelerinden alınmıştır. Eski mezarlarda yapılan arkeoloji araştırmaları ülkenin Roma ve Bizans ile ilişkisini ortaya çıkardı. Danimarka'nın tarih sahnesinde görünüşü 800 yıllarına, Viking'lerin İngiltere ve Fransa kıyılarına çıktığı devreye rastlar. Jylland krallarından Godfred, Charlemagne'ın baskısına karşı koydu, ama yerini alan yeni kral, imparatorla bir anlaşma yaparak (810) Eider'i (kısa süre sonra bir savunma hattı kuruldu) sınır saydı. Birkaç yıl sonra yurt içindeki düşmanları tarafından tahttan indirilen kral Harald, Fransa kralı dindar Louis'ye sığındı ve Hıristiyanlığı kabul etti (826). Yurda dönünce Danimarka'ya davet ettiği benediktin rahibi Ansgarius İskandinavya'da Hıristiyanlığı yaydı.

● *Danimarka'nın fetihleri.* Danimarka'nın iktidarı ölümünden az önce 1013'te İngiltere'yi ele geçiren çatal sakallı Sven ile başlar. Oğlu Büyük Knud, kendini İngiltere kralı ilân etti (1016), kardeşi Harald'ın vârisi olarak Danimarka tahtını da ele geçirdi ve Norveç'i aldı; böylece büyük bir imparatorluğun kurucusu oldu. Fakat bu imparatorluk uzun ömürlü olmadı. İngiltere 1042'de hürriyete kavuştu; 1043'te islav korsanları Wend'lerle çarpışmak zorunda kalan Danimarka taht kavgalarıyle ikiye bölündü. Bölünmeyi korkunç bir kıtlık takip etti (1090). Danimarka'nın birliğinin yeniden kurulması ve ülkenin bir devlet olarak canlanması ancak Büyük Valdemar I'in iktidara gelmesiyle gerçekleşti (1157-1182). Valdemar'ın vârisleri de Wend'leri yendiler ve Estonya'ya kadar Baltık kıyılarını ele geçirdiler (1219). Fakat çok geçmeden taht kavgaları yeniden başladı, krallar soylu ve ruhban sınıflarla uğraşmak zorunda kaldılar. Bu durum, Danimarka'da birliği yeniden kuran, fakat Estonya'yı kaybeden Valdemar IV Atterdağ'ın (1340-1375) tahta çıkışına kadar sürdü.

● *Kalmar birliği.* Valdevar IV'in kızı Margrethe, oğlu Olaf'ın küçük yaşta tah-

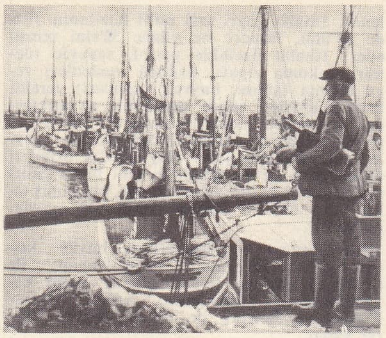

Esbjaerg balıkçı limanı

DANİMARKA haritası

Foto. Almasy, iwen-Turck-Rapho (LAROUSSE)

ta çıkışı üzerine Danimarka kral naipliğine getirildi. Sonra da kocası Norveç kralı Haakon VI'nın ölümü üzerine Norveç kral naipliğini üzerine aldı (1380). Olaf 1387'de ölünce Margrethe iki ülkenin kraliçesi oldu. Bu iki ülkenin birliği 1814'e kadar sürecektir. Kraliçe Margrethe, yeğenlerinden Pomeranya prensi Erik'e üç iskandinav devletinin imparatoru sıfatıyle taç giydirdi (1397). Böylece Danimarka, İsveç ve Norveç'i birleştiren Kalmar birliği kurulmuş oldu.

● *İsveç ile Savaşlar.* İsveçliler, Engelbrecht'in kışkırtmasıyle Kalmar birliğine karşı ayaklandılar. Bu ayaklanmalarla sarsılan birlik 1448'de Danimarka tahtına çıkan Oldenburg hanedanından Christian II'nin (1513-1523) zalim yönetimi sonunda tehlikeye düştü. Güstav Vasa'nın kral seçilmesiyle İsveç bağımsızlığını ilân etti. Frederik I (1523-1533) ve Christian III (1533-1559) zamanında Luther'cilik Danimarka'ya girdi. 1530'dan itibaren Kopenhag'da yayılan bu mezhep, 1536'da devletin resmî dini oldu. Christian III'ün tahta çıkmasına yardım eden soylular krallık yönetiminde nüfuz kazandılar; İsveç'i yeniden ele geçirmek için Frederik II'yi ve Christian IV'ü uzun ve başarısız savaşlara itelediler. Frederik II, 1570'te Stettin anlaşmasıyle savaşa son verdi. Danimarka Sund bölgesi ile Baltık denizinin açık denizle ilişkisinin kontrolunu elinde tutuyordu. Ama Christian IV bununla yetinmedi. Baltık'a tamamıyle hâkim olmak istedi, yeniden savaşa başladı. Mansfeld'in kuvvetlerini silâhlandırarak memleketini Otuz Yıl savaşına soktu. Üst üste yenilgiye uğradı. Lübeck barışı ile (mayıs 1629) Almanya'ya karşı savaşmağa söz verdi. 1643'te İsveç'in saldırısına uğrayan ve yenilen Danimarka, Brösebro barışını imzaladı (1645); bu barışla Sund'dan geçen isveç gemileri üzerinde transit hakkından vazgeçiyor, Gotland, Ösel ve Halland'ı otuz yıl için İsveç'e bırakıyor, kuzeydeki hâkimiyeti sona eriyordu. Öc almak isteyen Frederik III (1648-1670), isveç kralı Karl X'un Polonya'ya karşı giriştiği savaştan faydalanmak istedi, yenildi ve Roskilde barışı ile (1658) Trondhjeim'i, Scania'yı ve Halland'ı kesin şekilde İsveç'e bırakmak zorunda kaldı. Böylece Baltık, İsveç'in içdenizi haline geldi. İsveç kralı Karl X, kazandığı zaferi Danimarka'yı ele geçirerek tamamlamak istedi, Kopenhag'a saldırdı; ama şehir kendini kahramanca savundu. Komşu ülkeler İsveç'in başarısından ürktüler ve 1660'ta Kopenhag'da imzalanan barış, Danimarka'ya Bornholm ve Trondhjeim'i yeniden kazandırdı. Kral, 1660'ta eyalet meclislerini toplantıya çağırınca, Kopenhag'ın savunmasında parlak başarılar göstermiş olan burjuva sınıfı, ruhban sınıfının da yardımıyle krala ait mutlak iktidar hakkının babadan oğula geçmesi ilkesini kabul ve ilân ettirdi; soylular ise yeni konulan vasıtalı vergiler sistemiyle malî imtiyazlarını kaybettiler. Bu yeni Anayasa, daha doğrusu *kral fermanı* 1665'te ilân edildi, 1849'a kadar yürürlükte kaldı.
Christian (1670-1699) saltanatı başlangıcında krallık müşaviri Griffenfeld, büyük nüfuz sahibi oldu, sonra gözden düştü ve öldürüldü (1676). O yıllarda Scania'yı geri almak için başarısızlıkla biten bir savaşa da girişildi. Frederik IV (1699-1730), Polonya ve Rusya ile dostluk ilişkileri kurdu, bu dostluktan faydalanarak Scania'yı kurtarmak için tekrar savaşa girdi; ama sonuç alamadı. İsveç kralı Karl XII, danimarka ordusunu Kopenhag önünde bir çıkartma yaparak sıkıştırdı ve teslime zorladı (1700). Frederik IV birkaç yıl sonra İsveç'in Rusya'daki yenilgisinden faydalanarak yeniden İsveç'e savaş açtı (1709), fakat bu defa Norveç'i Karl XII'nin saldırısına karşı savunmak zorunda kaldı. Karl XII, Friedrikshall kuşatması sırasında ölünce iki taraf arasında barış yapıldı (Frederiksborg barışı, 1720). Bu barışa göre Danimarka Slesvig'in güneyini aldı ve Sund boğazı transit vergisinde pay sahibi oldu.

● *Dışta barış, içte kalkınma.* Danimarka'nın XVIII.yy.da, özellikle Christian VI (1730-1746) ve Frederik V (1746-1766) zamanında hâlâ büyük bir siyasî ve iktisadî gücü vardı ve Büyük ve Küçük Belt boğazının tek hâkimiydi. İngiltere'ye, Hollanda'ya, hattâ Akdeniz ülkelerine ve Amerika'ya gidip gelen bütün ticaret gemilerinin geçtiği Sund boğazında İsveç ile ortaklaşa söz ve pay sahibiydi. En hareketli ticaret yollarının Kopenhag'da toplanması, tüccar orta sınıfın, imtiyazlı soyluları ve ruhbanı yenerek sosyal aşamada en önemli yeri almasını sağlamış, gümrük gelirleri ise devlet hazinesini zenginleştirmişti. Bu karmaşık yapılı devletin değişik karakterdeki parçaları ona büyük bir devlet olma özelliğini kazandırmıştı: Jylland ve takımadaları, tarım bölgeleri olarak ülkenin zenginlik kaynağıydı. Norveç ise nüfusundaki artış, toprağın gitgide daha verimli bir hale getirilmesi ve Luther'ciliğin yayılışıyle, XVIII.yy.da güneyden kuzeye doğru gelişen bir sömürgeydi. Oldenburg bölgesi de Danimarka'nın Almanya ile yakın ilişkisini sağlıyordu.
Bu iktisadî gelişme, eğitim alanındaki hızlı ilerleme ve edebiyatta açılan parlak çığır, 1751'den itibaren ustaca yürütülen dışta barış siyaseti sayesinde gerçekleşebildi. Zaten temeli atılmış olan reformlar Struensee tarafından daha da yaygınlaştırıldı. Aydınlık çağ Avrupa'sının reformcu hareketinden esinlenen Strvensee, kral Christian VII'nin (1766-1808) aklî dengesinin bozulmasından faydalanarak gerçek bir aydınlar despotizmi kurarak devlet yönetiminde tam ve kesin bir hâkimiyet elde etmeye kalkıştı, bu da onun mahvına yol açtı (1770-1772). Struensee'nin sosyal alandaki eserleri (köleliğin ve korporasyonların ortadan kaldırılması, kişi ve basın hürriyetleri, vicdan hürriyeti, adalette ıslah hareketleri v.b.) alman etkisinin sınırlanması olarak nitelendirilir.

● *Norveç'in kaybı. Dükalıklar meselesi.* Danimarka XIX.yy. başında İngiltere'ye karşı kurulan tarafsızlık ittifakına katıldı. İngiltere bu harekete 1801'de Kopenhag'a saldırarak cevap verdi. 1807 Eylülünde top ateşine tutarak şehri ele geçirdi. Napolyon I'in sadık müttefiki Danimarka kralı, 1814'te Kiel anlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Bu anlaşma, Danimarka'dan Norveç'i alıyor, buna karşılık yeni kurulan Alman Konfederasyonunun (Viyana kongresi, 9 haziran 1915) üyeleri olan Slesvig ve Holstein dükalıklarını şahsî mülk olarak bağışlıyordu. Barıştan sonraki yıllar, savaşta yıkılmış bir ülkeye yeniden hayat verme çabasıyle geçti. Bu çok zor işi, uzun yıllar kral naipliği yaptıktan sonra tahta çıkan Frederik VI (1808-1839) başardı. Liberal bir anlayışta olan kral, dört eyalet devleti kurarak mutlak yönetimin ilk tavizini verdi. Yerine geçen Christian VIII, (1839-1848) kral olmadan önce, 1814'te kendisine verilen Norveç tacından vazgeçmek zorunda kaldı. Barış içinde geçen saltanatının son yıllarında iki dükalıkta alman nüfuzunun artması yüzünden kargaşalıklar çıktı.
1848 İhtilâlinin yarattığı buhranlı devrede kral olan Frederik VII (1848-1863) demokratik ilkelere dayanan yeni bir anayasa ilân etti (1849). Bu anayasanın Danimarka'da olduğu gibi Slesvig Holstein'da da uygulanması, Prusya'nın kışkırtmasıyle dükalıklardaki ayrılma taraftarlarının isyan etmesine yol açtı. İsyan bastırıldı (temmuz 1850) ve Carl Moltke başkanlığındaki hükûmete krallıkla dükalıkların meydana getirdiği siyasî bölümü, muhafazakâr bir anlayışla yeniden düzenlemek görevi verildi (ocak 1852). Avrupa devletleri bu karara karşı koydu. Frederik VII'nin ölümüyle ortaya çıkan veraset meselesini çözümlemek için toplanan Londra konferansında (mayıs 1852), Avrupa siyasetinde dengeyi sağlamak için Danimarka tahtına Glücksburglu Christian'ın getirilmesine karar verildi. Fakat yeni kral 1863'te Christian IX adıyle tahta çıkınca (bu mevkide 1906'ya kadar kaldı) Augustenburg dükü, Slesvig ve Holstein üzerinde hak iddia etti. Bu yüzden de Avusturya ile Prusya ve Danimarka arasında tarihe, dükalıklar mücadelesi adıyle geçecek olan savaş başladı. Bu savaşta Danimarka yenildi ve Viyana barışı ile (30 ekim 1864) iki dükalık üzerindeki haklarından vazgeçmek zorunda kaldı. Prusya, Slesvig dükalığından başka Lauenburg ve Kiel'i aldı. Holstein ise Avusturya'ya verildi. (Gastein mukavelenamesi, X. 1865.)

● *Parlamenter rejim için mücadeleler.* 1866'da Anayasa'da değişiklik yapılarak iki meclis kuruldu: halkın bir kısmının oyuyle seçilen milletvekillerinin toplandığı *Landsting* ve siyasî partilerinin temsilcilerinden meydana gelen *Folketing*, kuruluşlarından itibaren otuz yıl boyunca millî savunma kredileri konusunda fikir anlaşmazlığı sürüp gitti. Özellikle solcu ve köylü partilerin temsilcileri, memleketin kendini savunamayacak kadar güçsüzleştiğini iddia ederek millî savunmaya ayrılan bütçeyi gereksiz buluyor ve yurt savunmasında büyük Avrupa devletlerinin vaatlerine inanmayı tavsiye ediyorlardı. Landsting meclisi tarafından desteklenen kral, muhafazakâr Estrup'u kabineyi kurmakla görevlendirdi. Bu kabine yirmi yıla yakın süre iktidarda kaldı (1875-1894). Folketing'i birçok kere dağıtan Estrup, sonunda ülkeyi kralın çıkardığı geçici malî kararnameler yardımıyle yönetmeğe başladı. 1901'de muhafazakârlar seçimi kaybedince kral, solculardan kabineyi kurmalarını istedi. Böylece zafere ulaşan parlamenter rejimde iktidara ya ılımlı solcular veya radikaller geldi. Birinciler millî savunma teşkilâtı kurulmasına taraftar, ikinciler karşıydı. 1915'te Anayasada yeni bir değişiklik yapıldı, iki meclise eşit haklar ve kadınlara oy verme hakkı tanındı. Danimarka yönetim sisteminde, bu ülkeyi dünyanın en demokrat memleketlerinden biri haline getiren değişiklikler yapılırken, iktisadî alanda da gelişmeler kaydediliyordu. Ticaret yerini özellikle İngiltere'nin ihtiyaç maddeleri olan hayvanî besinlere, peynir ve yağ üretimine dönük bir tarım ekonomisine bırakıyordu. Bu ekonomi sisteminde Jylland'-

Mols'da tarlalar

yaygın taşıt: bisiklet

Foto. IFOT-Rapho, Nilsen (LAROUSSE)

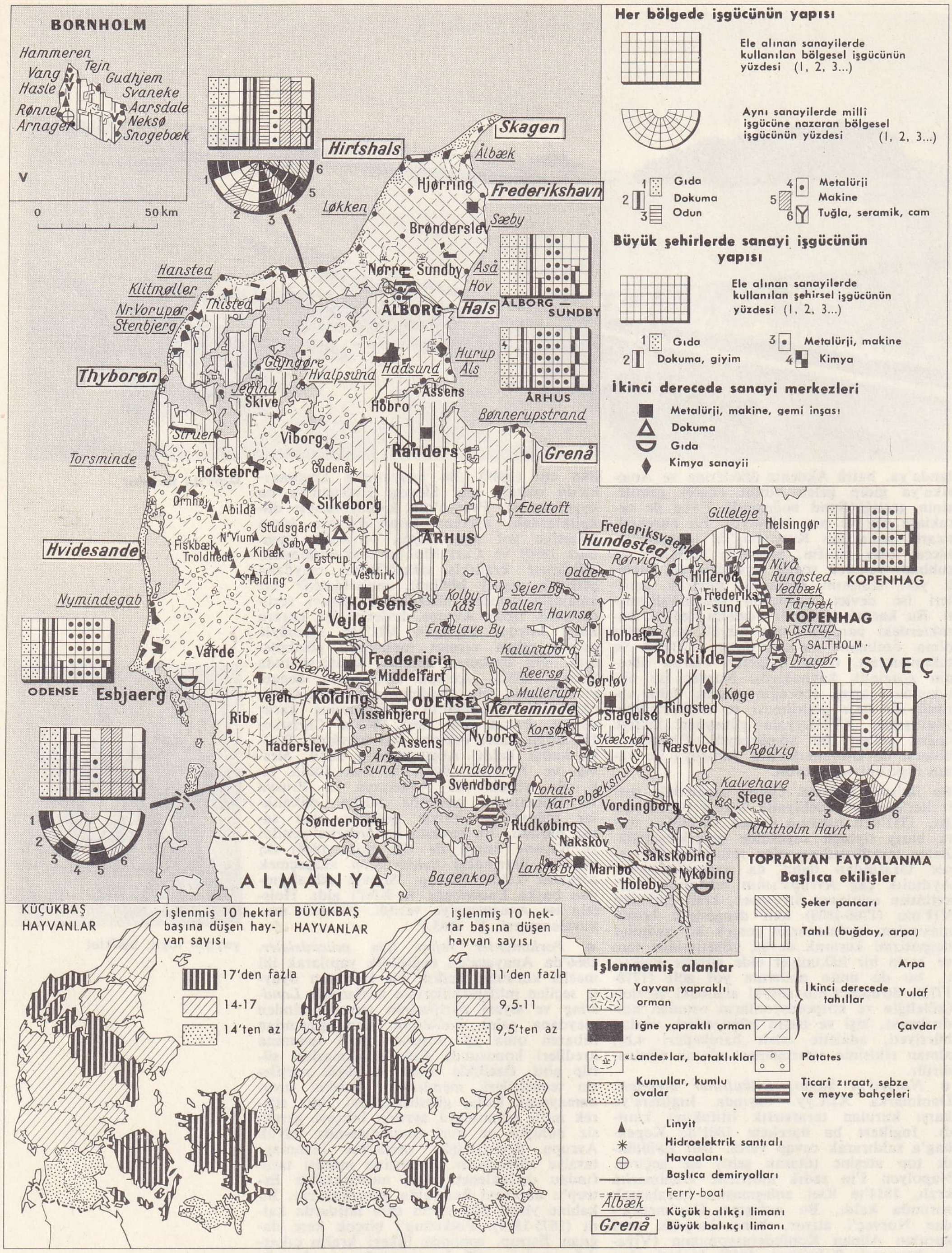

DANİMARKA
iktisadî haritası

ın payı büyüyordu, çünkü Slesvig'in kaybedilmesi ile elden çıkan tarıma uygun topraklar, değerlendirilerek karşılanıyordu.

● *1914'ten 1940'a kadar Danimarka.* Birinci Dünya savaşı yıllarında kral Christian X (1912-1947), ülkenin tarafsızlığını korumayı başardı. Savaşa girmemesine rağmen Danimarka, savaş sonu şartlarından istifade etti: Versaille antlaşması hükümlerine göre yapılan bir plebisit sonunda (şubat 1920) Kuzey Slesvig Danimarka'ya verildi. Buna karşılık, İzlanda 1918'de Danimarka'ya sadece sembolik bir şekilde bağlı, bağımsız bir devlet haline getirilerek ayrıldı (bu bağ da 1944'te koparıldı). Kooperatiflerin genişlemesi sistemli bir hayvancılığa önem veren tarım üretimine yeni imkânlar sağladı; sanayi, denizcilik ve ticaret birbirine eş olarak gelişti. Devlet yönetimi uzun yıllar solcu partilerin elinde kaldı. 1924'te kabineyi sosyal demokratlar kurdu. Bu parti kısa bir aradan sonra, 1924'ten 1940'a kadar iktidarda kaldı. Parti lideri Th. Stauning, radikal Munch ile işbirliği yaparak 1929 malî buhranının doğurduğu güçlüklerle (İngiltere ile ticaretini kısıtlamıştı; Almanya ise sadece değiş tokuş yoluyle ticareti yapmak isteğindeydi) savaştı. Her alanda yapılan köklü reformlar ülkeyi toplum ve eğitim hareketlerinde önder durumuna getirdi.

● *1940'tan sonra Danimarka.* Bir saldırmazlık antlaşmasının imzalanmasından sadece bir yıl sonra 9 nisan 1940'ta Almanya'nın beklenmedik şekilde saldırması, Danimarka'yı gafil avladı. Hükûmet, birkaç saatlik bir direnmeden sonra Nazi istilâcılara boyun eğmek zorunda kaldı. Ülke, beş yıl, Baltık yoluyle Norveç'teki denizaltı üsleriyle temas kurmak isteyen Hitler ordularının işgali altında yaşadı. Danimarka yurtseverleri bir gizli direnme teşkilâtı kurdular. 1943 Ağustosunda Nazi yöneticilerine karşı koyacak kadar durum sertleşti. Hitler direnme taraftarlarını destekleyen kralı sarayında hapsettirdi, Nazi yönetimi daha da sertleşti. Danimarka 1945 mayısında bağımsızlığına kavuştu. 1947'de Frederik IX tahta çıktı. Hükûmet liberallerden sosyal demokratlara geçti. Faröer adalarıyle çıkan anlaşmazlık son seçimlerde Danimarka ile birleşme taraftarlarının çoğunluğu sağlamasıyle sonuçlandı (1955). Öteki iskandinav ülkeleriyle sıkı ilişkiler kuran Danimarka, 1959'da serbest mübadele bölgesine katıldı.

Titoculuk yüzünden Komünist partisinden çıkarılan eski Komünist partisi yöneticisi Aksel Larsen 1958'de Sosyalist Halk partisini kurdu. O zamana kadar Danimarka siyasetine sosyal demokratlar hâkimdi. Bu parti Folketing seçimlerinde (1953), 74 milletvekilliği (42 liberaller, 30 muhafazakârlar, 14 radikaller), 1957 seçimlerinde 70 milletvekilliği (45 liberaller, 30 muhafazakârlar, 14 radikaller), 1960 kasımında 76 milletvekilliği (38 liberaller, 32 muhafazakârlar, 11 radikaller) kazandı. Ama bu son seçim sırasında Sosyalist Halk partisi birden 11 milletvekili çıkardı, bununla birlikte sosyal demokratlar ve radikallerden meydana gelen bir koalisyon hükûmeti iktidarı elinde tuttu. Başbakan H.C. Hansen'in ölümünden (şubat 1960) sonra maliye bakanı Vigge Kampmann başbakan oldu; ama sıhhî sebepler yüzünden görevinden ayrılmak zorunda kaldı (eylül 1962). Yerine geçen Jans Otto Krag, başbakan olur olmaz aşırı solu hesaba katmak zorunda kaldı. Çünkü aşırı solcular mart 1962'de yapılan belediye seçimlerinde demokratların 45 yıldan beri mutlak çoğunluğu ellerinde tuttukları Kopenhag belediyesinin 55 üyeliğinden 9'unu ele geçirmişlerdi.

Eylül 1964 genel seçimlerinde hükûmet, koalisyonunun ayakta tutan tek milletvekilliğini de kaybetti. Bununla birlikte Krag'ın kabinesi çökmedi; 1966'da gelir vergisinin kaynağında tespit ve kesmeği ön gören kanun tasarısının desteklenmemesi ve 1966-1967 deneme dönemi için öngördüğü malî tasarıların bütün partilerce reddedilmesi üzerine hükûmet parlamentoyu dağıtmağa karar vererek seçimleri öne aldı (23 kasım 1966). Bu seçimler sosyal demokratların gerilemekte olduğu gerçeğini bir daha ortaya koydu; sosyal demokratların 7 milletvekilliği kaybetmelerine karşılık halkçı sosyalistler 10 milletvekilliği kazandı. Sosyal demokratlar ile halkçı sosyalistler arasında yapılan hükûmet kurma görüşmeleri de başarısızlıkla sonuçlandı. Krag azınlıkta olan bir kabinenin başbakanı olarak kaldı ve Per Daekkerup'tan boşalan Dışişleri bakanlığı görevini de üzerine aldı. Toplumda meydana gelen hoşnutsuzluk hükûmetin «aile ve tüketicilerin refahı» adı altında yeni bir bakanlık kurmasına yol açtı. Danimarka sosyal demokrat rejimi bünyesindeki sarsıntı bir yandan partinin içinde eskilerle gençleri karşı karşıya getiren buhran, bir yandan da bazı iktisadî sıkıntıların yansımasıdır: enflasyonun artması; Avrupa Ekonomik İşbirliği teşkilâtıyle kurulacak ilişkilerde duraksama; ortak anlaşmaların yenilenmesi konusunda yapılan görüşmeleri çıkmaza sokan fiyat artışları. Sosyal Demokrat partiyle Sosyalist parti 13 mart 1967'de bir anlaşma imzaladılar; bu anlaşma uyarınca yasama işinin düzene konması ve gerçekleştirilmesi için ortak bir komisyon kuruldu. Haziran 1967'de veliaht prenses Margrethe, kont Laborde de Montpezat ile evlendi. Ama 15 aralıkta Sosyalist Halk partisinin sol kanadı Krag kabinesinin istifa etmesini ve Folketing'in dağılmasını sağladı; sonra Sosyalist sol adlı yeni bir parti kurdu.

Ocak 1968 yılında yapılan seçimlerde Sosyal Demokrat parti 62, liberal demokratlar (veya çiftçiler, Poul Hartling'in başkanlığında) 34, muhafazakârlar 37 (Poul Möller başkanlığında), radikal liberaller 27 (küçük toprak sahiplerini, kasabada oturan mes-

lek sahipleri ve aydınları temsil eder), Sosyalist Halk partisi 11, sol sosyalistler 4, Faroe temsilcileri 2; Greenland temsilcileri 2 üyelik aldı.
Liberallerin lideri Hilmar Baunsgaard liberal demokrat ve muhafazakârlarla koalisyon yaptı. 1968 Şubat programında hükûmet harcamalarının kısıldığı ve önceki hükûmetlerin sosyalist siyasetinden ayrıldığı belirtiliyordu.
Dış alanda Danimarka dört İskandinav ülkesiyle (İzlanda dahil) 1962'de bir işbirliği antlaşması (Helsinki uzlaşması) imzaladı; ayrıca 1967'de Avrupa Ekonomik ortaklaşmasına katılmak istediğini bildirdi. Bu istekle ilgili olarak Avrupa komisyonunca hazırlanan rapor, 29 eylül 1967'de Ortak Pazar Bakanlar konseyine sunuldu. Raporda Danimarka ile birlikte Ortak pazara başvuran İngiltere, İrlanda cumhuriyeti ve Norveç'in üyelik isteklerinin birbirinden ayrı düşünülmemesi gerektiği belirtildi. Danimarka, Norveç ve Kuzey İrlanda'nın İngiltere ile iktisadî bağları dolayısıyle İngiltere olmadan pazara alınmalarının veya İngiltere'yi içine alan genişletilmiş bir Ortak pazarın bu ülkeleri dışarıda tutmasının söz konusu olamayacağı ifade edildi. Raporda ayrıca üyelik için başvuran bu ülkelerin Roma antlaşması şartlarıyle daha sonraki kararları kabul etmeleri gerektiği de öne sürüldü.
Danimarka 1969 yılı başlarında ortaya çıkan milletlerarası para krizinden en fazla etkilenen ülkelerden biri oldu. Mayıs ayında hükûmet, köklü malî tedbirler almak zorunda kaldı. İç ekonominin stabilize edilmesi amacıyle, petrol fiyatları ve posta - telgraf ücretleri arttırıldı; kamu harcamalarında da yüzde 1 oranında bir indirim yapıldı. Bu tedbirler 23 mayısta *Folketing* tarafından kabul edildi.
1969 Ağustosunda Danimarka'da seçmen yaşının 21'den 18'e indirilmesini öngören bir tasarı referanduma sunuldu. 24 Haziranda yapılan referandumda halkın yüzde 50,2'si tasarı aleyhinde, yüzde 13, 6'sı da lehinde oy kullandı.

Anayasa

Danimarka, soydan geçen ve anayasaya dayanan bir monarşiyle yönetilir; hükümdar yürütme gücünü Devlet konseyi (Staatsraadet) yardımıyle uygular. 5 Haziran 1953 Şart'ı *(Grundlov)* ile anayasada değişiklik yapıldı: eski Yüce Meclis (Landsting) kaldırıldı; parlamento (eski Rigsdag), Folketing adını muhafaza eden tek bir meclisten meydana gelir; üyeleri dört yılda bir genel oylama ile seçilir; meclis kralla birlikte yasama gücüne sahiptir. Yine bu değişiklik sonunda kadınlara yeniden tahta çıkma hakkı verilmiştir; Grönland da artık bir sömürge değil, Danimarka'nın bir ilidir. Ülke 22 idare çevresine (amt) bölünmüştür; her birini bir vali (amtmand) yönetir.

Din

1536'da kabul edilen Luther'cilik Danimarka'nın resmî dinidir. Fakat sayıları az da olsa öteki din ve mezhepler mensupları 1849 Anayasasının getirdiği vicdan hürriyeti ilkesinden en geniş ölçüde faydalanırlar. Millî lutherci kilise, dokuz piskoposluğa ayrılmıştır. Din adamlarının aylıkları eski kilise mallarından sağlanan gelirler ve bağışlarla karşılanır.

GÜZEL SANATLAR

● *Mimarlık.* Danimarka'nın en eski mimarlık eserleri X. yy.dan kalmadır (Jelling'de eski bir putperest tapınağı, 985'ten kalma kilise; Trelleborg kalesi; Hedeby ve Ribe'deki Saint-Ansgar kiliseleri). 1100 Yıllarına doğru Odense, Slagelse, Ringsted, Dalby ve Lund'da (fransız üslûbunda katedrali, roman sanatının izlerini taşır) tahtanın yerini taş ve tuğla aldı. Roskilde'de, tuğladan yapılmış gotik üslûbunda katedralde Danimarka krallarının tarihî mezarları bulunur. Bu devreye ait pek çok köy kilisesi vardır. Çoğunda kapı girişlerinde bir çan görülür. Bir kısmında ise çan kuledir (Bornholm adası). XVI. ve XVII. yy.larda Danimarka, Hollanda sanatının etkisinde kaldı. Christian IV üslûbu (1588-1648), kral saraylarından (Helsingör'deki Kronborg, Kopenhag, Frederiksborg, Rosenborg sarayları), evlerden (Kopenhag'da Nyboder) devlete ait yapılara (Kopenhag'da Borsa sarayı) kadar bütün mimarîye hâkim oldu. Bu üslûpta, tuğla, taş ve bakır birlikte kullanılır. XVIII. yy.da fransız mimarı Nicolas Henri Jardin'in etkisiyle yeni bir mimarî çığır açıldı. Jardin 1754'te Kopenhag'a davet edildi. Eigtved'in eseri olan Amelienborg sarayının iç süslemelerini ve Kopenhag'da Mermer kilise adıyle tanınan Frederik V kilisesini yaptı. Thura (1706-1759), Kopenhag'daki Vov Frelsers Kirke'yi kilisesinin ünlü spiral çan kulesi de onun eseridir. Neo-klasik Danimarka sanatının temsilcisi C.F. Harsdorff'dur. En iyi öğrencisi C.F. Hansen (1756-1845), ustası kadar ün kazandı. XIX. yy.da eklektizmin yanı sıra taklitçilik de mimarîye hâkim oldu. Benjamin Schlick (1796-1872) Paris'te Variétés tiyatrosunu onardı ve ilgi çekici bir albüm yayımladı: *«Paris»teki Tiyatro Binalarının Ortak Çizgileri*. XX. yy.da modernizm ve fonksiyonalizmin Danimarka'daki başlıca temsilcileri şunlardır: Kay Fisker, Lauritzen, Hans Hansen ve Mogens Larsen.
Milletlerarası yapı estetiği, özellikle Japonların gerçekleştirilmelerini gözönünde tutan ve bu arada bunları ülkenin görünümüne ve özel şartlarına da uygulamaktan geri kalmayan danimarkalı mimarları etkilemeğe devam etti. Birbirinden ayrı evleri konforlu bir duruma getirmek araştırma konusu olduysa da birbirine bitişik aynı tip evler de yapıldı (görünen kasaları, boy camları olan tuğla evler). Halldor Gunnlögsson (doğ. 1918), Bertel Udsen (doğ. 1918), Jörn Utzon (doğ. 1918) adlı mimarlar bu düşünceyle çalıştılar. Yalın çizgili, klasik orantılı Arhus lisesi Johen Richter (doğ. 1925) ve Gravers Nielsen'in eseridir. Ayrıca, Kopenhag yakınında, Humlebaek'teki, Jörgen Bo (doğ. 1919) ile Vilhelm Wohlert'in (doğ. 1920) yaptığı Louisiana sanat müzesini de sayabiliriz.

● *Resim ve heykelcilik.* Danimarka, dolmenlerden ve tarihöncesi çağlara ait taş ocaklarından yana zengin bir ülkedir. Jelling'deki runa alfabesiyle yazılı taş kitabe Viking'lerin bıraktığı eserlerden biridir. Roman çağı heykelcilikteki gelişmesiyle kendini gösterir (1100'e doğru Ribe katedrali, Gundhild haçı). 1200'den Reform'a kadar resim sanatı, özellikle köy kiliselerinde, duvar süslemeleri biçiminde gelişmiştir. Bunun yanı sıra fildişi üzerinde oymacılık (Herlufsholm haçı), tahta oymacılığı ve çoğu alman sanatçıların elinden çıkma tahta mihrap süsleri görülür. Claus Berg (Odense'de St. Knuds) ve Hans Brügemann (Slesvig katedrali) bu sanatın en tanınmış temsilcileridir. Reform sonrası yıllarının en ünlü sanatçısı ressam ve gravürcü Lorichs'dir (1527'ye doğr.-1590'a doğr.) Christian IV'ün saltanat yıllarında hollandalı Genç Carl Van Mander ve Abraham Wuchters Danimarka'da büyük ün kazandılar. Jacop d'Agar saraya fransız süsleme sanatını getirdi. Başka bir fransız sanatçısı olan Coffre ve Flensborg'lu Krock da onun sanatını devam ettirdiler. XVIII.yy. da fransız etkisi daha da arttı. Christianborg sarayının süslemelerini yapmak için 1735'te Paris'ten gelen fransız ressam ve heykelcisi Louis Auguste Le Clerc, 1745'te Akademinin başına getirildi. Bu sanat müessesesinin bir başka fransız sanatçısı heykelci Jacques Saly tarafından yeniden düzenlenmesi üzerine profesör olarak 1754'e kadar burada kaldı; her iki sanatçı birçok öğrenci yetiştirdi. Fransız Louis Tocque, 1759 ve 1769 yıllarında kral ailesinin portrelerini yapmak üzere Danimarka'ya geldi. Bu devirde Danimarka'nın en ünlü portre ressamı Jens Juel (1745-1802) idi. C.W. Eckersberg (1783-1853), Paris'te Louis David'den ders aldı (1811-1813). Yurduna dönünce Kopenhag'da günlük hayattan çizdiği resimlerle tanındı. Danimarka resim sanatının «babası» sayılan Abraham Abildgard da (1743-1809) büyük ün kazandı. XIX. yy.ın en büyük heykeltıraşı millî sanatçı sayılan ve ünü Avrupa'ya yayılmış Bertel Thorvaldsen'dir. Pont-Aven'de Gauguin ile arkadaşlık etmiş olan J.F. Willumsen çağdaş Danimarka sanatının temsilcisi kabul edilir. Renkçi Jens Söndergaard, Erik Hoppe, Laurits Hartz ve soyut ressam Richard Mortensen de tanınmış ressamlardır. Victor Brockdorf sosyal gerçekçiliğin, başlıca temsilcisidir.

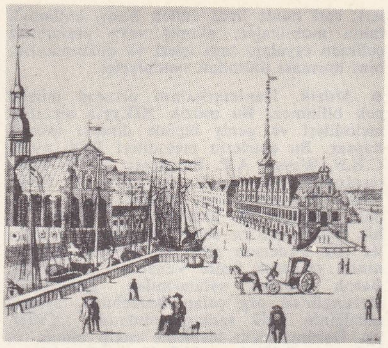

Kopenhag'da borsa binası XVII. yy. gravürü

Entellektüel resmin ağırlığı, çeşitli ülkelerde olduğu gibi Danimarka'da da, John Christensen (1896-1940) ve Folmer Bendtsen (doğ. 1907) gibi kendi kendini yetiştirmiş sanatçılara yeniden sempati kazandırdı. Karl Bovin (doğ. 1907) ve Kaj Ejstrup (1902-1956) lirik kır ressamlarıdır. Asger Jorn (doğ. 1914), Carl-Henning Pedersen (doğ. 1913) ve Mogens Andersen (doğ. 1916) soyut resmin temsilcileridir. Bunların üçü de milletlerarası Cobra grubunun üyesidir. Heykeltıraşlıkta, demirden heykeller yapan Robert Jacobsen (doğ. 1912) yenilikçi bir tutuma sahiptir; oysa Gunnar Westmann (doğ. 1915) ve Svend Wiig Hansen'de (doğ. 1922) gerçekçiliğe doğru bir dönüş görülür.

● *Süsleme sanatları.* Danimarka'nın sanat alanındaki üstünlüğü yüzyıllar boyunca halk sanatlarında kendini belirtmiştir: Jylland'da çömlekçilik; Hedebo'da nakışçılık; Tönder'de dantelcilik ve kilise duvarlarını süsleyen resimler. XVII. ve XVIII. yy.larda kral ve soylular yabancı sanatçıları Danimarka'ya davet ettiler. Ressam Abilgaard, 1800'lerde millî sanata dönüş için mücadele açtı. Aynı çaba C.F. Hetsch'de de (1788-1864) görülür. Mimar Thorvald Bindesboll, XIX.yy. sonunda millî sanatı güçlendirmek için çok çaba harcadı, Joachim Skovgaard ve August Jerndorff'un işbirliği ile seramik sanatında büyük başarı sağladı. Danimarka'nın en yaygın millî sanayii porselenciliktir. 1775'te Kopenhag'da kurulan krallık porselen fabrikalarıyle gelişen porselencilikte sonraları büyük fransız ressamının oğlu Jean Gauguin'in yönetiminde çok güzel porselen eşyalar imal edildi. XX.yy. başında kehribar ve öteki değerli taşlarla işlenmiş gümüş ziynet eşyası Avrupa'da çok alıcı buldu. Asıl mesleği heykeltıraşlık olan Georg Jansen, yaptığı sade ve zarif mücevherlerle büyük ün sağladı.
Akademide profesör olan heykeltıraş Kaare Klint'in (1888-1954) teşvikiyle, birçok özel kuruluştan ve devletten yardım gören süsleme sanatları, Danimarka'nın dış ticaretinde büyük önem kazandı, Kopenhag Krallık yapımevi ve çeşitli atelyelerin seramik-

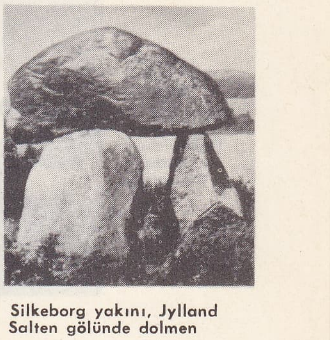

Silkeborg yakını, Jylland Salten gölünde dolmen

Kopenhag Parlamento salonu

Foto. Danimarka Dışişleri bakanlığı, Viollet (LAROUSSE)

leri; seri halde imal edilen basit, kullanışlı tahta mobilyalar; gümüş veya paslanmaz çelikten eşyalar; cam işleri ve dokumacılık; hint hurması dalından sandalyeler.

● *Müzik.* Danimarka'nın ortaçağ müziği pek bilinmez. Bu müzik XII.yy.a ait dinî melodileri ve geniş ölçüde dindışı müziği kapsar. Bu eserlerin melodileri XIX. yy.da C.E.F. Weyse, A.P. Berggreen ve Th. Laub tarafından yayımlandı. Christian IV (1588-1648) devrinde saray, birçok aydın avrupalı sanatçıyı (J. Dowland, H. Schütz gibi) Danimarka'ya davet etti. Genç bestecileri (M. Pederson gibi) G. Gabrieli'nin yanında yetişmek üzere Venedik'e gönderildi; Barok çağının ustalarından, gençliğinde Helsingör'de org çalan Buxtehude, avrupa müziğinin ünlü sanatçılarındandır. XVIII. yy. Danimarka'sı birbirine rakip alman ve italyan müziğinin etkisinde kaldı. Alman I.A.P. Schulz ile fransız operakomiğini Danimarka'ya soktu. C.E.F. Weyse (1774-1842), millî müziği işledi. Çağdaşı F. Kuhlau (1786-1832), Weber ve Rossini'yi hatırlatan pırıltılı müziğinde milletlerarası bir üslûp kullandı. I.P.E. Hartmann eserlerini yalın bir kuzey üslûbuyle verirken, Niels W. Gade lirik bir hava taşıyan eserleriyle Mendelssohn'a benzer; şaheseri olan *Elverskud* danimarka müziğinin en güzel örneklerindendir. P. Heise (1830-1879) ve daha sonra P.E. Lange-Müller (1850-1926), o devrin özelliğini veren lied sanatındaki gelişmede en önemli yeri tutar. Carl Nielsen, modern çağın en tanınmış öncüsüdür. Altı senfonisi, *Saul ve David*, *Mascarade* operaları ile tanınan sanatçı romantik-klasik ekolden (Brahms) hareket ederek kendine has bir gelişmeyle ileri bir modernizme ulaştı. Danimarka müziği Nielsen'e çok şey borçludur. Çağımızın birçok bestecisi Nielsen'in öğrencileridir. Bugün Nielsen'in etkisi gerilemekte, genellikle avrupa müziğinin etkisi ön plana geçmektedir. V. Holmboe (1909) ve N.V. Bentzon (1919) yabancı ülkelerde adını duyurmuş sanatçılardır.

Elseneur şatosu

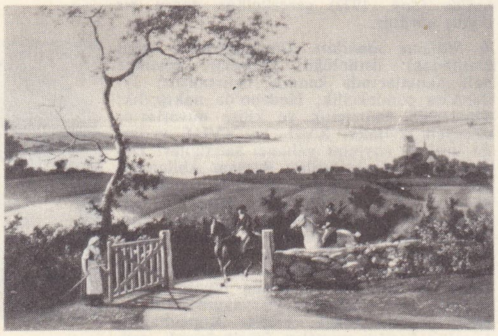

«Küçük Belt'e Bakış» Jens Juel'in eseri Thorvaldsen müzesi, Kopenhag

EDEBİYAT VE FELSEFE
Edebiyat

Runa yazıtları dışında, pagan çağından yazılı hiçbir eser kalmamıştır; ama pagan çağının şiir ve düz yazılarının bir bölümünü derleyen kronikçi Saxo Grammaticus, XII. yy.da danimarka tarihini *Gesta Danorum* adlı kitabında latince olarak yayımladı. Ağızdan ağıza nakledilen, sonraki yüzyıllarda da yazarlarının adı anılmadan bir araya getirilen halk şarkıları dışında, Ortaçağın danimarka edebiyatı latincedir. Reform, İncil'in halk diliyle yazılması sonucunu doğurarak danimarka dilinin gelişmesine yardımcı oldu; Anders Vedel (1542-1616), Ole Worm (1588-1654) ve Peder Syvde dilbilim ve tarih araştırmalarıyle, dile büyük katkılarda bulundular. Dinî şiir, ilâhileri âyinlerde bugün bile okunan Thomas Kingo'nun (1634-1703) yüce eser ve Anders Arrebo'nun (1587-1637) bilgili sanatıyle en üstün merhalesine ulaştı. Sören Terkelsen ve Anders Bording'in (1619-1677), kilise dışı laik şiiri ve XVI. yy. sonunun bilgiçce yazılmış öğretici okul piyesleri, sadece tarihî bir önem taşır. Bununla birlikte iki nesircinin adını anmak gerekir: *Visitatsbog* (Yortu Kitabı) adlı denemesiyle danimarka nesrinin ulaştığı ustalığı gösteren rahip Peder Palladius (1503-1560) ile hapsedildiği Bleue kulesinde yazdığı *Yammers Minde* (Acılarımın Hatıraları) adlı hüzünlü ve dokunaklı notları ancak, yüzyıllar sonra yayımlanan prenses Leonora Christina Ulfeld. XVIII. yy. Ludvig Holberg'in (1684-1754) kişiliğinin hâkimiyeti altındadır. Özellikle komedileriyle «Kuzey'in Molière'i» sayılan Holberg, tarih ve hukuk alanındaki çalışmalarının yanı sıra, yergiler de yazdı; kazandığı büyük ünle, yaşadığı çağa kendi adını verdi. XVIII.yy. Danimarka için «Holberg yüzyılı» sayılır. Holberg aklı ve alaycılığı, buna karşılık Hans Adolf Brorson (1694-1764) ise, duyguyu temsil etti; ilâhîlerinde Thomas Kingo'nun yüce ve korkunç Tanrı'sını değil, İsa'nın kanını ve günahkâr kulların gözyaşlarını dile getirdi; şair Ambrosius Stub (1705-1758), güzel şarkılar bıraktı.

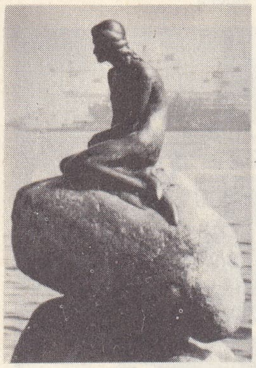

«Denizkızı» Eriksen'in eseri Kopenhag

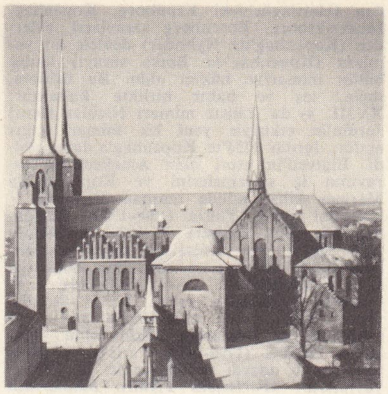

Roskilde katedrali

XVIII. yy.ın ikinci yarısında Johannes Ewald (1743-1781) uzun yıllar Danimarka'da kalmış olan alman sanatçı Klopstock'un etkisiyle trajedilerinin konularını, kuzey efsanelerinden aldı; böylece «Alman'cı Rönesans»ın yolunu açmış oldu. Fransız kaynaklı klasisizmin karşısında olanlar Kopenhag'da Johan Herman Wessel'in (1742-1785) çevresinde toplanan norveçli sanatçılar grubuna katıldılar. Jens Baggesen (1764-1826) aklı ile bir XVIII. yy. insanı, ama duyguluğu bir romantik sayılabilir. Genç romantikler, Rahbeck (1760-1830) ile karısı Kamma Rahbeck ve Pram'ın çevresinde toplandılar. Bunların en ünlüsü olan, Adam Oehlenschläger (1779-1850), şiirleri ve büyük trajedileriyle romantik akımı seçkin bir biçimde başlattı. Grundtvig (1783-1872) şiirlerinde ataları Viking'lerin yiğit gücünü, Hıristiyanlık çerçevesi içinde yeniden yaşatmak istedi. Danimarka romantizminin bu iki öncüsünün yanı sıra, mistik bir alman romantizmini benimseyen şair Wilhelm Schack von Staffeldt (1769-1826), ilâhîleri ve tarihî romanlarıyle ün yapan B.S. Ingemann (1789-1862), Poul M. Möller (1794-1832) ve nihayet gerçekçiliğe doğru duygulu bir gelişmeyi dile getiren Steen Steensen Blicher (1782-1848), bu çağın ünlü yazarlarıdır.

«İkinci kuşak» rahat bir burjuva romantizmini benimsedi. J.L. Heiberg (1857-1929), romantik dramlar ve vodviller yazan bir sanatçı olduğu kadar, güçlü bir tenkitçi olarak da adını duyurdu. Henrik Hertz (1798-1870), Heiberg'den sonra «ikinci adam» sayıldı. Winther (1796-1876) ve Aarestrup (1800-1856) gibi şairler kadını ve sevgiyi dile getirdiler. Roman sanatı, *Corsaren* (Korsan) dergisinin yazı işleri müdürü Meir Aron Goldschmidt'in (1819-1877) kitaplarıyle güç kazandı. Fakat bu çağı gerçek bir deha aydınlatır: *Masallar*'ı bütün dünyada tanınmış olan Hans Christian Andersen (1805-1875). Paludan - Müller (1809-1876) ve özellikle şair-filozof Kierkegaard (1813-1855), kitaplarında çağdaş dünyayı haber veren yeni bir kaygıyı dile getirdiler. Hans Egede Schack (1820-1859), *Phantasterne* (Hayalciler) adlı kitabıyle Bovary'ciliğe karşı çıktı.

Burjuva romantizmine karşı kesin saldırılar, 1871'de tenkitci Georg Brandes'in konferansları ile başladı. Georg Brandes (1842-1927), ünlü *Politiken* gazetesinin kurucusu olan kardeşi Edvard Brandes ile birlikte, XIX. yy.ın son yıllarında, iskandinav edebiyatının gerçek söz sahibidir. Brandes'in getirdiği formüle uyarak, çağın ahlâk ve toplum meselelerini tartışan genç yazarlar, onun çevresinde toplandılar: şair ve romancı H. Drachmann (1844-1908); Karl Gjellerup (1857-1919) ve çağın nesircilerinin zarif üslûpçusu J.P. Jacobsen (1847-1885). Natüralizm akımı; onun yarattığı kötümserlik, XIX. yy. sonunda bir tepkiye yol açtı. Viggo Stuckenberg (1863-1905), Helge Rode (1870-1937), Ludvig Holstein (1864-1953) ve Sophus Claussen (1865-1931) ile, şiirde köklü bir yenileşme görüldü. Bunlar arasında Sophus Claussen, en seçkin ve sembolizme en yakın olanıdır. Bununla birlikte belirli bir yılgınlık ve umutsuzluk özellikle Herman Bang'ın (1857-1912) romanlarında, Johannes Jörgensen'in (1866-1956) şiirlerinde, Gustav Wied'in (1858-1914) tiyatro oyunlarında kendini gösterdi. Henrik Pontoppidan'ın (1857-1943) eserleri, derin bir karamsarlık ifade ederse de, bir cesaret ve güçlülük dersi niteliği taşır.

XX. yy. üç sanatçının eserleriyle açıldı: bir çeşit cesaret, disiplin ve yurtseverlik kültü yaratan Valdemar Rördam (1872-1946); makineleşmeyi ve ırkı öven ama özellikle doğduğu yer olan Jylland'ı anlatan ve tasvirciliği ile ün yapan usta nesirci Johannes V. Jensen (1873-1950); Hıristiyanlığın etkisi altındaki roman geleneğinin temsilcisi Jacop Knudsen (1858-1917).

Jeppe Aakjaer'in (1866-1930) ardı sıra, şiirlerinde Jensen gibi yurtseverce bir duyarlığı yansıtan sanatçılar görünmeğe başladı. Harald Kidde (1878-1918), Otto Rung (1874-1945) ve Kai Hoffman'da (1874-1949) ise sembolizmin etkisi devam etti. Buna karşı proleter ve sosyalist roman akımını Martin Andersen Nexö (1869-1954) sürdürdü.

Birinci Dünya savaşından hemen sonra Hans Hartvig Seedorf (doğ. 1892) ve Emil Bönnelycke (1893-1953) yaşama sevincini dile getirdiler; makine ve caz çağını anlatan Tom Kristensen'in (doğ. 1893), *Hoervoerk* (Yıkım) adlı büyük eseri, daha başlangıçta bocalayan bir neslin hesaplaşması özelliğini taşır. Sonraki yıllarda Otto Gelsted (doğ. 1888), çağdaş dünyadaki boşluğu anlattı; Jacob Paludan ise (doğ. 1896) kendi neslinin tenkidini yaptı. Nis Petersen'in (1897-1943) şiirleri bir karamsarlığı sürdürür; buna karşılık Jens Schade, Sigfred Pedersen ve Johannes Wulff yaşama sevincini ve alaycılığı dile getirdiler. Paul La Cour (1902-1956) ve Per Lange, İkinci Dünya savaşı öncesini, daha derin ve kaygılı bir anlatışla duyurdular. Romancılar arasında Hans Kirk (1898-1962), Harald Herdal (doğ. 1900), Knuth Becker, Erling Kristensen, Leck Fischer (1904-1956), Mogens Klitgaard (1906-1945) ve Sönderby (1909-1966) ayrı noktalardan çıkmakla birlikte, temelde birleştikleri bir gerçekçilikle yaşadıkları çağın tenkidini yaptılar. Aage Dons (doğ. 1903) bir psikolog, Karen Blixen (1885-1962) bir romantiktir. İkinci Dünya savaşı sonrası genç kuşağı arasında Halfdan Rasmussen ve Morten Nielsen (1922-1944) ise, şiir alanında seslerini duyurdular. XX.yy. danimarka tiyatrosunda, Kaj Munk (1898-1944), Kjeld Abell (1901-

Frederiksborg şatosu

Foto. Morel, Host, Atlas-Photo, Danimarka Dışişleri bakanlığı (LAROUSSE)

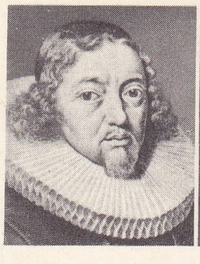
Thomas Kingo

prenses Ulfeld

Holberg

Ewald

Baggesen

H. C. Andersen

Georg Brandes

1961) ve Carl Soya (doğ. 1896) orijinal oyunlarıyle dikkati çekerler.

Paul La Cour (1902-1956), Martin A. Hansen (1909-1955) ve Hans Christian Branner (1903-1966) gibi yazarlarca ortaya atılan çağdaş hümanizma meselesi, savaştan hemen sonra danimarkalı yazarların edebiyat konusundaki düşüncelerine hâkim oldu. 1950-1951 Yıllarında «yenilikçi» bir akım doğdu; bu akım önce şiir alanında boy gösterdi: Ove Abildgaard (doğ. 1916), Ole Sarvig (doğ. 1921), Ole Wivel (doğ. 1921), Morten Nielsen (doğ. 1922), Frank Jaeger (doğ. 1926) gibi şairler gerçekten uzaklaşmak isterlerken, ingiliz ve alman romantizminin kaynaklarına döndüler. Ama kısa süre sonra bu akım, genç yazarlar kuşağı için yeterli olmaktan çıktı: psikanalizin ve fransız varoluşçuluğunun etkisi, büyük halk yığınlarına seslenme kaygısıyle birleşerek Elsa Gress (doğ. 1919) ve Johan Fjord Jensen'in (doğ. 1928) radikalizminin temel özelliklerini meydana getirdi. Böylece, aynı zamanda romancı ve tiyatro yazarı olan İvan Malinovski (doğ. 1926) ve Klaus Rifbjerg (doğ. 1931) gibi şairler, iki yönlü bir edebiyatı sürdürdüler: bir yandan kapalı bir çevreye seslenen dergilerde öte yandan geniş halk yığınlarının anlayabileceği dergilerde yayımlandı.

Modern dilbilimcilerin çalışmaları da dil üstüne tenkitci bir düşünceye yol açtı; bu düşünce Peter Seeberg (doğ. 1925), Villy Sörensen (doğ. 1929) ve Benny Andersen'in (doğ. 1929) kitaplarında retorik metotlarını alaya alma ve üslûp çalışmalarının çeşitlenmesi biçiminde kendini gösterdi. Palle Jessen (1920-1962), Jorgen Sonnes (doğ. 1925), Per Höjhalt (doğ. 1928), Uffe Harder (doğ. 1930), Jess Örnsbos (doğ. 1932), Asger Pedersen (doğ. 1934), Erik Stinus (doğ. 1934), İnger Christensen (doğ. 1935), Knud Holst (doğ. 1936) için lirizm, her şeyden önce, gelişmekte olan bir dünya ile geleneksel ahlâk ve estetik değer ölçülerini kaybetmiş insan arasında bağlantı kurma aracıdır. İnsan kimliğinin bu temel problemi, fransız «yeni romanı»nın iyice etkisinde kalan çağdaş danimarka romanının başlıca temasıdır. Leif Panduro (doğ. 1923), Cecil Bödker (doğ. 1927), Peter Ronild (doğ. 1928), Jorgen Gustava Brandt (doğ. 1928), Ulla Ryum (doğ. 1937) ve özellikle Svend Age Madsen'in (doğ. 1939) romanlarında kişiler ve olaylar, hayal ve gerçeğin birbirinden ayırdedilemediği bir evrende kaybolur.

Brecht'in etkisine ve tiyatro yazarlarının Beckett ve İonesco ile Osborne, Pinter ve Wesker gibi genç ingiliz yazarlarının oyunlarına duydukları ilgiye rağmen, danimarka tiyatrosu, çok geleneksel bir biçimi muhafaza eder: Finn Methling'in (doğ. 1917) oyunları mizahî ve içten, Erik Knudsen'inkiler (doğ. 1922) alaycı ve saldırgan, Ersnt Bruun Olsen'in (doğ. 1923) ve Ebba Torstenson'un (doğ. 1924) oyunları ise deneyseldir; bu oyunlarda çağdaş bilincin ortaya çıkardığı problemlere yeni bir sahne anlatımı katmak isteği ağır basar.

Felsefe

Danimarka felsefesi, ingiliz, alman ve fransız filozoflarının üçlü ve derin etkisini sürdürür. Kırk iki yıl Kopenhag üniversitesinde profesörlük yapmış, öğretim sistemi ve kitaplarıyle (*Din Felsefesi, Tabiat ve Zekâ, Bilimin Genel İlkeleri*) büyük ün sağlamış olan Nielsen, çağında Hegel'ciliğin öncüsü oldu. Fakat doktrini, Hegel'inkinden birkaç noktada ayrılır: Nielsen'e göre inanç, bir istem işidir. Bilim, inancı doğrulamayacağı gibi, yanlışlığını da gösterecek durumda değildir. Wilkens, *Sosyal Topluluğun İlkeleri* adlı kitabıyle, sosyolojiyi danimarka felsefesine getirdi. Kromann, bilimin yön verici ilkelerinde insan zekâsının kurucu yasalarının uygulanmasını arayan felsefesiyle, Kant'ın felsefesine yakın göründü. Çağdaş danimarka felsefesinin en ünlü adlarından biri de Harald Höffding'dir. Höffding, psikolojiyi bir bilim saydı; metafizikte bazı tümevarımların geçerliğini ve Kant'ın etkisinde kalarak ahlâkta duygunun bir ölçüde etkisi olabileceğini kabul etti. Dr. Lange, heyecanlar psikolojisine önemli katkılarda bulundu; heyecanların yapısındaki duygu özünü, organik duyumlara bağlayarak William James'in nazariyesini andıran bir nazariye geliştirdi. Danimarka felsefesinin en büyük adı, şüphesiz Sören Kierkegaard'dır; bu büyük filozof, varoluşçuluğun öncüsü, hattâ «babası» sayılır.

Haberleşme

● *Basın.* Danimarka'da ilk günlük gazete, 1666'da yayımlandı; bugün ise gazetelerin sayıları yüzü aşkındır. Bunlardan ikisi XVIII. yy.dan beri, yayıma devam etmektedir. Bugünkü gazetelerin en eskisi 1749'da *Kobenhavske Post-Tidener* adıyle yayımlanmış, 1841'de günlük gazete olmuş ve adı *Berlingske Tidende* olarak değişmiştir. Bugün hâlâ Danimarka'nın en büyük muhafazakâr gazetesidir. Aynı müessese 1844'te kurulmuş bir akşam gazetesi olan *Berlingske Aftenavis* ile 1916'dan beri çıkmakta olan *B. T.* adlı resimli bir günlük gazete daha yayımlamaktadır. 1794'te kurulmuş bir muhafazakâr günlük gazete olan *Aarhus Stiftstidende*, Aarhus'ta çıkmaktadır, fakat satışı düşüktür. İkinci sırada 1884'te Kopenhag'da kurulmuş olan liberal eğilimli *Politiken* gazetesi vardır; bu müessese *Ekstrabladet* adlı bir akşam gazetesi de çıkarmaktadır. Ülkenin en önemli siyasî gücü olan sosyal demokratlar ise, 1871'den beri Kopenhag'da *Social Demokratus* adlı bir gazete ve taşra şehirlerinde çeşitli gazeteler yayımlamaktadır: Aalborg'da *Ny Tid*, Aarhus'ta *Demokraten* v.b.

Danimarka'da yayımlanan öbür günlük gazetelerin başlıcaları şunlardır: Kopenhag'da muhafazakâr *Dagens Nyheder*, bağımsız *Kristeligt Dagblad* ve *İnformation* (Direnme hareketinden doğdu); Aarhus'ta *Jyllands-Posten*.

● *Basın ajansı.* 1866'da E.W. Ritzau tarafından kurulan *Ritzaus Bureau* adlı basın ajansının merkezi Kopenhag'dadır; 1947'de danimarka basınına aktarıldı.

SİNEMA

İkinci Dünya savaşının sonunda danimarka sineması ümit verici bir dönem geçirdi. Direnme ve kurtuluş savaşlarının konuları birçok değerli filmin çevrilmesine yol açtı. Bu filimlerin başlıcaları Bodil İpsen ve Lau Lauritzen'in çevirdikleri «*Toprak Kızıl Olacak*» (1945) ve Johan Jacobsen'in «*Görünmez Ordu*» (1945) adlı filimleridir. Bundan sonra birkaç yeni yönetmen daha ortaya çıktı: birbiri ardına *Ditte Menneske Barn* (İnsanın Kızı) [1946] ve *Pokker Unger* (Şu Şeytan Yumurcaklar) [1947] adlı filimleri çeviren Bjarne ve Astrid Henning Jensen, 1952'de genç yaşta ölen Ole Palsbo (*Canının İstediğini Al* [1947], *Haksızlığa Karşı* [1949], *Schmidt Ailesi* [1951]); Soya'nın bir oyununu başarıyle uygulayan Johan Jacobsen (*Asker ve Jenny* [1947]). 1950'den itibaren Danimarka'da çevrilen filimlerin sayısı çok arttı (1950-1955 arası çevrilen filimlerin sayısı 75'i aştı), fakat Carl Dreyer'in *Ordet*'si dışında (1955) nicelik bakımından üstün bir esere rastlanmaz. Carl Dreyer, Karl Munk'un dramını ikinci defa sahneye uyguladı (birinci uygulamayı 1943'te isveçli G. Molander yapmıştı). 1956'dan beri en umut verici sinemacılar arasında şu filim yapımcıları sayılabilir: Erik Balling «*Oitivoq*» (1956), Gabriel Axel «*Tepeler ve Harikalar*» (1956) ve özellikle Palle Kjaerulff-Schmidt *Weekend* (Haftasonu Tatili) [1962], *To* (İki) [1964], *Der Var Engang en Krig* (Vaktiyle Bir Savaş Vardı) [1966], *Historien on Barbara* (Barbara'nın Hikâyesi), *I den Bronne Skor* (Yeşil Ormanda) filimleriyle ün yaptılar. Ayrıca Henning Carlssen, Knut Hamsun'un *Sult* (Açlık) adlı romanını ilgi çekici bir şekilde filme aldı. 1964'te Carl Dreyer (öl. Kopenhag 1968), değeri üstüne çeşitli tartışmalara yol açan bir filim yaptı: «*Gertrud*».

Danimarka'da belge filimleri çeken çok iyi bir grup vardır: bunların arasında en güçlü ve en şiirli eserleri veren yönetici Jorgen Roos'dur: *En by Ved Kobenhavn* (Kopenhag Denilen Kent) [1960]; *Mit Livs Eventry* (Hayatımın Hikâyesi) [1966].

BİLİMLER

Bilim tarihinde adı geçen ilk danimarkalı, yaptığı gözlemlerle Kepler kanunlarının hazırlanmasına yol açan ve astrometrinin temelini atan Tycho Brahe'dir (1546-1601). XVII. yy. Thomas Bartholin (1616-1680) ve Stenon (1638-1686) gibi anatomi bilginleri, çift kırılma olayını bulan doktor Erasmus Bartholin (1625-1694) ve ışık hızını ilk defa ölçen Roemer (1644-1710) gibi fizik bilginlerinin çabalarıyle Danimarka için özellikle tıp ve fizik alanında çok parlak bir devre oldu.

XIX. yüzyılın ilk yarısında üç danimarkalı, üç yeni bilim dalının öncüsü oldu: Oersted (1777-1851) elektromagnetizmayı keşfetti; Colding (1815-1888) ısının mekanik eşdeğerini ölçtü; Thomas (1826-1909) termokimyanın temellerini attı.

Çağdaş bilim dünyasında sözü edilen danimarkalı bilginlerden en ünlüleri şunlardır: biyometrinin kurallarını koyan Johannsen (1857-1927); geodezi bilgini Nörlund (doğ. 1885); astronom Hertzsprung (doğ. 1873); sönümlü dalgalar yerine, sürekli dalgaları kullanarak radyo sistemini geliştiren mühendis Poulsen (1869-1942) ve Pedersen (1874-1941). Çağımızda Hansen (1842-1909), Sörensen (1869-1939), Finsen (1860-1904), Fibiger (1867-1928), Krogh (doğ. 1874) ve Dam (doğ. 1895) Danimarka'nın tıp dalındaki başarısını sürdürdüler. Fizik bilgini Niels Bohr (1885-1962) ise, atom fiziği alanında en seçkin bilginlerden biridir.

Çağdaş danimarka biliminin dünya çapında ün kazanmış kişileri şunlardır: matematikçi Zeuthen (1839-1920); matematik tarihçisi Harald Bohr (1887-1951); özellikle uzun süre Einstein'ın yanı sıra dünyanın en üstün atom ve çekirdek fiziği otoritesi olan ünlü Niels Bohr (1885-1962). Danimarka, sömürgeci Bedole (1594-1670) ve Bering'den (1681-1741) beri rağbet gören Denizbilimde de çok ileri gitmiştir. Bu bilim kolu *Galathea* gemisinin seferleri ve ayrıca milletlerarası Denizbilim teşkilâtı merkezinin Kopenhag'da olmasıyle haklı bir ün kazandı.

Heiberg

Helge Rode

J.V. Jensen

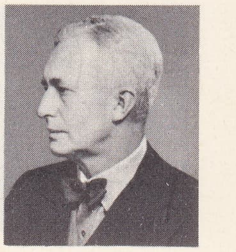
Branner

Kjeld Abell

Foto. Elfelt, Kongelige Bibliotek ve Glydendalske Boghandel (LAROUSSE)

Tycho Brahé

Christian Oersted

Niels Bohr

Danimarka bugün ilim bakımından çok büyük bir gelişme içindedir. İlmî ve teknik araştırma komitesinin yönettiği bu gelişme 1965'ten beri ilmî danışma komitesinin kontrolu altına girmiştir. Kopenhag ve Aarhus üniversiteleri, Risö yarımadasındaki atom fiziği merkezi ve özel Carlsberg laboratuvarı ülkenin en ünlü araştırma merkezleridir. Ülke bundan başka Kuzey Ülkeleri Atom Fiziği enstitüsü (N.O.R.D.İ.T.A.) ile Cern'e de katılmaktadır.

— **İşlemecilik.** *Danimarka işi,* bir çeşit beyaz işleme; ajurlu motifler ve geometrik biçimli zincir atkılardan meydana gelir; bu orta motifin çevresi, çeşitli iğne işleriyle zenginleştirilir. (Bugün her çeşit kumaş üzerine ve bütün renklerle yapılır.) [LM]

DANİMARKA boğazı, Grönland'ı İzlanda'dan ayıran boğaz. *Bismarck* 1941'de burada battı. (L)

DANİMARKA domuzu bls. i. Danimarka asıllı domuz ırkı; birçok ülkelerde üretilir. (Danimarka domuzunun bu kadar yaygın olmasının sebebi, yüzyılın başından beri uygulanan ve en elverişli hayvanların seçimine dayanan bir ayıklamanın sonucudur.) [L]

DANİMARKA köpeği bls. i. Bk. DANUA.

DANİMARKALI sıf. ve i. Danimarka halkı soyundan olan veya orada oturan [kimse]: *Danimarkalı adam. Danimarkalıların göreneği.* (M)

DANİSKA sıf. (alm. *Danzig'*den). En iyi, en yüksek, en büyük: *Artık bu davete icabet etmemek korkaklığın daniskası olurdu* (B. Felek). [M]

DÂNİŞ i. (fars. *dânisten,* bilmek'ten *dâniş*). *Esk.* Bilgi, bilim: *Karanlık fehm ü dâniş, akl ü istihraç hep muzlim* (T. Fikret). ‖ Erkek adı.

— *Esk. Dâniş-âmûz* («bilim öğrenen»), öğrenci. ‖ *Dâniş-fürûş* («bilgi satan»), bilgiçlik taslayan. ‖ *Dâniş-gâh* (veya *dâniş-gede, dâniş-geh* veya *dâniş-sâr*) [«bilim yeri»], üniversite. ‖ *Dâniş-ger,* bilimle uğraşan. ‖ *Dâniş-nâme,* şahadetname, mezuniyet belgesi, diploma. ‖ *Dâniş-pezîr,* bilgili, öğrenme yeteneği olan. ‖ *Dâniş-perest,* bilimi seven. ‖ *Dâniş-ver,* bilgin: *Sensin ol dâniş-ver ki vermiştir kaza / Devre-i irfân-ı isti'dada zatınla hitam* (Üsküdarlı Hakkı). ‖ *Dâniş-verân,* bilginler. ‖ *Dâniş ve biniş* («öğrenme ve bilme»), bilgi ve görgü. ‖ *Ehl-i dâniş,* bilgi sahibi. ‖ *Encümen-i dâniş,* akademi, bilginlerden meydana gelen kurul: *Huzurun encümen-i dâniş olmuş ehl-i dile* (Şinasi). [M]

DÂNİŞ (Mirza Hüseyin), iranlı şair (1869-1943). Uzun süre İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinde iran edebiyatı okuttu. Hayyam'ın rubaîlerini türkçeye çevirdi. *Seramedanı Sühan* (Söz Sanatının Seçilmişleri) adlı eseri, türkçe düzenlenmiş bir iran şiirleri antolojisidir. (M)

DÂNİŞ (Süleyman) **Enderunlu, Tayfur,** türk şairi (öl. 1774). Şehzade dadısı olan annesiyle birlikte saraya alınan Süleyman Dâniş, Enderun'da okudu. Çeşitli kâtipliklerde bulundu, 1772'de Cizye muhasebecisi oldu. Önceleri *Tayfur,* sonra *Dâniş* mahlâsıyla şiirler yazdı. Nabi'nin etkisinde kalan Dâniş'in yazma bir *Divan'*ı vardır. (M)

DÂNİŞ BEY, türk matematikçisi (İstanbul, ?-Trablusgarp 1887). Harbiye'de okudu. 1874'te kurmay yüzbaşı oldu. Bursa Askerî rüştiyesinde matematik öğretmenliği yaptı. Trablusgarp'a sürüldü. *Hesab-ı Tefâzulî ve Temamî* («Yüksek Matematikte İki Bölüm») adlı kitabı yayımlandı, *Hendese-i Halliye* (Çözümsel Geometri) adlı eseri ise basılmadı. (M)

DÂNİŞÎ (Ali) **İstanbullu,** türk şairi (öl. 1683). Lefkoşa ve Kudüs mevlevîhanelerinde şeyhlik yaptı. Elyazması düzenlediği mecmuada, mevlevî şairlerinin eserleriyle beraber kendi şiirlerine de yer verdi. *Divan'*ı ele geçmemiştir. (M)

DÂNİŞÎ EFENDİ (Ahmed) **İstanbullu,** türk şairi (öl. 1650). Rumeli'de çeşitli kadılıklarda bulundu. *Divan'*ı vardır. (M)

DÂNİŞ MEHMED BEY, türk şairi (öl. 1837). Önce bektaşî, sonra mevlevî oldu. 1793 Tarihini taşıyan yazma *Divan'*ı ve *Neticet-ül-Vakayi* (Olayların Sonuçları) adlı bir tarihi vardır. Bazı şarkıları bestelenmiştir. (M)

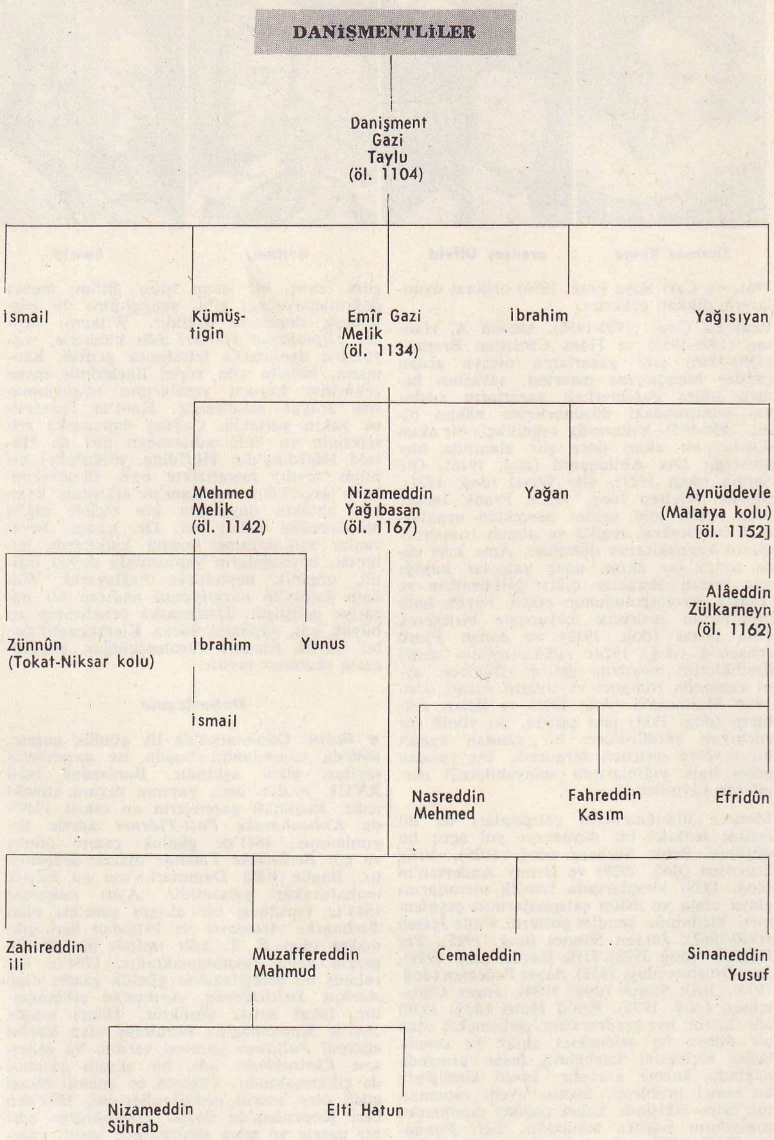

DANİŞMEND (İsmail Hami), türk yazarı ve tarihçisi (Merzifon 1889 - İstanbul 1967). Beyrut lisesini ve Mülkiye'yi bitirdi. İstanbul delegesi olarak katıldığı Sıvas kongresinde başkanlık divanı üyeliği yaptı. Türkiye İlim ve Sanat cemiyeti kurucularındandır. Eserleri: *Türkçe-Osmanlıca-Fransızca Sözlük* (1935), *Türklerle Hind-Avrupalıların Menşe Birliği* (2 cilt, 1935-1936), *Destan ve Divan Edebiyatlarında İstanbul Sevgisi* (1941), *Ali Suâvi'nin Türkçülüğü* (1942), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (4 cilt, 1947-1955), *İstanbul Fethinin İnsanî ve Medenî Kıymeti* (1953), *Fransızca-Türkçe Resimli Büyük Dil Kılavuzu* (2 cilt, 1954), *Baltacı'nın Prut Zaferi* (1955), *Türkiyat ve İslâmiyet Tetkikleri Külliyatı* (1956), *Türk Irkı Niçin Müslüman olmuştur* (1959), *Garp Menbalarına göre, Garp Medeniyetinin Menbaı Olan İslâm Medeniyeti* (1961), *Sadr-ı azam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara göre 31 Mart Vak'ası* (1961), *Râbia Hâtun Şiirleri* (1961), *Garp Menbalarına Göre Eski Türk Demokrasisi* (1964), *Türklük Meseleleri* (1966). Fransızcadan tercümeleri de vardır. (M)

DANİŞMENT veya **DANİŞMEND** bls. sıf. (fars. *dâniş,* bilgi ve *-mend'*den *dânişmend*). *Esk.* Bilgili, bilgin. ‖ **İ.** Tanzimat'tan önce kadı muavinlerine verilen ad. ‖ Medrese öğrencisi: *Etrafında, medresenin bütün danişmentleri, yaya olarak hürmet ve muhabbetle yer almıştı* (N. Araz).
— ANSİKL. Osmanlı imparatorluğu devrinde medrese talebelerine, *naip* denilen kadıların yanında muavinlik vazifesi gören fıkıh âlimlerine *danişment* denirdi. Danişmentler, arap edebiyatı, fıkıh ve kelâm gibi şerî bilimleri öğreten Musile-i Sahn, yani Tetimme medreselerinde okurlardı. Önce naip adayı sayılırlar, sonra bir imtihandan geçerek naip (kadı) olurlar veya müderrislik rütbesi kazanırlardı.

◆ **Danişmendan** çoğl. i. *Esk.* Bilginler. ‖ Medrese öğrencileri. ‖ Kadı yardımcıları. (M)

DANİŞMENT, Marmara bölgesi, Güney Marmara bölümünde (Balıkesir ili, Balya ilçesi) bucak; 5 335 nüf.; 8 köy. — *Bucak merkezi,* 812 nüf. 28 km kuzeyindeki Balya'ya düşük nitelikli bir yol ile bağlıdır. (M)

DANİŞMENT, Sıvas ilinin Doğu Anadolu bölgesi sınırları içinde kalan kesiminde (Divriği ilçesi) bucak; 5 271 nüf.; 15 köy.

Foto. U.S.İ.S. (LAROUSSE)

—*Bucak merkezi (Arıkbaşı köyü)*, 477 nüf. Divriği'nin güneydoğusunda; yüksl. 1 430 m. İlçe merkezine büyük kısmı keskin virajlı olan 37 km'lik bir yol ile bağlıdır. (M)

DANİŞMENT GAZİ (asıl adı, **Taylu**; islâmî adı, **Ahmed**), selçuklu sultanı Melikşah'ın emîrlerinden (öl. Niksar 1104), Danişmentli beyliğinin kurucusu (bk. DANİŞMENTLİLER), Haçlılarla yaptığı savaşlar yüzünden Batı'da *Tanışman, Danişman, Daliman, Tanuşman* adlarıyle anılır. *Danişmentname*'ye göre Battal Gazi soyundan sayılır. Başka bir söylentiye göre Malatya emîri Ömer bin Ubeydullah bin Mervan'ın (öl. 863) oğludur. Danişment Gazi'nin Anadolu fatihi Sultan Süleyman bin Kutulmuş'un dayısı olduğu da söylenir. Ermeni tarihçilerine göre ermeni asıllıdır ve Bizanslıların baskısı sonucu İran'a giderek Müslümanlığı kabul etmiştir. Rum tarihçileri de aynı görüşü paylaşırlar. Hakkında en doğru bilgiyi veren arap tarihçileri, onun Türkmenler arasında danışmanlık (öğretmenlik) yaptığını ve sonradan beyliğe kadar yükseldiğini yazarlar. Anadolu'nun fethinde, islâm dininin yayılmasında büyük yararlıklar gösterdi. Bizanslılarla yaptığı savaşlarla beyliğinin sınırlarını genişletti, 1100'de Kılıç Arslan I ile üç büyük haçlı ordusuna karşı başarıyle çarpıştı. Esir ettiği Antakya prensi Bohemond'dan aldığı fidyenin yarısını vermediği için Kılıç Arslan I tarafından öldürüldü (1104). Bizanslılar, Haçlılar ve Ermenilerle yaptığı başarılı savaşlar sonucu efsanevî bir kahraman haline geldi. Hakkında *Danişmentname** adlı destan doğdu. (→ Bibliyo.) [M]

DANİŞMENTLİ eli, Selçuklularla birlikte Anadolu'ya gelen yirmi dört boylu göçebe türkmen birliği. Danişmentli göçebeleri zamanla yerleşik hayata geçtiler ve Malatya, Elbistan, Kayseri, Sıvas, Tokat, Amasya ve Samsun bölgelerinde kurulan Danişmentliler beyliğinin (1071-1175) kaynağı oldular. Bugünkü Sarıkamış, Havza, Boyabat, Çarşamba, Ünye, Divriği, Hendek, Devrek ve Salihli yörelerinde, adını Melik Yağıbasan'dan (1154-1164) alan bir Danişmentli boyunun yerleştiği, bu ilçelerdeki Yağıbasan veya Yağbasan adlı köylerden anlaşılıyor. Anadolu'daki moğol yayılmasından sonra (1243), Danişmentli eli'nden bazı boyların kolları, Torosların güneyine ve Fırat'ın doğusuna geçti, Ramazanlı, Dülkadirli, Halep Türkmeni, Bozulus (Akkoyunlu) adlı Türkmen ve yürük halklarına katıldı. Bazı kolları da Sıvas'ın güneyindeki Yeni el halkının çekirdeği oldu. Danişmentli Eli, Balıkesir'deki Karasioğulları (1300-1336) ve Bergama'daki Yahşı eli beyliklerinin (1336-1352) kurulmasında en önemli rolü oynadı. Güçlü bir donanma kuran Karasi beyliği bölgesinden on iki boyluk sol kol, Osmanlıların Trakya'yı fethi üzerine 1358-1368 yılları arasında Tekirdağ ve Edirne bölgelerine geçirildi; Rumeli'nin türkleştirilmesinde etkili bir rol oynadı. Anadolu'daki osmanlı yerleşme düzenini bozan Danişmentli boylarından bazı obalar ise, 1571'de Kıbrıs'ın fethinden sonra, bu adaya gönderilerek yerleşik hayata zorlandılar.

Bugün Anadolu'nun ve Trakya'nın çeşitli bölgelerindeki otuz yedi köy, Danışman, Danışmanlı, Danışmant, Danışmantlar, Danişment adlarını taşımaktadır. Danişmentlilerin yirmi dört boyu ile bunların oymak ve obalarının adıyle anılan Anadolu ve Rumeli'ndeki köylerin sayısı ise yüzden fazladır. Hanefî-Sünnî olan Danişmentli eli göçebeleri, okur yazarlıkta ve el sanatlarında ileriydiler. Boynuinceli boyu 1718-1730'da kurulan Nevşehir'de yerleşti, buranın esasını meydana getirdi. Civanşir, Gölegir, Kürt Mehmedli, İnceli, Sarucalu adlı beş boyun ana kolları Azerbaycan'ın Kür, Aras ve Tebriz yörelerinde öteden beri yerli göçebeler halinde bulunuyorlardı. Danişmentli boylarına bağlı bazı göçebe oymakları bugün Kuzey ve Güney Azerbaycan'da yaşamaktadır. Osmanlı imparatorluğu zamanında da, Danişmentli eli'nin Oğuz geleneğini devam ettirdiği yirmi dört boy meydana getirdiği anlaşılıyor. On iki boyluk sağ kolun doğuda, on iki boyluk sol kolun da batıda ve daha sonra Rumeli'nde yerleştiği bilinmektedir. (M)

DANİŞMENTLİLER, XI. yy.da Amasya, Tokat, Sıvas, Yozgat, Çorum, Niksar ve Malatya dolaylarında Danişment Gazi tarafından kurulan türk beyliği. (Bk. DANİŞMENT GAZİ.) 1072'den sonra selçuklu sultanı Melikşah, emîrlerinden Tutak ve Artuk'un yardımıyle bütün Orta Anadolu'yu hâkimiyeti altına aldı. Artuk Bey arap ülkelerini fetihle görevlendirilince yerine Danişment Gazi geçti. Bizanslılar, Haçlılar ve Ermeniler ile başarılı savaşlar yaparak beyliğini genişletti.

Ölümünden sonra 12 oğlundan Kümüş Tigin ile İsmail, bizans ve haçlı ordularına karşı savaşa devam ettiler. Kılıç Arslan, Danişment Gazi'nin ölümünden faydalanarak, Malatya'yı ve ülkesinin bir kısmını Yağısıyan bin Danişment'in elinden aldı. Danişment oğullarından Emîr Gazi, kardeşlerini iş başından uzaklaştırdı, sultan Kılıç Arslan I ile iyi geçinerek babasının ülkesine tek başına hâkim oldu. Sultan Kılıç Arslan I'in ölümü üzerine, onun oğulları arasında çıkan taht kavgalarına karıştı; damadı Mesud'un, ağabeyi sultan Şehinşah'tan tahtı ve Konya'yı almasına yardım etti (1116). Emîr Gazi ve Mesud emîr Belek'in ölümü üzerine Malatya'yı Tuğrul Arslan'dan aldılar (1124). Buna kızan Ankara ve Kastamonu bölgelerinin sultanı Melik Arap, Emîr Gazi (1126) ve Mesud'a (1127) karşı savaş açtı ise de yenildi. Bizans'a sığındı, oradan aldığı yardımla Anadolu'ya döneceği sırada öldü.

Emîr Gazi'nin bütün Orta Anadolu'yu ve Karadeniz bölgesini alarak Kilikya ermeni krallığı ile Urfa kontluğunu kendisine bağlaması sonucu Danişmentliler, Anadolu'nun en büyük beyliği haline geldi. Bizans imparatoru İoannes Kommenos'un kardeşi İsak'ın İstanbul'dan kaçarak Emîr Gazi'ye sığınması ve onu kışkırtması üzerine, Bizans'a karşı sefere girişildi. Bizans imparatoru da ordusuyle Anadolu'ya geçerek Kastamonu ve Çankırı'yı aldı (1132). Emîr Gazi'yi çekemeyen, pek çok türk emîri, Bizanslılarla birleşti. Daha sonra Emîr Gazi, Kastamonu ve diğer yerleri Bizanslılardan geri aldı (1133). Emîr Gazi'nin hıristiyanlara karşı yaptığı savaşlar, kazandığı zaferler, ona bütün islâm âleminde büyük sevgi ve ün kazandırdı. Büyük sultan Sencer ile halife El-Müsterşid, dört siyah sancak, bir kös, bir altın zincir ve asa göndererek onun bir süredir kullandığı melik unvanını onayladılar. Ancak Emîr Gazi bu sırada öldü (1134). Getirilen ferman ve hediyeler Emîr Gazi'nin dört oğlundan, veliaht tayin edilen Mehmed'e verildi. 1142'ye kadar 8 yıl hükümdarlık eden Melik Mehmed, Bizanslılarla savaştı, ayrıca kardeşleri ve birçok türk beyiyle de mücadele etti. Kayseri'yi yeniden kurarak merkez yaptı, pek çok bilgini Anadolu'ya getirdi, İslâmiyetin yayılması için çalıştı.

Melik Mehmed, sağlığında büyük oğlu Zünnûn'u veliaht tayin ettiği halde, ölünce, Sıvas valisi olan kardeşi Nizameddin Yağıbasan, onun karısıyle evlenerek hükümdarlığını ilân etti. Fakat yeğeni Zünnûn'un Kayseri'de, kardeşi Aynüddevle'nin Elbistan ve Malatya'da hâkim olmalarına ve Sultan Mesud'un baskılarına karşı direnemedi. Mesud'dan sonra tahta çıkan Sultan Kılıç Arslan II'ye Aksaray'da yenildi (1155) ve Kayseri'yi kaybetti. Selçuklu sultanına karşı önce Şehinşah ile sonra da Bizans imparatoru ile anlaşması bir sonuç vermedi. 1164'te Çankırı'da öldü. Karısı, Yağıbasan'ın yeğeni İbrahim'in 16 yaşındaki oğlu İsmail ile evlendi ve onu hükümdar ilân etti. Bu durum danişmentli beylerinin ayaklanmalarına sebep oldu. Bundan faydalanan sultan Kılıç Arslan II, 1165'ten itibaren Danişmentliler ülkesini ele geçirmeğe başladı. Zünnûn kayınpederi Suriye hükümdarı Nureddin Mahmud'un yardımıyle Sıvas'ta tekrar hükümdar oldu (1172). Nureddin'in ölümü üzerine (1174), Zünnûn Bizans'a sığınarak onları Selçuklulara karşı kışkırttı. 1176'da yapılan savaşta Kılıç Arslan II, Bizanslıları yendi ve 1178'de Malatya'yı da alarak Danişmentli beyliğini ortadan kaldırdı. Danişmentli beylerinin çevresinde toplanan Türkmenler, beyliğin yıkılışından sonra Anadolu'ya yayıldılar, osmanlı devrinde Rumeli'ye yerleştirilenleri de oldu. XIX.yy.a kadarki tarih kayıtları, bir kısmının köylere yerleştiklerini, bir kısmının celâli ayaklanmalarına katıldıklarını, 1696'da Halep bölgesinde toplandıklarını, 1702'de de göçebe Danişmentlilerin yerleşik hayata zorlandıklarını göstermektedir (bk. DANİŞMENTLİ ELİ). [→ Bibliyo.] (M)

Danişmentname, Türklerin Anadolu'yu fethini anlatan bir halk kitabı. Yazılış tarihi ve yazarı bilinmez. Konusu Danişment Gazi ile Melik Gazi'nin kahramanlıkları; Bizanslılar, Haçlılar ve Ermenilerle sürdürdükleri kahramanca savaşlardır. Onların ölümünden sonra yazılmağa başlandığı sanılan Danişmentname'yi, Gelibolulu Âlî, *Mirkat-ül-Cihad* (Savaşların Derecesi) adıyle XVI. yy.da yeniden yazdı. Âlî'nin faydalandığı nüshanın Murad I zamanında Tokat dizdarı Ârif Ali tarafından meydana getirildiği sanılır (1361). Kulaktan kulağa geçen bu kahramanlık destanı, tarihî gerçeklere uymadığı halde, Cennabî, Âlî ve bunlara dayanan Karamanî, Kâtip Çelebi, Müneccimbaşı, Hezarfen Hüseyin v.d. yazarlar *Danişmentname*'yi kaynak olarak kullanır, yer ve tarih yanlışlarını kendilerine göre düzeltirler. Son ilmî araştırmalara göre *Danişmentname*, Malatya'nın arap emîri Ömer bin Übeydullahis Sülemi'ye ait efsanenin türkleştirilmiş şeklidir. XII.yy.da Anadolu'nun fethine girişen Türkmenler, eski arap gazileriyle yakınlık kurmak için, biribirlerinden çok farklı zamanlarda yaşamış olan Battal Gazi'nin oğlu ile Ömer'in kızının evliliğinden Danişment Gazi'nin doğduğunu ortaya atmışlardır. *Danişmentname*'ye göre Danişment Gazi, Bağdat halifesinin iznini alır, Malatya gazileriyle birlikte (970) bütün Anadolu'ya yayılarak İstanbul'da Alemda-

Danimarka

Kopenhag'da gemi inşa şantiyesi

edebiyat

Ole Sarvig

Klaus Rifbjerg

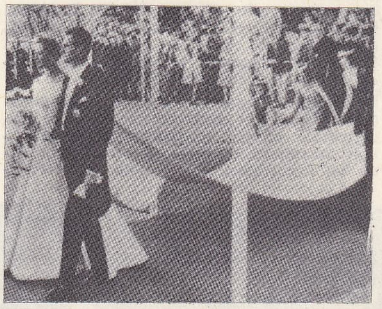

prenses Margrethe ile Laborde de Montpezat kontunun düğünü

1966 seçimlerinden sonra Krag hükûmetinin ilk toplantısı

Foto. Gamma, Danimarka elçiliği, Mydtskov ve Ronne (LAROUSSE)

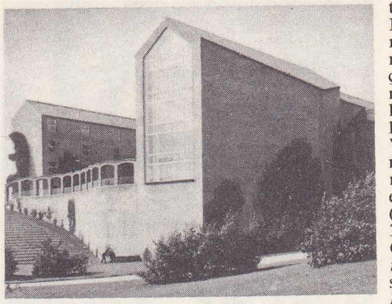

Aarhus lisesi

Danimarka
(g. santl. ve ed.)

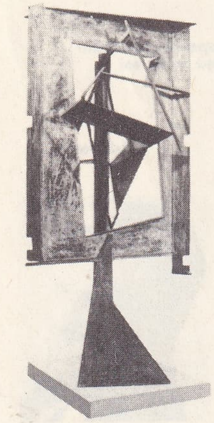

«Çokrenkli Heykel»
Jacobsen'in eseri

J. G. Brandt

Svend A. Madsen

ğı'na kadar ulaşır. Başarılarını duyan halife, ona Bağdat'tan hil'atler gönderir, emîrlik verir. Canik seferine çıktığı sırada, yolda pusuya düşürülür, ağır yaralanır. Kendisine merkez yaptığı Niksar'da ölür. Amasya, Tokat, Sıvas ve Niksar, Hıristiyanların eline geçer. Danişment Gazi'nin oğlu Emîr Gazi Malatya'ya çekilir. Halife durumu öğrenir, selçuklu sultanı Tuğrul'a haber göndererek onu Anadolu'yu fethe çağırır. Emîr Gazi, Tuğrul Beyin Anadolu'ya gönderdiği Süleyman Şahın kız kardeşiyle evlenir. Rumların Malatya'yı ele geçirdikleri haberini alan Süleyman Şah, Emîr Gazi ile birlikte, Üsküdar'a kadar bütün Anadolu'yu alır.

Danişmentname'nin pek çok yazma nüshası vardır. Şarkiyatçı Ethé, Danişmentname'nin Battal Gazi ile ilgili olan hikâyelerini batı dillerine çevirmiş; destan İrène Mélikoff tarafından *La Geste de Melik Danişmend. Etude Critique du Danişmendname* (Melik Danişment Destanı. Danişmentname'nin Tenkitli İncelenmesi) [1960] adıyle Paris'te yayımlanmıştır. (M)

Danişname-i Alâî, İbni Sina'nın farsça yazdığı felsefe ve mantık kitabı. Alâüddevle-i Kâkûye'ye sunulduğu için *Alâiye* adıyle tanındı. Kitapta hikmet ve mantıktan başka tabiat bilimleri, astronomi, musiki ve metafiziği de konu edinen İbni Sina ölünce yarım kalan eserini, öğrencisi Ebu Ubeyd Cuzcânî, hocasının çeşitli eserlerinden derlemeler yaparak tamamlamıştır. Cuzcânî'ye göre İbni Sina bu kitabı İsfahan'da 1032-1049 yıllarında yazmıştır. Kitap önce 1930'da Haydarâbâd'da, yalnız mantık ve ilâhiyat bölümleri 1936'da Tahran'da basıldı. Kitabın tamamı, 3 cilt olarak 1951 ve 1952'de İbni Sina'nın doğumunun bininci yılı dolayısıyle basıldı. Fransızca tercümesi 1955-1958'de Paris'te yayımlandı. (M)

DANİYEN sıf. ve i. Tebeşir dizisinin en üst katının adı. (Bunun örneği Danimarka'daki bryozolu kireçtaşıdır. Daniyen, mestrişsiyen ile monsiyen arasında yer alır. Daniyende ammonit yoksa da, bazen sedefli deniz salyangozları bulunur.) [L]

DANJON (André), fransız astronomu (Caen 1890-Paris 1967). École Normale Supérieure'ü bitirdi. Astronomi alanında çalıştı. Strasbourg üniversitesi profesörü, 1930'da bu ilin gözlemevine müdür oldu. 1945'te Sorbonne'a çağrılan Danjon, Paris ve Meudon gözlemevlerine, daha sonra da astrofizik enstitüsü yöneticiliğine getirildi. Küresel gökbilim alanında çok duyarlı birçok araç yaptı. Özellikle gözlemlerde yanılmalara yer vermeyen yeni tip bir usturlap ve yarı dalga boylu interferometre bunların en önemlileridir. Astrofizik alanında Venüs ve Merkür'ün fotometrik incelemesini yaptı. 1921'de tutulmalar sırasında Ay'ın görünüşleri üzerinde Güneş faaliyetinin etkisini buldu. Eserleri: *Description du Ciel* (Gökyüzünün Tasviri) [1926], *Lunettes et Télescopes* (Dürbün ve Teleskoplar) [A. Couder ile birlikte, 1935], *Tables des Fonctions Trigonométriques* (Trigonometrik Fonksiyonlar Cetvelleri) [1949], *Pierre-Simon Laplace* (1951), *Astronomie Générale* (Genel Astronomi) [1953], *Astronomie Populaire* (Halk İçin Astronomi) [Madam C. Flammarion ile birlikte, 1955], *le Ciel et la Terre* (Gökyüzü ve Yeryüzü), fransız ansiklopedisinin III. cildi (Pierre Pruvost ve Jules Blache ile birlikte). 1955-1958'de Milletlerarası astronomi toplantısına başkanlık yaptı. Ayrıca, uzunluk ve ağırlık ölçüleri Milletlerarası komitesine ve Milletlerarası saat bürosuna başkanlık etti. (L)

DANK i. (onomatope). Yalnız *kafasına dank demek (etmek)* deyiminde «anlayamadığı şeyi, bir olay üzerine birden kavramak» anlamında kullanılır: *Yaşlandıkça, böyle türlü kötülükleri gördükçe şimdi her şey bu kalın kafamıza dank diyor* (H.R. Gürpınar). [M]

DAN kabilesi, israil kabilelerinden biri; Kenan ülkesinin paylaşılması sırasında Filistinlilerin işgalinde bulunan bir toprak kesimi, kabilenin payına düştü. Dan'lılar Filistinlileri bu topraklardan kovmayı başaramadıklarından yahuda kabilesi ile birleştiler. Aralarından ayrılan 700 kişilik bir grup Filistin'in kuzeyindeki Lais şehrine giderek yerleşti ve şehre *Dan* adını verdi. (L)

DANKALİ'LER. Bk. DANAKİL'LER.

DANKEVİÇ (Konstantin Fiyodoroviç), ukraynalı besteci (Odessa 1905). Odessa'da, Zolotarev'in öğrencisi oldu. Kiev konservatuvarında besteleme dersleri verdi (1953). Eserleri: operalar (*Fecî Gece*, 1935; *Bogdan Khmelnitski*, 1951, yeni düzenleme 1953), bir bale, iki senfoni (1937, 1945), iki kantat, bir yaylılar dörtlüsü. (L)

DANKL (Gyözö, Viktor), Avusturya-Macaristan generali (Udine 1854-İnnsburg 1941). Birinci Dünya savaşının başında Galiçya'daki Avusturya-Macaristan I. Ordusunun kumandanlığını yaptı, 1915 ilkbaharında Tirol'deki savunma kuvvetlerinin başına geldi. 1916'da Güney-Tirol'de yarma saldırısına geçen XI. Avusturya-Macaristan II. Ordusunun başında bulundu. (L)

DAN'LAR veya **YAKOBA'LAR,** Batı Afrika'da zenci halk; Fildişi Sahili'nde Man civarında yaşarlar; yaklş. ol. 120 000 kişidirler. Dan'lar, özellikle maske yaparlar. Çok çeşitli olan bu maskelerde Afrika'da yapılan bütün maskelerin sanat inceliklerini bulmak mümkündür. Komşuları olan Gereler'in aksine Dan'ların yaptıkları maskelerde bazen büyük bir gerçekçilik göze çarpar. Fakat gerellikle çukurlar, çıkıntılar, tüp, deri, diş ve kumaşla süslenen bu maskelerin korkunç bir görünüşü vardır. (L)

DANMARK. Bk. DANİMARKA.

DANNECKER (Johann Heinrich VON), alman heykeltıraşı (Waldenbuch, Stuttgart yakını 1758-Stuttgart 1841). Dans öğrenimine başladı, sonraları resim yeteneğini çevresine beğendirdi, özellikle belçikalı Lejeune ve fransız Nicolas Guibal'den aldığı dersler sonucu heykeltıraş oldu. 1780'de saray heykeltıraşlığına getirildi. 1783'te Paris'e gönderildi. 1785'te Roma'ya giderek Canova ile sıkı bir dostluk kurdu. 1789'da Stuttgart'a çağırıldı, eserleriyle başarı kazandı. *«Panter ve Ariadne»* heykeli (Saint-Etienne müzesi) halkın ilgisini çekti. Schiler'in dostu olan Dannecker, ünlü yazarın anıtsal büstü (Stuttgart müzesi) ile Goethe'nin heykelini yaptı (Weimar müzesi). 1807'de Münih'e çağırıldı, devlet kendisine birçok nişan ve ödül verdi. (L)

DANNEMORİT i. (yer adı olan *Dannemora*'dan fr. *dannemorite*). Amfibol cinsinden maden filizi (Aktinot çeşidi.) [L]

DANNER (Louise Christine RASMUSSEN, kontes), danimarka kralı Frederik VII'nin doğuştan soylu olmayan karısı (Kopenhag 1715-Cenova 1874). Yoksul bir ailenin kızıydı. Mutsuz iki evlilik geçiren veliaht prens, ona çılgınca âşık oldu: önce soyluluk unvanı verdi, sonra evlendi (1850). [L]

DANNEVİRKE veya **DANNEWERK,** Danimarka'nın güney sınırını koruyan tahkimat hattı, Schleswig'in güneyinde. VIII. yy.ın sonunda Charlemagne imparatorluğunun ilerleyişini durdurmak için kral Gottrik tarafından Schlei ve Eeider fiyordu arasında yaptırılmağa başlandı, X. yy.da kral Gorm tarafından devam ettirildi ve XII. yy. sonunda kral Waldemar I tarafından yeniden ele alındı. Sonradan terkedilen Dannevirke alman tehlikesi karşısında (1848), sonra 1864'te yeniden yapıldı; ama beklenileni sağlamadı. (L)

DANNHAUER (Konrad), lutherci ilâhiyatçı (Köndringen, Brisgau 1603-Strasbourg 1666). Strasbourg'da papaz ve profesör, katoliklere, ıslahatçılara ve senkretistlere karşı koyu Luther'ciliği destekledi. Dannhauer'in mistisizmi, öğrencisi Spener'in pietizm'inin kaynaklarından biri oldu. (L)

DANNREUTHER (Edward), alman asıllı piyanocu ve müzik yazarı (Strasbourg 1844-Londra 1905). 1863'te Londra'da yerleşti. 1872'de Londra Wagner derneğini kurdu. Başlıca eseri: *Musical Ornamentation* (Müzikte Süsleme) [2 cilt, Londra 1893-1895]. (L)

D'ANNUNZİO (Gabriele), italyan yazarı (Pescara 1863-Gardone Riviera 1938). *Primo Vere* (1879), *Canto Novo* (Yeni Şarkı) [1882] ve *Intermezzo di Rime* (Şiir Entermezzosu) [1881-1883] adlı ilk gençlik eserlerinde Carducci'nin etkisi açık basar. *Isotteo* (İsotta'ya Şiirler); *La Chimera* (Hayaller) [1885-1888]; *Elegie Romane* (Roma Elejileri) [1887-1891]; *Poema Paradisiaco* (Cen-

sinema

soldan sağa
«Ditte, İnsanın Kızı» (1946)
«Hafta Sonu» (1962)
«Gertrud» (1964)

Foto. Galerie de France, Nielsen, Danimarka elçiliği ve sinematеği (LAROUSSE)

net Şiiri); *Od Navali* (Deniz Şarkıları) [1891-1893] gibi şiir kitapları, şairin bütün ahlâk ve sanat deneylerine açık, şehvet derecesine varan yırtıcı, yarı dekadan, yarı parnascı kişiliğini belirtir. Gökyüzünü, denizi, toprağı ve kahramanları konu edinen dört övgüsü (*Maia*, [1902-1903]; *Elettra* [1904]; *Alcyone* [1907]; *Merope* [1912]) hem derin bir bilgiyle İtalya tarihini savunur, hem parlak bir lirizmin örneklerini verir. D'Annunzio tiyatro eserleri de yazdı: *Sogno di un Mattino di Primavera* (Bir İlkbahar Sabahı Rüyası) [1897]; *Sogno di un Tramonto d'Autunno* (Sonbaharda Bir Günbatışı Rüyası) [1898]; *La Città Morta* (Ölü Şehir) [1898]; *La Gioconda* (1899); *La Gloria* (Şan ve Şeref) [1899]; *Francesca da Rimini* (1901); *La Figlia di Iorio* (Iorio'nun Kızı) [1904]; *La Fiaccola Sotto il Moggio* (Kile Altındaki Işık) [1905]; *La Nave* (Gemi) [1908]; Fedra (1909) ve Debussy'nin sahne için bestelediği *Le Martyre de Saint Sébastien* (Aziz Sebastianus'un Ölümü) [1911]; *le Chèvrefeuille* (Hanımeli) [1914]. Bu son iki eseri, Paris'te bulunduğu sırada fransızca yazdı; aynı sürede, *Le Faville del Maglio*'yu (Çekiçten Sıçrayan Kıvılcımlar) [1911-1914] bitirdi. Başlıca hikâye kitapları olan *Terra Vergine* (Bakir Topraklar) [1882]; *Il Libro delle Vergini* (Bakirelerin Kitabı) [1884]; *San Pantaleone* (1886); sonradan, *Le Novelle della Pescara* (Pescara Hikâyeleri) [1902] adı altında biraraya getirildi. Başlıca romanlarında (*Şehvet Çocuğu* [Il Piacere, 1889]; *Episkopo ve Şürekâsı* [Giovanni Episcopo, 1892]; *Sığıntı* [L'Innocente, 1893]; *Ölümün Zaferi* [Il Trionfo della Morte, 1894]; *Le Vergini delle Rocce* [Kayalardaki Bakireler, 1894]; *Il Fuoco* [Ateş, 1899]; *Forse che Si, Forse che No* [Belki Evet, Belki Hayır, 1910]; *La Leda senza Cigno* [Kuğusuz Leda, 1916]). Roma'nın çürümüş yüksek sosyetesinde yakından gözlediği sefahat hayatını, öldürme suçuna kadar giden karışık tutkuları coşkun bir anlatışla dile getirdi. Eserlerinde Bourget'nin, Zola'nın, Dostoyevski'nin etkisi açıkça görülür. Ne var ki, bu ustalardan sadece biçimsel unsurları aktarır ve bunları kendi kişiliğine göre yoğurur: meselâ bir Dostoyevski'nin dramatik derinliğine ulaşamaz. Hayran olduğu Nietzsche'nin insan üstü tipi de, onun elinde, basit bir sosyete kahramanı seviyesine düşer.

Eserleriyle olduğu kadar gönül maceralarıyle de ün kazanmış olan D'Annunzio, Birinci Dünya savaşı sırasında millî bir kahraman oldu. İtalya'nın Fransa yanında savaşa katılmasını ısrarla savundu, tarafsızlıktan yana olanların 1915 mayısındaki yenilgilerine rolü oldu («*En Büyük İtalya İçin*», 1915). Deniz Seferlerine, filo kumandanı olarak hava savaşlarına katıldı, Fiume konusunda müttefikler arasında anlaşmazlık çıkınca bir askerî birliğin başına geçerek şehri işgal etti (eylül 1919-aralık 1920). Daha sonra, Garda gölü kıyısındaki Vittoriale malikânesine çekildi, ölümüne kadar oradan ayrılmadı. Burada yazdığı *No Hurno*'da (Karanlık) [1921], bir gözünü kaybettiği uçak kazasını ve aylarca süren körlük sıkıntılarını anlatır. Daha sonra *Cento e Cento Pagine del Libro Segreto di Gabriele D'Annunzio Tentato di Morire* (Ölümü Özleyen Gabriele D'Annunzio'nun Gizli Kitabından Yüzlerce Sayfa) [1925] adlı hatıralarında, kendi yazarlık tekniğini inceledi ve şaşılacak bir içtenlikle duygularını çözümledi. Son eserleri arasında anılması gerekenler şunlardır: *Il Venturiere senza Ventura* (Serüvensiz Serüvenci) [1924]; *Il Compagno Dagli Occhi Senza Sigli* (Kirpiksiz Yol Arkadaşı) [1928]; fransızca yazdığı *Le Dit du Sourd et Muet qui fut Miraculé en l'An de Grâce 1266* (1266 Yılında Mucize ile Kurtulan Sağır ve Dilsizin Hikâyesi) [1936]. D'Annunzio'nun eseri Barrès'inkiyle karşılaştırılabilir. Benlikçileri, milliyetçilikleri, çeşitli alanlardaki özellikleri arasında bir yakınlık vardır, ama italyan yazarında modası çabuk geçen bir söz bolluğu görülür. Bununla birlikte coşku ve tutku dolu hayatıyle belli bir ölçüde etkili olmuştur. (L)

DAN REK (veya **DANG REK dağları**), Kamboç'u Tayland'dan ayıran kütle. Mekong vâdisiyle Praçinburi eyaleti arasında, doğu-batı yönünde uzanır; yüksl. 700 m. Kamboç ovalarının yanında kum taşından yamaçlarıyle yükselir ve yumuşak bir eğintiyle Mun vâdisine doğru alçalır. Bölgede hemen hiç kimse yaşamaz. (L)

DANS i. (fr. *danse*). Belirli bir ritme uyan, bu bakımdan da müzikle kaynaşan hareketler ve adımlar dizisi: *Pakize'nin danstan hoşlandığını bilirdim. Fakat ispanyol dansını bildiğini hiç işitmemiştim* (A.H. Tanpınar). *Elli altmış kişilik bir katar, dans ede ede yürüyordu* (Ahmed Rasim). || *Dans arşivleri*. (Bk. ANSİKL.) || *Dans müziği*, dans edilmek için bestelenmiş çalgı veya ses eseri. (Bk. ANSİKL.) || *Karakter dansı*, başka ülke folklorlarından esinli dans. || *Klasik dans*, bale öğretiminde kullanılan, kuralları belirlenmiş ve sınıflandırılmış hareketlerin tümü. || *Modern dans*, akademik dansın katı ilkelerinden sıyrılan ve çağdaş balenin temelini meydana getiren dans. (Bk. ANSİKL.) || *Salon dansı*, toplantılarda ve dans yerlerinde yapılan vals, tango gibi dansların genel adı. || *Soylu dans*, çeşitlemelere, «pas de deux» lere yer veren, ama hiç bir zaman karakter dansına başvurmayan klasik dans.

— İkonogr. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. İnsanoğlu daha tarihöncesi çağlarda *dans* etmeğe başladı; kısa zamanda, dans belirli kurallara ve düzene bağlanarak âyin, büyü ve din işlerinde kullanıldı. Ritmi ve hareketleri destekleyen ilk araçlar el çırpma, şarkı, vurma çalgıları, kaval ve flüttür. Bu dans çeşitleri Curt Sachs tarafından incelenmiş ve sınıflandırılmıştır: rondo, yılankavî rondo, tek dizi halinde dans, zincirleme rondolar... Mısırlılar, İbranîler ve Hititler'den bu âyin dansları ile ilgili birçok belge kalmıştır. Hindistan'da geleneksel olarak, sanatların en önemlisi sayılan dans, hint medeniyetinin gelişmesinde büyük rol oynadı. Ülkede binlerce yıldır geliştirilen ve hareketlere önem veren dans türü, kesin kurallarla bezenmiş, değişmez bir sisteme bağlıdır. Bu dans Batıya da geçti, Japonya'da ise *duruşlar*'ın önem kazandığı bir biçim aldı.

Yunanlılar dansı büyük ölçüde geliştirdi. Onlarda, bu sanat müzik ve şiire yakından bağlıydı. Özel tiyatro dansları yarattılar: *kordaks, emmeleia, sikianis*. Fransız müzikoloğu Maurice Emmanuel, yunan dans adımları ile bugün Batıda uygulanan klasik danstaki birçok adımın eş olduğunu ortaya koydu. Roma'da etrüsk ve yunan danslarının etkisi, kendi özünden gelişen ve çok eski temellere dayanan bir dans türüyle (Mars rahiplerinin kötülükleri kovma dansları) karşılaştı. Ama Romalılar gerçekçi bir tutumla, pantomimcilerin ve kadın dansçıların yer aldığı temsilî danslara yer veren gösterileri tercih ettiler. Bizans, büyük ölçüde Asya etkilerine açıktı, burada roma dansının gerçekçi, hattâ cinsel nitelikleri gelişti (Theodora).

Dans, Ortaçağ boyunca gelişmesini sürdürdü. Rönesans başlarında İtalya ve Fransa'da folklor özelliklerine büründü. Bu dansların bir kısmı «soylu» (sarabande [isp. *zarabanda*], pavane), geri kalanları ise daha köy havalı ve canlıdır (gaillarde, volta).

Dans bir sahne gösterisi olunca, taklitli, imeceli, törensel ve dinî niteliklerini kaybetti; başlıbaşına bir sanat haline geldi. Az sonra yükselme *(elevasyon)* eğilimi görüldü, bu yöntemin ilkeleri XVII. yy. ortasında belirlendi. İki yüzyıl boyunca, italyan dans ustaları duruşları kurala bağlamağa çalıştı. Ama bunu Louis XIV döneminin büyük fransız dansçıları (Beauchamp, Pécourat, Blondy, Vestris, nazariyatçı Feuiller ve Pierre Rameau; son olarak da Noverre ile Blasis) başardı. XVIII. yy.da birçok virtüoz ortaya çıktı. Bunlar arasındaki rekabet metotların gelişmesine ve biçim armonisine, hareketlerle çizgilere önem verilerek adımların belirlenmesine yol açtı.

XIX. yy.da eski dans tarzlarından uzaklaşıldı, repertuvarlar baştan başa yenilendi: etnografiye merak sarılması ve aristokratların ülkeden ülkeye geziler yapması sonucunda, başka milletlerin danslarına büyük yer verildi.

Parmak ucunda dans, 1818'e doğru ortaya çıktı. Bu dönemde Carlo Blasis dans öğretim ve tekniğinin günümüzde de yürürlükte olan kurallarını belirledi. Rusya'ya çağırıldı; onun ve Cecchetti'nin verdiği derslerle büyük rus yıldızları doğdu.

Dansın gelişmesini şu sanatçılar sürdürdü: M. Fokin, S. Diaghilev, L. Massine, S. Lifar, J. Robbins, G. Balanchine v.b. (Bk. HALK *oyunları*.)

● *Modern dans*. XX. yy. başında genç dansçılar kuşağı, geleneksel balenin akademik kurallarından kurtulmağa çalıştı. Isadora Duncan, eski Yunan'dan esinlenerek *serbest dans* adı verilen yeni bir anlatım tarzına yöneldi. Bu biçim, Mihail Fokin'in dans anlayışını büyük ölçüde etkiledi. Jaques-Dalcroze kendine temel olarak François Delsarte'ın (1811-1871) çalışmalarını aldı, ritim konusundaki (vücutla ve müzikle ilgili) bilgileri geliştirdi. Ama *modern dans*'a yön veren akım alman anlatımcılığıdır. Bu akım, bazı temel hareketlere ve duyguya öncelik tanıdı. Ama anlatım ve hareket serbestisinin bir gelişmeye yol açabilmesi için ilkeler konması gerekti. Bu ilkeler, akademik dans kuralları kadar katı değil, ama en az onlar kadar kesin ve belirlidir. Modern dans daha zengin bir dil kullanır; her türlü hareket biçimine yer verir; her tavır bir düşünceyi, bir duyguyu, bir heyecanı dile getirir. Modern dans, çağımızın anlatım aracı olmuştur.

André DANJON

Almanya'da müziksiz dansın öncüsü Rudolf von Laban (1879-1958) ile onun yolundan giden Mary Wigman (doğ. 1896), Kurt Jooss (doğ. 1901 ve Harald Kreutzberg (doğ. 1902) anlatımcı dansın ilkelerini yaydılar. Bu tür, özellikle A.B.D.'de gelişti. Kurt Jooss, serbest dansla akademik dans arasında bir bireşim yapmağa önem verdi; *Yeşil* Masa* (1932) adlı eserini başarıya ulaştıran bu özelliktir. Mary Wigman, esere güç katan grup tekniğine önem verdi, bundan bir üslûp yarattı.

A.B.D.'de Martha Graham (doğ. 1893) alman dansından büyük ölçüde etkilendi. Tekniğine, kasılma ve gevşeme (bk. CONTRACTION-RELEASE) ile ilkel âyinlerin sembolik hareketi olan düşmeyi kattı.

Modern dans adı altında birbirinden çok ayrı kişilikler toplanır. Tamamen bağımsız bir anlatıma varmak için duyulan ortak istek, bu bolluğun temelini meydana getirir. Bu sebeple, çağdaş bale donuk bir sanat olmaktan çıkar; sürekli bir gelişim içindedir. Ruth Page (doğ. 1903), José Limon (doğ. 1908), Doris Humphrey (1895-1958), Michael Kidd (doğ. 1919), Lester Horton (1906-1953), Hanya Holm (doğ. 1918) gibi sanatçıların araştırmalarından sonra Jerome Robbins (doğ. 1918), William Dollar (doğ. 1907) ve Alvin Ailey'nin (doğ. 1931) çalışmaları İngiltere'de (Jack Carter, doğ. 1929; Peter Darrel, doğ. 1930) ve özellikle Fransa'da (Maurice Béjart, doğ. 1928) modern dansın gelişmesini sağladı. A.B.D.'de öncü dansın temsilcileri Paul Taylor (doğ. 1930) ile Merce Cunningham'dır (doğ. 1915). [Bk. BALE.]

● *Eski Türklerde* dans karşılığı *büzik* veya *büdik* kelimesi kullanılırdı. Bugün bu kelime Kazan ve Başkurt lehçelerinde *biyüv* olarak geçer. Bu boylar özellikle dansa çok önem verirler. Göçebe Türklerin şaman âyinlerinde dans ettikleri ve Doğu Türkistan'da şaman'ın elinde kılıcıyle dansı idare ettiği etnografiar tarafından belirtilmektedir. Göçebe Kıpçaklar da dansa fazlasıyle ilgi duyarlardı. Batı Türklerinde dans, dinî (sema* v.b.); klasik (köçekçe*, çiftetelli* v.b.); halk dansları (bar*, zeybek*, halay* v.b.) olmak üzere üçe ayrılabilir. Dinî bir raks olan sema mevlevî tekkelerinde; klasik danslar saray ve büyük şehir çevrele-

Gabriele D'ANNUNZIO

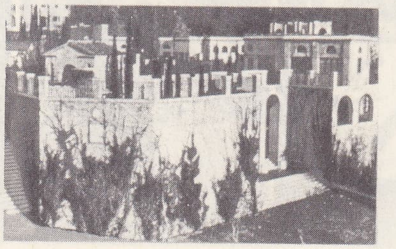
«la Vittoriale»
Garde gölü yakınındaki ikametgâhı

Foto. Viollet, Luce (LAROUSSE)

ispanyol (Sevilla)

bolivyalı (La Paz)

japon (Kyoto)

tahitili (Papeete)

«Mlle Prévost» Raoux, detay Tours müzesi

Blue-Bell kızları

rinde, halk oyunları ise daha çok Anadolu'da gelişmiştir.

● *Dans müziği.* Dansla müzik arasında birlik kuran ortak unsur ritimdir. Konuşurken veya şarkı söylerken kullanılan dil, bu iki sanatı ritme başvurmak zorunda bırakır. Ritmi, hemen her zaman vurma çalgıları belirtir.

Yeryüzündeki dans müzikleri başlıca iki sınıfa ayrılır: **1.** ritmi edebî kaynaklara dayanan müzikler (yunan, hint, arap ritimleri): bu biçimlerde, metindeki hece değerlerine dayanan söz-müzik-dans bileşimi ilgi çeker; **2** kaynağını yalnız danstan ve müzikten alan, bağımsız ritimli müzikler (en basitinden en karmaşığına kadar folklorların çoğunluğu); bunlar içten gelme bir vücut ve müzik anlatımı yaratan değişik, zengin ritimleriyle ilgi çeker.

Eldeki metinlerin azlığı yüzünden, sayısız yunan dansına nasıl bir müziğin eşlik ettiği konusunda somut bir fikir edinemiyoruz. Aynı belge yetersizliği latin müziğinde de karşımıza çıkar. Bu müzik önce Etruria'dan, sonra yunan, en sonunda da Asya sanatından etkilendi.

İlk ortaçağ metinleri, XII. yy.da soylular veya halk tarafından yapılan dans şarkı ve havalarıyla ilgilidir. XIII. yy.da çalgı eşlikli rondolar çok kullanıldı. Bu tür, Adam de la Halle'den sonra çok sesli müziğe de uygulandı. XIII. yy. sonu derebeylik toplumunda, basit yapılı dans şarkıları yayıldı. XIII. ve XIV. yy. dansları *ductia, stantipes, sauterelle* (sonra *saltarella* biçimine girdi), *estampie* adlarını taşır. Soylu veya halk dansları çoğu zaman gruplar halinde yapılırdı, ya şarkılı veya yalnız çalgılı olurdu. XV. yy.da tipik ikili ortaya çıktı: iki zamanlı yavaş tempo-üç zamanlı canlı tempo. Bunun uygulaması *basse-danse* ve *tourdion*'da görülür. XVI. yy.da ilk çalgılı dans derlemeleri basıldı. Bu dönemin tipik dansları *pavane-gaillarde* ikilisidir. XVII. yy.ın tipik ikilisi ise *allemande-courante*'tır; bunların yanında *sarabande* ve *gigue* yer alır. Bu danslar divertimentolara, orkestra süitlerine geçti ve dans ederken kullanılmaz oldu. Saray balesi* gelişince, dans müziği bestecileri eskisi gibi adı bilinmez kişiler olmaktan çıktı. XVII. yy.da Fransa'da bu türün bestecileri Chevallier, Belleville, Constantin ve Du Gap'tır. Bu tarihten sonra, saray balesi tarihi ile büyük besteciler ve dans tarihi birleşir. XVII. ve XVIII. yy.da doğan danslar, salonlardan çıkıp çalgı müziğinde ve bale orkestrasında yerini aldı (*chaconne, passacaglia, tambourin, gavotte*). XVIII. yy.da köy dansları, üç zamanlı halk *allemande*'ları, son olarak da *vals* ve *écossaise* (iskoç dansı) yaygınlaştı.

XIX. yy.da millî danslar önem kazandı: çek dansları olan *polka* ile *redowa*, Polonya'dan gelen *mazurka* ile *cracovienne, bolero, tarantella, barkarol*, köy danslarından türeyen değişik kadriller, *cotillon, fandango, çardaş* ve yavaş yavaş Avrupa'nın dört köşesinden gelen folklor dansları: *aragonesa (jota), habanera, furianta* v.b. XX. yy.da dans salonlarında varlığını sürdüren tek «klasik» ritim valstir. Vals yanında, kaynağını Latin Amerika'dan ve amerikan zencilerinden alan yüzlerce dans rağbet gördü.

— İkonogr. Dansı tasvir etmek her çağda, her ülkenin sanatçılarını ilgilendirdi; bu sanatı resim veya heykelle canlandıran eserleri, Anadolu'da, Neolitik devre ait Hacılar'da bulunan resimlerde, Hitit devrinde Alacahöyük kabartmalarında, özellikle Lidyalılarda (Kybele-Attis kültü dinî âyinlerinde ve Kroisos devri halk eğlencelerinde), Sahra'da (Tassili'de tarihöncesi freskleri), Mısır'da (Gize mastabasındaki resimler), Hindistan'da (dans eden Şiva, apsaras), Çin'de (Tang çağı heykelcikleri) veya Meksika'da görebiliriz.

Eski Ege dünyasında, Minos devrinde Girit adası bu çağın en hareketli merkezlerinden biridir. Knossos sarayı fresklerinde dinî âyinlerde, şenliklerde dans eden kadınların çeşitli figürleri dikkat çekicidir. Ayrıca bu konu ile ilgili figürin ve mühürler de mevcuttur. Özellikle kutsal ağaç önünde dans başta gelir. Batıda, geometrik çağdan ve Mykenai sanatından (Boiotia çömlekleri) bu yana birçok dans tasviri yapıldı. Kadın dansçı motifi, Tanagra ve Myrina heykelciklerinde en çok işlenen konulardan biridir. Yunanlılar dans sanatını kişileştirmek için Terpsikhora* adlı musa'yı seçmişlerdi, beri yandan Faunuslar, Satyroslar, Mainadlar ve Bakkhaların katıldığı Thrak menşeli Dionysos törenleri de yunan düşüncesinde dansı temsil ediyordu. (Bk. BACCHANALİA.) Ayrıca Nymphalar, Kharisler, Eroslar da dans ederdi. Bunların yaptığı rondolar birçok sanat eserinde tasvir edilir: boyalı vazolar; alçak kabartmalar (Borghese vazosu; Atina'daki Dionysos tiyatrosu kabartmaları; Makedonya'daki Gelani'de bulunan dansçı kadınlar alçak kabartması); heykeller (Floransa'da *Dansa Çağrı* adı verilen grup; Skopas'ın Dresden'de bulunan *Mainad* heykeli; Berlin'deki *Mainad;* Napoli'de Herculanum'da bulunan, helenistik çağa ait, bronzdan dansçı kadınlar grubu); duvar resimleri (Napoli'deki Ruvo mezarlığında bulunan yas dansı; Pompeii'de dansçı kadınlar evinin freskleri). Bu çağ Anadolu örnekleri dikkat çeker. (Dans eden Eroslar lahti, Side müzesi). Dansın gerçekçi ve yergili biçimde tasvirine ilk örnek Mahdia'da (Tunus) bulunan *Soytarı Dansçı Kadın* adlı küçük bronz heykeldir. Rönesans ressamları, mitolojideki danslardan sık sık etkilendiler: Mantegna, Botticelli, Bellini, Tiziano, Giulio Romano, Carracci'ler, Albani, sonra da Poussin. Ortaçağda bile, çağın günlük hayatını tasvir eden tablolarda dansa geniş yer verildi. Bu eserlerde hem saray, hem de köy dansları işlendi (Paris'te, Bibliothèque Nationale'de bulunan bazı minyatürler; Louvre müzesinde bulunan Gorgues şatosu freskleri).

Daha sonra köy dansları ve şenlikleri Pieter Bruegel'e, Van Ostade'ye, Teniers'e ilham kaynağı oldu. Rubens de onları örnek aldı (Louvre müzesindeki *Kermes* tablosu). Watteau, Pater, Lancret bu köy şenliklerini zarif elbiselere büründürüp rüyalar âlemine taşıdı. Saray baleleri duvar halılarına (*Vahşîler Balosu*), resimlere (*Anne de Joyeuse'ün Düğün Şenliği*, Louvre), gravürlere (Cochin, *Le Bal des Ifs*, Aynalar galerisi; Versailles şatosu) XVIII. yy.da klasik dans, Raoux'nun yaptığı *Mlle Prévost'nun Portresi* (Tours müzesi) ve Schall'ın yaptığı dansçı kız portresi ile dile getirildi. Leprince'in eserlerinde rus dansları bile yer alır. XIX. yy.da Degas, Paris operası bale takımının ressamı oldu; bu konuda sayısız desen, taslak ve tablo meydana getirdi. Renoir, Paris'in dış mahallelerindeki danslı eğlenceleri konu edindi (*Le Moulin de la Galette*, Louvre). Toulouse-Lautrec ise Moulin-Rouge gazinosunda yapılan dansları dile getirdi. Carpeaux, Constantin

balinezyalı

macaristanlı

kamboçyalı

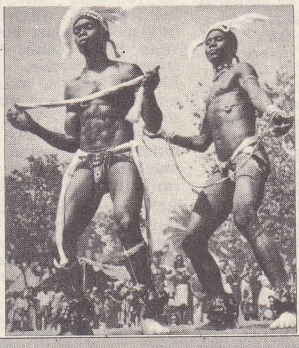

afrikalı (Fildişi Sahili)

yerli (Navajos)

Foto. İspanya Turizm ofisi, Verger A.D.E.P., Holmes, Morin-Giraudon, X, Black-Star-Rapho. Bersen's inter press, Singer, Darbois, Huet Hoa-Qui, de Dienes-Rapho (LAROUSSE)

Guys ve Jean Béraud tablolarında saray balolarını, soyluların ve zenginlerin gece toplantılarını işlediler.

Heykeltıraşlıkta dansı konu edinen sanatçılar şunlardır: Donatello, Della Robbia (Floransa katedrali cantoria'sı), Canova (*Üç Dansçı Kadın*), Duret (*Napolili Dansçı*), Falguière (*Dansçı Kadın, Mısırlı Dansçı Kadın*), Carpeaux (Paris operasının cephesindeki heykel grubu), Bourdelle (Paris Champs-Elysées tiyatrosundaki alçak kabartma). Çağdaş ressamlardan Matisse, heykeltıraşlardan da Hubert Yencesse danstan ilham aldı.

● *Dans arvişleri*, birkoç Batı ülkesinde dans arvişleri kurulmuştur. Başlıcaları:

Archives Internationales de la Danse (Milletlerarası Dans arşivi), 1931'de Rolf de Maré tarafından Paris'te kuruldu. De Maré 1920-1924 arasında «Ballets Suédois» (İsveç balesi) topluluğunu yönetmişti, arşivi bu topluluğun ve başdansçısı Jean Borlin'in hatırasına kurdu. Koleksiyonunda kitaplar, dergiler, partisyonlar, librettolar, afişler, basından kesikler, gravürler, taşbaskısı resimler vardı. Rolf de Maré, arşivdeki kitapları ve taşbaskısı resimleri 1945'te Paris operası kitaplığına bağışladı.

Dance archives (Dans arşivi) [Londra], 1945'te kuruldu. Bu arşivde Ballet Guild tarafından bir araya getirilen kitaplar, programlar, fotoğraflar, resimler, ayrıca birçok partisyon bulunur.

Dance Archives of the Museum of Modern Art (Modern Sanat Müzesi Dans arşivi) [A.B.D.], zengin bir kitap, taşbaskısı resim, gravür, fotoğraf, belge ve partisyon koleksiyonuna sahiptir.

Harvard College Theatre collection (Harvard Koleji Tiyatro koleksiyonu) [Cambridge, A.B.D.], daha önemlidir. Koleksiyonun temelini Robert Gould Shaw ile Everett Wendell'in yaptığı önemli bağışlar meydana getirir.

◆ **Dansçı** i. Dans eden kişi: *Bir dansçı çevikliğiyle kalktı.* ‖ Dans etmeyi seven kişi. ‖ Dansı meslek edinen kişi: *Anna Pavlova ünlü bir dansçıydı.*

— Koreografi. *Karakter dansçısı*, yabancı ülkelerin folklor danslarını yapmakta uzmanlaşan dans sanatçısı. ‖ *Yarı karakter dansçısı*, hem klasik dansları, hem de karakter danslarını yapabilen dans sanatçısı.

◆ **Dansör** i. (fr. *danseur*). Dansçı: *Acemi dansörlerin oynadığı bir kadrili andıran...* (Y.K. Karaosmanoğlu).

◆ **Dansöz** i. (fr. *danseuse*). Dansçı kadın: *Zira orada Abbasiye gazinosunda on gün evvelki seyahatimde, bir dansözle ahbap olmuştum* (R.H. Karay). [LM]

Dans (*Ölüler* — ı veya *Ölüm* — ı) [*Danse Macabre*], Avrupa ortaçağ eserlerinde sık sık rastlanan ve her yaştan, her sınıftan insanların, insafsız ve alaycı bir iskelet tarafından çılgınca bir dansa sürüklenip hora tepmeğe koyulduklarını gösteren tema. XV. yy.dan sonra önce Fransa'da, sonra İsviçre ve Almanya'da moda haline gelen bu tema, kilise duvarlarında, özellikle de hıristiyan mezarlıklarını çevreleyen dehlizlerde görülür. Bu resimlere benzeyen fresklere Paris'te, Lübeck'de ve Fransa'nın birçok ilinde rastlamak mümkündür. Basel konsili sırasında, bu şehirdeki Aziz Yohannes kilisesinin duvarlarına bir *Ölüler Dansı* resmedilmişti; bu eser uzun yıllar Holbein'a maledildi; freskden arta kalan birkaç parça bugün Basel kitaplığındadır. Bern şehrinde de, ressam N. Manuel'in yaptığı bir *Ölüler Dansı* vardır (1515-1520).

Ölüler dansı gravür olarak da işlenmiştir. En tanınmışları: 1. tahta kalıpla basılan ve Guy Marchand tarafında 1485'te yayımlanan *Ölüler Dansı;* 2. Basel'deki *Dans'*ın bir röprodüksiyon'u; 3. Trechsel'in 1538'de Lyon'da bastığı *les Simulachres et Historiées Faces de la Mort* adlı kitap (içinde Holbein'in çizdiği ve tahta üzerine gravür ustası Lutzelburger'in kazıdığı nefis desenler yer alır).

Dies irae'de canlandırılan ölüm dansı, XIX. yy. bestecileri tarafından kullanıldı. Berlioz bu plenşan'a, *Fantastik senfoni*'sinin bir bölümünde yer vermiştir. Liszt, piyano ve orkestra için bir çeşitleme dizisi olan *Ölüler Dansı*'nda (1850) bu konuyu işledi. Saint-Saens bir senfonik şiirine *Ölüler Dansı* başlığını koydu (1874). A. Honegger'in *Ölüler Dansı* ise (1938) üç solocu, koro ve resitan'ın katıldığı bir orkestra oratoryosudur. (L)

Gaziantep yöresi halk **dansları** ekibi

Danse (LA), Paris operasının cephesindeki heykel grubu. Carpeaux tarafından yapıldı, 1869'da yerine konulduğunda şiddetli tepki yaratarak skandallara yol açtı. Eserin gerçekçiliği, opera dansçı ve balerinlerinin ar ve haya duygusunu incitti; kimliği bilinmeyen biri, müstehçen sayılan heykelin üstüne bir mürekkep şişesi fırlatarak halkın tepkisini belirtti. Hükûmet, heykeltıraş Achille Gumery'ye, bugün Angers müzesinde bulunan, iffet duygularına daha uygun bir heykel grubu sipariş etti; fakat 1870'te fransız-alman savaşının başlaması Carpeaux'nun şaheserini kurtardı. (L)

DANSETTE (Adrien), fransız tarihçisi (Armentières 1901). Başlıca eserleri: *Histoire Religieuse de la France Contemporaine* (Çağdaş Fransa'nın Din Tarihi) [1948 ve sonraki yıllar], XIX. yy. Fransa tarihi üstüne birçok çalışma. (L)

DANSİMETRE i. (fr. *densimètre*). Bir sıvının yoğunluğunu doğrudan doğruya ölçen bir çeşit sıvı ölçer.

— ANSİKL. *Dansimetre*'ler, borusu doğrudan doğruya yoğunluğa göre derecelenmiş areometrelerdir. Rousseau dansimetresinde, boru üzerine, bir *mn* işareti bulunan camdan küçük bir çukur başlık geçirilmiştir. Dansimetre arı suya batırılır. Başlığa *mn* çizgisine kadar arı su doldurulunca su seviyesi borunun 1 çizgisini gösterir; böylece, arı suyun yoğunluğu tanım gereğince bire eşittir. Başlığa başka bir sıvı doldurulduğu zaman, seviye derecesi doğrudan doğruya yoğunluğu gösterir. Dereceleme, yoğunluğu bilinen sıvılarla yapılır. Bu âletlerle az miktardaki sıvıların yoğunluğu ölçülebilir. (L)

DANSİMETRİ i. (fr. *densimétrie*). Fiz. Bk. YOĞUNLUK *ölçümü*.

DANSİNG i. (ing. *dancing-house*, dans evi'nin kısaltılmışı). Halka açık dans yeri. (L)

DANSİTOMETRE i. (fr. *densitomètre*). Foto. Bk. YOĞUNLUKÖLÇER.

Dans le Labyrinthe («Labirentte»), Alain Robbe-Grillet'nin romanı (1959). Bu roman, kara gömülü bir şehirde, kaybolmuş bir askerin sokaklarda rastgele yürüyüşünü inceden inceye anlatır; asker bu «labirent»in esiridir ve bize psikolojisi, umutları veya sıkıntıları hakkında hiç bir şey anlatmadan ölüp gider; eser, yeni roman estetiğinin en ustaca örneklerindendir. (L)

DANSOMETRE i. (fr. *dansomètre*). Dy. Bir demiryolu traversindeki oynaklığı ölçmeğe yarayan araç. (Bu araç, mafsallı bir sehpadan ve traverse bir yay aracılığıyla bağlanan bir ibreden meydana gelir. Bu ibrenin üzerinde yumuşak bir sürtünme ile gidip gelen madenî halka, traversin oynaklık derecesini gösterir.) [L]

DANSÖR ve **DANSÖZ** i. Bk. DANS.

DANSVİLLE, A.B.D.'de (New York eyaleti) kasaba, Hornell'in 30 km kuzeyinde Buffalo-Corning demiryolu üzerinde; 5 230 nüf. (1950). Geniş meyve fidanlıkları ve kaplıcalar. 1881'de Clara Barton amerikan Kızılhaçını burada kurdu. (L)

DAN TAKUMA, japon mühendisi ve iş adamı (1858-1932). Samuray sınıfındandı. 1920'lerde Japonya'da «görünmeyen hükûmet» diye anılan birliğin en güçlü kişilerinden biri oldu. A.B.D.'ye giderek (1871), maden mühendisliği öğrenimi yaptı. 1878'de Japonya'ya döndü. Kısa bir süre Tokyo üniversitesinde öğretim üyeliği yaptıktan sonra, sanayi odasında çalıştı. Görevli olduğu devlet maden ocaklarının 1888'de Mitsui şirketi tarafından satın alınması üzerine şirkette çalışmağa başladı. Bir süre sonra maden ocaklarını büyük bir gelir kaynağı haline getirerek Mitsui ailesinin çok zengin olmasını sağladı ve 1909'da kurulan Mitsui ticaret şirketine katıldı. Mitsui «imparatorluğu»nun gerçek başkanı haline geldi. Büyük paralarla hükûmet üzerinde kötü etkide bulunduğunu ileri süren milliyetçiler tarafından öldürüldü. (M)

DANTAN (Antoine Laurent), **Büyük Dantan** denir, fransız heykeltıraşı (Saint-Cloud 1798-ay.y. 1878). 1828'de Roma ödülünü kazandı. Eserleri: *Villars ve Fransa Veliahtının Heykeli* (Versailles); Paris Belediye dairesinde antsal figürü *Juvénal des Ursins* (1838); *Rachel'in Büstü* (1839); *Duquesne'in Heykeli* (1944, Dieppe); *Malherbe'in Heykeli* (1847, Caen). [L]

DANTAN (Jean-Pierre), **Küçük Dantan** denir, fransız heykeltıraşı (Paris 1800-Baden 1869). Antoine Laurent Dantan'ın kardeşi. Devrin tanınmış kişilerinin (Victor Hugo, Balzac, Rossini, Frederick-Lemaître v.b.) gülünç heykellerini Paris'te, Dantan müzesi denilen Panorama pasajındaki salonda sergilemekle ün yaptı. Ününün yayıldığı İngiltere'de eserleri çok yüksek fiyatlarla satıldı. Eserlerinin birçoğu Carnavalet müzesindedir. (L)

DANTAS (Julio), portekizli yazar (Lagos 1876-Lizbon 1962). Parnasyenlerdendi; *Nada* (Hiç) [1896] adlı şiir derlemesiyle tanındı. *«Katı Yürekli Kadın»* (1901) adlı bir oyun yazdı. *La Cena de los Cardenales* (Kardinallerin Akşam Yemeği) [1902] adlı küçük bir şiir kitabı, sağlam ve ince yeteneğini ortaya koyan eşsiz eseridir. (L)

DANTAS (Luca), brezilyalı yurtsever (XVIII. yy.). Subay olarak, 1798'de Baia'da zencilerle melezlerin köleliğine karşı çıktı ve sömürgecilere baş kaldırdı; fakat bu ayaklanma kanlı bir şekilde bastırıldı. (L)

DANTE ALİGHİERİ, italyan şairi (Floransa 1265-Ravenna 1321). [*Durante*'nin kısaltılmışı olan DANTE, şairin soyadı değil, küçük adıdır.] Guelfo partisi taraftarı bir burjuva ailesindendir. Guelfo'lar cumhuriyet

Rubens'ten «la Kermesse» detay
Louvre müzesi, Paris

Degas'dan **«Dansçı»** detay

«la Danse»
Carpeaux'nun eseri

Foto. Yeni Sabah arşivi (MEYDAN); Giraudon (LAROUSSE)

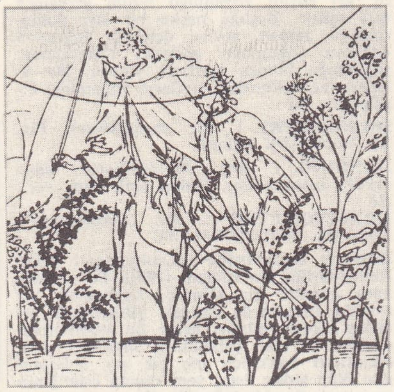

«Cennette İlk Şarkı»
DANTE'nin «İlâhî Komedya»sı için
Botticelli'nin çizdiği desen

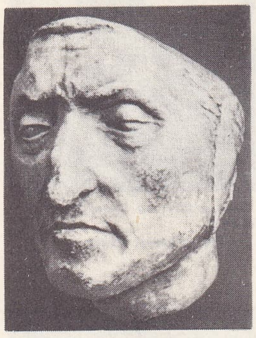

DANTE'nin maskı
Vecchio sarayı, Floransa

«DANTE», Giotto'nun eseri
(Bargello müzesi, Floransa

hükûmetinde derebeyi soylularının yerini almıştı. Dante, 1282 anayasasıyle Floransa'ya çeki düzen veren bu «eski halk»tan geldiği için övünür. Annesi pek erken öldü, babası annesinin ölümünden hemen sonra yeniden evlendi. Öğretmeni Brunetto Latini'den ata binmeyi, silâh kullanmayı öğrendi; eğlenceli, düzensiz bir hayat sürdü (bu avarelik yıllarını daha sonraları pişmanlıkla anmıştır). Dostlarıyle, özellikle şair Guido Cavalcanti ile birlikte daha sonra *dolce stil nuovo* (yeni tatlı üslûp) adı verilen okulu kurdu; bu okul, kullandığı arı, sade dille, Guitonne d'Arezzo'nun ilmî ve ağır şiir dilinden ayrılır. Beatrice Portinari ile ilk defa dokuz yaşındayken karşılaştı; Beatrice'yi dokuz yıl sonra gene gördü ve âşık oldu; *Vita Nuova'yı* (Yeni Hayat) onun için yazdı. Bu eser, şairin günlük hatıralarını, şiirlerini ve şiirlerinin oldukça iskolastik açıdan incelemesini kapsayan, garip bir bileşimdir (1294). Beatrice'nin ölümü (1290), onun genç kadına duyduğu mistik aşkın ülküleşmesinde etkili oldu. Gemma Donatti ile evlendi (1290'a doğru), ondan dört çocuğu oldu. O çağın modasına uyarak dostlarına gönderdiği mektuplara şarkılar, baladlar, soneler ekliyor, sitemlerini, öğütlerini, aşk sırlarını, felsefî veya ahlâkî görüşlerini bu şekilde açıklıyordu. Bu şiirler arasında en ilgi çekicileri, şairin *Pietra* yani *taş* adını verdiği ve kendisini reddeden bir kadına yazdığı *taşlı mısralar*'dır *(rime Petrose)* [yaklş. ol. 1306-1310]. Başka güzel bir şiir de, Moroello Malaspina'ya Casentino'dan yolladığı, aşkın gücünü yücelten şiirdir. «Ser Durante» imzasıyle yayımlanan *İl Fiore* (Çiçek) adlı şiiri Dante'nin gençlik döneminde yazdığı söylenir.

1289'da Campaldino savaşına katılan Dante, 1295'ten sonra siyasî hayata atıldı. Soylulara kapalı ve sadece meslek sahiplerine açık olan kamu hizmetlerinde görev alabilmek için, hekim ve eczacılar birliğine yazıldı. 1295'ten 1296'ya kadar Halk özel meclisinde, daha sonra *priore*'leri (meslekî birlik başkanı) seçen mecliste üyelik yaptı. 1296'dan 1297'ye kadar Yüzler meclisinde üyeydi. Bütün bölgeye hâkim olmak ve Floransa'nın işlerine karışmak isteyen papa Bonifatius VIII'in entrikalarına karşı Toscana'lı guelfo'ları teşkilâtlandırmak için San Gimignano'ya elçi olarak gönderildi (1300). Priore oldu, papalık elçisi tarafından desteklenen «kara» bozguncularla savaştı: gerçekte, Ghibelini partisinin ezilmesinden sonra Guelfi partisi, «kara» guelfi (ilerici parti) ve «beyaz» guelfi (mutediller) diye ikiye bölünmüştü. Bu iki grup arasındaki kavga, iki büyük aile (Cerchi ve Donati) arasındaki kin yüzünden hızlandı. Siyasî kavgalara bir son vermek için Dante her iki partinin de başında bulunanları sürdürdü (sürgüne gidenler arasında Dante'nin dostu Guido Cavalcanti de vardı). Ama, ertesi yıl papa barış getirmek gerekçesiyle fransız prensi Charles de Valois'yı Floransa'ya gönderdi. Prens Charles, 1 kasım 1301'de şehre girdi. Prensin desteklediği Karalar duruma hâkim olunca, Beyazların bazıları sürgüne gönderildi, bazıları ölüm cezasına çarptırıldı. Bu sırada, şehirde olmayan Dante (belki de öteki elçilerle Roma'da papanın yanındaydı) 1302'de sürgüne, ihtilâstan para cezasına, sonra da diri diri yakılmağa mahkûm edildi.

Sürgün yıllarının başında Dante, Floransa'ya silâh gücüyle girme yolunu arayan Beyazlara katıldı (1302). Bütün sürgünlerin hazır bulunduğu toplantıya gitti, ama Floransa'nın kendi memleketleri olduğunu unutan bencillikleri ve kinleri dolayısıyle sürgündekilerden soğudu, siyasetle ilişkisini keserek memleket memleket dolaşmağa başladı. Dante, «başkasının ekmeği ne kadar acıdır, başkasının merdivenine tırmanmak ve inmek ne kadar güç bir yoldur» der. Önce Verona'da soylu Scaligeri ailesinin misafiri oldu, sonra Malespina'larda (1306) ve Rimini'de, De Polenta'ların evinde kaldı. Bir süre Bologna'da yaşadı. Burada 1306-1308 arasında *İl Convivio*'yu (Şölen) yazdı: bu eser düzyazıyle dile getirilen felsefe ile şiirin (üç ahlâkî şiir) büyük bir düşünce yüceliği içinde birbirine karıştığı bitmemiş bir incelemedir. Dil meseleleri üzerine latince olarak yazdığı *De Vulgari Eloquentia* (Halk Dili Üstüne) incelemesi ve on üç latince manzum *Epistole* de (Mektuplar) bu dönemin ürünüdür. Bu mektupların en önemlilerinden biri aralarındaki uyuşmazlığı bir yana bırakıp imparator Heinrich VII'yi hakem ve arabulucu olarak seçmeleri için belediyelere ve italyan senyörlerine yazdığı mektuptur. Dante, Heinrich VII'nin Karaları haksız çıkarıp kendisine Floransa'nın kapılarını açacağını ummaktaydı. Papa ile imparator arasındaki ilişkiler üzerine görüşlerini açıkladığı *De Monarchia* (Monarşi Üstüne) adlı incelemeyi de bu yüzden yazdı. Dante, bu ilişkileri (hiç birinin ötekine üstünlük sağlamaksızın) kilise iktidarıyle geçici iktidarın işbirliği diye anlar. Öteki ünlü bir mektup da floransalı bir dostuna yazdığı Floransa cumhuriyetinin şehre dönmek isteyen sürgünler için ileri sürdüğü onur kırıcı şartları beğenmediğini açıklayan mektuptur (1315). Bu mektuptan sonra gerek kendisi, gerek çocukları, isyancılıkla suçlandırılarak mahkûm edildiler. Bu arada Dante, vakit buldukça *Divina Commedia*'sına (İlâhî Komedya) çalışıyordu. Esere ne zaman başladığını; ne zaman bitirdiğini kestirmek güçtür. Sürgün hayatı, işsizlik, ilgi duyduğu siyasî çabalardan uzaklaşma, şairin kendini incelemesine, dünyaya tasvirci ve tenkitçi gözle bakmasına yol açtı. Eseri, acı gerçekten kaçmak, düşmanlarından öç almak, yalnız kendi hayatını değil, içinde yaşadığı devri de şiire dönüştürmek için bir vesile oldu. Dante, eserinin büyüklüğü anlaşılır anlaşılmaz o hayırsız Floransa'ya dönebileceğini umuyordu. Verona'da fizik incelemesi yazdı: *Quaestio de Aqua et Terra* (Toprak ve Su Üstüne İnceleme). Ravenna'da prens Guido Novello Da Polenta'nın sayesinde nihayet huzura kavuştu. Dostu Giovanni Del Vingilio 1319'da Bologna'dan Dante'ye latince bir şiir yazdı: Giovanni'nin amacı Dante'ye çağının büyük olayları üzerine latince bir eser yazdırmaktı: bu eser sayesinde ona şair tacını giydirebileceğini söylüyordu. Dante verdiği cevapta, şair tacını giymek için «yer ve göğün birlikte işlendiği kutsal şiir» adını verdiği büyük eserin kâfi geleceğini bildirdi. Bologna'yı yöneten Karalardan korkarak arkadaşının yanına gitmeyi bile istemedi, 14 eylül 1321'de Ravenna'da öldü, orada gömüldü.

Ateşli ve ölçülü yaratılışı, yaratıcı hayal gücü, derin gerçekçiliği, din duygusu ile yurttaşlık ve siyasî duyguları arasındaki denge ve kırılmaz gururuyle Dante bütün çağların en eksiksiz, en evrensel kişilerinden biridir.

— İkonogr. Şairin yüz hatları kesinlikle bilinmez. Ravenna'da ölümünden sonra yapılan maskının, mezarı üstündeki kabartmanın bir kopyası olduğu sanılır. Giotto'dan (Dante, Floransa'da Podesta kilisesinin ve Assisi iş bazilikasının fresklerinde görülür) bu yana Dante'nin fizyonomisi birçok italyan ressamına ilham verdi: Cenacolo di Sant' Apollonia'da (Floransa) Andrea del Castagno; Floransa Duomo'sunda Michelino (1465); Montefalco fransisken manastırında Benozzo Gozzoli; Raffaello, Vatikan'da bulunan *Kutsamanın Tartışılması* ve *Parnassius* adlı fresklerinde Dante'ye yer verdi. Ayrıca Morzuchelli ve Putinatti, madalyalarını yaptı. Floransa katedralinden gelmiş (villa Poggio, Floransa) bir heykeli vardır. Bundan başka geçen yy.da Saint-Marceaux veya Aubé tarafından yapılan eserleri de unutmamak gerekir.

Şairin eseri sık sık resimlendi: Signorelli *Divina Commedia*'yı Orvieto duomo'suna (kubbe) çizdi. Botticelli, Baldini tarafından oyulan (1481) bir dizi resim yaptı ve bir el yazmasını resimledi (Berlin kütüphanesi); Orcagna, Strozzi de Santa Maria Novella (Floransa) kilisesini *Cehennem* ve *Cennet*'ten sahnelerle süsledi. Onları takip eden Gustave Doré 1861'de *Divina Commedia*'yı resimledi. Romantik sanatçılar sık sık bu eserden ilham aldılar: Delacroix (*Dante ve Vergilius Cehennemde*, Louvre), Ary Scheffer (*Dante ve Beatrice*), Rafaello öncesi sanatçılardan Rossetti (*Dante'nin Rüyası*, Liverpool), Maignan (*Dante ve Matilda*). Dante, ayrıca Fuseli, de Blake ve Rodin gibi sanatçıları da etkiledi. (→ Bibliyo.) [L]

Dante ile Vergilius Cehennemde, Eugène Delacroix'nın *Dante'nin Sandalı* diye de anılan ve Louvre müzesinde bulunan yağlıboya tablosu (1,80 m × 2,40 m). Delacroix, bu tabloyu ilk olarak 1822'de Salon'a gönderdiğinde yirmi dört yaşındaydı ve henüz Guérin'in öğrencisiydi. Gérard ile Gros eseri çok beğendiler. O sırada *Constitutionnel*'in sanat tenkitçisi olan Adolphe Thiers geleceği önceden gören bir yazı yazdı: «geleceğin büyük sanatçısını bundan iyi belirten bir eser yoktur». Tablo, kral Louis-Philippe tarafından satın alındı. (L)

DANTEL veya **DANTELA** i. (fr. *dantelle*). Elbise, çamaşır, örtü v.b. eşyalara süs o-

«Parnasse»dan detay
Raffaello'nun eseri
Vatikan müzesi

«Dante ve Şiiri»
Floransa katedrali

Foto. Perrin, Brogi-Giraudon, Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

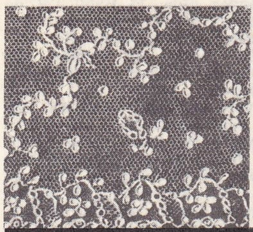
Alençon danteli (i)

İngiltere danteli (T)

Argentan danteli (i)

Binche danteli (T)

ipek dantel (T)

Bruges danteli (T)

Burano danteli (i)

Chantilly danteli (T)

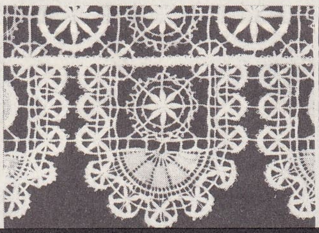
Cluny danteli (T)

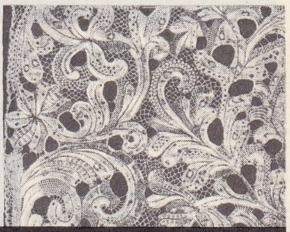
Flandres danteli (T)

Fransa danteli (i)

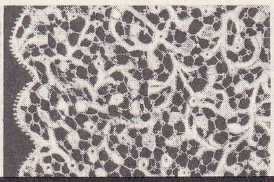
Cenova danteli (T)

Malines danteli (T)

Milano danteli (T)

Paris danteli (T)

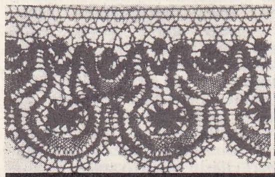
Le Puy danteli (T)

güllü dantel (i)

Valencia danteli (T)

iri desenli Venedik (i)

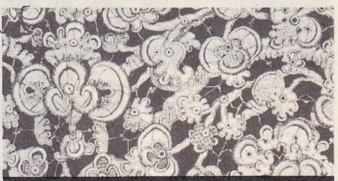
düz Venedik (i)

danteller
(i) iğne işi
(T) tığ işi

larak dikilen ve çeşitli ipliklerle değişik biçimde örülen seyrek dokuma. ‖ *Teşm. yol.* Dantel şeklinde kesilen herhangi bir şey. (Halk dilinde *tentene* de denir). ‖ *Dantel zemini,* motiflerin dışında kalan ilmek kısmı. ‖ *Dantel anglez («ingiliz danteli»),* Büyük Britanya'da iğ ile yapılan Devonshire danteli, Buckingham danteli, İrlanda danteli, Hamilton danteli gibi türleri bulunan dantel.

— Ciltc. *Dantel baskı,* ciltlenmiş bir kitabın kenarları üzerine, ince altın yaldızla yaldızlama demiri yardımıyle yapılan süsleme: *Dantel baskı, din kitaplarında ve lüks ciltler üzerinde bulunur.*

— Tekst. Örgü dantel intibaını vererek dokunmuş yünlü, ipekli, simli v.b. kumaş. ‖ *Dantel zemin,* üzerine dantel dolguları işlenebilen ince tül zemin.

— ANSİKL. *Dantel,* genellikle kadınlar tarafından iğne, tığ ve mekikle örülen veya makinede dokunan, yatak takımlarında ve çamaşırlarda kullanılan zarif süsleme malzemesidir. Danteller, kalitelerine veya kullanıldıkları yere göre keten, pamuk, yün, sunî veya sentetik ipek gibi ipliklerle örülebildikleri gibi, altın veya gümüş simlerle de yapılabilir veya süslenebilir. İlk zamanlarda, dokuma kumaşlar üzerinden iplik çekerek, ajur veya tül tipi bir fon üzerine iğne veya tığ ile dolgular yapılarak hazırlanan dantellerden sonra, düğümleme, Arap şebkası ve tenerif ortaya çıktı; daha sonraları makinelerde de dokunan çok mükemmel cinsleri meydana getirildi.

Dantelleri yapılış cinsine göre *iğne danteli* ve *tığ danteli* olarak iki bölüme ayırmak mümkündür. Her ikisinde de genellikle tek bir motif veya motifler topluluğu birbirleriyle birleştirilerek ya uzun şeritler veya kumaşlar meydana getirilir.

İğne dantelleri. Bir kumaş üzerine veya kumaşsız olarak iplik veya ibrişimle işlenen dantellerdir. Bunlar adlarından da anlaşılacağı gibi, iğneyle yapılır. Bu dantellerde çeşitli motife rastlanır. İğne dantelleri dışında, yine iğne ile yapılan *oya*, dolgu*, sarma** adlı işlemeler vardır. Ayrıca gerilmiş kumaşlar üzerine yapılmış işlemeler arasında kalan kumaş kısmın kesilmesi suretiyle elde edilen veya kumaşları yer yer oyarak, belli bir motife göre, oyuk yerlerin kenarlarının sarılması şeklinde meydana getirilen danteller yapılır. Bir de kumaştan belirli sıra ve sayıda çözgü ve atkı ipliği çekerek, o kısımlardaki iplikleri yer yer sarmak veya boğmak yoluyle özel motifler meydana getirilen iğne işleri mevcuttur. Türkiye'de, iğne oyası ile dantelciliğin başlangıç tarihini tespit etmek mümkün değildir. Bugün bile türk kadınının başlıca işlerinden biri olan ve Avrupa'da ancak XV. yy.da ortaya çıkan el işlerinin buralara Türkler eliyle gitmiş olması gerçek dışı değildir. Dünyada ilk ün yapan danteller Venedik dantelleri olmuştur. XVI. yy.ın modasına göre, elbise yenlerinin, çamaşırların ve yatak takımlarının, dantellerle süslenmesi gerekmekteydi. Louis XVI zamanında, Fransa'da dantel kullanmak çok modaydı. Bu moda, dantel yapımını bir boş zaman faaliyeti olmaktan çıkardı ve bir sanayinin doğmasına yol açtı.

Tığ dantelleri. Birbirlerine özel ilmiklerle bağlanan, renkli ve değişik cins ipliklerle örülen bir dantel çeşididir. Elde, tığ iğnesiyle veya karo adı verilen tezgâhlarda iğ ile yapılır. İğler üzerine sarılı bulunan çeşitli renk ve cins iplikler, tezgâhın dönmesi ve özel bir tığ sistemiyle, birbirlerine ilmiklenerek bağlanır ve bir bütün meydana getirir. Karolarda dokunan en güzel tığ danteli İrlanda dantelidir, fakat Venedik ilmiği de bu yolda taklit edildi. İğ dantelleri, iğne dantellerinden hemen sonra görünmeğe başladı ve en ünlü merkezi Milano, Cenova, Ragusa ve Venedik şehirleri oldu.

Bütün bu açıklamalara göre bugün, ne tip olursa olsun, dantelleri üç tip üzerinden sınıflandırmak mümkündür:

1. *El dantelleri* (dantela veya oyalar). Bunlar kadınların elle yaptıkları dantellerdir.

2. *Makine dantelleri.* Bunlar zanaatçılar tarafından tezgâhlarda otomatik örülen dantellerdir. (Makine dantelinde günden güne sentetik iplik kullanılmaktadır. İç çamaşırlarının gittikçe sade biçim alması ve esnek iplikten yapılan ağ dantelin daha çok korsecilikte kullanılması sebebiyle, çamaşır danteli 1966'dan bu yana eski önemini kaybetmiştir.)

3. *Karma danteller.* Bunlar bir kısmı otomatik olarak dokunan sonradan elle birleştirilen motiflerden meydana getirilen dantellerdir.

Bugün dantel, normal günlük giyim eşyasında süs olarak çok az kullanılmakta ve daha çok çamaşır ve yatak takımlarında

Foto. LAROUSSE

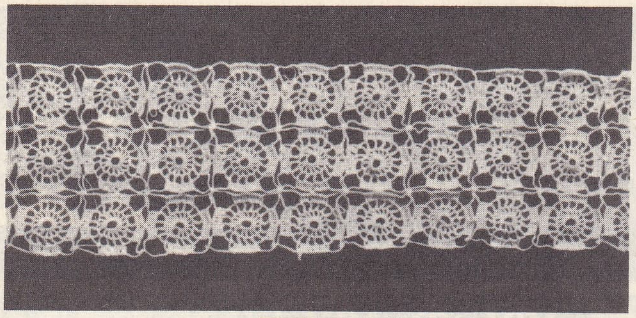

«kartanesi» motifli **dantel**

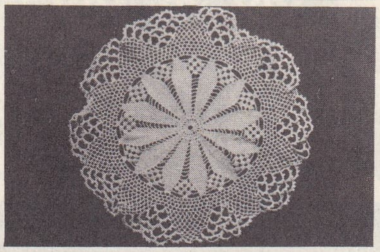

«yıldız motifli **dantel örtü**

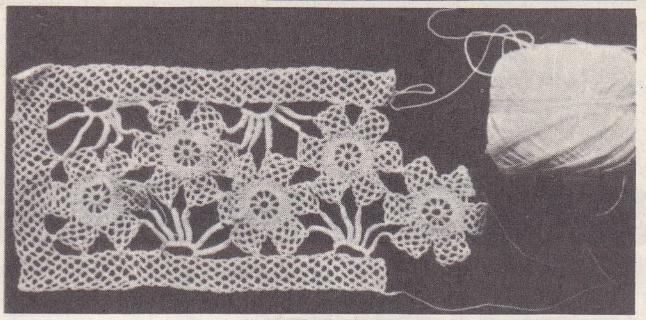

«menekşe» motifli ara **dantel**

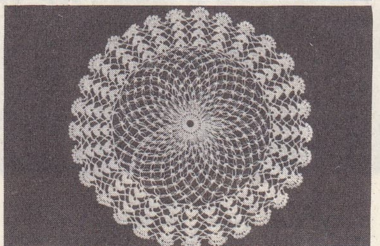

«örümcek» motifli **dantel** bardak altı

varlığını sürdürmektedir. Türkiye'de çok gelişmiş bir sanat olan iğne oyası ve tığ danteli bugün artık el ile yapılmamakta ve bu iş alanına yavaş yavaş mekanik tezgâhlar hâkim olmaktadır.
Makine dantelleri el dantellerine nazaran çok daha ucuz olduğu halde eski güzelliklerini de kaybetmemiştir. Calais ve Lyon'daki fabrikaların mamullerinin bugünkü moda dünyasında önemli bir yeri vardır. Paris süsleme sanatları müzesinde, eski dantellerin en güzel örnekleri vardır. Ayrıca, Puy şehrindeki Crozatier müzesiyle Bayeux müzesinde eski mekik ve iğ, Alençon'daki Ozé müzesinde de iğne oya ve dantellerine ait çok güzel koleksiyonlar bulunur. (LM)

«**Dantelacı**» Delft'li Vermeer'in eseri

Dantelacı, Delft'li Vermeer'in en karakteristik resimlerinden biri, Louvre müzesinde. 1665'e doğru yapılan bu tablo (0,24 m × 0,21 m), zarif bağlantılı hafif renkleri, değerli dokusu, uyandırdığı yumuşak, huzur verici duyguları ile dikkati çeker. (L)

DANTEL ağacı blş. i. Çok dallı ağaç veya ağaççık. Yaprakları basit ve düz kenarlı, çiçekleri salkım veya başak şeklinde ve dal ucunda olur. Tropikal Amerika'da yetişir. (Antillerde yetişen dantel ağacının [*Lagetta lintearia*] kabuğu kat kattır; suda bir süre yatırıldıktan sonra birbirinden kolayca ayrılan katlar, oldukça düzgün ve açık renkli bir ağaç görünüşü verir. Dantelaya benzeyen bu doku, hasır, yaka veya tuvalet eşyası yapımında kullanılır.) [L]

DANTE Maiano'lu, Maiano (Toscana) asıllı italyan şairi (XIII. yy.ın ikinci yarısı). Çağdaşı Dante Alighieri bir sonesini ona sundu. Şiirlerinde Provence'lı halk ozanlarını taklit etti. (L)

Dante'nin Kayığı. Bk. DANTE İLE VERGİLİUS CEHENNEMDE.

DANTÈS (Charles LANGUE, — denir), fransız biyografi yazarı (Passenans, Jura 1830 - ay.y. 1891). Eseri, *Dictionaire Biographique et Bibliographique, Alphabétique et Méthodique des Hommes les plus Remarquables dans les Lettres, les Sciences et les Arts* (Edebiyat, Bilim ve Sanatta en Dikkate Değer Kişilerin Biyografik ve Bibliyografik, Alfabetik ve Metodik Lûgati) [1875-1876]. (L)

Dante senfonisi, Franz Liszt'in orkestra ve kadınlar korosu için iki bölümlü senfonisi. Birinci bölüm cehennemi çizer, ikinci bölüm a'râfı anlatır ve cennete bir bakışla son bulur (1856). Senfoni, Wagner'e adanmıştır, Dante'nin *İlâhî Komedya*'sına dayanır. Yer yer çalgılı reçitativolarla kesilir. (L)

DANTHONİA i. Çok yıllık otsu çimen bitkisi. Fundalıklarda ve nemli yerlerde yetişir. (Buğdaygillerden.) [L]

DANTİ, sanatçılar ve bilginler yetiştirmiş italyan ailesi (XVI. yy.). — GİULİO, mimar, kuyumcu ve dökümcü (Perugia 1500-ay.y 1575), Rocca Paolina'nın yapımına katıldı. Visso (Macerata) gümüşünden din töreni haçları ve Assisi kilisesinde G. Alessi'nin desenleri işlenmiş kutsal kâse dolabını yaptı. Üç oğlu oldu: — VİNCENZO (Perugia 1530-ay.y. 1576), babasıyle ortaklaşa Giulio III'ün (Perugia) heykelini ve en büyük eseri sayılan *«Vaftizci Yahya'nın Başının Kesilmesi»*ni yaptı. Floransa vaftiz yerindeki bu eser, genişliği ve inceliğiyle, özenticiliği canlandırır. — GİROLAMO, ressam (Perugia 1547-ay.y. 1580'e doğr.), Vatikan'da Galleria delle Carte'de çalıştı. — EGNAZİO, mimar, kozmografyacı ve matematikçi (Perugia 1536-Alatri 1586), Floransa'da fen okuttu, sonra Gregorius XIII tarafından takvimin düzeltilmesiyle, harita ve planları çizmekle görevlendirildi. Eserleri: *«Usturlap Üstüne İnceleme»* (1569), *Le Scienze Matematiche Rodotte in Tavole* (Tablo Haline İndirgenmiş Matematik Bilimler) [1577]. Bunda 45 ilgi çekici tablo vardır. (L)

DANTİMETRE i. (fr. *dentimètre*). Bk. DİŞÖLÇER.

DANTON (Georges Jacques), fransız siyaset adamı (Arcis-sur-Aube 1759-Paris 1794). Arcis mahkemesinde görevli bir savcının oğludur. 1785'ten 1791'e kadar kraliyet meclisinde avukattı. 1790'da Paris'te, Cordeliers kulübünü kurdu. Komün (1790), sonra Paris ili direktuvar üyeliğine seçildi (1791). Kralın kaçmasından sonra Champ-de-Mars Komün olayı ile (17 temmuz 1791) sonuçlanan cumhuriyetçilerin çıkarttığı kargaşalıklara önayak oldu. Hakkında tutuklama kararı çıkınca bir süre İngiltere'ye sığındı. İngiltere'den dönünce ocak 1791'de Komün savcı yardımcılığına seçildi. 10 Ağustos 1792 ayaklanmasında şüphe uyandıran birtakım işler çevirdi. Krallığın yıkılışının ertesi günü yasama meclisi tarafından Adalet bakanlığına atandı. Bir yandan bakan olarak geçici yürütme konseyi üyesi, bir yandan da İhtilâl komünü savcı yardımcısı olması nedeniyle, fransız hükümetinin gerçek başkanı oldu. Prusya işgali karşısında hükûmetin Loire'a gitmesine karşı koydu; taşraya halkın vatanseverlik duygularını kamçılamak ve ayaklanmalar düzenlemekle görevli memurlar yolladı. Paris'te 3 000 kadar şüpheli kişinin kovuşturulması ve tutuklanması işiyle uğraştı. Yasama meclisinde yurdun düşmanlarını yenmek için «cesaret, yine cesaret, her zaman cesaret» göstermek gerektiğini ilân etti. Ayrıca İngiltere'yi tarafsızlaştırmak için görüşmelere girişti; Avusturya'yı Prusya'dan ayırma amacıyle arkadaşı Desportes'u Almanya'ya yolladı. Eylül katliamını teşvik etmedi, hattâ hayatı tehlikeye giren birçok kişiyi korudu, ama katliama engel olmağa da çalışmadı. Konvansiyon'a Paris milletvekili olarak seçildi ve Montanyar partisinin başlıca liderlerinden oldu. 15 Eylül 1792'de Jironden'ler partiyi bölme çabasıyle Danton'a dokunmadan, Robespierre ile Marat'yı diktatörlük hevesi ve kıyıma göz yummakla suçladılar. Fakat Danton milletvekilliği görevini tercih etti; daha önceden ret cevabı alacağını bilmesine rağmen, menfaatçı karakterinin iyice ortaya çıkması için Roland'a da, istifa etmesi teklifinde bulundu. Bunun üzerine Jironden'lerin saldırısına uğradı. Kendisinden 10 nisan ve 10 eylül 1792 ayları arasında, gizli harcamalar için emrine verilen 200 000 frangın hesabı soruldu. Danton, bu konuda istenilen bilgiyi veremedi. Jironden'lerin düşmanlığı karşısında sola kaydı. Bununla birlikte Théodore de Lameth adlı bir rahibe, Louis XVI'nın yargılanmasını önlemek için elinden geleni yapacağına söz verdi ve sürgün cezası verilmesi lehine bir teklif getirdi, sonra da oyunu gösterişli bir şekilde ölüm cezası lehine kullandı. Dış siyaset alanında propaganda savaşı açılmasını ve dünyanın bütün krallarına karşı halkların genel ayaklanmaya kalkışmasını öğütledi. «Tabiatın çizdiği sınırlar» öğretisini ortaya attı ve Belçika'nın ülke topraklarına katılmasını istedi, Kuzey ordularına görevli olarak yollandı, sonra Dumouriez ile sıkı siyasî ilişkiler kurdu. Düşmanla işbirliği yapan Dumouriez'nin ihaneti ortaya çıkınca bu davranışı kınanmasına yol açtı. 300 000 insanın ayaklanmasına 11 mart 1793 Devrim mahkemesinin ve 10 temmuz 1793'e kadar başkanı olduğu Millî Kurtuluş komitesinin (6 nisan) kuruluşlarına önayak oldu. İçeride bir uzlaştırma siyaseti takip etti. Jironden'lerin sert tedbirlerine karşı ses çıkarmadı, bununla beraber iç savaşı önlemek için taşradaki âsilere karşı bazı tavizler vermeyi teklif etti; başarıya ulaşamadı. Dışarıda, Londra, Berlin ve Torino'da görüşmeler yapan koalisyonu parçalamağa çalıştı. Bu amaçla, tabiî sınırlar iddiasından vazgeçti ve cumhuriyet hükûmetinin «öbür devletlerin işlerine hiç bir şekilde karışmayacağı»nın konvansiyon tarafından ilân edilmesini sağladı (13 nisan). Böylece daha önce öncülüğünü yaptığı devrimci savaşı inkâr etmiş oldu. Ayaklanmaların önünü alamadığı, hayat pahalılığını ortadan kaldıramadığı ve yabancı devletlerle görüşmeler yapmağa kalkıştığı için temmuz 1793'te komiteden çıkarıldı. Yerine Robespierre geçti. Bundan sonra devamlı bir faaliyette bulunmadı. Bununla beraber, 1793 yılı sonundan itibaren Robespierre gibi, Hébert'çilerin Hıristiyanlığı kaldırma siyasetine karşı koydu; fakat çok geçmeden Endüljan'lar komitesinin başkanı olarak terör'ün son bulmasını arzulayan ve «İnsanların kanı dökülmesin istiyorum» diyen Danton ile Robespierre arasında anlaşmazlık çıktı. Gerçekte böyle bir karar 1793 Anayasasının uygulanmasını sağlayabilecek, böylece Danton'un da kanuna uygun olarak Millî Kurtuluş komitesine girmesi mümkün olacaktı. Terör'e ancak barışın son verebileceğine inanan Danton ve arkadaşları yeniden gizli görüşmelere giriştiler. (Kopenhag, İsviçre v.d.). Danton ve arkadaşlarının tehlikeli davranışlarından çekinen Millî Kurtuluş komitesi, onları daha çok suçlu göstermek için davalarını, türlü yolsuzluklarla suçlandırılan Fripon'larınkıyle birleştirdi. Danton'un da adının karıştığı Hint şirketinin tasfiyesi skandalı, düşmanlarının işini kolaylaştırdı. 29-30 Mart 1794 gecesi Saint-Juste'ün raporuna dayanılarak suçlanan Danton, dört gün süreyle yargılandı (2-5 nisan 1794); yargılanmasının üçüncü günü ateşli savunmasıyle sorgu yargıçlarını kendi lehine çevirmesi ihtimali belirince duruşmaya çıkarılmadı. 5 Nisanda idama mah kûm edildi, aynı gün Camille Desmoulins gibi başlıca dostlarıyle birlikte giyotine yollandı. İdam kamuoyunda hiç bir heyecan ve tepki uyandırmadı. Danton, ihtilâlin en çok tartışılan kişilerinden biri olmuştur. Kimine göre devrimci vatanseverliğin bir sembolüydü, kimine göre de fırsatçı ve çıkarcı bir siyaset adamıydı. Şurası gerçektir ki düşmanlarının «Ayak takımının Mirabeau - su» dedikleri Danton'un coşkun bir mizacı vardı, para canlısıydı. 1789'da borç içinde yüzdüğü halde 1794'te rahat bir hayat sürüyordu. Ağustos-eylül 1792'deki malî harcamaları belgelendiremedi. Belçika'daki görevi dolayısıyle kendisine yöneltilen yağma ve yolsuzluk suçlamalarını da çürü-

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN) ; X (LAROUSSE)

temedi. Bir yandan uzlaşmaz bir Jakoben'ciliği sürdürürken öte yandan birçok gizli pazarlığa girişmesi, dış siyasetindeki çelişmeyi açıkça ortaya koyar. İç siyasetine gelince durmadan tutum değiştirir ve taraf tutmadan önce kararsızlıklar içinde çırpınırdı. Valmy'den sonra Louis-Philippe'e (sonradan kral oldu), geleceği dikkate alarak itibarını korumasını öğütledi. 1792 Ekiminde Louis XVI'yı yeniden tahta çıkarabilmek için elinden geleni yapacağına söz verdi. Davranışını etkileyen yalnız fırsatçılığı değildir. Kıskanç olmayan ve kin tutmayan bir kişiydi, daima uzlaştırıcı çözümler aradı. Eylem adamı olarak sahip olduğu bazı süratli ve cesur kararlar verme yeteneği, millî savunma alanında Danton'a ilk güçlü çıkışları yapma imkânını verdi. — İkonogr. Danton'un portresi Charpentier tarafından yapılmıştır (Carnavalet müzesi). Âbidesi 1891'de Paris'te, Saint-Germain bulvarında oturduğu evin bulunduğu yere dikilmiştir.

◆ **Dantoncu** sıf. ve i. Danton'un siyasî doktrininden yana olan (kimse).

◆ **Danton'culuk** i. Danton'un siyasî doktrini. (L)

DANTYSZEK (Jan FLACHSBİNDER— denir), lat. **Dantiscus**, polonyalı hümanist (Danzig [takma adı buradan gelir] 1485-Heilsberg 1548). Yaşlı Sigismund'un sekreteri, 1515'te Viyana kongresine onunla birlikte katıldı. Diplomatik görevler yaptı. Tarikata girdi, 1537'de Varmia prens-piskoposu oldu. Usta biçimli ve latince şiirler yazdı. (L)

DANTZİG. Bk. DANZİG.

DANTZİG (Rudi VAN). Bk. VAN DANTZİG (Rudi).

DANUA i. Zool. Danimarka asıllı, büyük boylu köpek ırkı. (*Büyük danua* veya *alman buldoğu* da denen, uzun gövdeli, sağlam yapılı danua, köpeklerin en yüksek boylusudur. Postu tek renkli [kızıl, sarı, gri-mavi, siyah], alaca veya benekli [beyaz üzerine siyah benek] olur.) [L]

DANUBİUS. Bk. TUNA.

DANU-HEPA, hitit kralı Muvatalli'nin karısı (M.Ö. 1315-1282). [M]

DANUNA'LAR, Ege göçlerine katılan kavimlerden birinin adı. Mısır kralı Ramses III'ün bir kitabesinde (M.Ö. 1190) Pelest, Turşa ve Şerdana'lar ile birlikte adı geçer. (M)

DANVERS, A.B.D.'de (Essex ili, Massachusets) şehir, Boston'un 27 km kuzeydoğusunda, Danvers, 1757'de Birliğe katıldı ise de, 1759'da kral George II'nin buna razı olmayacağı düşüncesiyle özel meclis tarafından birlikten çıkarıldı. 1775'te Danvers şehir statüsüne bağlandı. 1855'te Güney Danvers, Peabody adıyle ayrı bir şehir oldu. 1857'de Beverly'nin bir kısmı Danvers'e eklendi. Ayakkabı, deri ve maden sanayii. (M)

DANVİLA (Manuel), ispanyol siyasetçi ve tarihçisi (Valencia 1830-Malaga 1906). «*Castilla'daki Toplulukların Tenkitli Tarihi*» (1897-1900) ve İspanya tarihiyle ilgili başka eserlerin yazarıdır. (L)

DANVİLLE, A.B.D.'de (İllinois) şehir, Chicago'nun güneyinde; 41 900 nüf. Ticaret ve sanayi merkezi, dokuma, kimya ve besin sanayii. — A.B.D.'de (Virginia) şehir, Apalaş dağeteği bölgesinde; 46 600 nüf. Büyük tütün pazarı. Kolejler. (L)

DANYAL, Kutsal Kitap'ta, bu adı taşıyan bölümün başlıca kişisi. Sürgün olarak Babil'e gönderildi. Rüyaların ve hayallerin yorumu alanındaki derin bilgisi, kendisine sarayda önemli bir yer sağladı. Kitabında, hayatıyle ilgili birkaç serüvenden sonra (düşmanlarının kendisini iki kere aslanlar hendeğine atmaları, oradan sağ salim kurtulması), kişiliğiyle ilgili mucizelerinden başlıcalarını anlatır (bölüm VII, XII); bunların arasında «Yılların 70 haftası» da yer alır. Hezekiel'in ima yoluyle iki kere sözünü ettiği Danyal'ın, Ras-Şamra'da bulunan bir şiirde sözü geçen kral Danyal olması ihtimali vardır.
— İkonogr. Peygamber Danyal'ın hayat hikâyesi, ilk zamanlardan beri, hıristiyan sanatçılara ilham kaynağı oldu. Bunların çoğu, Danyal'ı, İsa'nın bir habercisi, ilâhî şefaat'ın bir örneği olarak gösterler. Yeraltı mezarlarında resimleri (Priscilla mezarında, III. yy.da), taş lahitlerin üzerinde (Arles müzesinde) kabartma heykelleri yapılmıştır. Tasvirleri katedrallerin heykelleri arasında (Ferrara, Santiago de Compostela ve Saksonya'daki Freiburg büyük kapılarında) heykeltıraş Sluter'in *Musa'nın Kuyusu* anıtında (Dijon'daki Champmol manastırında), Roma'daki Santa Maria del Popolo kilisesinin Chigi mihrabında yer alır. Maceraları (Şuşan'ın iftiracı ihtiyarları aleyhindeki yargı; Danyal aslanlar hendeğinde; Nabukodonosor'un rüyalarını tabir), Saint-Sever manastırındaki *Apokalypsis Yazıları*'nda, Ripoll veya Laon katedralleri yarı kabartmalarında, Daurade ve Autun sütun başlıklarında, Frank şömineninin (Brugge'de) kabartmalarında, hattâ VII. yy. daki Burgund'ların kemer tokalarında bile belirtilmiştir. Resim sanatında da Pietro Berrettini da Cortona, Valentin, Snyders, W. Blake ve Delacroix gibi ressamların eserleri sayılabilir. (L)

Danyal'ın Kitabı, Eski Ahit'in bölümlerinden biri. Yahudilerin dini, onu *Ketubim*'ler (yazılı eserler) arasına, katolik kilisesi ise Danyal peygamberin sözleri arasına sokar. Dış görünüşü bütünlükten uzaktır: büyük bir bölümü ibranîce, bazı bölümleri ise aramî dilinde ve yunanca yazılmıştır. İlk altı bölüm öğretici türe (Danyal ve Babil kralları), VII-XII. bölümler apokaliptik türe girer. Bunlara Şuşan'ın hikâyesini kapsayan bölüm (XIII-XIV) de katılır. Buna karşılık güçlü bir iç-birlik vardır: zulüm gören Yahudilere bunların birer dinî sınav olduğunu anlatır. Antiokhos Epiphanes'in temsil ettiği kötü güçler galip gelseler de, yakında Yehova parlak bir biçimde gücünü gösterecek, Tanrı'nın krallığı kurulacak, bulutların içinde «insanın oğlu» tanrısal unvanını alan Mesih ortaya çıkacaktır. Bu unvanı İsa dünyada yaşarken taşıyacaktır. Yazarın daha eski bir derlemeden yararlandığı ve bunu M.Ö. 165'e doğru kendi eseriyle birleştirdiği sanılır. (L)

DANYAL MİRZA, Hindistan Türk Moğol imparatorlarından Ekber Şah'ın üç oğlundan biri (1568-1601). Öğrenimini cizvit rahiplerinden ders alarak yaptı. Hefthezarî ordusu kumandanı olan Danyal Mirza, Ekber'in Dakkan seferine katılarak Ahmednagar* kalesini ele geçirdi (1599). Bu başarısından dolayı Behrampur valisi oldu. Daha sonra, oğlu Baysungur Hint-Moğol imparatoru olmuştur. (M)

DANZİ (Franz), alman bestecisi (Mannheim 1763-Karlsruhe 1826). Başrahip Vogler'in öğrencisiydi, Münih'te bir süre çello çaldı, 1807'de Stuttgart'ta, sonra da Karlsruhe'de saray orkestrası yöneticisi oldu. Bestelediği opera, bale ve sahne müzikleriyle Weber'i etkiledi. Ayrıca kilise, orkestra ve oda müziği eserleri bıraktı. (L)

DANZİG veya **DANTZİG,** Gdansk*ın eski adı.
— Tar. M.S. X. yy.dan itibaren Danzig Yukarı Pomeranya'nın en büyük merkezi oldu. Prag piskoposu Adalbert'in Hıristiyanlığı yaymasından sonra sırayle Danimarka'nın, Pomeranya düklerinin, Polonya'nın ve Töton şövalyelerinin (1185 ile XIV. yy. arasında) eline geçti ve bir Hansa şehri oldu. 1454'te Polonya kralı Kazimierz IV'ün himayesini kabul etti ve bu tarihten, Prusya tarafından işgaline kadar (1793) çok zengin ve sözde muhtar bir şehir olarak yaşadı. Danzig 1523'ten itibaren Reformu benimsedi; 1577-1813 arasında birçok kere kuşatıldı, Batı Prusya'nın ve Danzig idare bölümünün idare merkezi ve Vistül bölgelerinin ihracat limanı olarak Prusya devletinde siyasî ve iktisadî rol oynadı. 1807-1814 Arasında hür şehirdi. 1815'te Prusya devletine katıldı, 1919'da «Hür Danzig» şehrinin merkezi oldu. 1919-1939 Arasında Danzig koridoru meselesi Almanya ile Polonya arasında sürekli çatışmalara yol açtı. 1933'te Danzig'de çoğunluğunu Almanların meydana getirdiği bir Diyet kurulması meselesi havayı gerginleştirdi, çünkü Almanlar, Polonyalılara bu şehirde antlaşmalarla tanınan kolaylıkları sınırlamağa uğraşıyorlardı. Aşırı baskılara rağmen Polonya hükûmeti Almanların Danzig ile koridor (Yeni Gaynia limanı aracılığıyle Polonya'yı denize bağlayan toprak şeridi) üzerindeki isteklerini kabul etmedi. Polonya'nın yenilmesinden sonra (eylül 1939) Danzig yeniden bir alman şehri ve bir idare bölümünün merkezi oldu (1939-1945). Hava hücumları sırasında hemen bütünüyle yıkılan şehir (1941-1945), 1945 başında Ruslar tarafından alındı ve 1946'da Polonya'ya geçerek Lehçe adını (Gdansk) aldı. (L)

DANZİG veya **DANTZİG dükası.** Bk. LEFEBVRE (François Joseph).

DANZİG körfezi. Bk. ZATOKA GDANSKA.

Danzig kuşatmaları. Durumu dolayısıyle Danzig şehri birçok defa kuşatmaya uğradı. Bunların başlıcaları 1807 ve 1813 kuşatmalarıdır.

1807 Kuşatması. Büyük Ordu'nun sol kanadına İngiliz ve Rusların çıkartma yapmasını önlemek için Napolyon mart ayında bu ikmal maddesi dolu şehri kuşattı. Prusyalılara kumanda eden Kalkreuth, 26 mayısta teslim oldu. Fransız mareşali Lefebvre, «Danzig Dükası» oldu.

1813 Kuşatması. Danzig Fransızların elinde ve general Rapp kumandasındayken Ruslar tarafından kuşatıldı. 5 Marttaki genel hücum püskürtüldü. O sırada Platow'un yerine geçen Wurtemberg dükası, sadece abluka ile yetindi. General Rapp, 9 haziranda bu ablukayı yarmağa çalıştı. 4 Eylülde yapılan bombardımanda şehrin bir kısmı yandı. Kıtlık başgösterdiğinden general Rapp, 27 kasımda, on dört aylık bir kuşatmaya karşı direndikten sonra teslim şartlarını görüşmeye razı oldu. (L)

DAO'CULUK i. Bk. TAO'CULUK.

DAO-DUY-ANH, vietnamlı çağdaş yazar. Tenkitçi ve denemeci, en tanınmışı *Han Viet Tu Dien* (Çince-Vietnamca Lûgat) olan birçok lûgat hazırladı. *Kuan Hai Tung Thu* adıyle yayımlanan eserlerinde, halkın anlayacağı sadelikte birçok kitap, Konfuçius'çuluk üzerine dikkate değer incelemeler ve vietnam medeniyeti tarihi üzerine bir denemesi yer alır. (L)

DAONELLA i. İki çenetli fosil hayvan. Oval kavkısının yanları parlak çizgilerle süslüdür. Triyas'ta görülür. (L)

DAPANGO, Togo cumhuriyetinde yer; idare çevresi merkezi, ülkenin kuzeybatı ucunda. Ticaret merkezi, —*Dapango idare çevresi*, 124 700 nüf. (L)

DAPÇEVİÇ (Peko), karadağlı general (Ljubotini, Karadağ 1913). Milletlerarası birliklerle İspanya savaşına katıldı. Sonra Tito hareketinde görev aldı ve 1941'de Karadağ isyanını başlattı. Bosna'da (şubat 1943) Almanların saldırısına uğrayan 4 000 yaralı partizanı kurtardı. Yugoslav ordusu generali ve kurmay başkanıdır. (L)

DAPEDİUS i. Uzun, kalın, mine gibi sert ve parlak pullu balık. (Lias tabakası fosili.) [L]

DAPHNAE. Esk. coğ. Mısır'da şehir, Sile'nin batısında, eski kervan ve ordu yolu üzerinde, Suriye ile Mısır arasında. XXVI. hanedanın başlangıcında Psammetik I, Delta'yı Asur devletine karşı savunmak için İonia'lı ve Karia'lı paralı askerlerini buraya yerleştirdi (650'ye doğr.); Nabukodonosor Kudüs'ü alınca Yahudilerden bir kısmı 587'ye doğru buraya sığındı. Ahmes 565 dolaylarında paralı askerlerin ordugâhını dağıttı ve halkı Menfis'e taşıttı. Bugünkü adı *Tell el-Defne*. (L)

DAPHNAİOS, siracusalı general (M.Ö. V. yy.ın sonu). Siracusa tarafından Kar-

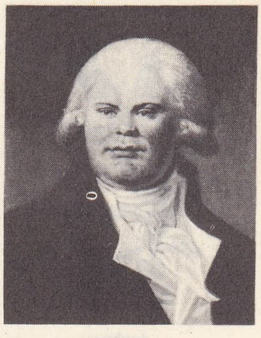

G. J. DANTON
ressamı bilinmiyor
Carnavalet müzesi, Fransa

danua

DANYAL Peygamber
Musa'nın kuyusu
Claus Sluter'in eseri
Dijon, Fransa

DANYAL Peygamber aslanlar çukurunda
lahit kabartması
Arles müzesi, Fransa

Foto. Giraudon, Stella-Presse, Roubier (LAROUSSE)

daphne

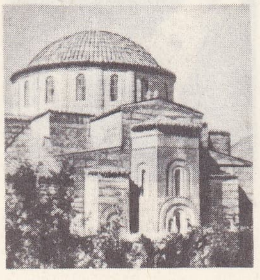
Daphni kilisesi XI. yy. sonu

Daphnis ile Chloé Cortot'nun eseri Louvre müzesi, Paris

DAPHNE ile Apollon Bernini'nin eseri Villa Borghese, Roma

tacalılar'ın kuşattıkları Akragas'a yardım etmek için gönderilen birliklere komuta etti, fakat Himilkon'un şehri almasını önleyemedi (406). Dönüşünde Dionysios tarafından suçlandı ve öldürtüldü. (L)

DAPHNE. Esk. coğ. Hatay'da kasaba, Âsi ırmağı kıyısında, Antakya'nın güneyinde, Eskiçağda Antakya'nın bir kenar mahallesiydi; her yıl burada, bir defne ormanında Apollon şenlikleri yapılırdı. Daphne, Selefkilerin gözde bir eğlence, hattâ sefahat şehriydi. Bugün *Harbiye.* (L)

DAPHNE. Yun. mit. Apollon'un bitkisi diye bilinen defneyi temsil eden peri. Tesalyalı ırmak-tanrı Peneios'un kızı. Kendisini kovalayan tanrı Apollon'un elinden kurtulmak için babasından defne biçimine sokulmasını rica etti. Bir Lakonia masalı Daphne'yi Artemis'e bağlı, hırçın bir bakire olarak gösterir. Eleia kralının oğlu Leukippos ona âşık olur. Yanına yaklaşabilmek için kadın kıyafetine girer, böylece Daphne'nin arkadaşları arasına karışır. Fakat yıkanma zamanı gelince soyunmak istemez. Kimliği anlaşılınca Daphne ile arkadaşları tarafından öldürülür. O sırada Apollon, Daphne'yi ele geçirmek ister, fakat Zeus kızı defne haline sokar.

— İkonogr. Apollon ve Daphne masalı Antik çağlardan beri sanatçılara ilham kaynağı olmuştur. Ressamlardan Luca Cambiaso (Cenova, İmparatorluk sarayı), Giorgione (Venedik), Gérard de Lairesse (Utrecht), Dosso Dossi (Borghese galerisi), Albani (Louvre), Ch. de Lafosse (Orléans), J.-B. Van Loo (Budapeşte), Tiepolo (Louvre), heykeltıraşlardan da G. Coustou (Tuilleries bahçesi), Watts (Tate gallery) ve özellikle ünlü Borghese villası (Roma) mermer heykeller topluluğunu yapan Bernini bu sanatçıların başlıcalarıdır. (L)

DAPHNE i. Ağaçsı veya alt ağaçsı bitki; türüne göre çok değişik renkte olan çiçekleri kokuludur. (*Thymeleaceae* familyasından.) Bk. ARABİSTAN DEFNESİ.

— ANSİKL. *Daphne* Avrupa'nın dağlık ormanlarında çok bulunur; birçok türü eczacılıkta kullanılır. Türkiye'de yetişen önemli türleri: *D. acuminata,* Doğu Anadolu'da (Van, Bitlis, Siirt) 800-2 200 m'de; *D. glomenata,* Doğu Karadeniz, Erzurum bölgesinde 2 100-2 500 m'de; *D. gnidioides* Batı Anadolu'da (Aydın, Antalya, Mersin); Arabistan daphne'si *(D. gnidium),* Güney Anadolu'da; *D. laureola* Marmara bölgesinde (İstanbul, Uludağ): *D. mezereum* Doğu Karadeniz'de (Rize, Cimil ormanı); *D. oleoides* Anadolu'nun her tarafında; *D. pontica* Trakya ve Karadeniz bodur ormanlarında; *D. sericea* Anadolu'nun çeşitli yerlerinde (İstanbul, Bursa, Erzurum, güney illeri). Daphne türlerinin çoğu kokulu, hemen hepsi zehirlidir. *D. mezereum*'un tıbbî niteliği vardır. Kabuğunda bulunan dafnin ve mezerinden dolayı Hippokrates'ten beri uyartıcı ve sidik söktürücü olarak kullanılmıştır. Fakat bugün kullanılmamaktadır. (ML)

DAPHNEPHOROS i. (yun. k. *daphnê,* defne ve *phoros,* taşıyan'dan *daphnephoros*). Esk. Yun. Daphnephoros şenlikleri sırasında defne dallarını taşıyan kimse. ‖ Kendisiyle ilgili inanışta defnenin rolü olduğu için Apollon'a takılan lakap.

— Tar. *Daphnephoros şenlikleri,* Boiotia'da ve özellikle Thebai'de Apollon İsmenios onuruna her dokuz yılda bir yapılan şenlikler.

— ANSİKL. Şenlik alayının başında, muhtemelen güneşi temsil eden çeşitli kürelerle kôpô (çiçek, şerit ve yapraklarla süslü defne dalı) taşınırdı. Birbirinden farklı boylarda kürelerde güneşten başka ay ve yıldızlar da temsil edilirdi. Onun arkasında, tanrının temsilcisi genç bir Boiotia'lı *(Daphnephoros)* gelirdi. Onun etrafında genç kızlardan kurulu bir koro yer alırdı. (L)

DAPHNİA i. Zool. Bk. SU PİRESİ.

Daphni kilisesi, Yunanistan'da, Atina-Eleusis arasındaki kutsal yol üzerinde; XI. yy.ın sonunda manastır olarak yapıldı. Sekizgen kasnaklı kubbesi köşe tonozları aracılığıyla sekiz sütun üzerinde durur; korniş-lerin ve sütun başlıklarının bir yüzü oymalıdır. Parlak tonlu yaldızlı çok güzel mozaikleri vardır: bunlar Limbe'lere iniş, Çarmıha gerilme, kâhinlerin tapınması v.b. temsil eder. (L)

DAPHNİS. Yun. mit. Sicilya çobanlarının ve çoban şiirlerinin kahramanı, Hermes ile bir su perisinin oğlu. Öküzlerini güderken flüt çalarak ilk çoban şarkılarını söyledi. Nomia adında bir su perisi Daphnis'i sevmiş ve Daphnis kıza sadık kalacağına ant içmişti. Ama sarhoşluğunda Nomia'ya verdiği sözü tutmadı ve kör oldu. Ondan sonra hüzünlü şarkılar söyledi. Taş haline getirildi veya bir kayalıktan aşağı atıldı. Genç yaşta ölmesi büyük üzüntü yarattı. (L)

Daphnis ile Chloé, Longus'a maledilen 4 kitaptan kurulmuş pastoral roman. Çobanlar tarafından bulunmuş iki çocuk olan Daphnis ve Chloé birlikte büyürler. Bir gün Daphnis, Chloé'yi yıkanırken görür ve farkında olmadan ona âşık olur. Başka bir çoban, Dorkon da Chloé'ye tutkundur. İki genç, Chloé'nin sevgisini kazanabilmek için şarkılar söyleyerek birbirleriyle yarışırlar. Kız, Daphnis'i kucaklayarak onu seçer. Bir haydut sırayle, Daphnis ve Chloé'yi kaçırırsa da, sevgililer kurtulurlar. Evli bir kadın, Lykenion, Daphnis'i sevgi konusunda eğitir; Daphnis de bu bilgileri sevgilisinde dener. Sonunda anne babaları iki genci bulup evlendirirler. Roman, konusunun açık saçıklığına rağmen, kır tasvirleri ve duygulardaki içtenlik yüzünden değer kazandı.

— İkonogr. Longus'un bu romanı, Paris Bordone (National gallery), Gérard (Louvre) gibi ressamlara, Dalou ve Cortot (Louvre) gibi heykeltıraşlara ve halı desencilerine konu oldu: (Jeaurat'ya göre 1738-1741'de Gobelins imalâthanesinde yapılan dokumalar). Kitabın birçok resimli baskısı vardır: Crispin de Pas gravürleri (1626); naip Philippe d'Orléans'ın desenleriyle Audran'ın (1714), Scotin'in (1716) tercümeleri; Prudhon'un, Gerard'ın baskıları; (1800 ve 1802); Bonnard'ın (1902) taşbasmaları. (L)

Daphnis ile Chloé *(Daphnis et Chloé),* Ravel'in üç bölümlü, korolu, koreografik senfonisi. Libretto ve koreografi: Fokine, dekor ve kostüm: L. Bakst. İlk defa 1912'de Paris Châtelet tiyatrosunda, «Ballets Russes» topluluğu tarafından oynandı (1912). V. Nijinski, T. Karsavina, A. Bolm ve E. Cecchetti başrolleri paylaştı. Ravel'in en önemli eserlerinden biri olan *Daphnis ile Chloé* büyük bir müzik freskini andırır; renkler zengin, çizgiler kesindir; tonal biçime sıkı sıkıya bağlı olan eserde birlik çeşitli karakteristik motiflerle sağlanır. Besteci, konulu balenin ve senfoninin gereklerini bağdaştırmıştır. (L)

DAPHNOPATES (Theodoros), bizanslı devlet adamı, hatip ve dinî metinler yazarı (M.S. X. yy.). İmparator Romanos II (959-963) zamanında İstanbul valisi oldu, teoloji alanında çalışmalar yaptı; Aziz Paulus ve Vaftizci Yahya onuruna yazdığı dinî nutuklarla Aziz İoannes Khrisostomos'un *«homélie»*lerinden çıkardığı özetler derlemesi bugüne kaldı. (L)

DA PONTE (Emanuele CONEGLIANO, **Lorenzo** — denir), italyan libretto yazarı (Ceneda, bugün Vittorio Veneto 1749-New York 1838). Gençliği maceralar içinde geçti; Viyana'ya sığındı (1781). Orada birçok opera librettosu yazdı. Bunları besteleyen müzikçiler: Salieri, Martini ve Mozart (*Figaro'nun Düğünü, Don* Giovanni, Cosi Fan Tutte*). Joseph II'nin ölümünden sonra Trieste'ye, son olarak da A.B.D.'ye göç etti. Kitap olarak basılan hatıraları çok ilgi çekicidir. (L)

DA PONTE (Francesco, Jacopo, Leandro, Gerolamo). Bk. BASSANO.

DA PORTO (Luigi), italyan yazarı (Vicenza 1485-Montorso, Vicenza yakınında 1529). Venedik ordularında yüzbaşı, 1510'da yaralanınca ordudan ayrılmak zorunda kaldı. Edebiyatla uğraşmağa başladı. Büyük bir tabiîlik ve taşkın duyarlıkla *Giulietta e Romeo* (1531) adlı hikâyesini yazdı; bu hikâyede Masuccio (*Novellino,* 33) ve Boccaccio'yu (*Decamerone,* IV, 10) taklit etti. Bandello tarafından yeniden ele alınan bu konu, fransız ve ingiliz tercümecileri aracılığıyla, Shakespeare'in *Romeo and Juliet* adlı ünlü dramına temel oldu. (L)

DAPRA (Agapito), italyan şarkiyatçısı (Tesero 1653-Padova 1687). Roma'da Arapça öğrenimi gördü (1680), Padova'da Arapça okuttu (1682). 1687'de Bir *Arapça-Farsça Grameri* yayımladı. (L)

DAPTUS i. Ağılı böcek. Kızıl veya sarımsı, bazen kahverenklidir. (*Daptus vittatus,* tuzlu killi topraklarda kazdığı yuvada yaşar. Kınkanatlıların *carabidae* familyasından.) [L]

DAPYX, get önderi, Licinius Crassus'un hasmı (öl. M.Ö. 30'a doğr.). Yenilgiden sonra maiyetindekileri, birbirlerini öldürmeğe ikna etti, kendisi de onlarla birlikte öldü. (L)

DAQUİN (Louis Claude). Bk. AQUİN (Louis Claude D').

DAR sıf. (esk. türk. *tar*'dan). İçine alacağı şeye oranla ölçüleri yetersiz olan: *Dar Pantalon.* (Zt. BOL.) ‖ Genişliği az veya yetersiz olan: *Bir baştan bir başa uzanan dar, tozlu yollarda atla ve yalnız dolaşmayı severdim* (Ş.S. Aydemir). *Uzun yüzlü, dar alınlı, küt bıyıklı genç bir adam* (A.H.Tanpınar) [Zt. GENİŞ.] ‖ Kısa: *Feryadı bırak, kendine gel, çünkü zaman dar* (M.Â. Ersoy). *En dar ve muhataralı vakitlerde dahi telâş ve acele etmezdi* (Cevdet Paşa). ‖ — *Mec.* Sınırlandırılmış, sınırlı: *İki arkadaşının teşkil ettiği bu dar edebiyat çevresi* (Şerif Hulûsi). ‖ Elverişsiz: *Dar imkânlarıyle bütün bunları alamaz.* ‖ Paraya ihtiyaç duyulan: *Dar bir gün gelmiş, birinden üç beş kuruş almışım, ne çıkar?* (K. Tahir). ‖ Tutucu, mutaassıp: *Bu, çocukluğunun dar terbiyesinden geliyor* (H. E. Adıvar). ‖ Zf. Ancak, ucu ucuna, güçlükle: *Huriye elinde zaten fışkırmaya başlayan gazoz şişesini adamın yüzüne başaltmaz mı? Biçare yerinden dar fırladı* (B. Felek). *Sabahı dar ettik.*

— ÇEŞ. DEY. *Dar (darı) darına,* güçlükle, ucu ucuna. ‖ *Dar kafalı,* anlayışsız: *Kabul edersin ki ben dar kafalı bir baba değilim* (P. Safa). ‖ *Dara düşmek,* para sıkıntısı çekmek. ‖ *Dara gelmek,* aceleye gelmek. Mecbur olmak: — *Dara geldin mi? Şeriat, sus oğlan iz'ansız* (M.Â. Ersoy. ‖ *Darda bulunmak,* sıkıntı içinde olmak ‖ *Darda kalmak,* parasız, çaresiz kalmak. ‖ *Eli dar,* parası az: *Bu aralar elimiz dar, fazla masraf yapamayacağız.* ‖ *İçi dar,* sabırsız.

— Coğ. *Dar boğaz,* iki çukurluğu birleştiren boğaz biçiminde dar vâdi. ‖ İçinden, dağı aşan bir akarsunun geçtiği boğaz. ‖ *Ölü dar boğaz,* içinden akarsu geçmeyen dar boğaz.

— Denizc. *Dar geçide girmek,* dar bir boğaz veya kanal içinde seyretmek. (*Kanala girmek* de denir.) ‖ *Dar geçit,* iki kara parçası arasındaki su kanalı, dar geçiş yolu. ‖ *Dar geçitten çıkış,* dar bir kanal veya geçitten sıyrılıp geçmek.

— Dy. *Dar hat,* dar demiryolu hattı (genellikle birçok avrupa demiryolu idaresi tarafından kullanılan ve normal demiryolundan daha küçük genişlikteki [1,435 m] bir demiryolu çeşidi).

— İkt. *Dar gelirli.* Bk. GELİR

Foto. Giraudon, Alinari (LAROUSSE)

— İstihkâm. *Dar mazgal,* eski tahkimli tesislerin duvar ve kapılarında bulunan mermi atmağa mahsus küçük boyutlu delik. Bk. ANSİKL.

— Leng. *Dar ünlü,* ağız boşluğunun yüksekliği az ve ağız geçidindeki yol dar olduğu zaman meydana gelen ünlü. (Türkçede dar ünlüler *ı, i, u, ü*'dür.)

— Mat. *Dar açı,* dik açıdan daha küçük olan açı. ‖ *Dar açılı üçgen,* üç açısı da dar olan üçgen. ‖ *Dar anlamda eşitsizlik,* eşitliği hesaba katmayan eşitsizlik. (Geniş anlamda bir eşitsizlik olan *a* *b*'ye karşılık $a<b$ dar anlamda bir eşitsizliktir.)

— Matbaac. *Dar harf,* eni boyuna oranla kısa olan, ince-uzun görünüşlü matbaa harfi.

— Oky. bil. *Dar sırt,* okyanusların dibinde uzunlamasına, nispeten dar engebe. (En çok incelenen dar sırt Atlas okyanusunun ortasında uzanan ve iki derin havza dizisini ayırandır.) ‖ *Kıyı önü dar sırtları,* düz kumlu kıyılar boyunca dalgaların şekillendirdiği kum kıvrımı. (Nispî yükseklikleri 1 m'ye, genişlikleri 10-20 m'ye, uzunlukları 100-200 m'ye ulaşır. Kıyı sapması sebebiyle yer değiştirir, dalganın gücüne, bazen de yönüne göre değişir.)

— ANSİKL. İstihkâm. *Dar mazgalların* şekil ve adları silâhlarla birlikte gelişti. Dikey, yüksek ve dar biçimde olanlardan, önceleri ok atışları yapılırdı. XIII. yy.da arbalet*'in kullanılmasını sağlamak üzere bir yarık eklendi. XV. yy.da arkebüzün namlusu basit bir yuvarlak delikten çıkarıldı; bunlar modern yuvarlak mazgalların öncüsüdür

◆ **Dapdaracık** sıf. Son derece dar: *Hattâ, yerli, ismi çıkmış mağazalardan alınmış iki yıkanışta dapdaracık, kısacık olan pantalonlu...* (S.F. Abasıyanık).

◆ **Daracık** sıf. Çok dar: *Dimdik, daracık bir taş merdivenden küçücük bir sofaya çıktılar* (K. Tahir). *Yolda, daracık etekli sarma çarşaflar içinde seken tazeler, bizi görünce yürümelerini şaşırıyordular* (Y.Z. Ortaç).

◆ **Darlık** i. Dar olma hali: *Elbisemi darlığından giyemiyorum.* ‖ Geçim zorluğu: *O zamana kadar da bolluk içinde değildik ama, şükür Allaha darlık da görmemiştik* (Sabahattin Ali). ‖ Azlık: *O ecüş bücüş mısralarını, düşüncesinin de, bilgisinin de darlığına bakmıyarak böbürlenmesini anmak...* (N. Ataç). ‖ Sıkıntı: *Bu mahalleler ruha darlık verir* (F.R. Atay).

— Anat. Tabiî bir açıklığın veya boşluğun boyutlarının yetersiz oluşu: *Kulak yolu darlığı.* ‖ *Leğen darlığı,* leğendeki üst ve alt darlıklara verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Ekonom. *Para darlığı,* paranın tedavüldeki azlığı. Bk. PARA.

— Patol. Organizmadaki bir kanalın veya bir deliğin çapının patolojik olarak küçülmesi. Darlık, hastalanan organda geçit bozukluklarına yol açar. (Bk. ANSİKL.) ‖ Bir organın veya tabiî bir kanal çapının doğuştan küçük olması veya sonradan patolojik olarak küçülmesi: *Mide ağzı darlığı.* ‖ *Mide kapısı darlığı,* mide kapısında kasların bozulmasından ileri gelen darlık. (Üç aylıktan önce meydana çıkan bu hastalık, kusma ve kabızlıkla kendini belli eder. Bunun sebebi olabileceği tıkanma, cerrahî müdahale ile önlenir.)

— ANSİKL. Anat. *Leğen darlığı.* Leğendeki üst darlık, büyük leğenle küçük leğen arasındaki sınır çizgisidir. Üst darlık, arkadan öne doğru ve her iki yandan, kuyruk sokumu çıkıntısı, kuyruk sokumu kemiği kanatları, kalça kemiğinin iç yüzündeki adsız tümsek çizgiler, çatı kemiğinin yatay parçası ve çatı kemiği ucuyle çevrilidir. Bu darlığın enine çapı en geniş yerinde 13,5 sm, önden arkaya çapı 11 sm, çaprazlama çapları ise 12 sm'dir. Doğumda çocuğun «leğene girişi» bu darlıktan geçmesi demektir; buranın fazla dar olması çoğu zaman doğum zorluğuna sebep olur.

Alt darlık küçük leğenin apış arasına açılan alt ağzıdır. Büyük bir kısmı bağlardan oluştuğu için seyrek olarak doğum zorluğuna sebep olur.

— Patol. Darlığın sebebi çeşitli olabilir; iltihaplanma en çok rastlanan sebeplerdendir; iltihaplanma, kanalın mukozasını kalınlaştırarak tam tıkanmaya kadar varabilir; iyi veya kötü tabiatlı urlar, travmalar, yakıcı maddelerin sebep olduğu bozukluklar da darlık yapabilir; bazı kanal ve delikler ise doğuştan dar olabilir. Bu gibi darlıklara «doğuştan atrezi» adı verilir. Yakıcı maddelerin, asitlerin v.b. yutulmasından veya kanserden ileri gelen yemek borusu darlıkları, belsoğukluğundan ileri gelen siyek darlığı, Nicolas-Favre hastalığından ileri gelen göden bağırsağı, en sık görülen darlıklardır; doğuştan darlıklar ise özellikle mide kapısında (mide kapısı darlığı) ve aortta (aort darlığı) görülür. Yeri ve sebebi ne olursa olsun darlıklar, hastalanan kanaldan sıvıların geçmesini zorlaştırır; bundan ötürü daralan yerin üst tarafında kalan kısımda bir genişleme olur, darlığı yenmek amacıyle sığamsal (peristaltik) hareketler çoğalır ve kuvvetlenir. Bu kasılmalar çeşitli derecede az çok ağrı yapar; dar yerin üst tarafında kalan geniş bölgede aşırı bir basınç meydana gelirse o zaman ağrı büsbütün çoğalır (sidik torbasının durumu). Dar yerin alt tarafında akımın azalması da bazı bozukluklara yol açabilir: meselâ yemek borusunun daralması kısa zamanda beslenme bozukluğuna, aortun darlığı bacaklarda dolaşım yetersizliğine yol açar. Hastalanan organa göre, belirtiyi ve elden gelirse sebebi yok edici tedavi uygulanmalıdır. Kataterle genişletme veya ameliyat gibi cerrahî müdahaleler hemen her zaman gereklidir.

Kadın-doğum hastalıklarında *leğen darlığı* doğum için bir engeldir.

Kalp hastalıklarında, kalp deliklerindeki darlıkların belirtileri, sonuçları ve tedavisi ele alınır: *mitral darlığı,* akciğer atardamarı darlığı gibi.

Mitral ve aort darlıkları genellikle romatizmadan ileri gelir (çoğu zaman ikili kapakcık yetersizliği de beraber görülür); akciğer atardamarlarının ağzındaki (üçlü kapakcık) darlıklar ise çoğu zaman doğuştandır. Kalp cerrahisi, son zamanlarda, yeni ve karmaşık tekniklerle, kalp ve damar darlıklarını başarı ile tedavi etmektedir. (LM)

DÂR i. (ar. *dār*). *Esk.* Ev, yuva. ‖ Yer, mekân: *Öyle olıcak dünya kişiye hoş dâr olur* (Sinan Paşa). ‖ Ülke, yurt, diyar.

— *Esk. Dâr-ı adla,* islâm dünyası. ‖ *Dâr-ı âhiret* (veya *dâr-ı beka, dâr-ül-beka, dâr-ı ukbâ, dâr-ül-ukbâ*), öbür dünya, âhiret: *Bir hayrin olmadiyse fakat mülk ü millete / Mahkûm olur hayat ü mematın mezellete / Dâr-ül-beka sana dâr-ül-fenâ olur* (Abdülhak Hâmid). *Benî İsrail'in umurunu tedbir ettikten sonra dâr-ı ukbâya gitti* (Cevdet Paşa). ‖ *Dâr-ı ahzan,* («üzüntü evi») Hz. Yakub'un evi. ‖ *Dâr-ı cihan* (veya *dâr-ı dünya, dâr-ı fena, dâr-ül-fena, dâr-ı gurur, dâr-ı hüzn, dâr-ı ibtilâ, dâr-ı şeş-per, dâr-ül-emkân, dâr-ül-imtihân*), dünya: *Oldu kayd-i elem-i dâr-ı fenadan âzâd* (Şinasi). *Bakmaz da bu dâr-ı ibtilâya / Ruhun can atardı i'tilâya* (M.Â. Ersoy). ‖ *Dâr-ı fenâdan dâr-ı bekâya azimet etmek,* ölmek. ‖ *Dâr-ı na'îm* (veya *dâr-ün-na'im, dâr-ül-huld, dâr-üs-sevap, dâr-üs-sürûr*), cennet. ‖ *Dâr u diyâr,* yer, yurt. ‖ *Dâr-ül aman,* sığınılacak yer. ‖ *Dâr-ül-azâb* (veya *dâr-ül-bevâr, dâr-üs-sa'îr*), cehennem: *Ger vezan olsa nesim-i nev-bahar-ı ra'fetin / Reşk-i bag-ı huld dur şivengeh-i dâr-ül-azâb* (Üsküdarlı Hakkı). ‖ *Dâr-ül-bedayi,* tiyatro: *Dâr-üs-sa'âde mayil imiş pek sanayi'e / Evvelce dahil olmalı dâr-ül-bedayi'e* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Dâr-ül-emâre,* emirin, hükümdarın meskeni. ‖ *Dâr-ül-islâm,* islâm ülkesi. ‖ *Dâr-ül-huffaz,* kuran kursu. ‖ *Dâr-ül-istihzar,* laboratuvar. ‖ *Dâr-ül-it'âm* («aşevi»), fakir fukaraya yemek verilen yer. ‖ *Dâr-ül-kadı,* mahkeme. ‖ *Dâr-ül-karar,* kıyametten sonra kalınacak yer. ‖ *Dâr-ül-kurrâ, Kuran* kursu yapan medrese. ‖ *Dâr-il-kütüp,* kütüphane. ‖ *Dâr-ül-mecanin,* akıl hastahanesi. ‖ *Dâr-ül-mesâ'î,* çalışma yeri, atelye. ‖ *Dâr-ül-mülk,* başkent. ‖ *Dâr-ül-mülk-i Osmânî* veya *dâr-üs-saltana,* İstanbul. ‖ *Dâr-ül-ulûm,* üniversite. ‖ *Dâr-ül-vilâde,* yoksullara ayrılmış doğumevi. ‖ *Dâr-üs-sanâ'a,* sanat yeri. ‖ *Dâr-üs-sıhha* (veya *dâr-üş-şifâ, dâr-üt-tedavî*), hastahane: *İktizâ-yı hikmet üzre selb-i akl eyler kaza / Yoksa kim pâ-best-i dâr-üş-şifâ olmak diler* (Şeyhülislâm Arif Hikmet). ‖ *Dâr-üt-tâ'lim,* okul. ‖ *Dâr-üt-tıraz,* resmî elbise kumaşı dokunan veya biçilip dikilen yer.

◆ **Dâreyn** ikil i. *Esk.* Bu dünya ve öbür dünya: *Her kim ki o şer'a hizmet eyler / Dâreynde kesb-i hürmet eyler* (Ziya Paşa).

◆ **Dâriye** i. Ed. *Esk.* Divan şairlerinin büyüklerin yaptırdıkları evler hakkında yazdıkları manzume. (M)

DÂR i. (fars. *dār*). *Esk.* Ağaç. ‖ Direk. ‖ Darağacı: *Sonra Mansûr gibi çıkmak olur dâra sakın* (Ahmed Paşa). ‖ *Dâra çekilmek (ber-dâr olmak),* asılmak: *«Ene'lHak: Ben Allahım» neticesine varmış ve bu sebeple dâra çekilerek öldürülmüştür* (Ziya Paşa).

— Tasav. Bektaşîlerde meydanın tam ortasına verilen ad. (Muhib tarikata girmek için bu meydanda ikrar verdiği için bu adı almıştır. Bektaşîliğe girenlere telkin de çokluk burada yapılırdı.) [M]

DÂR i. (fars. *dār*). *Esk.* Yalnız, «kavga», «mücadele» anlamına gelen *«gîr ü dâr»* sözünde kullanılır. (M)

DAR i. (ar. *ḍarr*). *Esk.* Zarar: *Darr ü nef'-i küfre ü din âhir olur ait sana* (Muallim Naci). [M]

-DÂR ek. (fars. *dāşten,* elde bulundurmak'tan *-dār*). *Esk.* «Tutan, sahip olan, elinde bulunduran» anlamlarıyle bileşik sıfatlarda kullanılır: *defter-dâr,* defter tutan; *bayrak-dâr* veya *alem-dâr,* bayrak tutan; *sermaye-dâr,* sermayesi olan; *hisse-dâr,* hissesi olan; *vefa-dâr,* vefalı; *hava-dâr,* havalı; *ra'şe-dâr,* titremeli, titrek; *mâ'ni-dâr* veya *ma'na-dâr,* anlamlı; *zahm-dâr,* yaralı; *alâkadâr,* ilgili v.b.

◆ **Dârende** sıf. *Esk.* Sahip, tutan. ‖ Beliren. ‖ *Dârende-i ferman* veya *dârende-i menşur,* ferman almış. (M)

DARA i. (ital. *tara*'dan). Kabıyle birlikte tartılan nesnelerin kap ağırlığı: *Darasını almak. Darasını düşmek.* ‖ Kap ağırlığına karşılık öbür kefeye konulan ağırlık.

— DEY. *Daraya atmak (çıkarmak),* değer vermemek. Hesaba katmamak: *Kocasını köpek yapıyor da kendisini daraya çıkarıyor* (H.R. Gürpınar).

— Fiz. Bir kefesinde bir cisim bulunan teraziyi dengeye getirmek için, öteki kefeye konulan ağırlığı belirsiz kütle.

— Tic. *Dara almak,* ambalajlı bir malı tartıp, bundan ambalaj ağırlığını çıkarmak suretiyle malın net ağırlığını bulmak.

◆ **Daralamak** geçl. f. Bir terazinin kefelerinden birine yerleştirilmiş bir cismin ağırlığını, öteki kefeye konulan bir daranın ağırlığıyle dengelemek. (LM)

DARA i. (fars. *dārā*). Yun. **Dareios;** lat. **Darius;** persçe **Darayavahuş.** *Esk.* Eski Pers hükümdarlarından üçünün lakabı. ‖ Allah'ın adlarından biri. ‖ *Mec.* Büyük hükümdar.

— *Esk. Dârâ-yı dâr ü gîr,* savaş kazanan büyük hükümdar: *Hüsrev-i nîrîr-şiken, serdâr-ı erbâb-ı beyân / Dâver-i mülk-i sulân Dârâ-i maʿnî dâr ü gîr* (Üsküdarlı Hakkı). [M]

DARA, pers kralı Artakserkses II Mnemon ve kraliçe Stateira'nın büyük oğlu. Artakserkses II'nin anası Parysatis, gelini Stateira'yı zehirledikten sonra, veliaht Dara'ya babasının tahta onu değil de küçük kardeşini çıkaracağını söyleyerek kandırdı. Bunun üzerine Dara, krala suikast teşebbüsünde bulundu ve ölümle cezalandırıldı (M.Ö. 365'e doğr.). [L]

DARA I Büyük, pers kralı (M.Ö. 521-485). Hystaspes'in oğlu. Tahta çıkışı maceralı oldu. Kambyses'in ölümünden sonra çıkan iç karışıklıklar uzun zaman devam etmişti. Bu sırada Gaumata adlı bir rahip, Kambyses'in kardeşi Bardiya diye başka birisini tahta geçirmek üzere bir isyan düzenledi. Fakat Dara ve arkadaşları bir suikast tertipleyerek Gaumata ve sahte Bardiya'yı öldürdüler. 521'de kral olan Dara, içteki isyan ve karışıklıkları bastırdı. Böylece Akamanışlar sülâlesi yeniden hükümdarlığa gelmiş oldu. Babil, Susiana, Ded-

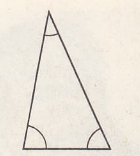
dar açılı üçgen

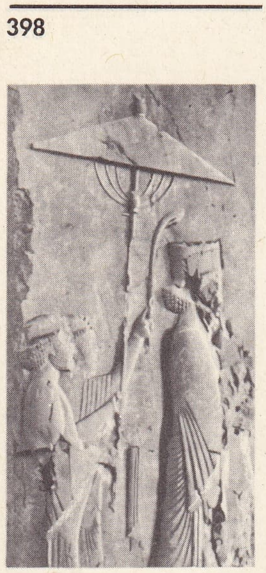

DARA I
biri şemsiye tutan iki hizmetkârıyle
Persepolis

DARA III
Pompeii'de mozaik
Napoli müzesi

DARA ve Çoban
Eski bir türk minyatürü (1522-1523), Buhara
Paris

ya ve diğer eyaletleri tekrar geri aldı. Sınırlarını doğuda Kuzeybatı Hindistan'a kadar genişletti. Kuzeyden devamlı şekilde ülkeyi tehdit eden bozkır göçebelerini yerinde ezmek gayesiyle bir sefer hazırladı. Anadolu ve Boğazlar üzerinden kuzeye çıkmak üzere batıya yöneldi. Ege denizinde birçok adayı Hellespontos'un (Marmara) kıyılarını ve boğazları ele geçirdi. 513'te İstanbul boğazını geçip, İskitler üzerine yürüdü, Tuna'ya kadar ilerledikten sonra ağır kayıplar vererek geri dönmek zorunda kaldı. İskit seferinden tek kazancı, Trakya ve Makedonya'yı 21. satraplık olarak Pers imparatorluğuna katmasıdır. M.Ö. 500'de İonya ihtilâli patlak verdi. Kanlı bir şekilde bastırılan bu ihtilâle yardım ettiği için, Mardonios kumandasındaki bir ordu M.Ö. 492'de Trakya yolu ile Yunanistan üzerine gönderildi. Fakat donanma fırtınada battı ve sefer başarısızlığa uğradı. M.Ö. 490'da Datis ile Artaphernes kumandasındaki yeni bir ordu Naksos'u ele geçirdi. Euboia adasındaki Eretria şehrini yakıp yıktı ve Atina üzerine yürüdü. Atinalılar Persleri Marathon'da mağlup ettiler. Böylece Yunan-Pers savaşları başlamış oldu. Dara, Yunanlılara karşı yeni bir sefere hazırlandığı sırada, vergilerin ağırlığı yüzünden köylülerin ayaklanması sırasında Mısır'da öldü (M.Ö. 485). Cesedi İran'a götürüldü ve Persepolis yakınındaki Nakşi-Rüstem kayalıklarındaki anıt mezara gömüldü.

Dara yönetimiyle Eskiçağ tarihinde seçkin bir rol oynadı. İmparatorluğu satraplıklara bölündü ve merkeze bağlı valiler (satraplar) tarafından idaresini sağladı. Sardes'den Persepolis ve Susa'ya kadar uzanan büyük yol şebekesiyle geniş imparatorlukta haberleşme ve ulaşımı gerçekleştirdi. Ayrıca yine onun devrinde düzenli bir posta teşkilâtı kuruldu. «Büyük hükümdarın gözü ve kulağı» denen müfettişler imparatorluk sınırları içindeki bütün idare düzenini ve yöneticilerini devamlı olarak denetlediler. Dara'nın yönetimi konusunda geniş bilgi, üç dilde yazılmış olan, Behistun kayalıklarındaki kitabesinden öğrenilebilir. En büyük başarılarından biri de *Dareikos* adı verilen altın sikkenin, çeşitli milletlerin yaşadığı geniş imparatorluk alanında tek para sistemi haline getirilmesidir. Saltanatı süresince imparatorluk dahilinde yaşayan aynı dil ve dine mensup milletleri geniş bir hoşgörüyle idare etti; dinî inançlarında, iç işlerinde serbest bıraktı. Zamanında, sürgünden kurtulan Yahudiler, Kudüs'te büyük tapınağın yapımına başladılar. Mısır'da, Sais'li büyük rahibi sürgünden getirdi ve Theb vahasında bir Amon tapınağı inşa ettirdi. Böylelikle tebasının kendisine daha çok bağlanacağını biliyordu. (→ Bibliyo.) [ML]

Dara I'in mezarı. Bk. NAKŞİ-RÜSTEM.

Dara I'in silindir mührü, Dara I'in adını ve unvanlarını Pers, Sus ve Babil dillerinde belirten imparatorluk (Büyük kral) mührü (British museum). Büyük kral arabada, ayakta arslan avında tasvir edilmiştir. Üstte kralı kutsayan Tanrı Ahura-Mazda'nın kanatlı güneş kursu yer alır. (L)

DARA II Ohos, Yunanlılar **Nothos** (Piç) derler. Pers kralı (M.Ö. 423-Babil 405). Artakserkses I'in evlilik dışı oğlu. Artakserkses ve Darmaspio'nun tek meşru oğlu Kserkses, 45 günlük saltanattan sonra, babasının nikâhsız karısı Alogune'nin oğlu ve üvey kardeşi Sogdianos tarafından öldürüldü; Sogdianos da ölü kralın diğer bir piçi ve Dara II adı altında hükümdarlık yapan Ohos (Vahuka) tarafından öldürüldü. Dara II, kendisine başkaldıran kardeşi Arsites ve kardeş çocuğu Pissouthnes'i de öldürttü, Med'lerin ayaklanmasını bastırdı (408) ve satrap Pharnabazos ile Tissaphernes'in, her iki tarafı tutmalarına izin vererek Peloponesos savaşına dolaylı olarak karıştı. Kendisinin ve yerine geçenlerin saltanat sürelerini kana bulayan bütün suikastlerin kışkırtıcısı bilinen teyzesi veya üvey kız kardeşi Parysatis ile evlendi. (L)

DARA III Kodaman, pers kralı (M.Ö. 335-330). Akamanışlar sülâlesinin son kralıdır. Dara II'nin torununun oğlu veya Artakserkses II'nin yeğen çocuğu; bazılarına göre de, krallığın en küçük dalının vârisiydi. Artakserkses III ve oğlu Arses'i zehirleyen Bagoas tarafından tahta çıkarıldı; en güçlü dayanağı olan Bagoas'ı zehirlemekle işe başladı. Damadı Mithradates imparatorluğu Büyük İskender'e karşı koruyamadı ve Granikos'da öldürüldü (334), kendisi de İssos'ta yenildi (333) [anası, karısı, oğlu ve üç kızı, Makedonyalılara esir düştü]. Dara'nın barış teklifini kabul etmeyen İskender, Filistin ile Mısır'ın fethine girişti. 331'de Gavgamela'da yenilen Dara III, yeni bir ordu kurmak üzere Ekbatan'a (Bugün Hemedan) kaçtı. Hazar denizi kıyılarına kadar kovalandı, biri Baktriyan satrabı Bessos olan iki satrap tarafından tutuklandı, hançerlendi ve Parthia'nın kuzey sınırında Hekatompylos'ta ölüme bırakıldı (330). İskender'in gelişinden az önce, Dara kendisine su getiren bir yunanlının kollarında can verdi, İskender onu Pasargad mezarlığına bir hükümdarın şanına yaraşır bir törenle gömdürdü ve kızı Stateira ile evlenerek yerine geçeceğini ilân etti. (L)

DARA (Gabriello), sicilyalı arnavut yazarı (Palazzo Adriano 1826-Agrigento 1885). Arnavutça şivesiyle *Il Canto Ultimo di Bala* (Bala'nın Son Şarkısı) [1900] adlı bir manzume yazdı. Geleneksel şarkılardan esinlenmiş olan bu manzume Türk boyunduruğu altındaki Arnavutluk'un acılarını ve ümitlerini dile getirmektedir. (L)

DARAAT i. (ar. *darā‘at*). *Esk.* Küçülme, miskinleşme. ‖ Tevazu, alçak gönüllülük gösterme: *Rızkı ile eyleyüp kanaat / Sürmez yere cebhe-i darâat* (Ziya Paşa). *Ki darâatle ser-ber-hâk-i sücûd* (T. Fikret). ‖ *Darâat etmek,* miskinleşmek.

◆ **Daraatname** blş. i. Yazarının kendisini küçülterek veya alçak gönüllülük gösterdiğini ifade ederek yazdığı mektup. (M)

DARAB, Güney İran'da, Fars bölgesinde kasaba; 9 403 nüf. (1964). Dağlarla çevrili, oldukça sulak bir çukur görünüşündedir. Kışların ılık geçmesi ve sulama sayesinde çeşitli meyveler, turunçgiller, hurma, buğday, yulaf, pirinç, pamuk ve iyi cins tütün yetiştirilir. Bununla birlikte geniş topraklar hâlâ Daharlu kabilesi tarafından kışlak olarak kullanılmaktadır. Ayrıca zengin tuz yatakları bulunan Dârâb, kara yoluyle Bender Abbas'a bağlıdır.

Bugünkü Dârâb'ın 8 km kuzeydoğusunda eski Dârâbgird'e ait kalıntılar vardır. Efsaneye göre, Dara III'ün (M.Ö. 335-330) babası Darab tarafından kurulan şehir, çapı 1609 m olan bir daire biçimindeydi. Şehrin dört büyük kapısı vardı ve ortasında bir tapınak yükselmekteydi. (L)

DARABÂN i. (ar. *ḍarabān*). *Esk.* Vuruş, çırpıntı: *Kızın içinde hayat her halde biraz yavaşlamış, ruhundaki eski darabân hissedilemiyor* (H.E. Adıvar). ‖ Kalb atışı: *Kalb-i müte'essir ki demâdem / Eyler darabânında tecelli / Ahzan-ı tarab neş'e-i mâtem* (T. Fikret). ‖ *Darabân etmek (eylemek),* çarpmak, vurmak, çarpıntılı şekilde ses çıkarmak: *Kalbinde cihanlar darabân eyleyen eb'âd* (M. Â. Ersoy). *Bahçenin iğne atılsa duyulacak sükûnu içinde darabân etmeğe başladı.* (H. E. Adıvar). ‖ *Darabân-ı dehr,* zamanın değişkenliği. ‖ *Darabân-ı kalb,* kalp çarpıntısı. ‖ *Darabân-ı şedîd,* şiddetli çarpıntı. (M)

DARABANİ, Romanya'da şehir, Moldavya'nın (Suceava bölgesi) kuzeyinde, S.S.C.B. sınırı yakınında; 11 400 nüf. (L)

DARABAT çoğl. i. (ar. *ḍarbe,* vuruş'tan *ḍarabāt*). *Esk.* Vuruşlar, vurmalar, çarpmalar. ‖ *Darabât-ı anîfe,* şiddetli darbeler. (M)

DÂRÂBGİRD, Güney İran'da, Fars eyaleti doğusunda eski bir bölge ve şehir. Bölgenin önemli illeri Fesa ve Yezdhast, başkenti Dârâbgird'ti. Dârâbgird'in kalıntıları bugünkü Dârâb*'ın 8 km kuzeydoğusundadır. İran efsanelerine göre bu ili Dârâb veya Dara-ı Ekber kurdurdu. Bir söylentiye göre Sasanîler sülâlesinin kurucusu Ardeşir hükümdar olmadan önce bu ilin valisiydi. Dârâbgird'in çevresinde hendekler, surlar ve dört de kapı vardı. XIII. yy. başlangıcında bu şehir yıkılmış bir durumdaydı, yalnız müstahkem kalesi sağlamdı. Dârâbgird şehrinin önemli eserlerinden biri de yanında Dehiye-yi Kelbî'nin mezarı bulunan Dehiye kalesidir. (M)

DARAÇYA yarımadası, esk. **Tracheia,** Anadolu'nun güneybatı kesiminde yer alan iki yarımadadan biri (diğeri Datça* yarımadası). Hisarönü ve Marmaris körfezleri arasında denize doğru uzanan yarımada, dağlık bir yapıya sahiptir ve yükseltisi kuzeyde 1 000 m'ye yaklaşır; çok girintili çıkıntılı olan kıyıları özellikle batı kıyısında koylarla oyulmuş ve adalarla çevrilmiştir. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan yarımada, güneyde Karaburun (Alupo burnu) ile sona erer. Yarımada toprakları, Muğla ilinin Marmaris ilçesi, Merkez ve Bozburun bucakları içinde yer alır. Arkeologlar yarımadada eski yerleşmelere ait kalıntılar bulmuşlardır. (M)

DARADAR bls. zf. (*dar*'dan *dar-a-dar*). Güçlükle, ucu ucuna: *Küçük maaşların daradar geçimlik bile olmadığı bu zamanlarda kadının vazifesi büsbütün ehemmiyet almıştır* (F.R. Atay). [M]

DARAGNÈS (Jean-Gabriel), fransız ressamı, gravürcüsü ve matbaacısı (Guéthary 1886-Paris 1950). Ofort, taşbasması ve özellikle tahta oymalarla yüze yakın eser resimledi, sonra Dunoyer de Segonzac, Boussingault ve Frelaut'nun gravürleriyle süslenmiş sanat kitaplarını bastı. Sonra Deniz kuvvetlerinin ressamı oldu. (L)

DARAGO (Reşat Nuri), türk yazarı (İstanbul 1891-ay.y. 1962). Özel öğrenim gördü. Dışişleri bakanlığı hizmetinde çalıştı (1909-1923). Türk-Yunan mübadele komisyonuna katıldı (1923-1925). Bankacılık (1932-1934) ve sonra öğretmenlik yaptı: Mülkiye mektebi (1936-1948), Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi (1942-1948), Gazi Eğitim enstitüsü (1945-1948). Fransızcadan yaptığı birçok tercümeden başka, gazetelerde kalmış makaleleri ve *Üç Asırlık Fransız Edebiyatı* (1932) adlı bir incelemesi ve *Hâlet* adlı bir oyunu vardır. (M)

DARAĞACI bls. i. (fars. *dār,* ağaç ve türk. *ağaç*'tan). İdam mahkûmlarını asmak için kullanılan sehpa: *Arkadaşlarım [...] derece derece darağacına ve hapse girderlerken ben, sadece sürgüne gönderiliyordum* (R.N. Güntekin). Bk. ANSİKL.

— Bayınd. Rıhtım ve köprü yapımında kullanılan şahmerdanın kaldırılmasına yarayan iskele.

— Denizc. Makarayı tutan vinç direkleri.

— ANSİKL. Eski *darağaçları*'nın biçimleri çeşitliydi. XVI. yy.da Avrupa'da kullanılan darağaçları, ucu çengelli ve ters çevrilmiş L harfi şeklindeydi. Osmanlı imparatorluğunda ise darağacının üzerinde suçluların geçirildiği sivri çengeller bulunurdu. Son yıllarda üç ayaklı olanları kullanılmağa başlandı. (M)

DARAK i. Ön Asya mit. Sümer panteonunda keçi ayaklı tanrı. Bereketin, ormanların tanrısı sayılır. Teke anlamındadır. (M)

DARAKA i. (ar. *daraḳa*). *Esk.* Deriden yapılmış olan kalkan.

— Anat. Hançere kıkırdaklarının kalkan biçiminde olanı. (M)

Dara kalesi (yun. **Daras** veya **Dara**), Kuzey Mezopotamya'da kale, Mardin'den 18 km kadar uzakta, 507 yılında Anastasius I tarafından yaptırıldı. Başlangıçta duks Mesopotanuse burada oturdu. 573'te Hüsrev I'in Justinus II'ye karşı yaptığı savaş sırasında, sonra da Phocas zamanında (602-610) İranlılar'ın eline geçti, fakat Konstantinus VII'nin generali İoannes-Kurkuas tarafından 943'te geri alındı. (M)

DARALİPTON. Mant. Bk. DARAPTİ.

DARALMAK geçz. f. (*dar*'dan *dar-al-mak*). Dar hale gelmek, küçülmek: — *Bu yakalıklar daralmış. Baksana* (B. Felek). *Ben, uğraştıkça parmak şişiyor, yüzük büsbütün daralıyordu* (R. N. Güntekin). ‖ Sıkışmak: *Bir parıltı gördü mü gözler hemen daralıyor / Göğüsler çekilerek nefesler daralıyor* (F. N. Çamlıbel).

◆ **Daralma** i. Dar hale gelme, küçülme, sıkışma.

— Fiz. *Akışkan damarının daralması,* bir ince çeper aralığından (çevresi keskin olan aralık) çıkan gaz veya sıvı sütununun daralması. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Lorentz daralması,* Michelson deneyinin yetersiz olduğunu açıklamak için Lorentz ve Fitzgerald'in 1892'de hemen hemen aynı zamanda ortaya

Foto. Girard-Atlas-photo, Anderson-Giraudon (LAROUSSE) ; N. Erkılıç (MEYDAN)

attıkları hipotez. (Bir karşılaştırma sistemine göre hareket eden bütün cisimler, hızlarına paralel olarak bir daralmaya uğrar. Bu hipotezin yorumu Einstein teorisiyle yapılmıştır.)

— Mekan. Bir çekme kuvveti uygulanan madenî bir deney çubuğunun kopmak üzere olan kısmında, kopma anından hemen önce meydana gelen kesit azalması. ‖ Kopmadan sonra ölçülen kesit azalmasının ilk kesitç oranı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fiz. *Sıvı damarlarının daralması.* Torricelli (1643) deney yoluyle şu sonuca varmıştır: ince çeper aralığından akan sıvının hızı, *h* sıvının yüksekliği olmak üzere $v = \sqrt{2gh}$'tır. Bu formüle göre, *v* sıvının cinsine bağlı değildir ve *h* yüksekliğinden yer çekiminin etkisiyle serbest olarak düşen bir cismin hızına eşittir. Bu kanunu D. Bernoulli ispatlamıştır. Aralığın alanıyle bu hızın çarpımından elde edilen debi, gerçek debiden büyüktür. Newton, daire biçimindeki bir ince çeper aralığından akan sıvı damarı kesitinin, yaklaşık olarak, dairenin yarıçapına eşit bir uzaklığa kadar daraldığını gözledi. Bu kesitin ötesinde sıvı damarı, karın ve düğüm bölgeleri gösterir ve moleküllerin titreşimi sebebiyle birbirinden ayrı damlalar halinde dağılır (şekil 1). Ölçmeyle bulunan debinin hesapla bulunan debiye oranı, minimum daralma kesitinin ince çeper aralığının kesitine oranına eşittir ve yaklaşık olarak 0,62'dir. Daralmayı önce Savart, sonra da Poncelet ile Lebros incelediler. Daralmaya sebep olarak yüzey gerilimi (kılcallık) gösterilebilir. İnce çeper aralığının dairevî olmaması halinde sıvı damarının kesitinde meydana gelen şekil değişmelerine Poncelet ve Lebros *dönüşüm* adını verdiler. Aralığa olan uzaklığın, akışkan çizgilerinin enerji farkına bağlı olarak değişmesiyle, kesitlerin şekli de değişir (şekil 2): kesitin çıkıntılı kısımları, aralığın minimum boyutlu kısımlarının karşısına gelir ve dönüşümler aynı şekilde birbirini izler. Ağızlık bulunduğu zaman yukarıdaki sonuçlar değişir; bu durumda teori daha karışıktır. Verimin yüksek olup olmamasında, ağızlığın fışkıran akışkanın normal şekline (şekil 3) uygun olup olmamasının, silindir (şekil 4) veya ıraksak koni (şekil 5) biçiminde olmasının rolü vardır.

— Mekan. Üzerine bir çekme kuvveti uygulanan madenî bir deney çubuğunun, molekülleri sıkışık olmayan bir bölgesindeki uzama, öteki bölgelerden daha fazladır. Bu uzama) ile birlikte çubuğun kesitinde meydana gelen azalmaya *daralma* denir. Maden çubuk kopuncaya kadar çekildiği zaman kopma, genellikle daralma bölgesinin ortasında olur.
Daralma, madenlerin haddeden çekilebilme özelliğini gösterir; bu özellik, kalay, kurşun, bakır, yumuşak çelik gibi ve tel haline gelebilen madenlerde fazladır. Soğukta kolaylıkla şekil değiştirmeyen bronz ve yarı sert çelikte daralma az, sert çelik ve dökme demirde hemen hemen yok gibidir.

◆ **Daralmalı** i. Fonet. Ses organlarının kısmen kapanmasıyle telaffuz edilen ünsüz: *ş, j, f, v* (bunlara *soluklu, sürtüşmeli* veya *sürekli* de denir).

◆ **Daraltmak** ettrg. f. Dar hale getirmek, daralmasına yol açmak: *Bu suretle geniş mesafeyi hiç olmazsa ilk gören için daraltmayı düşündüm* (A. H. Tanpınar).

— Müz. *Armoniyi daraltmak,* mümkün olan en küçük aralıklara inerek sesleri birbirine yaklaştırmak.

— Terz. Elbisenin bolluğunu gidermek.

◆ **Darlaşmak** dönşl. f. Daralmak: *Elbise darlaşmış. Yol darlaşıyor.* (LM)

DARA Medya'lı, Babil kralı. Eski Ahit'teki Danyal kitabına göre, Balthazar'dan sonra Pers, Medya ve Kalde hükümdarı oldu. Dara'nın yerine de Kyrus geçti. Danyal'ın kitabında Dara ile ilgili bölüm, birçok faraziyeye yol açtı. Medya'lı Dara, sırasıyle Dara I, Dara II ile, Dara II devrinde Medya'da ayaklanan Dara adında biri ile ve hattâ Kyaksares ile aynı kişi sayıldı. (L)

DARÁNYİ (İgnác), macar siyaset adamı (Budapeşte 1849-ay.y. 1927). Avukat, Macar meclisinde Budapeşte milletvekili (1881), bu meclisin ikinci başkanı, 1895'te de tarım bakanı oldu. 1903'te istifa etti. (L)

DARANYİ (Jelly), macar asıllı ingiliz kadın kemancısı (Budapeşte 1895-Floransa 1966). Joseph Joachim'in akrabasıdır. Çağdaş müzik yorumları ile tanınır. Jenö Hubay'ın öğrencisi olan Daranyi halkın karşısına ilk olarak 1909'da Viyana'da çıktı. Bela Bartok, onun için iki keman-piyano sonatı yazdı, Maurice Ravel de keman ve orkestra için *Çigan*'ını Daranyi'ye adadı. Keman çalışı çok ateşli ve heyecanlı olan sanatçı, 1913'te Londra'ya yerleşti. Kız kardeşi Adila Fachiri (1888-1962) ile birlikte çaldığı J. S. Bach'ın ikili konçertoları ile de ün yaptı. (L)

DARANYİ (Kalman), macar devlet adamı (Budapeşte 1886-ay.y. 1939). Tarım bakanı (1935), sonra başbakanlıkta Gömbös'ün yerine geçti (ekim 1936-mayıs 1938). Sosyal demokratlara ve küçük mülk sahiplerinin partisine yaklaşarak hükûmet işlerini düzeltmeğe çalıştı, fakat Nazilerin baskısıyle, naibin yetkilerini artıran (haziran 1937), oy hakkını sınırlandıran (yaş sınırını arttırma, çok oy sistemini ortaya koyma, 1938) ve musevîleri sanayiden, ticaretten, maliyeden ve serbest mesleklerden uzaklaştıran (1938 ilkbaharı) üç kanun çıkarmak zorunda kaldı. (L)

DARA parası, Akamanışlar soyundan gelen Pers krallarının altın parası. Hystaspes'in oğlu Dara I (M.Ö. 521-486) zamanında basılmağa başlandı. (Saf altından, 8,35 gr - 8,42 gr ağırlıktaydı. Paranın üzerinde bir dizi yere dayalı, ok atan bir pers kralı resmi vardır. Dara parası M.Ö. 400'e doğru yapılan Onbinler'in dönüşüne katılan piyadelerin aylıklarına eş değerlidir. Doğuda kullanılmakta olan çift maden sistemine göre yapılmışsa da, medlerin parası [siglos] gümüştendi.) [L]

DARAPSKİT i. (fr. *darapskite*). Miner. Tabiî hidratlı sodyum sülfonitrat. (L)

DARAPTİ. Mant. Büyük ve küçük önermesi tümel olumlu (A, A), sonucu tikel olumlu (I) olan üçüncü figürden bir tasım'ı (kıyas'ı) göstermeğe yarayan iskolastik terim. *Eşanl.* DARALİPTON.

DARASZ (Wojcieh), polonyalı yurtsever (1808-1852). 1830 İhtilâlinden sonra, 1835'te Paris'te Polonya Demokrasi derneğine girdi ve Demokratik Avrupa Merkez komitesinin kurulmasına katkıda bulundu. Mazzini ile ilişki kurdu ve bütün islav ulusları arasında bir federasyon kurulması düşüncesini savundu. (L)

DARA ŞİKUH veya **DARAŞUKUK** (Muhammed Hanefi Kadiri), hintli prens (Ecmir [Ajmer] 1615-Delhi 1659), imparator Şah Cihan'ın oğlu. Yerine kendisini seçen babası hastalanınca, 1657'de naiplik görevine başladı. Fakat kardeşleri Evrengzib ve Murat, başkaldırdılar. Evrengzib'e karşı yaptığı savaşta iki defa yenildi: Agra (1658) ve Ecmir (1659). Aldatılarak Evrengzib'e teslim edildi ve öldürüldü. Dört Veda'nın *Upanişad*'larını sanskritçeden farsçaya çevirtti. Ayrıca Din büyüklerinin hayatını anlatan *Sefine-i Evliya* ve *Sekine-i Evliya* ile İslâm diniyle Brahman'cılığı bağdaştırmağa çalışan *Mecma-el-Bahreyn* adlı bir kitap yazdı. *İksir-i Azam* adlı bir divanı da vardır. (M)

DÂRÂT i. (fars. *dārāt*). *Esk.* Debdebe, gurur, azamet, gösteriş: *Elkasır denilen Arap sarayında harem ve elçiler daireleri gözler kamaştıran dârât ve zarafetine hayran oldu* (A. H. Müftüoğlu). *Şimdi mazideki dârâtını hasretle anar* (Cenab Şahabeddin). ‖ *Dârât-i İskender,* İskender'in debdebesi. (M)

DARAYAVAHUŞ. Bk. DARA.

DARAYİ i. (fars. *dārā*, zengin'den *dārāyī*). *Esk.* Servet. ‖ Sahip olma. ‖ Hüküm sürme.

— Dokumc. İran'da dokunan bir kumaş. (Çeşitli renklerde dokunur ve genellikle bayrak yapımında kullanılırdı.) [M]

DARB i. Bk. DARP.

DARBE i. (ar. *darbe*). Vurma, vuruş: *Dipçik darbesiyle sızlayan sol yanıma dayanarak ilerlemekte hayli azap çekiyordum* (Y. K. Karaosmanoğlu).‖*Mec.* Felâket, musibet: *Bu da Dördüncü Ordu Kumandanı için ağır bir darbe idi* (F.R. Atay).

— *Esk. Darbe-i cenah,* kanat vuruşu: *Bir darbe-i cenah ile bir hamle, bir daha* (Tevfik Fikret). ‖ *Darbe-i hükûmet,* hükûmet darbesi. (Bk. HÜKÛMET.) ‖ *Darbe-i serd,* soğuk vuruş. ‖ *Darbe-i şedîd,* şiddetli vuruş.

— Mad. oc. *Hava darbesi,* bir grizu veya kömür tozu patlamasından sonra meydana gelen ve destek direklerini devirerek çöküntülere sebep olan çok şiddetli hava akımı. ‖ *Hava* veya *su darbesi,* hava veya su basıncı ile çalışan boru şebekelerine, çalışmağa başlamadan önce borularda tıkanıklık olup olmadığını anlamak ve çalışma sonunda da boruları boşaltmak için, basınçlı hava veya temiz su gönderilmesi.

— Metalürji. *Darbe denemesi,* bir malzemenin dayanıklığını ölçmek için yapılan deneme. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Metalürji. *Darbe denemesi,* bir malzemenin darbeye karşı direncini tayin etmeğe yarar. Bu direnç, bir çubuğun bir santimetre karesine düşen ve kopmasına yol açan kilogrammetrenin değeridir. Deneme metodunun bazı standartlara cevap vermesi gerekir. Bu deneme için çoğu zaman Charpy sarkacı kullanılır. Ayrıca *tekrarlı darbeler* metodu da uygulanabilir. Bu metoda göre, deneme sırasında deney çubuğuna hızlı ve zayıf vuruşlar uygulanır; çubuğun kopmasına yol açan darbe sayısı kaydedilir. Tekrarlı darbe denemesiyle alınan sonuçlar genellikle, adî darbe denemesiyle alınan sonuçlardan çok farklıdır.

◆ **Darbelemek** geçş. f. Vurmak. ‖ *Mec.* Felâkete uğratmak. ‖ [Bir işi] Baltalamak, engellemek: *Devletin istiklâlini darbeliyor...*

◆ **Darbeli** sıf. Darbe vurulan.

— Mad. oc. *Darbeli sonda,* matkapla veya sondaj âletinin burgusuyle vurarak yapılan sonda. ‖ Sondaj burgusunun dönmesiyle yapılan son sondalara karşılık, kırıcı kafayı bir gelgit hareketiyle delik dibine vurarak kuyu açma usulü: *Çok derine inmeyen kuyularda bugün bile darbeli sonda uygulanır.* (ML)

DARBES veya **D'ARBES** (Cesare), italyan tiyatro sanatçısı (Venedik 1710-1778). Soytarı Pantalone rolüyle ün kazandı. 1745'te A.R.G. Medebach tiyatro topluluğunda (Livorno) çalıştı. Pisa'da Goldoni ile tanıştı, ondan oynayabileceği bir komedi (*Tonin Bonagrazia*) yazmasını istedi. Ama oyun başarısızlıkla sonuçlandı. Sonradan *Homo Prudente* (İhtiyatlı Adam) ve *Due Gemelli Veneziani* (Venedikli İkizler) oyunları ile çok alkış topladı ve zamanının en iyi tiyatro sanatçısı olarak nitelendi. 1149'da Dresden'de Saksonya seçici prensinin hizmetine girdi. Yurda dönünce A. Sacco, G. Lapy (1769), V. Bugani (1774), M. Battaglia (1776) ile birlikte çalıştı. — Kızı ANTONİA (öl. Napoli 1779) oyuncu ve şarkıcıydı; ikinci kızı MARİA da hizmetçi rollerinde başarı kazandı. (L)

DARBHANGA, Hindistan'da (Bihar) şehir, Patna'nın kuzeybatısında; 103 000 nüf. Besin (pirinç ve şeker) sanayii. Hint lifi imalâtı. (L)

DARBIMESEL bls. i. (fars. *ḍarb-ı meṣel*). *Esk.* Atasözü: *Hacı Kalfa, onu âdeta darbımeseller ve beyitlerle azarlıyordu* (R. N. Güntekin). [Bk. ATASÖZÜ.] (M).

DARBIZ i. *Halk dili.* Topraktaki ıslaklık, toprak nemi.

◆ **Darbızlı** sıf. *Halk dili.* Nemli (toprak). [M]

DARBLEY veya **D'ARBLAY.** Bk. BURNEY (Frances, FANNY).

DARBOĞAZ, Antalya ili kıyılarının güneybatısına düşen Kekova adası ile kıyı arasında kalan dar ve uzun geçide denizciler tarafından verilen ad. Hamidiye gemisi Birinci Dünya savaşında korsan kruvazör olarak faaliyette bulunduğu sıralarda bu boğazı gizlenme yeri olarak kullandı. (M)

DARBOUX (Gaston), fransız matematikçisi (Nîmes 1842-Paris 1917). Yüksek öğretmen okulunda okudu, sonra aynı okulda öğretim görevlisi oldu (1873-1881). 1881'de Fen fakültesinde yüksek matematik profesörlüğüne, 1889'da da aynı fakültenin de-

Jean-Gabriel DARAGNÈS
«Çarmıhta İsa»
tahta üzerine gravür

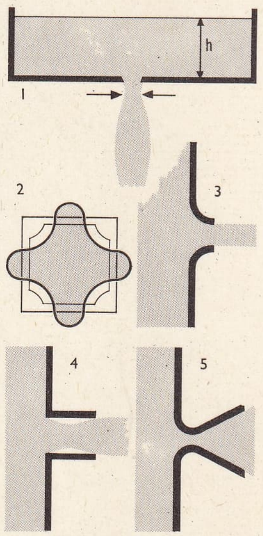

sıvı damarlarının
daralması
(fiz.)

Foto. LAROUSSE

Gaston DARBOUX

kanlığına getirildi. Özel derlemelerde çıkan birçok incelemesi dışında, sonsuz küçükler hesabının geometrik uygulamaları, cebirsel eğriler ve yüzeylerle ilgili değişik eserler yayımladı. 1876'da *Mémoire sur les Solutions Singulières des Équations aux Dérivées Partielles* (Kısmî Türevli Denklemlerin Özel Çözümleri Üzerine İnceleme) adlı eseriyle Fen fakültesinin büyük matematik ödülünü kazandı. (L)

DARBUKA i. (ar. *ḍarb*, vurma'dan). Mus. Türk musikisinde bir usul vurma âleti: *Rabia o sabah uzaklardan gelen darbuka, zilli maşa sesleriyle uyandı* (H. E. Adıvar).
— ANSİKL. *Darbuka* gövdesi pişirilmiş kilden veya alüminyumdan yapılmış, dibi delik bir çömleğin tek ağzına ince bir deri gerilerek yapılır. Diz üzerinde, yanlamasına yerleştirilip, parmaklarla vurularak çalınır. Bugün, pişirilmiş kilden yapılmış olanlarına Anadolu'da *dümbelek* veya *küp* de denir. Daha çok kadınlar tarafından ve özellikle düğünlerde kendi aralarında düzenledikleri eğlencelerde kullanılır. Klasik musikide kullanılmaz. Son zamanlarda fasıl musikisine girdi.

◆ **Darbukacı** i. Darbuka çalan. (M)

DARBURUNLU maymunlar çoğl. bls. i. taml. Eski Dünya'da yaşayan maymunları kapsayan memeliler alt takımı. Bunların burun delikleri dar bir perdeyle birbirinden ayrılır ve aşağıya doğru eğiktir. Çenelerinde otuz iki diş bulunur. Köpekdişleri sivridir.
— ANSİKL. *Darburunlu maymunlar*'ın kuyruğu yakalayıcı değildir. Dört üyesinde de tırnaklar yassıdır. Asya ve Afrika'nın sıcak ve ılıman bölgelerinde yaşar. Yalnız berber maymunu Avrupa'da, Cebelitarık'ta bulunur. (L)

DARBY (Abraham), ingiliz metalürji uzmanı (Coalbrookdale, Shropshire 1711-ay.y. 1763). Coalbrookdale'deki demirhanenin sahibi olan Abraham Darby'nin (1677-1717) oğlu; şehirde çelik sanayiini geliştirdi. 1735'te yüksek fırınlarda kok kömürünü ilk olarak kullandı. (L)

DARBY (John Nelson), ingiliz ilâhiyatçısı (Londra 1800-Bournemouth 1882). Anglikan papazı; dinî inançları yüzünden kiliseden ayrılan Dublin'li ve Plymouth'lularla ilişki kurdu. İngilizce ve fransızca konuşulan protestan ülkelerindeki gezileri sırasında yaydığı bir kilise öğretisinin kurucusudur. İncil tercümeleri ve yorumlarıyle, kendi öğretisini açıklayan kitaplar bıraktı. (L)

DARBY'CİLİK i. John Darby ve taraftarlarının dinî öğretisi ve kiliseyle ilgili sistemleri.
— ANSİKL. *Darby'cilik* kurallara sıkı sıkıya bağlı bir Calvin'ciliktir. Kadercilik ve İsa'nın yeniden dönüşünü bekleme görüşü üzerinde ısrar eder. «Kilise'nin yıkılışı»nı onaylayarak, hıristiyan mezheplerinden hiç birinin «kilise» sıfatını taşımağa hakkı olmadığını savunur. Protestan Jansenius'çuluğunun İngiltere ve Amerika'da yaygın bir şeklidir. (L)

DARC (Jeanne). Bk. JEANNE D'ARC (Azize).

DARCET veya **D'ARCET** (Jean), fransız hekimi ve kimyacısı (Audignon, Gascogne 1725-Paris 1801). Montesquieu oğluna özel öğretmen olarak yanına aldığı Darcet'yi Paris'e götürdü (1742). 1774'te Collège de France'ta profesör. Derslerini latince yerine fransızca veren ilk profesör oldu. Sèvres imalâthaneleri müdürü ve Gobelins fabrikaları genel müfettişi; bütün çalışmalarında kimyanın sanatlarda ve sanayide uygulanması amacını güttü: kemikten jelatin elde etmeyi, deniz tuzundan sodanın çıkarılmasını, sabun imalini gerçekleştirdi ve kazanlar için supap yapımında kullanılacak bir madde bulmağa çalışırken adını taşıyan alaşımı buldu. (L)

DARCET veya **D'ARCET** (Jean), fransız kimyacısı (Paris 1777-ay.y. 1844). Jean Darcet'nin oğlu. Orkestra ve bando zilleri yapımı için bakır ve kalay alaşımlarına su verme metodunu, sodyum bikarbonatın üretilmesini, derilerin işlenmesinden elde edilen tutkalın hazırlanması usulünü buldu. (L)

Darcet alaşımı, yüzde 50 bizmut, yüzde 25 kurşun ve yüzde 25 kalaydan meydana gelen, ergime noktası düşük (95°C) alaşım. Darcet alaşımı, emniyet tertibatlarındaki ergime parçalarının yapımında veya mekanik düzenleme âletlerinin (kalıp, matkap) dökümünde kullanılır. Bu alaşıma DARCET MADENİ de denir. (L)

DARCY i. Petr. Geçirgenlik birimi.
— ANSİKL. *Darcy,* 1 sm uzunluğunda ve 1 kg/sm²'lik farklı bir basınç altında bulunan bir maddenin santimetre karesinden, yapışkanlık ölçüsü bir *poise** olan bir sıvının 1 sm³ünün bir saniyede geçmesidir. (L)

DARCY veya **D'ARCY** (Thomas, baron), ingiliz derebeyi (1467-Londra 1537). Kuzey Mark'larının en güçlü derebeylerinden biri. Duygularını paylaştığı Grace hac yeri isyancılarına karşı koydu ise de sert davranmadı. 1537'deki sonucu ayaklanmayı önlemeğe çalışmasına rağmen ihanetle suçlandı, ölüm cezasına çarptırılarak boynu vuruldu. (L)

D'ARCY (William Knox), ingiliz petrolcüsü (Newton Abbot, Devonshire 1849-1917). 1886'da Avustralya'da çıkardığı altınlardan büyük sermaye elde ettikten sonra petrol arama işi ile ilgilendi. 1901'de İran petrollerini çıkarma imtiyazını elde etti. 1903'e kadar yaptığı çalışmalarda başarılı olamadı. Almanlar ve Fransızların petrol arama imtiyazını para karşılığı Darcy'den almayı tasarladıkları bir sırada İngiliz hükûmeti Glasgow'da «İmtiyazlar sendikası» adı altında bir ortaklık kurdu (1905) ve petrol arama işini Darcy'den devraldı. 26 Mayıs 1908'de Mescid-i Süleyman'da ilk olarak petrol fışkırdı. 1909'da İran-İngiliz petrol çıkarma ortaklığı 2 000 000 İngiliz lirası sermaye ile kuruldu. Darcy bu ortaklığın üyesi olarak çalıştığı bir sırada öldü. (L)

DARÇİN veya **DARSİN** i. (fars. *dār-ı çin,* çin ağacı'ndan *dārçīn* veya ar. *dārṣīn*). *Esk.* Tarçın.

◆ **Darçinî** veya **darsinî** sıf. *Esk.* Tarçın renginde olan. Bk. TARÇIN. (M)

DARDAĞAN i. (esk. türk. *ṭar-ṭağ-an*'dan). Dağınık, darmadağınık, perişan: *Saçın görse sümbül perişan olur / Gider aklı baştan dardağan olur* (Dertli).
— Folk. *Esk. Dardağan darısı,* lânetlemek için serpilen darı.
— Kıyf. *Esk. Dardağan sarık,* bir kısım yeniçerinin kullandığı, belli bir usule bağlı olmadan sarılan sarık.

◆ **Dardağanlık** i. Dağınıklık. (M)

DARDANELLES. Bk. ÇANAKKALE.

DARDANİA. Esk. coğ. **1.** Anadolu'da Truva dolaylarında (Mysia) bölge. *Dardanike* de denilir. Homeros'un İlyada'sında adı geçer. Troas bölgesinin ilk adı da *Dardania* idi. **2.** Makedonya'nın kuzey sınırında ve Yukarı Moesia'nın güneyinde bölge. Başlıca şehri Naissus'dur (bugün Niş). Roma ordusunda pek çok Dardania'lı asker vardı. (M)

DARDAN'LAR, eski çağlarda Balkanlarda, Yukarı Vardar vâdisinde yaşayan İllyria'lı halk. M.Ö. III. yy.da Kuzey Makedonya'ya akınlar yapmağa başlayan Dardan'ları M.Ö. 29-28'de Licinius Crassus bozguna uğratarak Roma boyunduruğu altına aldı. Romalılar Dardan'ları kahramanlıklarından dolayı genellikle orduda kullandılar. Roma imparatorluğu zamanında Niş ve Üsküp'e yerleşen Dardan'lar bu illeri geliştirerek önemli merkezler durumuna soktu. Ayrıca M.S. 297'de Diocletianus, Dardania adıyle yeni bir eyalet kurdu. Dardan'lardan bir bölümünün çok eski çağlarda Kuzeybatı Anadolu'ya göç ettiği sanılmaktadır. Nitekim Truva efsanelerinde Dardan'ların önemli rol oynadığı görülür. (L)

DARDANOS. Yun. mit. Zeus ile Elektra'nın oğlu. Dardan'lar adlarını ondan alır. Aslında Samothraki'li olup bir tufan sırasında Asya'ya göç etti. Orada Teukros onu misafir etti. Evin kızı Batieia ona âşık oldu. Hellespontos'da kendi adını alan bir şehir kurdu, sonra Teukros ölüp kral olunca Truva'yı inşa ettirdi. Asya'ya Kabeir'ler dinini getirmişti (başka bir inanışa göre de Frigya'ya Kybele dinini getirmiştir). İtalyan efsaneleri onu benimser: Etruria'nın oğlu olan Dardanos Troas'a gitmişti. Böylece Aineias, kendi atalarının ülkesine dönmekten başka bir şey yapmış olmuyordu. (L)

DARDANOS veya **DARDANUS.** Esk. coğ. Hellespontos'un (Çanakkale) güneyinde, Dardanion burnu yakınında Aiol şehri. Halkına Dardan'lar adı verilen bu şehirde, Sulla ile Mithradates arasında bir barış yapıldı (M.Ö. 84). [M]

Dardanos kapısı, Homeros destanlarının bildirdiğine göre Truva'da bir kapı. Truva'da yapılan arkeolojik kazılarda, VI. tabakada dış yüzünde dikili büyük taşlar (menhirler) duran böyle bir kapı bulundu. (M)

DARDANUS i. (Ürünleri tahrip eden fenikeli büyücü *Dardanus'tan*). Yiyecek maddelerini istif eden kimselere Romalıların verdiği ad. (L)

DARDANUS. Esk. coğ. Bk. DARDANOS.

DARDİ'LER veya **DARDU'LAR,** Kuzeydoğu Afganistan ve Kuzeybatı Keşmir'de, Pamir yaylasıyle İndus'un kuzey dönemeci arasında yer alan Dardistan bölgesinde yaşayan halkların genel adı. Hintlilerin Darada, eski Yunanlıların Daradai diye adlandırdığı Dardi'ler eski Ârî soyundan gelmedir. Bunlar, eski yerli halkla geniş ölçüde karışmıştır. Çoğunlukla müslüman olmalarına karşılık inançlarında eski puta tapma çağlarının etkisi görülür. Ayrıca hint kast sistemini uygulayan Dardi'lerde kadınlar eşit haklara sahiptir. Eski Hint dili ailesinden bir dil konuşurlar. Özellikle komşuları İranlılardan pek çok kelime almışlardır. (L)

DARDİSTAN. Esk. coğ. Afganistan'ın kuzeydoğusunda ve Keşmir'in kuzeybatısında bölge. Dardi ırkı burada yaşardı. Bölge, Çitral, Yasin, Pingal, Gilgit vâdisini, Hunza ve Nagar'ı, Astur vâdisini, İndus vâdisinin Bunji'den Batera'ya kadar olan kesimini, Panjkora ırmağının yukarı kesimindeki Malizai yaylasını ve Svat yaylasını kapsar. Plinius ve Ptolemaios'un da sözünü ettikleri Dardi'lerin Ârî ırkından oldukları, İndus vâdisine Pencap ovasından gelerek kuzeyde Çitral'a ulaştıkları ve bu toprakları Kho'lardan alarak buralara yerleştikleri sanılmaktadır. Dardi'lerin Khovar, Buruşaski ve Şina gibi gilgit dili konuşan kavimlerin farklı lehçelerini etkiledikleri anlaşılmaktadır. (M)

DARDU'LAR. Bk. DARDİ'LER.

DAREİOS. Bk. DARA.

DÂREKUTNÎ (Ebül Hasan Ali bin Ömer), arap hadis bilgini (Bağdat 917-ay.y. 995). Hadis öğrenmek için Basra, Kûfe, Suriye, Vasıt ve Mısır'a gitti. Fıkıh ve edebiyat öğrendi. Hadis ilminde tenkit usulünü ilerletti. Çoğu hadis üzerine olan eserlerinden bazıları: *El-Sunan* (Hadis Külliyatı), *İlzâmât ale-s-Sahiheyn* (Doğrudan İki Şeyin Gerektirdiği), *Kitab-ül-Erbaîn* (Kırk Hadis Kitabı), *Kitab-ül-Efrâd* (Bireyler Kitabı), *Kitab-ül-Tashif* (Yanlışlık Kitabı), *Garîb-ül-Hadîs* (En Büyük Hadisler), *Kitab-ül-Kıra'ât* (Okumalar Kitabı). [M]

DÂR-EL-BEYZA. Bk. DÂRÜLBEYZA.

DARENDE, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde (Malatya ili) ilçe merkezi; 7 643 nüf. Tohma çayına batıdan katılan Gürün suyu vâdisinin azçok genişlediği bir kesimde; yüksl. 1 000 m. Malatya-Kayseri-Ankara karayolu Darende'den geçer. Bu yol ile il merkezine uzaklığı 112 km'dir. Kasabanın mahalleleri vâdi boyunca yayılır. Ev tezgâhları, halı ve kilim dokumacılığı.
— *Darende ilçesi,* 2 020 km², 38 092 nüf. Merkez bucağından başka Balaban ve Kuluncak adlı bucakları ve bunlara bağlı 51 köyü vardır. Tahıl tarımı. Meyvecilik. Bağcılık. (M)

DARES Frigya'lı, Homeros'un *İlyada*'sına göre, tanrı Hephaistos'un Truvalı rahibi. Diomedes tarafından öldürüldü. M.S. V. yy.da kimliği bilinmeyen bir yazar *Historia Daretis Phrygii de Excido Troiae* (Frigya'lı Dares'in Truva'nın Yıkılmasına Ait Tarihi) adlı bir eser yazdı ve bunun Dares'e ait olduğunu öne sürdü; önsöz olarak da Cornelius Nepos'un Sallustius'a yazdığı bir mektubu koydu. Bu kitap, yunanca asıllı bir kaynaktan esinlenerek yazılmış tarihî bir romandır. Ortaçağda büyük bir ilgi uyandırdı ve Saint-Maure'lu Benoit *Roman de Troie* (Truva'nın Romanı) adlı kitabını yazarken bundan yararlandı. (L)

Foto. LAROUSSE

DARESTE (Camille), fransız tabiat bilgini (Paris 1822-ay.y. 1899). Paris'te Ecole des Hautes Etudes laboratuvarında müdürlük ve Socièté d'Anthropologie'de başkanlık yaptı. *Recherches sur la Production Artificielle des Monstruosités ou Essais de Tératogénie Expérimentale* (Yapma Yaratılış Aykırılıkları Üstüne Araştırmalar veya Deneyimsel Teratojeni Denemeleri) [1877] adlı eserin yazarıdır. (L)

DARET (Jacques), flaman ressamı (Tournai 1404'e doğr.-öl. 1468'den sonra). 1428'de çırak olarak Robert Campin'in yanında çalıştı. 1432'de Tourrai'de usta oldu. Öğrenim arkadaşı Rogier Van der Weyden'in etkisi altında kaldı. Brugge, Lille ve Arras'da çalışmalar yaptı. *Tapınağa Sunma* adlı eseri Paris'te, Petit Palais müzesindedir. (L)

DAR FERTİT, Güney Afrika'da bölge, Bahr-el-Gazal (Nil havzası), Ubangi (Kongo havzası) ve Şari (Çat havzası) ırmaklarının kolları buradan doğar. 500-800 m yüksekliğindeki bu yayla, XIX. yy.da arap esir tüccarları yüzünden ıssızlaştı; bölge halkını zenci Azande'ler veya Niam-Niam'lar meydana getirir. Dar Fertit, Çat, Orta Afrika cumhuriyeti ve Sudan arasında bölüşülmüştür. Bu bölgeyi ilk olarak Schweinfurth (1870-1871) ve Gessi (1878) incelediler. (L)

DÂRFÛR, Sudan cumhuriyetinin batısında il; 191 648 km²; yüksl. 600-1000 m; 1 509 000 nüf. (1965). İl toprakları volkanik yaylalar ve kumluk alanlardan meydana gelir. Batı kesimlerinde düzensiz alçak tepeler, ortada Marra volkanik dağları yükselir. İklim genellikle tropikaldır. Düzenli ırmaklar yoktur, yalnız yağmurlardan sonra Marra dağının güneybatı eteklerinde taşkın seller görülür. Bitki örtüsü, tropikal çayırlar ve kışın yapraklarını döken ağaçlardan meydana gelir. Bazı sulak bölgelerde maun gibi yaprak dökmeyen ağaçlar da bulunur. Bundan başka çeşitli akasya ağaçlarına rastlanır.

Nüfusu göçebe halklar, Fur'lar ve Baggara'lar meydana getirir. Zenci Fur'lar genellikle orta kısımlarda oturur. Doğuda Berti ve Bergid'ler, batıda Masalitler, kuzeyde Zaghawa ve Meidob'lar yaşar. Meskûn bölgeler, daha çok batıda ve su kenarlarındadır. Nüfusun aşağı yukarı yarısı Arapça, yarısı da Batı Dârfûr dillerini konuşur. Başkent *El-Faser*, 20 740 nüf. Tarım alanında susam, yerfıstığı, mısır, sebze, meyve ve pamuk ekimi yapılır.

● *Tarih.* Tarhiöncesi devirlerinde Daço'ların, Dârfûr'a hâkim olduğu ve bu bölgenin kervan yolu üstünde olması yüzünden Mısır ile yakın ilişkileri bulunduğu sanılmaktadır. Daço'lardan sonra yönetimi ele geçiren Tuncur'ların, Nübye'den gelen hıristiyan misyonerleri veya sömürgecileri oldukları sanılır. Dârfûr'da hıristiyanlığın M.S. 900-1200 yılları arasında yerleştiği sanılıyor. XIII. yy.da Kanem krallığının baskısı ve etkisiyle Hıristiyanlık son buldu ve bu bölge müslüman oldu. Marra dağı bölgesinde, Keira krallığından kalma eski, taş sarayların yıkıntıları bulunmaktadır. «Fur» adının, Keira kralları tarafından Müslümanlığı kabul eden zencilere verildiği sanılır. Daha sonra evlenmeler yoluyle halk, genellikle zencileşti. 1874'te Mısırlılar, bu bölgeye hâkim oldular. Mısır hâkimiyeti sırasında birçok isyan çıktı. 1881'de Dârfûr'a vali olan Selâhaddin Bey, Mehdi'nin kuvvetlerine yenildi ve Dârfûr, Mehdi'nin hâkimiyeti altına girdi. 1898'de Halife'nin Omdurman'da devrilmesinden sonra, yeni (ingiliz-mısır) Sudan yönetimi, Muhammed al-Fadl'ın torunu Ali Dinar'ı Dârfûr sultanı olarak tanıdı. Ali Dinar tarafından girişilen harekât bastırıldı ve Dârfûr Sudan'ın bir eyaleti oldu. Darfur, 1 ocak 1956'dan beri bağımsız Sudan cumhuriyetinin bir ilidir. (L)

DARGEÇİT, Güneydoğu Anadolu bölgesinin Dicle bölümünde (Mardin ili, Midyat ilçesi) bucak; 18 780 nüf.; 33 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Kerburan*), 1 383 nüf. Midyat'ın 46 km kuzeydoğusunda; yüksl. 908 m. (M)

DARGIN sıf. *(dar'dan dar-gın).* Darılmış, gücenmiş, küsmüş olan: *Yerinden fırladı, dargın, çatık kaşlarla yüzüme bakarak...* (Y. Z. Ortaç). *Viyana'dan döndüğü günden beri herkese dargın, hemen hemen yapayalnız yaşıyordu* (A. H. Tanpınar).

◆ **Dargınlık** i. Dargın olma hali, küsme, gücenme: *Arkadaşlarım geçimsiz insanlar değil, birbirleriyle dargınlık, küskünlük çıkardıkları yok* (N. Ataç). *Hemen her tarafta, her grupta aynı soğukluk, aynı dargınlık havası, aynı çekişme vardı* (A. H. Tanpınar). [M]

DARGİLAN mağarası, Fransa'da Noir causse'unda (Lozère) mağara, Jonte'un yukarısında. 1888'de Martel tarafından incelendi ve düzenlenerek halka açıldı. Uzunluğu 2 800 m'yi aşar, içinde çok güzel sarkıtlar vardır. (L)

DARGOMIJSKİ (Aleksandr Sergeyeviç), rus bestecisi (Dargomij, Tula yönetim bölgesi 1813-Petersburg 1869). 1933'te Glinka ile tanıştı, onun yardımıyle edebiyat ve sanat çevrelerine girdi. Sanatının temel bilgilerini de Glinka'dan aldı. Opera bestelemeğe başladı: *Esmeralda* (1839), *Bakkhos'un Zaferi* (1844), *Rusalka* (1856). *Rusalka*'yı yabancı ülkelere yaptığı bir yolculuktan sonra yazdı. Bu eserde ileri bir dramatik anlayışa yer verdi, folklora başvurdu ve yeni bir ezgili reçitativo biçimi yarattı. Başarı kazanamaması cesaretini kırdı; bunu takip eden yıllarda yalnız şarkı besteledi. Ama ömrünün sonuna doğru, Balakirev'in çevresinde toplanan gençlerin etkisiyle başlıca eserini besteledi: konusunu Puşkin'den alan *Taştan Konuk* operası, Musorgski'ye, Prokofiev'e ve sovyet bestecilerine öncülük eti. (L)

DARGUA'LAR, kafkas halklarından biri. Sayıları 150 000 kadar olan Dargua'lar, birçok alt gruba bölünürler. Bu alt gruplardan biri olan Hyrkania'lılar, Dağıstan'ın kuzeydoğusundaki dağların yamaçlarında, birbirine bitişik küçük evlerde otururlar. Dargua adı verilen dilleri edebî bir dildir. (L)

DAR HAMİD, Kordofan'ın orta kısmında, el Ubeyd'in kuzeydoğusunda ve burayı Hartum'a bağlayan yolun geçtiği ingiliz-mısır Sudanı'nda çöl bölgesi. (L)

DARI i. (esk. türk. *tarıg*, tane'den). Bot. Buğdaygillerden, tohumları buğday gibi besin maddesi olarak kullanılabilen bitki. (İlmî adı *Panicum*); *Arpa, buğday, darı ekip satarak mı yat sahibi olacağım?* (R.H. Karay). ‖ Değişik cinsten birçok bitkilere verilen ad: Salkım darı (*Panicum italicum*); uzun darı (*Phalaris Canariensis*); yuvarlak darı, kuş yemi (*Panicum miliaecum*). Bk. ANSİKL. ‖ *Halk dili.* Bazı bölgelerde mısıra verilen ad. ‖ *Amerikan darısı*, dik başaklı darı (*Pennisetum Americanum* veya *typhoideum*). ‖ *Cin darısı*, ateşte patlatılan ufak taneli darı. ‖ Hint darısı, buğdaygillerden başaklı bitki *(Sorghum)*. ‖ *Karaca darı*, hayvanlara yedirilmek üzere yetiştirilen bitki. ‖ *Kırmızı darı*, Setaria germanica. ‖ *Yeşil darı*, Setaria vidiris. ‖ Aynı bitkilerin tanesi.

— ÇEŞ. DEY. *Darısı başına*, iyi bir olayın başkası için de gerçekleşmesini dileyen söz: *Rahatladı herif! Darısı başına Zekeriya Hoca* (K. Tahir). ‖ (Bir şeyin) *Dibine darı ekmek*, (bir şeyi) bitirmek veya mahvetmek.

— ANSİKL. *Darı* çok küçük taneli bir bitkidir. Darı adı verilen bitki türlerinin sayısı pek çoktur: iri taneli darılar *(Sorghum Drummondii, S. Guineense, S. Gambicum* v.b.); cin darısı (ufak taneli mısır); *eragrostis, panicum, retaria, echinochloa, digitaria, paspalum, pennisetum*. Panicum cinsinden darıların gövdesi dik, boyu 50-80 sm'dir. Yaprakları yeşil ve esnek, çiçekleri dağınık başak durumunda olur. Darı (*Panicum miliaecum*) tanesi için yetiştirilir; hafif toprakları sever. İlkbaharda don tehlikesi geçirdikten sonra ekilir. Sapı ve yaprakları sararınca biçilir. Samanı ahırlarda yataklık ve hayvan yemi olarak kullanılır. Unundan kuskus, tanesinden bira yapılır. Tropik Afrika'nın kurak yerlerinde ve Hindistan'da geniş ölçüde tarımı yapılır. Türkiye'de 40 000 hektarlık alandan 53 000 t darı üretimi yapılır (1968). Üretim payı hektar başına 1 325 kg'dır. Darı ekim alanları bölgelere göre şöyle dağılır: 1. Orta Kuzey bölgesi. Ekim alanı: 98 hektar; üretim 123 t. 2. Ege bölgesi. Ekim alanı: 8 113 hektar; üretim 9 512 t. 3. Marmara bölgesi. Ekim alanı: 513 hektar; üretim 317 t. 4. Akdeniz bölgesi. Ekim alanı: 2 456 hektar; üretim 4 300 t. 5. Kuzeydoğu bölgesi. Ekim alanı: 249 hektar; üretim 337 t. 6. Güneydoğu bölgesi. Ekim alanı: 22 853 hektar; üretim 31 731 t. 7. Karadeniz bölgesi. Ekim alanı: 3 498 hektar; üretim 3 907 t. 8. Ortadoğu. Ekim alanı: 2 218 hektar; üretim 2 771 t. 9. Orta Güney bölgesi. Ekim alanı: 2 hektar; üretim 2 t. (ML)

DARICA, Marmara bölgesinin Çatalca-Kocaeli bölümünde (Kocaeli ili, Gebze ilçesi) bucak merkezi; 4 952 nüf. İzmit körfezi kuzey kıyılarının, Gebze güneyinde, güneye doğru bir burun teşkil ettiği kesimde kurulmuştur. 7 km'lik bir yolla ilçe merkezi Gebze'ye bağlanır. Darıca bucağının köyü yoktur. Çimento fabrikası. Zeytincilik, meyvecilik ve sebzecilik. (M)

DARIDERE, bugün *Zlatograd*, Osmanlı imparatorluğunun son devirlerinde Edirne ilinin Gümülcine sancağına bağlı ilçe merkezi; nüfusu 30 600 idi. Halkı Türk, Bulgar ve Rumlardan meydana geliyordu. Güneyden Gümülcine ve İskeçe, doğudan Sultanyeri, batı ve kuzeyden Ahi Çelebi ilçeleriyle çevriliydi. 27 Köyü, 2 bucağı vardı. İlçede 45 cami, 6 medrese, 30 çeşme ve 4 kışla bulunuyordu. Aba, yapağı, sabun, kiremit fabrikaları. Hayvancılık. Patates, tütün, arpa, çavdar, sebze ve meyve ekimi.

— Tar. 1361'de Sırp Sındığı savaşıyle osmanlı hâkimiyetine giren Darıdere, 1877-1878 türk-rus savaşından sonra, Rodop'lardaki türk millî hareketinin önemli merkezlerinden biri oldu. Berlin kongresinde, Gümülcine'ye bağlı bir ilçe haline getirildi. Balkan harbinde Bulgarların eline geçti ve Batı Trakya ile beraber türk akıncıları tarafından geri alındı. Batı Trakya bağımsız hükûmeti burada kuruldu. Darıdere hükûmet başkanı Yusuf Bey'di.

Osmanlı hükûmetinin malî durumunun bozulması üzerine savaşa son verildi. 1913'te imzalanan İstanbul, 1919'da imzalanan Neuilly antlaşmalarıyle Darıdere ve Kuzeybatı Trakya, Bulgaristan'a bırakıldı. (M)

DARIKENT, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde (Tunceli ili, Mazgirt ilçesi) bucak; 11 791 nüf.; 33 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Muhundu*), 1 165 nüf. Mazgirt'e 27 km'lik toprak bir yol ile bağlıdır; yüksl. 1 200 m. (M)

DARILMAK geçl. f. *(dar'dan dar-ı-l-mak).* Gücenerek, ilgiyi kesmek: *Darılırsa barışmaz.* ‖ Alınmak, hatırı kalmak: *Malûm ya, biz de teyzeyiz. Gelmezse eniştesi de, ben de, Müjgân da fena halde darılacağız* (R. N. Güntekin). ‖ Azarlamak, paylamak: *Komşu kadınları çocuğa darıldılar: — Sen ne karışıyorsun, çekil oradan, dediler* (M. Ş. Esendal).

◆ **Darılgan** sıf. Çok çabuk darılan, alınan [kimse].

◆ **Darılma** i. Kırılma, gücenme.

◆ **Darılmaca** i. [Yalnız *darılmaca yok sözünde kullanılır.*] Darılacak şey: *Darılmaca yok hemşire hanım!* (B. Felek).

◆ **Darıltmak** ettrg. f. Darılmasına yol açmak: *Ve hiçbirimiz onu darıltmak istemezdik* (A. H. Tanpınar). [M]

DÂRİB sıf. (ar. *darb*, vurma, çarpma'dan *dârib*). *Esk.* Vuran, çarpan, yaralayan.

— Mat. *Esk.* Bir sayının çarpma işinde kaç defa tekrarlandığını gösteren sayı. ‖ *Dârib-i müşterek*, ortak çarpan. ‖ *Dârib-i müşterek-i asgar*, bir sayıyı aynı çarpımı vermek şartıyle çarpan sayıların en küçüğü. ‖ *Dârib-i müşterek-i ekber*, bir sayıyı aynı çarpımı vermek şartıyle çarpan sayıların en büyüğü. (M)

DARİDAS i. XVIII. yy.da, Hindistan'dan gelen nebatî liflerle dokunan bir cins tafta. (L)

DARİEN (Georges ADRİEN, **Georges** denir), fransız gazeteci ve yazarı (Paris 1862 -ay.y. 1921). Aşırı bireyci kimliğiyle sosyal baskılara öfkeyle başkaldırdı. 1897'de anarşist bir roman yazdı: *le Voleur* (Hırsız); bu roman hiç ilgi uyandırmadı. (L)

DARİEN, Panama cumhuriyetinin doğusunda eyalet, kuzeydoğuda *Darien körfezi* (Antiller denizi) ile Panama körfezinin doğu

Rubén DARIO
Tito Salas'ın eseri

kıyısı arasında; 22 600 nüf. İdare merkezi *La Palma.* — *Serrania del Darien,* Darien körfezi kıyısı ve Kolombiya sınırı boyunca uzanır, yükseltisi 1 000 m'yi aşar.

— Tar. İskoçya parlamentosu, Orta Amerika kıstağının girişine hâkim olan Darien körfezinin stratejik önemini anlamış ve 1695'te «Amerika ve Afrika İskoç Ticaret Şirketi»ne geniş yetkiler vermişti. 1698'de, Paterson'un öğüdüyle gönderilen keşif heyeti, Darien'de (iki İspanyol kalesi Portobelo ve Cartagena'ya eşit uzaklıkta), körfez çevresinde Yeni Kaledonya adlı bir koloni kurdu. Fakat koloni üyeleri aç ve yoksul kaldı; hayatta kalabilenler 1699'dan itibaren anayurda döndüler. Hemen ardından yeni bir heyet gönderildi ama İspanyolların eline düştü. İskoçya, bu başarısızlıktan ötürü kendisine yardımcı olmayan İngiltere'yi şiddetle suçladı. (L)

DARİEN körfezi, Antiller denizinde körfez, Güney ve Orta Amerika'nın birleştiği yerde. Rio Atrato, körfezin en iç bölümündeki Uraba koyuna dökülür. Kıyılarının yükseltisi 150 m. Darien körfezi kıyısında İspanyollar, Amerika'da ilk şehri (*Santo Maria la Antigua*) kurdular. (L)

DARİER (Jean), fransız hekimi (Cenevre 1856-Longpont 1938). Deri hastalıkları uzmanı, Saint-Louis hastahanesi fahrî hekimi, Fransız kanser araştırma derneğinin genel sekreteri. (L)

Darier hastalığı, derinin boynuz tabakasının oluşumunda görülen bozukluk. Bu hastalık, deride pürtükler halinde başlar. Sonra birçok kabarcık çıkar. Bu kabarcıklar zamanla kızarır ve bir kabuk tabakasıyle örtülür. DİSKERATOZ da denilen Darier hastalığının oluş sebebi bilinmemektedir. Bıraktığı izler tehlikeli olmamakla beraber, estetik ameliyatla düzeltilebilir. (L)

DARİFÜLFÜL veya **DARİFİLFİL** bİş. i. (fars. *dār-ı filfil*'den). *Esk.* Bot. Uzun biber (Piper longus). [M]

DARİİ. Mant. Belletici manzumelerde yer alan ve büyük önermesi tümel olumlayıcı (A), küçük önermesi ile sonurgusu ilkel olumlayıcı (İ, İ) olan birinci figürden bir tasım'ı (kıyas) gösteren iskolastik kelime. (M)

DARİMİ (*Ebu Muhammed bin Abdurrahman* — denir), hadis bilgini (Semerkant 797-Merv 868). Hadis öğrenimi yapmak için Irak, Şam ve Mısır'a seyahat etti. Muslim ve Ebu İsa, hadislerini Darimî'den aldıklarını söylerler. En tanınmış eseri *Mesned-i Dârimî* (Dârimî'nin Mesnedi) veya *Sünen-i Dârimî* (Dârimî'nin Sünnetleri) adıyle ün yapan *Camî-i Sahih*'dir (Gerçekler Dergisi). [M]

DARİO (Félix Rubén GARCİA - SARMİENTO, **Rubén** — denir), nikaraguah şair (Metapa [bugünkü adıyle Ciudad Dario], Nueva Segovia, 1867-Leon, Nikaragua, 1916). İlk şiirleri, 1880'de *El Termometro* dergisinde yayımlanarak kendisine «çocuk şair» unvanını kazandırdı. 14 Yaşında şiirlerini Dario takma adıyle yayımlamağa başladı. Leon'da çıkan *La Verdad* (Gerçek) adlı bir muhalefet dergisinde çalıştı. Başkent Managua'ya giderek liberal siyaset adamlarıyle dostluk kurdu. 1881 Yılında *Manuel Acuna* ve *Cada Oveja* (Oğlak) adlı iki dram yazdı. Liberal eğilimli ve din aleyhtarı eserler yayımlamağa başladı. Bir yıl sonra El Salvador'a gitti, orada başkan Rafael Zaldivar'ın sevgi ve güvenini kazandı. 1883'te Managua'ya dönerek, başkan Joaquin Zabala'nın sekreterliğini yaptı; şiir, düzyazı ve siyasî yazılar yayımladı: *Primeras Notas* (İlk Notlar) [1883]; *Epistolas y Poemas* (Mektuplar ve Şiirler) [1883]. 1892'de Nikaragua'nın İspanya büyükelçiliğine sekreter olarak tayin edildi. 1893 ile 1898 arasında, Buenos Aires'de Ricardo Jaimes Freyre ile birlikte, *Revista de America* dergisini kurdu. Bu arada en güzel şiirlerini kapsayan *Prosas Profanas y Otros Poemas* (Kutsal Dışı Yazılar ve Öteki Şiirler) adlı kitabını yayımladı.

1905 Yılında *Contos de Vida y Esperanza*'yı (Yaşam ve Umut Şiirleri) yayımladı. 1910'daki Estrada ihtilâli sonucunda bütün görevlerinden alındı. 1911'de Paris'te *Mundial* dergisini yönetmeğe başladı. Birinci Dünya savaşı başladıktan sonra, barış adına düzenlenen bir konferans gezisi dolayısıyle A.B.D.'yi dolaştı. Çağdaş ispanyol edebiyatının en seçkin şairlerinden biridir. (L)

DARİR sıf. (ar. *darîr*). *Esk.* Doğuştan kör: *Tutar hayatını şahit vücûd-ı hakk'a darîr* (Şinasi). *Hep gördü onu basir olanlar / Cahil kaldı darîr olanlar* (Ziya Paşa). [M]

DARİR (Mustafa), türk divan şairi ve yazarı (Erzurum XIV. yy.). Doğuştan kör olduğu için *Darîr* lakabını aldı. 1377'de gittiği Mısır'da melikin hizmetine girdi, orada İbni İshak'ın *Siret-ün-Nebi* (Peygamber Biyografisi) adlı beş ciltlik kitabını Türkçeye çevirdi (1388). Sonra Halep'te Vahidî'nin *Fütûh-üş-Şam* (Şam'ın Fethi) adlı kitabını bitirdi (1393) ve Halep emîri Çolpan'a sundu. Darîr'in bu eserlerinden başka *Yüz Hadis Tercümesi* adlı mensur eseri, *Yusuf ve Zeliha* adlı manzum mesnevîsi vardır. (M)

DARİUS. Bk. DARA.

DARİYA, Suudî Arabistan'da bir kasaba, Riyad'ın 20 km kuzeybatısında bir vahada. 1818'e kadar Vahhabîlerin başkentiydi. (M)

DARJEELİNG, Hindistan'da (Batı Bengal) şehir, Himalaya'nın yamaçlarında; Kangçencunga'nın eteğinde; 40 700 nüf. Darjeeling ingilizler tarafından kurulan yüksek (2 185 m) bir sayfiye yeridir; Kalküta'nın zenginleri nisan-ekim ayları arasında Darjeeling'e yazlığa çıkarlar; şehirde ısı ortalaması 15°C'yi aşmaz. Darjeeling, bir demiryolu hattıyle Kalküta'ya bağlanır. Tibet ve Hindistan arasında faal mübadele pazarı. Çay ticareti. Maden kömürü yatakları. (L)

DARJES (Joachim Georg), alman filozofu ve hukukçusu (Güstrow 1714-Frankfurt ander-Oder 1791). Jena'da felsefe ve hukuk okuttu. 1763'te Friedrick II'nin özel danışmanı oldu, sonra Frankfurt an-der-Oder üniversitesinde profesör, 1772'de aynı üniversiteye müdür oldu. Teorileri Wolff'unkine yakındır. Eserleri: *Elementa Metaphysica* (Fizik Ötesinin Elementleri) [1743], *Institutiones Jurisprudentiai Universalis* (Evrensel Hukuk Bilimi Kuralları) [1745], *Erste Gründe der Philosophischen Sittenlehre* (Felsefî Ahlâkbiliminin İlk Temel Taşlari) [1750]. (L)

DARK (Eleanor), avusturyalı romancı (Sydney 1901). Özellikle psikolojik birçok roman yazdı. Başlıcaları; *Prelude to Christopher* (Christopher'a Prelüd) [1933], *Timeless Land* (Sonsuz Ülke) [1941]. *Storm of Time'da* (Zamanın Fırtınası) [1948] Avustralya'da sömürge düzeninin başlangıcını anlatır. (L)

DARKOT (Besim), türk coğrafyacısı (İstanbul 1903). İlk ve orta öğrenimini İstanbul Muallim mektebinde yaptı. Edebiyat Fakültesi Coğrafya bölümü ile Fransa'da Strasbourg Üniversitesi Coğrafya bölümünü bitirdi. 1932'de İstanbul Dârülfünunu Edebiyat fakültesine coğrafya müderris muavini olarak tayin edildi. 1933'te doçent, 1939'da profesör, 1956'da ordinaryüs profesör oldu. 1942-1947 Yıllarında İstanbul Yüksek Öğretmen okulu müdürlüğünde bulundu. Çalışmaları, *Türk Coğrafya Dergisi* ve *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*'nde (İklim, morfoloji ve nüfus konusunda) ve *İslâm Ansiklopedisi*'nde yayımlandı. Ayrıca çeşitli öğretim dallarını ilgilendiren okul kitapları yazdı. (M)

DARKOV, Çekoslavakya'da ılıca merkezi; Moravska- Ostrova bölgesinde, Olsa ırmağı kıyısında. İyot ve tuzlu su ılıcaları. Nüfusun bir kısmı Çek, bir kısmı Polonyalıdır. (L)

DARKŞEVİÇ (Liverij Osipoviç), rus sinir hastalıkları bilgini (1858-1925). Kazan ve Moskova'da profesörlük yaptı. Devlet Yüksek Tıp okuluna rektör oldu. Tabes hastalığının sebepleri hakkında faydalı araştırmalarda bulundu. (Sinir sisteminde frengi hastalığı olarak tabes dorsalis, 1895.) Beyindeki cisimlerden ikisi onun adıyle anılır: *Darkşeviç telleri* (abenula boğumlarıyle görme sinirlerini birleştiren sinir demeti) ve *Darkşeviç çekirdeği* (orta beyindeki Silviyüs yarığı boyunca uzanan, göz oynatıcı sinir merkezine yakın sinir hücreleri topluluğu). [L]

DARLAC, Vietnam'da (Güney Vietnam) bölge, Moi ülkesinin bazaltlı yüksek yaylalarından biri (Srepok'un yukarı çığırının kuzeyinde, 1 000 m yükseltide) ile Srepok'un yukarı havzasının meydana getirdiği oldukça bataklık bir çöküntüyü içine alır. Bölgenin verimli topraklarında büyük kauçuk ağacı işletmeleri kurulmuştur. Çökmüş kesimlerde Moi'ler pirinç tarımı yapar. —*Darlac ili,* 202 300 nüf. (Merkezi *Ban Me Thuot*). [L]

DARLAN (François), fransız amirali ve siyaset adamı (Nérac 1881-Cezayir 1942). Birinci Dünya savaşına katıldı. Donanmanın yeniden kurulmasında ve deniz kuvvetlerinin örgütlenmesinde büyük payı oldu. 16 Haziran 1940'ta Pétain hükûmetinde, Deniz bakanı oldu; aralık 1940'ta Laval'ın uzaklaştırılmasından sonra, Vichy hükûmetinin başbakan yardımcılığına getirildi. 28 Mayıs 1941'de Paris'te Almanlarla, «Darlan-Warlimont» adı verilen protokolu imzaladı. Bu protokol Almanlara, Fransa'nın Afrika'daki limanlarında, özellikle Casablanca, Bizerte ve Dakar'da geniş imkânlar taşıyordu. Bu protokol, Weygand'ın enerjik davranışıyle 3 haziranda Vichy hükûmeti tarafından geri çevrildi. Darlan, 10 aralık 1941'de Torino'da Ciano ile, 28 ocak 1942'de de Corbeil'de Raeder ile görüştü. 17 Nisan 1942'de Laval idareyi yeniden ele alınca, Darlan hükûmetteki bütün görevlerinden çekildi; yalnız kara, deniz ve hava kuvvetleri başkumandanlığını elinde tuttu. 8 Kasım 1942 müttefik çıkarması sırasında, bu sıfatla Cezayir'de bulunuyordu. 10 Kasımda A.B.D. kumandanıyle bir ateşkes imzaladı. «Clark-Darlan antlaşmaları» adı verilen 22 kasım antlaşmalarıyle, Afrika'daki fransız ve A.B.D. makamları arasındaki ilişkileri düzene koydu. Birkaç hafta sonra bir fransız genci tarafından Cezayir'de öldürüldü. (L)

DARLASTON, İngiltere'de (Staffordshire) sanayi şehri. 22 000 nüf. (1951). Kömür ocakları ve demir işletmeleri. (L)

DARLEY (George), irlandalı yazar (Dublin 1795- Londra 1846). John Lacy takma adıyle *London Magazine*'e yazılar yazdı. En iyi romanını bu dergide yayımladı: *Liliane of the Valley* (Vâdideki Liliane). *Sylvia* (1827) adlı bir peri operası ile *Nepeuthe* (1839) ve *Lammergeyer* (1839) başlıklı şiirleri anılabilir. Darley'in ayrıca matematikle ilgili birçok incelemesi vardır. (L)

DARLİNG i. (ing. k.). Sevgili. (L)

DARLİNG, Avusturalya'da ırmak, Murray'ın başlıca kolu; 2 450 km. Bu akarsu Murray'den daha uzundur ama suyu daha azdır. (L)

DARLİNG (sir Ralph), ingiliz yöneticisi (1775-Brighton 1858). 1825'ten 1831'e kadar Avustralya valisi oldu; halk kendisini tutmadı. Avam kamarasında yapılan suçlamalar karşısında kendisini temize çıkarmağa çalıştı. Doğu dağlarını keşfetti. 1841'de generalliğe yükseltildi. (L)

DARLİNGTON, Büyük Britanya'da (Durham) şehir, Middlesbrough'un batısında; 83 200 nüf. XII.yy.dan kalma kilise. Maden kömürü ocakları. Metalürji. Lokomotif, vagon ve motor yapımı. İngiltere'nin ilk demiryolu hattı Stockton ile Darlington arasında açıldı (1825). [L]

DARLİNGTONİA (Kuzey Amerika'lı botanikçi William *Darlington*'un adından), Sarraceniaceae familyasından bitki cinsi. *Darlingtonia californica* adı verilen bir tek türü bulunur. Böcekleri avlamak için bir yaprak dizisi ve uzunca bir sapın ucunda tek çiçeği vardır. Kaliforniya dağları ile Oregon arasında yetişir. (L)

DARMESTETER (Arsène), fransız dilbilimcisi (Château-Salins 1846-Paris 1888). Sorbonne'da profesör. *Traité de la Formation des Mots Composés dans la Langue Française* (Fransız Dilindeki Bileşik Kelimelerin Oluşumu Üzerine İnceleme) [1873], *De la Création Actuelle de Mots Nouveaux dans la Langue Française et des Lois qui la Régissent* (Fransız Dilinde Bugünkü Yeni Kelime Yaratmaları ve Bunu Düzenleyen Kurallar) [1877], *la Vie des Mots Étudiée dans leur Signification* (Anlamları Bakımından Kelimelerin Yaşama Süreçleri) [1887] gibi incelemeleri vardır. Ad. Hatzfeld ile birlikte bir fransız sözlüğü hazırlamağa girişti; ama bu sözlük ancak ölümünden sonra Hatzfeld ve Antoine Thomas ta-

Foto. X (LAROUSSE)

rafından tamamlandı: *Dictionnaire Général de la Langue Française Depuis le Commencement du XVII'e Siècle Jusqu'à Nos Jours* (XVII. yy. Başından Günümüze Kadar Fransız Dili Genel Sözlüğü) [1890-1900]. (L)

DARMESTETER (James), fransız şarkiyatçısı (Château-Salins 1849-Maisons-Laffitte 1894). Asène Darmesteter'in kardeşi. Bréal'in öğrencisi, özellikle eski İran dilini inceledi ve Collège de France'da profesör oldu. Eserleri *Haurvata et Ameretat, Essai sur la Mytologie de l'Avesta* (Haurvata ve Ameretat, Avesta Mitologyası Üstüne Deneme) [1874], *Ormazd et Ariman, leurs Origines et leur Histoire* (Hürmüz ve Ehrimen, Kaynakları ve Tarihi) [1877], Zend-Avesta'nın fransızca çevirisi, *les Prophètes d'İsrael* (İsrail Peygamberleri) [1892] v.b. (L)

DARMOİS (Eugène), fransız fizik bilgini (Eply, Meurthe-et-Moselle 1884-Paris 1958). Ecole Normale Supérieure'ü bitirdi (1904). 1926'da Sorbonne'a çağrıldı. Dönmeli polarma, petrolün ısı yoluyle ayrıştırılması, civa buharlı lambalar, aydınlanma, elektrolitler v.b. üzerine çalışmalar yaptı. Eserleri: *l'Eclairage* (Aydınlatma) [1923], *Leçons sur la Conductibilité des Electrolytes* (Elektrolitlerin İletkenliği Üstüne Dersler) [1929], *l'Etat Liquide de la Matière* (Maddenin Sıvı Hali) [1943], *l'Electron* (Elektron) [1947], *Electricité* (Elektrik) [1953]. (L)

DARMOİS (Georges), fransız matematikçisi (Eply, Meurthe-et-Moselle 1888-Paris 1960). Eugène Darmois'nın kardeşi. Önce, Nancy Fen fakültesinde yüksek analiz okuttu, sonra 1933'ten 1959'a kadar Paris Fen fakültesinde ihtimaller hesabı ve matematiksel fizik kürsüsünde profesörlük etti. Öte yandan, Paris Üniversitesi İstatistik enstitüsünde, ihtimaller hesabı, istatistik, iktisadî ve biyolojik uygulamalarla ilgili çok önemli incelemeler yaptı. Milletlerarası İstatistik enstitüsü başkanı oldu (1953-1960). Başlıca eserleri: *les Equations de la Gravitation Einsteinienne* (Einstein Teorisine göre Yerçekiminin Denklemleri), *Statistique et Applications* (İstatistik ve Uygulamalar), *les Mathématiques de la Psychologie* (Psikolojinin Matematiği). [L]

DARMSTADT, Almanya'da (Batı Almanya, Hessen) şehir, idare bölümü merkezi, Hessen'in eski merkezi, Odenwald'ın eteğinde, Bergstrasse'nin başında; 138 700 nüf. *Altstadt* (Eski şehir) ve *Neustadt* (Yeni şehir) adlı iki semtinde birçok ilgi çekici yapı vardır: dükalık sarayı (İkinci Dünya savaşında büyük zarar gördü); belediye binası (Rönesans ve XVIII.yy.); Mathildenhöhe sanatçılar topluluğunun evi. Şehir büyük bir turistik merkezdir. Kimya sanayii (ecza ve güzellik malzemesi; plastik maddeler); basımevleri; tahta işçiliği ve küçük mekanik.

— Tar. XI. yy.dan itibaren adı duyulmağa başlayan Darmstadt, XIV.yy. başında hâlâ büyük bir kasabaydı. Hessen'in landgraf'ları tarafından geliştirilen şehir, 1567'de Hessen-Darmstadt'ın merkezi oldu. XVIII. ve XIX. yy.da Darmstadt, önemli bir fikir merkeziydi. (L)

DARMUS i. (Kuzey Afrika yerli deyimi). Tabiî fosfatlarda bulunan fluorür türevlerinin sebep olduğu kronik zehirlenme.

— ANSİKL. *Darmus*, insanlarda ve birçok hayvan türlerinde (özellikle otcul hayvanlarda) görülen bir hastalıktır. Fosfat yataklarının bulunduğu bölgelerde görülen Darmus hastalığı insanda dişlerin sürekli beslenme bozukluğuna sebep olur; dişler parlaklıklarını kaybederek donuklaşır ve sarımtırak bir renk alır; boyları aşırı ölçüde küçülür veya büyür. Hayvanlarda ise, özellikle diş ve kemik bozuklukları halinde ortaya çıkar. Olgun dişler küçük ve iğri büğrüdür; minelerinin yüzeyinde çoğu defa sarı veya kahverengi, bazen de küçük siyah aşınmalar görülür. Bu bozukluklar, özellikle koyunlarda çok belirlidir. Kemik bozukluklarına ise, kaburgalarda ve çene kemiklerinde rastlanır. Darmus'lu kemiklerin şekillerinde ve dokularında bozukluklar görülür. (L)

DARNAND (Joseph), fransız siyaset adamı (Coligny, Ain 1897-Châtillon'da kurşuna dizildi, Seine 1945). 1914-1918 Savaşında çarpıştı. Daha sonra aşırı sağın militanı oldu. 1938'de «Cagoule» davasına adı karıştı. Hitler Almanyasıyle işbirliği yaptı. Millî devrimin savaşçıları ve gönüllüleri Lejyonu'na sürekli temsilci olarak atandı. Bu sırada Lejyon sınıfı hizmetini (S.O.L.) düzenledi. Waffen SS'e bağlandı. Milis örgütünü kurdu (1943); makiler ve direnicilerle çarpışan bu siyasî polis örgütünün genel sekreteri oldu. İşgal bölgesinde direnenlerin çalışmalarını durdurmağa uğraştı (1944). İçişleri bakanı oldu (13 şubat 1944). Almanya'ya, daha sonra da İtalya'ya kaçtı. Geri getirilerek Yüksek Adalet divanınca ölüm cezasına çarptırıldı, kurşuna dizildi. (L)

Darnel's case (Darnel davası), İngiltere'de İngiliz yurttaşlarının hürriyeti konusunda önemli gelişmelere ve Haklar beyannamesinin (Petition of Rights) kanunlaşmasına yol açan dava. Olay, sir Thomas Darnel ile birlikte dört şövalyenin (sir John Corbet, sir Walter Carl, sir Edmund Hampden ve sir John Heveningham) zorla toplanan vergileri ödemek istememeleri üzerine, 1627 yılının mart ayında Fleet cezaevine atılmalarıyle başladı. Beş şövalye, bunun kanunsuz olduğunu belirterek mahkeme kararı olmadan tutuklanamayacaklarını öne sürdüler. Mahkeme kararı isteyen dilekçelerine, «kralın özel emriyle tutuklanmış» oldukları cevabı geldi. İşin bu safhasında sir Thomas Darnel davacı olmaktan vazgeçtiyse de, ötekiler davada ısrar ederek kralın özel hâkimlerine başvurdular ve bu cevabın yeterli olup olmadığının incelenmesini istediler. Şövalyelerin avukatı, gerek Ortaçağ ve gerekse çağdaş içtihatlara ve hiç bir hürriyetin kanunsuz kısıtlanamıyacağını öngören Magna Carta'nın 39. maddesine dayanarak, şövalyelerin serbest bırakılmalarını istedi. Ne var ki, şövalyeler, Tudorların diledikleri kişileri tutuklama konusunda ne kadar geniş yetkilere sahip olduklarını hesaba katmamışlardı. Nitekim tahliye isteklerine karşı öne sürülen gerekçe de, tutuklama yetkisinin devletin güvenliğini sağlama endişesine bağlı olduğu belirtiliyordu. Hâkimler bu durumda şövalyeleri kefaletle tahliye etmeyi reddettiler ama kralın da dilediği kişiyi tutuklayabileceği görüşünü resmen onaylamadılar. Şövalyelerin hapisten tahliye edilip edilmemesi ise hâkimlerin takdirine bırakıldı ve bu gibi durumlarda krala «danışılması» kararı alındı. Bu kararda hâkimlerin taraf tutmadıkları ve içtihatları büyük bir ustalıkla uyguladıkları bir gerçektir. Bununla birlikte bu kararın, kral lehine bir karar olduğu inancı yayıldı. 1627'de şövalyelerin tahliye edilmelerinden sonra konu parlamentoda tartışıldı. Kral Charles I'in, zorla toplanan vergileri ödemeyi reddedenlerin tutuklanmaması konusundaki kararı, Magna Carta'yı kendisine göre yorumlamakta direnen Avam kamarasının tutumunu yumuşatamadı. Kralsa, bu konuda isteksiz davranıyordu. Haklar beyannamesinin kabulünde (1628) bu tartışmaların rolü büyük oldu. (L)

DARNLEY (Henry STUART veya STEWART), **Ross** kontu ve **Albany** dükü, İskoçyalı prens, kraliçe Mary Stuart'ın ikinci kocası (Temple Newsam, Yorkshire 1545-Edinburgh 1567), Lennox kontu Matthew Stuart ile İngiltere kralı Henry VII'nin torunu Lady Margaret Douglas'ın büyük oğlu. Annesi Darnley'i Elizabeth'in ölümünden sonra tahta geçer ümidiyle İngiltere'de yetiştirdi. Bu maksatla oğlunu 1565'te, kraliçe Elizabeth'in karşı koymasına rağmen, Fransa kralı François II'den dul kalan İskoçya kraliçesi Mary ile evlendirdi. Bu evlilikten 1566 yılında doğan çocukları sonradan James VI adıyle İskoçya ve James I adıyle de İngiltere kralı oldu. Geçimsizlik yüzünden kısa zamanda kral ve kraliçe birbirlerinden ayrıldılar. Kararsız ve şımarık yaratılışlı bir insan olan Darnley'i, İskoçyalı soylular da sevmezdi. Kraliçenin sekreteri italyan Rizzo'yu kıskanan Darnley'in adı onun öldürülmesi (1566) olayına karıştı. Suç ortaklarına ihanet ederek hepsini ele vermesi üzerine herkesin nefretini kazandı. Kraliçenin de parmağı bulunduğu sanılan bir suikast sonunda öldürüldü. (L)

DAROCA, İspanya'da (Zaragoza) şehir, Jiloca kıyısında; sierra de Santa Cruz'un eteğinde; 3 400 nüf. Köy pazarı. Ortaçağdan kalma eksiksiz surlar ve kapılar. Mudejar üslûbunda kiliseler ve çan kuleleri. Roman üslûbunda kalıntılarla mudejar üslûbunda manastır. (L)

DAROM ovası, İsrail'de bölge. Yahudiye tepeleri ile Akdeniz ve Necef çölü arasında. Önemli değerlendirme çalışmaları sonunda bu ova verimli bir tarım bölgesi olmuştur. (L)

D'ARONCO (Raimondo), italyan mimarı (Gemona 1857-1932). Türkiye'de bulundu ve 1894'te İstanbul'da Osmanlı Millî sergisi binasını, Galata rıhtımında muhafız alayı binasını, Şişli Kulesi'ni ve diğer birçok sivil bina yaptı. İtalya'da 1902 Torino sergisi için pavyonların taslaklarını hazırladı. İtalya'da Arte Nuovo üslûbunun belli başlı temsilcilerinden biri oldu. (M)

amiral DARLAN

DARP veya **DARB** i. (ar. *darb*). *Esk.* Vurma ve döğme: *Osman İbn-i Hanîf, henüz mescide varmamış olduğundan hükûmet konağına gönderilen asker Osman İbn-i Hanîf'i ahz, darb ve habs ile hükûmeti zabt eylemişler* (Cevdet Paşa). || Kuvvet, güç, iktidar: *Şiddet-i darbından zemin hareketi geldi* (Naima). || Sikke ve akçe basma. || Dikme, kurma. || Çeşit, tür. || *Darb-ı dest* veya *darb-ül-yed*, el, kol kuvveti. || *Darb-ı hiyâm*, çadır dikme. || *Darb-ı nutk* (veya *darb-ül-lisan*), dilin gücü. || *Darb-ı rikap* (veya *darb-ı unk*), baş kesme, boyun vurma: *Yirmi neferden mütecaviz cellâtlar darb-ı rikabdan dinlenmeyip ...* (Naima). || *Darb-ı sikke*, sikke basma. || *Darb ü cerh*, vurma ve yaralama: *Bütün bir tehdit, bütün bir mukaddime-i darb ü cerh vardır* (Cenab Şahabeddin). || *Darb-ül-hicâb*, bütün müslüman kadınlarının yüzünün peçe ile örtülmesi kuralı. Kadınların yüzünü örtmesi. || *Harp ve darp*, savaş ve döğüş: *Bu cihette Beni İsrail, düşman karşısına çıkacak ve harp ve darbe kadir olacak bir hale geldi* (Cevdet Paşa).

— Ed. *Esk.* Beyitte ikinci mısraın son tef'ilesi.

— Mat. *Esk.* Çarpma, bir sayıyı bir başka sayı kadar çoğaltma. || *Darb işareti*, çarpma işareti (×). || *Hâsıl-ı darb*, iki sayının birbirine çarpılmasından meydana gelen sayı.

— Mus. *Darb-ı Fetih*, klasik türk musikisinde bir büyük usul. (88 Zamanlı ve 64 darblıdır. Usul süit'leri mahiyetinde olan Darbeyn ve Zencîr usulleri dışında, gerçekte, en büyük usuldür. Sonunda bir Hafif vardır. Peşrev ve besteleri ölçmek için eskiden çok kullanıldı; şimdi kullanılmıyor.) || *Darb-ı Türkî*, klasik türk musikisinde bir büyük usul. (*Türkî-darb* da denir.) [18 Zamanlı ve 13 darblıdır. Özellikle dinî eserlerde kullanıldı. Itrî'nin ünlü *Nâat*'ı bu usulle ölçülmüştür. Başta bir sengîn semai'den sonra, çeşitli şekillerde dizili üç sofyân'dan yapılmıştır].

— Teknol. *Darp lülesi*, suyun akışını kontrol etmeğe yarayan büyük musluk veya tıkaç. || *Darp makinesi*, darphanelerde para basmak için kullanılan kaldıraçlı veya eksantrikli mekanik pres. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Darp makinesinin* başlıca parçaları şunlardır: kemerli bir gövde; düşey raylar üzerinde alternatif hareketli bir sürgü ve bu sürgünün altında biri sabit iki para kalıbı; dövme kalıbının yerleştiği bir tabla, mafsallı bir yuva yardımıyle öteki kalıbı taşıyan alt blok; ayrıca bir besleme ve çıkarma düzeneği.

Georges DARMOİS

Tek bir vuruşla basıldığı için paraların üzerindeki kabartmalar oldukça alçaktır, yine aynı sebepten dakikada 125 parça para basılabilir: tabla üzerinde kayan basılmamış madenî pul, dövme kalıbı üzerine gönderilir ve buradan alttaki para kalıbına düşer; sürgü aşağı doğru inerek küt ucuyle madenî pul üzerine baskı yapar; daha sonra sürgü yeniden yukarı kalkar ve alt kalıbı yükselten çelik blok, basılmış parçayı dövme kalıbından çekip çıkardıktan sonra tabla üzerine gönderir; buna «kalıptan çıkarma» denir. Besleme-çıkarma düzeneği basılmış parayı fırlatarak dışarı atar. Bu düzenek basılmış parayı bir oluğa aktarırken, bir yandan da basılacak ye-

Foto. Agence intercontinentale (LAROUSSE)

ni madenî pulları makineye taşır. Kırık kalıp usulünde ise, üst kalıp üç ana parçayı birbirine yaklaştırır, bu parçalar daha sonra yayların etkisiyle ayrılır.

Darp makinelerinin gelişmesi, ancak buhar makinelerinin gelişmesiyle mümkün olmuştur.

◆ **Darben** zf. *Esk.* Vurarak, döğerek, çarparak.

◆ **Darbetmek** geçz. blş. f. Vurmak. ‖ [Sikke için] Basmak.

◆ **Darbeyn** ikil i. Aynı ölçüde olan iki vuruş.

— Mus. *Darbeyn usulleri,* klasik türk musikisinde büyük usullerden ikisi birer veya ikişer defa art arda getirilmek suretiyle yapılan usul süit'leri. (Peşrev, kâr ve bestelerde kullanıldı ve bazıları nadiren görüldü. Dokuz darbeyn usulü vardır. En küçüğü 48, en büyüğü 124 zamanlıdır. Yalnız XVI.yy. eserlerinden birinde [sahibi meçhul bir hüseynî peşrevi] görülen bu sonuncusu, türk musikisinde elimizdeki eserlerin ölçüldüğü en büyük usuldür).

◆ **Darbî** sıf. *Esk.* Vurma, çarpma, döğmeyle ilgili olan.

◆ **Darbzen** blş. i. *Esk.* Kale döğen. ‖ Madenî levhalar üzerinde kabartma nakış yapan sanatçı. (M)

DARNLEY

DARPHANE blş. i. (ar. *ḍarb,* vurma ve fars. *ḫāne,* ev'den, *ḍarb-ḫāne*). Para basılan yer: *Darphanede yeni basılmış çil iki heybe dolusu altını Emîr Sadun'a götürüp kendi elimle teslim edecektim* (R.H. Karay).

— ANSİKL. M.Ö. 640-630 yıllarında sikke Lidyalılar tarafından icat edildiği sıralarda *darphaneler* gayet basit, küçük bir odadan meydana geliyordu. Kullanılan âletler örs, çekiç ve zımbadan (punc) ibaretti. Sikkenin basılacağı maden parçaları (pul), küçük kalıplara dökülerek elde ediliyordu. Arka ve ön yüze bronz veya demir kalıplarla şekil veriliyordu. Şekiller, kalıp üzerine negatif olarak işlenirdi. Kalıp, resim üste gelmek üzere örse konurdu. Isıtılarak yumuşatılan pul, kalıbın üzerine yerleştirilir ve üzerindeki zımbaya çekiçle vurulurdu. Böylece kalıplardaki şekiller ve yazılar pul üzerine pozitif olarak geçerdi. Alt ve üst kalıplar 250-300 sikkede bir değiştirilirdi.

Abbasîler devrinde ve daha sonraları tacir ve sarraflar, değerli madenleri halktan rayice göre satın alarak darphanede para bastırabiliyorlardı. Osmanlı devletinde ilk para baskısı, Orhan Bey zamanında Bursa darphanesinde yapıldı. Darphanenin yönetimi bir «emin» tarafından yürütülürdü. Sonradan Anadolu'nun birçok yerinde darphane açıldı. Bağdat, Belgrad, Halep gibi uzak yerlerde darphaneler kuruldu. Ayrıca ordu ile birlikte hareket eden gezici darphanelerin de varlığı bilinmektedir.

Bizanslılar zamanında darphane, Beyazıt'ta Tavşantaşı'ndaydı. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u aldıktan sonra ilk darphaneyi Beyazıt'ta Eski saray civarında kurdurdu. Darphane, 1577'de Beyazıt'ta Koska'ya taşındı. 1665 Tarihine kadar, Ahmed II devrinde Valide Emetullah Sultanın yaptırdığı Valide hanının bulunduğu yerde faaliyetine devam etti. 1665'te darphanenin daha emin bir yere nakledilmesi düşünüldü ve Yeni saray surları içine alındı.

Bu dönemde darphane, defterdarlığa bağlı bir kuruluş haline geldi. Darphane eminleri defterdar tarafından tayin edilmeğe başlandı. Eminler bir yıl vazifede kalırdı. Eminlerin çalışma sürelerinin şevval ayından öteki yılın şevvaline kadar olması gelenek haline gelmişti. İkinci yıl eminlik, maliye kalemlerinde görevli bulunan birine verilir ve eski emin ilk vazifesine dönerdi. Darphanenin hesapları ve çalışmaları Başmuhasebe kalemi tarafından denetlenirdi. Darphanenin önemli memurluklarından biri de «sahib-i-ayar»lıktı; sahib-i ayar'lar kurumun en eski ustalarından seçilirdi. Darphane 1714'te büyük bir yangın geçirdi. 1726'da Yeni saray surları içindeki darphane, sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından onarıldı.

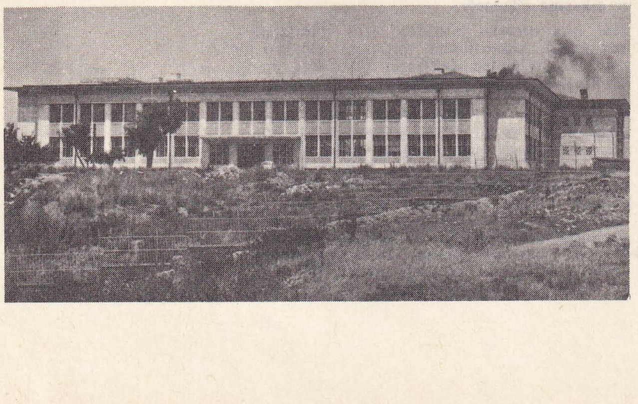

darphane
Yıldız-İstanbul

Darphane asıl önemini XVIII.yy.da kazandı. Osmanlı hazinesinin yedek akçesinin saklandığı bir çeşit banka haline geldi. Bu devirde darphane eminlerinin tayini yetkisi defterdarlıktan alınarak sadaret makamına verildi. Eminlik adı Mahmud I zamanında *Darphane nazırlığı* olarak değiştirildi ve Tanzimat'a kadar bu adla anıldı. Darphanede döküm, gündelik, giriş, çıkış gibi bürolar vardı. Bunların yanında devletin maden işlerine ait bürolar da kurulmuştu: maden mukataa kalemi, maden muhasebe kalemi, maden kalemi gibi.

1835 Yılında para durumunda büyük bir sarsıntı oldu ve Maliye hazinesiyle, Darphane nazırlığı birleştirildi. Bu yeni kurula *Darphane-i Âmire defterdarlığı* adı verildi. Fakat umulan fayda sağlanamayınca, darphane tekrar bağımsız duruma getirildi (1838). Mahmud II zamanında darphaneye yeni makineler getirildi, bina yeniden onarıldı.

Osmanlı yönetimi her ulûfe dağıtımında, darphaneden hazine için para çıkartırdı. Yeniçerilere maaşlarının bir kısmı yeni kesilmiş paralardan (çil) verilirdi. Böylece piyasadaki fazla para ihtiyacı giderilmiş oluyordu. Kullana kullana eskiyen ve silik hale gelen paralar, darphane emini tarafından piyasadan toplatılırdı. Darphane, Tanzimattan sonra müdürlük olarak Maliye nazırlığına bağlandı. Bu kurum, müdürlük, muhasebe, kâtiplik, encümen, çeşni, çarkhane, sikkehane, ağartma, teksirhane, müze, kazan, dökümhane gibi kısımlardan meydana gelirdi. 1841 Tarihine kadar çekiçle dövme suretiyle yapılan para basma işlemi, 1842'de çıkarılan bir kararname ile sarkaç usûlüne çevrildi. 1853'te pres, 1911'den sonra ise makine presi usulûne geçildi. Darphane, Abdülhamid II devrine kadar sadece para basan bir kurum değildi. Bunun yanında, nişanların, altın ve gümüş gibi çeşitli kıymetli madenlerin işlendiği bir yerdi. Osmanlı hazinesi 1878 yılına kadar burada saklanıyordu. Darphanenin altın, gümüş, bakır gibi maden ihtiyacı devletin çalıştırdığı maden ocaklarından veya hariçten satın alınmak suretiyle temin ediliyordu. Son onarımı Abdülaziz devrinde yapılan darphane binası, Cumhuriyetten sonra da kullanıldı. 1947 Yılında İngiltere'den yeni makineler getirildi. 1 Haziran 1932 tarih ve 1951 sayılı kn.la darphanenin para basımı dışındaki sınaî çalışmaları esasa bağlandı. Bir döner sermaye ayrılarak madenlerin resmî tahlil ve damgalanması yapılmağa başlandı.

1933'e kadar ayrı bir müdürlük halinde yönetilen Damga matbaası bu tarihte Darphane ile birleştirilerek Darphane ve Damga Matbaası müdürlüğü adını aldı. Matbaada pul, bandrol, nüfus cüzdanı, pasaport, kira mukavelesi v.b. basılır. Bilet, çek v.b. soğuk damga yapılır. Müessese, 1967'de Yıldız'daki modern binaya taşındı. (M)

DARRÂ (ar. *ḍarrāʾ*). *Esk.* Sıkıntı, keder. ‖ Belâ. ‖ *Serra ve darrâ,* huzur ve sıkıntı, iyi ve kötü günler. (M)

DARRÉ (Jeanne Marie), fransız piyanocusu (Givet 1905). Marguerite Long ile İsidore Philipp'in öğrencisidir. Sanat hayatını türlü ülkelerde verdiği konserlerle sürdürdü, virtüoz nitelikleriyle ilgi çekti. 1958'de Paris Millî konservatuvarına öğretmen oldu. Saint-Saens'ın konçertolarını en iyi yorumlayan sanatçılardandır. (L)

DARRÉ (Walter), alman siyaset adamı (Belgrano, Arjantin 1895-Münih 1953). Gazeteci, 1929'da Nazi partisine girdi, bu partinin tarım konuları uzmanı oldu, *Blut und Boden* (Kan ve Toprak) teorisini ortaya attı; 1933'ten 1942'ye kadar yaptığı Tarım bakanlığı sırasında alman tarımının verimini ve sosyal dengesini sağlamağa çalıştı, fakat besin sağlama meselelerine kesin bir çözüm yolu bulamadığından işine son verildi. 1949'da bir A.B.D. askerî mahkemesi tarafından yedi yıl hapse mahkûm edildi, bir yıl sonra serbest bırakıldı. (L)

DARRELL (Peter), ingiliz koreografı ve dansçısı (Londra 1929). Sadler's Wells Ballet okulunda okudu, Sadler's Wells Ballet'ye girdi. Orada F. Ashton'un *Soylu ve Duygulu Valsleri* adlı balesinin ilk oynanışında rol aldı (1947). K. MacMillan'ın yanında dans tekniğini geliştirdi. Hazırladığı ilk baleler *(Midsummer Watch, Les Chimères, Harlequinade)* başarı kazandı. Başka baleler de düzenledikten sonra, 1957'de E. West ile birlikte Western Theatre Ballet topluluğunu kurdu. Gerçek kişiliğini bu sıralarda buldu (*Esirler,* 1957; *Tek Boynuzlu At, Gorgon ve Manticora,* 1958; «*Ode*», 1961; «*Mods and Rockers*» ve *Mayerling,* 1963; *Lysistrata,* 1964; *Güneşten Karanlığa,* 1966). E. West ölünce (1962), Western Theatre Ballet'nin tek yöneticisi oldu. (L)

DARRİEUS (Georges), fransız mühendisi (Toulon 1888). Ecole Centrale des Arts et Manufactures'de okudu, sonra Toulouse Elektroteknik enstitüsünde çalıştı. Fen fakültesini bitirdi, bütün meslek hayatını geçirdiği Elektromekanik ortaklığına girerek baş mühendis oldu. Elektroteknikte, yüksek gerilimli akımların iletimi, toplaçlı makineler ve alternatörler üzerinde birçok araştırmalar yaptı. Fallou ile birlikte çalışarak santrallar arasındaki frekans ve güçleri düzenledi. Ayrıca balistik aerodinamik ve gaz türbinleri hakkında birçok çalışmalar yaptı. (L)

DARRİEUX (Danielle), fransız kadın sinema oyuncusu (Bordeaux 1917). 1931'den beri sürekli olarak filim çevirmektedir. Başlıca filimleri: *Quelle Drole de Gosse* (Ne Tuhaf Çocuk) [1935], *Mayerling Faciası* (Mayerling) [1936], *Katia* (1938), *Gönül Sızıları* (Battement du Coeur) [1939], *Premier Rendez-vous* (İlk Randevu) [1941], *Ruy Blas* (1947), *Le Verité Sur Bébé Donge* (Bébé Donge'un İçyüzü) [1951], *Madame de...* (1953), *Le Rouge et le Noir* (Kızıl ve Kara) [1954], *L'Amant de Lady Chatterley* (Lady Chatterley'in Âşıkı) [1955], *Le Salaire du Péché* (Günahın Ücreti) [1956]. Oyunculuk yetenekleri hem hafif komedilerde, hem dramlarda büyük başarılar sağlamasına imkân verdi. Hollywood'da da birçok filim çevirdi. Paris tiyatrolarında Henri Decoin'ın *Jeux Dangereux* (Tehlikeli Oyunlar) ve Henri Bernstein'in *Evangéline* adlı oyunlarında başrolü oynadı. Son yıllarda çevirdiği filimlerin en önemlisi *Les Demoiselles de Rochefort*'dur (Rochefort Kızları) [1966]. (L)

DARSANA, Brahman felsefesine sıkıca bağlı yedi okul veya *(Nyaya, Vayseçika, Samkhya, Yoga, Mimamsa, Vedanta)* genel adı. Bu sistemlerin temel metinleri olan *Sutra*'ların çoğu, Milâttan sonra I. ile III. yy. arasında yazılmıştır; ruhların göçünden kurtulmak için neler bilinmesi gerektiğini öğretirler. (L)

DARSİN i. Bk. DARÇİN.

DARSONVAL (Alice PERRON, **Lycette** — denir), fransız dansçısı ve koreografı (Coutances 1917). 1933'te Paris operasından ayrıldı, Varşova milletlerarası dans yarışmasına katıldı ve klasik dans dalında birincilik ödülünü kazandı. Serge Lifar ile birlikte bir Kuzey Amerika turnesine çıktı, sonra Esprilova'nın bale topluluğuna katıldı. 1936'da birinci dansçı olarak yeniden Paris operasına girdi, Florent Schmitt ve Serge Lifar'ın «*Oriane ile Aşk Prensi*» balesinde oynadı. 1940'ta Yıldız dansçı oldu, Gabriel Grovlez ile Serge Lifar'ın «*Bahçedeki Prenses*» balesinin ilk oynanışında «*Coppelia*», «*Sylvia*», «*İki Güvercin*», Werner Egk ile Serge Lifar'ın «*Zarissa'lı Joan*» (1942), ayrıca «*Beyazlı Süit*», «*Romeo ile Juliet*» balelerinde, Claude Delvincourt'un «*Lucifer*» oratoryosunda, Florent Schmitt ile Albert Aveline'in «*Phèdre*» ve «*Salome Trajedisi*» adlı eserlerinde rol aldı (1956), 1957'de Paris operası dans okulunun genel yönetimi Lycette Darsonval'e verildi. (L)

Foto. LAROUSSE ; MEYDAN

DARSONVALİZASYON i. (fr. *darsonvalisation*). Bk. ARSONVAL TEDAVİSİ.

DART (Thurston), ingiliz müzikologu ve çembalocusu (Londra 1921). Cambridge üniversitesinde profesör, *Musica Britannica*'nın sekreteri, *Galpin Society Journal*'in müdürü. Müzik yorumu üstüne bir eser yayımladı (1954). [L]

DARTFORD, Büyük Britanya'da (Kent) şehir, Londra'nın Doğusunda. Thames ırmağının güney kıyısında; 40 500 nüf. Taşocakları. Makine yapımı. Çimento ve kâğıt fabrikaları. Elizabeth I zamanında İngiltere'ye kâğıt yapımını sokan John Spielman burada doğdu. (L)

Dartigues usulü, döl yolunun arkaya veya öne dönüklüğünün her iki yuvarlak bağı döl yatağının arkasında birleştirerek tedavi etme usulü. (L)

DARTMOOR, Büyük Britanya'da billûrsu kütle, Devon'un güneyinde; *Yes Tor*'da, 617 m. Kütlenin yüksek yüzeyleri ağaçsızdır, turba yatakları ve bataklıklarla örtülüdür. (L)

DARTMOUTH, Büyük Britanya'da liman şehri, Devon'un güneyinde, *Dart* halici kıyısında; 5 700 nüf. Saint Saviour kilisesi. Deniz harb okulu. Yatçılık merkezi. 1942'de Almanlar Dartmouth'u bombaladılar. (L)

DARTMOUTH, Kanada'da liman şehri, Yeni İskoçya'da (Nova Scotia), Halifax koyu kıyısında; 58 700 nüf. Sanayi merkezi: tersaneler; petrol rafinerileri; bıçkıhaneler; sıvı yağ fabrikaları; şeker rafinerileri; halat fabrikaları. Havaalanı. (L)

DARTMOUTH (George LEGGE, birinci baron), ingiliz amirali (1647-Londra 1691). Tahta çıkmasından önce hizmetinde bulunduğu James II tarafından 1688'de donanma başkumandanlığına getirildi. Orange'lı Willem yaptığı sefere engel olmağa çalıştı, fakat subaylarının kendi safından ayrılmaları ve ters yönden esen rüzgârlar dolayısıyle başarısızlığa uğradı, kralın kaçması da direnmeden vazgeçmesine yol açtı. Her ne ettiyse de, James II'ye bağlı kaldığından şüphe edildi ve hapsedildiği Londra kulesinde öldü. (L)

DARTMOUTH (William LEGGE, ikinci — kontu), ingiliz siyaset adamı (1731-1801), George Legge Dartmouth'un torununun oğlu. Sömürgelerde kâtip (1772-1775), sonra özel mührühas lordu (1775-1782), amerikan sömürgelerine karşı sert bir siyaset uygulanmasını savundu. Özellikle dindarlığı ve yeni doğan anglikan tarikatı metodist akımını tutmasıyle tanındı. (L)

Dartmouth koleji, 1769'da Amerika'da, New Hampshire eyaletinin Hanover şehrinde erkekler için açılan özel, laik yüksek okul. (L)

DARTOS i. («Çengele asılı» anlamında yun. k.). Anat. Erbezi torbasının hemen altında bulunan zar.

— ANSİKL. Dartos, esnek tellerle birçok düz kas tellerinin birleşmesinden meydana gelir. Erbezi torbasının içinde iki bölmeli bir torba şeklindedir; her bölümünde bir erbezi bulunur. (L)

DARTROZ i. (fr. *dartrose*). Patates hastalığı. *Colletetrichum atramentarium* adlı mantarın sebep olduğu bu hastalık, patateste yaprakların dökülmesine ve yumruklarda bozukluğa yol açar. (L)

DARÛ i. (fars. *dārū*). *Esk.* İlâç: *Lebinden talib-i dâru-yi derman olduğum yerler* (Recaizade Ekrem). ‖ *Dârû-füruş*, ilâç satan, eczacı, kimyager. ‖ *Dârû-hâne*, eczane. ‖ *Şah-ı dârû*, ölümden bile kurtaran etkili ilâç: *Felekten şah-ı dârû verseler bir dem kabul etmez* (Yahya Kemal). [M]

DARÛGA i. (moğolca'dan fars. *dārûġa*, reis). *Esk.* Vali. ‖ Resmî bir dairenin müdürü. ‖ Köy muhtarı veya bekçisi.

— ANSİKL. Başlangıçta valiler için kullanılan *dârûga* unvanı daha sonra başkent hâkimine verildi. Bu kelimeyle bazı makam adları yapıldı: *dârûga-yı defterhane* (kalem veya zat işleri müdürü), *dârûga-yı muhasebat* (muhasebe şefi), *dârûga-yı ferraşhane* (baş temizleyici, baş hademe) v.b. (M)

DARUMA, Güney Hindistanlı bir kralın oğlu. 520'de Çin'e giderek din eğitimi yapan bir okul kurdu. Daruma sözü sanskritçe bodhidharma'nın japoncasıdır. Kurduğu okula Çince Çan, Japonca Zen denir. (M)

DARUVAR, Yugoslavya'da (Hırvatistan) şehir; 12 300 nüf. Çeklerin yaşadığı bir bölgenin merkezinde tarım pazarı. Demirli su kaynakları. Sayfiye yeri. (L)

DARÜBAGY («İsyan yeri»), Şam'ın eski adı. (M)

DARÜBERD blş. i. (fars. *dar ü berd*). *Esk.* Debdebe, tantana, ululuk: *Nerde dârât-i Sikender, dâr ü berd-i Keykubâd* (Ziya Paşa). [M]

DARÜLACEZE blş. i. (ar. *dār*, ev ve *ᶜaceze*, âcizler'den *dār-ül-ᶜaceze*). *Esk.* Düşkünler yurdu. (M)

Dârülaceze, sakat ve yoksul erkek, kadın ve kimsesiz çocukları korumak için Abdülhamid II devrinde hizmete giren düşkünler yurdu (2 şubat 1806). Devrin sadrazamı Halil Rıfat Paşa, bu konuda büyük gayret sarf etti. Yurdun temeli 7 kasım 1892'de Kâğıthane'de Poligon sırtlarında atıldı. Kuruluş yıllarında Dârülaceze, 28 ocak 1895 tarihli iki kararname ile yönetim bakımından İçişleri bakanlığına bağlandı. Yönetim kurulu başkanlığını belediye tarafından seçilen ve padişahça onaylanan bir memur yapacaktı. Üyelikler Vakıflar idaresi, Müftülük ve Zaptiye nezaretince gösterilecek birer memura verilecekti. Ayrıca Dârülaceze'de rum, ermeni, katolik ve yahudi azınlıkları birer temsilci bulunduracaklardı. Kurul, ücret almadan görev yapıyordu.

Bugün Dârülaceze İstanbul belediyesine bağlıdır ve döner sermaye ile yönetilmektedir. Amacı din ve ırk ayrımı gözetmeden, düşkünleri barındırmak, çalıştırmak, ümitsizlikten kurtarmak, rahat bir hayat sürmelerini sağlamaktır. Dârülaceze işletmelerinden sadece İstanbul halkı yararlanabilir. Dârülaceze'de halen 644 düşkün bulunmaktadır. Bunlardan 237'si kadın, 334'ü erkek, 73'ü çocuktur. Kuruluş, 28 500 m² üzerinde toplam olarak 25 yapıdan meydana gelir: 1 müdüriyet binası, 3 hastahane, 1 çocuk yuvası, 5 düşkünler pavyonu, 1 cami, 1 kilise, 2 hamam ve çeşitli ihtiyaçlar için kullanılan diğer binalar. (M)

DARÜLÂFİYE blş. i. Bk. DARÜŞŞİFA.

DARÜLAKAKİR blş. i. (ar. *dār*, ev ve *ᶜakākir*, eczacılıkta kullanılan kokulu kökler'den *dār-ül-ᶜakāķir*). *Esk.* Ecza saklanılan yer. (M)

DARÜLBAB («giriş yeri»), Kazvin'in eski adı. (M)

DARÜLBEDAYİ blş. i. (ar. *dār*, ev ve *bedāyiᶜ*, güzellikler'den *dār-ül-bedāyiᶜ*). *Esk.* 1914'e kadar konservatuvara verilen ad: *Dârüssaâde mail imiş pek sanayi'e / Evvelce dahil olmalı Dârülbedayi'e* (Abdülhak Hâmid). ‖ Şehir Tiyatrosunun eski adı: *Tiyatronun terakkisi güzel Türkçe ile halk vezninin kabulüne bağlı iken mevcut Dârülbedâyi bu esaslara kâfi derecede kıymet vermektedir* (Z. Gökalp). [M]

Dârülbedayi (Darülbedayi-i Osmanî de denir), İstanbul belediyesine bağlı ilk tiyatroya verilen ad (kuruluşu 1913-1914). Müessese 1934 yılına kadar bu adla anıldı. İstanbul belediye reisi Cemil (Topuzlu) Paşa İstanbul şehrinin kültür hayatına yakışır bir konservatuvar kurmak istemiş, teklifini Belediye meclisi üyelerine kabul ettirmişti. Bunun için 3 000 liralık bir ödenek ayrıldı. Fransız tiyatro adamı André Antoine, Fransa'dan çağrıldı ve kendisiyle üç aylık bir sözleşme yapıldı. Konservatuvar öğrenimi iki ana konuya ayrıldı, müzik ve tiyatro bölümleri kuruldu. 28 Haziran 1914'te İstanbul'a gelen Antoine, bir süre kuruluşla uğraştı, alınacak öğrenci adaylarının seçilmesinde bulundu. Birinci Dünya savaşının çıkması üzerine İstanbul'dan ayrıldı. Dârülbedayi'nin kuruluşunda yönetici, alaturka ve alafranga müzik öğretmeni olarak görev alanlar Reşad Rıdvan, Ali Rıfad, Zekâizâde Ahmed Efendi, Rauf Yekta Bey, Ahmed Kadir Kemali Bey, Saadeddin Bey, Hafız Yusuf Efendi, İsmail Hakkı Bey, Viktor Radeglia, Jean Avolio, Albert Braun, Furlani, Paul Lange, Aram Sinanyan, Halo Selvelli, C. Carihiopoulo, Mescemes ve Silvio Kenssy adlı şahıslar oldu. Tiyatro bölümünün öğretmenleri Minakyan, Burhanettin (Tepsi), Ahmed Fehim Efendi, Rıza Tevfik, Şahap Rıza, Salih Fuat, Mösyö Rioti, Sadık Bey, Ârif Hikmet, Kemal Emin; yardımcı öğretmenler Muhsin Ertuğrul, Celâl Tahsin, Halit Fahri Ozansoy ve Hakkı Tahsin idi.

Dârülbedayi'nin ilk oyuncularının bir kısmı kuruluştan önce çeşitli sahnelerde çalışmış (Behzat Butak [Hâki], Nurettin Şefkati, Rıza Fadıl, Fikret Şadi, Ahmet Muvahhit, Muhsin Ertuğrul, Raşit Rıza, İ. Galip Arcan), bir kısmı ise kuruluşla birlikte sahne hayatına atılmışlardır (Hâzım Körmükçü [1915], Vasfi Rıza Zobu [1917], Hüseyin Kemal Gürmen [1918]). Diğer bir kısmının ise (M. Kemal Küçük'ün [1920], Emin Beliğ Belli'nin [1920], Mahmut Moralı'nın [1923]) tiyatro çalışmaları çeşitli topluluklarda başlamış, Dârülbedayi'e katılışları daha sonra olmuştur. Öğrenci adaylığı için verilen ilân üzerine, Dârülbedayi'e 197 kişi başvurdu. İlk elemede 63'ü başarı gösterdi. Kadın olarak yalnız sekiz hıristiyan başvurdu. Bu yüzden kadın oyuncu bulmak, uzun süre önemli bir mesele olarak kaldı. Müslüman kadınların Dârülbedayi'e ilk girişleri kasım 1918 tarihlerine rastlar. Bunlar Behire, Memduha, Beyza, Refika ve Afife adlarındaki genç türk kızlarıydı. Sahnede ilk görüneni Afife* (Jale) oldu (1919), [Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Yamalar* oyunu]. Başlangıçta sahneye çıkan ermeni kadın sanatçıların (Eliza Binemeciyan, Kınar Sıvaçıyan) yerini türk kadınlarının alışı ise Atatürk'ün ilgisiyle gerçekleşti ve 1923'ten sonra Bedia Muvahhit* ve Neyyire Neyir* sahne hayatına atıldılar. Antoine gittikten sonra Reşad Rıdvan, Dârülbedayi tasarısının unutulmaması için basında ve kamuoyunda yankı yapacak bir açılış töreni düzenledi (kasım 1914). Bir süre sonra bu sanat kurumu kapanma tehlikesiyle karşı karşıya geldi. Zamanın Belediye başkanı İsmet (Canbolat) Bey bir yönetmelik hazırlanmasını istedi. Kasım 1914'te başlayan çalışmalar, 1915 yılının ocak ayında bitti. Dârülbedayi için hazırlanan ilk yönetmelik otuz yedi maddeden ibarettir. Bu yönetmelikle Dârülbedayi, yalnızca bir okul değil, aynı zamanda profesyonel temsiller veren bir topluluk oldu. «Güzellikler evi» anlamına gelen adı da Ali Ekrem (Bolayır) tarafından bulundu.

Dârülbedayi, temsil hayatına Hüseyin Suat'ın Emile Fabre'dan adapte ettiği *Çürük Temel* (La Maison d'Argile) ile girdi. (İlk temsiller 1890 yılında Rıdvan Paşanın yaptırdığı Tepebaşı'ndaki ahşap binada verildi; daha sonra Şehzadebaşı'ndaki Ferah tiyatrosu v.d. kullanıldı.) 20 Ocak 1916 perşembe günü, ikindi zamanı kadınlara, o günün gecesi erkeklere oynandı. Bu temsilden kısa bir süre sonra para sıkıntısına düşen Dârülbedayi, 14 mart 1916'da musiki bölümünü kapattı. 1917 Yılında, yardım nitelîğindeki 3 000 lira 1 000 liraya indirildi. Bu sırada Dârülbedayi ilk yerli piyesi (Halit Fahri Ozansoy'un *Baykuş* adlı manzum dramı) oynadı (2 mart 1917). Muhsin Ertuğrul'un sahneye koyduğu ve oynadığı bu oyun halkça tutuldu. İkinci yerli oyun Yusuf Ziya Ortaç'ın *Binnaz*'ı oldu (1919). Bu sırada, parasızlıktan kapatılmış olan okul bölümü tekrar çalışmağa başladı ve Dârülbedayi Şehzadebaşı'ndaki Letafet apartmanından Hamalbaşı'nda (Beyoğlu) bir eve taşındı.

1918 Yılından başlayarak düzenli duruma giren temsillere rağmen, kurumdaki huzursuzluk arttı. 31 Mart 1920'de Belediye başkanlığınca hazırlanan ikinci yönetmelik otuz üç maddeydi ve Dârülbedayi bu yönetmelikle, yalnızca temsiller veren bir tiyatro durumuna geldi. Sanatçılarla yönetim kurulu arasında ortaya çıkan anlaşmazlık üzerine, sanatçıların önemli bir kısmı ayrılarak özel bir tiyatro (Yeni sahne) kurdular. Bu topluluğun çalışmaları uzun sürmedi, kurucu İsmail Faik Bey iflâs edince topluluk da dağıldı. 1922'de kurulan başka bir özel tiyatro (Türk tiyatrosu), buradan ve Dârülbedayi'den yeni ayrılan sanatçıları biraraya getirdi. Bu kargaşalıklar 1923'e kadar sürdü. Parasızlık, düzensizlik ve imkânsızlık içinde Dârülbedayi o yılın temsillerine ancak ilkbaharda başlayabildi. Öte yandan, Defterdarlık temsil gelirinden vergi istiyordu. Cumhuriyet'in ilânından

Lycette DARSONVAL «Salome Trajedisi»nde

Foto. Lipnitzki (LAROUSSE)

sonra Dârülbedayi için bir tasarı hazırlanması 1924 yılında kararlaştırıldı. İlk düzenli dönem olan 1927-1928 mevsimine kadar sanatçılar çeşitli topluluklar halinde çalıştılar. En önemlileri: Muhsin Ertuğrul'un Şehzadebaşı Ferah sahnesinde kurduğu, Raşit Rıza'nın Halep Çarşısı Varyete tiyatrosunda kurduğu ve Fikret Şâdi'nin Anadolu turneleri düzenlediği Millî sahne adlı topluluklar.

1927-1928 Tiyatro döneminde Dârülbedayi'nin başına Muhsin Ertuğrul geçirildi. Temsiller disiplinli, düzenli ve oyun seçimi daha iyi bir durum aldı. Yerli esere verilen önem arttı; 1928-1929 mevsiminde beş, 1932-1933 döneminde yedi yerli eser oynandı. Daha sonraki yıllarda sahnelenen türk oyunlarının sayısı sürekli olarak arttı. 1930 Yılında Büyük Millet meclisinde kabul edilen Belediyeler kanununun 5. maddesinin 59. fıkrası, tiyatro binası yapmayı ve tiyatro topluluğu kurmayı «ihtiyarî» görev olarak belediyelere veriyordu. Böylece, bu kurum doğrudan doğruya belediyeye bağlandı. 1924 Yılındaki komisyon Dârülbedayi'nin «İstanbul Şehir tiyatrosu» adını almasını kararlaştırdı. Kurum, belediyeye bağlandıktan sonra basında ve halk arasında Şehir tiyatrosu adıyle anıldı, ancak kurum Şehir tiyatrosu adını 1934 yılında aldı. (Bk. ŞEHİR TİYATROSU.) [→ Bibliyo.] (M)

Dârülbeyza («beyaz ev»), 1919'da Lyautey tarafından faslı subayların yetiştirilmesi için Meknes'te kurulan askerî okula verilen ad. Faslı yerli yöneticilerin ve ileri gelenlerin oğullarının devam ettiği ve kurucusunun anlayışına göre, orduya geçtikten sonra modern Fas'ın kadrolarını teşkil etmesi gereken bu okul, 1949'da Rabat'taki Fas idarî okuluna aday olanları da içine alarak genişledi. Eski öğrencileri arasında, özellikle Si Bekkai gibi yeni Fas devletinin birçok önemli kişisi bulunmaktadır. (L)

DÂRÜLBEYZA, Cezayir idare çevresinin (Cezayir idare bölgesi) idare merkezi, Cezayir şehrine 12 km, Mitica ovasında; 6 188 nüf. Kuzey Afrika'nın ilk havaalanı olan Cezayir havaalanı Dârülbeyza topraklarındadır. Kazan yapımı. Petrol rafinerisi. Soğutucular. Bisküvi fabrikaları. Plastik maddeler; hidrolik malzeme. Güzellik malzemeleri. — *İdare çevresi,* 226 500 nüf. (L)

DÂRÜLBUGÂT («âsiler yeri»), Halep'in eski adı. (M)

DÂRÜLCELÂL («yücelik yeri»), Erzurum'un eski adı. (M)

DÂRÜLCİHAD bİş. i. (ar. *dâr,* ev ve *cihâd,* din uğruna yapılan savaş'tan *dâr-ül-cihâd,* savaş yeri). *Esk.* Müslümanların hâkimiyeti altında olmayan ülkelere verilen ad. (*Eşanl.* DÂRÜLHARB.)

— ANSİKL. İslâm huk. Halkı müslüman olmayan, müslümanlarla aralarında sözleşme de bulunmayan ülkelere *dârülcihad* veya *dârülharb* denir. İslâm hâkimiyeti altında bulunan ülkelere *dârülislâm* denir. İslâmiyetten çıkanların elinde bulunan bölgelere *dârürridde* denir. Darürridde, esas bakımından dârülharb hükmünde olmakla birlikte, bazı hükümler bakımından ondan ayrılır. Meselâ dârülharb ahalisiyle barış anlaşması yapılabildiği halde, «irtidad» edenlerle sadece onlara düşünme imkânı tanımak amacıyle bir süre için mütareke yapılabilir. Dârülcihadı islâm hâkimiyeti altına almak için cihat etmek, islâm topluluğunun görevlerindendir. Dârülcihada dahil olan bir bölge zorla veya kendi rızası ile islâm hâkimiyetine girer, halkı islâmiyeti kabul eder veya haklarında «ehl-i zimmet» hükümleri uygulanırsa, dârülcihad olmaktan çıkar. Hz. Ali, «cizye» vermeyi kabul edenler için «... kanları bizim kanlarımız, malları bizim mallarımız gibidir» demiştir.

Dârülislâm içinde olan bir bölgenin ne zaman dârülcihad haline gelmiş sayılacağı tereddüt ve tartışma konusu olmuştur. İslâm hâkimiyetinden tamamen çıkmış olan bölgenin dârülcihad haline geldiği söylenebilir. Dârülcihad içinde bulunan bir ülkeye, onların savaş gücünü arttıracak silâh ve ham maddelerin satılması, islâm hukukuna göre caiz değildir. Osmanlı devletinde, fermanlarla, zaman zaman dârülcihada satılması yasaklanan maddeler belirtilmiş, fakat gerçekte, ham madde kaçakçılığına bir türlü engel olunamamıştır. Müslümanların ihtiyaçlarından fazla olan ve düşmanın savaş gücünü arttırmayan maddelerin, dârülcihada ticaret maksadıyle götürülüp müslümanların ihtiyacı olan şeylerin getirilmesi caiz görülmüştür. Fiilen savaş halinde bulunulan düşmana ise hiç bir şey satılamaz. Düşman eline geçmesi tehlikesi olduğu sürece dârülcihada Kur'an-ı Kerim ve dinî kitaplar götürülmez. Kadınlar için de hüküm böyledir.

Dârülcihad'ın müslüman olmayan ahalisi için *harbî* deyimi kullanılır. (→ Bibliyo.) [M]

DÂRÜLELHAN bİş. i. (ar. *dâr,* ev ve *elhân,* nağmeler'den *dâr-ül-elhân*). *Esk.* Konservatuvar: *İstanbul'da mevcut bulunan Dârülelhan düm tek usulünün, yani bizans musikisinin dârülelhanıdır* (Ziya Gökalp). [M]

Dârülelhan, İstanbul'da kurulan ilk resmî musiki okulu (10 ocak 1917). Kuruluş amacı musiki sanatının eğitim ve öğretiminde bilimsel bir yol tutmak, eski bestecilerin musiki eserlerini yayımlamak, yeniden tanıtmak ve canlandırmaktı. Dört sınıflı bir okuldu; musiki tarihini ve kurallarını, beste yapmasını bilen «muallimler» ve «muallimeler» yetiştirecekti. Bu dört yıllık öğretimde türk ve batı musikisinin çeşitli konuları yer alacaktı. Fakat gerçekte Dârülelhan'da türk musikisi çalışmaları ağır bastı. Dârülelhan, Musiki encümeni tarafından idare ediliyordu. Encümen başkanı eski Evkaf nazırı Ziya Paşa idi. Kuruluş, Birinci Dünya savaşı ve mütareke yıllarında beklenen gelişmeyi gösteremedi ve kapatıldı. 1923'te İstanbul valisi Haydar Beyin teşebbüsüyle yeniden açıldı. Program değiştirildi. Ayrı bir Batı müziği bölümü kuruldu. Besim (Tektaş), Muhittin (Sadak), Cemal Reşit (Rey), Mesut Cemil (Tel), Zeki (Üngör), Veli (Kanık) Beyler bu kolda görev aldılar. Türk musikisi bölümünde Yekta, Ahmet (Ersoy), Santurî Ziya, Tamburî Faize (Ergin), Hayriye (Örs), Mesut Cemil (Tel) v.d. yer alıyordu. Bu dönemde Dârülelhan gerek öğretim, gerek konser ve yayın bakımından verimli oldu, batı müziği kolu konserleri ilgiyle karşılandı. *Dârülelhan Mecmuası* adlı bir dergi çıkarıldı. Türk ve halk musikisi derlemelerine ve araştırmalara başlandı, notasız eserler notaya alındı. 1926'da Dârülelhan, maarif vekili Necati Bey tarafından kapatılarak yeni bir yönetmelik ve yeni öğretim programıyle tekrar kurulunca Konservatuvar adını aldı. Doğu musikisi âletleri öğretimi kaldırılarak yerine türk musikisi icra heyeti ve türk musikisi tasnif heyeti kondu. Öğretim programında batı konservatuvarları örnek alındı. (Bk. KONSERVATUVAR.) [M]

DÂRÜLERBAİN («Kırk günlük yol»), eskiden köle kafilelerinin takip ettikleri yol, Libya çölünden geçer, Asyut'ta Nil'e ulaşır. Bugün Kordofan Kababişleri deve sürülerini bu yoldan geçirirler. (L)

Dârülesliha, İstanbul'daki Askerî müzenin eski adı. (Önceleri *İç Cebehane* ve daha sonra *Hazene-i Esliha* denilirdi. Dârülesliha deyimi sonradan «Harbiye ambarı» olarak değiştirildi.) [M]

DÂRÜLEYTAM bİş. i. (ar. *dâr,* ev ve *eytâm,* yetimler'den *dâr-ül-eytâm*). *Esk.* Yetimler evi, yetimhane.

— ANSİKL. *Dârüleytam*'lar 1914 savaşı içinde yetim kalan, özellikle doğulu çocuklar için kuruldu. 1914 Savaşının başlamasıyle Türkiye'den ayrılan ingiliz, fransız, rus ve italyanlardan kalan okul ve kurumlar birer *dârüleytam* haline getirildi. İttihat ve Terakki cemiyetinin iktidarda bulunduğu devredeki malî buhran dârüleytamları da güç durumda bıraktı. 1918 Mütarekesi sonunda İstanbul'a gelen İtilâf devletleri kendi kurum ve binalarına yerleşince binlerce yetim ve öksüz çocuk açıkta kaldı. Devrin hükûmeti, bu çocukları boş saraylara yerleştirmeğe çalıştı, fakat giderlerini karşılayamadığı için İstanbul dışındaki okulları kapatmak zorunda kaldı. Kalan öğrencilerin bakımı sonra İstanbul'da Şehir Yatı mektebi adıyle kurulan özel idareye verildi. Kurum kısa bir süre sonra kapatıldı. (M)

DÂRÜLFAHR («övünülecek yer»), Diyarbakır'ın eski adı. (M)

DÂRÜLFETH («fetih yeri»), Kayseri'nin eski adı. (M)

DÂRÜLFEVZ («zafer, üstünlük yeri»), Harput'un eski adı. (M)

DÂRÜLFÜNUN bİş. i. (ar. *dâr,* ev ve *fünûn* fenler'den *dâr-ül-fünûn*). *Esk.* Üniversite: *Burada hem bir encümen-i dâniş teşekküle başlamış, hem de bir dârülfünun vücûda gelmişti* (Z. Gökalp). *Alman veya Fransız neferlerinin hepsi dârülfünûn mezunu mudur?* (A.H. Müftüoğlu). [M]

Dârülfünun, Türkiye'de, üniversiteye 1933 yılına kadar verilen ad. Çeşitli devirlerde *Dârülulum, Dârülilm, Külliye* veya *Camia* adlarıyle de anıldı. İlk devirlerde batı anlamıyle üniversiteden daha aşağı bir seviyede, bugünkü liseler derecesinde bulunuyordu. 1845'te kurulan geçici Maarif komisyonu, devlet dairelerine memur yetiştirmek amacıyle bir dârülfünun açılmasına karar verdi. Bunun üzerine Milano'dan getirtilen ünlü mimar Fossatti'ye üç katlı ve yüz yirmi beş odalı bir bina yaptırıldı. Ayasofya'da eski cebehane kışlası ile Sultan sarayları arsası üzerine yapılan bu bina 1933'te yandı. Yetmiş yıl boyunca yalnız Mektebi Hukuk'un ilk açılışında kısa bir süre eğitim hizmetinde kullanılan bu binada, uzun süre devlet işleri yürütüldü. Rüştiyelerden sonra idadilerin de kurulması üzerine, ilk osmanlı dârülfünunu 14 ocak 1863'te öğretime başladı. Dört bin ciltlik bir kitaplığı, laboratuvarları olan dârülfünunda, kimyager Derviş Paşa, Ahmed Vefik Paşa, hekim Salih Efendi, Cevdet Paşa ve müneccimbaşı Osman Efendi gibi zamanın en değerli bilginleri ders veriyorlardı. Dârülfünun, 1865'te Çemberlitaş'taki Nuriefendi konağına taşındı. Kısa bir süre sonra çıkan yangında kitaplık ve laboratuvarlar yanınca dârülfünun bir süre için kapatıldı. Maarif nazırı Saffet Paşanın hazırladığı yönetmelik gereğince 1870'te Sultanmahmut türbesi yanında ikinci bir dârülfünun binası yaptırıldı. Batılı anlamdaki ilk türk üniversitesi sayılabilen ve 21 şubat 1870'te açılan bu kurumun rektörü Yanyalı Hoca Tahsin Efendi idi. İmtihanla seçilmiş dört yüz elli öğrencinin ders gördüğü bu kurum, 1871'de kapatıldı. Sebep olarak, rektör Yanyalı Hoca Tahsin Efendinin, canlıların havasız yaşayamayacağını öğrencilere ispat için bir güvercini havası boşaltılmış bir fanus içinde ölmeğe bırakması ve profesörler arasındaki Afganlı Cemaleddin'in «Peygamberlik bir sanattır» sözünü sarf etmesi gösterildi. Müspet bilim düşmanlarının sert hücumları ve curnalleri sonunda Hoca Tahsin Efendi görevinden alındı, Afganlı Cemaleddin imparatorluk dışına dürüldü ve dârülfünun daha gelişme halindeyken bir kere daha kapatıldı. Bunun üzerine maarif nazırı Saffet Paşa, Dârülfünun-u Osmanî'yi *Dârülfünun-u Sultanî* adı altında Galatasaray'da hıristiyan bir müdür ve avrupalı öğretim üyelerinin yardımıyle yeniden açmağa karar verdi. 1874'te Galatasaray sultanîsi müdürü Sava Efendi bu işle görevlendirildi. Okul çok kısa bir süre sonra ilgisizlikten kapandı. Bir üniversite olmaktan çok Galatasaray lisesinin yüksek bölümü sayılabilecek bu kuruluşun adı devlet yıllıklarında *Edebiyatı Âliye mektebi* diye geçer.

1896'da sadrazam Said Paşa, Abdülhamid II'ye sunduğu bir raporda dârülfünunun yeniden açılması gerektiğini belirtti. 8 Nisan 1896'da hazırlıklara girişildi. Fakat 1897'de Tesalya'daki osmanlı-yunan savaşı yüzünden bu iş yine gecikti. 1 Eylül 1900 tarihinde, Abdülhamid II'nin isteği üzerine, maarif nazırı Zühdü Paşa Cağaloğlu'nda *Dârülfünun-u Şâhâne* adlı üniversiteyi açtı. Mülkiye mektebi, Hukuk mektebi ve Tıbbiye mektebi daha eski tarihlerden beri çalışmakta olduğu için Dârülfünunu Şâhâne de, ulûmı âliye-i dîniye, edebiyat, ulûm-ı riyaziye ve tabiiye kolları ile Türkçe, Arapça, Farsçadan başka fransız, alman, ingiliz ve rus dillerini toplayan filoloji bölümüne yer verildi. İlk yıl seksen beş öğrenci ile öğretim yapan dârülfünunda, Osep Yusufyan, Salih Zeki ve

Mehmed İzzet gibi değerli profesörlerden başka fransız ve alman bilim adamları ders veriyordu. İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra dârülfünun daha büyük bir gelişme gösterdi ve 21 eylül 1908'de Beyazıt'ta bugünkü Edebiyat, Fen ve Kimya fakültelerinin yerinde bulunan Zeynephanım konağına taşındı, programları yeniden gözden geçirilerek düzenlendi. Ulûm-ı edebiye, ulûm-ı şeriye, ulûmu riyaziye ve tabiiye bölümleri arasına Hukuk mektebi de alındı. 1912'de, Lüleburgazlı Emrullah Efendinin maarif nazırlığı sırasında fakültelerin programları yeniden ele alındı, dârülfünunun modern bir üniversite haline getirilmesi için gerekli çalışmalara başlandı. Zeynephanım konağı ihtiyaca yetmediği için, Yerebatan'da Kimya, Vefa'daki Feyzullahefendi konağında Jeoloji, İbrahimpaşa konağında Doğu dilleri ve Saffetpaşa konağında da Coğrafya enstitüleri kuruldu. Birinci Dünya savaşı başında Almanya'dan Edebiyat, Fen ve Hukuk fakülteleri için yirmi profesör çağrıldı ve öğretim kadrosu güçlendirildi. Savaştan sonra yeni bir yönetmelik hazırlandı (15 ekim 1919). Bu yönetmeliğe göre dârülfünun her yıl seçilen bir emin (rektör) başkanlığında, fakülte temsilcilerinden meydana gelen divan (senato) tarafından yönetilecekti. Yine aynı yönetmeliğe göre dârülfünun medrese (fakülte) adlı dört şubeden (Hukuk, Tıp, Edebiyat ve Fünun) kurulacak, öğretim sınıf ve sömestr usulüne göre yürütülecekti.
Türkiye cumhuriyetinin kuruluşundan (1923) sonra Beyazıt'taki eski Harbiye nezareti binası (bugünkü İstanbul üniversitesinin merkez binası) dârülfünuna verildi ve İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu) cumhuriyetin ilk dârülfünun emini (rektörü) oldu. 21 Nisan 1340 (1924) tarihinde çıkarılan bir kanunla dârülfünuna hükmî şahsiyet (tüzel kişilik) verildi. Böylece Maarif vekâletinden ayrılan ve elli iki maddelik bir yönetmelik ile 1925 yılında tekrar teşkilâtlanan dârülfünuna İlâhiyat fakültesi de eklendi. 31 Mayıs 1933 tarihli ve 2252 sayılı «İstanbul dârülfünununun ilgasına ve Maarif vekâletince yeni bir üniversite kurulmasına dair kanun» ile Osmanlı imparatorluğundan kalan İstanbul üniversitesini yeniden kurma görevi Maarif vekâletine verildi. (Bk. *İstanbul* ÜNİVERSİTE*'si*.) [→ Bibliyo.] (M)

Dârülhadis («hadis öğrenimi yapılan medrese»), ilk dârülhadis, selçuklu atabeğ Nureddin tarafından Şam'da kuruldu ve hadis öğretimi camilerden bu kurumlara geçmeğe başladı. Sonraları bu kurumlarda Kur'an'a ait ilimler de okutulmağa başlandığından *Dârülkur'an ve'l-hadis* adı kullanıldı. Anadolu'da İlhanlılar ve Selçuklular devrinde kurulan dârülhadislerin ilk örneği, İlhanlıların baş vezirlerinden Şemseddin Cüveynî'nin Sıvas'ta açtığı kurumdur. Osmanlı devrinde önce Bursa'da, sonra da sultan Murad II tarafından Edirne'de Üçşerefeli cami yanında birer dârülhadis açıldı (1447). İstanbul'da ilk dârülhadis Süleymaniye'de kuruldu. Yıllar geçtikçe artan dârülhadislerin sayısı XVII. yüzyıl ortalarında Evliya Çelebi'ye göre yüz otuz beşi buldu.
Dârülhadis müderrisliği, «kibar-ı müderrisîn» denilen müderrisliklerin en yüksek derecesiydi. Diğer müderrislerin günlüğü altmış akçe iken dârülhadis müderrislerinin yüz akçe idi. Törenlerde dârülhadis müderrisleri önde bulunur ve diğerlerine başkanlık ederlerdi. (M)

DARÜLHARB blş. i. Bk. DARÜLCİHAD.

DARÜLHİLÂFE («hilâfet merkezi»), Osmanlı imparatorluğunda, özellikle XIX. yy.da, İstanbul'a verilen ad. Abdülhamid II bir panislâmizm siyaseti güttüğünden, o yıllarda İstanbul için bu ad oldukça yaygındı; hattâ bazı kitaplarda, basım yeri olarak, İstanbul yerine, bu tabir kullanılırdı. İkinci Meşrutiyetten sonra İstanbul medreselerine *Dârülhilâfe medreseleri* denmişti. (M)

Dârülhilâfe altını. Nümism. Mahmud II zamanında (1808-1839) özellikle cülûsunun 15. ve 16. yıllarında *Dârülhilâfetül Aliye* ve *Dârülhilâfetül Seniye* adıyle tedavüle çıkarılan iki altın sikke. Dârülhilâfe altınları halk arasında *Sürre altını* adıyle tanınmıştır. (M)

DARÜLİKBAL («ikbal yeri»), Niksar'ın eski adı. (M)

Dârülilm. Bk. DARÜLFÜNUN.

DARÜLİLM («ilim yeri»), Kahire'deki Elezher üniversitesinin adlarından biri. Fatımî halifesi El Hakîm bi-Emrillah tarafından kurulan üniversite ve kitaplık da bu adı taşıyordu. (M)

DARÜLİSLÂM blş. i. (ar. *dār*, ev ve *islām*'dan *dār-ül-islām*, müslümanlar yeri). *Esk.* Müslüman hükümdarın hâkimiyeti altında bulunan ve hudutları içinde şeriatın hükümleri uygulanan ülkelere verilen ad. (*Eşanl.* DARÜLSULH.) Buralarda kitap ehli olan gayrımüslimler özel şartlarla yaşayabilir ve ehli zimme'den (islâmî vergiyi kabul edenler) sayılırlardı. Buna karşılık dârülharb halkı ehli zimmeden sayılmazdı. (M)

DARÜL İSLÂM (İslâm devleti), 1948 yılı mart ayında İndonezya'da, Kartosuviroco tarafından kurulan siyasî teşkilât. Amacı, tedhişçi davranışlarla din esaslarına dayanan bir hükûmet kurmaktı. Bu hareket, kralcı eski subaylarla Westerling ordusunun kalıntıları tarafından desteklendi. 1953'te Atjeh'te, 1957'de de Celebes adalarında başgösteren ayaklanmaların, bu teşkilâtın kışkırtmalarıyle ilgili olduğu sanılmaktadır. (M)

DARÜLİZ («yücelik yeri»), Amasya'nın eski adı. (M)

Dârülmaarif, Abdülmecid devrinde Valide Sultan tarafından Sultanmahmut türbesi civarında yaptırılan okul (1849). İlk adı Valide mektebiydi. Hükûmet dairelerine memur yetiştirmek amacıyle açılan okulun ilk müdürü Kemal Efendidir. Okulun, bugünkü lise seviyesinde olması o devirde hoş karşılanmadığından Vehbi Mollanın çabasıyle sibyan mektebi haline getirildiyse de 1872 yılında yeniden idadî oldu. (M)

DARÜLMESCİD («secde yeri»), Kemah'ın eski adı. (M)

Dârülmesnevî («mesnevî yeri»), Mevlânâ Celâleddin'in *Mesnevî*'sini okutmak için açılan dershanelere verilen ad. Osmanlı imparatorluğunda dârülmesnevî adıyle ilk mesnevî okutma yeri 9 muharrem 1260 (1844) tarihinde, İstanbul'da Muratmolla dergâhında açıldı. İlk icazet (diploma) töreninin yapıldığı gün sultan Abdülmecid de büyük bir alay ile dârülmesnevîye geldi ve icazet alanlara değerli armağanlar verdi. (M)

Dârülmuallimat («kız öğretmen okulu»), İstanbul'da 1869 yılında kuruldu. Rüştiye ve âliye olmak üzere iki dereceli idi. Sonraları İstanbul dışındaki şehirlerde de bu tip okullar açıldı. (M)

Dârülmuallimin, erkek öğretmen okullarına Cumhuriyetten önce ve Cumhuriyetin ilk yıllarında verilen ad. İlk dârülmuallimin İstanbul'da, Fatih'te, şimdi ilkokul olarak kullanılan bir binada açıldı (1848). Amacı rüştiyelere (ortaokul) öğretmen yetiştirmekti. 1868 ve 1890 yıllarında dârülmuallimin programında bazı yenilikler yapıldı, iptidaî (ilkokul), rüştiye (ortaokul) ve idadî (lise) okullarına öğretmen yetiştirmek üzere üç bölüme ayrıldı. *Dârülmuallimini Âliye* (Yüksek Öğretmen okulu) adını taşıyan yüksek kısmın dersleri dârülfünunda (üniversite) veriliyordu. İkinci Meşrutiyet'ten sonra, 1909 yılında İstanbul Dârülmuallimini geliştirilerek bir meslek okulu haline getirildi; İstanbul'dan başka şehirlerde de yalnız ilkokul öğretmeni yetiştirmek için dârülmuallimler açıldı. İstanbul Muallim mektebi ise, *dârülmuallimini iptidaiye, dârülmuallimini tâliye ve dârülmuallimini âliye* olmak üzere üç şubeli ve yatılı büyük bir meslek okulu düzenine sokuldu. *Tedrisat Mecmuası*'nı (Öğretim Dergisi) yayımladı; değerli meslek adamları yetiştirdi. 1924 Yılında Dârülmuallimin'in adı önce Erkek Muallim mektebine, sonra da Erkek öğretmen okuluna çevrildi. (M)

Dârülmûsiki-i Osmanî («osmanlı musiki evi»), özel Türk Musikisi konservatuvarı. 1908 Meşrutiyetinin ilk günlerinde kuruldu. Şehzade Dr. Ziyâeddin Efendinin himayesinde 1914 senesine kadar Koska'da Ragıppaşa kütüphanesi karşısındaki binada çalıştı. Daha sonra Çemberlitaş'a taşındı. Öğretim üyeleri arasında Ârif Bey, Kirkor Efendi, Levon Hancıyan, Hafız Âşir, Neyzen Tevfik v.d. leri yer aldı. (M)

DARÜLMÜLK («mülk yeri, başkent»), Konya'nın eski adı. (M)

DARÜLPEHLEVANİYE («pehlivanlık yiğitlik yeri»), Niğde'nin eski adı. (M)

DARÜLSULH blş. i. Bk. DARÜLİSLÂM.

DARÜLULEMA («âlimler yeri»), Sıvas'ın eski adı. (M)

DARÜNNASR («yardım yeri»), Erzincan'ın eski adı. (M)

DARÜNNECAT («kurtuluş yeri»), Bayburt'un eski adı. (M)

Dârünnedve («danışma evi»), Câhiliye devrinde Kureyş reislerinden Kusey'in Kâbe'nin güneybatısında yaptırdığı toplantı yeri. Önceleri Kâbe'nin bir bölümünde, Kusey bin Kilâb'ın evinin bulunduğu yer dârünnedve idi. Kureyş kabilesinin savaş, nikâh ve diğer meseleleri burada görüşülür, karara bağlanırdı. Dârünnedve'deki toplantılara katılabilmek için 40 yaşından aşağı olmamak gerekti. Toplantıların başkanlık görevini Abdüddar oğulları yürütmekteydi. Halife Muaviye bu makamı satın alarak Mekke valiliğine verdi. 564 Yılından sonra da Kâbe haremine katıldı. (M)

DARÜNNUSRA («yardım yeri»), Tokat'ın eski adı. (M)

DARÜNNÜZHE («eğlence yeri»), Akşehir'in eski adı. (M)

DARÜRRAHA blş. i. Bk. DARÜSSİFA.

DARÜRRİDGE blş. i. Bk. DARÜLCİHAD.

DARÜRRİFA («yücelik yeri»), Malatya'nın eski adı. (M)

DARÜSSAADE blş. i. (ar. *dār*, ev ve *sa'āde*, mutluluk'tan *dār-üs-sa'āde*, mutluluk yeri). *Esk.* Saray.
— Teşk. tar. *Dârüssaade ağası*, osmanlı sarayında kadınlar kısmının (haremi hümayun) hizmet ve korunmasıyle görevli olan ve padişahların özel hayatlarıyle ilgili işlere bakan kişilerin başı. (*Kızlar ağası* da denirdi.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Dârüssaade yazıcısı*, dârüssaade ağalarının yazı işlerini idare eden memura verilen ad. (Topkapı sarayında, orta kapının dışında haslar odası denilen yerde oturan dârüssaade yazıcısının en önemli görevi Haremeyn vakıflarıyle ilgili işleri takip etmekti.)
— ANSİKL. Teşk. tar. Eski doğu imparatorluklarında ve Roma'da da görülen *dârüsaade ağaları*, osmanlı sarayında önem kazandılar. Enderun ve haremi hümayun ağalarının en büyüğü olarak, sadrazam ve şeyhülislâmdan sonra geldiler.
Dârüssaade ağaları XVI. yy.dan sonra genellikle hadım edilmiş zencilerden seçildi. Mısır valileri tarafından saraya gönderilenler haremde hizmete başlarlar, acemi ağalığından geçerek, nöbet kalfası, ortanca hâsıllı, yayla başı gulâmı, Yeni saray baş kapı gulâmı olurlardı. Burada da bazı dereceleri kazanarak Eski saray ağalığına yükselir, en son dârüssaade ağası olurlardı. Bu sıra gözetilmeden bazı tayinler yapıldı ise de XVIII. yy.da hazine kâhyasının veya Eski saray ağasının dârüssaade ağası olması usulü yerleşti.
XVI. yy.ın sonlarına kadar hadım akağaların en büyüğü olan kapı ağasının yaptığı bu görev, 1582'de dârüssaade ağası Habeşî Mehmed Ağanın etkisiyle zenci ağaların eline geçti. Bir iki değişiklikten sonra bu durum imparatorluğun yıkılışına kadar sürdü. Kızlarağasının tayin ve azlinde birtakım âdetler gelenekleşti. Yeni tayin edilen hadım ağasına padişah huzurunda samur kürk giydirilir, bir hattı hümayun gönderilirdi. Görevlerinden azledilenler İstanbul'da oturtulmaz, Mısır'a veya Mekke, Medine'ye gönderilirler, maaşları ölünceye kadar verilirdi. Dârüssaade ağalarının azil haberleri padişahın cuma gezilerinde veya recep ayının on ikinci günü Haremeyn'e (Mekke ve Medine) gönderilecek sürre alayı töreninde bildirilirdi.
Dârüssaade ağalarının etkileri imparatorluğun zayıflama devirlerinde gittikçe arttı. Ahmed I, Mustafa I ve Osman II devrinde görevde bulunan Hacı Mustafa Ağa, Mahmud I zamanında Hacı Beşir Ağa devlet idaresinde büyük yetki sahibi oldular. Sadrazam tayininde bile sözleri geçti.
Dârüssaade ağaları *avaid-i melhuze* denilen padişah ihsanlarından ve hediyelerden başka, Haremeyn hazinesinden 183 300 kuruş ve diğer vakıflardan da 319 000 kuruş aylık

ön yüz

Dârülhilâfetül Aliye

arka yüz

Dârülhilâfe altını
İbrahim Artuk koleksiyonu, İstanbul

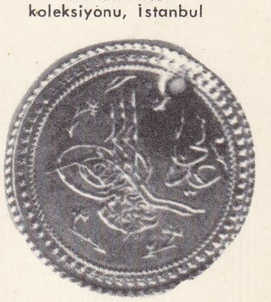

ön yüz

Dârülhilâfetül Seniye

arka yüz

ücret alırlardı. Başlıca görevleri, sarayın üçüncü bölümünden içeride kalan kısmının yönetilmesi, Haremeyn vakıflarının bakımı, padişahın mütevellisi olduğu vakıfları onun adına yönetme, sarayın dış hizmetlerinde bulunan bazı yüksek dereceli memurların denetimi, sürre alayının düzenlenmesiydi. Padişahın özel hayatı ile ilgili yetkileri ise padişahların nikâhlarında, nikâhlanacak cariyenin vekili olmak, sultanların nikâhında sultanın vekilliğini yapmak, damat paşalara padişah tarafından gönderilen kürkleri giydirmek, padişahların gezilerine katılmak, deniz gezilerinde padişahın karaya çıkışında elinden tutarak yardım etmekti. Ayrıca şehzadelerin doğum haberlerini sadrazama bildirirler, bunun için padişahın hattı hümayunuyle ve büyük bir kalabalıkla Babıâli'ye gelir, müjdeli haberi yüzünden şeyhülislâmın oturduğu yere oturtulur, bir bohça içine konulmuş samur erkân kürkü, mücevher ve elli kese divanî akçe hediye alırlardı. Sadrazamın hediyesi olarak hazırlanan mücevherli beşik de dârüssaade ağasına sarayda teslim edilirdi. Padişahların ölüm haberi sadrazama dârüssaade ağası tarafından duyurulur, cenaze ve gömülme törenini ağa adına yazıcısı hazırlar, dârüssaade ağası saray ağaları adına cenaze namazına katılırdı. Ölen padişahın şahsî eşyasının tespiti dârüssaade ağası tarafından yapılır, padişahların tahttan indirilişlerini, tahta çıkacak şehzadelere cülûs haberini duyurur, gerekli töreni hazırlarlardı. Ağa, şimşirlikten aldığı şehzadeyi padişahın na'şının yanına götürür, kuşkusunu giderir, hırkai şerif odasında iki rekât şükür namazı kıldırır, taht odasında giydirir, cülûs törenine hazırlar, sonra da şehzadeye padişah olduğunu burada bildirirdi.

Bayramlarda padişahı tebrikte dârüssaade ağasına öncelik tanınır; bayramın üçüncü günü sadaret kethüdasının padişaha sunacağı donanmış atı da dârüssaade ağası teslim alırdı.

XVI. yy.ın sonundan itibaren Haremeyn evkafına bakmak da dârüssaade ağalarının işi oldu. Vakıfların gelirlerini memurları vasıtasıyle toplattırırlar; Mekke, Medine ve Kudüs'e sürreleri gönderirler, masraf ve gelirleri hesaplayarak kesin sonucu padişaha sunarlardı. Haremeyn evkafına ait gelirlerin saklandığı hazine, diğer hazinelerden ayrıydı ve padişahın izni olmadan bu hazineden para alınamazdı. İç ve dış hazinede para sıkıntısı olduğu vakit dolap denilen Haremeyn hazinesinden maliye hazinesine borç para verirdi. Dârüssaade ağalarının yapmakta oldukları bu görev, 1836 yılında Haremeyn Evkaf nezareti kurulunca üzerlerinden alındı, iki yıl sonra Haremeyn evkafının bakımı da Evkaf nezaretine verildi. 1598 Yılında padişahlık vakıflarına da dârüssaade ağalarının bakması için bir hattı hümayun çıkarıldı. Böylece dârüssaade ağalarının bakmakla yükümlü oldukları vakıfların üç yüz altmışa kadar yükseldiğini Koçi Bey yazar. Ayrıca padişahların bizzat mütevelli oldukları yedi vakıf da (Bursa Yıldırım Bayezid, Yeşil, İmaret, Hüdavendigâr camileri ve imaretleri, Edirne ve Merzifon Ulu camileri ve Romanya'daki İsakçı camii), dârüssaade ağalarının yönetimine verildi. Bu yedi vakfın gelirinden mütevelli olan padişaha, «ceb-i hümayun» akçası denilen bir miktar ayrılır ve bu para hazine kethüdasına teslim edilirdi. Dârüssaade ağaları çarşamba günleri bakmakla görevli oldukları vakıfların işlerini görüşmek üzere ayrı bir divan toplarlardı. Sarayda dış hizmetleri gören memurlar dârüssaade ağasının emri altındaydılar. Ağa, bunların yaptıkları işleri denetler; bezirgân başı, pişkeşçi başı, hazinedar başı gibi görevlileri yönetirdi. Her yıl Haremeyn'e gönderilen sürre alayını da dârüssaade ağaları hazırlardı. Bk. SÜRRE *alayı.*

Dârüssaade ağaları bu görevlerden başka savaş süresince iç hazineyi korur, savaşta başarı gösterenlere padişahın emri üzerine hediyeler verir, şehzade ve sultanların maaş defterini tutar, valide sultanın Eski saraydan Yeni saraya taşınması töreninde bulunurlardı.

Bazı devlet adamları ağaların nüfuzlarını kısıtlamak istemişlerse de çokluk başarı gösterememişler ve bu durum imparatorluğun yıkılışına kadar sürmüştür. (→ Bibliyo.) [M]

Dârüssaade, Topkapı sarayında dârüssaade ağalarının çalıştıkları daire. Sarayın ikinci ve üçüncü bölümüne açılan kapılar arasında, iki katlı taştan bir bina olan dârüssaadenin birinci katının sağ yanında dârüssaade ağasının dairesi, sol tarafında ise hazinedar ağanın dairesi vardı. Dârüssaade ağasının misafirlerini ağırlamak için kullandığı oda da bu katta idi. Binanın geniş bir dik dörtgen şeklindeki ikinci katı odalara bölünmüştür. Bu kat bir süre şehzadelerin öğrenimi için kullanıldığından *şehzadeler mektebi* adını taşır. 1665 Yılında çıkan bir yangında dârüssaadenin bazı bölümleri yandı. Vakayı hayriyenin olduğu yıl (1826) hükûmet daireleri sarayın içine alındı ve dârüssaade de sadrazama ayrıldı.

Yangından sonra ciddî bir onarım görmeyen dârüssaade dairesi, Mahmud II devrinde onarıldı; Sultan Mahmud'un bir levhası («İnnehü min Süleymane...»), Yesarî'nin dört levhası ve tuğralarla süslendi. Abdülmecid devrinde bir yangın daha geçiren bina, o devirde ve Cumhuriyetten sonra gördüğü onarımlarla bugünkü şeklini aldı. (M)

DÂRÜSSALTANA («başkent»), Bursa, Edirne ve İstanbul gibi Osmanlı imparatorluğu başkentlerine verilen ad. (Bazen diğer ülkelerin başkentleri de bu adla anılırdı.) [M]

DÂRÜSSELÂM, Tanzaniya cumhuriyetinin başkenti, Zengibar boğazının güney girişinde; 128 700 nüf. Kigoma demiryolunun (Tanganika gölü kıyısında) sonu. Besin sanayii. Ülke ihracatının (sisal, pamuk, hindistancevizi içi, yerfıstığı, maden filizi) yarısından çoğu Dârüsselâm limanından yapılır. Petrol rafinerisi. Dokumacılık. Belçika, 1921 tarihli sözleşmeyle burada dokunulmazlığı olan bir toprak parçası elde etti. (L)

DÂRÜSSELÂM («huzur yeri»), Bağdat'ın eski adı. (M)

DÂRÜSSIHHA blş. i. Bk. DÂRÜŞŞİFA.

DÂRÜSSUGR («küçük yer»), Antakya ve İspir'in eski adı. (M)

Dârüşşafaka («şefkat yuvası»), İstanbul'da fakir, öksüz ve yetimler için kurulmuş ilk yatılı lise. *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye* adıyle bir halk okulu olarak kuruldu (1865). O zamanki amacı Kapalıçarşı'daki esnaf çıraklarının boş vakitlerini değerlendirmek, onları eğitmekti. Okulun kurulmasıyle ilgili ilk fikri, ruznameci Yusuf Ziya Bey ortaya attı. Aksaray'daki Ebubekirpaşa mektebi, okulun bir şubesi olarak eğitime başladı. Her iki okulda da ders araçları parasız veriliyordu.

Okul, maarif nazırlarından Münif Paşa tarafından kapatıldı. Ancak, birkaç yıl sonra, babasız ve yoksul çocukların eğitimini sağlamak için *Dârüşşafakatülislâmiye* adlı bir okulun kurulmasına girişildi. Abdülaziz'in desteğiyle Fatih'te bir arsa satın alındı. 15 Ağustos 1868'de yapımına başlanan okul, 15 haziran 1873'te öğrenime açıldı.

İlk mezunlarını 15 temmuz 1880'de verdi. Abdülhamid II zamanında yönetimi bir ara Maarif nezaretine bağlandı. Meşrutiyet'ten sonra dârüşşafakayı bitirenler, cemiyeti yeniden kurarak okula bağımsızlık kazandırdılar. Türkiye'de ilk olarak öğrenim programına jimnastik ve askerlik derslerini alan, okul kitaplarını yazdırıp kendi adına bastıran okul dârüşşafakadır. Bugün, Dârüşşafaka cemiyeti tarafından yönetilmektedir. Uygulanan tüzük 1953'te yürürlüğe girmiştir. Babasız veya yoksul çocukların eğitildiği okul özel statüye bağlıdır ve lise öğretimi yapmaktadır. Öğretim dili 1953'ten bu yana İngilizcedir. Gelirini dernek üyelerinin ödenekleriyle çeşitli bağışlardan sağlar.

Kızlar için ayrı 'bir okulun yapımına 1970 içinde başlandı. (M)

DÂRÜŞŞİFA blş. i. (ar. *dār,* ev ve *şifā*ʾ, hastalıktan kurtulma'dan *dār-üş-şifā*). *Esk.* Sağlık yurdu. ‖ Akıl hastahanesi: *Bulundum ben dahi dârüşşifâ-yı Bâbıâli'de / Felâtun'u beğenmez anda çok dîvâneler gördüm* (Ziya Paşa). [M]

Dârüşşifa, İslâm dünyasında hastaların tedavi edildiği sağlık kurumları. Ortaçağda *dârüssıhha, dârülâfiye, dârürraha, dârüttıb, mâristan, bimâristan, bimârhâne, tabhane, nakahathane* gibi adlarla anılmış, sonunda *hastahane* kelimesi yerleşmiştir. İslâmlıkta, halk yararına ve vakıf esasına göre kurulan dârüşşifaların yanında sonraları tıp medreseleri de açıldı. Abbasîler devrinde başlayan bu kurumların ilk büyük örneği Tolunoğlu Ahmed'in Mısır'da 875 tarihinde yaptırdığı dârüşşifadır. Selçuklular devrinde gelişen dârüşşifaların önemlileri Şam'da Nureddinmahmut (1066), Bağdat'ta Nizamülmülk (1072), Mardin'de Necmettingazi (1122), Musul'da Gökböri (1156) dârüşşifalarıdır. Selçuklularda ve Osmanlılar devrinde Anadolu'da yapılan önemli dârüşşifalar arasında, Kayseri'de Gevhernesibe (1205), Sıvas'ta İzzettinkeykâvus şifahanesi (1217), Divriği'de Turanmelik (1128), Çankırı'da Cemalettinferahlala (1238), Konya'da Kemalettinkaratay (1255), Kastamonu'da Atabey (1273), Amasya'da İlermişhatun (1308), Bursa'da Yıldırım (1399), İstanbul'da Fatih (1470), Edirne'de Bayezit II (1488), İstanbul'da Haseki Hurremsultan (1550) ve Süleymaniye (1556), Üsküdar'da Nurbanûvalidesultan (1583), Manisa'da Sultanmurat III (1591) ve İstanbul'da Sultanahmet I (1671) dârüşşifaları önde gelir. (M)

Dârüşşifa mescidi, Nurbanû Sultan tarafından İstanbul'da yaptırılan Atikvalide külliyesi içindeki dârüşşifanın bir parçası. Yapıdan günümüzde hiçbir iz kalmamıştır. Dârüşşifa, Selim III'ün padişahlığı sırasında Nizamıcedit kışlası oldu. (M)

Dârüttalim, Hacı İbrahim Efendinin Horhor'da Edipefendi konağında açtığı okul (1882). Türklere Arapçayı kolay ve çabuk bir şekilde öğretmek amacıyle kuruldu. İlkokulu bitirenlerin okuduğu Dârüttalim'de arap dili, grameri ve sentaksından başka, Mâverdî'nin *Edeb-üd-Dünya ve'd-Din* adlı eseri, *Muallâkat, Fütuh-uş-Şam* gibi metinler de okutulurdu. Öğretim süresi dört yıl olan okulda, Türkçe ikinci derecede bir dil kabul edilmişti; Farsça ve Fransızca da öğretilirdi. Hacı İbrahim Efendinin ölümünden sonra okulun yönetimini bir süre Musullu Said Efendi; sonra yönetimi Kavalalı İbrahim Efendi üstüne aldı. 1889'da Dârüttalim ikiye ayrıldı ve arap edebiyatı, islâm fıkıh ve akaidi üzerine eğitim yapan yüksek dereceli bir kuruluş haline getirilirdi. Bir süre sonra tekrar birleşerek *Dârülilm ve't-Talim* adını aldı, daha sonra da Hadikai Meşveret okuluna yerini bıraktı. İlk parçalanmada ortaya çıkan *Dârüttedris* Beyazıt'ta Ali Efendinin yönetiminde ilkokulla ortaokulu birleştiren bir kurum olarak, özellikle Rusya'dan gelen tatar çocuklarını eğitmek için kullanıldı; böylece türk kültürünün Rusya Türkleri arasında yayılmasında etkili oldu. Rusya, çocuklarına yabancı ülkelerde Arapça dışında bir dille öğretim yaptıran türk ailelerine baskı yaptığı için rusyalı öğrenciler Türkiye'den ayrılınca Dârüttedris kapanmış oldu. (M)

Dârüttalimi Musikî, Birinci Dünya savaşı sırasında İstanbul'da kurulan özel musiki topluluğunun adı. Amacı Türk musikisini geliştirmek, ses ve saz sanatkârları yetiştirmekti. Kurucuları Fahri Kopuz, Neyzen İhsan, Kemanî Reşad Erer, Kanunî Âmâ Nâzım idi. Dârüttalimi Musikî, 1930 yıllarına kadar büyük bir canlılık gösterdi. Özellikle ramazan akşamlarında Şehzadebaşı'ndki kıraathanelerde, çok defa Merkez kıraathanesinde, istanbullulara klasik türk musikisi konseri verirdi. Dârüttalimi Musikî, Türkiye'de ve bazı doğu ülkelerinde konser gezileri yaptı, birçok plak ve musiki notaları yayımladı. (M)

Dârüttedris («öğretim yeri»). 1890'da İstanbul'da Maliye nezareti içinde ve Ticaret okuluna ek olarak açılan sağır ve dilsizler okulu. İlk kadrosu otuz kişiydi. (M)

Dârüttemsil-i Osmanî kumpanyası, türk tiyatro topluluğu (kuruluşu 1910). Oyuncuları arasında Fikret, Kâmil, Celâleddin, Rıza, Mecdi, Faik, Behzad (Butak), Ali, Celâl Beylerle, Eliza Binemeciyan Antuanet, Arşa Hanımlar vardı. Edebî kurulu: Baha Tevfik, Ercüment Ekrem, Celâleddin Rıza, Refik Halid, Müfid Ratip, Şehabeddin Süleyman, Hüseyin Kâmi, Cevdet Müştak. Topluluk, *İkinci Ramses*'in bir iki temsilinden sonra dağıldı. 1920 Yılının ramazan ayında aynı adla bir topluluk daha kuruldu ve *Aydın Zeybekleri* adlı bir oyun oynadı. Sonradan bu topluluk da dağıldı. (M)

DÂRÜTTIB blş. i. Bk. DÂRÜŞŞİFA.

Dârüttıb («tıp evi»), Yıldırım Bayezid zamanında Bursa'da açılan tıp medresesinin adı. (M)

Dârüttıbaa («basımevi»), Türkiye'de, türkçe eserler basmak amacıyle kurulan ilk basımevi. Sultan Ahmed III devrinde sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından kuruldu (1727); *Dârüttıbaatilâmire, Kârhanei basma, Matbaayı âmire, Dârüttıbaatilmamure, Matbaayı Millî, Matbaayı Devlet, Devlet matbaası* ve *Millî Eğitim basımevi* gibi değişik adlar alarak çalışmasını bugüne kadar sürdürdü. Türkçe kitap basımında ilk teşebbüs Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Efendinin oğlu Said Mehmed Efendinindir. Babasının Paris elçiliğinde onun yanında bulunan Said Mehmed Çelebi Türkiye'ye dönünce macar asıllı İbrahim Müteferrika Efendi ile anlaşarak dileğini sadrazam Damat İbrahim Paşaya sundu. Bir basımevi kurma iznini isteyen dilekçeyi, bir encümene incelettiren Damat İbrahim Paşa, teşebbüsü uygun buldu. Kethüda Mehmed Paşa, kaptanıderya Mustafa Paşa gibi büyük devlet adamlarının himayesiyle şeyhülislâm Abdullah Efendinin fetvası ve sultan Ahmed III'ün fermanı ile açılma izni sağlandı.

Dârüttıbaa, İbrahim Müteferrika'nın Sultanselim'deki evinde işe başladı (temmuz 1727). Baskı işleriyle ilgili malzeme, Yuna adlı bir musevîden sağlandı ve kendisine basımevinde iş verildi. Basım işlerinde bilgi isteyen musahhihlik işi çok önemli sayıldığından, eski İstanbul kadısı İshak, eski Selânik kadısı Pirizade Sahip Mehmed, eski Galata kadısı Yanyalı Esad ve Kasımpaşa mevlevîhanesi şeyhi Musa Dede Efendiler musahhih olarak Dârüttıbaa'da görevlendirildiler. Burada ilk basılan kitap, türk bilgini Farab'lı Cevherî'nin yazmış olduğu *Sıhah-i Cevherî* adlı arapça sözlüğün Vanî Mehmed bin Mustafa tarafından yapılmış tercümesi olan *Van Kulu Lûgati*'dir (31 ocak 1729). Bu eser bin nüsha basılarak otuz beş kuruştan satışa çıkarıldı. Basılan ikinci kitap, Kâtip Çelebi'nin osmanlı denizciliği hakkındaki *Tuhfet-ül-Kibar fi Esfar il-bihar* (Deniz Seferlerinin Büyük Armağanı) adındaki eseridir. Sonraları İbrahim Müteferrika'nın latinceden çevirdiği *Tarih-i Seyyah* (Seyyah Tarihi), *Tarih-i Hind-i Garbî* (Batı Hint Tarihi) kitapları ile Nazmizade'nin *Tarih-i Timur-i Gürgân* (Gürgân Timur Tarihi), Süheylî'nin *Eski ve Yeni Mısır Tarihi*, Nazmizade'nin Bağdat ile ilgili *Gülşen-i Hulefa*'sı (Halifeler Bahçesi), İbrahim Müteferrika'nın *Usul-ül-Hikem fi Nizam-il-Ümem* (Ümmetlerin Nizamında Hikmetlerin Usulü) ve *Füyuzat-ı Mıknatısiye* (Mıknatısla İlgili Bilimler), Kâtip Çelebi'nin *Cihan-nüma* (Cihanın Aynası) ve *Takvim-üt-Tevarih*'i (Tarihlerin Takvimi), *Naima Tarihi* eserleri basıldı.

1730 Yılında Damat İbrahim Paşanın ölümü üzerine basımevinin çalışmaları bir ara durdu. İbrahim Müteferrika bir süre sonra basımevini yeniden işletmeğe başladı. 17 Eserin baskısı tamamlandı. Ölümünden sonra işletme imtiyazı Mahmud I tarafından Rumeli kadılarından İbrahim ve Anadolu kadılarından Ahmed Efendilere verildiyse de işler yürümedi. Osman III, 1754'te işletme imtiyazını yeniledi. 1755-1756 Yıllarında *Van Kulu Lûgati*'nin ikinci baskısı yapıldı. Son yönetici kadı İbrahim Efendinin ölümü ve Rus savaşının başlaması üzerine Dârüttıbaa çalışmalarına yine ara verdi. 1783 Yılında Abdülhamid I zamanındaki bir kararla Beylikçi vakanüvis Raşid Mehmed ile vakanüvis Vâsıf, basımevini İbrahim Müteferrika'nın vârislerinden satın aldılar. Yeniden işletmeye açılan Dârüttıbaa çok kısa bir süre çalıştı ve yalnız altı kitap basılabildi. Vakanüvis Vâsıf'ın İspanya elçiliğine tayini ve basımevini bırakması üzerine basım işleri yine durdu.

Bu sırada Fransa'nın İstanbul elçisi Choiseul Gouffier türkçe yayınlar yapacağını ileri sürerek Dârüttıbaa'yı satın almak için teşebbüse geçti. Bu teşebbüsü olumlu karşılamayan hükûmet, 1796 yılında basımevini 7 500 kuruşa satın alarak Dârüttıbaa'yı resmî bir kurum haline getirdi. Gerekli harf dökümleriyle zenginleştirdi, basımevini renkli baskı imkânlarına kavuşturdu. Basımevi, Mühendishaneye taşındı ve bu okulun geometri öğretmeni Abdurrahman Bey, bu kuruluşa ilk reisüttıbaa oldu. 1803'te yine onun yönetiminde, Üsküdar'da, Boyacı hamında renkli baskı da yapabilen yeni bir basımevi açıldı. Buna *Dârüttıbaa-tüccedide* adı verildi. Üsküdar basımevi genel yayınlara, Mühendishane basımevi de bu okulun yayınlarına ayrıldı. 1831 Yılında, Mahmud II'nin emriyle İstanbul yakasına geçirilen basımevi, Üniversite kitaplığının yanındaki Kaptanıderya İbrahimpaşa camii hamamında çalışmağa başladı. 1864'te yönetimi Takvimhane ile birleştirildi. Topkapı sarayı surları içinde kâğıt para (kaime, banknot) basmak için kurulmuş bulunan eski defterdarlık binasının yanındaki basımevi binasına taşındı. 1866'da maarif nazırı Ethem Paşa, binanın onarılmasını ve genişletilmesini sağladı, basımevinin adı da *Matbaayı Âmire* oldu. Abdülhamid'e verilen bir curnal yüzünden bir süre kapanan basımevi, Meşrutiyet devrinde önce *Matbaayı Millî*, sonra *Matbaayı Devlet* adını aldı. Cumhuriyetten sonra adı *Devlet matbaası* oldu. 1939'da devlete ait basımevleri teşkilâtlanırken yönetimi Millî Eğitim bakanlığına bırakıldı; *Millî Eğitim basımevi* adı altında bilim ve okul kitaplarının yayımıyle görevlendirildi. Bina ve teknik malzeme bakımından geliştirildi ve Türkiye'deki basımevleri arasında örnek bir kurum haline geldi.

Dârüttıbaa, uzun süre matbaa ve basımevi karşılığı olarak başka kurumlara da ad olmuştur. Fransa'nın İstanbul elçiliğindeki basımevi ile 1833'te Mısır'da Mehmed Ali Paşa tarafından kurulan, bulunduğu yerden ötürü daha çok *Bulak basımevi* diye bilinen matbaa da aynı adla anılır. (→ Bibliyo.) [M]

DARÜZZAFER. («zafer yeri»), Aksaray'ın (Niğde ili) eski adı. (M)

DARVANT i. Mazda dininde, daevalar, druciler, perihalar, ejderhalar ve canavarlarla cehennemi dolduran kötü ruhlara verilen ad. (L)

DARVİNİT i. (fr. *darwinite*). Kalay renginde, boğumlar halinde bulunan tabiî bakır arsenyür. (*Eşanl.* VİTNEYİT. [fr. *whitneyite*]). [L]

DARWEN, Büyük Britanya'da (Lancashire) şehir, Blackburn'un güneyinde, *Darwen* ırmağı kıyısında; 30 800 nüf. Maden kömürü ocakları. Pamuklu kumaş dokumacılığı. Kâğıt fabrikaları. (L)

DARVEN'CİLİK. i. Bk. DARWİN'CİLİK.

DARWİN, esk. **Palmerston,** Avustralya'da şehir, Kuzey arazisinin (Northern Territory) idare merkezi. Askerî deniz üssü. Havaalanı. (L)

DARWİN (Charles), ingiliz tabiat bilgini (Shrewsbury 1809-Down, Kent 1882). Erasmus Darwin'in torunu. Önce Edinburgh'ta, sonra Cambridge'de okudu. 1831'de üniversiteyi bitirdi ve aynı yıl, botanikçi Henslow'un desteğiyle, kaptan Fitzroy'un *Beagle* gemisiyle giriştiği sefere tabiat bilgini olarak katıldı, Güney Amerika'yı ve Pasifik adalarını dolaştı. Beş yıl süren (1831-1936) bu yolculuktan, dev eserine temel olan bir sürü belge ve gözlemle döndü. Yolculuk notlarını 1840-1843 arasında yayımladı: *Zoology of the Voyage of the «Beagle»* («Beagle» Yolculuğu Zooloji Notları). 1851'de cirripedia üstüne ilgi çeken bir eseri çıktı. 1837'den sonra hazırladığı ünlü eserini 1859'da yayımladı: *On the Origin of Species by Means of Natural Selection* (Doğal Ayıklanma Yoluyle Türlerin Meydana Gelişi). Bunda ve öteki eserlerinde, sayısız gözlemlere dayanarak türlerin çeşitliliği üstüne ileri sürdüğü, yeni görüşler, *Darwin'cilik* adı verilen bir evrim nazariyesidir. Başlıca eserleri: *On the Various Contrivances by which British and Foreign Orchids are Fertilised by Insects* (İngiliz ve Yabancı Orkidelerinin Böceklerle Döllenmelerinin Çeşitli Yolları) [1862], *The Variation of Animals and Plants Under Domestication* (Evcilleştirme Yoluyle Hayvanların ve Bitkilerin Başkalaşması) [1860], *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (İnsan Soyunun Aslı ve Cinsiyete Bağlı Ayıklanma) [1871], *The Expression of the Emotions in Men and Animals* (İnsanda ve Hayvanda Heyecan İfadesi) [1873], *On the Movements and Habits of Climbing Plants* (Tırmanıcı Bitkilerin Hareket ve Alışkanlıkları) [1875], *Insectivorous Plants* (Böcekçil Bitkiler) [1875], *The Effects of Cross and Self-Fertilisation in The Vegetable Kingdom* (Bitkiler Dünyasında Doğrudan Doğruya ve Çapraz Döllenmenin Sonuçları) [1877] v.b. Darwin'in görüşleri tartışma konusu olmuş ve uzun süre yanlış anlaşılmıştır. (L)

DARWİN (Erasmus), ingiliz hekim ve şairi (Elton, Nottinghamshire 1731-Derby 1802). Fizyoloji bilgini ve şair olarak büyük ün yaptı. Bilgin olarak da ustaca gözlemler, derin ve yeni görüşler ortaya koydu. *The Botanic Garden* (Botanik Bahçesi) [1792] başlıca şiir kitabıdır. (L)

DARWİN (sir Charles Galton), ingiliz fizikçisi (Cambridge 1887-ay.y. 1962). G. Howard Darwin'in oğlu. Önce öğrenimini yaptığı Cambridge'de fizik okutmanı, sonra 1923'te Edinburgh üniversitesinde profesör oldu, 1936'da doğduğu şehre döndü. 1938'de millî fizik laboratuvarının yönetimini eline aldı. Özellikle atom fiziği üzerine çalışmalar yaptı. 1913'te X ışınlarının kırılması nazariyesini ortaya attı ve 1931'de *The New Conceptions of Matter* (Madde Üstüne Yeni Görüşler) adlı eserini yayımladı. (L)

DARWİN (sir George Howard), ingiliz tabiat bilgini (Down, Kent 1845-Newnham Grange, Cambridgeshire 1912). Charles Darwin'in oğlu. Cambridge'de astronomi ve denel fizik profesörü (1883), Meteoroloji Danışma bürosu üyesi (1885) ve Bilimler akademisi yazışma üyesi (1907) oldu. Çalışmaları arasında şunlar sayılabilir: *The Tides and Kindred Phenomena in the Solar System* (Gelgitler ve Güneş Sisteminde Bununla İlgili Olaylar) [4 cilt, 1898], *Scientific Papers* (Bilimsel Denemeler) [1907-1916]. (L)

DARWİN'CİLİK i. Biyol. Evrimin işleyişi hakkında Charles Darwin tarafından ileri sürülen nazariye.

— ANSİKL. Eskiçağ filozoflarıyle Rönesans hümanistleri, evrim konusunda çok seçik bir sezişe sahiptiler, fakat ellerinde belgeler bulunmadığı için bu husustaki bütün görüş ve yorumları, düşünce alanında kaldı. İlk evrimci bilim adamı Buffon'du, fakat devrinin peşin hükümlerine karşı gelmekten çekindiği için bütün düşüncesini yeterince ortaya koymamış, evrim nazariyesini daha büyük bir cesaretle ortaya atan Lamarck olmuştur.

Darwin de, *Beagle* gemisiyle yaptığı gezi esnasında topladığı birçok belge ve gözlemlerine dayanarak bir nazariye ortaya koydu. Dünya çevresindeki bu gezi, özellikle Galapagos adalarının faunasını ve pampa toprağı katmanlarında rastlanan soyu tükenmiş dişsiz hayvan türlerini inceledikten sonra Darwin'de türlerin sabitliği hakkında ilk şüphelerin uyanmasına yol açtı.

Darwin, evrimin mekanist bir açıklamasını yapmağa çalıştı. Darwin'in görüşünün temel noktaları şunlardır:

1. Aynı kökten gelen türler, çeşitli tesirlere (meselâ çevre, beslenme v.b. değişiklikleri) bağlanabilecek değişimler gösterir, bedeni ve üreme hücrelerini değişikliğe uğratır. Darwin, bütün kişilerde aynı özellikleri gösteren belirli çeşitlenmelerle kişiden kişiye değişen belirsiz çeşitlenmeleri birbirinden ayırt eder.

2. İktisatçı Malthus'ün çalışmaları, Darwin'i fazlasıyle etkilemiştir; bu bilgin, toplum nüfusunun, mevcut beslenme imkânlarına oranla çok daha hızlı arttığını ve bu nüfus artışının geometrik bir diziye, beslenme imkânlarının ise aritmetik bir diziye göre meydana geldiğini görmüştür. Organizmalar bundan dolayı besinlerini elde etmek ve en iyi şartları sağlamak için mücadele etmek zorundadır.

Darwin, bu iktisadî kavrayıştan «yaşamak için mücadele» (*struggle for life*) prensibine ulaştı. Bu duruma göre başarıyı, rakiplerine oranla biraz üstünlüğü olanlar elde edecektir. Bu üstünlükler, yalnız bazı kişilerde bulunan özelliklere uygun düşer. Bunlar çok az ve belirsiz olsalar bile yine de zararlıdırlar, çünkü hayat için mücadelede daha az imtiyazlı olanların ölüp gitmelerine karşılık bu özelliklere sahip bulunanlar ayakta kalır. Böylelikle, hayat boyunca, tabiî ayıklanma denilen bir olay meydana gelir ve ortama en elverişli olanlar yaşar. Bu tabiî ayıklanma, uzun zaman-

lardan beri hayvan ırklarını geliştirmek veya yenilerini elde etmek amacıyle hayvan yetiştiricileri ve bahçıvanlar tarafından uygulanan yapma ayıklanma ile kıyaslanabilir. Doğal ayıklanma yeni türlerin oluşmasını ve çevreye uyum yoluyle sürekli evrimi sağlamıştır.

Darwin'e göre ölüm birtakım farkları ortaya koyar, ölenler, arta kalanlara benzemezler; «hangi bireylerin yaşayacağını veya hangilerinin yok olacağını belirleyen şey, terazideki bir zerrecikten daha da ufaktır» (1844). Bir türün özelliklerinde görülen fark ne kadar büyükse yaşaması ve kendisini üretme şansı da o kadar fazladır.

Bir tür, yaşama koşullarına uymakta ne kadar esneklik gösterirse, o kadar evrim gücü taşır. Darwin çevrenin etkisine ikinci derecede bir rol tanıyordu. Ömrünün sonuna doğru bu etkiyi küçümsediğinden dolayı üzüntü duymuştur.

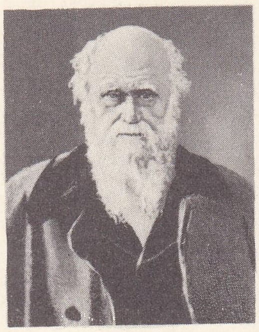

Charlos DARWIN

Darwin, daha sonra cinsel ayıklanma kavramını katarak nazariyesini tamamladı; erkekler, dişileri elde etmek için kendi çaplarında mücadele ederler ve içlerinden en güçlü olanlar mücadeleyi kazanır, böylece nesli üretmeyi başarır. Dişiler de, erkeklerin en yakışıklı ve en güçlü olanlarını seçerler.

Darwin'ciliğin tenkidi. Darwin'cilik ilk şekliyle, çeşitli tepkilere yol açmıştır.

1. Darwin tarafından düşünülen bireysel değişiklikler acaba kalıtsal mıdır? Bu çeşitliliklerin çoğu, kalıtsal olmayan vücut özellikleridir. Çeşitliliklerin bazıları ise değişinim sonucudur ve dolayısıyle kalıtsaldır.

2. Ölüm, fark gözetir mi? Ölüm her kuşakta ucube yumurtaları, anormal kurtçukları, sakat yetişkinleri yok ederek kesin bir ayıklama yapar. Fakat arta kalanların mutlaka en iyi olanlar olduğu söylenebilir mi? Ölümün ayırt edici özelliği üzerinde yapılmış olan deneyler, ortadan kalkmış olanlarla artakalmış olanlar arasındaki bu farkların, çoğu zaman yok denecek derecede önemsiz olduklarını göstermiştir. Buna göre en aşırı uçtaki çeşitlilik unsurlarının yok olduğu ve ancak ortalama kişilerin kaldığı bir gerçektir. Gerçekten, Darwin'in ileri sürdüğü kadar kesin olmayan ayıklanma, farkları ortaya çıkarıcı bir niteliğe sahip olmaktan çok, tutucudur; hastaları, sakat ve kusurluları ayıklamak suretiyle dengeli fakat vasat bir değişimi aslî tipte ağır basmasını sağlayan yenileştirici bir ayıklanmanın bulunduğu kabul edilmelidir.

3. Gene Darwin'in düşüncesinin aksine olarak, tabiî ayıklanma ile yapma ayıklanma birbiriyle kıyaslanamaz. İlkel topluluklarda, tabiî ayıklanma çeşitlilik unsurlarını ortadan kaldırmak suretiyle türü muhafaza eder. Buna karşılık yapma ayıklanmada en uygun kişilerin seçilmesiyle yeni türler meydana getirilmiş olur.

4. Ayıklanmanın tek başına yaratıcı bir niteliği yoktur. Yalnız mevcut bazı özelliklere bir ölçüde gelişme imkânı sağlar. Böylece ayıklanmanın özelliği nitel değil niceldir.

Darwin'in kuramı sonradan bazı değişikliklere uğradı. Eski Darwin'ciliğin yerini yeni Darwin'cilik aldı.

◆ **Darwin'ci** i. Darwin'cilik taraflısı. (L)

DARWİN dağı, Şili'de Andlara bağlı, buzullarla örtülü dağ; 2 303 m. (L)

DARYAL geçidi, Kafkas dağlarında geçit, Kazbek dağının batısında, Terek ırmağının kaynağı yakınında, Orconikidze'yi Tiflis'e (Tbilisi) bağlar; yüksl. 1 250 m. Daryal, eskilerin Kafkas Kapısı adını verdikleri geçittir. Yukarı Terek üzerinde hidroelektrik santral. (L)

Daryun veya **Daryunk,** Doğu Bayazıt'ta eski kale. Bazı kaynaklarda *Darun* ve *Tarunk* diye geçen kelimenin bir soy veya oymak adından geldiği sanılır. Bizanslı Faustos'un eserine göre (yazılışı 892) bu kale, Part'ların batı kolu olan Küçük Arsaklılar (M.Ö. 149-M.S. 429) tarafından savaş sırasında hanların haremiyle hazinelerinin saklanması için kullanılırdı. Şimdiki Doğu Bayazıt kalesinden ayrı olarak, XVI. yy. sonlarındaki «Bayazıt sancağı, tahrir defterinde» «Bayarak hisarı» diye geçer. (M)

DAS i. (fars. *dās*). *Esk.* Orak. ‖ *Das-ı zerrîn,* hilâl. ‖ *Das u delûs* (veya *das u dülûs*). işe yaramaz, kötü, döküntü, soysuz, ahmak kimse. (M)

DAS (Çitta Dancan), hintli siyaset adamı (Kalküta 1870-Jeeling 1925). Aynı zamanda avukat olan Das, 1919'da Gandhi ile birleşti. 1922'de Svarac partisini kurdu. Parti parlamentoyu baltalamayı bir yana bırakarak etkin bir muhalefete girişti. Hint milliyetçilerinin yönetime daha çok katılabilmeleri için parlamenter yolla savaşan Das, programını gerçekleştiremeden öldü. (L)

DASA veya **DASYU'LAR,** Vedalarda «Siyah derililere» verilen ad. Bunların Arîlerin istilâsından kaçan veya bu yayılma karşısında köleliği kabul eden (*dasa,* köle demektir) yerliler, büyük bir ihtimalle de eskiden Hindistan'ın kuzey batısında oturan Dravid'ler olduğu sanılmaktadır. Dasa'lar (*pur*) denilen kalelerde otururlar, büyük hayvan sürüleri beslerlerdi. Arîlerin düşman saydığı Dasa'lar, havayı bulandıran ve tanrı İndra'nın gazabına uğrayan cinler olarak tasvir edilmiştir. (L)

DAS adası, Basra körfezinde (Ebu Zabi) ada. Yakınında «off shore» petrol işletmesi. (L)

DASARATHA, *Ramayana*'nın kahramanlarından biri, Ayudhya hükümdarı ve tanrı Rama'nın babası. (L)

DASCİLLİDAE çoğl. i. Kınkanatlı böcekler familyası. Bunlarda arka bacağın kalça kısmı, üst bacağın gireceği şekilde oyuktur. Dünyanın her yerinde yaşar. (L)

DASCİLLUS i. Dünyanın ılıman ve yarı tropik bölgelerinde yaşayan böcek. (*Dascillus cervinus* Avrupa'da yaşar; kurtçukları dağlık bölgelerde, buğdaygillerden çeşitli bitkilerin köklerini kemirir. Kınkanatlılardan *dascillidae* familyasının örnek tipi.) [L]

DASENT (sir George Webbe), ingiliz gazetecisi ve folklorcusu (Saint Vincent adası 1817 - Londra 1896). *Times*'ın başyazarı (1835-1870), Londra üniversitesi profesörü (1853-1866). Daha çok iskandinav dili ve folklorunu inceledi. (L)

DASH (Gabrielle Anne DE CISTERNE DE COURTİRAS, POİLLOÜE DE SAINT-MARS vikontesi, **Kontes** takma adıyle bilinir), fransız yazarı (Poitiers 1804-Paris 1872). Sayısız romanlarında soylu sınıfın alışkanlıklarını, geleneklerini anlattı; Philippe d'Orlèans, Louis XV v.b. üzerine kitaplar da yazdı: *Monsieur Napolèon et sa Cour* (Bay Napolyon ve Sarayı). Ayrıca fıkra türünden hatıralar da yazdı: *Les Mémoires des Autres* (Başkalarının Hatıraları). [L]

DASH-POT [*deş-pot*] i. (ing. *to dash,* atmak ve *pot,* kap'tan). Mekan. Hava veya yağ gibi bir akışkan aracılığıyle mekanik iki organ arasında bir bağlantı kuran cihaz. Organlardan biri hareket ettiği zaman bu bağlantı önce pozitif olur, sonra da yavaş yavaş kaybolur.

— ANSİKL. Yağla çalışan *dash-pot,* içine bir piston yerleştirilmiş yağ dolu bir silindirden (pot) meydana gelir. Bu pistonun üzerinde küçük bir delik bulunur. Yağın sıkışma özelliği olmadığı ve piston deliğinden kolayca akıp geçemediği için, *pot'a* verilen her hareket, şiddetinden hiç bir şey kaybetmeden pistona ulaşır, böylece, yağ delikten aktıkça piston da yavaş yavaş silindirdeki ilk yerine döner.

Dash-pot'lar, türbinlerin ayarlanmasında bir aksaklık meydana geldiği zaman, geçici bir bağlantı kurmak için kullanılır. Dengeyi sağlamakla birlikte, bir hız değişimine yol açan bu bağlantı sonradan yavaş yavaş kaybolur ve hız normal değerini alır. (Bk. DÜZENLEYİCİ.) [L]

DASİT i. (fr. *dacite*). Mikrolitli kaya; bu kaya, kuvarslı diyoritin kimyasal bileşimindedir. (Feldispatlar ve renkli maden filizleri andezitlerin içinde bulunanlara aynıdır. Kuvars, iri billûrlar ve hamur arasında bulunabilir; hamur içindeki kuvars çoğunlukla dağınık billûrlu veya boncukludur.) [L]

DÂSİTÂN i. Bk. DÂSTÂN.

DASKYLEİON. Esk. coğ. Anadolu'da kurulan dört Pers satraplığından Hellespontos (Marmara) satraplığının merkezi.

1954-1955'te Ergili köyü (Bandırma) dolaylarındaki Hisartepe harabelerinde Prof. E. Akurgal idaresinde yapılan araştırmalarla Daskyleion'nun yeri kesinlikle ortaya çıktı. 1954'te tepenin güneyindeki kazılarda, üzerlerinde akamanış ve yunan üslûbunda tasvirler bulunan 300 damga mühürü ele geçti. 1955'teki araştırmalarla, yunan seramikleri ve IV. yy. İon üslûbunda mimarî parçalar bulundu. Daskyleion tepesini helenistik devirde saran sur ve şehri daha geniş sınırlar içine alan ikinci bir sur da ortaya çıkarıldı. Bu sur satrap Mitrobates zamanından kalmadır (M.Ö. VI. yy.). Şimdiye kadar edle edilen seramik ve diğer küçük buluntular tamamıyle yunan sanatına aittir. En eski seramik, subgeometrik üslûbun ilk devirlerine aittir. Bu belirtilerden yunan yerleşmesinin en geç VII. yy. başına rastladığı anlaşılır. Perslerin burada küçük bir işgal kuvveti bulundurduğu, şehrin Yunanlılar tarafından işgal edildiği sanılmaktadır. Daskyleion'da ilmî araştırmalardan önce ve kazılar sırasında yunan-pers üslûbunda birçok kabartma bulundu. Arkeologlar M.Ö. V. ve IV. yy.lara ait olan bu kabartmaların adak veya mezar steli olarak kullanılmış olduğunu kabul ederler. Bu kabartmaların çoğu bugün İstanbul Arkeoloji müzesindedir. (→ Bibliyo.) [M]

DASS (Petter), norveçli şair (Kuzey Herö, Nordland 1647-Alstahaug 1708). 1689'da Alstahaug'da papaz oldu. En büyük eseri tasvire dayanan bir şiirdir: *Nordlands Trompet* (Nordland Borazanı) [1793]. Görev aldığı çevredekileri eğitmek için yazdığı dinî şiirleri de vardır. (L)

DASSA'LAR, Dahomey'de fon halkı arasında dışla hiç bir ilişkisi olmadan yaşayan Batı Afrika zencileri. (L)

DASSİER (Jacques Antoine), isviçreli madalya uzmanı (Cenevre 1715-Kopenhag 1759), Londra darphanesinde gravürcü, öğrenimini Paris'te, kuyumcu ustası Germain'in yanında yaptı. Roma'da, Cenevre'de, Rusya'da ve Danimarka'da çalıştı. Madalyonlarıyle ün yaptı. Marlborough dükü, Martin Folkes, Pierre Corneille ve Büyük Friedrich'e ait madalyonları vardır. Montesquieu madalyonu şaheseri sayılmaktadır. (L)

DASSİN (Jules), amerikalı sinema yönetmeni (Middletown, Connecticut 1911). Birkaç kısa ve yedi uzun filim denemesinden sonra prodüktör Mark Hellinger ile ortak oldu ve böylece iki önemli filim çevirme imkânını buldu: *Brute Force* (Kaba Kuvvet, 1947). *New York Esrarı* (Naked City, 1948). Daha sonra, aynı değerde hem gerçekçi, hem de etkili iki eser daha yaratarak sanatını geliştirdi. *Thieve's Highway* (Uçurum Yolcuları, 1949): *Night and The City* (Gece ve Şehir, 1950). Maccarthy'ciliğin baskısı sonunda memleketinden göç etmek zorunda kaldı, yerleştiği Fransa'da; *Du Rififi Chez les Hommes*'u (İnsanlar Arasında Döğüş) [1954] çevirdi. Daha sonra edebî eserleri özenle sinemaya uyarlama çalışmalarına yöneldi ise de yeterince başarılı olamadığı görüldü: Kazancakis'den *Celui qui Doit Mourir* (Ölmesi Gereken Adam, 1957); R. Vailland'dan *La Loi* (Kanun) [1958]. 1960'ta, *Pazarları Asla* (Jamais le Dimanche) filmi ile büyük ticarî başarı sağladı. Sanatını Avrupa'da çevirdiği *Phaedra* (1962), *Topkapı* (1964), *Dix Heures et Demie du Soir* (Bir Yaz Gecesi, On Buçuk'ta, 1966) filmleriyle sürdürdü. 1967'de Melina Mercouri ile birlikte *Pazarları Asla* filminden alınan *Illya Darling* adlı müzikli komediyi Broadway'de sahneye koydu. (L)

DÂSTÂN veya **DÂSİTÂN** i. (fars. *dāstān* veya *dāsitān*). *Esk.* Destan, hikâye, masal: *Meydan-ı harb, Türkün, evet, âstânıdır / Her yerde kahramanlık onun dâstânıdır* (Abdülhak Hâmid). *Dinle artık dâstân-ı zârımı* (Ali Ekrem). ‖ Manzum hikâye: *Şehnamesi gerçi dâstândır / Bak gözlerine ne dilsitândır* (Ziya Paşa). [Bk. DESTAN.] ‖ Ün, şöhret. ‖ *Dâstân-serâ,* destan okuyan veya yazan.

◆ **Dâstânî** veya **dâsitânî** sıf. *Esk.* Destan şeklinde yazılmış. ‖ Destanlardakine benzeyen. (M)

DASTRE (Albert), fransız fizyoloji bilgini (Paris 1844-ay.y. 1917). Claude Bernard ve Paul Bert'in öğrencisi. 1887'de Sorbonne'da

Foto. Delius (LAROUSSE)

genel fizyoloji profesörü olarak Paul Bert'in yerine geçti. Özellikle, vasomotör'ler, uyuşturucular, karaciğerin ve öd'ün boyayıcı maddeleriyle ilgili çalışmalar yaptı. Başlıca eseri: *la Vie et la Mort* (Hayat ve Ölüm) [1903]. (L)

DASUMİANUM. Rom. huk. Fideicommissum ile (bir köleyi azat etmek) yükümlü mirasçıya ilişkin olarak senatus'un aldığı karar *(Senatus consultum dasumianum).* [L]

DASYATİDAE çoğl. i. Vatoz balıklarına yakın köpekbalığı familyası. Bunlarda gövdenin ön tarafı oval veya dört köşemsi, kuyruk incedir. Sırt kısmında bir veya birçok zehirli diken bulunur. Başlıca cinsi: *rina (dasyatis pastinaca).* [Bunlara eskiden TRYGONİDAE denirdi.] (L)

DASYCERA i. Odun güvesi. Tırtılı çürük odunlarda yaşar. *Dasycera oliviella* Avrupa'da mayıstan temmuza kadar görülür. (Küçük pul kanatlı kelebeklerin güvegiller familyasından.) [L]

DASYCERUS i. Kısa, bombeli ve çizgili küçük böcek. Duyargaları uzun ve çok incedir. (Avrupa'da mantarlarda yaşar. Kınkanatlıların *lathridiidae* familyasından.) [L]

DASYCHİRA i. İpekböceği kelebeğine benzeyen kelebek. Karın kısmı erkeğinde bir fırça, dişisinde ipeğimsi bir topakla son bulur. (Pul kanatlıların *liparidae* familyasından.)

— ANSİKL. *Dasychira*'lar orta boyludur; sık kıllarla kaplı olan tırtılları ağaç ve ağaççıkların üzerinde yaşar; ipeğimsi hafif kozalarda krizalit olur. *Dasychira pudipunda* Avrupa'da bulunur; rengi beyazımsı külrengi veya boz kahverengidir. Tırtılı, meyve ağaçlarında, gürgen, kavak, meşe, karaağaç, böğürtlen ve gülde yaşar. Bazen çok zararlıdır. Ekim ayında tırtılları bütün ormanları kaplayacak kadar çok olabilir. Fakat asalaklar ve mikroplu hastalıklar onları kısa zamanda yok eder. (L)

DASYLİRİON i. Soğansız odunsu bitki. Anayurdu Amerika'dır. Süs bitkisi olarak yetiştirilir. (Açık havada Avrupa iklimlerine dayanmaz. Zambakgillerden.) [L]

DASYMYS i. Kemirgen memeli hayvan. Orta ve Güney Afrika'da yaşar. (Gerçek sıçanlarla golundalar arası bir hayvandır. Sıçangillerden.) [L]

DASYPELTİS i. Zehirsiz yılan. Güney Afrika'da yaşar. (İlmî adı *Dasypeltis scabra.* Suyılangillerden.)

— ANSİKL. *Dasypeltis* yumurta yiyici bir hayvandır. Bunun için kümeslere kadar sokulur. Uzunluğu 80 sm'yi geçmez; başı çok küçüktür; buna rağmen ağzını iyice açarak ağız boşluğunu bir tavuk yumurtasını yutacak kadar genişletebilir. Yumurtayı, bir çeşit yutak dişi şeklindeki çıkıntılarla bastırır, kırar; yumurtanın içi midesine geçtikten sonra kabuklarını dışarı atar. (L)

DASYPODİDAE çoğl. i. Amerika'da yaşayan dişsiz memeli hayvanlar familyası. Hepsinin vücudu bağa ile kaplıdır. Bağayı meydana getiren pullar kemer şeklinde dizili olduğundan, hayvan istediği zaman tostoparlak kıvrılabilir. *(Tatu, chlamydophorus* v.b.) [L]

DASYPODİUS (Konrad), alman matematikçisi (Frauenfeld 1529 veya 1530-Strasbourg 1600). Strasbourg üniversitesinde matematik profesörü oldu. Eserleri arasında en önemlisi *Heron mechanicus*'tur (1580). Bunda Strasbourg katedralindeki rasat saatinin mekanik yapısını anlatır. Bu saat 1570'e doğru, Dasypodius'un çizdiği planlara göre yapıldı ve 1838-1842 arasında Schwilgué'ninkiyle değiştirildi. (L)

DASYPOGON i. Etçil sinek. Genellikle siyah olur. Sarı, kızıl veya beyaz olanları da vardır. (Bu sinek arıları yakalayarak yer. Kısa duyargalı ortoraf sineklerin *asilidae* familyasından.) [L]

DASYSTOMA i. Avrupa kelebeği *(Dasystoma salicella).* Tırtılı söğüt, akçaağaç, erik v.b.de yaşar. (Küçük pul kanatlıların *gelechidae* familyasından.) [L]

DASYTES i. Küçük ve uzun böcek. Genellikle katı, bazen de yumuşak kabuklu olur. (Kınkanatlıların *malachiidae* familyasından.)

— ANSİKL. *Dasytes*'lerin birçok türü kuzey yarımkürenin ılıman bölgelerinde bulunur. Kendisi çiçeklerde, kurtçuğu çürük odunda yaşar. Yere düşen meşe dallarında bir yığın *dasytes caeruleus* görülür. (L)

DASYU'LAR. Bk. DASA.

DASZYNSKİ (İgnacy), polonyalı siyaset adamı (Zbaraz 1866-Varşova 1936), Polonya sosyalist hareketinin önderlerinden biri. Avusturya parlamentosunda (1897-1918) ve Varşova'daki Polonya Diyet meclisinde sosyalist milletvekili (1918-1930), Witos'un Millî Savunma hükûmetinde başbakan yardımcısı (1920) ve Diyet mareşali (1928-1930) oldu. *Hatıralar*'ını yayımladı. (M)

—DAŞ, —DEŞ, —TAŞ, —TEŞ ek. Eşlik, ortaklık ve mensubiyet belirten isimden isim yapma eki. Eski Türkçeden beri görülür. *-da + eş* birleşmesinden meydana geldiği ileri sürülmüştür. Bugün de işlekliğini sürdürmektedir. Son zamanlarda kalın biçimleri yaygınlaşmıştır. Yalnız *kardeş* kelimesinde tersine bir oluşum görülür. Örnekler: *çağdaş, soydaş, yoldaş, yurttaş, meslektaş, dindaş* v.b. (M)

DAŞAVA, S.S.C.B.'de petrol ve tabiî gaz üretimi merkezi, Ukrayna'da, Lvov'un güneyinde. Gazı, Kiev, Leningrad ve Moskova'ya ileten boruların başlangıç noktası. (L)

DAŞKOVA (Ekaterina Romanovna), rus prensesi (Petersburg 1743-Moskova 1810). Kont Voronozov'un kızı, 1782'de Katerina II zamanında Petersburg Bilim akademisini yönetti. 1783'te kendi görüşlerine uygun olarak kurulan Rus akademisinin başına geldi. Pek çok derginin çıkarılmasına önayak oldu. Rus tiyatro oyunlarının biraraya toplanmasını sağladı. Kendisi de iki komedi yazdı. (L)

DAŞYAN (Hagopos), ermeni yazarı ve din adamı, Viyana Mıhitaryan manastırı üyelerinden (Erzurum 1866-Viyana 1933). Ermeni edebiyatı tarihi üzerindeki araştırmaları kökünden yenileştiren Daşyan'ın eserleri, gerçek bir bilgi ve zekâ ürünüdür. Başlıca eserleri: *Usumnasirutyun Akatankeğya Krotz* (Akatankeğya'nın Eserleri Üstüne Bir İnceleme) [1891]; *Madenakragan Manır Usumnasirutyunk* (Küçük Edebiyat Tarihi İncelemeleri) [1895-1933], *Das Leben und die Sentenzen des Philosophen Secundus des Schweigsamen in Altarmenischer Übersetzung* (Filozof Secundus'un Eski Ermeniceye Çevrilmiş Sözleri ve Hayatı) [1895] ve *Klasik Ermeni Dili Üzerine Bir İnceleme*'dir. (L)

DATA LOGGER [*deyta logır*] i. («verileri yazan») anlamında ing. dey.). Petrol rafinerilerinde ve öteki sanayi dallarında, bir işlemin hangi şartlar altında yapıldığını denetleyen otomatik cihaz.

— ANSİKL. *Data logger,* sıcaklık, basınç, iş kapasitesi veya verim gibi, bir tesisatın iyi işlemesi için gerekli bütün önemli yönlerin kontrolunu yapan ve belli başlı işlemleri düzenleyen çeşitli cihazlardan meydana gelir. Kontrol sırasında alınan değerler elektronik sistemlerle sayı değerine çevrilir ve tele-yazıcılar tarafından kâğıda geçirilir. Böylece, her iki dakikada bir kontrol edilerek işlemlerin hangi şartlarda yapıldığı tespit edilebilir. Cihaz, herhangi bir büyüklüğün sabit sınırlar dışındaki sapmalarını kırmızı renkte yazar ve sesli bir tehlike işareti vererek uyarma yapar. (L)

DATAMES, Perslerin Anadolu'da kurduğu en büyük satraplık olan Kappadokia'nın satrabı (öl. M.Ö. 360'a doğr.). Kral Artakserkses II tarafından, merkezi Sinop (Sinope) olan Paphlagonia satrabı Thyos'un isyanını bastırmakla görevlendirildi, Thyos'u esir aldı. Sonra bir Mısır seferine kumanda etti ve yenildi. İftiraya uğradı. Öldürüleceğini anlayınca, bağımsızlığını ilân etti; Küçük Asya'nın büyük bir bölümüne hâkim oldu ve Artakserkses'e karşı koydu. Mithridates adlı bir satrap, kendisini bir görüşmeye çağırdı ve öldürttü. (LM)

Datames isyanı (*Büyük Satrap ihtilâli* de denir), Küçük Asya satrapları ile, Suriye, Fenike ve Mısır'a kadar bütün Küçük Asya kavim ve sahil şehirlerini içine alan isyana verilen ad. Ayaklanma M.Ö. 372'den biraz sonra Kappadokia satrabı Datames'in isyanıyle başladı. 366'da Daskyleion satrabı ayaklandı. 361'de Pers kralı Artakserkses II'ye karşı birleşik ordular harekete geçti. Birleşik ordunun başkumandanı seçilmiş olan İonia satrapı Orontes'in kral tarafına geçmesiyle isyan bastırıldı. (M)

DATARİA (Papalık Evrak yönetmeliği). Roma papalık sarayının mühürdarlık makamı. || Baş mühürdarlık görevi ve makamı. — ANSİKL. Papaların Avignon'da bulundukları zaman kurulan mühürdarlık, kesin biçimde papa İnnocentius VIII (1484-1492) ve Paulus V (1605-1621) tarafından örgütlenen papalık karar ve buyruklarının yayımlanması *(datum)* görevini yapardı. Sonra *Forum Externum* (Yüksek Adalet kurulu) tarafından açıklanan suçları bağışlama, özel imtiyaz ve ruhsat gibi sunuşları yerine getirme görevlisi bir kurul oldu. Papa Pius X'un (1908) yaptığı reformdan beri bu yönetmelik, kardinaller meclisince ilân edilmeyen küçük papaz memurlukları vermekle görevli bir papalık bürosu olmuştur. Bu büronun başında datarius unvanını taşıyan bir kardinal bulunmaktadır. (L)

DATÇA, Ege bölgesinde (Muğla ili) ilçe merkezi; 1 341 nüf. Aynı adlı yarımadanın genişlemeğe başladığı orta kesiminde birbirinden ayrı üç mahalle halindedir. Kasabaya ve yarımadaya eski adlarını veren Dadya ve Reşadiye mahalleleri yarımadanın iç kesimindedir. Marmaris'ten geçen 139 km'lik bir yol ile Muğla'ya bağlıdır. Küçük bir iskelesi vardır. — *Datça ilçesi,* 459 km², 5 975 nüf. Tek bucağı ve 9 köyü vardır. (M)

DATÇA yarımadası, Anadolu'nun güneybatısında Kerme (İstanköy) körfezi ile Hisarönü körfezi arasında doğu-batı doğrultusunda Ege denizine doğru uzanan yarımada. Yapısında çok çeşitli kayalar vardır (şist, kalker, serpantin). Yarımadanın kara ile birleştiği Balıkatladı veya Balıkaşıran kesiminde genişlik bir kilometreden daha azdır. Batıya doğru genişlik artmağa başlar. Burada Emecik dağı (742 m) kütlesi bulunur. Datça meridyeni hizalarında yarımadanın genişliği yeniden azalır. Datça'dan batıda kalan kısmı en geniş kesimini; Bozdağ (1 175 m) ise en yüksek noktasını teşkil eder. Batıda İskandil burnu ile sona eren Datça yarımadasının ucunda ünlü Knid (Knidos) harabeleri yer alır. Yarımadada nüfus azdır. Tahıl, zeytin, tütün ve turunçgiller. (M)

DATHAN. Bk. ABİRON.

Dathavamşa, elu dilinde epik şiir (IV. yy.), Dalada'nın (Buddha'nın kutsal dişi) mucizelerini anlatır. (L)

DATİ (Carlo), italyan yazarı ve bilgini (Floransa Üstüne Düzyazılar) [1666] ve *Vimento* akademileri üyesi, Crusca akademisinin sözlüğünde çalıştı. Floransa'da yunan ve latin edebiyatı okuttu. *Prose Fiorentine* (Floransa Üstüne Düzyazılar) [1666] ve *Vite dei Pittori Antichi* (Eski Ressamların Hayatları) [1667] adlı eserlerinde o devirde çok sık görülen zevksizlikten uzak kalmasını bildi. (L)

DATİA veya **DATİYA,** Hindistan'da (Madhya Pradeş) şehir ve idare bölgesi, Gvalior'un 72 km güneydoğusunda, Delhi-Bombay ana demiryolu üzerinde; 29 430 nüf. (1961). Taş surlarla çevrili olan şehirde, Hindu mimarîsinin seçkin örneklerinden biri olan XVII. yy.dan kalma olan Singh Deo sarayından başka birçok saray ve park vardır.

Datia (BÖLGESİ), 2 025 km²; 200 467 nüf. (1961). Sind ve Panuc ırmakları arasındaki düz, fakat verimsiz alanı içine alır. Fundalık ve otlaklarla kaplıdır. 1802'de Bassein anlaşmasıyle İngiliz denetimi altına giren eski Prenslik eyaleti Datia'yı içine alır. 1804 ve 1818'de yapılan anlaşmalarla Orça eyaletini yöneten Bundela Racput ailesinin hâkimiyeti altına girdi. 4 Nisan 1948'de Vindhya Prade'e, 1 kasım 1956'da da Madhya Prade'e katıldı. Datia şehrinin 11 km kuzeyinde, Gucrat'da, İmparator Asako'dan kalma bir yazıt, Sonagir yakınlarında da birkaç Cayna tapınağı bulunmuştur. (L)

DATİF i. (lat. *dare,* vermek>*dativus*'tan fr. k.). Dil bil. İsim çekim hallerinden biri. Fiilin yönünü gösteren ve yaklaşma ifade eden datif hali daima ekle belirtilir. (Esk. *mef'ûlün ileyh, verme,* bulunma veya yönelme hali; *-a, -e hali.*)

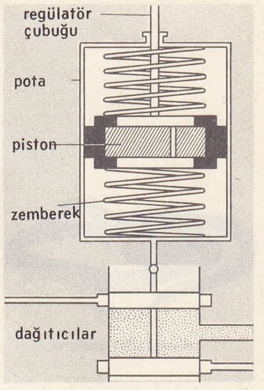

dash-pot

Jacques Antoine DASSİER
Montesquieu madalyonu

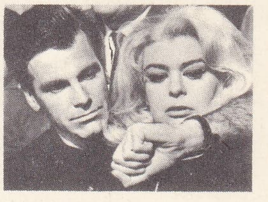

Jules DASSİN
«Topkapı» filmi
(Melina Mercouri ve Maximilian Schell)

dasychira

Foto. Artistes Associés (LAROUSSE)

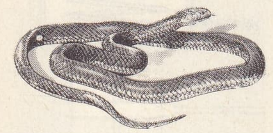

dasypeltis scabra

— ANSİKL. Batı Türkçesinde *datif* eki *-a, -e*'dir; ünlü ile biten kelimelerde ekten önce *-y-;* üçüncü şahıs tekil *(-ı, -i, -sı, -si)* ve çoğul *(-ları, -leri)* ekli kelimelerde ekten önce *-n-* yardımcı sesi gelir: *toprak-a, Ahmed-e, gözler-e, evlerimiz-e, Ankara-y-a, başı-n-a, babası-n-a* gibi.

Datif ekinin temel görevi «yaklaşma» belirtmektir; bununla birlikte, fiile uyarak yer, zaman, karşılaştırma, sebep, verme, bildirme, kuvvetlendirme, amaç, fiyat, ilgi, gereklik, uygunluk, konu, aitlik, nitelik, tarz, görüş, ayrılma, değişme, başkalaşma v.b. belirtebilir. Datif eki Eski Türkçede *-ġa, -ge* idi; Batı Türkçesine geçerken eklerinin başındaki *ġ* ve *g*'ler düştüğü için *-a, -e* olmuştur. Yalnız, ekin izleri zamirlerin datiflerinde son zamanlara kadar yaşamıştır. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcada zamirlerin datif eki almış şekillerinde (*baña, saña, oña, buña, şuña*) görülen *ñ*, zamirlerin bünyesindeki *n* ile datif ekindeki *ġ* ve *g*'nin çok eskiden birleşmesiyle olmuştur. Diğer türk ağızlarından bazılarında, datif ekinin bünyesindeki *ġ* ve *g* sesi ya düşmüş veya *y*'leşmiş (Azerîce *-a, -e / -ya, -ye*), bazen değişmemiş (Çağatayca *-ġa, -ge*), bazen de *ḳ* ve *k* olmuştur (Türkmence, Karahanlı Türkçesi, Harizm Türkçesi *-ḳa, -ke*). Çuvaşça*da akkuzatif ve datif eki yerine bir tek ek kullanılmaktadır. Gerçekte bu ek datif ekidir.

Datif eki genel olarak isimleri fiillere bağlar: *Gözüne girdim. Ayağına bastı* gibi. Bazen datif eki almış isimlerden sonra bazı edatlar da gelebilir: *Duruma göre, bana karşı, denize doğru, edebiyata ait, bugüne dek* (*değin*) gibi.

Datif eki de öbür hal ekleri gibi son vurguyu kendi üzerine çeker. Datif ekinden sonra ancak soru eki ve bildirme eki (*-dır, -dir*) gelebilir: *Sinemaya mı? Sanadır.* (M)

DATİNİ (Francesco di Marco da Prato). italyan taciri (Prato, Floransa yakını 1335'e doğr.-öl. 1410). Önce Avignon'a yerleşti (1358'e doğr.), kurduğu silâh ve yiyecek ticarethanesi kısa zamanda gelişti. 1383'te İtalya'ya dönerek Pisa, Floransa, Cenova, sonra da Barcelona, Valencia ve Mallorca'da önemli şirketler kurdu ve kumaş, yün, şap, şarap, yağ, baharat v.b. ticaretiyle uğraştı. Avrupa'nın birçok ülkelerindeki şube ve müşterileriyle yaptığı yazışmaların çokluğu, XIV. yy. italyan ticaret evlerinin büyük ölçüde geliştiğinin bir delilidir. (L)

DATİS, Pers kumandanı (M.Ö. V. yy.). Dara I tarafından Artaphernes ile birlikte Yunanistan'a karşı bir sefere kumanda etmekle görevlendirildi, Marathon ovasında yapılan ve adını bu ovadan alan savaşta Miltiades'e yenildi (M.Ö. 490). [L]

DATİSCA i. *Daticaceae* familyasından boya ve dokuma bitkisi.

— ANSİKL. *Datisca*'nın bilinen üç, dört türü vardır; anayurdu Orta Asya, Nepal veya Cava'dır. Doğu datisca'sı veya Girit kenevirinin (*Datisca cannabina*) görünüşü az çok keneviri andırır; yaprakları kaynatılınca güzel sarı bir renk verir; sapları suya bastırılırsa iyi bir üstüpü elde edilir. Avrupa kışına katlanabilen çok dayanıklı bir bitkidir. (L)

DATİSİ. Mant. Öğretici nitelikteki bazı manzumelerde geçen, büyük terimi tümel olumlu (A), küçük terimi ve sonucu tikel olumlu (I, I) olan üçüncü türden bir kıyası göstermek için kullanılan iskolastik terim. (L)

DATİSİN i. (fr. *datiscine*). Datiska'dan çıkarılan ve ramnoz ile datisetine ($C_{15}H_{12}O_6$) ayrılabilen $C_{21}H_{24}O_{11},2H_2O$ formülündeki heterozit. (L)

Datistan-ı Dinik (Pehlevî dilinde «dinî inançlar») [M.S. IX. yy. sonu], Ortaçağda İran'da yazılan bir inceleme yazısının başlığı. İnceleme, Mazdek dini dogma ve âyin usulleri konusundaki sorulara cevap biçiminde yazılmıştır. Zerdüşt papazı Menuçehr'e mal edilir. (M)

DATİUS Aziz, Milano piskoposu (öl. Khalkedon [Kadıköy] 552). 527'de seçildi, Liguria'yı yeniden ele geçirme konusunda Belisarius'u etkiledi. 539'da Ostrogotlar Milano'yu alınca İstanbul'a kaçtı. Tres* Capituli çekişmesinde Justinianus'a karşı papa Virgilius'u destekledi. (L)

DATİYA. Bk. DATİA.

DATO E İRADİER (Eduardo), ispanyol siyaset adamı (La Coruna 1856-Madrid'de bir tedhişçi tarafından öldürüldü, 1921). Mutedil muhafazakâr milletvekili; sonra gerici akımlara kapıldı (1883'ten itibaren). Birçok defa bakan ve başbakan (1914-1916, 1917, 1920-1921) oldu; iş kazaları (1900) ve terkedilmiş çocukların yetiştirilmesiyle ilgili (1904) iki kanun çıkarttı. Sosyal kanunların hazırlanması için bir iş enstitüsü ve muhtar taşra idareleri kurdu. (L)

DATOLİT i. (fr. *datolite*). Miner. Formülü $CaBSiO_4$ (OH) olan tabiî hidratlı kalsiyum borosilikat. (L)

DATTAŞ. Ön Asya mit. Doğu Anadolu'nun eski kavimlerinden Hurrîlerin, fırtına, hava ve bitki tanrısına verdikleri ad. Mezopotamya'dan geldiği sanılır. (M)

DATURA i. (lat. *datura* [*stramonium*]). Bot. Tatula*nın ilmî adı (M)

DATÜRİK sıf. (fr. *daturique*). *Tatula*'nın tohumlarında gliserit halinde bulunan, $CH_3 — (CH_2)_{15} — CO_2H$ formülündeki yağ asidi için kullanılır. (L)

DAU i. Vietnam'da çeşitli *dipterocarpus* türlerinden elde edilen kırmızımsı kereste (Marangozlukta ve doğramacılıkta mahallî olarak çok kullanılır.) [L]

DAUB (Karl), alman filozofu (Kassel 1765-Heidelberg 1836). Önce Magdeburg, sonra Heidelberg'de profesör. Baden'de kilise danışmanı oldu. Kant, Schelling ve Hegel'in etkisinde kaldı. Başlıca eserleri: *Lehrbuch der Katechetik* (Din Öğretimi Dersleri) [1801]; *Theologumena*'dır (Tanrı Bilgisi) [1806]. Daub öğrencilerine Schiller'den şiirler okurken öldü. (L)

DAUBENTON (Louis Jean-Marie D'AUBENTON, — denir), fransız tabiat bilgini (Montbard 1716-Paris 1800). 1742'de saray bahçesi uygulama öğretmeni, 1778'de Collège de France'ta genel zooloji, 1783'te Alfort veteriner okulunda köy ekonomisi öğretmeni, 1793'te Muséum'da mineroloji, 1795'te öğretmen okulunda tabiat bilgisi profesörü ve 1799'da senato üyesi oldu. Özellikle iklime alıştırma konularıyle uğraştı. 1776'da, Montbard'da bugünkü Bourgogne merinoslarının türediği koyun sürüsünü yetiştirdi. Memeli hayvanların anatomik tanımlarında Buffon'un *Histoire Naturelle* (Tabiat Tarihi) adlı eserinde yazarla işbirliği yaptı. (L)

DAUBİGNY, fransız ressam ailesi. — EDME (Paris 1789-ay.y. 1843). Hocası Victor Bertin'inkine yakın bir üslûpla Paris ve Napoli'ye ait manzara resimleri yaptı (Louvre). — Kardeşi PIERRE (Paris 1793-ay.y. 1858) minyatürcü olarak tanındı. — CHARLES FRANÇOİS (Paris 1817-ay.y. 1878), Edme'nin oğlu, Paul Delaroche'dan resim dersi aldı, İtalya'ya gitti. Ünlü manzara ressamı Corot ile dostluk kurdu ve izlenimcilik akımının öncülerinden biri oldu. 1870'te Londra'da Monet ve Pissarro'yu Durand-Ruel'e tanıttı. Sen nehri üstündeki «Bottin» adını verdiği yüzer atelyesinde, ırmak ve göl resimleri yaptı; bu eserlerinde sade ve düz bir üslûpla yalnız doğaya karşı olan sevgisini belirtmeğe çalıştı. Birçok ofort ve cam üstüne klişeler yaptı. Auvers-sur-Oise'daki evi eski halinde muhafaza edildi. Eserlerinin önemli kısmı 1907'de Moreau-Nélaton koleksiyonu ile Louvre müzesine alındı. Daubigny'nin tabloları Fransa'da (Avignon, Bayonne, Bordeaux, Chantilly, Lille, Lyon, Marsilya, Nice, Reims, Rouen v.b.) ve bazı yabancı ülkelerin müzelerinde (Amsterdam, Berlin, Helsinki, La Haye, Glasgow, Moskova [Tretiakov galerisi], Londra v.b.) bulunmaktadır. — KARL (Paris 1846-Auvers-sur-Oise 1886). Charles-François'nın oğlu, babasının etkisi altında kaldı, özellikle Normandiya'da ve Fontainebleau ormanında çalıştı. Eserleri Aix, Amiens, Berlin ve La Haye müzelerindedir. (L)

DAUBLER (Theodor), avusturyalı şair (Trieste 1876-St. Blaise, İsviçre 1934). Anlatımcı okula bağlıdır. Şiirlerinde daha çok felsefe konularını işler. Başlıca eseri üç bölümlü bir destan olan *Nordlicht*'dir (Kuzey Şafağı) [1910]. (L)

DAUBRÉE (Auguste), fransız jeologu (Metz 1814-Paris 1896). *Etudes Synthétiques de Géologie Expérimentale* (Deneysel Jeoloji Üzerine Sentetik İnceleme) [1879] adlı bir eser yayımladı. Bükülen bir gerecin iki dik açı yönünde çatladığını ilk olarak ispatladı, ayrıca Ren alüvyonlarında çakıl taşlarının nehrin akışına dik olarak yöneldiğini yine ilk olarak ortaya koydu (1855). [L]

DAUBREELİT i. (jeolog *Daubrée*'nin adından fr. *daubréelite*). Miner. Meteor demirinde bulunan demir ve krom sülfürü. (L)

DAUBREİT i. (fr. *daubréite*). Miner. Tabiî bizmut oksiklorürü. (L)

DAUCHER (Adolf), alman heykeltıraşı (Ulm 1460/1465-Augsburg 1523/1524). Gregor Erhart'ın kız kardeşiyle evlendi, kayın biraderi ve büyük Holbein'le birlikte Kaishem oymalı mihrap arkalığının yapımında çalıştı (1502). Fugger'lerin himayesi altına girerek, onların Augsburg'daki St. Anna küçük tapınağı için bir süsleme yaptı (1509-1518). İtalyan sanatından etkilenen bu eseri en başarılı olanıdır. (L)

DAUCHEZ (André), fransız ressamı ve gravürcüsü (Paris 1870-ay.y. 1947). Bretagne bölgesinin birçok manzaralarını, ofortlar ve kitap süslemeleri yaptı. Lucien Simon ve Charles Cottet ile birlikte «Kara çete» adlı bir sanat topluluğu kurdu. Paris Modern Sanat müzesinde birçok eseri bulunmaktadır. (L)

DAUCUS i. Havuç'un ilmî adı. (L)

DAUDET (Alphonse), fransız yazarı (Nîmes 1840-Paris 1897). Ernest Daudet'nin kardeşi. Oldukça başıboş geçen bir gençlikten sonra, hayatını kazanabilmek için Alais kolejinde belletici oldu. Kardeşinin yardımı ile edebiyat alanında gücünü denemek üzere Paris'e gitti. *Les Amoureuses* (Âşık Kadınlar) [1858] adlı şiir kitabı ile tanındı. *Değirmenimden Mektuplar* (Lettres de mon Moulin) [1866] ile ün kazandı. Bunun ardından şu eserlerini yayımladı: gençlik hatıralarını romanlaştıran *Küçük Şey* (Le Petit Chose) [1868], *Taraskon'lu Tartarin* (Tartarin de Tarascon) [1872], *Pazartesi Hikâyeleri* (Contes du Lundi) [1873], *Fromont jeune et Risler Aîné* (Küçük Fromont'la Risler Ağabey) [1874], *Jack* (1876), *le Nabab* (1877), *Les Rois en Exil* (Sürgündeki Krallar) [1879], *Numa Roumestan* (1881), *Evangéliste* (İncil Yazarı) [1883], *Safo* (Sapho) [1884], *Tartarin sur les Alpes* (Tartarin Alplerde) [1885], *Immortel* (Ölümsüz) [1888], *Port-Tarascon* (Tarascon-Limanı) [1890], *La Petite Paroisse* (Küçük Cemaat) [1895], *Soutien de Famille* (Evin Direği) [1898]. Ayrıca iki ciltlik hatıralarını yayımladı: *Souvenirs d'un Homme de Lettre* (Bir Edebiyatçının Hatıraları) [1888] ve *Trente Ans de Paris* (Paris'te Otuz Yıl) [1888]. Oyunlarının en güzeli olan *Arlésienne* (Şehirli Kız) [1872], Bizet tarafından sahne müziği ile bestelendi. Daudet, kuruluşundan itibaren Goncourt akademisine üye oldu. Alphonse Daudet'nin eserleri, en azından Goncourt'ların anladıkları izlenimci anlamda, natüralist roman türüne girer. Kitaplarının, hayatı tanıtan belgeler olmasını istedi. Canlı hayal gücü, ince duyguları, şair ruhu sayesinde hayatın acıklı ve yoksul yanlarını, ince bir duyguya bürüyerek güler yüzlü bir iyimserlikle, içten ve sürekli bir yaşama sevgisiyle dile getirdi. Daudet, hoyrat edebiyattan ayrılan belli başlı özelliklerini belki de Dickens'ın etkisine borçludur; ama sevgili güneyini hiç unutmayan bu güneyli, Paris'in kapalı salonlarında da memleketinin güneşini unutmadı. Bu ışık onu içini kemiren hastalığa katlanma gücünü verdi; bu hastalık gittikçe sinirlerini bozdu, ömrünün sonuna doğru sürekli bir işkence halini aldı. — **Julie Allard** (Paris 1844 - Chargé, Amboise yakını 1940), A. Daudet'ye çalışmalarında yardım etti ve birkaç kitap yayımladı. (L)

DAUDET (Léon), fransız gazetecisi ve yazarı (Paris 1867 - Saint-Rémy-de-Provence 1942). Alphonse Daudet'nin oğlu. Tıp öğreniminden sonra edebiyata ilgi duydu ve gazetecilikte yükseldi. *La Libre Parole* adlı gazetede Drumont'la birlikte yahudilik aleyhtarı yazılar yayımladı. Sonradan Charles Maurras'nın milliyetçiliğini benimseyerek onunla birlikte, 1907'de *l'Action Française* adlı gazeteyi kurdu, sert ve acı yazılarıyle ilgi çekti. Oğlu Philippe'in esrarlı ölümün-

Charles-François DAUBİGNY
«İlkbahar»
Louvre müzesi, Paris

den (1923) sonra, yazılarının sertliği dolayısıyle, hakaret etme suçundan mahkûm olarak 1927'de tutuklandı; cezaevinden kaçarak Belçika'ya sığındı ve affedilince Fransa'ya döndü. 1897'de Goncourt akademisi üyesi, 1919-1924 arasında da Seine mebusu oldu. Başlıca eserleri: *Les Morticoles* (Ölümden Geçinenler) [1894], *Le Voyage de Shakespeare* (Shakespeare'in Gezisi) [1896], *Fantômes et Vivants* (Hayaletler ve Canlılar) [1914], *Au Temps de Judas* (Yahuda Zamanında) [1920], *le Stupide XIX. Siècle* (Aptal XIX. Yüzyıl) [1922], *Charles Maurras et son Temps* (Charles Maurras ve Çağı) [1928], *la Tragique Existence de Victor Hugo* (Victor Hugo'nun Trajik Hayatı) [1937], *Quand Vivait mon Père* (Babamın Sağlığında) [1940]. (L)

DAUFİNİT i. (fr. *dauphinite*). Miner. *Eşanl.* ANATAZ.

DAUGAVPİLS, esk. **Divinsk** veya **Dünaburg,** S.S.C.B.'de (Letonya) şehir, Daugava veya Batı Dvina kıyısında; 74 000 nüf. Demiryolu merkezi. Kereste sanayii ve makine yapımı. 1915 Alman genel hücumundan (bk. POLONYA *harekâtı*) önce, cephe sağlamlaştırılırken rus orduları buraya yerleşti. İkinci Dünya savaşı sırasında 26 haziran 1941'den itibaren alman birlikleri şehri aldı ve 28 temmuz 1944'e kadar elinde tuttu. (Bk. ALMANYA-RUSYA *savaşı*). [L]

DAUKANTAS (Simanas), litvanyalı tarihçi ve yazar (1793-1864). Litvanya Millî birliğinin kurulmasında önemli rolü oldu. Eserleri: *Budas Senoves Lietuviu ir Zamaciu* (Eski Litvanların ve Samoyed'lerin Karakterleri), *Zemaitiska İstorija* (Samoyed'lerin Tarihi), *Pasaokijma i Apie Veikalus Lietuvos Tautos Senoveje* (Litvan Milletinin Geçmişe Ait Hikâyeleri). [L]

DAULİS. Esk. coğ. Yunanistan'da şehir, Phokis'de, Khaironeia'nın batısında ve Delphoi'nin güneybatısında. Phokis birliğinin merkeziydi, konfederasyonun para basma atelyesi de buradaydı. Bugün, *Dalia.* (L)

DAUMER (Georg Friedrich), alman filozofu ve şairi (Nürnberg 1800-Würzburg 1875). Schelling'in öğrencisi. Eserlerinde protestan ortodoksluğun yerine, bir çeşit hıristiyan panteizmi koymak istedi. 1859'da protestanlıktan dönerek katolik oldu ve yeni düşüncelerini, *Meine Konversion* (Mezhep Değiştirmemin Hikâyesi) [1860], *Das Christentum und Sein Urheber* (Hıristiyanlık ve Kurucusu) [1864], *Das Wunder* (Mucize) [1874] v.b. kitaplarında, ateşli bir biçimde savundu. Şiirleri, Doğu üzerine şiir incelemeleri ve Şiraz'lı Hâfız'ın şiirlerinden çevirileri vardır. (L)

DAUMİER (Honoré), fransız ressamı, taşbasmacısı, gravürcüsü, desencisi ve heykeltıraşı (Marsilya 1808-Valmondois 1879). Cam ustası Jean-Baptiste Daumier'nin oğlu. Ailesinin Paris'e yerleştiği yıllarda desen çizmeğe büyük ilgi gösterdi. O sırada yedi yaşındaydı. Önce bir mahkeme mübaşirinin, sonra bir kitapçının yanında çalıştı ve özellikle Louvre müzesinde incelemeler yaparak sanat öğrenimini kendi kendine yürüttü. Bir süre Louis David'in ilkelerini ona boşuna aşılamağa çalışan Alexandre Lenoir'ın atelyesine devam etti. Ama gerçek öğretmen ve ustaları antik heykeltıraşlarla, Rubens ve Rembrandt oldu. Ramelet adında bir arkadaşı ona, o çağda yeni sayılan taşbasımı tekniğini öğretti. Bu teknikle yaptığı ilk bilinen denemesi 1822 yılındadır. 1830'da karikatürist olarak *Silhouette* dergisinde çalışmağa başladı; karikatür türündeki çalışmaları 1872 yılına kadar sürdü. Bu alanda, yaklaşık olarak, 4 000 karikatür yaptı. Karikatürcü olarak Daumier, çeşitli konuları ele aldı: Sosyal ve siyasî taşlamalar, savaş sahneleri, sokak hayatı, özel sahneler, para babası bankerler, adliyeciler, burjuva toplumlarının görenekleri, tiyatrocular, edebiyatçılar. Balzac'ın *İnsanlık Komedyası* ile eşdeğerde sayılan bu karikatürlerin, sanat değeri ölçüsünde tarih değeri de vardır. Özellikle, *La Caricature* ve *Le Charivari* dergilerinde yayımlanan en ünlü resimleri arasında şunlar sayılabilir: daha önce Charlet'nin etkisinden kurtulup, gerçek kişiliğini bulduğu *Temmuz Ayının Bir Kahramanı* (1831), ressamın altı ay hapse mahkûm olmasına sebep olan *Gargantua* (Louis-Philippe'in karikatürü) [1831], *Ağabey Dupin ve Guizot'nun portreleri* (1832), *Yasama Göbeği* (1834), *15 Nisan 1834'te Transnonain Sokağı*, *Robert Macaire*'in sayısı yüzü bulan planşı (1836-1838), *İfade Krokileri* (1839), *Paris Tipleri* (1840), *Bütün Akademilerin Üyesi* (1842), *Baba Kaatili* (1847), *Adaletin Adamları* (1845-1848), *Milletlerarası Sergi* (1855), *Ventadour Tiyatrosunda Bir Loca* (1856), *1859 Sergisi* ve *Akademi'de Bir Kabul Töreni* (1868) v.b. Daumier bunlardan başka, en eskileri 1833 yılında olmak üzere tahta üzerine bin kadar gravür yaptı. *Çocukların Sözlüğü* için çizdiği küçük desenler ve planşlar (1839), *Tıbbın İntikamcısı* (1840), *Kendi Fırçalarıyle Fransızlar* (1840-1841) ve çeşitli «fizyolojiler», Daumier'nin önemli karikatürlerindendir. 1832'de «ortanın ortası» diye bilinen ünlü kişilerden otuz altısının kilden büstlerini yaptı; taşbasmaları için model olarak kullandığı bu büstler, yüzyılımızın başında bronza döküldü; biçimlerinin yoğuruluşu, gücü ve ifade zenginliğinden dolayı bu büstlerin, Rodin'in ateşli üslûbunu andırdığı söylenir; Daumier bu küçük heykellerden başka *Ratapoil*'in heykelini (1850-Louvre) ve *Göçmenler* konulu bir kabartma yaptı. 1848'den sonra yağlıboyaya merak sardı; Louis-Philippe'in portresinin yerini alacak olan Cumhuriyet tablosu taslağı için açılan yarışmaya katıldıysa da, ödül kazanamadı. Yağlıboya tablolarının çoğu kaybolmuştur. Ancak 1878'de arkadaşları, açtıkları bir sergide, Daumier'nin doksan dört tablosunu sergilediler. Yağlıboyalarında Daumier, taşbasmada ve heykelde yaptığı gibi, geniş ve dramatik kitleler meydana getirir; renkleri hem sıcak, hem koyudur. Delacroix, Corot, Théodore Rousseau ve Jules Dupré, Daumier'ye karşı coşkun bir hayranlık beslediler; Daumier, Manet ve izlenimcilerin de öncüsü oldu. Yapılış tarihleri belli olmayan yağlıboya tablolarından en seçkinleri şunlardır: *Théodore Rousseau'nun Portresi*, *Crispin ve Scapin*, *Çamaşırcı Kadın*, *Komedi Tiyatrosunda* (Louvre), *Şarkı Söyleyen Çift* (Amsterdam), *Trio*, *Satranç Oyuncuları* (Paris Güzel Sanatlar müzesi), *Yolcular veya Lyon Garında Bekleyenler* (Lyon), *Bir Üçüncü Mevki Vagonu* (Metropolitan müzesi, New York), *Dram* (Münih), *Don Kişot'un Başı* (Kunsthaus, Zürich). Daumier'nin suluboya ve desenleri de çok aranmaktadır. İkinci imparatorluk devrinde, polemikçi ve hicivci olarak çalışması yasaklanan Daumier, gazeteler için aktüel ve esprili, ama suya sabuna dokunmayan desenler yaptı; parasız kaldı; 1873'ten sonra, gözlerinden rahatsız oldu ve bu hastalık onu çok sarstı; 1878'de yarı kördü. Cumhuriyet hükûmeti, sanatçıya aylık bağladı. (L)

DAUN, Treviso bölgesinde Daun asıllı, soylu ve eski alman ailesi, XII. yy.da Avusturya'ya göç etti. Kökü RİCHARD'dır (1104-1136). XVI. yy.da aile üç kola ayrıldı, ikisi söndü. En önemli üyeleri şunlardır: PHİLİPP LORENZ, **Daun** kontu, Thiano prensi, Rivoli markisi (1669-Viyana 1741). İspanya Veraset savaşları sırasında, Villars'ı İtalya'dan kovdu. Napoli'yi fethetti ve iki defa Napoli kral naibi oldu (1708 ve 1713). Feld mareşalliğe yükseldi. Felemenk (1728) ve Milano (1733) genel valisi oldu. — LEOPOLD JOSEPH, **Daun** kontu, feld mareşal (Viyana 1705-ay.y. 1766). Philipp Lorenz'in oğlu. Avusturya ordusunu yeni baştan örgütledi (1749 yönetmeliği); Yediyıl savaşı sırasında, Leuthen'de Friedrich II karşısında yenilgiye uğradı (1757), Kolin (1757) ve Hochkirch (1758) zaferlerini kazandı. (L)

DAUNİA, lat. **Apulia Daunia** veya **Dauniorum.** Esk. coğ. İtalya'da bölge. Apulia'nın kuzeyindeydi. *Cannae* ve *Venusia* başlıca şehirleriydi. Halk italyan asıllı değildi, yunan yarımadasından gelmiş ve yerli halkla karışmışlardı; şairlerin eserlerinde Daunia adı bütün Güney İtalya'yı ifade eder. (L)

DAUNUS, eski mitolojide birçok kişinin adı: Pilumnus ile Danae'nin oğlu. Rutul'ların kralı Turnus'un babası veya atası; — Lykaon'un oğlu, Arkadia'dan ayrılıp Apulia'ya giden, *Daunia* adı verilen bir bölgenin kralı oldu. Bir fırtınanın Apulia'ya attığı Diomedea, Daunus tarafından güler yüzle karşılandı. Daunus onu, kızı Erippe ile evlendirdi. (L)

Alphonse DAUDET

DAUPHİN, Kanada'da (Manitoba) göl. Manitoba gölünün batısında; 518 km². (L)

DAUPHİNÉ, esk. **Dauphiné de Viennois,** eski fransız eyaleti. Alplerin bir parçası ile Rhône nehrine kadar olan toprakları içine alıyordu, kuzeyde Savoie, güneyde Provence ve Venaissin kontluğu ile çevrili idi. Eyalet ikiye bölünmüştü: Bas-Dauphiné (Aşağı Dauphiné) [alçak vâdilerle kaplı Royannez veya Royans, Graisivaudan; Rhône kıyılarında: Viennois, Valentinais, Tricastin ve Baronies]; daha dağlık olan Haut-Dauphiné (Yukarı Dauphiné) [Champsaur, Embrunais, Oisans, Briçonnais v.b.]. Başkenti, önce *Vienne* sonra *Grenoble* oldu. (L)

Léon DAUDET

DAURİT i. (yer adı olan *Daurya*'dan fr. *daourite*). Miner. Rübellit çeşidi. (L)

DAURYA, S.S.C.B.'de dağlık bölge, Sibirya'da, Baykal gölünün güneydoğusunda; İngoda ve Onon ırmaklarıyle sulanır (bu iki ırmak birleşerek Şilka'yı meydana getirir). Başlıca şehri *Nerçinsk.* Daurya adını *Daurlar*'dan aldı. Daurlar Güney Tunguzlarda yaşayan bir moğol kavmiydi, ticaretle geçinirlerdi. (L)

DAUSSE (Benjamin), fransız mühendisi. (Grenoble 1801-ay.y. 1890). Yol ve köprüler baş mühendisi, hidroloji üzerine yaptığı çalışmalarıyle tanındı. *Dausse kanunları* adıyle bilinen ilkeleri (yıllık yağmur miktarı genellikle belli bir sınıra kadar yükselti ile orantılı olarak artar, akarsular yaz yağmurlarından yararlanamaz) ortaya koydu. (L)

DAUSSY (Pierre), fransız hidrografya mühendisi (Paris 1792-ay.y. 1860). Deniz bakanlığının harita ve planlar deposu müdürü idi; birçok deniz haritaları yaptı ve 1847'de *Tables des Positions Geographiques des Principaux Lieux du Globe*'u (Yeryüzündeki başlıca yerlerin coğrafî durum tabloları) hazırladı. (L)

DAUTHENDEY (Max), alman şairi ve yazarı (Würzburg 1867-Malang, Cava 1918). İzlenimcilik taraflısı ve filozof. Şiirlerinde dış dünyanın insanlar üzerindeki etkilerini dile getirdi. Doğu bilimlerinden yararlanarak tanrı ve insanlık düşüncelerine dayanmayan bir manevî dünya kurmağa çalıştı. Oyunlarının sahneye konması güçtür. Şiirleri (*Ultra-violett* [Mörötesi], 1893; *Die Ewige Hochzeit* [Sonsuz Düğün], 1895 v.b.) geleceğe kalacak niteliktedir. Hepsinde yeni

Foto. Giraudon, Carjat, Harlingue (LAROUSSE)

Honoré DAUMIER
«Bir Üçüncü Mevki Vagonu»
Metropolitan müzesi,
New York

Honoré DAUMIER
«Yasama Göbeği»

Honoré DAUMIER
Charles-François
Daubigny'nin
fırçasıyle
National Gallery, Londra

DAUPHINÉ'nin merkezi:
Vienne (bugünkü Grenoble)

bir içtenlik ve lirik bir biçim hâkimdir. Birinci Dünya savaşında Cava'da göz altına alındı. Ölümünden önce tekrar dinî inançlarına döndü, yurt özlemi içinde öldü. (L)

DAUTZENBERG (Jan Michaël), flaman yazarı (Heerlen, Limburg 1808-İxelles 1869). Yazı ve şiirlerinde felemenk dilinin edebiyat dili olarak kullanılması gerektiğini ileri sürdü. *Nederduitsch Tijdschrift* (1862) gazetesinin kurucularından biridir. (L)

DAUX (Georges), fransız arkeologu ve tarihçisi (Bastia 1899). Yüksek öğretmen okulunda okudu, edebiyat öğretmeni, sonra Sorbonne'da profesör oldu (1945-1950). Yunan dünyası üzerine geniş bilgisi dolayısıyle 1947'de, Birleşmiş Milletler Güvenlik konseyinin Balkan Soruşturma komisyonunda fransız heyeti başkanı, daha sonra, Atina fransız okulu müdürü oldu (1950). Eserleri: *les Deux Trésors du Sanctuaire d'Athéna Pronaia* (Athena Pronaia Tapınağının İki Hazinesi) [1923], *Delphes au II. et au I. Siècle Avant Jésus-Christ* (M.Ö. II. ve I. yy.da Delphoi Tapınağı) [1936]; *les Etapes de l'Archéologie* (Arkeolojide Merhaleler) [1942]; *Chronologie Delphique* (Delphoi Kronolojisi) [1943], *L'Art Antique* (Eskiçağ Sanatı) [1947]. (L)

DAUZAT (Albert), fransız dilbilimcisi (Guéret 1877-Paris 1955). Özellikle Auvergne (doğduğu yer) ağızlarını inceledi. İncelemeleri: *Essais de Géographie Linguistique et des Argots* (Dilbilimsel Coğrafya ve Argolar Üzerine Denemeler) [1929], *Les Argots Franco-Provençaux* (Fransız-Provansal Argoları) [1917]; *les Patois* (Patuvalar) [1927] eklenebilir. Fransız dili üzerine yaptığı çalışmalar: *Histoire de la Langue Française* (Fransız Dil Tarihi) [1931]; *Dictionnaire Etymologique de la Langue Française* (Fransız Dili Etimoloji Sözlüğü) [1938], *Les Noms de Lieux* (Yer Adları) [1926], *les Noms de Personnes* (İnsan İsimleri) [1924]. Çok faaldi; iki dergi çıkardı: *Français Moderne* (Modern Fransızca) [1933]; *Onomastica* (Yer İsimleri) [1947]. *Onomastica*, 1949'da *Revue Internationale d'Onomastique* (Milletlerarası Yer İsimleri dergisi) ismini aldı. (L)

DAUZATS (Adrien), fransız ressamı (Bordeaux 1804-Paris 1868). Baron Taylor'un yazdığı *Voyages Pittoresques et Romantiques Dans l'Ancienne France* (Eski Fransa'da Romantik ve Pitoresk Geziler) adlı eserine yazarla birlikte çalıştı; Fransa, İspanya, Almanya, Mısır ve Cezayir'e yaptığı uzun gezilerden birçok yağlıboya tablo ve suluboya resimlerle döndü, izlenimciliğin öncülerinden biri oldu. Eserleri Louvre'da ve Fransa'nın çeşitli müzelerindedir. Ayrıca Alexandre Dumas Père ile birlikte *Quinze Jours au Sinaï* (Sina Dağında 15 Gün) adlı bir kitap yayımladı. (L)

DAÜSSILA bİş. i. (ar. *dā*, hastalık ve *şıla*, ulaştırma, kavuşma'dan, *dā-üs-şıla*). *Esk.* Vatan hasreti, yurt özlemi: *Başka bir cemiyetin içine giderse, daüssılaya uğrar, hastalanır, hissen müşterek bulunduğu cemiyetin içine gitmek için hasret çeker* (Z. Gökalp). *Galatasaray*'ı, *derslerimi, hocalarımı, yeni arkadaşlarımı, teyzemi ve eniştemi hep bu dâüssılanın arkasında gördüm* (A.H. Tanpınar). [L]

DAV i. (fars. *dāv*). Kumarda kâğıt aldıkça ortaya para koyma. ‖ Kumarda kazanıldığı zaman ilk defa konulan paranın bir mislini koyma: *Karı biperva oyun başına geçince elli lira, yüz lira, iki yüz lira dav deyivermekten çekinmez* (H.R. Gürpınar). ‖ *Esk.* Satranç, tavla v.b. oyunlarda sıra, nöbet. (M)

DAV i. Burchell zebrası. (İlmî adı *Hippotigris Burchelli*).

— ANSİKL. *Dav*, zebraların en yaygın olanıdır; hayvanat bahçelerinde en çok görülen de odur. Bütün Doğu ve Güney Afrika'da yaygındır; kendi cinsinden olanlar arasında Kuaga'dan sonra en az çizgili olan da odur. Eskiden Kap bölgesinde yaşayan eşek büyüklüğündeki dağ zebrası (*H. zebra*) hakikî dav sayılır. (L)

DAVA i. (ar. *da'vā*). Bir hüküm ile hukukî himayenin sağlanması için mahkemeye yöneltilen istem. *Yargıtay davayı bozdu mu?* (K. Tahir). *Dava etmek. Dava açmak* (Bk. ANSİKL.) ‖ Mesele, sorun: *Sonra birden davanın ağırlık merkezi oldum* (A.H. Tanpınar). *Hocamız Bedros Efendi, bir hendese davasını çözdükten sonra, mutlaka tahtaya beni çağırır...* (Y.Z. Ortaç). ‖ Savunulan görüş, ülkü: *Çünkü onlar bir davanın bayrağını taşıyordular* (Y.Z. Ortaç). *Öteki dünya milletlerinin böyle bir davası yok* (F.R. Atay). ‖ — *Argo.* Adı söylenmek istenmeyen şeylerden bahsederken kullanılır. ‖ Sevgili.

— ÇEŞ. DEY. *Davayı kazanmak* veya *kaybetmek*, bir davada haklı çıkmak veya cezalandırılmak. ‖ *Kan davası.* (Bk. KAN.) ‖ *Peygamberlik davasında bulunmak* (*Esk. Davayı nübüvvet*), peygamber olduğunu iddia etmek.

— Huk. *Dava açma süresi*, bazı suçlarda davanın açılması için konan azamî süre. (Bu süreye 5680 sayılı Basın kanununda, 6486 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri kanununda, 359 sayılı Radyo Televizyon Kurumu kanununda, 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri hakkındaki kanunda rastlanır.) ‖ *Dava değiştirme yasağı*, hasmın muvafakati olmadan dava temelinin ve netice-i talebin değiştirilmemesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dava dilekçesi*, dava açılması için gerekli yazılı istem. Bu dilekçenin ihtiva edeceği unsurlar, davanın görüleceği mahkeme, taraflar, davanın temel ve netice-i taleptir. ‖ *Dava izni*, kanunla belirlenmiş bazı suçlarda devlet iddia makamının sorması üzerine, kanunda gösterilen bir diğer devlet makamının müşahhas (somut) olayda dava açılmasında kamu menfaati veya uygunluk bulunup bulunmadığını araştırıp, dava açılmasını uygun bulduğu takdirde müspet kararını, bunu soran makama bildirmesi (Türk Ceza kn. 160, 173. maddeleri gereğince Adalet bakanı veya Ask. Cz. kn. 48/B maddesi gereğince Millî Savunma bakanının verebileceği izin birer örnek olarak anılabilir. Kanunlarımızda bu kurum müsaade, muvafakat veya karar diye de geçer.) ‖ *Dava mânileri* (ilk itirazlar-iptidaî itirazlar), dava şartlarından olmadıkları halde davanın esası hakkında hüküm verilmesine engel olan usulî savunmalar. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dava şartları*, davanın esas hakkında verilecek bir hükümle sonuçlanabilmesi için varlığı gerekli olan şartlar. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dava temeli* (*sebebi*), netice-i talebin dayandığı ve bunu haklı göstermek üzere dermeyan edilen vakıalar bütünü. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dava yığılması*, tek bir yargılama çerçevesi içinde birden fazla davanın görülmesi durumu. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dava zamanaşımı*. (Bk. ZAMANAŞIMI.) ‖ *Davadan feragat*, davacının mahkemeye yöneltilmiş tek taraflı bir beyanı ile netice-i talebinden vaz geçmesi. (Feragat için hasmın muvafakatine veya mahkemenin herhangi bir müdahalesine lüzum yoktur. Feragat ile dava son bulur). ‖ *Davadan vaz geçme* (*sarfınazar etme*), davacının davayı takipten vazgeçmesi. (Davacı bu halde netice-i talebinden değil, sadece davanın takibinden vaz geçmektedir. Feragatten farklı olarak aynı davayı tekrar açabilir. ‖ *Davaların birleştirilmesi* (*tevhidi*), aralarında irtibat bulunduğu halde ayrı ayrı açılmış olan davaların mahkeme kararıyle birleştirilmesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Davanın açılması*, dava dilekçesinin mahkeme kalemine verilmesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Davanın düşmesi*, yargılama yapılabilmesi için gerçekleşmesi beklenen şartların gerçekleşmeyeceğinin anlaşılması veya zamanaşımı ve genel af gibi yargılamanın yapılmasına engel olan bir sebebin ortaya çıkması üzerine davaya artık devam olunamayacağını ifade etmek üzere yargılama makamlarınca verilen karar ‖ *Davanın ihbarı*. (Bk. İHBAR.) ‖ *Davanın kabule şayan görülmemesi*, dava açmak için yapılan muamelede usul hukuku müeyyidesini gerektiren bir aykırılık bulunduğunun veya yargılama şartlarının gerçekleşmemiş olduğunun anlaşılması halinde, yargılama makamlarınca yargılama faaliyetinin hemen başında verilmesi gereken karar. ‖ *Davanın nakli*, bir davanın hukukî veya fiilî sebepler dolayısıyle yetkili hâkim veya mahkeme önünde görülmesine imkân bulunmaması veya tahkikatın yetkili mercide görülmesinin kamunun güvenliği için tehlikeli olduğu hallerde, davanın başka bir yerde aynı derecedeki bir yargılama merciine gönderilip orada görülmesini sağlayan kurum. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Davanın tarafları*, davacı ve davalıdır. (Mahkemeden kendisi için hukukî himayeyi isteyen kişiye [davacı], kendisine karşı hukukî himaye istenene [davalı] denir.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Davaya katılma* (*müdahale*), bir üçüncü şahsın taraf olmadığı bir davaya kendi menfaati dolayısıyle girmesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Davaya vekâlet*. (Bk. VEKÂLET.) ‖ *Aslî dava*, mütekabil dava karşısında ilk açılan davaya verilen ad. ‖ *Kamu davası*, suçlu hakkındaki takibatın devlet adına yapılarak, davanın devlet adına açılması halinde ceza davasına verilen ad. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Karşı dava*, davacının davasına karşı cevap lâyihası ile davalının açtığı dava. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Müdahale yoluyle dava*, devletin iddia makamı olan Cumhuriyet müddeiumumilerinin (savcıların) açtığı davaya, suçtan doğrudan doğruya zarar gören ferdin de katılarak açtığı dava. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Şahsî dava*, kanunla belirlenmiş bazı suçlarda, suçtan zarar gören kimsenin savcının iştiraki olmaksızın tek başına sanık aleyhine yargılama makamları nezdinde açtığı ceza davası. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Şahsî hak davası*, hukuk davasının ceza mahkemesinde açılması halinde aldığı ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. İstemin konusunu teşkil eden hukukî himayenin çeşitleri muhtelif dava kategorileri ortaya çıkarır: **1.** *Edim* (*ifa veya eda*) *davaları*, bir şeyin verilmesine, bir şeyin yapılmasına veya bir şeyin ya-

Foto. Giraudon, Bourguignon (LAROUSSE)

pılmasından kaçınılmasına ilişkin davalardır (bk. EDİM); **2.** *Tespit davaları,* bir hukukî ilişkinin mevcut olduğuna (olumlu tespit davası) veya mevcut bulunmadığına (olumsuz tespit davası) ilişkin davalardır; (bk. TESPİT.) **3.** *Kurucu (inşaî) davalar* ise hükme kadar mevcut olmayan ve bir hüküm olmaksızın mevcut olamayacak bir hukukî sonucun yaratılmasına ilişkin davalardır. Bk. YENİLİK *doğuran hak.*

● *Dava değiştirme yasağı.* Bu yasak davalının savunması bakımından da kabul edilmiş olabilir (Huk. Us. Muhakemeleri kn. md. 202: Müdafaanın değiştirilmesi yasağı). Her iki durumda da değiştirmenin icrası için hasmın muvafakatinin elde edilmemesi halinde Huk. Us. Muhakemeleri kn.-nun kabul ettiği ıslah yoluna başvurulabilir. Ancak bu yol malî bir külfeti gerektirmektedir.

● *Dava mânileri* (ilk itirazlar-iptidaî itirazlar). Kanunda yer alan *ilk itiraz* hallerinde her zaman davanın usulden reddini sağlayan bir hüküm verilmez. Meselâ davaların ayrılması yolundaki ilk itiraz üzerine verilecek olan karar, ayırma (tefrik) kararıdır. Buna karşı bazı ilk itirazlar nihaî bir hükme götürür. Meselâ mahkemenin yetkili olmadığı veya derdestlik itirazlarında dava esasa girişilmeksizin usulî ve nihaî bir hükümle reddedilecektir.

Dava şartlarından farklı olarak ilk itirazların davalı tarafından ileri sürülmesi gerekmektedir. Mahkemece re'sen (görevinden ötürü) incelenemez. İlk itirazların hep birlikte ve aynı zaman ileri sürülmesi gereklidir. İleri sürülme cevap dilekçesi süresi ile (dava dilekçesinin tebliğinden itibaren 10 gün) sınırlandırılmıştır. İlk itirazlar cevap layihasında ileri sürülebileceği gibi, bundan önce hepsi birlikte ayrı bir dilekçe ile de dermeyan edilebilir. Cevap dilekçesinin verilmesinden sonra ilk itiraz dermeyanı mümkün değildir. Bu itirazlar, süresinden sonra savunmanın ıslahı yoluyla veya hasmın muvafakati ile ileri sürülemez.

● *Dava şartları,* mahkemeye ilişkin olabileceği gibi (türk hâkimine tabi bir iş bulunması, yargı yolunun mevcut bulunması, mahkemenin görevli olması ve fonksiyonel bakımdan davanın kendi yetki sınırları içine girmesi), taraflara (iki tarafın varlığı, taraf olma ehliyeti, dava ehliyeti, davayı takip yetkisinin mevcudiyeti gereği) veya çekişme konusuna (maddî anlamda bir kesin hükmün mevcut bulunmaması, hukukî himayenin gerekliliği, davanın zarurî muhtevasına sahip olması) ilişkin olabilir. Dava şartlarının bulunmadığı, yargılamanın her safhasında taraflarca ileri sürülebileceği gibi, mahkeme tarafından görevden ötürü (re'sen) de incelenebilir. Dava şartları bakımından usulî anlamda bir müktesep hakkın mevcudiyetinden de bahsedilemez. (Bk. TEMYİZ). Dava şartlarının bulunmadığı anlaşılırsa davanın esası hakkında bir hüküm verilmeyecek, dava usulden reddedilecektir *(absolutio ab instantia).*

● *Dava temeli (sebebi),* farklı iki teori ile açıklanabilir. Vakıalara dayandırma nazariyesi, netice-i talebi haklı gösteren maddî vakıalar bütününü dava temeli olarak kabul eder. Ferdîleştirme nazariyesine göre ise dava temeli maddî vakıaları içine alan hukukî sebeptir. Uygulamamızda vakıalara dayandırma nazariyesi kabul edilmiştir.

● *Dava yığılması,* davacının davalıya karşı birden fazla davasının bir arada bulunması şeklinde olabileceği gibi *(objektif dava yığılması),* tarafları farklı davaların bir araya gelmesi şeklinde de *(sübjektif dava yığılması, dava arkadaşlığı)* olabilir. Objektif dava yığılmasında davalar arasında irtibat bulunması şart değildir. Meselâ davacı davalıya karşı ödünç sözleşmesinden doğan dava ile bir malın teslimi davasını aynı dava dilekçesi ile dermeyan edebilir. Objektif dava yığılması bu örnekte olduğu üzere birikici olabileceği gibi terditli de olabilir. Dava arkadaşlığında ise davanın birlikte açılabilmesi için kanunun öngördüğü şekilde bir irtibatın gerçekleşmesi gerekmektedir. Dava arkadaşlığı birden fazla davacının bir veya birden fazla davalıya veya bir davacının birden fazla davalıya dava açması sonunda ortaya çıkabileceği gibi, davaların birleştirilmesi yoluyle de ortaya çıkabilir. Bazı hallerde birden fazla davacının birlikte dava açmasında veya birden fazla davalının birlikte dava edilmesinde zaruret bulunabilir *(zarurî dava arkadaşlığı).* İştirak halinde mülkiyet (elbirliği ortaklığı) hallerinde olduğu gibi.

● *Davaların birleştirilmesi.* Birleştirme hem objektif hem de sübjektif dava yığılmasının temelini teşkil eder. Birlikte açılan davalar arasında irtibat bulunmaması halinde (ilk itiraz üzerine) veya birlikte görmenin yargılamanın yürümesinde güçlükler yaratması halinde (talep üzerine) mahkeme birlikte görülmekte olan davaların ayrılmasına karar verebilir.

Cz. Muhakemeleri Us. kn. bir kimsenin bir kaç suçtan sanık olması veya bir suçta her ne sıfatla olursa olsun birkaç sanık bulunması halinde irtibatın var sayılacağını kabul etmiştir (Cz. Muhakemeleri Us. kn. md. 3). Vazifeleri farklı mahkemelerin yetkisine göre muhtelif davalar birleştirilince, davalar yüksek vazifeli mahkemede görülür (Cz. Muhakemeleri Us. kn. md. 2). Selâhiyetleri farklı mahkemelerin sahasına giren muhtelif davalar birleştirilince, bunlardan birine bakmağa selâhiyetli herhangi bir mahkemede rüyet olunabilirler (Cz. Muhakemeleri Us. kn. md. 12). Kanunlarda birleştirmenin mecburî, ihtiyarî veya yasak olduğunu gösteren çeşitli hükümler vardır.

● *Davanın açılması.* Davanın açılmasının maddî hukuka ve usul hukukuna ilişkin etkileri vardır. Maddî hukuk etkileri zamanaşımının kesilmesi, iyi niyetin kötü niyete dönüşmesi, davalının dava dilekçesinin tebliği ile gecikmiş (mütemerrit) duruma düşmesi gibi. Usul hukukuna ilişkin etkiler, meselâ: derdestlik durumunun doğması, davacının hasmının muvafakati olmaksızın davadan sarfınazar edememesi, hasmın rızası olmadan davanın değiştirilmemesi, davanın bir hükümle sonuçlandırılması mecburiyeti gibi.

● *Davanın nakli.* Cz. Muhakemeleri Us. kn.nun 14. maddesine göre davanın nakline karar verecek olan yüksek vazifeli mahkemedir. Hukukî veya fiili sebepler dolayısıyle nakli, davanın tarafları isteyebileceği gibi, mahkeme de re'sen buna lüzum görebilir. Kamu güvenliği düşüncesiyle nakli ancak adalet bakanı isteyebilir.
Dava naklinin bir diğer sebebi de, yangın, yer sarsıntısı, seylap ve heyelan gibi âfetler sebebiyle bir yer mahkemesinin görev yapamaz hale gelmesidir. 45 Sayılı kanuna göre bu hallerde adalet bakanının kararıyle bir yer mahkemesindeki davalar toptan ve geçici olarak başka yer mahkemesine naklolunur.

● *Davanın tarafları.* Her davada zorunlu olarak ve ancak bir davacı ve bir davalı taraf bulunur (iki taraf sistemi). Taraf kavramı maddî hukuk ilişkisinin süjeleri şeklinde anlaşılmamalıdır (maddî taraf kavramı). Meselâ bazı istisnaî durumlarda hak sahibi olmayan kimse taraf olabilir.

● *Davaya katılma.* Katılan *(müdahil)* teknik anlamı ile taraf olmadığı gibi katıldığı tarafın temsilcisi de değildir. Katılan, davayı bulunduğu noktadan itibaren takip edecek ve katıldığı tarafın iradesine uygun şekilde hareket edecektir. Hüküm, lehine katılma yapılmış tarafa ilişkin olarak verilecektir.

● *Kamu (amme) davası*'nı cumhuriyet savcıları açar. Askerî mahkemelerin vazifesine giren işlerde askerî savcılar kamu davasını açar ve yürütürler. Kanunlarımıza göre savcılar suç hakkında kâfi deliller elde ettikleri takdirde kamu davasını açmak zorundadırlar. Adalet bakanı da kamu davası açması için savcıya emir verebilir. Valiler de kendi vilâyetleri dahilinde, savcıdan kamu davasının açılmasını isteyebilirler ve istekleri kabul edilmezse adalet bakanına, dava açma emri verme yetkisini kullanması için başvurabilirler. (Kanunlarımızda bu dava *hukuku âmme davası* veya *âmme davası* adıyle geçmektedir. *Kamu davası* deyimi yeni yeni kullanılmağa başlanmıştır.)

● *Karşı dava*'nın muteber olabilmesi için, iki dava arasında bir irtibatın bulunması veya esas davadaki alacak ile karşı davanın konusunu teşkil eden alacağın takasının ileri sürülmesi gerekir. Davacı, bu şartların gerçekleşmemiş olduğunu ilk itiraz olarak ileri sürebilir *(dava manileri).* Karşı davanın mümkün olabilmesi, her iki davanın aynı yargılama çeşidine tabi olmasına bağlıdır. Bu nokta mahkeme tarafından re'sen (görevinden ötürü) incelenir.

● *Müdahale yoluyle dava* açan müdahil, maznunun cezalandırılması talebiyle kamu davasına katılır. Şahsî hak talebinde de bulunabilir. Suçtan zarar gören kimsenin kamu davasına müdahale etmesi ihtiyarına bırakıldığından, müdahale etmeyebileceği gibi, müdahale ettikten sonra davasını geri de alabilir. Mücerret müdahalenin geri alınması kamu davasını etkilemez, kamu davası devam eder.

● *Şahsî dava* açma imkânı ancak hafif bazı suçlarda kabul edilmiştir. Bu suçlar şikâyete tabi suçların bir kısmını teşkil eder ve Ceza Muhakemeleri Us. kn. md. 344'te tek tek gösterilmiştir. Şahsî dava ikamesine imkân veren suçlarda, kamu menfaati görürse savcı kamu davası açabilir veya şahsî dava açıldıktan sonra davayı üzerine alıp, davayı kamu davası haline getirebilir. Bu halde şahsî davacı müdahil durumuna geçer. Şahsî davacı yargılama makamlarından sanığın cezalandırılmasını ve şahsî haklarının hüküm altına alınmasını ister. Şahsî davacı duruşmada ya yalnız bulunur ya da bir avukat veya dava vekilini de kendisine yardım etmesi için yanında bulundurur veya kendisi bulunmaksızın dava vekili veya avukat tarafından duruşmada temsil de edilebilir. Bunu yapmadığı takdirde davasını geri almış sayılır. Şahsî davacı davasını açık beyanla da geri alabilir; davayı sonuna kadar götürmek zorunda değildir.

● *Şahsî hak davası.* Cz. Muhakemeleri Us. kn.nun 350, 358 ve 365. maddeleri ile şahsî davacıya ve müdahile ceza mahkemesinden hukukî haklarının hüküm altına alınmasını istemek yetkisini vermiştir. Bu talebe şahsî hak davası denir. Şahsî hakların ceza mahkemesinde hüküm altına alınması, neticede sanığın cezaya mahkûm olmasına ve şahsî hak için yapılacak tetkiklerin ceza davasını uzatmasına bağlıdır. Bu şartlar gerçekleşmezse ceza mahkemesi yalnız ceza hakkında hüküm vererek şahsî hak davacısının isterse hukuk mahkemesine müracaat edebileceğini kendisine bildirir.

◆ **Davacı** i. Birisi aleyhinde dava açan kimse, şikâyetçi: *Ne tuhaftır ki zuhur etmedi bir davacı* (M.A. Ersoy). *Davacın Kadı ise yardımcın Allah olsun!* (Atasözü).

◆ **Davalaşmak** ortaklş. f. Birbiri aleyhinde mahkemeye başvurmak.

◆ **Davalı** sıf. Dava edilmiş [kimse veya şey]. || İddiası olan veya fikir beyan eden [eser].

◆ **Davalık** sıf. Davayı gerekli kılan. (→ Bibliyo.) [M]

Dava *(Ein Prozess),* Kafka'nın yarım kalmış romanı. Max Brod tarafından yayımlandı (1925). Basit bir banka memuru olan Jozef K. günün birinde suçlandırılır, fakat işlediği suç hakkında kendisine kesin bir bilgi verilmez. Önceleri kolaylıkla temize çıkabileceğini sanır, fakat kirli, yağlı bürolarda davayı yürüten ikinci sınıf memurların temsil ettiği adalet onu çarklarının arasında ezmeğe başlar. Büyük bir korkuya düşer, fakat yeni keşfettiği bu saçma ve acayip dünyanın çekiciliğine de kendini kaptıran Jozef K., sonunda suçlu mu, suçsuz mu olduğunu kendi de kestiremeyecek hale gelir. Gerçi hayata bağlıdır, fakat peşinden ayrılmayan iki memura karşı koyacak gücü kendinde bulamaz ve ücretli katillere benzeyen o iki memur tarafından, uydurma bir adalet adına öldürülür. Çeşitli yorumlara elverişli olan bu yıkıcı, amansız romanın büyük bir etkisi olmuştur. Eser 1962 yılında Orson Welles tarafından filme alındı. (L)

DAVAİNE (Casimir Joseph), fransız hekimi (Saint-Amand-les Eaux 1812-Garches 1882). 1850 Yılında *Şarbon* hastalığının bakterisini buldu. Bu bakımdan Pasteur'ün öncüsü sayılır. (L)

DAVALLİA i. Sürüngen kök saplı eğreltiotu. Eski Dünya'nın sıcak bölgelerinde

Adrien DAUZATS
Sevilla'da «la Giralda»
Louvre müzesi, Paris

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

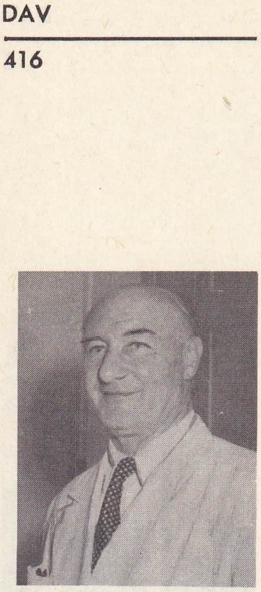
Abidin DAVER

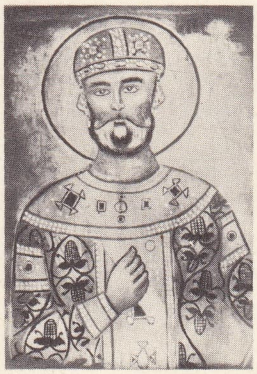
Kurucu DAVİD III (Gürcistan)

yetişir, (Birçok türleri limonluklarda yetiştirilir. *Polypodiaceae* familyasından.) [L]

DAVALOS (Balbino), meksikalı şair (Colima 1866-Mexico 1951). *Las Ofrendas* (Hediyeler) [1909] adlı eseriyle büyük ün kazandı. Fransız Parnasse okulunun etkisinde kaldı. Şiir kitaplarından başka edebiyat tenkitleri de yazdı. (L)

DAVANGERE, Hindistan'da (Mysore) şehir, Bangalore'nin kuzeydoğusunda; 78 100 nüf. Dokumacılık. (L)

DAVANNE (Louis Alphonse), fransız kimyacısı ve bilim yayıcısı (Paris 1824-Saint-Cloud 1912). Özellikle fotoğrafçılık kimyası ile uğraştı, ayrıca fotoğraf objektiflerinin odak uzaklığını tespit etmeğe yarayan bir usul buldu. (L)

DAVANZATİ (Chiaro), XIII. yy. italyan şairi (Floransa-öl. 1280'den önce). Fransız Provence şairlerini örnek alarak şiirler yazdı. Bununla birlikte, öteki eserleri olan doksan *canzoni* ve sonelerinde tabiîlik ve yenilik görülür. (L)

DAVANZATİ BOSTİCHİ (Bernardo), italyan bilgini (Floransa 1529-ay.y. 1606). En tanınmış eseri: *Tacitus çevirisidir* (1596), bu eserinde elinden geldiği kadar anlatışta özlülüğe ulaşmağa çalıştı. Ayrıca ingiliz cizviti Nicholas Sanders'in *The Rise and Growth of the Anglican Schism* (İngiltere'de Anglikan Ayrılığının Yükseliş ve Büyümesi) adlı eserini çevirdi (1585), iktisat elkitapları ve *Trattato della Coltizavione Toscana delle Viti e Degli Arbori* (Toscana'da Asmaların ve Bazı Ağaçların Yetiştirilmesi Üzerine) [1600] adlı bir kitap yayımladı. (L)

DAVAO, Filipinler'de şehir, *Davao körfezi* kıyısında, Mindanao adasında; 225 700 nüf. Limandan abaka, hindistancevizi içi ve ananas ihraç edilir. Bölgede abaka tarımı Apo dağının püskürmelerinden meydana gelen volkanik topraklar üzerinde uygulanır. Kauçuk ve hindistancevizi işletmeleri. (L)

DAVAR i. (esk. türk. *tavar*'dan). Koyun ve keçinin ortak adı: *Avlunun içi öküzler, inekler, kazlar, davarlarla dolarmış* (Ş.S. Aydemir). ‖ Koyun veya keçi sürüsü: *Bir başka grup Hasan'ın davarının etrafını çevirdi* (Y.K. Karaosmanoğlu). [M]

DAVEL (Jean Daniel Abraham), Vaud'lu yurtsever (Morrens, Lozan yakını 1670-Vidy, Lozan yakını 1723). Cully'de noterlik yaptı, 1689'dan sonra İsviçre alaylarında, Piemonte'de, Hollanda ve Fransa'da görev aldı (1708), 1712'de Cully'ye döndü. O zaman Vaud kantonu Berne kantonuna bağlıydı; memleketini bu bağımlılıktan kurtarmak istedi. 31 Mart 1723'te, üç milis bölüğüyle Lozan'a girdi ve halkı ayaklanmağa çağırdı. Fakat yöneticiler Berne'e bağlı kaldılar. Ertesi gün yakalanan Davel mahkûm oldu ve idam edildi. (L)

DAVENANT (Charles), ingiliz iktisatçısı (Londra 1656-ay.y. 1714). Sir William Davenant'ın büyük oğlu. Eserlerinde serbest ticareti savundu. (L)

DAVENANT veya **D'AVENANT** (sir William), ingiliz şairi ve tiyatro yazarı (Oxford 1606-Londra 1668). Oxford'da bir otelcinin oğlu, söylentilere göre Shakespeare'in evlilik dışı çocuğu idi. Richmond düşesi ve lord Brooke tarafından korundu. 1629'da yazdığı *Albovine, King of the Lombards* (Lombardlar Kralı, Albovine) dramı ile üne ulaştı. Başarılı komediler yazdı: *The Wits* (Akıllı Geçinenler) [1633], *The Platonic Lovers* (Platonik Âşıklar) [1636], *Love and Honour* (Aşk ve Şeref) [1649]. Ben Jonson'dan sonra, 1639'da baş şair oldu ve Drury Lane tiyatrosunu yönetmeğe başladı. Siyasî karışıklık sırasında kralcılar partisini tuttu ve Fransa'ya sığındı. 1643'te İngiltere'ye döndü. Fakat püritanlar ondan şüphe ettiler. 1650'den 1652'ye kadar hapiste kaldı, ancak Milton'un aracılığıyla kurtuldu. Hapisteyken epik-felsefî bir şiir olan *Gondibert*'i (1651) yayımladı. 1656'da *The Siege of Rhodes* (Rodos Kuşatması) ile İngiltere'de ilk olarak opera türünü uyguladı. (L)

DAVENPORT, A.B.D.'de (Iowa) şehir, Mississippi kıyısında; 89 000 nüf. Sanayi merkezi: lokomotif, çamaşır makinesi yapımı; besin ve dokuma (konfeksiyon) sanayii; çimento fabrikaları. (L)

DAVENPORT (Charles Benedikt), amerikan antropologu ve araştırıcısı (Connecticut, Stamford 1866-New York, Cold Spring Harbor 1944). Harvard ve Chicago üniversitelerinde profesörlük yaptı. Genel genetik ve insan genetiği üstünde çalıştı. Özellikle ırkların karışması, metot, istatistik meseleleri ve büyümede ortaya çıkan değişiklikler üzerinde durdu.

Başlıca eserleri: *Experimental Morphology* (Deneysel Morfoloji) [1897-1899]. *Statistical Methode in Biological Variation* (Biyolojik Değişkende İstatistik Metodu) [1914], *Army Anthropology* (Ordu Antropolojisi) [1921], *Body-Burla and its Interitance* (Beden Yapısı ve Kalıtımı) [1924], Steggerda ile birlikte, *Race Crossing in Jamaica* (Jamaika'da Irk Karışımı) [1929], *The Mechanism of Organic Evolution* (Organik Evrimin Mekanizması) [1930]. (L)

DAVENPORT (Joseph Herbert), amerikan iktisatçısı (Wilmington Vermont 1861-New York 1931). Chicago, Missouri (1908) ve Cornell üniversitesinde (1916) profesörlük yaptı. Alternatif maliyet kavramını işleyerek, F. Wieser'in değer teorilerini geliştirdi. Başlıca eserleri: *Value and Distribution* (Değer ve Dağıtım) [1908], *Economics of Enterprise* (İşletme Ekonomisi) [1913] ve ölümünden sonra yayımlanan *Economics of Alfred Marshall* (Alfred Marshal'in İktisat Görüşleri) [1935]. (L)

DAVENPORT (Robert), XVII. yy. başında ingiliz tiyatro yazarı, *King John and Matilda* (Kral John ve Matilda) [1655] adlı dramı, *The City Nightcap* (Şehrin Takkesi) [1624'te oynandı] ve *A New Tricks to Cheat the Devil* (Şeytanı Aldatmak İçin Yeni Bir Numara) [1639] adlı iki komedisiyle ün yaptı. Günümüze kalmayan *Henry I* ve *Henry II* adlı oyununun Shakespeare'in yardımıyle yazıldığı sanılmaktadır. Eserleri Elizabeth devri tiyatrosuyle Restorasyon devri tiyatrosu arasında bir geçiş çağı meydana getirmiş olması bakımından önemlidir. (L)

DAVENPORT (William Henry), amerikan hokkabazı (1814-Avustralya 1877). Kardeşi IRA ERASTUS (1839-1911) ile birlikte bazı oyunlarda olağanüstü ustalık kazandı. En sonunda kendilerinin medyum oldukları ve ruhlarla ilişkileri bulunduğunu ileri sürerek, A.B.D. ve İngiltere'de başarı sağladılar. Büyük bir ün kazanmış olarak Paris'e gittiler (1865), bir edebiyatçı olan Derosne ile işbirliği yaparak birçok oyunlar düzenlediler. Fransız hokkabazları Robert-Houdin ve Robin, spiritizma gösterileri yapmak iddiasıyle ortaya çıkmış olan Davenport'ların el çabukluğundan başka şey olmayan oyunlarının hilelerini açığa vurdular. (L)

DAVENTRY, Büyük Britanya'da (Northamptonshire) kasaba, Northampton'un batısında; 6 900 nüf. Ayakkabı imalâtı. Radyo verici merkezi. (L)

DAVER i. (fars. *dâver*). *Esk.* Doğru, âdil hükümdar, vezir veya hâkim: *Dâver-i mülk-i hüner, safder-i mısrat-rehbet* (Ziya Paşa). *Olup her bendegân ol dâver-i din-pervere peyrev* (Şinasi). ‖ Allah'ın bir adı. ‖ Erkek adı. ‖ *Dâver-i âsumân* veya *dâver-i âzam*, Allah. ‖ *Dâver-i devran*, dünyaya hükmeden anlamında padişahlara hitap sözü.

◆ **Dâverâne** zf. *Esk.* Doğru, adaletli hükümdar, vezir ve hâkimlere yakışan bir şekilde.

◆ **Dâveri** i. *Esk.* Hükümdarlık, hâkimlik. ‖ Dava. ‖ İyi ile kötüyü birbirinden ayırma. (M)

DAVER (Abidin), türk yazarı (İstanbul 1886 - ay.y. 1958). Soğukçeşme Askerî rüştiyesi ile Galatasaray'da okudu. 1908 Yılından sonra gazeteciliğe başladı. *Tasviriefkâr, Yeni Gün, Tercümanı Hakikat* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde yazı işleri müdürü ve yazar olarak çalıştı. Altıncı seçim döneminde İstanbul milletvekili seçildi. Denizcilik konusundaki geniş bilgisi yüzünden «sivil amiral» diye anıldı. Ölümünden sonra Denizcilik bankasının bir şilebine adı verildi. Yayımlanmış eserleri: *Kanatların Zaferi, Deniz* (1932), *Gemi* (1932), *Mülâzımın Romanı* (1936), *Türk Denizciliği* (1947) v.b. (M)

DA VERONA (Guido), italyan romancısı (Saliceto Panaro, Modena 1881 - Milano 1939). Töre romanlarındaki sevişme sahnelerinin gerçekçiliği, çoğunlukla yadırgandı; üslûbunda görülen taşkınlık, istemeyerek d'Annunzio'ya özendiğini, ama onun gülünç bir taklidi olmaktan öteye geçmediğini ortaya koydu. En tanınmış eserleri: *Colei Che non si Deve Amare* (Sevilmemesi Gereken Kadın) [1910], *Mimi Bluette, Fiore del mio Giardino* (Mimi Bluette, Bahçemin Çiçeği) [1915], *Sciogli la Treccia, Maria Maddalena!* (Maria Maddalena, Çöz Örülmüş Saçını) [1920], *Cléo* (1926). [L]

DAVET i. (ar. *da*ʿ*vet*). Çağırma, çağrıda bulunma: *Bir de Sabriye Hanımla Selma Hanımı artık davet zamanı geldi sanırım* (A. H. Tanpınar). *Davet etmek.* ‖ Ziyafet, şölen, toplantı: *İkide birde tertip edilen pokerli, briçli, danslı, çaylı veya (ziyafet sofrasından doldurulan tabaklarla ayakta yenilen) yemekli davetler yoktu* (A. Ş. Hisar). *Davet vermek.* ‖ *Esk.* [Arapça tamlamalarda] Dua. ‖ Sebep olma, üzerine çekme: *Bu gibi hallerde halkın şikâyetini davet ediyordu.*

◆ **Dâvât** çoğl. i. *Esk.* Davetler. ‖ Dualar.

◆ **Davetçi** i. Bir davete çağrı yapan kimse, çağırıcı.

◆ **Davetli** i. Toplantı veya ziyafete çağırılmış kimse, çağrılı: *Çok geçmeden, Jülide'nin davetlileri masa etrafında toplandı* (Vâ-Nû).

◆ **Davetsiz** sıf. Davet edilmemiş, çağrılı olmayan: *Davetsiz misafir.* (M)

DAVETİYE i. (ar. *da*ʿ*vetiyye*). Çeşitli toplantılara çağırmak için davetlilere gönderilen ve davetin yapılacağı yer, saat ve tarihi bildirilen çağrı kâğıdı: *Davetiyemi gösterip de içeri girdiğim zaman başıma ilk vuran şey, her tarafa sinen lâhana çorbası ve mahurka (bir nevi âdi tütün) kokuları idi* (Ş.S. Aydemir). *Düğün davetiyesi.* (M)

DAVİCO (Oskar), yugoslav yazarı (Şabac 1909). Şair, iki savaş arasında Belgrad'da gerçeküstücü bir topluluk kuran «Onüç»lere katıldı (Pesme, 1938). 1952'de ilk romanı *Pesme* (Şiir) Yugoslav edebiyatına orijinal bir konu ve yeni bir biçim anlayışı getirdi. *Zrenjanin* (1949); *Hana* (1951); *Flora* (1955) adlı şiir derlemeleri ve hikâyeleriyle memleketinin geçirdiği sosyal ve siyasî gelişmelerle ilgili insancıl bir anlayış ortaya koydu. (L)

DAVİCO (Vincenzo), italyan bestecisi ve müzik tenkitçisi (Monako 1889). Cravero ve Max Reger'in öğrencisidir. Bir süre Paris'te yaşadı (1918-1940). Operalar *(La Dogaressa*, 1920; *Esir Prenses* 1940); senfonik eserler *(La Tentazione di San Antonio* [1914], *Kısa Kantat* [1945], bir *Requiem* [1950], piyano eserleri, melodiler) besteledi. (L)

DAVİD, Panama cumhuriyetinde şehir, Chiriqui ilinin idare merkezi, Büyük Okyanus kıyısında; 22 700 nüf. (L)

DAVİD, V. yüzyıl ermeni filozofu. Patrik Isaac I ve Mesrob'un öğrencisi, ermeni alfabesini meydana getirdi; öğretmenlerince Urfa, İstanbul, Atina ve İskenderiye'ye gönderildi. Aristotales ve Porphyrios'un eserlerini yorumladı: *Girk Sahmanats* (Her Şeyin İlkelerinin Tanımı) v.b. David, yurttaşları arasında yunan düşüncelerini yaymağa çalıştı. (L)

DAVİD veya **DAWİD** (?, 1500-Samen dağı 1540'a doğr.), büyükannesi Hélène'in naipliğiyle 1507'de Habeşistan necaşisi. Hélène, Selim I'e karşı Portekizlilerden yardım istedi; çünkü Selim I, Mısır'ı aldıktan sonra Habeşistan çekinmeğe başlamıştı. Ama Portekiz yardımı uzun yıllar sonra (müslümanlar ülkeyi ele geçirdikten sonra) [1539] geldi. David, kaçtığı dağlarda öldü. (L)

DAVİD I (1084-Carlisle 1153), iskoçya kralı (1124-1153), yerine geçtiği Alexander I'in küçük kardeşi; krallıkta bütünlüğü sağlamlaştırdı, krallığı yeni baştan örgütledi, büyük ölçüde geliştirdi. Blois'li Stephen devrinde İngiltere'nin iç meselelerinden yararlanarak, Kuzey'den Tees ve Ribble ırmaklarına kadar ingiliz kontluklarını İskoçya'ya kattı (1139). Hükümdarlığı zamanında kele-

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN) ; LAROUSSE

ti birçok yabancı ailenin (Bruce ve Fitzolan gibi) İskoçya'ya gelip yerleşmesiyle güç kazanan anglo-normand etkisi altında kaldı. Krallığını Normand sistemine göre yeni baştan örgütledi ve kabile düzeni yerine derebeylik düzenini geçirdi. İskoçya ve Roma kiliseleri arasındaki bağları daha güçlendirdi; birçok manastır ve şehir kurdu. Ölümünde İskoçya, Batının geri kalan kısmıyle kesinlikle birleşmiş bulunuyordu. (L)

DAVİD II veya **DAVİD BRUCE** (Dunfermline 1324-Edinburgh 1371), İskoçya kralı (1329-1371), yerine geçtiği Robert I Bruce'ün oğlu. 1332'de Edward Baliol ve Edward III'ün desteklediği «Mirastan mahrum edilenler» tarafından kovuldu, Fransa'ya sığındı (1334); 1341'de, İskoç baronlarının ayaklanması ve Fransa'nın yardımı sayesinde tahtını tekrar ele geçirdi, fakat İngiltere'ye karşı yaptığı savaşta yenilgiye uğradı ve ordusu perişan oldu, kendisi de Neville's Cross savaşında esir düştü (1346). Yurdunu İngiliz hâkimiyetine terkeden Berwick anlaşmasıyle (1357) serbest bırakıldı; bu yersiz hareketi saltanatının son günlerinde Stuart tarafından yönetilen soylu kişilerin şiddetli muhalefetiyle karşılaşmasına yol açtı. (L)

DAVİD III Kurucu, Gürcistan kralı (1089-1125), Georgi II'nin oğlu. Gürcistan'ın Selçuk Türklerinin bitip tükenmek bilmeyen istilâları yüzünden bozulan siyasî ve iktisadî durumunu düzeltmeğe çalıştı. Dağlara sığınan halkın terkettiği ovaları yeniden iskân etmeğe başladı ve istilâlar sebebiyle boşalan şehirleri onardı. Birinci haçlı seferi ve Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuk imparatorluğunun çökmesi, David III'e krallığının sınırlarını Karadenizden Hazer denizine ve Kafkas dağlarından Ermenistan'ın güney sınırlarına kadar genişletme imkânını sağladı. David III, 50 0000 Kıpçaktan kurulu devamlı bir orduya sahip olan ilk Gürcistan hükümdarıdır; bu ordu ile, 1122'de Tiflis'i, 1123'te Ermenistan başkenti Ani'yi fethetti. Yollar, kiliseler ve manastırlar yaptırdı. Kilisede ve adalet sisteminde reform yaptı; yürütme yetkisini hükûmetin elinden aldı. Aydın bir edebiyatsever ve kendisi de şair olan David III, Gelati şehrini bir üniversite ve aydınlar merkezi haline getirdi. Gürcistan'da çok sevilen bir hükümdar oldu. (L)

DAVİD IV (David SOSLAN), Gürcistan kralı (1193-1207). Ossetia prensi, Georgi IV'ün kızı Tamara ile evlendi ve David IV adı altında hüküm sürdü. (L)

DAVİD V Narini (öl. 1293), Gürcistan kralı (1245-1293), Georgi IV'ün yeğeni. Annesi Rusudan, kendi kardeşi Georgi IV tarafından krallık naibeliğine atandı. Krallığın meşru vârisi olan Georgi David IV'ün oğlu David'in elinden krallık haklarını alarak 6 yaşındaki kendi oğlunu tahta oturttu. Genç kral, ülkenin doğu ve güneyi Moğollar tarafından istilâ edildikten sonra Karakurum'a götürüldü. İstilâcılar Batı Gürcistanın hâkimiyetine dokunmamağa razı oldular. Amcası öldüğünde David hâlâ Karakurum'da bulunuyordu. Moğollar onu ve Georgi IV'ün oğlu David'i (David VI Ulu) aynı zamanda kral olarak tanıdılar. Çok geçmeden Moğollar'a düşman olan David V, Batı Gürcistan'a (İmereti) kaçtı, orada ölümüne kadar hüküm sürdü. Gürcistan'ın geri kalan bölümünü 1270'e kadar yöneten amca çocuğu David VI ile iyi geçindi. (L)

DAVİD VI Ulu (öl. 1270), Gürcistan kralı (1245 - 1270), Georgi IV'ün evlilik dışı oğlu. Babasının ölümü üzerine, naiplik genellikle 1222'den 1245'e kadar kraliçe olarak kabul edilen teyzesi Russudan'a verildi. Russudan, David'i Konya sultanına emanet ederek uzaklaştırdı, sonra onu yok etme çarelerini aramağa başladı. Teyzesinin ölümü üzerine, Gürcistan soylularınca geri çağırıldı, 1245'te taç giydi, fakat Moğollar kendisini, hasmı ve amca çocuğu olan David'in (DAVİD, Narini) uzun yıllardan beri bulunduğu Karakarum'a gönderdiler. Moğollar her iki prensin birlikte hükümdarlık etmelerine karar verdiler (1247). Moğollarca beğenilen David VI, onların askerî toplantılarına katılan ilk yabancı oldu. Bağdat'ın Hülâgû tarafından alınmasına katıldı (1258): Halife, Gürcü birlikleri tarafından esir edildi. Bunun üzerine David VI, Mısır seferiyle görevlendirildi (1260), fakat 1262 de Moğolları desteklemeyi reddetti, bu yüzden onların şiddetli saldırısına uğradı. (L)

DAVİD VII (öl. 1311), Gürcistan kralı (1292-1311), Dimitri veya Demetre II, Thavdedebuli'nin oğlu. Babasının ölümünden sonra hemen tahta geçmedi. Moğollar onun yerine David V'in oğlu Vahtang'ı tercih ettiler ve kendisini Vahtang II adıyle tahta çıkardılar, o sırada David, Karakurum'da Moğol imparatorunun sarayında bulunuyordu, yaptığı itirazlara rağmen, tahta geçmek için Vahtang II'nin ölümünü beklemesi gerekti (1292). Saltanatı sırasında Gürcistan yine, Müslümanlığı kabul eden Moğollar'ın hoşgörmezliğine maruz kaldı. David VII'nin direnmesi karşısında Moğollar 1303'te ertesi yıl ölen küçük kardeşi Vahtang'ı kral olarak tanımak zorunda kaldılar. (L)

DAVİD (Armand), fransız misyoner, doğu bilimci ve gezgini (Espelette 1826-Paris 1900). Çin'de araştırmalar yaptı. Archives du Museum'da *Journal de mon Troisième Voyage d'Exploration dans l'Empire Chinois* (Çin İmparatorluğunda Üçüncü Araştırma Gezimin Günlüğü) [1875] adıyle yayımlanan gezi anlatılarından başka, tabiat bilimi üstüne birçok eser yazdı: *les Oiseaux de la Chine* (Çin'deki Kuşlar) [1877]; *Piantae Davidinae ex Sinorum Imperio* (Çin İmparatorluğunda David'in İncelediği Bitkiler) [1890]. (L)

DAVİD (Eduard), alman siyaset adamı ve yazarı (Ediger 1863-Berlin 1930). Berlin'de ticarî kuruluşlarda memur, sonra Giessen lisesinde profesör oldu. Mainz sosyalist gazetesinde yazarlık yaptı (1894). Reichstag'a 1903'te milletvekili seçildi. 1906'da, Offenbach'da, Hessen sosyalist partisinin genel sekreteri oldu. Liebknecht ile birlikte sosyalist partisinin genel kongresinde reddedilen bir tarım programı tasarısı hazırladı (1895). Tarımsal sosyalizm üzerine büyük bir kitap yayımladı, bunda küçük köylülerin kısmî mülkiyet haklarını savundu. Almanya'daki reformcu sosyalizmin başlıca nazariyecisiydi; özellikle Marx'ın tarım ve sanayi işletmelerinin giderek bir merkezde toplanması görüşüne karşı çıktı. 1918'den sonra sosyal demokratların hükûmetlerinde bakanlık yaptı, 1922'den 1927'ye kadar Darmstadt'da Reich hükûmetini temsil etti. (L)

DAVİD (Félicien), fransız bestecisi (Cadenet 1810-Saint-Germain-en-Laye 1876). Aix-en-Provence'ta kilise koro yöneticisi oldu. 1830'a doğru Paris'e gitti. Doğu ülkelerine bir yolculuk yaptı; dönüşünde *Le Desert* (Çö) [1844] adlı senfoniyi, *La Perle du Brésil* (Brezilya İncisi) [1857] ve *Lalla-Roukh* (1862) operalarını besteledi. Bu eserleriyle müzikte egzotizmin temsilcisi oldu. (L)

DAVİD (Gerard), hollandalı ressam (öl. 1523). Oudewater'de doğdu. Brugge okulunun son büyük ustalarındandır. Haarlem'de, A. von Ouwater'in yanında ilk üslûp denemelerini yaptıktan sonra, Brugge'ye gittiği sanılıyor. 1484'te Brugge'deki St. Luke loncasına girdi ve 1501'de loncanın başkanı oldu. 1496'da kuyumcu loncası başkanının kızı Cornelia Cnoop ile evlenerek şehrin yöneticilerinden biri oldu; 1515'te de Anvers loncasına kabul edildi.

İlk eserlerinde Ouwater ve Geertgen tot Sint Jans'ın temsil ettiği Haarlem okulu geleneğine bağlı kaldı. Fakat daha sonraları üstün yetenekli bir renkçi olduğunu ortaya koydu. *Çarmıha Gerili İsa* (Londra, National gallery), *İsa'nın Doğumu* (Budapeşte) adlı tabloları ilk döneminden kalmadır. Brugge'de Van Eyck'in, Van der Weyden'in, Van der Goes'ün tablolarını kopya etti ve Hans Memling'in etkisinde kaldı. *Madonna* (Paris), *Tahta Çıkan Madonna ve Melekler* (Almanya, Darmstadt), *Yas* (Philadelphia), *Kralların Ziyareti* (Münih) adlı tabloları bu dönemin ürünüdür. Fakat David gerçek ününü büyük mihrap resimlerine borçludur: *Cambyses'in Yargılanması ve İsa'nın Vaftizi* (Brugge); *Meryem ile Çocuğu Azizler ve Tanrı ile Birlikte* (Londra, National gallery), *Tahta Çıkan Madonna ve Azizler* (Cenova, Paiazzo Bianço); *Bakireler Arasında Meryem* (Rouen), Antwerp'te kutsal konulara daha içten bir üslûpla eğilen Quentin Massys'in etkisinde kaldı. Londra, National gallery'deki *Ana Şefkati* ve Cenova'daki *Çarmıha Gerilme* adlı tabloları bu etkilenmenin izlerini taşır. Bu resimlerde dramatik bir canlılık görülür. (L)

Gerard DAVİD
«Bakireler Arasında Meryem»
Rouen müzesi, Fransa

DAVİD (Louis), fransız ressamı (Paris 1784-Brüksel 1825). Dokuz yaşındayken babası bir düelloda ölünce, mimar ve müteahhit amcaları tarafından yetiştirildi. Resme karşı çok küçük yaşta ilgi duydu. Quatre-Nations okulunda öğrenciyken Saint-Luc akademisine de gidip geldi, resme yöneldi ve Boucher'yle görüştü. Boucher, onu, özentili resim anlayışına karşı bir tepki gösteren, Vien'in atelyesine götürdü. Krallık akademisinde okudu (1766),1774'te Roma ödülünü kazandı ve hocasıyle İtalya'ya gitti; aynı yıl *Antikhos ve Stratorikhe* adlı eserini (Millî Güzel Sanatlar Yüksek okulu) yaptı. Eski roma sanatıyle ilgilendi, yeni klasisizm akımı nazariyecilerinin (Quatremère de Quincy, Lessing, Winckelman) etkisinde kaldı. Bologna'da Guido Remi'ye, Parma'da Correggio'ya, Roma'da da Michelangelo'ya duyduğu hayranlığın izleri *«Vebalılara Yardım Eden Aziz Rocco»* adlı tablosunda (1779, Lille müzesi) görülür. Daha sonra 1781'de Paris'te *«Belisarios'un Bir Asker Tarafından Tanınması»*nı yaptı. Bu tablosu uzlaşmaz klasisizmini ortaya koyan ilk eseridir.
1784'te Krallık Resim ve Heykel akademisine kabul edildi. Çevresinde Drouais, Fabre, Gros gibi ressamlar toplandı. Krallık baş müteahhitinin kızı Pècoul ile evlendi. *Andromak'ın Acısı* (1783) ile yeni okulun esaslarını ortaya koydu. Bu okulun devrimci anlayışı bir önceki kuşak ressamlarının eserlerini tahribe kadar gidiyordu. Son direnişleri de kırmak için bir bildiri yazmayı düşünen David; yeniden Roma'ya gitti, orada *«Horatius'ların Yemini»* adlı tablosunu yaptı. Bile bile yaratılan bir soğukluğun izlerini taşıyan bu büyük kompozisyonların yanı sıra birçok portre de yaptı. Bu portrelerde modelinin kişiliğini yansıtan bir gerçekçilik görülür: *«Potocki Kontu»* (1781), *«Doktor A. Leroy»* (1783, Montpellier müzesi), *«B. ve Bn. Pècoul»* (1784, Louvre), *«Orvilliers Markizi»* (1790). Eski çağlardan etkilenerek yaptığı tablolarda, o çağların dekorunu gerçeğe en yakın biçimde canlandırmağa çalıştı. 1787 Sergisine şu tablola-

Louis DAVİD
«Kartal Nişanının Dağıtımı»
Versailles şatosu, Paris

Foto. Giraudon, Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

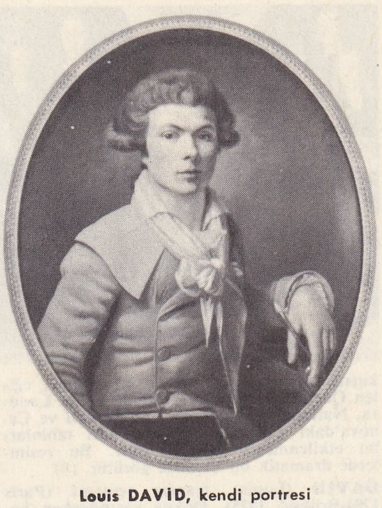

Louis DAVİD, kendi portresi

Mme Chalgrin'in portresi
Louvre müzesi, Paris

Angers'li DAVİD
George Sand'ın madalyonu

rıyle katıldı: *«Sokrates'in Zehir İçişi»; «Paris ile Helena'nın Aşkı»* (1788, Louvre); *«Brutus'un Evine Dönüşü»* (1789).

Siyasete karıştı, akademinin kapatılması ve kralın öldürülmesi yolunda oy verdi. Konvansiyon ve Jakobenler kulübü üyesi oldu. Güzel Sanatlar genel müdürlüğüne getirildi, *«Canlanma», «En Üstün Varlık»* ve *«Kardeşlik»* adı verilen şenlikleri yönetti. *Marat Ölürken* (1793, Brüksel müzesi) adlı tablosunu yaptıktan sonra, bu ihtilâlcinin cenaze törenini düzenledi. Kendisine modellik yaptıktan kısa bir süre sonra giyotinle idam edilen «Madam Chalgrin»in portresini yaptı (Louvre). Kurucu meclis David'e *«Jeu de Paume Yemini»* adını taşıyacak büyük kompozisyonu ısmarladı. Kompozisyonda yer alacak kişilerin çoğu şüpheli adam durumuna geldiklerinden eser bitmedi. İhtilâlci Robespierre'in dostu olduğundan, onun düşüşünde ilkin Fermes konağına, sonra Luxembourg sarayına hapsedildi. Burada penceresinden *Luxembourg Bahçesinden Görünüş* adlı tablosunu yaptı (1794, Louvre). Hapiste bulunduğu süre içinde *«Sabin'ler»* ve *«Şiir Okuyan Homeros»* tablolarının taslaklarını çizdi. Thermidor hareketi zarif bir genç erkek figürü olan ve taslağı bugün Avignon müzesinde bulunan *«Joseph Bara»* tablosunu bitirmesine engel oldu. Serbest bırakıldıktan sonra yeni portreler yapmağa başladı; *Matmazel Allard'*ın, Saint-Ouen'deki evinde onu barındıran eniştesiyle yengesinin (Louvre müzesindeki *Sériziat Aileşi*) portreleri bu dönemin önemli eserleridir. Bir ara yeniden yakalanıp hapsedilen David, 1795 yılı ağustosunda kesin olarak bağışlandı.

Fransız Enstitüsü üyesi seçildi, muzaffer kumandan Bonaparte'ı Direktuvar'ın kabul törenine katıldı. Az sonra general Bonaparte, David'in Louvre sarayındaki atelyesine gelerek ressama bir portre için poz verdi. Danıştay ve Senato üyeliğini istemeyen David, *«Sabin'ler»* gibi büyük kompozisyonlarına başladı (1799, Louvre). Bu tablosunda ikiye ayrılmış fransızlara hoşgörü dersi vermek istiyordu. Yeni kurulan imparatorluk David'i yeniden devletin resmî sanatçısı kabul etti. Hareketli ve coşkun bir eser olan Napolyon'un at üstünde portresini *(Napolyon Saint-Bernard Dağında* [1800, Versailles müzesi]) ve ölmez eserleri arasında yer alan portrelerini yaptı: Eugene Delacroix'nın kız kardeşi *«Madame de Verninac; Madame Récamier* (1800, Louvre); *«İhtilâlci Gérard ve Ailesi»* (Mans müzesi); *«Papa Pius VII»* (1805, Louvre). Napolyon, ressama dört büyük kompozisyon ısmarladı: *Taç giyme; Kartal Nişanının Dağıtımı* (1810, Versailles müzesi); *İmparatorun Papalık Makamına Yükselmesi* ve *Belediye Sarayına Geliş* (Louvre müzesinde bir desen). Bu siparişlerin ancak ikisini gerçekleştirdi. 1814'te David, on dört yıldan beri çalıştığı *Leonidas Termopylai'de* adlı büyük tablosunu atelyesinde sergiledi.

«David Copperfield»
için çizilmiş desen

Devlete karşı gelenleri sınır dışı eden kanunun çıkmasından sonra David, Belçika'ya sığınmak zorunda kaldı. Brüksel'e yerleşti (1816), çalışmalarına devam etti. O çağda *Gand'lı Üç Bayan* (Louvre) tablosunda görüldüğü gibi ressam, ustalığından hiç bir şey yitirmedi. *Aşk ve Psykhe* (1817), *«Silâhsız Tanrı Mars»* (1824) gibi tablolarında David'in İngres'inkilerin öncüsü olan çıplak vücutlar yapmaktan hoşlandığı görülür. Geçirdiği bir kaza sonunda öldü. (L)

DAVİDA, 1903'te Dugan'ın bulduğu 511 numaralı küçük gezegen. Büyüklük bakımından, gezegenler arasında on ikinci gelir. Çapı tahminen 342 km'dir. (Bk. GÖKCİSMİ.) [L]

DAVİD Angers'li (Pierre-Jean), fransız heykeltıraşı (Angers 1788-Paris 1856). 1808'de Paris'te Roland'ın atelyesine girdi ve *«Epaminondas'ın Ölümü»* konulu kompozisyonla Roma ödülünü kazandı (1811). On sekiz yıl içinde 40 heykel, 75 alçak kabartma, 120 büst, 38 küçük heykel, anıtsal ölçüde 30 madalyon ve normal büyüklükte madalyonlara işlenmiş 500 portre yaptı. Arduvaz taşı üstüne balmumu ile yuğurulmuş ve bronza dökülmüş 500 madalyonu XIX.yy.ın ilk yarısının ünlü kişilerini canlandırır: *General Bonaparte, Mareşal Ney, Ressam Louis David,* müzikçilerden *Rossini, Paganini,* yazar *Théophile Gauthier, Alfred de Vigny, Madame Récamier, George Sand, Alfred de Musset* v.b. David d'Angers heykel sanatına çok önem vererek ona «sanatlar trajedyası» derdi. Çok yaygın bir ünü vardı. Victor Hugo onun için övücü yazılar yazdı. Doğduğu şehirde bir müze, adını taşımakta ve eserlerinin çoğunu barındırmaktadır. (L)

DAVİD'Cİ sıf. ve i. XII. ve XIII.yy. larda panteist inançlarını yayan Dinant'lı David taraftarlarına verilen ad. ‖ XVI.yy. da birlikçiliğin yayıcısı olan Klausenburg'lu François Davidis taraftarlarının adı (bu mezhebin mensupları, halen A.B.D.'de yaşamaktadırlar). ‖ Kendisini «Allahın yeğeni, üçüncü David» sayan Brugge'li Jean (Jean Joris) taraftarlarına verilen ad. (XVI. ve XVII. yy.) ‖ Ressam Louis David okuluna mensup olan. (Aşırı derecede David taklitçisi olan sanatçılar için de kullanılır.) [L]

David Copperfield, Charles Dickens'ın romanı (1849). Dickens, bütün öbür eserlerine tercih ettiği ve yaşantılarına geniş bir yer verdiği bu romanda, sayısız terslikleriden sonra mutluluğa kavuşan bir yetimin, David'in serüvenlerini anlatır. Kahramanlarının (David'in teyzesi Mrs. Trotwood, çocuk-kadın, Dora, hizmetçi Peggoty, güzel Agnes, David'in koruyucusu melek) gerçek kişilermişcesine canlılığı esere ayrı bir değer kazandırır. (L)

DAVİD Dinant'lı, XII.yy. iskolastik tanrıbilimci ve filozofu. İki eseri: *Quaterni* veya *Quaternuli* (Dört İlke Üstüne) ve *De Tomis* (Bölünme Üstüne). Sapkınlıkla suçlanarak yakıldığından, görüşleri ancak Albertus Magnus le Grand ve Aziz Tommaso d'Aquino'nun verdiği kısa bilgiden öğrenilmektedir. David'in panteizmi savunduğu sanılır. Aziz Tommaso'nun yazdığına göre David: «Cisimler, ruhlar ve tanrı tek ve aynı varlıktır; bu noktadan gidildiğinde, bütün varlıklar, tek bir özdür» derdi. Uzun yıllar papa İnnocentius III'ün sarayında yaşadı. (L)

David-Gareca, Tiflis'in (Gürcistan) güneydoğusuna 60 km kadar yakınlıktaki mağara manastırları tümü (VI.-XVIII.yy.). Ortaçağ gürcü sanatının en gözde anıtlarından sayılır. Birçok tarihî kişinin (kraliçe Tamara v.b.) portreleri bulunan freskleriyle tanınmıştır. (L)

DAVİD-GORODOK, S.S.C.B.'de (Beyaz Rusya) şehir, Polezya'da, Gorin kıyısında. Köy pazarı ve tarım donatımı merkezi. (L)

DAVİDİA i. Çin'de yetişen ağaç. Çiçek ve yaprak durumu çok gösterişli ve güzel olduğu için ılıman ülkelerde de yetiştirilir. (*Nyssaceae* familyasından.) [L]

DAVİD İGOREVİÇ veya **Volhynia,** rus prensi (1059-1112), Kiev büyük prensinin küçük oğlu. Volhynia'daki Vladimir ilini aldı, yeğenleri Volodar ve Vasilko'ya karşı kanlı savaşlar yaptı ve Vasilko'nun gözlerini oydurdu (1097). Polovtsi'lere karşı seferler yaptı. (L)

DAVİD KOMNENOS I, bizanslı Trabzon kralı (öl. Sinop 1214). Herakleia, Pontus ve Paphlagonia derebeyi (1204-1214), sebastokrator Manuel Komnenos'un ikinci oğlu ve Doğu imparatoru Andronikos'un torunu. Ağabeyi Büyük Aleksios I'in yardımı ve Gürcistan'ın desteğiyle, Trabzon krallığını kurdu (1204). Karadeniz kıyılarını kendine ayırdı; topraklarını yavaş yavaş Bithynia'ya kadar genişletti. Ülkesinin büyük bölümünü ele geçiren İznik kralı Theodoros Laskaris ile çatıştı. Selçuk sultanı Keykâvus I'in, Sinop'u almasından sonra (1214) öldürüldü. (L)

DAVİD KOMNENOS II (öl. İstanbul 1483). Trabzon kralı (1458-1461), İmparator Aleksios IV'ün üçüncü oğlu. Akkoyunlu Uzun Hasan'a dayanarak Mehmed II'ye karşı gelmeyi ve hıristiyan Batı Avrupadan Türklere karşı yardım sağlamayı boşuna denedi, 1461'de Sultan, Trabzon'a hücum edince karşı koymadan teslim oldu. Edirne'de hapsedildi, sonra sekiz oğlundan yedisi ve yeğeni ile İstanbul'da Yedikule'de öldürüldü. Trabzon Komnenos hanedanı onunla son buldu. (L)

David okulu, gerek taklit etmek gerekse örneğinden hareket ederek kişisel bir üslûba ulaşmak amacıyle XIX.yy.da Louis David'den esinlenen yazarlara verilen ad. David hayatı boyunca üç atelyede çalıştı: Louvre sarayı; Saint-Jacques sokağındaki eski Plesis koleji; bugün Fransa enstitüsü olan Quatre-Nations kolejinde. Ressam Granet, bu atelyelerin ilkinin resmini yaptı (Philippe Holzemann koleksiyonu, Berlin); L.-M. Cocherau üçüncü atelyeyi gösteren bir tablo yaptı (Louvre müzesi). Bu üç atelyeye çok kalabalık öğrenci grupları devam etti. Öğrencilerine çok bağlı olan David, onları yarışmalarda yürekten destekler, meslek hayatlarında başarı kazanmalarına yardım ederdi. David, kopya edilmesini sevmeyen liberal bir öğretmen idi. Öğrencilerine Plutarkhos'u okumalarını, antik heykelleri incelemelerini öğütlemekle birlikte tabiat çalışmalarına da önem verir, her sanatçının kendi içgüdülerine, özel duygularına dayanarak çalışması gerektiğini söylerdi. Bu esasa uygun olarak David, öğrencilerinin çalışmalarını düzeltirken, gençlerin değişik kişiliklerine ilişmez, ancak teknik plandaki yanlışları belirtmekle yetinirdi. Bununla birlikte David'in gerek Fransa'da, gerek yabancı ülkelerde, Gros, İngres, Granet ve İsabey gibi gerçek öğrencilerinden çok Girodet ve Guérin gibi taklitçileri çıkmıştır. (L)

DAVİDOV (Denis Vasilyeviç), rus generali, askerlik konuları yazarı ve şairi (Moskova 1784-Simbirsk 1839). 1812'de Napolyon'a karşı yapılan savaş sırasında Kazak çetecilerinden kurulu ilk alaya kumanda etti. Eylemin ve var olmanın hazlarını dile getiren olağanüstü canlılıkta birçok şiir yazdı (bunlar 1832'de basıldı). Ayrıca, *Opit Teorii Partizanskogo Deystviya* (Çete Savaşlarının Nazariyesi Üstüne Deneme) [1821] adlı eserin yazarıdır. (L)

DAVİDOV (Jean), rus filozofu ve dil bilimcisi (1794-1863). Rusya'ya karşılaştırmalı dilbilgisini getirdi ve Schelling'in felsefesini tanıttı. Başlıca eserleri: *«Eski Felsefede Tenkit Üstüne»* (1814); *«Bilim Olarak Felsefe»* (1926); *«Edebiyat Üstüne Dersler»* (1837-1838). [L]

DAVİDOV (Karl Yulyeviç), rus çellocusu ve bestecisi (Goldingen, Kurland 1838 - 1889), milletlerarası virtüoz olarak tanındı,

Foto. Giraudon, Neurdein, Hulton (LAROUSSE)

Leipzig ve Petersburg konservatuvarlarında öğretmenlik yaptı. 1876'da Petersburg konservatuvarı müdürlüğüne getirildi. Besteleri arasında dört çello konçertosu yer alır. (L)

DAVİDOV (Mitrofan), sovyet su mühendisi (Orta Asya 1895). 1922'den 1941'e kadar Orta Asya'nın sulanması ve Volga nehrinin düzenlenmesi işiyle uğraştı; Kama üzerindeki Molotov santralı inşaatını idare etti. 1946'da *Davidov planı* adı altında büyük bir proje tasarladı: bu projenin amacı, Obi ve Yenisey ırmaklarının çığırına yön değiştirterek Orta Asya'nın çorak topraklarında, 250 000 km²lik bir iç deniz meydana getirmekti. (L)

DAVİDOV (Stepan İvanoviç), rus orkestra yöneticisi ve bestecisi (1777 - Moskova 1825). Sarti'nin öğrencisidir. Besteci olarak Moskova operasında görev aldı (1810-1825). Orijinal kişiliğini özellikle tiyatro alanında gösterdi. Halk şarkılarına ve moda olan hafif şarkılara dayanarak bestelediği *Lesta Dneprovskaya Rusaika* adlı opera dörtlemesi büyük başarı kazandı. Davidov, Glinka ile Dargomijski'nin öncüsü sayılır. (L)

DAVİDOV (Vladimir Nikolayeviç), rus tiyatro oyuncusu (Ukrayna 1849-Leningrad 1925). Aleksandrinski tiyatrosunda çalıştı ve İmparatorluk Tiyatro akademisinde öğretmenlik yaptı. Gogol'un *Müfettiş* ve *Bir Evlenme*, Suçova Kobilin'in *Kreçinski Düğünleri* ve Griboyedov'un *Akıldan Belâ* adlı eserlerini yorumlamakta başarı kazandı. 1917 İhtilâlinden sonra «Cumhuriyetin halk sanatçısı» unvanını aldı. (L)

DAVİDOVİÇ (Dimitrije), sırp gazetecisi ve siyaset adamı (1788-1838), Sırp gazeteciliğinin kurucusu. 1817-1822 Arasında Viyana'da sırpça ilk gazeteyi çıkardı. 1831'de prens Milan'ın sekreteri, eğitim bakanı, daha sonra da içişleri bakanı oldu. *«Sırp Milletinin Tarihi»* adlı bir eseri vardır. (L)

DAVİDOVİÇ (Ljubomir), yugoslav siyaset adamı (Vlaska, Sırbistan 1863-öl. 1940). 1901'de parlamentoya girdi, bağımsız radikal partiyi kurdu. 1904'te millî eğitim bakanı, 1909'da Skupştina'nın (parlamento) başkanı oldu. 1917'de Yeniden millî eğitim bakanı oldu, istifa etti ve Paşiç hükûmeti zamanında muhalefete geçti. 1920'de başbakan seçildi, demokrat ve sosyalistlerden kurulan bir koalisyon hükûmetinin başına geçti, sonra 1935 ve 1938 seçimlerini hükûmetin aleyhine çevirmek için hırvat köylü partisine katıldı. (L)

DAVİDS (Thomas William Rhys), ingiliz şarkiyatçısı (Whitehall, Colchester yakını 1843-Chipstead, Surrey 1922). Londra (1882-1912) ve Manchester (1904-1915) üniversitelerinde profesör, ilkel Buddha'cılık, pali dili ve medeniyeti uzmanı idi. Yayımladığı birçok eser arasında Avrupa'da hemen hiç bilinmeyen pali metinlerinin kullanıldığı ve yirmi üç baskısı yapılan *Budâhisme* (Buddha'cılık) [1878] vardır. *Digha Nikâya*'yı (3 cilt, 1899-1910) bastırdı ve bunun bir tenkitli açıklamasını, bir çevirisini yayımladı. Aynı zamanda bir pali- ingilizce sözlüğün yayımlanmasına da girişti. (L)

Davidsbündlertänze *(David'in Arkadaşlarının Dansı)*, R. Schumann'ın 1837'de yazdığı Opus 6 piyano bestesinin adı. Schumann bu eseri erken alman müziğini yaymak için 1834'te kurduğu «David'in Arkadaşları» adlı derneğin amaçlarına uygun olarak yazdı. (L)

DAVİD sitesi, Davud'un M.Ö. 1000 yılına doğru ele geçirdiği Cebus'lular şehri. Cedron, Tyropoeon vâdileri ve Moriah tepesiyle sınırlıydı. (L)

DAVİDSON (David), isveçli iktisatçı (Stockholm 1854-ay.y. 1942). Uppsala üniversitesinde profesör (1890-1919), *Ekonomisk Titskrift* dergisinin kurucusudur (1899). Para teorisine ve sermaye fonksiyonunun analizine önemli katkılarda bulundu. Başlıca eserleri: *Bidrag Till Lara om de Ekonomiska Lagarna för Kapitalbildningen* (Sermayenin Yaratılması Kanunları Teorisine Katkı) [1878]; *Bidrag Till Jordränteteoriens Historia* (Toprak Geliri Teorisi Tarihine Katkı) [1880]; *Europas Centralbanket* (Avrupa'nın Merkez Bankaları) [1886]. (L)

DAVİDSON (Jeremiah). Bk. DAVISON.

DAVİDSON (John), iskoçyalı yazar (Barrhead, Renfrewshire 1857-Penzance 1909). Önce kimyagerlik, daha sonra öğretmenlik yaptı. Tarihî bir dram olan *Bruce* (1886), trajik bir fars olan *Smith* (1888) ve *Scaramouch in Naxos*'tan (Scaramouch Naxos'ta) [1890] sonra *Perfervid* adlı romanını yayımladı. Daha sonra çıkardığı şiir kitaplarında, giderek hastalıklı bir karamsarlığa varan bir acılık görülür: *Fleet Street Eclogues* (Fleet Street Eklogları) [1893, 1895]; *Ballads and Songs* (Baladlar ve Türküler) [1894, 1896]. Daha sonra yazdığı «vasiyetname»ler dizisinde ümitsiz bir Nietzsche'ciliğe bürünen bir felsefe ortaya koydu: *The Testament of a Vivisector* (İlmî Amaçla Canlı Hayvan Kesen Birinin Vasiyeti); *The Testament of a Man Forbid* (Yasa Dışı Bir Adamın Vasiyeti); *The Testament of an Empire-Builder* (Bir İmparatorluk Kurucusunun Vasiyeti) [1902]; *The Testament of a Prime Minister* (Bir Başbakanın Vasiyeti) [1904]. Ölüsü denizde bulundu. (L)

DAVİDSON (Thomas), ingiliz jeolog ve paleontologu (Edinburgh 1817-Brighton 1885). Gençlik yıllarının büyük kısmını İtalya ve Fransa'da geçirdi. Özellikle kolsu ayaklıları inceledi. *British Fossil Brachiopoda* (İngiltere'deki Fosil Kolsuayaklılar) [1850-1886] adlı büyük eseri, eksiksiz bir monografidir. (L)

DAVİDSON (Thomas), ingiliz yazarı ve filozofu (Old Deer, İskoçya 1840-New York 1900). İskoçya, İngiltere ve A.B.D.'de dersler verdi. İtalya ve Yunanistan'a geziler yaptı. Eserleri: *The Parthenon Frieze* (Partenon'un Frizleri) [1882]; *Henry Wadsworth Longfellow* (1882); *The Philosophical System of Antonio Rosmini Serbati* (Antonio Rosmini Serbati'nin Felsefe Sistemi) [1883]; *Giordano Bruno and The Relations of the Philosophy to Free Thought* (Giordano Bruno ve Felsefe ile Hür Düşüncenin İlişkisi) [1886]; *Aristotle and Ancient Educational Ideals* (Aristoteles ve İlkçağda Eğitim Ülküsü) [1892]; *Education and Greek People* (Eğitim ve Yunan Halkı) [1894]; *Rousseau and Education According to Nature* (Rousseau ve Tabiata Uygun Eğitim) [1898]; *A History of Education* (Eğitim Tarihi) [1900]. (L)

DAVİDSONİT i. (fr. *davidsonite*). Miner. Beril'in biçme şeklindeki türü. (M)

DAVİDSON OF LAMBETH (Randall Thomas DAVİDSON, birinci baron), ingiliz din adamı (Muirhouse, Edinburgh yakını 1848-Chelsea 1930). Windsor ruhanî reisi sıfatıyle, saltanatının son yıllarında kraliçe Victoria'nın dinî danışmanlığına getirildi. Canterbury başpiskoposluğu sırasında (1903-1918), çağdaş Anglikancılığın önderlerinden biri olarak kilisenin toplum içindeki yerini savundu, denizaşırı kiliselerle ilgilendi, anglikanlar ile ortodokslar arasındaki ilişkileri düzeltmeğe çalıştı. (L)

DAVİEL (Jacques), fransız göz hekimi (La Barre, Evreux yakını 1696-Cenevre 1762). 1720'de Marsilya'da ortalığı kırıp geçiren veba salgınında kendini gösterdi. Kralın cerrahlığına ve göz hekimliğine atandı (1749); göz merceğini çıkartarak katarakt ameliyatını ilk olarak yaptı. Akademiye sunduğu bir eserinde bu ameliyatın kesin kurallarını belirtti. (L)

DAVİES (Arthur Bowen), amerikan ressamı (New York, Utica 1862-İtalya 1928). Utica'da, Dwight Williams'ın öğrencisi oldu. Daha sonra Chicago ve New York'ta okudu. Romantik okula bağlıydı. Gravür ve renkli litografi alanında önemli çalışmalar yaptı. Daha sonraki eserlerinde kübizmin etkisi görülür, fakat yine de tümünde yalın ve saf bir nitelik hâkimdir. Davies 1908'de sonradan «Sekizler» diye ün kazanan ve kendisiyle birlikte Davies, Robert Henri, William Glackens, John Sloan, George Luks, Everett Shinn, Maurice Prendergast ve Ernest Lawson adlarında sekiz ressamın biraraya gelerek bir sergi açmasını sağladı. Bağımsız Sanatçılar birliğinin başkanlığını yaptığı sırada (1913) açtığı ünlü Armory sergisi gerek avrupalı, gerekse amerikalı çağdaş ressamların, A.B.D. halkına tanıtılmasını sağladı. (L)

DAVİES (Ernest Albert John), ingiliz siyaset adamı ve iktisatçısı (Londra 1902). İşçi partisi milletvekili, Birleşmiş Milletler Genel kurulu toplantılarında ve milletlerarası konferanslarda ingiliz delegesi. Başlıca eserleri: *National Capitalism* (Millî Kapitalizm) [1939]; *American Labour* (A.B.D.'de İşgücü) [1943]; *National Enterprise* (Millî Teşebbüs) [1946]. (L)

DAVİES (George Reginald), amerikalı sosyolog ve istatistikçi (Abingdon 1876). 1885'te A.B.D.'ye yerleşti. Princeton, North Dakota ve Iova üniversitelerinde profesör oldu. Başlıca eserleri: *Introduction to Economic Statistics* (İktisadî İstatistiğe Giriş) [1922]; *Principles and Methods of Sociology* (Sosyolojinin İlke ve Metotları) [1932]; *Business Statistic* (İş İstatistiği) [1937, 1941]. (L)

DAVİES (Joseph Edward), amerikan diplomatı (Watertown, Wisconsin 1876- Washington 1958). Paris konferansında (1919) Wilson'un danışmanı, S.S.C.B.'de (1936-1938) ve Belçika'da (1938-1939) büyükelçi. Dışişleri bakanı Cordell Hull'ın özel yardımcısı oldu (1939-1941). Roosevelt tarafından özel görevle Stalin'e elçi olarak gönderildi (1943). Potsdam konferansında özel danışmanlık yaptı (1945). *Mission to Moscow* (Moskova'ya Özel Görevle Gidiş) [1941] adlı bir kitabı vardır. (L)

DAVİES (Samuel), amerikan din önderi ve eğitimcisi (Delaware, New Castle 1723-1761). 1747'de Presbiteryen kilisesi başkanı, «Great Awakening» (Büyük Uyanış) diye adlandırılan ve güneyden gelen dinî akımın önderi; Virginia'da protestanlarla anglikanlar arasında çıkan çatışmalarda, Anglikan kilisesinden ayrılmak isteyenleri destekledi ve Virginia mahkemesi önünde savundu. Fransızlarla Kızılderililer arasında savaş başladığı zaman, hükûmet bu din sorunlarıyle uğraşmayı bir yana bıraktı. Davies'in savaş sırasında halka cesaret verici konuşmalar yapması, sonunda eski kiliseye karşı çıkanların davalarını kazanmalarını sağladı.
İyi bir konuşmacı olan Davies aynı zamanda A.B.D.'nin ilk marş yazarıdır. Vaizlarının büyük bir kısmı kitap halinde yayımlanmıştır, 1753'te New York ruhanî meclisi, Davies ve Gilbert Tennent'i, A.B.D.'li yenilikçilere destek sağlamak ve sonradan Princeton üniversitesi olan New Jersey kolejinin kurulması için kredi bulmak üzere İngiltere'ye yolladı. Bu iki görevinde de büyük başarı sağlayan Davies, güneyde, Hanover'de kurulan ilk presbiteryen kilisesinin başkanı, sonra bir süre New Jersey kolejinin müdürü oldu, görevi sırasında okulda büyük değişiklikler yaptı. (L)

DAVİES (sir Henry Walford), ingiliz orgcusu ve bestecisi (Oswestry, Shropshire 1869-Wrington, Somerset 1941). Başlıca eserleri: bir senfoni (1911); koro ve orkestra için *Herkes* (Everyman); *İsa'nın Beş Sözü* (1911); Dante'nin bir metni üstüne *Fantezi* (1914); *Cennetin Kapısı* (1917) v.b. Müzik eğitimine de büyük katkıda bulunan Davies'e 1922'de *sir* unvanı verildi. (L)

DAVİES (sir John), ingiliz hukukçu, şair ve diplomatı (Tisbury, Wiltshire 1569-Londra 1626). İlk eseri olan *Orchestra* (Orkestra) [1596], dans üzerine diyalog biçiminde yazılmış öğretici bir şiirdir. 1599'da kraliçe Elizabeth için yazdığı *Hymnes to Astrea* (Astrea'ya Övgüler) adlı akrostiş biçiminde yazılmış yirmi altı şiirle, ruhun ölmezliği üzerine yazdığı uzun bir şiir olan *Nosce te Ipsum*'u (Kendini Bil) yayımladı. Londra ve İrlanda parlamentoları üyesi olan Davies çeşitli diplomatik görevlerde bulundu. Hukuk ve siyaset konusunda çok sayıda eser yazdı. 1615'te Dublin'de fransıznorman diliyle yazılmış bir eser yayımladı. *Cases et Matters in Ley Resolues et Adjuges en les Courts del Roy en cest Realme* (İrlanda'ya Neden Bütünüyle Boyun Eğdirilemedi Sorusu Üstüne Açklama.) [L]

DAVİES (William Henry), ingiliz şairi (Newport, Monmouthshire 1871-Nailsworth, Gloucestershire 1940). Amerika'ya göç etti ve orada yaşadığı serseri hayatını *The Autobiography of a Supertramp* (Büyük Bir Serserinin Hayat Hikâyesi) [1908] adlı kitabında dile getirdi. *The Soul's Destroyer* (Ruh Yıkıcısı) [1908] şiir derlemesinin büyük başarı kazanmasıyle sefaletten kurtuldu. En iyi şiirlerini *Collected Poems* (Toplu Şiirler) [1916] ve *Forty New Poems*

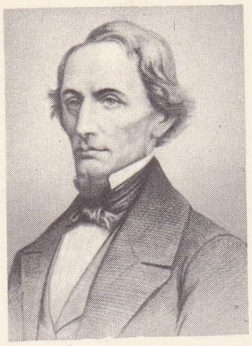

Jefferson DAVİS
Metzmacher'in taşbasması
Cabinet des Estampes,
Paris

Miles DAVİS

(Kırk Yeni Şiir) [1918] adlı kitaplarında yayımladı. (L)

DAVİEZİT i. (fr. *daviésite*). Miner. Tabiî kurşun oksiklorürü. (L)

DAVİLA (Alexandru), romanyalı tiyatro yazarı (Golesti 1869-1929). Romanya'da tıp öğreniminin öncüsü olan general Carlo Davila'nın oğludur. Öğrenimini ülkesinde ve Paris'te yaptı. On dört yaşındayken, Shakespeare'in bütün piyeslerini okumuştu. Daha öğrenciyken aktör olarak dikkati çekti. Resmî görevlerinin yanı sıra (Roma ve Paris'te ataşelik, 1881; polis müfettişliği) tiyatro, onun en güçlü tutkusu olmakta devam etti. Bükreş Millî tiyatrosunu yönettiği devir, Romanya tiyatro tarihinin en parlak dönemlerinden biri oldu. 1901'de, Romanya tiyatrosunun en güzel dramlarından olan *Vlaicu Voda*'yı (Prens Laszlo) yazdı. Bu oyun 1902'de oynandı. *Flacara* dergisi 1912'de bu kitabın Odabescu'ya ait olduğunu öne süren tutarsız bir kampanyaya girişti. Ölümünden önce, Millî Edebiyat ödülünü aldı (1929). [L]

DAVİLA Y PADİLLA, meksikalı din adamı (Mexico 1562-Santa Domingo 1604). 19 Kasım 1579'da dominiken papazları tarikatına girdi. Tlascala'da, Los Angelos manastırı başkanı oldu. Vaizlik yeteneği sayesinde İspanya kralı Felipe III tarafından ilâhiyat alanında bir otorite sayıldı. 1599'da da Santo Domingo başpapazlığına getirildi. Eseri: *Historia de la Fundacion de la Provincia de Santiago de Mexico de la Orden de Predicadores* (Meksika'nın Santiago Eyaletinde Dominiken Papazları Tarikatının Kuruluş Tarihi) [1596]. (L)

DAVİLER veya **D'AVİLER** (Augustin Charles), fransız mimarı (Paris 1653-Montpellier 1700). Roma'ya giderken Berberîlerin eline düştü (1674). 1676'da Roma'ya varabildi ve orada 1681'e kadar öğrenim yaptı. Sekiz yıl Mansart ile çalıştıktan sonra Montpellier'ye yerleşti. Orada Dorbay'in çizdiği resme göre Peyrou zafer kapısını yaptı. Languedoc bölgesi mimarı oldu (1693), Toulouse başpiskoposluk sarayını yaptı. *Cours Complet d'Architecture* (Genel Mimarlık Dersleri); *Dictionnaire des Termes de l'Architecture Civile et Hydraulique et des Arts qui en Dépendent* (Şehir ve Su Mimarlığı ve Bunlara Bağlı Sanatlarla İlgili Terimler Sözlüğü) [1691]. (L)

DAVİN i. (Humprey *Davy*'nin adından fr. *davyne*). Altıgen bakışımlılık gösteren, SO_4 anyonlu kalsiyum, sodyum ve potasyum alüminosilikat. (L)

DAVİOUD (Gabriel), fransız mimarı (Paris 1823-ay.y. 1881). 1849'da Roma ikincilik ödülünü kazandı. Önce Etampes tiyatrosunu yaptı, sonra Panthéon belediyesi çalışmalarının yöneticisi oldu (1851). Boulogne korusunda ada köşkü, Pré-Catelan v.b. yaptı. Saint-Michel çeşmesi ve birçok bahçeli şehir alanının planlarını çizdi. Haussmann ile işbirliği ederek Châtelet alanındaki iki tiyatroyu yaptı (1861). 1878 Sergisi için Bourdais ile Trocadéro sarayını yaptı. Seçmeci zevke bağlılığı ona bütün malzeme ve üslûpları kullandırdı. Vacquer ile birlikte *Le Bois Boulogne Architectural*'ı (Mimarlık Açısından Boulogne Korusu) yayımladı (1860). [L]

DAVİS (Alexander Jackson), amerikan mimarı (New York 1803-1892). XIX. yy. amerikan mimarîsinin öncülerinden olan Davis, New York ve Boston'da okudu, sonra 1827'de New Haven'li İthiel Town ile Town ve Davis şirketini kurdu. O sıralarda gözde olan eski yapı üslûplarına yenilik getirdi; özellikle gotik üslûbuna eğilimi vardı. XIX. yy. ortalarında A.B.D.'de moda olan köy tipi «dülger gotiği» mimarînin öncülüğünü yaptı. Bahçe uzmanı A. J. Downing'in yayınlarında çizdiği desenlerin bu mimarî akımının tutulmasında büyük payı oldu. (L)

DAVİS (Andrew Jackson), amerikan ispiritizmacısı (New York, Blooming 1826-Massachusetts, Watertown 1910). 1845'te ana eseri *The Principles of Nature, her Divine Delations, and a Voice to Mankind*'ı (Tabiatın İlkeleri, İlâhî İlişkileri ve İnsanoğluna Seslenen Bir Ses) trans halindeyken yazdırdı. Bu kitapta sosyal ilişkileri tenkit eder, bu tenkidi bir ruh öğretisine bağlar. (L)

DAVİS (Charles Harold), amerikalı ressam (Massachusetts, Cambridge 1857-Connecticut, Mystic 1933). Boston Güzel Sanatlar müzesine bağlı bir okulda okudu. 1880'de burslu olarak Paris'e gitti. Julian akademisinde Lefebvre ve Boulanger ile bir süre çalıştıktan sonra Barbizon'a gitti ve Fontainebleau ormanında birçok resim yaptı. 1906'da National Academy of Design'a (Millî Resim akademisi) üye oldu. 1889 Paris sergisinde gümüş madalya ve daha başka ödüller kazanan Davis'in tabloları A.B.D.'deki önemli müzelerde yer aldı. Davis romantik manzara resimlerinde usta idi. (L)

DAVİS (Charles Henry), amerikalı deniz subayı ve bilim adamı (Massachusetts, Boston 1807-Washington 1877). Deniz subayı olmadan önce iki yıl Harvard üniversitesinde okudu, sonra matematik öğrenimine devam etmek için, tekrar üniversiteye döndü. Nantucket'in girift sığlıkları da dahil olmak üzere Massachusetts, Rhode Island ve Maine kıyılarını inceleyen geniş ölçekli çalışmalar yaptı. 1849'da ilk olarak Amerikan deniz seferleri yıllığını çıkardı, sonra daha uzun yıllar bu konuda çalıştı. 1863'te Millî Bilim akademisinin kurucularından biri oldu. «Monitor»un inşasına karar veren gruba dahil olan Davis, Amiral Samuel F. du Pont ile birlikte Port Royal'da çalıştı. Komodor Andrew Hull Foote'un yaralanması üzerine (1862) Yukarı Mississippi'de gambot filosunun kumandasını üstüne aldı, 1863'te tuğamiral oldu. Davis iyi bir asker olduğu kadar bir edebiyatsever ve bilim meraklısıydı, birçok bilim kitabı yazdı. Senatör Henry Cabot Lodge ve tarihçi Brooks Adams'ın kayınbabasıydı. (L)

DAVİS (Dwight Filley), amerikan siyaset adamı ve sporcusu (St. Louis 1879-Washington 1945). Savaş bakanı (1925-1929) ve Filipinler genel valisi oldu (1929-1932). Milletlerarası tenis şampiyonasının öncüsüdür (1900). Bu şampiyonada her yıl, *Davis kupası* verilmeğe başlandı. (L)

DAVİS (Edward), ingiliz serüvencisi ve denizcisi (XVII. yy.). Cook ile birçok sefere katıldı; Cook ölünce, onun yerini aldı. Peru, Orta Amerika kıyıları ve Büyük Okyanus'ta dolaştı; İspanyol donanması ile çarpıştı. Hayatının 1702'den sonraki bölümü bilinmemektedir. (L)

DAVİS (Elisabeth, **Bette** — denir), amerikan sinema oyuncusu (Lowell, Massachusetts 1908). önce tiyatroda oynadı; ilk oyunu New York'ta oynadığı *The Earth Between*'dir (Aradaki Toprak) [1928]. Daha sonra ilk filmini Holywood'da çevirdi: *The Man Played God* (Tanrı Rolünde İnsan) [1932]. 1960 Yılına kadar yaptığı başlıca filimler şunlardır: ***İnsanlığın Sefaleti*** (Of Human Bondage) [1934]; *Lânetli Orman* (The Petrified Forrest) [1936]; en ünlü filmi *Jezebel* (1938); *Öldürünceye Kadar* (Little Foxes) [1941]; *Perde Açılıyor* (All About Eve) [1950]. 1960'tan sonra şu filimleri çevirdi: *Bir Günlük Milyarder* (Pocketful of Miracles) [1961]; *Küçük Jane'e ne oldu* (What Happened to Baby Jane) [1962]; *Cesur Kadın* (Hush! Hush! Sweet Charlotte) [1964, R. Aldrich]. Perdede canlandırdığı kişilerin iç hayatlarını olağanüstü bir güçle vermeyi başardı. (L)

DAVİS (Glen), amerikan atleti (Welsburg, Batı-Virginia 1934). Değerli kısa mesafe koşucusu, 1956'da 400 m engellide koştu. Aynı yıl bu mesafede dünya rekoru kırdı (49 5/10 saniye) ve Melbourne olimpiyat oyunlarındaki yarışı da kazandı. 1960'ta da bu unvanını korudu. Bu arada 49 2/10 saniye ile yeni bir dünya rekoru kırdı (1962'de italyan Morale tarafından egale edildi), 1964'te A.B.D.'li Cawlev bu rekoru 1/10 saniye farkla yeniledi. (L)

DAVİS (Henry William Carless), ingiliz tarihçisi (Ebley, Stroud yakını, Cloucester shire 1874-Edinburgh 1928). Manchester (1921-1925), sonra da Oxford (1925-1928) üniversitelerinde profesör. Özellikle Ortaçağı ele alan ilgi çekici eserler bıraktı. *England Under the Normans and Angevins*'in (Normanlar ve Angevinler Çağında İngiltere) [1905] ayrı değeri vardır. (L)

DAVİS (Henry Winter), amerikan siyaset adamı (Maryland, Annapolis 1817-Maryland, Baltimore 1865). 1841'de Virginia üniversitesi hukuk bölümünü bitirdi. «Whig» partisinden siyasete atıldı. «Whig» partisinin dağılmasıyle «American»lara katıldı, 1855-1861 yıllarında milletvekilliği yaptı. Lincoln'un seçilmesinden sonra Cumhuriyetçiler'le birleşti ve 1862'de tekrar milletvekili oldu. Lincoln'un güney eyaletlerini yeni baştan inşa etme planına kesinlikle karşı çıkan Davis, bu eyaletlerin kalkınma planlarının meclis tarafından denetlenmesini isteyen bir raporu 15 şubat 1864'te meclise sundu. İki meclis de Davis'in tezini onayladı, fakat başkan Lincoln imzalamadı. Bunun üzerine Davis, Benjamin F. Wade ile birlikte Lincoln'u meclisin haklarına tecavüz etmekle suçlayan Wade-Davis bildirisini yayımladı. 1865 Temmuzunda zencilerin oy haklarının genişletilmesi için çalıştı. (L)

DAVİS (Jefferson), amerikan subayı ve devlet adamı (Christian County, bugün Todd County, Kentucky 1808-New Orleans 1889). West-Point askerî okulunu bitirdi, subay olarak orduda görev aldı, 1845'te Washington Temsilciler meclisi üyesi oldu. Kölelik üstüne ileri sürdüğü görüşlerle tanındı. Albay rütbesiyle Meksika seferine (1847) katıldı, Monterey'de başarı kazandı. Senatör seçilince 1847'den 1851'e kadar federalizme karşı savaştı. 1853'te savunma bakanı oldu. Olağanüstü bir çalışma gösterdi. Yeniden Mississippi senatörü seçildi. 1857'de Abraham Lincoln'un seçilişinden sonra, Kuzey ve Güney devletleri arasında hiç bir uzlaşmanın olamayacağı düşüncesini savunarak Ayrılık savaşının patlak vermesini kolaylaştırdı. Güney konfederasyonu başkanı seçildi (1861). Atılgan, becerikli ve yorulmak bilmez bir kimse olan Davis, ordular, ekipler kurarak harekete geçirdi. Davasını kazanacağı sırada yenilgiye uğradı.Yine de iki yıl boyunca direndi. Richmond'un düşüşünden sonra (1865) kaçtı, esir edildi. Monroe kalesine hapsedildi, iki yıl ağır hapis cezası çekti. Hayatının sonu da hareketli geçti. Her ne kadar Mississippi'yi senatoda temsil etmek istemediyse de, pek çok söylev, makale ve eserleriyle Güney konfederasyonunun ve Güneyin siyasî işleriyle uğraşmaktan geri kalmadı. (L)

DAVİS (John), ingiliz gemicisi (Sandridge, Devonshire 1550'ye doğr.-Malakka boğazında japon korsanları tarafından öldürüldü 1605). 1585'te Amerika'nın kuzeyinde bir deniz geçidi aramak üzere Dartmouth'tan yola çıktı. Grönland'ın batı kıyılarını ve bugün kendi adını taşıyan boğazı buldu; fakat daha uzağa gitmeden İngiltere'ye döndü. İkinci gezisi başarısız geçti. Üçüncüsünde Cumberland adalarını buldu (1587). 1592'de Davis, Cavendish'in Güney denizlerine yaptığı ikinci sefere katıldı ve Falkland adalarını buldu. Ondan sonra Doğu Hindistan'a beş gezi yaptı. 1595'te, *The World's Hydrographical Description*'u (Dünyanın Hidrografik Tanımı) yayımladı. İcat ettiği güneşin denizden yüksekliğini doğru görüşle ölçen aracı, Hadley'in 1731'de Spiegel sextante'yi buluşuna kadar kullanıldı. (L)

DAVİS (John William), amerikan avukatı (Batı Virginia, Clarksburg 1873-Güney Carolina, Charleston 1955). 1892'de Lee üniversitesinde okudu, 1895'te de hukuktan mezun oldu. Aynı yıl baroya girdi. 1897'de yeniden Clarksburg'a dönerek 1913'e kadar babasıyle birlikte çalıştı. 1899'da Batı Virginia meclisine, 1910'da da A.B.D. Millet meclisine seçildi. 1913'te A.B.D. başsavcılığına tayin edildi ve 1918'e kadar bu görevde kaldı. Aynı yıllarda A.B.D. Kızılhaçının danışmanlığını yaptı. 1918'de Bern'de A.B.D. ile Almanya arasında savaş tutsaklarının değiştirilmesi ile ilgili görüşmelere A.B.D. delegesi olarak katıldı. Aynı yıl İngiltere'ye A.B.D. elçisi olarak gitti ve 1921'e kadar bu görevde kaldı. Barış konferansı sırasında Davis, başkan Wilson'un yardımcılığını yaptı ve işgal altındaki Rheinland bölgesinde ortak bir yönetim kurulmasını sağladı. 1921'de Amerika'ya döndü; 1924'te New York'ta toplanan Demokrat parti kurultayında cumhurbaşkanlığına aday seçildiyse de, cumhuriyetçi Calvin Coolidge'e yenildi. (L)

DAVİS (Miles DEWEY), amerikan zenci caz trompetçisi (Alton, İllinois 1926). Charlie

Foto. J. P. Leloir (LAROUSSE)

Parker'in ilgisini çekti; onun orkestrasında çaldı (1947-1948), sonra on kişilik bir orkestra kurarak Royal Roost'ta çalıştı. «Capitol» şirketi için doldurduğu plaklar, yepyeni çalgılaması ile, caz tarihinin dönüm noktası sayılır. 1950'den sonra birçok küçük toplulukla çaldı, 1955 Newport festivaliyle büyük isim yaptı. Ünlü bir beşli (John Coltrane, Red Garland, Paul Chambers, Philly Joe Jones ve kendisi) kurdu ve yönetti. Dış ülkelere birçok turne yaptı. Paris'te Louis Malle'in *İdam Sehpası* (Ascenseur Pour l'Echafaud) [1957] filminin müziğini çaldı. Sonra, büyük bir toplulukla Gil Evans'ın düzenlemelerinden doldurduğu plaklar büyük ilgi gördü. Miles Davis «cool jazz» denilen türün seçkin bir temsilcisidir. Çalışındaki ses dolgunluğu ve duyarlık, titreşimden ve gerilimli ritimlerden kaçınması onu kuşağının müzikçileri arasında öncü durumuna soktu. Başlıca plakları: *Billie's Bounce* (C. Parker ile, 1945); *Milestones* (C. Parker ile, 1947); *Round About Midnight* (1956); *Sketches of Spain* (1959); *So What* (1961). [L]

DAVİS (Otis), amerikan atleti (Los Angeles 1933). 400 m koşucusu; bu mesafeyi 44 saniye 9/10'da koşarak 1960 olimpiyat şampiyonu oldu ve yeni bir dünya rekoru kırdı (bu rekor ancak 1963'te egale edilebildi ve 1967'de T. Smith tarafından kırıldı). İkinci gelen Batı Almanya'lı Kaufmann da aynı başarıyı gösterdi. (L)

DAVİS (Owen), amerikan oyun yazarı (Portland, Maine 1874-New York 1956). 300'den fazla komedi yazdıktan sonra natüralizme yöneldi ve *Ice Bound* (Buzlarla Kaplı) [Pulitzer ödülü, 1923], *The Detour* (Dolambaçlı Yol) [1923], *Lazybones* (Tembeller) [1924] ve *Beware of Widows!* (Dullardan Sakının!) [1925] adlı oyunlarından başka fars'a kaçan birçok komedisiyle haklı bir ün kazandı. (L)

DAVİS (Richard Harding), amerikan yazarı (Philadelphia 1864-Mount Kisco, New York 1916). İspanyol-amerikan, Boer'ler, rus-japon ve Birinci Dünya savaşları sırasında yaptığı röportajlar, büyük bir gazeteci olarak tanınmasını sağladı. Türk-yunan harbi hakkında hazırladığı röportajlar, aynı zamanda New York ve Londra gazetelerinde çıktı (1897). Oyunlar, gezi hikâyeleri ve özellikle halk arasında çok beğenilen romanlar yazdı: *Gallegher* (1890); *Soldiers of Fortune* (Uydurma Askerler) [1897]. Tiyatro eserleri arasında en ünlülerinden biri *Ranson's Folly*'dir (Ranson'un Çılgınlığı) [1902]. (L)

DAVİS (Stuart), amerikan ressamı (Philadelphia 1894-New York 1964). Amerika'ya soyut sanatı getirenlerdendir. Radio City için yaptığı fresklerinde bir çeşit «gözle görünen caz» ortaya koyduğu söylenir. New York Modern Sanat müzesinde üç eseri vardır: «*Lucky Strike*» (1921); «*Tuzluk*» (1931); «*Visa*» (1951). [L]

DAVİS (Thomas Osborne), irlandalı şair ve siyaset adamı (Mallow, Cork idare bölgesi 1814-Dublin 1845). Dillon ve G. Duffy ile *The Nation* (Millet) [1842] gazetesinin kurucusu, genç İrlanda hareketinin başlıca önderlerinden biri oldu. [L]

DAVİS (William Morris), amerikan jeolog ve coğrafyacısı (Philadelphia 1850-Pasedana 1934). Maden mühendisi oldu, sonra bir süre Arjantin'de Cordoba rasathanesinde astronom yardımcılığı yaptı. 1877'de Harvard üniversitesine jeoloji öğretim görevlisi oldu. Bir dünya gezisine çıktı, sonra aynı üniversitede fizikî coğrafya ve mineraloji profesörlüğüne getirildi ve 1880'den 1912'ye kadar orada kaldı. Bundan sonra, çeşitli amerikan üniversitelerinde (özellikle California Teknoloji enstitüsünde) dersler verdi; sık sık yurt dışına geziler yaptı. Fizikî coğrafyanın öncülerinden olan W. M. Davis, *normal aşınma* (veya ırmak aşınması) şeklini inceledi, *peneplen*'i ve *aşınma çevrimi*'ni tanımladı. Daha sonra, büyük bir başarı sağlayan genetik bir terimler listesi hazırladı. Eseri çok etkili oldu; birçok coğrafyacı onun bu yönteminden esinlendi, bir kısmı da bu yöntemi bilimsel olmaktan çok, idealist ve nazarî buldu. Eserleri: *Elementary Meteorology* (Meteoroloji Elkitabı) [1894]; *Physical Geography* (Fizikî Coğrafya) [1898]; *Geographical Essays* (Coğrafya ile İlgili Denemeler) [1900]; *Practical Exercices in Physical Geography* (Fizikî Coğrafyada Pratik Deneyler) [1908]; *Hand-book of Travel* (Gezi Elkitabı) [1917]; *The Coral Reef Problem* (Mercan Adaları Meselesi) [1928]. (L)

Davis barajı, ing. **Davis dam,** A.B.D.'de baraj. Colorado ırmağı kıyısında; hidroelektrik enerji üretiminde ve sulamada faydalanılır. (L)

DAVİS boğazı, Grönland'ı Kuzey Amerika'dan ayıran ve Baffin körfezini Labrador denizine bağlayan boğaz. En dar yeri 370 km, en derin yeri 300 kulaç kadardır. Doğu kıyısı boyunca Batı Grönland sıcak su akıntısı kuzeye doğru akar. Batı kıyısını yalayan Kanada akıntısı ise Güneye çok soğuk sular ve deniz buzları taşır, boğazdan çıkar çıkmaz Labrador akıntısına karışır. Grönland'ın iç kısımlarındaki buz örtüsünden kopan buzullar bu sulara katılarak sürüklenir. Gemilerin yolu üzerine çıkan en büyük buzullar, Labrador akıntısının Güneye taşıdığı bu buzullardır. Cape Farewell ile Disko adası arasındaki kıyılara yayılmış olan yerleşme merkezleri arasında deniz ulaşımı ancak yaz ortasından sonbahar sonuna kadar, o da aralıklarla yapılabilir. Baffin adası kıyılarında ise yerleşme merkezleri çok seyrektir. Buralarda ulaşım çoğunlukla karaya bağlı ve düzensizdir. Boğazdan geçen gemiler doğuyu, yani Grönland kıyılarını takip eder. *Davis boğazı* gezgin John Davis tarafından keşfedilmiştir. (L)

Davis kupası, amerikalı Dwight Filley Davis tarafından 1900'de kurulan ve her yıl tekrarlanan milletlerarası tenis yarışması. Şampiyon takıma çok büyük bir gümüş kupa verilir. Her milletten en fazla dört kişinin katılabildiği yarışma beş maç üzerinden (dört tek ve bir çift) yapılır. Finale kalan takımlar arasındaki karşılaşma sonunda şampiyon belli olur. (L)

DAVİSON (Frank Dalby), avustralyalı romancı (Melbourne 1893). Özellikle, hayvan hikâyeleriyle tanındı: *Man-Shy* (1931); *Dusty* (1946). [L]

DAVİSON veya **DAVİDSON** (Jeremiah), iskoç asıllı ingiliz ressamı (1695/1705-öl. 1745). Lely'nin öğrencisi olduğu, Kneller ile çalıştığı sanılır. İlkin Londra'da, sonra Edinburgh'ta tablolarını kolayca sattı. Edinburgh'a, koruyucusu Atholl dükü ile geldi. Portreleri arasında en başarılı olanları şunlardır: «*Gal Prensi*»; «*Richard Cooper*»; «*Amiral Byng*» (National Portrait gallery); «*Elizabeth MacDonald*» (Edinburgh); «*Lady Moray*» (Greenwich). [L]

DAVİSON (William), kraliçe Elizabeth I'in sekreteri (1541-1608). İskoç asıllıydı. Adı, özellikle İskoçya kraliçesi Mary Stuart'ın idamı dolayısıyle geçer. Elizabeth I'in elçi olarak Mary Stuart'a gönderdiği Hanry Killigrew'in sekreterliğini yaptı. İskoçya'da on yıl kadar kaldı. 1583-1584 Arasında görevli olarak tekrar İskoçya'ya gitti. 1585'te Kraliçe Elizabeth'in izni olmadan önemli bir yöneticilik görevini üstüne alan Leicester kontu Robert Dudley'i savunmak üzere İngiltere'ye geri döndü (1586). Aynı yıl kraliçenin özel danışma kurulu üyesi oldu ve bu sıfatla Mary Stuart'ı yargılayan komisyona atandı. Fakat, duruşmalara katılmadı. Davison, Mary'nin idam kararını Elizabeth'e imzalattı. Fakat kraliçe sorumluluk altına girmek istemediğini türlü vesilelerle ima etti. Buna rağmen, özel danışma kurulu idam kararının uygulanmasına karar verdi ve Mary Stuart 8 şubat 1587'de başı kesilerek idam edildi. Durumu öğrenen kraliçe, Davison'a öfkelendi ve onu Londra kulesine hapsettirdi. Davison, 1589'da serbest bırakıldı ise de ölünceye kadar hiç bir görev alamadı. (L)

DAVİSSON (Clinton Joseph), amerikan fizikçisi (Bloomington, Minois 1881-Charlottesville, Virginia 1958). Bir zanaatçının oğlu, öğrenimini Chicago, doktorasını Princeton üniversitesinde yaptı. Pittsburg Teknoloji enstitüsünde müdür oldu (1911), 1925'te New York'taki Bell telefonları laboratuvarına girdi. 1927'de L.H. Germer ile birlikte bir nikel billûru üzerine gönderilen elektronların uğradığı kırınım olayını buldu; böylece L. de Broglie'nin dalgalar mekaniği teorisini parlak bir şekilde doğrulamış oldu. Ayrıca ısı radyasyonlarını, elektronik optiği de inceledi. 1937'de Nobel fizik armağanını ingiliz G.P. Thomson ile paylaştı. (L)

DAVİT i. (fr. *davite*). Miner. Tabiî hidratlı alüminyum sülfat. (L)

DAVİTT (Michael), irlandalı siyaset adamı (Straide, Mayo idare bölgesi 1846 - Dublin 1906). Topraklarından kovulmuş (1852) bir köylü ailesinin oğluydu. Çok küçük yaşlarında Lancashire'daki bir iplik fabrikasında çalışırken bir kolu koptu (1857). 1865'te «fenian» hareketine katıldı, silâh kaçakçılığı suçuyle 1870'ten 1877'ye kadar hapiste yattı. İrlanda kardeşlik derneğine girdi. A.B.D.'ye giderek çeşitli irlanda topluluklarıyle ilişki kurdu. Adaya döndükten sonra, millî ülküyü, bu ülkenin temel meselelerinden olan toprak konusuna dayandırmağa karar verdi. Bunu Parnell'e benimsetmeyi başardı. 1879'da Tarım birliğini kurdu, birçok güçlük içinde bu kuruluşla İrlanda partisi arasında bağıntı sağladı. Birliğin yasaklanması üzerine birkaç yıl (1881-1882) hapis yattı. Çıkınca hazırladığı, toprakların millîleştirilmesi programını ortaya attı. Kesin olarak sosyalistçe olan tutumu kendisini Parnell'den uzaklaştırdı, bu kuruluşla ilgisini 1890 buhranı sırasında kesti; daha sonra Wyndham yasasına (1903) ve O'Brien'in ılımlı yasasına karşı çıktı. Kapitalizmin ve emperyalizmin can düşmanı olan Davitt, Boer'ler savaşına karşı çıkarak İşçi partisiyle bağıntı kurdu. (L)

William Morris DAVİS

DAVLUMBAZ i. (ital. k. [?]). Yandan çarklı gemilerde, çarkların üst kısmını örten mahfaza. ‖ Baca siperi, ocak etekliği.
— Denizc. *Davlumbaz anası,* davlumbaz kemerlerinin dış uçları üzerine oturtulan kalın ağaç kütükler (çarkların şaft bitimleri, bu kütükler üzerindeki yataklara biner). ‖ *Davlumbaz kemeresi,* davlumbazı oturtmak için bordadan dışarıya devam ettirilen kemereler. ‖ *Davlumbaz piraçolu,* davlumbaz kemerelerini kuvvetlendirmek için içeriden ve dışarıdan vurulan piraçollar. Bk. PİRAÇOL.
— İnş. Bir binada baca veya aspiratör gibi havayı çeken tertibata bağlanmış piramit gövdesi. (Ocak ve fırın dumanlarını veya buharları [laboratuvarlarda] çekerek dışarı atmağa yarar.) [ML]

DAVLUN veya **DAVLUM** i. *Halk dili.* Çarık yapmak için uzunlamasına kesilmiş ham deri.
— Deric. Derinin etek, bacak ve boyun gibi ince bölümleri çıkarıldıktan sonra elde edilen en seçme ve en kalın yeri. ‖ *Davlun kesme,* davlunu çıkarma işlemi. (M)

Davis kupası

DAVLUNBAZ veya **DAVLUMBAZ** i. (ar. *ṭabl,* davul ve fars. *bāz* > *ṭabl-bāz*'dan). *Esk.* Davulcu. ‖ Atın eyer başlarına bağlanan ve avcılıkta kullanılan davul. Kös: *Davlunbaz çalınır çalkanır güller / Şahin ağlar, turna ağlar, tel ağlar* (Gevherî). *Davlunbaza vur turayı / Dünden avladık burayı* (Dertli). [M]

DAVOS, İsviçre'de (Graubünden kantonu) şehir. Landwasser ırmağının suladığı *Davos vâdisinde;* 10 400 nüf. Dünyaca tanınan sayfiye ve kış sporları merkezi. XVI. yy.'dan kalma kilise ve belediye sarayı. Sanatoryumlar. (L)

DAVOUT (Louis Nicolas), **Auerstedt** dükası ve **Eckmühl** prensi, Fransa mareşali (Annoux, Bourgogne 1770-Paris 1823). 1788'de devrimcilerle işbirliği yapmağa başladı. Kuzey (1792), Belçika (1793), Ren (1795-1797), Mısır (1798-1799) ordularında yararlıklar gösterdi. 1806'da Auerstedt'te yaptığı savaşla ün kazandı. 1807'de Varşova grandükalığı valisi oldu, 1809 seferinde başarı kazandı, 1810'da Almanya ordusuna kumanda etti. Katıldığı Rusya seferinde başarılar kazandı (1812). Yüzgün (Cent-Jours) döneminde savaş bakanlığı yaptı. Napolyon'un en başarılı kumandanlarındandı. (L)

DAVRANIŞ i. (*davranmak*'tan *davran-ış*). Tutum, gidiş, hareket tarzı: *Bakalım bu son davranış bizi nerelere götürecek* (K. Tahir). ‖ Birine karşı takınılan tavır: *Bana karşı davranışı her zaman kibar olmuştur. Esk.* Muamele.
— Biyol. Bir organizmanın bir ortamdaki hareket tarzı. Bk. ANSİKL.
— Psikol. *Davranış değeri,* belirli bir davranışın ortaya çıkmasına yol açması bakı-

Foto. X, Keystone (LAROUSSE)

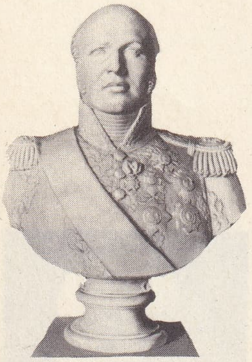

mareşal DAVOUT
Bosio'nun eseri
Versailles şatosu, Paris

DAVUD
Donatello'nun eseri

DAVUD
Verrocchio'nun eseri

mından, bir durumun veya bir nesnenin, canlı bir varlığa nispetle kazandığı değer. (Bk. ANSİKL.) || *Davranış psikolojisi*, canlıların belli durum ve ortamdaki tepkilerinin incelenmesi. Bk. DAVRANIŞÇILIK.

— ANSİKL. Biyol. *Davranış* üzerine yapılan deneyler sayılamayacak kadar çoktur. Bu denemelerde, bireysel davranışların yanında kendiliğinden davranışlara, yani sonradan edinilen bilgilerle hiç bir ilişkisi bulunmayan davranışlara da (refleks, yönelme, içgüdü gibi) yer verilir.

— Psikol. Davranışçılık*, *davranışı* psikolojinin esas konusu olarak kabul etmişti. Davranışın incelenmesi, uyarma (yani belli bir anda, organizmayı etkileyen uyarımların tümü) organizmanın cevabı arasındaki karşılıklı bağlantıları belirlemekten ibarettir. Skinner, daha sonraları iki davranış şekli ayırt etmiştir:
1. *«Respondent» davranış*, yani cevabın uyartıyı takip ettiği davranış (Pavlov şartlanması gibi);
2. *«Operant» davranış*, yani cevabın kendiliğinden geldiği kanısını uyandıran, daha doğrusu o cevabı gerektirecek uyartıların tespit edilemediği davranış. Bu davranış tipini ise, enstrümantal (enstrümana bağlı) şartlanma tekabül eder. Gene Skinner'e göre, her davranış aslında, bir refleks sayılmalıdır. Lewin, davranışı Gestalt'çılık açısından incelemiştir: bireyin davranışını yaşama alanı (veya hayat sahası) belirler. Bu alan ise, belli bir anda, c kişi üzerinde etki yapan etkenlerin tümünü içine alır. (Bu faktörler, meselâ sosyal veya fiziki etkenler, bilinçli veya bilinç dışı etkenler olabilir). Kişi ile çevresi, karşılıklı olarak birbirlerine bağlıdır. Dinamik denge içinde bulunan bir psikolojik alan meydana getirirler. Oysa her davranış, aslında, kişi ile çevresi arasında, her nasılsa bozulmuş bulunan dengeyi yeniden kurmağa yönelir. Çünkü dengenin bozulması, bir gerginlik kaynağıdır.

● *Davranış değeri* kavramı, deneysel psikolojiye çatışma durumlarını analiz etmek ve sınıflamak amacıyle, Lewin tarafından sokuldu. Genel olarak olumlu davranış değerleri bölgeleriyle olumsuz davranış değerleri bölgeleri diye bir ayırım yapılır. Olumlu davranış değeri bölgesi, kişi bu bölgeye girdiği zaman bir ihtiyaç tarafından doğurulan gerilimi azaltan bir amaçnesne'yi kapsayan bölgedir. Olumlu davranış değerleri, meydana getirdiği «alan»ın çekici kuvvetlerini temsil eder. Olumsuz davranış değeri bölgesi ise, gerilimi fazlalaştırır ve alanın itici kuvvetlerini temsil eder. Olumsuz davranış değerleri, zahmetli ve acı verici durumlardan kaçınmak eğilimini karşılar. Bir nesnenin taşıdığı olumlu veya olumsuz davranış değeri, ihtiyaç kavramına dayanır. Çünkü, davranış değeri, bu ihtiyaç tarafından yaratılan gerilim durumuna bağlıdır. Davranış değeri kavramı, kararlar teorisi'nde, *fayda* kavramına; yani, A ve B gibi iki nesne arasında seçim yapmak durumunda, öznenin, A'nın X_1 ve B'nin Y_1 gibi bir niceliği karşısında gösterdiği kayıtsızlık eğrisini, A'nın X_2 ve B'nin Y_2 gibi bir niceliğinden saptıran şeyi karşılar. (Eğrinin kayıtsızlık noktaları, X_1, X_2, Xn ve Y_1, Y_2, Yn koordinatları tarafından belirlenir.) Gerçekten de, bir davranışın seçilmesi nesnenin olumlu davranış değerine ve ihtimaline dayanır. Nitekim başarısızlık da, nesnenin olumsuz davranış değerinin ürünü ve ihtimali ile temsil edilir. Çatışma durumları, Lewin tarafından, iki davranış değerinin karşıtlığı ile açıklanır. Bu durumlar üç kategori içinde sınıflandırılabilir. Bunlar, uzlaşması imkânsız iki olumlu davranış değeri arasında; olumlu davranış değeri ve olumsuz davranış değeri arasında ve iki olumsuz davranış değeri arasında seçim yapmak zorunluğundan doğan çatışmaların meydana getirdiği sınıflardır. Davranış değeri, hayvanda, deneysel açıdan incelenmiştir (engelleme metodu). Bu değer, hayvanda, organik ihtiyaçlara bağlıdır. Hemen bütün hayvan cinsleri için, şekerli besinler olumlu davranış değeri, ekşi besinler ise olumsuz davranış değeri taşır. Kültür antropolojisi, insan bakımından bir nesnenin taşıdığı davranış değerinin, sosyal ve kültürel etkenlerce geniş çapta belirlendiğini göstermiştir. (→ Bibliyo.) [LM]

DAVRANIŞÇILIK i. (*davranış*'tan *davran-ış-çı-lık*). Psikol. İç gözlemi bir yana bırakarak insanın veya hayvanın belli şartlar altında nasıl davranacağını nesnel olarak inceleyen metot. *Eşanl.* BEHAVİORİZM.

— ANSİKL. *Davranışçılık* (*davranış psikolojisi, tepki psikolojisi* veya *nesnel psikoloji* de denir) adı verilen bu metot, önce XIX. yy.ın sonunda Thorndike'ın *Animal İntelligence* (Hayvan Zekâsı) adlı kitabı, sonra da A.B.D.'de John B. Watson ile Rusya'da Beçterev'in çalışmaları (*Nesnel Psikoloji*, 1913) sonucunda ortaya çıktı. Davranışçılık, psikolojide metafizik görüşü ve psikolojinin fizyolojiden ayrılmasını kesinlikle reddeder. İnsan ve hayvan davranışlarını, bir ayırım gözetmeden, deney yoluyle inceler; davranışları, gerekircilik ve maddeci tekçilik ilkelerine dayanan refleks teorileri ile açıklar. Pavlov ve öğrencilerinin uyguladığı anlamda diyalektik maddeciliğe yakın görüşler öne sürer; Pavlov'un araştırmaları da davranışçıların çalışmalarını andırır. Bununla birlikte davranışçılara göre, insan ve hayvan psikolojisi arasında hiç bir fark yoktur. Pavlov ise «yüksek sinir sistemi faaliyeti» ve «ikinci sinyaller sistemi» gibi kavramlara dayanarak, hayvanların ruhî hayatı ile insan düşüncesi arasında nitelik bakımından temel yapı farkları olduğunu öne sürer (*«Beynin Yarımyuvarlarının Çalışması Üstüne Dersler»*, 1926). Psikoloji alanındakinden başka, iktisadî alanda da davranışçılık söz konusudur. Bu anlayışa göre, iktisadî olgular birer davranış olgusu olarak incelenmeli ve Wesley C. Mitchell'in dediği gibi «İktisat, bir para mantığı sistemi ve gerçekte var olmayan durumlardaki sabit dengelerin mekanik incelemesi olmaktan çıkarak bir insan davranışı bilimi haline gelmeli»dir.

◆ **Davranışçı** i. Davranışçılıktan yana olan. (*Eşanl.* BEHAVİORİST.) [L]

DAVRANMAK geçz. f. (esk. türk. *tavranmak*'tan). Harekete geçmek: *Hacı arabadan inecekmiş gibi davranınca, Keleş üç beş adım daha kaçıp, durdu* (M.S. Esendal). || Almak için el atmak: *Silâha davranmak.* || Tavır takınmak: *İyi davranmak. Kötü davranmak.* || *Halk dili.* Gitmek üzere kalkmak.

— ÇEŞ. DEY. *Atik davranmak.* (Bk. ATİK.) || *Tekiz. Surata bak süngüye davran.* Bk. SURAT.

— Denizc. Bir tarafa yatmış geminin birdenbire doğrulması.

◆ **Davrandırmak** ettrg. f. Davranmasını sağlamak: *İnandırıp davrandırmak için ne yapmalı?* (K. Tahir).

◆ **Davranma** i. Davranmak işi. (M)

DAVRAS dağı, Anadolu'da Göller yöresinin en yüksek dağlarından biri; yüksl. 2 635 m. Isparta'nın doğusunda, Eğridir'in güneybatısındadır. Yamaçlarında iğne yapraklı ormanlar yer alır. Yapısında İkinci zaman kireçtaşı ve şistler vardır. (M)

DAVRÖKSİT i. (fr. *davreuxite*). Miner. Bileşiminde manganez bulunan vermikülit. (L)

DAVSONİT (jeolog *Dawson*'un adından fr. *dawsonite*). Miner. Tabiî hidratlı alüminyum ve sodyum karbonat. Kanada'da, çok ince tabakalar veya çift kırılmalı iğneler halinde feldispatların üzerine çökelmiş olarak bulunur. (L)

DAVUD, peygamber ve ikinci israil hükümdarı (Beytüllahm M.Ö. 1015-ay.y. M.ö. 975 ?). Yahuda kabilesinden Yasa'nın sekizinci ve en küçük oğlu. Babasının sürülerini güden on sekiz yaşlarında bir çoban iken Samuel peygamber tarafından gizlice İsrail hükümdarı olarak takdis edildi. Daha sonra kral Saul'un oğlu Yonatan ile dost oldu ve bu sayede Saul ile tanıştı; fakat Saul'un düşmanlığına uğradı. Filistinlilerin kralı olan Câlut'a (Golyat) karşı savaşan Talut'un ordusunda bulundu. Câlut'u sapan taşı ile vurarak öldürdü. Bu başarı ve halkın takdiri Saul'u endişelendirdi. Saul'un, kendi çocuklarını öldürmek istediğini öğrenen Davud, önce Samuel'e sığındı; bir süre de Nob'daki rahiplerin yanında kaldı. Bunu öğrenen Saul rahipleri öldürtünce, Davud kendi kavminin düşmanları olan Filistinlilere sığındı. Filistinliler onun Câlut'u öldürdüğünü öğrendikleri için Davud, Yahuda çöllerine kaçtı ve Adullam denilen yerde bir mağaraya saklandı. Uzun yıllar Yahudiye sahralarında dolaştı, bir aralık Filistinlilerin hizmetine girdi. Saul'un ölümü üzerine, Yahuda kabilesine, Hebron'da kral seçildi. Yedi buçuk yıl sonra, Kuzey şeyhleriyle anlaşmaya vararak, Yahuda ve İsrail kralı oldu. O zaman Kudüs'ü, Yahuda ve Benyamin sınırlarına kadar, Cebusluların elinden alarak başkent yaptı. Yahudilerin yasa levhalarını sakladıkları sandığı oraya taşıdı. Filistinlilerin bağlandığı bir krallığın başında zayıf karakterli, fakat güçlü bir hükümdar olarak kaldı. Tutkularını yenemediği gibi (Bat-Şeba'nın kocası Uriya'nın öldürülmesi), birçok karısından ve onların çocuklarından kurulu topluluğa da söz geçiremedi (Amnon cinayeti, Abşalom'un isyanı, Adoniya'nın ileri sürdüğü düşünceler).

Peygamber Davud, dinî konularda Musa'nın getirdiği şeriat hükümlerine uyuyordu. Çünkü kendisine gönderilen *Zebur*, öğütler ve ilâhilerden meydana gelen dinî bir kitaptı. Davud peygamber, kırk yıl hükümdarlık yaptıktan sonra öldü. Yerine oğlu Süleyman hükümdar ve peygamber oldu. *Kur'an*'ın birçok ayetlerinde Davud peygamberin adı geçer ve kendisi övülür. Meselâ, Talut'un ordusunun Golyat'ı öldürdüğü, Samuel (Eşmuîl) ve Talut'un ölümlerinden sonra Davud'a peygamberlik ve hükümdarlık verildiği *Kur'an*'da zikredilir (Bakara suresi, 251. ayet). Hz. Muhammed de birçok hadisinde Davud peygamberi övmüş ve onun yaptığı bazı işleri yapmakla kendisinin şeref duyduğunu belirtmişti (çobanlık ve savm-ı Davud [Davud Orucu] denilen bir gün yiyip bir gün oruç tutma tutumu gibi).

Davud peygamberin çok güzel ve etkileyici bir sesi vardı. Divan edebiyatında güzel ve gür sesler *Davudî* diye anılarak onun sesine benzetilirdi. Efsaneye göre, bir defasında Davud'un sesinin etkisiyle binlerce kişi ölmüş, akan sular durmuş, uçan kuşlar düşmüş, ağaçlar secde etmiş, vahşî hayvanlar uysallaşmış ve dağlarla taşlar dağılmıştır. İslâm geleneğinde oğlu Süleyman ile ilim yeteneğini paylaşır; tarihte zırh gömleğinin ilk yapımcısı sayılır (Enbiya suresi, 80. ayet; Sebe suresi, 10.-11. ayet). *Kur'an*'da Davud'un parmakları arasında demirin bir mum gibi yumuşadığı da yazılıdır.

— İkonogr. Peygamber ve hükümdar olarak Davud'un hayatının çeşitli olayları, Roma'da Calixte mezarlığındaki fresklerden sonra özellikle hıristiyan sanatçılara verimli ilham kaynağı oldu. Bazı eserlerde bu olayların bütünü ele alınır: Doura-Europos kilisesindeki freskler (III.yy.); Milano'da, Santo Ambrogio'daki ağaç kapılar (V.yy.); Baouit'teki coptes (kıpti) freskleri (VI.yy.); New York'ta Kıbrıs işi gümüş tabak (VIII. yy.); Aziz Galle'in yaldızlı Mezamiri (IX. yy.); X.yy. fildişi çekmeceleri; Tournai'deki Mantile kapısı alçak kabartmaları veya Etienne Harding'in (Dijon) ve Souvigny'nin (Molins) İncilleri; Auxerre katedralinin madalyonları; XVI.yy.ın bir dizi flaman duvar halısı (Madrid ve Cluny müzesi); *«Grimani Dua Kitabı»* (Venedik, XVI.yy.). Muzaffer genç çobanı ünlü üç heykel canlandırmaktadır: Donatello'nun (mermer ve bronzdan, Bargello), Verrocchio'nun (bronz, 1475, Bargello) ve Michelangelo'nunki (mermer, yerine 1504'te kondu, Floransa); fakat Golyat ile olan döğüşü daha önce şu eserlerde görünür: Saint-Benoit sur-Loire, Parthenay, Vezelay, sütun başlıkları, Pesellino'nun *sandık nakışları*, Poloniolo'nun bir panosu (Berlin) ve Michelangelo'dan sonra, Pierre de Fransceville'in (Louvre) veya Bernini'nin (Borghese villası, Roma) heykelleri, Genç Palma'nın tablolarıyle (Prado), Daniel de Volterra (Louvre), Scorel (Dresden), Guido (Louvre), Caravaggio (Borghese galerisi), Strazzi'nin (Cincinatti) tabloları, Samuel'in kutsal yağ sürmesi; Raffaello (Vatikan), Veronese (Viyana), Claude Lorrain (Louvre) ve Poussin *«Davud'un zaferi»* (Prado), Steen (Kopenhag) veya Rembrandt (Münih) tarafından tasvir edildi. Saul'un teskin etmek için harp çalması: Cavallino (Viyana); Rembrandt (Frankfurt, La Haye). Kral harmanisinin bir yanını keserken: Rembrandt'ın ofortu. Müzik çalan ihtiyar kral: Orpheus'unkine benzer bir ikonografyada, Charles le Chauve'un

Foto. Giraudon, Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

de (Bibliothèque National), Daurade sütun başlarında ve Miègeville kapısında (Toulouse), Saint-Jacques-de-Compostelle, Ripoli veya Moissac büyük kapılarında, Chartres ve Bourges vitraylarında vardır. Beauneveu onu *«Berry Dükünün Mezamir Dergisi»* adlı eserinde resimler, Sluter *«Musa'nın Kuyusu»*nda heykelleştirir. Rubens'i (Frankfurt) ve Dominiquin'i de (Louvre) saymak gerekir. Nuh'un gemisi önünde raksederken: Bourdon (Londra); Pesellino (Cansas City); Troger (Altenburg). Beytüllahm suyunu taşırken: Cl. Lorrain (Londra). Abigail ile birlikte: Van der Werf (Leningrad); Vouet (Cezayir); Rubens (Detroit). Bat-Şeba ile birlikte: Memling (Stuttgart); Brongino (Leningrad); Bordone (Venedik); Chranach (Berlin); Rubens (Dresden); Rembrandt (New York ve Louvre); J.F. De Troy (Angers); istiğfar ederken: Domenico (Louvre) ve Abşalom ile barışırken: Rembrandt (Leningrad). Davud'un kişiliği daha yakın zamanlarda, ingiliz Raffaello öncesi ressamları ve aynı zamanda Gustave Moreau'yu (suluboya, Louvre) ve heykelci Antonin Mercié'yi (Louvre) etkiledi. Davud'un Yesse'nin ağacının tasvirlerinde iyi bir yerde olduğunu ve oyun kâğıtlarında pik (maça) papazı olarak tasvir edildiğini de işaret etmek gerekir. Ortaçağ «Dokuz Yiğit» koleksiyonunda yahudi dinini temsil eder (Bern kütüphanesi, tahta kalıp basımı). [ML]

DAVUD ANTAKÎ, Osmanlılar devrinde yetişen arap asıllı hekim, şair ve bilgin (Antakya 1541-Mekke 1599). Doğuştan kör olduğu için *Darîr* ve *Akmah*, bilgisinin ve zekâsının parlaklığından dolayı da *El Basîr* (can gözüyle gören) diye tanınır. Mantık, fizik, tıp okudu. Öğrenimi bittikten sonra Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'a gitti. Şiî olduğu için Mısır'da hoş karşılanmamasına rağmen bilim ve felsefe konularındaki üstünlüğü ve Medrese-i Zahiriye'de özel hücresinde hastaları tedavi etmesi yüzünden saygı gördü. Mekke şerifinin daveti üzerine Mekke'ye gitti (1599). Felsefe ve bilim alanında serbest düşünceli bir bilgin olan Davud Antakî, tıp ve tabiî bilimler alanında da tanınmıştı. Başta tıp olmak üzere, felsefe, astroloji, mantık, geometri ve psikoloji konularında pek çok eseri vardır: *Tezkiretü Ul-il-Elbâb ve'l-Camiü li'l-Aceb-il-Ucâb* (Sağduyu Sahiplerinin Tezkiresi ve Güzel Eserlerin en Güzellerini İçine Alan Kitap); *En-Nüzhet-ül-Mübhice fi Teşhiz-il-Ezhân-ı ve'l-Emzice* (Zihinleri ve Mizaçları Bileme Konusunda Ferahlık Veren Sevinç); *Kifâyet-ül-Muhtâc fi İlm-il-Ilac* (İlâç İlminde İhtiyacı Karşılayan Eser); *Nüzhet-ül-Ezhan fi Islah -il-Ebdân* (Bedenleri Islah Etme Konusunda Zihin Açıcı Eser); *Gayet-ül-Merâm fi'l-Mantık-ı ve'l Kelâm* (Kelâm ve Mantık İlminde Amaç); *Keşf ani'l-Müşkilât* (Güçlüklerin İçinden Keşif). [M]

DAVUDÎ sıf. (*Davud* peygamberin adından). Hz. Davud ile ilgili. ‖ [Ses için] Davud'un sesini andıran; gür ve kalın: *Birinde cezbe-fezâ bir sadâ-yı Davûdî* (M. Â. Ersoy). ‖ *Zırh-i Davudî*, Hz. Davud'un bir savaşta giydiği zırha benzer bir zırh türü.

— Mus. *Davudî ney*, bir çeşit büyük ney. (M)

DAVUD-İ HALVETÎ, türk mutasavvıf ve şairi (öl. Mudurnu 1507 veya 1509). Halvetî tarikatı şeyhlerinden. Habib Karamani tarafından yetiştirildi. Öğrenimini tamamlamak için Bağdat'a gitti, yine Habib Karaman'nin yanına döndü. Bir süre sonra şeyhi tarafından Halvetîliği yaymak için Mudurnu'ya gönderildi. İsfendiyaroğulları kendisine büyük saygı gösterdiler. Önemli eseri: *Gülşen-i Tevhid* (Tevhid'in Gülbahçesi) adlı büyük mesnevîsidir. (→ Bibliyo.) [M]

DAVUD-İ KAYSERÎ (Şerafeddin bin Mahmud), türk mutasavvıf ve bilgini (Kayseri ? -İznik 1350). Mısır'da öğrenim gördü, İznik'i ele geçiren Orhan Gazi burada ilk osmanlı medresesini kurunca onu müderris tayin etti. Uzun yıllar bu medresede kaldı, yüzlerce öğrenci yetiştirdi. Aklî, naklî ve tasavvufî ilimlerde uzman tanındı. Muhiddin-i Arabî'nin *Füsûs-ül-Hikem* (Hikmetlerin Özleri) adlı eserine yazdığı *Matlau Husûs-il-Kilem fi Meani-i Füsûs-ül-Hikem* (Hikmetlerin Özlerinde Saklı Anlamların Özelliklerini Açıklama) adlı şerhtir. Eser Hindistan'da basılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

DAVUD-İ ZAHİRÎ (Ebu Süleyman Davud bin Ali bin Halef Isfahanî, — denir), iranlı fıkıh bilgini (Kûfe 815-818'e doğr.-Bağdat 884). Ailesi Isfahan'dan gelerek Kûfe'ye yerleşti. Fıkıhta Zahirî taraftarlığına Zahiriye tarikatı denir. Zahirî, *Kur'an*'ın dış anlamına, hadislerin açık ve yorumlanmayan ruhuna bağlıydı. Ona göre Kur'an ve hadis hiçbir karşılaştırma ile değerlendirilemez. Bağdat'ta pek çok din adamı yetiştirdi. Birçok eseri vardır. Oğlu Mahmud bin Davud ünlü şairlerdendir. (M)

DAVUD PAŞA Derviş, Koca, Bayezid II devri sadrazamlarından (öl. Dimetoka 1499). Enderunda yetiştirilen arnavut devşirmelerindendir. Önce sancak beyliğinde, Fatih devrinde de Anadolu beylerbeyliğinde bulundu. Konya valisi şehzade Mustafa ile Uzun Hasan'ın yeğeni Yusufça Mirza arasındaki savaşta, şehzadenin tarafını tuttu (1472) ve Osmanlılarla Akkoyunlular arasındaki Otlukbeli savaşında (1473) öncü kuvvetlerin kumandanlığını yaptı. Anadolu beylerbeyi olarak, Fatih'in Boğdan ve Macaristan seferlerine katıldı (1476). Süleyman Paşanın yerine Rumeli beylerbeyliğine tayin (1478) ve Arnavutluk'un fethine memur edildi. Dergos, Leş ve Gölbaşı'nı ele geçirdi. Bayezid II'nin tahta çıkışı sırasında vezirlik rütbesi verildi. Daha sonra İshak Paşanın yerine sadrazam oldu (1483). Hersekzade Ahmed Paşanın esir düşmesi üzerine Memlûklara karşı savaşı idare etti (1487). Adana ve Tarsus'u geri aldı, savaşın çıkmasına sebep olan Karaman beyi Turgutoğlu Mehmed Beyi takip etti. Fakat ele geçiremedi, ancak Karamanlıları tutan Varsak türkmenlerini osmanlı idaresine bağladı. Akkoyunlu şehzadesi Uğurlu Ahmed Mirza'nın oğlu ve Bayezid II'nin torunu Göde Ahmed Beyin İran'a kaçması üzerine sadrazamlıktan uzaklaştırıldı, Dimetoka'ya gitti ve orada öldü. İstanbul'da yaptırdığı türbeye gömüldü. Osmanlı ordularının Rumeli seferlerine çıkarken toplandığı Davutpaşa* ordugâhını yaptıran Davud Paşa, çeşitli imar hareketlerinde bulundu. (→ Bibliyo.) [M]

DAVUD PAŞA Kara, osmanlı sadrazamı (öl. İstanbul 1623). Boşnak asıllıdır. Enderunda yetişti. Mehmed III devrinde çuhadar oldu. 1604'te kapıcıbaşı olarak saray hizmetinden ayrıldı. Bir süre Rumeli beylerbeyliği yaptı. Mustafa I tahta geçince kaptanıderya oldu, daha sonra yeniden Rumeli beylerbeyliğine getirildi. Osman II devrinde Mustafa I'in kız kardeşi ile evlenerek saraya damat oldu; vezir rütbesi aldı. Bundan sonra Silistre beylerbeyi ve Hotin seferi sırasında da yeniden Rumeli beylerbeyi oldu. Osman II'nin tahttan indirilerek öldürülmesiyle sonuçlanan isyanda Valide Sultanın etkisinde kaldı. Mustafa I'in tahta çıkarılması sırasındaki kargaşalıkta, Valide Sultan tarafından sadrazamlığa tayin edildi (20 mayıs 1622). Kendisine teslim edilen Osman II'yi öldürtmek istemedi. Fakat Valide Sultanın baskısıyla padişahtan aldığı ferman ve Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin verdiği fetvalar üzerine Osman II'yi öldürtmek zorunda kaldı. Halkın kendisinden nefret etmesi üzerine azledildi (20 haziran 1622). Yeniçerilerle sipahilerin kendisini öldürmek istediklerini anlayınca saklandı. Bir süre sonra yeniçeriler tarafından yakalandı. Öldürüleceği sırada, Osman II'nin katlini emreden padişah fermanı ile kazasker fetvalarını gösterdi ise de, sadrazam Gürcü Mehmed Paşanın emri üzerine öldürüldü. (M)

DAVUD PAŞA, Kara, Nişancı, Damat, osmanlı nişancı ve kaptanıderyası (XV.-XVI.yy.). 1488'de nişancılık görevi verildi, daha sonra da Sancak beyliklerine gönderildi. Gelibolu beyliğinden kaptanıderyalığa getirildi (1502). Bu görevde birkaç ay kaldıktan sonra kubbealtı veziri oldu. (M)

DAVUD PAŞA Kölemen, Bağdat'taki kölemen osmanlı valilerinin sonuncusu (1774-1851). Aslı gürcistanlıdır. On bir yaşındayken Bağdat valisi Süleyman Paşa tarafından satın alındı. Yirmi yedi yaşında hazinedarlığa, sonra da kayını Said Paşa tarafından kethüdalığa getirildi (1814). Valiliği ele geçirme tasarıları ortaya çıkınca bu görevden uzaklaştırıldı ve küçük bir kuvvetle Süleymaniye'ye çekildi. Kısa bir süre sonra Bağdat üzerine yürüyerek şehri ele geçirdi ve valiyi idam ettirdi (1817). Osmanlı hükûmeti Davud Paşanın Bağdat valiliğini tanımak zorunda kaldı. On beş yıl kadar süren valiliği sırasında iç ve dış tehlikelere karşı durmak için çalıştı. 1818'deki İran ileri yürüyüşünü durdurdu, Anaz kabilesini boyunduruğu altına aldı. Yezidîlerin ayaklanmalarını bastırdı. Kurduğu 10 000 kişilik ordunun talim ve terbiyesi için İran'dan Deveaux adlı bir fransız subayını getirtti (1824). Osmanlı-Rus savaşında kendisinden istenen yardımcı birlikleri vermediği için üzerine gönderilen Sadık Efendiyi öldürmesi, Osmanlı hükûmetince isyan kabul edildi. Bunun üzerine yeni kuvvetlerle harekete geçen Halep valisi Ali Rıza Paşa, Bağdat'ı teslim aldı (1831). Davud Paşa İstanbul'a gönderildi, ancak Mahmud II'nin affını kazanarak bazı hükûmet işlerinde görev aldı. Medine'de şeyhülharem iken öldü. Davud Paşa Bağdat valiliği sırasında çeşitli imar hareketlerinde bulundu. Sulama kanalları açtırdı. (M)

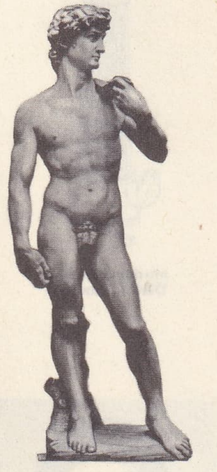

DAVUD
Michelangelo'nun eseri

DAVUD SELÇUKÎ. Bk. KULAN ARSLAN.

DAVUD ŞAH, Mengücük beyliğinde iki emîrin adı. — DAVUD ŞAH I (1182-1228), hayatı hakkında pek bilgi yoktur. Anadolu'da ilk türk devletini kuran Kutalmışoğlu Süleyman'ın beylerinden Mengücük Gazi'nin oğlu İshak Bey ölünce, beylik parçalandı ve İshak Beyin oğlu Davud Şah I, beyliğin Erzincan-Kemah kısmına hâkim oldu.

— DAVUD ŞAH II (XII. yy. sonu-XIII. yy. başı). Daha çok *Alâeddin Davud Şah* diye tanınır. 1225-1228 Yıllarında Mengücük beyliğine hâkim olarak kuvvetli bir devlet kurdu. Yaşlılığında, bazı kumandanlarını öldürtmesi üzerine yanındaki beylerin birçoğu selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad'a sığındı. Sultan Keykubad'ın Mengücük beyliğini ortadan kaldıracağını anlayan Davud Şah II, Kayseri'ye gitti ve Keykubad ile görüşerek bir anlaşma yaptı. Fakat Erzincan'a döndükten sonra Keykubad'a karşı birçok bey ile ittifak yapmak istediyse de bunu başaramadı. 1228'de Alâeddin Keykubad tarafından esir edildi, Akşehir-Ilgın bölgesine yerleştirildi ve bir süre sonra öldü. Anadolu Selçuklu tarihi kaynaklarına göre Davud Şah II, ihtiraslı fakat mantık, tabiiyat, ilâhiyat ve matematik bilimlerinde yetkili bir emîrdi; farsça şiir yazar ve bilginleri korurdu. (M)

DAVUD, «Musa'nın kuyusu»ndan detay Claus Sluter'in eseri Dijon Champmol kilisesi, Fransa

DAVUD TA'İ (Ebu Süleyman Davud bin Nesr Kûfi, — denir), arap fıkıh ve hadis bilgini (öl. 782). Ebu Hanife'nin öğrencisi. Fıkıhta en yüksek mevkie ulaştığı bir sırada, yazdığı bütün eserleri denize attı, ölünceye kadar yalnızlık içinde yaşadı, ibadetle uğraştı. Hayatının bu son dönemi üzerine çeşitli söylenti ve menkıbeler doğdu. (M)

Davud'un Zaferi (*David Triomphant*), iki perde, üç tabloluk bale. Koreografi ve libretto: Serge Lifar; müzik: Vittorio Rieti; dekor ve kostüm: Fernand Léger. İlk olarak 1936'da Paris'te oynandı. Baş rollerde: Mia Slavenska ve Serge Lifar. Eser, konusunu Kutsal Kitabın *Krallar* bölümünden alır. (L)

DAVUL i. (ar. *tabl*'dan). Çember şeklinde ve enli bir kasnağın iki yanına deri gerilerek yapılan, tokmak ve değnekle çalınan vurgu çalgısı: *Fakat sabahleyin zurna ve davul seslerine karışan naralar, türküler beni uyandırdı* (Ömer Seyfeddin). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Ramazan davulu*, Ramazan ayında niyetlileri sahura kaldırmak için çalınan davul. ‖ *Şaman davulu*. Bk.ANSİKL.

— ÇEŞ. DEY. *Davul (zurna) çalmak*, bir konuyu herkesin duyup anlayabileceği şekilde ortalığa yaymak. ‖ *Davul çalsan işitmez*, sağırlığı veya aşırı dalgınlığı belirtmek için kullanılır. ‖ *Argo. Davul tozu*. Gerçekleşmesi imkânsız olan durumlar için kullanılır: *Davul tozu ilâç olur. Davul tozu ile minare gölgesi arar.* ‖ *Davul gibi*, [kulaklar için] hiç işitmeyen. ‖ *Davul gibi olmak* (veya *davula dönmek*), şişmek.‖*Davul onun omuzunda, çomak başkasının elinde*, ipleri başkasının elinde olan, kukla gibi kullanılan kimseler için söylenen söz. ‖ *Davulun sesi uzaktan hoş gelir*, göründüğünden farklı olan durumlar için kullanılır. ‖ *Davulun tokmağı elinde olmak*, bir işte yönetimi elinde tutmak, idare etmek. ‖ *Davulu biz çal-*

Foto. Giraudon, Arch. phot. (LAROUSSE)

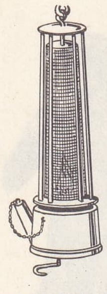

madenciler için DAVY lambası

sir Humphry DAVY

Charles DAWES

dık, parsayı başkası topladı, «biz emek verdik başkası faydalandı» anlamında.

— Esk. *Davul-baz*, savul çalan. Eyere asılan küçük davul. Bk. DAVLUNBAZ.

— Tekst. Tekstil makineleri üzerinde bulunan en büyük silindir. || *Açma davulu*, tek veya çift davullu tarak makinesi. Bk. TAMBUR.

— ANSİKL. Türklerde *davul* binlerce yıldan beri kullanılan bir çalgıdır. Genellikle bir hâkimiyet işareti sayılagelmiştir. Hun Türklerine gelin gelen ve ünlü bir şair olduğu söylenen bir çin prensesi, manzum bir mektubunda Hunların «davulu her gece, güneş doğana kadar döğdüğünü» yazmıştır. Romalılar, asya ordularıyle her savaşta gök gürültüsü gibi ses veren yüzlerce davulun sesi önünde şaşkına dönerlerdi. Osmanlı türklerinin Orta Avrupa'ya yaptığı seferler bu çalgıyı oralara da iyice tanıtmıştır.

Osmanlı askerî musikisinin (mehterhane) önemli âletlerinden biri olan davulun birçok çeşidi vardır. Sağ elde usulün kuvvetli zamanlarını (düm'leri) vuran bir tokmak; sol elde usulün zayıf zamanlarını (tek'leri) vuran bir değnekle (zibzibi) çalınır. Halk musikisinde davula zurna eşlik eder.

● *Şaman davulu.* Şaman dininde başlıca âyin araçlarından biridir. Altaylılar ve Yakutlar şaman davuluna *tüngür* derler. Bu kelimenin eski türkçedeki karşılığı *kürrüğ*'dür. Doğu Asya'da şaman âyinlerinde davul kullanılması çok eski tarihlerden beri devam eder.

Davul yuvarlak veya oval şekilde olur. Yakut şamanlarının davulu daha çok ikinci şekildedir. Davulun yapılmasında kayın, sedir ağaçları, deri, madenî süsler, kıl sicim kullanılır.

Şaman ölünce davulu parçalanır ve bir ağacın dalına asılır; şaman bu ağacın yanına gömülür. Davulun tokmağı da özel bir törenle hazırlanır. Tokmak, kayın ağacından veya geyik boynuzundan yapılır.

Âyin sırasında şamanın ruhunun davul aracılığıyle dünyayı dolaştığına inanılır. Altay şamanlarının davullarında resimler vardır. Bunlar güneşi ve ayı, ebemkuşağını, tanrısal kayın ağacını, derisi davul için kullanılan kutsal geyiği gösteren şekillerdir. Bazı davullarda eski devirlerdeki şamanlara, ruhlara, kurbanlık hayvanlara, din törenlerine ait resimler bulunur. Beltir şamanlarının davullarında yedi sarı kız, geyik, kurbağa, yılan, kayın ağacı, güneş, yıldızlar, hastalık taşıyan ruhların resimleri vardır.

● Batı müziğinde de kullanılan çeşitli davullar vardır. *Provans davulu*, Provans'ta galube denen bir çeşit kaval veya flüte eşlik eder ve tek değnekle çalınır. Kasnağı dar ve derindir. Çalanın, sol koluna takılı olarak taşıyabilmesi için hafif yapılıdır. Sağ elde tutulan bir küçük değnekle davulun derisine vurulurken boş kalan sol el kavalı tutar. Alaylara ve açık hava danslarına eşlik eden vaz geçilmez bir çalgıdır.

Bearn davulu ise iki çalgıdan meydana gelir. Biri 60-70 santim uzunluğunda, her iki kenarında birer delik veya «gülcük» bulunan ve bu deliklerin üzerinde beşinci aralıklara göre akort edilmiş ve kasnağın iki tarafındaki kulaklara iliştirilmiş altı yedi tel gerili, bir çeşit davul, öbürü bir kavaldan ibarettir. Çalgıcı boynuna asılı davula kadife sarılı bir sopa ile vurur.

Küçük davul'un (caz davulu) kasnağı madendir. Bunun her iki tarafına koyun derisi gerilidir. Alt kısma, çapı boyunca iki bağırsak tel çekilir; bunlar titreşimi etkileyerek tınıya canlılık kazandırır. *Büyük davul* (orkestra ve bando davulu), ya bir sehpaya takılır veya yürürken çalar davulcunun boynuna kayışla asılır. Her iki tarafın derisi davulu çalana göre düşey durumdadır, davulcu derilere ucu keçe veya mantar kaplı bir tokmakla vurur.

◆ **Davulcu** i. Davul çalan kimse: *Kızı kendi haline bırakırsan ya davulcuya varır ya zurnacıya* (Atasözü).

◆ **Davulculuk** i. Davulcunun yaptığı iş. (→ Bibliyo.) [ML]

DAVULGA, Ege bölgesinin İçbatı Anadolu bölümünde (Afyon ili, Emirdağ ilçesi) bucak; 22 058 nüf. 24 köy. — *Bucak merkezi*, 2 692 nüf. Emirdağ'ın 22 km doğusunda. (M)

Davus, entrikacı ve hileci köle tipi; latin komedisinde (Terentius'un, *Andria* ve *Phormio* adlı eserlerinde) ve daha sonra Horatius'un *Satirae* (Yergiler) adlı eserinde ve Persius'ta görülür. (L)

DAVUTLAR, Ege bölgesinde (Aydın ili, Kuşadası ilçesi) bucak; 3 271 nüf.; 3 köy. — *Bucak merkezi*, 2 070 nüf. Kuşadası'nın 18 km güneyindedir. Kuşadası yolunun 9. km'sinden ayrılan bir yol ile Söke'ye bağlanır. (M)

Davutpaşa hamamları, sadrazam Koca Davud Paşa tarafından Osmanlı imparatorluğunun çeşitli yerlerinde yaptırılan hamamlar: *Bursa Davutpaşa hamamı* (Batpazarı hamamı), soğukluk kubbesi sekiz köşeli ve 15.5 m çapındadır. Kubbe sekiz pencereli, üçgen dilimli bir kasnağa oturur. Yıkanma yeri zemini soğukluktan 1,5 m aşağıdadır. Dar bir dehlizden ılıklığa girilir. Usturalık geçit üzerinde, helâlar ılıklıktan sonradır. Göbektaşı ve sıcaklık sekiz köşelidir ve dört ucunda halvetler vardır. — *İstanbul Davutpaşa hamamı*, Davutpaşa iskelesinde, eski tramvay caddesi üzerindedir. Küçük çift hamamı tipine örnektir. Bina çeşitli devirlerde tamir görmüştür. — *Üsküp Davutpaşa hamamı*, Üsküp'te Vardar'ın sol sahilinde Fatih köprüsü karşısında büyük bir çift hamamdır. Fatih devrine ait olan bina tamir edilerek müze olarak kullanılmaktadır. (M)

Davutpaşa külliyesi, İstanbul'da Davutpaşa'da, Haseki ve Hekimoğlualipaşa camileri arasında külliye, Sadrazam Koca Davud Paşa tarafından yaptırıldı (1485).

● *Cami.* Planı, tek büyük bir kubbeye eklenen beşli mihrap çıkıntısı ve yanlardaki ocaklı odalardan meydana gelir. Ocaklı odaların kubbeli girişleri ve son cemaat yeri vardır. Kubbesi 8 m çapındadır; 8 köşe kasnakla dört duvara oturur. Mihrap çıkıntısı üstü yarım kubbe ile örtülü, beş köşelidir. Son cemaat revağı çok yüksek, kalın granit direklere oturur ve 7 m genişliğindedir. Fakat bugün iki direği ve kubbesi yıkılmış, demir gergilerle dört direği kalmıştır. Kesme taşlarla inşa edilen caminin ilgi çekici tarafı gayet ince kalem işçiliğidir. Yazılarda kullanılan renkler kırmızı, koyu yeşil ve sarıdır. Caminin kapısı üzerinde dört satır üstüne sekiz beyitlik arapça bir kitabe vardır.

● *Medrese.* Caminin kuzeydoğusunda yer alan medresenin üç cephesinde dershaneler ve diğer odalar vardır. Dershanelerin önündeki sütunlarının ikisi yeşil, diğerleri beyaz renktedir. Pencere kemerleri yuvarlaktır. Her odada ocak vardır. Revakların sütunlarından ikisi ve dershane kubbesi yıkıktır. Bina çeşitli devirlerde onarıldı.

● *Türbe.* Caminin doğusunda, tamamen kesme taşlardan yapılan türbe sekiz köşelidir. Önünde iki sütun üzerine oturan kubbeli bir revağı vardır. Alt ve üstte yer alan on dört pencerenin etrafını silmeler çevirir. Kubbe ufak bir kasnakla duvara oturur. Türbenin içinde, mermer levhalardan yapılmış mezar yer alır.

● *Mektep.* Cami ve türbenin doğusunda, bugünkü yerindeydi. Yapıdan iz kalmamıştır.

● *İmaret.* Medresenin kuzeydoğusunda şimdiki ilkokulun yerinde olduğu söylenir. (M)

Davutpaşa ordugâhı (veya **sahrası**), osmanlı ordularının Rumeli'ye sefer edecekleri zaman İstanbul'da Topkapı dışında toplandıkları yer. Padişah sefere gidecekse, otağı da burada kurulurdu; gitmeyecekse, orduyu ve serdarı buraya kadar geçirir ve Sancak-ı Şerif'i burada teslim ederdi. Ordunun seferden dönüşünde de burada karşılayıp Sancak-ı Şerif'i aldığı olurdu. Buradaki törenler için Davutpaşa'da bir de köşk yaptırılmıştı. (M)

DAVY (Georges), fransız filozofu ve sosyoloji bilgini (Bernay 1883). Dijon Edebiyat fakültesinde felsefe (1919-1931) ve 1944'ten sonra Sorbonne'da sosyoloji dersleri verdi. Eserleri: *Durkheim* (1912); *la Foi Jurée* (Yemin) [1922]; *le Droit, l'Idéalisme et l'Expérience* (Hukuk, Ülkücülük ve Deney) [1922]; *Des Clans aux Empires* (Klanlardan İmparatorluklara) [1931]; *Elements de Sociologie* (Sosyoloji Öğeleri) [1924]; *Sociologues d'Hier et d'Aujourd'hui* (Dünkü ve Bugünkü Sosyoloji Bilginleri) [1931]. (L)

DAVY (sir Humphry), ingiliz kimyacı ve fizikçisi (Penzacre, Cornwall 1778-Cenevre 1829). Bir odun yarıcının oğlu olan Davy'yi, dul kalan annesi bir eczacının yanına çırak olarak verdi. İlmî bir dergi yayımlayan Dr. Thomas Beddoer'e birkaç yazı gönderince, doktor tarafından Bristol'daki, ciğer hastalarının tedavi edildiği hastahaneye çağırıldı. Burada yaptığı çalışmalarla 1799'da, azot protoksidin güldürücü etkisini buldu, türlü gazların fizyolojik etkilerini kendi üzerinde yaptığı deneylerle inceledi. Yeni Kraliyet enstitüsünde kimya dersleri vermek üzere Rumford tarafından Londra'ya çağırıldı; 1803'te Royal Society'ye üye seçildi, daha sonra bu kuruluşun başkanlığına getirildi. 1813'te Fransız Fen akademisine girdi. Kraliyet enstitüsünde, bağışlarla kurulan iki bin elemanlık bir pil yardımıyle, pek çok kimyevî ayrışmayı gerçekleştirdi. 1807'de sırayle sodyum ve potasyumu, ertesi yıl da baryum, stransiyum ve kalsiyumu buldu. Yine elektroliz alanındaki çalışmaları sırasında, asit özelliğinin hidrojenin varlığından ileri geldiğini anladı. Asitlerle anhidritlerin farklı olduğu sonucuna vardı. Ayrıca, elektroliz ürünleri üstüne nicel ölçmeler yaptı, 1811'e doğru elektrik yayını buldu. Faraday ile gazların sıvılaşması üzerinde çalıştı. 1817'de oksitlenme tepkimeleri (hidrojen, alkol), platinin katalitik özelliklerini buldu. Bundan başka, grizu patlamalarına karşı madencilerin kullandığı tel kafesli emniyet lambasını yaptı. 1827 ve 1828 kışlarında, Herculanum kazılarına katıldı ve *Salmonia* takma adıyle kazı izlenimlerini ve *Consolations in Travel or the Last Days of a Philosopher* (Gezinin Verdiği Avunma veya Bir Filozofun Son Günleri) adlı bir eser yazdı. Ölümünden sonra karısı, Cenevre akademisinin iki yılda bir dağıttığı bir kimya ödülü kurdu. (L)

DAVYA i. (fr. *davier*). Dişçi kerpeteni. (M)

DAWE (George), ingiliz ressamı (Londra 1781-Kentish Town, Londra yakını 1829). Rusya imparatorluk sarayı baş ressamı olan Dawe, Napolyon ordularının bozgununda payı olan subayların Aleksandr I tarafından ısmarlanan yüzlerce portre yaptı. 1814'te İngiliz Krallık akademisine seçildi. Eserleri Moskova'da Rumiyanzev müzesinde, National gallery ve Nottingham müzelerindedir. (L)

DAWES (Charles Gates), amerikalı siyaset adamı ve maliyeci (Marietta, Ohio 1865-Chicago 1951). Demiryolu mühendisi. Hukuk öğrenimi yaptı, iş davaları avukatı olarak Lincoln'e yerleşti (1887), başkanlığa adaylığını koyan (1896) McKinley'i destekledi ve hazine denetçisi oldu (1898-1902). 1917 Temmuzundan sonra Fransa'daki amerikan ulaştırma birliği kumandanı oldu; ulaşım ve iaşe işlerini çok etkili bir biçimde düzenledi. Bundan dolayı 1923'te Almanya'nın iktisadî dengesini ve malî çıkarlarını sağlama bağlayan bir hükûmet planı hazırlamak üzere, ödenekler komisyonunca görevlendirilen uzmanlar komitesine A.B.D. temsilcisi olarak katıldı. Nobel barış ödülünü aldı (1925), Coolidge'in başkanlığı sırasında (1925-1929) A.B.D. başkan yardımcısı, Londra elçisi (1929-1932) olan Dawes bundan sonra siyasî hayattan çekildi. (L)

Dawes planı, Almanya'nın eski düşmanlarına ödeyeceği savaş ödeneği meselesini, bu devleti iktisadî ve malî açıdan çökertmeden çözüme bağlayan plan. Charles Dawes'in başkanlığında, 30 kasım 1923'te, maliyeci uzmanlardan kurulu bir kurulca hazırlanan bu plan, Almanya'nın ödeyeceği yıllık taksitleri, yaşama düzeyinin yükselişi oranında 1 ilâ 2,5 milyar altın mark olarak hesaplıyordu. Taksitlerin tutarı, altının satın alma gücünün yükseliş ve alçalışının yüzde 10'undan fazla artırılıp eksiltilemezdi. Ödemeler gümrük gelirlerinden, şekerden, alkolden, tütünden, biradan alınan vergilerle, alman sanayii ve demiryolları tarafından yüklenilen bedellerle ödenecekti. Bu

Foto. U.S.I.S. (LAROUSSE)

amaçla alınan sanayiinin, demiryollarının aldığı ortaklık senetleriyle bir banka, ayrıca Almanlar ve müttefikler tarafından yönetilen bir demiryolları şirketi kurulmuştu. Bankanın yöneticileri tarafsız olacaktı. Kurulan Transfer sandığı da, kambiyo işlerinin korunmasını sağlayacaktı. Almanlar tarafından (*Rentenmark*'ı sağlamlaştırmak istedikleri için), istenmeyerek kabul edilen ve Londra konferansı ardından (16 temmuz-16 ağustos 1924) uygulanmağa başlanan Dawes planı, Ruhr'un bir yıl içinde fransız ve belçikalı birliklerce boşaltılmasına yol açtı. Onarım komisyonuna başkanlık eden amerikalı Parker Gilbert'in denetimi altında Dawes planı, 1924 ağustosundan, Young planının yürürlüğe girdiği 17 mayıs 1930'a kadar 7 milyar 170 milyon altın mark ödenmesini sağladı. Bunun bir bölümü aynî olarak ödendiğinden, özellikle Kembs barajının yapımında kullanıldı. Bu, alman sanayii ile fransız sanayii arasında sıkı bağlar kurulmasına yol açtıysa da, malî nitelikte olan Young planı bu bağı kopardı. (L)

DAWİD. Bk. DAVİD.

DAWİSON (Bougil), alman tiyatro oyuncusu (Varşova 1818-Dresden 1872). Önce Varşova'da, sonra Lemberg ve Hamburg'da oynadı. 1849'da Burgtheater'e, oradan Dresden'e geldi. 1864'ten sonra konuk oyuncu olarak çalıştı. Çok iyi bir karakter oyuncusuydu. Shylock, Mephisto, Franz Moor rolleri ünlüdür. (L)

DAWLEY, İngiltere'de (Shropshire) şehir. Birmingham'ın batısında; 21 000 nüf. Birmingham'ın nüfus yoğunluğunu azaltmak üzere son zamanlarda kurulmuş yeni banliyö. (L)

DAWSON, esk. **Dawson City,** Kanada'da (Yukon) kasaba, Klondyke ve Yukon ırmaklarının birleştiği yerde; 742 nüf. Maden kömürü ocakları. Havaalanı. 1897'de altın bulununca kasaba haline geldi; 1901'de nüfusu 27 000 idi. Altın yataklarının tükenmesinden sonra nüfus hızla azalmıştı. (L)

DAWSON (Christopher), ingiliz filozofu (Skipton 1889). Tarihin çözümlenmesinde dinlerin anahtar rolü oynayacağına inanır. Başlıca eserleri: *The Age of the Gods* (Tanrılar Çağı) [1933]; *Progress and Religion* (İlerleme ve Din) [1935]; *Religion and Culture* (Din ve Kültür) [1948]; *Religion and the Rise of Western Culture* (Din ve Batı Kültürünün Yükselişi) [1950]. (L)

DAWSON (George Geoffrey), ingiliz gazetecisi (Skipton-in-Craven, Yorkshire 1874-Londra 1944). Oxford'da Eton ve Magdalen kolejlerinde okudu. 1898'de devlet memuru oldu ve 1901'de Lord Milner'in özel sekreteri olarak Güney Afrika'ya gitti. Milner İngiltere'ye döndükten sonra basında kendi siyasetini destekleyecek bir yayın organı sağlamak amacıyle *Johannesburg Star* gazetesi başyazarlığının Dawson'a verilmesini sağladı. Dawson böylece, gazeteciliğe girdi ve *Times* gazetesinin Johannesburg muhabiri oldu. Oradan gönderdiği yazılarla Times'in yeni müdürü lord Northcliffe'in ilgisini çekti ve İngiltere'ye çağırıldı. 1912'de, Times'in müdürü oldu ve savaş bitinceye kadar bu görevde kaldı. 1919'da Nortcliffe'in gazeteyi kişisel siyasetine âlet etmeye kalkması üzerine Dawson görevinden ayrıldı; ancak 1923'te Northcliffe'in ölümü üzerine yeniden, bu sefer, tam yetkiyle görevine döndü.

Dawson, Times'in müdürü olarak 25 yıla yakın bir süre son derece faal roy oynadı. Kendisinden önce aynı görevde bulunan Thomas Barnes ve J. T. Delane gibi, bir gazetenin yüzde yüz tarafsız olması gerektiğine inanmıyordu. Her ne kadar Northcliffe ile taraf tutma yüzünden çatıştıysa da, bir bakıma kendisi de aynı şeyi yaptı ve hiç bir zaman kesinlikle tarafsız olmağa yanaşmadı. İleri gelen devlet adamlarıyle samimî ve özel görüşmeler yaparak millî siyaseti etkileyeceğine inanan *Round Table* dergisiyle yakın ilişkiler kurdu. Nitekim bakanlarla arası çok iyi olan Dawson zamanının siyasetini geniş ölçüde etkiledi, doğru gördüğü bir siyasî tutuma kamuoyunun cephe almasını önlemek için dış haberleri kırpmaktan kaçınmadı. (L)

DAX, Fransa'da Landes idare bölgesinde idare çevresi merkezi, Adour ırmağı kıyısında; 18 422 nüf. Romatizmaya karşı ünlü kaplıcalar (demir ve kükürtlü, kalsiyumlu, magnezyumlu çamur). [L]

DAY i. (fars. *dāy*). *Esk.* Duvar sırası. (M)

DAY (Clarence Shepard), amerikalı yazar (New York 1874-ay.y. 1935). Aile çevresini eğlenceli bir dille canlandırır. Tiyatroya uygulanan ve yıllarca oynanan *Babamla Geçen Günler* (Life With Father) [1935] ve *Life With Mother* (Annemle Geçen Günler) [1937] adlı eserleriyle büyük başarı kazandı. (L)

DAY (John), ingiliz oyun yazarı (Cawston, Norfolk 1574-öl. 1640'a doğr.). Cambridge üniversitesinde öğrenim gördü, özellikle Dekker ve Chettle ile işbirliği yaptı; üç eğlenceli komedi yazdı: *The Isle of Guls* (Enayiler Adası) [1606]; *Lav Trickes* (Adlî Dolaplar) [1608]; *Humour Out of Breath* (Kahkaha Tufanı) [1608]; en ilgi çekici eseri bir çeşit alegorik «maskedir»: *The Parliament of Bees* (Arılar Parlamentosu) [1607]. (L)

DAY (Thomas), ingiliz yazarı (Londra 1748-Wargrave 1789). On bir eserinden yalnız ikisi bugüne kaldı: James Bicknell ile birlikte yazdığı köleliğe karşı şiir, *The Dying Negro* (Ölen Zenci) [1773]; hayran olduğu J.-J. Rousseau'nun Emile'inden esinlenerek yazdığı *History of Sandford and Morton* (Sandford ve Morton'un Hikâyesi) [3 cilt, 1783-1789]. (L)

DAYA i. («suların sığınağı» anlamına). Coğ. Kuzey Afrika'da, parçalanma ile oluşmuş karst asıllı, küçük, kapalı çöküntü. Dibinde yer yer su birikintileri bulunabilir. (O zaman daya'da nispeten zengin bir bitki örtüsü görülebilir.) [L]

DAYA dağları, Batı Cezayir'de dağlık bölge, Sidi Bel-Abbes ovası yanında yükselir; *cebel Tazenaga*'da 1 378 m. Batıda Vad Mekerra ve Vad Haha'nın vâdileri arasındaki bu dağlar, derin vâdilerle yarılmış basamaklı kalker yaylalar meydana getirir. (L)

DAYAK i. (esk. türk. *tatağ, sopa*'dan). Dövmek işi: *Öteden beri dayakla uslanmayan yaramazları bunun içine hapsederek adam ederlermiş* (R.N. Güntekin). *Dayak atmak, dayak yemek.*

— ÇEŞ. DEY. *Dayak arsızı,* dayaktan arsızlaşmış, dayaktan korkmayan. || *Dayak düşmanı,* dayak yemeği hak eden.

— Huk. *Dayak cezası,* islâm hukukunda belirli suçlar (zina, zina iftirası, içki içilmesi) için kabul edilen ceza. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. İslâm hukukunda zina, bazı şartlarda *dayak,* bazen de recm ile cezalandırılan bir suçtur. Zina suçundaki dayak cezası Kur'an-ı Kerim'de (Nûr suresi, ayet 2), vuruş sayısı «yüz» olarak belirtilmiştir. Zina işleyen kişiler «âkil ve bâliğ» iseler ve zorlama olmaksızın bu suçu işlemişlerse islâm hâkimiyetindeki bir bölgede dayak cezasına çarptırılırlar. Zina eden, suçu bir baskı sonucu işlemişse dayak cezasının yarısı uygulanır. Dayak cezasına çarptırılan erkek tamamen soyulmaz. Kadının ise yalnız kalın dış elbisesi çıkarılır. Ceza pek ince ve pek kalın olmayan, orta boyda, budaksız ve kenarsız bir sopa ile uygulanır. Dayak cezası uygulanan diğer bir suç da «zina iftirası»dır (kazf*). Zina iddiasında bulunup dört şahit getirmeyen kimsenin cezası, yine Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği gibi, seksen sopadır (Nûr suresi, ayet 4).

Haram edilen içkilerden (hadd-i hamr) birinin içilmesi halinde uygulanacak ceza da dayak cezasıdır. Vuruş miktarı Kur'an-ı Kerim'de belirtilmediği için, mezhepler arasında ihtilâflıdır. Hanefî mezhebine göre ceza hür kimseler için seksen, hür olmayanlar için kırk sopadır. Bu ceza zorlama olmaksızın kendi iradesiyle içki içen ergin müslümanlara uygulanır.

Bir de islâm hukukunun «ulülemr»e verdiği «tazîr*» yetkisi dolayısıyle, cezası Kur'an veya hadiste belirtilmemiş olan bazı suçlarda dayak cezası uygulanabilir. Tazîr yetkisi dolayısıyle verilen dayak cezasındaki vuruş sayısı, işlenen suçun mahiyetine göre değişir ve en yüksek haddi, mezheplere göre ihtilâflıdır. (→ Bibliyo.) [M]

DAYAK i. (*dayamak*'tan *daya-k*). Yıkılma tehlikesi gösteren yapıları desteklemek için kullanılan ağaç, demir, beton direk, payanda. Bk. DESTEK.

— Arabacılık. Bir yük arabasının boşlukları arasından geçirilmiş tahta parçası.

— Denizc. İnşa halindeki gemilerin altına konan, sağlam ağaçtan yapılmış payandaların her biri (gemi gövdesi bunların üzerinde kurulur). [Bk. ANSİKL.] || Kuru havuza alındığı zaman gemilerin iki yanına yatay olarak konulan destekler. || *Kepçe dayağı,* yelkenli gemilerde bir teknenin kızaktan geriye kaymasını önlemek için kıç kepçe altına yerleştirilen ağaç destek. Bk. ANSİKL.

— Teknol. Üzerine, onarılacak veya tamamlanacak bir parçanın yerleştirildiği, dikine oturtulmuş tahta parçası.

— ANSİKL. Denizc. Gemi omurgasına paralel olarak yerleştirilen *dayak*'lar geminin üzerine oturduğu kızağın bütün yükünü taşır. Gemi suya indirilirken dayaklar da kızakla birlikte kayar. Kızağa gerekli aralıklarla bağlanmış olan öteki iki dayak bir tür sağlam kuşaktır, tekneyi yandan tutan dayakları güçlendirir ve ana kızaktan açılmalarını önler. Yan dayaklar gemi ile birlikte kayarak kızaktan ayrılırken bu iki dayak kızağın doğru kayması için bir oluk-yol ödevi görür.

● *Kepçe dayağı.* Suya indirilirken gemiyi serbest bırakmak için kepçe dayağı kaldırılır. Çekiçle vurarak bunu devirmek sakıncalıdır, çünkü gemi kaymağa başlayınca bu işi yapan işçi ezilebilir. Eskiden bu işi ölüme mahkûm birinin yaptığı, dayağı devirdikten sonra yerde hazırlanmış bir çukura tam zamanında kendini atarak ezilmezse affolunduğu söylenir.

◆ **Dayakçı** i. Denizc. Tersanelerde gemileri dayaklama işinde çalışan işçi.

◆ **Dayaklamak** geçl. f. Yıkılmasını önlemek için dayak koymak, desteklemek.

◆ **Dayaklanmak** geçz. f. Destekle beslenmek.

◆ **Dayaklatmak** ettrg. f. Dayaklanmasını sağlamak.

◆ **Dayaklık** i. Destek olarak kullanılan şey. (ML)

DAYAK'LAR, Borneo adasında indonezyalı halk. Dayak'lar birtakım Vietnam ve Birmanya topluluklarının yanı sıra İndonezya'daki medeniyetlerin ilk örneklerini en iyi durumda yansıtan topluluklardandır. Çiftçilikle geçinir, pirinç yetiştirirler. Sosyal ve iktisadî teşkilât bakımından ilgi çekici bir düzenleri vardır. Tahta, demir, değerli maden işçiliği çok gelişmiştir. Anaerkil aile düzenine bağlı olmalarından ötürü eşya değiş tokuşu ve aynı kabile içindeki bölümler arasında evlenmeler çok yaygındır. Kafatasına tapmaları (kafatası avcılığı), bu değiş tokuşu kesintiye uğrattı, kan davalarını uzun zaman sürdürdü ve kabilelerin birbirinden uzakta yerleşmelerine yol açtı. Konuştukları dil İndonezya grubuna girer. (L)

DAYALAR bölgesi, Cezayir Sahrası'nda (Vahalar idare bölgesi) bölge, Laguat ve Gardaya arasında; adını bölgede birçok çanak veya *daya* bulunmasından alır. (L)

DAYAMA i. (esk. türk. *dayamak*'tan *daya-ma*). Dayamak işi. || *Halk dili.* Bir çeşit yassı ekmek. || Peşin verilen para, kredi.

— Denizc. *Dayanma çekici,* dayamacıların kullandığı çekiç.

◆ **Dayamacı** i. Perçin yapılırken arkadan dayama çekici ile dayanan kimse. (M)

DAYAMAK geçl. f. (esk. türk. *tayamak*'-tan). Bir yere yaslamak: *Ben, ayakta sırtımı duvara dayayarak, aldırış etmeden seyrediyordum* (Y.K. Karaosmanoğlu). *Kolunu masaya dayamak.* || Teklz. Öfke ile vermek: *İstifayı dayamak.*

— ÇEŞ. DEY. *Dayayıp döşemek,* bir yeri özenle ve en ince ayrıntıları ile düşünerek döşemek. || *Arkasını (sırtını) dayamak,* güvenmek, bel bağlamak, destek görmek: *Arkasını garp devletlerine dayayacak silâhlı bir Almanya'nın korkusu vardı* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Dayalı** sıf. Dayanmış: *Duvara dayalı resimlere bir zaman baktı* (K. Tahir).

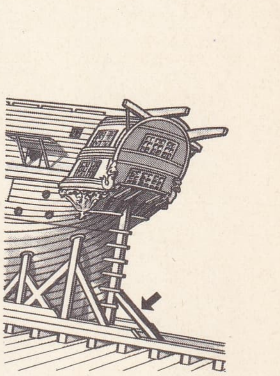

kepçe dayağı (denizc.)

dayak kadını
Borneo'nun kuzeyi

general Moşe DAYAN

Foto. Atlas-photo, Caron-Gamma (LAROUSSE)

dayanak

— DEY. *Dayalı döşeli,* döşeme ve eşyası eksiksiz.

◆ **Dayayış** i. Dayama tarzı. (M)

DAYAN (Moşe), israil generali (Degania 1915). Haganah'a (İsrail kuvvetlerinin çekirdeğini meydana getiren teşkilât) girerek komando teşkilâtı kuran ingiliz yüzbaşısı Wingate'in yardımcısı oldu ve komandoları Araplara karşı, sonra 1941'de Suriye'deki fransız kıtalarına karşı yönetti. 1948'de albaylığa yükseldi. Suriye sınırında, daha sonra İsrail Kurtuluş savaşı sırasında Kudüs bölümünde kumandanlık yaptı. 1953'te generalliğe yükseldi ve genelkurmay başkanı oldu. Yeni İsrail kuvvetlerini teşkilâtlandırdı ve 1956'da Mısırlılara karşı Sina'da yapılan savaşta bu kuvvetleri yönetti. (Bk. İSRAİL-ARAP *«savaşı».*) 1958'de siyasete atılmak üzere görevini bıraktı. 1959'da Ben Gourion kabinesinde, sonra 1963'te Levi Eşkol kabinesinde tarım bakanı oldu, hükûmet başkanıyle arasında çıkan bir tartışmadan sonra 1964'te istifa etti. Ben Gourion'un yeni partisi **RAFİ**'ye girdi ve bu partinin yöneticilerinden biri oldu (1965). ***Sina Savaşı Raporu***'nu (1965) ve ***Vietnam Hatıraları***'nı (1966) yayımladı; bu sonuncu eseri Vietnam'da amerikan birlikleri arasında kaldıktan sonra yazdı. Haziran 1967'de İsrail ile Arap komşuları arasındaki çatışmadan doğan bunalım sırasında savaş bakanı oldu. Savaştan hemen sonra israil kuvvetlerince ele geçirilen arap topraklarının büyük bir bölümünün kendi memleketine eklenmesini ileri sürdü.

26 Şubat 1969'da İsrail başbakanı Levi Eşkol ölünce, işçi partisi içinde başgösteren liderlik mücadelesinde Dayan, önemli bir rol oynadı. Başbakanlığa adaylığını koyduysa da parti çoğunluğunun eski dışişleri bakanı Bayan Golda Meir'i desteklemesi üzerine, adaylıktan çekildi. Buna rağmen, bayan Meir tarafından kurulan yeni hükûmette savunma bakanlığı görevini muhafaza etti. (L)

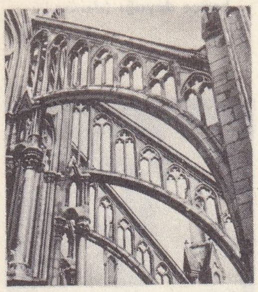

dayanma kemeri
Amiens katedrali, Fransa

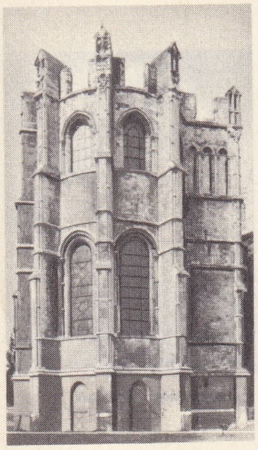

dayanma ayağı
Canterbury katedrali, İngiltere

DAYANAK i. (*dayanmak*'tan *daya-n-ak*). Dayanılacak şey, destek: ***Dünya dediğimiz bu kör döğüşünde tek dayanağı olduğunu iyice kafasına koydu*** (A.H. Tanpınar) ‖ *Mec.* Esas, temel: ***Tek kaygımız demokrasinin sağlam ve iyi dayanaklar ve gelenekler üstünde gelişmesidir*** (F.R. Atay).

— Denizc. *Dayanak noktası,* herhangi bir parçanın başka bir parça üzerinde dayandığı yer. (*Taban, tiriz* veya *topuk* da denir.)

— Elektro akust. *Magnetik dayanak,* ferromagnetik ortamın, şerit, tel, disk, silindir, yaprak gibi çeşitli biçimlerdeki sert veya yumuşak dayanağı.

— Fels. Bir varlıkta, o varlığın niteliklerinden ayrı olarak bulunan ve derin gerçeği meydana getiren şey.

— İnş. Destek, pekitme, dayanma ayağı. ‖ *Dayanak duvarı,* suların ve toprağın itme gücüne karşı koyan, bir toprak yığınını veya taraçayı tutan hafif inişli kalın duvar. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dayanak noktası,* yapılarda bir bölümün ağırlığını taşımağa yarayan unsur.

— Kim. Çeşitli düzenekleri desteklemeğe ve hareketsiz tutmağa yarayan tahta, demir v.b.den yapılmış cihaz. (SÜPOR da denir.)

— Marang. İki kapının dikmesi arasında yerleştirilen ve kapı desteğinin yüksekliğini tayin eden tahta parça. ‖ Pencere açıklığının alt kısmını meydana getiren yatay tahta parçası. ‖ *Dayanak parçası,* dış doğramalarda, içeriye bakan sabit bağlantı kirişi.

— Mekan. *Bir kaldıracın dayanağı* veya *dayanma noktası.* Bk. KALDIRAÇ.

— Teknol. Ağaç işleri makinelerinde, parçanın istenildiği gibi süzülmesini sağlayan aygıt. *Eşanl.* SİPER.

— Telekom. *Vidalı dayanak,* lamba direğine vidayle tutturulan dayanak: tel, doğrudan doğruya yalıtkana bağlanır.

— ANSİKL. İnş. *Dayanak duvarları*'nın kalınlığı toprağın basıncına göre değişir. Bu basınç ise toprağın kendi haline terk edilmesi üzerine meydana gelen tabiî rampanın eğimine bağlıdır. Bu duvarlar ya içe doğru çökük veya dışa doğru çıkık bir eğim gösterir; bazen de dik olabilir. (LM)

DAYANANDA SARASVATİ, hintli milliyetçi (1824-1883). Gerçek sayılan Veda'ya bağlı hint tek tanrıcılık akımı Arya Samaj'ın kurucusu. (L)

DAYANGAÇ i. (*dayanmak*'tan *daya-n-gaç*). Destek, tutanak. (M)

DAYANGAN sıf. (*dayanmak*'tan *daya-n-gan*). Dayanıcı, dayanıklı. (M)

DAYAN HAN, moğol hanı (1466-1543). İsamatayşu'yu yenerek Moğolistan'ın bütünlüğünü sağladı (1488). Çin ile savaşlar yaptı (1500). Ülkenin Doğu Moğollarının Batı Moğolları hâkimiyetinden kurtulup güçlenmesi de Dayan Han zamanına rastlar. Ölümünden sonra Moğolistan oğulları arasında paylaştırıldı. (M)

DAYANIK i. (*Dayanmak*'tan *daya-n-ık*). Sağlamlık. *Esk.* Mukavemet. ‖ Sıf. Dayanmış olan. (M)

DAYANIKLI sıf. (esk. türk. *tayanmak*'tan *dayanmak, daya-n-ıklı*). Dayanabilen, sağlam: ***Ey toprağın işkenceye dayanıklı bedeni*** (M.E. Yurdakul). ***Anadolu çocukları ne dayanıklı adamlardır*** (F.R. Atay). *Esk.* Mukavim.

— *Bitki hastalıkları.* Kendisine bir asalak dadandığı halde az zarar gören ve hastalığı tehlikesiz geçiştirebilen bitkiye denir. (*Synchytrium endobioticum* mantarının meydana getirdiği siğilli ura dayanıklı patates çeşitleri vardır; bitkiler bazı virüslere de dayanıklı olabilir.)

— Fiz. *Ateşe dayanıklı,* ısı karşısında bozunmayan; ancak çok yüksek sıcaklıklarda eriyen: *Ateşe dayanıklı kil.*

◆ **Dayanıklılık** i. Dayanıklı olma hali. *Esk.* Mukavemet.

— Malzeme. Çeşitli malzemelerin fiziksel, kimyasal veya mekanik etkenlere dayanması özelliği: *Basınca, ısıya, darbeye dayanıklılık.* ‖ *Dayanıklılık denemesi,* dış etkenlere dayanabilmesi için, bir yapının çeşitli elemanlarına verilmesi gereken boyutların belirlenmesi. Bk. ANSİKL.

— Teknol. Odunun mantar gibi asalaklara, böcek, kurt v.b. gibi zararlı hayvanlara karşı gösterdiği az veya çok derecede karşı koyma gücü. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Malzeme. *Malzemelerin dayanıklılığı.* Dış kuvvetlerin etkisi altında bulunan bütün parçalar zamanla «yorulur» ve biçim değişikliğine uğrar. Sağlamlığı, dış etkenlere karşı gösterdiği dayanıklılığa bağlı olan bir yapının yıkılmadan kalabilmesi için, malzemenin göstereceği biçim değişikliğinin aşırı olmaması gerekir; yani, yapıyı meydana getiren maddelerin «yorgunluğu» uygun olarak seçilmiş belli bir sınırı geçmemelidir:

$R' < R$ (R', yorgunluk; R, yeterli dayanıklılık).

Ayrıca maddenin yorgunluğu, bir yandan yapıya etki eden F_1, F_2, F_3 ... gibi dış kuvvetlerin şiddetine, öte yandan bu kuvvetlerin uygulama noktalarının yapının desteklerine göre durumuna ve *t* zamanına bağlı olarak değişir. Kuvvetlerin uygulama noktalarının durumunu belirten koordinatlar *x, y, z,* ... ile gösterilirse, R' yorulması da $R' = f(F_1, F_2, F_3 \ldots x, y, z, \ldots t)$ şeklinde gösterilebilir. Bu bağlantıdan da R yeterli dayanıklılık $> f(F_1, F_2, F_3 \ldots x, y, z, \ldots t)$ elde edilir. Bu ifadeye ***çaplama denklemi*** denir; bir parçanın yorulma katsayısının, yeterli dayanıklılıktan daha az olması için parçaya verilmesi gereken kesit bu denklemle hesaplanmalıdır. Parçanın kesitine ve uygulanan kuvvetlere bağlı olarak ***biçim değiştirme*** oranını veren ***biçim değişikliği denklemi*** ve çaplama denklemi malzemelerin dayanıklılığı için başvurulan temel denklemlerdir. Malzemelerin dayanıklılığını etkileyen olaylar çok çeşitli ve karmaşıktır. Bu etkiler matematik analizle açıklanamadığı için, yapılan malzeme denemelerine dayanan ve uygulamada tam bir güvenlik sağlamağa yeterli sonuçlar veren çeşitli hipotezler ortaya atıldı.

Temel hipotezler. 1° Malzemeler, düz veya eğrisel olabilen, ancak hepsi birbirine paralel ve kohezyon kuvvetiyle bağlı, *lif* denilen madde elemanlarından meydana gelir. 2° *Bernouilli hipotezi.* Parça biçim değişikliğine uğramadan önce düz bir kesit üzerinde bulunan madde elemanları, biçim değişikliğinden sonra da düz bir kesit üzerinde kalır. Bu kesit biçim değişikliği sırasında, uzunlamasına eksenin veya incelenen cismin orta lifinin normali olarak kalır. 3° *Genelleştirilmiş Hooke kanunu.* Maddedeki iç kuvvetler ve bu kuvvetlerin yetersiz olmasından ileri gelen biçim değişiklikleri, maddeye etki eden dış kuvvetlerle orantılıdır. Böylece, biçim değişikliklerinin esnek olduğu sonucuna varılır.

Bu temeller üstüne sayısız matematik analiz kurulmuştur.

Yorgunluğun çeşitli şekilleri. Dış kuvvetlerin uygulama noktalarının parçaya ve incelenen parçanın boylamasına eksenine göre durumu gözönünde bulundurularak çeşitli yorgunluk şekilleri ayırt edilir:

1° *Basit çekme*'den ileri gelen yorgunlukta kuvvet, parçanın uzamasına yol açacak şekilde eksen doğrultusunda etki eder;

2° *Basit sıkıştırma*'dan ileri gelen yorgunlukta kuvvet yine eksen doğrultusunda, ancak bu defa parçanın kısalmasına yol açacak şekilde etki eder;

3° *Makasla kesme*'den ileri gelen yorgunlukta, orta life dik bir doğrultuda etki eden kuvvet enine bir kesit boyunca parçayı iki kısma ayırır:

Basit yorgunluklar denilen bu üç çeşit yorgunluk, çeşitli etkenlerin biraraya gelmesinden doğan daha karmaşık yorgunluk çeşitlerinde kendini gösterir:

1° *Bükme**den ileri gelen yorgunluk, çekme ve sıkıştırma etkenlerinin birleşmesinden doğar;

2° *Burma**dan ileri gelen yorgunluk aslında makasla kesme işleminin daha karmaşık bir şeklidir; bu yorgunluk çeşidinde kuvvetler, yan yana bulunan iki enine kesidi iki ayrı yöne çevirecek şekilde etki eder;

3° *Kıvrılma**dan ileri gelen yorgunluk, basit sıkıştırma ve bükme etkenlerinin birleşmesinden doğar ve yapı direkleri gibi, bir ucunda yük taşıyan uzun parçalarda görülür.

Karmaşık yorgunluğun, saptırılmış bükme, eksen dışı sıkıştırma gibi, çok çeşitli şekilleri bilinir; bu yorgunluklarda yukarıda sözü edilen etkenler de olaya katılır. Yukarıda açıklanan hipotezler üzerine kurulmuş matematik inceleme, her yorgunluk çeşidi için iki temel denklemin bulunmasına yol açmıştır: ***çaplama denklemi*** ve ***biçim değişikliği denklemi.*** (Bk. DENEME, BOYUT).

— Teknol. *Dayanıklılık,* odunun kimyevî bileşiminde bulunan reçine, tanen ve alkaloid'lere bağlıdır. Odunun kabuğu, ağaç kütüğünden sert olan özek dokusu kadar dayanıklı değildir. Dayanıklılık, koruma ve aşılama aracılığıyle sağlanır ve laboratuvarda biyolojik metotlarla veya kullanma şartlarında yapılan uzun süreli denemelerle ölçülür: ***deniz suyu içinde deneme; toprakta deneme*** (çürüme). Bu deneyler, dayanıklılıkla birlikte odundaki koruyucu maddelerin etkisini de ölçmeğe yarar. (LM)

DAYANIKSIZ sıf. (*dayanmak*'tan *daya-n-ı-k-sız*). Dayanma gücü yetersiz olan: ***Dayanıksız kumaş.*** ‖ Sağlamlığı, direnci olmayan. ‖ Kolayca çatlayabilen, bozulabilen, kırılabilen: ***Dayanıksız cam.*** ‖ Zayıf bir bünyeye sahip, çelimsiz: ***Dayanıksız çocuk.***

— Çiçekç. Yetiştiği çevrenin hava değişikliklerine dayanamayan bitkilere denir.

— Tekst. Yıkamada ve özellikle güneş ışığında rengi solan veya kaybolan boyalı kumaşlar hakkında kullanılır.

Foto. Charbonnages de France, Roubier (LAROUSSE)

— Tic. *Dayanıksız mal,* üretimi ve satışı durmadan ve değişmeden devam etmesi gereken mal çeşitleri hakkında kullanılan terim.

◆ **Dayanıksızlık** i. Dayanamama, çürük olma: *Soğuğa karşı dayanıksızlık gösterme.* (ML)

DAYANIM i. (*dayanmak*'tan *daya-n-ı-m*). Jeomorfoloji. *Yeni.* Bir akışkanın (su, rüzgâr v.b.) belli boydaki unsurlara yer değiştirtme gücü.

— ANSİKL. ● Jeomorfoloji. Alüvyonların tane boyu dağılımı akarsu *dayanım*'ının yüksekliği oranında büyük olur: dayanım, debi, yatağın eğimi ve akışkanın yoğunluğuna bağımlıdır. Daha yoğun çamurlu suların duru sulardan çok daha fazla dayanımı olur. Lav sellerinin büyük blokları taşıyabilmesi bu yüzdendir; oysa, aynı blokları, duru sular (taşkın sırasında bile) aynı sel yatağında yerinden oynatmaz.

Akarsuyun dinamiğini limit yük değişmelerinden çok, dayanım açıklar. Eğim derecesi veya debi azalması sebebiyle dayanımın eksilmesi çökel birikmesine yol açar. Oysa, dayanımın deneysel olarak incelenmesi, benzerlik sağlanmasındaki güçlük sebebiyle zordur. Ancak arazide, jeomorfoloji metotlarının uygulanmasıyle dayanım belirlenebilir. Bazı nazarî hidrolik hesaplarında ortaya çıkan yanlış sonuçlar, çoğunlukla dayanımın iyi bilinmeyişiyle açıklanır. (L)

DAYANIŞMA i. (*Dayanışmak*'tan *dayan-ı-ş-ma*). Birbirlerine karşı yükümlü olan kimselerin durumu. (Bk. ANSİKL.) ‖ İnsanlar arasında karşılıklı bağlılık. (Bu bağlılık, bir kısım insanların kendi mutluluk ve gelişmelerini, diğer bir kısım insanların mutluluk ve gelişme imkânlarına bağlı saymalarından ileri gelir) ‖ Karşılıklı sorumluluk: *Dayanışma olmayınca kimin işi iyi gider?* (N. Ataç). *Esk.* Tesanüt.

— Huk. *Dayanışma aidatı,* herhangi bir sendikanın veya işyerinde uygulanmakta olan toplu iş sözleşmesine taraf işçi teşekkülünün üyesi olmayan işçilerin bu toplu sözleşmeden yararlanabilmeleri için taraf teşekküle her ay ödemeleri gereken aidat. Bk. ANSİKL.

— Sosyol. ve Ahl. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. Her ne kadar toplu iş sözleşmesinden sadece o toplu iş sözleşmesine taraf işçi teşekkülüne üye olanlar yararlanabilirse de, işyerlerinde iş şartları arasında eşitlik, dolayısıyle yeknesak bir iş düzeni sağlamak, çıkabilecek lüzumsuz anlaşmazlıkları önlemek v.b. düşüncelerle bunlar dışında kalan işçilere de bazı şartlarla toplu sözleşmeden yararlanma imkânı verilmiştir. Buna göre, toplu sözleşmeden yararlanmak isteyen işçinin toplu sözleşmeye taraf teşekküle, miktarı bu teşekkül tarafından tespit edilecek olan bir *dayanışma aidatı*'nı her ay ödemesi gerekir. Ancak bu miktar sendika üyelik aidatının 2/3'ünü geçemez (Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt kn. md. 7/3). Uygulamada, buna ek olarak, Sendikalar kanununun 21. maddesi uyarınca taraf işçi teşekkülünün yazılı muvafakatinin de alınması şart koşulmaktadır.

Bakanlar kurulu kararıyle teşmil edilen toplu iş sözleşmesinden faydalanmak isteyen söz konusu işçilerin de yine dayanışma aidatı ödeme yükümlülükleri vardır. (Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt kn. md. 8/7).

— Sosyol. ve Ahl. Tabiî bir eğilim olan *dayanışma* ile bir erdem olan dayanışmayı ayırmak gerekir. Bir erdem olarak dayanışma, insanların isteyerek biraraya gelmeleri ve yardımlaşmalarıdır. Tabiî bir eğilim olarak dayanışma ise hem fizik, hem biyolojik (kalıtım, bulaşma), hem de iktisadî, siyasî, entellektüel ve ahlâkîdir (kötülük veya iyiliğin örnek alınması, yaygınlaşması). Bazı ahlâkçılar, tabiî dayanışma dolayısıyle, ferdin, topluma sonsuz bir borcu olduğunu öne sürerler. Bu borç her ferde, öteki fertlere ve topluluğa karşı bağlılık ve feragat ödevi yükler. Dayanışma erdemi eksiksiz adalettir. Léon Bourgeois şöyle der: «Tabiî dayanışma ile görev dayanışmayı, birbirine asla karıştırmayalım». Ancak ikincinin ahlâkî gerekliliğini kavramak için birinciyi kabul etmek şarttır.

◆ **Dayanışmacılık** i. Sosyol ve Ahl. Dayanışma üzerine kurulu ahlâk ve toplum nazariyesi. *Eşanl.* SOLİDARİZM (fr. *solidarisme*).

— ANSİKL. Sosyol. ve Ahl. *Dayanışmacılık* ilke olarak, her insanın, medeniyetin kendisine sağladığı faydalardan ötürü borçlanmış olarak doğduğunu kabul eder. Ondan ayrıca sosyal mal varlığına katkıda bulunması, sosyal yükümlülüklerden kendi payına düşeni yüklenmesi istenir. Bireyler birbirleriyle dayanışma içinde olmalı ve karşılıklı olarak birbirlerine yardım etmelidir. Dayanışmacı doktrinin sosyal ve iktisadî uygulamaları şunlardır: yardımlaşma dernekleri; üretim ve tüketim kooperatifleri. (LM)

DAYANIŞMAK ortaklş. f. (esk. türk. *tayamak*'tan *dayanmak, daya-n-ış-mak*). Düygu ve düşünce birliği içinde bulunmak. *Esk.* Mütesanit olmak. (M)

DAYANMAK geçz. f. (esk. türk. *tayanmak*'tan *daya-n-mak*). Bir yere yaslanmak, kendini dayamak: *Zeynep kadın duvara dayanmış duruyordu* (Y.K. Karaosmanoğlu). ‖ Kuvvetle itmek: *Açmak için birkaç defa dayandı.* ‖ Bir yerden kuvvet almak: *Sen anlamıyorsun ama, her şey ona dayanarak yürüyor* (Ş.S. Aydemir). ‖ Karşı durmak, direnmek: *Düşmana beş ay dayandılar.* ‖ Bozulmamak, sağlam kalmak: *Bu ayakkabılar bana çok dayandı.* ‖ [Olumsuz şekliyle] Yetmek: *O işe para dayanmaz.* ‖ Tahammül etmek: *Zavallı bedeni buna da dayanmağa çalıştı* (R.H. Karay). ‖ Ulaşmak, gitmek: *Dayandı bir ucu ta Sedd-i Çin'e* (M.Â. Ersoy). ‖ Dönüp dolaşıp varmak: *O sıralar sonunda buraya dayanacağını kendisi de bilmediği için ...* (K. Tahir). *Bu işin sonu bize dayanacak.* ‖ Sebep göstermek: *Onun cimri olduğunu neye dayanarak söylüyorsunuz?* ‖ *Teklz.* Girişmek, başlamak: *Pilava dayandığımız zaman artık kendimi tutamadım* (B. Felek).

— ÇEŞ. DEY. *Bıçak kemiğe dayanmak.* (Bk. BIÇAK.) ‖ *Kapıya dayanmak,* kaçınılmaz bir hal alan durumlar için kullanılır: *Alacaklı kapıya dayanmış.* ‖ Çıkagelmek: *Evde bir sürü misafir... baktık, kapıya bir araba dayandı* (K. Tahir). ‖ *Yumurta kapıya dayanmak.* Bk. YUMURTA.

— Denizc. Bir geminin denizin şiddetine karşı durabilmesinden söz edilirken kullanılır.

◆ **Dayandırmak** geçl. f. Dayanmak işini yaptırmak.

◆ **Dayanılmak** dönşl. f. Dayanmak işi yapılmak: *Buraya dayanılırsa yıkılır.*

◆ **Dayanış** i. Dayanma hareketi ve tarzı: *O kırılmış kalbin, ansızın duruşuna değil, bu kadar dayanışına şaşmalıyız* (Y.Z. Ortaç). *Rejisör duvara dayanışın iyi değil diye uyardı.*

◆ **Dayanma** i. Dayanmak işi: *Dayanma gücünün tükenmek üzere olduğunu anlıyordu* (K. Tahir).

— Mim. *Dayanma ayağı,* bir duvarı desteklemek için yapılan taş duvar çıkıntısı. (Yatay kuvvet, dayanma ayaklarına payanda kemerlerle aktarılabilir.) ‖ *Dayanma kemeri,* bir yapının dışında yükselen yarım yay biçiminde kemer. (Bu kemer, gotik üslûbunda kiliselerdeki tonozların haç tonoz kaburgasına yaptığı basıncı, kemer ayağı meydana getiren kuvvetli dayanma ayaklarına ileterek giderir.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Dayanma kemeri,* yalnız gotik mimarîsinde görülen bir buluştur ve Ortaçağ yapı ustaları tarafından çok kullanılmıştır. Bu çağın mimarî anlayışına göre kiliseler, geniş bir halk kitlesini içine alacak kadar büyük ve kubbeler, yücelik duygusunu dile getirmek üzere çok yüksek yapılıyordu. Mimarlık yönünden büyük güçlükler gösteren ve yıkılma tehlikesi fazla olan bu büyük ve tamamen yeni yapı tarzında dayanıklılığı sağlamak için, yüksek tonozların basıncını matematiksel bir eğri üzerinde toplamak yoluna gidildi. Bu amaçla yapılan ve iki yüzyıl süren çeşitli denemelerden sonra, bir yandan da pinakolaların (çatı kulecikleri) kemer yataklarıyle desteklenen dayanma kemeri sayesinde bu güçlük çözümlenebildi. Çözüm yolu böylece bulunduktan sonra, yeni gelişmeler hızla birbirini takip etti; XII. yy.da doğan dayanma kemeri, XIV. yy.da en mükemmel biçimine ulaştı. Dayanma kemeri basit ve tek olabildiği gibi, çift kemer halinde de yapılır. Bazen de bu çift dayanma kemerleri iki kemeri birleştiren bir dizi destekle pekiştirilir. XIII. yy.ın sonlarına doğru, pencerelerle donatılmış yüksek dayanma kemerleri ortaya çıktı; bu kemerler büyük çatıların yağmur sularını akıtan, gerçek birer su kemeriydi.

◆ **Dayanmalık** i. İnş. Binalarda dayanmak için yapılan kısımların genel adı. ‖ *Bir balkonun, bir pencerenin dayanmalığı,* pencere veya balkonlarda kol dayanılan yatay kısım, dirseklik. (ML)

DAYATMAK ettrg. f. (*dayamak*'tan *daya-t-mak*). Dayamak işini yaptırmak: *Merdiveni hademeye dayat, sen kalırma.* ‖ *Mec.* İleri sürdüğü görüşte direnmek. Birinin isteğine karşı çıkmak: *Fakat ben senin namına dayattım şekerim* (P. Safa). *Enikonu dayattığı, sahiden yalvardığı halde, Kâmil Beyi gene kendi isteğine bırakmamışlar, Osman Ağanın sofrasına oturtmuşlardı* (K. Tahir).

◆ **Dayatılmak** edilg. f. Dayatmak işine konu olmak: *Bekir Sami Bey'in filintası bunların yanında duvara dayatılmıştı* (K. Tahir).

◆ **Dayatış** i. Dayatmak eylemi ve tarzı: *Bu arada, dışarıdan gelen istilâcılara karşı dayatışlar da olmuştu* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Dayatma** i. Dayatmak işi: *Lâkin, iş evlenmeğe geldi mi hayır deyip dayatmalar...* (N. Araz).

◆ **Dayattırmak** ettrg. f. Dayatmak işini yaptırmak. (M)

DAYDÉ (Liane), fransız kadın dansçısı (Paris 1932). *Tutku, Meçhul Kadın* ve *Phèdre* (1950), *Pamuk Prenses* (1951), *La Dame à la Licorne* (1959) adlı eserlerdeki başarılı temsillerinden sonra S.S.C.B.'ye çağırıldı (1958), Moskova Bolşoy tiyatrosunda *Giselle*'i oynadı. M. Renault ile aynı zamanda Paris operasından ayrıldı (1959), 1960'ta Marquis de Cuevas'ın «International Ballet» topluluğunda başdansçı olarak *Uyuyan Güzel*'i canlandırdı. Claude Giraud ile birlikte «Grand Ballet Classique de France» topluluğunu kurdu (1963). [L]

DAYE i. (fars. *dāye*). *Esk.* Sütnine, dadı: *Sanki derya dâyesi kühsar ise lalasıdır* (Nedim). *Uyurken daye-i bidâr-ı sıbhun tıfl-ı envarı* (M.Â. Ersoy).

◆ **Dayegî** ve **dayelik** i. *Esk.* Dadılık. (M)

Dayehatun mescidi, Fatih'in dadısı Hant (Daye) Hatun tarafından İstanbul'da yaptırıldı (XV. yy.). Salkımsöğüt ile Demirkapı arasındaydı. Hocapaşa yangınında yandı. *Demirkapı mescidi* olarak da bilinir. (M)

DAYGO TENNO I, japon imparatoru (897-930). İmparator Uda'nın oğlu. Dokuz yaşında tahta çıktı. Fucivara'nın iftiralarına uyarak Sugavara Miçizane adlı nazırını 901'de Dazayfu'ya sürgüne yolladı. (L)

DAYGO TENNO II veya **GO-DAYGO,** japon imparatoru (1319-1338). Yeğeni Hanazono'nun yerine geçti. Aşikaga Takauci'nin desteği ile Kamakura'daki Bakufu'ya son vererek, Hoco naiplerinin egemenliğinden kurtuldu (1333). Hizmetine karşı verilen mükâfattan memnun olmayan Takauci, imparatoru Kyoto'nun güneyine kaçmağa zorladı (1336) ve yerine, kendisine bağlı olan Komyo'yu imparator yaptı. Böylece altmış yıl süreyle hanedanın bölünmesine sebep oldu. (L)

DAYI i. (esk. türk. *tağay*'dan). Annenin erkek kardeşi: *Gelin hanımın biraderleri, dayı olmak istediklerini söylemekte gecikmediler* (Vâ-Nû). ‖ Ünl. Yaşlı erkeklere hitapta kullanılır: — *Selâmünaleyküm kahveci dayı* (O.V. Kanık). ‖ — *Argo.* Kendisine dayanılan kimse, arka: *Bir de arkanı gayet zorlu bir dayıya vereceksin* (K. Tahir). ‖ Kabadayı, külhanbeyi. ‖ Polis, jandarma.

— Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğunda, Tunus ve Cezayir beylerine verilen unvan. Bk. ANSİKL.

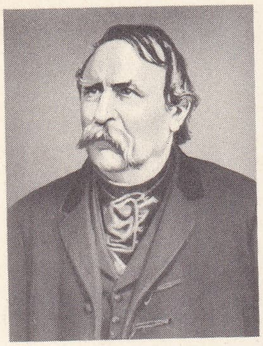

Ferenc DEAK

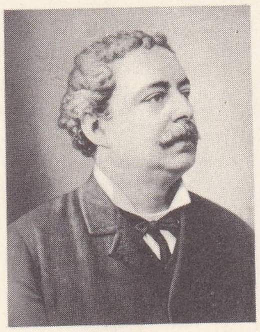

Edmondo DE AMICIS

James DEAN

— ANSİKL. *Dayı*'lar yeniçeri subayları arasından seçilir ve Garp ocaklarında eyaletlerin başına askerî kumandan olarak getirilirlerdi. Türklerde çok eskiden beri ünlü kişilere verilen bu unvanın Barbaros Hayreddin Paşaya kadar uzandığı söylenir. Cezayir 1514'te; Tunus 1534'te Osmanlı imparatorluğuna katıldıktan sonra, bu ülkelerde idarî görevlerde, valiler, ağalar ve reislerden sonra dayılar geliyordu. Kılıç Ali Paşanın ölümünden (1587) sonra buraya gönderilen osmanlı valilerinin kötü idaresi, ağalar ile dayıların eyalet işlerine ve idaresine karışmalarına yol açtı. 1659'da bir yeniçeri isyanı sonunda Cezayir'in idaresi doğrudan doğruya Cezayir Yeniçeri ağasının eline geçti. 1661'de Kaptanpaşa divanına başvuran Cezayir halkı, yeniçeri ağalarının ülkedeki hâkimiyetinin Osmanlı hükûmeti tarafından resmen tanınmasını sağlamış oldu. Böylece dayılar, Cezayir'in başına geçmemekle beraber, yeniçeri divanının üyeleri oldukları için eyaletin idaresine hâkim bir duruma geldiler. 1671'de dayılar seçimle iş başına getirilmeğe başlandı. 1705'te dayı Hüseyin tarafından kurulan Hüseynî hanedanı 1957'ye kadar Cezayir'de (Fransa'ya bağlı olarak) hüküm sürdü. 1711'de Cezayir dayısı Ali Çavuş, vali olarak İstanbul'dan gönderilen osmanlı paşasını şehre sokmadı ve merkezden Cezayir beylerbeyi unvanını aldı. Cezayir'de dayılığın kesin olarak kuruluşundan (1671), bu ülkenin Fransızlar tarafından işgaline (1830) kadar, yirmi sekiz dayı görev aldı. Bu süre içinde çıkan çeşitli isyanlar yüzünden dayıların on dördü öldürüldü. 1818'de iktidara geçen son Cezayir dayısı Hüseyin, 1830'da Fransızlar tarafından makamından indirildi. Bu tarihten sonra ülke, osmanlı idaresinden çıktı ve Fransa'nın sömürgelerinden biri haline geldi.

◆ **Dayılık** i. Dayı olma hali. ‖ — *Argo*. Koruyuculuk, kayırıcılık. ‖ Kabadayılık, külhanbeylik.

— Etnol. Sosyal teşkilât sistemi. Bu sisteme göre incelenen fertte, babanın rolü dayınınkine oranla zayıftır, hattâ hiç yoktur.

— ANSİKL. Etnol. Birçok halk topluluklarında (Okyanus, Hindistan ve özellikle Güney Afrika'da) dayının akrabalık sisteminde imtiyazlı bir yeri vardır. Hattâ bazen dayı, babanın yerini alır, yani kız kardeşinin çocuklarının eğitimini ve bakımını yüklenir; oysa bu sırada gerçek babanın rolü ikinci derecededir. Radcliffe-Brown'a göre (***The Mother's Brother in South Africa*** [Güney Afrika'da Dayı], 1924), ***patrilinéaire*** (babadan gelen soy) rejimde dayıya, anaya davranıldığı gibi davranılır, hattâ bazen ananın adıyle çağrılır; oysa ***matrilinéaire*** (anadan gelme soy) rejimde dayı otoriteyi temsil eder. Toplumlarda bu çeşit dayılığın izlerine rastlanır. Dayının önemi, çoğunlukla anaerkil soy zincirinin varlığıyle açıklanır (gerçekten bu durumda ana, çocukları ve erkek kardeşi bir topluluktandır, baba ise bir başka topluluktandır). C. Levi-Strauss'a göre (***Anthropologie Structurale*** [Yapısal Antropoloji], 1958), bu açıklama yetersizdir; çünkü dayılık soy zincirinin anaerkil olmadığı toplumlarda da vardır. Bu yazara göre dayılık yalnız dayıya indirgenemeyecek bir bütündür; öbür terimleri de (baba, ana ve yeğen) kapsar. Dayının imtiyazlı rolü evlilik değişimi sisteminde önemli rol oynamasından ileri gelir; dayı, kadını veren kişidir. Gerçekten çapraz yeğenler arasında evlenme olduğu zaman kızını, her zaman da kız kardeşini alt topluluğa bırakır. (→ Bibliyo) [ML]

DEAUVILLE

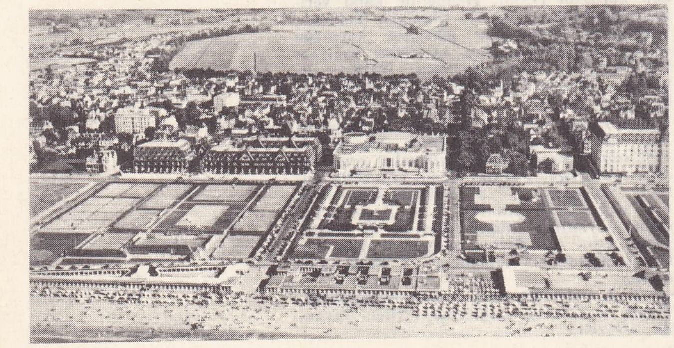

DÂYİN sıf. (ar. *deyn*, borç'tan *dâyin*). Esk. Borç veren. ‖ Alacaklı. (M)

DAYJİN i. Devlet bakanlığına eşit japon unvanı. Bu unvan VIII. yy. başında Fayka ihtilâlinden sonra kullanılmağa başlandı. (1885'e kadar, üç devlet bakanı vardı: idare, içişleri ve adalet. On dayjin'den meydana gelen batılı anlamda ilk kabine bu tarihte kuruldu.) [L]

DAYKON i. Japon turpu. Uzakdoğu'da geniş alanları kaplayan bir sebze ve yem bitkisidir.

— ANSİKL. *Daykon*, temmuz ve ağustosta ekilir, kasımda toplanır. Serin ambar ve bodrumlarda saklanır. Yumruk büyüklüğündeki beyaz kökü 5-10 kg ağırlığında ve tadı hoştur; tuz ekilerek çiğ yendiği gibi, salatası, turşusu yapılır, hattâ şalgam gibi pişirilir. Kökü ve yaprakları hayvanlar için de elverişli bir yemdir. (L)

DAYMYO i. Bir birlik veya klanı yöneten japon derebeylerine verilen ad.

— ANSİKL. Merkeze bağlı olmayan derebeylik devrinde, yani XVII. yy.ın ilk yıllarına kadar *daymyo*'lar (kelime anlamı «büyük ad») imparatorun az çok geniş bir araziyi idare etmelerine yetki verdiği kişizadelerdi: bu derebeyler hemen hemen tam bir bağımsızlığa sahiptiler ve topraklarında sürekli olarak samuray birlikleri bulundururlardı. Tokugava'ların şogun rejiminin yerleşmesinden sonra (1600), Sekigahara savaşından önce şogun İyeyasu'nun partisini benimseyen *«fuday-daymyo»*larla, şogun'un otoritesini ancak bozgundan sonra kabul eden *«tozamadaymyo»*lar arasında bir ayırım yapıldı. Bu sonuncular, «fuday-daymyo»lardan çok daha geniş bir bağımsızlığa sahiptiler ve Satsuma, Çoşu ve Hizen daymyo'ları gibi bazıları, 1868 restorasyonunda büyük rol oynadılar.

◆ **Daymyo'luk** i. Bir daymyo'nun yurtluğu. (XVII. yy. başından Meiji [Meyci] ihtilâline [1868] kadar, Japonya'da 200'den fazla daymyo'luk vardı.) [L]

DAYM ZUBAYR, Sudan'da (Bahr el-Gazal ili) şehir, Vau'nun batısında; Sudan, Mısır'ın hâkimiyeti altındayken 1878-1886 arasında il merkeziydi. (L)

DAYNAGON i. Japonya'da, saray danışmanlarının unvanı. (Bu idarî görev, Tayka ihtilâliyle VII. yy. sonunda çıkarıldı.) XII. yy.dan itibaren daynagon'ların sayısı sekize çıktı. (L)

DAY NİHON (*Güneşin doğduğu büyük ülke* anlamında japonca k.). **Daynihon, Day Nippon** da denir. Japonya'nın tümü. Hondo, Şikoku, Kyuşu, Hokkaydo bölgeleriyle bütün eski sömürgeleri de kapsar. (L)

Day-Nihon-Şı (*Büyük Japonya Tarihi*), 243 ciltlik geniş tarih derlemesi; prens Mito'nun buyruğuyle Tokugava Mitsukuni (1628-1700) tarafından başlandı ve 1715'e doğru bitti. Bu eser, imparatorluk yönetimine bağlılığı yüceltmeğe ve Tokugava şogun'larını zorba gibi göstermeğe çalışır. Day-Nihon-Şı'nın 1868'de imparatorluğun kurulmasındaki önemini büyütmemek gerekir; çünkü 1851'e doğru ancak bir bölümü basıldı. Bütünüyle klasik üslûpta yazılması samuray'ların onu okumasını güçleştiriyordu. (L)

DAYNİ NO SAMMİ, japon kadın şairi (XI. yy.), ünlü Murasaki Şikibu ile Fucivara-No-Nobutaka'nın kızı. Asıl adı Fucivara Kalako idi. «Dazai no Sammi» (Kyu-Şu adası bakanlık müsteşarı) olan Takaşina Nariaki ile evlenerek, anıldığı soyadını aldı. Sonradan Go Reyzey adıyle imparator (1045-1048) olan prens Çikahito'ya sütannelik yaptı. *Sagoromo Monogatari* adlı eserin de Dayni'ye ait olduğu söylenir. Şiirlerinden birçoğu resmî antolojilerde yayınlanmıştır. Ayrıca kendisinin de *Dayni-no-sammi-şu* (Dayni-no-Sammi'nin Şiirleri) adlı bir derlemesi vardır. (L)

DAYREN. Bk. TALİEN.

DAYRİ i. İmparatorluk sarayında, hükümdarın oturmasına ayrılmış kısmın japonca adı. ‖ İmparatorun kendisi. (L)

DAYŞİ i. (*Büyük Üstat* anlamında japonca k.; Sanskritçe *Mahasattva*'nın karşılığı). Genel olarak Buddha'cılığın kutsal kişilerine verilen unvan. (L)

DAYTON, A.B.D.'de (Ohio) şehir, Cincinnati'nin kuzeydoğusunda; 267 000 nüf. Zengin bir tarım bölgesinin ticaret merkezi. Atom araştırmaları yapılan laboratuvarlar. Makine ve hassas âletler sanayii. Wright kardeşler uçaklarını Dayton'da yapmışlardı. Yakınında büyük askerî hava üssü. (L)

DAYTONA BEACH, A.B.D.'de şehir, Florida'nın kuzeydoğusunda; Atlas okyanusu kıyısında; 33 400 nüf. Sayfiye yeri. Sıkı kumlu kumsalda otomobil yarışları. (L)

DAYUKKU, Herodotos'a göre efsanevî ilk Med kralı (M.Ö. VIII.-VII. yy.). Herodotos, Medya'lıların Asur'u yenip bağımsızlıklarını kazandıktan sonra köylerde yaşadıklarını, sonunda bir kral seçmeğe karar vererek köylerden birinde hâkimlik yapan ve kararlarının doğruluğuyle tanınan Dayukku'yu seçtiklerini anlatır. Dayukku, bütün Medya'lıları bir birlik haline getirerek başkent Ekbatana'yı (Hemedan) kurdu ve 53 yıl hükümdarlık yaptı (yaklaşık olarak M.Ö. 727-675 arası). Bu bilgilere rağmen Herodotos'un yanıldığı, Dayukku'yu Medya'da bir krallık kurup M.Ö. 673-652 arası hüküm süren oğlu Khshathrita ile karıştırdığı sanılmaktadır. Nitekim Herodotos Khshathrita'yı Phraortes ile karıştırmaktadır.

Tarihteki Dayukku ise şimdiki İran Azerbaycanı'nda olan, eski Manna krallığına bağlı önemsiz bir kabile başkanıydı. Urartulular ve Asur'un öteki düşmanları ile işbirliği yaptığı için, 715'te Sargon II tarafından ailesi ile birlikte Suriye'de, Hama'ya sürüldü.

Asur yazıtlarında Dayukku'lar hanedanından söz edildiği iddiası ise, bir yanlış okuma sonucu ortaya çıkmıştır. (L)

DAZ i. (esk. türk. *taz*). *Esk.* Saçların dökülmesine yol açan hastalık. ‖ Sıf. Kurak, çıplak, ot bitmeyen [toprak]. ‖ Saçları dökülmüş [kimse].

◆ **Dazlık** i. *Esk.* Dazlaklık, saçların dökülmesi hali. ‖ [Toprak için] Kuraklık, çıplaklık. (M)

DAZA (Hilarion GROSOLE), bolivyalı devlet adamı (Sucre 1840-Uyuni, Bolivya 1894). Genç yaşında hürriyetçi orduya girdi. Bolivya'yı 1860-1870 arasında çalkalandıran bütün gizli mücadelelere katıldı. 1870'te Morales'in iktidarı ele geçirmesine yardım etti, 1876'da iktidara geldi. 1879'da Şili'ye savaş açtı, fakat Bolivyalılar yenilince, Avrupa'ya (1880), sonra Peru'ya kaçtı. Kendi tarafını tutanların çalışmalarına yeniden hız vermek için Bolivya'ya döndüğünde yakalandı ve öldürüldü. (L)

DAZAİ (Ozamu), japon yazarı (1909-1948). Son romanı *Ningenşikkaku* (Bir İnsanın Gözden Düşmesi) [1947] ve kendini öldürmesi, 1945 bozgunundan sonra ülkesinde baş döndürücü bir etki örneği olmasını sağladı. Çağdaş Japonya'nın en büyük yazarlarındandır. (L)

DAZARA DAZAR veya **DAZARA DAZIR** bls. zf. Çok acele ve telâşlı bir şekilde. (M)

DAZ dağı, Marmara bölgesinde Bozburun ile sona eren Armutlu yarımadasının en yüksek noktası (haritalarda eski harflerin yanlış kopya edilmesi yüzünden bazı defalar *Tan dağı* olarak geçer); yüksl. 922 m. Katırlı-Armutlu arasında. Yapısında özellikle Birinci zaman şist ve kireçtaşları vardır. Maki örtüsü. (M)

DAZKIRI, Akdeniz bölgesi sınırları içinde (Afyon ili) ilçe merkezi; 2 610 nüf. Acıgöl'ün kuzeyindeki düzlükler üzerinde; yüksl. 880 m. Göller yöresini İzmir'e bağlayan en önemli kara yolu buradan geçer. Ayrıca Afyonkarahisar-İzmir (Alsancak) demiryolu üzerinde de istasyonu vardır. — *Dazkırı ilçesi*, 835 km², 29 752 nüf. Merkez bucağından başka Başmakçı adlı bir bucağı ve bunlara bağlı 37 köyü vardır. (M)

DAZLAK sıf. (esk. türk. *taz*, saç döken hastalık, kel, çıplak, ot bitmeyen yer'den *daz-lak*). Saçları dökülmüş olan: *Dazlak kafalı.*

Foto. Schenboche, Warner Bros, Henrard (Richard) [*LAROUSSE*]

◆ **Damdazlak** bļş. sıf. Saçları tamamen dökülmüş.

◆ **Dazlaklaşmak** geçz. f. Dazlak hale gelmek.

◆ **Dazlaklık** i. Saçsız başın durumu: *Yaşlanmadan ileri gelen dazlaklık tedavi edilemez.*

— ANSİKL. *Dazlaklık* iki çeşittir; ihtiyarlık dazlaklığı, yaş ilerledikçe, yavaş yavaş ortaya çıkar; alın ve tepe çıplaklaşır, iki yanda ve arkada yarım taç şeklinde saç kalır. Bu çeşit dazlaklık saçları besleyen kılcal atardamarların az çok tıkanmasından ötürü, kıl köklerinin yavaş yavaş yozlaşmasından ileri gelir. Erken dazlaklık ise birçok hastalıktan ileri gelebilir: saçkıran (iyileşebilir); sebore (tam dazlaklık meydana gelmeden durdurulabilir); bazen had hastalıklar. (LM)

dB, ses genliği birimi olan *desibel*'in kısaltması. (L)

DBU-ÇAN i. Leng. Tibet'te taş üzerine yazı yazmada ve tipo baskıda kullanılan alfabe. Gelenek, M.Ö. 630'a doğru kral Sron-bcan-sgampo'nun yardımcısı Thonmi-Sambhota tarafından bulunduğunu ileri sürer. Thonmi-Sambhota, Hindistan'a bir seyahat yaptı; bu seyahatin amacı kutsal buddha kitaplarının tibet dilinde yazılmasını sağlamak için, ülkesine bir yazı dizgisi getirmekti.

— ANSİKL. Bu hecesel alfabe otuz gösterģeden meydana gelir (her ünsüz Sanskritçe olduğu gibi *a* ünlüsüne bağlanır): yirmi dokuz ünsüz ve bir ünlü *«a»; a* ünlüsü, üzerine veya altına konan işaretlerle *e, i, o, ü, u* seslerini verir; bu işaretler ünsüzlere uygulandığında aynı şekilde sesi değiştirir. Bu alfabe, dinî, felsefî ve tarihî elyazmalarında ve resmî belgelerde kullanılmıştır. (L)

DBUMAPA, Madhyamika okulunun Tibet'teki adı. Vedana felsefesinin Buddha'cı şekli olan ve Mahyana sisteminin bir kolunu meydana getiren bu okul, kral Kri-srong-Lde-bkan zamanında (748-786) hintli pandit'lerden Kantarakşita ile Padmasambhava tarafından Tibet'e sokulmuş ve bunların çömezi rahip Kamala'nın, Yogaşarya okulunun mistik doktrinlerini yayan çinli misyoner Hwa-Şang üzerinde sağladığı zaferden sonra bu ülkeye kesin olarak yerleşmiştir. Tantrizm'e dayanan Kala-Şakra («Zaman Çemberi») adındaki çok şeytanlı doktrinin gördüğü rağbet karşısında 1041'den itibaren halkın gözünden düşmüş, ancak Urgyanpa mezhebinin Padmasambhava'nın kendisi tarafından kurulduğu söylenir. (L)

DBU-MED i. Tibetlilerin işlek yazısı. (L)

D.C. Müz. DA CAPO kelimesinin kısaltması. (L)

D.D.R., DEUTSCHE DEMOKRATİSCHE REPUBLİK (Demokratik Alman cumhuriyeti) [Doğu Almanya] adının remzi. Bk. ALMANYA. (L)

D.D.T. i. (*Diklor-Difenil-Trikloretan* kelimelerinin baş harfleriyle yapılmış kısaltma). 1874'te sentez yoluyle elde edilen organik ve çok etkili böcek zehiri. (Bu madde sinek, sivrisinek, bit, meyve kurdu, patates böceği v.b. üzerinde öldürücü etki yapar. Toz ve bulamaç halinde kullanıldığı gibi, freon içinde eritilerek püskürtme yoluyle de kullanılabilir. 1942-1945 Arasında, amerikan ordusu D.D.T.'yi sıtma ve purpura hastalığına karşı kullandı.) [L]

DEACON (Henry), ingiliz kimyageri (Londra 1822-Widnes, Lancashire 1876). 1861'de bir katalizör değiminde, klorhidrik gazı hava ile oksitlenmek suretiyle sınaî yoldan kloru elde etme usulünü buldu. (L)

DEAD-HEAT i. (ing. *dead,* ölü ve *heat,* yarışma'dan). Bir yarışta, iki veya daha çok yarışmacının bitirme çizgisine birlikte varmaları. (L)

De Agostini (İSTİTUTO GEOGRAFİCO), italya'da yayınevi; 1901'de Giovanni De Agostino (Pollone Biellese 1863-Milano 1941) tarafından Novara'da kuruldu. Resimli sanat kitapları, atlaslar, coğrafya ve turistik eserler yayımında uzmanlaşmıştır. Yazarları arasında şunlar sayılabilir: Mario Salmi, Lionello Venturi, Roberto Salvini. (L)

DEAK (Ferenc), macar devlet adamı (Söjtör [Zala] 1803-Peşte 1876). Eski ve soylu bir aileden gelir; 1832'de milletvekili seçildi, macar parlamentosunda faal bir rol oynadı ve 1848'de adalet bakanı oldu. Kossuth'un ve Bağımsızlık partisinin başarısı, Deak'ın siyasetten çekilmesine yol açtı. 1865'te *Pesti Naplo* gazetesinde yayımlanan ünlü «Paskalya Yazısı»nda Avusturya ile Macaristan arasındaki uzlaşmaya öncülük etti. Düşüncelerini Macar Millet meclisine kabul ettirmesini bildi ve 1867'de ikili meclis kabul eden anayasanın baş yapıcısı oldu. Hükûmet kurmayı reddetmesine ve başbakanlığın Andrássy'ye verilmesine rağmen, parlamentoda yurdunun en nüfuzlu kişisi olmakta devam etti. (L)

DEAKİN (Alfred), avustralyalı devlet adamı (Melbourne 1856-ay.y. 1919). Avukat (1877), milletvekili (1880), birçok kere bakan, 1901'de başsavcı ve 1903-1904, 1905-1908, 1909-1910 yılları arasında da federal başbakan oldu. Sosyal kanunları geliştirdi. Büyük Britanya ile olan ticaret ilişkilerini kolaylaştırdı ve imparatorluğun savunmasında Avustralya'nın faal bir rol oynamasını sağladı. (L)

DEAKİN (Arthur), ingiliz işçi lideri (Sutton Coldfield. Warwickshire 1890-Leicester 1955). 13 Yaşında işçi olarak çalışmağa başladı. Birinci Dünya savaşı sırasında faal bir sendikacı oldu. 1932'de General Workers sendikasının sekreteri olarak Londra'ya geldi. 1935'te genel sekreter yardımcılığına, 1940'ta Bevin'in yerine genel sekreterliğe getirildi. 1940'ta başkan olan Deakin İşçi partisi hükûmetinin siyasetini destekledi. Ateşli bir komünizm aleyhtarı idi. (L)

DEAL, Büyük Britanya'da (Kent) liman şehri, Kuzey denizi kıyısında, Dover'in kuzeydoğusunda; 24 300 nüf. Sayfiye yeri. Sezar'ın Deal'de karaya çıktığı sanılmaktadır. Gemiler çoğunlukla «Cinque* Ports» çerçevesi içinde Sandwich imtiyazlarından yararlanan Deal şehrinin kılavuz kaptanlarını tercih ederlerdi. Henry VIII tarafından yaptırılan XVI. yy.dan kalma şato. (L)

DEAMBULATORİUM i. (lat. *deambulatorius,* gezmekle, yürümekle ilgili'den). Kilisede koro yerini çevreleyen ve yan bölmeleri birbirine bağlayan galeri, dehliz.

— ANSİKL. Yıldız biçimindeki şapeller genellikle *deambulatorium*'a açılır. Bunların en eskisi X. yy.da Fransa'da Tours'daki Saint-Martin kilisesindedir. Roman çağında dehlizli koro yerleri hemen her yerde görülür. Bu üslûp Gotik ve Rönesans çağlarında da uygulandı. Deambulatorium bazen çift galerili olur. Küçük dua yerlerinin sayısı ve düzeni çok çeşitlidir. XIII. yy.ın sonundan beri koro karşısında merkeze yerleştirilen dua yeri ötekilerden daha çok önem kazanmış ve Meryem Ana'ya adanmıştır. (L)

DE AMİCİS (Edmondo), italyan yazarı (Oneglia 1846-Bordighera 1908). Önce subaydı, sonra edebiyatla ilgilendi ve ve bu alanda büyük bir ün kazandı. Kişisel hatıralarını ve yolculuk izlenimlerini anlatan bir dizi kitap yayımlamakla işe başladı: *La Vita Militare* (Askerlik Hayatı) [1868], *La Spagna* (İspanya) [1872], *Ricordi di Parigi* (Paris Hatıraları) [1879]. Ama kendisine en büyük ünü kazandıran kitapları, *Gli Amici* (Dostlar) [1883] ve *Çocuk Kalbi*'dir (İl Cuore) [1884]. *Çocuk Kalbi* yirmi beş dile çevrildi. Bir öğrencinin günlük hayatını anlatan bu kitapta, temiz ve içten duyguları rahat bir üslûpla ve hiç bir yapmacıklığa başvurmadan dile getirdi. Bundan dolayı kitap haklı bir ün sağladı. (L)

DE AMİCİS-BUONSOLLAZZİ (Anna), italyan opera şarkıcısı (Napoli 1733'e doğr.-ay.y. 1816). Sanat hayatına on beş yaşında, Bologna'da başladı. Paris, Londra, Viyana, Floransa ve Napoli'de çalıştı. Gluck'un *Alceste* operasında söyledikten sonra, 1778'de sahneden çekildi. Soprano sesi en ince *mi*'ye kadar çıkardı. (L)

DEAN (James BYRON, **James** — denir), amerikalı sinema ve tiyatro oyuncusu. (Fairmount, İndiana 1931-Paso Robles, Kalifornia 1955). 1952 Yılında Actor's Studio tiyatro okuluna girdi ve bu okulun uyguladığı yöntemin etkisinde kaldı. İlk olarak R. ve A. Goetz'in, André Gide'in romanından tiyatroya aktardıkları *The İmmoralist* adlı oyunda rol aldı. Sinema dünyasında onu görülmemiş bir başarıya ulaştıran, Elia Kazan'ın yönettiği *Cennet Yolu* (East of Eden) [1955] adlı filmidir. Bundan sonra Nicholas Ray'in yönetiminde çevirdiği *Asi Gençlik* (Rebel Without a Cause) [1955] ve G. Stevens'in yönetiminde çevirdiği *Devlerin Aşkı* (Giant) [1955-1956] filimleri bu ünü pekiştirdi. Bir otomobil kazası sonucunda 24 yaşında öldüğü zaman, amerikan gençliği ve dünya basını James Dean'in adı çevresinde çabucak büyük bir efsane yarattı: Dean, ilgisiz ve kendi rahatlığına gömülmüş bir topluma başkaldıran genç bir isyancı sayıldı; 1950 yılları gençliğinin bir sembolü oldu. (L)

DEANE (sir Anthony), ingiliz gemi inşaat mühendisi (1638'e doğr.-Londra 1721). Çağının en ilgi çekici teşkilâtçılarından biri, Pepys'in arkadaşı ve yardımcısıydı. 1644'ten 1679'a kadar Harwich gemi tezgâhlarını yönetti ve ülkesinin deniz gücünün gelişmesine katkıda bulundu. (L)

DEAN FOREST, İngiltere'de (Gloucestershire ve Monmouthshire) ormanlık kütle, Galler ülkesinin sınırında. Kütle, Wye ırmağının suladığı Karbon çağından kalma derin bir senklinalden meydana gelir. XVIII. yy.a kadar orman, çevrede ün yapmış demircilere yakacak sağlıyordu. (L)

DE ANGELİS (Nazareno), italyan şarkıcısı (Roma 1881-ay.y. 1962). Eşine az rastlanır güç, genişlik ve kıvraklıkta bas bir sesi vardı. Sanat hayatına 1903'te başladı; 1907'de Milano'daki Scala operasına girdi; dünyanın her tarafında konserler verdi, oyunculuğu ile de ün sağladı. Boito'nun *Mefistofele*'sini bine yakın canlandırdı ve Wagner'in bütün operalarının aryalarını okudu. (L)

DEARBORN, A.B.D.'de (Michigan) şehir, Detroit'in batı banliyösünde; 112 000 nüf. Büyük otomobil fabrikaları. Uçak v.b. yapımı. Henry Ford burada doğdu. (L)

DEAT (Marcel), fransız siyaset adamı (Guérigny 1894-San Vito, Torino yakını 1955). Felsefe bölümünü bitirdi. Reims'de profesör, Seine'den sosyalist milletvekili seçildi (1932), Fransız Sosyalist partisinin kurucuları arasında yer aldı (1933). Sarraut kabinesinde hava kuvvetleri bakanı oldu (ocak 1936). 1936 Seçimlerini kaybetti, 1939 seçimlerinde Angoulême milletvekili olarak yeniden meclise girdi. Savaştan önce *l'OEuvre* gazetesinde yayımladığı (ağustos 1939) «Danzig için ölmeli mi?» makalesinden ötürü kovuşturmaya uğradı. Haziran 1940 yenilgisinden sonra alman sansürü altındaki bu gazetenin yöneticisi oldu ve Almanlarla sıkı işbirliği yaptı. Vichy hükûmetinde çalışma ve sosyal işler bakanı oldu (1944). Kurtuluş'tan sonra gıyaben idama mahkûm edildi, İtalya'ya sığındı. (L)

DEATH VALLEY. Bk. ÖLÜM VÂDİSİ.

DEAUVİLLE veya **DEAUVİLLE-SUR-MER,** Fransa'da Calvados idare bölgesinde (Lisieux idare çevresi) komün, Normandiya kıyısında, Touques'un halicinde; 5 239 (ağustosta 40 000) nüf. Fransa'nın başlıca sayfiye yerlerinden olan Deauville, 1860'ta Morny dükü tarafından kuruldu. O tarihten önce burada yalnız birkaç kulübe vardı. Komünün kurulma amacı Trouville'i tamamlamaktı; Paris'e yakınlığı (kara yoluyle 203 km), gazinosu ve at yarışları alanı (Normandiya'nın başlıca at eğitimi merkezlerindendir) sayesinde gelişti. Touques kıyılarındaki hipodromun dış pisti çevresi 2'000 m'dir; ama çatallı iç pisti parkuru değiştirme imkânını sağlar. (L)

DEÂVİ veya **DAÂVİ** çoğl. i. (ar. *da'vâ*'dan *de'âvî* veya *da'âvî*). *Esk.* Davalar. ‖ *Deâvî nazırı,* adalet bakanı. ‖ *Vekil-i deâvî,* dava vekili, avukat. (M)

Deâvi nezareti. Bk. DİVAN-I DEÂVİ NEZARETİ.

DEB i. (ar. *de'b*). *Esk.* Âdet, usul, gelenek: *Devr-i Âdem'den beri de'b ve âdeti budur* (Cevdet Paşa). ‖ *De'b-i dîrîn* veya *de'b-i kadîm,* eski âdet, eski usul. (M)

DEBAGAT veya **DİBAGAT** i. (ar. *dibâğat*'tan). *Esk.* Deriyi terbiye etme. ‖ Debbağlık sanatı (tabaklık), sepicilik. ‖ *Debagat (dibagat) etmek,* hayvan derisini terbiye etmek. (M)

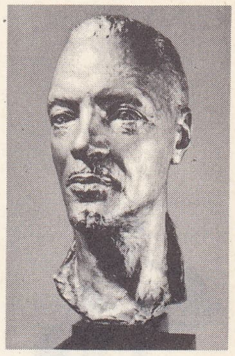

François DEBAT
Charles Despiau'nun eseri

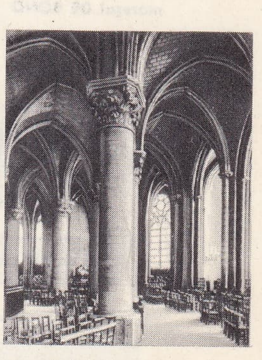

deambulatorium
Notre-Dame kilisesi, Paris

Foto. LAROUSSE

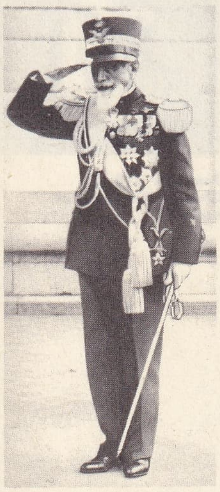
mareşal **DE BONO**

DEBAİN (Alexandre François), fransız çalgı yapımcısı (Paris 1809-ay.y. 1877). Özellikle serbest dilli, pedalları ayarlı orgların geliştirilmesiyle uğraştı. Yaptığı çalgıya *harmonium* (armonyum) denir. (L)

DEBAR. Coğ. Bk. DEBRE.

DE BARY (Heinrich Anton), alman botanikçisi (Frankfurt am Main 1831-Strasbourg 1888). Yaptığı araştırmalar ile parazitler ve bulaşma hakkında yeni görüşlerin ortaya çıkmasını sağladı; ayrıca mantarların (anatomik yönden değil) gelişmeleri açısından incelenmesine öncülük etti. Tıp öğrenimi yaptıysa da, kısa bir süre sonra, botanikle ilgilenmeğe başladı. Botanik profesörü ve rektör olarak (1872-1888) Strasbourg üniversitesinde çalıştı. De Bary bugünkü mantarlar biliminin kurucusu sayılır. Ayrıca bitki hastalıkları üstüne yaptığı araştırmalar da çok önemlidir. *Untersuchungen Über die Brandpilze* (Tahıllardaki Asalak Mantarlar Üstüne İncelemeler) [1853] adlı kitabında bitkilerde pas ve sürme hastalıklarıyle birlikte görülen mantarların, bu hastalıkların sonucu değil, sebebi olduğunu öne sürdü. 1865'te buğday sapında görülen pas parazitinde, sarı çalının (amberbaris) ara bitki rolünü oynadığını ispatladı; böylece paslardaki heteroesizmi (pasların tek bitki üstünde değil, bitki değiştirerek yaşadıklarını) ortaya koymuş oldu. Ayrıca parazitlerle, üstünde yaşadıkları bitkiler arasındaki karşılıklı etkilemeler üstünde çalıştı. *Morphologie und Physiologie der Pilze* (Mantarların Morfoloji ve Fizyolojisi) [1866] adlı eseri, mantarlar konusunda temel kitaplardan biridir. Bakteriler ve bitki anatomisi üstünde de çalıştı. Yetiştirdiği öğrencilerin arasından önemli botanikçiler çıkmıştır. (L)

DEBAT (François), fransız hekimi ve sanat yazarı (Angoulême 1882-Paris 1957). Sodyum-para-amino salisilat'ın kararlı eriyiğinin tüberküloz tedavisinde kullanılmasını Fransa'da ilk olarak uyguladı. Öte yandan bilimin estetik ve sosyal eylemle işbirliği etmesini savundu. 1929-1939 Arası *Art et Médecine* (Sanat ve Tıp) dergisini yayımladı. 1934'te Garches'ta model bir fabrikanın temelini attı; 1939'da bir işçi köyü kurdu. Birçok konferansını *Les Prodigieux Progrès de la Thérapeutique* (Tedavideki Olağanüstü İlerlemeler), *l'Art dans la Vie Sociale* (Toplum Hayatında Sanat) [1949], *L'Habitat, Arme de Paix Sociale* (Mesken, Sosyal Dirlik Silâhı) [1953] adlı kitaplarında topladı. 1946'da Villa Medicis Dostları derneğini kurdu; anıtsal sanat için bir ödül, Kuzey Afrika'ya yapılacak geziler için burslar sağladı. Tıp öğrencilerine değerli yardımda bulundu. (L)

debimetre

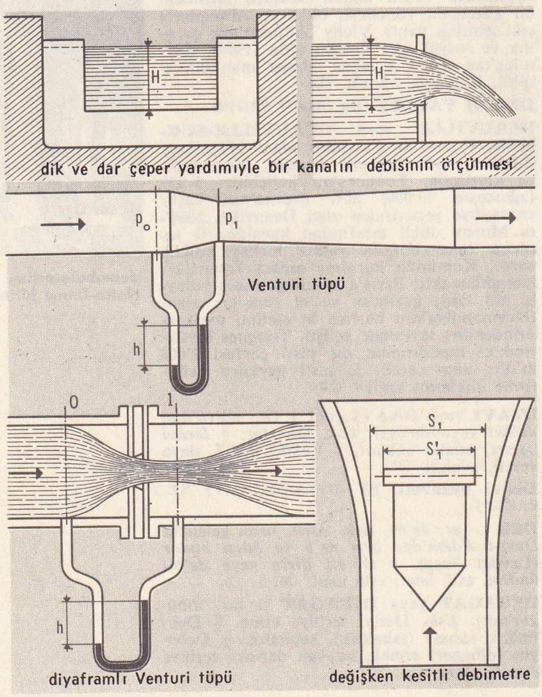

DEBAY (Jean-Baptiste Joseph), fransız heykeltıraşı (Mechelen 1779-Paris 1863). Louis XIV'ün Montpellier'deki Peyrou gezisinde bulunan at üzerindeki heykelini yaptı. Ayrıca Nantes'taki birçok süs oymacılık ve heykeltıraşlık işleri de ona aittir. 1846'da, Louvre müzesinin heykel onarım atelyesinin başına getirildi. Versailles, Angers, Nantes, Anvers müzelerinde eserleri vardır. (L)

DEBBÂBE i. (ar. *debbābe*). *Esk.* Kale kuşatmalarında kullanılan bir çeşit korunma aracı.

— ANSİKL. Bir çeşit seyyar siper ve savaş âleti olan *debbâbe*, fıçı biçiminde yapılır, üzeri kalın deri ile kaplanırdı. Bunun içine giren askerler, taş, tüfek, ok v.b.den korunurlar, yuvarlanarak kale duvarlarına yaklaşırlardı. Tankın ilkel bir şekli sayılabilir. (M)

DEBBÂĞ i. (ar. *debğ*, hayvan derisini terbiye etme'den *debbāğ*). *Esk.* Sepici, deri terbiye eden kimse. Bk. TABAK.

— Teşk tar. *Debbâğlar ahibabası*, debbağ esnafının başkan seçtiği kişi. Esnaftan olması şart değildir. Hükûmet beratı ve icazetname ile, meslek erbabını temsil eder. Taşradaki debbâğların ahibabaları, mahallî kadılar tarafından seçilerek adlarına İstanbul'dan berat çıkartılırdı. (M)

Debbağlar mescidi *(Konyalı biraderler mescidi* de denir), Hacı Ferhad ve Hacı Mehmed kardeşler tarafından Üsküdar'da yaptırıldı (1586). Ahşap çatılı kârgir bir yapıdır. (M)

Debbağyunus camii, Fatih ve Bayezid devirlerinin devlet adamlarından Debbağ Yunus Efendi tarafından İstanbul'da Sultanselim'de yaptırıldı. Moloz taş duvarlı ve ahşap çatılıdır. Yunus Efendinin mezarı da camidedir. (M)

DEBBAĞZADE MEHMED EFENDİ. Bk. MEHMED EFENDİ *Debbağzade.*

DEBBE i. (ar. *debbe*). *Esk.* Kulplu, ağzı kapalı bakır kap. Yağ kabı, bal çömleği. (M)

DEBBOY veya **DEPPOY** i. (fr. *dépot*'dan). Bk. DEPO.

DEBDEBE i. (ar. *debdebe*). Şatafat, görkem, büyük gösteriş: *Bir tanzimat konağının şaşırtıcı debdebesi içinden bu küçük eve düşmüştü* (A. H. Tanpınar). *Sahnede, kralları, kraliçeleriyle, bütün bir saray içinin haşmet ve debdebeleri gösterilecek* (Y. K. Karaosmanoğlu).

◆ **Debdebeli** sıf. Gösterişli, görkemli: *Ramseslerin debdebeli sarayları* (M. E. Yurdakul). *Şimdi vezir konağı denecek derecede debdebeli bir daireyi tam bir refah içinde idareye bugünkü serveti bol bol kâfi gelmektedir* (H.R. Gürpınar). [M]

DE BEER (sir Govin Rylands), ingiliz zooloji bilgini ve yazarı (Londra 1899). Yazılarında genellikle evrim meselelerini ele alan De Beer, Paris'te Ecole Pascal'da, Oxford'da, Hamow okulunda ve Magdalen kolejinde okudu. 1938'e kadar Oxford'da karşılaştırmalı anatomi bölümünde görev aldı. İkinci Dünya savaşına muhafız alayında yarbay olarak katıldı. 1945-1950 Arasında Londra'da üniversite kolejinde embriyoloji profesörü, sonra British Museum'da hayvanlar ve bitkiler bölümü müdürü oldu. 1958'de Londra'da toplanan 15. Milletlerarası Zooloji kongresini yönetti. Birçok eser yazdı, 350'den fazla kitap, makale ve denemesi yayımlandı. Zooloji araştırmalarında özellikle yetişkinlerde gençlik ve çocukluk özelliklerinin devam etmesindeki önemli gizli evrimleşmenin ilkelerini ortaya koydu. Omurgalılarda kafatası oluşumunu çözümledi. Archaeopteryx'te göğüs kafesini buldu. Daha sonra uçmayan kuşların yaratılışlarının özelliğini ortaya çıkardı. (L)

De Beers Consolidated Mines, Güney Afrika birliğindeki küçük elmas işletmeleri, Cecil Rhodes tarafından 1888'de *Beers Consolidated Mines Ltd.* adı altında birleştirildi. Rhodes, son rakibi olan Kimberley işletmelerini 5 338 650 sterlin'e satın aldı. Böylece, bütün Güney Afrika elmas üretimini yani dünya elmas üretiminin yüzde 90'ını denetimi altına almış oluyordu. Rhodes'tan sonra işletmenin en başarılı yöneticilerinden biri sir Ernest Oppenheimer oldu. (L)

DEBELYANOV (Dimço), bulgar şairi (Kop rivştitsa 1887-Makedonya cephesinde öldü 1916). Son derece temiz, pürüzsüz mısralarıyle Bulgaristan'da sembolist hareketin en ünlü temsilcilerinden biri oldu; şiirlerinde Verlaine ve fransız sembolistlerinin olduğu kadar rus şairi Aleksandr Blok'un da etkisi görülür; şiirlerini *Stihove* (Şiirler) [1920] adlı kitabında topladı. Ayrıca *Zlatna Pepel* (Altın Kül) [1940] adlı bir şiir kitabı daha yayımladı. (L)

DEBELENMEK geçz. f. *(debelemek*, emeklemek'ten *debele-n-mek).* Bir acı veya baskıdan kurtulmak için çırpınmak: *Bir zaman debelendi, vücudu ter içinde kaldı* (H. R. Gürpınar). *Müjgân, soluk soluğa kendini kurtarmağa çalışıyor, debeleniyor* (R. N. Güntekin). ‖ *Mec.* Boşuna uğraşıp durmak, bocalamak: *Arap Maksut'u hatırlamak, içinde debelendiği şaşkınlığı birden dindirmiş, yüreğini sakinleştirmişti* (K. Tahir). [M]

De Belo Gallico, Jül Sezar'ın *«Galya Savaşları Üstüne»* adlı eserinin latince başlığı. Bu savaşı Sezar yönetmiştir (M.Ö. 58-52). Eserin 52 veya 51 yılında yazıldığı sanılır, 7 kitaba bölünmüştür. (L)

DEBEN i. Mısırlıların kullandığı, yaklaşık olarak 91 gr değerinde eski bir kütle ölçüsü birimi. (L)

DEBENEY (Marie Eugène), fransız generali (Bourg-en-Bresse 1864-ay.y. 1943). Verdun'de 25. Tümen kumandanlığında, sonra Somme'da 32. Kolordu kumandanlığında bulundu. 1917'de Alsace'taki 7. Ordu kumandanı iken Nivelle tarafından Ordular kumanda heyetine çağırıldı. Pétain, kendisini aralık ayına kadar bu mevkide tuttu. 1. Ordu kumandanlığına getirilen Debeney, 1918 baharında, Montdidier'de alman saldırısının gücünü kırmak, fransız ve ingiliz birlikleri arasında irtibatı yeniden sağlamak ve ustalıkla yönettiği bir yaz taarruzu ile Ludendorff'un tuttuğu Somme cephesine saldırmak suretiyle kendini gösterdi. Ekim ayında, düşman birliklerini Saint-Quentin'de ve daha sonra Guise'de püskürttü. Zafer ertesi yüksek savaş konseyi üyesi oldu. Askerî yüksek öğrenimi yeniden teşkilâtlandırdı ve 1919'dan 1924'e kadar Harp okulu kumandanlığında bulundu. Bu tarihte Buat'nın yerine ordu genelkurmay başkanlığına getirildi ve 1930'a kadar, Buat'nın başlattığı ordunun yeniden teşkilâtlandırılması işini sürdürdü. De Gaulle'ün öne sürdüğü düşüncelere karşılık, 1937'de *La Guerre et les Hommes* (Savaş ve İnsanlar) adlı kitabını yayımladı. Debeney, savaş psikolojisini inceleyen bu kitabında savaş malzemesinin önemini inkâr etmemekle birlikte, modern orduların kuruluşunda manevî güçlere ve millî iradeye birinci derecede yer verdi. (L)

DEBG i. (ar. *debğ*). *Esk.* Deriyi yumuşatıp terbiye etme, sepi. (M)

DEBİ i. (fr. *débit*). Bk. VERDİ.

DEBİDOUR (Elie, **Antonin** — denir), fransız tarihçisi (Nontron 1847 - Paris 1917). *Histoire Diplomatique de l'Europe Depuis le Congrès de Berlin Jusqu'à nos Jours* (Berlin Kongresinden Günümüze Kadar Avrupa Diplomasi Tarihi) [1916] başlıca eseridir. Bu kitap *Histoire Diplomatique de l'Europe 1815-1878*'in (1815'ten 1878'e Kadar Avrupa Diplomasi Tarihi) [1891] devamıdır. (L)

DEBİERNE (André Louis), fransız kimyageri (Paris 1874-ay.y. 1949). Radyum Enstitüsünde Madam Curie'nin yerine geçti. Radyo-aktiviteyi bulan ilk araştırıcılardan biridir. Marie Curie ile işbirliği yaparak saf radyumu ayırmayı başardı, 1899'da aktinyum'u buldu. Bundan sonra, özellikle radyoaktif cisimlerin yayılması üzerinde çalışmalar yaptı, bunların atom kütlelerini tespit etti. Hayatının son yıllarında nükleer patlamaların meteoroloji olayları üzerindeki etkisini inceledi. (L)

DEBİLLİK i. (fr. *débile*, zayıf yapılı, güçsüz ve türk.*-lik).* Patol. Çoğunlukla bünye ile ilgili aşırı ve sürekli güçsüzlük.

— Psikiyatr. *Zekâ debilliği*, önemsiz bir çe-

Foto. X (LAROUSSE)

şit geri zekâlılık; bu durumda olanların akıl yaşları, genellikle 7-10, I. Q'ları (Zekâ emsali) 50-70 arasındadır.

— ANSİKL. *Debillik*, ya yaşla ilgili veya doğuştan ileri gelen birtakım sebeplere dayanabilir. Debilliğin birçok türü vardır:

Doğuştan debillik, çok yaşlı veya hastalıklı (frengi, alkolizm) ana babaların çocukları ile erken doğan çocuklarda görülür; takatsizlik ve beslenme bozukluğu, debilliğin belirtileridir. Debil çocuklar arasındaki ölüm oranı yüksek olduğundan, hastanın büyük bir ihtimamla bakılması gerekir.

Bunaklık debilliği, yaşlılığın etkileri ve dokularla atar damarların sertleşmesi sonucunda ortaya çıkar; yaşlılarda takatsizliğe ve bünyenin direnme gücünün azalmasına sebep olur. Sefih bir hayat süren genç yaştaki kişilerde de görülebilen debillik, çok iyi bir bakım ve hormon tedavisi ile (özellikle erkeklik hormonu) bir süre için, bazen göze çarpar bir iyileşme gösterebilir.

— Psikiyatri. *Zekâ debilliği*, doğuştan ileri gelen sebeplerle zekânın kısmî ve geç gelişmesi şeklinde ortaya çıkar. Zekâ debilliği, bazen bez salgıları yetersizliğinin sonucu da olabilir; hasta bünyeyi tiroid, hipofiz ve timus özü vererek tedavi etmek, yaşı ile cinsiyetine göre de hastaya yumurtalık veya testis özü tatbik etmek, faydalı sonuçlar verebilir.

— Psikopatoloji. Zekâ debilliğine uğramış hastada, zekâ eksikliği ile birlikte çoğu zaman, hareket bozuklukları da görülür. Bu hareket bozuklukları, üçüncü yaştan sonra da devam eden sensineziler ve paratonilerden, ayrıca piramid-dışı hafif beyincik ârazından meydana gelir. Debiller, sakar ve ağır davranışlıdırlar; bu yüzden davranışlarda kesinliği gerektiren işleri göremezler. Debillerdeki zihin yetersizliği, çoğu zaman, duygusal gerilikle büsbütün ağırlaşır. Zihin kıvraklığının eksikliği yüzünden dış dünya ile olan ilişkileri güçleşmiştir; gerek ben'in teşekkülü, gerekse sosyalleşme süreci geç meydana gelir. Debil'in toplumsal ve duygusal dünyası, uzun bir süre aile çevresiyle sınırlı kalır; çocuk, sıkı sıkıya ana babasına bağlıdır. Bir debil için ahlâk buyrukları katı yasaklar olarak yaşanır. Debiller, aşağılık duygusuna karşı, ya inatçılık ve saldırganlık veya tersine, bütün etkilere karşı pasif bir boyun eğme tepkisi gösterir: bu tutum, debilin suçlu davranışlarının (sözgelişi hırsızlık, serserilik ve taklitten dolayı alkol alışkanlığı gibi) kaynağını meydana getirir. Debilin varlığı, aile çevresini sık sık alt üst eder: ana baba, debile karşı ya aşırı koruma gibi reaksiyonel bir tutum takınır (bu, debilin enfantilizmini büsbütün arttırır) veya ana baba debil çocuğa karşı iyi kötü gizlenmiş bir düşmanlıkla davranır (bu da çocuğu, güvensizliğe götürür). Gerçekten debil çocuğun kendi sakatlığının, özrünün ve davranışının bilincine varmasında, çevresinin tutumu bellibaşlı bir rol oynar.

Debillikle birlikte görülen duygusal bozuklukların önemi dikkate alınarak, şöyle bir sınıflama yapmak mümkündür:

1) *Uyumlu veya gelişme bozukluğu göstermeyen debiller*, bunlarda sadece bir zihin yetersizliği söz konusudur. Bu tip debiller bu yetersizliğe katlanan, uysal ve kolayca boyun eğen kişilerdir.

2) *Uyumsuz veya gelişme bozukluğu gösteren debiller*, bunlar zihin yetersizliğinden başka, sözgelişi bir işe veya göreve kendini verememek, kaçmalar, serserilikler gibi dengesizlikler, aşırı heyecanlılık (çok değişik ve anî taşkınlıklarla dolu keyif hali) ve enfantilizm gibi önemli kişilik bozuklukları da gösterirler. Debillerin toplum hayatına uyumu, hem pratik zekânın yetersizliğinden hem de, dürtü ve heyecanların denetlenememesi yüzünden, büsbütün zordur. Debillik, okul çağındaki çocukların yüzde iki veya üçünde rastlanması dolayısıyle, çok yaygın sayılması gereken bir sakatlık ve özürlülük durumudur. Debil çocuklar için özel bir eğitim gerekir; bu özel eğitim mediko-pedagojik kurumlarda veya (hafif debillik durumunda [I. Q'su 65'ten yukarı olanlarda]) yetiştirme sınıflarında sağlanmaktadır. Fakat eğitim ile zekâ derecesi arasında kesin bir ilişki yoktur. Bu özel eğitim, mümkün olduğu ölçüde şahsî olmalı ve bir okul öğretiminden çok, yeter derecede bir pratik uyum amacına yönelerek (sözgelişi, gerilikleri nispeten hafif olanlar için marangozluk, dikiş dikme v.b. gibi) meslekî bir eğitim sağlanmalıdır. Debiller,daha sonra toplumsal ve duygusal yönden, toplu olarak da bir eğitimden geçerler. Eğitim şartları iyi olduğu takdirde debillerdeki ilerleme normal zekâlı çocuklardan daha uzun zaman (sözgelişi 18-19 yaşlarına kadar) devam eder; normallerde tavan 15-16 yaştır. Debillerde ise yeni bilgileri sindirmek için gerekli olan zaman çok daha uzundur.

◆ **Debil** sıf. Zayıf yapılı, güçsüz: *Debil çocuk. Debil bünye.* (L)

DEBİMETRE i. (fr. *débitmètre*). Bir borudan akan sıvı veya gaz halindeki bir akışkanın hacim veya kütle cinsinden debisini kontrol eden, ölçen veya düzenleyen cihaz.

— ANSİKL. Kullanılan *debimetre*'lerden başlıcaları şunlardır: kanal veya nehirlerin debisini ölçmek için *savaklar*, bir borudan akan akışkanın debisini ölçmek için *venturi boruları*, *çaplanmış delikler* ve *hacim ölçerler*.

Bir kanalın debisi, üzerinde bir aralık bırakılmış ve su yatağına düşey olarak yerleştirilmiş bir ince çeperle suyun yolunu kesmek suretiyle ölçülür. Eğer kanalın debisi çok büyük değilse, su çeperin üst kenarına kadar çıkamayacağı için deliğin alt kısmından geçer. Böylece, ince çeper aralığı bir çeşit savak vazifesi görür. Saniyede akan su miktarı (debi), akar suyun geliş seviyesi ile savağın tabanı arasında kalan H yüksekliğine bağlıdır ve bu H yüksekliği ölçülerek kanalın debisi hesaplanır. Venturi borusu ise, bir yeri daha dar yapılmış bir borudur. Bu dar boğazdan geçerken akışkanın hızı artar. Manometredeki h seviye farkıyle ölçülen, normal kesit ile daraltılmış kesit arasındaki P_0—P_1 basınç farkı, Bernoulli teoremine göre debinin karesiyle doğru orantılıdır.

Debisi ölçülecek kanallarda, venturi borusu yerine daha çok çaplanmış borular veya diyaframlar kullanılır. Venturi borusundan daha az yer tutan bu boruların tek sakıncalı yönü, daha fazla yük kaybına yol açmasıdır.

Venturi borularında, daraltılmış kesitin alanı sabittir ve debi, suyun akışı sırasında meydana gelen basınç düşmesiyle ölçülür. Değişken kesitli debimetrelerde ise değişmeyen, bir şamandıranın ağırlığıyle sabit tutulan basınç düşmesidir. Buna karşılık, daraltılmış kesitin S_1—S'_1 alanı şamandıranın konumuna göre değişir.

Hacim ölçerler, hacim pompalarına benzer. Akışkan tarafından itilen bir piston, her gidiş gelişi sırasında akışkanın belli bir hacmini geçirir. Debiyi ölçmek için, belli bir zaman aralığında pistonun kaç kere gidip geldiğini saymak yeter.

Debi ölçümünde, *anemometreler* de (yel ölçer) kullanılabilir; meselâ çarklı anemometre gibi. (L)

DEBİR i. (fars. *debîr*). *Esk.* Kâtip: *Kalem kılıç olup aklın debîr ü cellâdı / Biri işaret ederse biri eder tedmîr* (Şinasi). [Bk. ANSİKL.] ‖ Müsteşâr. ‖ Okul müdürü. ‖ *Debîr-i âsümân* (*debîr-i çarh*, *debîr-i felek*), Utarit yıldızı, Merkür: *Fahr edelden kuvvet-i tabı bülendimle zemin / Levha böyle nakş eder vasfın debîr-i âsümân* (Ziya Paşa).

— ANSİKL. Tar. Sasanî devlet düzeninde kâtipler sınıfına *debîr* deniyordu. Din adamları ve kumandanlardan sonra önem ve değer bakımından üçüncü sayılırlardı. Halk arasında, özellikle köylerde, büyük bir nüfuz kazandılar. Daha sonra bu kelime bütün devlet memurları için kullanıldı. Böylece devletin haberleşme işleri, fermanların yazılması, belgelerin düzenlenmesi ile korunması, para ve hesap işlemleri, debîrlerin görevi haline geldi.

◆ **Debîran** çoğl. i. *Esk.* Kâtipler. ‖ Müsteşarlar.

◆ **Debîristan** i. *Esk.* Kalem dairesi. (M)

DEBİSTÂN i. (ar. *edeb*, terbiye, bilgi; fars. *-istân*, yer> fars. *edeb-istân*'dan *debistân*, terbiye, bilgi yuvası). *Esk.* Okul.

◆ **Debistânî** sıf. *Esk.* Okulla ilgili: *Umûr-ı debistânî* («okulla ilgili işler»). ‖ i. Okul çocuğu. (M)

Debistan-ül-Mezahib, 1653-1656 yıllarında Farsça yazılmış olan, dinler ve mezhepler hakkında öğretici kitap. Yazarı kesin olarak belli değildir. Hint dilleri ile Zerdüştlük konusunda geniş bilgi verir. 1671'de ölen Şeyh Muhsin Keşmirî'nin eseri olduğu ileri sürülür. Eserden anlaşıldığına göre yazar, Müeyyid mahlasını kullanan Berid Şah veya Molla Berid diye tanınan bir hintlidir ve Keşmir, Akra, Kâbil, Haydarâbâd, Lahor, hattâ Meşhed'e geziler yaparak bilgi derlemiştir. (M)

DEBİTANS i. (fr. *débitance*). Hidrol. Çeperlerinin pürtüklülüğü ve kesit kenarının geometrik biçimi bilinen bir kanalda, bir su derinliği ve verilmiş bir eğim için düzenli bir rejim haline getirilebilen debi. (Bu kavram, bir kanalın üç değişken niteliğinden [debi, eğim veya derinlik] ikisi bilindiğinde, üçüncü değişkeni bulmağa dayanan düzenli rejim problemlerini çözümlemek imkânını sağlar.) [L]

DE BLASİİS GİUSEPPE, italyan tarihçisi (Sulmona 1832-Napoli 1914). Türklerle birlikte Kırım savaşına katıldı (1854), Ruslara esir düştü. 1860'ta yurduna döndü ve *«Della Vita e Delle Opere di Pietro Della Vigna»*'yı (Pietro Della Vigna'nın Hayatı ve Eserleri) [1861] yayımladı. Garibaldi'nin saflarına katıldı. 1861'den 1900'e kadar Napoli üniversitesi tarih kürsüsünde görev aldı. Başlıca eseri: *La İnsurrezione Pugliese e la Conquista Normanna* (Puglia İsyanı ve Normandiya'nın Fethi) [3 cilt, 1864-1873]. (L)

DEBLİN, rusça **İvangorod**, Polonya'da şehir, 1842 - 1917 Arası Lublin Voyvodalığında Vistül ırmağı kıyısındaki üç rus kalesinden en güneyde olanıydı. Öteki rus kaleleri Varşova ve Novogeorgievsk'ti. Bataklık ırmak vâdisinde yer alan Deblin, Varşova'dan sonra Vistül ırmağı üzerinde ikinci önemli geçit yeridir; 2 demiryolu köprüsü vardır, ayrıca birçok demiryolu hattının kavşak noktasıdır. (L)

DEBO gölü, Macina'da (Mali) Nijer ırmağının göl şeklinde genişlemesi. (L)

DE BONO (Emilio), italyan mareşali ve siyaset adamı (Cassano d'Adda 1866-Vérona 1944). Eritrea'da teğmen, 1896'da Adua bozgununda bulundu. Birinci Dünya savaşı sırasında kolordu kumandanı. Faşistlerle birleşerek 1922'de Roma üzerine yapılan yürüyüşe katıldı. Emniyet müdürü oldu, 1925'te Trablusgarp valiliğine atandı, sonra Doğu Afrika yüksek komiserliğine getirildi. Habeşistan'a karşı savaşan kuvvetlere kumanda etti (1935), kısa zamanda yerine Badoglio atandı. 1942'de devlet bakanı olarak, 1943'te Mussolini'nin düşmesiyle sonuçlanan Büyük Faşist konseyinin oturumuna katıldı. Birkaç ay sonra tutuklandı, mahkûm oldu ve idam edildi. (L)

DE BOOR (Hans Otto), alman hukukçusu (Schleswig 1886-Göttingen 1956). 1950'den sonra Göttingen'de profesör, telif hakları üstünde yaptığı çalışmalarla milletlerarası üne kavuştu. Eserleri: *Urheber und Verlagsrecht* (Telif ve Yayın Hakları) [1917], *Vom Wesen des Urheberrechts* (Telif Haklarının Niteliği Üstüne) [1932], *Rechtsstreit* (Dava) [1940]. (L)

DEBORA («arı» anlamında ibranîce k.). İsrail kadın peygamberi ve hâkimi. Barak, Kenan kralı Tabin'in kumandanlarından Sisera'ya onun emriyle savaş açtı. Debora bu savaş sonunda kazanılan zaferi, edebiyat ölçüsünden güzelliği bütün dünyada hayranlık uyandıran ünlü şiirinde (*Hâkimler*, V.) yüceltti. (L)

DE BOSDARİ (Alessandro), italyan diplomatı (Bologna 1867-ay.y. 1929). Dışişleri bakanı Visconti Venosta'nın sekreteri (1899), Sofya'da (1910-1913) ve Atina'da (1913-1918) ortaelçilik, Brezilya'da büyükelçilik (1919), Rodos'ta valilik (1920-1922), Berlin'de büyükelçilik (1922-1926) yaptı. Eserleri: *Delle Guerre Balcaniche, della Grande Guerra e di Alcuni Fatti Frecedenti ad Esse* (Balkan Savaşı, Dünya Savaşı ve Bunlardan Önceki Bazı Olaylar), *Appunti Diplomatici* (Diplomasi Notları) [1928]. (L)

DE BOSİS (Adolfo Lauro), italyan şairi

Michel DEBRÉ

Oliver DEBRÉ
«İnsan Belirtisi»

DEBUCOURT
«İyi Korunmayan Gül»

Foto. Parimage, André Morain (LAROUSSE)

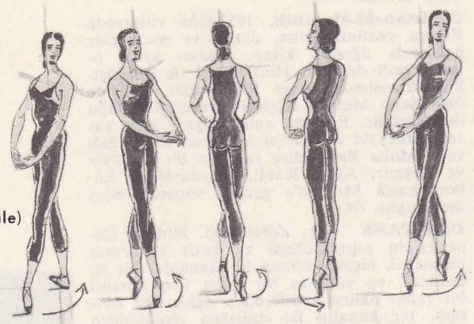
debule (bale)

Jean-Baptiste Gaspard
DEBURAU

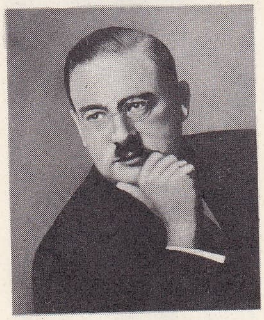
Petrus Josephus Wilhelmus
DEBYE

ve tenkitçisi (Roma 1901-Akdeniz'de 1931). *İcaro* (İkaros) adlı klasik bir dram yazdı; bu oyun Romain Rolland tarafından fransızcaya çevrildi. Liberal eğilimli olduğu için faşistlerin iktidara gelmeleri üzerine İtalya'dan ayrıldı; 3 ekim 1931'de Melegnano'dan uçakla yola çıktı. Roma üzerinden uçarken, krala ve italyanlara bir çağrıda bulundu, dönüşte uçağı denize düşerek kayboldu. Bir vasiyetname olarak kabul edilebilecek olan *Histoire de ma Mort* (Ölümümün Hikâyesi) adlı kitabı fransızca olarak 1932'de Belçika'da yayımlandı, 1945'te italyancaya çevrildi. (L)

DEBOVE (Maurice), fransız hekimi (Paris 1845-ay.y. 1920), Fransa sağlık danışma komisyonu başkanı. Tüberküloz, frengi ve alkolizm gibi büyük hastalıklara karşı sosyal hekimliğin gereğini ilk savunanlardandır. Rémond ile birlikte *Traité des Maladies de l'Estomac* (Mide Hastalıkları El Kitabı) ve Saillard ile birlikte *Précis de Pathologie Interne* (İç Hastalıkları Kitabı) gibi eserleri vardır. (L)

DEBRA MARKOS, Habeşistan'da şehir, Gocam'ın il merkezi, Addis Abeba'nın kuzeybatısında; yaklş. 10 000 nüf. Ticaret merkezi. (L)

DEBRAY (Henri), fransız kimyacısı (Amiens 1827-Paris 1888). İki eser yayımladı: *Cours Élémentaire de Chimie* (Temel Kimya Dersleri) [4'üncü baskı, 1888, Joly ile birlikte] ve *Abrégé de Chimie* (Kimya Elkitabı) [L]

DE BRAY (Jan), hollandalı ressam (Haarlem 1627'ye doğr.-ay.y. 1697). Babası Salomon De Bray'nin öğrencisi, Haarlem loncaları müdürlüğünü yaptı (1667-1684). Güzel desenlerden başka birtakım tarihî tablolar (*Vulcanus ve Kyklop*'lar [Haarlem müzesi]), tek ve çok figürlü ağırbaşlı üslûpta kompozisyonlar yaptı: *Aziz Lucas Loncası Müdürlüğü* (1675, Amsterdam) «*Yetimhane ve Cüzam Hastahanesi Müdür ve Müdireleri* (Haarlem); *Haarlem Yoksul Çocuklar Bakımevi Yöneticileri.* (L)

DEBRAY (Régis), fransız yazarı (Paris 1941). Castro rejimi üzerine *Devrimde Devrim* (La Révolution dans la Révolution) [1967] adlı bir eser yazdı, Güney Amerika ülkelerinin sosyal gelişme meselelerine ilgi duydu, bir süre Küba'da kaldı, sonra Bolivya'da tutuklandı. Gerillacıların eylemlerine katılmakla suçlandı ve mahkûm oldu. (L)

DEBRE, arnavutça **Dibra,** eski bir arnavut şehri. Bugün Yugoslavya'da, Makedonya Federatif cumhuriyetinin batısında, Arnavutluk sınırı üzerinde, Şar dağının güneybatı eteklerinde bulunur. Debre-i Zîr (Aşağı Debre) kasabasından ayırt edilmesi için Debre-i Bâlâ (Yukarı Debre) diye adlandırılmıştı.

● *Tarih.* Debre, XIV. yy.a kadar Arnavutların Tophia ve Balsha hanedanlarının hâkimiyeti altında bulunuyordu. XIV. yy.da, şehir Kastriota hanedanı topraklarına katıldı. 1443'te prens Gjin Kastriota'nın ölümü üzerine, bu hanedanın hâkimiyetine geçti (Murad II devri). Gjin Kastriota'nın oğlu İskender Bey (1404-1468), vârisi olduğu toprakları Murad II'nin kendisine vermemesi üzerine, Morava savaşında Osmanlı devletine isyan ederek Arnavutluk'a çekildi. Debre'nin batısında Krue (Akçahisar) kalesine yerleşti. İskender Beyin isyanından sonra başlayan Arnavutluk seferlerinin ilk devresinde, Evrenosoğlu Ali Bey kumandasındaki osmanlı ordusu, Debre'de İskender Beyin kuvvetleriyle savaştı (29 haziran 1444). Osmanlı kuvvetleri çekilmek zorunda kaldı.
İskender Beyin yeğeni Hamza Kastriota Beyin isteği ve teşviki ile 1447'de Murad II'nin Arnavutluk'a yaptığı seferde Debre, osmanlı hâkimiyetine girdi. Murad II, Debre bölgesinin idaresini Mustafa Paşaya bıraktı ve Hunyadi ile karşılaşmak için harekete geçti. Bu durumdan faydalanan İskender Bey, Debre'ye yürüdü, şehri ele geçirdi (1448). Fatih Mehmed II zamanında da devam eden Arnavutluk seferleri sırasında, Evrenosoğlu İsa Bey, Debre üzerine büyük bir akın yaptı; bu sırada Debre, Mois Golem Dibra Beyin muhafazası altındaydı; zaptı kolay olmadı.
Debre şehri, Rumeli beylerbeyliğinin İlbasan sancağına bağlıydı. 1832'de bu bölgede yapılan ıslahatta, Debre, Manastır vilâyetine bağlı bir sancak haline getirildi. Bu durum Balkan savaşına (1912) kadar devam etti. 1890'da şehrin nüfusu yaklaşık olarak 20 000 kişi idi.
Debre, Osmanlı imparatorluğundaki yabancı unsurların milliyetçilik fikrini ve cereyanını en çok ortaya çıkardıkları yerlerden biri olarak dikkati çeker. 1912 Yılında Avlonya mebusu İsmail Kemal Vlora Beyin liderliğinde başlayan yeni bir arnavut isyanı, Balkan savaşının da patlaması üzerine başarı ile sonuçlandı. Savaşın sonunda, bütün Arnavutluk'ta olduğu gibi Debre'de de Osmanlı imparatorluğunun hâkimiyeti sona erdi. 1913 Londra konferansından sonra Debre, Arnavutluk'tan alınarak Sırbistan'a bağlandı. Birinci Dünya savaşının patlaması üzerine şehir, yine kanlı olaylara sahne oldu. Birinci Dünya savaşı sonrasında tekrar Sırbistan'a verildi.
İkinci Dünya savaşında, Mihver devletlerine (Almanya ve İtalya) karşı girişilen direnme sırasında Debre, Arnavutluk hudutlarına dahil edildi. Savaştan sonra Tito Yugoslavyası birçok arnavut şehri ile beraber Debre'yi de zaptetti. 30 Kasım ve 25 aralık 1968 tarihlerinde Gega Arnavutlarının Sırplara karşı çıkardıkları isyan da bastırılarak Debre Yugoslavya'da, Makedonya Federal cumhuriyetine bağlı bir arnavut şehri olarak kaldı. (M)

DEBRÉ (Michel), fransız siyaset adamı (Paris 1912). Robert Debré'nin oğlu. 1955'te Cumhuriyet konseyinde sosyal cumhuriyetçilerin grup başkanlığını yaptı (1955-1958). General de Gaulle'ün yeniden iktidara gelmesine çalışanlar arasında yer aldı. Yeni Anayasa'yı ve hukuk reformunu hazırladı. V. Cumhuriyetin ilk başbakanı oldu (ocak 1959-nisan 1962). Önemli eseri: *Refaire la France* (Fransa'yı Yeniden Kuralım); kabinesi 14 nisan 1962'de çekildi. Debré 1966'da Ekonomi ve Maliye bakanlığına getirildi. Üçüncü Pompidou kabinesi döneminde de aynı bakanlıkta kaldı (1967). 1963 Haziranında dışişleri bakanı oldu. 1969'da Savunma bakanlığına getirildi. (L)

DEBRÉ (Olivier), fransız ressamı (Paris 1920), Michel Debré'nin kardeşi, savaş sonu soyut sanat akımının belli başlı temsilcilerinden. Sağır renkleri geniş ve kesin fırça darbeleriyle işler; 1966 Montréal milletlerarası sergisi için 5 m yüksekliğinde *Signe d'Homme* (İnsan Belirtisi) adlı büyük bir tablo yaptı. (L)

DEBRÉ (Robert), fransız hekimi (Sedan 1882). Daha çok çocuk hastalıkları üzerinde çalışmalar yaptı, ayrıca sağlık bilgisi üzerine eserler yazdı. Hasta çocuklar kliniğine dünya çapında bir ün kazandırdı. Debré, 1960 tıp tahsilinde gerçekleştirilen reformun öncüsü oldu. Milletlerarası Çocuk merkezinin başkanı olan Debré, 1959'da Tıp akademisinin başkanı, Yüksek Millî Eğitim şûrası üyesi oldu (1957). [L]

DEBRECEN, Macaristan'ın doğusunda şehir, Hajdu-Bihar idare bölgesinin merkezi; 130 000 nüf. Debrecen çok uzun süre kırlık bozkır (puszta) görünüşünü muhafaza eden bölgenin ortasındadır. İkinci Dünya savaşına kadar Macaristan'ın en büyük hayvan pazarıydı. Şehirde geleneksel sanayi (deri, iç yağı, at kılı, tahıl) devam eder. Halkı çoğunlukla şehrin çok uzaklarında çalışmağa giden Debrecen gelişmektedir; birçok sanayi tesisi kurulmuştur (makine sanayii; hafif sanayi; kimya ürünleri) ve yakınında tabiî gaz yatakları işletilir.
— Tar. Adı 1360'tan itibaren duyulmağa başlayan Debrecen, reformun merkezlerinden biri oldu. *Calvin'ci Roma* veya *Macar Cenevresi* denilen şehirde 1567'de reform konsili toplandı. Türklerle yapılan savaşlardan büyük zarar gördü ve 1849'da 9 ocak ile 30 mayıs arasında macar hükûmetinin ve millet meclisinin merkezi oldu. 19 Nisan 1849'da Kossuth, Macaristan'ın bağımsızlığını burada ilân etti. Geçici millet meclisi 1944'te burada toplandı. (L)

DEBRE-İ ZÎR (Aşağı Debre), Osmanlı imparatorluğu zamanında Manastır ilinin Debre sancağına bağlı ilçe. Drin ırmağı ile Şar dağının batı yakasını içine alan bölgede, malisor arnavutları yaşar. İmparatorluğun son yıllarında 20 000 nüfuslu olan ilçenin merkezi *Piskopye* köyü idi; halkının çoğunluğu müslümandır. (M)

DEBREYAJ veya **DEBRİYAJ** i. (fr. *débrayage*). Kavrama ile birbirine kenetlenen iki mili, her ikisini de bağımsız hale getiren ve sürüklenen milin durmasını, buna karşılık tahrik milinin harekette kalmasını sağlayan işlem: *Bir otomobilde debreyaj, motoru durdurmadan arabayı durdurmağa veya vites değiştirmeğe imkân verir.* Bk. KAVRAMA.

◆ **Debreye (etmek),** kenetlenmiş iki mil (tahrik mili ile sürüklenen mil) arasındaki ilişkiyi ortadan kaldırmak. (L)

DE BROSSE (Salomon). Bk. BROSSE (Salomon DE).

DE BROUSSEL. Bk. BROUSSEL (Pierre).

DE BRUS. Bk. BRUCE.

DEBS (Eugene), amerikan sosyalisti (Terre-Haute, İndiana 1855-Elmhurst, İllinois, 1926). 1851 Hükûmet darbesinden sonra göç eden Alsace'lı bir cumhuriyetçinin oğludur, önce tren makinistliği, sonra memurluk yaptı. Sendika çalışmalarına katıldı, A.BD.'de sosyalist partiyi örgütledi ve cumhurbaşkanlığı seçimlerine adaylığını koydu. 1900'de 90 000 oy, 1912'de de bu oyların on katından çoğunu aldı. Mecburî askerlik hizmetine şiddetle karşı çıktığı için on yıl hapse mahkûm oldu. 1921'de serbest bırakılınca aynı propagandayı sürdürdü. (L)

DEBUCOURT (Philibert Louis), fransız ressam ve gravürcüsü (Paris 1755-Belleville 1832). Vien'in öğrencisi. Günlük hayatı canlandıran tabloları ile *(Çiçek Demetleri veya Büyükannenin Doğum Günü, Annette ile Lubin, Palais-Royal'de Gezinti)* tanındı. 1781'de resim akademisine üye seçilen Debucourt, 1785'ten sonra kara kalem ve leke baskı tekniğine başladı. Ressamın kendi kompozisyonlarından kazılan başlıca gravürleri: *Gelinin Menuettosu, Köy Düğünü, Büyükbabanın Doğum Yıldönümü, Tırmanış veya Sabah Vedalaşması, Tebrik veya Yılbaşı Sabahı, İyi Korunmayan Gül.* Bu eserlerden başka Debucourt, çeşitli ressamların tablolarını gravürle çoğalttı ve Carle Vernet, İsabey, Prudhon gibi sanatçıların eserlerini halka tanıttı. Çağının yaşayışını yakından izleyen Debucourt, kıvrak ve kesin çizgili bir desenci idi. Gravür sanatında usta idi, 558 parça eser bıraktı. (L)

DEBULE i. (fr. *déboulé*). Bale. Vücut kendi etrafında hareket etmek üzere bir-

Claude DEBUSSY
M. Baschet'nin eseri (Versailles müzesi, Paris) ve doğduğu ev (Saint-Germain-en-Laye, Fransa)

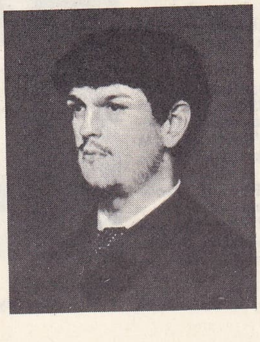

Foto Bulloz, Hollanda Basın bürosu (Paris), Bibl. nat., Goursat-Rapho (LAROUSSE)

birini takip eden yarım daireler çizerek ve parmak uçlarında hızla dönerek gerçekleştirilen dans figürü. (L)

DEBÛR i. (ar. *debûr*). *Esk.* Batı rüzgârı. (M)

DEBURAU (Jean-Baptiste Gaspard), fransız pantomimcisi (Kolin, Bohemya 1796-Paris 1846). Cambazlar arasında geçen mutsuz bir çocukluk devresinden sonra, akrobat ve ip cambazlarından kurulu bir temsil kumpanyası kurdu. Bu kumpanya «Restorasyon» devrinde Paris'te temsiller vermeğe başladı. Funambules tiyatrosunda yarattığı Palyoça «Pierrot» tipi halkın büyük ilgisini kazandı. Deburau, sahneden tiyatronun bodrum katına düşerek öldü. Yazar Jules Claretie, daha sonra aktör ve yazar Sacha Guitry, Deburau tipini sahnede canlandırdılar. Sinemada ünlü rejisör Marcel Carnè, «Paradi Çocukları» filminde Deburau rolünü Jean-Louis Barrault'ya verdi. (L)

DEBUREAU (Jean Charles), fransız aktörü ve pantomimcisi (Paris 1829-Bordeaux 1873). J.B. Gaspard Deburau'nun oğlu. On sekiz yaşında Funambules tiyatrosunda (1847) Paul Legrand'ın yerine «Pierrot» rollerine çıkmağa başladı. 1855'e kadar da babasının rollerine çıktı. Sonra Hiltbrunner'le çalıştı. Bundan sonra önce Opéra-Comique'in (1856) eski rejisörü Saint-Aubin'in, sonra da gezginci bir tiyatronun müdürü Emile Goby'nin yönetiminde (1857) turneye çıktı. Jacques Offenbach'ın (1858) Bouffes-Parisiens tiyatrosuna katıldıktan sonra Mısır'da (1860) bir turneye çıktı, yeniden Funambules tiyatrosuna geçti ve kapanıncaya kadar (1862) orada kaldı. Bordeaux'daki Alcazar (1863-1865), Folies-Parisiennes (1865-1866), Marsilya'daki Alcazar (1868-1870) uzun süreli anlaşmalar teklif ettiler. Debureau, tiyatro müdürü bulunduğu sırada öldü. (L)

DEBUSSY (Claude), fransız bestecisi (Saint-Germain-en-Laye 1862 - Paris 1918). On yaşında Paris konservatuvarına girdi, Marmontel'in sınıfında piyano, Lavignac'ın sınıfında solfej, E. Durand'ın sınıfında armoni, C. Franck'ın sınıfında org. Roma ödülü için de Guiraud'nun sınıfında bestecilik eğitimi gördü; 1884'te *Müsrif Çocuk* (L'enfant Prodigue) kantatı ile ödülü kazanmadan önce Barones von Meck ile tanıştı. Çaykovski'nin de koruyucusu olan bu kadın Debussy'yi piyanocu olarak yanına aldı. Birlikte birçok yolculuk yaptılar. İsviçre, İtalya, Viyana, hattâ Moskova'ya gittiler. Debussy İtalya'da Wagner ile karşılaştı. Roma'ya ancak ocak 1885'te gidebildi. Oradan Paris'e yolladığı eserler Fransız enstitüsünü ürküttü: *Zuleïma* (Heinrich Heine'nin eseri üstüne senfonik şiir), *İlkbahar* (korolu senfonik şiir), piyano ve orkestra için *Fantezi, La Damoiselle Élue* (Mutlu Genç Kız) [sololar, kadınlar korosu ve orkestra için lirik şiir]. Paris'e döndü, 1889 sergisinde yer alan Uzakdoğu gösterilerini izledi, Musorgski'nin *Boris Godunov* operasına hayran kaldı. Bu dönemde bestelediği ilk şarkıları, Verlaine'in şiirleri üstüne ilk *Arietta'lar,* Beaudelaire'den *Şiirler, Lirik Nesirler* (Proses Lyriques), kemancı Ysaye için *Yaylı Çalgılar Dörtlüsü,* son biçimini 1900'de alacak olan *Noktürnler*'in ilk taslağı. *Prélude à l'Après-midi d'un Faune* («Bir Kır Tanrısının Öğleden Sonrası»na prelüd) [1894] ve *«Bilitis'in Şarkıları»* (1900) Société Nationale'de sıcak bir ilgiyle karşılandı. 1900-1902 arasında bütün gücünü Maeterlinck'in dramı üstüne bestelediği *Pelléas ile Mélisande* operasına verdi. Birinci eşi Lily Texier'den boşandı, seçkin bir müzikçi olan Madam Bardac'la evlendi, bir kızları oldu. Bu yıllar Debussy'nin en verimli çağıdır: orkestra için *Deniz* (La Mer); piyano için *Estampes* (Taşbaskısı Resimler), *İmages* (Görüntüler), *Çocukların Köşesi* (Children's Corner); insan sesi için *Fêtes Galantes, Chansons de France* (Fransa Şarkıları). *Le Promenoir des Deux Amants* (İki Sevgilinin Gezinti Yeri), Villon'un *Baladlar*'ı, Mallarmé'nin *Şiirler*'i; D'Annunzio'nun eseri için sahne müziği: *Le Martyre de Saint Sébastien* (Aziz Sebastianus'un Din Uğruna Ölümü). Daha sonra, sağlığı çok bozulduğu halde, şu eserleri verdi: orkestra için *İmages* (Görüntüler) üçlemesi, üç bale (*Khamma, Oyuncak Kutusu, Oyunlar* [Jeux]), iki defterde topladığı *Prelüdler,* piyano için *Etüdler* (iki dizi), *Épigraphes Antiques* (Eski Yazıtlar), iki piyano için *En Blanc et Noir* (Siyah-Beyaz) ve son eserleri olan üç sonat: çello-piyano; flüt, viyola ve arp; keman-piyano. Debussy bu besteleri dışında Gluck, Schumann, Saint-Saëns ve Wagner'in bazı eserlerini piyanoya uyguladı, Rameau ve Chopin'in eserlerini (Durand yayınevinin klasik dizisi için) gözden geçirdi. Ayrıca, Erik Satie'nin piyano için bestelediği *Gymnopédies*'nin birinci ve üçüncü parçalarını orkestraladı. «Klasik çağın dev yapılı eserlerinden, romantik çağın alev saçan parlaklığından sonra Claude Debussy hiç beklenmedik, taptaze bir ilhamı geliştirdi ve fransız müziğini yüce bir tahta oturttu. Bu gelişimin tomurcukları, gençlik yıllarımızın büyü dolu sürpriziydi. Zamanla tomurcuklar açtı, verdiği ürünler evrensel bir zafere ulaştı. Bugünkü başarıyı kutlarken, hiç kimse bu sanatın henüz şafak vaktinde saçtığı o ilk kokuları duyan biri kadar mutlu olamaz.» Tükenmez bir hayranlığın bestecinin gençlik arkadaşı Paul Dukas'ya Paris'te, Boulogne korusundaki anıtın açılışında söylettiği bu sözler Debussy'nin sanatındaki derin, esrarlı, taklidi imkânsız duygululuğun, bundan da çok, dilindeki inceliğin, seçkinliğin müziğe ne büyük katkıda bulunduğunu göstermeğe yeter. Yalnız düşüncesini dile getirmekte değil, içindeki *duygu* gücünde de bu kadar şahsî olabilmek için insanın herkesten farklı, olağanüstü bir tabiatı olması gerekir. Debussy bu yeteneği çok genç yaşta kazanabilen ender talihlilerdendi ve kişiliğini en olumlu yolda, en değişik yönleriyle geliştirdi. Şüphesiz *Prélude à l'Après-midi d'un Faune, Noktürnler, Deniz, İberia* ile ses ve piyano parçaları, konuları anılarda canlandıran, şiir dolu nitelikleriyle güçlerinden hiç bir şey kaybetmeyen eserlerdir. Ama *Yaylı Dörtlü'nün Andante'si, Recueillement* (Düşünceye Dalma), *Bilitis'in Şarkıları*'ndan ikincisi, *Pelléas ile Mélisande*'ın son iki perdesi, *Rameau'ya Saygı, Le Martyre de Saint Sébastien* doğrudan doğruya dinleyenin ruhuna seslenir ve yılların bu eserleri yıpratacağı düşünülemez. Claude Debussy'ye çok defa CLAUDE DE FRANCE da denir. (L)

DEBYE i. (*Debye*'nin adından). Fiz. Kutup moleküllerinin momentini hesaplamağa yarayan, C.G.S. elektrostatik biriminden 10^{18} defa daha küçük, elektrik moment birimi. (L)

DEBYE (Petrus Josephus Wilhelmus), hollandalı fizikçi (Maastricht 1884 - İthaca, New York eyaleti 1966). Öğrenimini Aachen'de yaptı, 1905'te elektrik mühendisi diplomasını aldı; Münih üniversitesinde genel fizik profesörü oldu. Utrecht, Göttingen, Zürich, Leipzig'de ders verdikten sonra, 1935'te Berlin-Dahlem Fizik enstitüsüne müdür olarak atandı. A.B.D. ye gitti. 1940'ta Cornell üniversitesinde kürsü sahibi oldu. Özellikle kuvanta nazariyesinin kimyasal uygulamaları, X ışınlarının kırınmasıyle billûr tuzlarının incelenmesi, elektrolitlerin yapısı, özgül ısılar nazariyesi üzerine yaptığı araştırmalarla dikkati çeker. Bu konudaki çalışmaları katı halde ve büyük ısıdaki maddenin incelenmesine öncülük etti. X ışınlarının girişimi yoluyle gaz halindeki moleküllerin boyutlarını olduğu kadar atomlar arasındaki uzaklığını da belirledi. Bütün bu çalışmalar ona 1936 Nobel fizik armağanını kazandırdı. (L)

DECA. Bk. DEKA.

DECÂC veya **DECÂCE** i. (ar. *decâc* veya *decâce*). Zool. *Esk.* Tavuk, piliç, horoz v.b. ‖ *Decâce-i Hindî*, Hint tavuğu, hindi.

— Astron. *Esk. Decâce* veya *ed-decâce*, kuzeyde bulunan bir yıldız takımı (Cygnus).

◆ **Decâciye** i. *Esk.* Hindi, tavuk, kaz v.b. kümes hayvanları sınıfı. (M)

DECADİ i. (yun. *deka*, on ve lat. *dies*, gün'den). Tatil günü (fransız devrimi takviminde onluğun onuncu ve son günü). Direktuvar pazar günleri tatil yapıp, decadi günleri çalışılmasını yasak etti (Napolyon I). [L]

DECAE (Henri), fransız sinemasının usta operatörlerinden (Saint-Denis, Seine 1915).

Jan DE BRAY
«Haarlem Yoksul Çocuklar Bakımevi Yöneticileri» (1663)
Frans Hals müzesi, Haarlem

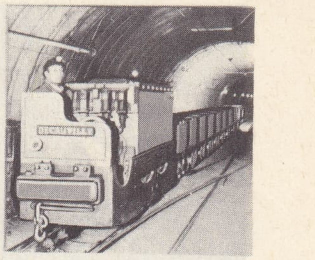

bir maden ocağında dekovil (**decauville**)

«Yeni dalga» fransız filimlerinin başlıca fotoğraf müdürlerinden. Çektiği filimler: Chabrol ile *le Beau Serge* (Yakışıklı Serge) [1958] ve *les Cousins* (Kardeş Çocuklar) [1959]; F. Truffaut ile *Dört Yüz Darbe* (Les Quatre Cents Coups) [1959]; J. P. Melville ile *Les Enfants Terribles* (Müthiş Çocuklar) [1949], *Léon Morin Prêtre* (Papaz Léon Morin) [1961]; R. Clément ile *Kızgın Güneş* (Plein Soleil) [1959], *Quelle Joie de Vivre* (Yaşamak Ne Güzel Şey) [1961]; Louise Malle ile de *İdam Sehpası* (Ascenseur pour l'Echafaud) [1957], *Viva Maria* (1965) adlı filimleri çekti. (L)

DECAEN (Claude), fransız generali (Utrecht 1811-Metz 1870). Charles Decaer'in oğlu. Cezayir seferine katıldı ve Kırım savaşında kendini gösterdi. 1870'te Bazaine'in yerine III. Kolordunun başına geçti. Borny'de ağır yaralandı ve birkaç gün sonra öldü. (L)

DECAİSNE (Henri), belçikalı ressam (Brüksel 1799-Paris 1852). *Ünlü Belçikalılar* adındaki büyük tablosu (Brüksel müzesi) flaman romantizminin özelliklerini taşır. (L)

DECAZES ET DE GLÜCKSBERG dükü
Bourdet'nin eseri
Cabinet des Estampes, Paris

DECAMERE, Erithrea'da, Asmara'nın güneydoğusunda şehir. 12 800 nüf. Ticaret merkezi. (L)

DECAMERONE (IL). Bk. DEKAMERON.

DECAMPS (Alexandre), fransız ressamı (Paris 1803-Fontainebleau 1860). Abel de Pujol'un öğrencisi. Sanat hayatının başında karikatürleri, taş basma yergi resimleri ile tanındı. Doğu ülkelerini dolaştı. Restorasyon döneminde Fransa'ya döndü. *Bir Vezirin Muhafız Askeri* (1827), *Türk Evi, Türk Devriyesi* (1831) gibi egzotik konulu tabloları ile tanındı. Decamps tabiatı konu edinerek de çalıştı: suluboya, kara kalem, yağlıboya ile av sahneleri ve manzara resimleri yaptı. *Samson'un Hikâyesi* (1845) gibi büyük kompozisyonları da vardır. Başlıca eserleri, Louvre, Bayonne, Chantilly (*Çeşme Başında Türk Çocukları*), Compiègne, Amsterdam, Bükreş, La Haye Glasgow müzelerindedir. (L)

DE CANDOLLE, italyan botanikçi ailesi.— AUGUSTİN-PYRAMUS, ünlü sistematikçi (Cenevre 1778-ay.y. 1841). Öğrenimini bitirince Lamarck'tan *Flore Française*'in (Fransa Bitki Örtüsü) yeni baskısını yeniden yazma görevini aldı. Montpellier'de profesör iken yazdığı *Théorie Elémentaire de la Botanique* (Botaniğin Temel Bilgileri) adlı eserinde bazı temel botanik meseleleri üstüne

decca hiperbol ağları ve fazölçerler

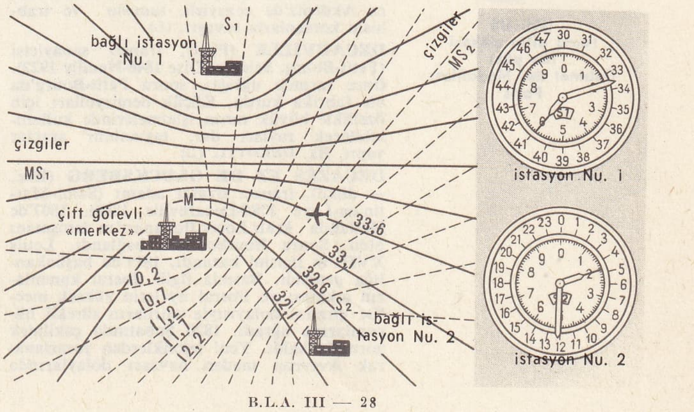

J. DÉCHELETTE
Dawant'ın eseri
Bibliothèque nationale,
Paris

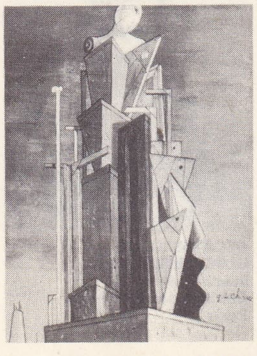

Giorgio DE CHİRİCO
«Kompozisyon»
Modern Sanatlar Millî
müzesi, Paris

DECİUS
roma altın sikkesi
(ön yüz)
Cabinet des Médailles,
Paris

görüşlerini ortaya koydu. 1817'de Cenevre üniversitesine geçti, orada *Système Naturel des Végétaux*'ya (Bitkiler Âleminin Tabiî Sistemi) başladı. Bu kitapta, özel bir sınıflandırma sistemine göre, o zamana kadar bilinen bütün türleri açıklayarak sıraya koydu. Bu eseri *Prodromus Systematis Naturalis Regni Vegetabilis* (Bitkiler Âlemin-de Tabiî Sistemin Kılavuzu) başlığı altında yeniden ele aldı. Bitiremeden öldü.

— ALPHONSE-LOUİS-PİERRE-PYRAMUS. Augustin'in oğlu. (Paris 1806-Cenevre 1893). Botanik kürsüsünde babasının yerini aldı. Birçok çalışmalarını yayımladı. Fakat ününü güçlü bir çözümleme eseri olan *Géographie Botanique Raisonnée*'ye (Açıklamalı Bitkisel Coğrafya) [1855] borçludur. —CASİMİR PYRAMUS, Alphonse'un oğlu (Cenevre 1836-ay.y. 1918). Prodromus'a katıldı ve babasıyle birlikte çiçekli bitkiler üstüne bir dizi monografi yazdı. Ayrıca İki çenekliler üzerinde karşılaştırmalı morfoloji ve anatomi konularıyle ilgilendi. (L)

DECANUS i. (yun. *deka*, on'dan lat. k.). Astron. Eski astronomların, burç işaretlerinden her birinin her on derecesine verdikleri ad. ‖ Mısırlılarda, gökyüzünün bölgelerinden her biri. Bk. ANSİKL.

— Din. tar. Manastırlarda, on keşişten sorumlu olan keşiş; manastır başkanı.

— Esk. Rom. On askere kumanda eden assubay. (Bk. ANSİKL.). ‖ 235-476 yılları arasında, saray milisi üyelerine verilen ad.

— ANSİKL. Astron. Mısırlılar, gökyüzünü otuz altı bölgeye ayırmışlar ve bu bölgelerden her birine *decanus* adını vermişlerdi. Eskiden, astronomi ile astrolojinin pek ayırt edilmediği çağlarda, decanus'lar yıldız falında önemli rol oynardı.

— Esk. Rom. *Decurio* veya *capita contubernii* (koğuş başı) de denilen *decanus*'lar, piyade tümeninin en küçük rütbeli subaylarıydı. (L)

DE CAROLİS (Adolfo), italyan ressamı ve tahta kalıp basmacısı (Montefiore dell'-Aso 1874-Roma 1928). Önceleri Roma'daki «*In arte libertas*» grupuna katıldı. Floransa'da kendini tahta kalıp basımcılığına verdi. G. D'Annunzio'nun eserlerini resimledi. Birçok duvar süslemesi yaptı (Bologna'da Palazzo del Podesta; Pisa üniversitesi; Ravenna'da San Francesco.) [L]

DE CASTELEYN (Matthys), flaman şairi (Oudenaarde 1485-ay.y. 1550). Ülkesinde ilk olarak nazım sanatı üstüne flamanca manzum bir eser yazdı: *De Conste Van Rhetoriken* (Söz Söyleme Sanatının Nazım Sanatına Uygulanması) [1555]. Bu eserde, ayrıca baladlar ve şarkılar vardır. (L)

DECATUR, A.B.D.'de (Illinois) şehir, Springfield'in doğusunda; 78 000 nüf. Üniversite. Ticaret merkezi. Metalürji ve kimya sanayii. (L)

DECATUR (Stephen), amerikan denizcisi (Sinnepuxent, Maryland 1779-Bladensburg 1820). 1798'de denizci oldu. 1798-1800 Arasında Fransa'ya karşı açılan savaşta çarpıştı. 1803'te Edward Preble'nin kumandasındaki filoya girdi ve Trablus'ta düşman eline geçmiş bir amerikan destroyerini yakma görevini başarıyle yerine getirerek albaylığa yükseldi. 1812 Savaşına da katılan Decatur, 1813'te New York limanındaki bir filonun kumandanlığına getirildi. Daha sonra Akdeniz'de cezayirli, tunuslu ve trablusIu korsanlarla savaştı. (L)

DECAUVİLLE (Paul), fransız sanayicisi (Petit-Bourg, Seine-et-Oise 1846-Neuilly 1922). Önce tarımla uğraştı, sonra Petit-Bourg'da bir fabrika kurdu. Küçük demiryolları için özellikle büyük tarım işletmelerinde kullanılabilecek rayları dar, taşınabilir araçlar yaptı. Bk. DEKOVİL. (L)

DECAZES ET DE GLÜCKSBERG (Elie, — dükü), fransız siyaset adamı (Saint-Martin-en-Laye 1780-Decazeville 1860). 1807'de Hollanda kralı Louis Bonapart'ın danışmanı oldu. Sonra Bourbon'lara bağlandı. Louis XVIII'in ilgisini kazandı, 1819'da başbakanlığa getirildi. Basınla ilgili liberal kanunların çıkması ve liberal üyelerin yüksek meclise girmesi dolayısıyle aşırıların sürekli hücumlarına uğradı. 1820 Şubatında çekilmek zorunda kaldı. Yeni tekniklerden yararlanarak Aveyron maden havzası dolaylarında kurduğu önemli demir döküm fabrikaları çevresinde Decazeville şehri gelişti. (L)

DECAZEVİLLE, Fransa'da Aveyron idare bölgesinde (Villetranche-de-Douergue idare çevresi) kanton merkezi, Aveyron kömür madeni havzasının kuzeyinde; 12 032 nüf. Şehir, adını 1826'dan sonra maden kömürü işletmesini geliştiren dük *Decazes*'ten aldı. Decazeville'de son maden ocağı 1966'da kapandı. Bugün ancak yüzeydeki madenler işletilmektedir. 1960'ta 2 000'i aşan işçi sayısı bugün 500'ün altına düştü. Şehirde metalürji sanayii önemlidir: dökme, çelik tüp yapımı v.b. Kimya sanayii (azot), mobilya fabrikaları ve konfeksiyon atelyeleri bu faaliyeti tamamlar. Decazeville'de bir çelik fabrikası kurulması da tasarlanmaktadır. (L)

DECCA [dekka] i. (bu sistemi ilk yapan firmanın adından). Kör uçuş yapan uçakların veya yolunu görmeden seyreden gemilerin, bulunduğu yeri öğrenmesini sağlayan radyo sistemi. Gemi süvarisi veya pilot, bu sistemle birkaç sabit radyo istasyonundan aynı zamanda ve net olarak gelen uzun dalgaları karşılaştırarak yönünü bulur.

— ANSİKL. İki radyo istasyonu tarafından aynı uzunluk üzerinde yayımlanan dalgalar, uçak veya gemiye istasyonların uzaklığına göre değişen belirli bir faz farkı ile gelir. Eğer bu fark, yayımlanan dalga boyunun bir katı ise faz farkı sıfırdır ve alış noktası, hiperbollerin meydana getirdiği ağ üzerinde bulunur. Bu hiperbollerin odak noktası verici istasyonlardır. Aynı fazlı bu hiperboller arasında az çok belirli bir faz farkı görülür. Her fark değerine karşılık, üzerinde o andaki alış noktasının yer aldığı başka bir hiperbol ağı bulunur ve faz farkı bir fazölçer yardımıyle ölçülerek bu nokta tespit edilir; gemici veya pilot, bütün hiperbol ağlarını gösteren özel bir haritaya bakarak hangi eğri üzerinde olduğunu anlar. İlk iki istasyondan ayrı olan ve onlardan biriyle aynı zamanda kullanılan üçüncü bir istasyonun yayımından da faydalanarak başka bir hiperbol ağı eğrisinin üzerindeki yerini bulur. Aranılan nokta, elde edilen bu iki eğrinin kesişme noktası üzerindedir. (L)

DECCAL i. (ar. *decl*, aldatma'dan *deccāl*). *Esk.* Kıyametin kopmasına yakın ortaya çıkacağına inanılan yalancı, fesatçı: *Çocukluğumda anam bir gün olup bir deccalin çıkacağını bana söylerdi* (Ş. S. Aydemir). [Bk. ANSİKL.]. ‖ Sıf. Yalancı, fesat, iş karıştıran.

— ANSİKL. İslâm inanışında *Deccal*, kıyamet alâmetlerinden biri sayılır. Kıyamet gün lerine yakın günlerde, Mehdî ortaya çıkmadan, Deccal zuhur edecektir. Nerede meydana çıkacağı tartışmalıdır, bazı söylentilere göre yahudi anneden, tek gözlü, kızıl ve kıvırcık saçlı, iri yapılı olarak doğacaktır. Gözü alnının ortasında olacak ve alnında *Kâfir* diye yazacaktır. Çıkışında büyük bir kıtlık olacağı, Mesih gibi, bir eşek üzerinde dolaşacağı, aç kalanlara, bol ekmek ve su dağıtarak onları yoldan çıkaracağı; imansızların, yahudilerin ve fesatçıların Deccal'ın ardından gideceği söylenir. Deccal, Mekke, Medine dışında bütün dünyayı ele geçirecek ve 40 gün (veya 400 gün veya 40 yıl) hüküm sürecektir.

Hıristiyan inancında Deccal'dan Yalancı Mesih olarak bahsedilir (Matta İncili, XXIV. bab, 24).

Gerek Hz. Muhammed'in hadisleri, gerek İncil, insanları bu yalancıya karşı ısrarla uyarmıştır. Daha önceki dinlerde de (Zerdüşt dini Ehrimen ve Ahuramazda efsanesi gibi) Deccal kavramı vardır. İslâm inanışına göre Mehdî, Hıristiyanlığa göre ise bizzat İsa, Deccal'ı Suriye veya Filistin'de öldürecektir. (M)

DECEBALUS, Daç'ların kralına verilen ad. Bu adın daç dilinde kral veya şef anlamına geldiği sanılır. En ünlü *Decebalus* olan Diuppaneus, daha önce Burebista'nın yaptığı gibi, Daç'ları birleştirdi, Romalıların yapı ve savaş tekniklerini kullandı. Daç'ların güçlenmesi Romalılarla savaşa yol açtı (84). Daç'lar Moesia'yı istilâ ettiler, ama takviye edilen birliklerin başına geçen Domitianus işe elkoydu ve Decebalus'u Tuna'nın ötesine attı. Ama Decebalus, 86-87 kışında, Cornelius Fuscus'un kumandasına bırakılan roma birliklerini kuşattı ve ağır bir yenilgiye uğrattı. Bundan sonra da Roma ile bir antlaşma yaptı: imparator, Decebalus'a romalı işçiler bulmayı kabul etti (89). Trajanus 101'de Decebalus ile savaştı ve 102'de başkentini aldı. Decebalus boyun eğdi. Ama Daç'lar yeniden ayaklandılar ve yenilen Decebalus kendini öldürdü (107). Decebalus'un intiharını gösteren sahne, Roma'da Trajanus forumundaki sütunun üzerindedir. (ML)

DECEMREMUS i. (lat. *decem*, on ve *remus*, kürek'ten). On oturaklı ve her küreği bir veya birkaç kişi tarafından çekilen eskiçağ gemisi.

— ANSİKL. Eskiçağ gemilerinde kürek oturaklarının düzenleniş ve kürekçilerin oturuş tarzı birçok incelemeye yol açmıştır. Mesele bugün de kısmen karanlıktır. Anlaşılan, bir *decemremus*'un kürek oturakları üst üste değildi. Ama gemiye adını veren bu on kürek oturağının nasıl düzenlenmiş olduğu bugün de hâlâ bilinemiyor. (L)

DECEMVİR i. (lat. *decem*, on ve *vir*, kişi'den). Esk. rom. Cumhuriyet devrinde hürriyetle ilgili davalara bakan mahkeme kurullarının sürekli üyelerine (on kişiydiler) verilen ad. (Bunlar, imparatorluk devrinin başlarında özel yetkilerini kaybederek centumvir yargı kurullarının bölüm başkanlıklarına getirildiler.) ‖ On kişiye kumanda eden assubay. ‖ *Decemviri Legibus faciundis,* Milâtan önce 451 ve 450 yıllarında anayasa ile ilgili yazılı kanunları hazırlayan yüksek görevliler (*On iki bakır levha üzerine yazılı kanunlar* onların eseridir.) ‖ *Decemviri litibus judicandis,* Augustus'tan itibaren centumvir'lerin yargı kuruluna üye olan en eski hâkimler. ‖ *Decemviri agris dividundis,* bir koloninin kuruluşu sırasında toprakları bölüştürmekle görevli komisyon. ‖ *Decemviri sacris faciundis* (rahip decemvirler), Libri Cybeleii'yi çeviren, yorumlayan kurul. (L)

DECEMVİRATUS i. (lat. k.). Decemvirlik payesi; decemvira'lık mahkemesi. ‖ Decemvir'ler iktidarının uygulandığı süre. (L)

DECENNALİA i. (lat. *decem*, on ve *annus*, yıl'dan). Eski Roma imparatorluğunda her on yılda bir yapılan şenlikler. M.Ö. 27 yılında senato, iktidarını on yıl için yenilediği zaman, Augustus bu olayın on yılda bir kutlanmasını emretmiştir. (L)

DECENTİUS MAGNUS, Roma sezarı (öl. Sens 353). Sezar (*caesar*) unvanını Milano'-da (351) Constantius I'in öldürülmesi üzerine imparator olan kardeşi Magnentius'tan aldı. Galya'da Alaman'lara yenildi; kardeşinin de bozguna uğradığını ve öldüğünü duyunca kendini astı. (L)

DECEPTİON adası, Güney Shetland adalarında halka biçiminde volkanik ada. Antarktika'ya balina avına çıkan ingilizlerin konaklama yeri, Arjantin deniz üssü. (L)

DE CESARE (Carlo), italyan iktisatçısı ve siyaset adamı (Spinazzola, Bari 1824-Roma 1882). Liberal harekete katıldığı için (1848, 1853) birçok defa hapsedildi. Napoli maliyesi genel sekreteri (1860), emisyon bankası genel müfettişi (1867-1870), sayıştay danışmanı (1870), 1876'da da senatör oldu. Tarih, iktisat ve maliye konusunda eserleri vardır: *Manuale dell'Economia Pubblica* (Kamu Ekonomisi Elkitabı) [1865] adlı eserinde Ricardo'nun nazariyelerine dayanır. (L)

DE CÈSPEDES (Alba), italyan kadın edebiyatçısı (Roma 1911). Küba'nın Roma elçisinin kızı. Çocukluğunu, babasıyle birlikte A.B.D.'de ve Fransa'da geçirdi; genç yaşta bir italyan diplomatıyle evlendi, sonra ondan ayrıldı ve gazetelerde hikâye yayımlamağa başladı. 1944'te, edebî ve siyasî *Mercurio* dergisini kurdu. *Nessuno Torna Indietro* (Kimse Geriye Dönmez) [1938], *Quaderno Proibito* (Yasak Defter) [1952], *Primo e Dopo* (Önce ve Sonra) [1955], «*Ağustos Günü*» (1962) adlı roman ve hikâyelerinde kadının modern dünya karşısındaki psikolojik ve sosyal tutumunu işledi. (L)

DECHAMBRE (Amédée), fransız hekimi (Sens 1812-Paris 1885). 1884'te tıp doktoru, 1844-1853 arasında *Gazette Médicale* (Tıp

Foto. LAROUSSE

Gazetesi) başyazarı oldu. *Gazette Hebdomadaire*'in (Haftalık Gazete) kurucusudur. Hayatının büyük kısmını *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*'i (Tıp İlimleri Ansiklopedik Sözlüğü) yönetmekle geçirdi. (L)

DECHAMPS (Adolphe), belçikalı devlet adamı (Melle-lez-Gand 1807-Manage 1875). Lamennais'nin düşüncelerini benimseyen Dechamps, Belçika Katolik partisinin önderlerinden biri oldu. 1834'te milletvekili seçildi, 1843'te bayındırlık, 1845'te dışişleri bakanı oldu. (L)

DÉCHELETTE (Joseph), fransız arkeologu (Roanne 1862-Aisne savaş alanı 1914). Galya ve Roma arkeolojisi üzerindeki ve özellikle *Manuel d'Archéologie Préhistorique, Celtique et Gallo-Romaine* (Tarihöncesi Kelt ve Galya Roma Arkeolojisi Elkitabı) ile tanınır. (L)

DÉCHENAUD (Adolphe), fransız ressamı (Sennecey-le-Grand, Saône-et-Loire 1868-Neuilly-sur-Seine 1926). 1894'te Roma ödülünü kazandı. Petit Palais müzesinde *Ganimet*, Dijon müzesinde *Evliliğin Ellinci Yılı* gibi kompozisyonları varsa da, özellikle portre ressamı olarak tanınır. (L)

DECHEPARE (Bernard), XVI. yy. bask papazı ve şairi. Bask dilinde yayımlanan ilk kitabın (*les Prémices de la Langue des Basques* [Bask Dilinin Temel Bilgileri], Bordeaux, 1545) yazarı. Dechepare, bask şairlerinin en büyüklerindendir. Dinsel inancını ve papaz olmadan önce yaşadığı aşkın acılarını kendine has bir coşkuyle dile getirdi. (L)

DECHET (Louis Alexandre). Bk. JENNEVAL.

DE CHİRİCO (Giorgio), italyan ressamı (Volos, Yunanistan 1888). 1911'de Paris'e gitti, orada Apollinaire ile dost oldu ve garip mimarî şekiller (ıssız şehirler, fabrikalar, eski yunan ve roma kalıntıları) ortasında cetvel, pergel, balon, tahta manken gibi birbiriyle ilintisiz nesneleri biraraya getirerek ince bir ustalıkla sayısız kompozisyonlar yaptı. Bu özelliklerinden ötürü Chirico gerçeküstücülüğün öncülerinden sayılmaktadır. 1935'te İtalya'ya döndüğü zaman eserinin bu ilk dönemini inkâr etti ve yer yer Rubens ile Renoir'ı hatırlatan yeni bir üslûp uyguladı. Paris Modern Sanatlar Millî müzesinde *Kompozisyon* adlı eseri vardır. Chirico 1964'te *Hebdomeros* adlı otobiyografik bir roman yazdı. (L)

DECİDUATA i. (lat. k.). Th. Huxley'in sınıflandırmasına göre memeli hayvanların bir bölümü. Bunlarda döl yatağı mukozasının bir parçası etenenin oluşumuna yardım eder. Mukoza zarı doğumdan sonra döl yatağından ayrılarak düşer ve son adını alır. Deciduata grubundan olan belli başlı canlılar şunlardır: *kemirgenler, dişsizlerin, böcekçillerin* ve *yarasaların* bir kısmı; *etçiller, yüzgeç ayaklılar, damanlar, filler, yarı maymunlar, maymunlar* ve *insanlar*. (L)

DECİMANUS veya **DECUMANUS** sıf. (lat. *decimus*, onuncu ve *manus*, bölük'ten). Kolonilerin devlete, gelir üzerinden ondalık vergi verdiği Roma devleti toprakları için kullanılırdı. ‖ *Decimanus kapısı*, bir Roma kampının düşmana bakmayan yüzünde açılan kapı. (L)

DECİUS (Caius Messius Quintus Decius Valerianus Trajanus) [Buballa, Sirmium yakını, Pannonia 201-Abryttos (bugün Aptaak), Moesia (bugün Dobruca) 251], Roma imparatoru (248-251). Gotları yendi, Verona savaşında (249) Philippus'u uzaklaştıran askerleri tarafından imparator ilân edildi (248). En yüksek makama gelen ilk İllyria'lıdır. Geleneklere bağlı bir tutumla Roma'ya eski gücünü sağlamak için hem cumhuriyetçiliği, hem imparatorluğu tutan davranışlarda bulundu: sivil yönetimi tekrar senatoya verme; hıristiyanlara eziyet ederek eski Roma dinini yeniden diriltme; her vatandaşın tanrılara kamu önünde bir kurban sunduktan sonra kendisine verilen bir *libellus*'a (ilâm) sahip olması şartı (250 fermanı); Trajanus adını kabullenme. Aralarından birkaç *lapsi* (dönek) çıkmasına rağmen hıristiyanlar, özellikle Afrika'da Kartaca piskoposu Aziz Cyprianus'un başkanlığındaki direnişle, zulme karşı çıktılar. Decius, Gotların Tuna'ya, Blemmylerin de yukarı Mısır'a saldırmaları üzerine, dış düşmanlarla savaşabilmek için, hıristiyanlara zulmetmekten vaz geçmek zorunda kaldı (mart 251). *Dux Moesiae* (başkumandan) Trebonianus Gallus'un ihanetine uğradı, yenildi ve Dobruca'da, Abryttos bataklıklarında öldürüldü (haziran 251). [L]

DECİUS JUBELLİUS, romalı asker tribunus. M.Ö. 282'de, Pyrrhos'a karşı Rhegium'u savundu. Bu şehrin zenginlikleriyle baş tan çıkarak Campania'lı askerleriyle birlikte, orayı elinde tutmak istedi; halk kılıçtan geçirildi, yağmalanan şehrin kadınları askerleriyle evlenmeğe zorlandı. Romalılar Rhegium'u geri alınca, suçlu askerler cezalandırıldı, Decius ise kendini öldürdü (270). [L]

DECİUS MUS, çeşitli savaşlarda kendilerini korkusuzca ölüme atan üç romalı kahramanın adı: PUBLİUS, Samnitlere karşı savaşırken öldü (M.Ö. 340); —Publius'un oğlu, Roma'ya karşı birleşen Samnitleri, Etrüskleri ve Ombrialıları Fabius Rullianus ile birlikte, Sentinum'da yendi ve orada öldü. (M.Ö. 295); — Publius'un torunu, Asculum'da, Pyrrhos ile yapılan savaşta öldü (M.Ö. 279). [M]

DECK (Théodore), fransız seramikçi ve sanayicisi (Guebwiller 1823-Sèvres 1891). Almanya ve Avusturya'yı gezdi, bu ülkelerde çalıştıktan sonra 1856'da Paris'te yerleşti. Çin ve İran seramiklerine yakın bir seramik türü buldu. Ayrıca saydam mine ve porselen üzerine işlenen çin bakır kırmızısını yapmayı başardı. *Faïence* (Çini) [1887] adlı bir eser yayımladı. *Manufacture Nationale de Sèvres*'i (Sevr Devlet fabrikası) yönetti. (L)

DECKEN (Karl Klaus, — baronu), alman kâşifi (Kotzen, Brandenburg 1833-Berbera, Somali 1865), 1860'ta Nyassa gölü bölgesini keşfetti ve ertesi yıl Thornton ile birlikte Klimancaro'yu inceledi. 1862'de, Dr. Kersten ile beraber yaptığı üçüncü seferde, Klimancaro'da 4 200 m yüksekliğe kadar tırmandı ve buranın bir haritasını yapmayı başardı. 1863'te Madagaskar ve Maskarene adalarını dolaştı, Cuba nehrinde yaptığı bir araştırma sırasında öldü. (L)

DECKER (Jeremias DE). Bk. DE DECKER.

DECKER (Paul), der **Ältere** [Büyük] denir, alman mimarı ve gravürcüsü (Nürnberg 1677-Bayreuth 1713). Andreas Schlüter'in öğrencisi, Berlin'de Büyük Seçici prensin atlı heykelinin yapılmasına katıldı; önce saray görevlisinin, sonra Bayreuth'te sınır valisinin mimarı oldu, Bayreuth ve Erlangen şatolarının yapımına ve süslemelerine çalıştı. Birçok süsleme gravürü yaptı, Alman-ya'da Berain üslûbunun halk arasına yayılmasını sağlayan *Fürstlicher Baumeister oder Architectura civiles* (Prenslik Mimarı veya İnşaat Mühendisliği) [1711] adlı bir kitap yayımladı. (L)

DECKER (sir Matthew), ingiliz tüccarı ve iktisat yazarı (Amsterdam 1679-Londra 1749). Doğu Hindistan şirketi müdürü ve ingiliz parlamentosu üyesi; 1716'da baron oldu. Önemli eserleri: *Essay on the Causes of the Decline of Foreign Trade* (Dış Ticaretteki Gerilemenin Sebepleri Üstüne Deneme [2 cilt, 1757]); *Serious Considerations on the High Duties* (Yüksek Görevler Üstüne Ciddî Düşünceler) [1743]. (L)

DECKER'LER, hollandalı sanatçılar ailesi. — CORNELİS GERRİTSZ (Haarlem-ay. y. 1678). Ruysdael'den öğrendiği sanılan manzara türünü resimlerinde ustalıkla uyguladı. Anvers, Basel, Besançon, Leningrad, Münih müzelerinde bulunan eserleri, arkadaşı Van Ostade tarafından çizilen kişilerle daha büyük bir canlılık kazandı. — JAN (XVII. yy.). Haarlem'de terzi ve dokumacı atelyelerinden sahneler çizdi (Brüksel, Hannover, Berlin müzeleri). Önemli tablolarından biri de Stockholm müzesinde bulunan *Simyacının Laboratuvarı*'dır. — FRANS (Haarlem 1684-ay.y. 1756). 1724-1740 Arasında Haarlem loncasının müdürü oldu. Kişilerin tek tek veya toplu halde portrelerini yaptı: Toplu portreleri arasında *Öksüzler Yurdu Müdürleri* ve tek kişili portreleri arasında Haarlem müzesindeki *Genç Adam* adlı eseri en önemli olanlarıdır. — WİLLEM JANSZ I. 1551 sıralarında Gouda'da çalıştı. — JAN WİLLEMSZ. Willem Jansz'ın oğlu. — WİLLEM JANSZ II. Jan Willemsz'in oğlu. — (Roterdam 1586'ya doğr. - öl. 1624). *Peyzaj* adlı eseri Budapeşte müzesindedir. (L)

DECKERT (Emil), alman topografya bilgini (Taucha, Leipzig 1848-Dornholzhausen 1916). Frankfurt üniversitesinde coğrafya profesörlüğü yaptı. Özellikle iktisadî coğrafya ile uğraştı: *Handels und Verkehrsgeographie* (Ticaret ve Ulaşım Coğrafyası) [1882]. A.B.D.'ye yaptığı çeşitli geziler üzerine yazdıkları ilgi çekicidir: *Nordamerika* (Kuzey Amerika) [1913]. (L)

DECK HOUSE [dekaus] i. (ing. k.). Bir yatın arka güvertesinin yükseltilmiş kısmı. (L)

Declaration of right. Bk. HAK BİLDİRİSİ.

De clementia. Bk. CLEMENTİA (DE).

DE CLERCQ (René), flaman diliyle yazan belçikalı yazar (Deerlijk 1877-Bussum 1932). Önce halk şiirleri yazdı, sonra Birinci Dünya savaşı sırasında siyasî ve sosyal konulara yöneldi. (L)

Decline and Fall of the Roman Empire (THE HİSTORY OF THE—) [*Roma İmparatorluğunun Gerileme ve Çöküşü*], ingiliz tarihçisi Gibbon'un ünlü tarih kitabı, Roma imparatorluğunun 180-1453 yılları arasındaki gerileme ve çöküşünü inceler. Bu kitapta ağır basan düşünce, 1317'deki yeniden örgütlenme teşebbüsüne rağmen, önlenemeyen bu çöküşte, hıristiyan kilisesinin sorumluluğudur. 1771 ile 1788 yılları arasında Londra'da yayımlanan bu kitap, büyük başarı kazandı. Yazar, okurun ilgisini çeken sayısız olayları ustaca birbirine bağlamayı başardı ve dinî şüphecilik havası taşıyan ince bir alaycılıkla insanları ve kurumları tenkit etti. Kitap iki bölümden meydana gelir: birincisi, daha uzundur ve M.S. 180-641 dönemini kapsar; ikincisi ise 641-1453 dönemini anlatır. İkinci bölümde hatalı bir akıl yürütme ile Bizans imparatorluğunun düşkünlük ve güçsüzlüğünün, önüne geçilemez bir durum olduğunu ileri sürer. (L)

DECOEUR (Emile), fransız seramikçisi (Paris 1876-Fontenay-aux-Roses 1953). Süsleme Sanatları Yüksek okulunda, millî sanat ve meslek konservatuvarında okudu, bir çinicinin yanında çalıştı, kendini porselen işlerine verdi. Minelerindeki güzellik ve biçimlerindeki arılık, eserlerinin başlıca özelliğidir. Avrupa'nın ve A.B.D.'nin hemen hemen bütün müzelerinde ve Paris millî çağdaş sanat müzesinde bulunan Altherton Curtis koleksiyonunda altı yüze yakın eseri vardır. (L)

DECOİN (Joseph Henri), fransız sinema yönetmeni (Paris 1896); spor muhabiri, oyun yazarı (Hector 1932 v.b.), yüzme şampiyonu. İlk filmini 1931'de yaptı: *Un Soir de Rafle* (Bir Baskın Akşamı). Öbür filmleri: *Hotel des Etudiants* (Öğrenciler Oteli) [1932]; *Retour à l'Aube* (Şafakta Dönüş) [1938]; *Premier Rendez vous* (İlk Buluşma) [1941]; *Les İnconnus dans la Maison* (Evdeki Yabancılar) [1942]; *Mariage d'Amour* (Aşk Evliliği) [1942]; *La Fille du Diable* (Şeytanın Kızı) [1946]; *Les Amants du Pont Saint-Jean* (Saint-Jean Köprüsü Âşıkları) [1947]; *Au Grand Balcon* (Büyük Balkonda) [1949]. (L)

DE CONİNCK (David), flaman ressamı (Anvers 1646'ya doğr.-Brüksel 1699). Pieter Boel yönetiminde çalıştı, hayatının büyük bir kısmını Roma'da geçirdi. Anayurduna dönerek önce Anvers'e (1687), sonra Brüksel'e yerleşti. Birçok natürmort ve av tablosu yaptı. Amsterdam, Prag, Viyana, Bamberg müzelerinde eserleri vardır. (L)

DECORCHEMONT (François Emile), fransız ressamı ve cam heykeltıraşı (Conches, Eure 1880). Cam hamuruyle heykel yapma usulünü yeniden buldu. Bu maddeyle vazolar ve kupalar yaptı. Cam hamuru ve çimentoyle yapılmış vitraylar da (Paris'te Sainte-Odile, Pacy-sur-Eure, Etrépagny, Beuzeville kiliseleri v.b.) onun eseridir. (L)

DE COSTER (Charles), fransızca yazan belçikalı yazar (Münih 1827-İxelles 1879). Krallık arşivlerinde kısa süre çalıştıktan sonra, 1870'te Brüksel harp okuluna edebiyat profesörü oldu. Ülkesinin geçmişine ve

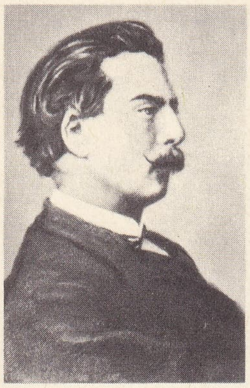

Charles DE COSTER

Jacques DECOUR

Jean DECOURT

Gaspard DE CRAYER «Mucize Av» bütün ve detay Brüksel müzesi

geleneklerine son derece bağlı olan De Coster, bazı eserlerini, XVI. yy. Fransızcasını andıran bir dille yazdı: *Légendes Flamandes* (Flaman Efsaneleri) [1858] ve *La Légende et les Aventures d'Uylenspiegel et de Lamme Goedzak* (Uylenspiegel ile Lamme Goedzak'ın Efsane ve Serüvenleri) [1867]. Hazırlık çalışmaları on yıl süren bu son kitabın kahramanı, XVI. yy.dan beri halk arasında efsaneleşmiş bir soytarı tipidir. Yazar, bu kahramanını Hollanda'daki İspanyol engizasyonuna başkaldıran biri olarak gösterdi: böylece bu tip, hürriyet düşmanı zorbalara karşı flaman halkının direnişinin sembolü oldu. Ortaçağda yazılmış hayvan masalları *(Roman de Renart)* ile flaman folklorunu oluşturan Van Sint-Aldegonde'nin şiirleri De Coster'i derinden etkiledi ve kitaplarına bir Kuzey havası getirdi. Bununla birlikte eski ve konuya uygun taşkın bir dil kullanması, kitaplarına fransızlığa has bir özellik kattı. De Coster'in adı uzun bir süre duyulmadıysa da, edebiyatçı olarak gerçek yerini almış bulunmaktadır. Modern Fransızca ile yazdığı eserleri: *Contes Brabançons* (Brabant Hikâyeleri) [1861]; *Le Voyage de Noce* (Düğün Gezisi) [1872]; *Voyage en Zélande* (Zelanda'ya Yolculuk). Yazarın ince ruhunu gösteren *Lettres à Elisa* (Elisa'ya Mektuplar) ölümünden sonra yayımlandı. (L)

DECOUR (Daniel DECOURDEMANCHE, **Jacques** — denir), fransız öğretmen ve yazarı (Paris 1910-Mont-Valérien 1942). Lise almanca öğretmeni; *Philisterburg* adlı kitabında Prusya'daki bir fransız üniversite öğrencisinin düşüncelerindeki büyük değişiklikleri anlattı. İki de roman yazdı: *le Sage et le Caporal* (Bilge ve Onbaşı); *Les Pères* (Babalar). *Commune* dergisini yönetti. 1941'de *les Lettres Françaises* adlı gizli bir yeraltı dergisi yayımladı ve Alman istilâsına direnme hareketine katıldı. 1942'de yakalanarak, Almanlar tarafından kurşuna dizildi. (L)

DECOURCELLE (Adrien), fransız oyun yazarı (Paris 1821-Etretat 1892). Önce manzum komediler yazdı: *Une Soirée à la Bastille* (Bastille'de Bir Gece) [1845]; *La Journée d'un Séducteur* (Bir Çapkının Gündüzü) [1846]). Fakat en büyük başarısını popüler özellikte dramlarıyle kazandı: *Jenny l'Ouvrière* (Kadın İşçi Jenny) [1850]; *Sarah la Créole* (Sömürgede Doğmuş Sarah) [1852]; *Le Père* (Baba) [1877] v.b. Burjuva komedileri de yazdı: *Monsieur mon Fils* (Benim Paşa Oğlum) [1855]; *Je Dine Chez ma Mère* (Akşam Yemeğimi Annemde Yerim) [1855]; *La Chasse au Bonheur* (Mutluluk Peşinde) [1870] v.b. (L)

DECOURDEMANCHE (Adolphe), fransız doğu dilleri bilgini (Paris 1844-ay.y. 1914). Société Asiatique (Asya Kurumu) üyesi, Fransa'da özellikle türk mizahını tanıttı. Birçok eser yayımladı: *les Plaisanteries de Nasr-ed-Din Hodja* (Nasreddin Hoca'nın Şakaları) [1876]; *Sottisier de Nasr-ed-Din Hodja* (Nasreddin Hoca'nın Tuhaf Hikâyeleri Derlemesi) [1878]; *Mille et Un Proverbes Turcs* (Binbir Türk Atasözü) [1878]; *le Livre des Femmes de Fazil Bey* (Fazıl Beyin Karılarının Kitabı) [1879]; *Fables Turques* (Türk Masalları) [1882]; *les Ruses des Femmes* (Kadınların Kurnazlıkları) [1896]; *le Miroir de l'Avenir* (Geleceğin Aynası) [1899]. Ayrıca *Globe* gazetesinin iktisat yazarıydı. (L)

DECOURDEMANCHE (Daniel), Adolpe Decourdemanche'ın yeğeni. Bk. DECOUR (Jacques). [L]

Decour lisesi (JACQUES —), Paris'te kamu öğretim kurumu. Burası önce 1821'de G.H. Nicolle tarafından «Collège Sainte-Barbe» (Sainte-Geneviève tepesindeki eski kolejle aynı adı taşıyordu) adıyle kuruldu ve 1830'da «Collège Rollin» adını aldı. Paris şehri belediyesine bağlı bir kolej olduktan sonra ise lise haline getirildi. Burada öğretmenlik yapmış olan Daniel Decourdemanche'ın (Jacques Decour) anısına saygı belirtisi olarak, adı «Jacques Decour lisesi»-ne çevrildi (1945). [L]

DECOURT (Jean), fransız ressamı ve desinatörü (Limges 1530'a doğr. -öl. -1585'-ten sonra). Önce mineciler için taslaklar çizdi, sonra Paris'e gitti, kraliçe Mary-Stuart'ın portre ressamı olarak çalıştı. Sonra François Clouet'nin yerine geçti, Fransız sarayı portrecisi ve Henri II'nin ressamı oldu. Henri III'ün birçok portresini yaptı. (L)

DECOUX (Jean), fransız amirali (Bordeaux 1884-Paris 1963). 1939'da Uzakdoğu'da fransız filosu kumandanıyken 1940'ta Çinhindi genel valiliğine, 1941'de Büyük Okyanus yüksek komiserliğine getirildi. Japonlarla iyi ilişkiler kurarak Çinhindi'nde fransız hakimiyetini mart 1945'e kadar sürdürdü; bu tarihte Japonlar fransız yönetimine son verip amirali tutukladılar. 1945'te Fransa'ya döner dönmez tutuklandı, Yüksek Adalet divanına çıkarıldı, 1949'da hakkında takipsizlik kararı alındı. Hatıralarını *A la Barre de l'Indochine* (Çinhindi Mahkemesinde) [1949] ve *Adieu Marine* (Elveda Donanma) [1957] adı altında yayımladı. (L)

DE CRAYER veya **DE CRAEYER** (Gaspard), flaman ressamı (Anvers 1584-Gand 1669). Raphaël Coxcie'nin öğrencisi, özellikle Brüksel'de çalıştı, Rubens okulunun en verimli temsilcisi oldu. Rubens'in ölümünden sonra, otuz yıl süre ile kilise mihraplarına konulan tabloların yapımını tekelinde tuttu. Canlı ve saydam renkler kullanan De Crayer, özellikle süsleyici resimlerde başarı gösterdi, portreler de yaptı. Belçika'da Flandre ve Brabant kiliselerinde, Brüksel, Gand, Lille, Nancy ve Rennes müzelerinde birçok tablosu vardır. (L)

DECRESCENDO [dekreşendo] zf. İtalyanca müzik terimi. Sesin gittikçe hafifleyeceğini gösterir. *Eşanl.* DİMİNUENDO.

◆ i. Decrescendo olarak çalınacak veya okunacak notalar dizisi. (L)

DECRETALİS i. («kararları taşıyan mektup» anlamında lat. k.). Kilise huk. Bir danışmaya karşılık olarak mektup şeklinde verilen ve içtihat niteliğinde olan papalık kararı.

— ANSİKL. Gerçek oldukları bilinen en eski *decretalis'ler*, M.S. IV. yy.ın sonundan kalmadır. VI. yy.dan sonra decretalis'ler bir araya toplanmak istendiyse de, ancak 1150'ye doğru Gratianus, *Decretales* adı altında, sistemli olarak düzenlenmiş ve eksiksiz ilk derlemeyi yayımladı. (L)

DECROİX (Emile), fransız veteriner (Savy, Pas-de-Calais 1821-Paris 1901). Alfort okulunda okudu ve askerî veteriner oldu. At eti yenmesi lehinde yaptığı propaganda ile kendini tanıttı. (L)

DECROLY (Ovide), belçikalı hekim ve psikolog (Renaix 1871-Ukkel 1932). Eğitim psikolojisi için Ukkel'de bir okul kurdu; bu okulda toptan okuma, ilgi merkezleri, v.b. ni inceledi. Decroly'nin pedagojisi, ilgi kavramı üzerine kuruludur. Buna göre çocuğun gereksinmeleri ve «ilgilendiği şeyler» inceleme konusudur. Bunlar, çocuğun yaşadığı tabiî ve sosyal ortamın bir kesimini oluşturur. Bu pedagoji ortamın psikofizyolojik açıdan değerlendirilmesine dayanır. Decroly'nin düşünceleri Belçika'da öğretim reformunun gerçekleşmesini (1936'da, sonra 1958'de) sağladı. Fransa'da bir deneme okulu (1945'ten itibaren) bu türden başka kuruluşların da açılmasını sağlamak amacıyle faaliyete geçti. Decroly'nin başlıca eserleri: *Faits de Psychologie Individuelle et de Psychologie Expérimentale* (Kişisel Psikoloji ve Deneysel Psikoloji Olguları) [1908]; *Fonction de Globalisation* (Tümleme Görevi) [1923]; *Evolution de l'Affecticité* (Duygu Hayatının Evrimi) [1927]; *Développement du Langage* (Dil Yeteneğinin Gelişmesi) [1930]. (L)

DECROUSAZ. Bk. CROUSAZ (DE).

DECROUX (Etienne), fransız tiyatro oyuncusu (Paris 1898). 1926'dan 1934'e kadar Ch. Dullin ile işbirliği yaptı; çağdaş insanın hayatından alınan sahneleri (*La Chirurgie Esthétique* [Estetik Cerrahî], *Bureaucrate* [Bürokrat]) uygulayarak pantomim sanatına yenilik getirdi. *Paroles sur le Mime* (Pantomim Üzerine Deyişler) [1963] adlı bir eser yazdı. Marcel Marceau'nun hocasıdır. (L)

DECSY (Samuel), macar tarihçi ve yazarı (Rimaszombat 1742-Viyana 1816). Almanya ve Hollanda'da tıp öğreniminden sonra, Viyana'ya yerleşti; macar dil ve kültürü üzerinde çalıştı, çeşitli alanlarda eserler verdi. 1793-1816 Yılları arasında *Magyar Kurir* gazetesini çıkarttı. Türk tarihi ile ilgili en önemli eseri: *Osmanographia, Azaz a Török Birodalom Természeti, Erkolcsi, Egyhazi, Polgari s Hadi Allapotiyánay es a Magyar Királyok ellen Viselt Nevezetesebb Badakozásainak Summas Leirasa* (Osmanographia veya Türk İmparatorluğunun Tabiî, Ahlâkî, Dinî, Mülkî ve Askerî Durumunun ve Macar Krallarına Karşı Yaptığı Bellibaşlı Savaşların Toplu Tasviri) [1788-1789]. (M)

DECTİCUS i. Kanatları iyice gelişmiş iri gövdeli çekirge cinsi. Avrupa'da yaşayan *Decticus verrucivorus* ve *albifrons* çayır ve tarlalarda yaygındır. Bunlar bazen tarım bitkilerine, özellikle meyve ağaçlarına zarar verir. *D. verrucivorus'a* Avrupa'da «siğil kemiren» derler; çünkü bu böceğin ısırırken çıkardığı esmer sıvının siğilleri yok ettiğine inanılırdı. (Sıçrayıcı düzkanatlıların çekirgegiller familyasındandır.) [L]

DECUMATES AGRİ, Ren'in sağ kıyısı ile Tuna arasındaki topraklar, M.S. I. yy.da Flavius'lar zamanında Roma imparatorluğuna katıldı. Domitianus, Hadrianus ve Antoninus, Koblenz'in kuzeyinden başlayan ve yukarı Main bölgesinden geçerek Regensbburg'a *(Regina Castra)* ulaşan sürekli bir savunma hattıyle bu toprakları korudular. (L)

DECUMANUS i. (lat. k.). Eski etrüsk planına göre yapılan ve *forum*'da kuzey-güney yolu *(cardo)* ile kesişen batı-doğu yolu. (Decumanus ayrıca Roma kamplarının iki ekseninden biridir.) (L)

DECUMANUS sıf. Bk. DECİMANUS.

DECURİA i. (lat. *decem*, on'dan). Eski Roma ordusundaki yüz erden kurulu «centurla» denilen bölüğün on kişilik mangası. ‖ Romalılarda on kişiden kurulu siyasî veya mülkî topluluk. ‖ Roma şatosunun bir bölümü. (L)

DECURİO i. (lat. k.). Rom. tar. Sivil veya askerî bir decuria'nın başı: **1.** senatoda *gens*'i temsil eden *gens* başı; **2.** her kabilenin verdiği on süvarinin başı; **3.** on kişilik takımın (kurul veya loncaların alt bölümü) başı; **4.** Roma eyaletlerinde belediye meclisi üyesi. (Senatörler veya *curiales* adı verilen decuriolar bu sıfatlarını ya babalarından alırlar veya seçim yoluyle elde ederlerdi. Bu görev bazı imtiyazlı sınıflar, daha sonra da rahipler dışında kalan kolonlar için zorunluydu. Decuriolar belediye başkanlık divanı üyeliği yaparlar, emniyet, adalet, maliye, şehir yönetiminde ve belediye sınırları içindeki araziden sorumlu olurlardı. Ayrıca vergileri üleştirip toplar, kamuya ait binalara bakarlardı v.b. Bu işler büyük sorumlulukları, cezaî müeyyideleri, özel anlaşmalarda birtakım hürriyet sınırlamalarını ve ağır masrafları gerektirirdi. Decuriolar krala, özel bir vergi olan *aurum coronarium*'u ödemek zorundaydılar. Görevlerine karşılık itibar ları son derece önemsizdi. Bu nedenle imparatorluğun son zamanlarında decuriolar bundan kurtulmak için görevi başında bulunmak, papaz çömezliğine geçmek v.b. gibi bin bir çareye başvurdular.) **5.** *Decurio cubiculariorum:* İmparatorluk devrinde saraya bağlı subay, bir çeşit mabeyinci. (L)

DECURSİO i. (lat. k.). Eski Roma askerlerinin silâhlı olarak yaptıkları eğitim yürüyüşü. ‖ Askerî geçit töreni. (L)

DECURTİNS (Caspar), isviçreli kültür tarihçisi (Truns 1855-İsviçre, Fribourg 1916). Fribourg üniversitesinin kurucularından; burada kültür tarihi profesörlüğü yaptı. Decurtins, katolik kilisesinin giriştiği kültür siyasetinin öncülerindendi. Başlıca eserleri: *Rätoromanische Chrestomathie* (Retoroman

Foto. A.C.İ., X. Giraudon (LAROUSSE)

Eserleri Antolojisi) [12 cilt, 1896-1919]; *Rätoromanische Literatur* (Retoroman Edebiyatı) [1901]. (L)

DECUSSİS i. (lat. *decem,* on ve *as,* para birimi'nden). Esk. Rom. 10 As değerinde olan bakır para. (Çok ağır bir paraydı. Değeri X rakamıyle gösterilirdi.) [L]

Deçani, sırp manastırı. 1330'da Bulgarlara karşı kazanılan zaferin hatırası olarak kral İstvan Uroş III tarafından Pec yakınında yaptırıldı. 1335'te tamamlandı. Ortaçağ sırp mimarîsinin en güzel anıtıdır. İçi çağın en iyi freskleriyle süslüdür. (L)

DEÇİN. Bk. ÇESKY TEŞİN.

DED i. (fars. *ded). Esk.* Et yiyen yırtıcı hayvan. || *Ded ü dâm,* et yiyen yabanî hayvanlar. || *Dîv ü ded,* yabanî hayvanlar, kötü, haşin insanlar. (M)

DEDABRİŞVİLİ. Bk. ARAGVİSPİRELİ.

DEDE i. [Çocuk dilinde] babanın veya ananın babasına verilen ad, büyük baba: *Bu adam kimdi? Ali'nin dedesi miydi?* (S. F. Abasıyanık). *Dedemin bana anlattığı eski muharebe* (A.H. Tanpınar). || Büyük babadan önceki atalardan herbiri: *Bu kılıç bize dedelerimizden kaldı* (Ömer Seyfeddin). || Çok ihtiyar erkeklere hitap edilirken kullanılan teklifsiz söz.

— ÇEŞ. DEY. *Dede (dedesi) koruk yer (yemiş) torununun dişi kamaşır (kamaşmış),* eskilerin yaptığı yanlış işlerden daha sonrakilerin de zarar gördüğünü anlatan söz. || *Argo. Dral dedenin düdüğü gibi,* ümitsiz, çıplak, açıkta kalmış kimseler için kullanılır.

— Tasav. Mevlevî tarikatında nazarî olarak 1001 gün süren çile'yi tamamlayan dervişe verilen unvan. (Dedelerin içinden birçok türk musiki sanatçısı yetişmiştir). || *Dede baba,* Kırşehir'de pîr makamı kabul edilen bektaşî tekkesinin şeyhine verilen ad. (Öteki bektaşî tekkelerinin şeyhlerine sadece *baba* denilirdi. Bektaşî tarikatı derecelerinin en yükseği dede babalıktı. Öteki dereceler âşık, talib, muhib, derviş, baba ve halife idi. Bu derecelerden ilk dördü müritlere, son ikisi ise mürşitlere aitti. Dede baba ise pir vekili kabul edilirdi. (M)

DEDEAĞAÇ, yun. **Aleksandrupolis,** Yunanistan'ın Batı Trakya bölgesinde Euros idare bölümünün merkezi olan liman; Badoma deresi ağzında; 18 700 nüf. İstanbul- Selânik demiryoluna Ferecik ve Badoma'da ayrılan kollarla bağlanır. Dedeağaç, Meriç ırmağı ağzına (Türkiye sınırı) 22 km uzaklıktadır. Meriç vâdisini boylayan demiryolu ve kara yolunun bitim yeri olarak önem taşır.

— Tar. Şehrin, türkçe adını XV. yy.da burada kurulmuş bektaşî tekkesinde, bir ağacın gölgesinde oturmayı âdet edinen bektaşî babasından aldığı söylenir. XIX. yy.ın ikinci yarısına kadar bir balıkçı köyü olan Dedeağaç, demiryoluna kavuştuktan sonra önem kazandı. Edirne vilâyetinde, önce kaza, sonra sancak merkezi oldu. 10 Ağustos 1913'te Bükreş antlaşmasıyle Bulgaristan'a verildi. 27 Kasım 1919 Neuilly antlaşmasıyle de Yunanistan'a geçti ve bugünkü adını aldı. Neuilly antlaşması, Dedeağaç'ta, Bulgaristan'a birtakım kolaylıklar sağlanmasının karar altına almıştı. (M)

Dedebağı, Kırşehir'de Hacıbektaş tekkesine bağlı dergâh. Eyvallah kapısına hizmet eden derviş, önce Dedebağı'nda iki üç yıl çalışmak zorundaydı. Dedebağı'nın da babası ve dervişleri vardı. (M)

DE DECKER (Jeremias), hollandalı şair (Dordrecht 1609-Amsterdam 1666). Şiirler, ağıtlar, yergiler yazdı. Bunların en ünlüsü olan *Cimriliğe Övgü,* Erasmus'un *Deliliğe Övgü* (Moriae Encomium) adlı eseriyle eş değerde sayıldı. (L)

DEDE CÖNGİ (İbrahim Kemaleddin — denir), türk bilgini (Sonsa, ?-Bursa 1567). Yazılarını cönklerde topladığından Cöngî adını aldı. Müderris olduktan sonra yedi yıl Kefe müftülüğü yaptı. *Tabakat-ün-Nuhat* (Gramercilerin Biyografileri) ve arapça *Siyasetname (Siyaset-i Şer'iye)* adlı kitapları yazdı. Arapça yazdığı *Siyasetname,* Sebzî Mehmed Efendi ve şeyhülislâm Arif Efendi tarafından türkçeye çevrildi. (M)

DEDE EFENDİ. Bk. İSMAİL DEDE EFENDİ.

DEDE EFENDİ, türk bilgini (Erzurum, ?-Bursa 1735). Birçok ilmî görevde bulundu. Hayatının son yıllarında reisülmüdderisîn oldu. Türkçe, arapça ve farsça şiirler yazdı. Eserleri: *El Midhat-ül- Kübra mine'l-Kelâm-il-Kadîm fi Hakkı Seyyidina Muhammedin-il-Mustafa* (Hz. Muhammed Hakkında Kur'an'dan Çıkarılmış Büyük Övgü); *El Vesilet-ül-Uzma fi Şemâil-il-Mustafa-Hayr-il-Verâ* (Varlıkların Üstünde Olan Hz. Muhammed'in Özelliklerini Anlatan Büyük Vesile) [daha sonra türkçeye de çevirdiği bu eser 1884'te basıldı]; *Ahkâm-ı Müfîde* (Faydalı Hükümler); *En-Nüshat-ül-Kübrâ fi Velâdeti Hayr-il-Verâ* (Varlıkların Üstünde Olan Hz. Muhammed'in Doğumu Hakkında Büyük Eser). Sonuncu eseri Magosa'da arapçaya çevrildi. (M)

DEDEFRE, Mısır'da IV. sülâlenin (M.Ö. 2600-2487) üçüncü firavunu. Devri, Mısır için büyük bir çalışma dönemi oldu; kuzeyde Ebu Ruas mevkiinde bir ehram'ın yapımını başlattı, fakat bittiğini göremeden öldü. (M)

DEDEGÜL dağı *(Dedegöl dağı* da denir), Batı Toros'un tepelerinden biri; yüksl. 2 980 m. Beyşehir gölünün güneybatı kenarıyle Köprü çayının yukarı çığırı arasındadır. Yapısında Birinci ve İkinci zamanın kıvrımlı ve metamorfik kayaçları yer tutar. Dağın yamaçları geniş çam ormanarıyle kaplıdır. (M)

DEDEİ ATIYK veya **ATİK.** Bk. ALİ ŞİRÜ GANİ EFENDİ.

DEDEKİND (Friedrich), alman şairi (Neustadt am Rübenberge 1525-Lüneburg 1598). Latince manzum bir yergi olan *Grobianus* (Hoyrat) [1549] en güzel eseridir. Dedekind bu eserinde çağının kötülük ve bozukluklarını över görünerek alaya aldı. (L)

DEDEKİND (Richard), alman matematikçisi (Braunschweig 1831-ay.y. 1916). Gauss'un öğrencisi, Zürich'te Polytechnicum'a, sonra Braunschweig Yüksek Teknik okuluna profesör oldu. Çok çeşitli çalışmalarıyle tanınır: Euler integralleri; orandışı sayılar; cebirsel denklemler ve fonksiyonlar; yüksek matematik. Analize *kesim* kavramını soktu; bu kavram, ortak ölçü kabul etmeyen sayıların kesinlikle belirtilmesini sağladı. (L)

DEDE KORKUT, Oğuzların destan niteliğindeki hikâyelerinin ilk anlatıcısı, bu hikâyelerin kahramanı, efsanevî oğuz ozanı. *Kitab-ı Dede Korkut alâ Lisan-ı Taife-i Oğuzân'*da (Oğuzların Diliyle Dede Korkut Kitabı) verilen bilgiye göre Hz. Peygamber zamanına yakın yıllarda yaşamıştır. Hikâyelere göre, Oğuzlar sık sık ona akıl danışırlar, gelecekten haber verdiğine inanırlardı; kopuz çalarak hikmetli sözler söylerdi.

Tarihî kaynaklarda, *Oğuzname'*ye ait metinlerde ve halk söylentilerinde Dede Korkut'un 295 yıl yaşadığı, Hz. Peygamber'e elçi olarak gönderildiği, Oğuzlar arasında İslâmlığı yaydığı; şair, hakîm, ermiş, kam şahsiyeti taşıdığı, Oğuz Hana vezirlik yaptığı anlatılmaktadır. Şaman Oğuzlar arasında yaşamış ünlü bir ozan ve kam olan Dede Korkut'a ait söylentiler, müslüman Oğuzlar tarafından islâm geleneğiyle birleştirilmiştir.

Siriderya kıyısında, Derbend yakınlarında, Cebel-i Erbain'de, Ahlat'ta Dede Korkut'a ait olduğu söylenen mezarlar vardır. (→ Bibliyo.) [M]

Dede Korkut Kitabı *(Kitab-ı Dede Korkut alâ Lisan-ı Taife-i Oğuzân* [Oğuzların Diliyle Dede Korkut Kitabı), müslüman oğuzların Azerbaycan ve Kuzeydoğu Anadolu dolaylarındaki hayatlarıyle ilgili olan ve İslâmlıktan önceki dönemden izler taşıyan 12 destanî hikâyenin toplandığı kitap (XIV. yy. sonu ile XVI.yy. arası). Bugün elde bulunan nüshalarının Akkoyunlu devletinin çökmeğe başladığı dönemde yazıya geçirildiği ileri sürülmektedir. Hikâyelerde müslüman oğuzların rum, ermeni, gürcü beylikleriyle yaptıkları savaşlar, oğuz boylarının iç çekişmeleri ve tabiatüstü varlıklarla mücadeleleri anlatılır. Bunlarda ortak kahramanlar bulunması, aynı yer adlarının geçmesi, Dede Korkut'un her hikâyede ortaya çıkması 12 hikâyeyi birbirine bağlamaktadır. Bazı hikâyelerde işaret edilen ve okuyucunun bildiği kabul edilerek kısaca anılan olaylardan ele geçmemiş Dede Korkut hikâyeleri de bulunduğu tahmin edilmektedir.

Dede Korkut Kitabı'ndaki hikâyelerde destanlaşmış tarih olayları, masal unsurlarıyle birleşir. Anlatılan olaylardan oğuzların dinî inançları, aile kurumları, iktisadî hayatları, günlük yaşayışları, siyasî teşkilâtları hakkında bilgi edinilmektedir.

Dede Korkut Kitabı'nın bugün Dresden (12 hikâye)) ve Vatikan'da (6 hikâye) bulunan yazmaları Azerî Türkçesinin özelliklerini taşır. Yer yer belirli bir vezni olmayan ve kafiyesiz, fakat ahenkli bir nazım parçalarıyle örülen üslûbu hareketli ve etkilidir. Dede Korkut Kitabı'nın Dresden kitaplığındaki yazmasına dayanan yayımları Kilisli Rifat (1916), Orhan Şaik Gökyay (1938) tarafından yapıldı. Ettore Rossi tarafından yayımlanan (1952) Vatikan nüshasından da faydalanılarak son çalışmayı Muharrem Ergin yaptı (1958). [→ Bibliyo.] (M)

DEDELİ, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat-Van bölümünde (Ağrı ili, Patnos ilçesi) bucak; 6 317 nüf.; 17 köy. — *Bucak merkezi,* 1 165 nüf.; yüksl. 1 830 m. (M)

DEDEMSVAART, Hollanda'da (Overijssel ili) dağınık bataklık bölgeleri birbirine bağlayan kanal. 40 km uzunluğundadır. (L)

DEDENROTH (Eugen Hermann VON), Almanca yazan Saarland'lı yazar (Saarlouis 1829-Kötzschenbroda, Dresden yakını, Saksonya 1887). Bir generalin oğlu, 1848 Schleswig savaşına subay olarak katıldı, 1866'da yüzbaşı, bir yıl sonra emekli oldu. 1864 Holstein ve 1870 savaşları üzerine askerî strateji ve örgütlenme incelemeleri yaptı, bir de öğretici manzum eser yazdı: *Die Schöpfung* (Yaratılış) [1855]; ayrıca çağdaş toplum hayatını yansıtan romanlar da yayımladı: *Glanz und Flitter* (Parlaklık ve Yalancı Parlaklık) [1856]; Des Kaisers Polizei (İmparatorun Polisi) [1855] ve *Almanya'nın İlk Kurtarıcısı Arminius* (1863). [L]

DEDE ÖMER RUŞENİ, türk tasavvuf şairi (Aydın ?-Tebriz 1486). Bursa'da okudu. Çeşitli seyahatler yaptı. Dinî ve tasavvufî şiirlerini derleyen yazma *Divan'*ı ve *Âsar-ı Aşk* (Aşkın Eserleri) adlı yayımlanmış bir eseri vardır. Halvetî tarikatının büyüklerindendi. (M)

DEDE SULTAN. Bk. BÖRKLÜCE MUSTAFA.

DEDİCATİO i. (lat. k.). Rom. huk. Bir eşyaya, tanrılara adanarak *res sacra* (kutsal mal) niteliği veren işlem. (Bk. PROFANATİO). [L]

DEDİKODU bls. i. *(demek* ve *komak'*tan). Başkasını çekiştirmek ve kınamak için yapılan konuşma: *Dedikodu yapıyor zannetmesinler diye fazla şey sormağa cesaret edemiyorum.* (R.N. Güntekin). *Arada dikişlerini bırakır, pencereden pencereye bağıra bağıra dedikodu yaparlar* (H.E. Adıvar).

◆ **Dedikoducu** sıf. Dedikodu yapan [kimse]: *Meşhur bir fıkrada denildiği gibi insan varsın biraz dedikoducu ve terbiyesiz olsun da aptal olmasın* (R.N. Güntekin).

◆ **Dedikoduculuk** i. Dedikoducu olma hali. (M)

DEDİTİCİUS'LAR veya **DEDİTİCİİ** çoğl.

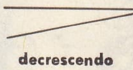

decrescendo

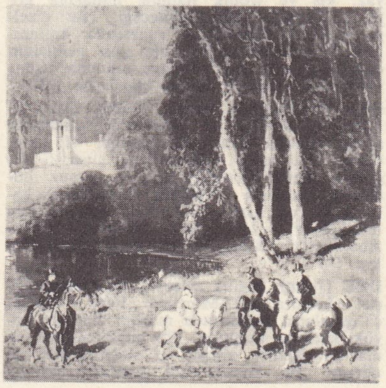

Alfred DEDREUX «Pierrefonds Gölü Kıyısında Atlılar ve Amazonlar» detay

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

J.-B. DEFERNEX «Mme Favart»ın büstü Louvre müzesi, Paris

i. (lat. k.). Rom. huk. Romalılar tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra, kayıtsız şartsız teslim olan halklara verilen ad.

— ANSİKL. *Dediticius*'lar hür olmakla birlikte, roma yurttaşı değillerdi; bölgesel bir statüleri de yoktu. Buna göre, sadece *jus gentium* (yabancıların hukuku) kurallarına bağlıydılar. Bu sistem *Aelia Sentia* kanunu ile, onur kırıcı cezalara çarptırılarak af edilenlere de uygulanmağa başlandı. Caracalla devrinde (Constitutio Antonina veya Caracalla'nın beyannamesi, M.S. 212) ise yurttaşlık hakkı, *peregrinus*'lara (yabancılara) verildi ise de dediticius'lar bunun dışında bırakıldı. (L)

DEDKERE, Mısır'da V. sülâlenin (M.Ö. 2480-2350), dördüncü firavunu. Nübye'ye (Güney Mısır) sefer açtı. (M)

DE DOMİNİS (Marko Antonio), dalmaçyalı tanrıbilimci ve bilgin (Rab adası [bugün Yugoslavya'da] 1560 veya 1566-Roma 1614). Önce cizvit iken bu topluluğu bıraktı, Segni piskoposu ve Spalato başpiskoposu oldu. Roma sarayı ile bozuştu, İsviçre'ye, sonra İngiltere'ye kaçtı. Orada Katoliklikten çıktı. 1617'de *De Republica Ecclesiastica*'yı (Kilise Cumhuriyeti Üstüne) yayımladı. Bu eserde papalığın insan eseri bir kuruluş olduğunu savundu. 1621 ve 1622'de düşüncelerinden geri döndüğünü açıkladı; bu dönüş dostu Gregorius XV tarafından kabul edildi, ama Urbanus VIII'e şüpheli göründü; Urbanus'un Saint-Agne şatosuna kapattığı De Dominis orada öldü. Kutsal teslis konusunda sapkın düşünceler ileri sürdüğü anlaşılınca ölüsü topraktan çıkarılarak yakıldı. (L)

DEDREUX (Alfred), **de Dreux** denir, fransız ressamı (Paris 1808-ay.y. 1860). Yanlarında çoğu zaman bir ingiliz tazısının koştuğu, cins atlara binmiş amazonları eserlerine konu olarak seçen Dedreux, zarif bir üslûpla birçok tablo yaptı. Napolyon III'ün atlı portresi bir tartışmaya yol açtı; sonunda ressam düelloda öldürüldü. *Orléans Dükünün Atlı Portresi* adlı eseri Bordeaux müzesinde, *Pierrefonds Gölü Kıyısında Atlılar ve Amazonlar* tablosu da Louvre müzesindedir. Bu ressamın bir eseri de İstanbul'da, Dolmabahçe sarayında bulunmaktadır. (L)

DEDUGU, Yukarı Volta'da kasaba, idare çevresi merkezi, Uagadugu'nun batısında; 3 665 nüf. —*Dedugu idare çevresi,* 220 000 nüf. (L)

DEDUN, en eski zamanlarda Nübye'de tapınılan tanrı. Bu tanrı önceleri bir koçtu, sonraları koç başlı bir insan oldu. Mısırlılar ülkeyi ele geçirdiklerinde V. hanedandan itibaren Dedun'u kendi koç başlı tanrıları ile, Elephantine Khnum'u ile, sonra da Teb'deki Amon ile karıştırdılar. (L)

DEDÜKSİYON i. (fr. *déduction*). Bk. TÜMDENGELİM.

DEDVEYT i. (ing. *deadweight*). Denizc. Bir geminin alabileceği yük. ‖ *Dedveyt kapasitesi,* bir geminin yük, akaryakıt, su, malzeme ve içindeki insanları ile birlikte taşıyabildiği ağırlık. ‖ *Dedveyt skeyl,* bir geminin aşağıda sayılan özelliklerini veren çizelge: a) geminin boş iken deplasman tonu; b) geminin hamule hatlarına göre dedveyt tonu; c) geminin her hamule hattı için 1 sm veya 1 pus batırma tonu; ç) yaz, kış ve tropik hamule hatlarına göre ne miktar yük alabileceği. (Bu çizelge geminin yüklenmesi esnasında kullanılır.) ‖ *Dedveyt tonu,* bir yük gemisinin deniz suyunda yaz yükleme sınırına kadar yüklendiği zamanki taşıma kapasitesi. (ML)

DEE, İngiltere'de ırmak, Galler ülkesinin kuzeyini akaçlar ve Chester'i suladıktan sonra irlanda denizine dökülür; 113 km. Geniş Dee halici, ulaştırmaya elverişli değildir; deniz alçaldığı zaman, uçsuz bucaksız kumlarla örtülüdür ve denizin kabarması çok hızlı olduğundan gemiler için tehlikelidir. —İskoçyanın kuzeyinde ırmak, Aberdeen'de Kuzey denizine dökülür; 130 km. (L)

DEE (John), ingiliz astrolog ve matematikçisi (Londra 1527-Mortlake 1608). Yaptığı çalışmalarla zamanında müspet ilimlere büyük katkıda bulundu. Bir matematikçi olmasına rağmen simya ve sihirbazlıkla da uğraştı. Bu konulardaki yeteneği sarayın dikkatini çekti. Kendisinden sarayda da yararlanıldı. Cambridge'te St. John kolejinde okudu. 1547-1550 Arasında Louvain, Brüksel ve Paris'te hem öğrenimine devam etti, hem de zaman zaman ders verdi. 1551'de İngiltere'ye döndüğü zaman Edward VI kendisine aylık bağladı. İngiltere'nin denizaşırı yayılması o sıralarda yeni yeni başlıyordu. Dee'de otuz yıl süreyle öncülere, denizcilere öğüt ve bilgi verdi. Bilim ve matematik konularını kapsayan geniş bir kitaplık kurdu. Taç giymek üzere olan Kraliçe Elizabeth I, Dee'den bu iş için uğurlu bir gün seçmesini istedi. Henry Billingsley'in 1570'te yaptığı Eukleides tercümesine yazdığı önsöz de önemlidir. Dee bu önsözde geometrinin pratikte nerelere uygulanacağını anlattı. Ayrıca aynı konularda yazdığı öteki eserlerle matematiğin İngiltere'de yeniden canlanıp yaygınlaşmasına yol açtı. 1583-1589 Yılları arasında astrolog ve simyacı Edward Kelly ile birlikte Polonya ve Bohemya'da bulundu. 1595'te Manchester kolejine müdür olan Dee, Mortlake'de yoksulluk içinde öldü. (L)

DEECKE (Wilhelm), alman etrüskolog (Lübeck 1831-Strasbourg 1897). *Corssen und die Sprache der Etrusken* (Kors'lar ve Etrüsklerin Dili) adlı eseriyle etrüskolojinin metodik temelini kurdu. *Etruskische Forschungen* (Etrüsklerle İlgili Araştırmalar) [1875-1884] dergisini çıkardı. Müller'in *Die Etrusker* (Etrüskler) [1877] adlı eserini yeniden işledi. (L)

DEEPİNG (George Warwick), ingiliz yazarı (Southend 1877-Weybridge 1950). Tıp öğrenimini yaptıktan sonra savaşa giden Deeping kuşaklar arasında ortaya çıkan uyuşmazlıkları gerçek bir dostlukla çözmek isteyen *Sorrell ve Oğlu* (Captain Sorrell and Son) [1925] adlı kitabı yazdı. Romanları kolay bir dille yazılmıştır. Başlıca eserleri: *Doomsday* (Kıyamet Günü) [1927]; *Old Pybus* (Yaşlı Pybus) [1928]; *Tütüncü Kızı Kitty* (Kitty) [1927]; *The Road* (Yol) [1931]. (L)

DEF veya **DEFİ** i. (ar. *def*ᶜ). *Esk.* Savma, kovma, savuşturma, savulma, savuşturulma: *Halk, üzerindeki belânın def'ini istiyor!* (Atatürk). ‖ Ortadan kaldırma. ‖ Giderme.

— *Esk. Def'-i belâ,* tehlikeyi savma. ‖ *Def'-i belâ kabilinden,* belâ defedercesine. ‖ *Def'-i gam,* kederi, üzüntüyü giderme. ‖ *Def'-i hacet,* büyük abdestini yapma. ‖ *Def'-i meclis,* toplantıyı sona erdirme. ‖ *Def'-i mazarrât,* zarar verecek şeyleri giderme. ‖ *Def'-i şüphe,* şüpheyi giderme. ‖ *Def'ü ref',* savuşturma.

— Anat. *Esk. Def'-i dem,* kalbin kasılarak kanı atardamara göndermesi.

— Ask. *Esk. Def'ü tard,* askerlikten ihraç etme.

— Huk. Alacaklının hakkını isteyebilmesine borçlunun engel olmasını sağlayan karşı hak. Bk. ANSİKL.

— Tıp. *Esk. Def'-i hararet,* ateşi düşürme. ‖ *Def'-i taaffün.* Bk. ANTİSEPSİ.

— ANSİKL. Huk. *Def*'in ileri sürülmesi ile hak sahibinin hakkı ortadan kalkmaz, sadece gerçekleşme imkânı belirli bir ölçüde engellenmiş olur. Dava sırasında hâkim defi resen göz önüne alamaz; iki tarafça ileri sürülmesi gereklidir. Defilerin en önemli ayırımı kesin ve geciktirici olmalarına göre yapılan ayırımdır. *Kesin defi,* borçluya edimini yerine getirmesini kesin olarak reddetme imkânını verir (msl. zamanaşımı defi). *Geciktirici defi* ise, borçluya, geçici bir süre için ifadan kaçınmayı temin eder (meselâ âdi kefalette, kefilin peşin dava defi). [M]

DEF veya **TEF** i. (fars. *deff*). Yuvarlak bir tahta kasnağın bir veya iki yanına deriden bir örtü geçirilerek yapılan ve parmak vuruşlarıyle çalınan saz (*daire* de denir): *Huruş-ı vecd ile hep defter, ûdlar, neyler* (Tevfik Fikret). ‖ *Def-zen,* def çalan, defçi.

— Mus. Def, türk musikisinde bir usul vurma âletidir. Bir çeşit açık davul olan defin çeşitli şekillerine eski kavimlerde de rastlanır. Bir söylentiye göre ilk defa Süleyman ile Belkıs'ın düğününde def çalınmıştır. İsrailoğullarının altın bir dananın önünde def çaldıkları da söylenir. Araplardan İspanya yoluyle Avrupa'ya da geçmiş ve adına *tambour de basque* denmiştir. Orkestraya da girmiştir. Türk musikisinde, fasıl şefi olan ser hanendenin veya birkaç hanendenin elinde bulunur. Parmak vuruşlarıyle usul tutulur. Her vuruşta, kasnaktaki ince pirinçten 8 çift küçük zil tınlar.

◆ **Deffaf** sıf. *Esk.* Def çalan veya yapıp satan.

◆ **Deffafe** i. *Esk.* (Deffaf'ın dişili). Def çalan kadın.

— Astron. *Esk. Deffafe-i felek,* Venüs gezegeni. (M)

DEFA i. (ar. *def*ᶜ*a*). Sayı gösteren bir kelimeyle birleşince bir olayın meydana geldiği durumların her birini gösterir: *Bir defa. Beş defa. Birinci defa.* ‖ Bir eylemin, bir çeşit birim olarak ele alınan diğer bir eyleme göre şiddetini belirtir: *Ötekilerden üç defa daha çok aydınlık veren lamba.* ‖ Kendi kendine eklenen bir niceliğin tekrarını veya çoğalmasını gösterir: *Bir santimetre, bir metrede yüz defa vardır. Üç defa beş onbeş eder.* (Bu anlamda daha çok KERE kullanılır).

— ÇEŞ. DEY. *Bir defa,* önce, her şeyden önce: *Bir defa, sen sus!* ‖ *Bir defada,* ara vermeksizin. ‖ *Bir defalık* veya *bu defalık,* istisnaî olarak. ‖ *Bir sözü kendine iki defa söyletmemek,* söyleneni hemen yapmak. ‖ *Bu defa,* bu durumda, bu şartlar altında.

◆ **Defaat** veya **defeat** çoğl. i. *Esk.* Birçok kere: *Fethi Bey, bu halden, bana defaatle şikâyet etti ve şahsen Heyeti Vekileden çekilmek istedi* (Atatürk). ‖ *Bid-defaat,* defalarla: *Hep tersine dönmüştür onun giydiği şeyler. Hem bi'd-defaat* (Abdülhak Hamid).

◆ **Def'aten** zf. *Esk.* Bir defada, birden, hemen: *Ehl-i islâm, galib olmuşken iş, def'aten ber akis olup bu galibiyet hemen mağlûbiyete münkalib oluverdi* (Cevdet Paşa). ‖ *Def'aten ba'de uhrâ,* tekrar tekrar, birçok defa.

◆ **Def'ateyn** ikil zf. *Esk.* İki defa. (M)

De facto («fiilen» veya «fiilî» anlamında lat. k.). Devl. huk. Diplomatik alanda *de iure* (hukuken) deyimine karşıt olan ve siyasî bir olgunun fiilen tanınması anlamında kullanılan diplomatik deyim. Bir devletin *de facto* tanınması, sadece iktisadî ve ticarî ilişkileri kapsar; diplomatik ilişkilerin kurulması ise *de iure* (hukuken) tanınması anlamına gelir. (L)

DEFÂİN çoğl. i. (ar. *define,* gömülü şey'den *defâin*). *Esk.* Defineler, gömülü olan değerli şeyler: *Gördüm yeniden nice defâin / Buldum yine birtakım hazain* (Ziya Paşa). [Bk. DEFİNE.] (M)

DEFANT (Josef Maria, **Albert** —), avusturyalı jeofizik ve meteoroloji uzmanı (Trento 1884). İnnsbruck'ta kozmik fizik profesörü; 1926'da Berlin Denizbilim enstitüsü müdürü. Başlıca eserleri iklimbilim, gölbilim ve denizbilim üzerinedir. (L)

DEFATİR çoğl. i. (ar. *defter*'den *defâtir*). *Esk.* Defterler

— *Esk. Defâtir-i atîka,* eski defterler. ‖ *Defâtir-i resmiye,* resmî defterler: — *Canım Rıfkı efendi, dedi, defâtir-i resmiyeye böyle şey yazılır mı?* (M. Ş. Esendal). [M]

DEFEKTİF sıf. (fr. *défectif*). Mat. *Defektif hiperbol.* Bk. EKSİKLİ.

DEFEKTOSKOP i. (fr. *défectoscope*). Demiryolu raylarında, madenin yapısındaki bir değişiklik, araya karışmış yabancı maddeler ve çatlaklık gibi çeşitli bozuklukları bulmağa yarayan cihaz. (Bu cihazın elektromagnetik, sesötesi v.b. gibi değişik tipleri kullanılır.) [L]

DE FELİCE (Fortunato Bartolomeo), italyan sözlük yazarı (Roma 1723-Yverdon, İsviçre 1789). Napoli üniversitesinde fizik profesörlüğü yaptı. İtalya'dan kaçmak zorunda kaldı; Berne'de protestan oldu; Yverdon'da bir basımevi kurdu. Başlıca eseri: *Encyclopédie ou Dictionnaire Universel Raisonné des Connaissances Humaines* (Ansiklopedi veya İnsan Bilgilerinin Açıklamalı Genel Sözlüğü [48 cilt, 1770-1780]. De Felice, bu eserinde Diderot'nun *Ansiklopedi*'sini baştan başa yeniden elden geçirmiştir. (L)

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

Defenders, gizli irlanda cemiyeti. Bk. SAVUNUCULAR. (L)

Défense et illustration de la Langue Française («Fransız Dilinin Savunma ve Yüceltilmesi»), Joachim du Bellay'nin eseri (1549). Du Bellay bu eseri Ronsard okulunun (gelecekteki *Pléiade*) manifestosu olarak sundu. Bu manifestoda Retorikçi okulun ve Marot'nun eski şiir geleneğinin bırakılarak rondo, balad, virle gibi değişmez biçimli türlerden vaz geçilmesini istedi. Bunlara karşılık od, ağıt, destan, trajedi, komedi ve bunların yanı sıra İtalyanların sone'si gibi eskilerin kullandığı türlerin ele alınması gerektiğini savundu. Gerçek bir şairin zaten kopya etmeyeceğini, ısrarlı bir çalışma ile okuyup öğrendiklerini özümleyip «kan ve besin» haline getireceğini ve kendine bir çeşit antik ruh hazırlayacağını belirtti. Eski dilden, teknik dillerden v.b. örnek alarak aşırıya kaçmadan bileşik kelimeler yaratmak ve dili zenginleştirmek gerektiğini öne sürdü. Bu manifesto uyandırdığı heyecan yönünden ilgi çekicidir. Çünkü bu, değerini en yüce ilhamda bulan ve saray şiirinin yapma biçimleriyle yetinmeyen bir şiir yaratma anlamına geliyordu. Manifesto, aynı zamanda Latince ve İtalyancanın yaygınlaşan etkisi karşısında fransız dilini savunduğu için yurtseverce bir tutum taşır.

Manifestoda geliştirilen düşünceler belirsiz ve bulanıktır; bazı düşüncelerinde italyan Speroni'nin *Dialogo delle Lingue* (1542) adlı kitabı örnek tutulmuştur. Barthélemy Aneau, *Quintil Horatian*'ında Du Bellay'nin eserine çattıysa da, Du Bellay *l'Olive*'in ikinci önsözünde durumunu daha açıkça belirtti. (L)

DEFEREGGEN vâdisi, Avusturya'da (Doğu Tirol) İsel vâdisinin batı uzantısı. 40 km uzunluğunda olan vâdiden Schwarzach (Deferreggen) ırmağı geçer. En önemli yerleşme mekezi sankt Jacob'dur (yüksl. 1 386 m). [L]

DEFERENT sıf. ve i. (fr. *déférent*). Mat. Bk. ANALAGMATİK.

DEFERNEX veya **DEFERNEİX** veya **DE FERNEX** (Jean-Baptiste), fransız heykeltıraşı (1729'a doğr.-Paris 1783). Saint-Luc akademisi üyesi (1760), Béthune-Sully prensesinin portresiyle (1772) tanındı. Orléans dükünün heykeltıraşı oldu, Paris'te Palais-Royal'ın şeref merdiveni için meşaleler taşıyan tunçtan çocuk heykelleri yaptı. Sèvres porseleninden yaptığı zarif heykelciklerden başka (*İstiridye Açan Kız, Sofra Duası*) çok canlı büstler de yaptı: *Mme de Fondville* (La Mans müzesi); *Mme Favart* (Louvre müzesi); *Prens Repnin* (Jacquemart-André müzesi). [L]

DEFETİZM i. (fr. *défaitisme*). Zafere inanmayanların veya savaşın sürmesini yenilgiden daha ağır sayanların düşünce ve siyaseti. || *Teşm. yol.* Kendine güveni olmama durumu. (L)

DEFETMEK geçl. blş. f. (ar. *def'*, uzaklaştırma ve türk. *etmek*'ten). *Teklz.* Uzaklaştırmak, savmak, kovmak: *Siz Davut Ağaya «erkenden hepsini defet» demişsiniz.* (R. H. Karay). *Yahudiler tedhiş kasırgasını üzerlerinden defetmek için hiçbir gösterişi esirgemediler* (F. R. Atay).

— DEY. *Başından defetmek,* savmak, uğraşmak istememek: *Fakat aksi herif, musikiye hiç istidadım olmadığını yüzüme karşı söyledi, beni başından defetti* (H.E. Adıvar).

— Fiz. İtelemek.

◆ **Defedilmek** edilg. f. Başkası tarafından uzaklaştırılmak, kovulmak: *«Çocuğun parasını verin!..» demeğe kalksa derhal defedilirdi* (Sabahattin Ali). || *Teşm. yol.* Kaldırılmak, atılmak: *Fes kâmilen defedilip yerine yeni bir serpuş kabul olunacaktır* (P. Safa). [M]

DEFFAND (Marie **De Vichy-Chamrond,** — markizi), fransız kadın edebiyatçısı (Chamrond şatosu, Bourgogne 1697-Paris 1780). D'Alembert ile dostluk kurunca salonunda Montesquieu, Fontenelle v.b. gibi birçok ünlü yazar ve filozofları ağırlamağa başladı; d'Alembert ve Walpole'a yazdığı mektuplarla Madame de Sevigné kadar güçlü bir yazar olduğunu gösterdi; hikâyelerinde, portrelerinde ve hükümlerinde rahatlık ve canlılık görülür. İnançsızlığı yanında, aşk hayatında uğradığı hayal kırıklıkları ve sürekli hastalıklar yüzünden bunalım içinde çırpınan ve dostluktan başka avuntusu olmayan ruhunu açık yüreklilikle ortaya koyar. (L)

DEFFE i. (ar. *deffe*). *Esk.* Taraf, yüz. || Kitap cildinin bir yanı veya yüzü.

◆ **Deffeteyn** ikil i. *Esk.* Kitap cildinin her iki yanı. (M)

DEFFERRE (Gaston), fransız siyaset adamı ve avukatı (Marsillargues, Herault 1910). Sosyalist partiye üye oldu (1933). Direnme birliklerinde faal olarak çalıştı. Londra'da General de Gaulle'ün sürgündeki hükûmetinde aldığı görevden sonra Marsilya'ya döndü, şehrin kurtarılmasına katıldı. Marsilya belediye başkanı (1944-1945 ve 1953'ten bu yana), milletvekili (1946-1958) ve senatör oldu (1959-1962). 1964'te Cumhurbaşkanlığına adaylığını koydu. 25 Haziran 1965'te adaylıktan vaz geçti. 1969 Haziranındaki Cumhurbaşkanlığı seçimlerine aday olarak katıldı. Ancak oyların yüzde 5'ini alabildi. (L)

DEFFÈS (Pierre Louis), fransız bestecisi (Toulouse 1819-ay.y. 1900). Birçok operakomik ve *la Toulousaine* (Toulouse'lu kız) adlı bir şarkı besteledi. (L)

DEFİ i. Bk. DEF.

DEFİBRİLATÖR i. (fr. *défibrillateur*). Anestezi. Elektrik akımı uygulayarak kalp fibrilasyonunu gideren aygıt.

— ANSİKL. *Defibrilatör,* kalp kasına sımsıkı yapıştırılan iki geniş elektrot ile otomatik olarak veya elle çalışan bir düzenekten ibarettir. Bu düzenek, kalpten 2 amper şiddetinde 110-220 voltluk, 50 periyotlu alternatif bir akım geçirildiği zaman 1/10, 1/20 saniyelik dürtüler sağlar. Acele hallerde, yakında şehir cereyanı varsa defibrilatör ödevi gören bir düzenek kurulabilir. (L)

DEFİBRİLASYON i. (fr. *défibrillation*). Anestezi. Kalp kası tellerindeki düzensiz titreşimleri durdurmak amacıyle karıncık fibrilasyonu tedavisi.

— ANSİKL. *Kimyasal defibrilasyon,* kalp içine potasyum klorür şırınga edilerek sağlanmağa çalışılır. Bugünkü durumda en etkili yol elektrikle defibrilasyondur. Bu çeşit defibrilasyonda kalp kısa bir süre, art arda gelen elektrik uyarımlarıyle uyartılır.

— Ted. Bir kalp durması halinde veya bir karıncık fibrilasyonu yani kalp kasılmaları yetersiz ve düzensiz olduğu zaman, derhal elektrikle defibrilasyona başvurmak gerekir. Defibrilasyon göğüs kapalı veya açık olarak yapılabilir.

Kapalı göğüsle defibrilasyon. Hasta bayıltılmak ve elektrokardiyografi ile kontrol edilmek şartıyle yatakta yapılır. Göğsün iki tarafına yassı iki elektrot bağlanır, ikisi arasından 1/10 saniye içinde 400-600 voltluk, 4-8 amperik bir akım geçirilir. *Açık göğüsle defibrilasyon,* «açık kalp» ameliyatlarında çok sık uygulanır. Bunda, gerilim 100-150 volt, şiddet 1,5 amperdir. Elektrik şoku kalsiyum klorür ve hipertonik serum glikoze şırıngasıyle birlikte yapılırsa kalbin yeterli ve düzenli atışı sağlanabilir. (L)

DEFİLE i. (fr. *défilé*). Giyecekleri göstermek amacıyle canlı mankenlerin yaptığı geçit: *İlkbahar defilesi.* (M)

DE FİLİPPO, italyan oyuncu ailesi: EDUARDO (Napoli 1900). PEPPİNO (Napoli 1903) ve kız kardeşleri ANNUNZİATA'dan (Titina denir) [Napoli 1898] meydana gelir. Eduardo'nun önayak olmasıyle 1932'de bir topluluk kurdular; bu topluluk Napoli ağzıyle tiyatroyu yeniden canlandırmağa çalıştı. 1945'ten sonra Eduardo, topluluğunu San Ferdinando tiyatrosuna yerleştirdi; burada kendi yazdığı komedileri (*Filoumena Marturano,* 1946) oynadılar. Eduardo De Filippo konusu oyunlarından alınma filimler de (*Milyoner Napoli,* 1950) yaptı. (L)

DEFİN sıf. (ar. *defn*, gömme, gömülme'den *defin*). *Esk.* Gömülmüş, gömülü. || İ. Gömülmüş ölü.

— *Esk. Defin-i hak (defin-i kabir, defin-i makber* veya *defin-i türâb),* gömülü (insan): *Ben zâir, sen defin-i makber* (Abdülhak Hâmid). || *Defin-i hâk-i ıtırnâk* («güzel kokulu toprağa gömülü»), nur içinde yatan. || *Defin-i hak-i siyah* («kara toprağa gömeyyit*),* ölü gömme. (M)

DEFİN veya **DEFN** i. (ar. *defn*). *Esk.* Ölüyü toprağa gömme, gömülme: *Hasan'ın Cedd-i emcedi yanında definine mâni olmak zulümdür. Büyük günahtır* (Cevdet Paşa). [Bk. DEFNETMEK.] || Bir şeyi gömerek gizleme. || *Defn-i emvat* (veya *defn-i meyyit*), ölü gömme. (M)

DEFİNE i. (ar. *defn*, gömme, gömülme'den *define*). *Esk.* Tesadüfen bulunan saklanmış veya gömülmüş değerli eşyalar topluluğu: *Fakat daha ilk kazmada definenin yeri, başındaki gizli mücadele devam etmek şartıyle, değişmişti* (A.H. Tanpınar). [*Eşanl.* GÖMÜ.] || *Teşm. yol.* Çok değerli eşya: *O eserler bugün define midir?* (Yahya Kemal). || *Mec.* Değerli insan. *Define-i âmâl,* gizli, saklı emeller: — *Gelir mi âleme insan yâ sâde rahat için, / Aranmadan bulunur mu define-i âmâl?* (T. Fikret). || *Define-i irfân,* çok bilgili kimse.

— Huk. Keşiflerinden çok zaman önce gömüldüğü veya saklandığı anlaşılan ve artık kimin malı olduğu ispat edilemeyen değerli şey (para, mücevher, değerli taş, madalya, heykel, çanak-çömlek, sanat eseri). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. *Define*'nin mülkiyeti, içine gömülü olduğu veya saklandığı şey kime ait ise onun olur (Med. kn. md. 696/II). Ancak, defineyi bulan kimse, o yerin maliki değilse, definenin değerinin yarısını aşmamak üzere, uygun bir ikramiyenin verilmesini malikten isteyebilir (Med. kn. md. 696/IV).

Define, ilmî değeri olan tabiî ve nadir eşya veya antika niteliğinde bir mal ise, hazinenin mülkü olur. Gayrimenkulünde bu nitelikte eşya bulunan kimse, uğrayacağı zarar ve ziyanın tam tazmin edilmesi karşılığında, gerekli kazıların yapılmasına izin vermek zorundadır. Bulan ve gayrimenkulünde ilmî değeri haiz eşya bulunan kimse, definenin değerini aşmayacak uygun bir mükâfat verilmesini isteyebilir (Med. kn. md. 697).

◆ **Defineci** i. Define bulmak için kazı yapan veya yaptıran kimse. (M)

Define Adası (*Treasure Island*), R.-L. Stevenson'ın romanı (1883). Bir hancının oğlu, henüz ölmüş olan yaşlı bir denizcinin sandığında bir harita bulur; haritada, ıssız bir adada gömülü bir definenin bulunduğu belirtilir. Bir gemi kiralar, ama hazineye göz diken korsanlarla çarpışmak zorunda kalır. Sonunda, genç kahraman, çabalarının ödülünü başarı kazanarak görür. Serüven romanları klasiklerinden olan *Define Adası*'nın seçkin niteliği, üslûbunun duruluğudur. (L)

DE FİORİ (Ernesto), italyan heykeltıraşı (Roma 1884-Sao Paulo 1945). Mesleğe ressam olarak başlayan De Fiori, Maillol'un eserlerinden etkilenerek heykeltıraşlığa yöneldi. Heykeltıraş Haller'in yanında çalıştı. Biçimleri aşırı ölçüde yalınlaştırarak kendine has bir üslûp yarattı. Genellikle nü'ler ve portreler yaptı. 1936 Yılında Brezilya'ya göç etti. (L)

DEFİSİYAN sıf. (fr. *déficient*). Mat. Tam

DEFFAND markizi
Carmontelle'in eseri
Épinal müzesi, Fransa

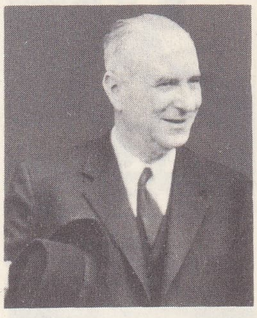

Gaston DEFFERRE

defibrilasyon

defibrilasyon âleti
ve kapalı göğüsle
defibrilasyon

Foto. Giraudon, X, Camera-Press (LAROUSSE)

Daniel DEFOE

defne ağacı yaprağı

«Robinson Crusoe» için yapılmış bir desen Büyük Scoten'in eseri

Lee DE FOREST ve triyot lambası

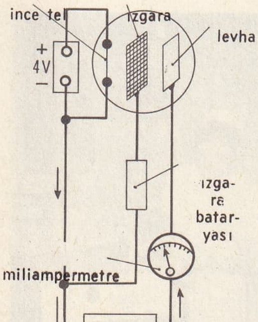

bölenlerinin toplamı, kendisinden daha küçük bir sayıyı veren herhangi bir sayı için kullanılır. (Msl. 8'in tam bölenleri olan 1,2 ve 4'ün toplamı 7'dir). [*Eşanl.* EKSİK.] || *Defisiyan hiperbol.* Bk. EKSİKLİ. (L)

DEFLASYON i. (fr. *déflation*). İkt. Enflasyon durumunda fiyat yükselişini durdurmayı ya da yavaşlatmayı veya enflasyon eğilimi karşısında fiyatları düşürmeyi öngören iktisat siyaseti (Bazı iktisatçılar deflasyonu ikiye ayırırlar: yararlı sayılan ve kısa vadeli taahhütlerin yapılmasını öngören *birincil deflasyon* ve uzun süren birincil deflasyonun etkilerinden ileri gelen depresyona [talep eksikliğinden doğan fiyat düşüş dönemi] benzeyen *ikincil deflasyon*). Bk. ANSİKL.

— Coğ. Bk. SAVRULMA.

— ANSİKL. İkt. *Deflasyon,* nicesel para teorisine dayanan bir siyasettir. Charles Rist'e göre, deflasyonun üç çeşidi vardır. *Para deflasyonu,* banknotları tedavülden çekip imha etmek demektir; 1944 ekiminde Belçika, banknot ve hesapları bankada bloke ederek böyle bir işlem yapmıştı. 1948 Haziranında, Almanya'daki işgal kuvvetleri, ödeme vasıtalarının yüzde 94'ünü ve özel alacakların yüzde 90'ını hükümsüz saymış, Reichsmark'ı on buçuğa bir oranında Deutsche Mark'a çevirerek tedavüldeki para hacmini azaltmışlardı. Devlet, bankaların devlet yararına çıkardıkları ödeme vasıtalarını karşıladığı zaman (ki sonradan bankalar kendilerine düşen bu parayı müşterilerine kredi olarak verebilirler), deflasyoncu siyasetin başka bir şekli olan *malî deflasyon* ortaya çıkar. Kamu harcamalarını kısmağa veya vergileri arttırmağa dayanan bütçe fazlalığı siyasetini de malî deflasyonun bir şekli olarak ele alabiliriz. Bu fazlalıklar ya kullanılmaz veya kamu borçlarının ödenmesine harcanır. Deflasyonun üçüncü çeşidi olan *kredi deflasyonu* birçok şekilde gerçekleştirilir: kredi isteklilerini daha ölçülü davranmağa zorlamak için iskonto haddinin yükseltilmesi; bankaların mevduatlarını arttırmağa zorlanmaları; open-market, yani açık piyasa siyaseti veya krediler ile kredi tevziinin sıkı bir şekilde denetlenmesi. Fiyatların yükselmesini önlemek için ya arz veya talep üzerinde durulabilir. Deflasyoncu siyaset tedavüldeki parayı, kredileri azaltarak, kamu harcamalarını, ödenekleri, yatırımları kısarak talep'i dizginleyebilir. Bugüne kadar girişilen çeşitli deflasyon denemelerinden (1944'te Belçika, 1948'de Almanya) çıkan sonuç, *bu siyasetin amacına uygun olmadığı*'dır. Gerçekten de, deflasyoncu siyaset, gerek iktisadî yapıların, gerek kişilerin direnci yüzünden, kendisinden nazarî olarak beklenen etkiyi pek gösteremez. Meselâ, fiyat indirimini frenleyen çeşitli etkenler vardır: maliyetin sabit kalması, kamu harcamalarından büyük bir kısmının kısılmasına imkân olmaması, yatırımlarını arttırmayan veya azaltan her modern ekonominin, teknik ilerlemenin tabiî bir sonucu olarak, yerinde saymağa hattâ gerilemeye mahkûm olması, fiyat indirimi karşısında işletmecilerin karamsarlığa kapılmaları, işçi sendikalarının ücretlerin dondurulmasını büyük bir tepkiyle karşılamaları. Ayrıca, şunu da belirtelim ki, deflasyon siyasetinin gözü kapalı bir siyaset karakterini taşıması, hele uzun bir enflasyon devresinden sonra geliyorsa, çeşitli adaletsizliklere yol açar. Gerçekten de, deflasyondan yararlanacak olanlar, ille de enflasyondan zarar görenler değildir. O arada alacaklar el değiştirmiştir ve enflasyondan zarar gören firmalar, fiyat yükselmesi döneminde maliyeti her zaman düşüremedikleri için, deflasyoncu tedbirlerin de yükünü çekmek tehlikesiyle karşılaşır.

Bu saydığımız sakıncalar göz önünde tutulursa, hükûmetlerin, fiyat ve gelir arasında yeni bir dengeye varabilmek için deflasyon kadar kaba olmayan, onun gibi sadece niceliğe dayanmayan, ondan çok daha seçmeci olan çarelere niçin başvurdukları daha iyi anlaşılır. Bu çarelerin özelliği ise, kredi, para ve kamu harcamalarının denetimine dayanan bir siyasetle birlikte, arzı piyasanın isteklerine göre ayarlıyabilecek daha uzun vadeli bir genel iktisadî siyaseti birarada yürütmektir.

◆ **Deflasyoncu** veya **deflasyonist** sıf. Deflasyona veya onu yürütmeğe ait: *Deflasyoncu siyaset.* (L)

DEFLEKTÖR i. (fr. *déflecteur*). Elektron ve Teknol. Bk. SAPTIRICI.

DEFLEMEK geçl. f. (ar. *def'* savmak ve savulmak'tan *def-le-mek*). *Teklz.* Defetmek, savmak, kovmak: «*Ya o herifi deflersin, yahut karışmam» diye homurdandı* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Usta ağzını pek tut... Sakız ağacı lâfını edersen bizi buradan bu akşam defler.* (H. R. Gürpınar). [M]

DEFN i. Bk. DEFİN.

DEFNE i. (mit. i. *Daphne*'den). Meşin gibi sert ve almaşık yapraklı, açık sarı çiçekli, kokulu ağaç veya ağaççık. (İlmî adı *Laurus nobilis.* Defnegillerden.) || *Defne tacı. Mec.* Zafer, ün, başarı sembolü.

— Balıkç. *Defne yaprağı,* lüferin küçüğüne (10 sm'ye kadar) verilen ad.

— Eczc. Bk. ANSİKL.

— Mutf. Et ve balık haşlamalarına, bazı kebap ve etlere, koku ve lezzet vermek için defne yaprağı konur.

— Nümism. *Defne çelenkli,* başında defne çelengi bulunan figüre denir: *Defne çelenkli imparator başı.*

— ANSİKL. *Defne*'nin anayurdu Anadolu'dur. Akdeniz iklimine has maki denen bitki örtüsünün karakteristik bitki türüdür. Batı Anadolu'da (Aydın dağları) 300 m'ye, Güney Anadolu'da (Amanos dağları) 600-800 m'ye kadar ve genellikle bütün Akdeniz ülkelerinde yetişir. Boyu 8-10 m arasındadır. Yaprakları 5-10 sm uzunluğunda, 2-5 sm genişliğinde ve mızrak biçimindedir; üst tarafı parlak koyu yeşil, alt tarafı donuk yeşil olur. Çiçekleri sarı renkte, 4-6'sı birarada küçük şemsiye durumludur. Meyvesi tek tohumlu üzümsü yemiş şeklindedir. Yaprağında eterli bir yağ bulunur. Ağacından küçük mobilyalar yapılır. Eskiden defne Apollon'a adanırdı, şairler, generaller ve imparatorlar defne tacı takınırlardı. Ortaçağda şairlere, sanatçılara ve bilginlere de defne tacı giydirilirdi. Doktora veren gençlerin başına defne meyveleriyle (*bucca laurea*) süslü bir taç konurdu (fransızcada lise bitirme sınavlarına bakalorya denmesi buradan gelir).

— Eczc. *Defne*'nin meyve ve yapraklarından elde edilen defne yağı kokulu ve acı lezzetlidir. Cildi tahriş edici ve asalak öldürücü ilâçların bileşimine girer. Özellikle veteriner hekimlikte kullanılır. Ayrıca tuvalet sabunlarına koku vermek için yararlanılır. Meyvesi Fioravante alkolatının bileşimine girer. Mideye ve sinir ağrılarına iyi gelir. (ML)

DEFNE (Zeki Ömer), türk şairi (Çankırı 1903). Kastamonu lisesini bitirdikten sonra (1931) öğretmen oldu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesindeki yüksek öğreniminden sonra Kabataş ve Galatasaray liselerinde çalıştı. Halk şiiri geleneğinden faydalanarak yerli motiflerle lirik şiirler yazdı. (M)

DEFNEGİLLER çoğl. i. Çiçekli bitkiler familyası. Özellikle kokulu ağaç veya ağaççıkları kapsar. (*Ranales* takımından.)

— ANSİKL. *Defnegiller* almaşık basit yapraklı bitkilerdir; kışın yaprakları dökülmez. Çiçekleri salkım, talkım veya bürçük biçimindedir; yaprakların koltuğundan çıkar. Her çiçekte altı çanak yaprağı, dört sıra halka halinde üçer erkek organ ve tek meyve yaprağından ibaret bir dişi organ bulunur. Yumurtalık serbest ve tek bölmeli, meyvesi üzümsü veya zeytinsi yemiş şeklindedir. Defnegillerin birçok türü insanlara faydalıdır; bazı türlerinden elde edilen tahta yapıcılıkta veya ince marangozlukta kullanılır; bazılarının meyvesi yenir (amerikan armudu), bazılarının kokulu kabuğundan faydalanılır (tarçın, japonya kâfurusu); asıl defnenin yaprakları mutfak işlerinde ve hekimlikte kullanılır. (L)

DEFNETMEK geçl. blş. f. (ar. *defn,* gömme ve türk. *etmek*'ten). [Ölüyü] Gömmek: *O zamana kadar Kûfe ahalisi mevtalarını haneleri avlularında ve kapıları yanında defnederlerdi* (Cevdet Paşa). [M]

◆ **Defnedilmek** veya **defnolunmak** edilg. blş. f. [Ölü için] Gömülmek: *Resulullah Sallallahu aleyhi ve sellem hazretlerinin yanında defnolunması için Hazret-i Ayşe'den izin almıştı* (Cevdet Paşa). [M]

DEFO i. (fr. *défaut*). Tuhafiyecilik. Bir kumaşta değişik renk ve görünüşte örgü veya yapım hatası. || Dikim hatası.

◆ **Defolu** sıf. Defosu olan. (LM)

DEFOE veya **DE FOE** (Daniel), ingiliz yazarı (Londra 1660'a doğr.-Moorfields 1731). Resmî dinden ayrılan bir ailedendi; ailesinin dar gelirli olmasına rağmen Stoke Newington papaz okulunda bir süre öğrenim gördü. Sonra ticarete atıldı, birçok kere İtalya, Almanya, İspanya ve Fransa'ya gitti. 1683'te İngiltere'ye dönünce bir manifatura mağazası açtı, ertesi yıl Mary Tuffley ile evlendi; bu evlilikten yedi çocuğu oldu. 1685'te Monmouth dükü ile birlikte Sedgemoor savaşına katıldı ve 1688'de William III of Orange'ın tahta çıkması için çalıştı. Bundan sonra manifaturacılığı bırakarak armatörlük yapmağa başladı. İflâs etti ve 1692'de Avrupa'ya gitmek zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra İngiltere'ye dönünce, vergi dairesinde memur oldu. 1695'ten 1699'a kadar bu görevde kaldı. Bu sırada yazdığı siyasî yazılarıyle önce whig'leri sonra da tory'leri savundu. 1697'de, *An Essay Upon Projects*'i (Tasarılar Üstüne Bir Deneme) yayımladı. 1701'de yazdığı *The True-born Englishman* (Safkan-ingiliz) adlı yergi şiiriyle William III'ü, ona «yabancı» diyenlere karşı savundu. Aynı yıl *The Original Power of the Collective Body of the People of England* (İngiltere'de Halk Topluluğu İktidarı) adlı bir deneme yazdı. Sonra yeni bir yergi daha yayımladı: *The Shortest Way with the Dissenters* (Resmî Dinden Ayrılanlara Karşı En Kestirme Yol) [1702]. Bu, birçok kişiyi Defoe'ye düşman etti; aynı yıl William'ın ölümü de, durumunu büsbütün güçleştirdi. 1703 Yılının mayısından kasım ayına kadar tutuklanarak, teşhir cezasına çarptırıldı. Bu maceradan sonra her şeye inancını kaybederek *Hymn to the Pillory*'yi (Teşhir Cezasına Övgü) [1704] yazdı. O sırada *The Review* adlı bir dergi çıkarmağa başladı. 1713'e kadar yayımladığı bu derginin adını o tarihte *Mercator*'a çevirdi. Kendi türünün en seçkin örneklerinden olan bu dergide Defoe, liberal görüşleri savundu. 1706'da kraliçe Anne'ın hizmetine girdi, onun hesabına İskoçya ile Birleşme antlaşması hükümlerini tartışmağa gitti. 1709'da *History of the Union*'u (Büyük Britanya Krallıkları Birliğinin Tarihi), bunun ardından da 1715'te *Charles XII'nin Savaşları* adlı tarih kitabını yazdı. Siyasî hayatında derin bir umut kırıklığına uğrayarak hayal edebiyatına yönelmesi bu döneme rastlar. İlk gerçek başarıya 1719'da, altmış yaşına yaklaşırken, yayımladığı *Robinson Crusoe* (The Life and Strange, Surprising Adventures of Robinson Crusoe of York, Mariner) adlı romanıyle ulaştı. 1720'de fransızcaya çevrilen bu roman, hayranlarının olduğu kadar taklitçilerinin de sayısını çoğalttı. Beş yıl içinde (1719-1724) Defoe bütünüyle edebî nitelikte olan belli başlı kitaplarını yayımladı: *The Life, Adventures and Pyracies of the Famous Captain Singleton* (Ünlü Kaptan Singleton'un Hayatı, Serüvenleri ve Korsanlıkları) [1720]; *The Fortunes and Misfortunes of the Famous Moll Flanders* (Ünlü Moll Flanders'in Mutlulukları ve Mutsuzlukları) [1772]; *Colonel Jack* (Albay Jack) [1772]; *The Memoirs of a Cavalier* (Bir Süvarinin Hatıraları) [1724]; *Lady Roxana or the Fortunate Mistress* (Lady Roxana veya Mutlu Aşifte) [1724]. Kitap üstüne kitap yayımladığı bu verimli dönemde Defoe, başarılı serüven romanları yazmakla yetinmedi. *A*

Foto. British Council, U.S.I.S., Vincent (LAROUSSE)

Journal of the Plague Year'ı (Veba Yılı Günlüğü) [1722] yazdı. Bu kitapta, 1665'teki veba salgınını anlattı. Bir iktisatçı olarak *Kamu Kredileri Üstüne Düşünceler*'i (1724), gezgin olarak *A Tour Through the Whole Island of Great Britain*'i (Büyük Britanya'da Gezi) [1724], ahlâkçı olarak da *Dine Uygun Evlenme* (1722) ve *The Complete English Tradesman*'i (Yetkin İngiliz Taciri) [1725-1727] yazdı. Bundan başka, gizli bilimler üzerine *The Political History of the Devil* (Şeytanın Siyasî Tarihi) [1726] adlı denemesini ve *Büyü Sistemi* (1727) adlı kitabını da saymalıyız. Ama bunlar az değerli kitaplardır. Defoe bundan sonra 1731'de esrarengiz şartlar altında ölünceye kadar, yıllarca, dikkate değer hiç bir kitap yayımlamadı.

Gerçekten de Defoe en iyi eserlerini, beş altı yıllık bir süre içinde verdi. Bu eserler onu o zamana kadarki siyasî faaliyetleri ve siyasî yazıları ile sağlayamadığı bir üne kavuşturdu. Başkalarının çoktan değerlerini tanıttıkları bir yaşta Defoe'ya bu ünü kazandıran, kahramanı Robinson Crusoe olmuştur. Defoe gezgin olarak dünyayı dolaşırken, gerçekleri çok iyi görmesini bildiği kadar, bir ahlâkçı olarak da gördüklerinden sonuçlar çıkarmıştı. Bunun içindir ki, hayal payı ne olursa olsun, Defoe'nun bütün romanları sağlam bir gerçekçilik temeline dayanır. (L)

DEFOLMAK geçz. blş. f. *Teklz.* [Hakaret sözü olarak] Bir yerden çekilip veya savuşup gitmek: *Yakında defolup mektebe gidecek. O zaman seninle biz bize kalacağız* (H.R. Gürpınar). *O budala oğlunu da al götür, o kalabalık da defolsun!* (A.H. Tanpınar). (M)

DE FOREST (Lee), amerikalı mühendis (Council Bluffs, Iowa 1873-Hollywood 1961). Chicago teknoloji enstitüsünde okudu. Western Electric co.ın laboratuvarında radyo-elektrik mühendisi oldu, 1906'da Fleming'in diyot lambasına üçüncü bir elektrot, *ızgara* ekledi, böylece zamanında *odyon* adı verilen aygıtın uygulama alanını çok genişleten *triyot* (üç elektrotlu) lambasını icat etmiş oldu. Bu buluşunun önemi önce anlaşılamadı, hattâ De Forest borçları yüzünden tutuklandı. (L)

DEFORMASYON i. (fr. *déformation*). Bk. *Biçim* DEĞİŞTİRME.

◆ **Deforme** sıf. (fr. *déformé*). Biçimi bozulmuş. || *Deforme etmek*, biçimini bozmak: *Giydiği her ayakkabıyı deforme ediyor.* || *Deforme olmak*, biçimi bozulmak: *Şapkası yağmurun etkisiyle deforme oldu.* (M)

DEFOSE sıf. (fr. *se défausser*'den). Oyun. Elden atılmış, çıkarılmış. || *Defose etmek*, iskambilde gereksiz kâğıtları alarak elini düzeltmek. (M)

DEFRECHEUX (Nicolas), Wallon diliyle yazan belçikalı şair (Liège 1825-Herstal 1874). Az sayıda, ama büyük duyarlıkla dolu lirik eserlerinden dolayı Wallon ağıt türünün kurucusu sayılmaktadır. Eserleriyle 1854-1860 arasında Wallon dili ve edebiyatına yeni görüşler getirdi. Türkülerinden ikisi (*Lèyîz-m'Plorer* [Bırak Beni Ağlayayım, 1854] ve *L'Avez-v' Vèyou Passer?* [Gerçekten Gördünüz mü Onu?, 1856]) çağında büyük ün yaptı. Bu ün halk arasında bugün de sürüp gitmektedir. (L)

DEFREGGER (Franz VON), avusturyalı ressam (Stronach yakını, Ederhof, Tirol 1835-Münih 1921). Piloty'nin öğrencisi olan bu sanatçı, özellikle Tirol bölgesi halk yaşayışından sahneler işledi. En tanınmış tablosu, Viyana müzesinde bulunan ve Napolyon ordularına karşı koymak için yaşlıların silâh altına alınışını gösteren *Son Askere Alma* kompozisyonudur.

Eserleri Berlin müzesi (*Tirollülerin Dönüşü*) ve Almanya'nın bellibaşlı müzelerinde bulunur. (L)

DEFRÉMERY (Charles), fransız şarkiyatçısı (Cambrai 1822-Saint-Valery-en-Caux 1883). Collège de France'ta arap dil ve edebiyatı profesörü, *Mémoires d'Histoire Orientale*'den (Doğu Tarihi Üstüne Notlar) başka, metinler, farsça ve arapça eserler ve tercümeler (Handmir'den [veya Hundmir], Sâdî'den v.b.) yayımladı. (L)

DEFTER i. (yun. *diphthera*, işlenmiş deri'den ar. ve fars. *defter*). Birçok kâğıt veya parşömen yaprağının derlenmesinden meydana gelen bütün: *Ha, sahi... İsmail'le Emine'nin evlendiklerini bu deftere kaydetmeyi unutmuşum* (Y.K. Karaosmanoğlu). *Almadım olmaz, bak, deftere yazılmış* (M. Ş. Esendal). *Kenarları altın yaldızlı defterlerine yazdığı üç beş satırla hemen o eski günlerine gidiveriyor* (S.F. Abasıyanık). *Resim defteri. Cep defteri. Okul defteri. Bakkal defteri.*

— ÇEŞ. DEY. *Defter açmak*, hesap açmak. || *Defter tutmak*, işlem veya hesapları deftere kaydetmek. || *Defteri kabartmak*, iyice borçlanmak. || *Defteri kapamak (kapatmak)*, üzerinde konuşulan bir konuyu, bir tartışmayı sona erdirmek. || *Defterini dürmek*, hesabını görmek, öldürmek: *Bize edenlerin defterini dürsem / Ejder olmuş yedi başlı görünür* (Dertli).

— Denizc. *Gemi defteri* (veya *jurnali*), seyir sırasında gemide geçen olayların yazıldığı defter. Bk. ANSİKL.

— Din. *Defter-i â'mâl*, içinde insanın iyilik ve kötülükleri yazıldığına inanılan defter. || *Defter-i â'mâlini doldurmak*, aşırı derecede, çok günah işlemek.

— Huk. *Defter tutma.* (Bk. ANSİKL.) || *Gelen ve giden evrak defteri*, derneklerde gelen ve giden evrakın tarih sırasına göre kaydedildiği defter (Cemiyetler kn. md. 6). || *Karar defteri*, derneklerde ve ticaret şirketlerinde yönetim kurulu kararlarının yazıldığı defter. || *Pay defteri*, pay sahiplerinin ad ve soyadları veya unvanlarıyle, ikametgâhlarının kaydedildiği defter. (Nama yazılı olan senetlerin devrinin şirkete karşı hüküm ifade edebilmesi için, bunların pay defterine kaydedilmesi gereklidir.) || *Üye defteri*, dernek (cemiyet) üyelerinin aylık taahhütlerinin ve derneğe giriş çıkışlarının kaydedildiği defter (Cemiyetler kn. md. 6). || *Varidat ve sarfiyat defteri*, derneklerin gelir ve giderlerini gösteren defter.

— Muhas. *Deftere geçirmek*, bir kıymet hareketini veya herhangi bir işlemi muhasebe defterine kaydetmek. || *Defteri kebir* veya *büyük defter*, bir ticarî işletmenin hesaplarının tasnifli şekilde tutulduğu defter. (Bk. ANSİKL.) || *Amerikan usulü defter*, yevmiye defteri ve defteri kebir kayıtlarının birarada yapıldığı defter. || *Envanter defteri*, belli bir dönem başında veya sonunda işletmenin iktisadî değer toplamlarının yazıldığı defter. || *Günlük defter*, işletmenin, yaptığı işlemleri günü gününe geçirdiği defter. || *İşletme defteri*, yalnız gider ve gelirlerin yazıldığı defter.

— Teşk. tar. *Defter emini*, defterhanenin en büyük âmiri. || *Defter eminliği*, tapu kayıtlarını, tımar, has, zeamet ve vakıf topraklarını durumunu bildiren ana defterlerin yazıldığı, saklandığı daire. (Bugün Tapu Kadastro Genel müdürlüğü.) [Bk. ANSİKL.] || *Defter kethüdası*, eyaletlerde zeamet işleriyle görevli memurlar. (Defter kethüdası, tımar defterdarının âmiri durumundaydı; en yüksek derecesi Rumeli defter kethüdalığı sayılır, kendilerine zeamet verilirdi.) || *Defter-i nanhor*, yeniçeri yetimlerine ocaktan verilen zahire ve ödeneğin kayıt defteri. || *Defter-i tevziat dairesi*, tevzi defterlerinin merkezde incelenmesi için kurulan dairenin adı. (Devlet hesabına geçirilen çeşitli gelirler, yerlerinde tevzi defterleriyle tespit edilirdi. Tanzimat'tan sonra kaldırıldı.)

— ANSİKL. Denizc. *Gemi defteri* kaptanın nezareti altında ikinci kaptan, onun mazereti halinde bizzat kaptan veya nezareti altında bir gemi adamı tarafından tutulur. Yük ve safranın yüklenmesine bağlandığı andan itibaren geçecek belli başlı olayların yazıldığı deftere, gemide işlenen suçlar, disiplin cezaları, gemideki doğum ve ölüm olayları da geçirilir. Engel bulunmadıkça kayıtlar günü gününe yapılmalıdır. Kaptan ve ikinci kaptan tarafından imzalanan defter, kaza ve geminin batması halinde yardımcı bir belge niteliğini taşır.

— Huk. Evliliğin sona ermesi üzerine, velâyet kendisine verilen karı veya koca, çocuğun malî durumunu gösteren bir müfredat defterini mahkemeye verir (Med. kn. md. 279). Aynı şekilde, göreve başlayan vasi de, Sulh mahkemesinin bir temsilcisi önünde, vesayet altındaki kimsenin mallarının defterini yapar. Vesayet altında bulunan kimse temyiz kudretine sahip ise, defter yapılırken o da bulunur. Gerekirse, Asliye mahkemesi, defterin resmî şekilde tutulmasına, Sulh mahkemesinin isteği üzerine karar verir (Med. kn. md. 382).

Miras hukukunda ise, resmî defter tutma, Med. kn. md. 532'ye göre üç halde söz konusu olur: 1. mirasçılardan biri vesayet altında ise veya vesayet altına alınması gerekiyorsa; 2. vekil olmayan bir mirasçının gaip olması halinde; 3. mirasçılardan birinin isteği üzerine. Bu son halde defterin nasıl tutulacağı ve sonuçları Med. kn. md. 559-570'te düzenlenmiştir. Resmî defter tutulmasını kanunî veya mansup mirasçılardan biri ister. Ancak, resmî defter tutmağa gidilebilmesi için, istemde bulunanın mirası ret hakkının sona ermemiş olması gerekmektedir (Med. kn. md. 559). Talep, miras bırakanın son ikametgâhı mahkemesine yapılır (Tüzük 41). Müddet, ret süresinin işlemeğe başladığı andan itibaren bir aydır (Med. kn. md. 559). Defter tutmanın istenmesi üzerine, terekede bulunan malların değerleri takdir edilir ve bütün aktif ve pasifleri gösteren bir müfredat defteri yapılır. Bu yapılırken, başta mirasçılar olmak üzere, tereke hakkında bilgisi olan herkes, mahkemenin istemesi üzerine, açıklamada bulunmak zorundadır (Med. kn. md. 560). Bu arada Sulh mahkemesi, miras bırakanın alacaklı ve borçlularını, ilândan itibaren en az bir ay içinde, alacak ve borçlarını deftere kaydettirmeğe davet eder (Med. kn. md. 562, Tüzük 43). Terekenin resmî defterinin tutulması esnasında, tereke ile ilgili ancak zorunlu olan işlemler yapılır (Med. kn. md. 564, Tüzük 47). Aynı şekilde bu süre içinde, tereke veya mirasçılar aleyhinde icra takibi yapılamaz ve acele olanlar dışında kalan açılmış davalar talik edilir. Keza, tereke aleyhine olan alacaklarda da zamanaşımı durur (Med. kn. md. 565). Defter tutma işlemi sona erince, ilgililer bu defteri sona ermeden itibaren en az bir ay süre ile inceleyebilirler (Med. kn. md. 563, Tüzük 46). Bundan sonra, mirasçılar, yine bir ay içinde, tereke ile ilgili kararlarını vermek zorundadırlar. Bu süre içinde susan mirasçı, mirası, tutulan defter gereğince kabul etmiş sayılır (Med. kn. md. 567).

Defter tutmanın sonuçlarına gelince; deftere geçirilen borçlar yönünden, mirası kabul eden mirasçı sınırsız sorumludur (Med. kn. md. 568). Alacaklının kusuru ile deftere geçirilmeyen borç düşer. Alacağı deftere kusuru olmadan geçmeyen alacaklıya karşı ise, mirasçı, kendine mirastan düşen miktar ile sorumlu olur (Med. kn. md. 569).

Devletin mirasçı olduğu hallerde ise, terekenin re'sen resmî defteri tutulur ve devlet sadece tereke mevcudu ile sorumlu olur (Med. kn. md. 570).

Diğer bir defter tutma şekline, intifa hakkı ile ilgili olarak Med. kn. md. 735'te rastlanır. Buna göre, yararlanılan malın masrafları malik ve intifa hakkı sahibi tarafından birlikte karşılanmakta ise, malların resmî bir defterinin tutulması her zaman istenebilir.

Aynı şekilde, hasılat kirasında, kiraya, âletler, hayvanlar ve zahire dahil ise, taraflardan her biri diğerine, eşyanın tam listesini gösteren imzalı bir defter verir (Borçlar kn. md. 271).

— Muhas. Muhasebede çift kayıtlı (muzaaf) defter tutma sistemine has iki tür defter vardır: *esas defterler, yardımcı defterler.*

a) *Esas defterler*, muzaaf sistemin işlemesi için gerekli olan defterlerdir. İşlemlerin tarih sırasına göre yazıldığı defterlere *yevmiye defteri (günlük defter* veya *jurnal)* denir. Bu defter beş sütundan meydana gelir: hesaplanan sayfa numaraları sütunu, işlemin madde numarası sütunu, hesaplar ve gerekli açıklamalar sütunu, borç sütunu, alacak sütunu. Hesaplar belli ilkelere göre ya borca veya alacağa yazılır. Her işlemin yazılması muhasebe eşitliğinde var olan unsurların çoğalma veya azalmaları gözönünde bulundurulmak suretiyle yapılmalıdır. İşlemler basit ve bileşik olmak üzere ikiye ayrılır. Basit işlemler bir hesabın borçlandırılmasına karşılık bir hesabın alacaklandırılması, bileşik işlemler ise bir hesabın borçlandırılmasına karşılık birkaç hesabın ala-

defterdar

caklandırılması veya bunun tersi biçimindedir. Defter tutulurken her sayfanın sonundaki borç tarafı toplamı ile alacak tarafı toplamının eşit olmasına dikkat edilmesi gerekir. Sayfa sonunda her iki taraf da eşit çıkmışsa toplamlar öbür sayfanın başına (borç borç kısmına, alacak alacak kısmına yazılarak) «toplam devri» veya «nakli yekûn» başlığı altında geçirilir. Emekten tasarruf sağlayan, işletmenin yapısı gözönüne alınarak sık sık borçlandırılan veya alacaklandırılan hesaplar için sütunların çizildiği *«sütunlu yevmiye defteri»* de vardır. Hesapları esas olarak bünyesinde toplayan ve hesapların «T» şeklinde kaydedildiği deftere *defteri kebir* (veya *büyük defter*) denir.

Defteri kebir üç kısma bölünür: 1. borçluların hesaplarını kapsayan alacak hesapları defteri kebiri; 2. alacaklıların hesaplarını kapsayan borç hesapları defteri kebiri; 3. alacak ve borç hesapları dışındaki diğer hesapları kapsayan genel defteri kebir.

Bu iki defterden başka, bir de işletmelerin bir dönem sonunda sayarak, tartarak değerlendirdiği varlık veya borçlarını gösterdiği *envanter defteri* vardır. Bu deftere işletmenin açılış tarihinde ve bundan sonra her iş yılı sonunda çıkarılan envanter ve bilançolar kaydedilir.

Defteri kebir maddeleriyle günlük defter kayıtlarını birarada bulunduran *amerikan usulü defter* de bugün kullanılmaktadır. Ticarî işletmelerde sol yanına giderlerin, sağ yanına gelirlerin yazıldığı ve noterlikçe tasdik edilen *işletme defterleri* tutulur.

b) *Yardımcı defterler.* İşlemlerin bedelleri yanında, diğer ayrıntıları da işletmeyi yakından ilgilendirir. Bu ayrıntıları kapsayan defterlere *yardımcı defterler* denir. (Borç senetleri defteri, ambar defteri, demirbaşlar defteri gibi.)

Ticaret kanunu (md. 71) ve Vergi Usul kanunu gereğince defteri kebir, tutulması mecburî olan defterlerdendir. Yevmiye defterlerinde tarih sırasına göre kaydedilen her işlem, defteri kebirde ilgili hesaba işlenir. Böylece kasa, mal, alacak, senet ve borç durumu kolayca belli olur. Defteri kebirdeki kayıtlarda işlem tarihi, yevmiye defteri numarası ve meblağ açıkça belirtilir (Tic. kn. md. 71/II). Vergi Usul kanununun müteharrik yapraklı defter tutulmasına izin verdiği hallerde ciltli ve sayfaları numaralı olma mecburiyeti kalkar, tasdike tabi olmaz. Defteri kebirin kaç çeşit hesaba ayrılacağı, yardımcı hesapları, muhasebe esaslarına, işletmenin mahiyetine, işlemlerin genişlik ve nevine göre tayin etme hakkı tacire bırakılmıştır. Toplu hesaplarda yardımcı nihaî hesabın adının da defteri kebirde bulunması gerekir (Tic. kn. md. 61/II).

Vergi Usul kanununa göre mükellefler defter tutma yönünden ikiye ayrılır: 1. bilanço esasına göre defter tutma zorunluğunda olan mükellefler; 2. işletme hesabı esasına göre defter tutma mecburiyetinde olan mükellefler. Birinci sınıfa girenler muzaaf sisteme göre defterlerini düzenlemek zorunda olan birinci sınıf tacirlerdir. Tuttukları defterler yevmiye defteri, defteri kebir ve envanter defterinden (mevcut veya muvazene defteri) ibarettir (Vergi Usul kn. md. 182.). İşletme hesabı esasına göre defter tutmaları gereken mükellefler ikinci sınıf tacirlerdir (Vergi Usul kn. md. 176). Yevmiye ile envanter defterinin ciltli ve sayfaların zincirleme sıra numaralı olması gerekir (Vergi Usul kn. md. 183-185). Defteri kebir için böyle bir kayıt yoktur (Vergi Usul kn. md. 184). Büyük ölçüde çeşitli mal kullanan işletmeler, sayım sonuçlarını envanter

degaje (bale)

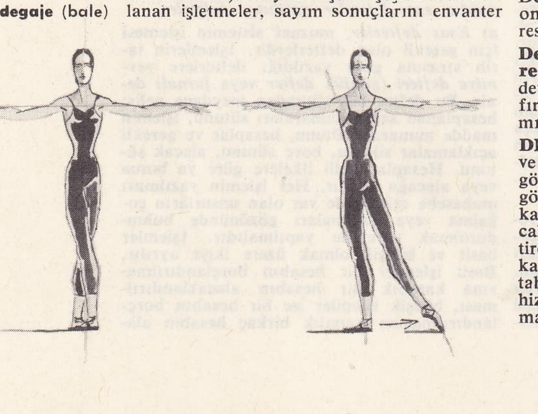

listelerine yazıp bu listelerin toplamlarını envanter defterine kısaltarak geçirebilirler (Vergi Usul kn. md. 188).

— Teşk. tar. *Defter emini* bugünkü tapu ve kadastro müdürünün görevini yerine getirirdi. Defter eminliği ile ilgili ilk kanun Orhan Gazi zamanında yürürlüğe girdi. Fatih kanunnamesinde bu makama ait görevler daha geniş şekilde açıklandı. Protokol sırasında, şehremini, reisülküttap ve bölük ağalarından önce defterdardan sonra gelen defter eminleri XVII. yy.ın sonuna kadar Divanı Hümayun nazırı durumunda bulunan nişancılara bağlıydılar. XVIII. yy.dan sonra daha serbest hale geldiler. Tımar, zeamet, has tevcihlerinden, duruşma ve mahkemeler için çıkarılan kayıtlardan ayda 200 akçe kadar gelir toplarlar, bunu memur ve kâtiplerine usulünce pay ederlerdi. Başlangıçta ancak padişahlar sefere çıktığı zaman sefere katılan defter eminleri, sonraları padişahların sefere çıkmamaları üzerine İstanbul'dan ayrılmadılar. Bu durum, savaşlarda yararlık gösterenlere yapılan tevcihlerin, şehitlerden boşalan tımar, zeamet ve hasların kayıt işlerinin geri kalmasına sebep oldu. Sadrazam Sinan Paşanın teklifi ile 1597'de nişancı ve defter eminlerinin savaşlara katılmaları yeniden kanun haline getirildi. Böylece ordugâhta defter emini ve kayıtlarının bulunduğu bir çadır kuruldu: *defterhane çadırı.*

Merkezden başka imparatorluğun her ilinde de birer defter emini bulunurdu. İllerdekilerin görevleri de merkezden yapılan tevcihlerin ikinci nüshalarını saklamak, tahrir emirlerine göre il içindeki sancakları, kadılıkları, has, zeamet ve tımarları kaydetmekti. Defter eminlerinin, fesin kabulünden sonra başlarına kafesî destâr yerine âdi fes, üstlerine de güğer hırvatî giymeleri, leh biçimi eyerli ve takımlı ata binmeleri kanun haline geldi. Defter eminliği 1840'ta kaldırıldı; görevi, yeniden kurulan Maliye nezaretine verildi. 1848'de tekrar kuruldu ve 1871'de adı *Defter-i Hakanî nezareti* oldu.

◆ **Defterci** i. Tapu dairelerinde sicil kütükleri ve dosya arviş memuru.

— Teşk. tar. Bk. BEYLİKÇİ.

◆ **Defterhane** bļş. i. *Esk.* Tapu ve kadastro dairesi.

◆ **Defterî** sıf. *Esk.* Defterle ilgili.

◆ **Defterlû** veya **defterli** i. *Esk.* Deftere yazılmış, kaydı yapılmış kimse.

— Teşk. tar. Yeniçeri ocağının defterlerinde yazılı, yeniçerilere verilen ad. (Vezirler, sancak ve alay beyleri, kendileriyle ilgili kimseleri defterlerine geçirdiklerinden bunlara da defterlû denilirdi.) || *Defterli avcılar.* Bk. AVCI'*lar.* (→ Bibliyo.) [ML]

DEFTERDAR bļş. i. (yun. *diphthera*'dan fars. *defter-dār,* defter tutan). İllerde maliye işleriyle görevli yüksek memur. || Osmanlı imparatorluğunda maliye ve hazine işlerini yürüten kimse. Bk. DEFTERDARLIK. (M)

Defterdar camii, İstanbul'da Cihangir'de Mimar Sinan tarafından 1553'te yapıldı. 1912 Yangınında yandı. Yapı kalıntıları 1916'da kaldırılırken mezarlar Kılıçalipaşa camiine taşındı. (M)

Defterdar camii, İstanbul'da, Eyüp'te, Defterdar iskelesindedir. Defterdar Mahmud Efendi tarafından yaptırıldı (1540-1541). Bir kubbeli ve duvarları kesme taştandır. 1768 Depreminden zarar gören yapı esaslı bir onarım gördü. Camiye bağlı okul ve medrese yıkılmıştır. (M)

Defterdar İbrahimpaşa mescidi ve medresesi, İstanbul'da, Çarşamba'da, Kanunî devri defterdarlarından İbrahim Paşa tarafından yaptırılan mescit ve medrese; yıkılmıştır. (M)

DEFTERDARLIK bļş. i. (fars. *defter-dār,* ve türk. *-lık*'tan *defterdarlık*). Defterdarın görevi ve makamı. || Maliye bakanlığının gözetim ve denetimi altında illerde kurulan kamu idaresi. (Hazineye ait her türlü alacakları [vergi, resim, harç v.b.] tahsil ettirerek hazineye gelir sağlamak ve masraf kanunları gereğince genel bütçeye ayrılan tahsisattan istihkak sahiplerine veya kamu hizmeti görenlere gerekli ödemeleri yaptırmakla yükümlüdür.)

— ANSİKL. Tar. Murad II devrinde *emval deftercisi* veya *mal defterdarı* adını taşıyan bir görevli malî hizmetleri görüyordu. Osmanlı devletinin başlangıç döneminde gelişmiş bir maliye sistemi bulunduğunu gösteren Fatih kanunnamesinde *defterdar,* devlet mallarının sorumlusu olarak gösterilmektedir. Defterdarların maliyeden ferman yazmak, bazı memuriyetler vermek, memurlara iki akçeye kadar zam yapmak, hükümdarlarla karşılıklı konuşması gibi yetkileri vardı. Osmanlı imparatorluğunun genişlemesi üzerine defterdarlar Rumeli ve Anadolu olmak üzere iki kısma ayrıldı. Rumeli deftardarına *başdefterdar,* Anadolu defterdarına *şıkkı evvel defterdarı* dendi. Selim I (Yavuz) zamanında Arap-Acem defterdarlığı kuruldu. Rumeli defterdarı hilât ve bağışlarda vezir ve kazaskerlerle aynı derecede tutulurdu. Divandaki yeri kazaskerden sonra idi. Veziriazamla birlikte yemek yeme hakkı vardı. 600 000 akçe has ile bazı hallerde hazineden 240 000 akçeye kadar yıllık alırdı. Padişaha gelen hediyelerde hissesi vardı. Başdefterdar sefere çıktığında, yerine Anadolu defterdarı bakardı. Mehmed III'ün kurduğu dördüncü Tuna boyları defterdarlığı kısa bir zaman sonra kaldırıldı. XVI. yy. sonlarında görev, Arap-Acem defterdarlığı Halep, Şam, Trablus-Şam, Diyarbakır, Erzurum defterdarlıklarına ayrıldı. Anadolu defterdarlığı üçe bölünerek Anadolu, Karaman ve Sıvas defterdarlıkları haline getirildi. Bu yeni defterdarlıklara *kenar defterdarlığı* veya *hazine defterdarlığı* adı verildi. Selim III zamanında Nizamıcedid askerinin masrafını karşılayacak vergileri toplamak için Şıkkı râbi defterdarlığı kuruldu. Nizamıcedid teşkilâtının kaldırılması (1807) üzerine bu defterdarlık işe yaramaz hale geldi.

Defterdarlık, her biri maliyenin ayrı bir bölümüyle uğraşan otuzdan fazla kaleme ayrılmıştı. Her kalem dairesinde *hâce* denilen bir müdür ve *halife* denilen müdür yardımcıları ile kâtip, şakirtler (kâtip adayı) vardı. Maliye nezaretinin kuruluşuna kadar bu düzen devam etti. Teşkilâtın en geniş zamanında büyük daireler kuruldu. Önemlileri büyük ruzname kalemi, baş muhasebe kalemi, Anadolu muhasebesi kalemi, haremeyn muhasebesi kalemi, cizye muhasebesi kalemi, maliye kalemi, sipah muhasebesi kalemidir. Defterdarlar Divanı Hümayunun tabiî üyeleri olarak haftada dört gün divan toplantılarına katılırlardı. Ayrıca malî davaları dinleyerek hüküm verirlerdi. Mahmud II, maliyeyi düzenlerken hazineyi üç büyük bölüme ayırdı. 1. Şıkkı evvel defterdarının idaresindeki Hazine-i Âmire; 2. defterdara bağlı mansure hazinesi; 3. bir nazırın idaresindeki darphane hazinesi. Hazine-i Âmire defterdarlığı bir süre sonra kaldırıldı, görevleri de Darphane nezareti işleriyle birleştirildi ve Darphane-i Âmire defterdarlığı kurularak nazırlığına Ali Rıza Bey getirildi (eylül 1835). 1838'de mansure defterdarlığı buraya bağlanarak Maliye nezareti kuruldu ve maliyenin tek elden yönetimi sağlandı; Nafiz Efendi maliye nazırı oldu. Abdülmecid Maliye nezaretini kaldırdı, maliyeyi, Hazine-i Âmire ve Mukataât defterdarlığı olmak üzere ikiye ayırdı. Kısa bir zaman sonra Maliye nezareti kuruldu, Saip Paşa maliye nazırı oldu (1841). 1867'de yapılan yeniliklerle teşkilât genişletildi. İl muhasebecilikleri defterdarlık haline getirildi.

Cumhuriyet döneminde defterdarların görevi 29 mayıs 1936 tarihli ve 2996 sayılı Maliye Vekâleti Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki kanunla belirtildi. Defterdarlar il ve katma bütçeli ilçe teşkilâtlarının âmiridir. İşlemlerin kanun hükümlerine göre yürütülmesini sağlamak, kendisine yöneltilen sorulara cevap vermek, kanuna aykırı davranışta bulunanlar hakkında kovuşturma yapmak v.b. görevleri vardır. Defterdar bulunduğu ilde Maliye bakanlığının en büyük memurudur (md. 20). [→ Bibliyo.] (M)

Defterdar Mensucat fabrikası, Türkiye'de kurulan ilk fes fabrikası (1836). Önceleri Kadırga'da bulunan ve Dârüssınâa denilen yapım evi 1839'da Eyüp'te, Defterdar koyundaki Haticesultan sarayının üç katlı Kur'a bölümüne taşındı. Fabrika fes yapımından başka halı ve aba da dokumuştur. Hayvan gücü ile dönen dinkleme

Foto. MEYDAN

yerine 1868'de buhar makinesi getirtilen fabrikada sonraları tarak, vargel ve dokuma makineleri kullanıldı. 1876'da Bâbıseraskerî emrine verilen fabrika 1923'te Sanayi ve Maadin bankasına, 1939'da ise Sümerbank'a geçti. Bugün 6 136 tane ştrayhgarn iği, 1 880 kamgarn iği ve 167 dokuma tezgâhına sahip bulunan fabrika ayrıca tefrik, yıkama, boya ve apre tesisleriyle trikotaj ve konfeksiyon seksiyonlarını biraraya toplamıştır. İmalâtı şayak paltoluk, braşova, askerî ve resmî ihtiyaçlar için kullanılan kumaşlar ile ştrayhgarn ve kamgarn karışık kaşe, sporteks, mantoluk, battaniye ve tam kamgarn serj, gabardin koverkot, ropluk ile ince fantezi kumaşlardır. İplik kapasitesi ortalama olarak yılda 1 230 t ştrayhgarn ve 158 t kamgarndır. Dokuma dairesi yılda ortalama 1 763 000 m çeşitli tip kumaş imal etmekte ve fabrikada 2 200 işçi çalışmaktadır. (M)

DEFTERDAR MUSTAFA PAŞA, osmanlı devlet adamı (öl. İstanbul 1633). Niğdelidir. Enderunda yetişti. Medrese öğrenimi de gördüğü için *Suhte* (Softa) diye de anılır. Hotin seferinde (1621) yeniçeri ağası oldu. Dönüşünde Rumeli beylerbeyliği payesiyle kaptanıderyalığa yükseldi. 1623 Yılında nişancı, sonra defterdar oldu (1633). Murad IV'ün güvenini kötüye kullanması halk ve yeniçeriler arasında hoşnutsuzluk yarattı. Bu yüzden Bostancıbaşı Rıdvan Ağa ile birlikte 20 haziran 1633 gecesi sarayda tevkif edilerek öldürüldü. (M)

Defterdar Mustafapaşa camii, Edirne'de Mustafa Paşa tarafından Mimar Sinan'a yaptırıldı. 1752 Depreminde yıkılan tonoz bingili kubbesi yerine 1872'de günümüzdeki çatı yaptırıldı. (M)

Defteri Hakanî nezareti, Osmanlı imparatorluğunda devletin resmî kayıtlarını tutan ve koruyan daireye verilen ad. Önceleri Defter eminliğinin gördüğü hizmetler 1871'de bu dairenin kaldırılması üzerine, yeni kurulan Defteri Hakanî nezaretine verildi. Teşkilâtın başına Kâni Paşa getirildi. Cumhuriyet devrinde bu hizmet, 1927'de kurulan Tapu ve Kadastro Genel müdürlüğüne verildi. (M)

DEFTERÎ MEHMED (Ebülfadl), tarihçi ve defterdar (öl. Şam 1574). Tarihçi İdrisi Bitlisî'nin oğlu. Babasından ve devrin bilginlerinden ders alarak kendini yetiştirdi. Defterdar olarak Mısır'da bulunduğu sırada malî konulardaki bilgisi ile dikkati çekti. Kanunî'nin bir emrini doğru bulmayarak uygulamadığı için istifa ettiği söylenir. Defterî Mehmed Efendinin telif ve tercüme eserlerinin içinde en önemlisi Cengiz'in hükümdar oluşundan Timur'un ölümüne kadar olan olayları içine alan beş ciltlik tarihidir. Eser farsça yazılmış *Vassaf Tarihi*'nin bir özetidir. (M)

DEFTERÎ MEHMED PAŞA Bakkalzade, osmanlı devlet adamı, tarihçisi, başdefterdarı (öl. Kavala 1717). Babıâli'de Ruznamçe-i Evvel kalemine girdi. Bu kalemin halifesi Kılıç Ali Efendinin yardımıyle iyi bir maliyeci olarak yetişti. Ramî Mehmed Paşa ile tanışarak şıkkı evvel defterdarlığına yükseldi. 1703'te Edirne'de meydana gelen Feyzullah Efendi olayı sırasında öldürülme korkusuyle bir süre gizli yaşadı. İstanbul'dan gelen isyancılar, beraberlerinde defterdar olarak Muhsinzade Abdullah Efendiyi getirdiler. Fakat Ahmed III tahta çıktığı zaman cülûs bahşişini dağıtmadığı için kendisini azlettiler ve yerine Bakkalzade'yi defterdar yaptılar. Zaman zaman uzaklaştırıldığı bu makama çeşitli tarihlerde yedi defa tayin edildi. Varadin seferinde silâhtar Ali Paşanın şehit düşmesinden sonra siyasî hizmete girdi. Ahmed III'ün idaresindeki devlet adamlarının teşvikiyle kendisine vezirlik rütbesi verildi. Sadrazam olması beklenıyordu. Fakat Ahmed III, bu işi Timişoara seferinden sonra ele alacağını söyledi; dönüşte de buna yanaşmadı. Haksızlığa uğradığını ileri süren Defterî Mehmed Paşa, Selânik muhafızlığıyle merkezden uzaklaştırıldı (1717). Aynı yılın nisan ayında Kavala'da öldürüldü. Başarılı bir maliyeci olan Defterî Mehmed Paşa, aynı zamanda iyi bir tarihçidir. 1656'dan 1703'e kadar geçen olayları *Zübde-tül-Vakayi* (Olayların özü) kitabında anlatır. Ayrıca Osmanlı imparatorluğunun sosyal durumu ve siyasetini anlatan *Nasâyih-ül-Vüzera ve'l-Ümera* (Emîrlere ve Vezirlere öğütler) adlı bir kitabı vardır. Bu eser ingilizceye çevrilerek basıldı (1935). [M]

DEFUISSEAUX (Alfred), belçikalı siyaset adamı (Mons 1823-ay.y. 1901). Avukat. *Catéchisme du Peuple* (Halk İlmihali) adlı bir eser yayımladı, 1888 grevini düzenledi, Fransa'ya gitti, «Büyük suikast» adı verilen olaya adı karıştı ve on beş yıl hapis cezası yedi. 1894'ten 1901'e kadar milletvekili oldu. Kömür işçileri sosyalist federasyonu başkanı olarak tanındı. — Kardeşi LÉON (Mons 1841-Brüksel 1906), Jules Favre'ın kâtibi (1862-1863), temsilciler meclisinde Mons üyeliğine seçildi (1870-1881). Militan bir sosyalistti, mecliste aşırı solcular grubuyle iş birliği yaptı; bütün yurttaşlara oy hakkının tanınmasını, anayasanın yeniden gözden geçirilmesini istedi. Görevinden çekildi, sosyalist harekette büyük payı oldu, devlet güvenliğine karşı bir harekete karışmakla suçlandı (1904). [L]

DEGA. Bk. DAGA.

DEGAJE i. (fr. *dégagé*). Bale. Bir adıma hazırlanan ayak serbest bırakılır ve vücudun ağırlığı öbür tarafa verilir. (Ayağı yere sürerek yapılır. Bacaklardan biri pozisyondaki ayaktan ayrılır; öne, arkaya veya yana uzanır. Yerde veya havada olabilir. Sıçramalı degajeler ikinci, öne doğru dördüncü ve arkaya doğru dördüncü pozisyonlarda yapılır. (L)

DEGAJMAN i. (fr. *dégagement*). Spor. *Degajman yapmak*, topu (futbol, rugby v.b. gibi oyunlarda) sert bir ayak vuruşuyle atabileceği kadar uzağa atmak. (LM)

DEGAME, Amerika'da çıkan bir tür kereste; *Calycophyllum Candidissimum* (kökboyasıgiller familyası) adlı bir ağaçtan elde edilir. (Bu ince, sert ve düz bir tahtadır; kolay ve iyi cilâ tutmağa yatkın, fakat dayanıksızdır; ince marangozlukta, âletler, keman yayı, yayık v.b. yapımında kullanılır). [L]

DE GAMERRA (Giovanni), italyan tiyatro yazarı (Livorno 1743-Vicenza 1803). *Don Fernando Conte d'Errara* (Errara Kontu Don Fernando [1765], *I Solitari* (Yalnız Yaşayanlar) [1770] gibi acıklı dramlar ve Mozart'ın bestelediği *Lucio Silla* gibi librettolar yazdı. Ateşli bir Avusturya taraftarıydı. 1775'te Viyana imparatorluk tiyatrolarının aylıklı yazarı oldu. İtalya'ya dönüşünde Napoli sarayı için Diderot'nun nazariyelerinden esinlenerek *Plano per lo Stabilimento del Novo Teatre Nazionale*'yi (Yeni Millî Tiyatronun Kuruluşu İçin Plan) [1790] yazdı. *La Batavia e la Belgia Liberate* (Kurtarılan Batavia ve Belçika) [1793] adlı eseri gerici bir tutumu yansıtır. Bu eser sayesinde Viyana sarayı imparatorluk şairi oldu. (L)

DEGANYA veya **DEGANİYA,** İsrail'de köy, Taberiye gölünün güney kıyısında; 400 nüf. 1909'da kuruldu, Filistin'deki ilk kolektif kuruluştur. 1948'de halk, arap kuvvetlerinin bir saldırısını geri püskürttü. Beyt-Gordon tabiat bilim müzesi. Bataklık tarımı ve meyve (portakal) ağaçları yetiştiriciliği. (L)

DEGAS (Edgar), fransız ressamı (Paris 1834-ay.y. 1917). Bir süre hukuk öğrenimi gördükten sonra, Güzel Sanatlar okulunda Lamothe'un öğrencisi oldu. Ingres'i örnek alarak sanatını geliştirmek için İtalya'ya gitti. 1856-1857 Yıllarını bu ülkede geçirerek Rönesans ustalarının tablolarını kopya etti. O dönemde yaptığı tablolar klasik geleneklere uygun olmakla birlikte, *Bellelli Ailesi* (1860), *Bir Şehir Kurduran Semiramis* [1860-1865], *Orléans Şehrinin Mutsuzlukları* [1865] gibi tablolarında, bir yandan güçlü bir kişiliğin izleri, bir yandan da Ingres ve Puvis de Chavannes'in etkileri görülür. *Bas Çalgıcısı Dilhau, Opera Orkestrasında* adlı tablosu ile yukarıda sayılanlar Louvre müzesindedir (Jeu de Paume salonları). Felix Braquemond, 1853'ten sonra Degas'ya ofort tekniğini öğretti. Daha sonra ressam, Japon estamplarını gördü ve onlardaki cüretli kompozisyon tekniğinin etkisi altında kaldı. Hayatının ilk yarısında Edgar Degas, sanatın klasik geleneklerine saygılı olmak, çağının yaşamasını yorumlamak ve yeni teknikler denemek gibi değişik amaçlar arasında bocaladı. Ingres gibi renkten çok desene, biçime önem verdi ve

«Plajda»
National gallery, Londra

Edgar DEGAS

«Dans Sınıfı»
Louvre müzesi, Paris

durmadan desenler çizdi. 1870 Fransız-alman savaşında topçu eri olarak orduya katıldı, bataryasının yüzbaşısı Henri Rouart ile tanıştı. Sanatsever ve sanatçıların yakın dostu olan Henri Rouart'ın evinde, savaştan sonra, Edouard Manet, Berthe Morisot gibi ressamları, Stéphane Mallarmé, Paul Valéry gibi şairleri tanıdı. 1872'de Amerika'ya giderek annesinin doğduğu şehir olan New-Orléans'da çalıştı ve en olgun eserlerinden biri sayılan *New-Orléans'da Pamuk Pazarı* adındaki kompozisyonu yaptı. İzlenimci grubun 1874 yılında açılan ilk sergisine katılan Degas ikinci sergiye (1876) 24 tablosunu gönderdi. Tablolar, tenkitçiler, halk ve sanatçının dostları tarafından iyi karşılanmadı. 1877 ve 1879'da açılan sonraki sergilere ressam, 25 tablo ile katıldı. Degas, öteki izlenimci arkadaşları gibi, resim sanatının saplanıp kaldığı ölü geleneklere ve formüllere son vermek amacındaydı. Ama tekniği, izlenimci teknik değildi. Araştırmaları, arkadaşı olan sanat tenkitçisi Duranty'nin ve natüralist yazarların anlayışlarına yakındı. Degas, teknik ve estetik değerleri bakımından alelâde hikâye türünün çok üstünde olan çeşitli konulu kompozisyonlar ve portreler yapıyordu: *Ütücü Kadınlar* (Louvre müzesi), *Dargınlık* (1872); *Irza Geçiş* (1875); *Absent* (1877) [Louvre müzesi]. Absent tablosuna gravür ressamı Desboutin ve aktris Ellen André modellik ettiler. Tiyatro ve konserler ressamın ilgisini çekiyor; operanın fuayesinde gördüğü bale dansözlerinin çeşitli pozlarını tespit ediyordu. Zaten Degas, birçok kompozisyonuna (*Dansöz Fiocre «Kaynak» Balesinde* [1868], *«Robert le Diable» Balesi* [1872], *Dans Sınıfı* [1872] Louvre müzesi) esin kaynağı olan opera fuayelerinden ömrünün sonuna kadar ayrılmadı. Degas tiyatrodan başka at yarışlarına, sirklere çok gider ve buralardan aldığı konuları tablolarında işlerdi: *Miss Lola, Fernando Sirkinde.* Degas'nın huysuz ve geçimsiz karakteri Renoir, Monet, Sisley gibi arkadaşlarının 'onunla

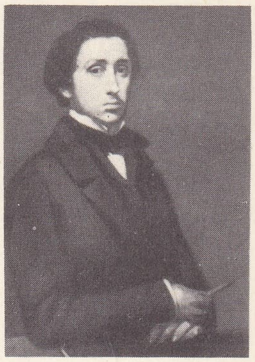

Edgar DEGAS
kendi portresi
Louvre müzesi, Paris

Alcide DE GASPERİ

Michel DE GHELDERODE

birlikte sergi açmayı reddetmelerine sebep oldu. Öte yandan Degas'nın sergilerde görülen resimleri onu, sanatseverlerce aranılan ve sevilen bir usta derecesine yükseltti. Yalnız yaşamayı seven, geçimsiz Degas en yakın arkadaşlarını da alaya alır, onları incitecek sözler söylemekten kaçınmazdı. Hayatının son yıllarında gözleri bozuldu, bu yüzden yağlıboyayı bırakmak zorunda kaldı. Son seçkin tablolarını daha kolaylıkla kullandığı pastel tekniği ile yaptı. Pastellerinin çoğu Louvre müzesinin estamp koleksiyonunda ve Londra'da National gallery'dedir. Pastel ile yaptığı nü'ler, kompozisyon, biçim anlayışı ve yorumu ölçüsünden son derece cesaretli ve buluşlarla doludur. Hemen hemen hiç görmeyen gözleriyle Degas, fotoğrafçılığa özendi, olağanüstü güzellikte dansöz heykelleri yaptı ve şiir yazdı. Degas'yı, çağının en büyük sanat devrimcilerinden biri kabul etmek gerekir; «Desen, biçim değildir, biçimi görme metodudur» derdi. Degas Toulouse-Lautrec'i, Bonnard'ı, Vuillard'ı ve kendisine bir ara modellik etmiş olan kadın ressam Suzanne Valadon'u etkiledi. Maupassant'ın *Tellier Evi* adlı hikâyesi için yaptığı monotipleri Ambroise Vollard, bir lüks baskı halinde yayımladı. Degas'nın tabloları, dünyanın bellibaşlı müzelerinde bulunmaktadır. (L)

DE GASPERİ (Alcide), italyan siyaset adamı (Trento 1881-Valsugana 1954). Yirmi dört yaşında *Il Nuovo Trentino* gazetesinin yönetimini üzerine aldı. Avusturya parlamentosuna milletvekili seçildi (1911), söylevlerinde Avusturya idaresi altında bulunan İtalyanların haklarını savundu. İtalyan yurttaşı oldu. 1919'da Bologna'da, hıristiyan demokrat eğilimli, yeni İtalyan Halk partisinin (Partito Popularo Italiano) ilk kongresine başkanlık etti. 1921'de Trento'dan milletvekili seçildi, Halk partisinin parlamento grup başkanı oldu, fakat bu partiyi tümüyle tasfiyeye karar veren faşist hükûmet tarafından tutuklandı ve dört yıl hapse mahkûm edildi (1926); sonra Vatikan'da kütüphane müdürü oldu. Faşist rejimin yıkılması üzerine hemen ön plana geçti. Roma'nın kurtuluşundan sonra, Hıristiyan Demokrat partisinin sekreterliğine getirildi; birinci Bonomi kabinesine sandalyesiz bakan olarak girdi. İkinci Bonomi ve Parri kabinesinde dışişleri bakanlığına getirildi ve bu görevi, 10 aralık 1945'te başbakan oluşuna kadar muhafaza etti. Haziran 1946'da, öteden beri savunduğu cumhuriyetin ilânından sonra da, 28 temmuz 1953'e kadar başbakan kaldı. Müttefiklerle barış anlaşmasını imzaladı ve bu anlaşmayı parlamentoda onaylattı. Mussolini'nin Vatikan ile olan 1929 tarihli Latran anlaşmalarını içine alan yeni anayasayı meclisten geçirtti. Bu iki önemli oylamada komünistler, yeni hıristiyan demokrat çoğunluğuna katıldılar. Bununla birlikte De Gasperi, 1 haziran 1947'de komünistlerden ve Nenni'ci sosyalistlerden ayrıldı. Daha önceki kabinesinde birçok defa değişiklik yaptıktan sonra beşinci kabinesini kurdu; dışişlerini kont Sforza'ya bıraktı, içişlerini üzerine aldı. Partisinin kurultaylarında, çeşitli eğilimleri uzlaştırmayı başardı; fakat küçük azınlık gruplarının (liberaller, reformcu sosyalistler, geleneksel cumhuriyetçiler) devamlı desteğini sağlayamadı. İtalya'nın güney ve orta bölgelerinde geniş bir tarım reformuna girişti. Dış siyaset alanında, Federal Almanya ve Amerika Birleşik devletleri ile anlaşmalar yapılmasından yana olan, kararlı bir Batı taraflısı diye tanındı. Sekizinci De Gasperi hükûmetinin başarısızlığından sonra temmuz 1954'e kadar partisinin genel sekreteri kaldı ve Avrupa Kömür ve Çelik birliği başkanlığına seçildi (mayıs 1954). [L]

DE GAULLE (Charles). Bk. GAULLE (Charles DE).

DE GEER, belçika asıllı isveçli aile, Liège'li Lamberd **De Geer de Chainée** (öl. 1399) bilinen en eski atasıdır. 1641'de İsveç'te yerleşen bu aileye soyluluk unvanı verildi. Ailenin iki kolu bugün de bu adı devam ettirmektedir. (L)

DE GEER (Gerhard Jakob), isveçli coğrafyacı ve jeolog (Stockholm 1853-ay.y. 1943). Birçok seyahat ve keşif yaptı. Buzul devrinden sonra İskandinavya'da meydana gelen seviye değişmeleri ile buzul sellerinin bırakıntılarını inceledi. (L)

DE GEER (Karl, vikont —), isveçli siyaset adamı (1747-1805). Kral muhafız subayı, kraliçenin mabeyincisi (1764), İsveç'in en yüksek devlet adamı sayılırdı. 1778'de parlamentoya girdi. 1786'dan sonra Axel von Fersen'in yanı sıra krala karşı (özellikle *plenum plenarum* sırasında [1789]) muhalefet önderlerinden biri oldu. 20 Şubat hükûmet darbesi sırasında muhalefet önderleriyle birlikte tutuklandı. 1792'de yeniden parlamentoya girdi, daha az canlılık gösterdi, ılımlı bir tutum benimsedi. Jakoben'lerin radikal demokrat davranışlarını kınadı (1800). [L]

DE GEER (Louis, baron —), isveçli siyaset adamı (Finspang 1818-Truedstorp 1896). Bağımsız eğilimliydi, orta sınıfların etkisini artırmağa çalıştı, belediye ile ilgili reformdan sonra (1862), *Riksdag*'ın (dört sınıfın meclisi: kilise, soylular, burjuvalar, köylüler) iki meclise dönüştürülmesi meselesini oya koydurmayı başardı. Birinci mecliste soylular etkiliydi, ama ikincisinde burjuva ve köylülerin üstünlüğü sağlandı. Başbakan oldu (1876-1880), dine serbestlik getirdi ve ceza kanununu yeniden düzenletti. (L)

DEGEN (Jakob), isviçreli uçak teknisyeni (Liederswil 1761-Viyana 1848). 1807'den sonra insan gücü ile işleyen basit bir mekanizmayı balona takarak uçmağa çalıştı. (L)

DEGENAU, İsviçre'de ((Thurgau'da) köy. Köy kilisesinde, 1945-1947 arasında, Reichenau-Niederzell freskleri türünde, 1150'de yapıldığı sanılan duvar resimleri bulundu. Resimlerin konuları; Havariler arasında İsa; Meryem; Meryem'e İsa'nın doğacağının haber verilişi; İbrahim ve melekler. (L)

De Genealogiis Deorum Gentilium (Pagan tanrılar şeceresi), Giovanni Boccaccio'nun on beş kitapta topladığı latince eser. Yazar bu eseri 1350 ile 1360 yılları arasında yazdı. Hayatının son yıllarında yeniden gözden geçirdi ve genişletti. Eskiçağ mitoloji hikâyelerini tarihî, alegorik ve ahlâkî anlamları içinde yorumlayan bu kitap, yüzyıllar boyu önemli bir kültür aracı oldu. Polemik görünümünde olan son iki kitap şiirin ve şairin bir savunmasını kapsar. (L)

DE GENESTET (Petrus Augustus), hollandalı şair (Amsterdam 1829-Rozendaal 1861). Hastalığı yüzünden rahiplik mesleğinden ayrılmak zorunda kaldı. Duygulu, ölçülü, akıcı şiirler yazdı. (L)

DEGENFELD, Schawaben asıllı alman ailesi, 1165'ten beri bilinir. Başlıca üyesi: CHRİSTOPH MARTİN, baron **von Degenfeld** (Eybach 1599-ay.y. 1653). Wallestein ve Tilly kumandası altında savaştı. Güstav-Adolf, sonra Fransa (1635), en sonra da Venediklilerin (1642) hizmetine girdi. Türklere karşı çarpıştı, Dalmaçya genel valisi oldu. Altı oğlundan biri olan HANNİBAL da onun kadar serüvenli bir hayat sürdü (1648-1691). MARİA SUSANNA LOYSA adlı bir de kızı vardı. (L)

DEGENFELD (Maria Susanna Loysa, — baronesi), birinci baron Christoph Martin'in kızı (1636-Heidelberg 1677), güzelliği, inceliği ve düşüncelerinin açıklığı ile tanındı. 1650'de Pfalz prensesi Charlotte'un nedimesi oldu, sonra Pfalz prensi Karl-Ludwig ile evlendi. (L)

DEGENFELD-SCHÖNBURG (August, — kontu), avusturyalı general (Nagykanizsa 1798-Altmünster, Gmunden yakını 1876). 1848 ve 1859'da İtalya'ya karşı yapılan savaşlara katıldı. 1860'tan 1864'e kadar savaş bakanı oldu. (L)

DEGENHART (Bernhard), alman sanat tarihçisi (Monaco 1907). XIV. ve XV. yy. avrupa sanatı konusunda bilgisiyle tanındı. Özellikle Pisanello ve Geç gotik devri sanatçıları üzerine çalıştı. (L)

DEGERANDO veya **DE GERANDO** (Joseph-Marie), fransız filozofu ve siyaset adamı (Lyon 1772-Paris 1842). İhtilâl başlayınca Fransa'dan ayrıldı. Direktuvar'da geri döndü ve Napolyon zamanında siyasete atıldı. Madame de Stael ile ilişki kurdu. Paris'te idare hukuku profesörü oldu (1818), Enstitü'ye ve Akademi'ye üye seçildi. Eserleri: Cöndillac'ın etkisi altında yazdığı *Théorie des Signes et de l'Art de Penser dans leurs Rapports Mutuels* (Karşılıklı İlişkileri İçinde İşaretler ve Düşünme Sanatı Teorisi) [4 cilt, 1800]; *Histoire Comparée des Systèmes de Philosophie Relativement aux Principes des Connaissances Humaines* (Felsefe Sistemleri ile Bilgi İlkelerinin Karşılaştırmalı Tarihi) [3 cilt, 1804], *Des Progrès de L'Industrie dans leur Rapport avec le Bien-Être Physique et Moral de la Classe Ouvrière* (Sanayideki Gelişmelerin İşçi Sınıfının Beden ve Ruh Rahatlığı ile İlgisi) [1841-1845]. (L)

DE GEYTER (Jan Julius), flaman diliyle yazan belçikalı şair (Lede, Doğu Flandre 1830-Anvers 1905). Flaman millî hareketinin başlıca öncülerindendi. Gerçekçi bir nitelik taşıyan şiirinin ilham kaynağı siyasî görüşleridir. (L)

DEGEYTER (Pierre), belçikalı besteci (Gand 1848-Saint-Denis 1932). Tornacı, 1888'de *Internationale**in müziğini besteledi. (L)

DEGGENDORF, Almanya'da (Batı Almanya, Bavyera) şehir, Tuna'nın sol kıyısında, Regensburg'un aşağı kesimi; 16 300 nüf. Gotik üslûbunda kiliseler. XVI. yy.dan kalma belediye sarayı. Dokuma ve metalürji sanayii. (L)

DE GHELDERODE (Michel), fransızca yazan belçikalı oyun yazarı (Ixelles-Brüksel 1898-Brüksel 1962). Serüvenlerle dolu bir hayat yaşadı, çeşitli mesleklere girip çıktı, sonra fransız ve flaman dillerinde yazdığı hikâyelerle tanındı. Ama gerçek ününü, oyunlarıyle sağladı. De Ghelderode'ın renkli bir üslûbu vardır. Teknik bakımdan anlatımcıdır. Eserlerinde dinî inanç ile küfür bir arada bulunur, orijinalliği garipliğe kadar varır. Başlıca oyunları şunlardır: *Barrabas* (1931); *Hop Signor* (Hop Sinyor) [1942]; *Escurial* (1948); *Fastes d'Enfer* (Cehennem Gösterişleri) [1949]; *Sire Halewyn* (1950); *Les Femmes au Tombeau* (Mezarda Kadınlar); *Christophe Colomb* (Kristof Kolomb); *Mademoiselle Jaïre* (Matmazel Jaire) ve *la Grande Kermesse* (Büyük Kermes) [1953]. (L)

DE GİOSA (Nicola), italyan besteci ve orkestra yöneticisi (Bari 1820-ay.y. 1885). Napoli konservatuvarında Zingarelli ve Donizetti'nin öğrencisi oldu. San Carlo, Fenice, Kahire ve Buenos Aires'te orkestra şefliği yaptı. Yirmiden fazla opera ve komik tarzın değerli bir örneği olan *Don Checco*'yu (1850) yazdı. Ayrıca kilise müziği, senfonik müzik ve oda müziği de besteledi. (L)

DE GİOVANNİ (Achille), italyan klinik hekimi (Sabbioneta 1838-Padova 1916). Pavia'da genel patoloji (1878-1879), klinik profesörü (1878) ve 1902'de senatör oldu. Her insanın, bedeninin yapısı ve çalışması bakımından ayrı bir kişiliği olduğunu ve tıbbın bu yola yöneltilmesi gerektiğini ileri sürdü. Tıbbî antropometri verilerine dayanarak, 1876'dan sonra, düşüncelerinin metodolojik temellerini attı. (L)

DE GİOVANNİ (Nicola), İtalyan müzikçisi (Cenova 1802-Parma 1856). Paganini ve diğer ustalardan ders aldı. Tanınmış bir kemancı ve orkestra şefi oldu. Bir missa ve çalgı müziği besteledi. (L)

DE GİULİ-BORSİ (Teresa), italyan sopranosu (Mondovi 1820'ye doğr.-Napoli 1877). Müzik öğrenimini Milano'da yaptı ve meslek hayatına da orada başladı (1839). İtalyan müziğinden seçtiği geniş bir repertuvar ile Avrupa'nın belli başlı şehirlerinde alkış topladı. (L)

DEGLAVS (Augusts), letonyalı yazar (Skibenieki, Letonya 1862-Riga 1922). Romanlar (*Vecais Pilskungs* [Yaşlı Şato Sahibi], 1890; *Jauna Pasaule* [Yeni Düya] 1897-1898; yalnız ilk iki kısmı çıkan *Riga* adlı üçleme, 1911-1912 ve 1921-1922 ve şehirle köy çatışmasını işleyen hikâyeler yazdı. Ayrıca edebî, felsefî ve sosyal denemeleri vardır. (L)

DEGLİ ALESSANDRİ veya **D'ALESSANDRİ** (Vincenzo), XVI. yy.da yaşamış venedikli gezgin. Uzun yıllar İstanbul'da oturdu. 1570'te İran şahı Tahmasp'a el-

Foto. Bernand (LAROUSSE)

çi olarak gönderildi. Amacı onu, Kıbrıs'ı alan Sultan Selim'e karşı savaşa sürmekti. 21 Ay süren heyecanlı yolculuğu sırasında Erzurum, Erivan ve Tebriz'den geçti. Elçiliği başarısızlıkla son buldu. (L)

DEGLİ ANTONİ, Bologna okulundan italyan bestecileri. —PİETRO (Bologna 1648-ay.y. 1720), Filarmoni akademisini kuranlardandır, orada başkanlık da yaptı. Ünlü ses sanatçısı Mignetta ile evlendi. Eserleri: keman ve sürekli bas ve ayrıca org için sonatlar, motetler, missalar, kantatlar, oratoryolar, operalar. —GİOVANNİ BATTİSTA (doğ. Bologna 1660'a doğr.), Pietro'nun kardeşi. Keman, org, çello, çembalo için yedi kitap yayımladı. İki kardeşin bestelerini Bach ve Händel de bilirdi. (L)

DEGLİ ARMATİ (Salvino), italyan fizikçisi (Floransa-öl. 1317). 1285 Yılına doğru gözlüğü icat eden kişi olarak kabul edilir. (L)

DEGO, İtalya'da komün, Liguria'da (Savona ili), Savona'nın kuzey-kuzeybatısında; 2 700 nüf. Bonapart, Avusturyalıları burada yendi (13 nisan 1796). [L]

DE GOEJE (Michaël Jan), hollandalı şarkiyatçı (Dronrijp 1836-Leiden 1909), Leiden üniversitesinde profesör. Tarih ve coğrafya incelemeleriyle başlıca arap metinleri üstüne çalışmalarıyla tanındı. Yayımlanan başlıca eserleri: *İdris, Afrika ve İspanya* (Dozy ile, 1866), *Fragmenta Historicorum Arabicorum* («Arap Tarihinden Seçmeler», Jong ile, 1869-1871); ortaçağ arap coğrafya metinlerinin zengin bir derlemesi olan *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (Arap Coğrafyacıları Kitaplığı, 1870-1893); *Şair Muslim ibni el-Velîd'in Divanı* (1875); ortak çalışma ürünü olan ve bir bilgi anıtı sayılan *Taberî Yıllıkları* (1879-1892). [L]

DEGOS (Robert), fransız hekimi (Mugron, Landes 1904). Paris hastahanelerinde hekim olarak çalıştı (1936); sonra Paris üniversitesinde profesör oldu (1951). Çeşitli deri hastalıkları ve frengi problemleri üzerinde çalıştı. *Traité de Dermatologie* (Deri Hastalıkları Üstüne İnceleme) [1953] adlı bir eser yayımladı. Deri ve iç organlarda görülen atrofili kötü kabarcık hastalığı (papüloz) «Degos hastalığı» adıyle bilinir. (L)

DEGOUTTE (Jean Marie Joseph), fransız generali (Charnay, Rhône 1866-ay.y. 1938). 1890'da Saint-Cyr okulunu piyade olarak bitirdi, 1895'te Madagaskar savaşına, 1900'de Çin seferine katıldı. 1911'de Casablanca'daki fas kıtalarının menzil yönetimini sağladı. 1914-1915'te 4. Ordunun (general de Langle) kurmay başkanı oldu. 1916'da generalliğe yükseldi. Somme'da ve Champagne'da Faslılar tümenine başarı ile kumanda etti. Daha sonra 21. Kolordu kumandanı oldu, bu birlikle Malmaison saldırısını (1917), 1918'de 6. Ordunun başında Champagne'da temmuz saldırısını yönetti. Kısa süre sonra Belçika kralının yanına yardımcı general olarak tayin edildi, üç müttefik ordu ile (fransız, belçika, ingiliz) Flandre sırtını ele geçirdi ve Güney Belçika'yı kurtardı. 1920'de yüksek savaş konseyine girdi. Rheinland'da müttefik işgal kuvvetleri başkumandanlığına getirildi ve 1925'e kadar bu makamda kaldı. 1923'te Ruhr havzası işgalini yönetti. (L)

DEGRA i. (fr. *dégras*). Sepici tarafından derilerin yağlanmasında kullanılan, don yağı, balık yağı ve moelonun karışımından meydana gelen yağlı terkip. (L)

DE GRAAF (Reinier), hollandalı hekim ve fizyolog (Schoonhoven, Utrecht yakını 1641-Delft 1673). Anatomi bilgini Sylvius'un öğrencisi. Tıp bilgisini geliştirmek üzere Angers ve Paris'e gitti; ülkesine dönüşünde Delft'te hekimlik yaptı. Pankreas özsuyu üstüne ilk önemli çalışmaları ona borçluyuz: yumurtalıkta bulduğu foliküllere *De Graaf folikülleri* adı verildi. (L)

DEGRADATÖR i. (fr. *dégradateur*). Foto. Bk. YAYMAK *(Yayma çevresi)*.

DE GRAZİA (Vincenzo), italyan filozofu (Mesoraca, Catanzaro 1784'e doğr. - Napoli 1856). Özellikle bilimkuramla (gnoseologie) uğraştı. Bu alanda tamamen görgücü'dür (ampirist). Bu yüzden Kant'çı Galluppi, Rosmini, Gioberti ve özellikle Hegel'ci hareketle çatıştı. Başlıca eserleri *Saggio su la Realtà della Scienza Umana* (İnsan Bilimlerinin Gerçekliğine Örnek) [5 cilt, 1839-1849]; *Discorsi su la Logica di Hegel e su la Filosofia Speculativa* (Hegel Mantığı ve Spekülatif Felsefe Üstüne Tartışmalar) [1850]. (L)

DEGRÉ (Alajos), fransız asıllı macar romancısı (Lippa 1820-Budapeşte 1896). Hikâyeleri halk arasında çok sevilir. Oyunlarının çoğu Millî tiyatroda oynandı. 1883'te hatıralarını yayımladı. (L)

DE GREEF (Arthur), belçikalı piyanocu ve besteci (Louvain 1862-Brüksel 1940). Brüksel konservatuvarının piyano sınıfında Brassin'in, armoni sınıfında Dupont'un, kontrapunto sınıfında Kufferath'ın, bestecilik sınıfında Gevaert'in ve Weimar'da Liszt'in öğrencisi oldu. Senfonik müzik *(Flaman Şarkıları, Süit...)* şarkıları, oda müziği, piyano eserleri *(Çeşitlemeli Menuetto* v.b.) bıraktı. Brüksel konservatuvarında piyano öğretmenliği yaptı (1887), birçok turneye çıktı. Grieg, De Greef'i bestelerinin en iyi yorumlayan sanatçılar arasında sayardı. (L)

DE GREEF (Guillaume), belçikalı sosyolog (Brüksel 1842-ay.y. 1924). Hukuk doktoru, özel Brüksel üniversitesinde sosyoloji profesörü, sonra 1894'te kurulan yeni Brüksel üniversitesinde sosyoloji, sosyal ekonomi ve psikoloji profesörü, daha sonra rektör oldu. Birçok eser yayımladı: *Introduction à la Sociologie* (Sosyolojiye Giriş) [1886-1889]; *la Constituante et Regime Représentatif* (Kurucu Meclis ve Temsilî Rejim) [1892]; *les Lois Sociologiques* (Sosyoloji Kanunları) [1893]; *Evolution des Croyances et des Doctrines Politiques* (Siyasî İnançların ve Doktrinlerin Evrimi) [1895]; *Sociologie Générale Elémentaire* (Genel Sosyoloji Temel Bilgileri) [1895]; *le Transformisme Social, Essai sur le Progrés et le Regrès des Sociétés* (Sosyal Dönüşümcülük, Toplumların İlerleme ve Gerilemesi Üstüne Deneme) [1895]; De Greef bu son eserinde ilerleme ve gerilemenin şartlara bağlı olduğunu tanıtlamağa çalışır ve bu şartları da ancak bilimin ortaya koyması gerektiğini ileri sürer: *Problèmes de Philosophie Positive* (Pozitif Felsefe Meseleleri); *la Sociologie Economique* (İktisadî Sosyoloji) [1904]. Çok evrimci olan Guillaume de Greef, Herbert Spencer'in görüşlerini benimsedi. (L)

DEGRELLE (Leon), belçikalı siyaset adamı (Bouillon 1906). Action Catholique partisi için çalıştı, 1935'ten sonra kralcı oldu. Almanya ile anlaşma yapmaktan yana olan Degrelle, Belçika'nın 1940'ta bozguna uğraması üzerine iş birliğinin başına geçmeyi denedi. Rusya'da Almanların safında savaşan «Wallonie» lejyonunu kurdu, Ukrayna'da Çerkasi'de yaralandı. İspanya'ya geçti, gıyaben ölüm cezasına çarptırıldı. Bilinmeyen bir yerde, belki de Arjantin'de, Belçika'ya sokulması yasaklanan kitaplar yayımladı. (L)

DE GREGORİ veya **DE GRE-GORİİS** (Gregorio), venedikli tipograf (XV.-XVI. yy.). Kardeşi Giovanni ile birlikte, zamanın çok beğenilen birçok resimli kitabını bastı (Ketham'ın *Fasciculus Medicinae*'si [1491], *Decamerone* [1492], *Novellino* [1492] v.b.). [L]

DE GREGORİO (Alfred), italyan hukukçusu (Parabita, Lecce 1881). Messina ve Bologna'da ticaret hukuku, özel hukuk kurumları, sonra Roma'da sanayi ve ticaret hukuku okuttu. Eserleri: *Bilanci delle Società Anonime* (Anonim Ortaklık Bilançosu) [1908]; *Contributo ad uno Studio Sulla Natura del Diritto di Autore* (Telif Hakkının Özüyle İlgili bir İncelemeye Katkı) [1916]; *Corso di Diritto Commerciale* (Ticaret Hukuku Dersleri) [2 cilt, 1930-1932]; *Delle Società e Delle Associazioni Commerciale* (Şirket ve Ticarî Ortaklıklar Üstüne) [1938]; *La Vendita* (Satış) [1940]. (L)

DE GROUX (Charles DEGROUX, **Charles** — denir), belçikalı ressam (Comines 1825-Brüksel 1870). Navez'in öğrencisi. Halkın yaşantısını dile getiren canlı ve renkli resimler yaptı. Brüksel müzesindeki *Yemek Duası* Millet'nin *Angelus*'u ile bir tutuldu. — Oğlu HENRY (Brüksel 1867-Marsilya 1930). ROMANTİKLERİN SONUNCUSU olarak adlandırıldı ve *Yerilen İsa* tablosu (1891) birçok tenkide yol açtı. Hayalci olan Henry 1908'den 1911'e kadar kendini ölmüş gösterdi. Dreyfus olayları sırasında *Yerilen Zola* tablosunu yaptı. Canlı renklerle dramatik olayları işledi. Heykeller ve taşbasmaları yaptı (Dante, Wagner, Baudelaire'in hayalî portreleri). Péladan'ın *le Livre Secret* (Gizli Kitap) adlı eserini resimledi. (L)

De Gruyter (Walter-und co.), alman yayınevi, merkezi Berlin'dedir. Gelnhausen'de şubesi vardır. G.J. Göschen, J. Guttentag, Georg Reimer, Karl J. Trübner ve Veit und co. yayınevlerinin Walter De Gruyter (1862-1923) tarafından 1919'da biraraya toplanmasıyle kuruldu. Başlıca yöneticileri Herbert Cram ve Wolfgang Meinhardt von Staa olmuştur. Her türlü bilim konusunda dergi ve kitap çıkaran yayınevine, daha sonra Berlin'de A. Marcus und Weber A. Töpelmann ve Therapeutischen Registratur firmaları da katıldı. (L)

DEGU i. Funda sıçanı cinsinden kemirgen hayvan. (L)

DE GUARNİERİ (Francesco), italyan müzikçisi (Venedik 1867-ay.y. 1927). Paris konservatuvarında okudu; Fransa ve İtalya'da kemancı olarak ün kazandı. Paris'te ve daha sonra Venedik'te profesörlük yaptı. G. Pasquali, R. Principe gibi tanınmış sanatçılar yetiştirdi. Daha çok çalgı müziği besteledi. (L)

DE GUBERNATIS (Angelo), italyan şarkiyatçısı ve bilgini (Torino 1840-Roma 1913). Floransa, sonra Roma üniversitelerinde profesör, Hindistan medeniyeti ve edebiyatı üstüne birçok eser ile edebî biyografya sözlükleri yazdı. (L)

DEGUGA, Irak'ta Kerkük'ün güneydoğusunda (40 km) il. Abbasîler devrinde El Cezire'ye bağlıydı. XV. yy.dan sonra Tâvuk adı ile anılmağa başladı. 2,5 km uzağında Hz. Hüseyin'in oğlu olan Zeynel Abidin'in mezarı vardır. (L)

de gustibus et coloribus non disputandum *(zevkler ve renkler tartışılmaz)*, Ortaçağ iskolastiklerinin latince sözü; herkes istediği gibi düşünebilir ve hareket edebilir anlamına gelir. (L)

DEĞER i. (esk. türk. *tegir*'den). Bir şey için biçilen kıymet, fiyat, bir şeyin değdiği karşılık: *Bir arazinin değeri. Bir eserin değeri. Değerinden çok daha yükseğe sigorta edilmiş gemi.* ‖ Bir kimsenin sahip olduğu yüksek nitelik: *Hiçbir zaman benim gerçek değerlerimi görmedi* (A.H. Tanpınar). ‖ Ahlâkî veya estetik bir yargı uyarınca verilen önem: *İnsan, gururunu okşayan her şeye büyük değer verir.* ‖ Yüksek değeri olan kimse: *Yeri doldurulamayacak bir değer kaybettik.* ‖ Sıf. Lâyık: *Görülmeğe değer bir manzara.*

— Ahl. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Değer devrilmesi*, Nietzche felsefesinde, manevî değerlerin kökten değişikliğe uğratılması. ‖ *Değer yargısı*, değerleri yargılayıp değerlendiren kural koyucu yargı (basit bir gerçeği dile getiren *gerçeklik yargısı*'nın karşıtı). *Esk.* Kıymet hükmü. ‖ *Değerler çizelgesi*, Nietzche'nin, bir nesnenin ötekilerine üstün bulunduğu, tercih edildiği sıra düzenini göstermek üzere kullandığı deyim.

— Elektr. *Anî değer*, değişen bir büyüklüğün bir anda aldığı değer. ‖ *Etkin değer*. devirli bir büyüklüğün, bir devirlik zaman aralığında aldığı değerlerin kareleri ortalamasının kare kökü. (Alternatif akımda gerilimden söz edildiği zaman, başka bir açıklama yapılmadıkça daima etkin değer anlaşılır.) ‖ *Ortalama değer*, bir devirlik zaman aralığında alınan bütün değerlerin ortalaması. ‖ *Zirve değeri*, bir büyüklüğün, bir aralık içinde aldığı değerlerin en büyüğü.

— Fels. *Değer kuramı*, kıymetleri önem sıralarına göre ayırıp sınıflandıran felsefe görüşü. *Esk.* Kıymet nazariyesi.

— Huk. *Cari değer*, bir malın satışında ilân, fiyat listesi veya etiket ile umuma arzolunan veya ticaret odalarıyle, belediyeler veya borsalar gibi yetkili yerlerce tespit edilen değer. Bk. ANSİKL.

— İkt. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Altın değeri*, herhangi bir nesnenin, altına çevrilebilir bir para birimi ile ifade edilen değeri. ‖ *Katma değer*, bir teşebbüsün girdi değerleri ile çıktı değerleri arasındaki fark. ‖ *Koruyucu de-*

Charles DE GROUX
«Yemek Duası»

Foto. A.C.L. (LAROUSSE)

ğer, enflasyon zamanında, paranın değerinin düşmesinden korkan kimsenin satın aldığı mallar (tablo, eski mobilyalar, arazi, mücevher, altın külçeleri, kıymetli taşlar v.b.). ‖ *Para değerinin düşmesi,* uzun zaman devam eden (meselâ savaş yüzünden olduğu gibi) bir enflasyon devrinden veya dış ticaret bilançosunda sürüp giden açıktan sonra millî paranın değerindeki azalma.

— İşletmec. ve Muhas. *Değer azalması,* aktif unsurlarda meydana gelen azalma. (Bu değer azalmaları işletme döneminde kârdan ayrılarak kurulan bir fon ile karşılanır. Bu fonlar amorti edilebilen gayrimenkul fonları [azalan, ticarî yatırımları v.b.], stok fonları [iştirak hisseleri müşteri hesapları, muhtelif borçlular, yatırım hisseleri v.b.] ve kıymetlerdeki azalmaları karşılayan fonlar olmak üzere üç sınıfa ayrılır.) ‖ *Değer hesapları,* işletmenin bilançosunu oluşturan unsurların belli bir zaman dönemi içinde geçirdiği değer değişikliklerini gösteren hesaplar. (Bk. VARLIK *hesapları.*) ‖ *Yeniden değer verme* veya *değerleme,* varlıkların çeşitli unsurlarının nicelik ve niteliklerinin yeniden değerlenmesi. Bk. ANSİKL.

— Leng. Bir dil olgusu tarafından sağlanan görevin kişilere göre değişen önemi. (Ancak öbür değerlerle oranlandığında kesin sınırları çizilebilir; bu durum *dil değerlerinin aşama sırasını* meydana getirir.)

— Mal. *Değer takdiri.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Değer takdiri ilkeleri.* Bk. ANSİKL.

— Mat. Değişken bir büyüklük veya bir nicelik için mümkün olan belirtme yollarından biri: *Artı değer.* ‖ *Bir büyüklüğün sayıca değeri,* bu büyüklüğün ölçüsü. ‖ *Bir değişkenin değeri,* bu değişkenin eşit olabileceği sayı. ‖ *Bir fonksiyonun değeri,* bağımsız değişken değerlerden her birine belirli bir değer verildiği zaman bu fonksiyonun alacağı değer. ‖ *Cebirsel bir ifadenin değeri,* harflerin yerine belirli sayılar konulduğu zaman bu ifadenin alacağı değer. ‖ *mutlak değer.* (Bk. MUTLAK.) ‖ *Yaklaşık değer,* bir niceliğe veya niteliğe yakın olan değer.

— Müz. Bir notanın nispî süresi: *Dörtlük notanın değeri, sekizliğin iki mislidir.* Bk. NOTA.

— Psikolengüistik *Bilgi aktarımının nicel değeri,* belirli bir ölçüte göre bilgi aktarılmasını niteleyen değer. (Psikolengüistik, haberleşme teorisinin verileri aracılığıyle *en az aktarım değeri ve orta derecede aktarım değeri* şeklinde ayrım yapar. Bk. ANSİKL.

— Resim. *Renk değeri,* bir tablonun genel renk ahengi; tablodaki bir rengin öteki renklere kıyasla değeri, açıklığı, koyuluğu, canlılığı, solukluğu.

— Sibern. *Ayar değeri,* ayarlanan büyüklüğün denge durumuna gelmek için alması gereken değer: *Dengesiz bir sistemde ayar değeri ve referans değeri aynıdır.* ‖ *Çıkış değeri,* ayarlanan büyüklüğün belli bir andaki değeri. ‖ *Efektif değer,* ayarlanan büyüklüğün, düzenlenen sistem içinde aldığı değer: *Ayarlayıcının duyarlılığı sınırlı olduğu için, efektif değer ayar değerinden biraz farklı olabilir.* ‖ *Giriş değeri,* denge durumu tamamen kaybolduğu anda ayarlanan büyüklüğün alması gereken değer (REFERANS DEĞERİ de denir). ‖ *Kendi kendine ayarda virtuel değer,* ayarlayan büyüklüğün belli bir değişiminden sonra ayarlayıcı duyarlığını kaybedince, kendi kendine ayar donanımı olan bir sistemde ayarlanan büyüklüğün alacağı değer.

— Televizyon. *Tepeden tepeye değer,* bir sinyalin en yüksek ve en alçak değeri arasındaki fark.

— ANSİKL. Ahl. *Değer* kavramı bir yandan, her birimizin şu veya bu nesneye verdiği değeri (bu anlamıyle sadece kişiseldir, sübjektiftir ve çeşitli değer yargılarına göre değişir), öbür yandan da, bazı teorilere göre, bu değer yargılarına temel olabilecek veya olması gereken şeyi gösterir: bütün değerlerin ölçüsü sayılabilecek bir *değerler sırası*'nın, hattâ bir *yüce değer*'in (eskilerin *en yüce iyilik* dedikleri) araştırılması, bu ikinci görüşün sonuçlarıdır ve değer meselesini metafizik alanına kaydırır. Görülüyor ki, değer, bugün, iktisatta, ahlâkta, felsefede başvurulan, çok geniş bir kavram haline gelmiştir. Kant, Nietzche, Hartmann, Max Scheler, Le Senne ve Yeni Kant'çılar v.b. tarafından çeşitli *değer* ölçekleri ileri sürülmüştür. Değerler bilimine *aksiyoloji* denir. Metafizik açısından değer meselesini Plotinus'un şu ikilemiyle özetleyebiliriz: *İyi, onu istediğimiz için mi iyidir, yoksa iyi olduğu için mi istenir?*

— Huk. Satılan malın ayıplı olması halinde, alıcı, akitten döneceği yerde, semenin değer noksanı karşılığında indirilmesini dava edebilir. Değer noksanı karşısında, semenin ne miktarda indirileceği ile ilgili üç metot vardır: 1. *Mutlak metot.* Şeyin, ayıplı ve ayıpsız olarak değeri tespit edilir. İkisi arasındaki fark semenden indirilir. (Msl. semen: 1 000 TL; ayıpsız değer: 800 TL; ayıplı değer: 400 TL; indirilecek miktar: 800 — 400 = 400 TL; ödenecek semen 1 000 — 400 = 600 TL.) 2. *Tazminat metodu.* Bu metoda göre, kararlaştırılan semen ile şeyin ayıplı değeri arasındaki fark semenden indirilir: yani alıcı sadece ayıplı değeri öder. (Msl. İndirilecek miktar: 1 000 — 400 = 600, ödenecek semen: 1 000 — 600 = 400.) 3. *Nispî metot.* Ayıplı ve ayıpsız değer arasındaki oran kararlaştırılan semene uygulanarak ödenecek olan miktar bulunur:

$$\frac{\text{ayıpsız değer}}{\text{ayıplı değer}} = \frac{\text{kararlaştırılan semen}}{\text{ödenecek semen}}$$

yani:

$$\text{ödenecek s.} = \frac{\text{kararlaştırılan s.} \times \text{ayıplı d.}}{\text{ayıpsız d.}}$$

örnek:

$$\frac{1\,000 \times 400}{800} = 500 = \text{ödenecek semen.}$$

Değer noktasının semene eşit olması halinde, ancak akitten dönülebilir.

— İkt. İktisat biliminin cevabını vermeğe çalıştığı belli başlı sorulardan biri, nesnelerin *değer*'inin nereden geldiği sorusudur. Gerçekten de, değer kelimesinin anlamı sanıldığı kadar açık değildir. Bu kavram, bir nesnenin herhangi bir ihtiyacı karşılamasını yani *faydasını* ifade edebilir. Bu nitelik, *kullanma değeri* sözüyle de belirtilir. Ama genel olarak, değer dendiği zaman, bir malın, bir başka mal ile mübadele edilebilme imkânı, yani *mübadele değeri* kastedilir. Mübadele değeri, para birimleri ile ölçüldüğü zaman *fiyat* haline gelir.

Merkeziyetçi ilgisi olmayan bir ekonomide, nesnelerin değeri, bütün iktisadî faaliyetin düzenleyicisidir. Fiyatların, malların ve üretici servislerin yapısı, bir çeşit çizelge meydana getirir. Bu çizelgeden edinilen bilgiler, tüketici veya üretici olarak faaliyet gösteren bütün iktisadî etkenlerin kararlarına temel teşkil eder. Fiyatların gelecekteki gelişmesi hakkında yapılan tahminler de, kişi davranışlarını belirleyen temellerden biridir. Tabiî, bu davranışlar da, fiyatlar üzerinde belli bir etki yapar.

Karl Marx'ı etkilemiş olan klasik ingiliz iktisat bilginleri, nesnelerin değerini bir tek sebeple açıklıyorlardı: ele alınan nesnenin üretilmesi için sosyal bakımdan gerekli emeğin niceliği. Bu bilginler, üretim süresinde, sermayenin kullanılması gerektiğini inkâr etmiyorlardı, ama sermayeyi, «billûrlaşmış emek» olarak görüyorlardı. Talep olayını inceleyerek değerin kaynağını bulmağa çalışan başka bilginler ise, değerli nesnelerin temelinde belli bir niteliğin, yani *faydanın* bulunduğunu ileri sürdüler. Ama bu bilgilerin görüşü, daha önce Adam Smith tarafından açıklanmış olan «değer paradoksu» ile yalanlanıyordu. Değer paradoksu, çok faydalı olan bazı şeylerin (meselâ su) kimi zaman hiç bir mübadele değeri taşımaması ve buna karşılık, pratik bakımdan pek az faydası olan bazı nesnelerin (elmas, büyük sanatçıların tabloları v.b.) büyük değer taşımasıdır. Bu güçlük, *marjinal fayda* kavramının ortaya çıkarılmasıyle aşılabildi. Marjinal fayda kavramını, 1870 yıllarına doğru, fransız Léon Walras, ingiliz Stanley Jevons ve avusturyalı Karl Menger aynı zamanda buldular. Bu kavrama göre, bir nesnenin mübadele değeri, aynı nesnenin eldeki son biriminin faydası ile belirlenir. Bu fayda ise, *azalan fayda* kanunu dolayısıyle zorunlu olarak en düşük ölçüdedir. Azalan fayda kanununa göre, herhangi bir malın yeni bir birimi, bu malın şu veya bu kimsenin elinde bulunan stokuna katıldığı zaman, birimin ihtiyacı karşılama, yani tatmin etme gücü, stok azaldığı oranda azalır. Bk. MARJİNALİZM.

Sınırlı bir geliri, ihtiyaçlarına göre bölüştürmek durumunda olan herkes, akıllıca davranarak elde edilen tatminleri *marj*'da eşitliğe kavuşturmak amacıyle dengeli bir şekilde hareket eder. Bu amaca varmak için girdiği zahmetleri ve yaptığı fedakârlıkları da aynı şekilde ele alır ve bunu, yapmış olduğu bölüşümü, kendi «refahını» kısıtlamak tehlikesini göze almadan değiştirmeğe kalkamayacak şekilde gerçekleştirir. Herhangi bir kimsenin, tek bir malı ele geçirmeğe ve bütün imkânlarını bu amaç uğrunda harcamağa kalkışmamasının sebebi buradan gelmektedir. Çünkü bu arada, daha faydalı şeyler ortaya çıkacak ve peşinden koşulan faydanın değeri ister istemez sıfıra inecektir. Eldeki imkânlara uygun olarak azamî tatmini sağlayabilecek olan ve marjinal faydaların eşitlenmesine yönelen bu eğilim, *ikame kanunu* adıyle tanınır.

— İşletmec. ve Muhas. Ülke ekonomisinde görülen değişiklikler ve özellikle enflasyoncu baskı, fiyatlara etki yapar ve bunları yükseltir. Bu yükselme sonucu bilançoyu oluşturan unsurların değerlerinin maliyet bedeli ile gösterilmesi imkânsızlaşır. Ancak işletme, bu değişiklikleri gözönüne almak ve bunları varlıklarını oluşturan unsurların türlerine göre çeşitli metotlar kullanarak düzeltmek zorundadır.

İşletme aktifin gerçek döner (cari) varlığı olan stokların şu metotlara göre değerler: 1. özgül maliyet fiyatı, 2. ortalama maliyet fiyatı, 3. ilk giren, ilk çıkar, 4. son giren, ilk çıkar, 5. günlük pazar fiyatı, 6. maliyet fiyatı veya günlük pazar fiyatından aşağı değerdeki olan ile, 7. stok değerleme yedekleri veya stoklarda değer kaybı karşılıkları ile. Türk mevzuatında ortalama maliyet metodu uygulanır. Bu metoda göre satın alınan malların bedel tutarları malların miktarına bölünür. Nominal aktif varlıkları oluşturan hisse senetleri ve tahvillerden, borsada kote edilenler değerleme günündeki borsa fiyatına veya değerleme gününden önceki bir aylık süre içindeki ortalama borsa fiyatına, kote edilmeyenler ise alış fiyatına veya sağladıkları gelir kapitalizasyonuna göre değerlenir. Kasa, senetli ve senetsiz alacakların değerini, alacaklardan, değersiz alacaklar (ödetimi yapılamaz [itfa edilemez] alacaklar) ve çürük alacaklar düşüldükten sonra geriye kalan miktar belirler. Sabit varlıkları maliyet bedellerinden amortisman payları çıkartılarak değerlenir.

İşletmenin döner varlıklar ve sabit varlıkları yanında üçüncü bir unsuru da vardır: organizasyon. Bu üçüncü unsuru katmadan yapılan değerleme, dural bir değerleme olur. Nitekim değerleme yapılırken bu üç unsur gözönüne alınmalı ve böylelikle işleyen teşebbüsün değeri belirtilmelidir.

Yeniden değer verme veya değerlemede bilânço kalemlerinin paranın bilanço düzenleme tarihindeki değeri ile yeniden değerlenmesi söz konusudur. Yeniden değerleme genel ve özel olmak üzere ikiye ayrılır: 1. genel yeniden değerlemede bilançonun aktif ve pasif bütün kalemleri yeniden değerlenir. Ancak bu, kuram düzeyinde kalır; Vergi Usul kanununun geçici 11. maddesine göre uygulanan, özel yeniden değerlemedir. Bu, bilançonun bazı kalemlerini, özellikle durağan varlıkların değerlendirilmesini amaç edinir. Yeniden değerleme metodunda bilanço kalemlerine uygulanacak katsayılar, indeksler (toptan eşya indeksleri veya geçinme indeksleri) yardımıyle bulunur. Değerlemenin yapıldığı zamanki halihazır fiyatların belli bir dönem esas alınan fiyatına göre oranı, katsayıları belirler. Bu katsayılar durağan varlıkların değeri ile çarpılarak varlıkların yeni değerleri bulunur. Bulunan yeni değer ile eski değer arasındaki fark «yeniden değerleme ihtiyat fonu» adı altında özel bir hesaba nakledilerek bilançonun pasifinde gösterilir.

— Mal. *Değer takdiri,* vergi açısından ö-

nemli *proses* (süreç) içinde yer alan bir değerleme usulüdür. Genellikle, «varlıkların değerinin bir vergi yetkilisi tarafından belirlenmesi» şeklinde tanımlanır. (*Esk.* Takdir-i kıymet.)

Türk Vergi Usul kanunu, vergilerin dayandığı matrahın hesaplanması ile ilgili hükümler arasında bir takdir komisyonu teşkilini öngörür. Değer takdiri genellikle belli bir zaman için geçerlidir. Bu, her yıl veya uygun sürelerle tekrarlanır.

Türk Vergi Usul kanunu, servetlerin değerlemesine ilişkin hükümleri arasında emsal bedelinin takdir komisyonunca belirleneceğini açıklar. Böylece ticaret sermayesinin unsurları emsal bedeli üzerinden değerlenir ve bu değerler takdir komisyonu tarafından belirlenir; ev eşyası ve gemiler de emsal bedeli üzerinden değerlendirilir. Türk Vergi Usul kanununa göre takdir komisyonu, en büyük mal memurunun veya onun vekilinin başkanlığında yetkili bir memur ve seçilmiş üç üyeden kurulur. Devamlı komisyonların nerelerde kurulacağını Maliye bakanlığı belirler. Devamlı komisyon bulunmayan yerlerde, takdir işleri geçici komisyonlarca görülür. Takdir komisyonu üyeleri tacirler için ticaret odasınca, diğer sanat ve meslek erbabı için bunların bağlı oldukları kuruluşlarca kendi üyeleri arasından veya dışarıdan seçilir. Bu kuruluşlar, başkanın yazılı isteği üzerine en geç bir ay içinde üç asıl ve üç yedek üye seçerler. Seçimler gerçekleşmediği zaman bölgenin en büyük mülkiye âmiri üyeleri seçebilir.

Komisyon toplantılarına, vergi yükümlüsünün sanat veya meslek bakımından bağlı olduğu kuruluştan, servet takdiri işlerinde ise, yalnız ticaret odasından seçilen üyeler katılır. Bu kuruluşların bulunmadığı yerlerde yukarıdaki esaslara göre belediyelerce seçim yapılır. Takdir komisyonu yetkili makamlardan istenilen matrah ve servet takdirlerini yapar. Vergi kanunlarında yazılı fiyat, ücret veya öteki matrah ve kıymetleri takdir eder. Takdir komisyonu, görevlerini yerine getirirken istediği incelemeleri yapar. Servet takdiri ile görevli komisyonlar bilirkişiye başvurabilirler. Sınaî ve edebî mülkiyet hakları, imtiyazları, madenleri, mücevherleri, eski eserleri ve sanat eserlerini değerlemede bilirkişiye başvurmak mecburidir.

● *Değer takdiri ilkeleri.* Genel olarak değerlemenin dayandığı ilkeler ve özellikle değer takdiri sırasında gözetilmesi gereken ilkeler diye iki gruba ayrılır. Değer takdiri sırasında gözetilmesi gerekenler hem zaman hem ülke bakımından değişkendir. Genel değerleme ilkeleri ise her zaman için geçerlidir. Örnek olarak, Türkiye'de, taşınmaz malların değer takdiri, kira gelirinin on katından az olmayacak şekilde yapılır; bu hüküm zamanla değişebilir. Değerlemeyi yöneten ilkeler ise; işleyen teşebbüs değerlerinin belirlenmesi, tasfiyeye giden işletmenin tasfiye değerinin (gerçek veya nazarî) belirlenmesi şekillerinde düşünülür. İşleyen teşebbüs değeri, varlığın faaliyete devamı halinde sağlayacağı geliri gözönünde tutarak bu gelirin kapitalizasyonunu gerektirir. Varlığın gelecekte sağlayacağı gelir, geçmişte sağladığı gelirle uyuşursa işleyen teşebbüs değerini en iyi belirten değer maliyet değeridir. Tersi durumda maliyet değeri işleyen teşebbüs değerini belirtemez.

Tasfiye sırasında varlıkların satışı (hattâ mecburi satışı) halinde bulabileceği fiyat gözönüne alınır. Genellikle varlıkların mecburi satış halinde bulabilecekleri fiyat pek azdır. Değerlemede bu esas kullanılırsa işletmenin varlıklarının piyasa değerleri yanı sıra, mecburi satış halinde yapılması gerekli indirimi de hesaba katmak gerekir. Bunun birlikte, gözetilen amaca en uygun metot, piyasa değeridir. Ayrıca maliyet ve piyasa fiyatlarından düşük olanını tercih şeklinde bir işleyen teşebbüs değeri tayini metodu daha vardır. Tasfiye değerinin nazarî hesabında izlenen yol net varlıklardan (aktifler-çeşitli karşılıklar) borçların çıkarılması ve böylece işletmenin nazarî tasfiye değerinin hesabıdır.

— Psikolengüistik. *Bildirim aktarımının en küçük nicel değeri* belli bir ölçüte oranla en iyi şifreyi belirlemeğe yarar. Alfabedeki bütün harflerin eş değerli olduğu kabul edilirse, en sık iletilen bildirimlerin en küçük aktarım değeri en kısa kelimelerin kullanılmasıyle gerçekleşir; öte yandan, bildirim aktarımının güvenliği ölçüt alınırsa, en az aktarım değeri (mümkün olan kelimeler arasında) harf sayısı bakımından aralarında farklar bulunan kelimelerin kullanılmasıyle gerçekleştirilir; bu harf sayısı, aktarımda güvenlik derecesini belirler. Bildirişim nazariyesi *orta aktarım değeri*'ni tanımlar: orta aktarım değeri, bir kelimenin göreceli sık kullanımının aynı kelimenin nicel değeriyle çarpımıdır (bu kelimenin değeri, bildirimi meydana getiren kelimeler bütününü etkiler). Böylece $G_m = \Sigma f \times c$ elde edilir. Orta değer, mümkün bütün şifreler arasında en muhtemel gösterilenleri en az değerli işaretlerle belirterek orta değeri en aza indirecek en iyi şifreyi belirlemeğe yarar. Antropi H, $H = \Sigma f$ i log f i bağlantısı ile tanımlandığından Shannon (1948) şu temel nazariyeyi ortaya attı: C_m kelimesinin orta bildirim değeri bu kelimenin antropisinden fazla veya antropiye eşittir: $C_m \geqslant H$.

◆ **Değerbilir** blş. sıf. Değerli olan şahıs veya şeyleri takdir eden. *Esk.* Kadirşinas.

◆ **Değerbilmez** blş. sıf. Kıymet bilmeyen, değer takdir etmeyen.

◆ **Değerlendirilme** i. Değeri takdir edilme, kıymetlendirilme.

◆ **Değerlendirme** i. Değerini takdir etme. ‖ Verimli kılma: *Boş tarlaları değerlendirme.*

— Büro. Çeşitli istatistik kategorilerine ayırma. (Tablonun düzenine göre, değerlendirme, yatay veya düşey olabilir).

— İkt. İktisadî tedbirler aracılığı ile, bir besin maddesinin veya bir malın piyasa değerinde yaratılan sunî yükselme: *Brezilya, 1907 ve 1917'de, kahve ürününü değerlendirme yoluna başvurdu.* ‖ Değersiz veya az değerli bir şeyi değerli kılma işlemi: *Bir araziyi değerlendirme.*

— Malî huk. Devlet maliyesinde, yazılı değerinin altına düşmüş devlet rantlarının veya değersizleşmiş paranın değerini yükseltmek amacıyle alınan tedbirlerin tümü.

— Tic. Toptan satılan çeşitli eşyayı, ayrı ayrı değerlendirmek işlemi.

◆ **Değerlendirmek** ettrg. f. Değerini takdir etmek. ‖ Verimli kılmak: *Boş vakitlerini değerlendirmek.*

◆ **Değerlenmek** geçz. f. Değeri artmak.

◆ **Değerli** sıf. Değeri olan, kıymetli: *Değerli madenler keşfedildiği takdirde milletler arasında gene senin benim kavgaları çıkacak ve savaşlar olacak* (H.R. Gürpınar). *Gene bu değerli âlimimiz, eserinde birkaç menkıbe zikreder* (Peyami Safa).

— Oyun. İskambil oyunlarında kim aldıysa onun kazanmasını sağlayan en kuvvetli kâğıtlar.

◆ **Değerlilik** i. Ahl. Ahlâkî davranışa girişen bir kimsenin mükâfatlandırılmağa lâyık hale gelmesi, bu niteliği kazanması.

◆ **Değersiz** sıf. Değeri olmayan, kıymetsiz: *Bitirdiği zaman ömrünün en önemli oyları kendisine birdenbire gayet değersiz gibi gelince gözlerini şaşkın şaşkın kırpıştırarak gülümsemeye çalıştı* (K. Tahir).

◆ **Değersizlenme** i. Fiz. *Enerjinin değersizlenmesi.* Enerjinin, prensip olarak birbirine denk kabul edilen şekilleri mekanik iş görme yönünden aynı değerde değildir. (Mekanik enerji tamamen ısıya dönüşebildiği halde, *Carnot prensibi*'ne göre, ısı enerjisinin ancak bir kısmı iş enerjisine dönüşebilir. Buna *enerjinin değersizlenmesi* denir. Yalıtılmış bir sistemde, art arda dönüşümlere uğrayan enerjinin sakınımı mümkündür; ancak bu enerji sürekli olarak değersizlenir.)

— Kim. Bir organik bileşiğin, moleküldeki karbon atomlarının sayısı azalacak şekilde ayrışması. (LM)

DEĞER BİÇME. İstat. *Değer biçme,* eksik verilerden hareket ederek bir topluluğun bilinmeyen sayı değerini ortaya çıkarmak. Bu eksik veriler sondaj yoluyle yapılan bir anketten elde edilmiş olabilir. ‖ *Doğru değer biçme,* eldeki örnek geniş olduğu için hata miktarı azalmış bulunan değer biçme. Burada, tahmin edilen değerden uzak düşme olasılığı (ihtimalî) çok azdır. (L)

DEĞGİN sıf. (*değmek*'ten *değ-gin*). *Yeni.* [Bir şeyle] İlişkili, ilgili: *Edebiyata değgin tartışmalar. Esk.* Müteallik. (M)

DEĞİL edat. (esk. türk *taǧ*, değil ve *ol*, -dır'dan *taǧ-ol*). -im, -sin, -dir, -idi, -ise, iken gibi eklerin başına getirilerek cümlenin anlamını olumsuzlaştırır: *Pakize teyze, işi hissetse de kıskanacak kadınlardan değildi* (Vâ-Nû). *Bunlar, sana söylenecek şeyler değildi* (R.N. Güntekin); — Fiilleri aynı olan iki hükümden birinin anlamını olumsuzlaştırır ve reddeder: *Bekir, bazan Hüseyin'in değil de Mehmed'in evine koşuyor* (N. Araz). *Kendisinin değil, içimde izinin hatırası var* (N. Ataç); — Çok defa kıyaslama yoluyle üstünlük atfedilen bir ekin yer aldığı hükümden önce gelen hükmü olumsuzlaştırır: *Sade talihim değil, ölümüm bile alnımda böylece yazılıydı* (A.H. Tanpınar). *Değil sen, o bile bu problemi çözemez.*

— ÇEŞ. DEY. *Değil mi ki,* mademki. ‖ (...) *ında değil,* (...) ya önem verilmediğini belirtmek için kullanılır: *Parasında değilim.* ‖ *Hiç değilse,* bari, hiç olmazsa. ‖ *Olacak gibi değil,* yapılması mümkün olmayan, imkânsız durumları anlatmak için kullanılır: *Bekledim, bekledim, baktım olacak gibi değil, kalkıp kendim yaptım.* ‖ *Olur şey değil,* şaşılacak, hayret edilecek durumlarda söylenir: *Ben söylerken o hep «olur şey değil» diye gülerek başını sallıyordu* (A.H. Tanpınar). [M]

DEĞİN edat. (*dek*'ten *değ-i-n*). Kadar, dek: *Behice hanım bu son rezaleti çıkarıncaya değin, paşanın tahkiki yine bir dereceye kadar gizlice idi* (Ahmed Mithat). *Bugüne değin.* (M)

DEĞİNMEK geçz. f. (*değmek*'ten *değ-i-n-mek*). *Yeni.* Bir konu üzerinde durmak için toplanmak veya haberleşmek. Temas etmek. ‖ Belli bir konudan kısaca bahsetmek: *Siyasete değinmek.* (M)

DEĞİRMEK geçl. f. (*değmek*'ten *değ-ir-mek*). *Halk dili.* Ulaştırmak. İlgili ola-

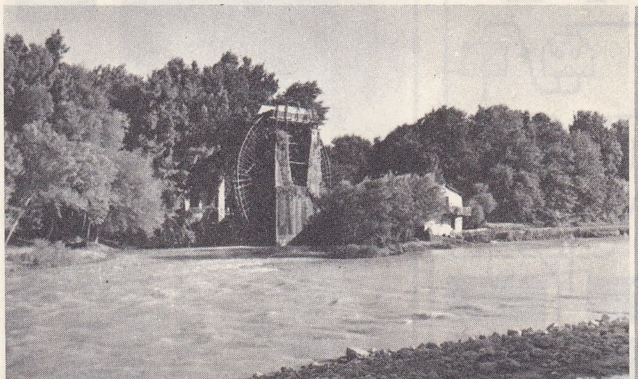

Âsi nehri kıyılarında bir su değirmeni, Hatay

Foto. Turizm-Tanıtma (MEYDAN)

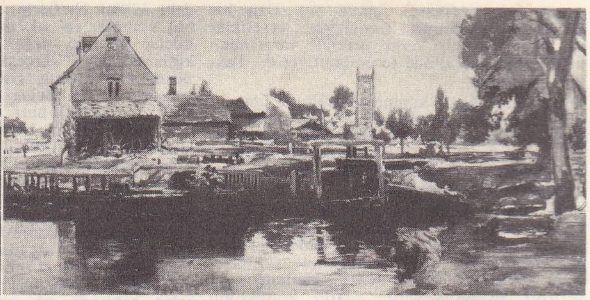

yanda «Flatford **Değirmeni**» (detay) sağda, «Dedham **Değirmeni**» (detay) Constable'ın eserleri Tate gallery, Londra

na bildirmek. *Esk.* Tebliğ etmek. (M)

DEĞİRMEN i. (*teker>teker-men*'den). Kahve, buğday gibi taneli bitkileri öğüterek un haline getiren âlet: *Sordum değirmene ne hoş dönersin / Dedi çektireceğim perin elinden* (Pir Sultan Abdal). ‖ İçinde öğütme işinin yapıldığı yer: *Köy değirmenine ayrılan suyun bendinde Kayış çayı küçük bir şelâlecik yapar* (Ş.S. Aydemir). ‖ *Argo.* Saat.‖ *Değirmen çakıldağı,* değirmenin dönmesini sağlayan mekanizmanın bir kısmı. ‖ *Değirmen deresi,* suyu değirmen çarkına iletan kanal. ‖ *Değirmen hakkı,* un öğütenlerin, öğütme karşılığı olarak değirmenciye bıraktıkları un. ‖ *Değirmen kanadı,* rüzgâr gücü ile dönerek değirmeni çalıştıran ve değirmenin üstünde bulunan kollu çark. ‖ *Çırpıcı değirmeni,* boyaların daha iyi tutması için kumaşların çırpıldığı makine. ‖ *El değirmeni,* çekirdek şeklindeki kahve ve karabiber v.b.ni un haline getiren ufak âlet. ‖ *Su değirmeni,* su gücü ile çalışan değirmen. ‖ *Un değirmeni,* su, yel veya motorla çalışabilen değirmen. ‖ *Yağ değirmeni,* yağlı tanelerden yağ çıkarmak için kullanılan değirmen. ‖ *Yel (rüzgâr) değirmeni,* rüzgârla dönen değirmen.

değirmencilik

— ÇEŞ. DEY. *Sakalı değirmende ağartmak,* olgunlaşmadan, bir şey öğrenmeden yaşlanmak: *Değirmende ağartmadık biz bu sakalı* (O.V. Kanık). ‖ *Değirmenin suyu nereden geliyor?* «gelen para nereden» anlamında kullanılır. ‖ *Argo. Çıngıraklı değirmen,* duvar saati.

— Din. *Dua değirmeni,* Lama dininin hâkim olduğu bütün ülkelerde herkes tarafından kullanılan kutsal araç. (Bir eksen üzerinde dönen içi boş madenî bir silindirden ibarettir. Dış yüzeyinde altı hecelik ünlü dua yazılıdır: *On Mo-ni Pa-dme Hum.* İçinde ise dualarla dolu kâğıt veya kumaş şeritler vardır. Her sağdan sola döndürülüşünde [ters döndürülürse duanın etkisi yok olur] içindeki duaları baştan başa okumuş kadar sevap kazanılır. Asur'da ve İran'da da dua değirmenleri bulunmuştur.)

— Fişekçilik. *Barut değirmeni,* kara barutu ufalama atelyesi. (Bu atelyenin tokmakları veya değirmen taşları hidrolik bir çarkla harekete getirilir.)

— Şekercilik. Çelik oluklu silindirlerden meydana gelen makine. (Bu makine suyunu çıkarmak için şekerkamışını ezer ve çiğner.)

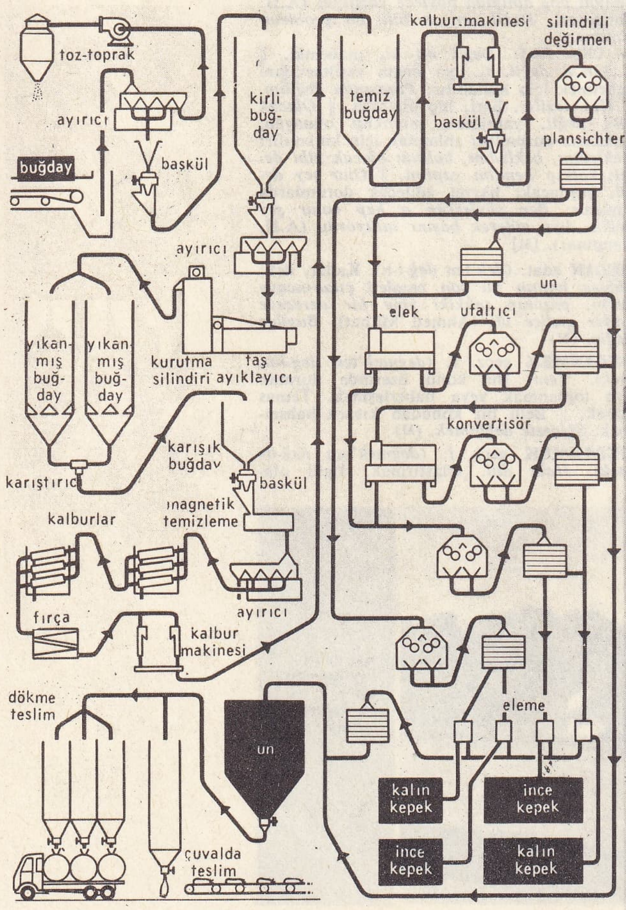

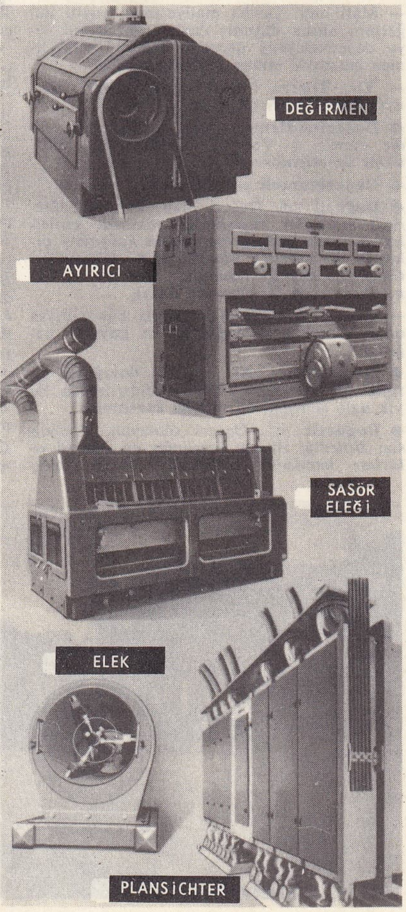

— ANSİKL. Buğday *değirmen*'de aşağıdaki işlemlerden geçer: temizleme, yıkama-kurutma; öğütme; unun harmanlanması. Değirmene gelen buğday, önce kalburlanır, taşı toprağı ayıklanır, ikinci kalburlamada uzun veya yuvarlak taneleri ayrılır, taş ayıklayıcıdan ve madensel parçaları çeken magnetik temizleyicilerden geçirilir; daha sonra fırçalanır, çoğunlukla yıkanır. Bundan sonra, taneler yıkanarak bir kurutma işleminden geçirilir; bu daha iyi ve daha çok un elde etmeyi sağlar. Öğütmenin amacı, unu tane kabuğundan, kepekten bozmadan ayırmaktır. İlk değirmenler taneleri yassılatan yatay değirmen taşlarıyle donatılmıştı. Bugün, silindirli eziciler kullanılır. Buğday taneleri, art arda gelen silindirleri gittikçe incelen ve sıklaşan yivli birçok ezicilere yollanır. Bu makinelerde irmik ve kepek karışımı bir un elde edilir. Elek makineleri unu kepek ve irmikten ayırmağa yarar. Tane iç parçaları denen irmik, birlikte sürüklediği undan elenerek (tamamlayıcı eleme) ayrılır. Kabuklu irmiği beyaz irmikten ayırmak için kaba un, eleyicilerle elenir. Kabuklusu yeniden yizli ezicilere yollanır. Beyaz irmikte kalan kabuklar dövülerek ayrılır ve irmik düz silindirden geçirilerek ezilir, un olur. Elek makineleriyle un ve kepek elde edilir. Öğütme, eleme, dövme veya yeniden öğütme sonucunda elde edilen çeşitli nitelikteki un harman edilir, bazen de bir defa daha elenerek çuvallara doldurulur.

— Arkeol. İnsanoğlunun toprağa bağlandığı ve ilk zıraat faaliyetlerinin başladığı Neolitik (Cilâlıtaş) devirle beraber değirmenin ilkel tipleri görülür. İki yassı taş arasında ezilen tahıl taneciklerinden un elde etmeyi başaran insan zekâsı, bu işlemi geliştirerek ilk el değirmenini ortaya çıkarmıştır. El değirmenleri, iki yassı yuvarlak taştan meydana gelmiştir. Ortadaki deliklerden geçen ahşap mil ve üsteki diske takılan bir kol ile kolayca dönmesi sağlanmıştır. Çeşitli yerlerde yapılan arkeolojik araştırmalarda bu tip öğütme araçlarının yanında ezgi taşları, havan ve dibekler bulunmuştur. Eski Mezopotamya, Mısır ve Anadolu plastik eserlerinden, kabartma ve resim sanatından, zıraat hayatını gösteren tasvirlerden değirmen tipleri hakkında bilgi edinmekteyiz. Özellikle, Ege dünyasının merkezi olan Girit'te bulunan zeytinyağı çıkarmağa mahsus el değirmenleri dikkati çeker. Kolektif yaşayış, iş bölümü ve birtakım mesleklerin teşekkülü sonucunda, büyük çapta ihtiyaçları karşılayabilecek değirmenlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar, büyük saraylarda, tapınak ve çiftliklerde yer almaktadır. Başlangıçta kölelerin veya hayvanların çevirdiği bu muazzam değirmen taşları, zamanla tekniğin ilerlemesi sonucunda su veya yel ile döndürülmüştür. Eski Roma fresklerinde, su ile çalışan değirmenleri canlı bir şekilde görmek mümkündür. Günümüzde, dünyanın çeşitli yerlerinde, köylerde halen ilkel değirmenlerin kullanıldığı bilinmektedir.

— İkonogr. Peyzaj resimlerinde değirmene (özellikle hollandalı ressamlarda) sık rastlanır: ***Wijk bij Duurstede Yakınında Değirmen*** (Ruysdael, Amsterdam'da), ***Su Değirmeni*** (Hobbema, Louvre'da), ***Değirmen*** (Van Everdingen, Louvre'da), Rembrandt'ın bir ofortu. Ayrıca ***Dedham Değirmeni, Flatford Değirmeni*** (Constable, Londra'da) ve ***Değirmen*** (Boucher, Louvre'da), ***Saint-Nicolas lès-Arras Değirmeni*** (Corot, Louvre'da), ***Galette Değirmeni*** (Renoir, Louvre'da) ve

Foto. Tate Gallery (LAROUSSE)

Toulouse-Lautrec'in *Moulin-Rouge* (Kırmızı Değirmen) ile ilgili resim, afiş ve taşbasmaları sayılabilir.

◆ **Değirmenci** i. Değirmen işleten veya yapan kimse: *Ve neden ihtiyar değirmenci / Allaha inanır düşünmeden* (O.V. Kanık).

◆ **Değirmencilik** i. Tahıl tanelerini, daha çok buğdayı una çeviren sanayi dalı.

◆ **Değirmenlik** i. Değirmeni çok olan yer. ‖ Sıf. Değirmeni çalıştıracak miktarda (su). [ML]

Değirmen. 1. Reşat Nuri Güntekin'in romanı (1944). İmparatorluk devrindeki Sarıpınar kasabasını konu edinen sosyal bir tenkittir. Bir eğlenti gecesinin paniğinden doğan olayı, deprem felâketi gibi gösteren jandarma kumandanı, yurt çapında bir yankıya sebep olur. Basının sözünü ettiği, çeşitli yardımların yağdığı kasaba, Şehzade Şemseddin Efendi tarafından da ziyaret edilir ve herkesçe depremde yıkılmış bir şehir olarak kabul edilir; sarhoşlukla yaralanan kaymakam görev severliği yüzünden madalya alır. Anadolu'nun acı gerçeğini ele alan eser, yazarın ölümünden sonra «Sarıpınar 1914» adıyle oyunlaştırıldı. Kasaba ve memur hayatıyle bürokratik yönetimin alaylı tenkidi günümüzde de başarı kazandı.

2. Sabahattin Ali'nin ilk hikâye kitabı (1935). Romantik hikâyelerin yanı sıra yazarın ilk gerçekçi denemeleri ve başarılı çalışmaları yer alır: *Kanal, Jandarma Bekir, Bir Orman Hikâyesi, Bir Firar, Komiki Şehir.* (M)

DEĞİRMENDERE, Doğu Karadeniz bölümünde Trabzon'un hemen doğusunda denize dökülen akarsu; uzunluğu 90 km. Ana kolu Zigana dağlarından doğar, Hamsiköy önünden geçer, Maçka ilçe merkezinde Çakırgöl dağından inen bir kol ile birleşir. Vâdi yamaçları ormanla kaplıdır. (M)

DEĞİRMENDERE, Marmara bölgesinde (Kocaeli ili, Gölcük ilçesi) bucak merkezi kasaba; 4 464 nüf. Körfez vapurları Değirmendere iskelesine uğrar. Asfalt bir yolla bir yandan Gölcük ve İzmit'e, bir yandan da Karamürsel ve Yalova'ya bağlıdır. Meyve bahçeleri (fındık ve kiraz) ve üzüm bağları. — *Değirmendere bucağı* 7 555 nüf; 4 köy. (M)

DEĞİRMENDERE, Ege bölgesinde (İzmir ili, merkez ilçesi) bucak; 10 057 nüf. 13 köy. — *Bucak merkezi,* 1 362 nüf. İzmir'in 35 km güneyinde. (M)

Değirmenimden Mektuplar, Alphonse Daudet'nin hikâye kitabı; bu hikâyeler önce *l'Evénement* dergisinde GASTON-MARIE imzasıyle yayımlandı (1866). Hikâyelerin en tanınmışları şunlardır: daha sonra yazarın oyunlaştırdığı *Şehirli Kız* (l'Arlésienne); *Cornille Babanın Esrarı* (le Secret de Maître Cornille); *Mösyö Seguin'in Keçisi* (la Chèvre de Monsieur Seguin); *Yıldızlar* (les Etoiles); *Papanın Katırı* (la Mule du Pape); *Sanguinaires Feneri* (le Phare des Sanguinaires); *Altın Beyinli Adamın Masalı* (la Légende de l'Homme à la Cervelle d'Or); *İlâhisiz Üç Âyin* (les Trois Messes Basses); *Muhterem Peder Gaucher'nin İksiri* (l'Elixir du Révérend Père Gaucher). Paul Arène'in bu hikâyelerinin çoğunun yazılmasına yardımcı olduğu söylenir. Çoğunlukla konusunu Güneyden alan bu hikâyelere adını veren, Fontvieille'deki değirmendir. (→ Bibliyo.) [L]

DEĞİRMENLİK adası, Ege denizinde Kiklad'lar takımı içinde yer alan Melos adasına Türklerin verdiği ad. Yanındaki Antimelos adasına Küçük Değirmenlik denirdi. Değirmentaşı ocakları yüzünden bu adı aldı.

— Tar. Bayezid II devrinde Kemal Reis kumandasındaki türk korsanlarınca yağmalandı. Kanunî Sultan Süleyman devrinde osmanlı idaresine girdi. Barbaros Hayreddin Paşa tarafından ele geçirilen adalar cizyeye bağlandı (1537). Piyale Paşanın Akdeniz seferi sırasında adada idare teşkilâtı kuruldu (1570). Derya kalemi yoluyle kaptanpaşa haslarına alındı. Ada halkının çoğunluğunu rumlar ve latinler meydana getiriyordu. Sayıları az olan türkler, Girit savaşları sırasında (1645-1669) adayı terk ettiler. 1645'te Hanya kuşatması sırasında Girit'e gönderilen dört kalyonluk yeniçeri birliği, Değirmenlik adasında Venediklilere yenildi. 1656'da kaptanıderya Kara Murad Paşa venedik donanmasını yenerek, adayı yeniden osmanlı hâkimiyetine bağladı. 24 Nisan 1821'de Yunanlılar Değirmenlik adasına çıktılar. 3 Şubat 1830'da Londra'da imzalanan bir protokol gereğince ada kesin olarak Yunanistan'a bırakıldı. (M)

DEĞİRMENTAŞI blş. i. Tahıl öğütmekte kullanılan değirmentaşlarının yapıldığı taş cinsi. ‖ *Teşm. yol.* Düzensiz kütleler halinde bulunan silisli tortul taş.

— DEY. *Değirmentaşı kadar,* çok geniş.

— Malzeme. Taşlama taşının yapımında kullanılan çok sert ve masif yapılı taş.

— ANSİKL. Taşçılık. Dönüşüm derecelerine göre ayrılmış, aynı taş ocağında birlikte bulunabilen üç çeşit *değirmentaşı* vardır. *Silisli değirmentaşı*'nda sıkışık halde bulunan kireçtaşının arasına silis karışmıştır. Homogen yapıda olan bu değirmentaşı vurulunca tiz bir ses çıkarır. Yapı taşı veya yol döşemelerinde kırma taş olarak kullanılır. İçine silis karışmamış olan kireçtaşlarından çok daha dayanıklıdır. *Kireçli değirmentaşı,* çok sert olan kireç silikattan ve bunun gözeneklerine yerleşmiş kireç yumrularından meydana gelir. Çok sert olan bu taş heterogenliği sebebiyle perdahlanamaz; ancak, bu doğal haliyle bile çok kullanılan bir değirmentaşıdır. *Kireçsiz değirmentaşı*'nın boşluklarında, kireçtaşı bulunmaz. Bu yüzden, çok hafif, çok dayanıklı ve kolay bozulmayan bir taş cinsidir. Yapı taşı olarak, özellikle bodrum ve temel katlarında yük taşıyan duvarların örülmesinde kullanılır. (LM)

DEĞİRMİ sıf. (esk. türk. *tegirme*>*tegirmi'*den). Yuvarlak, tekerlek şeklinde olan: *Değirmi siması, küçük, kumral bir sakalla çevriliydi* (Ş.S. Aydemir). *Çamurlu bir kapı üstünde bir değirmi delik* (M.Â. Ersoy). ‖ İ. Eni ve boyu aynı uzunlukta olan kumaş ölçüsü.

◆ **Değirmilemek** geçl. f. Yuvarlak hale sokmak.

◆ **Değirmilenmek** veya **değirmileşmek** geçz. f. Yuvarlak hale gelmek.

◆ **Değirmilik** i. Yuvarlaklık. (M)

DEĞİRMİSAZ, İçbatı Anadolu'da (Kütahya ili, Emet ilçesi) köy; 416 nüf. Kütahya-Balıkesir demiryolu üzerinde istasyonu vardır. Linyit kömürü yatakları. (M)

Değirmisaz Kömür madeni, Kütahya'nın Emet ilçesine bağlı Değirmisaz köyü yakınlarında linyit madeni. 1927'de bulundu. Linyiti yüksek kalitelidir ve Üçüncü zamana ait neojen grubundandır. Maden 1937'de Etibank'a devredildi. Bölgedeki öteki kömür işletme imtiyazları da 1 ocak 1940'ta kurulan Garp Linyitleri işletmesine devredildi. Garp Linyitleri işletmesi 17 milyon TL'na yakın bir yatırım yaparak modern tesisler kurdu ve kömürün teknik bir şekilde çıkarılmasını sağladı.

Bölgedeki kömür damarlarının kalınlığı 4 ile 8 m ve yatımı 10° ile 38°C arasında değişir. Kömür, yeraltı ve açık işletme metotlarıyle çıkarılır. İşletmenin, elde edilen kömürle ilgili analizleri yapabilecek küçük bir laboratuvarı da vardı.

Maden ocağının tam kapasiteyle çalıştığı sırada, yılda yakiaşık olarak 5 milyon KWS enerji tüketildi. Bu enerji 50 km'lik bir enerji taşıma hattından istifade edilerek, Etibank Elektrik İşletmeleri Tunçbilek bölge santralından temin edildi.

Rezervleri tükenen Değirmisaz kömür madeni 1966'da işletmeye kapatıldı. İşletme süresince 11 milyon ton civarında yüksek kaliteli linyit elde edildi. (M)

DEĞİŞ i. (esk. türk. *tegiş*'ten). Bir şeyin başka bir şeyle değiştirilmesi. *Esk.* Mübadele, takas.

— DEY. *Değiş tokuş,* mübadele: *Elbiseleri değiş tokuş ettik.*

— Biyol. *Hücresel değişler,* çeşitli maddelerin, hücrelerin sitoplazma ve selüloz zarlarından, dışarıdan içeri veya içeriden dışarı doğru geçmesi. (Su ve suda erimiş maddeler ayıklayıcı geçirgen olan hücre zarlarından geçer.)

— Mat. *Değiş etmek,* yapılan işlemin sonucu değişmeksizin, bir elemanı başka bir elemanla değiştirebilmek: *İki vektör, skaler çarpmada değiş edilebilir, vektörel çarpmada değiş edilemez. Çarpmada iki matrisin değiş edilebilmesi istisnaî durumdur.* ‖ *Değiş edilebilir,* birbiriyle değiş edilebilen iki eleman için kullanılır. ‖ *Değiş edilebilen matrisler,* çarpanların sırasına bağlı olmayan **AB** ve **BA** çarpımlarının, her ikisi de tanımlı olan **A** ve **B** matrisleri. (Aynı basamaktan iki kare matris, yalnız öz doğrultuları aynı olursa değiş edilebilir.) ‖ *Değişli,* iki veya daha çok terimle yapılan ve bu terimlerin sırası değiştirildiği zaman sonucu değişmeyen bir işlem için kullanılır: *Temel cebirde, toplama ve çarpma değişli işlemlerdir.* ‖ *Değişli (komütatif) cisim.* (Bk. CİSİM.) ‖ *Değişli grup.* Bk. GRUP.

— Topraksu. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Topraksu. *Değiş olayları,* toprakta bitki beslenmesinin ve pedogenezi ilgilendiren bazı kimyevî tepkimelerin temelini teşkil eder. Toprak koloitlerinde (kil ve hümik asitler) bazı katyonların özellikle H iyonlarının yerini, toprağın bileşiminde bulunan bazı besleyici bazlar, özellikle kireç alır. Toplam değiş kapasitesi, toprağın kendine bağlayabildiği bazların en yüksek miktarı kadardır. Değiş edilebilen bazların toplamı ise incelenen toprakça alıkonabilen bazların toplamı kadardır. Toplamın kapasiteye bölümü, karmaşık toprağın bazlara doyma oranını gösterir. Bu oran toprağın durumunu ortaya koyar. Bazı uzmanlar toprağı sınıflandırmak için bunu gözönünde bulundururlar. (LM)

DEĞİŞİK sıf. (*değişmek*'ten *değiş-i-k*). Değişmiş, değişikliğe uğramış: *Küçük kızımın bu sabah ateşi otuz sekizdi, yüzü çok değişikti* (A. H. Tanpınar). ‖ Alışılmıştan farklı: *Her şey değişik ve yabancıydı* (A. H. Tanpınar). *Değişik bir adam.* ‖ Çeşitli: *Vitrinde değişik renklerde bir sürü kâğıt vardı.* ‖ Mahiyeti bilinmeyen hastalığa tutulmuş (çocuk).

— DEY. *Halk dili. Değişik yapmak* (veya *değişiğe gitmek*), toplanarak birbirlerinin işine yardımcı olmak.

— Bot. *Değişik meyveli,* değişik biçimde meyvesi olan. ‖ *Değişik önçimlilik,* damarlı çiçeksizlerden bir bitkide değişik iki çeşit önçim (kimi erkek, kimi dişi) meydana gelmesi hali. ‖ *Değişik renkli,* bileşikgillerden, çiçeklerinin ortası başka, çevresi başka renkte olan kömeçler için kullanılır. ‖ *Değişik sporluluk,* bir bitkinin değişik tipte spor taşıması olayı. (Diğerleri yanında selaginelles ve isoetalar'da da durum böyledir). ‖ *Değişik tallılık,* bir bitkinin fizyolojik bakımdan değişik tallı olması. (Ekmek küfünde [mucor mucedo] ancak + ve — tallar arasında meydana gelen bir döllenme sonucunda yumurta hücreleri oluşur; oysa bu talların morfolojik olarak birbirinden farkı yoktur.)

— Ed. *Değişik şekil,* bir yazarın genellikle kabul edilen şekilden farklı metni. (Bk. ANSİKL.) ‖ Aynı sanatçı tarafından yazılan bir sanat eserinin farklı baskısına verilen ad.

— Leng. *Değişik telaffuz,* bazı ortamlarda (fonetik, stilistik, sosyal v.b.) belli bir *fonem*'in özel telaffuzu.

— Müz. *Değişik biçim,* alman kuramcılarına (Riemann) göre, bir minör tonda tonik notanın majör biçimi veya bir majör tonda tonik notanın minör biçimi. ‖ *Değişik düzenleme,* bir eserin kolaylaştırılmış veya aslından farklı ses ve çalgı şartlarına uydu-

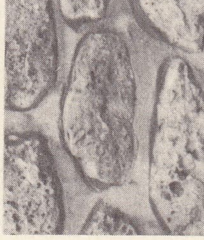

değirmentaşı

«Değirmenimden Mektuplar» Fontvieille'de Daudet'nin değirmeni

Foto. Augier (LAROUSSE)

rulmuş düzenlemesi. || *Bir motifin değişik biçimi,* aynı motifin değişmiş, ama kolaylıkla tanınabilir durumda yeniden ortaya çıkması. (Bu değişimde çeşitleme kurallarına başvurulmaz.)

— ANSİKL. Ed. ve Filol. *Değişik şekil* terimi genellikle bir metnin farklı kaynakları arasında uyuşmazlık olduğunda, bu metnin farklı şekillerini belirtmek için kullanılır. Gerçekten aynı metnin elyazmaları asla uyuşamaz. Bu geniş farklılaşmalar, aralıksız kopyalarla metinde meydana gelen bozulmaların ve bu yanlışları düzeltmek için yapılan işlemlerin sonucudur.

Değişik şekil kavramı basılmış eserlere de uygulanabilirse de aslında elyazmalarına ve özellikle eski metinlere uygundur. Bir metin ne kadar çok kopya edilirse ortaya çıkan değişik şekillerin sayısı da o kadar artar. Günümüze kadar gelen Terentius'un altı komedisinde 30 000 kadar değişik şekil vardır. 4 000 Elyazması yunanca Yeni Ahit metninde 200 000'den fazla değişik şekil vardır; ama bunların 1 800'ü ilgi çekicidir (en çok bir düzinesi dogma yönünden değer taşır); geri kalanlar yalnız dilbilgisi veya imlâ farklarıdır.

Bir metnin ele geçen değişik şekilleri arasında yalnız biri doğru şekil, diğerleriyse yanlış kopyalar veya kötü düzeltmelerdir. Ama ele geçen değişik şekillerin hepsi de yanlış olabilir; bu durumda metni *sanılara* dayanarak düzeltmek gerekir.

Dar anlamıyle, «değişik şekil» teriminin, yalnız yazarın elyazmasındaki ve bu elyazma ile karşılaştırarak meydana getirilen eski metinlerdeki ayrılıklara uygulanması gerekir. Bu değişik biçimler, yazarın kendi elyazmasında geçici olarak bıraktığı kelimeler veya çeşitli yayımcıların taslaklar arasından seçtikleri şekillerle açıklanır. Yunan trajedi metinlerinde çok sayıda değişik kelime şekillerine rastlanır; bu kelimeler arasında çoğunlukla bir seçme yapmak güçtür. Meselâ, Demosthenes'in bazı söylevlerinde kesinlikle farklı ve aynı derecede geçerli bazı bölümler vardır. (LM)

DEĞİŞİKLİK i. (*değişmek*'ten *değiş-i-k-lik*). Değişik olma hali: *Kendinde çabuk bir değişiklik duymaz* (Ş.S. Aydemir). *Bunları söylerken Paşadaki değişiklik daha kuvvetle hissediliyordu* (H.E. Adıvar). || Değişme sonucu meydana gelen yeni durum: *Niçin bu kadar erken? Böyle bir değişikliği top seslerinden mi haber almalı idik?* (F.R. Atay). || Düzeltme amacıyle yapılan değiştirme: *Birkaç yıl geçsin, bu yeni yazımda da değişiklikler olacaktır* (N. Ataç). *Esk.* Tadil.

— Fonet. *Fonetik değişiklik,* dilin evrimi sırasında bir fonemin geçirdiği değişim.

— Saatçilik. *Yataydan dikeye geçişteki değişiklik,* yatay bir yüzey üzerine konulmuş bir kronometrenin düşey olarak asıldıktan sonra çalışmasında görülen fark. (LM)

DEĞİŞİM i. (esk. türk *tegiş-mek*'ten *değiş-i-m*). Değişmek işi.

— Biyol. Yeni döllerin atalarına tıpatıp benzememesini sağlayan özelliklerin tümü. Bk. ANSİKL.

— Bot. Bir bitkinin yaşadığı sürece geçirdiği değişiklik. Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Değişim etmek,* [Rüzgâr için] Bir yönden başka bir yöne esmek.

— Fonet. *Ünsüz değişimi,* Hint-Avrupa kapantılılarının önce ortak germen dillerinde, daha sonra Yüksek Almancada geçirdiği özel evrim; bu evrimin niteliği nefes borusunun titreşime katılmada geç kalmasıdır. || *Ünlü değişimi.* Bk. METAFONİ.

— İstat. *Değişim katsayısı,* genel olarak yüzde ve ortalamadan farklılık olarak belirtilen ilişki. (Nispî dağılımı gösteren değişim katsayısı, verilerin tamamen olumlu göründüğü ve ortak bir kaynağa dayandığı durumlarda kullanılmalıdır. DAĞILIM KATSAYISI da denir.) || *Çevrimsel değişim,* dönem dönem ortaya çıkan değişim. (Bk. ANSİKL.) || *Kesin olmayan değişim,* muhtemel bir olaya bağlı değişim. || *Mevsim değişimi,* belirli zamanlarda ortaya çıkan olayların etkisinden doğan değişim. (Bk. ANSİKL.) || *Rastlantı değişimi,* rastgele ortaya çıkan olayın doğurduğu değişim (Bk. ANSİKL.) || *Uzun süreli değişim,* uzun bir süreyi kapsayan sürekli ve ağır değişim. Bk. ANSİKL.

— Mat. *Bir «y(x)» fonksiyonunun değişimi,* *y(x)*'den çok az farklı bir fonksiyonla *y(x)* arasındaki, δy denilen fark. Bk. ANSİKL.

— Meteorol. *Değişim küre.* Bk. ANSİKL.

— Müz. *Değişim işareti,* notaların ses yüksekliğini değiştirmeğe yarayan işaret: *Değişim işaretleri üç tanedir: diyez, bemol ve bekar. (Esk.* Arıza.) || *Bir notayı değişime uğratmak,* diyez veya bemolle sesini değiştirmek.

— Sosyol. Bir sanayi işletmesinde, kurumlaşmanın veya yönetimde sürekliliğin karşıtı olarak yeni kararlar alınmasını gerektiren derin değişiklik. || Sanayi toplumunun yapısındaki derin değişmelerin bütünü: devamlı dengesizlik haliyle, büyüme sisteminin sürekli olarak değişmesi nitelenir. (Toplumun genel değişimi, bireylerin statüsünde özel değişimlere yol açar. Bu özel değişim *sosyal hareketlilik* deyimiyle belirtilir; bu hareketlilik de gerek *dikey* [meselâ, bir işçinin oğlu hekim olursa veya bir kişi işçi statüsünden işveren statüsüne geçerse], gerek *yatay* [mesken değişimi, köy hayatından şehir hayatına geçiş v.b.] olabilir.)

— Tıp. *Deri tepkisi değişimi,* organizmada alerjinin belirmesini, önce negatif olan deri tepkisinin dönüşerek pozitif oluşunu anlatan deyim. (Deri tepkisi değişimi, verem mikrobunun ilk defa vücuda girdiğini ve B.C.G. aşısı yapıldığını ifade eder.)

— ANSİKL. Biyol. *Değişim*'in iki şekli vardır: 1. *sürekli değişim*'de yavrular ana ve babalarından çok az farklıdır ve çeşitli ara-tipler vardır. 2. *Süreksiz değişim*'de yavrular ana ve babalarından yepyeni ve değişik bir özellik gösterir. Değişimlerin genetik analizi her iki tipi de ortaya çıkarmıştır: az çok sürekli değişimler sadece bir bireyin hayatında görülen bedensel değişimlerdir ve kalıtsal değildir; süreksiz değişimler ise, değişimin sonucunda meydana gelir ve kalıtsaldır.

— Bot. *Değişim* eşeysel üremeden ileri gelebileceği gibi doğrudan doğruya çoğalma şeklinde de belirebilir (tek dalda beliren tomurcuk değişimi). Bir önceki soyda bulunmadığı halde, bir sonraki kuşakta beliren bu çeşit değişimler dışında, aynı bitkinin gelişimi sırasında da bir değişim yer alır: meselâ ilk çıkan yapraklar, yetişkinken çıkan yapraklarla aynı değildir; yaprakların farklılaşmasında bir gerileme (bürgü) ve çiçeğin diğer kısımlarında ise ilerleme vardır.

— İstat. *Rastlantı değişimleri,* düzenli bir şekilde ortaya çıkıyor gibi görünen hareketlere oranla belli bir düzensizlik içindedir ve özellikle tarım üretiminde görünür. Tarım üretiminde, çeşitli şartların (beklenmedik hava şartları, savaşlar v.b.) sonucu olarak ortaya çıkan eksikliği veya fazlalığı, bu çeşit değişimlerin en belirgin örneklerindendir. Teknik sebepler, üretim metotlarının gelişmesi, gümrük düzeninin ansızın değişmesi, grevler ve özellikle savaşlar yüzünden, sanayi alanında da bu çeşit değişimler meydana gelir.

Mevsim değişimleri, yıl içinde gerçekleşir ve yıldan yıla büyük bir düzen içinde ortaya çıkar. Tabiî faktörlere dayanan değişimler, mevsimlerin ritminden doğar. Bu değişimler, özellikle otelcilik sanayiinde, elektrik harcanmasında, odun ve kömür tüketiminde, tereyağ, yumurta, meyve ve sebze üretiminde ve bazı başka sanayi kollarında (inşaat, giyim, kürk v.b.) etki gösterir. Gelenekler, töreler veya basit alışkanlıklar gibi insanî faktörler ise, aylık, günlük, hattâ saatlik değişimlere yol açabilir (bayramların, şehirlerarası nakliyat ve trafik üstündeki etkisi).

Çevrimsel değişimler'in ise özel bir önemi vardır; ritmik bir şekilde ortaya çıkarak, iktisadî faaliyetin bütün alanlarını etkiler. *Uzun süreli değişimler*'e gelince, bunlar, fiyat hareketleri, üretim, tüketim, halkın hayat seviyesi v.b. ile ilgilidir.

— Mat. Euler'den sonra, bir

$$I = \int_a^b f\,(x,\ y,\ y',\ y'',\ \ldots,\ y^{[n]})\ dx$$

integralinin, $y\,(x)$ fonksiyonunu y'den farklı kabul eden hipoteze göre δI değişimini ilk defa Lagrange hesapladı. Bu değişim, $\delta y = 0$ için R'nin de sıfıra eşit olacağı ve M'nin y'ye bağlı olmadığı varsayılarak $\delta I = \delta y\,(M+R)$ şeklinde yazılabilir. M δy'ye, I'nın ilk değişimi denir. Bu tanım, bir değişkenli bir fonksiyonun ilk diferansiyel tanımına benzer. Daha yüksek basamaktan değişimlerin tanımı da böylece verilebilir. Değişimler hesabı, meselâ, I integralinin uç değerde olduğu y fonksiyonlarının araştırılmasına uygulanabilir. y için gerekli ancak yeterli olmayan şartlardan ilki, yeterince az olan bütün δy farkları için ilk değişimin sıfır olmasıdır. Bu şart, y fonksiyonuyle ilgili özel bir diferansiyel denklemi (Euler denklemi) haline getirilebilir. Bir yüzey üzerindeki iki noktayı birbirine bağlayan çizgilerin en kısasını bulmak, bu türden bir problemdir.

δI, yukarıda belirtilen şartlar altında sıfır olduğu zaman integrale, *duraklı integral* denir. Fiziğin temel prensiplerinden pek çoğu, bazı integrallerin duraklı olması şartına dayanır. Meselâ, en küçük etki prensibi bunu doğrular. (LM)

Değişim *(Die Verwandlung),* çek yazarı Franz Kafka'nın romanı. 1916'da basıldı. Yazarın ilk önemli eseridir. Kafka'nın öbür eserlerinde olduğu gibi, bunda da olaylar, küçük burjuva çevresinde, yarınlarından kuşkulu, işlerinin veya kazançlarının günlük kaygıları içinde yaşayan insanlar arasında geçer. Olay, ayrıntılarına kadar gerçekçi bir yoldan anlatılmakta, ama olup bitenler zaman ve mekânın kanunları dışında geçmekte, deneyüstü gerçeğin belirtileri olmaktadır. Gezgin satış memuru Gregor Samsa, babasının iflâsından sonra ailenin geçimini tek başına sağlamaktadır. Çalışarak, müzik delisi kız kardeşinin keman derslerine devam etmesini sağlamanın mutluluğu içindedir. Korkunç rüyalarla geçen bir gecenin sabahında, G. Samsa büyük bir hamamböceği olarak uyanır. Bu değişme, iyilik dolu ruhunda hiç bir değişiklik yapmaz. Ama bu korkunç görünümü ile etrafında tiksinti yarattığını görünce, ana babasının ve kız kardeşinin gözüne görünmemek için karyolasının altına sığınır. Aile yavaş yavaş iğrenmeye başlar ve onu kendi haline bırakır. Yalnız hizmetçi kadın onunla meşgul olur. Gregor artık herkesten kaçmakta ve çöplerle beslenmektedir. Bir gün, ana babası ile kız kardeşinin oturduğu odaya girer. Babası öfkelenir ve üstüne bir elma fırlatır. Elma sırtına yapışır. Karyolasının altına kaçan Gregor, yavaş yavaş ölüme terk edilir. Sonunda ölür ve çöp tenekesine atılır. Sevgi ve umutsuzluğun, dokunaklı ile korkuncun yan yana geliştiği bu küçük roman, günlük olaylarla olağanüstü olayları «tabiî» bir bileşimde eritmeyi başarmıştır. 1915-1925 Arası alman edebiyatının özelliklerini yansıtan bu romanda Kafka, eşsiz bir anlatım gücüne ulaşır. (L)

Değişimler *(Metamorphoseis),* Ovidius'un M.S. 1 veya 2 yılından itibaren yazdığı on beş bölümlük efsanevî şiir. Bir insanın taşa, bitkiye veya hayvana dönüşmesiyle ilgili bütün masallar bu eserde biraraya getirilmiştir. Dünyanın yaratılışından Jül Sezar'ın yıldız haline gelişine kadar geçmiş zaman içinde yer alan 246 masalı Ovidius, bütün tahkiye ve tasvir ustalığını kullanarak anlatır.

— İkonogr. Ovidius'un *Değişimler*'i, en çok resimlenmiş kitaplardan biridir. Tezhip edilmiş birçok nüshadan başka, eserin 1505 baskısını (Parma) bundan sonra da Petit Bernard'ın (Lyon, 1558), Grispin de Passe'ın (1602), Leonard de Gaultier'nin (1616); Benserade'ın rondolar halindeki adaptasyonu için Sébastian Leclerc ile Chauveau'nun; rahip Banier'nin tercümesi (1767-1771) için Eisen, Boucher, Gravelot, Choffard ve Leprince'in ve daha yakın zamanlarda Picasso'nun (1931) yaptıkları resimleri hatırlatalım. *Değişimler,* mitolojiye ve tanrıların aşklarına dair sahnelerin tasvirinde sanatçıların (Correggio, Titian, Rubens, Bernin) öteden beri başvurdukları başlıca kaynak olmuştur. (L)

Değişimler *(Metamorphoseon Libri XI)* veya **Altın Eşek** *(Asinus Aureus),* Apuleius'un romanı (M.S. II. yy.); Lucius'un eşek olmasını, maceralarını ve insan şekline

dönüşünü anlatır. Bu eser, büyücülükle ilgili hoş sahnelerle gülünç oluntuların bir karışımıdır. Apuleius, bütün dünyaca bilinen Cupidon ile Psyche'nin hikâyesini de kitabına almıştır. Aynı konuyu Samosata'lı Lukianos da işler; Apuleius gibi onun da önce ilhamını Patras'lı Lucius'un bir eserinden almış olması mümkündür; Lucius'un kitabından ise hiç bir iz kalmamıştır. (L)

Değişimler ***(Les Métamorphoses),*** yirmi üç yaylı çalgı için etüd, Richard Strauss'ın son bestesi (1944-1945); geniş bir senfonik adaggio şeklinde yazılmıştır, çok sesli beste yazarlığı alanında hayret verici bir hâkimiyet gösterir. (L)

DEĞİŞKE i. *(değişmek*'ten *değiş-ke).* Biyol. *Yeni.* Bireyde meydana gelen ve kalıtsal olmayan değişiklik. ‖ ***Sürekli değişke,*** Jollos'un (1913), yavaş ve tedricî bir çeşit alışkanlığa yol açan, az çok hızlı bir şekilde kaybolabildiği gibi yıllarca da sürebilen bir değişimi göstermek için kullandığı deyim. (LM)

DEĞİŞKEN sıf. *(değişmek*'ten *değiş-ken). Yeni.* Değişebilen nicelik.

— Deneysel psikol. ***Bağımlı değişken,*** bir deneyde, bağımsız değişkenin veya değişkenlerin etkisiyle değişikliğe uğrayan etken. (Bk. ANSİKL.) ‖ ***Bağımsız değişken,*** bir deneyde, deneycinin etkilediği ve nitelik veya nicelik bakımından değiştirdiği etken. Bk. ANSİKL.

— Farklar psikol. ***Örtülü değişken,*** bir kümeye uygulanmış, aynı genel alana ait bir testler bütününde yer alan belirli bazı çeşitli karşılıklardaki iç tutarlık veya birlikte değişme.

— İstat. ***Bağımlı değişken,*** incelenecek olay tarafından meydana getirilen değişken. ‖ ***Bağımsız*** veya ***açıklayıcı değişken,*** ekonometrik bir örneğin açıklanmasında rolü olan değişken. ‖ ***Karar değişkeni,*** ekonometrik bir örneğin dışında kalan, ancak bir otoriteye bağlı olan değişken. ‖ ***Nazarî değişken,*** yapısal bir örneğin içinde olan fakat doğrudan doğruya incelenemeyen değişken. ‖ ***Önceden belirtili değişken,*** değeri, bir örneğin yapılışından önce belirtilen değişken. ‖ ***Özerk değişken,*** ekonometrik bir örneğin dışında olan değişken. ‖ ***Rastlantıya bağlı değişken,*** ihtimallere göre çeşitli değerler alabilen değişken: *Zar oyunlarında bir sayının gelmesi rastlantıya bağlı bir değişkendir, çünkü belirli sayıda ihtimallere göre, 1, 2, 3, 4, 5, 6 sayılarından her hangi biri gelebilir.* ‖ ***Sürekli değişken,*** değerlerinin sayısı sonsuz olan değişken: *Canlılarda bireylerin boyu, ağırlığı sürekli değişkenlerdir.* ‖ ***Süreksiz*** veya ***kesikli değişken,*** yalnız belirli ve yalın değerler alabilen değişken: *Bir ailede çocuk sayısı, bir çiçekte taç yaprağı sayısı süreksiz değişkenlerdir.*

— Leng. Cümledeki görevine, cinsliliği sayısına v.b. göre çeşitli çekim ekleri almağa elverişli kelimeler için kullanılır.

— Mat. Değişebilen, farklı değerler alabilen (nicelik). ‖ ***Değişken büyüklük,*** belirli bir değer bütününü kapsayan büyüklük, özellikle sayısal büyüklük. ‖ ***Rastlantıya bağlı değişken.*** (Bk. RASTLANTI.) ‖ ***Değişken şekil,*** belirli bir değişebilme niteliği olan şekil. ‖ ***Değişken varlık,*** tanımı her türlü değeri kabul eden matematiksel varlık. ‖ ***Bağımlı değişken.*** (*Eşanl.* FONKSİYON.) ‖ ***Bağımsız değişken,*** değerleri istenildiği gibi seçilen değişken.

— Mant. Bir bağlantı veya bir fonksiyonda, gerektiği zaman belirli (sabit) terimlerin yerine konulabilen belirsiz terim. (***Görünür değişkenler*** [fonksiyon veya genel bağlantıyı bozmadan, herhangi bir değerle değiştirilebilenler] ve ***gerçek değişkenler*** [değişkene verilen değerlere göre fonksiyonun doğru veya yanlış olabilmesi] diye ikiye ayrılır.)

— Sosyal psikol. Belli bir küme içinde değişebilecek büyüklük. (Bu değişme şu şekilde olur: büyüklüğün aldığı her yeni değere, hiç değilse nazarî olarak, belirli bir insan sayısı tekabül eder.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Deneysel psikol. ***Bağımlı değişken.*** Meselâ belirli aralıklarla tekrarlanan bir işitme uyarıcısının görme tepkisi üstündeki etkisini incelemek amacıyle yapılan bir deneyde, bağımlı değişken, tepki zamanıdır. Engelleme* metoduyle yapılan gereklilik incelemesinde ise, bağımlı değişken farenin belirli bir zaman birimi içinde, engelleme bölmesinden (elektrikli bölme) geçme sayısıdır. Psikolojide, denek'in cevabı bağımlı değişken) üzerinde etki yapan bütün bağımsız değişkenleri birden denetlemek çok güçtür. Gerçekten, meselâ fizikte olduğu gibi, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerine bir etkide bulunduğu sonucunu çıkarmak üzere, bağımlı değişkenin, bağımsız değişkenin iki yoğunluk kesimi üzerindeki etkisi ölçülemez. Bağımsız değişkenin her düzeyi için bağımlı değişkenin birçok ölçüsünü gerçekleştirmek gerekir. Zira deneyci tarafından denetlenmemiş olan rastlantıya bağlı değişkenlerin etkisi, birçok ölçüyle karşılanır. Ölçülerin sayısı ne kadar çoğaltılırsa, örnek üzerinden hesaplanmış olan ölçülere karşı beslenebilecek güven o kadar büyüktür. Çünkü ölçüler ana bütününkilere yaklaşmış olur. Bu ölçüler ya aynı denekten elde edilir (ama o zaman da gözlemlenmiş olan etkinin genel bir değer taşıyıp taşımadığı meselesi ortaya çıkar) veya çok sayıda denekten elde edilir (ve o zaman aynı sakınca ile karşılaşılmaz).

● *Bağımsız değişken,* bağımlı değişkeni değiştirir. Ama deneyci, bağımlı değişkenin uğradığı bu değişikliklerin yalnız ve ancak bağımsız değişkenden ileri geldiğinden emin olmalıdır. Bunu yapmak için deneycinin elinde üç metot vardır: 1) fizikî ve sosyal çevre yoluyle, denek'in kişiliğiyle veya gerektirdiği ödev ile yer almış olan değişkenleri etkisiz kılmak (zira zaten uzayıcı, deneysel durumun anlamını olabileceği kadar tek biçimli kılmayı sağlar). Bu metot şu ilkeye dayanır: diğerlerini olduğu gibi muhafaza ederek bir tek değişkeni değiştirmek. 2) Denetim kümesi metoduna başvurmak. Zira bu metotta, bağımsız değişkenin etkisine bağımlı kılınan yalnız deney kümesidir. 3) Deney düzeylerinin kullanılması yoluyle yalnız bir tek bağımsız değişkenin bağımlı değişken üstündeki etkisini denemekle kalmayarak etkileşme durumunda bulunan birçok bağımsız değişkenin etkisini deneylemek (ki bu, psikolojik gerçeğe daha uygundur). Değişirlik çözümlemesi, deney düzeylerinin kullanılışını tamamlar, çünkü bu çözümlemeyle bağımsız değişkenlerin ortaya çıkartılması mümkün olur.

— Sosyol. ***Bağımlı değişken,*** bir sosyal olgunun incelenmesinde, sosyoloji bilgininin fark ettiği (istatistik inceleme, gözlem, anket v.b.) ve açıklamak zorunda olduğu olgular. ‖ ***Bağımsız değişken,*** belli bir sosyal olaya bağlı olan ve sosyoloji bilgini tarafından bu olayın sebebi olarak görülen olgu veya olgular bütünü. Msl. Touraine ve Ragazzi'nin 1961'de, aslında tarım emekçisi olan işçilerin, sanayiye intibakı konusunda yaptıkları incelemede, sadece bir tek ***bağımsız değişken*** gözönüne alınmıştır. Bu, uzman işçiler, kalifiye işçiler, yetişmekte olan işçiler ve tarımdan gelmiş olan işçiler arasındaki farklılıktır. Buna karşılık, birçok ***bağımlı değişken*** gözönüne alınmıştır: çalışmanın fizik şartları, gelecek hakkındaki tasavvurlar v.b. Son yıllarda, sosyoloji metotlarının geliştirilmesi konusunda harcanan bütün çaba, mümkün olduğu kadar doğru modeller yardımıyle, aralarında karşılıklı etki olan veya olmayan değişkenlerin oynadığı rolü meydana çıkarmayı mümkün kılan farklı tipten olay nedenselliklerini bilimsel araştırmanın temeli haline getirmek amacına yönelmiştir. Bu konuda, Lazarfeld'in çokdeğişken analizi gibi çeşitli örnekler ileri sürülmüştür.

◆ **Değişkenlik** i. *Yeni.* Değişken oma hali.

— Mat. Ayrı değerler alabilme.

◆ **Değişkin** sıf. *Yeni.* Değişikliğe uğramış. *Esk.* Muaddel. (LM)

DEĞİŞME i. *(değişmek*'ten *değiş-me).* Değişiklik: *Değişmenin ebedî olduğu yerde / Güzeldir hayat* (A.H. Tanpınar). ‖ Değişikliğe uğramak: *Ve çevre değiştirmedikçe, insanın değişmesine imkân yoktur* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— Fels. (Bk. ANSİKL.) ‖ ***Nicelik ve nitelik değişmesi,*** diyalektik felsefelerin birbirinden ayırt ettiği değişiklik kategorileri. Bk. ANSİKL.

— Gaz sanay. Gaz halinde bir hidrokarbonun, su buharı, oksijen, hava veya herhangi bir oksitleyici etken tarafından, karbon monoksit, hidrojen ve bazen daha hafif karbon bileşikleri vererek oksitlenmesi.

— Jeol. Bk. DİYAGENEZ.

— Mant. Beraber değişme yöntemi, J.W.F. Herschel'in işaret ettiği ve J.S. Mill'in kesinliğe kavuşturduğu tümevarım* yöntemi. J.S. Mill, bu yöntemi şöyle tanımlar: «Bir olay belirli bir şekilde geliştiği zaman şu veya bu şekilde değişen her olay, ya ilk olayın nedeni veya sonucudur, ya da o olaya herhangi bir nedensellik bağıntılıdır.»

— Meteorol. ***Değişme durağı,*** troposferin hareketli bölgelerini yukarıdan sınırlayan ve strotosferin başlangıcını belirten farazî yüzey. *Eşanl.* TROPOPOZ. Bk. ANSİKL.

— Mus. Türk musikisinde aynı eser içinde usul değişme olayına verilen ad. (Böyle, birden fazla usulle bestelenmiş esere ***değişmeli*** denir.)

— Müz. Aynı sesin ayrı altıses gamlarında değişik isimler alması. Ortaçağ ve Rönesans müziğinde kullanılır. ‖ Füğde, konuya göre cevabın melodi yapısının değişmesi. (Değişme özellikle temel görevlerin [tonik, dominant] yer değiştirmesi biçiminde gerçekleşir.) ‖ ***Değişme boruları,*** org yapımında, birinci armonikleri zenginleştiren boru takımı. (Basit değişme borularında her notaya tek boru karşılık gelir. Bileşik değişme borularında ise bir notayı birçok boru verir.)

— ANSİKL. Fels. Felsefî mesele olarak ***değişme,*** bütün yanlarıyle antik felsefenin en eski dönemlerinden beri üzerinde durulan bir konudur: bir nesne nasıl değişebilir, yani nasıl kendinden başka bir şey olabilir? Var olan şey, nasıl başka bir şey haline gelebilir; yani varlık var-olmayan ve var-olmayan varlık haline nasıl gelebilir? Demek ki, değişme meselesi bir geçiş, hareket oluş meselesidir: kendini hem mantık planında (burada «A, A'dır ve A, A olmayandan farklıdır» şeklinde ifade edilen özdeşlik ve çelişmezlik ilkeleri geçerli değildir), hem de metafizik planda (değişmenin özü, nesnelerin doğuş ve yok oluş sebepleri) gösterir.

Herakleitos'a göre değişme veya akış bütün varlıkların özüdür. Her şey değişir, her şey akar, her şey kararsızdır ve aralıksızca bütün başka şeylerle ilinti halindedir: «Aynı ırmakta iki kere yıkanılamaz.» Varlığın temeli her nesnenin karşıtına dönüşmesidir: sıcak soğuk olur, canlı ölür, genç yaşlanır v.b. tek, çoktur; varlık, var-olmayandır; aynı, başkadır. Karşıtların derin birliği olan bu «karşıtlar savaşı» her yerde görülür. Herakleitos'un daha o zamandan nesnelerle ilgili diyalektik bir görüşe sahip olduğu söylenebilir.

Bunun karşıtı olarak, Parmenides «Varlık vardır, yokluk yoktur» diyerek gerçek değişmeyi tamamıyle inkâr eder. Bu önermenin ortaya çıkardığı güçlükler Eleia'lı Zenon'un özellikle hareket kavramıyle ilgili aykırı düşüncelerine ve diyalektik meselelerine yol açacaktır. İonia'lılar için değişme meselesi ilmî bir mesele olarak belirir: Anaksagoras, Leukkippos, Demokritos ve Epikuros'ta atomların hareketleri (mekanizm). Eflatun değişme meselesini mantığın ve metafiziğin terimleriyle yeniden ortaya koyar. Bu meselede, birbirinden ayrılmış ve seçik olarak ileri sürülen idea'ların (İdea'lar gerçekçiliği) karşılıklı ilişkileri ile genel diyalektik meselenin tikel ve duyusal âleme uygulanmış özel bir şeklini görür. Eflatun'a göre, duyularla algılanan âlemde yer alan değişmeler, idea'ların kavranılır dünyaya katılmalarının yansımasından başka bir şey değildir. Diyalektik de, bu kavram karışımlarının bilimidir. Eflatun genel olarak Eleia'lı Zenon ile birlikte bu bilimin yaratıcısı sayılır.

Aristoteles'e göre «hareket, olanaklının olanaklı olarak edimidir». Nesnelerin bir durumdan ötekine geçişi, varlıktaki bir yoksunluğun varlık; gizlilik veya gücün gerçekliğe veya edime dönüşümüyle olur. Oluş, güç ile edim arasındaki birliğin sonucudur ve sonsuzdur.

Modern filozoflar, bu mesele ve kavramları bir yana bırakıp, değişmeyi salt bir olum-

sallığa veya nesnelerin özüyle ilgisi olmayan bir görünüşe indirgeyeceklerdir. Descartes'ın ünlü balmumu örneğinde (2. *Meditation*'da) balmumunun biçimini, rengini, kokusunu, sertliğini v.b. değiştirdikten sonra da gene aynı balmumu olarak kaldığını, anlık'ımızdaki balmumu kavramının değişmediğini söylemesi bunu göstermektedir.

Spinoza, aynı görüş açısından, süre içinde varlığın gerçekliğini ve «değişmeye boyun eğmiş tekil nesneler düzeni»ni inkâr eder. Ardından da *sub specie aeternitatis* («sonrasızlık açısından») bakmak üzere bütün diyalektik'i reddeder.

● XIX. yy.da Hegel değişme ve diyalektik kavramlarının üzerinde yeniden durur ve felsefesini diyalektik'e dayandırır. «Kavramlarda düşüncenin saf hareketi» yani diyalektik, idea'ların kurucu unsurlarının ve «nesnel özün içinde barınan» çelişmelerin bilgisidir. Yenilenen bu diyalektik aynı yoldan Marx'ın, Engels'in, Lenin'in maddeciliğine yön verir: diyalektik «tekin çifteleşmesi ve çelişik parçaların bilinmesidir.»

Değişme kavramı, evrimci fikirlerle; yaşamın, salt oluşun, sürenin ve «yaratıcı evrim»in felsefesi olan Bergson'culuk ile, yeni bir anlam kazanmıştır. Bu kavram günümüzde, felsefî düşünüşün temel unsurlarından biri sayılmaktadır.

— Meteorol. *Değişme durağı*, sondalamaların sıcaklık eğrilerinde, sıcaklığın 100 m'de 0,6°C oranında düşmesinin kesildiği belirli noktada görülür. Değişme durağı ortalama olarak, kutupta 6 km'ye, 50. paralelde 11 km'ye, ekvatorda 17 km'ye yükselir; ancak yükseltisi mevsimden mevsime ve hattâ her an değişebilir. Nitekim, hava ne kadar sıcak olursa, değişme durağının o kadar yüksek olduğu gözlenmiştir. Demek ki, yükselti, herhangi bir yerde, hava kütlelerinin geçişindeki düzensizliklere göre değişmektedir. Niçin sıcak havanın değişme durağı soğuk havanınkinden daha yüksektir? Belki de, sıcak havada daha güçlü olan konveksiyon hareketleri, çok yükseklere kadar dağılmakta ve sıcaklığın 13, 15 veya 17 km'ye kadar inmesine yol açmaktadır. Buna karşılık, hareketsiz soğuk havada, yükselmeler 6 ile 10 km'yi aşmaz ve sıcaklığın yükseltiyle birlikte azalması bu düzeylerde son bulur. (LM)

DEĞİŞMEK geçz. f. (esk. türk. *tegişmek*'ten *değ-iş-mek*). Başkalaşmak, olduğundan farklı bir şekle girmek: *Zamanla nasıl değişiyor insan / Hangi resmime baksam ben değilim* (C. S. Tarancı). *Dil durmaksızın değişir.* || Bir şeyin veya kimsenin yerini [bir başka şey veya kimse] almak: *Dahiliye ve Hariciye Nazırlarının değişeceği muhakkaktır* (Atatürk). || Bir şeyi vererek yerine başka bir şey almak: *Çantalarımızı değişelim mi? Ne dersin?* || Bir kıyafeti çıkararak başkasını giymek: *Elini, yüzünü yıkamak ve değişmek için odasına gidecek, sonra babasını görecekti* (H.E. Adıvar). || [Olumsuz şekliyle] Çok değer vermek: *Onu hiç bir şeye değişmem.*

— DEY. *İş değişir*, bahis konusu durumun olduğundan farklı bir şekil alması sonucunda kullanılan deyim: — *Öyleyse iş değişti aslan çavuşum. Dosyası yoksa olmaz* (K. Tahir).

◆ **Değişebilme** i. Biyol. Bazı değişimler geçirmeğe yatkınlık.

◆ **Değişen** i. Astron. *Değişen yıldız*, zaman zaman çeşitli olayların etkisiyle parlaklığı belli belirsiz artan veya azalan yıldız*. — Mekan. *Düzgün değişen hareket*, hızı, zamanın çizgisel fonksiyonu olan hareket.

◆ **Değişici** sıf. Değişken, şekilden şekle giren: *Bu hasta kafanın kendi vehim ve gölgelerinden yarattığı değişici ve korkunç âlem* (A.H. Tanpınar). [M]

DEĞİŞMEZ sıf. (*değişmek*'ten *değiş-mez*). Değişmeyen, sabit: *Yahut sizin kendisine fenalık etmek istediğinize dair değişmez bir fikri vardır* (B. Felek).

— Biyol. *Değişmez doku*, değişmeyen, aynı şekilde kalan doku.

— Elektr., Fiz. ve Kim. Bk. SABİT.

— Fels. Bk. ANSİKL.

— Leng. Çekim eki hiç bir değişikliğe uğramayan kelimenin niteliği.

— Mat. Her zaman aynı değeri gösteren nicelik. || Bir denklemde değişkenlere bağlı olmayan sayı. || İntegralden sonra, çözümü genelleştirmek için bir fonksiyona eklenen ve problemin şartları tanımlandığı zaman belirlenen nicelik. (SABİTE de denir). || Bir grup dönüşüm için, dönüşümden sonra tamamen aynı kalan bir büyüklük, bir ifade, bir bağıntı, bir özellik v.b. için kullanılır: *Hareket ve simetri grubunun bütün dönüşümleri için uzaklıklar, açılar, alanlar ve hacimler değişmezdir.* (Bir düzlemde iki eğrinin açısı, yani bu eğrilerin kesiştiği noktadaki teğetler arasında kalan açı, bu düzlemin bütün konform dönüşümlerinde değişmez kalır. Değişmez, «kovaryan» veya «kontravaryan»ın eşanlamlısı değildir. Çizgisel bir uzayda mukayese sisteminin bütün değişmeleri için, kovaryan bir vektörün koordinatları [bileşenleri], bir noktanın koordinatları gibi, kontravaryan bir vektörün koordinatları ise bir düzlemin koordinatları gibi dönüşür.) || Matematik bir varlığa (şekil, eğri, yüzey v.b.) bağlı olan ve bir dönüşüm cümlesi uygulandığında değişmeyen sayısal nitelik: *Cebirsel bir eğrinin türü, düzlemin rasyonel dönüşümleri için bir değişmez*'dir. (Bununla birlikte «değişmez» kelimesinin kullanılışı bu tanımı genelleştirmek ve kolaylaştırmak içindir. Sözgelişi, bir *değişmez vektör*, bir vektörel değişmez'dir denebilir.)

— Meteorol. *Güneş değişmezi*, güneş ışınımlarına dik düzlem yüzeyin birim alanının, atmosferin üst sınırında aldığı ısı enerjisi miktarı. Bk. ANSİKL.

— Psikol. *Kişisel değişmez*, kişinin zekâ yaşı ile takvim yaşı arasındaki orantıyı belirten sayı. (Bu sayı, çeşitli testlerle elde edilir, kişi karakterinin normal veya vaktinden erken olgunlaşmış veya geri kalmış olup olmadığını ortaya koyar.)

— ANSİKL. Fels. Var olanların devinmez ve değişmez olduğunu ileri süren Eleacılığın temeli evrensel *değişmezlik* prensibidir. Eflatun, değişmezliği, yetkin varlık olarak değişme nedir bilmeyen Tanrı'da bulur. Aynı yetkinlik kavramının etkisinde kalan Aristoteles Tanrı'yı kendisi hareket etmediği halde evreni hareket ettiren ve değişikliğe uğratan bir ilke olarak görür. Mutlak varlık kavramını bütün sınırların üstüne yükseltme çabasında olan Yeni Eflatun'cular ise faaliyet ve değişmeyi «Bir» kavramının dışında tutarlar. Hıristiyanlık ilâhiyatı Tanrı'nın değişmezliğini ileri sürer, ancak buradaki değişmezlik etkin ve yaratıcı bir değişmezliktir.

— Meteorol. Amerikalı bilgin Abbot'un önemli çalışmaları sonucu, *evrensel güneş değişmezi*'nin değeri, 1,94 kalori/gram/sm²/dakika veya 0,135 watt/sm² olarak kabul edildi. $< 0,29$ olan morötesi enerji de bu toplam içindedir (çok kısa morötesi).

Güneş değişmezinin gerçekten sabit olup olmadığı meselesi, bilginler arasında büyük tartışmalara yol açtı. Çağdaş yazarlar şu noktalarda görüş birliğine varır: 1. Güneş tayfının görünür parçası ve kızılaltı ışınlar önemli değişmelere uğramaz; 2. yakın morötesi (0,29 ile 0,12 arasında) için de aynı şey söylenebilir; 3. Güneş'in helyum ve hidrojen yayımına tekabül eden uzak morötesi ($< 0,12$) ise çok kuvvetli değişmeler gösterir. Bu enerji, toplam enerjinin çok küçük bir parçası olduğu halde iyonosfer tabakasında büyük etkiler yaratır.

◆ **Değişmezlik** i. Değişmeme, sabitlik: *Aynılıkların bu değişmezliğine objektifleştirme veya ilmin doğuşu diyoruz* (Hilmi Ziya Ülken).

— Biyol. *Değişmezlik nazariyesi*, canlıların değişmez olduklarını savunan görüş. *Eşanl.* YARATILMIŞLIK. *Zt.* EVRİMCİLİK.

— ANSİKL. Biyol. Canlı varlıklar (hayvanlar, bitkiler), her biri başlı başına bir bütün olan ayrı türlerden meydana gelir. Buna göre, canlı yaratıklar şimdi nasılsalar her zaman öyledirler. *Değişmezlik nazariyesi*'nin en koyu taraftarlarından olan Linnaeus bütün canlıların, başlangıçta Tanrı tarafından bugün nasılsalar öylece yaratıldığına inanır. Ona göre bütün canlı varlıklar, kendileri için gerekli ve ihtiyaçlarını karşılayacak her şeyi bulacak durumdadır. Türler değişmez, nasıl yaratılmışlarsa öyle kalırlar. Bununla beraber, bilgiler çoğalıp ilerleyince Linnaeus bile türlerde bir değişme olduğunu, hattâ bugün bile yeni türlerin türediğini kabul etmek zorunda kaldı; ama bir türün başka bir türe dönüştüğü görüşüne varmadı. XIX. yy.ın başına kadar tabiat bilginleri değişmezliği kabul ederler. Fosillerin varlığını açıklamak için Cuvier, art arda birçok yaratma hayal ediyordu; Orbigny bunların sayısını 27'ye çıkarır; güya bunların her biri bir kıyamet sonucunda yok olmuştur. Bugün değişmezlik nazariyesini pek savunan yoktur ve değişmezlikçilerin ileri sürdükleri delillerin hiç bir değeri kalmamıştır. (LM)

DEĞİŞTİRGE i. (*değiştirmek*'ten *değiş-tirge*). *Yeni.* Değişiklik yapılması için verilen önerge. *Esk.* Tadil teklifi. (M)

DEĞİŞTİRGEÇ i. (*değiştirmek*'ten *değiştir-geç*). Fiz. *Yeni.* Bir cismin veya kuvvetin şeklini değiştiren âlet. *Eşanl.* KONVERTİSÖR.

— Bilgi işlem. Haberleşmenin ortaya konulma tarzını değiştiren araç veya düzen (msl. bir yapım sürecini yönetmek ve denetlemek için kullanıldığında, kompüterin değiştirgeçlere bağlanması gerekir; değiştirgeçler, ısı, akışkan maddenin debisi veya ağırlıklar gibi benzerliğe dayanan bilgileri hesaplarda kullanılan sayılara çevirir).

— Mekan. *Dişli değiştirgeç*, bir hizmet aracına iletilmiş bir motor dişlisinin veya gücünün vites küçülmesini, belirli sınırlar arasında, sürekli bir şekilde ve otomatik olarak değiştiren araç. Bk. ANSİKL.

— Metalürji. Değiştirme işleminde kullanılan cihaz. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mekan. En fazla kullanılan *dişli değiştirgeç* hidrolik olanıdır. Bir reaktöre bağlanmış hidrolik bir debriyajdan meydana gelir. Motorun krank miline dayanan tahrik edici veya primer rotor ile yönetici tekerleklere devamlı şekilde bağlı olan segonder rotor arasına, bir veya birkaç reaktör yerleştirilir. Her reaktörde bir türbin tekerleği vardır; iki rotor arasına ve bunların eksenleri üzerine serbestçe yerleştirilir. Tümü, yağla doldurulmuş su geçirmez bir kutu içinde bulunur. Primer rotor, motorun etkisiyle dönünce, segonder rotorda bulunan sıvıyı da dağıtır ve rotorun pervanesine basınç yaparak onu motorun istikametinde döndürür. İki rotorun da hızları, dönmeye karşı olan dirence göre değişir. Reaktörlerin görevi hızın değişikliklerine uyarak sıvının akıntı yönünü değiştirmek ve buna göre de segonder rotoru etkileyen çift'in değerini yükseltmektir. Eğer iki rotorun hızları eşit olmağa yönelirse, vites küçülmesinin değeri sıfıra düşer ve değiştirgeçin bütün parçaları, basit bir hidrolik kavrama meydana getirerek, aynı hareketle döner.

— Metalürji. *Değiştirgeç*'lerde veya konvertisörlerde ısıtma cihazı bulunmadığı için, gerekli ısı, işlenecek maddelerin bileşimindeki bazı elementlerin oksijenle yanmasıyle sağlanır. Başlıca iki tip değiştirgeç vardır: 1. *kavurma değiştirgeçleri*, bu değiştirgeçlerde işlenecek katı madde delikli ve hareketli bir çeşit masa üzerinde hava akımının etkisiyle oksitlenir (galenin işlenmesi); 2. *ergime değiştirgeçleri*, içinde şiddetli bir hava akımıyle (bazen oksijenle zenginleştirilmiş) sıvı banyonun artık maddelerinin oksitlendiği, iç çeperleri ateşe dayanıklı asit veya baz yapısında bir maddeyle kaplı bir çeşit büyük madenî damıtma haznesi. Bu işlem, çelik*, bakır* ve nikel* metalürjisinde uygulanır. Son yıllarda değiştirgeçler metalürji alanında geniş ölçüde kullanılmaktadır. (LM)

DEĞİŞTİRİCİ sıf. ve i. (*değiştirmek*'ten *değiştir-ici*). Değiştiren, değiştirmek işini yapan (nesne veya kimse).

— Biyol. Organizma üzerinde değiştirici etki yapan (her şey): *Sempatik sistemin değiştiricileri.* || *Değiştirici gen*, bir başka genin etkisini yok edici veya destekleyici gen. (Değiştirici bir gen, başka bir genin başatlığını çekinikliğe çevirebilir.)

— Kim. *İyon değiştirici*, bir asit (katyon değiştirici) veya bir baz (anyon değiştirici) özelliği gösteren, böylece katyonları veya

anyonları bağlayan tabiî veya sentetik katı madde. Bk. ANSİKL.

— Mant. Genel bir önermeyi değiştiren terim veya önerme, sınırlayıcı.

— Mekan. *Anî değiştirici,* bir makinenin yönünü, hızını v.b. anî olarak değiştiren eleman (çengel, sürgü v.b.). ‖ *Hız değiştirici,* bir milin hareketini başka bir mile ileten ve bu ikinci milin dönme hızını sürekli olarak azaltan cihaz.

— Nükl. *İyon değiştiriciler*'in kullanımı. Bk. ANSİKL.

— Radyotek. *Plak değiştirici,* uzun süreli bir müzik yayını sağlamak için plakları otomatik olarak değiştiren mekanik tertibat.

— Termik. Bir akışkanı, ayrı sıcaklıktaki bir akışkan ile ısıtmağa veya soğutmağa yarayan cihaz: *Bir soğutucu'da, kondansatör ile buharlaştırıcı birer değiştiricidir.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Kim. Kalsiyum ve magnezyum iyonlarının yerine sodyum veya potasyum iyonu geçirmekle, sert suların kirecini ve magnezyum tuzlarını gideren su tatlılaştırıcılar *(permütitler,* iyon değiştirme olayından yararlanır. İyon değiştirici kalsiyuma doyunca, kalsiyum iyonları yerine sodyum iyonlarını yerleştiren derişik tuzlu su geçirilerek, iyon değiştirici yeniden canlandırılır (olay tersinir olduğu için bu canlandırma mümkündür).
Eskiden suların sertliğini gidermekte, *iyon değiştirici* olarak tabiî alüminyum silikatlar ve zeolitler kullanılırken, bugün sentetik reçinelerden yararlanılıyor. Katyonları ve anyonları değiştiren bu reçineler, makroiyonik yapıda organik bileşiklerdir.
Bu bileşikler sıra ile H^+ veya OH^- iyonlarına bağlı $-COO^-$, $-SO_3^-$, veya $-NH_3^+$ gruplarıyla biter ve bu H^+ ve OH^- iyonlarını aynı yüklü başka iyonlarla değiştirmeğe yatkındır. Böylece içinde (Na^+, Ca^{2+}, Cl^-, SO_4^{2-} ... gibi saflığını bozan iyonlar bulunan tabiî sular, bu reçinelerin üzerinden geçerken bu iyonları bırakarak yerine H^+ veya OH^- iyonlarıyle alır; bunlar da su meydana getirmek üzere aralarında birleşir ve su temizlenmiş olur. İyon değiştirici kolonlar, asit veya bazların etkisiyle eski özelliklerini yeniden kazanacağı için uzun süre kullanılabilir.
Hidroliz sonucu hayvanî veya nebatî bir protein veren pek çok aminoasitin ayırımı da yine bu teknikle yapılabilmiştir. Aminoasitlerin hidroliziyle açığa çıkan $R-NH_3^+$ katyonları H^+ iyonlarıyle yer değiştirir ve çok sayıda $-SO_3H$ grupları bulunan makromoleküllerden meydana gelmiş sülfonlu bir polistiren reçinesi üzerinden geçerken seçilerek tutulur.
Tedavide de, mide asitiiğini azaltmak veya organizmadaki sodyum iyonunu gidererek, bazı yüksek tansiyonlar, ödemler v.b. sırasında bu sodyum iyonunun organizmada su toplamasını önlemek için *iyon değiştirici reçineler* kullanılır. Bk. REÇİNE.

— Nükl. *İyon değiştiriciler* (sentetik reçineler), reaktörlerin uranyum çubuklarında biriken plütonyumu temizlemek için kullanılır. Ayrıca, bir reaktörde meydana gelen radyoaktif elementler arasından, birikintilerin radyoaktifliğini önemli derecede azaltan en etkin elementleri ayıklamağa yarar.

— Termik. *Değiştirici,* özellikle, bir akışkandan ötekine ısı aktarmağa yarayan bir cihazdır. Gerçekte, değişme'nin olabilmesi için karşılıklı alışveriş şarttır. *Sıcaklık değiştiricileri*'nde, birinin çıkış sıcaklığı ötekinin giriş sıcaklığına yakın olan ve ters yönde akan iki akışkan vardır. Fakat teknisyenler, akış yönünü, sıcaklık farklarının oranını, akışkanın sıcaklığını veya soğukluğunu hesaba katmadan bir akışkandan ötekine ısı aktaran her cihaza değiştirici derler. Cebir hesabında, işlemin yönü sadece bir işaret meselesi olduğuna göre, iki akışkan arasında ısı değişmesinden söz etmek, aynı kapıya çıkar. Bu bakımdan, *sıcaklık değiştiricisi* terimi, bu gibi cihazların tümünü gösteren bir genel terim olmuştur. Fakat, en yaygın anlamıyle ele alınırsa, sıcaklık değiştiricisi dendiği zaman, akışkanlarından biri su, öteki ise sıcak su veya buhar olan ve önemli bir biriktirme gücü bulunmayan cihazlar anlaşılır. Akışkanlardan biri değiştiricinin gövdesinden, öteki ise bir distribütör aracılığıyle borular demetinden geçer. Oynak baş, gövde ile demet arasındaki genleşme farklarını giderir. Koruyucu ekranlar, ters akımı ve türbülansı sağlar. (LM)

DEĞİŞTİRİM i. (*değiştirmek*'ten *değiş-tir-i-m*). *Yeni.* Bir şeyin bir başka şeyin yerine getirilmesi.

— Fonet. *Ünsüz değiştirimi,* bir türdeki ünsüz dizisinin yerini başka bir türün dizisine bırakması; bu özellikler germen dilinde çok görülür; Hint-Avrupa dil grubundaki titreşimsiz patlamalılar *p (ph), t (th), k (kh)* bu dillerde yerlerini titreşimsiz sürtüşmelilere (*f* [İngilizcedeki sert *th*] ve *h*'ye) bırakır; titreşimli soluklu patlamalılar *(bh, dh, gh)* yerlerini titreşimli sürtüşmelilere (*v*'ye) [İngilizcedeki yumuşak *th;* modern yunancada *a, o* önündeki *g*] ve soluksuz titreşimli patlamalılar *(b, d, g),* yerlerini titreşimsiz patlamalılara *(p, t, k)* bırakır. Bu ünsüz değiştirimine «Grimm kanunu» adı verilir. Bu kanun Verner kanunuyle tamamlanır: «vurgusuz heceden sonra gelen titreşimsiz sürtüşmeli, Ön-Germencede titreşimli sürtüşmeliye dönüştü.»

— Leng. Aynı anlamı kazanan bir kelimenin başka bir kelimenin yerine getirilmesi. ‖ *Değiştirim uygulaması,* bazı unsurların (ses veya semantik) birbirlerinin yerine getirilmesi ve değiştirim ilkesinin uygulanmasıyle belirgin dilsel ayrımlar yapmağa yarayan uygulama. ‖ *Değiştirim ilkesi,* yapısal dilbilim ve özellikle glossematikte kullanılan ilke. (Bu ilkeye göre dilbilim açısından fonetik bir ayrımın belirgin olarak kabul edilebilmesi için, semantik bir farklılaşmaya veya bu eylemin tersine yol açması gerekir.) [LM]

DEĞİŞTİRME i. (*değiştirmek*'ten *değiş-tir-me*). Değiştirme eylemi, başka şekle sokma veya bir şeyin (kimsenin) yerine başka bir şey (kimse) koyma.

— Ask. Sefer sırasında yıpranmış birliklerin yerine taze kuvvetlerin göreve girmesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Değiştirme mevzii,* asıl mevzi elden çıkarıldığı veya görevi yapmağa yetmediği zaman, bir birliğe veya silâha ayrılan yedek mevzi.

— Bale. *Ayak değiştirme,* küçük veya büyük bir sıçrama ile yapılan yükselme adımı. (Ayaklar beşinci duruştayken, dansçı bir yarım diz bükmeden sonra yukarı sıçrar ve havada ayak pozisyonunu değiştirerek havalandığı noktaya iner.)

— Dy. *Makas değiştirme,* tren hattında ortaya çıkan anî bir aksaklık yüzünden, normal yolda devam etmesine imkân olmayan bir trenin hattını değiştirme.

— Fiz. *Hal değiştirme,* bir cismin, bir fizik halinden başka bir fizik haline geçmesi (msl. katı halden sıvı hale geçiş).

— Mant. *Beraber değişmeler metodu,* J.W.F. Herschel tarafından belirtilmiş ve J.S. Mill tarafından şu sözlerle açıklanmış bulunan bir tümevarım metodudur. (Kendisinden başka olan herhangi bir olay, özel bir tarzda değişiklik gösterince, kendisi de şu veya bu tarzda değişen her olay, bu başka olayın ya sebebi veya sonucudur, yahut onunla, herhangi bir nedensellik bağıyle bağlıdır.)

— Mat. *Biçim değiştirme,* nokta nokta, sürekli ve birebir bir tekabül ile bir uzay bölgesinden başka bir uzay bölgesine geçiş.

— Müz. *Değiştirme işareti,* ilgili olduğu notanın sesini değiştiren işaret. (Diyez ve çift diyez sesi tizleştirir; bemol ve çift bemol sesi pesleştirir; bekar bu değişikliklere son verir. İşaret ya anahtardaki işaret takımında bulunur ya da parça boyunca serpiştirilir.) ‖ *Parmak değiştirme,* klavyeli çalgılarda, bir parmakla basılan tuş'a, bu tuşun kalkmasına meydan vermeden başka bir parmakla basma. (Czerny zamanından beri piyanocuların sık sık kullandıkları bu parmak oyunu, org çalarken bağlı bir icra elde etmek için kaçınılmaz bir harekettir ve Couperin tarafından *Art de Toucher le Clavecin* [Çembalo Çalma Sanatı, 1717] adlı kitabında çembalocülara öğütlenmiştir.)

— Oyun. *Kart değiştirme,* iskambil oyunlarında el çabukluğuyle yapılan hile. Sağ el düz olarak kartların üzerinden geçirilir;

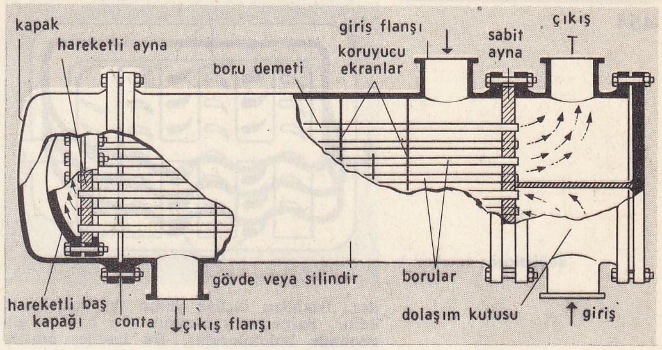

sıcaklık **değiştiricisi** (termik)

bu sırada sol işaret parmağıyle aynı yöne itilen alttaki kart, yine sağ elin yardımıyle üstteki kartın yerine yerleştirilir.

— Radyotek. *Frekans değiştirme yoluyle kenetleme,* işaretler arasında akım tamamen yok olduğu zaman, bu boşluğu, yayım işaretlerinin frekansından farklı bir frekansla doldurarak kenetleme.

— ANSİKL. Ask. Sefer sırasında mevcutların yıpranması, cephedeki birliklerin zaman zaman taze birliklerle değiştirilmesini gerekli kılmıştır. *Değiştirme* hareketleri, Birinci Dünya savaşında mevzi savaşının genelleşmesiyle çok büyük bir önem kazandı; çünkü mevzi savaşı tümen bölgelerinin sık sık değiştirilmesini zorunlu kılmıştı. Birliklerin değiştirilme zamanı nazik bir andır; bu sırada her şeyden önce düşmanın dikkatini çekmemek önemlidir. Değiştirme süresince değiştirilen birliklerin subayları, her iki birliğe kumanda eder; bazıları, muharebenin sevk ve idaresinin devamını sağlamak üzere geçici olarak değiştirme yerinde kalırlar. (LM)

DEĞİŞTİRMEK ettirg. f. (*değişmek*'ten *değiş-tir-mek*). Başka biçime sokmak, değişikliğe uğratmak: *Bütün çizgi ve şekilleri değiştirmişti* (A.H. Tanpınar). ‖ Bir nesne veya kimseyi bir yerden başka bir yere aldırmak: *Maarif müdürünü değiştirmişler.* ‖ Bir şey verip karşılığında başka bir şey almak: *Para değiştirmek.* ‖ Başka kıyafet giymek: *Elbise değiştirmek.*

— Müz. *Bir akordu değiştirmek,* özel yapısını başkalaştırmak. ‖ *Bir aralığı değiştirmek,* aralığı meydana getiren iki notadan birini diyez veya bemolle değişime uğratmak.

— Oyun. Etraftakilerin dikkatini çekmeden bir kartı bir başkasının yerine koyma. ‖ *Altta değiştirmek,* değiştirilecek kart iskambil destesinin altına konur ve başka bir kart aynı elle alınır. ‖ *Üstte değiştirmek,* sağ elin iki parmağı arasında tutulan kart öbür eldeki iskambil destesinin altına konur; bu sırada sol elle, sağ elin başka iki parmağı arasına ikinci kart bırakılır.

◆ **Değiştirilebilirlik** i. Değiştirilme eylemine konu olabilme hali.

— Gaz sanay. Benzer kullanım şartları altında, bir gazın başka bir gazla kusursuzca değiştirilme özelliği. Bk. ANSİKL.

— Mekan. Mekanik bir sistemin montajı yapılırken, montajdan sonra hiç bir uygulama denemesine lüzum kalmayacak şekilde önceden hazırlanmış ve kontrol edilmiş, aynı cins parçalardan herhangi birinin alınabilmesi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Gaz sanay. Araçların verimli bir şekilde çalışması kullanılan gazların bazı niteliklerine bağlıdır: elde edilen ısı; alevlerin dengesi; sıhhî yanma. Değiştirilme imkânlarının bağlı bulunduğu bu çeşitli nitelikler ya deneysel bir metotla (iletken brülör kullanarak) ya da içinde her gazın, bir şema üzerinde iki koordinatıyle (Wobbe indisi, Delbourg yanma potansiyeli) gösterildiği grafik bir yöntemle anlaşılabilir.

— Mekan. İmal edilen parçaların *değiştirilebilirlik*'i, seri halindeki çalışmalarda şarttır. Fakat hiç bir zaman tam bir eşitliğe varılamayacağı için, parçalar yeterli ve belirli bir yaklaşıklıkla işlenir. Bu yaklaşıklığın derecesini, parçaların intibakında varılmak istenen kesinlik derecesi tayin e-

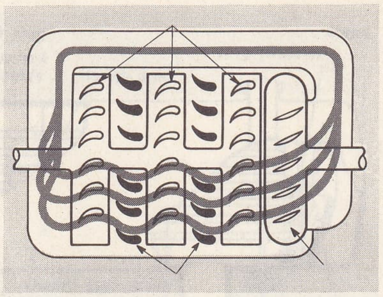

değiştirgeç (mekan.)

der. İstenilen ölçüye yakın iki had kabul edilir, parçanın yapımında bu had'ler gözönünde bulundurulur. Bu had'ler arasındaki fark, kabul edilen tolerans payıdır.

◆ **Değiştirilme** i. Değiştirilmek eylemi.

— Mat. *Koordinatların değiştirilmesi*. Bk. KOORDİNAT.

◆ **Değiştirilmek** edilg. f. Değiştirmek eylemine konu olmak: *Ben karar verdim, bir daha değiştirilemiyecek bir karar* (H.Z. Uşaklıgil). [LM]

DEĞİT altı. Bk. TEĞET *altı*.

DEĞME i. *(değmek*'ten *değ-me)*. Kim. *Değme yöntemi*, gaz halindeki katalizler yardımıyle, sanayi tipi anhidrit ve sülfürik asit üretimi.

— Mat. *Değme noktası*, iki cismin veya iki şeklin birbirine dokunduğu nokta: *İki çemberin değme noktası daima, merkezlerini birleştiren doğru üzerindedir*. || *Değme yüzeyi*, farklı iki yüzeyi birleştiren ve bu yüzeylerin her ikisine de teğet olan yüzey. || *İki eğrinin değme noktası*, iki eğrinin teğetlerinin aynı olduğu nokta. || *İki yüzeyin değme çizgisi* (veya *eğrisi*), bu eğrinin bütün noktalarındaki teğet düzlemleri aynı olan iki yüzeyin ortak eğrisi. || *İki yüzeyin değme noktası*, iki yüzeyin teğet düzleminin aynı olduğu nokta.

— ANSİKL. Mat. Bir *değme çizgisi* boyunca birbirine teğet olan iki yüzeyin, bu çizginin bütün noktalarındaki teğet düzlemleri aynıdır. Teğet çizgisi bir doğru olabilir. Bu doğru, düzlem üzerine açılabilen iki yüzeyin ortak ana doğrusu ise, bu iki yüzeyin birbirine teğet olması için ana doğrunun bir noktasındaki teğet düzlemlerinin aynı olması yeter. Bu durumda teğet düzlem, anadoğru boyunca her iki yüzeye de teğettir. Aynı dönme eksenli iki dönel yüzeyin bu eksene paralel bir doğrunun bir noktasındaki teğet düzlemleri aynı olursa, yüzeyler bu paralel doğru boyunca birbirine teğettir. Çünkü bu yüzeylerin, paralel doğrunun öbür noktalarındaki bütün teğet düzlemleri, birinci teğet düzlemini döndürmekle elde edilir. *Değme yüzeyleri* veya değme yüzeylerinden meydana gelen yüzeyler dizisi mimarlıkta, özellikle silmelerde sık sık kullanılır. (LM)

DEĞME sıf. (esk. türk. *tegme*'den). Olur olmaz, rastgele: *Nedir ol kim değme cana vermedi / Değme şahsın eli ana ermedi* (Âşık Paşa). [M]

DEĞMEK geçz. f. (esk. türk. *tegmek*'ten *değ-mek*). Bir insan veya nesneye yavaşça dokunmak: *Masaya değmek*. || Aralık kalmayacak kadar yaklaşmak: *Kurşun kemiğe değmemiş ama, yara bakımsız kalmış* (K. Tahir). *Yapı o kadar basık ki başım tavana değiyor*. || *Halk dili*. Ulaşmak: *Sana bir mektup göndermiştim, eline değmedi mi?*

— ÇEŞ. DEY. *Değme (deme) gitsin*, çok hoşlanılan bir şeyi anlatırken kullanılır. || *Canına değmek*. (Bk. CAN.) || *El değmemiş*. (Bk. EL.) || *Eli değmek (değmemek)*. [Bk. EL.] || *Nazar değmek*, birisinin hasetine uğramak.

— Mat. Teğet olmak: *Birbirine değen iki eğri*.

◆ **Değdirme** i. Elektr. Magnetik bir çubuğu, kuvvetli bir mıknatısa uzunlamasına sürterek mıknatıslama.

◆ **Değdirmek** ettrg. f. Değmesini sağlamak, değmek işini yaptırmak: *Kadehim kadehim dediğin şey / Dudağını değdirmedikçe kadeh değildir* (C.S. Tarancı). (M)

DEĞMEK geçz. f. (esk. türk. *tegmek*). Belli bir değerde olmak: *Bu tablo milyon değer*. || Karşılık olmak, tekabül etmek: *Ettiğimiz istifade çektiğimiz zahmete değdi*. || Lâyık olmak: *Halbuki bir ömür yaşanmağa değer bir şeydir* (A.H. Tanpınar). *Belki bunun içindir ki hayatımın hikâyesi hattâ anlatılmaya bile değmez* (Ş.S. Aydemir). || Hoşa gitmek: *Çay çok güzel olmuş, değdi doğrusu*. (M)

DEĞNEK i. *(değmek > değe-nek*'ten). İnce, düzgün ağaç, sopa: *Elindeki uzun değneğe dayanıp durdu* (M.Ş. Esendal). || Sopa ile atılan dayak.

— ÇEŞ. DEY. *Değnek gibi*, çok zayıf. || *Aba altından değnek göstermek*. (Bk. ABA.) || *Delinin eline değnek vermek*, tehlikeli, dengesiz bir kimseye yersiz güven göstermek. || *Dokuz körün bir değneği*, çevresindekilere göre bilgili sayılarak sivrilen kimseler için söylenir. || *İki ucu boklu değnek*. *Teklz*. Hangi çareye başvurulursa vurulsun çıkış yolu bulunamayan kötü bir durumu nitelemek için kullanılır. || *Köpeksiz köyü bulmuş da değneksiz geziyor*, işi engellemeyecek bir ortamda serbestçe, sorumsuzca davranmaktan çekinmeyen kimseler için kullanılır. || *Kör değneğini beller gibi*, bir düşünceye körü körüne bağlanıldığını, bir şeyden aşırı derecede söz edildiğini belirtmek için kullanılır.

— Dağc. *Dağcı değneği*, dağcıların buzullu tepelere çıkmak için kullandıkları kazma. Bk. ANSİKL.

— Folk. Davul, trampet, timpani gibi derili tartım çalgılarını çalmakta kullanılan tahta çubukların genel adı. (Orkestra şefinin, yönetirken kullandığı ince çubuğa da *değnek* veya *şef değneği* denir. Yaylı çalgılarda yayın tahta çubuğunun adı da halk dilinde *değnek*'tir.)

— Mat. *Değnek hesabı*, üzerlerine basit sayılar yazılmış küçük değnekler yardımıyle yapılan hesap.

— ANSİKL. Dağc. İlk dağcılar, buzullarda basamaklar meydana getirmek için, oduncu baltalarından biraz farklı olan baltalar kullanıyorlardı. Zamanla *dağcı değnekleri*'nin yapımı gelişti. Bir dağcı değneği, çok zaman dişbudaktan yapılmış, yassı ve bir ucu sivri demirli, diğer ucuna da bir çeşit kazma takılı beyzî bir değnektir. Kazmanın sivri ucu buzu kırmağa, yassı ucu da sert karın üstünde basamaklar meydana getirmeğe yarar.

Dağcı değneği (kazmalı ucundan tutularak) baston yerine veya sivri ucu buzun içine sokulduktan sonra iki elle tutunularak dayanak yerine veya sert yamaçlarda yüksekçe bir yere kakıldıktan sonra, asılarak yükselmek için kullanılır.

Yükseltilerde buz üstünde basamak meydana getirmek ve çeşitli biçimlerde dayanak olarak kullanılmaktan başka, dağcı değneği aynı zamanda, buzlu ve karlı yamaçlarda dağcının güvenliğini sağlayan en emin araç olarak işe yarar. Kazmasının yassı ucundan karın veya sivri ucundan buzun içine sokulmuş olarak, dağcının, çevresine bağladığı iple arkadaşlarının tutunmasını sağladığı en güvenilir araç olarak kullanılabilir.

◆ **Değnekçi** i. Sandalcı, arabacı v.b. esnafın iş nöbetini düzenleyen kimse. || *Esk*. Şehrin düzeni ile ilgili görevli.

◆ **Değnekçilik** i. Değnekçinin yaptığı iş.

◆ **Değnekli** i. Değneği olan: *Kapının orta yerinde ucu değnekli bir ip / Sarkıtılmış olacak, bir onu bulsam da çekip...* (M.A. Ersoy). || *Esk*. Kapıcı.

— DEY. *Değnekli kavas*, kavgacı, şirret. (ML)

DEĞŞİNCİLİK i. *(değiştirmek*'ten *değ[i]ş-i-n-ci-lik)*. Biyol. *Yeni*. De Vries tarafından, evrimi açıklamak için 1900'de ileri sürülen nazariye. *Eşanl*. MÜTASYONİZM.

— ANSİKL. *Değşincilik*, klasik Darwin'cilikten ve A. Wallace ile A. Weissman'ın yeni-Darwin'ciliğinden sonra ortaya çıktı. Bu nazariye, en önemli iki temelinden yoksun kılınmış bir Darwin'cilik olarak tanımlanabilir. Bu iki temel, edinilmiş karakterlerin irsiyet yoluyle geçmesi ve tabiî ayıklanmanın etkisidir.

Ayıklanmanın yol açtığı sürekli çeşitlenme kavramının yerine, De Vries, irsiyetin içinde ansızın ortaya çıkan *süreksiz çeşitlenme*'yi yani *değşinimi* koydu. Değşincilik, yeniliklerin ortaya çıkması için, değşinimlerin irsiyet yoluyle nasıl geçtiğini ve biraraya toplandığını gösteren Mendel kanunlarının bulunması ile önem kazandı. Bu nazariye, çevre, kullanma ve kullanmama etkisi altında, hayvan gövdesinin edindiği özelliklerin irsiyet yoluyle geçtiği tezini kesin olarak reddeder. Ama, ortalama tipi koruyan bir ayıklanmanın etkisini kabullenir. 1902'den beri, L. Cuénot tarafından ileri sürülmüş olan *önceden uyma* varsayımı da (faraziyesi) değşincilik içinde yer alır. Bu teoriye göre, bir türde bulunan az yararlı ve özellik taşımayan karakterler, bu tür, yeni bir çevrede yaşar veya yeni alışkanlık edinirse apaçık uymalar halinde belirir. Ortaya çıkan değşinim, bu önceden uymalar ve özellikler sayesinde gerçekleşir. Böylece, gövde şekli, anatomi ve fizyoloji bakımından eskisinden farklı karakterler gösteren bir tip ortaya çıkar. Yöresel ırklar, böylece meydana gelir. Önceden uymalar, canlıların boş yerlere yayılmasını sağlar. Önceden uymanın ve boş yerlere yayılmanın, evrim bakımından önemli bir unsur meydana getirdiği söylenebilir.

Değşincilik, sağlam bir temele dayanan ilkeleri kapsamaktadır. Bunlar, değşinimlerin daha sonraki canlılara geçmesi, vücudun edindiği karakterlerin daha sonraki kuşaklara geçmemesi ve önceden uymadır. Bu nazariye, küçük evrimi veya yeni türlerin ortaya çıkışını açıklayabilmektedir, ama çeşitli olaylar hakkında ancak kısmî bir açıklama sağlamaktadır. Ayrıca, rastlantıya büyük bir yer vermektedir. Değşinim rastlantıdan doğan bir olaydır. Ama, rastlantılardan doğan değşinimlerin ortogenetik dizileri ortaya çıkarabileceğini düşünmek bir hayli güçtür. Ayrıca, değşinimlerin, evrim açısından taşıdığı değerin ne olduğunu da açıklamak gerekir. Değşinimler, yepyeni gerçeklerin ortaya çıkmasına yol açmamaktadır. Sirke sineğinin değşinime uğramış olan örnekleri, yine de kolayca tanınabilir. Oysa, evrim, yepyeni karakterlerin ve yapıların ortaya çıkmasına yol açar.

Lamarck'çılık ve Darwin'cilik gibi, değşinimcilik de, evrim mekanizmasını yeterince açıklamamaktadır.

◆ **Değşinci** i. ve sıf. Değşincilik taraftarı olan (kimse). [L]

DEĞŞİNİM *(değişmek*'ten *değ[i]ş-i-n-i-m)*. Biyol. *Yeni*. Bir anda beliren fakat geniş ölçüde olmayan kalıtsal, anî değişme. *Eşanl*. MÜTASYON (fr. *mutation*). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Biyol. Değşinim sürekli bir değişme değildir; belirir belirmez jermende değişikliğe yol açar, kalıtsal olarak bünyede yerleşir. Değşinim terimi, bir genin durumundaki değişikliği göstermek için kullanıldığı gibi, bu değişimin görünür belirtisi olan kalıtsal değişikliği göstermek için de kullanılır. Bugünkü anlamda Adanson (1763) ve bahçıvan Duchesne (1766) tarafından kullanıldı. Onlar bunu, bir orman çileği bahçesinde monofil bir çileğin belirmesi üzerine kullanmışlardır.

Değşinimler, çoğu zaman belirli bir sebep olmaksızın, bireyler üzerinde ansızın ortaya çıkar. Hayvan ve bitkilerde birçok değşinimin belirdiği zaman bilinmektedir. Bunlar deri rengi, faner, iskelet, sinir sistemi ve morfolojiyle ilgili değşinimlerdir. Albinolar, kılsız köpekler, gergedan-fareler, kastorumsu tavşan, kuyruksuz fareler, bulldoglar, natos sığırlar, lutr-koyunlar v.b. değşinim sonucunda ortaya çıkan yaratıklardır. Sirke sineğinde *(drosophila)* gözün şeklini ve rengini, kılların dağılımını, bacakların sayısını, kanatların biçimini ve büyüklüğünü v.b. değiştiren 600'den fazla değşinim bilinmektedir.

Değşinimin bütün bireylerde aynı tarzda ortaya çıkmaz; belirliliği değişiktir. Belirme frekansı da (veya işlerliği) kendine hastır. Değşinimler çeşitli tiplere ayrılır:

1. *Gen değşinimleri*, bir genin kimyasal veya fiziksel yapısında meydana gelen değişikliğin sonucudur. Bu takdirde değşinim, başat, yarı başat veya çekinik olabilir.

2. *Kromozom değişinimleri,* bünyesini değişikliğe uğratmadan genlerin yerini değiştirerek kromozomların yapısında değişikliğe yol açar. Kromozomların parçalanması ve parçaların yeni bir düzende birleşmesi sonucunda meydana gelir. Bu türlü değişinimler sonucunda organlarda yetersizlikler, yerel değişiklikler, yer değiştirmeler ve gizli yerel değişiklikler, tersinmeler ortaya çıkar.

3. *Genom değişinimleri,* poliploidi sonucunda, kromozom sayısındaki çoğalmadan ileri gelir. Diploit kromozom sayısı 2 N den, 3 N, 4 N, 6 N... e varır.

Bazı türler hariç, tabiî değişinim oranı henüz iyice bilinmiyor. Sirke sineğinde değişinen (mutant) oranı 10 — 15 arasındadır. Patates böceğinde *(Doryphorus)* 6 000'de bir değişinen bulunur. Çeşitli fiziksel ve kimyasal etkenler aracılığıyla hayvanlarda ve bitkilerde deneysel olarak değişinimler sağlanabilmiştir. 1927'de, H. Muller, X ışınlarının sirke sineğinde birçok değişinime sebep olduğunu ispatladı. Işınıma tutulan sinek döllerinde değişinim, denek döllere oranla 150 defa daha fazladır.

Fizik değişinim etkenleri radyum ışınları, X ışınları, morötesi ışınları, radyum ışınları, radyum ışınları, katot ışınları, kozmik ışınlardır. İperit, metan, formol fenol, diyazometan gibi çeşitli kimyasal maddeler de değişinime yol açar. Atom sanayii ve atom döküntüleri bu bakımdan insan soyu için tehlike kaynağıdır.

Değşinimler genellikle kararlı ve durağandır; bununla beraber bazı hallerde özellikle kararsızdır, eski hale dönüşebilir.

Tekrarlı değişinimler. Birbirine yakın türlerde beliren benzer değişinimlerdir. Memeli hayvanların büyük kısmında albinizm, melanizm görülür; Ankara kedisi postuna, değişik kedi türlerinde rastlanır.

Güdümlü değişinimler, pnömokoklarda, kolibasillerde ve dizanteri basillerinde incelenmiştir (Boivin, Avery). Sunî bir ortamda, önceden ısıyla öldürülmüş kaygan büyük bir pnömokok kolonisinin yanına pütürlü küçük bir pnömokok kolonisi konacak olursa, öncekilerin biçiminde bakteriler ortaya çıkar; ölü bakterilerin biçimi canlı bakterilere geçmiş olur.

Bir gendeki anî ve kesin değişiklik, yani değişinim, o geni meydana getiren D.N.A. molekülündeki bir bozukluktan ileri gelir. Bu bozukluk bir nükleotit'in bir başkasının yerine geçmesinden veya bir nükleotit veya genin az çok uzun bir parçasının kaybolmasından ileri gelebilir. Değişinim çeşitli ihtimaller şeklinde belirir. Meselâ bir bazın bir başka baz yerine geçmesi, kalıtım mesajında bir şifre yanlışlığına sebep olur. Bu yanlışlık bir aminoasitin bir başkasının yerini alması şeklinde ortaya çıkar. Bu da çeşitli sonuçlar doğurur: 1. herhangi bir etki belirmeyebilir; 2. normal proteinden biraz değişik, fakat gene de bir proteinin iş görebilir sentezine yol açabilir (çeşitli anormal hemoglobinlerdeki durum budur; molekülün içindeki değişinimin yerine göre; klinik belirtiler de çok değişik olur); 3. değişinim «anlamsız» yani çalışmaz bir molekülün sentezine yol açabilir (bir enzimin sentezlenememesinden ileri gelen çeşitli metabolizma hastalıklarında [fenilketonüri, albinizm, hemofili v.b.] durum böyledir).

Nüfus ölçüsünde ele alınacak olursa insanda değişinim frekansı bir kuşakta kabaca 100 000'de 1'dir. Değşinim bir kere ortaya çıktıktan sonra, duruma göre, başat veya çekinik, bedensel veya cinsiyete bağlı bir karakter olarak intikal eder. İnsandaki gen sayısı bilinmiyor. Ama 10 000 - 50 000 arasında tahmin edilebilir. Demek ki her insanın, yeni bir değişinim taşıyan bir zigottan (döllenmiş yumurta veya embriyonun ilk hücresi) bunu alma ihtimali ikide birdir. Gerçekte bu rakamı 10 veya 0,1'le çarpmak gerekse bile o kadar önemli değildir: ama öyle anlaşılıyor ki birçok kimse yeni bir değişinimin taşıyıcısıdır. Bu değişinim çoğu zaman çekinik bir karakter şeklinde belirir ve belki de ancak birçok kuşak sonra fenotipik olarak ortaya çıkar. Ama nüfus çapında değişinimlerin belirme frekansı hiç şüphesiz büyük ölçüdedir.

Çeşitli etkenler değişinim frekansını artırır. Bunların önemlileri ışınımlardır. Amerikalı genetikçi J. H. Muller, 1927'de, ilk olarak, ışınımların değişinim doğurucu rolünü sirke sineği üzerinde ispatladı. Her çeşit ışınımın, özellikle iyonaştırıcı olanların (X ışınları, ışınları) zararlı olduğu kabul edilmektedir. Bu ışınımlar radyoloji uygulamalarından ve atom enerjisinin kullanılmasından doğmaktadır. Deneylerle bazı maddeler deneysel olarak kullanılmış ve mikroorganizmalarda çok özgül değişiklikler sağlanmıştır. Meselâ 5 bromür asit bir timin'e denktir ve D.N.A. da bunun yerini tutabilir. Bu takdirde de genin şifresini çözmekte kullanılabilecek şekilde kopya yanlışlıklarına yol açar. Daha başka etkenler de değişinim doğurucudur: ısı da rol oyayabilir ve bazı genler de değişinimlerin ortaya çıkma frekansını artırabilir. 1. Işınımların etkisinin eşiği olmadığı, yani ne dozda olursa olsun etki yaptığı; 2. etkinin alınan dozların birikimiyle orantılı olduğu, yoğunluğa bağlı kalmadığı ispatlanmıştır. Bu, bir defada alınan dozun etkisiyle aynı dozun birçok defada parça parça alınması arasında fark yok demektir. Genellikle ışınımlar değişinimlere tercih göstermez. Dozal değişinimlerin belirme frekansını daima artırır. Genellikle kabul edildiğine göre tabiî değişinim frekansını iki kat artıracak doz, bir kuşakta 50 röntgen kadardır. Değişinim doğurucu etkenlerin ikinci grubu bazı kimyasal maddelerdir. Bunların etkisi ilk defa 1940'ta iperit gazıyle ispatlandı. O zamandan beri, kromozomların biyokimyasal çevresini değiştirmeğe elverişli, değişinim doğurucu etkili birçok madde ortaya çıkarıldı: azotlu maddeler, katran, benzen türevleri v.b. (LM)

DEH ünl. Eşek, at gibi yük ve binek hayvanlarını yürütmek için kullanılan seslenme sözü: *Günde yüz hane, bin nüfus / Deh eşeğim, deh!* (O.V. Kanık). [M]

DEH sıf. (fars. *deh*). *Esk.* On sayısı.

— Esk. *Deh-hezâr,* on bin. ‖ *Deh-sâle,* on yıllık. (M)

DEHA i. (ar. *dehâ*). Herhangi bir alanda, özellikle de bilim, sanat ve edebiyat alanlarında yaratıcı güç: *İçtimaiyat ilmi de bize gösteriyor ki, dehâ esasen halktadır* (Z. Gökalp). ‖ Yüksek zekâya sahip olan kimse: *O dehâ öyle toplamış ki bizi / Yedi yüz yıl süren hikâyemizi / Dinlemiş ihtiyar çınarlardan* (Y.K. Beyatlı).

— *Esk. Dehâ-kâr,* dehası olan. ‖ *Dehâ-perver,* deha yetiştiren: *Bu kör, zalâm-ı dehâperverinde bir garın* (T. Fikret).

— ED. TELM. ***Deha, uzun bir sabırdır.*** Herault de Sechelles'in *Visite à Montbard* (Montbard'ı Ziyaret) adlı eserinde, Buffon'a atfettiği *«Deha, sabırlılığa karşı gösterilen büyük bir yatkınlıktan başka bir şey değildir»* sözünün yaygın şekli. Valéry, bu düşüncenin tam karşıtını ileri sürer: *Deha! Ey uzun sabırsızlık!*

— ANSİKL. Est. ve Psikol. *Deha,* yaratma ve icat etme yatkınlığıdır. Bu anlamda, bilimler, teknik ve güzel sanatlar ve davranışlar alanında yeni bir şey icat eden herkesin deha sahibi olduğu ileri sürülebilir. Bununla birlikte, «deha» sözü, genellikle, hakikat, güzellik veya yararlılık bakımından çok büyük yenilikler ortaya koymuş insanlar için kullanılır. Bazı psikologlar, birçok dâhinin hasta olduğuna bakarak, dehayı nevrozun bir şekli olarak yorumlamak istemişlerdir. Onlara göre, dâhilerde görülen sabit fikirler, tutkular, hayatın normal şartlarına uyma imkânsızlığı, bazı delilik şekillerini andırıyordu. Fakat vardıkları sonuç hiç de inandırıcı değildir. Bazı kimselerin dâhi, bazı kimselerin ise her türlü yaratıcı güçten yoksun kalması, ancak irsiyet, karakter ve tabiî ya da sosyal ortam ile açıklanabilir.

◆ **Dehaet** i. *Esk.* Deha sahibi olma: *Kocaman dehaeti ile her sazı çalan Victor Hugo bile esrâr-ı lisana karşı lâkayt değil...* (Cenab Şahabeddin). [ML]

DE HAAS (Wander Johannes), hollandalı fizikçi (Lisse 1878-Bilthoven 1960). Öğrenimini Leiden üniversitesinde yaptı; burada Lorentz ile Kamerlingh Onnes'nin öğrencisi oldu. Lorentz'ın kızı ile evlendi. Önce Groningen, sonra da Leiden üniversitesinde profesörlük etti ve Leiden soğutucu cihazlar laboratuvarına müdür oldu. Çok düşük sıcaklıkta aşırı iletkenlik ve magnetizma üzerine deneyler yaptı; özellikle, 1947'de, paramagnetik tuzların mıknatıslığını giderek o güne kadar gerçekleştirilemeyen bir ısı (0,002 K°) elde etti. (L)

DEHAİSNES (Chrétien), fransız tarihçisi (Estaires, Nord 1825-Lille 1897). Nord idare bölgesi arşivcisi iken (1872-1882) Lille katolik fakültelerinin teşkilâtlanmasında faal rol oynadı ve bu fakültelerde önce genel sekreter, sonra da rektör yardımcısı görevlerinde bulundu (1882-1888). Özellikle Flandre ve Bourgogne sanatı tarihi üstüne birçok eseri vardır: *Documents et Extraits Divers Concernant l'Histoire de l'Art de la Flandre, l'Artois et la Hainaut* (Flandre, Artois ve Hainaut Sanatı Tarihiyle İlgili Belgeler ve Çeşitli Aktarmalar) [1880]; *Histoire de l'Art dans la Flandre, l'Artois et la Hainaut Avant le XV. Siècle* (Flandre Artois ve Hainaut Sanatının XV. Yüzyıldan Önceki Tarihi) [1886]. (L)

DEHALET veya **DAHALET** i. (ar. *dahl,* girme'den). *Esk.* Sığınma, korunma, yalvarma: *Cihanı öyle tutmuş adli kim her milletin fikri / O şâhın sâye-i eltâfına şimdi dehalettir* (Ziya Paşa). ‖ *Dehalet etmek,* birine sığınmak, birinin koruyuculuğu altına girmek. (M)

— DE hali. Bk. LOKATİF.

DEHÂN veya **DEHEN** i. (fars. *dehân* veya *dehen*). *Esk.* Ağız: *Feyz-i bahâdır dehenin-den uçan ziya* (T. Fikret). *Dehenin mucize-gûdur, sühanin sihr-i helâl* (Şinasi).

— *Esk. Dehen-bâz,* ağız oynatan. ‖ *Dehân-bende* («ağzı örten»), yaşmak. ‖ *Dehân-beste* («ağzı kapalı»), susmuş. ‖ *Dehân-güşâ* («ağzı açan»), söz söyleyen, itiraz eden. ‖ *Dehen-şûy* («ağzı yıkayan»), ağız temizleyen. ‖ *Dehân-ı istihzâ,* alaylı konuşan ağız. ‖ *Dehân-ı kadid,* kurumuş ağız: *Olur dehân-ı kadîdinde nükte-zâr-ı zuhûr* (T. Fikret). ‖ *Dehân-ı küfran,* iyiliği inkâr eden ağız. ‖ *Dehân-ı safa,* çok içten konuşan ağız. ‖ *Dehân-ı teng,* dar ağız. ‖ *Gonca-dehen.* (Bk. GONCA.) ‖ *Gül-dehen* (veya *gül-pembe dehen*), gül gibi kırmızı ağzı olan: *Solsan da sararsan yine gül pembe-dehensin* (Ahmed Refik).

◆ **Dehâne** i. *Esk.* Tüfek, kap v.b. şeylerin ağzı.

— *Esk. Dehâne-i küp,* küp ağzı. ‖ *Dehâne-i tennûr,* fırın ağzı. (M)

DEHÂNİ (Muarrif), türk şairi (XVI. yy.). Bir şiirinden anlaşıldığına göre aynı zamanda kâtip, mücellit, nakkaştır. Şiirleri alaycı ve mizahîdir. (M)

DE HARTOG (Jan), hollandalı romancı ve tiyatro yazarı (Haarlem 1914). Denizcilerin yaşayışlarını dile getiren ve ingilizce olarak yazdığı *Hollanda'nın Zaferi* (1940) adlı romanı ile tanındı; sonra tiyatroya yöneldi, yine ingilizce olarak birçok piyes yazdı: *The Fourposter* (Dört Direkli Karyola) [1950]; *Kaptan Tanrıdan Sonra Gelir* (1945). [L]

DE HAVİLLAND (sir Geoffrey), ingiliz sanayicisi (Haslemere, Surrey 1882 - Watford 1965). Crystal Palace mühendis okulundan bröve aldı: havacılık uzmanı olarak mesleğinin daha başlangıcında, kendi buluşu olan bir uçakla tek başına uçarak dikkati çekti. Havacılık sanayii henüz gelişmemişken, milletlerarası alanda ticarî havacılığın gelecekteki önemini sezen ve 1910'dan bu yana, çalışmalarını bu alanda yoğunlaştıran uçak yapımcılarından biridir. Birinci Dünya savaşı sırasında askerî araçlar yapımında çalıştı. 1920'de «De Havilland Aircraft Company ltd.»i (De Havilland Uçak Yapım şirketi) kurdu. Doğuştan deneyci olan Geoffrey de Havilland, 1909 ile 1954 yılları arasında askerî ve sivil 112 tip uçak meydana getirdi. 1952'de, ilk tepkili jet yolcu uçağı olan *Comet* uçağını yaptı. (L)

DEHDEH i. Bk. DAHDAH.

DEHEM (Roger), kanadalı iktisatçı (Wemmel 1921). Öğrenimini Mc Gill ve Montreal üniversitelerinde yaptı. Daha sonra Quebec'teki Laval üniversitesinin Sosyal İlimler fakültesinde profesör oldu. İktisadî sistem ve iktisadî çözümlemede toplumsal etkinin rolünü belirten birçok eser yayımla-

dı. İktisadın ilkelerini açıklayan bir ciltlik bir eseri ve iktisada başlangıç konusunu inceleyen bir denemesi vardır. Genellikle milletlerarası açıdan iktisadî ilişkileri, siyasî iktisadın kuramı ve federalizmin ortaya çıkardığı iktisadî sorunlarla igilendi. (M)

DEHEN i. Bk. DEHÂN.

DEHERME (Georges), fransız sosyologu (Marsilya 1870-öl. 1937). Önce mürettiplik, sonra bir istihlâk kooperatifi olan «Moissonneuse» de muhasebecilik yaptı; pozitivist öğretilerini, özellikle işbirliği öğretilerini yaydı. 1894'te *Coopération des Idées'*-yi (Düşüncelerde İşbirliği) ve 1898'de de ilk halk üniversitesini kurdu. (L)

DEHEUBARTH, IX. yy.da,eski Ceredigion (Cardigan) krallığının öteki güney ülkeler zararına büyütülmesi sonucu kurulan üç Galya krallığından biri; başkenti *Dinefwr*, Towy kıyısındaydı. (L)

DEHGAN, sanskritçesi **Dehkan** ve arapçalaşmışı **Dehgan.** Sasanîlerde derebey anlamında kullanılan ve iran feodolitesi soylularından sonra gelen derebeylerin unvanı. Sasanî sosyal kuruluşunda önemli bir sınıf sayılan dehganlar miras yolu ile kendilerine geçen küçük toprak parçalarında hüküm sürerlerdi. Bunlar soylu sınıf sayılmakta ve çiftçilere karşı devletin temsilciliğini yapmaktaydılar. Sasanî sarayına ait vergileri dehganlar toplarlardı. Arap istilâsından sonra, haraç toplamak görevi de bu sınıfa verildiğinden, kolayca müslüman oldular, bu yolla topraklarını korudular. Tahirîler ve Samanîlerin gücü bunların katılmasıyle arttı. Samanîler çağının sonuna doğru dehganlar durumlarından memnun olmayınca, onlarla çıkar birliği yapan, Samanî devleti çöktü. İkta sisteminin yayılması ile XI. yy.dan sonra dehganların etkisi azaldı. Artık devlet temsilciliği yetkisini kaybeden dehganlar köylü sayılmağa başlandı. Nureddin Tûsî *Ahlâk-ı Nâsırı* adlı eserinde ve Celâleddin-i Devanî *Ahlâk-ı Celâlî*'sinde dehgan kelimesini köylü anlamına gelen raiyet anlamında kullanmıştır. Bugünkü İran'da ise köy maliki ile ortaklaşa ürünü paylaşan köylüye dehgan denilmektedir. (M)

DEHHANÎ Hoca, türk şairi (XIII. yy. sonu). Divan şiirinin ilk temsilcilerinden; hayatı üzerine kesin bilgi yoktur. Horasan'dan geldiği, saraya girdiği, Alâeddin Keykubad tarafından *Selçuklu Şehnamesi*'ni yazmakla görevlendirildiği bilinmektedir. Bu eser ele geçmemiştir.

Dehhanî çağdaşlarından özellikle didaktik ve mistik şiirler yazmamış olmasıyle ayrılır. Yalnız din dışı şiirler yazdığı anlaşılan Dehhanî'nin dili sade ve temiz, aruzu kullanışı ustacadır. XV. yy. şairlerinden Hatiboğlu, *Makalât-ı Hacı Bektaşı Veli* tercümesinin sonunda onu türk şairlerinin en büyüklerinden biri olarak gösterir. Dehhanî'nin elimize geçen şiirleri, Mecdut Mansuroğlu tarafından bir inceleme ile yayımlandı (1947). [→ Bibliyo.] (M)

DEHHAREGAN, Azerbaycan'da (Urmiye gölünün doğusu) şehir; 12 687 nüf. (1957); 45 köy. önemli kaza Mamegan, Kavgan, Şiremin, Dehharegan. Dehharegan ırmağı buradan geçerek Urmiye gölüne dökülür.

— Tar. 1729'da Nadir Şah, Osmanlıları yenerek Dehharengan'ı aldı. Rus-İran savaşında, İran'ın yenilmesi üzerine burada barış antlaşması yapıldı. Şehrin adı *Azer-şehr* olarak değişmişse de halk dilinde Dehharegan diye anılmaktadır. (M)

DEHHAŞ sıf. (ar. *dehşet*, korku'dan *dehhâş*). *Esk.* Çok korkunç: *Şimşek kadar seri bir gülle yuvarlanarak uçuyor, bir kukut-ı dehhâş ile düşüyor* (H.Z. Uşaklıgil). [M]

DEHİDRASETİK sıf. (fr. *déhydracétique*). Asetilasetik eterin kaynatılmasıyle elde edilen, $C_8H_8O_4$ formülünde ve asit özelliği gösteren bileşikler için kullanılır. (Dehidrasetik, metil -6 asetil -3 hidroksi -4 piron -2'dir.) [L]

DEHİDRATASYON i. (fr. *déshydratation*). Kim. Bk. SU *kaybetme.*

DEHİDR (O) — (fr. *déhydr* [*o*] —). Kim. Bir bileşiğin hidrojen atomları kaybına uğradığını gösteren önek.

◆ **Dehidrojenasyon** i. (fr. *déhydrogénation*). Kim. Bk. HİDROJEN *kaybı.*

◆ **Dehidrojenasyon etkeni** sıf. ve i. (fr. *déshydrogénant*). Kim. Hidrojen kaybına yol açan maddeler için kullanılır.

◆ **Dehidrojenaz** i. (fr. *déshydrogénase*). Kim. Bir molekülden ötekine hidrojen taşıyan enzimler grubu. (Dehidrojenazlar, yükseltgeme-indirgeme olaylarının başlamasına yol açan «hidrojen taşıyıcılar»dır.) [DEHİDRAZ da denir.] (L)

DEHİDROKAMFORİK sıf. (fr. *déhydrocamphorique*). Kim. Kinolein'in kloro- veya bromo- kamforik esterlere etkimesiyle elde edilen, 202°C'de eriyen, $C_{10}H_{14}O_4$ formülündeki etilenik diasit için kullanılır. (L)

DEHİDROTİYOLUİDİN i. (fr. *déhydrothiotoluidine*). Kükürdün kaynar halde paratoluidin üzerine etkimesiyle elde edilen

$$CH_3—(C_7H_3NS)—C_6H_4—NH_2$$

formülündeki benzotiyazolik bileşik.

— ANSİKL. *Dehidrotiyotoluidin*, 191°C'de eriyen, kristal yapılı bir maddedir. Suda çözünmez, alkolde çözünür. Ancak primulin'le karışım halinde elde edilebilir.*Tiyoflavin, tiyazol sarısı, kloramin sarısı* gibi önemli boyarmaddelerin hazır bulunmasında kullanılır. (L)

DEHİO (Georg), alman sanat tarihçisi (Reval 1850-Tübingen 1932). G. Waitz'ın yanında tarihçi olarak çalışmağa başladı. Daha sonra sanat tarihi dalına geçti. 1883'te Königsberg'de profesör oldu. 1892-1918 Arası Strassburg'da çalışan Dehio, 1918'den sonra Tübingen'e yerleşti. 1884'te G. von Bezold ile bu konudaki temel eserlerden biri olan *Kirchliche Baukunst des Abendlandes*'i (Batının Kilise Mimarîsi) yazdı. *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmaler* (Alman Sanat Eserleri Elkitabı) adlı eseri de önemli bir ders kitabıdır. Dehio, *Geschichte der Deutschen Kunst* (Alman Sanatı Tarihi) adlı kitabında ise değişik çağlarda tarih, sanat ve halk yaşayışı arasındaki bağları inceleyerek, bütün eserlerde alman damgasının varlığını ortaya koydu.

Ayrıca *Die Denkmaler der Deutschen Bildhauerkunst* (Alman Heykel Sanatı Eserleri) [1905-1919] adlı bir kitabı daha vardır. (L)

DEHİWALA-MOUNT LAVİNİA, Seylan'ın batı kıyısında Kolombo'nun güneyinde sayfiye merkezi. (M)

DEHLEMEK veya **DAHLAMAK** geçl. f. Hayvanları *deh* sesi ile yürütmek. || *Argo.* Kovmak, başından savmak: *Altından yatağı çekip seni âdembaba koğuşuna dehlemeliydi ki...* (K. Tahir). [M]

DEHLER (Thomas), alman siyaset adamı (Lichtenfels, Bavyera 1897-Streitberg, Bavyera 1967). Önce hukukçu, 1962'den itibaren Demokrat Parti liderlerinden biri oldu, nasyonal sosyalizme karşı koydu; 1938'den 1944'e kadar hapsedildi. Bavyera liberal parti başkanı (1946-1956), sonra Federal Alman cumhuriyeti adalet bakanı (1949-1953), daha sonra da kendi partisinin başkanı oldu (1954-1957). [L]

DEHLİZ i. (fars. *dehliz*). *Esk.* Üstü kapalı uzun geçit, koridor: *Beşir'in odasından çıktıktan sonra, dehlizi geçti, sofaya çıktı ...* (H.Z. Uşaklıgil). *Gezermişsin bir mabedin her gece dehlizinde ...* (F. Nafiz Çamlıbel). || Bazı evlerin zemin katında bulunan uzun ve dar galeri. (Yan duvarlarda açılan dar bir pencereden ışık alır.) Bk. ANSİKL.

— Anat. *Esk.* Kulak boşluğu. || Kalpte kulakçık kapakçığı.

— ANSİKL. Büyük yapılarda merdiven başlarında bulunan sofa gibi bölüme de *dehliz* denir. Ortaçağda, saray ve şatolarda bazı odaların yanında hizmet için ayrılan yer haline geldi. Düşmandan korunmak gayesiyle bunlar iki kat olarak inşa edildi. XV. yy.da gezinti yeri olarak kullanılmağa başlandı. Sonra duvarlarına resimler ve heykeller ilâve edilerek müze haline getirildi. Bir süre sonra da saray ve şatoların büyük salonları olarak inşa edildi. İstanbul'da Topkapı sarayında dehlizin en güzel örnekleri görülür. Türk mimarîsinde dehliz, uzun salon niteliğinde ve iki daireyi birleştiren dar ve küçük sofalar şeklinde yapılırdı. (ML)

DEHMEL (Richard), alman şairi (Wendisch-Hermsdorf 1863-Blankenese, Hamburg yakını 1920). Berlin ve Münih üniversitelerinde 1882'den 1886'ya kadar felsefe, tabiat bilimleri, filoloji, tanrı bilim ve iktisat öğrenimi yaptı. 1895'e kadar alman sigorta şirketleri birliğinde sekreter olarak çalıştı, çeşitli yerleri gezdikten sonra Blankenese'ye yerleşti. Güçlü bir kişiliği ve eşi az bulunan düşünce sağlamlığı olan Dehmel, Liliencron'un yanı sıra modern Alman-ya'nın en büyük lirik şairlerindendir. Duyuları, şehveti ve içgüdüyü yücelten birer övgü niteliğindeki şiirlerinde Nietzsche'nin derin etkisi görülür. Sosyal şiirleri bir «parti» adamının değil, yoksulların düşkünlüğü karşısında acı duyan iyi yürekli bir insanın eseridir; bu şiirlerin çoğu halka malolmuştur. Tutkulu bir yaradılışta olan şair, aşkı ateşli bir dille yüceltmiş, tabiatı tanrılaştırmıştır. Başlıca lirik eserleri şunlardır: *Erlösungen* (Kurtuluş) [1891]; *Aber die Liebe* (Gene de Sevgi) [1893]; *Lebensblätter* (Hayat Yaprakları) [1895]; *Weib und Welt* (Kadın ve Dünya) [1896]; *Zwei Menschen* (İki İnsan) [1903]. *Zwei Menschen*, kadınla erkek arasında bir dialogdur. Dramları zayıf eserlerdir: *Yakınlarımız* (1895); *Lucifer* (1899); *Michel Michael* (1911). [L]

DEHN (Max), alman matematikçisi (Hamburg 1878). D. Hilbert'in öğrencisi. Breslau ve Frankfurt am Main üniversitelerinde profesör. Bu önemli geometri bilginin çalışmaları geometrinin (Arkhimedes'çi olmayan geometrinin) temelinden topolojiye kadar uzanır. 1902'de ortaya attığı şu önerme ünlüdür: iki çokyüzlünün hacimce eşitliği karşılıklı olarak birbirinin aynı olan eşit sayıda çokyüzlüye ayrılabilmelerine yeter değildir. (L)

DEHNÂ i. (ar. *dehnâ*). *Esk.* Geniş ve susuz ova, çöl. (M)

DEHNA veya **RUBÜLHALİ,** Arabistan yarımadasında Harik bölgesinden Yemen ve Hadramut'a ve vâdi Devâsin'den Oman'a kadar uzanan büyük çöl: yüzölç. 130 000 km². Çakıllı ovalardan ve kumullardan meydana gelir, 1 200 m boyunca Eyosen'de meydana gelen kıyının eteğinde (arap yarımadasının en doğu kıyısı) jura ve tebeşir çağlarından kalma yaylaların yamaçlarını içine alır. Devamlı yer değiştiren kum tepeleriyle kaplı çölde pek az hurma ağacı ve vaha bulunur. Gece ile gündüz arasında sıcaklık farkı çok fazladır. (M)

DEHODENCQ (Alfred), fransız ressamı (Paris 1822-ay.y. 1882). Sanat hayatına dinî resimler yapmakla başladı, sonra İspanya ve Afrika'ya gitti, oradan günlük hayattan esinlenerek yaptığı çeşitli eserlerle (*İspanya'da Boğa Güreşi*, 1851; *Tanca'da Yahudi Gelini*, 1861) döndü. Üslûbu biraz Eugéne Delacroix'nınkini andırır. Theodore de Banville'in bir portresini yaptı. *Dehodencq'in Kendi Eliyle Portresi* (1848), *Charlotte Corday'nin Tutuklanması* (1853), *Yürüyen Çingeneler* (1869) adlı eserleriyle ressam *P.P. Hamon'un Portresi* Louvre müzesindedir. (L)

DEHOUSSE (Fernand), belçikalı siyaset adamı (Liège 1906). Liège üniversitesinde hukuk profesörü, La Haye Devletler Hukuku akademisinde ve Paris üniversitesinde öğretim görevlisi. 1945'te San Francisco konferansında, sonra Birleşmiş milletlerde memleketini temsil etti. 1950'de sosyalist senatör olarak Avrupa konseyinin kuruluşuna katıldı ve 1956-1959 arasında bu konseyin başkanı oldu. (L)

DEHR i. (ar. *dehr*). *Esk.* Dünya: *Dehri arasan binde bir âdem bulamazsın / Âdem görünen harları âdem mi sanırsın?* (Ziya Paşa). *Teessürat-ı beşerden gelir mi dehre melâl* (Tevfik Fikret). || Zamane, devir, zaman. || *Dehr-i bî-direng* (veya *direnk* veya *dehr-i bî-sebât*), kararsız, sebatsız dünya. || *Dehr-i dûn*, aşağılık dünya, kahpe felek. || *Dehr-i fânî*, geçici dünya || *Âşûb-ı dehr* (veya *dehr-âşûb*), dünyayı karıştıran, kargaşalıklara yol açan (güzel). [M]

DEHRA-DUN, Hindistan'da (Uttar Pradeş) şehir, Delhi'nin kuzeyinde, Batı Himalaya'nın ilk yamaçlarında; 156 300 nüf. Askerî akademi. Tarım ve orman araştırmaları merkezi. (L)

DEHRÎ sıf. ve i. (ar. *dehr*, zaman, dünya'-

dan *dehrî*). *Esk.* Dünya ile ilgili, dünyanın sonsuzluğuna, ruhun bedenle öldüğüne inanan (kimse): ***Ne inkâr ettiğini bilmeyen dehrîler ve neye inandığının farkına varmayan müminler...*** (Cenab Şahabeddin). ‖ Çok bilgili (kimse). ‖ Erkek adı. (M)

DEHRİYE i. (ar. *dehr,* zaman, dünya'dan *dehriyye*). Fels. *Esk.* Dünyanın yaratılmadığını, ezelî olduğunu, ruhun gövdeden ayrı bir varlık olmadığını, maddenin temel olduğunu ileri süren felsefe sistemi. *Eşanl.* MATERYALİZM.

— ANSİKL. Fels. Bilginin kaynağı duyulardır; gerçek olan, içinde bulunduğumuz dünyadır. Bu evrenin yoktan var edilmediği gibi yok olacağı da düşünülemez. Tabiatın üstünde başka bir güç yoktur. Ölümden sonra dirilme, cennet, cehennem, tanrı hayalî varlıklardır. Bütün olayların yaratıcısı zamandır, değişmeler, oluşmalar zaman etkisiyledir. Zaman hiç bir varlıkla sınırlı değildir.

Dehriyenin atomcu grek felsefesinden beslendiğini ileri sürenler olduğu gibi, İran'da Sasanîlerden sonra pehlevî dilinde yazılan *Şkand Gumanigvizâr* adlı risaledeki düşüncelerden, Zurvâniye inançlarından doğduğunu söyleyenler de vardır. Onlara göre dehriye, *zurvâniye* sözünden arapçaya çevrilmiştir. Müslümanlıktan sonra daha da yayılan bu sistemi düzene kavuşturan, ona bir felsefe okulu niteliğini kazandıran İbn Ravendî (öl. 910), Başşar bin Burd, Sâlih bin Abdal Kuddus gibi maddeci filozoflar oldu. Eski anadolulu tabiat filozoflarının, ilkçağ grek bilgelerinin düşüncelerinden, görüşlerinden yararlanan arap düşünürleri her zaman ağır bir baskı altında tutuldu. Eserlerine reddiyeler yazıldı, kendileri yerildi. Uzun bir süre yazıları açıkça okunamaz oldu. Felsefelerini din inançlarına dayandıran bütün filozofların ağır saldırılarına uğradılar, fakat düşünce sistemleri gizliden gizliye gelişti.

◆ **Dehriyyûn** çoğl. i. *Esk.* Dehriye görüşünü benimsemiş olanlar, dehrîler. (M)

Dehr suresi, Kur'an-ı Kerim'in LXXVI. suresi. 31 Ayettir. Mekke'de veya Medine'de indiği tartışmalıdır. Bazı yorumculara göre 24. ayetine kadar Mekke'de, geri kalanı Medine'de inmiştir. *Hel-etake, el-insan* ve *ed-dehr* adlarıyle tanınır. İyilerin göreceği mükâfatlarla, kötülerin karşılaşacağı cezaları belirtir ve müminlere iyi olmaları için öğüt verir. (M)

DEHŞET i. (ar. *dehşet*). Bir tehlike veya korkunç bir şey karşısında duyulan ürküntü, korku: *Siz dehşetten donmuşsunuzdur* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Etrafımdaki kalabalığın gittikçe büyümekte olduğunu dehşetle gördüm* (R.N. Güntekin). ‖ Korkunçluk: *Vaka en son dehşetiyle zihnime dokunmuştu* (A. Rasim). *Evet, çıban, ki yatan duymuyorsa dehşetini* (M.Â. Ersoy). ‖ Sıf. Şaşılacak derecede, olağanüstü: *Sana gelince, biliyor musun? Sen büyüdükçe dehşet bir şey oluyorsun* (R.N. Güntekin). ‖ Ünl. Şaşkınlık sözü.

— Esk. *Dehşet-âgîn,* korkuyle karışık. ‖ *Dehşet-âgîn etmek,* ürkütmek, ürpermek: *Dehşet-âgîn etmesin bir sayha vicdanı* (M. Â. Ersoy). ‖ *Dehşet-âver (dehşet-efşan* veya *dehşet-engiz),* korku saçan, çok korkutan: ***Bir lâhza önce aldanarak inkişaf eden / Ezhara dehşet-âver olur*** (T. Fikret). ‖ *Dehşet bahş* (veya *dehşet-nisâr*), dehşet veren, korkutan. ‖ *Dehşet-endâz,* korkuya düşüren: *Her mevc-i azîm-i dehşet-endâz* (Muallim Naci). ‖ *Dehşet-nâk,* korkunç: ***Âlem-i hakîkatin dehşetnâk bir vartasından güçlükle kurtuldu*** (Recaizade Ekrem).

◆ **Dehşetlendirmek** ettrg. f. Dehşete düşürmek: ***Fakat onun, birkaç günde bir, kendi kendine oynadığı bir oyun vardı ki, beni ötekilerden ziyade dehşetlendirir*** (R. N. Güntekin).

◆ **Dehşetlenmek** dönşl. f. Dehşete düşmek: *Nerde kaldıktı? Evet, ortada bir pis uçurum / Var ki, günden güne dehşetleniyor, korkuyorum...* (M.Â. Ersoy).

◆ **Dehşetli** sıf. Korkunç: ***Bu fareler dehşetli bir şeydir*** (B. Felek). ***Bu devran ne dehşetli dolap imiş*** (Abdülhak Hâmid). ‖ Şiddetli: ***Dipçikle ihtiyarın sırtına dehşetli bir darbe indirdi*** (Ömer Seyfeddin). ‖ Çok fazla büyük: *İttihat ve Terakki Kulübü önünde dehşetli bir kalabalık gördüler...* (Ömer Seyfeddin). — *Şarâbı olur ama bilmem rakısı olur mu? Lâkin duttan dehşetli rakı çıkar* (B. Felek). ‖ Zf. Çok, son derece: *Zaten sizi de dehşetli göreceğim geldi* (R.N. Güntekin). [M]

DEHÜK, Irak cumhuriyetinde (Musul livası) ilçe. Burada önce Mizorî, Zibar, Memegerî ve Hakârî aşiretleri oturuyordu. Bölge XI. yy.da Selçuk Türklerinin eline geçti. XII. yy.dan XVI. yy.a kadar Behdinan ailesinden gelen beylerin hâkimiyetinde kaldı. Kanunî Süleyman tarafından osmanlı hâkimiyetine alındı (1533). Bölgenin hâkimi olan Behdinanîlerden Hüseyin Bey, osmanlı hâkimiyetini tanıdı. Hüseyin Beyin ölümü üzerine şehir Kubad Beye bırakıldı. Kubad Beyin öldürülmesinden sonra bölgeye Ferhat Paşa geldi (1586). Melek Ahmed Paşanın 1628'de kürt beylerini yenmesiyle, burası imadiye beylerinin eline geçti. 1808'de İncebayraktar Mehmed Paşa bağımsızlık savaşına başladı. 1843'te harekât Ali Rıza Paşa tarafından tamamlandı. Sonra burası Musul'a bağlı bir ilçe haline getirildi. Fakat 1879'da Mir Mehmed adındaki bir haydudun eline geçti. 1918'de İngilizler tarafından yerli ağaların eline bırakıldı. İngiliz işgali sırasında ve Irak devleti kurulduktan sonra uzun süre Barzanî reislerinin önemli üslerinden biri olan Dehük'ü Türkiye Cumhuriyeti hükûmeti, Irak ve İngilizlerle imzaladığı anlaşma ile 11 mayıs 1926'da terk etmişti. (M)

DEHVA'R, Kalât ve Kuetta'nın (Bülucistan) yüksek vâdilerinde yaşayan yerli kavim. Daha çok iranlılara benzerler (orta boylu, mezosefal.) Çamurdan kulübelerde otururlar. Tarımla uğraşır, brahmanların çapulculuklarına katılmazlar. Kendi kabileleri dışından kimseyle evlenmezler. Farsça konuşurlar. (L)

DEİ (Benedetto), italyan gezgini (Floransa 1418-ay.y. 1492). Afrika ve Asya'yı gezdi. İstanbul'da padişah ile Venedikliler arasında iki yönlü bir rol oynadı. 1468'de döndü ve Medici'lerin ve diğer sarayların hizmetine girdi. Çeşitli haberlerin derlemesi olan bir kronik bıraktı. İçinde özellikle Osmanlı imparatorluğu ile ilgili önemli tarihler ve ilgi çekici şiirler vardır. (L)

DEİANEİRA. Yun. mit. Herakles'in ikinci karısı. Kalydon kralı Oineus'un kızı. Herakles Deianeira'yı ele geçirmek için rakibi Akhelos ile çarpışmak zorunda kaldı. Daha sonra eve giderlerken karısına tecavüze kalkışan Nessos adlı kentauros'u zehirli bir okla öldürdü. Nessos ölürken Deianeira'ya yarasından akan kanı toplamasını, bu kana bulanmış bir elbiseyi giyenin kendisini daima seveceğini söyledi. Yıllar geçtikten ve Herakles ile Deianeira'nın birçok çocukları olduktan sonra, Herakles, Oikhalia kralı Eurytos'un kızı İole'ye âşık oldu. Eurytos kızını vermeyi reddetti. Herakles'in, Eurytos'un oğlunu öldürmesi işleri büsbütün bozdu. Herakles bu yüzden Lydia kraliçesi Omphale'nin yanına köle olarak girdi. Omphale Herakles'e kadın işleri gördürdü. Bazı söylentilere göre Herakles Omphale'ye âşık olduğu için hizmet etmiştir. Dönüşte Oikhalia'yı ele geçiren Herakles İole'yi de esir aldı. İole'nin tehlikeli bir rakip olduğunu gören Deianeira Herakles'e Nessos'un kanına batırılmış elbiseyi yolladı. Herakles elbiseyi giyer giymez dayanılmaz bir acı duymağa başladı. Sonunda Oita dağının tepesindeki bir odun yığını üstüne çıktı, çoban Poias'ı odun yığınını yakması için kandırdı. Böylece Herakles yandı ve ölümsüz ruhu göğe çıktı, orada Hebe ile evlendi. (L)

DEİDAMEİA. Yun. mit. Skyros kralı Lykomedes'in kızı. Anası Thetis'in kadın kılığında, bu adaya yolladığı Akhilleus onu baştan çıkardı. Deidameia, Neoptolemos adıyle anılan Pyrrhos'u doğurdu. Daha sonra Lykomedes, evlenmelerine razı oldu, fakat düğün günü Akhilleus, bir daha dönmemek üzere adadan ayrıldı. (L)

DE İENNARO (Iacopo), napolili edebiyatçı. Aragon'lu Federico'nun çevresinde yaşadı (Napoli 1436-ay.y. 1508). Birçok resmî görevle, İtalya'nın en önemli şehirlerinde bulundu. İtalyanca ve latince birçok orta değerde eser yazdı. Bunlar arasında Paris'te Hellena'nın aşkını dile getiren *Clepsimoginon* adlı şiir ile *Pastorale* adlı eseri kayda değer. Ayrıca, Dante'ye özenerek mezar ötesi gezileri dile getiren *Le sei Etate de la Vita Humane* (İnsan Hayatının Altı Hali) adlı bir şiir yazdı. (L)

DEİLEON. Yun. mit. Deimakhos'un oğlu, Phlogios ve Autolykos'un kardeşi. Amazonlar'a karşı yapılan savaşta Herakles'in yanında yer aldı. (L)

DEİLEPHİLA i. (yun. *deile,* akşam ve sonek *phille,* seven'den). Alt kanatları siyah benekli, pembe renkte kelebek.

— ANSİKL. *Deilephila* (veya *celerio*) daha çok dünyanın ılıman bölgelerinde yaşar. Tırtılları benekli parlak renklidir; on birinci halkada bir mahmuz taşır. Pul kanatlıların *sphingidae* familyasından. (L)

DEİMOS («çekinme, korku» anlamında yun. k.). Mars (Merih) gezegeninin iki uydusundan küçüğü. Ağustos 1877'de Washington'da Asaph Hall tarafından keşfedildi. Uydu, Mars çevresindeki dolanmasını 1 gün 1 saat 17 dakika 54 saniye'de tamamlar. Bu dolanım, gezegenin kendi çevresindeki dolanımından biraz daha uzun sürer. (L)

DEİMAKHOS (veya **DAİMAKHOS**). Yun. mit. Tesalyalı; Autolykos, Deileon ve Phlogios'un babası. Amazonlar'a karşı yapılan savaşa Herakles ile birlikte katıldı. (L)

DEİMAN (Jan RUDOLF), hollandalı eczacı (La Haye 1743-ay.y. 1808). Azot oksitlerini, kükürdün madenler üzerindeki etkisini inceledi. Etilen ve etile klorürü bulmasıyle tanınmıştır. (L)

DEİMEL (Anton), alman cizviti ve şarkiyatçısı (Olpe, Westfalen 1865-Roma 1954). Roma'da Papalık enstitüsünde asurbilimi profesörü oldu. 1909'dan sonra bütün meslek hayatını burada geçirdi. *Orientalia* (1920) dergisinin kurucusu, *Sumerisches Lexikon* (Sümer Dili Sözlüğü) adlı bir eser yayımladı. (L)

DEİMLİNG (Berthold VON), alman generali (Karlsruhe 1853-Baden 1944). 1904-1906 Arası Alman Güney-Batı Afrika'sında çarpıştı. 1906'da savunma grubu kumandanı oldu. 1913-1914 Arasında Strasbourg'da «Saverne olayı» sırasında kolordu kumandanıydı. 1918'de Demokrat partiye girdi ve barış hareketini savundu. (L)

DEİNARKHOS, yunan hatibi (Korinthos M.Ö. 360'a doğr.- Atina M.Ö. 292'den sonra). Theophrastos ve Phaleronlu Demetrios'un öğrencisi; Makedonya partisini tuttu, büyük bir başarıyle söylev yazarlığı yaptı. Demetrios Poliorkhetes, demokrasiyi yeniden kurunca, 307'de sürgüne gitti, Euboia'da Khalkis ilinde on beş yıl yaşadı. Yüz veya yüz altmış söylevi olduğu söylenir; bunlardan yalnız, Harpalos olayı ile ilgili olan üçü kalmıştır. (L)

DEİNHARDSTEİN (Johann Ludwig), avusturyalı oyun yazarı (Viyana 1794-ay.y. 1859). Eserlerinin edebî değeri azdır; Viyana Burgtheater'de müdür yardımcısı, *Jahrbücher der Literatur*'un (Edebiyat Yıllıkları) basımcısı ve birçok yabancı eserin çevirici olarak çağının tiyatrosunu büyük ölçüde etkiledi. (L)

DEİNOKRATES, Messenia'lı general (öl. M.Ö. 183). Roma hesabına çalıştı, ülkesini Akalar birliğinden ayırdı ve Philopoimen'e ölüm cezası veren kurula başkanlık etti. Akalar birliği ordusuna kumandan seçilen Lykortas katillerin cezalandırılmasını isteyince, Deinokrates intihar etti. (L)

DEİNOSTRATOS, M.Ö. IV. yy. başlarında yaşamış yunan matematikcisi. Eflatun'un öğrencisiydi. Kardeşi Menaikhmos ile geometri alanında önemli çalışmalar yaptı. Pappos'a göre, daire alanını kareye çevirme üstüne yaptığı çalışmalarda, *tetragonistria* (kareleyici) adlı bir eğri kullandı.

DEİNZE, fr. **Deynze,** Belçika'da (Doğu Flandre, Gand idare çevresi) kasaba, Lys kıyısında; 6 000 nüf. 54 Kilometre uzunluğunda bir kanalla Kuzey denizi kıyısındaki Heyst'e bağlanan büyük tarım ve sanayi pazarı. Kilise (XIII. yy.dan kalma kule ve sahın; XIV. yy.dan kalma koro yeri). Dokumacılık. İpekli kumaş yapımı. Konfeksiyon. Tuhafiyecilik. Mobilya yapımı. (L)

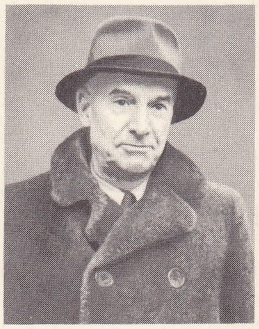

Geoffrey DE HAVILLAND

DEİONEUS. Yun. mit. Phokaia kralı; Aiolos'un oğlu. Efsaneye göre Diomédes'ten birçok çocuğu oldu; Kephalos bunlardan biridir. — Oikhalia kralı, Eurytos'un oğlu. Haydut Sinnis'in daha önce Theseus ile evlenmiş olan kızı Perigune ile evlendi. — Herakles ile Megara'nın oğlu. (L)

DEİOPİA i. Eski Dünya'nın büyük bir kısmında yaygın kelebek. Ön kanatlarında turuncu ve siyah lekeler görülür. Tırtılı, özellikle siğil otu, unutmabeni ve engerek otu üzerinde yaşar. (İlmî adı *Deiopia pulchella.* Pul kanatlıların *arctiidae* familyasından.) [L]

DEİPHOBE, Vergilius'un *Aeneis*'inin VI. kitabına göre, Cumae'daki kadın kâhinlerden birinin adı. (L)

DEİPHOBOS. Yun. mit. Priamos ile Hekabe'in oğlu; Truva kuşatmasında şehri savunma sırasında kahramanlık gösterdi. Paris ölünce Helene ile evlendi. Truva alındığı gece Helene onu Menelaos ile Odysseus'e teslim etti; onlar da parçalanmış cesedini deniz kıyısına attılar. (L)

DEİPHON i. Trilobit cinsi. Bunlarda başın orta çıkıntısı yuvarlak, yanaklar körelmiş durumdadır; pigidyumunda uzun dikenler bulunur. (Avrupa'da Silüryen tabakalarında rastlanır.) [L]

DEİPHONTES. Yun. mit. Efsanevî Argolis kralı; Herakles soyundan. Argos krallarından birinin kızı Hyrnetho ile evlendi, kaynatasından sonra kral oldu, kendisini kıskanan kayınbiraderleriyle birkaç defa savaşmak zorunda kaldı. (L)

DEİPYLOS. Yun. mit. Trakya kralı Polymestora ile Piramos'un büyük kızı Ilione'nin oğlu; Priamos'un küçük oğlu Polydoros'u ödürdüğünü sanan kendi babası Polymestor tarafından öldürüldü. (L)

DEİPYROS. Yun. mit. Yunan kahramanı, Priamos'un oğlu Helenos tarafından Truva önünde öldürüldü. (L)

DEİRA, VI. yy.da İngiltere'de angllar krallığı; başkenti *Eoforwic* (York). [Bk. NORTHUMBERLAND.] (L)

DEİRDRE, İrlanda efsanelerinde en büyük aşk hikâyesinin kadın kahramanı. Eski şekli *Derdriu* olan kelime irlanda dilinde öfkeli, kızgın anlamına gelir. İrlanda'lı şair Yeats ve oyun yazarı Synge eserlerinde Deirdre'yi canlandırmışlardır. Synge 1910'da *Deirdre of the Somows* (Acılı Deirdre) adlı bir oyun yazdı. (L)

DEİSTER, Almanya'da tepeler zinciri, Hannover'in güney batısında, Weser havzasında, Springe'den Nenndorf'a kadar kuzeybatıya doğru uzanır; en yüksek doruğu 405 metreye varan Höfeler dağıdır. Toprak genellikle kireçlidir. Ayrıca kömür çıkarılır. Hannover'in sanayileşmesinde Barsinghausen'deki kömür ocaklarının önemi büyüktür. Deister, ayrıca, bir iç turizm merkezidir. (L)

DEİTERS (Otto Friedrich Karl), alman hekimi (Bonn 1834-1863). İnsanların ve memelilerin sinir sistemi hakkındaki eserini bitiremeden yirmi dokuz yaşında öldü. Soğanilikteki çekirdekleri ve dalız ve işitme sinirlerinin yollarını tanımladı. (L)

Deiters çekirdeği belirtisi. Baş dönmesi, bacaklarda halsizlik, gözde hareket bozuklukları, üçlü kas bölgesinde ağrılar, geçici işitme bozuklukları, bulantı ve sıkıntı gibi belirtilerle kendini gösteren rahatsızlık. Bu hastalığın soğanilikte Deiters çekirdeği adını taşıyan bölgedeki bir bozukluktan ileri geldiği sanılmaktadır. (L)

DEİZM i. (lat. *deus,* tanrı'dan fr. *déisme*). Bk. YARADANCILIK.

◆ **Deist** i. (fr. *déiste*). Bk. YARADANCI. (L)

DEJ, macarca **Dés,** Romanya'da şehir, Transilvanya'da (Cluj bölgesi), Cluj'un kuzeydoğusunda, küçük ve büyük Someş'in birleştiği yerde; 14 700 nüf. Tuzla ocakları. (L)

DÉJAZET (Virginie), fransz kadın tiyatro oyuncusu (Paris 1798-ay.y. 1875). Beş yaşında Paris'te Théâtre des Capucines'de sahneye çıktı, sonra Palais-Royal, Gaité ve oğlu Eugène'in yönettiği Déjazet tiyatrolarında çalıştı, hafif piyeslerde büyük başarı kazandı. (L)

Déjazet tiyatrosu, Paris'te Boulevard du Temple'da bulunan tiyatro binası. 1854'te Folies-Concertantes adıyle bir oyunlu kahvehanenin yerinde inşa edildi. 1852 Yapısı olan bu binanın yerinde evvelce Artois kontunun «jeu de paume» denilen, bir çeşit eltopu oyunu salonu vardı. Bundan sonra *Folies-Nouvelles* adını alan tiyatro, Déjazet'ye geçince, *Théâtre Déjazet* oldu, sahne yenileştirilerek bu sanatçının oğlu tarafından yönetildi. 1859'da faaliyete geçen tiyatro, V. Sardou'nun *les Premières Armes de Figaro* (Figaro'nun İlk Silâhları) adlı komedisiyle perdesini açtı. Déjazet yönetimi 1870'e kadar sürdü, 1876-1880 arasında Ballande yönetiminde *Troisième Théâtre Français* (Üçüncü Fransız tiyatrosu) oldu; 1882'de ise genişletilerek yine önceki adını aldı. Rolle ailesi tarafından işletildiği yıllarda özellikle askerî konulu vodviller oynadı. 1936'da bu tiyatro sinema salonuna çevrildi. (L)

DEJBJERG, Danimarka'da Ringköbing'de (Jutland) yer. Burada, 1881-1882'de bataklığın içinde Latene çağından kalma dişbudak ağacından iki araba bulundu. Arabalar bronz ve demirle kaplıdır. Şimdi Kopenhag müzesindedir. (L)

DEJEAN (Jean François Aimé, kont), fransız generali (Castelnaudary 1749-Paris 1824), kralın resmî mühendisiydi. Dumouriez (1792) ve Pichegru (1793) hükûmetleri zamanında değerli hizmetleri görüldü ve Bonapart arafından 1800'de Liguria cumhuriyetini teşkilâtlandırmakla görevlendirildi. 1802-1810 Yılları arasında savunma bakanı, Birinci Restorasyon devrinde Fransa pair'i oldu. (L)

DEJEAN (Louis), fransız heykelcisi (Paris 1872-Nogent-sur-Marne 1953). önce pişmiş toprakla kadın heykelcikleri yaptı, sonra büyük heykellere geçti. Ayrıca birçok büst ve Saint-Ouen'deki *Ölüler Anıtı*'nı yaptı (L)

DEJEAN (Maurice), fransız diplomatı (Clichy, Seine 1899). 1940'tan itibaren Londra'ya geçerek General de Gaulle'e iltihak etti ve 1942'de Hür Fransa (France-Libre) hükûmetinde önce siyasî işler müdürü, sonra da dışişleri millî komiseri oldu. Prag'da (1945-1949) ve Tokyo'da (1952) elçilik göreviyle bulunan Dejean, 1953'te Çinhindi fransız başkomiserliğine, 1955'te de Moskova büyükelçiliğine tayin edildi. (L)

DEJENERE i. (fr. *dégénéré*). Özünde fizik, akıl veya ahlâk bakımından bir soysuzlaşma görülen kişi: *Millî harsı bozulmuş olan milletlere dejenere milletler namı verilir* (Ziya Gökalp). *Peregrini içinden: «Bu dejenere prens bizi daha ne kadar sofrada tutacak?» diye homurdanıyordu* (H.E. Adıvar).

◆ **Dejenereleşme** i. Dejenere hale gelme, soysuzlaşma.

◆ **Dejenereleşmek** geçz. f. Dejenere hale gelmek, soysuzlaşmak. (M)

DÉJERİNE (Jules), fransız sinir hastalıkları uzmanı (Cenevre 1849 - Paris 1917). 1879'da doktorasını yaptı, 1882'de Paris hastahaneleri hekimi, 1886'da patolojik anatomi yardımcı profesörlüğüne getirildi. 1901'de profesörlüğe yükselerek Salpêtrière hastahanesinde Charcot'nun yerine geçmiş olan Raymond'un yerine atandı. Déjerine, sinir sistemi ve bu sistemin hastalıklarıyle ilgili konular üzerinde çalıştı. Karısı Madam Déjerine ile birlikte hazırladığı *Anatomie du Système Nerveux* (Sinir Sistemi Anatomisi) ve A. Thomas ile işbirliği ederek yazdığı *Traité des Maladies de la Moelle Epinière* (Omurilik Hastalıkları Üzerine İnceleme Kitabı) adlı iki eser yayımladı. (L)

Déjerine-Klumpke belirtisi. Nörol. Kol sinir ağının alt kökünün felciyle Claude Bernard-Horner belirtisinin (enoftalmi, ptozis, göz kapağı yarığında daralma) birarada görülmesi. Bu hastalık birinci sırt sinir kökündeki bir bozukluktan ileri gelir. (L)

Déjerine-Sottas polinevriti. Nörol. El ve ayakların tedricî olarak irileşmesi şeklinde beliren soydan gelme hastalık. Bu hastalıkta, kiriş refleksleri yok olduğu gibi iç duyarlıkta önemli derecede bozukluklar, sinirlerde göze çarpar derecede irileşme görülür. (L)

DEJ-İ BEHMEN, *Şehname*'deki efsanelere göre sağlam, geçit vermeyen ve duvarları göklere kadar uzanan sihirli bir kale. Bu kalede Beddinan (puta tapanlar), puthanelerini kurdular. Keykavus'un oğlu Feriburz Tuş, büyük bir ordu ile kalenin kapısına gelmiş, fakat ansızın ısınan yerin etkisiyle zırhlar ve mızraklar erimeğe başlamış, askerler de zırhları içinde yanarak kül olmuşlardı. Bundan sonra, Keyhüsrev kaleyi kuşattı. Tanrının adı yazılı bir mektubu mızrağa bağlayarak başkumandan Giv'e verdi. Giv, mızrağı kale bedenine vurunca duvar yıkılarak gökyüzünü kara bir bulut kapladı, Keyhüsrev bu karanlıkta kaleyi ok yağmuruna tutturdu. Kötü ruhlu devlerin ölümünden sonra İranlılar kaleye girerek yıktılar, yerine de en büyük ateşgedeleri olan Azergeşeb'i yaptılar. (M)

DEJ-İ SEPİD, *Şehname*'de İran ve Türk sınırları arasında bulunduğu bildirilen kale. Suhrab, İran'a yaptığı bir seferde Ferd Aferid'i yenerek kaleyi yıktı. (M)

DEJNEKA (Aleksander Aleksandroviç), sovyet ressamı, heykelci ve desinatörü (doğ. 1899). Çocukluğundan beri sanayi ve spor hayatıyle ilgilendi ve konularını bu çevrelerden seçti. Moskova metrosu istasyonunun iki tavanını mozaikle süsledi. (L)

DEJNEV (Semen İvanov), rus kâşifi (Velikiy Ustyug 1605-1673). Bering boğazından geçen ilk insan olarak bilinmektedir. Sibirya'da *kazak* olarak çalışan Dejnev, Kuzey Asya'da birçok yolculuk yaptı (1638-1670). 1648'de Kolima'dan doğuya doğru yola çıktı ve Asya'nın kuzeydoğu ucunu dönerek Anadır'a ulaştı. Kuzeydoğudaki bu burun bugün Dejnev burnu olarak anılmaktadır. Böylece Asya ile Amerika'nın ayrı iki kıta olduğunu kanıtlayan Dejnev'in bu buluşu, 1736'da, tarihçi G.F. Müller tarafından gün ışığına çıkarılıncaya kadar Yakutsk arşivlerinde saklı kaldı. Bu arada, gerek Vitus Bering, gerek başka kâşifler de bu bölgeyi keşfetmiş oldular. (L)

DEJNEV burnu, S.S.C.B. kıyılarında burun. Sibirya'nın ucunda, Bering boğazı kıyısında. (L)

DE JONG (Adrianus Michael), hollandalı romancı (Nieuw Vosmeer 1888- Blaricum'da öldürüldü 1943). Çocuk hikâyeleri, halk romanları, gezi hatıraları ve edebî denemeler yazdı. *Merijntje Gijzens Jeugd* (Küçük Merijntje Gijzens'in Çocukluğu) adlı 8 ciltlik romanında hollanda gençliğinin yaşayışını canlandırdı. (L)

DEJOTARUS, Galatia kralı (M.Ö. 115'e doğr. — öl. M.Ö. 40'a doğr.). Mithridates'e karşı yapılan savaşta, önce Lucullus, sonra Pompeius'un yardımcısı. Senatodan Küçük Ermenistan'ın hâkimiyetini ve «Roma halkının müttefiki ve dostu» unvanını aldı. Önemsiz bir tetrarkhes iken, senatoca krallığa yükseltildi. İç savaşta, Pompeis'u destekledi, sonra Sezar ile topraklarının çoğunu elden çıkarma pahasına uzlaştı. Sezar'ı öldürmek istemekle suçlandı. Cicero onu savundu: *Pro Rege Dejotaro* (Dejotarus'un Krallığı Yolunda). Sezar'ın öldürülmesinden sonra, topraklarını yeniden ele geçirdi. Oğlu Dejotarus II, kral unvanını aldı, fakat Galatia'da gerçekten saltanat sürüp sürmediği bilinmemektedir. (L)

DEJOUX (Claude), fransız heykeltıraşı (Vadons, Franche-Comté 1732-Paris 1816). Pigalle'in öğrencisiydi; *Aziz Sebastianus'un Can Verişi* lejantlı eseriyle Akademi üyeliğine seçildi (1779). Mareşal Catinat'nın bir heykelini yaptı (Louvre müzesi). [L]

DEK edat (esk. türk. *teg*'den). «Kadar» anlamıyle bir eylemin sona erdiği noktayı veya zamanı belirtmek için kullanılır: *Akşama dek çalıştı. Köye dek yürüyeceğiz.* (M)

DEK i. (fars. *dek*). *Esk.* Hile, düzen, desise. ‖ Dilencilik. ‖ Tokuşma, çatışma. ‖ Sıf. Sağlam, güçlü. ‖ Çorak ve çıplak (arazi). ‖ *Dek etmek,* aldatmak. ‖ *Esk. Deke düşmek (düşürmek),* hileye, oyuna gelmek (getirmek): *Razı oldular, güvey girdik. Eh iyi, ilkin deke düştüğümün hiç farkına varmadım* (M.Ş. Esendal).

◆ **Dekbaz** bış. sıf. *Esk.* Hileci, kandıran. (M)

Foto. A.F.P. (LAROUSSE)

DEKA — (yun. k., on). Önüne geldiği birimleri onla çarpan önek (sembolü: *da*). [L]

DEKABRİSTLER çoğl. i. (rusça *dekabr*, aralık *ayı*'ndan). İmparator Nikolay I'in saltanatının başlarında Petersburg'da örgütlenen ve hükûmete karşı olan gizli hareketin üyeleri.

— ANSİKL. Çeşitli gizli derneklerin üyelerini biraraya getiren bu gizli hareket, çar Aleksandr'ın ölümünde, mutlakiyetçi fikirleri bilinen Nikolay'ı tahttan uzaklaştırmak, tahttan vaz geçen ve polonya ordusu kumandanlığında bulunan kardeşi grandük Konstantin'i yerine getirmek amacını güdüyordu. Gizli hareketi tertipleyenler Konstantin'i çar yaparak Rusya'da meşrutiyet'i kurmak istiyorlardı. Bu hareketin başlıca ideologları Pestel, Rileyev, Muraviyev-Apostol, Kahovski, Bestujev-Ryumin, Krjukov, Borissov, Gorbaçevski ve Rayevski idi. Materyalizmden yana olan bu düşünceler, Herzen, Bielinski, Çerniçevski ve Dobroliyubov'u etkilediler. 26 (eski takvimle 14) aralık 1825'te, acemice örgütlenen gizli hareketin tertipçileri Petersburg'daki ordunun bir kısmını ayaklandırmayı, onlara «Yaşasın Konstantin!» ve hattâ «Yaşasın Meşrutiyet!» diye bağırtmayı bile başardılar. Hiçbir şey bilmeyen cahil askerler, Meşrutiyet'i Konstantin'in karısı sanıyorlardı. Kendisine bağlı kalan askerlerin yardımıyle Nikolay ayaklanmayı kısa zamanda bastırdı; liderlerden beşi idama mahkûm oldu, yüz yirmisi Sibirya'ya sürüldü. 1856'ya kadar sağ kalanlar, imparator Aleksandr II'nin çıkarttığı bir afla Rusya'ya döndüler. (L)

DEKADAN sıf. ve i. (fr. *décadent*, düşen, gerileyen). XIX. yy. Avrupası'nda sembolist akımı hazırlayanlara verilen ad: *Dekadan şairler* (Bk. ANSİKL.) || XIX. yy. Türk edebiyatında Servetifünun akımını hazırlayan şairlere bu topluluğa karşıt tutumda olanların taktığı ad: *Aşkın ekdâr-ü âlâmından, dekadanların saât-ı semen-fâmından* (Ahmed Rasim). *İşte dekadanlardan biri. Asar-ı ebediyete namzet* (Cenab Şahabeddin). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. İlk olarak Verlaine'in kullandığı *dekadanlar* terimi, G. Vicaire ve H. Beaaclair'in *les Deliquescences d'Adoré Floupette* (Adoré Floupette'in Bozulup Çöküşü) [1885] adlı eseriyle yayıldı. Anatole Baju çıkardığı dergiye *Décadent* (1886-1889) adını verdi. Bu dergide Verlaine'in yanında Maurice du Plessys, Laurent Tailhade, Rodenbach, Moréas yer aldı. Schopenhauer, Wagner, O. Redon, Baudelaire, Villiers de L'İsle-Adam, S. Mallarmé, Tristan Corbière'den esinlendiğini ileri süren dekadan tutum, J.K. Huysmans'ın *A Rebours* (Tersine) [1884] adlı romanının kahramanı Des Esseintes'de dile geldi. İnce ve tuhaf bir güzellik kaygısı, benzersiz ve yapma şeylere olan özlemlerle burjuva bayalığının ve klasik düzenin dışına çıkmak isteyen bu tutum, kötümserliğe, hayale, aşırı duyuma, marazî temalara kaydı, yeni ve anlaşılması güç kelimeler uydurmaya yöneldi. Sonradan sembolizm ile kaynaşan dekadan'lığı yalnız Alfred Jarry ile Jules Laforgue temsil etti.

◆ *Türk edebiyatında dekadan.* Ahmed Midhat Efendi, *Servetifünun* dergisinde toplananlarla, dillerinden, sanat görüşlerinden bir şey anlaşılmadığını ileri sürerek dekadan diye alay etti. *Sabah* gazetesinde (10 mart 1897) yazdığı «Dekadanlar» başlıklı makalesi ile Servetifünun'a bağlı kalanların fransız dekadanlarına özendiklerini, bütün değerleri yıkarak, edebiyatta bir çöküşe, gerilemeye yol açtıklarını ileri sürdü. Ahmed Rasim, Mehmed Celâl, Rıfat Samih gibi, daha çok eski edebiyat anlayışına bağlı kalanlar Ahmed Midhat Efendiyi destekledi. Cenab Şahabeddin, Ahmed Hikmet, Hüseyin Siret ise onlara karşı, kendi görüşlerini ve sanat anlayışlarını savundular, edebiyata bir yenilik getirdiklerini ileri sürdüler. Uzun süren tartışmalardan sonra Ahmed Midhat Efendi karşı tarafın haklılığını kabul etti. Servetifünun'cular eski sanat kavramlarının, deyimlerinin çağ dışı kaldığını, edebiyatta yeniliğin ancak yeni yaratılacak kavramlarla, yeni anlatışlarla sağlanabileceğini, geçmiş sanat varlıklarının günümüz için gereksiz olduğunu savundular. Bu düşünceyle edebiyata duyulmamış arapça, farsça kelimeler, tamlamalar getirdiler. Divan şairlerinden daha çok yabancı kelime kullandılar, terkipler, türetmeler yaptılar. Sonunda dilleri eski ve aşırı ölçüde yapmacık olduğundan etkileri sınırlı kaldı. Edebiyata köklü, düzenli bir yenilik getiremediler.

◆ **Dekadanlık** i. Dekadan olma hali.

◆ **Dekadans** i. (fr. *décadence*). Düşüşün, gerilemenin, yıkılışın başlangıcı.

— Ed. *Esk.* Roma imparatorluğunun son yıllarındaki edebî dönem. (→ Bibliyo.) [ML]

DEKADRAKHMOS i. On drahmi değerindeki madenî eski yunan parası.

— ANSİKL. Atina, M.Ö. V. yy.da, Marathon zaferi veya Salamis zaferi dolayısıyle, 43 gr ağırlığında gümüş *dekadrakhmos*'lar çıkardı. Bu paraların bir yüzünde Athena'nın baş resmi, öteki yüzünde de bir baykuş başı vardı. Sicilya'da dekadrakhmos'ların basılması, Kartacalıların Himera'da bozguna uğratılmasının hatırası için M.Ö. 480 yılında *demareteion*'ların basılmasıyle başlar. Atinalıların M.Ö. 413'te Asinaros savaşında bozguna uğramaları, Kimon veya Euainetos imzalı dekadrakhmos'lar çıkarılmasına yol açtı. Bu paralar İlkçağ para basma sanatının şaheserleridir. Siracusa'da atletizm yarışmalarının kutlanması sırasında ödül olarak bu paralar verilirdi. (L)

DEKAGRAM i. (fr. *décagramme*). Metrol. 10 gram değerinde kütle birimi (sembolü: *dag*). [L]

DEKAHİDRATLI i. (fr. *décahydraté*'den). Kim. Bileşiminde on molekül su bulunan: *Dekahidratlı sodyum karbonat* Na_2CO_3, $10H_2O$. (L)

DEKAHİDRONAFTALEN i. (fr. *décahydronaphtalène*). Naftalenin nikel eşliğinde hidrojenlenmesiyle elde edilen, 188°C'de kaynayan $C_{10}H_{18}$ formülündeki hidrokarbon (*Eşanl.* DEKALİN.) [L]

DEKÂİK çoğl. i. Bk. DEKÂYIK.

DEKÂKİN çoğl. i. (ar. *dükkân*'dan *dekâkîn*). *Esk.* Dükkânlar. (M)

DEKALAJ i. (fr. *décalage*). Birbiri üzerinde kaydırılan iki parça arasındaki uzaklığı gösteren açı veya mesafe. (KAYMA da denir). [L]

DE KALB, Kuzey İllinois'te (A.B.D.), De Kalb idare bölgesinde şehir. Chicago'nun 96 km batısındadır. 1838'de kuruldu; 29 000 nüf. İlk dikenli tel fabrikası burada açıldı; bugün gelişmiş bir sanayi şehridir: tel, kablo, kamyon karoserisi, asfaltlama araçları, hendek açma makineleri, plastik ve kadın eşyası v.d. sanayii. Amerikan Çiftçilik Bürosu federasyonu (The American Farm Bureau federation) önce burada kuruldu (1912). Şehirde bir de tarihî anıt vardır: Ellwood House museum (1879'da yapıldı). Northern İllinois üniversitesi de buradadır. (M)

DEKALİN i. (fr. *décaline*). Kim. Dekahidronaftalenin ticarî adı. (Patlamalı motorlarda kullanılacak dekalin, ısı gücünü artırmak amacıyle benzolde eritilir.) [L]

DEKALİTRE i. (fr. *décalitre*). 10 Litre değerinde hacim ölçüsü birimi (sembolü: *dal*). [L]

DEKALKOMANİ i. (fr. *décalcomanie*). Bk. ÇIKARTMA.

DEKALOGOS i. (yun. *deka*, on ve *logos*, söz'den). İlâhiy. Tanrının Musa'ya Sina dağında verdiği On Buyruk: *Dekalogos'un temel kuralları.* (Kutsal Kitap'ın iki bölümündeki buyruklar [*Çıkış XX.* 1-17; *Tesniye,* V. 6-21] Yehova ile İsrail arasındaki anlaşmanın özünü meydana getirir. Burada Tanrı tek, kendine özgü ve manevî bir varlıktır; insanlığın faaliyeti de tabiî ahlâka uygun olarak belirlenir.) [L]

DEKAMERON i. (yun. *deka*, on ve *hemera*, gün'den). Arka arkaya on gün süren olayların anlatımını kapsayan eser veya on günde anlatılmış hikâyeler dizisi. (L)

Dekameron *(Il Decamerone)*, Boccaccio'nun 1350-1355 yılları arasında Floransa'da yazdığı hikâyeler. Boccaccio bu adı, kitabına kaç hikâye koyduğunu belirtmek için vermiştir. Yazar 1348 veba salgınının en yaygın olduğu sırada, yedi genç kadın ve üç genç adamı Santa-Maria-Novella kilisesinde karşılaştırır. İçinde bulundukları felâketten söz ederler ve salgından kurtulmak için Floransa yakınlarındaki bir villaya çekilmeğe karar verirler. Burada en mutlu günlerini yaşarlar. Her gün, içlerinden biri kral veya kraliçe unvanını alır. Herkes, birer hikâye anlatır. Birlikte kaldıkları on gün içinde yüz hikâye anlatırlar. Vebanın etkisini kaybettiği on birinci gün Floransa'ya dönerler.
Bu hikâyeler değişik bir bütün meydana getirir. Çoğu, açık saçıktır. Duygulandırıcı, acıklı, nükteli hikâyeler de vardır. İnsanların evrensel ve sonsuz aptallıkları yanında XIV.yy. italyan hayatının özel görünüşlerini de çizer (*Cipolla Kardeş* veya *Perugia'lı Andreuccio*). Bu hikâyelerden hiç birinin konusu Boccaccio'nun kendi buluşu değildir. Boccaccio'nun ustalığı, bu eski hikâyeleri yenileme sanatı ve italyan nesrini (yer yer aşırılıkla) latin nesrine uydurmada gösterdiği başarıdır. Boccaccio'nun hikâyeleri birçok italyan hikâyesine örnek oldu. Fransa'da Molière'in George Dandin'inin La Fontaine veya Musset'nin kahramanlarından pek çoğunun ilk örneği *Dekameron*'dadır. İngiltere'de Chaucer, *the Canterbury Tales*'de (Canterbury Hikâyeleri) Dekameron'u taklit etti. (→ Bibliyo.) [L]

DEKAMETRE i. (fr. *décamètre*). On metre değerinde uzunluk ölçüsü (sembolü: *dam*).

— Topogr. Arazi ölçümünde kullanılan 10 m uzunluğunda şerit veya zincir. (L)

DEKAN i. (fr. *décane*). Kapalı formülleri $C_{10}H_{22}$ olan doymuş hidrokarbonların adı. (Normal dekan 173°C'de kaynar.) [L]

DEKAN i. (lat. *decanus*, onbaşı'dan alm. *dekan*). Fakülte profesörler kurulu tarafından seçilen ve fakültenin yönetiminden sorumlu profesör.

— ANSİKL. Dekan, fakülte profesörler kurulunca, o fakültenin aylıklı profesörleri arasından mutlak çoğunluk ile iki yıl için seçilir. (115 sayılı Üniversiteler kn. md. 8.) Fakülte ve fakülteye bağlı tüzel kişilerin temsilcisidir. Fakülte kurullarına başkanlık eder ve üniversite senatosu ile üniversitelerarası kurulda fakültesini temsil eder.

◆ **Dekanlık** i. Dekanın görevi ve makamı. (M)

DEKAPOLİS. Esk. coğ. Filistin'de bölge. Pere'nin kuzeyinde, Taberiye gölü çevresinde ve Ürdün ırmağı kıyılarındaki on yunan şehrini (Skythopolis, Pella, Gadara, Dion, Hippos, Philadelphia, Gerasa, Kanatha, Damas [Şam], Abila) içine alıyordu. —Kilikya'da (Küçük Asya) on şehirden meydana gelen bir başka grup. M.S. VII. yy.da Ravenna'daki İtalyan Pentapolis'i dekapolis oldu. — XIV. yy.da on Alsace şehri birliği, imparator Karl V'in onayıyle kuruldu; Mulhouse, Kolmar, Munster, Turkheim, Kaysersberg, Schlettstadt, Oberehnheim, Rosheim, Haguenau ve Wissembourg'u (XVI. yy.da yerini Landau aldı) kapsıyordu. Birlik başkenti olmak yüzünden Haguenau ile Kolmar ve Schlettstadt arasındaki çekişmelere rağmen Dekapolis, Otuzyıl savaşlarına kadar Alsace'ın beş büyük gücünden biriydi. On şehrin her birinde yaşayanlar reform yüzünden ikiye bölündükleri halde (beşi katolik, üçü protestan, ikisi karma) Habs-

DEIANEİRA ve Nessos
Albert Welti'nin eseri

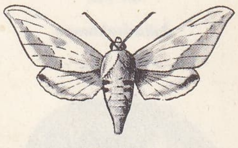

deilephila

Foto. Boissonnas (LAROUSSE)

burg'lara sadık kaldılar. Ama Otuzyıl savaşları sonunda Kolmar geçici olarak Fransa kralının himayesine verildi (1634 uzlaşması; Rueil antlaşması, 1635), sonra bütün Dekapolis, imparatorluğa bağlı kalmakla birlikte Fransa'nın hâkimiyetini kabul etti (Münster antlaşması, 1648). Ama Dekapolis şehirleri krala ancak 1679'da bağlılık yemini ettiler ve 1789 Devrimi sırasında kesinlikle fransız topraklarına katıldılar. (L)

DEKAPOT sıf. ve i. (fr. *décapod*). Dy. Ön tarafında bir bissel ve birbirine bağlı beş dingil bulunan buharlı lokomotif tipi. (Büyük bir çekme gücü olan bu tip lokomotifler genellikle yük trenlerinde kullanılır.) [L]

DEKAR i. (yun. *deka*, on ve lat. *area*, alan> fr. *are*, 100 m²lik arazi ölçüsü, *ar*'-dan). Metrol. Bin metre karelik ölçü birimi. (M)

DEKARBOKSİLASYON i. (fr. *décarboxylation*). Biyo-kim. Çürüme bakterilerinde bulunan ve dekarboksilaz denilen diyastazın, aminoasitli bir karboksil (CO_2) grubunun ampütasyonuna yol açan etkisi. (L)

DEKARBOKSİLAZ i. (fr. *décarboxylase*). Biyo-kim. Karbonil gruplarının kaybına yol açarak bazı polipeptitlerin ayrışmasını hazırlayan enzim. (L)

DEKARGYROS i. (yun. *deka*, on ve *argyros*, para). Roma imparatorluğunda, 235-476 yıllarında kullanılan gümüş para, Honorius tarafından bastırıldı. Altın on paranın altmışta biri değerindeydi. (L)

DEKART'ÇILIK i. Bk. DESCARTES'ÇILIK.

DEKASTER i. (yun. *deka*, on ve *streo*, katı'dan fr. *décastère*). Metrol. On metreküplük hacim ölçü birimi. (M)

DEKASTİL sıf. (yun. *deka*, on ve *stylos*, sütun). Mim. Ön kısmı on tane sütunla donatılmış olan: *Dekastil tapınak*. (L)

DEKATİR i. (fr. *décatir*). Tekst. Yün kumaşların apre işlemlerinden biri.

— ANSİKL. *Dekatir* işleminin amacı, yün kumaşı su buharıyle şişirerek hem daha dolgun tutumlu bir hale sokmak, hem de sonradan su damlalarıyle lekelenmemesi için parlaklığını almak, aynı zamanda da en ve boyunu tespit ederek onu *ekilibre* etmek, yani sonradan kullanma esnasında çekmesini ve kısalmasını önlemektir. Bu işlem, aynı amaç ile pamuk ve keten kumaşlara da uygulanır. Yün kumaşlarda bu işlem için delikli büyük bakır bir silindir üzerine kumaşlar, *dekatir bezi* adı verilen pamuk melton bir kumaşla birlikte sarılır. Silindir içinden yollanan sıcak su buharının kumaş dışına kadar çıkması, sonra da, emme yoluyle soğutulması şeklinde olabileceği gibi, üzerlerine su püskürtülmüş kumaşları sıcak ve çok rutubetli bir odaya asarak, uzun süre dinlendirmekle de yapılabilir. Bu işleme ***London Şrink*** (London Shring) denir. Pamuk ve keten kumaşlarda dekatir işlemi, onları sabunlu su banyosundan geçirerek yapılır. (M)

DEKATLON i. (yun. *deka*, on ve *athlon*, çarpışma'dan). On kademeli atletizm yarışması.

— ANSİKL. *Dekatlon* yarışması iki günlük süre içinde yapılır: birinci gün yapılan yarışmalar sırasıyle: 100 m koşusu; uzun atlama; gülle atma; yüksek atlama; 400 m koşusu. İkinci gün yapılanlar: 110 m engelli koşusu; disk atma; sırıkla yüksek atlama; cirit atma; 1 500 m koşusu. Yarışmaların sonunda, milletlerarası federasyon tarafından tespit edilen puvan çizelgesine göre, atletlerin elde ettikleri puvanlar toplanır. En yüksek puvanı alan dekatlon şampiyonu olur. (L)

DEKATRON i. (tes. edil. ad). Elektron. Bazı sayım sistemlerinde kullanılan soğuk katotlu gösterici tüp.

— ANSİKL. *Dekatron*'da, merkezî bir anot, 10 elemanlı bir katot ve *kılavuz* denilen iki elektrot bulunur. Katot ve kılavuzlar, her on tel bir sistem meydana getirmek üzere, çember şeklinde bükülmüş 30 telden meydana gelir. Kılavuz üzerine gönderilen empülsiyonlar, katodun bir elemanının deşarjını yandaki elemana uygun yönde aktarır. Bir tüple 0'dan 9'a kadar sayılır. *n* basamaklı bir sayı elde etmek için *n* tane dekatron kullanmak gerekir. Birler tüpünün sıfırdan geçen her işaretinde bir göz ilerleyen onlar tüpüne, bir empülsiyon gider. Daha sonraki basamaklar için de durum aynıdır. (L)

DEKAVE sıf. (fr. *décavé*). Oyun. Kavını kaybetmiş. ‖ *Dekave etmek*, bir oyuncunun bütün kavını, önündeki bütün parayı kazanmak. ‖ *Dekave olmak*, önündeki bütün parayı kaybetmek. (L)

DEKÂYIK i. Bk. DAKÂYIK.

DEKELEİA. Esk. coğ. Yunanistan'da şehir, Attike'de, Kephisos'un kaynağı yakınında, Ionia konfederasyonunun en iki kentinden biri. Alkibiades'in öğüdüyle Ispartalılar Dekeleia'yı M.Ö. 413'te tahkim ettiler ve buradan hareket ederek Attike topraklarının en verimli kısımlarını yağmaladılar. Sophokles'in mezarı Dekeleia'da idi. (L)

Dekeleia savaşı, Peloponnesos savaşının son bölümüne (M.Ö. 413-404) bazen verilen ad; Ispartalıların Dekeleia'da, Parnes ile Pentelikon arasındaki geçidin girişine yerleşmeleri ve buradan yaptıkları akınlarla Attike topraklarını altüst etmeleri savaşa bu adın verilmesine yol açtı. (L)

DEKEN (Agatha), hollandalı kadın edebiyatçı (Amstelveen 1741 - La Haye 1804). Kızlık adı Bekker olan Elizabeth Wolff ile arkadaş oldu (1777). Bu iki kadın işbirliği ederek birçok roman yazdılar: ***De Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*** (Bayan Sara Burgerhart'ın Hikâyesi); ***Historie van den Heer Willem Leevend*** (Bay Willem Leevend'in Hikâyesi); ***Brieven van Abraham Blankaart*** (Abraham Blankaart'ın Mektupları). Bunlar Hollanda'da yazılan ilk roman örnekleridir. Ateşli birer yurtsever olan bu iki kadın yazar prusyalıların yurtlarına girmesinden sonra (1787) Fransa'da yerleştiler. İhtilâlin insansever düşüncelerinden etkilendiler. (L)

DEKKAN veya **DEKHAN,** Hindistan'ın güneyinde bölge; Hint yarımadasını meydana getirir, İndus-Ganj ovasının güneyindedir.

— Coğ. Bölge orta yükseklikte dağlar ve değişik yükseltide yaylalardan meydana gelir; bunlar basamak halinde bir dizi faylı kütleyle (Gatlar) batıda Malabar kıyı ovaları ve doğuda Koromandel'e, Acanta, Satpura dağları ve Çota Nagpur yaylası ile de kuzeyde kıta Hindistanı'na hâkimdir. Dekkan, Bengal körfezine doğru alçalır ve kenar kısımlarda yükselir (doğuda Kistna ve Godavari dışında); güneyde batı ve doğu Gatlar birbirine yaklaşır, yaylalar kaybolur ve yükseltileri 2 600 m'ye ulaşan bir kırıklı dağ kütleleri dizisi (Nilgiri, Anemalay, Palni ve Kardamom) ortaya çıkar. Gatlar ve ek kütleleri yaz musonları sayesinde bol yağış alır; tropik iklim ormanlarıyle örtülüdür. Çoğunlukla lateritle örtülü aşınım yaylaları (ortalama 400-500 m yüksl.) arkeyen devirden kalma billûrsu kayalıklı geniş alanlar meydana getirir. Yer şekilleri, yamaçlar, apalaş asıllı dayanıklı gnays setleri, volkanik tortul dağ doruklarıı ve faylarla yarılı bazaltlı lav akıntılarından meydana gelir. Akarsular erişilmesi güç boğazlar oymuştur ve yaylalar ile aşınım geçitlerinde ve çanaklarda (Kadapa ve Çattisgarh havzaları) ulaştırma daha kolaydır. Dekkan'ın iç kısmının büyük bölümünde iklim, yaz mevsiminde bile kuraktır: Gatlar deniz ile yayla arasında bir set meydana getirir ve muson yağmurları süreksizdir; çalılık ve akasyalı savanlar Dekkan'ın başlıca görünümünü oluşturur, birçok yerde sarnıçlar yoluyle sulama gereklidir. Bununla birlikte Purna ve Veyganga vâdileri Bengal körfezinden yağış alır ve Dekkan yaylasının her yeri geri dönen muson yağmurlarından (rabi hasadını sağlar) yararlanır. Dekkan'a bir kısmı İndus-Ganj ovasına çekilen çeşitli dil ve halk toplulukları (mahrati, teluğu, tamil, kanari, malayalam) girmiştir. Çoğunluk dravid asıllıdır. Ulaşılması güç bölgelere yerleşen ve yaşama tarzları hâlâ çok ilkel olan göçebe kabilelerin (misal Gondlar) yanı sıra, başka halklar ingilizlerin başlattığı ve yeni Hindistan'ın devam ettirdiği ticaret ekonomisini benimsemiştir. Bombay'ın iç kısmındaki çoğunlukla volkanik asıllı kara topraklar (regar), dünyanın pamuk ekimine en elverişli toprakları arasındadır. Bu topraklarda yer fıstığı ve buğday tarımı da verimlidir. Pirinç, Dekkan'ın en çok sulanan kesimi olan kuzeydoğuda yetiştirilir. Güneydeki dağ kütlelerin yamaçlarında çay, kahve ve kauçuk tarımı yapılır; bu kütlelerde iklimi sağlığa elverişli merkezler (Ootakamund) vardır. Tek ve sandal ağacı kerestesi özellikle Orissa ırmağı kıyıları yakınındaki ormanlardan elde edilir. Sulama için de yararlanılan barajlar, çeşitli metalürji sanayiine (Alvay'de alüminyum) enerji sağlayan hidroelektrik tesisler kurulmasına yol açmıştır. Pamuk sanayii sayesinde gelişen birçok şehir (Bangalor, Poone, Nagpur) Dekkan'ın iç kısmındaki eski başkent Haydarâbâd ile rekabet eder.

— G. santl. Dekkan sanatında dravid üslûbu denen özel bir üslûp görülür; mimarîde özellikle anıtsal kapıları (gopura) ve çok zengin süslemeli büyük yapılarla ayırdedilir. Heykelcilikte başlıca özelliği uzun boylu, ince uzun yüzlü bir figür meydana getirir; hareketler genellikle dinamiktir. Ayrıca Bicapur, Ahmadnagar, Golkonda ve Haydarâbâd üslûplarıyle temsil edilen bir albüm resimleri okulu (XVI.-XVIII.yy.) vardır. (L)

DEKKENÎ i. Dekkan'ın (Hindistan yarımadası) yüksek bölgelerinde konuşulan dillerin tümüne birden verilen ad. Dravid ve Munda dilleri bölümüne giren bu diller Hint-Avrupa dil ailesine bağlı değildir.

— ANSİKL. XVII. yy. içinde ortaya çıkan Ordu (Urdu) edebiyatı bu dilin içinde doğup gelişti. Dekkan'ın şiî mezhepli yazarlarının arap harfleriyle yazdıkları eserler halk için yazılmış arapça ve farsça dinî eserlerin tercümelerinden, Peygamber, halifeler ve imamlar hakkında kıssalar ile halk destanlarının adaptasyonundan veya tercümesinden ibaretti. Dekkenî Golconda Sultanı Abdullah Kutb Şah'ın saray şairi Gavvasî'nin eserleri olan ***Kıssa-i Sayf el-Muluk*** ile Muhammed Kadirî'nin eseri ***Tutiname***'nin tercümesi zamanımıza kadar gelebildi. Aynı hükümdar zamanında İbn Nişati farsça ***Bisatin***'i tercüme etti (1656) ve ***Phulbun*** adıyle bir destan yazdı. Dekkan'ın en büyük şairi Gucrat'taki Ahmedâbâd şehrinden Şah Vali'dir; XVIII. yy.da Alamgir I zamanında yazdığı, farsı aruzu ile bir Ordu divanı vardır. (M)

DEKKER (Eduard DOUWES). Bk. DOUWES DEKKER.

DEKKER (Maurits Rudolf Joël), hollandalı yazar (Amsterdam 1896). Başlıca eserleri: ***Doodenstad*** (Ölüler Şehri) [1923]; ***Amsterdam*** (1931); ***Oranjetrilogie*** (Orange Sülâlesi Üstüne Üç Hikâye) [1935-1938]; ***De Knopenmann*** (Düğmeci) [1947]; ***De Wereld Heeftgeen Wachtkamer*** (Dünyanın Bekleme Odası Yoktur) [1949]. (L)

DEKKER (Thomas), ingiliz yazarı (Londra 1572-ay.y. 1632'ye doğr.). Ailesi üstüne bilgimiz yok. Londra'nın halk çevrelerinden geldiği sanılır. Bu çevreleri gerçekçilik ve mizah havası içinde dile getirdi. Dekker'in adı 1598 yılında duyuldu. Bu sırada başka bir adla tiyatro eserleri yazıyordu. En iyi komedilerinden olan ***The Shoemaker's Holiday***'i (Kunduracının Tatili) [1599] bu yıllarda yazdı. Bu sırada Ben Jonson ile çekişmeye varan bir tartışmaya girişti. Jonson, ***Poetaster*** (Kötü Şair) adlı yazısı ile Dekker'i alaya aldı. O da ***Satiromastix*** (1602) adlı yazısıyle karşılık verdi. Dekker, en verimli dönemi olan 1598-1604 yılları arasında on kadar oyun yazdı, otuz kadar oyunun yazılmasına da katkıda bulundu. Düzensiz ve dengesiz yaşadığı için borç yüzünden birkaç defa hapse girdi (özellikle 1613-1616 arasında). 1638'den sonra ortada görünmez oldu. Dekker oyun yazarlığı alanında yarı gülünç bir eser olan ***Old Fortunatus*** (İhtiyar Fortunatus) [1600] ve iki bölümlük büyük bir burjuva dramı olan ***The Honest Whore*** (Namuslu Yosma) [1604] ile tanındı. Bunlardan başka kendi yazdığı ***The Roaring Girl***'ü de (Hırçın Kız) [1611] sayabiliriz. Dekker, tiyatro alanındaki eserlerinin çoğunu ortaklaşa yazdı: Messinger ile ***Virgin Martyr*** (Tanrıya Adanan Bakire) [1622]; John Ford ile ***The Witch of Edmonton*** (Edmonton Büyücüsü) [1628]; Webster ile 1607'de ***Sir Thomas Wyat,***

ön yüz

dekadrakhmos

arka yüz

Foto. LAROUSSE

Westward ho! (Batı Burnu) ve *Northward ho!* (Kuzey Burnu). Ayrıca Dekker, bazı eserlerinde nesir ve şiiri başarıyle kullandı. 1603 Yılını anlatan *The Wonderfull Year* (Unutulmaz Yıl) adlı eseri (o yıl kraliçe Elizabeth ölmüş, James I tahta çıkmış ve büyük bir veba salgını Londra'yı kasıp kavurmuştu) Defoe'nun *Journal of the Plague Year*'ı (Veba Yılı Günlüğü) kadar ilgi çekmedi ama *The Batchelors Banquet* (Bekârın Şöleni) adlı eserinde aile hayatının gülünç yönlerini ustalıkla canlandırdı. *The Seven Deadly Sins of London* (Londra'nın Yedi Büyük Günahı) [1606] ve *The Bellman of London* (Londra'nın Gece Bekçisi) [1608] adlı eserlerinde Londra batakhaneleriyle burjuva çevrelerinin yaşayışını anlattı. Ama, alaycı gözlem alanındaki gücünü bütün canlılığıyle *The Gull's Hornbook* (Çapkının Alfabesi) [1609] adlı eserinde ortaya koydu. (L)

DEKLANŞÖR i. (fr. *déclencheur*). Elektr. Bir devre kesicinin mekanizmasına etki ederek açılmasını önleyen tertibat.

— Elektronik. *Analizleyici deklanşör,* genellikle bir osilograf ile birlikte kullanılan ve çevrimin herhangi bir anında şebekeden doğan bir senkronizasyon işaretiyle olayın başlamasına yol açan tertibat.

— Foto. Obtüratör'ü serbest bırakan mekanizma. (L)

DEKLARASYON i. (fr. *déclaration*). İlân etme, bildirme. ‖ Bir konunun kamuoyuna duyurulması için yapılan açıklama. ‖ Beyanname.

— Oyun. Kâğıt oyunlarında bir tarafın, elinde bulunan değerli kâğıtları (koz, onör, v.b.) bildirmesi. (LM)

DEKLARATİF sıf. (fr. *déclaratif*). Bk. BİLDİRME *kipleri*.

DEKLARE sıf. (fr. *déclarer*, bildirmek'ten *déclaré*). Bildirilmiş, beyan edilmiş.

— Huk. *Deklare etmek,* gümrüklerde vergi konusu olacak eşya veya değerleri resmî makama bildirmek. (M)

DEKLİNASYON i. (fr. *déclination*). Bk. YÜKSELİM.

DE KLİNGE, fr. **La Clinge,** Belçika'da komün (Flandre Orientala, Saint-Nicolas idare çevresi). Hollanda sınırı üzerinde; 2 800 nüf. Boya fabrikası. (L)

DEKLİNOMETRE (fr. *déclinomètre*). Fiz. Bk. SAPMAÖLÇER.

DEKOBRA (Maurice TESSİER, **Maurice — denir**), fransız romancısı (Paris 1885). Büyük başarı kazanan romanlarında kozmopolit toplumun yaşayışını alaylı bir söyleyişle dile getirdi: *Mon Coeur au Ralenti* (Yüreğim Durdu Duracak) [1924]; *Yataklı Vagonlar Mabudesi* (la Madone des Sleepings) [1925]; *Kadife Alev* (Flammes de Velours) [1927]; *Sérénade au Bourreau* (Cellâda Serenat) [1928]; *Seher Vakti* (Fusillé à l'Aube) [1931]; *Mon Tour du Monde* (Dünya Turum) [1952]; *l'Amazone de Pretoria* (Pretoria Amazonu) [1963]. (L)

DEKOHERÖR i. (fr. *décohéreur*). Radyotek. Branly'nin dalga alıcısına vurarak, demir tozlarını ilk haline getiren ve böylece akımı kesen küçük çekiç. (AYIRICI da denir.) [L]

DEKOLMAN i. (fr. *décollement*). Patol. Yapışık olan şeyin ayrılması.

— ANSİKL. *Dekolmanlar* organizmanın çeşitli yerlerinde meydana gelebilir: *deri, kemik zarı dekolmanı* gibi. Bu terim aslında çocuklarda travmadan ileri gelen kemik ucu sıyrıklarını anlatmak için kullanılır. Kemik ucu dekolmanları, birleştirme kıkırdakları zedelendiği için kemiğin büyümesinde önemli bozukluklara sebep olabilir. Ağ tabaka dekolmanı, kanama sonucunda, hemen daima miyoplarda görülür. (L)

DEKOLORE sıf. (fr. *decoloré*). Berberlik. Rengi açılmış (saç). ‖ *Dekolore etmek,* saçların rengini açmak, daha açık; sarı, gümüş rengi veya hemen hemen beyaz bir renk almasını sağlamak. (L)

DEKOLTE sıf. (fr. *décolleté*). Boyun, omuz, göğüs ve arkanın bir kısmını açık bırakan kadın elbisesi: *Bu daha alafranga idi, dekolte değil idiyse de yarı beline kadar uzanan dar lâcivert bir ceket, göğüs, omuz gibi yerlerin zerafetini bütün bütün meydana çıkarmış* (Ahmed Rasim). ‖ Teklz. Açık saçık: *Fazla dekolte konuşuyor.*

— Terz. Yakasız elbise üstü. (Modaya göre az veya çok açık olur [kayık, V şeklinde, dörtköşe, askılı, askısız v.b.]). [ML]

DEKONT i. (fr. *décompte*). Alınmış veya ödenmiş olan bir tutarın dökümü. ‖ Kapatılan bir hesaptan yapılacak indirme. ‖ Bütün indirmeler yapıldıktan sonra borçlu tarafından ödenecek, alacaklı tarafından alınacak olan. (L)

DE KOONİNG (Willem), amerikan ressamı (Rotterdam, Holanda 1904). 1926'da A.B.D.'ye yerleşti. Uzun yıllar resimleri çok tutulan bir sanatçı olarak çalıştı. Öncü sanatçılar arasında ün yaptığı halde tek başına ilk sergisini ancak 1948'de New York'ta açtı. Amerikan soyut resminin öncülerinden biridir. Eserleri, *Soyut Dışavurumculuk* veya *Eylem* adı verilen resim akımına bağlanır. Jackson Pollock'ı andıran üslûbu, dışavurumcu bir özellik taşır. Fırçası işlektir. Resimlerinde geleneksel desen ve figür özelliklerine rastlanır. 1953'te New York'ta *kadın* konusunu işleyen çok güçlü

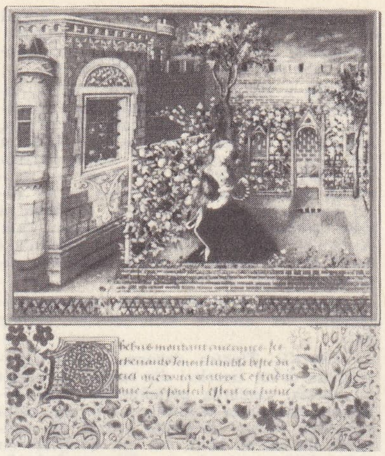

Dekameron «Aşk Bahçesi» minyatür

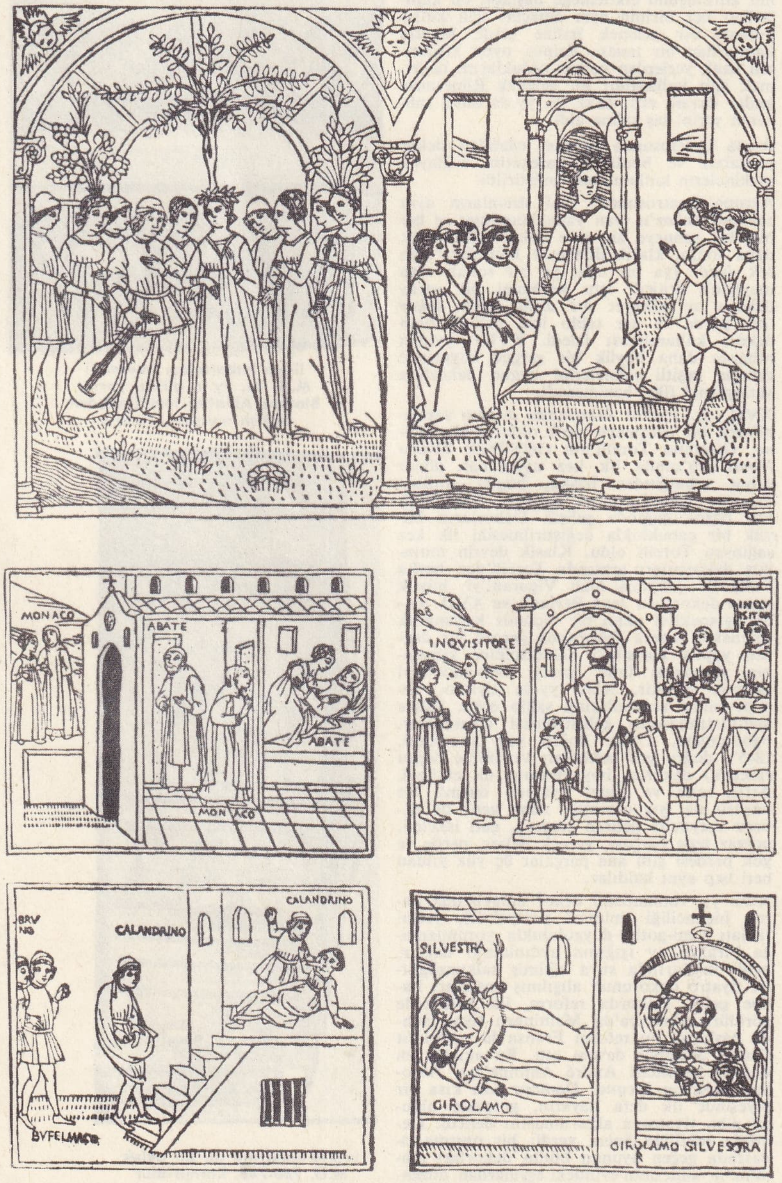

Dekameron'un bir baskısı, Venedik (1942)

Foto. LAROUSSE ; MEYDAN

bir sergi açtı. Bu resimlerde kadın kutsal bir varlık olarak belirir. Kadın figürleri gereğinden çok deforme edilmiştir. De Kooning daha sonra soyut resme döndü. (L)

DEKOR i. (fr. *décor*). Tiyatro, sinema, televizyon v.b.'nin temsil edildiği yeri belirleyen ve çevreleyen boyalı çatkı bezlerinin, kanatların, eşyaların ve çeşitli unsurların (perdeler, aksesuvarlar v.b.) tümü: *Piyesin dekorları*. (Bk. ANSİKL.). || *Teşm yol.* Görünüş, manzara, süs: *Bu binaya ve bu güzel dekora rağmen bu Ocağın... Anadolu'ya dahi verebileceği çok şey kalmamıştır.* (Ş.S. Aydemir). *Efendinin duvar dekorlarındaki resim ağzına benzeyen kıvrık dudakları gülümsüyor* (H.E. Adıvar).

— Masonluk. Masonlarda her derecenin alâmetine ve locanın süslemelerine verilen ad.

— ANSİKL. *Tiyatro dekoru.* Yunan tiyatrosunda dekor önceleri dip tarafta üç kapılı bir duvar, yanlarda *periaktos*'lar veya dönebilen parçalarla donatılmış sabit bir tahta sahneden *(scene)* meydana gelirdi. Bu sahnenin ilk olarak M.Ö. 465 yılı dolaylarında kullanıldığı sanılmaktadır. Dip taraftaki üç kapılı (daha sonra bu kapıların sayısı beşe çıktı) duvar, yunan trajedi ve komedilerinin kuruluşunu etkilemeğe başladı, bu kapılardan her birinin ayrı amaçlar için kullanılması bir gelenek haline geldi. Meselâ kapılardan bir tanesi, daima, oyun kişilerinin uzak yerlerden gelmiş olduklarını belirtmek için kullanıldı; bu gelenek Rönesansa kadar devam etti. M.Ö. V. yy.da tahta sahnenin yerini taş sahne aldı.

Roma tiyatrosunda hareket edebilen dekor parçaları ve bunların hareketini sağlayan makinelerin kullanılması geliştirildi.

Avrupa tiyatrosunda, dinî dramların *aynı zamanlı dekor*'u (yan yana konulmuş ve her biri bir sahneye ait olan dekor bölümleri); daha sonra, klasik dönemde komediler için *tek dekor* (ya bir oda, ya bir sokak veya meydan); trajedi için herhangi bir saray dekoru ve nihayet *art arda gelen dekor* (her perde ve her tablo için değişik olan dekor) kullanılması izledi. XVIII. yy.dan itibaren daha büyük bir gerçek kaygısıyle dramın çeşitli sahnelerini uygun dekorlara yerleştirme fikri benimsendi.

XVII. yy. tiyatro dekorunda devrim sayılabilecek bir gelişmeye tanık oldu: *döner sahne*. Giacomo Torelli'nin (1608-1678) *Teatro Novissimo*'sunda ilk kez uygulanan döner sahne tekniğinden başka, bugün görülen dekorun metotlarından birçoğu, önce italyan barok çağında gelişti. Dekorların büyük bir çabuklukla değiştirilmesini ilk kez sağlayan Torelli oldu. Klasik devrin tanınmış dekorcuları arasında Torelli'den başka Lully ile çalışmış olan Vigarani'yi, büyük opera dekorcusu Jean Berian'ı ve XVII. yy.-da perspektivi akıcı bir biçimde kullanarak geleneksel opera dekorunda gerçek bir devrim yapan Paris'teki Saint-Sulpice kilisesinin yapımcısı ünlü mimar Servandoni'yi saymak gerekir. XIX. yy.da tiyatro, uzman sahne ressamlarına sahip oldu. Sahne aydınlatılmasının geliştirilmesi (şamdanlar, balmumları, 1785'e doğru yağ kandilleri, 1845'e doğru gaz lambaları ve 1895'e doğru elektrik) dekorun boyanmasını da etkiledi. Artık renk ve genel uyumun önemli bir unsuru da ışık olmuştu. Ama gene de dekoru meydana getiren çerçeve, çatı iskeleti, pervaz tepe parçası, gerçek dekor, perde ve gök perdesi gibi ana parçalar üç yüz yıldan beri hep aynı kaldılar.

XIX. yy. romantizmi dekor anlayışında barok biçimciliği (mimarî perspektif), yerini tabiatı yeni-gotik duygululukla yorumlamağa bıraktı: ay ışığının aydınlattığı dağlar, nehir kıyılarında suya eğilmiş salkımsöğütler tiyatro dekorunun alışılmış unsurları haline geldi. Dekorda reform, ilk 1870'lerde görülür. Almanya'da Meiningen tiyatrosunda başlayan bu reform Fransa'da natüralist tiyatro akımıyle devam etti. Bu akımın en önemli temsilcisi André Antoine'dır. Antoine, Zola'nın *Jacques Damour* adlı kısa bir piyesinde ilk defa hayatın, gerçekte olduğu gibi, tiyatroya aktarılmasını denedi. Dekorda tabiîliğe önem verdi; bir oturma odasında geçen oyunun bütün dekorları Antoine'ın annesinin evindeki eşyalardan düzenlendi. Bu akımı yetkinliğe kavuşturanlar ise

Dekkan üslûbu «Krişna» tahta oyma Guimet müzesi, Paris

Thomas DEKKER

· DEKORATİF

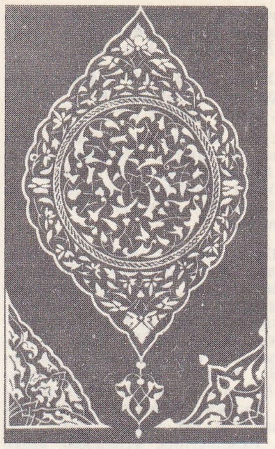

Fahreddin Razi'nin Tefsiri Kebir'inin cilt nakışları Genel kütüphane, Bursa

1547 yılına ait bir iznik vazosu British museum, Londra

lidya kabartması (mermer) M.Ö. VI. yy.ın birinci yarısı Bintepe Alyattes tümülüsünden British museum, Londra

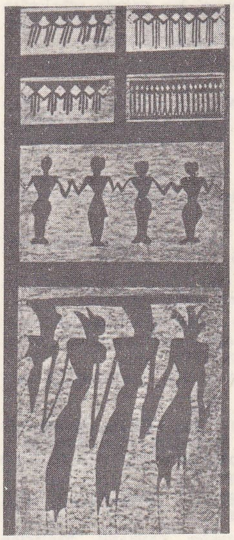

samarra kültürüne ait bir seramikten detay

urartu sanatına ait bir okluk M.Ö. 760-743, Karmir-Blur Ermitaj müzesi, Leningrad

Çavuşköy mezar steli yunan-pers sanatı, M.Ö. 410 Arkeoloji müzesi, İstanbul

Foto.X, R.T. Hulton Libr. (LAROUSSE); MEYDAN

Moskova Sanat tiyatrosunun yöneticilerinden Stanislavski ve Nemiroviç-Dançenko oldu.
Bütün bunlar «figüratif» şekle bağlı dekora doğru yönelmekteydi. *Figüratif dekor* ise özellikle Théâtre-Libre'de doruk noktasına erişti.
Théâtre' - Libre'in figüratif gerçekçiliğine karşı beliren sembolist tiyatro anlayışı, seyirciyi ışıklı ve gölgeli dekorlarla büyüleme yolunu seçti. 1890'da Théâtre d'Art ve daha sonra L'Oeuvre'de başlayan sembolik dekor denemeleri ve bu denemeleri yürütenler Vuillard, Bonard, Maurice Denis ve özellikle isviçreli Adolphe Appia ile alman Fritz Erler oldu. Erler'in *Faust* için yaptığı dekorlar renk oyunlarıyle seyircide belirli bir duygunun yaratılması amacının en belirli örneğidir.
Buna karşılık XX. yy.da, dekorda gerçeği tiyatro imkânlarının dışında arayan romantizm, natüralizm ve sembolizme karşı *Teatrikalizm* akımına tanık oldu. Ünlü ingiliz dekorcusu Edward Gordon Craig bu akımın öncüsü sayılır. Onu Fransa'da Gaston Baty, Georges Pitoëff, Rusya'da Vakhtangov, Almanya'da Max Reinhard gibi yöneticiler izledi. Seyirciyle oyuncu arasındaki engellerin kaldırılarak dramatik birliğin sağlanması, bu akımın temel felsefesi oldu. Bunun en ilginç örneğini amerikalı dekorcu Jo Mielzinger verdi. Arthur Miller'in *Satıcının Ölümü* piyesinin dekorlarında evin bir bölümünü saydamlaştırarak, duvarlar arkasında olanı seyirciye gösterdi; böylece seyircinin oyuna duygusal katılma imkânını arttırdı.
Bunu tiyatronun bir «sınıf kavgası» aracı

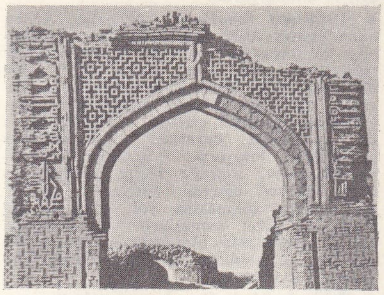
Ribatişerif kervansarayı girişi kapısı (1114-1115)

olduğunu savunan toplumcu gerçekçi anlayış izledi. Sovyet tiyatro adamı Mayerhold «seyirciyi yakasından tutup sarsacak» bir sahne düzeniyle ön sahnedeki perdeyi ve tavanı kaldırdı; Gogol'ün *Müfettiş*'ini yarı daire biçiminde bir sahneye açılan cilâlı ve maun 15 kapılı bir dekorla gerçekleştirdi (1926).
Çağdaş Epik tiyatro dekorunu geliştirenler ise alman ekspresyonizminden yararlanan Ervin Piscator ve Bertolt Brecht oldu. Dekoru, «gazete gerçekçiliği»ne indirgeyen Piscator sahnede filim olanaklarından ilk defa Alphonse Paquet'nin *Fahnen* (Bayrak) piyesinde yararlandı (1924). Leo Lania'nın *Yarışma*'sında ise dekor olarak kullanılan petrol maçunalarının dikilmesi işi sahnede seyircinin gözü önünde gerçekleştirildi.
Ressamların, dekor anlayışının gelişmesine büyük katkıları oldu. Dunoyer de Segonzac, Drésa ve Desvalliéres'den Derain, Matisse ve Picasso'ya kadar çağımızın birçok tanınmış ressamı tiyatro dekoru ile ilgilendi. Sembolist dekorculukta Pierre Bonnard ve Odile Redon gibi ressamların çalışmalarını da saymak gerekir. Bu arada bale temsilleri de sayısız araştırmaya imkân verdi. Salvador Dali'nin sürrealist dekorları (*Bacchanale balesi*, 1939) ile Leo Bakst'ın *Diaghilev* bale topluluğu için yaptığı dekorlar bunların en seçkinleridir.
● Türk tiyatrosunda temaşa geleneği, açık meydanlarda ve mümkün olduğu kadar büyük halk kitlelerine hitap edecek biçimde geliştiği için, XIX. yy.a kadar kullanılan dekor elemanları, kapalı binaların sahne dekorlarından oldukça farklıdır. 1820 Yıllarında salonlu tiyatro gösterileri başladığı zaman yapılan dekorlar, benzetmeci nitelikte idi. Geleneksel türk tiyatrosu ise göstermeci biçime sahipti. Dekor bakımından da göstermeci idi. *Göstermeci dekor*, benzetmeci dekor gibi gerçeğe yakın olmağa, seyirciyi olayın gerçek bir mekânda geçtiğine inandırmağa çalışmaz. Bu tür dekorda boyutlar, renk ve biçim, sembolik ifade aracı olarak kullanılır. Nitekim Karagöz perdesinin dekorları da «göstermelik» adını taşımaktadır. XVI. ve XVII.yy. daki şenlikler arasında geceleri fişekler ve kandillerle yapılan «donanma» adlı eğlenceler sırasında dekorların yakılması önemli bir yer tutar. Bu dekorlar karton veya tahtadan yapılmış şato, kale, ejderha gibi şeylerdi. Rönesans Avrupası'nda çeşitli şenliklerde aynı biçimdeki dekorlar, yine eğlence amacıyle yakılmıştır. Orta oyununda «yeni dünya» adı verilen ve yerden otuz beş santim yüksekliğe kadar olan kısmı kapalı, diğer yanları boş bir paravana ev veya dükkân dekoru vazifesini görürdü. Zaman zaman oyunda kullanılan arkalıksız iskemleler de dekor yerine geçerdi. 1820 Yıllarında kapalı binalarda temsiller verilmeğe başlanınca yanda sadece kulisleri ve arkada boyalı fon bezleri olan dekorlar kullanıldı. Üç tarafı kapalı, pencere ve kapılarla donatılmış panoların meydana getirdiği kapalı salon (salon fermée) dekoru ilk olarak Ahmed Vefik Paşanın Bursa valiliği sırasında Trians ve Ahmed Fehim Efendiler tarafından yapıldı. Dârülbedayi'nin kuruluşu ile dekor daha da önem kazandı. Ahmed Fehim, K. Kemal, Muvahhit gibi sanatçılar çeşitli piyesler için avrupa sahnelerini örnek alarak dekor yaptırdılar. 1950'den sonra dekor yapıcılığı ayrı bir meslek haline geldi ve türk tiyatrosu dünya sahneleri ile boy ölçüşebilen dekorculara kavuştu. Bunlar arasında N. Peroff, Tarık Leventoğlu, Hüseyin Mumcu, Refik Eren, Duygu Sağıroğlu, Turgut Atalay, Doğan Aksel, Yücel Tanyeri, Metin Deniz, Osman Şengezer, Turgut Zaim, Bülend Erbaşar v.d. sayılabilir.

«Apollon'a Kurban Sunan Trajanus» Constantinus takı, Roma

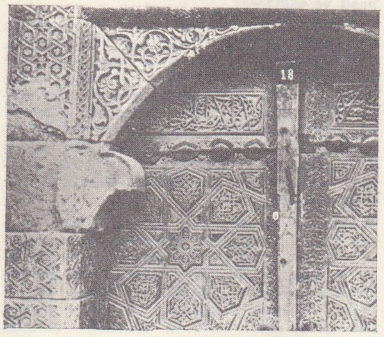
Konya Sungurbey camii ahşap kapı oymacılığı (1338)

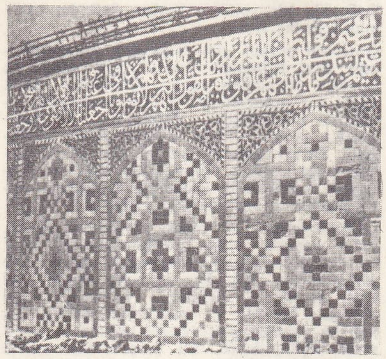
Gevherşad camii kubbe kasnağı süslemeleri, 1405-1406, Meşhed

frig seramiği, Gordion, M.Ö. VI. yy. Arkeoloji müzesi, İstanbul

◆ **Dekorcu** i. Dekoratör. (→ Bibliyo.) [ML]

DEKORASYON i. (fr. *décoration*). Dekor yapma işi, dekorla süsleme.

— ANSİKL. G. santl. *Mimarî dekorasyon*. Her üslûp ve her devirde, sarayların ve dinî yapıların iç ve dış süslemeleri çok zengindi. Bununla birlikte, göz zevkini okşamaktan başka amacı olmayan gerçek süsle dinî veya siyasî anlam taşıyan işaret veya şekiller arasında ayırım yapmak çok güçtür. Geçmişin bütün sanatını süsleyici basit fantezilere indirgemek ne kadar boşunaysa, en önemsiz bir şekil'e gizli bir anlam vermek de o kadar yararsızdır. Devrimizin eğilimi artık gitgide, yapıların bünyesine yabancı kaplama süsleri atarak içte ve dışta, yalnız çizgilerin, biçimlerin ve renklerin güzelliğine dayanmaktır. Bu bakımdan, «işlevsel» veya *fonksiyonel* mimarînin, yani binaların rolüne ve kullanımına dayanan mimarînin, mimarî dekorasyonun yerini almağa başladığı söylenebilir.
● *İç dekorasyon*. Uygun bir ortam meydana getirmek amacını güden unsurların biraraya getirilmesi anlamına gelen iç dekorasyon teriminin, XX. yy. başında ortaya çıkmasına karşılık, insanoğlu bu unsurlar arasında uygunluk kurmak ihtiyacını her zaman duymuştu. İç mimarî, aydınlatma, duvarların ve döşeme eşyasının görünüşü, en eski uygarlıklardan beri, belirli bir etki yaratmak amacıyle biraraya getirilmiştir. İlkel Doğu'nun ve eski Yunanlıların dekorasyon sistemleri iyi bilinmez. Ama bugün elimizdeki yazı ve resimlerden, bir eski Mısır, bir Roma veya bir Ortaçağ evinin nasıl olduğunu biliyoruz.
Mısır'da renk bol kullanılıyor ve bir olayı anlatan, alt alta, canlı renklerle boyanmış resimler yapılıyordu. Bu renkli zeminin önünde de, sahibinin bulunduğu toplum katına göre, değerli maddelerden (nadir tahtalar, fildişi, tunç, mine) yapılmış ve genellikle renkli dokumalarla döşenmiş eşyalar yer alıyordu.
Roma'da ise, iç dekorasyonda donuk renkler ağır basıyordu. Duvarlar boyalı ve resimliydi. Bölmeler biçiminde düzenlenmiş olan duvar resimleri bir düş havası yaratmak amacını güdüyordu. Bunun için de, bu bölmelerin üstünde yalnız göze hoş görünmek amacını güden ve üstünde düşün-

mısır sanatı tuvalet paleti Louvre müzesi, Paris

Mısır siyah camdan vazo XVIII. sülâle Louvre müzesi, Paris

kırmızı figürlü bir yunan pelike'si M.Ö. IV.yy.ın ilk yarısı Louvre müzesi, Paris

Foto. Giraudon, Alinari, Brogi (LAROUSSE)

saat, I. İmparatorluk, Fransa

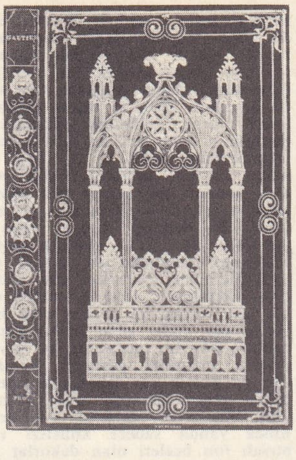

cilt kapağı, XIX. yy. katedral dekoru

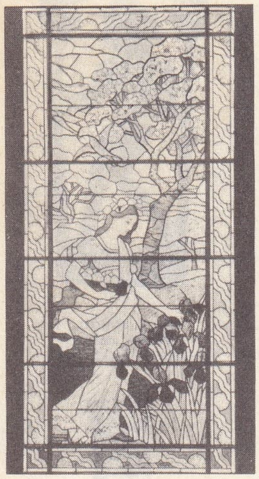

«İlkbahar», vitray Gaudin'in eseri Dekoratif Santl. müz., Paris

kristal vazo Émile Gallé'nin eseri (1900) Dekoratif Sanatlar müzesi, Paris

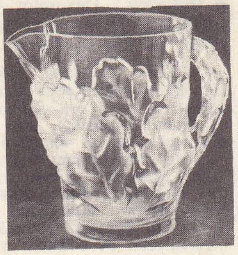

cam sürahi Lalique'in eseri (1951)

«Ejderha Geyik» (1950) Jean Lurçat'nın eseri

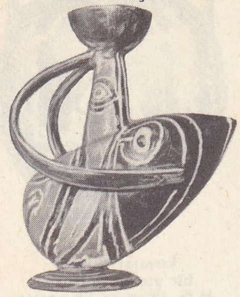

Picasso'dan çömlek (1957)

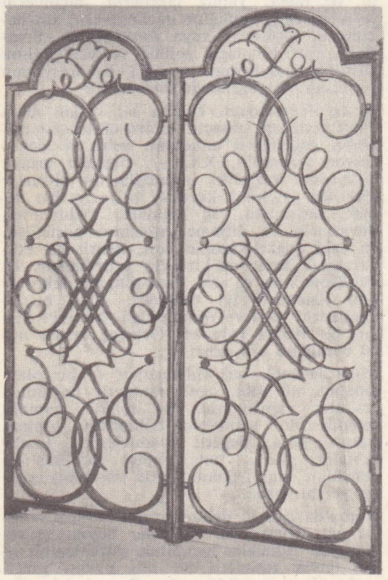

parmaklık, Raymond Subes'ün eseri (1925)

meyi gerektirmeyen nitelikte resimler bulunurdu. İç süslemede en önemli unsur duvar süsleriydi. Döşeme eşyası bu bakımdan pek önemli değildi. Patricilerde değerli maddelerden yapılmış olan yataklar bir yana bırakılacak olursa, döşeme eşyası, tunçtan yapılmış açılır kapanır iskemleler ve masalardan meydana geliyordu; kira evlerinde birkaçı birarada yaşayan orta halli aileler ise (bu çeşit oturma İmparatorluk devrinden itibaren çok yaygınlaşmıştır), dekorasyonsuz basit tahta eşyalar kullanırlardı. Ortaçağda Batılılar, konutlarını süslemek için, Bizans ve Roma'dan olduğu gibi Vizigotlar ve Normanlardan da örnek almışlardı. Bu konutların iç süslemesi, savaş çadırlarına veya savunulacak kaleye kolaylıkla taşınabilen yastıklar ve duvar kaplamalarıydı. Bu duvar kaplamaları, ev sahibi çiftin yatağıyle en yakınlarının aynı bölmede bulunan yataklarını birbirinden ayıran hasır perdelerdi. Geniş oturma odaları, dıştan içe doğru genişleyen dar uzun mazgallardan ışık alıyordu. Akşam olur olmaz da meşaleler yakılırdı. Döşeme eşyası basit ve sağlamdı.

İç dekorasyon sanatı diye bir kavram Charles V devrinden öncesine kadar yoktu. Bu konudaki bilgilerimizi eski belgelere ve minyatürlere borçluyuz. Oturma salonlarında zemin, cilâlı ve üstü armalarla süslü dört köşe taşlarla, duvarlar alegorik desenlerle kaplıydı. Kimi zaman da duvarlarda üstü armalı halılar bulunurdu. Fransa'da Beaune düşkünler yurdunda ve Talcy şatosunda bu süsleme tarzının değerli örneklerine rastlanır.

Bunlar, gotik dönemin sonuna kadar sürecek olan bir süsleme düzeninin ilk denemeleriydi. Bu şekilde süslenmiş olan duvarların arasında ve tavan kirişlerinin altında da artık özenle işlenerek meydana getirilmeye başlanan döşeme eşyaları yer alıyordu: geniş bir yatak ve üzerinde, cibinlik kurmak için yapılmış oymalı direkler üstünde duran bir yatak üstü süsü; altında oymalı ve iki kanatlı bir dolabı bulunan üstü düz bir «büfe»; ocağın önünde, oturmak için bir sıra.

Oturulan yerleri gün ışığından yararlandırmak fikri Rönesans devrinin bir buluşu ve asayişin sonucudur: geniş pencereler ancak güçlü bir emniyet kuvvetinin koruduğu binalarda mümkündür. Yapılardaki bu değişikliğin sonucu olarak iç dekorasyon da değişti. Duvar kaplamalarının üzerindeki kabartmalar azaldı: «grotteschi» üslûbunda italyan motiflerinin eğlenceli fantezileri gotik üslûbunun motiflerinin yerini aldı.

Dekorasyonda asıl büyük değişiklik XVII. yy.ın başında oldu. Çünkü toplum artık eskiden olduğu gibi evde konaklamıyor, eve yerleşiyordu. Yüzyılın yarısına kadar, iki tarz geçerliydi. Bunların birincisi roma-bologna tarzıydı ve duvarların oymalı, boyalı ve yaldızlı çerçevelerle bölmelere ayrılması biçimindeydi. Bu çerçevelerin içinde de temsilî resimler yer alıyor, korniş silmelerine sarı üstüne maviyle mitoloji tanrılarının resimleri yapılıyordu. İspanya-Hollanda ağırbaşlılığının etkisindeki ikinci tarz ise yüksek bir korniş silmesi ve çıplak bir duvar üstüne dizilmiş çerçeveler biçimindeydi. 1645'e doğru, kabartmalı deriden yapılmış duvar kaplamaları, daha sonra da ayna kaplamalar görülmeğe başlandı. 1651'de, düşes Longueville için yapılan bir toplantıda Sens başpiskoposunun odası 50 venedik aynasıyle süslenmişti. Bu tarz, zamanla yayıldı ve 1679'da Versailles'ın Aynalar galerisi bütün XVIII.yy. boyunca sürecek olan bir modayı yerleştirdi.

Duvar dekoru, tavan kirişleri kaplanarak düz bir tavan meydana getirilmesinin yaygınlaşmasından sonra iç dekorasyonu tamamlayan bir bölüm olarak kabul edildi.

1720'den İtibaren de anlayışta önemli bir değişiklik ortaya çıktı ve geniş salonlar küçük bölmeler biçimine sokuldu. Bu mimarî değişiklik süslemenin de değişmesine yol açtı. Duvar kaplamaları sadeleşti. Zamanla, burjuva anlayışı yayıldı ve saraya kadar ulaştı. Şehir, yüzyılın ortasına doğru, ithal malı kretondan yapılmış renkli basmaları duvar kaplaması olarak kullanmağa başlamıştı. Çok geçmeden bunların yerlileri de yapılmağa başlandı. Sonunda da ortaya bu örnekten hareket edilerek yapılan yollu desenli ve aralarına çiçekler serpiştirilmiş kumaşlar çıktı. Bu dekor, döşeme eşyasının da değişmesine yol açacaktı. Meselâ, 1735'ten itibaren, avrupalı kadınlar günlük makyajlarını odalarının tuvalet masası başında yapmağa ve ev halkıyle günlük işler için burada görüşmeğe başladılar. Yüzyılın başında ortaya çıkmış olan salonlarda ise, açık renkli yüzleri ve yuvarlak çizgileri duvar kaplamalarıyle uyuşan küçük, gül ağacından yapılmış yazı masaları ve çeşitli biçimde sandalyeler yer alıyordu. XIX. yy.ın yarısında, sanat eleştirmecilerinin ve özellikle de Léon de Laborde ile Victor Champier'nin ısrarlı çalışmaları, ilk sonuçları 1867'den itibaren görülmeğe başlanan yeni ve özgün bir anlayışın ortaya çıkmasına yol açtı. (L)

DEKORATİF sıf. (fr. *décoratif*). Dekorasyonla ilgili, dekorasyona has; süsleme amacıyle yapılmış: *Dekoratif kabartma.* || *Dekoratif sanatlar,* ürünlerinde sanat kaygısının ağır bastığı sanayi kolları (mobilyacılık, maden işleri, seramik v.b.).

— ANSİKL. *Dekoratif sanat* veya *tatbikî sanatlar* sözünün bugükü anlamı XIX. yy.ın başlangıcında ortaya çıktı. O tarihten önce, sanat sözü sadece, bir insanın gerek kendi yarattığı, gerek dış şartlara uyarak meydana getirdiği eserlerde gösterdiği büyük ustalığı ifade ediyordu. *Büyük sanatlar*'dan yalnız bir âlet kullanılarak meydana getirilen *mekanik* sanatlar ayırt edilirdi. Üstelik bu ilk bölümleme de klasik öğretilerle birlikte ortaya çıktı. Eski Yunan'da, Roma'da ve Ortaçağda böyle bir ayırım bilinmiyordu.

● *Dekoratif sanatların başlangıcı.* Kullanılan eşyayı süsleyerek daha hoş bir görünüş kazanmasını sağlamak insanların ilk tasalarından biri oldu. İnsanoğlu, tarihin ilk çağlarından beri, âletlerinin üstünü kazıyor veya perdahlıyor, mağarasının duvarlarına işaretler çiziyor, daha sonraları da kulübesini kurarken bazı ölçüleri gözönünde tutuyordu. Sonraları, dokuma yapmayı, toprağa biçim vermeyi ve tunç dökmeyi öğrendi. İhtiyaçlar, çözümlerin ortaya çıkmasına yol açıyordu. Bu arada, en ilkel kumaşların ağ biçiminde, kafesli dokunmuş olduğunu ve topraktan yapılmış ilk kapların da insan yüzüne benzediğini görüyoruz.

● *Eskiçağ.* Medenîleşmiş toplumlardan bugüne kalan eserler bu medeniyetlerin kendilerine has özelliklerini ayırt etmemizi sağlayacak kadar çoktur. Firavunlar devri Mısır'ı, M.Ö. 3000 yılıyle M.Ö. 1580 yılı arası döneminin Girit'i, Asur, İran, törelerin veya iklim şartlarının belirlediği başka başka yasalara uyuyordu. İran'da ağaçtan, Mısır'da granitten, Girit'te de pişmiş kilden yararlanılıyordu. Ama, birbirinden farklı olan bu malzemelerin kullanımında ortak bir kural hâkimdi: akıl ölçülerine uygunluk. Bu sayede, sanatçı, bütün dekorasyon imkânlarını maddenin işlenişinden çıkarabiliyordu; ahşap geçmelerin zarafeti, sert taşların anıtsal görünümü, el işlerinin fantezisi v.b. Mezarlarını ölülerinin yaşayacakları ikinci hayat için gerekli malzemeyle dolduran eski Mısırlılardan, döşeme eşyaları, mücevherler ve çeşitli âletler kaldı. Bu devrin, ayakları yırtıcı hayvanların pençelerine benzetilmiş iskemleleri, tuvalet eşyaları, mineli altın süsleri, bardakları ve kumaşları, tabiatın yüceltilmesi demek olan bir üsluplaştırmanın izlerini taşır. Eski Yunan, birçok örnek almasına rağmen, sanat konusunda Mısır'ın devamı değildir. Anıtlarını bugüne kalmış olan yıkıntılara bakarak değerlendirmemek gerekir. Tapınakları gösterişli bir biçimde süslü, baştan başa boyalı ve üstü parlak taşlarla süslenmiş mermerlerle kaplıydı. Adak heykelleri de süslüydü. Eski Yunan, süslemeyi biçimden ayırmaz, biçimi süslemeyle belirtirdi. Eski Yunan, madeni de sağduyu ile kullanıyordu. Altın ve gümüş işlerinde sadeliğe önem verilir, ama bunların özenli bir çalışmanın sonucu olmasına dikkat edilirdi. Tunçtan yapılan silâhları oymalı, işlemeliydi. Eski Yunan, süsleme alanındaki üstün yeteneğini özellikle çanak çömleklerde göstermiştir.

Biçimlerin her zaman eşyanın kullanımı gözönünde tutularak düşünülen ve gö-

Foto. Rep, X, Giraudon, Agence intercontinentale, Lalique, Doc. Subes (LAROUSSE)

solda, kadın; sağda, iki başlı hayvan şeklinde cinler ve süvari kılığında bir melek

solda, Gazneli Mahmud'un insan kanı içen iki başlı cini; sağda, dört elli, kartal kanatlı bir cin

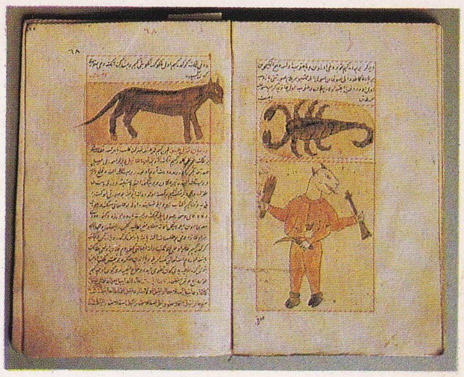

solda, kedi şeklinde melek; sağda, üstte akrep; altta, dört kollu kötülük cini

solda, Sünbüle adlı cin; altta, terazi; karşı sayfada, yengeç ve aslan (burçları)

Âdem'den önce hava ile sudan yaratılan ve 900 000 yıl yaşadığına inanılan Sahret-ün-Nâr, Davetname'de sözü geçen 4 000 cinin anası olduğu, vücudunu meydana getiren başların çocuklarının başları olduğu söylenir.

solda, süvari şeklinde bir melek; karşı sayfada, güvercin başlı dört kollu bir cin

birbirine sarılmış insan başlı kanatlı iki yılan ve bir elinde yay, bir elinde güneş kanatlı cin

solda, üç kanatlı melek; sağda, yıldızların hareketlerini bulmağa yarayan sekiz dilimli çark

DAVETNAME

Firdevsî-i Tavil'in sekiz bölümden meydana gelen eseri. Kitapta cin, peri gibi gerçeküstü güçleri özel amaçlarda kullanmanın yollarını gösterilir. Eser 1488'de yazılmış, resimlerin alındığı nüsha ise 1703'te istinsah edilerek resimlenmiştir.

İ. Üniversitesi Merkez kütüphanesi

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

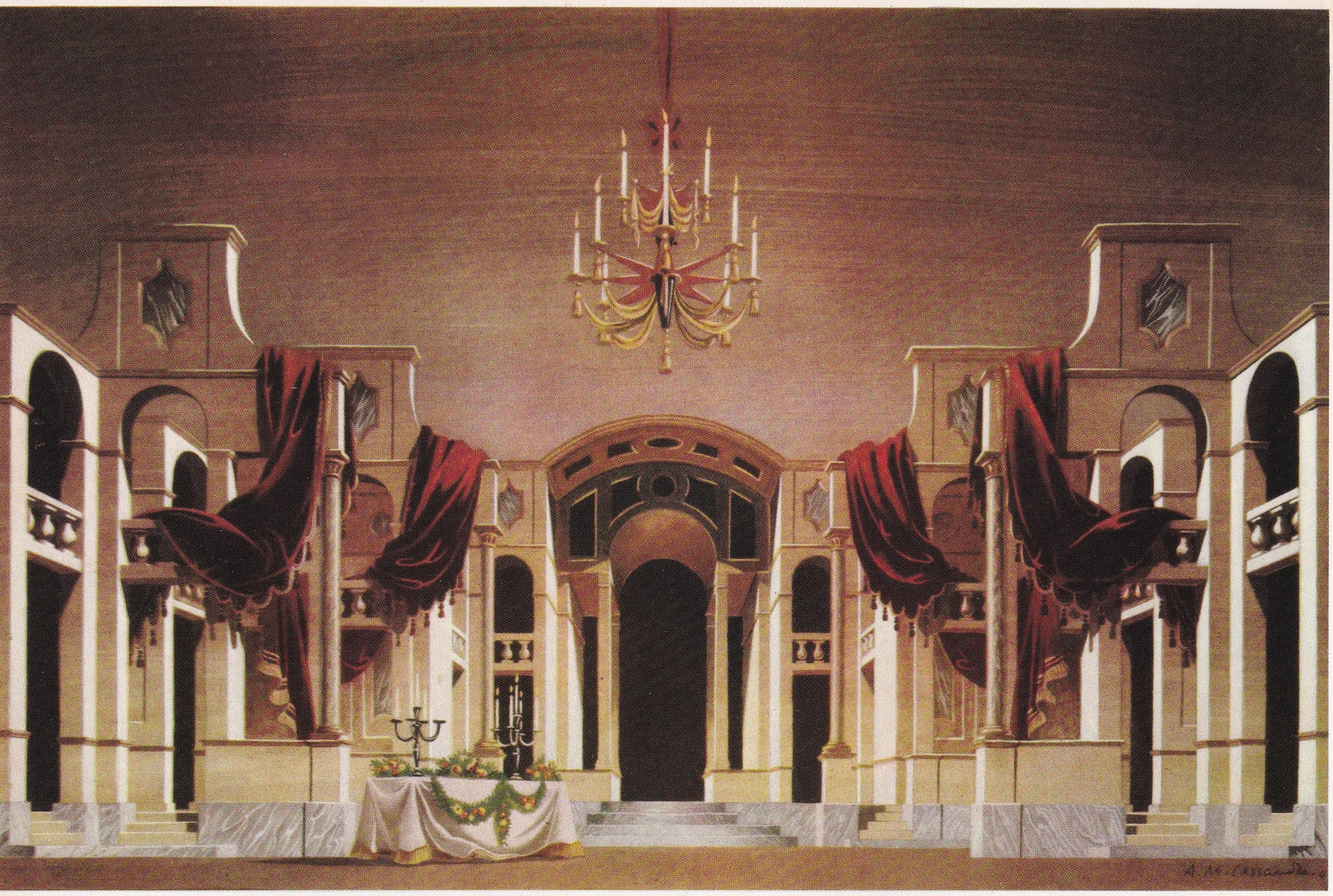

A. M. CASSANDRE (1949)
Mozart'ın «Don Giovanni»
dramma giocoso'sunda
şölen sahnesi
Aix-en-Provence
Müzik şenliği, Fransa

DEKOR

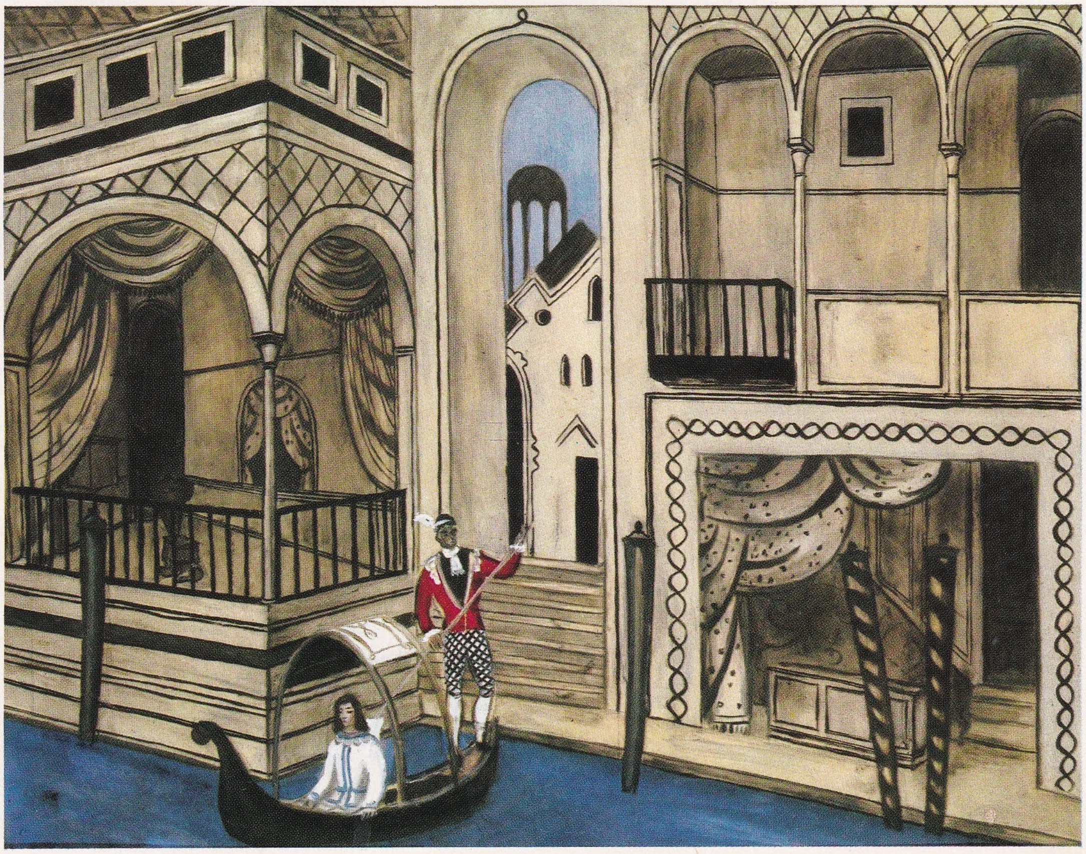

André BARSACQ
Ben Jonson'un «Volpone» komedisinde
II. perde; «Sokak»
Marigny tiyatrosu, Paris

Foto. LAROUSSE

rünüşle kullanım arasında tam bir denge kurmayı amaç edinen çeşitliliği, ressamların önünde sınırsız bir alan açıyordu. Bunlar, dekorlarını ilkin kırmızı kil üstüne cilâlı siyahla yapmışlardı. Ama kısa zamanda, geniş ve mat yüzeylerin, kapların su geçirmezliğini arttırdığı görüldü. Bunun üzerine çömlekler siyah zemin üstüne kırmızı kille alacalanmağa başlandı. Böylece dekoratif evrim, faydacı evrimle birlikte gelişiyor ve faydacı evrimi belirtmiş oluyordu.

Romalılar yapıların süslenmesini lüks sayıyorlardı. Bundan dolayı da bu süslemeyi ancak güçlerini belirtmek için kullandılar. Su kemerleri, kaplıcalar, arenalar gibi genel yapı niteliğindeki yapılarını süslemiyorlardı. Buna karşılık, amfiteatrlarının cephelerine sıra sütun resimleri, zafer anıtlarının cephelerine de yuvarlak çerçeveli kabartmalar, silmeler, alınlıklar yapıyorlardı. Bunların süslemeden başka amacı yoktu.

İmparatorluğun ölçüsüzce genişlemesi ve yabancı anlayışların sızmasının yol açtığı manevî bocalama bu ilk tarzın bozulmasına yol açtı. 253-276 Devrinin sanatı, anıtsal çizgilerin grafik kalıplara dönüşmesiyle, bir şiir olmaktan çıkıp yerini el maharetine ve ustalığa bırakan bir zenaat oldu. Süsleme, bütün alanlarda, yazı ve çizgiye dayanan bir çalışma halini aldı: duvar resmi bir çeşit tezhipçiliğe dönüştü; delgiyle delik açarak yapılan oymacılığın yerini heykelcilik aldı ve plastik sanatlarla ilgili bütün meslekler, fildişi işlemeciliği gibi işler yapan ince marangozluğu örnek almağa başladı. Bu ince çalışma, tabiatı süsleyici işaretler biçimine sokan, dolayısıyle de gerçeğinden yoksun bırakan bir üslûplaştırma şeklinde uygulandı. Zaten bu da plastik sanatlarla ilgili mesleklerin genel yönelimiyle tutarlıydı.

● *Ortaçağ.* Barbarların istilâları, Avrupa'yı kırıp geçirirken, buradaki zaten çok yıpranmış olan düzenin son kalıntılarını da ortadan kaldırdı. Yeniden bir düzen kurmak çabasıyle, Batı, roma, barbar ve bizans örneklerini elinden geldiği kadar birleştirmeğe çalıştı. Bizans örneklerini, süslemeli levhalar, fildişi heykelcikler, dokumalar, mücevherat gibi Haçlı seferlerinden çok önce Doğu formüllerini Batının atelyelerine sokmayı sağlamış olan taşınabilir eşyalar meydana getiriyordu. Doğu formülleri burada, başka bir kaynaktan gelen, yani, daha VI. yy. dan itibaren Aziz Colomban rahipleri tarafından yayılmış olan İrlanda-İskandinavya kaynaklı bir unsurla da karşılaşmıştı. Ama ne var ki bu metot da grafik temele dayanıyordu ve birbirine geçirilmiş, aralarında gerçekdışı varlıkların yüzleri bulunan ve son derecede değişik bir görünüş ortaya koyan bir ağ biçimindeydi.

M.S. I. yy.da ve XII. yy.ın sonuna kadar, dekoratif eserler hayal ve sır havası taşıyan konulara bile yer veriyordu. Siyasî konjonktür bu anlayışın terk edilmesine yol açtı. Hâkim güçlerin birden değişmesi katedrallerin ve çan kulelerinin artmasıyle birlikte kendini gösterdi. Kısa bir süre sonra da, kiliseye bağımlı olmayan loncaların sayısı, manastır atelyelerini aşacaktı. Rahiplerin usulleriyle çok ağır üretim yapılıyordu. Dolayısıyle de eski metotlar ve verimi hızlandırmak zorunluluğu karşısında, geçerliğini yitirdi. Bunun sonucu olarak örneklerde büyük bir değişikliğe yönelindi. Kiliseye bağlı olmayan bağımsız işçiler artık yalnız elyazmalarına değil, somut gerçeğe de bakmağa başladılar. Üslûplaştırılmış biçimler yerini tabiî biçimlere bıraktı. Bundan sonra artık bütün gotik süsleme düzeni, nesnellik, süslemenin amacına uygunluğu ve işten tasarruf kıstaslarına göre düzenlendi. Marangozlar, daha pahalıya malolması ve dayanıksız tahtalar kullanmak zorunda kalınması sebebiyle, ağaçların eğri kesilmesini yasakladılar. Demirciler, XII. yy. da demiri yalnız çekiçle döverek birleştirmeyi kabul etmelerine karşılık, mesleği daha ileriye götürecek olan perçin çivisi ve kenet kullanılmasını kabul ettiler. Eskiden en iyi sonuçları bölmeli altın veya gümüş zeminler üstüne takılmış yarı saydam mineyle alan kuyumcular, çukur bakır zemin üstüne ışık geçirmeyen mine yerleştirmeğe dayanan yeni bir metot buldular ve bu metot taklit mücevherciliğin ortaya çıkmasına yol açtı. Böylece de gotik devir, kapısını olumlu ve yararlı anlayışlara açmış oluyordu.

● *Anadolu.* Cilâlıtaş devrinde Anadolu'da dekoratif sanatlar çok gelişmiş olarak karşımıza çıkar (Hacılar ve Çatalhöyük'teki kazılarda bulunan eserler). Tapınak veya kült odası denilen mekânların duvarları fresk diyebileceğimiz teknikte resimlerle bezenmiştir. Resimlerdeki hayvan figürleri, av sahneleri ve el motifleri dinî anlam taşır. Çanak-çömlek de bezeklidir. Alacahöyük kral mezarlarından elde edilen kalıntılar Bronz çağının dekoratif sanat eserlerine örnek teşkil eder (bronzdan, altın ve elektrum kakmalı üslûplaştırılmış geyikler, güneş kursları, silâhlar, altın vazolar ve çeşitli süs eşyası gibi). M.Ö. II. binyıl başlarında Kafkaslar üzerinden gelen Hititler anadolulu yerli kavimlerle kaynaşmışlardır. Bu kaynaşma yepyeni bir sanat akımının doğmasına yol açar. Hitit kültürü, Anadolu Bronz çağının gelişmiş bir devamı olur. Bu devirden itibaren âbidevî eserler görülür. Mimarîde heykeltıraşlığın dekoratif nitelikte kullanılması dikkat çekicidir (Boğazköy, Aslanlı kapı; Alacahöyük, Sfenksli kapı v.b.). Mezopotamya etkisinde gelişen bu tarz dekoratif unsurlar Anadolu kanalıyle Ege dünyasına da yayılır (Miken şatosu, Aslanlı kapı). Kaya üzerine kabartmalı âbideler Anadolu'nun tipik sanatı olarak ortaya çıkar (Yazılıkaya, İvriz kabartmaları, Karabel âbidesi gibi). Çeşitli hayvanları üslûplaşmış hatlarla gösteren seramik kapların yanında çarkta yapılan kaplar yer alır. Genel olarak tek renkli ve boya astarlıdır. Bunlar Bronz çağ seramiklerinin bir devamıdır. Figürlü olanlar ilgi çekicidir (Bitik vazosu). Altın, gümüş, bakır ve bronzdan hem dövme hem de dökme tekniğiyle yapılan çeşitli araçlar, silâh ve süs eşyası üzerinde dekoratif bezekler bulunur. Dokuma ve örme tekniğindeki ilerilik de kabartmalardan bellidir: tanrı, kral ve kraliçelerin elbiselerinde zengin geometrik süsler yer alır. Hitit hiyerogliflerinin de (hitit resim-yazısı) dekoratif bir görünümü vardır.

M.Ö. 1200 yıllarına doğru Anadolu'ya gelen Frigler Hitit devletini yıktılarsa da, hitit sanatının izleri sonraki yüzyıllarda da devam etti. Frigler de Hititler gibi çok yönlü bir sanat faaliyeti gösterdiler. Özellikle âbidevî kaya mezarlarında ve bunların dış süslemelerinde çoğu zaman dekoratif unsurlar kullanmaları ilgi çekicidir. Motifler çokluk geometriktir. Hayvan şekilli boyalı seramikler natüralist bir anlam taşır. Friglerden sonra Anadolu'ya Urartu ve Lidya sanatı hâkim oldu. Urartu sanatı yunan sanatının doğmasına yardımcı olmuş ve özellikle madenî eserlerde kendini göstermiştir. Bu sanat Anadolu yoluyle Ege dünyasını, Etrüskler kanalıyle de İtalya'yı etkilemiştir. Tapınak ve sarayların mimarî süslemeleri, freskler ve heykeltıraşlık eserleri çok ince dekoratif unsurlarla bezenmiştir. Mezopotamya sanatının kuvvetli etkisi yanında, bu sanatların kendilerine has üslûpları vardır. Özellikle bronz kalkan, miğfer ve kabartmalardaki zengin dekorasyonda natüralist ve geometrik şekillerin ustalıkla kaynaştırıldığı görülür. Mobilya v.b. eserlerde dekoratif unsurlar başta gelir. Batı Anadolu'da VII. yy.da parlayan Lidya sanatında ise, sikkenin icadı büyük hamle olarak yeni bir devir açmıştır. Para ekonomisinin temelini teşkil eden bu yeni buluş, Eskiçağ sanat dünyasına da bir canlılık kazandırmış ve uzak ülkelerin birbirleriyle yakınlaşmasını sağlamıştır. Lidya sanatında görülen altın eserler üzerindeki dekoratif tezyinat Anadolu'nun tipik ince sanat anlayışını yansıtır. Hitit, Frig, Urartu, Lidya gibi kültürlerin yanında, Anadolu'nun bölgesel kültürleri de dikkat çekicidir: Güneybatı Anadolu'daki Likya bölgesi sanatı gibi. Tipik kaya mezarlarında, ahşap mimarîyi yansıtan dekoratif unsurlar, bölgesel özellikleriyle karşımıza çıkar. Bütün bu sanatlarda görülen ortak yanlar ve ileri teknik, Anadolu'ya daima yapıcı ve ilerici bir nitelik kazandırmış, Batı Anadolu'da doğan iyon sanatı, yunan sanatının yükselmesine öncülük etmiştir. *Bizans* dekoratif sanatları hakkında en iyi

roma sanatı: bronz masa
Napoli Millî müzesi, İtalya

bilgiyi mimarî eserlerdeki süs unsurları verir. Bunlardan başka seramik, az sayıda kumaş ve işleme ile bazı maden işleri de bu sanatı temsil eder. Erken devir bizans dekorasyonu doğu helenistik ve roma sanatının bir devamıydı. Fakat VI. yy.dan itibaren kendi karakterini bularak doğu sanatının etkisinde ışık ve gölge unsurlarının kuvvetlendiği, simetriye ve ihtişama önem veren, figürlerin cepheden tasvir edildiği çizgici bir zevke yerini bıraktı, hıristiyan sembolizmine önem verdi. Bu sembolizm kendini, ikonoklazma cereyanı sırasında haç motifinin hâkimiyeti şeklinde gösterdi. Resim aleyhtarı akımın sona ermesinden sonra mozaik ve fresklerde yeniden figüratif konulara yer verilmekle beraber, kabartma tezyinatta yine bitkisel ve özellikle geometrik motiflerin hâkimiyeti devam etti. XI. yy.a kadar çoğunlukla binaların içinde bulunan dekorasyon, bundan sonra dış cephelere aksetti ve bu durum imparatorluğun sonuna kadar gittikçe arttı. Özel şekilli tuğlalar ve taşın birlikte kullanılmasıyle renkli, hareketli bir cephe mimarîsi Bizans'ın karakteristik bir özelliği oldu.

● *Rönesans.* Ortaçağ boyunca, İtalya'da gotik sisteme yabancı, bizans metotlarına dayanan bir sanat hazırlandı. XIV.yy.ın sonunda, tesadüfen, Roma imparatorluğunun mozaiklerini, yalancı mermerlerini, duvarlarında çevresi dal biçiminde bezemelerle süslü peri kızı resimleriyle armalar, alegorik resimler ve çiçek biçiminde süsler bulunan mağaralarını, sunaklarını, üç ayaklı sehpalarını muhafaza eden Roma şehri kalıntıları bulundu. Bunun üzerine, birçok süsleme ressamı bu malzemeden yararlandı. Bu kalıntılardan örnek alarak, Giovanni da Udine ile Raffaello, Vatican galerilerini, Giulio Romano, Mantova'daki Te sarayını süslediler. 1531'de François I tarafından çağırılan yetiştirmeleri, Rossi ile Primaticcio ise, Fransa'ya, kaynağını bu kalıntılardan alan *grotteschi* anlayışını götürdüler. Temrenli ve «kırmızı parşömen» süslere dayanan eski gotik üslûbu, yerini bu süsleme tarzına bırakarak büyük bir değişikliğe yol açtı. Süs, malzemeden bağımsız duruma gelmişti. Dolayısıyle de fantezist anlayış akılcı anlayışın yerini alıyordu.
Fransa bu yeni ilkeyi mantıkî sonucuna kadar götürdü. 1547'de Henri II'nin tahta

solda, Azize Ursule'ün sahını (XVI. yy.)
Reims katedrali, Paris;
altta, «Triton»
Meissen porseleni
Saksonya

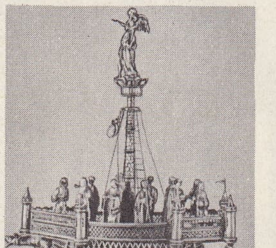

Aynalı galeri
Versailles şatosu, Paris
(Louis XIV devri)

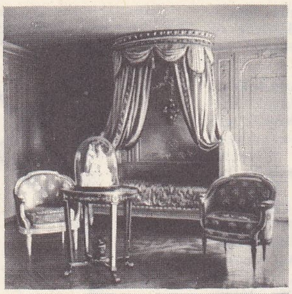
Marie-Antoinette'in odası
Versailles şatosu, Paris
(Louis XVI devri)

Dufrêne'in düzenlediği
bir salon (1925)

Knoll'un düzenlediği bir salon (1960)

geçmesiyle ve kraliçe Catherine de Médicis'nin hep italyan olan saray adamlarıyle birlikte gotik gelenek son buldu. Yapıların ve döşeme eşyalarının süslemelerinde Raffaello'cu anlayışa uyulmağa başlandı. Kuyumcular notil ve sahın biçiminde mücevherler yaparak fantezist bir eğilime kapıldılar. Toprak ve cam eşya yapımında şaşırtıcı biçimler ortaya çıktı. İtalya, Almanya, Fransa ve Flandre'da mobilyacı ve sanatçılar değişik biçim bulmak konusunda birbirleriyle yarışıyorlardı. Ortaçağda nesnelerin süslerini belirleyen yapısı, artık süslerinin gereklerine uyuyordu. Louis XIV devrinin dekoratif sanatı bu yolda mümkün olabileceği kadar ileri gitti.

● *Barok sanat ve klasik sanat.* Bu arada, Fransa'da Krallık akademisinin onayladığı metotların yaratıcısı İtalya, bu değişik biçimler bulmak anlayışından uzaklaşmıştı. Michelangelo'nun, daha sonra Borromini'nin, ardından da Bernini'nin etkisiyle barok sanat hazırlandı. Bu sanat anlayışının özelliği, çin tarzı modasıyle ortaya çıkmış olan bakışımlı düzen ve eşit ritimler anlayışından uzaklaşılmasıydı. Böylece de Berain'lerin ve Lepautre'ların klasisizminin yerini Oppennordt'un, Meissonnier'nin ve Nicolas Pineau'nun anlayışı aldı. Bütün Avrupa bu tarzı benimsedi. Dresden'de, Prag'da, Macaristan'da ve Polonya'da bu konuda belli başlı örnekleri bulmak mümkündür. Ama bu anlayış, etkisini Fransa'da çabuk yitirdi ve Nicolas Cochin'in öncülüğündeki akılcı okul, arkeologların Pompeii'yi ve Herculanum'u keşfederek yunan-roma tarzları hayranlığının yeniden ortaya çıkmasına yol açmasından on yıl önce, sunî bir sertliğin tekdüze niteliğine karşı çıktı. 1760'a doğru, eski tarz artık tam olarak benimsendi ve «yunan» tarzı, eski süsleme biçimlerinin yerine, yürek yaprak, yumurta biçimindeki bezemelerle, kaytan örgü bezemelerini getirdi. Bir süre sonra ise, artık İlkçağdan alıntılarla yetinilmeyecekti.

● *XIX. ve XX. yy.* David'in ve Percier'nin etkisiyle, Napolyon devri Fransası, ilkçağ örneklerinin tam taklidi bir süsleme anlayışı getirdi. Romantizm devri, gotik tarzı yeniden canlandırmak istedi, ama bunu ancak yüzeysel bir biçimde yaptı ve derinliğine inemedi. «Katedral tarzı» süsleme ve ortaçağ anlayışına dönük tarz, yanlış yorumlar olduğu için, başarılı sonuç vermedi. Bir süre sonra da, Cezayir'in Fransızlar tarafından ele geçirilmesini izleyen dönemde, arap tarzına yönelinmesi gibi, günlük hayattan alınmış konular da işlenmeğe başlandı. Bu arada İngiltere'de, John Ruskin, Burne Jones ve Willam Morris'in yol açtıkları bir çeşit Rönesans bu anlayışa karşı bir tepki yarattı ama bunun bir sonucu olmadı. Bu konudaki düzeltmelere asıl, Léon de Laborde'un 1851 Milletlerarası sergisi konusundaki düşünceleri yol açtı. Laborde, eski akılcı metotları hatırlatarak, eşyanın kullanım amacına uyan bir biçimi olmasının ve malzemenin özelliklerinin göz önünde bulundurulması zorunluluğunun üstünde duruyordu.
1863'te, zanaat mesleklerinden 130 kişilik bir topluluk, bugün *Union Centrale des Arts Decoratifs* (Dekoratif Sanatlar birliği) adını almış olan *Union Centrale des Arts Appliqués à L'Industrie'yi* (Sanayide Uygulanan Sanatlar birliği) kurdu. Dekoratif Sanatlar müzesini ve kitaplığını kurmuş olan da bu birliktir. 1898'de de *Conservatoire Nationale des Arts et Métiers*'de (Fen Bilimleri ve Sınaî Meslekler okulu) uygulamalı sanatlar kürsüsü adıyle yeni bir kürsü kuruldu. Bu konuda kişisel çabalar da eksik değildi. 1867'de Bracquemond, bir kişilik yemek servisi takımı sergiledi. 1878'de de Rousseau içi süslemeli bardaklarını sergiliyordu. 1884'te ise, Eugène Grasset, ortaçağ tarzı ile yeni biçimlerin karışımı mobilyalar yaptı. Bu arada Emile Gallé de yepyeni bir tarz ortaya atıyordu.

XX. yy.da Batıda model, XIX. yy.a hâkim olan, demokratlaşma, sanayileşme, sosyal güvenlik ve eğitim konularında hükûmet sorumluluğu gibi sosyal eğilimlerin etkisinde kaldı.

1900 Yılı, *Art Nouveau*'nun («Yeni Sanat») en yüksek noktaya ulaşmasına şahit oldu. Bütün uygulamalı görüntü sanatlarında kaydedilen ilerici çalışmalar, rokoko çağından bu yana ilk defa birleştirilen orijinal desen üslûbu, Yeni Sanat'ın eseridir. 1900 Yılında Paris'te düzenlenen milletlerarası sergi, modası geçmiş tarihî üslûpların canlandırılması çabaları arasında, yeni ve modern bir akımın varlığını ortaya koydu. Barcelona'da Antonio Gaudi (1852-1926), o güne kadar görülmeyen yaratıcı bir bağımsızlıkla binalar ve ev eşyası modelleri yaptı. Yeni Sanat akımı, Birinci Dünya savaşından önce moda haline geldiyse de, duygusal sembolizme saplanmış çağdaş güzel sanatlara bağlılığı yüzünden, zayıflayıp kayboldu. *Sanatlar ve Zanaatlar* adı verilen eski bir modelcilik akımı, ortaçağ etkilerinden sıyrılmış ve halk sanatlarına karşı duyulan yakınlıkla canlanmış olarak Yeni Sanat'tan daha çok ilgi uyandırdı.

Yeni Sanat'ın aksine Sanatlar ve Zanaatlar akımı, sanayileşmeyi ve bunun etkilerini reddetti, ama gene de sanayide ilk defa düzenli bir program çerçevesi içinde model anlayışını başlatan alman modelcileri, ingiliz sanat ve zanaat loncalarından doğrudan doğruya etkilendiler (1907). Kendi kendini yetiştirmiş bir desenci-mimar olan Peter Behrens (1868-1904), 1907 yılında başlatılan iki büyük teşebbüste önemli rol oynadı: alman elektrik tröstür.ün model düzenleme programı, bütünüyle (mamuller, ilâncılık, binalar)

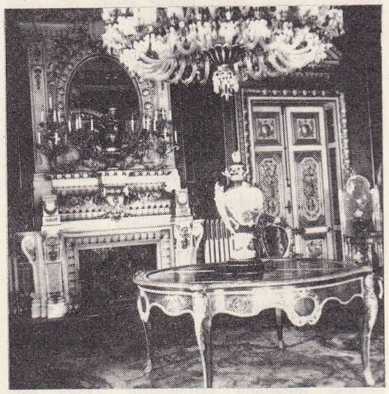
Dolmabahçe sarayında salon
XIX. yy.ampir üslûbu
İstanbul

Peter Behrens'e bırakıldı. Bundan başka Behrens, özellikle düşük fiyatlı tüketim mallarında model standartlarını geliştirmek amacıyle kurulan Deutscher Werkbund'un çalışmalarına da katkıda bulundu. Bu iki teşebbüs de büyük gelişmeler göstererek, ondan sonraki yıllarda dünyanın her tarafında görülen benzer çalışmalara örnek oldu. Birinci Dünya savaşından önce Yeni Sanat'ın başarısızlığı, klasik anlamda aslına uygun üslûpların canlanmasına sebep oldu. Çağdaş modelciliğin içinde bulunduğu şartlar, ilmî işletmecilik, kitle halinde üretim ve psikiyatride görülen ilerlemelerle baştan başa değişti. 1914-1924 Yılları modelcilik anlayışında iki akımın belirmesine yol açtı: biçimini ve ham maddesini laboratuvarlarla makine tezgâhlarından alan *işlevcilik* ve bilinçaltına ve duygu derinliklerini açıklamaya dayanan *anlatımcılık*. Birinci Dünya savaşı sonrası Avrupası'nda görülen iktisadî güçlükler ve bunalımlar dolayısıyle işlevcilik, günlük hayatta geniş değişiklikler yapılması umudunu getirdi. Anlatımcılık ise sanayi modelciliği ve mimarîden küçük el sanatlarına, güzel sanatlara ve tiyatroya sıçradı. Model çizme alanında işlevcilik ve anlatımcılık, tıpkı daha önce Yeni Sanat ile Sanatlar ve Zanaatlar akımı arasında ortaya çıkan kutuplaşmaya benzer bir ikiliği, başabaş sürdürdü. Yine eskiden olduğu gibi birbiriyle çatışan bu modern akımlar, yerleşmiş olan tarihî canlandırma tarzlarına karşı, birlikte mücadele ettiler. Ünlü alman mimarı Falter Gropius (1883-1969) tarafından, 1919 yılında kurulan *Bauhaus okulu*, öğretim üyeleri arasında anlatımcı akıma bağlı olanlar bulunmasına rağmen, işlevci model çizme anlayışının sembolü oldu. Sanayi modelleri çizmeğe başlangıç olmak üzere, el sanatlarından yararlanılan hazırlık sınıfları ile

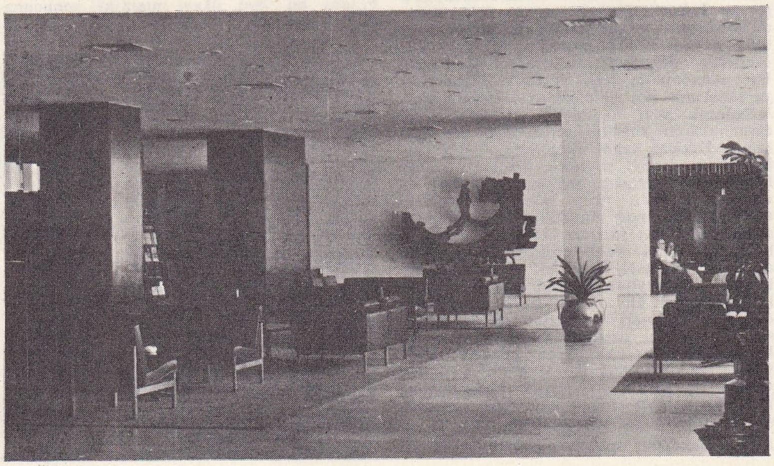
A. Hancı'nın düzenlediği
Divan otelinin holü
(1970)

Foto. LAROUSSE; N. Erkılıç (MEYDAN)

bu okul, modelcilik eğitimi konusunda, özellikle A.B.D.'de çok geniş ve yaygın nüfuz kazandı. Nazi baskısı yüzünden Almanya'dan göç etmeğe zorlanan Bauhaus okulu mensupları, A.B.D.'de ya kendi okullarını kurdular veya Harvard, Yale, Massachusetts İnstitute of Technology ve İllinois İnstitute of Technology gibi üniversitelerde öğretim üyeliklerine getirildiler. Bauhaus okulu ilkelerine göre eğitilmiş olan model çiziciler, bu okulun düşüncelerini yaydılar.

1925'te Paris'te düzenlenen bir fuarda milletlerarası dekoratif sanatların gösterdiği gelişmeler sergilendi. Bunlar arasında özellikle ticarî ilgiyi uyandıran çok kaba ve basit bir yeni-kübizm anlayışıyle gerçekleştirilmiş aşırı süslü bir anlatımcılık eğilimi dikkati çekti. Bu eğilim 1890'lardan beri klasik-sömürgeci model anlayışının hâkim olduğu A.B.D.'de benimsendi. Birçok ilerici gözlemci bu durumdan duydukları endişeyi gizlemediler: Paris'teki sergide ünlü mimar Le Corbusier (1887-1965) ile arkadaşları ayrı bir pavyon düzenleyerek, bu eğilimi protesto ettiler. Ev eşyası, ya mimarî minyatürler (çekmeceli dolaplar, masalar) veya düz, işlemesiz sandalyelerle küçük eşya gibi modern sanayiin halk sanatından esinlenen biçimleri de ortaya çıktı. Bunda güçlü bir modern mamul modelinin mevcut olmadığı açıkça görülür. İki yıl sonra, çok daha değişik bir milletlerarası fuar Stuttgart'ta düzenlendi. Ludwig Mies van der Rohe'nin

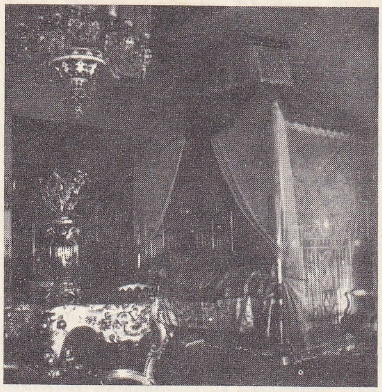

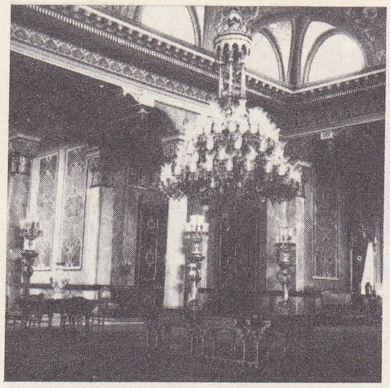

solda,
Dolmabahçe sarayında
yatak odası
barok ve ampir
üslûpları karışımı;
yanda,
Beylerbeyi sarayında
kabul salonu
XIX. yy. eklektik ve
doğu süsleme sanatı etkisinde
ampir üslûbu, İstanbul

Beylerbeyi sarayında salon, XIX. yy.
eklektik ve doğu süsleme sanatı
etkisinde ampir üslûbu, İstanbul

Dolmabahçe sarayında salon
XIX. yy. ampir üslûbu
İstanbul

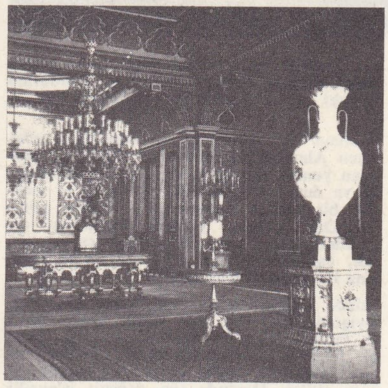

Beylerbeyi sarayında kabul salonu
XIX. yy. ampir üslûbu
İstanbul

(doğ. 1886) önderliğinde, bir tepede, yepyeni bir mahalle kuruldu. Projeleri Avrupa'nın önde gelen mimarları tarafından çizilen dayalı döşeli evler bu serginin başlıca özelliğiydi. Ev eşyası modeli anlayışı Paris sergisinden bu yana büyük aşamalar gösterdi: anlatımcılığa ve süslemeciliğe hemen hiç rastlanmıyor, modern bir ev düzeni anlayışı açıkça ortaya çıkıyordu. Mies, Le Corbusier, Gropius, Marcel Breuer (doğ. 1902) ve arkadaşları tarafından 1929-1930 yıllarında yapılan iç dekorasyonlar, işlevci model anlayışının tam anlamıyle gerçekleştiğini gösterdi. Hollanda, İskandinav ülkeleri, İngiltere, İtalya, İspanya ve A.B.D.'de bu akım hemen benimsendi. Anlatımcılık bir kenara bırakıldı ve daha önceki yılların modern özenticiliğinden vaz geçildi. Viyanalı mimar Adolf Loss'un (1870-1933) belirttiği gibi, modelcilikte süsleme tam bir tabu haline geldi. Elle yapılan düzeyler sunî görülmeğe başlandı, Yeni Sanat akımının sanat kaygıları terk edildi. Sanat tarihçileri XX. yy. ressamlarının ve heykeltıraşlarının modelciler üstündeki etkilerinden söz ederlerse de, aslında hem ressamlarla heykeltıraşlar, hem de modelciler aynı kaynaklardan yararlanmışlardır. Bu kaynaklar ilkel sanatlarla halk sanatları ve yapısal mühendislikte görülen gelişmelerdir. 1930 Yıllarındaki büyük iktisadî buhran sırasında, tüketicilere ulaşmak için yeni imkânlar aramakta olan amerikan sanayii, bu imkânları yeni modelcilikte buldu; bu yüzden de umulmadık ölçüde büyük başarı sağladı. Birkaç yıl içinde yeni, genellikle kaba, ama yine de etkili bir üslûp doğdu: *Streamlining* veya hava direncini azaltmağa yönelmiş aerodinamik üslûp. Suda veya havada yüzen cisimlerin sürtüşmelerini azaltmak amacıyle yapılan ilmî çalışmalardan esinlenen modelciler, daha çok soğan biçimi, düzgün ve kaypak, incelip sivrilen, parçaları kolayca yer değiştirilebilen biçimleri tercihe başladılar. Bu biçimler daha çok durucu eşya için kullanılmağa başlandı. Süs, parlak çizgiler halinde göründü. Streamlining akımı, işlevci model anlayışın Sanatlar ve Zanaatlar akımından edindiği ahlâkî ideallerden uzaktı. Birçok kişinin bu yüzden kınadığı akım, modern çağın bir sonucu olarak yine de benimsendi ve yayıldı. Behrens ile başlayan sanayi resmî anlayışı büyük işletmecilerce benimsenir oldu. Mutfak, banyo gibi ev bölümleri ile otomobiller, bu model anlayışından büyük ölçüde etkilendiler. Bu akımın öncüleri Walter Dorwin Teague (1883-1960), Normal Bel Geddes (1893-1958), Raymond Loewy (doğ. 1893) ve Henry Dreyfuss'tür (doğ. 1904).
1930 Yıllarında Avrupa'da işlevci model anlayışına karşı çıkan yeni akımlar belirdi. Zengin ormanlara sahip olan iskandinav ülkelerinde ham madde olarak *tahta*'ya önem verildi. XIX. yy.ın başlarında basit taşra evlerinde görülen eşya, bu defa süslerden arınarak yeniden stilize edildi, modern odalara uyacak boyutlarda yapılmağa başlandı ve çağdaş konfor düşüncesine uyduruldu; hafif ev eşyası eskiden olduğu gibi mahun, ceviz veya akçaağaçtan değil de dişbudak, kayın, huş ağacı ve meşeden yapılmağa başlandı. İsveç modernizmi A.B.D.'de yaygınlaştı. Finlandiyalı Alvar Aalto (doğ. 1898) bükülmüş kontrplaktan ev eşyası, isviçreli desenci Bruno Mathsson ise, Michael Thonet'nin en az yüz yıllık tekniğini kullanarak, kavisli arkalıklı ve oturulan kısmı çemberli (strap-seated) modern sandalyeler yaptılar (1907). Bauhaus tipi ev eşyası modelcisi olan Breuer ile Le Corbusier'nin asistanı Charlotte Perriand (doğ. 1903) tahta için bükülebilir ve tek parçalı biçimler çizdiler. Madenî eşya alanında işlevci modelcilik önde gelen bir eğilim olarak değil de, özel bir eğilim olarak devam

solda,
Dolmabahçe sarayında salon
XIX. yy. rokoko ve ampir
üslûpları karışımı;
yanda,
Dolmabahçe sarayı
Zülvecheyn salonu
XIX. yy. rokoko üslûbu
İstanbul

Foto. N. Erkılıç, M. Erkmen (MEYDAN)

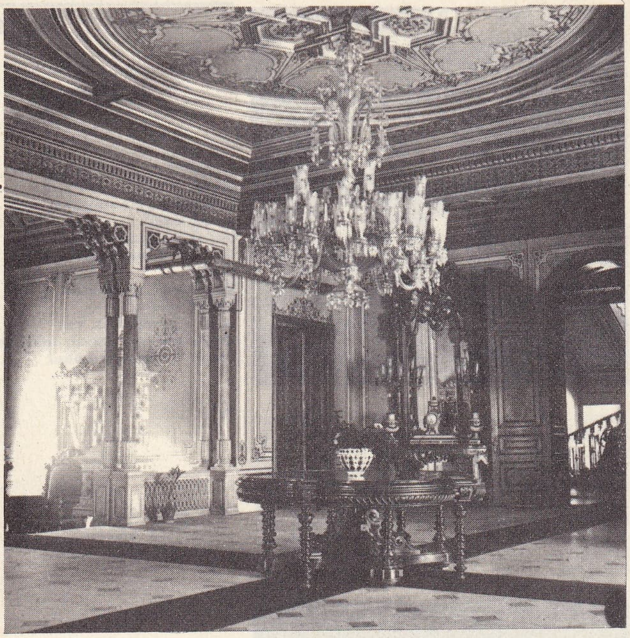

Yıldız sarayında Abdülhamid'in Büyük Mabeyn Alt salonu, XIX. yy. ampir üslûbu ve arap süsleme sanatı karışımı İstanbul

Dolmabahçe sarayında salon XIX. yy. ampir üslûbu İstanbul

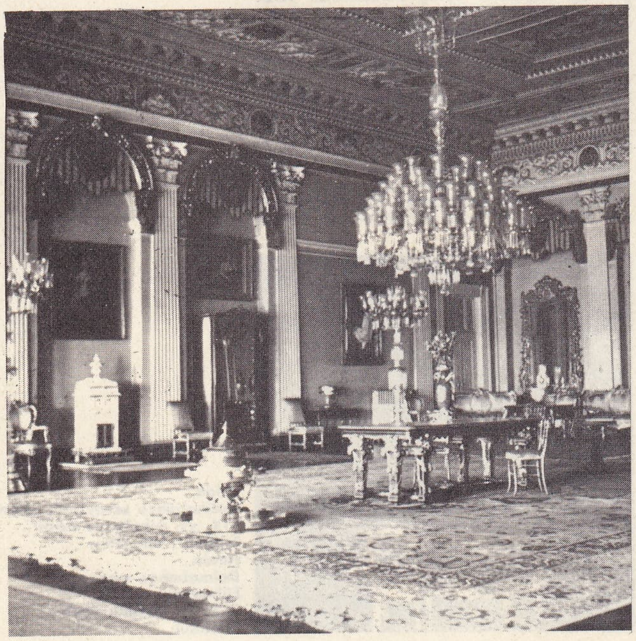

etti. A.B.D. için ticarî bakımdan büyük önem taşıyan dinet *(dinette)* ve sundurma *(porch)* eşyası madenden yapılmağa başlandı.

Bauhaus ve Werkbund akımlarından etkilenen Almanya'da madenî ev eşyasıyle porselen yemek takımlarında, elektrik tesisatında ve duvar kâğıtlarında, aydınlık ve mantıkî bir model anlayışının örnekleri görülür. Daha sonraki yıllarda iskandinav desencileri, gerek süs, gerek masa eşyası olarak, camdan yapılan eşya ile tekstil eşyasına bu anlayışı uyguladılar.

İkinci Dünya savaşı, 1930'ların desen anlayışına kesin bir son verdi. Daha önceki yılların yaratıcı modelcileri göze batar bir faaliyet göstermedilerse de, bazıları mimarî alanında büyük başarı sağlamağa devam ettiler. Desende ton değişti; işlevcilik günün ihtiyaçlarına cevap veremez oldu. Duygu ve akıl planında bir ifadeciliğe yönelme gereği ortaya çıktı; zengin ayrıntılara ve ilgi çekici yapıya sahip olan eğri çizgili bir model anlayışına dönüldü, hattâ bir ara küçümsenen Yeni Sanat, yeniden beğenilip incelenmeğe başlandı. İkinci Dünya savaşından biraz önce Eero Saarinen (1910-1961) ve Charles Eames (doğ. 1907) adlı iki genç amerikan mimarı, kontrplak kalıplarından oturma araçları yaptılar. 1948'de Saarinen ince plastik bir tabaka ile kaplı geniş ve rahat koltuk modelini geliştirdi. Bu tip koltuklar uzun bir süre modern koltukların en iyisi olma özelliğini muhafaza etti. Eames da sandalyeler ve oyuncaklar yaptı. Saarinen ev eşyası desinatörü olarak çalışmalarını sürdürdü. Her iki alanda işlevcilik akımının bir mirası olarak teknolojinin nüfuzu kendini hissettirdi. Bununla birlikte biçimde ve zevkte «yeni olma» özelliği ağır basar. Saarinen ve Eames sandalye modelleri çizmekte, temel unsurları değiştirmeyi başardılar. Bu iki modelcinin çabaları, A.B.D.'yi ilerici desen alanında öteki ülkelerin önüne geçirdi. Amerikan sanayi modelcileri de milletlerarası şöhretlerinin yaygınlaşmasına katkıda bulundular. Amerikan otomobil deseni her tarafta beliren rekabete rağmen *streamlining* tutumunu devam ettirdi; XX. yy.ın ortasında modelciliğe ağır bir süsleme anlayışının hâkim olduğu görülür. Bununla birlikte 1960'larda, otomobil modellerinde çağdaş zevkin süsten kaçan eğilimi görülür. Sanayi modelciliği mimarîye de el attı: yapı malzemesi (perde-duvar panelleri ve aydınlatılmış tavanlar) giderek, fabrikalarda yapılmağa başlandı. Teknolojik ilerleme, naylon sünger kullanılmasında olduğu gibi, model anlayışını doğrudan doğruya etkiledi. Bunu plastik filimler, sunî elyaftan (polietilen kaplar) ve melaminden yapılan yemek takımları takip etti.

İkinci Dünya savaşından sonra modelcilikte üç avrupa ülkesi öncülüğü ele aldı: İtalya her üç yılda bir düzenlenen Milano fuarıyle avrupa model anlayışında, sürekli olarak yeniliği temsil etti. Finlandiya, cam ve toprak ev eşyasını, eşsiz bir incelik ve yetkinlikle hazırlayarak ihraca başladı. Bunda, Kaj Franck (doğ. 1911), Tapio Wirkkala (doğ. 1915) gibi modelcilerin büyük rolü vardır. Geçen yüzyılda, özellikle gümüş işlemeler ve boyalı porselen alanında büyük ün yapmış olan Danimarka, 1940 yıllarında olağanüstü bir ilerleme gösterdi. Danimarka'da, ev eşyası modelciliği alanında özellikle Fin Juhl (doğ. 1912), Hans Wegner (doğ. 1914) ve Arne Jacobsen'i (doğ. 1902) saymak gerekir. Danimarkalılar tahta alanında olduğu gibi gümüş, çelik, seramik, tekstil alanlarında da başarı gösterdiler. Danimarkalı en ünlü metal modelcileri Kay Bojesen (1886-1958) ve Magnus Stephensen'dir (doğ. 1903).

● *Türk - İslâm devri.* Orta Asya'da, İslâmlığın kabulünden önceki türk sanatından günümüze gelen ilk dekoratif örnekler, çanak-çömlek üzerine çizilmiş basit şekiller, halı ve kilim süslemeleridir. Halı tekniği bu çevreden gelmiştir. Maden işleri de önemli yer tutar. Bütün bu eserlerde hayvan motifleri hâkim olmakla beraber, daha sonraları kıvrık dal üslûbu denilen bitkisel motifler de ortaya çıkmıştır.

İslamlığın ilk yıllarındaki dekoratif sanat üslûbu hakkında bilgimiz azdır. Emevîlerde ise helen ve bizans sanatlarının etkisi açıkça görülür. Binaların başlıca dekoratif unsurunu teşkil eden mozaik'in en tipik örnekleri Şam'daki Emeviye camiinde, Hırbet el-Mefcer'de görülür. İslâm sanatındaki ilk alçı ve taş kabartmalar da bu devre aittir.

Abbasîler'de (750-869) dekoratif sanat daha çok bir doğu sanatı karakterindedir. Başlıca eserleri alçı kabartmalardır. İslâm sanatındaki ilk türk etkileri de işte bu sırada Samarra'daki yapıların zengin alçı süslemelerinde göze çarpar. Tanıdığımız en eski islâm seramik eserleri de bu merkeze aittir. Önemli teknik olarak perdah kullanılmıştır. Samarra alçı dekorasyonunun A, B, ve C üslûpları olarak adlandırılan üç tipinin karışımı ile daha sonraları Mısır'da Tolunoğullarında ve İran'da 960 tarihli Neyin camiinde görülür. Bu eserlerde figürsüz, geometrik ve bitkisel motifler hâkimdir.

X.-XII. yy.lar arasında Gaznelilerde dekoratif sanat tekniği çeşitlilik gösterir. Bu çevrede alçı kabartmaların kullanılmasına devam edilmekte, bunun yanı sıra fresk ve tuğla süsleme de kullanılmaktadır. Pişmiş toprak levhaların, sırlı-ve sırsız tuğlaların çeşitli şekillerde dizilmesinden, çoğu geometrik olan desenler meydana getirilmiştir. Bu tarzdaki süsleme Orta Asya ve İran'da uzun süre yaşamış ve Anadolu'ya da geçmiştir. Gaznelilerin yanı sıra Karahanlılarda da cepheler tuğla ve pişmiş toprakla süslenmiştir. Bu teknikte yine geometrik desenler ve islâm sanatına has bir unsur olan zengin yazı frizleri kullanılmıştır. Bunlarla birlikte alçı dekorasyon da özellikle mihrapların süslenmesinde kullanılmıştır.

Yine X.-XII.yy.larda Mısır'da Fatımîlerde ise daha farklı dekoratif özellikler görülür. Kesme taş, cephelerde hâkim malzeme olmuş, doğu islâm sanatındakinden farklı teknik ve motifler kullanılmıştır. Cephelerin hareketlendirilmesinde kullanılan sağır nişlerin içi istiridye ve mukarnas dolgularla bezenmiş, cepheye türk sanatının özelliği olan geometrik düzen hâkim olmuştur. Gerek iç, gerek dış mimarîde taş ve alçı üzerine işlenmiş yazı frizleri kullanılmıştır. Bu yazıların bir özelliği de çiçekli kûfi denilen bir tarzda, bitkisel motiflerle birleşmesidir. Fatımîlerde tahta oymacılığı, seramik ve kumaş sanatı da önemli bir yer tutar. Bu sanat dallarında figürlere oldukça fazla yer verilmiş, yazı da önemli bir dekoratif unsur olmuştur.

İran'da Fatımîlerle çağdaş olan selçuklu sa-

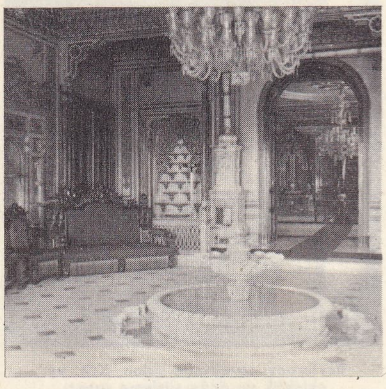

Yıldız sarayında salon XIX. yy. ampir ve doğu süsleme sanatı karışımı, İstanbul

natında dekoratif unsurlara çok değer verilmiştir. Mimarî süslemede özellikle çini, alçı ve sırlı tuğla çok kullanılmıştır. Bu tekniklerde en çok geometrik motiflerle çiçekli kûfi ve nesih yazılar kullanılıyordu. Bitkisel motiflere de yer verilmiştir. Mozaik çinilerin en güzel örnekleri Selçuklularda görülür. Bunlarda firuze rengin hâkimiyeti dikkati çeker. Seramiklerde bir renkli sır tekniği olan gabrî tekniğinde hayvan figürlerine çok yer verilmesine karşılık, çok renkli minaî tekniğinde insan figürleri ve minyatür tarzında hikâye konusu desenler tercih ediliyordu. Bundan başka İran Selçuklularının maden, kumaş ve minyatür sanatlarından da günümüze örnekler gelmiştir. Anadolu Selçukluları mimarîsinde taş işçiliği ve mozaik çini ile dekoratif unsurlar önemli yer tutar. Cepheler taş kapılarla ve minarelerle belirtilmiştir. Minarelerde çok eski bir Asya geleneğine uyularak sırlı ve sırsız tuğlalar geometrik desenler meydana getirecek şekilde dizilmiştir. Geometrik motifler ve düzen, dekoratif sanatta genellikle ana unsuru teşkil eder. Taç kapıları, mukarnaslar, yan nişler, köşe sütuncukları, kitabe frizleri ve çeşitli bordürler süsler. Anadolu Selçuklularının kullandığı karakteristik motif, birbirini kesen altıgen ve sekizgen yıldızların meydana getirdiği geometrik geçmeler sistemidir. Geometrik bölümlerin içi ise, kullanılan tekniğe ve eserin cinsine göre bitkisel veya hayvansal motiflerle doldurulur. Karahanlılardan beri kullanılmakla beraber Selçuklularda daha çok revaç bulan bu motif, ahşap, çi-

Foto. N. Erkılıç, M. Erkmen (MEYDAN)

ni ve taşa işlenmiştir. Ahşap eserler arasında kapı ve pencere kanatları, kürsü ve mimberler önemli yer tutar. Bunlarda geometrik yıldızlı geçme motiflerinin bölümleri bitkisel motiflerle ve rumîlerle süslenmiş, yazı frizleri de sık sık yer almıştır. Selçuklu yapılarının en önemli dekoratif unsurlarından biri mozaik çinidir. Bu teknikte, cami, medrese ve türbelerin çoğunlukla içi süslenir, fakat yer yer cephelerine de önem verilirdi. Özellikle mihraplarda çini kullanılmıştır. Firuze, lâcivert ve mor renklerin hâkim olduğu bu çinilerde geometrik basit veya çok gelişmiş motifler, kıvrık dal motifleri ve çiçekli nesih ve kûfi yazılar başlıca dekoratif unsurlardır. Saraylarda hayvan ve insan figürleri perdah ve minaî tekniğinde işlenmiş, firuze sır altına siyah bitkisel ve geometrik desenli çiniler kullanılmıştır. En güzel örnekleri Konya'daki Alâeddin köşkü ile Kubadâbâd saraylarında bulunmuştur.

Seramik sanatı da Anadolu Selçuklularında önemli bir yer tutar. Örnekleri renkli sır tekniği ile çok renkli olarak veya firuze sır altına siyah motiflerle bezenmiş kaplardır. Kumaş sanatı da oldukça gelişmiştir. Fakat Anadolu Selçuklularının dekoratif sanat eserleri arasında önemli yeri halılar tutar. XIII.yy. Selçuklu halıları, günümüze gelen en eski halılardır. Geometrik şekillerin hâkim olduğu halılarda baklava motifleri, sekiz köşeli yıldızlar, etrafı çengel şekilleri ile çevrilmiş kartuşlar görülür. Ayrıca üslûplaştırılmış bitki motiflerinin de yer aldığı halılarda zemin kompozisyonu, geometrik motiflerin sonsuz sıralar halinde birbirini takip etmesinden meydana gelir. Bu halıların önemli bir özelliği de iri kûfi yazılardan meydana gelen bordür süsleridir. Klasik selçuklu halılarında zemin koyu mavi veya kırmızı, motifler ise açık mavi veya kırmızıdır. Yazı ve tezhip sanatı da Selçuklularda ilgi çekici örnekler vermiştir. Buna karşılık Anadolu Selçuklularının minyatür sanatı hakkında bilgimiz azdır.

Fatımîlerden sonra Mısır'da hâkim olan Memlûklarda (1250-1517) selçuklu etkileri açıkça kendini belli eder. Alçı kabartma en çok kullanılan dekoratif unsurdur. Pencere, kubbe kasnağı gibi mimarî unsurları bezeyen alçı kabartma, daha çok mihraplarda kullanılır. Çerkez Memlûklarının mimarîde çok kullandıkları dekoratif teknik renkli taş kakmadır. Özellikle XIV.yy.dan itibaren binalarının cephe, mihrap duvarı, döşeme gibi yerlerini bu şekilde süslemişler, bu tezyinatta yer yer cam ve sedef de kullanmışlardır. XIV.yy. memlûk yapılarında, Selçuklulardakine benzeyen taç kapılar da önemli bir dekoratif unsur olmuştur. Memlûklarda halı sanatı da ileri gitmişti. Seccadelerde geometrik ve bitkisel motifler, sıcak ve parlak renkler kullanılmıştır. XVI.yy. halılarının bordürlerinde Anadolu etkisi görülür. Memlûk sanatında seramik, cam işleri, maden işleri de oldukça önemli yer tutar.

Anadolu'da Selçukluları takip eden beylikler devrinde, onların sanat geleneği devam ettirilmekle beraber bir sadeleşme eğilimi de görülür. Bu, osmanlı sanatında daha çok dikkati çeker. Dekoratif sanat çok dengeli ve mübalâğasızdır. Mimarîde yine de görünen taş işçiliği ve taç kapılar önemini kaybetmiştir. Buna karşılık çini en önemli dekoratif unsur olmuştur. İlk osmanlı çinileri selçuklu geleneğini devam ettirmiş, mozaik tekniği kullanılmıştır. Bu tekniğin son örneği XV. yy.ın ikinci yarısında İstanbul'da Çinili köşktür. XVI.yy.ın ortasına kadar kullanılan çini tekniği, sarı, açık yeşil, lâcivert ve firuze renkli sırdır. Bu çeşit çiniler Bursa'nın önemli hemen bütün eserleriyle İstanbul'daki erken yapılarda görülür. Geometrik, simetrik ve sonsuz desen anlayışına önem veren bir tutum da hataî, rumî motif ve yazılar başlıca dekoratif unsurlardır. XVI. yy.ın ikinci yarısında gerek renk ve teknik, gerek desen anlayışı değişmiş, parlak mercan kırmızısı, lâcivert ve beyaz renklerde sır altı tekniğinde tabiata uygun çiçekler başlıca motif olmuştur. Bunlardan lâle, karanfil ve bahar çiçekleri en önemlileridir. XVII.yy. başlarında kırmızı renk kaybolur. Kuş ve hayvan motifleri ortaya çıkar. Bundan sonra çini güzellik ve önemini kaybeder. Osmanlı mimarîsinde dekoratif sanatın önemli bir dalı da kalem işleridir.

İlk osmanlı seramikleri XV. yy.dan kalan mavi-beyaz renkli eserlerdir. Bu seramiklerde dekoratif unsuru rumîler ve hatâiler teşkil eder. XVI.yy.ın ikinci yarısında, duvar çinilerinde olduğu gibi seramiklerde de değişiklik olmuştur. Çiçek ve yaprak motifleri, insan ve hayvan figürleri, yelkenli gemiler ve balık figürlerinin görüldüğü eserlerde, renkler zengin ve parlaktır. XV.-XVI. yy.larda yapılan ve «Kütahya işi» denen parlak beyaz zemin üzerine mavi süslemeli seramiklerde çok defa kûfi ve nesih yazılar görülür. «Haliç işi» diye bilinen, mavi beyaz seramikler de bu devre girer. Bunların dekoru, spiral şekilde ince dallar ve üzerlerindeki küçük çiçeklerden meydana gelir. «Milet işi» denen seramikler ise kırmızı renkte ve kaba görünüşlüdür. Bunlar bizans seramikleri ile benzerlik gösterirse de dekoratif sanat bakımından selçuk motiflerinin etkisi altında kalınarak yapılmıştır.

XVI. yy.ın ikinci yarısına ait «Şam işi» diye adlandırılan diğer bir seramik çeşidinde, çiçek örnekleri üslûplaştırılmış, lâleler ve güller, buketler ve madalyonlar halinde toplanmıştır. Mat ve hafif renklerin hâkim olduğu kaplarda, manganez moru, zeytin yeşili, kobalt mavisi görülür. XVI.-XVII. yy.larda yapılan ve «Rodos işi» denilen seramiklerde renkler son derece parlaktır. Mavi, yeşil, firuze ve mercan kırmızısının kullanıldığı bu tip seramikler, karanfil, lâle, sümbül, nar çiçeği, menekşe, erik çiçeği ve asma motifleriyle zengin bir şekilde süslenmiştir. Ayrıca bunlarda, semboller, hayvan figürleri, çintemani motifi, meandr örneği gibi şekillerin yanında nesih yazı da görülür. Önceki devirlerde yardımcı bir süsleme unsuru olan yazı, Osmanlılarda başlıca dekoratif bir unsur olmuş ve bu alanda büyük hattatlar yetişmiştir. Kûfi, nesih, sülüs ve celî yazının yanında özellikle tâlik yazıya önem verilmiş, edebî eserler, divanlar bu yazı çeşidiyle kaleme alınmıştır. Yazı sanatı yanında tezhip sanatına da gereken önem verilmiştir. Kitap kenarları ve baş sayfalar bitkisel motiflerle süslenmiştir. XVI.-XVIII. yy.lar arasında yapılan rahle ve Kur'an cüzü mahfazaları, sedef ve fildişi kakmalarla süslenir. Tahtlar, şamdanlar ve diğer eşya süslemelerinde de değerli taşlar kullanılmıştır. Osmanlılar devrinde yapılan silâhların çoğu süslüdür. Sebil, şadırvan ve pencerelerin madenî şebekeleri geometrik şekiller, klasik rumîler, iç içe geçmiş altıgenler şeklinde dekoratif unsurlar taşırdı. Osmanlıların son devirlerinden kalan ve günümüze kadar gelen evlerin içi, kalem işleri ve yağlıboya resimlerle süslüdür. Ev, saray ve camilerde kullanılan diğer bir dekoratif unsur da camdır. (→ Bibliyo.) [LM]

DEKORATÖR i. (fr. *décorateur*). Dekorasyon ve dekor yapan sanatçı.

— ANSİKL. Ortaçağdan XVIII. yy.ın sonuna kadar ressam, heykeltıraş ve mimar iç dekorasyonlarda bezekçinin de yardımı ile ortak çalıştılar. XIX.yy.da birinci derecede önemli sayılan yüksek sanatlarla küçük sanatlardan sayılan dekoratif sanatların birbirinden ayrılması ile, iç süsleme sanatlarının birinde veya birkaçında uzman olan *dekoratörler* ortaya çıktı. 1925 Yılına doğru dekorasyon ile uğraşan sanatçılar iç süslemeyi daha geniş açılarla düşünmeğe başlayınca *döşemeci* veya *mimar dekoratör* adını aldılar.

Tiyatro dekorasyonunda dekoratör kelimesi iki anlamda kullanılır. *Yaratıcı dekoratör*, genel dekoru tasarlar ve maketleri yapar. Bu maketlere göre dekorların yapılması ve boyanması uygulayıcı zanaatçıların (yapıcılar, süsleme ressamları ve yardımcıları) çalışmasını gerektirir; bunlara da *dekoratör* denir. Eskiden çalışmalar bu kadar bölünmemişti, ressamlar tiyatro dekorculuğu alanında çalışmazlardı. (L)

DEKOT i. (fr. *decote*). Borsada bir senedin, gerçek değerine göre değer kaybetmesi. Dekot özellikle yatırım fonlarında veya borsa değeri, sahip olunan portföyün değerinden genellikle düşük olan kapalı türdeki plasmanlarda görülür. Bu yüzden açık plasman fonu tercih edilir. Zira bu fon, aksiyonerin her an çekilmesini ve portföydeki payının değerinin karşılığını yeniden ele geçirmesini sağlar. (M)

DE KOVEN (Henry Louis Reginald), amerikan bestecisi (Middletown, Connecticut 1859-Chicago 1920). Oxford'da müzik öğrenimi yaptı. 20 Yaşında müzik doktoru oldu. Stuttgart, Floransa, Paris ve Viyana'ya gitti. Bu şehirlerde öğrenimine devam etti. Daha sonra Harper's Weekly, World gibi gazetelere müzik tenkitleri yazdı. 1902'de New York Senfoni orkestrasını kurdu ve 1905'e kadar yönetti. Opera komikler 300'e yakın şarkı, piyano ve orkestra için müzik besteledi. Başlıca komik operaları: *Don Quixote* (Don Kişot); *Cezayirli; Eskrim öğretmeni; Rob Roy; Kısa Pantalonlar; Mandarin; Broadway'den Tokyo'ya; Altın Kelebek; Robin Hood.* En başarılı eseri sayılan *Robin Hood* ilk olarak, 1890'da Chicago'da oynandı. Daha sonra İngilizce konuşulan ülkelerde sık sık sahnelendi. Ayrıca iki operası vardır: *Canterbury Hacıları* ve *Trilby*. (L)

DEKOVİL. Bk. DECAUVILLE (Paul).

Dekovil demiryolu, sanayici Paul Decauville'in yaptığı, ray aralığı 0,40 - 0,60 m olan demiryolu.

Madenî traverslere perçinlenen kısa, düz veya eğri ray parçaları, kolayca sökülür ve taşınabilir. Kullanılan malzeme küçük vagonlar, dingilli vagonlar, yumuşak virajları almağa elverişli buharlı veya benzinli lokomotiflerden meydana gelir. Böyle bir demiryolu, kısa zamanda ve az bir çalışma ile döşenebilir. (L)

DEKROMATÖR i. (fr. *déchromateur*). Elektrolitik krom kaplama banyosunun yükseltgenerek tazelenmesi sırasında, katotun yerleştirildiği gözenekli seramik kap. (Bu kap katotla anotu ayırdığı için, katotta toplanan hidrojenin indirgeyici etkisini önleyerek elektroliz olayının gerçekleşmesini sağlar.) [L]

DEKROŞMAN i. (fr. *décrochement*). Bk. FAY.

DE KRUİF (Paul), amerikan yazarı ve bakteriyologu. (Zeeland, Michigan 1890). Öğrenimini sonradan bakteriyoloji uzmanı olduğu Michigan üniversitesinde yaptı. Yazılarıyle tıp ve ilim alanındaki gelişmeleri halka yaydı. New-York'ta Rochefeller enstitüsünde çalıştı. Sinclair Lewis ile işbirliği etti ve ona *Arrowsmith* (Beyaz Gömlekliler) [1925] adlı romanının ilmî fonunu sağladı. Mikrobiyoloji alanındaki büyük araştırmaların bir hikâyesi olan *Microbe Hunters* (Mikrop Avcıları) [1929] adlı eseriyle en çok satan yazarlar arasına girdi. Başlıca eserleri: *The Hunger Fighters* (Açlık Savaşçıları) [1928]; *Men Against Death* (Ölümle Savaşan İnsanlar) [1932]; *The Fight for Life* (Yaşamak Savaşı) [1938]; *The Male Hormone* (Erkek Hormonu) [1945]; *A Man Against Insanity* (Çılgınlık Karşısında İnsan) [1957]; *The Sweeping Wind* (Silip Süpüren Rüzgâr) [1962]; kendi hayat hikâyesini yazdı. (M)

DEKSAMENOS («konuksever»). Yun. mit. Akhaia'daki Olenos şehrinin kralı, Mnesimakhe'nin babası. Kızını, ülkesine sığınan Herakles ile evlendirmeğe söz verdi ise de Mnesimakhe, Herakles'in yokluğunda Eurytion adlı kentauros ile nişanlanmak zorunda kaldı. Eurytion'u öldüren Herakles, Mnesimakhe ile evlendi. Başka bir efsanede ise Deksamenos Deianeira'nın babası olarak gösterilir. (L)

DEKSAMETAZON i. (fr. *dexaméthasone*). Sentez yoluyle hazırlanan kortikosteroit. *Eşanl.* HEKSADEKADROL.

— ANSİKL. *Deksametazon* flüorlu ve metilli bir türevdir (9 alfa flüor-16 alfa metil delta -1 dehidro - 11 kortizon). Allerjiye ve iltihaplara karşı kullanılır; su ve sodyumu çok az tutar. Ağız veya şırınga yoluyle alınır. (L)

DEKSİPPOS, M.S. IV. yy.da yaşamış yunan filozofu. Iamblikhos'un öğrencisiydi. Eserlerinden bir diyalog kalmıştır. Burada yazar ile belki de öğrencilerinden biri olan Seleukos arasında, Aristoteles *kategorilerinin* ortaya koyduğu güçlükler konuşulur. (L)

DEKSİPPOS, lat. Publius Herennius **Dexippus, M.S. III.** yy.da yaşamış yunan tarihçisi. Atinalı büyük Kerykes ailesindendir; 267'de arkhon ve kumandan oldu. Atinayı Herul'lerden kurtardı. Başlıca eserleri, 268 tarihine kadar varan *Khronika* (Vekayinâme) ve 238'den 270'e kadarki süreyi içine alan *Skythika*'dır (İskit Destanı). [L]

DEKSİTHEA. Yun. mit. Girit kralı Minos'un karısı. (L)

DEKSTRAN i. (fr. *dextrane*). Bazı mikroorganizmaların *(Leuconostoc mesenteroides)* sakkarozu etkilemesiyle meydana gelen polisakkarit.

— ANSİKL. *Dekstran*'ın molekül ağırlığı yüksektir; su ile koyu bir çözelti verir. Uzun süre şeker üretiminin tesadüfî bir yan ürünü sanılmıştır. Dekstranla sunî kan plazması hazırlanır ve kan kaybı olaylarında damara şırınga edilir. (L)

DEKSTRAN i. (fr. *dextran*). Eczc. Pancar şekerinden sentez yoluyle elde edilen ve fiziksel-kimyasal özelliklerinden dolayı kan plazması yerine kullanılan dekstran. (Yüzde 6'lık dekstran eriyiği plazmanın fiziksel niteliklerini [yoğunluk, yapışkanlık] taşır. Zehirli etkisi olmadığından, plazmanın kullanıldığı bütün durumlarda [şok, yanıklar v.b.] kullanılır. Dekstran organizmada glikoza çevrilir, glikoz da daha sonra metabolizmaya uğrar.) [L]

DEKSTRİN i. (lat. *dextra,* sağ el'den fr. *dextrine*. [Dekstrin, ışığın polarma düzlemini sağa çevirdiği için bu adı almıştır.]). Kim. Nişastanın bölünmesinden elde edilen, $(C_6H_{10}O_5)_n$ formülündeki yapışkan madde. (Dekstrin'in iyot üzerinde etkisi yoktur ve Fehling ayıracını indirgemez.) || *Dekstrin tutkalı,* nişastanın parçalanma ürünleriyle hazırlanan tutkal: *Dekstrin tutkalları kâğıdı çeşitli altlıklara yapıştırmağa yarar.*

— ANSİKL. Çeşitli *dekstrin*'lerin karışımı olan *ticarî dekstrin,* çok seyreltik nitrik asidin, yavaş yavaş 110°C'ye çıkan sıcaklıkta nişastaya etkimesiyle elde edilir (Payen). Ayrıca, nişastanın 90°C'de sülfürik asitle işlenmesi, 160°C'de ısıtılması veya filizlenmiş arpada bulunan bir diyastazın, 70°C'de nişastalı maddelere etkimesiyle de hazırlanabilir. Dekstrin, nemkapan, suda çok çözünen, alkolde çözünmeyen, şekilsiz bir tutkal görünümündedir. Dekstrojirdir, yani ışığın polarma düzlemini sağa çevirir. Seyreltik asitler ve malt etkisiyle, maltoza dönüşür. Üretim metoduna ve süresine göre, çözünür nişastanın aynı olan ve iyotlu su ile mavi renk veren *amilodekstrin,* aynı ayıraçla kırmızı bir renk veren *eritrodekstrin* ve herhangi bir renklenme göstermeyen *akrodekstrin* elde edilir. (L)

DEKSTROKARDİ i. (fr. *dextrocardie*). Kalbin sağda bulunuşu veya sağa doğru yer değiştirmesi. (Doğuştan olan dekstrokardide genellikle bütün öteki iç organlar da ters tarafta bulunur; sonradan olma dekstrokardiler ise akciğer zarı yapışıklıklarından, urlardan ve büyük miktarda sıvı toplanmalarından ileri gelir.) [L]

DEKSTROMORAMİT i. (fr. *dextromoramide*). Çok kuvvetli ağrı kesici ilâç. Ağız yoluyle etkilidir. (Sentez yolu ile elde edilir, bileşimi: d-difenil-2-2 metil morfolino 4 butil pirrolidin. Barbitürikler ve nöroleptiklerle birlikte kullanılırsa etkisi artar; gerekli genel anesteziklerin miktarını azaltmada işe yarar.) [L]

DEKSTROZ i. (fr. *dextrose*). Kim. (*Eşanl.* GLİKOZ.) [Bugün pek kullanılmaz.] (L)

DEKUPAJ i. (fr. *découpage*). Çevresi boyunca kesme veya parçalara ayırma işlemi.

— Matbaac. Baskısı yapılacak olan bir kâğıdın üzerindeki bir kazıma işinin baskıda çok siyah çıkacak olan kısımlarını dekupe etmeğe ve kurşunî renkte çıkacak olan kısımlarının üstüne kâğıt yapıştırarak koyuluk vermeğe dayanan işlem. (Bu işlem, baskı sırasında renklerin koyuluğunun uyumunu sağlar.)

— Mekan. Bir parçayı daha küçük parçalara bölmek veya bir saç tabakasından, mekanik yollarla elverişli şekil değişimleri sağlayarak yeni parçalar hazırlamak üzere, kesici matrisler yardımıyle taslak çıkarmak için yapılan işlem. Bk. ANSİKL.

— Sine. Senaryoya göre hazırlanmış, içinde filmin hikâyesi çekimlere bölünmüş olarak yer alan ve çevrilecek filmin dramatik ve görsel çizgilerinin dayanak noktalarını veren metin. (Bir dekupajda, yönetmenine göre, 300 ile 600 arasında çekim bulunabilir.) || *Teknik dekupaj,* içine kamera hareketleri, ışık ve ses efektleri konusunda ayrıntılı bilgi eklenmiş olan dekupaj.

— Teknol. *Dekupaj testere makinesi,* iç kenar oyma ve dekupaj işlerinde kullanılan, alternatif hareketli, varagele testere.

— ANSİKL. Mekan. *Dekupaj* çeşitli şekillerde yapılabilir. Uzun süre bu işlem, el matkabı, keski ve teneke makası gibi âletlerle elde yapıldı. Günümüzde kesici şalumo, mekanik makaslar ve oyma preslerinin kullanılmasıyle dekupaj, rendeleme* ve frezeleme* gibi mekanik bir işlem haline geldi. Şalumo ile dekupaj, daha çok kazan ve madenî yapı kafeslerinin kullanılan kalın saç tabakalarını kesmek ve oluk* açmakta uygulanır. Bu usul, demir oksitlerinin demirden daha düşük sıcaklıkta ergimesi özelliğine dayanır. Oksiasetilen şalumosu (hamlacı) ile dekupaj çok uygulanan bir usüldür; bu şalumonun iki ayrı püskürtme borusu vardır: birinci boru oksijen ve asetilenle beslenir, bu iki gazın yanması madenin ısınmasına yol açar; ikinci boru ise ısınmış maden üzerine oksijen püskürtür. Bazen bu iki boru aynı merkezden çıkabilir; bu durumda oksijen borusu asıl merkez doğrultusunda bulunur. Oksiasetilen borusundan çıkan ısı, bütün maden tabakasının bozulmaması için yalnız dekupaj yapılacak yere yöneltilmelidir.

Kesme işinin düzgün olması için, ikinci borunun meydana getirdiği oksit tabakasının maden ergimeden önce temizlenmesi gerekir. Bunu sağlayabilmek için de, oksidin ergime ısısı madenin ergime ısısından daha düşük olmalıdır.

Şalumo ile dekupaj yalnız demir ve çelik levhalara uygulanabilir. Bununla birlikte, şalumonun alevini basınçlı hava akımı içinde tutarak bir saç levhayı su altında da kesmek mümkündür. Şalumonun alevi ve merkezi borudan püskürtülen oksijen akımı, yüksekliği bir santimetreyi geçmeyen küçük bir huniyle toplanarak kesilecek yüzeye yöneltilir; bu işlemin amacı, sürekli bir yanma sağlayan yakıt ürünleri sayesinde suyun aralıksız olarak deliklerden dışarı atılmasını sağlamak ve kesilecek parçanın yüzeyini sulardan temizlemektir. Pres* ile dekupaj, kazancılık, tenekecilik ve otomobil sanayiinde, küçük ve orta boyda parçaların yapımında uygulanır. Dekupajdan sonra gerekiyorsa eğriltme* ve kabartma* işlemlerine başvurulur. Pres ile dekupaj, transformatör, elektrik motorları, alternatörler v.b. gibi elektrik cihazlarının yapımında kullanılan saçları kesmekte uygulanır. Bir presin sürgüsü üzerine monte edilen ve dış şekli, kesilecek parçanın profilinde olan bir matkap ucu saç tabakasını keser ve aynı profildeki bir matrisden geçirir. Böylece, hiç taslak çıkarmadan ve ucuz bir el işçiliğiyle önemli parçalar hazırlanabilir. Yapısı oldukça basit ve sağlam, bakımı kolay ve aşınması az olan bu âlet çok kullanışlı olmakla birlikte, madeni kesmek için çok büyük bir güç harcamak gerektiğinden kuvvetli presler kullanmak daha yerinde olur.

El preslerinden (rondelalar için oyma makasları) büyük boyutlardaki parçaları kesmekte kullanılan kuvvetli preslere kadar sayısız tipte dekupaj presi vardır. Presin kursu, bir eksantrik veya bir kam yardımıyle sürgüye açılır; gövdenin üzerinde, kalın dökme demirden yapılmış bir masa bulunur. Küçük parçaların (kutu kapakları, rondelalar) dekupajında, kayışın ilk hareketi otomatik olarak düzenlenir ve parçaların kendiliğinden dışarı atılmasını sağlamak için masaya bir eğim verilir.

Böylece, bir tek işçi birkaç pres'te birden çalışabileceği için imalât fiyatı ve el işçiliği önemli derecede azalmış olur. Kâğıt, karton, deri, dokuma v.b. gibi maddelerin kesilmesi ise, bir kurşun levha üzerinde tahta tokmakla vurularak çalışan bir zımba demiriyle veya madenler için kullanılan preslerin benzeri olan mekanik presler ile yapılır.

◆ **Dekupe** sıf. (fr. *découpé*). Matbaac. ve Basın. *Dekupe etmek,* bir resim, fotoğraf veya klişenin bütün kenarlarını, baskıda çevresi ve fonu beyaz kalacak şekilde kesmek veya guvajla örtmek. || *Dekupe resim (klişe),* çevresi boşaltılmış resim klişe. (L)

DEKUPLAJ i. (fr. *découplage*). Elektr. İki devrenin bağlantısını ayırma işlemi.

— Radyotek. Çok sayıda devrenin ortak dirençlerinden ileri gelen asalak (parazit) bağlantıların etkisini gidermeğe veya zayıflatmağa yarayan tertibat. (Dekuplaj, ortak dirençlerdeki alternatif akımların geçişine karşı koyan dirençler veya durdurma bobinleri ile devrelerin başka kısımlarına doğru uygun bir yol sağlayan kondansatörler aracılığıyle gerçekleştirilir.) [L]

DEKÜVAJ i. (fr. *décuvage*). Elektr. Bir transformatör kabından, bobinler ve magnetik çekirdeklerin çıkarılması. || *Deküvaj yeri,* bir elektrik santralında bu işlemin yapıldığı bölüm. (Güçlü kaldırma araçlarıyle donatılan deküvaj yeri, parçaların çıkarılabilmesi için genellikle çok yüksek yapılır. Hidrolik santralların ve büyük bağlama merkezlerinin çoğunda, deküvaj yeri binanın en yüksek kısmıdır.) [L]

DEKVAÇ i. (ing. *deck watch*). Denizc. Gemilerde rasat yapmak, kronometre ayarı almak, sürati ölçmek için kronometre yerine kullanılan hassas saat. (Kronometrenin sarsılmasına engel olmak için dekvaçlar kullanılır. Kronometre kadar dakik çalışan bu âletlere *stopvaç* da denir.) [M]

DEL i. (ar. *dell*). *Esk.* [Kadınlar için] Kandırma, atlatma, koketlik. (M)

DELABARRE (Christophe François), fransız hekimi (Lisieux 1787-öl.1862). Dişçilik alanında ustalığı ile tanınmıştır. —ANTOİNE FRANÇOİS ADOLPHE, Christophe'un oğlu. Diş hekimliğinde eterle anesteziden ilk yararlanan kimse olarak bilinir. (L)

DE LA BECHE (sir Henry Thomas), ingiliz jeoloji bilgini (Londra 1796 - 1855). Büyük Britanya'nın jeolojik açıdan incelenmesine önayak oldu ve bu alandaki araştırmaları yönetti. 1815'te Londra jeoloji derneğine girdi. Bir süre Avrupa'da gezdikten sonra Devon ve Cornwall kayalıklarını incelemeğe başladı. Daha sonra madencilerle ilişki kurdu, bütün imparatorluğu içine alan bir jeoloji haritası yapılması gerektiğini, böyle bir haritanın maden araştırıcılarına çok yararlı olacağını ileri sürdü. Büyük Britanya'da jeoloji araştırmaları böylece başlamış oldu. 1835'te Parlamento böyle bir girişimi resmen onayladı ve bu işin başına De la Beche getirildi. 1851'de Londra'da bir jeoloji araştırmaları merkezi kuruldu. Bu merkezde Pratik Jeoloji müzesi, Krallık Maden okulu gibi kuruluşlar yer alıyordu. De la Beche, 1848-1849 arasında Jeoloji derneğinin başkanlığını yaptı. 1848'de sir unvanını aldı. Eserleri: *Researches in Theoretical Geology* (Nazarî Jeoloji Araştırmaları) [1834]; *Geological Observer* (Jeoloji Gözlemcisi) [1851]. (L)

DELABORDE (önce vikont, sonra kont Henri), fransız ressamı ve sanat tenkitçisi (Rennes 1811-Paris 1899). Delaroche'un öğ-

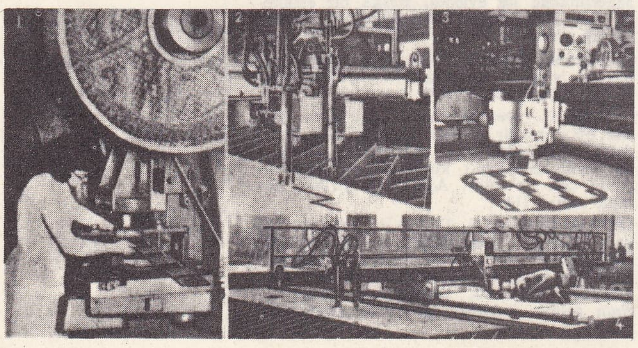

dekupaj
1. Preste dekupaj; 2. Oksiasetilenik dekupaj kafası; 3. Dekupaj makinesinin elektronik okuma kafası; 4. Makinenin bütünü.

rencisi. Paris Sainte Clotilde kilisesinde vaftiz suyu kaplarının bulunduğu şapelin süslemelerini yaptı. Eserleri: *Lettres et Pensées d'Hyppolyte Flandrin* (Hyppolyte Flandrin'in Mektupları ve Düşünceleri) [1865]; *Ingres, sa Vie, ses Travaux, sa Doctrine* (Ingres, Hayatı, Eserleri, Düşünceleri) [1870]; *l'Acadèemie des Beaux-Arts* (Güzel Sanatlar Akademisi) [1891] v.b. 1868'de Güzel Sanatlar akademisi fahrî üyesi seçildi, 1874'ten 1898'e kadar akademinin sürekli sekreteri oldu. (L)

Delachaux ve Niestlé, İsviçre'de yayınevi; 1861'de Neuchatel'de S. Delachaux tarafından kuruldu; 1882'de Niestlé basımeviyle birleşti ve 1919'da Paris'te bir şube açtı. (L)

DELACOUR (Alfred LATRIGUE, **Alfred —** denir), fransız oyun yazarı (Bordeaux 1815-Paris 1883). Hekimliği bırakarak yazı hayatına atıldı; çoğu zaman, başkaları ile birlikte birçok vodvil ve komik opera yazdı. Başlıca eserleri: *Le Courier de Lyon* (Lyon Postası) [Moreau ve Siraudin ile, 1850] adlı dram ve E. Labiche ile birlikte yazdığı *La Cagnotte* (1864) adlı vodvil. (L)

DELACROİX (Eugène), fransız ressamı (Saint-Maurice, Seine 1798-Paris 1863). Annesi, ünlü mobilyacı Oeben ve Riesener'in soyundan gelir. Çeşitli yazarlara, özellikle Paul Jamot'ya göre, Eugène Delacroix, gerçekte Talleyrand'ın evlilik dışı oğludur. Eugène Delacroix ilk taslaklarını yedi yaşında yaptı. Louvre'a, dayısı ressam Léon Riesener'in atelyesine sık sık uğruyordu. İmparatorluk lisesinde okurken bir taraftan da desen ve resimler yaptı. On sekiz yaşında Devlet Güzel Sanatlar Yüksek okuluna (Guerin atelyesi) girdi, orada Géricault ve kendisine suluboya yapmasını öğreten Raymond Soulier ile arkadaş oldu. Üzerinde büyük etki bırakan Shakespeare, Byron, Walter Scott gibi yazarların eserlerini ingilizcesinden okudu. Kız kardeşi Madame de Verninac'ın evinde kalıyor, karikatürler çiziyordu. 1819 Yılında Orcemont (Seine-et-Oise) kilisesi için bir *Meryem* siparişi aldı. Ertesi yıl bütün hayatı boyunca çekeceği sıtmaya yakalandı. Géricault, Goya ve Rubens'in eserlerini kopya etti. Kendini, romantik bir kılıkta gösteren portresini yaptı. İlk önemli eseri olan *Dante ile Vergilius Cehennemde*'yi (Louvre müzesi) yapmaya başladığı zaman, yaşının gençliğine rağmen sanat kişiliğini bulmuştu. 1822'de sergilediği bu eseri, devlet satın aldı. Ingres'e karşı çıktı, 1824 sergisine gönderdiği *Sakız Adası Katliamından Sahneler* adlı tablosuyle «klasikler»in düşmanlığını kazandı. Bu tablosu da devlet tarafından satın alındı. 1825 Yılında Londra'ya gitti. Orada Bonington ile olan dostluğu arttı. Suluboyaya merak sardı, duygu hayatında önemli etkiler yapacak olan Misis Dalton ile tanıştı. Çok genç olduğu halde resim dalında romantik hareketin başına geçti, at figürlerini, venedik, flaman, italyan ressamlarını, iran minyatürlerini, ortaçağ tezhiplerini inceledi. 1828'de Victor Hugo'nun Amy Robsart için kendisinden istediği kıyafetleri çizdi, sergide *Paşa ile Gâvur'un Dövüşü*'nü sundu. Goethe'nin *Faust*'undan esinlenerek on yedi taşbasma dizisi yaptı. 1828 Sergisine ağır saldırılara uğrayan *Sardanapal'in Ölümü* (Louvre) tablosunu gönderdi. *Quentin Durward*'ı okuduktan sonra *Liège Piskoposunun Ölümü* adlı tablosunu yaptı. 1831 Sergisine *Barikat* adıyle da bilinen en tanınmış eseri *Halka Öncülük Eden Hürriyet* kompozisyonunu gönderdi. 1832'de Fas sultanının yanına bir görevle giden Mornay kontuna eşlik etti; Meknes'e gitti, orada bornozlar içindeki arapları görünce eskiçağ sanatının güzelliğini bulmuş gibi oldu. İki defa Tanca'ya gitti. Bu gezilerinden birinde İspanya'ya da uğradı. Cezayir'de konakladıktan sonra, Fransa'ya döndü. Sonraki eserlerinde bu yolculukların hatıralarını işledi. 1834 Sergisinde *Cezayirli Kadınlar*'ı sundu (Louvre). Bu dönemdeki başlıca eserleri şunlardır: *Yahudi Düğünü; Dövünen Tancalılar; Mogadorlu Yahudi Müzikçiler; İmparator Abdurrahmanın Çağrısı; Messolongion Harabelerinde Canveren Yunanistan.* 1835 Sergisinde *Chillon Mahpusu* sergilendi. Hamlet için on altı taşbasma yaptı. Hizmetine giren Jenny Le Guillou yirmi sekiz yıl ustaya fedakârlıkla baktı; bu bağlılık, arkadaşlarından bazılarının kendisinden uzaklaşmasına yol açtı.

1837'de *Medea* adlı tablosunu yaptı (Lille müzesi). Enstitüde ilk başarısızlığa uğradı. Ertesi yıl Belçika ve Hollanda'da geziler yaptı. Devletten önemli siparişler almasına rağmen eserleri hâlâ tartışmalara yol açıyordu. 1839 Sergisine gönderdiği üç tuval geri çevrildi. Güzel Sanatlar akademisi de kendisini ancak 1857'de kabul etti. 1840 Sergisinde *Trajanus'un Adaleti* (Rouen müzesi), ertesi yıl *Haçlıların İstanbul'a Girişi* (Louvre) kompozisyonlarını sergiledi. Sağlığı sık sık bozulduğu için zamanını Champrosay ile Paris'teki atelyesinde geçiriyordu. 1845 Sergisine *Meknes Sarayından Çıkan Sultan* (Toulouse müzesi) ve *Marcus Aurelius'un Ölümü* (Lyon müzesi), 1848'dekine ise *Arap Oyuncu ve Soytarılar* (Tours müzesi) tablolarını verdi. Ertesi yıl *Othello ile Desdemona,* 1854'te *Aslan Avı* (Bordeaux müzesi) sergilendi. Ayrıca çiçek resimleri, birkaç natürmort, peyzajlar, özellikle Dieppe'den deniz manzaraları, kendi portresini, Chopin'in, George Sand'ın v.b. portrelerini yaptı. Sonunda güçlü kişiliğini kabul ettirdi. 1855 Milletlerarası sergisinde büyük başarı kazandı. Paris belediye meclisi üyesi oldu, birçok sipariş aldı. Süsleme alanında eserlerinin başlıcaları: Millet meclisi (Kral salonu [1833] ile kütüphane [1842]); Senato kütüphanesi (1847); Louvre'da Apollon galerisi tavanı (1851); Paris belediye sarayında, Barış salonu tavanı (1871 yangınında yok oldu); Versailles şatosunda, *Taillebourg savaşı;* Saint-Sulpice kilisesinde Saints-Anges şapeli süslemesi, *Yakub ile Meleğin Güreşi* ve *Heliodoros'un Tapınaktan Kovuluşu.*

Delacroix, Michelangelo ile Velasquez'i birleştirmek istediğini ileri sürüyordu, çoğu zaman Rubens ve büyük italyan ressamları ile boy ölçüştü. Büyük ressamda aynı zamanda tenkit düşüncesi, aydınlatma yeteneği, anlatım doğruluğu, Paul Flat ve René Piot tarafından 1893 yılında yayımlanan, 1832'de ise André Joubin'in yeniden derlediği *Journal* (Günlük) adlı kitabı ile doğrulanan bir nazariyeci kişiliği vardı. Çoğu zaman aldığı notlara eklediği yazılar kendi düşünceleri yanında, incelediği sanatçıların (Raffaello, Michelangelo, Puget, Prud'hon, Gros, Poussin, Charlet) dehasını da açıklar. Ayrıca, *Questions sur le Beau* (Güzelle İlgili Meseleler) [1854], *Variations sur le Beau* (Güzel Üstüne Çeşitlemeler) [1857] adlı iki eser, sert tutumlu bir araştırma olan *Des Critiques en Matière d'Art* (Sanat Konularında Tenkitler) [1829] gibi polemik yazıları, nazariye açıklamaları, (*Lettre à M. Beulé sur l'Enseignement du Dessin* [Desen Öğretimi Üzerine M. Beulé'ye Mektup]) ile Güzel Sanatlar akademisi müdürünün karısı Madam Cavé'nin isteği üzerine desen yöntemiyle ilgili bir yorum yazdı. 1936 Yılında André Joubin, Delacroix'nın bütün yazışmalarını yayımladı. (L)

Delacoix'nın atelyesi, Paris'te Louvre müzesi resim bölümü şubesi; ressamın atelyesinde ve öldüğü dairede (Paris, Furstenberg sokağı, 6). 1927'de kurulan Eugène Delacroix'yı Sevenler derneği tarafından satın alınan bu atelye ile daire, 1925'te devlete devredildi. Ressamın eserleri ile hatıra eşyasını biraraya getiren atelyede, kısa süreli sergiler tertiplenir. (L)

Delacroix'ya Saygı, Fantin-Latour'un tablosu (1864), Louvre'da (Jeu de paume saionu, 1,57 m × 2,48 m). 1863'te ölen Eugène Delacroix'nın büstünü gösteren çerçeveli bir tablonun çevresinde ayakta sağda ressam Manet, Bracquemond, de Balleroy; solda ise Whistler, Alphonse Legros, Louis Cordier, ön planda oturanlar, Champfleury, Baudelaire (en iyi portrelerinden biri) ve ayakta Duranty temsil edilir, kolları sıvalı, eli paletli adam Fantin-Latour'un kendisidir. (L)

DELACROİX (Henri), fransız psikologu (Paris 1873-ay.y. 1937). 1894'te felsefe öğretmeni, 1900'de edebiyat doktoru oldu. 1909'dan itibaren Sorbonne'da ders verdi, 1928'de de Paris Edebiyat fakültesi dekanlığına getirildi. Mistisizm üzerine *Essai sur le Mysticisme Spéculatif en Allemagne au XIV. Siècle* (XIV.yy. da Almanya'da Teorik Mistisizm Üzerine Bir Deneme) [1900]; *Histoire et Psychologie du Mysticisme, les Grands Mystiques Chrétiens* (Mistisizmin Tarihi ve Psikolojisi, Büyük Hıristiyan Mistikleri) [1908]; *la Religion et la Foi* (Din ve İnanç) [1922]; ayrıca estetik ve mantıkla ilgili eserler yazdı: *la Psychologie de Stendhal* (Stendhal'ın Psikolojisi) [1918]; *le Langage et la Pensée* (Dil ve Düşünce) [1924]. G. Dumas'nın *Traité de Psychologie* (Psikoloji Elkitabı) [1924] adlı eserinin ikinci cildinin yazılmasına da katıldı. (L)

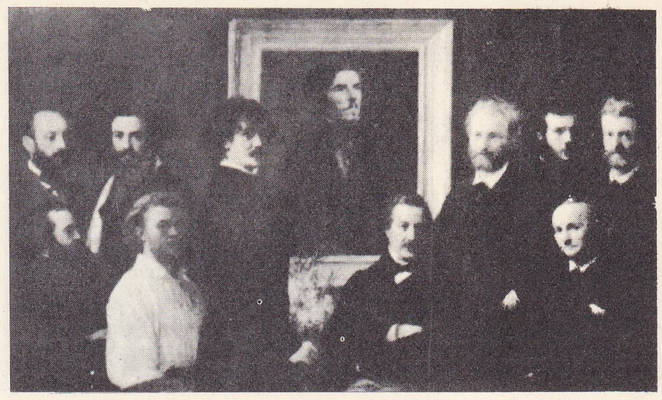

Delacroix'ya Saygı
Fantin-Latour'un eseri

DELACROİX (Henri Edmond). Bk. CROSS.

DELACROİX (Jacques Vincent), fransız avukatı ve gazetecisi (Paris 1743-Versailles 1832). Konvansiyon'un Louis XVI'yı yargılamak yetkisine sahip olmadığını savundu, devrimci mahkeme tarafından beraat ettirildi, sonra yüksek görevliler kuruluna girdi. Özellikle romansı veya yergili, çeşitli eserler yayımladı. (L)

DELAFİELD (Francis), amerikalı patoloji bilgini (New York 1841-ay.y. 1915). New York'ta çalıştı; patolojik anatominin en büyük incelemecilerinden. Bir hücre boyaması metoduna kendi adını verdi. Başlıca eseri: *Handbook of Pathological Anatomy and Histology* (Patolojik Anatomi ve Dokular Bilimi Elkitabı) [1885]. (L)

DELAFOND (Mamert Onésime), fransız hekim ve veterineri (Saint-Amand, Nièvre 1805-öl. 1861). Alfort okulunda önce profesör, sonra müdür (1860), Tıp akademisi üyesi oldu. Başlıca eserleri; *De la Morve Chez les Solipèdes* (Tektırnaklılarda Morva) [1837]; *Traité de Thérapeutique Générale Vétérinaire* (Veterinerlikte Genel Tedavi Ders Kitabı) [1838-1844]; Andral ile ortaklaşa *Traité sur la Police Sanitaire des Animaux Domestiques* (Evcil Hayvanların Sağlığını Koruma Ders Kitabı) [1838] v.b. Şarbonlu hayvanların kanında bitkisel lifi bulmasıyle Pasteur'ün öncüsü oldu. (L)

DELAFORGE veya **DE LA FORGE**

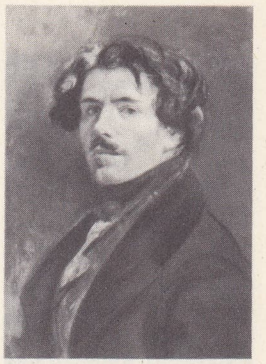

Eugène DELACROİX
kendi portresi
Louvre müzesi, Paris

Eugène DELACROİX
«Cezayirli Kadınlar»
Louvre müzesi, Paris

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

«Tarih» Jean Charles DELAFOSSE'un eseri Dekoratif Sanatlar kütüphanesi, Paris

Yves DELAGE

Michel Richard DELALANDE

(Louis), fransız hekim ve filozofu (XVII. yy.). Hayatı hakkında pek az şey bilinir. Başlıca eseri olan *Traité de l'Ame Humaine*'de (İnsan Ruhunun İncelenmesi) [1666] dostu Descartes'ın nazariyelerini inceler. *Düşünce* ile *nesneler* arasındaki ilişki meselesine, Malebranche'ın vesileciliğine öncülük eden bir çözüm getirdi. (L)

DELAFOSİT i. (mineraloji uzmanı *Delafosse*'un adından fr. *delafossite*). Miner. Romboedrik sisteminde billûrlaşan, $CuFeO_2$ formülünde tabiî demir ve bakır oksidi. (L)

DELAFOSSE (Gabriel), fransız mineraloji bilgini (Saint-Quentin 1796-Paris 1878). Paris Fen fakültesinde ve Ecole Normale'de profesör Billûrların ışığı saptırma yönüyle façetalarının yöneldiği doğrultu arasındaki ilişkileri ilk açıklayan bilgindir. (L)

DELAFOSSE (Jean Charles), fransız bezeme oymacısı (Paris 1734-ay.y. 1789). Oymalarının ve özelikle mimar, heykelci, ince marangoz ve kuyumcuların yararlanabileceği örnekleri biraraya getiren *Nouvelle Iconologie Historique* (Yeni Tarihî İkonoloji) adlı eserinin yayımlanması ile, Louis XVI üslûbunun oluşmasını sağladı. Delafosse, rokay sanatından tamamıyle vaz geçmemekle beraber, bazı eskiçağ motiflerini (meşe veya defne yapraklarından yapılmış bezek kordonları gibi) çokça kullanırdı. Desenleri: *Güneşin Doğuşu* (Rouen); *Atlılar* (Pontoise). [L]

DE LA GARDİE (Jacop Pontusson), Lacko kontu, isveçli general ve iş adamı (Reval 1583-Stockholm 1652). İsveçlilere hollanda savaş metotlarını öğretti. 1603-1613 Arasında Rusya'daki isveç kuvvetlerini yönetti. 1610'daki Kluszyn yenilgisine rağmen dayandı. Rus tahtına İsveçlilerin gösterdiği aday için yapılan bütün görüşmelere katıldı. 1621'de Livonia seferberliğine katıldı, 1626-1628 arasında bu teşebbüsü yönetti, fakat geri çağırıldı. 1635'te yapılan Stuhmdorf antlaşmasının görüşmelerine katıldı. 1613'te meclise girdi, 1620'de mareşal, 1632'de yaşı küçük olan Kraliçe Kristina'nın beş naibinden biri oldu. Mareşalliğinin sağladığı nüfuzla büyük servete kavuştu. 1618'de Kontes Ebbe Brahe ile evlendi. (L)

DE LA GARDİE (Magnus Gabriel), isveçli devlet adamı (Reval 1622-Bängam 1686). Önce devlet danışmanı, 1648'de general, 1652'de haznedar oldu. Karl X. Gustaf zamanında Baltık eyaletlerine başarısız bir sefer yaptı. 1660'ta Karl XI'in naiplerinden biri oldu. Güttüğü iktisat siyaseti kötü sonuçlar verdi. 1672'de başbakan oldu. Dış siyasetteki başarısızlığı yüzünden 1675'te Danimarka ve Brandenburg ile savaşmak zorunluluğu çıktı. De la Gardie başbakanlıktan uzaklaştırıldı. Siyasette başarısız olmasına karşılık sanat ve bilimi geniş ölçüde destekledi. (L)

DELAGE (Louis), fransız mühendis ve sanayicisi (Cognac 1874-Le Pecq 1947). 1905'te ilk Delage şirketini kurdu. 1906'da Dion-Bouton markalı tek silindirli motorla çalışan bir şasinin planlarını çizmeğe başladı. 1908'de 4 silindirli 10 beygir gücünde, onun ardından 12 beygir gücünde ve 1910'da 6 silindirli 14 beygir gücünde motorlar yapmağa başladı. Birinci Dünya savaşından sonra 12 silindirli yüksek basınçlı yarış otomobilleri yaptı. Milletlerarası bütün ödülleri kazanarak Avrupa şampiyonu oldu. (L)

DELAGE (Maurice), fransız bestecisi (Paris 1879-ay.y. 1961). Ravel'in öğrencisi. Uzakdoğuya yaptığı bir yolculukta *Ragamalika* (1914) ve *Dört Hint Şiiri* (1913) adlı eserleri besteledi. Bu bestelerdeki çalgı düzeneği (soprano, yaylı dörtlü, nefesli dörtlü ve piyano), Ravel (*Mallarmé'nin Üç Şiiri*) ve Stravinski (*Japonların Lirik Türde Şiirleri*) tarafından da kullanıldı. Öteki eserleri yaylı çalgılar dörtlüsü (1948); *Sarhoş Gemi* (1954); ince bir lirizmle işlenmiş kırk kadar şarkı. (L)

DELAGE (Yves), fransız zooloji ve biyoloji bilgini (Avignon 1854-Sceaux 1920). Tıp ve tabiî ilimler doktoru, Caen üniversitesinde zooloji profesörü (1883), Luc-Sur-Mer laboratuvarı müdürü (1884). Lacaze-Duthiers'nin yerine zooloji, anatomi ve karşılaştırmalı fizyoloji profesörü oldu (1886); sonra Roscoff laboratuvarı ikinci müdürlüğüne, Lacaze-Duthiers'nin ölümünden sonra da müdürlüğüne atandı (1901). Bu laboratuvarı zooloji ile ilgili morfoloji ve biyoloji alanlarında eksiksiz bir araştırma merkezi haline getirdi. 1904'te gözlerini kaybettiği için mikroskopla çalışmalarına son verdi, fakat biyoloji çalışmalarına devam etti ve genel yayımlara yöneldi. Birçok eser yayımladı: *L'Evolution de la Sacculine* (Sacculina'nın Evrimi) [1884]; *Histologie des Planaires Acèles* (Planaryaların Doku Yapısı) [1886]; *l'Embryologie et la Classification des Éponges* (Embriyoloji ve Süngerlerin Sınıflandırılması) [1889]; *l'Anatomie des Cynthiadées* (Cynthia'ların Anatomisi) [1889]; *La Reproduction des Congres* (Deniz Yılan Balığının Üremesi); *les Baleinoptères* (Balinalar). Biyoloji bilgini olarak sunî döllenme üzerine de çalışmalar yaptı. Bu alanda yazdığı başlıca eserler şunlardır: *La Structure du Protoplasma, l'Hérédité et les Grands Problèmes de la Biologie Générale, les Théories de l'Evolution* (Protoplazmanın Yapısı, Kalıtım ve Genel Biyolojinin Önemli Meseleleri, Evrim Teorileri [Matmazel Goldsmith ile birlikte]); *la Parthénogenèse Naturelle et Expérimentale* (Tabiî ve Deneysel Partenogenez); Hérouard ile birlikte yazdığı *Traité de Zoologie Concrète* (Somut Zooloji İnceleme Kitabı). Ayrıca *L'Année Biologique* (Biyoloji Yıllığı) adlı bir dergi kurdu. (L)

DELAGOA koyu, Afrika'da Hint okyanusu kıyısında geniş girinti, Mozambik'te, koyun sonunda Lourenço Marques limanı vardır. Delagoa koyunu, 1502'de portekizli denizci Antonio de Campo buldu; 1544'te Lourenço Marques, burada sonradan adını alan ticaret merkezini kurdu. Owen'ın 1823'teki seferinden sonra Büyük Britanya, Zengibar devletine ait toprakların büyük kısmında hak iddia etti (1832-1856); ama 1875'te Fransa'nın hakemliği sonucunda Portekiz hâkimiyeti onaylandı. (L)

Delagrave, fransız yayınevi. 1829'da Paris'te, Charles Louis Dezobry ile Magdeleine tarafından kuruldu. Klasik eserler, çocuk kitapları, güzel sanatlarla ilgili edebî, müzikal, imî ve teknik eserer yayımladı. (L)

DELAHAYE (Jules), fransız siyaset adamı (Angers 1851-Paris 1925). Eski yazılar arşivcisi, ateşli monarşi taraflısı, İndre-et-Loire ve Maine-et-Loire milletvekili, sonra da bu son idare bölgesinin senatörü oldu. Panama olayında büyük rol oynadı, birçok milletvekilini suçlaması sonucunda, parlamentoda bir soruşturma komisyonunun kurulmasını sağladı. (L)

DELAHERCHE (Auguste), fransız seramikçisi (Beauvais 1857-Paris 1940). La Chapelle-aux-Pots'da bir atelye yaptırdı ve 1894'te buraya kesin olarak yerleşti. İlk çalışmaları mimarî seramik unsurları ve bazen mat, bazen renkli malıç veya malıca çizilmiş süslemeli sade vazolar üzerinedir. Bunların ardından, geometrik, çizgisel, sert üslûplu, çiçek, meyve veya tavuskuşu tüyü resimleriyle bezenmiş, dalgalı ve parlak sırlı vazolar geldi. Daha sonra, geometrik biçimlerden veya bitki resimlerinden meydana gelen süsleme, yerini, seramik şekillerine bıraktı. Porselenleri değerlidir. (L)

DELÂİL çoğl. i. (ar. *delîl*'den *delâ'il*). *Esk.* Deliller, delâlet eden, ispatlamağa yarayan şeyler, kanıtlar: *Delâili itibariyle bütün hakikat anlaşılmış bulunacaktı* (H.Z. Uşaklıgil). || *Delâil-i akliye ve nakliye,* kendi akıl ve mantığına dayanarak veya başkasından alınarak gösterilen deliller. || *Delâil-i kanuniye* veya *şer'iye,* kanunî ve şer'î deliller. || *Delâil-i kaviye,* kuvvetli, inandırıcı deliller. || *Delâil-i nakliye ve kavliye,* söze ve başkasının anlatmasına dayanan deliller. || *Delâil-i tarihiye,* tarihî deliller. (M)

Delâil, müslümanlıkta Hz. Muhammed'e mal edilen çeşitli duaların toplandığı kitap. *Delâil-i Şerife* (Şerefli Deliller) veya *Delâil-ül-Hayrat* da (Hayırlı Deliller) denir. Eser, Şeyh Süleyman Cezûlî tarafından derlenmiş ve düzenlenmiştir. (M)

DE LAİRESSE (Gérard), wallon ressamı (Liège 1641-Amsterdam 1711). Bertholet Flémalle'in öğrencisi, doğduğu şehrin kiliseleri için resimler yaptı. 1684'te La Haye'e yerleşti. Burada büyük başarı kazandı. Binnenhof ile Willem III'ün konaklarının süslemelerini yaptı. Elli yaşında gözleri görmez oldu, oğullarının yardımıyle *Grand Livre des Peintres* (Ressamların Büyük Kitabı) [1707] adlı eserini yayımladı. Bu kitapla, Nicolas Poussin'in etkisi görülen tarihî tablolarından, daha çok isim yaptı (Tabloları Louvre, Aachen, Amsterdam, Liège müzelerindedir). [L]

DELÂL i. (ar. *delâl*). *Esk.* İnsana hoş, sevimli görünecek hal, naz, işve: *Kim sen yürüdükçe kalsa şayan / Hasretle delâl ü işve hayran* (Recaizade Ekrem). [M]

Delalain, 1550'de Sébastien Nivelle tarafından kurulmuş olan fransız yayınevi. 1793'te Marseillaise'in ilk baskısı bu yayınevinde yapıldı. (L)

DELALANDE (Michel Richard), fransız besteci, orgcu ve çembalocusu (Paris 1657-Versailles 1726). Parisli bir terzinin onbeşinci oğlu; 1666-1672 arasında bağlı olduğu Saint-Germain-l'Auxerrois kilisesinin çocuk korosuna katıldı, orada Marin Merais ile tanıştı. Bu sırada keman çalmasını da bildiği sanılır. 1678'e doğru Grands-Jésuites ve Petit-Saint-Antoine kiliselerinde orgculuk yaptı. Mademoiselle de Noailles, sonra Louis XIV ile Madame de Montespan'ın kızları Mademoiselle de Blois ve Mademoiselle de Nantes'a çembalo dersleri verdi. 1679'dan François Couperin'in on sekiz yaşına bastığı 1685 yılına kadar Saint-Gervais kilisesi orgculuğunu yaptı. 1682-1691 Arasında ise Saint-Jean-en-Grève kilisesinde org çaldı. 1683 Yılı, meslek hayatına resmen başladığı tarih oldu: *Beati quorum* mezmuru üzerine bestelediği büyük bir motetle katıldığı yarışma sonucunda kral, kendisini Versailles kilisesinin müzik yöneticiliği dördüncü yardımcılığına atadı. Bir süre sonra, kilise besteciliği de içinde olmak üzere müzikle ilgili bütün önemli görevleri yüklendi. 1697'de kral kendisine maaş bağladıktan başka ödüller de verdi ve Saint-Michel nişanını taktı. Ölümünden sonra görevlerini yürütecek olan kimseleri, hayatta iken kendisi seçti. Dostluk kurduğu saray müzikçileri arasında Rebel, Philidor, Bury, Hébert, Joncquet, Prosper Charlot ve yeğeni Charles Louis Mion da vardı. Öğrencileri arasında ise Colin de Blamont, La Porte ve Destouches'u sayabiliriz.

Delalande'ın din dışı eserleri ile dinî eserlerini birbirinden ayırt etmek gerekir. Din dışı eser olarak yirmi kadar bale ve divertimento bestelemiştir: *Versailles Çeşmeleri* (1683); *Gençlik Balesi* (1686); *Krala Övgü* (1704); *Barış Balesi* (1711); *Unsurlar* (Hava, Ateş, Toprak, Su) [1721]; *Kralın Yemek Saatleri için Senfoniler* v.b. Dinî eserleri: Philidor'un 1869'dan önce başka biçimlere uyguladığı motetler: *De Profundis* (2 düzenleme); *Te Deum, Quam Dilecta* v.b. 1689'dan sonra yazılanlar: *Magnificat Beatus Vir* (1692); *Usque quo Domine* (1692); *Nisi Dominus* (1704); *Exaltabo te Domine* (1704); *Quare Eremuerunt Gentes* (1706); *Dixit Dominus* v.b. Bunların dışında kalan değişik türde eserleri: Racine'in sözleri üzerine *Cantique Spirituel*

Foto. Filma Art et Science, Pirou (LAROUSSE)

(Dinî Şarkı), *Trois Leçons de Ténèbres* bir gregoryen missası. Büyük konçertant moteti, bir org ve bir çembalo çevresinde toplanan 100 şarkıcı ve çalgıcı gerektirir; içinde anlatılar, aryalar, ikililer, üçlüler, dörtlüler ve beş sesli koroların solocular korosu ile yer değiştirerek söylediği bölümler yer alır. Bu solocular flüt, keman, trompet veya obua ile karşılıklı konuşur. Konçertant motet çalgılı bir girişle başlar, bu girişte solocuların ve koronun daha sonraki bölümlerde söyleyeceği temalar duyulur. Bu ahlâkçı eser Kutsal Kitab'ın metinlerini açıklar; en kısa bölümler bile üzerinde uzun uzun düşünülerek bestelenmiştir. Pazar sabahları krallığın kilise töreninde okunan bu «dinî âyin»de, fransız müziğinin gelişimini özetleyen iki akım çarpışır: Hür Fransız kilisesi akımı ile İtalyan kilisesi akımı. Delalande'ın müziğinde yapı özellikleri ve şiir (Lully ile Corelli) yer yer kaynaşır. Lully'den sağlam çatı kuruluşunu ve büyük koro yığınlarının dikey kullanımını, Corelli'den ise melodi kıvraklığını, ateşli anlatım tarzını, seçkin çokses çizgilerini almıştır. Rahip Mathieu'nün aracılığıyla tanıdığı romalı ve venedikli bestecilerin eserleri Delalande'ın kafasında iyice yer etmişti. Öte yandan bir dekor, soyluluk ve renkli çizgiler diyarı olan Versailles'ın yüceliği de müziğinde yansır. Charpentier'nin yolundan giden, Campra'nın öncüsü olan bu Louis XIV dönemi müzikçisini, dostu François Couperin ile aynı sıraya koymak gerekir. Delalande, bestelerken üslûba büyük önem verdiği eserlerinde türlü anlayışları biraraya getirmiştir. (L)

DELÂLET i. (ar. *delâlet*). Yol gösterme, kılavuzluk, aracılık: *Kayıkçıların delâletiyle ona biraz daha yaklaşır, gizlice onu seyretmeğe başlardık* (A. Ş. Hisar). *Belki Ferit, onlardan birini Velid'in delâletiyle görür, beğenir ve alırdı* (Vâ-Nû). ‖ Delil, işaret, belirti: *Âdem olanın hayr olur âdemlere kastı / İnsanlığa insanda budur işte delâlet* (Ziya Paşa). ‖ *Delâlet etmek*, kılavuzluk etmek, yol göstermek: *Bize delâlet et. Bizimle beraber Balkan'a çık* (Ömer Seyfeddin). ‖ Belirtmek, anlatmak, anlamına gelmek: *Rana Beyin bu saatte konağa gelmesi yeni bir vak'a çıktığına delâlet ediyordu* (H.E. Adıvar).
— Mant. *Esk.* Bir şeyin bilinmesinden ikinci bir şeyin anlaşılmasının gerekmesi. Birincisine *dâll*, ikincisine *medlûl* denirdi.
— Tıp. *Esk.* Muayeneden sonra bir tedaviyi gerektiren durum.
◆ **Delâlât** çoğl. i. *Esk.* Delâletler. (M)

DELAMAİR veya **DELAMAİRE** veya **DE LA MAİRE** (Pierre Alexis), fransız mimarı, (1676-Châtenay, Paris yakını 1745). Kraliyet inşaat müteahhitlerinden birinin oğlu; genç yaşta Robert de Cotte'un hizmetine girdi, sonra yetenekleri sayesinde kardinal de Rohan'ın ilgisini çekti. Marais'de 1704-1709 arası inşa ettiği Rohan ve Soubise konakları başlıca eseridir; ustalığını özellikle Soubise konağının önündeki sütunlu yolda gösterdi. Yine onun eseri olan Chanac-Pompadour konağının zemin katı da günümüze kalmıştır. (L)

DE LA MARE (Walter John), ingiliz romancı ve şairi (Charlton, Kent 1873-Twickenham, Middlesex 1956). WALTER RAMAL adı altında 1901'de *Cong of Childhood*'u (Çocukluk Türküleri), 1904'te *Henry Brocken* adlı romanını ve öteki dünyayı anlatan psikolojik romanı *The Return*'ü (Dönüş) yayımladı. Başlıca şiir kitapları: *The Listeners and Other Poems* (Dinleyiciler ve Başka Şiirler) [1912]; *Te Veil* (Örtü) [1921]; *The Burning Glass* (Yanan Cam) [1945]. Sanatı, Blake veya Coleridge'inkine benzer; sembolizmi ise Maeterlinck'in sembolizmini andırır. (L)

DELAMARE-DEBOUTTEVİLLE (Edouard), fransız sanayici ve bulucusu (Rouen 1856-Montgrimon, Fontaine-le-Bours yakını, Seine Maritime 1901). Fransa'da pamuk sanayiinin kurucularından birinin oğlu, 1879'da torna, delme, rendeleme, freze ve bölme işlerini yapabilecek bir makine düzenledi. En büyük buluşu fabrikasının ustabaşısı Léon Malandin ile birlikte yaptığı patlamalı motorla çalışan ilk hızlı otomobildir. 8 Beygir gücünde bir motoru olan bu arabada önce petrol, bir kazandan sonra da benzin kullanıldı. 12 Şubat 1884'te Benz ve Daimler'den «arabalarda kullanılacak geliştirilmiş gazla işleyen motor için» aldığı patent, günümüzde kullanılan patlamalı motorun bütün özelliklerini taşıyordu. Bu motorda makinenin doğrudan doğruya emdiği hava-yakıt karışımı önce bir akümülatör, sonra da bir indüksiyon bobinine bağlanmış piller veya dinamo gibi herhangi bir elektrik kaynağı aracılığıyla ateşleniyordu. (L)

DELAMBRE (Jean-Baptiste Joseph, şövalye), fransız astronomu (Amiens 1749-Paris 1822). Lalande'ın öğrencisi, Jüpiter ve Satürn uydularının cetvellerini hazırlayarak tanındı. Méchain ile birlikte, Dunkerque ve Barcelona arasındaki meridyen yayını ölçtü; bu iş ancak 1799'da bitti. 1807'de Collège de France'ta Lalande'ın ölümüyle boşalan astronomi kürsüsüne geldi. 1815'te emekli oldu, son yıllarını bilim tarihini yazmakla geçirdi. Her dilde eseri okuyup anlayabildiği için bilgisini alabildiğine derinleştirmişti. Cuvier'ye göre, ilmî doğruluğunun yanı sıra son derece alçak gönüllüydü. Eserleri: *Tables de Jupiter et de Saturne* (Jüpiter ve Satürn Cetvelleri) [1789]; *Histoire de l'Astronomie* (Astronomi Tarihi) [1817-1827]. (L)

DELAMERE (George Booth), ingiliz siyaset adamı, Delamere baronu (1622-Cheshire 1684). 1645'te Cheshire temsilcisi olarak parlamentoya girdi. 1654 ve 1656 parlamentolarında da bulundu. Cromwell düştükten sonra parlamentodan çıkmak zorunda kaldı. Bağımsız bir parlamentodan yana olan Delamare, daha sonra, cavalier'lerle (kralcılar) birleşen presbiteryenlere katıldı. Bağımsız bir parlamento ve yeni bir hükûmet kurulmasını sağlamak amacıyle girişilen bir ayaklanmaya katıldı. Ayaklanma yalnız Delamere'in yönetimindeki Cheshire bölgesinde başarıya ulaştı. Delamere bir süre tutuklandı, sonra serbest bırakıldı. (L)

DELANE (John Thaddeus), ingiliz gazetecisi (Londra 1817-Ascot yakını 1879). 1841'den 1877'ye kadar *Times*'in müdürü; gazeteyi geliştirdi, ağırbaşlı ve tarafsız bir gazete olarak tanınmasında yardımcı oldu. (L)

DELAND (Margaretta WADE CAMPBELL, Mrs. **Margaret** —), amerikan kadın yazarı (Aliegheny, Pennsylvania 1857-Boston 1945). Bazıları psikolojik bir değer taşıyan birçok roman yazdı: *John Ward, Preacher* (John Ward, Vaiz) [1888]; *The Vehement Flame* (Şiddetli Alev) [1922]. (L)

DELANEY (Shelagh), ingiliz kadın oyun yazarı (Salford, Lancashire 1939). Salford'taki okullarda okudu. Çeşitli işlerde çalışmak ve yazmak amacıyle 17 yaşında öğrenimi yarıda bıraktı. 1958 Yılında Londra'da oynanan *A taste of Honey* (Bir Parmak Bal) adlı ilk oyununu yazdığı zaman 19 yaşında yoktu. Bu oyunu 1960'ta New York'ta da oynandı ve yılın en iyi yabancı eseri seçilerek «New York Drama Critics» ödülünü kazandı; 1961'de filme de alındı. Bu eserinde olduğu gibi, *The Lion in Lova* (Âşık Olan Aslan) [Londra 1960, New York 1963] adlı oyununda da Delaney, Kuzey İngiltere sanayiinde çalışan işçi sınıfının gerçek hayatını dile getirdi. Bu sebeple tenkitçiler Miss Delaney'e «öfkeli genç kadın» adını taktılar ve onu kültüre başkaldıran «öfkeli gençler» takımından saydılar. Hayat hikâyesini, 1963'te yayımladığı *Siweetly Sings the Donkey* (Eşeğin Tatlı Şarkıları) adlı eserinde dile getirdi. Ayrıca *Charhe Bubbers* adlı bir senaryo da yazdı. (M)

DELANGE (Hermann François), belçikalı besteci (Liège 1715-ay.y. 1781). Saint-Paul manastırında ilk müzik öğrenimini gördü, sonra eğitimini tamamlamak üzere İtalya'ya gitti. Roma'da alman kilisesinin müzik yöneticisi G.B. Costanzi'nin öğrencisi oldu. 1740'ta Liège'e dönüşünden ölümüne kadar Saint-Paul manastırında birinci kemancı olarak çalıştı. Bilinen eserleri şunlardır: sürekli bas eşliğinde solo sonatlar; üçlü sonatlar; *sinfonia*'lar; italyan tarzında uvertürler; *Nicette Erdemlilik Okulunda* adlı bir opera; missalar; bir *Laudo Sion;* romanslar. (L)

DELANNOY (Jean), fransız sinema oyuncusu ve yönetmeni (Noisy-le-Sec 1908). On sekiz yaşında filimlerde oynamağa başladı, daha sonra teknik alana yönelerek kurgu-

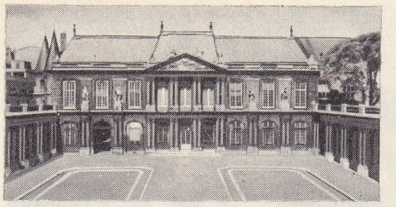

P. A. DELAMAIR
Saubise konağı

Jean-Baptiste Joseph DELAMBRE

Édouard DELAMARE-DEBOUTTEVILLE

cu oldu. 1935 Yılında birkaç kısa filim, 1937'de ise ilk büyük filmini çevirdi: *Ne tuez pas Dolly* (Dolly'yi öldürmeyin). Daha sonra çevirdiği filimlerin başlıcaları: *Macao* (1939); *Pontcarral* (1942); *Ebedî Dönüş* (l'Eternel Retour) [1943]; Andre Gide'den uygulanan *Pastoral Senfoni* (la Symphonie Pastorale) [1946]; *Tanrı İnsanlara Muhtaçtır* (Dieu a Besoin des Hommes) [1950]; *Marie-Antoinette* (1955); *Kaybolan Tasmasız Köpekler* (Chiens Perdus sans Collier) [1955]; *Notre-Dame'ın Kamburu* (Notre-Dame de Paris) [1956]; *Maigret Tuzak Kuruyor* (Maigret Tend un Piège) [1957]; *Maigret et l'Affaire Saint-Fiacre* (Maigret ve Saint-Fiacre İşi) [1959]; *Kır Kahvesi* (Guinguette) [1959]. 1959'dan sonra çevirdiği bazı filimler: *le Baron de l'Écluse* (Alavere Havuzunun Baronu) [1960]; *la Princesse de Clèves* (Clèves Prensesi) [1960]; *le Rendez-vous* (Randevu) [1961]; *les Amitiés Particulières* (Özel Dostluklar) [1964]; *le Majordome* (Başhademe) [1965]; *le Soleil des Voyous* (Serserilerin Güneşi) [1967]. (L)

DELANNOY (Marcel), fransız bestecisi (La Ferté-Alais 1898-Nantes 1962). Müziği kendi kendine öğrendi, bilgisini artırmasına J. Gallon, A. Gedalge, A. Honegger, R. Manuel, L. Aubert gibi sanatçılar yardım etti. İlk eseri olan *Le Poirier de Misère* (Sefalet'in Armut Ağacı) [1927] adlı opera-komikle kazandığı başarı onu sahne müziğine yöneltti ve üslûbunu belirledi. Daha sonra bestelediği eserler: *Hanımın Soytarısı* (1930); *Külkedisi* (bale, 1931-1935); *Ginevra* (1942); *Puck* (1949); Paris operasında oynanan *Akılalmaz Düğün* balesi (1955); *İbrahim ile Melek* (opera-bale, 1960); Maurice Carême'in şiirleri üstüne *Sessizliğin Sesi* (1959); *Zamanın Gecesi* (1962). Delannoy'nin müziğinin başlıca niteliği sürekli bir içtenliktir; eserlerinde birçok biçimi kaynaştırır. Senfonik eserleri de vardır: iki senfoni; bir piyano konçertosu; bir *Balad;* bir *Konçertant Senfoni;* oda müziği; şarkılar; bir dörtlü. (L)

DELAPHANCHE (Eugène), fransız heykelcisi (Belleville 1836-Paris 1891). 1864'te Roma ödülünü kazandı. Daha çok duygulu kadın resimleri yaptı: *Günahtan Önce Havva, Tan Kızıllığı, Leylâklı Bâkire* (Louvre), *Sainte-Agnès* (Saint-Eustache kilisesi, Paris) ve *Mgr Donnet Anıtı* (Bordeaux katedrali). (L)

DELAPORTE (Louis), fransız şarkiyatçısı (Saint-Hilaire-du-Harcouët 1874-Silezya'da sürgünde öldü 1944), Paris'te İnstitut Catholique'te profesör (1921). Başlıca eserleri: kıpti metinleri, kıpti metin katalogları ve asur silindir mühürleri: *la Mésopotamie, les Civilisations Babylonienne et Assyrienne* (Mezopotamya, Babil ve Asur Medeniyetleri) [1923]; *Grammaire Hittite* (Hitit Grameri) [1929]; *les Hittites* (Hititler) [1936]; *les Peuples de l'Orient Méditerranéen, le Proche-Orient Asiatique* (Doğu Akdeniz Halkları, Yakındoğu) [1938]. *Revue Hittite et Asianique* dergisinin kurucusu, Küçük Asya'da birçok kazı yönetti; Malatya «Aslanlı Kapı»'sını ve «Malatya Kabartmaları» adı verilen alçak kabartmaları (Louvre) ortaya çıkardı. (L)

DELAPORTE (Louis Marie Joseph), fransız denizci ve gezgini (Loches 1842-Paris 1925). Kamboç'u gezdi. Khmer anıtlarını inceledi (1872) ve sonradan oraya birçok görevli yolladı. Önce Compiègne'de açılan sonra Trocadero'ya taşınan Khmer müzesini kurdu; khmer sanatını *Voyage au Cambodge* (Kamboç'a Gezi) [1880] ve *Monuments du Cambodge* (Kamboçya Anıtları) [1915-1925] adlı eserlerinde inceledi. (L)

DELAQUİS (Ernst), isviçreli hukukçu (İskenderiye 1878-Davos 1951). Liszt tarafından

Foto. Petiton (LAROUSSE)

Paul DELAROCHE
Güzel Sanatlar Yüksek okulunun dekorasyonu

kurulan modern ceza hukuku okulunun öncülerindendi. Ceza işleminin düzeltilmesine uygun yollar aradı; suçlulukla savaş için milletlerarası bir çalışma yapılmasını savundu. 1913'te Berlin'de, 1914-1919 yıllarında Frankfurt am Main'da profesörlük yaptı. 1919'da Emniyet teşkilâtında çalıştı. 1929-1934 Arası Hamburg'da, 1944'ten sonra da Bern'de profesör. 1938'de Bern'deki Milletlerarası Ceza hukuku ve Hapishane komisyonunun genel sekreteri oldu; 1949'da bu komisyona fahrî başkan seçildi. Başlıca eserleri: *Der Untaugliche Versuch* (Faydasız Deney) [1904]; *Die Rehabilitation im Strafrecht* (Ceza Hukukunda İtibarın Sağlanması) [1907]; *Erstrebtes und Erreichtes zur Lösung der Fremdenfrage* (Yabancılar Meselesinin Çözülmesinde Ulaşılmak İstenen ve Varılan Yer) [1924]. Delaquis, ayrıca *Schweizer Zeitschrift für Strafrecht* dergisinde de yazılar yazdı. (L)

DELAREY. Bk. LA REY (DE).

DE LA RİVE (Gaspard), isviçreli fizikçi ve kimyacı (Cenevre 1770-ay.y. 1834). Cenevre'de kimya profesörü, şehrin akademisinde üye (1802). Cumhuriyeti ilân eden Geçici meclisin üyelerindendi (1813). 1917'de birinci üye unvanını kazandı. Tabiat bilimleri müzesinin ve botanik bahçesinin kurulmasında payı oldu. Elektrolizden faydalanan bir galvanometre icat etti. Çeşitli ülkelerin bilginleriyle olan ilişkileri sayesinde devrinin bilimi üzerinde büyük etki yaptı. — AUGUSTE, Gaspard'ın oğlu (Cenevre 1801-Marsilya 1873), genç yaşta Cenevre akademisine fizik profesörü olarak tayin edildi. 1830'da, doğduğu şehirden ayrılarak önce Paris'e sonra Londra'ya gitti. Londra'da, Londra Krallık Bilimler akademisinin *(Royal Society of London)* üyeliğine kabul edildi. 1836'da yurduna dönerek *Bibliothèque Universelle de Genève*'i (Cenevre Evrensel Kitaplığı) yazdı. 1837'de Akademinin rektörü oldu. Gazların özgül ısılarını, elektrik arkının özelliklerini inceledi ve ilk altın kaplama denemelerini yaptı. *Traité d'Electricité Théorique et Appliquée* (Nazarî ve Uygulamalı Elektrik İnceleme Kitabı) [1854-1858] adlı bir eser yazdı. (L)

Sonia DELAUNAY
«Tristan Tzara'nın Portresi»

Gustaf DE LAVAL

DELAROCHE (Hippolyte Paul), fransız ressamı (Paris 1797-ay.y. 1865). Watelet, sonra Gros'nun öğrencisi oldu. İlk sergisini 1822'de açtı ve başarı kazandı. Klasiklerle yenilikçiler arasında yer alır. Resimlerinin konusunu özellikle tarihten alır: *Jeanne d'Arc Hapiste* (1824), *Elizabeth'in Ölümü* (1827), *Edouard'ın Oğulları* (1831) isimli tabloları Louvre müzesindedir. 1832'de Güzel Sanatlar Yüksek okulunun dekorasyonuyle görevlendirildi. Ortaçağ ve Yeniçağın en ünlü sanatçılarının portrelerini yaptı. (L)

DE LA ROCHE (Mazo), ingilizce yazan kanadalı kadın romancı (Toronto 1885-ay.y. 1961). İngiliz, İrlandalı ve fransız karması bir ailenin kızı. 1927'de uzun bir dizinin ilk kitabı olan *Jalna*'yı yayımladı; yüzyıla yakın bir zaman içinde Whiteoak ailesinden dört kuşağın tarihinin anlatıldığı bu dizinin öbür kitapları da büyük başarı kazandı. (L)

Delaroche ve Bérard kanunu. Kim. Molekülü iki atomlu gazlarda, sabit basınç altındaki özgül ısı ile molekül kütlesinin çarpımı daima 6,8'e yakındır. (L)

DELARUE (Paul), fransız folklorcusu (Saint-Didier, Nièvre 1889-İvry 1956). Nivernais masallarını ve halk türkülerini topladı, Perrault'nun masalları üzerine bir inceleme yaptı, ölümünden sonra 1957'de yayımlanan *Le Conte Populaire Français*'yi (Fransız Halk Masalları) yazdı. (L)

DE LA RUE (Warren), ingiliz sanayici ve bilgini (Saint-Pierre-Port, Guernesey 1815-Londra 1889). Kâğıt fabrikatörü, renkli baskı yapan ve zarfları katlayan makineler icat etti. Astronomi ve gök fotoğrafçılığı ile de uğraştı. *Researches on Solar Physics* (Güneş Fiziği Üstüne Araştırmalar) adlı bir eser yayımladı. 1857'de ayın ilk stereoskopik klişelerini sundu. (L)

DELARUE-MARDRUS (Lucie), fransız kadın edebiyatçısı (Honfleur 1880-Château-Gontier 1945). 1900 Yılında *Bin Bir Gece Masalları*'nı fransızcaya çeviren Dr. Mardrus ile evlendi. Önce birçok şiir kitabı yayımladı. Doğduğu Normandiya'ya derin bağlarla bağlıydı. 1908'den sonra yazdığı birçok romanda tutkulu ve kaygılı bir hava sezilir: *Marie, Fille Mére* (Marie, Kız Ana) [1908]; *İnexpérimentée* (Toy Kız) [1912]; *Deux Amants* (İki Âşık) [1917]; *Toutoune et son Amour* (Toutoune ve Aşkı) [1919]; *l'Ex-voto* (Adak) [1921]; *Rédalga* (1928); *Une Femme Libre et l'Amour* (Hür Bir Kadın ve Aşk) [1933]; *Roberte* (1937). [L]

DELATİF i. (fr. *délatif*). Leng. Fin-Ugur ailesinden bazı bükünlü dillerde bir yerden inme hareketini belirten hal. (L)

DELATOUR (Albert), fransız yönetici ve iktisatçısı (Brienne 1858-Paris 1938). Yüksek Ticaret okulu ve Serbest Siyasî Bilimler okulunda profesörlük yaptı. Başlıca eserleri: *Adam Smith; İncidence des Impôts* (Vergilerin Uygulanışı); *Variations de la Consommation* (Tüketimin Değişiklikleri). [L]

DELATRE (Claude Petit-Jean), Hollanda asıllı olduğu sanılan besteci (öl. 1589 ?). 1554'te, Liège rahip-prensinin kilisesinde ilâhici oldu. Latince motet'ler, ağıtlar, flaman ve fransız dilinde polifonik şarkılar besteledi. (L)

DELATTRE (Alfred Louis), fransız arkeologu (Deville-lès-Rouen 1850-Kartaca 1932). Afrika misyonerleri derneği rahibi. Kartaca'da Saint-Louis kilisesi papazı; daha sonra kendi kurduğu Lavigerie müzesine müdür oldu. Kartaca'da yaptığı araştırmalar, Kartaca ve Hıristiyanlıkla ilgili arkeoloji alanında olumlu sonuçlar verdi. (L)

DELATYN, Deljatin şehrinin (Ukrayna) lehçe adı; 8 815 nüf. Tuz; kaplıca. (M)

DELAUNAY, fransız kuyumcu ailesi: — JACQUES, kuyumcular loncası muhafızı (1629). Kardinal Richelieu'nün emrinde çalıştı. — NICOLAS (1647-Paris 1727), Jacques'ın oğlu. Kayın babası Claude Ballin ile Louis XIV devri kuyumculuğunun en büyük isimleri arasında yer alır. Kralın gümüş takımları için çekmeceler yapmakla görevlendirildi (1678), Mademoiselle de Blois'nın tuvalet takımını işledi (1692). [L]

DELAUNAY (Charles Eugène), fransız astronomu (Lusigny 1816-Cherbourg 1878). 1870'te Paris Rasathanesi müdürü oldu. Ay ve gelgit nazariyesini geliştirdi. (L)

DELAUNAY (Elie), fransız ressamı (Nantes 1828-Paris 1891). 1856'da Roma ödülünü kazandı. Tablolarında özellikle tarihî konuları işledi: *Roma'da Veba* (Louvre müzesi); *Brutus'un Yemini* (Tours müzesi). Ayrıca Danıştay'ın, Paris Belediye sarayının, Panthéon'un ve Opera binasının duvar süslemeleriyle Charles Garnier'nin portresini yaptı. (L)

DELAUNAY (Louis), fransız mimarı ve sanayicisi (Corbeil 1843-Cannes 1912). Deniz kuvvetlerinde mimar olarak çalıştı. Buharlı makine ve kazan yapımıyle uğraşan Bellevile ile ortaklık kurdu. En önemli eseri, *Lois et Réglements Concernant les Appareils à Vapeur en Europe et aux Etats-Unis d'Amérique*'dir. (Avrupa ve Birleşik Amerika'da Buhar Makineleriyle İlgili Kanun ve Yönetmelikler). Sonradan, benzinle işleyen otomobil yapımına yöneldi. Fakat, özellikle lüks otomobilleriyle ün yapmış olan Delaunay-Bellevile ortaklığı, Birinci Dünya savaşı ertesinde, seri halinde yapıma geçemediği için ortadan kalktı. (L)

DELAUNAY (Robert), fransız ressamı (Paris 1885-Montpellier 1941). Bir tiyatro dekoratörünün yanında çalıştı, sonra gümrükçü Rousseau ve ilk kübistlerle tanıştı. Şekillerin sürekliliğinin devamlı olarak ışık oyunlarıyle kırılması yüzünden, tabloların renkli bir plan temeline dayanan ahenkli bir bütün olması gerektiği görüşünü savundu. *(Atlı Karınca,* 1906-1922). 1912'de yaptığı bir tablosuna *Yuvarlak Biçimler* ve çok renkli bir alçak kabartmasına da *Eşzamanlı Elektrikli Prizmalar* adını koydu. Eiffel kulesinden esinlenerek yaptığı bir dizi resimden en önemli olanı *Kırmızı Kule*'dir (1911). Taşbasması olarak Robert Delaunay, Joseph Delteil'in *Allô Paris* (Alo Paris) ve Henry de Montherlant'ın *la Relève du Matin* (Sabah Nöbeti Değiştirme) adlı kitaplarının süslemesini yaptı. Çağdaş Sanatlar müzesindeki eserleri şunlardır: *Şehir* (1910), *Laon Kuleleri* (1911); *Paris Şehri* (1910-1912); *Portekiz Natürmortu* (1915). [L]

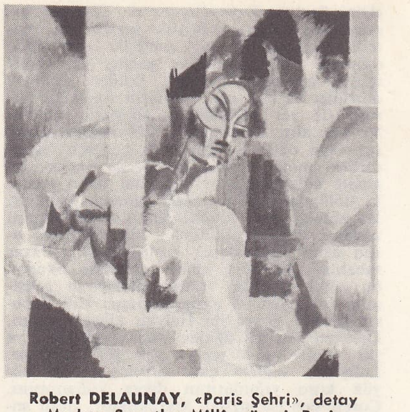

Robert DELAUNAY, «Paris Şehri», detay
Modern Sanatlar Millî müzesi, Paris

DELAUNAY (Sonia), rus asıllı kadın ressam (Odessa 1885), fransız ressamı Robert Delaunay ile evlendi. Kocasının üslûbunu etkiledi; bu üslûbu yeni bir şekilde dekorasyona, modaya ve tablolarına uyguladı. 1963'te kocasının eserlerinden meydana gelen bir koleksiyonu devlete armağan etti. Blaise Cendrars'ın kitaplarını resimledi. (L)

DELAUNE (Etienne), fransız kuyumcu, hakkâk ve madalyacısı (Orléans 1519'a doğr. - Paris 1583). Henri II'nin madalya üzerine birçok portresini çizdi. Henri II tarafından para kalıbı yapmakla görevlendirildi (1552-1553); Antoine de Bourbon'un da madalyonunu yaptı. İşlemeli bir kupası vardır; kupanın üzerinde Bacchus, karın kısmında ise Aieneias'ın silâhlarını döven Venüs yer alır (Louvre müzesi). Saint-Barthélemy olayından sonra Strasbourg'a kaçtı; burada kendini tabloların (Cousin, Michelangelo veya Rosso'nun), portrelerin (Ambroise Paré, 1582) oyma kopyalarını yapmaya ve süslemeye verdi. Çoğunlukla alman biçimlerinden esinlenerek yaptığı «küçük süslemeler»i devrinin süslemecileri tarafından en çok kullanılan repertuvarlardan biri oldu. Estampalarına çoğunlukla *Stephanus F., S.* veya *S.F.* imzalarını attı. (L)

DE LAURENTİİS (Dino), italyan filim yapımcısı (Torre Annunziata, Napoli 1919). Sinemaya ikinci derecede rollerle başladı, yapım yöneticisi oldu. Lux Film'in yapımcısı olarak, içlerinde *Acı Pirinç*'in de (Riso Amaro) [1949] bulunduğu birçok filime katıldı. 1950'de Carlo Ponti ile ortaklaşa kurduğu şirket kısa zamanda Avrupa'nın başlıca şirketlerinden biri oldu. Yapımcılığını yaptığı filimlerden bazıları şunlardır: *Europa 51* (1951 Avrupası); *Sonsuz Sokaklar* (La Strada, yöneticisi: F. Fellini); *Napoli Maceraları* (L'Oro di Napoli, yöneticisi: Vittorio de Sica); *Le Notti di Cabiria* (Cabiria'nın Geceleri, yöneticisi: F. Fellini); *Kral Ulis'in Maceraları* (Ulisse); *Guerra e Pace* (Savaş ve Barış). 1949'da sinema sanatçısı Silvana Mangano ile evlendi. 1960'ta Carlo Ponti'den ayrılarak kendi başına bir filim şirketi kurdu. (L)

DE LAVAL (Gustaf), isveçli mühendis (Orsa, Dalécarlie 1845-Stockholm 1913). Öğrenimini üniversitede ve Uppsala Yüksek Teknik okulunda yaptıktan sonra önce metalürji ile ilgilendi. Bir elektrik fırını, demirin işlenmesinde ve çinko ile kurşun

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

metalürjisinde kullanılan çeşitli araçlar, *De Laval ayırıcısı* adıyle bilinen ve sanayide birçok alanlarda uygulanan santrifüj bir ayırıcı yaptı Çağdaş İsveç ağır sanayiinin öncüsü olan De Laval, asıl ününü, 1883'te icat ettiği kendi adını taşıyan, çok yüksek devirli (30 000 devir/dakika), esnek şaftlı, buhar türbinine borçludur. Bunlardan başka, kritik basınçta yüksek basınçlı su buharının ve gazların çıkmasını sağlayan toplayıcı-dağıtıcı bir çıkış borusunu da o tasarladı ve uyguladı. (L)

De Laval türbini, tek basamaklı (kademeli) buhar türbini. Yalnız bir çarkı olan bu aksiyon türbininde buhar, bir sıra sabit ve uzun boru içinde genleşir. Borulardan her birinde, şarj düştüğü zaman elle kapatılabilen bir meme bulunduğu için dağıtım kısmîdir. Buharın kısılıp açılması, regülatörün etkisi altındaki bir denge supabıyle ayarlanır. Devir hızı çok yüksektir: dakikada 10 000 ile 30 000 devir. Mil incedir ve normal devir kritik devir hızından çok fazla olduğu için kendiliğinden merkezleşir. Bu büyük hız, türbinden doğrudan doğruya faydalanmayı engellediği için, geniş ve çoğunlukla çift helezonlu dişliler yardımıyle onda bire düşürülür. Çark yüksek dirençli ve son derece esnek çelikten yapılmıştır. Yine çelikten yapılan çark kanatları kalıplanmış ve frezeden geçirilmiştir. (L)

DE LAVALLADE (Carmen), amerikan zenci kadın dansçısı (Los Angeles 1933). 1950'den 1954'e kadar Lester Horton Dance theatre'da çalıştı. Bu arada sinemaya da başladı; *Lydia Bailey* (1952) ve *Siyah Karmen*'de (Carmen Jones) [1954] rol aldı. 1954'ten 1956'ya kadar Martha Graham ve Margaret Craske ile çalıştı, sonra New York Metropolitan operasında yıldız dansçı oldu (1956-1958). Birçok toplulukta konuk sanatçı olarak görev aldı, ayrıca Broadway'de çeşitli müzikli komedilerde, televizyonda ve dinî temsillerde rol aldı. 1961'de Alvin Ailey Dance theatre'ın sanat yöneticileri arasına katıldı. Plastik güzelliği birçok koreografa ilham kaynağı oldu: John Butler (*Carmina Burana*, 1959; *Billie'nin* Portresi, 1961; *Aphrodite*, 1967); Alvin Ailey (*Roots of the Blues*, 1961); kocası Geoffrey Holder (*Three Songs for One*, 1963); Agnes De Mille (*The Four Marys*, 1965). [L]

DELAVARİT i. (fr. *délawarite*). Miner. Ortoz feldispat çeşidi. (L)

DELAVİGNE (Casimir), fransız şairi ve tiyatro yazarı (Le Havre 1793-Lyon 1843), Napoléon lisesinde parlak bir öğrenimden sonra, akademik yarışmalarda başarı kazandı. *les Messéniennes* adı altında topladığı ve 1818'den itibaren yayımladığı yurtseverlik şiirleriyle kısa süre içinde başarıya ulaştı. Bir süre Béranger ile birlikte liberallerin övdükleri millî bir şair oldu. Oyunlarında romantik bir hava olmasına rağmen klasik şekillere bağlı kaldı. Başlıca oyunları şunlardır: *les Vêpres Siciliennes* (Sicilya Akşam Duaları) [1819]; *Marino Faliero* (1829), *Louis XI* (1832); *les Enfants d'Edouard* (Edouard'ın Çocukları) [1833]; *Don Juan d'Autriche* (Avusturyalı Don Juan) [1835]; *Une Famille au Temps de Luther* (Luther Zamanında Yaşamış Bir Aile) [1836]; *La Fille du Cid* (Cid'in Kızı) [1840]. 1821'de yayımladığı *Paria* adlı oyununda toplumdan kovulan insanın romantik kişiliğini sahneye koydu. *l'Ecole des Viellards* (Yaşlılar Okulu) [1823], *La Princesse Aurélie* (Prenses Aurélie) [1828], *La Popularité* (Ün) [1838] gibi psikolojik ve töre komedileri, hayal bakımından zengin olduğu kadar incelik de taşır. Mutedil bir liberal olan Delavigne, Louis Philippe'i desteklemekten çekinmedi, kralın tahta çıkışını *la Parisienne* (Paris'li Kız) adlı şiiriyle kutladı. Kardeşi Germain ile birlikte Halévy'nin *Charles VI* (1843) adlı operasının librettosunu yazdı. (L)

DELAVİGNE (Germain), fransız oyun yazarı (Givernay, Eure 1790-Montmorency, Paris yakınları 1868). Vodvil, komedi ve opera librettoları yazdı. Başlıca librettoları: *La Muette de Portici* (Portici'li Dilsiz Kız) [1828]; *Robert le Diable* (1831); *Charles VI* (kardeşi Casimir ile birlikte) [1843]; *La Nonne Sanglante* (Kanlı Rahibe) [Scribe ile birlikte (1854)]. (L)

DELAVRANCEA (Barbu ŞTEFANESCU, **Barbu** denir), romanyalı yazar ve devlet adamı (Bükreş 1858-Yaş 1918). Paris'te hukuk öğrenimi yaptı, avukat oldu, sonra siyasete atıldı. Sırasıyle milletvekili, Bükreş belediye başkanı, bayındırlık bakanı oldu ve hatip olarak büyük bir ün kazandı. Güzel bir dille yazdığı hikâyelerini birkaç kitapta toplayarak yayımladı. *Hagi-Tudose* (1903) adlı hikâyesi şaheseridir: bu hikâyesinde kenar mahallede yaşayıp altın yığınları üstünde ölen bir Harpagon'u çok güçlü çizgilerle canlandırır. Ayrıca üç oyun da yazdı: *Apus de Soare* (Gün Batışı) [1909]; *Viforul* (Fırtına) [1910]; *Luceafarul* (Venüs) [1910]. Bu üç oyun güçlü bir romantizm havası taşıyan tarihî bir trilojidir. *Drinel* (1912) ve *Hagi-Tudose* (1913) adlı hikâyelerini de sahneye koydu. Delavrancea eserlerinde, özellikle köylülerin birdenbire şehirlere akın etmekle içine düştükleri bunalımı dile getirir. (L)

DELAWARE, A.B.D.'nin doğusunda ırmak, Catskill (Apalaşlar) dağlarından doğan iki ırmağın birleşmesiyle meydana gelir, Philadelphia'yı sular. Dördüncü zamandaki su basması sırasında denizin örttüğü ağzı, geniş *Delaware koyu*'nu meydana getirir. (L)

DELAWARE, A.B.D.'nin doğusunda eyalet, Atlas okyanusu kıyısında, Maryland, Pennsylvania ve New Jersey arasında; 6 138 km² (Rhode Island'dan sonra Birliğin en küçük eyaleti); 588 400 nüf. Merkezi *Dover*. Eyalet, kuzeyde Delaware, güneyde Chesapeake körfezlerini ayıran yarımadanın kuzeydoğu bölümünü içine alır. Killikumlu, yer yer marnlı ovada yapılan sebze ve meyve tarımı ürünleri, yakındaki büyük şehirlere gönderilir; balıkçılık ve istiridye yetiştiriciliği gelişmiştir. Sanayi tesisleri (çelik fabrikaları; tersaneler; özellikle kimya ürünleri) Delaware körfezinin kıyılarında, limanlarda kurulmuştur.
— Tar. Hudson'un 1609'da Delaware körfezini buluşundan kısa süre sonra, bölgede hollandalılar (1621) ve isveçliler (1638) avrupalıların ilk tesislerini kurdular. İsveçliler az sonra Virginia'daki britanyalılarla çatıştılar. 1682'de William Penn'e verilen bölge 1704'te bağımsızlığına kavuştu.Delaware, federal anayasayı ilk kabul eden (1787) ve sonradan Güneyci eğilimlerine rağmen Ayrılık savaşına karşı çıkan eyalettir. Kongreye iki senatör gönderir ama nüfusunun azlığından ötürü yalnız bir temsilcisi vardır. Mahallî meclis dört yıl süreyle seçilen 17 senatör ve iki yılda bir değişen 35 temsilciden meydana gelir. (L)

DELAWARE koyu, Delaware ırmağının çığırını Atlas okyanusuna kadar uzatan üçgen biçiminde geniş koy. 86 km uzunluğunda ve 3-4 km genişliğinde olan Delaware koyu, Henlopen ve May burunlarıyle sınırlıdır. Ulaşıma elverişli olması, kıyıları boyunca önemli sanayi merkezleri (çelik tesisleri [Sparrows Point]; kimya sanayii [Trenton]; petrol rafinerileri) kurulmasına yol açtı. (L)

DELAWARE'LER veya **LENAPE'LER,** A.B.D.'de kızılderili topluluğu, eskiden Atlas okyanusu kıyısında Hudson ile Baltimore'da yaşarlardı. İngilizlere karşı savaştılar. Bugün Oklahoma'da yaşarlar; 1 500 kişi kadardırlar. Dilleri Algonkin ailesindendir. (L)

DE LA WARR (baron Thomas West), ingiliz sömürge yöneticisi ve subayı (Wherwell, Hampshire 1577-Avrupa'dan Virginia'ya dönerken yolda öldü, 1618). Komün üyesi oldu (1597). Hollanda ve İrlanda savaşlarına katıldı. 1610'da Virginia sömürgesine vali ve genel komutan oldu. Sert fakat doğru bir insandı. Ülkeye düzen ve geçici bir mutluluk getirdi. Sömürgecilerin yurda dönmelerine engel oldu. (L)

DELAY (Jean), fransız akıl hastalıkları hekimi (Bayonne 1907). Felsefe doktoru (1939), sonra Paris Tıp fakültesi psikiyatri kürsüsü profesörü oldu (1946). 1950'de Paris'te toplanan ilk milletlerarası Psikiyatri kongresine başkanlık etti.
Çağdaş psikiyatri bilimini büyük ölçüde etkileyen bu değerli bilginin başlıca eserleri şunlardır: *Les Astéréognosies et les Sensibilités Cérébrales* (Astereognoziler ve Beyin Duyarlıkları) [1934]; *l'Électro-Encéphalographie* (Elektro-Ansefolografi) [1938]; *Les Ondes Cérébrales et la Psychologie* (Beyin Dalgaları ve Psikoloji) [1941]; *La Dissolution de la Mémoire* (Belleğin Bozulması) [1942]; *Maladies de la Mémoire* (Bellek Hastalıkları) [1943]; *La Psychophysiologie Humaine* (İnsan Psikofizyolojisi) [1944]; *L'Electrochoc et la Psychophysiologie* (Elektroşok ve Psikofizyoloji) [1945]; *L'Électricité Cérébrale* (Beyin Elektriği) [1949]; *Méthodes Biologiques en Clinique Psychiatrique* (Psikiyatri Kliniğinde Biyoloji Metotları) [1950]; *Problème de Psychologie Médicale* (Tıbbî Psikoloji Problemi) [1952]. *La Jeunesse d'André Gide* (André Gide'in Gençliği) [1957] adlı eseri Gide'in davranış ve eserlerinin tenkidi ve psikolojik çözümlemesidir. (L)

DEL BALZO (Carlo), italyan edebiyatçısı (S. Martino Valle Caudina 1853-ay.y. 1911). Romanlarında italyan parlamento çevrelerini (*Le Ostriche* [Ebeler], 1901) ve taşra hayatını (*Eredita Illegitime* [Meşru Olmayan Veraset], 1889) canlandırdı. (L)

DEL BARBİERE (Domenico), **Domenico Fiorentino** denir, italyan heykelci ve gravürcüsü (Floransa 1506'ya doğr.-öl. Fransa 1565'ten sonra). Francesco Primaticcio ile birlikte Fransa'ya gitti. Fontainebleau sarayının yalancı mermer süslemelerini onun gözlemi altında yaptı. 1540'tan biraz önce Troyes'e yerleşti ve çeşitli çalışmalarının yanında (yalancı mermer, mozaik, şölen dekorları, mimarî gravür) en çok heykele önem verdi. Kendi eserleri ile öğrencilerinin (François Gentil) eseri, bütün yerli sanatlara italyan etkisini getirdi. Troyes'deki Saint-Etienne kilisesine yaptığı Jube'lerden ancak dört alçak kabartma, Saint-Pantaléon'da ise yalnız «Merhamet» ve «Sadakat» heykelleri kaldı. Saint-Florentin hastahanesinden gelen meryem heykeli (Louvre) ile Guise dükü Claude de Lorrain'in anıt kabri figürleri (parçaları Joinville, Chaumont ve Louvre'da) başlıca eserleridir. Catherine de Médicis tarafından Henri II'nin anıt kabrinde çalışmak üzere davet edildi. Germain Pilon'un yaptığı heykel grubunun etek duvarları onundur (1559). Fakat, kralı dua ederken gösteren heykeli yapamadan öldü. (L)

DEL BÈNE (Sennuccio), Floransalı şair (öl. 1349). 1311'de sürgündeydi. Avignon

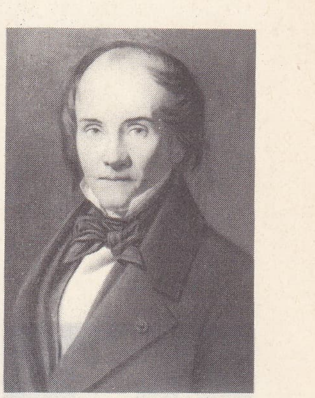

Casimir DELAVİGNE
Henri Scheffer'in eseri

Jean DELAY

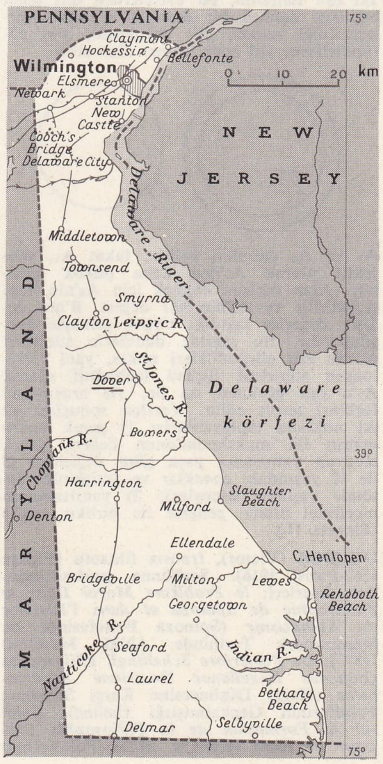

DELAWARE eyaleti haritası

Foto. Studio Dumremont (LAROUSSE)

papalık sarayında görev aldı. Petrarca'nın mektuplaştığı dostlarındandı. *Stil novo*'ya uygun birkaç şiir bıraktı. (L)

DELBET (Pierre), fransız cerrahı (La Ferté-Gaucher, Seine-et-Marne 1861-ay.y. 1957). Hekim ve siyaset adamı olan Ernest Delbet'nin (1831-1908) oğlu. 1892'de üniversiteyi bitirdi, 1893'te hastahane cerrahı, 1909'da cerrahî kliniği profesörü oldu. (L)

Delbet cihazı, kol ve uyluk kemikleri kırıklarının tedavisinde kullanılan cihazlara verilen ad. Terim, özellikle bacak kırıklarının, seyyar tedavisinde kullanılan alçılı bir cihazı ifade eder. (L)

DEL BO (Romolo), italyan heykeltıraşı (Pavia 1870-Milano 1936). Konuları daha çok, romantik olan heykeller yaptı. Eserlerinde («Gece» [1899], «Aşkın Güzelliği» [1913], Milano mezarlığında ölülerin heykelleri) A. Wildt'e benzer bir özellik görülür. (M)

DELBOEUF (Joseph), belçikalı filozof ve matematikçi (Liège 1831-Bonn 1896). Eserleri: *Prolégomènes Philosophiques de la Géometrie* (Geometrinin Felsefî Temellendirilmesi) [1860]; *Essai de Logique Scientifique* (Bilimsel Mantık Denemesi) [1865]; *De la Psychologie Comme Science Naturelle* (Tabiat Bilimi Olarak Psikoloji) [1876]; *Logique Algorithmique* (Algoritmik • Mantık) [1877]; *Eléments de Pychophysique Générale et Spéciale* (Genel ve Özel Psikofizik Unsurları) [1883]; *Questions de Philosophie et de Science* (Felsefe ve Bilim Soruları) [1883]; hayat ve ölümün yapısı üzerine bir inceleme olan *la Matière Brute et la Matière Vivante* (Canlı ve Cansız Madde) [1887]; *De l'Origine des Effets Curatifs de l'Hypnotisme* (İpnotizmanın İyileştirici Etkilerinin Kaynağı Üstüne) [1887]. Bu son çalışmasıyle Nancy okuluna (Liébeault ve Bernheim'inki) bağlanır; bu çalışmaya göre telkin, hipnozun temelidir. (L)

Delboeuf kanunu. Biyol. «Değişmemiş olanlara oranla değişmiş bireylerin sayısı ne kadar az olursa olsun, değişen bireylerin sayısı gittikçe artar ve sonunda ilkel tiplerini koruyan bireylerin sayısını geçer.» Delboeuf, bu kanunla, yalnızca tabiî ayıklanmanın yeni türler yaratabileceğini ispatlamayı düşünmüş, ama gözlemler, bu kanunu doğrulamamıştır. (L)

Delboeuf yanılsaması. Deneysel psikol. İki eşit dairenin, bu dairelerden biri daha büyükçe üçüncü bir dairenin ortasına yerleştirildiği zaman, eşit değillermiş gibi görünmelerine yol açan primer alan etkisi.

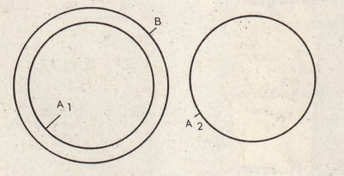

A_1 ve A_2 daireleri eşittir; fakat A_1, sübjektif olarak A_2'den daha büyük görünür. Alan etkisini ölçmek için A_2'nin çapı değiştirilir ve A_2'nin her değeri, B'nin değişik değerler taşıdığı birçok şemayle karşılaştırılır. Bu şekilde dairelerin sübjektif olarak eşit göründükleri nokta, yani yanılmanın sübjektif ölçüsü (sübjektif olarak A_1'e eşit görünen A_2 ile, A_2 arasındaki farklar) tespit edilir. Varılan sonuçları şu iki noktada toplayabiliriz: 1) gerek yanılmanın iki maksimum'unun değeri, gerek medyan yanılsama yaşa göre değişmez (5 ile 12 yaşındaki çocuklar ve yetişkinler üstünde yapılan deneyler); 2) yanılsamanın niceliksel tutarı, gelişme ile birlikte azalır (Piaget). [L]

DELBOS (Victor), fransız filozofu (Figeac 1862-Paris 1916). Sorbonne profesörlerinden. Eserleri: *le Problème Moral Dans la Philosophie de Spinoza et dans l'Histoire du Spinozisme* (Spinoza Felsefesinde ve Spinozacılık Tarihinde Ahlâk Meselesi) [1893]; *De Posteriore Schellingli Philosophia Quatenus Hegelianae Doctrinae Adversaturae* (Hegel Düşüncesine Karşı Schelling Felsefesinin Geçkalmışlığı Üstüne); *Essai sur la Formation de la Philosophie Pratique de Kant* (Kant'ın Ahlâk Felsefesinin Oluşması Üzerine Deneme) [1907]; *Spinozisme* (Spinoza'cılık) [1915]; *Figures et Doctrines de Philosophes* (Filozoflar ve Düşünceleri) [1918] ve *la Philosophie Française* (Fransız Felsefesi) [1919]. (L)

DELBOS (Yvon), fransız siyaset adamı (Thonac 1885-Paris 1956). Ecole Normale Supériure'ü bitirdi. Radikal-Sosyalist partiye girdikten sonra gazeteciliğe başladı, 1924'te Dordogne milletvekili ve 1925'te eğitim bakanı oldu. Parlamento grup başkanlığını yaptığı Radikal-Sosyalist partinin siyasetini hazırladı. 1932'de Meclis ikinci başkanı oldu. 1936'dan 1938'e kadar hükûmette yeniden görev aldı, sırasıyle adalet ve dışişleri bakanı, 1939'dan 1940'a kadar da millî eğitim bakanı oldu. Alman işgaline karşı koydu ve bu yüzden 1943'te sürgün edildi. 1945'ten sonra devamlı olarak Dordogne milletvekili seçildi, birçok hükûmette görev aldı ve ölümüne kadar faal bir rol oynadı. (L)

DELBRÜCK, Rügen adasından gelme prusyalı aile; Prusya ve Almanya'ya değerli birçok bilgin, yönetici ve siyaset adamı yetiştirdi. (L)

DELBRÜCK (Berthold), alman dilbilimcisi (Putbus, Rügen 1842-Jena 1922). Rudolf Von Delbrück'ün yeğeni. Hint-Avrupa dillerini kurdu. Eserleri: *Syntaktische Forschungen* (Sözdizimi Araştırmaları) [1871-1888]; *Vergleichende Syntax der Indogermanischen Sprachen* (Hint-Germen Dillerinin Karşılaştırmalı Sözdizimi) [1893-1900]. (L)

DELBRÜCK (Clemens VON), alman siyaset adamı (Halle 1856-Jena 1921). 1909 Yılında Bethmann-Hollweg'in yerine içişleri bakanı oldu. Bakanlığı sırasında uyrukluk konusunda, kendi adını taşıyan bir kanun çıkarttı. 1912-1916 Yılları arasında ülkenin iktisadî seferberliğini yönetti. 1919'da Alman Milliyetçi Halk partisinden Weimar Millî meclisine milletvekili seçildi. 1920'de aynı partinin temsilcisi olarak Reichstag'a girdi. *Die Wirtschaftliche Mobilmachung in Deutschland* (Almanya'da İktisadî Seferberlik) [1924] adlı hatıraları, ölümünden sonra oğlu tarafından yayımlandı. (L)

DELBRÜCK (Hans), alman tarihçisi (Bergen, Rügen 1848-Berlin 1929). Berlin üniversitesinde modern tarih okuttu (1881-1919); Prusya Eyalet meclisine, sonra İmparatorluk meclisine (1884) milletvekili seçildi. 1870'ten önce demokrattı, savaştan sonra Bismarck taraflısı oldu. Parlamento düzenine muhalif bir kişi olarak monarşi ve kilisede cisimleşen devlet otoritesini savundu. Wilhelm II'nin dış siyasetine hiçbir zaman karşı çıkmadı. Buna karşılık iç siyasetini özellikle Polonyalıların veya Danimarkalıların prusyalılaştırılmasını yerdi. 1898'de, yöneticisi bulunduğu *Preussische Jahrbücher*'de, Danimarka yurttaşlarının Schleswig-Holstein'dan atılmalarını yerdiği için para cezasına çarptırıldı. Başlıca kitapları: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der Politischen Geschichte* (Siyasî Tarih Açısından Savaş Sanatı Tarihi) [7 cilt, 1900-1927]; *Leben der Grafen Neithardt von Gneisenau* (Kont Neithardt von Gneisenau'nun Hayatı) [2 cilt, 1920]; *Weltgeschichte* (Dünya Tarihi) [5 cilt, 1923-1928]. İngiltere ve Almanya arasında dengeli bir dünya siyasetinden yana oldu. Buna karşılık pangermanizme ve Almanya'nın 1914'ten sonraki ilhak tasarılarına karşı çıktı. Barış görüşmelerine Almanya'nın mesuliyeti konusunda uzman olarak katıldı. Emekliliğinde, ilhak propagandasına karşı olanlardan bir grupu çevresinde topladı. (L)

DELBRÜCK (Max), alman asıllı amerikan biyoloji bilgini (Berlin 1906). Öğrenimini Göttingen üniversitesinde yaptı. Astronomi ve astrofizik dallarında çalıştı. 1930'da fizik doktorasını verdi. 1929'dan 1932 yılına kadar İngiltere, Danimarka ve İsveç üniversitelerinde bulundu. Danimarka'da kaldığı sürece biyoloji ile ilgilendi, atom olayları prensiplerinin yaşayan sistemlere uygulanmasını destekleyen atom fiziği bilgini Niels Bahr'dan yardım gördü. Biyolojide, molekküllerin biyolojik fonksiyonlarının mekanizmasını ve mikromoleküllerin yapısını bulmayı amaç edinen moleküller dalında yenilikler yaptı. Bu alandaki çalışmalarına Almanya'da genlerin değişimi ve yapısıyle ilgili kuramsal bir rapor verdiği 1935 yılında başladı. İki yıl sonra Amerika'ya gitti, California Teknoloji enstitüsü için Rochefeller'in iki yıllık bursunu aldı. Böylece ailesinden birçok kişi Naziler'e karşı direnme örgütünün elebaşıları olmakla suçlanarak öldürülürken, o hayatını kurtarmış oldu. Bundan sonra bütün çalışmalarını bakteriler üzerinde topladı, virüslerin genetik birleşmelerindeki sebebi bulmağa çalıştı. 1943'te amerikan biyoloji bilgini Salvador Luria ile birlikte bakterilerde değişimin varlığını ve derecesini belirtmeğe yarayan bir usul buldu. Bundan sonra Varderbilt üniversitesine girdi. 1947'de California Teknoloji enstitüsüne profesör oldu. Almanya'ya döndüğünde Kaiser Wilhelm enstitüsünde görev aldı. (M)

DELBRÜCK (Rudolf VON), alman devlet adamı (Berlin 1817-ay.y. 1903). Almanya'nın birleştirilmesinde önemli bir rol oynadı. 1848'de yeni kurulan ticaret bakanlığına getirildi, o zamana kadar Avusturya çıkarlarına hizmet eden Almanya'nın güney devletlerini *Zollverein* (Gümrük birliği) ilkelerine bağlanmağa zorladı. Almanya'nın ticarî birliğini kurduktan sonra, birleştirme siyasetini canla başla uygulamağa çalıştı ve özellikle Versailles antlaşmalarının (kasım 1870) sonuçlanmasında büyük payı oldu. 1874 ve 1875'te Reichstag'a seçildi; 1871'den itibaren başkanı bulunduğu başbakanlık çalışmalarını yürütebilmek için milletvekilliğini bıraktı. Bismarck'ın gümrük himayesine geri dönme siyasetine karşı olduğundan başbakanlıktaki görevinden de 1 haziran 1876'da ayrıldı. (L)

Delbrück kanunu. 22 Temmuz 1913'te Clemens von Delbrück'ün içişleri bakanlığı sırasında çıkarılan bu kanuna göre, bir alman yurttaşı, başka bir devletin uyruğuna geçmek isterse, dilediği takdirde ilgili alman makamlarına başvurmak suretiyle, alman uyrukluğunu muhafaza etmek hakkına sahip olabilir. Bu kanunun sağladığı imtiyaz, yabancı bir devletin yurttaşlığına geçen bir almanın, her iki yurttaşlığının verdiği haklardan yararlanabilmesidir. (L)

DEL CARRETTO (Fabrizio), Rodos şövalyelerinin büyük başkanı. Alfonso I'in kardeşi. 1480'de Rodos adasını Türklere karşı savundu. 1521'de öldü. (L)

DELCASSÉ (Théophile), fransız siyaset adamı (Pamiers 1852-Nice 1923). Gazeteci iken, Gambetta'nın desteği ile siyaset hayatına atıldı. 1889'da Foix'dan radikal milletvekili seçildi. Sırasıyle devlet bakanı yardımcısı (1893), sömürgeler bakanı (1894-1895) ve birbirini izleyen beş hükûmette (Brisson, Dupuy, Waldeck-Rousseau, Combes ve Rouvier hükûmetleri) dışişleri bakanı oldu (haziran 1898-haziran 1905). Hükûmet başkanlarının tam güvenini kazandı. Özellikle Combes ona, 1902'den itibaren tam bir serbestlik tanıdı. İçlerinde Fransa'nın Roma (Barrére), Madrid (Jules Cambon) ve Londra (Paul Cambon) büyükelçilerinin de bulunduğu değerli iş arkadaşlarının yardımıyle Fransa'yı diplomatik yalnızlığından kurtarmağa yönelen bir siyaset izledi. Fransız-Rus ittifakını sağlamlaştırdı (1900 genelkurmaylık protokolu). İtalya ile Fransa'nın yakınlaşmasını sağladı (kasım 1898 ticaret antlaşması; aralık 1900 sömürge antlaşması; temmuz 1902 siyaset antlaşması) ve özellikle İngiltere ile *Entente cordiale*'i (ingiliz-fransız dostluk antlaşması) gerçekleştirdi (mart 1899'daki Faşoda olayının barışçı bir biçimde çözüme bağlanması; özellikle Fas ve Mısır'daki nüfuz alanlarının karşılıklı olarak sınırlanmasını öngören 8 nisan 1904 antlaşmaları); İspanya'nın fransız-ingiliz ittifakına katılmasıyle (6 ekim 1904) bu siyaset tamamlanmış oldu.

Delcassé Avrupa dengesinin, Fransa'nın el koymağa hazırlandığı Fas'tan siyasî ve iktisadî bakımdan tasfiye edilmekte olan Almanya aleyhine bozulmasını öngören Üçlü ittifakı (Triple entente) savundu. Fransa'nın en zorlu düşmanı olarak gördüğü Berlin hükûmetine güvenmeyerek, Wilhelm II'nin toplanmasını teklif ettiği milletlerarası bir konferansı (Algeciras) reddetmek istedi (Tanca görüşmesi, 31 mart 1905). Ama bunun üzerine Wilhelm II, Henckel von Donnersmarck aracılığıyle Delcassé'nin istifasını istedi. Silâhlı bir çatışmayı

Clemens von DELBRÜCK

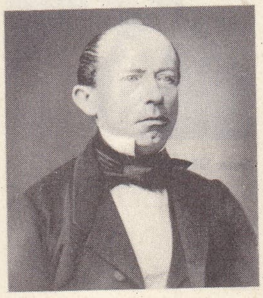
Rudolf von DELBRÜCK

Thèophile DELCASSÉ

Foto. Ullstein, Gribayédoff (LAROUSSE)

önlemek için başbakan Rouvier, dışişleri bakanını hükûmetten ayrılmak zorunda bıraktı. Delcassé, çekilme şartlarını kamuoyuna açıklamadan (bunlar zaten kamuoyunca kabul edilmeyecekti), 6 haziran 1905'te istifa etti. Siyasî hayata dönüşü, Clemenceau kabinesinin devrilmesine sebep olan, donanma ile ilgili bir konuşması sonucunda gerçekleşti (temmuz 1909). Önce donanma bakanı (mart 1911-ocak 1913), daha sonra Petersburg (şubat 1913-ocak 1914) büyükelçisi oldu. Birinci Dünya savaşı başında Viviani kabinesinde yeniden dışişleri bakanlığına getirildi (ağustos 1914). İtalya itifakının yıkılmasında büyük rol oynadı; fakat bu durum, Bulgaristan karşısındaki başarısızlığını ve Doğu cephesinde karşılaşılan güçlükleri kamuoyu önünde telâfi edemedi; istifa edip siyasî hayattan şekildi (ekim 1915). [L]

DEL CHİARO (Anton Maria), italyan tarihçisi (Floransa XVII. yy.'ın ikinci yarısı-öl. ?). Eflak prensi Constantino Brancoveanu'nun sekreteri. Elyazması Rumen kroniklerinden faydalanarak yazdığı *İstoria Delle Moderne Rivoluzioni Della Valacchia* (Modern Eflak Devrimleri Tarihi) [1718] adlı eseri Romanya'daki olayları anlatır. (L)

DELCO i. (*Dayton Engineering Laboratories co., Ohio* kelimelerinin baş harflerinden meydana gelir). Oto. Bir ateşleme aygıtının markası. Bütün patlamalı motorların ateşleyicileri için kullanılır. (L)

DEL CONTE (Jacopino). Bk. IACOPİNO.

DEL COSSA (Francesco), italyan ressamı (Ferrara 1436'ya doğr.-öl. 1478'e doğr.) XV. yy. Ferrara okulunun başlıca temsilcisi. Este ailesinin malikânelerinden biri olan Ferrara'daki Schifanoia sarayının büyük salonunun süslemesi işine katıldı. Mantegna ile Piero Della Francesca'yı andıran bu freskleri birbirini izleyen aylara (her birini yönettiği kabul edilen burçlar halinde), saray hayatı ve Este topraklarındaki tarımla ilgilidir. Ressam, 1470 yılında Ferrara'dan ayrıldı ve Bologna'ya yerleşerek Bentivoglio ailesi için çalıştı. Burada yaptığı çeşitli resimler arasında başlıcaları: *Meryem ile Azizler* (Bologna müzesi); San Petronio'nun *Grifoni Sunağı; Cebrail'in Meryem'e Müjdesi* (Dresden müzesi). Bütün bu resimler aynı donuk havayı taşır. (L)

DELCOUR (Jean), wallon heykeltıraşı (Hamoir 1627-Liège 1707). Ressam G. Douffet ile heykeltıraş Arnold Henrard'ın öğrencisi, genç yaşta Roma'ya gitti ve orada Bernini'nin etkisinde kaldı. Liège'e döndüğünde birçok iş aldı: Saint Jean-Baptiste'deki *Güzeller* gibi örtülü figürlerle süslü çeşmeler, *Vinave-d'Île Meryemi*, kiliseler için aziz heykelleri (Liège'de Saint-Jacques kilisesi için *Havari ve Azize Scholastique;* Hasselt'de Notre-Dame kilisesi için melekler). Başlıca eserleri: Liège katedralindeki *Mezarda İsa;* Gand katedralindeki *Monsenyör Attamont'un mezarı.* (L)

DELCOUR (Jean Gille), wallon ressamı (Hamoir 1632-Liège 1695). Jean Delacour'un kardeşi. Öğrenimini, Maratta'nın çevresinde, Roma'da tamamladı. Liège'e dönünce (1664), Notre-Dame-aux-Fonds kilisesinin tavanını resimledi (1690), kardeşiyle beraber yaşadı ve onun portresini yaptı (Liège müzesi). [L]

DELCOURT (Marie), belçikalı dilbilimci ve denemeci (İxelles, Brüksel 1891). Liège üniversitesinde profesörken burada hümanizma tarihini ilk defa öğretim programına aldı; özellikle yunan trajedilerini ve eski yunanın büyük mithos'larını inceledi: *la Vie d'Euripide* (Euripides'in Hayatı) [1930]; *Eschyle* (Aiskhylos) [1935]; *Périclès* (Perikles) [1940]; *Légendes et Cultes des Héros en Grèce* (Yunan Kahramanlarının Efsaneleri ve Kültleri) [1942]; *Oedipe ou la Légende du Conquérant* (Oidipus veya Fatihin Efsanesi) [1944]; *les Grands Sanctuaires de la Grèce* (Yunanistan'ın Büyük Tapınakları) [1947]; *L'Oracle de Delphes* (Delphoi Kâhini) [1955]; *Héphaistos ou la Légende du Magicien* (Hephaistos veya Büyücünün Efsanesi) [1957]. Erasmus ve Thomas More üzerine çalışmalar yaparak, *Tradition des Comiques Anciens en France avant Molière* (Molière'den Önce Fransa'daki Eski Güldürücüler Geleneği) [1934] adlı bir kitap yazdı; Jean Hoyoux ile işbirliği yaparak hazırladığı Torrentius'un (Lievin Van der Beke'in latince adı) latince mektuplarını yayımlayarak, hümanizma rönesansıyle ilgili çalışmalara katkıda bulundu. Bundan başka *İmages de Grèce* (Yunanistan'dan Görüntüler) [1943] ile Jean Schlumberger üzerine eleştirili bir deneme yazdı (1945). Eski yunan efsaneleri üzerine yeni denemeler yayımladı: *Oreste ve Alcméon* (Oreste ve Alcmeon) [1959]; *Pyrrhos et Pyrrha* (Pyrrhos ve Pyrrha); *Recherches sur la Valeur du Feu dans les Légendes Helléniques* (Yunan Efsanelerinde Ateşin Değerleri Üzerine Araştırmalar) [1965]. (L)

DELÇEV (Goce), makedonyalı bulgar ihtilâlcisi (Kukuş 1872-Banican 1903). Türk milliyetçi hareketlerine karşı «Vitresna Makedonska Revolyutsiona Organizatsiya»yı (İç Makedonya İhtilâl Teşkilâtı) [V.M.R.O.] kurdu. Amacı Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde Bulgaristan'a bağımsızlık kazandırmaktı. Bir ayaklanmada çarpışırken öldü. (LM)

DELDEVEZ (Edouard Marie Ernest), fransız orkestra yöneticisi (Paris 1817-ay.y. 1897). Bale müziği, oda müziği ve dinî müzik besteledi: *L'Art du Chef d'Orchestre* (Orkestra Yönetme Sanatı) [1878], *La Société des Concerts du Conservatoire* (Konservatuvar Konserleri Derneği) [1887] gibi kitaplarla da tanındı. (L)

DELÉCLUSE (Ulysse), fransız klarinetçisi (Noeux-les-Mines 1907). Paris konservatuvarında öğretmen, Fransız Radyosu Millî orkestrası üyesi. Fransız nefesli çalgılar okulunun bugünkü düzeye ulaşmasına katkıda bulundu. (L)

DÉLECLUZE (Etienne Jean), fransız ressam, yazar ve tenkitçisi (Paris 1781-Versailles 1863). Délecluze, David'in atelyesinde resim yapmağa başladıktan sonra 1816'da resimden vaz geçerek kendini tenkitçiliğe verdi. Sırayle *Notice sur la Vie et les Ouvrages de Léopold Robert*'i (Léopold Robert'in Hayatı ve Eserleri Üzerine Tanıtma Yazısı) ve *Louis David, Son École et son Temps*'ı (Louis David, Okulu ve Devri) [1855] yayımladı. *Restorasyon* devri genç edebiyatçılarının çevresine girdi, birçok salona devam etti ve bir roman yayımladı: *Mademoiselle Justine de Liron* (1862). Diğer eserleri: *Souvenir de Soixante Années* (Altmış Yılın Anıları) [1862] ve yalnız 1948'de yayımlanan *Journal de Délecluze* (Délecluze'ün Günlüğü). [L]

DELEDDA (Grazia), italyan kadın romancısı (Nuoro, Sassari 1871-Roma 1936). Hayatının yarısını doğum yeri olan Sardinya adasında geçirdi. 1900'de evlendi; ölünceye kadar Roma'da yaşadı. Sanatındaki yerlilik sebebiyle *Verismo* (Kaba Gerçekçilik) akımına bağlı görünürse de, gerçekte hiç bir edebiyat okuluna katılmadı. Aşırı bir içtenlikle yazdığı romanlarında bir yandan dünya hazlarına açık bir duyarlığı devam ettirir, ama öte yandan, ahlâkî kaygılara ve derin bir mistisizme bağlı görünür. İlk romanlarının konuları Sardinya adası ile ilgilidir. Bu romanların kahramanları kaderin hışmına uğramış ilkel ve güçlü kişilerdir. Daha sonraki romanlarında ise, psikolojik incelemelere yöneldi; konularını Sardinya dışından alan evrensel bir lirizmi sürdürdü. Romanları: *Racconti Sardi* (Sardinya Hikâyeleri) [1893]; *Anime Oneste* (Namuslu Ruhlar) [1895]; *le Vie del Male* (Kötülük Yolları) [1896]; *la Giustizia* (Adalet) [1899]; *Dopo il Divorzio* (Boşanmadan Sonra) [1903]; *Elias Portolu* (1903). *Cenere* (Küller) [1904]; *Colombi e Sparvieri* (Güvercinler ve Atmacalar) [1912]; *Marianna Sirca* (1915); *la Madre* (Ana) [1920]; *il Segreto dell'Vomo Solitario* (Yalnız Adamın Sırrı) [1921]; *Annalena Bilsini* (1927). Nobel Edebiyat ödülünü aldı (1926). [L]

DE LEENER (Georges), belçikalı iktisatçı (Brüksel 1879). Brüksel (1913) ve Paris (1935) üniversitelerinde profesörlük, Belçika Kraliyet akademisinde üyelik yaptı (1945). Başlıca eserleri: *Théorie et Politique du Commerce International* (Milletlerarası Ticaret Nazariyesi ve Siyaseti) [1933]; *Traité des Principes Généraux de l'Organisation* (Örgütlenmenin Genel İlkeleri Üstüne İnceleme) [1944]; *L'Abandon de l'Économie Libre et les Postulats Économiques d'un Ordre Nouveau* (Serbest İktisadın Bırakılması ve Yeni Bir Düzenin İktisadî Postulatları) [1945]; *L'Union Économique Hollando - Belgo - Luxembourgeoise* (Hollanda-Belçika - Lüksemburg İktisadî Birliği) [1945]. (L)

DELEGASYON i. (fr. *délégation*). Herhangi bir topluluğu temsil etmekle görevlendirilen heyet.

— Tar. Eski Lombardia-Venedik krallığı ve eski Kilise devletlerinin idarî bölümlerine verilen ad. || Eski Avusturya-Macaristan devletinde, biri Avusturya parlamentosu, öteki Macar parlamentosu tarafından seçilen, bazen Viyana bazen de Budapeşte'de toplanarak, 1867'den sonra dış işleri, savaş, ortak bütçe gibi konuları görüşen iki komisyona verilen ad. || Almanya'nın yönetimi sırasında Alsace-Lorraine parlamentosuna verilen geçici ad. (LM)

DELEGE (fr. *délégué*). Devleti veya halkı temsil etmek üzere yabancı bir ülkeye gönderilen kimse: *Mustafa Kemal kendi delegesini Mekke'ye şapkası ile kabul ettirmiş, bütün Müslüman delegeler onu ayakta selâmlamışlardır* (F.R. Atay). *Bakû'da toplanacak «Şark milletleri kurultayı»na delege seçildiğim zaman işte bu ruh hali içindeydim* (Ş.S. Aydemir). *Esk.* Murahhas. || *Teşm. yol.* Dernek, parti, sendika v.b. kuruluşları toplantılarda temsil eden kimse.

— Devl. huk. *Daimî delege,* milletlerarası bir teşkilâtın organlarında görevli, teşkilât üyesi devletin temsilcisi.

— ANSİKL. Devl. huk. Devletler, üyesi oldukları büyük ve önemli milletlerarası teşkilâtlar yanında *daimî delegeler* bulundurur. Bunlar diplomatik bir misyon teşkil etmez, delegasyon başkanının tayini için (elçilerden farklı olarak), görev yapacakları ülkenin devletinin veya yanına gönderdikleri teşkilâtın agreman vermesi gerekmez. Devlet, dilediği kişiyi daimî delegasyon başkanı veya üyesi olarak gönderebilir. Daimî delegeler bir yandan kendi devletlerini temsil eder, diğer yandan da milletlerarası bir teşkilâta ait organın üyesi sıfatıyle milletlerarası bir görevi yerine getirir ve milletlerarası yetkilerini kullanırlar. Kısaca ikili bir nitelikleri vardır. Bunlar diplomasi temsilcisi sayılmadıklarından, kural olarak diplomasi temsilcilerine tanınan imtiyaz ve dokunulmazlıklardan yararlanamazlar. Şu var ki başta Birleşmiş Milletler antlaşmasının 105. madde ikinci paragrafı olmak üzere, çeşitli teşkilâtlarca hazırlanan sözleşmeler, bunlara da belirli sınırlar içinde imtiyaz ve dokunulmazlıklar sağlamaktadır. Türkiye'de Devlet Memurları kn.nun 59. maddesine göre daimî temsilcilikler, bu kanunun tayin sınavları, kademe ilerlemeleri ve derece yükselmelerine ilişkin hükümleriyle bağlı olmaksızın, söz konusu memurluğa ayrılmış derece aylığı ile memur tayin edilebilirler.

◆ **Delegelik** i. Delege olma hali. || *Daimî delegelik,* bir devletin üyesi olduğu milletlerarası bir teşkilâttaki temsilciliği. (M)

Benjamin DELESSERT

De Legibus («Kanunlar»), Cicero'nun eseri. Eflatun'un *Kanunlar*'ından esinlenerek, M.Ö. 52 yılında, diyalog şeklinde yazılan bu eserin üç bölümünden birincisi tabiî hukuku, ikincisi din hukukunu, üçüncüsü de devlet gücünün teşkilâtlanması ile ilgili kanunları inceler. Eserde, Roma devletinin yapısı ve örnek olarak ele alınan Oniki Levha kanunlarının tahlili ön planda yer alır. (L)

DELEMONT, alm. **Delsberg,** İsviçre'de şehir (Bern kantonu), Jura'da Sorne ile Birse'nin birleştiği bölgede; 7 500 nüf. XVIII. yy.dan kalma şato. Saatçilik. Çimento. Küçük demir madeni ve Choindez yüksek fırını. (L)

DELEN (Dirck VAN), hollandalı ressam (Heusden 1605- Arnemuyden 1671). Genellikle soluk renkler kullanarak büyük salonlu, taraçalı, avlulu yapı resimleri yaptı. (L)

Delenda Carthago veya **Delenda est Carthago** (lat. *«Kartaca'yı Yakıp Yıkmalı»*). Roma'nın rakibi Kartaca'nın kudretinden kaygı duyan «ihtiyar» Cato, hangi konuya değinirse değinsin, bütün söylevlerini bu sözlerle bitirirdi. (L)

Foto. LAROUSSE

Delft çinisi (XIX.yy.)
Dekoratif Sanatlar müzesi, Paris

DELFT'te Doğu kapısı

DELERUE (Georges), fransız bestecisi ve orkestra yöneticisi (Roubaix 1925). Öğrenimini Paris konservatuvarında yaptı ve Fransız Radyosu Millî orkestrası yöneticisi oldu. Eserleri: yaylı dörtlü (1948); trompet için konçertino (1951); piyano için konçertino (1954); *Ariane* adlı oda operası (1954); *Karla Şövalyesi* operası (1956); Boris Vian'ın librettosu üstüne *Üzücü bir Hikâye* adlı tek perdelik eser (1960). [L]

DELESCLUZE (Louis *Charles*), fransız siyaset adamı (Dreux 1809-Paris 1871). 1830 ve 1848 ihtilâllerinde faal rol oynadı. İmparatorluk devrinde sürgüne gönderildi. 1860 Affından sonra ülkesine döndü, Cumhuriyetçi *le Réveil* gazetesini yönetti ve birçok kere tutuklandı. Paris milletvekili oldu (şubat 1871), Komün üyesi olmak için milletvekilliğinden ayrıldı. Hükûmet kuvvetlerine karşı yapılan çalışmaları yönetti, barikatlarda vuruşurken öldürüldü (25 mayıs). [L]

DELESSERT, fransız banker ailesi. — ETIENNE (Lyon 1735-Paris 1816), 1872'de yangına karşı ilk sigorta şirketini ve iskonto ile iş yapan ilk bankayı kurdu. Terör devrinde tutuklandıktan sonra tarım bilimiyle uğraştı, Fransa'ya 8 000 merinos koyunu ve zıraat âletleri getirtti. — Oğlu BENJAMİN, fransız sanayicisi, bankeri ve insanseveri (Lyon 1773-Paris 1847). Passy'de ilk pamuk ipliği fabrikasını (1801) ve pancardan şeker çıkaran bir fabrika kurdu. Bundan dolayı Napolyon kendisine «baron» unvanını verdi. Fransa bankasının genel kurul üyesi oldu, sonra Paris milletvekili seçildi. Aydın bir insansever olan Delessert, faydalı kuruluşlar, özellikle sanayii teşvik amacıyle ortaklıklar kurdu, tasarruf sandıkları açtı ve hayatının sonuna kadar bunlarla uğraştı. Muazzam bitki koleksiyonunu Cenevre şehrine, büyük kitaplığını da Akademi birliğine verdi. (L)

DELESSİT i. (*Delesse*'in adından fr. *delessite*). Miner. Tabiî hidratlı alüminyum, demir ve magnezyum silikat. Klorit türünden yeşil pullar halinde bulunur. (Bazı porfir mermerlerin yeşil rengi delessitten ileri gelir.) [L]

DELESTRE (Jean-Baptiste), fransız estetikçi ressamı ve devlet adamı (Lyon 1800-Paris 1871). *Vezüv'ün Püskürtme Sahnesi*'ni (1848, Nantes müzesi) yaptı, ama özellikle yazılarıyle dikkati çekti: *Tableau Synoptique d'un Cours sur la Philosophie de la Peinture* (Resim Felsefesi Üzerine bir Dersin Ayrıntılı Tablosu) [1829], *Études des Passions Appliquées aux Beaux-Arts* (Güzel Sanatlara Uyarlanan Tutkuların İncelenmesi) [1833], *Physiognomonie* (Fizyognomoni) [1866]. 1847'de Paris belediye meclisi üyesi oldu; 1848 ihtilâlinde çok faal bir görev aldı. (L)

DELEYRE (Alexandre), fransız bilgini (Portrets, Bordeaux yakını 1726-Paris 1797). Önce cizvit, *Encylopédie*'de çalıştı. Konvansiyon'da Jironden milletvekili, oyunu kralın idamı lehine kullandı, Eskiler meclisinde (1795) ve İnstitut'de üye oldu (1795). Başlıca eserleri şunlardır: *Analyse de la Philosophie de Bacon* (Bacon Felsefesinin Çözümlenmesi) [1755]; *Le Génie de Montesquieu* (Montesquieu'nün Dehası) [1758]; *Esprit de Saint-Evremond* (Saint-Evremond'un Düşüncesi) [1761]. (L)

DELEZENNE (Camille), fransız fizyoloji bilgini (Genech, Nord 1868-Paris 1932). Pasteur enstitüsünde profesör. Kanın pıhtılaşması, pankreas ve duodenum'un fizyolojisi, zehirler ve canlı organizmaların hücre bileşimine giren çinko üstünde çalıştı. (L)

DELFİ. Esk. Coğ. Bk. DELPHOİ.

DELFİCO (Melchiorre), italyan filozofu ve devlet adamı (Leognano, Teramo 1744-Teramo 1835). 1799 Devriminde ve Napolyon devrinde Napoli'de önemli sayılabilecek bir rol oynadı. Psikoloji, tarih ve hukukla uğraştı. Birçok eser yazdı: *Pensieri sulla Storia el sull' İncertezza e İnutilità della Medesima* (Tarih ve Tarihin Kesin Olmayışı ve Gereksizliği Üstüne Düşünceler) [1806]; *Ricerche sulla Sensibilità İmitativa* (Taklitçi Duyarlıkla İlgili Araştırmalar) [1813]; *Organik Kusursuzlaşma Üstüne Hatıralar* (1814-1818). Delfico bu son eserinde gelişme etkeni olarak örneksemenin önemini ortaya koydu. (L)

DELFİNİT i. (fr. *delphinite*). Miner. Epidot çeşidi. (L)

DELFİNO veya **DOLFİNO,** eski bir venedikli aile; başlıca üyeleri şunlardır: — GİOVANNİ (1280-1361), 1356'da Venedik dükası. Macar kralı Lajos'a karşı, İllyria ve Dalmaçya şehirlerinin isyanı üzerine başarısızlıkla sonuçlanan bir savaşa girişti. Venedik cumhuriyetini İllyria ve Dalmaçya'yı bırakmayan Zara anlaşmasını imzalamak zorunda kaldı (1358); — PİETRO, camaldoli tarikatı keşişi (Venedik 1444-San Michele di Murano 1525). 1480'de tarikatının başkan seçildi; kendisini başkanlıktan çekilmek zorunda bırakacak bir birleşme ve reform projesine karşı mücadele etti. 1513'te Papa Leo X tarafından mahkûm edildi. 1515'te de savunduğu fikirlerden dönerek papaya boyun eğdi. (L)

DEL FİORE (Antonio Maria), italyan matematikçisi (XVI. yy.ın ilk yarısı). Bologna okulundandır. Scipione del Ferro'dan ders aldı ve o zamana kadar bilinmeyen $x^3 + qx = r$ kübik denkleminin çözümünü ondan öğrendi. Tartaglia'nın $x^3 + x^2 = r$ tipindeki kübik denklemi çözebildiğini öğrenince onu aldatıcı sandı. Kendisine meydan okudu. Bu meydan okuma matematik tarihinde çok büyük önem taşır. Çünkü bu olay Tartaglia'yı genel küp denkleminin çözüm yolunu aramağa ve bulmağa yöneltti. Bu meydan okuma halk önünde oldu ve Tartaglia'nın başarısıyle son buldu. Tartaglia, Del Fiore'nin sorduğu problemi iki saat içinde çözdü ama Del Fiore Tartaglia'nın koyduğu problemlerin hiç birini çözemedi. (L)

DEL FİORE (İacobello). Bk. İACOBELLO DEL FİORE.

DEL FORA (Gherardo di Giovanni). Bk. GHERARDO Dİ GİOVANNİ DEL FORA.

DELFT, Güney Hollanda'da şehir, La Haye'in güneydoğusunda; 78 300 nüf. Delft, rıhtımları ıhlamur ağaçlarıyle süslü kanallarla bölünen güzel bir şehirdir. Birçok ilgi çekici anıtı vardır: XVI. yy.dan kalma evler; gotik üslûbunda çan kulesi; XVII. yy.dan kalma kilise; içinde Willem I'in siyah-beyaz mermerden mezarı olan (1614-1621 arası Henri Keijser tarafından yapıldı) yeni kilise; eski kilise (XIII. yy.); Willem I'in sarayı (burada öldürüldü) Prinsehof. Ressam Pieter de Hoogh ile Vermeer ve filozof Grotius Delft'te doğdular. Ama şehir özellikle çinileriyle tanınmıştır; XVII. ve XVIII. yy.da gelişen bu sanayiin ilgi çekici ürünleri bütün dünyada tanındı (Delft mavisi). XVIII. yy. sonunda ingiliz çiniciliğinin rekabeti sonucunda gerileyen sanayi, XIX. yy. sonunda yeniden gelişti. Lembert van Meerten müzesinde eşsiz bir çini koleksiyonu vardır. Teknik üniversite. Nükleer araştırma merkezi. Şehirde sanayi de gelişmiştir: besin sanayii; makine ve elektrik yapımı; tersaneler; kimya ve plastik maddeler sanayii. Çevrede petrol işletmesi. (L)

Delft çinisi. Delft'te çini imalâtının başlangıcı XVI. yy.ın sonlarına rastlar. Fakat ilk ticarî ürünler XVII. yy.ın başında ortaya çıkmıştır. Delft çinilerinde, başlangıcından sonuna kadar aynı özellikleri görmek mümkündür: bu özellikler çinilerin üzerindeki sırın ve emayın kendine has parlaklığı, her biçimi kolaylıkla alabilen, sarımsı, hafif, fakat pişince çok sağlamlaşan ve çok güzel ses veren hamurudur. Çoğu zaman kamayö şeklinde yapılan süslemeler fazla yüklü ve aşırı ölçüde karmaşıktır (kişiler, bezekler, kıvrık dallar). XVII. yy.ın ortalarında Abraham de Cooge, Delft ekolünün ve genel seramik sanatının en büyük ustası olarak ortaya çıktı. Diğer ustalar şunlardır: Aelbregt de Keizer, Frytom, Fictoorsz, Kleynoven ve Eenhoorn'lar. XVIII. yy.da *plateel-bakkers* endüstrisinde yeni bir gelişme başladı, çini kullanma eğilimi yaygın hale gelerek halka kadar indi. Çini fabrikalarını yönetenler artık eskisi gibi «usta»lar değil, «winkelhouder»ler, yani tüccarlardır. Yapılan iş de yeni alıcıların zevkine göre ayarlandı, sanat değeri kaybolmağa yüz tuttu (dekorların alçak derecede pişirilmesi). [L]

DELFZİJL, Hollanda'da (Groningen ili) şehir, Dollart kıyısında, Emden karşısında; 16 200 nüf. Alüminyum fabrikaları. Delfzijl, Ems kanalının açılmasından beri (1876) Groningen'in, Dollart körfezi kıyısındaki limanıdır. Tersaneler. (L)

DELGADİLLO (Luis Abraham), nikaragualı besteci (Managua 1887). Milano'da çalıştı, Mexico ve Panama konservatuarlarında öğretmenlik yaptı, Managua Senfoni orkestrasını yönetti. Eserleri kısmen Nikaragua folklorundan esinlenmiştir: beş opera ve operet; dört senfoni (*Yerli Senfonisi*, 1921; *Meksika Senfonisi*, 1924; *İnka Senfonisi*, 1926; *Dağ Senfonisi*, 1938); on iki *Kısa Senfoni* (1953-1956); yedi yaylı dörtlü; üç *Requiem*. (L)

DELGADO (Jose Matias), salvadorlu rahip ve siyaset adamı (1768-El Salvador 1833). İspanya'ya karşı ilk ayaklanma hareketinin önderlerindendi. Bağımsız Guatemala'nın (ki Salvador onun bir parçasıydı) Meksika'ya katılmasına başarıyle karşı koydu (1822). Kurucu meclis başkanı olarak, 1 ağustos 1823'te bağımsızlık bildirisini imzaladı. Salvador siyasî hayatında baş rolü oynadı, bu ülkenin ötekilerle barış içinde yaşamasını savundu. (L)

DELGADO (Rafael), meksikalı yazar (Cordoba, Veracruz 1853-Orizaba 1914). Şiir, eleştiri ve tiyatro eserleri yazdı. Özellikle romancı olarak tanındı. Tiyatro eserleri: *La Caja de Dulces* (Şekerlemeler Sokağı); *La Taza de Té* (Çay Fincanı); *Antes de la Boda* (Düğünden Önce). Hikâyeleri: *Cuentos y Notas* (Hikâyeler ve Notlar) [1902]. Romanları: *La Calandria* (Tarla Kuşu) [1891]; *Angelina* (1895); *Los Parientes Ricos* (Zengin Akrabalar) [1903]; *Historia Vulgar* (Gündelik Hikâye) [1904]. Romanlarında sosyal konuları duygulu bir üslûpla işledi. (L)

DELGADO burnu, Mozambik'te burun, Mozambik kanalının kuzey girişinde. Eskilerin *Prasum promontorium*'u olduğu sanılır. — *Delgado burnu idare bölümü,* 493 000

Foto. Etablissements Bull., Paris Dekoratif Sanatlar müzesi, X (LAROUSSE)

nüf. İdare merkezi, *Porto-Amelia*. (L)

DEL GARBO (Dino), italyan hekimi (öl. Floransa 1327). Floransa'da çalıştı. Bir ara Siena'da ders verdi. *Dilucidarium Avicennae* (İbni Sina Üstüne Bir Yorum) adlı eserini yazdı. 1492'de basılan bu eser, büyük arap hekiminin eserinin bir yorumuydu. *Enarratio in Guidonem de Cavalcantibus, de Natura Venerei Amoris* (Sevgi Üstüne Açıklama, Guido Cavalcanti) adlı kitabında Cecco d'Ascoli ile sert bir tartışmaya girişti. (L)

DELGİ i. (*delmek*'ten *del-gi*). *Yeni*. Delik açmağa yarayan araç, matkap, zımba.

— Büro. Bir karton üzerine zımba ile açılan çapı belirli delik ‖ *Delgi makinesi*, delikli kartlar hazırlamağa yarayan makine. Bk. ANSİKL.

— Heyk. Delgi koluna benzeyen âlet; bu âlet taşta veya mermerde delikler açmak için heykeltıraşlar tarafından kullanılır.

— ANSİKL. Etnogr. *Delgi*, elde, avuçlar arasında çevrilir; başka çeşitlerinde iki ucu yatay hareketli bir yay veya düşey hareketli yatay bir çubuğa (tulumbalı delgi) bağlanan bir halat bulunur. Bu tip delgiler, Eskimolarda, Güney Afrika'da, Eski Mısır'da kullanılır. Yaylı delgiler ise Sibirya ve Çin'de bugün bile kullanılmaktadır. Tulumbalı delgiler Kuzey Amerika'da, Avrupa'da, Güney Asya'da, Melanezya ve Endonezya'da tercih edilir. Delgilerin sivri ucu taş, sedef, balık dişi, odun, kemik veya madenden yapılır. Malzemenin içine kadar girebilmesi için, sivri ucun kenarları keskin ve yivlidir.

— Büro. *Delgi makinesi*'nde, yazı makinesindeki gibi bir klavye ve bu klavyenin bağlı bulunduğu bir demet zımba vardır; belli boyutta kesilmiş kartlar, makinenin besleme haznesine yerleştirilir, delindikten sonra da çıkış bölmesine gelir. Makinede elle yapılan tek işlem olan kartların delinmesi için, esas metnin klavye'de dizilmesi yeterlidir. (LM)

DEL GİUDİCE (Brenno), italyan mimarı (Venedik 1888). Geleneksel formların yorumunda modern çözüm yolları araştırdı. Eserleri arasında Torino stadının maraton kulesi ve Spezia katedrali için açılan yarışmada birinci gelen projesi önemlidir. (L)

Delhemeh veya **Siret-ül-Mücahidîn** (Kahramanların Hayatı), arap macera romanı. Emîr Mazlûm İbnüssahsah'ın kız kardeşi prenses Delhemeh veya Dulhimma'nın hayat hikâyesinin anlatıldığı roman 55 ciltten fazladır. Daha çok *Siret-ül-Mücahidîn* adıyle tanınır. Prenses bir bozgun sonunda da arap şeyhi Hâris'in eline geçer, sonra şeyhin iki oğlu da maceraya katılır. Halife Harun-ür-reşid devrinde geçen hikâyenin kuruluşu Binbir Gece Masallarını andırır. (M)

DELHİ, Hindistan'da şehir ve idare bölgesi, Cumna kıyısında; 2 658 612 nüf. Bu büyük merkez iki bölümden meydana gelir: halk arasında eski Delhi diye bilinen ve Moğollardan önceki devirlerden kalma geleneksel yerli şehri *Delhi* (2 061 758 nüf.); Hindistan'ın başkenti olan modern şehir *Yeni Delhi* (261 545 nüf.).

Delhi, Hindistan'ın iç kısmında, Kalküta, Bombay, Karaçi gibi büyük ticaret merkezlerine yaklaşık olarak eşit uzaklıkta, ülkenin demir, kara ve hava yolları ağının kavşağında kuruldu. Şehrin yeri üçgen biçiminde tabiî bir kaledir. Batısında Aravalli sıradağlarının en kuzey ucu olan Delhi sırtları, doğusunda Cumna ırmağı uzanır. Cumna kuzeyde Vezirâbâd'da Delhi sırtlarına ulaşır. Delhi sırtlarından Vezirâbâd'ın 17,600 km güneyinde Mahrauli'de ayrılan uzantılar bölgeyi kaplayan tepeleri meydana getirir.

Yeni Delhi'yi de kapsayan modern Delhi şehri aynı zamanda büyük bir ticaret ve sanayi merkezidir. El sanatları, özellikle fildişi işlemeciliği, kuyumculuk, altın ve gümüş nakışçılığı, pirinç ve bakır oymacılığı ile çömlekçilik çok gelişkindir. Çevredeki yeni bölgeler (güneyde Okhla ve bahda Najafgark sanayi alanları gibi) büyük sanayiye son derece elverişlidir. Sanayi kolları: pamuk dokuma eşyası, çorap, tel, lastik ve deri eşya yapımı, boya, cilâ ve nebatî yağlar.

Tarım alanında genellikle akdarı, buğday, arpa, şekerkamışı, meyve ve sebze yetiştirilmektedir.

Ulaşım. Delhi, Hindistan'da demiryollarının ve kara yollarının kesiştiği en önemli merkezlerden biridir. Delhi hava yoluyle bütün dünyaya bağlıdır. Safdarang ve Palam adlı iki havaalanı vardır.

T a r i h

Delhi'de bilinen en eski şehir M.Ö. XV. yy.da *İndraprastha*'dır. Bugün bu şehirden hiç bir iz kalmamıştır. Ama Mahabharata efsanesinde şehir uzun uzun anlatılmakta, Cumna ırmağının batı kıyısında, şimdi üstünde Purana Kila'nın (Eski kale) bulunduğu bir tepe üzerinde Pandava krallarından Yudhistra'nın yaptırdığı çok büyük bir şehir olduğu söylenmektedir.

M.Ö. I. yy.da Raca Dillu'nun, İndraprastha'nın 11,250 km güneybatısında, bugün Kutb Minar'ın bulunduğu yerde yeni bir şehir kurarak, buraya *Dilli* adını verdiği sanılıyor. Dilli adına ilk defa burada rastlıyoruz. Delhi ovasında bundan sonra kurulan büyük şehir *Surackund*'dur. Surackund, Dilli'nin (Delhi) 9,654 km kadar güneydoğusunda Tomar Racputu Raca Anangapala tarafından M.S. 1020'de kayalık bir arazide kuruldu, birkaç yıl sonra da Dilli'ye taşındı. Aşağı yukarı yüz yıl kadar hüküm süren Anangapala ve sülâlesi şehri duvarlarla çevirerek ona *Lal Kot* adını verdiler. Lal Kot'ta, Anangtal adı verilen büyük bir su deposu, pek çok tapınak ve bugün hâlâ ayakta duran ünlü bir demir sütun vardı. Tomar'ların yerine Şohan'lar geçtikten sonra, Dilli'nin son hindu hükümdarı Prithvi Raca 1170'te tahta çıkınca şehri eskisinin dört katı genişletti. Gelişmiş Racput mimarîsi üslûbunda birbirinden güzel tapınaklar ve yüksek bir kule yaptırdı. Bu devirde yüksek duvarlarla da çevrilen şehir, *Kila Rai Pathora* adını aldı.

● *Müslüman akınları*. 1191'de Gor'lu Muhammed bölgeye yaptığı akında başarısızlığa uğradı, fakat iki yıl sonra yeniden bir sefer yaparak Hinduları yendi ve Prithvi Raca'yı öldürdü. Gor'lu Muhammed, kumandanı ve kölesi olan Kutbeddin Aybek'i Delhi'de bırakarak Gor'a döndü. Aybek eski başkente dokunmamakla beraber, Kuvvet-ül-İslâm adlı büyük bir cami yaptırmak için 27 Hindu tapınağını yıktırdı. Ayrıca büyük kule yıktırılarak, yerine Kutb Minar yapıldı. Bundan sonraki yüzyılda şehre yeni yapılar eklenmedi ve müslüman yöneticiler şehri genişletme gereğini duymadılar. Daha sonra Alâeddin Halacî (1296-1316), Dilli'nin 5 km kadar kuzeydoğusunda Siri'de yeni bir şehir kurdu. Büyük bir kale olan bu şehirde 1 000 sütunlu bir saray ile Havz Has adlı çok büyük bir havuz yaptırıldı.

1321'de, Lal Kot'un aşağı yukarı 8 km güneydoğusunda, Tuğlâkâbâd'da Gıyasuddin tarafından yeni bir şehir kuruldu. Şehir, kurucusunun ölümünden az sonra ortadan kalktı. Gıyasuddin'in yerine oğlu Muhammed İbni Tuğlâk geçti (1325-1351). Muhammed, Dilli ve Siri arasında *Cihanpannah* adıyle yeni bir başkent kurdu. Burası, Delhi ovasında kurulan yedi müslüman şehrinin dördüncüsüydü. Firuz Şah da başkenti 1354'te *Firuzâbâd* adıyle Dilli'nin (Lal Kot) 13 km kuzeyinde, kurduğu şehre taşıdı. Burası Cumna'nın batı kıyısında İndraprastha'nın (bölgedeki ilk şehir) 3,200 km kuzeyinde idi. Şehir, sarayın yöresinde bir yelpaze biçiminde yayılmakta ve oldukça geniş bir alan kaplamaktaydı. Firuz Şah'ın ölümüyle Tuğlâk sülâlesi de sona erdi. 1398'de Timur, Hindistan'ı istilâ etti ve Dilli'yi ele geçirdi. Tuğlâk'ların, Mallu Han yönetiminde yaptıkları beklenmedik bir saldırıya kızan Timur, 100 000 hindu esirinin öldürülmesini ve şehrin yağma edilmesini emretti. 1414'e kadar bölgede sürekli bir yönetim kurulamadı. 1414'te Seyyid sülâlesi iktidara geçtiyse de 1451'de Lodi'lere yenildi. Lodi'lerse başkenti *Agra*'ya taşıdı.

Moğol devri. 1526'da Timur'un torunlarından Babür, Hindistan'ı istilâ etti ve hükümdar İbrahim Lodi'yi Panipat'ta öldürerek kendini Hindistan imparatoru ilân etti. Babür başkent olarak Agra'yı seçtiyse de yerine geçen oğlu Hümayun, İndraprastha yakınlarında *Dinepannah* adını verdiği yeni bir başkent kurdu. Fakat şehir daha tamamlanmadan Hümayun, afganlı Şer Şah'a yenildi. Şer Şah, şehri yeniden yaptırdı ve kalın bir duvarla çevirdi. Bu duvarın bazı kalıntılarına bugün Purana Kila'da rastlanmaktadır. Hümayun, 1555'te ülkesini yeniden ele geçirdiyse de altı ay sonra öldü ve yerine oğlu Ekber geçti. Gerek Ekber, gerek oğlu Cihangir zamanında bazen Agra, bazen de *Lahor* başkent oldu. Ekber'in torunu Şah Cihan, 1628'de Agra'da taç giydi. Şah Cihan, 1628'de ve 1638-1658 arasında Firuzâbâd'ın 3,200 km kadar kuzeyinde yeni bir şehir yaptırarak *Şahcihanâbâd* adını verdi. Bugünkü Delhi (Eski Delhi) Şahcihanâbâd'ın devamıdır. Önce sarayla kaleyi yaptıran Şah Cihan, 1648'de yeni şehre taşındı. Delhi, gerek Şah Cihan zamanında, gerek ondan sonraki yıllarda en parlak devirlerini yaşayan Moğol imparatorluğunun merkezi oldu. Ünü dünyanın dört bir yanına yayıldı ve «Yüce Moğol» efsanesini yarattı.

Şah Cihan'ın yerine 1658'de oğlu Evrengzîb geçti; onun zamanında imparatorluk gerilemeğe başladı. Evrengzîb 1707'de ölünce karışıklıklar arttı; Nadir Şah, Hindistan'a saldırdı, Delhi'yi kuşattı ve Hindistan'dan ünlü Tavuskuşu tahtı ile Kohinor (kûh-ı nur) elması da dahil olmak üzere büyük ganimetlerle döndü. Delhi, 1757'de yeniden afganlı Ahmed Şah Abdalî tarafından yağmalandı. Artık müslümanların egemenliği zayıflamağa başlamış, Maratha'lar güç kazanmışlardı. 1771'de Evrengzîb'in torununun torunu Şah Âlem, Maratha'lar tarafından tahta çıkarıldı. Ama, 1803'te Maratha'lar ingiliz kuvvetleri tarafından şehirden atıldılar ve şehir çevresinin yönetimi tamamen İngilizlerin eline geçti.

XIX.yy. Bundan sonra Delhi, 1857'deki ayaklanma dışında, sürekli olarak gelişti. Bahadır Şah II, hayatının bağışlanması şartıyle binbaşı William Stephen Raikes Hodson'a teslim oldu ve Rangoon'a (Burma) sürüldü. Delhi birkaç ay daha askerî yönetim altında kaldıktan sonra ingiliz sivil yöneticileri 1858'de idareyi devraldılar. Kalküta başkent oldu, fakat Delhi yine de önemini kaybetmedi: 1 ocak 1877'de kraliçe Victoria'nın Hindistan imparatoriçesi olduğunu bildiren ferman burada okundu. 1911'de kral George V'in taç giyme töreni de burada yapıldı.

XIX. yy.ın ikinci yarısında Delhi'de büyük değişiklikler oldu. Delhi gerek kara, gerek demiryollarıyle başka şehirlere bağlanarak zengin bir ticaret şehri haline geldi.

Yeni Delhi'nin büyümesi. Başkentin Kalküta'dan Delhi'ye nakledildiğini 12 aralık 1911'de kral George V, taç giyme töreninde ilân etti. Kurulan şehri planlama komitesi imparatorluğun başkentine en uygun yer olarak, o zamanki Delhi'nin 5 km kadar güneyinde bulunan Raisina tepesinin arkasındaki bölgeyi seçti. Burası sağlığa uygun, sulak bir bölgeydi. Delhi sırtlarıyle ırmak arasında yer alıyordu ve genişlemeğe elverişliydi. Sir Edwin L. Lutyens'in planına göre, yeni şehir Washington kadar geniş ve iddialı olacaktı. Böylece Yeni Delhi, bahçeli şehir örneğine uygun olarak birbirlerine bağlı altıgenler halinde yapıldı. Altıgenleri, kenarları iki sıra ağaçla kaplı geniş caddeler meydana getiriyordu. Delhi'nin başlıca yapıları arasında, bir akropolis niteliği taşıyan tepede iki büyük sekreterlik binası ile şimdi Hindistan cumhuriyeti başkanının oturduğu Raştrapati Bhavan adlı saray yer almaktadır. Saray son derece güzel moğol tarzı bahçelerle çevrilidir. Akropolisin kuzeydoğusundaki düzlükte sütunlarla çevrili yuvarlak bir yapı olan parlamento binası vardır. Bu dört yapıda klasik roma ve hint mimarîsi son derece ahenkli bir bileşime ulaşmıştır. Sekreterlik binalarının hemen doğusunda, Büyük meydan (şimdiki adıyle Vicay Çauk) yer alır. Buradan çıkan anacadde 3,200 km doğudaki eski İndraprastha şehrine kadar uzanır. Kuzeydoğudaki cadde anacaddeyle 60 derecelik bir açı meydana getirerek şehrin içindeki *Cuma mescidi*'ne (Büyük cami) kadar uzanır. Yeni şehir ilk yapıldığında, 16 km^2 kadar bir alanı kaplıyordu ve 70 000 kişinin yaşayabileceği bir yer olarak düşünülmüştü. Oysa bugün, şe-

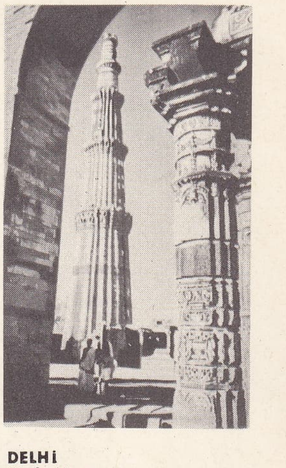

DELHİ
Kutb Minar

Foto. Auboyer (LAROUSSE)

hir aşağı yukarı 52 km²'lik bir alana yayılmıştır. İlk planın büyük bir kısmı (önemli yapılar) 1920-1930 arasında tamamlandı. 1930'larda tepelerin doğu yamacına, halk arasında Birla Mandir diye anılan, bahçelerle çevrili *Lakoşmi Narain* tapınağı yapıldı. 1940'ta şehre Hindistan radyosu binası ile Millî stad eklendi. 1947'de Hindistan'ın bölünmesi üzerine 500 000 kişi Delhi'ye göçtü. Bu yüzden dış mahallelerin çoğu genişletilerek konut merkezleri haline getirildi. Bunların içinde en önemlileri Racinder Nagar, Patel Nagar, Cungpura, Nizameddin ve Lacpat Nagar'dır. Bağımsızlıktan sonra merkez hükûmetinin çalışma alanı büyük ölçüde arttı. Bu sebeple pek çok resmî bina yapıldı ve hükûmet görevlilerinin yerleşmesi için yeni mahalleler kuruldu. Yeni yapılan binalar arasında Millî müze, Yüksek mahkeme, Millî Fizik laboratuvarı, Hindistan bankası, Asoka oteli, Hindistan Tıp Bilimleri enstitüsü sayılabilir. 1955'ten sonra İndraprastha yakınında Cumna'nın batı kıyısında yeni bir hayvanat bahçesi açıldı. Modern yapılarla çevrili olan Asaf Ali ve Parlamento caddeleri yeni ticarî kurumları barındıran yoğun iş merkezleri haline geldi. Cumna'nın batı kıyısında, Delhi kapısının yanında, 31 ocak 1948'de Mahatma Gandhi'nin cesedinin yakıldığı kutsal yer *(Rac Ghat)* bulunmaktadır. Burada heybetli bir *samad* yapıldı ve bölge millî bir tapınak ve hac merkezi oldu. Queens caddesinde UNESCO'nun yardımıyle Delhi halk kütüphanesi kuruldu. Şehirdeki en son gelişme Çanakyapuri adı verilen elçiliklerin bulunduğu bölgede oldu. Bu bölge Hindistan hükûmeti tarafından yabancı memurlara oturma ve çalışma alanı sağlamak amacıyle planlandı. Çeşitli ülkelerden pek çok mimar burada çalışarak modern mimarî örnekleri verdiler.

Güzel sanatlar

Eski Delhi, üçgen biçimindeki Delhi ovasının kuzey kısmında yer alır. Şehrin büyük kısmı hâlâ Şah Cihan'ın yaptırdığı duvarlarla çevrilidir. Bu duvarlar, 61 km uzunluğunda, 3 m genişliğinde ve 8 m yüksekliğinde idi; 27 kule ile 14 kapısı vardı. Bu kapılardan Kaşmini, Delhi, Türkmen ve Acmiri kapısı olduğu gibi durmakta, ötekilerin yalnız adları bilinmektedir.

Lai Kila (Kırmızı Kale) şehrin en önemli yapılarından biridir. Yüksekliği 26 m olan duvarlar kırmızı kum taşından yapılmıştır. Kalenin içinde saraylar, bahçeler, askerî barakalar ve çeşitli yapılar yer almaktadır. Bu yapıların içinde en önemlileri *Divanı Âm* ile *Divan-ı Has*'tır. Divan-ı Âm'ın düz tavanını kum taşından yapılma 60 sütun taşımaktadır. Özel oturumların yapıldığı Divan-ı Has daha küçüktür ve ek bağlı bir pavyonu vardır. Beyaz mermerden yapılmış olan bu pavyon, moğol süsleme sanatının en güzel örneklerindendir. Safir, yakut, zümrüt ve daha birçok kıymetli taş ve renkli inciyle süslü olan ünlü Tavuskuşu tahtı da bu pavyonda idi. Moğollardan kalan bir başka eser de, 1650'de yapılan ve eskiden dünyanın en zengin caddesi sayılan *Çandni Çauk*'tur (Gümüşçüler caddesi). Son derece gösterişli olan bu cadde eski Delhi'nin alışveriş merkezidir. Tarih boyunca dört defa yağma edildi. Çandni Çauk'un biraz güneyinde, kayalık bir tepe üstünde, Şah Cihan tarafından 1644-1658 arasında yaptırılan Cuma mescidi yer alır. Yüksek bir taş merdivenle çıkılan bu cami, mermerle döşelidir; beyaz mermerden üç kubbesi ve ön köşelerinde yüksek iki minaresi vardır.

Delhi'deki öbür camiler 1380'de Firuz Şah tarafından yaptırılan *Kali mescidi,* öteki adıyle Siyah cami ve Evrengzîb'in özel dua yeri olan *Moti mescidi*dir (İnci camii).

Şehrin, Keşmir kapısı dışında kalan kuzey kısmı, özellikle İngilizler zamanında gelişti. Eski sekreterlik binalarında bugün Hint hükûmeti yerleşmiştir. Sekreterlik binalarıyle aynı tarihte (1912) yapılan genel valilik evinde bugün Delhi üniversitesi bulunmaktadır.

Yeni Delhi şehrinin 13 km güneyinde bulunan Dilli'nin en eski bölgelerinden birinde *Demir sütun* anıtı yer alır. Bu anıt, Hindistan'ın en ilgi çekici eserlerinden biri olduğu gibi, Hindu'ların IV. yy.da maden tasfiyeciliğinde ne kadar ilerlediklerine tanıklık etmektedir. Altı ton ağırlığında olan yekpare bir demir kitlesinden yapılan bu sütunun tepesi son derece süslüdür. Sütunun üstündeki altı satırlık yazı, kral Çandra Gupta II Vikramaditya'nın (M.S. 375-413) zaferlerini anlatmakta, başka bir yazı da Raca Anangapala'dan (1052-1109) söz etmektedir.

Demir sütunun birkaç metre doğusunda ünlü *Kutb Minar* yer alır. 74 m yüksekliğinde kırmızı kum taşı ve beyaz mermerden yapılan bu minare beş katlıdır. Üst katına 376 basamaklık bir merdivenle çıkılır. Son derece süslü şerefelerle çevrilidir. Aşağıdan itibaren ilk üç katın çevresindeki arapça siyah yazılar, kırmızı kum taşıyle hoş bir çelişki meydana getirir. Minarenin, Demir sütunu da içine alan bir tapınağın bir parçası olarak Hindu'lar tarafından yapıldığı sanılmaktadır. Tapınak, daha sonra camiye çevrilerek *Kuvvet-ül-İslâm,* minare de Kutb Minar adını aldı. Kutbeddin'in 1200'de minarede yaptırmağa başladığı değişiklikleri İltutmuş 1200'de tamamlattı. 1368'de yıldırım çarpan ve hemen hemen bütünüyle yıkılan minareyi Firuz Şah yeniden yaptırarak bir kat daha ilâve ettirdi. Minare, 1872 ve 1803 depremlerinde de hasar gördü ve 1829'da onarıldı. Şehrin güney ve güneydoğusunda yer alan birçok mezar arasında en önemlisi moğol sülâlesinin ikinci imparatoru Hümayun'un mezarıdır. Bu mezar, 1565'te imparatorun karısı Hacı Begüm tarafından yaptırıldı. Duvarlarla çevrili büyük bir bahçenin ortasında yer alan iran üslûbundaki bu mezar, moğol mimarîsinin ilk örneğidir ve Agra'daki Taç Mahal'e örneklik etmiştir. Mantor adını taşıyan rasathane, bir Racput eseridir. 1710'da Caypur'lu astronom kral Mihrace Cay Singh II (1699-1744) tarafından yaptırılmıştır.

— *Delhi idare bölgesi,* 300 köy ve 3 şehirden meydana gelen Delhi idare bölgesi, 1819'da Hindistan'ın kuzeybatı eyaletinde kuruldu. 1858'de Pencap'a bağlandıysa da, Delhi 1912'ye kadar bölgenin idare merkezi olarak kaldı, daha sonra da İngiliz Hindistanı'nın başkenti oldu ve doğrudan doğruya merkezî hükûmete bağlandı. 1952'de ayrı bir devlet oldu ve 1956'da Birlik toprağı olarak yeni bir düzene bağlandı.

Delhi bölgesi. Bölge doğrudan doğruya parlamento ile yardımcı bir meclisi olan içişleri bakanı tarafından yönetilir. Yürütme organının başı aynı zamanda en yüksek memurdur. Belediye hizmetleri üç ayrı organ tarafından yerine getirilir: Delhi belediyesi, Yeni Delhi belediye komitesi ve Delhi kanton yönetim kurulu. 1951'de 1 774 072 olan nüfus yüzde 52 artarak 1961'de 2 658 612'ye ulaştı. Bu nüfusun 1 467 854'ü Hindu, 137 096'sı Sikh ve 99 501'i müslümandır. 1950-1961 Arasında okur yazarlık oranı yüzde 38,4'ten yüzde 52,7'ye yükselmiştir.

Delhi halkı geleneksel bayram ve şenliklerine bağlı kalmıştır. Hindu'ların Dasehra ve Divali, müslümanların bayram töreleri hâlâ yüzyıllar öncesinde olduğu gibi sürdürülmektedir. En yeni millî bayram olan 26 ocak Cumhuriyet bayramı da askerlerle halkın katıldığı büyük törenlerle kutlanır.

Delhi üniversitesi, 1922'de kuruldu, zamanla sanat, bilim, hukuk, tıp, pedagoji, sosyal bilimler, teknoloji ve müzik bölümleri açıldı. Ayrıca üniversiteye bağlı pek çok enstitü de vardır. Bunların arasında Lady Hardinge Kadınlar Tıp koleji, Hastabakıcılık koleji, Merkez Pedagoji enstitüsü, Merkez Tarım koleji, Delhi Politeknik okulu, İktisat okulu, Sosyal Çalışma okulu, Milletlerarası İncelemeler okulu ve Lady İrwin Kadınlar koleji sayılabilir. (M)

DELHİ sultanlığı, Kuzey Hindistan'daki başlıca müslüman krallıklarından biri. Gor'lu Muhammed'in ve vekili Kutbeddin Aybek'in 1175 ve 1206'da giriştikleri seferler sonunda, özellikle Tarar'ın (1192) ve Çandavar'ın (1194) zaferleri sonunda kuruldu. Sultan İltutmuş, Delhi'yi kendine başkent yaptı (1211-1236) ve Gor'lu Muhammed'e bağlı eski kölelerin saldırılarını püskürttü. 1220'de Afganistan'ı ele geçirmiş bulunan Moğol ordularıyle ilişkilerini kesti. Gor'lu türk ve halacî paralı askerler, Gor ve Gazni ile o zamana kadar sürdürdükleri siyasal bağları kopardılar. İltutmuş ayrıca Kuzey Hindistan ovasının belli başlı stratejik noktalarını da ele geçirerek asi Racput önderlerini yönetimine aldı. 1236-1246 Arasında birçok anlaşmazlık ve çatışma çıktı ise de, önce naip, sonra sultan olan Gıyaseddin Balban (1266-1287), 40 yıl süren bir barış ve güven devri yarattı. Bu süre içinde, Delhi, Moğollara karşı kendini savunmakla yetindi. Racput'lara karşı büyük seferlere girişilmedi. Halacî sultanları zamanında, Delhi sultanlığı güçlü bir imparatorluk haline geldi. Alâeddin Halacî (1296-1316), 1297'de Gucrat'ı, 1301-1312 arasında da Racastan'daki bütün önemli kaleleri ele geçirdiği gibi, Güney Hindistan'daki belli başlı hindu krallıklarını da kendine bağladı. 1297-1306 Arasında önemli bir tehlike olan moğol akınları durduruldu. Muhammed İbni Tuğlâk (1325-1351) Dekkan'da bir müslüman ordu ve aydın sınıfı kurmak ve Devletâbâd'ı ikinci bir başkent yapmak istedi. Dekkan'daki müslüman soylular, Delhi'nin boyunduruğu altına girmek istemediler ve 1347'de Bahmani sultanlığını kurdular.

Firuz Şah (1351-1388) Dekkan'ı geri almak için hiç bir çaba göstermedi. 1398-1399'da Timur'un saldırıları ve Delhi'nin kuşatılmasıyle, sultanlık eski gücünü kaybetmeğe başladı. Seyyid'ler zamanında (1414-1451) öteki müslüman ve hindu beylikleriyle aynı duruma düştü, mahallî bir devlet haline geldi. Ancak Lodi Afganları zamanında (1451-1526) Afganistan'dan göç ederek gelen büyük kütleler sayesinde güçlendi. 1526'da Panipat savaşında Babür Şah, Lodi sultanlığına son verdiyse de, afganlı Şer Şah, 15 yıl süren bir moğol yönetiminden sonra Delhi'de Afgan sultanlığını yeniden kurarak 1555'e kadar yaşatmayı başardı. Ancak 1555'te Hümayun yeniden Hindistan'a girdi ve oğlu Ekber de Delhi sultanlığına kesin olarak son verdi.

Delhi sultanlığı kendinden önceki hindu yönetiminin siyasî geleneklerini sürdürdü. Hindu şeflerinin orduları ve silâhları ellerinden alınmadı. Sultana, Türkler, Afganlar, Halacî'ler ve Hindu'lar birlikte hizmet ediyorlardı. Haberleşme imkânlarının azlığı ve sürekli moğol akınları yüzünden Delhi sultanlığı, mahallî vali ve memurluklarına büyük çapta hareket serbestliği tanımaktaydı. (M)

DELİ sıf. ve i. (esk. türk. *tilbe>tilve*'den *telü>delü*). Aklını kaçırmış, çıldırmış: *Sen uslusun akıllısın, ben bir ahmak, bir deli* (Mehmed Emin). ‖ Coşkun, azgın, gür: *Deli ırmak. Deli orman. Deli poyraz.* ‖ Düşkün, bir şeye fazla meraklı. ‖ *Kitap delisi. Çocuk delisi.* ‖ Davranışı taşkın, aşırı hareketle bulunan kimseler için kullanılır: *İntikamını benden mi alacaksın? Deli arap sen de!* (B. Felek). ‖ *Deli gömleği,* baştan geçme ve kollarının uzun yenleri arkadan bağlanarak hareketi önleyen delilere mahsus gömlek.

— ÇEŞ. DEY. *Deli alacası.* (Bk. ALACA.) ‖ *Deli bal (balı).* [Bk. BAL.] ‖ *Deli balkabağından olmaz ya,* «çıldırmış» anlamında. ‖ *Deli balta,* zalim kimse. ‖ *Deli bayrağı açmak,* âşık olmak. ‖ *Deli bozuk,* bir yaptığı bir yaptığına uymayan, aklına eseni yapan: *Ben deli bozuk bir herifim, yapar mıyım yaparım* (R.N. Güntekin). ‖ *Deli divane,* aklı yerinde olmama. ‖ *Deli divane etmek (olmak),* çıldırtmak, kendinden geçirmek (aklı başından gitmek): *O da her duyanı deli divane eden bu gazeli pek sevip saydığı Seyfeddin Baherzî'ye gönderdi* (N. Araz). *Aşkınla deli divane olduğumuz / Sarmaşığa tırmandığımızdan belli* (C.S. Tarancı). ‖ *Deli dolu,* patavatsız, düşünmeden konuşan veya davranan: *Recep hangi akla uyup da bu gaz sobasını almıştı bilinmez, deli dolu bir adamdı o* (S.F. Abasıyanık). *Böyle deli dolu sözler, öteden beri beni, pek eğlendirir* (R.N. Güntekin). ‖ *Deli duman,* delice, cesur. ‖ *Deli etmek,* çok kızdırmak *(teklz): Adam hiç sözünde durmuyor, deli ediyor bizi.* Çok etkilemek: *Hele Paris seni bir giydirsin, süslesin, vallahi şehirli değil, fransız erkeklerini bile deli edersin* (P. Safa). ‖ *Deli fişek,* delişmen. ‖ *Deli (deliler) gibi,* aklı başında olmadan, çılgın bir şekilde: *Deli gibi kendi kendine sa-*

yıkılıyordu «*Marika, Eleni, Kalyopi, Artemis*» (A.H. Tanpınar). *Muazzez bazı günler deli gibi çırpınıyor «Yusuf, Yusuf» diye bağırıyordu* (Sabahattin Ali). Çok hızlı, acele olarak: *Karanlıkta ağzının yerini / Arıyor deli gibi hafızam* (Orhan Veli). ‖ *Deli kızın çeyizi*, hep aynı şekilde düzülen eşyalar için kullanılır. ‖ *Tekilz. Deli olmak*, [*-e* haliyle] çok kızmak: *Onun sözlerine deli oluyor.* [*İçin* edatıyle] çok sevmek: *O kız için deli oluyor.* ‖ *Deli olmak işten değil*, güç durumlarda çaresizliği anlatır. ‖ *Deli pösteki sayar gibi*, çok karışık ve çok titiz bir uğraşma gerektiren işler için kullanılır. ‖ *Deli Raziye*, delişmen, delice hareketler yapan kız veya kadın. ‖ *Deli saçması*, anlamsız sözler için kullanılır. ‖ *Deli saraylı*, çok takıştıran kadın. ‖ *Delinin eline değnek vermek.* (Bk. DEĞNEK.) ‖ *Ne oldum delisi olmak*, yeni ulaştığı elverişli durumunu kaldıramayıp görgüsüzce davranışlarda bulunmak. ‖ *Zır deli* (*zırzır deli* veya *hınzır deli*), aklını iyice kaybetmiş, çılgın.

— Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğunda, XV. yy.ın sonlarında ve XVI. yy.ın başlarında Balkanlarda kurulan bir çeşit süvari sınıfı. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Delibaşı*, Tanzimattan önce vezir dairelerinde koruyucu ve savaşçı olarak bulundurulan delilerin başlarına verilen ad (Savaşlarda yararlık gösteren deliler önce ağa, sonra da delibaşı olurlardı. Delibaşı vezir dairelerinde ve sadrazam kapısındaki önemli kumandanlardan biri idi. Törenlerde sadrazamın önünde yürürdü.)

— ANSİKL. Teşk. tar. Her ne kadar sonradan bu askerlere hükûmet tarafından *delil* adı verilmişse de halk bunları son yüzyıla kadar hiç bir şeyden korkmamaları ve pervasızlıklarından dolayı asıl adlarıyle *(deli)* anmıştır. Deliler ocaklarının piri olarak halife Ömer'i kabul ederler. Hayatlarında şiar olarak kabul ettikleri söz ise «yazılan gelir başa»dır.

Önceleri deliler Rumeli beylerbeyi ile hudut beylerinin maiyet askeriydiler. Sonraları teşkilâtları genişledi. Anadolu beylerbeyinin ve vezirlerin maiyetlerinde de bu teşkilât kuruldu. Deliler silâh olarak, tekne kalkanlar, eğri palalar, mızraklar, atlarının eğerlerine bağlanmış bozdoğanlar taşırlardı. Vahşi hayvan derilerinden yapılmış ve kartal tüyleri ile süslü külâh takarlar, aslan, kaplan, tilki ve kurt derilerinden yapılmış elbiseler giyerlerdi. Ayaklarında *serhadlik* denilen mahmuzlu, burunları sivri, arkaları yüksek çizmeler vardı. XVII. yy.da deli kıyafetlerinde bazı değişiklikler yapıldığı görülür. Bu tarihten sonra deliler başlarına bir arşın uzunluğunda, siyah kuzu derisinden, boru gibi, üzeri sarıklı kalpak giymeğe başladılar.

Delilerden elli altmışı bir *bayrak* olurdu. Bu bayraklara kumanda eden delilere *delibaşı* denirdi. Deli ocağına giren genç, ağalardan birinin yanında yetişir, ocağın usul ve âdetlerini öğrenir, eğer deli olması uygun görülürse, din ve devlet için savaşçağına, hiç bir savaştan kaçmayacağına yemin ettirilir, tören ve dualarla başına deli kalpağı giydirilerek, ağa çırağı olarak ocağa kaydedilirdi. Yeminini tutmayan deliler keçe külâh edilerek ocaktan kovulurdu.

Kaynaklarda delilerin gördükleri görev karşılığı olarak XVII. yy.da 12, 15 akçe arası bir ücret aldıkları belirtilir. Sonraları bu ücret yalnız savaş zamanlarında verilmeğe başlandı. Başlangıçta büyük yararlık gösteren ve imparatorluğa faydalı hizmetlerde bulunan deliler, XVIII. yy.ın başlarından itibaren bozulmağa başladılar. Maiyetlerinde bulundukları devlet adamlarının, vezirlerin ölümleri üzerine ücretleri kesilen deliler Anadolu ve Rumeli'de toplu halde dolaşmağa başlamakta, köylülerin huzurunu bozmaktaydılar. Özellikle XVIII. yy.ın sonlarında delilerin elebaşılık ettiği isyanlar çıkmağa başladı. Kütahya yöresinde Kocabaşı adlı delibaşı, bu devirde büyük ün kazandı. Konya'daki 1803 ayaklanmasında, delibaşı İsmail âsilerle birleşerek Konya'ya vali olarak tayin edilen İsmail Paşayı şehre sokmadı. Bir ara delileri tekrar düzenli bir hale koymak isteyen Yusuf Ziya Paşa, çeşitli yerlerde bulunan delileri İstanbul'a getirterek Davutpaşa'ya ve Üsküdar'daki bir kışlaya yerleştirildi. Sonra bunlar toplu halde Bağdat'a yollandı.

1829 Rus harbinden sonra deliler tekrar Anadolu'ya geçerek, karışıklık çıkarmak istedilerse de, askerî teşkilâtta ıslahat yapan Mahmud II, bunları da ortadan kaldırdı. Delilerin bir kısmı kaçmayı başararak Mısır ve Suriye'ye sığındı.

Deliler gözünü budaktan sakınmayan, cesaretli ve pervasız kimselerdi. Savaşlarda büyük yararlıkları dokunurdu. XVII. yy.da yapılan Avusturya savaşlarında gösterdikleri kahramanlıktan büyük ün yapmışlardı. Kanunî devrinde Gazi Hüsrev ve Bali Beyin delileri, kendilerine efsanevî bir ün sağlamışlardı. Bunların sayısı on binin üstündeydi.

Halk arasında delilere büyük değer verilirdi. Padişahların, özellikle Selim III'ün halk arasında değişik kıyafette dolaşırken çok defa deli kıyafeti giydikleri görülmüştür.

— Tıp. Bk. AKIL *hastalıkları.*

◆ **Delice** zf. Deliye yakışacak şekilde, çılgınca: *Anlıyor musun? O adamı delice sevdim* (Vâ-Nû). *Bunların her biri delice her yana kurşunlar yağdırıp duruyor* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Sıf. Aşırı, normal olmayan: *İçinde dünyaya, hattâ boşanmak istediği kocasına delice bir muhabbet vardı* (S.F. Abasıyanık). ‖ [Bitkiler için] Vahşî, yabanî.

◆ **Delicesine** zf. Aşırı bir şekilde: *Bir kutu fondan... Benim dünyada en delicesine sevdiğim şey* (R. N. Güntekin). *O Avrupa'da da böyle küçük şehirlere delicesine bağlanırdı* (S.F. Abasıyanık).

◆ **Delilik** i. Deli olma hali, akıl bozukluğu, çıldırma: *Hayır delilik böyle başlamaz, deli deliliğini bilemez* (K. Tahir). ‖ Taşkınlık, aşırı coşkunluk: *Ah, Çalıkuşu, yüz yaşına girsen yine deliliği, şakayı bırakmayacaksın* (R.N. Güntekin). ‖ *Delilik etmek (yapmak)*, delice davranmak: *Delilik etme bırak. Sen beni nasıl taşırsın* (R.N. Güntekin).

— Huk. Bk. EHLİYET.

— Tıp. Bk. AKIL *hastalıkları.* (→ Bibliyo.) [ML]

DELİ, Sumatra adasında (İndonezya) bölge, doğu ovasının kuzeyinde. Bölgedeki büyük tarım işletmelerinden elde edilen kauçuk, palmiye yağı, tütün ve sisal adanın başlıca şehri Medan'ın limanı Belavan Deli'den ihraç edilir. (L)

DELİA i. Beyaz çiçekli, ince, dik gövdeli bitki. Killi tarlalarda rastlanır. (Karanfilgillerden.) [L]

DELİA i. Esk. çağ. Delos'ta Apollon onuruna yapılan şenlikler. ‖ Boiotialıların Atinalıları yenmelerinden (M.Ö. 424) itibaren Delion'da (Boiotia) yapılan (burada bir Apollon Delos tapınağı vardı) şenlikler.

— ANSİKL. Atina geleneğinin Thésée'ye kadar gerilere çıkarttığı ve Apollon Delos onuruna yapılan şenlikler ege kıyılarının bütün iyonya sitelerinde topluca kutlanırdı. Her devlet Delos'a bu bu iş için kutsal bir kurul gönderir ve şenlikte kurbanlar kesilir, dans edilir, at ve araba yarışları yapılır, cimnastik ve müzik yarışmaları düzenlenirdi. V. yy.ın ortasına doğru Delia'lar artık değerden düştü. 426'da, Atina tarafından Atina'da yeniden geçerlik kazandı. Küçük Delia'lar her yıl, büyükleri ise dört yılda bir yapılırdı. Uzun süreler boyunca ara verildikten sonra da 86'da Mithridate'in istilâsı sırasında Delia'lar artık tamamıyle ortadan kalktı. (L)

DELİA, latin şairi Tibullus'un ağıtlarının birinci kitabında, sevdiği kadına verdiği ad. Apuleius'a göre asıl adı Plania idi. (L)

DELİAKOS. Bk. DELOS'LU.

DELİASTES çoğl. i. (yun. *Delios*, Apollon'un unvanından). Esk. yun. Atinalıların, beş yılda bir Apollon şenliklerini kutlamak için Delos'a gönderdikleri theoroslara (şehir temsilcileri) verilen ad.

— ANSİKL. Delia'lara (Apollon şenliği) elçi olarak gönderilen *Deliastes*, Atina'nın en iyi ailelerinden seçilir, arkhitheoros denen bir başkanın yönetiminde bulunur, adakları gözeten rahiplerin (hieropoios) hazırlıklarını da denetlerlerdi. Efsaneye göre Theseus zamanından kalma *Delia* veya *Theoris* adlı eski bir gemi ile Delos'a giden Deliastes, adanın çeşitli resmî törenlerinde Atinalıları temsil ederlerdi. (L)

DELİBAŞ blş. i. Vet. Geviş getiren hayvanlarda ve özellikle koyunda köpek şeridi kurtçuklarının beyne yerleşmesinden ileri gelen asalak hastalığı.

— ANSİKL. *Delibaş* yetişkinlerden çok genç hayvanlarda, danalardan çok kuzularda görülür. Koyunda genellikle ikinci aydan on ikinci aya kadar belirir. Belirtiler hayvanların yaşına göre değişir. Körpe hayvanlarda görülen belirtiler şunlardır: durgunluk, iştahsızlık, meme emmeme, yavaş çiğneme, düzensiz geviş getirme, tembelce yürüme, görme azlığı veya hiç görmeme, gözün mavileşmesi, hareketsiz hallerde başın sağa veya sola eğik durması, yürürken bir yana kaçma eğilimi, zayıflama ve beş altı hafta içinde ölüm. Bazen daha ağır belirtilere rastlanır: başın öne düşmesi, hızlı hareket, diş gıcırdatma, titreme, önce düz gidip sonra daire çizer gibi yürüme. (L)

DELİBAŞ (Mehmed), Millî Mücadeleye karşı ayaklanan çetecilerden biri (Konya, Alibeyhöyüğü? -Çumra 1921). Millî Mücadelenin başlangıcında Konya valisi Haydar Beyden önemli yetkiler aldı. O bölgede Kuvayı Milliye'ye bağlı teşkilât ve çete birlikleri kurmakla görevlendirildi. Çetesini kurduktan sonra karar değiştirerek İstanbul hükûmeti tarafına geçti. Türk halkına ve yabancılara Millî Mücadeleyi birkaç subayın başkaldırması gibi göstermek çabasında olan İstanbul hükûmeti, Hürriyet ve İtilâf fırkası üyelerinden Zeynelâbidin Efendiyi Konya'ya göndermişti. Zeynelâbidin Efendi Millî Mücadele hareketinin İslâm dini aleyhinde bir hareket olduğunu iddia ederek Delibaş Mehmed'i kandırdı ve çetesiyle önce Çumra'yı bastırdı. Delibaş yönetimi ele geçirdi, isyan Karapınar, Karaman, Ilgın, Akşehir, Seydişehir, Beyşehir, Akseki, Manavgat ve Alanya'ya kadar yayıldı. Yanında 500 kadar asker kaçağından kurulu bir başka çete birliği daha bulunan Delibaş Mehmed, Konya'ya girdi (2-3 ekim 1920); önce cezaevini boşalttı, sonra ele geçirebildiği subayları, memurları öldürttü, şehri yağmaladı. Alâeddin tepesine çekilen hükûmet kuvvetleri iki gün sonra teslim oldular. Ayaklanmayı bastırmak için Adana, Afyon ve Ankara'dan millî kuvvetler gönderildi. Afyon'dan gelen Derviş Bey (Paşa) Gemre'de çetesini dağıtınca Delibaş Silifke'ye kaçtı. Ankara'dan gelen Refet Paşa (Bele) Konya'ya girdi. Delibaş Silifke'den Mersin'e indi. Fransızlara sığındı. Oradan İzmir'e, sonra İstanbul'a geçti. 1921'de İzmir'de Yunanlıların hizmetine girdi. Konya'ya yeniden harekete geçmek üzere gizlice Akşehir'e, oradan Çumra'ya gitti. Çumra'da arkadaşları tarafından öldürüldü. (M)

Delibaş isyanı, Millî Mücadelede Konya ve dolaylarında T.B.M.M. hükûmetine karşı girişilen isyan hareketi (2-3 ekim-15 kasım 1920). Delibaş Mehmed yönetiminde yapıldığı için bu adı aldı. (M)

Léo DELİBES

DELİBES (Léo), fransız bestecisi (Saint-Germain-du-Val 1836-Paris 1891). Paris konservatuvarında Le Couppey, Bazin ve Adam'ın öğrencisi oldu. Paris operasında orgculuk, sonra koro yöneticiliği yaptı. Birçok opera-buf (*İki Kuruşluk Kömür* [1855], *Dostum Pierrot* [1862], *Tüylü Yılan* [1864] v.b.); opera-komikler (*Kral Söyledi* [1873], *Jean de Nivelle* [1880], şaheseri olan *Lakme** [1883]) ve baleler (*Coppélia** [1870], *Silvia** [1876]) yazmıştır. (L)

DELİBES (Miguel), ispanyol yazarı (Valladolid 1920). Romanlarında alaycı ve acıklı bir tonla küçük insanların ve küçük memurların hayatını dile getirir: *Sombra del Ciprés es Alargada* (Selvilerin Gölgesi Uzarken) [1948]; *Diario de un Cazador* (Bir Avcının Romanı) [1955]. *Mi İdolatrado Hijo Sisi* (Sevgili Oğlum Hijo Sisi) [1953] ve *las Ratas* (1962) adlı eserlerinde çocuk psikolojisini derin bir kavrayışla çözümler. Ayrıca ispanyol hayatının son otuz yıllık tarihini kapsayan *Cinco Horas con Mario* (Mario ile Beş Saat) [1966] adlı bir eser de yayımladı. (L)

DELİ BİRADER (Mehmed), **Gazalî** denir, divan şairi (Bursa 1466-Mekke 1535). Babasının adı Durmuş. Medresede öğrenim gördükten sonra, zamanın ünlü sofi ve bil-

Foto, Coll. Sirot (LAROUSSE)

yavrularını besleyen dişi delice doğan

ginlerinden olan Mevlânâ Muhyiddin Acemî'den ders aldı. Sonra kendini tasavvufa verdi. Bursa'da Bayezidpaşa medresesinde müderrislik yaptı. Daha sonra Manisa'ya giderek şehzade Korkud'a yakınlığı ile tanınan Piyale Bey ile dost oldu. Şair olan Şehzade Korkud'un sarayında düzenlenen şiir ve musiki toplantılarına katıldı, kendini çevresine sevdirdi. Korkud'un idamından sonra derin bir üzüntüye kapılan Deli Birader, Bursa'da Geyiklibaba tekkesine şeyh oldu. Bu işten de bıkınca, Amasya ve Sivrihisar medreselerinde müderrislik görevi aldı. Emekliye ayrıldı, İstanbul'a geldi. Bir süre sonra ölümüne kadar kaldığı Mekke'ye gidip yerleşti.

Bazı eski şiir mecmualarında gazelleri bulunan Gazali'ye Deli Birader denmesine yol açan:

Mecnun ki belâ deştini geşt itdi seraser
Gam-haneme geldi didi halün ne birader

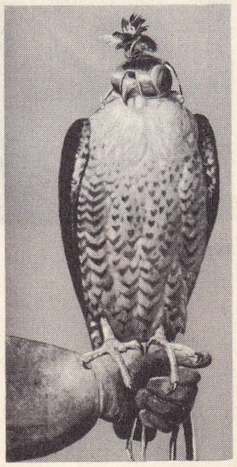

delice doğan «Av İçin Yetiştirilmiş Doğan» Sonderland'ın eseri

beytidir. Şiirlerinde nükte ve zekâ oyunları, ince, dokunaklı yergiler ağır basar. Divan şiirinin bütün kelime ve kavram oyunlarını ustalıkla kullanır; asıl başarı gösterdiği alan mizahî şiir türüdür. İskender Çelebi'ye sunduğu *Cername* adlı 31 beyitlik dilekçesinden başka mesnevî tarzında uzun şiirleri, *Kaplucaname* adlı manzum mektubu, *Dafi-ul-Gumum* ve *Rafi-ul-Humum* (Üzüntülerin ve Acıların Giderilmesi) adlı oldukça açık saçık, bir de mensur eseri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

DELİ BORAN, türk saz şairi (XIX. yy.). Çorum'un Sarımbay köyünden olduğu söylenir. Daha çok Güney Anadolu bölgesinde yayılan şiirleri Karacaoğlan ve Dadaloğlu'nu andırır. (M)

DELİCADO (Francisco), XVI. yy.da yaşamış ispanyol yazarı. Yerleşmiş ahlâk kurallarını hiçe sayan canlı bir üslûpla yazılmış bir romanı vardır: *Retrato de la Lozana Andaluza* (Andalucia'lı Lozana'nın Portresi) [1528]. (L)

DELİCAN, S.S.C.B.'de (Ermenistan cumhuriyeti) şehir. Gökçegöl'ün kuzey kıyısına 40 km, Karakilise demiryolu istasyonuna 46 km, Erivan'a 110 km uzaklıkta. Tarımsal ticaret merkezi. (M)

DELİCE i. Buğdaygillerden bitki; tahıllara karışarak büyük zararlara sebep olur: evcil hayvanlar çok fazla miktarda delice yerse zehirlenebilir.

— ANSİKL. *Delice (Lolium)* buğdaya oldukça yakın bir bitkidir; başakçıkları yassı ve bir kenarıyle başak eksenine yapışıktır. Başaklar sapın ucunda bulunur. Bir yıllık veya çok yıllık türleri bulunan bu bitki ılıman bölgelerde yetişir. Asıl delice *(Lolium temulentum)* zehirli sayılır. Bu bitkiden kurtulmak çok zordur; çünkü tohumları çimlenme gücünü uzun zaman korur. Birçok çim bitkisi de *(Lolium perenne; L. multiflorum)* bu cinstendir, çimenliklerde kullanılır. Yılda üç defa biçilebilecek derecede mükemmel bir yem bitkisidir; ama daha çok otlak olarak kullanılır. (L)

DELİCE, esk. **Piran,** Ankara iline bağlı ilçe merkezi; 1 816 nüf. Kızılırmak'ın başlıca kolu olan Delicеırmak'ın sol kıyısında; yüksl. 750 m. Ankara-Samsun yoluna 1 km'lik kolla bağlanır. Önce Keskin ilçesine bağlı idi. — *Delice ilçesi,* 726 km², 23 018 nüf. 1960 Yılında kuruldu. Tek bucağı içinde 37 köyü vardır. Tahıl tarımı. Küçükbaş hayvancılık. (M)

DELİCE doğan blş. i. Küçük doğan. Yırtıcı kuşların en hızlı uçanıdır.

— ANSİKL. Delice doğan *(Falco subbuteo)* hafif, ince uzun gövdelidir. Kanatları kubbeli ve uzundur; katlandığı zaman kuyruğunu aşar. Rengi mavimsi siyah, başı kül rengi, ensesi beyaz benekli, kanatları ve kuyruğu siyah, karnı esmer benekli sarı, paçaları, kuyruk sokumu ve kuyruğun üstü kızıl, ayakları sarıdır. Ağırlığı ve boyu yaşına ve cinsiyetine göre değişir. Dişisi daha büyük olur: boyu 38 sm, kanat açıklığı 92 sm'dir. Avrupa ve Asya'da yaygın olan delice doğan, kış göçüne başlayan tarla kuşlarını avlar, Hindistan'a ve Afrika'ya kadar onların ardından gider. (L)

Delice Böcek, Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın şiir kitabı (1957). Türk Dil kurumunun 1958 şiir ödülünü kazandı. Ayrı başlıklar altında sıralanan şiirler, Kurtuluş savaşını konu edinen bir destanın parçalarıdır. 1919 Yılında yurdun düşmanlarca işgalini duyan «Erzurum'da bir böcek», İzmir'e doğru yola çıkar. «Delice böceğin» yolculuk serüveni içinde Kurtuluş savaşı sahneleri canlandırılır; eser, böceğin 9 eylül 1922'de İzmir'e varışını belirten zafer şiiriyle sonuçlanır. (M)

DELİCEIRMAK veya **DELİCESU,** Kızılırmak'ın en uzun kolu (426 km). Yukarı Kızılırmak bölümünde Akdağ'ın batı eteklerinden doğan derelerin (Çayıralan'dan geçen Kazanboğazı deresi, Arsızözü Felâhiye'den geçen Akdere) birleşmesiyle Boğazlıyan suyu adı altında ortaya çıkar, kuzeybatıya doğru akarak Şefaatli yakınında en önemli kolu Kanak çayı ile birleşir, vâdisi boyunca, Fakılı-Çerikli arasında, Kayseri-Ankara demiryolu devam eder. Bu kesimde Yozgat'tan gelen Bozok çayı, Killiközü, Acısu, İnandık derelerini, kuzeye yönelince Sungurlu'dan gelen Budaközü'nü alır ve Cacıklar köyü yakınında Kızılırmak'a karışır. Geçtiği yerler az engebeli ve az yağışlı olduğu için Deliceırmak, çığırının uzunluğuna göre fazla su yüklü değildir. Çoğunlukla geniş olan vâdi tabanı, alçıtaşı ve tuz tabakalı kızıl killi yerey içinden geçer. Cacıklar'da yapılan ölçmelere göre ırmağın ortalama akımı 10 m³/saniyedir (1-40 m³/saniye). Yaz sonunda suyu çok azalır. (M)

DELİCİLER çoğl. i. Apocrita alt takımından zar kanatlı böcekler. Bunların dişilerinde zehir iğnesi bulunmaz); bunun yerine nebat ve hayvanî dokuları delmeğe elverişli bir burgu bulunur. Burguyle dokuları deler, içine yumurtalarını bırakır. *(Ichneumonidae, cynipidae, chalcididae, proctotrypidae* familyasından böcekler delicidir.) [L]

DELİÇAY, esk. **Kertis,** Doğu Anadolu'nun Van Murat bölümünde (Van ili, Erciş ilçesi) bucak merkezi; 349 nüf. İlçe merkezinin 16 km kuzeyinde. Aladağ'ın güney eteklerindedir. — *Deliçay bucağı,* 6 417 nüf.; yüksl. 1 850 m; 15 köy. (M)

Deliçay Urartu kalesi, Van gölünün kuzeyinde, Erciş ilçesine 18 km uzaklıkta kale. Burası Van gölünün kuzey kıyısında bir deltada gemilerin küçük bir sığınağı olarak kullanılmıştır. Sur duvarları iri kyklopik taşlarla örülmüştür. Kale bedeni yer yer yarım daire planlı kulelerle takviye edilmiştir. Yerleşmeyi işaret eden kalıntılar azdır.

Deliçay kalesi, Urartu devletinin başşehri Van (eski adı *Tuşpa* veya *Turuşpa*) ile Kuzey Urartu arasındaki kara ve deniz yolunu koruması yönünden önemliydi. Bir nevi karakol vazifesi görmekteydi. M.Ö. IX. yy. da yapıldığı sanılır. (M)

Deli Dumrul, Dede Korkut Kitabı'ndaki 12 hikâyeden birindeki erkek kahramanın adı. Atak, gözüpek ve zorba kişiliğiyle Azrail'e meydan okuyan Dumrul, Tanrı'nın gazabına uğrar ve ölümle cezalandırılır. Yürekten yakarışı ve saf inancı yüzünden, canı, yerine can bulması şartı ile bağışlanır. Anasıyle babasına, kendi yerine ölmeyi kabul edip etmeyeceklerini sorar; ikisi de kabul etmeyince Azrail'den izin alarak eşine vasiyetini bildirmeğe gelir. Birbirini çok seven genç karı kocanın fedakâr ve temiz aşklarını değerlendiren Tanrı, yaşlı ana babanın canlarının alınmasını buyurarak onların ömürlerini de Dumrul ile eşine bağışlar. Euripides'in Alkestis trajedisine konu olan Yunan efsanesi ile Deli Dumrul hikâyesi yakın benzerlik gösterirse de, aralarındaki yorum farkı kesindir. Dumrul, eşinden kendi yerine ölmesini istemez; eşi, Dumrul'u ölüme yalnız bırakmaz. Dumrul ana ve babasına başına gelen durumu anlatmakla yetinir; onların reddi karşısında hiç bir kırgınlık göstermez. Admetos ise ana babasına lânetler savurur, karısına sadık kalacağına söz vererek, sırf krallık görevi yüzünden yaşamayı ister. Deli Dumrul hikâyesi ayrıca, Oğuzların İslâmlığı kabul edişlerinden doğan din değiştirme tedirginliğini ve tek tanrı inancına bağlanmanın ilk aşamasını belirler; Dede Korkut Kitabı'ndaki en ilgi çekici konuyu en insanî açıdan işler. (M)

DELİ DÜNDAR, Kıyan Selçuk'un oğludur. Oğuz boylarında sağ kola kumanda ediyordu. Adı efsaneleşmiştir. (M)

DE LIEMACKERE (Niklaas), **Rooze** denir, flaman ressamı (Gand 1600-ay.y. 1646). Rubens'in etkisinde kaldı, özellikle doğduğu şehrin kiliselerinin resimlerini yapmakta Gaspard van Crayer ile yarıştı (Sint Baaf katedrali: *Zafere Ulaşan Meryem;* Niklaaskerk: *Meleklerin Düşüşü, Aziz Nicolaus'un Kutsanması, Azize Anna'nın Hayatı*). [L]

DELİ FUAD PAŞA, osmanlı müşiri (Mısır 1835-İstanbul 1931). İncirköylü Müşir Hasan Paşanın oğlu. İlk öğrenimini Mısır'da, orta öğrenimini İstanbul'da yaptı. Babasının Mısır'a gönderilmesi üzerine Mısır'daki Abbasiye mektebine girdi. Mektebi süvari subayı rütbesiyle bitirdi, aynı mektepte bir süre hocalık yaptı; rütbesi albaylığa kadar yükseldi. 1869'da İstanbul'a döndü, Dâr Şûrayı Askerî'de görevlendirildi. 1872'de liva (tuğgeneral) rütbesi ile, Hemavend aşiretinin isyanını bastırmak üzere Kerkük'e gönderildi. İki yıl sonra Yanya fırkası (tümen) kumandanı oldu. 1876'da İşkodra isyanını bastırmağa memur edildi; bu sırada Karadağ savaşlarındaki yararlığından dolayı Tuna ordusuna naklolunarak birçok muharebede Rusları bozguna uğrattı. Sonra ordunun geri çekilişinde artçı olarak büyük yararlık gösterdi. Mütarekede, İstanbul yakınlarında (Bakırköy civarı) bir hattı tutuyordu. Bu çarpışmalardaki başarısından dolayı 1878'de Umum Kumandanlık vekâletine tayin edildi ve rütbesi müşir oldu. Harpten sonra Rusların Rumeli'de boşaltacakları toprakları geri almakla görevlendirildi, bir süre sonra «yâver-i ekrem» (padişah yaveri) oldu. Daha sonra da elçi olarak Avusturya ve Rusya'ya gönderildi.

Fuad Paşanın, Abdülhamid II devri siyasetini ve ileri gelenlerini kötü yönleriyle açıkça tenkit etmekten çekinmemesi çevresinde hoşnutsuzluk yarattı, hattâ kendisine *Deli* lakabı takıldı. Bu davranışıyle padişahın güvenini yitirdi; bir tarafa gönderilmesi için fırsat kollanmağa başlandı. Damat Mahmud Celâleddin Paşanın Avrupa'ya kaçması vesilesiyle, tanınmış hafiye Fehim Paşa, padişah aleyhinde Fuad Paşanın da içinde bulunduğu bir komployu haber verdi; paşanın konağı gözletirken patlak veren silâhlı çatışmada birkaç kişi öldü. Devlet otoritesine karşı koyduğu bahanesiyle Divanı Harbe verilen Fuad Paşa idama mahkûm ettirildi, fakat Abdülhamid bir lûtuf gibi, bu hükmü, onun rütbe ve nişanları geri alınmak suretiyle Şam'a sürdürülmesi şeklinde hafifletti. Şam'da altı yıl sürgün yaşayan Fuad Paşa İkinci Meşrutiyet'te (1908) İstanbul'a döndü ve Âyan meclisine üye oldu. Balkan harbindeki bozgun üzerine fevkalâde askerî mecliste, Çatalca'da düşmanı durduracağını söylemesi üzerine, ihtiyar yaşına rağmen Sazlıdere savunma hattını kurdu. 1915'te kurulan fevkalâde heyetin başkanı olarak Berlin ve Viyana'ya gönderildi. Millî Mücadeleye de yararı dokundu: Sıvas kongresi kararları gereğince ve kendisine yapılan telkin ve tavsiye üzerine saraya baskıda bulundu; Damat Ferid Paşa hükûmetinin düşmesinde etkili rol oynadı. Oğullarından üçü Balkan ve Çanakkale savaşlarında şehit düştüler. (M)

DELİGEORGİS veya **DHELİGHİORGHİS** (Epameinondas), yunanlı siyaset adamı (Trablus 1829-Atina 1879). Avukat, 1859 yılında milletvekili seçildi ve 1862'de kral Otto'yu deviren partinin önderlerinden oldu. 1864'te Millî meclis başkanlığına getirildi. Kral Georgios zamanında birçok defa bakan ve başbakanlık yaptı. 1877'de türk

Foto. LAROUSSE

-rus savaşı sırasında Kumunduros hükûmetinin savaşçı siyasetine karşı çıktı ve Berlin kongresinden sonra iktidardan ayrıldı. (L)

DELİGİANNİS veya **DELİYANİS** (Theodoros), yunan siyaset adamı (Kalavritis 1826-1905). İçişleri bakanlığında sekreter iken, kral Otto düştükten sonra istifa ederek siyasete atıldı. Kyriakos hükûmeti zamanında Dışişleri bakanlığına getirildi. 1877 Türk-rus savaşında, İngilizlerin etkisiyle Yunanistan'ın tarafsız kalmasını sağladı. Savaştan sonra toplanan Berlin kongresinde, Epir, Tesalya ve Girit'in Yunanistan'a verilmesini istedi. 1883'te Kumunduros ölünce, parti başkanı seçildi, sonra başbakan oldu. 1896 Girit isyanında Etniki Eterya'nın baskısıyle Girit'e asker yolladı. Aynı zamanda Epir ve Tesalya'da çeteler hazırladı. Bunun sonucunda çıkan 1897 türk-yunan savaşında Yunanlılar yenilince Deliyanis hükûmetten çekilmek zorunda kaldı. 1902'de yeniden başbakan seçildi. 1905'te kumarhanelerin kapatılmasını öngören bir kanun yüzünden profesyonel kumarbaz K. Gerakari tarafından öldürüldü. (L)

Deligrad, Sırbistan'da, Rajnya ve Aleksinac arasında kale. Türklere karşı savaşan avusturyalı Vuça Jikic tarafından kuruldu (1806). Kale çevresinde Türklerle Sırplar arasında birçok savaş oldu (1806-1810 arası). [M]

DELİ HASAN PAŞA, celâlî isyancısı, osmanlı devlet adamı (öl. 1606). XVI. yy. sonlarında ortaya çıkan celâlî eşkıyalarından Karayazıcı'nın kardeşidir. Karayazıcı, Sokulluzade Serdar Hasan Paşa tarafından bozguna uğratıldıktan ve firar ettiği Canik dağlarında öldükten sonra, Deli Hasan eşkıyanın başına geçti; Şahverdi, Yular-Kısdı v.d. bazı âsilerle birleşerek Hasan Paşanın Diyarbakır'dan gelen ağırlığını ele geçirdi ve Tokat'ta Serdarı sıkıştırmağa başladı. Hasan Paşa yeter derecede kuvvet toplayamadığı için kaleye sığındı. Deli Hasan'ın eşkıyaları şehri zaptederek, Hasan Paşanın «Cennet bağı» diye adlandırdığı bahçeyi talan ettiler ve kaleyi kuşattılar. Bir ay kadar süren kuşatmadan sonra kale önünde Hasan Paşa şehit oldu. Paşanın para ve eşyasını aralarında paylaştılar ve Anadolu vilâyetlerini yağmaya giriştiler (1602). Üzerlerine, Şam, Halep ve Maraş kuvvetleriyle Diyarbakır beylerbeyi vezir Hüsrev Paşa gönderildiyse de, disiplin kurulamadı. Asker kışı bahane ederek Sıvas yakınlarında dağıldı; bu haberi Ankara yakınlarında öğrenen Deli Hasan, Anadolu muhafazasında bulunan Hafız Paşa üzerine yürüdü. Paşanın sığındığı Kütahya kalesini kuşattı; şehri yaktı ve kışlamak için Karahisar'a gitti. İsyanı bastırmağa Güzelce Mahmud Paşa memur edildiyse de, İstanbul'daki olaylar yüzünden yola çıkamadı; Deli Hasan da kethüdası Şahverdi'yi İstanbul'a göndererek af diledi. Aracılık yapan Yeniçeri ocağından Tornacıbaşı Hüseyin Ağanın ricası üzerine, bundan böyle Rumeli serhadlerinde cihat ve gaza etsin diyerek suçu bağışlandı ve Deli Hasan'a Bosna eyaleti beylerbeyliği verildi; Şahverdi ve Tornacıbaşı ile tabl, alem ve hilat gönderildi. Bundan sonra eşkıyayı dağıtarak Gelibolu'dan Rumeli'ye geçen Deli Hasan Paşa 400 kadar adamının bölüklere alınmasını rica etti ve onların dokuz akçe ile ulufeciler ve garipler bölüklerine alınmalarını sağladı. Gelibolu'dan geçişinde de olaylar çıkardı. Kethüdası Kurd Kethüdayı Bosna'ya mütesellim olarak gönderdi; kendisi Belgrad'a Serdar Mehmed Paşanın yanına gitti. Ancak, adamlarıyle birlikte yaptığı zulüm, devamlı şikâyetlere yol açtı, mütesellimlerinin Saray-Bosna ve Banaluka'da yaptığı çeşitli haksızlıklar üzerine Bosna'dan alındı ve Timişoara beylerbeyliğine nakledildi. İki yıl kadar kaldığı bu görevde de yolsuzlukları oldu. Estergon'un geri alınmasından sonra Serdar Lala Mehmet Paşanın işareti üzerine Timişoara halkı Deli Hasan'ın adamlarına saldırarak katlettiler; kendisi Belgrad'a kaçtı. Serdar kaymakamı Gazi Hasan Paşa, Deli Hasan'ı nezarete aldı ve durumu Divanı Hümayuna bildirdi; şeran katline fetva gelince idam edildi.

Tarihçi Naima'nın bildirdiğine göre, Bosna'da bulunduğu sırada, Venedik'e ve Papa'ya mektup göndererek 100 000 altın karşılığında Nova kalesi ile Akdeniz kıyılarındaki kaleleri vermeyi teklif etmiş ve bu hareketi meydana çıkmıştır. (M)

DELİ HÜSEYİN PAŞA, osmanlı veziri (Yenişehir, Bursa ?-öl. 1659). Gençliğinde İstanbul'a geldi, önce Eski saray, sonra Yeni saray haltacıları arasında terbiye gördü. Söylentiye göre, iran elçisinin Murad IV'e sunduğu bir yayın boşaltıp kurulması konusunda sarayda düzenlenen ve kimsenin başarı gösteremediği bir yarışmada Deli Hüseyin başarılı denemesini Murad IV'ün huzurunda da birkaç defa tekrarlar, çok takdir görür, padişahın yakınları arasına katılır.

Kısa zamanda küçük mirahor, az sonra büyük mirahor oldu. Murad IV'ün Edirne seyahatinde (1632) vezirlik payesiyle kaptanıderyalığa getirildi. Revan seferine katıldı; Revan kalesinin kuşatması sırasında başarılı oldu. Revan'ın (Erivan) fethinden sonra İran Azerbaycan'ı üzerine yapılan harekâta da katılan Deli Hüseyin Paşaya sefer dönüşünde, Diyarbakır'da bulunulduğu sırada, Mısır valiliği verildi (1635). Mısır'daki görevi sırasında yersiz hareketleri yüzünden azledilerek İstanbul'da bir süre hapsedildi. Mısır valiliği zamanına ait defterleri incelenip ve bütün serveti hazine adına müsadere edilerek serbest bırakıldı. Kısa bir süre sonra vezirlik payesini yeniden elde etti; Murad IV'ün Bağdat seferine musahip olarak katıldı. Konya yakınlarında Anadolu beylerbeyliğine tâyin edilerek, Bağdat kuşatmasında anadolu kuvvetlerinin başında Karanlıkkapı'da metrise girdi; kendi tarafına düşen iki kuleyi zaptettiği gibi şehir içindeki sokak savaşlarını da başarıyle yürüttü. İç-kaledeki Acem burcunu askerleri ile birlikte ele geçirdi. Kubbe vezirliği ile İstanbul'a dönen Deli Hüseyin Paşa, bir süre sonra, sadrazam Kara Mustafa Paşa aleyhine gelişen gizli harekette, Silâhtar Mustafa Paşa ve şeyhülislâm ile birlikte üçüncü kişi oldu ve sadaret kaymakamı Tabanıyassı Mehmed Paşanın öldürülmesinde rol oynadı; onun yerine geçti; sadrazamın İstanbul'a dönmesine kadar durumu çok iyi idare etti. Bu sebeple de sadrazamın dostluğunu kazandı. Murad IV'ün ölümünden sonra ikinci defa kaptanıderyalığa getirildi (1640). Bu sıralarda Karadeniz ticaretine zarar veren rus-kazak korsanlarına karşı güvenliği sağlamak amacıyle donanma ile Karadeniz'e çıktı; 30 kadar rus-kazak gemisini ele geçirerek İstanbul'a gönderdi, az sonra Özi muhafızlığına getirildi. 1641'de Azak kalesini kurtarmak için gönderilen kuvvetlerin serdarı oldu. Silistre kuvvetlerinin başında kaptanıderya Siyavuş Paşa, Kırım hanı Bahadır Giray, Kefe valisi Yusuf Paşa ile birlikte bu kaleyi kuşattı, fakat mühimmatın tükenmesi ve bazı anlaşmazlıklar yüzünden kuşatmayı kaldırarak geri döndü. Bir süre sonra Bosna valiliğine getirildi. 1643'te azledildi; İstanbul'a dönüşünden sonra Bağdat valiliği ile merkezden uzaklaştırıldı. Bağdat'ta güvenliği sağlaması yanında imar faaliyetlerine de girişti, Kameriye camiini onarttı. Burada Sultan İbrahim'in musahipliği görevinden ayrıldıysa da, İstanbul'a geldikten sonra, rakiplerinin çabaları sonucu, Budin valiliği verilerek merkezden hemen uzaklaştırıldı (1644). Girit seferinin açılması ve Hanya'nın zaptı üzerine ikinci vezir payesi ve Mora eyaleti arpalığı ile Hanya muhafazasına memur oldu. Bazı güçlüklerden ve aldığı yerinde tedbirlerden sonra Hanya'ya ulaşabildi (1646), şehri teslim aldı; içte ve dışta gerekli tedbirleri sağladı ve bir süvari kuvveti meydana getirdi. Serdar Sultanzade Mehmed Paşanın ölümü üzerine serdarlığa getirildi. 1647 kışını teslim aldığı Resmo'da geçiren serdar Deli Hüseyin Paşa, orada bir kiliseyi Sultan İbrahim adına camiye çevirdi, kaleyi yeniden imar ettirdi. Bir yandan da Kandiye kalesini zaptetmek üzere ciddî hazırlıklara girişti. Önce Kandiye yakınlarındaki müstahkem mevkileri ele geçirdi, sonra kaleyi kuşattı, ancak osmanlı donanmasının Boğaz önünde Venediklilere yenilmesi üzerine, yardımcı kuvvetleri beklemek üzere kuşatmayı durdurdu ve 1648 kışını Kandiye önünde geçirdi. Ertesi yıl kötü şartlar altında kaleye karşı yeni bir taarruza geçtiyse de, sonuç alamadı; bundan sonra kaleyi abluka altında tutmağa devam etti. Merkezî idare ile, İnadiye kalesinin yapılması ve masrafları konusunda anlaşmazlığa düştüyse de kalenin yapılmasını başardı. Deli Hüseyin Paşa Girit adasında bulunduğu süre içinde adayı bir yandan kısım kısım zaptederken, bir yandan da aldığı tedbirlerle yerli halkı türk idaresine ısındırdı, imar faaliyetinde bulundu, yeni bir vergi sistemi koydu. İstanbul'dan gerekli yardımın gelmemesi, adanın fethini geciktirdiği gibi, Hüseyin Paşa üzerinde de kötü bir etki yaptı. Bir süre sonra sadarete tayin edilerek sadaret mührü ve fermanı kendisine gönderildiyse de (1656) bazı olaylar üzerine bundan vaz geçildi, sadarete Siyavuş Paşa getirildi; daha sonra da (1658) Girit'te gösterdiği gevşeklik ve Kandiye'yi fethedememekle suçlanarak görevinden alındı; Edirne'ye çağırıldı. Bu sırada sadarette bulunan Köprülü Mehmed Paşa ile arası iyi değildi. Köprülü Mehmed Paşa birtakım tayin ve tedbirlere başvurarak Deli Hüseyin Paşayı geniş yetkilerle tayin edildiği Rumeli valiliğinden azlettirdi. İstanbul'da sorguya çekildikten sonra önce Yedikule zindanına hapsedildi, sonra da öldürüldü (ocak 1659). Halk arasında *Er* ve *Deli* lakaplarıyle tanınan Hüseyin Paşa, Girit'te gösterdiği kahramanlıklardan dolayı büyük ün kazanmıştı. Girit Rumları arasında İslâmlığın yayılmasına da büyük bir gayret göstermiştir. Birçok yerlerde hayratı vardır. (M)

DELİK i. (*delmek*'ten *del-i-k*). Bir cisimde oyuk şeklinde bulunan veya yapılan her türlü açıklık: *Ara sıra poyraz bir delikten bütün hızıyle giriyor* (S. F. Abasıyanık). *Duvarda bir delik açmak. Anahtar deliği. Kulak deliği. İğne deliği.* || Bir kumaşta, özellikle de giyim eşyalarında yırtılmış, açık yer: *Çoraplarında delik olmak.* || Havuz, baraj gibi su birikintilerinin bulunduğu yerlerin alt kısımlarında suyun boşalması için hazırlanan, kapaklı kanal. || Bazı hayvanların yuvası: *Fare deliğe sığmamış, bir de kuyruğuna kabak bağlamış.* (Atasözü). *Yılan deliği. Fare deliği.* || *Mec.* Konforsuz barınak. || *Argo.* Hapishane. || Sıf. Delinmiş olan: *Delik kova. Delik çorap.*

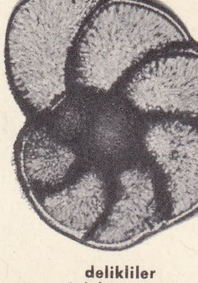

delikliler
(globigerina)

Foto. Dragesco (LAROUSSE)

— ÇEŞ. DEY. *Deliğe tıkmak. (Argo.)* Hapse atmak. || *Delik büyük, yama küçük,* eldeki imkânların ihtiyaçları karşılamaktan uzak olduğunu anlatır. || *Delik deşik,* her tarafı delinmiş olan, deliklerle dolu: *Bana postanın üstündeki polis dairesinin delik deşik duvarlarını gösterdi* (F. R. Atay). || *Baş sokacak delik,* konforsuz, iddiasız konut. || *Kaçacak delik aramak,* büyük bir telâşa kapılarak saklanacak veya sığınacak yer aramak. || *Mec. Kulağı delik.* Bk. KULAK.

— Anat. Anatomik birçok aralık ve açıklıklara verilen ad: *Kaburga-diyafram deliği; Fallop deliği.* || *Dil kör deliği,* dil sırtının V oluğunun dibinde olan çöküntü. || *Dişucu deliği,* diş kökünün ucunda bulunan, sinir ve damarların diş özüne geçmesine yarayan delik. (Kök kireçlendikçe daralır.) || *Epiplonlar arkası deliği (Winslow deliği),* aort dalızını asıl arka boşlukla birleştiren delik. (Bu delik yukarıda mide sol atardamarı, altta karaciğer atardamarı, önde midenin küçük eğriliğiyle sınırlıdır; cerrahîde önemi çok büyüktür.) || *Pacchioni oval deliği,* beyin sapının içinden geçtiği ve beyincik çadırıyle temel oluk arasındaki delik. || *Omur yan delikleri,* omurganın yan taraflarında, üst üste gelen iki omur arasında bulunan ve omurilik sinirlerinin geçmesine yarayan delikler. || *Sakrum kanalı deliği,* sakrum kanalının son kısmını meydana getiren delik. || *Weitbrecht oval deliği,* kol eklemi kapsülünün kürek kemiği oyuğu ile kürek kemiğini birbirine bağlayan, üst ve orta bağları arasında yer alan en zayıf noktası. || *Winslow deliği,* küçük epiplon, alt ana toplardamar ve oniki parmak bağırsağı ile sınırlandırılmış olan karın zarı deliği.

— Camc. Erimiş camı almak üzere kamışın içeri sokulabilmesi ve dumanların çıkması için, potaların üst kısmına gelecek şekilde ocak veya fırının duvarlarında bırakılmış açıklık.

— Denizc. *Su deliği,* borda kaplamalarının aralanması, yırtılması sonucu gemiye su sızdıran delik.

— İşlemecilik. *Delik işi,* mader iğnesiyle broderi anglez (ingiliz iğnesi) kullanılan

başlıca iğne işi. (Delik işi yapmak, makas veya ciğerdeldi ile açılmış bir deliğin etrafını sarma veya fisto iğnesiyle işlemek demektir.) || Çamaşır veya bebek takımlarında lastik ve kurdele geçirmek için ilik açılması.

— Mad. oc. *Eşit delik,* ince bir çeper üzerinde maden ocağına (veya havalandırma şebekesine) ancak ön hesaplarda tespit edilen miktarda hava girmesini sağlayacak şekilde açılmış yuvarlak delik. (1 m²'lik bir eşit deliği olan maden ocağı *dar,* 3m²'lik bir eşit deliği olan bir maden ocağı ise *geniş*'tir.)

— Mekan. İki zamanlı bir motorun silindir çeperindeki emme, egzos veya iletme ağzı. (Supapsız motorlarda, yalnız, istenildiği anda gömlekler tarafından açılan emme ve egzos delikleri bulunur). [*Eşanl.* PENCERE.] || Buhar makinelerinde, buharın silindire giriş ve çıkışını sağlamak için çekmece üzerine açılmış yarıklardan herbiri. || Suyun çıkış borusuna dökülmesini sağlamak için pompa gövdesine açılmış yarık. || *Delik tezgâhı* veya *delik işleme tezgâhı,* daha önce açılmış delikleri büyütmeğe, düzeltmeğe ve çap vermeğe yarayan makine. Delik kenarlarının kesilmesi, boylamasına hareket eden bir parçaya tutturulmuş bir kesici kalemin dönmesiyle sağlanır. (Bk. ANSİKL.) || *Yatak deliği,* yatak yağlamak için kullanılan yağın akıtıldığı delik.

— Metalürji. *Akış deliği,* pota veya fırın gibi bir metalürji tesisatında ergimiş madenin çıkış yeri. (Yüksek fırında bu delik, fırının tabanına yakın açılır ve ateşe dayanıklı bir tıkaçla kapatılır.)

— Müz. Nefesli bir çalgının çapı ile boru uzunluğu arasındaki oran. (*Konik* delikli [obua], *silindir* delikli [klarinet], yumuşak ses veren *geniş* delikli, yırtıcı ses çıkaran *dar* delikli çalgılar vardır.)

— Sanay. *Adam deliği,* bir depo, bir kazanın içine bakıcı ve ustaların girebilmesi için açılmış, otoklav (kendi kendine kapanan) bir tamponla örtülü delik. || *Kontrol deliği,* bir cihazı kontrol etmek için, içeriye el veya âlet sokulabilecek şekilde açılmış küçük delik. || *Sondaj deliği,* bir yakıt deposunda, depodaki ürünün seviyesini kontrol etmeğe yarayan dereceli değneğin sokulduğu delik.

— Sil. *Delik açma,* ateş edilecek bir topta, falya iğnesiyle delik açmak eylemi.

— Teknol. *Delik koordinat tezgâhı,* silindirik delikler açmağa yarayan, matkap veya delik işleme tezgâhına benzeyen çok yüksek hassasiyette tezgâh. (Bu tezgâh eksenler arası mesafeleri veya eksenler arası mesafe ile parçanın referans yüzeyleri arasındaki mesafeleri 5 ile 10 mikronluk bir hassasiyet mertebesinde açabilir. Delik koordinat tezgâhını, hassasiyetinin bozulmaması için sabit sıcaklıkta bir yere yerleştirmek gerekir.) || *Delik kopçası,* kolayca kırılabilen veya yırtılabilen maddeler üzerinde açılmış bir deliğe geçirilen ve kenarları, deliğin ağız kenarlarının üstüne doğru kıvrılan küçük madenî halka. (Delik kopçası ya tek parçadan veya birbiri içine girerek kıvrılan iki parçadan meydana gelir. Deliğe özel penselerle veya zımba makineleriyle yerleştirilir.) || *Boşalma deliği,* bazı karterlerde yanmış gazların çıkması için açılmış ve ucu yivli bir tıkaçla örtülü ağız. || *Dikiz deliği,* bir âlet, bir makine veya bir tesiste (fırın, yüksek fırın, tekne), içinde olup bitenleri gözlemek için açılmış delik.

— ANSİKL. Mekan. Bir *delik tezgâhı,* dört kısımdan meydana gelir: 1° birbirine dik iki yön takip ederek yatay bir düzlem üstünde hareket eden bir tabla. Bu yönlerden biri eksene paralel (boylamasına hareket), öteki eksene diktir (enlemesine hareket); 2° iş milini taşıyan ve bir karşı ağırlıkla dengelenen arabanın boylamasına hareket ettiği tabana vidalanmış bir dikme; 3° üstüne, iş miliyle aynı hizaya gelmesi için düşey olarak hareket ettirilebilen bir *sabit yatak* takılmış ikinci bir dikme; 4° ve *delik işleme barası* denilen, silindir biçiminde bir çubuk. Bu çubuğun bir ucu iş miliyle tahrik edilir, öteki ucu da sabit yatağa geçer. Deliği oyacak olan kesici kalem de bu çubuğa takılıdır. Bazı delik tezgâhlarında ise, iş milinin yüksekliği sabit kalır; buna karşılık, işlenecek parçayı taşıyan tabla düşey olarak hareket eder. Delik işleme tezgâhları genellikle, dökümden çıkmış bir parçanın deliğini büyütmekte kullanılır. Bu delik, açılacak delikle aynı eksende olmadığı için, dönme sırasında meydana gelecek kaymaları önlemek üzere delik işleme barasının bir ucu sabit yatağa tespit edilir. Bir delik tezgâhının çalışması şöyle özetlenebilir: işlenecek parça tablanın üzerine yerleştirildikten sonra, açılacak deliğin eksenini iş milinin düşey düzlemine getirecek şekilde tablaya yatay bir hareket verilir. Daha sonra iş mili, deliğin ekseniyle çakışıncaya kadar düşey olarak hareket ettirilir. Delik işleme barasına takılı olan kesici kalemi istenilen şekilde ayarladıktan sonra, tablaya otomatik olarak boylamasına bir avans hareketi verilir. Bir delik işleme tezgâhı, tablasının boyutlarına ve hareketine göre adlandırılır.

◆ **Delikçik** i. Zool. *Giriş delikçikleri, çıkış delikçikleri,* süngerlerde suyun girip çıkmasına yarayan delikler. (Çıkış delikçikleri giriş delikçiklerinden daha büyük ve daha aralıklıdır.)

◆ **Delikli** sıf. Deliği veya delikleri olan: *İçindeki resimleri para ile seyrolunan delikli sandık yok mu?* (H. R. Gürpınar). || İ. Kevgir. || *Delikli taş,* içinde bulaşık yıkanan yüksek ve düz kenarlı, zemininde suyun gitmesine yarayan bir delik bulunan sabit mutfak eşyası.

— Anat. Deliklerle kaplı elastik doku şeritlerine verilen ad. || *Delikli alan,* merkezî çekirdeklere ait damarların geçtiği beyin tabanı yüzeyi. || *Delikli bükücü kas,* el veya ayak parmaklarına ait yüzeysel bükücü kas. (Bunların kirişleri derin veya delici bükücü kasların kirişleri tarafından delinmiştir.)

— Büro. *Delikli kart,* üzerine delikler halinde sayısal veya alfabetik bilgilerin işlendiği, 187 mm boyunda, 82 mm genişliğinde, dikdörtgen biçiminde ince karton. (Bk. ANSİKL.) || *Delikli kart makinesi,* daha önceden delikli kartlara kaydedilmiş verilere dayanarak aritmetik işlemler yapmağa, istatistik veya muhasebe problemlerini çözmeğe yarayan makine. (Bu makineler kayıt kartlarını hızla okuyabilir ve işlenen kartlar, yeniden tutar naklini gerektirmeksizin her zaman kullanılabilir.) Bk. HESAP *makinesi,* KART *delici.*

— Cerr. *Delikli sargı,* üzerine küçük delikler açılan sargı veya sargı takımı.

— Teknol. *Delikli şerit,* çok sayıda kanal üzerine açılmış delikleri bulunan, uzun şerit biçiminde mekanografik destek. Bk. ANSİKL.

— Telekom. *Delikli şerit,* acele telgrafta işaretlerin aktarılmasına yarayan beş kanallı delikli şerit. (Delikli şerit, bir teletayp ile veya bir teleks makinesiyle yapılabildiği gibi, bir hesap makinesine veya bir delikli kart makinesine bağlanmış bir şerit deliciyle de yapılabilir.)

— ANSİKL. Büro. 1885 Yılında alman asıllı bir amerikalı istatikçi, Dr. Hermann Hollerith, nüfus sayımı belgelerinden alınan verileri, eşit boyutlarda kesilmiş kartonlar üzerine delikler şeklinde geçirmeyi ve bu verileri değerlendirmek için bir makine sistemi yapmayı düşündü. Bu ilk makine, bir kart deliciden ve 40 iğne ile 40 civa çanağı bulunan bir mekanizmadan meydana geliyordu. Bu mekanizma bir yandan, üstünde 40 tane kadranlı sayaç bulunan bir panoya, bir yandan da kartların belli başlı kategorilerine tekabül eden 26 kutuluk bir gruba bağlanıyordu. Kart üzerindeki deliklerden geçen iğne civaya temas edince, panodaki sayaçlardan birinin bir birim ilerlemesine ve içine kartların elle yerleştirildiği kutulardan birinin kapağının kalkmasına sebep oluyordu. Ne kadar basit ve iptidaî olsa da bu ilk delikli kart makinesiyle, 1890 amerika nüfus sayımı sonuçlarının değerlendirilme süresi iki yıl kısaltılabildi. Dr. Hollerith'in makineleri ilk defa Fransa'da 1889 milletlerarası sergisinde, daha sonra 1892'de Viyana'da toplanan istatistik hesap uzmanları kongresinde ilgililere tanıtıldı; ne var ki bu makineler bir merak ve şaşkınlık konusu olmaktan öteye gidemedi. Buna karşılık Amerika'da yeni makinelerin kullanma alanı günden güne büyüyor; demiryolu şirketleri, sigorta şirketleri, belediyeler, gittikçe gelişen delikli kart makinelerine büyük bir ilgi gösteriyordu. 1903'te Dr. Hollerith'in kurduğu Tabulating Machines co. şirketi, tamamen otomatik olarak çalışan ilk seçici ve basıcıları piyasaya sürdü. 1914 Yılında Thomas Watson, bu makineleri geliştirerek bugünkü İ.B.M. makinelerini gerçekleştirdi.

Bunun yanı sıra, 1907 yıllarında amerikalı mühendis James Powers, Hollerith'in makinelerine benzeyen makineler yaptı; bu makinelerde kartların taranması, deliklerin içinden geçerek tuşların üzerine basan küçük broşlar yardımıyla sağlanıyordu. Powers firması Amerika ve İngiltere'de fabrikalar kurdu; bugün bu firmanın patentleri, Remington Rand ve İ.C.T. şirketlerinin elindedir.

Nihayet 1924 yılında norveçli mühendis Bull, Hollerith'in makinelerine çok benzeyen bir sistem hazırlıyarak patentini aldı ve 1926 yılında ölürken bu patentleri, tedavi gördüğü Oslo kanser enstitüsüne devretti. Sonradan patentleri bir isveç şirketi satın aldıysa da, bugün makinelerin yapım hakkı, 1931 yılında Bull makineleri ortaklığı adını alan bir şirketin elindedir.

Bu makinelerde kullanılan delikli kartlar üzerinde, basılı olarak işlenmiş bilgiler açıkça görülür ve kartlar her zaman için yeniden kullanılabilir. Delikli kartlarda, 0'dan 9'a kadar sayılar basılmış 80 tane düşey kolon ve iki delik bölgesi bulunur.

Bir sayıyı kaydetmek için, kart üzerindeki bütün kolonlarda bu sayının bulunduğu yerlere dikdörtgen biçiminde bir delik açılır. Bir harfi kaydetmek için de, aynı kolondaki iki deliği (bir sayı deliği ve bir bölge deliği) birleştirmek gerekir. Bazı delikli kart makinelerinde, 21, 40 veya 65 sayı kolonu bulunan daha küçük boyutlu kartlar kullanılır. Delikli kartlar daha çok defter tutma, istatistik veya bilimsel hesaplarda kullanılmakla birlikte, dokuma tezgâhlarının veya takım tezgâhlarının idare edilmesinde de bu makinelerden yararlanılabilir. Aslında, 1728 yılında fransız Falcon'un bulduğu, Vaucanson ve Jacquart'ın geliştirdiği makineler bu ikinci tür uygulama alanı için düşünülmüştü.

Delikli kart makinelerinin, başlangıçta yalnız istatistik konularını kapsayan uygulama alanları günümüzde, çok sayıda belgenin çabucak incelenip, sistematik olarak değerlendirilmesi gereken bütün idare ve muhasebe işlerini içine almıştır: fatura kontrolu ve muhasebe işlemleri, işçi ücretlerinin hesaplanması ve ödenmesi, depolanmış malların değer takdiri ve malzeme hesapları, elektrik ve gaz abone makbuzlarının düzenlenmesi, banka ve sigorta hesapları v.b. Bir ülkenin çeşitli iş sahaları arasında, delikli kart makinelerinin sayısız hizmetlerinden yararlanılmayan herhangi bir konu düşünülemez.

— Teknol. Başlangıçta delikli kartların hazırlanmasını veya alınan bilgilerin iletilmesini kolaylaştıracak bir yardımcı araç olarak düşünülen *delikli şerit,* aslında mekanografik destek olarak da işe yarar. Bilgi-işlem alanında, özellikle ileride tekrar kullanılması gerektiği zaman, işlenecek bilgilerin kaydı için delikli şerit çok iktisadî ve kullanışlı bir araçtır. Boyu belli bir ölçüye bağlı olmayan bu şeridin yüksekliği 18 ile 25 mm arasında değişir. Şerit üzerinde her harf bir tek delik yerine, birkaç deliğin birleştirilmesi veya kanallarda bazı delik yerlerinin delinmeyip boş bırakılmasıyle gösterilir. Delikli şeridin, insan gözüyle çok güç okunabilmesi, art arda gelen bilgileri işleme ve düzeltme güçlüğü gibi bazı sakıncalı yönleri vardır, bununla birlikte, tercih edilmesi için sayısız sebepler gösterilebilir: hazırlanması ve taşınması çok kolay, delikli kartlardan da çok daha hafiftir. Yazı makinesi, hesap makinesi, elektronik düzenler gibi çeşitli cihazlarla okunabilir. Bir şerit okuyucuyle donatılan bu makineler, alınan bilgileri ara işlemlerden geçirmeksizin doğrudan doğruya değerlendirebilir. Delikli şeritler aynı zamanda, otomatik takım tezgâhlarının veya hurufat döküm makinelerinin çalışmasını idare etmekte de

kullanılır. Beş kanallı ve milletlerarası P.T.T. kodlarına cevap verebilen şeritlerde bilgiler, telgrafla veya teleks şebekeleriyle iletilir. Şerit okuma hızı, okuyucu tertibat foto-elektrikle çalıştığı zaman dakikada 1 000 harfe kadar çıkabilir; tertibat elektromekanik olduğu zaman okuma hızı daha düşüktür. Delme hızı ise, genellikle dakikada 150 harftir.

◆ **Deliksiz** sıf. Deliği olmayan.

— DEY. *Deliksiz uyku,* hiç uyanmadan uyunulan uzunca uyku: *Nitekim deliksiz bir uykuya dalmıştım* (R. H. Karay). [LM]

DELİ KAMÇI, bulgarca *Luda Kamçiya,* Bulgaristan'ın doğusunda ırmak (205 km), Koca Balkan ile Çatal Balkan'dan çıkar, Büyük Kamçı ırmağı ile birleşerek Karadeniz'e dökülür. (M)

DELİKANLI bls. i. Çocukluk çağından çıkmış genç erkek: *Delikanlılarla genç kızlar [...] çoğunlukta idiler* (Y.K. Karaosmanoğlu). *Aşağıtaşlı köyünden Halil İbrahim, on sekiz yaşlarında bir delikanlı* (M. Ş. Esendal). *Yağız delikanlı.* || Ünl. Gençlere teklifsiz hitapta kullanılır: *Ben de o köylüyüm delikanlı, dedi* (S.F. Abasıyanık).

◆ **Delikanlılık** i. Delikanlı olma hali. || [Erkek için] Gençlik: *Üsküdardan tanırım. Beraber büyüdük... delikanlılığında hafif külhanca idi* (B. Felek). [M]

Delikanlı *(Podrostok),* rus yazarı Fiodor Mihayloviç Dostoyevski'nin romanı (1875). Yazar bu romanda, Raskolnikov'un Nietzsche'den edindiği düşüncelerden, son romanı *Karamazof Kardeşler*'in felsefî temelini meydana getiren ortodoksluğa geçmektedir. Arkadi Dolgoruk adında bir delikanlı, mülk sahibi Versilof'un bir hizmetçiden doğmuş, evlilik dışı oğludur. Bayağı ve cahil bir fransızın yönettiği bir aristokrat okuluna verilen çocuk, arkadaşları tarafından hor görülür ve bir kenara itilir. Arkadi, bu duruma başkaldırmaz, ama ruhunun derinlerinde insanlara karşı büyük kin besler. Bu kine zenginlik ve güçlülük özlemleri eklenir. Dostoyevski'nin birçok kahramanı gibi, onun da bir saplantısı vardır: bir Rothschild kadar zengin olmak. Arkadi, amacına ulaşmak için, kendini açlığa ve tutumluluğa zorlar. Ne var ki yaradılışı gereği, her zaman kararsız ve iç tepilerinin oyuncağı olmaktan kurtulamaz. Sonunda bir gün, cömertliği tutar, biriktirdiği paraların büyük kısmını dağıtır ve gönül eğlendirmek için, elinde avucunda ne kaldıysa hepsini harcar. Kardeşinin karısına âşık olur. Her ikisini de güç duruma düşürecek olan bir belge bir çocuğun eline geçer. O da belgeden yararlanarak birçok dolap çevirir. Arkadi, kumara başlar ve borç üstüne borç yapar. Kendine borç veren kimsenin, kız kardeşi Lisa'nın sevgilisi olduğunu sonradan öğrenir. Bunun üzerine kendi üstüne eğilir: benzerlerinden hiç bir iyilik görmediğinden, kendisi için bencil bir hayat felsefesi kurarsa da, İslavlara has o karmaşık yaratılışı dolayısıyle, çok geçmeden bencilliğinden usanç getirir. O da babası gibi hayalcinin biridir; kendi mutluluğundan çok, bütün insanların mutluluğunu düşünmeğe başlar. Ama bu hayali, babalığının bilgeliğinde daha anlamlı bir ifade bulur. Bu adam, halkın içinden doğacak bir Hıristiyanlığın sözcülüğünü yapan yaşlı Maker İvanoviç'tir. Dostoyevski, *Delikanlı*'da büyük bir psikolog ve mânevî acıların şairi olarak görünür. (M)

Deli Karçar, *Dede Korkut Kitabı*'nda Kampüre oğlu Bamsı Beyrek hikâyesinin okçuluk ve savaşçılıkla tanınmış kahramanlarından biri. Kız kardeşi Banı Çiçek'i Bamsı Beyrek ile evlendirmek için aracılık eden Dede Korkut'u kılıçla öldürmeğe kalkınca çarpılır. Sonra Dede Korkut'a yalvarır yakarır, kız kardeşinin evlenmesine engel olmayacağına söz verir ve kendini bağışlatır. (M)

DELİKBURUNLULAR çoğl. bls. i. A.B.D.'nin kuzeybatısında yaşayan kızılderililer. Bu adı, atalarının burunlarına taktıkları deniz kabuğundan yapılmış süsler dolayısıyle alan delikburunlular, sonraları bu âdetten vaz geçtiler. Bu kızılderililer bugün, İdaho eyaletinde kendilerine ayrılmış bir bölgede yaşarlar. (L)

Delikhan *(Öresin* veya *Öresun han* da denir), Aksaray-Kayseri yolu üzerinde, dikdörtgen planlı ve avlusuz han. 1270'te yapıldığı sanılır; kitabesi yoktur. Planı bazı değişikliklere rağmen Burdur yakınlarındaki Susuzhan'ınkini andırır. Taç kapısı yıkık ve harap durumdadır. Tonoz ve kemerlerinden arta kalanlar temiz bir işçiliği gösterir. (M)

DELİKLİLER çoğl. i. Kökbacaklı birhücreliler altsınıfı veya takımı. Genellikle denizde, bir yere tutunarak veya serbestçe yaşayan küçük hayvanları kapsar. Bunların protoplazması bir kavkının içinde bulunur. Kavkıdaki bir veya birçok delikten yalancı ayak uzantıları çıkar.

— Zool. *Esk.* Foraminiferler grubu. Bunların kavkısı kalkerden oluşur; kavkı üzerinde geniş bir ağız ve yalancı bacaklar için ince delikler bulunur.

— ANSİKL. *Delikliler,* deniz altı toprağının oluşumunda önemli bir rol oynar. Bunlar, birbirinden çok farklı iki büyük gruba ayrılır: birinci grup kıyılarda yaşar; Avrupa denizlerinde az ise de ekvator denizlerinde (Büyük Okyanus adalarındaki mercan resifleri) uçsuz bucaksız kumsallar meydana getirecek kadar boldur. Deliklilerin sarı renkli kavkısı birike birike bu kumsalları oluşturur ve tanelerin hemen hemen hepsi aynı büyüklükte olan bir kum görünüşü kazandırır. İkinci grup, okyanusun yüzeyinde kıyıdan daima açıkta yaşayan plankton hayvancıklarını kapsar. Bunların, çoğu sıcak ve ılıman denizlerde yaşayan yirmi beş kadar türü vardır. İki kutuplu bazı türleri okyanusun derin yerlerinde bulunur. Bunlar ölünce kavkıları dibe çöker, büyük kitleler halinde birikir; yavaş yavaş biriken bu çökeltilerden kalın tabakalar olusur. İkinci ve Üçüncü zaman toprağında, deliklilerle aynı soydan olan nummulitlerin kavkısından oluşmuş tabakalar çoktur.

Atlas okyanusundaki dip çamurunda deliklilerin oranı yüzde 75'i bulur. Bunlar *«globigerina»*lı çamurlardır; *globigerina*'larsa yerey yapan deliklilerin en çok rastlanan türüdür. Çoğu zaman bu globigerinalar birike birike sert bir kaya meydana getirir. Bunların kavkısının içine *glauconi* adı verilen yeşilimsi katı bir madde dolar; bu madde deliklilerin organik kısımlarını ayrıştırır ve çevredeki madenî tuzları etkilemesine yol açar. Fosil deliklilerin petrol arama çalışmalarında büyük önemi vardır. Gittikçe sayısı artan bir yığın teknisyen bunları incelemekte, bu yüzden bunların sınıflandırılması da durmadan değişmektedir. Şimdiki durumda, pek çok cinsi kapsayan kırk sekiz familya tespit edilmiştir. Kalker kayaların oluşumuna yol açan belli başlı fosil delikliler şunlardır: *fusulina, miliola, nummulites, orbitoides, alveolina, orbitolina.* (L)

DELİKTAŞ, İç Anadolu'nun Yukarı Kızılırmak bölümünde (Sıvas ili, Kangal ilçesi) bucak merkezi; 830 nüf. Tecer dağları kesiminde, Sıvas-Divriği yolu üzerinde, Kangal'ın 21 km kuzeybatısındadır; yüksl. 1 810 m. — *Deliktaş bucağı,* 6 832 nüf.; 14 köy. (M)

Dikilitaş mezar anıtı, Kütahya-Afyonkarahisar yolu yakınında frig mezar anıtı. Volkanik bir kaya üzerine işlenmiştir. Anıtta yer yer yazıya benzer çizgiler vardır. Bazı bilim adamlarınca mezar anıtı olmaktan çok bir kült yeri olarak nitelendirilir. M.Ö. 630-546 yılları arasında yapıldığı tahmin edilmektedir. (M)

DELİL i. (ar. *delâlet,* yol gösterme'den *delîl*). İspat edici belge. *Yeni* kanıt: *Delili kendi sözüdür...* (M.Â. Ersoy). *Elde hiçbir delil de olmadığı için serbest bırakıldı* (S.F. Abasıyanık). || *Teşm. yol.* İz, işaret: *Bir diken belki delîl-i kabrin / Develer belki ziyaretçilerin* (T. Fikret). || *Esk.* Kılavuz, rehber: *Aklı başında olan delilime geceki eğlencenin ne olacağını sordum* (F.R. Atay). || Mekke'de hacı adaylarına rehberlik ederek hac usullerini ve ziyaret yerlerini gösteren kimse.

— *Esk. Delil ittihaz etmek,* sebep, kanıt olarak göstermek. || *Delilsiz cennete girilmez,* her işte bir kılavuzun gerektiğini anlatır. || *Delil-i aklî,* düşünülerek bulunan kanıt. || *Delil-i ilzamî,* inandırıcı kanıt. || *Delil-i kat'î,* kesin kanıt. || *Delil-i naklî,* umumiyetle kitap ve yazılı vesikalara dayanan kanıt.

— Huk. Maddî olayların varlığı hususunda hâkimin kanaatini sağlamağa yarayan vasıta. (Bk. ANSİKL.) || *Delil anlaşmaları,* tarafların bir olayın belirli bir delil ile ispatlanacağı yolunda yaptıkları anlaşma. (Bk. ANSİKL.) || *Delillerin tespiti,* bir menfaat bulunması halinde inceleme sırası henüz gelmemiş olan delillerin (davanın açılmasından önce veya sonra) toplanması. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. *Deliller,* davanın tarafları arasında çekişmeli olan maddî olaylara ilişkin olarak ileri sürülür. Taraflar arasında çekişmeli olmayan ve herkesçe bilinen olayların (maruf ve meşhur olaylar) ispatı gerekmediği için, delil ortaya sürmek de gerekmez.

Hâkimi bağlayıcılığı bakımından delilleri, iki gruba ayırmak mümkündür: *Kesin deliller,* ilişkin olduğu maddî olayı doğrudan doğruya sabit gösterir. Hâkime bu konuda bir takdir yetkisi tanınmamıştır. Kesin delillerin ortaya sürülüşü halinde delilin ilişkin olduğu maddî olayı mevcut kabul etmek gerekir. Bu anlamda kesin deliller, senet, ikrar, yemin ve kesin hükümdür (kaziyei muhkeme). *Takdirî deliller* ise hâkimi bağlamaz. Bu delillerin ilişkin olduğu maddî olayı ne nispette varit gösterdiğini hâkim takdir eder. Takdirî deliller şahitlik, bilirkişi ve keşiftir.

Hukuk düzeni bazı hususların kesin delillerle ispatı gereğini öngörmüş olabilir. Türk hukukunda değeri 50 TL'nı aşan hukukî işlemler ancak kesin delillerle ispat edilebilir (Hukuk Usulü Muhakemeleri kn. md. 288). Genel kural bu olmakla beraber bazı istisnalar da kabul edilmiştir. Meselâ, usul, füru, kardeşler, karı-koca, kayınpeder, kayınvalide, damat ve gelinler arasındaki muameleler; senet alınması mümkün olamayan yangın, deniz kazası, düşman istilâsı gibi durumlarda yapılan muameleler; teamüle göre senede bağlanması gerekmeyen muameleler; bunlar, söz konusu değer 50 lirayı aşsa da şahit ile ispat edilebilir (Huk. Usulü Muhakemeleri kn. md. 293). Değeri 50 TL'yi aşmayan, yani şahitle ispat edilebilecek bir hukukî işlem, senede bağlanmışsa, bunun hüküm ve kuvvetini azaltmak üzere yapılmış olan hukukî muamelelerin de artık kesin delillerden biri ile ispat edilmesi gerekir (Huk. Usulü Muhakemeleri kn. md. 290). Meselâ ödünç olarak 40 lira verildiği, senede bağlanmışsa, davalı, bu borcun ödendiğini kesin delillerden biri ile ispat etmek zorundadır. Yakın akrabalar arasındaki işlemler ve senede bağlanması teamülde olmayan işlemler de bir kere senede bağlanırsa, bunların değerini azaltan hukukî işlemlerin de artık kesin delillerle ispatlanması gerekir.

● Usul hukuku sözleşmesi olan *delil anlaşmaları* ile taraflar, bir muamelenin kesin delillerle ispatlanacağını öngörebilecekleri gibi, esas itibarıyle kesin delili gerektirmeyen hususların (meselâ değeri 50 liradan az hukukî işlemlerin) kesin delillerle ispatlanmasını da kararlaştırabilirler. Türk hukukunda delil anlaşmaları yazılı şekle tabi tutulmuştur. Yargılama sırasında bir delil anlaşması bulunduğunun mahkeme önünde ikrar edilmesi de yeterlidir (Huk. Usulü Muhakemeleri kn. md. 287). Delil anlaşması ile kabul edilen delillerin ispat vasıtası olarak kullanılması mümkün değildir (aynı kn. md. 287). Türk hukuk uygulaması, kesin delillerle ispatı gereken bir hususun şahit ile ispat edileceği yolundaki anlaşmanın, ancak şahitlerin öğrenilmesinden sonra yapılabileceğini kabul etmiştir. (Tevhidi İçtihat kararı: 18.III.1959. 18/21.)

● *Delillerin tespiti.* Delillerin kaybolması veya gecikme halinde bir daha elde edilememesi (meselâ ağır hasta olan bir şahidin ölümünde olduğu gibi) hallerinde delillerin önceden tespitinde menfaat vardır. Delillerin tespiti, tespit davalarından ayrı bir kurumdur. Delillerin tespitinde kaziyei muhkeme olacak bir hüküm verilmesi söz konusu değildir.

● *İslâm hukukunda,* dört *delil*'in (edille-i erbaa) varlığından söz edilir: **a)** *Kitap,* üzerinde bütün müslümanların ittifak etmiş olduğu ve bütün nüshaları birbirinin aynı bulunan Kur'an-ı Kerim; **b)** *Sünnet,*

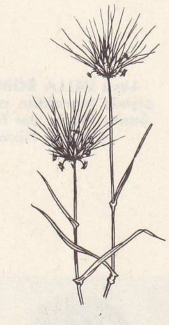

deliyulaf

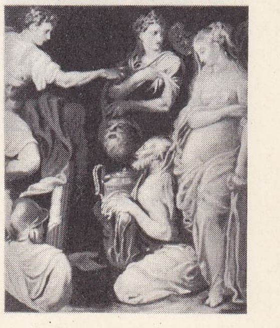

Nicolo DELL'ABATE
«Scipio'nun Tutkularını Dizginlemesi»
Louvre müzesi, Paris

Foto: LAROUSSE

Luca DELLA ROBBIA
pişmiş topraktan pano
Santa Maria del Fiore
kilisesi, Floransa

Francesco Maria I
DELLA ROVERE
Raffaello'nun eseri sayılır
Academia Carrara, Bergama

Erasmus'un
«Deliliğe Övgü»sü
XVIII. yy. gravürü

Hz. Muhammed'in hukukî, ahlâkî, dinî bir sonuç çıkarmağa elverişli sözleri ile geniş anlamda davranışları; **c)** *İcmâ-ı ümmet*, ümmet üzerinde «içtihat» edilebilecek güçte olaları, bir çözüm yolu üzerinde oybirliğine varmaları; **d)** *Kıyas-ı fukaha*, fakihlerin, benzer bir olayda uygulanan hükümden, diğer bir olay hakkında uygulanacak hükmü çıkarmaları.

● *Roma hukukunda delil*'i, actio'da davacı, exceptio'da ise davalı öne sürmekle yükümlüydü. Delil şekilleri *iuris civile*'de gösterilmişti: tanıklar gösterilmek suretiyle öne sürülen deliller (bunlarda herhangi bir tahdit söz konusu değildi); taraflarca yazılan *Instrumenta* ve *Chirographa*'nın sonucunda ortaya çıkan yazılı deliller; ikrar, yemin ve karineler. Ceza davalarında ise deliller; tanıkların sözlü ifadeleri ile yazılı belgeler meydana getiriyordu; ikrar, tek başına yeterli delil sayılmıyordu.

◆ **Delilî** sıf. *Esk.* Delile dayanan. (ML)

DELİLA. Bk. DALİLA.

Deliliğe övgü *(Encomium Moriae)*, Erasmus'un polemik eseri (Paris, 1511). Bilimsel latinceyle yazılmış bir inşat denemesi olan bu kitapta yazar toplum sınıflarını (özellikle din adamlarını, ilâhiyatçıları ve keşişleri) eğlenceli bir şekilde tenkit eder. Delilik, uzun kulakları çıngıraklarla süslenmiş bir kadın kılığında dinleyicilerine: «topunuz deliniz» deyip, yalnız kendisinin sağduyusu olduğunu gösterir. S. Brant aynı konuyu *Narrenshiff* (Deliler Gemisi) [1494] adlı eserinde işlemiştir. Erasmus'un şüpheciliği, insanların boş gururunu acı bir alayla sarsar. Eserde kilisedeki reform gereğinin yankısı duyulur. İlk baskılar Holbein'in çizgileriyle süslenmiştir. (→ Bibliyo.) [L]

Deliliğe övgü, Roland Petit'nin yergili ve nükteli, 9 bölümlük (açıkçalık, iktidarda kadın, haplar, makine v.d.) balesi. Jean Cau'nun eserinden alınan, müziğini Marius Constant'ın yaptığı bu bale, ilk defa 1966'da, Paris'te, Champs-Elysées tiyatrosunda, Nicky de Saint-Phalle, Jean Tinguely ve Martial Raysse'ın dekor ve kostümleri içerisinde oynandı. Baş rolleri, Daniele-Jossi, Sylviane Siobud, Félix Blazska ve Robert Bestonso gibi oyuncular canlandırdılar. — Bu baleden esinlenerek bir filim yapıldı. (L)

DELİLLE (Jacques), fransız şairi (Aigueperse, Auvergne 1738-Paris 1813). Vergilius'un *Aeneis*'inin (1804), Milton'un *Paradise Lost*'unun (Kaybolan Cennet) [1805] ve daha birçok eserin çevirilerini yaptı ve bu çalışmalarıyle büyük başarı kazandı. Kendi şiirlerinde tasvire çok yer veren bir şairdi. Başlıca eserleri: *Jardins* (Bahçeler) [1782]; *l'Homme des Champs* (Çiftçi) [1800]; *l'Imagination* (Hayal Gücü) [1806]. (L)

Delinin Hatıra Defteri (*Bir—*), Gogol'ün büyük hikâyesi (1835). Eser, deliliğe doğru adım adım ilerleyen bir insanın (burada bir küçük memurun) korkunç ruh halini dile getirir. Hayatının son günlerinde ruh hastalığına tutulan Gogol, bu konuya özellikle çok yatkın olmalıydı. Gogol, bu *Hatıra Defteri*'nde akıl hastalığının bilimsel bir tahlilini yapmıyor, daha çok, bir edebiyatçı gözüyle hastalığın varacağı sonuçları ortaya koyuyor. Eserde, küçük memurun akıl dengesini yitirmesi, şefinin kızına tutulmasıyle başlar, kulak ve göz sanrıları içinde iki küçük köpeğin konuşmalarına ve mektuplaşmalarına tanık olacak kadar sapıtmasıyle devam eder ve bir büyüklük duygusu içinde, kendini İspanya kralı sanmasıyle, bir tımarhanede sona erer. Büyük bir sanat gücü ile yüklü olan eserde sezişe dayanan felsefe ağır basar. Okuyucu önce, bu önemsiz memurun gülünç haline güler, ama gülüşü yavaş yavaş acımaya dönüşür. (L)

DELİON. Esk. coğ. Yunanistan'da kasaba, Boiotia'da. Burada Thebaililerle Atinalılar arasında yapılan savaşta (M.Ö. 424) Sokrates Ksenophon'un hayatını kurtardı. (L)

DELİORMAN, Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda yöre. Sınırları kesin olmamakla birlikte, Tuna, Beli-Lom ve Pravadi çayı vâdileriyle çevrelenebilir. Deliorman İkinci zamanın yerinden az oynamış kireçli, killi-kireçli tabakalarıyle kaplı, hafif dalgalı vâdilerle orta derecede yarılmış bir alandadır. Orta mahalle denilen yayla kısmında yükseltisi 400 m'yi geçer. Yöre, adını bir zamanlar çok sık olan, şimdi tarla haline getirilmek üzere yer yer açılmış yayvan yapraklı (meşe, kayın v.b.) ormanlarından almıştır. Deliorman eskiden beri türklerin çok yoğun olduğu bir kesimdi. Pehlivanlık geleneği deliorman türkleri arasında çok köklüdür. (M)

DELİOS (Georgios), yunan yazarı (Selânik 1897). Romanlar (*I Anthropi Pu Nostalgun* [Yurt Özlemi Çeken İnsanlar], 1934; *I Ikogenia* [Aile], 1957; *O Ilios ke ta Astra* [Güneş ve Yıldızlar], 1965) ve denemeler (*To Synkhronon Mythistorima* [Modern Roman], 1949; *Dyo Anglides Pezografi* [İki İngiliz Kadın Romancısı], 1963) yazdı. Bu eserler Delios'un çağdaş batı edebiyatı araştırmalarına eğilimini gösterir. (L)

DELİOTU bls. i. Süs bitkisi. Çarpıntılara veya kudurma karşı olumlu etkisiyle tanınmış, bu yüzden *kuduzotu* da denmiştir. (İlmî adı *Alyssum*. Turpgillerden.) [L]

DELİRİUM TREMENS i. («titremeli hezeyan» anlamında lat.söz.). Patol. Müzmin alkolizmin sebep olduğu ihtilât. (Başlıca belirtileri: aşırı taşkınlık, genel titreme, had derecede sinir sistemi bozukluğu [bol terleme, taşikardi, ateş] ve rüya-gerçek karışımı saçmalama.)

— ANSİKL. *Delirium tremens*, müzmin alkoliklerde ya birdenbire alkolden kesilme veya araya giren bir hastalık yüzünden meydana çıkar. Temelinde zihin karışıklığı bulunan şiddetli bir rüya hezeyanı gelişir; göz ve kulakla algılanan birtakım korkunç hayaller belirir; bu hayaller hastayı saldırgan ve tehlikeli tepkilerde bulunmaya itebilir; nitekim çok şiddetli bir endişe hali bu duruma eşlik eder. *Delirium tremens*, eskiden öldürücüydü. Bugün bile, modern tedavilere rağmen, hasta, çırpınma krizleri, nöbetle birlikte gelen biyolojik bozuklukların kolaylaştırdığı başka bir alkolizm komplikasyonu esnasında beliren kalp-damar kolapsus'u gibi birçok rahatsızlıktan kurtulamaz. Bütün bu tehlikeler, süratli ve enerjik bir tedaviyi zorunlu kılar: bu tedavi, her şeyden önce şunları gerektirir: ilkin, elektrolitik bozuklukların düzeltilmesiyle birlikte, yoğun bir «sulandırma», kalp kuvvetlendirici ilâçlar; bazen antibiyotikler (ayrıca, enfeksiyon varsa); sinir sisteminin bozukluklarını (taşkınlık, hezeyan, nöroyetatik belirtiler v.b.) giderici ilâçlar. Bu ilâçlar arasında meprobromat, klorpromazin, haloperidol v.b. sayılabilir. İyiliğe doğru gidiş, birkaç gün içinde, kendini gösterir; fakat hasta daha uzun zaman, nazik bir durumda kalır; *delirium tremens*'in tehlikeli oluşu ve daima müzmin alkolizmle birlikte bulunuşu, alkolizmi kesin olarak önleme işi tıp ilminin imkânlarını aşar; ancak devletin işbirliğiyle gerçekleşebilir. Bununla beraber hekimin rolü gene de önemlidir: hekim hastayı zehirden arınmayı kabule ve yeniden alkole başlamama razı edebilecek bir ruh tedavisinden başlayarak, tehlikeli ve sabıkalı alkolikleri bir süre zorla alıkoyma tedbirine kadar çeşitli yollara başvurabilir. (L)

DELİRMEK geçz. f. (*deli*'den *deli-r-mek*). Aklını kaçırmak, çıldırmak: *Ahmet Rıza Bey, mebusun delirdiğine hükmederek hademelere işaret etmiş* (F. R. Atay). *Kapıcılar, onu delirmiş zanniyle polise gönderiyorlardı* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Delirme** i. Aklını kaçırma, çıldırma: *Ve delirmenin tatlı vehmini / Sessizlik odama dolduruyor* (Orhan Veli).

◆ **Delirtmek** ettrg. f. Bir kimsenin delirmesine yol açmak, çıldırtmak. (M)

DELİS, Cezayir'de (Tizi-Uzu idare bölgesi, Burc-Menayel idare çevresi) komün, Büyük Kabiliye kıyısında, Sebau'nun ağzı doğusunda; 20 037 nüf. Şehir, Roma şehri *Cissi'*-nin yerinde kurulmuştur. Turistik merkez. (L)

DELİSLE (Claude), fransız tarihçi ve coğrafyacısı (Vaucouleurs 1644-Paris 1720). Kralın coğrafyacısı. Başlıca eserleri: ***Relation Historique du Royaume de Siam*** (Siyam Krallığının Tarihî Hikâyesi) [1684]; ***Atlas Historique et Généalogique*** (Tarih ve Soy Kütüğü Atlası) [1718]. Dört oğlu, bilim tarihi üstündeki çalışmalarıyle ün saldı. (L)

DELİSLE (Guillaume), **Büyük Delisle** denir, fransız coğrafyacısı (Paris 1675-ay.y. 1726). Claude Delisle'in büyük oğlu. 1700'den sonra Avrupa, Asya ve Afrika'nın haritalarını yayımladı; bir gökküre ve bir yerküre hazırladı. O tarihe kadar coğrafyacılar yalnız Ptolemaios'un verdiği boylamlarla yetinmişlerdi. Delisle, öğretmeni Cassini'nin yardımıyle güvenilir bütün bilgilerden yararlandı ve yeryüzünün her bölgesini doğru olarak haritalar üzerinde gösterdi. Böylece kralın başcoğrafyacısı oldu (1718). 1720'de yeni düzeltmelerle bir dünya haritası yaptı. (L)

DELİSLE (Joseph Nicolas), **Küçük** veya **Genç Delisle** denir, fransız gökbilgini (Paris 1688-ay.y. 1768). Guillaume Delisle'in kardeşi. Collège de France'ta matematik ve deniz coğrafyası profesörü. 1727'den 1747'ye kadar bir astronomi okulu kurmak için Rusya'da kaldı ve orada yayımladığı ***Mémoires Pour Servir à Histoire et au Progrès de l'Astronomie, de la Géographie et de la Physique*** (Tarihe, Astronomi, Coğrafya ve Fiziğin Gelişmesine Yardımcı İncelemeler) [1738] adlı kitabında, güneş lekelerinin gümerkezli koordinatlarının belirlemek ve gökcisimlerinin dönme kutbunu elde etmede ilk doğru metodu ortaya koydu. (L)

DELİSLE (Léopold), fransız bilgini ve idarecisi (Valognes 1826-Chantilly 1910). 1852'de Bibliothèque Nationale'e (Millî kütüphane) girdi, 1874'te bu kütüphanenin idarecisi oldu. Elyazmaları için bir katalog hazırladı. Birçok kitap yayımladı. Başlıca eseri: ***Recueil des Actes de Henri II, Roi d'Angleterre*** (İngiltere Kralı Henry II'nin Kararnamelerinin Derlemesi) [1909]. (L)

DELİSLE de la Croyère (Louis), fransız astronomu (Paris, ?-öl. Avaça, Kamçatka 1741). Guillaume ve Joseph Nicolas Delisle'in kardeşi. Kardeşi Joseph Nikolas ile birlikte Rusya'ya gitti; Laponya ve Sibirya'yı gezdi, orada yorgunluktan öldü. Anılarını yazdı. (L)

DELİŞMEN sıf. (*deli*'den *deli-ş-men*). Sözlerinde ve davranışlarında ölçüsüz, şımarık tavırlı: *Fakat biraz delişmendi, yahut da, ben hep lâkırdılarını tarta tarta söyleyen ağırbaşlı insanlar arasında yaşaya yaşaya adamcağızı öyle görecek hale gelmiştim* (R. N. Güntekin).

◆ **Delişmenlik** i. Delişmen olma hali: *Bir maksatla mı, yoksa serseriliğinden, delişmenliğinden mi?* (R. H. Karay). [M]

DELİTZSCH, Almanya'da (Doğu Almanya, Leipzig idare bölümü) şehir, Leipzig'in kuzeyinde; 24 100 nüf. Eski tahkimli şehir. Şeker fabrikası. Ayakkabıcılık. Sigara ve çikolata fabrikaları. (L)

DELİTZSCH (Franz), alman protestan ilâhiyatçısı (Leipzig 1813-ay.y. 1890). Rostock'ta (1846) ve Erlangen'de (1850) ilâhiyat profesörü; bu ikinci okulun en değerli temsilcilerinden oldu. Sonra Leipzig'te profesörlük yaptı. Birçok kitap yayımladı: *Vier Bücher von der Kirche* (Dört Kilise Kitabı) [1847]; *System der Biblische Psychologie* (İncil'de Psikolojik Sistem) [1861]; *Übersetzung des Neuen Testaments ins Hebraische* (Yeni Ahit'in İbranice Tercümesi) [1877]; — Oğlu, FRİEDRİCH (Erlangen 1850-Langenschwalbach 1922), Leipzig'te kurulan Almanya'nın ilk Asur bilimi kürsüsünü yönetti. En çok yankı uyandıran kitabı *Babel und Bible* (Babil ve İncil) [1902] bağımsız bir tenkit niteliğindedir. Wilhelm

Foto. Alinari, Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

ll bu kitaptaki görüşlerin çürütülmesi gerektiği kanısındaydı. Başlıca eseri: *Assyrisches Handwörterbuch* (Asurca El Sözlüğü) [1896]. (L)

DELİUS (Anthony), ingilizce yazan güney afrikalı edebiyatçı (Simonstown 1916). Şiirlerini *An Unknown Border* (Bilinmeyen Sınır) [1954], *A Corner of the World* (Dünyanın Bir Köşesi) [1961] adlı kitaplarında topladı. Ayrıca *The Fall* (Düşüş) [1960] adlı bir oyun yazdı ve hikâyelerini *The Day Natal Took of* (Natal'ın Havalandığı Gün) [1962] adı altında yayımladı. Delius bütün eserlerinde Güney Afrika yaşayışını ve toplumunu yergili bir biçimde dile getirir. (L)

DELİUS (Frederick), ingiliz bestecisi (Bradford, Yorkshire 1863-Grez-sur-Loing 1934). Florida'da portakal yetiştirirken müziğe başladı ve giderek bilgisini geliştirdi. Kendine has eserler verdi: altı opera (*Romeo ile Juliet Köyde*) [1907]; Nietzsche'nin *Also Sprach Zarathustra*'sıyle ilgili olarak *Hayatın Kudas Âyini* [1905]; bir *Requiem* (1922); *Sea Drift;* bariton, koro ve orkestra için *Appalachia, Brigg Panayırı* (1910); *Nehir Üzerinde Yaz Gecesi, Baharda Guguk Kuşu Öterken;* konçertolar v.b. (L)

DELİYANİS (Theodoros). Bk. DELİGIANNIS.

DELİYULAF blş. i. Yulafa benzeyen az gelişmiş bitki. Başakları sert kılçıklıdır. Türkiye'de sık rastlanır. (İlmî adı *Aegilops*. Buğdaygillerden.) [L]

DELJAN veya **DOLİANOS** (Petr), 1040'ta, kısa bir süre önce ülkeyi ele geçiren Bizans'ın hâkimiyetine karşı patlak veren bir bulgar ayaklanmasının elebaşısı. Samuil'in torunu olduğunu iddia ederek kendini Niş yakınında çar ilân ettirdi. Kısa zamanda büyük başarılar elde etti, fakat bir rakibinin ihanetine uğradı, gözleri oydurularak imparator Mihail IV'e teslim edildi. (L)

DELJATİN, lehçe **Delatyn**, Güneybatı Ukrayna'da (S.S.C.B.) şehir, Stanislav'ın 42 km güneyinde, Prut'un solunda, Karpatlar'daki Jablonica geçidinden (Tatar geçidi) inen yolun kuzey ucunda; 90 000 nüf. Eskiden Polonya'nın olan bu topraklar tuz yataklarıyle tanınmıştır. (L)

DELK i. (ar. *delk*). Sürtme, oğuşturma, oğuşturulma. || *Delk etmek*, sürtmek. || *Delk-i hafif*, hafifçe oğuşturma. || *Delk-i istimnâ*, el ile bel getirme. || *Delk-i şedid*, şiddetle, sert bir şekilde oğuşturma. || *Delk ü temas*, sürtme ve dokunma.
— Fiz. *Esk*. Sürtünme.
— Tıp. *Esk*. *Delk bi'l-mesfere*, banyodan çıktıktan sonra vücudu sert bir fırça ile oğuşturma. (M)

DELK i. (fars. *dele*, dağ kedisi> ar. *delk*). *Esk*. Eski ve yamalı dilenci veya derviş hırkası: *Rindin kabâ-yı atlası delk-i siyâhtır* (Ziya Paşa). || *Delk-pûş*, eski hırka giyen yoksul adam. İki yüzlü kimse.
— Tasav. Melâmi tarikatına girenlerin giydikleri yün elbise. (M)

DELL (Floyd), amerikan yazarı (Barry, İllinois 1887). Birçok deneme yazdı: *Women, as World Builders* (Dünyayı Yapan Kadınlar) [1913]; *Looking at Life* (Hayata Bakış) [1924]; *Love in the Machine Age* (Makine Çağında Aşk) [1940] v.b. Fakat daha çok romanlarıyle tanındı: *Moon-Calf* (Dalgın Adam) [1920];*This Mad İdeal* (Bu Çılgın İdeal) [1925]; *Souvenir* (Hatıra) [1929]; *The Golden Spike* (Altın Çivi) [1934]; *Diana Stairs* (1932). Oyun yazarlığında da başarı kazandı: *Angel İntrudes* (Meleğin Müdahalesi) [1918]; *King Arthur's Socks and Other Village Plays* (Kral Arthur'un Çorapları ve Diğer Köy Oyunları) [1922]; *Little Accident* (Küçük Kaza) [1928]; *Cloudy with Showers* (Bulutlu ve Sağnaklı) [1931]. Bu son iki oyununu Thomas Mitchell ile birlikte yazdı. (L)

DELL'ABATE (Nicolo), italyan ressam, heykeltıraş ve mimarı (Modena 1509'a doğr.-Fontainebleau 1571). Dosso Dossi ile Parmigianino'nun etkisinde kalarak önce portre ve peyzajlar yaptı. Pozzi sarayı (üniversite) ile Bologna'daki Zucchini-Solimei sarayını fresklerle süsledi. 1552'de Fontainebleau'ya çağırıldı ve orada, şimdi yıkılmış olan Ulysse galerisi ile balo salonundaki fresklerin çoğunu Primaticcio'nun çizdiği desenlere göre yaptı. Bu ortaklaşa çalışma Fontainebleau okulunun ve kuzey maniyerizminin ilerlemesini sağladı. Birçok zarif resmin Nicolo dell'Abate'ye ait olduğu ileri sürülür: *Musa'nın Sudan Çıkarılışı; Scipio'nun Tutkularını Dizginlemesi* (Louvre); *Aziz Paulus'un Din Değiştirmesi* (Viyana); özellikle *Buğday Dövücüler Peyzajı* (Fontainebleau). [L]

DELLA BELLA (Stefano), italyan ofort gravürcüsü (Floransa 1610-ay.y. 1664). En iyi eserini Paris'te 1640-1650 arasında Callot'nun etkisi altında verdi (bayramlar, savaşlar, canlı sahneler). [L]

DELLA CASA (Giovanni), italyan yazarı (Mugello 1503-Montepulciano 1556). Oldukça hareketli geçen gençlik yıllarından sonra 1534'te papaz oldu. Benevento başpiskoposluğundan sonra Venedik'te papalık büyükelçiliğine, daha sonra da Paulus IV'ün kâtipliğine atandı (1555). Başlıca eseri *Galateo* (1558). Ayrıca latince ve italyanca şiirler ve Berni tarzında edep dışı birkaç *Capitolo* yazdı. (L)

DELLA CELLA (Paolo), italyan hekimi (Cabanne, St. Stefano d'Aveto 1792-Cenova 1854). Türklerin Bingazi'ye yaptıkları sefer sırasında (1817) doğa ve eski uygarlıkların kalıntılarıyle ilgili gözlemlerde bulundu ve bunları *Viaggio da Tripoli di Barberia Alle Frontiere dell'Egitto Fatto nel 1817* (1817'de Berberî Trablusgarbı'ndan Mısır Sınırlarına Yapılan Gezi) adlı eserinde yayımladı. İtalya'ya döndü. 1821'de Marina'da (Sardinya) hekim, 1849'da başhekim oldu. (L)

DELLA CERVA (Giovanni Battista), italyan ressamı. Borgomanero asıllı olması muhtemeldir. XVI. yy.ın ortalarında Milano'da çalıştı. Hocası G. Ferrari ile birlikte Passione kilisesindeki *Son Yemek* (1544), B. Lanino ile beraber S. Nazaro kilisesindeki *Azize Caterina'nın Ölümü* (1564) tablolarını yaptı. Orijinal tabloları S. Ambrogio, S. Aquilino ve Busto Arsizio'daki S. Maria kiliselerindedir. (L)

DELLA CİAJA (Bernardino), italyan bestecisi (Siena 1671-Pisa 1744). Pisa'daki San Stefano kilisesine güzel org yaptırdı. Kantatlar, mezmurlar, çembalo sonatları yayımladı. Scarlatti ve Bach üslûbuna yaklaşan bu eserlerde *glissando* metodunu ilk olarak kullandı. (L)

DELLA CORTE (Andrea), italyan tenkitçisi ve müzikologu (Napoli 1883-Torino 1968). Torino konservatuvarında ve üniversitesinde müzik tarihi öğretmeni. *La Stampa* gazetesinde çalıştı. İnceleme kitapları: *Paesiello; l'Opera-Comica İtaliana* (İtalyan Opera-Komiği); *Dizionario di Musica* (Müzik Sözlüğü); *Piccini; Alfano; Pergolesi; Salieri; Verdi; Gluck; Galuppi; l'İnterpretazione Musicale* (Müzik Yorumu) [1951]; *Bellini;* G. Pannain ile birlikte yazdığı *Storia della Musica* (Müzik Tarihi). Bu eserler özellikle estetik bakımından değer taşır. Son kitapları: *Toscanini* (1958); *La Critica Musicale e I Critici* (Müzik Tenkidi ve Tenkitçiler) [1961]. (L)

DELLA CRUSCA'CILAR. Floransa'da toplanmış bir şair topluluğu. Floransa'da Crusca akademisi üyesi olan R. Merry topluluğun önderlerindendi. Topluluğun en önemli sanatçıları Hannah Cowley ve Bayan Piozzi'ydi. İlk yayınları 1785'te basılan *Florentine Miscellany* (Floransa Derlemesi) idi. Topluluk, İngiltere'ye döndükten sonra Merry, *The World*'de şiirlerini yayımladıysa da edebiyat dünyasına bir yenilik getiremedi. Şiirleri, düzgün nazım parçaları olarak kaldı. Daha sonra şiirleri toplu halde *The British Album*'de yayımlandı. William Gifford 1791'de yazdığı *The Baviad* ve 1795'te yazdığı *The Maeviad* adlı eserlerinde bu şairlerle alay etmiştir. (L)

DELLA FRANCESCA (Piero), italyan ressamı (Boyo, San Sepolcro yaklş. 1410-1420-ay.y. 1492). Floransa'da Domenico Veneziano'dan resim öğrendi, Sant'Egidio kilisesinin fresklerini onunla birlikte yaptı (1439-1440) [bu freskler günümüze kalmamıştır]. Ömrünün geri kalan yıllarını Ferrare, Urbino ve Rimini prenslerinin saraylarında, Apeninlerdeki Borgo San Sepolcro ve Arezzo şatolarında geçirdi. Fakat Della Francesca'nın dehası, taşra sınırlarını aşar. Üslûbu, XV. yüzyıl ortalarında, mesafe ve renk kaygılarının en üstün sentezini temsil eder. *İsa'nın Vaftiz Edilişi* (Londra); *İsa'nın Kırbaçlanması* (Urbino) veya Borgo'da San Sepolcro kilisesindeki *Saint Augustin* poliptik'i (bugün dağılmıştır) gibi eserlerinde, Massaccio tarzındaki ağır başlı, çalımlı kişileriyle, geometri duygusu ve renklerin şiddeti en yüksek etkinlik mertebesine ulaşır. San Francesco d'Arazzo'da bulunan meşhur *Çarmıh Hikâyesi* adlı çevriminde (1452-1459), şekillerdeki sağlamlığın ve tiplerdeki yüceliğin şaşırtıcı bir çeşitlilik içinde tam olarak geliştiği görülür. Yine Battista Sforza ile birlikte bir diptik* üzerinde (1465) canlandırdığı Federico da Montefeltro için *Senigallia Madonna'sı* adı verilen diptik'i resimledi, bu eserde flaman resminin uzaktan bir yankısı sezilir. Urbino dükasını diz çökmüş olarak temsil eden *Azizler Arasında Meryem* tablosunu 1478'lerde yarattı. Della Francesca'nın sanatı, Melozzo da Forli ile Signorelli'nin yetişmesini sağladı, fakat bu ressamın büyüklüğü sonraları unutuldu ve ancak XX. yy. başlarında yeniden keşfedildi. Piero della Francesca bir menazır kitabıyle «salt cisimler» üzerine bir inceleme eseri bıraktı, bu son eserden öğrencisi Luco Pacioli yararlanmıştır. (L)

DELLÂK i. Bk. TELLÂK.

DELLÂL i. Bk. TELLÂL.

DELL ALTİSSİMO (Cristofano), floransalı ressam (XVI. yy.). Bronzino ile Pontormo'nun öğrencisi. 1550 Yılına doğru Toscana dükası Cosimo I için 280 portre yaptı. Bu portreler Floransa Uffizi koleksiyonunun ilk nüvesidir. (L)

DELL'ANGUİLLARA. Bk. ANGUİLLARA.

DELLA PORTA (Giacomo), italyan mimarı (Roma 1540'a doğru -ay.y. 1602). Roma'da Michelangelo'nun yarım bıraktığı yapıları tamamlamakla görevlendirildi (Capitolino sarayı [1564-1594]; Farnese sarayının büyük şahnişi (loggia); San Pietro kilisesinin kubbesi [1586-1593]). Vignola'nın başladığı Gesu kilisesinin, Madonna dei Monti kilisesinin (1579) ve San Luigi dei Francesi kilisesinin (1589) cephelerini yaptı. Frascati'de Aldobrandini villası, Sapienza sarayının eğik kemeri (Pierro Ligorio ile birlikte) ve birkaç çeşme de onun elinden çıkmıştır. Barok üslûbunu uygulamağa başlamamış olmakla birlikte kendinden önce gelen mimarların üslûbunu yumuşattı. (L)

DELLA PORTA (Giambattista), italyan fizikçisi (Napoli 1538'e doğr. - ay.y. 1615). Karanlık oda ve projeksiyon makinesi gibi birçok deneysel buluşu vardır; Galilei dürbününü ilk defa onun düşündüğü sanılır. Termometreyi ilk açıklayan da odur. Başlıca eserleri: *De Furtivis Litterarum Notis* (Sayılarla Gizli Yazı Üstüne İnceleme) [1563]; *Magiae Naturalis lib. XX* (Tabiî Büyü, XX. kitap) [1589]; *De Refractione* (Işığın Kırılması Üstüne) [1593]; *De Caelesti Physiognomonia* (Gökbilim) [1601]; *De Aeris Transmutationibus* (Hava Değişimleri) [1699]. Trajedi ve komediler de yazdı. (L)

DELLA PORTA (Giovanni Giacomo), italyan heykeltıraşı ve mimarı (Porlezza, Como 1485'e doğr.-Cenova 1555). Cenova ve Cremona'da çalıştı. Milano katedralini yaptı (1531-1528). 1531'de Cenova'ya dönerek San Giovanni Battista kilisesinin süslemelerini, Salvago sarayının kapısını, San Giorgio sarayı için de Ansaldo Grimaldi'nin heykelini yaptı. (L)

DELL'ARA (Ugo), italyan dansçı ve koreografı (Roma 1921). 1938'de Roma operasında başdansçı. 1945'te A. Milloss bale topluluğuna katıldı, 1946'da Milano scala'sına başdansçı olarak girdi; burada bale öğretmeni (1947), daha sonra devamlı koreograf oldu (1950). 1938-1952 Arasında Milloss Bale topluluğunun birçok temsilinde oynadı. *Prometheus'un Yaratıkları; Harika Mandarin.* Koreograf olarak *Üçlü Serenad* (1953), *Kış Masalı* (1955), *Lumawig ve Ok* (1956), *La Lampara*'yı (1957) düzenledi. 1967'den beri Palermo operası bale yönetmenidir. — Kız kardeşi LİA (Roma 1923), Montevideo'da yerleşti. S.O.D.R.E. tiyatrosu bale okulunu yönetmektedir. Bu okulun aynı zamanda yıldız dansçısı ve koreografıdır. (L)

DELL'ARCA (Niccolo) [Niccolo DA BARİ de denir], italyan heykeltıraşı (Bari 1440-

Louis DELLUC

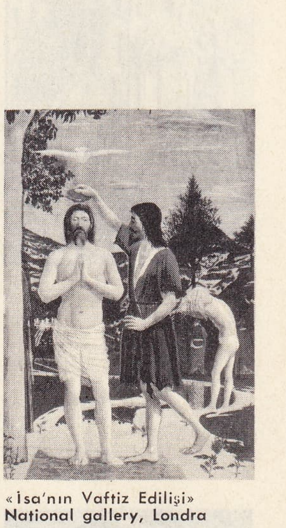

«İsa'nın Vaftiz Edilişi»
National gallery, Londra

Piero DELLA FRANCESCA

Federico da Montefeltro
Uffizi müzesi, Floransa

Foto. Cinémathèque française (LAROUSSE)

Philibert DELORME aşağıda, «Mimar» Mimarî'nin birinci cildinden alınmış sembolik resim

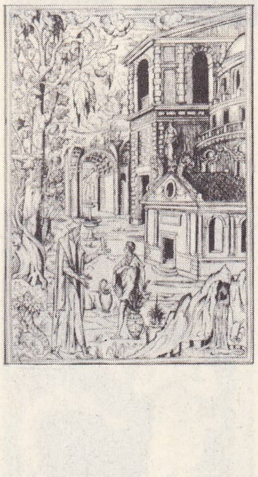

Bologna 1494). 1463 Yılında Bologna'daki Santa Maria della Vita kilisesi için bir *Pietà* heykeli yaptı. Bu heykel büyük bir dramatik yoğunluğa sahiptir. *Dell'Arca* lakabını, San Domenico zafer takı için yaptığı heykellere (1469-1473) borçludur; bu heykeller zafer takının en üst bölümündedir. (L)

DELLA ROBBİA (Luca), floransalı heykelci ve seramikçi (Floransa 1400-ay.y. 1482). 1431-1438 Arasında Floransa katedralinin koro kürsülerinden birini ve çan kulesi için birçok madalyon (1437-1439), daha sonra Michelozzo ve Maso di Bartolomeo ile birlikte katedralde kutsal eşyaların saklandığı odanın kapısını yaptı. Çok renkli sırlı pişmiş topraktan ilk heykel yapan sanatçı Luca della Robbia'dır. Beyaz ve mavi örtüler içindeki küçük Meryem Ana heykelleri (Museo dell'Opera, Floransa millî müzesi, Lucca'da San Michele kilisesi), bir havari veya aziz resmini meyve ve yapraklarla süsleyen madalyonları (Pazzi şapeli, San Miniato'da Portekiz kardinali şapeli, alçak kabartma biçimindeki dinî sahneleri (Floransa katedralinde *Diriliş, Göğe Yükseliş;* Siena'da Osservenza manastırında *Meryem'in Taç Giymesi*) Toscana'da büyük başarı kazandı. — Yeğeni ve öğrencisi ANDREA (Floransa 1435-ay.y. 1528). Della Robbia gibi cilâlı pişmiş toprak üzerinde çalıştı ve bazen çok daha karmaşık, ince ve güzel eserler verdi (Verna ve Francesco bazilikası sunak süslemeleri). 1463'te İnnocenti hastahanesinin madalyon biçimindeki *Putto*'larını (Melekler) yaptı. — Seramik sanatı Andrea'dan sonra oğulları GİOVANNİ (Floransa 1469-1529'dan sonra) ve GİROLAMO (Floransa 1488-Paris 1566) tarafından temsil edildi. Fransa'da çalışan Girolamo, Madrid şatosunda bir atelye açtı. (L)

DELLA ROVERE, Savoia asıllı italyan ailesi, Urbino dükalığını 1508'den 1601'e kadar elinde tuttu. Üyelerinden ikisi, Sixtus IV ve Julius II, papa oldu. Aile, servetini 1471'de Sixtus IV adı ile papa olan kardinal FRANCESCO'ya borçludur. Francesco papalığa yükselince, yeğenleri PİETRO ve GİULİANO'yu kardinaller meclisine aldı; Giuliono'da 1503'te papalığa seçildi. (Bk. JULİUS II.) — GİOVANNİ (1457-1501). Urbino dükü Federico'nun ikinci kızı Giovanna da Montefeltro ile evlendi ve amcası Sixtus IV tarafından Senigallia ve Mondavio piskopos yardımcılıklarına getirildi (1474). Roma valisi (1475) ve Kilise orduları başkumandanı (1475) oldu. — Giovanni'nin oğlu FRANCESCO MARİA I (1490-1538), babasının ölümünde on bir yaşındaydı ve Cesare Borgia tarafından mülkü elinden alındı. Fakat amcası papa olduktan sonra, Senigallia'yı geri aldı (1504) ve dayısı Urbino senyörü Guidobaldo I'in vârisi ilân edildi. 1508'de, Kilise birliklerinin başkumandanı oldu. 1510 ve 1511'de, Romagna'da savaştı. Ferrara'ya karşı yürüdü. La Mirandola'yı kuşattı, Paira kardinali Francesco Alidosi'nin iftiralarının öcünü, onu kendi eliyle öldürerek aldı ve Urbino'ya çekildi. Julius II tarafından tutuklandı; rütbeleri elinden alındıysa da, gözden düşmesi kısa sürdü. 1512'de Bologna'yı yeniden ele geçirdi, Reggio'ya boyun eğdirdi, Pesaro'ya girdi ve papa kendisine Pesaro'nun beratını verdi (1513). Birkaç gün sonra Julius öldü ve yeni papa Leo X, önce bütün unvanlarını tasdik ettiyse de, üç yıl sonra Francesco'nun Lorenzo Medici lehine her şeyini elinden aldı (1516). Fakat 1521 sonunda, topraklarını yeniden ele geçirdi ve Rimini'ye karşı papadan yardım gördü (1522). Venedik birliklerinin başkumandanı oldu (1523); 1526 ve 1527'de Bourbon'un kumandasındaki imparatorluk kuvvetlerinin yürüyüşüne karşı direndi ama yenildi. — Francesco Maria I'in oğlu GUİDOBALDO II (1514-1574), babasının ölümünden birkaç ay sonra, Farneso'nun ihtiraslı tutumu yüzünden, Camerino ve Roma valiliğinden yoksun kaldı (1539). Venedik birliklerinin (1540-1552) ve sonra da kilise birliklerinin (1553) başkumandanı oldu, Paulus IV'ten Roma valiliğini yeniden aldı (1555). Büyük masrafları yüzünden vergileri artırmak zorunda kaldı (1572); bu durumun yol açtığı büyük ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırdı (1573). — Guidobaldo II'nin oğlu FRANCESCO MARİA II (1549-Casteldurante 1631), Lucrezia d'Este ile evlendi, 1577'de boşandı, 1599'da Livia **Della Rovere** ile evlendi ve ondan 1623'te ölen bir oğlu (FREDERİCO) oldu. 1624'ten sonra papa Urbanus VIII, kendisiyle yerine kimin geçeceği konusunu görüştü ve iktidarın Papalığa geçmesini sağladı. Ömrünün son yılları yalnızlık içinde geçti. Kendinden öncekiler gibi, Urbino'da edebiyat ve sanatları korudu. (L)

DELLA SCALA, italyan ailesi, birçok üyesi senyör ve Verona podesta'sı idi. Başlıcaları: MASTİNO I (öl. Verona 1277), Verona podesta'sı (1259) ve Veronalıların genel kumandanı (1261), aristokratlarca girişilen bir komplo sonucunda öldürüldü; — ALBERTO I (öl. 1301), Mastino I'in kardeşi, podesta'sı olduğu Mantova'dan Verona'ya kardeşinin intikamını almak ve yerine geçmek için geldi. — Alberto I'in büyük oğlu, BARTOLOMEO I (öl. 1304). 1301'de babasının yerine geçerek, Dante'ye konukseverlik gösterdi; — ALBOİNO I (öl. 1311), Alberto I'in ikinci oğlu, 1304'te Verona halkının başkumandanı olarak, Bartolomeo I'in yerine geçti ve 1308'de genç kardeşini hükûmete ortak etti: — CANGRANDE I (Verona 1291-Treviso 1329), Alberto I'in üçüncü oğlu. 1311'de kardeşi Alboino I'in yerine geçti ve imparator Heinrich VII'den, imparatorluk dinî yöneticisi unvanını aldı. Sülâlesinin geçici gücünü perçinledi, Padova'ya karşı inatla savaştı. 1318'de Lombardia'daki Ghibellii (Almanya imparatorluğu taraflısı) birliğinin başkumandanı oldu. Sürgüne gönderilen Dante'yi Verona'ya kabul etti; — MASTİNO II (1308-1351), Lucca, sonra da Parma zorba hükümdarı (tiran) oldu; — CANGRANDE II (1332-1359), Mastino II'nin oğlu. 1352'de Alberto II'nin yerine geçti ve yokluğunda Verona'yı zorla ele geçiren Cangrande I'in evlilik dışı oğlu Fregnano'yu astırdı; Cangrande II'nin kardeşi CANSİGNORİO (1340-1375), Cangrande II'yi öldürttükten sonra, Padova'ya kaçtı, anasının akrabası Francesco da Carrara yönetimindeki birliklerin kumandasını aldı ve Verona'ya döndü; küçük kardeşi PAOLO ALBOİNO ile birlikte, Verona ortak senyörü oldu, az sonra da kardeşini hükûmetten uzaklaştırdı. Kendisine çok güzel bir mezar yaptırdı, Adige üzerinde muhteşem bir köprü kurdu ve Verona'nın surlarını tamir ettirdi; — ANTONİO (1362-1388), Cansignorio'nun evlilik dışı oğlu. Ağabeysi BARTOLOMEO II'nin yerine geçti ve onu 1381'de öldürttü. 1387'de Gian Galezzo Visconti tarafından kovuldu, Venedik'e kaçtı ve orada öldü; — GUGLİELMO (öl. 1404), Cangrande II'nin nikâh dışı oğlu. Gian Galeazzo Visconti'nin ölümünden sonra, Verona'ya döndü (1404), dönüşünden on gün sonra, Francesco II tarafından zehirlendiği söylenir. (L)

DELLA SUDA (Jorj). Bk. FAİK PAŞA.

DELLA TORRE, Valvassina asıllı italyan ailesi. Papa taraflısı Guelf partisine bağlı olan bu aile XIII.yy. da Milano'da iktidarı ele aldı ve XIV. yy. başında Ghibellin'lerin önderleri olan Visconti'lere bırakmak zorunda kaldı. Başlıca üyeleri şunlardır: PAGANO, 1240'ta Milano'da Halk partisinin önderi oldu; — MARTİNO I (öl. 1263), Pagano'nun yeğeni, 1257'de Milano senyörü, 1259'da Ghibellin'leri yendi; — FİLİPPO (öl. 1263), Martino I'in kardeşi ve halefi, yetkisini Bergamo, Como, Novara, Lodi, Vercelli, İvrea ve Canavese derebeyliklerine yaydı, — NAPOLEONE veya NAPO (öl. 1278), amca çocuğu Filippo'nun yerine geçti. 1273'te imparatorluk naibi oldu, fakat Visconti taraftarlarınca yenildi (1277) ve hapiste öldü. — GUİDO (öl. Cremona 1312), 1302'de Milano'ya girdi ve derebeyliği Matteo Visconti'den geri aldı. Fakat 1311'de M. Visconti karşısında yenilgiye uğrayan Della Torre'ler Milano'yu terk etmek zorunda kaldılar. (L)

DELLA VALLE (Federigo), italyan tiyatro yazarı (Asti 1565-Milano 1628). İlk trajedisini 1594'te yazdı; Mary Stuart'ın hayatını konu alan bu oyun 1629'da *La Regina di Scotia* (İskoçya Kraliçesi) adıyle yayımlandı. Bununla birlikte yazarın en iyi oyunları, italyan klasik tiyatro öncüleri arasında yer almasını sağlayan Kutsal Kitap ile ilgili trajedilerdir: *Judith* ve *Ester* (1627). [L]

DELLA VECCHİA (Pietro MUTTONİ. **Pietro** — denir), italyan ressamı (Venedik 1605-ay.y. 1678). Alessandro Varotari'nin öğrencisi. Giorgione ile Tiziano'nun etkisinde kaldı. Eski resimleri taklit etmekte büyük ustalık gösterdi. Başlıca tabloları: *Diriliş* (Venedik); *Calut'un Başı; Saul ve Davud* (Dresden); *Bir Erkek Portresi* (Louvre). [L]

DELLA VİGNA (Pietro), italyan hukukçusu ve şairi (Capula 1190'a doğr. - Pisa yakını 1249). Frederico II'nin sarayına noter olarak girdi, imparatoru büyük ölçüde etkiledi, bakanı ve danışmanı oldu. 1231'de devletin yasalarını yeniden düzenledi, latince mektuplar yazdı, efendisinin çıkarlarını korumak için söylevler verdi. Provence şairlerinden esinlenerek italyanca aşk şiirleri de yazdı. 1247'de gözden düşüp tutuklanınca kendini öldürdü. Dante, Pietro della Vigna'yı İlâhî Komedya'sının bir bölümüne (Cehennem, XIII. bölüm) baş kahraman yaptı. (L)

DELLA VİOLA (Alfonso), italyan bestecisi (Ferrara 1508'e doğr. -öl. 1570'e doğr.). Ferrara dükünün kilisesinde müzik yöneticisiydi. Komediler için perde arası müzikleri, madrigal üslûbunda pastoraller ve beş sesli madrigaller (1559) besteledi. (L)

DELLE, Fransa'da Belfort arazisinde, kanton idare merkezi, Belfort'un güneydoğusunda, İsviçre sınırında; 5 197 nüf. XVI. ve XVIII. yy.dan kalma kilise. Sanayi merkezi: alüminyum dökümevi; tezgâhlar; cıvata, elektrik teli ve yalıtkan fabrikaları; topluiğne fabrikası.

— Tar. VIII. yy.dan itibaren Murbach ma-

DELOS, mozaik Silen tasviri

DELOS, mozaik yunusbalıkları

DELOS genel görünüş ve kutsal arslanlı yol

Foto. Viollet, Viollon, Giraudon (LAROUSSE) ; MEYDAN

nastırı topraklarına katılan Delle, Montbéliard kontluğunun, sonra Ferrette kontluğunun oldu ve bu kontlukla birlikte XIV. yy.da Avusturya'ya geçti; 1652'de yeniden fransız topraklarına katıldı. (L)

DELLE CORNİOLE (Giovanni), XV. yy.da Floransa'da yaşayan ve kıymetli taşlar üzerinde çalışan gravürcü. Savonarola'nın bir portresini yaptı ve Domenico di Polo'yu yetiştirdi. (L)

DELLER (Florian Johann), alman bestecisi (Drosendorf, Avusturya 1729-Münih 1773). 1751-1771 Arasında Stuttgart saray orkestrasında çalıştı. Ünlü bale yöneticisi Jean-Georges Noverre için *Orpheus ile Eurydike* balesini besteledi (1763). Noverre, Stuttgart'tan ayrılınca (1768), Deller gülünçlü opera türüne yöneldi. 1769'da «Sarayın konser yöneticisi ve bestecisi» unvanını aldı, ama 1771'de bu görevden çekildi, Viyana'ya gitti, orada *Kilise Müzik Yöneticisi* (Il Maestro di Capella) adlı opera-buf'unu oynattı. Çalgı eserleri de vardır: 4 senfoni ve 6 üçlü sonat. (L)

DELLİ (Dello), italyan mimar ve heykeltıraşı (Floransa 1404'e doğr. - Valencia, İspanya 1471). Salamanca'daki Vieja katedralinin mihrap, absid ve fresklerini *(Son Yargılama)* yaptı (1446). İtalya'daki eserlerinin tamamı yok olmuşsa da Delli'nin Floransa ile Venedik'te çalıştığı bilinmektedir. (L)

DELLO JOİO (Norman), amerikalı besteci (New York 1913). İtalyan soyundan müziksever bir ailenin çocuğu, babasından ve Pietro Yon'dan org dersleri aldı. Bernard Wagenaar ve Paul Hindemith ile beste çalıştı. Amerika'da yeni klasik akımın başarılı temsilcilerindendir. Eserleri sık sık çalınmaktadır. Jeanne d'Arc üzerine *Azize Jeanne'ın Zaferi* (1950) ve *Rouen'deki Mahkeme* (1956) adlı iki opera yazdı. Bir de Amerika tarihini konu olarak alan *Blood Moon* (Kanlı Ay) [1961] adlı operası vardır. Öteki eserleri: *Piyano ve Orkestra için Riçercari* (1946); *Üç Senfonik Dans* (1947); çeşitli bale müzikleri; koro için dinî ve dinî olmayan müzik parçaları; çeşitli oda müzikleri; üç piyano sonatı; şarkılar. 1957'de yaylı sazlar orkestrası için bestelediği *Dinî Düşünceler* adlı eseriyle Pulitzer ödülünü kazandı. (L)

DELLUC (Louis), fransız gazetecisi, yazarı ve sinemacısı (Cadoin, Dordogne 1890-Paris 1924). Sinemaya merak sardı ve en ilgi çekici kuramcılarından biri oldu. Sinema eleştirisinin kurucusu olarak kabul edilen Delluc, birçok roman da yayımladı: *Monsieur de Berlin* (Berlinli Bay); *la Guerre est Morte* (Savaş Öldü), *la Danse du Scalp* (Kafa Derisi Dansı). Ayrıca oyunlar da yazdı: *Francesca; Lazare le Rorsucité* (Dirilen Lazare); senaryolarını kendi yazdığı filimler çevirdi: *Fumée Noire* (Kara Duman) [1920]; *le Silence et Fièvre* (Sessizlik ve Humma) [1921]; *la Femme de Nulle Part* (Memleketsiz Kadın) [1922]; André Corthis'in bir hikâyesinden yararlandığı *Inondation* (Sel Baskını) [1924]. Sinema estetiği üzerine de birçok kitap yayımladı: *Cinéma et Cie* (Sinema ve Ortakları) [1919]; *Photogénie* (Resmegiderlik) [1920]; *Chariot* (1921). 1936'da Delluc adına bir sinema ödülü kuruldu. (L)

DELOS
Samotrake kutsal alanı ve teraslar

DEL LUNGO (Isidoro), italyan edebiyat tarihçisi (Montevarchi 1841-Floransa 1927). Dante derneği başkanı, senatör (1906). Dil tarihi bilgini, *Per la Lingua d'Italia* (İtalyan Dili Üstüne) [1923] adlı bir eser yazdı. Crusca akademisinin son başkanı, eski italyanca metinler üzerinde önemli araştırmalarını *Leggende del Secolo XIV.* (XIV. yy. Destanları) [1863] adlı eserinde topladı. Ayrıca Poliziano üzerine *Prose Volgari Inedite e Poesie Latine Greche di Angelo Poliziano* (Angelo Poliziano'nun Basılmamış Nesirleri, Latince ve Yunanca Şiirleri) [1867] adlı bir eser de yayımladı. Öteki incelemeleri şunlardır: *Florentia* (Floransa) [1897]; *Storia Esterna, Vicende, Avventure d'un Piccol Libro de' Tempi di Dante* (Dante Zamanındaki Bir Küçük Kitabın Hikâyesi ve Serüveni) [1917-1918]; *Bèatrice Nella Vita e Nella Poesia del Secolo XIII.* (Beatrice ve XIII. yy. Hayatı ve Şiirindeki Yeri) [1891]; *İlâhî Komedya*'nın (Divina Commedia) açıklamalı baskısı v.b. (L)

DELLY, Marie PETITJEAN DE LA ROSİÈRE (Avignon 1875 - Versailles 1947) ile erkek kardeşi Frédéric'in (Vannes 1876-Versailles 1949) eserlerinde kullandıkları takma ad. İki kardeş, birlikte, duygulu birçok roman yayımladılar. Bu romanları halk çok tuttu. Başlıcaları: *Esclave ou Reine* (Esir veya Kraliçe) [1909]; *Magali* (1910); *Entre Deux Âmes* (İki Ruh Arasında) [1913]; *L'Infidèle* (Vefasız) [1921]. (L)

DELLYS, Cezayir komünü (Tizi-Ouzou idarî bölgesi, Bordj-Menaiel idare çevresi). Büyük Kabiliye kıyısında, Sebaou ırmağı ağzının doğusunda; 20 037 nüf. Şehir, romalılara ait *Cissi* şehrinin bulunduğu yerde kurulmuştur. Turist uğrağı. (L)

DELMARVA yarımadası, A.B.D.'de yarımada, Atlas okyanusu kıyısında, düz bir ova görünüşünde. Batıda Chesapeake körfezi, doğuda Delaware körfezi ve Atlas okyanusu ile sınırlıdır. Toprakları üç eyalet arasında paylaşılmıştır: Delaware, Maryland ve Virginia. Delmarva adı bu eyalet adlarının birleşmesinden meydana gelmiştir. Yarımada 2 831 km uzunluğunda ve 1 126 km genişliğindedir. Dümdüz uzanın Atlantik kıyılarında birçok kumsal bulunur. Buna karşılık Chesapeake körfezine bakan kıyılar girintili çıkıntılıdır. Burada küçük balıkçı limanları vardır. Başlıca gelir kaynaklarını tavukçuluk, hayvancılık ve sebzecilik meydana getirir. Yarımadanın ticaret merkezi, Maryland'daki Salisbury şehridir. (L)

DELMEDİGO, Rönesans devrinde Girit'te önemli yahudi ailesi: — ELİJAH, filozof (Kandiye 1460-ay.y. 1497). İtalya'nın belli başlı bilim merkezlerinde ders verdi. Öğrencileri arasında Pico della Mirandola da vardı. İbni Rüşd'ün bazı yorumlarını latinceye çevirdi. Aristoteles'in *Fizik*'i üstüne bir yorum yazdı. Başlıca eseri olan *Behinat ha-Dat*'ta (Dinin İncelenmesi) din ve felsefenin özdeşleştirilmesi geleneğinden ayrılır. Kabala'yı sert bir şekilde eleştirdi. — JOSEPH SOLOMON, bilim adamı ve filozof (Kandiye 1591-Prag 1655). Elijah'ın torununun oğlu. Galilei'den ders aldı. Bilim ve felsefe üstüne birçok kitap yazdı. Büyükbabasının tenkitlerine karşı çıkarak Kabala'yı savundu. Fakat gerek mistisizme, gerek felsefeye karşı kesin bir tavır takınmadı. Avrupa'yı dolaşarak bazı şehirlerde doktorluk da yaptı. (M)

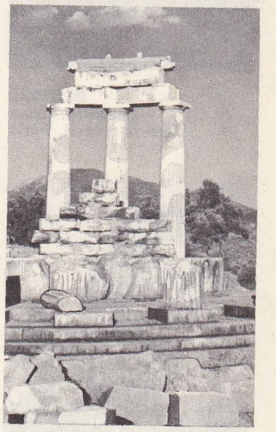

DELPHOİ
Athena tapınağı

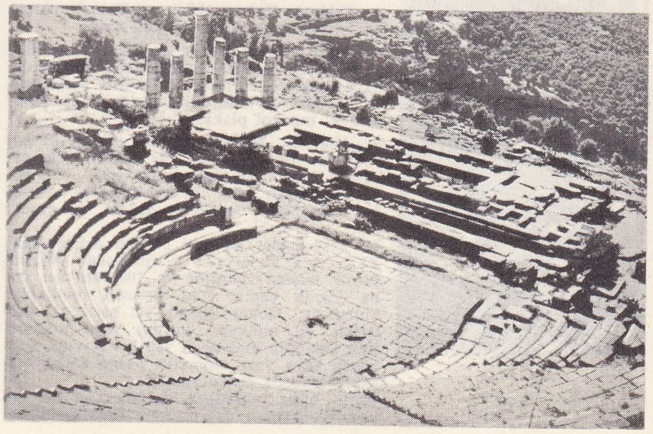

DELPHOİ
soldan sağa,
sfenks, tunç arabacı heykeli
Apollon tiyatrosu ve tapınağı

Foto. Viollon (LAROUSSE); MEYDAN

DELPHOİ
danseden kızlar
Louvre müzesi, Paris

Andrea **DEL SARTO**
«Meryem'in Urucu»
bütün ve detay
Pitti sarayı, Floransa

DELMEK geçl. f. (esk. türk. *telmek*'ten). Delik açmak: *Hak uğruna serin verdi dönmedi / Ferhad şu dağları delelden beri* (Pir-Sultan Abdal). *Duvarı delmek.* ‖ *Mec.* Yaralamak, incitmek: *Bağrım delinür nâvek-i müjgânını görgeç* (Fuzuli).

— Bayınd. İnerek kazmak: *Kuyu delmek. Eğik maden galerisi delmek. Topuk kanal delmek.*

◆ **Deldirmek** ettrg. f. Delmek işini yaptırmak.

◆ **Delici** sıf. Delen, delmek işini yapan.

— Anat. Geçit yollarından ötürü bazı atardamar ve sinirlere verilen ad. (Delici atardamarların en önemlileri uyluğun derin atardamarının dallarıdır.) ‖ *Delici kirişler,* el ve ayak parmakları derin fleksor kaslarının kirişleri. (Bunlar yüzeysel fleksor kasları kirişlerinin yanlara doğru yaptığı çıkıntıların altından geçer.)

— Camc. Bir cam tabakası üzerinde elektrik kıvılcımıyle delik açmağa yarayan âlet.

— Patol. *Delici ağrı,* hastaya dokularının içine bir vidanın veya bir çivinin battığı duygusunu veren ağrı. (Derinlemesine doğru ilerleme eğiliminde olan bir yaraya da denir: *Delici ülserasyon.)*

— Zool. *Delici böcek,* oduna veya her çeşit nesneye delik açan böcek.

◆ **Delinme** i. Delinmek eylemi.

— Elektr. *Bir izolatörün delinmesi,* yalıtkan maddeden geçen bir deşarjın yaptığı yerel veya tam tahribat.

— Patol. İçi boş bir organın patolojik olarak veya kaza ile açılması. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Patol. Travma sonucu olan *delinmeler* çoğu zaman ateşli veya ateşsiz silâh yaralanmalarından ileri gelir ve deliğin kapanması amacıyle âcil olarak ameliyat edilmesi gerekir. Travmadan ileri gelen delinmelerin çoğu zaman birkaçı birden meydana gelir. Patolojik delinmeler en çok sindirim kanalıyle safra kesesinde görülür. Bir ülser, bir kanser veya tifonun ince bağırsakta sebep olduğu delinmeden, herhangi bir bulaşıcı hastalıktan da ileri gelebilir. Bu gibi delinmeler hızla lokal veya genel bir peritonite sebep olur. Hemen her zaman cerrahî olan tedavi usulleri, vakasına göre ya delinmiş bir mide ülserinin dikilmesi, iltihaplanmış bir apandisitin alınması veya gangren olmuş bir safra kesesinin çıkarılmasına dayanır.

◆ **Delinmek** edilg. f. Bir şeyde delik açılmak: *Ne rahat var, ne huzur yahu! ... Çorabım delinir kavga! ... Paltonun düğmesi kopar, kavga* (B. Felek). *Kova delindi.*

◆ **Delme** i. Delik açma. ‖ Yelek. ‖ Sıf. Delinerek yapılmış.

— Mad. oc. Başka bir galeriye açılan yeraltı galerisi. ‖ İki galeriyi birleştiren galeri.

— Mekan. Matkap* veya burgu* denilen bir âlet yardımıyle yuvarlak bir delik açma işlemi. ‖ *Delme plakası,* delinecek parçanın üstüne yerleştirilen ve delme sırasında matkaba kılavuzluk eden tek delikli madenî plaka.

— Sil. ve Ask. Top namlularının içini oyma işlemi. Bk. ANSİKL.

— Teknol. *Delme altlığı,* delinecek parçanın altına yerleştirilen madenî halka.

— Tekst. *Delme kalıbı,* mekanik tezgâhlarda ve jakar tezgâhlarında karton üzerine delik açmak için kullanılan üst üste yerleştirilmiş ve üzerilerinde belli sayıda delik bulunan iki madenî plaka.

— ANSİKL. Mekan. *Delme* işlemi, ekseni etrafında dönen kesici bir kenarı, eksenel basınç yardımıyle delinecek madde içine sokarak yapılır. Bu kesici kenarın ekseni aynı zamanda delinecek deliğin de ekseni olur.

En eski çağlardan beri bilinen delme âleti, XIX. yy.a kadar pek gelişmemişti. Bugün, yalnız maden işlerinde ve 100 mm'den daha küçük çaplar için helezon matkaplar kullanılır. Delme işlemi ya basit el âletleriyle (el matkabı, burgu) veya makinelerle (matkap makinesi) yapılır. Ayrıca, otomatik veya yarı otomatik punta torna tezgâhlarında da delme yapılır.

İşlem basit görünürse de, matkap her an kayarak istenen doğrultudan uzaklaşabileceği için, delme çok dikkat isteyen bir iştir. Çalışma sırasında, açılacak deliğin yerini çizmek veya bir kılavuzla matkaba yön vermek gerekir. Delme, 20-30 mm'den daha küçük çaplarda yapılır; açılan deliğin düzgün çaplı olabilmesi için delme işleminden sonra delik içinin perdahlanması gerekir. Âletin kesme hızı merkezden kenarlara doğru değiştiğinden, deliğin düzgün olmamasının sebebi matkabın hareketidir. Bu yüzden, matkabın kesme hızını ve her devir sırasında alınan yolu (çeşitli etkenlere bağlı olarak devamlı değişir) kesinlikle hesaplamak ve işlem sırasında kontrol etmek gerekir. Ayrıca, delinecek maddenin ve matkabın yapım maddesinin cinsi, bileylenmesi ve iş sırasında yağlanması da önemlidir.

Matkabın aldığı yol, genellikle matkap çapının kare köküyle doğru orantılı olarak ayarlanır. Güç delinen maddeler (tungsten karbür, stellit, ateşe dayanıklı çelik v.b.) üzerinde delik açılacağı zaman, elektro-erozyon aşındırma (elektrik ileten maddeler için) veya sesötesi (iletken olmayan maddeler için) tekniklerinden yararlanılır. Eğer büyük çapta delik açmak isteniyorsa, ilk önce taş matkabıyle bir orta göbek çıkarılır. Kalın bir saç tabakası üzerinde çok sayıda küçük çaplı delikler açarak kenarları oymak da mümkündür.

— Sil. XVIII. yy.ın ortalarına kadar namlular ortası oyuk olarak dökülüyordu. Döküm artıkları bir düzeltme aracıyle giderilerek namluya istenilen çap veriliyordu. Daha sonra, namlular önce som olarak döküldü, sonra delindi. Delme işlemi için genellikle delgi kullanılır. Namlu döndürülerek içi delinirken, dışı da tornada çekilir: Bu işlem namlunun iç yüzüyle dış yüzü bir merkezli duruma gelinceye kadar sürdürülür. (ML)

DELMENHORST, Almanya'da (Batı Almanya, Aşağı Saksonya) şehir, Bremen'in batısında; 55 900 nüf. Yün ve hint keneviri iplikçiliği. Makine yapımı. Kimya ürünleri (ecza malzemeleri; parfüm; sabun). Linolyum. (L)

DEL MONACO (Mario), italyan tenoru (Floransa 1915). Şarkı söylemeğe çok genç yaşta başladı. 1943'te La Scala'da sahneye çıktı ve savaştan sonra, 1950'de New York Metropolitan operasına girerek milletlerarası bir ün kazandı. Çağın en tanınmış dramatik tenorudur. Özellikle trajik veya şiddet ifadesi veren rollerde (*Otello, Andrea Chénier* v.b.) başarı kazanır. (L)

DEL MONTE (Guidubaldo veya Guidobaldo). Bk. DAL MONTE.

DELONEY (Thomas), ingiliz halk şarkıcısı ve hikâyecisi (Londra 1543'e doğr.-Norwich 1607'ye doğr.). Norwich'de ipek dokumacılığı yaptı, 1585'e doğru Londra'ya gitti. Halkın çektiği sıkıntıları yergili bir dille belirten elli kadar şarkı besteledi; bunlardan biri *Buğday Kıtlığı Üstüne Balad*'dır. Bu balad büyük yankılar uyandırdı (1596). Ününü sağlayan *Jack of Newbury* (Newbury'li Jack) [1597], *The Gentle Craft* (Soylu Meslek) [1597-1598] ve *Thomas of Reading* (Reading'li Thomas) [1600] adlı üç romanında iş arkadaşlarını anlatarak XVI. yy. sonu ingiliz işçi sınıfının eşsiz bir tablosunu çizdi. Gerçekleri, olduğu gibi ve en ince ayrıntılarına kadar tasvir ederek alaycı bir üslûpla yazdığı hikâyeleriyle XVIII. yy. gerçekçi romanına öncülük etti. (M)

DE LONG (George Washington), amerikalı kâşif (New York 1844-Lena, Sibirya 1881). 1865'te A.B.D. Denizcilik akademisini bitirdi. 1869'da yüzbaşı rütbesiyle deniz kuvvetlerine girdi. 1873'te «Juniata» gemisiyle Kuzey kutbu keşif gemisi «Polaris»i aramak ve kurtarmak için Grönland'da Upernavit'den yola çıktı. 1879'da «Jeannette» adlı bir gemiyle Kuzey kutbuna bir kere daha gitti. Fakat gemi 1879 eylülünde buzlar arasına sıkıştı, 1881 haziranında parçalandı. De Long kazadan kurtulan on dört kişiden biriydi. Bir sandalla Lena ırmağı ağzına ulaşmayı başardı. Burada, ya 1881 ekimi sonunda veya kasım başında açlıktan öldü. Hayatının son gününe kadar sürekli olarak yazdığı güncesini 1883'te karısı *Voyage of the Jeannette* (Jeannette'in Yolculuğu) adıyle yayımladı. Geminin batmasından üç yıl sonra Grönland'ın güneybatı kıyısında yüzen buzullardan birinin üstünde «Jeannette» tayfalarına ait bazı eşyalar bulunması, o zamanlar pek iyi bilinmeyen kutup bölgelerinden okyanus akıntılarının geçtiği teorisini doğrulamış oldu. (M)

DE LONG dağları *(De Long mountains),* kuzeybatı Alaska'da dağlar, Noatak ırmağının kuzeyinde, Bering boğazının karşısında; en yüksek tepesi 1 500 m. (L)

DELORENZİT i. (fr. *délorenzite*). Miner. Ortorombik sistemde billûrlaşmış, siyah renkli, tabiî demir, uranyum ve itriyum titanat. (L)

DELORME (Edmond), fransız hekimi (Lunéville 1847-Paris 1929). Ordu sağlık genel müfettişi, Val-de-Grâce'da cerrahî kliniği profesörü, Tıp akademisi üyesi (1897) ve başkanı. Cerrahatli eski zatülcemplerde akciğer-göğüs zarının çıkarılması ameliyatı onun adıyle anılır. (L)

DELORME veya **DE LORME** (Adrien), fransız mobilyacısı (öl. 1783'ten sonra). 1748'de usta oldu, gömme süs işi alanında ve Uzakdoğu lakelerini kullanmakla tanındı. Masalar, konsollar, şifonyerler, köşe dolapları yaptı. Bütün bu eserler işlemelerindeki değişik zevk ve ustalık bakımından çok ilgi çekicidir. (L)

DELORME veya **DEL'ORME** (Philibert), fransız mimarı (Lyon 1510/1515-Paris 1570). Doğduğu şehirde latince ve yunanca, matematik ve tabiat bilimleri, fizik ve müneccimlik, tıp ve ilâhiyat öğrenimi yaptıktan sonra İtalya'ya gitti (1533). Roma'da kendisini koruyan kardinal bu Bellay, sonra da papa Paulus III'ün yanında kaldı. İtalyan Rönesansı ile ilgili yapıları inceledi. Eski Roma medeniyetine hayran kaldı. Kazılar yaptı ve bu arada tahkimat sanatını öğrendi. Lyon'a döndüğünde (1536), Antoine Boullioud'nun yardımıyle mimarlığa başladı. Bundan sonra du Bellay, Saint-Maur-les-Fossé'deki şatosunu yaptırmak için onu çağırdı (1541). Yapıyı çok beğenen kral, Delorme'u, Bretagne kaleleri denetleyiciliğine tayin etti. Pierre Lescot'nun baktığı Louvre dışında, krallık yapıları başkanı olduktan sonra (1548), Diane de Poitier'nin desteğiyle on yıl boyunca düşüncelerini, üslûbunu, buluşlarını çevreye benimsetti, öğrenciler yetiştirdi, François II'nin tahta çıkışıyle gözden düşünce kendini kitap yazmağa verdi. 1563 Yılında, sonra naip olan Catherine de Médicis'nin yardımıyle eski unvan ve yetkilerini elde etmeden mimarlık çalışmalarına yeniden başladı. Çeşitli eserlerinden günümüze François I'in mezarıyle (Saint Denis bazilikası) başlıca eseri olan Lyon'daki Anet kilisesi ve taç kapısı kaldı; Tuilleries şatosunun bazı kalıntıları günümüze ulaştı (Tuilleries bahçesinde fransız sütunları). Philibert Delorme klasik fransız mimarlığının gerçek kurucusu sayılır; eski roma estetik kurallarının teknik bakımdan kusursuz ve üstelik iklim şartlarına titizlikle uyan bir uygulamasını yaptı. Yapı kafesinde dik biçimlerin yerine yuvarlak biçimleri koydu. Philibert Delorme'un etkisi aynı zamanda kitaplarıyle de kendini gösterir: *Les Nouvel-les Inventions Pour Bien Bâtir et à Petits Frais* (Az Masrafla Sağlam Yapı Kurmak İçin Yeni Buluşlar) [1561]. Bunlar kesin nazarî açıklamalar değil, taş kesme işçiliğinin en iyi araştırmaları olarak kalan çekici ve güçlü üslûpta yazılardır. Philibert Delorme, Montaigne'i andıran bir dille bilgi ve denemelerini açıklamıştır. (L)

DELOS, Ege denizinde, Kykladlar grubunda, Mykonos ile Syros arasında yunan adası.

— Tar. Bu küçük kayalık ada üzerinde ilk insan yerleşmesi, M. Ö. III. binyılından öncedir. Daha o zamandan *Anatanrıçaya* tapılırdı. Giritliler, Delos'a gidip gelmeğe başlayınca tanrılarını da adada tanıttılar. Sonra İonia'lılar yeni tanrılar getirdiler (Leto efsanesi). IX. yy.dan sonra her kış bitiminde bu Apollon ülkesinde yapılan bayramlar, İon ağzıyle konuşan bütün Yunanlıları buraya getirdi. Bu *delia*'larla kurulan helen panayırları yüzünden, Yunanlılar din yoluyle ticaretlerini de yürüttüler. Böylece, bir devletler hukuku doğdu. İonia'nın, Perslerin eline geçmesi *delia*'ların önemini azalttı. Atina hâkimiyeti sırasında, adanın yabancılardan arınmasını sağlayan, birinci Delos birliğinin kurucusu Peisistratos'tan sonra, de-

Foto. Viollet, Anderson - Giraudon (LAROUSSE)

lia'lar başlangıçtaki bütün özelliklerini kaybettiler.

454'te çok kuvvetlenen Atina (Perikles devri), Delos'taki birlik hazinesini aldı, tapınağı ele geçirdi, 426'da adadan ikinci defa yabancıları kovdu. Atina eliyle yönetilen ve onun kötü yanlarını paylaşan Delos, 315'e kadar Atina'ya bağlı kaldı: *Nesiotes birliği* kurulmadan önce Atina'nın baskısından sıyrılmanın yolunu buldu. Helen çağında, Delos milletlerarası önemini yeniden kazandı. Bütün Ege denizinin ticaret merkezi oldu. Tapınağını yeniden zenginleştirdi. M.Ö. III. yy.ın başında, birliğin hazinesi 5,5 milyon drahmi gibi inanılmaz bir miktara ulaştı. Ticaret çok gelişmişti; sayıları pek kalabalık olan korsanlar da yağma ettikleri malları burada sattıkları için, Delos'a saygı gösteriyorlardı. 261'de romalı iş adamları adaya ayak bastı; gittikçe sayıları artan bu tüccarların çalışması, Doğu Akdeniz'de Roma emperyalizminin temeli oldu. 160 Delos tarihinde bir dönüm noktasıdır: Roma adayı ele geçirdi, Makedonya'nın yıkılmasından sonraki genel düzenleme sırasında da adayı Atina'ya verdi. Atina buraya bir *klerukheia* yerleştirdiyse de Roma Delos'un açık liman ilân edilmesinde ısrar etti. Gümrük vergileri alınmaması bütün akdenizli tüccarları Delos'a çekti; atinalı klerukhos'lar burada pek etkili olamadı; Romalıların sayısı da gittikçe arttı: Delos böylelikle Roma'nın önlimanı oldu. En önemli ticaret, Roma ve İtalya ile yapılan köle ticaretiydi. Bu parlak çağ 88'e kadar sürdü: Mithridates VI'nın saldırısı sırasında bütün Romalıların kılıçtan geçirilmesi, Sulla'nın kanlı bastırma hareketine yol açtı. 50 Yılından sonra, korsanların yağmalayıp yıktığı Delos iyice geriledi.

— Arkeol. Adanın kuzey kesimi, çok sayıda harabeyle kaplıdır: başlıca tapınaklar (liman yakınında); mesken mahallesi (tiyatro yakınında); Kynthia dağı yamacına sıralanmış tapınaklar. Kutsal gölün kuzeyindeki mahallede de stadyum, gimnasium ve palaistra'larla (spor alanı) evler vardır.

Apollon *hieron*'unda üç tapınağın kalıntıları vardır. Burası, Artemis tapınağı, hazine binaları, Naksosluların *oikos*'u, «Boğalar tapınağı», kemerler (Antigone ve Philippos V) ve agoralarla (Romalıların, Theophrastos'un agoraları, güney agora, Competaliastes'lerin agorası) çevrilidir. Kynthia yamacında, Cerapis'in, Mısır ve Suriye tanrılarının, Kabeiroi'lerin, Hera'nın tapınakları bulunur; tepede (113 m), Zeus'un ve Kynthia'lı Athena'nın tapınağı. Kıyı boyunca iskeleler ve dükkânlar görülebilir. İyi korunmuş tiyatro mahallesinde dar sokaklar boyunca dizilmiş, inişli çıkışlı, iyi düzenlenmiş arazi üzerindeki çok sayıda evler, mimarî biçimleri bakımından ilgi çekicidir: impluvium çevresinde oldukça rahat, hattâ bazen lüks odalara giden direkli bir galeri vardır. Burada çok iyi mozaikler bulunmuştur. Evler birkaç katlıdır; burası, Herculanium ile Pompeii'den bir iki yüzyıl önceki Campania şehirlerinden çok farklı (Hermes'in, Dionysos'un, Kleopatra'nın, Trident'in, Yunusların, Disdumenos'un diye adlandırılan evler) bir helen şehrinin en canlı örneğidir.

Delos'ta bulunan sanat eserleri (1873'ten beri fransız kazıları), gerek Atina Millî müzesinde, gerekse kazıların yanında kurulan müzede saklanır. 1947'de Artemision'da Miken çağından kalma bir fildişi ve altın deposu ortaya çıkarılmıştır. *Apollon*'un dev heykelinin kalıntıları (kazıda, üzeri yazılı kaidesi), Naksos aslanları (bir tanesi Venedik tersanesinin önündedir), çok sayıda kadın ve erkek heykeli, Nikandre *Artemis*'i ve Arkhermos'un kanatlı *Nike*'si eskiçağı canlandırır. *Diadumenos*'un çok iyi bir kopyası (Atina'da) ve *Boreos ve Orithyia* grubu klasik çağdan kalmadır. Helen çağından, Palaistra'nın bronz başı, Agathe Tykhe tapınağının bronz levhası, *Yaralı Galat* ve bir *Afrodit, Eros ve Pan* grubu kalmıştır; birkaç güzel roma heykeli bu bütünün içindedir. Evlerde, değerli mozaikler yerinde duruyor; ev eşyası çeşitli ve öğreticidir. Müze depolarında zengin bir yazı koleksiyonu bulunmaktadır; kazılarda birçok metin bulundu. Mykonos müzesinde, özellikle Rinia adasında bulunmuş seramikler sergilenmişti. Cynthe Heraion'undan gelme pişmiş topraktan maske ve vazolar ise Delos müzesinde bulunmaktadır.

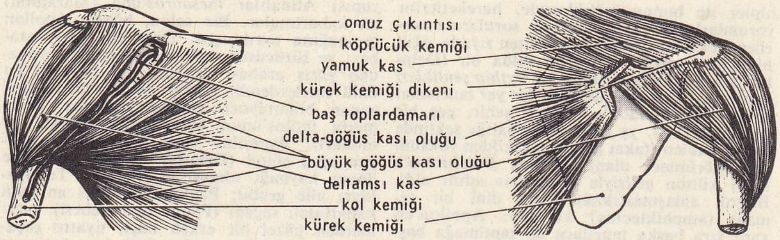

deltamsı

◆ **Delos'lu** sıf. ve i. Delos adasından gelme veya orada oturan kimse.

◆ İ. Eski Yunan'da yumurta ve kümes hayvanı satıcılarına ve horozları iğdiş eden kimselere verilen ad. (Gerçekten horozları iğdiş etme usulünü ilk olarak Deloslular başlattı.) [L]

DELOS i. Eskiden Delos'ta yapılan kutsal dans. (Çiçek çelenkleriyle birbirlerine tutunarak bir çember meydana getiren genç kız ve erkekler tarafından Afrodit ve Artemis için yapılırdı.) [L]

DE LOS ANGELES (Victoria), ispanyol lirik soprano (Barcelona 1923). Müzisyen bir ailenin kızı; müzik öğrenimini barcelonalı zengin müzikseverlerin kurduğu *Ars Musica* derneğinin bursuyle okuduğu Conservatorio de Liceo'da (Barcelona) tamamladı. Burada ünlü bestecilerin eserlerini öğrenmek imkânını buldu. Opera şarkıcısı olarak önce Barcelona'da (1945), sonra New York'ta Carnegie Hall'de (1950) ve Metropolitan Opera'da (1951) sahneye çıktı. Metropolitan Opera'da ilk rolü, Gounod'nun *Faust*'unda Marguerite'tir. 1948'de, daha sonra menejeri olan barcelonalı avukat Enrique Magrina ile evlendi. (M)

Delos konfederasyonu (veya **birliği**). Bk. KONFEDERASYON.

Delos meselesi. Mat. Delos halkına bir kâhin tarafından tanrı sözü olarak iletilen ve bir kübün hacminin iki katını bulmağa dayanan mesele. (L)

DELPHACİDAE çoğl. i. Eşkanatlı böcekler familyası. *Delphax, asiraca, liburnia* türlerini kapsar. Duyargalarının uzunluğu ve arka bacaklarında büyük bir diken bulunuşu başlıca özelliğidir. (L)

DELPHAX i. Sıçrayıcı eş kanatlı böcekler grubu. Aynı türden olan kısa veya uzun kanatlılar da bu gruba girer. (Avrupa'da ve Akdeniz havzasında 80'den fazla türü bulunur. *Delphacidae* familyasının örnek böceği.) [L]

DELPHİ. Esk. coğ. Bk. DELPHOİ.

DELPHİNAPTERUS i. Sırt yüzgeci bulunmayan kısa burunlu balina. (Akbalina [*delphinapterus leucas*] türü kuzey denizlerinde yaşar; boyu 5 m'dir.) [L]

Delphine, Madam de Staël'in romanı, 1802'de Cenevre'de, 1803'te Paris'te yayımlandı. *Yeni Héloise* üslûbunda, mektuplardan kurulu bir romandır. Kitabın başındaki kısa yazıdan da anlaşıldığı gibi belli bir tezi savunur: «Kamuoyuna erkek karşı koyabilmeli, kadın ise boyun eğmelidir.» Gururlu ve bağımsız genç dul Delphine d'Albémar sadece gönlünün eğilimlerine uyarak Léonce de Mondeville'i sever, Léonce de Mondoville ise tersine, çevresinin alışılagelmiş davranışları dışına çıkmaktan korkar. Kamuoyu toplumun benimsediği ahlâk kurallarını hiçe sayan Delphine'den öcünü alır: Delphine kadıncıl mutluluk görüşlerinin kurbanı olarak ölür. *Nouvelle Héloise*'ın bir bölümünün mistisizmini sürdüren bir kitap konsüllük devrinin muhafazakâr dünya görüşü tarafından mahkûm edilen ve bu görüşe karşı direnen Mme de Staël'in karakterini yansıtır. (L)

DELPHİNİON i. (yun. k.). Esk. yun. Atina'da, Apollon Delphinios tapınağı; yanında, katilleri yargılayan bir mahkeme toplanırdı. (L)

DELPHİNİOS. Yun. mit. Homeros'çu bir ilâhiye göre bir Girit kolonisini Delphoi'ye doğru yöneltmek için yunusbalığı kılığına girmiş olan Apollon'un takma adı. Apollon Delphinios'a Knossos, Delphoi, Aigina, Atina, Thira, Miletos v.b. de tapınılırdı. (L)

DELPHİNİOS bayramları. Esk. yun. Aigina, Delphoi, Atina ve başka yerlerde Apollon Delphinios'un şerefine yapılan şenlikler. (Bunlar ilkbaharda uygulanır ve denizcilerce çok tutulurdu.)

DELPHİNUS, Yunus* takımyıldızının latince adı (kısaltması: *Del*). [L]

DELPHOİ veya **DELPHİ** veya **DELFİ.** Esk. coğ. Eski Yunanistan'da şehir. Phokis'de, Parnassos dağının güneybatı yamacında, Phaedriades kayalıklarıyla Kirphis arasındaki buzul yatağında. Apollon tapınağı ve ünlü kehanet ocağı. *Kastri* köyü yakınında kalıntılar.

— Tar. Depremler, kalkerden çıkan buharlar ve kaynaklar (kassotis), önceleri Pytho (yun. *puth*, danışma'dan) diye adlandırılan bu yüksek yere kutsal bir nitelik kazandırdı: tapınakta, Apollon'a adanan üç ayaklı kutsal bir kazan üzerine tünemiş kâhin kadın (Pythia) vecd haline gelir, ra-

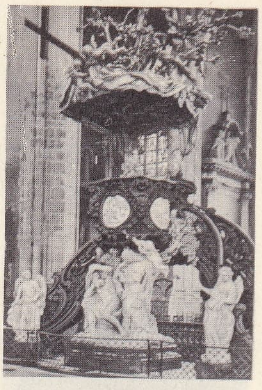

Laurent DELVAUX
Saint-Bavon kürsüsü
Gand, Belçika

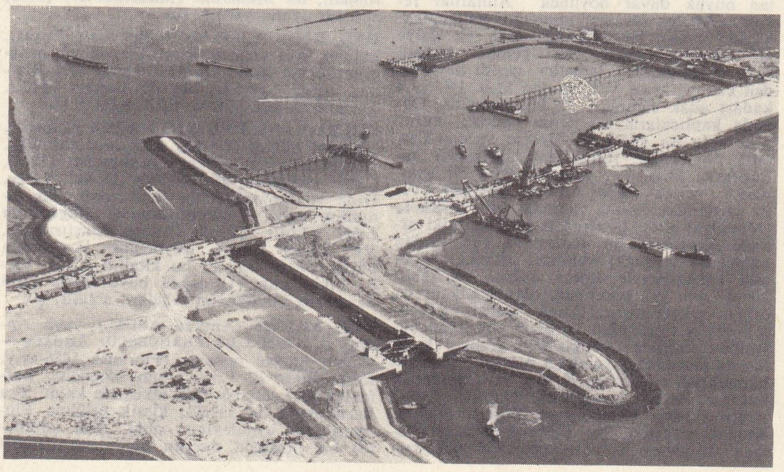

Delta planı
birbirine bağlanan
Noord-Beveland adası
ile Zuid-Beveland adası

Foto. Bruxelles, ambassade des Pays-Bas (LAROUSSE)

Claude DELVİNCOURT

Albert DEMANGEON

hipler de bunun çığlıklarıyle, hareketlerini yorumlarlardı. Danışanların sorularına verilen cevaplar, gerçek kehanetten ziyade öğüt niteliğini taşırdı. Her dört yılda bir (Delphoi'den başka şehirlerde de *Pythia şenlikleri* yapılırdı. Çok eski devirde, bir yer tanrısına, sonra da Poseidon'a adanan şehir, geç bir dönemde (VII. yy.) bir yunusbalığı şeklinde temsil edilen (fakat gerçekte şekilden yoksun, göze görünmez olan) *Apollon Delphinios*'a bağlı kültün gelişiyle «Delphoi» adını aldı. Birçok anlaşmazlıktan sonra dinî bir cemaat (amphikteonia) kuruldu: Apollon'un yanı sıra başka tanrılara da tapılmağa başlandı; böylece tam bir kutsal şehir niteliği kazanan Delphoi, sık sık siyasî maksatlarla kehanete başvurulduğu için, Yunan dünyasının işlerine çok yakından karıştı. Kâhinler, uzak ülkelerde koloniler kurulmasını teşvik etti ve ona yön verdi. (M.Ö. 750-550) Demokratların da, tiranların da aşırılıklarını sınırlamak istedi. Delphoi kâhini en çok M.Ö. VII. yy.da bütün Yunanlılar için bir otorite haline geldi. Ünü yunan dünyasının sınırlarını aşarak Anadolu'ya kadar uzandı. Herodotos'un bildirdiğine göre Frigya kralı Midas'ın tahtını Delphoi'ye sunması Lidya krallarından Gyges ve Kroisos'un birçok defa Delphoi Apollonu'na başvurmaları ve zengin adaklar sunmaları buradaki kâhinin milletlerarası ününe bir delildir. Tapınağa ziyarete gelen yabancılar Lepanto körfezi kıyısındaki Krissa'da (bugün Khrison) rahipler tarafından kötü muamele, hattâ eziyet görüyorlardı. Bu yüzden birinci Kutsal savaş patlak verdi (M.Ö. 590-589); Krissa toprakları Apollon'a adandı ve Delphoi bağımsız oldu. Zenginliğini olaylar engelledi: Pers'lerin gelişi; büyük devletler arasındaki rekabet; depremler. M.Ö. 546'da tapınak yandı ve birçok site, bu arada Atina, yeniden yapılmasına geniş ölçüde yardım etti. M.Ö. 357'de Apollon'un kutsal toprağını ektikleri için cezaya çarptırılan Phokis'liler yeni bir Kutsal savaş açarak Delphoi hazinelerini yağma ettiler. Efsaneye göre, istilâcılar (M.Ö. 480'de Persler, M.Ö. 279'da Brennos Keltleri), depremlerin üzerlerine yağdırdığı kayalarla püskürtüldü. Sonradan, dine karşı ilgisizlik ve bazı iyi niyetli kişilere (Augustus, Antoninus'lar) rağmen, Sulla, Nero ve hıristiyan imparatorlarının birbirleriyle rekabet edercesine giriştikleri yağma hareketleri yüzünden kehanet önemini ve zenginliğini kaybetti.

— Arkeol. Delphoi sitesi, 1860'tan beri Atina'daki Fransız Arkeoloji okulu tarafından incelendi. Apollon tapınağı ve bazı binalar kutsal bir temenos duvarı içindedir yaklş. 150×200 m). Kutsal Yol, M. Ö. VII. ve VI. yy. larda kurulan iki tapınağın yerinde M.Ö. IV. yy.da kurulan büyük Apollon tapınağına ulaşır. Birçok kutsal yapı kalıntısıyle Korinthos, Knidos, Siphnos, Atina, Sikyon, Potidaia, Thebai, Kyrene v.b. ait *thesauros*'lar (bir sitenin tanrıya adadığı heykellerin, adakların v.b. kutsal emanetlerin saklandığı küçük hazine binaları, bulundu; bu yapılar mimarî ve süsleme sanatı bakımından ilgi çekicidir; ayrıca, revaklar (tapınağın inşa edildiği taraçayı tutan büyük duvar boyunca Atinalılar revak'ı; Attalos revak'ı; tapınağın batısındaki büyük revak), bir topluluğa veya tek kişiye ait sunular, odalar, yarı çember biçimli veya uzunlamasına temeller, çeşitli devirlerden kalma (M.Ö. VII. yy.dan M.S. IV. yy.a kadar) adak sütunları da bulunmuştur. Doğuda kaplıcalarla bir roma agorası, kuzey köşesinde ise güzel bir tiyatro vardır Kastalia pınarından sonra (eskiçağ yapısı kalıntıları), M.Ö. IV. yy.dan kalma bir gymnasion ve az ötede Athena tapınağı (VI. yy. sonundan kalma tapınak, biri Massalia [Marsilya] sitesi tarafından sunulmuş iki arkaik *thesauros,* bir *tholos* ve IV. yy.dan kalma bir tapınak) bulunur. Mikenai köyünün kalıntılarıyle Roma çağına ait lahitler ve çok iyi korunmuş olan stadyum da ortaya çıkarılmıştır. Atina Fransız Arkeoloji okulu tarafından kurulan, sonradan büyütülen müzede, Phokis'deki fransız kazılarıyle meydana çıkarılmış pek çok eser bulunmaktadır: Kirrha, Krissa ve Delphoi'de bulunan Hellas seramikleri; Naksos sfenksi Argos ikizleri (Kleobis ve Biton); Sikyon, Knidos, Massalia ve Siphnos *thesauros*'larına ait metop kabartmaları; 490 dolayları yapısı Atinalılar *thesauros*'una (Marathon) ait kabartmalar. Bir salon, büyük Apollon tapınağına ayrılmıştır. Dört atlı yarış arabası ve sürücüsüne ait bazı parçalar (bronzdan yarış arabası ve sürücüsü heykeli) en ünlü eserlerdendir (yaklş. M.Ö. 470; heykeli yapan bilinmiyor). Bunlar arasında: Marmaria tholos'unun kalıntılarını (heykel ve mimarî), dansçılar veya karyatidleri taşıyan ağaç sütun (Debussy'nin bir prelüdüne ilham kaynağı olmuştur), Farsala Tesalyalıları aile grubu; Paulus-Emilianus anıtının kabartmalı saçağı (Pydna muharebesi), mermerden güzel bir erkek başı, tiyatro saçağına ait levhalar, çok güzel bir Antinoos heykeli de (Hadrianus devri) sayılabilir. Depolarda mimarî parçaları ve çok sayıda yazıt vardır. Girişte, dünyanın merkezini işaret eden kutsal taş Omphalos'un, Romalılarca yapılmış kopyası görülür. (LM)

DELPHOS. Yun. mit. Delphoi'ye adını veren kahraman. Poseidon'un oğluydu. Poseidon ile yunusbalığı biçimindeki Melantho'nun birleşmesinden meydana geldiğine inanılır. Delphos, Parnassos bölgesinde hüküm süren Pythes'in babasıdır. (L)

DELPHYNE. Yun. mit. Kendisine, Typhon tarafından, mağlûp edilen Zeus'un sinirlerinin ve kaslarının muhafazası verilmiş olan canavar. —Delphoi kaynağını koruyan canavar; Apollon'un orada savaşmış olduğu yılan Python ile karıştırılmamalıdır. Canavar Delphyne yılan Python'dan öncedir. (L)

DEL PİOMBO (Sebastiano), [asıl adı **Sebastiano Luciani**], italyan ressamı (Venedik yaklş. 1485-Roma 1547). Giovanni Bellini'nin öğrencisiydi, sonra Giorgione'nin sanatını benimsedi. San Bartolomeo di Rialto'da 1508 yıllarında yaptığı büyük aziz figürlerinde Giorgione'nin Fondace dei Tedeschi'de bulunan fresklerinin (1508) etkisi görülür. Bu geniş, anıtsal sanat ifadesi, del Piombo'nun Roma'ya karşı duyduğu sevgi ve yakınlığı izah eder; nitekim 1511'de bu şehre giderek Agostino Chigi'nin hizmetine girdi. Agostino onu, Farnesina için Ovidius'un *Değişimler*'inden sekiz oluntu ile bir *Polyphemos* resmetmekle görevlendirdi. Ressam Roma'da Michelangelo'nun etkisinde kaldı ve onun dramatik gücünden örneklenmeğe çalıştı, fakat Viterbo Pietası'nda görüleceği gibi bazı ifade ağırlıklarından kendini kurtaramadı. Venedik üslûbunu romalı ressamlara, özellikle Raffaello'ya tanıtan odur. Raffaello ise onu portre ressamlığından etkilediyse de bu portrelerde pek incelik yoktur. Papa Clemens VII kendisini papalık emirnameleri şansölyeliğiyle *(Ufficio del Piombo)* görevlendirdi, bu görev sebebiyle de «Piombo» taikma adını aldı. (L)

DELPİT (Albert), fransız yazarı (New Orleans, A.B.D. 1849-Paris 1893). Baba Alexandre Dumas'nın sekreteri, aynı zamanda yazılarında sözü uzatmayı seven bir yazar. Başlıca romanı *le Fils de Coralie*'yi (Coralie'nin Oğlu) [1879] tiyatroya uyguladı. Bundan başka: *Solange de Sainte-Croix* (Sainte-Croix'lı Solange) [1885] ve *Belle Madame* (Güzel Bayan) [1892] adlı iki romanı, *les Maucroix* (Maucroix'lar) [1792] adlı bir oyunu vardır. (L)

DEL RİO, A.B.D.'de (Güneybatı Texas), kasaba, Rio Grande kıyısında, Pecos ırmağına 50 km uzaklıkta 14 210 nüf. Del Rio'nun nehir ağzında bir de limanı vardır. Tarım ürünleri, yün ve tiftik pazarı. (L)

DELRİO veya **DEL RİO** (Martin Antonio), ispanyol bilgini (Anvers 1551-Louvain 1608). Hollanda'da mühürdar yardımcısı (1578), Cizvit tarikatına girdi (1580), Douai, Liège, Graz ve Salamanca'da ders verdi. En tanınmış eseri, *Disquisitionum Magicarum Libri VI.*'dır. (Büyü Üstüne Araştırmalar, VI. kitap) [1599]. Büyücülük konusunda büyük önem taşıyan bu kitabın XVII. yy.-da etkisi oldu. O çağda büyücülükle ilgili davaların çokluğunun sebebini anlatır. (L)

DEL SARTO (Andrea ANGELİ veya Andrea D'AGNOLO Dİ FRANCESCO, **Andrea** — denir), italyan ressamı (Floransa 1486-ay.y. 1530). Piero di Cosimo'nun öğrencisi, Raffaello ile Leonardo'nun etkisinde kaldı. Fra Bartolomeo ile yarıştı, klasik üslûbun Floransa'daki uygulayıcısı oldu. Sisli (sfumato) bir ortamda durgun biçimlerle dengeli bir düzen sağladı. Floransa'da Annunziata'nın girişini süsledi *(Aziz Philippus Beniti'nin Hayatı,* 1509-1510; *Meryem'in Doğuşu,* 1514). Scalzi manastırı için kabartma taklidi resimler yaptı (*Vaftizci Aziz Yahya'nın Hayatı,* 1512-1514). Aynı renk duyarlığını ve içtenliği bir Fransa yolculuğu sırasında François I için yaptığı *Acıma* adlı tablosunda görürüz (1518, Louvre). Hayatının sonuna doğru yaptığı eserleri şöyle sıralayabiliriz: *Çantalı Meryem* (1525, Annunziata); *Kutsal Aile* (Roma Borghese galerisi); *Meryem'in Urucu* (Pitti sarayı); bu sonuncuda ressam büyük bir başarı gösterir. Portreler yaptı: *Kendi Portresi* (Pitti sarayı); *Kadın Portresi* (Uffizi). Bachiacca ve özellikle eserlerini tamamlayan Franciabigio üstünde büyük etkisi oldu. — A. de Musset del Sarto'yu ilk oyunlarından birine kahraman yaptı: *André del Sarto* (1833). [L]

DELTA i. Yunan alfabesinin dördüncü harfi. Bk. ANSİKL.

— Coğ. Şekli üçgeni andıran alüvyon birikimi bölgesi; bir akarsuyun denize veya göle varışı sırasında meydana gelir. Bk. ANSİKL.

— Din. *Mistik delta,* çizgilerle çevrili, içine bir gözle, Tanrı'nın adını gösteren dört ibranî harfi çizilmiş üçgen.

— Leng. *Delta. daleth* adı verilen fenike işaretinden türedi; türkçe *d*'ye benzeyen, titreşimli dişsi bir kapantılıyı belirtir. Delta'nın modern yunancadaki [ingilizcedeki *th*'ya benzer] sürtüşmeli telaffuzunun ilk belirtilerine, bazı eski lehçelerin yazılarında rastlanır.

— Nükl. *Delta* (δ) *ışını,* hareket halindeki yüklü bir taneciğin etkisiyle bir atomun fırlattığı elektron. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Coğ. *Delta*'lar püskürtü konileri gibi yamacın ansızın düzleşmesi (akarsuyun hızını azaltır ve taşıdığı gereçlerin birikmesine sebep olur) sonucunda meydana gelir. Delta ile püskürtü konisi arasındaki fark, deltanın bir su örtüsü önünde meydana gelmesi ve ırmak birikintilerinin burada tortullaşma ile kıyı aşınmasının karşıt etkilerine eklenmesidir. Kıyı sapması akarsuyun getirdiği ince gereçlerin dağılmasına yol açar ve bu gereçlerle kıyı şeritleri kurar; bu şeritler deltanın başlıca ağızları arasındaki deniz kulaklarını birbirinden ayırır. Dalgalar alüvyon yapılarına saldırır.

Bu karşıt etkiler yüzünden deltaların jeomorfolojisi çok karmaşıktır. Deltanın başında, ırmak ilk dallanmalarını hazırlarken yukarı kesimden gelen gereçler boldur. Irmak birikintisi süzmeyle yükselen bataklık kollarını birbirinden ayıran yüksek setler meydana getirir. Bazı taşmalar sırasında bu setlerde breşler meydana gelir ve çanaklarda küçük çeper deltaları oluşur. Aşağı kesime doğru beslenmeleri git gide azalan setler daha alçak ve daha dayanıksız bir durum alır; dallanmalar çoğalır. Aynı zamanda küçük çeper deltaları da fazlalaşır ve sonunda deniz yönünde kıyı şeritleriyle kapalı deniz kulaklarını doldurur.

Delta, gelişmesi sırasında eski kıyı şeritlerini içine alır. Şeritler daha yüksek daha kuru olur, bataklık alanlarda su yüzünde yükselir; buralarda nüfus yoğundur (Tonkin deltası). Deltalar, yalnız sakin sularda gelişir (çalkantılı sularda dalgalar gereci boşaltır). Bu yüzden büyük deltalar oldukça kapalı, güçlü gelgiti ve büyük dalgaları olmayan denizlerde (Akdeniz, Meksika körfezi [Mississippi deltası], Hazar denizi [Volga deltası] veya mahfuz körfezler [Senegal, İndus, Kızıl nehir deltaları]) görülür.

Deltalar çok değişik biçimlerde değerlendirilir. Genellikle alüvyonlaşma kesimlerini engelleyen liman tesislerine elverişli değildir. Tarım bakımından deltaların çeşitli özelliği vardır; bazıları eskiden verimsiz bataklıklarla örtülü, sıtmanın hüküm sürdüğü ve çok az nüfuslu alanlardı (aralarında hâlâ bu durumda olanları vardır). Bunlarda toprağın tuzluluğu tarımı engeller. Genellikle hayvancılık ağır basar. Camargue, Po ve Mississippi deltaları böyleydi.

Foto. A. İ., Libr. Armand Colin (LAROUSSE)

Kuşaklar boyunca birçok değerlendirme çalışması yapılan detaların durumu çok farklıdır. Verimli alüvyonların ve sulama faaliyetinin nispî kolaylığının katkısı bunları çok verimli tarım bölgeleri haline getirmiştir. «Pirinç medeniyeti»nin geliştiği muson rüzgârları Asya'sının deltaları böyledir. Bu bölgeler çin ve hint medeniyetlerinin beşiği olan büyük alüvyon vâdilerinin yanı sıra bugün önemli nüfus yoğunluklarıyle (km^2 ye 500 - 1 000 nüf.) nitelenir; nüfus yoğunluğu başka gelir kaynakları bulunmadığı için tarım çalışmalarının çoğaltılmasını gerektirmiştir: yılda iki kere ürün alınır. Deltaların değerlendirilmesinde sulama imkânları çok önemlidir. Hollanda veya Senegal deltasında (Strasbourg üniversitesi coğrafya laboratuvarının çalışmaları) görüldüğü gibi, jeomorfolojinin büyük katkısı olabilir.

— Nükl. *Delta ışınları*'nın önemi, madde atomlarından geçen yüklü taneciğin hızlı veya yavaş oluşuna bağlıdır. Özellikle hızlı elektronlar, yörüngeleri üzerinde çok sayıda delta ışınları meydana getirir. Bu olay, taneciklerin sınıflandırılması metodunun hazırlanmasına yardımcı oldu: gelen tanecikle elektron arasındaki izafî açıyle birlikte fırlatılan elektronun hızını ölçerek, gelen taneciğin kütlesi bulunabilir. Bu metotla, Wilson odasında yüklenmiş K mezonlarının ilk gözlemleri yapılabilmiştir.

Taneciklerin sınıflandırılmasında kullanılan başka bir metot ise, birim uzunluğa düşen delta ışınlarını saymaktır; bu sayı, maddeden geçen taneciğin kütlesine ve taşıdığı enerjiye bağlıdır.

◆ **Deltamsı** sıf. ve i. Anat. *Deltamsı kas* veya sadece *deltamsı*, omuz başını teşkil eden kalın kas.

— ANSİKL. Anat. *Deltamsı kas*, yarım koni biçiminde büyük bir kastır; omuz eklemini sarar. Yukarıda omuz kemerine, yani köprücük kemiğinin ön kenarıyle kürek kemiği dikeninin dış kenarına yapışır. Oradan daralarak aşağıya iner ve kol kemiğinin V şeklindeki pürtüklü kısmına bağlanır. Siniri koltuk sinirinden gelir. Kolu kaldırmakta başlıca rolü bu kas oynar. (LM)

Delta, Vanguard* füzesinin ikinci ve üçüncü katlarını yeniden düzenleyip geliştirerek yapılan amerikan karma füzesi. Thor* uzay aracının üzerine birinci kat olarak yerleştirilen ve *Thor-Delta* denilen füze, amerikan uydularından çoğunun atılmasında kullanılmıştır. (L)

DELTA AMACURO. Bk. AMACURO.

DELTA-HİDROKORTİZON bliş. i. (fr. *delta-hydrocortisone*). Eczc. Hidrokortizonun, delta durumundaki, hidrojeni alınmış türevi. Hidrokortizondan daha etkilidir ve organizma tarafından hidrokortizona olduğundan daha iyi dayanılır. (Delta-kortizon, kortizona göre neyse delta-hidrokortizon da kortizona göre odur. Delta durumundaki bu hidrojeni alınmış iki türevin tedavi alanındaki yerleri birbirine oldukça yakındır. Bununla birlikte [meselâ ekzama gibi bazı durumlarda] delta-hidrokortizonun daha iyi sonuç verdiği görülür.) [L]

DELTA-KORTİZON bliş. i. (fr. *delta-cortisone*). Eczc. Delta durumunda, hidrojeni eksik kortizon türevi. (Kortizondan daha kuvvetli iltihap giderici özelliği vardır. Suyukların hidroelektrik dengesini kortizona göre daha az değişikliğe uğratır. Delta-kortizon, bütün iltihaplarda, meselâ had ve kronik romatizmada, astmada, bazı intanî hastalıklarda, bazı hemopatilerde, hattâ hepatitten ileri gelen sarılıklarda kullanıldığı gibi; Addison hastalığı dışında kortizonun uygulandığı her yerde onun yerine kullanılabilir.) [L]

Delta planı, Güney Hollanda adalarıyle (Voorne, Overflakkee) Zeeland adalarını (Schouwen, Noord-Beveland, Walcheren) setlerle birbirine bağlamak için girişilen çalışmaların adı. Bu çalışmalar sonunda meydana gelecek tatlı su gölü sonradan kurutulacaktır. Rotterdam'ın yukarısında Hollandsche İjsel kıyısında kurulan barajla, planın ilk bölümü gerçekleştirildi. 1958'de başlanan çalışmalar devam etmektedir. 1960'ta Noord-Beveland adası Zuid-Beveland adasına bağlandı. Veerse Gat'ın Noord-Beveland ile Walcheren adası arasında setle tutulması 1961'de tamamlandı. Doğu Escaut'ya, Schouwen ve Noord - Beveland arasında set çekme işine başlandı ama gelgitlerin ve akıntıların şiddeti yüzünden setin ancak 1978'de tamamlanacağı sanılmaktadır. Kuzeyde yapılmakta olan Haringvliet barajı yapımında da büyük güçlüklerle karşılaşılmaktadır. Merkezde Brouwershavensche Gat'a, Goeree ile Schouwen arasında set çekme işine, 1962'de başlandı; 1970'te bitirilmesi gerekmektedir. 1953'teki felâketlere yol açan deniz basmasından sonra kararlaştırılan Delta planının hedefi, yeni topraklar kazanmaktan çok, su baskınıyle mücadele etmektir. Bununla birlikte çalışmalar bitince 17 000 hektar polder elde edilmiş olacaktır. (L)

DELTEİL (Joseph), fransız yazarı (Villar-en-Val, Aude 1894). Birkaç şiir derlemesi ve birçok roman yayımladıktan sonra *Jeanne d'Arc* (1952) adlı eseriyle yeni bir türün öncüsü oldu; epik türü andıran bu eserde yazar, lirizmle, kabalığa varan gerçekçiliğe, şaşırtıcı anakronizmlere ve yutturmacalara bir arada yer verir. Daha sonra aynı türden şu eserleri yayımladı: *La Fayette* (1928); *Napoléon* (1929); *Don Juan* (1930). 1930'da edebî hayattan çekildi; 1947'de yayımladığı *Jésus II* (İsa II) ile yeniden ortaya çıktı; bu eser yeni bir hava getiriyordu ve yazara göre kendi vasiyetnamesiydi. (L)

DELTİDİUM i. Zool. Yüzgeçayaklılarda deltiridyumu kapayan kireçten iki kapakçık. (Bu kapakçıkların şekli ve büyüklüğü, canlı veya fosil eklemli kolsuayaklıların cinslerini anlamakta çok işe yarar.) [L]

DELTİRİDYUM i. Zool. Kolsuayaklılarda alt kapakçığın eklem çizgisiyle sapçığın çıkış deliği arasındaki kısım. (Deltiridyumu kireçten iki kapakçık [*deltidium*] hemen hemen tamamıyle kapatır.) [L]

DELTOCEPHALUS i. Otlu yerlerde rastlanan çekirge çeşidi. (Sıçrayıcı eş kanatlı böceklerin *passidae* familyasından.) [L]

DELUBRUM i. (*de* öntakısı ve *lubrum*, havuz'dan lat. k.). Eskiçağda, bir tapınağın önünde, kurban sunağını çevreleyen ve içinde havuz bulunan meydana Romalıların verdiği ad. ‖ Genel olarak tapınak. (L)

DELUC (Jean André), isviçreli jeofizikçi ve meteoroloji uzmanı (Cenevre 1727-Windsor 1817). Göttingen'de profesör oldu, sonra Londra'da yaşadı, burada kraliçenin kitap okuyucusu oldu. *Sur les Modifications de l'Atmosphère* (Atmosferdeki Değişmeler Üstüne) [1772] ve *Nouvelles İdées sur la Météorologie* (Meteoroloji Üstüne Yeni Düşünceler) [1787] adlı değerli iki eser yayımladı. (L)

DELV veya **DELVE** i. (ar. *delv*). *Esk.* Kova.

— Astron. *Esk. Delv burcu*, on iki burçtan birinin adı. (M)

DELVAU (Alfred), fransız yazarı (Paris 1825-ay.y. 1867). Paris ile ilgili olayları ve dedikoduları çok iyi bilirdi. Bunları kitap halinde yayımladı: *Histoire de la Révolution le Fevrier* (Şubat İhtilâli Tarihi) [1850]; *les Murailles Révolutionnaires* (Başkaldıran Duvarlar) [1851]; *les Dessous de Paris* (Paris'in Gizli Yanları) [1860]; *Histoire Anecdotique des Cafés et Cabarets de Paris* (Paris Kahve ve Kabarelerinden Fıkralar) [1861]; *Dictionnaire de la Langue Verte* (Halk Dili Sözlüğü) [1867]. (L)

DELVAUX (Laurent), flaman heykeltıraşı (Gand 1696 - Nivelles 1778). 1717'de Londra'ya gitti ve Westminster manastırı için Scheemaker ile çalıştı, 1727 ile 1733 arasında İtalya'da kaldı. 1734'te Flandre'a Charles VI'nın saray heykeltıraşı olarak döndü. Önceleri barok üslûbunu benimsedi (Gand'da Saint-Bavon manastırının vaaz kürsüsü, 1739-1745), ama Brüksel'de, Charles de Lorraine sarayının dekorlarında daha yumuşak bir üslûbu denedi. (L)

DELVAUX (Paul), belçikalı ressam (Antheit 1897). Brüksel Güzel Sanatlar okulunda okuduktan sonra, önce izlenimcilerin ve anlatımcıların etkisinde kaldı, sonradan gerçeküstücülüğe yöneldi (1936) ve bu akımın en ilgi çekici kişilerinden biri oldu. Gerçekçi, hattâ akademik denilebilecek duru üslûbu ile seçtiği esrarlı konular arasındaki tezat, zaman zaman şehvet hayallerinin de yer aldığı tedirgin edici bir rüya havasına bürünür. Eserleri: *İskeletler* (1939-1944); *Esir Kadın* (1941); *Gece Bahçesi* (1942); *Fahişeler* (1943); *Ay Şehri* (1944); *Aziz Antonius'un Şeytana Uyması* (1945-1946); *Gece Treni* (1947). Belçika'da özel koleksiyonlarda tabloları vardır. Eserleri Paul Eluard'ın bir filmini etkiledi. (L)

DELVE i. Bk. DELV.

DELVİG (Anton Antonoviç), rus şairi (Moskova 1798 - Petersburg 1831). Çarskoye Selo lisesinde arkadaşlık ettiği Puşkin ile candan dost oldu. Klasik kültür sahibiydi. Romantik şiirler yazdı (1829, yazarın ölümünden sonra Puşkin'in hazırladığı baskı, 1832). 1825'ten 1830'a kadar bir edebiyat yıllığını yönetti: *Severnie Tsveti* (Kuzey Çiçekleri), daha sonra 1830'dan ölümüne kadar *Literaturnaya Gazeta*'yı çıkardı. (L)

DELVİGNE (Henri Gustave), fransız mühendisi (Hamburg 1799-Toulon 1876). Takviyeli mermili «Delvigne tüfeği» ve birçok silâh malzemesi (mermi, obüs, top v.b.) gibi buluşları vardır. (L)

DELVİNA. Bk. DELVİNE.

DELVİNCOURT (Claude), fransız bestecisi (Paris 1888-Orbetello, İtalya 1954). Boëllmann, Busser, Caussade ve Widor'un öğrencisi; 1913'te *Faust ve Helene* kantatı ile Büyük Roma ödülünü kazandı. Versailles (1931-1941) ve Paris (1941-1954) konservatuvarlarını yönetti. Paris konservatuvarına modern anlayışı getirdi. Bestelerinde Ravel geleneğini sürdürür, Janequin ve Chabrier'nin mizah havasına da yer verir. Piyano eserleri: *Beş Parça, «Croquembouches»; Gençlik Saatleri;* oda müziği; keman-piyano sonatı, keman ve piyano için *«Danceries»*, dörtlü (1954); orkestra eserleri; *Siva'ya Sunu; Radyo-Serenat* v.b.; insan sesi için: *Clément Marot'nun Dört Şarkısı; «Salut Solennel»* (1951) v.b.; operaları: *Sakallı Kadın; Lucifer* (1948). [L]

DELVİNE veya **DELVİNA** (ital. **Delvino**), Arnavutluk'un güney ucunda şehir, Arnavutluk Epiri'nde dağlar arasında bağlık ve zeytinlik bir bölgenin ortasında. (L)

DELVOKSİN i. (fr. *Délvauxine*). i. Miner. Hidratlı tabiî demir fosfat. (L)

DEM i. (fars. *dem*). Haşlanarak gerekli kıvama getirilmiş çay.

◆ **Demli** sıf. [Çay için] İyice beklemiş, çok koyu renkte olan: *Demli çay.* (M)

DEM i. (fars. *dem*). *Esk.* Nefes, soluk. ‖ An, vakit, çağ: *Benim de sevdiğim demler çok oldu* (F.N. Çamlıbel). *Vuslat demi bir kuş gibi bîtâb* (Ahmed Hâşim). ‖ Bir solukta içilebilen miktar, yudum. ‖ Hile, aldatma. ‖ İçki, şarap. ‖ Kibir. ‖ Koku. ‖ Kenar, ağız. ‖ Demirci ve kuyumcu körüğü.

— DEŞ. DEY. *Dem çekmek*, [Bülbül, kumru v.b. için] Uzun uzun ötmek: *Akasya dallarında bir tek bülbül uzun uzun dem çekiyor* (H.E. Adıvar). *Kırklık hanımın boynu birdenbire iri bir kumru oldu ve dem çekmeğe başladı* (A.H. Tanpınar). İçki içmek. ‖ *Dem sürmek*, zevkli, neşeli bir hayat yaşamak: *Bire ağalar bire*

ön yüz (Apollon)

demareteion

arka yüz (Araba yarışı)

Jean-Louis DEMARNE
«Bir Yol», detay
Louvre müzesi, Paris

Foto. LAROUSSE

demet (mobl.) bir yemek odası takımından detay

demet (fişekçilik)

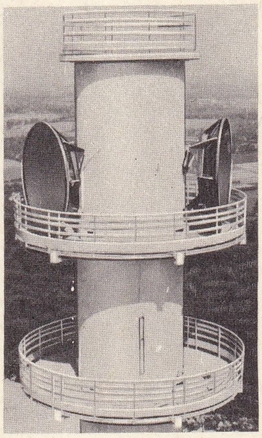

Hertz demeti Rouen müzesi, Fransa

beyler / Ölmeden bir dem sürelim (Karacaoğlan). *Nerde senin dem sürdüğün zamanlar ey Cem?* (Cahit Sıtkı Tarancı). || *Dem tutmak*, bir çalgı çalındığı zaman ona eşlik etmek: *Karışmayıp, yalnız dem tutardı sanki ona!* (M.Â. Ersoy). *Hayata o kadar girmişti ki, evlerde dualara, namazlara hülâsa dinî seslere şarkı, çalgı sesleri cevap verir, bazen karışır, onlara âdeta dem tutardı* (A.Ş. Hisar). || *Dem vurmak*, bir şeyden rastgele söz etmek: boş sözlerle iddiada bulunmak, atıp tutmak: *Evvelâ siz analıktan, babalıktan, tabiat kanunlarından filân dem vurdunuz da ben onun için lâzım gelen cevapları vermekte acele ettim* (H.R. Gürpınar). || *Son dem*, son nefes, hayatın son anları: *Hacı Bayram, hasta döşeğinde, artık son demlerindeydi* (N. Araz).

— *Esk. Demâ-dem* veya *dem-be-dem*, gitgide, zaman geçtikçe, vakit vakit: *Semtim sükût ü zulmeti artardı dem-be dem* (Recaizade Ekrem). *Terennümât-ı demâdemiyle pür-galeyan* (T. Fikret). || *Dem-beste*, nefesi, soluğu kesilmiş, dili tutulmuş: *Ey nâtıka dem-beste-i esrâr-ı azimin* (M.Â. Ersoy). || *Dem-besteğî*, soluğu kesilmişlik. || *Dem-gâh* veya *dem-geh*, kuyumcu veya demirci körüğü. || *Dem-gîr*, tempo tutan: *Kalemimin âhengine, dem-gîr olur* (H.Z. Uşaklıgil). || *Dem-girifte*, alevlenmiş, kokmuş. || *Dem-güzar*, vakit geçiren, gününü gün eden: *Nârasıyle dem-güzâr yahudi, rum, ermeni çığırtkanlar bulunan dükkânlar* (A. Rasim). || *Dem-güzârî*, vakit geçirme. || *Dem-güzar olmak*, vakit geçirmek, oyalanmak, gününü gün etmek: *Ne var gidip Yakacıklarda dem güzâr olmak?* (M.Â. Ersoy). || *Dem-kâr*, müzikte tempo tutan, eşlik eden: *Müstekreh muganniyelere dem-kârlık etmekle geçinen biçâre kemancı...* (H.Z. Uşaklıgil). || *Dem-keş*, nefes, soluk çeken. Öten kuş. İçki içen. Esrar çeken. Eşlik eden hanende. Ney, kaval, flüt v.b. çalgıları çalan. Demlik. || *Dem-kesîde*, arkadaş, kafadar. || *Dem-sâz*, sırdaş, çok yakın arkadaş: *Ney gibi bir âşık-ı dem-sâz buldum kendime* (Şeyhülislâm Yahya). || *Dem-sâzî*, sırdaşlık, arkadaşlık. || *Dem-serdî*, soğuk nefeslilik. || *Dem-şinâs*, akıllı. || *Dem-i âteşin*, yakıcı soluk. Yakıcı an. || *Dem-i bahar*, bahar gibi güzel kokan nefes. Bahar çağı. || *Dem-i civânî*, gençlik çağı. || *Dem-i ejderhâ*, ejderhanın ağzı, tehlikeli ağız. || *Dem-i germ*, sıcak nefes. Ateşli sözler. || *Dem-i İsâ*, veya *Mesîhâ-dem*, üflemekle ölüyü dirilttiği söylenen Hz. İsa'nın nefesi. Can bağışlayan soluk. || *Dem-i kalem*, kalem ucu. Kalemin ucunun sesi. || *Dem-i nerm*, yumuşak, okşayıcı nefes. İyi sözler. || *Dem-i seher* veya *dem-i subh*, gün açımı. || *Dem-i serd*, soğuk nefes. Umutsuzluk anlatan soluk. Sert sözler. || *Dem-i şâm*, akşam üzeri. || *Dem-i teslim*, ölüm anı, boyun eğme. Sükût. || *Dem-i tıg*, kılıcın ucu, keskin tarafı. || *Dem-i vâpesin*, son nefes. || *Hem-dem*, daima beraber olan arkadaş.

— ED. TELM. **Dem bu demdir dem bu demdir dem bu dem**, genellikle bektaşî ve melâmî şiirlerinde geçen bu mısraın *dem bu demdir dem bu dem* parçası, «vakti iyi değerlendirin, fırsatları kaçırmayın» anlamında öğüt olarak anılır.

— Ed. *Esk.* Vezin, kafiye, aruz.

— Müs. Ney çalanlar arasında kaba rast perdesinden (en kalın *sol* sesi) yegâh (kalın *re* sesi) perdesine kadar olan sesler. (Ney çalarken bu sesleri iyice çıkarmadan öteki perdelerin hakkını mükemmel olarak vermek imkânsız olduğu için, ney derslerine başlayanlara önce dem sesleri öğretilir. Özellikle mevlevî tekkelerinde ney çalmağa başlayanlara önce üç yüz gün dem üfletilir.)

— Tasav. Zamanın gerçeği; zamanın bölünmez bir kısmı olan an. (Bk. ANSİKL.) || İçki. Bu anlamda dem'i daha çok bektaşîler ve alevîler kullanır. Bu terim divan edebiyatında da *dem çekmek, demlenmek* şeklinde geçer.)

— ANSİKL. Tasav. Mutasavvıflara göre *dem*, zamanın hakikatidir. Çünkü geçmiş zaman ancak zihinde vardır ve gelecek zaman ise hiç bir zaman gerçekleşemez. Buna göre zaman, olayların biribirleriyle karşılaştırılması sonucunda zihinde oluşan soyut bir kavramdır. Allah'ın varlığı devamlı olarak tecelli ettiği ve tecellide, tekrar da olamayacağı için, mutasavvıf her an Allah'ın o andaki tecellisini yerinde bilir ve ona uyar. Celâleddin Rûmî *Mesnevî'*-de «sûfî vaktin oğludur; yarın demek yol şartları arasında yoktur» beyti ile bu tasavvuf anlayışını dile getirir. Mutasavvıflar, gerçeklerden birisi için «demine hû» dedikleri zaman, o gerçeğin o andaki manevî tecellisini kabul ettiklerini ve ona uyduklarını bildirmiş olurlar.

◆ **Demende** sıf. *Esk.* Üfleyen.

◆ **Demîde** sıf. *Esk.* [Çiçek, sebze v.b. için] Bitmiş, çıkmış, açılmış. || Üflenmiş. (M)

DEM i. (ar. *dem*). *Esk.* Kan. || *Hâlis-üd-dem*, safkan, soylu. || *İrâka-i dem*, kan dökme. || *İ'tidâl-i dem*, soğukkanlılık. || *Seyelân-ı dem*, kan akması.

— Anat. ve Tıp. *Esk. Dem-i musaffar*, içine safra karışmış kan. || *Dem-i şiryânî*, atardamar kanı. || *Dem-i verîdî*, toplardamar kanı. || *Deverân-ı dem*, kan dolaşımı. || *Fakr-üd-dem*, kansızlık. || *Kayy-üd-dem*, kan kusma. || *Nakl-üd-dem*, kan nakletme. || *Tebevvül-üd-dem*, idrarın kana karışması sonucu kan zehirlenmesi.

— Bot. *Esk. Dem-i zehre*, buğday tarlalarında biten ve kırmızı, sarı çiçek açan zehirli ot. || *Dem-ül-ahaveyn* veya *dem-üs-su'bân*, halk arasında *kardeş kanı* adı verilen ot.

— Teşk. tar. *Dem resmi*, şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan vergilerden birinin adı. (Kasap dükkânlarında ve mezbahalarda kesilen hayvanlardan dem resminden ayrı olarak zephiye resmi, balta resmi, serçin, derçin resmi adı altında vergiler alınırdı. Tanzimattan sonra bütün bu vergiler «zephiye resmi» adı altında birleştirildi.)

◆ **Demevî** sıf. *Esk.* Kanla ilgili. || — *Mec.* Kanı beynine çıkan, öfkeli. || Kanlı canlı, bol kanlı: *Öteden bir sürü gürbüz demevî köylü kızı* (M.Â. Ersoy). || Sinirli.

— Psikol. ve Patol. *Esk. Demevî-ül-mizâc* (veya *demevî-üttab'*), sinirli, asabî mizaçlı. || *Eskam-ı demeviye*, kan bozuklukları.

◆ **Demeviyet** i. Kanlı canlı. *Esk.* Bol kanlılık. || *Mec.* Sinirlilik. (M)

DEM i. (ar. *dem*^{c} veya *dem*^{c}*a*). *Esk.* Göz yaşı: *Tahfif-i elem etmedin ey şi'ir-i revânım / Sen dur yürüsün dem'-i demâdem-cereyanım* (Muallim Naci).

◆ **Dema** i. *Esk.* Bir katre göz yaşı: *Arar senin nazarın gözlerinde âşıkının / Nigâh-ı ye's ile birlikte dem'a-i ümmid* (Cenab Şahabeddin). || *Dem'a-rîz*, göz yaşı döken, ağlayan: *Gel, gel ey yâr-ı dem'a rîz-i keder* (Cenab Şahabeddin).

◆ **Demî** sıf. *Esk.* Göz yaşı ile ilgili.

— Anat. *Esk. Gudde-i dem'iye*, göz yaşı bezi. (M)

DEMA veya **DİM**, Rusya'da Bozkır ırmağı, Belaya ırmağının kolu; 430 km. Kuzeybatı yönünde akar ve batıdaki Ufa ırmağıyle birleşir. Genişliği ortalama 60 m olmakla birlikte yatağı kumlu ve derinliği az olduğundan ulaşıma elverişli değildir. (L)

DEMADES, atinalı hatip ve siyaset adamı (M.Ö. 384'e doğr.-320'ye doğr.). Khaironeia'da Philippos tarafından esir edildi (M.Ö. 338), onun temsilcisi oldu, barışı görüşmek üzere Attike'ye gönderildi. Atina'da Makedonya partisi ileri gelenlerinden biri olarak kaldı. Büyük İskender 335'-te Thebai'yi aldıktan sonra, atinalı hatiplerin en tanınmışlarından sekizinin kendisine teslim edilmesini istedi. Demades onların bağışlanmasını sağladı. Sonra önemli malî görevlerde bulundu, *Strategos* (kumandan) oldu. Yaptığı yolsuzluk sonucu bir müddet için sürüldü. Harpalos olayında mahkemece, rüşvetçilikle suçlandırıldı. İskender'in ölümünden sonra, halkoyuna başvurarak Demosthenes ve kaçan öteki hatiplerin ölüm cezasının onaylanmasını sağladı. Makedonyalılarca ihanetle suçlanarak oğlu ile birlikte öldürüldü. Vicdansız ve çıkarlarına düşkün bir siyaset adamı olan Demades sert ve hırçın bir hatip olarak tanınmıştır. (L)

DEMAGOG i. ve sıf. (yun. *demagogos*'tan fr. *démagogue*). Halkın tutkularını veya önyargılarını, halktan destek görmek için öven kimse: *Belediye âzâları arasında birkaç demagog da çok değildir* (Y.K. Karaosmanoğlu).

— ANSİKL. Etimoloji bakımından *demagog* «halkı yöneten, halka yol gösteren» kişidir. Eski Yunanistan'da demagog halkçı partinin önderiydi. Kelime sonra küçültücü bir anlam aldı, bugün de bu anlamıyle kullanılmaktadır. (L)

DEMAGOJİ i. (yun. *demagogia*'dan fr. *démagogie*). İktidarın çoğunluğa terk edildiği siyasî yönetim şekli; halk egemenliğinin kötüye kullanılması. || Halkın tutkularını kışkırtma: *Demagojiye kaçmak.* (LM)

DEMÂN sıf. (fars. *demîden*, üfürmek, şişirmek'ten). *Esk.* Sevinç veya öfkeyle bağırıp çağıran, hiddetlenip sağa sola saldıran. || Kükremiş. || Saldırgan. || İ. Zaman. || *Esk. Demân-keş*, belli bir süre. || *Pil-i demân*, saldıran, kızgın fil: *Hamle-i saf-şiken-i can-fiken-i pîl-i demân* (T. Fikret). (M)

DEMANDA (Sierra DE LA), İspanya'da (Castilla la Vieja) sıradağlar, Burgos ve Logrono illeri arasında; Cerra de San Lorenzo'da; 2 305 m. (L)

DEMANGEON (Albert), fransız coğrafyacısı (Gaillon, Eure 1872-Paris 1940). Yüksek öğretmen okulunu bitirdi, 1905'te Picardie ovası üzerine doktora tezi yazdı. Lille üniversitesinde, 1911'den sonra da Sorbonne üniversitesinde profesör oldu. 1923'-te *l'Empire Britannique* (Britanya İmparatorluğu), 1927'de iki cilt halinde *Géographie Universelle (Belgique, Pays-Bas, Luxembourg 1927; les Iles Britanniques, 1927)* [Dünya Coğrafyası (Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Britanya Adaları)] adlı eserlerini yayımladı. Çalışmalarını en çok beşerî coğrafya üzerinde yoğunlaştırdı. Bu eserlerini sağlam tarih araştırmalarıyle destekledi. Nüfus dağılımı meselelerine çok önem verdi. 1927'de tabiî, sosyal, demografik ve tarımsal şartlardan yararlanarak köylerdeki yerleşme yerlerinin coğrafyası üstüne incelemeler yayımladı: *Problèmes de Géographie Humaine* (Beşerî Coğrafya Meseleleri) [1942]. Bunlardan başka iki ciltlik *France Economique et Humaine* (İktisadî ve Beşerî Fransa), *Géographie Universelle* (Dünya Coğrafyası) [1946 ve 1948], bir dizi okul kitabı ve Lucien Febvre ile birlikte hazırladıkları, *le Rhin, Problèmes d'Histoire et d'Economie* (Ren, Tarihi ve İktisadî Meseleleri) [1935] başlıca eserleri arasındadır. (L)

DEMANOVA vâdisi, çekçe **Demanovska dolina**, Çekoslovakya'da vâdi, Slovakya'da, Aşağı Tatra'larda, Liptovsky Mikulaş'ın güneyinde. Burası, mağaralarıyle (özellikle Draçia ve Slobody mağaraları) tanınmış turistik bir bölgedir. (L)

DEMANTOİT i. (fr. *démantoïde*). Miner. Kuyumculukta kullanılan bir çeşit yeşil grena. (L)

DEMÂR i. (fars. *demâr*). *Esk.* Ölüm. || Hayatta gereken şeyler. || Nefes, soluk. || Irmak, çay. || *Esk. Demâr-âver*, yok eden. || *Tîg- demâr*, ölüm kılıcı. (M)

DEMARATOS, Isparta kralı (M.Ö. V. yy. başı). Kleomenes ile çekişti, sonunda tahttan indirildi. Bergama'ya çekildi ve Kserkses'i Yunanlılara karşı, sonuçlarını önceden kestirdiği bir savaşa girişmekten caydırmağa uğraştı. Pers kralı, kararında diretince, Demaratos durumu Yunanlılara bildirdi. Perslerin Yunanlılara karşı yaptıkları ikinci savaşta Kserkses'in yanında yer aldı. (L)

DEMARATUS, Tarquinia kralı (M.Ö. VII. yy.), efsanevî bir kişi olduğu sanılır. Bakkhiades ailesinden, korinthoslu. Etruria'ya göçtü, sanatçı ve bilginlerle Tarquinia'ya yerleşti. İhtiyar Tarquinius'un babası olarak bilinir. (L)

DE MARCHİ (Emilio), italyan romancısı (Milano 1851 - ay.y. 1901). Manzoni geleneğine bağlıdır. Romanlarında mizahla karışık ılımlı ve yumuşak bir gerçekçilikle, sürekli bir ahlâk kaygısı sezilir: *Il Cappello del Prete* (Papazın Şapkası) [1888]; Milano'daki küçük burjuva çevrelerini anlattığı

Foto. Giraudon, Goursat, T.R.T. (LAROUSSE)

en başarılı romanı *Demetrio Pianelli* (1890); *Arabella* (1892); *Giacomo l'Idealista* (Ülkücü Giacomo) [1897]. Gençler için de kitaplar yazdı: *Età Preziosa* (Değerli Çağ) [1887]. (L)

DEMARÇAY (Eugène Anatole), fransız kimyacısı (Paris 1852 - ay.y. 1903). Cahours'un öğrencisi, nadir toprakların birbirinden ayrılmasını spektroskopi metoduyle inceledi ve 1896'da *europium*'u ayırdı. (L)

DEMARETEİON i. (yun. *Demaretios*, Demarete ile ilgili'den). M.Ö. 480'e doğru Siracusa'da basılmış para.

— ANSİKL. Tarihçilere göre, Siracusa tiranı Gelon'un karısı Demarete'nin şerefine basılan para. 480 Yılında yapılan Himera savaşında Kartacalılar Gelon'a yenilince, tiranın karısı Demarete Kartacalılara ağır vergiler konmasına engel oldu. Kartacalılar da Demarete'ye şükranlarını bildirmek için 100 talanton değerinde altın bir taç hediye ettiler. Sonradan bu taç eritilerek demareteion adı verilen paralar basıldı. Demareteion 50 *litrae* veya 10 Attike drahmisi değerinde büyükçe bir gümüş paraydı. Günümüze ancak birkaç tanesi kalan bu paranın on drahmiye eşit olduğunu ilk defa Luynes dükü ortaya koydu. (L)

DEMARKE sıf. (fr. *démarqué*). [Yalnız *olmak* fiili ile kullanılır.] Oyun. *Demarke olma*, bir oyunda, oyunculardan birinin, sayılarını karşı tarafın aldığı sayı kadar indirmesi.

— Spor. *Demarke olma*, bir sporcunun hareket serbestliği kazanmak için rakiplerinin yakın kontrolundan (markaj), şahsî yeteneği veya takım arkadaşlarının yardımıyle kurtulması. (ML)

DEMARKHOS i. (yun. k.; *demos*, bucak ve *arkhe* başkanlık'tan). Esk. çağ. Attike'de ve bazı yunan ülkelerinde bir demos* un seçimle işbaşına gelen yöneticisi. || Bugün Yunanistan'da belediye başkanı veya bucak müdürü.

◆ **Demarkhos'luk** i. Eski Atina'da ve birçok yunan devletinde demarkhos'un görevi. || Bir demarkhos'un yargı alanı. || Çağdaş Yunanistan'da belediye. (L)

DEMARNE (Jean-Louis), **Demarnette** denir, fransız ressamı (Brüksel 1744-Paris 1829). Paris'te Briard'ın öğrencisi oldu ve ilk resimlerini 1783 Salonunda sergiledi. Tarihî konulardan vaz geçerek, Dujardin üslûbunda günlük hayat resimleri yapmağa koyuldu. Birçok «Anayol» resimleri (Louvre), köy hayatından sahneler (Cherbourg, Dijon), hayvan panayırı görüntüleri (Dijon) ve denizcilikle ilgili birkaç tablo (Cherbourg) meydana getirdi. Bir süre, Sèvres ve Dihl yapımevlerinde çalıştı ve ofort usulü gravürler yaptı. (L)

DEMARTEAU (Gilles), fransız gravürcüsü (Liège 1722-Paris 1776). 1769'da akademiye kabul edildi. 1735'te İngiltere'de Pond ve Knapton'un bulduğu ve Fransa'da 1740'tan sonra Nancy'li gravürcü Jean-Charles François'nın uyguladığı karakalemle gravür usulünü geliştirdi. Watteau, Cochin, Van Loo, Pierre, Leprince gibi sanatçıların ve özellikle Boucher'nin eserlerinden yararlanarak yedi yüzden çok estamp yaptı. Louis XV tarafından kendisine maaş bağlandı. (L)

DEMAS i. Gece kelebeği. Tırtılı ormanlarda fındık, hus, gürgen ve kayın ağaçlarında yaşar. (İlmî adı *Demas* veya *Calocasia coryli*. Pulkanatlıların *Jassidae* familyasından.) [L]

DEMATİACEAE çoğl. i. Serbest konidili ve genellikle koyu renkli basit mantarlar familyası. (L)

DEMAVEND, Elburz sıradağlarında yanardağ. Kütlenin ve İran'ın en yüksek doruğu, 5 670 m. Güney yamacındaki Demavend sayfiye merkezine yazın Tahranlılar göçeder; mevsim boyunca nüfusu 10 000'i bulur. Cami. Demavend yanardağına güneyden kolayca tırmanılır. Daha sarp olan sırta 25 ağustos 1954'te L. Dubost, P. Gendre, Cl. Maillard, B. Pierre, F. Prévost, G. Stouré'den meydana gelen heyet iranlı K. Gilampur ve Roştiyan rehberliğinde tırmandı. (L)

DEMBİNSKİ (Bronislaw), polonyalı tarihçi ve siyaset adamı (Mala Komora 1858-öl. 1940). Krakow, Poznan üniversitelerinde profesörlük yaptı. Başlıca eserleri: *Rzym i Europa* (Roma ve Avrupa) [1890]; *Upadek Rycerstawa* (Şövalyeliğin Gerilemesi) [1890]; *Korespondencja Stanislawa Augusta z Ksieciem Josefem Poniatowskim* (Stanislaw August ile Prens Jozef Paniatovski Arasındaki Mektuplaşma) [1904]; *Ostatni Wielki Mistrz. Z. N. i. Pierwszy Ksiaze Pruski* (Töton Tarikatının Son Başkanı ve İlk Prusya Dükası) [1925]. (L)

DEMBİNSKİ (Henryk), polonyalı general (Krakow yakını 1791-Paris 1864). İmparatorluk çağının Polonya lejyonlarında Fransa hizmetine girdi. Smolensk (1812) ve Leipzig'de (1813) dikkati çekti. 1830'da Polonya isyanı sırasında Varşova valisiydi, Fransa'ya göç etmek zorunda kaldı. 1833'te Mısır'da Mehmed Ali Paşanın ordusunu yeniden teşkilâtlandırdı, sonra 1849'da macar ordusunun başına geçti: Timişoara'da yenildi. Kossuth ile birlikte Türkiye'ye, sonra Fransa'ya sığındı. (L)

DEMBOWSKA, Behrens'in bulduğu 349 numaralı küçük gezegen. Fotoğrafla keşfedilen ilk gezegenlerdendir. 260 km'lik çapıyle, nispeten iri sayılan on bir küçük gezegen arasında yer alır. (Bk. *Küçük* GEZEGEN.) [L]

DEMBOWSKİ (Edward), polonyalı filozof (Plock 1813'e doğru.-Podgorze 1846). Krakowe ihtilâlinde demokratik devrimci grubun başlarından biri oldu (1846). Polonyalı maddeci filozofların (Kollataj ve Staszic) etkisinde kaldı. Mickiewicz ile ülkesinde estetiği yenilemeğe çalıştı. Eserleri: «*Seçmecilik Üstüne Birkaç Düşünce*» (1843), «*Polonya Felsefesinin Ayrılmaz İlkesi Olarak Yaratılış*» (1843), «*Felsefenin Geleceği Üstüne Düşünceler*» (1945). [L]

DEMBOWSKİ (Jan), polonyalı general (Gora 1773- Milano 1823). Louis Matthieu Dembowski'nin kardeşi. Polonya lejyonuna girerek İtalya savaşlarını yaptı, tuğgeneralliğe yükseldi (1810). Rusya seferine katıldı (1812). Sonra İtalya'ya döndü, orada Milâno mevki kumandanlığı yaptı, Ferrara valisi oldu. Stendhal'in mektuplarında ve *La Vie de Henri Brulard* (Henri Brulard'ın Hayatı) adlı eserinde hayranlıkla sözünü ettiği Mathilda Visconti ile evlendi. (L)

DEMBOWSKİ (Louis Matthieu, baron), polonyalı general (Gora 1769-Valladolid 1812). 1795'te Fransa'ya sığındı ve albay rütbesiyle Polonya lejyonunun kumandanı oldu. San Domingo'da Rochambeau ile bulundu. Prusya ve Polonya savaşlarına (1806-1807), daha sonra İspanya savaşına katıldı (1809). 1810'da generalliğe yükseldi, bir düelloda öldü. (L)

DEMDEME i. (ar. ve fars. *demdeme*). *Esk.* Gürültü: *Beyninde o ter demdeme-i sarsar-ı cuşan / Medhuş gözünde köpürür bahr-ı huruşan* (M.Â. Ersoy). *Kûsa u nakkare hem-aheng-i garîv-i hecemat / Köpürür her köşeden demdeme-i dive-i memat* (T. Fikret). || Hiddet, öfke. || Öfkeli konuşma, azarlama. || Ün, şöhret. || Davul. || Katliâm. || Hile. (M)

Demdeme («Hiddetli Söz»), Muallim Naci'nin edebî tenkit türündeki kitabı (1887). Eserde yer alan yazılar *Saadet* gazetesinde yayımlanmağa başladı (15 şubat 1886). Recaizade Ekrem'in *Zemzeme III* (1886) önsözünde ve *Takdir-i Elhân*'ında (Menemenlizade Tahir'in *Elhân* [Nağmeler] adlı şiir kitabına övgü) Muallim Naci'yi yeren düşüncelerine cevap olarak yazıldı. Urfa mutasarrıfı Celâl Beyin, Recaizade Ekrem aleyhinde aşırı bir yergi şiirine de yer veren bölümü yüzünden ve Matbuat müdürlüğü tarafından gazetede yayımlanması durduruldu. Çıkan bölümü kitap halinde bastırıldı. Recaizade Ekrem, Muallim Naci'nin şiirlerinin hiç bir yücelik taşımayan ve parlak sözlerle ancak kısa bir süre uçabilen balonlara benzediğini *Ateşpâre* (Ateş Parçası) [1883]; *Şerâre* (Kıvılcım) [1884]; *Fürûzan* (1885) gibi eserlerinin hep ateşten, kıvılcımdan söz ettiği halde duygusal bir iz bırakmadığını; Naci'nin, tenkitlerinde sadece gramer kuralları, vezin ve kafiye bozuklukları üzerinde durduğunu ileri sürüyor; bu şiirlerin söz bakımından, etki bakımından yetersiz olduğunu belirtiyordu. Muallim Naci bu görüşlere, *Demdeme* başlığını taşıyan yazılarında çok sert karşılıklar verdi. Recaizade'nin şiirlerinden aldığı örnekleri kıyasıya kötüledi; anlam ve üslûp bakımından aksayan yanlarını açıkladı. Bazılarının ahlâka da aykırı görünen yönleri üzerinde durdu. Recaizade'nin eskiden kendisine gösterdiği yakınlığın belgelerini verdi. *Takdir-i Elhân*'da kendisini ortaoyunu kavuklularına benzetmiş olan Recaizade'nin şiirlerini, Âşık Ömer'in koşmaları ve davulcu mânileriyle karşılaştırdı.

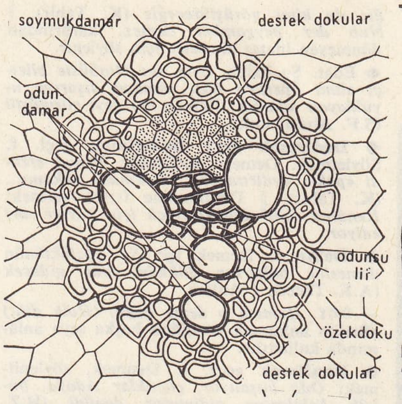

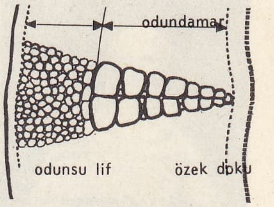

bir odun-soymuk demetinin şeması (enine kesit)

Sanat ve edebiyat meseleleriyle ilgilenmekten çok, şahsî kızgınlıkla kaleme alınan kitap, tek yönlü ve kırıcı bir tenkit örneğidir. Demdeme uzun yıllar sürecek ve Naci'nin ölümünden (1893) sonra da devam edecek bir tartışmanın başlamasına sebep olmuş, edebiyatta eskilik ve yenilik taraftarları bu tartışmanın ışığında kümeleşmiş, daha sonra Servetifünun topluluğunun kuruluşuna da bu tartışma yol açmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

DEMEÇ i. (*demek*'ten *de-meç*). *Yeni.* Mevki sahibi bir kimsenin bir konu üzerine söyledikleri: *Demeç vermek. Başkan demecinde bu noktayı belirtti. Esk.* Beyanat. (M)

DEMEK geçl. f. Söz söylemek, ağızdan anlamlı bir ses çıkarmak: *Yaaa! ... deyip kaldım* (Ahmet Rasim). *Aklını başına al, doktorların dediğini yap* (H.E. Adıvar). *Olur demek.* || İsim vermek, ad takmak: *Görülüyor ki, Türkçülerin hars dedikleri şey, ne Fransızların culture'ü, ne de Almanların kültürüdür* (Ziya Gökalp). || Nakil ve rivayet etmek: *Ne demişler? «Dayak gelirse toz ol, yemek gelirse yumul!» demişler* (K. Tahir). || [...] sesi çıkaran bir hareket yapmak: *Pat dedi atladı.* || Belli bir anlama gelmek: *Orada parti demek herşey demektir* (Ş.S. Aydemir). *Manisa demek üzüm demektir.* || Olmak, gelmek: *Saat 12 dedi mi karnımı doyuruyorum.* || İstemek, aramak: *Zekâ desen var, güzellik desen var.* || Var saymak, farzetmek: *Diyelim, üç beş gün batıya çıktım* (C.S. Tarancı). || [Olumsuz şekliyle] Önem vermemek, aldırmamak: *Yağmur, çamur demedi, yola çıktı.*

— ÇEŞ. DEY. *Dediği çıkmak*, söylediği şeyler gerçekleşmek: *Gördünüz mü? İşte benim dediğim çıktı.* || *Dediği dedik (çaldığı düdük) olmak*, söylediği sözden ve yapmak istediği hareketten dönmemek: *Onun dediği dediktir.* || *Dediğine gelmek*, birinin düşüncesini beğenmezken sonradan doğru bulup benimsemek. || *Deme!*, «sahi mi, yok canım» anlamında: —*Deme oğlum* —*Ya, bizim düşmanımızmış o meğer* (M.Â. Ersoy). || *Deme gitsin*, «hiç sorma, anlatılmaz» anlamında kullanılır: *Akşamki toplantıda öyle eğlendim ki deme gitsin.* || *Demeğe getirmek*, söylemek istediğini dolayısıyle anlatmak: *Söylemedi ama veremeyeceğim demeğe getirdi.* || *Demeğe kalmadı*, hemen, birden: *Aman dikkat et demeğe kalmadı, düştü.* || *Demek ki (demek oluyor ki)*, açıklanan bir şeyi sonuca bağlarken kullanılan söz: *Demek ki Anadolu buydu* (Ş. S. Aydemir). *Şiir yazmaya kalkışmış, demek oluyor ki kendine güveniyor.* || *Der demez*, hemen, o esnada: *Geliyorlar der demez gözden kayboldu.* || *Bir dediğini iki etmemek.* (Bk. BİR.) || *Ne demek*, «nasıl olur» anlamında kullanılan söz: — *Ne demek! Sizi burada görüştüremeyece-*

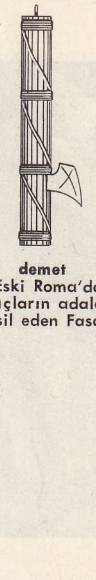

demet (Eski Roma'da yargıçların adaletini temsil eden Fasces)

Knidos DEMETER'i British museum, Londra

DEMETER İzmir agorasından

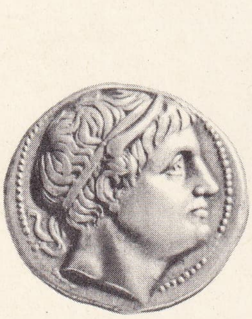

DEMETRİOS Poliorketes gümüş tetra drahmi Bibliothèque Nationale, Paris

ğiz de kimi görüştüreceğiz (K. Tahir). ‖ *Nuh der peygamber demez,* kararından dönmeyen inatçı kimseler için söylenir.

◆ Edat. Şu halde, öyle ise: *Otobüste biletçi elimi öperken başı camdan dışarıya uyuklayan adamdı. Demek her şeyi görmüştü* (S.F. Abasıyanık).

◆ **Dedirmek** veya **Dedirtmek** geçl. f. Söyletmek. Demeye zorlamak: *Yahya efendi «peki» dedirtmeden bırakmadı yakamı...* (K. Tahir). ‖ Denilmesine fırsat vermek: *Kendine cahil dedirtmemek için gayret sarf ediyor.*

◆ **Deme** i. Demek işi: *Şu gözlüklünün demesine bakarsan dükkân yola gidecek* (A.K. Tecer). ‖ Anlam.

— DEY. *Demem o deme değil. (Halk dili.)* «Benim anlatmak istediğim başka şey» anlamında kullanılır.

◆ **Denilmek** geçz. f. Denmek, söylenilmek: *Oda boşalıyor, çocuklar Adaya, büyük halalarına gidiyorlar denildi* (H.Z. Uşaklıgil). ‖ Adı verilmek: *Gelecek hafta Kısırkaya denilen yere gideceğiz.*

◆ **Denmek** geçz. f. Söylenilmek: *Doğru mu, yalan mı, bilmem ama, böyle deniyor.* ‖ Ad verilmek: *Demirciye Bozkurt dendi* (Ziya Gökalp).

◆ **Derken** zf. Dendiği halde, söylendiği halde: *İyi oldu, iyi olacak derken öldü gitti adamcağız.* ‖ O sırada: — *Biz de iyiyiz, dedi... Derken başkalarıyle görüştü* (B. Felek). ‖ [...] diye davranırken, çalışırken: *O'nu göreyim derken az kalsın yakalanıyordum.* ‖ [...] diye umarken, düşünürken: *Çamaşırlar öğleye kadar biter derken akşam oldu.* (M)

Demelin forsepsi, kaşıkları birbirine paralel olan ve çekme işlemi ip veya şeritlerle yapılan forseps. (L)

DEMER, Belçika'da nehir; Dyle'in kolu; Mechelen yakınlarında Dyle'e dökülür; 95 km. (L)

DEMERARA, İngiliz Guyana'sında ırmak, Georgetown'da Atlas okyanusuna dökülür; yaklş. 350 km. — *Demerara idare bölgesi;* 220 700 nüf. İdare merkezi, *Georgetown.* Boksit işletmeleri. (L)

DEMEREC (Milislav), amerikan genetikçisi (Kostajnica, Avusturya-Macaristan imparatorluğu [bugün Yugoslavya'da] 1895-Laurel Hollow, New York 1966). 1919 Yılında A.B.D.'ye giderek Cornell üniversitesinde doktora yaptı (1923); Washington'daki Carnegie kurumuna girdi. 1920'den sonraki çalışmalarını genlerin değişinimi üzerinde yoğunlaştırdı; bazı genlerin değişinmelerinin veya değişmelerinin, ötekilere göre daha muhtemel olduğunu gösterdi. Bakterilerin genetik yapısını inceledi ve birbiriyle ilgili fonksiyonları yöneten genlerin, kromozomda birlikte görüldüklerini ispatladı. İkinci Dünya savaşı sırasında, penisilin küfünde değişinimler meydana getirmek için radyasyondan yararlandı; antibiyotiklere karşı bakteri direncinin, genetik bir temele dayandığını ortaya koydu. (M)

DEMET i. (yun. *demation*'dan). Bağlanarak meydana getirilmiş deste: *İki demet sarı tel yanaklarının üstünden göğsüne uzanıyordu* (Sabahattin Ali).

— Anat. Uzunlamasına birbirine bitişik olarak bir arada bulunan sinir ve kas telleri topluluğu: *Kas teli demeti. Sinir demeti*

— Balistik. Bir top mermisinin patlamasıyle etrafa saçılan parçalardan meydana gelen deste. ‖ *Burun serpintisi demeti.* (Bk. ANSİKL.) ‖ Aynı namlu ile, aynı imlâ hakkı ve tevcih şartlarıyle atılan mermilerin, dağılma dolayısıyle değişen mermi yollarının tümü. ‖ Atışa geçmiş bir topçu bataryasının atış planlarının bütünü. (Atış planlarının bataryanın önünde ve ardında paralel veya yakınsak olmalarına göre demetler, paralel, kapalı ve açık olabilir. Puvantaj işlemleri önce tek bir topla yapılır, buna *yönetici parça* denir.)

— Bot. Üstün yapılı bitkilerde özsuların akmasına yarayan veya bitkiye destekilk eden damarlı veya lifli kordon. Bk. ANSİKL.

— Elektron. *Elektron demeti,* aynı hızda ve aynı yörünge üstünde hareket eden elektronlar. ‖ *Katot demeti,* elektron yörüngelerinin tümü.

— Fişekçilik. İçinde patlayıcı maddeler karışımı bulunan ve yanarken demet halinde renkli kıvılcımlar saçan parlayıcı bileşim. (2-4 sm çapında kalın mukavvadan yapılmış bir tüpten meydana gelir.) ‖ Şenliklerde çok sayıda bomba veya füzelerin bir anda atılışı. (Demet, genellikle şenlik fişeğinden biraz önce atılır.)

— Fiz. *Mıknatıs demetleri,* etki alanlarını büyütmek amacıyle birleştirilmiş küçük mıknatıslar.

— Mat. Bir noktadan geçen doğruların tümü. Bk. BAĞLAM.

— Mobl. Toplu halde ve bir şeritle bağlı çiçekleri gösteren oymalı süsler. (Demet, başta Louis XVI olmak üzere birçok üslûpta görülür. XVI. ve XVII. yy.larda, sütunlu yatakların dört sütununun da üzerinde tüy demetleri bulunurdu. XVIII. yy. da Vincennes yapımevi, porselenden türlü değerli biblonun bileşimine giren küçük çiçek demetleri yapardı.)

— Nükl. Bir atomun parçalanmasından doğan elektriklenmiş taneciklerin yörüngelerinden meydana gelen huzme. (Evren ışınlarının tanecikleri atmosfer atomlarına çarptığı zaman, Wilson odasında gözlemlenebilen büyük demetler meydana gelir.)

— Opt. *Işık demeti,* bir noktadan veya bazı durumlarda bir cisimden çıkan, uygun diyaframlarla sınırlanmış ışık ışınları kümesi.

— Tekst. Keten, kenevir gibi bitkilerin üçer yerinden, ikişer ikişer bağlanmış ve bütirik fermantasyonu yoluyle dokumalık liflerinin saptan ayrılması için suya batırılmış demeti.

— Telekom. Bk. ANSİKL.

— Termik. *Boru demeti,* borulu bir buhar kazanı, bir kondansör veya bir ısı değiştiricide, iki levhaya makinetolanmış paralel veya hemen hemen paralel olan boru sistemi.

— Teşk. tar. *Demet usulü,* ekinin harman yapılmadan önce bağlanmış durumu üzerinden hesap edilerek alınan ondalık vergi. (Demetler imece şeklinde harman ettirilir, elde edilen ürün ölçülerek, her demete düşen ortalama miktar hesaplanır ve bu hesap üzerinden öşür alınırdı.)

— Tütüncülük. *Demet açmak,* demet halinde olan tütünü, yeni baştan başlayarak, yaprak yaprak ayırmak.

— ANSİKL. Balistik. Bir top mermisinin patlamasında şu demetler meydana gelir: *Burun serpintisi,* ileriye doğru fırlayan iri ve seyrek parçalar; *yan serpintisi,* merminin eksenine dikey olan demettir. Birçok küçük parçadan meydana gelir ve toprakta iz bırakır; *dip serpintisi,* geriye doğru fırlayan ve orta büyüklükte parçalardan mürekkep demet. Burun serpintisi ile dip serpintisi bir dik koni içinde bulunur. Bu koninin ucundaki yarım açı, merminin barutla dolduruluş şekline bağlıdır. Bazı mermiler, patladığı zaman, arasında bir boşluğun yer aldığı iki demete bölünür; bunlara *çukur demetli mermi* adı verilir.

— Bot. Tohumlu bitkilerde odun ve soymuk damarlara çok sık rastlanır; bunlar gövdede odun damarlar içte, soymuk damarlar dışta olmak üzere birbirine bitişiktir. İletken dokudan ayrı olarak bu dokunun içinde *odun-soymuk demetleri* denen destek lifleri bulunur. Gövdenin öz kısmında, orta demetler bulunabileceği gibi, normal bölgelerin dışında bile fazlalık denen demetlere rastlanır. *Eşanl.* BÜRÇÜK.

— Esk. rom. Ortasından kırmızı bir kayışla bağlanan birkaç çubuktan meydana gelen ve ucunda bir balta bulunan *demet,* lictorlar tarafından romalı hâkim ve yüksek memurların önünde taşınırdı. Demette bir balta bulunur ve balta demetin içine çekilmiş dururdu. Bu, diktatörün dışında hiç bir hâkim veya yüksek memurun bir vatandaşa ölüm cezası vermek hakkına sahip olmadığına işaretti. Diktatör baltayı olduğu gibi muhafaza ederdi. Diktatörün yirmi dört, konsüllerin ve konsül yardımcılarının on iki, yargıçların barışta iki, savaşta altı demete hakları vardı. Meclis idare âmirlerinin yalnız taşrada demet taşımağa hakları vardı. Demetler bir yüksek memurun veya yüceliğini belirtmek üzere meclisin önünde yere indirilirdi. Yüksek memurların cenaze törenlerinde demetler aşağı dönük olarak taşınır, bir yüksek memurun görevinden alınması halinde de kırılırdı. Bu işaret Fransız ihtilâlinde sık sık süsleme motifi olarak kullanılmıştır.

— Telekom. Radyoelektrik yolla kurulan telefon bağlantılarında taşıyıcı frekansın değeri çok önemlidir. Birçok bağlantı, frekansı 2 ile 30 MHz arasında değişen taşıyıcı dalgalarla yapılır. Bu dalgalar, atmosferin iyon tabakaları üzerinde yansıyarak çok uzak mesafelere yayılabildiği halde, radyoelektrik değişmelere karşı çok duyarlıdır. Ayrıca, işletmenin teknik şartlarına bağlı olarak, bu dalgalarla kurulabilecek bağlantı sayısı da kısıtlıdır. Bütün bu güçlüklere rağmen kıtalararası uzak bağlantılarda bu dalgalardan yararlanılır (msl. Güney Amerika ve Uzakdoğu ile bağlantı).

Santimetre cinsinden dalgalar dizisi geniş bir kullanma alanını kapsar; bunlara *Hertz demetleri* denir (bazen yanlış bir deyimle «Hertz kabloları» da denilir). Hertz demetlerinde kullanılan taşıyıcı frekans 4 000 MHz mertebesindedir, bu ise 8 sm'lik bir dalga boyuna tekabül eder. Böyle dalga dizilerinin kullanılması, televizyon yayınlarına ve çok sayıda telefon hattı kurulmasına imkân verecek genişlikte (10 MHz veya daha fazla) bir frekans bandını gerçekleştirir. Buna karşılık santimetre cinsinden dalgalar önüne çıkan engelleri dönemez ve erişebildiği uzaklık, her 50 km'de aşağı yukarı 200 m kadar bir sapmaya sebep olan yeryuvarlağıyle sınırlıdır. Bu yüzden Hertz demetleri «dolaysız görüş» alanı içinde, yani birbirini doğrudan doğruya görebilen yüksek tepelere kurulmuş istasyonlar arasında kullanılabilir. Alıcı, yükseltici ve yayıcı görevini yapan bu «Hertz kuleleri» arasındaki ortalama uzaklık 70 km kadardır. Günümüzde kullanılan Hertz demetlerinde, çok sayıda telefon kanalı (her kanal 300 hatta tekabül eder) ve tek tek televizyon kanalı bulunur. Santimetre cinsinden dalgaların troposferin çeşitli tabakaları üzerinde yayınlanmasından yararlanarak, birbirini göremeyen istasyonlar arasında da bağlantı kurulabilmiştir. Dalgaların erişebildiği bu uzaklık artışı, amplifikasyon şiddetini çok yükseltmekle sağlanabilir. Büyük Sahra gibi, istasyonlar arasındaki uzaklığı artırmak için gerekli tesiserin kurulması güç olan yerlerde, «troposfer yayınmasıyle elde edilen ufuk ötesi demetler» kullanılır.

◆ **Demetçi** i. Demet yapan kimse.

◆ **Demet demet** zf. Deste halinde bağlanmış olarak: *Ve bunları, demet demet fırının külhanına atmak istiyorum* (Y.K. Karaosmanoğlu).

◆ **Demetlemek** geçl. f. Demet haline getirmek.

— Tekst. Keten, kenevir gibi bitkilerin dokumalık liflerini, bütirik fermantasyonu yoluyle saplarından ayrılması için suya batırdıktan sonra, kabaca demetlere ayırmak.

◆ **Demetleme** i. Demet yapmak işi.

— Tütüncülük. Belirli sayıda yaprak tütünü biraraya getirmek, bunları yaprakların alt kısmından demetleyip bağlamak için yapılan işlem.

— Zır. Demet haline getirme işi: *Ot, saman demetleme.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Demetleme mekanizması,* biçerbağlarda ve demet makinesinde demet yapan parçaların tümü.

— ANSİKL. Zır. *Demetleme* ot veya samanı daha kolay taşınabilir hale koyar. Demetleme otlar kuruduktan sonra saplar dövüldükten hemen sonra uygulanır. Demetler pres makinesiyle hafifçe veya orta derecede sıkıştırılarak yapılır, iki sicimle bağlanır; bunlara *balya* da denir; bu şekilde demetlenen ot tabiî çayırlardan geliyorsa çok kuru, sunî çayırlardan geliyorsa ve gevşek sıkıştırılacaksa yarı kuru olmalıdır. Uzak bir yere gönderilecek saman demetleriyse iyice sıkıştırılmalı ve iki demir telle bağlanmalıdır.

◆ **Demetlenmek** dönşl. f. Demet haline getirilmek: *Akışta demetlenmiş, büyük küçük kâinat* (N.F. Kısakürek).

Foto. Giraudon (LAROUSSE) ; N. Erkılıç (MEYDAN)

◆ **Demetletmek** ettrg. f. Demet haline getirtmek.

◆ **Demetli** sıf. Demet şeklinde olan.

— Patol. *Demetli ur,* büyük bir kısmı demet şeklinde dizili tellerden oluşmuş ur. (ML)

DEMETER. Yun. mit. «Buğdayların anası», «buğday yetiştiren bereketli toprak» anlamına gelir. Bereket ve toprak tanrıçasıdır. Sembolü buğday demetidir. Anadolu menşeli bir tanrıça olduğu bilinir. Kronos ve Rhea'nın kızı. Kızı Kore (Persephone) Hades tarafından kaçırıldı. Zeus Hades'e Kore'yi yılda altı ay annesine vermeyi emrettiği güne kadar Demeter dünyayı dolaştı. Helen çağı öncesinden beri Demeter, Kore ile birlikte Attike'nin en büyük tarım tanrılarındandı. Efsaneye göre Demeter tarımı Triptolemos'a öğretmiş, o da bunu dünyayı dolaşarak insanlara anlatıp yaymıştır. Yüzyıllar geçtikçe daha derin bir anlam kazandı: köylü tema'sına ırkın, daha sonra da bireyin ölümsüzlüğü tema'sı eklendi. Orpheus dini ile üçlü Eleusis kültü (Demeter, Kore, Triptolemos) ebedî ve mutlu bir hayat vaat etti. Bu aile kültü herkese açıktı; bir mysterion (mister) âyinine eklenen bu evrensellik niteliğinin izlerine daha sonra gelen Hıristiyanlıkta da rastlanır.

— G. santl. Demeter'in Leohares (M. Ö. IV. yüzyıl) tarafından yapılmış mermerden bir heykeline Knidos Demeter'i adı verilir; Knidos'ta bulunmuş olan bu heykel British Museum'a götürülmüştür. Oturmuş ve örtülere bürünmüş olan tanrıça ihtişamlı bir sükûnet içinde dinlenmektedir. Daima giyinik ve vakur bir tarzda tasvir edilir. (LM)

DEMETER (Dimitrije), hırvat oyun yazarı (Zagreb 1811-ay.y. 1872). İllyria hareketinde, yeni hırvat tiyatrosunun kurulmasında önemli işler gördü. İllyria'nın geçmişi ve Romalılarla çekişmelerine değinen sözde tarihî bir oyun olan *Teuta'yı* (1844) ve yine tarihî bir şiir olan *Grobnicko Polje*'yi (Grobnik Tarlası) [1844] yazdı. Daha çok, Hırvatistan'da tiyatro alanında harcadığı çabalarla anılır. (L)

DEMETRİA i. Esk. yun. Demeter şerefine yapılan şenlik. ‖ Demetrios Poliorketes şerefine Atina'da yapılan şenlik. (L)

DEMETRİAS i. Sarımsı veya esmer renkte ağılı böcek. Bataklıkların kenarında, kamışlar ve çalılar arasında yaşar. (Kınkanatlılaran *carabidae* familyasından.) [L]

DEMETRİAS. Esk. coğ. Yunanistan'da (Tesalya) şehir, Pagasaios körfezi kıyısında. M.Ö. 290'da, Demetrios Poliorketes bu şehri kurdu ve ona adını verdi. Demetrias, sonradan Khalkin ve Korinthos ile birlikte Yunanistan'ın üç kilit şehrinden biri oldu. (L)

DEMETRİON i. Esk. yun. Atinalılar'ın, Demetrios Poliorketes'e bir saygı belirtisi olarak *munikhion* (mart-nisan) ayına verdikleri ad. (L)

DEMETRİOS, atinalı heykeltıraş (M.Ö. V. yy. sonu-IV. yy. başı). Alopeke kasabasında doğdu, portre sanatına gerçekçiliği uyguladı (*Hipparkhos Simon, Korinthoslu Kumandan Pellikhos*). Rahibe Lysimakhe (British Museum) heykelini yaptığı sanılır. (L)

DEMETRİOS I Poliorketes («İl kuşatan» [M.Ö. 336-282], Makedonya kralı [306-287]). Antigonos Monophtalmos'un oğlu. Babası tarafından Suriye'yi Ptolemaios I'e karşı savunmakla görevlendirildi, Gazze'de yenildi (312), Seleukos'un Babil'i almasını önleyemedi. Bu sırada, Antipatros'un ölümü ve oğlu Kassandros'un bütün Yunanistan'ı ele geçirmesi üzerine, Antigonos, oğlu Demetrios'tan Avrupa'yı almasını istedi. Demetrios, Atina'yı aldı, şehri Kassandros adına yöneten Phaleron'lu Demetrios'u kovdu; Atinalılar sözde kurtarıcılarını tanrı gibi karşıladılar (307). Sonra Kıbrıs-Salamis'inde Lagos donanmasını yok etti: o zaman babası tarafından kral ilân edildi (306), fakat ne Mısır'a çıkabildi ne de Rodos'a söz geçirebildi (305). Rodoslularla anlaştı. Atina'yı kuşatmağa uğraşan Kassandros ile savaşmak için geri döndü, Thermopylai'de ona meydan okudu. Yunanistan'ın geri kalan bölümünü kurtardı, Korinthos birliğini yeniden kurdu (303), kendisi de «en büyük kumandan» ilân edildi. Demetrios ve Antigonos'un gücü, İskender'in öbür halefleri (Kassandros, Lysimakhos, Ptolemaios ve Seleukos) korkutarak birleştirdi. Demetrios, Asya'ya koştu, fakat Antigonos'un öldüğü İpsos savaşı (301 yazı), Poliorketes'e Asya ve Yunanistan'da yalnız birkaç güçlü bölgeyi bıraktı (Ephesos, Miletos, Korinthos v.b.). Seleukos, Lysimakhos ve Ptolemaios arasındaki anlaşmadan korkarak, Demetrios'u damat yaptı (299). Kassandros'un ölümü üzerine (297), Poliorketes imparatorluğunu yeni baştan kurmayı denedi. Atina'yı kuşattı ve güçlükle aldı (296-294), Yunanistan'ın orta ve kuzeyini, Makedonya'yı ele geçirdi, orada Lysimakhos ve epirli Pyrrhos'a karşı tutundu. Sonra, Asya'yı yeni baştan ele geçirmek istedi, Yunanistan'ı Antigonos'a bıraktı (287 sonu), fakat Seleukos'a yenildi (286). Şahane bir malikâneye hapsedildi, orada sefahatten öldü. — **Demetrios II Aitolikos,** Makedonya kralı (M.Ö. 278'e doğr.-229). Antigonos Gonatas'ın oğlu, 239'da kral, uzun süre Aitolia'lılarla savaştı, sonunda onları da Dardanaia'lıları da yendi. (L)

DEMETRİOS I Soter («Kurtarıcı») [ölm. M.Ö. 150], M.Ö. 162'den 150'ye kadar Suriye kralı, Seleukos IV'ün oğlu. Roma'ya rehin olarak gönderildi (175). Babası öldüğünde tahta amcası Antiokhos IV Epiphanes önce, sonra da oğlu Antiokhos V Eupator oturdu. Demetrios, kaçmayı başardı, Eupator'u öldürdü ve sunduğu armağanlarla Roma'nın sevgisini kazandı (162). Yahudiye'de Makkabi'leri yendi, Babillileri satrap Timarkhos'un baskısından kurtardı. Kappadokia kralı Ariarathes'i tahtından indirdi. Fakat Ariarathes Bergama kralı, Mısır kralı ve Yahudilerin prensi ile birleşti. Suriye kralına karşı Antiokhos Epiphanes'in sözde oğlu Aleksandros Balas'ı çıkardılar. Demetrios yenildi ve öldürüldü. — **Demetrios II Nikator** («Yenen») [öl. Tir (Tyros) yakınında M.Ö. 125], Suriye kralı (M.Ö. 145'ten 138'e ve 129'dan 125'e kadar), Demetrios. I'in oğlu; Suriye'yi Balas'tan geri aldı ve karısı Kleopatra Thea ile evlendi. Ama Balas'ın oğlu Antiokhos VI'yı kral yapan Balas'ın eski generallerinden Tryphon'a karşı savaşmak zorunda kaldı. Parth'lara karşı yaptığı bir seferde yenildi (140), on yıl esir kaldı. Suriye'yi yöneten kardeşi Antiokhos VII Sidetes'ten hoşlanmadıkları için Parth'lar nihayet Demetrios II'yi salıverdiler. Antiokhos Sidetes Parth'lara yenildi ve öldürüldü. Demetrios yeniden tahta çıktı (129), fakat halka kendini sevdiremedi. Şam yakınında, Balas'ın sözde oğlu Aleksandros Zabinas'a yenildi. — **Demetrios III Eukairos** («Mutlu») [öl. M. Ö. 87, Parth'ların yanında], M.Ö. 95'ten 88'e kadar Suriye kralı. Antiokhos VIII'in oğlu. Mısır'ın yardımıyle, Antiokhos Eusebes'i tahttan indirdi, Suriye'yi kardeşi Philippos I ile bölüştü, sonra onunla kavgaya tutuştu, yenildi ve Mithridates II'nin esiri olarak öldü. (L)

DEMETRİOS Epikuros'çu (veya Lakonia'lı), M.Ö. II. yy.da yaşamış yunan filozofu. Epikuros'un felsefe okulunu yönetti. Onun çağında Epikuros öğretisi hâlâ, dünya nimetlerinden yüz çevirme olarak yorumlanmakta devam etti. Cicero çağında yaşamış bir Epikuros'çu olan gadaralı Philodemos, *Peri Semeion kai Semeioseon* (Belirtiler ve Belirleme Üstüne) adlı eserinde Demetrios'tan söz ederek onu tanıttı. (L)

DEMETRİOS Ephesos'lu, yunan mimarı. Hemşehrisi Paionios ve İskender'in mimarı Deinokrates ile birlikte M.Ö. 356'dan sonra dünyanın Yedi Harikası'ndan biri sayılan Efes'teki yeni Artemis tapınağını yaptı. (L)

DEMETRİOS İksion, İskender çağında yaşamış yunan gramercisi. Aristarkhos'un öğrencisiydi; dil bilgisi üstüne çeşitli eserler ve Homeros üstüne bir açıklama yazdı. (L)

DEMETRİOS KYDONES, yunan ilâhiyatçısı (Selânik 1310'a doğr.-Girit 1400'e doğr.). Bizans imparatoru İoannes Kantakuzenos'un başbakanı ve dostu. Sonra İoannes V Palaiologos'un danışmanı oldu; uzun süre Milano'da yaşadı: dogmacılık, belâgat ve söz söyleme sanatı üstüne eserler yazdı. Aquino'lu Aziz Tommaso'nun *Summa Theologica* (İlâhiyat Külliyatı) adlı eserini yunancaya çevirdi. (L)

DEMETRİOS Kynikos, yunan filozofu, (doğ. Attike M.S. I. yy.). Roma'ya gitti, filozof Thraseas ve Seneca ile dostluk kurdu. Acı tenkitleri yüzünden önce Neron, sonra da Vespasianus tarafından sürüldü. Bilimi önemsemiyor, erdemi övüyordu. Düşüncelerine uygun bir yaşayış sürerek çevresine örnek oldu. (L)

DEMETRİOS Kyzikos'lu, Erdel yakınında Kyzikos şehri metropoliti (öl. 1046-1054'e doğr.). Monofizizm taraflısı Suriye'li Yakubilerle ilgili *Sapkınlıkların Açıklanması* adlı eserin yazarı. (L

DEMETRİOS Magnesia'lı, Cicero ve Atticus çağında yaşamış yunan gramercisi. Çağdaş şair ve yazarların hayatı üstüne bir kitap yazdı. (L)

DEMETRİOS Phaleron'lu, atinalı devlet adamı ve söylevcisi (Phaleron M.Ö. 350'ye doğr.-Yukarı Mısır 283'e doğr.). Theophrastos'un öğrencisi ve arkadaşı. Makedonya partisindendi. Özellikle belâgatla uğraşırdı. Kassandros onu Atina'nın başına geçirdi. Şehri akıllıca yönetti (317-307), aşırı tüketimin önüne geçti, kamu gelirlerini arttırdı ve sayım yaptırdı. Gene de gösterişli bir hayat sürdü, Atinalılar ona aşırı ölçüde dalkavukluk ederek üç yüz altmış heykelini yaptılar. Demetrios Poliorketes onu sürgün etti, Mısır kralı Ptolemaios Soter'in yanına sığındı. Öğütleri üzerine kral, İskenderiye kütüphanesini kurdu. Ama Ptolemaios Philadelphos tahta çıkınca (283), Yukarı Mısır'a sürüldü, kısa bir süre sonra öldü. Birçok konuda, özellikle Atina'yı yönetişi üstüne eserler yazdı. Daha çok, eski Atike üslûbunu yenilemekle ün kazanan başarılı bir hatipti. (L)

DEMETRİOS Pharos'lu, illyrialı general (öl. M.Ö. 214'e doğr.). İllyria kraliçesi Teuta hesabına Korkyra'yı (Korfu) aldı, sonra adayı Romalılara bıraktı ve buna karşılık İllyria'nın bir bölümünü elde etti. Daha sonra Antigonos Doson ile anlaşarak Sellasia'da savaştı (222). Romalıların Kartaca ve Makedonya'da karşılaştıkları güçlüklerden yararlanarak bağımsızlığını kazanmağa çalıştı. Ama, Aemilius Paullus, Pharos'u zaptederek yakıp yıktı (219). Demetrios Makedonya'ya kaçtı ve Philippos V'e sığındı. Onun hizmetinde İthome tepesine saldırırken orada öldürüldü. (L)

DEMETRİOS Skepsios, yunan bilgini (Skepsis M.Ö. II. yy.). Otuz ciltlik *Troikos Diakosmos* (Troia'lıların Katalogu) adlı bir eser yazdı, *İliada* destanının II. bölümünü yorumladı. Bu yorumda Eskiçağ yunan ve Truva tarihi üstüne zengin bilgiler vardır. (L)

Demetrius, Frederich Schiller'in son dramı. Tamamlanmamış olan bu dram, konusuna rağmen gerçek anlamıyle tarihî bir dram değildir; rus-polonya savaşları, sahte Demetrius'un ruhî meselelerine ve trajik hayatına sadece bir çerçeve işi görmektedir. Demetrius, çar İvan'ın oğlu olduğu inancı içinde yetişir. Kapatıldığı manastırdan kaçarak, Polonya voyvodasının sarayında küçük bir görev alır ve voyvodanın kızı, entrikacı Marina'ya âşık olur. Kıskançlık yüzünden, Marina ile evlenmek isteyen bir soyluyu öldürür. Onu darağacına götürürler, fakat boynunda, çarın vaktiyle oğluna verdiği bir haç, onun gerçek çareviç olduğu kanısını uyandırır. Bunun üzerine Boyarlar, onu idamdan kurtarırlar. Gerçekten mert ve asil ruhlu olan Demetrius, yurdunu yüksek insanî düşüncelere kavuşturma, Rusları kölelikten kurtarma gibi yüce bir görevi olduğuna inanır. Bu inançla kitleleri ardından sürükler. O ara Rusya ile Polonya arasında savaş başlar. Rusya'da gasıp Boris Godunov iktidardadır. Herkesin kendini terk ettiğini görünce, kızı Aksinia ile oğlu Fedor'u papazlara emanet eder ve zehir içerek hayatına son verir. Talih, Demetrius'a gülmektedir. Fakat bir manastırda yaşayan Marfa'nın (Gerçek Demetrius'un annesi) gelişi her şeyi altüst eder. Çünkü, Marfa onun kendi oğlu olmadığını söyler. İş bununla da bitmez, Demetrius'u görmeye gelen bir adam ona, çarın asıl oğlu Demetrius'u öldürdüğünü söyler. Demetrius, büyük bir hayal kırıklığına

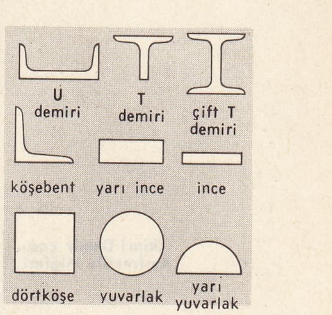

demir (inş.)

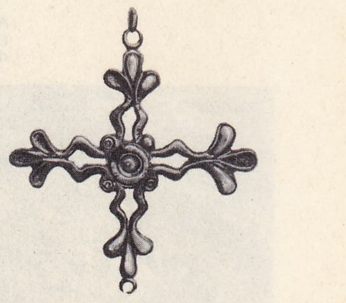
ikinci **Demir** çağı galya süslemesi Musée des Antiquités Nationales, Paris

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

İkinci Demir çağı Amfreville miğferi

uğrar ve öfkeye kapılarak adamı öldürür. Rusya'yı yükseltme görevinin sona erdiği düşüncesi onu korkunç bir ruh çöküntüsüne götürür ve acımasız bir zorba olur, sonunda da öldürülür. Eser gücünü, Demetrius'u kapıp kavrayan ve önceleri, ona başarı sağlayan ülküden almaktadır; ama bu ülkü sönüp de, kahraman yerini sahte peygambere bırakır bırakmaz, pusuda duran ölüm çıka gelir. Schiller'in birçok dramında olduğu gibi burada da, dramın kahramanı, şan ve şereften vaz geçmek durumuna düşünce, hareket serbestliğini ve görev inancını yitirmektedir.

Aynı konu, daha önce Lope de Vega, Aubry (1689), Kotzebue (1782), Puşkin (Boris Godunov), Merimée, Ostroviski ve Paul Ernst

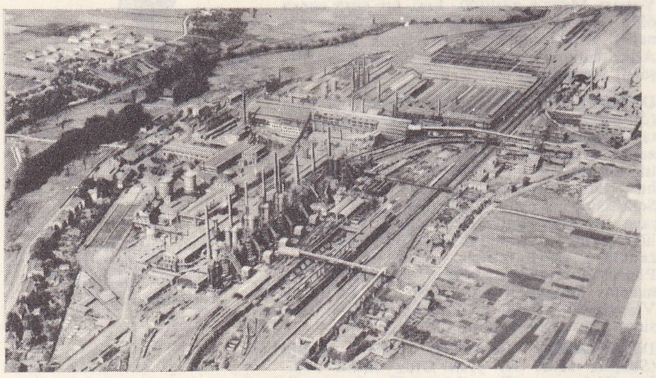

Batı Avrupa'da demir-çelik metalürjisi tesisleri

tarafından da işlenmiştir. (M)

DEMEZON (Petr İvanoviç), fransız asıllı rus türkologu (1807-Paris 1873). Kazan üniversitesinde doğu edebiyatı üstüne çalışmalarıyle tanındı. Orenburg askerî okulunda Arapça, Farsça öğretmenliği ve tercümanlık yaptı. Bozkırlarda yaptığı geziler sırasında Türklerin yaşayışını ve ağızlarını öğrendi. 1834'te Buhara'da *Cafer* takma adıyle mescit ve medreselerde serbestçe çalıştı. Rus Dışişleri bakanlığında görev aldı, 1843'te Doğu Dilleri enstitüsünün başına getirildi. Uzun zaman bu enstitünün Asya bölümünde tercüman olarak çalıştı. Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türkî*'sini fransızcaya çevirdi: *Histoire des Mogols et des Tartares* (Moğol ve Tatar Tarihi) [2 cilt, 1871-1887]. (M)

DE'MİCHELİ (Andrea), **il Vicentino** denir, italyan ressamı (Vicenza 1539-Venedik 1617'ye doğr.). Tintoretto'nun orta yetenekli bir taklitçisi olmasına rağmen çok tutundu. Venedik'te birçok eser bıraktı (*Zara'nın Kuşatılması, Baudouin I'in Bizans Latin İmparatoru Seçilmesi, Heinrich III Venedik'te, İnebahtı Deniz Savaşı, Dükalar Sarayı*). [L]

DEMİDOF. Bk. DEMİDOV.

DEMİDOFİT i. (*Demidov* veya *Demidof*'un adından fr. *demidofite*). Krizokol ve bakır fosfat karışımından meydana gelen maden filizi. Ural Sibiryası'ndaki Nijne Taghil madeninin malâkit tabakalarını kaplar. (L)

DEMİDOV veya **DEMİDOF**, XVII. yy.a kadar uzanan rus ailesi. Maden ocaklarını işleterek zenginleşti. Aile, Tula demir fabrikasında usta olan NİKİTA ANTUVİYEV ile (1656-1725) başlar. Antuviyev 1699'da Neviyanskoye'de (Yekaterinenburg çevresi) bir demir fabrikası kurdu. Büyük Petro'nun saltanatının sonuna doğru fabrika sayısını dörde çıkardı. Ural dağlarında, devletten çok işletmesi vardı. — Antuviyev'in torunları PROKOFİY (1710-1786) ve NİKİTA (1725-1789) insansever olarak isim yaptılar. — PAVEL GREGORİYEVİÇ (1738-1821) bir maden müzesi düzenledi ve Moskova bitki bahçesini kurdu. — NİKOLAY NİKİTİÇ (Petersburg 1773-Floransa 1828), Rusya seferi sırasında Türklere karşı savaştı (1812). Daha sonra Floransa'ya yerleşti, iktisat ve tarımla uğraştı. — ANATOLİY, San-Donato prensi, Nikolay Nikitiç'in oğlu (Moskova 1812-Paris 1870), önce sefaret ataşesi oldu. 1840'ta Westfalen kralı Jérôme Bonaparte'ın kızı prenses Mathilde ile evlendi ve ona büyük bir servet kazandırdı, ama sert mizaçlı, kötü bir koca olduğu için prenses 1846'da boşandı. Anatoliy bundan sonraki yıllarını gezilerle geçirdi. (L)

DEMİEVİLLE (Paul), fransız bilgini, Çince uzmanı (Lozan 1894). Uzak-Doğu Fransız okulunda (1918), Arnoy Çin üniversitesinde profesörlük yaptı. 1926'da Tokyo Fransız-Japon Kültür merkezi müdürü oldu, 1946-1964 arasında Collège de France'da çin dili ve edebiyatı profesörlüğü yaptı. Uzakdoğu din ve edebiyatları üzerine birçok eser yazdı. (L)

DEMİ-FİGURES (LE MAÎTRE DES), hollandalı ressam (XVI. yy.ın ilk üçte biri). Yaşadığı çağın kişileri olduğu sanılan kadın büstleri, din ve mitoloji konulu tablolar yaptı. Eserleri: *Meryem ve Oğlu* (Amsterdam, Köln, Leningrad, Strasbourg); *Magdalene* (Louvre); *Kendini Hançerliyen Lucretia* (Roma); *Venüs ile Amor, Neptunus ile Thetis* (Berlin). [L]

DEMİGNOT (Vittorio), italyan halıcısı (Torino 1671-ay.y. 1743). Savoie sarayında halıcı. Öğrenimini Flandre'da tamamladı, 1715'te ve 1716-1737 arasında Roma'da yaşadı, Toscana sarayında çalıştı. Bernini ile birlikte (1719-1730) arasında, Giovanni Sagrestani'nin çizdiği desenlere göre, dört büyük halıdan meydana gelen *Quatro Parti del Mondo*'yu (Dünyanın Dört Köşesi) yaptı (Uffizi müzesi). 1738'den ölümüne kadar, Torino'da, yeni açılan alçak tezgâhlı dokuma atelyesini yönetti. Ölümünden sonra aynı görev oğlu FRANCESCO'ya verildi. (L)

DE MİLLE (Agnes), amerikalı kadın dansçı ve koreograf (New York 1908). Cecil Blount De Mille'in yeğeni. *Rodeo* (1942), *Fall River Efsanesi* (1948) gibi büyük başarı kazanan eserlerden sonra Ballet Theatre için *Hasat* (1952) ve *Havva'nın Kaburgası* (1956), Royal Winnipeg Ballet için *Acı Kader* (1962), Amerikan Ballet için de *Dört Mary'ler* (1965) balelerini düzenledi. Bu eserlerin hepsi de, amerikan yaşayışını ve törelerini yansıtır. Bir otobiyografyası vardır: *Dance to the Piper* (Kavalcı'ya Dans) [1952]; 1963'te *Dansın Ruhu* adlı eserini yayımladı. (L)

DE MİLLE (Cecil Blount), amerikalı sinemacı (Ashfield, Massachusetts 1881-Hollywood 1959). Önce komedi oyunculuğu, sonra tiyatro yazarlığı yaptı. 1912'de ilk filmini çevirdi: *The Squaw Man* (Kızılderili Adam). Jesse Lasky ile Paramount şirketinin temeli olan Jesse Lasky Feature Play company adlı şirketi kurdu. 70'ten fazla büyük filim yaptı. Bunlardan bazıları konularını kutsal kitaptan alan büyük filimlerdir: *On Emir* (The Ten Commandments) [1923]; *Hazreti İsa* (The King of Kings) [1926]; *The Sing of Cross* (Çarmıhın İşareti) [1932]; *Samson ve Dalila* (Samson and Delilah) [1949]; *On Emir*, yeni çevirimi (1956). Bunlardan başka konusunu tarihten alan büyük filimler de yaptı: *Selâhaddin Eyyubî ve Haçlı Seferleri* (The Crusades [1935]; *Kara Korsan* (The Buccaneer) [1937]; *Kahraman Doktor* (The Story of Dr. Wassel) [1943]; sirklerdeki hayatı anlatan *Harikalar Sirki* (The Greatest Show on Earth) [1952]. Ama estetik bakımından en önemli eseri *İhanet*'tir (The Cheat) [1915]. (L)

DEMİN zf. (esk. türk. *timin* veya *temin*'den). Az önce: *Burası demin geçtiği odalara benzemiyordu* (A.H. Tanpınar). *Demin haber aldım; bu anî kararın sebebini sordum* (R.N. Güntekin).

◆ **Demincek** zf. Pek az önce: *Ben bu hayvanı demincek on altı kâğıda aldım* [...] *elimden kaçtı* (B. Felek).

◆ **Deminden** zf. Demin, az önce: *Deminden annesi bize geldi* [...] *Zavallı kadın* (Ahmed Rasim).

◆ **Deminki** zf. Biraz önceki: *Deminki mutlak boşluğun yerini delice bir mahşer almıştı* (A.H. Tanpınar). [M]

DEMİR i. (esk. türk. *temür*'den). Dayanıklı ve dövülgen* maden; özellikle çelik, döküm ve alaşımlar halinde sanayide kullanımı bakımından madenlerin en önemlisidir. *Bugünkü insanlığın ateşten, demirden neler çektiğini söylemeliyiz* (N. Ataç). *İnşaat demiri*. (Bk. ANSİKL.) ‖ Demir eşya veya bir eşyanın demirden yapılmış parçası: *Kapı demiri. Sapan demiri.* ‖ Sıf. Demirden yapılmış: *Demir karyolalı, yırtık keçeli fakir pansiyonlarda...* (A.H. Tanpınar). *Haremin alt kat pencereleri demir parmaklıklı idi* (H.R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Demir atmak*, (bir yerde) uzun süre kalmak. ‖ *Demir çarık demir asa*, masallarda, uzun yolculuğa çıkanların yanlarına aldıkları söylenen dayanıklı eşya: *Şeyh Zeyneddin-i Hafi'nin şöhreti ardında yollara düşen Akşemsettin, demir asa, demir çarık Halebe gelmişti* (N. Araz). ‖ *Demir gibi*, sağlam, eğilmez, katı, sert: *Fakat şu gördüğün «Ekmekçioğlu Medresesi» / Yaşar demir gibi göğsüyle, belki on bin yaş* (M.Â. Ersoy). [El ve ayak için] Çok soğumuş, üşümüş. ‖ *Demir leblebi*, çok güç iş: *Aşk kim kalbe gıdadır ne yenir ne yutulur / Bir demir leblebidir çiğneyene aşk olsun* (Şinasi). ‖ *Demire vurmak*, prangalamak, demir zincirle bağlamak.

— Arkeol. *Demir çağı*, madenlerin işlenmesine göre adlandırılan çağların sonuncusuna verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Astron. *Demirkazık*, kutup yıldızına verilen ad.

— Atçılık. *Demir kırı*, koyu kır rengin de at donu.

— Biyokim. Bk. ANSİKL.

— Boya sanay. *Demir oksit*, demir filizlerinden elde edilen, çeşitli renklerdeki tabiî veya sunî anorganik pigment çeşidi. Bk. ANSİKL.

— Coğ. Bk. ANSİKL.

— Denizc. Bir zincir veya halata bağlı o-

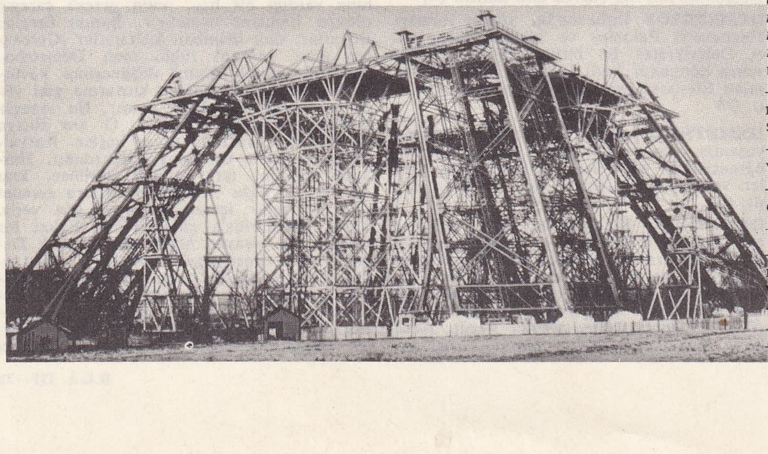

Eiffel kulesinin yapımı (1887)

Foto. Giraudon, Petit (LAROUSSE)

larak denize atılan, deniz dibine takılmak suretiyle gemi, kayık veya herhangi bir yüzer aracı rüzgâr ve akıntı etkilerine karşı istenilen yerde tutmağa yarayan, dökme demir veya dökme çelikten yapılmış ağırlık. (Bk. ÇAPA.) || *Demir almak*, demir ırgadını çalıştırarak daha önceden atılmış demiri gemiye almak. (*Demiri vira etmek, vira demir etmek* veya *demir kaldırmak* da denir.) || *Demir atmak* veya *demirlemek*, gemiyi istenilen yerde denizde tutmak için çapayı denize bırakmak. || *Demir bırakmak*, demirin deniz dibinde bir yere takılması sebebiyle gemiye alınamaması veya herhangi bir tehlikeden kaçarken demiri alabilecek vakit bulunamaması gibi durumlarda zinciri keserek veya kilidini açarak olduğu yerde bırakmak. (Bu gibi durumlarda zincirin ucuna bir şamandıra bağlanır.) || *Demir bosası*, seyir halinde bulunan bir gemide demiri yerinde tutan bosa. || *Demir boş*, demir attıktan sonra zincirin gerilmeden kendi hali ile sarkık duruşu. || *Demir feneri*, demirli durumda gemilerin baş tarafında yüksek bir yere asılan fener. («Denizde Çatışmayı Önleme tüzüğü»ne göre; boyu 47,75 m veya daha uzun olan her gemi, demirli iken, baş bodoslamaya yakın bir yerde, tekne üzerinde 6,10 m'den daha az olmayan bir yükseklikte, ufkun her tarafından ve en az iki deniz mili uzaklıktan görülebilen bir beyaz fener taşıyacaktır.) || *Demir kestirmek*, herhangi bir sebeple fazla zorlama sonucu bir zincirinin kopması. || *Demir küresi*, demirli bulundukları zaman gemilerin baş tarafta yüksek bir yere asılan siyah küre. («Denizde Çatışmayı Önleme tüzüğü»ne göre demirli bulunan bir gemi, güneşin doğuşu ile batışı arasında baş tarafın en iyi görülebilen bir yerinde çapı 61 sm'den aşağı olmayan bir siyah küre bulunduracaktır.) || *Demir loçası*, baş bodoslamanın iki yanına ve geriye doğru hafif eğik olarak yerleştirilmiş dökme demirden kovanlar. (Demirin zincirleri bunların içinden geçer.) || *Demir makara*, dili ve yanakları madenden ve genellikle makas ve maçunalarda kullanılan büyük makara. (*Yük makarası* da denir.) || *Demir nöbeti*, demirli bulunan gemilerin fırtınalı havalarda demir tarayıp taramadığını devamlı olarak kontrol etmek için, demir işlerinden anlayan bir kişinin veya birkaç kişilik ekibin baş tarafta beklemesi. || *Demir sapanlı makara*, sapanı demirden yapılmış makara. || *Demir taramak*, sert rüzgâr veya şiddetli akıntı tesiriyle demirin, deniz dibinde sürüklenmesi. (Demirin ağırlığı, zincirin deniz içindeki uzunluğu, deniz dibinin özelliği [kum, çakıl, çamur, kaya] demir taramasında önemli rol oynar.) || *Demir taratmak*, kısa bir zincir payı ile attıktan sonra makineyi çalıştırarak demirin, dibe sürtünerek fren vazifesi görmesini sağlamak. (Özellikle rüzgârlı havalarda yapılan yanaşma manevralarında başvurulur.) || *Demir tırnağı*, bir çapanın kollarındaki sivri uçlar. || *Demir üzerine salmak, gelgit* (medcezir) veya rüzgâr etkisiyle geminin demirleri etrafında dönme hareketi. (*Rüzgâra salmak* da denir.) || *Demir yeri*, liman veya mendirek dışında, gemilerin güvenlikle demir üzerinde yatabilecekleri çok sığ ve çok derin olmayan (10-30 kulaç arası) [18-54 metre] ve dibi iyi demir tutan alan. (Haritalarda siyah, ufak bir çapa ile gösterilir. *Mersa* da denir.) || *Demir yerine çekmek*, denizde kazaya uğramış gemiyi yedeğe alarak demir yerine kadar getirmek. || *Demir zinciri*, bir gemiyi demirli olarak tutmak için kullanılan zincir. (Demir zincirleri birbirine zincir kilidi ile eklenmiş 15 kulaçlık parçalardan meydana gelir. Zincirlerin uzunluğu, küçük gemilerde 60 kulaç, büyük gemilerde 330 kulaçtır. Her parça zincire *kilit* denir. Zincirler dövme veya dökme çelikten yapılır.) [*Eşanl.* LOKMALI ZİNCİR.]
|| *Demirde yatmak*, demirli olarak uzun süre bir yerde kalmak. (*Demir üzerinde yatmak* da denir.) [Bu durumda, savaş gemilerinde cıvadıra sancağı, ticaret gemilerinde baş tarafta uygun bir yerde gündüz siyah bir küre, gece beyaz fener asılır.] || *Demire binme*, demir atıldıktan sonra, zincir, rüzgâr veya akıntı doğrultusunda, gemi de her ikisinin değişik yönlerden etkisi altında ise, ikisinin bileşkesi doğrultusunda zincirin gerilmesi. || *Demire çıkmak*, bir geminin yanaşmış olduğu yerden kalkarak bu yerin açığına demirlemesi. || *Demire inmek*, bir geminin istenen derinliği buluncaya kadar, kıyıya dik bir hat üzerinde ağır ağır ilerlemesi. || *Demiri fundo etmek* (*fundo demir etmek*), demiri denize atmak. || *Deniz demiri*, sivri ucunda delik bulunan ve madenî bir çerçeve etrafına branda geçirilmiş koni şeklinde demir; açık denizde fırtınaya tutulan gemileri dalgalar üzerinde dik tutmağa yarar. || *Şemsiye demiri*. (*Eşanl.* ŞAMANDIRA DEMİRİ.) || *Tek kollu demir*, bir kolu bulunan ve genellikle şamandıraları demirlemekte kullanılan demir. || *Tonoz demiri*, bazı manevralar için geçici olarak atılan küçük demir.
— Deric. *Demirle sepileme*, hayvan derilerini demir tuzlarıyle sepileyerek kösele yapma. Bk. ANSİKL.
— Eczc. (Bk. ANSİKL.) || *Demir tuzu*, yumuşak demirden bir çubuğun eğelenerek ha-

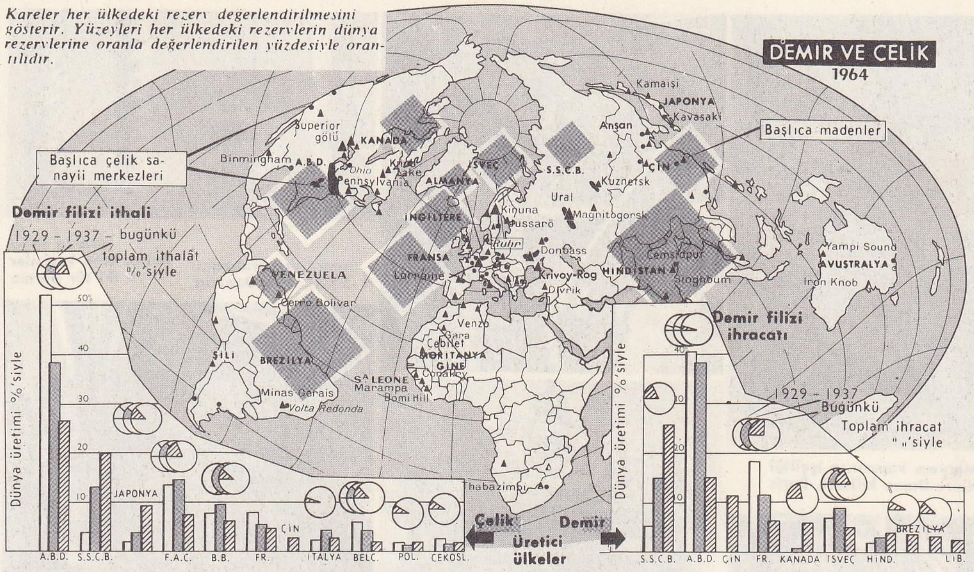

Kareler her ülkedeki rezerv değerlendirilmesini gösterir. Yüzeyleri her ülkedeki rezervlerin dünya rezervlerine oranla değerlendirilen yüzdesiyle orantılıdır.

demir cevherinin çıkarılışı

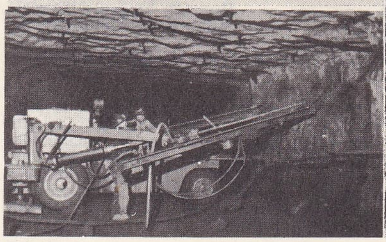

Kanada'da demir madeni

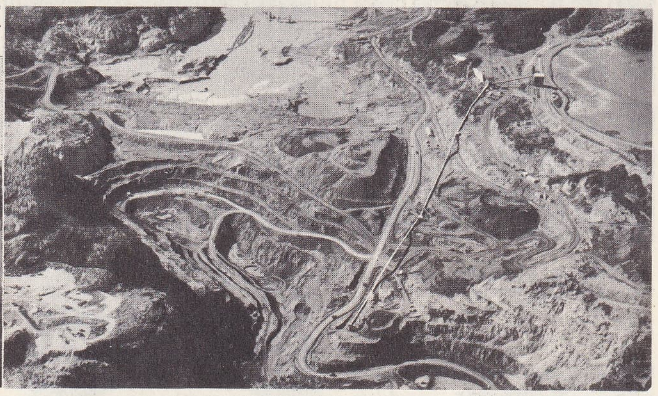

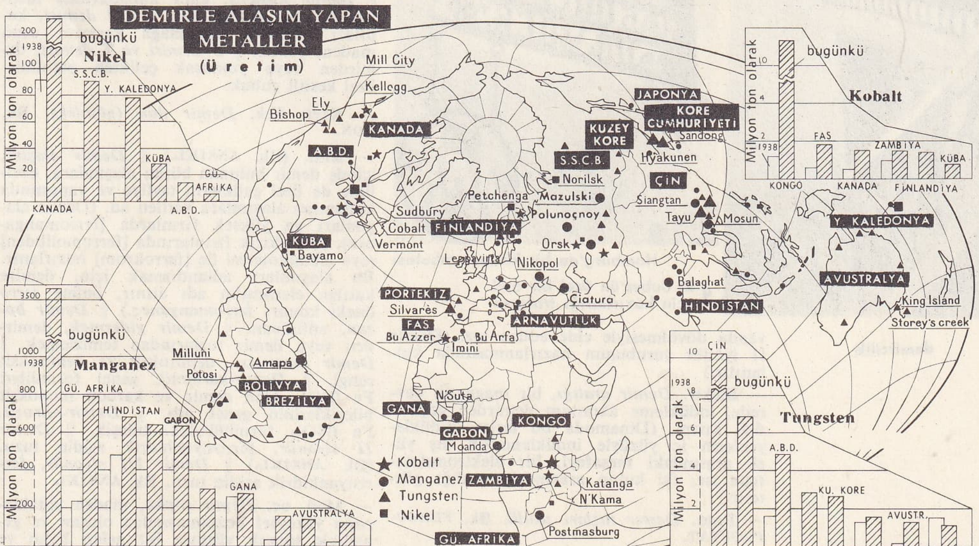

Meryem kapısının işçiliği
Notre-Dame kilisesi, Paris

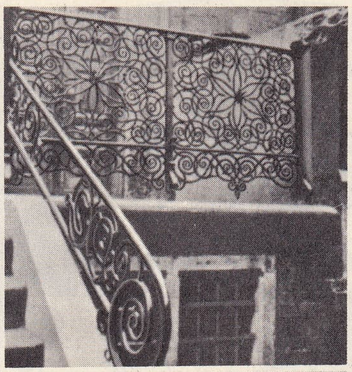

◀ merdiven trabzanı
XVIII. yy., Dantzig

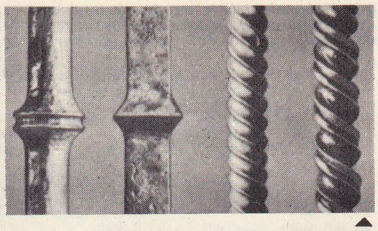

▲ soldan sağa
daire, kare kesimler
ve iki tür burma

▲ Granada kraliyet kilisesinin
demir parmaklıkları (1519)

▲ bir XVII. yy. kapısından detay
Louvre Müzesi Apollon galerisi

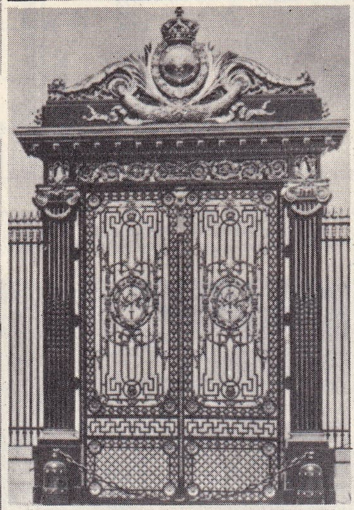

◀ Paris Adalet sarayının kapısı (1787)

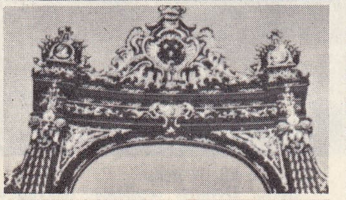

Stanislas
alanında bir
kapının alınlığı, Nancy (XVII. yy.) ▶

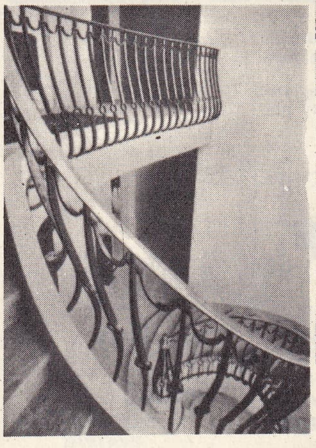

demircilik

Hamburg'da bir kitapçı tabelası

◀ R. Subes'ün özel bir otel
için hazırladığı trabzan

vanda dövülmesiyle elde edilen toz. (Demir II iyodür şurubunun hazırlanmasında kullanılır.)

— Elektr. *Demir aralığı,* bir magnetik devrede, indükleme akımının demirden geçmediği kısım. (Dinamoda bu terim, indükleyenlerin iç yüzüyle indüklenmişin dış yüzü arasındaki mesafeyi, bir elektromıknatısta ise, iki kutup arasındaki aralığı gösterir.)

— Foto. *Demir tuzları usulü.* Bk. FERRO-PRÜSYAT.

— G. santl. *Demir düzen.* XIV. yy. başından beri demir işleri, kapıların, eşyanın ve sandıkların süslenmesinde kullanıldı. (Bu demir süslemeler menteşe veya menteşe taklidi, kilit, dallı budaklı motifler olarak uygulanırdı. Ortaçağda, Rönesans döneminde vitrayları tutturan demir iskeletlere ve camları sağlamlaştıran çubuklara «demir düzen» adı verilirdi.)

— İnş. *Demir çerçeve,* camları yerleştirmek için demirden yapılan çerçeve. || *Demir döşemek,* betonarme yapılara demir iskeletin kurulması. || *Demir kiriş,* yapılarda tavan ve döşemeleri tutmak veya iki duvarı bağlamak için karşıdan karşıya uzatılan demir. || *Demir kuşantı,* kapı kanatlarında menteşeyi tutan uzunca kol. || *Kol demiri,* kapıları içeriden kapatmağa yarayan uzun madenî çubuk. || *U demiri ve T demiri,* demirden veya yumuşak çelikten yapılmış, özel kesitli çubuk.

— Kıyf. *Esk. Demir don (gömlek).* Bk. DON.

— Kim. (Bk. ANSİKL.) || *Demir alaşım,* içinde demir bulunan bütün alaşımlara, özellikle de özel çeliklerin tasfiye ve yapımında kullanılan alaşımlara verilen ad. (Demir alaşımları ya yüksek fırınlarda [ferromanganez], ya elektrik fırınlarında [ferromolibden] veya alüminotermi ile [ferrokrom] hazırlanır. Bu alaşımları adlandırmak için, demire katılan element'in adı alınır, önüne *ferro* öneki konur: *ferromanganez.*) || *Demir bozan,* antimuan. || *Demir gidermek,* demirden veya demir tuzlarından temizlemek. || *Demir kırmızısı,* demiroksit ve demiroksit rengi. || *Demir-karbonil,* genel formülleri Fe (CO) olan demir ve karbon monoksit bileşiklerinin genel adı. || *Demir-nitrozil,* $Fe (NO)_4$ formülündeki bileşik. || *Demir II siyanür,* ferrosiyanhidrik asidin tuzu. (Bk. ANSİKL.) || *Demir III siyanür,* ferrisiyanhidrik asidin tuzu. Bk. ANSİKL.

— Mad. oc. *Demir şapka,* maden yataklarının yüzeysel bozulmasından oluşan ve genellikle toprak yüzüyle bir gelen kalın ve sert demir oksidi kabuğu: *Bir demir şapka, maden araştırıcısı için faydalı bir ipucudur.*

— Metalürji. *Demir talaşı* veya *demir teli,* torna âletlerinden veya rendeden ince tel şeklinde çıkan ve parkelerin temizlenmesinde kullanılan talaş yığını. || *Demir tel* veya *tel demir,* yuvarlak demir çubukların veya yumuşak çeliğin, tel çekme makinesinden geçirilmesiyle elde edilen tel. || *Armco demiri,* ileri bir tasfiye işleminden geçmiş çok saf demir. || *Dövme demir,* örs üzerinde dövülerek saç veya levha halinde hazırlanan demir. || *Elektrolitik demir,* bir demir tuzunun elektroliziyle elde edilen çok saf demir. || *Erimiş demir,* potada ergitilerek hazırlanan demir. || *Fritaj demiri,* fritaj* işleminden geçmiş demir. (Bk. ANSİKL.) || *Galvanizli demir,* çinko kaplanmış demir veya yumuşak çelik. (Bk. GALVANİZLEME.) || *İsveç demiri,* odun kömürüyle tasfiye edilmiş dökme demirden isveç metoduna göre elde edilen demir. || *Karbonil demir,* demir ve karbon monoksit bileşimi olan demir karbonilden elde edilen demir. || *Puddel demiri,* puddel işlemiyle hazırlanan demir. || *Yumuşak demir,* magnetik devrelerin çekirdeklerini yapmakta kullanılan demir veya tavlanmış ekstra yumuşak çelik.

— Mim. Bk. ANSİKL.

— Miner. *Arsenikli demir.* (*Eşanl.* MİSPİKEL.) || *Bataklık demiri,* demir III oksidin (Fe_2O_3) demir II okside (FeO) indirgenmesi ve sonradan demir karbonat ($FeCO_3$) veya limonite dönüşmesiyle meydana gelen, bazen gerçek bir maden filizi niteliğinde demirli çökelti. (Bu olayda, *Gallionella ferruginea* denilen bir diyatomenin [suyosunu] etkisi görülür.) || *Karbonatlı demir,* siderozun killi çeşidi. || *Kromlu demir.* (*Eşanl.* KROMİT.) || *Meteor demiri,* göktaşlarında bulunan demir, nikel, krom, kobalt v.b. bileşiği. || *Olijist demir,* demir oksit (kırmızı hematit). || *Spatik demir. (Eşanl.* SİDEROZ.) || *Tabiî demir* veya *doğal demir,* kübik billûrlar şeklinde bulunan demir. (Grönland'da, bazalt içine dağılmış büyük kütleler halinde bulunur. Bileşiminde bazen karbon da olabilir.) || *Titanlı demir,* demir ve titan tabiî oksidi. *Eşanl.* İLMENİT.

— Sanay. *Demir boku (çirki).* Bk. BOK. || *Demir-çelik metalürjisi,* demir, dökme demir ve çeliğin üretiminde ve işlemesinde kullanılan metotlar bütünü. || *Demir-çelik sanayii.* (Bk. ANSİKL.) || *Demir döğmeli,* demirin kızdırılıp çekiçle döğülmesiyle işlenmiş. || *Demir karıncası,* paslanmış demirin üzerinde meydana gelen kurt yeniği gibi oyuk. || *Demir kıskacı,* kızgın demiri tutmak için demircilerin kullandığı kıskaç şeklindeki maşa. || *Demir kurdu,* karıncalanmış demir pası. || *Demir pano (tablo),* demir işlerinde levha olarak kullanılan tablo. || *Demir suyu,* çeliğe su verilirken kullanılan su. || *Demir tozu,* toz halinde demir zerrecikleri.

— Saraçl. *Demir gergi,* bir araba örtüsünün dik durması için içten veya dıştan konulan, madenden yapılmış lama. || *Demir teçhizat,* araba kolunun sürtünmesi ile, koşumun aşınmasını önleyen, koşumda kullanılan madenî parça.

— Süs. santl. Bk. ANSİKL.

— Teknol. *Demir kıran,* örsün dörtköşe deliğine konan ve demiri ısıtmaksızın kırmağa yarayan çelikten kama.

— Tıp. *Demir eksikliği kansızlığı,* kanda demir azlığından ileri gelen kansızlık; demir protoksalat gibi demirli tuzların uzun süre alınmasıyle iyileşir. || *Demir fonksiyonu,* karaciğerin, hemoglobinin ayrışmasıyle meydana çıkan demiri depo etme özelliği.

— Zır. *Demir diren,* demetleri kaldırmağa yarayan sağlam ve sivri uzun dişli demir çatal. || *Demir yaba,* demetleri toplayıp yığın yapmak için kullanılan iki veya üç çatallı aygıt. || *Sapan demiri,* sapanın, toprağı boylamasına kazan ve sapan kılıcının hemen arkasında, sapan kulağının önünde bulunan parçası.

— ANSİKL. Arkeol. *Demir,* Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da çok eski çağlardan beri bilinirdi. En eski devirlerde altın kadar kıymetli olan demir sadece önemli şahıslara ait kılıçların keskin kısımlarıyle süs eşyası yapımında kullanılıyordu. A-

Foto. J. de Beaupré, Chevojon, Giraudon, Jahan, Kühn, Vernacci, X (LAROUSSE)

nadolu'da Alacahöyük kral mezarlarında (M.Ö. 2500-2200), Mezopotamya'da Tel Asmar'da (M.Ö. 2700), Ur kral mezarlarında, Ninive'de ve Mısır'da sülâleler devrinden önceye ait mezarlarda (M.Ö. 3000) demirden yapılmış eşyalar bulundu. Demir M.Ö. II. binyılında da aynı özelliğini korudu. Anadolu'da Asur ticaret kolonileri çağının (M.Ö. 1950-1850) yazılı belgelerinde adı geçen *amutum* kelimesi filologların bazılarına göre, demir anlamındadır. Demirin Hitit çağında da süs eşyasından başka, silâh ve heykel yapımında kullanıldığına dair bilgiler bugün için sadece çivi yazılı belgelere dayanmaktadır.

● *Demir çağı*, Yakındoğu ülkelerinde, M. Ö. 1200'de Anadolu'ya, denizden gelerek hitit hâkimiyetine son veren göçlerden (Ege göçleri) sonra başlar. Demir, Ön Asya ülkelerinde M.Ö. 1100 yıllarından sonra yayılmış ve her türlü âlet ve silâhın yapımında kullanılmıştır. Bundan sonra demir eritilerek kalıba dökülmüş, dövülerek işlenmiş ve her tarafa yayılmıştır. Buna paralel olarak, demiri çeşitli şekillerde işleme tekniği de gelişmiştir. Bu sebeple gerçek anlamda Demir çağı bu tarihten sonra başlar. Kuzey Mezopotamya'dan başlayarak Suriye ve Anadolu'nun büyük bir parçasını ellerine geçiren Asurlular, Geç Hitit şehri devletleri, Doğu Anadolu'da Van'ı merkez edinen Urartular ve Orta Anadolu'daki Frigler demir işçiliğinde usta milletlerdir. Bu devletler büyük demir atelyeleri kurmuşlar, geniş bir alana yayılan demir eşya ticareti yapmışlardır.

Demir, Orta ve Kuzey İtalya'da, Alplerde, Tuna bölgesinde, M.Ö. II. binden beri görülmekle beraber, ancak M.Ö. VIII. yy.dan sonra yaygın bir hale gelmiştir. M.Ö. XV. yy.da Yunanistan'da altın kadar değerli bir maden olan demirin I. binin başlarında Dorların bölgeye gelişiyle yayılmağa başladığı görülür.

Batı Avrupa'da Demir çağı, M.Ö. I. binyılı kapsadı ve Avrupa'daki demir madenlerinin çokluğu ve işletme kolaylığına bağlı olarak demir metalürjisinin gelişmesiyle belirgin bir nitelik kazandı. Adını Hallstatt (Yukarı Avusturya) bölgesinden alan ilk Demir çağı, M.Ö 1000 yılından sonra başlar ve 500 yılına kadar sürer. Adını La Tène (İsviçre) bölgesinden alan ikinci Demir çağı ise, üç devre halinde Romalıların fetihlerine ve Roma istilâsına uğramayan İrlanda, İskandinavya ve Germanya bölgelerinde de Hıristiyanlığın yayılmasına kadar uzanır. İlk dönem, o sırada henüz yoğun olmayan kelt etkileri ve eski Yunanistan ile Villanova İtalyası'ndakini andıran geometrik sanatları yansıtır. Tunç eşya hâlâ kullanılmaktadır. Evler, tahta kirişlerle sağlamlaştırılan toprak ve taştan duvarlarla çevrili müstahkem ve yüksek bölgelerde toplanıyordu. Şefler, cenk arabaları kullanır ve tören arabalarıyle gömülürdü. Mezarlar, ölülerin gömüldüğü çukurları kaplayan geniş tümülüsler halindeydi. Bu dönemde mücevher ve silâh değiştokuşuna girişen çeşitli Avrupa kavimleri arasında ticaret ilişkilerinin doğduğu görülür. Henüz tornacılığın bilinmediği bu devrede çömlek yapımı, çoğu zaman kesik motiflerle süslenen değişik biçimler gösterir. İkinci devre daha çok kelt etkilerinin üstünlüğü ile Galya, İtalya, Tuna boyu ülkeleri ve Yunanistan arasında sürekli mübadelelerle nitelenir. Şehirler ovalarda kuruldu veya geniş duvarlarla çevrildi. Bu devrede kelt dekorları bütün motifleri etkiledi, bitki ve hayvan motifleri kalıplaştı veya biçimleri gelişigüzel bozularak çizildi. Helezon biçimi motiflere ilgi gösterildi. Yunanlılardan alınan hurma dalı motif, yeni biçimlere kaynak oldu. Bu devrede tümülüs mezarların kullanılmasına devam edildiği, fakat ölünün gömülmesi ve yakılması törenleriyle birlikte üstü düz mezarların da ortaya çıktığı görülür. Silâhlar daha da geliştirildi, ölülerin cenk arabalarıyle gömülmesi geleneği devam etti. Bu dönemin kelt etkisinde kalmış en tipik sanat eserleri, boyalı vazolardan başka galya paralarıdır. III. yy'dan Galya savaşlarına kadar birçok Galya kavmi altın, gümüş ve bronz paralar basmıştı. Başlangıçta, Makedonya «Philipos»larının bir taklidi olan bu paralar uzun bir süre önemsenmemelerine rağmen gitgide, kendine has şekiller alarak seçkin bir nitelik kazandı. Bu paralar, kelt dehasının birer şaheseri sayılır.

— Biyokim. Bitkilerde ve çok hücreli hayvanlarda, ağırlıklarının kilosu başına 5 sg demir bulunur. Yiyeceklerden alınan demirin ancak bir kısmı mide ve onikiparmak bağırsağında kana geçer; geri kalan demir karaciğerde, dalakta ve kemik iliğinde toplanır. Bu demirin büyük bir kısmı kromoprotelt, özellikle hemoglobin şeklinde kullanılır ve solunum olaylarında büyük rol oynar. Sütte demir bulunmadığı için, yeni doğan bebekler sütten kesilinceye kadar, dölüt devresindeyken hematopoietik organlarda biriken demir yedeğini harcar.

— Boya sanay. Boyacılıkta kullanılan demir oksitleri *tabiî* ve *sunî* olmak üzere ikiye ayrılır. İlk grupta saf demir filizleri (hematit, siyah demir oksitleri, mikalı demir oksitleri, İspanya kırmızısı, İran kırmızısı) ve alüminyum silikatlı demir filizleri (hidratlı demir III oksit yönünden zengin demirli killer: kızıl aşı boyası, kırmızı kil, kantaşı v.b.) bulunur. İkinci grupta ise kuru yolla (tabiî demir filizlerinin kavrulması), yaş yolla veya elektroliz yoluyle elde edilen demir oksitler (Mars kırmızısı, magnetik siyah demir oksit v.b.) toplanır.

— Coğ. *Dünya üretimi*. Demirin, Yerküreyi meydana getiren başlıca madenlerden biri olmasına ve yer kabuğunda çok yaygın halde bulunmasına karşılık, bileşimindeki demir oranı yüzde 25'i aşan demir filizleri dünya üzerinde düzgün olarak dağılmış maden yatakları meydana getirmez. Bilinen demir filizleri ve buna bağlı olarak demir yatakları, üç çeşittir: billûrsu kayalarda veya başkalaşım kayalarında ayrılanma olayları sırasında meydana gelen, bileşimindeki demir oranı çok yüksek, saflığı fazla magnetik filizler (İsveç Laponyası); saflığı ve demir oranı genellikle daha düşük olan tortul filizler (Lorraine); alüvyonlu veya elüvyonlu (lateritli filizler) bir yapı gösteren filizler. Bugün dünya üzerinde çok önemli demir yatakları bulunduğu halde, ancak büyük demir sanayi merkezlerinin çevresindeki yataklarla (bu gruba giren demir yatakları maden filizi bakımından çok zengin olmayabilir) kıyılara yakın bölgelerdeki zengin demir yatakları işletme yönünden iktisadî sayılır.

Demir filizi, daha çok açık tavanlı maden ocaklarından çıkarılır. Bileşimindeki maden oranı çok daha düşük olan öteki maden filizlerinden farklı olarak, demir filizi çoğu zaman yoğunlaştırma veya zenginleştirme işlemleri uygulanmaksızın ocaktan çıkarıldığı gibi nakledilir.

Dünyanın büyük sanayi bölgeleri (Batı Avrupa, S.S.C.B., A.B.D.) toplam üretimin dörtte üçünü sağlar. Fransa, 20 milyon ton demirle, Batı Avrupa üreticileri içinde en önde gelir. Üretim daha çok Lorraine ve Normandiya'da toplanmıştır. Büyük sanayi ülkelerinden İngiltere, Almanya ve Belçika, gerekli demir filizinin büyük bir kısmını dışarıdan almak zorundadır (Almanya ve Büyük Britanya ülke başına ancak 4 milyon ton demir üretir, oysa bu miktar ihtiyaçlarının üçte birini karşılar). İsveç, Laponya'daki (Kiruna, Gallivare) zengin demir yataklarından çıkarılan 11 milyon ton maden filizini özellikle Narvik limanından ihraç eder. Demir filizi, günden güne artan miktarlarda (25 milyon tondan fazla) ticaret maddeleri arasında önemli bir yer tutar. Batı Avrupa'daki en büyük üreticiler İsveç, Fransa, İspanya, Kuzey Afrika ve son zamanlarda gittikçe artan üretimiyle Batı Afrika, New Foundland ve Labrador'dur. C.E.C.A. (Avrupa Kömür ve Çelik birliği) Fransa, Batı Almanya, Belçika, Holianda, Lüksemburg ve İtalya'daki demir üretim ve ticaretini düzenleyen bir kuruluştur. S.S.C.B, demir üretiminde A.B.D. ile yarış halindedir ve bu iki ülke, dünya üretiminin yaklaşık olarak üçte ikisini sağlar. Sovyet Rusya'da önemli maden yatakları bulunur: Krivoi-Rog (Dnieper'in batısında), Kerç, Kursk, Ural (Magnitogorsk), Kazakistan ile Orta ve Doğu Sibirya. Büyük sanayi merkezi Donetz ise, gerekli demir filizini uzak mesafelerden getirtmek zorundadır. Ancak, aradaki 2 000 km'den fazla uzaklığa rağmen Ural demir yataklarıyle Kuzbas kömür yataklarını birbirine bağlayan «kombina» 1948'den beri yerini, daha iyi sonuç veren bölgesel kuruluşlara bırakmıştır.

Amerikan üretiminin (50 milyon ton) büyük kısmı Superior gölü yakınlarındaki yataklardan (Minnesota) sağlanır. Çıkarılan maden filizi Büyük Göller üzerinden, başlıca demir fabrikalarının bulunduğu Erie gölü kıyılarına, Chicago'ya ve Pennsylvania'ya taşınır. Ne var ki, bu maden yataklarında demir oranı oldukça düşük olduğu için demir kaynakları günden güne tükenmek üzeredir. Bu yüzden A.B.D.'nin bazı bölgelerinde, ya yeni madenlerin işletmeye açılmasına veya daha yoğun bir işletme uygulanmasına başlanmıştır. Bu ülke, önemli derecede demir yedekleri bulunduğu halde Labrador ve Venezuela'dan büyük miktarlarda ithal siyasetine yönelmektedir. Gerçekten, gerek demir sanayiinin gelişmesi, gerek bugüne kadar yararlanılan madenlerin tükenmesi sonucu, büyük sanayi ülkelerinin demir ihtiyacı artmıştır. Bu artışa bağlı olarak, büyük maden tankerleri ve ağır yük trenleriyle yapılan ulaşımın gösterdiği teknik gelişmeler, büyük sanayi merkezlerinden uzaktaki maden yataklarının işletilmesine yol açmıştır. Bunlar arasında, üretimi 30 milyon tona yaklaşan Labrador (Ungava idare bölümü) ve yaklaşık olarak 15 milyon ton demir filizi üreten Venezuela (Cerro Bolivar) sayılabilir. Bunlara bazı Afrika ülkelerinin imkânları da katılabilir: Gine, Sierra-Leone, Liberya, Moritanya (İcil), Cezayir Sahrası (Kara Cebilet). Bu yatakların, yapılan büyük yatırımları, özellikle yeni demiryollarının açılması için harcanan masrafları kısa bir süre içinde karşılayacak şekilde üretim sağlaması için çok büyük olması gerekir. Metalürjiye dayanan sanayi, iktisadî gelişmenin temeli olduğu için, az gelişmiş ülkelerden pek çoğu (Brezilya, Kolombiya, Şili, Hindistan, Çin v.b.) kendi madenlerini işletme yoluna sapmıştır. Türkiye'de de üçüncü demir-çelik tesisleri kurulmak üzeredir. Türkiye'de demir filizleri Sıvas, Malatya, Balıkesir, Ankara, İçel ve Aydın dolaylarında bulunur. En önemli demir yatakları ve miktarları yukarıda çerçeve içinde listede gösterilmiştir.

Türkiye'deki önemli demir yatakları ve üretim miktarları

BULUNDUĞU YER	FİLİZ CİNSİ	YÜZDE Fe	MİKTAR
Divriği (Sıvas)	magnetit	60	35 milyon ton
Akdağ (Sıvas)	hematit	56-58	2 » »
Doğu Hekimhan	limonit	48	12 » »
Batı Hekimhan	magnetit	54-56	5 » »
Doğu Toroslar	hematit	48-56	30 » »

Demir filizi, genellikle, kömür madenleri yakınında işlenir. Bununla birlikte, demir madenlerine (Lorraine, Ural) veya ithal limanlarına yakın yerlerde kurulan (A.B.D.'de Baltimore yakınındaki yeni maden sanayii bölgesi) demir fabrikalarının sayısı da gittikçe artmaktadır. Öte yandan, büyük sanayi kurumlarının demir üretimine göre düzenlemesi pek ender görülür; genellikle, demir filizi işleten firmalar, çelik üreten büyük kurumlara bağlıdır.

1958-1966 Yılları arasında dünya demir üretimi (elde edilmiş maden olarak) 182'den 320 milyon tonun üstüne çıkmıştır. Birçok ülkede üretimin görülmemiş bir seviyeye ulaşması sayesinde sağlanan bu artış, de-

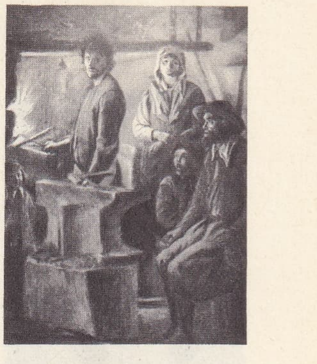

demirci
Le Nain'in eseri
Louvre müzesi, Paris

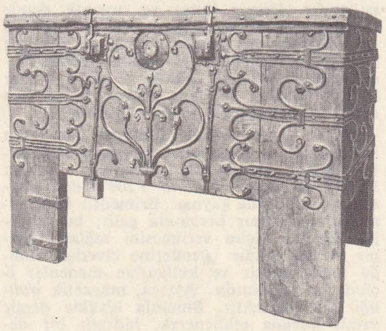

demir düzen sandık (XV. yy.)
Notre-Dame kilisesi
Noyon, Fransa

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

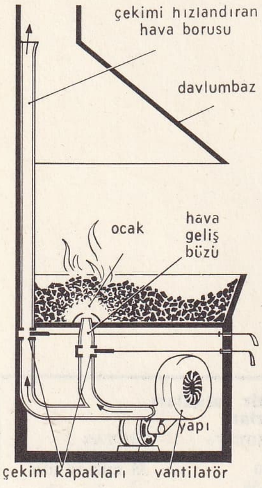

demir ocağı (teknol.)

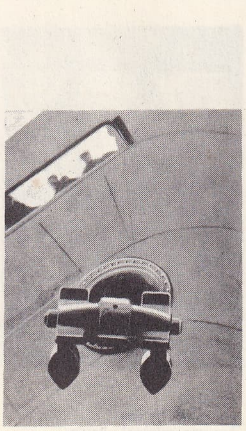

demir locası

mir sanayiinin artan ihtiyaçlarına sıkı sıkıya bağımlıdır. 1958'de S.S.C.B. demir üretimi bakımından A.B.D.'yi geride bırakmış ve aradaki fark durmadan büyümüştür (1965'te S.S.C.B.'deki üretim 96, A.B.D.'deki 48 milyon ton).1966'da dünya demir üretimi üçüncülüğünü Kanada'ya (20,3 milyon ton) kaptıran Fransa'yı (19,5 milyon ton) İsveç de (18,1 milyon ton) çok yakından izlemektedir. İsveç'in hızla ilerleyişinin sebebi maden filizlerinin demir yönünden çok zengin oluşudur. Venezuela demir üretiminin (1965'te 11 Mt) yerinde saymasına karşılık Liberya (13,2 Mt), Brezilya (12,4 Mt), Şili (7,9 Mt), Peru (5,3 Mt) ve Moritanya (4,3 Mt) demir üretimi 1958'den bu yana iki kat artmıştır. Çin'in üretimi ise bilinmemektedir.

Bazı büyük tüketici ülkelerin üretiminde görülen duraklamanın çeşitli sebepleri arasında işletmede karşılaşılan güçlüklerin fiyatları aşırı derecede artırması ve demir yataklarının azlığı da sayılabilir. Bu memleketlerin üretim yetersizliği, deniz yoluyle yapılan ve petrolden sonra ikinci sırayı işgal eden demir ticaretinde görülen hızlı gelişmenin sebebini açıkça ortaya koyar. Afrika, Asya ve Latin Amerika üreticileri A.B.D.'ye (yaklaşık olarak 15 Mt), Japonya'ya (15 Mt), Büyük Britanya'ya (10 Mt'a yakın) ve özellikle Ortak pazara (30 Mt) gittikçe artan bir ölçüde demir ihraç etmektedirler. Sosyalist ülkeler, Sovyet üretimi sayesinde kendi üretimleriyle tüketimleri arasında bir denge kurabilmişlerdir. Dünya demir üretiminde görülen bu hızlı tempolu artış, daha yavaş gelişen tüketim piyasasını doyurma tehlikesini doğurmuştur.

● *Türkiye'de demir* cevheri öteden beri işletilmekteydi. Ancak cumhuriyet döneminden önce bu madene gereken önem eskisi kadar verilmez olmuştu. Cumhuriyet dönemiyle birlikte bu yöndeki çalışmalara hız verildi. Divriği demir madeni 1937 yılında bulundu. Metalürji sanayii kurma çalışmalarına başlandı. Divriği'den başka, nicelik yönünden bu yöreden üstün, ancak nitelik açısından geri olan Düzce dolaylarındaki Çamdağ'da önemli yataklara rastlandı; bu bölgede 70 milyon tonluk, Divriği'de ise 35 milyon tonluk rezerv bulunmaktadır. Bunlardan başka Hasan Çelebi (Malatya), Eymir ve Çarmuk (Balıkesir dolayları), Torbalı (İzmir), Islahiye, Faraş (Maraş dolayları), Beyrutdağ'da da (Kayseri dolayları) önemli demir cevheri vardır. Türkiye'de çıkarılan demirin hemen yarısı devlet, diğer yarısı ise özel teşebbüs tarafından çıkarılır. 1960'ta 790 152 ton olan demir cevheri üretimi, 1968'de 1 901 784 tonu buldu. 1963-1966 Yılları arasında demir üretimi, Türkiye'nin tüm metalürji ham madde ihtiyacını karşıladı. 1967'de 13 000 ton demir ihracı da mümkün oldu.

— Deric. Bazik krom sülfat eriyikleri gibi, demir III sülfatın bazik eriyikleri de derilerin sepilenmesinde kullanılabilir. Ancak bu eriyikler çok kararsız olduğu için, *demirle sepileme,* kromla sepilemeden çok daha güçtür. Bozunmayı önleyici tuzlar kullanarak bu güçlük giderilebilir. Her şeye rağmen, demirle sepileme çok dikkat isteyen bir işlemdir ve ancak krom tuzları bulunmadığı zaman uygulanır.

— Eczc. Pelte halindeki demir III oksit, arsenik trioksit zehirlenmelerine karşı kullanılır. Daha etkin olan demir II tuzları ise hipokrom kansızlıklarının tedavisinde kullanılır. Demir talaşı ve organik demir II tuzları (okzalat, gliserofosfatlar v.b.) da tıp alanında işe yarar. Demir II glikonat damardan verilebilir. En etkin bileşik, kemiklerin tedavisinde günde 3 gr'lık dozlar halinde verilen ve taze olarak hazırlanan demir karbonat veya Mars safranıdır.

— Kim. *Demir,* atom numarası 26, atom ağırlığı Fe = 55,85 olan kimyasal elementtir. Rengi gri beyaz, yoğunluğu 7,8'dir; 1 530°C'ye doğru erir ve 3 200°C'den yüksek sıcaklıklarda kaynar. Erimeden önce yumuşar ve hamur kıvamına gelir; bu özelliği, kolayca biçim verilmesini sağlar. Dövme ve tel çekme işlemlerine elverişli olduğu halde serttir ve kullanılan madenler içinde en sağlamıdır. Ayrıca, magnetik özelliği çok yüksektir. Bununla birlikte demir nemli havada etkilenerek, hidratlı bir demir oksit olan pas haline dönüşür; bu oksit tabakası gözenekli olduğu için aşınma derinlemesine devam eder ve madenin bütün olarak çürümesiyle son bulur; bu yüzden demiri nemden korumak gerekir.

Demir, ametallerin pek çoğuyle birleşebilir. Kızıl derecede oksijende yanarak, Fe_3O_4 formülündeki magnetik demir oksidi verir; şiddetli bir darbeyle madenden ayrılan parçacıkların havada kıvılcımlanarak yanmasıyle veya demirin kızıl derecede dövülmesiyle de aynı oksit meydana gelir. Demir klorda da yanar; sıcakta kükürt ve karbonla birleşir. Kızıl derecede, su buharını ayrıştırarak hidrojen açığa çıkarır; seyreltik asitlerde kolayca çözünür.

● *Demir bileşikleri.* İki temel gruba ayrılabilir: demirin iki değerli olduğu *demir II bileşikleri* (*ferro* bileşikler) ve üç değerli olduğu *demir III bileşikleri* (*ferri* bileşikler).

Demir II oksit FeO veya *protoksit,* siyah renktedir ve demir III oksidin yüksek sıcaklıklarda indirgenmesiyle elde edilir. Bu bileşiğin hidroksiti $Fe(OH)_2$, bir demir II tuzuna bir alkalinin etkimesiyle meydana gelen yeşil bir çökeltidir.

Demir III oksit Fe_2O_3, tabiatta çok yaygındır; pas, bu oksidin bir hidratıdır. Laboratuvarlarda demir II sülfatın kavrulmasıyle elde edilir. «İngiliz kırmızısı» veya «Venedik kırmızısı» adı altında, camları ve silâhları parlatmakta kullanılır. Bu bileşiğin pas rengindeki hidroksidi Fe $(OH)_3$, bir demir III tuzuna bir alkalinin etkimesiyle elde edilir. *Magnetik demir oksit* Fe_3O_4 veya *magnetit,* tabiî mıknatıs taşıdır; laboratuvarlarda, demirin yanmasıyle veya su buharının etkisiyle elde edilir. Siyah bir toz halinde bulunan bu maddenin öteki iki oksidin birleşmesinden oluştuğu düşünülebilir. Aslında demir III oksit, demir II oksitten başka oksitleri bağlayarak, spineller grubuna ait ferritler verebilir. Klorla yükseltgeme sonucu, FeO_3 oksitten türeyen, K_2 FeO_4 gibi *ferratlar* elde edilir.

Bütün bu oksitler sıcakta karbon monoksitle indirgenebilir; demir metalürjisinin temeli de bu etki üzerine kurulmuştur.

Demir II klorür $FeCl_2$, hidroklorik asidin demire etkimesiyle elde edilir ve kristal suyu alarak mavimsi yeşil prizmalar şeklinde billûrlaşır. *Demir III klorür* $FeCl_3$, klorun demire etkimesiyle meydana gelir; kırmızı renkli katı bir maddedir, kanı pıhtılaştırdığı için tıp alanında kullanılır. Sentez yoluyle elde edilen *demir sülfür* FeS, kükürtlü hidrojenin hazırlanmasında kullanılır. *Demir disülfür* FeS_2, tabiî pirittir; kavrulduğu zaman, sülfürik asit üretimi için gerekli olan kükürt dioksit elde edilir. Kristaller halinde bulunan (yeşil vitriyol, zaçkıbrıs) *hidratlı demir II sülfat* $FeSO_4$, 7 H_2O, sülfürik asidin demire etkimesiyle elde edilir. Isıtıldığı zaman suyunu kaybederek beyazlaşır; kavrulunca demir III oksidi verir. Yükseltgenme sonucu demir III sülfata dönüşür; eriyiği havada bozunduğu için demir II sülfat indirgen bir maddedir.

Sülfürik asidin demir III okside etkimesiyle elde edilen *demir III sülfat* $Fe_2(SO_4)_3$, eriyik halindeyken turuncu renktedir. Organik madelerle, bozunmayan bileşikler verir. Demir III sülfat, kirli suların temizlenmesinde kullanılır; ayrıca mezbahalarda toplanan kanları pıhtılaştırarak gübre haline getirmeğe yarar.

● *Demir tuzlarının özellikleri.* Demir II tuzları, tadı buruk, yeşil renkli eriyiklerdir. Bu tuzlarla, alkaliler yeşil, alkali sülfürler siyah bir çökelti meydana getirir. Potasyum demir III siyanürle Berlin mavisi çökeleğini verir. Demir III tuzları ise sarı veya kırmızı renktedir. Alkalilerle pas renginde, alkali sülfürlerle de siyah bir çökelti verir. Potasyum demir II siyanür, bu tuzlarla Prusya mavisi çökeleğini meydana getirir.

● *Demir II siyanürler* içinde en önemlisi potasyum demir II siyanürdür K_4 Fe $(CN)_6$; bir adı da sarı prusyat olan bu madde sanayide, azotlu organik maddelerin (deri, boynuz artıkları v.b.) demir eşliğinde potasyum karbonatla ısıtılmasından elde edilir. Ayrıca havagazının hazırlanışında bir alt ürün olarak açığa çıkar. Bu iki olay sırasında da ara ürün olarak meydana gelen siyanür, alkali ortamda ve bir demir bileşiği eşliğinde kolayca demir II siyanüre dönüşür. Demir II siyanür de ısıtılınca, yeniden siyanür haline döner.

Potasyum demir II siyanür, suda çözünen limon sarısı renginde iri kristaller verir. Klorlu suyun etkisiyle demir III siyanüre yükseltgenir.

Demir II siyanürler, bileşimlerindeki demir ve siyanojenin bilinen tepkimeleri vermediği karmaşık tuzlardır. Bu yüzden, siyanürlerin tersine az zehirli maddelerdir.

Demir II siyanür eriyikleri, demir III tuzlarıyle, bir demir III-demir II siyanür çökeltisi verir; bu Prusya mavisidir. Demir III tuzlarının özelliklerini gösteren bu deney aynı zamanda kolaylıkla demir II siyanüre dönüşen demir III yardımıyle siyanürlerin açığa çıkmasını sağlar.

● *Potasyum demir III siyanür* $K_3Fe(CN)_6$ veya kırmızı prusyat, demir II siyanürünün klor aracılığıyle yükseltgenmesinden elde edilir. Suda çözünen kırmızı billûrlar meydana getirir ve yükseltgen özellikler gösterir. Demir II siyanürler gibi demir III siyanürler de, demir ve siyanojenin etkin olmadığı karmaşık tuzlardır. Eriyik halindeki bir demir II tuzuyle temas edince, mavi renkli bir demir II-demir III siyanür çökeleği verir. Prusya mavisine benzeyen bu çökeleğe *Turnbull mavisi* denir. Potasyum demir III siyanür, fotoğrafçılıkta, fototiplerin zayıflatılmasında ve sanayide fotoğraf kâğıtlarının yapılmasında kullanılır.

— Metalürji ve Miner. Tarihöncesi devirlerden beri (Tunç çağından sonra gelen Demir çağı) bilinen ve kullanılan *demir,* doğrudan doğruya maden filizinin kömürle, özellikle odun kömürüyle indirgenmesinden elde ediliyordu. Eskiçağdan beri uygulanan üretim usullerinde (tekneli fırınlar, katalan ocaklar, alçak ocaklı fırınlar) Ortaçağa kadar pek büyük bir değişiklik olmadı. Babilliler, Mısırlılar, Kafkasyalılar, Yunanlılar, Orta Asya Türkleri ve Hıristiyanlıktan sonra Germenlerle, Keltler demiri geniş ölçüde kullandılar.

XIII. yy.dan sonra demir metalürjisi, hidrolik olarak çalışan havalandırma cihazları ve ilk yüksek fırınların yapılmasıyle gelişmeğe başlayan dökme demir ve çelik metalürjisiyle birleşti. XVIII. yy.a kadar demir yine tasfiye fırınlarında veya alçak ocaklı fırınlarda arıtma yoluyle hamur halinde elde ediliyordu. Bununla birlikte, kullanılan yöntemlerde bazı değişiklikler yapıldı: odun kömürü yerine maden kömürü veya kok kullanılması; buharla çalışan makinelerle hava gönderilmesi.

XVIII. yy.ın sonunda bulunan puddel işlemi, bütün XIX. yy. boyunca saf demir üretmek imkânını sağladı. Bu usul çeşitli alanlarda puddel demiri yerine ekstra yumuşak çeliğin kullanılmasına yol açan modern çelik üretim metotlarının bulunmasıyle, günden güne kullanılmaz oldu.

● *Demir filizleri.* Tabiatta bulunan demir filizleri içinde en yaygın olanları karbonatlar (sideroz veya spatik demir) ile hidratlı veya hidratsız oksitlerdir. Hidratlı oksitler arasında en bol bulunanı esmer hematit'tir $2Fe_2O_3$, $3H_2O$ (Fransa'daki Lorraine demir yatakları). Susuz kırmızı hematitler Fe_2O_3, özellikle Rusya'da (Donetz havzası) ve A.B.D.'de pek bol bulunan olijist demirle mikalı demiri meydana getirir. Bileşimindeki demir oranı yüzde 70'e kadar çıkan magnetik Fe_3O_4, öteki filizlerden daha az işlenir. Demir madenlerinin işletilmesi, ya yeraltı galerilerinde, ya açık havada yapılır. Steiermark'ta bulunan ve basamaklar halinde yükselen Erzberg «demir dağı», esmer hematit ve sideroz yönünden zengin bir kütle meydana getirir.

● *Sanayi demirlerinin sınıflandırılması.* Sanayide kullanılan demir çeşitleri üretim şekillerine göre sınıflandırılır.

Puddel demiri. Sıvı haldeki dökme demirin, döner alevli fırınlarda demirli bir curuf aracılığıyle oksitlenmesinden elde edilir. Dökme demirdeki karbonun yanmasıyle, hamur kıvamında bir demir kütlesi meydana gelir; curuftan temizlemek için bu demir kütlesini dövmek yeterlidir. Son yirmi yıldan beri bu arıtma metodu artık kullanılmıyor.

Foto. A.D.P. (*LAROUSSE*)

Dövme demir. Çok saf demir filizlerinin hamurlaşmasıyle elde edilir. Dökme demirden üretilen İsveç demiri ince çelik yapımında ham madde olarak kullanıldığı gibi kaynak ve dövme işlemlerine de elverişlidir.

Dökme demir. Bu demir çeşidi, bileşiminde yüzde 0,05'ten az karbon bulunan ekstra yumuşak çelikle aynı özellikleri gösterir ve çelik üretiminde uygulanan usullerle (Martin, Thomas fırınları, elektrik fırınları) elde edilir. Dökme demirin özel bir türü, mıknatıslanma özelliği ve aşınmaya karşı gösterdiği yüksek dirençle bilinen saf Armco demiridir. Bu ürün, Martin ve elektrik fırınlarında özel tasfiye usulleriyle hazırlanır.

Elektrolitik demir. Demir II klorürün, çelik veya dökme demirden yapılmış çözünür bir anot yardımıyle elektrolizinden elde edilen çok saf demir. Bileşiminde bulunan gazlar, özellikle hidrojen, bu demirin kolaylıkla kırılmasına yol açar. Bununla birlikte, magnetik özellikleri yüzünden tozlar metalürjisinde çok kullanılan bir demir çeşididir.

Alüminotermik demir. Demir oksit ve alüminyum tozunun ısı veren tepkimesi sırasında, bir magnezyum kapsülüyle olayın hızlandırılmasından sonra meydana gelir; bu yöntemle, tren raylarını sökmeden yerinde kaynak yapmak mümkündür.

Karbonil demir. Çok saf olan bu demir çeşidi, gaz halindeki demir pentakarbonilin [$Fe(CO)_5$] ayrışmasıyle ince bir toz şeklinde oluşur. Tozlar metalürjisinde, magnetik özellikleri yüksek bazı parçaların yapımında belli oranlarda kullanılır.

İndirgeme demir. Demir oksitlerin (filiz veya demir tozu) indirgen bir gaz ortamda (hidrojen, karbon monoksit) indirgenmesiyle toz halinde elde edilir. Bu demirin tozlar metalürjisinde çok kullanılan bir türü, İsveç filizinin (magnetit) ateşe dayanıklı potalarda indirgenmesiyle hazırlanır: fırından çıkarılan ürün (demir süngeri) daha sonra parçalanarak öğütülür. İlk olarak Amerika'da uygulanan yeni bir metotla *(iron process)* demir, erimiş maden filizinin indirgen bir ortamda indirgenmesi ve toz haline getirilmesiyle doğrudan doğruya üretilebilir.

● *Sanayi demirlerinin özellikleri ve kullanma alanları*. Demir daha çok *çelik* veya *dökme demir* şeklinde kullanılır. Bununla birlikte bazı uygulamalar için, üretim yollarına göre ayrılmış çeşitli «sanayi demirleri» gereklidir. Dövülmüş veya haddelenmiş şekliyle saf sanayi demirinin kopma yükü 30 kg/mm^2, esneklik sınırı 20 kg/mm^2 ve kopmadan uzama katsayısı yaklaşık olarak yüzde 25 kadardır. Soğukta kolaylıkla işlenebilen demir sıcakta pek iyi sonuç vermez ve dövülmeyi engelleyen bir kırılganlık gösterir. Kükürt ve oksijenden ileri gelen bu kırılganlık, manganez katmakla önlenebilir. Demir, yeterince saf olduğu zaman havanın aşındırıcı etkisine karşı koyar. Delhi'de bulunan, tamamen saf demirden yapılmış sütun, IV. yy.da dikilmiş olmasına ve açık havada bulunmasına rağmen aşınmadan kalabilmiştir. Saf demir ile karbon oranı düşük ekstra yumuşak çeliğin özel kullanma alanlarını kesinlikle ayırt etmek güçtür. Demirler, kaynak yapılabilme, dövülme, çekilme, tel haline gelebilme gibi özelliklerinden dolayı saç levha, şerit, cıvata, tel, boru v.b. yapımında kullanılır. Magnetik özellikleri (gideren alanın zayıf olması gibi), elektromagnetik cihazlar için «yumuşak demir çekirdekleri» yapmakta tavlanmış demirin kullanılmasını sağlar: elektromıknatısların kutup parçaları, elektrikli makinelerde kullanılan saçlar, ara mıknatıs çekirdekleri v.b. Saf demir, ince çeliklerin, âdi veya özel çeliklerin üretiminde potada ergitilerek ham madde olarak kullanılır.

İndirgeme veya elektrolitik demir tozu sanayide, gözenekli parçalar yapımında veya oksijen keskisiyle kaynak elektrotlarının kaplanmasında (elektrot örtüsü) kullanılır.

● Metalürji tekniğinin çeşitli uygulamaları arasında, *fritaj demiri*'nden yapılan parçalar, özellikle otomobil yapımı, elektrikli ev âletleri ve mıknatıslı parçalar yapımı gibi çeşitli sanayi dallarında büyük gelişmeler gösterdi. A.B.D.'de, bir otomobilin yapımında kullanılan fritaj demirinin hacmi 1950'de 1 kg'dı; 1966'da 5 kg'a yükseldi; bugün ise 8 ile 10 kg arasındadır. Saf fritaj demirinin kullanılması, çok iktisadî, ancak mekanik özellikleri, bilhassa biçim değiştirme özelliği sınırlı olan parçaların yapımına yol açtı. Bu parçaların mekanik özellikleri, ya demir alaşımlarından (yüzde 1 karbon, yüzde 2 ile 4 bakır ve yüzde 2 ile 5 nikelli çelik) yararlanarak veya termik işlemlere başvurarak klasik metalürji tekniğiyle, ya da toz metalürjisine has özel tekniklerle geliştirilebilir. Bu ikinci teknikte fritaj demiri içine, maddenin yoğunluğunu artırmak amacıyle erimiş bakır katılır. Böylece, saf fritaj demirinin kopma yükü 20 ile 25 kbar'a kadar çıkar; oysa yüzde 20 bakır katılmış demirin kopma yükü 50 ile 70 kbar'a ulaşır. Fritaj demiri ve alaşımları, magnetik devreler, bobinler, magnetik bantlar üzerinde kayıt ve okuma başlarının çeşitli elemanları gibi bazı mıknatıslı parçaların üstün nitelikler kazanmasını sağladı. Çok ince ve tamamen saf demir tozlarının (elektroliz yoluyle ve karbonilden elde edilen tozlar) kullanılmasıyle, geçirgenliği fazla, Foucault akımlarıyle kaybı az ve elektrik direnci yüksek çeşitli parçaların yapımı mümkün oldu. Fritaj yoluyle veya demir tozlarının sıkıştırılmasıyle hazırlanmış daimî mıknatıs yapımında bu yeni teknik, bir yandan mıknatısın kalitesini yükseltirken (gideren alan ve kalan yüksek indükleme) bir yandan da, her zaman kullanılan demir, nikel, kobalt ve alüminyum alaşımlarının dökümü sırasında doğan güçlükler ortadan kalktığı için çok daha kolay ve seri yapım imkânları sağladı.

— Mim. Eski çağda insanlar demiri tezek arasına yerleştirerek yapılarda kullandılar; ne yazık ki paslanan madenin taşın çatlamasına yol açması yüzünden bu tür yapılardan hiç biri günümüze kadar gelemedi. XV. yy.ın başından XVIII. yy.ın sonuna kadar demir ikinci derecede önemli nesnelerin yapımında kullanıldı; kubbe yapımında kullanılan kilit, kanca, askı ve zincir karmaşık denge sorunlarının çözümünü kolaylaştırdı. XIX. yy.ın ilk yarısında ilk defa olarak Fransa'da çift T kirişten meydana gelen döşeme yapımı daha az dayanıklı tahtanın yerini aldı. Özellikle Amerika, Fransa ve İngiltere'de demir üretiminin artması ve maliyetin sürekli azalması bu gerecin mimarî iskeletin başlıca unsuru haline gelmesine yol açtı. Demirin, dayanıklılık ve esnekliliğinin fazla, yanma ihtimalinin az oluşu yüzyılın ikinci yarısında köprü, saray, fabrika, istasyon, hangar ve kulelerdeki kubbe, kiriş, putrel, dikme ve dayanak haddelemelerinde günden güne daha fazla önem kazanmasını sağladı. Bu dönemde yapılan birçok eser arasında şunlar sayılabilir: İtalya'da Verona tiyatrosu ve Palermo'daki Teatro Massimo; Milano'daki Vittorio Emanuele galerisi; İngiltere'de Londra'daki Joseph Paxton'un yaptığı prefabrike ve sökülebilir Crystal Palace (1851). Mimarîde demir kullanımı Fransa'da çok yaygındır. Bu türden en önemli fransız yapıları arasında Paris'teki Saint-Geneviève kütüphanesi (1843-1850), Noisiel-Sur-Marne'da Menier Çikolata fabrikaları (1871-1872) [bu fabrikalarda ilk defa olarak demirli kısmı örten duvarların dayanak görevi yapmadıkları görülür], Paris Dünya makine sergisi galerisi (1889) ve aynı yıl yapılan Eyfel kulesi sayılabilir. Amerika'da yer darlığı meselesini çözmek için tasarlanan gökdelenler için en elverişli malzeme hiç şüphesiz demirdi. Bu sayede, hem zamandan kazanılıyor, hem de maliyet düşüyordu. İlk demirli gökdelen Chicago'da William Le Baron Jenney tarafından yapılan on katlı Home İnsurance company'dir (1883-1885).

Madenî iskeletin ortaya çıkardığı ısı iletme, titreşimlerin aktarımı, biçimin bozulması, paslanma gibi bazı sakıncalar XX. yy.ın başında demirin yerini betonarmeye bırakmasına yol açtı.

— Sanay. Maden ergitmesi (izabesi) sanayii olarak kabul edilen *demir çelik sanayii*'nin Türkiye'de 25-30 yıllık bir geçmişi vardır. Uzun yıllar iç talebin azlığı bu tür metalürji sanayiinin kurulmasını geri bıraktı. Ancak 1934 yılında hazırlanan beş yıllık sanayi planı gereğince, ilk demir-çelik tesisi olan Karabük kuruldu. (Bk. KARABÜK DEMİR VE ÇELİK). Bu tesis yalnız ithalât ile karşılanan demir-çelik ihtiyacının yaklaşık olarak yarısını karşıladı. Daha sonraları Karabük tesisleri genişletildi. Ayrıca Ereğli'de ikinci büyük bir kombine kuruldu. (Bk. EREĞLİ DEMİR VE ÇELİK). Bu sonuncu kuruluşa rağmen ihtiyaç tam olarak yine de karşılanamadı, ithalâta devam edildi. 1940 Yılında Türkiye'nin demir-çelik talebi yaklaşık 300 000 tondu. İhtiyaç 1962'de 591 000 tona, 1964'te 759 000 tona, 1966'da 1 120 000 tona, 1968'de ise 1 285 000 tona yükseldi. Buna karşılık üretim ise, 1962'de 416 000 ton, 1964'te 629 000 ton, 1966'da 1 021 000 ton, 1968'de yaklaşık 1 100 000 ton oldu.

— Süs. santl. Çin efsanelerine göre III. binyıldan beri kullanılagelen demir, Arilerle

Ereğli **Demir** ve Çelik fabrikasında döküm holü

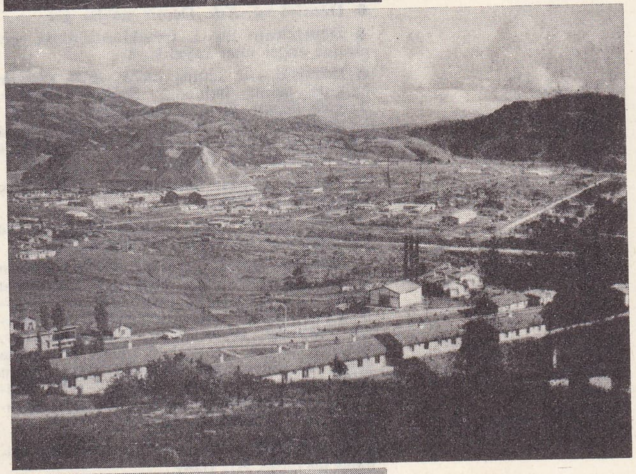

Ereğli **Demir** ve Çelik tesislerinin kuruluş yıllarından bir görünüş

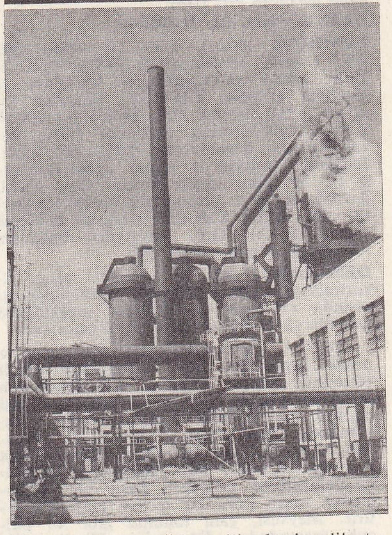

Ereğli **Demir** ve Çelik fabrikalarında fırın

Foto. MEYDAN

yayılmıştır. Mısır ve Kalde'de (II. binyıl), genellikle altın ve gümüşle işlenerek tören silâhlarının yapımında kullanılan demir, değerli bir maden olarak kabul edilirdi. Keltlerde daha çok askerlik alanında yeri olan bu maden, Ortaçağda kilise ve şato gibi zengin mimarîde de geniş bir uygulama alanı bulmuştur.

Kilit, menteşe, silâh, fener, iskemle veya taht yapımında demirin işlenmesi bir çeşit kuyumculuk niteliği kazandı. Demir, XVII. yy.dan sonra, ev eşyalarında ve çeşitli meslek araçlarında gittikçe gelişen bir teknikle kullanılmağa başlandı ve ilk büyük cümle kapıları, trabzanlar, balkonlar demirden yapıldı.

Dövülmüş demir, yerini bir süre dökme demire bıraktıysa da, çağdaş demirciler süsleme alanlarında dövülmüş demirin yeniden ön plana geçmesini sağladılar. Bk. DEMİRCİLİK.

◆ **Demirî** sıf. *Esk.* Demir mavisi, gri.

◆ **Demirkapı** blş. i. Irmaklarda gemi geçmesine engel olan kayalık yer.

◆ **Demirli** sıf. İçinde metal veya karışım halinde demir bulunan: *Demirli kayalar. Demirli ilâçlar. Demirli sular.* (Bk. ANSİKL.) || Arkasına kol demiri vurulmuş: *Vefa tekkesinin demirli kapısı. İkinci Bayezid'e asla açılmadı* (N. Araz).

— Denizc. Çapası dibe indirilerek bir yere tespit edilmiş (gemi).

— Jeol. Demir tuzu veya oksidinin çokça bulunduğu tortul kayaya verilen ad.

— ANSİKL. *Demirli sular,* içinde demirin öteki elementlere göre daha çok bulunduğu sulardır. Tatları ağız büzücüdür ve havayle temas halinde esmer sarı renkli bir çökelek bırakırlar. Kimi soğuk, kimi sıcak olur. Etkileri, sadece içlerindeki demir miktarına değil, bu sular içildiği sırada takip edilen özel rejim'e de bağlıdır. Demirli sular kansızlığa ve halsizliğe (kanama sonrası, nekahat devresi, loğusalık) iyi gelir.

◆ **Demirselik** i. Zır. Saban demirinin sabana takıldığı yer. (LM)

DEMİR adası. Bk. HİERRO.

DEMİRAĞ (Nuri), türk iş adamı (Sivas, Divriği 1884-İstanbul 1957). Özel eğitim gördü ve Cumhuriyet devrinde iş hayatına atılarak T.B.M.M. binasının inşasını (1923) üzerine aldı. Müteahhit olarak Karabük Demir-çelik tesislerini (1930), Sivas-Erzurum demiryolunu (1938-1939) yaptı. İstanbul Yeşilköy'de ahşap uçak fabrikası ile bir pilot okulu kurdu. Çok partili devrede siyasete atılarak ilk muhalefet partisi olan Millî* Kalkınma partisini faaliyete geçirdi (1945). D.P. listesinden bağımsız milletvekili seçildi (1954). [M]

DEMİRAĞAÇ blş. i. Çok ilkel ağaç. Avustralya'da yetişir. Kapalı tohumlular arasında sayılırsa da bunların özelliklerini tam olarak taşımaz. (İlmî adı *Casuarina.*)

— ANSİKL. *Demirağaçlar* (20 tür) deniz ve ırmak kıyılarında veya ormanların nemli yerlerinde yetişir. Dalları zemberekotunun dallarına benzer. Uçlarında erkek ve dişi çiçekler ayrı ayrıdır. Koruyucu pulları sayılmazsa, erkek çiçek bir tek erkek organdan, dişi çiçek bir tek meyve yaprağından ibarettir. İçindeki tek yumurtacık, açıktohumlularınkine benzeyen basit bir döllenmeden sonra kuru bir meyve meydana getirir. Meyvesi, çam tohumu gibi iki pulcuk arasındadır. Demirağaç Hindistan'da ve Madagaskar'da yetiştirilir. *Filao* denilen kerestesi sıkı olduğu için doğramacılıkta ve marangozlukta kullanılır. (L)

DEMİRAY (Tahsin), türk yazarı ve yayımcısı (İstanbul 1903). Kadıköy sultanîsini, Muallim mektebini bitirdi (1923). Bolu sultanîsinde ve Emirgân Hıdivismailpaşa okulunda öğretmenlik, Kadırga ilkokulunda müdürlük yaptı; öğretmenliği sırasında *Yeni Yol* dergisini çıkarmağa başladı (1923). Türkiye* yayınevini kurdu (1923) ve *Resimli Mecmua* (1925), *Yavru Türk, Ev İş, Yıldız, El İşleri, 1001 Roman, Çocuk Haftası* ve *Hafta* gibi çeşitli dergiler yayımladı.

Demiray siyasete de girerek Türkiye Köylü partisi, daha sonra Adalet partisi kurucuları arasında yer aldı (1961). Eserleri: *İlkokullar İçin İlk Türk Alfabesi* (İstanbul, 1928). *Antolojik Derleme* (5 cilt), *Kıraatler, Küçük İşaret Taşları* (1955), *Fiske Taşları* (1957). [M]

DEMİR bakterileri i. taml. Demirli sularda yaşayan bakteriler takımı. Bunlar yaşayıp gelişmeleri için gerekli enerjiyi kimyevî sentez yoluyle, yani demiri ısı saçacak şekilde oksitleyerek elde eder. (L)

Demirbank, İstanbul'da bazı demir tüccarları tarafından kurulan özel banka (31 temmuz 1953). 2 Milyon TL. sermaye ile kuruldu. Genel merkezi, İstanbul Bankalar caddesindedir. Şimdiki sermayesi 10 milyon TL.dır. Şube başına ayrılan sermaye, 25 000 TL.dır. Türkiye'de 15'i İstanbul'dan olan 23 şubesi vardır. (M)

DEMİRBAŞ blş. i. Bir yerde envanteri olan, kayda geçirilmiş, elden ele teslim edilen eşya: *Delikli çekmece var ha! Demirbaş eşyadan* (M.Â. Ersoy). || *Mec.* Bir yerde eskimiş, gedikli kimse: *İspirtizma Cemiyetinin demirbaşı olduğum günlerde* (A. H. Tanpınar). || Sıf. Demirbaş niteliğinde olan: *Demirbaş masa. Demirbaş kasa.*

— Ask. *Demirbaş yiyecek,* ikmal bakımından sıkıntı çekilen ve sıcak yemek verilemeyen manevra ve savaş durumlarında, ancak emirle kullanılmak üzere, askerlerin yanlarında taşıdığı peksimet, konserve gibi az yer tutan yiyecekler.

— Denizc. *Demirbaş teçhizat,* bir gemiye verilen halat, direk, top,filikalar, mobilya gibi donanım gereçlerinin tümü.

— Huk. Kamu hukukuna göre devlet hizmetinde daimî olarak kullanılan eşya. || Borçlar kanununa göre hasılat kirasında sözleşmeye tabi tutulan eşya. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. Hasılat kirasında, sözleşmeye, âlet, hayvan ve zahire de dahil ise, taraflar, eşyanın tam listesini kapsayan bir karar defteri imzalayarak birbirlerine verirler. Defterde yazılı şeylerin kıymetini birlikte takdir ederler (Borçlar kn. md. 271). Kira süresi sonunda kiracı bunları aynı nevi ve kıymetle geri verir, kıymet noksanını ise tazmin eder (Borçlar kn. md. 293). [ML]

DEMİRBAŞ ŞARL. Bk. KARL XII.

DEMİRBENT blş. i. (türk. *demir* ve fars. *bend,* bağ> *demir-bend,* demire bağlı'dan). *Esk.* Demirbentlik cezasını çeken kimse.

◆ **Demirbentlik** i. Huk. *Esk.* Bir çeşit askerî ceza.

—ANSİKL. Osmanlı ordusunda, 1286 tarihli eski Askerî Ceza kanununun 30. maddesine göre uygulanan ceza. Bu hükme göre, mahkûm bir ayağında üç yüz elli dirhem ağırlığında bir demir halka olduğu halde hapsedilir ve gereğinde pranga mahkûmları gibi kışla ve diğer askerî binaların zahmetli ve kaba işlerinde çalıştırılırdı. Bugün yürürlükte olan Askerî Ceza Kanununda böyle bir ceza yoktur. (M)

DEMİRCİ i. (*demir*'den *demir-ci*). Madenleri döverek biçimlendiren, küçük ve orta büyüklükteki parçaları elde döverek işleyen zanaatçı: *Volkan sarayın demircisi, badanacısı, dülgeri, aynı zamanda marangozuydu* (S.F. Abasıyanık). || Demir sayıcısı.

— DEY. *Demirci körüğü gibi,* derin alınan nefesi niteler.

— Etnogr. Bk. ANSİKL.

— Sanay. *Demirci körüğü,* demir işlenirken kullanılan körük. || *Demirci mengenesi,* kızgın demiri tutmak için kullanılan kıskaç. || *Demirci ocağı,* demircilerin demir kızdırdıkları ocak.

— ANSİKL. Teknol. *Demirci,* önceleri dövme işlerini gerektiren her türlü demir işçiliğini (kızdırma, ekleme, biçimlendirme, işleme) yapardı. Bugün, ayrı bir uzmanlık dalı oldu. Büyük maden sanayiinde, el işçiliğinin yerini makine aldı, meslekten yetişme işçiler (ateşçi, döğmeci, kalıpçı) işletmelere geçti. Şimdi, bunlar aynı işi makinelerde ve fırınlarda sürdürüyorlar. Yalnız sanat eseri meydana getiren demirhanelerde, eski usta demirciler çalıştırılıyor. Bunlar en ince yapım işlerini, eklemeleri, eski ustalıkla yapabilecek nitelikte zanaatçılardır.

— Etnogr. *Demirci,* bütün milletlerde çekinilen, sayılan zanaatçıdır. Çokluk, becerikli, işbilir veya büyücüydü. Toplumda apayrı bir yeri vardı. Bu durum belki de demircilerin kullandığı ateş (ocakta), hava (körükte) ve su (soğutmak için) gibi maddelere verilen önemden dolayıdır.

DEMİRCİ, Ege bölgesinin iç kısmında (Manisa ili) ilçe merkezi; 10 050 nüf. Demirci'den Manisa'ya Salihli üzerinden (191 km) veya Gördes-Akhisar üzerinden (197 km)) gidilir; başka bir yol kasabayı Simav üzerinden Kütahya ve Uşak'a bağlar. Kasaba, Demirci dağının güney eteklerinde, kendi adını taşıyan ve Gediz'e dökülen bir çayın doğuş kesimindedir; yüksl. 725 m. Demirci son yıllarda deprem ve büyük yangın (1957) zararlarına uğradı.

—*Demirci ilçesi,* 42 485 nüf.; 1 233 km². Merkez, Borlu ve Yarbasan bucakları içinde 88 köy. İlçe toprakları Demirci dağlarından güneye doğru alçalan dalgalı yaylalardan oluşmuştur. Dağlık kesimlerde ormanlar vardır. Tarım, hayvancılık, ormancılık (palamut meşesi, karaçam v.b.) ve halıcılık. (M)

DEMİRCİ, esk. **Aruntemürlü,** Orta Karadeniz bölümünde (Samsun ili, Çarşamba ilçesi) merkez bucağında muhtarlık; 3 045 nüf. (M)

DEMİRCİ, esk. **Sergiti,** Güneydoğu Anadolu'da Karacadağ'ın güney eteğinde (Urfa ili, Viranşehir ilçesi) bucak merkezi; 727 nüf. İlçe merkezinin 22 km kuzeyindedir, yüksl. 860 m. — *Demirci bucağı,* 3 099 nüf.; 4 köy. (M)

Demirci akıncıları, Kurtuluş savaşında Demirci kaymakamı İbrahim Ethem Bey kumandasında yunan hatlarının gerisinde savaşan türk gerilla birliklerine verilen ad. (→ Bibliyo.) [M]

Demirciçeşme (*Yeniköy* de denir), İskilip'ten Sungurlu ve Alaca'ya giden dağ yolunda kale. Misverovacığı'nın 3 km batısında ve Demirciçeşme denilen düzlüktedir. Türk Tarih kurumu adına Hamit Z. Koşay'ın yürüttüğü kazılar sonunda eski ve yeni Hitit çağı surları tipinde, kuleli kalenin önemli kısmı meydana çıkarıldı. M.Ö. I. binyılın ilk yarısında yapıldığı tahmin edilir. Friglere ait bir yerleşme alanını çevreleyen kale, merkezi Hitit devletinin parçalanmasından sonra Orta Anadolu'da hüküm süren derebeylerin oturduğu yerlerden biri oldu. Hitit sanatına ait çok tipik bir kabartma bulunmuştur. Kalenin eski sisteme göre kurulmuş olması Demirciçeşme'nin I. binyıldan önce de iskân edilmiş olduğunu gösterir. (M)

DEMİRCİ dağları, İçbatı Anadolu'da Simav çayının doğu-batı doğrultulu vâdisi güneyinde yükselen dağlık kütleye verilen genel ad. Simav-Demirci yolunun geçtiği belin doğusunda kalan kesimine Simav dağı (1 801 m) denir. Sındırgı beline doğru uzanan batı kesimi daha alçaktır (1 650 m). Yapı bakımından Demirci dağları Saruhan-Menteşe eski kütlesinin kuzey kenarını meydana getirir ve oluşumunda billûrlu metamorfik kayaçlar yer tutar. Eski orman örtüsünden hâlâ önemli parçalar vardır. (M)

DEMİRCİHÖYÜK. Arkeol. Bilecik ile Eskişehir arasında, Çukurhisar'ın 5 km kuzeybatısında höyük. Çapı 80, yüksk. 7 m. 1937'de Alman Arkeoloji enstitüsünce araştırıldı. Kazılarda bulunan eserler buradaki kültürün bir yandan Batı Anadolu, yani eski Truva medeniyetiyle; diğer yandan Orta Anadolu merkezleriyle ve özellikle Sakarya bölgesi şehirleriyle bağlantısı olduğunu gösterir. En parlak çağını M.Ö. III. binyılın ikinci yarısında yaşadığı anlaşılan Demircihöyük, M.Ö. 2000 yıllarındaki bir yangın sonunda terk edilmiş olmalıdır. (M)

DEMİRCİLİK i. (*demir*'den *demir-ci-lik*). Demircinin mesleği: *Demircilik! Evet bu sıkıntılı bir iştir* (Mehmed Emin). *İlh iş, barakalarla* [...] *demircilik ve doğramacılık atelyelerini temin etmekti* (F.R. Atay).

— Etnol. Bk. ANSİKL.

— G. santl. Süsleme sanatlarının demiri işlemekle ilgili kısmı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Etnol. Demiri su vererek çelikleştirmek, ancak, yüksek ısıda ergitilmiş demirle yapılabilir. Dolayısıyle de, bunu

ancak teknik bakımdan ilerlemiş, yarı yarıya sanayileşmiş halklar uygulayabilir. İyi cins demir, su verme işlemine başvurmaksızın elde edilebilir. Bu, sıcak demiri dövmek, uzatmak, başka demir parçalarıyle birleştirmek gibi işleri kapsayan özel bir teknik gerektirir. Ünlü şam bıçakları, Endonezya'nın *kris* adı verilen hançerleri, japon kılıçları böyle yapılmıştır. Bunları yapan demirci ustalarının hüneri, dövülerek işlenen demirde birbirine kaynaşmış tabakaların ekleme çizgilerini üstüne hareler, desenler yaparak gizlemeğe dayanıyordu. Japonlar bu yoldan, keskin tarafı sert, kalan kısmı esnek ve birbirine tam olarak kaynaşmış demir şeritlerden kesici âletler yapmayı bile başarmışlardır.

— G. santl. İnsan yapısı en eski demir nesneler M. Ö. 3000 yıllarından veya daha eskiden kalma bazı demir boncuklardır. Bunlar Mısır'da Gerzah'ta bulunmuştur. Bunlar gibi Mısır ile Mezopotamya'da bulunan daha geç devirlere ait diğer bazı demir nesneler de gökten düşen demir parçalarından yapılmadır. Ergitilmiş demirden yapıldığı bilinen en eski eşya örnekleri Tell Asmar'da (Mezopotamya) bulunan, M.Ö. XXVIII. yy.dan kalma bronz kabzalı bir hançerin bıçağı ve yine yaklş. ol. aynı devirden kalma Tell Chagar Bazar'da (Mezopotamya) bulunan diğer bazı eşya parçalarıdır. M.Ö. ikinci binden önce ne Mısır'da, ne de Mezopotamya'da demirin yaygın olarak kullanıldığını gösteren bir kanıt vardır. Buna karşılık M.Ö. 2000'den itibaren Anadolu'da demir sürekli olarak kullanılmıştır. M.Ö. ikinci binin ikinci yarısında burada gerçek bir demir sanayii kurulmuştu.

Yunanistan ve Ege bölgesinin demir işlemeyi M.Ö. birinci binin başında doğudan öğrendiği sanılmaktadır. Avrupa demir işlemeyi yavaş yavaş Ege bölgesinden öğrenmiş, ancak M.Ö. VI. yy.da demir işçiliği Orta ve Batı Avrupa'ya yayılmıştır.

Demire ilk başlarda çok kıymetli ve büyülü bir maden gözüyle bakıldığı anlaşılıyor. Bunun nedeni her halde demirin az bulunması ve göktaşlarıyle ilgili olmasıydı. Fakat demirin nasıl eritileceği öğrenildikten ve bu teknik yaygınlaştıktan sonra, demirin hiç değilse Avrupa'da hergünlük eşya yapımında kullanıldığını görüyoruz. Belçika'da demirden dökülmüş birkaç ocak ayaklığı ve küp bulunmuştur. Bunlar yine demirden hayvan başlarıyle süslüdür. Fakat demirden süs yapılması ancak ortaçağlarda yaygınlaşmıştır. Avrupa'da klasik devirden kalma bazı demirden dökülmüş eşyalar bulunmuştur. Fakat bunların çok az oluşu, yalnızca deneme niyetiyle yapıldıkları kanısını uyandırmaktadır. Dökme demirin yaygın olarak ilk kullanıldığı yer Çin'dir. Bu teknik Avrupa'da ancak XV. yy.da yayılmıştır. Fakat Avrupa'da XV. yy.ın ikinci yarısından sonra hemen her yerde ağır çaplı top, mutfak eşyası, ocak yapımında kullanılmıştır. Özellikle ocaklar kabartmalarla da süslenmiştir. İngiltere'de XVIII. yy.da geliştirilen dökme demiri ocakta tavlama tekniği ve demir eritme ocakları iyi niteliklere sahip bol miktarda dökme demir elde edilmesini sağlamış ve yüzyılın ikinci yarısında demirin mimaride, parmaklıklarda, pencere kafeslerinde gittikçe daha çok kullanılmasına yol açmıştır.

ASYA ● *Çin.* Çin'de demir, Bronz çağında (Çin sülâlesi [M.Ö. 249-246] ve Han sülâlesi [M.Ö. 206-M.S. 220]) kullanılmağa başlandı. M.S. II. yüzyılda önce silâhların, sonra da mutfak eşyalarının, âletlerin, araba parçalarının ve küçük heykellerin bronz yerine demirden yapıldıklarını, bu demirin kum kalıplara döküldüğünü ve üslûp olarak da Han devri üslûbundaki bronz işlemelere benzediklerini biliyoruz. Özellikle Kuzeyde ve Sung sülâlesi devrinde (IX. yy.dan sonra) heykel yapımında da demir, bronzun yerini almağa başladı. XI. yy.dan kalma eserlerde, demir, bronza göre daha büyük hacimler halinde kullanıldı; fakat, bu eserlerdeki teknik seviye, bronz eserlerin seviyesinden düşüktür. X. ve XIV. yy.da yapılan çin tapınaklarından (pagool) bazılarının kule yüksekliği 30 metreyi buluyordu. Gerek yapısal, gerek üslûp bakımından bu tapınaklar, tuğla duvarlı ve kiremit damlı pagod'lardan farklı değildir. Tapınak eşyalarının yapımında da demir çok kullanıldı: mangallar, buhurdanlar, çanlar v.b.

XVII. yy.da ilk demir üzerine işlenmiş resimler ortaya çıktı. Ünlü eski resimlerin, desenlerin kopyası olan bu demir kabartmalar genellikle pencerelere, fenerlere yerleştiriliyor ve tablo gibi çerçeveleniyordu. Bu çeşit çalışmalar, bugün de Anhvey eyaletinde yapılmaktadır.

● *Hindistan ve Güneydoğu Asya.* Bu ülkelerde demir işçiliği çok eski zamanlardan beri bilinir. Eskiden olduğu gibi bugün de balçık sıvalı fırınlarda demir cevheri eritilerek yüksek kaliteli çelik elde edilir. Güney Hindistan'da demir çok erken çağlarda taşın yerini aldı, M.Ö. 500 yılında demir silâhlar ortaya çıktı;hattâ pençaplı kabile reisleri Büyük İskender'e demir silâhlar hediye etmi rdi. Sesnegar ve Seylan'da da M.Ö. II. yy.dan kalma çelik parçaları bulunmuştur. Buddha tapınaklarındaki kutsal çanakların da demirden yapıldıklarını biliyoruz. Delhi'deki işlenmiş demir sütun da M.S. 400'üncü yıldan kalmadır. Kumaragupta I'in babası için diktirdiği bu sütun 6 ton ağırlığında, aşağı yukarı 7 m yüksekliğindedir ve hintli demirci ustalarının büyük kütleleri işlemekteki ustalıklarını gösteren en ilgi çekici delildir. Nitekim Avrupa'da XIX. yy.ın sonuna kadar bu ölçüde bir esere rastlanmaz.

● *Japonya.* Her ne kadar demir işçiliğinin Japonya'da M.Ö. II. yy.da başladığı biliniyorsa da, eldeki en eski belgeler M.S. II. ve VIII. yy.dan kalmadır.

Çok erken tarihlerde ustalaşan japon demir işçisinin, Çin'deki demirci ustasına ve Japonyadaki bronz işçisine göre toplum içinde yüksek bir sosyal mevkii vardı. Bunun sebebi, Çin'de demirin, büyük ustalıkla kullanılmasına rağmen bronz kadar değerli sayılmamasıydı. Buna karşılık, Japonya'da özellikle kılıç yapımında kullanılan demir asil bir maden niteliği kazanmış ve bir sanatçı malzemesi olarak değerlendirilmişti. XII. yy.da derebeyliğin gelişmesi ve samurayi sınıfının ağır basmasıyle zırh yapımında kullanılmağa başlanan demir ve bu demiri işleyen sanatçılar daha da önem kazandı. Bu sanatçıların yaptıkları ilk silâhlar genellikle kalkan gibi, zırh gibi savunma araçlarıydı: kılıç gibi hücum silâhlarının yapımı ise asıl XV. yy.da gelişti. Japon demir ustaları kılıç kabzalarının ve siperlerinin süslemesinde, özellikle de kullandıkları yumuşak demiri kükürtten arıtmada büyük bir maharet gösterdiler. Demiri eritip kum kalıplara döken ustalar, elde ettikleri şekilleri çekiçle dövüyor, keskiyle oyuyor, kalemle açtıkları oyuklara bazen başka madenlerden şeritler kakıyor, kabartmalar yapıyor, sonra da sırrı günümüze kadar çözülememiş bir usulle bu demir eşyaları karartıyorlardı. Süslemelerde kullanılan şekiller genellikle ressamlar ve modelciler tarafından geleneklere göre çizildiği, yani yaratıcılık bakımından bir değer taşımadığı için, demir eşyanın asıl değeri süslemesinde değil, bu süslemelerin işlenişindeydi. 1876'da çıkarılan bir emirname ile kılıç kuşanmak yasaklanınca, kılıç ustalığının da sonu geldi.

AVRUPA ● *Almanya.* Roman sanatı devrinde Almanya'da bronz, demirden üstün tutulurdu. İlk demir parmaklıklar fransız üslûbunda yapıldı. En güzel kapı menteşeleri Kaisheim'deki St. Magnus ve St. Elizabeth kiliselerindedir. Tabiî yaprak şekilleri en çok kullanılan süslerdi. XV. yy.dan itibaren parmaklıklar çok yaygınlaştı. Bu devrin en güzel parmaklık örneği Magdeburg katedralinin Bishop Ernst şapelindeki parmaklıktır. Erfurt katedralindeki menteşelerde ise birbirine sarılmış gonca ve asma motifleri görülür.

Rönesans devrinde, demir her yerde ve çeşitli maksatlarla kullanıldı: kilise bölmelerinde, pencere kafeslerinde, kapılarda, çeşme ağızlarında, kapı tokmaklarında, küçük ev eşyasında v.b. Demir işçiliğinin örneklerine Almanya'nın en çok güney bölgelerinde rastlanır. Çeşitli çubuk şekilleri arasında en çok kullanılanı da yuvarlak çubuklardır. Bunların uçlarında taç yapraklı çiçek, yaprak veya insan başı motifleri yeralır. Almanya'nın ve Avusturya'nın birçok şehrinde, meselâ Augsburg, Nürnberg, Frankfurt, Salzburg ve Münih'te bu üslûbun çeşitli örneklerine rastlanır. Barok ve rokoko dönemlerinde, demir işçiliği, ortaçağ ve Rönesans sanatını çok aştı. Demirci ustaları demirin plastik niteliklerinden yararlanarak bu madene akla hayale gelebilecek her biçimi vermeğe başladılar. Bu üslûbun örnekleri Zwiefalten, Weingarten ve Klosterneuburg'da görülebilir. XVIII. ve XIX. yy. Almanyası'nda özellikle 1804'te kurulan Prusya Kraliyet dökümhanesinde, çok üstün kaliteli demir işleri yapıldı.

● *Amerika (A.B.D.).* Amerika'daki çeşitli sömürgelerin demir işçiliği, sömürgeci devletlerin üslûbunu yansıtır: New England'da ingiliz üslûbu, Pennsylvania'da alman üslûbu, Lousiana'da fransız üslûbu. Amerikan üslûbu bu çeşitli anlayışların karışımından doğdu. XVII. ve XVIII. yy.larda demircilik sanatı özellikle pratik ihtiyaçları karşılamağa yönelmişti. XVII. Yüzyılın sonuna doğru demir işçiliğinde bir yenilik oldu: dövme demir lama ve çubuklar, kurşun veya dökme şekillerle süslenmeğe başladı. Fakat, bu devirden kalma eser sayısı pek azdır.

Amerikan demirciliğinin örneklerine en çok New Orléans şehrinde rastlanır. Bunların bir kısmı, avrupa sanatının özelliklerini taşıyan fransız ve ispanyol eserleridir; bir kısmı, fransız direktuvar ve ampir üslûplarına göre tasarlanmış dövme demir ile döküm karışımından meydana gelir; bir kısmı ise, tamamı dökme demirden kafesler ve parmaklıklardır.

Her çeşit zanaat dalında makineleşmenin ağır basması, demir işçiliğinde de birtakım değişmelere yol açtı. Dökme demirin maliyeti düştükçe uygulama alanı da genişledi. Fransız sanatçısı Edgar Brandt'ın 1925'te sergilediği eserler, amerikan demirciliğini büyük ölçüde etkiledi; gerek soğuk gerek dökme demir işçiliği alabildiğine gelişti ve moda haline geldi (sokak kapıları, bahçe parmaklıkları, paravanlar v.b.). Dövme demir işçiliğinde 1920 yıllarının en ünlü sanatçısı Philadelphia'lı Samuel Yellin'dir. İlk demircilik sanat atelyesini kurduğu gibi, dövme demirin her çeşit yapıda kullanılabileceğini de ispat etti. Fakat 1930'dan sonra inşaat faaliyeti azalınca, demircilik sanatı da sönmeğe yüz tuttu. İkinci Dünya savaşından sonra da, inşaatın hızlanmasına rağmen eski rağbeti görmedi.

● *Belçika ve Hollanda.* Bu iki devlette demir işçiliği, teknik bakımdan diğer ülkelerden aşağı kalmamakla beraber, günümüze kalan örneklerin az oluşu, yanlış bir kanaatin doğmasına yol açmıştır. Gerçekte, XV. yy. Belçika ve Hollanda demir işçiliği İngiltere'de etkilerini göstermiş, zanaatçı Massys ailesi bütün Avrupa'da tanınmıştır. Bu devirden kalma en iyi örnekler Breda'daki büyük kilisede ve Liège'deki katedraldedir (hazine dairesi kapısı).

XVI. yy.ın birinci yarısında, ispanyol istilâsından önce, bu ülkelerde demircilik çok gelişmişti. Kiliselerde pencere ve kapı çerçeveleri demirden yapılıyor, baklava biçiminde veya diklemesine kesişen sekiz köşeli çubuklarla pencere kafesleri örülüyordu. Bunlardan günümüzde pek az örnek kalmıştır: Brüksel'deki vilâyet binasının oyma tonoz penceresi, Flandre kontluğunun şapelindeki demir parmaklık v.b. Bunların çoğu bugün Londra'da Victoria ve Albert müzelerindedir.

● *Fransa.* Ortaçağın demircisi demiri dövmek ve parçaları birbirine eklemek için değirmenin keşfinden yararlanmıştı. Ağır demirci çekici değirmeni işleten güçle çalışıyordu. İşin geri kalan yanı da, kızgın demirin işlenebilme özelliğinden yararlanılarak ocakta yapılıyordu. Fransa'da Notre-Dame-du-Puy, Ourscamp, Conquers kiliselerinin parmaklıkları, çifte kıvrımlı, sarma ve devrik bağlarla birbirine tutturulmuş demir parçalarından yapılmıştır. Yine aynı devirde, kapı kanatlarını meydana getiren parçaların birbirine tutturulmasını sağlamak amacıyle de, yukarıda sözü edilen kilise parmaklıkları gibi işlenmiş kollu menteşeler kullanılmıştı.

XII. yy.ın sonunda yeni bir metot bulundu: örsün üstüne tespit edilmiş küçük bir kalıba çekiç zoruyle kızgın bir demir sok-

Süleyman DEMİREL yukarıda bir seçim gezisinde

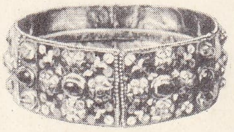

Demir taç Monza katedrali

mağa dayanan çakma metodu. Bu metotla yapılan demir işleri büyük bir incelik kazandı ve bazı zanaatçılar, üstüne bu metotla süsleme yapılmış ince dalları birbirine eklemekte ustalaştılar.

Paris'in Notre Dame kilisesinin kollu menteşeleri XIII. yy.da bu zanaatın en başarılı örneğini ortaya koymuştu. XIV. yy.da yeni teknik gelişmeler bu zanaatın geride kalmasına yol açtı. Süslemeler için, üzerleri kazı kalemiyle işlenmiş demir levhalar kullanılmağa başlandı. Yüzyılın sonuna doğru, buna eğe işleri de eklendi. Parçaları tutturmakta da perçin çivilerinden yararlanıldı. XV. yy.da ise, büyük bir başarı ve gelişme sağlayacak olan yeni bir metodun bulunması, süslemede geleneksel demircilik çalışmalarının payını daha da azalttı ve demir iskeletin üstüne perçinlenen, çekiçle soğuk olarak işlenmiş saç levhalar kullanıldı. Bu süsleme tarzı, özellikle Avusturya, İtalya ve İspanya'da, fransız demircilerinin yalnız küçük parçalar için kullandıkları ve demirin sadece yüzeyini değil de bütün bir demir parçasını işleyerek biçimlendirmeğe dayanan yeni bir tarzla birleşti. Bu tarz, merdiven parmaklıkları gibi demir eşyanın yapımında kullanılıyordu. Bundan sonra artık, demir işinin meydana gelmesinde asıl gözönünde tutulan, demirle ilgili kaynak ve imkânlar değil de süsleme ve yapı sanatlarıyle ilgili kaygılar idi. Demir malzemeyi birbirine geçme yoluyle eklemeğe dayanan yeni bir metot bu anlayışın XVI. yy.dan sonra da sürdürülmesine yol açtı. Bunun üzerine de dövme demirden yapılmış işler çok tutulmağa başladı. Bu ilgi, dövme demirin çekiçle işlenmiş saç levhalarla birlikte kullanılması sonucunu doğurarak kıvrık dal biçimindeki süslemelere değer kazandırdığı gibi, daha sonraları da, demir eşyayı çakıllar ve deniz kabuklarıyle süslemeğe dayanan yeni bir anlayış yarattı.

Demircilik alanındaki çalışmalar arasında, fransız göçmeni Tijou'nun İngiltere'de 1689 ile 1710 arasındaki demir işleri, Rouen'daki Saint-Ouen kilisesinin Poitesin ile Flambart tarafından yapılan koro yeri parmaklıkları (1738-1749) anılmağa değer. Ama bu dönemin kendine has en önemli çalışması, Jean Lamour'un 1750 ile 1758 arasında Nancy'nin Stanislas alanı için yaptığı ve bir anıt değeri taşıyan parmaklıklarıdır. Yine aynı devirde, gerçekten eksiksiz ve pek süslü kilitler de yapılmıştı.

Demircilikte eskiye dönüş anlayışının geçerli olmağa başladığı sıralarda ise (XVIII. yy. sonu) üstüne tunçtan motifler işlenmiş ve parlak, karbonu az çelik, demirin bükülgenliğine üstün tutuldu. Ama zamanla geçerliğini kaybeden bu malzeme de yerini, çok daha ucuza mal olan dökme demirden yapılmış süslemelere bıraktı.

1925 Paris milletlerarası sergisi, Brandt'ın, Szabo'nun, Desvalières'in, R. Subes'ün başarılı demircilik çalışmalarıyle demirciliğin gelişmesini ortaya koydu. 1930'dan itibaren de, işlenen maddenin imkânlarıyle sınırlanmış ve ortaya konan eserde demir işçiliğinin ustalığını görmeyi sağlayan daha basit, daha geometrik demir işleri yapılmağa başlandı. Demirciler, yeni teknikler arasında, çalışmalarının niteliğine zarar vermeyecek olan oksijen veya elektrik kaynağı, Ortaçağın ağır çekicinin yerini tutan makineli çekiç, delgi makinesi, çeşitli delici ve kesici makineler gibi yenilikleri kullanmaktan kaçınmazlar.

Fransa'da bugün 10 m'lik anıtsal kapılardan küçük süs eşyalarına ve dövme demirden yapılmış mobilyalara kadar çeşitli demir eşyalar yapılmaktadır. Teknik yeterlik, süsleme amacıyle kullanılan eşyanın çeşitliliği, bugün bu zanaatı, en az en parlak devirlerindeki seviyesine ulaştırdı.

● *İngiltere*. İngiltere'de önceleri demir bir korunma aracı olarak ev kapılarında ve pencerelerinde kullanıldı. Ayrıca, kiliselerdeki hazinelerin ve aziz kemiklerinin muhafazası için de demir işçilerine başvuruldu. XV. yy.da, soğuk demir ustaları, gotik kiliselerin pencere süslerini demirden yapmağa başladılar. Tahta oymacılığını andıran bu tekniğe örnek olarak Westminster abeyi'sindeki mihrap yeri, Windsor'da St. George kilisesindeki Edward IV mezarının parmaklığı gösterilebilir.

XVII. yy.ın sonlarına doğru, demir işçiliğinin alanı genişledi, merdiven korkulukları, bahçe kapıları, balkonlar demirden yapılmağa başlandı. Bu modayı başlatan, 1685 Nantes fermanıyle Fransa'dan kovulup İngiltere'ye sığınan Jean Tijou oldu. Bu sanatçının en önemli eserleri Hampton Court sarayındaki demir kapılar ve paravanlardır.

XVIII. yy.da, Avrupa'daki rokoko üslûbunun etkisinde kalmayan ingiliz demir işçiliği daha az süslü, dikey katlarla gelişen, ağırbaşlı ingiliz sanatının genel üsûbunu yansıtmağa başladı.

XIX. yy.ın ikinci yarısında, soğuk demir işçiliği yerini yavaş yavaş dökümcülüğe bıraktı. Fakat Victoria devri gotik sanat modası ve *Yeni Sanat* (Art Nouveau) akımıyle demir işçiliği tekrar canlandı.

● *İspanya*. XV. yy.a kadar ispanyol demir işçiliği, ana hatları bakımından fransız ve ingiliz demir işçiliğine benzer. Ne var ki, sadece babadan kalma çekiç ve örsü kullanmakla beraber, ispanyol demircileri bu âletlerin bütün imkânlarını denemekten de geri kalmadılar. Magrıbîler yavaş yavaş güneye sürülürken, ispanyollar, demircilikte olağanüstü mahareti olan birçok magripli sanatçıyı İspanya'da kalmağa razı etmişlerdi; gotik sanatı ile magrip sanatının karışımından *Mudejar* diye bilinen üslûp doğdu.

Rönesans devrinin 1450'den 1525'e kadar süren döneminde ispanyol demirciliği, başka hiçbir ülkede ulaşılmamış bir seviyeye ve mükemmelliğe kavuştu. İspanyol el sanatçıları arasında en fazla iş görenler demircilerdi. Bu devrin demir işçiliği hakkında fikir edinmek için, İspanya'daki bütün katedrallerde rastlanan anıtsal büyüklükteki kafes bölmeleri görmek yeter. Yüksekliği 7 ile 10 m arasında değişen bu muazzam kafesler (*rejas*), bazen dik sütunlar ve yatay arabesk frizlerle kesişen yatay lama veya çubuklardan meydana gelir. Genellikle kafeslerin yukarısında bir tepelik bulunur: bu tepelik bazen basit bir süs, bazen de içinde birçok insan başı bulunan ayrıntılı bir desendir. Bu kafes bölmelerin en güzellerine Barcelona, Saragossa, Toledo, Sevilla, Burgos, Granada ve Cordoba şehirlerindeki büyük kiliselerde rastlanır.

● *İtalya*. XIV. yy.dan kalma az sayıdaki demir işçiliği örnekleri, malzemenin basit demirci âletleriyle ne kadar mükemmel bir şekilde işlenebileceğini göstermeğe yeter (msl. Orvieto katedralinde, sahın'ın solundaki mihrap parmaklığı [1337]; Verona'da Scaligeri kabristanını çevreleyen korkuluk [1340]; Floransa'da Sta. Croce şapelindeki mihrap yeri kafesi [1371] v.b.). XVI. yy. a kadar, italyan demircileri, çekiç ve örs ile verilebilecek biçimlerin dışına çıkmadılar. Rönesans devrinde ise demirciliğin imkânları çok genişledi ve demir işçiliği mimarî heykeltıraşlık, bronz dökümcülüğü ve diğer sanatların seviyesine yükseldi. Demir işçiliğinin başlıca merkezleri olan Floransa, Siena, Vicenza, Venedik,Lucca ve Roma'da, çeşitli biçimlerde demir kapılara, balkon korkuluklarına, fenerlere ve ev eşyalarına rastlanabilir. Rönesans devrinin en ünlü ustası, peşin para almadan çalışmadığı için «İl Cappara» diye ad takılan Floransalı Niccolo Grosso'dur. En tanınmış eseri, Floransa'da birçok taklidi bulunan Strozzi sarayı feneridir. XVII. ve XVIII. yy.larda demircilik de mimarîyle beraber geriledi. Modeller, doğrudan doğruya Fransa ve Almanya'dan getiriliyordu. Demir soğuk çalışıldığı için, ince çubuklar kullanılıyor, dolayısıyle de meydana çıkan eserler dayanıksız oluyordu. Demir çubuklar yerine, üzerine dökme süsler perçinlenmiş lamalar kullanıldı. Bu devrin en başarılı eserleri Venedik'te ve Kuzey İtalya'dadır: Milano'daki S. Ambrogio kilisesinin güney kanadındaki kafes, Mantua'daki S. Pietro kilisesinin parmaklığı, Padua'daki Capodilista sarayında bulunan kafes. (LM)

DEMİRCİ MEHMET EFE, Millî Mücadeleye katılan türk efelerinden biri (Nazilli, Pirlibey köyü 1885-ay.y. 1959). Babası gibi demirciydi. Birinci Dünya savaşı sırasında bir ermeni subayının onur kırıcı hareketi üzerine askerden kaçarak dağa çıktı, 200 kişilik kuvvetiyle eşkıyalığa başladı. Ödemiş, Denizli ve Aydın çevresinde tanındı. 15 Mayıs 1919'da İzmir'e giren Yunanlılara karşı Millî Mücadeleye katıldı. Kuvvetleriyle 10 temmuzda Umurlu'daki cephe kumandanı binbaşı İsmail Hakkı Beyin emrine girdi. Fata, Adagide baskınlarında etkili rol oynadı. Sökeli Ali Efe'nin ordu ihtiyaçlarını karşılamak amacıyle gittiği Denizli'de öldürülmesine kızarak Denizli'yi bastı, yüz kişiyi de kurşuna dizdi. On bin kişi ile Aydın cephesinde düşmanı durdurdu. 5 Ekim 1919'da Aydın cephesi Umum Kuvayî Milliye kumandanı oldu. Nazilli'de karargâhını kurdu. 22 Haziran 1920'de Yunanlıların millî kuvvetlere saldırması üzerine Eğridir, Isparta dolaylarındaki dağlara çekildi. 10 Kasım 1920'de Refet Beyin (Bele) Afyon-Adana arasındaki Güney cephesine tayini, Kuvayı Milliye ile Kuvayı Nizamiye arasında çekişme yarattı. Bu olayda çeteciliği savunan Galip Hoca ve Çerkez Ethem, Demirci Efeyi kendileriyle birleşmeğe, Refet Bey de kendi yanına Konya'ya çağırdılar, Refet Bey kolordu kumandanlığını da vaat etti. Fakat o her iki çağrıyı da reddetti. Çerkez Ethem'in davetini duyan Refet Beyin baskını üzerine Demirci Efe kuşatma kuvvetlerini yararak dağa kaçtı ise de, kuvvetleri teslim oldu. Sonra Ankara hükûmeti Millî Mücadeledeki başarılarından dolayı kendisini affetti. (→Bibliyo.) [M]

DEMİRCİOĞLU (Halil), türk tarihçisi (Manastır, Kalkandere 1903). İstanbul Erkek lisesini bitirdi (1930), İstanbul Hukuk fakültesinde okurken (1930) devlet imtihanını kazanarak Eskiçağ tarihi öğrenmek üzere Almanya'ya gönderildi, öğrenimine Berlin (1932), Londra (1933), Paris (1934) üniversitelerinde devam etti ve *«Eski Anadolu Kültürlerinin Batı Kültür Dünyasına Tesirleri»* konulu doktora tezini Berlin üniversitesinde hazırladı (1939). Türkiye'ye dönüşünde Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesine tayin edildi (1939), doçentliğe (1940) ve profesörlüğe yükseldi (1950). Bir süre Amerika'da Princeton üniversitesinde misafir profesör olarak kaldı (1952-1953). Devlet hizmetlerinde de bulundu ve Başbakanlık Arşiv müdürlüğü (1956-1957), Basın Yayın ve Turizm Genel müdürlüğü yaptı (1958-1959). Türk Tarih kurumu, Alman Arkeoloji enstitüsü ve Alman Şarkiyat cemiyeti üyesi. Eserleri: ***Roma Tarihi*** (4 cilt, Ankara 1954), ***Peloponezoslularla Atinalıların Savaşı*** (Tukidides'ten tercüme, Ankara 1958-1969). [M]

DEMİREL (Süleyman), türk devlet adamı, yüksek mühendis (İslâmköy, Isparta 1924). İlk öğrenimini doğduğu köyde yaptı. İstanbul Teknik üniversitesinin İnşaat Mühendisliği bölümünü bitirdi (1949). Çalışma hayatına, Elektrik Etüt idaresinde başladı (1950). A.B.D.'de ihtisas yaptı (1954); dönüşünde Devlet Su İşleri Genel müdürlüğüne getirildi (1955-1960); Ortadoğu Teknik üniversitesinde öğretim görevlisi olarak çalıştı (1962-1964); bu sırada iş hayatına da atıldı.

Demirel'in siyasî hayatı, 1964 yılında Adalet partisine girişiyle başladı. Partinin başkanı Ragıp Gümüşpala 6 haziran 1964'te ölmüştü; 27-29 kasım 1964'te toplanan parti büyük kongresi, Demirel'i büyük bir çoğunlukla genel başkan seçti (Demirel'in 1 072 oyuna karşı, rakibi S. Bilgiç 552 oy aldı). Üçüncü İnönü koalisyon hükûmeti iş ba-

Foto. Camera-Press (LAROUSSE)

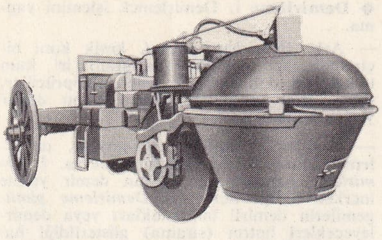
Cugnot'nun buhar makinesi (1770)

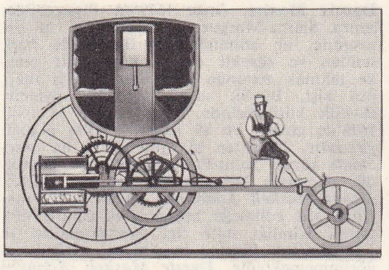
Vivian ve Trevithick'in lokomotifi (1804)

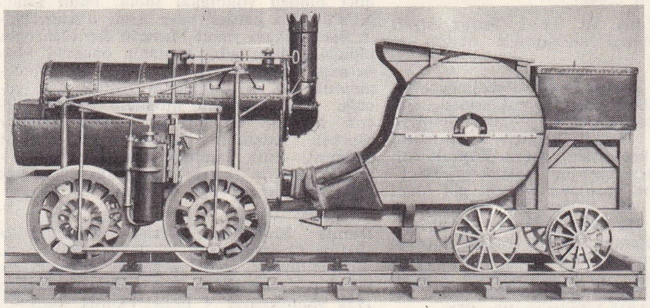
Seguin'in lokomotifi (1827)

şındaydı. Muhalefet lideri Demirel'in başkanı bulunduğu Adalet partisine, Y.T.P., C.K.M.P. ve M.P. de katılınca parlamentoda çoğunluk sağlayan muhalefet, hükûmetin bütçe tasarısına olumsuz oy verdi (197'ye karşı 225 oy) ve İnönü kabinesi çekildi (13 şubat 1965). A.P.'nin desteğiyle bağımsız Suat Hayri Ürgüplü'nün kurduğu hükûmette Demirel başbakan yardımcısı olarak görev aldı (21 şubat 1965). O yıl yapılan genel seçimlerde (10 ekim) Demirel, Isparta milletvekili seçilerek parlamentoya girerken, Adalet partisi de oyların yüzde 52,73'ünü alıyor ve parlamentodaki 450 temsilcilikten 240'ını kazanarak mutlak bir çoğunluk sağlıyordu. Yeni hükûmeti kurma görevi Demirel'e verildi (27 ekim 1965). Böylece Süleyman Demirel, Türkiye'nin şahıs olarak on üçüncü, devre olarak yirmi dokuzuncu başbakanı oldu ve 11 kasım 1965'te 172 oya karşı 252 oyla B.M. meclisinden güven alarak göreve başladı.

Dört yıl sonraki genel seçimlerde (12 ekim 1969) tekrar milletvekili seçildi. Aynı seçimlerde oyların yüzde 46,53'ünü ve 450 kişilik parlamentoda 256 temsilcilik kazanan A.P. iktidardaki yerini korumuş oluyordu. Yine Demirel tarafından kurulan A.P. hükûmeti, 12 kasım 1969'da güven oyu aldı (165'e karşı 263 oy). Buna karşılık Demirel hükûmetinin 1970 bütçe kanunu tasarısına parlamento olumsuz oy verdi (11 şubat 1970); 214 olumlu oya karşı çıkan 244 olumsuz oyun sebebi, parlamentoda A.P.'yi temsil edenlerden 41'inin Demirel'e cephe alarak ret oyu kullanmış olmalarıydı. Bu sebeple 14 şubatta istifa eden Demirel, yeni kabinesini 6 martta kurdu ve bütçe tasarısı 172'ye karşı 232 oyla kabul edildi (15 mart). [M]

Demirhaç nişanı, 1813'te Friedrich Wilhelm III tarafından Bağımsızlık savaşında yararlık gösterenlere verilmek üzere çıkarılan Prusya nişanı. Önceleri bu nişan iki sınıfa ayrılmıştı. Yıldızlı birinci sınıf nişan yalnız Blücher'e verildiği için *Blüchersstern* diye de adlandırıldı. Alman ordusunda en yüksek rütbelere verilen Demirhaç nişanı, 1870-1871, 1914-1918 ve 1939-1945 yılları arasında yeniden ortaya çıkarıldı. Hitler, bu nişana şövalye rütbelerini de kattı: üstünde meşe yaprağı ve kılıç bulunan; meşe yaprağı, kılıç ve elmas bulunan (27 kişiye verildi); altın meşe yaprağı, kılıç ve elmas bulunan (yalnız Rudel'e verildi). Demirhaç nişanı 1956'da Batı Almanya hükûmeti tarafından da tanındı. (Gamalı haçın yerini bir meşe yaprağı aldı.) [L]

DEMİRHAN. Türk. mit. Yakut Türklerinden Yer-Su'lar arasında tanrı ayarında sayılan ve dağ başlarında oturduğuna inanılan kutsal ruhlardan biri. (M)

Demir hanı (*Bezir hanı* da denir), Bursa'da, Lala Şahin Paşa vakfı han. 1861'de çizilen Bursa haritasında yer verilen han, 1900 yılında bıçakçılar yangınında harap olmuştur. 1627-1628 Tarihli sicil kaydından, alt katında 32 dükkân ve 6 oda, üst katında 25 oda olduğu anlaşılır. (M)

DEMİRHANE bls. i. (türk. *demir* ve fars. *hane*'den demirhane). Demirin işlendiği, demircilerin çalıştığı yer. ‖ *Demirhane curufu,* demir ocağı fırınını örten kül, toprak ve ince dal karışımı.

— ANSİKL. Teknol. Günümüzde maden ve alaşımlara mekanik ısıyle kullanılacak bir biçim veren kuruluşlara *demirhane* denir. Böyle bir kuruluş şunları kapsar: madenleri işlenebilecek duruma getiren ısıtma cihazları (fırınlar ve rüzgâr yapıcı âletler); çalışma tesisleri (küçük atelyelerde örs ve el çekiçleri, büyük sanayide tokmak çekiçler, presler, dövme makineleri); madenlere istenen işlemi uygulamağa elverişli termik tesisler; işlenecek parçaları fırından dövme makinelerine taşıyan kaldırma makineleri (maçunalar, tekerlekli köprüler); ayrıca görevi maden parçasının şekil değişimini kontrol etmek olan deneme laboratuvarı. Metalin dövülebilir hale gelmesi için ısıtıldığı yere «demirci ocağı» denir. Atelyelerde büyük ocaklar kullanılır. Dumanı kolektöre yöneltmek için sabit veya oynak bir davlumbazı, kanalizasyon veya körükle sağlanan havayı dağıtıcı bir düzeni vardır. Şantiyelerde çok az yer tutan, elle işleyen ve vantilatörü bulunan portatif ocaklardan yararlanılır. (L)

Demirhan mescidi, İstanbul'da Zeyrek semtinde Fatih'in kasapbaşısı Demirhan'ın yaptırdığı mescit. Fatih devrine ait ilk binadan eser kalmamış, yerine basit, ahşap bir bina yapılmıştır. (M)

DEMİRHİNDİ bls. i. (fars. *temr-i hindi,* hint hurması). Bot. Boyu 20 - 25 m'ye kadar büyüyen, sıcak iklim ağacı. (Erguvangillerden). [İlmî adı *Tamarindus İndica.*] ‖ Aynı ağacın meyvesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ Bu ağacın meyvesinden yapılan şerbet: *Kalmadı kardeşim! — Yahu! Kalmadı olur mu? Demirhindi bu!* (B. Felek). ‖ *Argo.* Hasis, tamahkâr, pinti: *Fayrap Ömer parayı azımsadı: Pintiymişsin ki Hafız, kökten demirhindiymişsin* (K. Tahir).

— Eczc. *Demirhindi ezmesi,* demirhindi ağacının meyvesinden yapılan ezme. (Siyah renkteki bu ezmenin müshil özelliği vardır. Türkiye'de daha çok şerbet yapmakta kullanılır. Şerbeti susuzluğu dindirir; serinlik ve ferahlık verir.)

— ANSİKL. *Demirhindi*'nin çiçekleri dalların ucunda salkım şeklinde, sarı veya kırmızımsı renktedir. Yaprakları hayvan yemi olarak kullanıldığı gibi kaynatılarak elde edilen suyu solucan düşürücü ilâç olarak da kullanılır. Meyveleri yenir; şurup ve reçel yapılır; müshil olarak kullanılabilir. Demirhindi, tropik ülkelerde bahçelere ve caddelerin kenarına süs ve gölge ağacı olarak dikilir. Tahta işlerinde ve oymacılıkta tercih edilir. Anayurdunun tropik Afrika ve Güney Asya olduğu sanılır. (LM)

DEMİRHİSAR, türkçeden çevrilmiş olan yun. adı **Siderokastron,** Yunanistan'ın Makedonya bölümünde, Seres (Serrai) idarî bölümü içinde kasaba. Struma-Karasu vâdisinin doğu kenarında, Serez-Selânik demiryolu üzerinde. Tarım ürünleri (tahıl, tütün, meyve) ticaret merkezi.

— Tar. 1385'te Rumeli beylerbeyi Kara Timurtaş Paşa tarafından alındıktan sonra, bir süre *Kara Timurtaşpaşa hisarı* diye anıldı. 1912 Sonbaharında Bulgarlar tarafından işgal edildi, 1919 Neuilly antlaşmasıyle Yunanlılara geçti; Lozan antlaşmasına göre türk nüfus Anadolu rumlarıyle mübadele edildi. (M)

DEMİRİ (Kemaleddin Muhammed bin Musa), arap bilgini (Kahire 1349-ay.y. 1405). Terziyken mesleğini bırakarak öğrenime başladı. Kahire'de tefsir, hadis, fıkıh, nahiv okudu. Bu konularda, çeşitli medreselerde ders verdi. *Hayat-ül-Hayavan* (Hayvanların Hayatı) adlı kitabıyle ün yaptı. Alfabe sırasıyle bütün hayvanları anlatan kitap ansiklopedi niteliğindedir. Folklor, tarih, halk tababeti, ırklar psikolojisi konularında geniş bilgi veren kitap, Mehmed bin Süleyman tarafından türkçeye çevrildi (1371). Abdurrahman üs-Sıvasî'nin yaptığı bir tercümesi de vardır (bas. 1855). Demirî'nin diğer eserleri: Nevaî'nin *Minhac*'ına (Açık Yol) yazdığı *Necm-ül-Vehhac* (Parlak Yıldız) ve Tugraî'nin *Lâmiat-ül-Acem*'ine (İran Nurları) yazdığı yorumlar ile, kelâm konusunda manzum *Rümuz-ül-Künuz*'dur (Hazinelerin İşaretleri). [M]

DEMİRKAPAN bls. i. *Yeni.* Mıknatıs (M)

Demirkapı, 1. İstanbul'da Haliç'e bakan bir semtin adı. 2. Sarayburnu'nda Topkapı sarayının kapılarından biri. Semtin resmî kayıtlardaki adı *Dâyehatun mahallesi*'dir. XVII. yy.da genellikle gemicilerin oturduğu kalabalık bir mahalleydi. 1756 Hocapaşa yangınında büyük hasar gördü. Semte adını veren Dâyehatun mescidinin Fatih'in sütninesi tarafından yaptırıldığı bilinir.

demiryolu

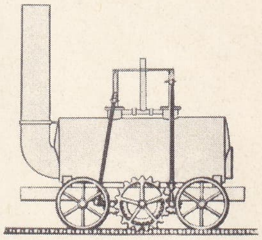
Blenkinsop'un lokomotifi (1811)

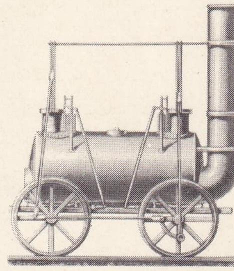
Stephenson'un lokomotifi (1829)

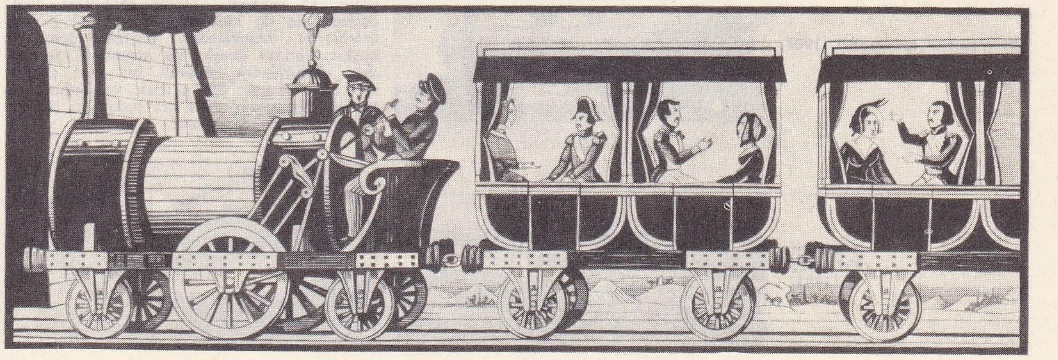
Paris-Orleans hattının açılış töreni (3 mayıs 1843)

Foto. X, Boulanger, «la Vie du rail» (LAROUSSE)

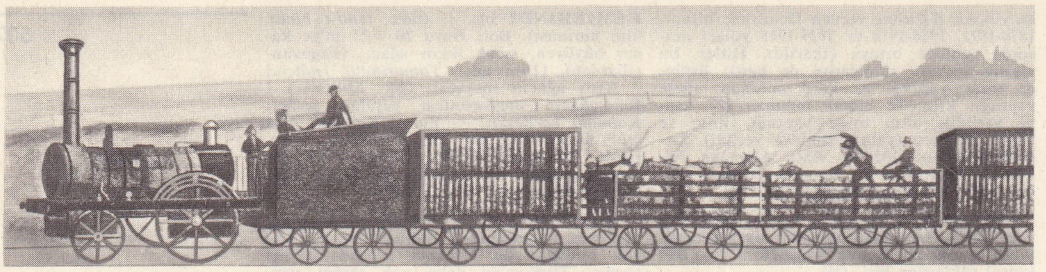

yük treni (marşandiz)

1838 Tarihli İstanbul haritasında yeri Salkımsöğüt ile Demirkapı arasında bir köşe başında gösterilir. Mescidin yanında bir medrese ile Abdülhamid II'nin yaptırdığı oymalı mermer çeşme vardı. Demirkapı'dan içeri girince mirîahur ve has ahırlar gelirdi. Kapı Mehterhane'ye aitti. (M)

DEMİRKAPI geçitleri, Cezayir'de geçit dizisi; Biban dağlarından Summam'ın kollarınca oyulmuştur. Cezayir-Setif yolu bu geçitleri aşar. (L)

DEMİRKAPILAR, sırpça-hırvatça **Demir-Kapija,** rumence **Portile de Fier,** bulgarca **Jelezni Vrata,** macarca **Vastapu,** alm. **Eisernes Tor,** Tuna'nın Pannonia ovalarından Karadeniz ovalarına geçtiği boğazların (Balkan yarımadasının kuzey ucunda) ortak adı. Aslında Demirkapılar adının bu geçitlerin yalnız aşağı ucuna (en sarp bölümü Orşova yakınında Cazane boğazlarını meydana getirir) verilmesi gerekir. Demirkapılar, 130 km uzunluğunda bir yarma vâdi görünümündedir. Vâdi dört boğazdan meydana gelir. Boğazlar arasına genişçe kesimler girer. Adakale adacığı da bu aradadır. Orşova kasabasının üstüne düşen Hasan geçidi, deniz yüzeyinin altında kalır. Bu bölgede, Yugoslavya ve Romanya ortaklaşa bir düzenleme çabasına büyük hidroelektrik santralı) girişmişlerdir. (LM)

DEMİRKAZIK, Küçükayı veya *Ursae minoris*'in, kutup doğrultusu ile 1°25''lık açı yapacak şekilde yerleşmiş *a* yıldızı. Kutup doğrultusuna çok yakın olduğu için, en fazla aradaki açının değeri kadar bir hata ile kuzey doğrultusunu gösterir. Bu yüzden Kuzey yarıkürede oturanlar, kolaylıkla ve ilk bakışta bu yıldızın yerini bulabilirler. Kadiri, ortalama 2,1 kadar bir değişme gösterir. Uzaklığı 42,2 ı.y., tayf örneği F8'dir. Genel devinme sonucu Demirkazık, 200 yıllık bir süre içinde, aradaki açı 25''ya ininceye kadar kutup doğrultusuna yaklaşacak, sonra yeniden uzaklaşmağa başlayarak 25 760 yıl sonra tekrar eski konumuna dönecektir. (*Eşanl.* KUTUPYILDIZI.) [L]

DEMİRKAZIK tepesi, Orta Toros'ların Aladağ kütlesindeki en yüksek tepelerden biri; 1 200 000 ölçekli, istikşaf haritalarına göre 3 726 m olarak bilinen yüksekliğinin yeni topoğrafik ölçmelere göre 3 900 m'yi geçtiği anlaşılmaktadır. Kretase kalkerleri dağın yapısında önemli yer tutar. (Bk. ALADAĞ.) Dördüncü zaman buzul aşınımı izleri. (M)

DEMİRKENT, esk. **Erkinis,** Doğu Karadeniz bölümünün iç kesiminde (Artvin ili, Yusufeli ilçesi) bucak merkezi; 1 102 nüf. Çoruh vâdisinin güney kıyısında; Yusufeli ilçe merkezine 30, Artvin'e 58 km uzaklıktadır; yüksl. 500 m. — *Demirkent bucağı*, 4 396 nüf.; 7 köy. (M)

DEMİRKIRI bİş. sıf. ve i. Beyaz, siyah ve az kahverengi karışımıyle oluşan at rengi. (M)

Demirköprü barajı, Ege bölgesinde Manisa ilinin Salihli ilçesi topraklarında, Gediz ırmağı üzerinde 1960 yılında işletmeye açılan baraj. Salihli-Demirci yolu baraj gölünün batı kenarından geçer. Toprak dolgu tipinde olan barajın temelden yüksekliği 77 m, tepe uzunluğu 543 m, göl alanı 5 000 hektar, ölü hacmi 340 milyon m³, faydalı hacmi 911 milyon m³'tür. 62 500 hektar araziyi sulamak, 56 000 hektar toprağı taşkından korumak ve elektrik enerjisi elde etmek amacıyle yapıldı: santralın kapasitesi 69 000 kilovat, ürettiği yıllık enerji kapasitesi 193 000 000 kilovat/saattir. (M)

DEMİRKÖY, esk. **Samakovcuk,** Marmara bölgesinin Istranca bölümünde (Kırklareli ili) ilçe merkezi kasaba; 3 309 nüf. Kırklareli'ne yol uzaklığı Pınarhisar üzerinden 74 km, Karadeniz kıyısındaki iskelesi İğneada'ya uzaklığı 26 km'dir; yüksl. 325 m. Buradaki demir yatakları eskiden işletilmiştir. — *Demirköy ilçesi*, 945 km², 10 001 nüf. Merkez ve İğneada bucaklarına bağlı 16 köyü vardır. İlçenin toprakları içinde Yıldız (Istranca) dağları geniş yer tutar. Ormanlar (özellikle meşe ve çam) yaygındır, yakacak odun ve kömür yapılır, kara ve deniz yoluyle gönderilir. Tarım önemli değildir. İlçe sınırları içindeki Rezve deresi türk-bulgar sınırını çizer. (M)

DEMİRLEMEK geçl. f. (*demir*'den *demirle-mek*). [Kapı, pencere v.b. için] Kol demirini takmak, kapatmak, kilitlemek: *Eliyle kapıya dayanıp öteki eliyle çantalarını aldı, sonra kapıyı demirleyerek önüne düştü* (R.N. Güntekin).

— Denizc. *Demirlemek* (*demir atmak* da denir), demiri denize atmak, zincirine gemiyi sağlam tutacak uzunlukta kaloma (uzunluk) vermek. (Zincir genellikle deniz derinliğinin üç katı kaloma edilir.) || *Baştan-kıçtan demirlemek,* baştaki demirden başka, kıçtaki demiri de atmak. || *Şamandıra demirlemek,* önemli bir yeri göstermek için demir bir ağırlık ve buna bağlanmış bir zincir veya tel halat ile bir şamandırayı denize atmak.

◆ **Demirleme** i. Demirlemek işlemini yapma.

— Ask. *Demirleme sepeti,* kesik koni biçiminde, içi çakıltaşı karışımlı iri kum taneleriyle dolu, büyük sepet. (Köprücüler, suyun dibi tutmadığı zaman bunu demir yerine kullanırlardı.)

— Denizc. *Demirleme manevrası,* demirlemek için geminin yaptığı manevra. || *Demirleme nizamı,* bir filonun demir yerine inerken aldığı düzen. || *Demirleme planı,* gemilerin demirli bulundukları veya demirleyecekleri hattın (sıranın) gösterildiği harita. || *Demirleme yeri,* geminin demirleyebileceği yer. (ML)

Demir Maske. Önce 1679'da Pignerol'de, sonra Sainte-Marguerite adasındaki İf şatosunda, en sonunda da Bastille'de hapsedilen ve sürekli olarak bir demir maske takmak zorunda bırakılan kimliği meçhul kişi. Büyük saygı gördüğü söylenir. Bastille kütüklerinde, onun buraya 18 eylül 1698'de girdiği ve 19 kasım 1703'te öldüğü yazılıdır. Öldükten bir gün sonra da *Marchiali* adıyle Saint-Paul mezarlığına gömüldü, odasında bulunan her şey yok edildi. *Demir Maskeli Adam*'dan ancak 1735 yıllarında söz edilmeğe başlandı (özellikle Voltaire). Kimliği hâlâ ilgi uyandırmakta ve öne sürülen fikirler bugün pek inandırıcı görünmemektedir. *Demir Maskeli Adam*'ın Louis XIV'ün maliye bakanı Nicolas Fouquet olduğu yolundaki iddia, onun Louis XIV'ün ikiz kardeşi veya Anne d'Autriche'in Buckingham yahut Mazarin'den olan oğlu olduğu iddiası gibi, zamanla önemini kaybetmiştir. Ayrıca Louis XIV ve Mademoiselle de la Vallière'in evlilik dışı çocuğu veya Mantova dükünün bakanı Ercole Mattioli olduğu da söylenir. Demir Maskeli Adam'ın Dunquerque'de tevkif edilmesi, onun İngiltere kralı Charles II'nin Fransa ile yaptığı gizli görüşmelere adı karışmış biri olduğu şeklinde de yorumlanmıştır. (L)

Demir Muhafız partisi, Romanya'da 1931'de Codreanu'nun kurduğu siyasî parti: aşırı milliyetçi, faşist ve yahudi düşmanı bir kuruluştu. Gençlerce benimsenmesi sonucu 1932 seçimlerinde 4 milletvekilliği kazandı. Liberal başbakan Duba, demir muhafızların propagandası karşısında direnmek isteyince, öldürüldü (20 aralık 1933). Yerine geçen Tataresku partiyi kapattı ama demir muhafız partisi «her şey vatan için» adı altında yeniden kuruldu, taraftarları gitgide arttı; 1937 seçimlerinde, liberaller ve milliyetçi köylülerden sonra, ülkenin üçüncü partisi oldu. Kral Carol II, diktatörlüğünü ilân edince (şubat 1938) siyasî partileri kapattı, Codreanu ve çevresindekilerin tutuklanmasına karar verdi. Hepsi 10 yıl hapis cezasına çarptırıldı, sonra topluca (30 kasım 1938) öldürüldü. Parti dağıldı, fakat 1940 eylülünde kralın tahtı bırakmasını isteyen harekette önemli etkisi oldu. Antonescu hükûmetini, ilk yıllarında, destekledi ve 1941'de iktidarı ele geçirmeyi denedi. Yeşil gömlek giyen demir muhafızlar yeni hıristiyancı ve aşırı ırkçı bir muhafazakârlığın etkisi altındaydı. (L)

DEMİRÖZÜ, esk. **Pulur.** Doğu Karadeniz bölümünün iç kısmında (Gümüşhane ili, Bayburt ilçesi) bucak merkezi; 2 028 nüf. İlçe merkezinin 31 km batısında, Kelkit çayının kaynak kesiminde, yüksl. 1 710 m. — *Demirözü bucağı*, 22 754 nüf.; 43 köy. (M)

DEMİRPERDE bİş. i. İkinci Dünya savaşından sonra, Sovyetler birliği ile peyklerinin, kendi yönetim düzenleri dışında ka-

lokomotif (1873)

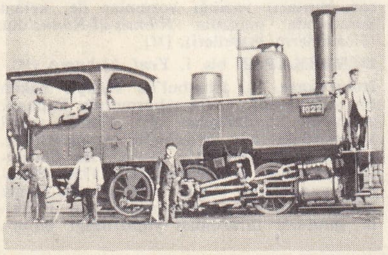

ilk «Pacific» lokomotifi (1907)

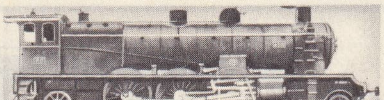

lokomotif «231» 726 (1933)

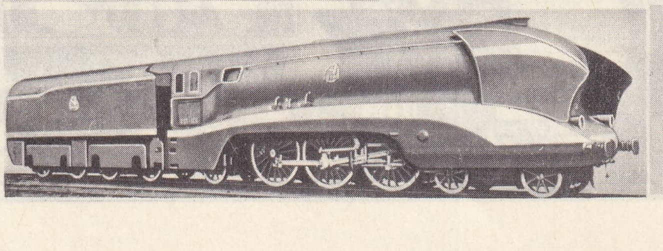

elektrikli lokomotif «BB-9004» (1954)

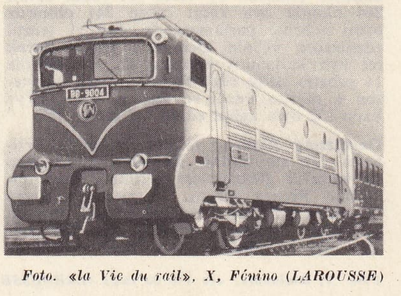

Foto. «la Vie du rail», X, Fénino (LAROUSSE)

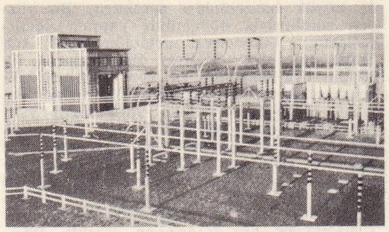

elektrik trafo merkezi

lan ülkelere karşı uyguladıkları sınırlı siyasete Churchill'in taktığı söylenen ad.

— Tiyat. tar. Sahne ile seyircilerin oturduğu yeri bir yangın sırasında ayırmak için konulan perde. Bu perde sahnedeki gerekli dekor değişiklikleri yapılırken çıkan gürültünün çevreye yayılmasını önler. Ses geçmesini önleyen bir maddeyle kaplıdır. (L)

DEMİRSOY (Seyfi), türk sendikacısı (Manastır, Naslıç 1920). Ailesiyle Türkiye'ye göç etti, ortaokulu Çatalca'da bitirdi (1936), Bomonti bira fabrikasında işçi olarak hayata atıldı (1942). Bira İşçileri sendikasını kurdu (1947), Sendikalar birliği yönetim kuruluna seçildi (1948), Türkiye İşçi Sendikaları konfederasyonu (Türk-İş) kurucuları arasında yer aldı (1952), Sendikalar birliği başkanı oldu (1953), aynı yıl Tütün ve Müskirat İşçileri sendikasını kurdu. Sendikalar birliği başkanlığının devam ettiği yıllarda (1953-1958), Türk-İş yönetim kurulunda görev aldı ve daha sonra bu kuruluşun genel başkanlığına seçildi (1960) [M]

Demir taç, Monza katedralinde muhafaza edilen taç, 591'de yapılmış olduğunu öne süren bir efsaneye rağmen bir bizans eseridir, yeşil mineyle kaplı, üzerinde kırmızı, beyaz, mavi çiçekler bulunan altın bir çember biçimindedir. Adı, bu çembere kakılmış olan ve içine, İsa'nın gerildiği çarmıhın çivilerinden birinin eritilmiş olduğu söylenen demir halkadan gelir. Bu taç, kendisine Lombardların kralı olarak taç giydirttiği zaman (774) Charlemagne ve taç giyme törenleri sırasında Friedrich IV (Roma, 1452), Karl V (Bologna, 1530), Napolyon I (Milano, 1805) tarafından da giyilmişti. (L)

DEMİRTAŞ, Bursa ilinin merkez ilçesinde bucak merkezi kasaba; 3 330 nüf. Bursa ovasının kuzey kenarında il merkezine 11 km uzaklıkta; yüksl. 125 m. — *Demirtaş bucağı*, 9 569 nüf.; 9 köy. (M)

DEMİRTAŞ, Antalya ilinin Alanya ilçesinde bucak (merkezi *Balan köyü*); 820 nüf. İlçe merkezinin 25 km güneydoğusunda; yüksl. 50 m. —*Bucak*, 6 755 nüf.; 18 köy. (M)

DEMİRTAŞ, ilhanlı emîri (öl. 1327). Azerbaycan hükümdarı Emîr Çoban'ın ikinci oğlu. Babasının öldürülmesinden sonra Sultan Ebu Said'in zulmünden çekinerek, Mısır'a kaçtı, Mısır hükümdarı Mehmed bin Klâvun'a sığındı. Önceleri hürmet gördüyse de, bir süre sonra öldürüldü. Anadolu savaşlarında başarı göstererek Hamidelini Dündar beyden almıştır. (M)

Demirtaş camii, Bursa'da Demirtaş semtinde cami. Bayezid I'in (Yıldırım) emîrlerinden Kara Demirtaş Paşa (Timurtaş Paşa) tarafından yaptırılmıştır (1389 ?). Cami revak'ının yanları kapalıdır. Depremde yıkılan revak, 1963 senesinde tamir edildi.

Altı metre genişliğindeki orta kubbe, aynı seviyedeki köşeliklerle kemerlere ve duvarlara oturur. Bu kubbe altından sağa sola birer kapı ve pencere açılır. Mihrabın bulunduğu ikinci kısım bir tonozla örtülüdür. Bu bölümde dört pencere vardır. Yassı hücreli mihrabın yaşmağının iki yanında beş sıra çift istalaktit bulunur. Mihrabın etrafında silmeleri yaprakla süslü bir çerçeve dolaşmaktadır. Kanatlar üç sıra tuğla, bir sıra kefeki taşıyle yapılmıştır. Orta tonoz iki, yan tonozlar tek meyilli çatıyle örtülüdür. Cepheler kör kemerlerle bezenmiştir. Pencereler sövesizdir ve parmaklıklar tahta kasalara geçirilmiştir. Caminin minaresi kemerlerle birbirine bağlı olan altı tuğla ayak üzerine oturur ve altı şadırvandır; gövdesi tuğladır ve ters yüz bir su dalgası gibi işlenmiştir. (M)

Demirtaş hamamı, Bursa-Gemlik caddesinin kavşağında hamam. Demirtaş Paşanın oğlu Oruç Bey tarafından yaptırıldığı söylenirse de son araştırmalar Bayezid I (Yıldırım) devrine ait olduğunu gösterir. Hamamın kubbesi üçgen bir kasnağa oturur. Duvarlar 2 m kalınlığındadır. Kuzeydeki kapının karşısında geniş hücreler vardır. Soğukluk 6 altlık ve 4 üstlük pencereyle aydınlatılmıştır. Soğukluk kubbesi 16 m çapındadır. Doğu tarafında ortaya yakın bir kapıdan, bir kubbe ve bir eyvanla örtülü ılıklığa, oradan da 3 m'lik bir kemerden göbek taşına geçilir. Arada kapı yoktur. Ilıklıkta bir halvet ve usturalık ile helâya geçişi sağlayan kubbeli bir yer, sıcaklıkta da iki büyük halvet bulunur. Kazan ve külhan doğu ucundadır. Göbektaşı kubbesi soğukluğa oranla daha küçüktür. Hamam bir tuğla ve bir sıra moloz taşıyle inşa edilmiştir. Büyük kubbe kuşaktan itibaren yıkılmıştır. (M)

DEMİRTAŞ PAŞA, Murad I'in kumandanlarından (öl. 1403). Hereke kalesini fetheden Kara Ali'nin oğlu. Rumeli muharebelerinde Lala Şahin Paşanın maiyetine katıldı. Yenice'yi ve Yanbolu'yu aldı. Lala Şahin Paşanın ölümü üzerine Rumeli beylerbeyi oldu. Manastır, Pirlepe ve İstip'i aldı, bu arada Arnavutluk'un bazı bölgelerini yağmaladı. Sırbistan ve Bosna'dan da birçok yer aldı. Karamanoğlu Ali Beyin Bursa'ya hücumu sırasında esir düştü, fakat sonra da serbest bırakıldı. Ayrıca Bayezid I'in (Yıldırım) Timur ile yaptığı Ankara meydan muharebesinde Timur'a esir düştü (1402). Bir süre sonra esirlikten kurtuldu. Bazeyid I'in oğlu İsa Çelebi'yi hükümdar yapmak için uğraştı; fakat İsa Çelebi'nin Mehmet Çelebi'ye yenilmesinden sonra korktu ve kaçmak istediyse de, yolda kölesi tarafından öldürüldü. Osmanlı bayrağının rengini ve resmini Demirtaş Paşa tespit etmiştir. (M)

Demirtaşpaşa camii (*Takyeciler* veya *Takvâcılar camii* de denir), Kütahya'da cami; Bedestanın yakınında. Kara Demirtaş Paşa tarafından Kütahya muhafızlığı sırasında yaptırıldığı sanılıyor. Cami 1834'te ve 1836'da Kütahya valisi Dilaver Paşa tarafından tamir ettirildi. Bina, son cemaat yeri olarak nitelendirilen bir dehlizle başlar. Bu dehlizin üstü ahşap bir tavanla kapanmıştır. Merkezî sahanlık, 9 m'lik kasnağında dört pencere olan bir kubbeyle örtülüdür. Caminin bugünkü girişi ve avlu kapısı ilk binadan, kapı kanatları XVI. yy.dan kalmadır. Avlu kapısının etrafı basit istalaktitli ve yapraklı, kemer taşları kabartmalıdır. (M)

Demiryolları birliği (MİLLETLERARASI—), Avrupa'daki demiryolu işletmelerinden çoğunu biraraya getiren kuruluş; amacı demiryolu ve malzemesi yapımında ve işletmeciliğinde işbirliği ve gelişme sağlamaktır. (L)

Demiryolları işletmesi (TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET—), kısaltılmış adı **T.C. D.D.**, Türkiye'de demiryolu işletmeciliğini yürüten ve sermayesinin tamamı devlete ait olan iktisadî devlet teşekkülü. 24 Mayıs 1924 tarihinde 506 sayılı kanunla kurulan ve katma bütçeli bir idare olan *Devlet Demiryolları Müdüriyeti Umumiyesi* ve daha sonra 31 mayıs 1927 tarihli ve 1042 sayılı kanunla kurulan ve aynı kurumun genişletilmiş şekli olan *Devlet Demiryolları ve Limanları İdarei Umumiyesi*, T.C.D.D.'nin kökenini teşkil eder. T.C.D.D. 29 temmuz 1953 tarihli ve 6186 sayılı kanunla kuruldu. 440 Sayılı kanun hükümlerine göre çalışır. Devlet Demiryolları İşletmesi Genel müdürlüğü, demiryollarını, bunlara bağlı liman, rıhtım ve iskeleleri, siloları, akaryakıt depolarını, emanet odalarını, lokanta, otel, büfe, gazino, büvet ve mağaza gibi tesisleri kurar ve işletir, bakımlarını sağlar. Genel müdürlüğe bağlı Yol, Cer, Fabrika, Hasılat, Malzeme, Hareket, Limanlar, İmar ve İnşaat, Tesisler dairelerinden meydana gelmiştir. Yardımcı birimler olarak Genel sekreterlik, Zat işleri, Sağlık işleri, Malî işler, Eğitim ve Öğretim daireleri vardır. Taşra teşkilâtı Adana, Alsancak, Ankara, Haydarpaşa, Malatya, Sirkeci ve Sıvas İşletme müdürlükleridir. (Bk. DEMİRYOLU.) [M]

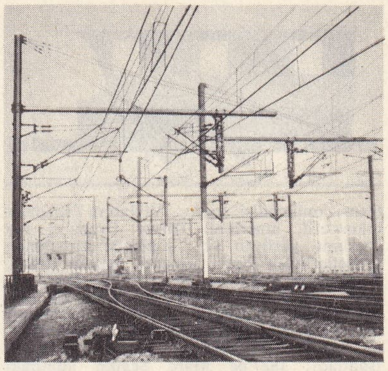

elektriklendirilmiş makaslı demiryolu

DEMİRYOLU blş. i. Üzerinde taşıtların yol aldığı madenî unsurlardan (raylar) kurulu ulaşım yolu. ‖ *Teşm. yol.* Taşıtların ray üzerinde hareket ettiği ulaştırma sistemi. (Bugün, demiryolu ilk anlamını değiştirmiş, bu çeşit ulaşım sistemini gösteren bir terim olmuştur. Yolun kendisi *tren hattı* veya *hat* terimiyle belirtilmektedir.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Demiryolları*, demiryolu idaresi. ‖ *Demiryolu donatımı*, bir demiryolu hattının işletmeye açılmasını sağlayacak olan bütün araç ve gereçler.

— ANSİKL. Dy. Demiryollarının büyük çoğunluğunda, mesnetler üzerine (longrin, travers, kampana) oturtulmuş ve üzerinde çekici ve çekilen araçlardan meydana gelen dizilerin işlediği çift sıra çelik raylar kullanılır.

● *Tarih.* Demiryolu, çekilen taşıtların belli bir yönden şaşmaması ve sürtünme direncinin azaltılması için yapılan araştırmalardan doğmuştur. Bu bakımdan tarihi çok eskidir. Tahta raylar 1670 yılında İngiltere'nin Newcastle bölgesinde kullanıldı; XVIII. yy.ın ortalarından itibaren üzerleri demirle kaplandı, tekerleklere çember geçirildi. Bu değişiklikler sayesinde, o devirlerin tek çekici gücü olan atlarla, eskisine göre iki mislinden fazla ağırlığı çekmek mümkün oluyordu.

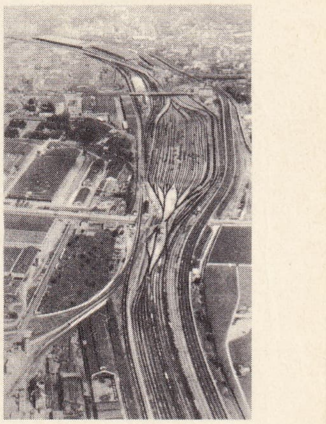

triyaj garı (Lyon)

Fakat, bugünkü anlayışımıza uygun demiryolu, lokomotifin bulunmasıyle birikte doğdu. Madenî raylara gelince, bunların ilk şekline 1776 yılında rastlıyoruz. O tarihte, Sheffield yakınlarında, bandajsız tekerleklere yön veren köşebentlerden bir hat kurulmuştu.

İlk demiryolu müsaadesi, 1801 yılında, Wandswarth ile Croydon arasında ray üzerinde atlı araba seferi düzenlemek isteyen bir şirkete verildi. Uzunluğu 16 km'yi bulan bu hat, üç yıl sonra işletmeye açıldı. Ancak, daha 1802 yılında Vivian ve Trevithck adlarında iki ingiliz ilk buharlı makine ruhsatını aldılar. Bunlardan birincisi köşebentler yerine, üzerlerinde oluklu makaraların yuvarlanmasına elverişli çubuklar yaptı. Sonra da, makaranın yolun içine bakan tarafındaki çıkıntısını muhafaza ederek bugünkü demiryolunun ana özelliğini ortaya koydu.

Demiryolunun gelişmesi lokomotifin gelişmesine bağlıdır. 1770 Yılında ilk buharlı araba deneyini Joseph Cugnot adındaki

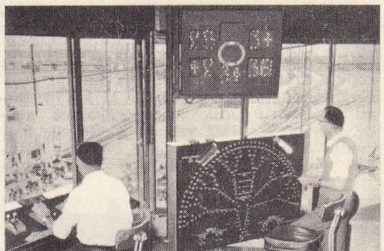

bir triyaj garında ray-frenlerini idare eden kumanda kulesi

Foto. «Vie du Rail», Borgé, Lebrun, S.N.C.F. (LAROUSSE)

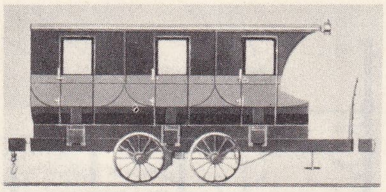

berlin tarzı vagon

fransız mühendisi yaptı. Vivian ve Trevithck lokomotif, amerikalı Oliver Evans'ın ray üzerinde yürüyen ve şüpheyle karşılanan modellerinden ilham alınarak yapıldı (1804). Blenkinsop (1811) ve Brunton'un (1813) deneyleri de yeterli sonuçlar vermedi. İlk olarak Blacket adındaki ingiliz, lokomotif tekerleklerinin düzgün yüzeyli raylar üzerine yeterli bir *aderans* ile oturabileceğini ispatladı. 1827'de Marc Seguin adındaki fransız mühendisinin alev borulu kazanı bulması, bir maden işçisinin oğlu olan George Stephenson'un da *eşapman* buharını bacaya üfleyerek ocaktaki gazları emen, çekme gücünü sağlaması üzerine demiryolunda büyük bir gelişme oldu. Bu gelişme günümüzdeki lokomotiflerin temelini meydana getirmekle beraber henüz gelişmenin son bulduğu da söylenemez. 1829 Yılında «Rainhill» yarışması ödülünü kazanan Stephenson'un «Füze» adındaki lokomotifi 12 942 kg'lık yükü yaklaşık olarak saatte 24 km hızla çekmeyi başardı. Lokomotifin bütün temel parçalarına sahip olan bu taşıta buharlı lokomotiflerin babası olarak bakılabilir.

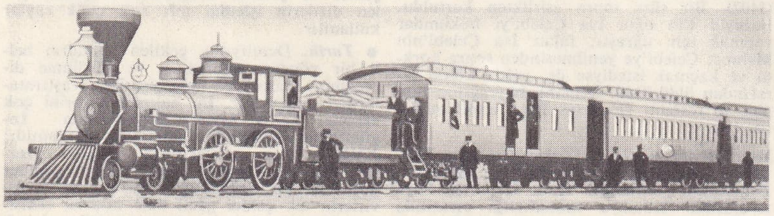

Canadian Pacific Railway'in bir katarı, Kanada (1879)

Günümüzde demiryollarında görülen gelişmeler, nüfus kalabalıklarına göre birbirinden çok farklıdır. Meselâ A.B.D.'de uzun parkurlu yolcu trafiğinden vaz geçme isteği gün geçtikçe artmakta, bunun sonucu olarak da New York Central ile Pennsylvania gibi birçok şirketin birleştikleri görülmektedir. Buna karşılık Megalopolis'te, yani Boston ile Washington arasında, doğu kıyısındaki büyük şehirlerde yaşayan çok yoğun kalabalığın ihtiyacını karşılamak amacıyle yeni demiryolları yapılmaktadır. Ulaştırma alanında devrim yaratan taşıtlar Japonya'da, ikinci bir hatta eklenen Tokaido hattı, saatte 160 km ticarî, 210 km maksimum hız yapmaya elverişli malzemeden yapılmıştır. Demiryolundaki gelişme teknik alanda hızın yanında konforun artmasıyle de kendini göstermiştir. Fransa'da seyir hızını 160 km/saat ve hattâ bazı bölgelerde 200 km/saat'e çıkarmak için sistemli çalışmalar yapılmaktadır. Normal ve cari serviste bu gibi yüksek hızların elde edilmesi için yolda, çekici ve çekilen araçlarla motorlarda bazı gelişmeler sağlanması gereklidir.

Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde kullanılmağa başlandıktan sonra Osmanlı imparatorluğunda da demiryolu yapımına girişildi. 1854 Yılında Kahire-İskenderiye demiryolu açıldı. İzmir-Aydın demiryolunun bir ingiliz şirketi tarafından yapılan 23 km'lik kısmı 1860 yılı ocak ayının 27'sinde açıldı, tamamı ise 1871 yılında işletilmeğe başlandı. Aynı dönemde diğer bir ingiliz şirketi Köstence-Çernavoda (66 km) yolunu kurdu (4 ekim 1860). Bunlardan ayrı olarak üçüncü bir ingiliz şirketi İzmir-Kasaba demiryolunu (1865), dördüncü bir ingiliz şirketi ise Varna-Rusçuk demiryolunun bir bölümünü işletmeye açtı (1866).

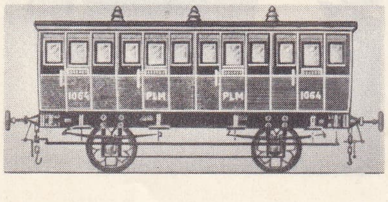

ikinci mevki bir vagon (1855)

Bu yollardan sonra Şark-Rumeli demiryolu hattı kuruldu. 1871 Yılında döşenmesine başlanan bu hat 12 ağustos 1883'te İstanbul'u Avrupa'ya bağladı. Bu yolun imtiyazı 5 yıl süreyle bir avusturya yahudisi olan Baron Hirsch'e verildi. İşletme ise 1875'te bir fransız şirketine kiralandı.

Bu arada Osmanlı hükûmeti de yol yapımına girişti. İlk olarak Anadolu-Bağdat hattının bir bölümü olan İstanbul-İzmir hattı 1873'te tamamlandı ve İzmir-Kasaba hattı Alaşehir'e kadar uzatıldı (13 mart 1875). Haydarpaşa-İzmir hattının işletilmesi ve İzmir-Ankara hattının yapımı işi 27 eylül ve 4 ekim 1888 tarihli fermanlarla Deutsche Bank mümessili Alfred Kautla'ya 99 yıl süreyle ve kilometre garantisi ile verildi. 1893 Yılında Anadolu Demiryolları Şirketi Osmaniyesi Ankara-Kayseri-Sıvas ve Eskişehir-Afyon-Konya hatlarının ruhsatını aldı. 1901'de, askerî birliklerin de yardımıyle türk mühendisleri gözetiminde Hicaz hattına başlandı. Bu yolun yapımı 1908'de bitirildi. 1911'de, yine Osmanlı hükûmeti Samsun-Sıvas arasındaki yolu kurmaya başladı. Ancak Birinci Dünya savaşı yol yapımını yarıda bıraktırdı. Savaş çıktıktan sonra işlettiği Hicaz hattının yanı sıra Beyrut-Halep, İzmir-Kasaba, İzmir-Aydın, Bursa-Mudanya hatlarına da hükûmetçe elkonuldu. Daha sonra Hicaz hattını yönetmek ve Ankara-Sıvas, Samsun-Sıvas yollarını kurmak üzere Askerî Demiryolları İdarei Umumiyesi kuruldu. Bunlardan başka Cumhuriyet dönemine kadar Mudanya-Bursa (1892), Horasan-Sarıkamış ve Sarıkamış sınır hatları kuruldu (1899). Cumhuriyet döneminde demiryollarının millîleştirilmesine başlandı ve ilk olarak Anadolu hattı devletleştirildi (1923). 24 Mayıs 1924'te 506 sayılı kanunla «Devlet Demiryolları Müdüriyeti Umumiyesi» adı altında katma bütçeli bir kurum kuruldu ve devlet aracılığıyle işletmeciliğe girişildi. 31 Mayıs 1927 yılında 1042 sayılı kanunla Ulaştırma (Münakalât) bakanlığına bağlı «Devlet Demiryolları ve Limanları İdarei Umumiyesi» haline getirildi. Bu kuruluş bir yandan yeni demiryolu döşerken, öte yandan yabancı şirket hatlarını devletleştiriyordu. Nitekim 1929'da 2 766 km'lik devlet yoluna karşılık 2 378 km olan yabancı şirketlerin imtiyazındaki yolların uzunluğu 1941 yılında 401 km'ye düştü ve 1948 yılında yabancı imtiyazlı demiryolu kalmadı.

Yine Cumhuriyet döneminde sırasıyle Haydarpaşa-Ankara hattı, 1927'de Kayseri'ye, 1930'da Sıvas'a, 1938'de Erzincana, 1939'da Erzurum'a ve 1951'de Horasan'a kadar uzatıldı. 1931'de Sıvas-Malatya yolu açıldı. 1935'te aynı yol Diyarbakır'a, 1944'te Kurtalan'a uzatıldı. Ankara-Adana hattı 1936 yılında işletmeye açıldı. Balıkesir hattı ise 1932'de açıldı.

1951 Yılında servise konan motorlu trenler, gündüz seferleriyle kara yolları rekabetine karşı demiryoluna oldukça önemli katkıda bulundu. Aynı kurum 1953 yılında (29 temmuz) 6186 sayılı kanunla «Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları işletmesi» (T.C.D.D.) adı altında bir iktisadî devlet teşekkülü oldu.

Ancak demiryolu yapımında arzulanan düzeye ulaşmak çok zordur. Zira ülke arazisi fazla arızalı olduğundan yapımda güçlükler çıkarır ve toprak düzeltmesi, tünel, köprü yapımı özellikle doğu bölgelerde büyük harcamaları gerektirir. Bu yüzden cumhuriyet döneminde yapılan demiryollarının kilometresi ortalama 80-90 bin liraya mal oldu. Maliyet düz ovalarda 50-60 bin lira olmasına rağmen, engebeli bölgelerde 200 bin liraya yükseldi. Birinci beş yıllık (1963-1967) planda yolla ilgili yatırım projelerine 540 700 000 lira finansman ayrıldı ve 443 786 000 lira harcandı. 430 Km yol yenilendi. 1 018 702 m^3 balast ihzar ve ferşi, 1 048 makas değiştirme, 325 000 travers değiştirme ve ilâve işleri yapıldı. İkinci beş yıllık (1968-1972) planda ise 1 003 916 000 lira finansman ayrıldı, 1968'de bunun 161 803 000 lirası harcandı. 51 Km yol yenilendi. 43 Km takviye pozu, 53 493 m^3 balast ihzar ve ferşi, 59 adet makas tebdili, 42 555 travers tebdil ve takviyesi işleri, 3 varyant yapımı, 27 köprü, 54 tahkimat ve 1 tünel yapımı tamamlandı.

● *Tabiî şartlar.* Engebenin cinsi ve hidrografik şebekenin (akarsuların) yoğunluğu, meyillerin düzeltilmesi, nehir, ırmak ve derelerin geçilmesi gibi zorunluklar demiryolu harcamalarında ağırlığını duyuran ana faktörlerdir. Demiryolu inşaatında yükseklik aşılmayacak bir engel değildir: And dağlarındaki maden merkezlerini besleyen demiryolu, Şili-Bolivya sınırı yakınlarındaki Callahuasi'de 4 826 m yüksekliğe ulaşır. Demek ki, demiryolu yapımının karşısına dikilen en büyük engel, iktisadî zorunluklardır. Dağlık arazideki inşaat birçok sanayi tesisine lüzum gösterdiğinden çok masraflıdır. Cévennes dağlarını aşan 153 km'lik Langeac-Alès yolu üzerinde 101 tünel vardır. Alp dağlarını aşan demiryollarında da, bu yolları, vâdileri birbirine bağlayan boyun noktalarına kadar uzatmamak amacıyle birçok tünel yapıldı. Bunlardan ilk yapılanları yüksek rakımlı noktalarda açılmış (Mont-Cenis 1 295 m; Arlberg 1 310 m; Saint Gothard 1 151 m gibi) kısa tünellerdir. Daha sonraları açılan tüneller daha uzun, fakat daha alçak rakımlıdır (Simplon, 705 m). Tünel açma usulü, zamanla çok gelişti. Mont Cenis tünelinin açılmasına başlandığı günlerde kazma kullanılmış, her iki uçtan günlük ilerleme 50'şer sm'yi geçmemişti. İşin sonunda özel bir makine kullanıldı, bu sayede gündelik ilerleme 2 m'ye çıkarıldı. Simplon tüneli açılırken (1905'te tamamlanmıştır) kalker kayalıkta günde 7 ilâ 10 m, granit kayalıkta da günde 5 ilâ 8 m ilerlenebildi. Eğimli bölgeler işletme bakımından tren hızının ve çekilen yükün azaltılması zorunluğu gibi birtakım başka zorluklar da doğurur. Elektrikli cer metodu bu gibi sakıncaları az çok önlediğinden dağ yollarının büyük bir kısmında elektrikli cer sistemi uygulanmıştır (Alpler; Pireneler; Massif Central). Metrede 10 mm'den daha sert yokuşlar yolun verimini çok azaltır. Metrede 20 mm'den daha sert yokuşlar üzerinde trenin hızı çok azalır. Yolun direncine ve çekici vasıtanın gücüne göre ovada 1 200'den 3 000 tona kadar yük taşıyan bir tren, bu gibi yokuşlarda yalnız 300 ile 500 ton arasında yük çekebilir.

● *Yol ve inşaat.* İngiltere'de ilk olarak döşenen demiryolunun 1,435 m olan yol açıklığı Avrupa kıtasının hemen bütün demiryolu idarelerince kabul edilmiştir. Rusya'nın kabul ettiği 1,524 m, İspanya ve onunla birlikte Hindistan, Arjantin ve Şili demiryolları tarafından benimsenen 1,676 m'lik yol açıklığı bunun dışında kalır. Yol açıklıkları arasındaki bu farklar bazı demiryolu vasıtalarının alım satımı konusunda olduğu kadar yüklü vagonların aktarma işlerinde önemli zorluklar doğurur. Demiryolunun incelenmesine, önce beslenecek noktalar arasındaki muhtemel trafik ve rantabilite hesaplarıyle başlanır. Bu iş tamamlandıktan sonra geçilecek arazinin topoğrafyasına en uygun gelen yolun tayinine çalışılır.

Döşenecek yolu arazide göstermek için, yolun ekseni üzerine, aralarında yaklaşık olarak 50'şer m uzunluk bulunan şâhisler dikilir. Piketaj denilen bu işlemden sonra, arazinin ve yapılacak demiryolunun uzunlamasına ve enlemesine tesviyesi başlar. Bu tesviye işlemlerinden birincisi sayesinde yolun uzunlamasına profili, ikincinin yardımıyle de yolun genişlemesine olan profili elde edilir. Bu profiller sayesinde yapılacak

Foto. X, Ambassade du Canada (LAROUSSE)

kazı ve toprak doldurma işlerinin miktarı hesaplanır. Aynı profiller, yapılacak yolun inişli ve yokuşlu kısımlarını da gösterir. Son olarak parsel şeklinde yapılan planlarla demiryolunun geçtiği arazi üzerinde istimlâk edilmesi gereken yerler de tespit olunur.

Kazı işlerinin modern araçlarla (mekanik kürek, ekskavatör v.b.) yapılması işini köprü, tünel, kemer gibi inşaat ve demiryolu tesisleri işletme takip eder.

Yol platformu, uygun biçimde tesviye olunmuş drenaj tertibatlı bir yüzeydir. Bu yüzeyin üzerine 0,30 ilâ 0,50 m kalınlığında kırma taştan bir tabaka (balast) döşenir. Balast tabakasının iki tarafında üzeri curuf, mıcır gibi ufak malzemeyle örtülmüş yaya yolları (pist) bulunur. Pistler yol boyunda çalışan personelin gidip gelmesinde kullanılır. Balast üzerine, birbirinden ve içten içe ölçülmek şartıyle, 1,435 m açıklıkta bulunan rayları taşıyan traversler konur. Raylar traverslere tirfonlar vasıtasıyle tutturulur ve uç uca birbiri ile *cebire* denen parçalar ve bulonlarla bağlanır. Modern demiryollarında çok uzun boyda kaynaklı raylar kullanılmaktadır (800 m).

Düz yollarda raylar traverslerin üzerine aynı kotta, yani tesviyede bağlanır. Virajlarda arabaları dışa doğru iten ve yoldan çıkarmağa çalışan merkezkaç kuvvetinin etkisini önlemek amacıyle yola bir miktar dever (dış rayın yükseltilmesi) verilir.

Anayoldan başka hatlar boyunca, devazman tertibatı, döner köprü, *transbordör* ve işaretleme tesisleri gibi çok önemli teçhizat da vardır.

Demiryolları, üzerinde trenlerin gidip geldiği cari hatlar, işletme işlerinde gerekli olan manevraların yapıldığı *servis* ve *triyaj* hatları, ihtiyat demiryolu taşıtlarının beklettildiği *garaj, barınma* ve *aktif garaj* yolları olmak üzere çeşitli sınıflara ayrılır. Yolun ihtiyaca uygun şekilde geliştirilmesi, hızlı trenlerin işlediği anayollar üzerine döşenmiş rayların uzun çubuklar meydana getirecek şekilde kaynakla birleştirme işleminin genelleştirilmesine bağlıdır. Bu teknikte, rayların ısı değişmesinden doğan zorlamalara dayanması ve özellikle bu zorlamaların etkisiyle yana kaçmaması öngörülmektedir. Yol boyunda yapılagelmekte olan kaynak işleminde, travers sayılarının artırılması, eğrilerde yol çerçevesi traverslerini balast içine gömme suretiyle bu çerçevenin eğilmez hale getirilmesi, yolun poz ve kaynağının belirli ısı sınırları arasında yapılması gibi tedbirlerin alınması gereklidir.

Zamanla birbirinden uzun ray çubukları yapıldı. İşe 72 m'den başlandı, sonraları bu uzunluk 300 m'ye ve en sonunda 800 ilâ 900 m'ye çıkarıldı. Bu gibi çok uzun boydaki rayların yola döşenmesi için özel araç ve malzeme ve uzun sialı conta tertibatı gereklidir. Bu gibi özel inbisat payı cihazları gerçekte birer küçük dil takımından ibarettir. Bazı hallerde ve özellikle ekvatora yakın bölgelerde yol boyundaki bütün conta yerleri kaynaklanmakta ve ancak yol cihazlarının dolayındaki bölümlerde conta bırakılmaktadır. Bu tür contalar da önemli şekilde geliştirildi. Bugün gerek iğne ucundan gerekse tabandan yüksek hızlarla çiğnenebilen uzun dil takımları yapılabilmektedir. Bu gibi dillerin ökçe bölümlerinde mafsal (eklem) yoktur. Dili meydana getiren rayın uygun görülen kısmında tabanlar belirli bir uzunlukta kesilip dilin o kısmı inceltilir, bu sayede sözü geçen yerdeki eylemsizlik momentinden kayma sonucu meydana gelen esneklik dolayısıyle, dil, yana çekilince açılır. Bu tür dillere fleksibl (bükülgen) dil denir. Tabanları kesilmiş kısma dilin esneklik bölgesi adı verilir. Yol direnci gittikçe ağır raylar kullanmak suretiyle sağlanmaktadır. (Avrupa'da 23 tonluk dingiller için metre uzunluğu 75 kg gelen raylar kullanılmaktadır.)

Bugün, Türkiye'de demiryolu toplamı 9 883 km'ye ulaşmıştır.

● *Demiryolunun elektriklendirilmesi.* Tramvay hatlarında büyük bir gelişme gösterdikten sonra, elektrikle cer, ilk olarak 1895'te Baltimore şehrinin yeraltı demiryolunda, sonra da 1899'da İsviçre'nin Burgdorf-Thoune hattında uygulandı. Fransa'da ilk elektrikli demiryolu 1900'de uygulandı. 1903 Yılından sonra banliyö yollarında dumandan kurtulma ve hidrolik enerjinin kolaylıkla sağlanabildiği çok sert eğimli dağ yollarında elektrikli çekme araçlarının aderansı artırma niteliği gibi özel nedenler gözönünde bulundurularak kısa uzunlukta olmak üzere birçok elektrikli yolların yapımına başlandı. Ancak Birinci Dünya savaşının doğurduğu kömür buhranından sonra elektrikli cer sistemi her memlekette büyük bir ilgi gördü. Macaristan'da 1930 yılında, Budapeşte-Hegyeshalom arasını bağlayan 180 km'lik hattı, Almanya'da 60 km'lik Höllental (Karaorman) yolunu elektriklendirdi (1936).

Elektrikli cer, Türk demiryollarında ilk defa 1955 yılında Sirkeci banliyösünde uygulandı. Sirkeci-Halkalı hattında elektrikli banliyö trenleri çalışmağa başladı. İkinci merhale olarak İstanbul-Ankara hattının önemli bir bölümünü meydana getiren «Haydarpaşa - Gebze - Arifiye - Adapazarı» hattının yapımına başlandı ve Haydarpaşa-Gebze banliyö hattı (44 km) 29 mayıs 1969'da işletmeye açıldı. Yolun yapımına devam edilmektedir. Ayrıca Ankara banliyösünün elektriklendirilmesine başlandı. 37 km çift yol olan bu banliyö 1971 yılında işletmeye açılacaktır.

Son zamanlarda elektriklendirilmiş olan yollarda endüstriyel frekanslı akımdan yararlanılmaktadır (Fransa 25 000 V 50 Hz; Japonya 25 000 V 60 Hz). İkinci Dünya savaşından önce, ilk olarak Almanya'da denenmiş olan, sonraları Fransa'da da uygulanan ve geliştirilen bu tür akımın iki usulde uygulanması mümkün oldu. Yürütücü motorlar ya monofaze veya lokomotif üzerine yerleştirilen redresörler aracılığıyle elde edilen sürekli akımla beslenmektedir. Ancak akımları redresörler aracılığıyle düzenlenen motorlarda, monofaze motorların hafifletilmesinde olduğu gibi son gelişmelerden de yararlanıldı. İgnitron (1950), exitron (1952)ve özellikle kuru redresörlerin (1955-1960) ortaya çıkması üzerine sürekli akımla işleyen motorlar ön plana geçti. Monofaze akımla işleyen lokomotif artık gerilimi düşüren ve yükselten tertibatı kendi bünyesinde taşıyan ve sürekli akımla işleyen bir makineden başka bir şey değildir. (Motorların demaraj ve kuplaj dirençlerini ortadan kaldıran çeşitli prizli transformatörler.) Bu gelişmeye paralel olarak yük birimi başına düşen kütle elektrik motor gücü arttı ve bunun sonucu olarak kullanılan motor sayısını azaltmak mümkün oldu. Motorları bojilerin üzerine yerleştirmekle de transmisyon sorunlarına bir çözüm bulma konusu kolaylaştırıldı. Bu teknik tek motorlu bojilerin bulunmasını sağladı. Böyle bir imkândan yararlanarak uçtan asılı türdeki motorların kullanılmasından doğan sakıncalar ortadan kaldırıldı. Bundan başka bojilerin kabrajını yani yukarı yöne kalkma eğilimini ortadan kaldırmak suretiyle de esasen motorların çekme-hız güçlerinden daha uygun bir şekilde yararlanmak mümkün oldu. Cer kuvvetini alçak çubuklar vasıtasıyle kasaya aktarmak da durumu daha uygun bir hale getirdi ve bu yenilikler patinaj olayını otomatik bir şekilde sınırlandırdı. Fransa ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde uygulanan değişik gerilim ve frekansların varlığı milletler ve bölgeler arası tren işletilmesi konusunda sıkıntı ve rahatsızlıklar doğurdu. Bugünkü durumda Fransa'da 1 500 V sürekli akım ve 25 000 V 50 Hz'lik akımla işletilmekte olan demiryolları vardır. İtalya'nın büyük bir kısmında 3 000 V sürekli ve bazı bölgelerinde 3 600 V trifaze akım uygulanmaktadır. İsviçre 15 000 V, 16 2/3 Hz, Belçika 3 000 V sürekli v.b. akımlardan faydalanmaktadır. Bir tip akımdan diğerine kolaylıkla geçilmesi bir zorunluk halini alınca, iki akımlı lokomotiflerle yabancı ülkelerarası hatlarda kullanılmak üzere lokomotifler meydana çıktı.

Yolcu arabalarının ısıtılması meselesi de vardı. Bu türdeki arabalar da dört, hattâ beş değişik gerilim ve frekansa göre donatıldı. Bugün tek birim halinde bir veya birkaç gerilimle çalışan 6 000 KW gücünde lokomotifler yapılmaktadır. Tüm kilometraja göre elektriklendirilmiş hatların yüzde oranı durmadan yükselmektedir. Bugünkü durumda bu oran İsviçre'de yaklaşık olarak yüzde 100, İsveç'te yüzde 64, Hollanda'da yüzde 50, İtalya'da yüzde 48, Norveç'te yüzde 37, Fransa'da yüzde 22, İspanya'da yüzde 16, Batı Almanya'da yüzde 16, Rusya'da yüzde 14, Türkiye'de ise yüzde 0,3'tür.

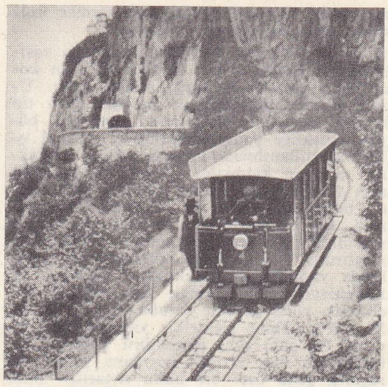

eski
Salève demiryolu

● *Çekici, çekilen araçlar ve diğer tesisler.* Buhar lokomotifi uzun zaman tek çekici araç olarak kaldı. Stephenson'un «füze»sinden beri termik randımanını yüzde birden yüzde on bire ve gücünü de birkaç beygirden 4 000 beygire kadar çıkaran birçok yenilikle donatıldı. Bununla birlikte buhar makinesi, bütün dünya demiryolları hizmet alanlarında devamlı olarak azalmakta ve bunların yerini elektrikli lokomotifler ve dizel lokomotifleri almaktadır. Yakın bir gelecekte buhar lokomotiflerinin büsbütün ortadan kalkacağı sanılmaktadır. Çekilen araçlarda da (araba, vagon) gerek trafiğin ve gerekse hızın (yük trenlerinde 60 ilâ 70, yolcu trenlerinde 120-140, hattâ 160 km/saat) gerektirdiği şartlara uymak amacıyle, birçok yenilik ve düzeltme yapılmıştır (askı tertibatı, ışık, ısıtma, klimatizasyon). Cer vasıtaları, lokomotiflerden başka, demiryolu arabalarını meydana getiren her türdeki aracı kapsar (az ve çok süslü lüks ve konforlu yolcu vagonları, kapalı ve açık yük vagonları, kasaları devrilebilir türden vagonlar, düz platform halindeki vagonlar, sarnıç vagonları v.b. otomotris ve otoraylar). Araçlara ilk zamanlarda, şimdi hayvanla çekilen yük arabalarındakine benzeyen vidalı kollu ahşap fren papuçları takıldı, zamanla bu frenler değişerek bugünkü çok güçlü otomatik frenler haline geldi (Achard elektrik frenleri; Smith hava emme tertibatlı fren; basınçlı hava tertibatlı Westinghouse freni v.b.). Bu gibi frenlerin döküm demirden yapılmış papuçları vardır. Bu papuçlar tekerlek bandajının üzerine aderans limitine eşit bir basınç yapar. Bu frenlerden başka demiryolu hizmetlerinde birçok kere balatalı frenler de kullanılmıştır.

Hızın fazlalaşması için ton başına düşen tren gücünün büyük ölçüde artırılması gereklidir. Bu artırma iki şekilde yapılır: (genellikle klasik formüllere bağlı kalan Avrupa'da olduğu gibi) ya gittikçe güçlü lokomotifler yaparak veya Trans-Europe-express ve Tokaido tipi trenlerde olduğu gibi dizinin 10 000 KVA (kilo volt amper) olan gücünü bu dizinin 12 adet otomotrisi arasında bölmek suretiyle mesele çözülür.

Dizel lokomotiflerle çekim. Bugün bu tür çekim henüz elektrik transmisyonlu lokomotiflerle mekanik transmisyonlu otomotrisler tarafından sağlanmaktadır. Yüksek güçler elde etmek için önce her biri bir jeneratör çeviren iki motorlu ve bazen de üzerinde birotor bir jeneratör bulunan lokomotifler yapılmıştır. Bugün artık her biri bir birim (ünite) olarak bir lokomotife yetecek güçte (2 000-3 000 KW) dizel motorları yapılmaktadır. Bu gibi makinelerin simgesi CC-72 000'dir. Hidrolik veya hidromekanik transmisyon düzeninin kullanılması amacıyle deneyler yapıldı. Bu sayede, 75 tonu geçmeyen bir lokomotifte (BB-69 000) 4 400 BG'lük bir güç sağlandı. Hidromekanik transmisyonlar konusunda özellikle Batı Al-

Foto. Ghedina (LAROUSSE)

manya'da otoray ve otomotor trenler üzerinde başarılı deneyler yapıldı.

● *Yolcu vagonları.* Bu tür demiryolu vasıtalarında özellikle askı tertibatıyle fren konusunda çok büyük değişiklikler oldu. Uzun biyelli askı tertibatı bulunan yeni tip bojiler incelendi, elastometr, yani çok büyük esnekliğe sahip malzemenin montaj işlerinde kullanılması suretiyle dingil boşlukları ortadan kaldırıldı. Fransa'da pandüllü askı tertibatlı bir deney arabası da yapıldı, bölme duvarları ses geçirmez hale getirildi. Ayrıca araba kapı ve pencerelerine tam anlamıyle bir ses geçirmezlik niteliği kazandırmak zorunluluğu pencerelerin sabit halde yapılmasını gerektirdi. Isıtma ve klimatizasyonu sağlamak için önemli bir elektrik gücü gerekir (araba başına 34 ile 50 KW). Çekme elektrikle yapılmadığı takdirde bu güç, özel jeneratörü bulunan bir furgondan tren dizisini meydana getiren araçlara gene özel bir hatla aktarılır. Bazı dizel-elektrik lokomotiflerinde 1 500 V'luk sürekli akım vardır. Bu akım yukarıda söz konusu olan tren hattını beslemeğe yeterlidir. Frenleme konusuna gelince hız ve ağırlıkları gittikçe artan trenlerin işletmeye konması üzerine devamlı olarak basınçlı hava ile çalışan frenlerin yetersizliği anlaşılmıştır. Buna göre lokomotifte makinist musluğunun kullanılmasıyle doğan lokomotifte olduğu kadar bütün diziyi sonuna kadar eşit surette basınçlı hava freni etkileyemez. Bazı özel donanım sayesinde fren etkisinin yayılma hızı her ne kadar 80 m/saniyeden, ses hızından biraz daha az olan ve yaklaşık olarak 300 m/saniyeye varan hıza kadar yükseltildiyse de, bunu aşabilmek mümkün olmadı. Bu sebeple de fren, diziyi aynı zaman ve anda etkileyememektedir. Trenin çeşitli bölümleri aynı zamanda etkilenemeyince, aradaki zaman farklarıyle bunların sonucu olarak tren uçlarında meydana gelen reaksiyonlardan ötürü rahatsızlıktan başka, hem yolcuya hem de taşınan eşyaya zarar veren olaylara yol açabilir. Bundan başka otomatik frenin çözülmesi veya boşalması incelenince bu frenin moderabl yani yavaş yavaş çözülmediği ve etkisinin de sürekli olmadığı görülür. Bu durum uzun inişlerde birtakım zorluklar çıkarır. Buna karşı ilk tedbir olarak, besleme işi, frene kumanda eden ana boruya yüklenmek suretiyle iki borulu fren sisteminin uygulanması yoluna gidildi. Üç yollu klasik musluğun yerine dört yollusu kondu, fren boşaltma ve çözülme işlemi hem yavaş yavaş hem de sürekli işler duruma sokuldu. Ancak yayılma hızı konusunda hiç bir şey yapılamadı. Frenleri elektrik gücünden yararlanarak çalıştırma konusunda deneyler yapılmakta, fren boruları frenleme dışında basınç altında bulundurulacak ikinci bir hatla donatılmaktadır. Deneyler iyi sonuç verdi. Ancak bu teknik henüz büyük bir gelişme gösteremedi. Sınırlı sayıda diskli fren deneyleri de yapılmış, son olarak büyük hızla giden elektrikli trenlerde reostalı fren sisteminin uygulanması gerektiği anlaşılmıştır.

● *Yük vagonları.* Yük trenlerine ait vagonların yük treni için kabul edilen ve 80 km/saat olan normal hızla, hızlı yük treni (mesajeri treni) için öngörülen 120 km/saat hıza dayanabilecek şekilde geliştirilmesi gözönünde tutuldu. Bu vagonlara bu yolda bir gelişme sağlamak üzere yapılan çalışmalarda sık sık ortaya çıkan ve tehlikeli sonuçlar doğuran dingil kutularının ısınması olayıydı. Bu konu da ele alındı, yalnız ulaştırma işlerinin ortalama hızının işletme metotlarına bağlı olduğu da unutulmamalıdır. Parça halindeki yüklerin aktarılma işleminde bir azalma sağlanması, otomatik koşum takımının servise konması suretiyle tam vagonların, yani yükle dolu vagonların triyaj işinin hızlandırılması gereklidir. Amerika, otomatik koşum sistemini XIX. yy.ın sonlarında uyguladı. Amerika'dan sonra bu koşum sistemi Rusya tarafından da kabul edildi, fakat öteki Avrupa ülkelerinin şebekelerine yayılmadı. Koşum ve çarpma organlarının birbirinden ayrıldığı bugünkü sistemin (koşum takımı ve tampon) birçok sakıncası vardır. Bunların başında gerek çözmek ve gerekse bağlamak üzere vasıtaların arasına manevra işlerinde çalışan manevracının girmesidir. Bern konferansında kabul edilen emniyet ve korunma aygıtlarına rağmen (cankurtaran tertibatı) bu manevralar sırasında her yıl sonu ölümle biten birçok kaza meydana gelmektedir. Manevra sırasında vagonların tekrar tekrar birbirine çarpmaları triyaj işlerini zorlaştırmakta ve karıştırmaktadır (vagonlar, dağıtma işi tamamlandıktan sonra birbirine bağlanır). Klasik koşum takımı yerine gerek iktisadî ve gerekse insanî bakımdan otomatik kuplaj organlarının kullanılması yolunda konferanslar düzenlendi. Otomatik cihazın hizmet şartları *Milletlerarası Demiryolları birliği* tarafından yazılmıştır. Ancak bu şartlar sayı bakımından hem çok hem de bazen birbirleriyle çelişki halindedir. Bağlanacak vagon tipinin çokluğu, değişik yükleme şartları, kabul edilen makas açılarıyle makas barınma yolları yarıçapları, gerek çekme hareketi gerekse çarpma olayına karşı koşum takımının direnci ve çarpmayı söndürmek için bu takımın ne çapta bir enerjiye sahip olması gerektiği, son olarak araçların bağlanması sırasında istenen otomatik irtibatlı fren boruları ve bazı durumlarda tren kontrol elektrik hatlarının da bağlanması işleri yukarıda sayılan meseleler arasına eklenmelidir. Bu şartlara cevap veren az sayıda otomatik koşum takımı yapılmış ve bunların çoğaltılması için de sürekli bir çaba harcanmaktadır. Türkiye'de de dizel çalışmaları ilerlemekte ve buna ek olarak Devlet demiryollarında yük ve yolcu vagonları da yapılmaktadır. 1968 Yılı sonuna kadar 2 229 yük vagonu, 158 yolcu vagonu yapıldı. Ayrıca Eskişehir, Sıvas ve Adapazarı Demiryolu fabrikaları dizel lokomotifi ve elektrikli lokomotif yapmak üzere genişletilmektedir.

● *İşaretleme.* Çok hızlı trenlerin çalışmasını sağlamak amacıyle işaretleme tesislerinin toptan değiştirilmesi gereklidir. Bugünkü halde normal trenlerin yürüyüşünü ayarlayan otomatik blok sistemine siper hizmeti gören ikinci bir işaretleme sistemi eklenmelidir. Cab signal otomatik blokun, yani korunan bölgenin ilerisinde iki ikinci bölge, bir tren tarafından işgal edilmişse, bu durum ihbar işaretiyle belirtilir (bu vaziyette iki tren arasında bir bölge veya blok uzunluğu kadar bir durma mesafesi bulunur). Eğer bir bölgenin ilerisindeki üçüncü bölgede bir tren bulunuyorsa, ihbar işareti önüne gelen trenle, ileride meşgul bulunan bölgenin arasında 2 blokluk bir durma uzaklığının bulunduğu anlaşılır. Siper hizmetini gören işaretleme sistemi ya mevcut ihbar işaretini ihbar etme sureti ile (160 km/saatlik hızda) veya dördüncü blokun veya başka deyimle bölgenin durumunu bildirir (200 km/saatlik hız). Bu durumda trenin önünde üç bölgelik bir durma uzaklığı bulunur. Yoldaki özel frekanslar makineye aktarılır. (Saatte 160 km hızla giden lokomotifler 16 frekans, 200 km hızla giden lokomotifler ise 20 frekans alır). Bu frekansların kaybolmasıyle siper işaretleri ihbar görevini yerine getirir.

● *Yük nakli ve diğer hizmetler.* Demiryolu şirketleri yük ve eşyaları kesin tarifelere göre taşımaktadır. Fiyat tespitine temel olarak kabul edilmiş unsur uzaklık olmakla birlikte, bazı usul gereklerine göre sevk olunan malın nitelik ve değeri de taşıma bedelini etkiler. Genel olarak döküm halindeki ağır yükler (kömür ve maden) çok ucuz tarifelerden yararlanır. Bunun sebebi ağır sanayinin gelişmesini sağlamaktır. Buna karşılık tüketim maddelerine uygulanan tarifeler oldukça yüksektir.

Avrupa demiryolları, nüfusu sürekli olarak artan bölgelerde çok gelişti. Şirketler geçmişi gözönünde bulundurarak yeni pazar yerleri açtı, bu gibi bölgeleri birbirleriyle rekabet eder duruma getirdi. Böylelikle bölgesel iktisadî gelişmede artan bir dengesizlik meydana geldi. Boş, yani nüfusu az olan ülkeler için demiryolu bir nüfus artırma hizmeti gördü. Çoğu kere sırf trafiklerini artırma amacını güden demiryolu şirketlerinin çalışmasıyle tarım ve sanayi kuruluş ve teşkilâtları değer kazandı (Kanada demiryolları, Anadolu-Bağdat demiryolları).

— Türkiye'de yük naklinde demiryolları oldukça önemli rol oynar. Türkiye'nin tarım ürünleri gerek tüketim merkezlerine, gerek ihraç limanlarına demiryollarıyle ulaştırılır. Ayrıca Zonguldak bölgesinde çıkarılan maden kömürü, enerji üretimi ve yakıt olarak kullanılmak üzere İç Anadolu'ya bu yollar yardımıyle taşınır. Şeker, sabun ve akaryakıt gibi gerekli tüketim malları da demiryolu sayesinde kolaylıkla Anadolu'ya gönderilir. 1967 Yılında ülkedeki yük nakliyatının yüzde 31'i demiryollarınca karşılandı. Bu nakliyatın üçte birini tarım ürünleri meydana getiriyordu. Böylelikle toplam olarak 15 milyon tonu bulan bir nakliyat gerçekleştirildi.

Yük nakliyatının yanı sıra demiryollarında hayvan taşımı da yapılmaktadır. 1967 Yılında 3-4 milyon ton hayvan taşındı.

Yolcu naklinde demiryolları kara yollarından sonra gelir. 1968 Yılında 98 000 000 yolcu taşındı. Yolcu nakliyatının ton/km olarak yaklaşık yüzde 14'ü demiryollarından yapılır.

Ayrıca demiryollarınca 1 mart 1968 tarihinden beri kapıdan kapıya taşıma hizmetlerine başlandı. Aynı yılın sonuna kadar 1 115 ton eşya taşındı.

● *Ticaret ve T.C.D.D. işletmesi varlıkları ve hizmetleri.* Demiryolları işletmeleri ticarî faaliyetlerini deniz, kara ve hava yolları rekabetine rağmen sürdürmektedir. Bu arada Türkiye'de de 2 500 000 000 itibarî sermayesi olan T.C.D.D.'nin 1968 yılı sabit tesislerinin genel toplamı 3 861 052 000 TL'na ulaştı (1960'ta 2 026 376 000 idi). Cer aracı olarak lokomotif sayısı (1968): buhar lokomotifi 852, dizel lokomotifi 108, elektrik lokomotifi 3, otoray sayısı 26, motorlu tren 30 ve elektrikli tren 30. Yük vagonları sayısı 16 779, idarî hizmet vagonları sayısı ise 2 081 oldu. Gar, istasyon ve durak toplamları 987, personel sayısı ise 66 894 idi.

İşletme olarak üretilen taşıma hizmeti hamton-km olarak (bir trenin yükü ile vagon ve yolcu arabaları daraları toplamıyle katedilen uzaklığın çarpımı) 1968 yılında 18 388 000 000 (1960'ta 15 760 000 000) rakamına ulaştı. Yolcu-km (4 539) [yolcu sayısıyle yolcunun katettiği uzaklığın çarpımı] ile safî ton-km'nin (5 681) [taşınan eşya tonlarıyle eşyanın katettiği uzaklığın çarpımı] toplanmasıyle elde edilen toplam birim (ünite)-km 10 220'yi buldu. Utilizasyon (yararlanma) etkenine (ünite km'nin ham ton km'ye oranı) gelince bu sayı aynı yıl yolcu vagonu için yüzde 52, yük vagonu için yüzde 48 idi.

Malî yönden 1961 yılı sonunda sermayesinin tamamı ödendi. 1968 Yılında işletmenin gelirleri 1 212 400 000 TL'na, giderleri ise 296 600 000 TL'na yükseldi. Zararı 480 200 000 TL oldu. (1960'ta gelir 737 900 000, gider 894 800 000, zarar 156 900 000 idi.) Bu gelirlerin büyük bir kısmı yolculardan (198 445 000 TL), yük taşınmasından (604 787 000 TL), liman ve iskele gelirlerinden (152 657 000) elde edildi. Yolcu trafiğinin yıllık artışı yüzde 6,25 (1968), yükün ise 1,88 (1968) idi.

1968 Yılında bir tren-km'nin geliri ortalama olarak 19,90 TL, bir hamton-km'nin geliri 4,04 krş. idi. Yolun ortalama uzunluğunun bir km'sine düşen gelir 96 173 TL oldu. Aynı yıl bir hamton-km'nin maliyeti 7,24 krş, bir yolcu-km'nin maliyeti 9,65 krş, bir safî ton-km'nin maliyeti 17,03 krş oldu. Giderler arasında yatırım giderleri 380 848 000 TL'na ulaştı. İşletme giderlerinin işletme gelirine oranı olan genel işletme emsali 1963 yılında yüzde 140 oldu.

● *İşletme.* Fransa'da idare servisleri, ticaret ve hasılat işleriyle bütün muhasebe konuları, emir ve talimatnameler (tüzükler), müracaat ve tarifeler, genel masraflar v.b. gibi konuların incelenmesi ve uygulanmasıyle görevlendirilirler. Yolcu ve çabuk çürüyen mal nakliyatı durmadan artmakta olan hızdan yararlanmaktadır. 1937 Yılına doğru 70 ilâ 90 km/saat olan ekspres tren hızları bu tarihten sonra 100 km/saat'e çıkmıştır. Trenler her gün yukarıda belirtilen hızdan daha büyük bir hızla 90 000 km'lik uzunlukta yol yapmaktadır. Muntazam trenlerden bazılarının ticarî sürati (duruş zamanları dahil yapılan hız) 120 km/saat'i geçmektedir. Ray üzerinde yapılmış en büyük hız 331 km/saattir (28 ve 29 mart 1955 tarihinde Bordeaux-Bayonne hattında yapılan rekor). Bu başarılar elektrifikasyon sayesinde elde olunmuştur. Elektrikli cer sistemi özellikle çok yoğun bir trafiği taşıyan ova yollarında ve kömür üretimi az olan memleketlerde hızla yayılmaktadır.

● *Trafik.* Trafiğin kilometre ve şebeke başına milyar ton kilometre cinsinden ifadesi, sanayi kesimi çok gelişmiş ve çok geniş alanları olan ülkeler ile öteki bölgeler arasındaki farkı ortaya koyar. Bu durum yıllık değişiklikler sebebiyle beş yıllık esaslar halinde ve ortalama bir değer şeklinde gösterilir. A.B.D. 100 sayıldığında bu sayı Rusya için 70, Kanada için 10, Batı Almanya, Fransa ve Hindistan için 4'er, İngiltere için de 3'tür.

Türkiye millî ekonomi türüne göre temel trafik ülkeden ülkeye değişir. Afrika demiryollarının büyük bir bölümündeki ana trafiği limanlara doğru veya muhtemel olarak buralarda bulunan fabrikalara gönderilen gayri safî tarım veya maden ürünlerinin taşınması meydana getirir. Avrupa tipi şebekeler üzerindeyse döküm halindeki ağır malzeme, taşınan tonajın başlıca bölümlerinden birini meydana getirir.

● *Askerî hizmetler.* Demiryolunun askerlik alanında görülen ilk hizmeti 1859 İtalya savaşında oldu, saatte ortalama 27 km hızla 600 000 kişi taşındı. Bundan sonra demiryolundan, Amerika Ayrılık savaşında büyük ölçüde yararlanıldı ve askerî trafiğin sağlanması için uzmanlardan meydana gelen bir birlik kuruldu. 1866 Savaşından sonra 1870 fransız-alman savaşında birliklerin yığınağı, erzak ve mühimmat yetiştirilmesi yönünden demiryolunun stratejideki önemi bütünüyle ortaya çıktı. Bu konuda barış zamanında metotlu bir hazırlanmanın gerekli olduğu bir gerçektir.

Daha sonraları Ruslar erzak ve mühimmat ulaştırılması konusunda demiryollarına büyük bir önem verdiler. 1944 Yılında yapılan çıkarma hareketinden sonra müttefikler, Fransa'da demiryollarından büyük ölçüde yararlandılar. Her ne kadar motorlaşma hareketi demiryolundan yararlanma faaliyetini «ordular bölgesi»ne varıncaya kadar sınırlandırdıysa da bugünkü modern orduların ihtiyacı olan erzak ve mühimmat nakli ancak demiryoluyle sağlanabilir. Amerikan tipi bir tümenin nakli için 63 katara, yani 1 880 vagona ihtiyaç olduğu görülmüştür.

Türkiye'de 1949'a kadar, demiryollarının askerî amaçlarla kullanılması işi Genelkurmay başkanlığı V. şubesi tarafından yürütülürdü. 1949'da Genelkurmay teşkilâtının yeniden düzenlenmesi sırasında bu iş Genelkurmay Lojistik Başkanlığı Ulaştırma dairesine devredildi. Bu dairenin Devlet Demiryolları Genel müdürlüğünde Ulaştırma kumandanlığı vardır.

● *Teknik işletmecilikteki gelişmeler.* Genel olarak teknik yönden işletmede büyük hızların yapılmasını sağlayacak şartlara ayarlanma zorunluğu sonucu hızların türdeş bir duruma getirilmesi ve kumanda sisteminin büyük çapta merkezleştirilmesi eğilimini doğurdu. Kumanda merkezlerine yerleştirilen regülatör yani ayarlama tertibatı sayesinde, trafiğin bir merkezden yönetilmesi işlemi genelleştirildikten sonra, önceden hazırlanmış bir programa uygun olarak trenlerin hareketlerini, işaret tesisleriyle makaslara kumanda etmek suretiyle düzenleme işi elektronik hesap makinesiyle yapıldı. Bu merhale aşıldıktan sonra ayarlama cihazının yerini hesap makinesi aldı ve gerektiği zaman, yani gecikmiş trenler sebebiyle trafiğin programı aksadığı zaman, duruma göre en uygun trafiğin uygulama işini elektronik hesap makineleri görmektedir. Bu teknik ilk olarak Dole-Vallorbe hattında uygulandı. Klasik demiryollarına paralel olarak, bu ulaştırma sisteminin yakından veya uzaktan benzeri olan birtakım ulaştırma metotları da gelişmektedir. Bu demiryolla yakından ilgisi olmayan bir tekniktir (Aero-tren). S.N.C.F. de dahil, birçok demiryolu idareleri bu yeni teknikle ilgilenmeğe başladılar. Bu yeni aracın 200 ilâ 400 km/saat olan hızı ona demiryoluyle uçak arasında bulunması gerekli olan bir kara yolu vasıtası özelliği kazandırdı. Aero-tren'in işlemesiyle, uçak tüm olarak uzun seferlerin taşıtı haline gelecektir.

● *Devamlı ulaştırma.* Devamlı bir akış niteliği taşıyan ulaştırmanın bugünkü halde çok büyük bir uygulama ve yayılma alanı olduğunu belirtmek gerekir. Çok değişik yapıda olan ve hızın az olmasına rağmen taşınan yük bakımından son derece verimli olan bu araçların başlıcaları şunlardır:

— *Bantlı (konvuayör).* Bunların verimi saatte yüzlerce hattâ binlerce tona kadar çıkabilir. Yolcu taşıyan ve yürüyen trotuar şeklinde olanları saniyede 1 m'den az bir hızla saatte 3 000'den 10 000 kişiye kadar insan taşımaktadır. Bu tertibatın (kademeli hızı sahip bantlar) özel yapıda olanları ötekilerine oranla daha hızlı gidebildiklerinden verimleri de 3 ilâ 4 mislidir. Uzunlukları birkaç kilometre kadardır.

— *Hidrolik taşıyıcılar veya pipe-line'lar.* Bunar ya sıvı maddeler (su, petrol ve ürünleri) ya da içinde az veya çok sayıda bentonit (maden kömürü) bulunan suya karıştırılmış toz halindeki katı maddelerin taşınmasında kullanılır. Bazı pipe-line'ların uzunluğu binlerce kilometreyi bulur.

— *Füniküler sistem (Hayti sistem).* Devamlı şekilde hareket halindedir. (Çanaklı veya kabinli teleferik, telesiej, teleski.) Uzunlukları kilometreleri aşan tesisler vardır. Comilog teleferiğinin boyu 76 km'dir.

— *Zincirli transportörler veya konvuayörler.* Birbirlerine takılmış durumda olan ve her biri bir parça veya bir insan taşıyan unsurlardan meydana gelen (indirme bindirme, nakil ve inşaat işlerinde kullanılan zincir halindeki araçlar) taşıma araçlarıdır: (Cenevre'de Battelle İnstitute'ün transportörü, «paternoster» adı verilen düşey yönde çalışır transportörler).

Çoğu kere bu gibi transportörler havai bir monoraya asılıdır. Böyle bir taşıtla insan taşıma konusunda karşılaşılan en büyük sakınca transportöre binmek veya ondan inmek için merdivenin gerekli olmasıdır. Bu zorluğu gidermek amacıyle «Battelle Institute» transportöründe olduğu gibi yolcuyu transportörün hızına eş bir hızla çıkarıp indiren döner cinsten bir platform yahut değişik hızla işleyebilen bir vargel sistemi veya yürütücü döner bir yol üzerine yerleştirilmiş birbirinden ayrı arabalardan meydana gelen, hızını bölge bölge ağırlaştırabilen bir tertibattan yararlanılması gerekti.

● *Yarı devamlı ulaştırma.* SECCAM gibi yarı devamlı şekilde çalışan ulaştırma sistemleri de vardır. Bu sistemde, şekil değiştirebilen oluk biçiminde, hafif bir yol üzerinde yürüyen esnek bir trenden yararlanılır. Treni yürüten (motris) birkaç dingil veya yol boyunca düşey yönde sıralanmış, akslarına da kauçuk tekerlekler geçirilmiş motorlardır. Tren kauçuk tekerleklerin yol cidarlarına iyice oturması sayesinde yürür.

● *Dünya demiryolu şebekeleri.* Demiryolu, Avrupa'da 1825, Amerika'da 1830, Asya'da 1853, Avusturalya'da 1854 ve Afrika'da 1856 yıllarında görülmeğe başlanmıştır. Dünya üzerine döşenmiş bütün demiryolu şebekeleri birkaç on yıllık süre içinde düzenlendi ve uygulandı. 1840'ta 7 700 km, 1900'de 790 000 km, 1955'te 1 130 000 km'ye ulaşan demiryollarının döşenme süresi, yapılması yüzyıllar sürmüş olan kara yolları şebekesiyle çelişki göstermektedir. Demiryolu yeryüzüne çok düzensiz bir şekilde yayıldı. 345 000 km Birleşik devletlerde olmak üzere, Kuzey Amerika'da 422 000 km, Avrupa'da, Rusya dışında 258 000 km, Rusya'da 130 000 km, Asya'da 120 000 km (Rusya'nın bu bölümü dışında), Güney Amerika'da 100 000 km, Afrika'da 75 000 km ve Avusturalya'da 20 000 km uzunluğunda demiryolu vardır. Yoğun bir kütle meydana getiren ve ikinci derecedeki yolları da kapsayan demiryolu şebekeleri, kalabalık ve sürekli olarak bir topluluğun yaşadığı, sanayi bakımından çok gelişmiş, beslenmesi için olduğu kadar ihracat dolayısıyle de tüketim maddelerine ihtiyacı olan büyük şehir topluluklarının bulunduğu bölgelerde görülmektedir. Bunlar daha çok Batı Avrupa, Ukrayna, Moskova dolayları, Birleşik Amerika devletlerinin doğu bölümü, Rio de la Plata bölgesi, Güney Afrika cumhuriyetindedir (Transvaal, Oranj, Kap). Dünyanın öteki bölgelerinde çok geniş alanları kateden ve ancak insan faaliyetinin yoğunlaşmağa başladığı bölgelerde yapılması gerekli görülen demiryollarına bir temel hizmeti görecek nitelikte olan tek hatlı demiryollarına rastlanır (meselâ Amerika kıtasını boydan boya geçen demiryolu ile Sibirya'yı kateden demiryolu hattı gibi). Afrika kıtasında memleket içinden limanlara yöneltilmiş demiryolu sisteminin en uygun örnekleri bulunur. Afrika demiryolları, işletilecek zengin bölgelerin bulunduğu noktalara kadar ülkenin içine az veya çok miktarda girmiş hatlardan meydana gelir. Bunların arasında «katanga» madenlerini limana bağlayan demiryolu, kıta içine girme yönünden en uzun hattın canlı bir örneğidir. Afrika demiryolları yapım bakımından da sömürge ekonomisi özelliğini taşır.

Sanayii gelişmekte olan memleketlerde ve özellikle Çin, Rusya, Hindistan ve Latin Amerika'da demiryolu yapımı gelişme halindedir. Bunun aksine olarak demiryollarından ilk olarak faydalanan ülkelerde demiryolu yapımında azalma görülmektedir. Nitekim Amerika'da 1916 yılında 409 000 km uzunluğunda olan demiryolu 1936'da 386 000, 1945'te 363 000 ve 1955'te 345 000 km'ye düşmüştür. Böyle bir düşüş fransız demiryollarında da görülmektedir.

● *Özel demiryolları.* Bazı sebep ve zorunluklar sonucu yapılması gerekli görülen demiryollarının özellikleri aşağıda açıklanmıştır. *Dağ yolları.* Genel olarak üç raylıdır; iki ray taşıt tekerleklerinin yuvarlanmasına, ortadaki ray da bir motor tarafından çevrilen dişlinin üzerinde yuvarlandığı kremayeri tutmağa yarar.

— *Füniküler demiryolu.* Bir veya birkaç arabadan meydana gelen özel makinelerin işlettiği sabit tamburlar üzerine sarılan veya toprak altındaki borular içinde hareket eden kablolar üzerine makaralarla asılmış bir taşıttır.

— *Teledinamik demiryolu.* Yokuşlu yerlerde, kablolarla çekilen demiryol taşıtıdır. Bu tür trenlerin çekiminde fünikülerlerin sabit makinesi, kabloları ve aderansla işleyen normal demiryolu taşıtında kullanılan motorlardan yararlanılır.

— *Dar hatlar (Dekovil sistemi).* Mahallî bir sanayi veya tarım işletmesine uygun gelen ekonomik bir demiryoludur. Bu sistemin yol açıklığı 0,60 m veya 1,00 m'dir. Dar hat fazla bir kazı ve sınaî üretim harcamalarını gerektirmeyen, araziye daha kolaylıkla uyabilen bir demiryoludur. Bu sistemin cer vasıtaları da normal demiryolunun kine göre daha hafiftir.

— *Portatif demiryolları.* Sanayi tarım ve taahhüt işlerinde çok kolaylık ve fayda sağlayan bir demiryoludur. Raylar çerçeveyi meydana getiren traverslere ya perçinlenmiş veya bağlanmış durumdadır. Çerçeve doğrudan doğruya yere döşenebilir. Birinci Dünya savaşında düşmana karşı yapılan tahkimli mevkilerin çevresine 0,60 m açıklığında portatif demiryolu gibi çeşitli ulaştırma taşıtları da proje halinde kalmıştır. Buna benzer ve paten (kayak) teşkilâtı sayesinde basınç altında bulundurulan ince bir su tabakasının üstünde kayan taşıtlardan meydana gelen dizi de çok tutulmayan ulaştırma araçlarındandır. Son olarak monoray demiryolu gibi duruşu sırasında arabanın düşey yöndeki dengesinin bozulmamasını sağlamak amacıyle her taşıtın içine yerleştirilmiş bir jiroskopun bulunduğu diziler de uygulama alanı buldu. Bu vasıtanın arabaları yolcu taşıma işlerinde olmasa bile sanayideki indirme bindirme ve nakil işlerinde kullanılmıştır. Araba üst tarafındaki raya asılmış durumdadır. Bu gibi araçlar büyük fabrikalarla sanayi kuruluşlarının bulunduğu yerlerde çok kullanılmaktadır. Bu sisteme benzer bir demiryolu 1901 yılından beri Almanya'da Barmen ile Elberfeld arasında yolcu taşıma işlerinde çalıştırılmaktadır. Ata biner gibi putrel üzerine bindirilen, gerek düşey ve gerekse yatay yönde dönen tekerlekleri bulunan, özel biçimde bir ulaştırma taşıtı olan Alweg sistemindeki monoray Almanya'da yapılmıştır. Bu tip monoray «Seatle»de (Amerika) kısa bir hat üzerinde denendi. Bundan başka «Chateau-neuf-sur-Cher»de bir fransız şirketi (S.A.F.E.G.E.) asılı durumda işleyen yeni tür bir monorayı başarıyle denedi. Ayrıca Rusya'da «Vnukova» hava istasyonu ile Moskova arasında asılı monoray sistemine çok yakın bir aracın yapımı da tasarı halindedir.

◆ **Demiryolcu** bls. i. Demiryollarında çalışan işçi veya memur. (LM)

DEMİURGOS i. («halk için çalışan, yapıcı» anlamında yun. k.). Fels. Eflatun'cuların yaratıcı Tanrıya verdikleri ad.

— ANSİKL. «İşçi, sanatçı, mimar» anlamlarına gelen *demiurgos* kelimesi ilk defa eflatuncu felsefede görülür ve dünyayı düzenleyen Tanrı anlamında kullanılır. *Timaios*'ta karanlıklardan ışığı ayıran Tanrı, *Parmenides*'teki zekâların güneşi olan tanrı ile özdeştir. «Demiurgos» kelimesi, Yeni Eflatun'culukta yeniden ortaya çıkar; fakat orada *Bir*'den ve *Nus*'tan (zekâ) ayrı bir ilkedir; *evrensel ruh* adı altında, duyarlıklı yaratıkların dünyasını düzenler. Demiurgos gnostiklerde de görülür. Valentin'a göre, ilk varlığın (*Bythos*, «derin uçurum») en son türemesidir. Özü gereği, ne ruhtur ne de madde; yapısında her ikisi de vardır. Bütün gnostikler, Eski Ahit'in Tanrısını demiurgos, yahudi dinini de onun belirtisi olarak kabul eder, ancak kimileri demiurgosu iyiliksever, kimileri de kötücül bir varlık saymaktadır. (L)

DEMLEMEK geçl. f. (fars. *dem*'den *demle-mek*). Çayı kaynar suyun içine attıktan sonra suya renk ve kokusunu vermesi için bir süre bekletmek: *Çayı demledim, kotardım, verdim* (Ahmed Rasim).

◆ **Demlenmek** dönşl. f. [Çay için] Rengi ve kokusu suya geçerek içilecek kıvama gelmek. *Çay demlendi.* ‖ *Teklz.* İçki içmek: *Gelin Cumhuriyet Halk Partisinden olun da Beşiktaş gazinosunda dinlenmeğe ve demlenmeğe gidin* (F.R. Atay).

— Tasav. Bektaşîlerde, içki içmek anlamında kullanılır.

◆ **Demlendirmek** ettrg. f. Çayın demlenmesini sağlamak: *Yarım saat demlendirdim.* ‖ *Teşm. yol.* Tam kıvamını buldurmak: *O gün mecliste bir eksiklik yoktu, ama kimse bir türlü sohbet tutturamıyor, sevda demlendiremiyordu* (N. Araz). [M]

DEMLİK i. (fars. *dem*'den *dem-lik*). İçinde çay demlenen, genellikle porselenden veya madenden yapılmış küçük çaydanlık: *Ocağı pompaladı. Üstüne demlikleri koydu* (K. Tahir). [M]

DEMMİN, Almanya'da (Doğu Almanya, Neubrandenburg idare bölümü) şehir, Peene kıyısında, Greifswald'ın güneybatısında; 17 100 nüf. Eski surlar. XVI. yy.dan kalma kilise. Şeker ve bira fabrikaları. (L)

DEMNAT, Fas'ta (Marakeş ili) kasaba, merkezî Büyük Atlas'ın eteğinde; 6 300 nüf. Demnat, verimli tarlalar ve zeytinliklerle çevrilidir. Elsanatları merkezi. Büyük yahudi topluluğu. (L)

DEMO. Bk. DAMO.

Démocratie en Amérique (DE LA) [*Amerika'da Demokrasi Üstüne*], fransız devlet adamı Alexis de Tocqueville'in Amerika dönüşünde (1835-1840) yazdığı, büyük yankılar uyandıran kitap. Bu, amerikan cumhuriyetinin incelenmesi, demokratik bir devletin değerlendirilmesi ve dolaylı olarak da uygulamada bu düzene yönelen milletlerin eğitilmesi amacını taşıyan bir eserdir. (L)

Democrazia Cristiana. Bk. HIRİSTİYAN DEMOKRAT PARTİ (*İtalya*).

DEMODE sıf. (fr. *démodé*). Modası geçmiş: *Demode tayyöründen utandığı için...* (R.N. Güntekin). [M]

DEMODECİDAE çoğl. i. Solucanımsı uzun küçük güveleri kapsayan uyuz böceği familyası. Örnek böceği *demodex*'tir.

— ANSİKL. Yumurtadan yeni çıkan demodex'lerin üç çift ilkel bacağı ve erginlerinkinden daha uzun karnı vardır. Bu böceklerin hepsi asalaktır. İnsanların ve hayvanların yağ bezlerinde, kıl keseciklerinde yaşar. İnsanda ergenlik sivilcelerine, köpekte bir çeşit uyuz hastalığına sebep olur. (L)

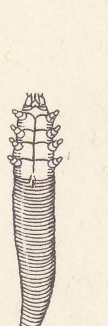
demodex

DEMODEX veya **DEMODEKS** i. *Demodecidae* familyasından uyuz böceği.

— ANSİKL. *Demodex*'ler memelilerin derisindeki yağ keseciklerinde yaşayan mikroskobik böceklerdir. Çoğalarak deri hastalıklarına sebep olur. *Demodex folliculorum*, insanların burun deliklerindeki yağ keseciklerinde bulunur, sivilce ve ergenlik oluşumuna yol açar. Demodex cüzamın bulaşmasında rol oynadığı gibi kirpiklerin yağ keseciklerinde yerleşirse blefarite de sebep olabilir. Demodex'in başka türlerine köpek, kedi ve yarasaların kıl altı keseciklerinde çok rastlanır. (L)

Demodex hastalığı. Yağ bezlerinde ve kıl kökü keseciklerinde yaşayan *demodex folliculorum* adlı uyuz böceklerinin sebep olduğu deri hastalığı.

— ANSİKL. *Demodex hastalığı* iki yaşına kadar köpeklerde sık görülür. Çok çeşitli şekilleri olan bu hastalık, kılların, bazen yer yer değirmiler, bazen kızarıklık bırakan az çok geniş alanlar halinde dökülmesi şeklinde belirir. Demodex'lerle stafilokoklar bir arada bulunursa sivilceli demodex hastalığı ortaya çıkar. Uyuzun aksine bu hastalık kaşıntı yapmaz. Asalak derinde bulunduğu için tedavisi uzun sürer. (L)

DEMODİKE, Kretheus'un karısı, Aiolos'un kızı. Damadı Phriksos'a çılgınca âşık oldu; Phriksos bu sevgiye karşılık vermeyince onu, kendisine tecavüz etmeye kalkışmakla suçladı. Kretheus bu yalana inandı ve Phriksos'u öldürmek istedi; fakat genç prens, kız kardeşi Helle ile Kolkhis'e kaçtı. (Bk. PHRİKSOS.) [L]

DEMODOKOS, Homeros'un Odysseia'sında, Phaiakes'ler kralının sarayında, İthaka kralının savaş başarılarını anlatan ozan. Demodokos bunu anlatırken, Odysseus da hazır bulunur (*Odyysseia*). [L]

DEMODÜLATÖR i. (fr. *démodulateur*). Radyotek. Modüle edilmiş bir akımdan yararlanarak modülasyonun yeniden kurulmasına yarayan tertibat: *Bulucu bir demodülatördür.* ‖ Frekans modülasyonlu yayınlar için düzenlenmiş alıcılarda, alçak frekans sinyalini veren kat. (L)

DEMOGRAFİ i. (yun. *demos*, halk, nüfus ve *graphein*, betimlemek'ten fr. *démographie*). İnsan nüfusunun özellikle sayı bakımından incelenmesi. ‖ *Tarihî demografi*, demografinin istatistik devri öncesi insan topluluklarını inceleyen bölümü. ‖ *Salt demografi, matematik demografi*, nüfusun gelişmesinin matematik incelemesi.

— ANSİKL. *Demografi* sözü ilk olarak Achille Guilard'ın *Eléments de Statique Humaine ou Démographie Comparée* (Beşerî İstatistik Unsurları veya Karşılaştırmalı Demografi) [1855] adındaki kitabında kullanıldı. Ama bundan çok daha eski bir geçmişte de demografi çalışmalarının izlerine rastlanır. Bunlar, daha çok, Eskiçağdan beri yapılmış değerlendirme ve nüfus sayımı çalışmalarıyle, XVII. yy.dan başlayarak doğum ve ölümlerin tespitine yönelmiş çalışmalardı. O devirde nüfus meselesini ele alan yazarlar (Vauban, Cantillon, Malthus, Mirabeau, Expilly, Moheau) daha çok iktisadî çalışmalar yapıyorlardı. Nüfus sayımlarının ve nüfus kütüğü tutma işlemlerinin gitgide yaygınlaşması nüfus konularına XIX. yy.dan itibaren gitgide genişleyen bir temel sağladı. Ama demografi yine de nicel nüfus istatistiklerinin incelenmesinden öteye gidemiyordu. Adolphe Quételet, modern demografinin kapsadığı çok geniş alanı şöyle tanımlar: demografinin insan topluluklarını meydana getiren bireylerin ayırt edici niteliklerini incelemesi gerekir. Böylece de istatistik, özerk bilim demografinin hizmetinde bir araç oldu.

Quételet'nin demografi anlayışının kendini kabul ettirmesi, hattâ demografinin zorunlu olarak eksik kalan basit tanımının sınırlarını aşması ancak çağımızda gerçekleşti. Nüfus sayımlarından, medenî hal istatistiklerinden ve konuyle ilgili soruşturmalardan hareketle demografik olayların sayısal yönüyle (nüfus sayısı, nüfusun yaşa, cinsiyete v.b. göre yapısı ve doğum, ölüm, evlenme oranı gibi konularla) ilgilenen bir *nicel* demografi ve halk topluluklarının sırf nitesel değişkenliklerini açıklamak üzere biyolojik, iktisadî, sosyal ve kültürel unsurları inceleyen bir *nitel* demografi ayrımı yapılır.

◆ **Demograf** i. (fr. *démographe*). Demografi uzmanı.

◆ **Demografik** sıf. (fr. *démographique*). Demografi ile ilgili. (L)

DEMOİVRE (Abraham) veya **MOİVRE** (Abraham DE), fransız asıllı ingiliz matematikçisi (Vitry, Champagne 1667 - Londra 1754). Nantes fermanının yürürlükten kaldırılması üzerine İngiltere'ye göç etti; Newton ve Halley ile dostluk kurdu. 1697'de Royal Society (İngiltere Fen akademisi) üyesi oldu. *Doctrine of Chances* (Talih Doktrinleri) [1718] adlı eseriyle ihtimal hesaplarının gelişmesine katkıda bulundu. (L)

DEMOKEDES, M.Ö. VI. yy.da yaşamış yunan hekimi. Kroton'da doğdu. Atina'ya, sonra tiran Polykrates'in yanına, Samos'a (Sisam) gitti. Pers kralı Dara'nın hekimi oldu ve sarayda birçok kişiyi tedavi etti. Kroton'a döndüğünde ünlü atlet Milon'un kızlarından biriyle evlendi. (L)

DEMOKHARES, atinalı hatip ve tarihçi (M.Ö. 355/450'ye doğr.-280'den sonra). Demosthenes'in yeğeni, yurtsever partisi önderlerinden biri, önemli görevlerde bulundu, özellikle Demetrios Poliorketes zamanında büyük rol oynadı. Başına buyruk bir yaradılışta olması yüzünden Demetrios tarafından sürgün edildi. Koyu bir milliyetçilik anlayışıyle zamanının hatiplik sanatı tarihini yazdı. (L)

DEMOKLES, Sirucusa tiranı Yaşlı Dionysios'un nedimi (M. Ö. IV. yy. başı). Krallığın verdiği mutluluğu durmadan öğerek kendisini bıkıp usandıran Demoklos'e kral «Senin de bu mutluluğu tatmanı istiyorum» diyerek tahtını bir gün için ona bıraktı. Demokles buna çok sevindi, fakat şölenin ortasında başının üstünde sadece bir tek at kılına bağlı bir kılıcın sallandığını gördü. Bu efsanede, kalelerinin yüksek duvarları arasında yaşayan Dionysios'un içinde bulunduğu devamlı endişe ve tehlikeyi ortaya koyan bir gerçek payı vardır. Sürekli bir tehlikenin varlığını belirtmek için Demokles'in kılıcı deyimi günümüzde sık sık kullanılmaktadır. (L)

DEMOKRASİ (esk. yun. *demos*, halk ve *kratos*, otorite'den *demokratia* > fr. *démocratie*). Halkın kendi kendini yönetmesi. ‖ Bir yönetim düzeninde halk iradesinin ağır basması veya yönetimin halk tarafından denetlenmesi. ‖ *Doğrudan doğruya demokrasi*, siyasî kararların, çoğunluk esasına göre, doğrudan doğruya şehir halkı tarafından alındığı yönetim şekli. ‖ *Temsilî demokrasi*, yurttaşların siyasî haklarını doğrudan doğruya değil de, kendi seçtikleri ve kendilerine karşı sorumlu olan temsilciler aracılığıyle kullandıkları yönetim şekli. ‖ *Liberal demokrasi*, azınlıkta kalanların kişi ve kamu haklarını (söz hürriyeti, vicdan hürriyeti v.b. güvenlik altına alabilmek için çoğunluk iktidarının anayasa ile kısıtlanarak uygulandığı yönetim şekli. (*Anayasal demokrasi* de denir). ‖ *Sosyal* veya *ekonomik demokrasi*, siyasî anlamda demokrasinin (doğrudan doğruya demokrasi, temsilî demokrasi, liberal demokrasi) öngördüğü ilkeler dikkate alınmaksızın sosyal ve ekonomik farkları (en önemlisi özel gelir dağılımındaki eşitsizliklerden doğan farklar) en aza indirmek amacını güden sistem. ‖ *Hıristiyan demokrasisi*, hıristiyan din ve ahlâkının buyrukları ile demokratik ilkeleri bağdaştırmağa çalışan akım. ‖ *Halk demokrasileri* veya *totaliter demokrasiler*, İkinci Dünya savaşının ertesinde, çeşitli ülkelerde (Arnavutluk, Almanya Demokratik cumhuriyeti, Bulgaristan, Macaristan, Polonya, Romanya, Çekoslovakya, Yugoslavya, Çin, Kuzey Kore, Kuzey Vietnam) S.S.C.B. örnek tutularak kurulan demokratik cumhuriyetlere verilen ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. ● *Eski demokrasiler.* Siyasî bir topluluğun teşkilâtlanmasında en çok başvurulan yollardan biri, *doğrudan doğruya demokrasi* olmuştur. Antropologlar demokrasinin birçok ilkel topluluk tarafından uygulandığını ortaya çıkarmışlar, sistemin tarihöncesi çağlardan beri kullanıldığını göstermişlerdir. Fakat batı siyasal geleneği açısından demokrasinin başlangıcı, eski Yunan'daki şehir devletleridir. Sistemli bir siyaset teorisi kurmayı deneyen Eflatun ve Aristoteles, demokrasiyi belli başlı beş veya altı hükûmet biçiminden biri olarak gösterirler. Demokrasinin en iyi tanımını Aristoteles, *Politikon*'da yapmıştır. Fakat bu tanımın dayandığı demokrasi anlayışı, günümüzdekinden bütünüyle farklıdır. Eski Yunan'da yasaları yurttaşların hepsi biraraya gelerek yaparlardı; temsilî demokrasi sistemi yoktu. O çağlarda genellikle bir şehir ve yöresinden meydana gelen devletlerin büyük olmayışı, yurttaş sayısının çoğu zaman 10 000'i geçmemesi, doğrudan doğruya demokrasiyi mümkün kılıyordu. Üstelik yurttaş kitlesi ergin halk kitlesiyle eşit değildi. Kadınların oy hakkı olmadığı gibi, yurttaşlık haklarından hiç bi-

rine sahip olmayan kalabalık bir köle sınıfı da vardı. Bu demokrasi anlayışı, köleliği kendi yapısına aykırı bulmuyor, kölelik kurumunu yurttaşlara kamu hizmetleriyle uğraşma imkânı verdiği için gerekli sayıyordu. Eski Yunan düzeni yurttaşlar arasında eşitliği tanımış, fakat insanlar arasındaki eşitliği tanıyan bir merhaleye varmamıştı.

Eski demokrasilerde bütün yurttaşlar meclise katılmak ve oy vermek hakkına sahip oldukları gibi yürütme ve yargı organlarında da çeşitli görevler alabilirlerdi. Görev dağıtımı seçimle veya kura ile yapılırdı. Aristoteles'e göre, kura sisteminin üstün tutulması, demokrasinin başlıca özelliklerinden biriydi. Bu sistemde kuvvetler ayrılığı olmadığı gibi bütün görevliler yasama, yürütme ve yargı alanlarında yetki sahibi olan halk meclisi önünde sorumluydular.

Eski Yunanlıların temsilî demokrasi sistemini kuramamış olmaları, geniş demokratik devletler meydana getirmelerini engelledi. Buna karşılık eski *polis*'lerin (şehir) ufak oluşu, siyasî hayatın son derece yoğun bir biçimde gelişmesine yol açtı. Bütün yurttaşlar toplum olaylarıyle yakından ilgilenmek, olup bitenler hakkında doğrudan doğruya bilgi edinmek imkânını buldular. Yurttaş kitlesinin yönetimdeki payı bakımından ele alınırsa bu sistemin kelimenin tam anlamıyle doğrudan doğruya demokrasi olduğu görülür. Günümüzde bu sisteme en çok yaklaşan örnekler, *New England*'da ve bazı küçük İsviçre kantonlarında uygulanan yönetim biçimleridir.

Eski Yunan'da demokrasi özellikle M.Ö. V. yy.da yaygınlaştı. Bu dönemin siyasî tarihi, Atina'nın temsil ettiği demokratik ve Isparta'nın temsil ettiği oligarşik devletlerin çatışmalarıyle doludur. Demokratik bir imparatorluk kurmayı ilk deneyen Atinalılar oldu. Atinalılar demokrasi ilkelerini benimsemiş bağımsız şehirleri kendi önderlikleri altında toplamak amacını güttüler. Fakat zaman ilerledikçe gönüllü işbirliği metotları geçerliğini kaybetti; öyle ki Peloponnesos savaşları sırasında öteki şehirlerin Atina ile ilişkileri, kaba kuvvete dayanarak yürütülür oldu. Demokratik imparatorluk denemesi böylece Isparta'nın zaferiyle başarısızlığa uğradı.

Yunan demokrasisi, tarihin akışı içinde kısa bir dönem olarak kaldı; çağdaş demokratik devletleri teori ve pratik yönünden pek az etkiledi. Daha sonraki çağlarda görülen faydacıların, toplum anlaşması nazariyecilerinin ve XVII. yy.dan bu yana gelişen modern demokrasi akımlarının öne sürdükleri düşünceleri haber veren siyasî demokrasi nazariyelerinin eski Yunan'da geliştirilmiş olduğu konusunda elimizde bazı kanıtlar vardır. Fakat bu eski yazılar günümüze kalmadığından, batı siyasî geleneğini etkiledikleri söylenemez. Bize, antik çağın siyasî düşüncesi üstüne en geniş bilgiyi aktaran IV. yy. filozofları büyük ölçüde demokrasi aleyhtarıydılar. Eflatun'un *Devlet*'inde demokrasi, soysuzlaşmış siyasî sistemler hiyerarşisinde zorba yönetimden (Tiranlık) sonra, ikinci sırada yer alır. Aristoteles'in ansiklopedik bir karakter taşıyan *Politikon*'u, daha dengeli bir görüş getirmesine ve demokrasiyi savunan bazı kalıpları tekrarlamasına rağmen, sonunda demokrasiden yana çıkmayan bir yargıya varır. Bu yüzden klasik geleneğin, gelecekteki yeni demokrasi deneyilerini teşvik eder bir nitelik taşımadığı rahatça söylenebilir.

Yunanistan'da demokrasi Atina'nın düşüşünden sonra ayakta kalabildiyse de, hiç bir zaman eski üstünlüğüne kavuşamamış, uzun süren bir çöküş döneminden sonra Roma'nın zaferiyle kesin olarak tarihe karışmıştır.

Aslında Roma'da hiç bir zaman Atina tipinde bir demokrasi gerçekleşmemiştir. Ama Roma rejimini aristokratik bir cumhuriyet diye tanımlamak veya halk meclisi demokrasisi, senato aristokrasisi ve konsüller monarşisi arasında bir denge sistemi saymak da yanlış olur; zaten, farkedilmesi çok güç olan bu denge, M.Ö. II. yy. ortasında Roma devletinin gelişmesi içinde kısa bir süre görülmüştür. Etrüsk krallığının yıkılmasıyle, iktidar halkın, yani roma *gentes*'inin eline geçti. Nüfusun geri kalan kısmı, yani yurttaşlık hakkına sahip olmayanlar, iktidara katılamadılar. Böylece, prensip olarak ortaya bir demokrasi çıkmış oldu. Ama Roma'nın gelişmesi ve toprakları üzerinde yaşayan insan sayısının artışı ile bu *gentes*, *plebeius*'lara karşı bir aristokrasi durumuna aldı. Plebeius'lar yavaş yavaş hukuk eşitliği elde ettiler. Üstelik *orbis* sınırlarında *Urbus*'un gelişmesi, yine aynı sınırlar içinde roma yurttaşlarının artması birbirini kovaladı. Rejim ne olursa olsun (önce cumhuriyet, sonra imparatorluk), devlet, Roma'yı ve dünyayı yönettiği kabul edilen *Senatus Populusque Romanus*'un (Roma Halk Senatosu) elinde idi.

Ama, birtakım yasalar bu demokrasiyi demokrasi olmaktan çıkardı. Cenhuiate sisteminin kurulması ile birlikte, zengin, orta halli ve yoksul yurttaşlar arasında ayrım yapan, gerçekte de iktidarı zenginlere veren bir rejim ortaya çıktı. Sonra, özellikle M. Ö. III. yy. dan itibaren plebeius'lar patricius'larla sözüm ona bütün eşit haklara kavuşunca, aynı zamanda zenginliğe ve kamu görevine dayanan bir soylular ve senatörler sınıfı doğdu. Böylece, yeniden gerçek bir aristokrasi belirdi. Cumhuriyet rejiminin sonunda, birincisine rakip yeni bir aristokrasi sınıfı, şövalyeler sınıfı kuruldu. Demek ki, «Roma demokrasisi», özü yüzyıllara göre değişen bir aristokrasi rejimine bağlı kalmıştır. İmparatorluk kurulduğu zaman da durum değişmedi. Roma aristokrasisine karşı tepki olarak, halk partisinin bazı önderleri, M.Ö. II. yy.dan sonra, başlangıçta geçici ve çıkarsız olarak (Gracques), sonra da kendi çıkarları için (Marius, Sulla, Pompeus, Sezar) iktidarı ele geçirmeğe çalıştılar. Roma'da demokrasinin, o tarihten sonra, yerini tez elden aristokratik ve otokratik bir rejime bırakmak zorunda kaldığı sanılır. Gerçekten, Augustus «Principat»yı kurduğu zaman, Roma kurumları bu yönde gelişti, ama Augustus şahsî iktidarını zorla kabul ettirmeyi başardı. Bunu da yönetici kastları pohpohlayıp yola getirerek ve aslında her türlü siyasî önemlerini kaybeden demokrasi kurumlarını, (comicia'lar, yüksek görevlileri seçmeye devam etmekteydiler) dış görünüşleriyle ayakta tutarak sağladı.

● *Ortaçağ «şehir» demokrasileri.* Yüzyıllar süren akınlardan, krallığa ve toprağa dayanan «derebeylik» rejimlerinden sonra Flandre'da, İtalya'da v.b. ülkelerde Ortaçağ boyunca ticaret şehirleri gelişti. Şehir çevrelerinin eski «site»ye benzeyişi, tarihî hatıralar ve soylu olmayanlar tarafından yönetilen rejimleri soylu kılma kaygısı, yöneticilerini, eski demokratik deyimleri benimsemeye («halk, halk meclisi» v.b.) zorladı; öyle ki, bu sitelere bazen «şehir demokrasisi» bile denildi. Bu deyime bakıp aldanmamak gerekir. Bu şehirlerin hepsi, hemen her zaman aristokratik «patricia»lara has bir rejimle yönetildi. «Halk», şehrin başlıca mesleklerini elinde tutan en zengin burjuvalardan ibaretti. Bazen bir sıçrama ile, daha aşağı meslekten insanlar iktidara geliyor, üstelik kendilerinden daha aşağı durumda olanlara karşı aristokratça davranıyor, ama iktidarda fazla kalamıyorlardı.

● *Çağdaş demokrasinin kaynakları.* Yunan şehir devletlerinin çöküşüyle çağdaş anayasa rejimlerinin ortaya çıkışı arasında, demokratik düşünce ve uygulama bakımından 2 000 yıllık bir boşluk vardır. Başlangıçta oligarşik bir cumhuriyet olan Roma, zamanla otokratik bir imparatorluğa dönüştü. Roma'nın çöküşünden sonra ortaya çıkan feodal krallıklar ise XVI. ve XVII. yy.da mutlak krallıklar haline geldiler. Bununla birlikte bu genel gelişmenin bütün ülkelerde görüldüğünü iddia etmek yanlıştır. Nitekim ingiliz monarşisi XVII. yy.da mutlak olma niteliğini kaybetmiş ve toprağa bağlı yüksek sınıfların denetimi altına girmiştir. Ortaçağda da birçok bağımsız cumhuriyetin ortaya çıktığı görüldü. Ancak bunlar, demokratik olmaktan çok, oligarşik bir nitelik taşıyorlardı. Ortaçağ ve Yeniçağ yazarları, Aristoteles'e dayanarak demokrasiyi üç temel yönetim biçiminden biri saymağa devam ettilerse de, bu çağlarda demokrasi, düşünce alanında kalmaktan ve antik çağlarla ilgilenenlerin üzerine eğildikleri bir konu olmaktan ileri gidemedi. Bu durum, Amerikan ve Fransız devrimlerine kadar böyle devam etti.

Bu dönem gerçek demokratik gelişmelere sahne olmadıysa da, bugünkü çağdaş demokratik yönetimlerin ayırıcı karakterini belirten düşünce ve kurumların yerleşmesine yol açtı. Günümüz demokratik devletlerinin hepsi, eski Yunan'daki doğrudan doğruya demokrasilerin tersine, temsilî veya liberal demokrasilerdir. Ama bunların hepsinde iktisadî demokrasiye doğru belirli bir eğilim vardır. Hükûmetin temel organı temsilî meclis veya parlamentodur; dayandığı ahlâk temeli ise bütün insanların eşit yaratıldığı ve hükûmetlerin, insanların belirli, temel haklarını kullanabilmelerini sağlamak amacıyle var olduklarıdır. Bütün bunların, kendi kendini yöneten köle sahibi atinalı yurttaşlarca anlaşılmasına imkân olmadığı muhakkaktır. Aradaki fark, ancak Ortaçağ boyunca yavaş yavaş ortaya çıkan yeni düşünce ve kurumların gelişmesi sonucu olarak açıklanabilir.

Bu yeni düşüncelerin önemlilerinden biri, çağdaş anayasa anlayışıdır. (Bk. ANAYASA). Eski Yunanlılar yasaları, siyasî iktidarı sınırlayan bir olgu değil de, bu iktidarın bir ifadesi saymışlardır. Fakat gerek daha sonra ortaya çıkan barbar krallıklar, gerek ilkel toplumlar yasaları, kimsenin değiştirmeğe hakkı olmayan çok eski bir töre olarak düşündüler. Bunlarda kralların görevi yasa koyma değil, mevcut yasaları uygulamaktı. Yasalar, halkı olduğu kadar, kralı da bağlıyordu. Bu fikir, antik çağın sonlarında ortaya çıkan stoacı ve hıristiyan düşünürlerin geliştirdiği tabiî hukuk anlayışıyle desteklendi. Hıristiyan dinbilimcilere göre evren, yetkin ve değişmez iradesi ile bütün yaratıkları bağlayan «kadiri mutlak» bir Tanrı tarafından yaratılmıştır. İnsan bu iradeyi, ancak kilise tarafından yorumlandığı biçimde, vahiylerle veya tabiî akılla kavrayabiliyordu. Bu yüzden Ortaçağ boyunca krallar üç ayrı yasaya bağlıydılar: Tanrının yasalarına, aklın tabiî yasalarına ve ülkenin geleneksel yasalarına. Bu yasalar meşru hükûmetin ürünü değil, kaynağıydı; bunları çiğneyenlere, yasalara uyan bir yönetici değil, bir zorba gözüyle bakılırdı. Günümüzdeki anayasanın üstünlüğü ilkesi de, doğrudan doğruya bu Ortaçağ anlayışından gelmektedir.

Bugünkü temsilî sistemin de kaynakları Ortaçağdadır ve Roma'nın çöküşünden sonra, devlet otoritesinde beliren çözülmenin sonucudur. Roma imparatorluğu, merkezden yönetilen güçlü bir imparatorluktu, hükûmet kendine bağlı halklara iradesini kabul ettirebilecek güçteydi. Oysa, Roma'dan sonra gelen feodal krallıklar, aynı derecede güçlü, merkezî hükûmetler kuramadılar: derebeyleri, kilise ve imtiyazlı şehirler kendi başlarına buyruk oldular. Bazı durumlarda (yeni vergiler koymak v.b. gibi) krallar, ancak tebaanın rızasını aldıktan sonra bu kararları uygulayabiliyorlardı. Bu rızanın alınabilmesi de, genel olarak çeşitli bölge temsilcilerinden kurulu bir meclisin onayına bağlıydı. Önceleri bu meclislere, zengin ve kendi yörelerinde sözü geçen güçlü prensler ve din adamları katılırken, imtiyazlı şehirlerden gelen heyetler de bu meclislerde görülmeğe başladı. İmtiyazlı şehirlerin önem kazanmasıyle bu meclislere kendilerini temsil edecek ve şehir adına vaatlerde bulunabilecek heyetler göndermek âdet haline geldi. Bu toplantılar çağdaş parlamentoların öncüsü olmuştur.

Ortaçağın bu siyasî düzeni XV. ve XVI. yy. da monarşilerin güç kazanmasıyle bozuldu. Yasa kısıtlamaları, mutlak krallık düşüncesine yol açtı. Bu gelişme de, bazı direnmelerle karşılaştı. O kadar ki XVI. yy.da kısa bir süre için, Ortaçağın siyaset anlayışına geri dönüldüğü bile oldu. Devrin din alanındaki karışıklıkları karşısında gerek katolikler, gerekse protestanlar bütün kralları zorbalıkla suçladılar ve bunların yasalara uygun olarak kurulacak meclisler tarafından tahttan indirilmelerini istediler. Nitekim ileride halk hâkimiyeti ilkesinin gelişmesinde önemli bir rol oynayacak olan bu düşünceler kendi devirlerinde tutunamamış ve XVII. yy. ortalarında mutlak krallık Batı Avrupa'da hüküm süren tek yönetim biçimi haline gelmiştir.

Bu kurala uymayan tek ülke İngiltere ol-

du. İngiltere'de Ortaçağ parlamentoculuk geleneği, gücünü ve önemini kaybetmeden devam etti. XVII. yy.ın ortalarında din ve hukuk alanında parlamentoyle kral arasında çıkan çatışmalar, parlamentonun zaferiyle sonuçlandı ve kralın boynu vuruldu. Cumhuriyetçi bir devlet kurma teşebbüsleri boşa gittiyse de, yeniden kurulan krallık düzeni eskisinden zayıf oldu. 1688 Devrimi ile ingiliz kralının otoritesi azaldı. Parlamento, bundan sonra yasama ve maliye işlerini kesinlikle denetimi altına aldı. Parlamento sorumluluğu ilkesinin gelişmesiyle, yürütme işleri de parlamentonun yetkisine girdi. XVIII. yy.da kralın, hükûmeti kurarken, bakanlarını parlamentoda çoğunluğun desteklediği adaylar arasından seçmesi ve çoğunluğun desteğini kaybedince de iş başından uzaklaştırması bir gelenek olarak yerleşti. Böylece kralın yetkileri elinden alınmış oluyor, parlamento gerçek bir güç haline geliyordu.

XVIII. yy. İngilteresi'nde siyasî edebiyat gelişti. Bunların bazıları çağdaş liberal düşünce akımının temel eserleri arasında yer alır. Bu eserlerin en etkilisi John Locke'un *Of Civil Government* (Sivil Yönetim Hakkında) [1690] adlı risalesi olmuştur. Locke yaşamanın, hürriyetin ve mülk sahibi olmanın insanın tabiî hakları olduğunu belirtti (bk. TABİÎ HAK). Locke'a göre bir toplum anlaşmasının sonucunda ortaya çıkmış olan hükûmetlerin görevi bu hakları korumaktır. Bu anlaşmaya uymadıkları anda toplumun, yöneticilerini işbaşından uzaklaştırmağa ve yerlerine başkalarını getirmeğe hakkı vardır. Hükûmetleri yozlaşmaktan korumak için en güvenilir yol, yasama ve yürütme işleri gibi yönetim güçlerini ayrı ellerde toplamaktır. Bu teori ingiliz devrim hareketinin özellikleri gözönünde bulundurularak yazılmışsa da, kullanılan kavramların genelliği başka durumlara da kolaylıkla uygulanmasına imkân verir. Bu doktrinler, Avrupa dışında İngiltere'nin Kuzey Amerika sömürgelerinde de yayıldı ve amerikan yönetim sisteminin kurulması için gerekli düşünce ortamını hazırladı. XVII. yy. İngiltere'si, çağdaş anayasalı demokrasilerin gelişmesinde, gerek teorik gerekse pratik alanda önemli bir rol oynadı. Fakat bu parlamento devrimi, ilk sonuçları bakımından demokratik olmaktan uzaktı. Kuvvet dengesi kraldan parlamentoya kaymıştı ama, parlamento demokratik değil, oligarşik bir kurumdu. Büyük toprak sahipleri, üyeliğin babadan oğula geçmesi yüzünden Lordlar kamarasında, oy verme hakkının kısıtlı oluşu ve temsil sisteminin eşitlik ilkesine dayanmaması yüzünden de Avam kamarasında, çoğunluktaydılar. İç savaş sırasında bu duruma karşı protesto sesleri yükseldi. Bağımsızların birçoğu, presbiteryen ve anglikanların aksine, din devletinin demokratik ilkelerini uygulamağa başladılar; parlamentoyu da aynı şekilde demokratlaştırmağa çalıştılar; hükûmetlerin yönetilenlerin rızasına bağlı olduğu ilkesinden çıkarak her ingilizin veya hiç olmazsa mülk sahibi her ingilizin, kamu işlerinde eşit söz hakkına sahip olması gerektiği sonucuna vardılar. Leveller'ler bir ara, özellikle Cromwell ordusunun alt tabakalarındaki subaylar arasında önemli bir destek sağladılarsa da, kısa bir süre sonra dağıtıldılar. Demokratik düşünceyi büyük çapta geliştirici çalışmalar yapan Leveller'lerin fikirleri unutuldu; Locke ingiliz devrim düşüncesinin tipik temsilcisi olarak kaldı. Locke'un tabiî haklar teorisi demokratik eşitliği savunan bir teori olarak yorumlandı. Oysa Locke'un amacı bu değildi. Çağdaşları da bu teoriyi, mevcut parlamento düzenine bir meydan okuma şeklinde kabullenmediler. Böylece ingiliz siyasetinin oligarşik karakteri iyice yerleşti ve temelli değişikliklere uğramadan, 1832'deki reform hareketine kadar devam etti.

Amerikan ve Fransız devrimlerine kadar olan dönemde, demokratik tutumu sürdüren en önemli düşünür, Jean-Jacques Rousseau oldu. *Toplum Sözleşmesi*'nin (de Contrat Social) [1762], bu dönemde yazılan eserler arasında ayrı bir yeri vardır. Cenevre'de doğup büyüyen Rousseau, mutlak krallığın hâkim olduğu bir çağda, bilinçli bir cumhuriyetçi olarak kaldı. Kaynak olarak klasik antik çağa eğildiyse de antik çağda ilgisini çeken demokrasiler değil Isparta ve Roma oldu. Rousseau Atina'yı değil, Isparta ve Roma'yı «siyasî yetkinlik örneği» olarak nitelendirdi. Ona göre monarşi, aristokrasi ve demokrasi sadece yönetimin yürütme gücünün değişik biçimlerde teşkilâtlanmasından ibaretti; demokrasi konusundaki kuşkularını açıklarken, halk kitlelerinin biraraya gelerek günlük idarî meseleleri çözmelerinin çok zor olacağını söylüyordu. Ama hükümranlık otoritesinin nasıl kullanılacağı konusunda da Rousseau, demokrasi deyimini hiç kullanmadığı halde, tam bir demokrasi taraftarı olarak görünür. Toplum sözleşmesine göre, genel iradeyi yansıtmayan hiç bir yasa meşru değildir. Topluluktakların birlikte vardıkları ortak düşüncelere hukuken bağlı insanlar, bu ortak düşüncenin oluşumuna katkıda bulunmalıdırlar. Böyle bir katkıda bulundukları sürece insanlar ahlâk sorumluluklarını yerine getirdiklerini ve gerçek insanlar olduklarını hissederler. Bu, yurttaşların belli aralıklarla toplanıp, yasamayle ilgili bütün konularda oy vermeleri demektir. Bir yurttaş kanunları uygulayacak hükûmetin seçiminden de sorumlu olmalıdır. Rousseau, bu yolla kurulan bir hükûmetin, halk meclislerinde ifadesini bulan genel iradeye bağlı olması gerektiği kanısındadır. Böyle bir yasama meclisi anlayışı eski Yunan'daki demokrasi uygulamalarına bir dönüşü öngörüyor, ancak şehir-devletlerinde kullanılmaya elverişli olduğundan çağdaş şartlara aykırı düşüyordu. Rousseau genel irade ilkesinin nasıl uygulanacağı konusunda gerçekçi olmaktan uzak görüşler ileri sürmüşse de, ilkenin kendisi büyük önem taşıyordu. Ahlâk sorumluluklarını insan değerinin özü olarak kabul edince bundan, hiç bir insanın temel siyasî kararlara katkıda bulunmaktan alakonamayacağı sonucu çıkıyordu. Rousseau bu görüşü son derece açık ve kesin bir biçimde savundu ve böylece çağdaş demokrasi düşüncesine önemli bir katkıda bulundu.

● *Amerika Birleşik devletlerinde demokrasi.* Anayasaya dayanan demokrasi deneyi Amerika'da, Amerikan devriminin bir sonucu olarak gerçekleşti. Devrimin gerçek amacı bu olmamakla birlikte, olaylar kendiliğinden bu yönde gelişti. Sömürgelerin anayurttan ayrılmak istemesine sebep olan çatışmalar, aslında, XVII. yy. İngiltere'nde kralla parlamentonun arasını açan çatışmaların aynıydı. Sömürgeler, önceleri mütevazi isteklerde bulunurlarken, giderek işi yasama ve maliye konularında yetkili parlamentolar istemeye kadar vardırdılar. Krallığın valileri bu istekleri reddedip ingiliz parlamentosunun aldığı kararları uygulamaya, bu arada zorla gümrük resmi almaya kalkışınca, durum XVII. yy.dakine benzer bir anayasa buhranı yarattı. Amerikalılar, parlamentoda temsil edilmedikleri halde kendilerinden vergi alınmasını, insanın tabiî haklarının ve ingiliz geleneğinin zorbaca inkâr edilmesi olarak suçladılar. Amerikan Bağımsızlık bildirisinin dayandığı siyasî temel, Locke'un *Sivil Yönetim Hakkında* adlı ikinci risalesine şaşırtıcı bir benzerlik gösterir. Aslına bakılırsa bu bildiri demokratik değil, fakat anayasaya dayanan bir yönetimi öngörüyordu. Sömürgelerdeki meclisler ingiliz parlamentosundan daha geniş bir temsil ilkesine dayandıysa da, bunlar demokratik kurumlar olmaktan çok uzaktılar. Fakat öncü bir toplumun eşit şartları altında bazı özel ayrıcalıkları sürdürmek çok güçtü. Sömürgelerdeki toprak sahiplerinin durumu, anavatandakilerinki kadar sağlam olmadığı gibi, demokratik baskılara karşı daha da az dayanıklıydı. İngiltere'nin denetimi ortadan kalkınca, Amerika'daki demokratik güçler düşüncelerini hür bir şekilde ortaya koyma imkânına kavuştular. Amerikalıların çoğu da uzun vadeli olarak, yalnız anayasaya dayanan bir düzen değil, fakat aynı zamanda demokratik bir yönetimden yanaydılar. Nitekim Amerikan devriminin asıl gerçekleştirdiği de bu oldu.

Devrimci hareketin demokratik eğilimleri daha başından belliydi. Bağımsızlığına yeni kavuşan eyaletlerin çoğu, ilk iş olarak, yeni anayasalar kabul ettiler. Uzun süre krallığın sömürge tüzükleri altında yaşayan Amerikalılar, yazılı kurallarla sınırlanmış hükûmet ilkesine alışıktılar. Değişiklik isteğinin temeldeki sebebi, bu eyaletlerden çoğunun eski tüzükler kadar kısıtlayıcı nitelik taşımayan yeni anayasalardan yana olmalarıydı. Mülk sahiplerinden başkasına oy hakkı tanımayan yasa kaldırılmamakla birlikte seçme hakkı genişletildi ve halk tarafından seçilen meclislerin yetkileri, yürütme organlarının aleyhine olarak arttırıldı. Demokratik güçlerin sesi artık duyulmağa başlamıştı.

Bu demokratik gelişmeleri baltalama eğilimi, ilk defa 1787'de toplanan Anayasa kongresinde görüldü. Kongrenin ilk amacı, Konfederasyon bildirisinin yerine, daha etkileyici olan birleşik devlet düzenini getirmekti. Fakat delegelerin büyük kısmı muhafazakâr, hattâ bir kısmı, mizaç olarak aristokrattı. Çevrelerinde olup bitenlerden rahatsızlık duyan bu delegeler hem eyaletlerin güçlerini dengelemek için kuvvetli bir merkezî hükûmet kurulmasına, hem de bu merkezî hükûmeti denetliyebilmek için, halk çoğunluğunun yetkisini kısıtlamaya karar verdiler.

Bu tartışmaların sonunda ortaya çıkan anayasa, gerek demokratik ve gerek antidemokratik fikirlerin bir uzlaşımı oldu. Eyaletler, diledikleri ölçüde demokratik olmakta bağımsız bırakıldılar. İktisadî alanda önemli yetkilerin yalnızca federal hükûmete tanınması ilkesine ve mülkiyet hakkına müdahale yetkileri kısıtlandı. Demokrasi ilkesi, temsilciler meclisi üyelerinin eyalet seçimlerinde seçme hakkına sahip olanlarca doğrudan doğruya seçilmesinde kendini gösterdi; başkan ve senato seçimlerinde ise çift dereceli seçim ilkesi kabul edildi. Çoğunluk yönetimi de, kuvvetler ayrılığı ilkesi ile olduğu kadar, karışık bir denetim ve denge mekanizmasıyle de sınırlandı.

Bu gelişmenin teorik planda doğrulanması işini, James Madison, *The Federalist* adlı kitabında yetkin bir biçimde başardı. Alexander Hamilton ve John Jay de bu düzenin savunucularındandır. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu düşünürlerin hepsi Amerika cumhuriyetinin ilk yıllarında önemli kişilerdi. Sistematik bir siyasî teori olmamakla birlikte bu yazılar o çağın siyasî düşüncesini en iyi biçimde yansıtır. Bu yazarlar, bütün meşru yönetimlerin halk iradesine dayanması gerektiğini kabul etmekle birlikte sınırsız bir çoğunluk yönetiminin tehlikelerini ve bunun yasalar yoluyle kısıtlanması gerektiğini de belirttiler.

Anayasanın kabulü, amerikan demokrasisinin gelişimini durdurmaktan çok değiştirdi. Daha sonra amerikan siyasî geleneğinin temeli olan çift parti sisteminin yerleşmesiyle anayasanın kısıtlayıcı maddeleri ya kısmen veya bütünüyle işleyemez oldu: başkanları çift dereceli olarak seçmekle görevli seçmenler topluluğu, başkan adaylarının partilerce gösterilmesi yüzünden bütün anlamını kaybetmişti.

Kuvvetler ayrılığı ilkesi, özellikle başkanlığın ve iki meclisteki çoğunluğun tek partide toplandığı dönemlerde, çoğunluk yönetiminin gücünü sınırlamak bakımından önemini büyük ölçüde kaybetti. Ama A.B.D.'de parti disiplini hiç bir zaman fazla sert olmadı; yasama ve yürütme organlarının sık sık çatışmaları olağan sayıldı. Bütün kısıtlamalarına rağmen, tek partinin bütün organlara sahip olması, Amerikan yönetiminin çeşitli kollarına ortak bir yön vermek ve karmaşık hukuk düzenini halkın isteklerini yansıtan etkili bir araç biçimine sokmak açısından, çok yararlı oldu.

Amerika'da başlangıçta iki parti çekişiyordu: eski adıyle Demokrat Cumhuriyetçi parti (veya şimdiki Demokrat parti) ve Federalist parti. Demokrat parti kısa zamanda çoğunluğu kazandı. Anayasa kongresine hâkim olan antidemokratik havayı sürdüren federalistler arasından değerli önderler ve düşünürler yetiştiyse de, «büyük bir hayvan» saydıkları halka güvenmemeleri, amerikan toplumuna aykırı geldi. Buna karşılık «sokaktaki adam»ın aslında iyi olduğunu, ona güvenmek gerektiğini savunan Thomas Jefferson'un düşünceleri amerikan toplumunun duygularına çok daha yatkındı. Bu görüş herhangi bir ünlü siyasî felsefe kitabında yer almamış olmakla birlikte Amerikan siyasetinin temel dayanağı oldu.

XIX. yy.ın ortasında Amerikan devrimi başarıya ulaşmış ve anayasaya dayanan çağdaş demokrasi anlayışının ilk örneğini vermişti. Gerçi kölelik devam ediyor, kadın-

lara henüz hiç bir hak tanınmıyordu. Zencilerin tam bir eşitliğe kavuşmaları da, daha uzun yıllar sürecekti. Fakat bu istisnaların dışında, Amerika'da siyasî eşitlik savaşı kazanılmıştı. 1845 Yılına kadar ergin erkeklere eşit oy hakkı tanımayan ve yalnız mülk sahiplerinin oy verebildiği bir tek eyalet kalmıştı. Bu eyalette de mülk imtiyazı ilkesinin kaldırılması için 11 yıl daha geçmesi gerekecekti. Bununla birlikte amerikan hayatına apayrı bir görünüm veren sosyal eşitlik havası ağır basıyordu. A.B.D.'de yeni bir medeniyetin yaratıldığı fikri, Alexis de Tocqueville'in ***De la Démocratie* en Amérique*** (Amerika'da Demokrasi Üstüne) adlı kitabının ağırlık noktasını meydana getirir. 1835 ve 1840'ta iki niyetin kötü yanları da belirtiliyor, sözgelişi amerikan toplumunun son derece bayağı ve konformist olduğu söyleniyordu. Ama gene de Tocqueville, amerikan demokrasisinin çok önemli bir güç haline geleceği ve dünyanın geleceğini değiştireceği kanısındaydı. Gerek İngiltere'de, gerek Avrupa'da büyük ilgi toplayan bu kitap, demokratik düşünce tarihinde bir temel taşı niteliği taşır.

1850'den bu yana Amerika'da, zencilerin kölelikten kurtulmaları ve kadınların seçmenlik hakkını elde etmeleri hariç, görülen değişiklikler iktisadî demokrasinin gelişmesiyle ilgilidir. *Laissez-faire,* liberalizmi, yerli endüstriyi koruyan himayeci gümrük rejimiyle bir hayli köstekleneмesine rağmen, yine de amerikan toplumuna hâkim iktisadî doktrin olma niteliğini korudu. Ama serbest pazar, özellikle iç savaştan sonra, servet eşitsizliğine yol açınca, birçokları bunu antidemokratik buldu. Jefferson'un küçük mülk sahiplerine büyük değer vermesi, zaten uzun bir süreden beri amerikan siyasî geleneğine iyice yerleşmişti. Bu geleneğin tehlikeye düşmesi üstüne popülistler, ilericiler ve başka gruplar büyük sermayenin bütünlüklerini ortaya dökerek, durumu protesto ettiler.

Amerikan radikalizminin önderleri, avrupalı sosyal demokratların aksine, işi hiç bir zaman özel mülkiyeti inkâra kadar götürmediler. Onların üstünde durdukları nokta, iktisadî fırsat eşitliği ve hükûmetin asgarî iktisadî refah standartlarını sağlamakla görevli oluşuydu. Antitröst kanunlar ve demiryolları tüzüğü ile başlayan bu akım, Franklin D. Roosevelt'in ***New Deal,*** Harry S. Truman'ın ***Fair Deal siyaseti*** ile refah devletinin gelişmesine yol açtı.

Bu gelişmeler Amerika'nın anayasaya dayanan geleneksel yönetiminde değişiklikler yarattı. İktisadî değişimin çok hızlı olduğu bu devrede iktisadî demokrasi mevcut anayasa sisteminin karşılayamadığı yeni bazı istekler yarattı; anayasanın getirdiği kısıtlamalar huzursuzluk doğurmağa başladı. Yüksek mahkemenin yasa tedbirlerini sık sık hükümsüz kılması, bu kuruma sık sık hücum edilmesine yol açtı. Eyalet meclisleri, federal meclis, hattâ siyasî partiler, halkın baskısına cevap vermekte yavaş davrandıkları için ara sıra halk desteğinden yoksun kaldılar. Bir ara, doğrudan doğruya demokrasiyi, tek çıkış yolu diye ileri sürenler de oldu. Çeşitli referandum şekilleri, senatörlerin doğrudan doğruya halk tarafından seçilmesi, parti adaylarının ön seçimle tespiti, amerikan demokrasisinin geleneksel kurumları karşısında duyulan bu hayal kırıklığını yansıtır. Ne var ki amerikan halkı, hiç bir zaman, alışılmış yönetim biçiminde köklü değişiklikler yapmak isteğini göstermedi; her zaman, sağlam bir anayasanın kısıtlayıcı çerçevesi içinde demokrasi ve çoğunluk yönetimi ilkelerinin uygulanmasından yana oldu. 1787 Anayasası, çoğunluğun kararıyle gerçekleşen hızlı ve büyük değişiklikleri zaman zaman engelleyici bir rol oynamasına rağmen, XX. yy.da da amerikan siyasî bütünlüğünün sembolü olmakta devam etti. A.B.D. bugün de anayasaya dayanan bir demokrasidir; anayasaya dayanması, sistemin en önemli özelliğidir.

● *Fransız devrimi.* Çağdaş demokrasi tarihinin ikinci dönüm noktası da, Fransız devrimi oldu. Amerikan devriminin aksine bu devrim, yerleşmiş anayasa geleneğine dayanmıyordu; Fransa, XVI. yy.dan beri mutlakıyetle idare edilen bir ülkeydi. Devrimcileri etkileyen yeni dünya görüşü, insan hakları konusunu radikal ve yeni bir açıdan değerlendiren aydınlanma felsefesi oldu.

XVIII. yy. boyunca fransız aydınları, özellikle Voltaire ve ansiklopedistler, insanların doğuştan eşit olduklarını savundular ve aristokratlarla öteki üstün sınıflara, yasalarda ayrıcalık tanınmasının akla aykırı olduğunu öne sürdüler. Aydınlanma akımının dışında kalan Rousseau hariç, bu düşünürlerden hiç biri siyasî demokrasi ile ilgili değildiler. Onlarca önemli olan yasa önünde eşitlik ilkesiydi. Aydınlanmanın gerektirdiği reformları gerçekleştirmesi şartıyle mutlak krallık düzenine bir itirazları yoktu. Ancak bu umut ortadan kalktıktan sonradır ki, reformcular dikkatlerini halka çevirdiler ve halk hâkimiyeti ilkesini desteklemeğe başladılar. Ama bu amaç değil, bir araçtı. Aslında devrimciler hürriyet, kardeşlik, eşitlik istiyorlar, fakat bunu gerçekleştirecek siyasî araçların niteliği üzerinde durmuyorlardı. Nitekim Fransız devriminin sonsuz reformcu gücünü ve demokrasi siyasetini sağlam bir gelenek olarak temellendirirken karşılaşılan sayısız güçlüklerin özünü burada aramalıdır.

Bu gelişmenin siyasî istikrarsızlığı 1789 ile 1804 yılları arasında pek çok sayıda değişik rejimin birbirini takip etmesinden anlaşılmaktadır. Bu 15 yıl içinde Fransa'da mutlakiyet, meşrutiyet, mutlak demokrasi ve imparatorluk rejimlerinin hepsi denendi. Hareket *états-generaux*'nun toplanmasıyle başladı. Bu, aslında ortaçağ parlamentoculuk geleneğini canlandırmak için yapılan bir teşebbüstü; ancak reformcular kısa zamanda bu kurumun karakterini değiştirmeye yöneldiler. Başlangıçta toplanan üç *état*'nın (meclis'in) ingiliz parlamentosunun iki meclisi gibi, eşit ve birbirini tamamlayıcı yetkileri kullanmaları öngörüldüyse de reformcular bu üç état'nın hep birlikte toplanmasını istediler. Halkın seçtiği *tiers-état* (üçüncü meclis), üye sayısı, öteki meclislerin iki katı olduğundan, soyluların ve ruhban sınıfının temsilcileri karşısında üstünlük sağlıyabiliyordu. Geleneksel törelerin bu şekilde zorlanması, demokrasi ilkeleri adına haklı gösterildi. Bunlara göre halkın yüzde 90'ını temsil eden tiers-état fransız halkının gerçek temsilcisiydi; bu sebeple de fransız siyasetinde son söz onun olmalıydı. Bu iddia kısa zamanda gerçekleştirildi.

Halk meclisinin gücünü sınırlayan tek engel krallık kurumuydu. Bu kurum, aydınlanma ilkesine aykırı bulunarak ortadan kaldırıldı. Ama mutlak çoğunluk yönetiminin de, aydınlanma eylemi için yeterli bir dayanak olmadığı görüldü. Mecliste fikir ayrılıkları ortaya çıkmağa başlayınca aşırı reformcu Jakoben'ler devrimci bir diktatörlük kurmakta tereddüt etmediler. Kısa bir süre sonra Jakoben'lerin yerini Direktuvar* yönetimi aldı, sonunda da Napolyon iktidara geldi. Bu süre içinde devrimciler «meşru otoritenin kaynağı halktır» görüşünü savundular; imparatorluk bile bütün erkeklerin katıldığı bir plebisit sonunda gerçekleşti. Herkes halk adına konuştuğu halde, halkın kendi sesini duyurması için ne gibi somut bir siyasî kurumun gerektiği konusunda devamlı bir anlaşmaya varılamadı.

Fransız devrimi modern demokrasinin gelişmesini karışık bir biçimde etkiledi. Devrim; *ancien régime*'in (eski rejim) geleneklerini yıkmakta ve hürriyet, kardeşlik, eşitlik üzerine kurulacak bir toplum ülküsünü yaymakta başarılı oldu. Bu ülkü, birtakım yasa reformları biçiminde dile getirildi. Nitekim ***İnsan Hakları beyannamesi*** ve ***Code Napoleon*** (Napolyon kanunnamesi), Avrupa'nın görünümünü iyice değiştirdi. Böylece, amaçları yasalar önünde eşitlik sağlamak olan aydınlanmacı düşünürler dileklerini gerçekleştirmiş oldular. Halk hâkimiyetinin savunulması, zaman zaman bütün erkek nüfusun katıldığı seçim ve plebisitler yapılması, halkın yönetime katılması düşüncesini güçlendirdi. Fakat Jakoben'lerin ve Napolyon'un diktatörlüğünü de bu düşüncelere bağlamakla demokratik kurumların gelişmesi engellendi. Devrim, ilk dönemlerinde demokratik yollarla seçilmiş meclisler aracılığıyle sağlanan mutlak çoğunluk yönetimine belli bir eğilim gösterdiyse de, belirli bir hükûmet biçimini ciddî ve sürekli olarak savunmamıştır. Devrimcilerin pek çoğu yasalar önünde ve sosyal alanda eşitliği, varılacak en son nokta olarak görmüşler ve bu eşitliği sağlıyacak bütün siyasî araçları haklı saymışlardır. Fransız devriminin en sağlam ve kalıcı mirası budur.

demokrasi
Glaris'te (İsviçre) açıkhava yasama meclisi

● *Büyük Britanya.* Her ne kadar çağdaş demokrasi Fransa'da başladıysa da, eski Dünya'ya ilk ve en etkili demokratik devlet örneğini, Büyük Britanya verdi. Fransız devrimi sırasındaki ingiliz hukuk düzeni hâlâ 1688 devrimiyle kurulan oligarşik sisteme dayanıyordu. Fakat ingiliz hukuk ve anayasa geleneği, fransız *ancien régime*'inin tersine, demokratik baskılara uyabilecek kadar esnek ve sağlamdı. Nitekim bu geleneği kendine has bir biçimde geliştiren A.B.D., buna nasıl demokratik bir yön verileceğini gösterdi; aynı şey XIX. yy.da İngiltere'de de tekrarlandı.

Sonuç olarak ortaya çıkan parlamenter demokrasi, amerikan sistemine uymakla beraber, ondan daha az başarılı olmadı. Güney ve merkezî Amerika'da A.B.D.'nin başkanlık sistemini benimseyen devletlerin dışında, İngiltere'deki modern anayasa demokrasisi, hemen her yerde örnek alındı. Tarihte bu alanda İngiltere kadar çok taklit edilen başka bir ülke yoktur.

İngiliz yasalarını ve anayasasını demokratlaştırma hareketi siyaset nazariyecilerinin düşünceleriyle başlar. Bu düşünürlerin çoğu, özellikle eskiler, aydınlanma filozoflarına çok yakındılar. Fransız ansiklopedistleri gibi Jeremy Bentham da, başlangıçta yasalarda yapılacak reformlardan yana oldu. Meselelere rasyonalist bir hazcılık açısından bakan Bentham, çoğunluk yönetimini olumlu sosyal sonuçlara varmak için en uygun yol olarak gördü. Bentham, bu bakımdan birinci kuşak ingiliz faydacılarına (utilitarians) yaklaşır. Fakat zamanla ingiliz düşünürleri demokrasiyi daha geniş kapsamlı bir temele oturtarak savunmaya başladılar. Daha sonraki faydacıların en önde gelenlerinden biri olan John Stuart Mill, çoğunluk yönetiminin kaçınılmaz olarak sağduyulu ve akılcı olacağına, kendinden öncekiler kadar inanmadı. ***Representative Government*** (Temsilî Hükûmet) adlı eserinde de görüldüğü gibi çoğunluk yönetimi her şeyden önce, insanlığın ahlâk açısından kendi kendini eğitmesine yarayan bir kurumdur ve bu bakımdan, ortaya çıkabilecek bütün güçlüklere rağmen desteklenmesi gereklidir. İdealistler, daha da ileri giderek, demokratik sürecin özünde ahlâk değerleri bulunduğunu öne sürdüler. ***Lectures on the Principles of Political Obligation*** (Siyasî Yüküm İlkeleri Üstüne Dersler) adlı eserinde Thomas Hill Green, Rousseau'ya çok şey borçlu olduğunu saklamadan, demokrasiyi insanın kendi manevî değerlerini kendi seçmek hakkının mantıkî bir sonucu olarak gören ve XX. yy. refah devletinin temellerini hazırlayan dengeli ve akılcı bir hümanizmayı savundu. XIX. yy. boyunca ingiliz yazarları çağdaş demokratik düşüncenin biçimlenmesine büyük çapta katkıda bulundular.

Demokratik gelişme, İngiltere'de, XVIII.

Foto. Wehrli (LAROUSSE)

yy. Fransası'nın aksine, öteden beri varolan kurumlarda ifadesini buldu. Parlamentonun üstünlüğü ilkesi çoktan kabul edilmişti. Siyasî reformcuların amacı, parlamentoyu denetimleri altına alabilmekti. Bu da kolay değildi. Gerek Lordlar karaması üyeliğinin babadan oğula kalması, gerek Avam kamarası seçmenlerinin sınırlı oluşu, genellikle reformcu hareketlere karşı koyan toprak sahiplerinin güçlenmelerine yol açtı. Ama o zamanlar ingiliz yurttaş hürriyeti gelenekleri, yine de siyasî eylemlere girişenlere, nispî de olsa, bir çeşit güvenlik sağladı. Yürürlükteki temsil sisteminin belirli kurallara bağlı olmaması, bazı bölgelerde seçmenlik hakkının daha geniş tutulmasına yol açtı. Dolayısıyle bu bögelerde radikal adaylar, kolayca başarıya ulaşıp parlamentoya girdiler; ayrıca yönetici sınıfın bazı üyeleri, özellikle zengin tüccarlar, radikal düşünceleri benimsediler, bazı üyeler ise, halkın baskısı karşısında bunu kabul zorunda kaldılar. Radikal hareket yavaş gelişmekle birlikte durum cesaret kırıcı olmadı ve 1832'de reform kanununun çıkmasıyle hareket başarıya ulaştı.

Bununla birlikte 1832'den sonra bile ingiliz anayasasının demokratlaştırılması sona ermedi. Reform kanunu, Lordlar kamarasının geniş yetkilerine hiç dokunmamış, sadece parlamenter temsil sistemini daha mantıklı bir temele oturtmak ve seçmenlik hakkını biraz daha geniş tutmakla yetinmişti. Oy hakkı herkese tanınmadıkça ve iktidar bütünüyle Avam kamarasında toplanmadıkça, demokratlaşma eylemi sona ermiş sayılmazdı. Bu değişikliklerin gerçekleştirilmesi, devre devre oldu ve XX. yy.da da devam etti.

Her ne kadar seçme hakkı 1867 ve 1884'te büyük çapta genişletildiyse de bütün ergin erkeklere oy hakkı 1918'de, kadınlara ise ancak 1928'de tanındı. Bazı oyların, birden fazla sayılması gibi gariplikler, 1948'e kadar sürdü. Lordlar kamarasının gücü XIX. yy. boyunca fiilen gitgide azaldıysa da, 1911'deki parlamento kanununa kadar Lordlar kamarasıyle Avam kamarası, hukuken eşit güce sahip olmakta devam ettiler. Lordlar kamarası parlamento kanunuyle gücünü kaybetti (1911); 1948'de çıkan ikinci bir kanunla da yetkileri büsbütün kısıtlandı. Bütün bunlar bir yüzyıldan fazla sürdü.

Tarihte eşine pek rastlanmayan bu ağır ve kademeli gelişme, öteki anayasa devletlerinde görülemeyecek kadar katıksız bir demokrasinin kurulmasıyle sonuçlandı. Amerika'da çoğunluk yöntemine beslenen inanç, hükûmetin hiç bir koluna sınırsız otorite tanınmamasıyle desteklendi. Buna karşılık ingiliz anayasası anayasa hukukuyle, öteki yasalar arasında bir fark gözetmez. Ayrıca ingiliz anayasasına göre kral, parlamentoda yasama bakımından tam bir hükümranlığa sahiptir. Bugünkü şartlar çerçevesinde düşünülürse, bu doktrin, genel seçimlerde meclis çoğunluğunu kazanmış parti liderine sınırsız iktidar tanımak anlamına gelir. Anayasaya göre kral, bu parti liderini çağırır ve yürütme gücünü ona teslim ederek kabineyi kurmasını ister. İngiltere'de parti disiplini son derece sıkı olduğundan, kabine üyelerinin çoğunluk partisinden seçilmeleri bunların yasama organına da hâkim oldukları anlamına gelir. Bu güç, sadece kralın ve Lordlar kamarasının, uygulamada artık bir anlamı kalmamış olan yetkileriyle sınırlıdır. Bu yüzden ingiliz seçmen oy verirken, seçtiği partinin iktidara gelmesi halinde kelimenin tam anlamıyle yönetimi ele alacağını bilir. Hiç bir ülke mutlak çoğunluk yönetimi ilkesini uygulamakta bu kadar ileri gitmemiştir.

Bu, İngiltere'nin anayasaya dayanan bir devlet olmaktan vaz geçmesi anlamına gelmez. A.B.D.'de olduğu gibi İngiltere'de de, herkes anayasaya saygı gösterir. Bugün İngiltere çağdaş bir refah devletidir, ingiliz halkı bu aşamaya büyük sosyal değişikliklerden sonra varmıştır. Ama bu değişikliklerin barış içinde gerçekleştirilmesinin en büyük sebebi, ingiliz halkının bu olaylara, anayasaya uygun ve meşru gelişmeler gözüyle bakmış olmasıdır. İngiliz anayasa geleneği, öteki ülkelerinkine benzerse de, onlardan bir yerde ayrılır: bu gelenek uzun süre parlamentonun hâkimiyeti ilkesiyle birlikte ele alındığı için hukukî olmaktan çok, ahlâkî bir anlam taşır. İngilizlerin çoğu, çoğunluğun parlamento kanalıyle istediğini yapmağa hukuken hakkı olduğunu kabul eder; ama bu çoğunluğun birçok şey yapmağa da ahlâken hakkı olmadığını savunur; ahlâkla bağdaşmayan bir teşebbüste bulunan, çoğunluğun, bunu parlamento yoluyle yapmağa bile yeltense, anayasa ilkelerini çiğnemiş sayılacağını bilir. Medenî haklar İngiltere'de en az öbür ülkelerde olduğu kadar garanti altına alınmıştır. Ama bu garantiyi sağlayan, parlamento çoğunluğunun yetkilerini kötüye kullanmasını önlemek için çıkarılan kanunlar değildir. İngiltere'de bu haklara karşı öylesine geleneksel bir saygı duyulur ki, hiç bir çoğunluğun bunları çiğneyebileceği düşünülemez. İngiliz anayasasının ilkeleri, toplumun ortak ahlâk anlayışına dayanır. İngiltere bu görüş birliği sayesinde, anayasaya dayanan hükûmete olan bağlılığından fedakârlık etmeden, demokratik çoğunluk ilkesini tümüyle kabul edebilmiştir.

● *Öteki Avrupa ülkeleri.* Avrupa'da demokrasinin yerleşmesini sağlayan başlıca güç, Fransız devriminin yaydığı fikirler ve bu devrim sonucu ortaya çıkan milliyetçi hareketler oldu. Devrimcilerin kendilerine has bir siyasî gelenek yaratamamaları üzerine, Avrupa'da demokratik kurumlar meydana getirmek isteyen güçler, genellikle ingiliz anayasasını örnek aldılar. Bu örneğin dışında kalan tek ülke, İsviçre oldu. İsviçre Fransız devriminden önce küçük cumhuriyetlerden meydana gelen gevşek bir konfederasyon tarafından yönetiliyordu; cumhuriyetlerin çoğu da oligarşik özellikler taşıyordu. XIX. yy.da ortaya çıkan demokrasi ve milliyetçilik akımları karşısında İsviçre'nin tutumu daha çok merkeze bağlı bir federal devlet kurmak oldu.

Bu devletteki kanton-birlik arası ilişkiler, amerikan örneğini hatırlatmakla birlikte, yasama-yürütme arasındaki ilişkiler bütünüyle İsviçre'ye has bir anlayışla çözümlendi. Sonuç olarak, ortaya çıkan devlet, anayasaya dayanan çağdaş demokrasilerin en dengeli ve etkililerinden biri oldu. Birçoklarınca fazlasıyle beğenildiği halde İsviçre örneği, hemen hemen hiç taklit edilmedi. Birinci Dünya savaşına kadar krallık, Avrupa'da yaygın yönetim biçimi olarak kaldı. Ancak İngiltere'de krallığın hem anayasaya dayanabileceği, hem de demokratik olabileceği ispatlandıktan sonradır ki, ingiliz anayasasını örnek alan Avrupada demokratik hükûmetler kurulmağa başlandı.

İşin tuhafı İngiltere'deki kurumları taklit edenlerin yalnız demokrasi taraflıları olmayışlarıydı. Bu harekete karşı olanlar da ingiliz kurumlarını benimsiyordu. 1815'te Viyana'da toplanan kongrenin asıl amacı Fransız devriminden ve Napolyon'dan önceki krallık düzenini geri getirmekti. Ama, bir nesilden beri süregelen devrimci deneylerin kökleşmesiyle, devrimci demokrasi ilkelerinin artık bir kenara atılamayacak kadar etkili olduğu kabul edildi. *Ancien régime*'i, tıpkı eskisi gibi uygulamanın artık imkânsız olduğunu gören restorasyon monarşileri, eski yönetici sınıfların gücünü kırmadan, halka bazı yeni haklar tanıyacak bir formül aramağa koyuldular. O zamana kadar demokratik güçlere başarıyle dayanmış olan ingiliz oligarşisi, onlara bir çözüm yolu gibi geldi. Louis XVIII Fransa'ya döndüğü zaman 1814 fermanı adıyle bir anayasa yayımladı. Her ne kadar Louis XVIII bu yeni kanunun yalnızca kendi mutlak otoritesini yansıttığını, halk hâkimiyeti ilkesine hiç bir tavizde bulunmadığını iddia ettiyse de, bunlar sözden ibaret kaldı. Dolayısıyle Fransa, kısa sürede, İngiltere'de yürürlükte olan kurumları taklit eden bir meşrutî krallık haline geldi. Bunu, kısa zamanda öteki restorasyon monarşilerinde kabul edilen buna benzer fermanlar takip etti.

Ülkeden ülkeye değişmekle birlikte hemen bütün Avrupa'da demokratlaşma hareketleri İngiltere'nin geçirdiği evrimleri geçirdi. Yeni devrimci karışıklıkların bir sonucu olarak mutlak krallık düşüncesinin yerini, meşru otoritenin kaynağı olan halk ilkesi aldı; herkese oy hakkı tanınmasına doğru genel bir eğilim belirdi. Yasama ve yürütme yetkileri halk tarafından seçilmiş meclisler karşısında sorumlu durumda olan kabinelere verildi.

Bu gelişimlerin temposu, sık sık, iniş ve çıkışlar gösterir. Arada bir, Avrupa kıtasındaki ülkelerin İngiltere örneğini aşıp öncü durumuna geçtikleri de görüldü. Halka tanınan hakların genişletilmesi ve toplum refahını sağlayacak tedbirler söz konusu olunca, Avrupa ülkeleri daha hızlı hareket ediyor, buna karşılık hükûmet sorumluluğunu gerçekleştirme konusunda geride kalıyorlardı. Fransa'da 1814 fermanıyle tanınan seçmenlik hakları İngiltere'de Reform'dan önce çıkan kanunun tanıdığı haklardan daha geniş kapsamlıydı. 1875'te üçüncü Fransız cumhuriyetini kuran temel kanunlar arasında erkek nüfusun bütününe oy hakkı tanıyan kanun da vardı. Yeni Alman imparatorluğunun anayasası bu konuda Fransa'dan da önce davranmıştı. Kabine sorumluluğu ilkesi ise Fransa'da ilk defa 1875'te uygulandığı halde, Danimarka ve Almanya gibi bazı başka ülkelerde XX. yy.ın başlarında hâlâ tam anlamıyle gerçekleştirilmiş değildi.

1920'lerde artık bu gibi farklar hemen hemen bütünüyle ortadan kalktı. Avrupa ülkeleri ya demokratik krallık veya cumhuriyetle yönetilir oldular. Siyasî kurumlar, İngiltere ile boy ölçüşecek duruma geldi. Ama hepsinde İngiltere'den farklı olan ve amerikan örneğine daha çok yaklaşan bir özellik vardı: yasama kuvvetinin mutlak hâkimiyeti ilkesini tanımamak. Bu anayasaların hepsinde parlamentodaki çoğunluğun gücünü bir dereceye kadar kısıtlayan maddeler vardır. Bu ülkelerde anayasa değiştirme süreci de, Amerika'daki kadar güç olmamakla birlikte, anayasanın dışında kalan öteki yasaları değiştirme işleminden farklıydı. Anayasayı değiştirmek için, özel bir çoğunluğun sağlanması gerekiyor, hattâ değişiklikler için bazen doğrudan doğruya halk oyuna başvuruluyordu.

Aslında, bu hükûmet sistemleri, amerikan sistemine değil, ingiliz sistemine benzer. Bunlarda kuvvet ayrımı ilkesinden çok, yasama ve yürütme organlarının kaynaştırılması ilkesine dayanılır. Yürütme sorumluluğu, parlamentoda çoğunluğa sahip olan parti liderlerinden kurulu bir kabineye bırakıldı. Parlamentonun demokratik karakteri, kadınlara da oy hakkının tanındığı, düzenli aralıklarla yapılan seçimlerle sağlandı. Avrupa'da anayasaya dayanan hemen hemen bütün çağdaş demokrasiler bu örneğe uydular.

Avrupa'daki yönetim biçimlerinin yapısı İngiltere'ye çok benzemesine rağmen, uygulamada büsbütün farklı bir demokrasi ortaya çıktı. Bunun başlıca sebebi, Avrupa'da parti teşkilâtlanmasının değişik olmasıydı. İngiliz seçmeni oyunu genellikle iki büyük partiden birine verir ve bu iki partiden birinin seçimi kazanıp hükûmeti kuracağını bilir. Amerika'da da seçimi kazanan başkan adayı, kongre çoğunluğu kendisine muhalif bile olsa, en az dört yıl başkanlık yapmak durumundadır. İngiltere'de ve A.B.D.'de çift parti sistemi her seçmene, seçtiği partinin ya hükûmete sahip çıkacağını veya muhalefette kalacağını garanti eder. Oysa avrupalı seçmenin böyle bir güvenliği yoktur. Oylar eskiden beri pek çok parti arasında bölündüğünden tek bir partinin mutlak çoğunluğu sağlaması, hemen hemen imkânsızdır. Avrupa anayasalarından birçoğu, nispî temsil sistemlerini kabul etmekle, oyların bu şekilde bölünmesine büsbütün geniş bir imkân hazırlamışlardır. Tabiî bazı istisnalar da yok değildir. İkinci Dünya savaşından sonra Sosyal Demokrat ve Hıristiyan Sosyalist partiler tek başlarına gerekli çoğunluğu aldılar; Batı Almanya'da ise oylar, iki büyük parti arasında paylaşıldı. Ama Avrupa'da hükûmetlerin, iki veya daha çok partinin meydana getirdiği koalisyonlarla kurulması, artık bir gelenek halini almıştır. Rakipler arasında koalisyon kurmak güçtür, fakat bu koalisyonları devam ettirmek daha da güçtür. Bu yüzden seçmen, oy verdiği partinin, ne kadar başarılı olursa olsun, hükûmete katılıp katılmayacağından, katıldığı takdirde, programını gerçekleştirmeye yeter bir süre görevde kalıp kalamayacağından emin değildir. Bütün bunlara rağmen birçok Avrupa ülkesinin geçirdiği deneyler çok parti sisteminden doğan güçlüklerin aşılmaz olmadığını ortaya koydu. Parti liderlerinin işbirliğine iyi niyetle katılmaları ve parti üyelerinin de

birlikte çalışmayı desteklemek amacıyle isteklerinden biraz fedakârlık yapmaları şartıyle, koalisyon kabineleri pekalâ dengeli ve canlı bir demokrasi şekli olabilir. Bu da imkânsız değildir. Nitekim bazı küçük meşrutî krallıklarda, özellikle Hollanda ve İskandinav ülkelerinde, anayasaya dayanan demokrasinin çok parti sistemiyle başarılı bir şekilde kaynaştığı görülmüştür. Bununla beraber yukarıda sayılan güçlükler birçok Avrupa ülkesinde anayasaya dayanan demokrasinin yerleşmesini de önlememiş değildir. XX. yy.ın ikinci yarısında demokrasi, Avrupa'da ağır basan bir güçtü, fakat fikir yönünden sağlam ve kurumlar yönünden yetersiz olan Fransız devriminin etkisinden kurtulamamıştı. Jakoben zihniyeti de büsbütün kaybolmamıştı: birtakım seçmenler, partilerin yalnız ideolojisini gözönünde tutuyor, parti programının uygulanıp uygulanamayacağını hesaba katmıyor, sonuçları ne olursa olsun tuttuğu partinin herhangi bir taviz vermesini istemiyordu. Avrupa ülkelerinin büyük bir kısmında parti sayısının çok oluşu bu yüzdendir. Nitekim hükûmetlerin, hiç bir iş yapma imkânı bulamadan birbiri ardınca düşmelerinden doğan hükûmet buhranları, seçmenin parlamento seçimlerine beslediği inancı kaybetmesine sebep oldu. Bu yüzden başka yollar aranmağa başlandı. Gerek İkinci Dünya savaşından önce, gerek sonra birçok ülkede seçmenlerin önemli bir kısmı, hattâ bazı yerlerde çoğunluğu, bu hoşnutsuzluklarını totaliter partilere oy vererek gösterdiler.

● *Totaliter demokrasi*. XIX. yy. boyunca ve XX. yy.ın başında demokrasi, liberal anayasacılıkla bir tutuluyordu. Nitekim Amerika'nın Birinci Dünya savaşına giriş sebebini «dünyayı, demokrasinin yayılması için güvenilir bir yer haline getirmek» şeklinde açıklayan başkan Woordrow Wilson demokrasiden, liberal anayasacılığı anlıyordu. Oysa savaşın en önemli sonuçlarından biri, Rusya'da komünist rejimin yerleşmesi oldu. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler birliği zaten liberal bir devlet olduğunun ileri sürmüyor, kendini bir *«halk demokrasisi»* olarak ortaya koyuyordu. Geleneksel demokrasi taraftarlarına göre, bu iddia gerçekten uzaktı. İkinci Dünya savaşından sonra kurulan Doğu Avrupa hükûmetleri de, resmen «halk demokrasisi» adını aldılar.

Bu yeni demokrasi anlayışının kaynakları, Fransız devrimine dayanır. Devrimcilerin çoğu, eşitlik derken, yasalar önünde eşitliği anlıyorlardı. Ama, küçük bir devrimci azınlık, iktisadî eşitliğin de insanın tabiî haklarından olduğunu savunuyor, hukuk reformlarına iktisadî düzenin değiştirilmesini öngören köklü reformlar eklenmedikçe, Fransız devriminin anlamsız kalacağını öne sürüyordu.

Bu düşüncede olanların başında, hoşnut olmayan Jakoben'lerden kurulu *Société des Egaux* (Eşitler derneği) geliyordu. Bu grubun başkanı François Babeuf'tü. Bunlar 1796'da *Direktuvar* yönetimine karşı komplo kurdukları için sindirilip susturuldularsa da, düşünceleri yaşamağa devam etti. Sosyalizm, XIX. yy. boyunca, devrimci geleneğin canlı bir kolu olarak, özellikle Fransa'da, gelişti. Etienne Cabet, Louis Blanc ve Pierre Joseph Proudhon gibi önemli yazarların hepsi, sosyalizme kendi açılarından katkıda bulundular. Büyük ilgi toplayan bu akım 1848'deki ihtilâl hareketlerinde de önemli bir rol oynadı.

Bu akımın en güçlü ifadesini Karl Marx'ta bulmuştur. Aslen alman olan Marx, fransız devrimci geleneğinin etkisi altında kaldı. Marx'ın getirdiği sosyal ve iktisadî nazariye kısa zamanda geniş yankılar yarattı. Marx'ın *Das Kapital* (Sermaye) ve öteki yazılarında ortaya konulan şekliyle Marks'çılık, sosyalist düşüncenin en gelişmiş örneğidir. Bütün insanların, emeklerinin karşılığını alma hakkına sahip olduğu varsayımından hareket eden Marks'çılık, çoğu çürük ve muğlak iktisadî delillerle, kapitalizmin emek sonucu ortaya çıkan artık değerlerinin sömürülmesine dayandığını ispatlamağa çalışır. Dolayısıyle Marks'çılığa göre, üretim araçlarının özel ellerde bulunması iktisadî adaletle bağdaşamaz.

Marx'a göre insan hayatını belirleyen temel etken, iktisadî ilişkilerdir. Hâkim sınıfların çıkarına işleyen iktisadî ilişkilerin meydana getirdiği alt yapının üzerinde siyaset, hukuk ve din, birer üst yapı olarak yükselir. Bundan çıkan sonuç liberal anayasacılığın, gerçekten hiç bir anlamda «demokratik» olmadığıdır. Siyasî ve medenî haklar mülkiyetsiz yığınlara tanınsa bile gerçek hâkimiyet, üretim araçlarına sahip olanların elindedir. Bu iktisadî eşitsizlik devam ettiği sürece, gerçek demokrasi imkânsızdır. Proleteryanın tarihî fonksiyonu burjuva devletini yıkmak, kapitalist sınıfı ortadan kaldırarak gerçekten adalete dayanan sınıfsız bir toplumun temelini atmaktır. Demokratik devrimin henüz gerçekleştirmediği en büyük iş budur (bk. SOSYALİZM; KOMÜNİZM; PROLETERYA). Siyasî meselelere karşı takındığı tavırla Marx, açıkça jakoben geleneğine bağlanır. Marx'a göre hukukî olmaktan çok iktisadî bir anlam taşıyan eşitlik, demokrasinin özüdür. Bu anlamda eşitliğe varmak için kullanılacak siyasî metoda fazla önem vermeyen Marx, proleter devrimi sırasında proleter sınıfın, kapitalistlerden sayıca çok fazla olacağı görüşündedir. Bu bakımdan devrim nazariyesi çoğunluktan yanadır. Marx kapitalist veya proleter olmayan başka sınıfların da varlığını kabul etmekte, fakat nazariyesinde «proleteryanın öncüsü» diye nitelendirdiği devrimcilerin devrime başlamadan önce halk çoğunluğunu mu, yoksa proleteryanın çoğunluğunu mu kazanmaları gerektiği noktasını açıkça ortaya koymamaktadır. Marx, devrim sırasında ve devrimden sonra ne gibi siyasî kurumlar meydana getirilmesi gerektiği konusunu da aydınlığa çıkarmış değildir. Bunun sebebini Marx'ın kendi anladığı anlamda bir iktisadî demokrasi üzerinde ısrarla durmasında ve siyasî demokrasinin meseleleriyle ilgilenmemesinde aramalıdır.

Marx, siyasî nazariyesinin temel meselelerinden çoğuyle ilgilenmediği için kendisinden sonra gelenler değişik siyasî tutumlar uygulamakta bağımsız kaldılar. Batı Avrupa'daki Marks'çıların çoğu, anayasaya dayanan yönetimin yürürlükte olan şartlarına ayak uyduracak iktisadî demokrasiye, parlamenter yolla varmağa çalıştılar. Herkese oy hakkı tanındıktan sonra pek çok Batı Avrupa ülkesinde sosyalist partiler, parlamentoya çok sayıda temsilci soktular ve böylece sosyal reformların gerçekleştirilmesi alanında başarılı oldular. Bu tutum, Marx'ın «devrimin kaçınılmazlığı» nazariyesiyle çatıştığından, ortodoks marksistler, uzun bir süre, parlamenter düzen içinde işbirliği yapmamakta direndiler. Marksçı nazariye Jakoben'lerden miras kalan bu uzlaşmaz tutum, bazı değişikliklere rağmen, devam etti. Ama XIX.yy.ın sonunda devrim olmadan da, parlamenter yolla, sosyal reformlar yapmanın mümkün olduğu ortaya çıktı. Uygulama alanında varılan bu sonuç nazarî açıdan, inkâr edilemeyecek ölçüde güçlü oldu. Revizyonist akım, Marks'çılara eski devrim nazariyesinin modasının geçtiğini, sosyalizme anayasa demokrasisi çerçevesi içinde varmanın en iyi yol olduğunu anlatmağa çalıştı. Revizyonistlerin en ünlüleri, alman sosyalisti Edward Bernstein ile, fransız sosyalist lider Jean Jaurès idi. Revizyonizm, hemen benimsenmediyse de, çok etkili oldu ve sosyal demokrat partilerin çalışmalarını nazariye açısından haklı çıkardı. Nitekim bu partiler çağdaş refah devletlerinin gelişmesi içinde önemli bir rol oynamışlardır.

Rusya'da marksçı nazariye büsbütün başka bir biçimde gelişti. XX.yy.ın başında çarlık, bir mutlakıyet yönetimi olmakta devam ediyordu; anayasaya dayanan çağdaş demokrasi anlayışından henüz çok uzaktaydı. Rusya henüz bir sanayi toplumu olmadığından, sanayi proleteryasının sayısı da çok azdı. Bütün bunlar Rusya'da sosyal demokrat hareketin faaliyet alanını kısıtladı. Fakat rus Marks'çılarının bir kolu olan Bolşeviklerin lideri Lenin, marksçı nazariyenin devrimci yönü üstünde durarak, devrimci bir eylemde asıl önemli rolün, küçük ve aktif bir grup tarafından oynanacağı fikrini savundu. Marx'ın pek de üstünde durmadığı «proleteryanın diktatörlüğü» düşüncesini derinleştirerek, küçük ve gelişmemiş bir proleteryanın bile, belli bazı şartlar altında, iktidarı ele geçirmesinin haklı gösterilebileceğini öne sürdü.

Lenin'in demokrasi nazariyesi aslında jakoben diktatörlüğünün demokrasi anlayışının aynıdır. Gerek Lenin, gerek Jakoben'ler için devrim, halk çıkarları için o kadar önemlidir ki, halkın devrime razı olup olmadığını dikkate almak gerekmez. Devrimin sözcüleri, ne proleter olmayan çoğunluk, ne de proleteryanın kendisidir. Asıl sözcüler «proleteryanın öncüleri» adı verilen, iyi eğitim görmüş bir «devrimci önderler» grubudur. Rusya'da öncülük rolünü, Lenin'in partisi üstüne aldı. Lenin'in başkanlığındaki bu parti küçük olmakla birlikte son derece etkin ve disiplinli profesyonel devrimcilerden meydana geliyordu. 1917'de yönetimi bu parti eline aldı. Sonuç olarak, *totaliter demokrasi* diye adlandırabileceğimiz yeni bir siyasî rejim ortaya çıktı. Bu rejim, açık ifadesini 1936'daki sovyet anayasasında bulmuştur. Bu anayasanın birçok maddesi liberal demokrasilerin hemen hepsinde bulunan maddelerdir. «Şehir ve köylerdeki çalışan insanlar» diye nitelendirilen halk adına çıkarılan bu anayasa, herkesin katıldığı genel seçimlerle seçilen iki meclisi öngörür. Siyasî iktidar, merkezî hükûmet ve bu hükûmete bağlı federal cumhuriyetler arasında paylaşılmıştır. Anayasa ayrıca eksiksiz bir «haklar listesi»ni de kapsar.

Sovyet anayasasının asıl özelliği Komünist partisine tanıdığı haklardır. Bu haklar, geleneksel batı demokrasi anlayışına aykırı düşer. Anayasaya dayanan demokrasilerde siyasî partiler birden fazladır ve halk çoğunluğunu kazanmak için, birbirleriyle rekabet ederler. Oysa S.S.C.B.'de Komünist partisi anayasa tarafından, siyasî harekette bulunmağa kanunen hakkı olan tek örgüt olarak kabul edilmiştir. Partinin onayı olmadıkça hiç bir medenî ve siyasî hak geçerli değildir. Partinin öncü ve yönetici rolü, yalnız siyasî alanda değil, ticaret ve kültürle ilgili bütün örgütlerde de kesin ve mutlaktır. Parti, halkın denetimi altında değildir. XX. yy. ın ortalarında nüfusun yüzde beşini meydana getiren parti üyelerini, imtiyazlı bir önderler tabakası olan parti yöneticileri denetler. Bu düzenin amacı, devrimin başarıyle sürdürülmesini teminat altına almak için, bütün yetkileri devrimci bir kadronun tekelinde toplamaktır.

Batının demokrasi anlayışı, halka seçme imkânını yasalar yoluyle belirtmek hakkını tanımayan, önemli siyasî görevleri yalnızca halkın küçük bir azınlığına veren bir yönetimi, demokrasi saymaz. Oysa komünistler tam aksini, 1936 tarihli sovyet anayasasının dünyanın en demokratik anayasası olduğunu öne sürmekte ve liberal batı anayasalarının, temelinden antidemokratik olan toplumların gerçeğini maskelemeğe yaradığını öne sürerler. Marksçı demokrasi anlayışından yola çıkılınca mantıkî olarak bu yargıya varmak mümkündür. Ama demokrasi bir siyasî haklar kurumu ise, sovyetlerin iddiası yanlıştır. Nitekim demokrasi bir iktisadî eşitlik meselesi olarak kabul edilse bile, İngiltere ve A.B.D. gibi ülkelerin S.S.C.B.'den daha âdil bir gelir dağılımı sağladıkları düşünülürse bu iddiaların doğru olmadığı görülür. Marksçı terminolojiye göre, demokrasi için gerekli ve yeterli tek şart üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin kaldırılmasıdır. Nitekim S.S.C.B.'de özel mülkiyet yoktur. Duruma bu açıdan bakıldığında, markçı demokrasi anlayışına göre S.S.C.B. herhangi bir liberal devletten çok daha demokratiktir.

● *XX. Yüzyıl*'ın en çarpıcı özelliklerinden biri, demokrasi fikrinin çok hızlı bir biçimde yayılması olmuştur. Totaliterlerle anayasa taraftarlarının «demokrasi» sözünü farklı olarak yorumlamalarına rağmen, XX.yy. ortalarında, demokratik olmadığını veya demokratik olmak için çaba göstermediğini ileri süren hükûmet yok gibidir. Oysa Birinci Dünya savaşından önce demokratik olduklarını ileri süren hükûmetler çok daha azdı.

«Demokrat» olduklarını öne sürenler, genellikle, Avrupa'da veya Amerika ve Avustralya gibi aslen avrupalı olan halkların yaşadığı bölgelerde toplanmıştı. Birinci ve İkinci Dünya savaşlarından sonra totaliter olsun, liberal olsun, kendilerini demokratik olarak niteleyen devletlerin sayısı sü-

rekli olarak arttı. İki savaş arası dönemde, demokratik eşitlik ilkesini reddeden ideolojik akımların Batı Avrupa'da başarı kazandığı ve Nazi Almanyası'nın zaferleriyle, kısa bir süre için, en üstün durumuna ulaştığı doğrudur. Antidemokratik akımlar başka yerlerde, özellikle Güney Afrika birliğinde ortaya çıktıysa da XX.yy.ın ortalarında şu veya bu biçimiyle demokrasi, hemen hemen her yerde meşru bir siyasî ilke olarak kabul edildi.

Bu gelişme hem birbirinden ayrı, hem de birbirine yakın iki olayın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri sömürgeciliğin zayıflaması, öteki ise milliyetçiliğin güçlenmesidir. Birinci Dünya savaşından önce batı medeniyetinin yayılması, dünyanın öteki kesimlerini kapsayan sömürge imparatorluklarının kurulmasına veya Çin'de olduğu gibi, Batının nüfuz alanına giren bölgelerin ortaya çıkmasına yol açtı. Sömürgecilik alanında başarı gösterenler, liberal demokrasiler olmalarına rağmen bunlar hükûmet şekillerini denizaşırı sömürgelerine yaymamışlar ve bu sömürgeleri bağımlı ülkeler olarak yönetmişlerdir. Batı dünyasında ise demokrasi, millî bağımsızlık düşüncesiyle birlikte gelişti ve Batı Avrupa kaynaklı bütün düşünceler gibi, sömürgelere yayılarak devrimci bir güç haline geldi.

Büyük nüfus artışı ve şehirleşme, sömürgeci toplumun geleneksel temellerini sarsmış ve Batıdan gelen düşüncelerin, özellikle milliyetçiliğin yayılmasını sağlamıştır. Kısa bir süre içinde sömürgelerdeki yerli halkın batılılaşmış tabakaları, halk adına sömürgeciliğe meydan okumağa başladı. Sonuç olarak birçok sömürge imparatorluğu parçalandı. Bu parçalanma İkinci Dünya savaşı sırasında Japonların Güneydoğu Asya'yı zaptetmeleriyle daha da hızlandı. Savaşın bitmesinden hemen sonra Asya'nın daha büyük bir parçası sömürgeci sistemden koptu; bütün sömürge bölgelerinde bağımsızlık hareketleri canlandı. Avrupa'nın dışında kalan bu ülkelerin batılılaşması, artık sömürge olmadan önceki yerli yönetim biçimlerine dönmelerini imkânsız kılacak düzeye vardı. Bazı istisnaların dışında, milliyetçilerin istediği, ülkelerini ileri ülkelerle eşit düzeye eriştirecek modern yönetimler kurmaktı. Bu da demokrasi demekti.

Ama bu nasıl bir demokrasi olacaktı? Modern dünya, liberal demokrasi ve totaliter demokrasi olmak üzere, iki örnek sunuyordu. Birincisi bugün de ileri sanayi ülkelerinde geçerli, eski ve yerleşmiş olanıydı. S.S.C.B. tarafından temsil edilen ikincisi ise, bu ülkenin sanayi ve askerlik bakımından hızla kalkınmasını sağladığı için, azgelişmiş ülkelere daha çekici geliyordu. Bağımsızlığına yeni kavuşmuş ülkelerin hangi modele dayanacağı sorusu XX.yy. siyasetinin en önemli konularından biri oldu.

Bu iki demokrasi örneği arasında seçme yapmak bütünüyle serbest değildi. İkinci Dünya savaşından hemen sonra A.B.D.'nin önderliğini yaptığı batı dünyasıyle S.S.C.B.'nin önderliğini yaptığı komünist dünya arasındaki yarışma, dünya siyasetinin en önemli olayı haline geldi. Bu yarışma, iki büyük gücün kendi taraflarına çok sayıda müttefik çekmeleri ve kendilerine bağlı ülkelerin sayısını arttırmağa çalışmaları biçiminde ortaya çıktı. Bu iki büyük devletin küçük ülkeleri kendi taraflarına çekmeleri, kendi yönetim biçimlerini bu ülkelere zorla kabul ettirmeleri anlamına gelmiyordu. A.B.D. yardımı, liberal demokrasinin çok uzağındaki arap şeyhliklerine giderken, S.S.C.B. de Nâsır'ın Mısır'ı gibi, komünistlikle ilgisi olmayan ülkeleri destekledi. Fakat imkân buldukça, her iki taraf da siyasî rejimlerini kabul ettirmeğe ve böylelikle ilişki bağlarını güçlendirmeğe çalıştı. Bu tutum, en çok İkinci Dünya savaşından sonraki yıllarda askerî işgal altında kalmış bölgelerde etkili oldu. Orta ve Doğu Avrupa devletleri hızla halk demokrasilerine dönüşürken Batı Almanya ve Japonya, liberal yönetimi benimsedi. Doğrudan doğruya askerî denetim olmayan yerlerde de baskı yoluyle sonuç alınmağa çalışıldı. Bu çeşit müdahaleler savaş sonrasında dünyanın siyasî yapısını büyük ölçüde etkiledi. Bu konuda dış baskıların büyük payı olduğu kabul edilirse de, sömürge devrinde bağımsız olan devletler, birbiriyle yarışan iki sistemden birine belirli bir yakınlık göstermişlerdir. Genel olarak eskiden sömürge durumunda olanlar, bu süre içinde siyasî sorumluluklar taşımayı öğrendikleri için liberal demokrasiyi, ötekiler de totaliter demokrasiyi seçmişlerdir. Meselâ hiç bir zaman bütünüyle bir sömürge durumuna düşmemiş olan Çin daha sonra da totaliter eğilimli milliyetçi bir yönetimin buyruğu altına girdi ve İkinci Dünya savaşının bitiminden kısa bir süre sonra tam bir komünist devlet haline geldi. S.S.C.B.'nin Çin'deki bu gelişmeyi çok az desteklemesi ve A.B.D.'nin komünizme karşı olan milliyetçilere yardım etmesi, bu sonucu değiştirmedi. Buna karşılık Filipin cumhuriyeti, A.B.D.'ninkine çok benzeyen demokratik bir anayasa kabul etti.

Büyük önem taşıyan birtakım gelişmeler de İngiltere'nin denizaşırı sömürgelerinde gerçekleşti. XIX.yy.ın ikinci yarısında İngiltere, sömürgelerini kendi istekleriyle kurulan bir milletler camiası içinde toplamağa başladı. Bu süreç, İngilizce konuşan sömürgeler için Westminster kanununun 1931'de kabulüyle tamamlandı. İkinci Dünya savaşından sonra bu siyaset imparatorluğun her yerinde uygulanmağa başladı. Hindistan, Pakistan, İngiltere'nin Asya sömürgeleri ve Gana ile İngiliz Batı Hint adaları gibi ülkeler, kısa zamanda bağımsızlıklarına kavuştular. Bütün bu yeni ülkeler de ingiliz örneğine az veya çok benzeyen yönetim biçimleri kabul ettiler. Liberal demokrasi açısından bu durum, savaş sonrası döneminin en umut verici gelişmelerinden biri sayılmalıdır.

Fakat XX.yy.ın ortalarında, gerek liberal gerek totaliter demokrasiler istikrarlı bir denge kurmuş olmaktan henüz çok uzaktılar. 1950'lerde Macaristan ve Doğu Almanya'da Ruslar tarafından kısa zamanda bastırılan büyük ayaklanmalar oldu. Bunlar totaliter demokrasinin Orta ve Doğu Avrupa halkları tarafından daha tam olarak kabul edilmediğini gösteriyordu. Buna karşılık Hindistan seçimlerinden komünist partisinin çok fazla oy alması, Filipinler ve Burma'da komünist eğilimli gerillacıların faaliyetlerini sürdürmeleri, yeni kurulan liberal demokrasilerin de, birçok güçlüklerle karşılaştığını ortaya koydu. Uzun süre bağımsızlık için savaşmış ülkelerde milliyetçi partiler birleşip kendilerini halkın gerçek temsilcileri saydılar. Bu partiler liberal demokrasinin istediği gibi başka partilerle yarışmaktansa, totaliter bir rejime kaymayı daha kolay buldular. Bazı yerlerde, meselâ Hindistan'da, milliyetçi bir parti olan Kongre partisi liberal demokrasinin yerleşmesi için elinden geleni yaptıysa da, yeni kurulan bu liberal demokrat devletlerin, liberalizm ilkesine sadık kalıp kalmayacakları kesin olarak belli değildir. Halkın hoşnutsuzluğuna bakılırsa totaliter rejimlerin de devam edeceğine inanmak güçtür. Buna bakarak dünyanın birçok yerinde siyasî meselelerin henüz çözümlenmediği sonucunu çıkarabiliriz. Demokrasi, her yerde kabul edilmektedir, ama totaliter veya liberal demokrasi biçimlerinden hangisinin uzun ömürlü olacağını tarih gösterecektir.

● *Türkiye'de demokrasinin gelişimi.* Türkiye'nin son 160 yıllık tarihi, her biri bir öncekinden daha güçlü ve sürekli olan demokratlaşma gayretiyle doludur. 1961 Anayasası, bu gelişim içinde son merhaledir. Bu yenileşme hareketinin başlangıcında, hükümdarlar ve devlet adamları orduda ve yönetimde ilk değişiklikleri yaptılar. Bu gelişme dört döneme ayrılarak incelenebilir:

1807-1920 Dönemi. Türkiye'nin Batı'nın demokratik gelişmelerine katılışı, ıslahat hareketleriyle başladı. Halife-sultanın iktidarını kısıtlayan ilk metin, 1807 Senedi İttifakı'dır. Devletin siyasî yapısında esaslı bir değişme gayesini güden Tanzimat hareketi de insan hak ve hürriyetlerine, içinde bulunduğu çağın değerini verir. 1868'de «Şûrayı Devlet» kuruluşu pek yetersiz de olsa, bir parlamento hazırlığını ifade ettiği gibi aynı tarihli «Teşkilâtı Vilâyet nizamnamesi» de seçim prensibini, mahallî idareler yoluyle, imparatorluğun idarî yapısına sokmuş oldu. İlk yazılı anayasa olan 1876 Kanunu Esasîsi, batı anayasalarındaki örneklere uygun olarak anayasa kurumlarını, aralarındaki ilişkilerle devlet karşısında kişi hak ve hürriyetleri tanımını getirdi; ancak Meclisi Mebusan'ın varlığını, kişi hak ve hürriyetlerini güvenlik altına alamadığı için, padişah kendi yetkilerinden faydalanmasını bildi. Böylece Birinci Meşrutiyet kısa bir süre sonra, yerini otuz yıllık bir istibdat idaresine bıraktı. Ülke içinde ve dışında gelişen Jöntürk mücadelesi, sonunda hürriyetçi gelişmelerin sayılı merhalelerinden biri olan İkinci Meşrutiyet'e kadar geldi. 1876 Kanunu Esasîsi, 1909 ve 1914'te iki defa değiştirilmek suretiyle, Anayasayı çiğneyen mutlak hükümdarlığın yerine, parlamenter bir monarşi getirildi. Fakat iç ve dış sebeplerin baskısı altında pek çabuk bozulan siyasî iktidar, meclis içindeki çoğunluğu koruyabilmek için her türlü antidemokratik tedbire başvurdu. Büyük ümitlerle bağlanılan İkinci Meşrutiyet, tek parti tahakkümü halinde Birici Dünya savaşının sonuna kadar sürdü. Rejimin teokratik monarşi karakteri, böylece 1876'dan 1920'ye kadar devam etti.

1920-1945 Dönemi. Laik, millî hâkimiyete dayanan yeni bir devletin kurulması, ancak Kurtuluş savaşıyle gerçekleşebildi. Türkler, millî misak sınırları içinde millî iradeye dayanan bağımsız bir vatan ve demokratik bir devlet kurma hakkını, kolektif bir hürriyet mücadelesi olan Müdafaayı Hukuk hareketiyle kullandılar. 1920'de kurulan T.B.M.M., millî temsili ve 1921 Teşkilâtı Esasiye kanunu ile ikinci yazılı Anayasayı gerçekleştirdi. Buhranlı bir devirde yapılan bu Anayasa, temsilî rejimin bir uygulama şekli olan meclis hükûmeti sistemini kurdu. T.B.M.M. yasama ve yürütme yetkilerini, büyük bir titizlikle, bünyesinde topladı. 1921 Anayasasındaki bazı eksikler rejimin işleyişini güçleştirince 1923 değişikliği yapıldı, fakat meclis hükûmeti sisteminden uzaklaşılmadı. Cumhuriyetten sonra, yeni şartlara uygun bir anayasa hazırlığına girişildi ve üçüncü yazılı anayasa 1924'te yapıldı. Böylece 1876 metni tamamen kaldırıldı, 1921 metninin eksikleri tamamlandı, yeni bazı prensipler de anayasada yer aldı. Devrimci bir devletin şartlarına uyan bu kısa metin, sosyal ve siyasî hayatın düzenleyicisi oldu; demokratik, laik ve devrimci gelişmelerin gereğine göre çeşitli tarihlerde değişikliğe uğradı.

Bu rejimin kurduğu sistemi bozan ve başarısızlığa götüren etkenlerin başlıcası seçim sistemidir. Çünkü, seçim sistemi, 1876 tarihli İntihabı Mebusan kanununun kabul ettiği âdi çoğunluk sistemine dayandığı için, çok partili sistemin yerleşmesinden sonra bile çoğunluğu kazanan partilerin T.B.M.M.'ne hâkim olmaları önlenemedi.

1945-1960 Dönemi. 1945 Yılında, çok partili siyasî hayata girişten sonra uygulanan seçim kanunları büyük seçim bölgelerindeki liste usulü ve âdi çoğunluğa dayanışı bakımlarından getirdiği adaletsiz sonuçlarla değişik muhalefet partileri tarafından sürekli şikâyetlere konu oldu ve siyasî buhranın başlıca sebepleri arasında gösterildi. 1946 Yılından sonra seçim usulünün temel prensiplerinin değiştirilmesine başlandıysa da, âdi çoğunluk usulünde bir değişiklik yapılmadı. 1954 ve 1957'de değiştirilen 1950 tarihli Milletvekilleri Seçim kanunu, seçimlerde siyasî iktidarın baskısını arttırıcı, muhalefeti zor durumda bırakıcı, hükûmetin T.B.M.M.'de ezici bir çoğunluk sağlamasını mümkün kılıcı nitelikte idi. Aslında 1924 Teşkilâtı Esasiye kanununun meclis hükûmeti sistemine dayanışı ve yasama organının yargı denetiminin dışında oluşu, mecliste ezici çoğunluğa dayanan siyasî iktidarın bir tahakküm kurması sonucunu doğurdu; halk oyunun teşekkülüne yarayan kurumlar işlemez, böylece demokratik gelişme asıl yolundan uzaklaşmış oldu.

Anayasa sisteminden ve batı demokrasisinin ilkelerinden ayrılma, iki noktada ortaya çıktı: çoğunluğun her şeye muktedir olabileceği inanışında birleşme yüzünden azınlık küçük görüldü; halk oyunu meydana getiren ve açıklayan kurumların işleyişine engel olunarak hak ve hürriyetlere ağır darbeler vurulmuş oldu. Muhalefetin inkârı, siyasî partilerin teşkilâtlanma, çalışma ve gelişmelerinin engellenişi; basın hürriyetinin

hukukî ve iktisadî tedbirlerle kayıtlanışı, devlet radyosunun keyfî kullanılışı, yasa dışı yollarla desteklenen gazeteler ve yayın yasakları ile halk oyunun yanlış yola sevkedilmesi, adalet üzerine ağır baskı, memurlara uygulanan rejim, sosyal ve iktisadî hayatın her alanına yayılan partizan davranışlar, nihayet türlü kanunlarla yurttaşların temel haklarının kısıtlanması ve baltalanması, anayasa ve batı demokrasisi ilkelerinden ayrılışın başlıca görünüşleri sayıldı. İktidar, bir taraftan da türk devriminin ilkelerinden ayrılarak devrimi benimsemeyen çevrelerin oylarını kazanmak yoluna sapmakla suçlandı.

27 Mayıs 1960 hareketi öncesinde demokrasi adına öne sürülen başlıca istekler şunlardı: millî temsil kurumunu düzeltmek; siyasî iktidarın seçimlerden doğan siyasî kurumlar ve organlar yoluyle işleyişini sağlamak; siyasî iktidarı, modern devletin gereği olarak iktisadî ve sosyal kalkınmayı gerçekleştirebilen faal, dinamik ve etkili bir güç haline getirmek; iktidarı hukuk devletinin gereklerine uygun siyasî ve hukukî bir denetim altında bulundurmak; kamuoyunun siyasî iktidar üzerindeki kontrolunu sağlamak.

1960'tan sonra. 1961 Anayasası türk demokrasisine şu esasları getirmiştir: **1.** Batı demokrasisi ilkelerine dayanan demokratik ve sosyal hukuk devleti düzenini korumak ve yerleştirmek başlıca gayedir. **2.** Devlet idaresi parlamenter sistem esaslarına dayanır (Millî hâkimiyet ilkesinin yürürlüğü devam etmektedir). **3.** Temel haklar (özellikle sosyal ve iktisadî haklar) ve ödevler, mümkün olan genişlikte sağlanacaktır. **4.** Kalkınma, hürriyet ve demokrasi düzeni içinde gerçekleşecektir. **5.** Yasama ve yürütme ilişkilerinde «istikrarlı hükûmet ve tesirli denetim» esastır. **6.** Parlamento, birbirini tamamlayacak şekilde çift mecliste faaliyette bulunur. **7.** Seçimlerin yönetim ve denetimi hâkimlere aittir. **8.** Siyasî partiler, iktidarda veya muhalefette olsunlar, siyasî hayatın vaz geçilmez unsurlarıdır ve denetlenmeleri konusunda Anayasa mahkemesi yetkilidir. **9.** Mahkemelerin bağımsızlığı ve hâkim teminatı sağlanmıştır. **10.** Türk milletinin bugünkü ve yarınki medenî varlığının vaz geçilmez unsuru olarak Atatürk devriminin bir bütün halinde korunması fikri teminata bağlanmıştır. (→ Bibliyo.) [LM]

DEMOKRAT sıf. ve i. (fr. *démocrate*). Demokrasiden ve demokratça düşüncelerden yana olan (kimse): *Teşkilâtı Esasiye kanununa göre türk inkılâbı demokrat, hattâ liberaldir* (P. Safa). || [Türkiye'de] Eski Demokrat parti üyesi veya taraftarı; [Amerika'da] Demokrat parti üyesi veya taraftarı. || *Teşm. yol.* Halka yakın, alçak gönüllü (kimse). || *Sosyal demokrat.* Bk. SOSYAL.

◆ **Demokratik** sıf. (fr. *démocratique*). Demokrasiyle ilgili, demokrasiye ait: *Demokratik düşünce.* || Demokrasiye uygun: *Demokratik rejim.*

◆ **Demokratlaşma** i. Demokrat özelliği kazanma.

◆ **Demokratlaşmak** dönşl. f. Demokrat özelliği kazanmak.

◆ **Demokratlaştırma** i. Demokratlaştırmak işlemi: *Kredinin demokratlaştırılması.*

◆ **Demokratlaştırmak** geçl. f. Demokrat bir özellik kazandırmak.

◆ **Demokratlık** i. Demokrat olma hali. || Demokrasi. (ML)

DEMOKRATES (Servilius), yunan hekimi (M.S. I. yy.). Neron zamanında Roma'da büyük ün sağladı. Birçok eser yazdı. Galenos (Calinus), bunlardan büyük ölçüde yararlandı. (L)

DEMOKRATİK KONGO cumhuriyeti. Bk. KONGO.

Demokrat parti (D.P.), Türkiye'deki siyasî partilerden biri. C.H.P.'nin tek parti olduğu 1946'da, milletvekillerinden Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan, grup başkanlığına ortak bir önerge vererek parti tüzüğünde ve bazı kanunlarda değişiklik yapılmasını, rejimin demokratlaştırılmasını istediler. *Dörtlü takrir* adını alan bu önerge, kanunlarda değişiklik konusunun mecliste, tüzük değişikliklerinin de parti kurultayında istenebileceği gerekçesiyle reddedildi. Bunun üzerine önerge sahiplerinden Celâl Bayar partiden ve milletvekilliğinden istifa etti. Dörtlü takrirde imzası bulunan öbür üç milletvekili de parti disiplinine aykırı harekette bulundukları gerekçesiyle aynı yıl C.H.P.'den çıkarıldılar. Bunun üzerine *Dörtler* İçişleri bakanlığına başvurarak Demokrat partinin kurulduğunu bildirdiler. Partinin genel başkanlığına Celâl Bayar getirildi (7 ocak 1946). İlk kongre, kuruluş yılı içinde yapıldı, «hürriyet misakı» kabul edildi. Partinin 1924 Anayasasına bağlı olduğu, iktidarın anayasa dışına kaydığı belirtildi ve temel hedefler tespit edildi; hak ve hürriyetlerin savunulması, millî hâkimiyet prensibinin etkin hale getirilmesi, devlet ve parti başkanlığının aynı kimsede birleşmemesi istendi.

D.P., 21 temmuz 1946 seçimlerine katıldı. 186 Adayından 62'si milletvekili oldu. Dört yıl süren (1946-1950) muhalefet devresinde parti içinde tartışmalar doğdu. Yeterli muhalefet yapılmadığını iddia edenlerden 13 milletvekili partiden ayrılarak «Müstakil Demokratlar grubu»nu kurdular (nisan 1948). Aynı yıl bir başka grup «Afyon Öz Demokratlar partisi»ni meydana getirdi. Tartışmalar sonucu partiden çıkarılanlarla ayrılanlar üçüncü bir topluluk olarak «Millet* partisi»ni kurdular (1948).

Partinin ikinci kongresi 1946 seçimlerine hile karıştırıldığı yolundaki iddiaların yarattığı tepki havası içinde toplandı (1949). Bu kongrede «husumet andı» kararı alındı, dürüst seçim ve mukavemet hakkı istendi. İktidarın muhalefeti irticaa kaymakla suçlamasına karşı Demokratlar da C.H.P.'nin irticaı körüklediğini söylediler.

Demokrat parti zafere 1950 seçimlerinde ulaştı; 393 milletvekilliği kazanarak iktidarı C.H.P.'den devraldı.

Üçüncü büyük kongre 1951'de toplandı, genel idare kurulu üye sayısı 15'ten 21'e çıkarıldı.

1954 Seçimleri partiyi daha da güçlendirdi ve milletvekili sayısı 488'e yükseldi. Bu seçimlerden sonra parti içinde hak ve hürriyetler konusunda yeni tartışmalar başladı. Bazı milletvekilleri hükûmeti baskı eğilimiyle suçladılar, basına ispat hakkı tanınmasını istediler (1955). Çatışmalar sonucu 19 milletvekilinden bir kısmı partiden çıkarıldı; bunlar istifa edenlerle birleşerek 19 kişilik bir kadro ile Hürriyet* partisini kurdular (1955). Dördüncü kongre istifa ve ihraçlar yüzünden şiddetli tartışmalar içinde geçti (1955).

İktisadî şartlarda meydana gelen bozulma, bunun yol açtığı rejim tartışmaları artarak devam etti ve D.P. iktidarı 1957 seçimlerine bu gergin hava içinde girdi. Bu seçimlerde parti, topladığı oylar bakımından ilk defa yüzde 50'nin altına düştü; çıkarılabilen milletvekili sayısında da gerileme oldu (424 milletvekili).

1957 Seçimlerinden sonra muhalefet kuvvetlendi ve muhalefet partileri arasında iktidara karşı bir cephe birliği kuruldu. Bu durum D.P. yöneticilerini siyasî ve iktisadî alanda baskı tedbirlerine zorladı. İktidar ve muhalefet arasındaki anlaşmazlığın ağırlık merkezini siyasî rejim konuları teşkil ediyor, gittikçe ağırlaşan iktisadî sıkıntılar muhalefete halkın desteğini kazandırıyordu. Basın da büyük kısmıyle muhalefet safında yer aldı. Bunun başlıca sebebi Basın kanununda yapılan değişiklikti ve ispat hakkı tartışmaları devam etmekteydi. Siyasî havanın gitgide ağırlaşması karşısında hükûmet basın ve muhalefet hakkında soruşturma yapmak üzere bir Meclis Tahkikat komisyonu kurmağa karar verdi ve 18 nisan 1960 günü meclisten bu yolda bir karar çıkarttı (karar nu. 2247). Komisyonun görev ve yetkilerine ilişkin 27 nisan 1960 tarihli ve 7468 sayılı kanunun görüşülmesi sırasında muhalefet bunu anayasa dışına kayan bir teşebbüs olarak niteledi, basın bu görüşü geniş ölçüde destekledi. Buna rağmen kanun çıkınca tepki sokağa intikal etti ve önce İstanbul üniversitesinde (28 nisan 1960), daha sonra Ankara üniversitesinde (29 nisan 1960) geniş öğrenci gösterileri ve protestolar oldu. Bu şekilde iktidar ve muhalefet ilişkilerinde meydana gelen olaylar, yer yer tekrarlanan gösterilerle 27 Mayıs 1960'a kadar devam etti. Bu arada sokak gösterilerinin niteliği de değişmeğe ve bunlara katılanların kadrosu genişleyip çeşitlenmeğe başlamıştı. 21 Mayıs 1960 günü Ankara'da Harp okulu öğrencileri, başlarında bir kısım subaylar ve kumandanlarla yürüyüş yaptı. 27 Mayıs 1960 sabahı Türk Silâhlı Kuvvetlerinin müdahalesi ile D.P. iktidarı sona erdirildi; bu hareket «Anayasa ve huhuk dışı tutum ve davranışlarıyle meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı milletin direnme hakkını kullanması» olarak belirtildi. Partinin yöneticileri ve milletvekilleri tutuklandı; Yassıada'da kurulan yüksek mahkemeye çıkarıldılar. İdama mahkûm edilen 15 kişinin 12'sinin cezası müebbet hapse çevrildi; Adnan Menderes, Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu hakkındaki idam cezaları yerine getirildi.

Bu arada parti üyelerinden Cemal Özbey'in, kongrenin vaktinde yapılmamış olduğu, bu sebeple de partinin dağılmış hale geldiği gerekçesiyle açtığı dava, D.P.'nin mahkemece kapatılmasıyle sonuçlandı (1960). [→ Bibliyo.] (M)

Demokrat parti
(Türkiye)

Celâl Bayar

Adnan Menderes

Fuat Köprülü

Refik Koraltan

Demokrat parti, A.B.D.'nin siyasî hayatında en etkili olan iki partiden biri. Jefferson'un cumhuriyetçi demokrat partisinin ülkülerini benimsedi. O sıralarda, Cumhuriyetçi Demokrat parti hem eski canlılığını kaybetmiş, hem de kuzeydoğu bölgesinin işçileriyle batı bölgesinin 1790'da kurulmuş olan Devlet bankasına borçlu durumdaki küçük tarımcılarını, güneyin köleci ve serbest müdahaleden yana olan büyük tarım işletmeleri sahiplerini hayal kırıklığına uğratmıştı.

General Andrew Jackson'un başkanlığa seçilişi (1828) ve Beyaz saraydaki görevine gürültülü bir biçimde başlaması (4 mart 1829), Birleşik devletlerde, *eşraf cumhuriyeti*'nin son bulduğunu ve Demokrat partiye birlikte yeni bir siyasî tarzın başladığını gösteriyordu. Bu partinin kökü, Cumhuriyetçi partinin 1832'deki bölünmesine dayanır. Partinin bölünmeye yol açmış olan bazı genç üyeleri (Benton, Buchanan) o zaman, Jackson'un ilk başarısızlığından (1824) doğan hoşnutsuzluğun sonucu olarak başkan seçimiyle ilgili mevzuatta bir reform yapılmasını, idarî görevlere kazanan parti taraftarlarının getirilmesini, bütün topraklarının halkın mülkü sayılmasını istiyorlardı. İktidara geçen demokratlar da, seçim sloganları olan «Ganimet kazananların!» parolası uyarınca, Crawford kanununun idarî görevlerin süresini dört yıl olarak kısıtlamasından sonra, bu görevlere kazanan partinin taraftarlarının getirilmesi demek olan *spoils system*'i uygulamağa başladılar; böylece 2 000 devlet memuru işten uzaklaştırılarak yerlerine yenileri tayin edildi. Bundan sonra artık seçim konusuna verilen önem gitgide artacaktı. Demokratların ikinci bir seçim sloganı da «kahrolsun Caucus» idi. Seçimlerden galip çıkan demokratlar, Caucus'un (partinin başkan adayını tayinle görevli olan ve bazı senatörlerle temsilciler meclisi üyelerinden meydana gelen küçük komite) yerine,parti delegelerinden meydana gelen ve yine başkan adayını seçmekle görevli olan *Millî konvansiyon*'u getirdiler. Bu durumda, bu yeni görevleri yerine getirebilmek için parti, güçlü ve karmaşık bir teşkilât durumuna geldi. Amerikan siyasî hayatındaki bu yenilik o devrin yazarları tarafından ilgiyle karşılandı ve Tocqueville (*De la Démocratie en Amérique* [Amerika'da Demokrasi Üstüne]) ile Mark Twain (*Huckleberry Finn*) tarafından olumlu karşılandı.

Demokratlar, hemen hemen aralıksız olarak, 1829'dan 1860'a kadar iktidarda kaldılar. Ama 1828'de Jackson'u iktidara getirmiş olan sosyal güç birliği gitgide dağıldı. Jackson, Calhoun tarafından öne sürülmüş olan düşük gümrük tarifeleri siyasetini reddederek büyük tarım işletmeleri sahiplerinin bir kısmını gücendirdi. Öte yandan, Federal bankanın ortadan kaldırılması da (1833) demokratlara oy veren birçok çiftçinin çıkarını baltalayan bir bunalıma yol açtı (1837). 1841'de, başkanlığa yeni liberal partinin adayı seçildi. 1845'te bu göreve kendi adayının seçilmesini sağlayan, ama değerli bir liderden yoksun olan Demokrat parti 1860 seçimlerine bölünmüş olarak girecek ve Lincoln tarafından yenilgiye uğratılacaktı. Bundan sonra da artık, Cleveland'ın (1885-1889, 1893-1897) ve Wilson'un (1913-1920) başkanlıkları bir yana bırakılacak olursa, demokratlar iktidara yeniden ve sürekli olarak ancak 1933'te geçtiler.

Demokrat parti (A.B.D.)

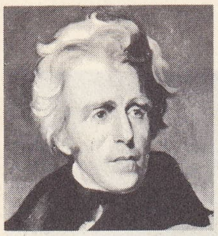

A. Jackson

Cleveland

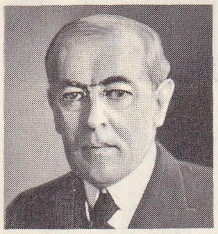

Wilson

F. D. Roosevelt

Truman

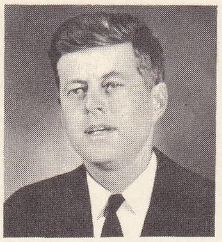

Kennedy

iktidardan uzakta geçirdikleri bu dönem boyunca, demokratlar, güneye sağlam bir şekilde yerleştiler *(Solid South)*. Bunda, Ayrılık savaşına rastlayan muhalefet yıllarında da kendilerini daha az yıpratmış olmalarının payı büyüktü. Batıda ise, gümrük resimlerinin indirilmesi ve çift maden (altın ve gümüş) esasına dayanan para siyasetinin sürdürülmesi konusunda giriştikleri başarılı kampanyalara (Demokrat başkan adayı Brynan, 1896) rağmen, ne cumhuriyetçilerin etkisini silebildiler, ne de, yer yer görülen hareketler (Greenbackers) veya bağımsız topluluklar (Grangers), hattâ üçüncü dereceden partilerin (popülist'ler) sağladıkları başarılı şekilde beliren tarımsal hoşnutsuzluğu kendi çıkarlarına kullanabildiler. Buna karşılık, parti, Birleşik devletleri meydana getiren eyaletler topluluğunun nüfusu ve sanayileşmesi arttıkça, kendine işçi kitleleriyle göçmenler arasında bulduğu taraftarlarla yeni güçler sağlayabiliyordu; böylece, ülkelerinin sınırlarını genişletmek isteyen halkın karşılaştığı zorlukları ele alan demokratlar, bu mesele halledildikten sonra, yeni ve dinamik-sosyal tabakalara dayanmak imkânını bulmuş oldular.

1913'te başkanlığa Wilson seçildi ve demokratlar amerikan siyasî hayatının çerçevesini genişlettiler. Federal bir gelir vergisi çıkarıldı; senatörlerin, bütün yurttaşların oylarıyle seçilmesi kabul edildi (1913); kadınlara oy hakkı tanındı (1920). 1913'te olduğu gibi, demokratlar 1932'de, cumhuriyetçiler arasında ayrılık çıkmasından yararlanarak iktidara geldiler. Ama bu defa, cumhuriyetçilerin pek değer verdiği liberalizmin ve infiratçılığın iflâsı sayesinde büyük çoğunluk elde etmişlerdi. Daha 1930'da, Temsilciler meclisinde bir demokrat çoğunluğu sağlanmış durumdaydı. F.D. Roosevelt, güneyden («Solid South») gelecek sağlam oylara, zencilerin, bunalımdan tedirginlik duyan çiftçilerin, genç «Congress of Industrial organizations»un kısa bir süre sonra siyasî eyleme yöneltebileceği işçi yığınlarının ve yeni göçmenlerin oylarını da katmasını bildi (1936). 9 Mart 1933 ile aynı yılın 16 haziranı arasında, *New Deal* (Yeni Düzen) siyaseti, cumhuriyetçilerin savunduğu bölge yönetimleri muhtariyeti ve tam liberalizm siyasetine karşılık, ekonomik ve sosyal konularda, federal kanunlara kesin öncelik ve devletin aracılığı ilkelerini kabul ettirerek Amerikalıların hayatını altüst etti. Yeniden ezici bir çoğunlukla seçilen (kasım 1936) F.D.Roosevelt infiratçılığa son verdi. Üçüncü seçilişindeyse (1940) Birleşik devletlerin savaşa girmesini kabul ettirdi (8 aralık 1941) ve Amerikalılar arasında sağladığı birliğin sonucu olarak bir daha seçildi (1944). Ölümünden (12 nisan 1945) sonra yerini başkan yardımcısı H. Truman aldı ve 1948'de o da başkanlık seçimlerini kazanarak yeniden başkan oldu. 1952'de demokrat A. Stevenson'un general Eisenhower karşısında yenilgiye uğramasından sonra Eisenhower 1956'da yeniden başkan seçildi. 1960'ta, başkan bir demokrattı: John Kennedy. 1964'te de, başkan yine bir demokrat olan Lyndon Johnson idi ve bu defa seçimi rakibi cumhuriyetçi Goldwater'den çok büyük bir oy farkıyle kazanmıştı.

Johnson yönetimi sırasında Vietnam savaşı parti içinde, önemli bir huzursuzluk yarattı. 1968 Başkanlık seçimleri öncesinde «barış adayı» olarak Minnesota senatörü Eugene McCarthy adaylığını koydu. Başkan Johnson ise aday olmayacağını, ama başkan yardımcısı Hubert Humphrey'i destekleyeceğini açıkladı. Müteveffa başkan Kennedy'nin kardeşi New York senatörü Robert F. Kennedy'nin de bu yarışa katılmasıyle Demokrat parti başkan aday adayları arasındaki mücadele şiddetlendi. Parti kurultayı öncesinde Robert Kennedy'nin öldürülmesi, ülkede büyük bir yas havası yarattı. Kurultay, başkan Johnson tarafından desteklenen Humphrey'i başkan adayı seçtiyse de Humphrey, Cumhuriyetçi parti adayı Richard Nixon'a yenildi (1968), Nixon, cumhurbaşkanı oldu.

Avrupa'nın siyasî partilerine bakarak Birleşik devletlerdeki siyasî partilerin durumu konusunda bir fikir sahibi olabilmek güçtür. Demokratlar da cumhuriyetçiler gibi çoğunluk yasasına saygılıdır; siyasî azınlıkların haklarına dokunmazlar; kuvvetin değil kanun saygısının övgüsünü yaparlar ve bireyciliği savunurlar. İktisadî başarıyı, serbest teşebbüsü temel alır, özel teşebbüsün dokunulmazlığına inanırlar. Partinin coğrafî tabanı zaman zaman değişiklikler gösterir. İkinci Dünya savaşının sonundan beri, Demokrat parti, tarımsal batı bölgesinin bazı kalelerini cumhuriyetçilerin elinden almayı başardı. 1948'de, Iowa ve Winconsin, cumhuriyetçi aday Th. Dewey'i şaşkınlığa uğratan bir sonuçla demokratlara oy verdiler. Sosyal yönden, gelişmesinin tarihî safhaları sebebiyle, parti, muhafazakâr güneye olduğu kadar da e-mekçi kuzeye dayanır. Bununla birlikte, Amerikalılarda, özellikle *New Deal*'den beri, partinin dar gelirlileri, «Genç Amerika»yı; pek çoğu katolik ve işçi olan irlandalı, yahudi, fransız ve islavları ve genellikle, güney hariç, halkın en yoksul tabakalarını temsil ettiği kanısı yaygındır. Partinin «liberalizm»in ve işçi çıkarlarının savunucusu olarak tanınması bu tutumun sonucudur. Ama bu arada partinin dayanak noktalarından biri olan Güneyi de unutmamak gerekir ki bu da cumhuriyetçilerin Demokrat partiyi demagoji yapmakla suçlamalarına yol açmıştır (Demokrat parti, içki yasağına karşıydı). Cumhuriyetçilere göre, Demokrat partinin yöneticileri icraatçı olmaktan çok siyasetçidirler. Ama Demokrat partinin, işçilerin desteğine sahip olduğu tartışılamaz: aidat toplamak diye bir gelenek olmadığı için, partinin seçim kampanyası masrafını işçiler, zanaatçılar ve sendikalar karşılar (1948'de C.I.O. tarafından milyonlarca dolar verilmişti).

Partinin esnek bir teşkilâtı vardır. Parti mekanizmasının ve partiyi seçimlere hazırlayan *bosses*'ların büyük gücü daha Jackson zamanında ortaya çıkmıştı. Bugün ise, ana teşkilât, ilçe seçim bölgesidir *(precinct)*. Burada bir parti komitesi vardır. Büyük bir fedakârlıkla her türlü güçlüğe göğüs gererek çalışan bu komitelerin sayısı on binlercedir. Bunların üstünde de 3 000 kadar şehir ve bölge komitesi yer alır. En son olarak da, federe devletlerin, yani eyaletlerin her birinde, doğrudan doğruya Millî komiteyle bağlantı halinde bir komite çalışır. 100 Kadar üyesi olan Millî komitenin bir başkanla bir yürütme kurulundan meydana gelen bir bürosu vardır. Bu büro, sürekli bir siyasî çalışma içindedir. 1929 ile 1932 arasında, demokrat yürütme kurulunun basın görevlisi Charles Michelson'un işi yalnız başkan Hoover yönetimini tenkit etmekti. Parti, parti içi seçimlerle, yaklaşık olarak 1 200 delegeden kurulu bir *Millî konvansiyon* seçer. Bu kurulun görevi, 1832-1836 döneminde kabul edilmiş olan esasa uygun olarak, adaylar arasından, oyların üçte ikisini toplayan kimseyi partinin resmî başkan adayı seçmek ve partinin seçim kampanyasında öne süreceği fikirlerin ana çizgilerini belirlemektir. (L)

Demokrat parti (CUMHURİYETÇİ —), A.B.D.'de ilk demokrat partinin resmî adı. 1787 Yılında yapılan anayasa görüşmeleri, federalistlere karşı cumhuriyetçi bir akımın belirmesine yol açtı; bu akım 1792'de bir parti halinde teşkilâtlandı. Siyasî bakımdan bu akım güneydeki küçük eyaletlerin özerkliklerini teminat altına alma endişesiyle, bu özerkliğin ifadesi olan federal paktı, dar bir şekilde yorumladı. Sosyal bakımdan bu akım, kuzeydoğu şehirlerindeki küçük maliye ve ticaret oligarşisine borçlu olan küçük çiftçilerin ve Batı'nın öncülerinin desteğini sağladı. Partinin özlü ama etkili ideolojisi antik cumhuriyetlere, Fransız devrimine ve toplumsal eşitliklere değer veren bir nitelik gösterdi. Cumhuriyetçiler, ayrıca İngiltere'ye karşı olan saygıları ve Fransa'ya karşı olan düşmanlıkları yüzünden, federalistlerin yönetimine karşı çıktılar.

1800 Seçimlerinde Jefferson'un önderliğinde iktidara gelen parti, Beyaz saraya art arda dört cumhurbaşkanı (Jefferson [1801-1809], Madison [1809-1817], Monroe [1817-1825], J. Q. Adams [1825-1829]) gönderdi. Partinin iktidardaki tutumu, muhaliflerinin tutumundan çok az farklı oldu: Louisiana'nın satın alınmasından önce Fransa ile çatışma (1800-1802), savaşçı bir siyaset (İkinci Bağımsızlık savaşı, 1812-1814), parti önderlerinin aristokratlar tarafından seçilmesi, federal hükûmet yetkilerinin Batı'ya doğru genişledikçe daha da artması. «İyi niyetli duygular» çağı, böylece cumhuriyetçi dinamizmin zayıflaması sonucunu doğurdu.

Jackson'un ve *İkinci Demokrat parti*'nin zaferinden sonra (1829), cumhuriyetçi akım parçalandı ve yeni siyasî kuruluşlar ortaya çıktı: *Millî Cumhuriyetçi parti* (1832) [bu parti 1834'te demokratlardan ayrılan Henry Clay'in önderliğinde *Liberal parti* oldu], *Amerikan Cumhuriyetçi partisi* (1841), *Free Soilers* (1848) ve *Know Nothing* (1850) akımları. (L)

DEMOKRİTOS, yunan filozofu (Abdera, Trakya M.Ö. 460'a doğr.-öl. M.Ö. 370'e doğr.). Çok seyahat etti. Mısır'da geometri bilginlerinin yanında beş yıl geçirdiğini anlatır, Leukippos, öğretmeni ve arkadaşıydı. Bir söylentiye göre, atom'lar hakkındaki ilk düşüncelerini Anaksagoras'ın *Omoiomereia*'larından (Benzer Parçalar) almıştı. Kos'lu Hippokrates ile yakın dostluğu vardı. Sokrates ile tanışmadan aynı yıllarda Atina'da yaşadığı söylenir. Eflatun ondan hiç söz etmez. Yurduna dönünce Demokritos, kendini tamamen felsefeye verdi. 420'ye doğru Abdera'da felsefe okulunu kurdu.

Demokritos'un yazıları M.S. III. yy.da ortadan kayboldu. Diogenes Laëtios'a göre, bazılarının başlıkları şunlardı: *Pythagoras veya Bilge Kişinin Davranışı; Cehennem; Erdem Üstüne; Evrenin Büyük ve Küçük Sistemi; Kozmografya; Gezegenler; İnsan Tabiatı Üstüne; Gök, Yer, Ateş Problemleri;* v.b. Aristoteles'in bir açıklamasıyle tanıdığımız Demokritos felsefesi, *mekanist* ve *atomcu bir maddeciliğe* dayanır. Bu sistemin ilkeleri, daha sonra Epikuros ve Lucretius tarafından da işlendi. Demokritos'a göre tabiat boşluktan ve bölünmez, değişmez, sürekli, sonsuz maddî parçacıklar olan *atom*'lardan meydana gelir. Atomlar sadece biçimleri ve boyutları bakımından farklıdır. Sürekli olarak hareket halinde olan atomlar birleşerek değişik cisimleri meydana getirirler. Demokritos, «hiç bir şey hiçten doğmaz» der. Her şey, şaşmaz bir mekanik gerekircilik ile birbirine bağlanır; cisimler atomların birleşmesiyle meydana gelir, atomların ayrılmasıyle yok olurlar. Ruh bile ince, yuvarlak, hafif ve sıcak atomlardan yapılmıştır; duyular yoluyle edinilen bilgi, nesnelerden yayılan çok ince cisimciklerin, duyu organlarını etkilemesi sonucudur. Her türlü bilgi duyulardan gelir; fakat akıl bu duyuları aşabilir. Demokritos için, atom teorisinin öncüsüdür denebilir.

— İkonogr. Salvator Rosa'nın *Demokritos ve Protagoras* tablosu (Leningrad); bir başka resmi ise *Demokritos İnsan Zaafları Üstünde Düşünürken* adını taşır. Rubens'in ünlü *Gülen Demokritos*'unu (Madrid) da bu arada sayabiliriz. (L)

DEMOKRİTOS, yunan tarihçisi (M.Ö. veya M.S. I. yy.), kaybolan iki eserin yazarı: *Taktika En Bibliois* (Bir Orduyu Savaş Düzenine Sokmak Sanatı) ve bir yahudi aleyhtarı bir eser olan *Peri Iudaion* (Yahudiler Üstüne). [L]

DEMOKRİTOS, yunan generali (Kalydon, Aitolia M.Ö. III. yy.-M.Ö. II. yy.). Romalıların amansız düşmanı, Aitolialıların kumandanı, Roma'da bir elçilik heyetinin üyesi, Isparta ile bir anlaşma yaptı. Fakat Aitolialılar Herakleia'da yenildiler, Demokritos esir düştü (190), Roma'ya götürüldü; Tullianum'a (zindan) atıldı, oradan kurtuldu, fakat intihar ederek zorunda kaldı (L)

DEMOKRİTOS (Mystagogos), yunanlı yazar, *Physika Kai Mystika* (Tabiat Olayları ve Sırlar) adlı eseri günümüze kadar geldi. Bu inceleme kitabı simya kaynaklarının tarihinde büyük önemi olan ve yanlış olarak Demokritos'a mal edilen birçok eserin en eskisidir. (L)

DEMOLDER (Eugène), fransız diliyle yazan belçikalı yazar (Brüksel 1862-Essonnes, Seine-et-Oise 1919). 1897'de ilk şiir kitabını yayımladı: *la Légende d'Yperdamme* (Yperdamme Efsanesi). *La Route d'Émeraude* (Zümrüt Yolu) [1899] adlı romanı başlıca eseridir. Bundan sonra yayımladığı kitaplar: *les Patins de la Reine de Hollande* (Hollanda Kraliçesinin Patenleri) [1901]; *l'Arche de Monsieur Cheunus* (Mösyö Cheunus'un Gemisi) [1904]; XVIII. yy. göreneklerinin özgür ve canayakın bir dille anlatıldığı *le Jardinier de la Pompadour*'dur (Pompadour'un Bahçıvanı) [1904]. (L)

DEMOLİNS (Edmond), fransız tarihçisi ve

Foto. X, U.S.İ.S. (LAROUSSE)

sosyologu (Marsilya 1852-Les Roches, Eure 1907). Gençliğinde tutuculuk taraftarıydı ve *le Mouvement Communal et Municipal au Moyen Age* (Ortaçağda Bucak ve Belediyecilik Hareketleri) [1875] ile *Histoire de France* (Fransa Tarihi) [1877-1880] adlı eserleri yayımladı. 1886'da Le Play okulundan ayrılmış olan bir grupla birlikte *la Science Sociale* (Sosyal Bilim) dergisini kurdu. Sonra oldukça heyecan uyandıran üç eser yayımladı: *A Quoi Tient la Supériorité des Anglo-Saxons* (Anglosaksonların Üstünlüğü Neye Bağlıdır?) [1897]; *les Français d'Aujourd'hui* (Bugünün Fransızları) [1898]; *l'Education Nouvelle* (Yeni Eğitim) [1898]. Daha sonra da *Comment la Route Crée le Type Social* (Yol, Toplum Tipini Nasıl Yaratır?) [1901-1903] adlı kitabı çıkardı. 1899'-da Verneuil (Eure) yakınlarında Ecole des Roches'u kurdu. Eserleriyle türk siyaset ve fikir adamı Prens Sabahaddin'i etkiledi. (LM)

DEMOLON (Albert), fransız biyoloji ve tarım uzmanı (Lille 1881-Paris 1954). Aisne tarım istasyonunu (1905-1927), Versailles Millî Tarım Araştırmaları merkezini yönetti (1927-1946), *Annales Agronomiques* (Tarım Yıllıkları) dergisinin başyazarı oldu (1930-1945), Millî Ziraî Donatım okulunda profesörlük yaptı; bitkiler, toprakbilim ve botanikte kükürt ve koloitlerin etkisi üzerine çalışmalar yaptı. Eserleri: *la Dynamique du Sol* (Toprağın Dinamiği) [1938]; *la Croissance des Végétaux* (Bitkilerin Büyümesi) [1951]; *l'Evolution Scientifique et l'Agriculture* (İlmî Evrim ve Tarım) [1946]; *la Génétique des Sols* (Toprakların Genetiği) [1948] v.b. (L)

DE MOMPER (Joost), flaman ressamı (Anvers 1564-öl. 1635). 1581'de Anvers loncasına (Gilde) girdi, 1611'de bu kurulun başkanı oldu. Özellikle dağ manzaraları yaptı. Uzak eşyaları ve yaprakları ince noktalamalarla belirtmesi kendisinden izlenimci bir ressam olarak sözedilmesine yol açtı. (L)

DEMON i. Bk. DAİMONİON.

DEMONAKS, Mantineia'lı yunanlı (M.Ö. VI. yy.), Kyrene'ye göç etti, orada çok demokratik bir anayasa hazırladı. Bu anayasa, Battiadai sülâlesinin yetkilerini dinî bir görev çerçevesi içinde kısıtladı ve onlara sadece onursal imtiyazlar bıraktı. (L)

DEMONAKS, Kıbrıs'ta doğmuş yunan filozofu. Atina'da yaşadı ve M.S. 176'ya doğru orada öldü. Kinik bir filozof olarak görünmek istemişse de Sokrates ve Diogenes'i kendine örnek aldı. Lukianos *Demonaks* adlı eserinde bu filozofu örnek filozof olarak gösterir. İyi huyu, ağırbaşlılığı ve sadeliği sayesinde Atinalılarca çok sevildi. «İnsana vergi olan şey yanılmaktır. Kâmil insana vergi olan şey de bu yanılmaları bağışlamaktır», «zevklerinizden kıstığınız her şeyi erdeminize katarsınız» sözleri ünlüdür. (L)

Demone («Şeytan»), Lermontov'un lirik epik şiiri (1838). Bir şeytan genç bir prensese âşık olur, kızın nişanlısını haydutlara öldürtür ve manastıra çekilen genç prensesi baştan çıkarmayı başarır. Prenses ölür, şeytan yeniden yalnızlık ve nefretle dolu dünyasına döner. Bu romantik temayı Lermontov duygulu ve renkli bir şiir olarak işledi. Şiirin konusu, şairin sürgün olarak bulunduğu Kafkasya'da geçer. (L)

DEMONİZM i. (yun. *daimon, -onos,* cin'-den fr. *démonisme*). Cinlere inanma, cincilik.

◆ **Demonograf** i. (fr. *démonographe*). Cinlerle ilgili inceleme yazarı.

◆ **Demonokrasi** i. (fr. *démonocratie*). Cinlerin gücü.

◆ **Demonolog** i. (fr. *démonologue*). Cincilikle uğraşan kimse.

◆ **Demonoloji** i. (fr. *démonologie*). Cinlerin niteliğini açıklayan bilim veya bu konuda inceleme. (L)

DEMONOMANİ i. (yun. *daimon, -onos,* cin ve *mania,* delilik). Psikiyatr. Şeytan ve cehennem korkusundan doğan sistematik dinî hezeyan.

— ANSİKL. *Demonomani* eskiden bazı mistikler arasında oldukça yaygındı. XVIII. yy. dan itibaren hekimler, bu gibi hezeyanlara kapılanların aslında hasta olduklarından şüphe ettiler, Charcot zamanında ise bu şüphe tamamen aydınlandı. Loudun meczuplarının (ve başka demonomani salgınlarının) dikkatle incelenmesi bu hastaların çoğunun isterik veya hezeyan içinde olduklarını ispatladı. (L)

Demons-Meigs belirtisi. Jinekol. Tehlikesiz yumurtalık uru, karında ve göğüste su toplanması gibi üç belirtinin birlikte görülmesi. (L)

DEMONSTRATİO i. (lat. k.). Rom. huk. Davacının hangi bakımlardan hakir olduğunu gösteren delillerin sıralandığı ve formula'da *judex esto*'dan sonra gelen bölüm. (L)

DEMONT (Adrien), fransız ressamı (Douai 1851-Wissant 1928). Jules Breton'un öğrencisi, 1880'de onun kızı ile evlendi, bazen insanları ile birlikte olmak üzere hüzünlü ve ıssız kır manzaraları çizdi: *Finistère Fundalıkları; Don Kişot; Tufan.* — Adrien'-in karısı; Virginie DEMONT-BRETON (Courrières 1859-Wissant 1935), manzaralar ve günlük hayat resimleri yaptı. Eserleri Amiens, Arras, Anvers ve Lille müzelerindedir. Kadın Ressamlar birliği başkanlığında bulundu ve hatıralarını yayımladı: *les Maisons que J'ai Connues* (Tanıdığım Evler); *Nos Amis Artistes* (Sanatçı Dostlarımız) [1927]; *Peintres et Savants* (Ressamlar ve Bilginler) [1929]. (L)

DE MONT (Pol), flaman diliyle yazan belçikalı yazar (Wambeke 1857-Berlin 1931). Flaman edebiyat akımının öncülerindendi. Şiirler, uzun hikâyeler yazdı; tenkit çalışmaları yaptı. (L)

DEMOOR (Jean), belçikalı bilgin ve eğitimci (Etterbeek 1867-Brüksel 1941). Belçika üniversitesinde profesör ve Solvay enstitüsünde yardımcı üye. Özellikle beyin merkezleri ile ilgili çalışmalar yaptı. Bir pedagoji enstitüsü kurdu. (L)

DEMOPHANES, yunan filozofu (doğ. Megalopolis M. Ö. III. yy.). Arkesilaos'un öğrencisi oldu, Aristodemos tarafından yakılıp yıkılan doğduğu şehir Megalopolis ile Sikyôn'un kurtarılmasında büyük payı oldu, sonra Ekdemos ile birlikte Kyrene'yi yönetti. (L)

DEMOPHON. Yun. mit. Efsanevî Atina kralı, Theseus ile Phaidra'nın, bazılarına göre de, Ariadne'nin oğlu, Akamas'ın kardeşi. Truva kuşatması sırasında Helene'nin esiri olan büyükannesi Aithra'yı kurtardı. Dönüşte fırtına yüzünden Trakya kıyılarına sürüklendi ve bu ülkenin krallarından birinin kızı (Phyllis) ile evlendi. Phyllis ölünce intihar etti. — Aineias'ın kraliçe Kamilla tarafından öldürülen arkadaşı. — Eleusis kralı Keleos ile Metaneira'nın oğlu ve Triptolemos'un kardeşi. Metaneira'nın hizmetine giren Demeter, Demophon'u ateşle sertleştirerek ölümsüz kılmağa çalıştı. (L)

DE MORGAN (Augustus), ingiliz matematikçisi ve mantıkçısı (Maura 1806-Londra 1871). 1828-1871 Arasında Londra üniversitesinde ders verdi ve G. Boole gibi, matematik mantığın öncülerinden oldu. *Formal Logic or the Calculus of Inference* (Formel Mantık veya Çıkarım Hesabı) [1847] adlı eseri çağdaş matematik mantık üstüne en iyi eserlerdendir. (L)

DE MORGAN (William Frend), ingiliz romancısı (Londra 1839-ay.y. 1917). Augustus De Morgan'ın oğlu, önce vitray ressamı, sonra seramikçi, edebiyatla uğraşmağa çok geç başladı. İlk olarak *Joseph Vance* (1906) adlı bir roman yazdı. Eserinin başarı kazanması üzerine *Alice-for-Short* (Kısaca Alice) [1907] adlı kitabını çıkardı. Bundan sonra on iki eser daha yayımladı. (L)

DEMOS («halk» anlamında yun. k.). Eski Yunanistan'da kasaba, idare bölümü. (Bk. ANSİKL.) || Bizans imparatorluğunda İstanbul ve büyük şehir halklarının bölündüğü gruplarin her biri. (Bk. MAVİLER ve YEŞİLLER.) || Bugünkü Yunanistan'da idare bölümü.

— ANSİKL. Yun. tar. *Demos* kelimesi önce, bütün haklardan yararlanan vatandaşları, sonra özellikle Atina'da sitenin başlıca idare bölümünü belirlemiştir.

M. Ö. 509'da Kleisthenes, Attike'deki demos'ları teşkilâtlandırdı ve onları aynı zamanda arazinin bir bölümü, bir yönetim çevresi, bir dinî birlik, bir yerleşme merkezi haline soktu. Bunlardan yüz tane kadar kuruldu; sonra sayıları yükseldi; M.Ö. II. yy. da 174 demos vardı. Demos üyeleri meclisi, her yıl yeni vatandaşları (ergin, yani on sekiz yaşında olanlar) ve siteye kabul edilen yabancıları bir deftere kaydederdi. Demos adının belirtilmesi vatandaşın medenî durumunun bir parçası idi. Demos'lu vatandaşların hepsi, bir açık alanda, siyasî bir mecliste yani agorada toplanırdı. Bir yıl için seçilen *demarkhos* (demos başkanı) demos'u temsil eder ve birkaç yüksek memur yardımıyle (veznedar, lojist [logiste], euthyne [sorumlu kimseler v.b.]) yönetirdi. Demos'un özel inançları vardı. Eğlencelerin giderleri kamu servisleri tarafından ödenirdi (tiyatro gibi). Vergiler demos'lar başına toplanır, asker veya bahriyeli listeleri demos'lara göre düzenlenir, meclis üyeleri kura ile demos'lardan seçilirdi. Büyük törenlerde vatandaşlar demos'-larına göre sınıflanırdı. Her demos'un kendi sosyal ve siyasî görünüşü vardır. Pire'-ninki çok kalabalık, tüccar ve kozmopolit; Eleusis'inki töreci ve dindardı v.b. Bir demos'un sınırları içinde oturan insanlar o demos'a ait olarak kabul edilmiş ve bundan böyle soyadı olarak babanın yahut sülâlenin değil, mensup oldukları demos'un adını taşımağa başlamışlardır. Demos'un içinde yaşayan yurttaşlar prensip itibarıyle birbirine eşittir. (LM)

Albert DEMOLON

DEMOSPONGİAE i. Zool. Süngerler sınıfı. Boyu 2 m'yi bulan, ağaç veya tüy görünüşünde, iri ve kabuklu süngerleri kapsar. (Bunlarda iskelet çeşitlidir; yalnız silisli iğneciklerden veya sünger lifleriyle birlikte silisli iğneciklerden, bazen de sırf sünger liflerinden oluşur. İki altsınıfa ayrılır: silisli süngerler; boynuzlu süngerler.) [L]

DEMOSTHENES, atinalı general (öl. Siracusa M.Ö. 413), özellikle Peloponnesos savaşı sırasında başarı kazandı. Olpai'de Peloponnesos'luları yendi (426), Aitolia ve Akarnania'da yayılmalarını önledi, Messenia'da (bugün Maurommati) ve Pylos'ta, Isparta'ya karşı girişilecek harekâtın merkezi olarak kullanılmak üzere bir müstahkem mevki kurdu (425). Kleon'un iktidara gelmesinden sonra, Sphakteria adasında kuşatılmış kalan Ispartalıları esir aldı. 413'te Sicilya'ya Nikias'a yardıma gönderildi; fakat bozguna uğrayan ve birçok yenilgiden sonra teslim olmak zorunda kalan Atinalılar Siracusalılar tarafından başları kesilmek suretiyle öldürüldü. (L)

DEMOSTHENES, yunanlı hatip ve devlet adamı (Atina M.Ö. 384-Kalaureia 322). Varlıklı bir silâh yapımcısının oğlu. On sekiz yaşındayken, mirasına elkoyan vasilerini hâkimler önünde suçladı ve hitabet sanatının inceliklerini öğrenmeğe koyuldu. Bir söylentiye göre, kekeme olduğu için, ağzına çakıl taşları koyup konuşma denemeleri yaparak, bu kusurunu gidermeğe çalıştı. Isaios'un öğrencisi oldu. Hâkimler önüne çıkan davalı ve davacı taraflar için savunmalar yazarak geçimini bu yolla sağladı: *Pros Phormiona* (Phormiona İçin); *Kata Stephanu Pseudomartyrion* (Stephanos'un Yalancı Şahitliğine Karşı). 354 Yılında dolaylı olarak siyasetle uğraşmağa başladı ve yabancı ülkelere karşı kararlı bir sertlikle davranılmasının, deniz kuvvetlerinin takviyesinin ve maliyenin düzenlenmesinin gerekli olduğunu savundu. *Kat'Androtionos* (Androtionos'a Karşı), *Kata Timokratus* (Timokrates'e Karşı), *Kat'Aristokratus* (Aristokrates'e Karşı) adlı söylevlerini bu sırada verdi. *Pros Leptinen* (Leptines Yasasına Karşı) ve *Peri Symmorion* (Symmoira'lar [Siyasî parti] Üstüne) gibi, tam anlamıyle siyasî sayılabilecek söylevleri de bu yıllara rastlar. *Hyper Megalopoliton* (Megalopolis'liler Üstüne) adlı söylevi ile Isparta'nın gücünün tehlikelerine karşı, Atinalıların dikkatini çekti (353). Makedonya kralı Philippos IV'ün tehlikeli tasarılarını anladı ve bunları *Kata Philippu IV* (Philippos IV'e Karşı) ile ilk olarak suçladı (351). *Olynthiakoi* (Olyntos Üstüne) [349-348] adlı üç söylevi ile Atinalıları, Philippos'a karşı kışkırtmağa çalıştı, ama durumun kötüye gittiğini görünce Philokrates barışını (346) sağlayan elçiler heyetine katıldı ve *Peri Eirenes* (Barış Üstüne) [345] adlı söylevinde yurttaşlarını, görüşmelerin

Foto. Pirou (LAROUSSE)

devamı gerektiğine ikna etti. Ama Philippos, mecliste kendisine karşı yöneltilen saldırılar konusunda Atinalılardan hesap sormak cesaretini gösterdi. Bunun üzerine, Demosthenes, cevap olarak, milletvekilleri önünde ikinci *Kata Philippo*'yu (Philippos'a Karşı) okudu (344-343). Aynı zamanda, Aiskhines'i 346 yılındaki elçiliği sırasında yurduna ihanet etmekle suçladı ve Aiskhines aleyhine *Peri Parapresbeias* (Elçilik Üstüne) davasını açtı. Ne var ki Aiskhines, bu davada beraet etti (343). Daha sonra, çeşitli yunan sitelerinde üzerine almış olduğu görevlerden faydalanarak yaptığı temaslarda Philippos aleyhine bir koalisyon kurmağa çalıştı. Bu konuda şu iki konuşmayı yaptı: *Peri ton en Kherroneso* (Kherroneso Meseleleri Üstüne) [342] ve üçüncü *Kata Philippu* (Philippos'a Karşı) [341-340]. O zamana kadar muhalefetin sözcüsü olan Demosthenes, bundan sonra yönetici partinin başına geçti (340-338). Amphissa savaşı veya Ieros Polemos (Kutsal Savaş) sırasında (339), Philippos aleyhine Thebai ile ittifak yaptı. Philippos, Khaironeia'da galip gelince (338) Atinalılara karşı yumuşak davrandı. Ama yurtseverler partisi gücünü kaybetmişti; sonraları ancak önemsiz bir varlık gösterebildi. Bu arada Demosthenes aleyhine «Taç» davası açıldı. Bu dava uzun yıllar sürdü (337-330). Davanın konusu şuydu: Demosthenes'in dostlarından biri, siyasî alanda göstermiş olduğu üstün çabalardan ötürü, armağan olarak, ona bir altın taç verilmesini teklif etmişti. Aiskhines, bu teklife karşı direndi fakat açılan davayı kaybederek mahkûm edildi ve sürgüne gönderildi. Demosthenes, daha sonra, Harpalos işine karıştı ve para cezasına çarptırıldı, ama bu cezayı ödeyemedi. İskender'in ölümünden sonra, Atina'da, Antipatros'a karşı çıkan ayaklanmada önemli bir rol oynadı. Atina yenilince, Demosthenes Kalaureia adasına kaçtı ve Poseidon tapınağında yakalanmak üzereyken zehir içerek intihar etti. Demosthenes'in adını taşıyan altmış söylev vardır, ama bunların birçoğunun ona ait olduğu şüphelidir.

DEMOSTHENES
eskiçağ heykeli
Vatikan müzesi

Bir eylem adamı olan Demosthenes, Atina'nın geçmişine yaraşan bir şekilde davranarak, onun eski hâkimiyetini ele geçirmesi ve Philippos'un hâkimiyetine set çekebilmesi için bütün gücüyle çalıştı. Bu çalışması sırasında büyük bir devlet adamına has nitelikleri olduğunu gösterdi: yılmaz bir irade gücü; büyük halk yığınlarının uyuşukluğuna ve vurdumduymazlığına karşı cesaretle direniş; her zaman uyanık bir anlayış yeteneği. Şüphesiz Demosthenes, atina söylev sanatının en büyük kişisidir. Konuşmalarının ateşliliği ve delillerinin şaşmazlığı, beğenilme kaygusu taşımayan ve söylevcilik sanatının gösterişçi oyunlarına yüzvermeyen Demosthenes'in belâgatine, eşine az rastlanır bir güç ve yenilik verir.

— İkonogr. M.Ö. 280 yılında Demosthenes'in ölümünden kırk yıl sonra, yeğeni Demokhares'in teklifi üzerine, Demosthenes'in Atina'da bir heykelinin dikilmesine karar verildi. Heykeli yapmakla Polyeuktos görevlendirildi. Kaybolmuş bulunan bu bronz heykelden ilham alınarak yapılmış otuzdan fazla heykel vardır: Herculanum büstleri; Kopenhag, Berlin, Münih ve Louvre'da bulunan heykeller; Berlin müzesindeki altın madalyon; özellikle, harmanisinin eteğinin ucu omuzunda, elleri iki yana sarkmış ve düşünceli bir şekilde ayakta duran *Vatikan Demosthenes*'i. (L)

Demosthenes'in feneri. Esk. çağ. Lysikrates'in, M.Ö. 334'te yapılan anıtı, Atina'da uzun yıllar, bu adla anıldı ve tanındı. Yanlış bir geleneğe göre, Demosthenes'in bu küçücük anıta girdiği ve orada düşüncelere daldığı ileri sürülmüştür. (L)

DEMOTİKOS sıf. ve i. («halkla ilgili» anlamında yun. k.). Leng. Dilin, bilginler tarafından kullanılan biçimine karşıt olarak halk biçimini belirtir. || Özellikle, aşağı dönem Mısırlılarının konuşma diline ve günlük hayatla ilgili belgelerde kullandıkları çivi yazısı sistemine verilen isim.

— ANSİKL. Yunanistan'da, herkesin konuştuğu dil olan *demotikos*, yunancanın yüzyıllar boyunca tabiî gelişmesiyle oluştu; Attikecilikten itibaren (M.Ö. II. yy.), sonra Bizans imparatorluğu devrinde ve nihayet modern Yunanistan'da gelenekçi bir akım bu dile karşı çıktı. Demotikos yunancasının, yazı dili olarak gelişmesine rağmen bugün henüz çözülemeyen bir «dil meselesi» vardır; çünkü, edebiyat alanında kesin olan bu gelişmeler bilim ve tekniği bütünüyle kapsamaz.

Mısır'da demotikos, Yeni imparatorluk devrindeki yeni mısır diliyle kopt dili arasında yer alan konuşma dilinin, evrim geçirmiş biçimidir. M.Ö. VII.-VI. yy.lardan itibaren belge yazısında ve graffitilerde Mısırlılar, işaretleri daha sık birbirine bağlayarak ve bağlanan öbeklerin biçimlerini şemalaştırarak hiyeratik'i basitleştirdiler; bu yüzden orijinal hiyeroglif işaretlerinin biçimi tanınmaz hale geldi. En yeni Demotikos yazıtı M.S. 473'ten kalmadır. Kopt yazısı demotikos'tan kalan yedi işareti yunan harflerine eklemiştir. (L)

DEMPE (Alois), alman filozofu (Altmünster 1891). Bonn (1930) ve Viyana (1937) üniversitelerinde profesör. Nazilerin Avusturya'yı işgal etmeleri üzerine kürsüsü elinden alındı, 1948'de Münih üniversitesine tayin edildi. Başlıca eseri olan *Sacrum Imperium* (Kutsal İmparatorluk) [1929] Ortaçağ siyasî düşüncesinin tarihidir. (L)

DEMPSEY (sir Miles Christopher), ingiliz generali (Hoylake, Cheshire 1896). 1938'de yarbay oldu. 1940'ta Dunkerque savaşında cesur davranışlarıyle kendini gösterdi. 1942'de generalliğe yükseltildi; önce bir tümene, sonra Libya ve İtalya'da bir kolorduya kumanda etti. 1944'te 2. ingiliz ordusunun başında Normandiya'ya çıktı, Caen savaşını yönetti, Brüksel'i kurtardı ve ordusunun 3 mayıs 1945'te Wismar'da sovyet kuvvetleriyle birleşmesini sağladı. Bundan hemen sonra Uzakdoğu'ya gönderildi, önce Birmanya'da 14. orduya, sonra Güneydoğu Asya müttefik kara kuvvetlerine kumanda etti (1945-1946). Daha sonra Ortadoğu'ya başkumandan olarak tayin edildi, 1951'de Birleşik krallığın Kara kuvvetleri başkumandanlığına getirildi. (L)

DEMPSEY (William HARRISON, **Jack** — denir), amerikalı boks şampiyonu (Manassa, Colorado 1895). Ağır sıkletin gelmiş geçmiş en iyi boksörlerinden biri sayılmaktadır. Teknikçe üstün olmadığı halde dövüşkenliği ve vuruşlarının gücüyle 1919'da ağır siklet şampiyonu oldu, 1921'de rakibi Georges Carpentier'yi yendi. 1926'da Tunney'e sayı hesabıyle yenilerek şampiyonluğu kaybetti ise de, halkın gözdesi olarak kaldı. (L)

DEMPSTER (Thomas), iskoçyalı bilgin ve tarihçi (Cliftbog, Aberdeenshire 1570-Bologna 1625). Katolikliği yüzünden Avrupa'ya göç etmek zorunda kaldı. Fransa'da, sonra İtalya'da ders verdi, Bologna üniversitesinde Yunanca ve Latince okuttu. (L)

DEMRE, esk. **Myra**. Esk. coğ. Lykia bölgesinin en büyük altı şehrinden biri; bugün Antalya iline bağlı Kaş ilçesinin Kasaba* bucağı.

— ANSİKL. Eskiden bir kıyı şehriyken bugün Demre çayının getirdiği alüvyonlar sebebiyle denizden içeride kalmıştır. Geç devir belgelerinden anlaşıldığına göre bir ara başşehir de oldu. Massikytos bölgesinin sikke basma merkezi olarak önemli rol oynadı. Demre sikkelerinin en eskisi M.Ö. III. yy.a aittir. Sikkeler üzerinde, Yunan Artemis'i veya mahallî tanrıçaların tasvirleri vardır. Demre Lykia birliğinde, diğer beş başşehirle birlikte, üç oya sahip bulunuyordu.

Demre şehri, Demre ovasının doğu tepeleri üzerinde kurulmuştur. Günümüze kadar gelen kalıntılar arasında tiyatro ve kaya mezarları bulunmaktadır. Bunların etrafında sur kalıntıları yer alır. Ovada pek çok kaya mezarı vardır. Demre'deki *Aziz Nikolaos* (Noel Baba) kilisesi, Anadolu bizans mimarîsinin ilgi çekici eserlerindendir. VI. yy.da burada bir kilisenin bulunduğu bilinmekteyse de bugünkü bina, VIII. yy.a aittir. Kilise erken devirlerin bazilika tipiyle ortaçağ bizans mimarîsinin kapalı yunan haçı tipi arasında geçit teşkil eder. Kilisede ekli hücrelerden birinde Aziz Nikolaos'un mezarı bulunuyordu. IX.—XI. yy.da müslüman ve hıristiyan donanmalarının akınları sırasında kilise hasar gördü. XI. yy.da tamir edildi. Duvarlarını yer yer süsleyen fresko resimler ve döşemesindeki mozaikler bu devre aittir. Demre'yi sahilden uzaklaştıran alüvyonlar, kilisenin de 6 m kadar toprağa gömülmesine sebep oldu. Zamanla terk edilen kilisenin yıkılan kubbesinin yerine 1860 yılındaki restorasyonda gotik üslûpta bir çapraz tonoz yapıldı. Son yıllarda yeniden ilgi çekmeğe başlayan yapı, gömüldüğü çamurlardan kurtarılarak eski şekline kavuşturuldu. (M)

DEMRE çayı, esk. **Myros**, Akdeniz bölgesinin Teke yöresinde akarsu; uzunluğu 65 km. Birçok kolun Kasaba (veya Demre) ovasında toplanmasıyle meydana gelir. Sonra dar bir vâdi içinde güneydoğuya doğru akarak Kale bucak merkezi ve Myra şehri kalıntıları (Noel Baba) yakınından geçer, Finike ve Kaş arasında denize dökülür. (M)

DE MURO (Bernardo), italyan tenoru (Sassari 1881-Roma 1955). Sanat hayatına 1910'da başladı. İtalya ve Güney Amerika'da kısa süre içinde büyük başarı kazandı. Mascagni'nin gözde tenoru oldu. Avrupa'da Caruso'nun yerini doldurduğu kabul edildi. Oynadığı kahramanlık eserlerine pek uygun düşmeyen kısa boyuna rağmen, görülmemiş dayanıklılığı ve direnme gücüyle dikkati çekti. (L)

DEMUTH (Charles), amerikalı ressam (Lancaster, Pennsylvania 1882-ay.y. 1935). 1904'te Paris'e gitti ve Gertrude Stein'in salonuna devam etti. Kübizmin etkisi altında, özellikle suluboya resimler yaptı. *Vodvil Müzisyenleri* (1917) ve *Cambazlar* (1919) adlı eserleri New York'ta Çağdaş Sanatlar müzesindedir. (L)

DEMUTH (Norman), ingiliz bestecisi (Croydon 1898). Bestelediği dört senfoni, *Kır Süiti* ve konçertolar, V. d'Indy, Roussel, Franck etkisindedir. Bu besteciler ve Ravel üstüne incelemeler, bir de «*Fransız Operası Tarihi*» (1965) yazdı. (L)

DEMUT-MALİNOVSKİY (Vasili İvanoviç), rus heykeltıraşı (Petersburg 1779-ay.y. 1846). XIX. yy.ın ilk yarısındaki rus klasisizminin ünlü sanatçısı, 1803 Yılında İtalya'ya gitti ve Canova ile çalıştı. Önce Petersburg akademisinde üye (1807), sonra profesör (1813) ve rektör oldu. Birçok eser yaptı: heykeller; alçak kabartmalar; Petersburg'da başlıca yapıların süslemeleri; Kazan katedralindeki İlyas peygamber heykeli. (L)

DEMY (Jacques), fransız filim yönetmeni (Pont-Château 1931). *Le Sabotier du Val de Loire* (Val de Loire Nalıncısı) [1956] ve *le Bel Indifférent* (Kaygısız Delikanlı) [1927] gibi kısa metrajlı birçok seçkin filim çevirdikten sonra, ilk uzun metrajlı filmini (*Lola* [1960]) yaptı; bu filim ona fransız «yeni dalga» akımında ayrı bir yer sağladı. Max Ophuls'ü andıran bir ustalık ve çekiciliği olan Demy, *La Baise des Anges* (Melekler Koyu) [1962] ile büyük bir başarıya ulaşamadı. Bundan hemen sonra *Cherbourg Şemsiyeleri*'ne (Les Parapluies de Cherbourg) [1963] girişti; şarkılı ve büyüleyici sinemanın en güzel örneği olan bu filim, Cannes festivalinde büyük armağan kazandı. Aynı anlayış içinde ve aynı bestecinin (Michel Legrand) desteğiyle 1966'da *Mesut Günler*'i (Demoiselles de Rochefort) çevirdi; bu filim tam anlamıyle müzikli bir komedidir. (L)

DEMYSOS. Yun. mit. Devlerin en çevik olanı. Doğduğu zaman anası Thetis'in ateşe attığı Akhilleus, babası Peleus tarafından kurtarıldı, fakat sağ topuğu ateşte yanmıştı. Kheiron, Demysos'un cesedini yer altından çıkardı, sağ topuğunu alıp Akhilleus'e taktı. Böylece Akhilleus, Demysos kadar çevik oldu. Bir efsaneye göre, Akhilleus, Apollon'un önünde kaçarken topuğu çıktı: tanrı kahramana yetişip onu öldürdü. (L)

DENÂET i. (ar. *deneʾ* veya *dünūʾ*, alçak olma'dan *denāʾet*). *Esk.* Alçaklık, âdilik: *Hayır, hayır, bu denâetini asla kabul etmiyecek* (H.Z. Uşaklıgil). || *Denâet-kâr*, alçak tabiatlı. || *Denâet-kârâne*, alçakça, alçak tabiatlıya yakışacak şekilde: *Pek büyük telehhüflerle karşılanacak ahval-i denâet-kârânedendir...* (Atatürk). || *Denâet-i tab*, tabiat, huy alçaklığı. (M)

DENAİN, Fransa'da Nord idare bölgesinde (de Valenciennes idare çevresi) kanton merkezi, kömür havzasında (Valenciennes grubu), kanallaştırılmış Escaut kıyısında liman; 29 000 nüf. 1826'da bulunan önemli

Foto. Anderson (LAROUSSE)

maden kömürü yatakları. Denain, Fransa'nın başlıca çelik sanayii merkezlerindendir: yüksek fırınlar ve haddehaneler; makine ve lokomotif yapımı. Şeker, bira ve un fabrikaları. Karton yapımı. (L)

DENARİUS i. Romalıların gümüş para birimi. Önce M. Ö. 268'de basıldığı sanıldıysa da, son araştırmalar bu tarihin M.Ö. 180 olduğunu gösterirdi. Başlangıçta roma ağırlık birimi *scrupulum*'un 4 katı (4,55 gr) veya roma para ölçüsünün $\frac{1}{72}$'si ağırlığında olan *denarius* bir süre sonra ağırlık biriminin $\frac{1}{84}$'ü (3,98 gr) ve imparator Nero devrinde ise $\frac{1}{96}$'sı ağırlığında (3,4 gr) olarak basıldı. Değeri 10 as olduğu için ön yüzünde romen rakamı ile X yazılıydı. 5 As değerinde olan yarısının adı *Quinarius* (ön yüzünde V); 2,5 as değerinde olan dörtte biri ise *sestertius* (ön yüzünde HS) adını alır. M.Ö. 89'da as'ın ağırlığı 1 *uncia* olarak tespit edilince, 1 denarius 16 as oldu ve ön yüzünde XVI rakamı yer aldı. İlk olarak Sezar zamanında üzerine imparatorun portresi işlenmeğe başladı. 215'te imparator Caracalla, iki denarius değerindeki (binio) *argenteus Antoninianus*'u bastırdı. Bu yeni sikkenin değeri Valerianus ve Gratianus'un hükümdarlık yıllarında 4 denarius (*quaternio*), Aurelianus döneminde ise 20 denarius oldu. Diocletianus ve Büyük Constantinus zamanında yapılan sikke reformlarında gümüş sikkelerin değeri düşürüldü. Cassiodorus'a göre bir altın meteliğin değeri 6 000 denarius idi. (L)

DENÂSET i. (ar. *denes*, kir'den *denâset*). *Esk.* Kirlilik, pislik. || *Denâset-i ahlâk*, ahlâk düşkünlüğü. || *Denâset-i libâs*, giyim kirliliği. (M)

DENBİGH, Büyük Britanya'da kasaba, Galler ülkesinin kuzeyinde (Denbigshire), Clwyd'e hâkimdir; 7 600 nüf. XIII. yy.dan kalma şato yıkıntısı. (L)

DENBİNGSHİRE, Büyük Britanya'da idare bölgesi, Galler ülkesinin kuzeyinde; 170 700 nüf. İdare merkezi, *Ruthin.* (L)

DENDÂN i. (fars. *dendān*'dan). *Esk.* Diş: *Dendân ne bilir gıdâyı rûhu* (Abdülhak Hâmid). *Dendân-i şire lokma olur âhû-van-i zâr* (Ziya Paşa). || Tamah, hırs, || *Dendân-müzd*, diş kirası. || *Dendân-ı bülûg*, akıl dişi.

— Din. *Dendân-ı saadet*, Hz. Muhammed'in Uhud muharebesinde kırılan dişi.

— Hat. Arap alfabesindeki «sin» harfinin dişlerine ve buna benzer bir, iki ve üç harfin yan yana yazılmasıyle meydana gelen dişlere verilen ad.

◆ **Dendâne** i. *Esk.* Diş tanesi: *Taşlar yedirdi nân yerine bir zaman felek / Nân verdi şimdi âh ki dendâne kalmadı* (Ziya Paşa). || Çentikli nesne. (M)

DENDEN i. Liste, çizelge v.b. lerde bir kelime veya rakamı aynı hizadaki alt sıralarda tekrarlamamak için kullanılan ve söz konusu kelime veya rakamın yerini tutan işaret (''). [M]

DENDER, fr. **Dendre,** Belçika'da ırmak, Escaut'nun kolu (sağ kıyı), Ath'da iki kolun bileşmesiyle meydana gelir; 65 km. Bütün çığırı boyunca kanal haline sokulan Dender çok işlek bir su yoludur. (L)

DENDERA. Bk. DANDARA.

DENDERLEEUW, Belçika'da (Doğu Flandre, Aalst idare çevresi) kasaba, Aalst'ın güneyinde; 9 500 nüf. Konservecilik. Konfeksiyon. Kimya sanayii. Tuğla harmanları. (L)

DENDERMONDE veya **TERMONDE,** Belçika'da kasaba, Doğu Flandre'ın idare çevresi merkezi. Schelde ile Dender ırmaklarının birleştiği yerde; 9 750 nüf. Besin sanayii. Makine yapımı. Keten ticareti. Romalılar tarafından kurulan şehir, stratejik konumu yüzünden birçok defa kuşatıldı. Kumaş pazarının kulesi (XIV. yy.) ve Notre-Dame kilisesi (XIV. yy. başı) şehrin başlıca tarihî yapılarıdır. — *Dendermonde idare çevresi,* 170 200 nüf. (L)

DENDİ, Fransız Batı Afrikasında, Dahomey'in kuzey bölgesinde yaşayan bir topluluk, Songhay lehçesini konuşurlar. İslâm dinini kabul etmişlerdir. (L)

DENDRAKAT i. (yun. *dendron*, ağaç ve *akhates*, akik'ten fr. *dendrachate*). Miner. Eskiçağda köpüklü akike verilen ad. (L)

DENDRASPİS i. Ağaçta yaşayan atlayıcı zehirli yılan. Çok tehlikelidir. Afrika'da yaşar. (Suyılanıgillerden.) [L]

DENDRİT i. (fr. *dendrite*). Miner. ve Jeol. Bir taşın yüzeyinde dal veya yaprak şeklindeki değişik renkli desenler. Bk. ANSİKL.

— Histol. Bk. *Kısa* UZANTI.

— Metalürji. Bir madenin katılaşması sırasında, uzayın üç doğrultusuna uzanmış dallar şeklinde beliren madenî kristal. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Miner. ve Jeol. *Yüzeysel dendrit'*ler bir yaprağın damarları gibi toplanmış sayısız küçük billûrlardan meydana gelmiştir (meselâ tabiî altın, gümüş, bakır). Çoğu zaman billûrlar gözle görülemez ve taşların yüzeyinde bir çeşit sıva meydana getirir (meselâ kalkerlerin, mermerlerin, alüvyonlu çakılların v.b. çatlaklarında görülen manganez ve demir oksit dendritleri). *Derin dendritler,* taşın iç kısmında da devam eder (meselâ bazı akiklerde bulunan ve bunların değerini arttıran dendritler).

— Metalürji. Dendritler özellikle madenin katılaşma safhası uzun sürdüğü zaman meydana gelir. Soğumaya bırakılmış ergime halindeki bir maden banyosunda, katılaşma sıcaklığına veya alaşımlar için katılaşmanın başladığı sıcaklığa erişildiği zaman, kristal çekirdekleri belirmeğe başlar. Bu çekirdekler, aralarında «dendritler arası» denilen ve sıvının en son katılaşan kısımlarının toplandığı boşluklar bırakacak şekilde bir dallanma gösterir. *Dendritli yapı,* ham döküm madenlerinin özelliklerinden biridir ve bu dendritlerin boyutları madenin katılaşma hızını tayin eder. Bazı döküm parçalarında veya maden külçelerinde, döküm kalıbının veya potanın çeperlerinden başlayıp yüzeye doğru yayılan katılaşma olayını takip ederek, dendritler de katılaşma yüzeyine doğru yönelir ve böylece, oldukça heterojen bir yapı meydana gelir. (L)

DENDROBATES i. Ağaçta yaşayan kurbağa. Parmak uçları çekmenlidir. (Tropik Amerika'da yaşayan *Dendrobates tinctorius*'un çıkardığı sümüksü madde zehirlidir; kızılderililer bu zehiri oklarının ucuna sürerler. Sukurbağasıgillerden.) [L]

DENDROBİUM i. Konuk (epifit) orkide cinsi. Asya'da ve Büyük Okyanus adalarında yetişir.

— ANSİKL. *Dendrobium*'lar konuk bitkilerdir. Bunların gövdesi dik veya yalancı soğanımsı sürüngen köksap şeklinde, çiçekleri oldukça büyük, parlak ve bazılarında kokuludur. 600 Kadar türünden 150'si sıcak limonluklarda süs bitkisi olarak yetiştirilir (msl. *Dendrobium densiflorum*). Çok beğenilen bitkilerdir. (L)

DENDROCERATİDA çoğl. i. Boynuzsu süngerlerden sünger takımı. İskeleti sadece sünger liflerinden meydana gelen çoğu zaman kabuklu, küçük boy süngerleri kapsar. (L)

DENDROCİTTA i. Gezgin saksağanın ilmî adı. Tüyleri değişik tonlarda kahverengi, gri, siyah ve beyaz karışımıdır; Doğu Asya'da yaşar. (L)

DENDROCOELUM i. Zool. Başında hareketi kolaylaştıran bir emici organ bulunan planarya. (Yassı solucanlar şubesinin türbelarlar sınıfından.) [L]

DENDROCOLAPTES i. Tropikal Amerika'da yaşayan kuş cinsi. Gövdesi ince uzun, gagası uzun ve kıvrık, tüyleri siyah leke ve çizgilerle süslü esmer ve beyaz renktedir. (Kuyruk teleklerinin dört köşeli uçlarına dayanarak ağaçlar üzerinde dolaşır. Bağırganlar alt takımından *dendrocolaptidae* familyasının örnek tipi.) [L]

DENDROCOMETES i. Bir hücrelilerden kirpikli hayvan; talı sularda yaşar. Kurs şeklinde veya içbükey-yassı biçimde olur. Çok kısa olan sivri uçlu dokunaçlarını içeri çekemez. (L)

DENDROCTONUS i. Almanya'da ladin ormanlarını mahveden kın kanatlı böcek. İki türü de Amerika'da yaşar. (İlmî adı *Dendroctonus micans. Scolytidae* familyasından.) [L]

DENDROCYGNA i. Uzun bacaklı ördek. Tüyleri gri, beyaz ve siyah karışımı tatlı esmer renktedir. Dünyanın sıcak ülkelerinde yaşar. (Yerde ve ağaçta barınır. Sesinden dolayı ıslıkçı ördek de denir. Ördekgillerin kazgiller alt familyasından.) [L]

DENDROKLİMATOLOJİ i. (fr. *dendroclimatologie*). Ağaçların büyüme halkalarına bakılarak, geçmiş zamanlardaki iklim şartlarını inceleme metodu. Amerikalı ve iskandinavyalı bilginler, M.Ö. IV. ve II. binyıllar arasında Kuzey kutup bölgelerini kaplayan sert ormanların, sıcak ve kurak bir iklimde (Kserotermik devir) gelişmiş olduğunu bu metotla ortaya koydular. (L)

DENDROKRONOLOJİ i. (fr. *dendrochronologie*). Ağaç gövdelerinin enine kesitinde görülen yıllık halka tabakalarının incelenmesine dayanan kronoloji metodu: *Dendrokronoloji metodu A.B.D. ile İsveç'te kullanılmıştır.* (L)

DENDROLAGUS i. Ağaç kangurusu. Yeni Gine'de ve Avustralya'da yaşar.

— ANSİKL. *Dendrolagus*'lar, ön bacakları arka bacaklarından biraz kısa, ağır yapılı hayvanlardır. Başı ve kulakları gerçek kangurularınkinden daha küçüktür. Ağaçlara ustaca ve çabuk tırmanır, fakat yere oldukça yavaş atlar. (Keseliler alt sınıfının kangurugiller familyasından.) [L]

DENDROLİMAX i. Afrika'da ve Gine körfezi adalarında ağaçlarda yaşayan yumuşakça. Kabuksuz sümüklüböceği andırır. (*Dendrolimax, ariophantidae* familyasından akciğerli karından bacaklı bir hayvandır.) [L]

DENDROLİMUS i. Çam böceğinin ilmî adı. Bu böceğin tırtılı bazen çam ormanlarında büyük zararlara sebep olur. (Pulkanatlıların, *lasiocampidae* familyasından.) [L]

DENDROMECON i. Bahçelerde yetiştirilen ağaççık. Anayurdu Kaliforniya'dır. (Gelincikgillerden.) [L]

DENDROMETRE i. (fr. *dendromètre*). Ağaçların boyutlarını, özellikle yüksekliğini ölçmeğe yarayan âlet.

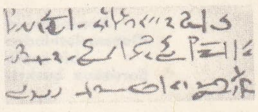

Demotikos yazısı
mısır papirüsünden

ön yüz

roma **denarius'**u

arka yüz

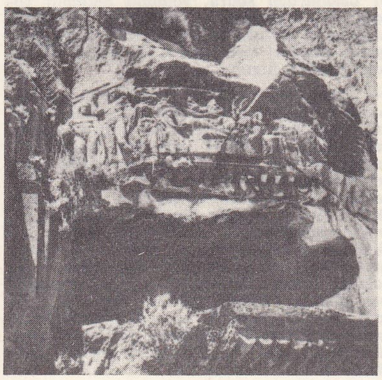

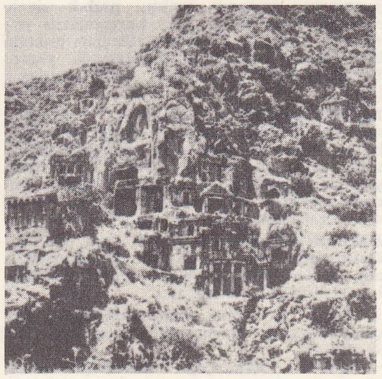

DEMRE
Lykia kaya mezarları
detay ve genel görünüş

Foto. LAROUSSE ; Basın-Yayın Foto-Film (MEYDAN)

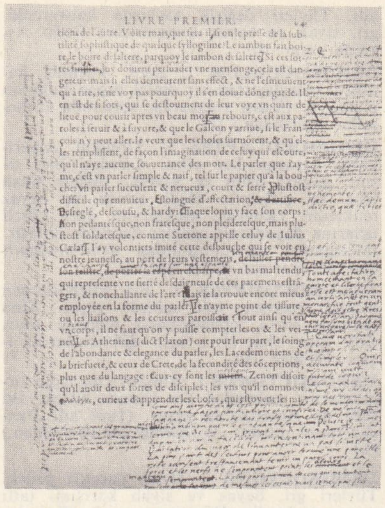
LIVRE PREMIER.
tions de l'autre. Voire mais, que fera il, ſi on le preſſe de la ſubtilité ſophiſtique de quelque ſyllogiſme: Le iambon fait boire, le boire deſaltere, parquoy le iambon deſaltere. Si ces ſortes ſubtiles luy doiuent perſuader vne menſonge, cela eſt dangereux: mais ſi elles demeurent ſans effect, & ne l'eſmeuuent qu'à rire, ie ne voy pas pourquoy il s'en doiue dôner garde. Il en eſt de ſi ſots, qui ſe deſtournent de leur voye vn quart de lieue, pour courir apres vn beau mot au rebours, c'eſt aux paroles à ſeruir & à ſuyure, & que le Gaſcon y arriue, ſi le François n'y peut aller. Ie veux que les choſes ſurmôtent, & qu'elles rempliſſent, de façon l'imagination de celuy qui eſcoute, qu'il n'aye aucune ſouuenance des mots. Le parler que i'ayme, c'eſt vn parler ſimple & naif, tel ſur le papier qu'à la bouche: Vn parler ſucculent & nerueux, court & ſerré, pluſtoſt difficile qu'ennuieux, eſloingné d'affectation, & d'artifice, deſreglé, deſcouſu, & hardy: chaque lopin y face ſon corps: non pedanteſque, non frateſque, non pleidereſque, mais pluſtoſt ſoldateſque, comme Suetone appelle celuy de Iulius Cæſar. I'ay volontiers imité cette deſbauche qui ſe voit en noſtre ieuneſſe, au port de leurs veſtemens, de laiſſer pendre ſon roiſtre, de porter ſa cape en eſcharpe, vn bas mal tendu, qui repreſente vne fierté deſdaigneuſe de ces paremens eſtrangers, & nonchallante de l'art: mais ie la trouue encore mieus employée en la forme du parler. Ie n'ayme point de tiſſure ou les liaiſons & les coutures paroiſſent: Tout ainſi qu'en vn corps, il ne faut qu'on y puiſſe compter les os & les veines. Les Atheniens (dict Platon) ont pour leur part, le ſoing de l'abondance & elegance du parler, les Lacedemoniens de la briefueté, & ceux de Crete, de la fecondité des côceptions, plus que du langage: Ceux-cy ſont les meilleurs. Zenon diſoit qu'il auoit deux ſortes de diſciples: les vns qu'il nommoit [illegible], curieux d'apprendre les choſes, qui eſtoyent ſes mi-

Montaigne'in «Denemeler»inden bir sayfa Bordeaux baskısı

— ANSİKL. *Dendrometre*'lerin çeşitli tipleri vardır: kimi yüksekliği, kimi belirli bir süre içindeki büyümeyi ölçmeğe yarar. Yükseklik ölçmeğe yarayan dendrometrelerin en basit tipi 0,10 m genişliğinde bir tahta ile bunun bir köşesinden (R) sarkan bir çekülden ibarettir. Karşı ayrıt üzerinde de milimetrik bir ölçü yer alır. Âlet, ölçülmek istenen ağaçtan (AE) 10 m uzakta tutulur; sonra tahtanın üst ayrıtından (OR) ağacın tepesine nişan alınır. Çekülün ipi tahtanın ölçeğinde istenilen yüksekliği (P) gösterir. Gerçekten, OAB üçgeni ile RDP üçgeni benzer üçgenlerdir. OB = 10 m, RD = 0,10 m olduğuna göre, OB = 100 RD, dolayısıyle AB = 10 DP olur. Başka bir deyişle, tahta üzerindeki ölçek kaç santimetre ise ağacın yüksekliği de o kadar metre demektir. Yalnız buna tahtanın yerden yüksekliğini (OC) eklemek gerekir. İkinci tipten bir dendrometre ise şöyledir: ısı değişikliğinden hiç etkilenmeyen veya çok az etkilenen madenî çubuklardan yapılma çokgen şeklinde katı ve bükülmez bir kalıp, odun takozlarla ağacın çevresine sımsıkı yerleştirilir. Takoza bağlı bir iğne yer değiştirdikçe gövdenin çapındaki artışı da gösterir. Bu çeşit âletler arasında yazıcı olanlar da vardır. Bunlarda iğnenin hareketleri iğneye bağlı kalemle, döner bir silindir üzerindeki kâğıda iletilir. (L)

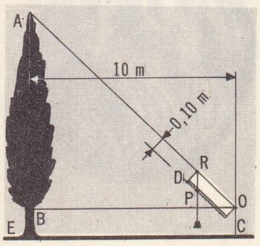

dendrometre

DENDROMETRİ i. (fr. *dendrométrie*). Ağaç ölçümü. (L)

DENDROMONAS i. Koloni halinde yaşayan kamçılı bir hücreli hayvan. Bunlar düzgün ağaç görünüşünde topluluklar meydana getirir. (L)

DENDROMYS i. Sıçana benzeyen küçük hayvan. Kulağında bir kapakçık bulunur; dış taraftaki ayak parmağı öteki parmaklarına karşıt gelir. Postu inci grisi, sırt kısmı siyah çizgilidir. (Afrika'nın sıcak bölgelerinde ağaçlarda yaşar, geceyi yerde geçirir. Sıçangillerden.) [L]

DENDROPHİLUS i. Gövdesi bombeli oval biçimde küçük böcek. Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da yaşar. (*Dendrophilus pygmaeus*, kırmızı ayaklı, parlak siyah renklidir; Avrupa'da kızıl karıncaların yuvasında yaşar. *D. punctatus* elitraları noktalı bir böcektir, ağaçların yaralarında yaşar. Kınkanatlıların *histeridae* familyasından.) [L]

DENDROPHORİA i. (yun. k.). Esk. yun. ve rom. Özellikle Demeter ve Dionysos gibi tanrıların sembolü olan ağaçların merasimle taşındığı bayram. (Roma'da Kybele şerefine düzenlenen bu türden kafileler, bir doğu âdetinin taklidi olarak ilk defa Claudius tarafından kabul edilmiştir.) [L]

DENDROPHOROS i. ve sıf. (yun. k.), lat. **Dendrophorus.** Esk. yun. *Dendrophoria* adı verilen dinî alaylarda sembolik ağaçları taşıyanlara verilen ad.

— Rom. tar. Roma imparatorluğunda birçok zanaatkâr korporasyonunun üyelerine verilen ad.

— ANSİKL. Esk. çağ. *Dendrophoros*'lar Yunanistan'da yoksul insanlar veya kölelerdi. Roma imparatorluğunda bunlar, korporasyonlar halinde birleşmiş ağaç işçileridir (dülgerler, oduncular, kereste tüccarları v. b.); *fabri*'ler ve *centonarii*'ler ile birlikte *tria collegia principalia*'ları (başlıca üç lonca) meydana getirir ve boğa kurban etme törenlerine (taurobolium) katılırlardı. Roma'da, 22 mart günü, Kapitol'de Tanrıların Anası tapınağına yün kurdelelerle bağlı bir çam götürülür ve bu kutsal çamın arkasından «Büyük Tanrılar Anası'nın dendrophoros'ları» yürürdü. (L)

DENDROPHYLLİA i. Dallı polip öbekleri şeklinde *madrepora*. Avrupa kıyıları boyunca, en az 200 m derinlikte, çalı görünüşünde topluluklar meydana getirir. (Güzel kükürt sarısı renginde olan *dendrophyllia*, dalların ucunda bulunur; dalların yüksekliği 1 m'yi aşar. Bu dallar sürme ağları için bazen tehlikeli yığınaklar teşkil eder; buralara takılan ağlar yırtılır.) [L]

DENDROSOMA i. Bir hücrelilerden kirpikli hayvan. Büyüklüğü bakımından hemen hemen bir hidra kolonisini andırır. (Bir sürü hayvan bir eksen üzerine dal gibi dizilidir; her dalın ucunda bir dokunaç demeti bulunur.) [L]

DENE. Bk. NA-DENE.

DENEB, α Kuğu veya α *Cygni* yıldızına verilen ad. Kadiri 1,3. Uzaklığı 600 ı.y. Tayf örneği A 2. (Bk. YILDIZ.) [L]

DENEBOLA, α Aslan* veya α *Leonis* yıldızına verilen ad. Kadiri 2,2. Tafy örneği A 2. (Bk. YILDIZ.) [L]

DENEK sıf. (*denemek'ten dene-k). Yeni.* Denenmiş, tecrübe edilmiş. *Esk.* Mücerreb.
— Psikol. Üzerinde deney yapılan şey veya kimse.

— Kuyumc. *Denek taşı. Yeni.* Altın, gümüş gibi değerli madenlerin ayarını anlamak için madenlerin sürtüldüğü taş. *Eşanl.* MİHENK TAŞI. (M)

DENEK MADENİ. Bk. KESKİN.

DENEME i. (*denemek*'ten *dene-me*). Bir nesnenin niteliklerini belirlemek için yapılan işlem, tecrübe: ***Bir silâhı deneme. Makineyi deneme.*** || Bir kişinin değeri, yetenekleri hakkında karara varmak için yapılan sınama: ***İş isteyen bir adayı deneme. Şarkıcıyı deneme.*** || Teşebbüs: *Uzlaştırma denemesi.* || Son şeklini bulmamış, taslak halinde eser, ilk ürün: ***İlk gençliğimin şiir denemelerini, posta ile İçtihad'a yollardım*** (Y.Z.Ortaç). || *Yeni.* Girişim. || Bir konuyu derinlemesine işleme iddiası taşımayan yazı türü: *Edebiyat üzerine deneme. Felsefî denemeler.* (Bk. ANSİKL.) [*Ed. bölümü.*]

— Akust. *Dinleme denemesi,* bir dinlemenin niteliklerini tanımak amacıyle yapılan deneme.

— Bayınd. Bir yolun hizmete girmeden önce denenmesi. || *Dinamik deneme,* ağır yüklü katarların en elverişsiz durumlarda, yollardan geçirilmesi. || *Statik deneme,* en elverişsiz yerlerde, yol üzerine önceden hesaplanmış olan en ağır yüklerin konulması.

— Denizc. (Bk. ANSİKL.) || *Bağlı deneme,* gemi sıkıca karaya bağlandıktan sonra, iyi çalışıp çalışmadığını anlamak için makinelerin çalıştırılması. || *Denge denemesi,* bir geminin dengeli olup olmadığını anlamak için yapılan deney. || *Seyir denemesi,* bağlı denemeden sonra, geminin muhtelif süratlerde seyrederken denenmesi. || *Sürat denemesi,* kıyıda belirli yerlere dikilmiş işaret direkleri veya belirli iki nokta arasında, geminin hızının kontrolu.

— Havc. (Bk. ANSİKL.) || *Deneme uçuşu,* uçağın bütün niteliklerinin uçuşta denenmesi. (Bu deneme sayesinde, sivil uçakların dengeliliği ve ticarî amaçlara uygunluğu, askerî uçakların da savaş görevlerine elverişlilik derecesi belirlenir.) || *Rüzgâr tüneli denemesi,* incelemeden geçirilen uçağın maketi üzerinde, rüzgâr tünelinde yapılarak, aracın aerodinamik niteliklerini ortaya çıkarmak amacını güden deneme. || *Statik denemeler,* dayanıklılığın derecesini kesin olarak belirlemek için bir uçağın parçaları ve gövdesi üzerinde yapılan deneme. || *Uçuş deneme merkezi,* hava araçlarının uçuş niteliklerine sahip olduğunu denemelerle belirleyerek uçuş belgesi veren resmî merkez.

— Huk. *Deneme süresi,* hizmet sözleşmesinde, işçi ve işverenin birbirlerini denemeleri için kararlaştırdıkları belirli süre Bk. ANSİKL.

— İstat. *Hipotez denemesi,* tesadüfî olarak ana kütleden çekilen bir nümunenin gözlenmesi sonucu ana kütleyle ilgili hipotez hakkında ihtimal terimleriyle bir karar vermekten ibaret tümevarım metodu. (Önemlilik deneyi veya önemlilik testi.) Bk. ANSİKL.

— Kim. Bir ürünün çabucak yapılan analizi. Bk. ANSİKL.

— Malzeme. *Deneme parçası,* bir maddeyle ilgili şartnamede öngörülen denemeleri yapmak için bu maddeden belirli şartlar altında alınan örnek. (Bk. ANSİKL.) || *Teşm. yol.* Bu denemeler için özel olarak hazırlanmış parça. || *Çökme ve akışkanlık denemesi,* yaş betonun kıvamını ölçmek için yapılan deney. (*Abrams denemesi* de denir.) [Bk. ANSİKL.] || *Dökme denemesi,* belirli bir mesafeden yere dökülen betonun çökmesini ölçmek için yapılan deney. (Bk. ANSİKL.) || *Proctor denemesi,* laboratuvarda iyice sıkıştırılmış malzemedeki suyun niceliğini ölçmek için yapılan deney. Bk. ANSİKL.

— Masonluk. Mason adayının, cesaretini sınamak için karşı karşıya bırakıldığı tehlikeler veya manevî yeteneklerinin ve felsefî görüşlerinin nazarî incelemesi.

— Miner. Bk. ANSİKL.

— Nümism. Madenî paralar ile altın ve gümüş eşyanın ayarı için yapılan kimyevî analiz. Bk. ANSİKL.

— Petr. *Deneme cihazı,* matkap bir petrol tabakasına vardığı zaman yapılacak verim denemesinde kullanılan araç. Eşanl. TESTER.

— Sil. *Deneme topu,* belirli bir cins barutla kıyaslamak üzere herhangi bir barutun gücünü değerlendirmekte kullanılan top. || Eskiden bir barutun patlama gücünü tecrübe ile ölçmeğe yarayan âlet.

— Sine. *Deneme parçası,* bir çekimin sonunda, yıkanmak ve filmin çekim niteliğini denetlemek için, önceden ayrılan filim parçası. || Fotojenik nitelikleri olup olmadığını anlayabilmek için oyuncu adayına çevirtilen filim parçası.

— Tar. *Deneme taşı.* (Bk. ANSİKL.) || *Adlî denemeler,* Ortaçağın başlangıcında bazı eskiçağ halklarında (Babilliler, İbranîler) ve çeşitli ilkel halklarda gerçeği veya bir suçlamanın sahteliğini ortaya koymak için kabul edilmiş olan ispat yolları.

— Teknol. Bir cismin çeşitli niteliklerini (direnç, esneklik v.b.) tayin etmek için yapılan kimyasal veya fiziksel işlem. || Bir makinenin yapılışında veya çalışmasında aksaklık olup olmadığını anlamak için yapılan kontrol. Bk. ANSİKL.

— Teks. Bk. ANSİKL.

— Termik. *Kazan denemesi,* kazanı azamî buhar basıncına kolayca dayanabileceğinden emin olmak için, soğuk olarak, belirli bir su basıncı altına sokmak. (Bu azamî buhar basıncı kazanın üzerine yazılarak belirtilir.)

— Tic. *Deneme satışı,* tüketilemeyen bir malın (radyo, ev âletleri, plak v.b.) alıcıya geçici olarak teslim edilmesi şeklinde satış. (Bu satışta söz konusu olan eşya ancak bir zaman kullanıldıktan sonra alıcının malı olur.)

— Temş. santl. *Deneme tiyatrosu (sineması),* öncü filim ve piyeslerin gösterildiği tiyatro, sinema.

— Zır. *Tohum denemesi.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ed. Montaigne, ahlâkî görüş ve gözlemlerine *Denemeler* adını verirken, bu kelimeyi yargılarının bir *sınaması* anlamına alıyordu. Ama kitabın Fransa ve İngiltere'deki başarısı deneme terimine bu iki ülkede (Bacon'un *Denemeler*'i [Essays, 1597]; Cowley'inkiler, 1667) yaygın bir nitelik kazandırdı. Terim, bir konu üstünde, derinlemesine ve düzenli inceleme dışında, serbestçe söylenmiş düşünceleri belirtme anlamını kazandı. Düşüncenin dogmacılıktan kaçındığı, meselelerin karmaşıklığının kavrandığı XVIII. yy.da da deneme terimi çok kullanıldı. Bu yüzyılda her konuda dene-

Foto. X (LAROUSSE)

me yazıldı: felsefe (Locke, *Essays Concerning Human Understanding* [İnsan Zekâsı Üstüne Denemeler], Condillac, Hume v.b.), bilim (d'Alembert), iktisat, tarih (Voltaire, *Essai sur les Moeurs* [Gelenekler Üstüne Denemel]) v.b. Addison, *Spectator* adlı dergiye yazdığı yazılarla (1711) denemeyi dergi kroniği haline getirdi, bu tutumuyle ingiliz edebiyatını sürekli olarak zenginleştiren bir türün örneğini verdi. Bu tür, romancıları (Goldsmith, Sterne) ve tenkitçileri (Johnson) kendine çekti, romantik denemecilerden (Hazlitt, Ch. Lamb, Liegh Hunt, de Quincey) sonra kraliçe Victoria çağında Macaulay, Carlyle, Matthew Arnold aracılığıyle üstün ürünlerini verdi. XIX. Yüzyılın sonunda deneme, özellikle Birinci Dünya savaşından sonra kendini tanıtan kuşak (G. K. Chesterton, Lytton Strachey, Middleton Murray) ve W. Pater, A. Lang, Leslie Stephen v.b. ile gitgide edebiyat, yahut sanat tenkidine yöneldi.

Türün İngiltere'de yaygınlaşması fransız edebiyatında da gelişmesine yol açtı. Taine ve Bourget'nin denemeleri edebiyat tenkidi alanında kaldı. Yüzyılın başından beri, Fransa'da denemenin modern yapısını kuran; siyasî, ahlakî yaşayış üzerine tenkitli düşünce eserleri çoğaldı. Gourmont, Péguy, Maurras, Suariès, Alain, güçlü kişiliklerini anlatmak için bu türü seçtiler. Bu tür, bilim adamının (J. Rostand, A. Siegfried) görüşlerine olduğu kadar siyasî düşünce ve yergi yazılarına (D. Halévy, Max, Leroy, R. Benjamin, E. Berl, H. Massis), felsefî, ahlâkî veya sosyal konulara (J. Benda, J. Guéhenno, D. de Rougemont, Bernanos, Camus), sayısız edebiyat tenkitlerine uygun geliyordu. Deneme, böylece, Fransa'da olduğu kadar yabancı ülkelerde de roman ile çağdaş edebiyatın en çok ürün veren türü oldu. Özellikle XX. yy. ispanyol denemecilerinin (M. de Unamuno, Azorin, Ortega y Gasset, Eugenio d'Ors, M. Azana v.b.) yayımladıkları eserler bu alanın ilgi çekici örnekleridir.

● *Türk edebiyatında* deneme türünün örnekleri ancak Cumhuriyet'ten sonra verilmeğe başlandı. İlk ürünler arasında Ahmed Hâşim'in *Bize Göre*'sinde (Bahar, Mecmualar, Münekkit, Kelimelerin Hayatı, Üslûp Hakkında Bir Mülâhaza, Esnemek, Ay, Kış) [1928] ve *Gurebâhâne-i Lâklakan*'indaki (Yeni Sanatkâr, Mihaz, Harabe, Kır) [1928] bazı parçalar sayılabilir. Türün en başarılı temsilcisi Nurullah Ataç oldu: *Sözden Söze* (Ahlâk) başlıklı yazı dizisi (1952), *Ararken* (Samimîlik, Ölüm Üzerine) başlıklı yazılar (1954), *Okuruma Mektuplar* (Yalnızlık, Bahar, Yaşamak, Kış, Gün Dönümü, Süslenmek) başlıklı yazılar (1958) v.b.

Ahmet Hamdi Tanpınar, Sabahattin Eyüboğlu (*Mavi ve Kara* [1967]), Suut Kemal Yetkin (*Edebiyat Konuşmaları* [1944], *Edebiyat Üzerine* [1952], *Günlerin Götürdüğü* [1959]), Nermi Uygur (*Dilin Gücü* [1962], *Güneşle* [1969]) v.d. başlıca deneme yazarlarıdır. Orhan Burian (*Denemeler, Eleştiriler* [1964]), Melih Cevdet Anday (*Konuşarak* [1964]), Vedat Günyol (*Yeni Türkiye Ardında* [1966]), Salâh Birsel'in (*Kendimle Konuşmalar* [1969]) v.d. deneme türünde kitapları vardır.

Deneme son yıllarda ilgi çeken bir edebiyat türü oldu. Montaigne'den A. Camus'ye kadar birçok deneme yazarının eserinden tercümeler yapıldı. Aylık *Türk Dili* dergisi bir *Deneme Özel Sayısı* yayımladı (temmuz 1961).

— Denizc. Ticaret denizciliğinde, denemeler, önce gemi sabit iken rıhtıma palamarlarla bağlanarak yapılan bir makine denemesini; sonra bir açık denizde makinelerin tam güçle çalıştırılmasıyle yapılan makine denemesini, ayrıca mutat seyir hızındaki sarfiyatı tespit için yirmi dört saat süren ve tam yüklü olarak yapılan sarfiyat denemesini kapsar. Denge denemesi geminin boylam ekseninden, belirli bir uzaklığa yerleştirilmiş olan belirli bir ağırlık ile gemiyi bir yana bir miktar yatırmak suretiyle yapılır. Güverteden ambar dibine kadar sallandırılan ve ucunda kurşundan bir ağırlık bağlı olan bir sicim, gemiye enlemesine yerleştirilmiş taksimatlı uzun bir cetvel üzerinden bu yatış miktarını gösterir. Genellikle dökme demir külçelerinden meydana getirilmiş olan ağırlık, bu kayıt işleminden sonra geminin öteki bordasına kaydırılır ve geminin o yana yatış miktarı gene aynı süratle kaydolunur. Bu çeşitli denemeler tatmin edici ise gemi, altı aylık bir garantiden sonra, armatör tarafından kesin olarak teslim alınır. Bk. ANSİKL.

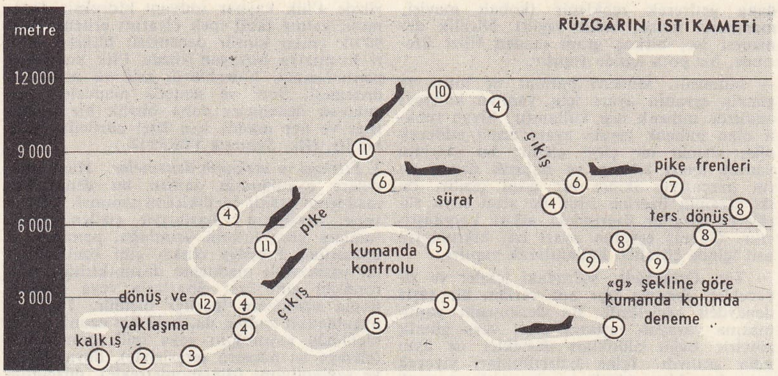

bir uçak prototipinin uçuş denemesi

— Havc. Aeronotik sanayiinde denemeler çok önemlidir. Uçak taslağının hazırlanmasıyle birlikte, denemelere de başlanır. Uçak tamamlanmadan, parçaları özel nitelikleri, dayanıklıkları, kullanma yetenekleri bakımından denemeden geçirilir. Rüzgâr tünelindeki denemelerden sonra çeşitli parçalar, normal çalışma halinde kendilerine etki edecek kuvvetlerin on veya on beş katı etkilere tabi tutularak statik denemeler yapılır. Uçuş denemeleri üç kısma ayrılır: aracın hareket gücünü tam olarak belirlemek için imalâtçının yapacağı denemeler; uçuşa elverişli olma belgesinin verilebilmesi için yapılacak resmî denemeler; yapacağı işlere ne dereceye kadar elverişli olabileceğini belirlemek için uçağı kullanacak olanla imalâtçının birlikte yapacağı denemeler.

— Huk. Sürekli hizmet sözleşmelerinde *deneme süresi* bir ayı geçemez. Bu süre ancak toplu sözleşmelerle 3 aya kadar uzatılabilir. Deneme süresi içinde sözleşme tek taraflı olarak bildirim süresine uyulmaksızın ve herhangi bir tazminat ödenmesi gerekmeksizin bozulabilir. Ancak işçinin çalıştığı günler için ücret hakkı saklıdır. (İş kn. md. 12). Süreksiz işler bakımından deneme süresi Borçlar kanunu hükümlerine tabidir (İş kn. md. 8). Ancak, Borçlar kanunu da bu hususta uzun süreli akitleri gözönüne almıştır (md. 342). Ayrıca, mesleğe ilk defa giren gazeteciler için deneme süresi en çok üç ay (Basın İş kn. md. 10); süresi belirli olmayan deniz işlerinde ise bir aydır (Deniz İş kn. md. 10).

— İstat. *Hipotez denemesi.* Meselâ «bir ortalama ile verilen bir değerin mukayesesi» deneyinde genellikle «sıfır hipotezi» adı verilen hipotez kullanılır. Bu hipoteze göre ana kütle ortalaması verilen bir değere eşittir; nümune için sağlanan sonuçların aynı hipotezle bağdaşıp bağdaşmadığı bilinmek istenir. Genellikle bir hipotez deneyinde *«önemlilik eşiği»* adı verilen küçük bir α ihtimali tespit edilir. Aynı zamanda, sıfır hipotezinin doğru olması halinde nümunenin bu bölgede bulunma ihtimali α'ya eşit olacak şekilde « α eşiği ret bölgesi» tanımlanır. Eğer gözlenen nümune ret bölgesinde bulunuyorsa « α eşiğinde sıfır hipotezi reddedilir» veya alınan sonuç « α eşiğinde önemlidir» denilir.

— Kim. Deneme, ticarî olsun veya olmasın, bir ürünün çabucak yapılan analizidir. Amacı, ya bileşimlerinden birinin miktarına göre ürünün değerini ölçmek veya belirli bir örnekle kıyaslayarak ürünün saflık derecesini, bozulup bozulmadığını, ürüne hile katılıp katılmadığını ortaya çıkarmaktır. Meselâ bir şarabın denenmesinde, şarabın içindeki alkol, sülfat, şeker, gliserin v.b. miktarları ölçülür, normlarla karşılaştırılır.

— Malzeme. Sanayici, kullanacağı maden, kereste, çimento gibi ilk maddeleri satın almadan önce bunları birtakım denemelerden geçirir (çekme, bükme, vurma). Denemeleri maddenin tümü üstünde yapamayacağı için bunlardan *deneme parçaları* alır. Deneme parçasının alınma şartları ve parçaya uygulanacak işlemlerin tümü (biçim, boyutlar, gerekirse termik işlem) şartnamede belirtilmiştir.

Çekme denemeleri için silindir biçiminde bir deneme parçası alınır. Bu parçanın iki ucu deney makinesinin çenelerine yerleştirilerek sıkıştırılır. Deneme parçasının kesiti belirlidir (genellikle 150 mm^2). Parçanın esneklik oranını ölçmek için belirlenmiş uzunluk (100 mm) çentiklerle işaretlenir. Kerestelerin mekanik ve fizik özelliklerini ölçmek için belirli boyutlarda deneme parçaları alınır. Kereste parçasının içinden çıkarıldığı gövdenin eksenine oranlı doğrultusu da aynı şekilde önceden belirlenmiştir. Bu şartlar, kerestenin anizotropisine bağlıdır. Keresteden çıkarılan malzeme (kontrplak, elyaf pano) için de yine belli boyutlarda deneme parçaları alınır.

● *Çökme denemesi,* iki ucu açık kesik koni biçiminde bir dökme kalıbında (Abrams konisi) yapılır. Kalıbın içine hafifçe bastırılarak beton doldurulur. Otuz saniye sonra kalıp kaldırılır ve betonun çökmesi ölçülür.

Aynı amaçla yaş betonun kıvamını tespit etmek için yapılan *akışkanlık denemesi* daha kesin bilgi verir. Bu deneme için sarsıntı masası üstünde duran ve çapı A olan bir kesik koni içine beton dökülerek kalıplanır. Bir süre sarsıntı uygulamasından sonra kalıp boşaltılır. Yere dökülen betonun meydana getirdiği yığının çapı A' ile gösterilecek olursa, iki çapın oranı akışkanlık derecesini gösterir: $f = \dfrac{A'}{A}$.

● *Dökme denemesi*'nde madenî bir desteğe tutturulmuş ve alt tabanı iki kanatlı bir kapakla örtülmüş bir kesik koni içine denenecek beton doldurulur. Beton iyice sıkıştırıldıktan sonra kapağın kanatları açılır ve dökülen beton yere yayılır. Betonun yerde meydana getirdiği küme çapının, koninin taban çapına oranı elverişlilik (workability) ölçüsü verir.

● *Proctor denemesi,* standart boyutlarda silindir biçimi madenî bir kalıp içinde yapılır. İçindeki suyun yüzde oranı belirli olan malzeme kalıba doldurulur ve bir tokmakla dövülerek sıkıştırılır. İşlemin sonunda su yüzdesi ve malzemenin yoğunluğu ölçülür. Malzemenin bileşimindeki su miktarı değiştirilerek içindeki su yüzdesine göre kuru yoğunluğun gösterdiği değişmelerin eğrisi elde edilir. Sıkıştırma enerjisi, malzemeye uygulanan tokmak darbesinin sayısıyle ölçülür.

— Miner. Bir damarda rastlanan minerallerin nitel bileşimlerini anlamak için, kimi zaman bulundukları yerde deneme yapılır. Bu deney için kullanılan üfleç, cevherin indirgen veya oksitleyici alev altında nasıl bir tepki gösterdiğini belirler (ergime, gaz haline veya madenî bir yuvar haline gelme, oksit halkasının meydana gelmesi v.b.). Bu bulgular *boraks incisi denemesi* ile tamamlanır, eritilen bu tuz madenî oksitlerin etkisinde özel renkli boncuklar mey-

dana getirerek renklenir (kobalt mavisi, manganez moru, bakır yeşili). Nicelik denemesi ise, birkaç gram maden filizi üzerinde, bir pota içinde yapılır.

— Nümism. Madenî paralar ile altın ve gümüş eşyanın ayarı için yapılan kimyevî analizde mihenk taşı kullanılır. Siyah renkli olan mihenk taşına ayarı tespit edilecek olan altınla bir çizgi çizilir; bu çizginin yanına ayarı bilinen ve mihenk denen altın parçasıyle ikinci bir çizgi çizilir, bu iki çizginin üzerine fırça ile altın suyu sürülerek çizgiler üzerindeki etkisi karşılaştırılır. Gümüş eşyanın ayarı ise, bikromatın asit içinde çözeltisi kullanılarak yapılır.

— Tar. Ortaçağda, sofradaki içkiler ve yiyecekler *deneme taşı* adı verilen bir taşla deneyden geçirilirdi. Bu denemenin yapılmasına yarayan taşların altın veya gümüş zincirle bağlı oldukları destekler de aynı adla anılırdı. İçine batırıldıkları yiyecek veya içecekler zehirli ise bu taşların renk değiştireceğine inanılırdı.

— Teknol. Malzemelerin *kontrol denemesi*, incelenen malzemenin ticaret şartnamelerine uygun olup olmadığını veya özel işlemlerden geçtikten sonra istenen niteliğe gelip gelmediğini anlamak için yapılır.

Araştırma denemeleri, malzemelerin daha üstün nitelikler kazanması için yapılması gereken değişiklikleri bulup çıkarmak amacıyle laboratuvarlarda yapılır.

Madenlere uygulanan *çekme denemesi* ise, madenin kopmaya karşı direncini ve kopmadan önce ne kadar uzayabileceğini ölçmeğe yarar; *sıkıştırma* ve *bükme denemesi*, incelenen parçaya belli bir basınç veya bükme kuvveti uygulayarak, parçanın göstereceği biçim değişikliklerini ölçmeğe dayanır; *darbe denemesi*, maddenin kırılganlık derecesini tayin eder; *Brinel denemesi*, parçanın sertliğini ölçmekte kullanılır. Ayrıca, bu türden kuvvetlere kırılmadan ve çatlamadan karşı koyması gereken malzemeler için *derin çekme, eğriltme* ve *katlama denemeleri* uygulanır. Bundan başka, maden üzerine art arda darbeler vurmak veya sürekli olarak ters yönlerde bükmek suretiyle *tekrarlı kuvvetler denemesi* yapılır. *Mikrografik* ve *makrografik denemeler*, büyük bir itina ile temizlenmiş ve uygun bir ayıracın etkisine bırakılmış maden yüzeyinin mikroskopta incelenmesine dayanır. Mikroskopta elde edilen görüntünün resmi çekilerek saklanabilir. Böylece, madenin yapısı, incelenen maden alaşımının bileşimi ve uygulanan çeşitli termik işlemler tespit edilir. Daha az uygulanan denemeler arasında şunlar sayılabilir: *ısıyle genleşme; yoğunluk; dayanıklılık; X ışınları* v.b. Özellikle elektrik malzemelerinin (iletken, yalıtkan v.b.) denemesi çok önemlidir.

Madenî yapı denemeleri, aşırı yük uygulanan bir yapının bütün elemanlarında görülen biçim değişikliğini ölçmeğe dayanır.

Motor denemeleri, motorun gücünü, harcadığı yakıt miktarını ve randımanını ölçmek için yapılır. Bu incelemenin yapıldığı *deneme standı*'nda, deneme sonuçlarını kaydeden ve motorun iyi randıman vermesi için gerekli ek organları düzenleyen kayıt cihazları bulunur.

Makine veya *takım denemeleri*, incelenen makine veya takımın yapım şartnamesine uygun olarak işleyip işlemediğini anlamak için uygulanır. Özellikle gerekli olan, makinenin verimini ve gücünü ölçmektir.

Çeşitli malzemeler arasında, fiziksel, kimyasal ve mekanik özellikleriyle ağaç malzeme de laboratuvar denemelerine konu olur. Bu arada kontrplak, tahta levha v.b. gibi, ağaçtan yapılmış malzemeler de denemeden geçirilir.

— Tekst. Tekstil maddeleri ve bu maddelerle yapılan her çeşit imalât, yapım sırasında, gerek imalât metotlarının tespiti, gerek elde edilen sonuçların kontrolu bakımından çeşitli fiziksel, kimyasal veya mekanik denemelerden geçirilir.

1. *Cins denemeleri*. Ham maddelere, ipliklere veya dokunmuş kumaşlara uygulanan bu denemelerin en basit şekli, incelenecek maddeden alınan enine veya boyuna kesiti mikroskopta incelemektir.

Bunun dışında bazı kimyasal denemeler de yapılabilir: yalnız hayvansal elyafı eriten, yüzde 4'lük kaynar sodyum hidroksit denemesi; yalnız tabiî ipek elyafını eriten yüzde 90'lık çinko klorür denemesi; bitkisel lifleri kırmızıya boyayan yüzde 1'lik potasyum permanganat, hidroklorik asit ve amonyak denemesi. Sunî ve sentetik maddelere uygulanan denemeler daha büyük bir titizlik ister ve her madde için özel çözücüler kullanılır. (Bk. *Sentetik* TEKSTİL.)

2. *Fiziksel ve mekanik denemeler*. Ham maddelere uygulandığı zaman bu denemeler, maddenin çeşitli özelliklerini tanımak imkânı verir: diyagram cihazlarıyle çizilen diyagramlara göre liflerin uzunluğu, pamuk için kullanılan Presslgy cihazı gibi özel cihazlar yardımıyle maddenin dayanıklılığı, mikronölçer gibi özel cihazlarla veya mikroskopla maddenin inceliği ölçülür. İpliklere uygulandığı zaman da, belli bir uzunluk için ölçülmüş kalınlığını veya iplik numarasını (elemeye ve numara terazisiyle), dayanıklılık ve sağlamlığını (dinamometreyle), düzgünlüğünü (elektronik cihazlarla) ve bükümünü verir.

Kumaşlar ise, kullanılacakları alana göre, çok çeşitli denemelerden geçirilir: dayanıklılık, su geçirmezlik, boyalarının su, yağmur, güneş ışığı gibi renk açıcı etkenlere karşı dayanıklılığı (haslık denemesi). Bu denemelerin yapılacağı ortam için uygun görülen sıcaklık 20° C ve bağıl nem yüzde 65'tir.

— Zır. *Tohum denemesi*, tarımda ekimlik tohumların yalnız katışıksız olmaları değil, çimlenme bakımından da güçlü olmaları gerekir. Piyasadan alınan tohumlarda bu özellikler her zaman bulunmaz. Tohum denemesinde tohumun botanik tür ve çeşidi, nerede yetiştiği, saflık derecesi (saf ve yabancı tohum orantısı), çimlenme gücü (100 tohumdan kaçının çimlendiği), tarımsal değeri, ağırlığı (ağırlık kalitenin değerlenmesine de yarayan bir unsurdur) incelenir.

◆ **Denemeci** i. Ed. Deneme yazan yazarlara verilen ad. (LM)

DENEMEK geçl. f. (esk. türk. *tengemek*'ten). Değerini anlamak, gerekli niteliği taşıyıp taşımadığını bulmak için, bir insanı, bir nesneyi denemeden geçirmek, tecrübe etmek: *Veznedar efendinin hünerini bir denesek dediler* (K. Tahir). *Masanın üstündeki kamış kalemi aldı, açtı, tırnağına bastırıp denedikten sonra...* (Sabahattin Ali).

◆ **Denenmek** geçz. f. Denemeye konu olmak.

◆ **Deneştirmek** ortaklş. f. *Yeni*. İki veya ikiden fazla şeyi karşılaştırmak. *Esk*. Mukayese etmek.

◆ **Denetilmek** edilg. f. Denetmek işine konu olmak.

◆ **Denetmek** ettrg. f. Denemek işini yaptırmak. (M)

Denemeler *(Essais)*, Michel de Montaigne'in kitabı. On yıllık bir çalışmadan sonra Montaigne 1580'de *Denemeler*'inin iki kitabını yayımladı; eser 1582'de küçük değişikliklerle yeniden basıldı, 1588'de yapılan yeni basımda, önceki kitaplara göre 600'den fazla ek vardı ve üçüncü bir kitap eklenmişti. Nihayet Montaigne çok geniş yeni bir baskı hazırladı, ama yayımlayamadan öldü; bu, 1595'te Pierre de Brach ve Mademoiselle de Gournay tarafından, bazı yanlışlıklarla yayımlandı; Montaigne'in elyazması ise Bordeaux belediye kitaplığında saklandı ve bütün modern baskılara temel oldu.

1570'ten yazarın ölümüne kadar, «Denemelerin araştırma metodu» diyebileceğimiz metot değişmedi: Montaigne «kitaplığına» kapanıp okuyor ve okuduğu kitaplardan hareket ederek başka kitaplar üzerinde, devrinin yaşayışı üzerinde, seyahatlerle bir hayli zenginleşen kendi hayat tecrübeleri üzerinde düşünüyor, bir yandan da insan düşünce, ahlâk ve kurumlar hakkındaki görüşlerini yazıyordu. Kesin bir plandan uzak bulunan yazma işini, düşüncelerini pek genel bölümler halinde toplayarak gerçekleştirdi; ayrıca ikinci ve üçüncü baskıda yapılan ekler de bölümlerin içine sıkıştı. Bu ekler, Montaigne'in düşüncesindeki gelişme hakkında açık bir fikir verebilir.

Her şeyden önce Montaigne'in felsefî bir tasası vardı. Yaşamayı seviyor, ölümden korkuyordu. Bu yüzden, ölümü küçümsemeyi başaran eski filozof ve ahlâkçıları ve özellikle Seneca'yı örnek aldı: «Felsefe yapmak, ölmeyi öğrenmektir». Okurken ve düşünürken daha pek çok şey öğrendi; özellikle hiç bir şeyin bilinmediğini ve insanların doğru diye ileri sürdükleri her şeyin çeliştiğini anladı. Böylece *Denemeler*, şüpheci bir kitap niteliği kazandı. Bununla birlikte Montaigne, burada kendini tanımayı ve kendi aracılığıyle «insanların durumu»nu tanımayı öğrendiğini belirtir. Dolayısıyle, kendinde herkesin kendini bulabilmesi için, kendini tam bir serbestlikle anlatır.

Montaigne'den önce, ispat etmek veya anlatmak için yazılır ve düşünülürdü. Montaigne, düşünme mekanizmasını anlamanın tadına varmak için düşündü; anlatmak için de tümü unsurlarına ayırdı, çözümledi. Klasik psikolojik çözümleme edebiyatının Montaigne ile başladığı söylenebilir. Her türlü bağnazlığa karşı olan, insan ve nesnelerde ortalama ölçüyü araştıran felsefi tutumu, XVII. yüzyılın «örnek insan» *(honnête homme)* anlayışını doğuran etkenlerden biridir. (→ Bibliyo.) [L]

Denemeler, Eleştiriler, Orhan Burian'ın (1914-1953) yazılarından, ölümünden sonra yapılan derleme (1964). 1941-1953 Yılları arasında *Yücel*, 1951-1953 yılları arasında *Ufuklar* dergilerinde yayımlanan 30 yazı, yayın zamanlarının en önemli sanat ve fikir konularını işler. (M)

DÉNÉRÉAZ (Alexandre), isviçreli besteci ve nazariyatçı (Lozan 1875-ay.y. 1947). Başlıca eserleri: *Sirk Hayatından Sahneler; Dünya Çevresinde Süit;* bir konçerto; iki dörtlü; iki üçlü, bir armoni kitabı; L. Bourguès ile birlikte yazdığı *La Musique et la Vie Intérieure* (Müzik ve İçimizdeki Hayat) adlı kitap. (L)

DENET i. *(denemek*'ten *dene-t)*. *Yeni*. Denetlemek işi, kontrol.

◆ **Denetçi** i. Denetlemeyle görevlendirilmiş kimse. *Esk*. Murakıb.

◆ **Denetici** i. Denizbilim. Su altındaki bir cihazı uzaktan yöneten makine. (ML)

DENETİM i. *(denemek>denet*'ten *dene-t-i-m)*. *Yeni*. Kontrol. *Esk*. Murakabe.

— Mekan. Boyutları veya biçimleri normalin dışında olan parçaları çıkarıp atmak amacıyle yapılan işlem. (Daha çok kontrol terimi kullanılır.) [ML]

DENETLEMEK geçl. f. *(denemek > denet*'ten *dene-t-le-mek)*. *Yeni*. Bir iş veya kimseyi kontrol etmek: *Memurları denetlemek*. *Esk*. Murakabe etmek.

◆ **Denetleme** i. Denetlemek işi, kontrol etme.

— İda. *Özdenetleme*, bir işin, o işi yapan tarafından çözüm ve denetimine imkân veren belge.

— ANSİKL. İda. ***Özdenetleme***, bir görevin denetlenmesinde üst durumdaki bir kimsenin (işçibaşı, satış müfettişi, kısım şefi) yerini, o işi yapanın almasıdır. Sistem, bu ek çözüm ve düşünce çalışmasının amaç ve araçlarının, işin niteliği gözönünde tutularak uygulanacak şekilde kesin ve belirli olduğu varsayımına dayanır. Bu belge, bir yandan sürekli gözetimin önemini azaltır, öte yandan da özdenetleme yapan kimsenin sorumluluk duygusunu güçlendirir. Kendi kendini denetleme ayrıca kişiyi, pek farkında olmadan, işin şartları üzerinde düşünmeğe ve alışkanlıklara karşı koymağa yöneltir. (LM)

Denetleme kurulu (BAŞBAKANLIK YÜKSEK—), iktisadî devlet teşekkülleri ile bunların iştiraklerini ve 440 sayılı kanuna göre kurulmuş müesseseleri, özel kanunla kurulup denetimi kendisine verilmiş teşekkülleri denetlemek üzere, Başbakanlığa bağlı olarak çalışan devlet dairesi (kuruluşu 6 eylül 1938). *Başvekâlet Yüksek Murakabe heyeti* adıyle ve 17 haziran 1938'de yürürlüğe konan 3640 sayılı kanunla kurulan teşkilât, 1964'te çıkarılan 468 sayılı kanunla yeni bir statüye kavuşturuldu ve masraflarının, denetimine tabi kuruluşların sermayeleriyle orantılı olarak verecekleri ödeneklerden karşılanması kabul edildi. Görevleri, denetimine tabi kuruluşların yönetimini, uzun vâdeli kalkınma planına ve yıllık program-

lara uygun çalışıp çalışmadıklarını, işleyişlerinin iktisadî, ticarî ve sınaî esaslara uygun olup olmadığını incelemek, bunların maliyet hesaplarını benzer kuruluşlarınki ile karşılaştırarak tahlil etmek, denetim ve incelemelerinin sonuçları hakkında her yıl en az bir rapor düzenlemek ve gerekli hallerde ara raporları hazırlamaktır. Başbakanlık Yüksek Denetleme kurulu bir başkan ve sayısı Bakanlar kurulunca tespit edilen üyelerle lüzumu kadar uzman ve uzman yardımcılarından teşekkül eder. (M)

DENETLEYİCİ i. Denetlemek işini yapan kimse veya âlet.

— Büro. Kart delicilerin işini denetlemekte kullanılan delikli kart makinesi.

— ANSİKL. Büro. Elektrikle işleyen makinelerde delikli kartlar *denetleyici*'ye aktarılır. Bir operatör, ilk verildikleri sıraya göre ana belgeleri alır ve verilerini bir klavye üzerine geçirir. Dalıcılar zımbaların çalışmasını denetler ve bir hata bulunması halinde makine durur. El ile işleyen makinelerde ikinci bir basım yapmak gerekir ve delmede ufak bir kayma olur. Bu durumda denetleyici deliklerdeki ovalleşmeyi kontrol eder. (LM)

DENEY i. (*denemek*'ten *dene-y*). *Yeni*. İlmî bir gerçeği ortaya çıkarmağa yarayan deneme. *Esk*. Tecrübe.

— Ahl. *Ahlâkî deney*. Bk. ANSİKL.

— Fels. Bk. ANSİKL.

— Kim. *Deney tüpü*, az miktarda ürünler üzerinde denemeler yapmak için kullanılan araç. ‖ Gazların toplanmasına ve üzerlerinde çeşitli denemelerin yapılmasına yarayan bir ucu kapalı, bazen dereceli cam boru.

— Malzeme. *Tavlama deney çubuğu*, tavlama kalıbına tavlanacak parçalarla birlikte yerleştirilen ve aynı maddeden yapılmış çubuk. (Çubuğun çatlaması karbonlama oranı üzerine bilgi verir.)

— Sil. Ateşli silâhlar ve mermi kovanları *atış deneylerine* tabi tutulur. (Bu deneyler, gittikçe artan barut haklarıyle ve normal atışa ait barut hakkını bol bol aşacak surette yapılır. Barutlar, gerek *kabul* edilmek ve gerekse *muhafaza* edilmek bakımından deneylere [muhafazaya ait deneyler muntazam süreli devrelerle yenilenir]; top mermileri doldurulmazdan önce *basınç deneyleri*'ne; zırhlar *atış deneyleri*'ne; kesici ve dürtücü silâhlar *elastikiyet* ve *mukavemet deneyleri*'ne tabi tutulur.)

— Teknol. Alkol derecesini belirlemek için damıtıcıların kullandığı ufak boru.

— ANSİKL. Ahl. *Ahlâkî deney* kavramı, *ahlâk kurallarının kaynağı* sorusuna cevap verir. Bazı ahlâkçılar ahlâk kurallarının kaynağının insan vicdanı olduğunu öne sürerler; onlara göre insanların doğuştan, evrensel ve sonsuz olarak sahip oldukları bu kurallar, insan vicdanının ya kendiliğinden oluşturduğu veya Tanrıdan edindiği kurallardır. (J.J. Rousseau «vicdan, tanrısal içgüdüdür» der.) Ahlâk kurallarının duyumsal deneyden önce varolan *a priori* kurallar olduğunu savunan bu görüşe *ahlâkî akılcılık* adı verilir. Buna karşılık bir kısım ahlâkçılar da ahlâk kuralları kaynağının duyumsal deneylerde edinilmiş olduğu kanısındadırlar. *Ahlakî deneycilik* adı verilen bu görüşün farklı biçimleri vardır: a) *bireysel* deneyin özgünlüğüne inanan, dolayısıyle insanların her birinin ayrı bir ahlâkı olduğunu savunan görüş (*ahlâkî bireycilik*); b) *ortak* veya *sosyal* deneyin dönemi üzerinde durarak birey ahlâkının, içinde yaşadığı toplumun törelerine uyarak sınırlandığını savunan görüş; bu durumda ahlâk bir «töreler bilimi» (*sociologisme*) niteliği kazanır; c) birçok etkenle *evrim* gösterebilen ve gelişebilen sosyal deneye önem veren görüş. Sözü geçen etkenler arasında, bireyin eylemi gibi, deneylerin sentezini yapan *aklın* eylemi de önemli bir yer tutabilir. (Bu, hem ilmî akılcı, hem de deneyci bir görüştür; F. Rauh, *Ahlâkî deney* adlı kitabında bu görüşü savunur.)

— Fels. *Deney* kelimesinin felsefede birkaç anlamı vardır; 1. bilimin anladığı ve kullandığı anlamda somut deney (bk. DENEYİM); 2. her türlü duyumsal bilgi; 3. duyumlardan, kavramlardan, yargılardan veya akıl yürütmelerden edinilen bilginin tümü; 4. kişinin veya insanlığın yaşama boyunca edindiği bilginin toplamı ve sezgi (intiution). Bu yüzden *deney* kelimesinin bir filozof tarafından hangi anlamda kullanılmış olduğunu kestirmek için metnin bütününden başka bir ölçü yoktur.

Duyumsal deneyin değeri ve bunun bilgi ile ilişkisi meselesi, felsefe tarihi boyunca çeşitli nazariyelere yol açtı: ampirizme göre her bilgi, duyumsal deneyden gelir; zihinde, daha önceden duyular yoluyle algılanmamış hiç bir şey yoktur (*nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu*). Klasik rasyonalizm ise, bilgi için duyumsal deneyi yeterli bulmaz; düşünce yoksa, deneyin bir değer taşımayacağını; düşüncenin her türlü duyumsal deneyden önce var olduğunu savunur (*Nisi ipse intellectus*). İdealizme göre, her bilginin, hattâ her deneyin kaynağı düşüncedir. Çünkü idealizm duyumsal deneyin, belki de duyumsal evrenin var olmayabileceği kanısındadır. Realizme göre de duyumsal deney gerçekten var-olana yönelir; var-olanı bilir ve bilim aracılığıyle var-olanı etkiler.

◆ **Deneyci** i. ve sıf. Herhangi bir şeyi ispatlamak veya belirlemek için deneye başvuran kimse.

— Fels. Bk. AMPİRİST.

◆ **Deneycilik** i. Deneyle uğraşma, deney yapma.

— Fels. Bk. AMPİRİZM. (LM)

DENEYİM i. (*denemek*>*deney*'den *deneyim*). Fels. *Yeni*. Belli amaç ve kurallara bağlı kalınarak yapılan deneme. *Esk*. Tecrib.

◆ **Deneyimci** i. *Yeni*. Deneyim yapan kimse. (M)

DENEYKAP blş. i. *Yeni*. Kim. İçinde deney yapılan kap. (M)

DENEYLEME i. (*deneylemek*'ten *deney-leme*). Deneylemek işi, deney yapma.

— Mant. Bir fikrin doğruluğunu araştırmak için sistemli bir biçimde deney kullanılması. ‖ Gözlemlemek amacıyle olay meydana getirmek veya bir olayı değiştirmek. Bk. ANSİKL.

— Sosyal. Bk. ANSİKL.

— Tıp. *İnsan üzerinde deneyleme*, tedavi amacıyle yeni bir maddenin veya yeni bir ameliyat tekniğinin insan üzerinde denenmesi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mant. Deneylerin sistemli biçimde kullanılması modern bilimlerin ayırt edici özelliğidir. Eskiçağda hemen hiç bilinmeyen ve ilk olarak simyacıların araştırmalarında kullanılmış olan deneyleme, tabiat ilimlerinin gücünü ve hızlı gelişmesini sağladı. Olayın şartlarını bir fikrin veya bir varsayımın gerektirdiği biçimde düzenlemesi, belirli sayıda unsurları değiştirerek yöntemli bir şekilde olay dizileri düzenlemesi veya bir olayın ölçülmesini sağlayabilmek amacıyle, iyice belirlenmiş birtakım hal ve şart bütünleri meydana getirmesi dolayısıyle deneyleme, tabiat olaylarının gözlemlenmesinden ayrılır. Deneylemenin gücü ve değeri, önce, olayı kendi imkânlarımızın ölçülerine sığdırarak ve istenilen zamanda istenildiği kadar tekrarlayarak daha iyi gözlem şartları hazırlamasında, sonra da, bir unsurunun sürekli olarak değişmesinden güvenilir kıyaslama unsurlarının elde edildiği olay serileri yaratmasındadır; ayrıca, bu değişmelere dayanarak ve deneyler tekniğinin sağladığı bilgiler ile bilimi bugüne kadar edindiği kazançlar sayesinde, deneyleme, olayın giderek daha ayrıntılı bir şekilde çözümlemesini yapar. Deneyleme nazariyesine ilk olarak Bacon tarafından başvuruldu ve bu yol, başta Whewell, Stuart Mill, Claude Bernard, A. Comte olmak üzere modern mantıkçı ve bilginler tarafından da takip edildi. Bacon ve Stuart Mill konusunda deneyleme metotlarından çok zaman söz edilmiştir. Ama bu metolar, daha çok, aynı zamanda tabiat olaylarının gözlemlenmesine de elverişli olan muhakeme metotlarıdır.

— Tıp. İnsan üzerinde *deneyleme* kesin ve sağlam verilere dayanılarak ve önceden gerekli tedbirler alınarak yapılır. Genel olarak beden veya ruhu etkileyecek yeni bir metodun insanlara uygulanmasıyle ilgili her türlü teşebbüs deneylemenin kapsamına girer. İlmî araştırma insan acılarını dindirmek için çok eski zamanlardan beri bilinçli veya bilinçsiz deneyler yapmıştır. Meselâ kır bitkilerinin ilâç olarak kullanılmasından radyum tuzu billûrlarına, iğneden bisturiye, elektrikten hipnotizmaya kadar görgüye ve bilgiye dayanan bütün araçlar insanların dertlerini daha iyi tanımak ve teskin etmek amacıyle deneme konusu olmuştur. Deneyciler, denemelerini daima büyü, din, ahlâk ve felsefe alanındaki tutuma göre yürütmüşlerdir; bu tutumlar çeşitli zamanlarda ve çeşitli ülkelerde denemelerin uygulama alanı ve araçlarını daraltmış veya genişletmiştir. Şüphesiz ki insan üzerindeki deneylemenin yerini hiç bir şey tutmaz; üstelik bu gibi deneylemelerin sonucu daima şüphelidir.

Deneyleme, iki yanı keskin bir bıçak olduğundan, bunun sorumluluğunu yüklenen kişide üstün ilmî ve ahlâkî niteliklerin bulunması gerekir. Kuduz aşısını ilk defa bir insana şırınga eden Pasteur'ün çektiği sıkıntıyı bilmeyen yoktur. İkinci Dünya savaşı sırasında, nazi toplama kamplarında sözde ilmî amaçlarla işlenen suçları kimse unutamaz. Demek ki insan üzerinde deneyleme ancak bazı ilmî, hukukî ve ahlâkî temellere, millî ve milletlerarası hukuk kurallarına dayanılarak yapılabilir. Bu temel ilkeler, ülkelere ve o ülkelerdeki felsefî veya dinî inançlara göre değişik ölçülerde uygulama alanı bulmaktadır. Her ne olursa olsun hastanın menfaatini bütün diğer düşüncelere üstün tutmak ve bütün ihtiyat tedbirlerini almak gerekir.

1. Verilen ilâç veya yapılan ameliyat hastalığın teşhisi veya tedavisi bakımından faydalı olmalıdır, hasta razı olsa bile sırf ilmî amaçlarla deney yapılmamalıdır. (A.B.D.'de amaç tedavi olmasa da, kendisi razı olmak şartıyle ölüm mahkûmları üzerinde bu çeşit deneyler yapılmaktadır.)

2. İlâç zararlı olmamalı, etki ve zehirlilik derecesi hayvanlar üzerinde denendikten, geniş ve yeterli bir tedavi alanı bulunduğu anlaşıldıktan sonra uygulanmalı, deney faydasız olarak acı vermemelidir.

3. Uygulanacak ilâcın tehlikesi söz konusu hastalığın tehlikesinden daha az olmalıdır.

4. Hastanın rızasının alınmasında veya kendisi konuşamadığı zaman yakınlarının rızasının alınmasında her hangi bir kaçamağa yer verilmemelidir.

İnsana ve kişiliğine saygı duyan kimselerce yapılan deneyler, insanlığın acılarını azaltacak araçların bulunması için böylece devam edip ilerlemelidir. (LM)

DENEYLEMEK geçl. f. *Yeni*. Deney yapmak. (M)

DENEYSEL sıf. (*deney*'den *deneysel*). *Yeni*. İlmî deneylere dayanan; deneyle ilgili. *Esk*. Tecrübî.

— Mant. Deneylemeden yararlanan: *Deneysel bilimler. Deneysel tıp. Deneysel Psikoloji* ‖ *Deneysel tanımlama*, gözlem, karşılaştırma ve soyutlamaya dayanan tanımlama.

— Müz. *Deneysel müzik*, müzik nazariyesinin ve gereçlerinin fizik ve teknoloji alanındaki gelişmelerden sistemli şekilde yararlanarak yeni eserler yaratmakta ulaştığı ileri düzey. (Kaynak alınan teknoloji yenilikleri arasında enformatik, plak ve bant kaydı, elektronik çalgılar önemli yer tutar. Busoni, Russolo, Schönberg gibi besteciler deneysel müziğin habercileri sayılır.) Bk. ANSİKL.

— Psikol. *Deneysel psikoloji*. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Müz. *Deneysel müzikler* şunlardır: 1. somut müzik (P. Boulez, P. Schaeffer, P. Henry, Arthuis); 2. elektronik müzik (Köln okulu: Meyer, Eppler, Eimer, Stockhausen); 3. ses bandı müziği (amerikan okulu: Ussaçevtski, Lüning, Varèse, J. Cage). Türk bestecilerinden Bülent Arel de deneysel müzikle uğraşır. Ayrıca birçok nazariyatçı bu «yeni müziklerin» doğuşunda rol oynadı: Meyer, Eppler, Moles,

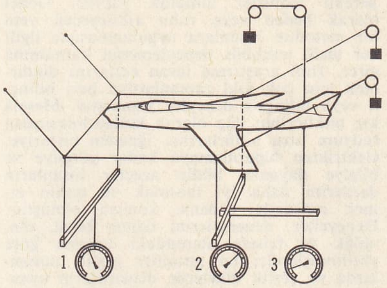

aerodinamik denge

1. dinamometre; 2. önden itiş; 3. arkadan itiş

Varèse, Winckel. Deneysel müziklerin çıkış noktası şu düşünceye dayanır: her müzik sürenin bir diyalektiğidir, bu özellik ses olayları ile belirir ve yalnız estetik zorunluklara bağlıdır. Böylece, uygunluğuna göre seçilmiş ve değiştirilmiş tabiat gürültüleriyle olsun, elektronik veya orkestrada kullanılan çalgılarla olsun, belirli ses bileşimleri kurmak mümkündür. Denemelerden ve yanlışlıklardan meydana getirilen bu bileşimler kulağa hoş gelmeli, ayrıca olağan müzikle gürültü arasında yer alan bütün evreleri yansıtmalıdır. Sözü geçen metotlarla hazırlanmış birçok eser bu görüşe uyar. Bu sayede müziğin çerçevesi genişlemiş, yeni çalgılar kullanmak ihtiyacı doğmuştur. Yeni çalgılar arasında zaman regülatörü, elektronik sentez aracı ve fonojen sayılabilir.

Alışılagelen müzik nazariyesi, bu denemeleri kapsayacak nitelikte değildir. Deneysel müzik haberleşme nazariyesini kaynak alır, bu yolla dinleyici psikolojisine dayanan daha yaygın bir temele kavuşur. Deneysel müziğin metotları hafif müzikte önemli rol oynayan bir biçime, *düzenleme*'ye çok elverişlidir. Bu müzik türü, plak ve bant kaydının çağdaş müzik üstündeki etkisini en iyi belirten örnektir.

— Psikol. *Deneysel psikolojinin metodu.* Deneysel psikolojinin amacı, insan veya hayvan tepkilerinin (T), durum (D) ve kişilik (K) değişikliklerine, yani fonksiyonuna (f) göre incelenmesidir: T = f (D,K). T = f (D,K) ŞEMASI. Demek ki deneysel psikoloji, üç olgu düzeni arasındaki ilişkileri inceler. Asıl çabası, bir *psikometri* geliştirmektir. Ama bu psikometriyi, incelediği konuya uygun hale getirmek zorundadır. Deneysel psikoloji, en aşağı seviyesinde, mümkün olduğu kadar ince sınıflamalar ortaya koymak üzere karşılaştırmalar yapar. Pratikte ise, özel bir olgunun sık rastlanılırlığını; meselâ bir işin yapılmasındaki başarıların ve başarısızlıkların yüzdesini bulur. Aynı psikoloji, daha yukarı bir seviyede, ordinal, yani sıra esasına dayanan değer basamakları kullanır. Olguları aynı boyut içine yerleştirebildiği her durumda bu usule başvurur. Sıraya konmuş basamaklar arasındaki seviye farkını sayıya vurabilirse, aralıkları ölçer (msl. bir duyumun şiddeti). Yukarıda açıklanan ilişki içine sokulan bu üç olgu düzeninden her biri, çeşitli açılardan ele alınabilir.

1) *Tepki (T).* Tepki, ya fizyolojik bileşkenleri açısından (bunlar meselâ iç salgı bezleriyle ilgili, nörovejetatif nitelikte ya da hareketle ilintili bileşkenlerdir) veya yapılan edimin (fiilin) seviyesinde incelenir. Bu edim ise, davranış veya söz niteliğinde olabilir. Davranışların süresi, şiddeti ve niteliği analizden geçirilmeğe elverişlidir.

2) *Durum (D).* Hem fiziksel çevreden (algılanmış veya algılanmamış uyarımlar), hem de bazı nesnelerle bazı kişilerden kurulu bir dünyadan meydana gelir. Ancak bu nesnelerle kişilerin anlamı, öznenin kendisine göre, özellikle de, kişisel deneyine ve güdülenmelerine göredir: yani özneldir. Fizik, teknik ve sosyal çerçeve ile deneğin yapacağı iş birbirinden ayırt edilerek durum ortaya konur ve açıklanır.

3) *Kişilik (K).* Kişilik şu farklı seviyelerde ele alınır. Gövde yapısı, mizaç, karakter; ayrıca, tavırlar, güdülenmeler, zihnî yetenek ve imkânlar. Bu inceleme ya doğrudan ya da dolaylı (soyaçekim belirlenmeleri, sosyo-ekonomik çevreler, eğitim tarzı v.b.) olur.

● *Temel ilişkiler:* temel sayılabilecek üç tip ilişki vardır:

1) *Psikolojik fonksiyonların incelenmesi.* D değişikliğe uğratıldığı zaman T nasıl değişir? Örnekler: zaman bakımından (D) karanlığa uyum'un (R) gelişmesi; tekrar sayısına göre (D) öğrenme derecesi (T); verilen görevin çeşidine göre (D) zihnî yetkinliğin derecesi (T).Bu tip araştırmalarda, genellikle, kişisel farkların etkisini ortadan kaldırmak amacıyle, birkaç veya birçok kişi ele alınır.

2) *Kişiliğin yapısal yönden incelenmesi.* Bir grup, ayrı ayrı tepkilere yol açan farklı durumlarda incelenir. Bu durumda, ayrı kişinin cevapları (tepkileri) arasında ne gibi ilişkiler vardır? Çeşitli heyecan tepkileri arasındaki bağıntılar (genel ve özel görünümler) ve denekten istenen çeşitli işlerdeki farklı etkililik dereceleri arasındaki bağıntılar (genel etkenlerle özel etkenler) bu tür araştırmaların örnekleridir. Bu araştırmalar, cevapların kümelenmelerini etkileyen yapısal bağlantıların ortaya çıkarılmasını mümkün kılar.

3) *Kişilikle ilgili karşılaştırmalı incelemeler.* Belirli bir boyut bakımından aralarında fark bulunan kişiler aynı durum içinde ele alınır. Bu durumda, tepkiler arasındaki farklar kişilik farklarıyle açıklanır. Bu farklar, yaş, cinsiyet, beden yapısı, mizaç gibi biyolojik, çevre, eğitim seviyesi gibi sosyolojik veya zekâ, heyecan, tabiî yetenekler gibi psikolojik nitelik taşıyan farklar olabilir. Deneyleme, birçok denek grubu üzerinde yapılır. Ancak, bu denekler belirli bir özellik bakımından, nicel veya nitel bakımdan farklı olan deneklerdir. Bu değişik bağıntı tipleri, çok değişkenli deneysel düzlemlerde biraraya getirilebilir. Meselâ psikolojik fonksiyonların, kişiliğin çeşitli yönleriyle bağıntı haline sokulması bu şekilde mümkün olmuştur. Bu durumda, tek bir denek grubu üzerinde deney yapacak yerde, aralarında yaş veya zekâ v.b. bakımından fark bulunan birkaç denek kümesi üzerinde çalışılır.

● *Deneyleme merhaleleri.* İlk merhale, her zaman, gözlem merhalesidir. Bununla birlikte, bu gözlem, sebepler arasındaki bağıntılara veya olgular arasındaki eşzamanlık ilişkilerine dayanan varsayımlara ulaşır. Bu varsayımlar, bizi, araştırmanın deneysel merhalesine götürür. Deneyci, birtakım uygun araştırma işaret ve direktiflerine göre, deneğin durumlarını, yapacağı işleri ve tavırları çeşitlendirir. Bundan sonra, davranış değişikliklerinin, ileri sürdüğü kendi varsayımlarına uyup uymadığını araştırır. Bilimin yeterince ilerlemiş olduğu bir dönemde, varsayımlar artık gözlemlerden değil, bilinen yasalardan çıkarılmaktadır. Lewin (1936) ve Hull'dan (1943) beri, deneysel psikoloji, işte bu varsayımlı-tümden gelimsel döneme girdi. Böylelikle de, deneysel psikoloji bugün, davranışların biçim açısından ele alınmasına yönelmiş bulunuyor. Meselâ öğrenme olayı, bugün, gitgide, birtakım matematik modellere göre incelenmeğe başlanmıştır.

● **Deneyselcilik** i. Fels. *Yeni.* Hakikatin deney yoluyle elde edilebileceğine inanan görüş. (LM)

DENEYÜSTÜ blş. sıf. *Yeni.* Deneye dayanmayan, akılla ilgili olan. *Esk.* Müteal. ‖ Deneyin bir şartı olan ve deneye dayanmayan (şey). *Esk.* Fevk-at-tecrübe. *Eşanl.* TRANSANDANTAL (fr. *transcendental*).

— Fels. İskolastik felsefede bütün varlıklara ait bazı nitelikler (bir,doğru, iyi [*unum, verum et bonum*]) için kullanılır. ‖ Kant'ta, bilgimizin şartları olan deney öncesi idrak yasalarının tümüne verilen ad: *Deneyüstü ilkeler.* (Deney imkânları şartlarının bütün olarak incelenmesi deneyüstüdür.)

— ANSİKL. Mant. ve Fels. Kant, deneyden önce ve deneyin dışında, salt akıldan gelir görünen her şeyi *deneyüstü* diye adlandırır. Deneyüstü felsefe yalnızca *a priori* bilgi ile, salt akla dayanan bilgiyle uğraşır. Kant'ın *Kritik der Reinen Vernunft* (Salt Aklın Tenkidi) [1781] adlı kitabı bütün bilgilerimizdeki transendental unsurları ortaya çıkararak bu felsefe için hazırlık yapmak amacını taşır. Kant burada önce duyarlığı inceler, bu incelemenin metot ve özelliğini gözönünde bulundurarak, tenkidin bu bölümünü *deneyüstü estetik* (duyarlık nazariyesi) diye adlandırmıştır. Deneyüstü mantık, salt düşünme unsurlarının kaynağını, genişlik ve değerini belirler; buna karşılık genel mantık, bu salt unsurları genel *uygulanışları* bakımından inceler. Deneyüstü mantık, *deneyüstü analitik* (bütün bilgimizin *a priori* unsurlara indirgenerek çözümlenmesi) ve *deneyüstü diyalektik* (bilginin meşrû sınırının aşılmasından ileri gelen yanlışlıkların düzeltilmesi) gibi bölümlere ayrılır. Bunun gibi, *deneyüstü metodoloji* salt aklın takip edeceği kuralları gösterir; *deneyüstü teoloji* ise, salt aklın basit kavramları aracılığıyle Tanrının varlığını kanıtlamayı dener.

Deneyüstü idealizm, genellikle Schelling'in felsefesinin adıdır. Bu felsefe, tabiat felsefesi ile zihin felsefesi arasındaki belli ayrımların arkasında gizli olan özdeşliği ve Mutlak'ı inceleme konusu yaparak, bu iki felsefeyi birleştirir ve böylece öznel idealizmi aşar (transcendit).

◆ **Deneyüstücülük** blş. i. Saf aklın felsefesi. ‖ Ahlâk alanında belli bir mistisizmi savunan, Tanrı, tabiat ve insanoğlunu kaynaştırmağa çalışan amerikan felsefe okulu. (Alman idealizminden doğmuş olan deneyüstücülüğün en büyük temsilcisi Emerson'dur.) [LM]

DENFERT-ROCHEREAU (Pierre Philippe), fransız subayı (Saint-Maixent 1823-Versailles 1878). 1843'te Polytechnique'i bitirdi, Roma'da (1849), Kırım'da (1855) ve Cezayir'de (1860-1864) yararlık gösterdi. 1870'te Belfort valisi oldu, kaleyi bütün alman saldırılarına karşı başarıyle savundu. Direnmesi, şehrin 1871'den 1914'e kadar Fransa'da kalmasını sağladı. 1876'da Paris mebusu olarak millet meclisine seçildi, sol kanatta yer aldı ve Gambetta'nın siyasetini destekledi. (L)

DENGA, Moğollar zamanından XV. yy.a kadar kullanılan rus parası. Türkçe, gümüş sikke, para anlamına gelen *tenga* kelimesinden türemiştir. Rusçada çoğulu *dengi, deneşka*'dır. Zamanla 2 denga bir kopek, 200 denga bir ruble oldu. XVIII. yy. başından itibaren bakırdan yapılmağa başlandı (M)

DENGAKU i. («kır müziği» anlamında japonca k.). Eski bir japon dansı. XI. yy.ın başlangıcında ortaya çıkan bu dansın kökünün Dionysos'a dayandığı sanılır. XIII. yy.dan sonra yalnız tiyatro oyuncularına yaptırılan Dengaku, japon lirik tiyatrosunun temelini meydana getirdi. (L)

DENGE i. (esk. türk. *teng*>*deng*'ten *denge*). Birbirini ortadan kaldıran kuvvetlerin sonucu olan durma hali (Bk. ANSİKL. *Mekan bölümü*). ‖ Herhangi bir cismin veya insan bedeninin dikey durumu. ‖ Hareketin düzenliliğini ve devamını sağlayan kuvvetler bağdaşması: *Bir makinedeki parçaların dengesi.* ‖ Organik hayatın bileşkenleri arasında meydana gelen uyum. (Organizmanın normal çalışması buna bağlıdır): *Suyuklar arasında dengeyi kurmak.* ‖ *Mec.* Farklı ve karşıt varlıklar arasında bulunan ve durma, ahenk veya bağdaşıklık yaratan uygun ilişki ve oran. *Esk.* Muvazene. ‖ Çeşitli veya karşıt şeyler arasında hareketsizliği, armoniyi, uyumu meydana getiren doğru bağıntı, uygun orantı: *Bir bütçenin dengesi.* ‖ Siyasî kuvvetlerin, yetkilerin, etkilerin, birbirini sınırlayacak şekilde dağı-

Bora Bora adası açıklarında denge uskunduralı pirok Fransız Polinezyası

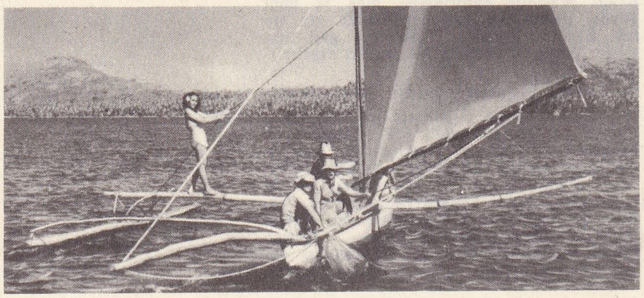

Foto. Mme. Landry (LAROUSSE)

tılması: *Siyasî denge bir hayaldir* (Napolyon). || Baskı imkânını ortadan kaldırarak huzurun yerleşmesini sağlayan kuvvetler eşitliği: *Yasama kuvvetleriyle yürütme kuvveti arasındaki denge.* || Eğilimler ile yetilerin (meleke) ölçülü bir şekilde bağdaşmasından doğan iç huzuru. || *Dengesini kaybetmek,* düşecek şekilde bir yana yatmak.

— Biyol. *Denge taşı,* çeşitli hayvanların işitme aygıtında (otosist) bulunan kireçten küçük topacık. (Otosistleri kapalı olmayan hayvanlarda denge taşları küçük kum tanecikleridir.) || *Tabiî denge,* belli bir bölgede ve belli iklim şartları altında bulunan bitki örtüsü ve faunayı meydana getiren canlıların, birbirleriyle ve toprakla ilişkileri bakımından bir dereceye kadar yerleşmiş oturmuş durumu. Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Denge tecrübesi,* bir geminin denge merkez yüksekliğini hesaplamak için, gemi deneme halindeyken, yük ve ağırlıkların yerlerini uygun şekilde değiştirerek gemiyi yana yatırmak, baş ve kıçı üzerine dikmek suretiyle yapılan hareketlerin tümü. || *Denge uskundurası,* bazı kayıklarda, dengelerini sağlamak için bordalarına dikey olarak bağlanmış ağaç serenlerin tümü. (Büyük Okyanus'taki puroğların [ağaç kütüğü oyularak yapılmış kayık] çoğunda denge uskundurası vardır.) || *Kararsız denge,* denge merkeziyle ağırlık merkezi üst üste gelen geminin durumu. (Bu durumda, geminin nadiren doğru durduğu görülür, genellikle sancak veya iskeleye yatar. Buna *oynak gemi* de denir.)

— Deneysel psikol. Bk. ANSİKL.

— Fiz. *Denge sağlamlığı,* bir sıvı içinde dağılmış bir maddenin, değişik seviyelerde yoğunluk farkları yaratan ve sonuç olarak, dağılmış maddenin çökelmesine yol açan tortullaşma olayı başlamadan önce, az çok uzun bir süre dağılım halinde kalabilmesi özelliği. (Bk. ANSİKL.) || *Değişen denge,* durumu değiştirildiği zaman, bir başka durumda dengeye giren cismin hali: *Sabit bir nokta etrafında hareket eden ağırlıklı bir cismin asılma noktası ağırlık merkezinin dikeyinde ve altında ise bu cisim, değişen denge halindedir.* || *Değişmeyen denge,* durumu değiştirildiği zaman, dengeye girmek için bir cismin kendiliğinden aldığı durum: *Sabit bir nokta etrafında hareket eden ağırlıklı bir cismin asılma noktası ağırlık merkezinin düşeyinde ve üstündeyse, bu cisim değişmeyen denge halindedir.* || *Kararsız denge,* durumu değiştirildiği zaman, verilen yeni durumu muhafaza eden bir cismin hali: *Sabit bir nokta etrafında hareket eden ağırlıklı bir cismin asılma noktası ağırlık merkeziyle üst üste gelirse bu cisim, kararsız denge halindedir.*

— Fizyol. Vücudun ve çeşitli kısımların mekânda bulunduğu sürekli durum. (Bk. ANSİKL.) || *Denge organı,* iç kulak dolambacında yer alan, yere yönelim duygusunun doğum yeri sayılan, denge ve yönelme bakımından önemli rol oynayan denge taşlarına verilen ad.

— G. santl. Bir heykelin, kimi zaman ustalıkla gizlenmiş mermer veya bronz payandalarla sağlamlaştırılması. || Bir mimarî veya resim kompozisyonunda kitlelerin, boş ve doluların dengelenmesi yoluyle istifi.

— Havc. *Denge bozulması,* yatay uçuş sırasında hız kaybı dolayısıyle uçak dengesinin bozulması: *Denge bozulması halinde uçak, motor ağırlığı ile burnu üzerine düşer.* || *Denge sağlamlığı,* rastgele bir etki ile denge durumundan ayrılan bir uçağın tekrar o durumu alabilme yeteneği. || *Denge türboreaktörü,* yalnız dikey durumda çalışmak üzere yapılmış türboreaktör. (Böyle bir türboreaktörün çatısının çok basitleştirilmiş olması, çok zayıf bir ağırlık-itme ilişkisine yol açar. Bu cins motor, dikey iniş ve kalkışlı bazı uçaklarda, iniş ve kalkış sırasındaki dengeyi sağlamak ve aerodinamik dengenin yerine geçmek üzere kullanılmaktadır.)

— İkt. (Bk. ANSİKL.) || *Dış ödeme dengesi,* bir ülkede oturan kimselerle yabancı bir ülkede oturan kimseler arasındaki ticarî işlemlerin belirli süreyi kapsayan muhasebesi. Bk. TİCARET.

— Jeol. *Denge kesintisi.* Bk. REKSİSTAZİ.

— Jeomorfoloji. *Denge eteği,* kaba gereç kırıntılarının (dağ döküntüleri, bir kumulun rüzgâr altındaki yamacı) yığışmasıyle oluşan yamaç.

— Karşılaştırmalı fizyol. Bk. ANSİKL.

— Kim. Bileşimi değişmeyen bir maddeler sisteminin durumu. (Denge, kimyevî tepkime yokluğundan veya aynı hızla meydana gelen iki zıt tepkimeden doğabilir. Bu ikinci durumda, dengeye *dinamik* veya *hareketli* denir.) || *Dengesi sağlam cisim,* ancak çok kuvvetli bir ısı yükselmesinde ayrışabilen veya üzerinde kimyevî reaktiflerin etkisi az olan cisim.

— Leng. *Ünlü dengesi,* kuzey dilbiliminde, bitimdeki vurgusuz ünlünün niteliği kök hecesinin niceliğiyle düzenlenir; bu düzenlemede eski temel ünlüler (*a, i, u*) kısa bir kök hecesinden sonra aynen okunur, ama uzun kök hecesinden sonra zayıflar ve *ae, e, o*'ya dönüşür (eski İsveççede *koma,* gelmek; *siungae,* şarkı söylemek). [Günümüzde sesli dengesi özellikle isveç lehçelerinin ve kuzey Norveççe'nin özelliğidir. İsveç yazı dilinde de ünlü dengesinin bazı izleri görülür.]

— Mekan. *Denge sağlamlığı,* denge durumundan az çok ayrılmış olan bir cismin tekrar o durumu alabilme yeteneği. || *Statik denge.* (Bk. ANSİKL.) || *Yüzen cisimlerin dengesi.* Bk. ANSİKL.

— Metalürji. *Dengesi sağlam çelik,* özelliklerini devamlı olarak koruyabilen çelik.

— Meteorol. *Atmosferin dikey dengesi.* Bk. KARARLILIK.

— Muhas. Bk. MİZAN.

— Nükl. *Radyoaktif denge,* bozunmasıyle başka bir radyoaktif element meydana gelen bir radyoaktif elementin, bozunan atom sayısının oluşan atom sayısına eşit geldiği bir zaman aralığındaki durumu.

— Saatçilik. Termik bir denge elde etmek için yapılan organa denir.

— Sibern. *Denge fonksiyonu,* bir büyüklüğün, ölçme sırasında uğrayabileceği önemli bir değer değişikliğini gideren veya tamamen tersine, bu büyüklüğün başka büyüklüklerle akla yakın bir karşılaştırmasını yapabilmek için ona bir katsayı ekleyen fonksiyon. || *Denge sağlamlığı,* bir büyüklüğün, anî ve geçici olarak bıraktığı «normal» değeri tekrar alabilme yeteneği.

— Sirk. Özel cambazlık numarası veya cimnastik salonları ve sirklerde, zor hareketler yapabilmek için verilen bilgilerin tümü. (Bunlar halka atraksiyon numaralar olarak sunulur. Bk. ANSİKL.) || *Denge sırığı,* ip cambazları ve diğer bütün cambazların, çok yüksek yerlerde dengelerini sağlamak için kullandıkları uzun sırık.

— Tar. *Avrupa dengesi,* bir avrupa devletinin, öteki devletler üzerinde belirli bir üstünlük kurmasını engellemeyi öngören sistem. Bk. ANSİKL.

— Teknol. Patlayıcı bir maddenin, içten bozulmaya karşı gösterdiği direnç. Bk. ANSİKL.

— Zool. *Denge oranı,* çift kanatlı böceklerde, arka kanatların yerinde bulunan, çomak şeklindeki küçük eklentilere verilen ad. (Bunlar uçarken böceklerin dengesini sağlayan duyu ve denge organlarıdır. Kesilip çıkarılırsa böcek uçamaz, hattâ çoğu zaman hemen ölür.)

— ANSİKL. Biyol. *Tabiî denge,* bitki örtüsü ve faunayı meydana getiren canlılar arasında kurulur; bu denge durumunda her tür yer ve yiyecek elde etmek için kendisiyle rekabet halinde olan diğer türlerin varlığıyle sınırlı şekilde çoğalır. Bir bölgede böyle bir denge kurulduğu vakit durum gene de çok naziktir; yeni bir türün bölgeye girişi veya o bölgeden çıkışı denge durumunu çabucak bozar, çoğu zaman yıkıma yol açar. Meselâ, Avustralya'ya tavşanın girişi bu kıtada tabiî dengeyi yok etti ve bu kemirgenlerin çoğalışı yüzünden bitki örtüsü, hattâ diğer hayvanların hayatı tehlikeye girdi. Bu örnek, insanoğlunun, tabiî bitki örtüsü ve faunaya tarım, hayvan yetiştirme ve buna benzer çeşitli çalışmalarla, hattâ deneme şeklinde olsa bile, müdahale etmek istediği zaman ihtiyatlı hareket etmesi gerektiğini gösterir.

— Deneysel psikol. Gerek statik, gerek dinamik denge iç kulak tarafından idare edilir. Dikey duruştaki denge, özellikle ağırlık çekim merkezinin değişmesi, statokinezimetre* denilen dengeölçer âletinin yardımıyle incelenir.

— Fiz. *Denge sağlamlığı,* dağılım halindeki maddenin ya gerçek bir eriyik meydana getirmesinden, ya eriten maddeye molekül birleşmesiyle bağlı olmasından veya dengeleyici bir maddeyle tutulmuş olmasından ileri gelir. Denge sağlamlığını bazen uzunca bir süre koruyabilen karmaşık bir sıvı, dağılmış maddelerin veya denge sağlamlığını veren dengeleyici maddelerin yapısında yavaş meydana gelen bir değişiklik sonucu, kendiliğinden denge sağlamlığını kaybedebilir. Bu durumda, eskime* denilen daha değişik bir olay işe karışır.

— Fizyol. Mekânda vücudun çeşitli parçaları arasında kurulan normal bağıntıların sürekli haline denge denir. Vücudun parçalarının duruşlarında meydana gelen değişme ve bu değişmenin sebep olduğu dengeleme tepkileri, birçok duygu, duyu ve hareket sistemlerini harekete geçirerek bozulan dengeyi yeniden kurar.

Denge durumu hakkında merkez sinir sistemine ulaşan uyartılar birçok kaynaktan gelir:

1. İç kulak dolambacındaki üç yarım daire kanalı, üç ayrı düzlemde bulunur ve başın duruşu hakkında bilgi verir;

2. Duyarlı teller, sinir akımıyle kasların, kirişlerin ve eklemlerin gerilme derecesi ve vücut kısımlarının birbirine göre duruşu hakkında bilgi verir;

3. Ayaktaki kas telleri ayağın yere yaptığı basınç değişikliklerini gösterir;

4. Görmede denge de rol oynar. Bu uyartıları karşılayan hareket emirleri çoğu zaman bilinçsiz olarak gerçekleşir, bilinç ancak alışılmamış durumlarda işe karışır. Dengeyi sağlayan hareketler iki çeşittir:
1. Dengeli duruşu sağlayan güçlü kas kasılması;

2. Dengeyi yeniden sağlamak için vücut parçalarının yerini değiştiren evreli kas kasılması.

Kas gerilimini ve hareketler arasında beraberliği yöneten bütün sistemler elbirliğiyle dengeyi korumağa çalışır. Bundan ötürü beyincik, dengenin korunması için gerekli hareket ve duruşların uyumunda önemli bir rol oynar. Vücudun çeşitli yerlerinde, çeşitli hastalıklardan ileri gelen bozuklukların denge bozukluğuna yol açışı ve beyincikteki bozuklukların dengesizliğe sebep olması bununla açıklanabilir. Fakat dengenin sağlanmasıyle görevli öteki organlarda meydana gelen bozukluklar da denge bozulmasına yol açar.

— İkt. İktisat alanında, çeşitli fikirleri savunan okulların hepsi, denge kavramının önemini sezmişler ve dengenin kanunlarını bulmak, sebeplerini, ortaya çıkış şekillerini ve şartlarını incelemek ihtiyacını duymuşlardır. Fizyokratlardan modern iktisat bilginlerine kadar bütün araştırıcılarda bu eğilim görülür.

Denge kavramının analizinde, üç fikir ileri sürüldü.

Bunların ilk ikisi, *statik denge* görüşüne varır; zaman faktörü hesaba katılmaz ve para akışları üzerinde değil gerçek akışlar (nicelik) üzerinde durulur.

Denge, karşıt kuvvetlerin ve eğilimlerin ortadan kalkmasıdır. Böylece, iktisadî sistem bir uyum ve istikrara kavuşabilecek ve gerçekleştirildiği takdirde varılan istikrar her bakımdan tatmin edici olacaktır.

Denge hakkındaki bu görüş, klasik düşüncenin temel özelliklerinden birini meydana getirir ve J. - B. Say tarafından ortaya konan meşhur «sürüm alanları kanunu»nda açıklanmıştır. Böylece, denge, iktisadın normal ve gerçek bir durumu olarak düşünülmüştür.

Etkilerin ve kuvvetlerin karşılıklı bağımlılığı hakkında yapılan bir başka analiz de, Walras ve Pareto'nun bağlı olduğu Lozan okulunun denge görüşünü benimsemeye gö-

türdü. Bu anlayışa göre, denge ancak gerçeği aydınlatmağa yarayan ve iktisadî hayatın topluca anlaşılmasını sağlayan ilmî bir çalışma varsayımıdır. Denge, belli şartlarda, alışveriş konusu niceliklerle fiyatların ilişkilerini gösteren bir denklemler sistemi olarak tanımlanır. Bundan ötürü, her değişken diğerlerinin fonksiyonudur ve bunlardan biri değişikliğe uğrayınca, diğerleri de değişir. Böylece, iktisat nazariyesi, sürekli olarak genel bir denge durumuna yönelen ve karşılıklı olarak birbirine bağımlı bulunan pazarlar topluluğunun incelenmesi olarak ele alınmağa başlandı.

Modern iktisat teorisi, dengenin analizine, zaman kavramını (A. Marshall) ve para akışını (Keynes) sokarak, bu analizi daha zenginleştirdi ve somutlaştırdı. Böylece, *statik* denge kavramından *dinamik* denge kavramına geçme imkânı doğdu. A. Marshall, genel denge ile durgunluk halini ve uzun süreli kısmî denge ile kısa süreli dengeyi birbirinden ayırdı. Keynes, kısa süreli denge üzerinde durdu; analizlerinde tahminlere yer verdi ve nazariyesini fiyatlara değil, gelirlere dayanarak ortaya koydu. Böylece, gerçek hadler (nicelik dengesi) açısından değil, para hadleri açısından ele aldığı dengenin temel şartını, global tasarruf ile global yatırım arasındaki eşitlikte buldu. Denge kavramı, iktisat olaylarının açıklanmasını ve belli süreler içinde, belirli bir iktisadî sistemde etkinlik gösteren çeşitli kuvvetlerin ortaya çıkardığı tepkilerin incelenmesini kolaylaştıran bir analiz aracı olarak görünmektedir. Bu tepkiler düzeltici bir rol oynayarak sistemin eski haline gelmesine yol açabilir. Ama buna karşıt olarak, başlangıçta mevcut dengesizliği daha geniş hale de getirebilirler. Modern iktisat teorisinin tümü ve özellikle çevrimler teorisi, bu karşılıklı bağımlılık ve gerilim, kısmî dengesizlik ve istikrarsız denge olaylarının incelenmesinden başka şey değildir.

— Karşılaştırmalı fizyol. Yere veya deniz dibine basan hayvanlarda denge, yerçekimi alanı içinde vücudun yönelişine bağlı reflekslerle sağlanır. Suda yüzen hayvanlar için dengeyle ilgili iki problem vardır: birincisi *hidrostatik dengedir* (vücut yoğunluğu ile su yoğunluğunun eşit oluşu); bunu yüzme kesesi sağlar; ikincisi *sırt-karın* dengesidir (balığın daima sırtı üstte durması); balıklarda ağırlık merkezi geometrik merkezin üstünde olduğu için balıklar daima kararsız denge halinde bulunur. (Öldükten sonra balığın ters dönmesi, karnının üste gelmesi bundandır.)

Kuşların uçuşu da nazik denge problemleri ortaya koyar. Ayrıca, bir yere tutunarak yaşayan yaratıkları (bitkiler, polip öbeği) da unutmamak gerekir; bunlar hızlı hareket edemezler, ama, tutunma organlarını (kökler, çengeller) «zorlamamak» için, büyüme hareketleri (bk. YER'*e yönelim*) yoluyle ağırlık merkezini daima tabana yakın tutarlar.

— Mekan. ● *Statik denge.* Serbest veya bağlı bir maddesel noktanın, düşünülen bir yer değiştirmesine *gücül*, bir kuvvetin etkisiyle gerçekten yapacağı yer değiştirmeye de *gerçek* yer değiştirme denir. Bir maddesel sistem iki ayrı kuvvet kategorisinin, yani verilen kuvvetler ile sürtünmesiz bağlama kuvvetlerinin etkisinde kaldığı zaman, denge şartlarını Galileo'nun kullandığı, sonra da J. Bernoulli'nin (1717) ifade ettiği gücül iş prensibi verir.

«Sistemin dengede kalmasının yeterli ve gerekli şartı, sistemin bağlarıyle bağdaşabilen gücül bir yer değiştirmede bütün kuvvetlerin (verilen kuvvetlerle dokunma tepki kuvvetleri) yaptıkları gücül işlerin cebirsel toplamının sıfır olmasıdır.» Cebirsel eşitsizliklere yol açtıklarından sürtünme kuvvetleri ifadede yer almazlar. Bazı basit bağları incelemekle prensip doğrulanabilir. Tamamen serbest bir katı cismin, gücül öteleme ve dönme yer değiştirmeleri yaptığını düşünelim. Bu yer değiştirmelerin, birbirine dik üç koordinat ekseni boyunca bileşenlerine tekabül eden gücül işlerin sıfır olduklarını yazalım; koordinatları x, y, z olan noktaya etki eden kuvvetin izdüşümleri X, Y, Z olsun,

1. kuvvetlerin eksenler boyunca izdüşümlerinin cebirsel toplamlarının sıfır oldukları ifade eden

$$\Sigma X = 0, \quad \Sigma Y = 0, \quad \Sigma Z = 0$$

bağıntıları,

2. kuvvetlerin eksenlere göre momentlerinin cebirsel toplamlarının sıfır olduklarını ifade eden

$$\Sigma(yZ-zY) = 0, \quad \Sigma(zX-xZ) = 0, \quad \Sigma(xY-yX) = 0$$

bağıntıları elde edilir. Bu 6 denklem, dengenin gerekli ve yeterli şartlarıdır.

Katı cismin serbest olmaması halinde bu 6 şartın sayısı azalabilir. Durumu sadece bir tek parametre ile tespit edilen sisteme «tamamen bağlı sistem» denir. Bu halde bağlarda bağdaşabilen bir tane yer değiştirme düşünülebilir, sonuç olarak da bir tane şart denklemi kalır; cisim Ox ekseni boyunca dönmeden kayabilir ve bu halde $\Sigma X = 0$'dır veya cisim Ox ekseni boyunca kaymadan o eksen etrafında dönebilir, Σ bu halde, $\Sigma(yZ-zY) = 0$ olmalıdır.

Denge durumundan biraz ayırdıktan sonra bırakılan bir sistem, ufak salınımlarla tekrar ilk duruma gelebilirse bu sistem *kararlı denge* halindedir. Böyle olması için, sistem ilk duruma gelirken, kuvvetlerin yaptıkları işlerin cebirsel toplamı pozitif olmalıdır. Pratik olarak birçok denge problemi, bugün, grafostatik yolu ile çözülmektedir.

● *Yüzen cisimlerin dengesi.* Bir sıvı içinde bulunan bir cisme zıt yönlü iki kuvvet etki eder: cismin ağırlığı ve şiddeti cismin yerini değiştirdiği sıvının ağırlığına eşit olan kaldırma kuvveti. (Bk. ARKHİMEDES PRENSİBİ.) Denge olabilmesi için bu iki kuvvet bir sıfır sistemi olmalıdır (birbirini yok eden iki kuvvet). Ağırlığın tatbik noktası cismin ağırlık merkezidir; kaldırma kuvvetinin tatbik noktası, cismin yerini değiştirdiği sıvının ağırlık merkezidir. Bu noktaya *itme merkezi* veya gemilerde *karina merkezi* denir. Denge halinde bu iki nokta aynı düşey üzerindedir.

G ağırlık merkezi, P itme merkezinin altında ise denge kararlıdır. Gerçekten bu halde, cismin denge durumundan biraz ayrıldığı düşünülse, G noktası cisme göre yer değiştirmez, P noktası çok az yer değiştirse de ağırlık ile kaldırma kuvvetinden meydana gelen kuvvet çifti (doğrultucu çift) cismi tekrar ilk durumuna getirir. Yüzen cisimlerde dengenin kararlı olması için G noktasının P noktasının altında olması gerekli bir şart değildir. Enlemesine biraz yana yatan bir gemide P noktası P''ye gelir. PG doğrultusu ile P'den geçen düşey doğrultunun M kesim noktası G noktasının üstünde ise, ağırlık ile kaldırma kuvvetinin çifti gemiyi tekrar ilk duruma getirmek ister. Ufak bir sapmaya tekabul eden M noktasına *«ara merkez»* noktası denir. Bu durumda yüzen bir cismin enine dengesinin kararlı olmasının gerekli ve yeterli şartı, mümkün bütün sapmaları karşılayan M noktalarının G noktasının üstünde olmalarıdır. Dengenin bozulmaz olması P ve G noktalarının çakışık halde bulunuşunun veya yatay bir silindir ve homogen bir kürede olduğu gibi cismin şekil bakımından simetrik oluşunun sonucudur.

— Sirk. Özelliklerine göre birçok çeşit denge vardır: tek kol üzerinde, baş başa, el ele vererek, dikey merdivenle, yerde sırıkla, inişte ve çıkışta elleri basamak olarak kullanarak dengede durma; insandan piramitler yapma v.b. Halkalar, trapez, asılı sırık, merdiven ve bir antrenörün yönetiminde yapılan denge gösterileri (uçak, helikopter) en gösterişli olanlarıdır.

Top, sallanan tahta, silindir, bisiklet ve patenler üzerinde çeşitli şekillerde dengede durmanın birçok tekniği vardır.

— Tar. *Avrupa dengesi* fikri Yeniçağın başlangıcında, önce Venedik ve Milano, daha sonra da Floransa, Savoia ve Vatikan arasındaki nispî kuvvet eşitliğinin sürekli bir barışa dönüşmesini sağlayan Lodi antlaşmasıyle (9 nisan 1454) başlar. Avrupa dengesi fikri, daha sonra (XVI. yy. da) Fransa kralı François I ile Karl V arasındaki rekabet sonucunda ortaya çıktı; önce Fransa kralları tarafından Avusturya'nın Avrupa hürriyeti için yarattığı Hollanda tarafından Louis XIV'ün saldırgan ihtiraslarına ve nihayet İngiltere ile müttefikleri tarafından Napolyon I'e karşı öne sürüldü. Avrupa dengesi, ilk önce Westfalen antlaşması (1648) ile resmen onaylandı; bunu Utrecht (1713) ve Viyana antlaşmalarıyle (1815) gerçekleştirilen yeni dengeler takip etti. Bir devletin üstünlüğü, özellikle kara Avrupası ülkeleri arasında «denge» fikrini geliştirdiyse de, denizci devletlere karşı da uygulandı; İngiltere'nin deniz hegemonyası kurma teşebbüslerine karşı kurulan silâhlı tarafsızlık, ittifakların (1780-1800) temeli oldu.

Bu yüzyılın başlarında, Avrupa dışı büyük devletlerin ortaya çıkışıyle kösteklenen avrupa dengesi fikri, milletler siyaseti taraftarı olan başkan Wilson'un ağır tenkitlerine uğradı ve Avrupa'nın eski milletlerinin gerilemesi üzerine ortadan silindi.

— Teknol. Patlayıcı bir maddenin duyarlılığı ile karıştırılmaması gereken *denge sağlamlığı*, uygulama yönünden büyük önemi olan bir niteliktir. Denge sağlamlığı göstermeyen patlayıcı maddeler, zamanla bozularak kendiliğinden patlayabilir. Pikrik asit gibi kendiliğinden kararlı bazı maddelere karşılık, nitro selülozlar ve nitrik esterlerin pek çoğu zamanla, yavaş gelişen kimyasal bir bozulma gösterir; dumansız barutlar için de aynı olay söz konusudur. Patlayıcı maddelerin kararlılık derecesini ölçmek için, yapım sonrasında veya kullanmak üzere bekletilirken denge denemeleri uygulanır.

◆ **Dengeli** sıf. Dengesi olan. ‖ Doğru düşünen, yetenekleri kusursuz olan (kimse). *Esk.* Muvazeneli.

— Binic. Atının hareketlerine yumuşaklıkla kendini uyduran binicinin duruşu. ‖ Normal yürüyüşlerde vücut ağırlığını dört ayağı üzerine eşitlikle bölüştürmüş olan ve her an ihtiyaca göre bu ağırlık dengesini değiştirebilecek olan bir atın özelliği. (Dengeli bir at daima vücuduna hâkimdir.)

— Denizc. *Dengeli (mütevazin) dümen*, ekseni, dümen yelpazesinin kenarında değil de, bu yelpazenin taşkın tarafının hemen merkezinde bulunan dümen. ‖ *Pastaların dengeli yapılması*, gemi yapımında pastalar omurgaya bağlanırken, bunlara iyi bir durum sağlamak.

— G. santl. Bir eser içinde muvazeneli bir şekilde yer alan kitlelerin sağladığı ahenkli uyum.

— Radyotek. *Dengeli kadran*, bir kompansatör*le donanmış alıcı kadran.

◆ **Dengelilik** i. Dengeli olma hali.

— Petr. *Dengelilik*, depolama veya kullanma sırasında ayrışma geçirmeyen petrol ürününün niteliği. Benzinlerin dengeliliği için, zamkların oluşumuna yol vermeyen önleyiciler kullanılır. Gazyağı ile yağlama yağının dengeliliği her şeyden önce bunların zamanla daha koyu bir renk almamalarıdır.

◆ **Dengesiz** sıf. Dengesi olmayan. *Esk.* Muvazenesiz.

— Elektr. Her telinden aynı etkin şiddette akımın geçmediği veya faz farkları düzgün olarak değişmeyen çok fazlı devreler için söylenir.

— Patol. Aklî dengesi bozulmuş olan kişi.

— Mekan. Etrafında döndüğü eksenine göre bir parçasının ağırlığı dengelenmemiş olan cisim. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mekan. Dönen cismin ağırlık merkezi dönme ekseni üzerinde değilse cisim *dengesiz*'dir. Bu halde cismin ağırlığı, tatbik noktası dönme ekseni üzerinde bulunan bir kuvvetle, dengesizliği yapan parçanın ağırlığı olmak üzere iki bileşene ayrılabilir. Dengesizliği yapan ağırlık, momenti, o ağırlık ile onun eksene olan uzaklığının çarpımına eşit bir kuvvet çifti gibidir. Statik denge (rotor dönmezken), dengesizliği yapan ağırlığın eksene göre momentini yok edecek şekilde ve onun düzlemi içinde zıt bir ağırlığın ilâvesiyle elde edilir. Bununla beraber, bu şart, hareket halinde denge (dinamik denge) için yeterli olmayabilir.

◆ **Dengesizlik** i. Dengesiz olma hali: *İki taraf arasındaki kuvvet dengesizliği. Esk.* Muvazenesizlik.

— Oto. *Ön tekerleklerin dengesizliği,* ön tekerleklerin devamlı olarak, bir sağa bir sola yönelmesi şeklinde beliren denge hatası. («Yalpalama» veya «ayarsızlık» da denilen bu dengesizlik, direksiyon başındaki sürücünün tekerlekleri kontrol edememesine yol açar. Bu hata, ya arabanın direksiyon tertibatındaki bazı organların [tekerlek mihverleri, direksiyon mili mafsalı] aşınmasından veya daha büyük bir ihtimalle, ön tekerleklerin iyi dengelenmemiş olmasından ileri gelir.)

— Patol. Akıl açısından denge eksikliği. Bk. ANSİKL.

— Petr. Belirli bir stoklama süresi sonunda, bir ürünün özelliklerinden birini kaybetmesi (msl. bir petrolün renk değiştirmesi, bir benzinde zamk miktarının azalması).

— ANSİKL. Patol. *Psikopat kişilik* deyimi yerine kullanılan *ruhî dengesizlik*'in tanımlanması güçtür. Bu, normallikle hezeyan arasında yer alan, aracı bir psişik durumdur. Dengesizlik, genel olarak, bireyin ruhî özellikleri açısından normal durumdan ayrılır: dengesiz kişilerin davranışı, normal insanlar için yadırgatıcı olmamakla beraber duygusal tepkilerinin mübalâğalı ve bozuk oluşu açısından farklılık göstrir. Öte yandan dengesizlik hezeyandan, aklın sağlamlığı ve gerçek dışı akıl kuruluşlarına yönelmemesi açısından ayrılır. Bu çeşitli durumlar arasındaki sınırlar, belirsiz ve kaypaktır.

Ruhî dengesizliğin birçok görünüşü vardır; dikkate alınacak bellibaşlı tipler şunlardır: aşırı heyecanlılar, hipomanlar gibi sürekli taşkınlık içinde bulunanlar, manyakdepressifler (çökkünler); psikoz dışındaki siklotimler; erotomanlar gibi tutkulular, paranoyalı psikoz dışındaki paranoyak bünyeliler; şizoid tipler v.b. Bu tipler, çoğunlukla, normalliğin sınırları dışında yaşarlar; kolayca densizlikler, sapıklıklar yapabilir, zorbalık belirtileri gösterir, çeşitli olaylarla içinden çıkılmaz durumlara sebep olurlar; bu yüzden de çevrenin düzen ve güveni için tehlike yaratabilirler. (LM)

DENGELEME i. Dengelemek işi.

— Akust. *Ses dengelemesi yapmak,* bir kayıt veya yayın sırasında çalgıcıları ve şarkıcıları mikrofonlar karşısında istenilen ses dengesini sağlayacak şekilde sıralamak. (*Mikrofon yerleştirme* de denir.)

— Fizyol. Dengeyi sağlayan çeşitli organların etkinliği.

— Havc. Uçuş şartları ne olursa olsun, bir uçağın uçuş sırasında alacağı bütün durumlarda dengede kalmasını otomatik olarak düzenleyen metot.

— Mekan. Bir sistemin bazı parçalarının devirli hareket etmeleriyle meydana gelecek eylemsizlik kuvvetlerine ve sert çıkışlara karşı koymak için, bazı karşı ağırlıkların kullanılması. (Böylece, sistemin hareketinin yumuşak ve düzenli olması sağlanır.) Bk. ANSİKL.

— Metalürji. Molekül dengesini sağlamak için, bir maddenin yapımı sırasında uygulanan termik tavlama işlemi.

— Petr. Ayrımsal damıtma yoluyle, benzin içindeki bütanın ve başka uçucu hafif ürünlerin ayrılması.

— Sibern. Bir sistemin birbirine bağlı ve eşit iki büyüklüğünden birini ayarlayarak, bir dış etkenin bu büyüklükler üzerinde yapacağı etkileri giderme. || *Otomatik dengeleme,* bir aservisman düzeneği yardımıyle karşı koyma metoduna göre yapılacak bir ölçmede, dengenin otomatik olarak sağlanması. (Bir sistemin gereken durumu alabilmesi için, bir ek enerji kaynağının otomatik olarak etkisini gösterdiği bağlantıya *aservismanlı bağlantı* denir. Böyle bir bağlantının düzenleyici kuvveti, genel olarak, dokunmadan meydana gelen bir kuvvet değildir; elektromagnetik kuvvet gibi başka türden bir kuvvet olabilir.)

— Teknol. İşlenmemiş haldeki bir patlayıcı maddenin bileşiminde bulunan kararsız maddelerin kararlılaştırıcı bir madde katılarak temizlenmesi.

— ANSİKL. Mekan. Dönen parçaları, yani rotorları *dengeleme* işi, statik ve dinamik yönlerde ele alınmak gerekir.

1. *Statik dengeleme.* Rotorun ağırlık merkezi dönme ekseni üzerinde bulunduğu zaman denge sağlanabilir. Bunu sağlayabilmek için de rotor, arasında seviye farkı olmayan iki çelik ray üzerine oturtulur. Eğer dengesizlik varsa, rotor ağırlık merkezinden geçen düşey doğrultu, dokunma noktalarından geçen ekseni kesecek şekilde kendi kendini ayarlar. Bozulmaz denge sağlanıncaya kadar bir taraftaki kütle fazlalığını denkleştirmek için karşı tarafa da, orta çap düzlemine simetrik olarak uygun ağırlıkta karşı-kütleler eklenir. Rotor millerini, çelik raylar yerine bilyalı yataklar üzerine oturtmakla, millerin çapları aynı olmasa bile millerin kayma ve sürtünmesine meydan verilmemiş olur.

2. *Dinamik dengeleme.* Statik dengeleme, rotor dönerken meydana gelecek bazı salınımları önleyemediği için yeterli değildir.

Birbirine eşit ve *xx'* dönme eksenine aynı uzaklıkta kabul edilen m_1 ve m_2 kütlelerinin kütle merkezi dönme ekseni üzerindedir. Rotorun dönüşü sırasında bu kütlelere

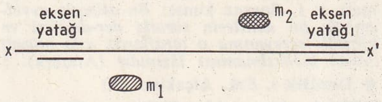

etki eden ve birbirini yok etmeyen merkezkaç kuvvetlerden meydana gelen kuvvet çifti, sarsıntılara ve yataklarda tepkilere yol açar. Statik olarak dengelenmiş kabul edilen rotor, dinamik dengelemeyi sağlamak için dengeleme makinesine yerleştirilir. Burada iki yatak, yatay olarak hareket edebilir; ancak, bağlı olduğu yaylar, bu yatakları ortalama duruma getirmek üzere gerer. Döndürülen rotor, dengesizlik sebebiyle salınımlar yapar. Rotor çevresi üzerinde en büyük genlikte salınımlar yapan ana doğru işaret edilir; aynı işlem rotoru ters döndürerek tekrarlanır. Denge bozukluğu, en büyük genlikle salınım yapan ana doğru üzerinde değil, iki ana doğrunun açıortay düzlemi üzerindedir. Salınım frekansının rotor-yay sisteminin kendi frekansına eşit olması, yani rezonans olması halinde, denge bozukluğu 90° kadar ileride bulunabilir.

Yapıları bakımından bazı makineler dengelemeye elverişlidir. İki silindirli patlamalı bir motorda, krank manötonları (muylu) arasında 180°'lik bir açı olduğu zaman dengeleme nazarî olarak sağlanmıştır. Gerçekte, biyellerin yatıklığı sebebiyle pistonlar aynı düzlem üzerinde olmadığından, krank milinin yataklarında sönen bir kuvvet çifti meydana gelir. Yan pistonları iki pistona göre 180° açıklık gösteren dört silindirli motorlarda, asıl eylemsizlik kuvvetleri yok edildiği halde ikinci dereceden dengelenmemiş eylemsizlik kuvvetleri bulunur. Yalnız, krankı bir orta kesit düzlemine göre simetrik olan altı silindirli bir motor tamamen dengelenebilir. (ML)

DENGELEMEK geçl. f. (*denge*'den *denge-le-mek*). Dengeyi, dengeli olmasını sağlamak.

— Denizc. *Pastaları dengelemek,* gemi yapımında, pastalar omurgaya bağlanırken, bunlara iyi bir durum sağlamak. || *Yükü dengelemek,* geminin suya dengeli bir surette gömülmesi için yüklerin dengeyi sağlayacak şekilde dağıtılması.

— Fiz. Bir cismi kuvvet katarak veya eksilterek dengeli hale getirmek.

— Mekan. Bir motoru, makineyi veya uçağı dengeli duruma getirmek. || *Bir emniyet supabını dengelemek,* supabı, bir ağırlık veya bir yayla denge durumuna getirmek.

— Petr. Bir petrol sıvısının, özellikle ham petrolün veya benzinin, çok uçucu bileşenlerini ayırarak, daha az uçucu olmasını sağlamak.

— Res. *Bir kompozisyonu dengelemek,* bir kompozisyonun unsurlarını, birbiriyle denge kuracak şekilde yerleştirmek. (LM)

DENGELENME i. (*Dengelenmek*'ten *denge-le-n-me*). i. Dengesi sağlanma, denge kurulma.

— Astronotik. *Füzelerin dengelenmesi,* bir füzeyi, önceden belirlenmiş bir yörünge üzerinde tutmak amacını güden teknik. Bk. ANSİKL.

— Biyol. *Organik dengelenme,* hayvanların organları arasındaki gizli bağımlılık. Bk. ANSİKL.

— Muhas. Hesaplarda denge sağlanması.

— ANSİKL. Astronotik. *Füzelerin dengelenmesi,* özellikle uzay aracı veya uydu fırlatıcılarının dengelenmesi, donatım gözüne yerleştirilen ve kendi kendine yönetim sisteminden meydana gelen bir tertibatla yapılır. Bu tertibat, bir yandan füzeye uygun bir duruş sağlarken (msl. yataya doğru gittikçe artan bir eğim ve bir uyduyu yörüngesine oturtmak için ekvatora göre belli bir açı), bir yandan da füzeyi, devamlı olarak bu tasarlanmış yörünge üzerinde tutmak amacıyle dengeler. Yararlanılan teknik lerden biri de şudur: bir duruş düzenleyicisi, aranan yörüngeye ve zamana bağlı olarak üç duruş açısının değer kayıtlarını belirler ve alınan bu değerleri, hidrolik kumanda bloku üzerinde etkin olan üç eksenli cayroskopik bir sisteme iletir. Hidrolik kumanda bloku ise, hava borularını ayarlayan hidrolik güç blokuna hareket emri verir. Füzenin hareketi ve yönlendirilmesi, yörünge üzerinde bir dengelenme işlemiyle tamamlanır. Beklenmedik bir etkiyle füzenin hareketi bozulduğu zaman, cayroskopik sistem açısal sapmayı bularak elektronik kumanda blokuna bir işaret gönderir. Elektronik blok da bu işareti, hava borularını idare eden hidrolik güç blokuna bir kumanda emri olarak geçirir.

— Biyol. *Organik dengelenme* ilkesini ilk defa Geoffroy Saint-Hilaire şu şekilde ileri sürdü. «Bir organ aşırı derecede büyürse, bu büyüme ona yakın organların zararına olur; bu organlar etkinlik ve büyüklüklerinden kaybeder, hâttâ körelir.»

◆ **Dengelenmek** edilg. f. Dengesi sağlanmak.

— Petr. *Dengelenmemiş benzin,* ham petrolün, cracking veya reforming ile damıtılmasından elde edilen, yeterince işlenmemiş ve içinde bütan fazlası bulunan benzin. (LM)

DENGELEYİCİ i. (*Dengelemek*'ten *denge-le-y-ici*). Dengede tutan: *Dengeleyici eleman. Dengeleyici etki.* || Denge kuran, eşitlik sağlayan.

— Elektr. *Elektrodinamik dengeleyici,* elektrodinamik etkileri ağırlıkla dengeleyen elektrodinamometre.

— Havc. Bir hava aracına etki yapan güçleri otomatik olarak denge haline getiren araçlar sistemi. (Uçağın dümeninde yer alan araçlar, bu çeşit bir sistem meydana getirir.) || Uçağı dengede tutabilmek için biri dikey öteki ise yatay olarak konmuş, küçük kanatlar biçiminde, sabit düzlemlerden her biri. (Bazı dengeleyiciler uçağın kuyruk kısmını meydana getirir.)

— Petr. Bir benzindeki aşırı uçucu kesirleri ayırmakla dengeyi sağlayan tablalı sütun.

dengeleme (mekan.)

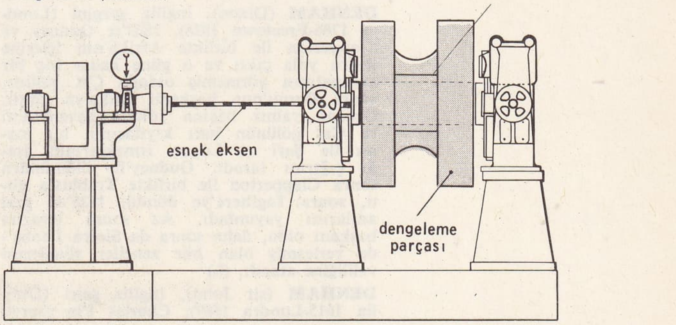

— Res. Boya ve boya astarlarının bileşiminde bulunan katı maddelerin tortulaşmasını önleyen etken. (Aynı amaçla kullanılan dağıtıcı ve sulandırıcı etkenlerin dışında bazı bileşikler [sodyum sülfat] dengeleyici olarak kullanılır.) [LM]

DENGELGEİST, alman folklorunda, göze görünmeyen cin. Suablar bu cine *Dengelmännle* der. Dengelgeist geceleri çekiç sesleriyle bazen bir kişinin bazen de pek çok kişinin ölümünü haber verir. *J.P. Hebel* bir eserinde bu cini meleğe dönüştürmüştür. (L)

DENGELİK i. (*denge*'den *denge-lik*). *Yeni.* Denge sağlayan âlet.

— Mekan. Bir buhar makinesinde, biyel veya manivela yardımıyle makinenin piston hareketini bir motor miline ileten organ. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Sürtünme dengelik*'i bir zımba taşıyan vidalı cendere: *Vidalı dengelik özellikle dökümcülükte kullanılır.*

— ANSİKL. Mekan. İlk buhar makinelerinin *dengelik*'i, (msl. Watt'ın makinesi) pistonla biyel arasında aracı bir organdı (kendi sabit merkezi etrafında salınan eşit kollu bir kaldıraç). Bugün kullanılmaz. Sürtünme dengeliki'nde vidanın hareketi, bir eksen üzerindeki sürgü yuvasında kayan iki volan yardımıyle çalışan bir tablanın aracılığıyle elde edilir. Her volan vidayı farklı yönde döndürmeyi sağlar, bu da çekicin çıkış ve çıkış ve iniş hareketlerini verir. (LM)

DENGETOZU blş. i. Bot. Bitkilerde bulunan ve onları yerçekiminin etkisine duyarlı kıldığı sanılan nişasta taneciklerine verilen ad. (Bk. *Yere* YÖNELİM.) [L]

DENGİZİK veya **DENGİZİH,** hun imparatoru Attilâ'nın üç oğlundan biri (öl. 469). Öteki kardeşleri İlek ve İrnek; annesi, Attilâ'nın en çok sevdiği başkadını Arıgkan'dır. Karadeniz'in kuzeybatı kıyılarında yaşayan Bittugur kavmini yönettiği, kardeşi İlek'in ölümünden sonra Bizans imparatorluğuna saldırdığı bilinir. Ölümünden sonra, Bizanslılara yenilen Hun imparatorluğu kesinlikle dağıldı. Dengizik adı üstüne çeşitli görüşler vardır. Macar türkologu Gyula Nemeth bu adın türkçe *dengiz* (<*tengiz* [deniz]) kelimesinden türediğini ileri sürer. Bu iddia L. Rásonyi, B. von Arnim ve Gyula Moravcsik gibi türkologlarca kabul edilmiş, *tengizih* kelimesi ise *tengiz yeli* (deniz yeli) anlamında sayılmıştır. (M)

DENGYO DAİŞİ, Japonya'da yeni bir Buddha mezhebi kuran din adamına (767-öl. 822) ölümünden sonra verilen ad. Göçmen bir çinli ailesinin oğlu olan ve genç yaşta tarikata giren Dengyo Daişi 804'te Çin'e bir yıl süren resmî bir gezi yaptı. Oradan bazı metinler, özellikle Tendai okulunun dayandığı *Lotus'un Kitabı*'nı getirdi. Sonra evrensel selâmet nazariyesini ortaya atarak japon Buddha'cılığını halka yaymağa çalıştı; nazariyesine göre bütün varlıklar, hayvanlar ve cinler de dahil olmak üzere nitelikleri bakımından Buddha'ya benzediklerinden tanrısal *bodhi*'ye (aydınlık) kavuşabilirler. Hiey tepesi üstünde yeni dininin merkezini kurdu; burada IX. yy. boyunca tapınaklar, küçük tapınma odaları, rahip okulları, manastırlar yapıldı ve XIII. yy. a kadar Hiey tepesi japon Buddha'cılığının büyük merkezi oldu. (L)

DEN HAAG. Bk. LA HAYE.

DEN hali. Bk. ABLATİF.

DENHAM (Dixon), ingiliz gezgini (Londra 1786-Freetown 1828). 1823'te Oudney ve Clapperton ile birlikte Afrika'nın içlerine doğru yola çıktı ve o güne kadar hiç bir avrupalının görmemiş olduğu Çat gölüne, sonra Bornu'nun başkenti Kuka'ya ulaştı. Oradan yalnız başına yoluna devam etti ve Çat gölünün batı kıyılarının bir kısmı ile Şari ve Logon ırmaklarının aşağı çığırını taradı. Oudney'in ölümünden sonra Clapperton ile birlikte Trablus'a gitti, sonra İngiltere'ye döndü, 1826'da gezi anılarını yayımladı. Az sonra levazım başkanı oldu, daha sonra da Sierra Leone'de yerleşmiş olan hür zenciler sömürgesi valiliğine atandı. (L)

DENHAM (sir John), ingiliz şairi (Dublin 1615-Londra 1669), Charles I'in esareti sırasında (1647) kraliçe Henrietta'nın mektuplarını gizlice krala ulaştırmak suretiyle gösterdiği bağlılıktan dolayı, krallığın yeniden kurulmasından sonra büyük saygı gördü. Çok eser yayımlamadı. *The Sophy* (Sofi) [1641] adlı oyunu oldukça başarı kazandı. On hecelik mısralarla yazdığı, tasvirci ve öğretici bir şiir olan *Cooper's Hill* (Cooper Tepesi) [1642] üslûbunun arılığı bakımından ilgi çekti. Ayrıca mimarlıkla da uğraştı. (L)

DENHARDT (Clemens), alman sömürge kurucularının öncüsü ve Afrika kâşifi (Zeitz 1852-Bad Sulza 1929). —Kardeşi GUSTAV (Zeitz 1856-Leipzig 1917) ve doktor Gustav Adolf Ficher ile 1878-1879'da Doğu Afrika'da Tana ırmağı bölgesinde bir keşif gezisine çıktı. 1885'te çıktığı ikinci gezide, Tana ırmağının kuzey bölgesinde yaşayan *Vitu* sultanından kıyıda 1 350 km^2-lik iki arazi parçası almayı başardı. Bu arazi üstündeki hakların bir kısmı daha sonra alman-vitu ortaklığına geçti. (M)

DENİ sıf. (ar. *denā'et*, alçaklık'tan *deni*). *Esk.* Alçak, kötü: *Bu derece kaba ve denî bir tecavüze kimler cesaret ediyorlardı* (Ömer Seyfeddin). *Üçümüz de bir günde bu denî dünyadan kurtulduk* (Namık Kemal). ‖ İ. Soysuz kimse: *Bu sebeple evvelemirde bu denîlerin süratle der-destleri ve kürtlük cereyanına o taraflarda asla müsait zemin bırakılmaması lâzımdır* (Atatürk). ‖

◆ **Denîlik** i. *Esk.* Alçaklık. (M)

DENİA, İspanya'da (Alicante ili) liman şehri, Akdeniz kıyısında; 12 200 nüf. Fransızların 1813'te şiddetle savundukları kalenin kalıntıları. — Yakınında Mechain, sonra da Biot ve Arago bir meridyen yayını ölçtüler. (L)

DENİCALES çoğl. i. (lat. *denicales feriae*, on birinci gün töreni). Romalıların, bir kimsenin ölümünden on gün sonra, hayatta kalanları kötülükten arıtmak için ölü evinde yaptıkları törenler. (L)

DE NİCOLA (Enrico), italyan avukat ve siyaset adamı, Afragola, Napoli yakını 1877-Torre del Greco, Napoli yakını 1959). Avukat olarak baroda kısa süre içinde isim yaptı, çeşitli gazete ve dergilere yazılar yazdı, 1908'de de doğduğu şehirden milletvekili seçildi. Sömürgeler bakanı yardımcısı (1913), sonra hazine bakanı yardımcısı oldu; hükûmet kurması için dört defa yapılan teklifi reddetti. Faşist rejime düşmandı. 1923'te siyasî hayattan çekildi. 1944'te Vittorio Emanuele III ile konuşup iktidarı oğluna devretmesini salık verdikten sonra geçici italya Cumhurbaşkanlığını (yeni Anayasanın kesinleşmesine kadar) kabul etti (1946-1948); Anayasa mahkemesi başkanı (1956) oldu, ama bu mahkemeye verilen yetkilerin yetersizliğini protesto amacıyle istifa etti. (L)

DENİFLE (Joseph), kilise adı P. HEINRİCH SUSO, avusturyalı dominiken rahip ve bilgin (İmst, Tirol 1844-Münih 1905). P. Ehrle ile birlikte çok önemli bir arşiv olan *Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters*'i (Ortaçağ Edebiyatı ve Kilise Tarihi Arşivi) kurdu ve yönetti. Eserlerinin başlıcaları alman mistikleri, özellikle üniversiteler tarihiyle ilgilidir: M. Chatelain ile birlikte yazdığı *Chartularium et Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis* (Paris Üniversitesi İmparatorluk Arşivinin Düzenlenmesi ve Kurulması) [6 cilt, 1890-1905]; *Die Universitäten des Mittelalters bis 1400* (Ortaçağda 1400'e Kadar Üniversiteler) [1885]. Luther'in ilâhiyatçılığının gelişmesi hakkındaki araştırmalarını kapsayan *Luther und Luthertum in der Ersten Entwickelung* (Luther ve İlk Merhalede Luther'cilik) [2 cilt, 1904-1906] adlı eseri Almanya'da çok şiddetli tartışmalara yol açtı. (L)

DENİGÈS (Georges), fransız hekimi ve eczacısı (Bordeaux 1859-ay.y. 1951). Organik maddelerin çözümlenmesinde kullanılan bir teknik ve çeşitli ayıraçlar buldu. Bunlar arasında en çok kullanılanı civa sülfat ayıracıdır. Bir analitik kimya kitabı ile şarap, süt ve idrarın çözümlenmesiyle ilgili birçok orijinal eser yazdı (L)

DENİKER (Joseph), fransız tabiî bilimler ve antropoloji uzmanı (Astrahan 1852-Paris 1918). Asya halkları etnografyası, antropolojisi ve Asya coğrafyası üzerine birçok inceleme yazdı. (L)

DENİKİN (Anton İvanoviç), rus generali (1872-öl. Ann Arbor, Michigan 1947). Rus-japon savaşına katıldı ve Rusya'nın yenilmesiyle sonuçlanan bu savaştan sonra, askerî kuruluşlarda köklü bir reform yapmayı amaç edinen küçük bir subaylar cuntasına girdi. Birinci Dünya savaşı sırasında Galiçya'da 4. tümene kumanda etti, 1917'de Kerenski tarafından kuzeybatı cephesi kumandanlığına getirildi. Eylül 1917'de Kornilov ile birlikte tutuklandı; yine onunla birlikte aralık ayında serbest bırakıldı ve Ukrayna'da «Rus gönüllüleri»nden bir ordu kurdu. Batılı müttefiklere bağlılığını ilân ederek, İngiltere'nin desteği ile Bolşeviklere karşı savaştı. Ekim 1918'de Denikin, kendisini «Güney Rusya silâhlı kuvvetleri» (150 000 kişi) kumandanı ilân edince, Harkov'u, Kiev'i, Kursk'u, Voronej'i ve Orel'i ele geçirip (haziran-ekim) Moskova'yı tehdit ederek önemli başarılar kazandı. Kendisini, Ukrayna dışında takip etmeyi kabul etmeyen birlikleri ve bazı subaylar tarafından terk edilen Denikin, nisan 1920'de emir ve kumandayı Vrangel'*e devretti. İngiltere'ye, sonra Fransa'ya çekildi, buradayken 1922'de, *1917'de Rus Ordusu ve İktidarının Dağılışı* adlı bir kitap yayımladı. İkinci Dünya savaşı sırasında Almanlar tarafından kendisine yapılan teklifleri reddetti ve 1945'te A.B.D.'ye yerleşti (L)

DENİNA (Ernesto), italyan kimyageri (Torino 1900). Torino Politeknik okulunda elektrokimya profesörü, 1936'dan bu yana elektrolitik ayrışımlar, elektrometrik kuvvetler, pillerin işlemesi ve akümülatörler konusunda çalışmalar yaptı. (L)

DENİNA (Giacomo Maria Carlo), italyan tarihçisi ve çeşitli konular yazarı (Revello, Saluzzo 1731-Paris 1813). Basit bir rahip ve öğretmenken *Discorso Sopra le Vicenae di Ogni Leteratura* (Edebiyat Olayları Üstüne Söylev) [1761] adlı eseriyle kendini tanıttı. Sonraları kendini tarihî incelemelere verdi. Başlıca eseri olan *Rivoluzioni d'Italia*'yı (İtalyan İhtilâlleri) [1768-1772] yayımladıktan sonra Torino üniversitesinde belâgat kürsüsüne getirildi. *Dell'impiego delle Persone* (Kişilerin Görevi Üstüne) [1777] adlı kitabı yüzünden gözden düştü ve üniversitedeki görevinden alındı. Friedrich II kendisini Berlin'e çağırdı. Orada *Essai sur la Vie et le Règne de Frédéric II* (Friedrich II'nin Hayatı ve Krallık Dönemi Üstüne Deneme) [1788] ve *Prusse Littéraire Sous Frédéric II* (Friedrich II Zamanında Prusya'da Edebiyat) [1790-1791] adlı eserlerini yazdı. Napolyon I, 1804 yılında Magonza'da tanıdığı Denina'yı Paris kitaplığı yöneticiliğine getirdi. (L)

DENİS (da Cruz e Silva Antonio), portekizli şair (Lizbon 1731-Rio de Janeiro 1799). 1756'da *Arcadia Ulsipponense* (Yeni Arkadia) adlı ünlü topluluğun kuruluş çalışmalarına katıldı. Lirik eserleri kadar güldürü türünde yazdığı bir kahramanlık destanı da önemlidir. Şiirlerini altı cilt olarak yayımladı. (L)

DENİS (Ernest), fransız tarihçisi (Nîmes 1849-Paris 1921). Önce Prag'a sonra da Belgrad'a yaptığı iki gezi sırasında İslav halklarının kendilerine has yanlarına hayranlık duyarak geçmişlerini ve Almanya ile ilişkilerini inceledi, milliyet anlayışlarını savunarak bağımsızlık isteklerini teşvik etti. Bohemya ile ilgili birçok tarih araştırması vardır: *Hus et la Guerre des Hussites* (Jan Hus ve Taraftarlarının Savaşı) [1878] (doktora tezi); *la Fin de l'Independance Bohême* (Bohemya Bağımsızlığının Sonu) [2 cilt 1890]; *la Bohême Depuis la Montagne-Blanche* (Ak-Dağ Savaşından Buyana Bohemya) [2 cilt, 1903]. *La Nation Tchéque* (Çek Ulusu) ve *Le Monde Slave* (İslav Dünyası) dergilerini yayımladı. 1919'da Slovakya'nın Bohemya ile birleşmesini destekledi; Çekoslovaklar onu bağımsızlıkları için çalışan öncülerden biri saydılar. Öteki eserleri şunlardır: *l'Allemagne de 1789 à 1810* (1789'dan 1810'a Kadar Almanya) [1896]; *L'Allemagne de 1810 à 1850* (1810'dan 1850'ye Kadar Almanya) [1899]; *La Fondation de l'Empire Allemand, 1852-1871* (Alman İmparatorluğunun Kuruluşu, 1852-1871) [1906]. Lavisse ve Rambaud'nun çıkardığı *l'Histoire*

Générale'in (Genel Tarih) Orta Avrupa bölümünü de o yazdı. (L)

DENİS (Hector), belçikalı filozof ve siyaset adamı (Braine-le-Comte 1842-Brüksel 1913). Auguste Comte un üğrencisi. Sosyaist hareketlere faal bir şekilde katıldı, iş organizasyonu üstüne çok sayıda inceleme yazdı. Milletlerarası Sosyoloji enstiüsü başkanı oldu. Başlıca eserleri: *l'Impôt sur le Revenu* (Gelir Vergisi) [1883]; *Recherches sur la Natalité en Belgique dans ses Rapports avec les Prix du Bié et de la Houille* (Belçika'da Doğum Oranının Buğday ve Kömür Fiyatlarıyla Olan İlişkileri Üzerine Araştırmalar) [1833]; *la Dépression Economique et Sociale et l'Histoire des Prix* (İktisadî ve Sosyal Çökme ve Fiyatların Tarihi) [1895] v.b. (L)

DENİS (Julio), portekizli romancı JOAQUİM GUİLHERME GOMES COELHO'nun takma adı, portekizli romancı (Porto 1839-ay.y. 1871). Asıl mesleği cerrahlık olan Denis, Porto'da tıp profesörlüğü yaptı. Çok güzel köy romanları yazdı. Başlıca eserleri: *As Pupilas do Senhor Reitor* (Bay Reitor'un Çocukları) [1866]; *Os Fidalgos da Casa Mourisca* (Magrıplı Soylular) [1872]; *Una Familia Inglesa* (Bir İngiliz Ailesi) [1867]. (L)

DENİS (Louise MIGNOT), Voltaire'in yeğeni (Paris 1712-ay.y. 1790). 1738'de evlendi; 1744'te dul kaldı ve yoksul düştü; Mme de Châtelet'nin ölümünden sonra amcasına büyük çapta etki yapmağa başladı. 1753'te Almanya'yı terkederek Voltaire'i karşılamağa gitti ve onunla beraber Frankfurt'ta tutuklandı. Voltaire ile birlikte Delices ve Ferney'e döndü; metresi olarak Voltaire'in ev işlerini gördü. Bir komedi yazdı: *la Coquette Punie* (Cezalandırılan Hoppa Kadın). Amcasıyle arası bozulunca (1768-1769) Paris'e döndü ve Voltaire'i de Paris'e gelmeğe zorladı. Ölümünden sonra (1778) Voltaire'in tek vârisi oldu. 1780'de kendinden on yaş küçük savaş komisyonu üyesi Duvivier ile evlendi, ama mutlu olamadı. Ölürken Comédie-Française'e Voltaire'in Houdon tarafından yapılan heykelini bıraktı. (L)

DENİS (Maurice), fransız ressamı (Granville 1870-bir kaza sonunda Saint-Germain-en-Laye'de öldü, 1943). Nabi'ler grubuna girdi. İlk eserlerini Fransız Sanatçıları salonunda sergiledi (1890). 1895'te İtalya'ya gitti, Sainte-Croise du Vésinet'nin süslemesine çalışmağa başladı. 1900'de *Cezanne'a Övgü* adlı tablosunu yaptı. 1909'da Rusya'ya gitti. 1911'de Paris Süsleme Sanatları müzesinde ilk kutsal sanat sergisini düzenledi. 1812 Yılında Champ-Elysées tiyatrosunun tavan resimlerini yaptı. *Théories* (Nazariyeler) ve *Nouvelles Théories* (Yeni Nazariyeler) [1921] adlı kitaplarını yayımladı. 1932 Yılında Güzel Sanatlar akademisine üye oldu. 1939'da *Histoire de l'Art Religieux* (Dinî Sanat Tarihi) adlı bir kitap yayımladı. Bilgili bir sanatçıydı, eserlerinde dinî konuları işledi; kompozisyon ve desende italyan primitiflerine yaklaşır. Fransa Çağdaş Sanatlar müzesinde birçok eseri vardır: *Breton Kadınları* (1890); *Musalar* (1893); *Mellerio Ailesi* (1897); *Cennet* (1912); *Cebrail'in Meryem'e Müjdesi* (1913); *Sanatçının Portresi* (1923). [L]

DENİS (Michael), avusturyalı şair, bilgin ve cizvit (Scharding, Bavyera 1729-Viyana 1800). *Sturm und Drang* (Fırtına ve Hamle) adlı edebî akıma katıldı. Ossian çevirisi (1768) büyük başarı kazandı. (L)

DENİS (Paul Camille VON), alman mühendisi (Mainz 1795-Dürkheim 1866). Politeknik okulunu bitirdi. Almanya'da ilk demiryolunu yaptı, birçok demiryolu işletmesini yönetti. (L)

DENİSE, Fransa'da Yukarı Loire bölgesinde bir volkan. 1844'te burada neanthropinem insanının az fosilleşmiş kafatası ve iskelet parçaları bulundu. Jeolojik yaşı bilinmiyor. (M)

Denishawn School, ilk amerikan dans okulu. Ruth Saint Denis ve Ted Shawn tarafından kuruldu (1915-1931). Doris Humphrey, Martha Graham, Charles Weidman gibi, en tanınmış amerikalı çağdaş dansçılar bu okulda yetiştiler. (L)

DENİSON, A.B.D.'de (Texas) şehir, Oklahoma sınırında; 22 750 nüf. Ticaret merkezi. Besin sanayii. D. D. Eisenhower burada doğdu (L)

DENİTRAJ i. (fr. *dénitrage*). Melası,mayalaşmadan önce asitle kaynatarak uçucu asitlerden arıtma işlemi. (Eskiden melasın içinde nitratlar bulunduğu için, bu işleme «denitraj» ismi verilmiş, bu isim sonradan da devam etmiştir.) [L]

DENİTRASYON i. (fr. *dénitration*). Nitrik bir esterin sabunlaştırılması gibi bir cisimden azotlu köklerin çıkarılmasına dayanan kimyevî tepkime. ‖ Tortulu bir sülfonitrik karışımından nitrik asit çıkarma işlemi. (L)

DENİTRİFİKASYON i. (fr. *dénitrification*). Topraktan veya herhangi bir maddeden azot çıkarılması. (L)

DE NİTTİS (Giuseppe), italyan ressamı (Barletta 1846-Saint-Germain-en-Laye 1884). G. Smargiassi ile birlikte çalıştığı Napoli akademisinden atılınca Portici'de tabiat resimleri yapmağa başladı. A. Cecioni aracılığı ile izlenimcilerin düşüncelerini öğrendi ve eserlerini tanıdı. 1867'de Floransa'ya gitti. 1872'de Paris'e yerleşti. Orada izlenimci resme yakın bir üslûpla çalışmağa başladı. Paris hayatından sahneler çizdi: *Boulogne Ormanında Gezinti; Koşu Alanları* v.b. Ayrıca Londra ve Paris'in sokaklarını, meydanlarını ve ırmak kıyılarını canlandıran tablolarıyle büyük bir ressam olduğunu ortaya koydu. (L)

DENİZ i. (esk. türk. *tengiz*'den). Yeryüzünün en büyük kısmını kaplayan çok geniş, tuzlu su kitlesi: *Toprağın sarsıntısı denizin fırtınasına benzemiyor* (A. H. Tanpınar). *Engin deniz.* ‖ Bu su kitlesinin belli bir parçası: *Ege denizi. Marmara denizi.* ‖ *Teşm. yol.* Bu su kitlesinin dalgalanması: *Bugün deniz var.* ‖ — *Mec.* Büyük miktarda herhangi bir sıvı: *Zorbalığın putu kan denizlerinde boğuldu.* ‖ Geniş, engin yüzey; bir şeyin bol bulunduğu yer: *Kum denizi.* ‖ Çalkantılı, değişik görünüşler sunan şey: *Tutku denizi.*

— ÇEŞ. DEY. *Deniz anası,* iri yarı ve şişman kadın. ‖ *Deniz derya ayak altında,* deniz manzaralı ve görüş açısı geniş yer. ‖ *Deniz kurdu,* tecrübeli, yaşlı denizci. ‖ *Denizde (denizden) bir damla (katre),* imkân veya varlığa oranla çok az ve yedeksiz. ‖ *Denizde kum onda para,* birinin çok zengin olduğunu anlatmak için söylenir. ‖ *Denizde balık (denizdeki balığın) pazarlığı,* gerçekleşmesi kesin olmayan bir şeye dayanarak anlaşma yapılamayacağını anlatan söz. ‖ *Denizden (sudan) çıkmış balığa dönmek,* içine girdiği yeni ortamı yadırgayarak şaşkınlığa düşmek. ‖ *Denizden geçip çayda (derede) boğulmak,* büyük zorlukları yendikten sonra basit bir noktada başarısızlığa uğramak. ‖ *Teklz. Denize düşse götüyle balık tutar,* çok şanslı kimseler için alay yollu söylenen söz. ‖ *Denize girse kurutur,* beceriksiz kimseler için söylenir. ‖ *Denize su götürmek (taşımak),* çok zengin bir kimseye küçük bir hediye vermek. ‖ *Lâfla pilâv pişerse deniz kadar yağ benden,* bir işin yalnızca konuşmakla gerçekleşemeyeceğini anlatmak için kullanılır.

— ED. TELM. ***Deniz kadın gibidir, hiç inanmak olmaz ha!*** Tevfik Fikret'in mısraı (*Balıkçılar* şiiri), denizin her an değişebileceğini, ihtiyatlı olmak gerektiğini belirtir.

— Ask. denizc. *Deniz bölge kumandanlığı,* bir deniz saha kumandanlığı altındaki birinci art kumandanlık. (Bölgedeki gemi, birlik ve tesisleri savaşa hazırlamaktan, eğitimini yürütmekten ve lojistik desteğini sağlamaktan sorumlu ve yükümlüdür.) ‖ *Deniz haritası* (Bk. HARİTA.) ‖ *Deniz kumandanlığı bölgesi,* bir deniz saha kumandanlığı sınırları içinde bulunan daha küçük deniz bölgesi. (Bir deniz üs kumandanlığına bağlı ve üst rütbeli subay veya amiral kumandasında, bu küçük bölgeyi savunmak için gerekli deniz, kara ve hava kuvvet ve araçları bulunan kıyı parçası.) ‖ *Deniz kuvvetleri,* askerî denizciliğe ait gemilerin, uçakların ve kara birliklerinin tümü. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Deniz piyadesi,* deniz kuvvetlerinde özel eğitime tâbi tutularak, çıkarma ve komando haraketlerinde görevlendirilen piyade birliği. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Deniz piyade belgesi,* gemilerde nizam ve polis işleri görmek, çıkarmalarda görevlendirilmek üzere, özel bir eğitimle (piyade okulu eğitimi) yetiştirilen deniz assubaylarına, kura erlerine verilen belge. (Her savaş gemisinde inzibat âmiri vazifesi gören bir deniz piyade assubayı vardır.) ‖ *Deniz savaşı.* (Bk. SAVAŞ.) ‖ *Deniz stratejisi.* (Bk. STRATEJİ.) ‖ *Deniz taktiği,* çeşitli tip su üstü ve denizaltı gemileriyle deniz hava kuvvetlerinden kurulu birliklerin düşman üzerinde en yüksek ortak sonucu sağlayacak yolda sevk ve idaresi. (Deniz kuvvetleri çeşitli görevler için farklı tipte gemi, araç ve silâhlardan meydana geldiğinden, deniz taktiği, muhrip, denizaltı gemisi, hücum botu, deniz-hava kuvveti, denizaltı imha taktiği gibi çeşitli kısımlara ayrılır.) ‖ *Deniz üssü.* Bk. ÜS.

— Astron. *Ay denizi,* ay yüzeyinde koyu renkte görünen geniş alan.

— Bot. *Deniz bitkisi,* denizde yetişen bitki. ‖ *Deniz yosunu,* denizin kıyılara attığı suyosunu, varek.

— Deniz bilim. *Kıyı, kıta denizleri; İç* (veya *kapalı*) *deniz.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Deniz suyu.* Bk. SU.

— Denizc. *Deniz almanağı,* denizcilikle ilgili astronomi hesapları için gerekli unsurları denizcilere sağlamak üzere özet olarak yayımlanan hesap çizelgeleri kitabı (kısaca *almanak* denir). ‖ *Deniz altı kablosu,* iki kıyı veya kıyı ile bir tesis arasında deniz dibine serilerek döşenen kablo. ‖ *Deniz altı liman,* denizden kıyıya doğru esen düzgârlara ve dalgalara karşı açık olan, gemilerin güvenle sığınamayacakları liman. ‖ *Deniz altı sahil,* mevziî rüzgârlara açık olduğu için gemilerin demirli olarak uzun süre yatmasına elverişli olmayan sahil. ‖ *Deniz bindirmek,* denizde birden fırtına çıkmak. ‖ *Deniz demiri,* bırandadan yapılmış ve geniş tarafı açık olan konik; suya mukavemet etme özelliği ile açık denizde sabit bir nokta meydana getirir. (Küçük bir tekne açık denizde, dalgayı başa alarak deniz demiri ile fırtınaya karşı koyabilir.) ‖ *Deniz feneri.* (Bk. FENER.) ‖ *Deniz kaldı (durdu, kesildi* v.b.), fırtına dindi, dalgalar azaldı, sakinleşti. ‖ *Deniz mili.* (Bk. MİL.) ‖*Deniz raporu,* bir geminin yolculuğu sırasında meydana gelen kaza ve hasarın kaptan tarafından hukuk yoluyle tespit ettirilmesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Deniz rizikoları (tehlikeleri),* bir geminin işletilmesi sırasında karşılaşabileceği her türlü tehlikenin deniz sigortacılığındaki terimi. ‖ *Deniz uçurtması.* (*Eşanl.* DENİZ DEMİRİ.) ‖ *Denizde çatışmayı önleme kuralları,* denizlerde, gemi seyrine elverişli sularda bütün gemiler ve deniz uçaklarının uyması gereken kurallar. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Denizde gezmek,* her türlü hava şartlarında seyir yollarında uzun seferler yapmak, devamlı olarak denizde seyretmek. ‖ *Denize açılmak,* bir geminin demirli veya bağlı bulunduğu yerden fırtınayı geçiştirmek üzere açık denize çıkması. Denize çıkmak üzere demirleme yerini terk etmek. ‖ *Denize çıkmak,* bir süre kara hizmetlerinde çalıştıktan sonra bir denizcinin tekrar denizde görev alması. ‖ *Denize elverişlilik,* bir geminin sefere çıkarken, mal ve can güvenliği ile ilgili her türlü tedbirlerin alınmış olması. ‖ *Denize elverişlilik belgesi,* hasar görmüş bir gemiye sefere devamı için kayıtlı bulunduğu klas müesseseleri sürveyörleri tarafından verilen belge. (Bu belge genellikle geminin hasar gördüğü liman veya hasarından sonra uğradığı ilk limanda geçici onarımı yapıldıktan veya hasarının yola elverişliliğine zarar vermediği tespit edildikten sonra verilir.) — Klas müessesesi kuralları ge-

general DENİKİN

Mme DENIS
Voltaire'in yeğeni
Duplessis'in eseri
Condé müzesi, Fransa

Maurice DENIS
solda, «Kutsal Haber»

yukarıda, «Musalar» (detay)
Modern Sanatlar
Millî müzesi, Paris

Foto. Keystone, Giraudon (LAROUSSE)

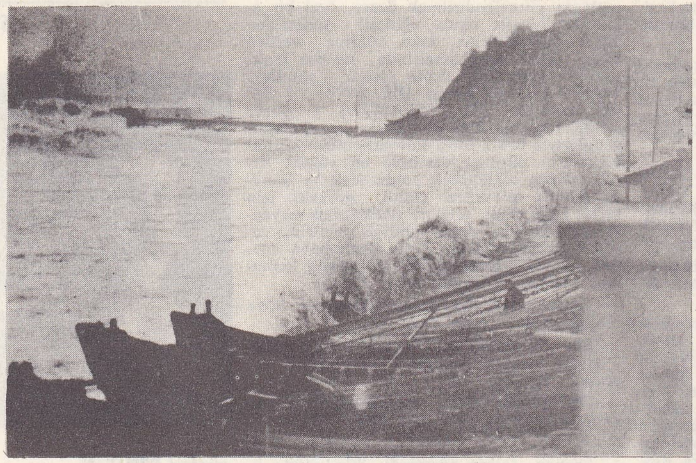

üstte, Karadenizde fırtına; yanda, Zonguldak'tan Karadenize bakış

reğince müessese sürveyörleri tarafından yapılan yıllık muayenesi sonunda durumu kurallardaki şartlara uygun gemiye verilen belge. (Bk. KLAS *müesseseleri.)* ‖ *Denize indirme,* yeni yapılan bir gemiyi (veya karaya çekilmiş herhangi bir deniz aracını) denize doğru belirli bir eğimle yerleştirilmiş kızaklar üzerinden denize kaydırmak. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Denizleri kollamak,* gemiyi dalgaya karşı götürmek. ‖ *Denizleri yiyememek,* bir geminin dalgalara ve fırtınaya karşı ilerleyemez duruma düşmesi.

— Havc. *Deniz uçağı,* su üzerinden havalanabilecek ve uçuştan sonra yine su üzerine inebilecek şekilde düzenlenmiş hava taşıtı. Bk. ANSİKL.

— Huk. *Deniz erki (üstünlüğü),* askerî ve iktisadî imkânlarla denizlerde sağlanan hâkimiyet. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Deniz hukuku,* devletler hukukunda denizin çeşitli bölümlerinin statüsünü düzenleyen ve devletlerin bu bölümler üzerindeki yetkilerini belirten antlaşma veya örf ve âdet niteliğindeki kuralların bütünü. (İç hukukta gemilerin seyrüseferi ile ilgili olarak, fertler, fertler ile devlet ve devletlerarası ilişkileri düzenleyen hukuk kurallarının tümü. Dar anlamda deniz ticaretinin doğurduğu özel hukuk ilişkilerini düzenleyen hukuk kuralları anlaşılır.) ‖ *Deniz iş kanunu,* «denizlerde, göllerde ve akarsularda türk bayrağını taşıyan 100 ve daha yukarı grostonilatoluk gemilerde bir hizmet akdiyle çalışan gemi adamlarıyle bunların işverenleri hakkında» uygulanmak üzere 20 nisan 1967 tarihinde 854 kanun sayısıyle kabul edilen kanun. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Deniz kazası,* bir geminin insan elinde olmayan bir sebepten dolayı tamamen veya kısmen hasara uğraması. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Deniz ödüncü,* kanunun kendisine tanıdığı yetkilere dayanarak kaptanın gemisindeki yükü, gemisini veya her ikisini karşılık göstererek ödünç para sağlaması.) Böyle bir ödünç işlemini kaptan, ancak yolculuğun devamı için zorunlu gördüğü durumlarda ve yük sahiplerinin çıkarlarına uygun olarak yapabilir.) ‖ *Deniz serbestliği ilkesi.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Deniz serveti,* donatanın gemi ve navlundan ibaret olan özel mal varlığı. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Deniz ticareti hukuku,* deniz ticaret gemilerinin seyrüseferini, yolcu ve yük taşıma ile ilgili kuralları düzenleyen deniz hukuku. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Deniz yolları hukuku,* iç hukukta, ülke limanları arasındaki deniz ulaştırmasını düzenleyen hukuk kuralları. (Türkiye'de deniz ulaştırma ve taşımaları yalnızca türk bayrağını çekmek hakkına sahip olan gemilere verilmiştir.) Devletler hukukunda, açık denizlerde, karasularında ve boğazlarda seyrüsefer konularını düzenleyen hukuk kuralları. (Kural olarak, açık denizlerde seyrüsefer serbesttir, karasuları devletlerin hâkimiyeti altındadır; boğazlar, genellikle, milletlerarası özel rejimlere tabi tutulur.) ‖ *Deniz uçağı,* bir gemi olmamakla birlikte, su üstünde olduğu zaman deniz hukuku kurallarına uymak zorundadır (Kıyıya Yanaşma nizamı). ‖ *Açık deniz,* bir devletin karasularına veya içsularına ait olmayan deniz bölümü. (Bk. ANSİKL.) ‖ *İç deniz,* bir veya birkaç devletin toprakları ile çevrili bulunan ve açık denizle bağlantısı olmayan deniz. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Kapalı deniz,* bir veya birkaç devletin toprakları ile çevrili ve genişliği karasuları genişliğinin iki mislinden az olan bir boğazla açık denize bağlı olan deniz. Bk. ANSİKL.

— Jeol. *Deniz basması,* bir toprak parçasının deniz altında kalması. Çökelti bırakıcı bir ortamın yeni topraklar işgal etmesi. (Özellikle deniz için olduğu gibi tatlı sular için de kullanılır. Deniz basması sırasında birbirini izleyen tabakaların yüzeyi giderek büyür; her tabaka öbürünü aşar). [*Zt.* ÇEKİLME.]

— İkonogr. Bk. ANSİKL.

— Jeomorfoloji. *Deniz altı yer şekilleri.* Bk. ANSİKL.

— Kim. *Deniz tuzu,* deniz suyunun buharlaşmasıyle elde edilen tuz. *Zt.* KAYA TUZU.

— Patol. *Deniz tutması,* geminin sallantısından ileri gelen ve bulantı yapan genel rahatsızlık. Bk. ANSİKL.

— Petr. *Deniz altı hatı,* tonilato veya su kesimi sebebiyle rıhtıma yanaşma güç olduğu zaman denizde veya limanda, herhangi bir petrol ürününün iskeleden yüklenmesine veya boşaltılmasına yarayan boru düzeni. (Beton ayaklara oturtulmuş kasalardan meydana gelen palamar iskelesini petrol rafinerisinin haznelerine bağlayan kaynaklı çelik bir borudur.)

— Tar. *Tunç denizi,* ibranîlerin Süleyman Peygamber için yaptıkları tapınağın girişindeki büyük bronz havuz. (Günahlardan arınmak için içine girilen bu havuz, Kudüs'ün Babilliler tarafından alınışı sırasında yıkıldı.)

— Ted. *Deniz tedavisi,* bazı hastalıkların deniz banyoları veya deniz kenarında yaşamakla tedavisi. Bk. ANSİKL.

— Teknol. *Deniz inşaatında kullanılan tahtalar.* Bk. ANSİKL.

— Tic. *Deniz ticaret filosu.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ask. *Deniz kuvvetleri* her çağda bir bağımsızlık ve millî genişleme faktörü olmuştur. Tarihin ilk donanmalarının (deniz kuvvetleri) M.Ö. VIII. yüzyılda Basra körfezinde ortaya çıkmış olduğu kabul edilir. Asur ve Kalde'nin savaş gemileri yuvarlak bordalı ve güverteli kadırgalardı. Bir ok ve yayla silâhlanmış savaşçıları güvertede, kürekçiler de güverte altında yer alırlardı. Geminin başında, yirmi altı yüzyıl sonra bile bazı zırhlılarda hâlâ görülen ve silâh ödevi gören bir mahmuz vardı. M. Ö. VI. yy. da Fenike deniz kuvvetleri oldukça küçük, sağlam, tek parça yelken çekilen tek direkli gemilerden meydana gelirdi. Atinalıların V. yy. daki üç sıra kürekli (*triere*) gemisi daha gelişmiş hem kadırga hem de yelkenli geminin yerini tutan bir tekneydi. Özellikle bir kara devleti olan Roma, Akdeniz imparatorluğunu elde etmek için deniz kuvveti kurmak zorunda kaldı. Tayfa olarak halkın doldurulduğu üç sıra kürekli ağır kadırgalardan meydana gelen bu donanma, gerçek denizcilerle donatılan ve birçok küçük gemiden oluşan Kartaca donanmasından teknik bakımdan zayıftı. Buna rağmen sayı bakımından çok üstün olan roma ordusunun Afrika'ya geçmesini Kartaca deniz kuvvetleri önleyemedi ve Akdeniz bir roma gölü haline geldi. Yunan-roma denizcilik tekniğinin mirasçısı olan Bizans imparatorluğu müslümanlara ancak deniz kuvvetiyle karşı koyabildi. Bu deniz kuvvetinin ana tekneleri *dromon*'lar adlı gemilerdi, rum ateşi denilen çok korkunç ve gizli silâhları vardı. Müslümanların deniz kuvveti ise hem Fenike gelenekleri hem de Uzakdoğu gemiciliğinden yararlandığı sanılan arap denizcilik tekniğinin mirasçısıydı. Sicilya'da bir norman imparatorluğunun kurulması Akdenizle Normandiya arasında ilişkilerin doğmasına yol açtı, bu da Willeam I'in 1066'da İngiltere'ye geçmek için kullandığı güçlü deniz kuvvetinin kurulmasını sağladı. Haçlı seferleri zamanında, Avrupa'nın deniz kuvveti merkezi olan Akdeniz, askerî ve ticarî bir rekabet sahası oldu ve müslüman, latin (Cenova, Pisa, Venedik) ve yunan (Bizans) deniz kuvvetlerini karşı karşıya getirdi. Müslüman denizciliği baharat ticaretini hemen hemen kendi tekeline aldı. Bu ticaretin kaynak noktasını ele geçirmeğe çalışan Portekiz denizciliği Afrika'yı dolaştı, Hindistan'da bir imparatorluk kurdu. İspanya denizciliği Amerika'yı buldu ve sömürgeleştirdi. Gemiyi döndürmekte kullanılan küreğin yerini dümenin alması ve büyük yelken yerine birçok küçük yelkenlerin kullanılmasıyle gerçekleşen gemilerin tonajının artırılması Atlas okyanusu'nun aşılmasını sağladı; topun bulunuşu da yelkenli gemilerin iki bordasına top konulmasını sağladı; oysa bordaları küreklerle kaplı olan kadırgaların silâhları, ancak eksen doğrultusunda atış yapabiliyordu. 1571 İnebahtı savaşı, kadırgaların savaştığı son büyük deniz muharebesidir; sonraki yüzyıllarda (XIX. yy.a kadar) yalnız yelkenli gemilerden meydana gelen filolar bordadan ateş ederek savaştı. XVI. yy. İspanya deniz kuvvetinin üstünlüğüne tanık oldu ve bu üstünlük yeni doğan ingiliz deniz kuvveti karşısında yenilmez Armada'nın yenilgisiyle son buldu. Madrid'e karşı ayaklanan Birleşik eyaletlerdeki ispanyol ve portekiz yahudilerinin göçmesiyle deniz ticareti ve sömürgecilik üstünlüğü Hollanda'ya geçti. Navigation act'ın çıkmasiyle (Seyrüsefer kanunu) Hollanda ingiliz deniz kuvveti gelişmeğe başladı. Hollanda'da körüklenen Anglikan ayaklanması Neptunus saltanatının İngiltere'ye geçmesiyle son buldu ve ingiliz deniz kuvvetiyle ticaret denizciliği ön plana geçmiş oldu. XVIII. yy. 1815 yılına kadar ingiliz-fransız deniz rekabetine tanık oldu, öteki deniz kuvvetlerinin rolü ikinci derecede kaldı.

XIX. yy. deniz kuvvetlerinde yürütücü kuvvet yönünden olduğu kadar gemilerin yapımı ve silâhlandırılmasında da gerçek bir devrim gerçekleştirildi. XVIII. yy.ın 2 500-3 500 tonluk, iki veya üç güverteli (ambarlı) 74-80-120 toplu firkateynlerin, bunlara yardımcı gemi olarak kullanılan korvet, flut, ganbot, kotra gibi gemilerden meydana gelen filotillaların, keşif ve emniyet işlerinde

Foto. Yeni Sabah arşivi (MEYYDAN)

kullanılan ahşap büyük yelkenli kalyonların yapımı zirvesine ulaştı. Yandan padıl kanatlı (yandan çarklı) ve istim makineli yürütücü gemiler bu tarihte ortaya çıktı; istim makineli yürütücü önceleri yalnız romorkörler gibi küçük teknelere uygulandı, çünkü yandan padıl kanat, gemilerdeki top sayısının azalmasına yol açıyordu. 1840'tan sonra pervaneli yürütücü kuvvet (makine) çıktı, bunun ötekilerine karşı ezici üstünlüğü Kırım savaşında kendisini gösterdi (1855). O günden sonra deniz kuvvetlerinde yelken yavaş yavaş kullanılmaz oldu, gemiler rüzgâra bağlı kalmaktan kurtuldu. Gemi makinelerindeki devamlı gelişme ve özellikle XX. yy.ın başında Diesel motorunun ortaya çıkması sonucu gemilerin seyir alanı çok genişledi. XIX. yy.ın ikinci yarısında, gemi inşaatında ağacın yerini demir aldı. Bu tür inşaat Fransa'da Dupuy de Lome ve İngiltere'de Barnaby'nin çalışmalarıyle çok gelişti ve zırhlı gemiler yapılmasını sağladı (1858-1860). Ayrıca gemicilikte çeliğin kullanılması (1875) gelişen savaş gemilerinin güçlü bir şekilde zırhlanması ve uçak gemilerinin yapılması imkânını yarattı. Zamanla bunların gücü ve tonajında devamlı bir artış oldu: 1905'te 2 000, 1914'te 28 000, 1940'ta 40 000 ve 1960'ta 76 000 tonluk gemiler yapıldı. Buna paralel olarak gemi toplarında da bir gelişme görüldü ve o tarihe kadar kaval tunç toplarla 1 000 metre olan atış menzili 1855 yılının yivli namlu toplarıyle 4 000 metreye ulaştı. Bu tür toplar güç ve atış menzili bakımından sürekli olarak gelişti. (1914'te 23 km olan atış menzili 1942'de 30-40 km'ye ulaştı ve bu topların kullanılışı hareketli zırhlı taretlerin bulunuşuyle daha da kolaylaştı.) 1870'e kadar deniz kuvvetinin tek etkin gücü olan top, 1865'te mayın ve özellikle 1875'te yapılan torpido ile en yüksek gücüne ulaştı. Torpido sınıfından gemilerin ortaya çıkması 1875 ve 1885'te denizaltı gemilerinin yapımını sağladı. Öte yandan telsiz telgraf (1900-1905) haberleşme sınırlarını genişletti ve seyir emniyetini arttırdı. 1910'da savaş gemisi ve uçaktan karma bir şekilde yararlanmak fikri deniz havacılığının doğmasına yol açtı. Bu köklü değişmeler deniz kuvvetini milletlerin sanayi gücüne sıkı sıkıya bağladı ve önce İngiltere'nin deniz hâkimiyetini pekiştirmesine katkıda bulundu. XX. Yüzyıl başında İngiltere, önce Almanya'nın sonra B. Amerika'nın rekabetiyle karşılaştı. Öte yandan Süveyş kanalının açılması ve Osmanlı imparatorluğunun parçalanması, Amerika kıtasının bulunmasından sonra önemini kaybeden Akdeniz'e stratejik yönden yeniden büyük önem kazandırdı

Birinci Dünya savaşı, deniz kuvvetlerinin ulaştırma alanındaki koruyucu rolünün önemini ortaya koydu. Bu savaşta denizaltılarla yapılan ve Almanya lehine gelişen saldırı gemilerin koruyuculuk görevine olan güveni sarstı. Panama kanalının açılması (1914) ve özellikle A.B.D.'nin savaştaki rolü amerikan deniz kuvvetlerinin ingiliz deniz kuvvetleri (Royal Navy) düzeyine çıkmasını sağladı. Bu sonuç 1922'de Washington'da yapılan deniz anlaşmalarıyle onaylandı. Buna göre büyük savaş donanmaları arasındaki güç oranı A.B.D. ve İngiltere 5, Japonya 3 ve Fransa ile İtalya için 1,75 olarak kabul edildi ve aynı zamanda alman donanması geçici bir süre için kaldırıldı. Kısa ömürlü olan bu anlaşmalar (1935'teki ingiliz-alman anlaşması ve Japonya'nın artık kendini bu anlaşmaya bağlı saymaması) gemilerin büyüklüğünü de sınırlandırdı, buna karşılık zırhlı ve kruvazörün yanında uçak gemileri ortaya çıktı. Uçak gemisinin önemi İkinci Dünya savaşında gittikçe arttı ve deniz hâkimiyetinin artık geçmişteki gibi yalnız deniz yüzeyinde hüküm sürmekle korunamayacağı, sonucu tayinde havaya uçakla hâkim olmanın etkili olacağı görüşü ispatlandı. (1942'de Mercan deniz savaşında deniz tarihinde ilk olarak topların ve torpidoların savaşa katılmadıkları görüldü.)

İkinci Dünya savaşı deniz ve hava kuvvetlerinin yanı sıra doğrudan doğruya deniz kuvvetleri kumandanlıklarına bağlı kara birliklerinin de (amerikan ve ingiliz deniz piyadeleri gibi) önemini ortaya koydu. Bunların çıkarma harekâtında rolü çok büyük oldu. İkinci Dünya savaşı teknik alanda radarın bulunmasına yol açtı, ayrıca su altındaki düşmanın tespit edilebilmesi yanında sualtı denizciliğinde bazı gelişmeler sağladı. 1945'ten sonra zırhlıların yerini yavaş yavaş uçak gemilerinin aldığı görüldü (1950-1960 arasında büyük savaş filoları ortadan kalktı). 1955-1960 Arasında artık refakat gemisi görevini yüklenen küçük kruvazörlerin veya uçaksavar gemilerinin de bulunduğu bir sürü gemiyle güven altına alınmış olan uçak gemisi büyük savaş donanmalarının temelini meydana getirdi. Bununla birlikte aynı yıllarda, atomun gerek yürütücü güç olarak, gerekse gitgide özel silâhlarla donatılan savaş gemilerinde kullanılması bu durumun alt üst olmasına yol açtı. Bu faktörler atomla çalışan ve kıtalararası Polaris füzeleriyle donatılmış (1961) amerikan denizaltı gemilerine tek başına stratejik birer silâh olmak niteliğini kazandırdı. Bunun önemi, A.B.D. stratejik hava kuvvetinin bombardıman uçaklarıyle kıyaslanabilir.

Deniz kuvvetlerinde 1960'tan beri görülen gelişmenin en ilgi çekici yanlarından biri, yeni gemiler tasarlamakla görevli bürolarının içinde bulundukları kararsızlıktır. Gelecekteki bir savaşın malzeme bakımından isteklerini kestirmek kolay değildir. Bu konuda, özellikle A.B.D. deniz kuvvetlerinde çok değişik tipte gemilerin yapıldığı görülmektedir. Bu değişik tipteki gemilerin, teknikteki hızlı gelişme sebebiyle sık sık yenilenmeleri gerekiyor. Bugün bir gemi tasarlanırken tonajı ileride yapılacak değişmeler hesaplanarak belirli yüzdede yüksek tutulur. Malzemenin çok pahalı olması, deniz siyasetini hazırlamakla görevli yüksek kurmay kurullarını çok tedbirli ve düşünceli davranmağa zorluyor. İlk nükleer ingiliz denizaltı gemisi bir milyar liraya çıktı. *Long Beach* adındaki amerikan nükleer kruvazörü 9,20 milyar liraya, füze atan nükleer firegatlar ise bir buçuk milyar liraya mal oldu. A.B.D. dışındaki (bu ülke için malî mesele daha az zorlayıcı bir etkendir) deniz kuvvetleri 1960'tan beri, deniz güçlerinin alanını daraltarak harcamalarını azalttılar. Nükleer güçle çalışan ilk gemi *Nautilus*'ten beri araştırma ve gerçekleştirme yönündeki gelişme arttı. A.B.D. bu konuda başta gelir. S.S.C.B., İngiltere ve Fransa onu takip

Türkiye'nin **denizleri**

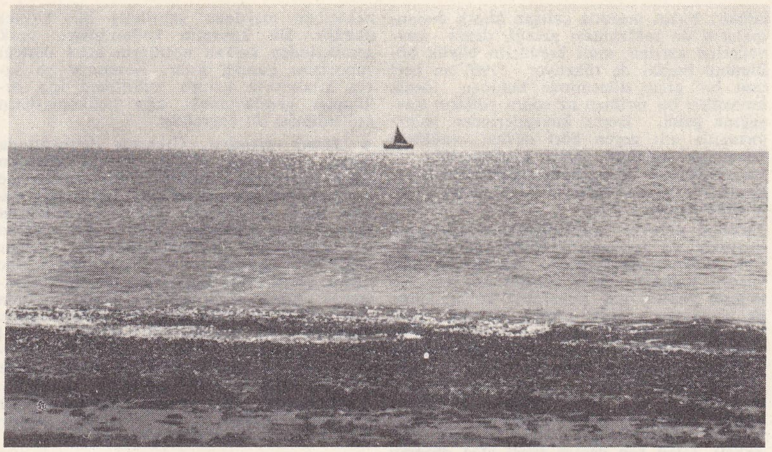

Marmarada sabah
Şarköy

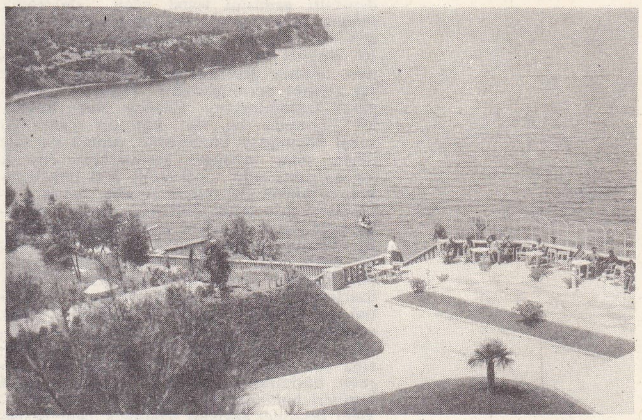

Marmara (Gemlik)

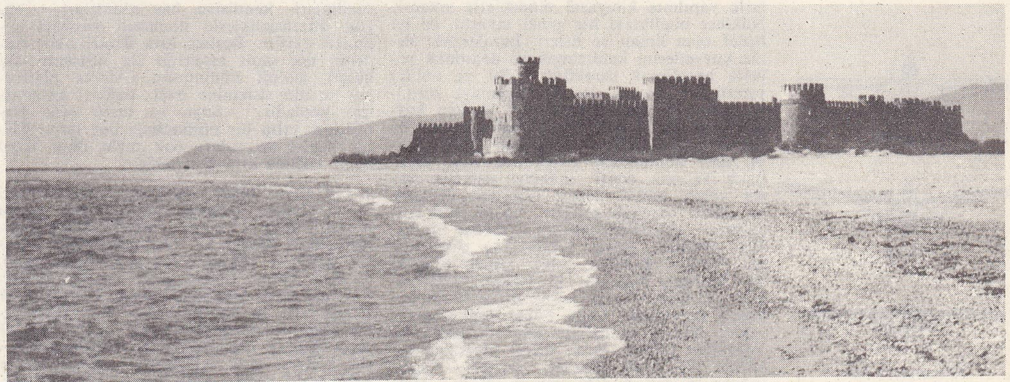

Akdeniz (Anamur)

Egeden (Kuşadası)

Foto. N. Erkılıç, Cumhuriyet gazetesi arşivi, Turizm Tanıtma (MEYDAN)

ediyor. Fakat mazotla çalışan klasik donanmaların da saklanması gereği, deniz kuvvetlerine ayrılan, malî kredilerin büyük bölümünü bugün de tüketiyor. 1960'tan beri tam bir geçiş döneminde bulunan deniz kuvvetleri bu tarihten az sonra yolların kavşağına geldi. Deniz kuvvetlerinden yalnız yukarıda adı geçen dört devlet «nükleer dönemeç» aşabildi. Deniz kuvvetlerinin savaş zamanında ana görevi, denizaltıların veya uçakların saldırılarına karşı ticarî trafiği korumaktır.

Zırhlılar görevini kesin olarak tamamlamış, kruvazör de gerilemişti. Ruslar «Svierdlov» tipi korsan savaşı yapacak otuz kadar kruvazörü (nükleer güçle çalışan bu tarz gemilerin yapımı çok pahalıdır) kullanmamağa başladılar. Uçak gemisi, taşıdığı hava kuvvetinin gücünü artırarak yeni duruma uyabildi. Değişik amaçlar için kullanılmağa başlandı. Uçaklara karşı iyi savunan denizaltı savunma refakat gemisi de varlığını kurtarabildi. Bu sınıf gemilerin birbirine benzer 6 000 ve 3 000 tonluk iki örnekte yapılma eğilimi vardır. Her ikisi de çok pahalı, fakat son derece etkili olan düşman denizaltı gemisini tespit eden elektronik dinleme-tespit araç ve sistemleriyle («tartar» ve «terrier» v.b. araçlarla) donatılmıştır. Polaris tipi, atom başlıklı füzesi bulunan, nükleer denizaltı gemisi deniz gücünün bir zıpkını durumundadır. Yıldırma araçlarının kullanılmasını tekeline aldı. Bugünkü durumda bu tip denizaltı gemisinin karşı hücumdan korkmayan vurucu bir güç oluşu, ona, savunma kredilerinde öncelik kazandırmaktadır. A.B.D.'de seri imalât fiyatı ortalama bir milyar liradır. Savaşta limanlara giriş çıkışı önlemek, düşman ikmalini engellemek amacıyle mayınlar çok kullanılır. Bundan dolayı mayın taranması büyük bir önem taşır, bütün deniz kuvvetleri mayın tarayıcı gemilerle donatılıyor. Bunlar, üzerlerinde çok çalışılan, akustik, mıknatısî ve basınçlı birçok tip mayınları yok edebilecek değişik tipte gemilerdir. Bu durum, bu alana önemli bir yatırım yapılmasına yol açıyor. Çünkü hızla donatılıp göreve başlatılacak nitelikte mayın tarama gemileri bulundurmak zorunluğu doğmuştur. Hem personel sayısını azaltmak hem de gemileri iyi durumda koruma gereği yüzünden, bu gemiler paslanmaya karşı özel yollarla yapılmış kimyasal maddelerle sıvanır. Nükleer nitelikteki bir genel savaşta, en iyi hedef olan liman ve üsleri, buralardaki deniz kuvvetlerini kaldırtmak ve dağıtmak yoluyle boşaltmak gereklidir. Bu ise onlara yeterli bir lojistik destek sağlamayı zorunlu kılar. Kurmay kurullarının başlıca kaygısı olan bu destek, filo ikmal gemileri ile sağlanır. Bu türlü gemiler her zaman vardı, ama günümüzde eskisinden daha kalabalık ve çok çeşitli tiptedir: denizde mazot veren askerî petrol gemileri, cephane ve erzak taşıyan gemiler, atelye gemileri, gerekli hizmetleri bölüşür. Genel bir savaş sırasında deniz kıyılarında çarpışmalar olabilir. Bundan dolayı sınırlı harekât için (Süveyş harekâtı [5 kasım 1956] bunun en tipik örneği oldu) hızla karşı koyacak bir gücün hazır bulundurulması gerekir. Amfibi müdahale kuvveti, gerek üç kuvvetten (deniz, kara, hava) meydana getirilen bir ortak kuvvet, gerekse, Anglosakson devletlerindeki uzman deniz piyadeleri gibi, yalnız deniz kuvvetinin yeteneklerini meydana getirilmiş bir kuvvet olabilir. Bu kuvvetin kullanılması, uçak gemilerinden kalkan uçakların hava desteği yapmasını gerekli kılar. Komando ve savaş kıtalarının karaya indirilmesi için helikopter gemilerindeki ağır helikopterlerin kullanılması da önemlidir.

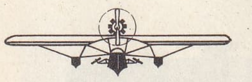
bot ayaklı

botlu

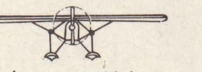
katamaran tipi

deniz uçağı

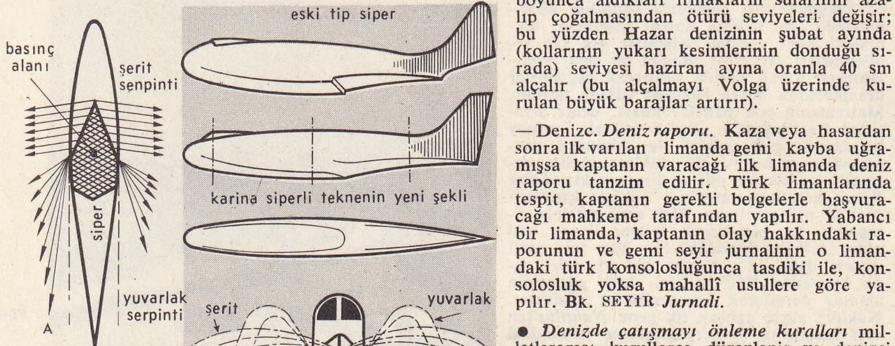

● *Deniz piyadesi.* Çıkarma harekâtında kıyıya ilk varan, plajları tutarak arkadan gelen savaş gücü üstün piyade birliklerine kolaylık sağlayan, komando baskınları yapan deniz piyadeleri, deniz kuvvetlerinin sorumluluğu altındaki kıyıları savunmakla da görevlidir. Aydınoğullarından Umur Beyin, Karesioğullarından Demirhan'ın, Ege denizi ve Akdeniz kıyılarına, Osmanlı Türklerinin Atlas okyanusuna kadar uzanan akın ve çıkarmalarında kullanılan deniz azapları*, bu sınıfın ilk örneğini teşkil eder. İngiltere'de 1664'te, A.B.D.'de 1775'te, Fransa'da 1845'te kurulan deniz piyade teşkilâtlarının sayısı zamanla arttırıldı. Türkiye'de de 1962 yılında kuruldu. Deniz piyadeleri Birinci ve İkinci Dünya savaşlarının birçok çıkarmalarında kullanıldı.

— Denizbilim. Okyanuslarla bağlantı kuran denizler *kıyı denizleri* (zor ayırdedilir) ve *kıta denizleri* (hemen bütün çevresi kara ile çevrilidir) olarak ikiye ayrılır. *İç* veya *kapalı denizler*, «genel temel seviyeye» (okyanusların seviyesi) bağlı değildir.

● *Kıyı denizleri*, okyanuslara doğru iyice açıktır ve ancak akıntıları, gelgitlerinin yüksekliği, hidroloji özelliklerinin değişikliği (msl. alçak enlemlerdeki denizlerde sıcaklıklar çok daha yüksektir) sayesinde okyanuslardan ayırdedilir. Yüksek enlemlere doğru Atlas okyanusunun kıyı denizleri (Manş, Kuzey denizi) kıta platformunun kısa süre önce su altında kalmış bölümleridir; bunlarda derinlikler azdır ve deniz dibi az engebelidir. Buna karşılık Antiller denizi ve Büyük Okyanus'un kıyı denizleri (özellikle Filipinler denizi ve İndonezya denizleri), çoğunlukla çok derin olan çukurlarıyle nitelenir; gerçekten bu denizler yer kabuğunun yerine oturmamış, hâlâ sıradağlar meydana gelen bölümüne tekabül eder.

● *Kıta denizleri.* Okyanuslardan kolayca ayırdedilir; her birinin orijinal hidroloji özellikleri, kendisine has akıntıları, büyük düzensizliklere nitelenen sıcaklık rejimleri vardır. Başlıca kıta denizi olan Akdeniz tek çeşit sıcaklığı ile nitelenir, iki büyük jeoloji bütününün (Afrika platformu ve alp sistemine bağlı dağlar) karşılaştığı yerdedir. Suyu az tuzlu olan Karadeniz, yılın bir bölümünde buz tutan Baltık denizi ve suları çok tuzlu olan Kızıl deniz başlıca kıta denizleridir.

● *İç* veya *kapalı denizler.* A.B.D.'deki Great Lakes dışında okyanuslara doğru akışı yoktur, içeriye akışlı bölgelerdir. Başlıcaları Hazar ve Aral denizleridir. Ama göl kelimesi yoğun sefer yapılabilen (A.B.D.'deki Great Lakes gibi) önemli havzaları da ifade edebilir; buna karşılık çok sınırlı bazı su birikintilerine (Lut gölü) geleneksel olarak deniz denir. Bileşik kaplar esası geçerli olmadığından, kapalı denizlerin seviyesi çok değişiktir: Hazar denizi —26 m'de, fakat Aral denizi +48 m'dedir. Üstelik her mevsimde veya uzun dönemler boyunca aldıkları ırmakların sularının azalıp çoğalmasından ötürü seviyeleri değişir; bu yüzden Hazar denizinin şubat ayında (kollarının yukarı kesimlerinin donduğu sırada) seviyesi haziran ayına oranla 40 sm alçalır (bu alçalmayı Volga üzerinde kurulan büyük barajlar artırır).

— Denizc. *Deniz raporu.* Kaza veya hasardan sonra ilk varılan limanda gemi kayba uğramışsa kaptanın varacağı ilk limanda deniz raporu tanzim edilir. Türk limanlarında tespit, kaptanın gerekli belgelerle başvuracağı mahkeme tarafından yapılır. Yabancı bir limanda, kaptanın olay hakkındaki raporunun ve gemi seyir jurnalinin o limandaki türk konsolosluğunca tasdiki ile, konsolosluk yoksa mahallî usullere göre yapılır. Bk. SEYİR *Jurnali.*

● *Denizde çatışmayı önleme kuralları* milletlerarası kurullarca düzenlenir ve denizci devletlerce uygulanışı sağlanır. Bu kurallar; a) gemilerin ve deniz uçaklarının geceleri taşıyacağı fenerler ve gündüz alâmetlerinin niteliklerini; b) çatışma tehlikesi doğuracak kadar birbirine yaklaşan gemilerin yapacağı manevraları, vereceği seda işaretlerini; c) siste ve görüşün azaldığı durumlarda alınacak tedbirleri kapsar.

Denizde çatışmayı önleyici ilk kurallar 1840 yılında İngilizler tarafından, ingiliz gemilerine ve İngiltere'nin kaza hakkı sınırları içinde yabancı gemilere uygulanmağa başlandı. Milletlerarası nitelikte çatışmayı önleme kurallarını ilk defa İngiltere ve Fransa ortaya attı. 1897 Yılına kadar birçok denizci devlet tarafından uygulanan bu kurallar Osmanlı imparatorluğunda 1886'da padişah iradesi olarak «Deryada Men-i Müsaademe nizamnamesi» adı ile yürürlüğe konuldu. 1929'da Londra'da toplanan milletlerarası konferansta bazı değişikliklere uğrayan 1886 kuralları, 1938 yılına kadar dünya denizlerinde uygulandı. 1948 Yılında, yine Londra'da toplanan konferansta imzalanan milletlerarası «denizde çatışmayı önleme» sözleşmesini, Türkiye hükûmeti 5544 sayılı kanunla yürürlüğe koydu (1950). Bugün uygulanan kurallar, 17 mayıs - 17 haziran 1960 tarihleri arasında Londra'da toplanan «International Maritime Consultative organization, IMCO» (Devletlerarası İstişarî Denizcilik teşkilâtı) tarafından tespit edildi, Türkiye'de de 1965'te yürürlüğe kondu.

● *Denize indirme*'nin amacı, inşaatı tamamlanmış olan gemiyi, üzerinde durduğu yatık kızaktan (çekek yeri) indirip yüzdürmektir. Bu iş için *kayar çift kızak* metodu uygulanır. Gemi, karinasını tamamen kavrayan ağaç *döşekler* üzerine oturtulur. Siğiller sıkıştırıldıktan sonra bu döşekler ağaç sehpalar üzerine dayanır. Geminin baş ve kıç uçlarında, tel halatlar ile bir birine bağlanmış dayaklar vardır. Bunlar, hem döşeklere destek olur, hem de döşeklerin gemi karinasından açılmasını önler. Bu tertibat ikinci bir kızak üzerinde bulunur. Bunlar (gemi dahil) karinaya boylamasına oturtulmuş sabit kızağın üzerinden kayarlar. Gemiyi denize indirmek için önce, baş ve kıç bodoslamalarının oturduğu üçer dayak, sonra da siğiller kaldırılır ve kızağın baş tarafını çekek yerine bağlayan halat kesilir. Eğer bu sırada gemi ve kızak kendiliğinden kaymağa başlamazsa, manivela, kollar, hidrolik itme tertibatı gibi itici araçlar kullanılır. Denize indirme işlemi, arasıra, geminin boyu yönünde kıça kayarak değil de, yanlamasına yapılır. Bir sabit kızak ile birçok döşeği gerektiren bu metot, dar yerlerde, meselâ nehirlerdeki tezgâhlarda, torpidobot ve denizaltılar gibi küçük tekneler için uygulanır. Genellikle gemi, teknenin yapımı tamamlanınca suya indirilir. Güverte üstü bölmelerle makine ve kazanların gemiye yerleştirilmesi, gemi suda iken yapılır. Bununla birlikte bazı tezgâhlar gemiyi, hemen sefere çıkarabilecek duruma girdikten sonra, denize indirir. Kazalar çok seyrek olmakla birlikte denize indirme işi bütünüyle tehlikesiz de değildir. Bu yüzden kuru taş havuzda inşaat usulü, özellikle büyük gemilerin yapımında uygulanmaktadır. Bunda, gemiyi yüzdürebilmek için havuza su salıvermek yeterlidir.

— Havc. *Deniz uçağı.* 1907'de, uçaklar üzerine incelemeler yapan Gabriel Voisin, bir

planörü şamandıralara bağlayıp Sen nehri üzerinde, planörü havalandırmağa yetecek kadar hız yapabilen bir motorbotla çekmeyi tasarladı. Henri Fabre'in, tekerlekler yerine esnek ve düz tabanlı şamandıralar takılmış uçağı (1910), gerçek anlamda ilk deniz uçağı idi. Bu ilk denemelerden sonra sayısız örnekler yapıldı; bunlar arasında Farman'ın katamaran* tipi bot ayaklı ilk deniz uçağı, Curtiss'in tek ayaklı deniz u-

çağı ve nihayet Donnet-Lévêque'in 1912'de yaptırdığı ilk botlu deniz uçağı sayılabilir. Deniz uçaklarının bir başka tipi bugün daha deneme safhasındadır: A.B.D. ve İngiltere'de yoğun bir araştırma konusu olan *kayaklı deniz uçakları.*

Deniz uçakları başlıca üç çeşitir: **1.** *Bot ayaklı,* kara uçağı biçiminde olduğu halde yalnız iniş takımları değiştirilmiş, gövdesinin alt bölümüne ayaklara bağlanan birkaç sandal veya tomboz yerleştirilmiştir. Bu uçaklar 5 tona kadar ağırlıkta yapılır; **2.** *Botlu,* uçak gövdesinin alt kesimi bir bot biçimindedir. Dayanıklı olması ve kolay denge sağlanması gibi üstünlükleri gözönünde tutularak büyük denizleri aşacak uçaklar, bu çeşitten yapılır ve 40 tona kadar olur; **3.** *Anfibi* deniz uçağı, karaya iniş ve kalkış için tekerlekli iniş takımı eklenmiş uçak.

Deniz uçağının havalanma prensibi, suyun bot kısmı veya uçak teknesi üzerine yaptığı tepkiye dayanır. Havalanma sırasında büyük bir hız kazanan uçak, deniz yüzeyinden ayrılır ve ağırlığı, artık sıvı ile değil de kanatların durumu ile dengelenir. Bu anda, deniz uçağı uçuşa geçmeğe hazırdır. Bir deniz uçağının tekne kısmı çeşitli şartlara, ölçülere uymak zorundadır: kalkış anında bu kısım, hem hidrodinamik hem aerodinamik şartların etkisi altındadır. Ayrıca bot kısmının uçak çatısına birleştirilmesi de, kalkış anında olduğu kadar uçuş sırasında da bu iki uçak elemanının birbirine yapacağı aerodinamik etkilerin bazı aksaklıklara yol açmaması için, önemli inceleme ve araştırmalara konu olur. Bot kısmı, kalkış veya iniş anında havanın yapacağı şiddetli basınca dayanabilecek kadar sağlam, buna karşılık, gerek havada gerek suda ilerlerken fazla direnç göstermemesi için, şekil olarak ince ve taşıtın uçuş kabiliyetini kısıtlamayacak kadar hafif olmalıdır. Biçim olarak bir gemi teknesine benzeyen bu kısım, hareketin yönüne dik olan bir veya daha çok sayıda sivri köşeyle bölünmüştür; redan* (siper) denilen bu köşelerin görevi, uçağın denizden kalkışına yardımcı olmaktır. Uçak belli bir hıza erişince, suyun bot kısmı ve havanın kanatlar üzerine yaptığı birleşik iki etki uçağı kaldırır; bu andan itibaren uçak, bot kısmının bütünü üzerine yüklenmekten ve bir geminin pruva bodoslaması gibi su üzerinde yol açarak ilerlemekten kurtulur. Redan'ların iç yüzeyinden başka, suya değen kısmı kalmadığı için hidrodinamik direnç azalır ve kalkış hızı çok daha kısa sürede artacağı için uçak kolaylıkla uçuşa geçebilir. Havalandıktan sonra, kanatlar hemen denge durumuna geçer ve deniz uçağının dengeli kalmasını sağlar.

— Huk. *Deniz erki.* Milletlerarası ilişkilerde, denizleri hâkimiyeti altında tutan devletin, dünyaya söz geçirebileceği şeklindeki görüş, devletlerin denizlere yayılmalarına ve denizaşırı ülkelerde kendilerine bağlı topraklar ve sömürgeler elde etmelerine yol açtı. Denizlere hâkim olmanın ilk örneğini Girit (M.Ö. 1700-1400), sonra Isparta ve Atina verdi. Eskiçağda Kartacalılar, Ortaçağda Araplar, Yeniçağlarda Hollanda ve İspanya, *deniz erki*'ni sağladılar ve diğer ülkeler üzerinde kolayca hâkimiyet kurdular. Tarihteki en önemli örnek, ufak bir adadan çıkarak, bir dünya imparatorluğu kurmuş olan İngiltere'dir. Çağımızda deniz erki ile milletlerarası siyasete hâkim olmağa çalışan devletler A.B.D. ve S.S.C.B.'dir.

Osmanlı imparatorluğu da XV.yy.dan sonra deniz erki ile genişlemiştir. İstanbul'un alınmasında donanmanın rolü büyük oldu; XVI.yy.daki büyük deniz seferleri Osmanlı imparatorluğunun kudretini ve bunu sağlayan iktisadî kaynakları artırdı.

● *Deniz İş kanunu,* 1954 tarihli ve 6379 sayılı eski Deniz İş kanununun yerini alan bu kanun 931 sayılı İş kanununun kapsamı dışında bıraktığı deniz taşıma işlerinde işçi (Deniz İş kanununda «gemi adamı») ve işveren ilişkilerini düzenlemektedir. Ancak, kıyılarda veya liman ve iskelelerde gemilerden karaya ve karadan gemilere yapılan yükleme ve boşaltma işlerinde İş kanunu uygulanır (md. 5/bent 2, a) Bunun dışında, «aynı işverene ait gemilerin grostonilatoları toplamı yüz veya daha fazla olduğu veya işverenin çalıştırdığı gemi adamı sayısı 5 veya daha fazla bulunduğu» takdirde de yine Deniz İş kanunu uygulanacaktır (md. 1/2). Kanun, bazı şartlarla yabancı gemi adamlarına da uygulanabilir (md. 4). Deniz İş kanununun uygulanması bakımından «sandal, mavna, şat, salapurya v.b.» de gemi sayılır (md. 1/3).

● *Deniz kazaları.* Deniz kazaları hukukî bakımdan Ticaret kanununun deniz ticaretine ayrılmış dördüncü kitabında üç kısım halinde düzenlenmiştir. Birinci kısım müşterek ve hususî avaryalara (bk. AVARYA.), ikinci kısım çatmalara (bk. ÇATTMA.), üçüncü kısım kurtarma ve yardıma (bk. KURTARMA) ayrılmıştır.

● *Deniz serveti.* Donatanın sınırlı mal sorumluluğu olduğu hallerde alacaklı, sadece deniz servetine elkoyabilir. Deniz serveti nispî bir kavramdır. Her bir alacak için, alacağın doğumuna sebep olan gemi ile alacağın doğduğu seferin gayrisafî navlunu, ayrı bir deniz serveti sayılır. Bunların ortadan kalkması halinde yerlerine kanunun saydığı kaim değerler geçer.

● *Denizlerin serbestliği ilkesi,* a) seyrüsefer serbestliği; b) balık avlama serbestliği; c) deniz altı kabloları ve petrol boruları döşeme serbestliği; d) açık deniz üzerinde uçma serbestliğini kapsar. Açık denizde gemiler, bayrağını taşıdığı devletin kanunlarına uymak zorundadır. Ancak deniz haydutluğu, köle ticaretini önlemek için üçüncü devletlerin harp gemilerine denetim hakkı tanındı. Ayrıca kıyı devletinin kesintisiz takip hakkı da vardır. Buna göre kanunlarına ve nizamlarına aykırı davrandığına dair yeterli kanaate sahip olan kıyı devleti yabancı bir gemi aleyhine iç sularında, karasularında giriştiği takibi ara vermemek şartıyle açık denizde de sürdürebilir.

● *Deniz ticaret hukuku,* deniz özel hukukunun bir dalıdır. Türkiye'de bu konu 29 haziran 1956 tarih ve 6762 sayılı Ticaret kanununun deniz ticareti hukukuna ayrılmış olan dördüncü kitabında düzenlenmiştir. Burada, gemi, donatan ve donatma iştiraki, kaptan, deniz ticareti sözleşmeleri, deniz kazaları, gemi ve yük alacaklıları ve zamanaşımı konuları yer alır. Deniz ticareti hukuku konusunda ilk kanun 1864 tarihli *Ticareti Bahriye Kanunnamei Hümayunu*'dur. 1929'da yürürlüğe giren Deniz Ticareti kanunu ise 6762 sayılı kanun ile kaldırıldı.

● *Açık deniz*'in herhangi bir kısmında devletlerin, bugün, hâkimiyet iddiasında bulunmaları mümkün değildir. Daha eski devirlerde ise Yunanlılar, Fenikeliler, Kartacalılar ve daha sonra Venedikliler, Portekizliler ve İngilizler açık denizde de hâkimiyet kurmağa çalışmışlardır. Hattâ Papa Alexander VI, 1493 tarihli *Inter Coetera* emirnamesiyle denizleri İspanyollar ile Portekizliler arasında paylaştırmıştı. Daha sonra hollandalı Grotius, 1609'da yazmış olduğu *Mare Liberum* adlı eserinde açık denizlerin serbestliğini savundu. Buna karşı 1635'te İngiltere kralının isteği üzerine yazmış olduğu *Mare Clausum* adlı eserde Selden, İngiltere'nin açık denizlerdeki iddialarını savunmağa çalıştı.

● *İç deniz,* bütünüyle bir devletin toprakları içinde ise, o devletin hâkimiyeti altındadır. Eğer iç deniz birden çok devletin toprakları ile çevrili ise, o zaman kıyı devletlerinin iç denizden eşit yararlanma hakları söz konusu olabilir. Meselâ Hazar denizine kıyısı bulunan S.S.C.B. ile İran 1921 ve 1935 anlaşmalarıyle eşit seyrüsefer haklarından yararlanmaktadır.

● *Kapalı deniz,* bir devletin ülkesi içinde ise iç deniz statüsüne tabidir (Azak denizi). Kapalı denizin birden çok devletin toprakları ile çevrili bulunması halinde ise, açık deniz statüsü uygulanır (msl. Karadeniz.)

— İkonogr. Her ne kadar Stabiae'den (Napoli) kalma bir roma freskinde veya Ortaçağdan kalma birkaç minyatürde liman manzaraları varsa da, XVII. yy.da yetişen hollandalı ressamlar bu türün bulucusu olarak kabul edilebilir. Bunların öncüleri de Hendrick Vroom ve de Hararlam'dır (*Cebelitarık Savaşı* tablosu). Sonra gelen hollandalı büyük ressamlar sırasıyle şunlardır: Albert Cuyp (Louvre'daki *Dort Kanalı* tablosu); nehirlerin ve kanalların tek renkle resimlerini yapan Jan Van Goyen (*Hollanda'da Bir Nehir* tablosu, Louvre müzesi); Adriaan van de Velde (*Demir Atmış Hollanda Filosu,* Louvre müzesi; *Top Atışı* tablosu, Amsterdam müzesi); Adriaan'ın kardeşi olan ve soluk göklerin resimlerini yapmayı seven Willem (özel koleksiyonda *Bir Plaj* tablosu); eserlerinde dalgaların etkisini gösteren Ludolf Backfards (Louvre'da *Denizcilik* tablosu); sakin deniz manzaraları ressamı Jan Van de Cappelle; liman manzaraları yapan Van der Heyden. Fakat bu türde J. Van Rupdael başta gelir (*Hollanda Kıyılarında Fırtına,* Louvre; *Scheveningen Plajı,* La Haye müzesi). Deniz resmi yapan fransız ressamları da çoktur: Claude Lorrain (*Kleopatra'nın Tarsus'a Çıkışı*), Manglard (*Deniz Limanları,* Paris Deniz müzesi), korkunç deniz fırtınalarının (*Geminin Batışı,* Louvre) tablolarını yapan öğrencisi Joseph Vernet; Ozane; Hue; Garneray; Gudin; İrobey (Nancy müzesindeki *Dieppe Limanı* tablosu). XIX. yy. da şu ressamlar denizcilik konusunda eserler vermiştir: Courbet (*Etretot'daki Kayalıklar,* Louvre müzesi), Ziem (*Venedik Manzaraları, Aiaecio*); Tupré (*Denizcilik* tablosu, Philadelphia müzesi); Manet (*Mehtaplı Gecede Boulogne Limanı,* Louvre); Boudin (*Tourville Plajında Banyo Yapanlar, Yelkenliler,* Louvre; *Bordeaux Limanı,* Agen müzesi); Albert Marquet (*Honfleur, Collioure, Marsilya, Cezayir* manzaraları); Paul Signac (*La Rochello, Saint-Raphael, Antibes* tabloları); Raoul Dufy (*Deniz, Sainte Adresse'de Yarış, Le Havre* tabloları); George Braque (*Anvers Limanı, La Ciotat Limanı* tabloları); Othon Friesz (*Toulon Limanı);* İngiliz ekolünden Wilson, Turnar (*Brighton, Karaya Oturmuş Gemi,* Londra müzesi); Constable de (*Brighton'da Eski Taş Yığını Mendirek,* Londra müzesi) aynı türde eserler verdiler.

● *Türk resminde deniz.* Türk minyatüründe deniz tasvirine yer veren örnekler, denizi şematik bir renk klişesi halinde ele alır ve bu unsuru resimde peyzajın bir bölümü, bir deniz savaşının fonu olarak veya deniz üzerinde herhangi bir olayı, meselâ bir saltanat kayığının geçişini gösterirken kullanır. Ama denize, doğrudan doğruya bir tabiat görünümü olarak minyatürde yer verilmez. Dalgaların bile stilize spiral diziler biçiminde tasvir edildiği bu soyutlanmış deniz tasvirleri şu yazmalar içinde görülebilir: Matrakçı Nasuh'un *Revan* ve *Süleymanname* adlı yazmaları (Topkapı sarayı); *Tarih-i Feth-i Yemen* (Üniversite Kitaplığı) [XVI. yy.]. Nadirî'nin *Şehname*'si (Topkapı sarayı) [XVII.yy.]; Vehbî'nin *Surnamesi*'nde Levnî'nin minyatürleri (Topkapı sarayı) [XVIII. yy. başları]. XIX. yy. daki büyük üslûp değişmeleri, türk resmini natüralist yönde etkiledi, bunda «Bosfor ressamları» adı verilen ve deniz temalarına düşkün bazı yabancıların da rolü oldu. Türk ressamları natüralist renk ve çizgi anlayışı içinde bile önceleri deniz temalarına ilgi göstermediler. Meselâ «Primitifler» diye adlandırılan bir grup ressam, daha çok saray bahçelerini ve köşkleri resmediyordu. Ancak bu resimlerde geniş havuz görünümleri deniz temasını aratmayacak kadar büyük bir yer tutuyordu. Bunları takip eden dönemde Boğaziçi kıyılarını resmeden, liman ve iskele konularını ele alan ressamlar çoğaldı. Primitifleri andıran bir üslûpta çalışan Münib'in (1874-1909) bir liman resmi bu ilk örneklerdendir.

Türk resminin Batıdaki izlenimci akımın kuvvetli etkisi altında kalışı, tabiî ışık ve renk bağıntılarının zengin bir biçimde araştırılmasına imkân veren deniz ilgisini büyük ölçüde artırdı. Halil Paşa'nın (1857-1939) *Plaj, Kayık İskelesi* gibi resimleri, türk izlenimciliğinin en büyük ustası sayabileceğimiz Nazmi Ziya'nın (1881-1937) *Boğaziçi, Haliç, Liman, Yelkenli* resimleri, Hikmet Onat'ın (1884) *Kabataş İskelesi* ve diğer birçok resimleri, İbrahim Çallı'nın (1882-1960) *Balıkçılar*'ı bu ilginin başlıca belirtileridir. Bu ressamlar dışında, aynı dönemde Ömer Âdil (1868-1928), Süleyman Seyid gibi sanatçılar da deniz görüntülerine kendi üslûp özelliklerini yansıtır şekilde eğildiler. Deniz temasının daha üslûplaşmış bir şekilde, bazen anlatımcı bir öz de

osmanlı ordusunda deniz subayı İstanbul Üniversitesi kütüphanesi

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

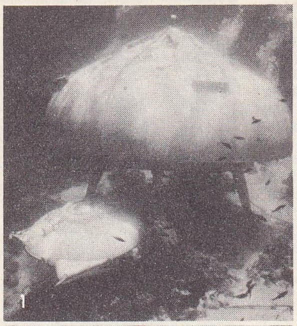
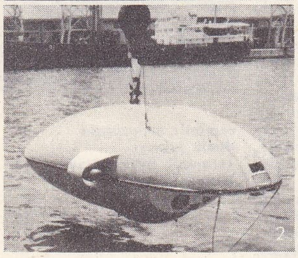

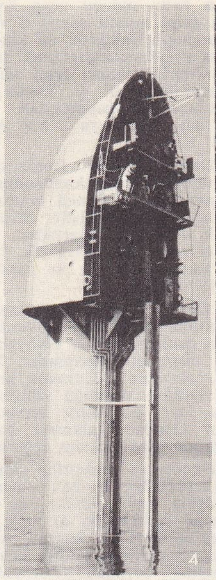
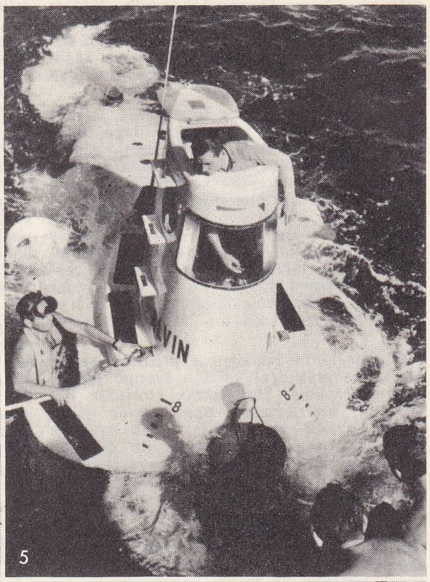
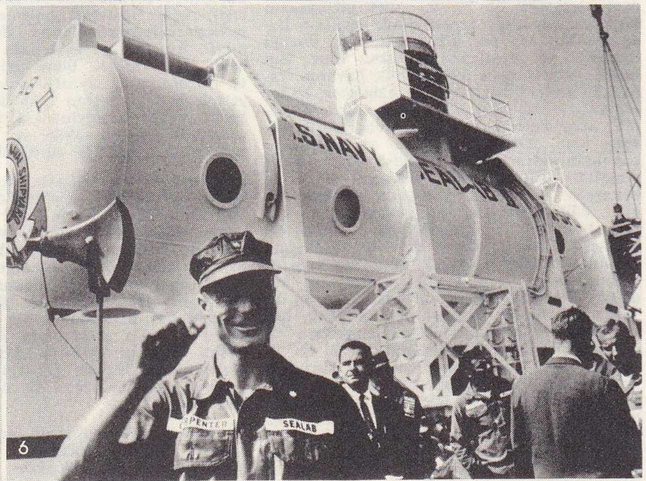

1. Précontinent II; 2. Dalan daire «SP-4 000»; 3. C.N.E.X.O. şamandırası; 4. Kaliforniya üniversitesi bilginlerinin kullandığı yüzer şamandıra; 5. A.B.D.'de Alvin denizaltı laboratuvarı (1830 m derinliğe kadar fotoğraf çekebilir); 6. Amerikalı astronot Scott Carpenter, Sealab II'nin önünde (Sealab II'de, San Diego [Kaliforniya] açıklarında 60 m derinlikte bir kapsülde yaşamak üzere eğitilen 20 kişi vardı); 7. İngiliz denizbilim gemisi R.R.S. Discovery II; 8. 3 800 tonluk yüzer laboratuvar Oceanographer (gerek denizaltı diplerini, gerek atmosferi inceler); 9. Denizbilim araştırmaları için üç direkli amerikan gemisi Vema.

Foto. Rcquins associés, U.S.I.S., Nat. Institute of Oceanography (LAROUSSE)

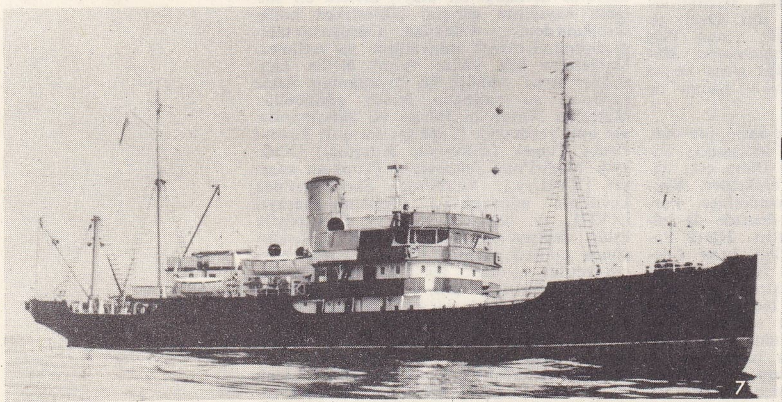
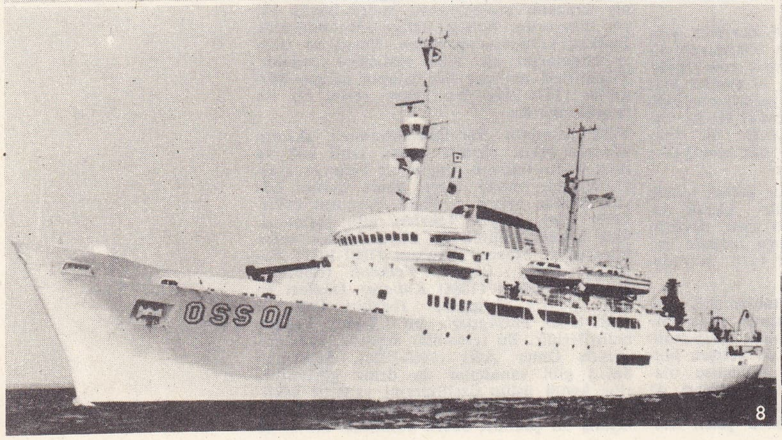

taşıyarak eserlerinde yer aldığı ressamlar arasında Mahmut Cuda (1905), Hamit Görele (1903), Eşref Üren (1897), Nurullah Berk (1906), Ali Çelebi, Ercüment Kalmık (1909) gösterilebilir. Bunlar arasında özellikle Eşref Üren'in *Karadeniz Kıyılarında* adlı tablosu, anlatımcı yönden büyük değer taşır.

1940-1945 Yılları arasında İstanbul'da açılan *Liman sergileri* resim sanatçılarının denizle olan bağıntılarına yeni ve özel bir anlam getirdi. Belli bir gerçekçilik kaygısının bir çeşit sosyal romantizm ile karıştığı bu sergilerde Nuri İyem (1915), Haşmet Akal, Fethi Karakaş (1918), Agop Arad (1913) gibi ressamlar kendilerini gösterdiler. Ekmeğini denizden çıkaran balıkçıların, iskele hamallarının, kısaca halkın da yerini aldığı bu resim sergileri türk resim sanatı tarihinin önemli bir olayını teşkil eder. Adı geçen ressamlar arasında özellikle Fethi Karakaş'ın 1960'lara doğru açtığı bir sergisinde deniz dibi temasına yönelişi ilgi çekicidir. Genellikle 1950-1970 arasında soyut deneylere girişen türk resminde bu tema pek fazla yer bulamadı.

— Jeomorfoloji. *Deniz altı yer şekilleri*'nin bir kısmı, ya Dördüncü zamana ait hareketler sebebiyle oluşan buzul gerilemeleri veya ilerlemeleri sonucunda (bk. KITA *yaylası*) veya vaktiyle su altındaki bölgeleri derinliğine çökertmiş olan tektonik bozulmalar (bk. *Denizaltı* KANYON'*u*, GUYOT) sonucunda atmosfer altı bir yer şeklinden meydana gelmiştir. Doğrudan doğruya sular altında oluşmuş diğer bir kısım, özellikle tektonik etkileri yansıtır. Büyük çukurların, deniz altı kıvrımlarıyle ada dizilerinin ve deniz altı volkanlarının oluşmasına yol açan bu etkilerdir. Bu şekiller tortulanma neticesi köşeliliğini kaybeder; tortulanma, orta derinlikteki çöküntülerle hafif eğimleri, derin çukurlardan ve dik yamaçlardan daha çok etkiler. Tortulanma sırasında deniz altı toprak kaymaları ve burgaçlar da meydana gelir. En başta depremlerin yol açtığı denge bozulması yüzünden bir kısım malzeme çukurların dibine sürüklenir.

— Patol. *Deniz tutması*. Deniz tutan kimsede önce yürek sıkıntısı, solunum güçlüğü ve baş dönmesi olur, beniz sararır; sonra bulantı, arkasından kusma gelir. Deniz tutması bazen günlerce sürebilir. Deniz tutmasını önlemek için başlangıçta gemi sallantılarına vücudu alıştırmak gerekir; bunun için mümkünse yatay olarak uzanılır ve hareketten sakınılır; gemiye binmeden önce safra bastırıcı hafif şeyler yemek, iç organları yerinde tutan bir kuşak sarınmak da fayda sağlar. En yaygın tedavi usulü belladonlu, atropinli ilâçlar almaktır. Son zamanlarda bulunan, önleyici ve tedavi edici üstün nitelikler taşıyan bazı sentetik antihistaminikler, tedavide önemli ilerlemeler sağlamıştır.

Ağır deniz tutması vakalarında fonotiazinin antihistaminik türevlerinden başka haloperidol gibi nöroplejikler kullanılmaktadır. Hastanın yatarak tedavi edilmesine karşılık, yaşlılarda ve tansiyonu düşük olanlarda ilâcı kullanmaktan kaçınmak gibi bazı tedbirlere başvurmak gereklidir.

— Ted. *Deniz tedavisi*'nin esas etkili unsuru temiz, tuzlu, iyotlu ve mikropsuz deniz havasıdır; buna morötesi ışınlarca zengin güneş ışığı, dinlenme ve deniz banyoları da eklenir. Uzun süreli deniz tedavisi ancak hekim tavsiyesiyle yapılabilir. Özellikle veremli gençlerle çocuklara, çok yorgunlara ve kansızlara tavsiye edilir.

— Teknol. *Deniz inşaatında kullanılan tahtalar.* Zamanımızda denizcilikte kullanılan tahta cinsi şunlardır: ladin, çam, kuzey bölgesi ağaçları (beyaz çam, ladin ile kırmızı çam, yahut orman çamı), Sitka'da yetişen ince, muntazam uzayan ve spruce denilen bir tür ladin ağacı, duglas veya Kuzey Amerika'da yetişen orégon çamı (Pseudotsuga Douglasii). Fransa'da yetişen çam çok budaklı olduğundan bu işte kullanılmağa elverişli değildir. Bu arada, çok yapraklı ağaçlardan meşe, dişbudak, karaağaç, yabanî akasya ile tropikal ağaçlardan tek ağacı, spor ve gezi tekneleri için kullanılan akaju ağaçlarını da saymak gerekir.

— Tic. *Deniz ticaret filosu.* Dünya ticaret donanması 1960'ta 130 milyon gros ton iken 1967'de 180 milyon tona yükseldi (bu dönemde motorlu gemilerin sayısı yüzde kırktan ortalama yüzde altmışa çıktı). Petrol gemileri 1967'de dünya ticaret filosunun yüzde kırkı kadardı (1960'ta yüzde 31 idi). Liberya (başlıca bölümü petrol gemileri olmak üzere) 22,5 milyon tonluk bir filo ile İngiltere'yi (21,7), A.B.D. (10,6) ve Yunanistan'ı (7,4) geçerek birinciliğe yükseldi. Özellikle millî görev yapan Batı Avrupa (İtalya, Federal Almanya, Fransa, Hollanda) ticaret filoları hep 5-6,5 milyon ton arasında değişir. Liberya, Yunanistan, Norveç, Panama (4/8 milyon ton) gibi devletler de yavaş yavaş ticaret filolarını millî çıkarlar yolunda çalıştırmağa başladı.

Türk deniz ticaret filosu 1967 yılı sonunda 752 000 gros tondu. Gemilerin yüzde 70'ini yük gemileri meydana getiriyordu (yük gemisi 2 216, yolcu gemisi 160, tanker 68). Bu gemiler tonaj bakımından şöyle sıralanır: yük gemisi 511 000, yolcu gemileri 125 000, tanker ise 116 000 gros ton. 1933-1963 Dönemi süresince yolcu gemilerinin hacmi bir misli, yük gemileri beş misli arttı. Tankerlerin gros tonilatosu ise 40 misli arttı. 1950 Yılında ticaret filosunun yüzde 60'ı buharlı gemilerden meydana geliyordu. Motorlu gemilerin tonajı ise 132 000 gros tondu. 1967 Yılında motorlu gemi tonajı 376 000 tona çıktı. Ticaret filosunun büyük bölümü yük taşımağa elverişli ve küçük teknelerden ibarettir. Nitekim 18-200 gros tonluk küçük tekneler ticaret filosunun çoğunluğunu meydana getirir. 1967 Yılında 160 yolcu gemisinde 62'sinin tonajı 50 gros tonun altında ve yalnız 11 geminin tonajı 5 000 tonun üstündeydi. Aynı yıl taşınan yolcu sayısı 729 000, yük miktarı ise 1 860 000 ton idi.

◆ **Denizel** sıf. *Yeni.* denizle ilgili. Denizde yetişen: *Denizel bitki.*

— Jeol. Denizde oluşan: *Paris'teki kaba kireç taşları denizel çökeltidir.* (Çökeltinin denizel kökeni, içinde bulunan fosillerin niteliği ve glokonitin çokluğuyle anlaşılır.)

bir okyanusun teorik kesiti

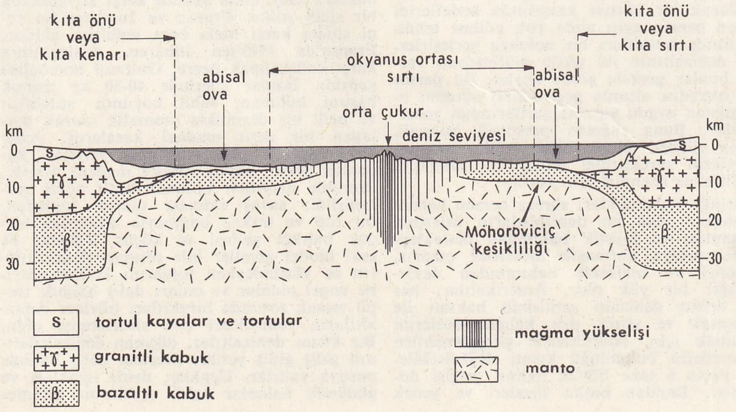

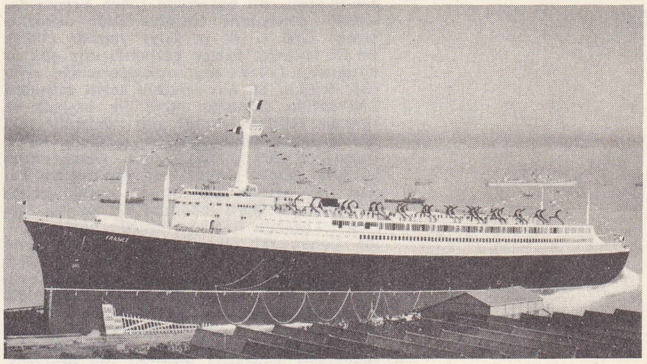

«France» yolcu gemisinin geriye kayarak **denize** indirilmesi (1960)

◆ **Denizsel** sıf. *Yeni.* Denizle, denizcilikle ilgili. (LM)

DENİZ ALASI blş. i. Deniz alabalığı (*Salmo trutta marina*). Pulları çok küçük, üst çenesi uzun, dişleri iyi gelişmiştir; boyu 1 m'yi bulur. (L)

DENİZALTI blş. i. Ask. denizc. Su altında giden savaş gemisi. *Esk.* Tahtelbahir. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Denizaltı ana gemisi*, açık denizlerdeki denizaltı gemilerine onarım ve lojistik desteği sağlayan su üstü gemisi. ‖ *Denizaltı avcı gemisi* veya *denizaltı avcısı*, denizaltılarla savaşmak için özel surette yapılan küçük ve süratli gemi. (Silâh, su bombası gibi araçlarla donatılmış bir çeşit uçak ve savaş gemisi de yardımcı denizaltı avcısıdır.) ‖ *Denizaltı avcılığı*, av uçakları, savaş gemileri, özellikle denizaltı avcı gemileriyle, pusu kurarak veya kol gezerek düşman denizaltılarını ele geçirmeğe, yok etmeğe çalışma. ‖ *Denizaltı savaşı*, düşmanın askerî ve iktisadî gücünü yıpratmak, liman ve deniz üslerini tahrip etmek ve su üstü gemileri batırmak için denizaltı gemileriyle yapılan savaş. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Denizaltı üssü*, denizaltı gemilerinin onarım, bakım ve her çeşit lojistik desteğini sağlamak amacıyle yapılan küçük askerî liman. (Savaş öncesinde denizaltı gemileri, çoğunlukla bu üslerde bulunur.) ‖ *Denizaltılara karşı savaş*, denizaltıların faaliyetini kösteklemeğe yarayan araç, silâh veya taktik usulleri. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ask. denizc. *Denizaltı* gemisinin dalışı, dalma sarnıcı denilen su depolarının deniz suyu ile doldurulması, su yüzüne çıkışı ise bu sarnıçların boşaltılmasıyle sağlanır. Önceleri iki türlü denizaltı vardı. Biri, dalma sarnıçları sağlam bir tekne içine yerleştirilmiş, yüzme gücü az, fazla dalgalı havalarda su üstünde gidemeyen denizaltı, öteki ise gerçek bir deniz üstü gemisi gibi su yüzünde gidebilen, çok su alan, dalma sarnıçları tekne dışında olan, «dalabilir tekne» adıyle anılan denizaltı. Laubeuf'ün *Narval*'inden sonra yalnız «dalabilir tekne» yapıldı. Fakat Fransızların bu terimi tutmadı, bugün bu gemilerin her tipine denizaltı gemisi denmektedir. Su altında istenildiği kadar kalan denizaltılar ancak atom gücünün yürütücü olarak kullanılmasıyle gerçekleştirilebildi. İlk denizaltı gemisini amerikalı Bushnell 1776'da yaptı. Bu denizaltı New York önünde bir ingiliz savaş gemisini tahrip etti. Fulton ilk *Nautilus*'u 1798'de Le Havre'da yaptı. Denemeler pek inandırıcı olmadı, Napolyon bu işe girişmeyi kabul etmedi. Amerikalılar denizaltı yapımını Ayrılık savaşı sırasında yeniden ele aldılar, ama başarı sağlayamadılar. İlk başarı, H. Dupuy de Lôme'un tasarılarını inceleyen Gustave Zédé tarafından 1887'de yapılan *Gymnote* adlı gemiyle sağlandı. Elektrik motoru ile çalışan bu deney teknesi ancak 30 tonluktu ve su üstünde 7, su altında 5 mil hız ya-

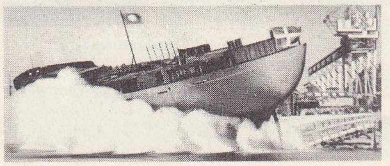

bir geminin **denize** yan indirilmesi

Foto. G.G.T., Christoffersen (LAROUSSE)

pabiliyordu. Bu başarıdan sonra Fransa'da, torpille donatılmış *Gustave Zédé* denizaltı gemisi (266 t, 48 m boy) yapıldı (1893). Bu ilk tekneler yüzme katsayılarının çok az oluşundan (yüzde beş, on) denizciliğe elverişli değildi. Su altı seyrinin kesin gelişmesi Laubeuf'ün sunduğu proje ile başladı ve 1899'da yapılan *Narval* adlı «dalabilir tekne»nin tamamlanmasıyle (su yüzünde 120 t, dalmışken 200 t) sonuçlandı. Gemi, atom gücüyle çalışan denizaltılar yapılıncaya kadar, bu alanda ilk örnek olarak kaldı. Laubeuf, denizaltı teknesini bir su üstü gemisi teknesinin içine yerleştirdi, böylece, içiçe konan iki tekneden kurulu bir gemi yapıldı. Aradaki boşluk deniz suyu ile doldurulunca, bu gemi bir deniz üstü gemisi olmaktan çıkıyordu. Biri su üstünde seyir için buharla (daha sonra Diesel motoru), öteki su altında seyir için elektrik motoru ile çalışan iki ayrı makine kullanıldı. Dalma hızı 12 dakikaydı, sonraları *Pluviose* tipi denizaltılarda 3-4 dakikaya indi. Fransızların çalışmaları yanı sıra A.B.D.'de 1898-1899'da (mühendis Holland tarafından yapılan, 1901'de İngiltere'nin satın aldığı denizaltı) ve Almanya'da da 1903'te benzer başarılara ulaşıldı. 1914'te Fransa'nın 76, İngiltere'nin 85, Almanya'nın 25 denizaltı gemisi vardı. Dalma hızının önemini değerlendiren Almanlar 30 saniyede dalan ve yüzme gücü yüzde 20 olan denizaltı gemileri yaptılar. Bu gelişmeler Almanya'da, denizaltı gemisinin stratejik bir silâh olarak kullanılmasını sağladı (1915): Birinci Dünya savaşında yaptıkları 344 denizaltı ile Müttefiklerin 11 milyon ton gemisini batırdılar. İki savaş arasında denizaltı, artık klasik bir savaş gemisi oldu. Dalış hızı 5-10 saniye olan, yalnız kumanda kulesi su yüzünde kalan denizaltılar, dalma sarnıçları açık olarak seyir edebiliyordu. Bunların alarm durumunda sarnıç püskürtme teşkilâtı açılır ve gemi dalar. Teknenin deniz yüzüne çıkması için püskürtme teşkilâtı kapatılır, sarnıçlardaki suyun boşaltılması için basınçlı hava verilir. Su, doldurma borularından dışarı çıkar. Su altında kalma süresi 4 mil hızla 20 saattir, yüzeyde kalma süresi ise, çok fazladır (birkaç bin mil). Tonaj 600'den (kıyı tipi) 1 500-2 000 tona (okyanus tipi) kadar değişebilir. Silâhları 4-6 torpido kovanı ve bir top (bazı ingiliz denizaltılarında 75-305 mm) idi. *Surcouf* adlı fransız denizaltı gemisi (2 800 t) kendi tipinde tek denizaltıydı, 203 mm'lik bir top tareti ve mancınıkla uçurulan bir keşif uçağı vardı.

1939'da A.B.D.'nin 87, Fransa'nın 76, İngiltere'nin 58, Almanya'nın 43 denizaltısı vardı. Alman deniz kuvvetleri 1945 yılına kadar 1 098 denizaltı yaptı, bunlardan 780 tanesi Müttefiklerin 14 milyon ton ticaret gemisini batırdıktan sonra yok edildi. Almanlar tarafından gerçekleştirilen teknik gelişmelere rağmen (50 metre yerine 200 metre derinliğe dalmış denizaltıların Diesel motorlarıyle seyrini sağlayan şinorkel dinleme araçları v.b.), Atlas okyanusundaki savaşı asdik radar refakat gemileri ile uçakların (özellikle uçak gemilerindekilerin) konvoyları koruması sayesinde, Müttefikler kazandı. Müttefiklerin deniz hâkimiyetini ortadan kaldırmakta çok geç kalan alman deniz kuvvetleri 1944'te su altı hızı yüksek (1 600 tonluklarda 16 ve 800 tonluklarda 20 deniz mili) olan denizaltıları hizmete soktular. Bu yüksek hız bir gaz türbini (Walter sistemi) ile sağlanmıştı. Çok hızlı dönen bu türbinlerde oksijenli su kullanılıyor, tortusu suda eridiğinden deniz yüzünde iz de bırakmıyordu.

Atom gücü 35-40 deniz mili hızla sürekli olarak su altında seyretmelerini sağlayarak denizaltılarda gerçek bir devrim yarattı. Atomla çalışan ilk denizaltı 1954'te A.B.D.'de denize indirilen 3 500 tonluk *Nautilus*'tur; bu gemi reaktörünün birinci dolduruluşu ile 26 ayda 69 000 deniz mili seyir yaptı ve 1958'de Kuzey kutbunun altından geçti. *George Washington* adlı denizaltı 1961'de hiç deniz yüzüne çıkmadan 67 gün su altında kaldı. Atom denizaltı gemisinde (2 000-8 000 t) nükleer enerji, denizaltıyı yürüten elektrik motorlarını ısıtan bir türbojeneratöre ısı verir. Bu yeni imkânlar atom denizaltı gemisinin korkunç bir stratejik silâh olmasını sağladı. A.B.D. 1965'te bu alanda gerçekten ileri bir durumdaydı (hizmete girmiş 31 atom denizaltı gemisi). «Polaris» tipinde füzeler atan bu denizaltı gemileri, A.B.D.'nin askerlik alanında başlıca gücüdür. Denizaltı silâhı, S.S.C.B.'de 1945'ten sonra şaşırtıcı bir gelişmeye ulaştı. Rus donanmasında 1965'te klasik tip 400 denizaltı vardı (350 tanesi 1950'den sonra yapılmıştır); bunların 70 tanesi (2 000 ton, su altı sürati 20 mil, denizde üç ay kalır) açık deniz tipi, birkaçı (1965'te ortalama 4 000 tonluk 10-15 tane) atom denizaltısıdır. İngiltere, bir amerikan reaktörünün verilmesiyle *Dreadnought* adlı ilk atom denizaltısını 1962'de hizmete sokabildi. Bunu 1964'te *Valiant* takip etti. Fransa'da, bu alanda 1954'te başlamış olan çalışmalar, 1958'de duraladı, kısa bir süre sonra yeniden başladı: 1963'te Cadarache'da denenen bir reaktörle 7 500 tonluk nükleer bir denizaltı kızağa konuldu. Nükleer denizaltı gemisinin üstün nitelikleri, nükleer gücün ona sağladığı dayanıklılık (uzun süre denizde kalmak) ve klasik makineli (dizel ve akü) denizaltılara oranla ölçülemeyecek kadar geniş imkânlar (klasik denizaltı dalmış olarak az süre seyir edebilir) 1967'de bu tip denizaltı gemilerinin en güvenilir savaş silâhı ve yıldırmanın en etkili desteği yaptı. İki tip nükleer denizaltı vardır: ***nükleer hücum veya vurucu denizaltı gemisi,*** klasik torpido kovanlarıyle donatılmıştır, hızı otuz milin üstünde olabilir, konvoylara veya füze atan denizaltılara saldırabilir. *Füze atan nükleer denizaltı gemilerinin* tonajı çok yüksektir (7 000-9 000 t). Yıldırma silâhı olan *«Polaris»* tipi füzelerle donatılmıştır. Bu denizaltılar, üssünden ayrıldıktan sonra, buzulların altında veya okyanusların derinliklerinde kolayca saklanabilir. Böylece ülkelerine yapılacak bir hücum karşısında hedeflerini hemen hemen aynı anda yok edilme tehdidi altında tuttukları bir noktaya yerleşirler. Her denizaltının iki tertip mürettebatı vardır, bunlar gemide görev alırlar. Bu personel, okyanus altında geçirdikleri sürenin uzunluğuna uygun yaşama şartlarından yararlanırlar. Buna rağmen personeli bulmak, yalnız yüksek teknik bilgi değil, monoton görevlerin gerektirdiği moral ve psikolojik özelliklerde istendiği için zordur.

Üslerinde bulundukları sürece hemen hemen savunusuz olan bu denizaltıların üslerinin korunması ve lojistik bakımdan desteklenmeleri ortaya karmaşık meseleler çıkarır, personel ve malzeme bakımından devlete ağır bir yük olur. Amerikalılar, her biri dokuz denizaltı gemisinin bakımı ile uğraşmak ve görev dışı kalma sürelerini azaltmak için, reaktörlerde parçalanabilen elementlerin bulunduğu kısmı değiştirebilecek güçte 6 tane büyük bakım gemisi donattılar. Bundan başka füzeleri ve yedek parçaları taşımak işine altı yük gemisi, havuzlama ve ufak tefek oranımlar için kullanılmak üzere 4 tane yüzer havuz ayrıldı. 1967'de A.B.D.'nin füze atan 41 nükleer denizaltı gemisi ve 20 tane de nükleer hücum denizaltı gemisi vardı. Sovyet Rusya'nın ise eş türde 20 ve 30 kadar denizaltı gemisi vardı. İngiltere'nin 4 tane hücum denizaltısı vardı, öteki 6 nükleer denizaltıdan 4'ü füze atan ve 2'si de hücum denizaltısıydı.

Fransa, kararlaştırılmış 3 nükleer denizaltı gemisinden ilkini 1967'de indirdi, bunlar 1975'te Fransa'nın stratejik nükleer gücünün üçüncü kuşağı olacaktır.

Türkiye'de otomatik torpido atabilen ilk denizaltı gemisi ingiliz mühendisi Carret tarafından hazırlanan plana göre 1885'te İngiltere'de Nordenfeld top fabrikasında yapıldı. Bu plan biraz değiştirilerek, 1886'da ısmarlanan 2 denizaltı Haliç'teki Taşkızak tersanesinde monte edildi (1888). Bunların ağırlığı 160 ton, boyu 30,5, genişliği 3,66 m idi. Hızları su üstünde 10, su altında 3 mildi. Su altında ve su üstünde buhar makinesiyle çalışan bu tek pervaneli gemilerin baş tarafında iki torpido tüyübü ve güvertede bir makineli tüfeği vardı. Gemi mürettebatı bir kumandan, üç makine subayı ve bir ateşçiden ibaretti.

1888'den sonra Sarayburnu önünde ve İzmit körfezinde dalış, çıkış ve seyir tecrübeleri yapıldı. Bu denizaltılara dünyada ilk defa hareket halindeki bir hedef gemisine su altından başarılı torpido atışı yapıldı. 1910 ve 1915 yıllarında Fransa, İtalya ve Almanya'ya denizaltıcılık eğitimi görmek üzere birçok türk subayı gönderildi. 1915'te Marmara'ya girmeyi başaran *Turquoise* adlı fransız denizaltısı Boğazlardan geçerken Akbaş önünde dibe oturmuş, kurtulmağa çalışırken su üstüne çıkmış,bu sırada Müstecip onbaşı tarafından karadan açılan top ateşi karşısında teslim olmuştu. Bu gemiye 1915'te Kasımpaşa'da türk sancağı çekildi ve *Müstecip Onbaşı* adı verildi. Fakat gemi faal kadroya alınmadı. 1925 Yılı sonlarına doğru Hollanda'ya *I. İnönü* ve *II. İnönü*, 1929'da İtalya'ya *Sakarya* ve *Dumlupınar* denizaltıları ısmarlandı. 1935'te Almanya'dan *Gür* adlı denizaltı alındı, 1939'da da bir denizaltı ısmarlandı; Taşkızak'ta buna benzer iki denizaltı yapıldı. Bunlara Atatürk tarafından «Saldıray», «Batıray», «Atılay» adları verildi.

● *Denizaltı savaşı* ve kuvvetleri, özellikle düşman su üstü saldırılarını önlemek ve yoldaki düşman su üstü birliklerini yok etmek bakımından değerlidir. Ayrıca, düşman taarruzlarının çıkış kaynağı olan üslerin ulaştırma yolları da kesilebilir. Güdümlü mermi atabilen denizaltılar, bağımsız olarak veya öteki vurucu kuvvetlerle birlikte hareket edebilir. Bunlar kara üslerine karşı nükleer vuruşlar yapmak üzere teşkilâtlandırılır.

Genellikle, denizaltı füze sistemi, çok sayıda destek gemisine ihtiyaç duymadan düşman kontrolu altındaki sularda harekât ve baskın yapabilme imkânına sahip bulunduğu için bazı üstünlükler taşır.

● *Denizaltılara karşı savaş.* 1914'te denizaltıların taktik yetenekleri anlaşıldığı zaman, bunlara karşı etkili şekilde karşı koyabilecek bir silâh yoktu. Fransa ve İngiltere bu yeni silâha karşı hızla bazı tedbirler aldılar. Fransa'da 1915'ten itibaren, denizaltılara karşı kullanılmak üzere, Guiraud bombaları yapıldı. Bunlar içlerinde 40-50 kg pamuk barutu bulunan, sahil boyunca atılabilen ve belli bir derinlikte otomatik olarak patlayan bir çeşit madenî kasalardı. Ayrıca limanlara, gemilerin giriş yerlerini kapamak üzere, büyük ilmekli madenî ağlarla, üzerinde mayınlar bulunan hafif ağlar yerleştirildi; savaş salması olarak toplanan, bir top ve birkaç bombayle donatılan birçok balıkçı gemisi ve küçük tekneler de eski model gemiler bile olsalar, denizaltıların su yüzündeyken toplarını kullanmalarına engel oldular ve onları dalış halinde torpil atmak zorunda bıraktılar; böylece denizaltıların yetenekleri çok sınırlanmış oldu. Bir kısım denizaltılar, düşman denizaltılarının geliş gidiş yolları üzerine, dalış halinde pusuya yattılar. Uçaklar, deniz uçakları ve güdümlü balonlar sahil açıklarını gözetle-

deniz hattı
1. boru sarma şantiyesi
2. boruyu suya indirme

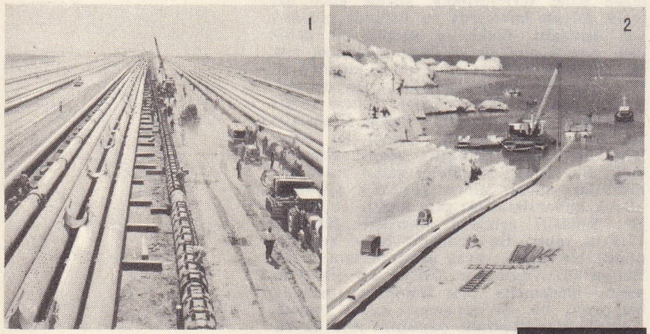

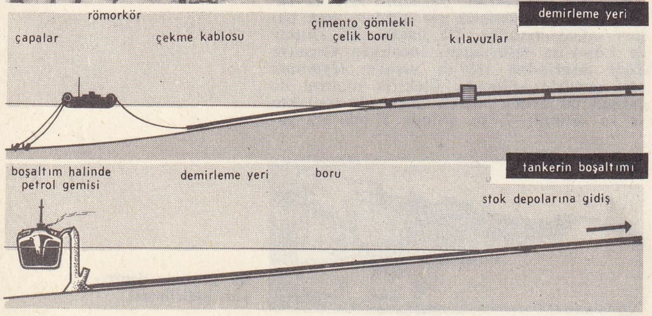

Foto. S.E.G.A.N.S. (LAROUSSE)

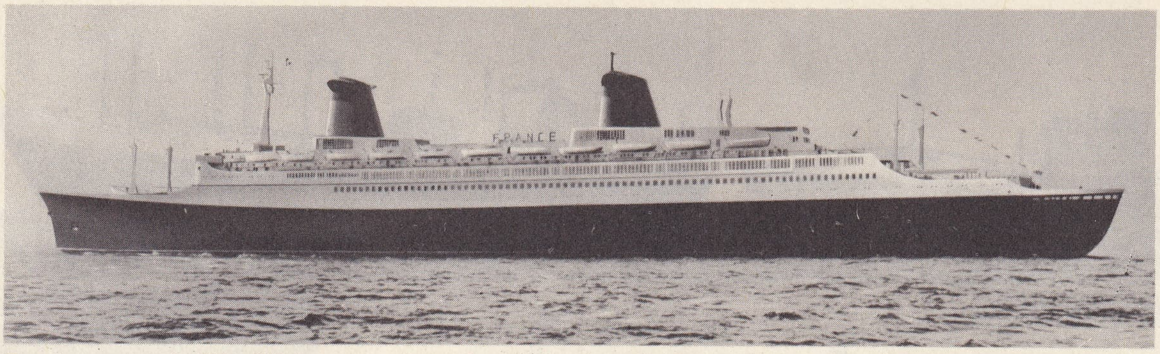
«France» yolcu gemisi

diler, öte yandan, özellikle 1917'den sonra ticaret gemilerine savaş gemileri de refakat ederek konvoylar meydana getirilmeğe başlandı. Ve 1918'de alman denizaltılarının girişimleri başarısızlığa uğradı. İkinci Dünya savaşında teknik ilerlemeler dolayısıyle bütün bu araçlar son derece gelişti. Bu devrede su altı bombaları, hareketli taşıyıcı âletler veya havan toplarıyle denize atılan 200 kg patlayıcı maddeyle dolu ağır silâhlar haline geldi. Su altı mayınları, mıknatıslı veya sesle ateşleme düzeniyle geliştirildi. 1917-1918'de olduğu gibi ticaret filoları savaş gemileri tarafından korunan konvoya alındı: uçak gemilerinden kalkan uçaklar yol boyunca keşifler yaparak düşman denizaltılarını derine dalmak zorunda bıraktılar. Fakat denizaltılara karşı girişilen savaşın, 1918'e göre özellikle etkisini arttıran faktörler, asdik ve radar gibi âletlerle, genel olarak sesötesi elektromanyetik ve akustik usullerdir. İyi eğitim görmüş bir devriye grubu, çevresine kendi dalgalarını salmak suretiyle asdik sayesinde 2 000-3 000 metrelik bir mesafe içinde denizaltının yerini bulabilmekte ve kendisine refakat eden bir uçak varsa onun aracılığıyle denizaltıyı bombayle batırabilmektedir. Menzili asdikinden daha fazla olan uçak radarı ise, konvoylardaki asdikin çevresinin daha ötesine saldırı imkânını sağladı. Bütün bu araçların biraraya gelmesi 1943-1944'te alman denizaltı savaşının kazanılmasını sağladı. 1945'ten beri, teknik gelişmelere göre denizaltı ilk önce şinorkel denilen âletle, sonra sesötesi ve elektromagnetik dalgaların yollarını değiştirip refakat gemilerinin asdik ve radarlarından daha kolayca kaçmayı sağlayarak konvoylara saldırıyı daha da kolaylaştıran usullerden yararlanmak ve nihayet, dalış derinliğini en yüksek dereceye çıkarmak suretiyle kendini savundu. Konvoy halinde seyir usulü bugün de değerinden bir şey kaybetmemiştir, fakat uçağın gücü ve hareket alanı da çok artmıştır: görülen her denizaltı, *Hunterkiller* denilen avcı uçakları vasıtasıyle, yok edilinceye kadar izlenmek tehlikesiyle karşı karşıya kalmak zorundadır. 1957'den beri bu tip uçaklar, dalış halindeki denizaltının hareketlerini izlemek üzere, attıkları ölçü şamandıralarından da yararlanmaktadır. Açık denizde atom bombardımanından çok fazla etkilenmeyen bu tip denizaltılar, buna karşılık, üslerinde bulunduğu zaman çok daha kolay avlanabilmektedir. 1950-1955'ten beri denizaltılara karşı savaş, son teknik gelişmelerden büyük ölçüde yararlanmıştır: Birleşik Amerika'da inşa edilen 7 000 tonluk atom firkateynleri; denizaltılarla savaş için özel surette düşünülmüş ve «denizaltı avcıları» adı verilen 700-1 500 tonluk gemiler; nükleer su altı bombaları (bunlar 1957'de Amerikan Deniz Hava kuvvetlerine dağıtılmıştır); denizaltıların en korkunç düşmanı olan uzun menzilli (Petrel ve Dove tipi) özel güdümlü silâhlardır.

◆ **Denizaltıcı** blş. i. Ask. denizc. Denizaltı subay veya eri. (LM)

Deniz Altında Yirmi Bin Fersah, J. Verne'in romanı (1870). Pek çok geminin batmasına sebep olan bir deniz canavarı bir amerikan gemisine saldırır. Yolculardan üçü (profesör Aronnax, hizmetçisi Conseil ve kanadalı Ned Land) denize düşer, canavarın üzerine çıkar ve bunun *Nautilus* adlı bir denizaltı olduğunu anlarlar, Nautilus'u yöneten kaptan Nemo'ya esir olurlar; deniz altında sefer yapmak için yapılan olağanüstü makineyi ve okyanusun derinliklerinin şahane manzaralarını görürler; fakat geminin kaptanı ve garip tayfalarının kimliğini öğrenemezler: bu esrarlı adamlar insanlığa karşı kendilerini sönmez bir kine kaptırmış gibidirler. Jules Verne'in bütün romanları arasında *Deniz Altında Yirmi Bin Fersah,* gelecekteki teknik gelişmeleri tam bir isabetle öngören en seçkin eserlerinden biridir. (L)

DENİZANALARI çoğl. blş. i. Jelatinsi, yassı şemsiyeli medüzler grubu. Avrupa denizlerindeki planktonlarda rastlanan en yaygın tipi denizanasıdır *(Aurelia aurita).* [Bu medüzlerde şemsiyenin kenarında, çok sayıda dokunaçlardan meydana gelen bir saçak bulunur. Denizanaları yazın kıyı sularında büyük yığınlar halinde birikir.] (L)

DENİZANASI blş. i. Bk. MEDÜZ.

Deniz Araştırmaları Milletlerarası komisyonu (AKDENİZ—), Akdeniz'de, balıkçılık konusu dışında, deniz bilimleri alanında yapılan çalışmaları duyurmakla görevli kurul. 1906'da Monaco prensi Albert I tarafından kuruldu. İki yılda bir genel kurul toplantısı yapar. İlmî konuları görüşür. Türkiye de bu kurula üyedir. (M)

Deniz Astsubay Sınıf Hazırlama okulu, İstanbul'da Beylerbeyi'nde deniz astsubayı yetiştiren askerî okul. Okulun ilk açılış tarihi 1875'tir. Bugün iki yıl süreli ve lise seviyesindedir. Okulu bitirenler, bir yıl astsubay sınıf okullarında meslek eğitimi görerek orduda meslekleriyle ilgili göreve tayin edilirler. (M)

DENİZAŞIRI blş. sıf. Denizlerin ötesinde bulunan. *Denizaşırı ülke.*

— Ask. *Denizaşırı birlikler,* denizaşırı sömürgeleri bulunan devletlerin buralarda devamlı olarak bulundurdukları kara, deniz ve hava kuvvetleri. Pk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Denizaşırı birlikler* ortak bir üst kumandan emrinde, her türlü askerî harekât ve güvenlik görevlerini, durumun gereklerine ve hükûmet merkezinden aldıkları emirlere göre yürütürler. Savaşta anavatan dışındaki denizaşırı yerlerde yapılacak askerî harekât için kurulan kuvvetlere de *seferî kuvvet* denir. Bunların görevleri sona erince, anavatana dönerler. Gerek denizaşırı birlikler, gerek seferî kuvvetler için belirli kadro ve kuruluş yoktur, duruma göre miktar ve kuruluş tespit olunur. (M)

Deniz Aşırı, Falih Rıfkı Atay'ın, gezi yazılarını toplayan kitaplarından biri (1931). Milletlerarası bir konferansa katılma göreviyle Brezilya'ya giden yazar, Güney Amerika'nın coğrafya şartlarını, tarihî gelişimini ve o yıllardaki durumunu belirterek Brezilya'yı tanıtır. Edebiyatımızın gezi türündeki en başarılı eserlerinden sayılır. (M)

DENİZATI blş. i. Küçük deniz balığı (10-15 sm uzunluğunda), suda dik durur. Ağzı tüp biçiminde uzundur ve kuyruk yüzgeci yoktur. (Denizığnesigillerden.) Bk. ANSİKL.

— Anat. *Denizatı kıvrımı,* şakak lobunun beşinci kıvrımı. ‖ *Büyük denizatı* veya *Ammon boynuzu,* beyin yan karıncığının şakak tabanındaki çıkıntı. ‖ *Küçük denizatı* veya *Morand mahmuzu,* beyin yan karıncığının artkafa boynuzunun tabanındaki çıkıntı.

— ANSİKL. *Denizatı* veya *denizaygırı,* adını başının biçiminden ve boyunun eğri oluşundan alır. Halka halka sert bir kabukla kaplı vücudu pulsuzdur. Sırtı boyunca sert dikenler vardır. Bazen uzun kuyruğunu dolayarak deniz yosunlarına yapışır, bazen de sırtındaki yüzgeci yardımıyle «ayakta» yüzer. Dişi, yumurtaları erkeğin karnındaki bir kuluçka kesesine bırakır; erkek bu yumurtaları hem döller, hem de yavru çıkana kadar kesesinde saklar. Otuz kadar yaygın türü vardır. *Hippocampus antiquorum* Manş, Atlantik ve Akdeniz'de, *H. guttulatus* Akdeniz'de yaşar ve en çok Gaskonya körfezine kadar çıkar. (L)

DENİZAYISI blş. i. Amerika ve Güney Afrika kayı sularında bulunan Sirenia takımından, bitki ile beslenen deniz hayvanı. (L)

DENİZBADEMİ blş. i. Karından bacaklı deniz yumuşakçası. Badem şeklinde olan gövdesi beyaz saydam kavkılı ve örteneklidir. Derin denizlerde yaşar. Eyosenden beri fosiline rastlanır. *Philinidae* familyasından. (L)

DENİZBİLİM veya **OSEANOGRAFYA** blş. i. Okyanusları, denizleri, bunların sularını, diplerini, bitki ve hayvan organizmalarını inceleyen bilim.

— ANSİKL. *Denizbilim* kelimesini yazarlar değişik anlamlarda kullanır. En dar anlamıyle okyanusların ve denizlerin fizikî incelenmesini ifade eder. Ama bazı yazarlar Hazar, Aral gölü ve Lut gölünü de (bunları göl kabul etmek akla uygun olduğu halde) denizler gibi bu bilimin çerçevesi içine alırlar. Bununla birlikte denizbilim kelimesinin kullanımı özellikle incelenen görüş açıları bakımından değişir. Denizbilim sulardan başka, en ortaklaşa görüşlere göre, deniz dipleriyle de yer şekilleri ve oluşum bakımından ilgilenir. Denizlerde bitki ve hayvanların hayatını da inceler (biyolojik denizbilim); su yüzüne çıkmış karalarla denizler arasındaki ilişki alanı da (kıyılar) denizbilimin konusuna katılabilir; ayrıca daha geniş bir açıda denizbilim, beşerî ve iktisadî alana da yayılabilir: balıkçılık ve deniz seferleri. Buna göre, denizbilimin en geniş alanı fizikî ve beşerî denizbilimleri, en dar alanı ise deniz hidrolojisidir.

Deniz hidrolojisi denizbilimin temeli olduğu halde, tarihî bakımdan kıyıların keşfi, balıkçılık ve deniz seferleri daha erken bir dönemde başladı: çünkü bir yandan maddî ihtiyaçlar böyle olmasını gerektirmişti. Öte yandan da suların yapısını ve deniz dibini incelemeden önce, denizin kıyılarını ve yüzeyini incelemek gerekiyordu. Bununla birlikte denizin yüzeysel hareketlerinin (dalgalar, gelgitler, akıntılar) tanınması bu hareketlere sıkıca bağlı olan deniz seferleriyle birlikte başladı. Böylece, denizbilim tarihöncesinde başladı ve keşifler ilerledikçe coğrafî alanı genişledi. Yeryüzünün bütünüyle keşfi ancak XVIII. yy.da (yüksek güney ve kuzey enlemlerindeki bazı denizler daha da geç) gerçekleştirildi. Önceki çalışmaların payı ne olursa olsun deniz hidrolojisi ancak XVII. yy.sonundan itibaren gerçekten ilmî olmağa başladı; XVIII. yy.-da gelişti ve XIX. yy.da bir bilim dalı oldu. Hem teori hem deney alanında kesin gelişmeler gerçekleştirildi. Teori alanında

Foto. Cie générale transatlantique (LAROUSSE)

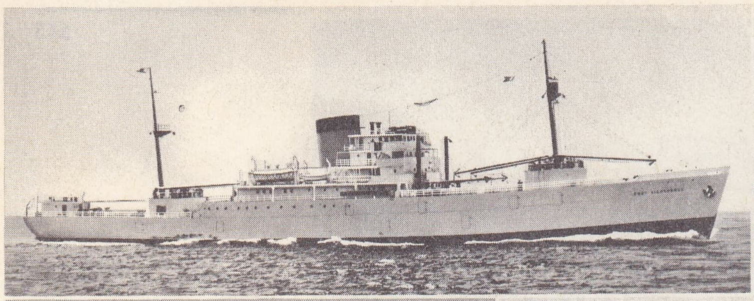

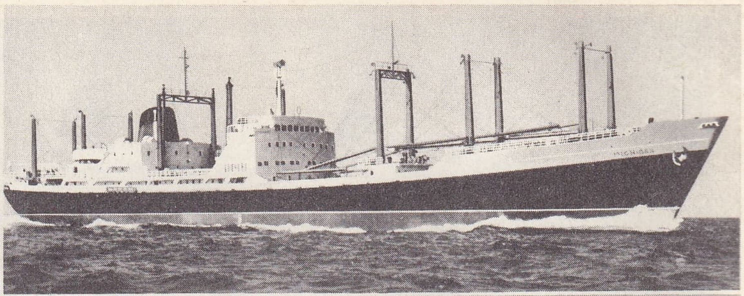

▲ muz taşıma gemisi

maden taşıma gemisi ▼

▲ karışık kuru yük şilebi

TİCARET GEMİLERİ

▼ açık deniz römorkörü

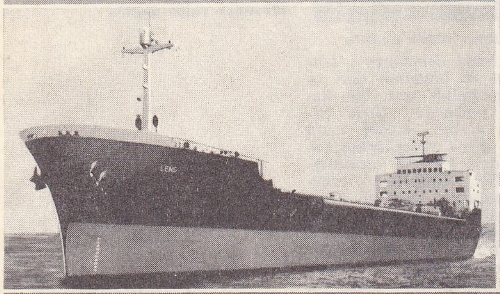

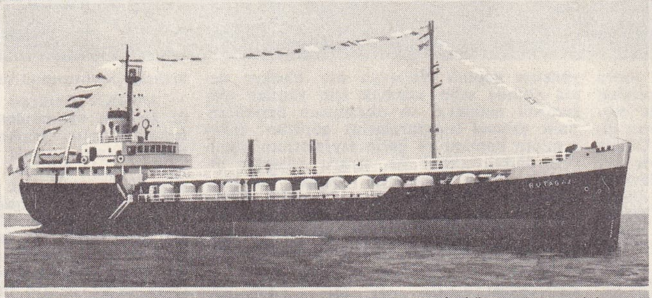

▼ petrol gemisi (tanker)

▲ bütan gazı gemisi

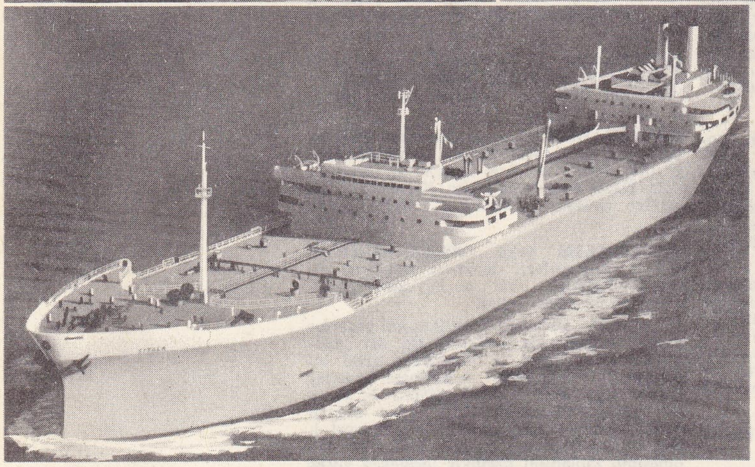

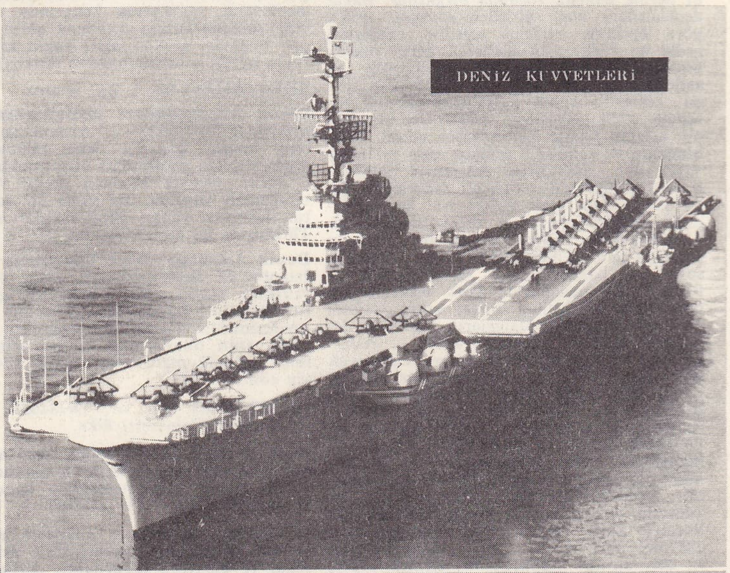

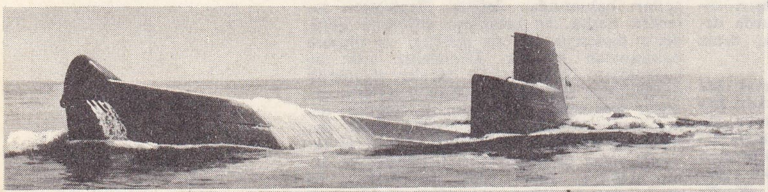

◀ su yüzüne çıkan denizaltı

▲ uçak gemisi

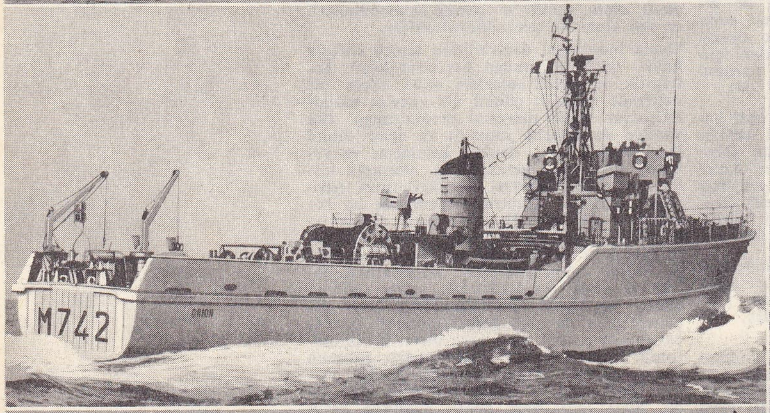

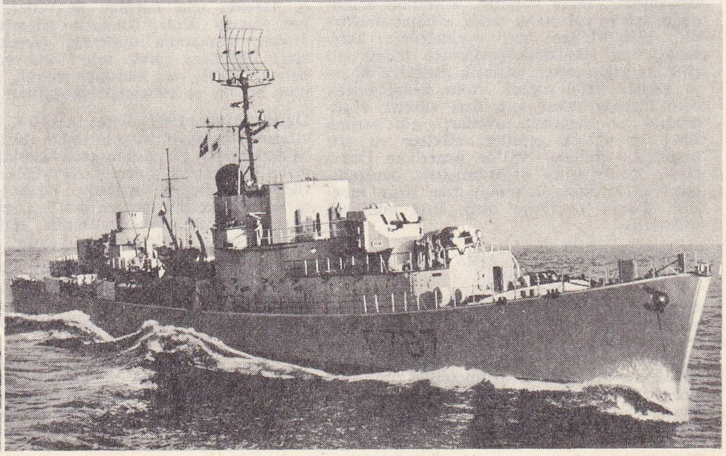

▲ kıyı mayın tarama gemisi

refakat gemisi ▶

Foto. Cie générale transatlantique, Armement maritime, Chargeurs réunis, Société maritime Shell, S.C.A. (Marine Nationale) [LAROUSSE]

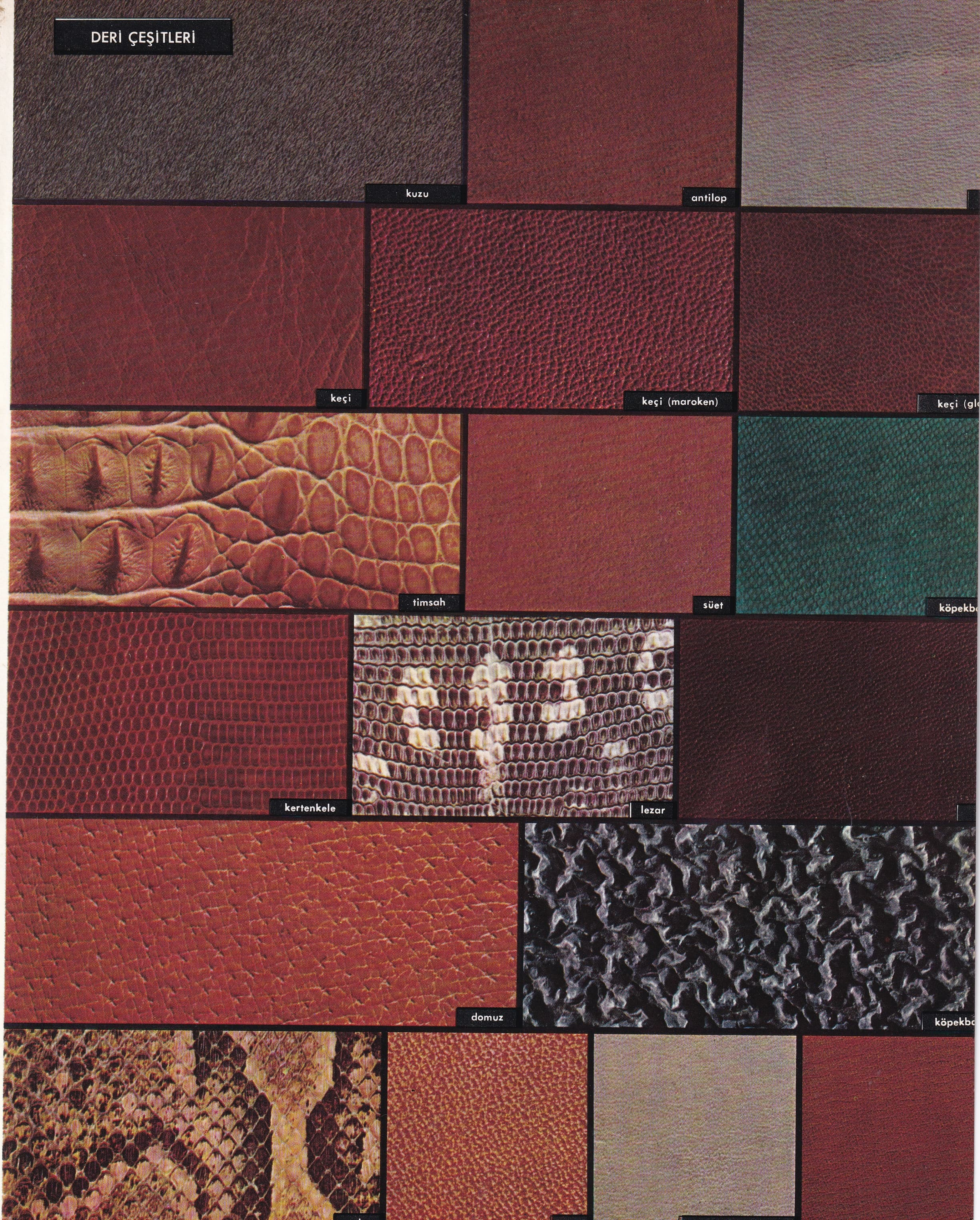
DERİ ÇEŞİTLERİ
kuzu
antilop
keçi
keçi (maroken)
timsah
süet
kertenkele
lezar
domuz

DENİZCİLİK
mısır gemisi
(veya kadırgası)
üç sıra kürekli
yunan kadırgası
romen kadırgası
norman savaş
gemisi
XVI. yy. karaka'sı
«Couronne» (1638)
[veya XVII. yy. kalyonu]
kalyon
(XVII. yy. sonu)
kadırga
(XVII. yy. sonu)
kalyon
(XIX. yy. başı)
uzun yol
ticaret gemisi
(XIX. yy. sonu)
«Sphinx»
(yandan çarklı ve yelkenli vapur)

Newton'un gelgitlerin tanımına katkısı, deney alanında Marsili'nin XVIII. yy. başında sıcaklık ve tuzluluk ölçmeleri sayılabilir. Akdeniz, Marsili ve isviçreli Horace de Saussure gibi birkaç öncünün çalışmalarıyle erken bir dönemde tanınmağa başladı ise de, kısa süre sonra Avrupa'nın kuzey ve kuzeybatısındaki denizler, hattâ okyanuslar ön plana geçti. Deniz hidrolojisi böylece XIX. yy.da ve XX. yy. başında özellikle Anglosakson, İskandinav ve Almanların uğraştığı bir bilim dalı oldu ve Akdeniz'de ilk sistemli seferi danimarka gemisi *Thor* yaptı (1908-1910); bu seferde elde edilen sonuçlar hâlâ Akdeniz üstüne bilgilerin temelini meydana getirir. Dünyanın en iyi tanınan denizleri Baltık ve Kuzey denizidir; büyük denizbilim incelemeleri hareketi 1872-1876 arasında bütün okyanusları dolaşan ingiliz gemisi *Challenger* ile başladı. Norveç denizindeki ve Arktik denizdeki klasik çalışmaları norveçli Nansen ve Helland-Hansen yaptılar Atlas okyanusu özellikle alman gemisi *Meteor*'un araştırmalarıyle tanındı; Antarktika denizleri üzerine bilgilerin çoğu ingiliz gemileri *Discovery I* ve *Discovery II*, İndonezya denizlerininki ise Hollanda gemisi *Snellius* tarafından elde edildi.

Bugün başlıca deniz hidrolojisi araştırmalarında birçok ülkenin payı vardır. Uzun süredir bu alanda çalışmaya katılan A.B.D. ve S.S.C.B., maddî imkânları en geniş ülkelerdir ve 1945'ten beri Büyük Okyanusun, Kutup denizlerinin ve Atlas okyanusunda Gulf Stream'ın tanınmasına büyük ölçüde katkıda bulunurlar. Kanada, kendi kıyısındaki denizleri ve Kuzey Amerika takımadalarını incelemektedir. İsveç gemisi *Albatross* ve Danimarka gemisi *Galathea* 1945'ten beri dünya çevresinde büyük seferler yaptılar. Fransa 1952'den beri Akdeniz'deki denizbilim çalışmalarını ilerletti ve Hint okyanusunda kısa süre önce önemli sonuçlar elde etti. Almanya, İzlanda ve Grönland denizlerini, Finlandiya, Baltık ve Barents denizlerini incelemiştir. Arjantin, Brezilya, Şili, Avustralya, Güney Afrika denizbilim çalışmalarını her geçen gün biraz daha artırmaktadır. 31 Aralık 1958'de biten milletlerarası jeofizik yılı bundan önce eşine rastlanmayan dünya çapında deniz bilim çalışmaları işbirliğini sağladı; bu işbirliğinin sonuçları bugün yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte bugün için daha âcil meselelerle uğraşan Asya ve Afrika ülkelerinde, araştırmanın yüksek bir seviyeye ulaşması için daha çok zaman gerekmektedir.

A.B.D. ve S.S.C.B.'nin deniz hidrolojisi alanında bugün en çok sonuç elde edilen ülkeler olmalarının sebebi araştırmaların çok masraflı olmasıdır; deniz hidrolojisi araştırmaları iyi donatılmış gemiler ve karada zengin araçlı enstitüler gerektirir. Konusu özellikle okyanusun çeşitli noktalarında ve belirli derinliklerde sıcaklık ve tuzluluk oranının ölçülmesidir. Bir noktada ve yüzeyden dibe doğru bu gözlemleri ve oksijen, fosfat, nitratlar kapsama incelemelerini hidroloji istasyonları yapar. Deniz akıntılarının tanımlanması çoğunlukla bir istasyonlar ağına dayanır; çünkü sıcaklık ve tuzluluk, yoğunluğun şartlarını meydana getirir; böylece yoğunlukların dağılımı ve büyük farklılıkları ölçme yoluyle akıntıların tanınmasını sağlar; buna dinamik metot adı verilir, norveçli Bjerknes tarafından hazırlanmıştır. Ayrıca tuzluluk ve sıcaklık değişik özellikte su kütlelerinin tanımlanmasını sağlar; sıcaklıkların, özellikle yüzey sıcaklıklarının bilinmesi, atmosferle ilişkiler bakımından önemlidir. Deniz hidrolojisinin bu yüzden meteoroloji ile önemli bağları vardır.

Ama deniz hidrolojisi yalnız istasyonlar kurmak değildir. Çeşitli cihazların en yenilerinden biri,gemi tarafından çekilen akıntı ölçerdir; geminin gidiş doğrultusuna dikey yüzey akıntısının bileşenini elde etmeyi ve dinamik metodun sonuçlarını kontrol ederek, kesinleştirmeyi sağlar. Dalgalar da, kıyılardaki gözlemler veya açık denizde stereoskopla alınan fotoğraflarla incelenebilir. Gelgitlerin incelenmesi hem birtakım hesaplamalar, hem de kıyılarda mareograf (gelgitölçer) aracılığıyle elden geldiğince uzun sürede ve çeşitli noktalarda yapılacak gözlemler gerektirir. Deniz hidrolojisi çalışmaları uzun sürer; denizin durumu dolayısıyle çoğunlukla güç şartlar altında yapılır, büyük bir sabır ile aynı noktalarda yapılan ölçmelerin tekrarlanmasını, denizdekinden çok daha uzun süreli kara çalışmalarını gerektirir; ama dünyanın fizikî mekanizmasını anlama bakımından sonuçları çok önemlidir ve pratik uygulamaları çoktur.

Hidroloji incelemeleri yapan gemilerle deniz dipleri de incelenir. Denizler dünya yüzeyinin yüzde 70,8'ini kapladığı için gerçekleştirilmesi gereken iş çok büyüktür ve iki olgu yüzünden karışıktır: araştırma yapılan yer görülmez; okyanusların ve denizlerin derinliği çoktur (ortalama 3 800 m). 1919'a kadar ucuna ağırlık bağlanmış tellerle yapılan ve büyük derinliklerde saatlerce süren sondajlardan ancak yer yer sonuçlar elde edilebiliyordu. 1919'da fransız Marti'nin bulduğu sesle sondaj metodunu sesötesi tekniğinin takip etmesiyle gerçek bir devrim yapılmış oldu. Bugün sürekli yayınlar ve bir saat mekanizmasına bağlanmış kâğıt üzerine kayıt yoluyle, deniz diplerinin grafiği elde edilir. Bununla birlikte henüz çok şey bilinmez ve sondaj yollarının sıklığı bölgelere göre eşit değildir. Ama deniz diplerinin dört ayrı genel sınıfa dağılışı ortaya konmuştur: 0-200 m arasında (bazen biraz daha aşağıya kadar) kıta platformları; platformların kenarında hızla alçalan ve çoğunlukla derin yarlara benzer deniz altı kanyonlarıyle yarılı kıta şevleri; çanakları ve sırtları olan orta derinlikte okyanus dipleri (bunlara özellikle doğu Asya'da rastlanır); 8 000 bazen 10 000 m'yi aşan derin (abisal) çukurlar. Derinliklerinin azlığı ve ulaşım imkânları yüzünden en iyi bilinen kesim kıta platformları; elli metreye (bazen istisnaî olarak daha çok) kadar deniz dipleri Courteau-Gagnan'ın bağımsız dalgıç kispeti sayesinde doğrudan doğruya görülebilir; daha derinlerde ender olarak sert dalgıç kispeti kullanılır; büyük derinliklerde batiskaf ile birçok bilgi elde edilmiştir. Denizbilim yer şekillerinden başka deniz diplerinin cinsini de inceler. Gevşek yapılı

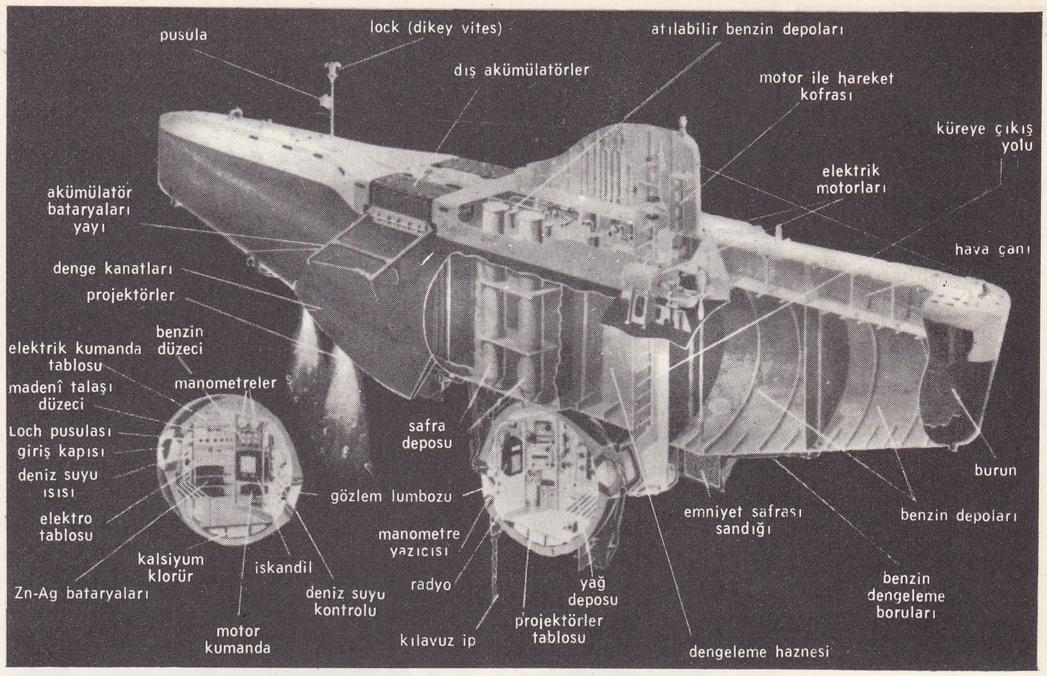

denizcilik
bir batiskafın kesiti

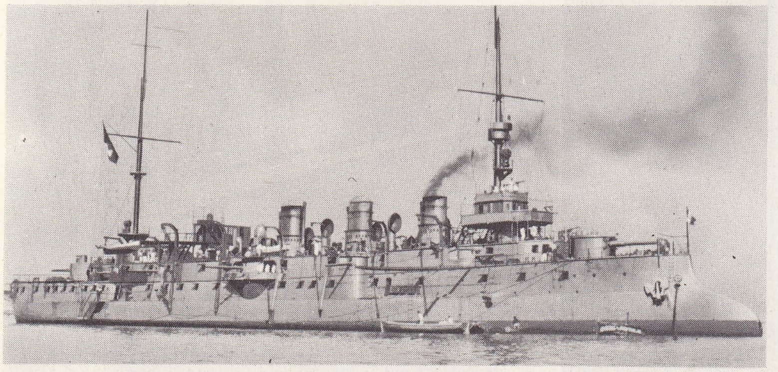

kruvazör

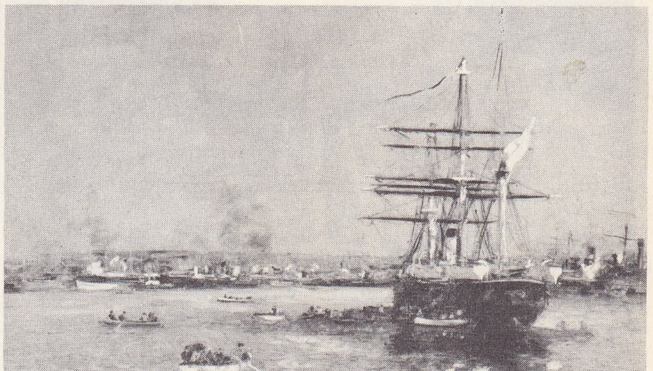

denizcilik
«Bordeaux Limanı»
Boudin'in eseri
Agen müzesi, Fransa

denizcilik

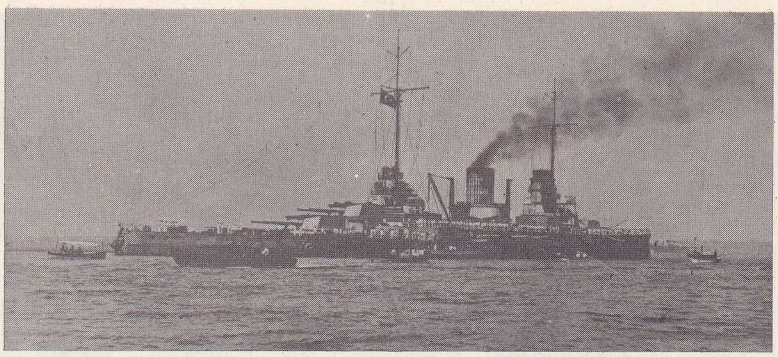

Yavuz zırhlısı

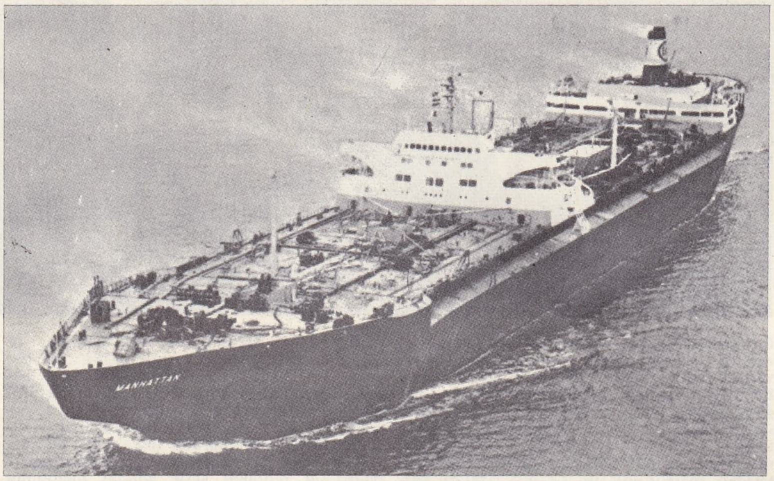

«Manhattan» dünyanın ilk buzkıran tankeri

Germik tankeri limanda

diplerden alınan tortullar, deniz dibi tortulbilimini (sedimentoloji) ortaya koyar. İncelenecek tortulları taraklamalar veya dibe daldırılarak bir tortul mostrası alan tüpler yardımıyle elde edilir (bazı durumlarda 30 m'den uzun tortul mostrası alınabilir). Bu bilgiler deniz dibi çökeltisi haritaları yapılmasını sağlar: karalar yakınında kara özelliğinde tortullar; küçük organizmaların orta derinlikte deniz diplerinde çamur meydana getiren (derin diplerde kırmızı kil) gerek kalker, gerek silisli kavkıları. Denizlerden alınan tortullar çeşitli tabaklardaki fauna değişiklikleri üzerine veriler elde etmeyi sağlar; böylece denizbilim su yüzündeki karaların oluşumunu etkileyen olayları açıklar. Araştırmalar derin deniz diplerinin yapısını anlamağa kadar genişletilebilir; bu yapı (kıta temellerinde olduğu gibi) sunî olarak yaratılan ses dalgalarının yayılma hızından (yansıma veya sismik kırılma metodu) veya depremlerin yayılma hızının incelenmesinden anlaşılabilir. Yapı çalışmaları özellikle Lamont Geological Observatory'de (New York) yapılmaktadır. Böylece büyük okyanus diplerinin önemli kısmının, kıta altlarında ancak çok daha büyük derinliklerde rastlanan bazalt tipinde yoğun kayalardan meydana geldiği ortaya konmuştur. Kıta platformları kara tipindedir.

Bütün büyük deniz istasyonlarında özellikle balıkçılığın verimini artırmak için biyolojik denizbilim çalışmaları yapan gemiler vardır; öbür denizbilim gemileri de buna benzer çalışmalar yapar; yalnız işe yarayan balıklar değil, onların beslenmesine hizmet eden plankton gibi mikroorganizmalar da alınır ve incelenir. Özellikle bitkisel plankton, balıkların yaşaması için gereklidir; çünkü ışık sayesinde suda çözünen maden öğelerinden organik madde bileşimleri yapar; bunu hayvanlar yapamaz.

Plankton avcılığı çok ince ağlarla yapılır. Karadeniz ile bunun derin sularında ve oksijen bulunmayan birkaç deniz dışında, en derin çukurlarda ve Kuzey Kutup denizinin buzları altında bile hayat olduğu Galathea'nın ve çeşitli rus araştırma gemilerinin çalışmaları sonucunda ispatlanmıştır. Ama neritik (kıta platformu) bölgelerde hayat daha sıktır; çünkü bitkisel planktonun hayatı denizin aydınlık kısımlarında geçer; daha derinde balıklar ya başka hayvanları veya gelişme bölgesinin dışındaki bitkisel planktonları yiyerek yaşar. Her balık türünün ayrı bir besini ve yaşayışı vardır ve biyolojik denizbilimin büyük bölümü balıkların yer değiştirmesini açıklayabilmek için bu özellikleri incelemekle uğraşır. *Challenger* gemisinin ve Monako prensinin Atlas okyanusunda yaptıkları büyük araştırmalardan beri (XIX. yy. sonu) denizbilim gemileri çeşitli araştırmaları tek başına yürütecek biçimde donatıldı. 1949'dan beri S.S.C.B. 13 laboratuvarı olan 5 500

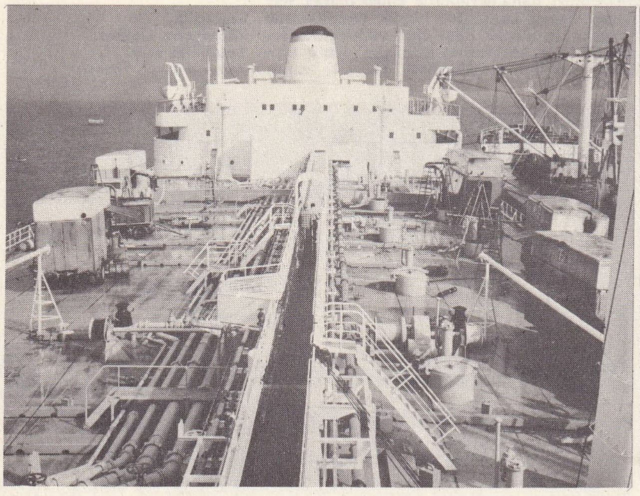

Germik tankerinin üst güvertesi

Et ve Balık kurumuna ait Arar gemisi

Foto. MEYDAN

tonluk bir gemi *(Vitiaz)* kullanmaktadır. 1957'den beri yine S.S.C.B, *Mihail Lomonosov* adlı 5 960 tonluk yeni bir gemiden yararlanmaktadır; bu gemi yetmiş gün açık denizde kalabilir; 61 bilgini ve yardımcılarını taşır; en derin dipleri ölçebilecek ve 4 000 m'yi tarayacak şekilde donatılmıştır. Çeşitli derinlikler için 4 sondası ve 8 vinci vardır. 84 Yıldan beri metotların kesinleşmesine rağmen teknik gelişmeler sayesinde araştırmalar giderek daha verimli olmakta ve elde edilen sonuçlar çeşitlenmektedir.

Yararlandığı yeni araçlar ve yeni araştırma metotları sayesinde denizbilim kesin bir gelişme dönemine girdi. Son yıllarda denizbilim donanması önemli ölçüde büyüdü. Bugünkü gemilerin bazıları belirli bir konuda araştırma yapmada uzmanlaşmıştır (msl. S.E.G.A.N.S.'nin jeofizik gemisi *Amalthée*). Bilimin gelişmesi gemilerde birçok laboratuvar bulundurma gereğini ortaya çıkardığından gemilerin boyu önemli ölçüde büyütüldüğü gibi, düzenlenmelerinde de değişiklikler yapıldı. İlk büyük gemileri A.B.D. (msl. 1962'de denize indirilen *Atlantis II*, 2 300 ton, 70 m, 12 mil hız), sonra S.S.C.B. *(Mihail Lomonosov)* inşa etti. Çeşitli konularda araştırma yapan gemilerin boyu 70-100 m arasında değişir. A.B.D.'de son yapılan gemilerden ikisinin boyu 92 metre ve hareket halinde ağırlığı 3 800 tondur.

Gemiler özel elektronik, mekanik cihazlarla ve özellikle de, toplanan verileri otomatik olarak kaydeden bir sistemle donatılmıştır. *Silas Bent* gemisinde (87 m, 1965'te denize indirildi) gözlemler bir ordinatörün kullanabileceği şekilde anında kaydedilir. 1965'te Antartktika'da araştırmalar yapmak için denize indirilen *Fuci* (Japon) daha büyük bir gemidir: 100 m uzunluk, 11 m 80 su kesimi; 7 760 ton. Buna benzer yüzer laboratuvarlarda istikrar ve kullanışlılığı giderek arttırabilmek için yeni gelişmeler gereklidir ve bu gereklere uygun yeni bir yürütücü güç bulmak amacıyle araştırmalara girişilmiştir: Japonya'da Japon Atomgücünü Geliştirme korporasyonu 1965'te atom gücüyle hareket eden bir gemi inşa etmeyi kararlaştırdı. Bugün denizbilim donanmasında A.B.D. ezici üstünlüğe sahiptir: 1965'te gemilerin yüzde 55'i, tonajın yüzde 58'i (190 000 ton). A.B.D.'yi çok uzaktan Japonya ve Büyük Britanya (her biri 16 gemi, 14 000 ton) izler. Sonra S.S.C.B. (15 gemi, ama 40 000 ton), Kanada (11 gemi, 18 000 ton), Norveç (9 gemi, 30 000 ton) gelir. Fransa Güney Afrika'dan (8 gemi) sonra sekizincidir (6 gemi, 3 700 ton).

Geleneksel araştırma seferlerinde elde edilen veriler, bugün modern denizbilimin ortaya çıkardığı bazı meseleleri açıklamağa yetmez. Bu yüzden yeni araştırma cihazları kullanılmağa başlanmıştır. Bunların başında gerek S.S.C.B.'nin Sibirya Arktik okyanusunda (Kuzey kutbu 75), gerekse A.B.D.'nin buz adaları üstünde (Grönlad denizinde, Barrow burnu açığında) kurdukları gözlem istasyonları gelir. Bu istasyonlarda deniz buzları, gravimetri, akıntı ölçümü ve deniz biyolojisi üstüne gözlemler yapılır. Deniz dibinin aracısız incelenmesi için batiskaflar ve dalıcı daireler gibi özel dalış âletleri vardır. Dalıcı dairelerin en yenisi A.B.D.'de inşa edilen ve 1965'te denize indirilen S.P. 4 000 tipidir *(Deepstar)*. Araştırmada daha çok esneklik sağlayabilmek amacıyle AB.D.'de birçok özel denizaltı yapıldı: 15,6 m uzunluğundaki *Aluminaut*, 4 000 m'den çok derinlikte çalışabilir, eksiksiz bir hidroloji, topografya ve magnetizma laboratuvarı vardır; ayrıca hareketli iki kol yardımıyle deniz dibinden numuneler alabilir. Daha küçük olan *Alvin* (1964-6,70 m) araştırma gemileriyle ortaklaşa çalışmak üzere yapılmıştır. Japonya'da 14,5 m uzunluğundaki *Yomiuri* de (1964) aynı işi görür. Deniz araçlarının yanı sıra, giderek daha çok atmosfer cihazı kullanılmaktadır ve A.B.D.'de 1965'ten beri bu cihazlarla donatılmış bir filotilla *(Oceanografic Air Survey Unit)* vardır öte yandan suların yüzünü ve dalgaları incelemekle görevli kıyı istasyonlarının yanı sıra, A.B.D. kıyılarında deniz ve atmosferdeki bütün değişmeleri (radyoaktiflik dahil) otomatik olarak gözleyen kuleler dikilmiştir (1964'ten beri). Daha açıkta, bu gözlemler iki tip cihazla yapılır:

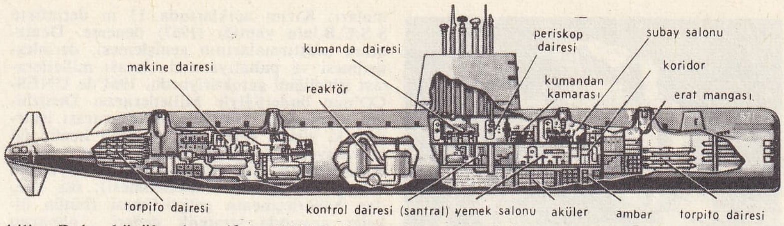

atom denizaltısı (maddesi 541. sayfada)

a) çeşitli tiplerde *şamandıralar.* Bazıları sabittir ve ağır kayıt cihazları taşıyabilecek kadar büyüktür. Öbürleri ise yüzer ve otomatiktir, yüksek frekanslı bir vericiyle donatılmıştır, okyanusun bazı bölgelerinde (toplanma ve dağılma bölgeleri, dinamizmin veya akıntı yönünün değişme bölgeleri, büyük bir atmosfer değişikliği meydana getirebilecek alanlar) özellikle gereklidir;

b) gerçek birer laboratuvar olan büyük *platformlar;* Akdeniz'deki fransız şamandırası C.N.E.X.O. veya Büyük Okyanus'ta 1963'te hizmete giren A.B.D. şamandırası FLIP (Floatting Instrument Platform) gibi. Bunların en yenilerinde insan bulunmaz, otomatik olarak çalışırlar (meselâ Atlas okyanusunda 1965'te hizmete giren SPAR [Seagoing Platform for Acoustic Research] 100 m boyunda uzun bir platformdur; yardımcı iki gemi aracılığıyle sesin iletilmesini ve yayılmasını inceler).

Çok yeni bir cihazın denizbilimin yararlandığı araç ve sonuçları önemli ölçüde arttıracağı sanılmaktadır: sunî peyk. N.A.S.A., «Apollo»ya denizbilim incelemesi yapacak birçok deneysel cihaz yerleştirmişti.

Bugün, dağınık ve kopuk veriler elde edilen eski araştırmalardan farklı olarak, deniz olaylarının büyük kısmı için sürekli kayıtlar gereklidir. Hidrolojide suların sıcaklığını, tuzluluk oranını, hızını ve çeşitli kimyevî özelliklerini uzun bir süre kaydedebilen özel cihazlar yapıldı. Bir mevsim veya gelgit devri süresince sabit noktalarda veya yeterince kısa aralıklarla toplanan bu gibi veriler sayesinde, saatlik, aylık veya yıllık değişiklikleri izlemek (meselâ Gulf Stream veya Kuro-Şio) mümkündür. Jeofizikte, sürekli deprem sondajı ve elektroakustik vericiler yardımıyle deniz dibinin ayrıntılı bir kesiti elde edilir ve tortulların kalınlığı ile kaya dayanıklığının ayrıntıları öğrenilir; sonra, bütün yolları tarayarak, yoğun bir istasyonlar ağı ve sürekli gözetim yapan uçaklar (veya uydular) kullanarak aynı okyanus olayları üstüne anında ve bir bakışta kavranacak (meteorolojide olduğu gibi) bilgiler edinmek gereklidir. Olayları birbirine bağlayan ilişkileri ve büyük ölçüde karşılıklı etkieri (su ile okyanus atmosferi arasındaki gibi) anlamak ancak bu şartla mümkün olur. Hassas ve ayrıntılı bir analiz de şarttır. Teevizyonunkine yakın metolarla deniz diplerinin akustik fotoğrafı elde edilmiştir; bu işte kullanılan verici, bir geminin bordasına yerleştirilir ve hem izlenen yol, hem de birkaç yüz metre genişlikte birbirine paralel şeritler boyunca deniz dibinin şekillerini verir. Bu tür haritaların ilki, mikrotopografya incelemesinde kullanılan ve yarım santimetrelik düzey değişikliklerini belirten renkli bir stereoskopik kamera ile hazırlandı (A.B.D., 1962). Denizbilimin bazı kollarında okyanus ortamının çeşitli verilerini uzaktan ve otamatik olarak kayıt usulüne önümüzdeki yıllarda daha geniş ölçüde başvurmak zorunda kalınacaktır.

Denizbilim teknik ve metotlarını geliştirmek için çok büyük çaba harcanmaktadır. A.B. D. ve S.S.C.B. bütçelerinde bu konuya büyük pay ayrılmıştır. A.B.D. hükûmeti 1966 malî yılında denizbilim çalışmalarına 140 milyon dolar tahsis etti; 1966-1976 arasında bu miktarı üç kat artırmayı düşünmektedir. Bu miktarların önemli kısmı, çeşitli konularla uğraşan uygulamalı denizbilime ayrılmıştır. Balıkçılık biyolojisi üstüne araştırmalar Büyük Okyanus ve Anarktika akıntıları hakkındaki bilgilerin yenilenmesini sağladı. Denizbilim, akıntıları ve denizin durumlarını inceleyerek en elverişli yolları belirtmek suretiyle, deniz seferlerinin daha düzenli olmasını da sağladı. Ayrıca, ham madde kaynaklarının araştırılması da kolaylaştı. (Büyük Britanya kıyılarında maden filizleri, Meksika körfezinde, Basra körfezinde, Kızıldenizde petrol ve gaz), önemli manganez yatakları, fosfat yatakları (Güney Kalifornıya, Avustralya, Hindistan) bulundu. Tokyo körfezinde magnetik bakımdan zengin kumlar, Güney Afrika kıyısı açıklarında elmaslı alüvyonlar işletilmeğe başlandı; Nome ve Juneau açıklarında (Alaska) altınlı kumlar çıkarıldı.

Denizden enerji elde etme konusunda ümitler daha sınırlı sonuç verdi. 1966'da suya indirilen Rance tesisinden başka çalışma yapılmadı. Tokyo körfezi girişindeki Aşikacima feneri 1966'dan beri denizden elde edilen enerjiyle çalışmaktadır.

Uygulamalı denizbilimin başlıca uğraşlarından biri, «deniz altında yaşama ve çalışma incelemeleridir: Akdenizde Ferrat burnunun 100 m açıklarında Cousteau yönetiminde *Précontinent III* ile yapılan (1966) fransız denemesi; Kaliforniya'nın 76 m açığında, donanmanın yönettiği, *Seelab II*'nin (A.B.D.) ve 120-150 m arasında *Seelab III*'ün çalış-

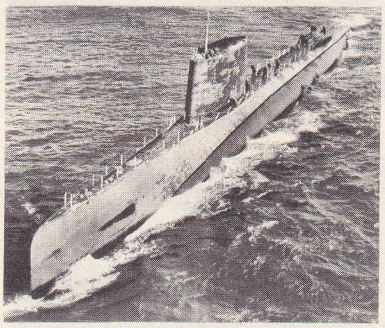

denizaltı gemisi «Triton» (1958)

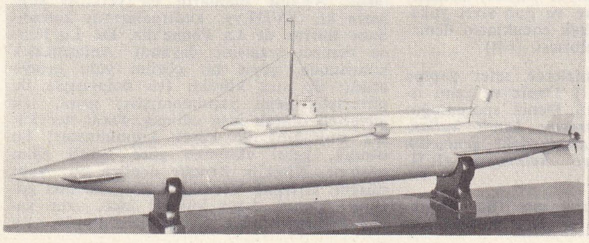

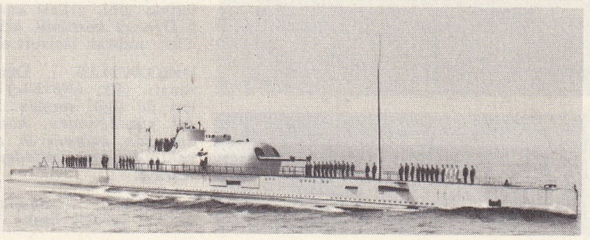

denizaltılar solda, «Gymnote» (1887) yanda «Surcouf» (1939)

Foto. Freuler, Musée de la Marine, U.S.I.S. (LAROUSSE)

«Redoutable» denizaltı gemisinin denize indirilişi Cherbourg, 1967 (maddesi 541. sayfada)

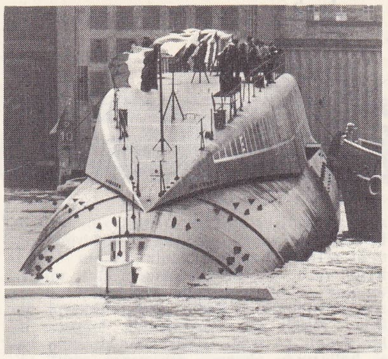

Guillaume Le Conquerant'ın gemisi (XII. yy.), Bayeux halısından

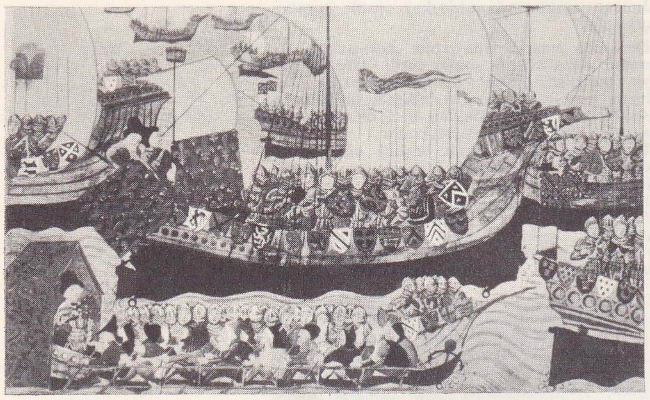

amiral Jean de Vienne'in Tunus seferi (1390), XIV. yy. minyatürü

denizaltılara karşı savaş deniz altında patlayacak imlâ hakkını uzak mesafelere göndermeyi sağlayan özel silâhlar

maları; Kırım açıklarında 13 m derinlikte S.S.C.B.'nin yaptığı (1967) deneme. Denizbilim araştırmalarının genişlemesi, derinleştirilmesi ve pahalıya mal olması milletlerarası işbirliğini gerektiriyordu. 1961'de UNESCO'nun önderliğiyle Milletlerarası Denizbilim komisyonu kuruldu. Milletlerarası işbirliği iki yönde gelişti: bir yandan henüz iyi bilinmeyen kesimlerde milletlerarası seferler düzenlenmesi (milletlerarası Hint okyanusu seferi, Kuro-Şio'nun incelenmesi); öte yandan haberleşmenin geliştirilmesi (bütün ülkeler arasında stratejik değeri olmayan verilerin dünyanın bütün laboratuvarlarına kotlu ve örneksemeli şekilde iletilmesi yoluyle gözlem mübadelesi). Bu amaçla A.B.D., Kanada, Japonya ve Batı Almanya'da «Veri merkezleri» kuruldu. Dünya ölçüsünde ortaya çıkan büyük denizbilim meselelerinin başlıcaları şunlardır:

1) okyanusların yapısının incelenmesi: kıta öncesi ve okyanus altı sırtlarında girişilen çalışmalar, yeryüzünü çepçevre kuşatan büyük açık kırıkların bulunması, Yerküre yapısı üstüne bilgileri büyük ölçüde artırdı ve Yerkürenin oluşumu hakkında ipuçları sağladı;

2) su ile atmosfer arasında su buharı şeklinde meydana gelen mübadele sürecinin incelenmesiyle denizlerin sıcaklık bilançosunun hazırlanması. Bu gibi mübadelelerin mekanizması karışık kanunlara bağlıdır ve elde edilen sonuçlar henüz birer ayrıntı olmaktan öteye gitmez. Su yüzeyindeki her sıcaklık artması buharlaşmanın çoğalmasına (atmosfer dolaşımındaki hız artışıyle kendini gösterir) yol açar. Bu karşılıklı etki büyük hızla yayılan bir «dalga» halini alır (Büyük Okyanus ekvator sularının sıcaklığının artması, bu okyanusun kuzeydeki ılıman enlemlerinde fırtınaların yoğunlaşmasına ve Kuzey Atlas okyanusu üstünde atmosfer dolaşımının yavaşlamasına yol açar). Bu sürecin anlaşılması orta ve uzun vadeli meteroroloji tahminlerini hızla geliştirecektir;

3) suların ve tortulların biyokimyası, insanı doğrudan doğruya kullanabileceği yeni kaynaklara kavuşturacak birinci (bitki) ve ikinci (hayvan) organik üretim şekillerini ve tarzlarını aydınlatmayı sağlayacaktır.

● *Denizbilim kurumları.* Başlıca eğitim ve araştırma kurumları şunlardır: *Denizbilim enstitüsü* (Moskova); *National Institute of Oceanography* (Wormley, Hertfordshire Büyük Britanya); *Scripps Institution of Oceanography* (La Julla, Kaliforniya); *Woods Hole Oceanographic Institution* (Woods Hole, Massachussets). A.B.D.'deki bu son iki kurum gerçek bir filoya (Scripps'in 7 gemi [6 700 ton], Woods Hole'un 5 gemisi [3 500 ton] vardır) sahiptir. (L)

DENİZCİ i. *(Deniz'den deniz-ci).* Görevi ne olursa olsun, gemide çalışan herkes. (Denizcilikle ilgili bazı tüzük ve kanunlarda *gemi adamı* diye geçer.) ‖ Meslek olarak denizciliği seçen kimse. ‖ Deniz sporlarıyle uğraşan kimse. ‖ Denizcilik veya gemicilik işinde usta olan kimse. ‖ Deniz eri veya savaş gemilerinde hizmet eden er. ‖ Ticaret gemilerinde çalışan kimse. ‖ *Denizci cüzdanı.* Bk. GEMİ *adamı cüzdanı.* ‖ *Denizci gemisi,* yapılışı, hatları, dalgaya karşı dayanmağa imkân veren gemi. ‖ *Denizci kütüğü,* bir limana bağlı denizcilerin, deniz hayatları ile ilgili özelliklerin liman başkanlığınca kaydedildiği defter. ‖ *Denizcilere ilân,* seyirle ilgili yayınlarda meydana gelen değişikliklerin, yayını yapan kurumlarca radyo ve basın yoluyle veya parasız bültenler dağıtılarak duyurulması.

— Kıyf. *Denizci (bahriye) yakası,* denizcilerinki gibi, arkası kare ve önü sivri yaka. ‖ *Denizci kostümü,* erkek çocukların denizcileri andıran lâcivert elbisesi. (LM)

DENİZCİLİK i. Denizlerde sefer yapma sanatı. (Bk. ANSİKL.) ‖ Deniz ve gemi işleri ile ilgili meslek. ‖ Deniz sporculuğu: *İyi yüzdüğünden, kotrasını kendi kullandığından bahsederek aramızdaki denizcilik yakınlığından istifadeye kalkışıyor* (R.H. Karay).

— ANSİKL. *Tarihöncesi çağ.* Su üzerinde bir yerden başka bir yere gitmek için ilk insanlar, her halde basit bir ağaç kütüğünden yararlandılar. Yüzen ilk araç olan bu kütükle denge sağlanamadığından, kütüklerin birbirine bağlanarak sal yapılması veya oyularak ilkel bir kayık biçimine konulması gereği duyuldu. İlk çağlarda her ikisinin birlikte kullanılmış olması ihtimali de vardır. Hava ile şişirilmiş tulumlardan yapılmış *mussuck*'lar, son zamanlarda bile Asya'nın bazı ırmaklarında ve Arabistan kıyıları balıkçıları tarafından kullanılıyordu. Peru kıyılarında görülen *caballito* adlı deniz aracı birbirine bağlı saz demetlerinden yapılmıştır; iki uçtan biri hafifçe yukarıya kıvrıktır. Titicaca balıkçıları da bu tür yüzücü bir araç kullanırlar. Brezilya'da Recife bölgesindekiler *pelesenk* ağacından yapılmış *jangada* denilen sal ile kıyıdan 50 mil kadar açılabilmektedirler. Hattâ bir jangada'nın 1924'te, Recife'den Rio de Janeiro'ya gidip geldiği söylenir ki bu, 2 144 millik bir yolculuk demektir. *Kon-tiki*'nin Peru kıyılarından Güneybatı Pasifik'e kadar uzanarak Büyük Okyanusu aşması, eski çağlarda yaşayanların bu tip sallarla açık denize çıkabilecek ve onunla büyük dalgalara direnebilecek güçte olduklarını ispatladı. Oyulmuş ağaç kütüğünden kayıklar, tarihe karışmak üzereyse de bunlara hâlâ dünyanın hemen hemen her bölgesinde rastlanır.

● *Doğu, mısır, yunan denizciliği.* Sal ve ağaç kütüğünden oyulmuş kayıklardan, gemi yapımına ne zaman geçildiğini kesinlikle söylemek mümkün değildir. Bu geçiş dönemi dünyanın çeşitli bölgelerine göre elbette çok farklı oldu. Uzakdoğu ülkelerindeki tekneleri uzun süre inceleyen ingiliz arkeologu J. Hornell, ilk Avrupalıların saldan başka bir araç bilmedikleri bir tarihte, Çinlilerin beş direkli yelkenli gemiler (Peçili'de *Po-hay* büyük conklar) yaptıklarını ortaya çıkardı. Eskiçağın ilk denizcilerinin, Fenikelilerle Mısırlılar olduğu, genellikle kabul edilir. Fenikeliler hakkında resimli belgeler çok azdır. Bununla birlikte M.Ö. 1500 yılına ait bir Teb lahti, fenike teknelerinin yapısı konusunda bilgi edinmemizi sağlar. Asur denizciliği için de aynı durum söz konusudur: biri odun yükleyen (M.Ö. VII.yy.), öbürü Sanherib'e ait iki kadırgayı tasvir eden alçak iki taş kabartmasından başka bilgimiz yoktur. Ancak bugün Dicle ile Fırat nehirlerinde kullanılan, hurma dallarından yapılıp ziftle kaplanmış yuvarlak sepet kayıkların (*kuffa*'lar), Asur denizciliğinden bugüne kaldıkları sanılmaktadır. Fenikeliler ile Kartacalıların usta denizciler oldukları ve Akdeniz'den dışarıya çıkmaktan çekinmedikleri (Hannon'un kıyı boyu yaptığı sefer), güçlü donanmalara sahip oldukları biliniyor. Mısır denizciliği, Eskiçağın çok gerilerine gitmektedir; Mısırlılar, tek parçadan yapılmış kütükten oyma kayıklar ve papirüs sandallardan sonra, IV. sülâleden (M.Ö. 3 000) itibaren kerestéden gemiler yapmağa başladılar. İlk gemiler Nil'den dışarı çıkmadı ama sonrakiler hayli uzak seferler yaptı; bunların en tanınmışı kraliçe Hatçepsut'un Punt ülkesine yaptığı askerî seferdir; Devr-ül-Bahrî sahilindeki dik kayalığa yapılmış olan büyük fresk, bu seferi canlandırır. Bu çağın gemileri yaklaşık olarak, 22 metre uzunlukta, çift serenli, dikdörtgen yelkenli ve bugün Birmanya'da İravadi nehrinde sefer yapan gemilerde görülen keçi direklerine benzeyen direkleri ile dikkati çeken gemilerdi.

● *Eski yunan denizciliği.* Yunanlılar, M.Ö. VIII. yy. a kadar küçük gemilerle sefer yaptılar; bu yüzyılda üç sıra kürekli kadırgalar ortaya çıktı. Bu tipin, gerçekten mevcut olup olmadığı büyük tartışmalara yol açtı: lehte olanlar, daha çok helenlerdi; bunlar metinlere ve resimlere dayanıyorlardı. Aleyhte olanların en yetkilisi şüphesiz ki, XVIII.yy. kadırgalarının kumandanı Barras de La Penne'dir. De La Penne denizci sezgisine dayandı. Anlaşmazlık konusunda, şöyle bir çözüm yolu ortaya atıldı: üç sıra kürekli (ve dolayısıyle üç güverteli) gemi yapılmamıştır; gemi, tek güverteli olarak inşa edilmiş, fakat her kürek oturağına üç kürek konulmuştur; bu oturak, gemi eksenine göre belirli eğim gösterir. Nitekim *Zenzile* denilen bu yapı düzeni, Ortaçağ Venedik kadırgalarında görülür. Yunan deniz kuvveti ince, uzun savaş kadırgaları ile (Augustin Jal, üç sıra

Foto. E. C. Armées, U.S.I.S. Neurdein-Giraudon (LAROUSSE)

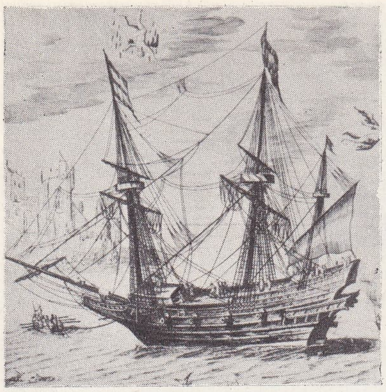

Hollanda savaş gemisi
Nicolas de Clerk'in eseri XVII. yy.

kral Henri VIII'in gemisi
V. Volpe'nin eseri, Hampton Court şatosu

kürekli kadırgaların, yaklasık olarak 42 m uzunluk ve 6 m genişlikte olduğunu söyler), «yuvarlak, kaba karınlı gemiler» olan, bordaları çok şişkin ticaret gemilerinden kuruluydu. Bu ikilik, topun icadına kadar sürdü. Yunan denizciliğinin merkezi, çok iyi bir teşkilâta sahip bulunan Atina idi. Bu teşkilât, *üç sıra kürekli kadırga süvariliği* ilkesine göre kurulmuştu: donanmaya bir veya daha çok *ordu kumandanı*, gemilere ise *kadırga süvarileri* kumanda ederdi. Kadırga süvarilerinin ise baş gemici veya assubaylardan kurulu yardımcıları vardı. Korinthos, Miletos ve Samothrake'de büyük deniz kuvvetleri kurdular. Marsilyalı denizciler (o tarihte burası yunan sömürgesi idi), Pytheas ve özellikle Euthymenos Herakles sütunlarının ötesine uzayan seferleri ile tanındılar.

● *Roma denizciliği*. Romalılar çok erken bir dönemde gemi yapmağa başladılar. Kral Ancus Martius zamanında Ostia'nın sömürgeleştirilmesi ile decemvirlerden itibaren paralar üstünde görülen kabartma gemi pruvası buna tanıklık eder. Devamlı donanma ve filotillalar ise Augustus devrinde kuruldu. Misenum Ravenna'da, Frejus'de, Ren ve Tuna nehirlerinde Romalıların filotillaları vardı. Gemicilik ve gemi inşaatı bakımından Romalılar, Yunanlıların izinden gitmekten başka bir şey yapmadılar ve bir yenilik getirmediler. Bununla birlikte *actuaria* denilen askerî taşıt gemileriyle, *hippago* denilen at taşımağa yarayan gemiler inşa ettiler. Kancalı rampa köprüsünü icat eden de Romalılardır. Bu köprü, düşman gemisinin güvertesine atılır ve üzerinden geçmek suretiyle rampa muharebesini kolaylaştırırdı. Muharebe donanması, *üç* ve *iki sıra kürekli* kadırgalarla, *liburna* denilen hafif taşıt gemilerinden kuruluydu. Roma ticaret donanması da, tıpkı Yunanistan'daki gibi özellikle şişkin bordalı gemilerden meydana geliyordu. Bunlardan bazılarının hayli büyük olduğu sanılıyor; Aziz Paulus, bindiği gemi batarken gemide 276 kişi bulunduğunu söyler, amiraller *praefectus* (kumandan), üç sıra kürekli kadırga kumandanları da *navarkhos* (gemi süvarisi) veya *centurion* (bölük kumandanı) unvanını taşırlardı.

● *Bizans denizciliği*. İmparatorluğun yıkılışına kadar devam eden bizans donanması hakkında az bilgi vardır. *Dromon* denilen çektiri tipinde bir gemi, donanmanın hat gemisi idi; bunun, yunan ve roma kadırgaları biçiminde, uzun bir gemi olması ihtimali vardır.

● *İskandinav denizciliği*. Norveç fiyortlarında mükemmel sığınaklara, ve limanlara sahip, seçkin denizciler olan Vikingler, çok erken çağlarda açık denize çıktılar. Kızıl Erik, İzlanda'ya çıktıktan sonra, X. yy. sonunda, Gröenland'a kadar giti. Viking'lerin Amerika'nın keşfinden çok önce Labrador'a ulaşmış olmaları, kuvvetli bir ihtimaldir. Viking'ler İrlanda'yı üç kere kuşattıktan sonra, Akdenize ve İtalya'ya gittiler. Sicilya'da bir Norman imparatorluğu kurdular. Dört danimarka prensi, İngilterede hükümdarlık yaptı. Fransa, viking korsanlarından ancak Normandiya'yı bırakarak kurtulabildi. Böyle seferler ve fetihler gerçekleştirmek için, İskandinavların çok sağlam ve güçlü gemilere sahip olmaları gerekir. İskandinavların denizcilik tarihini, ancak, M.Ö. 400 yılından sonra takip etmek mümkündür. İlk İskandinav teknelerinin kaburgalarının ağaçtan yapılmış ve hayvan postu ile kaplanmış olduğu sanılır. Hıristiyanlık çağının başında ve belki daha önce, viking marangozları gemilerini tamamen ağaçtan yapıyorlardı. İskandinav önderlerinin, gemileri ile birlikte toprağa gömüldüklerini, geçen yüzyılda höyüklerde yapılan kazılarda bir hayli tekne enkazına rastlanmasından anlıyoruz. Böylece Gokstadt ve özellikle Oseberg'de, hayli iyi durumda drakkar'lar (korsan gemisi) bulundu. Çok ince katlı olan drakkar 20-25 m uzunluktadır; eş biçimdeki baş ve kıç tarafları en dar fiyortlarda bile manevra yapmağa imkân verdiği gibi, derinliği 1,20 metre olan su altı kesimi de, birçok ırmak yataklarına ve nehir içlerine girmelerini kolaylaştırmıştır. Geriye doğru meyilli olarak yapılmış bu güvertesiz gemiler yelken ve kürekle giderdi.

● *Galya denizciliği*. Jül Sezar, Morbihan'lı Venetlerin gemilerine dair bazı bilgiler aktardı. «Karinaları bizimkilerden daha düz, pruva ve pupaları denize mukavemet edecek şekilde yüksek yapılmış gemilerdir. Teknenin gövdesi meşedendir; güvertesi ise çok büyük demir çivilerle tespit edilmiş borda kaplamadır. Yelkenleri sağlam dikilmiş derilerden yapılmıştır» der. Sezar, İngiltere'ye asker çıkarmak için Galya'nın çeşitli bölgelerinde 90 gemi topladığını söylediğine göre, Fransa kıyılarının bu kesiminde başka gemiler de olsa gerekir; ama Sezar bunlar hakkında bilgi vermemektedir.

● *Ortaçağda ve Yeniçağ başında denizcilik*. Ortaçağ denizciliği oldukça karışık bir durum gösterir, ayrıntıları ise iyi bilinmez. Bu çağ, Akdeniz ve Kuzey denizciliği olarak bölünebilir. Resimlere dayanan bölgeleme, hem az, hem de kesin değildir. Kraliçe Mathilde'in duvar halısı Kuzeyde, viking drakkar'larının doğrudan doğruya devamı olan, daha ağır ve daha şişkin bordalı gemiler bulunduğunu gösteriyor. Başlıca deniz kentlerinin ve özellikle Sandwich (1238), Dover (1284) ve Pool'ün (1325) mühürleri, aynı tür gemilerin varlığını ortaya koydu. *Nef* denilen bu gemiler, drakkar tipidir; baş ve kıç taraflarına geçici üst yapılar (kasara) eklenmiştir; kasaralar, topçu savaşında gülleleri düşmana atmak için, gemilerin daima hâkim durumda bulunmasını sağlardı. Bu yapılar, sonra tekneye dahil edildi; oturma ve yatma yerleri olarak kullanıldı. Baş ve kıç tarafında bu kasaraları bulunan neflere mahfazalı nef adı verilir. Eskiden beri dümen ödevi gören kıçtaki küreğin yerini, gemi ekseni üzerine takılan dümen aldı. Navarra tipi yeke denilen bu yeke, Elbing kentinin 1242 yılına ait bir mühründe açıkça görülür. Nef, boyut bakımından büyümüş ama, büyük dörtgen bir yelken açılan tek direkli olma durumu değişmemiş, bu yüzden manevra güçleşmiştir. İngiltere kralı Henry IV 1418'de, Bayonne'da, tam uzunluğu 35 metre olan iki direkli *Harry Grâce Dieu* adlı bir gemi yaptırdı. 1436 Yılında ise, Kuzeyde üç direkli bir geminin bulunduğu anlaşılıyor. Hansa birliğinin *Cogghe* adı verilen yuvarlak ve kısa boylu gemileri de, nef tipi teknenin değişik bir biçimidir. Hollanda'nın *Hooker* denilen balıkçı gemileri için de durum böyledir. Asıl amaç, bordası çok şişkin olan, süratli olmak iddiası taşımayan ve ancak rüzgârı geride yakın yönlerden aldığı sürece iyi yol alabilen gemiler yapmaktı. Nef tipi gemiye Akdeniz'de çoğunlukla *Nave* denir. Kuzeydeki benzerleri gibi, bu da çok şişkin bordalıdır; boyunun genişliğine oranı 2,5 ile 3 arasında değişir. Yazar Augustin Jal, VII. Haçlı seferleri için Saint-Louis tarafından, kiralanan bir nefe ait kira mukavelesini buldu. Bunda teknenin bütün boyutları yazılıdır. *Roccaforte* adlı bu nefin tam uzunluğu 36 ve genişliği 13 metreydi. Eksiksiz iki güvertesi vardı; iki katlı olan baş ve kıç kasaraları, baş ve kıç bodoslamalardan çok daha yüksekti. Kıçtaki iki kürek, dümen olarak kullanılıyordu; iki direğinden her birinde serenli latin biçimi birer yelken vardı. Yazar Joinville Saint-Louis'yi Filistin'e getiren ve içinde 800 kişi bulunan bir Nave'den söz eder. Ama o çağda daha büyüklerinin de olduğuna şüphe yoktur: Aslan Yürekli Richard'ı haçlı seferine getiren üç direkli nave gibi.

● *Denizcilik bakımından Rönesans*, bir bocalama devri oldu; denizciler ve gemi yapımcıları denge sorunlarıyle uğraştılar. XVI. yy.da su yüzeyinin üstündeki kesimi çok yüksek olan, yüksek bordalı gemiler yapıldı. Top, denizcilikte daha çok kullanılmağa başlayınca kasaralar mümkün olduğu kadar fazla top koyabilmek için yükseltildi. O çağdan kalma gravürlerde bu türden, üç ve dört direkli gemiler görülür. Bunların sınıflara ayrılması güçtür. Çünkü ülkelere göre birbirinden farklı tip gemiler aynı anda anılmaktadır. Yazar Jal bile, bu sınıflamayı yapmağa cesaret edememiştir. Bununla birlikte *Karaka* tipi gemilerin XV.yy.da İtalya'da yapılmış büyük yük gemisi olduğu ve Portekizlilerin, Hindistan

«Deniz Altında Yirmi Bin Fersah»
Nautilus'un yolcuları
A. de Neuville'in deseni
Cabinet des Estampes, Paris
(maddesi 543. sayfada)

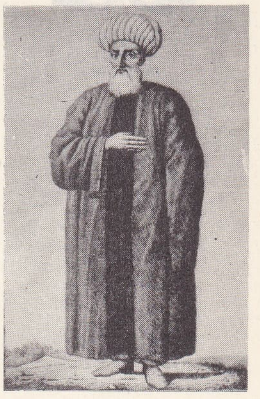

Osmanlı donanmasında
Kaptanpaşa

Dünyanın büyük ticaret donanmalarını gösteren tablo

memleket	1960 yılı: brüt milyon ton (gros ton) olarak önemi	1960 yılı: bu toplamda tankerlerin (akaryakıt gemileri) oranı	1968 yılı sonu: açık deniz gemileri toplam gros tonu
A.B.D.	24,83	yüzde 18	18 440 200
İngiltere	21,13	yüzde 30	21 800 000
Liberya	11,28	yüzde 63	22 597 808
Norveç	11,20	yüzde 56	18 381 867
Japonya	6,93	yüzde 23	16 883 353
İtalya	5,12	yüzde 33	6 300 000
Hollanda	4,88	yüzde 28	5 123 237
Fransa	4,80	yüzde 37	5 600 000
Almanya	4,68	—	Doğu: 775 960 Batı: 5 990 390
Yunanistan	4,52	—	7 432 000
Panama	4,23	yüzde 59	
İsveç	3,74	yüzde 35	4 634 648
S.S.C.B.	3,42	—	10 617 000
Danimarka	2,27	—	3 014 094

Foto. Porte (LAROUSSE) ; N. Erkılıç (MEYDAN)

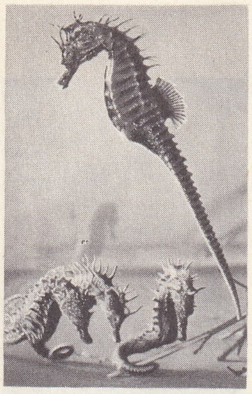

denizatları

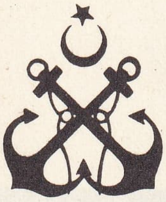

Denizcilik bankası amblemi

ile olan ulaşım sırasında bunlardan faydalandıkları kabul edilmektedir. *Hur*'lar, holanda yük gemileri idi; *Marsillane*'ler Akdeniz'de aynı işi görüyordu. Portekizliler tarafından yapılan *Caravelle*, keşif gezilerinde kullanıldı. Bunlar *latin Caravelle*'leri ve *rodonda Caravelle*'leri olmak üzere ikiye ayrılır. Birincisinde yalnız serenli latin yelkeni, ötekinin de pruva direğinde dört köşe seren yelkeni vardı. Kolomb'un *Santa Maria* adlı gemisinin bir caravelle olup olmadığı bilinmiyor. Çünkü Kolomb, geminin sefer jurnalında ondan *Nao* (nef) diye söz açtığı halde, Pinta ile Nina için *Caravelle* deyimini kullanır. Bu teknelerin boyutları da, nitelikleri gibi, iyi bilinmemektedir. Kesin uzunluğunu doğru olarak bilmek için, baş ve kıçtaki kasaraların dışarıya doğru olan eğim oranını da eklemek gerekir. Orta büyüklükte gemiler için genellikle 30 metre boy kabul edilmiştir. Ama çok daha büyük gemiler olduğu bilinmektedir. Yazar P. Fournier, Le Havre'da yapılmış olan dört güverteli *Carracon* gemisini anlatırken, mürettebatı 1 500'den fazla olan portekiz kasaralarından söz eder. İngiliz J. Charnock bunlardan birinin yedi güverteli, 32 toplu ve 1 600 ton olduğunu söylüyor. Buna rağmen ağırlıkları ve taşıdıkları yük kesinlikle bilinmemektedir. Bu büyük gemilerin yanı sıra *pinasse* ve *flibot* adı verilen küçük savaş gemisi ve kabotaj gemileri ile her tip balıkçı teknelerinin de mevcut olduğu biliniyor. Aynı tarihte Akdeniz'de kadırgalar, yalnız savaş gemisi olarak değil, ticaret gemisi olarak da, özellikle Venediklilер tarafından kullanılıyordu. Venedikliler İngiltere'ye kadar uzanan düzenli hatlarda bunlardan faydalanıyorlardı. Bu durum 1532 yılına kadar devam etti.

● *Kadırga denizciliği.* Eskiçağın üç sıra kürekli gemilerinden beri kürek, Akdeniz'de «yürütücü kuvvet» olarak kullanılmakta devam etti. Venedik cumhuriyeti bütün Akdeniz'e ve Flandre kıyılarına kadar, Atlas okyanusuna yayılmış düzenli deniz seferleri şebekesi kurmuştu. Bunların düzenle işlemesini sağlamak ve rüzgâra bağlı kalmamak için Venedikliler, büyük kadırgalar yapmışlardı. Boyları ortalama 35 metre olan bu gemiler her oturağında üç kişi bulunan ve her biri tek bir kürek kullanan 150 kürekçi (Galiot) tarafından yürütülürdü. Bu kürek tertibi, üç sıra kürekli yunan gemileri dolayısıyle yukarıda değindiğimiz *zevzile* yönteminden farklı değildi. Fakat sonraları bunun yerini, birçok kürekçinin tek bir küreği çekmeleri metodu *(Scaloccio)* aldı. Zevzile, 1540 yılına doğru tamamen terkedildi. Venedik'in büyük yük kadırgalarıyle birlikte *Sotiles* adı verilen ince savaş kadırgaları da vardı. Barras de La Penne'nin elyazmasına (1697) göre, Fransa kralının kadırgaları tam boy 51 metre uzunlukta ve 8 metre genişlikteydi. Gemide 12 metre uzunluğunda ve her biri beş kürekçi tarafından çekilen 51 kürek vardı. İki direğindeki düzey serene birer yelken açarak seyir ediyordu. Geminin baş tarafı ile omurgası üzerinde toplu bir halde bulunan topların sıralanması ise şöyle idi: merkezde 36 librelik bir top *(coursier)* bulunur ve bunun iki tarafına birer tane 8 librelik top *(bâtarde)* ile bir tane 6 librelik *(moyenne)* top yerleştirilirdi. Beş tane olan bu toplar toplam olarak sadece 25 kg'lık bir gülle atıyordu. Özellikle rampa muharebesi yapan kadırgaların boyutlarının büyümesi bu muharebeleri gittikçe zorlaştırdı.

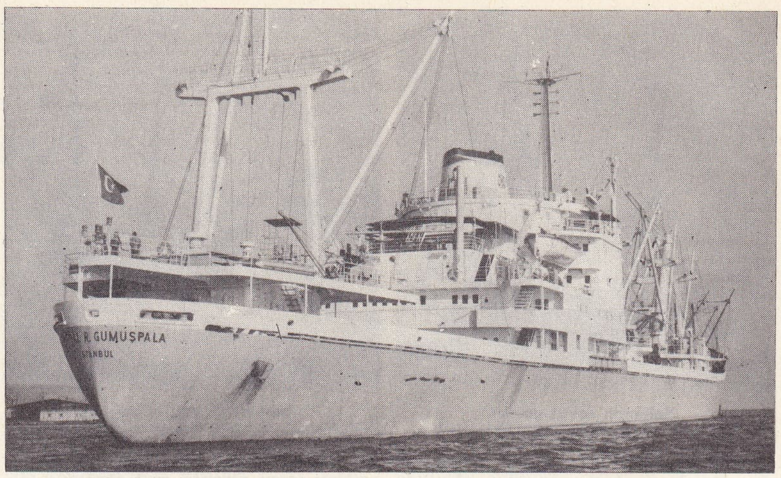

general Ragıp Gümüşpala şilebi

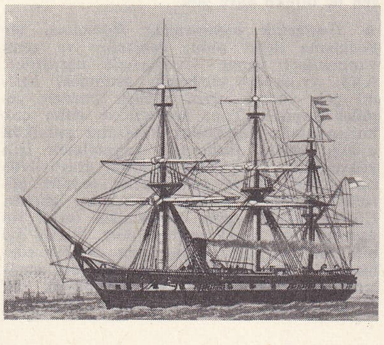

denizbilim «Challenger» XIX. yy. gravürü

Bunun üzerine çektiri (Galéasse) tipi kadırgalarda topların tertibini değiştirmeğe teşebbüs edildi; bordalarına konulan toplarla bu gemiler, İnebahtı (Lepanto) muharebesinde, gerçekten çok önemli bir rol oynadı. Çektiriler, kürekle etkili bir şekilde yürütülmeğe uygun olmayan, çok ağır teknelerdi; bu yüzden kısa süre sonra kullanılmaz oldu. Fransa kralının kadırgalar filosu ise 1748'de lağvedildi. Öte yandan uzun yelkenli olan *fuste*'ler iki direkli, tek güverteli *brigantin*'ler, bonbartalar, fırkateynler ve üç direkli yelkenliler olan *Chébecs*'ler gibi birçok küçük tekne, küreği asıl veya yardımcı yürütücü kuvvet olarak kullanmağa devam ettiler.

● *Modern çağ (XVII. ve XVIII. yy.).* Yelkenli savaş gemileri çağının sonuna kadar en başarılı harp gemisi olan kalyonlar XVII.yy.ın başında ortaya çıktı. *Karaka* tipi gemiler, yerini kalyonlara bıraktı. Kalyonun teknesi, seyir için daha uygundu. Baş ve gerideki kasaralar alçaltılarak, teknenin dengesi daha güvenilir bir hale getirildi. Baştan kıça kadar birkaç güverteler, topların daha düzenli olarak sıralanmasını mümkün kıldı. Baş taraftaki kemâne biçimli uzun bölüm kısaltıldı; yelken donanımının parçalı hale getirilmesiyle gemiye daha iyi manevra kabiliyeti sağlandı. XVII. yy. boyunca, cıvadıra ucuna cıvata denilen küçük bir direk, buna da cıvata yelkeni adı verilen dört köşe bir yelken takıldı. Pek kullanışlı olmayan bu uygulama 1720'ye doğru kaldırılıp yerine, flok yelkenleri kondu. O çağın dikkate değer kalyonları arasında, Vilaine nehri yatağındaki La Roche-Bernard limanında, Dieppe'li gemi inşa mühendisi Ch. Morien tarafından 1638'de inşa edilen *La Couronne* adındaki kalyonu saymak gerekir. Bu kalyonun boyutları konusunda tartışmalar olmuş ve bundan söz eden tarihçilerin verdikleri rakamlar birbirini tutmamıştır. Bu gemi için genellikle omurgada 41 m, su hattında 53 m uzunluk ve 14 m genişlik kabul edilmektedir; topların sayısı da 72 tanedir. İspanya kralının büyük armadasına karşı kazandığı zaferden sonra İngiltere, Phineas Pett'in yaptığı *Royal Sovereign* adlı kalyonu, 1637'de denize indirdi. Louis XIV devrinde çıkarılan 1670 ve 1689 iradeleri, kalyonları beş sınıfa veya dereceye ayırdı; bunların boyu 56-35 metre, genişlikleri 8-15 metre, silâhları ise 100-130 top arasında değişir. *Soleil* ile *Royal-Louis*, o çağın en güzel kalyonları arasında yer alır. XVIII. yy. yelkenli kalyonların en parlak çağıdır. Ollivier, Forfait ve gemi inşaatının Vauban'ı sayılan Savé tarafından çizilen planlara göre yapılan kalyonlar, essiz kalyonlar olarak kalacaktır. Son fransız yelkenli kalyonlarından biri olan *La Ville de Paris*, 63 metre uzunlukta, 17 metre genişlikte ve yüklü olarak 5 095 ton ağırlıktaydı; 120 topu vardı.

● *Türk denizciliği.* Türklerin denize çıkışları Selçuklular devrine rastlar. Selçuklular ilk defa İznik kalesini zaptederek kıyıya indiler. İstanbul'u, hiç olmazsa Marmara adalarını ve kıyılarını zaptetmek için bir donanma kurulması gereği de o zaman duyuldu. Gemlik'i işgal ederek gemi yapımına başlanınca, tehlikeyi gören Bizanslılar, karadan ve denizden hücum ederek bu kızakları yaktılar. Böylece Marmara'da başarı gösteremeyen Selçuklular Ege kıyılarına uzandılar. İzmir'i alarak deniz üssü haline getirdiler. Çaka Bey kumandasında meydana gelen ilk türk filosu 1089'da Midilli, 1092'de Sakız adalarını zaptetti. 19 Mayıs 1090 tarihinde bu filonun, Bizanslılar ile yaptığı deniz savaşını kazanması o tarihlerde Türklerin denizde oldukça güçlü bir duruma geldiklerini gösterir. Bu galibiyetten sonra Çaka Bey Çanakkale'ye hâkim olarak bizans filosunu Marmara'da hapsetmeyi denediyse de başaramadı. Haç-

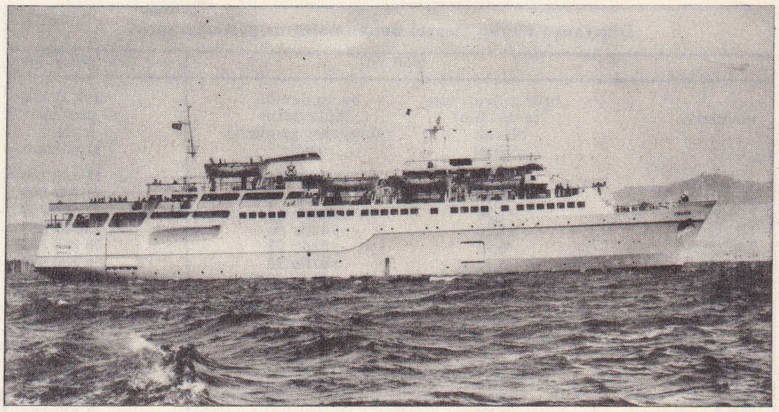

Truva feribotu

Foto. Noailles, X (LAROUSSE) ; MEYDAN

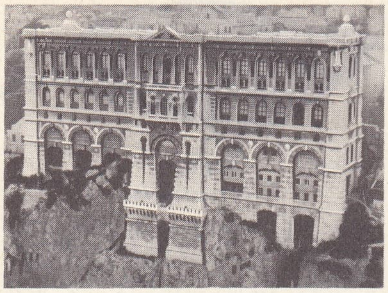

Monaco Denizbilim müzesi

lı seferleri Selçukluların deniz ile olan bağlantılarını kesti. Selçuklu devletinin yıkılışından sonra Batı Anadolu'da bağımsızlıklarını kazanan Aydın, Karasi ve Saruhan beylikleri denize doğru genişlemeğe başladılar ve Ege denizinde akıncılığa giriştiler.

Anadolu'da selçuklu beylerinin birer birer bağımsızlıklarını ilân ederek ayrı ve küçük hükûmetler kurdukları sırada Kubilay Han bütün Güney ve Güneydoğu Asya'ya hâkim olmuştu. Japonya ve Cava'yı zaptetmek üzere hazırladığı büyük bir donanma ile 1280'de, ilk hedef olarak Japonya'ya taarruza girişti. Fakat patlak veren korkunç tayfunlar Kubilay'ın bu emelinin gerçekleştirilmesine imkân vermedi.

Selçuklulardan sonra Türklerin yeniden denize çıkışı Aydınoğullarından Umur Bey zamanına rastlar. 1330-1348 Yıllarında çeşitli deniz savaşlarında Türkler gemilerini Korinthos üzerinden kara yoluyle hareket ettirerek Patrai (Patras) körfezine kadar uzandılar. Osmanlıların, denize inişi ise, Orhan Bey zamanında İznik'in kuşatılması sırasında Karasi beyinden yardım istemesi ile başladı. Bu yardım isteğine karşı Karamürsel Bey kumandasında 24 gemilik bir filo gönderildi. Osmanlılarda denize karşı böylece başlayan ilgi, çeşitli beyliklerin Osmanlılara katılmasıyle donanma teşkiline kadar gitti.

Deniz kuvvetleri Yıldırım Bayezid devrinde gelişmeğe başladı. Germiyan, Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerinin Osmanlı devleti sınırları içine alınmasıyle Ege kıyılarına yerleşildi. Antalya'nın ele geçirilişiyle Osmanlı donanması Akdeniz'de hareket imkânına sahip oldu. Gelibolu'da bir deniz üssü kuruldu. Donanmanın genişletilmesinin yanı sıra ilk düzenli azep sınıfı teşkilâtlandırıldı. Ancak Yıldırım'ın Timur'a yenilmesinden sonraki Fetret devri, denizciliği aksattı. Nihayet Mehmed II devrinde denizciliğe yeniden önem verildi; 40 gemilik bir filo kuruldu. Osmanlı devletinin kuruluşu ile Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u alışına kadar geçen 150 yıl içinde türk denizciliği büyük ölçüde önem kazandı denemez. Genellikle akıncılıktan ibaret deniz hareketlerinin yeterli bir stratejik güç sağlamadığını anlayan Fatih, deniz kuvvetlerine kara kuvvetleri kadar önem verdi. Böylece Fatih devrine kadar «Sultanülberreyn» diye okunan hutbe Fatih devrinde «Hâkanülbahreyn ve Sultanülberreyn» şeklinde okunmağa başlandı. Bu sıralarda Antalya'dan İzmir'e kadar uzanan kıyılardaki türkler korsanlık yapıyorlardı. Bayezid II zamanında bu korsanların birçoğu devlet hizmetine alındı. Gemi şekillerinde yeni gelişmeler kaydedildi. Bu devirde gemilerde görevli olarak kaptan, vardıyan, kürekçi, cenkçi, topçu, ayrıca yardımcı sınıf olarak marangoz, demirci ve kalafatçılar bulunurdu, bunlara «tersane halkı», cenkçilere «azep» denirdi. Bundan başka kürekçiler de vardı. Kanunî Sultan Süleyman devrinde merkezi Gelibolu olmak üzere Eğriboz, İnebahtı, Midilli, Sığacık, Kocaeli, Mora, Karlı, İli, Rodos, Biga, Mezistre sancakları birleştirilerek Kaptanpaşa eyaleti kuruldu. Bu eyaletlerden gelenler, tersane halkını, esas donanma dışında bey gemileri de donanma ihtiyacını teşkil ediyordu. Bu gemilerin askerlerine «levent» denirdi. Daha sonraları «kalyoncu» sınıfı kuruldu. Bu sınıf Nizamıcedid'in kuruluşuna kadar devam etti. Donanma, önceleri Gelibolu beyinin reisliği altında toplanırdı. Zamanla *reis* deyimi *kaptan*'a çevrildi. Donanma kumandanına *kaptanıderya* (derya kaptanı) dendi. Barbaros'tan sonra unvan *beylerbeyi* olarak değiştirildi. Kaptanpaşa (Cezâyir-i Bahr-i Sefid) eyaleti beylerine de «derya beyleri» denildi. Savaşlarda bazen bir vezir donanmaya serdar olarak tayin edilirdi; bu durumun yenilgilere sebep olduğu görüldü. Osmanlı hükümdarlarının kaptanıderyalığa da saray adamlarını tayin etmeleri, donanmada cenevizli, venedikli ve rum tayfaların yer alması, birçok yenilgiye ve başarısızlığa yol açtı. Abdülhamid I devrinde kaptanıderya, donanma kumandanı ve bahriye nazırıydı. *Patrona* deyimi ikinci derecede amiraller ve filo kumandanları için, *riyale* deyimi ise üçüncü derece kumandanlar için kullanılıyordu.

İnebahtı, Çeşme yenilgilerinden sonra osmanlı donanmasının güçlendirilmesine hız verildi ve Kılıç Ali ve Cezayirli Hayreddin Paşalar kaptanıderyalığa getirildiler. İkinci Meşrutiyete kadar çeşitli sebepler yüzünden türk denizciliğinde herhangi bir başarı ve gelişme olmadı. Bk. SİLAHLI KUVVETLER.

Osmanlı devleti donanma kadar deniz ticaretini de önemsemedi ve deniz ticaret hakları başta Venedik ve Fransa olmak üzere yabancı devletlere dağıtıldı. Osmanlı devletinin ilk ticaret filosu İkinci Meşrutiyetten az önce Bahriye nezareti teşkilâtı içinde kurulmuştu. Buna paralel olarak da ikişer üçer gemiden ibaret özel armatör şirketleri, ayrıca Şirketi Hayriye ve Haliç şirketi gibi kuruluşlar meydana geldi.

Cumhuriyet devrine bu durumda girildi. İlk cumhuriyet hükûmeti Seyrüsefain idaresini Harp bahriyesi kuruluşundan ayırarak ticarî bir kuruluş haline getirdi. Haliç'teki tersaneler de bu kuruluş emrine verildi. Çeşitli isim değişiklikleri ile bugüne kadar gelen bu kuruluş, halen türk deniz ticaretinin bel kemiğini teşkil etmektedir. (Bk. DENİZCİLİK BANKASI.)

● ***Çağdaş denizcilik. Buharlı gemi denizciliği,*** buhar makinesinin «yürütücü kuvvet» olarak gemilere uygulanması XIX. yy.da, denizciliğin köklü bir değişikliğe uğramasına yol açtı. XVIII. yy. başında Denis Papin tarafından öne sürülen buharlı makine fikrini Fransa'da yeniden ele alan Auxiron ile Follenay, daha sonra da Périer ve Jouffroy d'Albous gemilere buhar makineleri koyan (1774-1778) ilk kişiler oldular. Jouffroy, ikinci gemisi ile Saône nehrini boydan boya geçmeyi 1783'te başardı. Az sonra, 1783'te, İngiltere'de iskoçyalı Miller, makinist Symington'un yardımıyle, 7 mil süratli küçük bir vapur yaptı. Birleşik Amerika'da John Fitch, 1790'da bir vapuru Hudson nehrinde yüzdürdü. Amerikalı Fulton, 1801'de Sen nehrinde yandan çarklı bir gemiyle seyretti ve 1806'da Amerika'ya dönerek Clermont adlı 100 tonluk bir vapuru, Hudson'da denize indirdi. Amerikalı Stevens 1808'de, *Phoenix* adındaki gemisiyle ilk defa açık denize çıktı. 1815'ten itibaren Amerika ile Avrupa'da, hem yelkenli hem de makineli olan gemilerle, ticarî işletmeler kuruldu. Manş denizi vapurla ilk defa 1816'da aşıldı. Bunu Sen nehri yoluyle Paris'e kadar yapılan seferle, 1819'da Atlas okyanusunun bir vapurla geçilmesi izledi. Fransa'da ilk vapurlar 1823'te hizmete girdi. (Türkiye tarafından ilk makineli gemi 1827'de İngiltere'den alındı, adı *Sür'at* olduğu halde halk bu vapura Buğu [istim anlamına] diyordu.) Makineli ilk fransız savaş gemisi 1829'da denize indirilmiş olan *Sphinx* adındaki avizodur; bu gemi, Cezayir seferinde çok faydalı oldu. 1833'te Luksor dikilitaşını yedekteki sal üzerinde Mısır'dan Fransa'ya getiren, bu gemidir. 1835'te İngiltere'de 500, Fransa'da 82 vapur vardı. Makine, «yürütücü kuvvet» olarak A.B.D.'de, daha çok ırmak ulaşımında uygulanma alanı buldu; 1840'ta ırmaklarda 1 000 kadar feribot çalışıyordu; bu tarihte bütün vapurlar yandan çarklıydı. Deniz dalgalıyken bu tip yürütücü kuvvetin sakıncaları, açık denizde çalışacak gemilerde pervanenin uygulanmasına yol açtı. Fransız Sauvage, 1832'de, ilk imtiyazı aldığında birçok araştırmacı pervane takılması meselesi ile uğraşıyorlardı. İlk deneyler ingiliz Smith ve isveçli Eriksson tarafından hemen hemen aynı zamanda yapıldı (1839). Pervanenin kullanılması hızla yaygınlaştı ve İngiltere'de Deniz bakanlığı da 1841'de bunu kabul etti. A.B.D.'de 1843'te 30 tane pervaneli gemi bulunuyordu. Fransa'da pervaneyle yürütülen ilk gemi, Havre'lı Augustin Normand'ın yaptığı Le Corse adlı gemidir. 1842'de denize indirilen Le Corse zamanın en süratli (11 mil) gemisiydi. Zırhlı gemiler 1820 sıralarında yapıldı. Bu tür inşaat hemen gelişti ve bu gelişme ingiliz mühendisi Burnel'e 1945'te yaptığı demir tekneli ve pervaneli 3 000 tonluk *Great Britain* adlı ilk transatlantikle, 1854'te hem yelkenli olan, hem de makineyle çalışan 211 m boyunda 5 000 yolcu alabilen *Great Eastern* yolcu gemisinin planlarını çizebilme imkânını sağladı. Bu son gemi çift makineliydi, 6 direği ve 5 bacası vardı. Great Eastern 19 kere Atlantik'i geçti (Jules Verne bunlardan birine katılmıştır). Sonradan, beklenen kazancı sağlamadığı için kablo döşeyici gemi haline sokuldu. XIX. yy.ın ikinci yarısında vapurlarla yapılan düzenli yol seferleri bütün dünyada çoğaldı. 1862'de gemi inşaatında demir yerine çelik kullanılmağa başlandı. En şaşırtıcı gelişme yolcu vapurlarında oldu. İngiliz, amerikan, fransız ve alman transatlantik şirketleri 1888'den itibaren Atlas okyanusu yarışını kazanmak için birbirleriyle rekabete giriştiler ve bu denizi altı günde aşmayı başardılar. Dünya ticaret filosu 1900'de ortalama 20 000 vapurdan meydana geliyordu; bunların yanı sıra artık hemen hemen inşa edilmesinden vaz geçilen yelkenli birçok büyük gemi de vardı. Bütünüy-

«Calypso» (Fransa)

«Albatross» (İsveç)

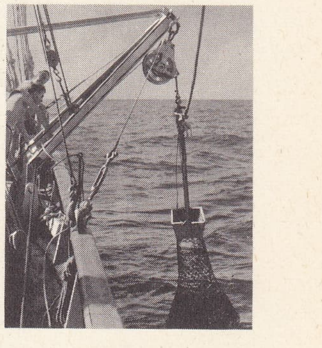

«Archiméde», batiskaf

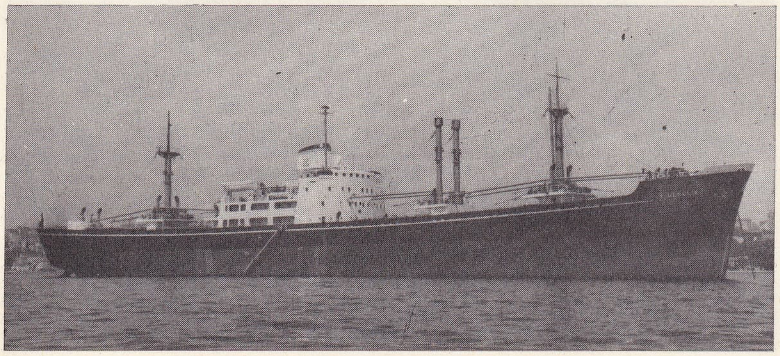

Gençlik şilebi

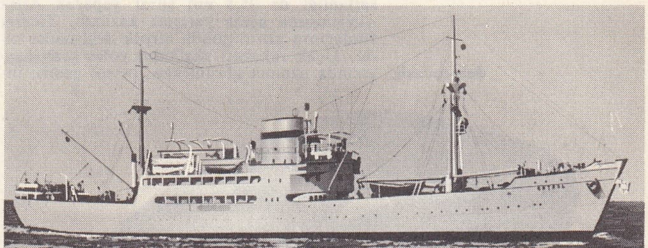

araştırma ve inceleme gemisi, «Vitiaz» (S.S.C.B.)

Foto. Lapie-Photothèque française, Drach, Oceanografiska inst., A.F.P., A.P.N. (LAROUSSE); MEYDAN

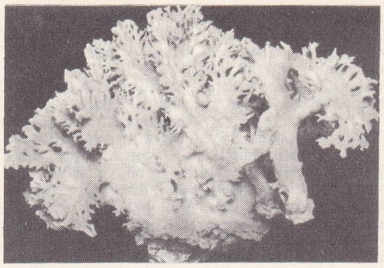

denizdanteli

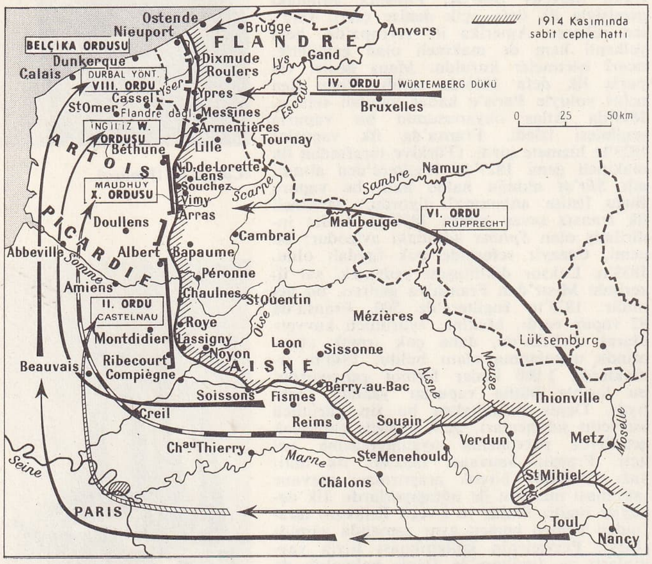

Denize doğru yarış

le değişen deniz kuvvetlerinde üç sınıf savaş gemisi vardı: zırhlılar; kruvazörler; hafif gemiler (torpidobotlar ve muhripler); bunlara çok geçmeden denizaltı gemileri de katıldı. Avrupa'da birçok ülkede ve A.B.D.'de, deneme denizaltıları yapıldığı halde, o zaman denizaltı inşaatının gelişmesinde Fransa başa geçti. XX. yy.ın ilk yarısı, geçen yüzyıla kıyaslanabilecek nitelikte bir gelişme göstermediyse de, bilim ve teknik alanda sağlanan ilerlemelerin etkisiyle çeşitli tip gemilerin yapımında devamlı gelişme görüldü. Birçok geminin batışına sebep olmasına rağmen iki büyük Dünya savaşı bu gelişmeyi durdurmak şöyle dursun daha da hızlandırdı. Büyük inşaat programlarının uygulanmasıyle bu zararın ve deniz trafiğinin gittikçe artan ihtiyaçlarının karşılanması imkânı sağlanmış oldu. Birinci Dünya savaşından hemen sonra gücü yetersiz olan alternatif makine, süratli olması gereken gemilerde yerini türbin makinesine bıraktı. Çok harcamaları gerektirmeyen bir çalışma sistemi istenen gemilerde Diesel motoru kullanılmağa başladı. Yakıt olarak kömürün yerini mazot aldı, her gemiye radyo kondu. Büyük yolcu gemilerinin (Queen Mary, Normandie) tüm ağırlığı 1937'de 80 000 tona yükseldi ve türbin makineleri 160 000 buhar gücüne ulaştı. Atlas okyanusunu aşma süresi 4 güne indi. Gelişme İkinci Dünya savaşından sonra daha da arttı. Fransız muhribi Terrible saatte 45 mil yaparak sürat rekorunu kırdı. 1956'da A.B.D.'nin yeni yolcu gemisi United States transatlantiği de 35,5 mil sürat yaparak Atlas okyanusunu aşma yarışını kazandı. Ticaret filolarının kuruluşunda büyük değişmeler oldu. Uçak rekabeti yüzünden yolcu gemisi sayısında azalma görülürken, petrol gemisi inşaatında büyük bir artış oldu (1960'taki dünya ticaret filosunun yüzde otuzu). Gemilerin kullanıldıkları işe göre sınıflara, tiplere ayrılması eğilimi gitikçe güç kazandı ve Pavillon de complaisance (Lûtuf bayrağı) çeken (Liberya ile Panama bayrağı) filoların hızla geliştiği görüldü.

denizgüzeli

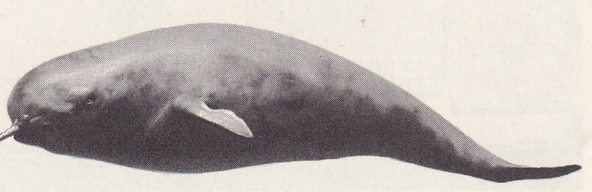

Dünya ticaret filosu 1939'da 60 milyonken 1960'da 125 milyonu aştı. Gemilerin süratinde ve yükleme-boşaltma araçlarındaki taşıma gücünde yüzyılın başındakine göre on kat artış görüldü.

● *Atom çağı denizciliği.* Nautilus denizaltı gemisinin atom enerjisiyle işleyen motorunun çalışmağa başladığı tarih olan 17 ocak 1955 günü deniz kuvvetlerinde yeni bir devrimin başlangıcı oldu. Bundan ilk olarak da denizaltı gemileri yararlandı. Atom reaktörü denizaltılara denizin yüzeyinde olduğu gibi altında da yürütücü gücü sağladığından artık aküleri ve elektrik motorlarına lüzum kalmadı. 1961 Yılında A.B.D.'de 40 atom denizaltısı hizmete girdi. Atomla çalışan birçok kruvazör ve uçak gemisinin de yapımına başlandı. Nükleer güçlü, atom başlığı takılabilen ve binlerce kilometre uzaktan yönetilen güdümlü füzelerle donatılmış savaş gemilerinin vurucu kuvveti korkunç şekilde arttı; yalnız bunların pahalıya mal olması, ayrıca teknik alanda elde edilen süretli ilerlemeler küçük, hattâ orta çaptaki devletlerin, özel kaynaklarıyle çözülmesi mümkün olmayan meseleler ortaya çıkardı. Ticaret gemilerinde de atom enerjisinin kullanılmak istenmesi ortaya çözülmesi gereken birçok iktisat ve güvenlik meselesi çıkardı ve bunlar bu yeni buluşun uygulanmasının gecikmesine yol açtı. 1961'de birçok tasarı hazırlandı, fakat bu alanda yalnız bir deneme gemisi yapıldı (A.B.D.'de Savannah).

● *Asya ve Güneybatı Pasifik denizciliği.* Bu memleketlerin denizciliğinde bir gelişme olmadı ve bunlar yıllar önceki durumlarını muhafaza ettiler. Araplar'ın her zaman *bagala* ve *butr* denilen büyük yelkenli gemileri vardı. Çinhindi ve Çin'de *jonk* (jonque) denilen yelkenliler bugün de mevcuttur, biçim ve donatımı hiç değişmeyen jonklar çok süratli teknelerdir. Japonya'da da bu gemilerden bulunmakla beraber, makineyle çalışan modern gemiler her yerde eski gemilerin yerini almıştır, jonklar yalnız kabotajda kullanılmaktadır. Filipinler'de *denge sehpalı* (casco à balancier) denilen yelkenlilere rastlanır. Sumatra'da *penjajap* (pindjajap) ve *prao*'lar vardır, bunlar da *korokor* (corocore) denilen piroglardır (oyma kayık). Ve son olarak Güneybatı Pasifikin öteki kısımlarında denge sehpalı veya sehpasız piroglardan başka tekne kullanılmaz. Esasen bu gemilerin yapımı gittikçe azalmaktadır. Avrupa tipi modern tekneler piroglarının yerini almağa başlamıştır. (LM)

Denizcilik bankası, türk sularında ve yabancı denizlerde ulaştırma işlerini ve bu işlerle ilgili her türlü teşebbüs ile diğer hizmetleri yapmak üzere kurulan ortaklık şeklinde iktisadî devlet kuruluşu.
Türkiye'de deniz işletmeciliği *Fevaid-i Osmaniye* (kuruluşu 1843) ile başlar. Bu kuruluş Boğaziçi ve Marmara'da, daha sonra da Akdeniz ve Karadeniz'de vapur işletti. 1870'te *İdare-i Aziziye,* 1878'de ise *İdare-i Mahsusa* adını aldı. 1910'da *Osmanlı Seyrisefain idaresi* kuruldu ve 1925 yılında idarenin adı *Seyrisefain Müdüriyeti Umumiyesi* olarak değiştirildi. 1933'te Seyrisefain Müdüriyeti Umumiyesi feshedilince görevleri *Denizyolları İşletmesi,* A.K.A.Y. işletmesi, Fabrika ve Havuzlar işletmesine bırakıldı. 1937 Yılında ise bu kuruluşlar ve İstanbul, İzmir ve Trabzon Liman işletmeleri, Tahlisiye Umum müdürlüğü, Kılavuzluk ve Römorkörcülük müdürlüğü ve Van gölü işletmesi ile birlikte Denizbank'a devredildi. Ancak Denizbank da, Devlet Denizyolları İşletme müdürlüğü, Devlet Limanları İşletme Umum müdürlüğü adlarını taşıyan katma bütçeli iki kuruluşa katıldı (1939); daha sonra ise son iki kuruluş *Devlet Denizyolları ve Limanları İşletme Umum müdürlüğü* adı altında birleştirildi. Bu arada Kıyı emniyeti devir alındı ve 1945 yılında *Şirketi Hayriye* de aynı yönetime katıldı. 1952'de ise 5842 sayılı kanunla özel hukuk hükümlerine tabi bir anonim şirket olan *Denizcilik Bankası Türk Anonim ortaklığı* kuruldu.

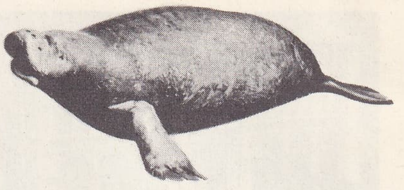

denizgergedanı

İtibarî sermayesi 500 milyon TL olan bankanın hisse senetleri A ve B grubuna ayrılmıştır. A grubu (sermayenin yüzde 51'i) hazineye, B grubu ise (yüzde 49'u) gerçek ve tüzel kişilere tahsis edilmiştir. Banka ayrıca Denizcilik Bankası Deniz Nakliyatı T.A.Ş.'ne de ortaktır. 20 Yolcu-yük gemisi, 49 şehir hattı vapuru, 18 araba vapuru, 1 küçük tankeri ve başka gereçleri vardır. İşletmecilik faaliyetleri bankacılık, sigortacılık, deniz yolları, İstanbul, İzmit şehir hatları, Van gölü vapur ve otel işletmeleri, Hasköy, Camialtı, Haliç, İstinye, Alaybey tersaneleri, fener, can kurtarma v.b. çeşitli bölümlere ayrılır. (M)

Denizcilik konferansı, denizde mal taşıntanlarla mal taşıyıcıları arasında ulaşım şartlarını ve fiyatları belirlemek için toplanan ve tekelci nitelikte bir anlaşma sonucu ortaya çıkan kuruluş. Özellikle Avrupa kıtasında, deniz navlunuyle ilgili olarak ortaya çıkan meselelerin çözümü için, mart 1963'te on avrupalı Ulaştırma bakanı toplandı ve konferans sistemine gidilmesi kararlaştırıldı. Bu sisteme göre Avrupa Gemi Sahipleri komitesi (C.E.N.S.A.) ile Avrupa Mal Gönderenler konsülü arasında çıkan anlaşmazlık üzerinde tartışma imkânı elde edilecekti. Nitekim bu iki kuruluş, aralık 1963'te bakanlarca alınan kararların olumlu olduğunu belirterek yeni öneriler sundu: konferansla mal gönderenlerin temsilcileri, mal gönderenlerle gemi sahipleri, mal gönderenlerle konferans, ayrıca mal gönderen-

tersanede tamir bekleyen Denizcilik bankası gemileri

Foto. X, Popper-Atlas-Photo (LAROUSSE); MEYDAN

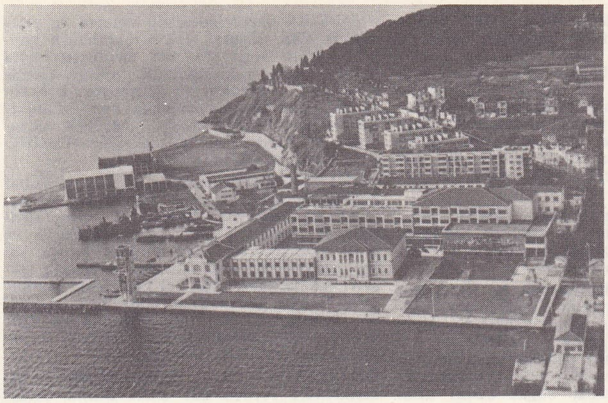

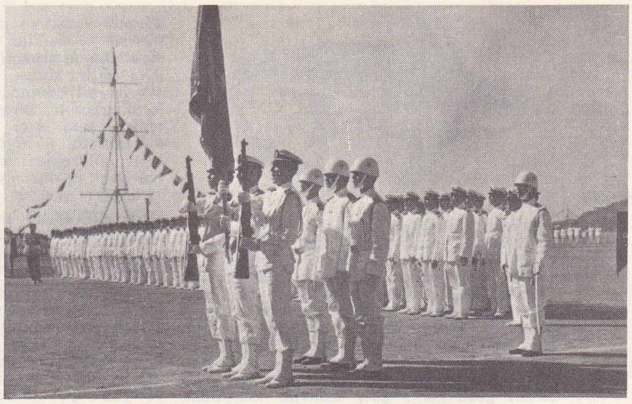

Deniz Harp okulu
Heybeliada, İstanbul solda, okulun genel görünüşü; yanda, törende öğrenciler

ler konslüyle konferans arasında toplantılar üç kişilik bir heyet marifetiyle yürütülmesi ve konuların çözümünde yetkili olacak bir kurulun kurulması. (Türkiye'de ve birçok diğer ülkede henüz, mal gönderenler konsülü yoktur. Uzakdoğu'ya sefer yapan gemilerle ilgili olarak toplanan konferans için bk. GEMİCİLİK KONFERANSI.)

Günümüzde yeryüzünün çeşitli bölgeleri arasında deniz ticareti şartlarını belirleyen yüzlerce konferans iş başındadır. Bu kuruluşlarla navlun ücretlerinin aynı seviyede tutulması, sürekli ve güvenilir hizmet yapılması ve fiyat yarışmasından doğacak olumsuz etkilerin ortadan kalkması gibi amaçların sağlanmasına çalışılır. Ancak bunların tekelci kuruluş olmaları ve kartel türünde bir çalışma yöntemi uygulamaları sebebiyle yapılan tenkitler devam etmektedir. (M)

Denizcilik okulu (YÜKSEK—), İstanbul'da Ulaştırma bakanlığına bağlı olarak denizcilik öğretimi yapan, sivil kaptan ve çarkçı yetiştiren yüksek okul. Okul önce özel sermaye ile Hamit Naci tarafından kuruldu (1909). *Leylî Tüccar Kaptan mektebi, Niharî Tüccar Kaptan mektebi* ve *Millî ve Hususî Ticareti Bahriye Kaptan ve Çarkçı mektebi* adıyle öğretime devam etti. 1928'de devletleştirilerek İktisat vekâletine bağlandı; adı da *Âli Deniz Ticaret mektebi* olarak değiştirildi. 1 Ekim 1935'te yeni bir talimatname uyarınca adı *Yüksek Deniz Ticaret mektebi*'ne çevrildi; lise ve yüksek olmak üzere iki bölüme ayrıldı. Bölümlerin süresi üçer yıldı. 1939'da Ulaştırma bakanlığına bağlandı ve lise bölümü kaldırıldı; 1954'te öğretim güverte bölümü için dört, makine bölümü için beş yıl olarak kabul edildi. 3 Haziran 1946 tarihli ve 4915 sayılı kanunla okulun adı *Yüksek Denizcilik okulu* olarak değiştirildi, güverte ve makine bölümlerinin süresi de dört yıl oldu. Ayrıca 1953-1954'te öğretim süresi iki yıl olan bir limancılık bölümü açıldıysa da, 1957'de kapatıldı. Okulun deniz akademisi durumuna getirilmesi yolunda çalışmalar yapılmaktadır. (M)

DENİZÇAKISI blş. i. İki çenetli yumuşakça. Kuma veya dip çamuruna dikine saplanır; kavkısı yassı, dörtgenimsi çenetleri çok uzundur; silindirimsi uzun ayağı aşağı doğru uzanır. Dışarıyle ilişkisini bütünüyle kaynaşmış iki kısa sifonla sağlar. Kumda görülen 8 şeklindeki bir çukur orada denizçakısı bulunduğunu gösterir. (İlmî adı *Solen;* başlıca türleri *Solen marginatus, S. ensis. Solenidae* familyasının örnek tipi.) [L]

DENİZDANTELİ blş. i. Sıcak denizlere has kalkerli hidra kolonisi.

— ANSİKL. *Denizdantelleri (millepora)* çok değişik görünüşte kolonilerdir. Yüzeyinde iki çeşit delik vardır. Kalbur gibi küçük olanlarda besleyici bireyler bulunur. Büyük delikler ise medüzlerin tomurcuklanarak oluştuğu odacıkların giriş yoludur. Yumurtaları taşıyan medüzler olgunlaşınca buradan çıkarak etrafa dağılır. Bu hidralar bağlı bulundukları sınıfın kalker biriktiren yegâne cinsidir; bu yüzden öteki cinslerle benzerliği kaybolur.

Denizdantelleri büyük kitleler meydana getirerek mercan resiflerinin oluşumuna yardım eder. (L)

DENİZDİŞİ blş. i. İlkel yapılı yumuşakça. Kavkısı külâh biçimindedir. Kıyılardaki sulu kumsal ve çamurlar arasında boldur.

— ANSİKL. Devonyenden itibaren bütün denizlerde bulunan denizdişi *(dentalium)* yüzer kurtçuğuyle iki çenetlilere, ergin haliyle de karından bacaklılara benzer. Bir dişlidili varsa da yüreği ve solungacı yoktur. İki böbreği ve dört sinir sistemiyle arkaik bir hayvan sayılabilir. Ayağı kısa ve üç lobludur. Kavkısı, iki ucu açık ve hafifçe kıvrık külâh biçimindedir. Kavkının içine iyice gömülü bulunan denizdişi, *scaphopoda* sınıfının örnek hayvanıdır. (L)

Denize doğru yarış, 18 eylül-15 kasım 1914 tarihleri arasında kuvvetlerin dengesiyle sonuçlanarak batı cephesinde istikrarı sağlayan harekâtın tümüne verilen isim. Bk. *Birinci* DÜNYA SAVAŞI. (L)

DENİZGERGEDANI blş. i. Balinalar takımından memeli hayvan. (Küçük yüzgeçli yunusbalığıgillerden.)

— ANSİKL. *Denizgergedanı (Monodon monoceros)* balık biçiminde, derisi esmer çizgili, kirli sarı renkte bir hayvandır. Erkeğinin üst çenesinde iki büyük diş vardır; bunlardan soldakinin boyu bazen 2,50 m'yi bulur. Bu yatay durumlu kesici diş, sürekli olarak büyür. Denizgergedanı kutup denizlerinde yaşar; bazen İngiltere ve İskandinavya kıyılarında görülür. Eskiden «gergedan boynuzu» denen uzun savunma dişinin değeri yoktur; fakat hayvanın kendisi yağı için avlanır. (L)

DENİZGÜZELİ blş. i. Afrika ve Amerika'da, suda yaşayan memeli hayvan. (İlmî adı *Manatus.* Denizinekleri takımının denizgüzeligiller familyasından.)

— ANSİKL. *Denizgüzelleri* ağır gövdeli su hayvanlarıdır; ırmakların haliç kısımlarında yaşar, çoğu zaman ırmak boyunca yukarılara doğru çıkar. Mekik şeklindeki gövdesi foka benzer; başı uzun, burun kısmı iri ve silindirimsidir; uzun yüzgeç biçimindeki ön bacaklarının ucunda tırnaklı bir çeşit ayak bulunur. Otla, kıyı yosunlarıyle beslenir, bazen geceleri kıyıya çıkarak otlar. Boyu 3 m'ye yaklaşır. Eti lezzetlidir. Afrika denizgüzeli *(Manatus senegalensis),* Senegal'den Çat gölüne kadar olan yerlerde yaşar. Amerika denizgüzellerinden biri *(M. inunguis)* Brezilya'da, öbürü *(M. latirostris)* Florida'da bulunur. (L)

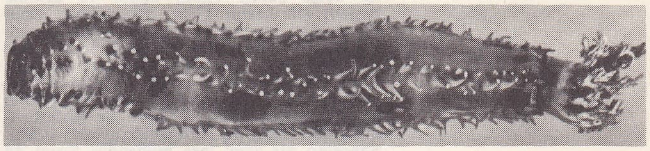

denizhıyarı

DENİZ HAN. Türk mit. Oğuz destanına göre, Oğuz Han'ın altı oğlunun en küçüğü. Karahan ölünce oğlu Oğuz Han, batı illerinin yönetimini Deniz Han'a verdi. Uzun süre burada hükümdarlık eden Deniz Han yaşlanınca yerini oğlu İlhan'a bıraktı. 24 Oğuz boyu arasında yer alan İğdir, Buldur, Yıva ve Kınık boylarının, Deniz Hanın dört oğlundan türediği kabul edilir. Oğuz mitolojisine göre Deniz Han tabiat tanrılarından sayılır. Sembolü Çakır kuşudur. (M)

Deniz Harp akademisi, İstanbul'da Yıldız semtinde deniz kuvvetlerine uzman subay yetiştirmek amacıyle kurulmuş, kendi alanında yüksek eğitim ve öğretim yapan, Deniz Harp okulunu bitirenlerin sınavla girdiği askerî akademi.

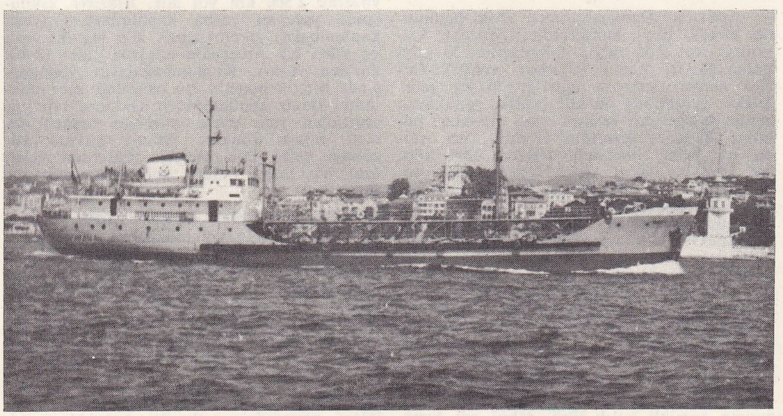

Yakıt I tankeri, boğazda seyir halinde

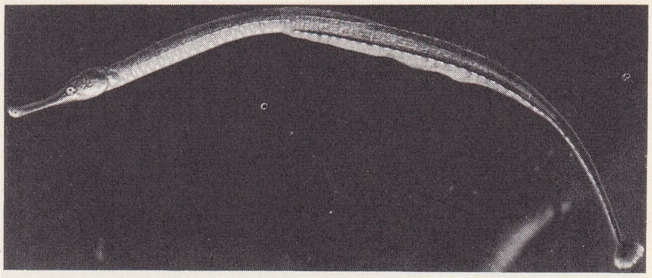

denizığnesi

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN); X, Edit. du Sagittaire (LAROUSSE)

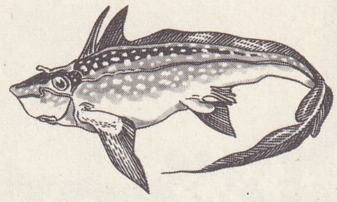

denizkedisi

Akademi açılmadan önce, kurmaylık görevleri, Bahriye mektebini birinci, ikinci ve üçüncülükle bitiren, çok kere İngiltere'de donanma stajı yapan subaylarla yürütülürdü. Cumhuriyet devrinde, Kara Harp akademisine bağlı olarak açılan Deniz Harp akademisi 7 kasım 1930'da öğretime başladı. Kuruluşundan bugüne çeşitli aralıklarla iki veya üç yıllık öğretim dönemleri uygulanır. Akademiye giriş için kıta hizmetinde başarı göstermek, giriş sınavını kazanmak gerekir. Bugün uygulanan tüzüğe göre üsteğmen ve yüzbaşı rütbesindekiler akademiye girebilirler. 1954 Yılına kadar yalnız güverte subaylarının alındığı akademiye, o tarihten sonra makine ve ikmal subayları da alınmağa başlandı. 1941-1946 Yılında Ankara'ya, bir süre sonra yine İstanbul'a taşındı. Akademiyi bitirenler bir yıl kurmay stajından sonra kurmay subay olurlar. Çeşitli kıta ve kurmay hizmetleri yaptıktan sonra yüzbaşı-albay rütbesiyle bir yıl süreli Silâhlı Kuvvetler akademisine ve birkaç yıl sonra da albay-amiral rütbesiyle Millî Güvenlik akademisine devam ederler. (M)

Deniz Harp okulu, İstanbul'da Heybeliada'da muvazzaf deniz subayı yetiştiren, dört yıl süreli yüksek askerî okul. Mustafa III zamanında, kaptanıderya Cezayirli Gazi Hasan Paşanın teklifiyle Kasımpaşa'daki tersane içinde, *Mühendishane-i Bahrî* adı ile ilk deniz subay okulu açıldı ve eğitime başladı (18 kasım 1776). İlk müdür, uzun yıllar gemi kaptanlığı yapmış, sonra donanma ikinci amirali olan cezayirli Seyyid Hasan Hoca'dır. 1884-1893 Yılları arasında Fransa'dan getirtilen deniz ve kara subayları da okulda öğretmenlik yaptılar. 1795'te açılan *Mühendishane-i Berrî* ile birleştirildiyse de (1803), bir süre sonra ayrıldı (1808). Sonraları bir gemi inşa mühendisi kısmı da eklendi. Okul 1824'te Heybeliada'da bugünkü yerindeki Levent kışlasına, 1832'de yeniden Kasımpaşa'ya ve 1842'de son olarak adaya taşındı ve *Mektebi Bahriyei Şahane* adını aldı.

Eğitim süresi başlangıçta dört yıl idadî ve iki yıl bahriye sınıfı olmak üzere altı yıldı. Bahriye sınıfına geçenlerden gemi inşa mühendisliği ve makine subaylığına ayrılanlar, okulu bitirince Haliç tersanesindeki ayrı bir okulda eğitim görürler; güverte subayları ise asteğmen rütbesiyle okul gemisinde iki yıl süreli bir staja çıkarlardı. 1908'de, İngiltere Bahriye mektebi sistemi olduğu gibi alındı. Öğretmen subaylar getirildi, okul süresi genel kültür ve meslek derslerini kapsayan bir program ile dört yıla indirildi. Okulu bitirenler *deniz talebesi* adıyle ayrıca iki yıl okul gemisinde eğitim görerek asteğmen olurlar, bu sistem 1928 yılına kadar uygulandı. 1916'da makine ve levazım (kâtip) subayları için ayrı bir okul açıldı. Hasköy'deki ilk okul 1917'de Heybeliadada Çam limanı üstündeki ve bugün Deniz lisesi olan Rum Ticaret okuluna taşındı ise de, Mütareke yıllarında Bahriye mektebine nakledildi. Tevhidi Tedrisat kanunu (3 Mart 1924) haziran 1928'de uygulanınca, sivil liselerin programına göre Deniz Harp okuluna öğrenci yetiştiren deniz lisesi açıldı. 1953'te güverte ve makine farkı kaldırıldı. Dört yıl süreli Laym sistemi kabul edildi. Bu sisteme göre eğitim süresi, liseden sonra dört yıldır. İlk iki yıl öğrenci, son iki yıl asteğmen olarak okunur. Birinci ve üçüncü sınıfı bitirenler, yeni ders yılına başlamadan önce donanmada 6 hafta tatbikat görür, ikinci sınıfı bitirenler ise, okul gemisi ile altı haftalık eğitim uygulaması içinde yabancı ülkeleri gezerler. (M)

denizkaplumbağası

DENİZHIYARI bļş. i. Uzun gövdeli, derisi dikenli hayvan. Kabuğu oldukça yumuşak olan bu hayvanın beş kollu olduğu iki yanlı bakışım altında belirsizdir.

— ANSİKL. Denizde yaşayan bu hayvanlar derisi dikenlilerden çok, solucanlara benzer. Işınsal yapıları bazen belirsizdir. Bunların derisi meşin gibidir; üzerinde devamlı bir iskelet meydana getirmeyen kalkerden kabarcıklar bulunur. Gövdesi bir hıyara veya uzun bir solucana, boğaz kısmı uzun ve şişkin bir şişeye veya bir toynağa benzer; ağzı gövdenin bir ucunda bulunur. Gövdenin çevresinde 10-30 kadar hareketli dokunaç vardır; hayvan bu dokunaçlarını kullanarak planktonla veya derin dip çamurlarındaki canlılarla beslenir. Anus açıklığı gövdenin öteki ucunda bulunur, burada karmaşık yapılı borucuklar vardır; suyun girdiği bu borucuklara yanlış olarak «akciğer» adı verilir. Hayvan bir tehlike sezdiği zaman iç organlarının hepsini veya bir kısmını anusundan dışarı atar, sonra bunlar yeniden meydana gelir. Derinin üzerinde hareket ettirici ayakları bulunur; çoğu zaman bunların ucu çekmenlidir; ayaklar uzunlamasına düzgün beş çizgi halinde dizili olabileceği gibi, sadece gövdenin kundura tabanına benzeyen yassı tarafında da bulunabilir. Yumurtalar serbestçe yumurtlanır; bazen de kuluçkalandıktan sonra bırakılır. Denizhıyarları derinlerde en çok rastlanan hayvanlardan sayılır; bütün denizlerde bulunur. Sıcak denizlerde, mercan resifleri arasında boyu 1 m'ye yakın olanları vardır. Bazı pasifik adalarında denizhıyarları toplanır, kurutulur, özellikle Çin pazarlarında «trepang» adıyle satılır. Bazı türleri engin deniz hayatına uymuştur. Birçok cins ve türe ayrılan deniz hıyarları iki büyük grupta toplanır; ayaklı deniz hıyarları olanlar *dendrochirota, aspidochirota, elasipoda;* ayaksız olanlar da *synaptida, molpadida* ve *gephyrothurida* adları altında üçer takıma ayrılır. (L)

DENİZHIYARIGİLLER çoğl. bļş. i. Derisi dikenliler şubesinden denizhıyarı ile benzerlerini kapsayan hayvan familyası. (M)

DENİZHIYARLARI çoğl. bļş. i. Derisi dikenlilerin beş sınıfından biri. (L)

DENİZISIRGANI bļş. i. Selenterelerden mercanlar, medüzler, sifonoforlar gibi salgıladıkları sıvılarla insan derisinde ısırgan etkisi uyandıran çeşitli hayvanlara verilen ad. (L)

DENİZISIRGANLARI çoğl. bļş. i. Zool. Selentere sınıfı. Erginken örtüsüz, kurtçukken sabit polip şeklinde olur; sonra bu polipler küçük medüzler haline gelerek art arda ayrılır. *Eşanl.* GERÇEK MEDÜZLER.

— ANSİKL. *Denizyosunları,* disk biçiminde büyük boy medüzlerdir. Şemsiye kısmının çapı 2,50 m'yi, dokunaçları 30 m'yi bulan türleri vardır *(Cyanea arctica).* Cuvier denizısırganının ağırlığı 50 kg gelir. Diskin çevresinde on altı çentik, çentiklerin içinde dokunaçlar ve özel duyu organları bulunur. Şemsiye kısmının altında, tam ortada bir boru, borunun ucunda dört köşe bir ağız ve ağzın köşelerinde saçaklı dudaklar yer alır. Sindirim boşluğu çok geniştir; bu boşluktan başlayan çok karmaşık bir mide-damar ağı vücudun her tarafına yayılır. Gövdede ayrıca yaygın bir sinir ağı, içderideki özel girintilerde eşeysel bezler bulunur; erkeği dişisi ayrıdır. Ağızdan dışarı çıkan yumurtalar denizde döllenir. Rhizostoma alt bölümünde ağız kapalıdır; ağız yerinde birçok küçük delik bulunur; bu yüzden hayvan iri avları yutamaz. Belli başlı denizısırganları: *ışıklı pelagia; güzel chrysaora;* denizanası *(aurelia).* [L]

DENİZİĞNESİ bļş. i. Bütün denizlerde yaygın kemikli balık türü. (İlmî adı *Syngnathus acus.*)

— ANSİKL. *Denizığnesi*'nin uzunca ve prizmamsı olan gövdesi sert levhacıklarla kaplıdır. Ağzı boru şeklinde uzamıştır; uçta bulunan ağız açıklığında diş yoktur. Göğüs ve kuyruk yüzgeçleri iyi gelişmiştir. Erkeğin karın kısmında bir kuluçka cebi bulunur. (Denizığnesi Manş denizi, Atlantik okyanusu ve Akdeniz'de çok görülür. Denizığnesigillerin örnek balığı.) [L]

DENİZİĞNESİGİLLER çoğl. bļş. i. Tuhaf biçimli kemikli balıklar familyası. Kimisi uzun (denizığnesi), kimisi at başlı tırtıl şeklinde (denizatı) olur; ağız çok küçük ve boru gibi uzundur. (Bu balıklar kıyıya yakın suyosunları ve suotları arasında yaşar. Üreme tarzı çok ilgi çekicidir: yumurtalar erkeğin karnının üstünde veya oradaki bir kesede kuluçka olur. Başlıca cinsleri: *denizığnesi; siphonostomus; nerophis; denizatı; yırtmaçlı balık; pegasus.*) [L]

DENİZİNEĞİ bļş. i. Suda yaşayan çeşitli memelilere verilen ad: Ümit Burnu dolaylarında mors ve suaygırına, Hint okyanusunda dugonga denizineği denir. (Araplar denizdevesi der.) [L]

DENİZİNEKLERİ çoğl. bļş. i. Memeli hayvanlar takımı. Bugün soyu tükenmekte olan denizgüzellerini, dugongları ve ritinleri kapsar. (İki familyaya ayrılır: *trichechidae* veya *manatidae* [denizgüzeligiller] ve *haticoridae* [dugonglar veya halikorlar].)

— ANSİKL. *Denizinekleri,* soyu tükenmekte olan iri boylu su hayvanlarıdır. Tropik denizlerde ve büyük nehirlerin haliçlerinde bulunurlar. Ön üyeler yüzgeç şeklini almış, arka üyeler kaybolmuştur. Kuyruk yassıdır. Nebatî besinlerle beslenirler. (L)

DENİZİPEĞİ bļş. i. Bk. BISUS.

DENİZKADAYIFI bļş. i. Bk. ALARIA.

DENİZKAPLUMBAĞALARI çoğl. i. taml. Denizde yaşayan bütün kaplumbağalara verilen genel ad. Bağaları tam olan bu hayvanların hepsi deniz kaplumbağasıgillerdendir. (İlmî adı *Chelonia.*)

— ANSİKL. *Denizkaplumbağaları* başlıca 3 türe ayrılır: **1.** *Çorba kaplumbağası* veya *yeşil kaplumbağa (Chelonia mydas),* kaplumbağaların en irisidir (1,20 m boy, 150 kg ağırlık); yumurtlamak için karaya çıktığı zaman yakalanan bu kaplumbağa, dünyaca ünlü «kaplumbağa çorbası» yapmakta kullanılır. **2.** *Karet kaplumbağası (Chelonia caretta),* bu kaplumbağanın eti yenilebilir; bir öncekinden farkı etçil değil otçul, renginin de yeşil değil kahverengi olmasıdır. **3.** *Giremitli kamplumbağa (Chelonia imbricata),* bağası pulludur, yanlış olarak *karet kaplumbağası* da denir. Pulları çok gelişmiş ve güzeldir. Yumurtlama devresinde karada yakalanır. Sırtı kaynar suya batırılarak pulları çıkarılır. Bunların hepsi sıcak denizlerde çok sayıda bulunur.

Çeşitli denizkaplumbağalarının göçü hakkında yeni bilgiler elde edildi. Kuzey Amerika'nın Atlantik kıyılarında yaşayan Ridley kaplumbağaları yumurtlamak için Tampico (Meksika) yakınlarında ıssız bir kumsalda toplaşır, uzunluğu iki kilometreyi bulan bir kıyı şeridine yüzlerce milyon yumurta bırakır. Bazıları buraya ulaşmak için yüzerek 2 500 km yol alır. Brezilya kıyılarında yaşayan çorba kaplumbağası (yeşil kaplumbağa) yumurtlamak için her iki veya üç yılda bir Ascension adasına gider (2 000 km'den fazla). Kaplumbağaların yönelmesinde birçok etkenin rol oynadığı sanılmaktadır. Deniz kendilerinden saklansa bile yumurtadan yeni çıkan yavrular hemen denize doğru yönelir. Akıntı yukarı yüzerken belki de gideceği adalardan gelen özel bir koku onlara yol göstermektedir. (L)

DENİZKAPLUMBAĞASIGİLLER çoğl. bļş. i. Denizkaplumbağaları familyası. Birçok cinsi vardır. Belli başlıları: çorba kaplumbağası *(Chelonia mydas),* kiremitli kaplumbağa *(Ch. imbricata),* karet kaplumbağası *(Ch. caretta).* Hepsinin bağası pullarla kaplı ve basıktır; ayakları yüzgeç biçiminde olduğu için öteki kaplumbağalardan (kara ve tatlı su kaplumbağaları) kemen ayırt edilirler. (L)

DENİZ KAVİMLERİ, M.Ö. XIII. yy.ın ikinci yarısında gerek Ön Asya'da, gerek Doğu Avrupa'da *Ege göçleri*'ni hazırlayan

Foto. X (LAROUSSE)

Akayivaşa, Turşa, Luka, Şerdana, Şekeleş gibi kavimlerin genel adı. Bu Ege ve Anadolu kavimleri Mısır'a geçmiş, Libyalılarla birleşerek kral Mernaptah'ın üstüne yürümüşlerdir. Mısırlılar tarafından 1230'a doğru Delta bölgesinde yenilen «deniz kavimleri»nden Akayivaşaların Güney Anadolu'da veya Rodos ve Kıbrıs gibi adalarda oturan Ahiyavalar (veya Akalar) olduğu sanılmaktadır. Lukaların daha sonraki Lykialılarla, Turşaların ise Anadolu'dan ayrılarak İtalya'ya geçen Tirsenler (veya Etrüskler) ile aynı kavim oldukları kabul edilmektedir. Şerdanaların, Mısır'da mağlup olduktan sonra Sardinya'ya geçen topluluklar, Şekeleşlerin ise Sicilya'ya göçen Sikuller olmaları muhtemeldir. Esir edilen düşmanların sayısını gösteren mısır zafer yazıtlarından anlaşıldığına göre, Mısır'ı ciddî bir surette tehdit etmiş olan bu koalisyonun büyük bir kısmı, Akalar ve Lykialılardan meydana geliyordu. (M)

DENİZKEDİSİ blş. i. Kıkırdaklı balık. Tümbaşlılar alt sınıfının örnek tipi. (İlmî adı *Chimaera*.)

— ANSİKL. *Denizkedileri*'nin tuhaf bir görünüşü vardır. Bunların burnu mahmuzu andırır. Sırt yüzgeci güçlü bir iğne biçimindedir. Göğüs yüzgeci geniş, kuyruğu ip gibi uzun ve geniştir. Köpekbalığına yakındır ama ona göre bazı üstün özellikleri vardır. Meselâ solungaç yarıklarının üstünde, kemikli balıklardakinin taslağı sayılabilecek basit kapakçıklar vardır.

Denizkedileri soğuk denizlerde yaygındır. Norveçliler yumurtalarını ve karaciğerini yer. Kocaman karaciğerinden iyi bir çıra yağı elde edilir. Fakat yanarken çok kötü bir koku çıkarır. Başlıca iki türü dev kedibalığı *(Chimaera monstrosa)* ile nasırburunlu kedibalığıdır *(Callorhynchus Antarcticus)*. [L]

DENİZKESTANESİ bİş. i. Zool. Denizkestaneleri sınıfından derisi dikenli hayvan. Denizde yaşar, beşli bakışım (bazen ikili bakışım) gösterir; kolları yoktur.

— Bot. *Denizkestanemsi kalsiyum oksalat*, bitki hücrelerinin içinde oluşan, kabaca denizkestanesini andırır sekiz köşeli çıkıntılarla kaplı kalsiyum oksalat billûru.

— ANSİKL. Zool. *Denizkestanesi*'nin, az çok birbirine kaynaşık kat kat levhacıklardan oluşmuş, kireçten, yuvarlakça ve sağlam bir kabuğu vardır. Bazı hallerde bu kabuk ince ve katı bir levha kadar yassılaşır, bazen de küremsi olur. Küremsi yapının iki kutbunda iki delik bulunur: ağız ve anus. Levhacıkların bazı sıralarında küçük delikler vardır; bunlardan istediği zaman *podia* denen uzantılar çıkarır. Denizkestanesinin üstü eklemli dikenlerle doludur. Anus tarafındaki beş tane kalker levhacığın üzerinde bulunan bir delikten yumurta veya spermalar çıkar. Bu levhacıklardan birinin üzeri kalbur gibi deliklidir; adına *madrepor plağı* denir. Burası suyun su boruları sistemine girip çıkma yeridir. Bu levhacıkların arasında beş tane daha küçük levhacık bulunur. Bunların üzerindeki bir delikten de üstü deriyle kaplı bir sinir geçer. Dikenlerin sayısı ve büyüklüğü türden türe değişir. Kabuğun yüzeyinde, üç dört dallı küçük kıskaçlar halinde dikencikler vardır.

Denizkestanesinin iç yapısı çok karışıktır. Ağız kısmında kaslardan ve kalkerli kemikçiklerden yapılmış bir organa bağlı beş dişli bir sistem bulunur. Bu dişlerin ucu aşındıkça dipten uzar. Bu organların tümüne birden *aristo feneri* denir. Bağırsak, birbirine aykırı yönde iki kıvrım halindedir. Ağzın çevresinde, deriden çukur ve küçük alanlar bulunur. Bunlara solungaç denir. Fakat solunum, içinde kan bulunan ince borularla olur. Su boruları sistemini meydana getiren bir damar sistemi kanı bu borulara iter.

Sinir merkezi, ağzın çevresinde, çeper zarına bitişik beş köşeli bir halka biçimindedir. Buradan çıkan beş tane büyük sinir kabuğun altından karşı kutba kadar uzanır. Denizkestaneleri genellikle ayrı eşeylidir. Üreme organı kabuğun iç yüzüne bitişik beş tane eşey kesesi şeklindedir; her biri anus çevresindeki beş levhacık üzerinde bulunan bir delikle dışarı atılır. Çok küçük olan yumurtalar suda döllenir. Yumurtadan çıkan yavrular bir dizi başkalaşma geçirir; kurtçuklar önce iki yanlı bakışımlı ve yüzücü olur, sonra kalker dikenciklerle donanmış kocaman kollu plankton hayvanlarına dönüşür. Bunlara *pluteus* adı verilir. Daha sonra körpe denizkestanesi kurtçuğun içinde gelişir, kesin şeklini aldıktan sonra kılıfın çözülmesiyle suyun dibine düşer. Denizkestanelerinin hepsi denizde yaşar. Sığ kıyılardan en derin yerlere kadar her tarafta bulunur. Bazen kumların içinde, bazen de en sert kayalara kazdıkları oyukların içinde barınır. *Paracentrotus lividius* türü yenir. Avrupa kıyılarında yaşayan *Echinus melo* veya *E. acutus* gibi bazı iri türlerinin kabuğu, süs olsun diye lambalara glob olarak takılır. Denizkestaneleri iki çeşide ayrılır: düzgün olanların anusu, ağzın karşı kutbunda, düzensiz olanlarınki ise ağzın karşı tarafında değil, familyasına göre kabuğun değişik yerlerinde bulunur. Denizkestanelerine Birinci zamandan beri rastlanır.

— Avc. Denizkestaneleri Avrupa'da zincir takılarak ağırlaştırılmış eski ağlardan yapılma sürtme ağlarıyle denizin dibi taranarak geniş ölçüde avlanır. Akdeniz'de ise yaya olarak veya sandalla denize girilerek tek tek tutulur. Balıkçı, ucu yarık bir kamışla denizkestanesini yakalar. (L)

DENİZ kırlangıcı bİş. i. Gümüşî kül renginde, az çok beyaz benekli küçük kuş. Tatlı sularda yaşar; ırmakların denize döküldüğü yerlerde, bataklık alanlarda sürüler halinde yuvalanır. Büyük ölçüde böcekçildir. (Martıgillerden.)

— ANSİKL. Dünyanın büyük bir kısmında yaygın olan *deniz kırlangıcı*'nın belli başlı türleri şunlardır: Deniz kırlangıcı *(Sterna hirundo)*, ak alınlı deniz kırlangıcı *(S. albifrans)*, ırmak kırlangıcı *(S. fluviatilis)*, kıyı kırlangıcı *(S. paradisea)*, büyük kuyruklu deniz kırlangıcı *(S. macrura)*, ak bıyıklı deniz kırlangıcı *(Shlidonias hybrida)*, ak kanatlı deniz kırlangıcı *(Ch. leucoptere)*, siyah deniz kırlangıcı *(Ch. nigra)*. [L]

DENİZKIZISEMENDERGİLLER çoğl. bİş. i. Akciğerli-solungaçlı, kuyruklu amfibyumlar familyası. Bunların arka bacakları yoktur; ağzı dişsiz gaga biçimindedir. (Örnek türü çamur semenderidir.) [L]

DENİZKÖPÜĞÜ bİş. i. Jeol. Bk. LÜLETAŞI.

DENİZKÖSTEBEĞİ bİş. i. Bk. APHRODİTE.

DENİZKULAĞI bİş. i. Karındanbacaklı yumuşakça; yassı ve içi sedefle kaplıdır.

— ANSİKL. *Denizkulakları (haliotis)* kayalara yapışarak yaşayan iri yumuşakçalardır. Tropik bölgelerdeki türlerin sedefi güzel ve makbuldür. Akdeniz'de bulunan türü *(Haliotis tuberculata)* yenebilir. (L)

DENİZKULAĞI bİş. i. Denizden bir kıyı diliyle ayrılan acı su tabakası. (*Eşanl.* BUHAYRE. LAGÜN.)

— ANSİKL. *Denizkulakları*, genellikle çok kumlu, fakat aynı zamanda da yüzey şekilleri belirli bölgeleri denizin basmasından meydana gelir. *Deniz ilerlemesi*'nin (transgresyon) etkisiyle, kara platformunun yüzeyinde toplanan bu kumlar kıyıya sürüklenmiş ve kara parçasının en çukur yerlerini sınırlayan kıyı dilleri altında kümelenmiştir. Denizkulaklarının dolup yükselmesinde birçok etkenin rolü vardır.

Irmakların sürüklediği molozların dibe çökmesi ve organik maddelere birleşerek, çoğu zaman kötü bir koku salan dip çamuru haline dönüşmesi;

Akarsuların deltalar meydana getirmesi; fırtına sırasında kıyı maddelerinin denizkulağına sürüklenmesi.

Denizden gelen kumların rüzgârla sürüklenmesi sonucunda kıyı dibi içerilere doğru yavaş yavaş gerilememişse, denizkulaklarının dolup yükselmesi denizden yer kazanılmasını sağlar.

Gerek ısı, gerek tuzluluk, gerek sıvı hacmi bakımından sık sık değişikliğe uğradıkları için, denizkulaklarına, ortam şartlarına tam manasıyle uymuş, tür bakımından yoksun, fakat birey bakımından çok zengin bir fauna oluşur (en çok rastlanan kabuklular: *Artemia salina* ve *A. ortchestia*). Irmakların veya denizlerin getirdiği adapte olmamış canlılar denizkulağında barınamaz, kısa zamanda ölürler; denizkulağı fasiyesinde bol fosile rastlanması bu yüzdendir. (Cuvier'nin incelediği meşhur Montmartre alçıtaşında, denizkulağından su içerken boğulup ölen memeli hayvanların fosilleri bile bulunmuştur.) Kökeni bir denizkulağı kayası olan petrol de, anaerobi bakterilerin etkisiyle kumlaşmış ve madenleşmiş ölü plankton hayvanları ve bitkileri külçesinden oluşur. (L)

DENİZKULAĞIGİLLER çoğl. bİş. i. Karındanbacaklı yumuşakçalar familyası. Başlıca cinsi denizkulağıdır.

— ANSİKL. *Denizkulakları* dalgaların yaladığı kayalıklara tutunarak yaşayan sabit yumuşakçalardır; bu yüzden gövdeleri yassıdır; örtenek uzantıları kavkıdaki deliklerden dışarı çıkar, solunuma yardım eder; ayrıca bazı arkaik özellikler taşır. İki böbreği vardır; bunlardan birinde eşeysel ürünler bulunur; *fissurella, pleurotoma, trochus* v.b. gibi hayvanlarla çeşitli benzerlikler gösterir. (L)

DENİZ kuşu bİş. i. Bk. KUŞ.

Deniz Kuvvetleri kumandanlığı, Türkiye'de Genelkurmay başkanlığının direktiflerine göre deniz kuvvetlerini savaşa hazırlamak ve savaşta yönetmekle sorumlu kumandanlık. Genelkurmay başkanının fikri alınarak, Millî Savunma bakanı tarafından Bakanlar kuruluna teklif ve kabul olunan oramiral, bir kararname ile bu makama tayin edilir. İdarî ve malî bakımdan Millî Savunma bakanlığına, harekât, eğitim ve öbür hususlarda Genelkurmay başkanlığına, savaşta da Başkumandanlığa bağlıdır.

Deniz kuvvetleri kumandanları deniz kuvvetlerinin birinci derecede sorumlu ve yükümlü kumandanı olduklarından, muhrip ve yardımcı her tip geminin, kumandanlıkların, karadaki tesis ve birliklerin bir savaşa en yüksek seviyede hazırlanabilmesi için gerekli deniz stratejisini, millî deniz stratejisini ilgilendiren konular üzerinde tekliflerde bulunmak yetkisine sahiptirler. Başka memleketlerdeki meslekî gelişmeleri izleyerek gerekli tedbirleri alırlar. Deniz kuvvetlerinin kadro ve teşkilâtını, bütçesini, gemi ve kara tesislerinin inşaat programlarını, eğitim, harekât, istihbarat, personel, sağlık, ikmal, lojistik planlarını hazırlatarak yürütürler, savaşta harekât stratejik kademede sevk ve idare ederler.

Kurtuluş savaşında savaş gemileri Millî Müdafaa vekâletine bağlı *Bahriye Dairesi reisliği* tarafından yönetiliyordu. 30 Aralık 1924'te *Bahriye vekâleti* kurularak Bahriye Dairesi reisliğinin görevleri bu vekâlete verildi. Silâhlı kuvvetlerin Millî Müdafaa Vekâleti teşkilâtı içinde toplanması fikrinin benimsenmesi üzerine 1927'de Bahriye vekâleti kaldırıldı ve deniz kuvvetlerinin yönetim işleri Millî Müdafaa Vekâleti başmüsteşarlığına bağlı olarak kurulan bir Deniz müsteşarlığına devredildi; harekât ve eğitim işleri de Genelkurmay başkanlığına bağlı şubelerce yönetilmeğe başlandı.

Daha sonra Genelkurmay İkinci başkanlığına bağlı bir Deniz müşavirliği açıldı, bir süre sonra da bu müşavirlik *Deniz Kuvvetleri başkanlığı* haline getirildi.

15 Ağustos 1949 tarihli bir kararnameyle de Genelkurmay başkanlığına bağlı Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri kumandanlıkları kuruldu. (Bk. SİLAHLI KUVVETLER.) [M]

DENİZLÂLELERİ çoğl. bİş. i. Derisi dikenliler bölümünden, denizde yaşayan hayvan sınıfı.

— ANSİKL. *Denizlâleleri* paleozoik katmanlarında gayet bol iken çağımıza doğru seyrelir. Bugün ancak okyanusların orta veya çok derin yerlerinde yaşayan birkaç cinsi vardır. Genellikle bir sapın ucunda bir yere bağlı bulunan denizlâlelerinin, saptan ayrılarak serbest yaşayan bazı türleri de bulunur. Bazı jeoloji devirlerinde denizlâleleri o kadar çoğalmıştır ki, kalıntılarından çok kalın kalker tabakaları oluşmuştur.

Denizlâlesinin gövdesi çanak şeklindedir. Çanağın kenarında çatallı beş kol, her çatalın ucunda iki sıralı dalcıklar bulunur. Çanağın alt tarafı bir sapa, sapın alt ucu

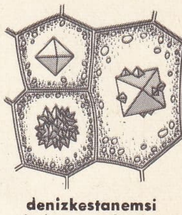

denizkestanemsi kalsiyum oksalat

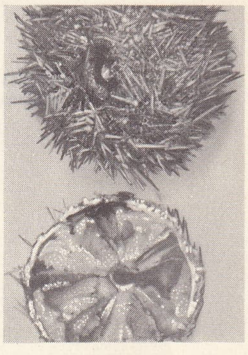

denizkestanesi (zool.)

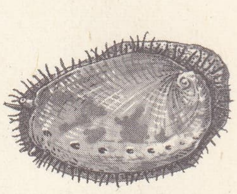

denizkulağı

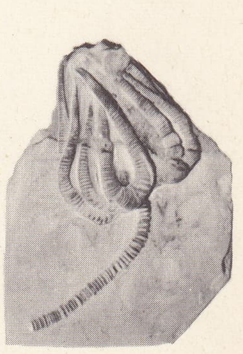

denizlâleleri

Foto. LAROUSSE

DENİZLİ
parktan bir görünüş

da yere bağlıdır. Sap, çanak ve kollar, üst üste istiflenmiş, küçük beşgenimsi sayısız kireç kurslarından meydana gelir. Çanağın altında, sapın üzerinde saçaklı taç katları görülür. Çanağın içinde, üzerinde birbirine yakın bir ağız ve bir anus deliği bulunan yumuşak bir gövde kısmı vardır. Bir su boruları sistemi kollara kadar uzar. Derinin her tarafında bulunan küçücük delikler bu sisteme bağlıdır. Ortası beşgen halka biçiminde karışık bir sinir sistemi kollara kumanda eder. Kollardaki dalcıklar üzerinde eşeysel bezler bulunur. Yumurtalar deriyi yırtarak dışarı çıkar. Yumurtadan çıkan kurtçuklar birçok değişiklik geçirdikten sonra, saplarının ucuyle bir yere tutunur. Bunlara «beşlilâle kurtçuğu» denir. Bugünkü denizlâleleri faunası paleozoik faunanın (direy'in) kalıntıları diye düşünülebilir. (L)

DENİZLİ, Ege bölgesinin iç kısmında il merkezi şehir; 64 331 nüf. Şehir, ortasından Çürüksu geçen, 150-250 m yükseltili bir ovanın güney kenarındaki 350-500 m'lik geniş ve vâdilerle yarılmış bir düzlükte kuruludur; yüksekliği 380 (istasyon) - 450 m. Bu düzlük güneye doğru yavaş yavaş yükselerek Babadağının (2 308 m) dik yamaçları önünde sona erer. 1950'den sonra Denizli, kara yollarının yapılmasıyle canlı bir ticaret merkezi oldu. Tezgâhlarda yapılan pamuklu dokumacılığı geleneği 1945'te kurulan büyük dokuma fabrikasıyle kuvvetlendi. Şehirde ayrıca pamuk (çırçır), pamuk yağı, deri, kiremit ve un fabrikaları vardır. Pamukkale*nin ve Hierapolis kalıntılarının turistik önemi büyüktür.

● *Tarih.* Denizli, M.Ö. III. yy. ortalarında Selefkilerden Antiokhos II tarafından, eşi Laodike'nin adına kurulan *Laodikeia* şehrinin yerine geçmiştir. Plinius'a göre daha önce Diospolis ve sonra Rhoas adlı kasabaların bulunduğu yerde kurulan Laodikeia, şimdiki Denizli'nin 6 km kuzeyinde, Eskihisar köyü yakınında bir tepe üzerine yerleşmişti; burada 1887'de K. Humann ve 1957'de P. Verzone tarafından kazı ve araştırmalar yapıldı, stadyum, tiyatro, gimnasium, su yolları v.b. kalıntılar bulundu. VII.-X. yy.lar arası müslüman akınları sırasında şehre *Lazkiye* adı verildi; Türklerin kullandıkları *Ladik* adı bundan türemiştir. Malazgirt savaşından (1071) sonra yöreye büyük türkmen kabileleri yerleşti. XI.-XIII. yy.larda Selçuklular ile Bizanslılar arasında elden ele geçti. Bu sırada, bir deprem yüzünden eski şehrin terk edildiği ve şimdiki şehrin gelişmeğe başladığı sanılır. Bir süre Ladik adı yeni şehir için de kullanıldı. Şehrin bugünkü adı XIII. yy.dan sonra kullanılmağa başlandı. Bu ad önceleri Donguzlu (Donuzlu), Tonguzluk şeklindeyken; sonra Dengizli ve Denizli oldu.

XIII. yy. sonunda Denizli, selçuklu veziri Sahip Ata'nın oğullarına verilmişti. Selçuklular, zayıf düşünce Kütahya'da yerleşen Germiyanlılar onların yerini aldılar. Denizli'de Germiyanlıların Ladik beyleri veya İnançoğulları denilen bir kolu hâkim bulunuyordu. Bu sırada Ahiler de Denizli'ye yerleşerek zaviyeler kurmağa başladılar. 1399'da Yıldırım Bayezid'in eline geçen şehir, 1402'de Timur tarafından Germiyanoğullarına geri verildi. Bir süre sonra yine osmanlı hâkimiyetine girdi ve Kütahya'ya bağlı bir kaza haline getirildi. XVII. yy. ortalarında buradan geçen Evliya Çelebi şehirde 24 mahalleye bölünmüş 3 600 ev bulunduğunu kaydeder. Şehrin ortasında «kale içi» denilen dört köşeli yapıda, o zaman da bedesten ve dükkânlar bulunuyordu.

XIX. yy. sonlarında şehrin nüfusu 15-17 000 arasında tahmin ediliyordu (XX. yy. başlarında nüfusun 20 bini geçtiği söylenmektedir). 1883'te Denizli, Aydın vilâyeti içinde kurulan bir sancağa merkez oldu ve bu sancak da 1924'te vilâyet halini aldı. Şehir demiryolu ağına 1891 yılında bir kolla bağlandı. Millî Mücadele sırasında (1920) yunan cephesi, Sarayköy kuzeyinde Büyük Menderes'e kadar uzandığı halde, Denizli düşman istilâsına uğramadı

— *Denizli ili,* genellikle Ege bölgesinin doğu kesiminde yer alan il toprakları, güneydoğuda Akdeniz bölgesine doğru taşar ve Aydın, Manisa, Uşak, Afyon, Burdur ve Muğla illeriyle kuşatılır; yüzölç. 11 868 km^2.

● *Coğrafya.* Yüzey şekilleri bakımından Denizli ili topraklarının engebeli bir görünümü vardır. Bununla beraber, dağlık kütleler, aralarına girmiş irili ufaklı ovalarla az çok dağınık bir yapı gösterir. En yüksek kesim, Büyük Menderes vâdi oluğunun güneyinde yer alan Baba dağı (2 308 m) ve Honaz dağıdır (2 571 m); Baba dağı Saruhan-Menteşe kütlesinin billûrî metamorfik temeline (Birinci zaman ve Antikambriyum), Honaz dağı da bu temeli kuşatan çevre kıvrımlarına girer. Bu kıvrımlar (Birinci ve özellikle İkinci zaman), ilin güney kesimlerinde de geniş yer kaplar ve yükseklikleri Kızılhisar dağı (2 241 m) ile Bozdağda (2 421 m) artar. Büyük Menderes vâdi oluğunda daha dağınık görünen bu kıvrımlar, ilin kuzeydoğu kenarında önemli yükseltilere varır: Büyük Çökelez dağı (1 840 m), Maymun dağı (1 733 m) ve Akdağ (2 449 m). Bu kesimde dağların arasına vâdilerle yarılmış yaylalar girer; bunların yapısında Üçüncü zamanın ikinci yarısına (Neojen) ait tatlı su göl tortulları yer alır. Aynı yaylalar, vâdi oluklarının meydana getirdiği alüvyonlu ovalar kenarında yüksek basamaklar haline gelir: Menderes ovasının güneyinde, Denizli'nin yerleşmiş olduğu basamak bunların en göze çarpanıdır. Ovalar daha alçakta yer alır, fakat kendi aralarında kademelidir. Bunların en alçakta olanı, Sarayköy doğusunda yer alan ve en alçak yeri 150 m altına kadar düşen çukur alandır. Daha yüksek ovalar Büyük Menderes'in yukarı kesiminde Baklan ovası (750-800 m), Çivril-Işıklı ovası (950 m), Acıgöl'ün batısında Çardak ovası (Hambat kırı), bunlardan yüksek dağlarla ayrılmış Acıpayam ovası (800 -950 m), Bozdağ ile bu sonuncudan ayrılmış kapalı bir çukur olan Banaz ovası (1 000 m), onun kuzeybatısında, Akçay'ın geçtiği Tavas ovasıdır.

Yükseltisi 150 ile 2 000 m arasında değişen Denizli ili topraklarında iklim çeşitlidir. Fazla yüksek dağ alanları dışında, yazlar genellikle sıcak geçer, kışlar da fazla soğuk olmaz; yağışların kış etrafına toplandığı

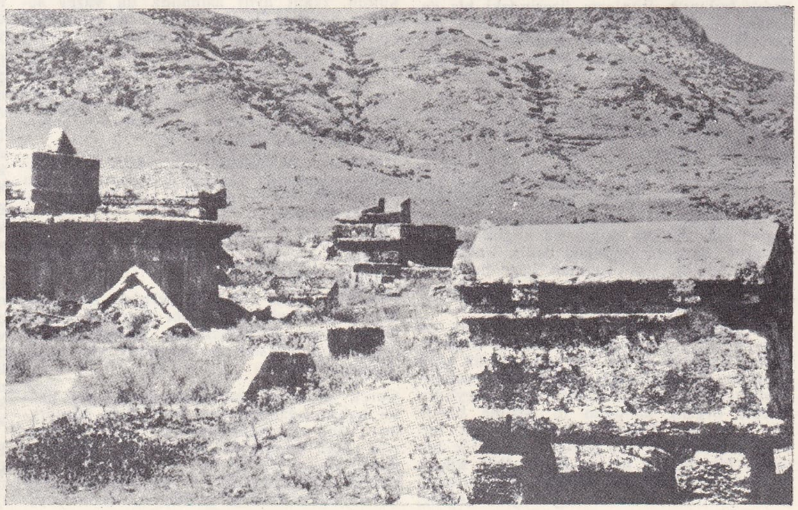

DENİZLİ
sağda,
Pamukkale'de mezarlar;
yanda, Atatürk anıtı

Foto. H. Gürsel (MEYDAN)

DENİZLİ Hierapolis (Pamukkale) tiyatronun genel görünüşü

ve yaz mevsiminin kurak geçtiği görülür. Denizli şehrinde yapılan (12 yıllık) sıcaklık gözlemlerine göre, en soğuk ve en sıcak ayların ortalamaları 5°7'C ve 26°8'C, kaydedilen en düşük ve en yüksek sıcaklıklar —11°4 ve 41°2'dir; sıcaklığın 0°C altında kaldığı gün sayısı (ortalama) 0,3 ve 0°C altına düştüğü günler sayısı ise 28'dir. Yağışların yıllık ortalama tutarı (27 yıllık) gözlemlere göre 538 mm'dir. Yağışların mevsimlere dağılışı (yüzde ile): kış 44, ilkbahar 30, yaz 7,5, sonbahar 18,5. Karla örtülü gün sayısı 4. İl topraklarında yağış gözlemleri yapan başka istasyonların yıllık yağış tutarları (mm ile): Sarayköy 436, Acıpayam 494, Çivril 504, Tavas 661, Kale 847.

Denizli ili topraklarının yüzde 30 kadarı ormanlıktır; bunların bir kısmı sonradan bozulmuştur. Ormanlar özellikle güney kesimindeki dağlık bölgelerde fazla yer tutar. En çok karaçam, kızılçam, ardıç, meşe (özellikle kuzey kesiminde) ağaçları görülür. Neojen tortullarıyle kaplı yaylalar ve alüvyonlu ovalarda otsu bitkiler yaygındır.

İlin akarsuları genellikle Büyük Menderes havzası içinde yer alır, yalnız güneybatı kesiminin suları Dalaman çayı (Gireniz suyu) ile Akdeniz'e ulaşır. Büyük Menderes'in Afyon ilinden gelen ana kolu önce Güney kasabası doğusunda Banaz çayı ile, sonra Sarayköy doğusunda Çürüksu ile birleşir. Irmağa Aydın ili topraklarında karışan Akçay'ın yukarı çığırı da Denizli ilinin güney kesiminden doğar. Bütün bu ırmakların suyu kış ve ilkbahar aylarında fazlalaşır; yaz mevsiminde azalır. Denizli ilinin başlıca gölü Işıklı gölüdür; suyu tatlı olan bu göl Büyük Menderes'i besler.

Denizli ilinin nüfusu 463 369'dur (1965); km²'ye ortalama 39 kişi düşer. Bu nüfusun 167 126'sı 3 000'den fazla nüfuslu kasaba ve şehirlerde yaşadığı için Denizli ilinde şehir nüfusu oranı yüzde 36,3'tür. Yalnız bir şehrin nüfusu 10 000'i aşar (Denizli 64 000 nüf.). İlin 10 ilçe merkezinden 7'sinin ve 12 yerleşme merkezinin de (bucak veya muhtarlık) nüfusu 3 000'i geçer. Denizli'den sonra en büyük yerleşme merkezi olan Buldan'ın nüfusu eski sayımlarda bir ara 10 000'i aştıktan sonra tekrar 9 800'e düşmüştür. İl toprakları içinde, nüfusu 3 000'den aşağı olan yerleşmelerin sayısı, üç ilçe merkeziyle birlikte 439'dur. İlin kır nüfusu yoğunluğu 25'tir.

Denizli ilinin 11 ilçesi vardır: Merkez (Denizli), Acıpayam, Buldan, Çal, Çameli, Çardak, Çivril, Güney, Kale, Sarayköy, Tavas. — *Denizli merkez ilçesi,* 1 439 km²; 118 744 nüf. Merkez ve Honaz bucakları içinde 76 köyü vardır.

Denizli ilinde geçim her şeyden önce tarıma dayanır. İl topraklarının faydalanma bakımından bölünüşü şöyledir (yüzde olarak): tarım toprakları 43,6 (ekili-dikili yerler ve nadas), ormanlar 30,6, çayır ve otlaklar 9, ürün vermeyen topraklar 16,8. Ekili alanların yüzde 70'i tahıla ayrılır (144 500 hektar) ve bunun yarısından fazlasını da buğday tarlaları teşkil eder. Başlıca tahıl ürünleri: buğday (90-94 000 t), arpa (65-77 000 t), mısır (15-17 000 t), çavdar (2 000 t), yulaf (1 500 t). Kuru sebzelerden en çok patates (14 000 t), nohut (5 000-9 000 t), fasulye (1 500 t), soğan (11 000 t). Çeşitli taze sebze yetiştirilir. Sanayi bitkileri arasında en çok yer tutanlar şeker pancarı (70-85 000 t), pamuk (12-13 000 t lif; 20 000 t çekirdek), tütün (7-9 000 t); haşhaş (8-15 t afyon; 400-1 000 t tohum). Ayrıca anason (500 t kadar), susam, ayçiçeği ve keten de ekilir. Denizli ili meyveciliğe elverişli şartlar gösterir ve bu bakımdan en çok elma yetiştirilir. Bağlar 36 000 hektar yer tutar ve taze üzüm üretiminin 130 000 tona ulaştığı olur. Çal ilçesi başlıca üzüm yetiştirme alanıdır. Hayvancılık alanında dikkat çeken bir durum, tabiî otlakların fazla yer tutmaması, çoğunun tarla haline getirilmiş bulunmasıdır. En çok koyun (450 000), kılkeçi (300 000'e yakın), sığır (100 000), eşek (40 000), at (22 000), katır (6 000), manda (2 500) beslenir. Kümes hayvanları arasında Denizli tavuk ve horozları ünlüdür (450 bin; 20 milyon yumurta); arıcılık da oldukça yaygındır.

Madencilik fazla gelişmiş değildir. Bununla beraber ilde traverten ve mermer ocakları vardır; bazı linyit yatakları (Çivril, Buldan, Kale) işletilir. Krom, manyezit ve manganeze de rastlanır. Sanayi, özellikle ziraî kaynaklardan beslenir. Pamuk üretimine paralel olarak çırçır fabrika ve tezgâhları kurulmuştur. Dokumacılık da köklü geleneklere dayanır. Ortaçağda Denizli bezi ve kırmızı dokumaları geniş bir çevrede aranırdı. El dokumacılığı bugün de sürüp gider: Buldan, Babadağ, Kızılcabölük, Denizli, Tavas, Kale, Acıpayam merkez ve köylerinde dokuma tezgâhları vardır. (İlde dokuma tezgâhı sayısı 22 500). 1954'te Denizli'de Sümerbank iplik ve dokuma fabrikası açıldı. Sarayköy'de bir iplik ve bir dokuma fabrikası vardır. Halı ve kilim yapımında Çal-Bekilli, Güney başta gelir. Kızılcahisar'da ve merkez köylerinde halı dokunur. Bir pamuk yağı, beş un fabrikası. Çal'da, ayrıca Güney, Bekilli, Acıpayam ve Tavas'ta şarapçılık. Tuğla-kiremit ve kablo fabrikaları. Deri ve kösele yapımı eski önemini yitirmiş, yalnız Denizli'de kalmıştır. Mahallî zanaatlar arasında urgancılık (Kızılhisar), kunduracılık (Yeşilyuva, Denizli), leblebicilik (Tavas, Denizli), bakırcılık (Denizli) sayılabilir.

Denizli ili toprakları Ege kıyılarını İçbatı Anadolu üzerinden Akdeniz kıyılarına

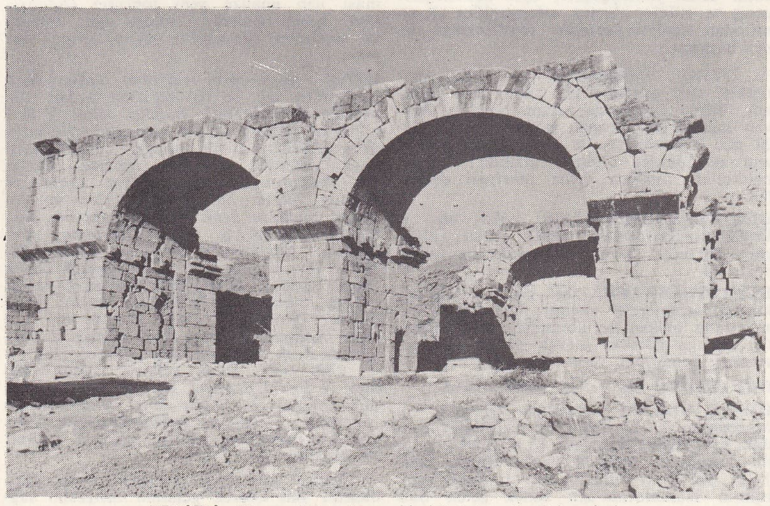

DENİZLİ, Hierapolis'de (Pamukkale) Roma devri harabeleri

Foto. Turizm-Tanıtma (MEYDAN)

DENİZLİ il haritası

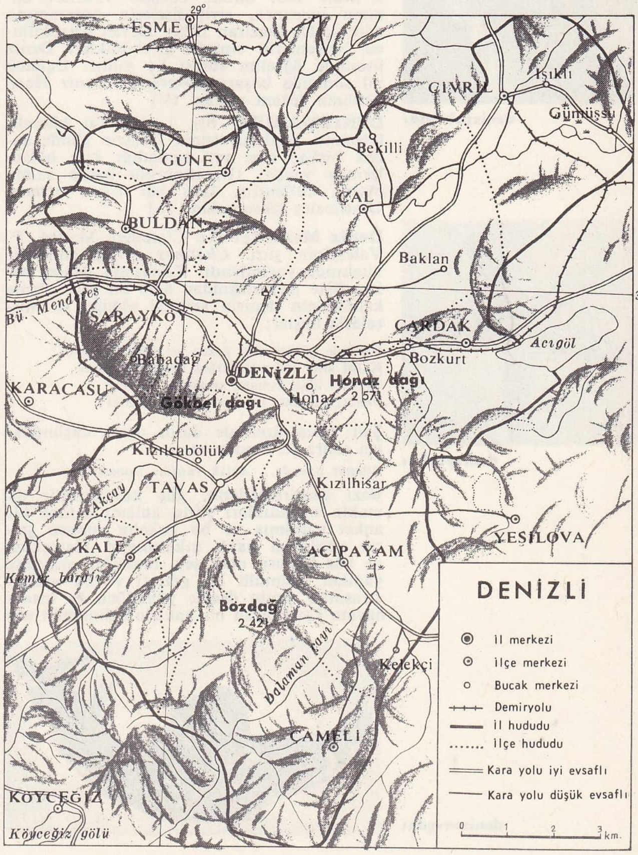

«Deniz Mezarlığı»
Paul Valéry'nin deseni

denizrezenesi

ve İç Anadolu'ya bağlayan bir geçit alanı üzerindedir. Büyük Menderes-Çürüksu vâdisini boylayan demiryolu il topraklarının ortasından geçer ve Çivril'e bir kol ayrılır. Bugün ulaşımın ağırlık merkezi kara yollarındadır. Yine Büyük Menderes vâdisini boylayan anayol, doğrudan doğruya Denizli'den geçer ve göller yöresine yönelir. İlin ilçe merkezleri de birer ikişer yollarla merkeze bağlanır.

Denizli müzesi, Denizli'ye 22 km uzaklıktaki Pamukkale'de (Hierapolis), roma devrine ait hamamın bir kısmının onarılmasıyla kurulan müze. Müzede İtalyanların Hierapolis'te yaptığı kazılarda buldukları eserler sergilenir. (→ Bibliyo.) [M]

denizşakayıkı

DENİZLİK i. *(deniz*'den *deniz-lik).* İnş. Arduvaz veya kiremitten dam örtülerinin üzerinde, yağmur sularının içeri sızmasını önlemek için bir çerçevenin önüne yerleştirilen madenî şerit. ‖ Yağmur sularını dışarı akıtmak için pencerelerin önüne yerleştirilen çinko şerit. (M)

Deniz lisesi, Heybeliada'da askerî lise. 3 Mart 1924 tarihli Tevhidi Tedrisat kanunu uyarınca, sivil liselerin programına göre açıldı (haziran 1928). Devlet ortaokulunu bitirenlerin sınavla girebildikleri Deniz lisesinde öğretim süresi üç yıldır. Üçüncü yıl sonunda başarı gösterenler Deniz Harp okuluna devam ederler. (M)

DENİZMARULU blş. i. İki kat hücreli, levhamsı yeşil suyosunu. Denizin günde ancak birkaç saat yer kapladığı kıyı bölgelerinde yetişir. (Denizmarulu bazen salata olarak kullanılır. İlmî adı *Ulva lactuca.* Ulotricales takımından.) [L]

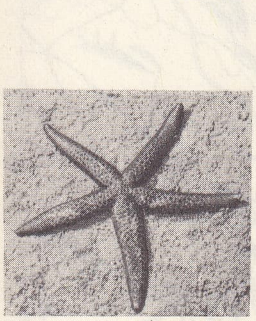

denizyıldızı

Deniz Mezarlığı (Le Cimetière Marin), P. Valéry'nin şiiri. *Charmes* (1922) adlı şiir kitabında yayımlandı. Konusunu denize bakan Sète mezarlığından alan bu şiir, «dam» kelimesinin denizin simgesi olduğu şu mısralarla başlar:

Üstünde güvercinler gezen şu durgun damın
Kalbi atar ardında birkaç mezarla çamın,
Şaşmaz öğle zamanı ateşlerle yaratır
Denizi, denizi, hep yeni baştan denizi!

Şair ölüm üzerinde derin derin düşündükten sonra şu sonuca varır:

Rüzgâr uyandı... Artık yaşama zamanıdır.

Bazı eleştirmecilerin, güç kavranabilir olmakla suçladıkları şiirin anlamı üstüne bir anket yapılmış ve bu anketin sonucu şairin görüşünü haklı çıkarmıştır. Gerçekten de söz konusu olan şey, mezarlar arasında yapılan üzüntülü bir gezinti ve bu gezinti sırasında mutlu denize yöneltilen ve insanı hayata kavuşturan bir bakışla üzüntünün son bulmasıydı. Bu tartışmalardan bıkıp usanan Paul Valéry şu açıklamayı yaptı: «Benim mısralarım kendilerine yüklediğim anlama gelirler. Onlara verdiğim anlam yalnız bana aittir ve başkasının vereceği anlamla bağdaşamaz.» Paul Valéry, 1945 temmuzunda Sète «deniz mezarlığı»na gömüldü. (L)

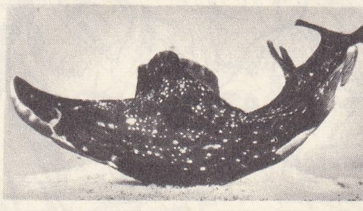

deniztavşanı

Deniz müzesi, İstanbul'da Beşiktaş'ta Sinanpaşa camii karşısında askerî müze. 1897'de Kasımpaşa'da tersane içindeki bir binada, Hikmet Paşa ve kıdemli yüzbaşı Süleyman Nutku Bey tarafından kuruldu. Ünlü ressam ve gemi inşaat mühendisi Ali Sami Boyar 1908'den Birinci Dünya savaşına kadar müdür olarak müzeyi yeniden düzenledi. İkinci Dünya savaşında müze Anadolu'ya taşındı. 1946'da deniz subayı ve yazar Halûk Şehsuvaroğlu tarafından Dolmabahçe camiinde modern bir anlayışla düzenlenerek 27 eylül 1948'de üçüncü defa halka açıldı. 1960'ta Beşiktaş'ta Sinanpaşa camii karşısındaki bugünkü binasına taşındı. 28 Bölümü kapsayan müzede, çok değerli gemi modelleri, dünyaca ünlü kadırga ve saltanat kayıkları, müze parkında tunç toplar ve zengin bir kütüphane vardır. (M)

DENİZREZENESİ blş. i. Biraz etli, tüysüz bitki. Boyu 20-50 sm arasındadır. Manş denizi, Atlas okyanusu ve Akdeniz kıyı kumsallarında bol miktarda bulunur. (Yaprakları etli olduğundan bazen üzerine sirke dökülerek yenir. Maydanozgillerden.) [L]

DENİZŞAKAYIKI blş. i. Denizşakayıkları alt sınıfından selentere cinsi. (İlmî adı *Anemonia, Actinia.)*

— ANSİKL. Denizşakayıkları silindirimsi etli, kaslı gövdeli, bezekli hayvanlardır; çekmenli değirmi bir tabanla deniz altındaki kayalara tutunurlar. Silindir gövdenin üst tarafındaki değirmi kısımda oval bir ağız, ağzın çevresinde iç içe çemberler halinde dizili bir sürü büzülgen dokunaçlar bulunur. Dokunaçların sayısı daima altı'nın bir veya birkaç katı kadardır. Ağzın gerisinden, yemek borusu halini almış basit bir bağırsak sarkar; vücut boşluğunun sonuna kadar inen ve dikine bölmelerle gövde çeperine bağlanan bu bağırsak üst üste boğumlu bir bacayı andırır. Bölmelerin serbest kenarındaki büklümlü silindirler üreme organlarıdır; burada oluşan eşeysel ürünler vücut boşluğuna dökülür, ağızdan dışarı çıkar. Küçük kurtçuklar yüzerek ayrılır ve biraz ötede bir yere tutunur. Çok değişik renkte olan kabuğun, özellikle dokunaçların üzerinde ısırgan ve zehirli hücreler (nematosistler) bulunur; bunlar savunma ve av yakalama organlarıdır. Denizşakayıkları bütün denizlerde, özellikle kıyıya yakın yerlerde yaşar. Deniz hayvanlarının en güzellerindendir.

DENİZŞAKAYIKLARI çoğl. blş. i. Mercanlar sınıfından selentere alt sınıfı. (Bk. DENİZŞAKAYIKI.) [L]

DENİZTAVŞANI blş. i. Uzun, çıplak vücutlu deniz yumuşakçası; ağız dokunaçları geniş ve etlidir. (Arttan solungaçlılar alt sınıfından *deniztavşanıgiller* familyasının örnek hayvanı.)

— ANSİKL. *Deniztavşanı*'nda güzel mor renkte sıvı çıkaran bir salgı bezi bulunur. Bütün denizlerde yaygın olan bu hayvan laminaryalarla aynı bölgede yaşar (15-20 m). Yumurtaları az çok yumak şeklini andıran iplikler halinde dizilidir; italyan balıkçıları bunlara *deniz şehriyesi* derler. (L)

DENİZTAVŞANIGİLLER çoğl. blş. i. Deniztavşanları takımından, arttan solungaçlı karından bacaklı yumuşakçalar familyası. (L)

DENİZTELEKLERİ çoğl. blş. i. Sekiz dokunaçlı selentereler takımı. Bir eksenle bir sapçıktan oluşan bu koloniler, deniz dibinde toprağa gömülü olarak yaşar. (Başlıca cinsleri: *pennatula, verettillum.)* [L]

DENİZTÜYÜ blş. i. Bk. PENNATULA.

DENİZ ÜLKESİ hanedanı *(Birinci —),* Mezopotamya'da, Basra körfezi dolaylarındaki eski sümer ülkesinde M.Ö. XVII. yy.ın ilk çeyreğinde kurulan devlet (M.Ö. 1665-1440). İlk kralı İlimailu'dur. I. Babil krallığının Hammurabi'den sonra gelen Sais kralları devrinde Birinci Deniz ülkesi hükümdarları zaman zaman Babilonya'nın bazı bölgelerini işgal ettiler. Kassit devletinin ilk zamanlarında bağımsızlıklarını korudular. Sülâlenin son kralı Ea-Gamil'dir. (M)

DENİZÜZÜMÜ blş. i. Yeşilimsi sarı çiçekli ağaççık *(Ephedra).* Kırmızı meyveleri yenir. (Açık tohumlular alt şubesinin *gnetaceae* familyasından.) *Efedrin* bu bitkiden elde edilir. (L)

DENİZYELPAZESİ blş. i. Şekillerinden dolayı gorgon cinsinden birçok polip öbeklerine verilen ad. (L)

DENİZ yılanı blş. i. Önden oyuklular grubundan zehirli yılan. Hint okyanusunda yaşayan yirmi kadar türü vardır. (Suyılanıgillerden.)

— ANSİKL. Son derece zehirli olan *deniz yılanı,* yassı kuyruğu sayesinde çok iyi yüzer ve balıkla beslenir. Uzunluğu 2 m'yi bulur. Doğurmak için karaya çıkar. O zaman ıssız mercan resiflerinde binlercesi birarava gelir. Kıyıdan 250 km kadar açıklarda tutulduğu olur. (L)

DENİZYILDIZI blş. i. Zool. Dünyanın hemen bütün denizlerinde bulunan derisi dikenli hayvan. Sırt iskeleti ağ örgüsü görünüşünde ve dikenlidir. İlmî adı *asterias.* *(Asterias glacialis* ve *A. rubens* midye ve istiridye yetiştirme alanlarında büyük zararlar yapar.) [L]

DENİZYILDIZLARI çoğl. blş. i. Mevcut derisidikenlilerin beş sınıfından biri.

— ANSİKL. *Denizyıldızları*'nın (200 den fazla cins) kolları az çok esnek ve dalsızdır; dip tarafı geniş olan bu kolların sayısı daima beştir (fakat *asterina*'da 6-8, *solaster*'de 14'e kadar). Ortada bulunan ufak ve belli belirsiz bir diskten başlayarak etrafa yayılan bu kollar bazen kaza ile, bazen de kendi kendine (ototomi) kopabilir ve kopan parçalardan her biri yeni bir denizyıldızı meydana getirebilir.

Denizyıldızının karın tarafında, kollardaki olukların içinde küçük çekmenler bulunur; midesi eldiven gibi ters çevrilerek dışarı çıkabilir. Denizyıldızı midyelerle beslenir; çekmenleriyle midyenin çenetlerini birbirinden ayırır, midesini çıkarıp midyenin içine sokar. Bu çeşit dış beslenmeye hayvanlar âleminde çok seyrek rastlanır. Kurtçukları erginine hiç benzemez ve çok karışık başkalaşma evreleri geçirir. (L)

DENJOY (Arnaud), fransız matematikçisi (Auch 1884). Üniversitede matematik okudu ve doktora yaptı (1909). Montpellier Fen fakültesine öğretim görevlisi olarak tayin edildi. Bir süre Utrecht üniversitesinde çalıştıktan sonra, 1919'da Strasbourg'da matematik okuttu, 1922'de de Sorbonne'da Yüksek Geometri kürsüsü profesörlüğüne getirildi. Matematik alanındaki çalışmaları, fonksiyon teorisi ve noktaların herhangi bir şekilde kümelenmesinden meydana gelmiş biçimler teorisi ile ilgilidir. 1923'te genel durumlarda ilkel fonksiyonların bulunması için analize yeni toplama *(totalisation)* işlemi getirdi. Denjoy, aynı zamanda sonluötesi (transfini) sayılar uzmanıdır. (L)

DENK i. (esk. türk. *teng'den).* Taşıma hayvanlarının sağ ve sol tarafına asılan yük parçalarının her biri: *Buğday dengi.* ‖ Sert olmayan eşyanın sarılıp bağlanmasıyle meydana getirilen büyük bohça: *Denkler arabaya yüklendi.* ‖ Sıf. Ağırlık, nitelik v.b. bakımından eşit: *Fakat sükût ve mehtap bütün bu sessiz yalılar ve kıyılara musikiye denk olan füsunlu bir lisan öğretiyordu* (A Ş. Hisar). *Ruhunuz halkınızın, köylünüzün ruhuna denk. Sözünüz bir, özünüz bir, o ne mesud âhenk* (M.Â. Ersoy). *Zira büyük kız kırk yaşını geçmiş olduğu halde damat beyin dengi olamaz* (Şinasi). ‖ *Denk etmek,* bir tutmak: *Kalmadı iyi gün devri zamana / Cevheri de denk ettiler samana* (Karacaoğlan).
— ÇEŞ. DEY. *Denk gelmek,* uygun düşmek. ‖ *Dengi dengine,* herkes, her şey kendine uyanla: *Davul bile dengi dengine vurur* (Atasözü). ‖ *Dengine getirmek,* uygun, elverişli bir durumdan yararlanmak. ‖ *Ayağını denk almak.* Bk. AYAK.

— Denizc. Muvazene. ‖ *Denk etmek,* yükü düzenli istif ederek geminin dengesini sağlamak. ‖ *Denk izbirosu,* denk halindeki

Foto. Alinari-Giraudon, Baufle (LAROUSSE)

eşyayı kaldırmakta kullanılan kaldıraç.

— Fiz. Yönleri aynı, destekleri paralel ve şiddetleri eşit olan kuvvetler için kullanılır.

— İkt. *Denk bütçe,* gelir ve giderleri eşit olan bütçe.

— Mat. Bk. EŞDEĞER.

— Metrol. Osmanlılarda ağırlık ölçüsü olarak kullanılan miskalin dörtte biri. (Denk'in dörtte birine *kırat,* kıratın dörtte birine *buğday,* buğdayın dörtte birine *fitil,* yarım fitile *nekir,* yarım nekire *kıtmir,* yarım kıtmire de *zerre* denirdi.)

◆ **Denklemek** geçl. f. Denk hale getirmek.

◆ **Denkleşme** i. Denkleşmek eylemi. *Tam denkleşmeyi kuracak taşın ağırlığı üzerinde o kadar hassas davranmıştım ki adamın yüzü ter içinde kalmıştı* (A. H. Tanpınar).

◆ **Denkleşmek** ortaklş. f. Birbirine denk hale gelmek.

◆ **Denkleştirme** i. Denkleştirmek eylemi.

◆ **Denkleştirmek** ettrg. f. Denkleşmesini sağlamak.

◆ **Denkletmek** ettrg. f. Eşit olmasını sağlamak.

◆ **Denkteş** sıf. Eşit, denk. *Esk.* Küfüv. (ML)

DENK veya **DENCK** (Johannes), alman hümanisti ve ilâhiyatçısı. (Habach 1495'e doğr.-Basel 1527). Anabaptist görüşlerini yaydı ve sürekli olarak işkencelere maruz kaldı. (L)

DENKLEM i. *(denklemek'*ten *denk-le-m). Yeni.* İçinde yer alan bazı niceliklere ancak uygun bir değer verildiği zaman sağlanabilen eşitlik: *Denklem kurmak. Denklem çözmek.* (Bk. ANSİKL. *Mat. bölümü.*)

— Astron. Bir gökcisminin konumunu, bu cismin düzgün harekette alacağı konuma getirmek için yapılması gereken düzeltmenin niceliği. ‖ *Yıllık denklem, merkez denklemi, zaman denklemi.* Bk. ANSİKL.

— Fiz. *Boyut denklemi,* bağlantılı bir birimler sisteminde, türev bir birimin temel büyüklüklerle ilintili birimlere ne şekilde bağlı olduğunu gösteren formül. Bk. ANSİKL.

— İstat. *Bünye denklemi,* bir iktisat modelinde belirli bir sistemin bünyesindeki temel bağıntıyı tanımlayan denklem.

— Kim. Bir yanında olaya giren çeşitli maddelerin formülleri, öteki yanında da tepkime sonucu meydana gelen maddelerin formülleri bulunan eşitlik.

— Mat. *Denklemler sistemi,* belli sayıda bilinmeyeni olan ve bu bilinmeyenlere verilen değerlerle aynı anda sağlanması gereken denklem grubu. ‖ *Denklemlerin genel teorisi,* denklem kökleriyle ilgili bilgilerin tümü. ‖ *Bir bilinmeyenli denklem,* içinde *bilinmeyen* denilen bir harf bulunan ve yalnız bu bilinmeyenin uygun değerleri için sağlanabilen eşitlik. ‖ *Bir denklemin çözülmesi,* bir denklemdeki bilinmeyen nicelikleri, bilinen nicelikler cinsinden açıkça gösterebilmek için yapılan işlemler dizisi. ‖ *Bir denklemin kökü* veya *çözümü,* bilinmeyenin, denklemi sağlayan, yani iki yanını birbirine eşit kılan değerlerinden her biri. (Bir denklemin kökü yoksa, *denklemin çözümü yoktur* veya *imkânsızdır* denir.); çok bilinmeyenli bir denklemde bu bilinmeyenlerin denklemi sağlayan değerler tümü. ‖ *Bir denklemin yanı;* bir denklemde [=] işaretiyle ayrılan ve birbirine eşitlenmesi gereken ifadelerden her biri. ‖ *Cebirsel denklem,* içindeki bilinmeyeni cebirin temel işlemlerine (toplama, çıkarma, çarpma, bölme, herhangi bir kuvvete yükseltme ve herhangi bir kuvvetten kök alma) tabi olan denklem. ‖ *Çok bilinmeyenli denklem,* içinde *bilinmeyen* denilen çok sayıda harf bulunan ve yalnız bu bilinmeyenlerin uygun değerleri için sağlanabilen eşitlik. (Eğer denklemde *parametre* denilen başka harfler de varsa, denklemin çözümleri bu parametrenin fonksiyonlarıdır.) ‖ *Diferansiyel denklem,* içinde bir değişkenin bilinmeyen bir fonksiyonu ve bu fonksiyonun değişkene göre çeşitli basamaktan türevleri bulunan denklem. (Bir diferansiyel denklemde, daha yüksek basamaktan türevler bulunmaksızın yalnız *n*'inci basamaktan türevler bulunuyorsa, bu denklem *n*'inci basamaktandır denir). [Bk. İNTEGRAL.] ‖ *Herhangi bir dereceden denklemlerin genel çözümü,* aynı dereceden bütün denklemler için geçerli olan çözüm yolu. ‖ *İntegral denklemi,* bir değişkenin bilinmeyen fonksiyonuyle ve bu fonksiyonun bulunduğu belirli integrali birbirine bağlayan denklem. (Bk. FREDHOLM, VOLTERRA.) ‖ *İrrasyonel denklem,* köklü ifadeleri kapsayan cebirsel denklem. ‖ *Parametrik denklemler,* bir eğriyi veya bir yüzeyi belirtmek için bir noktanın koordinatlarını, eğri için bir, yüzey için iki parametre ile gösteren denklemler. ‖ *Kısmî türevli denklemler,* içinde çok sayıda değişkenin bilinmeyen bir fonksiyonu ve bu fonksiyonun değişkenlere göre çeşitli basamaktan kısmî türevleri bulunan denklem. (Bk. İNTEGRAL *alma.*) ‖ *Rasyonel denklem,* köklü ifadeleri kapsamayan cebirsel denklem. ‖ *Tam denklem,* paydası olmayan denklem. ‖ *Tam diferansiyel denklem,* bir veya daha çok sayıda bilinmeyen fonksiyon, bu fonksiyonların tam diferansiyelleri ve bağlı oldukları değişken arasında kurulan denklem. ‖ *Transandant denklem,* cebirsel olmayan denklem: *Trigonometrik bir denklem transandant bir denklemdir.* (ÜSTÜN DENKLEM de denir.) ‖ Verilen bir denkleme denk denklem, verilen denklemin köklerini kök kabul eden denklem.

— Metrol. *Gözlem denklemleri,* dolaylı gözlemler metodunda, bir olayın gözlemi sırasında karşılaşılan çeşitli elemanları kapsayan bağıntılar. (Msl. madenî bir telin, belli bir *t* sıcaklığında ölçülen *l* uzunluğu, bu telin sıfır derece sıcaklıktaki l_0 uzunluğuna ve *a, b* genleşme katsayılarına bağlıdır:

$$l = l_0 + a\,[t - t_0] + b\,[t - t_0]^2.$$

l'nin, çeşitli sıcaklıklarda ölçülen üç ayrı değeri, prensip olarak, üç *l*, *a* ve *b* bilinmeyenini belirlemeğe yeterlidir.) ‖ *Kişisel denklem,* çok kısa süren ve hemen başladığı anda değerlendirilmesi gereken bir olay üzerinde yapılan gözlem için gerekli düzeltme: *Kişisel denklem, gözlemciye ve gözlem şartlarına göre değişebilen fizyolojik bir niceliktir.* ‖ *Şart denklemleri,* doğrudan doğruya gözlem yoluyle elde edilen nicelikler tarafından kesinlikle sağlanması gereken bağıntılar. (Msl. yerküre üzerinde alınan bir üçgenin gözlemlenen üç açısı toplamı, yerin küreselliğine bağlı olarak, 180°'ye eşittir.)

— Telekom. *Telgraf denklemi,* W. Thomson (Lord Kelvin) tarafından çözülen ve Atlantik kablolarında meydana gelen akım değişmelerini açıklayan denklem.

— ANSİKL. Astron. ● *Yıllık denklem.* Ay'ın hareketlerinde, Güneş'in yol açtığı yıllık devirli bir tedirginlik şeklinde ortaya çıkan başlıca düzensizliklerden biri: günberi noktasında Güneş, Yer-Ay ikilisine çok yaklaşır ve Ay'ın hareketinde büyük bir tedirginlik meydana getirir.

● *Merkez denklemi.* Gezegenin, A noktasından geçtiği θ anından farklı bir *t* anındaki dış ayrıklığı, Kepler*denklemiyle çok basit olarak hesaplanabilir: bu ayrıklık, büyük eksene dik PP' doğrusu üzerindeki elipsin ana dairesinde bulunan P_1 noktasına tekabül eden *u* merkez açısıdır. Kepler denklemi

$$u - e \sin u = \frac{2\pi}{kT}(t - \theta) = \text{M'dir.}$$

(Burada *e,* dönüştürülmüş elipsin radyan cinsinden dış merkezliliği; T, gezegenin tam bir dolanım süresidir.) Bu denklemden elde edilen M, *ortalama ayrıklık*'tır. Bu ayrıklık, açısal hızı $\frac{2\pi}{T}$ olan düzgün dairesel harekete tekabül eder. Elipsin bilinen denklemleri, *u* dış ayrıklığından S tepe noktasının *w* açısına kolaylıkla geçmeyi sağlar; bu *w* açısı *gerçek ayrıklık*'tır. *w—u* farkına *merkez denklemi* denir. Ayrıklık küçük olduğu zaman bu denklem, devirli iki veya üç terimle sınırlı olarak seri halinde açımlanabilir. Güneş için, asıl devirli terimin genliği 7 dk 40 sn'dir.

● *Zaman denklemi.* Güneş'in hareketinden yararlanarak düzgün bir zaman tanımı vermek için, yalnız merkez denklemi yeterli değildir: aslında Güneş'in hareketi, tutulum düzlemine göre değil, ekvatora göre düzgün bir harekettir. Tutulum düzlemini düzgün bir hareketle dolanacak olan sanal Güneş'in ekvator üzerinde olduğu sanılan ve *ortalama Güneş* denilen başka bir Güneş'le

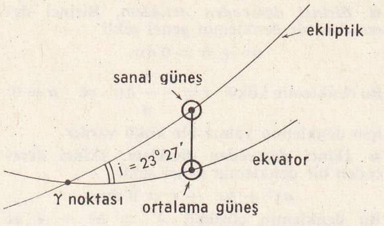

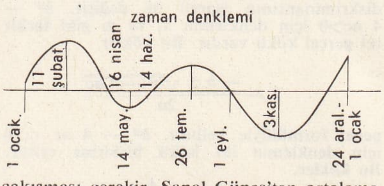

çakışması gerekir. Sanal Güneş'ten ortalama Güneş'e, *ekvatora indirgeme* denilen devirli bir düzeltmeyle geçilir; burada, asıl devirli terimin genliği 9 dk 52 sn'dir. Merkez denklemiyle ekvatora indirgeme denkleminin toplamına *zaman denklemi* denir. Bu niceliğin günlük değerinin bilinmesi, gerçek Güneş üzerinde yapılan gözlemlerden oldukça düzgün bir *ortalama güneş zamanı*nın tanımına geçmeyi sağlar. Zaman denklemi yıllık devirli bir niceliktir: 1 ocakta yaklaşık olarak 4 dk iken, 11 şubata doğru 14 dk 2 sn'ye ulaşır. 16 Nisana doğru sıfır olur, 14 mayısa doğru eksi değer alarak 9 dk 52 sn'ye eşit olur, 14 hazirana doğru yeniden sıfır olarak 26 temmuzda 6 dk 18 sn'ye ulaşır, 1 eylülde tekrar sıfıra iner, 3 kasıma doğru 16 dk 20 sn ve 24 aralığa doğru yeniden sıfır olur. Böylece gerçek öğle, ortalama öğleden bazen daha önce, bazen daha sonra gelir, oysa *gerçek zaman*'da böyle bir durum ortaya çıkmaz.

— Fiz. Boyut analizinin temelini meydana getiren *boyut denklemleri*'ni ilk olarak 1822'de, *Théorie Analytique de la Chaleur* (Isının Analitik Teorisi) adlı eserinde Fourier kullandı. Uzunluk, kütle ve zamanın temel birimleri L, M ve T ile gösterilirse, bağlantılı bir birimler sisteminde bir yüzeyin boyut denklemi (iki uzunluğun çarpımı) S=L², bir hızın boyut denklemi (uzunluğun zamana bölümü) $V = \frac{L}{T} = LT^{-1}$, bir kuvvetin boyut denklemi (kütle ile ivmenin çarpımı) $F = LMT^{-2}$, bir basıncın boyut denklemi (kuvvetin alana bölümü) $P = L^{-1}MT^{-2}$ şeklindedir.

— Mat. Verilen bir *denklem* çoğu zaman, *denk* bir denklem haline dönüştürülür. Uygulanan başlıca dönüşümler şunlardır: denklemin iki yanına aynı niceliğin katılması veya iki yanından aynı niceliğin çıkarılması ve özel hal olarak, bir terimin bir yandan öbür yana ters işaretle geçirilmesi; denklemin iki yanının sıfırdan farklı bir sayı ile çarpılması veya bölünmesi. Bir tam denkleme uygulanan dönüşümler sonunda *P(x)* = 0 eşitliği bulunur. *P(x)* bir çok terimlidir. Bu çok terimli *x*'in kuvvetlerine göre dü-

Arnaud DENJOY

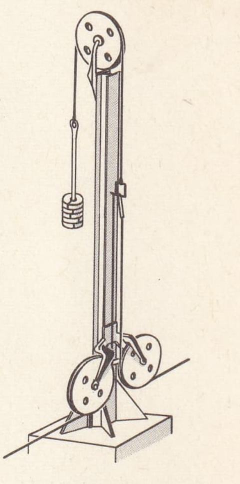

denkleştirici

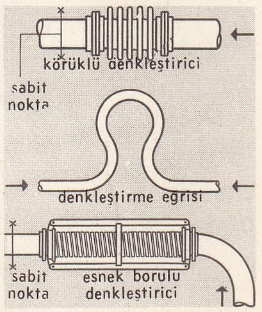

denkleştirici (termik.)

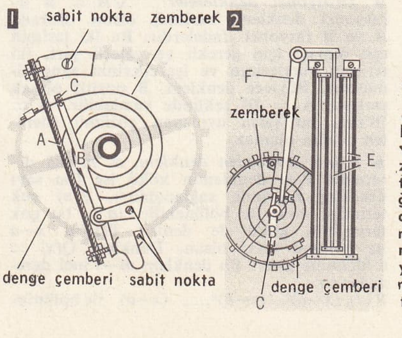

denkleştirme (saat sanay.) **1. Isı değişimleri etkisiyle çift metalli A çubuğu B levyesini harekete getirir ve C kenetleri aracılığıyle zenbeleğin genliğini değiştirir; 2. Çift metalli çubuğun yerini zıt E çubukları almıştır. Gerilim dalgalanmasını kısmen dengeleştiren bu çubuklar F ve B levyeleri aracılığıyle C kenet noktasını harekete getirir.**

Foto. Harcourt (LAROUSSE)

zenlenmiştir ve $P(x)$'in derecesi denklemin derecesidir. (Bu tanım ancak tam denklemlere uygulanır.)

DENKLEMLERİN ÇÖZÜMÜ

● *Birinci dereceden denklem.* Birinci dereceden bir denklemin genel şekli

$$ax + b = 0\text{'dır.}$$

Bu denklemin kökü $x = -\frac{b}{a}$'dır ve $a \neq 0$ için denklemin yalnız bir kökü vardır.

● *İkinci dereceden denklem.* İkinci dereceden bir denklemin genel şekli

$$ax^2 + bx + c = 0\text{'dır.}$$

Bu denklemin çözümü $\Delta = b^2 - 4ac$ diskriminantının işareti ile değişir. $b^2 - 4ac > 0$ için denklemin x_1 ve x_2 gibi farklı iki gerçel kökü vardır. Bu kökler

$$x = \frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$$

genel formülüyle bellidir. $b^2 - 4ac = 0$ için denklemin iki kökü birbirine eşittir. Bu kökler,

$$x_1 = x_2 = -\frac{b}{2a}\text{'dır.}$$

$b^2 - 4ac < 0$ için yalnız pozitif ve negatif sayılarla yetinilirse bu denklemin kökleri yoktur ve çözümü imkânsızdır. Sanal sayıların kullanılmasıyle köklerin değeri

$$x = \frac{-b}{2a} \pm i\,\frac{\sqrt{4ac - b^2}}{2a} \quad \text{ile} \quad i = \sqrt{-1}$$

olur.

Bu duruma göre, ikinci dereceden bir denklemin daima iki kökü vardır. $b^2 - 4ac > 0$ ise bu kökler gerçel ve farklı sayılardır. Köklerin toplamı $-\frac{b}{a}$ ve çarpımı $\frac{c}{a}$'dır.

● *Çift kareli denklem.* Çift kareli bir denklemin genel şekli

$$a\,x^4 + bx^2 + c = 0\text{'dır.}$$

Yardımcı bilinmeyen olarak $y = x^2$ alınırsa denklem

$$ay^2 + by + c = 0$$

şekline girer. y_1 denklemin bir kökü ise $y_1 = x^2$'den x'in değerleri bulunur. $y > 0$ olması halinde denklemin ikişer ikişer simetrik dört tane kökü vardır. $y < 0$ olursa denklemin kökleri karmaşık sayılardır. Bir çift kareli denklemin genel şekli

$$ax^{2m} + bx^m + c = 0\text{'dır.}$$

$x = y$ konularak denklem

$$ay^2 + by + c = 0$$

haline gelir.

● *Karşıt denklem.* Bir karşıt denklemde iki yandan aynı uzaklıkta bulunan terimlerin katsayıları birbirine eşittir:

$$ax^4 + bx^3 + cx^2 + bx + a = 0.$$

Karşıt denklemi,

$$a\left(x + \frac{1}{x}\right)^2 + b\left(x + \frac{1}{x}\right) + c - 2a = 0$$

şekline konulabilir. Yardımcı bilinmeyen olarak $x + \frac{1}{x} = y$ alınırsa denklem, y'ye göre ikinci dereceden olur.

● *İrrasyonel denklemler.* $\sqrt{A} = B$ irrasyonel denklemi verilmiş olsun. Burada A ve B rasyonel ifadelerdir. Bu iki terimin eşit olması için gerekli ve yeterli şart, iki terimin karelerinin ve işaretlerinin aynı olmasıdır. Böylece denklem, B pozitif olmak şartıyle $A = B^2$ şeklinde yazılabilir. $A = B^2$'nin, bu şarta uymayan çözümü istenilen çözüm olamaz.

● *m'inci dereceden denklem.* a, m'inci dereceden $P(x)$ denklemin kökü ise (bu sayı örnekler üzerinde sağlanabilir), $P(x)$ çok terimlisi $x-a$ ile bölünebilir. (a'ya bu çok terimlinin kökü de denir.) $P(x)$'in $x-a$ ile bölümü $Q(x)$ olsun. Denklem $Q(x) = 0$ biçimine girer. Bu denklem $m-1$'inci derecedendir. $P(x), (x-a)^2, (x-a)^3, \ldots, (x-a)$ ile bölünürse a, iki, üç, dört... *r katlı kök* olur. O halde $P(x)$, $(x-a)$ ile bölünerek $m-r$'inci dereceden bir denklem elde edilir. $P(x)$'in r katlı kökü $P'(x)$'in $r-1$ katlı köküdür. Bu iki çok terimlinin $\Delta(x)$ en büyük ortak böleninin kökleri $P(x)$'in katlı kökleridir. Bu katlı köklerin basamağı bir birimi eksiktir. Aynı şekilde $\Delta(x)$ incelenerek gitgide çeşitli basamaktan katlı kökler ayrılır.

Tam denklemlerin genel incelemesinde yalnız gerçel kökleri ele almak, herhangi bir sorunu çözmeye yetmez. Bu konuda *d'Alembert teoremi* ile önemli bir dönem aşılmış oldu: her tam denklemin en az bir gerçel veya karmaşık kökü vardır. Bundan, m'inci dereceden her denklemin m tane kökü olduğu sonucu çıkar.

$P(x)$'in katsayıları gerçel olduğu zaman $\alpha + i\beta$ biçiminde her karmaşık kök için eşlenik $\alpha - i\beta$ karmaşık kökü karşı gelir. Böylece denklemin karmaşık köklerinin çift sayıda olduğu görülür. Gerçel köklerin sayısı m veya m'den herhangi bir çift sayının çıkarılmasıyle elde edilen bir sayıdır. Örnek: üçüncü dereceden bir denklemin bir veya üç gerçel kökü vardır. Bir denklemin gerçel köklerinin sayısının sistematik incelenmesi Descartes'ın *değişimler* metodunun konusudur (düzenlenmiş bir çok terimlinin katsayılar dizisinde işaretlerin değiştirilmesi).

İkinci derece denkleminde oduğu gibi daha yüksek dereceli denklemlerde, köklerin katsayılar türünden cebirsel olarak ifade edilebilmesi sorunu araştırılmıştır. XVI.yy. da Cardan, üçüncü derece denklemi ve Ferrari de dördüncü derece denklemi için bu işlemin yapılabileceğini gösterdiler. Bundan sonra Abel, derecesi dördüncü dereceden yüksek olan denklemlerin cebirsel olarak çözülemiyeceğini gösterdi. Cebirsel çözüme elverişli özel denklemlerin çözümü ile, Gauss, Lagrange, Abel ve daha başkaları uğraştılar. Gauss özellikle $x^m - 1 = 0$ iki terimli denklemini inceledi. Bu denklemin çözümü, bir çemberin cetvel ve pergel yardımıyle eşit parçalara bölünebilmesine bağlıdır.

● $f(x) = 0$ *denkleminin gerçel kökleri* (cebirsel veya transandant). $y = f(x)$ fonksiyonunun grafiği çizilirse gerçel köker, eğri ile apsisler ekseninin kesim noktalarının apsisleri olur. Bu işlem,

$$x^3 + Px + q = 0$$

denkleminde olduğu gibi yapılır. Bu denklem için sonuçlar şöyledir: $4p^3 + 27q^2$ ifadesi pozitif veya negatif olduğuna göre denklemin bir veya üç kökü gerçeldir.

Daha genel olarak, $f(x) = \varphi(x)$ denklemini çözmek için $y = f(x)$, $y = \varphi(x)$ eğrilerini grafikle göstermek yararlı olur. Kökler, bu iki eğrinin ortak noktalarının apsisleridir.

$f(x) = 0$ *denkleminin köklerini ayırmak* demek, bir tek kökün bulunduğu aralıkları belirtmek demektir. Bunun için çoğu zaman Roll teoremi uygulanır: *$f'(x)$ türevinin iki kökü arasında $f(x)$'in en çok bir kökü vardır.*

Köklerin yaklaşık değerlerinin hesaplanması. $f(x)$ fonksiyonunun grafiğini gösteren şekilden de anlaşılacağı gibi, $(a_1\ b_1)$ aralığında bir kök olsun (M'nin apsisi),

1. b_1 yerine AB doğrultusunun x'ler eksenini kestiği noktanın apsisi alınır *(orantılı parçalar metodu);*

2. a_1 yerine eğrinin A noktasındaki teğetinin Ox eksenini kestiği noktanın apsisi alınır *(Newton'un yaklaşıklık metodu).* Bu iki metodun tekrarlanması (birlikte veya tek olarak) istenilen doğruluk derecesine ulaşmak imkânını sağlar.

EĞRİLERİ VE YÜZEYLERİ GÖSTEREN DENKLEMLER

● *Düzlem eğri, $f(x,y) = 0$ denklemi,* koordinatları bu denklemi sağlayan noktaların geometrik yerini gösterir. $f(x,y)$ m'inci dereceden bir çok terimli ise, eğri m'inci dereceden bir cebirsel eğridir. Eğri bir doğru ise, birinci dereceden; bir konik ise, ikinci derecedendir.

● *Yüzey.* Uzayda $f(x, y, z) = 0$ denklemi bir yüzeyi belirtir. Düzlemler birinci dereceden yüzeyler, kuvadrikler de ikinci dereceden yüzeylerdir.

$$f(x, y, z) = 0 \text{ ve } g(x, y, z) = 0$$

iki yüzeyin arakesiti uzayda genel olarak aykırı bir eğriyi belirtir.

● *Parametrik denklemler.* Bir düzlem eğrinin parametrik denklemleri

$$x = f(t),\ y = g(t)\text{'dir.}$$

Eğri uzayda ise parametrik denklemleri

$$x = f(t),\ y = g(t),\ z = b(t)\text{'dir.}$$

Bunun gibi bir yüzey de iki parametre yardımıyle belirtilir.

$$x = f(u, v),\ y = g(u, v),\ z = h(u, v)$$

denklemleri uzayda bir yüzeyi gösterirler. Yüzeyin bir noktası u ve v'ye özel değerler verilerek bulunur. [LM]

DENKLEŞTİRİCİ sıf. *(denkleştirmek*'ten *denk-le-ş-tir-ici).* Denkleştirmeyi sağlayan: *Denkeştirici araçlar. Eşanl.* KOMPANSATÖR.

— Elektr. Bir elektrik devresinde dengeyi sağlamak için, bir etkiye zıt etkiyle karşı koyan araç. ‖ Paratonerin çeşitli kısımlarındaki genleşme etkilerini önlemeğe yarayan kıvrık bakır levha. ‖ *Asenkron denkleştirici,* reaktif güç üreten veya soğuran asenkron makine. ‖ *Denkleştirici sargı* veya *denkleştirme sargısı,* bir elektrik makinesinde, bazı sargılardan akımın geçmesiyle meydana gelen tepkiyi yok etmek veya azaltmak için kullanılan ek sargı. ‖ *Genleşme denkleştiricisi,* bir yük kablosunda veya hava trolley kablosunda, sıcaklık değişmelerinden ileri gelen uzamayı ortadan kaldırmak için kullanılan germe cihazı. ‖ *Senkron denkleştirici,* reaktif güç üreten veya soğuran senkron makine.

— Fiz. *Magnetik denkleştirici,* bir geminin inşasında kullanılan demirin veya gemi yükünün, pusula iğnesinin önünde meydana getirebileceği sapmaları düzelten âlet.

— Foto. *Denkleştirici filtre,* belirli bir ışığın bileşimini diğer bir ışığın bileşimine benzer hale getirmeğe yarayan renkli jelatin veya cam yaprağı. (Bazı akkor lambalarının maviye çalan camı, ışığı güneş ışığına yakın bir bileşime çevirir. Özel denkleştirici filtreler renkli fotoğrafçılıkta kullanılır.)

— Havc. Mekanik veya aerodinamik cihaz: kumanda âletleri üzerindeki yardımcı kanatların tepkilerini azaltır. (Denkleştiriciler otomatik olarak çalışır. Pilotun daha az yorulmasını sağlar ve güvenliği artırır.)

— Jeol. *Denkleştirici atımlı fay,* fay basamaklarında atımı başkalarına oranla ters yöne giden fay. (Denkleştirici atımlı fay diğerlerinin etkisini kısmen denkleştirir.)

— Opt. Bilinmeyen bir çift kırılmayı, bilinen ve istendiği gibi değiştirilebilen bir çift kırılma (kama şeklinde kesilmiş kristallerin değişken bir kalınlığının kullanılmasıyle sağlanır) ile denkleştirmeğe yarayan araç.

— Radyotek. Bir çerçeveli antenin sığasını toprağın sığasına oranla denkleştirmek için kullanılan ve «anten etkisi»ni gidermeğe yarayan değişken kondansatör.

— Saatçilik. *Denkleştirici* veya *denkleşmiş sarkaç,* saatlerin çalışması üzerinde sıcaklık değişimlerinin etkilerini düzeltmek için imal edilmiş sarkaç.

— Termik. *Genleşme denkleştiricisi,* içinden değişken sıcaklıkta veya çevre ile farklı ısıda sıvı geçen bir boru hattının boyunda meydana gelen değişikliği gideren araç veya cihaz. (LM)

DENKLEŞTİRME i. *(denkleştirmek*'ten *denk-le-ş-tir-me).* Eşit hale getirme, eşitleme.

— Fels. *Denkleştirme ilkesi,* ters yönde gerçekleşen sapmalar ve hatalar aracılığı ile rastlantının, belli bazı sapmaları ve hataları kaçınılmaz şekilde gidereceğini ileri süren denkleştirme kanunu.

— Geod Ölçümlerin düzeltilmesi yolunda kesin matematik sonuçlar elde etmek için yapılan sayı hesabı işlemi. (Bk. AN-

Denizli'de
hükûmet konağı
ve park

Denizli Atatürk anıtı

Otel Koru

Denizli meydanında
park
Denizli horozu
ve Pamukkale
travertenleri
kompozisyonu

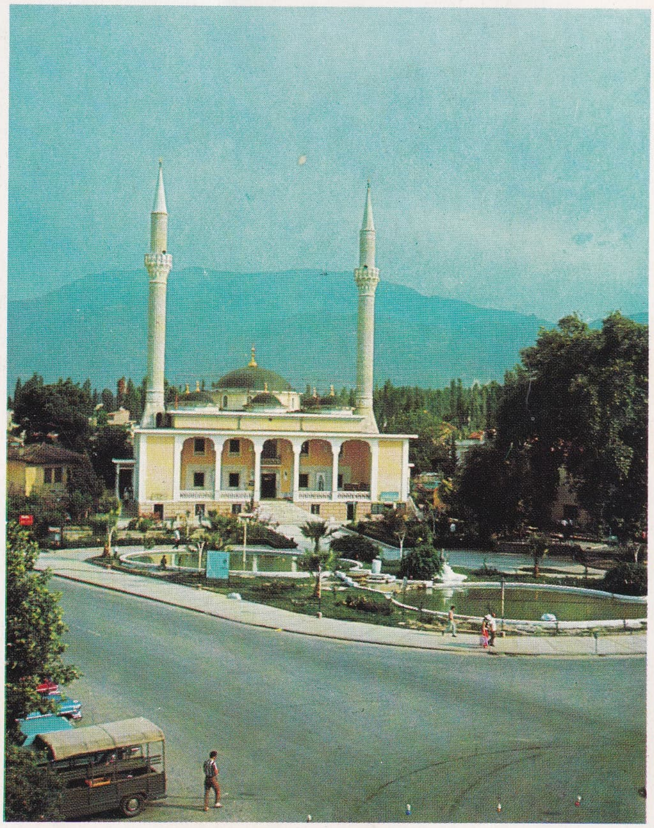

Denizli Yenicamii

Foto. H. Gürsel (MEYDAN)

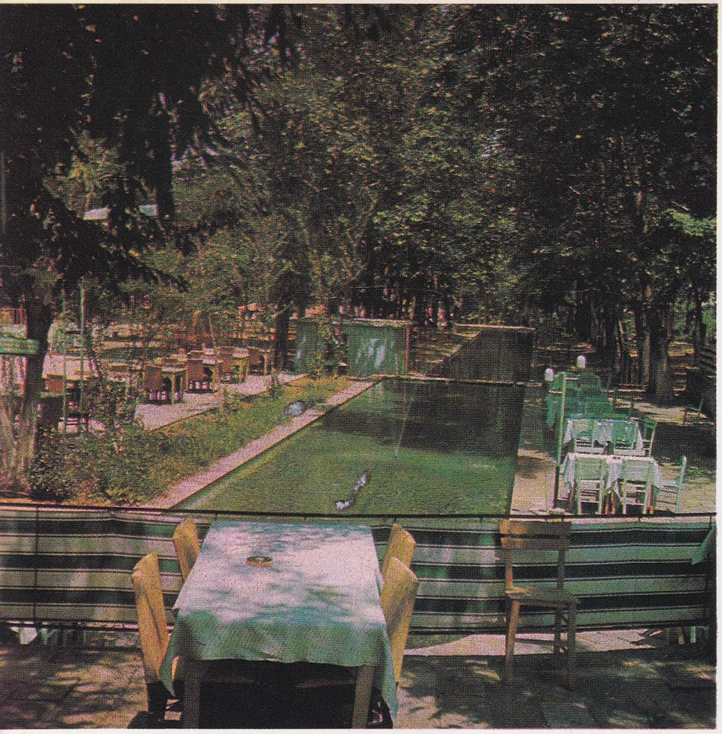

1

2

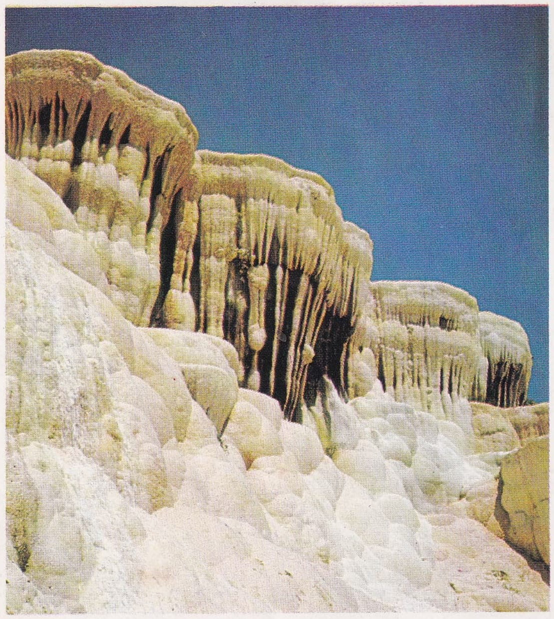

3

4

5

DENİZLİ

1 — İncilipınar mesire yeri; 2 — Pamukkale travertenleri; arkada, Hiyerapolis kalıntıları; 3 — Travertenlerden bir görünüş; 4 — Tavas'lı bir zeybek; 5 — Pamukkale yöresinde eski Hiyerapolis şehri kalıntılarından bir görünüş.

Foto. H. Gürsel (MEYDAN)

SİKL.) || *İzostatik denkleştirme,* izostazi teorilerinin verdiği geodezi sonuçlarının topluluğu.

— Havc. Bir kanatçığın açılması sırasında kumandalar üzerindeki etkileri azaltmağa yarayan işlem.

— Mekan. Kilitlemenin geçici etkisinden sonra, hızı yavaş yavaş her zamanki değerine yükseltmek için regülatörün yaptığı etki. Bk. ANSİKL.

— Metrol. Bk. ANSİKL.

— Psikanaliz. Manevî bir dengesizlik veya fizik ve manevî bir aksaklık dolayısıyle bir manevî dengenin sağlanmasına yönelen mekanizma. (Özellikle, belirli bir davranış aracılığı ile fizik bir kusuru örtmeğe çalışan ruhî mekanizmaya verilen ad.) Bk. ANSİKL.

— Saatçilik. Sarkaç veya kepçenin, sıcaklık değişmelerinden ileri gelen salınım süresindeki aksaklıkları düzeltme. (Kepçe genellikle, genleşme veya büzülmeleri ters yönlerde gelişecek şekilde yerleştirilmiş değişik yapıda madenlerden hazırlanır.) Bk. ANSİKL.

— Telekom. Süreleri eşit olmayan işaretlerin bozulmasını önlemek için uzun mesafe telgraf hatlarında devreye sokulan elektrik akımları.

— ANSİKL. Geod. En küçük kareler usulünün geodeziye uygulanması için, genellikle birden fazla üçgen kapsayan bir nirengide, bu üçgenlerin elemanları arasında kesin geometri ilişkileri bulunması gerektiği unutulmamalı ve yanlışlar giderildikten sonra bu ilişkiler gerçekleştirilmelidir. En küçük kareler usulü, yalnız belirli değerler sağlamakla kalmaz, aynı zamanda güvenilir değerler de verir.

— Mekan. *Denkleştirme,* bir bozulma başlangıcında hız değişiminin dengeli bir duruma gelmesini sağlayan kilitleme etkisini yavaş yavaş azaltır. Bu geçici hız değişmesi, dolu çalışma ile boşta çalışma arasında yüzde 15-20 oranına kadar ulaşabilir. Denkleştirme, hızı yavaş yavaş eski durumuna getirir. Bk. REGÜLATÖR.

— Metrol. Gözlenen bir büyüklüğü belirlemek için onu, yalnız bir defa, mümkün olduğu kadar doğrulukla ölçmek yeterli değildir. İmkân varsa, her biri, az çok bir hata izi taşıyacak olan birçok ölçü yapmak gerekir. *Denkleştirme,* bu hatların birbirini düzeltmesidir. En basit usullerden biri, uygun değer olarak, bulunan değerlerin ortalamasını almaktır. İhtimaller hesabında, bu amaca erişmek için en ufak kareler metodu geliştirilmiştir. Bu metot özellikle geodezide uygulanır.

— Psikanaliz. *Denkleştirme kavramı* Adler tarafından ortaya atılmıştır. Adler'e göre, bilinçdışı, denkleştirme faaliyetinin hâkimiyeti altındadır ve onun tarafından düzenlenir. Benlikte, gerçek veya hayalî bir kusur veya bir aşağılık duygusu belirince, özne bu kusuru denkleştirmeye kalkışır. Denkleştirme, *aşırı denkleştirmeye* yani kusurun ortaya çıktığı alanda büyük başarı göstermeğe ve dikkati çekmeğe yönelebilir. Böylece, aşağılık duygusu, ferdin ruhî gelişmesine yol açan sürekli bir faktör haline gelir. Adler'e göre, rüyalar ve hayaller denkleştirme ile açıklanabilir. Adler, Freud'un cinsî arzular konusunda ortaya koyduğu şemaları, «güçlü olma isteği» ile ilgili arzulara uygulamıştı, böylece, rüya olaylarını, denkleştirmenin hayalî bir gerçekleşmesi olarak gördü. Aynı şekilde, nevroz belirtileri de, yaşanmış bir aşağılık (kusurluluk) durumu üzerinde, ruhsal denkleştirmenin aşırı bir şekilde kullanılmasıdır. Bütün ruhî mekanizmaları denkleştirme ile açıklayan Adler'in bu teorisine, genellikle karşı çıkıldı ve sadece bir tek faktöre önem vermesi bakımından tek yanlı olarak görüldü. Bu teori, genel olarak, *denkleştirme tepkisi* adı altında, kusurun hissedildiği alandan başka bir alanda başarı aramak amacıyle yapılan davranışları kapsayacak şekilde sınırlandırıldı (meselâ fikrî bakımdan kusurlu olan bir çocuk, spor alanında başarı göstermeğe yönelebilir.)

— Saatçilik. Kol veya duvar saatlerinin işlemesinde ortaya çıkan ve giderilmesi gereken aksaklıklardan en önemlisi sıcaklık değişmelerine bağlıdır. Kepçeli saatlerde *termik denkleştirme,* denkleştirici sarkaç kullanmakla sağlanır. Sıcaklık değişmeleri, aynı zamanda yağlama yağlarının yapışkanlığı ve spiralin yapıldığı madeni iyi seçmekle, bu aksaklık bir dereceye kadar önlenebilir. Hassas kol saatleri ve kronometrelerde, şiddetli hareket ve sarsılma sonucu meydana gelen aksaklıkların da denkleştirilmesi gerekir. Abraham Breguet, bu amaçla burgulu eşapman*ı keşfetti. Denkleştirilmesi gereken başka bir aksaklık da, zembereğin kuvvet değişmelerinden ileri gelir: armudî takım kullanmakla bu aksaklık önlenebilir. (LM)

DENKLEŞTİRMEK ettrg. f. (*denk*> *denklemek*'ten *denk-le-ş-tir-mek*). Denk hale getirmek. || [Para için] Gerekli miktarı sağlamak: *Üç yüz yirmi lirayı nereden denkleştirdi, bilemedim gitti* (Sabahattin Ali).

— Denizc. *Bir pusulayı denkleştirmek,* çeşitli doğrultularda göstereceği sapmayı azaltmak. Bk. ANSİKL.

— Muhas. *Bir hesabı denkleştirmek,* belli bir bakiye ile uygunluğu sağlamak amacıyle, hesabın rakamlarını değiştirmek.

— Spor. Bir koşuya katılacak yarışmacıların randıman veya ağırlık, zaman veya mesafe şanslarını eşitlemek.

— ANSİKL. Denizc. Bir pusulanın bütün doğrultulardaki sapması sıfır ise, bu pusula iyi *denkleştirilmiş* demektir; bu durumda değişim, o yerin magnetik sapmasına eşittir. Bir pusulayı denkleştirmek için, geminin bütün demir kısımlarının pusula üzerinde yapacağı bozucu etkiye, aynı cinsten, eşit ve karşıt etkiler çıkarmak gerekir. Böylece daimî mıknatıslık mıknatısların etkisiyle, geçici mıknatıslık da yatay ve düşey yerleştirilmiş yumuşak demirlerle giderilir. Denkleştirilmiş bir pusulanın ibresi hep aynı doğrultu üzerinde takılıp kalmaz ve geminin bütün rota değişmelerini gösterir. (LM)

DENKLİK i. (*denk*'ten *denk-lik*). Denk olma hali, birbirine uyma.

— Eğ. Özel ilk, orta ve yüksek dereceli öğretim kurumlarının resmî devlet okullarına eşitliği. (Bu denklik Millî Eğitim bakanlığı kararıyle tanınır.)

— İkt. *Bütçenin denkliği ilkesi,* yıllık bütçede gösterilen gelir ve giderlerin eşit olması. Bk. ANSİKL.

— Mat. *Denklik.* Bk. EŞDEĞERLİK.

— ANSİKL. İkt. *Denklik,* bütçe tasarısında gelir ve gider tahminlerinde olduğu gibi bütçe uygulamasında, yani bütçe kesin hesaplarında da aranabilir. *Bütçede denklik ilkesi* üzerinde çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. Klasik maliye teorisine göre, bütçenin denk sayılabilmesi için masrafların normal gelir kaynaklarından karşılanması gerekir. (Vergiler, harçlar, resimler ve devlet işletmeleri ile emlâkinin gelirleri gibi.)

◆ **Denksizlik** i. Denk olmama hali, uyumsuzluk: *Kişinin yaptığı, söylediği, işlediği ile kalıbı arasında bir denksizlik olunca, ya büyümüş de küçülmüş, yahut, acaba saçlarını değirmende mi ağartmış derler* (F. R. Atay). [LM]

Denkmäler der Tonkunst (Müzik Sanatının Anıtları), F. Chrysander'in, bir çağın veya bir bestecinin özelliklerini belirten eski eserler koleksiyonuna verdiği ad (1869). Beş cildi yayımlandı: Palestrina'nın 4 sesli motetleri (1563), Carissimi'nin dört oratoryosu, Corelli'nin bütün eserleri, Urio'nun *Te Deum*'u, Couperin'in çembalo eserleri. 1892'den sonra Chrysander, Brahms, Joachim, Spitta v.b. yönetiminde XVI, XVII ve XVIII. yüzyıl alman müziğini gün ışığına çıkaran daha zengin bir koleksiyon yayımlandı. (L)

DENKSERLİK i. (*denk*'ten). Fels. *Yeni.* İnsanları, gerçekte var olan, fakat yasalarla verilmeyen hakları sağlamağa yönelten adalet duygusu. *Esk.* Hakkaniyet. (M)

DENKTAŞ (Rauf), kıbrıslı türk siyaset adamı. (Kıbrıs, Baf 1924). İlk ve orta öğrenimini Lefkoşe ve İstanbul'da, hukuk öğrenimini Londra'da Lincoln's Inn'de yaptı. 1947'de Lefkoşe'de avukatlığa başladı. İlk Kıbrıs anayasasının hazırlanmasında türk toplumunu temsil görevini aldı. Kıbrıs başsavcı yardımcısı oldu (1950-1957), Kıbrıs'ta türk ve rum halkları arasındaki mücadelenin artması üzerine Dr. Fazıl Küçük ile birlikte türklerin lideri oldu. Kıbrıs'ı bağımsız devlet haline getiren Zürich ve Londra görüşmelerine katıldı (1959). Türk Cemaat meclisi üyeliğine ve başkanlığına seçildi (1960). Türk cemaatinin can ve mal güvenliğini korumak üzere gizli bir teşkilât kurdu. 1964'te Erenköy savaşında rol aldı. Daha sonra görevli olarak Ankara'ya gidince rum yönetimi kendisini sürgün saydı, bu yüzden bir müddet Ankara'da kaldı. Bu arada kıbrıslı Türklerin kurduğu Kıbrıs Geçici Türk Yönetimi Yürütme kurulu başkan yardımcısı oldu. 31 Ekim 1967'de gizlice Kıbrıs'a çıktı. Yakalanarak 12 kasıma kadar Lefkoşe'de nezaret altında tutuldu. Gayri meşru yoldan Kıbrıs'a girmeyeceği konusunda teminat alınarak serbest bırakıldı. 13 Nisan 1968'de Kıbrıs hükûmetince Kıbrıs'a girmesine müsaade edildi. Aynı yılın mayıs-haziran aylarında Kıbrıs Temsilciler meclisi başkanı Glafkos Klerides ile bir dizi görüşme yaptı. Kıbrıs Türk Cemaat odası başkanı olarak bu görüşmelerine 1969'da da devam etti. (M)

DENLİ sıf. (esk. türk. *teng,* ölçü'den *denli*). Ağırbaşlı, hareketleri ve sözleri ölçülü olan (kimse).

— DEY. *Denli densiz,* saygısızca ve gelişigüzel.

◆ **Denlilik** i. Ölçülü ve dikkatli olma hali. (M)

DENLİ edat (esk. türk. *tenglig*). «Kadar» anlamında üstünlük derecesi belirtir: *Hava o denli soğuk ki...* || *Esk.* Denlû. (M)

DENMAN (Thomas, birinci baron), ingiliz hâkimi (Londra 1779-Stoke Albany 1854). Önce Luddite'leri, sonra kraliçe Caroline'i başarıyle savundu ve başyargıç oldu (1832-1850). [L]

DENNER (Balthazar), alman ressamı ve minyatürcüsü (Hamburg 1685-Rostock 1749). Alman, rus ve ingiliz saraylarının ünlü portrecisi; özellikle büyük bir titizlikle çizdiği yaşlı insanların portreleriyle tanındı. Başlıca eserleri: imparator Karl VI için yaptığı *Yaşlı Kadın Portresi* (1721) [Viyana Sanat Tarihi müzesi]; *Yaşlı Adam Portresi* (1726) [aynı müze]. (L)

DENNER (Johann Christoph), alman çalgı yapımcısı (Leipzig 1655-Nürnberg 1707). Klarineti icat etti. Bu çalgıyı, «chalumeau» adı verilen eski fransız kavalını geliştirerek yaptığı sanılır. (L)

DENNERT (Eberhard), alman tabiat bilgini ve Hıristiyanlık savunucusu (Pützerlin, Pomeranya 1861-Godesberg 1942). Kepler birliğini kurdu. Başlıca eserleri: *Naturgesetz, Zufall, Vorsehung* (Tabiat Kanunu, Tesadüf, Kaza ve Kader) [1916]; *Die Wahrheit über Haeckel* (Haeckel'in Gerçek Yüzü) [1920]; *Die Religion der Naturforscher* (Tabiat Araştırmacılarının Dini) [1925]; *Die Natur, das Wunder Gottes* (Tanrının Mucizesi Tabiat) [1938]. (L)

DENNERY, sonra **D'ENNERY** (Adolphe PHILIPPE — denir), fransız oyun yazarı (Paris 1811-ay.y. 1899). Oyunlarını ustaca ve büyük bir kolaylıkla kurardı. Bazen yalnız kendisinin olan, bazen de konularını başka yazarların romanlarından aldığı birçok melodram yazdı; *Gaspard Hauser* (1838); *Les Bohémiens de Paris* (Paris Bohemleri) [1843]; *Don César de Bazan* (1844); *Pière des Naufragés* (Deniz Kazazedelerinin Duası) [1853]; *le Savetier de la Rue Quincampoux* (Quincampoux Sokağının Kundura Tamircisi) [1859]; *les Deux Orphelines* (İki Öksüz Kız) [1874]; *le Tour du Monde en 80 Jours* ((80 Günde Dünya Turu) [1875]; *les Enfants du Capitaine Grant* (Kaptan Grant'ın Çocukları) [1878]; *Michel Strogoff* (1880); Bu son üç eser Jules Verne'in romanlarından uyarlanmıştır. Peri masalları havasında yazılmış oyunları arasında *les Sept Chateaux du Diable* (Şeytanın Yedi Şatosu) [1844], *la Poule aux Oeufs d'Or* (Altın Yumurtlayan Tavuk [1848] ve *Rothomago* (1862) en değerli olanlarıdır. Ayrıca bazı opera librettoları da yazdı: *Si J'étais Roi* (Kral Olsaydım) [müziği Adam'ın, 1852]; *le Cid* [müziği Massenet'nin, 1885.] (L)

DENNEWİTZ, Almanya'da (Doğu Almanya, Brandenburg idare bölümü) köy, Wit-

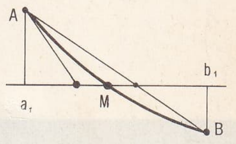

bir denklemin köklerinin yaklaşık hesabı

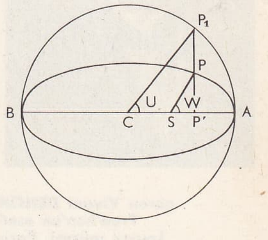

merkez denklemi (astron.) S güneşi, günberisi A olan bir P gezegeninin eliptik yörüngesinin odak noktasındadır

tenberg'in kuzeydoğusunda; 600 nüf. Bernadotte ve Bülov, Ney'i burada yendiler (6 eylül 1813). [L]

DENNİNG (William Frederich), amatör ingiliz astronomu (Redpost, Somerset 1848-Bristol 1931). Dört kuyruklu yıldızdan başka *Kartal takımyıldızı* (1918) ve *Kuğu takımyıldızı* (1920) adlı yıldızları buldu. (L)

DENNİS (Clarence James), Avustralyalı şair (Auburn 1876-ay.y. 1934). Avustralya argosuyle yazdığı eserler yurttaşları arasında çok tutuldu. Başlıca eserleri: *The Sentimental Bloke* (Duygulu Bir Adam) [1915], *Jim of the Hills* (Tepelerin Jim'i) [1919], *A Book for Kids* (Çocuklar İçin Kitap) [1921], *Rose of Spadgers* (Spadgers'lerin Gülü) [1924]. (L)

baron Vivant DENON
Prud'hon'un eseri
Louvre müzesi, Paris

DENNİS (George), ingiliz arkeologu (Londra 1814-ay.y. 1898). İngiltere'nin Bingazi (1863), Girit (1869), Sicilya (1870) ve İzmir (1879) konsolosluklarında bulundu. Sirenaik (1865-1866) ve Anadolu'da (1867-1882) arkeoloji araştırmaları yaptı. Roma Arkeoloji enstitüsü başkan yardımcısı, 1842-1847 arasında Etruria'ya yaptığı gezilerin ürünü olan *The Cities and Cemeteries of Etruria* (Etruria Şehir ve Mezarları), [1848] adlı çok önemli bir eser yazdı. (L)

DENNİS (John), ingiliz eleştiricisi ve şairi (Londra 1657-ay.y. 1734). Yazdığı oyunlar unutulup gitti. *The Grounds of Criticism in Poetry* (Şiirde Eleştirinin Temelleri) [1704]; *An Essay on the Genius and Writings of Shakespeare* (Shakespeare'in Dehası ve Eseri Üstüne Deneme) [1711], Addison'un Caton adlı trajedisiyle Pope'un *The Rape of the Lock* (Saç Lülesinin Çalınması) şiiri üstüne denemeleri en değerli eserleridir. Pope, *The Dunciad*'da (Ahmakname) özel bir yer ayırmak suretiyle kendisini şiddetle eleştirmiş olan Denis'ten öcünü aldı. (L)

DENNİSON (David Mathias), amerikan fizikçisi (Ohio 1900). Michigan üniversitesi profesörü, poliatomik moleküllerin yapılarını ve kızılötesi tayflarını inceledi. Hidrojenin düşük ısıda özgül sıcaklığı üzerindeki teorik incelemesiyle, protonun bir «spin» (bir eksen üzerinde dönme) anı geçirebileceği kuramında gelişme sağladı. (L)

DENNSTEDT (Max Eugen Hermann), alman kimyacısı (Berlin 1852-Matzdorf 1931). A.W. Hoffmann'ın öğrencisi, Roma'da S. Cannizzaro ile çalıştı, sonra Devlet kimya laboratuvarı müdürü oldu. Özellikle elemanter organik analizi üzerinde yaptığı çalışmalarla tanındı. (L)

DENON (Dominique Vivant, baron), fransız gravürcüsü ve yöneticisi (Givry, Chalon-sur-Saône yakını 1747-Paris 1825). Ofort gravürcüsü, Madam Pompadour'un krala bıraktığı oyma taşlar koleksiyonunun bakımı ile görevlendirildi. Rusya'da Fransız büyükelçiliğinde sekreterlik yaptı, sonra Vergennes kontunun hizmetine girdi, daha sonra da Fransız büyükelçisi kont Clermont d'Amboise ile Napoli'de bulundu. İtalya'dan dönüşünde, Saint-Non rahibinin başladığı *le Voyage Historique et Pittoresque de Naples et de Sicile* (Tarihî ve Pitoresk Napoli ve Sicilya Gezisi) adlı eserin süsleme resimlerinden bir kısmını hazırlayıp getirdi, 1787'de Güzel Sanatlar akademisine girdi. David tarafından giyotinden kurtarıldı ve Napolyon ile birlikte Mısır'a gitti. Oradan *Expedition en Egypte* (Mısır'da Gezi) adlı büyük resimli eseriyle döndü, Napolyon I tarafından müzeler genel müdürlüğüne tayin edildi. Louvre'u ilk olarak o düzenledi. (L)

DENONVİLLİERS (Charles Pierre), fransız cerrahı (Paris 1808-ay.y. 1872). 1849'da Tıp fakültesi anatomi kürsüsüne profesör ve 1858'de bakanlık sağlık müfettişi oldu. Küçük leğendeki bir kas zarına onun adı verilmiştir. A. Bérard ile birlikte *Compendium de Chirurgie'yi* (Cerrahlık Elkitabı) yazdı. (L)

DE NORES (Giasone), italyan bilgini (Lefkoşe, Kıbrıs, ? - Padova 1590). Padova'da felsefe profesörü; bir *Trattato dell'Oratore* (Söylevcinin Elkitabı) [1579], bir *Retorica* (Retorik Söz Söyleme Sanatı) [1584] ve bir *Discorso* (Söylev) [1587] yazdı. Bu son kitabında pastoral dramı tenkit ettiği için Guarini ile tartışmaya girişti ve ona *Apologia* (Savunma) [1590] adlı kitabıyle cevap verdi. (L)

DE NOTARİS (Giuseppe), italyan botanikçisi (Milano 1805-Roma 1877). *Repertorium Fiorae Ligusticae* (Liguria Çiçek Koleksiyonu) [1844] adlı bir eser yazdı. Ayrıca İtalya'daki su yosunları, mantarlar, likenler ve yosunlar üzerine ilgi çekici çalışmalar yaptı. Çok değerli çiçeksiz bitkiler koleksiyonu Roma'da, çiçekli bitkiler koleksiyonu da Cenova Botanik bahçesindedir. (L)

DENOTATUM i. («İşaretle gösterilen» anlamında lat. k.). Leng. İşaretin anlattığı nesne. (L)

DE NOVA (Rodolfo), italyan devletler hukuku profesörü (Como 1906). Pavia üniversitesinde çalıştı. Başlıca eserleri şunlardır: *l'Estinzione delle Obbligazioni Convenzionali in Diritto Internazionale Privato* (Devletler Özel Hukukunda Uzlaşmaya Dayanan Yükümlerin Kaldırılması) [1930]; *La Neutralità nel Sistema della Società delle Nazioni* (Milletler Cemiyeti Sisteminde Tarafsızlık) [1935]; *La Società delle Nazioni* (Milletler Cemiyeti) [1945]. (L)

DENPASAR veya **DEN PASAR,** İndonezya'da şehir, Bali adasında. (L)

DENSİZ sıf. (esk. türk. *teng*, ölçü'den *den-siz*). Yakışıksız ve yersiz hareketler yapan: *Haydi bakayım dişsiz... densiz cadı... Hangimizin dediği olacak* (H. R. Gürpınar).
— DEY. *Denli densiz.* Bk. DENLİ.

◆ **Densizlenmek** dönşl. f. Densizce hareket etmek.

◆ **Densizlik** i. Densiz olma hali, densizce hareket, düşüncesizlik: *Çocuk kısmının türlü densizliği, denliliği olur* (R.N. Güntekin). *O, bana «Moruk, ne var ne yok» diye densizlik etmeğe kalkınca...* (A. H. Tanpınar). [M]

DENSUŞİANU (Ovidiu), rumen filologu (Fagaraş 1873-Bükreş 1938). Berlin'den sonra Paris'te okudu. Bükreş üniversitesinde romen dil ve edebiyatı tarihi profesörlüğü yaptı. Başlıca eseri olan *Histoire de la Langue Roumaine* (Rumen Dilinin Tarihi) [1901] adlı kitabını fransızca olarak yazdı. Ayrıca halk şiirine dayanarak rumen köy hayatını inceledi. (L)

DENŞİRMEK geçl. f. Kim. Bir şeyin niteliğini bozmak, değiştirmek. (M)

DENT, İngiltere'de yayınevi (**J. M. Dent and Sons Ltd.**). 1888'de Londra'da J.M. Dent (Darlington 1849-Croydon 1926) tarafından kuruldu. Everyman's Library (Herkesin Kitaplığı) *Everyman's, Library Documentation* (Herkesin Faydalanacağı Belgeler Kitaplığı), *Everyman's Encyclopedia* (Herkesin Ansiklopedisi) gibi büyük diziler dışında çocuk kitapları, okul kitapları yayımlamaktadır. (L)

DENT (Edward Joseph), ingiliz müzikologu (Ribston, Yorkshire 1876-Londra 1957). Cambridge'te müzik öğretmenliği yaptı (1926-1941). *A. Scarlatti*, ingiliz operası ve Busoni üstüne incelemeler yazdı. (L)

DENTATUS (Curius). Bk. CURİUS DENTATUS.

DENTATUS (Sicinius). Bk. SİCİNİUS DENTATUS.

DENTE (Marco), — **Da Ravenna** denir, italyan bakır kazıcısı (Ravenna 1493-Roma 1527). M. Raimondi'nin öğrencisi, hocasının üslûbunu benimsedi. Roma'da çalıştı, Rafaello ile Giulio Romano'dan reprodüksiyonlar yaptı. Çaplaye'yi (kazı kalemi) büyük bir ustalıkla kullanırdı. Fakat güçlü bir kişiliği olmadığından çağdaşı Agostino Veneziano'nun etkisinde kaldı. Sanat hayatına Ravenna'daki San Vitale rahipler evinde yaptığı *Trono di Nettuno* (Neptün'ün Tahtı) ile atıldı (1515). En değerli eseri *Strage degli Innocenti*'dir (Masumların Kıyımı). [L]

DENTELİN, Merovenjler Galya'sında (VI.-VII yy.) dükalık. Eski sahiplerinden birinin adını taşır. Austrasia ile Neustria arasında birçok defa el değiştirdi. Boulogne'dan Tournai'ye ve Arras'tan Noyon'a kadar olan toprakları içine alıyordu. (L)

DENTEX VULGARİS bls. i. SİNAGRİT.

DENTİCE (Fabrizio) napolili lavtacı ve besteci (XVI.yy.). *Madrigali Spirituali* adı altında 5 sesli bir *Lamentazione* derlemesi yayımladı. (L)

DENTİCE Dİ ACCADİA (Cecilia), italyan felsefe ve pedagoji tarihçisi (Napoli 1893). 1925'ten itibaren Cagliari'de felsefe tarihi okuttu. Napoli üniversitesinde pedagoji dersleri verdi. Eserleri: *Schleiermacher* (1918); *Il Nazionalismo Religioso di Kant* (Kant'ta Dinî Rasyonalizm) [1920]; *L. Campanella*, 1921); *La Crisi Religiosa degli Ultimi Decenni* (Son Yıllardaki Din Krizi) [1926]; *Il Deismo Inglese* (İngiliz Tanrıcılığı) [1934-1935]; *Storia della Pedagogia* (Pedagoji Tarihi, 3 cilt, 1940-1942). [L]

DENTİN i. (fr. *dentine*). Bk. DİŞÖZÜ.

DENTİNOGENEZ i. (fr. *dentinogenèse*). Bk. DİŞÖZÜ.

DENTON, İngiltere'de (Lancashire) şehir, Manchester'in doğusunda; 25 600 nüf. Maden kömürü. Şapkacılık. (L)

D'ENTRECASTEAUX adaları. Bk. ENTRECASTEAUX ADALARI.

DENTRECOLLES veya **D'ENTRECOLLES** (François Xavier), fransız cizvit misyoneri (Lyon 1662- Pekin 1741). 1698'de Çin'e yerleşti. Pekin kilise babalarının başı oldu. *Relations* (Anlatılar) adlı kitabında dinî göreviyle ilgili ayrıntıların yanı sıra porselen yapımı, ipek böcekçiliği ve yapma çiçekler üstüne geniş bilgi verir. (L)

DENTU, fransız basımcı ve kitapçı ailesi. — JEAN GABRİEL (1770-1840), 1795'te bir basımevi kurduktan sonra Vaudeville'de ve Palais-Royal'de birer kitabevi açtı. Çağdaş yazarların edebiyat, tarih ve coğrafya ile ilgili eserleriyle, almanca ve ingilizceden çevrilen bir roman dizisi yayımladı. M. de Kergorlay'in bir broşürünü yayımladığı için Yüz Gün hükûmeti sırasında tutuklandı. Restorasyon döneminde *le Drapeau Blanc* (Beyaz Bayrak) gazetesini kurdu. — GABRİEL ANDRÉ (1796-1849). Jean Gabriel'in oğlu. Babasının yerine geçti. Basımcılık yönünden birer küçük şaheser olan eserler (Sterne'in *Sentimental Journey*'i [Hissi Yolculuk], Goethe'nin *Werther*'i) ile tarih ve bilim kitapları yayımladı. Babası gibi krallık taraftarıydı. Aleyhinde yirmi yedi defa basın davası açıldı. —EDOUARD (Paris 1830-ay.y. 1884), Gabriel André'nin oğlu. 1849'da kitapçı olarak babasının yerine geçti. Başkan Hénault'nun *Mémoires*'ını (Hatıralar), tarih ve yönetimle ilgili eserler, Turgenyev'in Avcının Notları Zopiski Ohetnika) adlı romanının fransızca çevirisini yayımladı. (L)

DENTZ (Fernand), fransız generali (Roanne 1871-Fresnes 1945). 1940 Haziranında Paris askerî valisi (14 haziran 1940'ta başkentin düşmana teslimi görevi ona düştü), 1940 aralık ayında Suriye yüksek komiserliğine atandı. 1941'de Vichy hükûmetinin emirlerini körükörüne uygulayarak, Suriye'de İngiliz kuvvetlerine ve general de Gaulle'e bağlı birliklere karşı koydu. 1945'te ölüm cezasına çarptırıldıysa da cezası müebbed hapse çevrildi, kısa süre sonra cezaevinde öldü. (L)

DENVER, A.B.D.'de şehir, Colorado'nun merkezi, Kayalık dağların doğusunda South Platte ve Cherry Creek nehirlerinin birleştiği yerde; 493 887 nüf. (1960). İki büyük azınlık grubu (dar gelirliler) şehrin merkez kesiminde otururlar; bu azınlıklardan, ötekine göre daha geniş olanı (nüfusun yüzde 5-10'u) Meksika asıllıdır. Bunlar şehrin sanayileşmiş kesimini meydana getiren South Platte nehri vâdisinde yerleşmişlerdir. Öteki azınlık ise, şehrin iş merkezinin kuzeydoğusunda yaşayan zencilerdir.
— Tar. 1858 Yıllarında Denver, altın arayıcıların konak yeriydi, Colorado eyaleti kurulduğu zaman ilk başkent Golden oldu; 1867'de de Denver'e nakledildi. 1870 Yıllarına kadar nispeten tecrit edilmiş bir şehir olan Denver, Cheyenne'de (Wyoming) bir demiryolu ile, Union Pacific ana demiryolu hattına bağlandı. Şehir, sanayi bakımından, büyük ölçüde gelişti: çelik tesisleri, kadmiyum metalürjisi, makine, dokuma ve oto lastiği sanayii, petrol rafinerileri. Yeni Meksika'dan Wyoming'e kadar uzanan bölge, Denver'in etkisi altındadır. Batı A.B.D.'nin (Salt Lake City ile Omaha arasında) en kalabalık nüfuslu şehri olarak Denver, bölge-

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

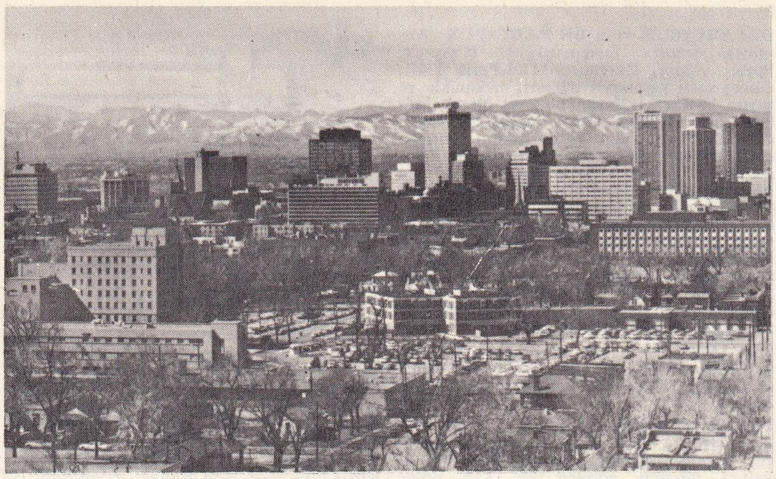

DENVER

nin pazar'ı sayılır; ayrıca önemli bir hava ulaşım merkezidir. Stapleton havaalanı Denver belediyesine aittir. Denver ekonomisini uzun vâdede olumlu şekilde etkileyen, hiç şüphesiz 1950'lerden sonra gelişen uzay sanayii oldu. Önce kıtalararası füze yapımıyle işe başlayan bu sanayi, 1960'larda Ay'a insan gönderilmesi ile ilgili çalışmalara yöneldi.

Denver'deki tarihî anıtların en ilgi çekici olanı, *Colorado Capitol*'üdür. Capitol'ün kubbesi, ağırlığı 5,5 kiloyu aşan ince altın levhalarla kaplıdır. Şehirde ve dolaylarında birçok büyük park vardır. En önemlileri: City park (şehrin içinde), Rad Rocks park (dağlık bölgede). Red Rocks park, 10 000 kişinin oturabileceği büyük bir amfiteatra sahiptir. Bu amfiteatr, tiyatrodan yüzlerce ayak yükseklikteki muhteşem kırmızı kayaların arasına inşa edilmiştir. Colorado üniversitesi de Denver'dedir. (M)

DENY (Jean), fransız türk dili bilgini (Kiev 1879-Gérardmer 1963). Öğrenimini Paris hukuk fakültesinde ve Doğu Dilleri okulunda yaptı. Fransız Dışişleri bakanlığında çalıştı. 1908'de Doğu Dilleri okulunda türk dili öğretim görevlisi, 1910'da profesör oldu. Birinci Dünya savaşında Çanakkale'de bulundu (1915). İstanbul'da terhis edildi (1919). Aynı yılın mayıs ayında yeniden Doğu Dilleri okulundaki görevine döndü. 1927-1931 Yılları arasında Mısır hükûmeti tarafından türk arşivlerini tasnif etmekle görevlendirildi. 1938'den 1948'e kadar Doğu Dilleri okulunun müdürlüğünü yaptı.

Washington'da Georgtown üniversitesinde üç yıl (1948-1951) türk dili profesörü olarak görev aldı. Başlıca eserleri: ***Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*** [Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanlı) [1921, türkçe tercümesi 1941]; ***Sommaire des Archives Turques du Caire*** (Kahire Türk Arşivlerinin Fihristi) [1938]; ***Principes de Grammaire Turque*** (Türk Grameri İlkeleri) [1955]; ***l'Osmanlı Moderne et le Lurc de Turquie*** (Modern Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi) [«P.T. Fundamenta»da, 1959] v.d. Ayrıca ilmî dergilerde türkoloji ile ilgili birçok yazı yayımladı. Türk Dil kurumu Jean Deny adına bir armağan kitabı çıkardı: ***Jean Deny Armağanı*** (1958). [M]

DENYE, i. Tekst. Herhangi bir dokuma elyaf veya ipliğinin 9 000 m uzunluktaki parçasının ağırlığını gösteren ve niteliğini ifade eden sayı. Daha çok tabiî ipek ve sunî elyaf için kullanılan bu sistemde denye yükseldikçe iplik kalınlaşır. Tabiî ipek elyafı normal olarak 2 denye inceliğindedir, sentetik veya sunî elyaf 0,5-5 denye arasında üretilir. İsteğe göre 8-15 denye arasında incelikte üretildikleri de görülür. Bu durum, yapılacak harmanlara ve kullanılacak yere göre değişir. Denye yerine *tex* adı verilen yeni bir numaralama sistemi de kullanılmağa başlanmıştır. (LM)

DENYO (veya **DENİLO**) i. [çingenece k.]. Ortaoyunundaki aptal, sırnaşık, haylaz mahalle çocuğuna verilen ad. (M)

DENYS (Frans), belçikalı ressam (Anvers 1610-Mantova 1670). Portre ressamı olarak Parma'da çalıştı (1639-1643), yurdunda geçirdiği on iki yıldan sonra, 1655'ten ölümüne kadar çeşitli alman ve italyan saraylarında görev aldı. Oğlu JACOB da (Anvers 1644-Bogaerts 1708) kendisi gibi portre ressamıydı. 1680 Yılına kadar Farnese sarayında kaldı ve bu tarihten sonra Brüksel'e çağrıldı. Her iki ressam da, A. Van Dyck'in etkisinde kaldı. (L)

DENZA (Luigi), italyan müzikçisi (Castellanmaredi Stabia 1846-Londra 1922). 1876'da Londra Royal Academy of Music müdürü, 1898'de aynı yerde şan kürsüsü profesörü oldu. Besteleri arasında birkaç romans ve napoliten şarkı çok tanınmıştır.

DENZİNGER (Henri Joseph), alman protestan dinbilimcisi (Liège 1819-Würzburg 1883). Würzburg'da profesör. Pozitif dinbilim tarihinde seçkin bir yeri vardır. ***Enchiridion Symbolorum et Definitionum*** (İşaretler ve Tanımlamalar Elkitabı) adlı eseri klasik değer taşır. (L)

DENZLER (Robert), isviçreli orkestra şefi ve besteci (Zürich 1892). Zürich ve Berlin operalarının başında bulundu. Berg'in *Lulu* ve Hindemith'in ***Ressam Mathis*** operalarının ilk temsillerini yönetti. (L)

DEOBAND, Hindistan'da (Uttar Pradeş) şehir; 24 662 nüf. Camna ve Ganj nehirleri arasındaki yüksek vâdide kuruldu. Pamuk pazarı olan şehirde birçok tapınak vardır. Meerut-Şaranpur hattı üzerinde demiryolu istasyonu. (L)

DEODARA i. Yaprakları büyük, tüysüz ve sivri Himalaya sediri. (L)

DEODATUS II, 672-676 arasında papa. Benediktin'di. İlk olarak mektuplarının başına ***Papalığın Selâm ve Takdisi*** başlığını koydu; ayrıca görevi süresince buyruklarına tarih atan ilk papadır. Monotelizm ile (İsa'da tek irade kabul etme) savaştı, manastırlarda yeniden disiplini sağladı. (L)

Deo et Homine Ejusque Felicitate (DE) [***Tanrı, İnsan ve İnsanın Mutluluğu Üstüne***], Spinoza'nın 1656-1661 arasında yazdığı eser. Latincesi kaybolmuştur; kalan el yazmaları eserin hollanda diline çevrilmiş kısımlarıdır. P. Janet, eseri *Dieu, l'Homme et la Beatitude* (Tanrı, İnsan ve Mutluluk) adı altında fransızcaya çevirdi 1878). Eser iki bölümdür; birincide Tanrı, Tanrı'nın varlığı, özü ve evrenle olan ilişkileri incelenir. İkinci bölümde, bu kadar ayrıntılı olmamakla birlikte, daha sonra *Ethika*'da bulacağımız bazı görüşler, insan ruhu, tutkular, kölelik ve hürriyet konusundaki teoriler yer almaktadır. (L)

De Officiis (*Görevler Üstüne*), Cicero'nun en tanınmış felsefî eseri. (M.Ö. 44). Oğlu Marcus'a ithaf ettiği bu eseri üç kitaptan meydana gelir. Cicero'nun öteki retorik ve felsefe ile ilgili eserleri tamamıyle diyalog biçiminde olduğu halde bu eseri «Orator» gibi bir inceleme kitabıdır. İlk iki kitabında namuslu ve yararlı'dan, üçüncü kitabında da bu ikisi arasındaki çatışmadan orijinal bir şekilde söz eder. Bu eserinde öteki yunan filozoflarının özellikle Poseidonios'un etkisi açıkça görülür. (L)

DEONNA (Waldemar), isviçreli arkeolog (Cannes 1880). Önce Cenevre'de, sonra Atina Fransız arkeoloji okulunda öğrenci (1905-1908); öğrenimini tamamladıktan sonra Cenevre'ye yerleşti. Güzel Sanatlar okulunun, (1919-1922) daha sonra Sanat Tarihi Müzesinin müdürü (1921), ve 1925 yılında da klasik arkeoloji profesörü oldu. Birçok eser yazdı: ***Les Apollons Archaïques*** (Arkaik Apollonlar) [1908]; ***«l'Archéologie, sa Valeur, ses Méthodes*** (Arkeoloji, Değeri, Metotları) [3 cilt, 1912]; ***Dédale ou Statue de la Grèce Archaïque*** (Daidalos veya Eski Yunanistan'da Heykel [2 cilt 1930-1931]; ***Du Miracle Grec au Miracle Chrétien*** (Yunan Mucizesinden Hıristiyan Mucisezine) [3 cilt 1945-1948]). [L]

Deontology or Science of Morality (***Deontoloji veya Ahlâk Bilimi***), Jeremy Bentham'ın eseri. Yazarının ölümünden iki yıl sonra, 1834'te Londra'da yayımlandı. ***Fazilet Nazariyesi*** ve ***Faziletin Uygulama Yönünden İncelenmesi*** adlı iki bölümden meydana gelir. Eser, bilimsel olmağa çalışan bir faydacılığın (ütilitarizm) yeni tarzda bir açıklamasıdır. Bir çeşit «ahlâk aritmetiği»ni kuran Bentham, her zevk ve acıda yedi nitelik bulur: ***şiddet, süre, kesinlik, yakınlık, verimlilik, saflık, uzam.*** Ona göre, girişilecek bu hareket bu yedi açıdan değerlendirilir. Kazanç ve kayıplar bu yedi kategori içinde sıralanarak bir karşılaştırma ve tartma sonucunda değerlendirilir. (L)

DEONTOLOJİ i. (yun. *deon, -ontos,* olması gerektiği gibi ve *logos, bilim*'den fr. *déontologie*). Yerine getirilmesi gereken ödevleri konu edinen bilgi dalı. || *Tıbbî deontoloji,* hekimin hastalarına, meslektaşlarına ve topluma karşı davranışlarını inceleyen kuralların tümü.

— ANSİKL. *Tıbbî deontoloji*'nin temel kuralları Hipokrates'in ortaya attığı ünlü hekimlik yemininde yer alır. Hekim, diplomasını alırken bu yemini etmek zorundadır.

Tıbbî deontoloji, her ülkede kanunlara tabidir. Türkiye'de, 11 nisan 1928 tarihli ve 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı sanatlarının tarzı icrasına dair kanunda tabipler, ebeler, sünnetçiler, hastabakıcı ve hemşireler; 18 aralık 1953 tarihli ve 6197 sayılı Eczacılar ve Eczaneler hakkında kanunda da eczacılarla ilgili olarak, bunların mesleklerini ne yolda icra etmeleri gerektiğini gösteren hükümler yer almaktadır. (L)

Deor'un Ağıtı (*Deor's Lament),* VIII. veya X. yy.da yazıldığı sanılan anglosakson şiiri. Bir rakibinin yararına efendisinin gözünden düşen «scop» (veya şair) talihin kararsızlığını düşünerek acılarını unutmağa çalışır. Bu ağıt bentler halinde yazılmış tek anglosakson şiiridir. Deor ağıtının her bendini bir çeşit nakarat olan şu mısra ile sona erer: «Onun mutsuzluğu son buldu; benimki de bir gün öylece sona erebilir.» (L)

De Otio Religioso, Francesco Petrarca'nın latince eseri. Bu eserini Montrieux manastırında papaz Gherardo'yu gördükten sonra 1347'de yazmağa başladı ve 1356'da bitirdi. Asıl adı ilk baskıda *De Otio Religiosorum*'dur (Manastır Hayatı Üstüne). Fakat Latinlerin *«Otium Litteratum»*una (Edebiyatla Oyalanma) çok benzediği için sonraları *De Otio religioso* olarak değiştirildi. Eserde, manastırdaki yalnızlığın güzelliği anlatılır. Yeryüzündeki mutsuzluk ve tutkulardan sıyrılamayacağını bildiği halde Petrarca bu yalnızlığın özlemini duyar. (L)

DEOTYMA, polonyalı kadın şair, Jadwiga Luszczewska'nın takma adı. (Varşova 1834-ay.y. 1908). 1852-1860 Yılları arasında hazırlıksız olarak söylediği şiirleriyle, yazılı eserlerinin ulaşamadığı bir başarı kazandı. Vatansever bir şair olan Deotyma 1863'ten sonra üç yıl süreyle Rusya'da sürgün hayatı yaşadı. (L)

Deulino mütarekesi, 1618'de imzalanan mütareke, Ruslar şartları gereğince Beyaz Rusya'yı ve Ukrayna'nın Dnieper nehrinin sol kıyısında kalan bölümünü, Polonya'ya bıraktılar. (L)

DEO VAN TRİ, Laos dilinde **Kan Um,** Çinhindi'li derebeyi ve kumandan (1849'a

Foto. MEYDAN

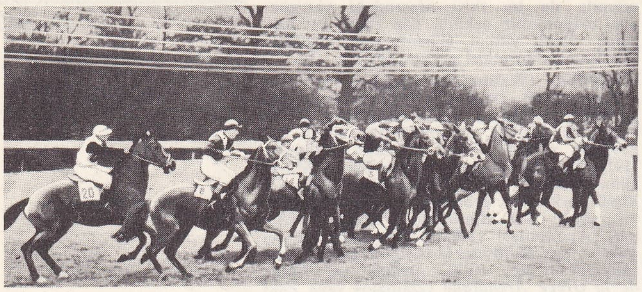

bir at yarışında **depar**

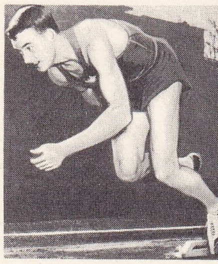

bir sürat yarışında **depar**

Antoine DEPARCiEUX

doğr. Lây-Şau 1908). Siyah nehir kıyısında Mucing-Lây'larına vârisi olarak, babasının yerine geçti. 1884'te Annam imparatorluğu hesabına Fransa'ya karşı yapılan savaşa katıldı. 1885'te başkaldıran Annam naibi ile küçük imparator Ham Nghi kendisine sığındılar. 1888'de Fransızlar Lây-Şau'ya girdiler; Deo-Van-Tri, fransız gezgini Pavie'nin etkisiyle, Fransızlarla barış yaptı (1890), Kızıl nehir havzasından Mekong nehri havzasına kadar bütün Çin sınırının bekçisi ve o tarihten sonra Yukarı Tonkin'de Fransa'nın en güvenilir dayanağı oldu. (L)

DE PAOLİS (Riccardo), italyan matematikçisi (Roma 1854-ay.y. 1892). Bologna Üniversitesi cebir ve analitik geometri (1878), Pavia (1880) ve Pisa üniversiteleri yüksek geometri profesörü. Luigi Cremona'nın öğrencisi, cebirsel geometri alanında çalıştı. Cebirsel eğriler teorisiyle ün yaptı. Bu konudaki görüşleri bugün topoloji denen bilimde gelişmeler sağladı. (L)

DEPAR i. (fr. *départ*). Spor. Bir yarışın başlama anı, çıkış. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Depar hakemi*, yarışı başlatan ve doğru depar yapılmasını sağlayan kişi. Atletizm yarışmalarında iki yanlış depar yapan atlet yarışma dışı kalır). ‖ *Doğru depar*, yarışa giren atletlerin aynı anda kalkış hareketi yapmaları. ‖ *Yanlış depar (Fo depar)*, atletlerin aynı anda yarışa başlamamaları durumu.

— ANSİKL. *Depar*, yapılacak koşunun uzun veya kısa olmasına göre önem kazanır. Yarış hakemleri, genellikle, atletlerin başlama çizgisi üzerindeki hareketlerini kontrol ederler. Depar önce «yerlerinize» sonra «dikkat» ve hemen ardından bir tabanca sesiyle başlar. Depar kurallara uygun olmadığı zaman hareket tekrarlanır. Sürat yarışlarında, atletler ayak kaymasını önlemek amacıyle, ayak burunlarını dayayabilecekleri bir tahta parçasını destek olarak kullanırlar. *Otomobil yarışlarında*, deparın şekli her koşunun tüzüğüne göre değişir. *Kürek yarışlarında*, yarış aynı dizi üzerinde bulunan teknelerden görülebilecek bir flama hareketi ile başlar. *Bisiklet yarışlarında*, depar «dururken» veya «hareket halindeyken» verilir. Birinci durumda yarışçılar tabanca sesini bekler, ikincisinde ise depar çizgisi üzerinde tam süratle geçerlerken kronometre çalışmaya başlar. *Yüzme yarışlarında* ise, depar, sırtüstü yüzme yarışları dışında, yüzücülerin aynı anda suya atlamalarıyle başlar. (L)

DEPARCİEUX veya **DE PARCİEUX** (Antoine), fransız matematikçisi. (Cessoux, Portes yakını, Cévennees 1703-Paris 1768). Güneş saati yapımıyle uğraştı, mekanikle ve suyun hareket sağlayan bir sıvı olarak kullanılması ile ilgili nazarî çalışmalar yaptı. Özellikle yaşlara göre ölüm oranını gösteren cetvelleriyle tanınır. İlk araştırmaları *Essai sur les Probabilités de la Durée de la Vie Humaine* (İnsan Ömrünün Süresi Üzerine Bir İhtimaller Hesabı Denemesi) [1746] adı altında yayımlandı. *Deparcieux cetvelleri* adını taşıyan bu istatistikler, her yaşa ait yaşama süresi ihtimaline pek az değer vermektedir. Sigorta şirketleri bu cetvelleri ancak, hangi yaş sınırları berisinde kazanç sağlamanın kesin olduğunu gösteren bir istatistik olarak değerlendirir. (L)

DEPARTMAN i. (fr. *département*). Fransa'da idarî taksimat. Bir vali ve bir genel meclis tarafından idare edilir. Bk. İDARE *bölgesi*. (L)

DEPAS AMPHİKYPELLON i. (yun. *depas*, bardak, kadeh ve yun. *amphikypellon*, çift bardak biçiminde olan). Truva'da II. kattan itibaren görülen bir kap tipine verilen ad. Bu ad Truva'da kazı yapan Schliemann tarafından Homeros'tan aktarılarak kullanılmıştır. Çift kulplu olan bu kaplar dış etkilerden uzak, Anadolu'ya has bir gelişim gösterir. Alişar, Kültepe ve Alacahöyük'ten çıkan örnekler Truva depaslarından oldukça farklıdır. (L)

DEPERET (Charles), fransız jeoloji bilgini (Perpignan 1854-Lyon 1929). Lyon Fen fakültesi dekanı. Dördüncü zamanın östatik hareketlere (okyanusların genel seviyesinin değişmesi) dayanan bir sınıflamasını yaptı. Bu sınıflama akarsu taraçalarıyle deniz seviyeleri arasında ilişkiler kurar. (L)

DE PİETRİ TONELLİ (Alfonso), italyan iktisatçısı (Carpi 1883-Venedik 1952). 1920'de Venedik Yüksek İktisat ve Ticaret enstitüsünde profesör oldu. Başlıca eserleri şunlardır: *La Speculazione di Borsa* (Borsa Spekülasyonu) [1913-1921]; *Teoria Generale dell'Equilibrio Economico* (Genel İktisadî Denge Teorisi) [1942]; *Manuele di Politica Economica* (İktisat Elkitabı) [1950]. (L)

DE PİETRO (Michele), italyan siyaset adamı ve avukatı (Lecce, 1884). Antifaşist davranışı yüzünden tutuklandı (1942). Liberal parti meclis üyesi (1945), Hıristiyan Demokrat parti senatörü (1948), 1953'e kadar Senato başkan yardımcısı, Fanfani ve Scelba kabinelerinde adalet bakanı oldu. (L)

DE PİRRO (Vito), italyan hukukçusu (Nocera, Salerno 1862-Parma 1913). Parma üniversitesinde başlangıç hukuku ve medenî hukuk okuttu. *Trattato sull'Enfiteusi* (Uzun Vadeli Kira Sözleşmesi Üstüne İnceleme) [1908] adlı eserinde eski kurumlarla yeni sosyal ve iktisadî zorunluklar arasında bir denge kurmağa çalıştı. (L)

DE PİSİS. Bk. PİSİS (DE).

DEPLASMAN i. (fr. *déplacement*). Spor. Millî veya milletlerarası bir turnuvada takımların karşılıklı olarak birbirlerinin şehir veya ülkesine giderek karşılaşma yapmaları. ‖ Bir takımın maç yapmak üzere kendi şehir veya ülkesinin dışına gitmesi. (Maçın oynandığı şehir veya ülkenin takımına *evsahibi*, gelen takıma ise *misafir* denir.) ‖ Takımda yer alan oyuncuların maç sırasında taktik icabı yer değiştirmesi, (Sağaçığın orta sahaya veya sola kayması, orta saha veya soldaki oyuncunun ise onun yerine sağaçık mevkiine gelmesi gibi.)

— Elektr. *Deplasman akımı*, elektrik alanının şiddetinin değişmesiyle yalıtkanlarda meydana gelen lokal elektrik akımı. (ML)

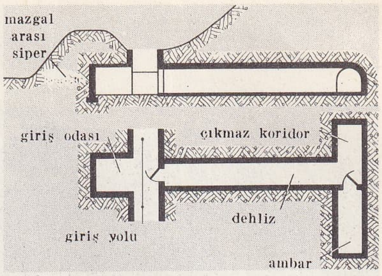

depo (teknol.)

DEPO i. (fr. *dépôt*). Eşya saklanan büyük ambar: *Gidip biraz daha kereste, hatıl, iri çivi getireyim, depoda hepsi var* (R.H. Karay). *Ateşe verilen depoların, cephaneliklerin hikâyeleri söylenirdi* (Ş.S. Aydemir). ‖ Bir tüccarın mallarını koyduğu mağaza, antrepo v.b. ‖ Su biriktirmeğe yarayan, taştan, saç levhalardan v.b. yapılmış büyük kap veya havuz. ‖ Havagazını sabit hacim ve değişik basınç altında toplamağa yarayan, sızdırmaz çeperli ve çok büyük hacimlerde yapılmış hazne. ‖ *Depo etmek*, biriktirmek, yığmak: *Her nevi fazla esliha, mühimmat ve malzeme münasip mahallere depo edilir* (Atatürk). ‖ *Hava deposu*, çeşitli alanlarda kullanılmak üzere içine basınçlı hava doldurulmuş madenî silindir. (Hava deposu özellikle su cenderelerini idare etmekte ve pompa tesislerinde debiyi düzenlemek veya su darbelerinin şiddetini azaltmakta kullanılır.) ‖ *Yeraltı deposu*, gazların depo edilmesinde kullanılan çok büyük hacimli, tabiî veya sunî yeraltı çukuru.

— Arkeol. *Depo buluntuları*, tarihöncesi çağlara ait, özel olarak depolanmış buluntular.

— Ask. Ordu mallarının saklandığı, bakım v.b. işlerinin yapıldığı kuruluş. (Eskiden cephane deposu dışında kalanlara *deppoy* denirdi.) ‖ *Ordu deposu*, sahra orduları için gerekli olan çeşitli malzeme ve erzağın korunduğu yer.

— Ask. denizc. Bir savaş gemisinde malzeme bakımı için gerekli maddelerin konulduğu yer.

— Dy. Lokomotiflerin seferde olmadığı zaman çekildiği, ayrıca bakım ve tamir işlerinin yapıldığı yer. Bk. ANSİKL.

— Petr. Petrol ürünlerinin dağıtımından önce, vagon ve sarnıç kamyonlarının, varillerin, bidonların, gaz şişelerinin v.b. doldurulduğu sanayi kuruluşu. ‖ *Yakıt deposu*, akaryakıtları, özellikle petrol ürünlerini depo etmeğe yarayan, çok büyük boyutlarda yapılmış kap. Bk. ANSİKL.

— Sanay. *Soğuk hava deposu*, kolayca bozulan yiyecek maddelerini, mümkün olduğu kadar sabit tutulan düşük ısıda bozulmadan saklayabilmek için yapılan depo. ‖ *Su deposu*. Bk. ANSİKL.

— Soğutma. Dondurucu akışkanı, kondansatör ve buharlaştırıcı arasında sıvı halde tutmağa yarayan kap. (*Eşanl.* TOPLAMA Şİ-ŞESİ.)

— Teknol. İçinde patlayıcı maddelerin muhafaza edildiği depo. Bk. ANSİKL.

— Tiyat. Dekor ve elbiselerin konulduğu yer.

— ANSİKL. Dy. Bir demiryolu *depo*'su, lokomotiflerin bakım ve tamiri, ikmal işleri için kurulmuş çeşitli tesislerden meydana gelir. Modern bir depoda, sökme ve büyük

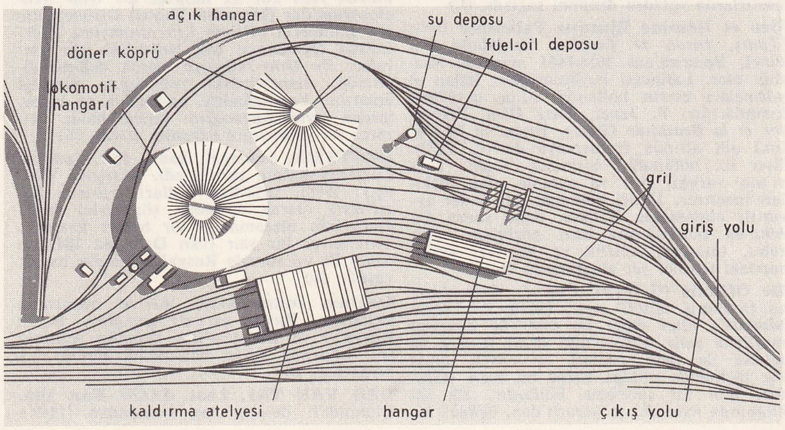

demiryolu **deposu**

Foto. A. i., Assoc. Press (LAROUSSE)

Fethiye depremi (1957)

tamir işleri için gerekli takımlarla donatılmış atelyeler; kömür; akaryakıt; su; kum gibi ikmal maddelerini otomatik olarak yükleyecek tesisler; yıkama ve yağlama atelyeleri; kazan besleme sularının kontrol ve tasfiyesi için bir laboratuvar, garda görevli personelin veya geçici olarak bulunan demiryolu işçilerinin sağlık ve istirahatine ayrılmış binalar bulunur.

— Petr. Petrol ürünleri için düzenlenen depolar çelikten yapılır; elektrik kaynağıyle birleştirilen bu saç levhaların dayanıklığı, depo boş ve doluyken ayrı ayrı hesaplanır. Kapasitesi 30 000 m³'e kadar çıkabilen bu depolarda basınç ve boşaltma supapları, tamir ve bakım işini yapacak ustaların depoya girebilmesi için açılmış muayene delikleri, koyu kıvamlı maddeleri ısıtmak için sarmal borular, v.b. bulunur. Doldurma boşaltma sırasında ve buharlaşma sonucu olacak kayıpları bir dereceye kadar önlemek için ham petrol, benzin, alkol gibi uçucu maddeler *yüzer tavanlı depolarda* saklanır. Sıvı gazlar için «Hortonsfer» adı verilen, küre şeklinde basınçlı depolar kullanılır. Gazlar, tabiî veya sunî yeraltı çukurları (mağara, galeri, maden ocağı), gözenekli toprak tabakaları (tükenmiş tabiî gaz veya petrol yatakları) veya tavanı geçirimsiz kaya veya topraklardan meydana gelen düzgün jeolojik oluşumlar gibi yeraltı depolarında toplanır.

— Sanay. Şehir suyunun dağıtımı için düzenlenmiş, sızdırmaz taş depolarda şebekeler besleyecek kadar su bulunur. Bir *su deposu*'nda, pis suların dışarı atılmasını veya deponun kısa zamanda boşaltılmasını sağlayan bir boşaltma deliği, suyu depoya getiren iletim borularıyle bağlantısı olan bir giriş deliği, depo içindeki suyu sabit seviyede tutmağa yarayan bir ayar deliği ve suyun dağıtım borularına verilmesini sağlayan bir çıkış deliği bulunur.
Şebeke borularındaki debiyi ayarlamak için, basınç düşürme ventillerinin altına, içindeki suyun tazyikli havayle basınç altında tutulduğu bir depo yerleştirilir. Bu depo, pompanın debisi maksimuma yükseldiği zaman debinin bir kısmını emer ve pompadaki debi sıfıra düşünce suyu yeniden şebeke borularına verir. Elektrik motopompundan çıkan dağıtım borularının uzunluğu yüzlerce metreyi buluyorsa, bu borular üzerine ayrıca bir tazyikli hava deposu yerleştirilir. Bu tazyikli hava, motoru besleyen elektrik akımı kesildiği zaman meydana gelen su darbesinin etkisini azaltır.

— Teknol. İçinde patlayıcı maddelerin muhafaza edildiği depolar üç çeşittir: **1.** *Temelsiz depolar,* içlerine konulan maddeler çok olduğu zaman, toprak yığını veya mazgal arası siperle çevrilmesi gereken hafif yapılar; **2.** *Gömülü depolar,* üzerinde kalın bir toprak tabakası bulunan bir dehlizden meydana gelen ve ambar bölümünün, yoldan bir dik açıyle ayrılarak çıkmaz bir koridora girdiği depolar; **3.** *Yeraltı depoları,* maden kuyusunun bir bölümünde bulunan ve atış yapılan dehlizlerle temas halindeki depolar.

◆ **Depocu** i. Depoya bakan kimse, ambar bekçisi.

◆ **Depolama** i. Depo etmek işi.

— Ask. İkmal dağıtımı sisteminin bir parçası. (Dağıtımda esneklik prensibine göre yedek ikmal maddelerinin büyük kısmı menzil art ve menzil orta bölgelerinde muhafaza edilir. Bu prensibe *depolama* denir.)

◆ **Depolamak** geçl. f. Depoya koymak, depo etmek. (ML)

DEPONENT sıf. Bk. ETKEN. EDİLGEN.

DEPOR i. (fr. *déport*). Borsa. Vadeli bir muamele türü. ‖ Vadeli satış yapan, kurun ileride düşeceğini düşünen ve pek özel durumlarda kıymetli evrakı bulamayarak gelecek vadeye kadar kâğıtların karşılık kıymetini ödemek şartıyle almak zorunda kalan bir satıcının (borsa dilinde baissier), kıymetli evrakı verene, bu muamele karşılığında ödediği prim. (M)

DEPORAUS i. Avrupa bitkibiti. (Kın kanatlıların *curculionidae* familyasından. *Sigaraböceği* de bu cinse girer.) [L]

DEPOZİTO i. (ital. *deposito*). Bir taahhüt sırasında işi taahhüt edene veya bir davanın çözümünü beklerken kanunla belirtilen ilgili bir kuruluşa teminat veya bağlanma akçesi olarak yatırılan fonlar veya değerler. (Bk. KAPARO. PEY *akçesi.* RÜCU *tazminatı.* TEMİNAT.) [M]

DEPPOY i. (fr. *dépôt*'dan). Bk. DEPO.

DEPRECATİO i. (lat. k.). Tanrıya, kutsal varlıklara, herhangi bir kudrete, hattâ bazen bir insana yöneltilen ve bir himaye, bir yardım veya bir tehlikenin uzaklaştırılması amacı güden ısrarlı dua.

— ANSİKL. Yüksek sesle *deprecatio* duası bir hitabet yöntemi oldu; *Pro Dejotaro* (Dejotarus İçin) adlı eserinde Cicero'nun Sezar'a hitabı, Corneille kahramanlarından Polyeucte'ün aynı adlı trajedide (IV. III). Josabeth'in *Athalie*'de (I. II), *Thésée*'nin *Phèdre*'in son bölümündeki duaları bu yöntemin uygulamalarıdır. *Iliada*'da Priamos'un, Akhilleus'un ayaklarına kapanarak ettiği dua, bu yöntemin ünlü bir örneğidir. (L)

DE PREDİS (Giovanni Ambrogio), italyan ressamı (Milano 1455'e doğr.-ay.y. 1517). 1482'de Ludovico Sforza'nın saray ressamı oldu. Leonarda da Vinci'nin çömezi, *Meryem Kayalıklarda* adlı eserin sipariş listesinde kardeşi Evangelisto ile beraber adı kayıtlıdır (1490'a doğr.). Çoğunlukla kimler olduğu tespit edilemeyen ve bazen ustasına atfedilen birçok portre yaptı: *Bir Soylunun Portresi* (Milano müzesi), *İmparator Maximilian'ın Portresi* (Viyana müzesi); *Kadın Portresi* (Jacquemart-André müzesi); *Erkek Portresi* (Bergamo, Londra müzeleri). [L]

DEPREM i. (esk. türk. *tepremek,* kıpırdamak'tan *depre-m*). *Yeni.* Yerkabuğunun anî hareketi ve sarsıntısı. (*Eşanl.* ZELZELE). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Mec.* Karışıklık, sarsılma: *Nasıl bir ruh depremi geçirdi, bilinmez* (Y.Z. Ortaç).

— Jeol. *Deprem dalgası,* kıyılarda büyük zarara yol açan büyük deniz dalgası. Deprem dalgaları uzun mesafeleri aşabilir. Bu dalgaların çeşitli nedenlerden doğduğu ileri sürülmektedir. Tamamen veya kısmen deniz altında meydana gelen volkan patlamalarından (Krakatoa, 1883), sarsıntılardan (Lizbon, 1755); büyük toprak parçalarının denize çökmesinden (Norveç, 1934) doğan deprem dalgaları görülmüştür.

— ANSİKL. Jeofiz. *Deprem*'ler çeşitli derecelerde olur; özel gözlemevlerindeki «sismograf»larla tespit edilebilecek zayıf depremler bulunduğu gibi, yerin yarılmasına ve kalabalık bölgelerde büyük felâketlere yol açabilecek derecede şiddetli depremler de görülür. Bu konuda tehlikeli sonuçlar doğurabilecek yanılmalardan sakınmak için, değerlendirmede temel sayılabilecek çeşitli unsurları iyice bilmek şarttır. Üzerinde durulabilecek ilk unsur, toprağın derinliklerindeki belirli bir bölgede meydana gelen ana sarsıntıdır. Bu sarsıntı, kabaca bir tahminle «merkez» veya «alt merkez» dediğimiz bir noktaya bağlanır («üst merkez» terimi ise, bu noktanın yeryüzündeki karşılığını gösterir). Alt merkez noktasındaki sarsıntının şiddeti, asıl sarsıntının, yani ilk sebebin şiddetiyle eşit tutulur; fakat bunu gereğince değerlendirmek çoğu zaman güçtür. Sonra, bu merkezden az veya çok uzak bir coğrafî bölge ele alınır, bu bölgeye varan çeşitli sarsıntı dalgalarıyle bu dalgaların dolaylı veya dolaysız etkileri incelenir: normali aşan toprak hareketleri, yapıların yıkılması, baraj çökmesinden ileri gelen su baskınları, yangınlar v.b. ve insan kaybı. Bu sonuçlar bazen de tesadüfî sebeplerle önemli derecede değişikliğe uğrayabilir. Belli sebepler, yer altının yapısı, direnci, yapı tarzı, ortalama nüfus yoğunluğu gibi şeylerdir; tesadüfî sebeplere gelince bunlar da depremin oluş saati, halkın alışkanlıkları gibi sebeplerdir. Bu nedenle şiddet bakımından aralarında büyük bir fark olmayan depremler birbirleriyle kıyaslanamayacak ölçüde zararlara sebep olur.

Tarihte derin izler bırakan depremlerin en çok sayıda insan kaybına yol açan depremler olduğu kabul edilir. Meselâ 526'da Akdeniz kıyılarında meydana gelen bir depremde 120 000-200 000 kişi ölmüştür. 1692 Sicilya depremi 60 000; 1735 Lizbon ve 1797 Quito depremleri de 40 000'er kişinin ölü-

Gediz depremi (1970)

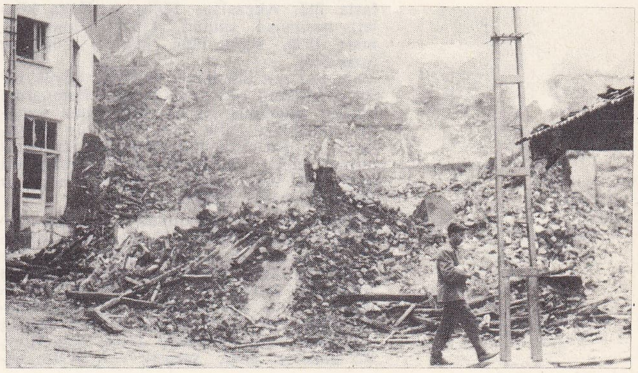

Foto. Yeni Sabah arşivi, A. Uskan (MEYDAN)

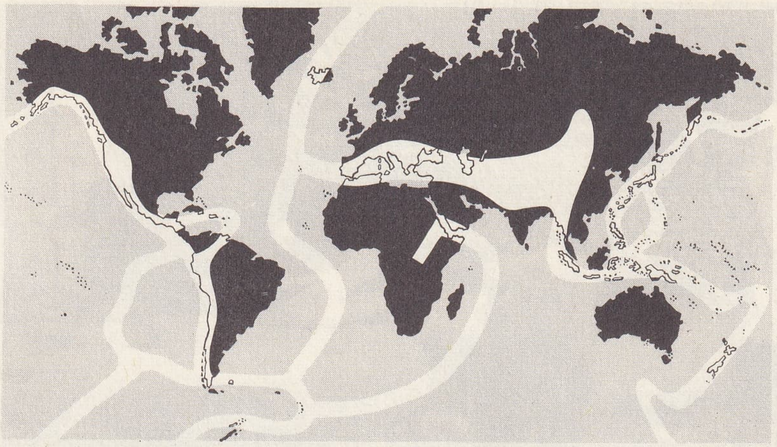

deprem yüksek sarsıntı bölgeleri (beyazla işaretli)

müne yol açmıştır. Önemli depremler arasında Pointe-à-Pitre şehrinin yıkılmasına sebep olan 1843 Guadeloupe depremi, 1904 Calabria depremi, San Fransisco'da yangınlara yol açan 1906 Kalifornia, 1906 Şili, 1908 Messina, 1909 Provence, 1917 Guatemala, 1920 Kansu depremleri ve özellikle 1 eylül 1923'te Tokyo, Yokohama ve daha birçok şehri yerle bir eden 100 000'den fazla kişinin, elektrik kontağı ve havagazı borularının kopması yüzünden çıkan yangınlarda kömürleşerek ölmelerine sebep olan Japonya depremi sayılabilir. Ayrıca 25 000 kişinin ölümüne yol açan 25 ocak 1939 Şili depremi ile 10 kasım 1940 Romanya depremi çağımızın büyük depremleri arasında yer alır. Yakın zamanlarda meydana gelen Yunanistan (özellikle 1953'te Ege adalarında), Cezayir (Orléansville, 9 eylül 1954), Fas (A-

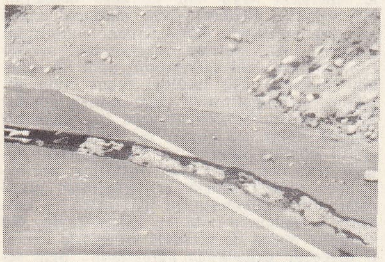

deprem sonucu bir asfalt yolda meydana gelen çatlak

gadir, 29 şubat 1960), İran (1962) ve Yugoslavya'da Üsküp depremleri (1963) sayılamayacak kadar çok insanın ölümüne yol açmıştır.

Türkiye'de depremler. Türkiye'de M.S. I. yy.dan itibaren meydana gelen depremler bilinmektedir. *(Türkiye ve Civarının Deprem Kataloğu,* 1967). Başlıcaları: İzmir (668, yaklş. ol. 20 000 ölü), Erzincan (1458, 30 000 ölü), İstanbul (14 eylül 1509, 13 000 ölü), İzmir (12 temmuz 1688, 15-20 000 ölü), Çeşme (15 ekim 1883, 15 000 ölü), Erzincan (26 aralık 1939, 32 372 ölü), Ilgaz (1943, 4 016 ölü), Fethiye (1957, bütün evler yıkıldı), Varto (1966, 4 000'den fazla ölü), Gediz, Kütahya (28 mart 1970, 1 000'den fazla ölü. Akçaalan, İğdiş ve Kaya köyleri haritadan silindi), Gediz, Emet (31 mart 1970, 8 294 bina yıkıldı, 1 000'den fazla ölü).

Yapı tarzının ölü sayısı üzerinde büyük bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Betonarme binalar genellikle iyi dayanır. Buna karşılık, duvarları kalın olsa bile köy evleri, tavan ve çatıların kaymasıyle içindekilerin başına çöker. Tehlikeli deprem bölgeleri için özel yapı tarzları bulmak ve bunu kanunla zorunlu kılmak gerekir.

Yeryüzünde ve yeraltında meydana gelen depremlerin etkisi oldukça büyük olabilir. Çoğu zaman toprak kabarmaları, çöküntüler, faylar meydana gelir; 1906 San Francisco depreminde böyle bir fay görülmüştür; boyu 470 km'yi bulan bu fay önüne çıkan her türlü araziyi hemen hemen doğru bir çizgi üstünde ikiye bölmüştür. Bu duruma göre, yerüstü ve yeraltı sularının akışında önemli değişikliklerin meydana gelişi hiç de şaşılacak bir olay değildir. Öte yandan bu faylar boyunca, birbirinden ayrılan arazi parçalarının çoğu zaman yatay ve dikey olarak kaydıkları, eski düzen ve biçimin kilometrelerce genişliğinde bir alanda değişikliğe uğradığı görülür.

Bir depremde etkilenen bölgelerin genişliği depremin sebebiyle yakından ilgilidir. Buna göre depremler şöyle sınıflanabilir:

1. *Çöküntü depremleri,* yer altındaki bazı boşlukların birdenbire çökmesinden ileri gelir. Bazen çok şiddetli olan bu çeşit depremler, etkisini özellikle dar alanlarda gösterir; 1879'da İsviçre'nin Glaris kantonunun küçük bir kısmında olan deprem buna örnektir.

2. *Volkanik depremler,* yanardağ püskürmelerinden önce veya püskürmeyle birlikte olur. Bu depremin sebebi kapalı olan yanardağ bacasından çıkmak isteyen gaz veya lavın vuruntusudur. 1883'te Ischia (İtalya) adasında meydana gelen deprem bu çeşit bir deprem sayılabilir. Yalnız birkaç kilometre öteden duyulabilen bu deprem Casamicciola şehrini yıkarak bu küçücük adada 3 000'den fazla insanın ölümüne yol açmıştır. Oysa, eski ağzı adanın ortasında bulunan aynı yanardağ 1302 yılından beri hiçbir faaliyet göstermemişti.

3. *Tektonik depremler,* depremlerin en önemli olanıdır. Bunların kesin sebebi henüz tartışma konusudur ve sebebin tek olmadığı da şüphesizdir. Tektonik depremler yer kabuğunun, jeolojik sebeplerle bozulmuş olan izostatik dengesini elde etmesinden doğabileceği gibi, bazı faylar boyunca gelişen ağır ve belirsiz kaymaların sebep olduğu gerilim yığınlarından da ileri gelebilir. Onun için deprem bakımından en tehlikeli bölgeler («deprem bölgeleri») sıradağların ve büyük deniz çökeklerinin yanıbaşında bulunur (Japonya, Şili, Sonda adaları ve küçük ölçüde Akdenizin çevresi).

Önemli tektonik depremlerde hemen her zaman, ilk sarsıntıdan sonra, gittikçe daha az şiddette gelen ve günlerce, hattâ aylarca sürebilen bir dizi hafif depremler görülür. Bu ikinci derecedeki sarsıntılar, deprem merkezinin bulunduğu bölgede denge ve gerilimin ayarlanmasıyle açıklanır. Bunun tersine olarak şiddetli bir depremden önce hafif öncü depremlerin meydana geldiği daha sık görülür; bununla beraber bu konuda yapılan sayısız incelemelere rağmen bu gibi zayıf depremlerin ardından büyük bir sarsıntının gelip gelmeyeceğini kestirmek çok güçtür.

Tektonik depremlerin incelenmesi, Yerkabuğunun az veya çok derin tabakalarının fizik ve mekanik yapısı bakımından önemli bir rol oynar. Bu çeşit bir incelemede göz önünde bulundurulacak etkenler şunlardır:

1. *deprem merkezinin derinliği,* bilinen depremlerin çoğunda deprem merkezi, yer yüzüyle 50 km'lik bir derinlik arasında bulunur. Fakat yerin 700 km kadar derinliğinde, derin merkezli depremlerin meydana geldiği yakın zamanlarda anlaşılmıştır. Bu gibi depremlerin etkileri coğrafî bakımdan çok yaygın ve geniş olabilir; fakat genellikle hiç bir yerde büyük zarara yol açmaz;

2. *yayılma dalgaları.* Deprem dalgaları titreşimli dalgalardır; başlıcaları şunlardır: boylamasına iç dalgalar, enlemesine iç dalgalar ve uzun dalgalar; boylamasına iç dalgalar, uzak bir yerde ilk defa beliren dalgalara denir; enlemesine iç dalgalar ikinci olarak gelen dalgalardır; derin depremler dışında yüzeysel olan çeşitli dalgalara da uzun dalgalar denir; çünkü bunların titreşim devresi ötekilerden daha uzundur.

Bu dalgaların çeşitli sismoloji istasyonlarınca «sismogram» adı verilen grafikler halinde kaydı ve bu kayıtların karşılaştırılmasıyle deprem merkezinin derinliği ve merkez üstü noktası kesinlikle bulunabilir. İç dalgalar geçtikleri çeşitli tabakaların esnekliğiyle belirlenen bir yayılma hızı gösterir; deprem merkezi derinse hız da fazladır. Sürekli kırılma yüzünden bu dalgaların yolağı yukarı doğru hafifçe içbükey biçimdedir, hızları da boylamasına iç dalgalar için 7,5-15 km/s, enlemesine iç dalgalar için 4-7,5 km/s kadardır, yüzeysel dalgalar, 4 km/s'lik bir hızla yayılır. Ayrıca, iç dalgalar, «yerçekirdeği» adı verilen 3 000 km derinliğe ulaştıkları zaman gerçek bir kırılma ve yansımaya uğrar; yeryüzüne geri dönen bütün bu dalgaların tespit edilerek inceden inceye gözden geçirilmesiyle Yer'in iç yapısı hakkında bir fikir edinmek mümkün olabilir.

Son olarak, bazı özel deprem olaylarına da işaret edelim. Deniz kıyısı yakınında veya denizde olan depremler, hava olaylarından ileri gelen kabarmalardan farklı olarak korkunç deniz kabarmalarına yol açabilir (Japonya'daki *Esunami*'ler). Öte yandan, insanların hayal gücünü işleten çeşitli belirtiler de deprem olacağına birer işaret sayılmıştır, fakat bunlar daha çok volkan faaliyetleriyle ilgilidir (buhar, duman, alev v.b. püskürtüleri). Aynı şekilde, deprem sırasında topraktan gelen gürültünün kaynağını bulmak ve bunu belirli bir sebebe bağlamak da pek kolay değildir. Geçmişte, bazı şiddetli hava olayları (kasırga, fırtına, siklon v.b.) ile depremler arasındaki az veya çok tesadüfî ilintiler üzerinde durulmuştur. Bu olayların bazı hallerde, önceden var olan gizli gerilimlerin boşanması için bir «tetik» rolü oynama ihtimali tahminen inkâr edilemezse de günümüzün bilim adamları buna ancak bir istisna olarak bakarlar. Fakat, gene de insan açısından pratik önemi gözönünden tutularak bu konu üzerinde sürekli çalışmalar yapılmaktadır.

Bununla beraber, okyanuslar üzerinden geçen bir siklon ile *küçük deprem hareketi* adı verilen özel bir deprem kategorisi arasında birtakım ilişkiler bulunmuştur. Yeteri kadar duyarlı ince âletlerle her yerde gözlenebilecek olan bu olay yerin aralıksız olarak hareket ve sarsıntı içinde olmasıdır; genliği çok küçük olduğu için bizim doğrudan doğruya duyamadığımız, bu sarsıntının genliği, siklonlar yüzünden meydana gelen çalkantıların ve su basıncının yer kabuğunu mekanik olarak etkilemesiyle günden güne değişir. Bu sarsıntının gözlemi, siklonların ilerleyişini ve yapabileceği etkileri kestirmede kullanılan metodun temelidir ve bu alanda daha büyük bir kesinliğe varmak için çalışmalar yapılmaktadır.

◆ **Depremsel** sıf. Jeofiz. Depremde sarsım aşamasını takip eden çizgi için kullanılır. ‖ Depremlerde ve bunların meydana getirdiği sarsıntılarla ilgili. ‖ *Depremsel araştırma,* yer yüzeyine yakın bir patlama olduğunda ses dalgalarının bir bölümünün değişik yapıda iki tortul tabakanın değme yüzeyinde yansıması özelliğine dayanan jeofizik araştırma usulü. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Jeofiz. *Depremsel araştırmada,* ses dalgasının gönderilmesiyle yeryüzeyine dönmesi ve bir sismograf tarafından kaydedilmesi arasında geçen zaman, değişik yapıda iki tortul tabakanın aynı adı verilen değme yüzeyinin hangi derinlikte bulunduğunu anlamağa yarar. Bir toprak profili boyunca kullanılan bu *depremsel-yansıma* usulüyle gerçek bir toprak kesiti çıkarılır. Yansıyan dalga yerine kırılan dalgalardan yararlanılırsa buna *depremsel-kırılma* usulü denir. Bu usulle dalgaların toprak tabaka-

Foto. A.F.P. (LAROUSSE)

larındaki yayılma hızı belirlenir, ayrıca tabanın derinliği yaklaşık olarak ölçülür.

◆ **Depremlilik** i. Jeofiz. Dünyanın belli bir bölgesini etkileyen sarsıntıların sıklık ve yoğunluk derecesi.

◆ **Depremsiz** sıf. Jeofiz. Deprem olayları görülmeyen *Harz ve Fichtelgebirge depremsiz bölgeleri.*

◆ **Depremsizlik** i. Jeofiz. Deprem olaylarının yokluğu. (LM)

DEPRENMEK dönşl. f. (esk. türk. *tepremek*'ten *depre-n-mek*). Kıpırdamak, kıpırdanmak: *Yanında bir kuru matara var. İçinde bir şey depreniyor* (Cevdet Paşa). [M]

DEPRESİASYON i. (fr. *dépréciation*). Bk. DEĞER *azalması.*

DEPRESÖR i. (fr. *défresseur*). Katı maddelerin yüzdürme usulüyle ayrılmasında kullanılan ve bazı maddelerin su ile ıslanma eğilimlerini önemli bir şekilde artıran ayıraç: *Sodyum silikat bir gang depresörüdür.* (L)

DEPRESSARİA i. Avrupa güvesi. Kanatlarını sırtında düz tutan küçük bir böcektir. Sebze bahçelerine zarar verir. Tırtılları ipeğimsi tellerle havuç, kimyon v.b. gibi bitkileri sarar. (Küçük pulkanatlıların *gelechidae* familyasından.) [L]

DEPRESYON i. (fr. *dépression*). Bk. ÇÖKÜNTÜ.

DEPREŞMEK dönş. f. (esk. türk. *tepreşmek*'ten *depre-ş-mek*). Nüksetmek, yeniden ortaya çıkmak: *Dertlerimiz depreşti.* (M)

DEPRETİS (Agostino), italyan siyaset adamı (Mezzana Corti, Pavia yakını, 1813-Stradella 1887). Mazzini ve Garibaldi'nin yakın arkadaşı ve Sicilya seferinde Garibaldi'nin yoldaşları olan *Mille*'lerin (Bin'ler) önderlerinden biri oldu. Bir süre Sicilya'da *Prodittatore*'lik yaptı; özellikle parlamentoda, önce aşırı sol kanadın başı, sonra hükûmet üyesi ve başkanı olarak birinci derecede siyasî rol oynadı. Solcular ilk defa onun hükûmet başkanlığında iktidara geldiler (1876-1878). İktidarda kalabilmek ve tekrar hükûmet başkanı olabilmek için (1878-1879 ve 1881'den ölümüne kadar) kurnazca davrandı. *Trasformismo* adıyle uyguladığı parlamento tekniği ile aslında çok değişik siyasî inançlara sahip olan siyasetçileri «Düzen ve Hürriyet» adlı programında birleştirmeyi başardı. Gerçek bir devlet adamı niteliği taşıdığı şüpheli olmakla beraber, önemli kanunların çıkarılmasına katkıda bulundu ve italyan siyasetini 1882'de Üçlü İtifak'a yöneltti. (L)

DEPREZ (Marcel), fransız fizikçi ve elektronikçisi (Aillant-Sur-Milleron, Loiret, 1843-Vincennes 1918). Yüksek Madencilik okulunu bitirdikten sonra, bu okulda müdür yardımcısı olarak kaldı. Önce çeşitli mekanik ölçü âletleri tasarladı, sonra elektrikle ilgilendi ve 1882'de Arsonval ile birlikte hareketli kadranlı klasik galvanometreyi icat etti. Aynı yıl Münih sergisinde bir buhar makinesinin ürettiği enerjiyi kısa mesafeye ileten bir Gramme makinesi (Gram halkalı dinamosu) sergiledi. 1883'te Vizille'den Grenoble'e kadar 14 km boyunca 7 B.G. değerinde bir gücü iletti; böylece enerji nakli meselesine ilk çözümü getirdi. Bilimler akademisi üyeliğine (1886), Sanatlar ve Meslekler konservatuvarı profesörlüğüne (1890) tayin edildi; ısı ve işin eşdeğerliliği ve sürtünme ile ilgili çalışmalar yaptı. (L)

DEPTFORD, Londra'nın güneydoğusunda sanayi varoşu, Thames'in güneyinde. Büyük Petro gemi yapımı tekniğini buradaki tersanelerde öğrendi. Kimya sanayii (sabun). Petrol rafinerileri. Metalürji. Antrepolar. (L)

De Profundis («karanlık çukurun derinliklerinden» anlamında lat. k.). Genellikle ölüler için günah çıkarma töreninde okunan bir mezmurun (Mezmur CXXIX) ilk kelimeleri.

◆ **İ.** CXXIX mezmur'un adı. (L)

DEPUVANTAJ i. (fr. *dépointage*). Tekst. Arabalı vargellerde araba çıkışı bittikten sonra, iğlerin ucuna sarılmış birkaç halka ipliği sökülüp sarıma hazırlamak için iğlerin normal büküm yönüne ters olarak döndürülmesi. Bu işlemi makine otomatik olarak yapar. (L)

DE QUAY (Jan Eduard), hollandalı siyaset adamı ('S Hertogenbosch 1901). İkinci Dünya savaşında Hollanda Direniş hareketini örgütlemeden önce Tilbat ili valisi oldu (1946-1959). 12 Mart 1959 milletvekili seçimlerinden sonra koalisyon kabinesini kurmakla görevlendirildi (19 mayıs). 15 Mayıs 1963 seçimlerine kadar iktidarda kaldı. 1964'ten beri K.L.M. hava yolları şirketini yönetmektedir. (L)

DE QUİNCEY (Thomas), ingiliz yazarı (Greenheys, Manchester, 1785-Edinburgh 1859). Küçük yaşta babasız kaldı, çocukluğu sıkıntı içinde geçti, Oxford üniversitesine gönderilmeden önce Londra'da iki yıl (1801-1803) çok güç şartlar altında yaşadı. Oxford'da sık sık çektiği baş ağrısını dindirmek için gittikçe artan oranlarda afyon almağa alıştı; bundan sonra da afyon alışkanlığından vaz geçemedi. 1807'de *Göl Şairleri* diye bilinen Coleridge, Wordsworth ve Southey ile arkadaşlık kurdu. 1809'da Göller bölgesinde Grasmere'e, ozan arkadaşlarının yanına yerleşti, 1820'ye kadar Westmoreland'da kaldı. Edebiyata Londra'da bulunduğu 1820-1828 yılları arasında başladı. Burada yayımladığı ilk kitabı *Confessions of An English Opium Eater*'dır (Bir İngiliz Afyon Düşkününün İtirafları) [1821]. Bu eser, önce *London Magazine* dergisinde yayımlandı. Bunun ardından Londra'da ve 1828'de yerleştiği Edinburgh'da birçok makale ve deneme yayımladı. Bunların en tanınmışları: *On Murder Considered as One of the Fine Arts* (Adam Öldürmenin Güzel Sanatlardan Sayılması Hakkında) [1827]; *Suspiria de Profundis* (Derin İç Çekişler) [1845]; *The English Mail Coach* (İngiliz Posta Arabası) [1849]. Kitaplarında, bütünüyle romantik bir fantezi ile duyguların çözümlenmesi uyumlu bir biçimde birleşmiştir. Quincey bu çözümü bilinç altının sınırlarına kadar götürür: Gérard de Nerval'i olduğu kadar, Baudelaire'i de büyülemiştir. (L)

DER edat. (fars. *der*). *Esk.* «içinde» ve «-de» anlamıyle bileşik isimler yapmakta kullanılır.

— *Esk. Der-âguş*, «kucakta», kucaklama: *Her vakit böyle karşısına çıkacak, sevmek, der-âguşlar içinde mest olmak isteyen mustarip ruhu onu böyle hırpalayacak* (H.Z. Uşaklıgil). *Ey Marmara'nın mâi der-âguşu içinde / Ölmüş gibi dalgın uyuyan tûde-i zinde* (T. Fikret). ‖ *Der-âguş etmek*, kucaklamak: *Kendisini der-âguş eden biri vardı, bir adım atmış idi ve kendisini Behlûl'ün kollarına vermiş idi* (H.Z. Uşaklıgil). *Derambar etmek*, stok yapmak. ‖ *Der-ân*, derhal, hemen: *Gösterirsin der-ân buna rû* (Recaizade Ekrem). ‖ *Der ceng-i evvel*, her şeyden önce. ‖ *Dercep etmek*, cebe koymak, kazanmak, almak: *Başıma belâ çıkarmak istemezsen hissemizi dercep eder, çekiliriz* (R. H. Karay). ‖ *Derdest etmek*, yakalamak. ‖ *Der-hâtır*, hatırda. ‖ *Der-hâtır etmek*, hatırlamak: *Gurbette dost kadrini der-hâtır et Kemal* (Yahya Kemal). *Her ne kadar hafızada bunlar tamamiyle kalmamış ise de başlıcalarını şimdi der-hâtır edebiliyorum* (A. Rasim). ‖ *Der-kâr*, aşikâr, belli, açık: *Da'vâda olur mu hakkı der-kâr* (Abdülhak Hâmid). *Millet meclisinin anlarca faidesi der-kâr ise de bizim tebaamız ...* (Ziya Paşa). İş üzerinde, meşgul olan. ‖ *Der-kemîn*, pusuda. ‖ *Derkenâr*, not, kenarda yazılan yazı. Kucakta. ‖ *Der-kenâr etmek*, kenara yazmak, not etmek. Kucaklamak: *Mâder-i dehr mevâlidi ki durmaz doğurur / Der kenar etmek için dir anı bâb-yı adem* (Âkif Paşa). *Mâder-i ma'sumu etmiş der-kenâr* (Muallim Naci). ‖ *Der-meyan* veya *der-miyan*, arada, ortada. Söz arasında söyleme, ortaya koyma: *Maksûd-ı hayatı der-meyan et / Ferdâ-yı beşer nedir beyan et* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Derniyâm*, kılıfında, kınında olan (kılıç): *Mısır içre kalmasın dedi bir tîg der-niyâmı* (Yahya Kemal). ‖ *Der-pey*, ardı sıra: *Bu sergerdarlığa âzâdelik elbette der-peydir* (Nedim). ‖ *Der-zencîr*, zincirde, zincire vurulmuş: *Değildir şir der-zencîre töhmet acz-ı ikdâmı* (Namık Kemal). [M]

DER i. (fars. *der*). *Esk.* Kapı: *Bilmem ne istiyor derimizden nesimi subh* (Abdülhak Hâmid).

— *Esk. Der-best* (veya *der-beste*), kapalı kapı: *Eylemiş derbeste dükkânın tabib-i rüzgâr / Hokka-i pîrûze-i gerdunda daru kalmamış* (Nabi). ‖ *Der-bân*, kapıcı. ‖ *Derbân-ı felek*, güneş. ‖ *Der-i ümmîd*, umut kapısı. (M)

—DER ek (fars. *deriden*, yırtmak, delmek'ten *-der*). *Esk.* «Yırtan», «delen» anlamalarıyle bileşik sıfatlarda kullanılır: *Ciğer-der*, ciğer delen; *perde-der*, perde yırtan, edepsiz; *saf-der*, saf yaran: *Ol saf-der-i düşmenhuş-ı nazmem ki husûsâ / Şemşîr-i zebânından ahibba hazer eyler* (Nef'i). [M]

DERÂ veya **DERÂY** i. (fars. *derâ* veya *derây*). *Esk.* Deve ve benzeri hayvanların boynuna asılan çan: *Sen ol haremde ki mahmil-nişîn-i izzet idin / Ne kârvan-ı adem vardı ne derâ-yi vücûd* (Nevres). ‖ *Derâ-yi deyr*, kilise çanı: *Bu gamdan asılı kaldım dera-yi deyr gibi* (Hayalî). [M]

DERÂ, Suriye'de şehir; Havran'da, idare merkezi, Ürdün sınırı yakınında, Şam-Amman yolu üzerinde; 16 000 nüf. Tohum ticareti. Eyüp Peygambere ait olduğu söylenen bir türbe ile emevî halifesi Ömer bin Abdülaziz'in yaptırdığı Ömerî camii. — *Derâ ili*, Havran'ın Suriye bölümünde uzanır; 298 600 nüf.

— Tar. Osmanlılar zamanında Suriye valiliğine bağlı Havran sancağının yedi ilçesinden biri olan Derâ'ya *Şeyh Sa'd* da denir. İmparatorluğun son günlerinde nüfus 7 000 idi. Bölgede daha çok el-Mehamid arap kabilesi ile bazı dürzî kabileleri yaşamaktaydı. Şeyh Sa'd, XX. yy.da sancak merkezinin Süveyde'ye taşınması üzerine ilçe oldu. 1918'de İngilizler tarafından alınan Derâ bir yıl sonra fransız mandasına bırakıldı. 1925'te patlak veren ayaklanma 1926'da bastırılabildi. İkinci Dünya savaşında bir süre yine İngilizlerin eline geçti. Suriye'nin bağımsızlığını kazanmasıyle Şam'a bağlandı. (ML)

DERACAT, Pakistan'da bozkır görünümünde ova, İndüs ve Süleyman sıradağları arasında. Yalnızca su kenarlarında hurma, kavak ve ılgın ağaçları bulunur. (L)

DE RADA (Girolamo), arnavut asıllı italyan yazarı (Macchia San Demetrio Cosenza 1814-ay.y. 1908). Kendisine ilham kaynağı olan halk türkülerini derledi, sonra arnavutça şiirler yazmağa başladı: *Këngët e Milosaos, Djalë i Sun Dimtrarittë Shkodrës* (İşkodra Despotunun Oğlu Milosao'un Türküleri) [1839-1843]; *Skenderbeu i Pafat* (Talihsiz İskender Bey) [1872-1884]. Arnavutluğu daha iyi tanıtma amacıyle birçok italyanca şiir de yazdı; arnavut milliyetçiliğini savunan iki gazetenin yazı işleri müdürlüğünü yaptı. (L)

DERA GAZİ HAN, Batı Pakistan'da (Multan), şehir, İndüs kıyısında; 32 000 nüf. İpek, yün ve fildişi işleri. Besin sanayii. (L)

DERAİN (André), fransız ressamı (Chatou 1880-Garches 1954). Picardie asıllıdır. Babası, Chatou'da ekmekçilik ve pastacılık yapıyordu. Ciddî bir eğitimden sonra mühendis olmağa hazırlanırken, 1898 yılında Julian akademisine devama başladı. 1899'da Vlaminck ile tanıştı. Vlaminck o sıralarda, saf ve karışmamış boyalarla manzara resimleri yapıyordu. Atelyesini paylaştığı Vlaminck ile birlikte, Chatou'dan Carrières'e kadar bütün Sen kıyısında bu yolda çalışmalar yaptı. Ghirlandaio'nun *İsa'nın Kendi Çarmıhını Taşıması* kompozisyonunu 1901'de bu anlayış içerisinde kopya etti. Henri Matisse bu cesur kopyayı gördü ve beğendi. 1902'den 1904'e kadar Commercy'de askerliğini yaptı. İlk önemli tablosu *Suresnes'de Balo* (Saint - Louis müzesi) 1903 tarihlidir. Mühendis olmaktan vaz geçip, ressamlıkta karar kıldı. Pecq, Montesson, Marly, daha sonra (1905) Collioure ve Marsilya'da çalıştı. O yıl Sonbahar salonu ve Fov'ların bağımsız sanatçılar salonuna katıldı. (Bk. FOVİZM.). Londra yolculuklarından (1905, 1906, 1907, 1910), Thames nehri ve Hyde park peyzajları ile döndü. 1906'dan sonra resmi, yalnız renklerle ifade etmekten vaz geçti ve Cézanne'in etkisi ile biçim kaygısının giderek daha ağır bastığı kompozisyonlara yöneldi (Estaque, Cassis, Martigues'den manzaralar). 1910'da Picasso ile Sadaques'de (İspanya) resimler yaptıysa da hiç bir zaman kübizmi benimsemedi, gerçeğin görünüşlerini son sınırına kadar stilize etmekle yetindi. Fransız primitiflerinin ve zenci heykel sanatının etki-

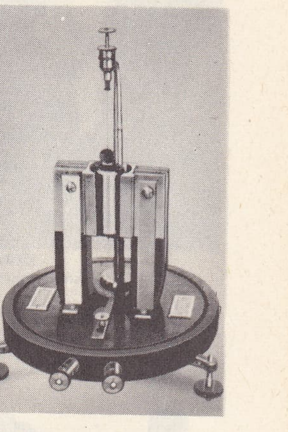

DEPREZ'in kadran hareketli galvanometresi

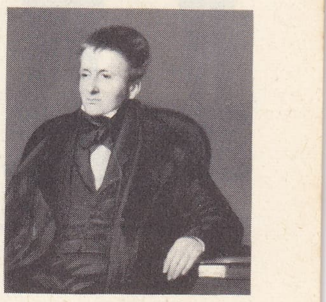

Thomas DE QUİNCEY

Foto. National gallery (LAROUSSE)

«Thames'de Köprü» Annonciade müzesi, Saint-Tropez, Fransa

DERAİN kendi portresi

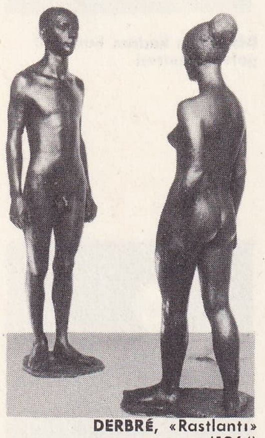

DERBRÉ, «Rastlantı» tunç (1964) Hervé galerisi, Fransa

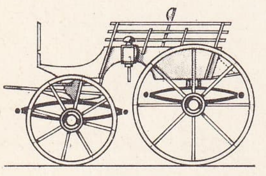

derby

siyle, 1911'den sonra dinî figürler, sade, ağırbaşlı natürmortlar yaptı. Bu, Derain'in «gotik» dönemidir. Bu dönemde *Cumartesi*, (Batı Sanatları müzesi, Moskova), *İsa'nın Son Akşam Yemeği, İki Kızkardeş, Paul Poiret'nin Portresi* adlı tabloları ile Vers, Cahors, Saint-Cirq-Lapopie peyzajları vardır. 1913'te Martigues'e döndü. Braque ve Picasso ile Montfavet'de iken savaş başladı. Yeniden silâh altına alındı; Champagne'da, Somme'da, Verdun'de, Aisne'de, Vosges'da savaştı. 1920'de Cahors'a döndü. 1921'de Roma ve Castelgandolfo'ya gitti. Gün geçtikçe eski ustalara daha çok bağlandı, onları örnek alarak resimlerine yepyeni ve orijinal bir nitelik vermeğe çalıştı. Sanary, Bandol, Ollières, Saint-Maximin, Les Lecques, Saint-Rémy-de-Provence'tan yaptığı peyzajlarında olduğu kadar figür kompozisyonlarında, çıplaklarında ve portrelerinde beliren bu tutuma sonuna kadar bağlı kaldı. 1928'de *Av* adlı tablosu ile Carnegie ödülünü aldı. 1935 Yılında Chambourcy'ye çekildi. 1908'den beri salonla ilişkisi olmadığı halde, 1937'de açılan bağımsız sanat ustaları sergisine katıldı. Bunun etkisi büyük oldu. Daha sonra da inzivaya çekildi. Abstre (soyut) resim yapanların ve gerçeküstücülerin aşırılıklarına, Akdeniz gelenekçiliğine olan sevgisi ve ağırbaşlılığı ile karşı koydu. Resimlerinin konularını özenle seçti, yağlıboya tekniğinde ise büyük bir ustalığa vardı. Desinatör ve gravürcü-ressam olarak önemli eserler verdi: Apollinaire'in *«Çürüyen Büyücü»* adlı şiirini (1908), Petronius'un *Satiricon*'unu (1934), La Fontaine'in *Masallar*'ını (1950) resimledi. Ayrıca yaptığı tiyatro elbise ve dekorlarını da saymak gerekir: *Garip Dükkân*, 1919; *Rekabet*, 1932; *Sevilla Berberi*, 1953. Seramikçi Metthey ile ortak çalışmalar yaptı. Heykelleri de vardır. André Derain'in resimleri, Çağdaş sanatlar müzesi ile birçok büyük kamu koleksiyonundadır. (L)

DERA İSMAİL HAN, Batı Pakistan'da şehir, il idare merkezi, İndüs'ün kıyısında; 50 000 nüf. Tarım pazarı. Dokuma tezgâhları. — *Dera İsmail Han ili;* 2 085 000 nüf. (L)

DERAKAP veya **DERAKAB** zf. (fars. *der*, içinde, *-de* ve ar. *ʿaḳab*, arka'dan *der-ʿaḳab.*) *Esk.* Hemen arkasından, derhal: *Terk ile isabet iddiasın / Islah ede der'akap hatasın* (Ziya Paşa). *Halbuki, biz derakap, Nazır Paşanın maksad-ı denâetini anlamış ve daha müteyakkız bir vaziyet almış bulunuyorduk* (Atatürk). [M]

DERALİYE, İstanbul'a verilen adlardan biri. (M)

DERÂMED i. (fars. *derâmeden,* çıkmak, elde edilmek'ten *der-āmed). Esk.* Gelir. (M)

DERATOPHİUS i. İri ve yırtıcı bir Afrika kuşu; siyah ve kızıl renklidir, geniş kanatları ve çok kısa kuyruğuyle dikkati çeker (*Deratophius* havada sık sık akrobasi hareketleri yaptığından çok defa *canbaz kartal* diye adlandırılır. Kartalgiller familyasından). [L]

DERÂY i. Bk. DERÂ.

DERAYMAN i. (fr. *déraillement*). Bk. YOLDAN ÇIKMA.

DERAZ sıf. Bk. DİRAZ.

DERBÂR i. (fars. *derbār*). *Esk.* İkametgâh. ‖ Saray. ‖ Ev kapısı. ‖ *Derbâr-ı saadet-karar* veya *derbâr-ı devlet-karar*, sultanın sarayı, İstanbul. (L)

DERBE. Esk. coğ. Anadolu'da Lykaonia'da şehir, Kappadokia ile Pisidia arasında Aziz Paulus ilk misyonerlik gezisinde burada bir hıristiyan topluluğu kurmuştu. (L)

DERBEDER sıf. (fars. *der,* kapı'dan *der-be-der,* kapı kapı dolaşan). Serseri, başıboş, işsiz güçsüz, avare: *Ey vatansız derbeder, ey denî kundakçılar* (M. Â. Ersoy). *İnsanın plânsız ve progamsız derbeder bir dolaşma esnasında bir maden damarına rastlanması her zaman mümkündür* (R. N. Güntekin). [M]

DERBENT veya **DERBEND** i. (fars. *derbend,* kapı bağı) *Esk.* Bağlanmış olan eşya veya kimse. ‖ Dar geçit. ‖ Küçük kale. ‖ Memleket sınırı. ‖ Baraj. ‖ Deniz kenarında bulunan ticaret yeri. ‖ *Derbent ağzı,* bir geçidin giriş yeri.

— Teşk. tar. Dağlar üzerindeki geçitlerde ve boğazlarda bulunan karakol. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Derbent ağası* veya *derbent muhafızı,* derbentçilerin başı, geçit karakolu muhafızı, bekçi. (Derbent ağasının emri altında neferler kethüdası, alemdar, çavuş, kâtip ve neferler bulunurdu. Derbent ağasına Tanzimattan sonra karakol kumandanı denmiştir.) ‖ *Derbent resmi,* derbentlerden geçiş sırasında ödenen vergi. Önemli geçitlerdeki han ve köprülerin yapım, onarım ve korunması için kullanılırdı.

— ANSİKL. Teşk. tar. *Derbentler* özellikleri bakımından üçe ayrılır: **3)** derbent görevi yapan kaleler (Caber kalesi ile Ceyhan nehri üzerindeki Misis kalesi); **b)** büyük vakıf şeklindeki derbent tesisleri; **c)** köprü ve geçit debentleri.

Bir yerde derbent kurulabilmesi için o yere ait bazı şartlar aranıyordu: yolların kavşak noktasında olması, eşkiya ve yol kesicilerin çok görüldüğü bir bölge olması, köprü, geçit gibi ulaşım bakımından bir önem taşıması gibi. Yolsuzlukların önüne geçmek için derbent yerinin tayininde çok titiz davranılıyordu. Derbent tayininde şu usul takip ediliyordu: bölge kadısı o yerin halkının müracaatı üzerine derbent kurabilecek yeri merkeze bildirir, merkez de bu işle bir memuru görevlendirir, bu yerin derbent olmasının lüzumlu olup olmadığını, derbent olursa memlekete bir fayda sağlayıp sağlayamayacağını ve bu derbentin korunması için kaç derbentçi gerektiğini araştırdı. Sonuç uygun görülürse bu yer mevkufat kalemindeki deftere derbent olarak yazılır ve bölgenin kadılara, sancak beylerine durum bildirilir, derbentçi tayin olunanlara da birer vesika verilirdi.

Düzenli bir teşkilât olarak derbentler Murad II ve Mehmed II devirlerinden itibaren görülür. Daha önceleri de derbentlein bulunduğu bilinmektedir. Bazı araştırıcılar derbentlerin kuruluş tarihini Sultan Orhan devrine kadar çıkarırlar. XVIII. yy. a kadar imparatorluk sınırları içindeki yolların imarında, asayişin ve huzurun sağlanmasında büyük faydalar sağayan derbentler bu yüzyıl başlarından itibaren bozulmağa başladı. Bozulmanın en önemli sebepleri derbentçilerden muafiyet usulüne uyulmayarak fazla vergi istenmesi, derbentçilerin büyük eşkiya gruplarıyle mücadele edememeleri, derbent idarecilerinin kifayetsiz oluşlarıdır. Hükûmet bu bozulmanın önüne geçmek için bazı tedbirler alarak derbentleri yeniden düzenlemeğe çalıştı. Fakat bu çalışmalar olumlu bir sonuç vermedi. Tanzimat devrinde derbent teşkilâtı yeni kurulan zaptiye idaresi ile nafıa nezaretine bağlandı.

◆ **Derbentçi** i. Teşk. tar. Geçit ve kaleleri bekleyen nöbetçi. ‖ Osmanlı imparatorluğunda dağlık bölgelerdeki geçit ve boğazlardan geçenlerin can ve mal güvenliğini sağlayan görevli. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Derbentçilerin en önemli görevleri eşkiya ile mücadele etmek ve korunmasıyle görevli oldukları bölgenin sulh ve sükûnunu sağlamaktı. Derbentçi tayin olunurlarken bulundukları bölgelerde hiç kimsenin mal ve canına zarar verdirmeyeceklerine teminat verirler, mal ve can kaybından sorumlu tutulurlardı. Derbentçiler ayrıca ihtiyaç olduğunda yolculara rehberlik ederler, yolların tamir işlerinde ve bakımında da çalışırlardı.

Yaptıkları görevlere karşılık derbentçilere bazı haklar tanınmıştı. Derbentçilerden bazı vergiler alınmaz (vergi muafiyeti), çocukları devşirme usulüyle acemi oğlanı yapılmazdı. Büyük ticaret yollarının kavşak noktalarında, tehlikeli yerlerde kurulan derbentlerin derbentçileri, geçen kervan ve tüccarlardan derbent resmi veya geçit akçesi denilen belli bir ücret de alırlardı. (→ Bibliyo.) [M]

DERBENT, ar. **Bab-el-Ebvab,** «kapılar kapısı». S.S.C.B.'de (Dağıstan özerk cumhuriyeti) liman şehri, Hazar denizi kıyısında; 24 000 nüf. Çeşitli sanayi. İskender seddi kalıntıları.

— Tar. Pompeius'un yaptığı bir sefer (M. Ö. 64) sonucu Roma hâkimiyeti altına giren şehir IV. yy.da müslüman halifelerin eline geçti. Birkaç defa Hazar saldırısına uğradı. Uzun süre müslüman dünyasının bir sınır kalesi olarak kaldı. XIII. yy.da Moğollar bölgeyi ele geçirdi. Bu sırada Derbent'e türkçe adıyle *Temir (Demir) kapı* deniliyordu. XVI. yy başında Şah İsmail Safevî'nin eline geçti. 1578'de Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından alındı, 1606'ya kadar türk hâkimiyetinde kaldı. Sonra İranlılara geçti. 1735 ve 1796'da geçici olarak, 1806'da kesinlikle Ruslar tarafından alınan şehir, 1921'e kadar Dağıstan'ın idare merkezi oldu. (ML)

DERBENT, Konya ilinin merkez ilçesinde bucak; 7 149 nüf.; 5 köy. — *Bucak merkezi,* 4 186 nüf.; Konya-Beyşehir yolunun 57. kilometresinden kuzeye ayrılan 21 km'lik bir yolun sonundadır; yüksl. 1 500 m. (M)

DERBENT, Marmara bölgesinin Çatalca-Kocaeli bölümünde (Kocaeli ili merkez ilçesi [İzmit]) bucak; 12 029 nüf. 16 köy. — *Bucak merkezi,* 2 052 nüf. İzmit'e 18 km uzaklıkta. Meyve bahçeleri. (M)

DERBESİYE, Güneydoğu Anadolu-Suriye sınırında bir yerleşme noktası. Mardin'den gelen demiryolu burada Türkiye-Suriye sınırı boyunca devam eden güney demiryoluna kavuşur. Demiryolunun (sınırın) kuzeyinde, Türkiye topraklarında kalan kesim, şimdi Mardin ilinin Kızıltepe ilçesinde Şenyurt bucak merkezini meydana getirir. 1 995 nüf. Demiryolu güneyinde Suriye topraklarındaki Derbesiye ile Şenyurt arasında ticaret ilişkileri vardır. (M)

DERBİDAE çoğl. i. Eş kanatlı böcekler familyası. Fulgora'lara yakın, uzun kanatlı, ince yapılı ağustosböceklerini kapsar. (L)

DERBİLİT i. Miner. Tabiî antimuan, titan ve demir oksiti. (L)

DERBRÉ (Louis), fransız heykeltıraşı (Montenay, Mayenne 1925). 1951'de Fénéon ödülünü, 1953'te de millî ödülü kazandı. Kutsal konular üzerinde çalıştı. Ağaçtan, tunçtan ve granitten büyük ölçekli ve yalın bir gerçekçilikle insan yüz ve büstleri yaptı. Figüratif okulun öncülerinden biri oldu. (L)

DERBY, İngiltere'de şehir, Nottingham'ın batısında (Derbyshire'da), Derwent kıyısında; 141 300 nüf. Bir Roma karargâhı olarak kurulan şehir. Ortaçağ başında danimarkalıların eline geçince büyük önem kazandı. Başlangıcı 1750'ye kadar uzanan Derby porselenleri hâlâ ünlüdür. Yine XVIII. yy.da doğan ipekçilik, bugün de çok önemli olmakla birlikte, modern sanayi ağır basmaktadır. Otomobil yapımı (bugün yapılmıyor); uçak motorları; sunî dokumalar; kimya sanayii. *All Saints* kilisesi (XVIII. yy.). Derby bugün büyük bir demiryolu ve kara yolu kavşağıdır. (L)

Derby (ing. k.). 1782'den beri her yıl haziran ayında Epsom'da, üç yaşındaki atlar arasında yapılan ingiliz at yarışı. Bu yarışın bir eşi de Fransa'da Chantilly'de yapılan ve Jockey Club'ün ödül yarışması olan Derby yarışıdır. ‖ *Derby atı,* çok iyi bir yarış atı için kullanılan terim.

— Arabacılık. Dört tekerlekli, açık kasalı ve çok hafif binek arabası. (Oturacak dört yeri vardır: iki kişi önde yanyana, iki kişi arkada yüz yüze oturur.) [L]

DERBY (Charlotte DE LA TREMOİLLE, — kontesi), Thouars dükü Claude de La Trémoille ile Charlotte-Brabantine-de Nassau'nun kızı (Thouars 1599-Knowsley, Lancashire 1664). 1626'da 7. Derby kontu ile evlendi, 1643'te kocasının bulunmadığı bir sırada Lathom House şatosunu «parlamentocular»a karşı savundu. 1651'de Man adasında «parlamentocular»ın başka bir saldırısına uğradı; ele verildi, serbest bırakılacağı vaat edilince teslim oldu. (L)

Foto. Giraudon, Hubert (LAROUSSE)

DERBY (Edward STANLEY, 14. — kontu), ingiliz siyaset adamı (Knowsley, Lancashire 1799-ay.y. 1869). Çok kültürlü, parlak bir hatip, eski liberal aristokrasinin dikkate değer bir temsilcisi oldu; fakat devlet adamı sıfatıyle başarı sağlamak için gerekli otoriteden yoksundu. Milletvekili (1820); sonra İrlanda işleri bakanı oldu (1830-1833), bu görevinde büyük bir sinirlilik ve anlayışsızlık gösterdi. Bunun üzerine Sömürgeler bakanlığına getirildi (1833-1834); burada, köleleri hürriyete kavuşturan kanunu kabul ettirmek suretiyle önceki başarısızlığını gidermeğe çalıştı (1833). Yeni liberal partinin burjuva tutumu ve partinin özellikle serbest mübadele taraftarı olması karşısında, Derby Muhafazakâr partiye geçti ve Peel kabinesinde yeniden Sömürgeler bakanı oldu (1841-1844). Aşırı bir himaye sistemi taraflısı olduğu için, *corn-laws*'un (erzak satışının yönetimiyle ilgili kanunlar) yürürlükten kaldırılması sırasında, Peel ile bozuştu (1846). 1852'de on ay süreyle başbakanlık yaptı, Palmerston ile çekiştikten sonra, kısa bir süre için yeniden başbakan oldu (1852). Bu hükûmet önemli bir karar aldı ve Hint şirketinin hak ve mallarının Krallığa devrini sağladı. Üçüncü bakanlığı (1867-1868), enerjik bir hükûmet sayesinde daha başarılı oldu. 1867'de seçim sisteminde önemli bir reform sağlayan Disraeli de bu kabinedeydi; sağlık durumu gitgide kötüleşen Derby, girişken bir adam olan Disraeli lehine çekilmek zorunda kaldı. (L)

DERBY (Edward STANLEY, 15. — kontu), ingiliz siyaset adamı Knowsley, Lancashire 1826 - ay. y. 1893). 1848'de Muhafazakâr partiden milletvekili seçildi. Hindistan işlerinden sorumlu ilk Devlet bakanı oldu (1858-1859). Babası, son kabinesinde onu Dışişleri bakanlığına getirdi (1866-1868). Daha sonra Disraeli de dışişleri bakanlığını ona verdi (1874-1878). Liberal eğilimli bir barışçı ve İngiltere'nin tarafsızlığına bağlıydı. Disraeli'nin güttüğü doğu siyasetine karşı çıktı ve kabineden çekildi. 1880'de liberallerle birleşti ve Gladstone kabinesinde Sömürgeler bakanı oldu (1882-1885). 1886'daki bozuşmada birlikçilerin arasına katıldı ve Lordlar kamarasında bu grubun lideri oldu (1886-1891). [L]

DERBY (Edward STANLEY, 17. — kontu), ingiliz siyaset adamı (Londra 1865-Knowsley, Lancashire 1948). 15. Derby kontu Edward Stanley'in yeğeni. 1915'te seferberlik dairesinin müdürü oldu ve gönüllü esasına dayanarak orduyu geliştirmeğe çalıştı. Fakat başarı sağlayamadı. 1916'dan 1918'e ve 1922'den 1924'e kadar savaş bakanlığı yaptı. Çok güzel yarış atlarına sahip olmakla da tanınır. (L)

DERBY (James STANLEY, 7. — kontu), **Lord Strange** adıyle de tanınır (bu adı 1642'ye kadar taşıdı). İngiliz siyaset adamı (Knowsley, Lancashire 1607-Balton'da idam edildi 1651). Koyu kralcı, iç savaşta prens Rupert'in ordusunda savaştı, aile yurtluğu olan Man adasına sığındı, 1651'de Charles II'nin ordusuna katıldı ve Worcester'de savaştı. Bozgundan sonra, kaçan krala Boscebel'e kadar eşlik etti, fakat kısa süre sonra yakalandı ve ölüm cezasına çarptırıldı. (L)

DERBYSHIRE, İngiltere'de idare bölümü; 826 300 nüf. Merkezi, *Matlock*. Derbyshire Pennine'lerin güney bölgesiyle, Derwent ırmağı tarafından akaçlanan, ovaları içine alır. (L)

DERC i. (ar. *derc*). *Esk.* Alma, toplama. || Yazma, kaydetme: *Azasının isim ve hüviyetleri bervech-i zir derc ve matbu nizamname-i esasisinden iki nüshası merbuten takdim edilmiştir* (Atatürk). || Biriktirme. || *Derc etmek*, toplamak: *Bir vakayı onda dercederler / Mahsul-ı kuvayı harcederler* (Ziya Paşa). || *Derc olmak (olunmak)*, alınmak, yazılmak: *Sakinamesi derc olunmamış diye küplere binmiş* (H. Z. Uşaklıgil) [M]

D'ERCOLE (Pasquale), italyan filozofu (Spinazzola, Puglia 1831-Torino 1917). Pavia (1863), sonra Torino üniversitesinde profesör, Hegel öğretisinin ateşli taraftarlarından biri oldu. İki önemli eser yayımladı: *la Pena di Morte e la Sua Abolizione Dichiarate Teoricamente e Storicamente Secondo le Filosofia Hegeliana* (Ölüm Cezası ve bu Cezanın Kaldırılmasının Hegel Felsefesine Göre Nazarî ve Tarihî İspatı) [1875]; *Il Teismo Filosofico Cristicamente e Storicamente Considerato* (Hıristiyan Tanrıcılık Felsefesinin Nazarî ve Tarihî Yönden Görülüşü) [1884]. (L)

DERCUM (Francis Xavier), amerikalı sinir hastalıkları uzmanı (Philadelphia 1865-yy.y. 1931). Jefferson Medical college'de nöroloji profesörü, *Adiposis dolorosa* hastalığının tanımını yaptı. Nöropsikiyatri alanında eserler yazdı. (L)

Dercum hastalığı (tanımlayan hekimin adından), iç salgı bezlerindeki bozukluğa bağlı yağlanma. Bu hastalık genel bir şişmanlık ve yağ kitlelerindeki ağrılı krizlerle kendini belli eder (ağrılar özellikle kol ve bacak diplerinde yerleşir.) [L]

DERD (Hâce mir Muhammed bin Hâce Nâsır Dehlevî), hint şairi ve sofî (1717 - Delhi 1785). Nakşibendîliğin kurucusu Bahaeddin'in soyundan. Nakşibendî tarikatına girmeden bir süre orduda çalıştı. *Esrâr-ı Salât* (Namazın Sırları) adlı kitabını on beş yaşında yazdığı söylenir. Ordu ve Fars dillerindeki divanlarından başka, *Derd-i Dil* (Gönül Derdi), *Nâle vü Derd* (İnleyiş ve Derd) adlı tasavvufî risaleleri vardır. (M)

DERE i. (fars. *derre*). Genellikle kışın akan, yazın kuruyan küçük çay: *Çağlar dereler, açar çiçekler* (Tevfik Fikret). *Seni söyler bana dağlar, dereler* (Recaizade Ekrem). || İki dağ arasındaki uzun çukur: *Hayvanları derede otlatıyoruz.*

— ÇEŞ. DEY. *Dere gibi kan akmak*, çok kan akmak, veya savaşta çok adam yaralanıp ölmek. || *Dere tepe*, her yer, her taraf: *Dere tepe bedava* (O. V. Kanık). || *Dereden tepeden*, gelişigüzel yapılan konuşmalar için söylenir: *Aralarında dereden tepeden söz oldu* (H. R. Gürpınar).

— Balıkç. *Dere çökertmesi*, büyük boy kurşunlu serpme. Bk. ANSİKL.

— İnş. *Dere* veya *dam deresi*, çatının eteğinde veya eğik olarak kavuşan iki çatı yüzeyinin birleşme çizgisinde, yağmur sularını toplamağa veya oluklarla dışarıya akıtmağa yarayan üstü açık su yolu. (Dam deresi, çoğunlukla yatay bir zemin üstündedir.) [Bk. ANSİKL.] || *İngiliz deresi*, doğrudan doğruya madenî dayanaklar üstünde duran su yolu. (Bu tarz, dereler çok su dolması halinde meydana gelebilecek şekil bozulmalarını önler). || *Kenarları dik dere*, iki dam yamacı veya bir dam yamacı ile bir duvar arasında bulunan dere.

— ANSİKL. Balıkç. Ağın bir yakası kayığın kenarına bağlanır, öbür yakası ise suyun içerisine dikey olarak bırakılır. Su içindeki yakanın ucuna bir ip bağlanır; ağ balıkla dolunca ip çekilir ve balıklar ağın ortasında kalırlar. Bu ağ, özellikle, derelerde iniş yapan balıkların avlanmasında kullanılır. Kayık, akıntıya dikey yönde bir kıyıdan diğerine geçerken ağ da suya bırakılır.

— İnş. Eskiler binalarda dam deresi kullanmayı bilirlerdi. Bu dereler, pişmiş topraktan, taş veya mermerden oluklardı. Tahta dereler, çoğu zaman silmelerle süslenir, bazen de oymalı ve boyalı olurdu. Daha sonraları, kurşundan, çinkodan, bakırdan, alüminyumdan, dökme demirden, galvanizli veya katranlı çelik levhalardan ve amyant hamurundan dereler yapıldı.

Çinko, bakır ve alüminyumdan yapılan derelere tahta bir mahfaza da gereklidir. Bu mahfaza, derelerin biçiminin bozulmasına engel olur. Meyilleri metre başına en az 0,005 m'dir. Döküm veya saç derelerin meyli daha azdır. Ama daha sık temizlenmeleri gerekir. Her derenin, iniş borusuyle aynı boyda bir taşma deliği vardır. Bu delik, iniş borusunun tıkanması halinde, suyun dereden taşmasını önler. (LM)

DERE, Doğu Anadolu bölgesinde, (Tunceli ili, Pertek ilçesi) bucak; 3 670 nüf. 10 köy.

— *Bucak merkezi*, 472 nüf. Pertek'e 32 km uzaklıkta, yüksl. 1 250 m. (M)

Dereağzı kilisesi, Güney Anadolu'da, Antalya'nın Kaş ilçesinde, Dirgenler köyüne 3 km uzaklıkta bizans kilisesi; VIII. - IX. yy. larda yapıldığı kabul edilmektedir. Bizans mimarîsinde bu yüzyıllara ait çok az eser tanındığı için kilise sanat tarihi bakımından önemli bir yer tutar. Bugün etrafında hiç bir yapı bulunmayan kilise, evvelce büyükçe bir iskân yerinin ortasındaydı. Kapalı yunan haçı tipindedir. Anadolu'nun Bizans devrine ait nadir tuğla yapılarındandır. Bugün orta kubbesiyle bunu taşıyan kemerlerden üçü çökmüş, sadece biri ayakta kalmıştır. Son yıllarda, yapının evvelce mozaiklerle süslü olduğunu gösteren bazı kalıntılar da bulundu. (M)

DEREBEYİ blş. i. Topraklarını derebeylik sistemine göre yöneten kimse: *Bilmem eski bir derebeyinin torunu olduğum için mi, Bulgaristanı da gezerken hep kendimi öz babamın çiftliğinde sanırım* (Ömer Seyfeddin). [Bk. DEREBEYLİK.] || *Mec.* Zorba, zalim kimse. (L)

DEREBEYLİK blş. i. Derebeyi olma hali. || Toprağı ve üzerinde yaşayan köylüleri tek bir kimsenin malı sayan ortaçağ rejimi. Feodalite: *Toprağı sahipsiz kılarak çağının derebeylik düzenini küçük işletmelere bölmek...* (K. Tahir). [*Eşanl.* FEODALİTE.] || Derebeyi yönetimindeki bölge. || *Teşm. yol.* Derebeylik rejiminin düzenini andıran herhangi bir iktisadî veya sosyal kuvvet.

— Tar. *Derebeylik devri*, IX. y.dan XIII. yy.a kadar süren. Batı Avrupa'da fief kanununa dayanan, siyasî ve sosyal düzene verilen ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Tar. XVIII. yy.a kadar «derebeyi» sözü, senyör ile kesenekçi arasında kurulan bağlılığı dile getiriyordu. Tarihçilerin incelemeleriyle bu kelime daha açık seçik bir tanım kazandı. *Derebeylik*, ondan çok daha eski olan ve derebeyliğin temeli sayılan köy ağalığıyle karıştırılmamalıdır. Derebeyliğinin köy ağalığında bulunmayan özellikleri, bir meslekten savaşçı sınıfının toplumda ağır basması, devlette tabiyetin yerini insan insana ilişkilerin alması, kamu otoritesi kavramının yok olmasıdır. Derebeylik rejimi, aynı derecede gelişmemiş olan roma toplumu ile germen toplumunun, istilalar yüzünden allak pullak olmuş bir ortamda karşılaşmalarından doğmuştur. İktisadî çöküntünün insanlar arası ilişkileri zayıflattığı bir sırada bu iki toplum parçalanmış ve birbirleriyle kaynaşmışlardır. Karolenjlerin, kısa bir süre için, en basit biçimiyle yeniledikleri krallık yetkisi, IX. yy.-da ortaya çıkan yeni saldırılarla zayıfladı. Yeni toplum düzeni, yani derebeylik, istilacı franklarla galya-romalı ağaların iyice kaynaştıkları Loine ile Meuse arasındaki memleketlerde tutunmağa başladı, sonra bu kesimden itibaren, Almanya'ya, Kuzey İtalya'ya, büyük sayıdaki tımarların ancak X. yy.da azalmağa yüz tuttuğu İspanya'nın kuzeyine yayıldı; daha sonra, Normanlarla birlikte, 1030'dan itibaren İtalya'nın güneyine, 1066'dan sonra İngiltere'ye geçti. Friesland ve İrlanda'da bilinmeyen, İskandinav yarımadasında yer yer tutunan derebeylik düzeni, buna karşılık, Haçlı seferleri sayesinde, daha Baudouin I zamanında (XII. yy.ın başı) toprakların tımar olarak verildiği Doğu Latin devletlerine iyice yerleşti.

Edward Stanley DERBY

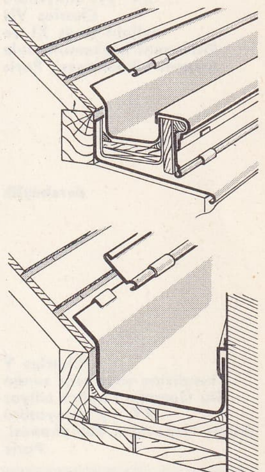

gizli dam deresi

Dereağzı kilisesi

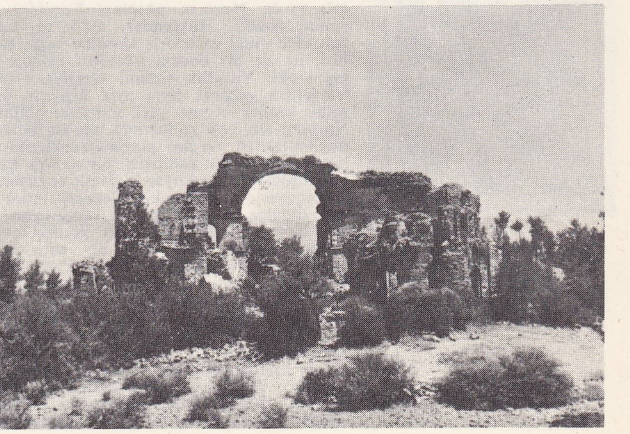

Foto. LAROUSSE; Y. Demiriz (MEYDAN)

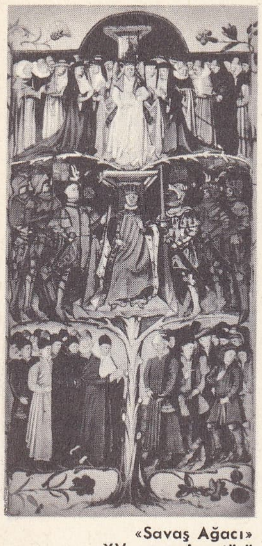

«Savaş Ağacı» XV. yy. minyatürü Charles VII veliaht Louis XI ve Richemont başkomutanıyle Arsenal kütüphanesi, Paris

Gerçekte, derebeylik kurumları, IX. yy.ın sonunda Batı'da yerli yerine oturmuş ve XI. yy.a kadar pek değişikliğe uğramamıştır.

Yüksek yaşama düzeyinde bir savaşçı sınıfına dayanan derebeylik düzeni, ancak bu sınıfa hizmet edecek bir köylü kitlesinin varlığıyle mümkündür. Savaşçı, hem *toprak sahibi,* hem *ağa*'dır (senyör): köylülerine toprak verir, buna karşılık onlardan ürün alır, onlara her türlü angaryayı yükler, fermanlar çıkarır, gerektiği zaman onları yargılar. Bütün bunlar Roma imparatorluğu sonunda ortaya çıkan ve Fransız devrimine kadar süren ağalık düzeninin özellikleridir. Merovenjlerden itibaren hür adam dediğimiz küçük toprak sahibi için tehlikelerden ve baskıdan kurtulmanın tek yolu, güçlü bir adamın hizmetine girmek ve onun *vasal*'ı olmaktır. Vasallık töreni şöyle yapılır: vasal diz çöker, iki elini birleştirip senyörünün elleri arasına koyar, böylece onun adamı olur; bu eyleme, *kulluğa girme* (hommage) denir; vasal bundan sonra İncil veya kutsal emanetler üzerine ant içerek senyöre bağlılığını belirtir. Vasal her şeyini senyöre feda edeceğine, senyör de onu koruyacağına yemin ederler; bazen, vasala bir toprağın imtiyazı verilir, buna *toprak imtiyazı* anlamına gelen *bénéfice* denir.

Karolenj hükümdarları, krallık gücünü yeniden elde etme çabasına giriştikleri zaman vasallık kuruluşlarından yararlanmayı denediler. Ulaştırma imkânlarının yetersizliği yüzünden çok geniş ülkelerindeki bütün hür kişileri tanımaları imkânsızdı. Bu ancak şahsî ilişkilerin geçerli olduğu bir çağda çok büyük zorluktu. Bu zorluğun üstesinden gelmek için, Karolenj hükümdarı, kilise mülklerini ülkesinin en önemli kişilerine vasallık karşılığında dağıtıyor, öteki toprak sahiplerini de bu önemli kişilerin vasalı olmağa davet ediyor, en zengin vasalları öteki vasalların sadakatından sorumlu tutuyordu.

derebeylik

Charles V kendisine saygısını sunan Du Guesclin'i kabul ediyor XV. yy. minyatürü Sainte-Geneviève kütüphanesi, Paris

IX. yy.da Norman akınları Karolenj sistemini bozdu. Hükümdar, artık ne kullarını elde ettiği zaferlerle kendine bağlı tutan biri, ne de bir önceki yüzyılın cömert bağışçısıydı. Vasallık sistemi sarsıldı. Otorite tek elden çıkarak ayrı ayrı kişilerin eline geçti; krallık ordusu yerli milislere bölündü. Norman tehlikesi karşısında, uzakta bulunan hükümdardan yardım göremeyeceklerini anlayan hür toprak sahipleri, bir şatoya kapanıp düşmana karşı koyan kuvvetli ve cesur bir savaşçının çevresinde kümeleştiler, onun vasalı oldular. Bazen de bu kümeleşme hükümdarın temsilcisi olan bir kontun çevresinde olurdu; kont kısa bir süre sonra yetkilerinin (o zamanın latincesinde *honores*) normal olarak oğluna geçmesini kabul ettirdi; aynı zamanda, kendi kontluğundaki kral topraklarına da el koydu. Böylece krallığın zayıflamasıyle derebeylik de kurulmuş oldu.

Alphonse II kendisine saygılarını sunan Perpignan soylularını kabul ediyor (XII. yy.) Aragon Kraliyet arşivi, Barcelona

Güçlü adama, senyöre, *süzeren,* yani *metbu* denirdi; vasallardan derlenmiş bir askerî birliğin komutanıydı; bunlardan birkaçını süresiz olarak kendi yanında tutabilir, ama çoğunlukla, vasallara birer fief bağışlardı (bu kelime *bénéfice*'in yerine geçmiştir). Henüz ücret ödeme olmadığı bir dönemde, metbu vasalın geçimini yüklenmekten kurtulmak ve gösterdiği bağlılığın karşılığını vermek için ona bir bölgenin topraklarını, veya vasallık yükümlülüğünün bir kısmını verirdi. Vasal, kulluğuna bağışlanan toprağın sembolü olarak metbu'undan bir nişan alırdı: buna yetki verme töreni *(investiture)* denir. Vasal, süzerenine yardım eder, danışırdı. Fief geri alınamaz, ömür boyu kalırdı; süzerenin ölümünde, vasal, fiefini elinde tutmak istiyorsa yeniden yetki almak için bir ödemede bulunmak zorundaydı *(droit de relief).* Vasal bir *kötülük* ettiğinde, senyörler mahkemesi kararıyle fiefi elinden alınırdı *(commise).* Derebeylikte bir süzerenler sırası vardır: en altta senyörün korunmasıyle görevli fiefsiz vasal bulunur; başka bir savaşçının senyörü durumunda olmayan bu vasala *vavasseur* denir. Onun üstünde, birçok vasalı bulunan ve kendileri de bir süzerene bağlı olan senyörler kitlesi vardı. Sancağı altında kendine bağlı birliği bulunan süzerene *banneret* (sancaklı senyör) denir. Eğer banneret, doğrudan doğruya bir kralın adamıysa, ya *Captal* (baş tımarcı) veya *baron*'dur. Sayıları az olan bazı senyörlerin topraklı prenslikleri vardı: kontlukları süresince krallık tarafından kendilerine bırakılan soyluları toplama yetkisini kraldan elde eden kontlar; çeşitli kontlukları yeniden birleştirdikten sonra *«kont», dük* (birlikler kumandanı), *marki* (bir sınır vilâyeti kumandanı) adını alırlar. IX. yy.dan sonra sınırları hemen hiç değişmeyen krallıklar gelir. Krala verilen kulluk vaadi; en küçük vasallarının ve en yakınlarının hizmetini ve boyun eğmesini sağlar. Hükümdar, kilisenin kutsallaştırma töreniyle dinî bir güç elde ederdi. Derebeylikteki sıralanmanın en üstünde yer alır, kimseye kulluk borçlu değildi. Elindeki imkânlar oranında, kamu hizmetleri sağlamağa devam ederdi: bunlar adalet ve krallık ülkesinin savunulması idi. Papazlar sınıfı da derebeylik sistemine uyma zorunda kaldı. Bu sınıfın, görevlerini gereğince yapabilmesi için toprak ve köylülerin onlar hesabına çalışması; aldığı fieflere karşılık, derebeylik hesabına birtakım hizmetler görmesi gerekirdi. Kiliseye mülk bağlanması (investiture) XI. yy.da uzun süren tartışmalara yol açtı *(Mülk verme kavgası).* Ruhanî kurallar kan dökülmesini yasakladığı için papazlar askerî hizmet yapmazlardı. Piskopos, baş keşiş, bu işi kendi yerlerine yapacak başka kimseleri, fief bağışı karşılığı vekil gösterirlerdi.

Bununla birlikte Derebeylik sistemi her yerde aynı şekilde uygulanmış değildi; X. yy.dan XII. yy.a kadar topraklı bazı prensler kral vasalı değillerdi; ayrıca, bazı topraklar (*aleux*: batı tımarları) bulundukları bölgede, tam ve dolaysız mülkleridir; ama bunların sayısı çok azdı. Öte yandan, sistem, yerleşmiş olduğu bölgeye göre ayrı ayrı görünüşlere bürünür. Doğu Akdenizin latin devletlerinde, özellikle Kudüs krallığında, derebeyliğin niteliği (aşağı yukarı 1100-1130 arası) fieflerin son derece değişken oluşundaydı. Savaş yüzünden ölenlerin çokluğu, evlenmemiş olarak kutsal toprağa gelmiş olanların kabarık sayıları bağışlanmış bir miras yoluyle iki fief edinmenin yasaklanmış olmasındandı. 1130'dan sonra fiefler değişkenlikten kurtuldu, hattâ 1150'den sonra bir yüksek soylunun elinde toplandı. O da fiefliliği doğrudan doğruya mirasçı olanlarla sınırladı. Üstelik, kraldan «retrait» (işten el çektirme) hakkından vaz geçmesi için ferman sağladı. Derebeylik döneminde savaşçılar hâkim sınıftı (bunlara *şövalye* denir.) Görevleri, süzerenlerinin hizmetinde, başka şövalyelere karşı çarpışmaktı. Aynı vasallıktan olmayan bir şövalye bir başkasıyle çatışırsa, aralarındaki kavgayı ancak savaş çözerdi. Ortaçağın bu döneminde belirli nitelikleri, güvensizlik ve kaba gücün üstün gelişiydi. Rahiplerin ve kentlilerin etkisi senyörlerin savaşçı ve yağmacı tutumlarına karşı kavgaya yol açardı (Tanrı bağışı, Tanrı ateşkesi). Bu, özellikle, otoritenin bölünmesinin en çok göze çarptığı Güney'de görülür. Başka yerlerde, süzerenlerce birliğe çağırılan vasalların kendi beylerini (*pair*) yargıladıkları *senyörler mahkemesi* az çok güven sağlayıcıydı. Derebeylik çağı XII. yy.dan itibaren özelliklerini kaybetmeğe başladı. Akınların durması, kralları ve prensleri yorucu ve insana hiç boş zaman bırakmayan bir görevden kurtardı; o çağda başlayan nüfus artımı da hızlandı. Nüfusun yoğunlaşması düzenin sürdürülmesini kolaylaştırdı. iktisadî gelişmeye faydalı oldu. Para ekonomisi ve vergi yeniden ortaya çıktı. Fiefli vasalların yerine getirdikleri hizmetler daha verimli ve daha uysal kimselerden istendi: Philippe Auguste'ün sarayındakine benzer *baillis* ve *senéchal* adı verilen hâkimler; Almanya'daki *ministerial*'ler gibi hizmetçi sınıftan vasallar; fiefsiz ücretli askerler. Kültür alanında yeniden doğuş, kamu gücü kavramının daha iyi anlaşılmasına yol açtı.

Derebeylik kuruluşu bir çırpıda yıkılmadı, yavaş yavaş değişikliğe uğradı. Başlangıçta kendi donatımını ödeyecek kadar zengin, herkese açık olan şövalyelik, babadan oğula geçer oldu: bu *soyluluk*'un başlangıcıdır. Vasal ilişkilerinde bağlılık ve askerî yardımın yerini para kazanma endişesi aldı. Yardım, süzerenin bazı büyük giderlerine ek olarak şu dört durumda yapılırdı: fidye, en büyük oğulun şövalyeliği, en büyük kızın evlenmesi, haçlı seferi. Askerî yardıma gelince, her yıl kesin sayıda süvari ile kırk günlük hizmet süresine *(ost)* indirildi. XI. yy. da fief babadan oğula geçer oldu, sonra XII. yy. da vasal bazı vergiler ödemek şartıyle kendi fiefini istediği gibi kullanma hakkını kazandı.

Senyör artık vasallarını kendi seçmiyor, bazen vasalların birçok süzerenden fiefler aldığı da oluyordu. Bu da en küçük bir anlaşmazlıkta birtakım güçlükler doğurmakta idi; onun için öbürlerinden daha üstün ve en büyük fiefi alan vasal bunu veren süzerene mutlak bağlılık andı içerdi (*hommage lige*).

XIII. yy. da, ülkesinin her yerinde silâhla söz geçirme gücünü elde eden Fransa kralı, bütün büyük ve küçük vasallarının yardımına güvenerek, ilk Karolenjlerin hayal ettiği vasallık piramidini yeniden kurdu. Ama Güzel Philippe (1285-1314) çıkardığı yasalarla Roma imparatorluk düzeni örneğinde kamu gücü kavramını yeniden canlanırdı. Siyasî hayat artık vasallık yöntemine dayanmaz oldu. Bütün yetkiler kralın elinde ve kral içindi. Kral tanrıdan başkasına hesap verme zorunda değildi; yönetimi de krallık sınırları içinde oturan herkesi gözetmekti.

İngiltere gibi bazı ülkelerde derebeylik dönemi, kendinden sonra monarşiyi denetleyen kurumlar bıraktı. Fransa'da, derebeylik XII. yy. ın sonundan başlayarak krallık ülkesinde artık ağırlığını en çok duyuran güç olmaktan çıktı, gene de, XIV. yy. boyunca ayakta kalmış gibi görünüyordu, zaman zaman yeniden pekiştirildi, XV. yy. da krala bağlı soyluları ne kadar çabaladılarsa da yeni çağların başlangıcına kadar kökü kurumadı. Derebeylik biçimleri, anlamlarını hemen hemen kaybetmişti. Son kalıntıları 1789 Fransız devrimiyle ortadan kalktı.

Türklerde derebeylik, Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşuyle şekillendi; Türklerin islâm dünyasını idareleri altına almasından sonra önem kazandı. Selçukluların İslâm dünyasına getirdiği derebeylik sistemi, anayurtlarındakinin devamıdır. Türklerdeki derebeylik hayatı, şu sıra içinde gelişti:

1. türk boylarına ve devletlerine ait feodal sistem;

2. Abbasîlerdeki ikta sisteminin askerî feodaliteye dönüşmesi üzerine meydana çıkan Türk-İslâm feodalitesi,

3. Osmanlı imparatorluğunun çöküntü devrindeki âyan ve derebeyler.

Türk kavimlerindeki fedoal sisteme, Türkçe «ülüş» deniyordu. Ülüş, devlet topraklarından pay alma, faydalanma hakkıdır. Bu sistemde toprak mülkiyeti yurtluk, inçü (has), kopı (mukataa), çerig yurtları (timar) şeklinde dağıtılıyordu. Yurtluk adı verilen yaylak ve kışlakların mülkiyeti, efsanevî atalar tarafından verilmiş sayılıyordu. Ertuğrul Gazi'nin Sultan Alâeddin'den Söğüt'ü kışlak, Domaniç (Tomaniç) ve Ermeni dağlarını yaylak olarak alması bu tö-

Foto. Giraudon, Mas, Bulloz (LAROUSSE)

renin devamıdır. Alınan topraklar, boyun öz mülkü oluyordu.

Devletin esas topraklarına fetih yoluyle katılan topraklar, hükümdarın öz mülkü olurdu. Bu topraklara inçü denirdi. Yönetimleri «inçü divanı» tarafından yapılırdı. Zamanla hâkimiyet kazanmış beylerin toprakları da inçü şeklini aldı. Şehzadelerin ayrıca yurtlukları vardı.

Devlet ve hanlık ailesinin hizmetinde bulunan görevlilere ve kumandanlarına askerî hizmetleri karşılığında babadan oğula geçen kopı'lar verilirdi. Sistem, Batı'dakinden çok farklı esaslara bağlı bir askerî derebeylikti.

Devlet hizmetinde din bilginlerine ve şeyhlere ihsan ve sadaka olarak verilen, babadan oğula geçen topraklar, sonradan Osmanlılarda arpalık adını aldı. Bu sistem Batı'daki Beneficium'un karşılığıdır. Hayat boyunca faydalanma hakkı taşıyan şekli de dirlik diye adlandırılmıştır.

Türk - İslâm derebeylik sisteminde başlıca özellikler şunlardır:

1. derebeyleri çoğu zaman şehirlerde yaşar, toprağın işlenmesi ile doğrudan doğruya uğraşmazlardı. Fakat Osmanlılarda ve az da olsa Memlûklarda toprağa yerleşmiş derebeyleri vardı;

2. yurtlukların dışındaki toprakar kanun gereği hükümdara aitti;

3. Kuvvetli bir kimsenin veya toplumun koruyuculuğuna dayanan bir himaye sistemi vardı. Bunun sonucu olarak Batı'dakinden farklı bir sosyal hiyerarşi ortaya çıktı. Korunan kişi, bu hakkı kuvvetli devletçilik sisteminden ve merkezden alıyordu;

4. köylü ile derebeyleri arasındaki ilişkilerin bütün ülkeler için değişmez bir sistemi yoktu. Avrupa'daki köleliğe karşılık, Doğu'da köylünün kişi hürriyetine sahip olması belli başlı özelliklerdendi. Mısır ve Moğollarda kölelik sistemi sürdüğü halde, Selçuklu ve Osmanlılarda yoktu. Derebeyleri topraklarını kendileri işlemezler yanlız vergi alırlardı;

5. büyük dirlikler, bazı görevlere bağlı bulunuyordu. Görev bitince dirlik de başka bir derebeyine verilirdi.

Türk - İslâm devletlerinde, Selçuklularla başlayan ve İlhanlılar tarafından geliştirilen derebeylik, Osmanlı İmparatorluğunda başarılı bir şekilde uygulandı ve Fatih zamanında en verimli devresini yaşadı. Bu dönemde derebeyleri gelir, rütbe ve unvana göre düzene bağlandı. Buna göre derebeylik şekilleri küçükten büyüğe doğru timar, zeamet ve has'tı. Herhangi bir ikta tasarrufu için hükümdardan izin alınırdı.

Türklerdeki feodal sistemin son kısmını âyan ve derebeyler meydana getirir. Osmanlılarda eyalet teşkilâtının temelini meydana getiren timar sisteminin XVII. yy.dan itibaren çökmesi sonunda derebeylik kuvvetlenerek taşra teşkilâtına hâkim oldu. Derebeyleri yüzyıldan fazla imparatorluğun taşra teşkilâtını elinde tuttu. Bu uzun zaman boyunca halka yapılan baskıdan endişelenen imparatorluk, bundan sonra bu sistemi ortadan kaldırma çarelerini aramağa başladı. XVIII. yy. başlarından itibaren kendi başlarına hüküm sürerek, daha önce Osmanlı hükûmetinin memuru iken yavaş yavaş vasalı haline gelen nüfuz ve kudret sahibi beyler meydana çıktı. Hükûmet tarafından müsamaha edilen ve yetkileri tanınan, fakat ülkenin asayişini bozdukları zaman üzerlerine asker gönderilen derebeyler, biriner hanedan da kurmuşlar ve tam anlamı ile hükümdar gibi hareket etmişlerdi (msl. Tepedelenli Ali Paşa). XIX. yy. ın başlangıcında Anadolu ve Rumeli tarafındaki birçok bölge, derebeylerin eline geçti ve hükûmetin nüfuzu yok denecek kadar zayıfladı. Babıâli, derebeylere muhassıl veya mütesellim unvanı veriyor ve bu kimseleri bulundukları bölgelerdeki asıl valilerden daha üstün görmek zorunda kalıyordu. En şöhretli derebeyler arasında, XVIII. yy. dan beri Aydın ve Saruhan sancaklarını idare eden, fakat, nüfuzları İzmir ve Bursa'ya kadar uzanan, bölgenin tam güvenliğini sağladıkları gibi devlete de birçok yararlı hizmette bulunan Karaosmanoğulları özellikle kayda değer. Öteki derebeyler ise, Yozgat, Kayseri, Ankara, Amasya ve Niğde taraflarını idare eden Bozoklu Çapanoğulları, Canikli Hacı Ali Paşa ailesi ve Kuşadalı İlyasoğulları'dır.

Mahmud II devrinde, derebeylerin elindeki topraklar alınarak yeniden merkeziyet usulü yerleştirildi. (→ Bibliyo.) [LM]

DERECE i. (ar. *derece*, yukarıya çıkan basamak). Artmakta veya eksilmekte olan şeyin aştığı durumlardan her biri, ulaşılan nokta, mertebe: *Enis Behiç Koryürek, memurluk hayatında en üst dereceye çıktı* (Y. Z. Ortaç). *Ötekinin evdeki haysiyet mevkii ise çocuklarla uşaklar arasında âdi bir dereceye inmişti* (H. R. Gürpınar). ‖ Miktar. *Osman o akşam kediye titizlendi, Rabia'ya dargınlığının derecesi kediye muamelesinden anlaşılırdı* (H. E. Adıvar). *Size olan itimadımın derecesini göstermek* (H. R. Gürpınar). ‖ Isı ölçen âlet: — *Hanımefendi o dereceleri kırın siz! Başka türlü rahat edemezsiniz* (B. Felek). ‖ Edat. Denli, kadar: *Belediye dairesi daha bu derece kalabalığı kuruldu kurulalı görmemişti* (Vâ-Nû). *İşte eski Türklerde vatanî ahlâk bu derecede yüksekti* (Ziya Gökalp).

— ÇEŞ DEY. *Derece almak* veya *dereceye girmek*, bir yarışmada kazananlar arasında bulunmak: *Son yarışta Türk atleti dereceye girdi.* ‖ *Bir dereceye kadar.* (Bk. BİR.) ‖ *İkinci derecede*, önemsiz: *Ama benim beğenmediğim ikinci derecede saydığım erdemler de yoktur onda* (N. Ataç). ‖ *Son derece (azamî derece)*, çok fazla en son hadde: *Alâeddin Keykubat, son derece âdil, aydın ve sevilen bir insandı* (N. Araz).

— Esk. *Derece-i arz*, enlem. ‖ *Derece-i gılzet ve hiffet*, hafiflik ve kalınlık derecesi. ‖ *Derece-i hararet*, ısı derecesi. ‖ *Derece-i kâfiye*, yeter derece. Dairenin 360 parçasından her biri.‖ *Derece-i saniye*, ikinci derece. ‖ *Derece-i süllem* (mirkat) merdiven basamağı. ‖ *Derecei tûl*, boylam. Termometre ve benzeri âletler ve bunların ayrıldığı bölümlerden her biri. ‖ *Derece-i ûlâ*, birinci derece.

— Astrol. Burç kuşağı işaretlerinin bölünmesi. (Her işaret 30 dereceye bölünür; bunlardan bazıları iyi veya aydınlık, ötekiler kötü veya karanlıktır. Ne iyi, ne kötü olanlara *boş* denir. Nihayet *Azemen* denilen dereceler bedenin kusurlarına tekabül eder.

— Biyol. *Gelişme derecesi*, birçok hayvan ve bitki grupunun, ortak soylarında bulunmayan ve dolayısıyle kalıtsal bakımdan onlarla benzerliklerini açıklamağa elverişli olmayan mükemmellik ölçüsü. Bk. ANSİKL.

— Coğ. *Enlem derecesi, boylam derecesi.* Bk. ENLEM. BOYLAM. *Coğrafî* KOORDİNATLAR.

— Dağc. *Güçlük derecesi.* Bk. ANSİKL.

— Eğ. Öğrencinin sınıf geçmede, bir ödevinde veya bir yarışmada elde etiği sıra.

— Foto. Hassas bir tabakanın gereğince değerlendirebileceği en küçük ve en büyük ışıklanma arasındaki oran.

— Geod. *Meridyen derecesi.* Bk. MERİDYEN.

— Huk. Kan hısımlığı veya sıhrî hısımlıkta, aralarında hısımlık bağı bulunan kimselerin yakınlık ve uzaklık durumunu gösterir. Usulfüru hısımlığında, düz çizgi üzerinde yer alan kişiler arasındaki her çizgi, bir derece ifade eder. Meselâ baba veya ana ile çocuk arasında bir derece, torun ile büyük baba veya ana arasında iki derece vardır. Civar kan hısımlığında, önce kişiler arasındaki çizgiler hesaplanarak düz hat üzerinden *«asl-ı müşterek»*e (orta ata veya ana) çıkılır. Sonra oradan, hısımlık derecesini hesaplayacağımız kişiye inilir. Meselâ kardeşler ikinci dereceden, amca çocukları dördüncü dereceden civar kan hısımıdır. Sıhrî hısımlıkta da, bir eşin kan hısımları; diğer eşin aynı dereceden sıhrî hısımları olur. (Bk. HISIMLIK.) Kilise hukukunda ise dereceler bir tek soydan ve eşitsizlik halinde en uzunu seçilmek suretiyle hesap edilir: bu suretle iki erkek kardeş birinci derece, amca ve yeğen ikinci derece akraba sayılır v.b. ‖ *Soyluluk derecesi*, baba soyundan olduğu kadar ana soyundan da «kartiye» veya soylu nesillere göre hesap edilen derece.

— Kim. Bir çözeltinin derişmesini ölçmeğe yarayan birim: *Şarabın alkol derecesi.* ‖ *Baumé derecesi.* (Bk. SIVIÖLÇER.) ‖ *Klorometrik derece.* Bk. KLOROMETRİK.

— Leng. *Anlam dereceleri*, karşılaştırmalı veya karşılaştırmasız olarak sıfatın belirttiği niteliğin veya zarfın belirttiği kipliğin az veya çok yüksek derecesi. (Mutlak bir fikir anlatan veya karşılaştırma ya da süperlatif fikri kapsayan sıfatların anlam dereceleri yoktur: *ilk, tek, aşırı* v.b.)

— Mat. Çemberin 360'ta birine eşit olan açı birimi (sembolü: °). ‖ *Belirli bir harfe göre bir birterimlinin derecesi*, bu terimdeki en yüksek kuvvetin üssü; *3 ab^2x^3, x'e göre 3'üncü derecedendir.* ‖ *Bir birterimlinin tam derecesi*, birterimlide bulunan harflerin üslerinin toplamı, birinci kuvvetten olan harflerin üsleri 1 alınır: $3ab^2x^3$, tam derecesi 6'ya eşit olan bir birterimlidir. ‖ *Bir çokterimlinin derecesi*, en yüksek dereceyi meydana getiren birterimlinin derecesi. ‖ *Bir fonksiyonun homogenlik derecesi.* (Bk. HOMOGEN.) ‖ *Bir tam denklemin veya çokterimlinin derecesi*, bilinmeyenlerin üslerinin toplamının en büyük olduğu terimin değeri. ‖ *Cebirsel bir düzlem eğrinin derecesi*, eğrinin kartezyen koordinatlardaki derecesi. ‖ *Pay ve paydası rasyonel olan bir kesirli birterimlinin derecesi*, payla paydanın dereceleri arasındaki fark.

— Metrol. Bir ölçü âletine uygulanmış ölçeğin dilimlerinden her biri: *Bir termometrenin, bir asitölçerin dereceleri.* ‖ *Dereceli değnek*, belirli bir yere konmuş olan bir sıvıyı veya taneleri ölçmeğe yarayan çubuk.

— Müz. Müzik ıskalasındaki seslerden her biri. (Derece kavramının tonalite kavramıyle sıkı bir ilişkisi vardır. Bir derece, gamın kurduğu aşama sırasına göre belirlenir; tonik (temel ses) 1. derece ve dominant (belirtici ses) 5. derece, iki esas köktür. Gamın dereceleri birbirlerinden eşit uzaklıklarda bulunmaz; tam sese, yarım sese, çeyrek sese v.b. bölünebilir. İki sesdeş nota arasında bir derece farkı gözetilmek gerekir.

— Patol. *Bir hastalığın derecesi*, bir hastalığın, bir bozukluğun önemini, şiddetini belirten basamak, kerte. ‖ Birkaç devresi olan hastalıkların devrelerinden biri: *Üçüncü derece frengi.*

— Petr. Bir yağlama yağının niteliği. (Amerikan Otomobil Mühendisleri kurumu SAE çeşitli yağları yapışkanlıklarına göre derecelendirir.)

— Psikol. *Kuvvetlendirme derecesi kanunu.* Hull'un öğrenme teorisinde yer alan bu

derecelendirme

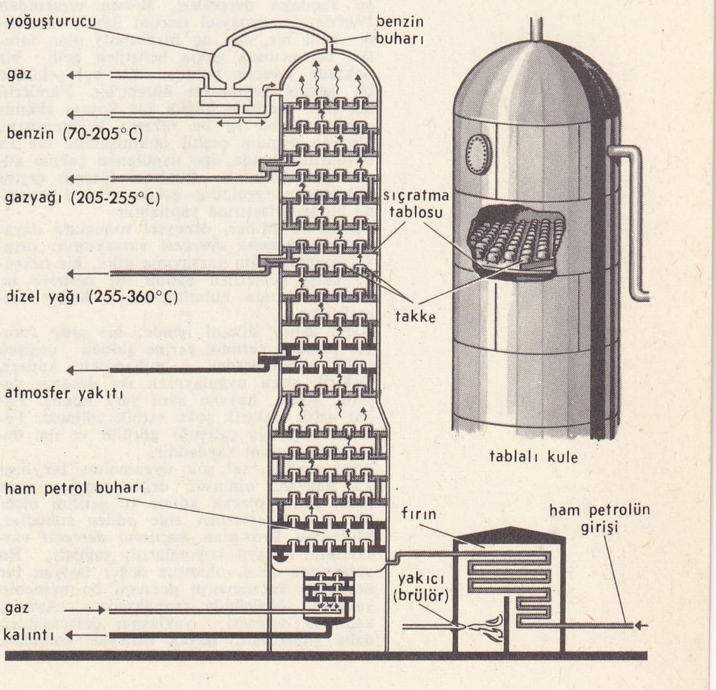

kanun, kuvvetlendirmenin yoğunluğunun ve dolayısıyle uyaranlar ile tepki arasındaki yoğunluğun, kuvvetlendirmenin ortaya çıktığı an ile tepki arasındaki sürenin uzunluğuna bağlı olarak azaldığını ileri sürer. ‖ *Yaklaşma ve kaçınma dereceleri,* bir hayvanın, belli bir hedefe yaklaşma veya kaçınmada, mesafeye bağlı olarak gösterdiği farkların orantısı. Bk. ANSİKL.

— Teknol. *Sertlik derecesi,* bir taşlama taşında bağlama maddesinin zımpara taneciklerini tutma niteliği. Bk. ANSİKL.

— Tıp. Bk. TERMOMETRE.

— ANSİKL. Biyol. Derece kavramı paralellik ve yakınlık kavramına bağlıdır; gittikçe sayıları artan bir kısım bilginlere göre büyük canlı grupları polifletiktir, yani birbirinden farklı birçok tipin daha basit yapılı bir grubundan türemedir. Meselâ, birçok sürüngenden memeliler, birçok derisi dikenliden denizkestaneleri, birçok suyosunundan mantarlar v.b. türemiştir. Eğer, meselâ, bütün memeliler birbirine benziyorsa bu benzerlik onların evrimlerinde sürekli bir paralellik olduğundandır. Şu veya bu durumda iken paralellik onlara kesin bir mükemmellik ve «bir derece yükselme» sağlamıştır. Doğurganlık, sıcak kanlılık, süt emzirme, hareketlilik, kapalı meyvelilik, yedek besin taşıma gibi özellikler gerçekten hayat mücadelesinde üstünlük sağlayıcı unsurlardır. Fakat asalak yaşamağa alışma gibi «yozlaşma»lar da polifletik olabilir ve yakınlık taşıyabilir: Klorofil yitimi bitkiyi basit mantar haline, cinsiyetin tamamen yitimi ise onu «üstün» denen mantar haline getirmiştir. Elbette, tabiî sınıflandırma bahanesiyle, basit dereceli görünen bu canlıları yukarıdaki canlılar grubundan ayırmak söz konusu değildir. Menşee göre bir sınıflandırma ile bugünkü duruma göre bir sınıflandırma arasında sağlanacak bir uzlaşma sayesinde ancak işe yarar bir sistematik doğabilir.

— Dağc. Tırmanma güçlükleri altı derecede değerlendirilir; birincisi dağda yürüyüşe, altıncısı insan yeteneklerinin sınırına tekabül eder. Her derece de kendi içinde üçe bölünür *(alt derece, orta derece, üst derece).* Sunî tırmanışta ancak dört güçlük derecesi gözönüne alınır.

— Psikol. Deneysel psikolojide, *yaklaşma ve kaçınma dereceleri,* C. L. Hull'ın davranışçılık görüşü içinde Miller ve Brown tarafından incelendi. Bu incelemeler, Freud'ün, motivasyon teorilerine deneysel metodun uygulanmasının örnekleridir. Sözü geçen incelemeler sonunda, hedef-nesne, ne kadar yakındaysa, motivasyonun da o kadar arttığı meydana çıkarıldı. Yaklaşma ve kaçınma dereceleri, Brown tarafından 1948'de, şu deneysel durum içinde incelendi: belli bir süre aç bırakılmış olan fareler, bir ucunda ışıkla belirtilen belli bir noktada yiyecek bulunan düz hat şeklinde bir geçitte koşmasını öğrenirler. Farelerin her biri üzerinde küçük bir koşum takımı vardır ve bir ip bu takıma bağlanmıştır. Hayvan geçidin çeşitli noktalarında bir an durdurulduğunda, ipe uygulanan çekme gücü kaydedilebilir. Böylece, farenin çeşitli noktalarda uyguladığı çekme güçleri arasında bir karşılaştırma yapılabilir.
Brown ve Miller, deneysel sonuçlara dayanarak *yaklaşma derecesi* varsayımını ortaya koydular. Bu varsayıma göre, bir nesneye karşı gösterilen eğilim bu nesneye ne kadar yakında bulunuyorsa o kadar artmaktadır.
Aynı deney düzeni içinde, bir grup fareye, yiyecek vermek yerine şiddeti değişen (13,5 miliamperden 1 miliampere kadar), elektrik şoku uygulayarak iki deneme yapılır, sonra, hayvan aynı yere konur. Fakat artık elektrik şoku tatbik edilmez. Farenin kaçmağa çalıştığı görülür ve ipe uygulanan gerilim kaydedilir.
Aynı şekilde, iki şok uygulanmış bir başka hayvan, olumsuz değer taşıyan yere daha yakın olarak konur ve gerilim ölçülür. Bu deneylerden elde edilen sonuçlar, Miller ve Brown'un *kaçınma derecesi* varsayımını ortaya koymalarını sağladı. Bu varsayıma göre, olumsuz değer taşıyan bir nesneden kaçınmanın derecesi bu nesnenin yakınlığı ölçüsünde artmaktadır. Ayrıca, kaçınma derecesi, yaklaşma derecesinden daha şiddetlidir. Başka deneyler sonunda, Miller, aynı nesneyle ilintili olarak yaklaşma ve kaçınma eğilimlerini karşı karşıya getirerek inceledi. Bu denemelerde, farelere, geçidin belli bir yerinde yiyecek verilmekte ve ikinci denemede, yiyecek yedikleri sırada bir elektrik şoku uygulanmaktadır. Üçüncü bir deney sırasında, hayvanın, geçitte, belli bir noktaya kadar ilerlediği görülür. Bu noktanın yeri, iki eğilimin şiddetiyle ilintilidir. Böylece, hayvan ne kadar açsa ve elektrik şoku ne kadar zayıfsa, hedefe o ölçüde daha fazla yaklaşmaktadır. Miller aynı teknikle, apaçık korku ve kaçınma tepkilerinin, çok kuvvetli yaklaşma eğilimlerini dile getirdiğini ileri süren Freud'ün teorisini deneysel açıdan doğrulamıştır.

— Teknol. Bir taşlama taşının *sertlik derecesi,* zımpara taneciklerini birleştiren bağlama maddesinin sertliğini gösterir. Her sertlik derecesi ayrı bir harfle belirtilir; alfabe sırasına göre düzenlenen harfler gittikçe artan sertlik derecelerini gösterir. Çapak alma işlerinde ve sert maddeleri taşlamada, zımpara maddesi sert, bağlayıcı maddesi yumuşak (sertlik derecesi düşük) bir taşlama taşı kullanmak gerekir.

◆ **Derecat** çoğl. i. *Esk.* Dereceler: *Avrupa'nın kemâlât-ı medeniye ve derecat-ı marifeti buralarda bilinmeğe başladı* (Namık Kemal). ‖ *Derecat-ı cennet,* cennetin katları, tabakaları. ‖ *Derecatı mahakim,* mahkemelerin muhtelif dereceleri.

◆ **Derece derece** bls. zf. Yavaş yavaş, adım adım, tedricen: *Tuzluluk oranı Marmara'dan Akdeniz'e gittikçe derece derece artar.*

◆ **Dereceleme** i. Derecelere ayırma.

— Üslûp. Söz sanatlarında bir sıralamanın terimlerinin büyüyen veya küçülen değerler halinde tertiplenmesi (yükselen veya alçalan dereceleme). *Esk.* Tedric (tedric-i sâit, tedric-i nâzil.)

◆ **Derecelemek** geçl. f. Derecelere ayırmak.

◆ **Derecelendirici** i. Petr. Petrolün arıtılmasında kullanılan tablalı sütun.

◆ **Derecelendirme** i. Petr. Petrol ürünleri karışımının ayrımsal damıtmayle bileşen elemanlara bölünmesi. *Esanl. Ayrımsal* DAMITMA.

◆ **Derecelendirmek** ettrg. f. Petr. Tablalı bir sütunda ayrımsal damıtmayle bir karışımı değişik nitelikli ürünlere ayırmak.

◆ **Derecelenme** i. Derece aralıkları meydana gelme. Bir durumdan bir başkasına yavaş yavaş, hissedilmez bir şekilde geçme.

— Müz. Piyano'dan forte veya fortissimo'ya veya lento'dan vivace'ye geçerken ötüm veya hareketin gittikçe artması.

— Res. Bir renk tonundan bir başka tona geçiş. ‖ Birinci plandaki kişilerin daha belirli olması için ikinci derecedeki figürlerin silik olarak gösterilmesi.

◆ **Derecelenmek** dönşl. f. Dereceli bir şekilde.

◆ **Dereceli** sıf. Derecelere ayrılmış, kademeli: *Tek dereceli seçim.*

◆ **Derecesiz** sıf. Derecelere ayrılmamış, derecesi olmayan. (LM)

DERECİK, Karadeniz bölgesinde (Trabzon ili, Akçaabat ilçesi) bucak; 11 894 nüf. 13 köy.

— *Bucak merkezi,* 1 003 nüf. (M)

DEREİSKORPİTİGİLLER çoğl. bls. i. Kemikli balık familyası. Bunlarda baş, kemikten plakalarla kaplı ve büyüktür. Solungaç kapaklarının ucunda da ikişer diken bulunur. (Dereiskorpitleri ile *aspidophorus*'lar bu familyadandır). [L]

DEREKE i. (ar. *dereke*). *Esk.* Aşağıya inen basamak: *Cennetin dereceleri, cehennemin de derekeleri vardır* (Şemseddin Sami). ‖ Aşağı derece: *Sefil hayat onu bu derekelere kadar düşürdü.* ‖ *Dereke-i mirkat,* merdivenin en aşağıdaki basamağı.

◆ **Derekât** çoğl. i. *Esk.* Basamaklar. ‖ En aşağı katlar. ‖ *Derekât-ı cehennem,* cehennem katları, tabakaları.

◆ **Derekî** i. *Esk.* Gerileme. (M)

DEREKÖY, Marmara bölgesinde (Kırklareli ili, merkez ilçesi) bucak; 4 167 nüf. 9 köy.

— *Bucak merkezi,* 1 181 nüf. Kırklareli'nin 32 km kuzeyindedir. Türkiye'yi Bulgaristan'a bağlayan çıkış kapısı buradadır. (M)

DERELİ, Karadeniz bölgesinde (Giresun ili) ilçe merkezi; 2 003 nüf.; yüksl. 725 m.

— *Dereli ilçesi,* 820 km², 34 269 nüf. Merkez bucağından başka Yavuzkemal adlı bir bucağı ve bunlara bağlı 36 köyü vardır. (M)

DERELİ (Cevat), türk ressamı (Rize 1900). Sanayii Nefise mektebini bitirdi (1924). Devlet resim yarışmasını kazanarak Paris'e gitti, Julian akademisinde çalıştı (1924-1928). 1929'dan sonra Güzel Sanatlar akademisinde resim öğretmeni olarak görev aldı. Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar birliğinin kurucularındandır. D grubu ressamları arasına katıldı. İkinci Devlet Resim ve heykel sergisinin birincilik ödülünü kazandı. İlk resimlerinde empresyonizmin etkileri görülür. Fakat sonraki eserlerinde türk minyatürlerinden de faydalanarak değişik bir üslûp kazandığı görülür. Türkiye içinde ve dışarıda birçok sergiye katıldı. Önemli eserleri arasında *Bursada Han Avlusu, Bursa Manzarası, Millî Oyun, Balık Pazarı, Balıkçılar* sayılabilir. (M)

DERELOMUS i. Tropik Afrika'da palmiyelerin çiçeklerinde yaşayan küçük boylu bitki biti. (Akdeniz bölgesinde iki türüne rastlanır. Kınkanatlıların *curculionidae* familyasından.) [L]

DEREM i. Bk. DİREM.

DEREMAHYA bls. i. İnş. Bir binada, dereyi meydana getiren damlalık aşığından, mahya aşığına kadar eğik olarak uzanan çatı iskeleti elemanı. (M)

DERÈME (Philippe HUC, **Tristan—**denir), fransız şairi (Marmande 1889-Oloron-Sainte-Marie 1941). Gençliğinden itibaren fantezist şairler grubunda etkili oldu. İlk şiirleri 1905'te yayımlandı; *le Renard et le Corbeau* (Tilki ile Karga); *le Tiroir Secret* (Gizli Çekmece). Daha sonra yazdığı şiirlerde aşırı fantezilerle derin bir heyecanın başarılı bir şekilde kaynaştığı görülür: *la Verdure Dorée* (Altın Renkli Çimenlik) [1922]; *le Zodiaque* (1927); *Poeème des Griffons* (Kartal Başlı Aslanların Şiiri) [1938]. Klasik bir nitelik taşıyan sanat anlayışını, çok canlı ve ince hayallerle dolu eserlerinde açıkladı: *le Poisson Rouge* (Kırmızı Balık) [1934]; *le Violon des Muses* (Musaların Kemanı) [1935]; *l'Escargot Bleu* (Mavi Salyangoz) [1936]; *la Tortue İndigo* (Çivit Rengi Kaplumbağa) [1937]; *Tourments, Caprices et Delices, ou les Poètes et les Mots* (Acılar, Heves ve Hazlar veya Şairler ve Kelimeler) [1941]. (L)

DERENBOURG (Joseph Naftali), alman asıllı fransız şarkiyatçısı (Mainz 1811-Ems 1895). Yüksek öğrenim okulunda profesör. Arapça, ibranîce kitaplar yayımladı, *Corpus İnscriptionum Semitia Carum*'a (Samî Yazıtları Derlemesi) katkıda bulundu. —HARTWİG, Joseph Naftali'nin oğlu. (Paris 1844-ay.y. 1908), fransız şarkiyatçısı. Doğu Dilleri okulunda (1879) ve Yüksek öğrenim okulunda profesör. Arapça metinler yayımladı. *Essai Sur les Formes des Pluriets Arabes* (Arapçada Çoğul Biçimleri Üstüne Deneme) [1867]; *les Manuscrits Arabes de l'Escurial* (Escurial'deki Arapça Elyazmaları) [1884]; *la Science des Religions et l'İslamisme* (Dinbilimi ve İslâm) [1887] v.b. (L)

DERENDE sıf. (fars. *derende*). *Esk.* Yırtıcı, yırtan. ‖ *Şîr-i derende,* yırtıcı arslan. (M)

DE RENZİ (Salvatore), italyan hekimi (Paternopoli, Avellino 1800-Napoli 1872). Napoli tıp fakültesinde profesör. 1848'de *Storida delia Medicina İtaliana* (İtalyan Tıp Tarihi) adlı bir kitap yayımladı. (L)

DEREODUS i. Üzeri pulcuklu bitki biti. Eski Dünya'nın tropik bölgelerinde yaşar. (Birçok türleri pamuğa zararlıdır. Kınkanatlıların *curculionidae* familyasından.) [L]

DEREOTU bls. i. Koyu yeşil ince yapraklı, hoş kokulu bitki. Boş arazide kendiliğinden yetişir; özel olarak sebze bahçelerinde de yetiştirilir. (İlmî adı *Anethum.* Maydanozgillerden.)

— ANSİKL. Bot. *Dereotu*, dallı, tüysüz, dik gövdeli yıllık bir bitkidir. Yaprakları üç dört ince parçalı, koyu yeşil ve etlidir. Çiçekleri sarımtrak renkte, bileşik şemsiye durumunda olur. Yurdumuzda çok ekilen bir baharat bitkisidir. Her tarafında aromatik uçucu bir yağ bulunur. Yaprakları yemeklere ve salatalara tat vermek için kullanılır. Meyveleri eylül sonunda toplanır, gölgede kurutulur. Bileşiminde sabit ve uçucu yağlar, pektin ve azotlu bileşikler bulunur. Sindirimi kolaylaştırıcı ve bağırsak gazlarını önleyici olarak kullanılır. Hıçkırığı dindirici etkisi de vardır.

— Kim. *Dereotu esansı*. Kimyon esansına benzer. İçinde terpenli hidrokarbürler, özellikle *limonen* bulunur. İndonezya dereotu esansında ise sadece *dereotu apiol*'ü vardır. (LM)

DEREPAZARI, Karadeniz bölgesinde. (Rize ili, merkez ilçesi) bucak; 9 861 nüf.; 12 köy. — *Bucak merkezi*, 3 557 nüf. Rize'nin 6 km batısındadır. (M)

DEREPHYSİA i. Ilıman bölgelerde yaşayan, yarı saydam, yassı böcek. (*Derephysia foliacea*, Avrupa'da kekik otu ve birincasıf üzerinde yaşar. Heteroptera takımının *tingidae* familyasından.) [L]

DEREY i. Bot. Maydanozgillerin meyvesinde kabarık çizgileri birbirinden ayıran aralık.

◆ **Dereyli** sıf. Bot. Dereyi olan: *Dereyli meyve*. (M)

DEREZİ (Anuştigin), Dürzîliğin türk asıllı kurucularından (öl. Suriye 1019). Dürzî mürşitlerinden Ali bin Habbal'ın derslerine devam ederek icazet aldı. Sonra Mısır'a gitti (1017). Dürzîliğin kurucularından Hamza bin Ali'ye imamlık etti. Kahire'de halife El-Hâkim'in hizmetine girdi. Kendi kendine *Seyf-ül-iman* (İmanın kılıcı) adını veren Derezî, halife El-Hâkim'in tanrı olduğunu ileri sürerek *El-Hâkim biemrillah* (Tanrı'nın emriyle hâkim) adını *El-Hâkim biemrih* (Kendi emriyle hâkim) olarak değiştirdi. Yaptığı sürekli çalışmalarla pek çok kimsenin kendi tarikatına girmesini sağladı. Sonra Hamza bin Ali'nin düşünceleriyle kendi fikirlerini birleştirip ayrı bir imanın doğmasına yol açınca, Hamza bin Ali'nin öfkesini üzerine çekti. Bu yüzden Hamza'nın onu ve arkadaşı Berzailâ'yı öldürttüğü söylenir. Derezî'ye göre aklı küll, dünya yaratılırken Âdem'de, sonra sıra ile peygamberlerde tecelli eylemiş, Fâtıma yolu ile Ali evlâdına geçmiştir. *Aklı küll*'ün en son belirdiği kimse de halife El-Hâkim'dir. (M)

DERG (LOUGH), İrlanda'da göl, Shannon vâdisinde, merkezî ovanın güneyinde. Elektrik üretimi için tabiî bir haznedir —İrlanda'da (Ulster) göl, Derg'in yukarı vâdisinde, kuzey İrlanda sınırlarında. Saint-Davoc adasında V. yy.da kurulan bir manastırın ve «Aziz Patrick çilehanesi» denen küçük kilisenin kalıntıları. (L)

DERGÂH i. (fars. *dergâh*, eşik). Bir tarikata mensup dervişlerin toplanıp zikir ettikleri, tarikatın törelerini uyguladıkları yer, tekke. *Dolaştım «Hu» deyub dergâh dergâh* (Y. Kemal). [Bk. ANSİKL.]||*Esk*. Bir büyüğün huzuru: *Bu kıvılcımların Allah dergâhında birer iz bırakacağına imah ederek, yine o sükûnetle seccadelerini topladılar* (A.H. Müftüoğlu). || Saray.

— *Esk*. *Dergâh-ı âli* veya *dergâh-ı mu'allâ*, padişah kapısı. || *Dergâh-ı ilâhî* veya *dergâh-ı izzet*, Tanrı'nın huzuru: *Uzattı ruhunu dergâh-ı izzete gülerek* (Cenab Şahabeddin). || *Dergâh-ı mevlevî* veya *dergâh-ı Mevlânâ*, mevlevî tekkesi. || *Dergâh-ı şerif*, tekke.

— Teşk. tar. *Dergâh-ı âli çavuşları*, Divanı Hümayun çavuşlarının bir başka adı. (Bk. ANSİKL.) || *Dergâh-ı âli kapıcıları*, padişah sarayı kapıcılarına verilen ad. (*Bevvaban-ı dergâh-ı âli* de denir.)

— ANSİKL. *Dergâh*'lar niteliklerine göre çeşitli adlarla anılır: tarikat ulularının, şeyhlerin bulundukları dergâhlara *hankah*, gelip geçen dervişlerin birkaç gün konakladığı dergâhlara *zaviye*, içinde tarikat kurucularının türbeleri bulunan dergâhlara da *âsitane* denilir.

Dergâhlarda ibadet etmeğe, tarikat törelerini yerine getirmeğe ayrılmış bölümlerden başka, dervişlerin yatıp kalktığı, *hücre* adı verilen odalar vardır. Dervişler günlük hayatlarını buralarda sürdürürler ve belirli zamanlarda da âyin yapmak için dergâhın en büyük bölümünde toplanırlar. Tarikatların çoğunda bu bölüme *meydan* adı verilir. Bk. TEKKE.

— Teşk. tar. Osmanlı devletinin kuruluşundan beri saray teşkilâtında *dergâh-ı âli çavuşları* görülür. Fatih kanunnamesinde de bunlardan söz edilir.

Dergâh-ı âli çavuşları yevmiyeli, tımar ve zeametli olarak ikiye ayrılırlardı. Bunlar Enderun'dan değil Bostancı ocağı ile diğer ocaklardan çıkarlardı. Divanı Hümayun'daki görevleri dışında padişah bir yere giderken yol açmak, törenlerde yüksek sesle alkış denilen duayı yapmak, cülûs ve bayramlarda padişahı tebrik etmek gibi görevleri de vardı.

Dergah-ı âli çavuşlarının ücretleri kıdemlerine göre değişiyordu. XVII. yy. ortalarında yevmiyeleri otuz ile altmış akçe arasında değişiyordu.

● *Dergâh-ı âli kapıcıları*. Kapıcılar kethüdasının emrinde çalışan Dergâh-ı âli kapıcılarının görevi sarayın orta kapısını beklemekti. Kapıcılar bölüklere ayrılmışlardı. XVII. yy. sonlarında kırk beş bölük olan dergâh-ı âli kapıcılarının sayısı XVIII. yy.ın ilk yarısında on beşe indi. Her bölüğün bir bölükbaşısı, kethüdası ve kâtibi vardı. Bu kapıcılardan, elçilerin getirdikleri pişkeşi divanda vezirlere gösteren, memuriyete tayin edildiklerinde padişaha teşekküre gelenlere merasim ve teşrifat usullerini öğreten *pişkeşçi*, diğer kapıcıların âmiri ve *pişkeşçii şehriyarî* adıyle de bir bölüğün bölükbaşısı idi.

On birinci kapıcıbaşı bölüğünün bölükbaşısı, padişahın kırmızı kadifeli altın matrasını taşıyan matracı şehriyarî idi. Padişahın kırmızı çuha kaplı, gümüş iskemlesini taşıyan iskemle ağası da on ikinci bölüğün bölükbaşısı idi. Dergâh-ı âli kapıcılarından on dördüncü bölükbaşısı ser otağı şehriyarî idi. Bunlardan başka meşaleciler, kulesufîleri kapıcıları (*bevvabân-ı sufiyan-ı kule*) vardı.

Kapıcılar divan günleri iş takip edenlere kılavuzluk ederler, sefer sırasında da otağı hümayunun girişinde beklerlerdi. Divanı Hümayun'da sadrazamın emriyle birisi dövülmek istenirse bunu da kapıcılar yaparlardı. Dergâh-ı âli kapıcıları gördükleri görev karşılığı merasim günlerinde bahşiş ve yevmiye alırlardı. Ayrıca kendilerine belli bir miktarda yiyecek de verilirdi. (→ Bibliyo.) [M]

Dergâh, İstanbul'da yayımlanmış on beş günlük türkçe dergi (15 nisan 1921 - 1923, 42 sayı). Sorumlu yöneticisi Mustafa Nihat Özön idi. Yahya Kemal Beyatlı, Nurullah Ataç, Mustafa Nihat Özön v.b. gibi zamanın belli başlı şair ve yazarlarının eserleriyle mütareke yıllarının en iyi edebiyat dergisi oldu. (M)

DERGİ i. (*derlemek*'ten *der-gi*). Belli günlerde çıkan ve genellikle birçok yapraktan meydana gelen yayım: *Kitaplar bastıracaklar, dergiler çıkaracaklar* [...] *bizlere de okutacaklar* (N. Ataç). *Birgün kitapçı dükkânlarının vitrinlerinde yeni bir derginin saklandığını gördüm: Safahat!* (Y. Z. Ortaç). *Edebiyat dergisi*. *Esk*. Mecmua.

— ANSİKL. Türkiye'de *dergi* yayımı, ilk türkçe gazetenin çıkışından 18 yıl sonra (1849) başlayabildi. İlk türkçe dergi *Vakayi-i Tıbbiye*'dir (1849-1851, aylık, 28 sayı); bu meslekî sağlık dergisinin fransızca bir nüshası da vardı. Cemiyeti İlmiyei Osmaniye'nin çıkardığı *Mecmua-i Fünun* (1862-1867, 47 sayı, aylık), *Mir'at* (1862, 3 sayı, ilk resimli dergi), *Mecmua-i İber-i İntibah* (1862-1864, 8 sayı) ilk yayımlanan dergilerdir. Ardından Erkânı Harbiyei Umumiye dairesince çıkarılan *Ceride-i Askeriye* (1864-1919, 15 günlük); Cemiyeti Kitabet'in çıkardığı *Mecmua-i İbretnüma* (1865-1866, 16 sayı, aylık), türkçe-fransızca *Takvim-i Ticaret-Le Moniteur du Commerce* (1866-1873, 114 sayı, haftalık), *Ayine-i Vatan* (1867, Mehmed Arif, haftalık, 10 sayı; bir ara *Vatan* adıyle 11 sayı çıktı), *Tuhfet-üt-Tıb* (1867) gelir. Tanzimat döneminin başlıca dergileri arasında edebiyat ve bilim dergisi *Ravzat-ül-Maarif* (1870-1871, Hasan Paşa, 6 sayı, haftalık), tıp dergisi *Sıhhatnüma* (1871, 7 sayı, 15 günlük), fikir ve biyografya dergisi *Dağarcık* (1871-1872, Ahmed Midhat, 10 cüz), *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye* (1871, aylık), eğitim ve edebiyat dergisi *Dolap* (1873-1874, 18 sayı), *Mecmua-i Nevadir - ül - Âsar* (1873). *Revnak* (1873-1875, 11 sayı), *Kırk Ambar* (1873-1876, Mehmed Cevdet, 30 sayı), *Öte-beri* (1873), *Mecmua* (1873), *Medeniyet* (1874-1878, M. Arif, haftalık, 18 sayı, daha sonra *Musavver Medeniyet* adını aldı), *Afitab-ı Maarif* (1874), *Keşkül* (1875), *Mir'at-i İber* (1876), *Arkadaş* (1876, haftalık, 13 sayı), *Muharrir* (1876-1878, Ebüzziya Tevfik, 8 sayı, aylık), *Derme-çatma* (1878-1879, Mehmed Esat, 7 sayı, 15 günlük), *Yadigâr* (1878, Ahmed Cevad, 8 cüz), Cemiyeti İlmiye'nin *Mecmua-i Ulûm* (1878-1879, 15 günlük, 7 sayı) sayılmalıdır. 1879'dan sonra, gazeteler kayıt altına alınınca dergi ve kitap yayını büyük artış gösterdi. 1880-1890 Yılları arasında çıkan başlıca dergiler: edebî-siyasî *Mecmua-i Ebüzziya* (1880-1812; Ebüzziya Tevfik, haftalık, 159 sayı, 1887-1894 yılları arasında çıkmadı), din ve siyasetten başka her şeyden söz eden *Şark* (1880-1881, 8 sayı, aylık), edebî *Hazine-i Evrak* (1881-1882, 63 sayı, haftalık), *Hafta* (1881, Ş. Sami, Mihran Efendi, 20 sayı), edebiyat ve bilim dergisi *Envar-ı Şarkiye* (1881-1882, 5 sayı), fen dergisi *Rehber-i Fünun* (1882, Mehmed İzzet, 11 sayı, 15 günlük), çocuklar için *Vasıta-i Terakki* (1882, 4 sayı, resimli, 15 günlük), siyasetten başka her şeyi konu edinen *Âfak* (1882-1883, 7 sayı, aylık), *Mecmua-i Âsar* (1882-1883, M. Arif, 12 sayı, aylık), *Gayret* (1886, Menemenlizade M. Tahir, 33 sayı, haftalık), *Nilüfer* (Bursa 1889-1893, Feraizcizade M. Şakir, 60 sayı, aylık). 1890 Yılından sonra Ahmed İhsan'ın (Tokgöz) kurduğu resimli *Servet-i Fünun* ([aralıklı olarak] 1891-1944) dergisi, çevresine topladığı genç şair ve yazarlar, adını taşıyan yeni bir edebî topluluk ve akıma yol açtı. Bu derginin, günlük bir akşam nüshası da yayımlandı (1908-1909, 350 sayı). Ayrıca *Mektep* (1891-1897, Kitapçı Karabet, haftalık, 211 sayı), *Malûmat* (1895-1903, Mehmed Tahir, 423 sayı, haftalık), *Resimli Gazete* (1896-1897, 52 sayı, haftalık, resim altları fransızca açıklamalı), *İrtika* (1899-1903, haftalık 251 sayı), *İçtihad* (1904-1932, Dr. Abdullah Cevdet, türkçe-fransızca, 15 günlük, 358 sayı) dergileri anılmalıdır.

1908-1909 Yıllarında çıkan gazete ve dergilerin sayısı 353'ü bulur. Ancak, 31 Mart vakası üzerine basına sansür konulunca (1909), dergi ve gazete sayısı da birdenbire düştü: 1910'da 130, 1911'de 124, 1914'te 70, 1915'te 6, 1916'da 8, 1917'de 14, 1918'de 71.

Bu dönemin ilk yıllarında, dinî dergi ve gazetelerin çoğaldığı görülür: Cemiyet-i İlmiye'nin yayımladığı *Beyan-ül-Hak* (1908-1912, başyazarı Mustafa Sabri Efendi, 182 sayı, haftalık, 183 sayıdan sonra *Sebil-ür-Reşad* adını aldı). dinî konuları işleyen *Sırat-ı Müstakim* (1908, Eşref Edib).

1908'den sonra yayıma başayan edebiyat ve bilim dergileri ile magazinler: *Âşiyan* (1908-1909, Salih Sırrı, haftalık 26 sayı), *Musavver Muhit* (1908-1909, Faik Sabri, başyazarları Saffet Nezihî, Celâl Sahir, haftalık 17 [39] sayı), resimli kadın dergisi *Mehasin* (1908-1909, Mehmed Rauf, aylık 12 sayı), *Resimli Kitap* (1908-1914, Faik Sabri, Ubeydullah Esat, 51 sayı, aylık), *Eşref* (1909, Baha Tevfik, haftalık 26 sayı), *Resimli İstanbul* (1909, Mustafa Refik, haftalık, 25 sayı), *Şehbal* (1909-1914, Hüseyin Sadeddin, 15 günlük, 100 sayı), Mülkiye okulu öğrencileri ve mezunlarınca yayımlanan *Mülkiye* (1909-1957, aylık, 321 sayı, 1912-1930 yılları arasında çıkmadı), ünlü mizah dergisi *Cem* (1910-1929, karikatürcü Cem, haftalık 92 sayı, yarısı fransızca), Ömer Seyfeddin, Ali Canip (Yöntem) ve başka genç şair ve yazarların dil ve edebiyat tartışmalarına sayfalarını açan *Genç Kalemler* (Selânik, 1911-1912, 15 günlük, 27 sayı), Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver) başkanlığındaki Türk Ocakları'nın düşüncelerini yansıtan resimli *Türk Yurdu* (1911-1968, aylık, 1943-1953 yılları arasında ya-

yımlanmadı), gene Türk Ocakları'nın *Yeni Mecmua* (1917-1923, Mehmed Talât ile Falih Rıfkı [Atay] haftalık, 90 sayı).

Mütareke ve Kurtuluş savaşı döneminde çıkan dergi ve gazete sayılarında bir azalma görülür: edebî-mizahî ***Diken*** (1918-1919, Sedat Simavi, haftalık, 5 sayı), ***İnci*** (1919-1923, Sedat Simavi, aylık, 31 sayı), ***Güleryüz*** (1921-1923, Sedat Simavi, 122 sayı), ***Nedim*** (1919, Halit Fahri [Ozansoy], haftalık, 18 sayı), ***Aydınlık*** (1921-1922, Sadrettin Celâl [Antel], aylık, 11 sayı), ***Yarın*** (1921-1922, Suphi Nuri [İleri], haftalık, 433 sayı), ***Dergâh*** (1921-1923, Mustafa Nihat Özön, 15 günlük, 42 sayı), Millî Mücadeleye karşı olan siyasî mizah dergisi ***Aydede*** (1922-1949, başyazarı Refik Halit [Karay], haftalık, 125 sayı, 1923-1947 yılları arasında çıkmadı), ***Akbaba*** (1923), Yusuf Ziya [Ortaç], haftalık), ***Küçük Mecmua*** (Diyarbakır, 1922-1923, Ziya Gökalp, haftalık, 33 sayı) v.d.

Cumhuriyetten sonra çıkan dergileri de şöylece sıralayabiliriz: ***Kelebek*** (1923-1924, Mahmud Esat, 77 sayı, haftalık), ***Süs*** (1923-1924, Selâmi İzzet [Sedes], Mehmed Rauf, haftalık, 54 sayı), ***Zümrüd-i Anka*** (1923 1925, Semih Lütfi, [Erciyas], haftalık, 224 sayı), ***Ayın Tarihi*** (1923 - 1957, Basın-Yayın ve Turizm Genel müdürlüğü, 370 sayı), ***Resimli Ay*** (1924-1938, M. Zekeriya [Sertel] aylık, 137 sayı), ***Papağan*** (1924-1927, Orhan Seyfi [Orhon], haftalık, 234 sayı), ***Haftalık Mecmua*** (1925-1928, Kemal Salih [Sel], 137 sayı), ***Aylık Mecmua*** (1926-1927, Kemal Salih [Sel], 12 sayı), ***Hayat*** (Ankara, 1926-1930, Mehmet Emin, Faruk Nafiz, aylık), ***Yeni Kitap*** (1927-1928, Sedat Simavi, aylık, 16 sayı) v.d.

1928'deki harf devrimi sırasında basın epey bir sarsıntı geçirdi Hükûmetçe malî yönden desteklenen gazete ve dergiler, yılın son aylarında, eski-yeni harflerle karışık olarak çıktı. O yıldan itibaren yayımlanmağa başlayan yeni dergiler: ***İdare*** (1928, İçişleri bakanlığı, aylık), ***Uyanış*** (Eski ***Servet-i Fünun***, 1928-1940, Ahmed İhsan [Tokgöz], haftalık, 589 sayı), ***Kadro*** (1932-1935, Yakup Kadri [Karaosmanoğlu], 36 sayı, aylık), ***Akın*** (1932-1933, Ahmed Ağaoğlu, 15 günlük, 26 sayı), ***Varlık*** (1933, Yaşar Nabi [Nayır], aylık 15 günlük), ***Çığır*** (1933-1948, Hıfzı Oğuz [Bekata], aylık, 193 sayı), ***Fikir Hareketleri*** (1933-1940, Hüseyin Cahit [Yalçın], haftalık, 364 sayı), ***Yedigün*** (1933-1950, Sedat Simavi, haftalık, 821 sayı), ***Ülkü*** (Ankara, 1933-1950, Halkevleri Genel merkezi, aylık, 102+124+44 sayı) v.d. Dil devriminden, yani 1932'den sonra bazı dergiler ad değiştirdi: ***İktisat ve Tasarruf***, ***Ulusal Ekonomi ve Arttırma*** adını aldı; ***Mülkiye***, ***Siyasî İlimler-Siyasal Bilgiler*** diye çıktı. 1934 Yılı ortalarında Basma Yazı ve Resimleri Derleme kanunu yürürlüğe girdi, dergilerin kitaplıklarda koleksiyonları yapılmağa başlandı. 1934'ten İkinci Dünya savaşına kadar çıkan başlıca dergiler şunlardır: ***Yeni Adam*** (1934, İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu], haftalık-aylık), ***Yücel*** (1935 -1956, Muhtar Enata, aylık, 163 sayı), ***Ağaç*** (Ankara, 1935-1936 haftalık, 17 sayı), ***Yarım Ay*** (1935-1945, 187 sayı), ***Ayda Bir*** (1935-1937, 15 sayı), ***Karikatür*** (1936-1948, 640 sayı, haftalık), Türk Tarih kurumunun yayın organı ***Belleten*** (1937, üç aylık, Ankara).

İkinci Dünya savaşı yıllarında gazete sayısı artarken, dergi sayısı düşme gösterdi (178'den 127'ye indi): ***Çınaraltı*** (1941-1944, 140 sayı, haftalık). Daha sonraki yıllarda dergi sayısı şöyledir: 258 (1944), 287 (1945), 332 (1946), 379 (1947), 308 (1948), 449 (1949), 479 (1950). Bunlar arasında tek yapraklık dergiler de yer aldı: ***Yaprak*** (1 ocak 1949 - 15 haziran 1950, 28 sayı, Orhan Veli Kanık). 1950'den sonra süreli yayınlarda bir canlanma oldu. ***Yeşil Türkiye*** (1950-1951, Kerim Yund, aylık, 12 sayı), ***Yeditepe*** (nisan 1950, Hüsamettin Bozok, 15 günlük, aylık; 1951-1952 yıllarında ***Yeni Yeditepe*** adıyle çıktı). Türk Dil kurumunun yayın organları olan ***Türk Dili*** (ekim 1951, aylık) ile ***Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*** (şubat 1954), dil ve edebiyat konularına önem verir.

1952'de yayımlanan 624 dergiden 276'sı aylık, 140'ı haftalık, 45'i 15 günlük, 45'i üç aylık, 22'si iki aylık, 19'u yıllık, 77'si süresi belirsiz olarak çıktı: ***Ufuklar*** (şubat 1952, Orhan Burian, aylık, sonra Vedat Günyol, ***Yeni Ufuklar***, 1953), ***Akis*** (Ankara, 1954-1967, Metin Toker, haftalık, 694+12 sayı), ***Dost*** (Ankara, ekim 1957, Selim Şengil, aylık).

27 Mayıs devriminden sonraki dönemde dergi sayısında pek büyük artışlar oldu: 1961'de 751, 1962'de 817, 1963'te 861, 1964'te 929, 1965'te 956, 1966'da 1 115, 1967'de 1 123, 1968'de 1 189 dergi yayımlandı.

Son dönemde kurulan, şimdi çıkmakta olan sanat ve edebiyat dergilerinin en önemlileri: ***Papirüs*** (haziran 1960- haziran 1970, Cemal Süreya, 47 sayı, aylık), ***Türk Kültürü*** (Ankara, kasım 1962, Türk Kültürü Araştırma enstiüsü, aylık), ***Hisar*** (Ankara, ocak 1964, Mehmet Çınarlı, aylık). ***Yeni Dergi*** (ekim 1964, Memet Fuat, aylık), ***Hareket*** (ocak 1966, Nurettin Topçu, aylık), ***Yeni Edebiyat***, (kasım 1969, Dr. Turhan Bozkurt, aylık) v.d. anılabilir. (→ Bibliyo.) [M]

DERGİN sıf. (*dermek*, toplamak'tan *dergin*). *Yeni*. Toplanarak düzene konmuş. Esk. Müdevven.

◆ **Derginlemek** geçl. f. *Yeni*. Dağınık olan şiir, hikâye v.b. eserleri biraraya getirmek. *Esk*. Tedvin etmek. (M)

DERHAL zf. (fars. *der-*, de ve ar. *ḥāl*, an'dan *derḥāl*). Hemen, şimdi, acele olarak, o anda: ***Fakat derhal gözlerini sildi: — Hiçbir şey yok, annesini, Güzide'yi hatırladım da diyordu*** (R.N.Güntekin). ***Ben evde yokken böyle bir kâğıt gelirse derhal bana vermelerini sıkı sıkı tembih etmiştim*** (B. Felek). [M]

DERHAM (William), ingiliz ilâhiyatçı, bilgin ve filozofu (Stoughton, Worcester yakını, 1657-Upminster 1735), Upminster bölge papazı, Galler prensinin kilisesini yönetmekle görevli papaz, Windsor piskoposluk danışmanı ve Londra Krallık cemiyeti üyesi oldu. ***Philosophical Transactions***'da (Felsefî Notlar) çıkan bilimsel muhtıraların dışında din felsefesiyle ilgili kitapları vardır: ***Physico-Theology*** veya Tanrının varlığının ve vasıflarının, yarattığı eserlerle ispatlanması; ***Astro-Theology*** (Tanrının Varlığını Yıldızlara Bakarak İspatlama). [L]

DERHEM blş. sıf. (fars. *der-hem*, birbirinin içinde). *Esk*. Karışık, perişan, düzensiz: ***Olup âmâde-i islah-ı kâr-ı derhem-i âlem / Umûr-ı dîn ü devlet müstaidd-i intizâm oldu*** (Nedim). || Mustarip, üzüntülü. — *Esk*. ***Derhem-berhem olmak***, karmakarışık olmak. (M)

DERİ i. (esk. türk. *teri*). İnsan ve hayvanların bütün vücudunu kaplayan koruyucu tabaka: ***Bulanık Manche'ın kumları üzerinde derilerini karartan insanları*** ... (F.R. Atay). [Bk. ANSİKL.] || İşlenerek kullanılmağa elverişli hale getirilmiş hayvan derisi: ***Hayvanlarının kışın etini yediler, yazın sütünü içtiler, derisini giydiler*** (Ergenekon Destanı). [Bk. DERİCİLİK.] || ***Deri bağlamak***. [Yara için] İyileşmek.

— ÇEŞ. DEY. ***Derisine sığmamak***, kibirlenmek. || ***Bir deri bir kemik***, kemikleri görünecek kadar zayıflamış, sıska.

— Anat. ***Deri kası***, bağlı olduğu yerlerden hiç değilse biri deride bulunan kas. (Bk. ANSİKL.) || ***Deri oluşumu***, embriyonun dış tabakasından deri (altderi, üstderi) ve eklentilerinin oluşması. (Dokuma cisimcikleri, deri sinir ağı ve tüm sinir sistemi de aynı tabakadan oluşur.) || ***Alt deri***. (Bk. ALTDERİ.) || ***Dış deri***, gastrulada dış deri tabakası. || ***İç deri***, gastrulada iç hücre tabakası. || ***Saç derisi***, üstünde saç biten kafa derisi. (Saç derisinin yapısı, derinin öteki bölümlerinden farklı değildir. Sadece dokusu daha sıktır ve üstündeki kıllar daha çok ve daha gürdür. || ***Üst deri***. Bk. ÜSTDERİ.

— Ciltc. ***Deri bıçağı***, ciltçilikte kullanılan bıçak. || ***Deri cilt***, deriden yapılan defter veya kitap kapağı. || ***Deri kaplı***, deri ile ciltlenmiş kitap.

— Deric. ***Deri bıçağı***, deri kesmeğe yarayan, ay biçiminde, ağzı dış yönde yuvarlak bıçak. || ***Deri pişmesi***, derinin terbiye olması. || ***Deri sanayii***, hayvan derilerinden eşya yapımı işi ve bununla uğraşan sanayi kolu. (Bk. ANSİKL.) || ***Deri sandık*** veya ***hurç***, kalın deriyle dikilerek yapılan sandık. || ***Ak deri***, ponza taşıyle arıtılan, koyun, keçi veya ceylan derisinin pürüzlerinin giderilmesinden sonra üzerine yazı veya boyalı resim konularak değerlendirilen deri. (Bk. ANSİKL.) || ***Dana derisi***, üzerine resim yapmak veya yazı yazmak için perdahlanan yeni doğmuş dananın derisi.

— Hayvan psikol. ***Deriyle görme***, hayvanın, göz veya görme uzvu denebilecek bir uzva sahip olmaksızın ışığa karşı tepkide bulunabilme duyarlığı.

— Histol. ***Deri içi***, derinin kalınlığı içinde bulunan: ***Deri içi boyama***.

— Patol. ***Deri içi tepkimesi***, deri içine az miktarda antijen, özellikle tüberkülin şırınga edildiğinde, şırınga yerinde ortaya çıkan iltihap şeklinde tepki. (Bk. ANSİKL.) || ***Deri iltihabı***, sebebi ve görünüşü ne olursa olsun deride yer alan bütün iltihaplara verilen ad. || ***Deri kanseri***, deri ve mukozada görülen kanser. (Bk. ANSİKL.) || ***Deri kas iltihabı***, sebebi bilinmeyen ve seyrek görülen ağır bir hastalık. Deri ve kaslar aynı zamanda iltihaplanır. Hastalık deride değişik görünüşte ödem ve kızartı şeklinde, kaslarda ise ağrı ve hareketlerde sınırlanma şeklinde ortaya çıkar. || ***Deri kası belirtisi***, yarım felçlerde görülen belirti. (Ağzın açılmasına engel olunduğu zaman, boyun deri kası tellerinin sağlam taraftaki boyun derisini gerdiği görülür, hasta tarafta ise hiç bir şey görülmez.) || ***Deri kisti***, deride embriyon oluşumu sırasındaki bir kusurdan ileri gelen kist. (Bk. ANSİKL.) || ***Deri kuruluğu***, kuru ve toz gibi bir döküntü ile kaplı derinin durumu. (İktiyozun ilk devresi olan deri kuruluğu özellikle A vitaminsizliğinde görülür.) || ***Deri tepkimesi***, bazı kimselerin deri üzerine etki yapan mekanik irkiltmelere karşı gösterdiği tepki. (Deri irkilmesi, birkaç dakika içinde aynı yerde, irkiltme çizgisine tıpatıp uygun bir kabartı oluşumuna yol açar.) || ***Deri uru***, derideki düz kaslarda gelişen tehlikesiz ur. Bazen ağrı yapabilir ve irkilirse kasılır. || ***Temastan olan deri iltihabı***, kimyevî, nebatî, hattâ hayvanî cisimlerle temastan doğan deri hastalığı. Bk. ANSİKL.

— Süs. santl. Yazıtlık denilen ve içine yazılar, armalar v.b. konulan taş veya herhangi bir maddeden yapılı çerçeveler etrafında oymalı deriye benzetilen bordür. (Fransız Rönesans sanatı ve Louis XIII, üslûbu bu bordürleri çok kullandı). Bk. ANSİKL.

— Tar. ***Deri yüzme***, mahkûmların canlı canlı derisini yüzme işkencesi. Bk. ANSİKL.

— Ted. ***Deri aşısı***, deriye şırınga edilmeğe elverişli aşı. (Bu çeşit aşılar nörotrop mikroplara, özellikle virüslere karşı daha etkilidir.) || ***Deri içi şırınga***, kısa 0,5-0,6 mm çapında, bir iğne ile deri içine yapılan şırınga.

— Tıp. ***Deri hastalıkları bilimi***, tıbbın deri hastalıklarıyle uğraşan bölümü. (Bk. ANSİKL.) || ***Deriye yönelim***, bazı mikropların özellikle deri dokusuna yerleşme eğilimi. (Stafilokoklarda ve belki şarbon basilinde durum budur. Frengi mikrobu [treponema] ile cüzzam basili [Hansen basili] her zaman deriye yönelim gösterir. Fakat bunların seyrek rastlanan bazı çeşitleri, tam tersine, sinir dokusuna yönelim gösterir.)

— Vet. (Bk. ANSİKL.) || ***Deri altı kurtlarının yok edilmesi***, deri sanayiinde büyük zararlara yol açan deri altı kurtlarının yerinden çıkarılması veya yerinde öldürülmesi işlemi. (Derinin üstüne elle bastırılarak kurtların çıkartılması çok yavaş olduğundan artık kimyasal usullere başvurulmakta, deriye öldürücü ilâçlar sürülerek kurtlar yok edilmektedir). || ***Deri iltihabı***. (Bk. ANSİKL.) || ***Dudak deri kanseri***, özellikle kedide görülen ve üst dudağı veya burnun ucunu saran yara.

— Zool. ***Deri değişimi***. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. ● *Anat. ve dokubilim*. Deri altderi, üstderi ve bunlardan oluşan bez, kıl, tırnak v.b. gibi ikincil ürünlerden meydana gelir.

1. ***Üstderide*** dıştan içe doğru şu kısımlar bulunur: boynuzsu tabaka; bu tabakanın yassı hücreleri durmadan ve göze çarpmadan dökülür; Malphigi tabakası; bu tabakanın altında yeni hücreleri doğuran bir

hücre tabakası vardır (İçinde de boya maddeleri bulunur).

2. *Altderi* iki kattır: «mememsi» denen üst kat, üstderinin alt tabakasının içine giren bir sürü mememsi çıkıntılar meydana getirir; içinde dokunma cisimcikleri (Meissner cisimcikleri, Krause cisimcikleri, Paccini cisimcikleri) ve damar kıvrımları bulunur, alt kat, damarları, bezleri, kasları ve sinirleri saran esnek bağ dokusundan oluşur.

3. *İkincil ürünlerin* hemen hepsi üstderiden oluşur: kıllar, tırnaklar, yağ ve ter bezleri. Deride, yaşlandıkça artan ve alttaki kasların etkinliğinden doğan kırışıklıklar bulunur.

● *Karşılaştırmalı anatomi.* Deri organizmanın dış yüzünü saran, çok değişik ek organları taşıyan, çok görevli temel organlardan biridir. Omurgalılarda daima üst üste iki tabakadan meydana gelir: aralıksız olan *üstderinin* alt yüzünden başka yerinde kan bulunmaz: üstderi hayat boyunca durmadan çoğalır; *altderi* ise bağ dokusu şeklindedir; tel, yağ ve lenf dokusu tabakalarından oluşur; kan damarları bakımından da zengindir. Bu dokuların her biri, koruyucu rol oynayan kıl, tüy, pul, tırnak, toynak, diş, boynuz v.b. gibi koruyucu organları meydana getirir. Derideki kan damarları özellikle büzülgendir; sempatik sinir sistemi her an ve her noktada derideki kan akımını ayarlayabilir (kızarıklık, solukluk). Hayvanı soğuktan, sıcaktan, dokunmadan v.b. haberdar eden birçok duyu sinirlerinin uçları da deride bulunur. Bk. DOKUNMA.

Derinin çok çeşitli görevlerine en iyi örnek kuyruksuz amfibyumlar (kara ve su kurbağası) derisidir. Deri, kurbağalarda solunumun hemen tümünü sağlar, suyu ve suda erimiş besinleri emer; zehir salgılar (kara kurbağası), gözler kapalıyken ışığa karşı duyarlık gösterir, çevrenin rengine uyar, nihayet bazı türlerde (pipa, nototrema, rhinoderma) yumurtaların kuluçkalanması ve açılması, hepsinde ısıdan, çarpmadan, bakterilerden korunma, dokunma duyusu v.b. gibi görevler de hep deriye aittir.

● *Fizyoloji.* Deri aslında bir koruma organıdır. Edilgin koruma araçlarının en mükemmel örneğidir. Çünkü iletkenliği kötü olduğu için ısı değişmelerine karşı vücudu korur; dokusu çok sağlam olduğu için asalakların, mikropların, zehirlerin girmesine, çarpmalara karşı koyar; içindeki çok sayıda sinirlerle (üstderi ve altderi cisimcikleri) ve üstündeki hareketli kıllarla üç çeşit dokunma duyusu (şekil, basınç, ısı) verir. Deri salgılarının da koruyucu bir rolü vardır: yağ maddesi boynuzsu tabakayı yumuşak tutar; terleme ve buharlaşma yoluyle, organizma artıklarının bir kısmını (ter) atarak vücut ısısını ayarlar.

● *Patoloji.* Deri hastalıklarının bir kısmı, yani kaynağı dışta olanları genellikle asalaklardan veya yerel tahrişlerden ileri gelir. Kaynağı içte olanları ise, bazı maddelerin veya mikropların sebep olduğu bozukluklardan ileri gelir. Doğuştan gelen deri hastalıkları da vardır (özellikle benler).

● *Deri kası.* En önemli deri kasları şunlardır: altçeneden köprücük kemiğine kadar boynun iki tarafından uzanan boyun deri kası; boyun deri kasının devamı gibi görünen, çift ve bakışımlı olarak hemen hemen kesintisiz bir örtü halinde yüzü kaplayan yüz derisi kasları. Deliklerin (ağız, burun, göz kapakları) çevresinde toplanan bu kaslar pek çeşitli yüz ifadelerini sağlar.

— Deric. *Deri* sözünün aslında yalnız işlenmiş veya bir ilk işlemden geçmiş hayvan derisi için kullanılması gerekirken, zamanla bu terim hem işlenmiş hem de işlenmemiş deriyi anlatmak için kullanılan bir genel ad olmuştur. Bu konuda tam bir ayırım yapabilmek için, yerine göre post, ham deri, işlenmiş deri gibi terimler kullanılması doğru olur.

Deri işleme yerlerinde, memeliler, kuşlar, sürüngenler, balıklar gibi birçok hayvan çeşitinin derileri işlenir. En çok kullanılan, öküz, inek, boğa, at, dana, keçi, koyun gibi hayvanların derileridir.

Kesilen bir hayvanın derisinin yüzde 60 kadarı sudur. Bunun için de, bu derilerin bozulmalarını önlemek için, kurutma, tuzlama yollarından biriyle, bazen de bu iki yoldan her ikisi birden kullanılarak işlenmeye başlanıncaya kadar muhafaza edilmeleri gerekir. Böylece de, tuzlanmış deri, kuru deri veya tuzlanmış kuru deri adıyle anılan deri elde edilmiş olur.

Ham deriler, yani bir ilk işlemden geçirilmiş olan deriler, bunları işlenmiş deri durumuna getiren yerlerde işlenir. Ham derilerin görünüşleri ve özellikleri birbirinden değişiktir. Bu özellikler, derinin çeşidine ve işlenme tarzına bağlıdır. Deriyi işleyen kimsenin başarısı, işleyeceği deriyi seçmeyi bilmesine ve bu deriye en elverişli işleme tarzını bulmasına bağlıdır. Sunî deriler, gerçek derilerin özelliklerine ve iyi niteliklerine sahip olmaktan çok uzaktır. Bununla birlikte, modern sanayide sunî derinin kullanım alanı yine de çok geniştir (ayakkabı, bavul, çanta, cilt yapımı, mobilyacılık v.b.). Sunî deri pek çeşitli karışımlarla elde edilir (deri, keçe, kumaş v.b. artıkları ile kauçuk, kurutucu yağlar, selüloz asetatı v.b. karışımları). Bazen de bu karışımı üzerine dökerek sunî deri elde etmek amacıyle bez, ağaç lifleri gibi maddeler kullanılır.

● *Ak deri yöntemi* önce Orta Asya'da bulundu. Buradan Anadolu'ya yayıldı. Özellikle Bergama kentinde yapıldığı için *Pergamena* diye de anılır. Bu tür deri, papirüsten daha dayanıklı olduğu için, papirüse tercih edilir. Uzun süre korunması gereken kitap ve yazılar eskiden ak deri üzerine yazılırdı. Günümüzde de kitap ciltleri ve guvaj boya ile yapılan resimler için kullanılır ve *tirşe* adını alır.

— Patol. Tüberkülinle elde edilen *deri içi tepkimesi*, tüberküloza karşı allerji bulunup bulunmadığını anlamağa yarar. Deri içine yapılan şırınga iltihapla sonuçlanırsa tepkime pozitiftir; iğne yapılan kimsenin «alerjili» olduğunu gösterir; aksi halde, yani iltihap olmazsa tepkime negatiftir ve kişi alerjisiz sayılır.

● *Deri kanseri*, kırk yaşından önce seyrek görülür. Bağ dokusu epitelyomasının bir çeşididir. Siğil şeklinde başlar, sonra gelişerek yara halini alır. Çoğu zaman üzeri yapışık bir kabukla kaplıdır; kabuk koparılırsa yeniden oluşur. Başlangıçta görünüşü tehlikesiz olan deri kanseri, bütün kanserler gibi gelişme göstererek, lenf düğümlerine kadar varan derin bir yara halini alır. Işınla, elektrokoagülasyonla veya ameliyatla tedavi edilmelidir.

● *Deri kistleri* doğuştan gelir, fakat bazen çok geç ortaya çıkar. Özellikle kaşların bitiminde, boyunda, yumurtalıkta, erbezlerinde v.b. bölgelerde yer alır. Bu kistlerin içinde çoğu zaman kıl, diş, kemik ve deri parçaları bulunur Cinsiyet bezlerindeki deri kistleri basit dizembriyomlardır. Boyunda, kaş bitiminde olanlar ise solungaç dizembriyoplazileridir.

● *Temastan olan deri iltihabı* bir meslekten veya ev işlerinden ileri gelebilir. Sanayide, kozmetiklerde ve deri bakımıyle ilgili sıvı ve pomatlarda kullanılan kimyasal bileşiklerin son derece çoğalması yüzünden son otuz yıl içinde bu iltihaplarda da artış oldu. Temastan olan deri iltihapları alerji olaylarıyle ilgili olabileceği gibi olmayabilir de. Alerji varsa büyük bir ihtimalle iltihap olur, alerji yoksa iltihap hemen hiç olmaz. Objektif belirtiler çok çeşitlidir: Kaşıntı, yanma, kızartı, kurdeşen, kıl kökü iltihabı, kabarcık, doku kangreni, kararma, özellikle kuru veya akıntılı egzama.

Mesleklerden ileri gelen deri iltihapları pek çoktur; çimento egzaması; maden işleyenlerde görülen yağ çıbanları; krom, nikel ve çinko kaplama işlerinde çalışanlarda görülen müzmin yaralar; oduncularda rastlanan meşe iltihabı; çikolata ve şekerlemecilerde görülen tırnak derisi iltihabı; çuhaçiçeği, maydanozgiller, kasımpatı, lâle, sarmaşık gibi bitkiler yetiştiren bahçıvan ve çiçekçilerde rastlanan deri iltihapları; enginar, yaban havucu, domates yetiştirenlerde görülen, kalsiyum siyanamid, thanmetopoeas tırtılları, tahıl uru, hayvan uru gibi şeylerle temastan ileri gelen çeşitli deri iltihapları; soğuk permanant, kininli şampuan, kokulu sabun kullanan berberlerde görülen egzamalar. Parafenilen-diyamin'li boyalar özellikle zararlıdır. Bazı insanlar para grubundan (para durumunda ilkel aminler) prokain, sülfamit v.b. gibi bileşiklere karşı çok hassastırlar. Kimya, dokuma ve ecza sanayiinde çalışan işçilerde bu iltihaba yol açan maddeler saymakla bitmez: hidrokarbürler ve bunların klorlu türevleri, kükürt, sülfatlar, karbon sülfür, fosfor seskisülfür, siyanürler, civa veya arsenik tuzları, hidrokinon, fenoller, dinitrofenol, trinitroanisol, flüorürler, flüorosilikatlar, plastik maddeler, sentetik vernikler, selenyum, terpenler, rotenonlar, pretirler, cam veya maden yünü, amyant, anilin türevi boyalar, kinakrin klorhidrat, sülfotiyazol, penisilin, streptomisin B vitamini, arnica, ipeca, kinin v.b.

Ev kadınlarında görülen deri iltihapları (su egzaması, çamaşır egzaması) koyu javel suyu, deterjanlar, cilâ macunları, alkali sabunlar, çamaşır sodası, terebentin ruhu gibi maddelerden ileri gelir.

Dıştan kullanıldığında deri iltihabı yapabilen ilâçların sayısı pek çoktur: kükürt, gri merhem, D.D.T., pikrik asit, krizarobin, sparadraps, iyodoform, Peru merhemi, sülfamidli pudralar ve özellikle mentol, sarı civa oksiti, terpenli kan çekici ilâçlar, hattâ prometazinli kremler. Prometazin aslında ilâç olarak verilirse antihistaminiktir. Güzellik için kullanılan kremler, yüz boyaları, tırnak cilâsı, bergamotlu kolonyalar deri iltihabına yol açan müstahzarlardır. Zarar bunların kalitesinden değil, içlerindeki sentetik kokulardan veya eriyebilen boya maddelerinden ileri gelir.

Anilin boyalarıyle boyanmış boyun atkıları ve astarlar, naylon, çorap lastikleri, lastik korseler gibi giyim eşyası da deri iltihabı yapabilir. Meşin bilezik, tahta kolye, plastik maddeden gözlük, çeşitli maddelerden yapılan küpeler de egzamalara sebep olabilir. Temastan ileri geldiğinden şüphelenilen iltihap hallerinde, zararlı maddeyi meydana çıkarmak için sıkı bir araştırma yapmak şarttır. Araştırma, hastanın mesleği, ev işleri, boş zamanlarındaki uğraşları, kullandığı kozmetikler, derisine sürdüğü ilâçlarla ilgili olmalıdır.

Deri testleri, her zaman değilse de çoğu zaman tepki uyandıran maddeyi ortaya çıkarabilir. Önleyici tedavi, zararlı maddelerle teması azaltacak tedbirleri almak ve zararlı maddenin yerine daha az zararlı bir madde koymakla sağlanır. Korunmak için kauçuk eldiven (her çeyrek saatte bir değiştirmek şartıyle) veya piyasada satılan görünmez eldiven kullanmak, çalışma sırasında silikonlu kremler, geceleri at miktarda pH (4) lü merhemler sürmek gerekir.

Hastalığı iyileştirmek için asepsili iltihabı hafifletmek ve çoğu zaman bu iltihaplara eklenen mikroplu intanları da tedavi etmek gerekir. Temas edilen maddelere dayanıksızlığı kolaylaştıran etmenleri (karaciğer, iç salgı veya otonom sinir sistemi bozuklukları, dış zehirlenmeler, kahve, çay, alkol) ortaya çıkarmak için çoğu zaman genel bir muayene şarttır.

— Süs. santl. Deri, en eski çağlardan beri eşya yapımında kullanıldı; deriyi süs sanatlarında ilk kullanan araplar bu tekniklerini İspanyollara öğrettiler; İspanyollar da Cordoba derisi denilen, perde ve minderlerde kullanılan kabartılı, oymalı ve boyalı deriler yaptılar. Flandre bölgesi, Hollanda, Venedik renkli derileriyle ünlüdür), Fransa, Ortaçağdan başlayarak kılıf ve kitap ciltleri için çeşitli deriler yaptılar; bu deriler Rönesans ve XVI.yy.dan başlayarak döşeme eşyasında da kullanıldı. Baskı ile süslenmiş, kabartmalı ve yaldızlı deriler yanında çeşitli biçimlerde süslenmiş hayvan derileri kullanılırdı: dövme, sunî, noktalı ve benekli, altın ve gümüş tellerle süslü, yüzülmüş ve çekiçle işlenmiş deriler. XVIII. yy.dan başlayarak çok kullanılan, «maroken» diye adlandırılan deri, büroları, değerli sandık ve kasaları, tam takım mobilya eşyasını örtmeğe yaradı. XX. yy.da deri yerine taklitler kullanıldı (plastik maddeler, sunî deriler).

— Tar. Her işkence gibi *deri yüzme* de başlangıçta sihirli bir amaç taşırdı. Yılan

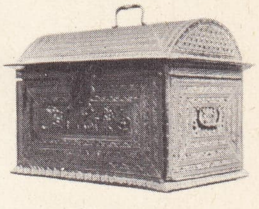

deri sandık
Louis XIII üslûbu
Cluny müzesi, Paris

deri değişimi (zool.)
deri değiştiren yengeç, sağda soyuntusu

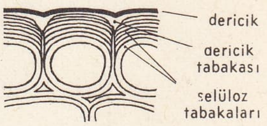

dericik (bot.)

Foto. Bar, Noailles (LAROUSSE)

âyininin, derinin muhafazası veya yeniden meydana gelmesine bağlı ölümsüzlük fikirlerinin hareket noktasını teşkil ettiği bütün mithos'larda ifade edilmiştir. Atina'daki Buphonia'larda yüzülmüş öküz derilerine saman doldurulur ve bir arabaya koşulurdu. Eski Meksika'da dirilmiş ilâhları temsil eden kişiler, işkenceyle derileri soyulmuş kurbanların kanlı derilerini giyerlerdi. Pers'lerde deri yüzme, adaletsiz hâkimlere uygulanan bir cezaydı; hâkimin görevine tayin edilen kişi, kurbanın derisiyle kaplı bir yerin üstüne otururdu. Avrupa'da deri yüzme Ortaçağda ölüme mahkûm olanların can çekişmesini uzatmak için kullanılan bir işkenceydi. Bu konuda, papa Yoannes XXII'yi devirmeğe kalkışan Cahors piskoposu Hugues Géraud'nun canlı canlı derisinin yüzülmesi olayı anılabilir.

— Tıp. Hipokrates'in eserlerinde ve başka eski kitaplarda deri hastalıklarının tanımına rastlanır. Fakat deri hastalıkları bilimi ancak XVIII. ve XIX. yy.larda bilimsel temellere ve klinik gözlemlere dayanan bir bilim halini aldı. Zührevî hastalıkları da içine alan deri hastalıkları bilimi sosyal güvenlik icabı, özel bir ihtisas bölümü haline geldi. Bütün deri hastalıkları ile ilgilenen bu bilim son zamanlarda, mesleklerden ileri gelen deri iltihaplarını da incelemeğe yöneldi. Kortizon, antibiyotikler v.b. gibi modern tedavi araçlarından geniş ölçüde faydalandı.

— Vet. Evcil hayvanların derisinde, cansız maddelerin, hayvansal veya bitkisel asalakların etkisiyle birçok hastalık meydana gelebilir. Bitkisel asalaklar mikroskopla görülebilen mantarlardır. Bunlar atta, sığırda, köpekte, tavukta çeşitli uyuz hastalıklarına sebep olur. Hayvansal asalaklar ise böcekler (bit veya pire) ve kenelerdir; bunlar da uyuza sebep olur. Ayrıca deride iltihaplı veya iltihapsız birçok bozukluk yer alabilir.

● *Deri iltihabı.* Hayvanlarda çeşitli şekilde deri iltihapları görülür: *Fistüllü deri iltihabı.* Derialtı bağ dokusunda oluşan apselerle, çeşitli cerahat mikroplarından (Stafilokok, Streptokok, kangren basili) ileri gelen inatçı fistüllerin karışımıdır. Bu hastalık köpeklerin dizinde, dirseğinde, kalça çıkıntılarında ve özellikle parmak bölgesinde belirir; kedide ise daha çok kuyruk kökünde ve ayakların uç kısımlarında görülür. Hastalığın gelişmesi çok uzun sürer. Tedavi için sülfamitler, antibiyotikler ve özgün aşılar (otovaksen) kullanılır. Köpekte görülen stafilokoklu deri hastalığı, beyaz strafilokoktan ileri gelen bir deri iltihabıdır. Kabarcıklı derin apseler ve kanlı irinli mavimsi yaralar halinde belirir. Çoğu zaman demodex uyuzu ile birlikte görülür. Tedavisi fistüllü deri iltihabı gibidir. Atlarda görülen sivilceli bulaşıcı deri iltihabı, vücudun bir veya birçok bölgesinde kabarcık ve sivilcelerle ortaya çıkar; bazen lenf damar ve düğümlerinde de iltihaplanma olur. Hastalık örtü, koşum takımı, tımar avadanlığı gibi şeylerle bulaşır. Yara bakımı ve ilâç tedavisi birlikte uygulanır.

Atların yanağında görülen yaz deri iltihabı, Gastrophilus inermis adlı kurdun ilk dönemdeki kurtçuklarından ileri gelen bir deri iltihabıdır. Kurtçuklar üçüncü dönemde iken göden bağırsağında öldürülerek hastalık tedavi edilir; bunun için ya vazelin kullanılır veya kurtçuklar elle çıkarılıp yok edilir. İlâçlardan ileri gelen deri iltihabı, ilâçların uzun süre veya yüksek dozda kullanılmasından doğar ve bütün hayvanlarda görülebilir.

— Zool. *Deri değişimi.* Memelilerde ve kuşlarda kıllar veya tüyler düşer, yerine çok defa değişik renkte yenileri çıkar. Yılanlarda bütün deri değişir ve hayvan kılıftan çıkar gibi eski derisini sıyırır atar. Eklemli hayvanlar da buna benzer değişim gösterir. Kabuklularla örümceklerin çoğu yetişkin yaşa geldikten sonra da deri değiştirmeğe devam eder, fakat böcekler ancak kurtçukken deri değiştirir. Deri değiştirmede örtenek sırttan yapılır ve hayvan yavaş yavaş derisinden sıyrılır; sindirim sisteminin örtüsü hayvana yapışık olarak kalır. Gerçekte ilk deri değişimi doğum esnasında olur. Örümceklerde kısa aralıklarla tekrarlanan doğumdan sonraki deri değişimleri kundak içinde olur; daha sonraki deri değişimleri ise hem daha az, hem de daha aralıklıdır. Böcek kurtçukları, türüne göre belli sayıda deri değiştirir. Meselâ lobut duyargalı pulkanatlıların tırtılları genellikle üç defa, değişik duyargalıların tırtılları ise dört defa deri değiştirir. Kıllar daima deri ile beraber dökülür. Bu kılların yerini eski derinin altında bulunan çıkmağa hazır yeni kıllar alır; başın, ağız parçalarının ve ayakların dış örtüsü ile soğuk deliklerinin çerçeveleri ve trake borularının bu derilere yakın olan kılıfı için de durum aynıdır. Deri değişimi olmasa eklemlilerin (böcekler, örümcekler, kabuklular) büyümesi imkânsız olurdu, çünkü yumuşak olan derisi su veya hava ile «şişer» ve boyu sabit bir oranda (aşağı yukarı genellikle 5/4) artar. Son olarak şunu da belirtmek gerekir; anhidrobiyoza uğrayan hayvanlarda (tardigratlar, rotatorlar, sirke iplik kurtları) elverişsiz yaşama şartlarının sebep olduğu ve kistlenme ile beraber oluşan bir deri değişimi vardır; bu değişim sonunda hiç bir büyüme meydana gelmez.

◆ **Dericik** i. Anat. Çok ince, küçük deri (kütiküla). *Eşanl.* EPİDERM.

— Bot. Bitkisel hücrelerde selüloz zarın değişikliğe uğramasından meydana gelen değişik kalınlıkta zar. (Selüloz dericiğe dönüşür. Bu zarlar, gazları ve suyu az geçirir.)

— Dokubilim. Işın kırıcı, homogen, katı ve çift çeperli şerit veya alan; üst yüzü bazı epitel hücreleriyle kaplıdır.

◆ **Dericil** sıf. Deriye ilgi gösteren mikrop ve maddeler için kullanılır.

◆ **Derili** sıf. Derisi olan; deriyle kaplanmış. ‖ Yapımında deri kullanılan.

— Müz. *Derili çalgılar,* Sachs ve Hornbostel'in sınıflandırmasına göre, üstüne deri gerilmiş çalgılar (her çeşit davul).

◆ **Derimsi** sıf. Anat. Deriye benzeyen.

— Patol. Derimsi kist. (*Eşanl.* DERİ KİSTİ.) [LM]

DERİ i. (fars. *deri*). *Esk.* İslâmiyetten sonra gelişen farsça. (Bk. ANSİKL.) ‖ Bol yeşillikli, dağ eteği. ‖ *Kebk-i derî,* bir çeşit keklik: *Nevha eyler negamla kebk-i derî* (Recaizade Ekrem).

— ANSİKL. Leng. İran'da, özellikle Yezd Farsları arasında konuşulur. *Gabrî lehçesi* de denir. Derî dilinin kökü ve diğer fars lehçeleri ile olan ilgisi ve yakınlığı şarkiyatçıları çok uğraştırmıştır. Bu dilin tarihî özellikleri henüz gereği gibi ortaya çıkarılmış değildir. Gebirler tarafından konuşulan Gebrî lehçesine Derî denilmesi bir yanlışlık eseridir. Derî dili gerçekte, saray dili olan Yeni Farsçayı anlatmak için kullanılır. (M)

DERİALTI sıf. Anat. Derinin altında bulunan: *Derialtı hücre dokusu.* ‖ *Derialtı karın atardamarı,* göbeğin altında, karın çeperine dağılan uyluk atardamarının bir dalı.

— Ted. *Derialtı şırınga,* bir iğne ile derialtı hücre dokusu içine ilâç veya eriyik şırınga etme. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Derialtı şırınga.* Fourcroy'un 1785'te ortaya atığı bu usul, Pravaz'ın şırıngayı icat etmesinedn sonra, 1853'te Edinburgh'lu Wood tarafından yaygın hale getirildi. Derialtı şırınga, genellikle 1, 2, 5, 10 sm³'lük veya daha büyük şırıngalar ve çelik, nikel, veya en iyisi platin iğnelerle yapılır. Şırıngalar ve iğneler önceden uzun süre kaynatılarak veya otoklavdan geçirilerek mikropsuzlaştırılır. Deri kısa bir süre alkol ile yıkanarak veya tentürdiyot ile hafifçe silinerek aseptik hale getirilir. Şırınga edilecek eriyikler de mikropsuz olmalıdır. Şırıngayı yapmak için deri baş parmakla işaret parmağı arasına sıkıştırılır, iğne iki parmak arasındaki derinin içine, kıvrımla aynı doğrultuda sokulur. Bundan sonra piston yavaşça itilir. (L)

DERİBESLEK bİş. sıf. ve i. Sindirim aygıtı ve ağzı olmayan, sadece zarlarıyla dokunabildikleri suda erimiş maddelerden yararlanabilen organizmalara denir. (Serbest yaşayan bazı birhücrelilerle asalakların çoğunda durum budur.)

DERİ böceği bİş. i. Kılları renkli, küçük siyah böcek. (Kınkanatlılardan deriböceğigiller familyasının örnek böceği. (İlmî adı *Dermestes*).

— ANSİKL. *Deri böcekleri* zararlı böceklerdir; çoğu kürklerle beslenir. Kimisi tuzlu ete, peynire dadanır. Kurtçukları dükkânların, domuz kasaplarının, hayvan derilerine saman dolduran iş yerlerinin v.b. karanlık köşelerinde çok bulunur. Daha başka türleri açıkhavada bırakılmış omurgalı hayvan cesetlerini arar. Deri böceklerinin kurtçukları derilere delik açar, büyük zararlara sebep olur. (L)

DERİBÖCEĞİGİLLER çoğl. bİş. i. Kınkanatlı böcekler familyası. Örnek cinsi deri böceğidir *(dermestes).*

— ANSİKL. Özellikle ılıman ve soğuk bölgelerde yaygın olan bu familyadaki böcekler, kurtçukken, daha çok hayvanî maddeler, kurumaya başlamış kadavralarla, deri, kürk, yiyecek maddeleri, salamura ve konservelerle beslenir. Bunların çoğu pek zararlıdır: Kürk ve deri böcekleri, kürk ve tüy satan dükkânlarda büyük zararlara yol açar. Bunların uzun ve tüylü kurtçuklarının arka tarafında büyük kıl demetleri bulunur. (L)

DERİCİLİK i. Belirli bir amaç için kullanılmak üzere terbiye ederek hayvan derisine iktisadî değer kazandırma işlemi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Bir iktisadî değer taşıyan hayvan derisi, piyasaya arz edilinceye kadar çeşitli işlemlerden geçer. Hayvandan yüzülen ve tabakhanelerde işlenmeğe hazır olan deriye *ham deri,* işlendikten sonra ortaya çıkan deriye ise *mamul deri* denir. Ham deri hayvanın vücudunu kaplar, ısı farklarına ve çeşitli dış etkenlere karşı onu korur. Deri bu halde iken, en değerli yeri sırt bölümüdür. Bu bölümün ticarette kullanılan adı *krupon*'dur. Derilerin değerli genellikle sırt bölümünün öteki parçalara olan oranı ile ölçülür. Derinin eteklerine, bacaklarına ve boynuna oranla sırt bölümünün çok olması onun değerini arttırır. Sırt bölümü çok olan deriye *özlü deri* denir.

Ham deri

Ham deriler iki türlüdür: *büyük bacak, küçük bacak.*

● *Büyük bacak deriler,* manda, boğa, at, deve, öküz ve inek gibi büyükbaş hayvanların derisinden elde edilir. Taban astarı, kayışlık, kromlu kösele, kösele, vaketa gibi ürünlerin ham maddesini oluşturan sığır derileri de bu sınıftandır. Bu tür derilerin değeri ise hayvanın yaşadığı bölgeye, durumuna ve özelliklerine bağlıdır. Meselâ ingiliz, short horn v.b. sığır türlerinin değeri soysuzlaşmış sığırara oranla yüksektir. Ayrıca dişi hayvanların derileri daha ince, sırçaları daha güzeldir. Krupon bölümü az, ancak ağırlıkları fazla olan boğa derileri ticarî yönden önemsizdir. Özellikle ılıman iklimde yetişen hayvanların derileri daha güzel ve kullanışlı olur. Deri kesiminin de değerleme yönünden göz önüne alınması gerekir. Nitekim, mezbaha ve köylerde kesimi yapılan deriler, et kurumlarında kesilen derilere göre daha az değerlidir. Et kurumlarında kesilen deriler, Güney Amerika'da *salederos, frigorifices,* Avustralya'da *meatwerk* ve Yeni Zelanda'da *freezer* diye adlandırılır. Mezbaha derileri de yerine göre çeşitli adlar alır: Kuzey Amerika'da *pakers,* Güney Afrika, Yeni Zelanda ve Avustralya'da *buteher,* Avrupa'da *abatoire* ve *boucherie.* Köylerde yapılan kesimlerde ise Avrupa'dakiler *campagne,* Kuzey Amerika'dakiler *countri* ve Güney Amerika derileri *campos* adlarıyle bilinir.

Deri, ısı ve mikroorganizmaların etkisiyle çabuk bozulur. Bu yüzden derinin korunması gerekir. Deriler üretim yerine getirilinceye kadar tuzlu, tuzlu kuru, hava kurusu, arsenikli ve alçılı gibi yöntemlerle korunur ve bozulmadan üretime katılmaları sağlanır. *Tuzlu* veya *salamura* yönteminde deri yüzülür, iyice tuzlanır ve kurutulmadan korunur. *Tuzlu kuru*'da ise deri kurutulur. Derilerin tuzlanmayarak et bölümündeki yağ ve et parçaları temizlendikten sonra kazık veya gergeflere gerilmesi ve kurutulması işlemine *hava kurusu* denir. Ayrıca de-

ilerin arsenik eriyiğine batırılarak korunmasına *arsenikli*, tuzlandıktan sonra alçı eriyiğine batırılmalarına *alçılı* denir. Alçılı yöntemi, Hindistan'daki Dacca bölgesinde elde edilen derilere uygulanır. Ham derilerin üretimi Güney Amerika'da çok gelişmiştir. Özellikle Brezilya, Arjantin ve Uruguay'da en değerli deriler elde edilir. Ayrıca Kuzey Amerika, et kurumlarında kesilen derilerin en geniş faaliyet alanıdır. Güney Afrika ve Güney Asya da başlıca deri üretim yerleridir.

Türkiye'de ise sığırların yetiştirimi genellikle arzulanan seviyeden uzaktır. (Bk. SIĞIR.) Bu yüzden Ankara, İstanbul ve İzmir mezbahalarıyle Kayseri, Erzurum ve Sıvas'ta yapılan pastırmalık kesimler dışında üretilen deriler ham madde olarak kullanılamaz. Zira bunların üzerinde bıçak kesikleri vardır; koruma yöntemleri gelişmediğinden bu deriler bozuk ve ham olur. Türkiye'de üretilen büyükbaş ham deri miktarı 1968'de yaklaşık olarak 1 000 000 tondu. Ancak Türkiye'de üretilen ham derilerin büyük bölümü ticaret kesimine girmez. Zira köylü bu deriyi çarık yapımında kullanır. Ayrıca sığır derisinden elde edilen Vidala yüzde 30 oranında kullanılabildiğinden, ihtiyaç özellikle İngiltere'den yapılan ithalâtla karşılanmağa çalışılır.

● *Küçük bacak deriler,* kuzu, koyun, keçi, oğlak v.b. küçükbaş hayvanların derisidir. Bunlar sahtiyan, meşin, astarlık, kitap cildi, eldiven ve maroken derileri ham maddesi olur. Ayrıca vidala ve diğer değerli derilerin yapımında kullanılan dana derilerini de bu sınıftan saymak gerekir. Yeryüzünde Avustralya, Hindistan, Yeni Zelanda, Güney Amerika, Güney Afrika ve Türkiye'de bu tür deriye rastlanır.

Türkiye'de koyundan türetilen derilerin en önemlisini Karaman türü verir. Bunu dağlıç ve kıvırcık takip eder. İstanbul yöresinde de değerli koyun derisi üretilir. Koyun derilerinin büyük kentlerde yetiştirileni hava kurusu, diğer bölgelerde üretilenleri ise tuzlu kuru yöntemiyle korunur. Keçi ve oğlak derilerinin ise en değerlileri Güney Marmara, Trakya, Ege ve Karadeniz bölgelerinde üretilir. Bunlar tuzlu kuru olarak piyasaya sürülür. 1968 Yılında 8 milyon küçükbaş hayvan derisi elde edilmiştir. Bu derilerden hazır elbiseler yapılır. Bunların iki türü vardır: elbiselik süet, elbiselik kromnappa. Bu tür deriler ihracatın önemli bölümünü meydana getirir.

Dana derisinin en önemli olanları Kuzey Amerika'da, özellikle New York ve Chicago'da üretilir. Ayrıca Fransa, Güney Almanya, kuzey ülkeleri ve Yeni Zelanda'da değer açısından Kuzey Amerika ile boy ölçüşebilecek nitelikte deri elde edilir. Türkiye'de 1968 yılında 500 000 dana derisi üretilmiştir.

Yukarıda sayılan deri türleri yanında avcılıkla elde edilen deriler de ticarî bakımdan önem taşır; özelikle yılan, timsah, yabanî domuz, kurbağa ve kertenkele gibi hayvanların derileri kullanmağa elverişlidir.

Mamul deri

Ham deriler işlenerek mamul deri biçimine girer. Mamul deriler üç türlüdür: *alt derileri,* kayışlık, taban astarı ve kösele; *yüz derileri,* vidala, glase, vaketa, süet, meşin, sahtiyan ve astarlık; *lüks kullanımlı deriler,* lüks olarak kullanılan çanta, ediven, cilt v.b. derileri. Derinin işlenmesi süreci birçok işlemi içine alır. Deri öncelikle işlenmeğe hazır olmalıdır. Bunun için de, yüzüldüğü andaki fizik yapısına benzer bir durumda olması gerekir. Bu yüzden deri su havuzlarında veya dolaplarda ıslatılarak yumuşatılır ve tabiî esneklikle nemlenmesi sağlanır. Bundan sonra *kireçlik işlemi* yapılır. Bundan amaç derinin kıllarını, alt ve üstderileri gidermektir. Deri yumuşatıldıktan sonra kuyu, dolap veya pervaneye atılır. Bu yerlerde belirli yoğunluk ve oranda kireç bulunur. Derinin yapağısı, kılları ve kıl dipleri giderildikten, deri tabakası eritildikten sonra altderi ortadan kolaylıkla ayrılabilir. Bu evrede deriler kireçlerinden yıkanarak arıtılır ve kavaleta makineleri veya elle kullanılan kavaleta bıçaklarıyle fazla yağ, et ve leşler temizlenir, yüzlük deriler ise yarma makinesinden geçirilerek yarılır. Bundan sonra, deri içindeki alkali izleri giderilir (*samalama*). Bu işlem eskiden köpek, güvercin veya tavuk gübreleriyle yapılırdı. Bugün ise organik asitler, kepek, nişasta, oropon, Esco, Sella gibi yöntem ve araçlardan yararlanılır. Samalama, döner dolap veya pervanede yapılır. Süresi bir saat, suyun sıcaklık derecesi ise 30-35'tir. Sama işleminden sonra deriler yıkanır, bıçak vurularak temizlenir ve sehpalar üzerinde sızdırılır. Deri artık *blöze* hale gelmiştir. Bundan sonra işlemin en önemli safhası olan *sepileme*'ye sıra gelir. İki tür tanınmış sepi yöntemi vardır: *tanen sepisi, krom sepisi.*

Birincide bitkisel sepi özleri derinin lifleriyle birleşir. Bu yöntem taban astarı, kayışlık, kösele, sabunlu vaketa, sahtiyan, meşin gibi derilere uygulanır. Eskiden her ülke kendi ürettiği sepi maddesini kullanırdı. Zamanla ülkeler arasında bir sepi alışverişi başladı. Günümüzde palamut, çam kabuğu, mimoza, mazı, meşe, kestane v.b. tanenli sepi maddeleri kullanılmaktadır. İşlemin yürütülmesi sırasında deriler, tanenli sepi maddelerinin kaynatılmasıyle elde edilen şerbetlerle birlikte, pervane veya asma kuyularında hafifçe sepilenir. Önce zayıf şerbetten başlanır ve sonra kuvvetli şerbetler kullanılır. Buna *önsepi* denir. Önsepiden sonra deriler niteliklerine uygun sepi maddesine yatırılır; meselâ köselelik ve kayışlık deriler palamut, meşe veya kestane v.b. maddelerle birlikte yatırılarak 2 ile 12 ay bırakılır. Bundan amaç, derilerin sertleşmesi ve sağlamlaşmasıdır. Öte yandan sabunlu kösele, saraciyelik kösele, vaketa, meşin, taban astarı, sahtiyan türündeki deriler ise sepi dolaplarında tanen şerbetleri aracılığıyle sepi işlemine tabi tutulur. Sepileme süresi 5-15 gündür. Köselelik deriler dolaplarda sepilenirse, *seri dibagat* adını alır.

İkinci sepi işleminde kullanılan madde krom oksidir. Ancak serbest halde bulunmadığından potasyum bikromat, krom şapı veya hazırlanmış bazik krom tuzları kullanılır. Bu işlemde önsepiye karşılık *salamura* banyosu yapılır. Krom şerbetinin deriye dengeli bir biçimde işlemesi gerekir. Bunun için bloze tartısı üzerinden yüzde 10 tuz ve yüzde 1-5 oranında asitle karıştırılır. Deriler sulu dolaplarda bir saat süreyle kalır, suyun yarısı dökülür, hazırlanan yeni banyoda bölüm bölüm yüzde 1,5-4,5 oranında krom oksidi verilir. Krom sepisi işlenmesine has iki sistem vardır: *bir banyo sistemi, iki banyo sistemi.*

Birinci sistemde krom sepisi doğrudan doğruya bazik krom tuzları ile dolaplarda işlenir. İki banyo sisteminde ise, önce bikromatlarla pişirilir, sonra herhangi indirgeyici bir maddeyle işlenir; böylece krom oksit serbest kalır ve deri sepilenir. Krom sepisinin sonucu derinin kaynar suya dayanması ve büzülmemesiyle ölçülür. Diğer bir yöntem de, balık yağı gibi derinin içine işleyen ve sonra sıcak etkisiyle oksitleşen yağların deriye içirilmesi demek olan *yağ sepisi*'dir ki özellikle güderi ve yağlı sırımlık derilerin sepi işleminde kullanılır. Bir de alüminyum maden veya maden benzerlerinin meydana getirdiği tuzların derinin lifleri arasına girip oradaki nemi alarak, lifleri kurutması işlemi olan *şap sepisinden* yararlanılır. (Bk. SEPİ.) Sepilenen deriler yumuşatılır. Bunun için yağlanmaları gerekir. Ayrıca deriler asit, bazik veya substantif anilin v.b. yağ ve bitkisel boyalarla Boyanır. Yağlamada suda eriyen hayvansal ve bitkisel yağlar iyi sonuç verir. Bu arada derilerin eş kalınlıkta olmalarını sağlamak için, tıraş makineleriyle tıraş edilmeleri gerekir.

En son safha, sepilenen, boyanan ve yağlanan derinin *perdahlanması*'dır. Bu safhada genellikle el ve ayak makineleri yardımıyle deriler açılır, kurutulur ve tavlanır. Daha sonra iskefe makinelerinde yumuşatılır, gergeflere gerilerek kurutulur ve kenarları kesilir. Kullanıma hazır olması için de deri boyanır, cilâlanır ve preslerle ütülenir.

● *Tarih.* Dericilik insanların bildiği en eski sanatlardan biridir. İnsanlar ava çıktıklarında, vurdukları hayvanlardan yararlanmak ve onları kullanmak istemişlerdir. Ancak derilerin çabuk bozulması onları bazı tedbirler almağa zorlamıştır. Bunun için eskiçağ insanları, derileri yağlama yöntemini buldular ve dolayısıyle dericilik zenaatının doğmasına sebep oldular.

Roma tarihçilerinden Pilinius'a göre, dericiliğin ilk bulucusu Beotyalı Tichus'dur. Diğer bir söylentiye göre ise dericiliğin ilk bulucusu Beotyalı Tichus'dur. Diğer bir söylentiye göre ise dericiliğin piri çin prensi Sin-Tang'dır. Dericilik, sümer, asur, mısır, yunan ve hitit medeniyetlerinde de önemli yer tutar. Dinî kitaplarda derinin tarihiyle ilgili bilgilere rastlanır. *İncil* ve *Kur'an-ı Kerim*'de Âdem ile Havva'nın Cennet'ten çıkarken sırtlarında póstekiler olduğu yazılıdır. Ayrıca Musa peygamber çağında da deri yapıldığından eski medeniyet dönemi eserlerinde söz edilir.

Deri Eski Türklerce de kullanılmaktaydı. Sandıklar, hurçlar, kapı perdeleri v.d. yapımında ana madde olarak deriden yararlanılırdı. Bu derilerin üzerine boya ile nakışlar ve çeşitli süslemeler yapılırdı. XVIII. yy.da dericilik Yakın ve Ortadoğu'nun tekelindeydi. Güney Akdeniz ülkelerinde elde edilen lüks deriler, Araplar aracılığıyle İspanya'ya, Ceneviz ve Venedikliler aracılığıyle de Avrupa'ya taşınıyordu. Aynı dönemde Osmanlı imparatorluğunda sayısız tabakhaneler çalışıyordu. Hattâ üretim miktarının çokluğu ihracata bile imkân veriyordu. XVII. yy. da sahtiyan imalâtı daha çok Diyarbakır, Tokat ve Kıbrıs'ta toplanmıştı. 1793 devrimi sonucu Fransa ekonomisinde beliren güçlükleri yenmek için deri ithalâtından vaz geçilmesi ve ülkede üretim imkânları araştırılması düşünüldü. Bunun

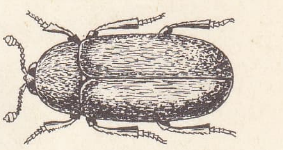

deri böceği

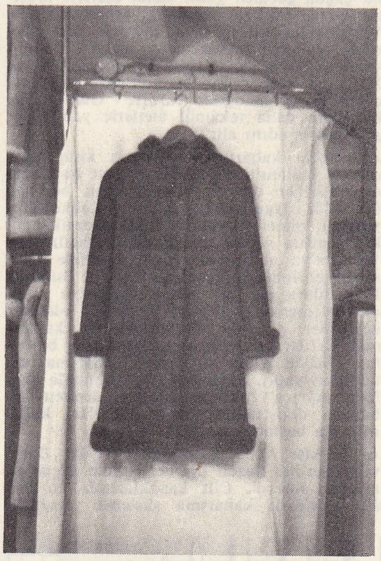

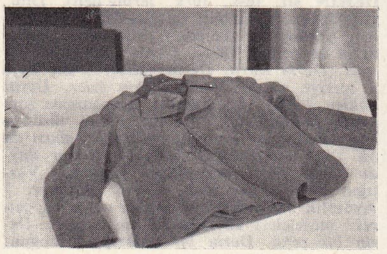

mamul deri çeşitleri

Foto. H. Kurbanoğlu (MEYDAN)

için Türkiye'den sahtiyan (maroken), güderi (semiz) ve benzeri deri formüllerinin elde edilmesine çalışıldı. V.C. Lamp adında biri 100 ingiliz altını ve bir altın madalya karşılığı bu formülleri Fransa'ya aktarmayı başardı. XIX. yy. da dericilik Avrupa'da, özellikle Fransa'da yayıldı. Fransa'da, «Tannerie de France» adlı bir devlet işletmesi kuruldu. Bu kuruluşun kuyu sepisi yoluyle elde ettiği köseleler dünyanın her yanında tutuldu. Yüzyılın ikinci yarısında bilim ve teknik işe karıştı. O tarihe kadar yalnız tanen, yağ ve şapla yapılan sepileme, alman kimyageri Dr. Knapp, Panhauser ve Dr. Heimerling'in araştırmaları sonucu 1880 yılında kromla yapılmağa başlandı ve derilerin anilin ile boyanması sağlandı. Ayrıca makinede dericilikte önemli bir rol oynamağa başladı.

Türkiye'de, çağdaş yöntemlerle çalışan ilk deri sanayii, 1812 yılında. Mahmud II tarafından kurduruldu. Bu iş için Beykoz deresi kenarında, Hamza Beye ait bir tabakhane satın alındı. Tabakhane, Nizamıcedit ordusuna ait deri ve köseleleri yapacaktı. (Bk. *Beykoz* DERİ VE KUNDURA FABRİKALARI.) 1850 Yılına kadar Sakız, Sisam, Midilli, Edremit, Ayvalık ve İzmir'de çeşitli deri imalâthaneleri kuruldu ve kırmızı kösele yapımına başlandı. Bu köseleler İstanbul'a sürülüyor ve satılıyordu. İlk özel deri fabrikasını Hacı Akif Efendi Yedikule'de kurdu. Bunu diğerleri takip etti. Daha sonra İzmir, Adana, Eskişehir ve Elazığ'da kurulan modern deri fabrikaları ülke ihtiyacının büyük kısmını karşılar; deri ihracı da yapılır. Ocak 1970'te 4 615 ton ve 18 576 000 TL olan deri ithalâtına karşılık 4 915 ton ve 56 655 000 TL'lık ihracat yapıldı.

— G. Santl. Derinin güzel sanatlardaki yeri oldukça eskidir. Zira çok eski çağlardan beri, mobilyaları süslemede kullanılır. Yunanlılar ve Romalılar mabet kapıları için deriden perde yaparlardı. Türkler hurç, sandık veya kapı perdelerini süsleyerek deri sanatının güzel örneklerini vermişlerdir. Ortaçağda Avrupa'da prenslerin şatolarında da deri perdelere rastlanırdı. Ayrıca üzerlerine altın sırma ile zambak şekilleri işlenen deri perdeler ve işlemeli deri halılar da bu çağda görülen güzel sanat eserleri arasına girer. Türkler, Araplar, İspanyollar ve Venedikliler kızgın sivri demirle deri üzerinde resimler ve bezemeler işlerler, derinin yüzünü boyar ve yaldızlarlardı. XVI. ve XVII. yy. dan kalma bu yöntemle yapılmış çekmece ve sandıklar vardır. Günümüzde bu işlem daha tekâmül âletlerle yapılır ve *pirogravür* adını alır.

Avrupa'da kabartmalı derilerin kitap cildi olarak kullanılması XVI. yy. dan bu yanadır. Türkler daha eski çağlardan beri bu tür cildi uygulamaktaydılar. Kabartmalı, yaldızlı, mineli boyalı ve hattâ mozaikli cilt kapaklarına rastlanır. Araplar aracılığı ile İspanya'ya giren deri işleri, özellikle Kurtuba şehrinde gelişme gösterdi. Buradan Flamanlara geçti ve bütün Avrupa'ya yayıldı. Felemenkler de deri işlerinde oldukça ileriydiler; sandalyelere yaldızlı ve kabartmalı deriler kaplama biçimini bunlar buldular. 1702'de *Stoncrad*, bezden kabartma deri taklitleri yaptı. Sandalyeleri de bununla kapladı. Ayrıca *Incrusta Walton* denilen kabartma deri taklidi duvar kâğıtları kullanılmağa başlandı.

• Türkler, cilt işlemesine büyük önem vermişlerdir. Bazen bir deri cildin işlenmesi aylarca sürerdi. Cilt kapaklarında en çok altın yaldızlı kabartma süsleme yapılırdı.

derinlikler

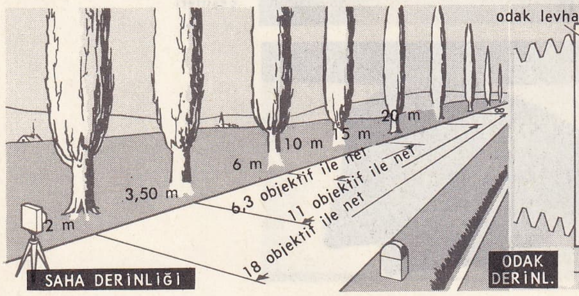

Cilt kapağının ortasında *şemse* denilen merkezî ana motif bulunur, bu motif hangi süs motifi rağbeteyse onunla süslenmiş bir *kenar suyu* ile çevrilirdi. Deri üzerindeki kabartma, *kapartma* ve *çarpma* yoluyle elde edilirdi. Ancak, kabartmaların yüksekliğinin süslenmemiş boş kısmı aşmamasına dikkat edilir, böylelikle süslenmiş kısmın bozulması önlenmiş olurdu. Eskiden kitaplar kütüphane raflarına yatay olarak konduğu için bu yola baş vurulmuştur. Bu suretle kabartma süslemeler uzun süre dayanır, diğer kitap ciltlerinin ağırlığı altında ezilmezdi. Cilt yapacak sanatçı önce ciltlenecek kitap büyüklüğünde bir model hazırlar, sonra bir kalıp yapar ve motifleri bunun üstüne girintili olarak işlerdi. Tahta ve madenî kalıplar cildi örseleyerek, baskı sırasında köşeleri yırttığından genellikle kösele veya sert deriden yapılmış kalıplar kullanılırdı. Bu kalıpların hazırlanması için, deri düzleştirilir, pürüzleri alınır, kazanır, çarpma usulüyle kabartılacak motiften daha büyük parçalar şeklinde kesilerek çirişle birbirine yapıştırılırdı. Böylece 3 sm kalınlığındaki tabakalardan meydana gelmiş bir deri elde edilir; çiriş kuruyunca deri tahta sertliğini alır. Bundan sonra, ağaçtan bir *muşta* ile iyice dövülerek inceltilmiş deri üzerine desen kopya edilirdi. Deri üzerinde kabartma olacak kısımların etrafı oyularak çukurlaştırılır. Bu şekiller şemşe'nin dış çizgisine göre, derinin yapıştırılacağı mukavva üstünde çukur olarak hazırlanmış yuvalara aynen oturacak şekilde kesilirdi. Cildin iki kapağı olacak mukavvalar da çok sayıda kâğıdı üst üste yapıştırmak suretiyle elde edilirdi. Mukavvaların üst kısımları da süs motiflerine göre çukurlaştırılır ve kesilirdi. Çukur kısımların önceden hazırlanmış deri kalıbın kabartmalarına tıpa tıp uymasına dikkat edilirdi.

Cilt için genellikle *sahtiyan* denilen keçi derisi kullanılırdı. Deri, ince bir mukavva üzerine yapıştırılır, cildin mukavvasına iyice uyması için kenarları inceltilirdi. Yapıştırma sırasında mukavvanın nemli olması gerekir. Üzerinde süs motifleri olan derinin üstüne kabartmalar elde edilinceye kadar vurulurdu. Bu işlem sırasında yırtılmaması için deriye dikkat edilir, kabartma işi bitince özenle yapıştırılırdı. (M)

DERİÇE i. (fars. *der*, kapı ve *-içe*, küçültme eki'nden *deriçe*). *Esk.* Pencere, küçük kapı, delik: *Bir el / Derîçelerde bir altın ziya yakıp indi* (Ahmed Hâşim). *Garb iştiyâk-ı fikre açık bir ufuk ve sen / Şark'ın bu ufka ilk açılan bir derîçesi* (Tevfik Fikret). [M]

DERİDE sıf. (fars. *deriden*, yırtmak'tan *derîde*). *Esk.* Yırtılmış, yırtık. ‖ *Derîde-dehen*, boşboğaz. ‖ *Derîde-per*, kanadı kırık. ‖ *Câme-derîde*, elbisesi yırtılmış. ‖ *Perde-derîde*, utanmaz, edepsiz. (M)

DERİK, Güneydoğu Anadolu bölgesinde (Mardin ili) ilçe merkezi; 6 684 nüf. Mazıdağı kütlesinin güney eteklerinde, yüksl. 780 m. Zeytincilik, zeytinyağı ve sabun yapımevleri. — *Derik ilçesi*, 1 367 km²; 28 671 nüf. Merkez, Kocatepe bucaklarına bağlı 58 köyü vardır. (M)

DERİLME i. (*derilmek*'ten *der-i-l-me*). Leng. Birçok ünlü öğenin bir tek ünlü veya diftonga toplanması (msl. *kahvealtı* > *kahvaltı;* latincede *coago* > *cogo*).

— ANSİKL. İki türlü *derilme* vardır: *ilerleyici derilme* (ortaya çıkan ünlü ilk ünlünün tınısını temsil eder [*coago*, *cogo* olur]); *gerileyici derilme* (ortaya çıkan ünlü ikinci ünlünün tınısını temsil eder [*timaomen*, *timômen* olur]). [L[

DERİN sıf. (esk. türk. *tering*'den). Dibi, yüzeyinden, ağzından, cephesinden uzak olan: *Çukur, bir tehlike teşkil edecek kadar derin ve genişti* (R.N. Güntekin). *Derin ırmak. Derin kuyu. Derin sahne.* ‖ Bir hayli içeriye giren, dalan: *Derin izler. Derin kökler.* ‖ *Mec.* Anlaşılması, kavranması zor: *Derin hakikatler.* ‖ Büyük, kendi türünde had derecesine varan: *O an kendi babası da bir Türk olduğu için derin bir iftihar duydu* (Ömer Seyfeddin). *Derin cehalet.* ‖ Varlığın özünde yer alan: *Derin eğilimler.* ‖ Aydınlık ve keskin bir zekâsı olan; en çetrefil meseleleri kavrayacak güçte olan: *Derin bir zekâ. Derin bir anlayış.* ‖ Yoğun: *Derin uyku.* ‖ Dikkatle, inceden inceye, etraflıca: *Yüzünü çok yakından ve çok derin tetkik etmek lâzımdır* (H. E. Adıvar). *Derin karıştıracak değilim* (R. N. Güntekin).

— Balıkç. *Derin deniz balıkları.* (Bk. ABİS.) ‖ *Derin sahil*, 50-200 m derinliğindeki kıyı denizleri. (Dibi genellikle kum ve çamurla örtülüdür. Balıkları daha çok yassı gövdeli, yavaş hareketli, genellikle gri, koyu esmer veya kırmızı renklidir.)

— Denizbilim ve Jeol. *Derin deniz çökertileri*, başlıca, çamur, balçık ve kırmızı kilden meydana gelir. (Bu bölgelerde bathyal ortamların [200-1 000 m arasındaki derinlikler] başlıca sığ deniz çamurları, killer ve kalker fasiyeslerden oluşma malzemeleriyle abisal bölgelerin globijerin'li, pteropod'lu, diatome'li ve radyoler'li balçıkları ve kırmızı killeri görülür.)

— Denizc. *Derin dipli (karinalı) gemi*, büyük kısmı suya gömülmüş olan gemi. (Bu derinlik teknenin dengesini sağlar). ‖ *Derin posta.* (Bk. POSTA.) ‖ *Derin su iskandili.* Bk. İSKANDİL.

— Grav. *Derin kazma*, gölgeleri daha keskin ve belirli kılmak için uygulanan gravür tekniği.

— Seram. *Derin kap*, düz kaplara karşılık vazo gibi içi oyuk ve uzun kap.

◆ **1.** Dip: *Körfezdeki dalgın suya bir bak, göreceksin / Geçmiş gecelerden biri durmakta derinde* (Yahya Kemal). ‖ Belli olmayan uzak yer: *Derinlerden gelir feryadı yüzbinlerce âlâmın* (M. Â. Ersoy).

◆ **Derin derin** blş. zf. Derinlemesine, uzun uzun: *Öteki susmakta ve derin derin düşünmekte devam ediyordu* (Sabahattin Ali). *Bir sigara yaktı, derin derin çekti* (B. Felek).

◆ **Derinden** zf. Etraflıca: *Anadoluyu derinden tanıyan bir arkadaşım ...* (R.N. Güntekin). ‖ İçten: *Bu ufuklar avutur ruhu saatlerce, fakat / Bir zaman sonra derinden duyulur yalnızlık* (Yahya Kemal).

— DEY. *Derinden derine*, bütün incelikleriyle, etraflıca: *Avrupalı olmak istedikleri doğru; ama Avrupa'yı derinden derine öğrenmek istemiyorlar* (N. Ataç).

◆ **Derinleşmek** geçz. f. Derinliği artmak, derin hale gelmek: *İçeriye doğru derinleşen körfezi nehir zannetmişlerdi* (F.R. Atay). ‖ — *Teşm. yol.* Belirli hale gelmek: *Alnındaki çizgi derinleşti* (R.H. Karay). ‖ *Mec.* Tesirli, kuvvetli hale gelmek: *Sükût derinleşti* (H.E. Adıvar). ‖ Bilgisini genişletmek, ayrıntılara inmek: *Mantarcılıkta o kadar derinleşmedim, nasıl bileyim efendim?* (H.R. Gürpınar).

◆ **Derinleştirmek** ettrg. f. Derin hale getirmek: *Kuyuyu daha derinleştirin.* ‖ Derinliğine incelemek, uzun uzadıya üzerinde durmak: *Hayri bey işi daha ciddî şekilde derinleştiriyor* (A.H. Tanpınar). *Esk.* Tamik etmek. (ML)

◆ **Derinletmek** geçl. f. Derin hale getirmek.

DERİNCE, Marmara bölgesinde İzmit şehrinin belediye sınırları içinde kalan dört mahalleden meydana gelmiş bir yerleşme yeri. İzmit'in merkezî kısmına 6 km uzaklıkta ve deniz kıyısındadır. İstanbul-Ankara asfaltı Derince'den geçer. Demiryolu istasyonu. Petrol rafinerisi. (M)

DERİNG (Richard), ingiliz müzikçisi (öl. 1630'dan önce), Brüksel'de ve Londra sarayında org çaldı. Kilise türü ses için müzik eserleri besteledi. Bunlar 1597'de, 1620'de ve ölümünden sonra da 1662'de yayımlandı. (L)

DERİNLİK i. (*derin*'den). Dip'in yüzey'e, ağıza, cepheye olan uzaklığı: *Bir gölün, bir çukurun, bir binanın derinliği.* ‖ Kenardan, kıyıdan, açıkta kalan kısımlardan uzakta bulunan kuytu yer: *Hapishanenin derinliğinden anlaşılmaz sesler duyuluyor, sanki biri türkü söylüyordu* (M.Ş. Esendal). ‖ Bir cismin, üç boyutundan biri; ötekilere *uzunluk* ve *genişlik* (veya *boy* ve *en*) denir: *Körfez otuz kilometre derinliğinde ve yirmi üç kilometre genişliğindedir* (F.R. A-

tay). || *Mec.* Derin, anlamca zengin, dolayısıyle de anlaşılması, kavranması güç olanın özelliği: *Bir metnin derinliğine varmak.* || Büyük kavrama ve kapsama gücü: *Düşüncelerinde derinlik olmak.* || Varlığın özü, içi: *Ta yüreğinin derinliklerinden gelen bir ağlama sesi...* (Y.K. Karaosmanoğlu).

— Ask. Arazide savaş düzenine geçmiş bir kıtanın en ileride bulunan kısımları ile en geride bulunan kısımları arasındaki açıklık. Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Dalga derinliği* (veya *çukuru*), iki dalga arasındaki derinlik. (Dalgaların tepesinden dibine olan mesafeyle ölçülür. *Çukur* da denir.) || *Gemi derinliği,* bir geminin iç kısmının derinliği. || *Omurga derinliği,* gemi boyunun ortasında, iç omurganın üstünden en yüksek güvertenin kemeresi hizasına kadar ölçülen uzaklık.

— Foto. ve Optik. *Alan derinliği,* bir mercek düzeninin asal ekseni üzerinde net görüntü veren uç noktalar arasındaki, mesafe. || *Odak derinliği,* netlik bozulmamak şartıyle, net ayarının arasında dolaşabileceği iki nokta. Bk. ANSİKL.

— Jeol. *Derinlik taşları,* iç etkenler sebebiyle yerin derinliklerinde oluşan taşlar.

— Psikol. [Deneysel psikolojide] *Derinlik algılaması.* (Bk. KABARTMA ve STEREOSKOPİK [*keskinlik.*]) || *Derinlikler psikolojisi,* bazı hallerde psikanalize verilen ad.

— Zır. *Sürme derinliği,* çift sürme sırasında uç demirinin toprağa giriş derinliği.

— ANSİKL. Ask. İki yanı dayalı bir piyade alayının savunma sırasında asıl savaş alanındaki *derinliği,* genellikle 3 000 ile 1 500 m arasında değişebilir. Cephedeki piyade taburu da savunmaya geçerken 800-1 400 m'lik bir derinlikte savaş düzeni alır. Derinlik deyimi, çeşitli amaçlarla yapılacak yürüyüş kollarının uzunluklarını belirtmek için de kullanılır. Birliğin yürüyüş derinliğinin fazla olması savaş düzenine girmeyi geciktirir.

— Foto. ve Optik. Bir optik aygıtta uzaklık ayarı belirli bir konu düzeyine göre yapılır. Fakat konu olarak seçilmiş olan nokta netlik ayarının yapıldığı düzey üzerinde olmadan da iyi bir netlik sağlanabilir. Burada gerekli olan fotoğraf yüzeyinde (veya retina üzerinde) elde edilen görüntü lekesinin, belli bir değerden daha az olmasıdır. Alan derinliği, yeterli nitelikte bir görüntünün elde edilebileceği uzay parçasını ifade eder. Bir fotoğraf objektifinde odak uzaklığının azlığı ve diyafram deliğinin küçüklüğü alan derinliğini artırır. Buna karşılık, konu objektife ne kadar yakınsa, derinlik o kadar azdır. Bu konuda alan derinliğini gösteren çizelgeler kullanılır. Bu çizelgeler bazen makine üzerine takılmıştır. (ML)

DERİNTİ i. (esk. türk. *dirinti*'den). Gelişigüzel toplanmış şey. || Çöp yığını. || İnsan kalabalığı. (M)

DERİSİDİKENLİLER blş. çoğl. i. Hayvanlar âleminin bir şubesi. Denizde yaşayan, gizli veya açık beşli bakışım gösteren denizkestaneleri, denizhıyarları, denizyıldızları, denizyılanları ve denizlâleleri sınıflarını kapsar. (İlmî adı *Echinoderma*).

— ANSİKL. *Derisidikenliler,* sırf denizde yaşayan ve şimdiki denizlerin hepsinde bol miktarda rastlanan hayvanlardır. Sığ sularda bulundukları gibi çok derin sularda da bulunurlar. Kalıntılarına prekambriyen tabakalarında geniş ölçüde rastlanır.

Derisidikenlilerin yapısı çok karmaşıktır. Zooloji bilginleri, bütün çabalarına rağmen bunları henüz açık ve kesin bir şekilde hayvanlar âleminin diğer bölümlerine bağlayamamışlardır. Bireyoluştan elde edilen verilere göre bunların atalarının stomocorda'larla akraba olması mümkündür. Derisidikenliler beş sınıfa ayrılır: *denizyılanları, denizkestaneleri, yılanyıldızları, denizhıyarları, denizlâleleri.* Bunlara hepsi fosil olan *cystidae* ve *blastoidea* sınıflarını eklemek gerekir.

Bu hayvanların tüm yapısı beşli bakışıma göre şekillenmiştir. Yani beş kollu bir denizyıldızının bir kolunun yapısını bilmek ötekileri de bilmek demektir. Bununla beraber bu durum bütün organlar için, özellikle kurtçuklar için geçerli değildir.

Bütün derisidikenlilerin derisinin altında kireçten yapılmış elemanlar vardır. Bunlar bazen küçük iğnecik veya kabarcık biçiminde, bazen birbirine kaynaşmış parçalardan ibaret bir ağ şeklinde, bazen de, üst üste yığılmış sağlam levhacıklar halinde olur. Bu sonuncusu kalın bir kabuk gibidir. Üzerinde çeşitli organların dışarı çıkabilmesi için delikler bulunur. Vücut duyarlı bir deriyle kaplıdır. Az çok bükümlü olan bir sindirim borusu hayvanın bir kutbundan ötekine ulaşır. Çoğu zaman ayrı eşeyli olurlar. Yumurtalardan plankton hayvancıklar şeklinde, iki yanlı bakışımlı kurtçuklar çıkar. Bunlar bir dizi karmaşık başkalaşma geçirdikten sonra beşli bakışımlı ergin hayvan haline gelir. Hareketi, podium adı verilen kasılgan uzantılar sağlar. Bunlar kan sıvısının basıncıyle şişer ve kasılır. Her podium'un ucunda genellikle bir çekmen bulunur. İçine deniz suyunun girebildiği organ değişik yapıda damarlardan oluşur. Buna suborulari sistemi denir; bu sistem bir kan dolaşımı ağı ve bir boşaltım organıyle ilişkilidir.

Vücudun içinde bir boşluk bulunur; bu boşluk denizkestanelerinde çok büyük, denizlâlelerinde çok küçüktür; içi organların çevresini saran bir sıvıyle doludur. Sinir sistemi ağız çevresindeki merkezî bir halka ile deriyle doğrudan doğruya ilişkili olan sinir tellerinden ibarettir. Buradan genellikle beş ana sinir çıkar. Duyu organları pek ilkeldir. Bazı denizyıldızlarında, kolların ucunda göz bulunur. Bazı denizhıyarlarında ise otokist vardır.

Derisidikenlilerin çoğu denizde serbestçe yaşar ve deniz dibinde sürünerek hareket edebilir. Yalnız denizlâleleri, birkaçı müstesna, bir sapla yere bağlıdır. Bir denizhıyarı cinsi ise plankton meydana getirir. Bazı denizkestaneleri ve denizhıyarları yenir. (L)

DERİŞİK sıf. (*derişmek*'ten *deriş-i-k*). *Esk.* Mütekâsif. Bileşimindeki su alınarak koyulaştırılmış: *Derişik asit. Derişik alkol.*

— Jeomorfoloji ve Hidrografi. *Derişik sellenme,* incecik su yollarının birleşmesiyle sel yatağı ve akarsu yatağı açabilecek yetenekte dereler oluşturan selinti (LM)

DERİŞİKLİK i. (*derişmek*'ten *deriş-i-k-lik*). Kim. Bir eriyiğin birim hacminde çözelmiş halde bulunan bir cismin kütlesi. || *Moleküler derişiklik,* bir eriyik içinde çözelmiş halde bulunan bir cismin, eriyiğin birim hacmine (litre) düşen molekül sayısı. (LM)

DERİŞMEK geçz. f. (*dermek*'ten *der-iş-mek*). *Yeni.* Toplanmak, biraraya gelmek. *Esk.* Tekâsüf etmek.

◆ **Derişme** i. Bir noktada toplanma, yoğunlaşma.

— Fiz. ve Kim. Bir cismin, bileşimindeki suyu kaybederek daha koyu kıvama gelmesi. (LM)

DERİVASYON i. (fr. *dérivation*). Cerr. İçi boş iki organı birbirine veya içi boş bir organı deriye ağızlamak veyahut bir engeli ortadan kaldırmak amacıyle yapılan ameliyat.

— Psikiyatr. Uygun olan tek hareket tarzı yerine gelişigüzel hareketler yapmak. (Bu olay sinirleri zayıflamış kimselerde görülür.)

— Psikopedagoji. *Derivasyon metodu.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Psikopedagoji. *Derivasyon metodu,* Amerikalıların *skip branching* dedikleri programlı öğretim metodudur. Bu metotta iki çeşit program uygulanır: birincisi bütün sorulara doğru cevap veren öğrencilere uygulanan düz gidişli, sapmasız bir programdır. Ötekinde ise her item ikinci derecede sorulara ayrılır; bu ikinci derecede sorular asıl meseleyi ayrıntılı şekilde açıklar ve böylece asıl meselenin karmaşıklığı daha fazla bilgi vermeğe ihtiyaç kalmadan giderilir. Bu metodu amerikalı Kay ortaya koydu. Kay her iteme her defasında ikiye bölünebilir ikili bir yapı, yani doğru veya yanlış bir karşılık önerir. Öğrencinin seçtiği cevap yanlış olursa, bir sonraki iteme geçmeden önce öğrenciye bir dizi soru sorulur veya açıklamalar yapılır. Eğer öğrenci bu arada iyi bir cevap verirse, doğrudan doğruya bir sonraki iteme geçmek üzere bazı ara aşamaları atlayabilir (sıçrama [skip]). [LM]

Deri ve Kundura fabrikaları (BEYKOZ—), Sümerbank'a ait deri ve kundura imalâthanesi. Hamza Bey adlı bir müteşebbis, Beykoz deresinin boğazla karıştığı yerde bulunan su değirmeninin çarklarından yararlanarak bir tabakhane kurdu (1810). Tabakhane iki yıl sonra Mahmud II'nin emriyle istimlâk edildi. Deri ve kundura imal etmek üzere *Tabakhane ve Klerehanei Âmire* adlı bir devlet işletmesi açıldı. 1908'e kadar bu adla çalışan fabrika Hereke Osmanlı Harbiye Nezareti Levazımatı Umumiye dairesine bağlandı. Arada geçen zaman içinde, 1877 yılında, Viyana milletlerarası sergisinde altın madalya kazandı.

Bu tarihe kadar fabrikada deri, makineyle imal ediliyor, kundura ise elle yapılıyordu. 1912'de fabrikanın genişletilmesine başlandı. 1914'te kundura kısmı bitti. Bununla birlikte mütareke yıllarında fabrika kapasitesini büyük ölçüde kaybetti. Binbaşı Said Beyin azimli çalışmaları sayesinde kuruluş bir parça düzelebildi. 1920'de ordu ihtiyacını karşılamak üzere fabrikanın çıkardığı kunduralar İnebolu'dan Anadolu'ya yollanıyordu. Aynı tarihte kuruluş, Askerî Fabrikalar Umum müdürlüğü emrine girdi.

1925'te bugünkü adını alan işletme, Sanayi ve Maadin bankasına devrolundu. Fabrikanın, sabit ve döner olmak üzere 3 500 000 TL sermayesi vardı. Asker postalı yanında sivil kundura ve saraciye yapımı kararı alındı (1926). Yerli malı kunduralar Ordu ve Donanma pazarında satışa çıkarıldı. Ayrıca fabrikada güçlü bir santral inşa edildi. Buna ek olarak yeni bir deri perdahhanesi, bir dolap dairesi ve bir revir çalışmağa başladı. 1933'te Sanayi ve Maadin bankası kapatıldı. Bunun üzerine fabrika altı aylık bir süre için Devlet Sanayi ofisi tarafından yönetildi. Aynı yıl içinde Sümerbank'a devredildi. *Beykoz Deri ve Kundura Fabrikaları Türk Anonim şirketi* adını alan fabrika, 1936'da, 3460 sayılı kanunla kurum haline getirildi.

İkinci Dünya savaşı sırasında işletme tekrar genişletildi. Deri artıklarını değerlendirmek üzere bir tutkal fabrikası, 110 pervaneli bir pervane dairesi ve bir tamirhane ilâve edildi. Kurumun sermayesi, çoğalan iş hacmiyle birlikte 5 000 000 TL'na yükseltildi. Bugün de Türkiye'nin en büyük dericilik kuruluşu olan işletmenin yıllık kapasitesi 10 000 ton civarındadır. Fabrikada kösele, vidala, lastik, taban, ökçe, sunî kösele imalâthaneleri vardır. (M)

DE RİVERA Y ORBANEJA (Miguel, **Primo** — denir), ispanyol generali ve siyasetçisi (Jerez, Frontera 1870-Paris 1930). Madrid Harp akademisini bitirdikten sonra, Fas, Küba ve Filipinler'de çeşitli görevlerde bulundu. Cadiz valisi (1915), sonra sırasıyle Valencia, Madrid ve Katalonya başkumandanı oldu (1921). Devamlı hükûmet buhranlarını, orduda emir-kumanda zincirinin bozuluşunu, gizli siyasî tertipleri, Anval* hezimetini (1921) ve Katalonya'da karşılaşılan güçlükleri öne süren De Rivera, Katalonya'da olağanüstü hal ilân etti ve halka hitap eden bildirisinde, parlamento sistemini ve hükûmeti şiddetle yerdi; sözü geçen hükûmet istifa etti (12-13 eylül 1923 gecesi). Ordu ve kral tarafından desteklenen Primo de Rivera, çevresinde bir askerî cunta kurarak parlamentoyu ve şehir meclislerini feshetti, taşra şehirleri halkını askerî valilerin yönetimine verdi, jüri usulünü kaldırdı, sansür koydu. Sükûn sağlanınca ülkesinin malî durumunu düzeltecek tedbirler aldı, geniş bir kara yolu ağının yapımını gerçekleştirdi ve bir kooperatif sistemini uygulamağa koymak istedi; sistem, sınıf kavgalarına son vermek amacıyle tedricen uygulanacak, aşırı bir devlet müdahalesi olmayacak, işçiler kooperatiflere girmeğe zorlanmayacaktı; teşebbüsün başarısızlıkla sona ermesi bu şartların sonucu oldu. Fas'ta Alhucemas körfezi çıkarması ve asîlerin genelkurmayını işgal harekâtını bizzat yönetti (eylül 1925). Fransızların da yardımıyle Fas meselesi halledildikten sonra, De Rivera, parlamenter rejimi dış görünüşüyle canlandırmağa yöneldi (askerî cunta yönetimine bir sivil diktatörlüğe dönüşmek üze-

re son verilmesi [3 aralık 1925]; sıkıyönetimin kaldırılması; Vatanseverler birliği [*Union Patriotica*] adlı bir siyasî partinin kuruluşu: üyeleri hükûmetçe seçilen ve danışma heyeti niteliğinde bir meclisin kuruluşu). Ne var ki orduda ardı alınamayan huzursuzluk diktatörü tedirgin ediyor, siyaset ve üniversite çevrelerindeki kaynaşmalar da buna ekleniyordu; De Rivera servetlere el koyma, rejime karşı olan memurları görevden uzaklaştırma, ünlü yazar, düşünür ve sanatçıları sürgüne gönderme (Miguel de Unamuno, Blasco İbanez), kiliseye bağlı üniversitelerle laik devlet üniversitelerini eş statüye bağlama gibi tedbirleriyle, karışıklıkları durduracağına körüklemiş oldu. Büyük yatırımları gerçekleştirmek için dış borçların arttırılması, petrol işletmelerini ürküten ve yabancı sermayenin çekilmesine yol açan devletleştirme tehdidi gibi malî uygulamaların da etkisiyle iktisadî buhran şiddetlenince, halkın hoşnutsuzluğu daha da arttı ve kral, De Rivera'yı işten uzaklaştırmak zorunda kaldı (ocak 1930). [L]

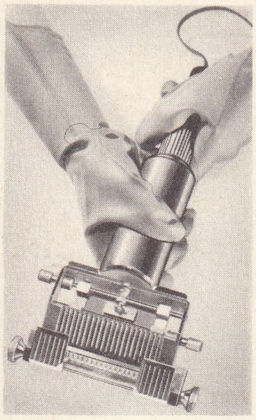
dermatom

DE RİVERA (José Antonio, **Primo** — denir), ispanyol siyaset adamı (Madrid 1906-Alicante 1936), diktaör Primo De Rivera'nın oğlu. Avukattı; 1933'te ispanyol falanjını kurdu. Milletvekili olarak meclise girdi (1933), solcu Halk cephesinin zaferinden sonra tutuklandı (1936) ve kurşuna dizildi. İspanya'da millî bir kahraman sayılır. (L)

DER'İYE, Necit'te, Riyat'ın 25 km kuzeybatısında vaha. Der'iye kasabasının bir köyü olan Buceyri'de İbni Abdülvahab ve bu aileye mensup birçok bilgin yaşadı. İbni Abdülvahab'ın mezarı da buradadır. 1446'da kurulan bu köye 1726'da Muhammed bin Suud hâkim oldu. 1774'te İbni Abdülvahab kendi köyü Eyyine'den kovuldu ve Der'iye'ye yerleşti. Bu sırada Abdülvahab Der'iye'nin hâkimi olan Muhammed bin Suud ile birlikte Vahhabî mezhebini yaymağa başladı. XVIII. yy. sonunda Der'iye'de kurulan hükûmet, Suudî devleti adı altında bütün Arabistan yarımadasını ele geçirdi. 1817'de Osmanlı imparatorluğu adına İbrahim Paşa Necit'i kuşattı ve Der'iye'yi yıktı. Bir yıl sonra Muhammed bin Meşarî tarafından Der'iye tekrar imar edildi ise de mısır ordusu askerleri tarafından tekrar yakıldı, yıkıldı. (M)

DERJAVİN (Gavrila Romanoviç), rus şairi (Kazan 1743-Petersburg 1816). Tatar soyundan gelmedir. Önce askerlik mesleğini seçti. *Felitsa* (1782) adlı eseriyle tanındı ve Katerina II'nin gözüne girdi. Bu kitapta dalkavukluk ve hiciv ustalıkla kaynaştırılmıştır. 1802'de Adalet bakanı bile oldu. Rus ordularının zaferlerini öven şiirler (*İsmail Kalesinin Alınması Üstüne* [1791]) yazdı; ahlâkî ve dinî şiirleri de vardır: *Prens Meçerski'nin Ölümü Üzerine* (1779), *Çağlayan* (1791) şiirinde Potemkin'in ölümü karşısında duyduğu acıyı dile getirir. Yergi eserlerine *Derebeyi* (1794) iyi bir örnektir. Ayrıca tabiat tasvirlerini konu alarak alan şiirler (*Zzansk'ta Hayat* [1807]) yazdı. Derjavin rus klasik edebiyatının en iyi temsilcisi olduğu gibi Puşkin'in de öncüsüdür. (L)

DERK i. (ar. *derk*, derine inme). *Esk.* Dibe varma, derine inme. ‖ En aşağı kat. ‖ — *Teşm. yol.* Anlama, kavrama. ‖ Ele geçirme. ‖ *Derk etmek (eylemek)*, anlamak, kavramak: *Amma okudukta Gülistan'ı Derk etmeye başladım lisanı* (Ziya Paşa). ‖ *Derk-i dekaik (gavamız, hakaik)*, ince, güç konuları anlama. ‖ *Derk-i esfel-i cehennem*, cehennemin en dibi. ‖ *Derk-i netayic*, sonuçları kavrama. (M)

DERKAFÂ sıf. (fars. *der*, -de, içinde ve *ķafā*, ense'den *derķafā*). *Esk.* Hemen arkasında olan. (M)

DERKÂR sıf. (fars. *der*, -de, içinde ve *kâr*, iş'ten *derkâr*). *Esk.* İşte bulunan, işin içinde olan. ‖ *Teşm. yol.* Apaçık ortada. (M)

DERKAVÎLER, XVIII. yy. sonlarında, bir idrisî şerifi olan Molla el-Arbî ed-Derkavî tarafından Fas'ın kuzeyinde kurulan tarikat. Molla el-Arbî bir süre idrisî şeriflerinden Ali bin Abdurrahman el-Cemal'in yanında bulundu ve ondan Şazilî tarikatının esaslarını öğrendi. Ali bin Abdurrahman'ın ölümünden sonra da Şazilî tarikatının izlerini taşıyan Derkavî tarikatını kurdu. Bu tarikatın ilk merkezi Bu Berik zaviyesi oldu. 1863'ten itibaren bu zaviye yakınlarında bulunan ve her yıl tarikat mensuplarının eylül ayı sonlarında ziyaret ettikleri Amjot zaviyesi merkez olarak kabul edildi.

Derkavî tarikatı özellikle Fas'ın doğu ve kuzeyinde ve Cezayir'in batı kesiminde gelişti. Fas'ta tarikata her tabakadan girenler oluyordu: Şerif Molla Abdurrahman (1822-1859) ve Molla Yusuf da (1812-1927) bu tarikata girdi. XIX. yy. ın sonlarında Cezayir'deki derkavîlerin sayısı 14 500 kadardı. 1938 Yılında Fas'ta 34 000 derkavî bulunuyordu.

Derkavî tarikatı şeriata çok sıkı bir şekilde bağlıdır. Tarikat mensupları Musa peygambere benzemek için ellerinde asa taşır, Hz. Peygamber'in sahabelerinden Ebu Hüreyre'yi taklit etmek için de boyunlarına iri taneli tespih dizileri takarlar. Tarikatın daha koyu taraftarları Ebubekir ve Ömer'e benzemek için eski elbiselerle gezerler. Bazı derkavî dervişleri başlarına yeşil sarık sararlar. Bu tarikatta Allah'a ulaşmak için belirli toplantı yerlerinde zikredilir. Ayrıca dervişler nefislerini yenmek için çok sık oruç tutarlar, çölde ibadet eder, yalınayak veya nalınla gezerler, yüksek rütbeli kimselerden ziyade fakir ve zahid kimselerle görüşürler.

Derkavîler, bazı siyasî olaylara karıştılar. İbni Şerif'in Türklere ait Oran bölgesinde çıkardığı büyük karışıklıklar 1803'ten 1809'a kadar devam etti. Bir süre sonra da derkavîler, berberî ayaklanmasına katıldılar ve tarikatın reisi hapsedildi. Molla Süleyman'ın ölümünden sonra derkavîler siyasî olaylardan uzak yaşadılar. Fransa'nın Cezayir'i işgalinin ilk yıllarında, Emir Abdulkadir'in Fransızlarla anlaştığını iddia ederek ayaklandılarsa da başarısızlığa uğradılar, reisleri Si Musa öldürüldü. Cemaat 1954'te Cezayir Kurtuluş hareketine katıldı. (M)

DERKENAR i. (fars. *der-kenār*, yanda). *Esk.* Osmanlı imparatorluğu devrinde resmî dairelerde kâğıtların ve dilekçelerin yanlarına veya alt tarafına o iş hakkında yazılan kısa notlar. (Derkenarlar genellikle dilekçe veya kâğıtlarda sorulan meselelerhakkındaki düşünceleri kapsardı.) [M]

DERKETO, Sicilya'lı Diodoros'un özellikle Hierapolis'te tapılan Suriye tanrıçası Atargatis*e verdiği ad. Diodoros Derketo'nun Simios ile yasak aşkından ürünü Semiramis adında bir kızı olduğunu anlatmaktır. Tanrıça, sevgilisini suda boğdurdu, kızını aç susuz ölüme terketti (kız mucize denecek bir şekilde güvercinler tarafından beslenmiştir), kendisini de Askalon yakınlarında bir göle attı. Askalon'da Derketo'nun oğlu İkhthys ile birlikte boğulduğu efsanelere geçmiştir; bir balık gövdesiyle temsil edilirdi. (L)

DER KİNDEREN (Antonius Johannes). Bk. KİNDEREN.

DERKYLİDAS, Isparta'lı general. Abydos askerî valisi (M.Ö. 411) iken Pharnabazos'un şikâyeti üzerine görevden uzaklaştırıldı, daha sonra Thibrôn'un yerine Asya'daki Lakedaimon birliklerinin kumandanlığına getirildi (399). Pharnabazos ile bozuşan Tissaphernes'in yardımı ile Aiolis'i ele geçirdi. Pharnabazos'un savunduğu Karia'ya saldırdı, imzalanan mütareke ile Pannonia şehirler birliğini yeniden kurdu. 397'de askerî birliklerinin kumandanlığını Agesilaos'a bırakarak, 390'a kadar askerî vali olarak yönettiği Abydos ve Sestos'ta Ispartalıların mevzilerini savundu. (L)

DERKYLOS, yunan yazarı, çağı kesin olarak belli değilse de çok eski tarihlerde yaşadığı bilinir. Derkylos'a mal edilen birçok eser vardır: *Kentlerin Kuruluşu*; *İtalya Üstüne*; *Argos Üstüne*; *Aitolia Üstüne*; *Taşlar Üstüne*. (L)

DERKYNOS. Yun. mit. Poseidon'un oğlu, Alebion'un kardeşi. Herakles'in, Geryones'den alıp getirdiği sürüleri çalmağa teşebbüs etti. (L)

DERLEME i. (*derlemek*'ten *derle-me*). Biraraya getirme, sıraya, düzene koyma, birleştirme, toplama. ‖ Çeşitli yazarların belli konulardaki yazılarını biraraya getiren kitap. (Bk. ANSİKL.) ‖ Aktarma fikirlerle meydana getirilen ve hiçbir orijinal katkısı bulunmayan eser.

— Leng. *Örnek derlemesi*, sınırlı cümleler bütünü. (Genellikle bir tek lehçe veya üslûptan alınır ve dilbilimsel tanımın gereçlerini meydana getirir.

— İda. *Derleme kanunu ve müdürlüğü*, Bk. BASMA YAZI VE RESİMLERİ DERLEME KANUNU ve *müdürlüğü*.

— Petr. *Baş ürün derlemesi*, bir arıtma ürününün en hafif bölümünü veya başını ayırma. ‖ *Kuyruk ürün derlemesi*, bir arıtma ürününün en ağır bölümünü veya kuyruğunu ayırma.

— ANSİKL. *Derlemeler*, belirli bir konuda daha önceki eserlerde yer almış dağınık bilgileri biraraya toplar. İlmî nitelikte olan bu eserlerde çoğu zaman orijinallik aranmaz, bazen tenkit fikrine de yer verilmez. Eskiçağda da derleme vardı: Aulus Gellius'un *Noctes Atticae* (Attike Geceleri). Bazı modern derlemeler de değerlidir: Baronius'un *Kilise Yıllıkları* (1607); Du Cange'ın *Glossarium* (Eski Kelimeler Sözlüğü) [1867]; Benediktin'lerin derlemeleri (fransız tarihçilerinin derlemesi v.b.) XIX. yy.da tarih konusundaki çalışmaların yenileşmesinde etkili oldu. Taraf tutmayan görüşlerine rağmen bazı derlemeler özel bir doktrini desteklemek için hazırlanırdı. (XVIII. yy.da felsefî kavgalarda araç olarak kullanılan Bayle'ın *Dictionnaire Historique et Critique*'i (Tarih ve Tenkit Sözlüğü) [1697] gibi). (ML)

DERLEMEK geçl. f. (*dermek*'ten *der-le-mek*). Seçerek toplamak: *Bu genç gazeteci de [...] mahkeme binasına haber derlemek için şapkayla gelmişti* (Ş.S. Aydemir). Çeşitli yazarlardan alınan parçaları belgeleri v.b. bir eserde toplamak. ‖ Başkalarından aktarılan düşünceleri bir araya getirerek eser yazmak.

— DEY. *Derleyip toparlamak (toplamak)*, dağınık olan şeyleri biraraya getirmek, düzenlemek, intizama sokmak.

— Bilgiişlem. Programlama konusunda, programlama dilinin bir tek emrinden hareket ederek kompüter için bir emir dizisi yaratmak.

◆ **Derlenmek** geçz. f. Seçilerek biraraya toplanmak: *Şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş, derlenip yetmiş er olmuşlar* (Göktürk yazıtları tercümesi). ‖ Düzenlenmiş, toparlanmış: *Halbuki ben bir zaman, herşeyi ne kadar derlenmiş, düşünülmüş sanırdım* (Ş.S. Aydemir).

— DEY. *Derlenip toparlanmak*, toplanmak, düzenli şekle girmek. (ML)

DERLETH (Ludwig), alman yazarı (Gerolzhofen, Unterfranken 1870-Stabio, İsviçre 1948). Edebiyat ve psikiyatri okudu. *Blättern für die Kunst* (Sanat Sayfaları) ve *Pan* dergilerinde şiirler yayımladı. Başlıca eserleri: insan ruhunun Tanrı'dan gelip Tanrı'ya döndüğünü anlatan uzun bir ilâhî olan *Der Frönkische Koron* (Frankların Kur'an'ı) [1933]; *Seraphinische Hochzeit* (İsrafil Düğünü) [1939]; *Der Tod des Thanatos* (Thanatos'un Ölümü) [1945]. (L)

Der Letzte Mann, F.W. Murnau'nun Filmi. Bk. SONUNCU ADAM.

DERLİ TOPLU bls. sıf. (*derlemek* ve *toplamak*'tan *der-li top-lu*). Dağınık olmayan, düzenli: *Arasıra bizimkine takılıyorum; Ayol kız bazen benden daha derli toplu diyorum* (B. Felek). *Derlitoplu bir ev.* (M)

DERMA veya **DERM(O)—**, yun. *derma*'dan (deri) alınan ve birçok ilmî terimin bileşimine giren unsur.

DERMAN i. (fars. *dermān*). Bir hastalığı iyileştiren, bir rahatsızlığı gideren ilâç, çare: *Kılma derman kim helâkim zehr-i dermanındadır* (Fuzulî). *Kötü bir dert, Kezibanː dermanı yok, insanı üzüyor* (N. Ataç). ‖ Takat, güç: *«Kalkın artık!» dediler, lâkin o derman nerede!* (Sabahattin Ali).

— ÇEŞ. DEY. *Derman getirmek*, dayanabilmek: *Şüphesiz artık bu kadarına derman getiremem* (F.R. Atay). ‖ *Dermanı kesilmek* (veya *dermandan kesilmek*), yorgunluktan halsiz düşmek, kuvveten düşmek: *Kaç gündür aramaktan dermanım kesildi* (N. Araz). *Musikiyi, dirilen Lazar'ın duymuş olacağını tahmin ettiğim bir yorgunlukla, dermandan*

Foto. LAROUSSE

kesilmiş bir halde takip ederdim (A.Ş. Hisar).

◆ **Dermansız** sıf. Yorgun, zayıf, bitkin: *Gün oldu, Rabia'nın dermansız vücudunda takat, kararsız gönlünde sabır kalmadı* (N. Araz). ‖ Tedavi edilemeyen, iyileştirilemeyen: *Dermansız hastalık.*

— ÇEŞ. DEY. *Dermansız düşmek (düşürmek),* kuvvetsiz kalmak (bırakmak): *Taşları solduran, baharı dermansız düşüren iklimlerde ve daha cenupta...* (F.R. Atay).

◆ **Dermansızlık** i. Yorgunluk, bitkinlik. ‖ Tedavi edilememe durumu. (M)

DERMAN (Hakkı), türk kemancısı (İstanbul 1907). Beşiktaş Gaziosmanpaşa lisesini ve Eczacılık mektebini bitirdi (1926). Keman öğrenimine on yaşında başladı. On iki yaşında Beşiktaş Musiki cemiyetine kabul edildi. İstanbul (1928) ve Ankara (1936) radyolarına girdi, 1945'te İstanbul'a döndü. TRT İstanbul radyosunda çeşitli görevlerde bulundu. Türk musikisinde son yılların en usta kemancısı sayılır. (M)

DERMANYSSUS i. Küçük uyuz böceği. Gövdesi yassı, değirmi, yumuşak, yarı saydam; bacakları orta boyda ve birbirine eşit uzunluktadır; zehir çengelleri ise erkek ve dişide farklıdır. (*Gamasidae* familyasından.)

— ANSİKL. *Dermanyssus*'lar kuşlarda ve yarasalarda asalak olarak yaşar, onlardan insana geçerek şiddetli kaşıntı ve kabartılara sebep olur. (L)

DERMAPTERA çoğl. i. Noksan başkalaşmalı böcekler takımı; kulağakaçanları kapsar.

— ANSİKL. *Dermaptera* takımındaki böcekler noksan başkalaşma geçiren çiğneyici böceklerdir. Bunlarda çok kısa olan ön kanatlar elitra halindedir; arka bacaklarının art kısmı ise yelpaze şeklinde kıvrılır. Bunlar gececi ve her şey yiyen böceklerdir. Dişisi yumurtalara ve yavruya bakım gösterir. (L)

DERMATİT veya **DERMİT** i. (fr. *dermatite* veya *dermite*). Bk. DERİ *iltihabı.*

DERMATOBİA i. Amerika'nın sıcak bölgelerinde yaşayan sinek. Kurtçuğu insanların ve memeli hayvanların derisinin altında asalak yaşar. (Kısaduyargalı çiftkanatlıların *cuterebridae* familyasından.)

— ANSİKL. Başı kırmızımtırak, karnı çelik mavisi renginde olan mavi karınlı *dermatobia* (*Dermatobia cyaniventris*) tropiklerarası Amerika'nın her yanında yaygındır. Kurtçuğu üç dört ay süreyle deri altında bir kabarcık içinde yaşar, tetanozumsu hastalıklara ve ölüme yol açabilecek iltihaplara sebep olur. Yerliler bu asalakları tütün yakısıyle önlemeğe çalışırlar; her halde ameliyata baş vurmak ve hasta dokuları temizlemek şarttır. (L)

DERMATOBRANCHUS i. Arttan solungaçlı yumuşakça. Gövdesi uzunca ve basıktır. Ön tarafında enlemesine ve ovalımsı bir kalkan bulunur; burası dokunaç ödevi görür. (Hint okyanusunda yaşar. Bir türü de Kutup denizlerinde görülür.) [L]

DERMATODECTES i. Sığırda ve atta asalak yaşayan çok küçük kene. Uyuz böceğine yakın olan bu asalaklar, uyuz böcekleri gibi deri altına girmez, hayvanın derisinin üzerine yapışır. (L)

DERMATOFİT i. (fr. *dermatophyte*). Deride asalak yaşayan, kelliğe ve uyuza sebep olan mikroskobik mantarlar.

— ANSİKL. *Dermatofit*'lerin *acherion, epidermophyton, trichophyton* v.b. gibi birçok cinsi vardır. Bunlar insanda deri, kıl ve saç hastalıklarına sebep olur, çok seyrek olarak da kana geçerler. (L)

DERMATOLOJİ i. (fr. *dermatologie*). Bk. DERİ *hastalıkları bilimi.*

DERMATOM i. (fr. *dermatome*). Cerr. Yaygın yara ve yanıklara kaplanmak üzere ince deri parçaları çıkarmağa yarayan aygıt. (L)

DERMATOMİKOZ i. (fr. *dermatomycose*). Mantarlardan ileri gelen deri hastalığı. (Çoğu zaman saçkıran ve uyuz şeklinde olur.)

— Vet. ve Patol. Bazı hayvanların kıllı derisinde veya postunda görülen ve mantar cinsinden asalakların sebep olduğu bir deri hastalığı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Vet. ve Patol. At, sığır, koyun, keçi, domuz, köpek, kedi, tavşan, tavuklar da insanlar gibi bu hastalığa tutulabilir. Tedavisi kolaydır. Deriyi tentürdiyot veya iyotlu gliserinle ovarak kazımak yeterlidir. (L)

DERMATOPTERA i. Bk. ABALIMEMELİLER.

DERMATOZ i. (fr. *dermatose*). Tıp. Deri hastalıklarına verilen genel ad: *Egzama bir dermatozdur.*

— ANSİKL. Vet. Hayvanlarda, hiç bir iltihaplanma olmadan beliren pek çok *dermatoz* vardır. Bazıları beslenme bozukluğundan ileri gelir: akantoz, hiperkeratoz, pakidermi. Başka bir kısmı sinirseldir; bunlardan en sık rastlananı köpeklerin iki yanağında birden görülen keratozdur. Sızıntılı olan daha pek çok dermatoz çeşidi vardır: kurdeşen, isilik, fotodermatoz, bıcılgan, bıcılgancık, egzama, döküntü, çatlak, intertrigo.

● *Kabarcıklı dermatozlar,* çakma'dan (impetigo), ağrılı ve çok şekilli deri iltihabından panfigus'a kadar çeşitli deri hastalıkları grubu. Bu hastalıklarda kabarcıklar patlar, sonra kabuk bağlar ve elverişli durumlarda kuruyarak pul pul dökülür. (L)

DERMEK geçl. f. (esk. türk. *dirmek*'ten). *Halk dili.* Toplamak: *Elim tutmaz güllerini dermeğe / Dilim tutmaz hasta halin sormağa* (Pir Sultan Abdal). *El atıp dericek Hatçe'nin gülü / Can için sarıcak Ayşe'nin beli* (Karacaoğlan).

◆ **Derilmek** edilg. f. Toplanmak, seçilmek: *Bir goncadır Muhammedin gül bağından derildi* (Mehmed Emin Yurdakul). ‖ Biraraya gelmek.

◆ **Derme** i. Dermek eylemi. ‖ Derilmiş, biraraya toplanmış şeylerin bütünü.

— DEY. *Derme çatma,* şuradan buradan toplanmış, birbirine uymaz: *Üstleri başları ve eşyaları derme çatma, sadaka çeşidinden* (F.R. Atay). Düzensiz, iğreti yapılmış: *Ağaçının kırık kemiği etrafına derme çatma çam dalları bağlayarak şöyle böyle sarıldığını hatırlıyorum* (S.S. Aydemir). [M]

DERMEYAN sıf. (fars. *der*, -de, içinde ve *meyān*, orta'dan *dermeyān*). *Esk.* Ortada, ortaya konmuş. ‖ Dermeyan etmek, ortaya koymak, ileri sürmek. (M)

DERMİT i. (fr. *dermite*). Bk. DERİ *iltihabı.*

DERM (O)—. Bk. DERMA.

DERMOCHELYS CORİACEA blş. i. Büyük deniz kaplumbağası (boy 2,5 m, ağırlık 400 kg.). Bağasız olan bu kaplumbağa tekasızlar alt takımının tek temsilcisidir. (*Sphargidae* familyasından.)

— ANSİKL. *Dermochelys Coriacea* bilinen kaplumbağaların en büyüğüdür, üzerinde bağa yerine, kalın bir deriye gömülü kemikçikler bulunur. Derin denizlerde yaşar, ama kıyıya vurduğu da olur. Balık ve yumuşakçalarla beslenir. Gözyaşı bezleri, deniz suyunun tuzluluğundan korunmak için yumurta akına benzeyen sümüksü bir madde salgılar. (L)

DERMOEPİDERMİT i. (fr. *dermoépidermite*). Alt ve üstderide birden görülen iltihap. (Bu terim daha çok bacaklarda görülen enfeksiyonlu müzmin egzamalar için kullanılır.) [L]

DERMOTA (Anton), yugoslav tenoru (Kropa. Slovenya 1910). Org, besteleme ve şan öğrenimi gördü. Meslek hayatına 1936'da Viyana'da *La Traviata* operası ile başladı, çok geçmeden Salzburg'da *Don Giovanni* operasındaki Ottavio rolüyle isim yaptı. Aranan bir şarkıcı oldu ve 1955'te Viyana operasının yeniden açılışında büyük görev ona düştü *(Fidelio).* Ayrıca değerli bir konser şarkıcısıdır. (L)

DERMOT MAC MURROUGH, son Deinster kralı (öl. 1171), İngiltere'nin İrlanda işlerine karışmasına sebep oldu. 1166'da vassallarının bir isyanında yenildi, Henry II'den yardım istedi, o da galyalı Marche senyörlerine baş vurarak bir ordu toplanmasına izin verdi. 1169'da, Fitzgerald ve Fitzetienne'in küçük grubu ile Leinster'i yeniden ele geçirmeğe kalktı, önemli bir başarı sağlayamadı. 1170'te Pembroke kontu Richard «Strongbow» ile bir anlaşma yaptı. Konta kızını vermeyi ve tahta vâris yapacağını vaad etti. Strongbow'un seferi başarılı oldu, Dublin'i aldı. Strongbow 1171'de kaynatasının yerine geçti, fakat bu Henry II'nin İrlanda işlerine doğrudan doğruya karışmasına yol açtı. (L)

DERNBURG (Heinrich), alman hukukçusu (Mainz 1829-Berlin 1907). Heidelberg, Zürich, Halle ve Berlin'de profesör, 1866 ve 1873'te Soylular meclisi üyesi; Bismarck'ın siyasetini destekledi. Başlıca eseri: *Lehrbuch des Preussischen Privatrechts* (Prusya Özel Hukuku İnceleme Kitabı) [1894-1897]. (L)

DERNE, Libya'da liman şehri, Bingazi kıyısında; 20 800 nüf. (L)

DERNEK i. (*dirmek,* toplamak>*der-i-n-ek*'ten *der-n-ek*). Aynı amaçla bir araya gelen kimselerin meydana getirdiği topluluk, cemiyet: *Burada Asker emeklilerinin derneği varmış* (K. Tahir). [Bk. CEMİYET.] ‖ Eğlenmek için yapılan toplantı, düğün: *Hep yalanmış o dernekler, şenlikler* (M. Emin Yurdakul).

— ÇEŞ. DEY. *Düğün dernek,* eğlenti: *Hocanın komşuları, ne hikmetse, düğün dernek gibi safalı şeyler olduğu zaman onu daima unuturlar* (N. Araz). ‖ *Karga derneği,* aşağı tabakadan kimselerin toplantısı, maksatsız ve rabıtasız topluluk. (M)

DERNEKPAZARI, Karadeniz bölgesinde (Trabzon ili, Çaykara ilçesi) bucak; 10 780 nüf.; 12 köy. — *Bucak merkezi (Kondu köyü),* 2 030 nüf. Çaykara'ya 7 km'lik bir yol ile bağlıdır. (M)

Derne savaşı, 1911-1912 Türk-İtalyan savaşında İtalyanların Derne şehrini ele geçirmek için Osmanlılarla yaptıkları savaş (18 ekim 1911). İtalya, 1 ekim 1911'de Trablusgarp ablukasını ilân etti ve bundan üç gün sonra italyan birlikleri şehre girdi (4 ekim 1911). 16 Ekim 1911'de İtalyan birinci filosundan bir grup, Derne önüne geldi. Şehrin ileri gelenleri bir heyet göndererek amiralden şehri bombardıman etmemesini rica ettiler. Amiral Presbitero şehirdeki osmanlı kuvvetlerinin teslim olmaları şartıyle bombardımandan vaz geçeceğini bildirdi. Osmanlı kuvvetlerinin teslim olmayı reddetmesi üzerine kıyıdaki vaha ile garnizon bölgesini ateşe tutan İtalyanlar, aynı zamanda da çıkarma harekâtına giriştiler. Ancak kıyıdan açılan şiddetli ateş ve denizin elverişsizliği sebebiyle İtalyanlar o günkü çıkarma harekâtından vaz geçtiler. 18 Ekim 1911'de ikinci çıkarma harekâtı sonunda Derne İtalyanların eline geçti. (M)

DERNEŞMEK geçz. f. (esk. türk. *dirmek*> *dermek*'ten *der-i-n-e-ş-mek* > *derneşmek*). Toplanmak, biraraya gelmek.

◆ **Derneşik** sıf. Biraraya toplanmış olan. (M)

Dernier Abencérage (LES AVENTURES DU). Bk. ABENCÉRAGE.

DERNSCHWAM (Hans), alman gezgini (Brüx 1494-Kremnitz 1570). 1525-1546 Yılları arasında Macaristan'da Fugger'lerin emrinde çalıştı. Kral Ferdinand I'in emriyle Viyana'dan İstanbul'a gelen bir elçilik heyetine katıldı (1553). Ankara ve Amasya'ya gitti. 1555'te Viyana'ya döndü ve Neusohl'da yaşadı. Türklere ve Türk devletine karşı büyük bir ilgi gösterdi, İstanbul ve Anadolu gezisinde günlük notlar tuttu: *Hans Dernschwams Tagebuch Einer Reise Nach Konstantinopel und Klein-Asien 1553-1555* (Hans Dernschwam'ın İstanbul ve Küçük Asya'da Yaptığı Bir Gezinin Günlük Notları) [1923'te yayımlandı]. Eserinde Kanunî Sultan Süleyman devrindeki Osmanlı imparatorluğu üzerine bilgi verir. Ayrıca Türklerin günlük yaşayışlarını, giyimlerini, âdetlerini ve imparatorluğun iktisadî hayatını anlatır. (M)

DE ROBECK (sir John Michael), ingiliz amirali (1862-1928). Birinci Dünya savaşının başlaması üzerine IX. kruvazör filosu kumandanı olarak ticaret gemilerini korumakla görevlendirildi. İspanya'daki Finisterre deniz üssü dolaylarında alman «Schlesien» gemisini yakaladı. Çanakkale'deki donanmanın kumandan yardımcısı (1915), bir süre sonra da kumandanı oldu (16 mart 1915). 1916'da Büyük filo'nun VII. savaş filotillasının başına geçti. 1919'da Akdeniz filosu başkumandanlığında ve Türkiye'nin barış antlaşmasını imzalamasına kadar İstanbul'da İngiliz Yüksek komiserliği görevinde bu-

Paul DÉROULÈDE
Gabriel Ferrier'nin eseri
Cabinet des Estampes,
Fransa

ders vekili

lundu. 1922-1924 Arasında Atlantik filosu başkumandanlığı yaptı. (M)

DE ROBERTO (Federico), italyan yazarı (Napoli 1861-Catania 1927). Verga ile Capuana'nın gerçekçi okuluna bağlıdır. Sicilya hayatını anlatan romanlar yazdı: *l'Illusione* (Yanılsama) [1891], *I Vicere* (Kral Naipleri) [1894]. En iyi eseri ispanyol asıllı sicilyalı bir ailenin çöküşünü anlatan *Uzeda'lar* adlı romanıdır. Edebiyat tenkitleri de yazdı. (L)

DE ROSSİ (Giovanni Battista), italyan arkeologu ve eski yazıtlar uzmanı (Roma 1822-Castelgandolfo 1894). Bosino'nun (XVI. yy.) yarım kalmış eserini ele alan L.P. Marchi, De Rossi mezarlar üstüne ortaklaşa araştırmalar yaptı. De Rossi Roma çevresindeki yeraltı mezarlarını topografik ve düzenli bir biçimde araştırdı. O zamana kadar arkeologlar yalnız girişleri kolay olan yerlerle ilgilenmişlerdi. De Rossi on iki kadar mezarlık, bir o kadar da tarihî kilise mahzeni buldu. Hıristiyan arkeolojisini yeniden düzene koydu, bir hıristiyan eski yazıtlar bilimi kurdu. Dinle ilgili, ilgisiz pek çok eskiçağ meselesi üzerinde aydınlatıcı incelemeler yaptı. Eserleri: *Inscriptiones Christianae Urbis Romae* (Roma Şehrinin Hıristiyan Yazıtları) [1861-1888]; *La Roma Sotterranea Christina* (Toprak Altı Hıristiyan Roma) [1864-1877]; en önemli çalışması olan *Mosaici Cristiani e Saggi dei Pavimenti della Chiese di Roma Anteriori al Secolo XV* (Hıristiyanlıkla İlgili Mozaikler ve Roma'nın XV. yy. dan önceki Kilise Tabanlarından Örnekler) [1870]; öğrencileri tarafından *Nuovo Bollettino* (Yeni Bülten) adı altında 1875'ten sonra devam ettirilen *Bollettino di Archeologia Sacra* (Kutsal Arkeoloji Bülteni) [1863-1864]; Henzen ve Bormann'ın işbirliğiyle yayımlanan *Inscriptiones Urbis Romae* (Roma Şehri Yazıtları). [L]

DE ROSSİ (Giovanni Bernardo), italyan bilgini (Castelnuovo d'Ivrea 1742-Parma 1831). Parma üniversitesinde profesör, Ortaçağ ibranî edebiyatı metinleri üzerine önemli çalışmalar yaptı. (L)

DE ROSSİ (Giovanni Gherardo), italyan komedi yazarı, şairi ve bilgini (Roma 1754-ay. y. 1827). Babası bankerdi. 1798-1800 Yılları arasında Roma cumhuriyetinde maliye bakanlığı yaptı. Birçok eser yazdı: *Trattato Su l'Arte Dramatica* (Dram Sanatı Üzerinde İnceleme) [1790]; *Memorie Sulle Belle Arti* (Güzel Sanatlar Üstüne Muhtıra) [1790]. G. Pikler ve A. Kauffmann'ın hayatları, şiirler, hikâyeler, Goldoni tarzında yazılmış, canlı ve taşlama dolu 16 komedisiyle tanındı. Bunların arasında en başarılı olanı *Il Cortigiano Onesto* (Namuslu Dalkavuk) adlı eseridir. (L)

DE' ROSSİ (Mattia), italyan mimarı (Roma 1637-ay.y. 1695). Öğrencisi olduğu Bernini ile Paris'e gitti. Ustasının ölümünden sonra Roma'daki San Pietro kilisesi mimarı olarak yerine geçti. Chiana ırmağının taşmasının yaptığı yıkıntıları onardı. Santa Galla kilisesinin ön yüzünü, papa Leo X'un anıtsal mezarını, Ripa Grande gümrük binasını, v.b. yaptı. (L)

DE ROSSİ (Vincenzo), italyan heykeltıraşı (Fiesole 1525-Floransa 1587). Bandinelli'nin öğrencisi. Eserlerinin çoğu Floransa'dadır: Palazzo Vecchio'nun anakapısı önündeki erkek büstü; avludaki *Sansone ve Filisteo;* Beşyüzler salonundaki *Herkül'ün Çalışmaları* grubu; Duomo'daki *Aziz Matta* ve *Aziz Tommaso* heykelleri ve birkaç koro; kabartması; Millî müzedeki Michelangelo'nun olduğu söylenen (başkalarına göre V. Danti'nin) *Adone Morente* (Adonis Ölürken); Roma'da Santa Maria della Pace'deki heykeller. V. De Rossi'nin eserlerinde güçlü bir üslûp ve kişilik vardır. (L)

DÉROULÈDE (Paul), fransız yazar ve siyasetçisi (Paris 1846-Mont-Boron, Nice yakını 1914). 1870 Savaşına ve Commune hareketinin bastırılmasına katıldıktan sonra, 1872'de öc alma duygularını dile getiren *Chants du Soldat* (Askerin Türküleri) ve 1875'te *Nouveaux Chants du Soldat*'yı (Askerin Yeni Türküleri) yayımladı. 1882'de Yurtseverler Birliğini kuranlardan biri oldu. Waldeck-Rousseau hükûmetince devletin güvenliğini sarsacak işlere girişenlerle birlikte Yüksek mahkemeye verildi ve on yıllık sürgün cezasına çarptırıldı. (L)

DEROYENTZ (Ohannés) asıl adı **Ter-Garabetyan Çarmurciyan** Türkiye'li ermeni yazarı (Bursa 1801-1888). Felsefe ve ilâhiyat okudu, sonra birçok dil (İtalyanca, Latince, Yunanca, Fransızca, İngilizce, Almanca, Arapça, Farsça, Türkçe, Gürcüce, İbranîce) öğrendi ve bilimler üzerinde çalışmalar yaptı. İstanbul ve Üsküdar'da felsefe ve tarih dersleri verdi; İstanbul'da çıkan ilk ermenice gazete olan *Hayastan*'ın yayın müdürü oldu, sonra *Zohal* (1855) ve *Erevak* dergilerini yönetti. Fikir tartışmacısı olarak Protestanlığa karşı savaştı ve ermeni geleneklerini korumağa çalıştı; klasik ve çağdaş ermeni diliyle yüz elli eser yazdı. Bunların başlıcaları şunlardır: *«Ermeni Grameri»* (1836); *«İnsanın Eğitimi Üstüne Nutuk»* (1843); *«Komünyon Üstüne Bir Mektup ve Milletler Tarihi»* (1846); *«Vaftiz Üstüne Nutuk»* (1849). Birçok eseri ermeniceye çevirdi. Pascal'ın *«Düşünceler»*i bunlar arasında. (M)

DERPİŞ bļş. i. (fars. *der*, -de ve *piş*, ön'den *derpiş*). [Yalnız *etmek, olunmak* fiilleriyle kullanılır.] *Derpiş etmek*, öngörmek, gözönüne getirmek, akıldan geçirmek: *O perişanlığı derpiş edemez, çünkü hayal* (M. Â. Ersoy). [M]

DERQUİ (Santiago), arjantinli siyaset adamı (1810-1862). Birlikçi, J.M. Rosas'ın hasmı, Diktatörün düşüşünden sonra Santa Fé Kurucu meclisinde üyelik, Adalet, Millî Eğitim ve İçişleri bakanlığı yaptı. 1859'da Buenos Aires'li partizanların Cepeda'da bozguna uğramaları üzerine Arjantin konfederasyonuna başkan seçildi. Fakat B. Mitre'in Pavon'da yönettiği Buenos Aires ordusu galip gelince Derqui ayrılmak ve Montevideo'ya sığınmak zorunda kaldı. Yerine B. Mitre geçti. (L)

DERRÂCE i. (ar. *derrâce*). *Esk.* Eskiden kale diplerine yaklaşabilmek için kullanılan bir çeşit savaş arabası. ‖ Bisiklet: *Şimşek gibi akıp giden üç dört derrâce* (H.Z. Uşaklıgil). ‖ *Derrâce-süvâr*, bisiklete binen. (M)

DERRÂK sıf. (ar. *derk*, anlamak'tan *derrâk*). *Esk.* Çabuk anlayan, anlayışlı: *Kâmil-i derrâk fünûn âşinâ* (Ziya Paşa). [M]

DERRE i. (fars. *derre*). *Esk.* Dere.

— Astron. *Esk. Derre-i âsmân*, samanyolu, kehkeşan. (M)

DERRİ veya **DÜRRİ** sıf. (ar. *dürr*, inci'den *derri* veya *dürri*). *Esk.* İnci gibi parıldayan, parlak. (M)

DERRİCK [derik] i. (ing. k.). Teknol. Bayındırlık işlerinde, rıhtım üzerinde yapılan boşaltmalarda, taş ocaklarında v.b. kullanılan kaldırma makinesi.

— ANSİKL. Teknol. *Derrick*, düşey yerleştirilmiş ve payandalarla veya germe halatlarıyle tutturulmuş bir direkten meydana gelir. Direğin ayak kısmından, her yöne dönebilen ve eğilebilen bir ok çıkar; bu ok, yine direğin tepesinden geçen bir kablo ile tutturulur. Derrick'ler ya sabittir veya tekerlekli veya paletli araçlarla, dubalarla taşınır. Ucunda bir kanca (kaldırma ve yükseltme işleri için) veya bir kepçe (tarama ve kazı işleri için) bulunur; kazık veya payanda çakmakta kullanılacağı zaman çekiç ve şahmerdanla donatılır. (L)

DERRİS i. Bütün tropik bölgelerde yetişen ağaç veya ağaçcık şeklinde bitki.

— ANSİKL. *Derris*'ler özellikle böcek öldürücü nitelikleriyle tanınır; bunlarda *rotenon* adı verilen zehirli bir madde bulunur; en başta *Derris elliptica* olmak üzere birçok türü özel olarak yetiştirilir. (L)

DERRY veya **LONDONDERRY,** gaelcede **Dhoire,** Kuzey İrlanda'da şehir; Foyle halici kıyısında idare bölgesi merkezi; 56 300 nüf. 546'da Aziz Colomba tarafından kurulan bir manastır çevresinde gelişen şehir, uzun süre İngilizlere karşı koydu; ama 1613'te bir Londra ortaklığına bırakıldı (yeni ismi buradan gelir) ve Protestanlık merkezi haline geldi. 1689'da James II'nin orduları yüz elli gün boyunca şehri kuşattı. Derry'de sur kalıntıları ve XVII. yüzyıldan kalma protestan katedrali vardır. Önemli liman, dokuma (hazır elbise, gömlekçilik) ve besin sanayii merkezi. — *Derry idare bölgesi*, Foyle ile Bann arasında uzanır; 118 700 nüf. İdare merkezi *Derry* (veya *Londonderry*). [L]

DERS i. (ar. *ders*). Belli bir konuda öğretmenin öğrencilere bilgi vermesi: *Ben derslerimden vaz geçmem. İsteyen gelsin, dinlesin...* (Ö. Seyfeddin). *Edebiyat dersi.* ‖ Öğrencilerin öğrenmek zorunda oldukları bilgi: *Küçük esmer çocuk, yarınki dersine çalışırdı* (S.F. Abasıyanık). ‖ *Mec.* Bir olayın zihinde bıraktığı öğretici iz, öğüt, ibret: *Hayal kırıklığı ile sonuçlanmış bunca tecrübe kimseye ders olmuyor bir türlü* (Y.Z. Ortaç). *Hayat çeşitli derslerle doludur.*

— ÇEŞ. DEY. *Ders almak*, azarlanmak, cezalanmak: *Saldırganlar, Allahın izniyle Mustafa Kemal Paşadan son, en güzel dersi alacaklardır* (K. Tahir). *İbret almak.* ‖ *Ders vermek*, azarlamak haddini bildirmek: *Ona güzel bir ders verecek, bütün ötekilerin acısını bu beyden çıkaracaktım* (R.N. Güntekin). *Bizim Saatçiyan'a adamakıllı ders verdiniz bugün* (A.H. Tanpınar). ‖ *Özel (hususî) ders*, tek öğrenciye veya küçük bir öğrenci grubuna özel olarak verilen ders.

— Eğ. *Ders araç ve gereçleri*, okul içinde ve dışında bir meselenin aydınlanması için yardımcı olan ve eğitici karakter taşıyan eşya. (Bk. ANSİKL). ‖ *Ders programı*, belli zaman süreleri içine sığdırılan ders sayısı toplamı; ayrıca ders yılı içinde yapılacak eğitsel çalışmalar ve ödevlerin düzenlenmesinden meydana gelen program. ‖ *Ders saati*, günlük ders programı içinde, her derse ayrılan zaman süresi. ‖ *Ders yılı*, okulların açılışından (ilkokullar için genellikle 25 eylül) kapanışına kadar (ilkokullar için genellikle 6 haziran) süren zaman.

— İkonogr. Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. *Ders nazırı*, eski okullarda ders zamanlarını ve disiplinini denetleyen görevli. ‖ *Ders vekili*, Beyazıt medresesinde ders okutmakla görevli şeyhülislâma vekâlet eden müderrislere verilen ad. (Sonradan bu görev bütün medreselerde öğrenciye yardımla görevli resmî memurluk haline getirildi.)

— ANSİKL. Eğ. Tabiat ve maddî-manevî bütün insan eserleri, geniş anlamıyle *ders araç ve gereçleri*'dir. Öğrenmek, insanın tabiatı ve çevresini tanıması, ihtiyaçlarını karşılar ve eser verebilir hale gelmesi demek olduğuna göre, araçsız ve gereçsiz bir öğretim düşünülemez. Görevi öğrencilerine bir «hayat okulu» niteliğiyle yaşamayı öğretmek olan ilkokullarda konu, özellikle önem kazanır. Asıl amaç, öğretimi tabiî çevre içinde, yerinde ve zamanında uygulamaktır. Bu amaç gerçekleştirilemediği oranda, çevre şartlarını araçlar ve gereçler aracılığıyle okul içinde yaratmak gereği ortaya çıkar.

Okul uygulama bahçesi, akvaryum, tenaryum, saksılar v.b. içinde çeşitli hayvan bitkilerinin yetiştirilmesi bakımından önemlidir. Öğretmen ders araçlarını seçerken, kendi kullanacağı öğretim araçlarından çok, öğrencilere bilgi ve maharet kazandıracak araçlar üstünde durmalıdır. Yardımcı kitaplar, dergi ve gazeteler, tiyatro ve filim gösterileri, radyo, müzik ve sanat sergileri de bir bakıma ders aracı sayılabilir. Bütün mesele öğretmenin bu yardımcı unsurlardan faydalanma tekniğini bilmesindedir.

Bundan başka, çekiç, makas, çakı, büyüteç, mikroskop, saat, metre v.b. gibi insan organlarına yardımcı olan âletler de ders araçları içinde yer alır. Kum, kil, kâğıt, tel, mukavva gibi ders gereçleri ise incelenecek konunun mekanizmasını çocuklara anlatmak bakımından önemlidir. Bu araç ve gereçler dışarıdan satın alınacaklar veya okulda, öğretmen ve öğrenciler tarafından yapılabilecekler olmak üzere ikiye ayrılır. Programın kapsadığı ders araç ve gereçlerinin yüzde 90'ı basit malzemeyle ve çevre imkânlarıyle öğretmen ve öğrenciler tarafından yapılabilir. Önemli olan öğrenci ve eğiticinin, öğretim araç ve gereçsiz yürütülemez gerçeğini iyice bilmesi ve öğrencinin hazır araç ve gereçten çok kendi eseri araçlarla çalışmasının önemini kavramasıdır. Eğitim ve öğretim araçları şöyle sınıflandırılabilir:

1. Hayatın kendisi, yani a) tabiî çevrede yaşayan varlıklar ve geçen olaylar: hayvan, bitki, taş, toprak, nehir, engebe, deprem v.b.; b) binalar, yollar, taşıtlar, anıtlar,

Foto. LAROUSSE; N. Erkılıç (MEYDAN)

dükkânlar, e) pazar yeri, alışveriş, resmî daireler, eğlence yerleri günlük hayatın elemanları olarak sınıflandırılabilir.

2. Okula getirilen hayat, yani: a) okul uygulama bahçesi, akvaryum, kümes, güvercinlik v.b.; b) okul temsilleri, halk oyunları, danslar v.b.; c) koleksiyonlar, modeller, maketler olarak sıralanabilir.

3. Yardımcı araçlar, yani: a) kitap, dergi, gazete, broşür, kartpostal, resim v.b.; b) radyo, gramofon, sinema, projeksiyon v.b. yayımlar; c) çeşitli gereçler; ç) müzik, jimnastik, oyun araç ve gereçleri; d) çeşitli derslerde kullanılan model, harita, atlas, grafik v.b. yardımcı elemanlar; e) uzmanlar, kaynak kişiler; f) insan organlarını tamamlayan, büyüteç, mikroskop v.b. âletler.

— İkonogr. Flaman ve hollandalı sanatçıların konu olarak seçtikleri günlük hayat sahneleri arasında şu eserler sayılabilir: Terborch'un *Müzik Dersi* ve *Okuma Dersi* (Louvre), Gabriël Metsu'nun *Müzik Dersi* (Louvre), Netscher'in *Şan Dersi* Cuyp'in (özel kol.) ve Wouwerman'ın (Brüksel) *Binicilik Dersi*, Fragonard'ın ve Lancret'nin *Müzik Dersi* (Louvre), Lancret'nin ve P. Longhi'nin *Dans Dersi* (Venedik). Bu eserlerden başka Watteau'nun *Aşk Dersi* (özel koleksiyon), Fantin-Latour'un *Resim Dersi* (Brüksel) adlı tabloları vardır. Rembrandt'ın *Anatomi Dersi* konulu iki ünlü eserini de özellikle saymak gerekir: *Doktor Tulp'ün Anatomi Dersi* (La Haye) 1632'de; daha sert ve çekici bir eser olan *Doktor Joan Daymon'un Dersi* de (Amsterdam) 1656'da yapıldı.

Ders temasıyle ilgili tasvirler türk minyatüründe iran minyatürlerinde olduğu kadar yaygın değildir. En eski örnek *Varva ile Gülşah* adlı yazmada (XIII. yy.) hikâyenin kahramanlarını bir çadırın içinde gösteren minyatürdür. Sadece iki ana figürün tasvir edildiği bu sahne, onların mektepte beraber okuduklarını sembolleştirmektedir. Nakkaş Hasan'ın XVI. yy. sonlarında yapılmış *Eğri Fetihnamesi*'nde, bir nakkaş atelyesinin tasviri bulunmaktadır. Nadiri'nin *Şahname*'sinde (XVII. yy.) ulemanın katıldığı bir medrese toplantısı tasvir edilmiştir.

Yenilenen türk resminde Sanayii Nefise'de kız öğrencilerin çalıştığı bir atelyeyi konu edinen resmiyle Ömer Âdil dikkati çeker. Şeref Akdik'in Atatürk'ü harf devrimi sırasında öğretmen olarak gösteren tablosu ile harf devriminin yapıldığı döneme ait bazı sınıf resimleri tanınmıştır.

◆ **Dershane** blş. i. Ders verilen yer: *Bir gün nasıl oldu da biz o dershaneye üç arkadaş gidebildik* (Ahmed Rasim). *İhtiyarlığımı mektepte, dershanelerde geçirmek istiyordum* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Dersî** sıf. *Esk.* Dersle ilgili.

◆ **Dersiye** sıf. *Esk.* Dersî'nin dişili. ‖ *Âlât-ı dersiye,* ders araçları. *Sene-i dersiye,* ders yılı. (M)

DERSAADET («mutluluk kapısı»), Osmanlılarca İstanbul'a verilen ad. (M)

DERSİÂM blş. i. (arapça *ders,* ve *ʿâm,* genel'den *ders-i ʿâm*). Teşk. Tar. Osmanlı imparatorluğu devrinde medreselerde ders veren müderrislerin unvanı.

— ANSİKL. *Dersiâm* olmak için medresede okuyup icazetname almak, sonra imtihandan geçerek ehliyetini ispat etmek gerekiyordu. Abdülhamid II devrinin ortalarına kadar dersiâm olmak isteyen medrese mezunu hocalar, yılda bir kere toplanan heyete baş vurur ve imtihan olurlardı. Sonraları birçok hocanın toplanıp imtihan gün ve saatini beklemeleri dikkati çekti ve imtihan heyetinin medreselere gidip isteyenleri orada imtihan etmeleri usulü kondu. Dersiâmlığa her yıl on beş kişi ayrılırdı. Dersiâmlık için ehliyet gösterenlere dört yıl sonra rüûs* verilerek 200 kuruş maaş bağlanır ve zamanla maaşları arttırılırdı. Abdülhamid II, maaşsız ders okuttukları dört yıl içinde dersiâmlara Hazine-i Hassadan dörder sarı lira verilmesini karar altına almıştı. Kendilerine rüûs verilmesi ve maaş bağlanması üzerine, dersiâmlara Hazine-i Hassadan verilen tahsisat kesildi. Okuttuğu öğrencilere icazet veren dersiâmlara *mücîz dersiâm* denilirdi. (M)

DERSİM. Esk. coğ. Doğu Anadolu'da bölge; Yukarı Fırat bölümünün şimdiki Tunceli ilinin yerindeydi. Kuzeyden ve batıdan Karasu (Fırat), güneyden Murat ırmakları, doğudan da Peri (Piri) suyu ve Monzur çayı vâdileriyle kuşatılan Dersim, en yükseği Monzur-Mercan dağları olmak üzere birçok dağla geçilmiş, vâdilerle yarılmış, yoldan yoksun, erişilmesi pek güç bir yöre meydana getiriyordu.

Dersim adı eskiçağ ve ortaçağ kaynaklarında geçmez. Bölge dağlık tabiatı yüzünden hemen bütün devirler boyunca Urartu, asur, pers, roma, bizans, sasanî, arap ve selçuklu yeri oldu. Hıristiyanlık çağında ve müslüman hâkimiyetinde resmî mezheplerden sapan dinî zümreler, devlete karşı direnen âsi aşiretler burada barındılar; fırsat buldukça çevredeki yolları kestiler, kasabalara saldırdılar. Türklerin bölgeye girmeleri Malazgirt savaşından (1071) biraz önceye rastlar. Dersim'e yerleşmiş türkmen boyları arasında Yıva, Ağaçeri, Çavundur, Döğer, Çepni ve Eymirler bulunmaktadır. XVI. yy.da osmanlı hâkimiyetine giren Dersim, Diyarbakır beylerbeyliğine bağlı bir sancaktı. Tanzimatın Doğu Anadolu'da uygulanmak istenmesi üzerine, Erzurum vilâyetinden ayrılarak ayrı bir il haline getirildi (1845). Mamuretülaziz (Elazığ) vilâyeti kurulunca (1862) Dersim sancağı bu vilâyete bağlandı. Merkezi Hazat olan sancakta merkez kazasından başka, Çarsancak, Çemişkezek, Kızılkilise, kazası vardır. Sancakların vilâyet haline konulmasıyle bir süre için vilâyet haline getirilen Dersim, sonradan Mamuretülaziz vilâyeti içine alındı. 1930'da tekrar vilâyet haline getirilen Dersim'in yerinde *Tunceli* adlı vilâyet kuruldu. (Bk. DERSİM İSYANLARI.) [M]

Dersim isyanları, XIX. yy.ın ikinci yarısı ile XX. yy. ın ilk yarısı arasında Dersim'deki boyların çeşitli yıllarda patlak veren isyanları. Osmanlı imparatorluğu devrinde Dersim bölgesi daima birtakım imtiyazlara sahipti. XVI. yy.da imparatorluğa ilhak edilince bölge aşiret reisleri, yurtluk ve ocaklık suretiyle azil ve nasp kabul etmez şekilde aşiret sancakbeyleri olarak tanındılar, hattâ bazıları «hükûmet» tabiriyle sahip oldukları bölgeyi mülkiyet üzere zapt ve tasarruf ettiler. Bu yüzden devletin kuvvetli zamanlarında otoriteye boyun eğerken, zayıf zamanlarında başkaldırdılar. Beylerin devlete karşı görev yükümlülükleri de, bağlılıkları kadar zayıftı. Bunlardan vergi toplamak, asker almak hemen de imkânsızdı. Bu çeşit topluluklar çevresinde yaşayan yurttaşlar da, bu fiilî imtiyazlardan faydalanmak için gerek zihniyetleri, gerek yaşayışları bakımından onlara katılmağa, benzemeğe, özeniyorlardı. İşte bu şartlar, Dersim isyanlarının başlıca sebep ve faktörlerini meydana getirdi. Tanzimat'tan sonra Dersim, Erzurum vilâyetinden ayrılarak, bir il haline getirilince (1845) şeyhlik, ocaklık ve ağalık düzenine bağlı olan bölge halkı, yeni düzene karşı direndi. 1862'de Mamuretülaziz (Elazığ) vilâyetinin kurulmasından sonra Dersim bu vilâyetin bir sancağı haline getirildi, fakat bu sefer de şeyhler, ağalar ve eşraf devlet otoritesinin bölgede yerleşmesine şiddetle karşı koydular. Bu suretle Dersim isyanları yeniden patlak verdi. 1877'de Samih ve Kurt İsmail Paşalar, 1878'de Ahmed Muhtar Paşa ve 1885'te Ali Şefik Paşa kumandalarında gönderilen kuvvetler karışıklıkları yatıştırmağa uğraştı. Ancak köklü bir ıslahat yapılamadığı için isyan ve eşkiyalık olayları devam etti. Abdülhamid II devri hükûmetleri durmadan müfrezeler, heyetler göndererek ve âsileri yola getirmek ümidiyle içlerinden Hamidiye alayları teşkil ederek geçici bir sükûn elde etmeğe çalıştılar. 1907 Yılında büyük çapta bir isyan hareketi görüldü. Nazimiye'nin Kureyşanlı aşireti Kığı köylerine; Hozat'ın Koç-uşağı, Şam-uşağı ve Resik aşiretleri de Kemah ve Çemişkezek köylerine saldırdılar. Şikâyetler çoğalınca Harput redif livası kumandanı Neşet Paşa âsiler üzerine gönderildi. Aynı yılın sonlarında Dersim bölgesindeki aşiretler toplu olarak intikam almağa kalkıştılar; hazırlıkları öğrenen hükûmet genel bir ayaklanma patlak vermeden duruma hâkim olmak istedi ve yine Neşet Paşayı görevlendirdi. İsyan hareketi çeşitli safhalar gösterdiği sırada İkinci Meşrutiyetin ilân edilmesi ve Harbiye nezaretinin de tenkil harekâtına son vermesi üzerine Bahtiyar, Kırgan, Karahanlı, Aşa Abbas, Ferhat ve Laçin-uşağı aşiretleri merkeze boyun eğdiler. Ancak yine bazı taşkınlıklar olunca, Dersim bölgesi hakkında verilecek karara esas olmak üzere, Ferik Ali Paşa ile Şurayı Devlet azası Mustafa Bey, gerekli incelemeyi yapmakla görevlendirildiler. Daha sonra, Meclisi Mebusanca Dersim bölgesinde önce sükûnun sağlanması, sonra ıslahat yapılması kararı alındı. Böylece 1909'da müşir İbrahim Paşa, Dördüncü ordu kumandanı olarak Dersim'e gönderildi. Ordugâhını Ovacık yakınlarında kurdu, aşiret reislerinden hükûmetin emirlerini dinleyeceklerine dair söz aldı, boyun eğmeyen Haydaranlı aşireti üstüne kuvvet gönderdi. Birinci Dünya savaşında Batı Dersim bögesinde önemli bir hareket olmadı ise de Doğu Dersim bölgesinde Nazimiye ve Kızılkilise taraflarında patlak veren isyan (1916) Elazığ'a doğru yayıldı ama rus istilâsı sebebiyle söndü. Mütareke devrinde, Kurtuluş savaşı sırasındaki (1921) Koçgiri aşireti isyanına Dersim katılmadı. Bunda, Dersim bölgesinin muhayyel Ermenistan'a bırakılacağı hakkındaki tasarının etkisi bulunabileceği gibi, Kuvayı Milliye taraftarı ve Birinci Büyük Millet meclisi üyesi Diyab Ağa v.d. bazı Dersim aşiret reislerinin davranışları da etkili olmuştur denebilir. Aynı suretle Dersim 1925'teki Şeyh Sait isyanının da dışında kaldı. Ancak 1930'da başlayan Ağrı isyanı sıralarında Ovacık kazası halkından ve Dersim bölgesinde nüfuzlu bir de-

«Müzik Dersi»
Terborch'un eseri
Louvre müzesi, Paris

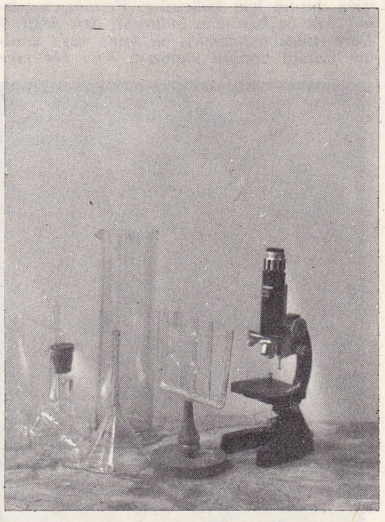

ders araçları

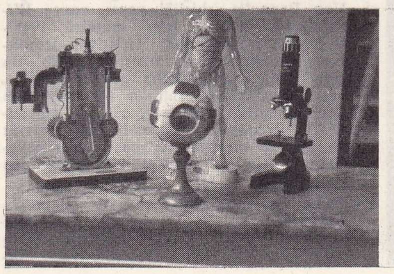

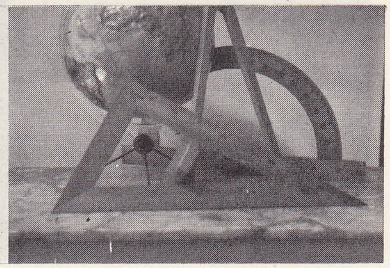

Foto. Bulloz (LAROUSSE); H. Kurbanoğlu (MEYDAN)

rebeyi olan Seyid Rıza'nın adamları çapulculuk ve eşkiyalık ettikleri, vergi vermemekte direndikleri için İcra Vekilleri heyeti Danzig nahiyesinin Aşgirik, Gürk, Dağbey ve Harsi köylerine karşı tedip harekâtını gerekli buldu. Âsilere Haydaranlı aşiretiyle Mazkirt'teki Demenanlı ve Yusufanlı denilen topluluklar da katılınca, geniş harekât kısa zamanda başarı ile sonuçlandı (1930). Daha sonra Dersim bölgesinde Cumhuriyet hükûmeti tarafından idarî ve sosyal reformlar yapıldı. 1936'da Üçüncü Genel müfettişliğe getirilen general Abdullah Alpdoğan, bölgenin kalkınması için gayretle çalıştı. Dersim halkı yerli şeyh ve ağaların tesir ve nüfuzlarından bir dereceye kadar kurtarıldı. (M)

esterâbâdlı fakir bir **derviş** Rıza Abbasî'nin eseri Isfahan, 1631

Dersler *(Cours d'Études)*, Condillac'ın eseri (1755). Louis XV'in torunu Parma dükü için yazılmıştır. Dilbilgisi, Yazı Yazma Sanatı, Akıl Yürütme Sanatı, Düşünme Sanatı ve İnsanlar ve İmparatorluklar Genel Tarihi bölümlerine ayrılmıştır. Condillac'a göre çocuğa başkalarının bulmuş oldukları şeyleri öğretmemeli, onları gözlemden gözleme iteleyerek, başkalarının bulduklarını kendi kendine yeniden bulmağa yöneltmelidir. Condillac, düşüncenin gelişmesinde işaretlerin önemini belirtir. Ona göre çeşitli sanatlar, düşünme sanatına bağlıdır ve düşünme sanatı da konuşma sanatında ifadesini bulur. Tarih ise bir ahlâk ve yasa bilgisi dersi olmalıdır. (L)

DERT veya **DERD** i. (fars. *derd*). Bir olay veya kimsenin üzüntü, tasa, meşakkat: *Senin aşkın beni benden alıpdur / Ne şirin dert bu dermandan içerü* (Yunus Emre). *Şimdiki hizmetçi kızlar, efendilerinin gizli dertlerini kartlarından iyi biliyorlar* (H.R. Gürpınar). || *Teşm. yol.* Ağrı, hastalık: *Bu derdi üç seneden beri çekiyorum.* || *Halk dili.* Çıban, tümör.

ısfahanlı varlıklı bir **derviş** Muinüddin'in eseri iran minyatürü, XVI. yy.

— ÇEŞ. DEY. *Dert (derdini) anlatamamak,* bir konuda söylemek istediklerini karşısındakine bir türlü dinletememek. || *Dert anlatmak,* sıkıntılardan söz açmak: *Bu yabancı memlekette ondan başka derdimi anlatacak kimsem yoktu* (R.N. Güntekin). || *Dert (derdini) çekmek,* üzüntüye (üzüntüsüne) katlanmak: *Her güzelle düşüp kalkmak istersin / Ben senin derdini çekemem gönül* (Karacaoğlan). || *Dert değil,* önemsenmeyen konu veya durum için kullanılır: *Vermezsen verme, ben başkasından bulurum, dert değil.* || *Dert etmek (edinmek),* bir konu veya durumu üzüntü konusu yapmak: *Kızı her yere götürüp başına dert etmek [...] gibi sıkıntılardan kurtuluyordu* (Sabahaddin Ali). *Gerçekten de bir tek Kastamonu'lu onun bu yolda, bir meseleyi dert edindiğini görmemişti* (N. Araz.) || *Dert olmak,* (bir kimse veya olay için) sıkıntı vermek: *Halka dert oldu diye varlığım günden güne / Bana zincir vursalar, sanma irkileceğim* (F. N. Çamlıbel). || *Dert ortağı,* biriyle aynı derdi paylaşan kimse; kendisine dert dökülen kişi; derttaş: *Bir gün insana en yakın bir dert ortağı, ertesi gün bir yabancı* (H. E. Adıvar). || *Dert yanmak (derdini dökmek),* üzüntü konusu olan durum veya kimseden yakınmak: *Ahmet zargana Agop'a ermenice dert yandı* (S.F. Abasıyanık). *Sen dururken derdim kime dökeyim* (Karacaoğlan). || *(Bir) Derde düşmek,* üzüntüye uğramak: *Bilmezdim şarkıların bu kadar güzel / Kelimelerinse kifayetsiz olduğunu / Bu derde düşmeden önce* (O. V. Kanık). || *Derde derman (deva),* bir derdin çaresi, ilâcı: *Bilmem ne zaman derdime derman olacaksın / Çağın geçecek sonra peşiman olacaksın* (Ahmed Rasim). || *Derdi günü,* bir insanın belli bir düşünceye saplandığını anlatmak için kullanılır: *Derdi günü fukara iledir* (N. Araz). || *(Birinin) Derdine düşmek,* biri için üzülmek: — *Her derdi unutsun da senin derdine düştüm* (A.Ş. Hisar). *(Bir şeyin) Derdine düşmek,* aklı fikri belli bir şeyde olmak. || *Derdine yanmak,* kendi haline üzülmek: *Herkes istediğini yapıyor, sen otur da derdine yan.* || *Başı derde girmek,* üzücü, hoşa gitmeyen, sıkıntılı bir durumla karşılaşmak: *Bu iş yüzünden başım öyle bir derde girdi ki sorma.* || *Başı dertte olmak.* (Bk. BAŞ.) || *Başını derde sokmak.* (Bk. BAŞ.) || *Başının derdi.* (Bk. BAŞ.) ||*Başının derdine düşmek.* (Bk. BAŞ.) || *Ellerin dert görmesin.* Bk. EL.

tefekkürde bir **derviş** Rıza Abbasî'nin eseri Isfahan, 1600

— *Esk. Derd-nâk* (veya *derd-zede, derdmend*), dertli, kaygılı, üzüntülü: *İştiyakın derd-nâk eyler beni / İftirâkın gel helâk eyler beni* (Ziya Paşa). || *Derd-âşina,* dertten anlayan: *Ey mutrib-i derd-âşinâ / Bir şarkı yaptım ben sana* (Şarkı). || *Derd-engiz,* üzücü. || *Derd-keş* (veya *derd-perver*), acı çeken, dertlenen. || *Derd-i aşk* (veya *derd-i ışk*), sevgiden dolayı çekilen acı: *Gam-ı fakr ile mezc olup derd-i aşk / Harab oldu birden zen ü merd-i aşk* (İzzet Molla). || *Derd-i derûn* (veya *derd-i dil*), gönül üzüntüsü, kalp ağrısı: *Etmedi hâlime vâkıf e-ser-i âh seni / Hak ede derd-i dilimden meger âgâh seni* (Nahifi). || *Derd-i hicran,* ayrılığın verdiği üzüntü: *Derd-i hicran ile âlâm-ı seher / Beni bitâb ü harâb ettikçe* (Faik Âli). || *Derd-i nihan,* gizli üzüntü. || *Derd-i ser,* baş ağrısı: *Hicran gibi âlemde elîm derd-i ser olmaz / Sen bezmimize geldiğin akşam neler olmaz* (Hasan Ali Yücel). || *Derd-i şikem* (veya *şikem-derd*), karın ağrısı.

◆ **Derdâ** ünl. *Esk.* Yazık, vah vah!

◆ **Dertlenmek** dönşl. f. Üzüntüye kapılmak. || *Halk dili.* Hastalanmak.

◆ **Dertleşmek** ortklş. f. Karşılıklı iç dökmek: *Macerasını öğrendiğim günden beri, onun candan dostuyum. Fakat, bir defa nasip olup da, başbaşa dertleşemedik* (Y. K. Karaosmanoğlu).

◆ **Dertli** sıf. Derdi olan, üzüntülü: *Yalnız kendi başım mı dertli sanırsın* (C. S. Tarancı. *Yine dertli geçirdim geceyi* (O. V. Kanık). || *Halk dili.* Hasta.

◆ **Dertsiz** sıf. Derdi olmayan.

— DEY. *Dertsiz başını derde sokmak,* gereği yokken bir derde uğramak. (M)

DERTİNGER (Georg), alman siyaset adamı (Berlin 1902). «Çelik miğferliler» üyesi, Von Papen'le işbirliği yaptı, sonra *Wiener Tageblatt*'ın yazı işleri müdürü, 1945'te de Sovyet bölgesindeki Hıristiyan-demokrat birliğinin kurucuları arasına katıldı. Bu birliğin genel sekreterliğine getirildi (1946). 1949'da Demokratik alman cumuriyetinin dışişleri bakanlığına atandı, 1951'de bir anlaşma ile Polonya'nın Oder-Neisse sınırını tanıdı, 1953'te «emperyalist casusluk şebekesi hesabına çalıştığı gerekçesiyle» görevinden alınıp tutuklandı. (L)

DERTLİ (asıl adı **İbrahim**), türk halk şairi (Reşadiye [esk. Şahnalar] köyü, Gerede 1772-Ankara 1848). Karahüseyinoğullarından Ali Ağa adlı bir çiftçi ile aynı köyden Ayşe Kadın'ın oğlu. Çocukluğu sığır otlatmakla geçti. Babası öldüğü zaman bucak âyânı Hendekçioğlu Halil Ağa tarafından tarlalarına el konduğu için, Deveciler köyünde bir yakınının yanına sığındı. Fakat karşılaştığı bir haksızlığa üzülerek İstanbul'a gitti. Buradaki yaşama güçlükleri yüzünden Anadolu'da kasaba kasaba dolaşarak geçimini sağlamağa çalıştı. Konyada Hacı Âsım Usta adlı bir kahvecinin yanında üç yıl çıraklık etti. Mısır'a giderek üç yıl kaldı. Köyüne döndükten sonra sarayköylü Hafize adlı bir kadınla evlendi; Ömer ve Seyid Ali adlarını verdiği iki oğlu oldu. Saz çalmaktaki ustalığı, güzel sesi ve başarılı şiirleriyle sevilen bir halk sanatçısı olarak Sıvas, Zile, Amasya, Çankırı, Ankara gibi şehirlerde dolaştı. 1826'da İstanbul'da saz şairlerinin devam ettiği kahvelerden birindeki muammayı çözerek ün kazandı. Eski Bolu mutasarrıfı Hüsrev Paşanın himayesine girdi; şamdan ağası oldu. Mahmud II'nin Batılılaşma hareketleri sırasında Asakiri Mansure'ye fes giydirilmesi üzerine halkta beliren hoşnutsuzluklar sırasında, fesi öven bir kasidesi üzerine kendisine Çağa âyânlığı verildi (1827). Fakat toplanan vergileri yolsuz harcadığı için azledildi. 1841 Muharreminde boğazını keserek intihara kalkıştı. Bir ara Gerede yakınlarındaki Beşçam derbendine muhafız tayin edildi. Ankara'da saz şairlerini koruyan Âlişan Beyin konağında son yıllarını geçirdi. Şimdi kaybolan mezarı Samanpazarı'ndan Koyunpazarı'na giderken Cebeci'ye ayrılan yol üzerindeydi.

Dertli, halk edebiyatının sosyal karışıklıklar, değişik zevkler arasında eski değerini kaybettiği bir çağda yetişti ve bu edebiyatın son büyük temsilcilerinden oldu. Uzun yolculukları, büyük merkezlerde yaşaması ve mensup olduğu çevreler, sanat kültürünün gelişmesine yaradı. Özellikle Fuzulî'nin etkisinde kalarak divan şiiri yolunda eserler de verdi (gazel, divan, kalenderi, satranç). Bektaşî tarikatına yakınlığı dolayısıyle yazılmış tasavvuf şiirleri (mersiye, devriye, nefes) vardır. Ama asıl değeri, halk edebiyatı geleneklerine uyan şiirlerinde belirir. Bu eserlerinde samimî ve kuvvetli bir lirizm görülür. Üslûbu temiz ve sürükleyicidir. Hayatın güçlüklerinden yakınan şiirleri, iki yüzlü softalara yöneltilen taşlamaları dikkati çeker. Şiirleri halk arasında geniş ilgi gördü, *divan*'ı eski harflerle birkaç defa basıldı. Gerede'li Âşık Figanî, Âşık Meydanî, Mudurnu'lu Âşık Emin, Dertli'nin yetiştirdiği şairlerdendir. XX. yy. Türk şiirinde Rıza Tevfik ile başlayan hece vezniyle yazılmış şiirlerde Dertli'nin geniş etkisi oldu. (→ Bibliyo) [M]

DERTLİ (Kâtip), türk şairi (XVII. yüzyıl). Bektaşî tarikatına mensuptu. Şeyhi Deliorman bektaşî tekkesi babası Timur babadır. Daha çok nefesleriyle tanınmıştır. (M)

DERTONA. Bk. TORTONA.

DERTOP blş. zf. *(derlemek* ve *toplamak*'tan *der-top*). [Yalnız *etmek* ve *olmak* fiilleriyle kullanılır]. *Dertop etmek,* toparlamak, biraraya getirmek: *Herhangi bir romanı okuduktan sonra zihninize işleneni dertop edin* (Ahmed Rasim). || *Dertop olmak,* yuvarlak, top gibi bir hale gelmek: *Tesbih böceği gibi dertop oldu.* (M)

DERTOSA, Tortosa'nın eski adı. (L)

DERUELLE (Pierre), XVIII. yy. da yaşamış fransız seramikçisi. Clignancourt porselen fabrikasının kurucusu (1735). Louis XVIII adıyle Fransa kralı olacak Provence kontu tarafından korundu. Eserlerinde imza yerine önce bir yeldeğirmeni işareti, sonra koruyucusunu gösteren «L.S.X., L.X.M.» sembolünü kullandı. (L)

DERUET veya **DES RUETS** (Claude), Lorraine asıllı fransız ressamı ve desinatörü (Nancy 1588-ayy. 1660). Claude Israël Henriot'nun öğrencisi oldu, bir süre İtalya'da kaldı. Nancy'ye döndüğünde (1620), Lorraine dükü Henri II'nin gözde ressamı oldu. Hayale çok yer veren temsilî portreler yaptı: *Paris'in Yargılanmasındaki Üç Tanrıçaya Saygı Gösterisine Giden Anne d'Autriche ve Oğulları* (Versailles); *Lorraine Düşesi Avda* (Chartres) *Louis XIV'ün Çocukluğu (Orléans).* [L]

DE RUGGİERO, (Guido), italyan felsefe ta-

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

solda, Nakşıbendî dervişlerinin zikri; sağda, Mevlevî dervişleri mutrip heyeti ve iki semazen, Niyazi Sayın koleksiyonu

rihçisi (Napoli 1888-Roma 1948). Messina 1923 ve Roma 1925 üniversitelerinde felsefe tarihi okuttu. Çağının idealizm akımından yana idi. Liberalizmi benimsediği için faşizme karşı çıkan italyan aydınları arasına katıldı. 1942 Yılında üniversitedeki görevinden alındı. 1943'te Partito d'Azione'nin (Eylem partisi) kurucularından oldu. Bu partiyi liberal anlayışın, demokrasi ve sosyalizmin gereklerine uygun olarak yenileşmesinin siyasî aracı olarak görüyordu. Tutuklandı, 25 temmuz 1943'te faşist rejimin yıkılması üzerine serbest bırakıldı. Badoglio kabinesi zamanında Roma üniversitesi rektörlüğü, Birinci Bonomi kabinesinde de eğitim bakanlığı yaptı. Eserleri: *Storia del Liberalismo Europeo* (Avrupa Liberalizmi Tarihi) [1925]; *La Storia della Filosofia* (Felsefe Tarihi) [13 cilt, 1918-1948]; *Filosofi del' 900* (XIX. yy. Filozofları) [1934]. (L)

DERUHTE veya **DERUHDE** i. (fars. *der*, -de, içinde ve ar. *ʿuhde*, bir işi üstüne alma, söz verme'den *der-ʿuhde*). *Esk.* Üzerine alma. ‖ *Deruhte etmek*, üstüne almak, yüklenmek: *Bu işi Üçüncü Kolordu Kumandanlığı deruhte edecek, Samsundaki fırkasına yaptıracaktır* (Atatürk). *Binaenaleyh, türk kadınlarının vekilliğini deruhte ettiği için kendini bahtiyar hissetti* (Vâ-Nû). [M]

DE RUİTER. Bk. DE RUYTER.

DERÛN i. (fars. *derûn*). *Esk.* İç, içeri, iç taraf: *Olmakta derûnunda havâ âteş-i sûzân / Nâyın diyebilmem ki ne hâlet var içinde* (Nedim). ‖ *Mec.* Gönül, ruh: *Verdikçe derûna vecd o âhenk / Dünya nazarında tenk olur tenk* (M. Â. Ersoy). *Seyranî'ye acep n'olmuş / Derûnu dert ile dolmuş* (Seyranî). ‖ *Derûn-dâr*, kinci, kin besleyici. ‖ *Derûn-nişîn*, yalnız kalmayı seven. ‖ *Derûn-perver*, gönül yapan. İyi huylu. ‖ *Derûn-i dilden*, gönülden: *Derûn-i dilden ve can ü gönülden semalar ve dualar edip, ol mübarek nazik hatırını sual ederiz* (N. Araz). ‖ *Derûn-i şehr*, şehir içi: *Basra haricinde kaldıktan sonra pazartesi günü derûn-i şehre girdi* (Cevdet Paşa). ‖ *Derûn ü birûn*, iç ve dış. ‖ *Âh-ı derûn (âlâm-ı derûn, derd-i derûn* veya *ızdırab-ı derûn)*, gönül acısı ve sıkıntısı: *Bir ibtisamı hemen karşılar bir ahı derûn* (Tevfik Fikret). *Ahmet Cemil'in âlâm-ı derûnunu hüsn-i telâkki etmiş oldu* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ *Ateş-i derûn*, gönül yanıklığı ‖ *Dağ-ı derûn*, gönül yarası, iç yarası: *Ve bu sebeple ehl-i İslâm arasında kan dökülmek hâtırası kendisine dâğ-ı derûn idi* (Cevdet Paşa). ‖ *Râz-ı derûn*, içteki sır, gönüldeki sır: *Bunlar kışın nümûne-i râz-ı derûnudur* (T. Fikret).
— Tıp. *Esk. Derûn-bîn*, vücut içi boşluklarını aydınlatarak görebilmek için kullanılan araç.

◆ **Derunî** sıf. *Esk.* İçe ait, ruhî; *Zavallı adam bu mu senin derunî âlemin?* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Orta yaşlı, evli bir kadının kanaati, derunî uyuşukluğu başlamak üzere* (H. E. Adıvar). ‖ İçten, yürekten: *İnsan en samimi, en derunî duygularını ilk terbiye zamanında alır* (Z.Gökalp). *Derunî zapt etmek isteyerek ikisinin de dudaklarında bir kısıklık vardı* (H. Z. Uşaklıgil). [M]

Derunapht ortaklığı. Bk. DEUTSCH-RUSSISCHE NAPHTAGESELLSCHAFT.

DERUTA, İtalya'da köy, Umbria'da (Perugia ili), Perugia'nın güneyinde; 1 100 nüf. XVI. yy. sonundan itibaren seramik imal edilmeğe başlanan Deruta, İtalya'nın en büyük seramik merkezlerinden oldu; burada sarı renkte, madenî görünüşlü çanak çömlekler yapılırdı. Köy sanatçılarından üçü eserlerini imzaladılar; Urbini (1537); El-Frate (1541); Gregorio Caselli (XVIII. yy.). Üstünde D harfiyle bir paraf bulunan seramiklerin Deruta'da yapıldığı kabul edilir. (L)

DE RUYTER veya **DE RUİTER** (Michiel Adriaanszoon, hollandalı amiral (Flessingue 1607-Augusta 1676). Gemi kaptanı (1635), İspanya ile yapılan savaşlara katıldı (1641). Ticaret filosuna girdi (1643), amiral olarak yeniden donanmaya döndü (1652). Troup'un emrinde Thames'te Blake ile savaştı (1653). İsveç ile mücadele eden Danimarka'nın yardımına gönderildi. Tümamiral oldu (1663) ve magrıp korsanlarıyle savaştı. Gine kıyılarına giti (1664) ve Gorée'yi aldı. Avrupa'ya dönüşünde, Troup'un Dunkerque önünde Monk'un filosunu püskürtmesine yardım etti (haziran 1666). Cornelis de Witt ile birlikte Thames nehrinden ilerledi ve Chatham önlerindeki gemileri ateşe vererek Londra'yı dehşet içinde bıraktı (haziran 1667). Yarmouth yakınlarında Sole Bay'de fransız - ingiliz donanmasına baskın yaptı (1672). Sonra da, onları Schoouvelt-Bank önlerinde durdurarak ülkesini bir çıkarmadan korumuş oldu. 1674'te Martinique'i ele geçirmeyi denedi. Sonra, ayaklanmış olan Sicilyalılara karşı İspanya'nın yardımına gönderildi (1675). Stromboli yakınlarında Duquesne'in saldırısına uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı (8 ocak 1676); Augusta açıklarında yenildi (22 nisan), ağır yaralandı ve yedi gün sonra öldü. (L)

DERVÂZE i. (fars. *dervâze*). *Esk.* Şehir, kale kapısı gibi büyük kapı. ‖ *Mec.* Gök, sema. ‖ *Dervâze-bân*, gardiyan. ‖ *Dervâze-i gûş*, kulak deliği. ‖ *Dervâze-i hezargâm*, bin adımda bir dikilmiş, uzaklık bildiren taş veya kazık. (M)

DERVAZE, Afganistan'ın kuzeyi (Bedahşan) ile S.S.C.B.'de (Tacikistan) dağlık bölge, Amuderya'nın (Pianc) her iki yanında. Tarihi üzerine çok şey bilinmeyen bu bölge, Timur imparatorluğunun bir bölümüydü. Sonradan muhtariyet kazandı. XIX. yy.da Hokand hanlığına bağlandı, sonra Buhara mirinin eline geçti. Rusya ile İngiltere arasında yapılan bir sözleşme sonunda emîr, Dervaze'nin bir bölümünü 1895'te Afganistan'a bıraktı. (L)

DERVİŞ i. (fars. *der*, kapı ve *yûş*, arayan, isteyen > *deryûş*, kapı kapı dolaşan dilenci'den). Tasav. Bir tarikata girmiş, onun yasa ve törelerine bağlı kimse: *Bu gece Kadirî tekkesinde zikir olduğu için çocuklar tekkenin etrafına dizilirler* [...] *pencerelere yanaşarak, «hünkürrenn» dervişlere bakarlardı* (Sabahattin Ali). *Artık dervişimiz Dedelik pâyesine ermiş ve hücrenişin olmuştu* (N. Araz). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Teşm. yol.* Fakir, kanaat sahibi kişi. ‖ *Derviş hırkası*, Mevlevîlerin giydikleri üstlüğe verilen ad. (*Resim* veya *tören hırkası* da denir.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Derviş-i abâpûş*, aba giymiş derviş. ‖ *Derviş-i dilrîş*, gönlü yaralı derviş. ‖ *Derviş-nihad (meşreb)*, derviş ruhlu, alçak gönüllü kimse. ‖ *Derviş-i sultan-dil*, gönlü geniş derviş. Peygamber. ‖ *Tuvanger ü derviş*, zengin, fakir (herkes).

— ANSİKL. Farsçada «kapı kapı dolaşan dilenci» anlamına gelen *derviş* kelimesi, islâm dünyasında «tarikat mensubu» anlamıyle yaygınlaştı. Fas ve Cezayir'de derviş yerine *ihvan* sözü kullanılır. Dervişler mensup oldukları tarikatın esaslarına uygun şekilde taç ve hırka giyer; teber, asa, keşkül v.b. taşırlardı. Nefis ve gururlarını öldürmek için dilenirlerdi. Sofîler derviş kelimesine kanaatkârlığı ifade eden «kapı eşiği» anlamını verirler. Bununla dervişin kapı eşiği gibi ayak altında çiğnense de güçlüğe tahammül etmesi gerektiğini ifade ederler. Bazı dervişler, yalnız başlarına inziva hayatı yaşar, bazıları bir şeyhe bağlı olurdu. Şeyhin çevresinde dervişlerin meydana getirdiği topluluk; bazen mürşidin ölümünden sonra, bu makama lâyık bir dervişin başkanlığı altında devam ettirilirdi. Tarikatlar bu çerçeve içinde ortaya çıkan *âdap* ve *erkân* ile meydana gelmiştir.

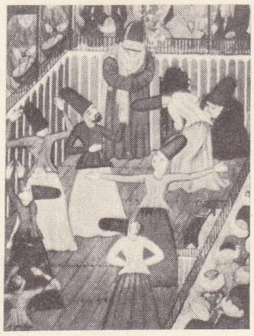

dervişler
iran minyatürü

Anadolu'da ilk tarikatlar Selçuklular devrinde görülmeğe başladı. Abdülkadir Geylanî tarafından kurulmuş olan Kadiriye tarikatı bugün de yaşayan ve tarihî kaynağı kesin olarak tespit edilmiş olan ilk derviş topluluğu sayılabilir. Daha sonra, bazıları velilere bağlanan, bazıları da halifelik suretiyle meydana gelen birçok tarikat ortaya çıktı. Dervişlerin dayandığı tasavvuf düşüncesi bizzat Hz. Muhammed'e kadar dayandırıldığı gibi, bu erkân ve âdap yine Hz. Muhammed'e ulaşan bir ermişler dizisiyle Cebrail'e ve Cebrail aracılığıyle Tanrıya bağlanır. Dervişler bu tarikat silsilesine, kurucusundan başlayarak tarikat şeyhlerini de katarlar. Her derviş kendisini Tanrı'ya bağlayan silsileyi öğrenmeğe ve tarikatı tarafından talim edilen itikadın İslâmiyette esas cevher olduğunu bilmeğe mecbur sayılır. Dervişler tarikatın âdap ve erkânının namus kadar etkili olduğunu kabul ederler. Derviş, tarikat silsilesine, kendisini tarikata sokmuş olan şeyhi (veya mürşidi) aracılığıyle bağlanır. Tarikata girme sırasında derviş namzedi önce çok uzun bir *sülûk* (giriş) merasimine tabi tutulur, bu devrede genellikle mürşidinin telkini, hükmü ve nüfuzu altında bulunurdu. Böylece mürit ile mürşit arasında yakın bir ilgi meydana gelirdi. Dervişler çeşitli tarikatlara göre riyazete dayanan Tanrı aşkından *vahdeti vücut* felsefesine kadar pek değişik inanışlara bağlıydı. Meselâ İran'da dervişler, şeriata uygun olanlar (bâ-şer) ve şeriata uygun olmayanlar (bî-şer) diye iki bölüme ayrılır. İkinci bölümdeki dervişler aynı zamanda ahlâk kurallarını da reddetmiş sayılırlar. Genellikle iran ve türk dervişleri, öteki müslüman topluluklarına göre (suriyeliler, arap ve afrika müslümanları) din an-

gezginci Bektaşî dervişi elinde nefiri ve keşkülü, belinde teslim taşı edep kemeri

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN) ; LAROUSSE

layışı bakımından daha serbest görüşlüydü. Dervişlerin bağlı olduğu ortak tarikatlar, çeşitli ülkelerde ayrı biçimlere girebiliyordu. Tarikat âdap ve erkânı derviş üzerinde dinî heyecan uyandırır ve telkin olayları ile *vecd* ve *istiğrak* hallerine yol açar. Meselâ Halvetiye tarikatında bütün dervişler bir yıllık zamanlarını sıkı bir oruç ve *halvet* içinde geçirirler. Dervişlerin bütün tarikatlarda ortak olarak bağlandığı esasların başında *zikir* gelir. Zikir, Tanrı'yı anmak demektir. Zikrin derin bir dinî vecd ve bir istiğrak meydana getirdiği bilinmektedir. Dervişlerdeki bu hipnoz halini bazı bedenî durum ve olaylar da takip eder. Zikir sırasında görülen coşkunluk halleri yüzünden, Batıda dervişler için havlayan, uluyan, raks eden v.b. sıfatları kullanılmıştır. Celâleddin* Rûmî'nin (öl. 1273) kurduğu Mevlevî tarikatındaki dervişler *sema* etmek suretiyle vecd haline gelirler. Sa'dîler dümbelek çalarak raks ederler. Rifaîler ve Ahmedîler ateş, canlı yılan, akrep ve cam kırıkları yutarlar; bedenlerine şiş, gözlerine çivi batırırlar. Fakat bu gibi olayların ancak gerçek veliler tarafından meydana getirilebildiği kabul edilir. Velîlerin bu durumları Allah tarafından bağışlanan keramete bağlanır. Tarikatların devamlı müritleri olan dervişlerden başka, önemli sayıda *muhipler*'i de (dostları) vardır. Bu muhipler, kendi evlerinde yaşarlar, belli zamanlarda tekkelere giderek zikirlere katılırlar. Mısır'da Memlûklar devrinde tekkeler pek çoktu ve zengin vakıflara sahipti. O devirlerde dervişlerin hayat şartları ve itibarları çok yüksekti. Sonradan dervişler toplumun aşağı tabakalarına mensup sayıldı ve bunlar için tekke hem ibadethane hem de imaret hizmetini gördü. Son devirlerde hükûmetler, tekkeler üzerinde dolaylı bir murakabe kurdular. Mısır'da bu murakabe bütün tarikatların önderi olan Şeyh-ül-Bekri tarafından yapılırdı. Diğer ülkelerde de her şehrin bir tarikat başkanı vardı. Sadece Sünusîler Arabistan ve Kuzey Afrika çöllerine çekilmek ve özellikle kuruluşlarının merkezini Büyük Sahra'nın ortalarında muhafaza etmek suretiyle bağımsız kalmışlar ve böylece murakabeden kurtulmuşlardır. Ayrıca Sünusîler, diğer tarikatlardaki dervişlerin bağlı bulunduğu sınıflardan çok daha yüksek bir sosyal sınıfa dahildiler. İslâmlıkta kadınlar, erkeklerle aynı şartlara bağlı oldukları için, *kadın dervişler* de vardır. Bu kadın dervişler, girmek istedikleri tarikata şeyh tarafından kabul olunurlar. Tarikata girdikten sonra kadın derviş adayları, genellikle her yerde yine kadınlar tarafından eğitilir, dervişlik terbiyesi alırlar. Kadın dervişler zikirlerini genellikle kendi aralarında yaparlar. Ortaçağ islâm âleminde bu kadın dervişler erkek dervişler gibi, tekkelerde yaşarlardı. Kadın dervişler için, yine kadınlar tarafından idare edilen özel tekkeler ve vakıflar da bulunmaktaydı. Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında Anadolu'da görülen «Bacı*yan-ı Rum» adlı topluluk, kadın dervişlerden meydana gelmişti. Anadolu'da dervişler dergâha bağlı veya gezici derviş şeklinde imparatorluğun sonuna kadar görüldü, Cumhuriyet devrinde ortadan kalktılar.

● *Derviş hırkası.* Semahaneye derviş hırkasıyle girilir. Hırka kollarının genişliği 70 sm'dir, uzunluğu 1 m'yi geçer. Önü açık ve yakasızdır. Geniş, belsiz ve ayaklara kadar uzanan hırkanın ön tarafında yakadan aşağı bir şerit halinde uzanan ve eteği kaplayan *istiva* vardır. Hırka çokluk siyah renktedir. Mevsime göre de yün, keten veya sof kumaştan olur. Namaz, bayram ve diğer törenler dışında dervişler hırkayı giymezler, arkalarına alırlar; şeyhler ise her zaman giyerlerdi. Bektaşîlerde de üste giyilen abalara hırka denilirdi.

◆ **Dervişân** çoğl. i. *Esk.* Dervişler.

◆ **Dervişâne** zf. ve sıf. *Esk.* Dervişlere yakışır şekilde. || *Teşm. yol.* Kalenderce.

◆ **Dervişlik** i. Derviş olma, bir tarikata bağlı bulunma: *Âşık Yunus o demler, dervişlik ve aşk yolunun cünûn devresindedir* (N. Araz). *Halamın onun acısıyle kendisini dervişliğe vermesi. [...] bir şeyhe bağlanışı...* (A.H. Tanpınar). [Bk. ANSİKL.] || *Teşm. yol.* Alçak gönüllülük, kadere boyun eğme: *Asacağı elinde / Hak kelâmı dilinde / Çiğdemde dervişlik var* (Pir Sultan Abdal). *«Ne*

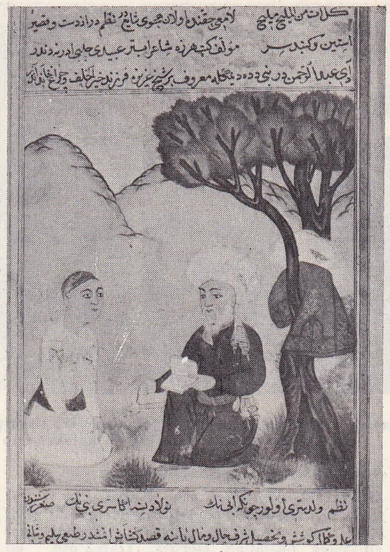
mürşit ve **derviş**

verseler ana şâkir, ne kılsalar ana şâd» deyip işi dervişliğe vuracaklar (F. R. Atay).

— ANSİKL. *Dervişlik*'te şeriat hükümlerinin amaç ve anlamının kavranarak eksiksiz uygulanması esas tutulur. Şeriata dayanmayan veya şeriata aykırı olan dervişlik söz konusu olamaz. Dervişlik esaslarına göre şeriattan geçilerek tarikat hükümlerine, tarikat yolundan da hakikata ulaşılır. Dervişler, tıbbın vücut rahatsızlıklarını yok etmesi gibi, dervişliğin de ruhtaki bozuklukları gidereceğini kabul ederler. Şeyhin yol göstermesi dervişin *hakikat* mertebesine ermesine yardımcı olur. Çeşitli tarikatlardaki aykırılıklar değişik yolları gösterir fakat hepsinin bağlandığı esas birdir. Teferruatta ortaya çıkan bu ayrılıklara göre bazı tarikatlarda zahitlik ve kanaate önem verilmiş ve tarikat mensupları toplumdan ayrı yaşamağa, yalnızlığa yöneltilmiştir. Bunlar mal ve mülkten el etek çeker, dünya nimetlerine sırt çevirirler. Bazı tarikatlarda zühdün esası, malı mülkü terketmek değil mala mülke karşı ilgisiz kalabilmektir. Bu inançta olan tarikatlarda müritlere mal sahibi olmanın zararı değil faydası dokunacağı düşünülerek servet edinmeğe izin verilmiştir.

Sofîler, ilk derviş topluluğu sayılan ashabı kiramın içinde zenginlerin de bulunduğunu kabul ederler. Dervişliği benimsemiş servet sahibi din büyükleri arasında Abdülkadir Geylâni, Şeyh Sadreddini Konevî, Şeyh Ubeydullahı İhrar v.d. yer alır. Mevlâna Celâleddin de dervişlik için dünya malı edinilmesini uygun görmüştür. Tarikatlar arasında dervişlik esasları bakımından görülen bu türlü ayrılıklar, sofiye kitaplarında ve tarikatnamelerde anlatılır.

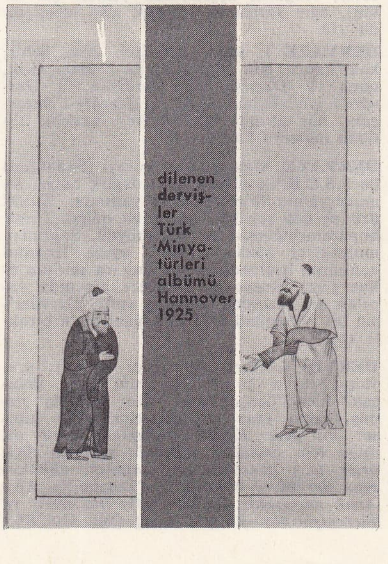
dilenen dervişler
Türk Minyatürleri albümü
Hannover 1925

Dervişliğin temel prensiplerine bağlı on iki ana tarikat vardır: *Kadirî, Rıfaî, Bedevî, Desukî, Sa'dî, Şazilî, Halvetî, Mevlevî, Bektaşî, Bayramî, Celvetî, Nakşıbendî.*

Dervişlik başka bir görüş açısından da *esma yolu, müsemma yolu* diye ikiye ayrılır. Esma yoluna bağlı tarikatlar «sofî tarikatları» adını alır. Bu tarikatlarda tekke, giyiniş özellikleri, bir vakfa bağlanarak geçimini sağlamak v.d. dervişleri halkın yaşayışından uzaklaştırmıştır. Dervişliğin bu yolunu benimseyenler az yer içer, sürekli olarak ibadetle uğraşır, belli kurallara göre Tanrının adlarını anarak zikreder. Müsemma yoluna bağlı olan tarikatlarda ise halkın yaşayışından hiç bir şekilde uzaklaşmamak esası hâkimdir. Dervişliğin bu koluna bağlı olanlar geçimini vakıflardan değil, çalışarak sağlarlar. Tanrı'ya riyazatla değil aşk ve cezbeyle ulaşılacağına inanırlar. *Kadirî, Rifaî, Yesevî, Halvetî, Nakşıbendî* v.b. esma yolu tarikatlarıdır. Dervişliğe taç, hırka v.d. işaretlerle bağlanmak istemeyen, vakıftan geçinmeyi reddeden müsamma tarikatları ise *Melamîlik, Kalenderîlik, Hayderîlik, Bektaşîlik, Mevlevîlik* v.b.dir.

Dervişliğin geliştiği müesseseler, *tekke* (fars. dayanılan yer), *dergâh* (fars. huzur, büyüklerin mülkü, kapı yanı), *hankah* (fars. tarikat büyüklerinden birinin şeyh olduğu veya büyük birinin kabri bulunan tekke), *zaviye* (ar. bucak) adı verilen yerlerdir.

Bu merkezlerin dışında islâm tarikatlarında gezici dervişlik de yaygındır. Gezici dervişlikte mal mülk edinmemek ve şehir şehir dolaşarak tarikat inancını yaymak esastır. Dervişliğin bu çeşidini benimseyenlere uzun yolculuklarından dolayı «guraba, seyyahin» (garipler, gezginler), çok az yemek yedikleri için «cu'iye» (açlar), mal edinmedikleri için «fukara» (yoksullar), kırda bayırda yaşadıkları için «şüküftiye» (mağara ehli) adı verilir.

Tarikat mensupları dervişliği ana çizgileriyle olgunluk, halka ve kâinata candan bağlanış sayarlar. Dervişlikte bütün insanlarla hoş geçinmek esastır. İnsanları hoş gören, Tanrı ile birleşir. Dervişin benliği bırakması, varlık iddiasından vaz geçmesi gerekir. Dervişliği benimseyenin gönlü temizdir. Gönül temizliği padişah servetinden daha değerli bir hazine sayılır. Yunus Emre, dervişliğin bağlı olduğu esasları şöyle anlatmaktadır:

Bu dervişlik durağı bir acayip durakdur
Derviş olan kişiye evvel dirlik gerekdür

Çün erde dirlik ola Hakk ile birlik ola
Varluğı elden koyup ere kulluk gerekdür

Kulluk eyle erene bakup Hakk'ı görene
Senden haber sorana key miskinlik gerekdür

Miskin olagör bari benlikden ırak yürü
Gönlünde benlik olan miskinlikden ırakdur

Hak ere benüm dedi varluğın erde kodu
Erenlerün himmeti yerden göğe direkdür

Bu dervişlik beratın okumadı müftiler
Anlar ne bilsün anı bu bir gizli varakdur

İy Yunus bildüm deme artuk eksik söyleme
Tut miskinlik eteğin âhır sana gerekdür.

Dervişlikte Kur'an'a ve sünnete uyanlar; **a)** hadise dayananlar, **b)** fıkıh yani din hukuku bilginleri, **c)** sofîler olmak üzere üçe ayrılır. Bu yollardan sonuncusunu benimseyenler dünya varlığı yerine, yokluk yolunu seçmişlerdir. Topluluk yerine yalnızlık içinde yaşarlar; tokluktan açlığı, çoktan azı üstün görürler. Büyüklük ve mevki hırsını yenerler; alçak gönüllü davranırlar. Dünyayı ve kendilerini sonradan var olmuş sayarak varlıklarını ezelî varlıkta, yani Tanrı'da yok etmeğe çalışırlar.

Dervişliğe göre bilgi, **a)** zahir bilgisi, **b)** bâtın bilgisi diye ikiye ayrılır. Bunlardan ilki dünyanın gelip geçici varlıklarını görüp kavramağa yardım eder. Şeriat emirleri, i-

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

badet v.d. zahir bilgisinin araçlarıdır. Tanrı'ya ait gerçeklere varmayı sağlayacak bilgi ise bâtın bilgisidir. Gönül temizliği, kurtuluş v.d. nitelikler bu yolla elde edilir.

Dervişlikte tasavvuf hal bilgisi, öteki bilgiler ise kaal (söz) bilgisi sayılır. Bilginin insana benlik duygusu getirdiğini kabul ederek kaal bilgisini tamamen hor görenler de vardır.

Dervişlikte nefsi ıslah etmek, kötü huylardan ve dünya varlıklarından vaz geçmek, Tanrı'nın varlığıyle var olmak esas tutulur. Bu bakımdan dervişlik, **a)** Tanrı'yı bilmek, **b)** Tanrı'nın adlarını, sıfatlarını, işlerini anlamak, **c)** nefsi ve kötülüklerini idrak etmek, **d)** vesveseleri, dünyanın karışık işlerini anlayarak onlardan uzak kalmayı hedef tutar.

Dervişlik yoluna girenler sofî, mutasavvıf diye üçe ayrılır. Bunlardan birincisi kendi varlığından vaz geçerek amacına eren kişi sayılır. İkincisi sofîliği kabul eden fakat o mertebeye varamamış olan kişidir. Üçüncüsü ise hareket bakımından ilk ikisinin yolundan giden, fakat onlar gibi olamayan kişidir.

Dervişliğin hedef tuttuğu hal bilgisinin metodu öğrenim değil olgun birisinin, bir mürşidin yoluna uymaktır. Mürşit adı verilen şeyhe bağlanarak tarikata giren kişiye sâlik (sülûk eden) denir. Şeyh sülûkünü bitirmiş kişidir. Bir halifeden icazet (diploma) almıştır. Asıl tarikat büyüğü ise pirdir.

İbadet esasları bakımından dervişlik, musevî dinindeki âbitliğe, hıristiyan dinindeki târiki dünyalığa benzer. Bu bakımdan hıristiyan manastırları ile müslüman zaviyeleri mukayese edilebilir.

Dervişliğin kökleri Hz. Muhammed zamanına kadar iner. Medine'de «ashab-ı suffe» adı verilen topluluk Hz. Peygamber'in çevresinde, Mescidi Nebevinin bitişiğindeki bir sundurmanın altında yaşar ve ibadetle meşgul olurdu. Dervişlik yolunun ilk mensupları sayılan bu topluluktan bazı kimselerin geçimini Hz. Peygamber sağlar, bir kısmına da sahabeden yardım edenler olurdu. Ashab-ı suffe'nin sundurma suffesinde (alt) barındığı için sofî adını aldığı kabul edilir. Bunların arasında sonradan ibadetle ilgisi bulunmayan işsiz güçsüz kimseler de katılmış ve sayıları 400'e çıkmıştı. Halife Ömer zamanında bu topluluk dağıtıldı. XI. yy.da Kûfeli Ebu Hâşim tarafından Remle'de ilk tekke açıldı ve dervişliğin bazı esasları ortaya kondu. Daha sonra bütün islâm ülkelerinde tekke, zaviye, asitaneler açıldı. İslâm hükümdarları dervişliği himaye ettiler. Kölemenler devrinde Mısır'daki dervişliğin himayesi için bir şeyh-ül-meşayihlik meydana getirilmişti.

Selçuklular ve Osmanlılar zamanında Anadolu'da dervişlik bir din kurumu haline geldi. Bursa'nın alınmasından sonra (1326) Uludağ eteklerinde birçok tekke ve zaviye açıldı. Eskişehir'de Şeyh Edebali'nin tekkesi Anadolu'daki dervişliğin belli başlı merkezlerindendi. İstanbul'un alınmasından sonra birtakım kiliseler cami haline getirilirken, bazı kiliseler de tekke olarak kullanılmağa başlandı. Yedikule'deki İmrahor tekkesi bunlardan biridir.

İlk devirlerde dervişlik sağlam ahlâk prensipleri kadar canlı bir çalışma hayatına ve sosyal esaslara da bağlı kalmıştır. Fütüvvet teşkilâtı, meslek sahiplerinin dinî ve tasavvufî sendikaları demek olan *lonca*'lardan meydana geliyordu. İslâm ortaçağında fütüvvete bağlı dervişlik, iş esasına bağlı bir dayanışma kurumu idi.

Dervişliğin *seyfî* (kılıçlı) kolu din uğruna çarpışan dinî-askerî teşkilâtı meydana getiriyordu. Bu yönüyle dervişlik bir din kuruluşu olmakla kalmıyor, çeşitli tarihî olaylar içinde de yer alıyordu:

Anadolu'da Selçuklu devrinin sonlarındaki Babalîler isyanı (1240), Cimri olayı (1278) v.d. dervişlerin rol oynadığı önemli hareketlerdir. Osmanlı devletinin kurulmasında fütüvvet teşkilâtının geniş payı oldu. Hacı Bektaş Veli, yeniçeri ocağına pir tanındı.

Mahmud II devrinde Yeniçerilik kaldırılarak teşkilâtın bağlı bulunduğu Bektaşî tarikatı şeriat bilginlerinin oyuyle yasaklandı (1826).

Gelişen yeni şartlar içinde dervişliğin durumu sarsıldı. Dervişlik daha önceki yüzyıllarda bağlı olduğu esaslardan ve ahlâk kurallarından hızla uzaklaştı. Osmanlı imparatorluğunun son döneminde büsbütün bozuldu.

Cumhuriyet devrinde 677 sayılı «Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair kanun»un kabulünden (30 kasım 1925) sonra Türkiye'de dervişlik tarihe karıştı. Öteki islâm ülkelerinde eski önemini kaybetmiş olmakla birlikte bugün de dervişlik vardır. (→ Bibliyo.) [M]

DERVİŞ (Suat), türk kadın yazarı (İstanbul 1905). Berlin konservatuvarına ve Berlin Üniversitesi Edebiyat fakültesine devam etti. 1932'de Türkiye'ye dönünce gazete ve dergilerde hikâye, tenkit ve fıkralar yazdı. 1941'de 15 günlük *Yeni Edebiyat* gazetesini kurdu. Toplumcu ve gerçekçi edebiyatın gelişmesine çalıştı. Çoğu tefrika olarak kalan romanlarından kitap halinde basılanların başlıcaları: *Ne Bir Ses, Ne Bir Nefes* (1923, 1946); *Emine* (1931); *Hiç* (1939); *Çılgın Gibi* (1945); önce Fransa'da basılan *Ankara Mahpusu* (1968); *Fosforlu Cevriye* (1968). Birçok kitabı yabancı dillerde de çıktı. (M)

DERVİŞ ABDİ. Bk. ABDİ (Abdullah) *Himmetzade*.

DERVİŞ AHMEM DEDE Tekirdağ'lı, türk şairi (XVIII. yy.). Kaynaklardan sadece Fatin tezkiresinde ve Sicilli Osmanide adı geçer. Bu kaynaklara göre şair Tekfurdağ'lıdır. Babası sonradan müslüman olmuştur. Derviş Ahmed birkaç batı dilini biliyordu. (M)

DERVİŞ AHMED EFENDİ Müneccimbaşı. Bk. AHMED DEDE *Müneccimbaşı*.

DERVİŞ ALİ, türk hattatı (İstanbul, ?-ay. y. 1673). Dergâhı Âli yeniçerilerinden Karahasanoğlu Hüseyin Ağa ailesi tarafından yetiştirildi, bir söylentiye göre de aynı aile tarafından azat edildi. Bir süre karakullukçu oldu. Sülüs ve nesih yazıyı Halidi Erzurumî'den öğrendi. Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa da Derviş Ali'nin talebesidir. Kırktan fazla Kur'an ve en'am yazdı. Hattatlar arasında *Büyük Derviş Ali* ve *Birinci Derviş Ali* diye de anılır. (M)

DERVİŞ ALİ Anbarcı (İkinci veya **Küçük** de denir), türk hattatı (İstanbul, ?-ay.y. 1716). Sülüs ve nesih yazısını Ağakapılı İsmail Efendi ile Hafız Osman'dan öğrendi. Mevlevî tarikatına mensuptu. (M)

DERVİŞ ÇELEBİ, osmanlı reisülküttabı (XVI. yy.). Şeyh Baba Nakkaş Ali Efendinin oğlu. Reisülküttaplığı sırasında resmî yazışmalarda yetersiz görüldüğü için, deftereminliğine tayin edildi. Halep ve Anadolu defterdarlığı görevlerinde bulundu. İstanbul defterdarı iken öldü. (M)

DERVİŞ İBRAHİM PAŞA, osmanlı müşirlerinden (Lofça 1812-İstanbul 1896). İlk öğrenimini bitirdikten sonra İstanbul'a geldi ve yeni kurulan Asakiri Mansure'ye gönüllü olarak katıldı. Binbaşılığa kadar yükselerek (1836-1837), serdarıekrem Ömer Paşanın yaveri oldu. Çeşitli askerî görevlerde bulunduktan sonra müşirliğe yükseldi (1862). Karadağ ayaklanması sırasında İştrog boğazı harekâtında görev aldı ve kuvvetlerini İşkodra'ya sokmayı başardı. Yanya valiliğinde bulundu, bir süre sonra IV. Ordu müşiri olarak Suriye'ye gönderildi. Anadolu ıslahat heyetine katıldı ve Kozan harekâtını idare etti. Sonraları çeşitli görevlerde bulundu ve Sırbistan harekâtı sırasında Bosna valiliğine gönderildi. Ayaklanmaları bastırmak için hazırladığı rapora İstanbul'daki rakipleri önem vermediler ve durumunu sarsmak için Hersek harekâtına Ahmed Hamdi Paşayı gönderdiler. Bir süre sonra Bosna valiliğinden alınan Derviş Paşa İstanbul'da Bahriye nazırlığına getirildi. 1877-1878 Türk-Rus savaşı sırasında kendisine Batum limanının savunması görevi verildi ve burasını mütarekeye kadar başarıyle korudu. Savaştan sonra aldığı görevler arasında Diyarbakır ve Selânik valiliklerindeki çalışmaları başarılı oldu. Sonra yeniden Bahriye nazırlığına, serasker kaymakamlığına ve Genel-Kurmay başkanlığına tayin edildi. Mısır'a İngilizlerin girmesine yol açan Arabî Paşa olayı üzerine özel görevle Mısır'a gönderildi. Son olarak Rumeli orduları kumandanlığında bulundu. (M)

DERVİŞ İskenderpaşazade, türk şairi (Diyarbakır 1529-?, 1589). Öğrenimini Diyarbakır'da yaptıktan sonra bu vilâyete bağlı sancaklardan birine sancakbeyi tayin edildi. Babasının Bağdat valisi olması üzerine birlikte Bağdat'a gitti. Bir süre sonra yine babasıyle Mısır'a, oradan da babasının ölümü üzerine Kudüs'e gitti. Hayatının son devirlerini çeşitli devlet hizmetlerinde geçirdi. Derviş, bilgin, şair ve musikişinastı. Evi sanatkârların toplandığı bir yer olmuştu. Mecmualarda farsça ve türkçe şiireri vardır. (M)

DERVİŞ İstanbul'lu, türk divan şairi (öl. 1591). İstanbul'da doğdu. Bir süre İznik'te müderrislik yaptı. Ali Paşanın sadrazamlığı sırasında divan kâtibi oldu. Çeşitli tezkirelerde şiirlerine rastlanır. (M)

DERVİŞ Konya'lı, türk şairi (Konya, ?-Şam 1572). Öğrenimini Konya'da yaptıktan sonra vezir Güzelce Kasım Paşaya kâtip oldu. Mustafa II zamanında reisülküttaplık yaptı. Sonra devlet hizmetinden çekilerek kendini ibadete verdi. Âşık Çelebi'ye göre nazımdan çok nesirde başarı gösteriyordu. Hasan Çelebi tezkiresinde Sultan Selim ile Sultan Bayezid arasındaki savaşı anlatan bir eseri vardır. Şiirlerine mecmualarda rastlanır. (M)

DERVİŞ Kul, türk saz şairi (XVII. yy.). Bektaşîdir. Mecmualarda, dinî ve dindışı nefes ve koşmalarına rastlanır. (M)

DERVİŞLER, 1881 ile 1885 arasında Mehdî Muhammed Ahmed ve Abdullah ibn-i Muhammed el-Ta'âişî idaresi altında Sudan'ı fetheden Müslüman zenciler. Bunlar sonradan bir devlet kurdu; bu devlet 1896 ile 1898 arasında ingiliz-mısır kuvvetleri tarafından ortadan kaldırıldı. Başkentleri *Omdurman* idi. (Bk. MEHDÎLER.) [L]

DERVİŞ MEHMED ÇELEBİ Abdurrahmanzade, türk şairi (öl. 1531). Timur ile Halep'ten Semerkant'a gitti. Sonra Anadolu'da öğrenim gördü. Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı Edirne'deki Kazancılar medresesine müderris oldu (M)

DERVİŞ MEHMED EFENDİ, türk yazarı. Kanunî Sultan Süleyman zamanında yaşadığı sanılır. Kısa bir dünya tarihi hazırladı. Ayrıca dünyanın kuruluşundan, kendi zamanına kadar gelen peygamberlerin, evliya ve hükümdarların adlarını soyağacı şeklinde düzenleyerek önemli olayları anlattı. En tanınmış eseri *Subhat-ül-Ahbar ve Tuhfet-ül-Ebrar* (Haberler Dizisi ve İyilerin Armağanı) minyatürleriyle birlikte yayımlandı. (M)

DERVİŞ MEHMED EFENDİ, osmanlı bilgini (İstanbul, ?-ay.y. 1614). Hukuk bilgini Abdülcabbar Efendinin oğlu. Hoca Ataullah sonra kadılık hizmetine geçti. Tesalya Yenişehri (1597), Kudüs (1599), Kahire (1606) ve İstanbul'da (1611) kadılık yaptı. *Hidaye, Sadr-üs-Şeria, Miftah* ve *Tecrid* gibi önemli eserlerin açıklamalarını yaptı. (M)

DERVİŞ MEHMED PAŞA, osmanlı sadrazamı (1585-1655). Sadrazam Tabanıyassı Mehmed Paşanın kethüdalığından yetişti. Çerkez asıllı olduğu sanılır. Murad IV tarafından önce Şam, daha sonra Bağdat seferi sırasında Diyarbakır beylerbeyliğine (1638) getirildi. Padişahın İstanbul'a dönmesinden sonra Bağdat'ta görev alarak vezirlik rütbesi kazandı (1639). Üç yıl beylerbeylik yaptığı Bağdat'ta güvenliği sağladı, imar faaliyetlerine girişti, ticaret ve tarımı geliştirdi. 1644'te Halep, 1646'da Anadolu, daha sonra da Silistre ve Bosna eyaletlerine tayin edildi. İkinci defa Silistre'ye tayin olunduğu zaman venedikliler Çanakkale boğazını ablukaya almışlardı; Derviş Mehmed Paşa Venedik gemilerini bozguna uğratarak osmanlı donanmasının boğazdan çıkmasını sağladı (7 mayıs 1649). 1651'de Anadolu beylerbeyliğine, 1652'de de kaptanıderyalığa getirildi. Kendisini düşürmek isteyen sadrazam Tarhuncu Ahmed Paşa ve defterdar Zurnazen Mustafa Paşa ile çatıştı; Tarhunçu'nun azil ve idamından sonra sadrazamlığa getirildi (20 mart 1653). Hükûmet işlerini defterdar Moralı Mustafa Paşaya bırakan Derviş Mehmed Paşa, alınan rüşvet ve hediyeleri resmen gelir kaydederek sarayın aşırı masraflarını karşıladı, görevleri para karşı-

lığı dağıttı. 1654'te yapılan şikâyetler üzerine sadrazamlıktan azledildi, ertesi yıl öldü. (M)

DERVİŞ MEHMED PAŞA, osmanlı sadrazamı (Mora 1765-İskenderiye [Yenbu] 1837). Vezir Moralı Ahmed Paşanın hizmetine girdi. Mühürdarlık görevinden sonra Karesi mutasarrıflığına, Hamid sancağı muhassıllığına (1816), vezirlik rütbesiyle de Hüdavendigâr (Bursa) mutasarrıflığına getirildi. Sadrazam Rauf Paşanın azlinden sonra Mahmud II'nin sadrazamı oldu (1818). Başarısızlığı yüzünden azledildi (1820), Gelibolu'ya sürüldü. Affedildikten sonra Şam valisi, daha sonra Anadolu beylerbeyi oldu. Yolsuz davranışları üzerine Afyonkarahisar'a sürüldü. 1837'de İskenderiye şeyhülharemliğine getirildi. İstanbul ve Bursa'da vakıfları vardır. (M)

DERVİŞ OSMAN, mevlevî şair (XVII. yy.). Ilbasan'lıdır. Hayatının büyük bir kısmını Galata mevlevîhanesinde hizmetle geçirdi. Mevlevî büyüklerinden Ağazade ve Ankaravî'nin sohbetlerinde bulundu. *Gülşen-i İrfan* (İrfan Bahçesi) adlı ahlâkî nasihatler kitabını kardeşi Kara Mustafa Paşaya ithaf etti. Esrar Dede tezkiresine, Derviş Osman'ın derviş mahâslı bir şiirini almıştır. (M)

DERVİŞ PAŞA, türk hekimi (Lofça, Bulgaristan 1859-İstanbul 1909). Mülkiye tıbbiyesini bitirdi. Toptaşı tımarhanesi başhekimi Kostro'nun yanında ihtisas yaptı. Mülkiye tıbbiyesinde akıl hastalıkları öğretmen yardımcısı oldu (1898). Türkiye'de ilk akıl hastalıkları öğretimini yapan hekimdir. Fransız hekimi Emmanuel Regis'nin *Précis de Médecine Mentale* (Akıl Hastalıkları Hekimliği Elkitabı) adlı eserini Türkçeye çevirerek baskıya verdiği sırada öldü. (M)

DERVİŞ PAŞA, türk kumandanı (Vardar Yenicesi, Makedonya 1884 - İstanbul 1932). Kurmay yüzbaşı olarak orduya girdi, Üçüncü ordu içinde Makedonya çetecilerine karşı savaştı. Balkan ve Birinci Dünya savaşlarına katıldı. Kurtuluş savaşının başlangıcında süvari grup kumandanlığına getirildi. 1920 Ekiminde Konya'da ayaklanan ve şehri ele geçiren Delibaş kuvvetlerini 2 000 kişilik atlı grubuyle dağıttı; 14 ocak 1921'de Kütahya'ya saldıran Çerkez Etem çetelerini yendi.

Sakarya ve Başkumandanlık savaşlarında tümen kumandanı olarak görev aldı. Kurtuluş savaşından sonra generalliğe yükseldi, kolordu kumandanı oldu. Son görevleri Millî Savunma bakanlığı müsteşarlığı ve Askerî Temyiz mahkemesi üyeliğidir. (M)

DERVİŞ PAŞA (asıl adı **Mehmed**), Osmanlı sadrazamı (öl. 1606). Bosna'dan devşirilerek getirildiği Bostancılar ocağında yetişti. Ahmed I zamanında Bostancılar kethüdalığından bostancıbaşılığa yükseldi. Ahmed I'in annesi Handan Sultanın telkinleriyle padişahın en güvenilir adamı oldu. Bir süre İstanbul muhafızlığına getirildi ve beylerbeyi rütbesini aldı. Başarı gösteremeyince bu görevden uzaklaştırıldı, fakat padişahın isteği üzerine vezirlik rütbesiyle kaptanıderyalığa getirildi. Sadrazam olabilmek için aleyhinde tertiplere giriştiği Lala Mehmed Paşanın ölümüne sebep oldu. 1605'te sadrazamlığa getirildi. 1606'daki İran seferinin yönetimini Deli Ferhat Paşaya vererek kendisi İstanbul'da kalmağa çalıştı. Hareketleri sarayda tedirginlik uyandırdı, Sunullah Efendi ile padişahın hocası Mustafa Efendinin Ahmed I'i uyarmaları üzerine öldürüldü. (M)

DERVİŞ PAŞA (Mehmed), osmanlı sadrazamı (İstanbul 1735 [?]-Sakız 1777). Defterdar Behçet Efendinin yanında yetişti. Çeşitli devlet adamlarının hizmetinde bulundu; maliye tezkirecisi (1768), başdefterdar (1772) oldu. 1775'te sadaret kethüdalığına, bir süre sonra da sadrazamlığa getirildi. Küçük Kaynarca (1774) antlaşmasının ve Türk-Rus savaşı yıllarında eğlenceye dalarak, devlet işlerini ihmal etti. Halkın bu durum karşısındaki hoşnutsuzluğu üzerine, sadrazamlıktan alınarak Gelibolu'ya sürüldü (1776). Bir süre sonra affedildi, vali olarak gönderildiği Hanya'ya giderken yolda öldü. (M)

DERVİŞ PAŞA (Mehmed Emin), türk bilim ve devlet adamı (İstanbul 1817-ay.y. 1878). Mühendishaneyi bitirince Avrupa'ya gönderildi. Bir süre Londra ve Paris'te kaldı ve Maden Teknik okulunu bitirdi. Türkiye'ye dönünce Keban ve Ergani madenleri başmühendisi oldu. Harp okulunda fizik, kimya öğretmenliği ve mirliva rütbesiyle okul müdürlüğü yaptı. Bir süre sonra ferikliğe yükseldi ve Meclisi Vâlâ üyesi oldu (1847). 1861'de Petersburg elçiliğine tayin edildi. Daha sonra Maarif Meclisi başkanlığında (1862), Askerî Okullar nazırlığında (1867), Şûrayı Devlet üyeliğinde, Halep ve Ankara valiliklerinde bulundu. Abdülaziz zamanında müşirliğe yükseldi. İstanbul'da açılan Dârülfünunun ilk yıllarında fizik öğretmenliği yaptı. *Usul-i Hikmet-i Tabiiye* (Fizik ve Kimyada Usul) ve *Kimya* adlı eserlerinden başka siyasetle ilgili *Müzekkire* (Muhtıra) adlı bir kitabı vardır. (M)

DERVİŞ PAŞA Bosnavî, türk şairi ve devlet adamı (Mostar, ?-Peşte 1603). Selim II zamanında devşirilerek saraya alındı ve Enderunda eğitim gördü. Genç yaşta sanata ve edebiyata karşı kabiliyetini gösterdi. Murad III zamanında doğancı oldu; sultana yazdığı gazel ve kasidelerle, onun sevgi ve itimadını kazandı. Murad III'ün emri üzerine Farsçadan manzum olarak çevirdiği Bannaî'nin *Şehname*'sine *Muradname* adını verdi. Doğancıbaşılığa yükselen Derviş Paşa Peçevî'nin belirttiğine göre bir ara kapu kethüdası oldu. Mehmed III tahta geçince, Segedin sancakbeyi tayin edildi. Daha sonra da Bosna beylerbeyiliğine getirildi. Bu sırada, bir süre önce düşman eline geçen Stolni Belgrad kalesini Yemişçi Hasan Paşa ile kuşattı ve aldı. Aynı yıl yerine Deli Hasan Paşa tayin edildiyse de Derviş Paşa sınır boylarından ayrılmadı ve birçok savaşta kahramanca çarpıştı. Peşte yakınlarında yapılan bir savaşta öldü (1603).

Derviş Paşa XVI. yy.ın az tanınmış şairlerindendi. Başlıca eseri olan *Muradname* sade ve akıcı bir üslûpla yazılmıştır. Şiir mecmualarında bulunan gazelleri bu eserine göre daha sade ve daha az değerlidir. Şiirlerinde tasavvuf izleri görülür. (M)

DERVİŞ VAHDETİ Hafız, 31 Mart vakasının tertip ve teşvikçilerinden (Lefkoşa 1869-İstanbul 1909). Kıbrıs'lı fakir bir ailenin çocuğu olarak sefalet içinde büyüdü. Beş yaşında Kur'an'ı hatmetti; on dört yaşında hafız oldu. Biraz da arapça ve fıkıh okudu. Bir ara nakşibendî tarikatına girdi. Yirmi yaşlarında İstanbul'a geldi. Memduh Paşanın Kuruçeşme'deki yalısında imamlık yaptı. İşlediği bir suçtan ötürü İstanbul'dan sürüldü.

Geri döndüğü zaman, çıkarmak istediği gazete için Abdülhamid II'den para yardımı diledi, bu isteği kabul edilmedi. 10 Kasım 1908'de *Volkan* gazetesinde İttihat ve Terakki cemiyetine bağlı kimselere şiddetle saldırmağa başladı. Devlet ileri gelenlerine hitaben dinî inançların sarsıldığı, ahlâkın bozulduğu yolunda açık mektuplar yayımladı. 3 Nisan 1909'da İttihad-ı Muhammedî cemiyetini kurdu; bir sokak gösterisi düzenledi. 31 Mart vakasında kışkırtıcı rol oynadı. İsyanın Hareket ordusu tarafından bastırılması üzerine İzmir'e kaçtı. Yakalanarak getirildiği İstanbul'da Örfî idare mahkemesince yargılandı. Ayasofya meydanında asıldı (1909). 31 Mart vakası ile ilgili olarak yeni yayımlanan belgelere dayanan bazı araştırıcılar tarafından Derviş Vahdetî'nin İngilizlerin emrinde çalışan bir ajan olduğu ileri sürülmektedir. (→ Bibliyo.) [M]

DERWENT, Tasmanya'nın en büyük ırmağı (180 km). St. Clair gölünden çıkar, yüksek vâdilerdeki sularla beslendikten sonra güneydoğu kıyılarından Büyük Okyanusa dökülür. (L)

DERWENT, Büyük Britanya'da ırmak, Pennine'lerin güney bölümünden doğar, Trent'in kolu (sol kıyı); 97 km. — Büyük Britanya'da ırmak, Ouse'un kolu (sol kıyı), York Wolds'un (Yorkshire) arkasındaki çöküntüyü akaçlar; 113 km. — Cumberland dağının kuzey bölümünde küçük ırmak; 55 km. — Durham ve Northumberland idare bölgelerini ayıran ırmak, Tyne'a dökülür; 48 km. (L)

DERWENTWATER, Kuzeybatı İngiltere'de, Cumberland'da göl; 6 km². Derwent ırmağının genişlemesiyle meydana gelmiştir. Üzerinde, bazı şatoların bulunduğu adalar vardır. (L)

DERWENTWATER lordları, İngiltere'de Radclyffe veya Radcliffe ailesinin 1688-1716 yılları arasında taşıdıkları soyluluk unvanı; ilk **Derwentwater lordu** SIR FRANCIS RADCLYFFE (1625-1696), John de Derwentwater'in kızı ile evlenerek miras yoluyle Derwentwater arazisine sahip olan sir Nicholas Radclyffe'in soyundan gelir, kral James II ona 1688 yılında Derwentwater vikontu unvanını verdi; — en büyük oğlu EDWARD (1655-1705), babasının yerine ikinci **Derwentwater lordu** oldu; Charles II'nin evlilik dışı kızı Lady Mary Tudor ile evlendi; — JAMES, öncekinin büyük oğlu (Londra 1689-1715). Üçüncü **Derwentwater lordu** oldu, Fransa'da Stuart'ların sarayında prens James Edward ile birlikte büyüdü, 1710'da Londra'ya döndü, 1715'teki Jakobit (Tahttan indirilen James II taraftarları) ayaklanmasına katıldı. Jakobitlerin Preston'daki yenilgisinden sonra teslim oldu; muhakemesi sırasında suçlu olduğunu kabul etti, soyluluk haklarından mahrum edilerek idam cezasına çarptırıldı; asılmadan önce katolik kilisesine olan bağlılığını belirtti ve «yaşasın kral James III» diye bağırdı. Üçüncü Derwentwater lordunun idamı üzerine aile toprakları biricik oğlu olan JOHN'a (öl. 1731) kaldı, soyluluk haklarından mahrum edilmiş olmasına rağmen Derwentwater lordu sıfatını kullanmağa devam etti; — CHARLES öncekinin amcası (1693-1746), yeğeninin ölümü üzerine miras yoluyle aile topraklarına sahip olunca soyluluk unvanını kullanma geleneğini sürdürdü; ağabeyi üçüncü Derwentwater lordu James ile birlikte Preston'da çarpıştıya da (1715), ondan daha talihli çıkarak cezaevinden kaçmayı başardı; Roma'ya giderek orada yaşadı. 1745 Yılında, muhtemelen, İskoçya'da genç prens Charles Edward ile buluşmaya giderken bir ingiliz gemisi tarafından yakalandı; eski suçundan dolayı yargılanarak idam edildi (1746); — torunu ANTONY JAMES (1757-1814) çocuk bırakmadan ölünce, DERWENTWATER LORDU unvanı, *fiilen* olduğu kadar *hukuken* de son buldu. (L)

DERY (Tibor), macar yazarı (Budapeşte, 1894), ihtilâl hareketlerine karıştı (1918-1919), Fransa'ya kaçtı. Macaristan'a döndüğü zaman Horthy hükümetince hapsedildi, 1945'te büyük saygı gördü; sonra Rakosi hükûmetine karşı koydu. 1956 Ekiminde isyancılarla işbirliği yaptığı için yeniden tutuklandı (nisan 1957), dokuz yıl hapis cezası giydi, 1960'ta serbest bırakıldı. Başlıca eserleri: *A Befejezetlen Mondat* (Bitmemiş Cümle) [1947]; *Felelet* (Cevap) [1950]; *Niki* (1956). Gerçekçi roman geleneğine bağlıdır. 1919'dan itibaren militan komünistlerin yaşantısını geniş freskler halinde dile getirdi. Son hikâyelerinde çağının boş ütopyalara saplanmış, «geleceğin kanseri»yle kemirilen insanların ahlâkça düşüklüklerine ve eksikliklerine parmak basarak, adaleti hak etmediklerini ileri sürdü: *Aşk* (1963); *X'de Bay G.A.* (1964); *Aforozcu* (1966); *Theokritos Ujpest'te* (1967). [L]

DERYA i. (fars. *deryā*). *Esk.* Deniz: *Yanar dağlar uçurmuş, gezdirir beyninde dünyanın / Cehennemler batırmış, yüzdürür kalbinde deryanın* (M. Â. Ersoy). *«Haydi düşman üzerine yürüyünüz ve deryaya giriniz» diye buyurdu ve atını suya vurdu* (Cevdet Paşa). || *Mec.* Bir şeyin bol olduğu yer: *Halbuki şimdi onun resimleri, heykelleri bir yaldız deryası içinde yüzüyordu* (Ş. S. Aydemir). *Çamur deryası* || Bilgili kimse.

— ÇEŞ. DEY. *Derya gibi* (veya *derya-misâl*), çok bilgili: *Bilmediğin bir şey varsa ona sor; adam derya gibi!* || Pek çok: *N'ola derya gibi asker çıkıp dünyayı fethetse* (Nef'î). || *Deryanın suyu, hanımın huyu,* kadın kaprislerinin çokluğunu anlatır.

— *Esk. Deryâ-bâr,* deniz kıyısındaki kasaba. Deniz, okyanus. || *Deryâ-bend,* liman. || *Deryâ-dil* («deniz gönüllü»), çok sabırlı, hoşgörülü, kalender: — *Bakma, deryâ-dil kalender adamdır, dükkânı filân yoktur amma saati bilir* (A.H. Tanpınar). *Bin yaşa ey vezir-i deryâ-dil* (Şinasi). Denize karşı, denizi gören: *Server Paşa'nın kûhî yalısından Kanlıca'daki yengemizin deryâ-dil yalısına ve Bebek'tekilerin durgun yalılarından Arnavutköyü'ndeki akrabalarımızın çok çocuklu yalılarına geçerdik* (A. Ş. Hisar). || *Deryâ-feyz,* deniz kadar bereketli. || *Deryâ-keş* (veya *deryâ-nûş*), çok içen, ayyaş: *Bir zaman Rûm'da derya-keş idik ey sâkî /Şim-*

di İran'da kanaat ederiz çay ile biz (Raşid). || *Deryâ-nevâl,* bağışı çok olan. || *Deryâ-neverd,* denizi aşan, denizci. || *Deryâ-şükûh,* korkunç, heybetli. || *Deryâ-yı adem* («yokluk denizi»), öbür dünya, ölüm. || *Deryâ-yı ahdar* (veya *deryâ-yı ahzar*) [«yeşil deniz»], gökyüzü. || *Deryâ-yı bî-gerân,* sonsuz deniz. || *Deryâ-yı firâvân,* büyük deniz. || *Deryâ-yı kıyr-gûn,* katran rengi, karanlık gece. Mürekkepli divit. || *Deryâ-yı la'l,* şarap fıçısı. || *Deryâ-yı sâ'ile,* içinden inci çıkan deniz. İçki, şarap. || *Deryâ-yı umman,* okyanus, Umman denizi.

— Coğ. *Esk. Deryâ-yı Hind,* Hint okyanusu. || *Deryâ-yı muhit,* okyanus. || *Deryâ-yı Rum,* Akdeniz.

— Tasav. *Aşk deryâsı* (veya *deryâ-yı aşk*), tasavvufta insanın kapıldığı tanrı sevgisinin yüceliğini, sonsuzluğunu anlatan söz. || *Hayret deryâsı (deryâ-yı hayret* veya *deryâ-yı tahayyür*), kulun, Tanrı karşısında bilgisizliğini, yetersizliğini anlatan söz. || *Rahmet deryâsı* (veya *deryâ-yı rahmet*), Tanrı'nın bağışlayıcı niteliğini, yüceliğini ve sonsuzluğunu anlatan söz: *Taştı rahmet deryası / Gark oldu cümle âsî* (Yunus Emre). || *Tecellî deryası* (veya *deryâ-yı tecellî*), yaradanla yaratılan arasındaki alışverişi, birinin sonsuz, öbürünün fanî varlıklarını düşünmeyi ve kavramayı belirtir.

— Teşk. tar. *Derya beyi,* Kaptanpaşa eyaletinc (Cezayir-i Bahr-i Sefid eyaleti) bağlı sancakbeylerine verilen ad. (Bk. ANSİKL.) || *Derya kalemi,* deniz işleri muamelelerinin yapıldığı daire. (Daha sonra mensucat ticareti ile ilgili işler burada görülmeğe başlandı. Bahriye nezaretinin kuruluşundan sonra deniz işleri bu nezarete, para işleri ise Maliye nezareti muhasebesine verildi). || *Derya kaptanı.* Bk. KAPTANIDERYA.

— ANSİKL. Teşk. tar. *Derya beyleri,* Gelibolu, Ağrıboz, İnebahtı, Karlıili, Mezestre (Mistre), Rodos, Midilli, Kocaeli, Biga, Sığacak sancakları ile vergisi sâliyane olarak alınan Sakız, Nakşe, Mehâdiye livalarını kapsardı. Bu derya beyleri kendi sancaklarındaki zeamet ve tımar sahipleriyle beraber bizzat ellerinde bulunan has ve sâliyanelerine göre birer, ikişer, üçer kadırga ile sefere çıkarlardı. Sonraki tarihlerde Kaptanpaşa eyaleti derya beyleri arasından tersane kethüdalığına tayin edilenler de oldu. Sahil sancak beyleri olan bu derya beyleri kaptanpaşa ile birlikte sefere çıkarken sayıları ihtiyaca göre artmış veya eksilmiştir. Derya beyleri ölünceye kadar görevlerinde kalabilirlerdi, hattâ bazen ehliyetli denizci çocukları varsa görevleri onlara geçerdi.

◆ **Deryaî** sıf. Denizle ilgili. (M)

DERYÂB sıf. (fars. *deryaften,* anlamak'tan *deryāb*). *Esk.* Anlayan, anlayışlı (M)

DERYÂÇE i. (fars. *deryā,* deniz ve *-çe,* küçültme eki'nden *deryāçe*). *Esk.* Küçük deniz, göl. (M)

Derya-yı Nur («Nur deryası»), iran hazinesinin en değerli mücevheri. Ağırlığı 186 kırat olan elmasın bir yüzünde kaçar hanedanından Fethali Şahın adı yazılıdır. Derya-yı Nur, Nadir Şah tarafından Hindistan fethinde ele geçirildi. (M)

DERYÛZ veya **DERYÛZE** i. (fars. *deryūz* veya *deryūze*). *Esk.* Dilencilik. || Dilenme, isteme || Fakirler için toplanan şey. || Dilenci. || *Kâse-i deryûze,* dilenci çanağı: *Neşve-han olmak revâ mı kâse-i deryûzeden* (Nedim). *Kâse-i deryûzeye tebdil olur câm-ı murad / Biz bu meydanın nice çapük-süvarın görmüşüz* (Nabi). [M]

DERZ i. (ar. *derz*). *Esk.* Dikiş. || Delik.

— Bayınd. *Falsolu derz,* beton bir yolun döşeme taşının tüm yüksekliğini kaplamayan derz.

— İnş. Duvarcıların, harç veya alçı koymak üzere iki taş arasında bıraktıkları boşluk. || İki inşaat parçasını düşey olarak ayıran, bağlayıcı maddeyle doldurulmuş aralık. (Bk. ANSİKL.) || *Derz çizgisi,* duvar kaplaması üzerine çizilen oyuk çizgi. (FUGA da denir.) || *Derz kalınlığı,* taş yapılarda, yanyana konulmuş iki taş arasındaki harcın kalınlığı. (Derz kalınlığı duvarda kullanılacak taşın cinsine ve harcın bileşimine göre ayarlanır.) || *Derz vurmak,* taş yapıda, derzleri sulu harç veya alçıyle doldurmak. (*Derzlemek* veya *derz etmek* de denir.) || *Açık derz,* araya konulmuş kamalarla, taşlar arasında bir açıklık bırakılacak şekilde yapılmış derz. || *Dik derz,* düşey doğrultuda yapılmış derz. || *Dikleme derz,* gönyeyle dik olarak bitiştirilmiş derz. || *Düzensiz derz,* düzgün olmayan çokgenler halinde yontulmuş taşlar arasında yapılan derz. || *Genleşme derzi,* betonun, sertleşme sırasında büzülmesi veya sıcaklık değişmelerine bağlı olarak genleşmesi için bırakılmış aralık. || *Mala derzi,* moloz duvarlarda, taşlar arasındaki boşluğu yapı harcıyle tamamen doldurmak ve üzerinden mala geçirmek suretiyle yapılan derz. || *Kaba derz,* oyma kalemiyle yontulup düzeltilmemiş derz. || *Oyuk derz,* derzlerden taşan donmuş harç parçaları koparıldıktan sonra, iki taş arasındaki kısmın fuga demiriyle yuvarlak şekilde oyulmasından meydana gelen derz. || *Tırnaklı derz,* taşlar arasında 40°'lik açı bırakılarak birleştirilmiş derz. || *Yatay derz,* içine taş gömülen, yatay doğrultuda derz.

— ANSİKL. İnş. Duvarcılıkta en çok kullanılan *derz* tipleri şunlardır: *oyuk derz, kabarık derz* ve *mala derzi.* Oyuk derzde, çeşitli elemanlar (taş, tuğla, veya moloz taş) arasındaki boşluğa *fuga demiri* denilen bir spatula ile derz harcı iyice sıkıştırılır. Kabarık derzlerin görünüşü güzel olduğu halde, kenarlarından su alacağı için soğukta çatlar ve dökülmeğe başlar. Mala derzinde, harç mala ile düzeltilir ve duvar kaplaması üzerinde düzgün bir yüzey meydana gelir.

◆ **Derzci** sıf. İnş. Özellikle derz işlerini yapan duvar ustası.

◆ **Derzî** sıf. ve i. *Esk.* Terzilikle ilgili. || Terzi. (ML)

DERZAVİN (Gavrila Romanoviç), rus şairi (Kazan 1743-Zvanka 1816). 1762'de orduya girdi, on yıl sonra subaylığa yükseldi; Olonets ve Tambor'da eyalet valiliklerinde bulundu, senatör oldu, adalet bakanlığı yaptı. Büyük Katerina'ya hitaben yazdığı *Felitsa* (1783) adlı od'u, ona imparatoriçenin sevgisini kazandırdı; bir ara Katerina'nın özel sekreteri oldu. 1803'te emekliye ayrılarak Zvanka'daki malikânesine çekildi. Hayatının son yıllarında anılarını yazdı: *Zapiski* (Notlar) [1812]. Şiir alanında, özellikle od'ları (*Na Smert Knyazya Meshcherskogo* [Prens Mescersky'nin Ölümü Üstüne] (1783), *Bog* (1784), *Vodopad* (Çavlan) [1791-1794]) çok ünlüdür. XVIII. yy. rus edebiyatının en büyük ve orijinal şairi sayılır. (M)

DÉS. Bk. DEJ.

DE SAEDELEER (Valérius), belçikalı ressam (Aalst 1867-Leupegem 1941). «Birinci Laethem-Saint-Martin grubu» adı verilen sanatçı topluluğuna katıldı, yeni izlenimcilik akımını benimsedi, daha sonra, 1900 yılına doğru, Yaşlı Bruegel'in gerçekleştirdiği flaman geleneklerine döndü. De Saedeleer Belçika çağdaş akımında çok etkili oldu, 1920'de, Etichove'da sanat eseri halı ve kumaşların dokunduğu bir atelye kurdu. (L)

DESAGUADERO, Bolivya'da ırmak, Titicaca gölünün sularını, Poopo gölüne boşaltır; 300 km. (L)

DESAGULİERS (Jean Théophile), fransız fizikçisi (La Rochelle 1683 - Londra 1744). Bir protestan papazının oğlu; Nantes fermanının yürürlükten kaldırılması sırasında İngiltere'ye götürüldü ve Oxford'a profesör oldu (1710). Fizik ve matematik alanında birçok çalışma yaptı: serbest düşüş halindeki cisimler üzerine havanın (1721) ve borulardan akan suyun (1726) direncini; makaralardaki sürtünmeyi (1732), bulutların ve yağmurun oluşumunu (1729) inceledi. Elektrikte kullanılan «iletken» (fr. conducteur) terimini ilk olarak ortaya attı (1742). [L]

DESAİNS (Edouard), fransız fizikçisi (Saint-Quentin 1812-Paris 1865). 1845'te La Provostayc ile birlikte buzun ergime ısısını ve özgül ısısını ölçtü; fosforun ergimesini ve kılcal olayları inceledi. (L)

DESÂİS çoğl. i. (ar. *desise,* hile'den *desāis*). *Esk.* Hileler, oyunlar: *Kız, tâife-i nisâya mahsus bilcümle desâis ve hile ile mücehhez* (H. E. Adıvar). || *Desâis-i şeytâniye,* şeytanca hileler (M)

DESAİX (Louis Charles Antoine DES AİX —denir), **Veygoux** şövalyesi, fransız generali (Ayat şatosu, Riom yakını 1768 - Marengo 1800). Bretagne piyade alayında teğmen, ihtilâli sevinçle karşıladı, fakat 1792'de kumandanı Broglie ile birlikte kralın görevlerinin geçici olarak geri alınmasını protesto ettiğinden hapsedildi. Carnot tarafından Ren ordusuna gönderildi, orada yiğitliği ve taktik yeteneği ile kendini gösterdi. 1796'da, Moreau kumandasında, Kehl bölgesinde Ren nehri geçidini zorladı ve Avusturyalılara karşı iki ay savundu. Napolyon kendisine Doğu ordusu öncü kumandanlığı görevini verdi, 1 temmuz 1798'de Mısır'a çıktı. Ehramlar savaşına katıldı, sonra Murad Beye karşı gönderildi, onu Sediman'da yendi. Yukarı Mısır'ı aldı ve Nil vâdisinin batısındaki Fayum bölgesini düzene koydu. Bu bölgeyi doğrulukla yönettiğinden Mısırlılar kendisine ÂDİL SULTAN adını taktılar. Bonapart'ın oradan ayrılmasından sonra istemeyerek El Ariş sözleşmesini imzaladı. Fransa'ya dönmek üzere gemiye bindi. Denizde İngilizler tarafından yakalandı, sonra serbest bırakıldı, birinci konsüle İtalya'da yetişti ve Marengo savaşında onun yardımına koştu, tehlikeli bir durumu önledi, zaferi sağladı (14 haziran 1800). Kalbinden vurularak öldü. (L)

DESALEUX (Georges Raymond), fransız generali (Bayonne 1851-Paris 1937). Top yapımı uzmanı; 1907'de general oldu. Silindir sivri kubbe biçimli hafif silâh mermisini ve topçu D (adının baş harfi) obüs mermisini icat etti. (L)

DESÂME veya **DESSÂME** i. (ar. *desāme* veya *dessāme*). *Esk.* Anat. Damarlarla kalpteki kapakçıklara verilen ad || *Dessâme-i maaiye,* onikiparmak bağırsağının ikinci bölümünden ince bağırsakların sonuna kadar bağırsak iç zarında bulunan büklümler.

◆ **Desâmat** veya **dessâmat** çoğl. i. *Esk.* Kapakçıklar. (M)

DE SANCTİS (Francesco), italyan tenkitçisi (Morra İrpina, Avellino 1817-Napoli 1883). 1848 Ayaklanmasına katıldı, Cosenza'da 1850'de tutuklandı ve hapsedildi, 1852'de serbest bırakıldı, Torino'ya sığındı. Orada Dante üzerine dersler verdi (1854-1855). Zürich'te profesörlük yaptı (1856-1859). 1860 Olaylarından sonra milletvekili seçildi; 1878'de ve 1879-1881 arasında millî eğitim bakanı oldu. 1871'den itibaren Napoli üniversitesinde karşılaştırmalı edebiyat profesörlüğü yaptı. Tenkit eserlerinin büyük değeri vardır: *Saggi Critici* (Tenkit Denemeleri) [1866]; *Saggio sul Petrarca* (Petrarca Üstüne Tenkit Denemesi) [1869]; *Nuovi Saggi Critici* (Yeni Tenkit Denemeleri) [1879]; *Storia della Letteratura İtaliana* (İtalyan Edebiyatı Tarihi) [1870-1872, 2 cilt]; *La Letteratura İtaliana nel Secolo XIX* (XIX. yy. İtalyan Edebiyatı) [1897]. Bunlardan başka *İl Viaggio Elettorale* (Seçim Gezisi) [1876], adlı bir kitabı da vardır. Düşüncelerinin gelişmesinde Pusti, Hegel ve özellikle Vico'nun etkisi bulunan De Sanctis, estetik tenkidi, her türlü akademicilikten kurtararak güçlü bir tarihî ve sosyal temele oturtarak yenileştirdi, biçimci taraf tutmalardan kurtararak bağımsızlığa kavuşturdu. Bununla beraber büyük kişilere karşı derin bir hayranlıkla bağlı kaldı. 1945 Sonrası İtalya'sında fikir hayatının canlanmasıyle beraber, eserleri yeniden büyük bir ilgi gördü. (L)

DE SANCTİS (Gaetano), italyan tarihçisi (Roma 1870-ay.y. 1957). Roma üniversitesi yunan tarihi kürsüsünde profesörlük yaparken faşist yönetime bağlılık andı içmediği için görevinden uzaklaştırıldı (1931). 1927'den 1931'e kadar profesörlüğünü yaptığı bu kürsüye 1944'te, hayat kaydıyle tekrar getirildi. 1947-1954 Yılları arasında İtalyan Ansiklopedi enstitüsü başkanlığı yaptı. 1950'de temelli senatör seçildi. Önemli bilimsel eserler yazdı: *Storia dei Greci* (Yunan Tarihi [başlangıcından Sokrates'in ölümüne kadar]) [1939]; *Storia dei Romani* (Romalılar Tarihi) [1907-1953]. Eserlerinde tarihin bütün yardımcı bilimlerinden akılcı bir tutumla yararlandı; siyaset, askerlik, sanat ve kurumlarla ilgili meselelere paralel olarak incelediği sosyal ve iktisadî konulara önem verdi. (L)

DE SANCTİS (Sante), italyan ruh ve sinir hastalıkları uzmanı (Parrano, Rieti 1862-Roma 1935). 1919'da Roma üniversitesinde profesör. İtalya'da psikoloji çalışmalarını deneysel temeller üzerinde geliştiren, çocuk psikiyatrisinin özel meselelerini organik bir

bütün içinde birleştiren ilk hekimlerdendir. Anormaller, geri zekâlılar için okul yurtları meydana getirdi. 1906'da Roma Üniversitesi Psikoloji enstitüsünü kurdu. *I Sogni* (Rüyalar) [1899] adlı eseri S. Freud'unkinden öncedir. Freud, De Sanctis'ten birçok metin aktarmıştır. Eserleri: *L'Educazione Di Deficienti* (Geri Zekâlıların Eğitilmesi) [1915]; *Tratto di Psichiatri Forense* (Adlî Ruhbilim) [1920]; *Trattato di Psicologia Sperimentale* (Deneysel Psikoloji) [1930]. (L)

DE SANTİS (Giuseppe), italyan filim yönetmeni (Fondi 1917). Bir süre sinema tenkitçiliği, senaryoculuk ve asistanlık (özellikle *Ossessione* [Tutku, 1942] için L. Visconti'ye *il Sole Sorge Ancora* [Güneş Yine Doğar, 1946] için A. Vergano'ya) yaptıktan sonra filim yapımcılığına başladı. Yeni gerçekçilik akımının kurucularındandır: *Caccia Tragica* (Feci Av) [1947]; *Acı Pirinç* (Riso Amaro) [1948]; *Zeytinlikler Altında Sükûn Yok* (Non C'e Pace Tra Gli Ulivi) [1950]; *Acı Lokma* (Roma Ore 11) [1952]. Ayrıca şu filimleri de sayılabilir: *Giorni d'Amore* (Aşk Günleri) [1954]; *İnsanlar ve Kurtlar* (Uomini e Lupi) [1956]; *la Strada Lunga un Anno* (Bir Yıllık Yol) [1958]; *İtaliani Brava Gente* (İtalyanlar Yiğit İnsanlardır) [1964]. (L)

DESAPPOİNTEMENT adaları, Tuamotu takımadasının kuzey bölümünde mercan adaları (Fransız Polinezyası). [L]

DESARGUES (Gérard veya Gaspard), fransız matematikçisi ve mühendisi (Lyon 1593-ay.y. 1662). Askerlik mesleğini seçti ve La Rochelle kuşatmasına katıldı. Burada Descartes ile dost oldu. Barıştan sonra kendini geometri incelemelerine verdi. Adıyle anılan bir teoremi vardır. Bu teorem, Pappus teoremini de özel bir durum olarak kapsar. Desargues, teoreminden, pek önemli birçok sonuç çıkarmıştı. Ama yazık ki bunların hiç biri günümüze kadar gelemedi. *Brouillon Projet des Coniques* (Koni Biçimindeki Şekillerle İlgili Tasarı Taslağı) adını taşıyan ve araştırmalarını not ettiği derlemesi kayıptır. Bu tasarılar Pascal ile Fermat'nın ilgisini çekmişti. «Uzayda veya aynı düzlem üzerinde bulunan iki üçgenin tepeleri, ikişer ikişer, aynı noktaya doğru giden üç doğru çizgi üzerinde bulunursa, bu üçgenlerin kenarları, ikişer ikişer, bir doğru çizgi üzerindeki üç noktada birleşir; bunun tersi de doğrudur» önerisi de Desargues'ındır. Desargues'ın bu teoremini, general Poncelet, benzer şekiller konusundaki teoremine temel olarak aldı. Desargues, ayrıca, perspektif, taşların kesiti ve geometri konusundaki eserleri gibi kaybolan çeşitli eserler yayımlamıştı. (L)

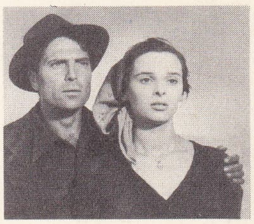

DE SANTİS
«Kanlı Paskalya»dan bir sahne
Raf Vallone ve Lucia Bose

Marceline DESBORDES-VALMORE
Martin Drolling'in eseri
özel koleksiyon

DESARİ i. Leng. Bk. BAGRİ.

DESARNOD (Auguste Joseph), fransız asıllı ressam ve desinatör (1788-Petersburg 1840). Paris'te Gros'nun öğrencisi oldu. Subay olduktan sonra 1812'de Rusya'da esir düştü ve orada kaldı. Askerlik konularını işleyen resimler yaptı; desenleri ve ofort tekniğiyle yaptığı eserleri de vardır. Tabloları arasında şunlar sayılabilir: *Borodino Savaşı* (Kış Sarayı, Leningrad); *Ormanda Yıkanan Peri Kızları* (Helsingfors müzesi). [L]

DESARZENS (Victor), isviçreli orkestra yöneticisi (Château-d'Oex 1908). Başlıca öğretmenleri Henri Gagnebin, A. Dénéréaz ve büyük alman orkestra yöneticisi Franz von Hoesslin'dir. Ernest Ansermet'nin yönettiği Suisse Romande orkestrasında keman çaldı, sonra Lozan Oda orkestrasını kurdu (1943). Bugün bu topluluğu ve aralıklarla Winterthur orkestrasını yönetiyor. Hem eski şaheserleri gün ışığına çıkarmak (Adam de la Halle, Machaut, Dufay, Philippe de Vitry, Gabrieli, M.-A. Charpentier, Clérambault, Rameau), hem de çağdaş müziği tanıtmak için olağanüstü çaba gösterdi. (L)

DESÂTİR çoğl. i. (fars. *destūr*, ar. *düstūr*, hüküm'den *desâtîr*). *Esk.* Düsturlar, hükümler. (M)

Desâtir veya **Desâtir-i Âsumanî,** XVI. yy. da Hindistan hükümdarı Ekber Şah zamanında, Azer Keyvan adında birinin hazırladığı ve eski iran peygamberlerinden Sasan V'in olduğu iddia edilen uydurma din kitabı. Azer Keyvan, bu kitabı, Sasanîler çağından kalmış gibi gösterdi ve onu çevirip açıkladığını ileri sürdü. Uydurduğu birçok kelime Sasanîler çağından kalma sanılarak dilciler tarafından kullanıldı. Öz Farsça olduğu kabul edilerek Kaçar çağının ünlü şairleri, Edib-ül-Memalik, Şeybânî v.d. nin şiirlerine de giren bu uydurma kelimelerin birçoğu bugünkü fars dilinde de kullanılmaktadır.(M)

DESAUGİERS (Marc Antoine), fransız bestecisi (Sréjus 1742-Paris 1793). *Florine* (1780). *Bergamo'lu İkizler* (1783). *Meraklı Genç Dul* (1788) adlı sahne eserleri ve konusu Kutsal Kitap'tan aktarılmış *Bastille'in Zaptı* (1790) adlı bir oratoryo yazdı. Ayrıca, bir motet, bir senfoni, bir kantat (*Buffon*, 1784), bir *Requiem* (1786), aryalar, romanslar ve noel şarkıları besteledi. (L)

DES BARRES (Joseph Frederick WALLET), ingiliz askeri ve hidrografyacısı (İsviçre 1722-Halifax, Nova Scotia 1824). 1756'da Amerika'ya gitti, yavaş yavaş Kanada'yı ele geçiren orduya katıldı. Louisbourg alınır alınmaz (1758) Saint Laurent'in hidrografya haritasını yaptı. Québec istihkâmlarının yapımını yönetti, sonra 1763-1773 arasında Nova Scotia kıyılarının ve İngiltere'ye karşı ayaklanan New England kolonilerinin hidrografyasını inceledi. Sonuçları *The Atlantic Neptune* (Atlas Okyanusu Neptün'ü) [1777] adı altında yayımladı. 1784'te hükûmet Des Barres'i Cap Breton adası valiliğine, 1804'te Prince Edward adası valilik ve kumandanlığına atadı. Kaptan Cook'un denizcilik öğretmeni oldu. (L)

DESBORDES-VALMORE (Marceline DESBORDES), fransız kadın yazarı (Douai 1786-Paris 1859). Hayatını kazanmak için tiyatroda çalıştı. Opera-comique'te (1805) ve Odéon'da (1813) sahneye çıktı. Bu sırada H. de Latouche'a âşık oldu; onun kendisini terketmesinden sonra pek başarılı bir oyuncu olmayan ve Valmore adıyle tanınan Lanchantin ile evlendi. Kızları İnès ve Ondine arka arkaya öldü. Marceline, kendisini koruyan Mademoiselle Mars ile Madame de Recamier'yi kaybettikten sonra yalnızlık içinde öldü. *Elegies et Romances* (Yakarışlar ve Romanslar) [1819], *Elegies et Poesies Nouvelles* (Yakarışlar ve Yeni Şiirler) [1825], *Les Pleurs* (Gözyaşları) [1833], *Pauvres Fleurs* (Zavallı Çiçekler) [1839], *Bouquets et Prières* (Çiçek Demetleri ve Dualar) [1843] adlı şiirlerinde akıcı bir güzellikle, özentisiz, içten duyguları en çok da iki kızına olan sevgisini dile getirdi. Marceline Desbordes-Valmore'un şiirlerindeki duygusallığın ve şiir dilinin niteliği Verlaine'i andırır. (L)

DESBOROUGH (John), ingiliz askeri ve siyaset adamı (Eltisley, Cambridgeshire 1608-Hackney 1680), Cromwell'in kayın biraderi. Parlamento ordusu generallerinden, Charles I'in iki yüzlülüğünü anlayınca, aşırı kanada katıldı. Cromwell hükûmeti zamanında önemli mevkilerde bulundu. Parlamentonun kötü niyetlerine karşı, ordunun haklı isteklerini açıkça destekledi, böylece Richard Cromwell'in yetkilerinde kısıtlama yapılmasına yol açtı. (L)

DESBOUTİN (Marcelin), fransız ressamı, gravürcüsü ve oyun yazarı (Cérilly 1823-Nice 1902). Üçü Comédie-Française'de oynanan tarihî piyesler yazdı; özellikle gravürleriyle kendini gösterdi. Ofort yerine iğne kazısını ilk kullananlardan biridir. Kendisi gibi Thomas Couture'un öğrencisi olan Manet'nin ve Zola'nın da portrelerini yaptı. En ilgi çekici eseri *Pipolu Adam* (1879) adıyle tanınan kendi portresidir. (L)

DESCAMİSADOS i. («gömleksiz, berduş, dilenci» anlamında isp. k.). 1820 İhtilâlini yapan ispanyol liberalleri için muhafazakârlar tarafından kullanılan terim. ‖ General Peron'un Arjantin cumhuriyetinde kurduğu rejimde (1943-1955), Peron taraftarlarına verilen ad. (L)

DESCAMPS (Edouard, baron), belçikalı hukukçu ve siyaset adamı (Beloeil 1847-Brüksel 1933). Louvain Katolik üniversitesi profesörü (1872-1881), 1892'de senatör, Belçika krallık akademisi üyesi, Belçika'nın siyasî hayatında önemli rol oynadı. Başlıca eserleri: *l'Action du Christianisme Dans la Science et Dans les Lois* (Bilimde ve Kanunlarda Hıristiyanlığın Etkisi) [1881]; *les Harmonies du Droit Naturel et du Droit Chrétien* (Tabiî Hukuk ile Hıristiyan Hukuku Arasındaki Uyum) [1881]; *Essais de Philosophie Juridique Selon Saint Thomas d'Aquin* (Aquino'lu Aziz Tommaso'nun Hukuk Felsefesi Üstüne Denemeler) [1888]; *La Part de la Belgique Dans le Mouvement Africain* (Afrika Hareketinde Belçika'nın Payı) [1889]. (L)

DESCAMPS (Jean-Baptiste), fransız ressamı ve sanat yazarı (Dunkerque 1708-Rouen 1791). Amcası Coypel, sonra Largillière'in öğrencisi; Rouen'da (1740) parasız bir resim ve desen okulu kurdu, 1764'te Krallık akademisine girdi. Eserleri: *Voyage Pittoresque de la Flandre et du Brabant* (Flandr ve Brabant'ın Görülmeğe Değer Yerlerinde Bir Gezi) [1739]; *Utilité des Ecoles Gratuites de Dessin* (Parasız Resim Okullarının Faydaları) [1767]. Daha çok *Vie des Peintres Flamands, Allemands et Hollandais* (Flaman, Alman ve Hollandalı Ressamların Hayatları) [1753-1763] adlı eseriyle ün sağladı. (L)

DESCARTES, Cezayir'de (Oran idare bölgesi, Sidi-Bel-Abbès idare çevresi) komün. Sidi - Bel - Abbès'nin güneybatısında; 3 584 nüf. (L)

DESCARTES (René), fransız filozof ve matematikçisi (La Haye, Touraine 1596 - Stockholm 1650). Zengin bir burjuva ailesindendi. Cizvitlerin yönettiği La Gleche kolejinde okudu (1604-1612). Uzun süre meslek seçmede kararsız kaldı: askerliği denedi, kibar çevrelerinde dolaştı, bazen de köşesine çekilerek felsefeyle uğraştı. Gönüllü olarak 1617'de Moritz von Nassau'nun, 1619'da Bavyera seçicisinin, 1621'de de Bucquoy kontunun ordusuna girdi. Macaristan, Almanya, Polonya, Hollanda, İsviçre ve İtalya'yı dolaştı; zaman zaman Paris'e döndü veya Rennes'e ailesinin yanına gitti. 1628'de La Rochelle kuşatmasında bulundu. 1629'da Hollanda'ya gitti ve orada 20 yıl kaldı: Amsterdam, Leiden, Endegeest ve özellikle Alkmaar yakınında Egmond'da yaşadı. Bu arada bir defa Danimarka'ya, 3 defa da Fransa'ya gitti. Descartes'a büyük hayranlık duyan İsveç kraliçesi Kristina eylül 1649'da onu Stockholm'e çağırdı. Descartes 11 şubat 1650'de burada zatürreeden öldü. Başlıca eserleri: *Compendium Musicae* (Müziğin Özü) [1618]; *Aklın İdaresi için Kurallar* (Regulae ad Directionem İngenii) [1628]; *Traite du Monde ou de la Lumière* (Dünya veya Işık Üstüne İnceleme Kitabı) [1633] adlı eserin bir bölümü olan *Traité de l'Homme* (İnsan Üstüne İnceleme Kitabı); *Dioptrique* (Işık Kırılması). *Météores* (Göktaşları); *Géometrie* (Discours de la Méthode) [1637]; önce latince (1641), sonra da Luynes dükünün çevirisiyle fransızca basılan (1647) *Metafizik Düşünceler* (Méditations Métaphysiques); rahip Picot tarafından fransızcaya çevrilen *Principia Philosophiae* (Felsefenin İlkeleri) [1644]; *Les Passions de l'Ame* (Ruhun Tutkuları) [1649]; çağının ünlü bilgin, filozof ve ilâhiyatçılarına yazdığı sayısız *Mektuplar*. İkicilik*in (*düalizm*) ve çelişkilerin pek belirgin olduğu Descartes'ın felsefesi aynı zamanda metafizik ve bilimsel, idealist ve maddecidir; hem Ortaçağın damgasını taşır, hem de moderndir.

1. Descartes metafizik bakımdan idealisttir, metodik bir şüpheden yola çıkar. Bu metot, yanılgı ve önyargıları önlemek, eleme yoluyle şüphe edilemez bir gerçeğe ulaşmak için, her şeyden şüphe etmeğe dayanır. Descartes, bu yolla şüphe ettiğinden şüphe edemeyeceği gerçeğine varır. Oysa ona göre, «şüphe etmek düşünmektir». Şu halde düşündüğünden şüphe edemez. Düşüncesinin varlığı ona ilk gerçek olarak görünür; bundan hareket ederek «düşüncenin ne olduğunu öğrenmek, bedenini tanımaktan daha kolaydır» sonucuna varır. Bu, idealist, ruhçu ve hattâ geçici olarak «solipsist» bir tutumdur. Descartes, kendinin düşünen varlık olmasından hareket ederek kusursuz bir varlık fikrine varır ve bu varlığın (Tanrı) var olduğu sonucunu çıkarır; bunu ontolojik tanıtla, tanıtı da mükemmellik kavramı ile ispatlar. Daha sonra, Tanrı'nın bizi kandırmak istemeyeceği düşüncesinden hareket eden Descartes, bu tanrısal doğruluk sayesinde dış dünyanın ve özellikle kendi vücudunun var olduğu sonucuna varıyor. Bu metafizik tutum sonradan Berkeley'in de benimsediği tamamıyle idealist bir tutumdur (ruhun maddeye göre önceli-

Foto. Lux, Bulloz (LAROUSSE)

ği, «var olmak, algılanmak demektir» fikri).

2. Bununla birlikte, Descartes'ın hareket noktasındaki şüphe, sadece metodik bir şüpheydi. Berkeley'in «maddesizcilik»i gibi dış dünyayı kesin olarak reddetmiyordu. Ona göre, çok dolaylı yoldan da olsa, ispatlandı mı, dış dünyanın varlığı, «düşünüyorum»un varlığı kadar kesinlik kazanır. Descartes geçici idealizminden ayrılır ayrılmaz gerçekçiliğe (yani kendi düşüncesinin dışında bir şeylerin var olduğu düşüncesine) varır. Bu gerçekçilik ikicildir; çünkü, varlığı iki cevherden oluşmuş kabul eder: ruh ile madde (veya düşünce ile uzam; veya ruh ile beden); yani yarı maddeci, yarı ruhçudur. Maddî cevherle, yani bedenle ilgili şeylerin tamamen maddî, hattâ mekanik bir yoldan açıklanabileceği düşüncesi buradan gelir: bedenimiz, bütün hayvanlardaki gibi, bir «hayvan-makine», ustaca yapılmış bir çeşit otomattır; onun canlılığı ruhun varlığına bağlı değildir. Bu noktada Descartes Leukippos ve Demokritos tarzında mekanist maddecidir. Her türlü metafizik postulat'tan sıyrılmış olan modern bilimin temelleri işte bu cüretli görüşe dayanır. Madde, Descartes fiziğinde tek cevher, ve hareket, tek varolma tarzı ve tek açıklama kaynağı olacaktır. Descartes felsefesinin bu iki yönü, onun ardından gidenlerin neden ikiye ayrıldığını açıklar: onun yolunda gidenlerden bazıları idealizmini ve spiritualizmini (Malebranche, Maine de Biran, Bergson, Husserl), bazıları da maddeciliğini (Diderot, Helvétius, Marx) benimsedi. Hiçbir filozof Descartes kadar çeşitli yollardan yorumlanamamıştır. Descartes'taki bu birkaç anlama çekilebilirlik ve derin çelişme, Ortaçağ düşüncesiyle modern çağ düşüncesinin kavşak noktasında olan dönemin özelliğini yansıtır.

Descartes, filozof olarak ne kadar büyükse, bilgin olarak da o kadar büyüktür. Bilgin olarak Descartes, cebir işaretlerini basitleştirdi, analitik geometriyi icat etti, fizik ve biyolojik gerekirciliği ortaya attı, fizyolojik psikolojinin öncülüğünü yaptı. Bununla birlikte birçok noktayı aydınlatamadı; çünkü, ruh ve bedeni, kökten ayrı iki varlık kabul etmişti. Bu ikicilik ise ruhun beden üzerindeki etkisini açıklamaktan uzaktı. Descartes, gerek *Metot Üzerine Konuşma* adlı eserinde açıkladığı metodu ile (analiz ve sentez, metotlu ve yapıcı şüphe) gerek ilim üzerine ileri sürdüğü ve sonradan doğrulanan düşünceler ile (anlıkçılık [entellektüalizm], pratiğin verimine, bizleri tabiatın hâkimi yapacak olan ilmin sonsuz ilerlemesine karşı beslediği inanç) modern bir bilim adamı niteliğini hak etmiştir.

Descartes'ın ahlâk'ı, bir yandan, davranışlarını doğru temellere dayatıncaya kadar benimsenen bir çeşit oportünizm ile yumuşamış, Stoa'cılığa kaçan geçici bir ahlâk, bir yandan da son şeklini bulmuş, kesin bir ahlâk tasarısını içerir. Bu kesin ahlâk, doğru bir yargıya ve onun gerektirdiği hürriyete dayanmaktadır: «iyi yapmak için, iyi düşünmek elverir.»

— İkonogr. Descartes'ın en iyi portresi Louvre'dadır; bunun, Frans Hals'in kaybolan orijinal bir tablosunun kopyası olduğu sanılmaktadır: bir başka portresi Sébastien Bourdon'un fırçasından çıkmıştır. G. Guérin'in bir kabartmasıyle süslü olan Descartes'ın mezarı (Sainte-Geneviève kilisesi, Paris) yalnız gravürleri bakımından değer taşır; Ama J. T. Sergel tarafından yapılmış olan (Stockholm'de Adolf-Frederik kilisesinde) güzel bir heykeli vardır; ayrıca, Pajou tarafından yapılan (İnstitut binası) heykeli de sayılmağa değer. (L)

DESCARTES'ÇILIK [Dekart'çılık] i. Descartes'ın ve ondan yana olanların felsefesi.

— ANSİKL. Descartes'çı felsefe Fransa'da kısa zamanda büyük başarı kazandı. Luynes dükü, *Metafizik Düşünceler*'i (Meditationes) fransızcaya çevirdi. Rohault ve Sylvain Régis, Descartes doktrinini açıklamak için çeşitli konferanslar verdiler. Bu konferanslar büyük ilgi gördü. L'Oratoire (Bérulle, Malebranche, Poisson) ve Port - Royal (Arnaud, Nicole) ileri sürülen yeni ilkeleri kabul ettiler. Géraud de Cordemoy ve Louis de La Forge da bu yeni felsefenin ilkelerini benimsediler. Başlangıçta kesin tavır almamış olan cizvitler, eski öğrencilerinin felsefe görüşlerine yavaş yavaş karşı çıkmağa başladılar. Onların etkisinde kalarak, Papalık, Descartes felsefesini mahkûm etti (1663). Sorbonne'un baş vurması üzerine, Kral konseyi, Fransa'da Descartes'çılığın öğretilmesini yasakladı. Ne var ki, bu felsefe, edebiyatın tümü üzerinde derin bir etki yapmağa başlamış ve Molière ile Boileau gibi yazarlar tarafından özellikle savunulmağa başlanmıştı. Descartes felsefesi, Hollanda'da da büyük başarı kazandı. Lipstorp, de Raey, Heerebord, Guelincx, Wittich ve özellikle Spinoza üzerinde derin etkiler bıraktı.

Almanya'da, Luther'cilerden çok reformcular tarafından benimsendi. Clauberg ve Bekker, bu ülkede, Descartes felsefesinin savunucuları oldular. İngiltere'de özellikle Hobbes üzerinde Descartes'çılığın etkisi görüldü. Ama Locke, Newton ve Berkeley, bu felsefeyi tenkit ettiler. İtalya'da ise, Descartes felsefesini Fardella savundu.

XVIII. yy.dan itibaren Descartes felsefesinin birbirine karşıt iki yorumu ortaya çıktı. Bu yorumlardan biri *idealist* ve spiritüalist (ruhçu) idi. Nitekim XVII. yy.da, Descartes'in takipçilerinden birçoğu, özellikle Malebranche ve La Forge, bu yorumu benimsemişlerdi. Locke ve Newton'un etkisinde kalan Voltaire, bu yoruma karşı çıktı. Ama aynı felsefe, bir *akılcı maddecilik ve mekanizm* olarak da yorumlandı. Nitekim, XVIII. yy.ın büyük fransız maddeci filozofları, Descartes felsefesini bu açıdan ele alarak benimsiyorlardı. Bunlar arasında, Leroy, La Mettrie, Cabanis, Diderot, d'Alembert, Helvétius ve d'Holbach'ı saymak gerekir. Descartes felsefesi, bir *metafizik gerçekçilik* olması açısından, Condillac, Hume ve Kant tarafından da tenkit edildi. Descartes felsefesinin XIX. ve XX. yüzyıllar boyunca da, çeşitli yorumlara konu olması, bu öğretinin zenginliğinden ve derinliğinden ileri gelen bir özelliktir. Bu öğreti hem bilimsel düşünceye hem de modern metafizik akımlara kaynaklık etmiştir. Descartes'ın düşüncesini ve özellikle metodunu benimsemeyen pek az filozof vardır. Descartes'ın «cogito»su çeşitli tartışmalara konu olmuş; idealizmi, gerçekçiliği, mekanizmi, akılcılığı ve dünya sistemi hakkında, yüzyıllar boyunca felsefî düşünceler ileri sürülmüştür.

◆ **Descartes'çı** sıf. ve i. Descartes'çılıkla ilgili [kimse]. (L)

Descartes kanunları. Opt. Kırılma ve yansıma olaylarının temel kanunları, bu kanunlar kısaca şöyle ifade edilebilir:

gelen, yansıyan, kırılan ışın ve gelme noktasındaki normal doğrusu aynı düzlemde bulunur;

yansıyan ışın, gelen ışının normale göre simetriğidir;

i gelme açıları ile r kırılma açısı arasında şu bağıntı vardır:

$$\sin i = n \sin r.$$

Burada n, ikinci maddenin birinciye oranla kırılma indisidir. (→ Bibliyo.) [L]

DESCAVES (Lucien), fransız yazarı (Paris 1861-ay.y. 1949). Uzun süre gazetelerde yazılar yayımladı. Natüralist akım etkisindeki romanlarında keskin ve acı gözlemleriyle dikkati çekti. *Le Calvaire d'Héloïse Padajou* (Héloïse Padajou'nun Çilesi) [1822], *Une Vieille Rate* (Cadı Karı) [1883], *la Teigne* (Güve) [1885] ve *La Caserne* (Kışla) [1887] adlı eserlerinden sonra askerlik hayatını konu alan *Sous - Offs* (Assubaylar) [1889] adlı kitabını yayımladı. Bu son eseri yüzünden orduya hakaret ettiği ve ahlâka saştığı gerekçesiyle hakkında soruşturma açıldıysa da beraat etti (1890). Daha sonra *les Emmurés* (Duvara Gömülenler) [1894], *Soupes* (Çorbalar) [1898], *Philénon* (1913), *l'Hirondelle Sous le Toit* (Saçaktaki Kırlangıç) [1924], *Regarde Autour de Toi* (Etrafına Bak) [1930] adlı kitapları yazdı. (L)

DESCEMENT (Jean), fransız hekimi (Paris 1732-Saint Denis 1810). Özellikle kendi adını taşıyan ve gözün saydam tabakasının (kornea) iç yüzünü örten zarı bulmasıyle tanınır. (L)

DESCHAMPS (Antoine DESCHAMPS DE SAINT - AMAND, **Antony** veya **Antoni** denir), fransız şairi (Paris 1800-ay.y. 1869). Emile Dechamps de Saint-Amand'ın kardeşi. 1829'da Romantik akıma katıldı, *İlâhî Komedya*'yı (Divina Comedia) manzum olarak çevirdi (1829), bugün bile ilgi çeken *Etudes sur l'Italie*'yi (İtalya Üstüne İncelemeler) [1834] yayımladı. Bir zihin hastalığına yakalanarak öldü. (L)

DESCHAMPS (Auguste Hippolyte), fransız iktisatçısı (Henrichemont, Cher 1863-ay.y. 1935). Lille ve Paris üniversitesinde profesörlük yaptı; özellikle iktisadî doktrinler tarihi okuttu. A. Dubois ile birlikte *Revue d'Histoire Des Doctrines Economiques*'i (İktisadî Doktrinler Tarihi Dergisi) [1908] çıkardı; bu derginin adı 1913'te değiştirildi: *Revue d'Histoire Economique et Sociale* (İktisat ve Toplum Tarihi Dergisi). [L]

DESCHAMPS (Emile DESCHAMPS DE SAINT-AMAND, **Emile** — denir), fransız şairi. (Bourges 1791-Versailles 1871). Kardeşi Antony ile birlikte, klasik niteliklerinin bir kısmını koruyan romantizmin temsilcilerindendir. 1823 Haziranında V. Hugo, Guiraud, Soumet ile işbirliği yaparak *la Muse Française*'i kurdu; bu dergide şiir ve hikâyelerinden başka *Genç Bir Ahlâkçı* diye imzaladığı makalelerini yayımladı. 1828'de *Etudes Françaises et Etrangères* (Fransız ve Yabancı Eserler Üstüne İncelemeler) başlığı altında çevirilerin (Goethe ve Schiller'in şiirleri, İskoçya baladları, ispanyol romansları) yer aldığı bir derleme yayımladı; bu kitapla Fransa'da ilgi duyulan yabancı edebiyat biçimlerinden birkaçının yerleşmesine yardım etti. Bu incelemelerin önsözü romantizm akımının en anlamlı bildirileri arasında sayılır. Daha sonra sürekli olarak tercümeler yayımladı: *Macbeth; Romeo* ve *Juliet* (1844); opera güfteleri, günlük konuları işleyen şiirler. Gerçek tabiatı sevimli ve nükteli bir Epikuros'çuluktur; romantizmden çok burjuva özentilerinin bir temsilcisi oldu. (L)

DESCHAMPS (Eustache), fransız şairi (Vertus, Champagne 1346'ya doğr.-öl. 1406'ya doğr.). Öğrenimini Orléans'da yaptıktan sonra Charles V devrinde siyasî temsilcilikle bütün Avrupa'yı dolaştı. Fransa'ya dönünce Charles VI ve Louis d'Orléans'ın hizmetine girdi; onların yanında savaştı, 1373'ten sonra Senlis adalet görevlisi, daha sonra Champagne ve Brie'de suişleri ve orman müdürü olarak çalıştı. İki yüz kadar rondo ve binden fazla baladdan meydana ge-

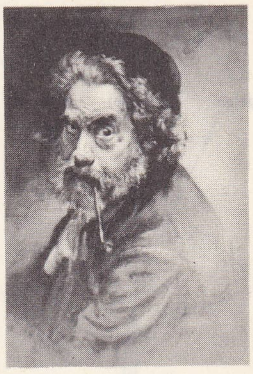

Marcelin DESBOUTIN
kendi portresi
Louvre müzesi, Paris

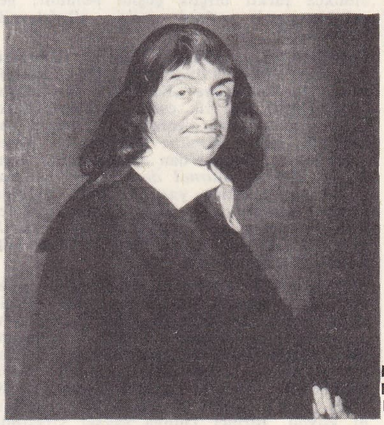

DESCARTES
Frans Hals'ın eseri
Louvre müzesi, Paris

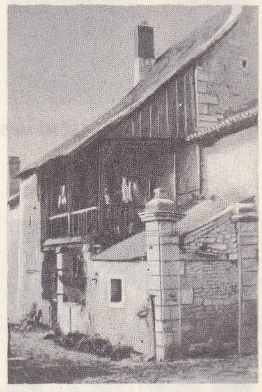

«le Perron»
DESCARTES'ın
Poitou'daki evi

isveçli Christine'in
DESCARTES'ı kabulü
Dumenil'in eseri
Versailles şatosu, Paris

len büyük bir eser bıraktı. Zamanın kötülüklerinden coşkuyle ve hırçınlıkla yakınan, bütün konulara değinen şiirleri arasında, baladlarına kattığı ahlâkî veya açık saçık unsurlar, ölümlerinden sonra Bertrand du Guesclin ve Guillaume de Machaut'ya yazdığı övgüler dikkati çeker. Teknik bakımdan usta olan iğneleyici şiirlerinde yüceliğe pek az ulaşır. 1392'de şiir sanatı üzerine mensur bir eser yazdı: *Art de Ditier* (Yazma Sanatı), *Miroir de Mariage* (Evlenmenin Aynası) adlı eserini bitiremeden öldü; bu eser evlenme konusundaki aykırı görüşleri toplayan uzun bir derlemedir. (L)

DESCHAMPS (Paul), fransız arkeologu (Paris 1888). Ecole des Chartes'ta arşivci, paleograf ve sekreter, Ecole du Louvre'da öğretmen olarak çalıştı. Sonradan müdürü olduğu Fransız Anıtları Millî müzesinde duvar resimleri bölümünü kurdu. 1927-1936 Arasında Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün'de görev aldı. Roman üslûbunda fransız heykelciliği (1931) ve Haçlı seferlerinde askerî mimarî ile ilgili kitaplar yazdı: *les Châteaux des Croisés en Terre Sainte* (Kutsal Topraklar'da Haçlı Şatoları) [1934 ve 1939]; *la Peinture Murale en France, Haut Moyen Age et Epoque Romane* (Ortaçağda ve Roman Çağında, Fransa'da Duvar Resimciliği) [M. Thibout ile, 1951]. (L)

DESCHAMPSİA i. Otsu bitki. Birbirinden oldukça farklı birçok çeşidi bulunur; genellikle nemli yerlerde yetişir. (Buğdaygillerden.) [L]

DESCHANEL (Emile, fransız profesörü ve yazarı (Paris 1819-ay. y. 1904). *Catholicisme et Socialisme* (Katoliklik ve Sosyalizm) [1850] adlı ilk eseri Sorbonne'daki öğretim görevinden alınmasına yol açtı. Tutuklandı, sonra sürgüne gönderildi, genel aftan sonra Belçika'dan memleketine döndü ve 1859'da *Journal des Débats* ve *National* gazetelerinde yazılar yazdı. 1876'da *Collège de France*'ta çağdaş edebiyat profesörlüğüne getirildi. *Romantisme des Classiques* (Klasiklerin Romantikliği) [1882] adlı birçok konferans verdi. (L)

DESCHANEL (Paul), fransız siyaset adamı (Schaerbecck-lès-Bruxelles 1855 - Paris 1922). Emile Deschanel'in oğlu. Cumhuriyetçi olduğu için sürgün edilmiş bir ailedendir. 1855'te Eure-et-Loire milletvekili olarak siyaset hayatına atıldı, sürekli olarak seçildi Millet meclisi başkanlığı yaptı (1848-1902). 1913'te Cumhurbaşkanlığına adaylığını koydu. Birinci Dünya savaşı sırasında Roma ile yeniden diplomatik ilişkiler kurulmasını istediği için ve başka siyasî nedenlerle Millî blok'un (Block National) çoğunluğu tarafından Clemenceau'ya karşı cumhurbaşkanı seçildi (1920); fakat sağlık durumu, birkaç ay sonra görevini bırakmasına sebep oldu (21 eylül 1920). [L]

DESCHWANDEN (Melchior Paul VON), isviçre'li kilise ressamı (Stans 1811-ay.y. 1881). Nazarenlerin etkisinde kaldı ve bu türde, çok tutulan Meryem tabloları ve konuları dinden alınmış resimler yaptı. (L)

Desclée De Brouwer, 1883'te kurulmuş olan ve Paris'te şubesi bulunan belçika yayınevi. Katolik eğilimli ilâhiyat, felsefe, eğitim ve gençlik kitapları yayımlar. (L)

DES CLOİZEAUX (Alfred Louis Oliver LEGRAND, fransız minoroloji bilgini (Beauvais 1817-Paris 1897), Tabiat bilimleri müzesinde profesör, çeşitli mineraloji konularında, birçok inceleme yazısı yayımladı:

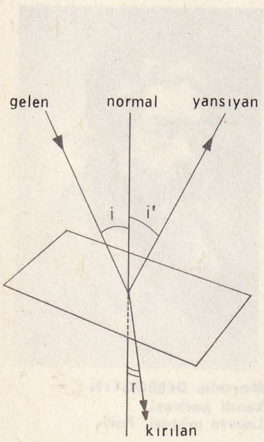

Descartes kanunları

Emile DESCHAMPS

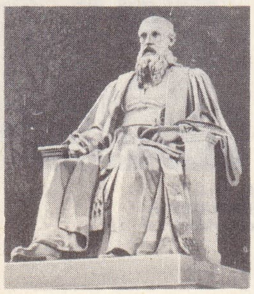
Louis Pierre DESEINE
«Michel de l'Hospital»
Palais-Bourbon, Paris

Eustache DESCHAMPS
kitabını Charles VI'ya
takdim ediyor
XIV. yy. minyatürü

«Eleştiri-Şiir»
Chirico'nun deseni, 1928

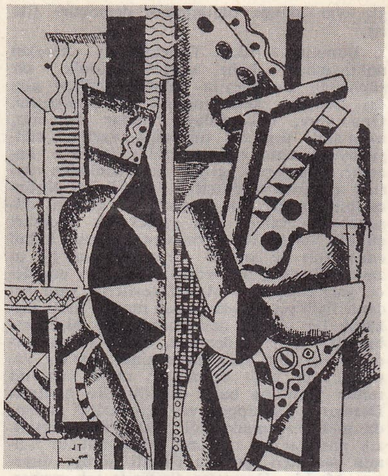
Fernand Leger'nin
Nord-Sud dergisi için yaptığı desen

Abidin Dino
«Türk Masalları» için desen

«Öfke ve Esrar»
Miro'nun deseni, 1954

Foto. X (LAROUSSE) ; MEYDAN

pseudomorphisme (bir mineralin dış biçimi değişmeden başka bir minerale dönüşümü olayı); mikroskobun kullanımı; tabiî ve yapma billûrların optik özellikleri. Ayrıca *Manuel de Minéralogie* (Mineraloji Elkitabı) [1862] adlı bir eser yazdı. (L)

DESCLOİZİT i. (*Des Cloizeaux*'nun adından fr. *descloizite*). Miner. Tabiî hidratlı kurşun ve çinko vanadat. Ortorombik halinde siyah veya kahverengi ortorombik küçük billûrlar halinde bulunur. (*Vanadit* ve *psitasinit*, descloizitin birer türüdür.) [L]

DESCLOT veya **DESCLOS** (Bernat), katalonyalı tarihçi. Katalonya tarihini, özellikle Jaime I ve Aragon'lu Pedro III çağını yazdı. Atak Philippe'in Katalonya'yı alışına tanık oldu (1825). [L]

DESCORT i. «Oc» dili lehçelerinde lirik şiir tarzı (XII-XIV. yy.). Bu şiirlerin mısra sayısı hiç bir zaman aynı değildir, vezin ve kafiye de birbirine uymaz. Gerektiğinde dil de değişir ve bunun sonucu olarak kıtalar ahenk bakımından da birbirinden farklı olur. (L)

Desdemona, Shakespeare'in *Othello* adlı oyununun kadın kahramanı. Yumuşak huylu ve dürüst bir kadın olan Desdemona, İago'nun oyununa gelen kocası Othello tarafından kıskançlık yüzünden öldürülür. (L)

Desdén con el Desdén (EL) [Hor Görmek İçin Hor Görmek], 1654'te Morety Cabana'nın, konusunu Lope de Vega'nın *Los Milagros del Desprecio*'sundan (Hor Görme Mucizeleri) aldığı komedi. Barcelona kontunun kızı Diana'ya hem Urgel kontu, hem Foix kontu, hem de Béarn prensi kur yapar. Son ikisi Diana'nın hoşuna gidebilmek için paralarını har vurup harman savururlar. Oysa Diana üçüne de yüz vermez. Bunlardan Carlos daha iyi düşünmekte, horgörüye horgörüyle karşılık vermektedir. Diana, kontun soğukluğunu yenmek ister ve kendi tuzağına düşer. (L)

DESEİNE (Louis Pierre), fransız heykelcisi (Paris 1749-ay.y. 1822). Özellikle, Chantilly şatosu için *Bacchus ile Hebe* adlı heykeli yaptı. Restorasyon devrinde, resmî siparişlerin çoğu ona verildi. Eserleri: *Michel de l'Hospital; D'Aguesseau*'nun heykelleri (Paris-Bourbon); Belloy kardinalinin (Notre-Dame kilisesi, Paris) ve Enghien dükünün mezarı (Vincennes) Saint-Roche kilisesinin alçak kabartmaları v.b. *Notices Historiques sur les Anciennes Académies de Peinture, Sculpture et Architecture* (Eski Resim, Heykel ve Mimarlık Akademileri ile ilgili Tarihî Notlar) [1814] aldı bir eser yayımladı. (L)

DESELEROMETRE i. (fr. *décéléromètre*). Hareket halindeki bir cismin hızını, yavaşlama anında, doğrudan doğruya bir kadran üzerinde gösteren cihaz. (*Eşanl.* HIZÖLÇER). [L]

DESELEROSTAT i. (fr. *décélerostat*). Dy. Bir demiryolu aracı veya bir trenin hız kaybını ölçen ve fren kısımları üzerinde etki yaparak bu kaybın belirli sınırlar içinde kalmasını sağlayan cihaz. Böylece tekerleklerin bloke olması veya katar koşumunun kırılmasından doğan sonuçlar önlenmiş olur. (L)

DESEM i. (ar. *desem*). *Esk.* Yağ. ‖ Pis yağ.

◆ **Desemî** sıf. *Esk.* Yağ gibi. (M)

DESEN i. (ital. *dèsegno*'dan fr. *dessin*). Bir yüzeyin üstünde, nesnelerin renklerini değil de biçimlerini canlandıran resim: *Kara kalem desen. Mürekkepli kalemle yapılmış desen.* ‖ *Renk*'e karşıt olarak, bir resimdeki çizgi ve çevre çizgilerinin tümü: *Desende titizlik.* ‖ Desen yapma sanatı: *Desen dersi almak.* Bk. ANSİKL.

— Tekst. *Desen çıkarma,* kareli desen kâğıdı üstüne bir kumaşın desen armürünü çıkarma işlemi. ‖ *Desen kâğıdı,* kumaş desinatörlerinin, çözgü ve atkı ipliklerinin üstte veya altta oluşuna göre tam durumlarını işaretledikleri ve bu şekilde kumaş örgü desenini tespit ettikleri kareli kâğıt (Bk. DOKUMA). ‖ *Desene dökmek,* kumaş üzerinde görülmesi istenen desenin veya şeklin eğri çizgilerini kareli kâğıt üzerine geçirmek.

— ANSİKL. Uygulanan teknik ne olursa olsun, bütün görsel sanatlar *desen*'e dayanır. Bu fikri gerçekleştirecek sanatçı, ister ressam, gravürcü, heykeltıraş, ister mimar olsun, bir kompozisyonun ya bütününü ya da bir parçasını, en kestirme yoldan bir kâğıda çizmek, eserin son şekli üzerinde çalışmağa girişmeden önce bir hazırlık yapmak ister: bu çeşit çalışmalara *taslak* adının verilmesi bundandır. Desen dediğimiz zaman, gümüş, kurşun veya tahta bir uçla, mürekkebe batırılmış bir fırça ile, sert veya yumuşak bir kalemle çekilmiş bir çizgi topluluğu anlaşılır ve bu kalemle, çoğunlukla zihnimizde, tekrenklilik (ya sadece çevre çizgileri, ya da esere canlılık vermek için ışık ve gölge oyunları) kavramıyle birlikte canlanır. Fakat, şunu da unutmamalıdır ki, paletle tuval arasında fırçası mekik dokuyan ressam, veya çekiç ve kalemiyle bir profilin ana planlarını belirten heykeltıraş da işe desinatör olarak başlar. Öğrencilerine ders verirken Donatello'nun sık sık tekrarladığı bir cümle vardı: «Heykeltıraşlık sanatını size bir tek kelimeyle öğretebilirim: desen yapın.» Testilerine badana (angob) vuran çömlekçi, küçük cam veya taş parçalarını yan yana getiren mozaikçi de her şeyden önce birer desinatördür.

Demek ki desen, bütün görsel sanatların temelidir. Hattâ, denebilir ki, sanat eserinin oluşmasında ta başından sonuna kadar rol oynayan, malzemeyi buyruğu altına alan, tasarlayan, denetleyen, ekleyen ve çıkaran ana işlem odur. Bir eserin geçerliği, dehanın damgasını taşıması veya sıradan bir ürün durumuna düşmesi onun niteliğine bağlıdır. Yağlıboya resmin birçok kimseye daha çekici görünmesi, desen sanatçısının daha gösterişsiz araçlar kullanmasının, duygusallığa fazla önem vermemesinin sanata yabancı olanları ürkütmesindendir. Bunlar desenlere soyut, cansız şeylermiş gibi bakarlar ve sanatçıyı tabiatın sadık bir aynası, bir kopyacısı olarak görmek eğiliminde olduklarından biçimlerin renklerinden sıyrılmış olmasına şaşarlar. Öğrencilere, kömür kalem, estomp*, pergel ve çekül kullanarak alçı heykeli veya bir canlı modeli en küçük ayrıntılarına kadar kâğıda geçirmeyi, bir roma imparatorunun, bir yunan sütun başlığının süs ve ayrıntılarını inceden inceye kopya etmeyi başarmak için öğretilen derslere eskiden *taklit deseni* denirdi. Gerçi bu gibi çalışmalar sanat öğreniminin başında şarttır, fakat desenin (Ingres'in deyimiyle «sanatın dürüstlüğü» olan desenin) yorumcunun kişiliğini hiç bir biçimde yansıtmayan mekanik karşıt bir aktarış tarzı sayılmaması gerekir. Gerçekten, akademilerde öğretilenin aksine, desen yapmanın bir tek tarzı yoktur. Biçimleri, ışığı ve hareketi yansıtan yüzlerce, değişik ve birbirine karşıt tarz vardır. Sileks taşının çelik kalem yerine kulanıldığı mağara çağından beri çeşitli yöntemler bulunmuştur. Zaman zaman biçimlerin yalnız çevre çizgileri çizilmiş, iç kısımları gölgesiz bırakılmış veya gölge eğişiklikleri kâh keskin, kâh çapraz çizgilerle belirtilmiş, ışık ve gölge oyunları yapılmıştır.

Desenin doğuşunu bir masalla anlatmağa kalkışan Eski Yunanlılar, bir genç kızın savaşa giden nişanlısının meşale ışığında duvara vuran profilini çizdiğini düşünmüşlerdi. Fakat, tarihöncesi ressamlarının, o genç kızdan çok daha önce, yalnız çizgiyle kayalara, barınakların duvarlarına geyik ve bizon siluetleri resmettiklerini bilmiyorlardı.

Primitiflerin, Raphaello'nun, Holbein'in, daha sonra Utamaro'nun, Ingres ve Toulouse-Lautrec'in yalnız çizgiye dayanan deseni Leonardo da Vinci'nin, venedikli ressamların, Rembrandt ve Goya'nın bol gölgeli desenlerinden bambaşka bir nitelik taşır. Charles Baudelaire; Ingres, Delacroix, Daumier, Constantin Guys, Jongkind gibi ressamların desenlerini aynı planda görmek, ifade tarzları başkalarına tamamıyle karşıt gibi gelen çağdaşlarına duyduğu hayranlığı açıklamak cesaretini gösterdi. Çağımızda Picasso, buna eş bir ustalıkla, başka başka desen üslûplarını kullanabileceğini kâh Altamira mağaralarından, kâh Kristof Kolomb öncesi amerika eserlerinden, zencilerden Raphaello, Lucas Cranach veya Goya'dan ilham alınabileceğini gösterdi. Desenin büyük ustaları, geçmişteki bir üslûbu doğrudan doğruya aktarmadan dış âlemi yansıtabilecek kendi üslûplarını bulan, ve bize sanat mizaç ve karakterlerinin en saklı yönünü açıklamış olanlardır. Genel olarak, boya ile resim yapmak bir çeşit gizleme, maskeleme olurken, yalan bilmeyen, (söylerse de yalanı hemen anlaşılan) desen sayesinde, her türlü ustalık gösterisini, hattâ beceriksizliğe özenen ustalığı ve kurnazlıkla veya taklitle elde edileni kolaylıkla teşhis edebiliriz.

«Jean Six Pencerede»
Rembrandt
Louvre müzesi, Paris

Eski desenlerin çoğu neden adsız kalmış, sanatçılarının adları bilinememiştir? Çünkü bunları yapanlar için bu desenler bir övünme vesilesi olmaz, kullanıldıktan sonra hemen yırtılan birer araştırma çalışması olarak kalırlardı. Desenlerde ancak XVII. yüzyıldan sonra imza görülür. Koleksiyoncular bugün ilgimizi çeken kâğıt üstüne yapılmış desenlere ancak o çağdan beri önem verdiler.

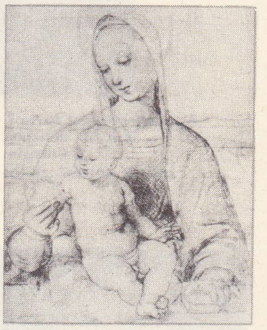

«Meryem ve İsa»
Rafaello
Viyana müzesi

XV. yy.da desen ustaları hâlâ minyatürcülerin ve kuyumcuların etkisinden kurtulamamışlardı. Fouquet ile birlikte, gotik sanatın etkisinden sıyrılmış bir desen ortaya çıktı. Holbein'in portrelerine duyulan ilgi, Valois hanedanının Clouet'yi desteklemesine, ona siparişler vermesine vesile oldu. Clouet'nin bu kendine has üslûbu Fransa'da Nanteuil'den La Tour'a, David'e, Ingres'e, Degas ve Toulouse-Lautrec'e kadar sürdü. XVII. Yüzyılda Rembrandt, yağlıboya tabloları kadar, gerçekle düşü birleştiren ofortları ve desenleri için de birçok istekli buldu. Öte yandan, Rembrandt'ın ardından gelen Watteau, Boucher, Hubert Robert, Fragonard, etkisi altında kaldıkları Raphaello, Leonardo da Vinci, Rubens ve Van Dyck kadar aranmağa başladılar.

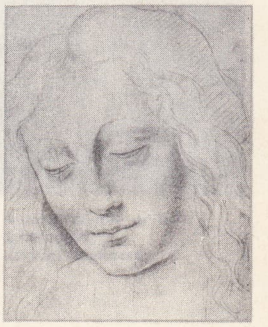

Meryem veya melek
için bir baş denemesi
Leonardo da Vinci
Bonnat müzesi, Bayonne

Zamanla yalnız ifade tarzları değil, araçlar da değişti. Desenleri ancak XIX. yy. da aranmağa başlanan Primitif ressamlarla XV. ve XVI. yy. ustaları genellikle kemik tozu ile hazırlanmış kâğıt üstüne silinmez ve bozulmaz çizgilerini birer gravürcü kesinliği ile gümüş uçlu kalemle çizerlerken, bir süre sonra daha yuvarlak uçlar ve Dürer'in kullandığı füzen kömürler, tebeşir kalemler veya rönesans italyanlarının çok sevdikleri sangin'ler gibi yumuşak araçlar kullanılmağa başlandı. Çini mürekkebine batırılmış kaz tüyü veya kamış kalem, sert çizgileri olduğu kadar ince çizgileri de çok iyi gösteren mükemmel bir araçtı.

«Keman Çalan Küçük
Bir Melek»
Rubens
Louvre müzesi, Paris

Poussin ve Claude Lorrain, Rembrandt gibi, ışığı daha iyi göstermek için taslak desenlerini kurum boyasıyle veya sepya ile süslerlerken, sonraki yüzyılda da, şehvet konusunu işleyen kimi ressamlar, Fouquet devrinde olduğu gibi, ten renklerini daha da belirtmek için, siyah ve beyaza sangin tonlarını da kattılar. Bu arada İtalya'da Guardi, Canaletto, Tiepolo, araya lekeler serpiştirilmiş veya düz renk zemin üstünde kesik çizgilerle çalışma yöntemine bağlı kaldılar. Ingres'in Holbein'e ve Raphaello'ya hayranlığı daha sonraları Corot ve bir ara Degas'nın da yaptığı gibi, gümüş veya kurşun uç kullanılmasına yol açtı. Oysa Goya, Delacroix, Daumier, Millet ve Rousseau ışık-gölge oyunlarının etkisine önem verdikleri için, kömür kalemi, kara kalemi veya mürekkebi seçiyorlardı.

Çelik kalemin, ötekilerin yerini aldığı bir çağda, Rembrandt'a hayranlığı yüzünden, Van Gogh, kamış kaleme, Seurat ve Redon

«Uyuyan Venüs»
Boucher'nin deseni
G. S. akademisi, Paris

Foto. Giraudon, Frankenstein (LAROUSSE)

Apollon galerisi tavanı için bir deneme
Delacroix
Louvre müzesi, Paris

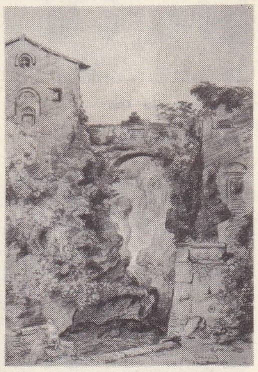

«Tivoli'de Büyük Şelale»
Fragonard
Besançon müzesi

füzen'e ve kurşun kaleme sadık kaldılar. Courbet, Manet ve Boudin ile Jongkind dışında izlenimciler nispeten az desen bırakmış olmalarına karşılık, bütün desen araçlarını kullanan Renoir'da, İngres ve Rubens üslûpları kaynaşır.

Toulouse-Lautrec'te de japon etkileri Watteau'nunkilerle atbaşı gider. Bize daha yakın zamanlarda da, bir Rouault, bir Marquet, bir Picasso, bir Dufy, bir Dunoyer de Segonzac, bir Gromaire siyah-beyazı başlıca anlatım aracı saydılar ve birçok desen çizdiler. Bu çalışma, Delacroix'nın deyimiyle, onların günlük duaları gibi bir şeydi. Eski ressamların modernlere üstünlüklerinden biri, modele bakmaktan kurtulmaları ve ezbere desen çizmelerini sağlayan göz hafızalarını geliştirebilmiş olmalarıdır. XIX. yy. ın en değerli öğretmenlerinden biri olan Lecoc de Boisbaudran öğretim sistemini hafıza üstüne kurmuştu. Ona göre, ezbere çalışan ressam böylelikle en önemli olanı tutar ve gereksiz teferruatı eleyebilir. Oysa böyle bir eleme tabiat ve model karşısında çok daha güçtür. Halk çok titizlik ve emekle yapılan desenleri sevmek, tabiatı olduğu gibi kopya edenleri gerçek ressamlardan üstün tutmak eğilimindedir. Meselâ, tabiatı kopya etmekten ileri gidemeyen bir Meissouier, sağlığında, gerçek ahengi benliğinde bulan bir Delacroix veya Daumier'den daha çok tutulmuştur.

Halkın zevkinde 1900'den bu yana büyük bir gelişme oldu. Manet'nin deyimiyle kesinliğin bir zorunluluk ve bir zarafet, en yüksek sanatın da en az gereçle en çok duygu vermek sanatı olduğu anlaşıldı. Çalışkan öğrencilerin düzgün ama soğuk desenlerinden çok başka olan kısa ve özlü desenleri bir Rembrandt, bir Rubens, bir Van Dyck, bir Goya verebilmiştir. Ama günümüzde çok kere, bir aşırılıktan kurtulup başka bir aşırılığa düşerek, bir desenin sade, ama aynı zamanda da plastik değerden yoksun olabileceği unutuldu. Birtakım ressamların yeter bulduğu rastgele çizilmiş nice karalamalar, daha başlanmadan bitmiş denecek kadar koftur.

◆ **Desenli** sıf. Desenlerle süslü olan.

◆ **Desensiz** sıf. Üzerinde desen bulunmayan. (LM)

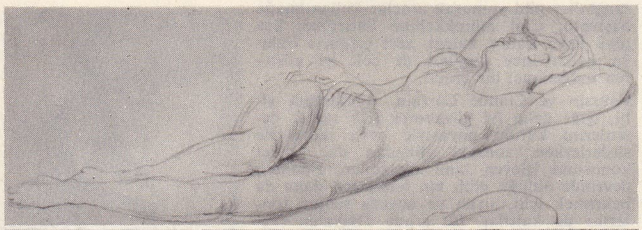

«Yatan Odalık»
İngres
Louvre müzesi, Paris

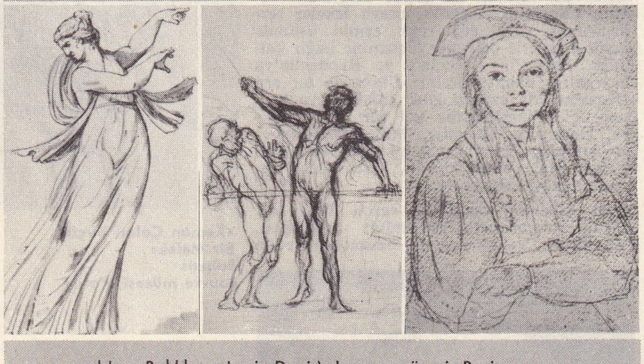

solda, «Bakkha», Louis David, Louvre müzesi, Paris; ortada, «Parad», Daumier, Louvre müzesi, Paris; sağda, «Bereli Küçük Kız», Corot, Lille müzesi

DESENCLOS (Alfred), fransız bestecisi (Le Portel 1912). Öğrenimini Paris konservatuvarında yaptı. 1942'de Roma ödülünü kazandı ve Roubaix konservatuvarı müdürlüğüne atandı (1943-1950). Yaylılar ve piyano için beşlisiyle (1945) isim yaptı. Daha sonraki eserleri: *Senfonik Bölüm* (1945); *Lirik Sunu* (1951); senfoni (1952); koro ve orkestra için *Requiem*. Ayrıca birçok filim müziği de besteledi. Paris konservatuvarı armoni öğretmenidir (1967). [L]

DESENZANO DEL GARDA, İtalya'da komün, Lombardia'da (Brescia ili) Garda gölü kıyısında. 13 000 nüf. Turizm. (L)

«Ağaçlar»
Dunoyer de Segonzac'ın deseni

DESERTAS adaları, Portekiz'e bağlı Madeira takımadalarında ıssız adacıklar. (M)

Deserted Village (THE) [Issız Köy], Goldsmith'in şiiri (1770). Şiirin konusu İrlanda'da, sanatçının babasının papazlık yaptığı Lissoy köyünde geçer. Goldsmith medeniyetin gelişmesiyle tutundukları yerden ayrılmak zorunda kalan bir köylü topluluğunu anlatır. Şair, gençlik hatıralarını yeniden yaşar, çocukluğundan beri tabiatın kendinde uyandırdığı duyguları açıklar. (L)

DESFONTAİNES (René LOUİCHE), fransız botanikçisi (Tremblay, Bretagne 1750-Paris 1833). 1786'da Jardin des Plantes'a (Botanik enstitüsü) profesör oldu. Birçok eser yayımladı. *La Fiore Atlantique* (Atlas Okyanusu Bitki örtüsü) [1798] adlı eserinde Kuzey Afrika ülkelerinde iki yıl süreyle yaptığı bir gezi sırasında topladığı üç yüzden fazla yeni bitkinin tanımını yaptı. *Catalogue des Plantes du Jardin du Roi* (Kralın Bahçesindeki Bitkilerin Katalogu) [1815-1830] adlı kitabı da önemli eserlerinden biridir. (L)

DESFOURNAUX (Edme Etienne BORNE, kont), fransız generali (Vézelay 1767-Paris 1849). 1797'de İngilizleri San Domingo'dan çıkardı ve Guadeloupe valisi oldu. 1801'de Bonaparte'ın Mısır'a gönderdiği takviye birliklerine kumanda ettiği sırada, İngilizlere esir düştü. Amerika'ya dönünce, Toussaint Louverture'ün isyanını bastırdı. İmparatorluğun sonlarında gözden düştüyse de, Louis XVIII tarafından kendisine kontluk payesi verildi. (L)

DES GACHONS (Jacques Stéphane PEYROT, **Jacques** — denir), fransız yazarı (Torcé, Sarthe 1868-Versailles 1945). Oyunlar da yazdı, ama daha çok romanlarıyle tanındı: XIX. yy. ın sonunda taşra hayatını anlattığı *la Maison des Dames Renoir* (Bayan Renoir'ların Evi) [1904]; *le Chemin de Sable* (Kum Yolu) [1910]; *les Patins de Gargantua* (Gargantua'nın Kaydırakları) [1924]; *le Champ et le Jardin de Jacques Peyrot* (Jacques Peyrot'nun Tarla ve Bahçesi) [1932]. *Gens de France au Labeur* (İş Başında Fransızlar) adlı eserinde ilk olarak gençler için bazı büyük kişilerin günlük hayatını anlattı. (L)

DESGREZ (Alexandre), fransız kimyacısı (Bannes 1863-Mennecy 1940). Paris Tıp fakültesinde profesör. Sodyum dioksidi su etkisiyle ayrıştırmayı başardı. Bu tepkime sonradan oksijen üretiminde ve kapalı yerlerdeki havanın temizlenmesinde kullanıldı. Sodyum diokside de *oksilit* adı verildi. Ayrıca, aldehitlerle ketonların sentezi için bir yöntem, karbon oksitle ürenin dojazı için yeni usuller buldu. (L)

Des Grieux, Abbé Prévost'nun *Manon Lescaut* adlı romanının kahramanı. Dayanılmaz bir tutkuyle sevdiği kadını kaybetmemek için her türlü alçalmağa katlanır. (L)

DESHAYES (Gérard Paul), fransız tabiat bilgini (Nancy 1795-Boran, Oise 1875). Fosil kavkılarını inceledi ve Paris Tabiat bilimleri müzesinin yönetici profesörü oldu. Başlıca eserleri: *Description des Coquillages Fossiles des Environs de Paris* (Paris Çevresindeki Fosil Kavkılarının Tasviri) [1824-1839]; *Traité Elémentaire de Conchyliologie* (Kavkı Bilimi Temel Kitabı) [1834-1858]; *Conchyliologie de l'İle de la Réunion* (Réunion Adası Kavkıları) [1863] v.b. Férussac'ın (1838-1851) *Histoire des Mollusques Terrestres et Fluviatiles* (Kara ve Su Yumuşakçaları Tarihi) adlı bitmemiş kitap üzerinde çalıştı ve *les Mollusques Décrits et Figurées d'Aprés la Classification de Georges Cuvier*'yi (Georges Cuvier'nin Sınıflamasına Göre Anlatılan ve Resimlendirilen Yumuşakçalar) yayımladı. (L)

DESHAYES de Courmenin (Louis), fransız diplomatı (öl. Béziers 1632). Louis XIII'ün danışmanı. Görevle Kudüs (1621), Kopenhag (1624) ve Moskova'ya gönderildi. 12 Kasım 1629'da Rusya ile yapılan ticaret antlaşmasını imzaladı. Ortadoğu'ya yaptığı gezi üzerine *Voyage au Levant* (Doğu Gezisi) [1624] adlı ilgi çekici bir kitap yazdı. (L)

DESHOULİÈRES (Antoinette), fransız kadın edebiyatçısı (Paris 1637-ay. y. 1694). Çok bilgili bir kimseydi. Zamanının en iyi edebiyatçılarıyle dostluk kurdu. Daha şiirlerini yayımlamadan Paris'te adını duyurdu. Titiz bir dille yazılmadıkları için şaheserler arasında yer alamayan bu şiirlerde, daha o zamandan, romantik diyebileceğimiz bir hüzün, akla güvensizlik, olay ve nesnelerin geçiciliğine dayanan bir burukluk ve ölüm teması görülür. *Yeniler*den yanaydı. (L)

DESİ— (lat. *decem*, on'dan fr. *déci*), önüne geldiği birimin on'la bölündüğünü gösteren önek (*desigram*, *desimetre* v.b.) [Sembolü *d.*] (L)

DESİ i. (fr. *déci*), İsviçre'de, kahvelerde ve lokantalarda kullanılan hacim ölçüsü. (L)

DESİBEL i. (fr. *décibel*). Bir sesin hafiflemesini gösteren, bel'in onda biri değerinde ölçü birimi. (Bu birim, gürültü, ses hafiflemesi, amplifikatörün yükseltme gücü gibi ses şiddetlerini ölçmek ve kıyaslamakta kullanılır.) [L]

DE SİCA (Vittorio), italyan filim yönetmeni ve oyuncusu (doğ. Sora, Frosinone 1901). Yüksek Ticaret okuluna gitti. 1923'te sahneye çıktı, müzikhollerde oynadı, Tatyana Pavlova Tiyatro kumpanyasında çalıştı. 1928'de *La Companio dei Matti* (Deliler Şirketi) filmiyle sinema oyunculuğuna başladı. Mario Camerini'nin filimlerinde, özellikle *Gli Uomini, che Mascazoni!* (Erkekler Ne Çapkındır!) [1932] ile isim yaptı. Yönetmen olarak ilk filmini 1940'ta çevirdi: *Rose Scarlette* (Kırmızı Güller). Daha sonra, *Maddalena, Zero in Condotta* (Maddalena, Hal ve Gidiş Sıfır) [1940]; *Tresa Venerdi* (Cuma Günü Teresa) [1941]; *Un Garibaldino al Convento* (Manastırda Bir Garibaldici) [1942]; *Evlâdıma Kıymayın* (İl Bambini Ci Guardano) [1942]; *La Porta del Cielo* (Göğün Kapısı) [1944] filimlerini çevirdi, çoğu güldürü türündedir. R. Rosselini'nin Paisa filmini çevirdiği yıl, *Kaldırım Çocukları* (Sciuscia) [1946] filmini yaptı,

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

savaşın ortaya çıkardığı çöküntüyü, çocuk suçlular meselesini, çocukların kendi aralarındaki dayanışmayı çarpıcı bir gerçekçilikle ortaya koydu. En büyük eseri sayılan *Bisiklet Hırsızları* (Lardi di Biciclette) [1948], her savaş sonrasının en önemli meselesi olan işsizliği yalın bir anlatımla, ama korkunç görüntülerle veriyordu; *Yenigerçekçilik* akımının en önemli sanatçılarından olan De Sica, stüdyo dışında çalıştı, halktan oyuncular kullandı. Başlıca filimleri: çağdaş bir masala benzeyen *Milano Mucizesi* (Miracolo a Milano) [1949], gecekondu çevresinde geçer, insanların mutluluğa özlemlerini, insan dayanışmasını, vurucu olayları bir mizah duygusuyle verir; *Umberto D.* (1951), intihar etmek üzereyken, köpeğine olan sevgisi yüzünden vaz geçen yaşlı, hasta, fakir bir adamın serüvenini anlatır; *Büyük Gar* (Stazione Termini) [1952]; *Napoli Maceraları* (l'Oro di Napoli) [1952]; *Yuvasızlar* (Il Tetto) [1955]; *Kızım ve Ben* (La Ciocara) [1960]; *Il Giudizio Universale* (Son Yargı) [1961]; *Üç Aşkın Hikâyesi*'nde (Boccacio 70) [1961], Sophia Loren'in oynadığı bölüm; J.P. Sartre'dan uyarlanan *Altona Mahpusları* (I. Sequestrati di Antona); *Dün, Bugün, Yarın* (Ieri, Oggi, Domani) [1964]; *İtalyan Usulü Evlenme* (Matrimonio all'-Itallina) [1964]. Hemen bütün filimlerinin senaryolarını Yenigerçekçiliğin kuramcısı ve yazarı Cesare Zavattini ya tek başına, ya da De Sica ile ortaklaşa yazmıştır. *Milano Mucizesi*, 1951 Cannes Filim festivali büyük armağanını aldı. (L)

DESİDERATA, Lombardia kralı Desiderius'un kızının uydurma adı (daha çok Ermengarda adıyle bilinir). [L]

DESİDERİ (İppolito), italyan misyoner ve kâşifi (Pistoia 1684-Roma 1733). Görevle Hindistan'a gönderildi. 1714'te Delhi'ye vardı. Tibet'e geziler yaptı; 1716'da Lhasa'ya vardı ve 1721 yılına kadar Tibet'te kaldı; bu ülkenin dilini ve tarihini inceledi. *Notizie Istoriche del Thibet* (Tibet Tarihi Üzerine Bilgiler) adlı bir kitap yazdı (bu eserin bir bölümü 1904'te bastırıldı). [L]

DESİDERİO MONSU. Bk. MONSU.

DESİDERİO Settignano'lu, italyan heykeltıraşı (Settignano 1428'e doğr.-Floransa 1464). Donatello'nun yanında resim öğrenimini yaptı. Biçimde büyük incelik gösteren Desiderio, Floransa'da Carlo Marsuppini'nin mezarını (1455, Santa Croce), Bargello'daki *Meryem* heykelini, San Lorenzo kilisesinin mermer kürsüsünü (1461), Santa Trinita'da Magdalena'nın tahta bir heykelini yaptı. Hafif kabartmalı mermer madalyaları arasında *İsa ve Vaftizci Aziz Yahya Çocukken* (Louvre) sayılabilir. (L)

DESİDUOMA i. (lat. *deciduus*, ayrılıp düşen ve yun. *ome*, ur'dan). Gebelik sırasında döl yatağı mukozasında meydana gelen ur. (Zararsız desiduomalar bez uru cinsinden küçük urlardır; habis desiduoma ise, dölütte başlayarak analık organlarını saran kötü tabiatlı yumurta zarı epitelyum urlarıdır.) [L]

DESİGNATOR i. (lat. k.). Esk. rom. Yaklaşık olarak teşrifatçı başının işini yapan memur (L)

DESİGRAD i. (fr. *décigrade*). Bir gradın onda biri değerinde açı ölçüsü. (Sembolü *dgr.*) [L]

DESİGRAM i. (fr. *décigramme*). Bir gramın onda biri değerinde kütle ölçüsü. (Sembolü *dg.*) [L]

DESİLEN i. (fr. *décylène*). Genel formülleri $C_{10}H_{20}$ olan etilenik hidrokarbonların genel adı. (L)

DESİLİK (fr. *décylique*). Kaprik* esterin indirgenmesiyle hazırlanan ve 231°C'de kaynayan $CH_3 - (CH_2)_8 - CH_2OH$ formülündeki bir alkol için kullanılır. (L)

DESİLİTRE i. (fr. *décilitre*). Litrenin onda biri. (Sembolü *dl.*) [L]

DESİM sıf. (fr. *décime*). Kim. *Desim çözelti*, bir litresi, bir gram gümüşü çökelten derişik deniz tuzu çözeltisi. (L)

DESİM i. (fr. *décime*). Fransa'da eskiden kralın papazlardan aldığı vergi.

— ANSİKL. Hıristiyanlardan, laiklerden veya kilise adamlarından *desim* toplama yetkisi Kudüs'ün Selâhaddini Eyyubi'den alınması amacıyle (Selâhaddin âşârı, 1188) papa tarafından Fransa krallarına verilmişti. Daha sonra bu vergi hükümdarlar tarafından, çeşitli sebeplerle, ya papa ile anlaşmak suretiyle (Haçlı seferi için desim, 1312) veya papazların kendi istekleriyle (İngiltere kralı Edward I'e karşı savaşmak için desim, 1294) gitgide daha düzenli bir şekilde toplanmağa başladı. Önceleri bir bağış niteliğini taşırken, sonunda papazlar meclisinin, diğer bağışlara ek olarak, her on yılda bir krala ödemek zorunda bırakıldığı muntazam bir vergi halini aldı.

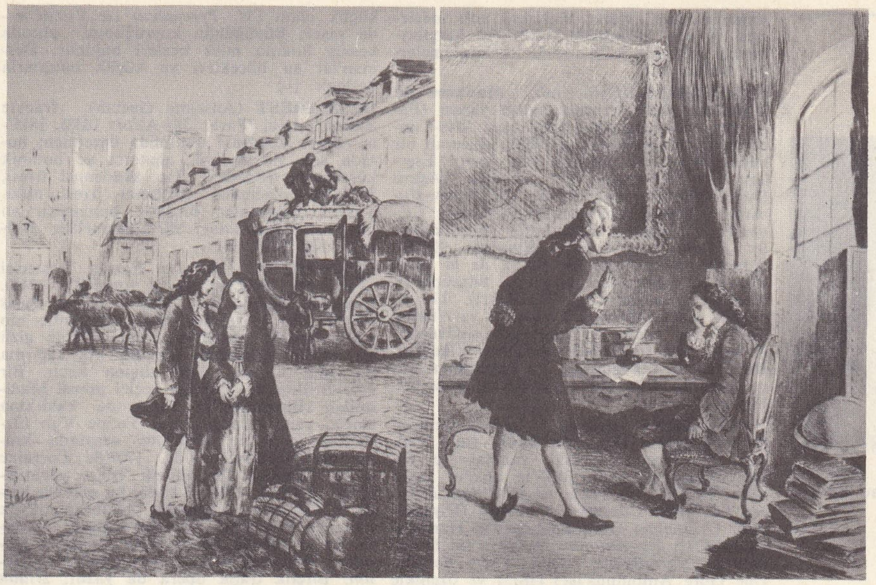

P. E. Becat'nın «Şövalye Des Grieux ve Manon Lescaut'nun Öyküsü» için yaptığı resim (1941)

● *Desim daireleri.* Fransız devrimine kadar papazlardan vergi alınması ve vergi paylarıı ile ilgili bütün meselelerle uğraşan kilise makamı. (L)

DESİMAL i. (fr. *décimale*). Mat. Bk. ONDALIK.

DESİMETRE i. (fr. *décimètre*). Metrenin onda biri değerinde uzunluk ölçüsü. (Sembolü *dm.*) ‖ Santimetre ve milimetrelere bölünmüş, bir desimetre uzunluğunda cetvel şeklinde araç. ‖ *Desimetre kare*, her kenarı 1 dm olan bir kareyle eşdeğerli alan ölçüsü. (Sembolü dm^2.) ‖ *Desimetre küp*, kenarları 1 dm olan bir küple eşdeğerli hacim ölçüsü. (Sembolü dm^3.) ‖ *Çift desimetre*, santimetre ve milimetrelere bölünmüş, 20 sm uzunluğunda cetvel biçiminde araç. (L)

DESİMİLİ— (fr. *décimilli*). Bir çokluğun 10 000 ile bölündüğünü gösteren önek. (Sembolü *dm.*) [L]

DESİNATÖR i. (fr. *dessinateur*). Çizgi-resim yapan kimse: *Mükemmel bir desinatör çoğu kere orta bir renkçidir.* ‖ Profesyonel olarak çizgi-resim yapan kimse: *Usta bir desinatör.* ‖ Bir evin, bir bahçenin v.b. planını, çizgi-resmini yapan kimse. ‖ Endüstri için model çizgi-resimleri yapan sanatçı: *Nakış desinatörü.* ‖ *Harita desinatörü.* Bk. KARTOGRAFYA. ‖ *Detay desinatörü*, genel bir resime dayanarak onu meydana getiren parçaların resmini çizen. ‖ *İnceleme desinatörü*, genel bir planın bölümü olan âletin, parçanın incelemesini veya yerleşme projesini çizebilen desinatör. ‖ *Uygulama desinatörü*, bütün detayları çıkartabilen desinatör. ‖ *Endüstri desinatörü*, yaratıcı, mühendis, mimar ile uygulayıcı arasındaki teknisyen. ‖ *Küçük araştırma desinatörü*, yazılı veya çabuk çizilmiş basit krokileri düşünülen konuda grafik olarak çizebilen desinatör. ‖ *Proje desinatörü*, bir sipariş defterine veya verilmiş ticarî amaca göre genel bir projeyi çözümleyebilen araştırma desinatörü. (L)

DESİNORMAL sıf. (fr. *décinormal*). Kim. Derişikliği normal çözeltilerden on kere daha az olan, titre edilmiş çözeltiler için kullanılır. (L)

DESİO, İtalya'da şehir, Lombardia'da (Milano ili), Milano'nun kuzeyinde; 23 750 nüf. Sanayi şehri (yünlü dokuma).1277'de Visconti'ler burada Torriani'leri yenerek Milano'ya hâkim oldular. (L)

DESİO (Ardito), italyan jeologu (Palmanova 1897); 1931'de Milano Politeknik okulunda profesör. Alpler, Ege adaları, Küçük Asya, Libya, Doğu Afrika, Himalaya ve İran ile ilgili jeoloji, paleontoloji, fizikî ve beşerî coğrafya incelemeleri yaptı, keşiflerde bulundu. 1954'te italyan dağcılık heyetini yönetti. Başlıca eserleri: *La Spedizione Geografica Italiana al Karakorum* (Karakurum'da İtalyanların Coğrafya Araştırması) [1929]; *Studi Jeologici Sulla Regione dell' Albenza* (Albenza Bölgesinde Jeoloji İncelemeleri) [1929]; *Le Isole Italiane dell'Egeo* (Ege'deki İtalyan Adaları) [1931]. (L)

DÉSİRÉE, isveç kraliçesi (Marsilya 1777-Stockholm 1860). François Clary adlı marsilyalı bir tüccarın kızı. Büyük kardeşi Julie 1794'te Joseph Bonaparte ile evlenmişti. Napolyon Bonapart ona gönül verdiyse de Desirée 1798'de general Bernadotte ile evlendi. Kocası cephede çarpışırken Paris'te kaldı, çağının en ünlü kişilerini evinde kabul etti. Bernadotte İsveç'e veliaht seçilince (1808), bir süre orada kaldı (1810-1811). Kraliçe olduktan sonra ancak 1823'te İsveç'e gitti. (Bk. CLARY.) [L]

DESİS i. Kıllarla kaplı, esmerimsi örümcek. Tropik bölgelerde, deniz kenarında yaşar. (*Desis*, ipeğimsi kozasını, mercan resiflerinin oyuklarında yapar ve küçük deniz kabuklularıyle beslenir; deniz yükselince suyun altında kalır.) [L]

DESİSE i. (ar. *desise*). *Esk.* Hile, oyun: *Alevinden feza dolan tacın / Kını akvam akvam olup duran kılıcın / İçi baktım desise, hile, yalan* (Midhat Cemal). ‖ *Desisekâr*, desiseci, hilekâr. ‖ *Desîse-kârâne*, hileciye yaraşır şekilde: *Bugün desise-kârâne sözler söylemiş* (Cevdet Paşa). ‖ *Desise-kârlık*, hilecilik.

◆ **Desiseci** sıf. ve i. Hile yapan (kimse).

◆ **Desiseli** sıf. *Esk.* Hileli. (M)

DESİSTER i. (fr. *décistère*). Metrol. Odunların hacmini ölçmekte kullanılan, ster'in onda biri değerinde hacim ölçüsü. (Sembolü *dst.*) [L]

DESİYATİN i. (rusça *desyat*, on'dan fr. *déciatine*). 2 400 Sagen kare (1,092 5 hektar) değerinde rus alan ölçüsü. (L)

DESJARDİNS (Arthur), fransız hukukçusu (Beauvais 1835-Paris 1901). Yargıtayda başsavcı oldu (1875). *Droit Commercial Ma-*

Madam DESHOULİÈRES
Chiron'un gravürü

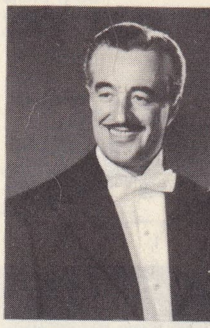

Vittorio DE SİCA

Foto. Edit, Levasseur, Langlois, Bureau français de diffusion de presse (LAROUSSE)

DEÉSİRÉE
İsveç kraliçesi

Martin DESJARDİNS
«Avcı Diana
Versailles sarayı bahçesi,
Paris

desman

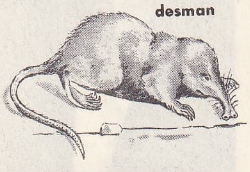

DESMARETS DE SAİNT-SORLİN

ritime (Deniz Ticaret Hukuku) adlı incelemesi (9 cilt, 1878-1889), tarihî ve karşılaştırmalı metodun kullanıldığı ilk incelemelerden biridir. (L)

DESJARDİNS (Catherine), **Madame de Villedieu** denir, fransız kadın yazarı (Paris veya Alençon 1623, 1636 veya 1640-Clinchemore, Alençon yakını 1683). Maceralı bir hayat yaşadı ve oldukça isim yaptı. Eserleri: *les Désordres de l'Amour* (Aşkın Düzensizlikleri); *Portrait des Faiblesses Humaines* (İnsan Zaaflarının Portresi); *Clèonice; Carmente; Galanteries Grenadines; les Amours des Grands Hommes* (Büyük Adamların Aşkları); *les Exilés de la Cour d'Auguste* (Augustus Sarayının Sürgünleri); *Annales Galantes* (Aşk Yıllıkları). İki de trajedi yazdı: *Manlius Torquatus* ve *Nitetis*. Tarihî bir olaya karışan aşk serüvenleri ile dolu kısa romanları moda haline getirdi. Bu noktada Madame de La Fayette'ten önce romanın daha sonra yöneleceği yolu çizmiş sayılır. (L)

DESJARDİNS (Ernest), fransız tarihçisi (Noisy-sur-Oise 1823-Paris 1886). Önce Collège de France'da eski yazıtlar ve roma tarihi profesörü, 1875'te enstitü üyesi oldu. Eserleri: *la Table de Peutinger d'Après l'Original Conservé à Vienne* (Viyana'daki Orijinaline Göre Peutinger'in Haritası) [1869-1874]; *les Antonins d'Après les Documents Epigraphiques* (Eski Yazıt Belgelerine Göre Antoninus'lar) [1875] ve özellikle *Géographie Historique et Administrative de la Gaule Romaine* (Roma Galya'sının Tarihî ve İdarî Coğrafyası) [1876-1885]. (L)

DESJARDİNS (Martin VAN DEN BOGBERT), Hollanda asıllı fransız heykeltıraşı (Bréda 1640-Paris 1694). Fransa'da parlak bir meslek hayatı sürdü. Krallık Sanat akademisinin üyesi (1671) ve müdürü oldu (1681), 1670'ten başlayarak Versailles şatosunda çalıştı (Havuzluparkta «*Avcı Diana* veya *Akşam Saati*» adlı eseri). Kral Louis XIV'ün şerefine yaptığı anıtların hepsi Fransız devriminde yıktırıldı. Paris'te Victoires alanındaki anıtın kaidelerine yaptığı alçak kabartmalar, akademiye kabulü için yaptığı *Herakles'e Taç Giydiren Zafer* heykeli ile Mignard'ın ve de Villacerf'in büstleri Louvre müzesindedir. Kralın heykeli için yaptığı proje Versailles şatosu limonluğundadır. (L)

DESJARDİNS (Paul), fransız yazarı (Paris 1859-Pontigny, Yonne 1940). Ernest Desjardins'in oğlu. *Journal des Débats, Figaro, Revue Bleue*'de çalıştı. *Union pour l'Action Morale* (Manevî Eylemciler Birliği) [1892] ve *Union pour la Vérité* (Gerçekçiler Birliği) [1906] adlı dernekleri kurarak hem filozof, hem de eylem adamı olduğunu gösterdi. Başlıca eserleri: *Esquisses et Impressions* (Taslaklar ve İzlenimler) [1888] ve büyük yankı yaratan *le Devoir Présent* (Günün Görevi) [1892]. (L)

DESLANDRES (Henri), fransız gökbilimcisi (Paris 1853-ay. y. 1948). Meudon gözlemevine gökbilimci ve müdür oldu (1907); bu görevi Paris Gözlemevi müdürlüğüyle birlikte yürüttü. Başlıca araştırmaları gökcisimlerinin tayfölçümü ve bunun uygulaması üstünedir. Kendi buluşu olan güneş tayfölçerle, renkyuvarının ve güneşteki fışkırmaların sürekli olarak incelenmesini sağladı. (L)

DE SLANE (William Mac Guckin), ingiliz arap dili uzmanı (öl. Paris 1878). Uzun yıllar Fransa'da yaşadı. Cezayir'de Fransız hükûmeti adına memurluk, Paris'te Arapça profesörlüğü yaptı. Eserleri: İbn-i Haldun'un *Berberî Tarihi* adlı eserinin fransızca baskı ve tercümesi; gene bu bilginin *Mukaddime*'lerinin tercümesi (1863-1868); İbn Hallikan'ın *Kitab-ı Vafayat al-Âyan* (Büyük Adamların Ölümü Üstüne Kitap) adlı eserinin ingilizce tercümesi v.b. (L)

DESM— veya **DESMO—**, yunanca *desmos*, bağ, kelimesinden alınan ve pek çok kelimenin başına getirilen önek. (L)

DESMAN i. (isveççe *desmanratta*, misk sıçanı'ndan fr. k.). Suda yaşayan küçük boylu böcekçil memeli hayvan. (Köstebekgillerden.)

— ANSİKL. *Desman*'ların iki türü vardır. Misk veya Moskova desmanı (*Myogale moschata*) iri bir sincap büyüklüğündedir; küçük olanı (*M. Pyrenaica*) ise Pirene'lerde yaşar. Büyüğünün kuyruğunun altında keskin kokulu misk bezleri bulunur. Desman'lar su böcekleri ve küçük balıklarla beslenir. (L)

DESMAREST (Anselme Gaëtan), fransız zooloji bilgini (Paris 1784-Alfort 1838). 1815'te Alfort Veteriner okulunda öğretmen; burada sıra ile zooloji, anatomi ve botanik kürsülerini yönetti; Tıp akademisi üyesi, Bilimler akademisi yardımcı üyesi oldu. Tasvirî çalışmalar bıraktı; bunlardan en önemlisi *Mammalogie*'dir (Memeliler Bilimi) [1820-1822]. (L)

DESMARETS (Henry), fransız bestecisi (Paris [?] 1660'a doğr. - Lunéville 1741). Lully'nin öğrencisidir. 1690'a doğru, Paris cizvitlerinin kilisesinde M.-A. Carpentier'nin yerine müzik yöneticisi oldu. 1699'da gizli bir evlilik yüzünden, adı bir kız kaçırma davasına karıştı. Yurt dışına kaçtı. Bir süre Brüksel'de, Bavyera seçici prensi Maximilian Emmanuel'in sarayında kaldıktan sonra, yeni İspanya kralı Felipe V'in hizmetine girdi ve 1701-1706 arasında kralın özel müzikçisi oldu. 1707'de Lorraine dükü Léopold I'in müzik işleri yöneticiliğine getirildi, 1737'ye kadar bu görevde kaldı. Delalande üslûbunda yazılmış büyük motetler besteledi: *Cum-İnvocarem; Domine ne in Furore; Usque que Domine; Dominus Regnavit; Lauda Jerusalem; The Deum*. Birçok trajik opera da yazdı: *Didon* (1693); *Venüs ile Adonis* (1697); *İphigenia Tauris'te* (1704); *Renaud* (1722). Baleleri: *Momus'ün Aşkları* (1695); *Les Fêtes Galantes* (1698). Ayrıca *La Diane de Fontainebleau* (1689) gibi divertimentolar bıraktı. (L)

DESMARETS DE SAİNT - SORLİN (Jean), fransız yazarı (Paris 1595-ay.y. 1676). Yalnız edebiyatla değil, müzik, resim ve mimarî ile de ilgilendi. Richelieu'yü ustaca pohpohlayarak yüksek mevkilere ulaşmayı becerdi. Devrin büyüklerini hicveden *Les Visionnaires* (Keşif Sahipleri) [1637] adlı komedisi, eşine az rastlanır bir ilgi gördü. Birçok trajedi (*Mirame* [1641], *Erigone* [1642]) yazdıktan sonra, dinî konuları işleyen eserler vermeğe başladı. *De la Comparaison de la Langue et de la Poésie Française avec la Grecque et la Latine* (Fransız Dili ve Şiirinin, Yunan ve Latin Dilleri ve Şiirleriyle Karşılaştırılması) [1670] adlı eseri, fransız edebiyatı tarihinde bir dönüm noktası sayılan meşhur «Eskiler ve Yeniler kavgası»na yol açtı. Zamanla, jansenits'lerin en amansız düşmanı kesildi. Kendisini İsa'nın oğlu sanan Simon Morin adındaki deliyi diri diri yakılmağa mahkûm ettirdi. (L)

DESMARETSİALES çoğl. i. Esmer suyosunları takımı. Laminaryalara oldukça yakın bitkilerdir; fakat izogam üreme tarzıyle onlardan ayrılırlar. (L)

DES MAREZ (Guillaume), belçika'lı tarihçi. Brüksel üniversitesi profesörü ve şehir arşivcisi. Meslek hayatına hukuk tarihçisi olarak başladı. Daha sonra iktisat ve toplum tarihinde uzmanlaştı. Eserleri: *l'Histoire de la Propriété Foncière Dans les Villes En Moyen Age et Spécialement En Flandre* (Ortaçağda Şehirlerde ve Özellikle Flandre'da Toprak Mülkiyeti Tarihi) [1898]; *l'Organisation Du Travil à Bruxelles Au XIV. Siécle* (XIV. yy.da Brüksel'de İş Teşkilâtlanması) [1904]; *Le Problème de la Colonisation Franque et de Régime Agraire en Basse-Belgique* (Aşağı Belçika'da Tarım Rejimi ve Frank Sömürgeciliği Meselesi) [1926]. (L)

DESMARRES (Louis Auguste), fransız hekimi (Evreux 1810-Neuilly-sur-Seine 1882). Göz hastalıkları tedavisinde büyük gelişmeler sağladı, izidektomiyi (gözün iris tabakasının bir kısmını çekip çıkarma işlemi) ilk olarak uyguladı. (L)

DE SMET (Gustave), belçikalı ressam (Gand 1877-Deurle-sur-Lys 1943). Doğduğu ilin Güzel Sanatlar okulunda çalıştı, sonra fransız ressamı Le Fauconnier'nin etkisi altında kaldı. De Smet, gerek kendi yurdunda, gerekse yabancı ülkelerde anlatımcılık (*ekspresyonizm*) akımının başlıca temsilcilerinden biri oldu. İkinci Laethem-Saint-Martin grubunu kurdu. Eserleri Anvers, Brüksel, Gand, La Haye ve Grenoble müzelerindedir. (L)

DESMİCHELS (Louis Alexis, — baronu), fransız generali (Digne 1779-Paris 1845). On beş yaşında gönüllü olarak orduya girdi, İtalya'da, Mısır'da hizmet gördü, Essling'de (1809) albaylığa, İtalya'da generalliğe terfi etti. Oran eyaletinin askerî valisi iken (1833), Abdülkadir'i yendi, fakat gene de onunla, kendi adını taşıyan bir antlaşma imzaladı (şubat 1834). Bk. CEZAYİR. (L)

DESMİDİALES çoğl. i. Mikroskobik kavuşur yosunlar grubundan yeşil suyosunları takımı. Berrak ve durgun tatlı sularda, özellikle sphagnumlu turbalıklarda yetişir.

— ANSİKL. *Desmidiales* takımından yosunlar bir hücreli bitkilerdir; zarları iki çenetlidir; bunlar çoğu zaman bir müküs salgılayabilir ve bir desteğe dayanarak takla atmak suretiyle yer değiştirebilir. Normal çoğalma basit bölünmeyle olur; fakat döl «tazelemek» amacıyle iki embriyon oluşumuna yol açan izogam bir kavuşma şekli de vardır. (L)

DESMİN i. (fr. *desmine*). Miner. Zeolit grubundan tabiî hidratlı kalsiyum alüminosilikat. (*Eşanl.* STİLBİT.) [L]

DESMOCERAS i. Kavkısı değirmi sarmal, kenarları basit ve rastgele kıvrımlı ammonit. (Tebeşir çağına ait pek çok türü vardır.) [L]

DESMODİUM i. Yapracıkları kendiliğinden hareket eden bitki. (Baklagillerden.)

— ANSİKL. *Desmodium*, evliyaotu gibi, baklamsı yemişleri boğum boğum olan, otsu veya ağaçsı bir bitkidir. Yaprakları üç yapracıktan meydana gelir, fakat yanlardaki iki yapracık çoğu zaman daha küçüktür. Pek çok türü vardır (150'den fazla), çoğu tropik bölgelerde yetişir. *Desmodium gyrans* Bengal'de yetişen iki yıllık bir bitkidir. Yüksekliği 1 m'yi bulur. Yaprakları kendiliğinden hareket eder; en az 22°C ısıda, yanlardaki iki yapracık, iki ile beş dakika arasında ekseni etrafında, yavaş yavaş, tam bir dönüş yapar. Bu arada büyük yapracık hareketsiz durur. *D. canadense, D. ciliaefolium, D. penduliflorum* gibi türleri bahçelerde yetiştirilir. (L)

DESMODONTA çoğl. i. İki çenetli yumuşakçalar alttakımı. Kuma (çakı), taşa (folas) ve oduna (taret) delikler açarak içine yerleşebilen ve orada zifonlarıyle solunarak yaşayabilen türleri kapsar. (L)

DESMODROMİK sıf. (fr. *desmodromique*). Bir mekanizmadaki herhangi iki nokta arasında, hızlanması ötekinin de hızlanmasına yol açacak şekilde kurulmuş bir bağlantı için kullanılır. (L)

DESMODUS i. Orta boylu yarasa. Tropik Amerika'da yaşar. Yarasalar takımının yaprakburunluyarasagiller familyasından. (L)

DESMOGNATUS i. A.B.D.'de yaşayan semender çeşidi. Dişisi, tespih tanelerini andıran yumurtalarını gövdesine dolar. (*Plethodonthidae* familyasından.) [L]

DESMOGRAFİ i. (fr. *desmographie*). Anat. Bağları tanımlayan anatomi dalı. (L)

DES MOİNES, A.B.D.'de ırmak. Büyük Ovalar'ın kuzeyinde, kendi adını taşıyan şehirden geçerek, Mississippi'ye kavuşur (sağ kıyı); 658 km. (L)

DES MOİNES, A.B.D.'de şehir, Iowa'nın merkezi, *Des Moines* ırmağı kıyısında, orta yükseklikte ve alçak ovaların birleştiği yerde; 209 000 nüf. Mısır tarımı bölgesinin demiryolu merkezi olan şehirde ticaret ve sanayi gelişmiştir (otomobil montaj fabrikası, makine sanayii, konservecilik, kereste ve kâğıt sanayileri.) [L]

DESMOLAZ i. (fr. *desmolase*). Su, karbon dioksit ve azotlu artıklar vererek organik molekülleri değersizlenmeye uğratan diyastazlara verilen ad. (Bu yanma olayı sırasında, hücresel hayatın devamı için gerekli olan bir miktar enerji açığa çıkar.) [L]

DESMOLOJİ i. (fr. *desmologie*). Anat. Bağları ve kirişleri inceleyen bilim. (L)

DESMOMETOPA i. Bazı etçil sinek ve bitki bitleriyle bir arada yaşayan böcek. (Etçil böcek bir av yakalayıp ısırdığı zaman akan kandan bir kısmını kapmaya çalışır. Diken kanatlı kısa duyargalı çift kanatlılardan.) [L]

DESMONCUS i. Kamışa yakın incelikte palmiye. Meksika'dan Brezilya'ya kadar

Foto. Svenska, Giraudon (LAROUSSE)

Amerika'da görülür. (Körpe iken çok güzel olan bazı türleri limonluklarda yetiştirilir.) [L]

DESMOND, gael dilinde **Des-Mumha** *(Güney Munster).* İrlanda'da eski krallık. Munster'in güneybatısında kurulmuştu; Eoghan'ların soyundan MacCarthy'ler tarafından yönetiliyordu. İngiltere kralı Edward III bunu bir kontluk haline getirdi ve ülkeye yerleşmiş bulunan, Fitzgerald'ların büyük kolundan Maurice Fitzthomas'a verdi. (L)

DESMOTOMİ i. (fr. *desmotomie*). Bacak kemiğini diz kapağına bağlayan iç bağa yapılan ameliyat. Özellikle ineklerde yalancı çıkıkları veya diz kapağı kemiği takılmalarını gidermek amacıyle yapılır. (L)

DESMOTROPİ i. (fr. *desmotropie*). Kim. Bir atomun göçmesiyle iki ayrı denge durumunda bulunabilen bir organik molekülün varlığı. (Bazı kimyacılar aynı anlamda *totomeri* terimini kullanır; öte yandan *desmotropi* ve *mezomeri*'yi karıştırmamak gerekir.)

◆ **Desmotrop** sıf. (fr. *desmotrope*). Kim. Desmotropi olayı gösteren bir bileşik için kullanılır. (L)

DESMOULİNS (Camille), fransız siyaset yazarı ve siyaset adamı (Guise 1760-Paris 1794). Louis-le Grand kolejinde Robespierre'in sınıf arkadaşıydı. 1785'te Paris barosuna yazıldı. 1788'de *la Philosophie du Peuple Français* (Fransız Halkının Felsefesi) adlı bir kitapçık yayımlayarak ihtilâlin yaklaşmakta olduğunu haber verdi. 1789 Haziranında eski yönetime karşı ağır bir suçlama yazısı hazırladı *(La France Libre* [Hür Fransa]). 12 Temmuz 1789'da Necker'in görevden uzaklaştırılmasına öfkelenerek onun resmî elbisesi renginde yeşil kokart* taktı, Palais-Royal bahçesine doluşan kalabalığı, sarayın yeni bir vatanseverler katliamına hazırlandığını ileri sürerek silâhlanmağa çağırdı. İhtilâlci düşünce üzerine gerçekten etkisi oldu. Cordeliers klübündeki konuşmaları, özellikle yayımlarıyle ihtilâl fikrini halka aşıladı; *le Discours de «la Lanterne» aux Parisiens* (la Lanterne'in Parislilere Söylevi) ve *les Révolutions de France et de Brabant* (Fransa ve Brabant İhtilâlleri) gibi yergi yazıları yayımladı. 10 Ağustos olaylarında büyük yararlıklar gösterince, Danton'un kâtibi oldu. Konvansiyona Paris milletvekili olarak girdi. Başlangıçta Girodin'lere yüklendi. 1793'te *Fragment de l'Histoire Secrète de la Révolution ou Histoire de Brissotins* (İhtilâlin Gizli Tarihlerinden Parçalar veya Brissot Tarihi) adlı yazısıyle Girondin'leri İngiltere ve Prusya ajanı olmak, Fransa'yı yirmi veya otuz federal cumhuriyete bölmeye çalışmakla suçladı. Daha sonra Hebert'çilere karşı *le Vieux Cordeller* adlı gazeteyi yayımlamağa başladı (aralık 1793). Bu gazete, Danton'un siyasetini ve afları destekleyerek bir bağışlama komitesi kurulmasını isteyince Robespierre'de güvensizlik uyandırdı. Desmoulins, ihtilâl mahkemesince tutuklandı, sonra ölüme mahkûm edildi ve 5 nisanda idam edildi. — **Lucile Desmoulins** diye tanınan karısı Anne Louise DUPLESSİS-LARİDON (Paris 1771-ay.y. 1794), bir maliye memurunun kızıydı. Kocası tutuklanınca, Robespierre'e ağır bir mektup yazdı. Bunun üzerine kocasının suç ortağı sayılarak tutuklandı ve 13 nisanda idam edildi. (L)

DESNA, S.S.C.B.'de ırmak, Smolensk'in doğusundan doğar, Kiev'in yukarısında Dnieper'e kavuşur (sol kıyı); 1 180 km. (L)

DESNİCA (Vladan), yugoslav yazar ve şairi (Zadar 1905). Küçük kıyı kasabalarındaki günlük hayatı yansıtan hikâyeler *(Güneş Altındaki Yıkıntılar, Yeşil Sakallı Keşiş)* ve romanlar *(Kış Tatilleri,* 1950, *İvan Gabel'in İlkbaharları,* 1957) yazdı. Bu eserlerde gerçekçilik geleneği hâkimdir. (L)

DESNOS (Ferdinand), fransız ressamı (Pontlevoy 1901-Paris 1959). Kendi kendini yetiştirdi. Bekçilik yaptı, sonra Paris'te kapıcı oldu. Eserleri Çağdaş Millî Sanat müzesinde *(Sen Kıyısında İsa'nın Son Yemeği,* 1954) «XX. yy.ın Primitifleri» bölümündedir. (L)

DESNOS (Robert), fransız yazarı (Paris 1900-öl. Çekoslovakya'da Terezin'de sürgünde, 1945). Gerçeküstücüler grubundandır. Gerçeküstücülerin düzenlediği hipnotizma seanslarında kendinden geçer, topluma ve insanın önüne çıkardığı engellere isyan eden şiirler söylerdi. *Liberté ou l'Amour* (Hürriyet veya Aşk) adıyle yayımladığı cinsî konuları işleyen kitabının (1930) bazı bölümleri Seine mahkemesi kararıyle çıkarıldı. 1930'da gerçeküstücülerden ayrılarak, insan sevgisi ve ümit dolu eserler yazdı. Başlıca şiir kitapları: 1930'da yayımlanan, 1919'dan beri yazdığı bütün şiirleri kapsayan *Corps et Biens* (Bütün Varlığımla); 1929'dan sonra yazdığı şiirleri kapsayan *Fortunes* (Alın Yazıları) [1942]; *Etat de Veille* (Uyanıklık) [1943]. Ölümünden sonra yayımlanan şiir kitapları: *Rue de la Gaité* (1947); *les Trois Solitaires* (Üç Yalnızlar) [1947]; *Domaine Public* (Kamu Varlığı) [1953]. (L)

DESNOYER (François), fransız ressamı (Montauban 1894). Eserlerinde renge çok önem veren bu ressamın yaptığı manzara resimlerinde, figürlerde, kompozisyonlarda pırıl pırıl ve canlı renkler görülür. Renk ve ışık ayrımlarında geometrik kesinliğe varan şiirli bir hava sezilir. Desnoyer, Cachan belediyesi için duvar resimleri, Aubusson'da duvar halıları için taslaklar yaptı, ayrıca La Fontaine'in *Dies Irae* (Öfke Günleri) adlı kitabını taşbasma resimlerle süsledi. Paris Çağdaş Millî Sanat müzesi için Cam üstüne «Liman-Paris» konulu bir tablo yaptı. Desnoyer'in bu müzedeki eserleri; *Albi'den Görünüş* (1934); *Çiçek Demeti* (1936); *Marsilya'da Aktarma Köprüsü* (1940); *Plaj Eğlenceleri* (1949). Süsleme Sanatları Yüksek okulu profesörüydü. (L)

DE SOARDİ (Galvano) ingiliz asıllı efsanevî kişi. 717 Yılında İstanbul'un müslümanlardan alınmasında rolü olduğu sanılır. Kalkanının altında yılan (anguis) taşıdığından soyundan gelenlere Anguisola adı verildi. (L)

DÉSOLATİON adaları. Bk. KERGUELEN ADALARI.

DES OMBİAUX (Maurice), belçikalı yazar (Beauraing 1868-Paris 1943). Romanlarında Vallon ülkesini dile getirdi. Rabelais'ye has engin bir hayal gürlüğü içinde Fransızca olarak yazdığı çok sayıdaki eserlerinin başlıcaları şunlardır: *Nost Rustres* (Köylülerimiz) [1901]; *Têtes de Houille* (Kömür Kafalılar) [1902]; *Contes de Sambre-et-Meuse* (Sambre-et-Meuse Masalları) [1904-1905]; *Mihien d'Avène* (1904); *Guidon d'Anderlecht* (1905); *La Petite Reine Blanche* (Küçük Beyaz Kraliçe) [1908]; *Historiettes des Wallonie* (Vallon Ülkesinden Küçük Hikâyeler) [1909]; *Psychologie d'une Capitale: Bruxelles* (Brüksel veya Bir Başkentin Psikolojisi) [1920]. Ayrıca, yemek kitapları da yazdı. (L)

DESORMES (Charles-Bernard), fransız kimya sanayicisi ve siyaset adamı (Dijon 1777-Verberie 1862). Çeşitli kamu görevlerinde bulundu. Damadı N. Clément ile birlikte tükel gazlarda, basınçlı özgül ısı ile değişmeyen hacimli ısı arasındaki ilişkiyi belirlemek için *Clement-Désormes* adı verilen deneyi gerçekleştirdi. (L)

DESORMİÈRE (Roger), fransız bestecisi ve orkestra şefi. (1898-Paris 1963). Birçok filim müziği yazdı, fakat asıl şöhretini orkestra şefliğine borçludur. 1925 ve 1951 yılları arasında, büyük bir cüret ve sabırla çağdaş müziği savundu. Fransız müzik dünyasına büyük bir canlılık getirdi. (L)

DE SOTO (Hernando), XVI. yy.da ispanyol denizcisi (Barcarrota, Badajoz 1500-Mississippi kıyıları, Florida 1542). Pedro Arias Davila'nın, sonra 1532'de Peru'da Pizarro'nun yolculuk arkadaşı; o zamanlar çok zengin olduğuna inanılan Florida'nın fethine girişti. 1539'da karaya çıktı ve Narvaez'in zulmünden bıkan kızılderililerin düşmanlığına rağmen ülkeyi doğuya doğru taradı. Çarpışa çarpışa Alabama'ya (1540), Mississippi'ye ulaştı, sonra White River yaylalarına (kızılderili topraklarının doğu bölümü) kadar ilerledi ve Washita'yı aşağıya doğru Mississippi'ye kadar takip etti. (L)

DESPARD (Edward Marcus), irlandalı subay (Queen's County 1751-Londra 1803). 1766'da ingiliz ordusuna girdi. 1781'de Roatan, daha sonra Honduras valisi oldu. 1782'de Black River yöresindeki ispanyol topraklarına başarılı bir sefer yaptı. 1784'te Yucatan'ın yönetimini üstüne aldı. 1798-1800 Arasında İrlanda ayaklanmasına katılmakla suçlandı ve aleyhinde kesin bir delil olmadığı halde tutuklandı. Serbest bırakıldıktan sonra orduda isyan çıkarmağa çalıştı. Niyeti Londra kalesi ile İngiltere bankasını ele geçirmek ve George III'ü öldürmekti. Komplo hazırlıkları çok geçmeden öğrenildi ve Despard yakalanarak Newington hapishanesinde idam edildi. (L)

Camille DESMOULİNS
Kraliyet sarayında
12 temmuz 1789

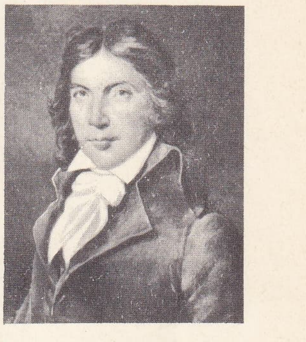

Rouillard'ın yaptığı portresi
Versailles müzesi, Paris

DESPENAPERROS (PUERTO DE), Güney İspanya'da Sierra Morena'da geçit, Manche ile Cordoba'yı birbirine bağlar; 745 m. Madrit-Cordoba demiryolu buradan geçer. (L)

DESPENSER (Hugh le) [öl. Evesham 1265], Simon de Montfort'un silâh arkadaşı. 1260'da onu derebeyi tayin ettirdi. Savaşırken öldü. (L)

DESPENSER (Hugh le), **Büyük** denir. Winchester kontu, ingiliz baronu (?, 1262-Bristol 1326), Hugh'ün (öl. 1265) oğlu. Galler bölgesinde geniş topraklara el koydu ve bölgenin öteki senyörlerinin düşmanlığını kazandı; Bristol'de halkın büyük 1326 Ayaklanması sırasında öldürüldü. (L)

DESPENSER (Hugh le), **Küçük** denir. İngiliz baronu (öl. 1324), Büyük Hugh'ün oğlu, Edward II'nin yakın dostu. Galler ülkesinde geniş bir yurtluk kurmak istedi, fakat epey düşman kazandı (Roger Mortimer). Edward II düşünce (1326 ayaklanması) düşmanları tarafından öldürüldü. (L)

DESPENSER (Thomas le), Gloucester kontu, ingiliz baronu (?, 1373- Bristol 1400). Küçük Hugh'ün torununun çocuğu. 1397'de Richard II'nin tarafındaydı, fakat 1399'da onu bıraktı. Buna rağmen unvanı elden gidince Henry IV'e karşı ayaklandı, yakalanınca halk tarafından linç edildi. (L)

Lucile DESMOULİNS
L.L. Boilly'nin eseri
Carnavalet müzesi, Paris

DES PÉRİERS (Bonaventure), fransız şairi ve masalcısı (Arnay-le-Duc, Bourgogne 1510'a doğr.-ay.y. 1544'e doğr.). Navarre kraliçesinin oda hizmetçisi ve protestanların dostuydu. Marot'yu savundu, Mezamir tercümesinden dolayı kara listeye alındı; Olivetan'ın kutsal kitap tercümesine yardım etti. Başlıca eserleri: Platon ve Terentius'tan tercümeler, *Voyage de Lyon à Notre-Dame de l'Isle en 1539* (1539'da Lyon'dan Notre-Dame de l'Isle'e Yolculuk). 1537'de SARCOMOROS ve THOMAS DU CLENİER takma adlarıyle *Cymbalum Mundi*'sini yayımladı. Bu eser kilise tarafından toplatıldı ve yok edildi. Calvin eserin dine aykırı olduğunu ilân etti. Yazar, Navarre kraliçesi tarafından kurtarıldı. Des Périers, özellikle, eskilerin yanlış olarak Deletier du Mans ile Nicolas Denisot'ya mal ettikleri *Nouvelles Récréations et Joyeux Devis* (Hikâyeler ve Neşeli Sohbetler) [1558] adlı eseriyle tanınır. Manzum masal geleneğine uygun yüzden fazla masalı kapsayan ve o devrin âdetleri hakkında geniş bilgi veren bu derlemenin tatlı bir üslûbu vardır. (La Fontaine masallarında bu anlatıları örnek almıştır.) [L]

DESPİAU (Charles), fransız heykeltraşı (Mont-de-Marsan 1874 - Paris 1946). Paris Güzel Sanatlar Yüksek okulunda, Barrias'ın atelyesinde çalıştı. Gerçek kişiliğini Louvre ve Fransız Anıtları müzelerinde yaptığı incelemelerle kazandı. 1907'de yaptığı *Okuyan Genç Kız, Landes'li Küçük Kız* ve

Ferdinand DESNOS
«Max Ernst'in Ölümü»
özel koleksiyon

Robert DESNOS

Paulette adlı eserleri duygululuk ve biçim olgunluğu bakımından Rodin'in ilgisini çekti. Rodin onu atelyesine yardımcı olarak çağırdı. Bu ortak çalışma beş yıl sürdü. Charles Despiau binlerce desen bıraktı (canlı modelde yapacağı değişikliklerin, gerçekten kopmaması için işe her zaman modelin bir desenini çizmekle başlardı). İki yüze yakın büstü vardır; başlıcaları: *Sivri Burunlu Kadın* (1913); *Bayan André Dérain* (1923); *Bayan Othon Friesz* (1924); *Doktor Sabouroud* (1929); *André Dunoyer de Segonzac* (1946). Charles Despiau'nun birçok eseri Çağdaş Sanat müzesindedir. (L)

DES PLAINES, A.B.D.'de şehir; Kuzeydoğu İllinois'da, Chicago'nun kuzeybatısında; 14 995 nüf. Elektrik malzemesi. (L)

DESPOİNA i. («sahibe, hanım» anlamında yun. k.). Afrodit, Demeter ve özellikle Demeter'in kızı ve Hades'in karısı cehennem kraliçesi Persephone'yi yardıma çağırmak için Arkadia'da kullanılan ad. Bu isme Orpheus levhalarında da rastlanır. (L)

DESPORTES (François), fransız ressamı (Champigneulles, Ardennes 1661-Paris 1743). Paris'te flaman ressamı Nicasius'un öğrencisi. Süsleme alanında Audran ile işbirliği yaptı. Daha sonra bir süre Polonya'da kaldı (*Jean Sobieski'nin Portresi*). Dönüşünde akademiye alındı (1699), daha çok natürmortlar ve av sahneleri yaptı. Önce Louis XIV, sonra Louis XV sanatçıyı av ressamı olarak çalıştırdılar, konakları için kapı üstü süslemeleri ısmarladılar. Duvar halıları için kartonlar da hazırladı (msl. Gobelins fabrikasında dokunan *Nouvelles Indes* halısı). Compiègne'de, aralarında *Kovalanan Geyik*'in de bulunduğu beş tablosu meşhurdur. Zengin ve oymalı gümüş eşyanın av hayvanlarıyla karıştığı natürmortları Fransa (Louvre, Dekoratif Sanatlar Dijon, Lyon, Nancy müzeleri), Stockholm, Londra, Torino, Prag müzelerindedir. Desportes'un, Barbizon okulunu müjdeleyen manzara resimleri de vardır (bir parka yerleştirilmiş natürmortlar ve özellikle küçük Compiègne manzaraları). Yer yer sangin veya pastelle renklendirilen kara taş resimleri Louvre müzesindedir. (L)

Maurice DES OMBIAUX

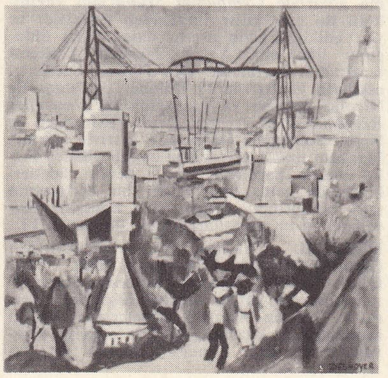

François DESNOYER
«Marsilya'da Aktarma Köprüsü»
Modern Sanatlar Millî müzesi, Paris

DESPORTES (Philippe), fransız şairi (Chartres 1546-Bonport, Normandiya 1606). Anjou düküyle beraber Polonya'ya gitti. Dük, Henri III adıyle Fransa tahtına çıkınca onun resmî şairi oldu. Etkisi Ronsard'ı bile gölgede bırakacak kadar büyüktü. İlk eserleri: aşk sonelerinden meydana gelen üç derleme (*à Diane* [Diane'a], *à Hippolyte* [Hippolyt'e], *à Cléonice* (Cléonice'e]); Ariosto'yu örnek alarak yazdığı *Elégies* (Elejiler); *Bergeries* (Çobanlamalar) ve *Chansons*'dur (Şarkılar). Bunlar 1573'te yayımlanmıştır. 1591'de yazdığı mezamir, büyük şiirde başarısızlığını ortaya koydu. Desportes, özellikle soylu bir çevrenin şairiydi. Akıcı, tatlı üslûbuyle açık ve kıvrak diliyle, Ronsard'ın çok bilgince yazılmış şiirinden usanan halkı kendine çekmeyi başardı. Şiirlerinde yeni Petrarca'cıları taklit etmeğe devam etti ve Malherbe'in öncüsü oldu. (L)

DESPORTES (Yvonne), fransız kadın bestecisi (Cobourg 1907). 1932'de Roma ödülünü kazandı. Besteleri: senfonik şiirler (*Diriliş, Herakles ve Devler*); sahne eserleri (*Bülbül ile Kör Yılan, Yedi Büyük Günah, Cornelius Usta*); vurma çalgıları ve orkestra için konçerto (1964). [L]

DESPOT i. ve sıf. (yun. *despotes*, sahip'ten fr. *despote*). Mutlak hükümdar, bir ülkeyi zora ve baskıya dayanarak yöneten kimse: *Despot hiç bir kayıt tanımaz.* || *Mec.* Çevresinde mutlak hâkimiyet kuran, dediği dedik (kimse): *Despot koca.*

— Tar. (Bk. ANSİKL.) || Osmanlı devrinde imparatorluğa bağlı Ortodoks Rumlarının ruhanî reislerine verilen ad.

— ANSİKL. Yunanca *despotes* kelimesi başlangıçta, «evin efendisi» anlamına gelirdi. Siyasî anlamda ise «mutlak kral» demekti. Onun için bu unvan bütün doğu hükümdarları için kullanıldı; M.S. III. yy. sonundan itibaren Roma ve Bizans imparatorlarına da despot denildi. Daha sonra da saray hiyerarşisinde yer alan bir unvan niteliği kazandı. Despot çoğu kere ya eyalet valisi ya da bir has sahibiydi. Komnenoslar devrinde sınırlı bir hâkimiyeti veya tahtın varisini belirten bu unvan Epeiros despotu gibi bağımsız prenslere, imparator ailesinden gelen prenslere ve hattâ, Aleksis III'ten itibaren (1195-1203) basileus'ların (imparator) damatlarına verilmeğe başlandı. Andronikos II'nin (1282-1328) bütün oğulları bu unvanı aldı.

◆ **Despothane** blş. i. Yunan ortodoks kilisesinde, despotun görev yaptığı yer.

◆ **Despotizm** i. (fr. *despotisme*). Bk. İSTİBDAT.

◆ **Despotluk** i. Despot olma hali. || Mutlak ve keyfî idare: *İç karışıklıklara, dış tehlikelere karşı korumada devlet ödevini yapamaz olunca, despotluğa insanlar niçin boyun eğsin?* (Kemal Tahir). || *Teşm. yol.* Zorbalık.

— Tar. Despot unvanını taşıyan bizanslı prenslerin yönettiği devletlere verilen ad.

— ANSİKL. *Despotluk*'lar XIII. yy.dan sonra ortaya çıktı: bunlardan bazıları imparatorluk ailesinin prenslerine bir çeşit «has» olarak bağışlanmış mülklerdir (Mistra despotluğu [1348-1460]); ötekiler ise Bizans imparatorluğunda süregelen kargaşalıktan yararlanarak kurulmuş bağımsız devletlerdir (Epir despotluğu [1205-1418], İoannina despotluğu [1366-1479], Eflak despotluğu [1271-1318], Romanya despotluğu [1274-1383]). [ML]

DES PRÉS (Josquin), [*Jodocus* veya *Josquinus Pratensis*], fransız çoksesli beste yazarlarının en büyüğü (Beaurevoir, Picardie 1440'a doğr.-Condé-sur-l'Escaut 1521 [veya 1527 ?]). Saint-Quentin kilisesi çocuk korosunda bulunduktan sonra Ockeghem okulundan geçti ve Cambrai müzikçileri arasında sanat çalışmalarına başladı. 1459-1472 Arasında Milano katedralinde şarkıcılık yaptı. Kardinal Ascanio Sforza'nın hizmetine girdi, onunla birlikte Roma'ya gitti; 1486 hazirannında papalık kilisesinde şarkıcı oldu. 1487-1488 Arasında Ascanio ile Milano, Pavia, Piacenza ve Modena'ya gitti; 1489'da Roma'ya döndü. 1493'te Anjou'lu René II'nin Nancy'deki sarayında kaldığı sanılır. 1499'da Roma'dan ayrılarak Milano'ya gitti; daha sonra Ferrara'da Ercole dükünün kilisesinde çalıştı (*Hercules dux Ferriae* [Ferrara dükü Ercole] missası). 1501'de yeni kilise şarkıcıları bulması için Brugge'ye gönderildi, oradan arşidük Güzel Philippe ile İspanya'ya bir yolculuk yaptı. 1503'te Ferrara'daki görevine döndü ve Ercole dükünün ölümüne kadar (1505) orada kaldı. Fransa'ya gitti; Louis XII'nin sarayı ile yakın ilişki kurdu (motetler, *Memor esto, Bonitatem*). 1509'da Saint-Quentin'e döndü; imparator Maximilian I tarafından Condé-sur-l'Escaut kilisesi müzik yöneticiliğine getirildi. Ömrünün son yıllarında naip Avusturya'lı Margherita ve genç Karl V'in saraylari ile kurduğu sanat ilişkilerini sürdürdü.

Eserlerinin sayısı pek çoktur: 4, 5, 6 sesli 22 tam missa ile Petrucci'nin yayımladığı 7 missa bölümü; 129 motet, ilâhî ve mezmur; 86 din dışı parça (şarkı v.d.). Elyazması eserleri Vatikan, Floransa, Verona, Modena, Bologna v.b. kitaplıklarında bulunur. Çağında eserleri en çok çalınan, en tanınmış bestecidi. XVI. yy.ın ikinci yarısına kadar besteleri S. Heyden, G. Faber ve Glaréan'ın müzik kitaplarında örnek olarak gösterildi. Josquin'in öğrencilerinden Adrien Petit Coclico, 1552'de *Regula Contrapuncti Secundam Doctrinam Josquini de Pratis* (Josquin des Prés'nin Görüşlerine Göre Kontrapunto Kuralları) adlı bir eser yazdı ve buna *Princeps Musicorum* (Müziğin İlkeleri) başlığını verdi. İki yüzyıl boyunca unutulduktan sonra eserleri ve adı yeniden inceleme konusu oldu ve yeni baskıları yapıldı. Bütün eserlerinin 40 fasikülde tenkitli yayımı, 1921'de A. Smijers tarafından başlatıldı.

Ockegham ve Busnois'nın tarzına göre yetişen, *cantus firmus*'un işlenmesine dayanan yapısal ilkelerden hareket ederek en cüretli kanon ve ritim oyuncularına baş vurmaktan çekinmeyen, insan sesini yer yer çalgı sesleriyle, kulağı tırmalayıcı ilkel armonilerle bastıran Josquin des Pres, italyan müzik çevrelerinde yapılan yeniliklerin etkisinde kaldı. Üç ayrı tarzda çalıştıktan sonra, bestelerini yeni ilkelere göre kurmağa başladı: hesaplı simetri, karşıtların ustaca değerlendirilmesi, benzetme ve sekansların sistemli olarak kullanılması, metnin anlaşılır şekilde bölünmesi, kelimelerin anlamına uygun ifâdeli *melo*'ların kurulması. Söz sanatına bağlanan bu diyalektik üslûba, bu şiirli dile bestecinin öğrencisi Adrien Petit Coclico *musica reservata* (ölçülü müzik) adını verdi.

Her türden, her zevke göre eserler vermesine rağmen Josquin des Près her şeyden önce kilisenin hizmetindedir ve bütün dehasını da dinî bestelerinde ortaya koymuştur. Dua eder gibi besteler: bütün umuduyle, bütün imanıyle. Bütün insan duygularını anlıyabilecek yaratılıştadır. Her kelimeyi tam anlamıyle değerlendirmeyi bilir. Missalarının temelinde bulunan din dışı tenor unsuru çoğu kere unutturur; muhteşem melodik kontrapuntolar, dinleyeni hemen istenen havaya sokar. Motetlerinde insan sesinin bütün gücünü ortaya koyar. Anlatımında çoğu zaman dramatik havaya ulaşır, ama bu yüzden eserin yapısı bozulmaz. Kontrapuntodaki ustalığı 4,5 veya 6 sesli parçaları olduğu kadar, altı tane 4 sesli koro arasındaki dev bir kanonu sürdürmesine de elverir (*Qui Habitat in Adjuditorio* [Petrejus, Nurnberg 1542]). Özellikle engellerden kurtulmakta ustadır: eğer makam kuralı anlatımına uymazsa, kadansını şaşırtıcı biçimde bitirir ve kendinden önce kimsenin veremediği bir kaygı etkisi bırakır. (L)

DESPRETZ (César), fransız fizikçisi (Lessines, Hainaut 1791-Paris 1863). Ecole Polytechnique'te kimya okuttu. Sorbonne'a profesör oldu (1837). Gazların ve sıvıların sıkışabilirliği üstüne çalıştı (1827'de ilk olarak Mariotte kanununun doğru olmadığını gösterdi), doymuş buharın yoğunluğunu ve basıncını ölçtü, suyun maksimum yoğunluğunu belirledi, cıvalı termometrede sıfırın yer değiştirmesini inceledi. Akustikte, seslerin duyulma sınırlarını araştırdı. 1849'da elektrik arklı ilk fırını yaptı; güneş, elektrik ve üfleçin birlikte yaptıkları etkiyle, güç ergiyen cisimleri ergitmeyi başardı. (L)

DESPREZ (Louis Jean), fransız mimar, ressam ve gravürcüsü (Auxerre 1743-Stockholm 1804). Blondel ve Demaison'un öğrencisi;

Foto. Sima, Manuel, Giraudon, Neurdein (LAROUSSE)

Roma'da tanıştığı isveç kralı Gustaf III onu Stockholm'a götürdü. Haga şatosunun projesini yaptı. Uppsala botanik bahçesini, Tavastehus kilisesini inşa etti. Ayrıca konusunu tarihten alan birkaç tablo yaptı. (L)

DESQUADERO (RİO), Arjantin'de ırmak, rio Salado'nun başı, Mendoza ve San Luis illerini ayırır. (L)

DES ROCHES (Madeleine ve Catherine). Bk. ROCHES (Madeleine ve Catherine DES).

DESROCHES adası, Amirantes takımadalarında küçük ada; 110 nüf. 1965'te kurulan Britanya Hint okyanusu kolonisinin bir bölümü ve İngiltere'nin Hint okyanusunda uyguladığı yeni stratejinin dayanak noktalarından biridir. (L)

DESROUSSEAUX (Alexandre Marie, **Bracke** denir), fransız helenisti ve devlet adamı (Lille 1861-Paris 1955). École Normale Superieur'ün edebiyat bölümünü bitirdikten sonra École Pratique des Hautes Etudes'de Yunanca öğretmeni oldu; eski yunan yazarlarının (Sophokles, Herodotos, Lukianos) kitaplarını ve Bakkhylides'in bir tercümesini yayımladı. Militan bir siyasetçi olan Desrousseaux, 1889'dan sonra Sosyalist partide faal rol oynadı: 1912'den 1924'e kadar Paris, 1928'den 1940'a kadar da Lille milletvekili oldu. İşçi Enternasyonali Fransız seksiyonu yöneticiler kadrosunda önemli görevler aldı. (L)

DES RUETS (Claude). Bk. DERUET.

DESSALİNES (Jean-Jacques), Haiti imparatoru (Gine 1758'den önce-Jacmel, Haiti 1806). San Domingo'da köleydi; 1789'da kaçtı ve 1791'de kölelerin büyük ayaklanması sırasında isyancı bir birliğin başına geçti. 1794'te Konvansiyon köleliği kaldırınca Toussaint, Louverture ile birlikte, Fransa'nın tarafını tuttu; 1797'de İngilizlerin Haiti'den kovulmasında payı oldu ve bir zenci devletinin kurulmasında rol oynadı; 1802'de Leclerc kumandasındaki birliklerin gelişini güvensizlikle karşıladı. Güney bölgesi kumandasını üzerine aldı ve Toussaint'nin Fransa'ya sürülmesi üzerine yeniden ayaklandı. 1803'te eski fransız sömürgesini ele geçirdi, oradaki beyazları öldürttü ve 1804'te imparatorluğunu ilân etti. Rakipleri Christophe ve Pétion tarafından öldürüldü. (L)

DESSÂME i. Bk. DESÂME.

DESSARET gölleri, Balkan yarımadasının Makedonya dağlık bölgesinde göl kümesi: **Ohri** gölü (sırpça *Ohridsko Jezero*); yüksl. 695 m; yüzölç. 270 km², derinlik 286 m. **Perşembe** gölü (sırpça *Prespansko Jezero*); yüksl. 853 m; yüzölç. 288 km²; derinlik 54 m, akıntısı yoktur. Yunanistan, Arnavutluk ve Yugoslav sınırının kesiştiği noktada yer alır. **Küçük Perşembe** gölü; yüksl. 853 m; yüzölç. 52 km²; derinlik 8 m, yeraltından Devol'a akıntısı vardır. **Malik** gölü; yüksl. 813 m Devol ırmağı üstündedir. (M)

DESSÂS sıf. (ar. *desise,* hile'den *dessâs*). *Esk.* Aldatıcı, hileci, düzenci: *Ve ekseri vakitlerini meşhur âşüftelerin meclisinde geçirdiği cihetle bir kat daha kuvvet bulan dessas zekâveti ise bir derece idi ki...* (Namık Kemal) [M]

DESSAU, Almanya'da (Doğu Almanya, Helle idare bölümü) şehir, Mulde kıyısında, Dulde'nin Elbe ile birleştiği yerin biraz yukarısında; 94 300 nüf. XVIII. yy.dan kalma dükalık sarayı (arşivler; müze; kitaplık). Dessau bir sanayi merkezidir: çelik fabrikası; gemi ve vagon yapımı; kimya sanayii; cam ve kâğıt fabrikası. Otuz yıl savaşları sırasında Wallenstein, Mansfeld'i burada yendi (1626). [L]

DESSAU (Anhalt—). Bk. ANHALT.

DESSAU (Hermann), alman dilbilimcisi (Frankfurt 1856-Berlin 1931). Yunan ve antik Roma yazıtları alanında en tanınmış araştırıcılardandır. Başlıca eserleri: 14 ciltlik *Corpus İnscriptionum Latinarum* (Latince Yazıtlar Kitabı) [Berlin, 1887]; 3 ciltlik *İnscriptiones Latinae Selectae* (Seçilmiş Latin Yazıtları) [Berlin, 1892-1961]. (L)

DESSAU (Paul), alman bestecisi (Hamburg 1894). Orkestra yöneticiliği yaptı (Köln, Mainz, Berlin); Bertolt Brecht'in eserleri için sahne müzikleri besteledi (*Cesaret Ana, Sezuan'ın İyi İnsanı* v.b.). 1933'te önce Paris'e, sonra A.B.D.'ye göçtü, sonunda Doğu Berlin'de yerleşti. Paul Dessau'nun en iyi eseri olan *Lucullus'un Duruşması* (1951), *Üç Kuruşluk Opera*'ya yaklaşan değerdedir. (L)

DESSAUER (Friedrich), alman biyofizikçisi (Aschaffenburg 1881-Frankfurt 1963). İstanbul, Fribourg (İsviçre) ve Frankfurt'ta profesörlük yaptı, 1924-1933 Arası Zentrum partisinden milletvekili seçildi. Tabiat felsefesi ve ilâhiyat konusundaki yazılarıyle ilgi çekti. Başlıca eserleri: *Mensch un Kosmos* (İnsan ve Kosmos) [1948]; *Atom Energie und Atombombe* (Atom Enerjisi ve Atom Bombası) [1948]; *Die Teleologie in der Natur* (Tabiatın Teleolojisi) [1949]; *Religion in Lichte der Heutigen Naturwinenschaft* (Bugünkü Tabiat Biliminin Işığı Altında Din) [1951]; *Auf den Spuren Der Unendliehkeit* (Sonsuzluğun İzinde) [1959]. (L)

DESSEWFFY, soylu macar ailesi, üyeleri XVIII. yy.dan beri siyaset ve edebiyatta sivrilmişlerdir. — Bu aileden MİKLOS, XVIII. yy. başında Fransa'ya gitti, orada kontluk unvanını aldı. — AUREL (Zemplen 1808-Budapeşte 1842), muhafazakâr gazete yazarı, Szèchenyi'nin ve Kossuth'un siyasî rakibi oldu. — EMİL (Eperjes 1814-Bratislava 1866), Aurel'in kardeşi, muhafazakâr siyaset adamı ve iktisatçı, Macaristan Fen akademisi başkanı oldu (1855). [L]

DESSOİR (Ludwig), alman tiyatro oyuncusu (Possen 1810-Berlin 1874). Küçük kentlerde oynadıktan sonra 1834'te Leipzig, Breslau, Prag, Viyana ve Budapeşte'de sahneye çıktı. 1839'da Karlsruhe'de K. Devrient'in yerini aldı. 1849'dan itibaren Berlin'de, 1853'te E. Devrient ile Londra'da çalıştı. Shakespeare, Goethe, Schiller ve çağdaş yazarlardan F. Hahn'ın eserlerindeki kişileri canlandırdı. — Karısı THERESE REİMANN Hannover 1810-Mannheim 1866) ve oğlu FERDİNAND da (Breslau 1836-Dresden 1892) tiyatro sanatçısıydılar. (L)

DESSOİR (Max), alman filozofu, profesörü ve estetikçisi (Berlin 1867-Königstein 1947). 1906'da *Ästhetik und Allgemeine Kuntswissenschaft* (Estetik ve Genel Sanat Bilimi) adlı eserini yayımladı. Sanat görüşü belirli bir nesnellik niteliği taşır. Sanat şekillerini, ruhla olan ilişkilerinden çok başlı başına ele alır. Dessoir, ruhbilim ve okültizm (gizli bilimler) alanında incelemeler yaptı. Bu konulardaki eserleri şunlardır: *Geschichte der Neueren Deutschen Psychologie* (Yeni Zamanlar Alman Psikoloji Tarihi) [1894]; *Vom Jenseits der Seele* (Ruhun Ötesi) [6. bas., 1913]; *Der Okkultismus in Urkunden* (Belgelerle Okültizm) [1925]. (L)

DESSYE, Habeşistan'da şehir, Vollo ilinin idare merkezi, Habeşistan dağ kütlesinin kuzeyinde; 45 000 nüf. Ticaret merkezi. (L)

DEST i. (fars. *dest*). *Esk.* El: *Hançerin almış destine / Beni öldürmek kasdine* (Karacaoğlan). *Pir Sultan Abdal'ım destim damanda / İsmim Koca Haydar Aslım Yemen'de* (Pir Sultan Abdal). ‖ Avuç, el dolusu, karış boyu. ‖ Güç, üstünlük, kudret: *Bu şevk ile geçti rüzigârım / Destimde değildi ihtiyarım* (Ziya Paşa). ‖ *Dest-âmûz,* yavru iken alıştırılmış olan av kuşu. ‖ *Dest-âviz* (veya *dest-âvize*), asılan, dayanak, yardımcı. Hediye. ‖ *Dest-azma,* deneme, sınama. ‖ *Dest bâ-dest* (veya *dest-be-dest*), el ele: *Belinde bir teber a'malığıyle dest-be-dest* (Hüseyin Suad). *Ki hep kadınları raksân-ı neşe dest-be-dest* (Cenab Şahabedin). ‖ *Desd-bend,* el bağı, bilezik. Kelepçe ‖ *Dest-ber,* üstünlük, kuvvetlilik. ‖ *Dest-be-dehân,* eli ağzında, ne yapacağını şaşırmış. ‖ *Dest-be-ser,* eli başında, alık, şaşkın, kendinden geçmiş. ‖ *Dest-ber-sine,* eli göğsünde, hizmete hazır. ‖ *Dest-beste,* eli kolu bağlı. Cimri. Hizmete hazır. ‖ *Dest-bûs,* el öpen. ‖ *Dest-bûsî,* el öpme. ‖ *Dest-bûy* (veya *dest-bûye*), ıtır gibi ele sürülen kokulu madde. ‖ *Dest-çâlâk,* eli çabuk, atik. ‖ *Dest-derâz,* uzun kollu. El uzatan, tecavüz eden. ‖ *Dest-efşân* (veya *dest-feşân*), tohum gibi saçılan şeyler. Oyunda elle yapılan hareketler. ‖ *Dest-endâz,* el atıcı, yankesici. Yağma, tecavüz. Süzgeç. Engebe. ‖ *Dest-gîr,* elden tutan, yardımcı: *Melce'-i bî-çâregânsın, dest-gîr-i ehl-i gam* (Ziya Paşa). ‖ *Dest-güşâ,* avuç açan, dilenci. ‖ *Dest-güzâr,* yardımcı. Geri kalan, yadigâr. ‖ *Dest-güzîn,* bir toplantıda baş köşede oturan. Yedek at. ‖

François **DESPORTES**, kendi portresi
Louvre müzesi, Paris

Dest-hat, el yazısı. ‖ *Dest-kâr,* el işi. İşçi. ‖ *Dest-keş,* el çeken, bir şeyden vaz geçen. Bir şeye el süren. Ele çekilen, eldiven. ‖ *Dest-lâf,* pazarlık. ‖ *Dest-mâye,* sermaye. ‖ *Dest-müzd,* ücret. ‖ *Dest-nişân,* itaat eden, hüküm altında bulunan. ‖ *Dest-pâk* («eli temiz»), dindar. ‖ *Dest-renc,* sanat, meslek, zahmet. ‖ *Dest-res,* elin erişebileceği yer. Servet. Elde eden. ‖ *Dest-res olmak,* elde etmek, kazanmak: *Nihayet esaslı bir şeye destres olunca Mehmet beye işi anlatır, parayı ondan istersiniz* (Vâ-Nû). ‖ *Dest-sâz,* elle yapılmış şey. ‖ *Dest-seng,* sapan. ‖ *Dest-sûz,* eli yakan, yakıcı. ‖ *Dest-teng,* eli dar, yoksul. ‖ *Dest-yar,* yardımcı. ‖ *Dest -yâb,* galebe, zafer. Fırsat. ‖ *Dest-zen,* el vuran, bir işe başlayan. ‖ *Dest-i âhenîn,* demir el, kuvvet. ‖ *Dest-i billûr,* billûr gibi el. ‖ *Dest-i dil,* gönül eli. ‖ *Dest-i hafi* (veya *dest-i gayb*), gizli el, kaderin eli. ‖ *Dest-i Musa* («Musa'nın eli»), Güneş. ‖ *Dest-i pür-maharet* (veya *dest-i üstâdâne*), becerikli el: *Bir dest-i üstâdâne ile hutût-ı müteâsileri çekilmiş fakat rengi verilmemiş bir tasvir idi* (Samipaşazade Sezai). ‖ *Dest-i ra'şe-dâr,* titrek el. ‖ *Dest ü pâ,* el-ayak. ‖ *Çire-dest,* usta. ‖*Çâbük-dest,* eli çabuk. ‖ *Tehî-dest,* eli boş.

— DEY. *Dest-i izdivacını talep etmek (istemek)* [veya *dest-i izdivacına talip olmak*], evlenme teklif etmek: *Zannedersem kerimeniz hanımefendinin dest-i izdivacını talep ettiğimi söylersem pek hayrette kalmazsınız* (B. Felek).

◆ **Derdest** blş. i. *Esk.* Elde tutma, yakalama: *Firarilerin süratle derdestleri...* (Atatürk). ‖ Sıf. Yapılmakta olan, ele alınmış: *Derdest-i rüyet dava.*

◆ **Destân** çoğl. i. *Esk.* Eller. (M)

DESTAİNG (Edmond), fransız profesörü (Roset-Fluans, Doubs, 1872-L'Hay-les-Roses 1940). Paris Doğu Dilleri okulunda berberî dilleri profesörüydü. *Dictionnaire Français Berbère* (Fransızca-Berberî Dili Sözlüğü) [1914] adlı bir eser yayımladı. (L)

DESTAN veya **DESTÂN** veya **DÂSTÂN** i. (fars. *destân* veya *dâstân*). Olağanüstü kahramanlık serüvenlerini uzun ve manzum olarak anlatan edebî tür: *Destanları okur, yahut dinlerken de gene kendimizi gönlümüzce bir yerde görürüz* (N. Ataç). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Teşm. yol.* Olağanüstü ve şaşırtıcı kahramanlık olayları dizisi: *Bunlar, cephenin içinde kaybolan bölük ve müfrezelerin hikâyeleridir; genç subayın ve köylünün destanıdır* (F.R. Atay). ‖ Âşık edebiyatına ait türlerden biri. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Esk.* Şarkı. ‖ Kuş cıvıltısı. ‖ Hile.

— ÇEŞ. DEY. *Destan gibi,* çok uzun yazılmış mektuplar için kullanılır. ‖ *Dillere destan olmak (etmek),* herkesçe duyulmak, bilinmek (herkese duyurmak): *İlleri diline destân olursam* (Pir Sultan Abdal). *Bu aşk beni destan etti dillere* (Şarkı). ‖ *Destan yaratmak,* olağanüstü kahramanlık, başarı göstermek.

— *Esk. Destan-ger,* hileci. ‖ *Destan-serâ,* destan okuyan, meddah. ‖ *Destan-zen* («hi-

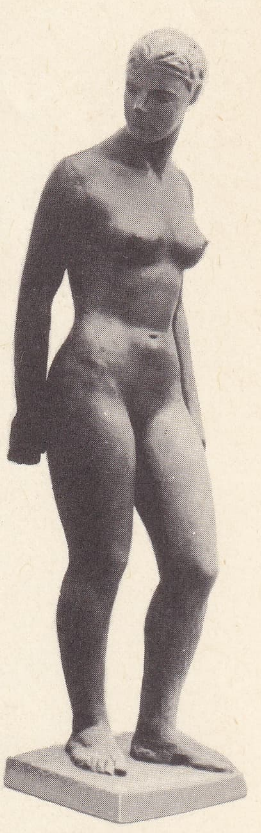

CHARLES DESPİAU
«Assia» (1937)
G. S. müzesi, Paris

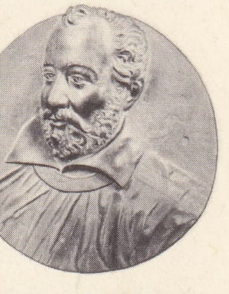

Philippe **DESPORTES**
madalyon, XVI. yy.
Louvre müzesi, Paris

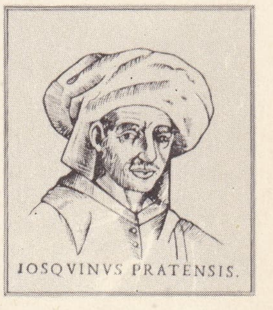

Josquin **DES PRES**
ağaç üstüne gravür

kâye söyleyen»), saz şairi. Müzisyen.

— ANSİKL. Ed. tar. Efsanelerle değişikliğe uğramış tarihî bir olayın izlerini taşıyan destan, bir milletin hayal gücünü en çok doyurabilecek en eski edebiyat biçimidir. Hangi edebiyat söz konusu olursa olsun kendiliğinden doğmuş ilkel halk destanlarının var olabileceğine bugün artık inanılmaz. İlkçağın en uzak dönemlerinden bize kadar gelen destanlar bile bir edebiyat çalışmasının ürünüdür; sözlü bile olsa bilinçli bir çabanın ve kişisel bir yeteneğin verimidir. Bununla birlikte destanların kolektif bir yanı da vardır; destan kahramanı, bir çağın ülkü edindiği niteliklerin temsilcisidir. Tabiat üstü özelliklere yüceltilen bu kahraman, destanın *olağanüstü* kaynağı olur. Destanlardaki olağanüstülük, sanıldığı gibi zorunlu bir yapmacık ve süs değil; kolektif bir efsaneye hayat veren, destansı hayalgücünün özünden doğan bir özelliktir. Bu bakımdan destan hiçbir zaman edebiyattan eksik olmamış, eski kurallardan sıyrıldıktan sonra çağdaş edebiyatta da yeni şekiller olarak yaşamıştır.

● *Eski Yunan.* Yunan destanı, oldukça eski bir geleneğe dayanan Homeros'un şiirleriyle temsil edilir: *İlyada* ve *Odysseia.* Aedon'larca halk arasında okunarak yayılan ve başarı kazanan bu şiirler, aynı kahramanlar (*Truva* çevrimi) veya başka efsanevî konular (*Thebai* çevrimi) etrafında değerce daha düşük eserler yaratılmasına yol açmıştır. VIII. yy.ın bilinen bu destan dizilerine, dinî şenliklerde okunan prelüdleri, ilâhileri, destansı söyleyişleri de katmak gerekir; bunların Homeros şiiriyle tek ortak yanı lehçe birliğidir. Hesiodos'un çiftçi hayatını konu edinen *İşler ve Günler* (Erga Kai Hemerai) ile tanrıların soy kütüğü olan *Theogonia*'sı yunan ülkesinde görülen didaktik bir destan biçimini temsil ederler. M. Ö. V. yy.dan bu yana kahramanlık destanları gelişmeğe devam eder (Panyasis, Antimakhos); Khoirilos, Med savaşlarını anlatırken tarihî kaynaklardan ilham arar. Sonraları mitoloji ve ustalık merakı, İskender devrinde Rodos'lu Apollonios'un *Argonautika* eserlerinde görüldüğü gibi, hayal gücünü kesinlikle bastırmıştır.

● *Roma.* Özel bir destan geleneğine sahip olmayan Roma, III. yy.dan sonra yunan geleneğini kendine uydurmağa çalıştı: Livius Andronicus, yalnız latinlere has en eski nazım şekliyle *Odysseia*'yı çevirdi. Büyük askerî zaferlerden ilham alan Naevius'un *Kartaca savaşları*'nı konu edinen eseri ve Ennius'un *Annales*'i (Yıllıklar) asıl Roma millî destanının ilk örnekleridir. Lucretius felsefî şiiri *De Rerum Natura*'da (Tabiat Üstüne) arasıra destan havasına girmiştir; fakat, latin şiirine gerçek destan örneğini ise Vergilius verdi: gelişmiş bir sanat anlayışının bütün imkânlarından yararlanan Aeneis'de, kahraman Aeneas'ı Roma'nın ahlâk ülküsünü ve yiğitliğini canlandıran bir sembol olarak yüceltiyordu. Kısa bir süre sonra Lucanus, Sezar ile Pompeius'un çatışmalarını *Farsala* adlı eserinde belâgatle anlattı. Böylece M.S. I. yy. sonlarından itibaren latin destanı, Vergilius'un taklitleriyle (Silius İtalicus'un *Punica*'sı), yer yer güçlü parçaları olan Volerius Flaccus'un eseriyle *(Argonautica)* veya Statius'un bir iki duygulu şiiriyle *(Thebais)* IV. yy.da mitolojik destanlarında (*«Proserpina'nın Kaçırılışı»*) yapmacığa kaçan Claudianus sürdü; ama Honorius ordularının kumandanı Stilicho'yu överken (*«Gotlara Karşı Savaş»* v.b.) Roma'nın millî duygularını güçlü bir anlatımla dile getirmeyi bildi.

● *Avrupa edebiyatları.* XI. ve XII. yy.larda Fransa'da büyük haç yollarındaki kiliseler çevresinde *Chansons de Geste*'ler (Kahramanlık Destanları) doğdu. Sayıları seksene ulaşan bu şiirler başlıca üç destan çevresinde toplanabilir: en önemli örneği *Chanson de Roland* ile Charlemagne çevrimi, imparatorun kişiliğinde hıristiyanlığın yiğit savaşçılarını ve tatlı Fransa'yı yüceltir; *Geste de Garin de Monglane* ile *Doon de Mayence* ise şövalyenin savaş ve ahlâk faziletlerini över. Rönesanstan sonra fransız şairleri ilkçağ destan örneklerine yöneldi. Genellikle taklit havasından kurtulamayan nice eser arasında d'Aubigné, *Les Tragiques*'te (Trajikler) çoğunlukla güçlü bir destan yapısına ulaştı. Voltaire ve Chateaubriand'ın bir iki denemesinden sonra romantizm, halk geleneklerini sürdürme zevki, tarihî anlamı ve hayal gücüyle destan için uygun bir ortam yarattı. Lamartine, Vigny, Hugo, modern destan şiirinin üstün eserlerini verdiler. Çağdaş ilmî ve tenkitçi düşünce destana tamamen karşıt olmadığı halde Parnas'çılardan bu yana bu tür şiir artık kullanılmaz oldu.

Başlıca alman destanı XIII. yy.da doğan *Nibelunger*'dir. İtalya'da Dante, *İlâhî Komedya* (Divina Comedia) adlı eserinde güçlü bir hayalle çağının din felsefesini ve halkın inançlarını dile getirdi. Aristo'nun *Orlando Fruioso*'su (Öfkeli Orlando) ilkçağ örneğinden yararlanarak şövalyelerin mucizevî efsanelerini anlatır. Tasso'nun *La Gerusalemme Liberata*'sı (Kurtarılmış Kudüs), İlyada planına uygulanarak yazılmış, çağının ispanyol-türk savaşlarının coşkusunu taşıyan hissî ve romansı bir eserdir. Portekiz şairi Camoes, Vasco de Gama'nın seferlerini anlatan *Lusiadas* destanında milletinin değerlerini yüceltti. İngiltere'de Milton'un *Paradise Lost*'u (Kayıp Cennet) puritan topluluğunun destanıdır: alman Klopstock'un *Messias*'ında insanlığın eylemleri, yaşayışı, özellikleri, çevreden iyice sıyrılmış bir şiir dünyası da kaybolur. Rus edebiyatında ise *(Slovu o Polku İgoreve)* lirizm ile destan birbirine karışır. İskandinav ülkelerinde, *Edda* manzumesinin bazı bölümleri kuzey masallarının kahramanlarına ayrılmıştır, fakat izlandalı Snorri Sturluson'un *Heimskringla*'sı gibi bazı mensur *saga*'ları da destandan saymak yerinde olur.

● *Asya edebiyatları.* Hint edebiyatlarının en eski eserleri arasında yer alan *Ramayana, Mahabarata;* yüzyıllarca bütün hint sanatçılarının ortak esin kaynağı oldu. İran millî destanı Firdevsî'nin 60 000 beyitlik *Şahname*'sidir; en eski çağlardan başlayarak İran'ın efsanevî tarihini konu edinir: başka iran destanları arasında aynı döneme ait *Garşaspname, Şehriyarnâme, Barzûname* sayılabilir.

● *Türk destanları.* Latince *epos* karşılığındaki büyük eserlere Yakutlar *olongho* (manzum kahramanlık şiiri, kahramanların hayat hikâyeleri), Kırgızlar *comok* (kahraman destanı), Müslüman Türkler de genellikle *destan* adını vermişlerdir. *Sab* ve *irtegi* kelimeleri de «hikâye, kıssa v.b.» anlamlarıyle destan karşılığında kullanılmıştır. İslâm kültürünün etkisinde destan kelimesi mesnevî, vakayıname, tarih v.b. türlerle, çeşitli olayları konu edinen halk şiiri örneklerinin adı olmuş; modern edebiyatta da çeşitli türlerin anlatımında kullanılan genel bir kavram haline gelmiştir. Divan edebiyatında aruz vezni ve mesnevî şeklinde yazılmış dinî hikâyelerin *(Yusuf ve Zeliha, Cimcime Sultan)*, fikrî ve tasavvufî *(Risalet-ün-Nushiye, Mantık-üt-Tayr, Fakrname)*, aşk hikâyelerinin *(Leylâ ve Mecnûn)*, mensur nasihat kitaplarının *(Kabusname)*, manzum vakayinamelerin *(Düsturname, Dastân-ı Tevarih-i Mülûk-i Âl-i Osman)*, mensur tarih eserlerinin *Tac-üt-Tevarih)*, manzum masalların *(Dastân-ı Ahmed Haramî)*, biyografilerin *(Dastân-ı İmam-ı Ali)*, epik nitelikteki mensur eserlerin *(Cengizname)* hemen hepsinin orijinal adlarında veya bölüm başlıklarında *destan* kelimesi görülür.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeden önceki dönemde yarattıkları destanların bugüne kadar ulaşan yazılı metinleri yoktur. Bunların konu özetlerini ve bazı parçalarını, çoğu çince, farsça, moğolca ve arapça olan kaynaklarda bulabilmekteyiz: Firdevsî'nin *Şehname*'si, Reşidüddin'in *Cami-üt-Tevarih*'i, Cüveynî'nin *Cihanküşa*'sı, Mesudî'nin *Mürûc-üz-Zeheb*'i v.b. W. Radloff'un tespit ettiği *Yaratılış Destanı* ise bugün hâlâ Altay Türkleri arasında yaşamaktadır.

Bazı türkçe kaynaklarda da destanlar ile ilgili bilgilere ve destan parçalarına rastlanır: Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it-Türk*'ü, Yazıcıoğlu Âli'nin *Selçukname*'si, Ebül Gazi Bahadır Hanın *Şecere-i Türk* ve *Şecere-i Terakime*'si v.d.

Göktürk destanları. Bozkurt parçasında Türklerin bir bozkurt soyundan nasıl türemiş oldukları; *Ergenekon* parçasında, Türklerin Ergenekon'a sığınmaları, burada çoğalınca da dağı eriterek çıkışları; *Köroğlu* parçasında da Göktürklere bağlı göçebe Oğuzların, Horasan ve Maverayıhazar çöllerinde İranlılar ile yaptıkları mücadeleler konu edinilmiştir. *Köroğlu* parçası İslâmlıktan sonra Oğuzların İran Azerbaycanı ve Anadolu'ya gelmeleriyle bu bölgelere de yayılmıştır. Uygur destanları ile ilgili parçalara *(Türeyiş, Mani Dininin Kabulü, Göç)* çin kaynaklarında rastlanmıştır.

Oğuz Kağan Destanı*, söylenti ve tahminlere göre XIII. yy.ın sonu ile XIV. yy.ın başında yazıya geçirilmiştir. Destanda Oğuz'un doğuşu, başarıları, ölümünden önce imparatorluğu dört oğlu arasında paylaştırması «menkıbe-tarih» üslûbuyle anlatılmıştır. İslâmlığın Türklerce kabulünden sonra oluşan destanî nitelikteki eserlerde islâm kültürünün etkisi belli olur.

Orta Asya ve Doğu Avrupa müslüman türk boylarıyle putperest Kalmukların ve Çinlilerin savaşları konu alan, Kırgızların *Manas* Destanı*'nın ise son araştırmalarda 400 000 mısraı tespit edilmiştir.

Cengiz Han Destanı, Kıpçak bozkırlarında ve eski Uygurlar bölgesinde yaşayan türk kavimleri arasında, oğuz ve uygur hükümdar sülâleleri hakkında söylenen menkıbelerin moğol istilâsından sonra Cengiz'in adı etrafında *Cengizname* adıyle toplanmış şeklidir (XII.-XIV. yy.).

Oğuzlardan bize ulaşan tek destanî metin *Dede* Korkut Kitabı*'dır.

Türk destanlarının çağdaş romana doğru gelişimi boyunca sözlü ve yazılı geleneğin malı olan birtakım ara türler görülür. Bunlar destanların yazıya geçişi sırasında çeşitli etkiler altında kısmen biçim ve muhteva değiştirerek yeni bir anlatım türü olarak ortaya çıkar. *Battalname, Danişmendname* gibi eserlerde, ağırlık noktalarını teşkil eden din uğruna savaşlar ve başarılar macera romanı havası içinde verilir. *Gazavatname*'ler ise osmanlı üstünlüğünü toplumlara yaymak amacını güder. Bu arada İslâmlığın yayıcıları ve tasavvuf akımı önderlerinin menkıbelerini toplayan eserler de görülür. *Menakıpname* veya *Velâyetname* diye adlandırılan bu tür eserlerde, kahramanların çabaları ve savaşları manevî alanda olur.

Destanın yozlaşmasıyle sözlü halk geleneğinde de efsane, masal gibi türler ortaya çıkmıştır. Son devir şairlerinden bazıları genellikle Kurtuluş savaşını işleyen, biçim ve muhteva bakımından geleneksel destanlardan farklı, uzun epik şiirler yazdılar: Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın *Üç Şehitler Destanı* (1949), *İstiklâl Savaşı (Samsun'dan Ankara'ya, İnönü'ler)* [1951], *İstanbul-Fetih Destanı* (1953), *Yedi Memetler* (1964), *Çanakkale Destanı* (1965), *Kubilay Destanı* (1968); Nazım Hikmet'in *Sımavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Destanı* (1936), *Kuvayı Milliye (Memleketimden İnsan Manzaraları-Kurtuluş Savaşı Destanı)* [1965-1968]; Cahit Tanyol'un *İstanbul Fetih Destanı* (1969); Ceyhun Atıf Kansu'nun *Sakarya Meydan Savaşı* (1970); Yahya Kemal Beyatlı'nın *Selimname* adlı şiiri *(Eski Şiirin Rüzgârıyle* adlı kitapta, 1962); Behçet Kemal Çağlar'ın *Battal Gazi Destanı* (1968) v.d.

Âşık edebiyatında destanlar, dört mısralık bentlerden meydana gelir. Elde bulunan örneklerde bent sayısı 4 ile 121 arasında değişmektedir. Vezin genellikle 11 ve 8 hecelidir. Kafiye düzeni koşmada olduğu gibi ilk bentte *a b a b* (veya *a b c b,* ikinci ve daha sonraki bentlerde *d d d b, e e e b,* v.b. şeklindedir.

Destan konularını savaşlar, savaş kahramanlarının serüvenleri *(Köroğlu, Kul Mustafa, Genç Osman* destanları), deprem, yangın, kıtlık, ayaklanma gibi olaylar meydana getirir. *Öğüt Destanı, Yaş Destanı,* şeklinde örnekler oldukça yaygındır. Ciddî olmayan konulardaki *Sivrisinek Destanı, Tahtakurusu Destanı, Züğürtlük Destanı* v.b. bu türün güldürücü ürünleridir.

Destanlar özel bir makamla okunur. Saz şairlerinin destanları ile İstanbul'da semaî kahvelerinde okunan destanların besteleri birbirinden ayrıdır. (→ Bibliyo.) [ML]

Destan Gibi, Orhan Veli Kanık'ın dördüncü şiir kitabı (1946) «Yol Türküleri» başlığını taşıyan 174 mısralık bir tek şiirden ibarettir. İstanbul-Zonguldak arası bir kara

yolculuğunun izlenimlerini dile getiren şair, halk şiirlerinden ustaca alıntılar yaparak ruh durumunu açıklar; yurt gerçeklerini, kalıplaşmış şairaneliklerden uzaklaşarak, yalın, basit bir açıklık ve etkili bir duyarlıkla dile getirir. «Destan gibi» bütün şiirleri adlı kitapta yayın sırasına göre yer alır. (M)

DESTÂR i. (fars. *destār*). *Esk.* Sarık: *Kemer güsiste perakende gûşe-i destâr* (Nedim). || *Destâr-bend,* sarık saran, sarıklı. || *Destâr-bendân,* kadı, derviş gibi sarık saranlar için kullanılırdı. || *Destân-han,* masa örtüsü, Bir tepsi içinde gönderilmiş yemek.

— Tar. *Destâr-bahâ,* Tanzimat'tan önce askerlere ve memurlara verilen para. || *Destâr-ı hümayûn,* padişah sarığı. || *Destâr-ı Yusufî,* sultanların sardığı bir çeşit sarık.

— Tasav. *Destâr-pûş,* mevlevîlerde giydikleri sikkelerine sarık sarma yetkisi olan kimse. || *Destâr suyu,* Mevlânâ sandukası üzerindeki destârın ucunun batırıldığı su. || *Destâr-ı şerif,* mevlevîlerin başlarına giydikleri sikkenin üzerine sarılan sarık.

◆ **Destârî** sıf. *Esk.* Destârla ilgili. || 1. Destâr yapan. (M)

Destârî Salih tarihi, Destârî Salih Efendinin Patrona Halil isyanını (1730) konu edinen eseri. Müsveddeleri Selâhaddin Selâhî tarafından toplanarak kitap haline getirildi. Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, kütüphanelerimizde bulunan iki yazma nüshasından faydalanarak eserin yeni yayımını sağladı (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi yayınları, 1962). [M]

DESTE i. (fars. *dest,* el'den *deste*). Bağlanmış tutam: *Deste zülüf al yanağın düzgündür* (Karacaoğlan). || Tomar, biraraya getirilmiş yığın: *İç cebinden bir deste para çıkardı* (K. Tahir). || — *Esk.* Eşyaların elle tutulacak yeri. || Kılıç, bıçak kabzası: *Bıçak destesi.*

— Denizc. *Deste* (veya *desta*) *etmek,* gemi halatlarını veya zincirini dümdüz germek.

— Din. Halife Ali'nin Kerbelâ'da şehit edilen oğlu Hüseyin adına genellikle İran'da yapılan dinî törenlerdeki topluluklara verilen ad. Bk. ANSİKL.

— G. santl. *Esk.* On altın yapraklı defter.

— Mim. *Deste sütunu,* birçok küçük sütunun yanyana konulmasıyle meydana gelen sütun. (*Zt.* TEK SÜTUN.)

— Spor. Yağlı güreşte pehlivanların ayrıldığı beş derecenin en küçüğü. Bk. GÜREŞ.

— ANSİKL. Din. Genellikle her mahallenin zengin ve nüfuzlu kişilerince düzenlenen *deste*'lerdeki erkekler mescite veya meydanda toplandıktan sonra, nevhalar okuyarak «sîne-zeni» törenine başlarlar; göğüslerini döverek, başlarını kılıç ve sırtlarını zincirlerle yaralayarak sokaklarda gezerler. Halkın bir yas günü olarak benimsediği bu 10 muharrem törenleri, İran'da yavaş yavaş gelişerek siyasî bir anlam kazandı. Deste düzenlemek bakımından en büyük merkez olan Isfahan'daki törenler *Erbain günü*'nde (Hüseyin'in şehitliğinin kırkıncı günü) yapılır; törende Âdem'in yaratılışından başlayarak gelişen dinî olaylar temsil edilir, büyük paralar harcanırdı. Deste'ler bir bakımdan Hıristiyanların özel kıyafetlerle yaptıkları sokak gezilerine ve İngilizlerin tarih olaylarını canlandırmak için düzenledikleri *pageaut* törenlerine benzer.

◆ **Destelemek** geçl. f. Deste haline getirmek: *Paraları çoktan desteledi, kalkar savuşur* (K. Tahir). [ML]

DE STEFANİ (Alberto), italyan hukukçusu, iktisatçısı ve siyaset adamı (Verona 1879). Üniversitede iktisat ve maliye dersleri verdi. 1922-1925 Arasında maliye bakanı, 1925'te Roma üniversitesinde profesör oldu. 24 Temmuz 1943 Büyük konseyinde Mussolini aleyhinde oy kullandığından Verona mahkemesi gıyabında ölüm cezası verdi. Sonra Roma yüksek mahkemesinde yargılandı ve beraat etti (1947). Maliye bakanıyken Birinci Dünya savaşında sarsılan İtalya iktisadını düzeltti. Başlıca eserleri: *La Restaurazione Finanziaria* (İktisadî Canlandırma) [1926]; *La Deflazione Finanziaria del Mondo* (Dünyadaki İktisadî Deflasyon) [1931]; *l'Ordine Economico Nazionale* (Millî İktisat Düzeni) [1935]; *Eventi Economici* (İktisadî Olaylar) [1934]. (L)

DESTEGÜL bİş. i. (fars. *destegül*). *Esk.* Mevlevî dervişlerinin hücrede bulundukları sırada giydikleri dar, düğmesiz, kollu ve önü açık yelek; ince kumaştan yapılırdı. (Sema sırasında bunun üstüne *elifî nemed* denilen bir kuşak sarılır ve açılması önlenirdi. Bektaşîlerin giydikleri destegül ise cübbeden kısa, hayderiden uzun ve kolsuzdu.) [M]

DESTEK i. (fars. *destek,* küçük el). Bir döşemeyi, bir duvarı, bir yapıyı v.b. taşımağa, tutmağa yarayan büyük ahşap parça, dayak, dayanak, dayangaç: *Ev neredeyse yıkılacak, ancak destekle ayakta tutuluyor.* || Üzerine bir şey oturtmağa yarayan araç: *Heykel destek üstünde benim ruhum desteksiz* (N. F. Kısakürek). *Esk.* Hamil. || Kapı arkalarına konan kol, dayak.||*Mec.* Yardımcı, arka: *Sizin gibi vatanseverlerin de deste ğiyle düşmanı önce durdurmak, sonra denize dökmek...* (K. Tahir). || *Destek olmak,* yardımcı olmak: *Çocukluğundan beri hayatta en yakını olan Yusuf her yerde, her zaman kendisine destek olan Yusuf...* (Sabahattin Ali)

— Arabacılık. *Destek çubuğu,* iki tekerlekli bir arabanın arka kısmına tespit edilen, hafifçe eğik, madenî çubuk. (Araba koşumlarından çözüldüğü zaman, bu çubuk, destek vazifesi görür.)

— Ask. Belirli bir taktik görevi yerine getirecek bir birliğe, geçici veya sürekli olarak ek vasıtalar vermek suretiyle yapılan takviye. || Bir eleman veya birliğin diğerine yaptığı yardım veya koruma. (Meselâ piyadeye yardım etmek veya onu korumak üzere yapılan topçu ateşi). || Savaşta başka birliğe yardımda bulunan birlik. || Taarruzun başlangıcında bir piyade takım veya bölüğünde ihtiyat olarak ayrılan kısım. || *Ateş desteği,* piyade zırhlı birlik v.b. kara kuvvetlerinin, düşmana doğru sokulmaları sırasında topçu ve hava kuvvetlerinin ateş veya bombardımanıyle korunması. || *Destek ateşi,* savaşta bir birliği desteklemek amacıyle destek birlikleri tarafından açılan ateş. (Bu ateş, desteklenen birliğin yakınlarında ciddî bir tehlike yaratan düşman kıta veya mevzilerine karşı açılabilir [*yakın destek ateşi*]; veya uzaktaki düşman ihtiyatları, ikmal noktaları gibi hedeflere karşı açılabilir [*derinliğine destek ateşi*]; veyahut bir birliğin tali bir kısmını desteklemek üzere açılabilir [*direkt destek ateşi*].) || *Destek birliği,* başka bir kıta ile beraber iş gören, ona yardım eden veya onu koruyan ve o kıtanın kuruluşuna dahil olmadığı için sürekli olarak onun emrinde çalışmayan birlik. || *Destek kademesi,* savaş birliklerine lojistik bakımdan yardım eden birlikler. || *Destek mesafesi,* birbirini desteklemesi gereken iki kıta arasında bulunan ve icabında desteklemeyi tam zamanında yapmağa elverişli olan mesafe. || *Destek mevzii,* savunmada ilerideki birlik ve hatları destekleyen kuvvetlerin bulunduğu mevzi. || *Destek planı,* birleşik hareketlerde destekleme yapacak kuvvetlerin ve ateşli silâhların kullanılmalarını düzenleyen plan || *Destek silâhı,* bir birliği desteklemede veya korumada kullanılan, fakat birliğin kuruluşunda yer almayan silâh. || *Destek topçusu,* ateşleriyle herhangi bir birliği ve genel olarak piyade birliklerini destekleyen ve daha üst bir topçu birliği kumandanının emri altında bulunan topçu. || *Lojistik destek.* Bk. LOJİSTİK.

— Ask. denizc. *Deniz destek aracı,* kıyılara yapılan bir çıkarma harekâtında roketi, havanı veya otomatik silâhları denizde ve yakın mesafeden karaya doğru kullanarak bu hareketi destekleyen deniz aracı.

— Ask. havc. *Destek havacılığı,* kara birliklerinin harekâtını desteklemek üzere teşkilâtlandırılmış askerî havacılık bölümü. || *Hava desteği,* askerî uçakların, kara veya deniz kuvvetlerince girişilen bir harekâtı desteklemesi. Bk. ANSİKL.

— Biyol. *Destek doku,* başka dokuları desteklemeğe yarayan doku.

— Bot. *Destek dokuları,* bitkileri destekleyen dokuların ortak adı. (Destek dokular pekdoku, sertdoku, odun ve soymuk demetlerinden oluşur.)

— Camc. Camların dökümü sırasında, masanın bir yanından öteki yanına doğru uzatılan madenî cetvellerden her biri. (Bu cetveller arasındaki açıklık ve destek yüksekliği, dökülecek camın genişliğini ve kalınlığını tayin eder.)

— Dokumc. Pamuk ve yün eğirmeğe yarayan araç, iğ.

— Dy. *Destek levhası,* özel bir vurma veya kuvvetin etkisinde kalan ray parçası altına (conta, bağlantı, kruvazman v.b.) yerleştirilen madenî levha. || *Destek tertibatı,* bir demiryolunu yatay yönde sabitleştirmek ve sağlamlaştırmak için travers veya raylara, kuşak veya gergi şeklinde bağlanan ahşap parçalardan meydana gelen tertibat. || *Süyek destek açısı,* süyeğin ray tabanı üstü ile ray çenesi altına dayanan iki düz parçasının meydana getirdiği açı.

— Fiz. Bir vektörü taşıyan sonsuz doğru.

— Fonet. *Ses desteği,* bütün şarkıcı veya konuşmacıların kullandığı yöntem. (Bu metot karnı içeri çekerek diyagramı hareketsiz bırakmağa dayanır; böylece kelimeleri söylemek için gerekli hava sağlanmış olur.)

— İnş. Makas kirişinin altına doğru ve çatı aşığı yönünde yerleştirilmiş bir dayanakla çatıyı tutmağa yarayan eğik çatma kısım. || Balkon, korniş, pervaz gibi yapı elemanlarını veya vazo, heykel gibi süs unsurlarını tutmağa yarayan çıkıntılı yontma taş veya tahta parçası: *Bir balkonun destekleri.* || Bir merdiven tırabzanını tutan madenî parça. || Bağlı olduğu duvar yüzünden çıkıntı olarak işlenen duvar örgüsü parçası. (Bu parça bağlı olduğu duvarın yatay etkilere karşı dayanıklılığını sağlar).

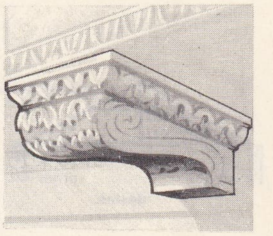
destek (mim.)

— İstihkâm. *Destek tabya,* başka bir tahkimli kuruluşu örten, savunan istihkâm veya tabya.

— Mad. oc. Ocakta dikey olarak yerleştirilen ahşap veya madenden yapılmış taşıyıcı unsurların tümü

— Matbaac. *Sabit destek,* kumpasın uçlarından birine dik açı yapacak şekilde lehimlenen ve kumpas içine yerleştirilen harfleri tutmağa yarayan parça.

— Mekan. Cisimleri tutmak veya dayamak için bir yüzey üzerinde yapılan çıkıntı. (*Dayak* da denir). || Mekanik bir bütünde, bir bölümü çalışma durumunda tutmağa yarayan parça. (Bir desteğin, tuttuğu bölüme değişmez bir durum vermesi için sert ve yapılacak işin bütünü ağırlaştırmaması için, mümkün olduğu kadar hafif olması gerekir.)

— Mim. Pervaz damlalığı altına yerleştirilen, ionia ve korinthos nizamında S şeklinde çıkıntılı süsleme. (Bk. ANSİKL.) || *Yonga biçimi destek,* dikey ve çıkıntılı bir damarla kesilebilen ve üstüste yerleştirilmiş bir seri dolamalardan meydana gelen destek.

— Seram. Pişirme sırasında kazetleri dik tutmağa yarayan, yer yer balçıkla tutturulmuş, ateşe dayanıklı maddeden küçük takoz. || *Ayak desteği,* çömlekçi çarkında, çömlekçi ustasının ayaklarını dayadığı atma kiriş.

— Siyasî kuruluşlar. Parlamentoda bir grubun, katılmadığı fakat siyasetini onayladığı bir hükûmete oy vermesi.

— Sosyol. *Aile desteği,* çalışarak ailesinin geçimini sağlayan kişi.

— Teknol. Toprak yıkıntılarını önlemek veya az dayanıklı duvarları desteklemek üzere bir kazı veya bir hendeğin içine enlemesine konulan tahta parçası. || İki parçayı birbirine dayanışık veya biçimleri bozulmayacak şekilde tutmak için, aralarına bağlanma kuşağı rolünü oynamak üzere konulan sert parça. || Bir elektrik veya elektron devresinin kollarını taşıyan yalıtkan maddeden yapılmış ayak. (*Supor* da denir). || Yarım silindir biçiminde taşçı âleti. (Birlikte sıkıştırılan iki destek ve bir kama, tam bir silindir meydana getirir. Taş ocağına yerleştirilen iki destek arasına bir kama sokulur ve kama üzerine vurularak kaya parçalanır.) || *Destek vurmak,* bir destekle takviye etmek, sağlamlaştırmak: *Bir masaya, bir kapıya destek vurmak.* || *Kaplama desteği,* ince marangozluk işlerinde, panoların üzerine yapıştırılacak kaplamayı düzgün

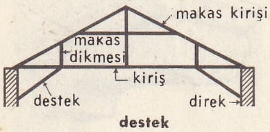

destek

olarak yapıştırmak ve desteklemek için kullanılan tahta veya alçıdan yapılmış tertibat. || *Parlatma desteği,* yüzlerinden birine mantar tabakası yapıştırılmış ve cam kâğıdıyle kaplanmış küçük tahta parçası. (Marangozluk ve ince marangozluk işlerinde, tahtanın parlatılmasında kullanılır.)

— ANSİKL. Ask. havc. *Hava desteği.* Bir askerî harekât sırasında hava kuvvetleri ya doğrudan muharebeye katılarak *(ateş desteği)* veya askerî haber alma işini görerek *(keşif desteği)* kara ve deniz kuvvetlerine destek olur. *Keşif desteği*'ni ancak hava kuvvetleri sağlayabilir. Bunun yanısıra askerî uçaklar, havadan nakliye yoluyle kara ve deniz birliklerinin takviyesine de destek olur. Birinci Dünya savaşı sırasında hava kuvvetleri sadece *keşif desteği* sağladı, ama 1917'den sonra, yavaş yavaş, *ateş desteği* alanında da yararlı olmağa başladı. İspanya İç savaşı sırasında (1936-1939), Almanlar, daha sonra Polonya ve Fransa'ya karşı giriştikleri harekâtı başarıya ulaştıran tank-uçak işbirliğini yürürlüğe koydular. Öte yandan İkinci Dünya savaşında hava kuvvetlerinin tümünü, kara ve deniz kuvvetlerinin desteklenmesine tahsis eden Ruslar, hava desteği alanında uzmanlaşmış birlikler meydana getirdiler. 1944-1945 Yılları arasında tam bir hava üstünlüğüne sahip olan Müttefikler, Almanların 1940'ta uyguladıkları taktiği benimseyerek, kara ve deniz birliklerini büyük ölçüde desteklemek imkânını buldular. Hava desteği, Müttefik kuvvetlerin başarısında büyük rol oynadı. 1945'ten sonra (Kore'de, Çinhindi'nde, Cezayir'de) hava desteğinden etkili bir şekilde yararlanıldıysa da bu etkinin, kamuflajı iyi bilen bir düşman karşısında pek verimli olamayacağı anlaşıldı. Son yıllarda patlak veren çeşitli çatışmalar havadan nakliye desteğinin önemini ortaya koydu. *Nakliye desteği,* özellikle, askerî birliklerin bir yerden başka bir yere taşınmaları alanında başarılı oldu. Buna silâh, cephane ve akaryakıt nakli ile gerçekleştirilen takviye çabalarını da katmak gerekir. Hava desteği ancak bir hava hâkimiyeti, veya hiç değilse bölgesel anlamda tam bir hava üstünlüğü kurulduğu zaman etkili olabilir. Hava desteği kara, deniz ve hava kuvvetleri kurmaylarınca ortaklaşa hazırlanır. Destek, ya harekâtın bütünlüğü içinde *tabiî* olarak, veya gerektiği zaman kara ve deniz birliklerinin isteği üzerine gerçekleştirilir.

— Mim. Destekler durumlarına göre çeşitli adlar alırlar: *dikme, kurtbacağı, göğüsleme.*

Dikme, desteklenecek parçaların altına düşey olarak konulur. *Kurtbacağı* duvarın içinden geçen bir başlıkla, biraz eğik iki destekten meydana gelir. *Göğüsleme* uygun bir biçimde eğik olarak konmuş bir destektir. Ayağı takoz veya kama ile bağlanan bir tabana oturur. Destek yatay bir kuvveti karşıladığında, karşılıklı bölümlerin açıklığı, bağlama çelikleri ile tutulur.

◆ **Destekli** sıf. Desteklenmiş, destek konulmuş, takviye edilmiş.

◆ **Desteksiz** sıf. Desteği olmayan, desteklenmemiş.

— DEY. *Desteksiz atmak,* mübalağalı konuşmak *(Argo).* [LM]

DESTEK, Amasya ilinin Taşova ilçesine bağlı bucak merkezi, kasaba. İl merkezinin kuzeydoğusunda, Ladik ile Taşova ilçelerini birleştiren kara yolu üzerindedir. Yakınından Destek suyu geçer. Başlıca geçim kaynağı bahçecilik ve çiftçiliktir. 10 km güneydoğusunda Kocagöl vardır. 1 504 nüf. (1960). — Bucakta 11 köy; 9 918 nüf. Bucağa bağlı Gölbeyli, Sepetli ve Alibey köylerinin nüfusu 1 000'den fazladır. (M)

DESTEKLEMEK geçl. f. (fars. *destek*'ten *destek-le-mek*). Destekle sağlamlaştırmak: *Duvarı destekledik.* || *Mec.* Bir işte birinin gücünü artırmak, yardım etmek: *Çalışanları desteklemek.*

— Ask. Bir birliğe ya ek araçlarla, ya komşu birliğin yaptığı bir manevra ile veya arazide önemli bir noktayı koruyarak yardım etmek. Bk. ANSİKL.

— Denizc. Bağlamak, destek koymak (vurmak). || *Serenleri desteklemek,* çok sert esen rüzgâra karşı serenleri sıkı germek.

— Teknol. Bir kazıyı destekler yardımıyle güvenlik altına almak.

— ANSİKL. Ask. Bir harekât sırasında, kara ordusu kuvvetleri, deniz ve hava kuvvetleri tarafından desteklenir. Deniz kuvvetlerinin, savaşta kara birliklerinin harekât alanı içerisindeki taktik taarruz hedeflerine taşımak, savaş uçakları ve topçu ateşi ile kara harekâtını desteklemek, ulaştırma hatlarını açık bulundurmak ve lojistik destek sağlamak gibi görevleri vardır. Aynı şekilde hava kuvvetleri de, stratejik veya taktik harekâta, kara birlikleri için taşıt aracı, lojistik destek, savaş bölgesi üzerinde savunma örtüsü sağlamak, düşman kara birliklerine veya bu birlikleri destekleyen geri bölge tesislerine karşı saldırıda bulunmak şeklinde hizmet edebilir. Savaşta bir başarının kazanılması ve genişletilmesi, harekâtın devamlı ve yeterli ölçüde desteklenmesiyle olur.

◆ **Destekleme** i. Desteklemek eylemi, bu eylemin sonucu.

— Diplom. *Destekleme formülü,* bir antlaşmanın altına konan, geçerliğini belirten ve anlaşmayı yapanın amacını açıklayan formül.

— Dy. *Bir traversi destekleme,* bir tokmak yardımıyle traversin altını balastla doldurma, sıkıştırma.

— İnş. ve Bayınd. Örtülü bir tavanı tutmaya yarayan tahta döşeme.

◆ **Desteklenmek** edilg. f. Destekle sağlamlaştırılmak: *Yalının kayıkhanesi önünden bitişik bir yalının rıhtımına altı desteklenmiş bir tahtanın teşkil etiği küçücük köprüden geçirilirdi* (A. Ş. Hisar). || *Mec.* Gücü arttırılmak, yardım etmek.

— İkt. *Fiyatların desteklenmesi,* üreticilerin (genellikle çiftçilerin) sattıkları mal fiyatlarının belli bir tabandan aşağı düşmemesini sağlayan hükûmet siyaseti.

◆ **Destekleyici** sıf. Sine. *Destekleyici ışık,* ana ışığı destekleyen ışık. || *Destekleyici program,* asıl filmin yanı sıra gösterilmek üzere hazırlanan ikinci derecede filim veya filimlerden meydana gelen program. (ML)

DESTELBERGEN, Belçika'da (Doğu Flandre, Gand idare çevresi) komün, Gand'ın doğusunda; 6 400 nüf. Dokuma sanayii. (L)

DESTEMORA i. Denizc. Yelkenli gemilerde çubukları ana direğe, çubuklara veya büyük bastonu ana cıvadıraya eklemek için kullanılan bağlantı. (Ağaçtan veya lama demirinden yapılan bu bağlantının direk tepesine gelen tarafında dörtgen, çubuğun geçtiği tarafta yuvarlak iki deliği vardır.) || *Destemora çemberi,* direk çubuklarının içinden geçtiği, bunlara yataklık eden tahta ve madenden yapılmış çember. (Destemorada dört köşe bir delik vardır, ana direğin tepesi bu deliğe geçirilir, direk çubuklarındakilerde bu delik yuvarlaktır.) [L]

DESTERE veya **DESTERRE** bļş. i. (fars. *dest,* el ve *erre,* bıçkı'dan *destere* veya *desterre*). Bk. TESTERE.

DESTESENK bļş. i. (fars. *deste* ve *seng,* taş'tan). Billûr veya mermerden yapılan ezme âleti (halk arasında *havaneli* denir). (Ressam, mücellit, sıvacı ve nakkaşlarca kullanılır, merdane şeklinde olanları da bulunurdu.) [M]

DESTGÂH bļş. i. (fars *dest,* el ve *gâh,* yer'den *dest-gâh*). *Esk.* Tezgâh, atelye, âlet: *İlk dest-gâh-ı sanâyi tesis edilmişti* (Cenab Şahabeddin).

◆ **Destgâhtar** bļş. i. *Esk.* Ustabaşı. (M)

DESTGİRD, (ar. **Decird,** pehlevî dilinde **Destakarta**), İran'da sasanî dağının en eski illerinden biri; Bağdad'ın kuzeydoğusuna 88 km uzaklıkta; Diyale nehri kıyısında. Horasan'a giden anayol üzerinde kurulmuş bir inzibat karakolu niteliğindeydi. Sasanî krallarından Hürmüz I (272-273) tarafından imar edildi. Sasanî sülâlesinin son krallarından Husrev Perviz (590-608) bu ili başkent seçtiği için adı «Deskere-t-ül-Melik» oldu. 628 Yılında bizans imparatoru Heraklius tarafından yıktırıldı. İslâmlık çağında büyük bir tarım bölgesi olan şehri 977'de gezen İbni Hevgel hurma ağaçları arasında bulunan büyük bir il diye anlatır. Arap coğrafyacıları *Eski Bağdat,* diye andıkları Destgir'deki sasanî krallarının büyük saraylarından söz eder. Bugünkü kalıntıları Diyale nehrinin sol yakasında ve Şehriban ilinin 15 km güneyindedir. Sasanî çağında Destgird adı başka illere de verilmiştir. (M)

DESTİ i. (fars. k.). Bk. TESTİ.

◆ **Destibaz** bļş. i. Temş. Osmanlı imparatorluğu devrinde testi ile gösteriler yapan cambaz veya hokkabazlara verilen ad.

— ANSİKL. *Destibazlar,* bir testi üzerine iliştirilen tahtalar üzerine konan su dolu şişeleri kırıp dökmeden başlarında taşıyarak raks ederlerdi. Şişeler sebebiyle bunlara *şişebaz* da denirdi. (M)

DESTİMAL bļş. i. Bk. DESTMAL.

Destinées (LES), Alfred de Vigny'nin on bir felsefî şiirinden meydana gelen derlemesi (1864); L. de Ratisbonne'un çabaları sonucunda ölümünden sonra yayımlandı. Bu şiirlerden altısı *la Sauvage* (Vahşi Kız), *Kurdun Ölümü* (La Mort du Loup), *la Flûte* (Flüt), *le Mont des Oliviers* (Zeytin Dağı), *La Maison du Berger* (Çobanın Evi), *La Bouteille à la Mer* (Denize Atılan Şişe) şairin sağlığında dergilerde çıktı. Kitabın başlığı üçlüklerden meydana gelen ilk şiirinden alınmıştır. Şiirlerin sıralanışı şairin isteğine uygun görünmektedir. Bu diziliş kaderin kaçınılmaz kurallarını *(les Destinées* [Alın Yazıları]), doğayı, *(la Maison du Berger* [Çobanın Evi]), sevgiyi *(La Colère de Samson* [Samson'un Öfkesi]), siyaseti *(les Oracles* [Kâhinler]), «zekâyı geliştiren kötülükler» *(la Flûte),* sessiz bir Tanrının anlaşılmaz isteğini *(le Mont des Oliviers* bilgisizlik ve unutkanlığın galip yeteneklerinin doğurduğu umut nedenlerine *(la Bonteille a la Mer),* barbarlığı yenen cesarete *(Wanda),* nihayet «dünyanın hâkimi» olan *Saf Zihin*'e bağlar. Düşünce yoğunluğunun, açımlamasının bundan daha büyük bir yüceliğe ve daha yoğun bir güce ulaştığı başka hiç bir kitap yoktur. (L)

DESTİNEZİT i. (fr. *dèstinezite).* Miner. Hidratlı, tabiî demir fosfosülfat. (L)

DESTİNN (Emmy), [asıl soyadı **Kittl**], çek sopranosu (Prag 1878-Çeske Budejovice 1930). Küçük yaşta keman öğrendi; Maria Lowe-Destinn'den şan dersleri aldı. 1898'de Berlin'de *Cavalleria Rusticana* ve *Ugonotti* operalarında rol aldı. Londra'da *Madame Butterfly*'ın ilk icrasında, Richard Starauss'ın *Salome*'sinde ve Metropolitan operasında şarkı söyledi. (L)

DESTMAL veya **DESTİMAL** bļş. i. (fars. *dest,* el ve *māl,* sürten veya sürtülen'den *dest-māl,* ele sürtülen). *Esk.* Mendil, elbezi, çevre: *Bûy-i gül taktir olunmuş nazın işlenmiş ucu / Biri olmuş hûy birisi dest mâl olmuş sana* (Nedim).

— ANSİKL. *Destmaller* sık dokunmuş pamuk, keten ve ham ipekten yapılır ve uçlarına beyitler, mısralar, çeşitli motifler konur; bazen bu süsler dokuma sırasında değil, sonradan pek veya sırma ile işlenirdi. (M)

DESTOUCHES (André Cardinal), fransız bestecisi (Paris 1669-ay.y. 1749). Serüvenlerle geçen gençlik yıllarında Siyam'a gitti (1688); sonra askerlik mesleğine girdi, sonunda da Campra ile çalışarak müzik sanatını benimsedi; 1697'de bestelediği *Issé* ile hemen başarı kazandı. Sonra *Yunanlı Amadis* (1699), *Omphale* (1701), *Karnaval ve Çılgınlık* (1704), *Callirhoé* (1712), *Télémaque* (1714) ve Delalande ile birlikte *«Les Éléments»* (1721) adlı eserleri besteledi. 1713'te Paris operası başmüfettişi oldu. Krallık Müzik akademisinin bazı maddeleri bugün bile yürürlükte olan ilk iç tüzüğünü hazırladı. 1782'de Opera müdürlüğüne getirildi. 1730'da emekli oldu. 1718'de kralın müzik işleri yöneticiliğine, 1727'de ise saray kilisesi başmüzikçiliğine getirildi. Destouches kendine has melodik buluşları, gerçek bir armoni sezgisi ile besler ve çok uygun bir dramatik anlayışla işlerdi. Bu yolla, müzikli anlatı biçimini geliştirdi. Bu tarz, sonraları, Wagner'in baş vurduğu sürekli arioso haline geldi. Eserlerinde, sonradan gelişen birçok yeniliğin tohumları görülür.

Bunun için, Lully'den Rameau'ya kadar uzanan opera bestecileri arasında ona ayrı bir yer vermek gerekir. (L)

DESTOUCHES (Philippe NÉRICAULT— denir), fransız oyun yazarı (Tour 1680-Forto-iseau, Melun yakını 1754). Önce gezginci bir komedi topluluğu ile çalıştı; ilk oyunu olan *le Curieux Impertinent* (Densiz Meraklı) ona güçlü dayanaklar sağladı, böylelikle, hem diplomatik görevlerle hem de yazıları ile uğraşma imkânı buldu. 1723'te akademiye girdi. Ahlâkçı eğilimli yirmi yedi komedi yazdı; başlıcaları: *l'Irrésolu* (Kararsız) [1713]; *le Médisant* (Çekiştirici) [1715]; *le Philosophe Marié* (Evli Filozof) [1727], *l'Envieux* (Kıskanç) [1727]; *le Glorieux* (Övünçlü) [1732]; *le Dissipateur* (Savurgan) [1736]; *l'Ambitieux*'dür (Muhteris) [1737]. En önemli eseri *La Fausse Agnès*'dir (Yalancı Agnès) [1736]. Destouches, şüphesiz Molière'e çok şey borçludur ama, Boileau'nun *l'Art Poétique*'nin III. şarkısında belirttiği gibi, komedilerinde sürdürmeğe çalıştığı aşırı kibarlık özentisi, onlara biraz soyut ve soğuk bir hava verir. (L)

DESTRÉE (Jules), belçikalı yazar ve siyasetçi (Marcinelle 1863-Brüksel 1936). Avukat; söylevcilik alanındaki gücünü emekçiler için çalışmaya adadı ve Belçika Sosyalist partisi milletvekili olarak temsilciler meclisine girdi (1894). Bilimler ve Sanatlar bakanı olunca, Fransız Dili ve Edebiyatı akademisini kurdu (1920) ve bu akademiye üye seçildi (1922). Milletler cemiyetinde aydınlar arasında işbirliği komisyonuna katıldı. Başlıca iki kitabı, resim tarihi ile ilgilidir: *l'Enigme du Maître de Flémalle* (Flémalle Ustanın Sırrı) [1914]; *Rogier de la Pasture* (Van der Weyden) [1926]. Deneme yazarı olarak, özellikle *le Mystère Quotidien*'i (Gündelik Hayatın Esrarı) [1927] yazdı. Doğduğu ülkeye verdiği önemle Fransız Belçikasının siyasî ve fikrî hareketinin ateşli bir öncüsü oldu. Güneydoğu Belçikası meselesine dair Paris'te 1923'te yayımlandığı *Wallons et Flamands* (Valonlar ve Flamanlar) adlı kitabında, 1911'de yazdığı *Lettre au Roi*'da (Krala Mektup) flaman etkisine karşı öne sürdüğü şikâyetleri daha ileri götürdü. (L)

DESTREM (Hippolyte), fransız filozofu (Carcassonne 1815-Paris 1894). Önce bankacılık yaptı, sonra Fourier okulunun başı oldu. Eserleri: *Du Mot Divin et de son Action sur l'Univers* (Tanrı Buyruğu ve Evren Üstündeki Etkisi Üstüne) [1864]; *la Future Constitution de la France ou les Lois Morales de l'Ordre Politique* (Fransa'nın Gelecekteki Anayasası veya Siyasî Düzenin Ahlâk Yasaları) [1881-1882]. (L)

DESTROYER i. («yıkıcı» anlamında ing. k.». Orta çapta toplar ve torpilsalarlarla donatılmış, çok hızlı, orta tonajlı savaş gemisi. (Ikinci Dünya savaşından önce, bu tip gemiler, özellikle torpidobotları batırmak için kullanılırdı; bu yüzden onlara *destroyer* adı verildi. Bugünkü destroyerler veya torpidobot destroyerleri uçaksavar veya denizaltısavar silâhlarla donatılmış olan ve özellikle, benzerleriyle savaşmak amacıyle inşa edilen hafif, küçük kruvazörlerdir.) [M]

DESTRÜKTİVİZM i. (fr. *déstructivisme*). Modern sanat nazariyesi; bu nazariyeye göre tahrip, estetik etkiler yapabilir (amerikalı ressam Rauschenberg'in silmeleri; yırtılan örtü ve afişler; Al Hansen'in «happening»leri.) [L]

DESTUR i. (fars. *destûr*). İzin, ruhsat, müsaade: *Yunus, derim. Bizim Yunus mu, derse dönüşüne destur var, demektir* (N. Araz). *Yürüyüş etmeğe destur aldılar / Cümlesi birbirine hamle kıldılar* (Âşık Derûnî). ‖ Genel kural. ‖ Kanun, âdet: *Neye mesrur oluyorken mefhur / Ola insan? Bu ne haksız destur!* (Abdülhak Hâmid). ‖ Ünl. «Yol verin! çekilin! savulun!» anlamında kullanılan söz: *İkbal Hanım onu destur, destur diye yol açarak götürürken, beyaz başörtülüler sağa sola eğilerek yüzünü görmeğe çalışıılar* (H. E. Adıvar). — *Durun çocuklar! Ben bakayım... Bismillah! Destur... Kimdir bakayım!* (B. Felek). ‖ Pis su veya küçük su dökerken cin çarpmasın diye kullanılan ünlem.

— ÇEŞ. DEY. *Desturunu tutamamak*, altına kaçırmak *(Teklz.)*. ‖ *Destûr-ı müracaat*, geri dönme izni *(Esk.)*.

— Din. *Destur* veya *Desturan*, Zerdüşt dininde büyük din adamı, ruhanî reis.

— Kim. *Esk. Destûr-ı edviye*, kodeks, ilâç yapma konularıyle ilgili kitap.

— Mat. *Esk.* Bir kaideyi kısaca bildiren formül. ‖ *Destûr-ı riyazî*, matematik formülü.

— Tasav. Bektaşîlikte nefes okuyacak olan dervişin izin isteme deyimi. (Derviş önce «destûr» der, sonra bektaşî babasının «eyvallah» demesini beklerdi. Baba eyvallah demedikçe nefes okuyamazdı.) ‖ *Destur vermek*, dervişlerden birine tarikatın kurallarını yayma iznini vermek.

— Teşk. tar. İdare alanında, devlet işlerinde iktidar sahibi ve kudretli kişilere verilen ad. (Özellikle Osmanlı imparatorluğunda sadrazama ve diğer vezirlere *destur* denirdi. Fermanlarda emirler, mevki sahiplerine *destur-ül-amel*, itimat edilen vezirlerde de *destur-ı mükerrem* denilerek tebliğ edilirdi.) ‖ At ve silâh gibi, yabancı memleketlere satılması yasak edilen malların satışının serbest bırakılışına verilen ad. ‖ Osmanlı saraylarında kalfaların, saraylıların bulunduğu odalardan birine girdikleri sırada selâm yerine kullandıkları söz. (Söze başlayacakları sırada izin istemek için de yine destur denirdi.)

◆ **Destûrî** sıf. *Esk.* Desturla ilgili.

— Dokumc. Antakya'da dokunan, diba çeşidinden ipekli kumaş. (Ortaçağda çok yaygındı.)

◆ **Destursuz** sıf. İzinsiz, yasak: *Destursuz yerlere mi bastın / Bu derde ne derler sizde?* (Zeki Ömer Defne).

◆ **Desturun!** ünl. Halk dilinde iğrenilecek veya ayıp sayılan bir şeyden bahsederken kullanılır.

— Tar. Kalfalardan biri saraylıların bulunduğu odada söze başlayacağı zaman selâm veya ruhsat makamında «desturun!» derlerdi. (M)

Destur, Tunus'da siyasî parti. Kurucusu Tahalbi, yabancı hâkimiyetini Tunus'tan kaldırmak isteyince karışıklıklar çıktı (1920-1921). Sıkıyönetim ilân edilerek Tahalbi sürgüne gönderildi (1922-1937). Parti, 1933-1936 ve 1938-1942 yılları arasında kapalı kaldı. Partinin ayrıldığı iki gruptan biri olan *Yeni Destur* taraftarları medenî ve demokratik düzeni korumak, Fransa ile iktisadî ve kültürel işbirliği yapmak taraflısı oldular. Eski Destur'cular ise dinî, siyasî, kültürel çalışmaları islâmî çerçeve içinde yapmak ve Fransa ile her türlü ilgiyi kesmek taraflısıydılar.

Etkili çalışmalarda bulunan Yeni Destur partisi Fransa'nın menfaatlerine aykırı tutumu yüzünden kapatıldı (1933), çalışmalarını gizli olarak sürdürdü, üye sayısı 700 000 kişiye çıktı (1937). Habib Burgiba başkanlığında (1954) Cumhuriyetin ilânına ve yeni devletin kurulmasına yardımcı oldu (1957). Burgiba'nın başkanlığında tek parti halinde Tunus'ta iktidara geçti. (M)

DESTUTT DE TRACY (Antoine Louis Claude, kont), iskoçya asıllı bir aileden gelme fransız filozofu (Paris 1754-ay. y. 1836). Albay, Penthièvre alayının kumandanı. 1789'da yeni fikirleri benimsedi ve Etats Généraux meclisinde soylular sınıfının milletvekili oldu. Terör yönetimi sırasında tutuklandı ve ancak Robespierre'in düşmesiyle kurtulabildi. Direktuvar tarafından Millî Eğitim komitesine üye seçildi. Napolyon I devrinde Senato'ya girdi, Napolyon I, onu *ideologların başı* sayıyordu. 1814'te, imparatorun düşürülmesini senatoya Destutt teklif etti. Restorasyon yönetimi tarafından Fransa Yüksek meclis üyeliğine tayin edildi ve kontluk unvanı geri verildi.

Destutt duyumcu felsefesini *Eléments d'Idéologie*'de (İdeoloji Unsurları) [1804] açıkladı. *Grammaire Générale* (Genel Dilbilgisi) [1803], *la Logique* (Mantık) [1805], *Traité de la Volonté* (İrade İncelemesi) [1815] adlarındaki kitaplarında da bu kitabındaki anlayışı sürdürür. Destutt'e göre, düşünce, biçimi ne olursa olsun, *duymak*'a indirgenir. Düşünmek, hatırlamak, uslamlamak, istemek, duymaktır. Dışsallık kavramını, «cisimleri tanımayı hareket etme yeteneğimize borçluyuz» sözleriyle açıklar. (L)

DESUKİ (İbrahim Abdulgaffar), mısırlı dil bilgini (Desuk 1811-Kahire 1883). Mutasavvıf Seyyid İbrahim Desukî'nin soyundan. İlk öğrenimini Desuk'ta tamamladıktan sonra Ezher camiinde öğrenimine devam etti. Özellike malikî bilginlerinden Muhammed İlleş'in derslerine devam etti. Bir süre Ezher'de ders okuttuktan sonra devlet hizmetine girdi, çeşitli yüksek okullarda okutulan ders kitaplarının düzenlenmesinde ve kontrolünde çalıştı. Bir süre de Mısır'ın resmî *Vakaı el-Mısriye* gazetesinde başyazar yardımcılığında bulundu. Bu sıralarda Mısır'da *Arabic-English Lexicon* adlı lûgatı hazırlamakta olan E. W. Lane'in çalışmalarına yardımcı oldu. (M)

DESUKİ (Seyyid İbrahim Burhaneddin), Desukiye tarikatının piri (Desuk 1238-ay. y. 1277). Babasının etkisiyle Rıfaî tarikatının, daha sonra da Şeyh Necmeddin el-Isfahanî'nin etkisiyle Sühreverdî tarikatının esaslarını benimsedi. Şaziliye tarikatı ile de ilgisi olan Desukî yirmi yıl Mısır'da Desuk'taki halvethanesinde yaşadı. Tarikatçılar arasında halife Ali'nin manevî temsilcisi sayıldığı için tasavvuf kitaplarında kendisinden saygı ile söz edilir. Şeriata bağlı kaldığından tarikatının görüşleri ile şeriatı kaynaştırmağa çalıştı. Desukî'ye göre şeriat asıldır; tarikat ona bağlıdır. Desukî, Bedeviye, Şaziliye ve Rifaiye tarikatlarının temel inançlarını biraraya topladı. Özellikle Mısır'da yayılan bu tarikatın, Süyûtiye, Şernûbiye, Taziye, Aşûriye kolları vardır. (M)

DESULTOR i. («zıplamak» anlamında lat. k.). Eski Roma oyunlarında bir veya birkaç atın üstünde canbazlık gösterileri yapan seyis. (Kabartmalar üzerinde dörtten ona kadar atı idare eden desultor'lar görülür.) [L]

DESUVİAT'LAR. Esk. coğ. Galya'da halk, Dessaumes gölü yakınında (bugün Bouches-du-Rhône idare bölgesi) yerleşmişlerdi. (L)

DESVALLİÈRES (Georges), fransız ressamı (Paris 1861-ay.y. 1950). Ernest Legouvé'nin torunu; Gustave Moreau'dan ders aldı. İlk tablolarını 1883 yılında sergiledikten sonra İtalya ve İngiltere'yi gezdi. Konularını tarih ve edebiyattan alan bazı kompozisyonlar yaptı. 1902'den sonra Paris'teki Notre-Dame kilisesinin himayesi altında bir sanat okulu açmayı tasarladı. Yazar Huysmans gibi, O da, dinsizleri doğru yola getirmek, onlara din uğruna acı çekmenin soyluluk ve yüceliğini aşılamak için toplumun iğrençliklerini göstermek gerektiğini savundu. *Moulin Rouge* ve *Londra Hatırası* adlı tablolarıyle, Rolla için yaptığı kitap resimleri bu döneme rastlar. Desvallières, 1907'den 1911'e kadar Jacques Rouché'nin özel konağının dekorasyonunu yaptı *(Hespérid'ler Bahçesinde Herakles, Bağ, Eros* v.b.). Bir avcı taburuna kumanda ettiği Birinci Dünya savaşında, bir oğlunu kaybetti ve bundan böyle resimlerinde dinî olmayan hiç bir konuyu işlememek kararını aldı. 1919 Yılından sonra, Maurice Denis ile Kutsal Sanat atelyelerini yönetti. Desvallières'in bu döneminde yaptığı resimlerin başlıcaları şunlardır: Verneuil-sur-Avre kilisesi için *Sacré-Coeur Bayrağı* (1919); Saint-Priat kilisesi dekorasyonu (1920); *Meçhul Askerin Övülüşü* (1925); Douaumont'da savaş ölülerinin kemiklerinin muhafazası için yapılan anıtın renkli camları için desenler: *Meryem'in Hayatı* kitabı için resimler (1928); *Meryemin Taç Giymesi* (1930). Desvallières, Millî Güzel Sanatlar birliğinde resim çalışmalarına devam eti; 1903'te «Sonbahar salonu» ikinci başkanı oldu, bu salonda bir kutsal sanat bölümü açtı. 1930'da Fransız enstitüsüne üye olan Desvallières'in tabloları Paris Çağdaş Sanat müzesindedir. (L)

DESVALLİÈRES (Maurice), fransız tiyatro yazarı (Paris 1857-ay.y. 1926). Komedileri, vodvilleri, operetleri oynandı. Özellikle G. Feydeau ve Mars ile birlikte yazdığı piyeslerden pek çoğu büyük başarı kazandı: *les Fiancés de Loches* (Loches Nişanlıları) [1888]; *le Mariage de Barillon* (Barillon'un Evlenmesi) [1890]; en iyi eseri *Champignol Malgré Lui* (Zoraki Champignol) [1892]; *la Chaste Suzanne* (Namuslu Suzanne) [1896]. (L)

Philippe DESTOUCHES

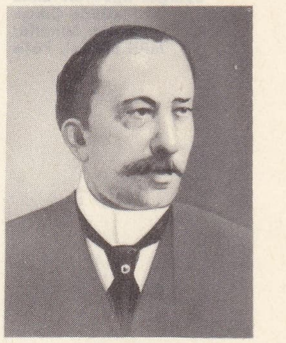

Jules DESTRÉE

Georges DESVALLIÈRES «Göğe Çıkış» Modern Sanatlar Millî müzesi, Paris

DE SWAEN (Michiel), flaman hekimi ve yazarı (Dunkerque 1654-ay.y. 1707). XVII. yy. ın en iyi flaman şairidir, fransız klasiklerinin etkisinde kaldı. Şiir sanatına ait bir incelemeden başka, bir hıristiyan destanı *(Hazreti İsa'nın Hayatı Ve Ölümü)* [1694], dramatik bir şiir *(Ebedî Kelâmın Cisimleşmesi)* [1685] ve *Onurlandırılan Kunduracılar Veya Taç Giydirilmiş Çizme* (1688) adlı bir güldürü yazdı. (L)

DEŞAN i. Bk. DİSCANTUS.

DEŞARJ i. (fr. *décharge*). Boşalma. ‖ *Mec.* Hafifleme, rahatlama.

— Elektr. Bk. BOŞALMA.

— Meteorol. Kutupsal veya arktik soğuk havanın, bir siklon serisinin arkasına akın etmesi.

— Psikanaliz ve Psikiyatr. Bk. BOŞALMA. (L)

DEŞİ i. Leng. Marathi'nin başlıca değişik biçimi, yaklaşık olarak 7 milyon kişi tarafından konuşulur. (L)

DEŞİFRAJ i. (fr. *déchiffrage*). Notaları ilk bakışta okuma, çalma. (L)

DEŞİFRE i. (fr. *déchiffrer*'den). [Türkçe'de *etmek, olmak* fiilleriyle kullanılır]. *Deşifre etmek*, şifresini çözmek, sırrını keşfetmek, anlaşılması güç olan bir şeyi aydınlatmak. (M)

DEŞİK sıf. *(deşmek*'ten *deş-i-k)*. Deşilmiş, karıştırılmış. İçi dışına çıkmış.

— ÇEŞ. DEY. *Eşik deşik*, eşilmiş, kazılmış. Karışık. ‖ *Delik deşik*. Bk. DELİK. (M)

DEŞİMA. Coğ. Japonya'da Nagasaki limanında yapma adacık (uzunluğu 180 m, genişliği 75 m). 1641-1859 arasında Hollanda şirketinin merkezi oldu. Japonya'nın yabancılara kapalı olduğu bu iki yüzyıl boyunca Japonya ile dünya arasında tek bağlantı noktası olarak kaldı. (L)

DEŞİŞİ MEHMED EFENDİ, osmanlı lûgat yazarı (XVI. yy.ın ikinci yarısı). Amasya'lıdır. 1580'de yazdığı *Tuhfet-üs-Seniye ilâ Hazret-il-Haseniye* (Hz. Hasan'ın Dilinde Yüksek Bir Armağan) adlı Farsça-Türkçe sözlüğünü kendisini koruyan Mısır emîrülümerası Hasan Paşaya sundu. Eseri *Lûgat-ı Deşişî* diye tanınır. (M)

DEŞMEK geçl. f. Karıştırmak, içini çıkarmak: *A beyim arazi senin!* [...] *hani şimdi yol yaparken toprağı yarıp deşiyor sağa sola boşaltıyor, onlardan bir tane al* (R. H. Karay). ‖ Yaralamak, yarmak: *Göğsüne tahta döşerler / Durmayıp beni okşarlar / Urdukça bağrım deşerler* (Pir Sultan Abdal). ‖ [Çıban için] Patlatmak. ‖ *Mec.* Bütün açıklığıyla ortaya koymak, kurcalamak: *Hayatının deşiversem birinci perdesini* (M. Â. Ersoy).

◆ **Deşelemek** geçl. f. Deşmek, karıştırmak, altını üstüne getirmek. ‖ *Mec.* Araştırmak.

◆ **Deşilmek** edilg. f. Kazılmak, yarılmak, içi dışına çıkmak. ‖ [Çıban için] Patlatılmak, cerahati akıtılmak. ‖ *Mec.* Kurcalanmak, karıştırılmak: *İyi olduğunu sandığım bu yara sanki yeniden deşiliyordu* (R. H. Karay). [M]

DEŞT i. (fars. *deşt*). *Esk.* Çöl, ova, kır, bozkır: *Deşte ebrde her subh u mesa' / Gösterir suretinin aksini mâ* (Şinasi). ‖ *Deşt - ban*, kır bekçisi, korucu. ‖ *Deşt -gerd* (*deşt - neverd, deşt - peyma*), çölde kırda, ovada gezen ve dolaşan. ‖ *Deşt-zâr*, çöllük, ovalık: *Uykum benim de yok değil amma, bu deşt-zar / Âramgâh olur mu ki bin türlü korku var* (M. Â. Ersoy). ‖ *Deşt-i fenâ*, dünya: *Deşt-i fenâda mürg-i havâ durmayıb döner* (Baki). ‖ *Deşt-i hayat*, hayat çölü.

— Coğ. *Esk. Deşt-i Kerbelâ*, Arabistan'da, Hz. Hüseyin'in susuzluktan öldüğü yer: *«El-ateş» güyân-ı Deşt-i Kerbelâ'yı yâd eden / Dini ayrı kâfir olsa dîdesi giryan olur* (Kâzım Paşa).

◆ **Deştî** sıf. *Esk.* Çölle ilgili. ‖ Vahşî, yabanî. (M)

DEŞTİKEBİR, İran'da tuzlu çöl. Elburz'un güneydoğusunda. Kuzeyden güneye 1 200 km, batıdan doğuya 800 km boyunca uzanan bu bölge bir kapalı, havzalar dizisinden meydana gelir; billûrsu ve volkanik kayalar veya kumtaşı tepeleri, havzaları birbirinden ayırır. Havzaların dibi çoğunlukla toprak altındaki Üçüncü zaman marnlarının yıkanmasının sonucu olan bir buz ve alçıtaşı kabuğuyle örtülüdür. (L)

DEŞTİKIPÇAK. Esk. coğ. Batıda Dnieper ırmağı, doğuda İrtiş ırmağı ve Balkaş gölü, güneyde Kırım yarımadası, kuzeyde Bulgar şehriyle sınırlanan bozkırların XI.-XV. yy.larda arap ve fars kaynaklarındaki adı. XI. yy.da bu bölge Kıpçak Türklerinin eline geçti. XII. yy.a ait kayıtlara göre kıpçak topraklarının Avrupa'daki bölümü Dnieper'e kadar uzanıyor; güneyde Kırım'ı, kuzeydoğuda Bulgar bölgesine kadar Orta Volga havzasını, güneydoğuda Volga ağzını içine alıyordu. XII. yy.ın ilk yarısından itibaren Kıpçaklar, bölgedeki büyük siyasî olaylara karıştılar. 1120-1121 Yıllarında Gürcülerle birleşerek Kafkasya müslümanlarına saldırdılar. Eski rus kroniklerinin bildirdiğine göre, 1504'te Kıpçakların katıldığı ilk büyük göç hareketi meydana geldi. Kıpçak Türkleri, Kimeklerin batı kolunu meydana getiriyorlardı ve Dnieper ile Volga arasındaki bozkır bölgesinde Peçeneklerin yerini almışlardı. XIII. yy.ın başlangıcındaki moğol akını, Güneybatı Avrupa'ya kadar yayılınca, Kıpçakların hâkim olduğu bölge de moğol hâkimiyetine geçti. Böylece geniş Deştikıpçak sahasında Altınordu devleti hüküm sürmeğe başladı. Bu süre içinde Moğollar, yerli halkın dilini ve geleneklerini benimsediler.

Eldeki kaynaklar, Deştikıpçak'taki siyasî ve sosyal hayat hakkında pek az bilgi verir. Fakat iktisadî durum ve nüfus hareketleri hakkında bazı tahminler yapılabilmektedir. Tarihî kaynaklar Deştikıpçak'ta yaşayan Kıpçakların göçebe hayatı sürdüklerini belirtirse de XI. yy.dan itibaren Aşağı Volga havzasında, Don bölgesinde, Kırım'da ve kısmen Dnieper havzasında yaşayan Kıpçakların yerleşik hayata geçtiği ve tarımla uğraştığı bilinmektedir. Aşağı Volga havzası ile Volga ve Dnieper arasındaki bozkırlar, daha önceki devirlerden beri yerleşme alanı idi. Bu bölgeye yerleşen Kıpçaklar yerli halkın yaşama tarzını benimsediler. Seyyah Piano Carpini 1240'ta Moğolistan'a giderken geçtiği Deştikıpçak bölgesinde Hazar tüccarlarına ve çeşitli esnafa rastladığını belirtir. Bu dönemde kırım şehirlerinde, bulgar topraklarında ve Ürgenç şehrinde yerleşik hayat gelişmişti. Hazar köylüleri ise dillerini ve etnik yapılarını kaybetmeğe başlamıştı. Don ve Aşağı Volga havzasında yerleşik hayata geçen Kıpçaklar, dil ve etnoloji bakımından daha katıksız durumda idiler. Deştikıpçak'ta Hazarlarla birlikte bazı alan boyları da yaşıyordu. XI.-XII. yy.dan başlayarak moğol devrine (XIII. yy.) kadar alan tüccarları Deştikıpçak'ın ticaret hayatında önemli yer tuttular. Bulgar topraklarından Ortaasya'ya, Kafkasya'ya, İran ve Uzakdoğu'ya Volga yolundan geçerek büyük ticaret kervanları gidiyordu. Kırım'a giden bozkır yolunda da alım satım hareketleri gelişmişti. Kırım'dan Trabzon'a ve İstanbul'a uzanan ticaret yolları vardı. X. yy.da Deştikıpçak'tan gönderilen ticaret malları arasında kakım, gelincik, sansar, kunduz, tilki kürkleri, kalpaklar, ok, kunduz yağı, balık tutkalı, at derisi, bal, ceviz içi, koyun, inek ve islav esirleri yer alıyordu. Kafkasya'dan alınan ticaret mallarının başında ise madenî eşya geliyordu. Volga yoluyle yapılan bu ticaret, kıpçak hâkimiyeti sırasında da devam etti. Özellikle esir ticareti gelişti. Volga havzasındaki kavimler, esir ticaretini sürdürmek için devamlı savaşlar yaptılar; elde ettikleri esirleri doğu tüccarlarına sattılar. Deştikıpçak bölgesinde yetişen atlar Hindistan ve İran'a satılıyordu. Bu ülkelerde yüksek gümrük vergisi ödendiği halde at alım satımı kârlı bir ticaret sayılıyordu. Deştikıpçak sahası hakkında bilgi veren seyyahlar, doğuya at satmağa giden büyük kervanlarla karşılaştıklarını bildirirler.

Deştikıpçak bölgesinde gelişmiş şehirler arasında Saray şehri özel önem taşır. Berke Han devrinde kurulan şehir, Özbek devrinde başkent olmuştur.

Deştikıpçak'taki kültür hayatı, Moğolların göçebe yaşayışından izler taşır. Moğollar bazı çevrelerde yerli halkla ve Kıpçaklarla karışmış, fakat kütle halinde göçebe hayatını devam ettirmişlerdi. (M)

DEŞTİLUT, Doğu İran'da çöl, kuzeyde Horasan ve Siistan arasında, ülkenin en çorak bölgelerinden biri. (L)

DETA, Romanya'da şehir, Banat'ta (Timişoara bölgesi); 4 000 nüf. Birzava vâdisinin sulak kesimlerinde pirinç yetiştirilir. (L)

DETAİLLE (Edouard), fransız ressamı (Paris 1848-ay. y. 1912). Bir ordu mütaahhidinin oğlu, Meissonier'nin öğrencisi, 1967 Paris sergisine katıldı ve ertesi yıl burada *«Trampetçilerin Molası»* adlı ilk savaş tablosunu sergiledi. 1870 Fransız-alman savaşında Seine bölgesi gönüllüleriyle birlikte savaşa katıldı, barıştan sonra özellikle büyük askerî olayların resimlerini çizdi: *«Geri Çekiliş»* (1878); *«Zafere Koşan Atlılar»* (Panthéonu 1905); *General Lasalle Wagram'da* (1912), 1892'de Fransız akademisi güzel sanatlar bölümüne üye olan Detaille, 1892'de Fransız Sanatçılar birliği başkanı seçildi. (L)

DETAY i. (fr. *détail*). Bk. AYRINTI. TEFERRUAT.

DETÇOGS, Çiva tanrısı. Tibetlilerce bunun, Buddha'nınkine eşit bir gücü vardır. Genel olarak iyilikseverdir. Hindistan'da ona *Samvara* denir, fakat çok az bir gücü olduğuna inanılır. (L)

DETEKSİYON i. (fr. *détection*). Bulup haber verme işlemi.

— Ask. Uçak, denizaltı, mayın v.b.'nin mevkiini belirtmeye yarayan işlem. Bk. ANSİKL.

— Radyotek. Elektromagnetik dalgaların bulunması.

— Sibern. *Deteksiyon genişliği*, ayarlanan büyüklüğün, ayarlayıcının ölçü elemanının aralarında elverişli etkiyi gerçekleştirebildiği iki sınır değeri arasındaki fark.

— ANSİKL. Ask. *Mayınların deteksiyonu*'nda basit, sağlam, fakat en tehlikeli metot elle, bıçakla, süngüyle veya demirli tahta değneklerle yapılan sondalardır. Bu metot bütün mayın çeşitlerine uygulanır. Elektromagnetik deteksiyon, yalnız bileşiminde maden bulunan mayınlara uygulanır (mekanik yakıcı, sarma). Vericiyle mayının madenî ağırlığı arasındaki karşılıklı endüksiyon, alıcı ya kendine has, değişik bir ses verir. Maden sarmalı mayınlara uygulanabilen bu deteksiyon, bileşiminde maden bulunmayan mayınlarda (tahta, cam, plastik mayınlar) bir sonuç vermez. Bu tip mayınlara elektrostatik deteksiyon uygulanabilir. Bk. MAYIN.

Uçakların deteksiyonu. Uçaksavar savunma alanında ilk defa, güçlü amplifikatörler aracılığı ile uçak motorlarının çıkardığı seslerin varlığını ve yönünü bulmağa yarayan akustik ayarlayıcı cihazlar kullanıldı. İkinci Dünya savaşı sırasında bu tekniğin yerini radarlar almıştır.

Denizaltıların deteksiyonu. Birinci Dünya savaşı sırasında, su altında bulunan denizaltılar, pervanelerin gürültüsünü kolayca alabilen cihazlarla tespit edilebilirdi. 1939'dan sonra bu araçların yerini aşırı çınlamalı deteksiyon metoları almıştır. (L)

DETEKTİF i. (ing. *to detect*, ortaya çıkarmak'tan fr. *detective*). İngiltere'de araştırma ve soruşturmalarla görevli polis, polis hafiyesi: *Scotland Yard'ın detektifleri*. ‖ *Teşm. yol.* Özel soruşturmalarla görevlendirilen kimse. (M)

DETEKTÖR i. (fr. *détecteur*). Rasyotek. *Kristalli detektör*, elektromagnetik dalgaları bulmağa yarayan cihaz. (Bk. ANSİKL.) [Ayrıca Bk. BULUCU.]

— Gaz sanay. *Kaçak detektörü*, bir tesisatta gaz kaçağı olup olmadığını anlamağa ve kaçak yapan yeri bulmağa yarayan cihaz: *Kaçak detektörlerinin çalışma prensibi, bazı özel tepkimelere, osmos veya katalitik yanma olayına dayanır.*

— Petr. Bir petrol arama kuyusu açılırken, sondaj toprağı veya sondaj çamuru içinde hidrokarbonların bulunup bulunmadığını gösteren cihaz.

— ANSİKL. Radyotek. *Kristalli detektörler*, iki kristalli bileşiğin veya bir maden ve bir kristalli bileşiğin biraraya gelmesiyle hazırlanır; bazılarının çalışması için bir ek gerilim kaynağı gerekir. Bu detektörler, bazı cisimlerin alternatif akımlar için elektrik supabı veya redresör olarak kullanılması-

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

nı sağlayan tek yanlı iletkenlik özelliği üstüne kurulmuştur: devreden yalnız pozitif veya negatif alternanslar geçer ve modülasyon işareti görülür. Kristalli detektörlerde en çok kullanılan kontaklar şunlardır: *galen* (kurşun sülfür)-maden (bakır veya platin); *karborundum* (karbon silisit)-maden (bakır veya kurşun); *molibdenit* (molibden bisülfit)-maden-*çinko* (tabiî çinko oksit); *kalkopirit* (bakır ve demir sülfür)-tellür. *Perikon*, kırmızı çinko oksidin kalkopiritle temasından meydana gelir. Kontaktaki madenlerin her noktasında tek yanlı iletkenlik özelliği bulunmadığı için, bu detektörlerin hangi noktada iyi sonuç vereceğini önceden araştırmak gerekir; ölçülen duyarlılık her noktada değişirse de, genellikle bu detektör tipi çok duyarlıdır ve kolayca hazırlanabilir.

Redresör olarak *germanyum* veya *silisyum* gibi yarı iletkenlerle madenî bir tel kontağını kullanmakla, tamamen kararlı detektörler gerçekleştirilebildi. Bu kontakta, tel yarı iletkene kaynamış gibidir; böylece gerçekleştirilen bir bağlantıyle, yüksek frekanslı akımlara bile çok etkin olan detektörler hazırlanabilir. Çift elektrotlu vakum lambalarından yararlanan detektörlere benzetilerek, bazen bunlara da «diyot» adı verilir.

Valf, odyon, vakum lamba. Dalgaların bulunmasında, çift elektrotlu lambayı (diyot) redresör olarak ilk defa Fleming kullandı (1904). 1906'da ise Forest, «odyon» adını verdiği üç elektrotlu detektör lambayı gerçekleştirdi.

Bütün bu detektörler, ortalama şiddeti sıfır olan yüksek frekanslı akımı, ortalama değeri sıfır olmayan ve modülasyon işareti veren doğrultulmuş akıma çevirir. (L)

DETERDİNG (sir Henri), hollandalı işadamı (Amsterdam 1866-St. Moritz, İsviçre 1939). Önce bir bankada muhasip, 1896'da Dutch Petroleum Company'ye girdi; 1900'de bu firmanın genel müdürü oldu; bu ortaklığı güçlü ingiliz-hollanda ortaklığının (iki dünya savaşı arasında önemli miletlerarasında oynadı) ekseni haline getirdi. Standart Oil'e karşı yürüttüğü zorlu mücadeleyle isim yaptı. (L)

DETERJAN i. (fr. *détergent*). Çeşitli alanlarda kullanılan temizleyici madde. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Deterjanlı yağ*, bileşimindeki temizleyici maddeler yardımıyle, katı haldeki tortuları dağıtma özelliği gösteren motor yağı: *Deterjanlı yağ, motorun çeşitli kısımlarının daha az yıpranmasını sağlar.* (TEMİZLEME YAĞI da denir.)

— Eczc. *Sentetik deterjanlar.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Tabiatta hayvanî veya nebatî tabiî *deterjan*'lar (safra, panama odunu, hint kestanesi, sabun otu v.b.) olmakla birlikte, kullanılan detrejanların pek çoğu sülfonlama veya sabunlaştırma işlemi uygulanmış hidrokarbonlardan veya yağlı maddelerden hazırlanır.

Bu ürünlerin temizleme özelliği, emülsiyonlaştırıcı, ayrıştırıcı, çözücü, ıslatıcı ve köpük verici olmalarından ileri gelir. Deterjanlar, çamaşırların, nazik kumaşların, halıların, sıhhî araçların, döşeme, cam, ayna ve bulaşıkların yıkanmasında kullanılır.

— Eczc. *Sentetik deterjanlar,* sulandırıcı veya yüzey gerilimini değiştirici özelliklerinden dolayı, pomat veya çözelti halinde dermatolojide kullanılır. Sabunların aksine asit ortamda çökelmeyen, cilt üzerinde yakıcı etkisi olmayan ve alkali ortamda çoğalan bakterilerin üremesine engel olan bu maddeler, aslında asitli bir ortam olan cilt için hazırlanan ilâçlarda kıvam verici katkı maddesi olarak tercih edilir. (L)

DETERMİNANT i. (fr. *déterminant*). Mat. *n* yatay satır ve *n* düşey sütun halinde sıralanmış n^2 sayıdan, her satırın ve her sütunun yalnız bir tek elemanı alınarak mümkün olan bütün yollardan elde edilen çarpımların cebirsel toplamı. Toplamın her terimine, alt ve üst indislerin tersinin (bk. PERMÜTASYON.) toplam sayısının çift veya tek oluşuna göre + veya — işareti verilir. ‖ *Bir determinantın ek determinantı,* verilen determinantın her elemanı yerine, bu elemanın kofaktörünü koymakla elde edilen determinant, (a_{ij}'nin kofaktörü, bu elemanın bulunduğu satırı ve sütunu kaldırmakla elde edilen minörün (—1) $^{i+j}$ ile çarpımıdır.) ‖ *Bir determinantın terimi,* determinantla elde edilen çarpımlardan her biri. ‖ *Bir kare matrisin determinantı,* elemanları, matrisin elemanlarıyle aynı olan determinant. ‖ *n basamaktan iki determinantın çarpımı,* elemanları, bu determinantlara tekabül eden matrislerin çarpımıyle aynı kurala göre hesaplanan *n* basamaktan determinant. (Hesaba başlamadan önce determinantlardan biri yerine, bu determinantın asıl köşegene göre simetriği yerleştirilebilir; iki matrisin çarpımında böyle bir yer değiştirme uygulanamaz.)

— ANSİKL. Bir *determinantı,* sayısal değeri olmayan bir matrisle karıştırmamak gerekir: iki matrisin eşit olması için aynı elemanlardan meydana gelmiş olmaları, iki determinantın eşit olması için de sayısal değerlerinin aynı olması gerekir. Bir determinantın elemanları bazen a_i^j şeklinde yazılabilir; ancak üst indisi, kuvveti gösteren üsle karıştırmamağa dikkat etmelidir. Her satırında *n* eleman bulunan *n* satırlı bir D determinantı *n*'inci basamaktandır. Matrisler için başka bir şekil kullanıldığı zaman, determinant düşey iki çizgiyle çerçevelenir.

D'nin değeri, $a_{ij} \cdot a_{i'j'}$ ... şeklindeki *n* çarpının bütün çarpımlarının toplamıdır; bu terimlerde bütün *i* indisleri birbirinden farklıdır, aynı şey *j* indisleri için de söz konusudur.

Bir Δ determinantı şöyle gösterilir:

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1^1 & a_1^2 & \cdots & a_1^n \\ a_2^1 & a_2^2 & \cdots & a_2^n \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ a_n^1 & a_n^2 & \cdots & a_n^n \end{vmatrix}$$

n^2 sayıdan meydana gelen bir determinant *n*, basamaktandır. Böylece,

$$\begin{vmatrix} a_1^1 & a_1^2 \\ a_2^1 & a_2^2 \end{vmatrix}$$

determinantı, tanıma göre:

$$a_1^1\, a_2^2 - a_2^1\, a_1^2 \text{ 'dir ve}$$

$$\begin{vmatrix} a_1^1 & a_1^2 & a_1^3 \\ a_2^1 & a_2^2 & a_2^3 \\ a_3^1 & a_3^2 & a_3^3 \end{vmatrix}$$

determinantı, tanıma göre:

$$a_1^1\, a_2^2\, a_3^3 - a_3^1\, a_2^2\, a_1^3 + a_2^1\, a_3^2\, a_1^3 - a_1^1\, a_3^2\, a_2^3 + a_3^1\, a_1^2\, a_2^3 - a_2^1\, a_1^2\, a_3^3 \text{ 'tür.}$$

3. basamaktan bir determinantı açmak için, *Sarrus kuralı* diye bilinen pratik bir kural uygulanabilir:

$$\begin{vmatrix} a & b & c \\ a' & b' & c' \\ a'' & b'' & c'' \end{vmatrix}$$

determinantını alalım. Üçüncü satırın altına ilk ikisi yazıldığında

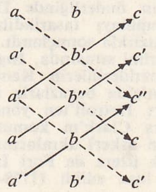

açılım:

$$ab'c'' + a'b''c + a''bc' - a''b'c - ab''c' - a'bc'' \text{ olur.}$$

Bu açılım, değiştirilmiş determinantın köşegenlerinden biri boyunca her terimi alıp, bu terimin bulunduğu köşegenin aşağı veya yukarı doğru oluşuna göre + veya — işaretini vermekle elde edilir.

Bir determinantta, *k* satır ve *k* sütun kaldırıldığı zaman, incelenen determinantın *k* basamaktan minörü elde edilir. Bir satırın (veya bir sütunun) elemanları aynı sayıyle çarpılırsa, determinant bu sayıyle çarpılmış olur. İki satırın (veya iki sütunun) sırası bozulduğunda, determinant işaret değiştirir. Orantılı iki satırı (veya iki sütunu) olan bir determinant sıfırdır. *i* satırı, *n* boyutlu bir uzayda alınmış bir $\vec{V}_i$ vektörü olarak kabul edilirse, determinant $\vec{V}_1, \vec{V}_2, \ldots \vec{V}_n$ vektörlerinin çok çizgisel alterne biçimi olarak ortaya çıkar. $\vec{V}_i$ vektörü, $\vec{V}'_i$ ve $\vec{V}''_i$ gibi iki vektöre ayrıldığı zaman determinant, $\vec{V}_i$ yerine sırayle $\vec{V}'_i$ ve $\vec{V}''_i$ konularak elde edilen iki determinantın toplamına eşittir. $\vec{V}_i$ vektörüne, öteki satırlardan elde edilen vektörlerin çizgisel biçimi eklendiği zaman, determinantın değeri değişmez. Aynı işlem sütunlara da uygulanabilir. Bir determinant bir satırdaki elemanların çizgisel bir biçimidir; bu elemanlardan herbirinin katsayısı, elemanın kofaktörüne eşittir. Aynı özellik sütunlar için de geçerlidir. Bu açılımla, *n* - 1 basamaktan determinantların hesabına, oradan da 2. basamaktan determinantların hesabına geçilir.

Cebirde determinantlar teorisinden, birinci dereceden *n* bilinmeyenli *n* denklemli bir sistemin incelenmesinde yararlanılır. Determinantlar, matris hesabında da önemli bir rol oynar: özellikle bir kare matrisin düzgünlüğünü araştırırken ölçüt olarak kullanılır ve daha genel olarak bir matrisin sırasını belirler. Çizgisel denklem sistemlerinin çözümünde de determinanta baş vurulur.

Fonksiyonel determinant veya *Jakob determinantı*, $u = u\ (x,\ y)$, $v = v\ (x,\ y)$ gibi iki değişkenli iki fonksiyondan meydana gelen bir sistem verildiğinde

$$\begin{vmatrix} \dfrac{\partial u}{\partial x} & \dfrac{\partial u}{\partial y} \\ \dfrac{\partial v}{\partial x} & \dfrac{\partial v}{\partial y} \end{vmatrix}$$

determinantına, *u* ve *v*'nin *x* ve *y*'ye göre fonksiyonel determinantı denir ve $\dfrac{D\ (u,\ v)}{D\ (x,\ y)}$ sembolüyle gösterilir. Bu tanım, *n* tane x_i değişkeni *n* tane u_i fonksiyonuna genişletilebilir; bu durumda

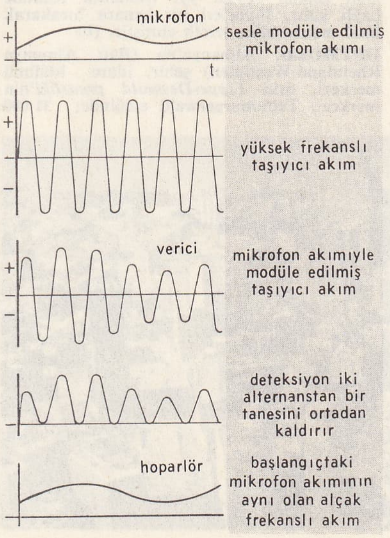

deteksiyon (radyotek.)

Édouard DETAILLE
«Topçu Askeri»
Illustration dergisinden

DETROİT
iş merkezi

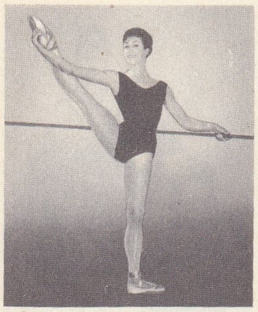

detire (bale)
(Paris operasından,
Claire Motte)

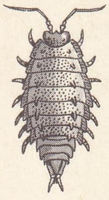

deto

$$\frac{D(u_1, u_2, \ldots, u_n)}{D(x_1, x_2, \ldots, x_n)} = \begin{vmatrix} \frac{\partial u_1}{\partial x_1} & \frac{\partial u_1}{\partial x_2} & \cdots & \frac{\partial u_1}{\partial x_n} \\ \frac{\partial u_2}{\partial x_1} & \frac{\partial u_2}{\partial x_2} & \cdots & \frac{\partial u_2}{\partial x_n} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ \frac{\partial u_n}{\partial x_1} & \frac{\partial u_n}{\partial x_2} & \cdots & \frac{\partial u_n}{\partial x_n} \end{vmatrix}$$

olur. (L)

DETERMİNİZM i. (fr. *determinisme*). Bk. GEREKİRCİLİK.

DE THAM (HOANG-HOA-THAM,—denir), annamlı ünlü korsan (Yen-The 1840'a doğr.-Cho Go yakını 1913). 1882'den 1910'a kadar Kara Bayraklılar çetesinin şefiydi. Kurnaz ve kuruntusuz bir kişiydi, büyük çıkarlar karşılığında dört defa Fransızlara baş eğdi. böylece onların bazen dostu, bazen de düşmanı oldu. (L)

DETHAWİA i. Çotuğu kalın, sapı ince bitki; Pirenelerde kayalık yerlerde yetişir. (Maydanozgillerden.) [L]

DETİRE i. (fr. *détiré*). Bale. El veya bar yardımıyle yapılan bacak yumuşatma egzersizi. (L)

DE TİVOLİ (Serafino), italyan ressamı (divorno 1826-Floransa 1892). İlk İzlenimcilerdendir. 1855'te Paris'te, Decamps ve Troyon'un kuvvetli ışık kontrastlarının etkisinde kaldı. Floransa'ya döndüğünde fransız sanatındaki yeni akımları yazdı. İzlenimciliğin İtalya'daki öncüsüyse de zaman zaman XVII. yy. romantik resmine bağlı kalır. Figürleri bir kenara bırakarak hissî manzaraları tercih etmiştir. (L)

DETMOLD, Almanya'da (Batı Almanya Rheinland-Westfalen) şehir, idare bölümü merkezi, eski *Lippe-Detmold prensliği*'nin merkezi, Teutoburgerwald eteğinde; 31 000 nüf. Özellikle idarî bir şehir olan ve prensleri tarafından sürekli olarak güzelleştirilen Detmold'da, Rönesans'tan kalma bir şato ve XVIII. yy.dan kalma «Yeni Saray» (Müzik akademisi) vardır. İnce marangozluk. Büyük Karl, Saksonları burada yendi (783). — Yakınında alçıtaşı ve mermer ocakları. — *Detmold idare bölümü,* 1 499 500 nüf. (L)

DETO i. (fr. *déto*). Duyargaları dıştan dokuz eklemli tespihböceği. Son bacakları yalancı bacak şeklinde, bacakların ucundaki levhacıklar ise çok uzundur. (L)

DETOKSİKASYON i. (fr. *détoxication*). Biyo-kim. Çeşitli metabolizmalardan çıkan zehirleri atmağa yarayan biyolojik süreçlerin tümü. (Nitekim proteinlerin bozulması sırasında polipeptitlerin parçalanması sonucu ortaya çıkan amonyak, karaciğer tarafından az zehirli üreye dönüştürülür ve böbrek tarafından kolayca temizlenir.) [L]

DETROİT, A.B.D.'de (Michigan) liman şehri, Detroit nehrinin batı yakasında, nehir boyunca 18 km uzanarak bir yarım daire meydana getirir. Amerika'nın beşinci büyük şehridir. Şehiriçi 1 670 144; şehir bölgesi (Wayne County ile Monroe, Oakland ve Macomb'un bazı bölümleri) 3 762 360 nüf. (1960). Detroit, güneybatıdan Erie gölü üzerinde Monroe County'e uzanarak Wayne County'i kapsar. Şehir bölgesi ayrıca, Oakland Country ve St. Clair gölü üzerindeki Macomb County'yi de içine alır. Detroit'in hemen kuzeyinde olan St. Clair gölü Detroit nehriyle Erie gölüne, St. Clair nehri ile de Huron gölüne bağlanır.

Detroit şehrinin adı, şehrin ilk sakinleri olan Fransızlardan gelir. Fransızlar Detroit nehrini Büyük göllere çıkan bir boğaz saydıklarından bu adı verdiler (fransızca *détroit,* «boğaz» demektir). Şehir, 1701'de Fransızlar tarafından inşa edilen Pontchartrain kalesi çevresinde gelişti; şehrin kurucusu, bir fransız sömürge yöneticisi olan Antoine de la Mothe Cadillac'dır. Cadillac'ın kaleyi burada inşa etmesi, nehirdeki seyrüsefer dolayısıyle Büyük göller bölgesindeki kürk ticaretini kontrol etmekti.

Detroit'in ilk yıllarda büyümesi çok yavaş oldu. Civardaki kızılderililer sürekli olarak şehre akınlar yaptılar. İngiltere ile girişilen savaşlar da bir süre Detroit'in varlığını tehdit etti. 29 Kasım 1760'ta Fransızlar Detroit'i, şehri kuşatan ingiliz birlikleri komutanı binbaşı Robert Rogers'e teslim ettiler. İngiliz yönetimi altında büsbütün huzursuzlaşan kızılderili kabileleri, Ottawa'lı kabile reisi Pontiac'ın önderliğinde Detroit'e anî bir baskın yapmayı tasarladılarsa da bu baskın başarısızlıkla sonuçlandı.

Amerikan devrimi sırasında, İngilizlerin kışkırtmasıyle kızılderililerin Kentucky, Ohio ve Batı Virginia'da beyazlarla meskûn bölgelere akınları Detroit'ten yönetildi, albay George Rogers Clark'ın komutasında girişilen Amerikan askerî akınlarına karşı Detroit'i korumak üzere de Fort Lerroult (Lerroult kalesi) inşa edildi (1778-1779). Paris antlaşması Detroit ve Michigan'ın öteki kesimlerinin Amerika'ya devrine karar verdiyse de, İngilizler buradan geri çekilmeyi reddettiler. İngilizler, ancak general Anthony Wayne'nin kızılderilileri yenilgiye uğratmasından iki yıl sonra, Detroit'i terk ederek çekildiler (1796).

Amerikan yönetimi altında Detroit, 1805'te Michigan eyaleti başkenti oldu. XIX. yy.da ingiliz, irlandalı, kanadalı ve alman göçmenlerinin yerleşmesi ile Detroit, kozmopolit bir şehir niteliği kazandı. 1900 Yılında şehir nüfusunun yüzde 34'ünü, Amerika dışından gelen göçmenler meydana getiriyordu. Rus, macar ve avusturyalı göçmenlerin Detroit'e yerleşmeleri ise XX. yy.ın ilk on yılına rastlar. Bunu, 1910-1920 arasında Amerika'ya gelen polonyalı göçmenler izledi. 1920'de çıkarılan Muhaceret kanunları sonucunda ise, yabancı ülkelerde doğmuş olanların sayısı yavaş yavaş azaldı.

Detroit'in bir sanayi şehri olarak gelişmesi XIX. yy.ın ortalarında başlar. 1820 Yıllarında rağbette olan kürk ticaretinin önemini kaybetmesinden sonra, Detroit Büyük göller bölgesi şehirleri arasında gemi yapım sanayii bakımından önde gelen şehirlerden biri oldu, ayrıca un ve tahıl sanayii de gelişti. 1860'larda ise Detroit'te buhar motorları, vagon ve makineler yapılmağa başlanmıştı. İç savaş sırasında daha da büyüyen makine sanayiine ilâç, tütün ve boya sanayii katıldı. XIX. yy.ın sonunda bu bölgede bulunan büyük yeraltı tuz kaynakları kimya sanayiinin de gelişmesine önayak oldu. XX. yy.ın başında ise Detroit, yepyeni bir sanayi dalında ün kazanmağa başladı: otomobil sanayii. Önceleri bisiklet imalinden edinilen tecrübeler ile kalifiye ve yarı kalifiye işçilerin meydana getirdiği emek gücünden yararlanan Detroit, otomobil sanayii alanında hemen öne geçti. Henry Ford *(Ford),* Ransom E. Olds *(Oldsmobile)* ve John ve Horace Dodge *(Dodge)* gibi Detroitlilerin öncü çabaları sonucunda şehir, 1904 yılında otomobil piyasasının yüzde 20'sini elinde tutmağa başladı.

Detroit ayrıca makine araçları, oto lastikleri, kimya, ilâç ve boya sanayii alanlarında da ilerlemeler kaydetti. Amerika'nın en büyük sendikalarından biri olan U.A.W.'-nun (United Automobile Workers) [Birleşik Oto İşçileri sendikası] merkezi Detroit'-tedir.

Detroit'te orta öğretim yapan 300'den fazla okul vardır. 30 000'den fazla öğrencisi olan Wayne State üniversity ile cizvitler tarafından yönetilen Detroit üniversitesi, Rochesterdeki Oakland üniversitesiyle Michigan üniversitesinin Dearborn kolu, Detroit şehir bölgesi sınırları içindedir.

A.B.D.'nin en büyük kitaplıklarından biri olan *Detroit Public library*'de 2 milyondan fazla kitap vardır. Kitaplık, özellikle otomobil tarihiyle ilgili zengin koleksiyonlara sahiptir. Detroit Public library'e bitişik olan Wayne Stae üniversity kitaplığında da

DETROİT

DETROİT
Horace H. Rackham'ın anıtkabri

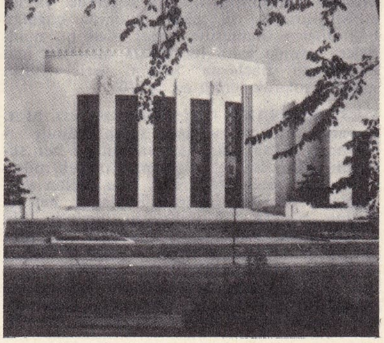

Foto. X, U.S.I.S. (LAROUSSE); MEYDAN

Amerika'da işçi sınıfı tarihi konusunda büyük bir arşiv kurulmuştur (1960).

1805 Yılında başgösteren büyük yangın sonucu eski binalardan çoğunun yanmasıyle Detroit'te ilk kuruluş yıllarından bugüne, tarihî değer taşıyan pek az bina kalmıştır. Sanayi işletmelerinin genişlemesi ve şehrin yenileştirilmesi, tarihî yapılardan bir kısmının daha yıkılmasına sebep oldu. *Detroit Historical Museum* (Detroit Tarih müzesi) şehre ilk yerleşenlerden biri olan J. Bell Moran'ın evini restore etti (*J. Bell Moran House*). Şimdi Askerî müze olan Fort Wayne'in, A.B.D.'nin orta batı kesiminde İç savaş öncesinden bu yana en iyi muhafaza edilen kale olduğu belirtilmektedir. Henry Ford, 1929'da Greenfield Village'ı tarihî binaları restore ederek buraya nakletti veya modellerini inşa ettirdi. Greenfield Village'da Edison'un, Webster'in ve Henry Ford'un evleri de dahil olmak üzere 100 kadar tarihî bina vardır. (M)

DETROİT ırmağı, Kuzey Amerika'da nehir, uzunluğu 49 km; en geniş yeri 5 km. Güneydoğu Michigan ile Güneybatı Ontario arasında, A.B.D. ile Kanada sınırının bir bölümünü meydana getirir. Kuzeydeki St. Clair gölünü, güneydeki Erie gölüne bağlar. Derinliği dolayısıyle büyük teknelerin geçişine elverişlidir. Great Lakes (Büyük göller) bölgesinden Atlantik okyanusuna çıkan bir su yolu olduğundan, gemi trafiği oldukça yoğundur (yüklerin dörtte üçü bu nehirden geçer). Detroit şehri ırmağın batı yakasında, Windsor (Ontario) şehri ise karşı yakadadır. Irmak boyunca diğer önemli şehirler, Wyandotte (Michigan) ve Amherstburg'dur (Ontario). [M]

Detroit İnstitute of Arts *(Detroit Sanat müzesi)*, önce *Detroit Museum of Arts* adıyle özel kişiler tarafından kuruldu (1885); 1919 yılında ise şehir belediyesince satın alındı. Detroit İnstitute of Arts'da bulunan eserler, taş devrinden çağımıza kadar sanat tarihini incelemeğe imkân verecek zenginliktedir. Müze; özellikle XV. yy. flaman ressamlarının ve XVII. yy. Hollanda ressamlarının tablolarıyle ünlüdür. Müzede ayrıca, A.B.D.'nin sömürge döneminden bugüne kadar gelen sanat gelişmesini de izlemek mümkündür. Müzedeki ünlü tablolar arasında Jan Van Eyck'in *Aziz Jerome Çalışma Odasında,* Büyük Peter Bruegel'in *Düğün Dansı,* Jaob Van Ruisdael'in *Mezarlık* adlı tabloları sayılabilir. Diego Riviera'nın otomotiv sanayiini tasvir eden duvar panoları da buradadır. (M)

Detroit Senfoni orkestrası, 1914'te Detroit'te, Weston Gales'in yönetiminde kurulan orkestra; Gales'in yerini alan ünlü piyanist Ossip Gabriloviç yönetiminde A.B.D. çapında büyük bir ün sağladı. 1918'de orkestraya şef olan Gabriloviç'in ölümünden (1936) sonra önemi azaldı. 1942-1943 Mevsimi konserleri bir süre için ertelendiyse de orkestra bir yıl sonra Karl Krueger yönetiminde yeniden faaliyete geçti. Detroit Senfoni orkestrası, 6 yıl sonra konserlere tekrar ara verdi. 1951 Yılında yeniden düzenlendi ve Paul Paray yönetiminde eski ününe kavuştu. Paray'ın emekliye ayrılmasından sonra (1963), orkestranın yönetimi Sixten Ehrling'e verildi. (M)

Detroit üniversitesi, *Society of Jesus* (Cizvit cemiyeti) tarafından yönetilen katolik üniversitesi, 1877'de *Detroit college* adıyle kuruldu. 1911'de üniversite oldu. Detroit üniversitesinin edebiyat, fen, ticaret ve maliye, mühendislik, hukuk, diş hekimliği ve mimarî fakülteleri vardır. Üniversitenin uzmanlık bölümleri, özellikle Kanada ve Afrika asıllı Amerikalılar tarihiyle musevî tarihi incelemelerini kapsar; öğrenci sayısı, yaklaşık olarak, 10 000 civarındadır. (M)

DE TROY, fransız ressam ailesi; başlıca üyeleri şunlardır: ANTOİNE (Toulouse 1608 -ay.y. 1684), doğduğu şehrin belediye binasının ressamı oldu ve burada bir resim okulu açtı. *Pierre Goudelin*'in (Toulouse) bir portresi ona mal edilir; — JEAN III (Toulouse 1638-Montpellier 1691), Antoine'ın oğlu. Babasının ve Antoine Durand'ın öğrencisiydi. Roma'ya bir seyahat yaptı. Dönüşünde Toulouse'da kötü karşılandı, Montpellier'ye yerleşti ve burada bir akademi kurdu (1679-1690). Başlıca portreleri şunlardır: *J.-L. Fontanilles* (Toulouse); *Castries Markizi* (Montpellier); *Madame de Mondonville;* — FRANÇOİS (Toulouse 1645-Paris 1730), Jean III'ün kardeşi. Önce babasının, sonra da Loir ve C. Lefebvre'in öğrencisi oldu, Paris'te ressamlığa başladı; resim akademisine girdi (1674). 1708'de bu akademinin müdürü, 1722'de de rektörü oldu. Gerek bir saray portrecisi olarak (*Orléans Düşesi* [Versailles]; *Bourgogne Düşesi* [Moskova], *La Force Düşesi* [Roven]), gerekse bir sanatçılar portrecisi olarak (*Lavta Çalan Mouton* [Louvre], *Mansart* [Versailles], *Mezzetin* [Comédie Française]) büyük ün yaptı. Kimliği gizlenmiş portrelerle, konusunu sevgi efsanelerinden alan portreleri de vardır: *Venus ve Adonis* (Louvre); — JEAN FRANÇOİS (Paris 1679-Roma 1752), François'nın oğlu, babasından ders aldı, bir süre Roma'da yaşadı (1698 - yaklş. ol. 1704). Roma'da *Esther* hikâyesi (Louvre, Beaune) ve *Jason ile Medée* hikâyesi ile ilgili tablolar yaptı; bu tablolar Gobein halılarına işlendi: Resim akademisine kabul edildi (1708); Roma'daki Fransız akademisinin müdürü oldu (1738'den ölümüne kadar). Özellikle tarihî konuları işledi. Başlıca eserleri şunlardır: *Yıkanan Betşeba* (Leningrad, Stuttgart); *Sabinli Kadınların Kaçırılışı* (Neuchâtel]); *Nefsine Hâkim Olan Scipion* (Neuchâtel]); *Henri IV Tarafından Bir Araya Getirilen Kutsal Ruhun Emir Bölümü* (Louvre). Günlük yaşantı resimleri de yaptı (*İstiridye Yemeği*, Chantilly). [L]

DETSKOYE SELO, Puşkin* şehrinin (S.S.C.B.) 1920-1937 arasındaki adı; esk. *Çarskoye Selo.* (L)

Jean-François DE TROY
«İstiridye Yemeği»
Condée müzesi, Chantilly

DETTHOW (Erik Otto), isveçli ressam (Vamesberg 1893-Paris 1952). 1920'den sonra Fransa'ya yerleşti. Cézanne'ın sanat anlayışını sürdüren peyzaj ve figürler yaptı. *Çiçek Buketi* (1930) adlı tablosu Paris Modern Sanat müzesindedir. (L)

DETTİNGEN, Almanya'da (Bavyera) köy, Main kıyısında, Aschafferburg'un kuzeybatısında; 2 500 nüf. Avusturya veraset savaşları sırasında Fransızlar burada, Avusturya-Hollanda-Hannover orduları karşısında bozguna uğradılar (23 haziran 1743). [L]

DETTMAN (Ludwig), alman ressamı (Adelby, Flensburg 1865-Berlin 1944). Hamburg Tatbikî Güzel Sanatlar okulunda öğretim gördü. Daha sekiz yaşında suluboya resimleriyle isim yaptı. İzlenimciliği Almanya'da savundu. Konu olarak genellikle Kuzey manzaralarını seçti. Daha sonra, izlenimci teknikle, tarihî ve dinî konularda resim yaptı. Birçok Kuzey alman kentini süsledi; Königsberg Güzel Sanatlar akademisi müdürü oldu (1900). En tanınmış tabloları *«İsa'nın Doğuşu»; «Son Yemek»; «Bir Köy Manzarası».* (L)

François DE TROY
La Force düşesinin portresi (detay)
Rouen müzesi

DETTWEİLER (Peter), alman hekimi (Wintersheim, Hessen-Rheinand 1837-Kronberg 1904). Almanya'da özellikle işçiler için sanatoryumlar kurulmasına büyük yararı dokundu. (L)

DETURNE i. (fr. *détourné*). Bale. Yön değiştirme hareketi. Arkada duran bacak yönünde dönerek yapılır. (L)

DETVA, Çekoslovakya'da (Orta-Slovakya bölgesi) şehir, Slovakya maden dağlarında, Slatina yakınında; 10 000 nüf. Çok zengin bir folklor bölgesinde tahta oymacılığı merkezi. (L)

DEUAVANYA, Orta Macaristan'da şehir, 15 202 nüf. Szolnok'a bağlıdır. Demiryolu kavşağı; tahıl pazarı. (L)

DETROİT
otomobil imalâtı

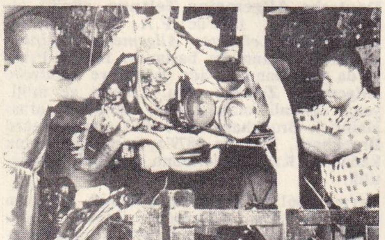

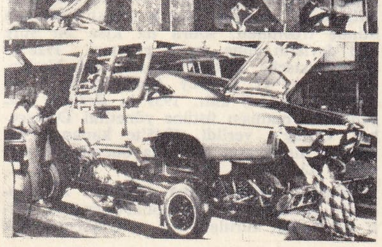

DETROİT
Detroit nehri üzerinde Ambassador köprüsü

Foto. Giraudon, Petiton (LAROUSSE) ; MEYDAN

DEUBEL (Léon), fransız şairi (Belfort 1879-Maisons-Alfort 1913). Öğretmen, yaşama şartlarına katlanamayacak bir yaratılışta idi. Görevinden alınınca, yoksulluk içinde yaşamağa başladı ve kendini Marne nehrine atarak intihar etti. L. Laforque, Verlaine, Beaudelaire, Mallarmé'nin etkisinde kaldı, aşk ve ekmekten yoksun bir adamın umutsuzluğunu dile getirdi. Bu yoksulluk, bu duygululuk, çeşitli şiir kitaplarında yer yer pek dokunaklı bir söyleyişe ulaşır: *le Chant des Routes et des Déroutes* (Sokakların ve Perişanlıkların Şarkısı) [1901]; *Léliancolies* (1902); *Sonnets Intérieurs* (İç Soneler) [1903]; *Vers la Vie* (Hayata Doğru) [1904]; *la Lumiére Natale* (Memleket Işığı) [1905]; *Ailleurs* (Başka Yerler) [1912]. 1897-1912 Arasında yazdığı mektuplar, 1931'de yayımlandı. (L)

DEUKALİON. Yun. mit. Prometheus'un oğlu. Zeus insanları günahlarından dolayı cezalandırmak için su baskınına uğrattı. Bundan yalnız Deukalion ve karısı Pyrrha kurtulabildi. Prometheus'un öğütlerine uyarak bir tekne yaptılar. Dokuz gün sular üstünde yüzdükten sonra Tesalya'da bir tepeye yanaştılar. Orada bir kâhin onlara omuzlarından arkaya taş atmalarını söyledi. Dukallon'un attıklarından erkekler, Pyrrha'nınkilerden kadınlar ortaya çıktı. Deukalion ve karısından Yunanlıların atası olan Helene doğdu. (L)

DEÛLE, Fransa'nın kuzeyinde (Flandre) ırmak, Lys'in kolu (sağ kıyı); Lens ve Lille'i suladıktan sonra Deulémont'da Lys'e katılır; 68 km. Bu ırmağın büyük kısmı suyunu kanallara (Yukarı Deûle ve Aşağı Deûle'de Lens kanalları) akıtır. [L]

Deûle kanalı, Fransa'da Deûle ırmağından yararlanarak Scarpe'yi Lys'e bağlayan kanal; Fort de Scarpe'den (Douai yakını) Pont à Vendin'e (Deûle kıyısında) kadar 62 km. Pont à Vendin'in aşağı kesiminde kanal haline getirilen Deûle ırmağı, hâlâ Yukarı Deûle adını taşır; Lille'in aşağı kesiminde adı Aşağı Deûle kanalı olur. Bu bütün, Kuzey Fransa'nın başlıca kanallarını meydana getirir: trafik 6 milyon tona yakındır. Deûle ırmağında XIII. yy.dan itibaren düzenlemeler yapıldı. Irmak XVII. yy.-da Scarpe'ye, XVIII. yy.da Lys'e bağlandı. (L)

Deulino mütarekesi, 1 aralık 1618 günü Rusya-Lehistan arasında yapılan mütareke; on dört buçuk yıl sürdü. Leh kralı Wladislaw 1617'de Rusya'ya saldırdı ama Moskova'yı ele geçiremedi. Taraflar yorgun düştüğünden Zagozsk yakınlarında Deulino köyünde mütareke imzalandı. Ama Wladislaw, Mihail Federoviç'i rus çarı olarak tanımadı ve rus tahtı üzerindeki haklarından vazgeçmedi. (L)

DEURHOFF (Guillaume), hollandalı filozof ve ilâhiyatçı (Amsterdam 1650-ay.y. 1717). Sepet yapıcısıydı. Descartes'ın, Spinoza'nın eserleriyle ilâhiyat kitapları okudu ve dinî-felsefî bir sistem ortaya koydu. Düşünceleri şiddetli tartışmalara yol açtı. Brabant'a sığındı. Sonra Amsterdam'a döndü ve orada Pallandt baronunun himayesine girdi. İlâhiyat ile ilgili incelemeler yayımladı. (L)

DEURNE, Belçika'da (Anvers idare bölge ve çevresi) komün. Anvers'in doğu banliyösünde. Havaalanı. Besin, kimya ve dokuma sanayii. Metalürji. Hassas âletler. Elmas yontmacılığı. (L)

DEUSDEDİT I veya **Aziz ADEODAT,** papa (615-618). Büyük Gregorius zamanından beri manastır papazlarına verilmiş imtiyazlı duruma karşı koydu. (L)

DEUSDEDİT II, papa (672-676). Benediktin tarikatındandı. Mektuplarının başına *papalığın selâm ve hayır dualarıyle* formülünü ilk olarak o koydu. Resmî evrakını kendi papalık yıllarına göre tarihleyen ilk papa da Deusdedit II'dir. Peygamberlerde tek irade kabul eden hıristiyan inancıyle savaştı, manastır hayatına yeni bir düzen verdi. (L)

Deus ex machina (lat. söz: *bir makine ile* [*gökten inen*] *tanrı*). Bir tiyatro piyesinde, bir tanrının veya tabiatüstü bir yaratığın bir makine yardımıyle sahneye indirilmesini anlatan deyim. || *Mec.* Tam zamanında yetişerek dramatik bir olayın çözümünü sağlayan beklenmedik müdahale. (L)

Deus ignotus (lat. *bilinmeyen tanrı*), Yunanlılarla Romalıların, adına dinî anıtlar diktikleri bir tanrıya verilen ad. Atina'da Aziz Paulus bu konuda şu açıklamayı yaptı: «Bu tanımadan taptığınız Tanrı'yı, O'nu size ben haber veriyorum.» (Resullerin işleri, XVII, 23.) [L]

DEUS RAMOS (Joao DE), portekiz şairi (São Bartolomeu de Messines, Algarve 1830-Lizbon 1896). Önce gazetecilik yaptı, sonra 1868'de Algarve milletvekili oldu. Coşkunlukla yazdığı, eşsiz bir lirizm örneği olan ve bundan dolayı da halk arasında çok tutulan eserleri T. Brago tarafından yayımlandı: *Campo de Flores* (Çiçek Tarlası) [1896] *Nesirler* (1898). [L]

Deus Scientiarum Dominus (lat. *bilimlerin efendisi tanrı*), papa Pius XI'in düzenlediği papalık yasası; bu yasa, dinî öğretimde reform ve ilmî araştırmalarla ilgili faaliyetler üstünedir. Bu yasaya göre ilâhiyat, felsefe ve hukuk okutulan yüksek din okulları çağdaş resmî üniversiteler örnek alınarak teşkilâtlanacaktır. (L)

DEUSSEN (Paul), alman filozof ve hint bilimcisi (Oberdreis, Neuwied idare bölümü, 1845-Kiel 1919). Berlin, sonra Kiel üniversitesinde profesör; Kant ve Schopenhauer'in öğrencisi, Hint felsefesinin etkisinde kaldı. Eserleri: *Das System des Vedanta* (Vedanta Sistemi) [1883]; sanskritçeden tercüme ettiği *Soutras des Vedanta* (Vedanta'nın Sutra'sı) [1884]; *Algemeine Geschichte der Philosophie* (Genel Felsefe Tarihi) [1894] «Hint Felsefesinin Temel Bilgileri» (1900) v.b. (L)

DEUTERAGONİSTES i. (yun. *deuteros*, ikinci ve *agonistes*, şampiyon, oyuncudan). Eski Yunan'da ikinci derecede rollere çıkan tiyatro oyuncusu.

— ANSİKL. Aiskhylos'tan önce bir tek oyunculuk yetiniliyordu. Aiskhylos buna bir ikincisini ekledi; baş oyuncu *protagonistes*, ikinci oyunu ise *deuteragonistes* adını taşıyordu. Aiskhylos, yalnız son piyeslerinde *tritagonistes* adı verilen üçüncü bir oyuncu ortaya koydu. (L)

DEUTER (O)— veya **DEUT (O)—,** yunanca *deuteros*, ikinci, kelimesinden alınan ve bazı kelimelerin başına getirilen önek. (L)

DEUTEROCAMPTA i. *Doryphorus*'larla *epigraphis*'lere yakın amerika böceği. Hepsi Güney Amerika'da yaşar. Orta boylu, benekli böceklerdir. (Kınkanatlıların *chrysomelidae* familyasından.) [L]

DEUTEROLOGOS i. (yun. *deuteros*, ikinci ve *logos*, nutuk'tan). Esk. yun. Yunan mahkemelerinde tarafların, ilk savunmalarından sonra verdikleri «cevaba cevap» layihası. (L)

DEUTERO-MALEZYALILAR, ilk İndonezyalılarla, Güney Moğolistan yerlilerinin kaynaşmasından meydana gelen indonezyalı halk topluluğu, Malezya ve Cava kıyılarında yaşarlar. Boyları nispeten uzundur (1,60 m), hafif sarımsı esmer renkli kısa kafalıdırlar; elmacık kemikleri çıkık, burunları basıktır; gözleri Moğollar'ınki gibi çekiktir. Çoğunlukla denizcidirler. (L)

DEUTEROMYCETES çoğl. i. Basit mantarlar grubu. (L)

Deuteronomion. Bk. TESNİYE.

DEUTEROSTOMİA i. Bk. İKİNCİL *ağızlılar.*

DEUTİNGER (Martin), alman filozofu, (Langenpreising, Bavyera 1815-Bad Pfäffers, İsviçre 1864). Teoloji kavramını işleyerek, Hegel idealizmine karşı, dinle felsefe arasında yalnız düşünceye dayanan bir uzlaşma kurmağa çalıştı. Kiliseyle çatıştı. Daha çok estetik alanındaki çalışmalarıyle tanındı. Başlıca eseri: *Grundinien Einer Positiven Philosophie* (Pozitif Felsefenin Ana Çizgileri) [7 cilt, 1843-1853]. (L)

DEUTO— veya **DÖTO—.** Kim. Eskiden, aynı cismin bileşikleri arasında ikinci dereceden olanları göstermek için kullanılan önek. (Bugün daha çok *bi* veya *di* önekleri kullanılır; meselâ: DEUT*oksit*, DEUT*oklorür* v.b. yerine Bİ*oksit*, Bİ*klorür* v.b.) [Bk. DEUTER (O)—.] (L)

DEUTSCH (Niklaus Manuel, **N.M.**— denir), isviçreli ressam ve gravürcü (Bern 1484-ay. y. 1530). Mit der Neefie ve Hans Fries'in öğrencisi oldu, İtalya'ya giti, Bern'e dönerek Dominiken papazları manastırı için, daha sonra birçok kopyası çıkarılan *Ölüm Dansı*'nı (1514-1526) yaptı. Tahta üzerine gravürleri vardır. Deutsch, Bern'de siyasetçi ve reformcu olarak da faal rol oynadı; şiirler ve tiyatro oyunları yazdı. (L)

DEUTSCH (Otto Erich), avusturya asıllı ingiliz müzikologu (Viyana 1883). Üniversite ve müzik öğrenimini doğduğu şehirde ve Graz'da yaptı; burada önce asistan, sonra da profesör oldu (1908-1911). *Anschluss* (Avusturya'nın Almanya'ya İlhakı) sırasında Avusturya'dan ayrılarak Cambridge'e yerleşti. Viyana operasının 1641 ile 1938 arasındaki repertuvarı, Händel, Haydn, Mozart, Beethoven, Brahms üstüne incelemeler yaptı. Ama başlıca eserleri Schubert ile ilgilidir: *Schubert, a Documentary Biography (Schubert*, Belgesel Bir Biyografi) [1946]; *Schubert, die Erinnerungen Seiner Freunde* (Schubert, Arkadaşlarının Hatıraları) [1957]; *Schubert. Thematic Catalogue of All his Works in Chronological Order* (Schubert. Kronolojik Sıraya Göre Bütün Eserlerinin Temalara göre Katalogu) [1951]. (L)

DEUTSCH (Simon), avusturyalı sosyalist (Viyana 1824-Londra 1877). 1848'de Viyana ayaklanmasına katıldı, ölüme mahkûm oldu. Önce İsviçre'ye, sonra Paris'e sığındı, orada Micheletn Proudhon, Tolain ve sosyalistlerle ilişki kurdu. Enternasyonal'e girdi, Marx ile Bakunin'in temsil ettiği uçları uzlaştırmağa çalıştı. 1870'te Fransa'yı haklı bularak Doğu ordularında Almanya'ya karşı savaştı. 1874'te Enternasyonal'in yönetim komitesinde Marx'ın yerine geçti, fakat Enternasyonal'in 1876'da dağılmasına engel olamadı. Ölümünden önce Jön-Türkler hareketine katıldı. (L)

Deutsche Akademie der Naturforscher *(Alman Tabiat Araştırmacıları akademisi)*, Avrupa'nın en eski tabiat araştırma derneği. İtalya'da hümanistlerin kurduğu akademilerden ve Bacon'un *Nova Atlantis*'inden etkilenen Schweinfurt'lu fizikçi J. L. Bausch tarafından 1652'de kuruldu. Amacı, tabiî bilimleri, tıbbî gözlemler ve deneyler yaparak zenginleştirmekti. 1587'de Leopold I, akademiye *Sacri Romani İmperti Academia Caesareo-Leopoldina Naturae Curiosorum* (Kutsal Roma İmparatorluğu-Leopold Doğa Araştırmaları akademisi) adını verdi, birçok hak ve ayrıcalık tanıdı. 1912'de Karl VI, 1742'de de Karl VII tarafından tanınan akademinin adı bu defa *Kaiserlich Leopoldinisch-Carolinische Deutsche Akademie der Naturforscher* (Alman [Leopold ve Karl] Tabiat Araştırmacıları İmparatorluk akademisi) olarak değişti. Akademi başlangıçta başkanının oturduğu şehirde toplanıyordu. Fakat 1879'da kütüphane ve merkez kesinlikle Halle'ye yerleşti. Zamanın bütün değerli tabiat bilimcileri akademi üyesi oldukları gibi, dış ülkelerde de akademiden büyük saygıyle söz ediliyordu. En büyük şeref unvanı olan altın *Cothenius madalyası* akademi tarafından 1944'e kadar 56 alman ve 11 yabancı bilgine verilmiştir. (M)

Deutsche Allgemeine Zeitung, günlük alman gazetesi. 1837'de F.A. Brockhaus'un yayınevinde *Leipziger Allgemeiner Zeitung* adıyle yayımlanmağa başlandı. 1843'te Prusya'da yasaklanınca adı değişti ve *Deutsche Allgemeine Zeitung* oldu. Liberal ve milliyetçi eğilimli olan gazete, 1851-1857 arası Heinrich Brockhaus, 1857-1863 arası Eduard Brockhaus, 1863'ten 1879'a, yani kapanışına kadar da Karl Biedermann tarafından yönetildi.

Ayrıca 1861'de Berlin'de çıkmağa başlayan *Nord Deutsche Allgemeine Zeitung* adlı günlük gazetenin de adı 1919'da *Deutsche Allgemeine Zeitung* olarak değişti. Bir ara Stinne tröstünün, sonra da kısa bir süre için devletin eline geçen gazeteyi 1926'da Norddeustche Buchdruckerei und Verlagsanstalt A. G. (Kuzey Almanya Basın ve Yayın Kurumu) aldı. 1939'da *Berliner Tageblatt*'ın batması üstüne yönetimi Deutscher Verlag'a verildi. 1945'te kapanan gazetenin dış siyaset alanında önemli bir yeri vardı. (L)

Deutsche arbeitsfront *(Alman İş cephesi)*, Almanya'da Nasyonal-Sosyalist parti tarafından kurulan, işçi ve işverenleri tek

teşkilât içinde toplayan kurum. 1933'te sendikaların kapatılmasından sonra Robert Ley tarafından Nasyonal Sosyalist partiye bağlı olarak kuruldu. Amacı sınıf kavgalarını «iş'te barış» ilkesine göre ortadan kaldırmaktı. Bunun için de işçi ve işverenlerin ayrı ayrı teşkilâtlar kurmalarının ortadan kaldırılması gerektiğini ileri sürüyordu. Çeşitli iktisat kolları 16 daire tarafından temsil ediliyordu. Ayrıca üyelerinin tatil ve eğlencelerini düzenleyen bir «mutluluktan doğan güç» şubesi de vardı. Başlangıçta giriş serbestti, zamanla siyasî baskı yüzünden herkes teşkilâta girmeğe başladı. Büyük bir iktisadî güç niteliği kazanan teşkilât, kendi işletmelerinin dışında (Alman İş bankası, Volkswagen fabrikası, sigorta ve yayın kurumları v.b.) kanun yapımını, ülke ekonomisi ve iş dağılımı, sigorta v.b. gibi işle ilgili kararları büyük ölçüde etkiledi. 1945'te Müttefik Devletler Denetleme konseyi tarafından çıkarılan 2 numaralı kanunla dağıtıldı. (M)

Deutsche bank veya **Doyçe bank,** 1945'ten önce sermayesi eshama bölünmüş üç büyük alman bankasından biri; merkezi Berlin'deydi. 1870'te kurulan banka, 1856'da kurulan *Disconto Gesellschaft* ile 1929'da birleşti. *Disconto Gesellschaft* 1851'de David Hansemann'ın kurduğu aynı addaki bir ortaklığın devamıydı. 1938'de *Deutsche bank* adını alan banka, 1948 ve 1952'de çıkan banka reformu kanunları sonucunda dağıldı. Yerine üç ayrı banka kuruldu: 20 milyon mark sermayeli *Norddeutsche Bank A.G.* (Hamburg); 40 milyon mark sermayeli *Rheinisch-Westfälische Bank A.G.* (Düsseldorf); yine 40 milyon mark sermayeli *Süddeutsche Bank A.G.* (Münih). Bu üç bankanın ayrıca sermayelerine uygun ihtiyat akçeleri de vardır. (M)

DEUTSCHE DEMOKRATİSCHE REPUBLİK. Bk. ALMANYA.

Deutsche İdeologie (*Alman İdeolojisi*), Marx ve Engels'in 1845-1846'da yazdıkları eser. İlk olarak 1932'de S.S.C.B.'de yayımlandı. Bu eser öncelikle, Fuebach maddeciliğinin, «Genç Hegel'ciler»in idealizminin, Stirner anarşizminin, Grün ve Hess sosyalizminin tenkidine ayrılmıştır. (L)

DEUTSCHE LUFTHANSA. Bk. LUFTHANSA.

DEUTSCHE MARK [Doyçe mark] veya **MARK,** Almanya'nın temel para birimi; bir deutsche mark 100 pfennig'tir (sembolü DM).

— ANSİKL. İşgal kuvvetleri 18 haziran 1948'de Batı Almanya'da değerini bütünüyle kaybeden eski Reichsmark'ı geçerlikten kaldırarak yerine *Deutsche mark*'ı koydular. Bu para reformu sonunda, nominal değeri eski Reichsmark ile ifade edilen paranın değeri, eskisinin onda birine indi. Bu yeniden değerlendirme, elinde birikmiş para bulunanların yıkımına yol açtı, ama kısa zamanda alman halkının ve dış piyasaların güvenini kazanan bir para birimi yarattı. Yeni Alman markının piyasaya sürülmesi Batı Almanya'nın iktisadî bakımdan yeniden doğuşunun başlangıcı oldu. 1968 Yılındaki enflasyoncu baskı ve ödemeler bilançosu fazlalığı dolayısıyle ortaya çıkan durum karşısında reevalüasyon sık sık öne sürülen bir çözüm yoluydu. 1968 Kasımındaki milletlerarası para buhranı sırasında, Kiesinger, görevde kaldığı sürece reevalüasyon yapmayacağını bildirdi. Hükûmet bunun yerine ithalât ve ihracata uygulanan katmadeğer vergilerin hadlerinde değişiklik yaptı. Bu, yaklaşık olarak, yüzde 4 oranında geçici bir reevalüasyon etkisi yaptı. 9-5-1969 tarihli toplantısında hükûmet reevalüasyonu yeniden red etti. Ancak bu durum, o zamanki hükûmeti teşkil eden Sosyal demokratlarla Hıristiyan demokratlar arasındaki görüş ayrılığını iyice su yüzüne çıkardı. Tartışmalar yaz boyunca sürdü. Bir yandan, Dr. Kiesinger ve Herr Strauss (Hıristiyan demokratların maliye bakanı) reevalüasyonu kınarken, öte yandan Prof. Schiller (Sosyal demokratların iktisat bakanı) Deutsche markın değerini yükseltmek gerektiğini öne sürüyordu. 29 Eylülde Dr. Kiesinger başkanlığında toplanan alman hükûmeti Deutsche mark ile ilgili bazı kararlar aldı; Deutsche markın kambiyo rayici serbest bırakıldı ve Bundesbank'ın, markın alt ve üst değerlerine (Amerikan dolarına göre 3,97 DM ve 4,03 DM) karışmaması salık verildi. 8 Ekim toplantısında hükûmet, 30 ekimden sonra yürürlüğe girmek üzere, 1968 kasımında konulan katma değer vergisi hadlerinin uygulamasını durdurdu. Nihayet 27 ekim 1969'da Willy Brand hükûmeti Deutsche markın değerini yüzde 9,2896 oranında yükseltti.

Deutsche Morgenlandische gesellschaft, (*Alman Doğu derneği*). Asya derneklerinden biri. Bu dernekler, Asya ülkelerinin, Türkiye ve Finlandiya'nın, Afrika'daki islâm devletlerinin kültür ve dillerini araştırmak için kurulmuş ilmî derneklerdir. En eskisi 1821'de Paris'te kurulan *Société Asiatique*'tir. *Deutsche Morgenlandische gesellschaft* 1845'te kuruldu. 1948'de merkezini Mainz'e, kütüphanesini de Halle'e nakletti. 1847'den beri bir dergi çıkarmaktadır. *Deutsche Orient gesellschaft* (Alman Doğu derneği), 1898'de Berlin'de kuruldu. 1927'ye kadar doğu ülkelerinde kazılar yaptı. *Gesellschaft für Natur-und Volkeskunde Ostasiens* (Doğu Asya Doğa ve Kültür derneği) 1950'de Hamburg'da açıldı. *İnternationale Gesellschaft für Orientforschung* (Milletlerarası Doğu Araştırmaları derneği), Alman ve Türklerin ortak çalışmalarıyle iş görür. Bu dernek *Orient* adlı bir dergi çıkartmaktadır. 1914'te Berlin'de kurulan *Deutsche Ostasiatische gesellschaft* (Alman Doğu Asya derneği), Doğu Asya ile olan ticarî ilişkileri düzenlediği gibi, ticarî ve siyasî haberleri de toplayıp duyurur. Hollanda, İtalya, İspanya, Finlandiya, Polonya, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler birliği ve Amerika Birleşik devletleri gibi ülkelerde de böyle dergi çıkaran benzer kuruluşlar vardır. (M)

Deutsche Orientbank A.G. veya **Doyçe Oryent bank,** alman bankası. 1906'da Berlin'de kuruldu. Türkiye (İstanbul), Mısır ve Fas'ta şubeler açtı. Birinci Dünya savaşından sonra dış ülkelerdeki şubelerini kapadı (1919), sonra 1 500 000 TL sermaye ile İzmir şubesini açtı (1923) ve Türkiye'deki ihracat işleriyle uğraştı. Daha sonra Dresdner bank'ın şubesi haline getirildi. İkinci Dünya savaşında Almanya ile ilişkiler kesilince bu şube tasfiye edildi (1944). (M)

Deutsche Ostafrikanische gesellschaft (D.O.G.) [*Alman Doğu Afrika derneği*]. Karl Peters adlı gezginin Doğu Afrika'ya yaptığı seferden dönüşünde, kurduğu (Şubat 1885) alman ortaklığı. Alman hükûmetinin onayladığı bu ortaklık, Karl Peters'in yerli önderlerle 1884'te yaptığı, 1885'te Zengibar sultanına kabul ettirdiği ve 1886'da Fransa ile İngiltere'nin de tanıdığı anlaşmalar sayesinde Alman himayesi altındaki toprakları 1891 yılına kadar denetimi altında tuttu. Wilhelm II'nin koruduğu ortaklık İmperial British East Afrika company bu toprakların bütünlüğünü korumayı başardı. (M)

DEUTSCHER (İsaac), polonya asıllı ingiliz gazetecisi ve tarihçisi (Chrzanow, Krakow yakını 1907-Roma 1967). Polonya'da gazetecilik yaptı (1924-1939). Polonya Komünist partisi üyesiyken 1932'de partiden çıkarıldı; 1939'da Londra'ya sığındı. *The Economist* dergisine (1942-1949) ve *The Observer* gazetesine (1942-1947) yazılar yazdı. Siyasî tarihle ilgili önemli incelemeleri vardır: *Stalin* (1949); Troçki'nin üç ciltlik biyografisi: *Silâhlı Sosyalist* (The Prophet Armed) [1954]; *Silâhsız Sosyalist* (The Prophet Unarmed) [1959]; *The Prophet Outcast* (Kanun Dışı Sosyalist) [1963]. Ayrıca S.S.C.B. üstüne *Bitmemiş Devrim* (The Unfinisched Revolution) [1965] adlı bir inceleme de yazdı. (L)

Deutscher bund (*Alman birliği*), 1810'da Stuckradt ve Luxheim tarafından, Almanya'nın çeşitli yerlerinde temsilci meclisler meydana getirmek amacıyle kurulan cemiyet. Üyeleri arasında yazar Kotzebue'yi öldüren öğrenci Karl Sand da vardı. (M)

Deutscher Gewerkschaftsbund (DGB) [*Alman Sendikalar birliği*]. Almanya'daki tüm işçi, hizmetli ve memur sendikalarının bağlı olduğu üst kurum. 1949'da Münih'te kuruldu.

Genel kurul, ilgili sendikaların seçerek yolladığı temsilci üyelerden meydana gelir, üç yılda bir toplanır. Yönetim kurulunda 25 üye görevlidir. Ayrıca birliğe bağlı bir Birlik komisyonu, bir de Denetleme komisyonu vardır. Birlik çeşitli sendikalara birlik sağlamayı, üyelerinin ortak çıkarlarını savunmayı, bu yönde kanunları etkilemeyi, üyelerini gerek okul açarak, gerek yayımlarla eğitmeyi amaç edinmiştir. Çalışmak isteyenlere iş sağlamak, üretim güçlerini düzene koymak, işçileri yönetime katmak, önemli sanayi kollarını devletleştirmek, millî geliri eşit olarak paylaştırmak da hedefleri arasındadır. Almanya'da ilk sendikalar birliği 1919 Weimar cumhuriyetinde kuruldu. 1933'te sendikalar dağıtıldı ve gelirlerine el kondu. İkinci Dünya savaşından sonra işgal bölgelerinde ayrı ayrı sendikalar kuruldu. DGB ile 1949'da hepsi (Doğu Almanya'dakiler hariç) birleşti. (M)

Deutscher Sprachverein (Allgemeiner—) [*Alman Dil derneği*]. Almanya'da 1885'te Hermann Riegel'in çabalarıyle kurulan dil derneği. Amacı «Almancanın gerçek ruhunu ve kendine has varlığını geliştirmek, Almancanın arılığını, duruluğunu, açık seçikliğini ve güzelliğini canlandıracak bir anlayış getirmek»ti. Dernek, resmî yazışmaların, kanunların dilini etkiledi. Ama yabancı sözcükler konusunda aşırılığa vararak, birtakım şair ve bilginlerin saldırısına uğradı. Dernek çeşitli konularda birçok yabancı kelimenin almanca karşılıklarını veren sözcükler yayımladı: *Yemek Listesi; Ticaret; Tıp; Spor* v.b. Ayrıca 1886-1924 arası bir dergi çıkardı. Bu dergi 1925'te *Muttersprache* (Ana Dil) adını aldı. 1930'da 43 000'den fazla üyesi olan dernek, İkinci Dünya savaşında dağıldı ve kapandı. 1947'de Lüneburg'da *Gesellschaft für Deutsche Sprache* (Alman Dil kurumu) adı altında yeniden kuruldu. Bu yeni dernek eskisinin devamı olarak kabul edildi. 1949 Ocağından beri de *Muttersprache* dergisi yayımını sürdürmektedir. (M)

Deutsche Rundschau, Almanya'da aylık bilim ve edebiyat dergisi. 1874'te Julius Rodenberg tarafından Berlin'de kuruldu. 1919'dan sonra R. Pechel'in yönetmeğe başladığı dergi «*Neue Rundschau*»nun çıkışına kadar Almanya'nın başlıca millî dergisi oldu. 1888'de Bismarck tarafından adı «*Geffecken olayı*»na karıştırılan dergi, edebiyat alanındaki tutuculuğundan dolayı 1914'ten sonra etkisini yitirdi. 1941'de çıkması yasaklandıysa da 1945'ten sonra yeniden yayıma başladı. (M)

Deutsches Archeologisches institut (*Alman Arkeoloji enstitüsü*), Almanya'da ilmî dernek. Yakındoğu, Mısır ve eski Güney ülkeleri hakkında yeni malzeme toplamak, bu bölgedeki eserleri ortaya çıkarmak ve tanıtmak, arkeoloji çalışmalarını hızlandırmak, burslar vererek bu ülkelerde arkeolog yetiştirmek amacıyle kuruldu. Merkezi 1874'ten beri Berlin'de olan derneğin Roma, Atina, İstanbul, Kahire ve Madrid'de şubeleri vardır. İstanbul şubesi 1929'da açıldı. Roma şubesi dernekten önce 1828'de özel *İstituo di Corrispondenza Archeologica* (Arkeolojik Haberleşme Kurumu) adıyle C. von Bunsen ve E. Gerhard tarafından kuruldu. Derneği, alman hükûmeti masrafları üstüne alıp bugünkü duruma sokuncaya kadar, Prusya ayakta tuttu (1859-1874). Roma şubesi 1945'te Unesco'nun işe karışmasıyle *International Union of the İnstituts for Archaeology, History and Arts in Rome*'ın (Uluslararası Roma Sanat, Tarih ve Arkeoloji Kurumu birliği) kapsamına girdi. Ayrıca Frankfurt'taki *Römisch-Germanische kommission* (Roma-Germen komisyonu) adlı şube de derneğin önemli bir koludur. Bu şube 1901'den beri roma ve germen eserlerini ortaya çıkarmakta ve tarihöncesi çağları incelemektedir.

İstanbul kolu 1929'da *İnstitut für Archaologie und Geschichte der Türkei* (Türkiye Arkeoloji ve Tarihi enstitüsü) adıyle açıldı. Çalışma alanı Türkiye topraklarında rastlanan bütün kültürleri, eski Doğu bilgisini, klasik arkeolojiyi, Bizans tarih ve kültürünü, Ortaçağ tarihi ve arkeolojisini, İslâm araştırmalarını ve Türkolojiyi kapsamaktadır. Enstitü, *İstanbuler Forschungen* (İstanbul Araştırmaları) adlı bir monografi serisi ve *İstanbuler Mitteilungen* (İstanbul Bildirileri) adlı bir dergi yayımlamakta, ayrıca Anadolu'nun çeşitli yerlerinde (İstanbul,

Boğazköy, Bergama, Milet, Didyma, Myus, Panionion, İznik) kazılar yapmaktadır. (M)

Deutsches museum, eskiden Berlin'de bulunan alman devlet müzelerinin alman sanatı bölümü. 1953 ilkbaharında taşınan müze eşyalarının büyük kısmı Wiesbaden'-dedir. (M)

Deutsches Museum Von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik *(Alman Teknik ve Tabiî Bilim Eserleri müzesi).* 1903'te Münih'te Oscar von Miller tarafından kuruldu. Amacı, tabiî bilimler, teknik ve sanayi alanında, tarih boyunca süregelen gelişimi makineler, araç ve gereçler, modeller, maket, resim ve krokilerle göstermektir. 1925'te yapılan yeni müze 36 000 m^2'lik bir alanı kaplar. İkinci Dünya savaşında bina büyük zarar gördü. Müzenin Tabiî Bilimler ve Teknik Bilgiler kütüphanesinde 340 000 cilt kitabın yanında elyazması metinler, portreler, planlar ve madalyalar yer alır. Koleksiyon ve kütüphane bölümlerinin yanına 1935'te ek bir bina yapıldı. Bir kongre salonu özelliği taşıyan binada 2 600 kişiyi alacak büyüklükte bir salon ve çeşitli konferans odaları vardır. (M)

DEUTSCHES REİCH. Bk. ALMANYA.

DEUTSCH EYLAU. Bk. İLAWA.

DEUTSCH-KRONE. Bk. WALCZ RADUN.

DEUTSCHLAND [Doçland] i. Coğ. Almanya'nın almanca adı. (L)

Deutschland über alles *(Herşeyin üstünde Almanya),* milliyetçi alman halk şarkısı. 1841'de Hoffmann von Fallersleben tarafından düzenlendi. Weimar Kurucu meclisi şarkıyı millî marş olarak kabul etti (1919). Federal Alman cumhuriyeti de bu kararı değiştirdi. Ezgisi, Haydn'ın bestelediği Avusturya millî marşının aynıdır. (L)

DEUTSCH-ÖSTERREİCH, Avusturya'da Almanların oturduğu Alpler ve Sudetler bölgelerine 1918'e kadar verilen ad. Avusturya-Macaristan imparatorluğunun yıkılmasından sonra bu bölgede bir cumhuriyet kuruldu (118 000 km^2, 10 400 000 nüf.), 1919'da yapılan Saint-Germain anlaşmasıyla Alman-Güney Tirol'ü İtalya'ya, Bohemya ve Aşağı Avusturya sınırında bir kısım toprak Çekoslovakya'ya; Südsteiermark ve Kärnten'deki sınır bölgeleri Yugoslavya'ya geçti. Cumhuriyetin adı da Avusturya Cumhuriyeti oldu. (M)

Deutsch - Russische Naphtagesellschaft Alman-Rus Akaryakıt ortaklığı, kısaltılmış şekliyle **Derunapht.** Doğu Almanya'da enerji ve yakıt maddeleri alanında büyük bir ticarî teşkilât. Orta Almanya'daki yakıt maddelerinin yüzde 60'ının işlenmesi ve ihracı, Doğu Almanya'daki benzin istasyonlarının da yüzde 60'ı bu teşkilâtın elindedir. Yıllık ticarî geliri 40-60 milyon Doğu Alman markıdır. (M)

DEUTSCH-SÜDWESTAFRİKA. Bk. GÜNEYBATI AFRİKA.

DEUTSCH WAGRAM. Bk. WAGRAM.

DEUTSH DE LA MEURTHE (Henry), fransız sanayicisi (Paris 1846-Ecquevill, Seine-et-Oise 1919). Fransa'da petrol sanayii ile ilk ilgilenenlerden biri olan Alexandre Deutsch de la Meuthe'ün oğludur. Havacılığa merak sardı; pilotlar için çeşitli yarışmalar açtı ve ödüller dağıttı. 1901'de *Ville-de-Paris* güdümlü balonunu, masraflarını karşılayarak yaptırdı ve savaş bakanlığına hediye etti. *Otomobil klübü* ve *Havacılık klübü*'nün kurucularındandır. 1909'da Saint-Cyr'de *Havacılık enstitüsü*'nü, 1911'de Sanatlar ve Meslekler Millî konservatuvarında havacılık kürsüsü kurdu. (L)

DEUTZ, Almanya'da Köln'ün doğusunda semt. Ren'in sağ kıyısında. (L)

DEUTZİA i. Ağaççık şeklinde bitki. İlkbaharda bol çiçek açar. (Birçok türü bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir: *Deutzia gracilis, D. purpurascens, D. Lemoinei, D. Schneideriana* v.b. Taşkırangillerden.) [L]

Deux-Mers kanalı *(İki Denizler kanalı),* Fransa'yı güneyden batıya doğru keserek Akdenizi Atlas okyanusuna bağlamak için, zaman zaman açılması tasarlanan kanal. Büyük tonajlı gemilerin geçmesine elverişli olacaktı. (Bugünkü durumda, Garonne ırmağı yan kanalı ile güney kanalı küçük ırmak teknelerinin geçmesine elverişlidir.) [L]

DEUX-MONTAGNES, Kanada'da (Québec) idare bölümü, Ottawa'nın kuzey kıyısında; 27 000 nüf. İdare merkezi, *Sainte-Scholastique.* — Quebec'te göl, Ottawa ile Saint-Laurent'nın bileştiği yerde. (L)

DEUX-NÈTHES, Fransa'da konsüllük ve imparatorluk zamanında idare bölgesi, 1801'de kuruldu, adını bölge topraklarını sulayan iki ırmaktan alır. Brabant'ın kuzey bölümü, Anvers markiliği ve Malines (Mechelen) senyörlüğünden meydana geliyordu. İdare merkezi, *Anvers.* (L)

DEUX-PONTS. Bk. ZWEIBRÜCKEN.

DEUX-SÈVRES. Bk. SÈVRES *(Deux—).*

DEV i. (fars. *dîv*'den). Çok iri, güçlü ve korkunç masal ve efsane kahramanı: *Ve birlikte ağladığımız günden beri / Biçâre Gülliver'in / Devler memleketinde / Çektiklerine* (O.V. Kanık). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Teşm. yol.* Olağanüstü irilikte insan veya hayvan. ‖ *Mec.* Dehasıyle benzerlerini çok aşan, olağanüstü başarılar gösteren kimse. ‖ Sıf. Çok büyük, önemli: *Dev şirketler.* ‖ *Dev aynası,* olduğundan çok daha büyük gösteren dışbükey ayna.

— ÇEŞ. DEY. *Dev adımı (adımları) ile,* çok hızlı: *O zamandan beri dev adımları ile ilerlemiştir* (Vâ-Nû). ‖ *Dev anası,* masallarda geçen dişi dev, iriyarı kadın: *Kısa boylu, şişman, memeleri dev anası memeleri gibi sarkık, burnu basık bir kadın bizi karşıladı* (Ahmed Rasim). ‖ *(Kendini) Dev aynasında görmek.* (Bk. AYNA.) ‖ *Dev gibi,* pek büyük: *Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik* (Yahya Kemal). *Dal gibi bir vücut üstünde dev gibi bir baş* (Y.Z. Ortaç).

— Antropol. ve Paleont. Bk. ANSİKL.

— Din. tar. Zerdüşt dininde kötülük ruhlarının adı. *(Div, dive* veya *darvand* da denir.) Bk. ANSİKL.

— Folk. Bk. ANSİKL.

— G. santl. *Dev heykel,* olağanüstü büyüklükte heykel. Bk. ANSİKL.

— Hıristiyanlık. Tevrat'ta, «Tanrının çocukları», yani Şit'in dölünden olan erkeklerle, «insanoğlunun kızları», yani Kabil'in dölünden olan kadınların evlenmesinden doğan çocuklara verilen ad.

— Jeomorfoloji. *Dev kazanı,* bir kaya içinde burgaçların açtığı az çok silindir biçimli çukurlar. (Bu oyuklara nehir yataklarında ve büyük dalgalara açık bazı kıyılarda rastlanır. Dev kazanları suların sürüklediği kum ve çakıllar tarafından oyulmuştur.

— Yun. mit. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Devlet savaşı,* Yunan mitolojisinde Olympos tanrılarının devlere karşı yaptıkları savaş. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Antropol. ve Paleont. Vaktiyle, tortullar içinde bulunmuş olan çok büyük kemikler, eski devirlerde gayet büyük boyda insanların yaşamış olduğu inancını uyandırmıştı. Sonradan bilim, bunların hayvan fosilleri olduğunu ispatlamıştır. İnsanımsılara farklılaşmış gözüyle bakabildiğimiz devirden itibaren, eski atalarımızla bizim aramızda boyca göze çarpan bir farklılık bulunmadığı bugün artık bilinmektedir. Şimdi de olduğu gibi, ilk zamanlardan beri az çok uzun veya az çok kısa boylu ırklar gelip geçmiştir. Ayrıca, her ırk içinde de insan boyları orta çizgisinin altında ve üstünde büyük oynaklıklar gösterir. Antropoloji sınıflandırmasına göre 2 m ve daha uzun erkeklerle 1,87 m ve daha uzun kadınlara *dev* adı veriliyor. Cüceler gibi devler de ancak müstesna kişilerdir. Dikkati çeken devler arasında 2,60 m boyunda Kongo'lu bir zenci anılmaktadır. Rivayete göre imparator Maximilian 2,50 m boyundaymış. Kutsal kitapta sözü geçen meşhur Câlût ile Töton'lar kralı Teutabocchus'un da aynı boy ölçüsünde oldukları kabul ediliyor. Daha yakın zamanlarda, rus Maşnov (2,85 m), isviçreli Constantin (2,60 m), alman Herold (2,35 m), ingiliz Charles Byrne (2,35 m), leydi Amma (2,35 m), fransız Jean-Pierre de Montastruc (2,20 m), Charles Frenet (on altı yaşındayken 2,15 m), türk Uzun Ömer (2,14 m) gibi devlet görülmüştür. Genel olarak bu insanların ne zekâsı, ne cesareti, hattâ ne de fizikî kuvvetleri boylarına göre değildir. Çabuk ihtiyarlarlar, zaten hemen hemen hepsi de akromegali hastalığına tutulmuşlardır.

— Din. tar. Zerdüşt dininde sayıları pek çok olan dev'ler, reisleri Ahriman'ın idaresinde, yeryüzündeki çeşitli günahları temsil eden ruhlardır. Bunlardan yedisinin görevi yedi Amşaspand ile mücadele etmektir. Çeşitli destanlarda ve efsanelerde kahramanlarla devler arasındaki çarpışmalardan söz edilir (hükümdar Keykâvus'a karşı çıkan *dev-i saped* [ak dev]; hükümdar Tahmuraş'a saldıran ordunun başındaki *siyah dev;* Zaloğlu Rüstem'in savaştığı *Akvan* ve *Arzhang* adındaki devler.

— Folk. Türk masallarında, önemli bir yer tutan devler, iri yarı, kuvvetli, insan azmanı bir yaratıklar biçiminde düşünülegelmiştir. Yaşayışları insanlar gibidir. Erkeği, dişisi vardır. Evlenirler, çocukları olur. Ülkeleri Kaf dağının ardındadır. Masal kahramanlarının yolu genellikle devler ülkesine düşer; burada akıllarını kullanıp çeşitli kurnazlıklara baş vurarak, saf yaratılışlı olan devlerin elinden kurtulurlar. İnsan yiyen devler de vardır, ama bunlar uyanık insanı yemezler. Masal kahramanları devin bu huyunu öğrenir, hiç uyumaz ve böylelikle dev tarafından yenilmekten kurtulur. Devlerin erkekleri gündüzleri işe gider, dev anaları evde kalır, kocaları ve çocukları için yemek hazırlar. Masal kahramanları bir yolunu bulup dev analarının memesinden süt emer ve onun «oğulluğu» olurlar. Dev anaları bu yüzden onlara yardım eder, dişlerinin kovuğunda veya başka bir yerde saklayarak onları çeşitli tehlikelerden korur, kurtulmalarını sağlar. Peri padişahının kızı başta olmak üzere, devler birçok kimseyi kaçırır ve genellikle kırk odalı saraylarda saklarlar. Masal kahramanları, türlü serüvenlerden sonra devin sarayına girer, dev anasının yardımı ve kendi kurnazlıklarıyle kızı kurtarırlar. Devlerin çoğunun bir dudağı yerde bir dudağı göktedir. Devler pek nadir olarak masal kahramanları tarafından öldürülür.

— G. santl. Eskiçağ dev heykellerinin en büyüğü, Mısırlıların yaptığı *Gizeh Sfenksi*'dir, 39 m uzunluğunda ve 17 m yüksekliğindeydi. Üstünde bir sunak vardı. En tanınmış Mısır dev heykelleri Memnon adına yapılanlardır (bk. MEMNON). Yunanistan'daki dev heykellerin en eskisi, Bathykles'in yaptığı Amyklai'deki *Apollon* dev heykelidir. Ayrıca *Olympia Zeus*'u ile Atina'nın koruyucusu Athena'nın heykellerini, Pheidias'ın altın ve fildişi heykellerini, Polykleitos'un Argos'taki *Hera*'sını, Lucullus'un, Apollonia'dan (Pontos) Roma'ya taşınan ve bugün Campidoglio alanında bulunan *Apollon*'unu, Lysippos'un *Taranto Apollon*'unu ve özellikle Rodos'taki *Apollon* dev heykelini sayabiliriz. Romalılarda *Toscana Jüpiteri,* 14 m'lik tahta *Apollon* ve *Pompeii Jüpiteri* (Plinius'a göre bu dev heykel Galya'da Arvernes şehri için, yunanlı Zenodoros tarafından yapılan Mercurius'tan daha büyüktür), Ortaçağda, birçok kilisenin girişinde veya içinde ölümden koruyan devasa Aziz Christophus heykelleri vardı (Amiens katedrali). Günümüzdeki dev heykellerin en ünlüsü Bartholdi tarafından yapılan (1878), New York limanının girişindeki *Dünyayı Aydınlatan Hürriyet* heykelidir. 25 m'lik bir taban üstünde, 46 m'ye kadar yükselir.

— Yun. mit. Yunan mitolojisinde *devler,* toprağı (Gaia) bereketli kılan Uranos'un kanından doğdular. Bunlar yenilmez bir güce sahip iri yaratıklardır. Ölümsüz değillerse de, öldürülebilmeleri için bir tanrı ile bir insanın el ele vermesi şarttır. Olympos'a başkaldıran devlerin saldırılarını boşa çıkartmak için Herakles Zeus ile birleşmişti. Üzerine yıldırımlar ve oklar yağdırılarak öldürülen devlerin cesetlerinden de dağlar, adalar v.b. meydana geldi.

● *Devler savaşı,* yunan eskiçağ sanatında, özellikle, vazo üzerindeki resimlerde ve taşınak heykellerinde sık sık rastlanan bir konudur. Atina akropolünde Peisisratos devrinde yapılan Dekatompedos tapınağında, Delphoi'de Siphnosluların hazine binasında ve Eumenes II (M.Ö. 197-159) tarafından yaptırılan Bergama'daki Zeus sunağının kaide-

sinde bu tip savaş sahneleri vardır. Eskiçağda devler, çıplak savaşçılar veya hoplitler (ağır silâhlı piyadeler) şeklinde gösterilirlerdi. Bergama sanatında ise devler, yılan biçiminde ayakları olan titanlardır. Zeus sunağında anlatılmak istenen esas olay, tanrıların titanlara galibiyet değil, Bergamalıların Galatlara karşı kazandıkları savaştır.

◆ **Devâsa** sıf. *Esk.* Dev gibi.

◆ **Devleşme** i. Bir canlının, çeşitli organlar arasındaki orantılar değişmeden, önemli derecede ve anormal şekilde büyümesi. ‖ *Mec.* Aşırı gelişme.

— Bot. Bk. ANSİKL.

— Patol. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Bot. Bitkilerde *devleşme,* çoğu zaman tetraploitlikten ileri gelir. Bunlarda normal kromozomların iki kat fazla oluşu çekirdeğin ve dolayısıyle sitoplazmanın cüssece büyümesine yol açar.

— Patol. Devleşme, hastalık şeklinde olmayabilir. Bu takdirde, birey, bütün organları normal ve orantılı olmak üzere kendi ırkından olan diğer bireylere göre boyca daha iri olur. Bu çeşit devleşme soydan gelmedir. Fakat çoğu zaman devleşen canlı bir hastadır; hastanın hipofiz bezinde bir bozukluk vardır. Bu yüzden hasta az çok geç olmakla beraber irileşme belirtileri gösterir; irileşmenin sebebi hipofiz ön lobunun asitsever hücrelerindeki bir adenomdur.

Devleşme, iskeletin herhangi bir kısmında da olabilir; fakat bu çeşit kısmî devleşmeler istisnaîdir (damarlarda görülen aşırı büyüme [Klippel-Trenannay]).

◆ **Devleşmek** dönşl. f. Çok büyük bir gelişme, büyüme göstermek. (LM)

DEVA i. (ar. *devā*). Tedavi vasıtası, ilâç: *Etrafımda göz yaşlarıma iştirak eden kalblerin arasında acımı uyuşturan bir deva vardı* (H. Z. Uşaklıgil). *Derd ol görelim devaye karşı* (A. Hâmid). ‖ Çare, tedbir: *Tanrım! Tanrım! Bir deva bu derde* (O. V. Kanık).

— ÇEŞ. DEY. *Deva bulmak,* şifa bulmak, çare bulmak: *Buluncaya kadar derdim devasın / Elbette ağlarım sanma gülerim* (Dertli). ‖ *(Her) Derde deva,* her sıkıntıyı giderен, her hastalığı iyileştirebilen.

— *Esk. Devâ-nâpezîr,* şifa bulması imkânsız olan. ‖ *Devâ-pezîr,* tedavi edilebilecek durumda olan. ‖ *Devâ-sâz,* ilâç yapan, eczacı. Çare bulan. ‖ *Devâ-yi müsekkin,* acı giderici, yatıştırıcı ilâç: *Soğuk su, bir devâ-yı müsekkin gibi tesir ediyordu* (Ahmed Rasim).

◆ **Devaî** sıf. *Esk.* İlâçla ilgili. ‖ *Tertîb-i devâ'î,* ilâç formülü.

◆ **Devasız** sıf. Tedavi edilemeyen, ilâcı bulunmayan: *Logore denen devasız çene illetine tutulmuştur* (F. R. Atay). ‖ Çaresi olmayan: *Bütün bunlar konuşulup bitince Hatice Cenan Hanıma yine engin bir hasret, yine devasız bir özleyiş kalırdı* (N. Araz). [M]

DEVA i. (sanskritçe k.). Hindistan'da bütün tanrısal varlıklara verilen ad.

— ANSİKL. *Deva* diye genellikle büyük tanrılardan çok, küçük tanrılara denir. Kelimenin kök anlamına bakılacak olursa, Hindistan'daki tanrıların, esasında, bir yandan tabiattaki ışık ve ısı olaylarının (gün, şafak, güneş, ay, şimşek, yıldızlar v.b.), öte yandan, adak ateşiyle ilgili unsurların (ateş, kutsal ocağın alevleri, ateşi besleyecek alkol ve yağın dökülmesi) kişileştirilmiş şekilleri oldukları anlaşılır. Eski yunan tanrıları gibi, Brahma dininin tanrıları da, ezelî ve ebedî değil, sadece ölümsüzdür ve bu ölümsüzlüğe de, çok daha sonraları, çile ve riyazet sayesinde kavuşmuşlardır. Her şeyi bilmedikleri, her şeye kadir olmadıkları gibi, çilekeşlerin iman gücüyle tanrılık katından alaşağı da edilebilirler. Buddha'cılıkta, deva'lar «Karma» kanununa uyarlar ve Buddha'ların hizmetçileridir. (L)

DEVA, Romanya'da (Transilvanya) şehir. Hunedoara bölgesinin idare merkezi, Mureş kıyısında; 20 400 nüf. Bu küçük tarihî merkezin yanıbaşında ilk bölümleri XIII. yy.-dan kalma bir hisar yükselir. (L)

DEVA, İspanya'da (Guipuzcoa bask ili) şehir. Gascogne körfezi kıyısında; 4 000 nüf. Sayfiye yeri. (L)

DEVADASI i. («tanrıların hizmetkârı» anlamında sanskritçe k.). Hint Brahmanlarında kutsal dansçı kadın. Efsaneye göre, bunlar gök tanrısı İndra'nın gözdeleri ve dansçıları olan aspara'ların soyundandır.

— ANSİKL. Başlangıçta herhalde dinî bir maksatla kurulan bu dansçı kadınlar kategorisi günümüzde yavaş yavaş kaybolmağa yüz tutmuş, Hint eyaletlerinin çoğunda lağvedilmiş, ancak güneyde tutunabilmiştir. Küçük yaşta (sekiz yaşından önce) bir tapınağın hizmetine giren kızların birçok dinî görevi vardır, bunların en önemlisi şarkı ve danslarla putları eğlendirmek ve onlara hizmetçilik etmektir. Fuhuş yapmalarına izin verilir, fakat yine de saygı görmekten ve bazı imtiyazlardan yararlanmaktan geri kalmazlar. (L)

DEVÂHÎ çoğl. i. (ar. *dâiye*'den *devâhî*). *Esk.* Musibetler, başa gelen yıkımlar, büyük belâlar: *Dilersen kahrın eyler dehre taslît / Nice tufan gibi müthiş devâhî* (Recaizade Ekrem). *Sendense eğer çektiğimiz bunca devâhî* (M.A. Ersoy). [M]

DEVAİ BİRO MATYAS, macar din reformcusu (Deva, Transilvanya 1500'e doğr.-Debrecen 1547). Wittenberg'e gitti, orada Luther ve Melanchton ile dost oldu, Augsburg inanç bildirisini benimsedi. Calvin'in *l'İnstitution Chrétienne* (Hıristiyan Dini Öğretimi) adlı eserini okuduktan sonra düşünceleri değişti ve Calvin'ci görüşleri benimsedi, bunları Luther doktrinine karşı olarak Macarlar'ın arasında yaymayı başardı. Latince ve macarca birçok eser yayımladı. (L)

DEVAİMİSK blş. i. (ar. *devā* ve *misk'*ten *devā-yı misk*). Mutf. Dövülmüş ceviz ve fındık içi, bitki kökleri, şeker ve misk karıştırılarak yapılan ezme, şekerleme. (M)

DEVÂİR çoğl. i. (ar. *dā'ire*'den *devā'ir*). *Esk.* Resmî kurumlar, daireler: *Biz, devâirde ne kadar taban tepmiş, ne çeşit memurlar görmüşüz, bilirsin sen?* (R.N. Güntekin).

— *Esk. Devâir-i askeriye,* askerlik daireleri. ‖ *Devair-i belediye,* belediye daireleri. ‖ *Devâir-i devlet,* devlet daireleri. ‖ *Devâir-i hususiye,* özel daireler. ‖ *Devâir-i resmiye,* resmî daireler.

— Coğ. *Esk. Devâir-i urûz,* arz daireleri, Ekvator çizgisine paralel olarak geçen küçük daireler

— Mat. *Esk. Devâir-i mütevaziye* veya *devâir-i müttehid-ül-merakiz,* çemberleri paralel veya merkezleri ortak olan daireler (M)

DEVAL (Jacques BOULARAN, **Jacques** — denir), fransız yazarı (Paris 1890). Athénée tiyatrosu müdürü ve aktörü, 1920'de ilk eseri olan *Une Femme Faible* (Zayıf Bir Kadın) adlı oyununu temsil ettirdi. Eğlenceli buluşların tatlı bir psikolojiyle kaynaştığı eserleri başarı kazandı. Başlıca oyunları şunlardır: *Etienne* (1930); *Mademoiselle* (Küçük Hanım); *la Route des Indes* (Hindistan Yolu) [1932]; *Şahane Züğürtler* (Tovaritch) [1935]; *Bu Akşam Semerkant'ta* veya *Yaşlı Kız* (Ce Soir à Semercande) [1950]; *Sevgili Gölge* (Ombre Chere) [1951]; *Demeure Chaste et Pure* (Saf ve Bakir Kal) [1953]; *Charmante Soirée* (Tatlı Bir Akşam Toplantısı) [1955]; *Le Vénus de Milo* (Milo Venüs'ü) [1962]; *Et l'Enfer, Isabelle?* (Ya Cehennem, Isabelle?) [1963]; *Un Home Comblé* (Hiçbir Eksiği Olmayan Adam) [1964]. Romanları arasında *Sabre de Bois* (Tahta Kılıç) [1929], *Marie Galante* (Çapkın Marie) [1932], *Romancero* (1958), *Les Voyageurs* (Gezginler) [1967] en önemli olanlarıdır. (L)

Deval deneyi, bir şosenin yapılışında kullanılmağa elverişli tanecikli taşların otomatik aşındırma yoluyle dönen bir kasnağın içine konularak yapılan deneme. Kuru veya su karıştırılarak yapılan deney sırasında kasnağın içine dökme demirden bilyeler de atılır ve bu işlem yirmi dört saat sürer. Deneyin sonunda, sürtünmeden ileri gelen toz sebebiyle tanecikli taşların kaybettikleri ağırlık ölçülür. (L)

DE VALERA (Eamon), irlandalı devlet adamı (New York 1882). Babası kübalı bir ispanyol, annesi irlandalıydı. Annesinin ülkesinde yetişti, matematik öğretmeni oldu. İrlanda birliğine girdi, 1913'ten itibaren irlandalı gönüllülere katıldı, sonra 1916 Büyük Paskalya ayaklanmasına elebaşılık etti, tutuklandı ve ölüm cezasına çarptırıldı; amerikan uyruklu olması sayesinde cezası hapse çevrildi. 1917 Genel affında serbest bırakıldı; Sinn* Fein haretine katıldı, 1918'de tutuklandı. Cumhuriyeti ilân eden Dail* Eireann tarafından İrlanda cumhurbaşkanlığına seçildiği sırada hapisanede bulunuyordu. 1919'da Collins'in yardımıyle hapisten kaçtı; para yardımı sağlamak üzere Amerika'ya gitti ve Londra ile müzakerelere girişti. Fakat yetkili temsilcilerin imzaladıkları antlaşma ne tam bir bağımsızlık, ne de millî bir birlik sağlıyordu; De Valera bu antlaşmayı tanımadı, fakat Dail kabulü lehinde oy verdi. Cumhuriyetçiler antlaşmaya karşı koydular; bunun üzerine iç savaş başladı, De Valera da onlara katıldı. Cumhuriyetçi partinin gittikçe büyüyen çökme tehlikesi karşısında De Valera 1922'den beri boykot edilen meclise yeniden dönmek gerektiğine karar verdi (1926); Sinn Fein'deki aşırıcılarla ilgisini keserek partisini Fianna* Fail adı altında yeniden kurdu ve büyük bir muhalefet partisi haline getirdi. 1932 seçimlerinde çoğunluğu elde etti, rakibi Cosgrave'ı yenilgiye uğrattı ve serbest İrlanda devletinin icra konseyi başkanı ve dışişleri bakanı oldu (1932-1937). Bundan sonra İngiltere ile yavaş yavaş bağlarını kopardı ve bu devletle çok pahalıya mal olan bir «gümrük savaşı»na girişti. Başkan ve dışişleri bakanı olarak yönetimini tekrar ele aldığı (1937-1948) bağımsızlık siyasetinde 1937 Anayasası önemli bir merhale oldu. 1938'de İngiltere ile olan ilişkileri büyük ölçüde düzeldi ve bu durum kendi partisinin içinde itidal ve denge kurmasına imkân verdi. Kendi partisinin aşırı sosyalist kanadı ile faşist kanadının yetersiz buldukları otarşiye dayanan bir iktisat programı hazırladı ve çok ağır malî güçlüklere rağmen sosyal hizmetleri teşkilâtlandırdı. Ateşli bir katolik ve reformcu, fakat geleneklere saygılı olan De Valera bu iki aşırı gruba karşı koydu ve onlarla mücadeleye girişti. I.R.A.*nın (İrlanda Cumhuriyet ordusu) aşırı kanadının şiddet hareketlerine girişmesi karşısında kendi kurduğu bu eski teşkilâtı kanun dışı ilân etmek zorunda kaldı. Dış siyasette De Valera daima 1933 ve 1938-1939 arasında başkanlığını yaptığı ve kuvvetlenmesine çalıştığı Milletler cemiyetini destekledi. 1939 Savaşı patlak verince, milletinin isteğine uyarak tarafsızlığını ilân etti ve Amerika'nın baskısına rağmen bu siyasetten vazgeçmedi. 1948'de çoğunluğu kaybedince görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Böylece, cumhuriyeti kurmak işi de rakibi Costello hükûmetine düştü. Bununla birlikte partisi parlamentoda en çok üye bulunduran parti olmağa devam etti. Kendisine karşı olan koalisyon hükûmetinde beliren anlaşmazlık sonucunda 1951, 1954 ve 1957 yıllarında yeniden iktidara geldi. Haziran 1959'da cumhurbaşkanı seçildi. 1966 Haziranında, Fine Gael'in (Ilımlı Milliyetçi parti) adayı olan Thomas O'Higgins'den 10 000 oy fazla alarak yeniden cumhurbaşkanı oldu. (L)

Eamon DE VALERA

DEVALKİT i. (Belçikalı jeolog Gilles *Dewalque*'in [1826-1905] adından fr. *déwalquite*). Miner. Hidratlı alüminyum ve manganez siliko-arseniyo-vanadat. (L)

DE VALOİS. Bk. CATHERİNE DE FRANCE.

DE VALOİS veya **DEVALOİS** (Edris STANNUS, **Dame Ninette** — denir), ingiliz kadın dansçısı ve koreografı (Dublin 1898). 1919'da Covent Garden'de başdansçıydı. 1923-1925 Yılları arasında Sergey Diaghilev topluluğunda çalıştı. 1926'da Londra'da, öğrencileri Old Vic Theatre'ın gösterilerine katılan bir danş okulu açtı. Dublin'deki Abbey Theatre için, Cambridge festivali için koreografiler hazırladı, 1928'de de *Küçük Şeyler* (Mozart) adlı ilk balesini yazdı. 1931'de Londra'da Sadler's Wells ballet adlı yeni tiyatro okulunu açtı. Bu okul için *Eyüb, Dünyanın Yaratılışı, The-Rake's Progress, Satranç, Eurydike, Polonya Bayramı* adlı eserlerini yazdı. Royal ballet adını alan Sadler's Wells ballet'deki çalışmalarına bir süre ara verip, Yeşilköy'de (İstanbul) Türkiye'nin ilk bale okulunu kurdu

Foto. LAROUSSE

(1948), sonra bu okulu Ankara'ya nakletti (1950). [Bk. BALE.] 1963'te, Royal ballet'deki idarî görevinden ayrıldı, yerine F. Ashton seçildi. (L)

DEVA-LOKA bİş. i. (sanskritçe *deva*, tanrı ve *loka*, dünya'dan). Hint mitolojisinde *Svarga* veya *İndra* cennetini belirtir. Bu, evreni meydana getiren üç bölgeden en yüksek olanıdır: *bhur-loka* (dünya), *bhuvar-loka* (dünya ile güneş arasındaki yer), *svar-loka* veya *svarga* (güneş ötesinde kurulmuş yer). [Buddha'cıların *deva-loka*'ları soyuttur ve yetkinliğin çeşitli derecelerine karşılıktır.] (L)

Dame Ninette
DE VALOIS

DEVALÜASYON i. (fr. *dévaluation*, değer düşürme). Parayı, eski fiyatların yükselmesinden doğan yeni bir duruma göre ayarlamak için paradaki kanunî altın miktarını azaltmağa veya millî paranın kambiyo piyasasındaki değerini isteyerek düşürmeğe dayanan teknik.

— ANSİKL. Bir teknik, bir uygulama olan *devalüasyon*'u, zaten mevcut olan bir durumu onaylamak anlamına gelen *depresiasyon*'dan (değer azalması) ayırt etmek gerekir. Teknik olarak devalüasyonun ilk örnekleri Fransa'daki 1926-1928 ve İngiltere'deki 1931 denemeleridir: bunlardan ilkine *istikrar devalüasyonu*, ikincisine de *ihracatı teşvik devalüasyonu* diyebiliriz.

● *İstikrar devalüasyonu*. Bunun Fransa'da en tipik örneği 1926-1928'deki Poincaré denemesidir. Para ile ilgili olduğu kadar, iktisadî ve sosyal bir işlem sayılan bu devalüasyon, para değerinin düşmesine yol açan enflasyon sonucunda fiyatların yükselmesi üzerine, kanunî para değerinin ayarlanmasını amaç edinmişti. 1926'da, savaş sonrası enflasyon fiyatları 5 misli yükseltilmişti. Paranın altına göre ve altın aracılığıyle de iç ve dış fiyatlara göre durumunu sağlamlaştırmak için yeni bir ayarlama yapıldı. 25 Haziran 1928 tarihli bir kanunla, Fransız frangının değeri, beşte dört oranında düşürüldü: poincaré hükûmeti dışarıda bir kambiyo buhranına, içeride işsizlik ve malî güçlüklere yol açma tehlikesi yaratabilecek deflasyoncu bir siyasete baş vurma yerine, fiyatların yükselmesi sonucunda değerini kaybetmiş frangı devalüe ederek istikrara kavuşturma yolunu seçti. İstikrar devalüasyonunu, belki de, bütünüyle paraya dayanan sebeplerden çok iktisadî, sosyal ve psikolojik etkenler gerektiriyordu.

● *İhracatı teşvik devalüasyonu*. Bu işlem, para değerinin azalması olgusunu belirtmekten çok paranın, kanunla tespit edilmiş tanımına uymayan yeni iktisadî duruma göre ayarlanması amacını güdüyordu. Bu ise paranın kanunî değerini değiştirmeden, ancak milletlerarası mübadele buhranlarına karşı koyma ve millî ihracatı geliştirme amacıyle yeni bir kambiyo paritesi kurarak gerçekleştirilebilir. Bu çeşit devalüasyon önce İngiltere'de yapıldı (1931).

● *Devalüasyon sonuçları*. Bu iki çeşit devalüasyon arasındaki ayırımı açıklamak, her zaman kolay değildir. Birinci tip devalüasyonun hükûmeti zorlayıcı şartlardan doğduğunu, ikinci tip devalüasyonun ise, hükûmet tarafından, belirli bir iktisadî siyasetin bir unsuru olarak isteyerek ve bile bile yapıldığını ileri sürenler olmuştur. Gerçekte ayırım bu ölçüde kesin de değildir. Ancak, ne tip olursa olsun, devalüasyonların ülke içinde ve dışında bazı sonuçların ortaya çıkmasına sebep olduğu bir gerçektir.

Yurt içinde borçluların durumu düzelir. Hükûmet devlet borçlarını azaltmak, altın stokunu revalüe etmek ve Merkez bankasının önceden vermeğe razı olduğu avansları böylelikle yaratılan itibarî fazlalıklarla ödemek için bu metoda baş vurmuş olabilir. Bu yol, paraya olan güveni sarsma, tasarrufu baltalama, yatırımlara yeniden başlanmasını güçleştirme ve geleceği tehlikeye atma gibi korkulu bir durum yaratabilir. Buna karşılık, uzun süren bir sarsıntıdan sonra yapılan devalüasyon durumu istikrara kavuşturabilir ve paranın maliyetler, fiyatlar ve gelirlere göre ayarlanmasını mümkün kılarak yatırımları yeniden başlatabilir.

Yurt dışında, devalüasyondan ve yeni kambiyo paritesinin tanımlanmasından beklenen faydalar bir yandan paranın hâkimiyet derecesiyle, öte yandan da devalüasyon yapan ülkenin iktisadî bakımdan milletlerarası ticarete bağlılık derecesiyle ilgilidir. Eğer değeri düşürülen para hâkim bir para ise, gerek alıcı, gerek satıcı olarak ülkenin parası milletlerarası bir nitelik taşıyor ve geniş bir bölgede altınınkine benzer bir rol oynuyorsa (bugünkü dolar, mark ve bir dereceye kadar sterlin gibi), değerinin düşürülmesi, bu ülkelere bağlı ülkelerin de para değerlerini düşürmeleri sonucunu doğurur. Başka bir deyimle, ilk devalüasyon bir dize zincirleme devalüasyona yol açar.

Öte yandan devalüasyon yapan ülkenin milletlerarası ticarete bağlılık derecesi, paranın kambiyo değerini düşürmekten doğabilecek sonuçları etkiler. Eğer ülkenin ithalât seviyesi düşükse ve yabancı ülkelere büyük ölçüde bağlı değilse, öteki ülkeler paralarının değerini düşürmedikleri sürece içerideki fiyatlar çok az yükselir ve ihracat artar. Eğer ülke dış ticarete çok bağlı ise yukarıdakinin tersine, ihraç mallarının fiyatı ve fiyatların birbirlerine karşılıklı bağımlılıklarından dolayı da iç fiyatlar yükselebilir. İhracatın teşviki ise ancak, devalüasyonun yapıldığı tarih ile, iç fiyatların başlangıçta elde edilen faydaları giderecek seviyeye yükseldikleri tarih arasındaki süre içinde mümkündür. Bu ikinci durumun gerçekleşmesi, yani iç fiyatların aşırı derecede yükselmesi, iç ve dış iktisadî durumun iyice bozulması gibi bir tehlike doğurur.

Devalüasyonu uygulayan ülkenin dış ticaretinin bundan ne ölçüde etkilendiğini önceden kestirebilmek için, gerek millî, gerek yabancı *ihracat ve ithalât esnekliği*'ni gözönünde bulundurmak gerekir. Kambiyo rayicinin düşürülmesi, ancak, millî ve yabancı talep esneklikleri toplamının 1'den büyük olması halinde ticaret bilançosunu düzeltebilir. Talep esneklikleri toplamı 1'den küçük olursa, ticaret bilançosunun durumu kötüleşir. Chang'ın hesaplarına göre, 1924-1938 döneminde, talep esnekliklerinin nispî fiyatlara göre toplamı Kanada'da (1,69), A.B.D.'de (1,40), Avustralya'da (1,33), Fransa'da (1,09), İtalya'da (1,08) ve Danimarka'da (1,08) 1'den büyük; Almanya'da (0,95), Güney Afrika'da (0,95), İsveç'te (0,79 ve Büyük Britanya'da da (0,688) 1'den küçüktü. Bu rakamların değeri tartışılabilir; ancak devalüasyonun olumlu ve olumsuz etkilerini önceden kestirmenin ne kadar zor olduğunu, iki savaş arasındaki dönemde kötü deneylerden ders alan hükûmetler ve halklar çok iyi bilirler. Devalüasyon, çoğu kere, sadece bir tedbir değeri taşır, fakat tutarlı bir iktisadî hareket noktası olduğu da görülmüştür (msl. 1958 fransız devalüasyonu).

Özellikle son yıllarda dış ödemeler bilançosunda görülen açıklar yüzünden liberal ülkeler paralarının dış değerlerinde yeniden ayarlamalar yaptılar. İngiltere, Londra ve Liverpool'daki dok işçilerinin grevi ve Süveyş kanalının kapatılması sonucunda ihracatının daralması üzerine sterlinin değeri 1967 kasımında yüzde 14,3 oranında düşürdü. Fransa da, 1968 mayıs-haziran öğrenci ve işçi olayları, üretimin durması ve ücretlerin yüzde 13 oranında artması üzerine, 8 ağustos 1969'da frankın değerini yüzde 12,5 oranında düşürdü.

● *Türkiye'de ilk devalüasyon*, 1940-1945 yılında ortaya çıkan enflasyon sebebiyle, paranın iç değerinin düşmesi ve dış değerinin de durması sonucu, döviz alım ve satım fiyatlarının yüzde 40 ve yüzde 48 oranında prime tabi tutulması ve dış ödemede kliring ve takas sisteminden ayrılmak zorunluluğu dolayısıyle 7 eylül 1946'da yapıldı. 1 Amerikan dolarının değeri 132 kuruştan 280 kuruşa çıkarıldı (yüzde 212). Bundan sonraki dönemde 1958 yılı 4 ağustosuna kadar türk parası serbest piyasa dışında resmî olarak değerini koruyabildi. Ancak bu tarihte paranın dış değerini korumak amacıyle bir «istikrar programı» uygulanmağa başlandı. Doların fiilî değeri ihracata prim vermek ve ithalâttan prim almak suretiyle 900 kuruşa yükseltildi. 22 Ağustos 1960'ta ise bu primler kaldırılarak hukukî devalüasyon açıklandı (yüzde 321). Bu kararlardan sonra iç fiyatlar büyük ölçüde istikrara kavuştu. Dış ticaret ilişkilerinin düzelmesi, serbest döviz fiyatlarının azalmasına sebep oldu. Paranın, dış değeri nispî olarak arttı ve serbest piyasada dolar fiyatı ortalama 12 liraya kadar indi. 1965'ten sonra resmî kurun değişmesine rağmen, serbest kambiyo değeri düştü ve yabancı turistlerden dolar yüzde 33 farkla 12 liradan alınmak suretiyle «turist kuru», yurt dışına çıkan türklere ise, yüzde 50 farkla 13,5 liradan satmak yoluyle «seyahat dövizi» kabul edildi.

● *Son devalüasyon*. 7 Ağustos 1970'te türk parasının dış değeri yaklaşık olarak yüzde 66,6 oranında düşürüldü, 1 Amerikan doları on beş türk lirasına eşit tutuldu. Paranın dış değerinin yeniden ayarlanmasının gerekçesi şöyle açıklandı: «Türkiye'nin dış ödemeler bilançosu açığını kapatmak ve bunun ihraç malları üretimi üzerindeki olumsuz etkileri ortadan kaldırmak». 4 Ağustos 1958 tarihinden beri Türkiye'de fiyatlar yüzde 80 oranında, buna karşılık Türkiye'de ticaret ilişkileri olan ülkelerin fiyatlarında da ortalama yüzde 20 oranında bir artış görüldüğünden ihraç imkânlarını büyük ölçüde kısıtlayan bir durum ortaya çıkmıştı. Hükûmet, bu işlemle birlikte gerekli bir dizi tedbir de aldı. Tarım sektörüne, küçük esnaf ve sanatkârlara verilen kredilerin faizlerinde bir değişiklik olmadıysa da 1 eylül 1970'ten sonra yürürlüğe girmek üzere reeskont haddi yüzde 7,5'ten yüzde 9'a çıkarıldı, kredi ve mevduat faizleri yükseltildi; resmî iskonto ve senet üzerinde avans faiz haddi, sanayicilere ait senetlerde yüzde 5'ten 7,5'e, diğer senetlerde yüzde 7,5'ten 9'a; tahvil üzerinden avanslarda yüzde 10'dan 11,5'e, altın üzerine avanslarda ise yüzde 6'dan 7'ye çıkartıldı. T.C. Merkez bankası mevduat karşılıkları faizinde ise değişiklik yapılmadı. Bunların yanı sıra tercihli sanayi ve ihracat yatırımlarının teşviki amacıyle faiz «subvansiyon» sistemi uygulanmasına karar verildi.

Devalüasyon işleminin Türkiye ekonomisine yararlı olacağını savunanlara göre devalüasyon, Ortak pazar geçiş dönemine giren Türkiye'nin, bu anlaşmaya ithalât ve ihracat yönünden uymasını kolaylaştıracak, bazı geleneksel tarım ürünlerinde görülmeğe başlanan ihraç güçlükleri sübvansiyonla ortadan kalkacak ve dövizlerin daha kısa sürede ülkeye girmesi sağlanacaktır.

işaretler		değerleri	işaretler	değerleri	işaretler	değerleri
hecenin başında	ünsüzlerden sonra					
अ		a	क	k	द	d
आ	ा	ā	ख	kh	ध	dh
इ	ि	i	ग	g	न	n
			घ	gh	प	p
ई	ी	ī	ङ	ṅ	फ	ph
उ	ु	u	च	ç	ब	b
ऊ	ू	ū	छ	şh	भ	bh
			ज	c	म	m
ऋ	ृ	r ünlü	झ	c̣h	य	y
ॠ	ॄ	ṝ uzun ünlü	ञ	ñ	व	v
ऌ	ॢ	ḷ ünlü	ट	ṭ	र	r
					ल	ḷ
ॡ	ॣ	ḹ uzun ünlü	ठ	ṭh	श श	s
ए	े	e	ड	ḍ	ष	ş
ऐ	ै	ai	ढ	ḍh	स	s
			ण	ṇ	ह	h
ओ	ो	o	त	ṭ	ः	ḥ
औ	ौ	au	थ	th	ं	ṃ

devanagari yazısı

Foto. MEYDAN

Hükûmetin devalüasyonu destekleyici tedbirleri arasında en önemlisi devalüasyon öncesinde tespit edilen vergi siyasetiyle ülke içi fiyatların düşük gelirliler aleyhinde işlemesini önlemek ve devalüasyon sonrasında belirli bir fiyat dengesinin sürmesini sağlamak amacıyla, talep artışından doğan enflasyoncu baskıyı önleme yoluna gidilmesidir. Ayrıca devalüasyon sonucu akaryakıt tüketiminde bir artış beklendiğinden, akaryakıt fiyatları yüzde 32 (yüzde 14'ü devalüasyondan ve 18'i vergiden) oranında arttırıldı; özellikle otomobil, televizyon, radyo gibi ithal mallarının vergileri ağırlaştırıldı. (→ Bibliyo.) [ML]

DEVALÜE sıf. (fr. *dévaluer*'den). Değeri düşürülmüş (para). ‖ *Devalüe etmek (edilmek)*, değerini düşürmek (değeri düşürülmek): *Türk lirası devalüe edildi*. (M)

DEVAM i. (ar. *devām*). Sürüp gitme hareketi, kesilmeme, bitmeme: *Fazıl Alkadi, konuşmakta devam mecburiyetinde kaldı* (Vâ-Nû). *Bu lüzum, Heyet-i Temsiliye ve Kuvayı Milliyenin devam-ı faaliyeti hakkındaki efkârı kontrol etmek idi* (Atatürk). ‖ [Bir şeyin] Ardından gelen kısım: *Hayat o kadar ölümün devamıdır ki üstü örtülmüş bir ölümden ibaretir* (A.Ş. Hisar). ‖ Ek, parça, bölüm: *Kars yaylası Anadolu'nun bir devamı, bir parçasıdır* (Ş. S. Aydemir). ‖ Bir yere veya işe gerekli zamanlarda gitme: *Amcam bu vazifeye devamımı isteyince tereddüt etmiştim* (A.H. Tanpınar). ‖ Ünl. «Devam et, kesme», anlamında kullanılan uyarma sözü. ‖ *Devam etmek*, başlanmış bir işi kesintiye uğratmadan sürdürmek. Kesintiye uğramış veya sınıra ulaşmış bir işi yeniden başlatmak: *Şakir oyuna devam ederek birkaç adım ilerledi* (Sabahattin Ali). Arkasından gelmek: *Karanlıklar devam eder yıldızlardan* (F. H. Dağlarca). Eklemek: *Yavaş gidiyoruz da diyor ve devam ediyorum...* (R.N. Güntekin).

◆ **Devamlı** sıf. Sürekli, bitmeyen, kesintiye uğramayan: *Gemide ilânlarla, tebliğlerle [...] işleyen devamlı bir hayat var ki eğer İngilizce okumuyorsanız size meçhul kalacaktır* (F. R. Atay). ‖ İşine hergün giden.

— Ask. *Devamlı talimat*, emirlerin hazırlanması ve ulaştırılmasını basitleştirmek, kıtaların eğitimini sadeleştirmek, kumandan, karargâh ve kıtalar arasında anlaşmayı ve ekip halinde çalışmayı geliştirmek, taktik ve idarî harekâtı kolaylaştırmak ve çabuklaştırmak için hazırlanan emirlere verilen ad.

— Malî huk. *Devamlı borç*, defteri kebire sürekli olarak yazılan devlet borcu. Bk. SÜREKLİ *borç*.

— Tekst. *Devamlı banyo*, her seferinde, daha açık bir renk elde edebilmek için, çok az bir boya eklenmesiyle art arda yapılan boya banyosu. ‖ *Devamlı iplik*, özellikle, sun'î ve sentetik olarak yapılan filiyerlerden geçirildikten sonra, sürekli bir durumda makaralar üzerine sarılan, uçsuz ve düğümsüz iplik. Kozalardan çekilen ipek ipliği.

◆ **Devamlılık** i. Devam etme hali.

— Huk. *Devletin devamlılığı ilkesi*. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. Devletin bir tüzel kişi olarak hayatiyetinde «devamlılık» vardır. Bir başka deyişle, bir devlette hükûmetler, siyasî rejimler, idare edenler değişse de, bu durum devletin esasını, hayatiyetinin devamlılığını etkilemez. Devlet, yine de, hukukî işlemlerde bulunmaya, hakları kazanma ve kaybetme konusunda yetersiz (ehil) kalır. Devletin devamlılığı ilkesinin en önemli sonucu devlet adına yapılan milletlerarası antlaşmalarda görülür.

● *Türkiye Büyük Millet meclisinin devamlılığı ilkesi*. Yasama organının devamlılığı ilkesi, 1961 Anayasasının 69. maddesinin son fıkrasındaki hükümle teminat altına alınmıştır. Bu esas, yani «seçimi yenilenmesine karar verilen meclisin yetkileri, yeni meclisin seçilmesine kadar sürer» hükmü, seçimin yenilenmesine Cumhurbaşkanınca karar verilmesi durumunda da uygulanır. Türkiye Büyük Millet meclisinin devamlılığı ilkesiyle ilgili olarak 1961 Anayasasında yer alan hükümler, önceki Anayasamızdaki kuralların tekrarından ibarettir.

◆ **Devamsız** sıf. Devam etmeyen, süreksiz. ‖ Bulunması gereken yere hergün gitmeyen. — Eğit. Ders günleri sık sık okula gelmeyen (öğrenci).

◆ **Devamsızlık** i. Devamsız olma hali. ‖ İşine muntazam gitmeme. (ML)

DEVAMBEZ (André), fransız ressamı (Paris 1867-ay. y. 1944). Roma ödülünü kazandı (1890), Güzel Sanatlar Yüksek okuluna öğretmen oldu. Akademik üslûpta kompozisyonlar ve portreler (*Azize Magdalena'nın İsa'yı İlk Görüşü, Yeşil Sabahlıklı Adam, Louis Baschet'nin Portresi*), *Le Rire* ve *l'Illustration* gibi dergilerde çıkan mizahî resimlerle günlük hayatı konu alan birçok küçük tablo (*Paskalya Yortusunda Panayır, Pigalle Alanında 14 Temuz Bayramı*) yaptı. Ayrıca Emile Zola'nın *La Fête à Coqueville* (Coqueville'de Bayram) adlı eserini resimledi. (L)

DEVÂN sıf. (fars. *devîden*, koşmak'tan *devân*). *Esk.* Koşan, seğirten. ‖ *Devân olmak*, koşmak: *Olurken bu fikretle her su deyân / Bu ebyatı gördüm yazılmış ayan* (Nedim). ‖ *Esb-i devân*, hızlı giden at.

◆ **Devân devân** bls. zf. *Esk.* Koşa koşa, hızla. (M)

DEVANAGARİ i. («tanrıların yazısı» anlamında sanskritçe k.). Leng. Sanskritçe ve bazı modern Hint dillerinde (Hindî v.b.) kullanılan yazı. (NAGARİ de denir.)

— ANSİKL. Klasik sanskritçede kullanılan biçimiyle *devanagari* yazısında 49 basit ve 200'den fazla bileşik işaret vardır; bileşik işaretler, basit işaretlerin birleşmesinden meydana gelir. Her biri ilgili uzun ünlü tarafından takip edilen beş kısa ünlüsü (*a, i, u*, ünlü *r*, ünlü *l*), iki kısa diftongu (*é, o*) vardır; bu diftongların herbirini ilgili uzun ünlü (*ai, au*) takip eder. Beş gırtlaksı ünsüzü (*k, kh, g, gh, n*), beş damaksı (*ç, şh, c, ch, ñ*), beş dişsi (*t, th, d, ḍh, n*), beş dişsi uçdamaksı (*t, th, d, dh, n*), beş dudaksı (*p, p-h, b, bh, m*), iki yarı ünlü (*y, v*), iki titreşimli (*r, l*), üç ıslıklı (*s, ş*, damaksı *s*), iki soluklu (*h, ḥ*) ve bir bağımsız diyakritik genizsileştirici işaret (*m*) vardı. Bir ünsüz, hiç bir ünlü işaretle kaynaşmamışsa kendisini kısa «*a*» takip ediyormuş gibi söylenir. Bu kısa «*a*» dan yoksun olan sondaki ünsüzler bir işaretle donatılır. Her harfin sessel değerinden başka mistik bir değeri de vardır ve bu değer sayesinde çeşitli tinsel bilim kollarında önemli rol oynar. (L)

DEVAR veya **DUVAR** i. (ar. *devār* veya *duvār*). Tıp. *Esk.* Baş dönmesi hastalığı. (M)

DEVARDA (Arturo), italyan kimyacısı (Mezzolombardo 1859-?, 1944). Analitik kimya ve tarım kimyası meseleleriyle uğraştı. Viyana Tarım Kimyası enstitüsünde kimya bölümü müdürlüğü yaptı. (M)

Devarda alaşımı, yüzde 45 alüminyum, yüzde 50 bakır ve yüzde 5 çinko alaşımı, çinko veya alüminyum gibi bilinen indirgeme madenlere oranla çok daha yüksek olan indirgeme etkisinden dolayı kimyasal analizde kullanılır. (L)

Devarda metodu, nitratlar ve nitrik eterlerdeki azot miktarını tayin etmek için Arturo Devarda'nın 1898'de bulduğu metot. Bu metot, *Devarda alaşımı* katılmış bir sodyum hidroksit çözeltisiyle azotlu maddeyi işlemden geçirmeğe dayanır. Açığa çıkan hidrojen nitratı indirgeyerek amonyağa dönüştürür; bir kapta toplanan amonyağın azot oranı, titre edilmiş sülfirik asit çözeltisi içinde belirlenir. (L)

DEVASİR, esk. **Felec,** Arabistan yarımadasında, Asir'de vâdi. Yemame'nin kuzeybatısına kadar uzanır. Asir'in tahıl ambarıdır. Bölgede yerleşen arap kabilesi de aynı adla anılır. Devasir kabilesinin bir kolu Irak'ta yerleşerek kendi adlarını taşıyan köyler kurmuşlardır. Müslüman arap hâkimiyeti çağından önce Lahmî emîri Numan bin El-Münzir, El-Hirede'de Devasir kabilesi askerlerinden özel bir alay kurmuştu. (M)

DEVÂT i. (ar. *devāt*). *Esk.* Hokka ile kalemdandan meydana gelen yazı takımı. Bk. DİVİT.

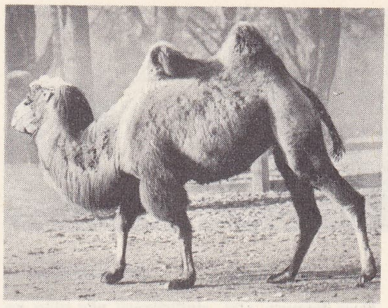

iki hörgüçlü deve

◆ **Devatdar** i. Teşk. tar. Vezir dairelerinde görevli ağalardan birine verilen unvan. Yazıcı. (M)

DEVATA i. (sanskritçe k.). Buddha'cılıkla ilgili kitaplarda ikinci derece tanrılara verilen ad. *Eşanl*. DEVA. (L)

DEVAUX (Paul), belçikalı siyaset adamı (Brugge 1801-Brüksel 1880). 1830 İhtilâlinden sonra Millî kongreye seçildi, devlet bakanı oldu, Saksonya - Coburg prensi Leopold'un adaylığını teklif etti ve Londra antlaşması müzakerelerine katıldı. 1863'e kadar mecliste kaldı ve ılımlı liberal partinin başında bulundu. (L)

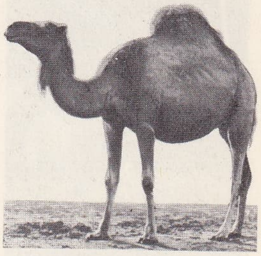

hecin devesi

DEVAVANYA, Orta Macaristan'da şehir. 15 202 nüf. Szolnok'a bağlıdır. Demiryolu kavşağı; tahıl pazarıdır. (L)

DEVÂVİN çoğl. i. (ar. *dīvān*'dan *dīvāvīn*). *Esk.* Şair divanları. ‖ *Devâvin-i atîka*, eski divanlar. (M)

DEV dağları, Çekoslovakya'da dağ kitlesi. (Bk. KRKONOŞE.) [L]

DEVE i. (esk. türk *tive*'den). Geviş getiren memelilerden hörgüçlü yük hayvanı: *Beş bin koyunla on bin develeri ele geçirildi* (Cevdet Paşa). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Hecin devesi*, hızlı yolculuğa elverişli evcil deve çeşidi. (Kuzey ve Orta Afrika'da yaşar. Tuareglerin bineği olan hecin devesi günde 200 km yol alabilir. Bazı özel askerî birlikler de hecin devesini binek olarak kullanır. Birinci Dünya savaşında osmanlı ordusunda hecin süvari alayları vardı.) ‖ *Tek hörgüçlü deve*, bir deve türü. (Thar çölünden Senegal'e kadar bütün ülkelerde yaşayan evcil bir hayvandır. Yük ve binek hayvanı olarak kullanılır. Sırtında tek hörgüç bulunur. Yürüyüşü rahvandır. (*Eşanl.* HECİN.) ‖ *İki hörgüçlü deve*, iki hörgücü bulunan deve türü (*Orta asya devesi* de denir. Uzunluğu 3 m kadar, rengi sarı-esmerdir. Çöl hayatına uygundur.)

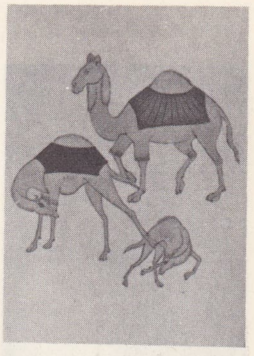

deve
Türk Minyatürleri albümünden, Hannover

— ÇEŞ. DEY. *Deve bir akçeye, deve bin akçeye*, ucuz da olsa gerekmediği zaman bir şeye para verilmediğini, gerektiği zaman ise, ne kadar pahalı olursa olsun o şeyin sağlandığını anlatır. ‖ *Deve gibi*, uzun boylu ve hantal. ‖ *Deve köçeği (köşeği)*, deve yavrusu. ‖ *Devede kulak*, büyük bir bütüne göre ufacık parça, küçük, önemsiz: *— Nuh Bey, az çok para almıyor mu? — Alıyorsa da devede kulak* (K. Tahir). ‖

deve güreşi

Foto. Dragesco, Baufle (LAROUSSE) ; N. Erkılıç, Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

alp **devedikeni**

mavi **devedikeni**

âdi **devedikeni**

Deve hamuru gibi, sindirilmesi güç olan yemekler için kullanılır: *Deve hamuru gibi börek.* ‖ *Deve kini*, geçmeyen kin. ‖ *Deve nalbanda bakar gibi*, ilgisiz olduğu şeye kayıtsızca bakış. ‖ *Teklz. Deve olmak*, [para için] kaybolmak. ‖ *Deve tımarı*, acele ve uydurma yapılan iş. ‖ *Teklz. Deve yapmak*, başkasının malını saklayarak kendine mal etmek. ‖ *Deve yürekli*, korkak kimseler için kullanılır. ‖ *Teklz. Devenin başı (nalı)*, anlatılan şeyin inanılacak gibi olmadığını belirtmek için söylenir: — *Yok devenin başı! Be birader, görmüyor musun Elbe nehrile Berlin arası ne kadar* (B. Felek). ‖ *Argo. Deveye binmek*, esrar çekmek. ‖ *Deveye hendek atlatmak*, yapılması çok güç işler için kullanılır: *Bunak amcaya bu dâvayı anlatmak deveye hendek atlatmak demekti* (R.N. Güntekin). ‖ *Deveye ot lâzımsa boynunu uzatsın*, uğraşmadan hiç bir işin gerçekleşemeyeceğini anlatır. ‖ *Deveyi düze çıkarmak*, güçlükleri giderip işleri yoluna sokmak. ‖ *Deveyi hamudu ile yutmak*, bir şeyi olduğu gibi ele geçirmek. ‖ *Atla deve değil a!*, bir şeyin pek önemli olmadığını belirtir. ‖ *(Bir) deve* (veya *develer*) *yükü*, «pek çok» anlamında kullanılır: *Âlimdi, develer yükü kitap okumuştu* (N. Araz). ‖ *Sen adam oluncaya kadar devenin kuyruğu yere değer*, «senin adam olman imkânsız» anlamında söylenir. ‖ *Deveyi yardan uçuran bir tutam ot*, «önemsiz şeye karşı duyulan tamah, büyük zararlar doğurabilir» anlamında söylenir.

devekuşu

— Ask. tar. *Deve kolu*, yolsuz, arızalı, susuz ve çöl karakterindeki bölgelerde taşıma işlerini başarmak üzere develerden kurulmuş eski askerî ulaştırma birliklerine verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Atçılık. *Deve döşlü*, karnı içeriye çekik at.

— Dokumc. *Deve tüyü (yünü)*, deve tüyünden yapılmış, deve tüyü renginde olan Bk. ANSİKL.

devekuşu

— Spor. *Deve yuları*, türk güreşinde, rakibin kolunu koltuk altına aldıktan sonra çenesinin yanından avuçlamağa verilen ad.

— Zır. *Deve dişi*, [nar, buğday v.b. için] taneleri iri.

— ANSİKL. *Deve*, güçlü ve yüksek boylu bir hayvandır. Boynu uzun ve eğridir. İki parmağı vardır. Parmaklarının ucu birleşerek kalın, değirmi ve çok esnek bir yastık haline gelmiştir. Zamanımızda yalnız evcil deveye rastlanır. Deve cinsinin iki türü vardır: *iki hörgüçlü asya devesi* ve tek hörgüçlü *afrika devesi*. Çağımızda yaşayan devenin anayurdunun Asya olduğu sanılır. Asya devesinin *(Camelus bactrianus)* iki hörgücü vardır. İran'a kadar bütün Orta Asya'da yaşar. Çok kanaatkâr, ısı değişikliklerine, özellikle soğuğa çok dayanıklı bir hayvandır. Afrika devesine (*C. dromedarius*) Kuzeybatı Hindistan'dan, Nübye, Suriye ve Atlas okyanusuna kadar bütün ülkelerde rastlanır. Bunun tek hörgücü vardır. Tüyleri çok ince, boyu oldukça yüksek ve narindir. Her iki deve türü de gayet iyi yük hayvanıdır. Binek için elverişli olan deve *hecin devesi*'dir. En iyi develer *Hoggar* (hecin) develeridir. Bunlarla, hemen de hiç otlağı bulunmayan bölgelerde birkaç hafta süren yolculuklar yapılabilir. Devenin kamburu, bir yedek yağ deposudur. Bu yüzden uzun zaman açlığa dayanabilir. Oldukça karışık kimyevî bir olay sonucunda, yedek yağ suya dönüşür. Kum fırtınası çıktığında burun delikleri tamamen kapanabilir. Ayakları kuru kuma gömülmez. (Bk. DEVEGİLLER.)

öne doğru **develope** (bale)

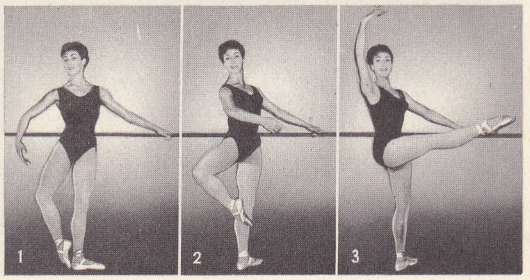

Sümerlerin deveye «dağ fili» demeleri, bu hayvanın yakın zamanda evcilleştirildiği kanaatini vermektedir. M.Ö. VIII. yy. da Geç Hitit şehir devletleri, Hurriler ve Araplar deveyi kullanmışlardır. Asur kralı Sanherib'in ordusunda, daha sonra Pers kralı Keyhüsrev'in Lydia kralı Kroisos ile yaptığı savaşta deve görülmüştür (M.Ö. 546). Develerden ürken atlar lidyalı süvarilerin çözülmesine sebep olmuştur. Bu tarihî olay M.Ö. VI. yy.da, Batı Anadolu'da devenin bilinmediğini göstermektedir. Pers kralı Kambyses'in ordusu, ancak Bedevî Arapların yardımıyle Mısır'a ulaşabilmiştir. Bedevîler ordunun beslenmesini kolaylaştırmışlardır (525). Büyük İskender file daha çok öner vermiştir. İran çölünü geçmekte İskender'in baktria develerinden faydalandığı sanılır.

Günümüzde deve, çölde özellikle Büyük Sahra'da göçebe hayatı yaşayan kabilelerin hayatında çok büyük bir rol oynamaktadır. Hıristiyanlığın ilk yüzyılında Sahra'ya girmiş olan deve, Roma asker dizilerine dışarıdan saldırmayı kolaylaştırmıştır. Deve, devamlı bir kuraklık şeklinde beliren iklim şartlarının gittikçe ağırlaştığı bir bölgede insan hayatının sürüp gitmesini sağlamıştır. Dişi devenin sütünden de yararlanıldığı için bu çevrede koyun ve keçinin önemi azalır. Etinden önemli bir fayda sağlanmaz. Deve her şeyden önce bir yük veya binek hayvanıdır. Tuaregler deve kervanlarıyle geçinirler. Bu kervanlarla güneye tuz götürür, orada darı ile değiştirirler. Çadırlar Orta Asya'da deve kılından yapılır, Afrika devesinin kısa tüylü derisi de çadır yapmağa elverişlidir.

Türkiye'de bulunan develer afrika develeri ile asya develerinin çiftleşmesi sonucu ortaya çıkan melez hayvanlardır. Bu develer ülkede kurak iklimin hâkim olduğu bölgelerde yaşar. Günümüzde Güney bölgelerde ve az da olsa Ege bölgesinde deveye rastlanır. 1950'de 110 305 olan deve sayısı, giderek azalmış, 1968'de 42 000'e inmiştir.

— Ask. tar. Yolsuz çöllerde yapılan askerî harekâtta lojistik destek ancak *deve kolları*'nın yardımıyle sağlanabilirdi.

Büyük birliklerin lojistik ihtiyaçlarını destekleyebilmek için, deve kolları birleştirilmesiyle kurulan «deve katarlarından» Birinci Dünya savaşında, Suriye, Filistin, Sina, Kanal, Irak cephelerinde faydalanıldı.

— Dokumc. Tek ve çift hörgüçlü develerden alınan ve tekstil ham maddesi olarak kullanılan *deve yünleri* kıl ve tüyün bir karışımından meydana gelir. Kıl kısmı 5-6 sm uzunluğundadır ve tüylere nazaran daha koyu renklidir. Tüyler ise, kıllardan daha ince ve daha kıvırcık, ortalama 10 sm uzunluğunda olur, renkleri sarıdan esmer sarıya kadar değişebilir. Deve yünleri, kalite bakımından 5 gruba ayrılır: 1. *taylak*, en değerlisidir, sadece tüylerden meydana gelmiştir; 2. *ikinci nevi*, az kıl karışıktır ve oldukça yumuşaktır; 3. *üçüncü nevi*, büyük bir kısmı kaba ve sert kıllardan meydana gelir; 4. *dördüncü nevi*, püskülleşmiş uzun yünler; 5. *yele* adı verilen kaba ve oldukça uzun kıllar.

Deve yünleri kırpıldıktan sonra bir ayırma işlemine tabi tutulur. Bu ayırma sonunda değişik deve yünlerinden alınan miktarlar, ortalama olarak şu oranlarda olmaktadır: taylak, yüzde 2, ikinci nevi yüzde 23, üçüncü nevi yüzde 54, dördüncü nevi yüzde 18 ve yele yüzde 3.

◆ **Deveci** i. Deve çobanı. ‖ Kiralık deve sağlayan kimse. ‖ Deve kervanını güden kimse.

— Teşk. tar. Yeniçeri ocağının 29. ortasının adı. (Ortanın kıdemlisi *başdeveci*, terfi edince *Hünkâr hasekisi* veya *Rumeli ağası* olurdu.) ‖ *Deveciler ortaları*, yeniçeri ocağında 23. ortanın meydana getirdiği sınıf. (Ocağın, itibarı en yüksek olan sınıfıdır. Savaşlarda siper işlerinde çalışırlar. Ayrıca sefere gidiş ve dönüşte Yeniçeri ağasının develerinin yük işleriyle uğraşırlardı.) [ML]

DEVEBOYNU bļş. i. Teknol. Bulaşık sularının akış yollarına konulan (S) veya (U) biçimi boru.

— Denizc. *Deve boynu manika*. Bk. MANİKA.

DEVEBOYNU, Ege denizi kıyısında bazı burunlar; bunlardan üçü Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye*'sinde gösterilmiştir. Datça yarımadasının güney kıyısında ve Van gölünün güney kıyısında da bu adı taşıyan birer burun vardır. (L)

DEVEBOYNU, Doğu Anadolu'nun Erzurum yöresinde, Erzurum ovasını, doğudaki Pasinler ovasından ayıran sırt; yüksekliği 2 050 m'yi geçer. Kuzeyde Kargapazarı ve güneyde Palandöken dağları gibi yükseltisi 3 000 m'yi aşan dağları birleştirir. Kars, Iğdır, Doğu Bayazıt ve Muş yönlerinden gelen yollar birleşerek Deveboynu'ndan geçer. Erzurum'un doğudan gelecek saldırılara karşı korunması bakımından Deveboynu çok önemli bir savunma yeridir.

— Doğu Anadolu'da Malatya ve Elazığ'dan Diyarbakır'a giden yolun Hazar gölü yakınında geçtiği bel. (M)

DEVECİ dağları, Karadeniz bölgesinin orta bölümü ile İç Anadolu'nun Yukarı Kızılırmak bölümü sınırı üzerinde yer alan dağ sırası (1 892 m). Zile güneyinde, Çekerek suyu vâdisine kuzeyden paralel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanır. Yapısında Birinci ve İkinci zamanın kıvrımlı kayaçları büyük yer tutar. Bitki örtüsü bakımından fakirdir. (M)

DEVECİKONAĞI, Marmara bölgesinde (Bursa ili, Mustafakemalpaşa ilçesi) bucak; 8 797 nüf.; 20 köy. — *Bucak merkezi*, 499 nüf. İlçe merkezine 25 km uzaklıktadır. (M)

DEVECİYAN. Bk. KARAKİN.

DEVEDİKENİ bļş. i. Bileşikgillerden *carduus, cirsium, cnicus, silybum, carlina* v.b. gibi dikenli bitkilere verilen ad: *Sapan işlemez topraklar, devedikeninden, iki santimlik otlardan başka bir şeyi üzerlerinde yaşatmak istemezler* (Sabahatin Ali).

— ANSİKL. *Carduus* ve *cirsium* cinsinden olan devedikenleri tarım bitkileri için çok zararlıdır; bunları çiçek açmadan kesmek gerekir, çünkü meyveleri hafiftir, rüzgârla her tarafa yayılır. Devedikenlerinin en ilgi çekici olanı gümüş renkli devedikenidir *(silybum marianum)*. Bu devedikeni biryıl-

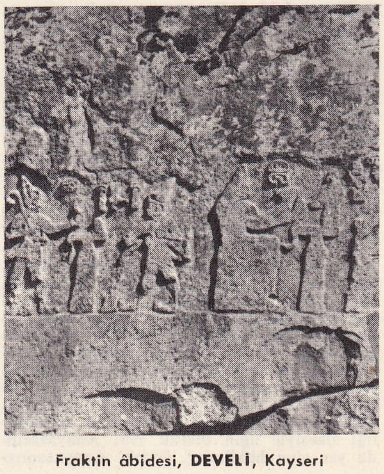

Fraktin âbidesi, **DEVELİ**, Kayseri

Foto. Brocherel, Robert, Goizet, Dragesco (LAROUSSE); Turizm-Tanıtma (MEYDAN)

lık güzel ve büyük bir bitkidir; kuvvetli ve dik gövdesi 1 m'yi aşar; üzeri sevimli, beyaz sorguçlu ve dikenli yapraklarla kaplıdır. Ucunda erguvan renginde kocaman kömeç biçiminde çiçekler bulunur. Yolların kenarında, ekilmemiş yerlerde çok biter. Çabuk gelişmesi ve güzel görünüşü yüzünden bahçelerde yetiştirilir. En zararlı türü asıl devedikeni olan *cirsium arvense*'dir. Çok dikenli ve çokyıllık olan bu bitkinin boyu 1 m'yi bulur; tarlalarda, kaba ve nemli topraklarda yetişir.

Devedikeninin başka bir türü *(alhagi maurorum)* 60-70 sm boyunda ince tüylü ve dikenli bir ağaççıktır. Doğu Akdeniz bölgesinden Hindistan'a kadar bulunur. (İbranîlerin çölde bulundukları zaman besin olarak kullandıkları kudret helvasının bu bitkiden elde edildiği sanılmaktadır.) [LM]

DEVEELMASI bls. i. Devedikenine yakın bir bitki. Taç yapraklarının birbirine kaynaşmamış olması belirgin özelliğidir. (Maydanozgillerden.)

— ANSİKL. *Deveelması (eryngium)* otsu, çokyıllık, dallı bir bitkidir. Ardışık ve dikenli yaprakları vardır. Birçok türü süs bitkisi olarak yetiştirilmektedir. (L)

DEVEGİLLER çoğl. i. Geviş getiren memeli hayvanlar familyası. Develerle lamaları kapsar. Bunlar daha ilkel sayılan bazı özellikleri ile öteki geviş getirenlerden ayrılır. Boynuzları yoktur. Midelerinde kırkbayır bulunmaz. Üst çenelerinde kesici dişler vardır. Genellikle sıcak ve çorak bölgelerde yaşar. (L)

DEVEKUŞLARI bls. i. Koşucu kuşlar altsınıfından kuş takımı. (Devekuşu, kazoar, Avustralya devekuşu, Amerika devekuşu gibi koşucu kuşları kapsar). Bunların hepsi uçamayan iri kuşlardır. Bazı tüylerinde tüy telcikleri birbirinden ayrılır.) [L]

DEVEKUŞU bls. i. Afrika'nın sıcak bölgelerine has çok büyük koşucu kuş: *Çölde fırtınadan kaçmak için başını kuma sokan devekuşuna benziyorsun* (H.E. Adıvar). [Bk. ANSİKL.] || *Amerika devekuşu. Eşanl.* NANDU.

— ANSİKL. Bugünkü kuşların en büyüğü ve en ağırı olan *devekuşu*'nun rengi, yetişkin erkeklerde siyah-beyaz, dişilerde esmerimsidir. Hızlı koşmalarını sağlayan uzun ve kuvvetli bacakları çıplaktır. Ayaklarında iki parmak bulunur, başında ve boynunda yer yer kısa tüyler vardır; kanatlar normal teşekkül etmiş olmakla beraber iyice körelmiştir; uçmağa elverişli değildir. Devekuşları sürüler halinde yaşar; üreme mevsiminde küçük aile gruplarına ayrılır. Birçok dişi biraraya gelerek yumurtalarını toprak çukuruna koyar ve yalnız erkek devekuşu kuluçkaya yatar. Normal olarak 1 200-1 500 gr gelen yumurtalar, seyrek olarak 2 kg'ı bulabilir. Yaklaşık olarak kırk beş gün sonra yumurtadan çıkan yavru kuş, diken görünüşünde hav tüyleriyle kaplıdır ve doğar doğmaz büyüklerinin ardından gidebilir. Devekuşu özellikle nebatî besinlerle beslenirse de çok değişik şeyleri de yer. Devekuşları yalnız Afrika ve Arabistan'ın step veya yarı çöl bölgelerinde bulunur; Eski Dünya'nın büyük bir kısmında kalıntılarına rastlanır. Ayrı birer tür sayılan birçok ırkı vardır, ama bunlar kendi aralarında birleşerek melezleşmiştir.

Devekuşunun dağınık ve yumuşak tüyleri süs olarak kullanılır. XIX. yy.ın sonlarında ve XX. yy.ın başlarında devekuşu tüyüne düşkünlük yüzünden bu kuşun evcilleştirilmesine, özellikle Güney Afrika ve Cezayir'de büyük ölçüde üretilmesine girişildi. Bugün devekuşunun etinden faydalanma yoluna gidilmektedir.

Devekuşu *(struthis)* cinsi, karinasızların özdevekuşugiller familyasındandır. (LM)

DEVEKUŞUGİLLER çoğl. i. Koşucu kuşlar familyası. (Yegâne cinsi devekuşudur.) [L]

DEVELİ, esk. **Everek**, İç Anadolu'da (Kayseri ili) ilçe merkezi; 13 411 nüf.; yüksl. 1 185 m. Kayseri-Niğde kara yoluna ve Başköy demiryolu istasyonuna 35 km'lik bir yolla bağlıdır. Geçen yüzyıl ortalarına doğru şimdiki yerinin 3 km güneydoğusunda ve 120 m kadar daha yüksekte bir kale kalıntısı eteğinde bulunuyordu. Yavaş yavaş şimdiki yerine, Everek'in bulunduğu daha elverişli düzlüğe doğru gelişti. *Everek* adı bir süre yeni gelişen kasaba için kullanıldıysa da ilçenin adı *Develi* olarak kaldığından, zamanla Everek'e de Develi denilmeğe başlandı. — *Develi ilçesi*, 1 903 km², 54 159 nüf. Merkez ve Taşçı bucakları içinde 49 köyü vardır. İlçe topraklarından Develi ovası denilen kesim, *Sultansazlığı* adı verilen büyük bataklıkla kaplıdır. Kurak yerlerde tahıl ve baklagillerle yer yer pancar ekilir. Büyükbaş ve küçükbaş hayvan beslenir. Civarda (Fraktin) Hititlere ait kaya kabartmaları vardır. (M)

Develi kalesi, Kayseri-Niğde yolunun orta kesiminde sarp bir kayalığın üzerinde kale, 1947 Yılında Prof. Tahsin Özgüç ve Mahmut Akok tarafından araştırıldı. Selçuklular zamanında kurulmuş ve esaslı bir plan değişikliği göstermeksizin Osmanlılara da intikal etmiştir. Kalenin eteğindeki aşağı şehri çeviren sur yok olmuştur. Yalnız bu kısımda iki türbe ile bir selçuklu camii, yeni yapılar yüzünden kısmen örtülen bir mezarlık bulunmaktadır. Cami dört köşe planlı ve minaresizdir. (M)

DEVELİ ovası, İç Anadolu bölgesinde Erciyes dağının güney ve güneybatısında ova. Develi ve Yeşilhisar kasabaları arasında, doğudan batıya uzunluğu yaklş. 35 km, kuzeyden güneye uzunluğu yaklş. 1 100 m-1 150 m yüksl. Yukarı Kızılırmak bölgesinin en geniş ovasıdır. Tuz gölü ve çevresindeki bataklıklardan sonra İç Anadolu'nun en büyük bataklığı olan Sultan sazlığı bölgeye uzun müddet zarar verdikten sonra son zamanlarda kısmen kurutulmuştur. Develi ovası tektonik bir çöküntü alanıdır. Bu alan ile ovayı kuşatan dağ ve platolar arasında Pliyosen sonu ve Kuaterner çağlarında yeni kırılmalar meydana gelmiş, çöküntülerden sonra ortaya çıkan çukur bölgeler Toroslar ve Erciyes gibi yükseltilerden inen akarsuların yığdığı kil, kum, çakıl v.b. ile dolmuştur. Bu alüvyonlar bazı kesimlerde 20-30 m'yi bulur. Alüvyonlu düzlüklerin yanında dik ve kayalık yamaçlar yer alır. Ovada yıllık yağış yaklş. 400 mm'dir. Yağış mevsimlerinde ve karın erimesi sırasında taşkınlar meydana gelir; sazlık ve geçici göller belirir (Yay gölü, Kurbağa gölü, Deve gölü v.b.). Toprak örtüsü birçok yerde 1 m'yi bulur; nemli ve bol hümüslüdür. Bazı yerler kumlu, killi ve biraz çakıllıdır. Yüzeyde birkaç mm kalınlıkta yer yer tuzlu, çorak toprak özelliği de görülür. Kuzeydoğu ve kuzeybatıda tuzlu topraklar daha fazladır. Toprağın yüzde 12,5'i çoraktır.

Uzun yıllar bataklıklarla kaplı kalan Develi ovasında geniş yerleşme alanları yoktur. Nüfus yoğunluğu km²'ye 2-3 kişi kadardır. Yamaçlara yakın bölümlerde tarla ve bahçe tarımı yapılır. Niğde ve Kayseri çevresiyle Uzun yayladan gelen davarcılar, eylül-nisan aylarında koyun sürülerini Develi ovasında barındırırlar. Kayseri'de pastırma yapımı için yetiştirilen sığır sürüleri de temmuz-ekim aylarında Develi ovasında beslenir. (M)

Develi Ulucamii, Develi'de Selçuklulara ait cami. 1281 Yılında yapıldı. Gıyaseddin Keyhüsrev III zamanında Göçer Aslan ve hanımı Sivasî Hatun tarafından yaptırıldığı, taçkapıda bulunan iki kitabeden anlaşılır. Cami, mihrap duvarına dikey beş neflidir. Orta nef, yan neflerden daha geniştir. Mihrabı, somaki mermer ve porfir levhalar ile kakma olarak süslenmiştir ve Anadolu'da az görülen örneklerdendir. (M)

DEVELLİOĞLU (Ferit), türk dil bilgini (İstanbul 1906). Beyazıt rüştiyesinde okudu. Kumkapı Fransız mektebini ve Galatasaray lisesini bitirdi. Bir fransız bankasında mütercim olarak çalıştı. 1933'te Türk Dil kurumuna girdi. Hâlen kurumda sözlük kolu uzmanı olarak görevlidir. Başlıca eserleri: *Fransızca-Türkçe Halk Tabirleri Sözlüğü* (1937); *Türk Argosu* (1941; 4. bas. 1959); *Osmanlıca-Türkçe Küçük Lûgat* (1949); *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (1962); *Osmanlıca-Türkçe Okul ve Yazışma Sözlüğü* (1964). Ayrıca çeşitli gazete ve dergilerde dil üzerine birçok yazı yayınladı. (M)

DEVELOPATÖR i. (fr. *développateur*). Foto. Açınlayıcı banyosuna katılan ve gizli serbest gümüş madeni haline indirgeme özelliği olan madde.

— ANSİKL. Bütün *developatör*'lerin indirgeme gücü ayrı değildir, bu nitelik ısı ile yakından ilgilidir. Genellikle kullanılan developatörler: diaminofenol klorhidrat, hidrokinon, metol, parafenilendiamin, pirogallik asit v.b.'dir. (L)

DEVELOPE sıf. (fr. *développé*'den). Foto. *Develope etmek*, bir fotoğrafı banyo etmek, developman işlemini yapmak.

— Bale. Akademik balede yumuşak ve yavaş hareket. (Bacak kıvrılarak çeşitli yönlere doğru kaldırılır ve uzatılır. Develope, *sıçrayarak* veya *ayak uçlarında yükselerek* de yapılabilir.)

— Spor. Bir haltercinin omuzlarının üzerine indirdiği halteri, vücudunu hiç hareket ettirmeden ve dimdik tutarak kol yüksekliğince yukarı kaldırması. (L)

DEVELOPMAN i. (fr. *développement*). Foto. Gizli görüntüyü açık ve kalıcı görüntü haline getirmek için yapılan işlemler dizisi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Foto. *Developman*'da genellikle iki ana işlem söz konusudur. Gizli görüntüyü taşıyan etkilenmiş yüzey, belli bir süre için revelatör banyosuna batırılır. Bu sürenin uzunluğu ısıya ve banyonun bileşimine bağlıdır. Banyo sonucu küçük gümüş tanelerinden meydana gelen fotoğraf görüntüsü elde edilir. Revelatör banyosunun etkisini gidermek için hafif asitli bir suda çalkalandıktan sonra duyarlıklı yüzey tespit banyosuna (sodyum hiposülfit) atılır. Burada ışıktan etkilenmeyen gümüş tuzları ayrılır ve yalnız gümüş görüntüsü kalır. Bu kimyasal developmandır. Bütün bu işlemler karanlık odada veya inaktinik bir ışıkla hafifçe aydınlatılmış bir laboratuvarda yapılır. *Fiziksel developman* ise bu işlemin tersidir. Genellikle fazla poz verilen duyar tabaka önce hiposülfit eriyiğine batırılır. Böylece, gizli görüntü bozulmadan bütün gümüş tuzları giderilmiş olur. Görünürde çıplak olan jelatin, gümüş nitratlı bir revelatör banyosunda ve ışık altında iyice yıkanır. Işıktan etkilenmiş duyarlıklı jermler fotoğraf görüntüsü vermek üzere gümüş çökeltisini üzerine çeker. (L)

devetabanı

Developpement Loan Fund (D.L.F.), gelişmekte olan ülkelerin uzun süreli projelerini finanse etmek amacıyle 1958'de kurulmuş A.B.D. hükûmet ajansı. Başka finansman kaynakları bulamayan özel teşebbüslere ödünç verir, fakat projenin gerçekleştirileceği ülkenin hükûmetinden teminat istemez. Amerikalı olmayan teşebbüsler bu kolaylıktan pek az yararlanır. (L)

DEVELOPOİT i. (fr. *dévoloppoide*). Mat. Bir eğriyi sabit bir açı altında kesen doğruların zarfına verilen ad. (L)

DEVENDE sıf. (fars. *deviden*, koşmak'tan, *devende*, *Esk.* Koşucu, koşan, gezen. (M)

DEVENTER, Hollanda'da (Overijsel idare bölümü) şehir. IJsel ırmağının sağ kıyısında; 58 000 nüf. Roman üslûbunda kilise; XV, XVI. yy.lara ait başka bir kilise. Metalürji. Gemi tezgâhları. Haddehaneler, makine inşaatı. Plastik maddeler. Dokuma (ha-

Eugène DEVÉRIA
solda, «Henri IV'ün Doğumu»; sağda, Louis XIII (erkek kardeşi Achille tarafından yapılan portresi)

Foto. Kollar, Braun (LAROUSSE)

lı, konfeksiyon) ve besin maddeleri sanayii (ünlü baharatlı çörekler). (L)

DEVENTER (Hendrik Van), hollandalı kadın doğum uzmanı (La Haye 1651-Voorburg 1724). Kuyumcu idi. Sonra Groningen'de tıp öğrenimi yaptı. Modern ebelik konusundaki yeni buluşlarıyle tanındı. Leğen (Pelvis) üstüne ilk incelemeyi yaptı ve leğen'in kusurlarını sınıflandırdı. (L)

Deventer tekniği, çocuk kıç tarafı önde ve kolları kalkık olarak geldiği zaman uygulanan doğum tekniği: öndeki kolu kurtarmak için dölük alttan, arkadaki kolu kurtarmak için de üsten çekilir. (L)

Deveoğlu mescidi (*Hoca Hamza mescidi* de denir), İstanbul'da, Süleymaniye semtinde, Siyavuşpaşa medresesi karşısındadır. Şeyh Hoca Hamza (öl. 1561) tarafından yaptırılmıştır. Mescidin duvarlarında malzeme olarak taş ve tuğla kullanılmıştır. Çatısı ahşap ve minaresi tuğladan yapılmıştır. Mescidin minberini Damat İbrahim paşa ilâve ettirmiştir. Mescid Deveoğlu adını 1696 tarihli çeşmeden alır. (M)

Deve olayı. Tar. Bk. CEMEL VAKASI.

DEVER i. (fr. *dévers*). Bayınd. Taşıtların kaymasını ve devrilmesini önlemek için, dönemeçlerde yolun dış kenarının daha yüksek yapılması.

— Dy. Demiryolu dönemeçlerinde, dıştaki rayı bir miktar yükseltmek veya içteki rayı bir miktar indirmekle iki ray arasında sağlanan seviye farkı.

— ANSİKL. Dy. *Dever,* taşıtların geçişlerini kolaylaştırmak, merkezkaç kuvvetin etkisiyle dışa doğru kaymalarını ve özellikle, yüksek hızlarda raydan çıkmalarını önlemek için alınan bir tedbirdir. Rayın yükseltilme miktarı, hattın döşendiği eğrinin yarıçapıyle ters orantılıdır ve hattan *dever katsayısı*'na uygun olarak geçen trenlerin ortalama hızına bağlıdır. (L)

DEVERAN i. (ar. *deverān*). *Esk.* Dönme, dolaşma, dolaşım. || *Deveran etmek,* dönmek. Bir yörünge üzerinde düzenli olarak dolaşmak.

— Astron. *Esk. Deveran mihveri,* bir cismin dönme yörüngesi. || *Deveran müddeti,* dönme süresi, dolaşma zamanı.

— Tıp. *Esk. Deveran-ı dem,* kan dolaşımı. || *Deveran-ı lenf,* lenfa dolaşımı.

◆ **Deverânî** sıf. *Esk.* Dönme ile ilgili. || İ. Dolaşım. (M)

DE VERE (Aubrey Thomas), irlandalı şair ve gazeteci (Curragh Chase, Limerick 1814-ay.y. 1902). Önceleri Wordsworth ve Coleridge'nin etkisinde kaldı. Ondan sonra dinî meselelerle ilgilendi. Newmann ve Manning ile yakın arkadaşlık kurdu. 1851'de Katolikliği kabul etti. Birçok şiir kitabı vardır. En ünlüsü *The Waldenses and Other Poems*'dir (Waldens'ler ve Öteki Şiirler) [1842]. 1861'de konuları İrlanda'dan alınmış bir dizi şiir yazmağa girişti: *Inisfail* (1861), *Irish Odes* (İrlanda Odları) [1869], *The Legend of St. Patrick* (Aziz Patricius Efsanesi) [1872]. Ayrıca *Critical Essays* [1887-1889] ve *Recollections* (Hatıralar) [1897] gibi kitapları vardır. (L)

DEVEREUX. Bk. ESSEX.

DEVERGİE (Marie Guillaume Alphonse), fransız hekimi (Paris 1789-ay.y. 1879). Saint-Louis hastahanesindeki deri hastalıkları kliniğinde yirmi dört yıl süreyle birçok öğrenci yetiştirdi. 1857'de Tıp akademisi üyesi, 1874'te başkanı oldu. *Médecine Légale, Théorique et Pratique* (Teorik ve Pratik Adlî Tıp) [1835], *Traité Pratique des Maladies de la Peau* (Deri Hastalıkları Pratik Ders Kitabı) [1854] gibi eserleri vardır. (L)

DEVÉRİA (Achille), fransız ressamı, gravürcü ve taşbasmacısı (Paris 1800-ay.y. 1857). Güçlü bir taşbasmacı olarak çok beğenilen Devéria en ünlüleri Victor Hugo, Alexandre Dumas, Lamartine ve Liszt'inkiler olmak üzere dört yüzden fazla portre yaptı. Aynı zamanda romantik çağdaki kibar ve zarif hayatın değerli bir tanığıdır. (L)

DEVÉRİA (Eugène), fransız ressamı (Paris 1805-Pau 1865), Achille Devéria'nın kardeşi. 1827 Salonunda sergilediği *Henri IV'ün Doğuşu* adlı tablosuyle (Louvre müzesi) büyük başarı kazandı ve birkaç yıl süreyle genç romantiklerin en ünlüsü olarak tanındı. Fakat sonraki eserlerinde, Louvre müzesine yaptığı *Heykeltıraş Pierre Buget'nin XVI. Louis'ye Grotone'li Milon'un Heykelini Takdim Etmesi* adlı tavan resmi bir yana bırakılırsa kendine karşı beslenen ümitleri haklı çıkaracak bir başarı göstermedi. Suluboya resimlerine yağlıboya resimlerinden daha çok değer verilmektedir. (L)

DEVERS (Jacob), amerikan generali (New York, Pennsylvania 1887). 1909'da West Point subay okulunu bitirdi, topçu sınıfının en iyi teknisyenlerinden biri oldu. 1940'ta generalliğe yükseldi, 1943-1944'te Akdeniz bölgesi harekât komutanlığında önce Eisenhower'in, sonra Wilson'un yardımcısı oldu. 1944'te, Provence eyaletine çıkarılan fransız-amerikan kuvvetlerinden kurulu (de Lattre ve Patçh) 6. Ordular grubunun başına geçti ve bu orduyu 1945 zaferine kadar yönetti. Amerika kara kuvveleri kumandanlığında bulunduktan sonra 1949'da ordudan ayrıldı. (L)

DEVES sıradağları, Massif Central'de (Fransa) volkanik bölge, Velay'in güneybatısında; 1 423 m. Bu yaylaların yükseltisi (800-1 200 m) çok olmadığı halde toprağın verimliliği sayesinde bölgenin büyük kısmında tarım yapılır. (L)

DEVETABANI blş. i. Sürüngen kök saplı ağaççık. Yaprakları meşin gibi kalın ve sert, çiçekleri koçan şeklinde ve çoğunlukla kokuludur. Amerika'nın bütün tropik ülkelerinde 150-200 kadar türü yetişir. Bazı türleri yapraklarının güzelliğinden dolayı limonluklarda, evlerde, salonlarda yetiştirilir. (*Philodendron verrucosum, Ph. bipinnatifidium, Ph. giganteum*). [Yılanyastığıgiller-den.] Aynı familyadan bir devetabanı cinsi daha vardır: *Monstera.* Bunun da yaprakları parçalı, çiçekleri koçan biçimindedir. Tropik Amerika'da on beş kadar türü bilinir. *Monstera deliciosa*'nın meyveleri yenir. Bu devetabanı süs bitkisi olarak yetiştirilir. (L)

DEVEYLİT i. (fr. *deweylite*). Miner. Midelfield'de (Massachusetts) bulunan ve bir serpantin çeşidi olan, hidratlı magnezyum ve demir silikat. (L)

DEVHA i. (ar. *devḥa*). *Esk.* Büyük ağaç.

— Din. *Devhat-üz-zeheb* («altın ağacı»), halife Ali'nin lakabı. (L)

DEVİ i. («tanrıça» anlamında sanskritçe k.). Hangi dine ait olursa olsunlar, şeytanî özellikleri bakımından Hindistan'ın bütün kadın tanrılarına verilen ad. Siva dininden olanlar bu adı özellikle Siva'nın Sakti'sine verirler ve Prithivi, Parvati, Uma, Gauri, Durga, Kali, Maha-Kali, Tara v.b.nin çeşitli iyi ve kötü taraflarını Sakti'nin kendi kişiliğinde topladığına inanırlardı. (L)

DE VİCO (Francesco), italyan astronomu (Macerata 1805-Londra 1848). 1823'te Cizvit tarikatına girdi, Roma'da öğretmenlik yaptı, 1840'ta gözlemevi müdürü oldu. Roma şehrinin enlem ve boylamı, Çulpan gezegeni, Satürn halkası ve uyduları üzerine gözlemleri ile gezegenler sistemine ait araştırmaları vardır. 1848 İhtilâli sonucunda öteki cizvitlerle birlikte Roma'dan kovulmadan önce gök haritaları hazırlamağa başlamıştı. (L)

DEVİENNE (François), fransız flütçü ve fagotçusu (Joinville 1760-Charenton 1803). Paris konservatuvarında flüt öğretmenliği yaptı (1795), nefesli çalgılar için birçok eser besteledi ve bu çalgıları çalma tekniğini yeniledi. *Les Visitandines* (Visitatio Tarikatı Rahibeleri) [1792] adlı ünlü eserin bestecisidir. (L)

DEVİLS LAKE (Şeytan gölü), Kuzey Dakota'da (A.B.D.) tuzlu göl. Uzunluğu yaklş. 60 km, genişliği 5-20 km. Buzultaş menşelidir. — Kuzeydoğu kıyılarında aynı adı taşıyan 6 430 nüfuslu kasaba. Tahıl pazarı, Grand Forks-Minot hattında demiryolu kavşağı. (M)

DEVİM i. *Yeni.* Bk. HAREKET.

DEVİNDİT i. (fr. *dewindtite*). Miner. Ortorombik sistemde billûrlaşan, sarı renkli, hidratlı tabiî uranyum ve kurşun fosfat. (L)

DEVİNDUYUM blş. i. *Yeni.* Bk. KİNESTEZİ.

DEVİNGEN sıf. (*devinmek*'ten *devin-gen*). *Yeni.* Fiz. Sürekli olarak hareket eden, devinen.

— Astron. Bk. HAREKETLİ.

— Fizyol. *Devingen damar,* kan damarlarının genişliğini düzenleyen sinir sistemi damarı.

— G. Santl. Hafif madenlerden yapılma sanat eseri. (Amerikalı heykeltıraş Alexander Calder'in bulduğu devingenlerin elemanları [levha, palet, tüy, taçyaprağı v.b. biçiminde] bir çubuğa tutturulur ve hava akımlarına uyarak hareket eder. [*Eşanl.* MOBİL.].)

— Sil. *Esk. Devingen kale,* tahtalardan veya ağaç dallarından yapılma devingen bir korunma aracı. (Bir kaleyi muhasara edenler, kaledeki müdafilerin oklarına karşı kendilerini korumak üzere bunları ileriye sürerlerdi.)

◆ **Devingenlik** i. *Yeni.* Hareket etme yetisi.

— Bakteriyol. Bk. ANSİKL.

— Bot. Harekete elverişli canlı maddenin niteliği. Devingenlik bitkilerde ya hücre içinde (sitoplazma hareketleri) veya yer değiştirme şeklinde (*myxomycetes, anterozoit*'ler) olur.

— Fiz. *Bir iyonun devingenliği,* alan şiddeti bir birim şiddetinde olan bir elektrik alanında hareket eden iyonun hızı. Bk. ANSİKL.

— Jeol. Önceleri tek bir kütle oluşturmuş büyük kara parçalarının, koparak birbirinden ayrıldıklarını ve bugünkü yerlerini büyük sial bloklarının «serbest akıntıları» sonucunda aldıklarını savunan görüş.

— Nöroloji. *Létiérant devingenliği,* felçli kaslara yakın kas gruplarının, bu kasların hareketsizliğini kısmen gidermek amacıyle yaptığı hareket. (*Létiévant devingenliği,* henüz tamamlanmamış bir felç kabul edilebilir.)

— ANSİKL. Bakteriyol. Bazı bakteriler sıvı ortamlarda özgül bir hareket gösterir. Genellikle bu özgüllüğün titrek tüycüklerden ileri geldiği kabul edilmektedir. Bazı bilginler ise, bakterilerdeki devingenliğin, hücre zarını etkileyen sitoplazma kasılmalarından ileri geldiğini kabul ederler.

— Fiz. Bir elektrolitteki *iyonların devingenliğini* ölçmekle bir iyonun yarıçapı bulunur. MnO_4 gibi renkli bir iyonun hızını bulmak için U şeklinde bir cam tüp kullanılır. Tüp içine potasyum permanganat çözeltisi, onun üstüne de iki çözüntü karışmayacak şekilde potasyum nitrat çözeltisi konulur. Elektrotlar bu çözeltiye daldırılır, elektroliz olurken MnO_4 iyonları anoda doğru gittiklerinden anottaki seviye yükselir. Gaz halindeki iyonların devingenliğini ölçmekle bu iyonların yapıları hakkında bilgi edinilebilir. (LM)

DEVİNMEK geçz. f. (esk. türk. k.). *Yenid.* Hareket etmek: *Devinmektir ana derman hemişe* (Lâmiî Çelebi).

◆ **Devindirmek** etrg. f. *Yeni.* Hareket etmesini sağlamak, hareket ettirmek.

◆ **Devinim** i. *Yeni.* Hareket.

◆ **Devinme** i. *Yeni.* Hareket etme.

— Astron. *Devinme olayı,* Yer'in dönme ekseninin tutulum düzleminin normali etrafında bir koni çizecek şekilde çok yavaş olarak dönmesi. || *Ilım noktalarının devinmesi,* Yer'in dönme ekseninin devinmesi sonucu ılım (bahar) noktalarının geriye kaymasıyle bahar başlangıcının yıllık ilerlemesi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Astron. Yer küresi ekvatorda şişkin ve ekvator düzleminde tutulum düzlemine doğru eğimli olduğu için Ay ve Güneş'in çekim kuvvetleri yerin ekvatorunun eğimini değiştirmeğe; Güneş, yer ekvatorunu tutulma düzlemi ile üst üste getirmeğe ve Ay da Yer'in ekvatorunu, tutulum düzlemi ile 5° eğimli olan kendi yörünge düzlemi ile üst üste getirmeğe yönelir. Değişik düzlemlerde bulunan bu iki gökcisminin çekim kuvvetlerinin bileşkesi, sabit kabul edilen tutulum ile gök ekvatorunun kesin noktalarının değişmesine yol açar. Bunun sonucu olarak ilkbahar (♈-gama) noktası da tutulum düzlemi üzerinde sürekli olarak geriye doğru kayar, böylece kış ve ilkbahar arası kısaldığı için ilkbahar her yıl normalden biraz daha önce başlar. Buna *ılım noktalarının devinmesi* denir. Bu devinme, çok karmaşık olan devinme hareketinin yal-

nız bir bölümüdür. Bunun dışında, devinmenin devirli olan bölümüne üğrüm* denir. Yıllık devinme yaklaşık olarak 50",3 kadardır. Buna *ay-gün devinmesi* denir. Gezegenlerin yarattığı tedirginlikleri de gözönüne almak gerekir. Bu tedirginlik, tutulum düzleminin uzaydaki konumunu yılda 0",48'lik küçük bir açı kadar değiştirir. Bunun sonucu olarak (♈) noktası da yılda 0",12 kadar ilerler. Bu küçük devinmeye *gezegen devinmesi* denir. Genel devinme bu iki devinmenin cebirsel toplamıdır. Günümüzde kabul edilen yıllık değeri 50",256'dır; *devinme sabiti* denilen bu değer astronominin temel sabitlerinden biridir. Devinme konisi 25 760 yılda tamamlanır; başka bir deyimle Yer ekseni 25 760 yılda tutulum kutbu etrafında tam bir koni çizer. Ilım noktalarının devinmesi sonucu, ilkbahar noktasından Güneş'in art arda iki geçişi arasında kalan zaman aralığı (dönencel* yıl), Güneş'in sabit bir noktaya göre hesaplanan tutulma boylamının 360° artması için geçen zaman aralığından (yıldız yılı) daha kısadır. Yıldız yılı ile dönencel yıl arasındaki fark, Güneş'in tutulma boylamının 50",256 kadar artması için geçen zamana eşittir. Üğrüm hesaba katılmamak şartıyle basit bir orantı işlemiyle bu fark 20 dakika 23 saniye olarak bulunur. İlkbahar noktalarının devinmesi yüzünden Hipparkhos zamanındanberi ♈ noktasının takımyıldızlara göre durumu 28° kadar değişmiştir. Bunun sonucu olarak burç işaretleri ile aynı adı taşıyan takımyıldızları bölgeleri arasında bir fark meydana gelmiştir. ♈ noktasının ters yönde devinmesi yılda 50",3 ve yerberi noktasının doğru yönde devinmesi yılda 11",6 kadardır. Böylece yerberi noktasının tutulum ile ilgili boylamı yılda 61",9 (1'1",9) kadar artar. Bu değişme özel olarak mevsimlerin süresi üzerine etki yapar.

Hipparkhos (M.Ö. 128) 1 206 yıldız için bir katalog düzenlemiş, yaptığı gözlemleri, yüz kırk yıl önce Timokharis'in yapmış olduğu gözlemlerle karşılaştırarak devinme olayını bulmuştur. İlkbahar noktasının yıllık devinmesi 36" olarak hesaplanmıştır. Bu ölçüler 1742 ve 1762 yılları arasında Greenwich gözlemevinde J. Bradley ve 1746-1762 yıllarında da La Caille tarafından Paris ve Cap'ta yeniden ele alındı. Devinme olayının Ay ve Güneş etkisiyle ilk doğru dinamik açıklanmasını Newton yaptı. Yer tam bir küre olsaydı devinme olayı da olmayacaktı. (LM)

DE VİNNE (Theodore Low), amerikalı basımcı (Stramford, Connecticut 1828 - ay.y. 1914). 1847'de New York'a gelerek, şehrin ünlü basımcılarından Francis Hart'ın yanında çalışmağa başladı. 1859'da firmaya ortak oldu. 1864'ten sonra basım tarihi ve çeşitli baskı usulleri üstüne yazılar yazdı. De Vinne'in yöneticiliği sırasında basılan belli başlı eserler arasında *St. Nicholad* (Aziz Nicolaus), *Century Magazine* (Yüzyıl Dergisi) ile *Century Dictionary* (Yüzyıl Sözlüğü) sayılabilir. Başlıca eserleri: *The Practice of Typography* (Basma Sanatının Uygulanması [1900-1904]; *The Invention of Printing* (Basımın İcadı) [1876]; *Christopher Plantin and the Plantin-Moretus Museum at Atwerp* (Christopher Plantin ve Anvers'deki Plantin Moretus Müzesi) [1888]; *Notable Printers of Italy During the Fifteenth Century* (Onbeşinci Yüzyılda Önemli İtalyan Basımcıları) [1910]. (M)

DEVİR veya **DEVR** i. (ar. *devr*). *Esk.* Dönme, dolaşma: *Devri tamam oldu pervanenin* (O. V. Kanık). || Bir şeyi bir yerden başka bir yere aktarma: *Eşyaların devri bitti.* || Bir malın mülkiyetini bir kimseden ötekine geçirme: *Devir işlemi.* || Gövrein bir kimseden öbürüne geçmesi. || *Devr-i âlem*, dünyayı dolaşma, dünya turu: *Mesafenin Şerif çavuş gibi bir devri âlem seyyahına göre ne hükmü var* (Y.K. Karaosmanoğlu). || *Devr-i çerh*, dünyanın (kaderin) dönüşü (tutumu). || *Devr-i daim*, sürekli dolaşma. || *Devr-i ebvab*, kapı kapı dolaşma. || *Devr-i felek*, talih, kader. || *Devr-i senevî*, yılda bir defa gelen gün. || *Devr-i zaman*, kader, talih: *Müktezi devr-i zaman ile memât-ı âlem* (Şinasi). || *Devr ü teslim*, bir işi veya sorumluluğu başkasına aktarma: *Böylece üzerinde bu kadar devr ü teslim, iade ve tekrar iade muameleleri geçtikten sonra bu muvaffakiyetten artık kim şüphe edebilirdi* (A. H. Tanpınar).

— Astrol. *Esk. Devr-i ihtiyarî*, on iki günlük uğurlu ve uğursuz günler devri.

— Astron. Bir gezegenin, bir gökcisminin dolanımını tamamlayıp yeniden ilk durumuna geldiği zaman. (Bk. ANSİKL.) || — *Esk. Devr-i âfitab*, güneş çemberi. || *Devr-i içtimaî*, güneşin bulunduğu meridyenden iki defa geçişi arasındaki zaman. || *Devr-i kamerî*, on dokuz yıllık bir zaman ölçüsü. || *Devr-i micerî*, ayın etrafındaki hale. || *Devr-i nücumî*, sabit yıldızlardan birinin baş meridyenden iki defa geçişi arasındaki zaman. || *Devr-i şemsî*, yirmi sekiz yıllık sürenin adı.

— Denizc. Pusulanın sapmalarını incelemek için gemi ile su yüzünde devir veya devirler yapılması. || *Devir dairesi*, bir geminin dümeni alabanda durumda olduğu halde en yüksek süratle 360 derece döndürüldüğü zaman su yüzeyinde meydana getirdiği daireye yakın iz. (Tek pervaneli gemilerde bu dairenin çapı yaklaşık olarak gemi boyunun altı katına, çift pervaneli gemilerde ise dört veya dört buçuk katına eşittir.)

— Din. Bir müslümanın ölümünde, sağlığında ihmal ettiği namaz ve oruç gibi ibadetlere karşılık olarak ayrılan para ile, ölünün yakınlarının yaptığı dinî işlem. (Bu para, namaz ve oruç fidyesi olarak yoksul kimselere dağıtılır.) || *Devir-han*, Kur'an'ı daima okuyup devretmekle görevli kimse.

— Ed. Arap edebiyatında, aruz vezni ile yazılan 4-10 kıtalık bir nazım şekline verilen ad.

— Fiz. Akım. || Bir olayın gelişmesi sırasında, bir büyüklüğün yeniden aynı değeri almasına kadar geçen sabit zaman aralığı. || *Bir radyoelementin devri*, radyoelementin yarı kütlesinin bozunması için geçmesi gereken zaman aralığı: *Radyumun devri 1600 yıldır. (Periyot* da denir.)

— Huk. *Devir ve ferağ*. (Bk. ANSİKL.) || *Devir ve temlik*, bir kimsenin kendisine ait bir hakkı veya bir malı (gerçekte yine o mal üzerindeki hakkı) bir başkasına geçirmesi. (Sadece *devir* veya sadece *temlik* de denir.) || *Devir ve temliki mümkün olmayan haklar*. (Bk. ANSİKL.) || *Devredilemeyen kişi*, devredilemeyen kişiler hukukuna tabi, derebeyine bağlı kişi. || *Devredilemeyen kişisel hak*, bazı derebeyilerinin, imtiyazlı bölgelere yerleşseler bile kendisine bağlı olanların malları üzerindeki hakkı. || *Devredilemeyen mallar*, tüzel kişilere (komün, il, hastahane, anonim şirket, ilmî dernek v.b.) ait mallar. (Bunlar, gerçek kişilerin malları ve ölümlerindeki gibi el değiştirmez.) Feodal hukukta derebeyilerinin yararlandığı hak. (Buna göre, derebeyine bağlı kimseler onun adına ellerinde bulundurdukları vasiyetname yoluyle devredemezlerdi.) [Bk. ANSİKL.] || *Devredilemeyen toprak hakkı*, bir derebeyine toprak kesenekçisinin (mültezimin) mallarının miras olarak kalması. || *Devredilemeyen tüzel kişilik*, üyelerinin devamlı yenilenmesi sonucu varlığı sürekli ve malları üyelerinin ölümü ile değişikliğe uğramayan teşkilât, ortaklık veya dernek. || *Açılmamış miras payının devri (temliki)*, miras bırakan henüz sağ iken, onun ileride mirasçısı olması muhtemel olan kişinin bu miras hakkını bir başkasına devir ve temlik etmesi. (Açılmamış miras payının devrine ilişkin sözleşme, miras bırakanın iştiraki olmadan ve muvafakati alınmadan yapılmışsa hükümsüzdür. [Med. kn. md. 613]). || *Açılmış miras payının devri (temliki)*, miras bırakanın ölümünden sonra, bir mirasçının miras payının diğer mirasçılardan birine veya üçüncü bir kişiye devretmesi. (Bk. ANSİKL.) || *Alacağın devri (temliki)*, alacağı devreden alacaklı ile devralan alacaklı arasında yapılan bir sözleşme sonucu, alacağın eski alacaklının malvarlığından çıkıp yeni alacaklının malvarlığına geçmesi. Bk. ANSİKL.

— İnş. *Devir basamak*, helezonî, döner şekilde yapılmış basamak.

— İşletmec. *Esk. Devr-i muhasebe*, görevini bırakacak kimsenin devirden önce hesapları yeniden gözden geçirmesi.

— Jeol. Florası, favnası ve bazı dağ oluşumu evreleriyle nitelenen alt bölüm. (Devrelerin çok değişik olan süreleri 1-100 milyon yıl arasında değişir. Devirler de kendi aralarında «çağlara» bölünür; çağların çökeltilerine *kat** adı verilir.)

— Kim. Periyotlar tablosunda, ardarda gelen iki ender gaz arasında bulunan elementlerin tümü.

— Mat. *Bir fonksiyonun, bir integralin devri*. (Bk. DEVİRLİ.) || *Devirli bir kesrin devri*, ondalık sayı olarak yazılan devirli bir kesirde, virgülden sonra veya ondalık sayıların herhangi birinden sonra sürekli olarak tekrarlanan sayı. *(Periyot* da denir.)

— Mekan. Bir tekerleğin tam dönüşü.

— Mus. *Devr-i hindî*, türk musikisinde 7 zamanlı ve 5 darblı küçük usul. || *Devr-i kebir*, türk musikisinde 28 zamanlı ve 12 darblı büyük usul. || *Devr-i revan*, türk musikisinde 14 zamanlı ve 6 darblı küçük usul. || *Devr-i turan*, türk musikisinde 7 zamanlı ve 3 darblı küçük usul. Bk. ANSİKL.

— Nükl. *Bir reaktörün devri*, herhangi bir ayarlama yapılmadan geçen nötron sayısının, Neper logaritmasının temeli olan e = 2,7 sayısıyle çarpılması veya bölünmesiyle bulunan zaman aralığı. (Kontrol çubuklarıyle yapılan ayarın kolayca gerçekleştirilebilmesi için, tepkinlikle ters orantılı olan bu zaman aralığı genellikle saniye cinsinden alınır.)

— Oto. *Esk. Devr-i daim tulumbası*, otomobillerdeki su pompası.

— Takvim. *Esk. Devr-i aşarî*, on yılda bir değişen zaman sistemi. || *Devr-i isna aşere*, Eski Türklerin kullandığı, hayvan adlarıyle sayılan on iki yıllık süre. || *Devr-i kebise*, güneş takviminde dört yılda bir son ayın eksik gelmesi. || *Devr-i sittinî*, altmış yılda bir tamamlanan takvim sistemi.

— Tasav. İnsanın dünyaya gelmesi ve tekrar geldiği yere dönmesi. || Tekkelerde okunan kaside, ilâhi gibi dinî manzumelerin etkisiyle coşan dervişlerin halka şeklinde dönerek zikretmeleri. (Bk. ANSİKL.) || *Devr-i veledî*, tarikatçıların semadan önce üç defa halka şeklinde dolaşması. Bk. ANSİKL.

— Termik. Genellikle bir cismin ve özellikle termik bir makinede ısıyı mekanik enerjiye döndüren bir elemanın geçirdiği dönüşümler serisi. || Bir patlama motorunun çalışması için gerekli olan ve her silindirde ayrı ayrı meydana gelen işlemlerin bütünü. Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. *Devir atı*, devşirme toplamakla görevli yeniçeri ocağının subaylarından İstanbul ağasına, padişah ahırından üç yılda bir verilen at. (Sekbanbaşı ile ocak kethüdasına üç yılda bir verilen ata da *devir atı* denir.) || *Devir kürkü*, yeniçeri maaşlarının dağıtımı dolayısıyle sadrazama padişah tarafından verilen samur kürk.

— Tıp. *Esk.* Bir sıtma nöbetinin süresi.

— ANSİKL. Astron. Astronomide, sabit yıldızların ve gezegenlerin bir tek dolanım süresine *devir* adı verilir. Meselâ, genellikle sabit bir yıldız olarak bilinen kutup yıldızı sabit değildir ve devinme olayı yüzünden yer değiştirir. Fakat bu yer değiştirme durumu 26 000 yılda tamamlanır. Yani kutup noktası ancak 26 000 yılda bir defa devrini tamamlar. Bir gezegenin yörüngesi üzerinde hareket ederken aynı noktadan iki kere geçişi arasındaki zamana da devir adı verilir. Meselâ Haley kuyruklu yıldızı her 76 yılda bir dünyaya yaklaşır. Bu olay Haley yıldızının devrini 76 yılda tamamladığını gösterir.

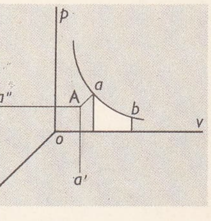

devir (termik)

dört zamanlı devir

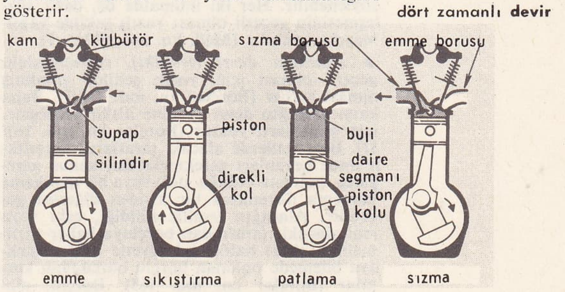

Astrolojiye göre evren sıra ile 7 gezegen tarafından yönetilir. Her gezegenin devri 100 veya 7 000 yıl sürer. Astrologlara göre bu devirlerin en kötüsü, bugün içinde bulunduğumuz kamer (ay) devridir.

— Huk. *Devir ve ferağ.* Eski Arazi Kanunname-i Hümayunu'nun esaslarına göre, «arazi-i emîriye»nin kuru mülkiyeti *(rakabe)* devlette kalıyor, «tasarruf» hakkı fertlere veriliyordu. Bu kanunnamenin 36. maddesi, tapu ile tasarruf olunan mirî arazinin, memurun izni ile, bedelsiz olarak veya belirli bir bedel karşılığında bir başka kişiye «ferağ» edilebileceğini kabul etmekteydi. Ferağın eski hukukumuzdaki anlamı ise, mirî arazi üzerindeki «tasarruf» hakkının başkasına geçirilmesidir. (Bk. MİRÎ *arazi*, RAKABE, TASARRUF *hakkı*). Hakkını devreden kişiye *fâriğ*, devralana *mefruğünleh*, ferağ olunan şeye veya hakka *mefruğünbih*, alınan bedele *bedel-i ferağ* denirdi. Ferağ terimi, yalnız mirî arazideki tasarruf hakkının değil, «icareteynli» vakıf gayrimenkul üzerindeki tasarruf hakkının devri için de kullanılmakta idi. (Bk. VAKIF.)

Bugün *devir*, kanunî ve teknik bir terim değildir. Fakat «bir gayrimenkul üzerindeki mülkiyet hakkının başkasına geçirilmesi» anlamında, konuşma dilinde kullanılmaktadır.

● *Devir ve temliki mümkün olmayan haklar.* Bazı hakların başkasına devir ve temliki kanun tarafından yasak edilmiştir. Meselâ intifa (Med. kn. md. 730) ve sükna haklarında (Med. kn. md. 748/II) durum böyledir. Bunun gibi münhasıran şahsa bağlı haklarda da (bk. ŞAHIS) devir caiz değildir. Manevî tazminat taleplerinin devrinin mümkün olup olmadığı çok tartışmalıdır. Yargıtayın eğilimi, devredilemiyeceği yönündedir.

● *Devredilemeyen mal ve devredilemezlik.* Teorik bakımdan derebeyine bağlı kişi, sadece kendi malından yararlanır, mirasçısı olamaz ve bunu mirasla derebeyine bırakırdı. Dinî amaçlar adına vasiyetname yoluyle bağışlayabileceği belirli ölçüdeki mallar hariç, mallarını vasiyetname ile de üçüncü kişilere bırakamazdı. XIII. yy.dan itibaren, toprak kölelerine has bu ehliyetsizlik genellikle birinci derecede mirasçı bırakmadan ölen toprak kölesinin ailesinden gelen kimselerin, bir vergi ödeyerek, mirası muhafaza edebilmelerinde belirmektedir. Çoğu kere derebeyi, mirasın bir kısmını (menkul malları veya hayvanları) alır ve vergisi ödendikten sonra, geri kalan kısmını bırakırdı. Bu uygulamanın amacı, hem malların derebeylik dışındaki kişilerin eline geçmesine engel olmak, hem de, derebeyi için yardımcı bir gelir kaynağı sağlamaktı.

● *Açılmış miras payının devri* durumunda iki ihtimali ayırmalıdır. Miras payını devralan, mirasçı sıfatını taşımayan üçüncü bir kişi ise, o, bu devir üzerine mirasçı sıfatını kazanmaz ve miras ortaklığına girmez. Söz konusu devir sözleşmesi ona sadece, paylaştırma sonucu devreden mirasçıya düşecek değerlerin kendisine geçirilmesini istemeğe yönelmiş, yalnız devredene karşı ileri sürülebilecek kişisel bir talep hakkı verir (Med. kn. md. 612/c. 2, 3). Buna karşı, mirasçılardan birinin miras payını diğer bir mirasçıya devretmesi halinde, bu devir sözleşmesinin ne gibi hükümler doğuracağı son derece tartışmalıdır. Hiç değilse, mirasçı, payını miras ortaklığına dahil diğer bütün mirasçılara devrettiği zaman bir çeşit sübjektif kısmî paylaştırmanın gerçekleştiği, devredenin miras ortaklığından çıktığı, diğer mirasçıların paylarında bir çoğalma olduğu söylenebilir. Her iki ihtimalde de, devir sözleşmesinin geçerli olması yazılı şekilde yapılmasına bağlıdır (Med. kn. md. 612/c. 1).

● *Alacağın devri (temliki)*, sözleşmesinin geçerli olması için, yazılı şekilde yapılmış olması şarttır (Borçlar kn. md. 163/I). Buna karşı alacağın devri vaadine ilişkin sözleşme, için şekil şartı yoktur (Borçlar kn. md. 163/II). Bazı hallerde alacak, tarafların karşılıklı irade beyanları gerekmeksizin, kanun gereğince (mirasta olduğu gibi) veya bir mahkeme kararına dayanarak bir kişiden diğerine geçebilir. Alacağın temlik edildiği, eski veya yeni alacaklı tarafından borçluya haber verilmelidir. Aksi halde, iyi niyetle eski alacaklıya ödemede bulunan borçlu borcundan kurtulur (Borçlar kn. md. 165). Borçlu, alacağın temlik edildiğini öğrendiği sırada, devreden alacaklıya karşı haiz olduğu bütün defileri (savunmaları), devralan alacaklıya karşı da öne sürebilir (Borçlar kn. md. 167/I).

— Mus. *Devr-i hindî*, 7/8 şeklinde yazılır; 7/4 mertebesine *Ağır* (esk. *Sengîn*) *devr-i hindî* denir. Şarkı ve ilâhîlerde çok kullanılır. Darpları şöyledir: düm [1, kuvvetli] + tek [1, yarı kuvvetli] + tek [1, zayıf] + düm [2, kuvvetli] + tek [2, yarı kuvvetli]. Usul, bir semai ile bir sofyandan yapılmıştır.

● *Devr-i kebir*, başta peşrev ve beste olmak üzere, kâr, tevşîh, ilâhî, mevlevî âyini [III. selâm] formlarında çok kullanılmıştır. 28/4 şeklinde yazılır. Çeşitli şekillerde dizilmiş sengîn semai 2 sofyan, 1 semai ve 2 sofyandan yapılmıştır. Usulün velvelesiz şekilde vuruluşu şöyledir: düm [2, kuvvetli] + düm [2, yarı kuvvetli] + tek [2, yarı kuvvetli] + düm [4, kuvvetli] + tek [4, kuvvetli] + tek [4, kuvvetli] + düm [2, yarı kuvvetli] + tâ-hek [4, kuvvetli] + te [1, kuvvetli] + ke [1, zayıf] + te [1, yarı kuvvetli] + ke [1, zayıf].

● *Devr-i revan*, 14/8 şeklinde yazılır. 14/4 mertebesine *Ağır devr-i revan* denir. Mevlevî âyini, tevşîn, ilâhî, kâr, beste, peşrev ve şarkı formlarında kullanılmıştır. 2 Tane devr-i hindî'den yapılmıştır. Şöyle vurulur: düm [3, kuvvetli] + düm [2, kuvvetli] + tek [2, yarı kuvvetli] + düm [3, kuvvetli] + tek [2, kuvvetli] + tek [2, yarı kuvvetli].

● *Devr-i turan*, 7/8 şeklinde yazılır. 7/16 mertebesine *Yürük Devr-i turân* denir. Türkü, köçekçe, oyun havası, saz semaisi (son haneler) şekillerinde kullanılmıştır. Hareketli, canlı ve yürüktür. Devr-i hindînin ters şeklidir. Önce bir sofyan, sonra bir semaiden yapılmıştır. Şöyle vurulur: düm ([2, kuvvetli] + tek [2, zayıf] + tek [3, kuvvetli].

— Tasav. Maddî âleme, yani dünyaya gelen varlıklar, önce cansız, sonra bitki, sonra hayvan, daha sonra insan ve «insan-ı kâmil» şekillerinde gelişir. Nihayet «fena-fil-lâh» mertebesine, yani Tanrı'nın varlığında yok olma haline ulaşır. Bundan sonra «vücud-ı mutlak»a (Tanrı) döner ve nihayet tekrar anasır (unsurlar) âlemine iner. İşte başlangıç ile dönüş arasındaki bu harekete mutasavvıflar *devir* adını verirler.

● *Devr-i veledî.* Peşrev çalınırken şeyhin arkasına dizilen dervişler bir sıra halinde sessiz, peşreve ayak uydurarak ve içlerinden «ism-i Celâl» çekerek semahaneyi üç kere dolaşır. Bu dolaşma ilk defa Sultan Veled tarafından yapıldığı için Devr-i Veledî diye adlandırılır.

— Termik. Bir *devirde*, ortaya çıkan değişimler, üzerinde deney yapılan cismin hacmini, basıncını ve sıcaklığını etkiler. Bu üç değişken $f(p, v, t) = 0$ ilişkisiyle birbirine bağlıdır. p, v ve t'yi geçerli koordinatlar olarak kabul edersek, bu denklem, her A noktası cismin mümkün bir varoluş tarzını temsil eden yüzeyi gösterir. Bütün dönüşümlerde, A noktası bu yüzey üzerine belli bir eğri çizer; ayrıca, uygun bir işlemler serisinden sonra, eğer cisim ilk sıcaklığına, basıncına ve hacimine dönerse, A noktası, cismin gerçekleştirdiği devri gösteren kapalı bir doğru çizer.

Pratikte, A noktasının *a* izdüşümü iki koordinat ekseninin planı; mesela *opv* planı (a' ve a'', onun diğer iki plana olan izdüşümüdür) üzerinde ele alınırsa, dönüşüm boyunca basınçla hacim arasındaki bağıntıyı gösteren ve devrin izdüşümü olan bir düzlem eğri ede edilir. Clapeyron tarafından bulunan bu ifade şekli, dönüşüm boyunca sağlanan dış için $\int p \, dx$ değerini gösterme imkânını verir. Devir kapalıysa, pozitif ve negatif işin cebirsel toplamı olan bütün iş, devrin çevresinde sınırlı alanla ifade edilir. İleri ve geri doğrultuda aynı şekilde gerçekleşebilen bir devir tersinirdir. Tersinirlik olayı, ancak cismin basıncı ve sıcaklığı, her zaman ve son derece yaklaşık olarak, kendini çevreleyen ortamın basıncı ve sıcaklığı ile aynı olursa gerçekleşir. Isı iletmeyen iki parça ve iki izoterm parçasından meydana gelmiş *Garnot deviri*, tersinir devrin bir örneğidir. Bu devir, sıcaklıkların mutlak ölçeğini belirlemek ve sonra da, bütün kapalı tersinir devir için $\int \frac{dQ}{T} = 0$ bağıntısını kurmak imkânını sağlar. dQ devrin çevresindeki her unsur boyunca, ortaya çıkan sıcaklık miktarını gösterir, T ise mütekabil mutlak sıcaklıktır.

Bir patlama motorunda, krank milinin iki defa dönüşü sırasında dört işlemin gerektirdiği *dört zamanlı devir* ve krank milinin yalnız bir dönüşü sırasında bütün işlemlerin yapıldığı *iki zamanlı devir* birbirinden ayırdedilir. Daha çok otomobil ve uçaklardaki patlama motorlarında kullanılan dört zamanlı devir, ilk defa 1862'de Beau de Rochas tarafından incelendi ve 1870'te Otto tarafından uygulandı. Buna karşılık iki zamanlı devir, küçük ve orta silindirli bisiklet motorlarında kullanılır.

● **Dört zamanlı devir.** *Birinci zaman: giriş* veya *emme.* Piston yukarı hareketinin sonuna gelip üst ölü noktada bulunduğu zaman, emme supabı açık, boşaltma (egzos) supabı ise kapalıdır. Piston silindir içinde aşağı inerken, karbüratörle birleşmiş olan emme borusunda gaz karışımını çeken bir basınç düşmesi meydana getirir ve silindir dolar. Piston, aşağı hareketinde alt ölü noktaya gelince emme supabı ve böylece de silindir boşluğu kapanır.

Gerçekte emme supabı, piston inme hareketine başlayınca hemen açılmaz. Supabın açılması, silindir içindeki basınç azalmasının belli bir değeri alması ve karbüratör gazının tam olarak çekilmesi için geciktirilir. Piston alt ölü noktaya gelince, hızı sıfıra düşer, fakat eylemsizliklerinden dolayı gazlarda oldukça önemli bir hız kalır. Aynı şekilde, emme supabının kapanması, belli bir gecikmeyle, gazların hızı sıfır olduğu zaman gerçekleşir.

İkinci zaman: sıkıştırma. Piston yükselirken gazları sıkıştırır. Bu zamanın sonunda, gazların hacmi yanma odasındaki hacimlerine indirgenmiş olur. Gazların bu hacim küçülmesi, silindirin iç çeperleri tarafından kaybedilen sıcaklık değerinin azalmasına yol açar. Dışarıyle hiç bir ısı alışverişi olmadığını kabul edersek, sıkıştırma teorik olarak ısı geçirmez; karışım, iyi bir yanma için gerekli olan yüksek sıcaklığa yükseltilmiş olur ve silindir kötü doldurulduğu halde basınç, teorik basınca çok yakındır.

Üçüncü zaman: yanma veya *patlama.* Bujinin ucundan çıkan *ateşleme* kıvılcımı, gaz karışımını tutuşturur. Gazlar yanarken genleşerek pistonu aşağı doğru atar, bu hareket krank miline bir itiş kazandırır. Bu, devrin tek hareket ettirici zamanıdır. Diğer zamanlarda krank milinin dönmesi, genleşme sırasında saklanmış enerjiyi yeniden ortaya koyan motor volanının eylemsizliği sayesinde sağlanır. Piston aşağı inmeye başlayınca bütün gazın yanması için ateşleme avansı verir, yani pistonun üst ölü noktasına ulaşmasından biraz önce, kıvılcım bujinin elektrodlarından çıkar. Patlamanın en yüksek basıncı piston iniş hareketine başlamasından sonra gerçekleşir.

Dördüncü zaman: egzos. Genleşme hareketinden sonra piston yükselir ve yanmış gazları, boşaltma supabı vasıtasıyle *egzos* borusuna atar. Boşaltma supabı açılınca, silindir atmosfere bağlanır. Bu harekette silindir basıncı atmosfer basıncına aşağı yukarı eşittir; fakat boşaltma açılmasına belirli bir avans verilir. Eğer açılma tam pistonun alt ölü noktaya geldiği sırada olursa gazların dışarı atılması tam olmadığından, gaz birikimi pistonun yükselmesine karşı koyan bir direnç meydana getirir, böylece pistonun yapacağı sonraki işler gecikir ve yanmış gazlar silindir içinde belirli bir süre kalacağından silindir ısınır. Emme supabının geç kapanmasını gerektiren sebepten dolayı, boşaltma (egzos) supabı da, ancak piston üst ölü noktasına gelince kapanır, bu arada gazlar hızları yok olana kadar dışarı çıkmağa devam eder. Supapların kapanması ve açılması sırasındaki avanslar ve gecikmeler, piston yolunun milimetre olarak değerlendirilmesiyle veya krank mili dönüş açısının dereceleriyle ifade edilir. Pistonun art arda gelen her dört zamandan birindeki hareketi (kursu), krank milinin yarım turuna tekabül ettiğinden her silindirde dev-

rin tamamlanması için motorun iki tur yapması gerekir.

● **İki zamanlı devir.** İki zamanlı devir, pistonun iki yüzünün de kullanılmasıyle, Beau de Rochas devrinin dört işlemini, pistonun sadece iki kursunda (git-gel hareketinde) gerçekleştirir. Bundan dolayı bu devire *iki zamanlı* denmesi pek doğru değildir. Bu prensibe uygun olarak çalışan motorlarda, her silindirde 3 dağıtım yolu vardır. Bunlara, *emme yolu, transfer yolu* ve *egzos yolu* denir. Bunlar çaplı deliklerdir ve dört zamanlı motorlardaki supapların ödevini görürler. Piston git-gel hareketleri sırasında bunları kapar veya açar. Öte yandan gaz karışımı karbüratörden doğrudan doğruya yanma odasına değil, pistonun yükselme hareketi sırasında önce kartere geçer. Bu hareketler, şu işlemleri meydana getirir: *Birinci zaman.* Piston alt ölü noktasında ve çıkma işleminin başlangıcındayken transfer yolu açıktır. Motorun karterinde bulunan gazlar, silindire paralel olarak yerleştirilmiş «transfer» borusu denilen bir boruyle silindire geçer. Piston hareketine devam ederken üst yüzü ile gazları sıkıştırır; aynı zamanda transfer yolunu kapatır ve emme yolunu açar; böylece karter karbüratöre bağlanır. Pistonun alt yüzü tarafından meydana getirilen emme dolayısıyle, karter karbonlu gazlarla dolar. Üst ölü noktada patlama meydana gelir.

İkinci zaman. Patlama ile itilen piston aşağı iner ve önce, gazları eylemsizliklerinden dolayı atmosfere çıktığı egzos yolunu, sonra da transfer yolunu kapatır. Transfer yolunda karterden silindire giren taze gazlar, pistonun yukarı çıkmasıyle sıkışmadan önce yanmış gazları iter. Gazların bu birbirlerini iterek yer değiştirmeleri boşaltma ve emmeyi hemen hemen aynı zamanda gerçekleştirmelerini sağlar. Bu hareketle piston emme yolunu da kapatır. Teorik olarak, krank mili ekseninin dönmesiyle hareket ettirici bir zaman meydana getiren iki zamanlı bir motorun, silindir hacmi aynı olan dört zamanlı bir motordan iki kat fazla güç sağlaması gerekir. Pratikte silindirin kötü doldurulması ve boşaltma sırasında taze gazların da egzos deliğinden çıkması sebebiyle bu iki kat fazlalık elde edilemez. Yanma odalarının içinde hareketsiz bir gaz balonu meydana getiren yanmış gazların tamamıye boşaltılamaması da bunda önemli bir rol oynar. Yanmış gazların çıkarılmasını ve fazla basınç meydana getiren bir âletle silindirin iyice doldurulmasını sağlamak amacıyle çeşitli araştırmalar ve uygulamalar yapılarak iki zamanlı motor daha mükemmel hale getirilmeğe çalışılmıştır.

◆ **Devirli** sıf. Dönücü. ‖ Aralıklı.

— Fiz. *Esk.* Periyodik.

— Mat. *Devirli fonksiyon,* bir değişkene bağlı olan ve değişkene «devir» adı verilen sabit bir niceliğin herhangi bir katı kadar bir artma verildiğinde, yine aynı değeri alan fonksiyon: *Sin x ve cos x, devirleri 2π olan fonksiyonlardır.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mat. Bir *z* değişkenli fonksiyonun devirleri herhangi sayıda olabilir; ama bu fonksiyonun Liouville'in deyimine göre «iyi belirli» olması için devir sayısının ikiyi geçmemesi ve bunların oranlarının sanal olması gerekir. Çift devirli fonksiyonlar arasında eliptik fonksiyonlarla bunların bileşkeleri olan fonksiyonlar vardır. Abel eliptik integrallerin devirlerini ve bunların terslerini buldu. İntegrallerin devirlerinin başlangıcı Cauchy'nin çalışmalarıyle genelleştirildi. Genel olarak meromorf bir fonksiyonun birbirinden farklı iki devirden daha çok devri olmadığı ve bu devirli fonksiyonun, sıfırları ve kutup noktaları yardımıyle oluşturulacağı ispatlanabilir. Aslında cebirsel fonksiyonların integralleri, seçilen integral yoluna göre çeşitli değerler alabilir. Bu çeşitli belirtilerin özellikleri, Abel teoremiyle bulunur. Eğer, başlıca *sn u, cn u, dn u* fonksiyonları (bk. ELİPTİK *fonksiyonlar*) alınırsa, Jacobi eliptik fonksiyonları ile karşılaşılır. *sn u*, $k = 0$ için *sin u*'nun genelleştirilmiş halidir. Bu fonksiyonların çift devirli meromorf fonksiyonlar olduğu görülür.

Bu çift devirli fonksiyonlar ya Maclaurin ya da Fourier serilerinde yakınsak seriler olarak açılabilir ve bunlardan biri öbürünün biçimine konulabilir.

Riemann yüzeylerinin işe karışması ve bu yüzeyler arasındaki bağıntının incelenmesi Abel integralleri için çok geniş im'ânlar ortaya koymuştur.

$$\int_{x_0y_0}^{xy} R(x, y)dx$$

integralini ele alalım:

R (x, y), x ve y'nin bir rasyonel fonksiyonudur; integralin sınırları Riemann yüzeyi üzerinde integral eğrisinin çıkış ve varış noktalarını gösterir. Abel integralleri iki sınıfa bölünür. Eğer R'nin hiç bir kutbunda logaritma bulunmaz ve yaprakların her birinde sonsuzdaki nokta integralde olduğu gibi herhangi bir logaritmalı terim vermezse, integral birinci sınıftandır. Bu integralde, integralin çeşitli belirtileri birbirinden integrallerin devirleri veya çevrimsel devirleri olan sabit sayıların katlarının toplamı kadar farkeder. İkinci sınıf integralde çevrimsel devirlere kutupsal devirler denilen logaritmik singüler noktalardan ileri gelen başka nitelikte devirler katılır.

◆ **Devredilmek** edilg. f. Devretmek eylemine konu olmak.

— Huk. *Devredilemeyen haklar, kişiler, mallar, toprak* için bu maddenin *Devir* kısmına bakınız.

◆ **Devren** zf. Devir suretiyle: *Devren kiralık dükkân.*

◆ **Devretmek** geçşl. f. Dönmek, dolaşmak: *Çarşıyı baştan başa devrettik.* ‖ Aktarmak, başkasına teslim etmek: *İmtiyazını Bay Hamdi Arpağ'a mı devredelim?* (F.R. Atay). ‖ Baştan sona kadar okumak: *Coğrafya kitabını iki kere devretti.*

◆ **Devrî** sıf. *Esk.* Dönme ile ilgili.

— Astron. *Esk. Devrî halle,* periyodik çözülme.

— Dy. *Devrî bakım,* belli uzunluktaki güzergahların bitim noktalarında veya belli süreler içinde demiryolu cer vasıtalarına uygulanan sistemli bakım işlemeleri.

— İstat. *Devrî unsur,* gelişme devrinde artıp buhranlı devrede azalan, ortalaması sıfır olan, öbür elemanlara ilâve edildiği zaman bir zaman serisi teşkiline imkân veren farazî değişken: *Devrî unsuru ortaya çıkarmak için yıllık seriler ile trendleri arasındaki farklar hesaplanır.*

— Opt. *Devrî polarma.* (Bk. POLARMA.) ‖ *Kristallerin devrî polarma gücü.* (Bk. POLARMA.) ‖ *D çizgisine mahsus devrî polarma.* Bk. POLARMA.

— Tıp. *Devrî hastalık,* birbiri arkasına gelen düzenli evrelerden geçen hastalık. (Başlangıç belirtileri net olarak meydana çıkar çıkmaz bir sonraki evrenin gelişi ve zamanı önceden hesap edilebilir.) ‖ *Esk. Cünûn-ı devrî,* zaman zaman gelen delilik.

◆ **Devriye** i. Devrî'nin dişili. ‖ *Esk. Seneyi devriye,* yıldönümü. (ML)

DEVİR veya **DEVR** i. (ar. *devr*). Belli niteliklerle ve bazı önemli olaylarla belirlenen zaman aralığı, çağ, dönem: *Keşke her devirde, her kolda, her işte büyük adamlar çıkarabilsek* (F.R. Atay). *Kayıklar, Sultan Hamid devrine kadar, Boğaziçi'nde tamamen rakipsiz hâkim olmuşlar* (A.Ş. Hisar). *Romantik devri. Tanzimat devri.*

— DEY. *Devr-i sabık yaratmak,* daha önceki rejimin hatalarının hesabını sormak.

— *Esk. Devr-i dilârâ,* gönlü hoş eden çağ. ‖ *Devr-i esâtir,* mitoloji çağı. ‖ *Devr-i gusmâ,* belâ ve musibet günleri. ‖ *Devr-i gül,* gül mevsimi. ‖ *Devr-i ikbal,* mutluluk günleri. ‖ *Devr-i istilâ,* istilâ çağı: *Varsa ibret sendedir, hikmet de elbet sendedir / Devr-i istilâ durur yadında, devlet sendedir* (M. Â. Ersoy). ‖ *Devr-i lâle,* lâle mevsimi. ‖ *Devr-i saadet,* Hz. Muhammed'in yaşadığı çağ. ‖ *Devr-i sabık,* daha önceki çağ: *Devr-i sabık tarih-i umumî içinde bir müteaffin çıbandı* (Cenab Şahabeddin). ‖ *Devr-i saltanat,* bir hükümdarın hüküm sürdüğü dönem. ‖ *Devr-i terakki,* ilerleme dönemi. ‖ *Devr-i inhitat,* gerileme dönemi.

— Tıp. *Esk. Devr-i tezâyüd,* hastalığın ilerleme dönemi. ‖ *Devr-i tefrik,* vücuda giren mikropların kuluçka dönemi.

◆ **Devran** çoğl. i. *Esk.* Devirler. (M)

DEVİRGİ i. (*devirmek*'ten *devir-gi*). *Yeni.* Bir kömür vagonunun, tek hareketle boşaltılmasını sağlayan mekanik düzen: *Döner devirgi. Yandan devirgi. Vagon başı devirgisi.* (KÜLBÜTTÖR de denir).

— Elektr. Akım geçmediği zaman, kumanda akımının belirlediği en son durumda kalan ve yanlız iki konumda çalışan röle. *(Eşanl.* ÇİFT DENGELİ RÖLE.) [L]

De Viris İllustribus *(Ünlü Kişiler),* çeşitli latin tarihçi ve yazarlarının eserlerine koydukları başlık: Varro, Sanctra, Cornelius Nepos, Hyginus, Suetonius, Aziz Hieronymus (en ünlü derleme Cornelius Nepos'unkidir). [L]

DEVİRMEK geçl. f. (esk. türk. *tevirmek'*-ten). Dik veya ayakta duran bir şeyi düşürmek, dengesini bozarak yatık duruma getirmek: *Arabacı deli bir oğlandı, atları sürer, arabayı devirecek gibi koştururdu* (Sabahatin Ali). *Ellerinde baltalarla yakmak için parkın ağaçlarını deviriyorlardı* (Ş.S. Aydemir). ‖ *Mec.* Bir kimseyi bulunduğu yerden atmak, düşürmek: *Lukianos insana inandığı için Tanrıları devirmeğe kalkan, büyük feylesoflara, büyük şairlere de saygısızlıktan çekinmeyen adamdır* (N. Ataç). ‖ Bir yana eğmek: *Bereyi devirmek.* ‖ *Teklz.* Belirli bir miktarın hepsini içmek: *Bir şişe şarabı devirmek.*

— Zır. Sapanın çıkardığı toprağı dışarı atarak sürmek.

◆ **Devirme** i. Yatık duruma getirme, düşürme.

— Zır. *Devirme yapmak,* belli mevsimlerde tarla, bağ ve bahçede sapan veya kazma ile toprağı altüst etmek. *Eşanl.* KİRİZME.

◆ **Devirtmek** ettrg. f. Devirmek işini yaptırmak. (ML)

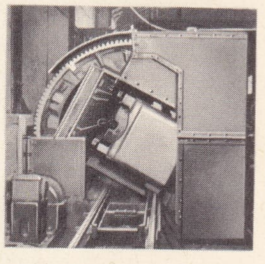

devirgi

DEVİSE i. (fr. *dévissé*). Halteri yukarıdan omuzlarına indirip sonra vücudunu hafifçe ağırlığı aksi yönünde eğerek develope etmesi, kaldırması. (L)

DEVİTRİT i. (fr. *dévitrite*). Na_2O, 3CaO $6SiO_2$ bileşiminde sodyum ve kalsiyum silikat: *Devitrit billûrları, âdi pencere camlarının donuklaşması sırasında meydana gelir.* (L)

DEVİZES, İngiltere'de (Wiltshire), Marlborough Hills'in güneyinde şehir, 8 500 nüf. Saint-John (XII. yy.) ve Saint-Mary (XV. yy.) kiliseleri gibi tarihî binalarıyle ünlüdür. Önemli bir iç pazardır. Halkın çoğunluğu tütün işlenmesi ve bira yapımıyle uğraşır. (L)

DEVKULAĞI bls. i. Önden solungaçlı, karından bacaklı yumuşakça. Devkulağıgillerin örnek tipi (*Strombus gigas*).

— ANSİKL. *Devkulağı*'nın ayağı dar ve eğri, burun kısmı uzun ve büzülgendir; çok kısa bir sifonu vardır. Kavkısı kalın, az çok dikenli ve büyüktür; sarmısak biçiminde kenar uzantıları bulunan geniş bir ağız açıklığı vardır. Bu yumuşakçalar sıcak denizlerde, az derin sularda yaşar; mercan resiflerinde çok bulunur; buralardan toplanarak kabuklarından sedef elde edilir (kakma, düğme v.b. yapımı). Devkulağı fosillerine Tebeşir çağından itibaren rastlanır. (L)

DEVLER KALDIRIMI, ing. **Giant's Causeway,** İrlanda'nın kuzeyinde (Antrim kontluğu), Rathin adasının karşısında bulunan tabiat harikası. 40 000 Bazalt sütunundan meydana gelen bu geniş bir dalgakıranda,

yukarıda, Atena tarafından suçlarından yakalanmış dev; solda, devlerle tanrıların mücadelesi
Bergama Zeus sunağı frizlerinden
Pergamon müzesi, Berlin
(maddesi 610. sayfada)

Foto. X. Bouvry (Charbonnages de France) [LAROUSE]

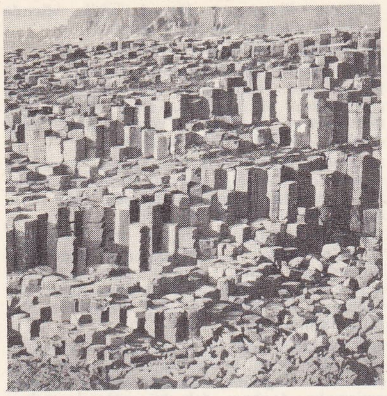

Devler Kaldırımı

sütunların deniz tarafından aşındırılmış yüzeyi kabataslak yapılmış bir kaldırıma benzer. Bazalt sütunlarının meydana gelmiş püskürük kültelerin anî soğumasıyle ortaya çıkan kabartma hareketine bağlı olduğu sanılmaktadır. (L)

DEVLET i. (ar. *devlet*). Bir hükûmete ve ortak kanunlara bağlı teşkilâtlı millet veya milletler topluluğu. *Osmanlı devletinin hayatını tamamladığına çoktan kanaat getirmiştim* (Atatürk). *Türkiye Cumhuriyeti devleti. Büyük Avrupa devletleri.* (Bk. ANSİKL.) || Bu yönetimin şekli: *Monarşik devlet. Demokratik devlet.* || Hükûmet, devletin yönetim katı: *Devletle belediyeler arasındaki anlaşmazlıklar.* || *Mec.* Mutluluk, talih: *Butün gönüllü yazılmış bizimkiler, bir ben / Köyün yabancısı, bir ben uzak o devletten* (Tevfik Fikret). *Ne olursa olsun, insan başındaki devleti ayağı ile tepmemeli* (H.E. Adıvar). || Büyüklük, mevki: *Kızım! Sen babanın eski devletini, haşmetini bilmezsin* (Namık Kemal). || *Devlet adamı,* idare sanatını bilen veya memleket idaresinde birinci derecede rol oynayan kişi. || *Devlet bakanlıkları,* hükûmet işlerinin ahenkli bir şekilde yürütülmesi ve başbakan çalışmalarının kolaylaştırılması için ihdas edilmiş, bakanlık seviyesinde yönetim kadroları. (Bk. ANSİKL.) || *Devlet bankası,* bazı ülkelerde devlet sermayesiyle kurulan ve emisyon hakkına sahip olan banka. (Bk. MERKEZ BANKASI [*Türkiye Cumhuriyeti*—]). || *Devlet başkanı,* hükümdar veya başka bir unvanla devletin başında bulunan kişi. || *Devlet dini,* hükûmetin başka dinlere karşı benimsediği ve koruduğu din. (Bk. LAİKLİK.) || *Devlet emlâki.* (Bk. İDARE'*nin özel malları.*) || *Devlet işleri,* halkın yararını gözeten ve hükûmetin yetkisine giren işler. || *Devlet sırrı,* bir devletin yönetimini veya komşu devletlerle olan ilişkilerini ilgilendiren ve yalnız yönetime katılanlarca bilinen önemli sır. || Devletler Umumî hukuku ve devletler hususî hukuku. (Bk. HUKUK.) || *Basit devlet,* idarî bölümleri siyasî muhtariyete sahip olmayan devlet. || *Egemen devlet,* iç ve dış yönetiminde, mümkün olan her çeşit serbestliğe sahip, bağımsız devlet. (Bugün devletler hukuku belli bir ölçüde, çeşitli medenî devletlerin hâkimiyetini sınırlamağa yönelmiştir.) || *Himaye altında devlet.* (Bk. PROTEKTORA.) || *Vesayet (esk. manda) altındaki devlet,* Birinci ve İkinci Dünya savaşlarından sonra, bağımsızlığa hazırlamak amacıyle yönetimi savaşı kazanan büyük devletlerden birine verilen alman, italyan veya japon sömürgesi. (Bk. VESAYET.)

— ÇEŞ. DEY. *Devlet baba,* halk arasında devlet için kullanılan söz. *Ama onun da babası olan devlet baba ona hür insan olmak hakkını bile vermiyordu* (Y.Z. Ortaç). || *Devlet düşkünü,* zenginken fakir düşmüş görgülü kimse: *Bir gün bir Anadolu kasabasında bir devlet düşkünü hakkında bana şunları söylediler* (R.N. Güntekin). || *Devlet gemisi,* benzetme yoluyle devlet yönetimi. || *Devlet kuşu,* şans,talih: *Ey uçup giden devlet kuşu! Yaydan fırlayan ok gibi gitti* (N. Araz). || *Devleti dönmek,* şansı kötüye gitmek. || *Başına devlet kuşu konmak.* (Bk. BAŞ.) || *Ya devlet başa, ya kuzgun leşe,* «mutlaka başarıya ulaşacağım» anlamında kullanılır.

— *Esk. Devlet-hâh,* servet ve mevki düşkünü. || *Devlet-i âl-i Osman* (veya *devlet-i aliyye-i Osmaniye* veya *devlet-i Osmaniye*), Osmanlı imparatorluğu: *Mefhar-ı saltanat ü devlet-i âl-i Osman* (Şinasi). || *Devlet-i Bahiye-i İran,* İran hükümdarlığı. || *Devlet-i ebed* (veya *devlet-i müebbed*), saltanatı ebedî olan devlet. || *Devleti fahime,* saltanat ve kudret anlatmak için kullanılırdı. || *Devlet-iktiran* (veya *devletyâb*), refah içinde, mutlu. || *Devlet-i şahadet,* şehitlik mutluluğu, ahiretteki en büyük mutluluk. || *Devlet-meâb,* yücelik sığınağı, büyüklük barınağı, hükümdarlar için kullanılan hitap sözü. || *Devlet-medâr,* büyüklük örneği, hükümdarlar için kullanılırdı. || *Devlet-mend,* devletli, yüce, zengin. || *Devlet ü ikbal,* büyüklük ve mutluluk. || *Devlet ve ikbal ile,* birisini yolcu ederken söylenen uğurlama sözü. || *Sahib-i devlet,* vali. || *Eyyâm-ı devlet,* saltanat süresi: *Eyyâm-ı devletinde el gezdi câm* (Y.K. Beyatlı).

— Dil bil. Birtakım arapça kelimelerde olduğu gibi *devlet* kelimesi de, bazı tamlamalarda sonundaki *t* sesini düşürerek *devle* olur.

— TAR. TELM. ***Devlet benim.*** Louis XIV'e maledilen ve genel olarak, mutlakiyet yönetimi için kullanılan söz. Geleneğe göre, 13 nisan 1655'te genç kral, üstünde av elbisesi, elinde kırbaç, oturum halindeki meclise birden dalarak, daha önce kabul edilen vergiler üstünde yapılmakta olan tartışmaları yarıda keser. Ama, bu söz de, kırbaç hikâyesi de uydurmadır. Aslında, on yedi yaşında olan kral, alışılmamış bir kılıkla meclise girmiş, daha önce kendi huzurunda karara bağlanan vergiler hakkında yeniden konuşulmasını kesin olarak yasaklamakla yetinmiş, sonra hiç bir şey dinlemeden çıkıp gitmiş ve böylece mutlak gücünü göstermiştir. || ***Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi,*** *Muhibbî* mahlâsıyle yazdığı şiirlerinde saltanat sahibi olmakla hakîmane düşünceleri birleştiren Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk mısraı *«Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi»* olan beyti. Dünya nimetlerinden hiç birinin, bir nefes sıhhat kadar değeri olamayacağını anlatır. Sağlığın önemini belirtmek için kullanılmaktadır.

— Cz. huk. *Devlet başkanına karşı işlenen suçlar.* (Bk. ANSİKL.) || *Devletin dışarıdaki itibarını veya nüfuzunu kıracak yayımda veya davranışlarda bulunmak.* (Bk. ANSİKL.) || *Devlet idaresi aleyhinde işlenen cürümler,* Türk Cz. kn.nun ikinci kitap, üçüncü babında tarifleri verilen ve cezaları tayin olunan suçlar. Burada, zimmet, ihtilâs, irtikâp, rüşvet, memuriyet vazifesini suistimal, hükûmete karşı şiddet veya mukavemet gibi gerek memurların işlediği, gerekse diğer kimselerin işleyebileceği suçlar düzenlenmiştir.) || *Devletin şahsiyetine karşı işlenen cürümler.* Türk Cz. kn.nun ikinci kitap, birinci babında tarifleri verilen ve cezaları tayin olunan suçlar. Bk. ANSİKL.

— G. santl. *Esk. Devlet-âbâdî,* Hindistan'ın Devletâbâd şehrinde yapılan ve güzel sanatlarda kullanılan bir kâğıt.

— İda. huk. *Devlet işletmeleri,* devletin iktisadî hayata doğrudan doğruya müdahalesiyle ortaya çıkan işletmeler. Bk. ANSİKL.

—Tar. *Devlet kölesi,* M.Ö. 1200 yılında Yunanistan'ı istilâ eden Dorların, büyük kafileler halinde Girit adasına geçtikleri zaman, toprağa bağladıkları yerli halka verilen ad. (Devlet köleleri Roma imparatorluğunda M.S. IV. yy.ın sonuna kadar görülür.)

— Teşk. tar. *Devlet kethüdası efendi,* Osmanlıların ilk zamanlarındaki vezir kethüdası ağasına sonraları verilen ad. (Vezir kethüdasının adı daha sonra kethüda bey, devlet kethüdası efendi oldu. Makamının adı da 1835'te Umuru Mülkiye 1837'de Dahiliye nazırlığı olarak değiştirildi.)

— ANSİKL. Huk. Fertler veya aileler devamlı bir üstün otoriteyi kabullenmeden yaşadıkları sürece, *devlet*'ten söz edilemez. Bir şef, belli bir topluluğu hâkimiyeti altına alır ve bu topluluk, şefin ölümünden sonra dağılacağı yerde bir tek ortak otoriteye uymakta devam ederse, o andan itibaren devlet var demektir. Eski Yunanlılar buna *polis,* Romalılar *civitas* derlerdi. Bu kelime aynı zamanda devlet ve şehir anlamına gelir. Çünkü, devlet toprakları, o çağda sitenin az çok genişlemiş toprağı ile tabiî olarak kaynaşmağa başlamıştı.

Devlet, kendini meydana getirenlere birtakım hizmetlerde bulunur, kendisi de birtakım görevler yüklenir, fertlere de az çok geniş ve garantili bir çalışma alanı bırakır. Kimilerine göre devlet, millî savunma, diplomasi, adalet, polis ve maliye işleri gibi kaçınılmaz hizmetlerle yetinmeli; kimilerine göre de, değişik ölçülerde, iktisadî ve sosyal konulara el atmalıdır. Gerçekte, dünyanın bütün memleketlerinde, devletin görevleri XX. yy.dan bu yana büyük ölçüde artmıştır.

Devletler, ya milletlerarası durumları, ya iç yapıları, ya da yönetim biçimleri bakımından birbirinden ayrılırlar. Hâkimiyetlerine hükümdarlık (krallık, imparatorluk) veya cumhuriyet şeklini verebilirler. Yönetim biçimi, mutlak veya ılımlı demokrasi, aristokrasi ya da monarşi olabilir. Bu bakımdan, her devletin kendisini ötekilerden ayıran birtakım özellikleri var demektir. Fakat, bir devletin, gerçek devlet niteliğini kazanabilmesi için, yukarıda sayılan temel şartlardan ikisinin o devlette bir araya gelmesi gerekli ve yeterlidir: bir toprakta yaşayan insan topluluğunun hukukî bir kişiliğe kavuşması ve topluluk kararlarının yürütülmesini sağlayacak hâkim bir otoritenin varlığı. (Bk. ANAYASA.)

— İç huk. Devlet, aralarında dayanışma ve otorite bağları bulunan ve bir toprakta yaşayan devamlı bir fertler topluluğudur.

● *Devletlerin doğuşu ve tanınması.* Devletler çeşitli sebeplerden doğarlar: fetih, bölünme, hükümdarlıkların evlenme ve miras yoluyle birleşmesi, yabancı bir devletin boyunduruğundan kurtulma, bir sömürgenin bağımsızlığa kavuşması. Fiilen var olan devletlerin hukukça da var olmaları için, tanınmaları, yani öteki devletlerce milletlerarası topluluğa kabul edilmeleri gerekir.

● *Devletlerin hak ve görevleri.* Devletlerle ilgili eski temel haklar teorisi artık geçerli değilse de, genel olarak, devletlerin hâkimiyet, bağımsızlık, eşitlik ve diplomatik temsil hakları olduğu kabul edilmektedir. Devletlerin, aynı zamanda milletlerarası müeyyidelere bağlı birtakım görevleri vardır. Meselâ 1935'te İtalya'nın Habeşistan'a karşı açtığı savaş Milletler cemiyetince haksız saldırı olarak nitelenmiş, 1950'de Birleşmiş Milletler Güvenlik konseyince A.B.D.'nin Kuzey Kore'ye müdahalesi istenmişti.

● *Devletlerin ortadan kalkması.* Devletler, sosyal bağın çözülmesi, bir devletin çeşitli unsurlarının (isteyerek veya istemeyerek) ayrılması veya bir devletin bir başka devlete katılması ile ortadan kalkar. Devletlerin ortadan kalkması, hâkimiyetin el değiştirmesi, borçlar antlaşmalar, kanunlar ve uyrukluk bakımından birtakım önemli hukukî sonuçlar doğurur.

● *Devletlerin eşitliği.* Eşitlik ilkesi, hiç bir hukukî eşitsizliğin devletler arasındaki ilişkileri etkilememesini gerektirir. Gerçekte, 1815'ten bu yana, büyük devletlerin haksız olarak elde ettikleri imtiyazlarla bu ilke durmadan çiğnenmiştir. Büyük devletler Milletler Cemiyeti konseyinde devamlı olarak temsil edilmekteydi. Birleşmiş Devletlerin Güvenlik konseyi de, bugün, beş büyük devlete (Milliyetçi Çin, A.B.D., Fransa, Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik krallığı, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri birliği) aynı imtiyazı tanımaktadır.

● *Devletlerin sınıflanması.* Devletler *basit* ve *bileşik* diye ikiye ayrılırlar. İyice merkezîleşmiş olan birinciler, bölünmez bir bütün meydana getirirler: Türkiye gibi. Birleşik devlet ise, ortak bir yönetim altında kurulmasını gerektirir; bunun çeşitli şekilleri vardır. **1.** *Kişisel birlik.* Bir tek hükümdarın hâkimiyeti altında, ayrı kanunlarla yönetilen devletlerin kurduğu birlik (1908'de kral Léopold II tarafından Belçika'ya bırakılıncaya kadar Kongo Bağımsız devleti). **2.** *Gerçek birlik.* Bu birlikte devletler bir tek başkana bağlanmakla kalmazlar, aynı organlarla (özellikle diplomatik ve askerî) yönetilirler, dolayısıyle idare ve mevzuatları da ortaktır. (1815-1905 Arasında İsveç ile Norveç; 1867-1918 arasında Avusturya ile Macaristan). **3.** *Devletler konfederasyonu,* dış saldırılara karşı birlikte savunmak amacıyle

Foto. LAROUSSE

bağımsız devletlerin kurduğu birlik (1848'-den önce Helvet konfederasyonu, 1866'dan önceki Germen konfederasyonu). **4.** *Federal devlet.* Ayrı devletleri, milletlerarası bakımından tamamıyle bünyesine sindiren, geniş ölçüde merkezîleşmemiş devletler topluluğu (İsviçre, A.B.D.).

Egemenlik bakımından devletler arasında ayrıca şöyle bir sınırlama da yapılabilir: devletlerarası ilişkilerde tam bir bağımsızlığa sahip *egemen devletler;* daha güçlü bir devletin vesayeti altında olan ve diplomatik ilişkilerde o devletçe temsil edilen *himaye altındaki devletler;* bir metbu devlete bağlı *tabi devletler* (1908'de bağımsızlıklarını elde etmeden önce Türkiye'nin metbuu olan Romanya prenslikleri ve Bulgaristan). Bunlardan başka devletler, *büyük devletler* ve *küçük devletler* olarak da tasnif edilebilir.

● *Devlet bakanlıkları.* 13 Eylül 1946'da çıkarılan 4591 sayılı kanunla biri başbakan yardımcısı olmak üzere iki Devlet bakanlığı kuruldu. 26 Haziran 1962 tarihli ve 55 sayılı kanunla da fiilî makam sayısının tayini Başbakana bırakılarak başbakan yardımcıkları 3'e, Devlet bakanlıkları da 3'e çıkarıldı. Devlet Planlama teşkilâtı, Devlet İstatistik enstitüsü, Devlet Personel dairesi, Vakıflar Genel müdürlüğü, Diyanet İşleri başkanlığı, Tapu ve Kadastro Genel müdürlüğü, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi enstitüsü gibi Başbakanlığa bağlı bazı kuruluşların faaliyetinin yönetiminin başbakan adına devlet bakanlarınca tedviri öngörüldü.

— Cz. huk. Türk Cz. kn.'nun 156-158. maddelerinde *Devlet başkanına karşı işlenen suikast,* fiilî tecavüz ve hakaret cürümlerini ayrıca düzenleyip cezalandırmıştır. Devlet başkanına suikastta bulunanlarla, buna teşebbüs edenler, teşebbüs tam ise idam, nâkıs ise müebbet ağır hapis cezası ile cezalandırılır. Devlet başkanına fiilen tecavüz halinde. faile, bu tecavüzün kanunda öngörülmüş daha ağır bir cezası yoksa, 5 yıldan az olmamak üzere ağır hapis cezası verilir. Devlet başkanına hakaret ve sövme halinde ise, kanun bir ayırım yapmıştır: bu hakaret veya sövme devlet başkanının huzurunda gerçekleşmişse, cezası üç yıldan aşağı olmamak kaydı ile ağır hapistir. Hakaret veya sövme devlet başkanının gıyabında yapılmış ise (devlet başkanına gönderilen mektup, telgraf gibi yazılarla veya telefonla yapılan hakaret ve sövmeler buraya girer), faile 1 yıldan 3 yıla kadar hapis cezası verilir. Suçun bir yayın organı ile işlenmesi cezanın üçte birden yarıya kadar arttırılmasına yol açar.

Yabancı bir devletin başkanına karşı suç işlenmesi de Türk Cz. kn. md. 164/I uyarınca ağırlaştırıcı bir sebep sayılmış ve kanunda ilgili suç için öngörülen cezanın 1/6'-dan 1/3'e kadar arttırılarak verilmesi kabul edilmiştir.

● *Devletin dışarıdaki itibarını veya nüfuzunu kıracak yayımda yahut davranışlarda bulunmak.* Devletin dışarıdaki itibar ve nüfuzunu kıracak biçimde, onun iç durumu hakkında yabancı bir ülkede asılsız, mübalâğalı veya özel maksada dayanan haberler yayımlayan veya millî menfaatlere zarar verecek herhangi bir faaliyette bulunan vatandaş, Türk Cz. kn. md. 140 uyarınca, beş yıldan aşağı olmamak üzere ağır hapse konur.

● *Devletin şahsiyetine karşı cürümler.* Burada devletin milletlerarası şahsiyetine karşı cürümler, devlet kuvvetleri aleyhinde işlenen cürümler, yabancı devletlerle bunların başkan ve elçileri aleyhinde işlenen cürümler ayrı birer fasılda düzenlenmiştir. Genel olarak vatana ihanet cürümleri de denilebilecek bu suçlar için en ağır cezaları tayin eden kanun, ceza hukukunun genel esaslarından ayrılarak istisnaî olarak bu suçlar için yapılan hazırlık hareketlerini de cezalandırmış, bu suçların yurt dışında işlenmesi halinde pek çoğu için dava ve ceza müruru zamanını da tanımlamıştır.

Bahis konusu cürümlere ilişkin olarak şu örnekler verilebilir:

1. *Devletin ülkesine ve hâkimiyetine karşı işlenen cürümler.* T. Cz. kn. md. 125 uyarınca, devlet topraklarının tamamını veya bir kısmını yabancı bir devletin hâkimiyeti altına koymağa veya devletin bağımsızlığını tenkise veya birliğini bozmağa yahut devletin hâkimiyeti altında bulunan topraklardan bir kısmını devlet idaresinden ayırmağa yönelen bir fiil işleyen kişi, ölüm cezası ile cezalandırılır. Doktrinde kabul edildiğine göre, bahis konusu fiilin cebrî olması gerekmez. Anılan amaçlara elverişli olmak kaydıyle, bu fiil hileli de olabilir.

2. *Vatandaşın devlete karşı harbe katılması.* T. Cz. kn. 126'ya göre devlet aleyhine silâh kullanan veya Türkiye ile harp halinde bulunan bir devletin ordusunda hizmet kabul eden vatandaş, müebbet ağır hapis cezası ile cezalandırılır. Bu kimse yabancı devlet kuvvetlerine kumanda etmiş veya bunların sevk ve idaresine ilişkin bir görev almışsa cezası ölümdür. Bir şahsın bu madde anlamında vatandaş niteliğini taşıyıp taşımadığı Türk Vatandaşlığı kanununa göre tayin edilir. Yalnız, T. Cz. kn. 126/III, herhangi bir sebeple türk vatandaşı sıfatını kaybeden kimseyi de bu madde anlamında vatandaş saymıştır. Harp esnasında düşman devlet toprağında bulunup da bu devlet kanunlarının yüklediği bir mecburiyeti ifa zaruretiyle anılan fiili işleyen kimseye ceza verilmez. Burada özel bir zaruret hali öngörülmüştür.

3. *Harbe veya düşmanca hareketlere tahrik* (T. Cz. kn. md. 127/I, II). Yabancı bir devletin Türkiye devleti aleyhine harp açması veya düşmanca (hasmane) hareketlerde bulunması için (düşmanca hareketlerden maksat yakın bir harbe yol açabilecek hareketlerdir), yabancı ile anlaşan veya bu amaca yönelen fiilleri işleyen kişi, 10 yıldan aşağı olmamak üzere ağır hapis cezasına çarptırılır. Harp çıkarsa ölüm, düşmanca hareketler gerçekleşirse müebbet ağır hapis cezası verilir.

4. *Millî menfaatlere aykırı hareketler* (T. Cz. kn. md. 127/V v.d.). Millî menfaatler aleyhinde hareketlerde bulunmak maksadıyle yabancıdan doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak kendisi veya başkaları için para veya diğer bir menfaat yahut vaat kabul eden vatandaş, fiil daha ağır bir cürüm teşkil etmiyorsa, 3 yıldan 10 yıla kadar ağır hapis ve 500 liradan 2 000 liraya kadar ağır para cezasıyle cezalandırılır. Aynı ceza, para veren veya başka bir menfaat sağlayan yabancı hakkında da uygulanır. Suçun harp esnasında işlenmesi veya para yahut menfaatın basın vasıtasiyle propaganda yapmak için verilmiş olması ağırlatıcı sebep sayılır.

5. *Düşmanın askerî harekâtına yardım* (T. Cz. kn. md. 129/I). Harp zamanında Türkiye devleti zararına, düşman askerî hareketlerini kolaylaştırmak veya Türkiye devleti askerî hareketlerine zarar vermek maksadıyle yabancı ile anlaşan veya bu amaca yönelmiş fiiller işleyen kimse, 10 yıldan aşağı olmamak üzere ağır hapis cezasıyle cezalandırılır. Maksat gerçekleşmişse ölüm cezası verilir. Bahis konusu harpte Türkiye devletine müttefik bir devlet zararına işlenen fiiller de, sonuç bakımından Türkiye devletinin zararına olduğundan, doktrine göre maddenin bu halde de uygulanması gerekir.

6. *Düşmana iaşe ve malzeme yardımı* (T. Cz. Kn. md. 129/II). Harp sırasında düşman devlete iaşe maddeleri veya Türkiye zararına kullanılabilecek başka şeyler veren kimse, bunları vasıtalı olarak vermiş bile olsa, 5 yıldan aşağı olmamak üzere ağır hapis cezasına çarptırılır.

7. *Düşmanla ticaret* (T. Cz. kn. md. 129/IV). Harp sırasında nerede bulunursa bulunsun düşman devlet vatandaşıyle yahut düşman devlet topraklarında oturan diğer kimselerle, vasıtalı yoldan bile olsa, ticaret yapan yurttaş veya Türkiye'de bulunan yabancı 2 yıldan 10 yıla kadar ağır hapis ve 1 000 liradan aşağı olmamak üzere eşya değerinin beş misline eşit ağır para cezasıyle cezalandırılır.

8. *Taahhüdü yerine getirmemek* (T.Cz. kn. md. 130/I). Harp zamanında devlet silâhlı kuvvetlerinin veya ahalinin ihtiyaçları için, devlet veya diğer bir kamu kurumuna veya kamu hizmeti ifa eden yahut kamu ihtiyaçlarını sağlayan bir kuruma karşı giriştiği, bir iş yapmak veya eşya vermek şeklindeki taahhütlerini kısmen veya tamamen yerine getirmeyen kişi, ağır hapis ve para cezasına çarptırılır. (Görüldüğü gibi, burada sözleşmeden doğan borçlarını ifa etmeyen borçlunun cezalandırılması bahis konusudur.)

9. *Taahhüde hile karıştırmak* (T. Cz. kn. md. 130/IV). Yukarıda yazılı çeşitten bir taahhüdün yerine getirilmesinde hile yapılması, cezası daha ağır olan bir suçun ortaya çıkmasına yol açar. Hile'den maksat, yerine getirilen taahhütlerin sözleşme şartlarına uygun olmadığını karşı tarafın anlamasına engel olan tertiplerdir (düşük vasıfta bir şey teslim etmek, taahhüt edilen miktardan az şey verildiği halde tam ödemede bulunmuş gibi göstermek v.b.). Suçun tamamlanması için zarar şart değildir.

— İda. huk. *Devlet işletmeleri,* Orman işletmeleri ve Tekel gibi genel müdürlük biçiminde katma bütçeli tüzel kişilerle iktisadî devlet teşekkülü niteliğinde, bağımsız bir bütçeye sahip tüzel kişilerdir. Genel müdürlük biçimindeki hizmet yerinden yönetimi kuruluşları, iç statüleri bakımından bir devlet dairesi görünüşünde olmakla beraber, devletten ayrı kamu tüzel kişiliğine ve çoğunlukla döner sermayeye sahiptirler. İktisadî devlet teşekkülleri ise 440 sayılı kanuna göre sadece sermayesinin tamamı devlete ait olan P.T.T., D.D.Y., Etibank, Sümerbank gibi kuruluşları değil, karma teşebbüsleri de kapsar. Sermayesinin yüzde 51'inden azı devlete ait olanlar dışında, bütün bu teşebbüsler kamu tüzel kişileridir. İktisadî Devlet teşekkülleri, Artırma, Eksiltme ve İhale kanunuyle Muhasebei Umumiye kanununa ve Sayıştayın kontrolüne tabi olmamakla beraber, Yüksek Denetleme kurulunun ve T.B.M.M.'nin denetimi altındadır.

◆ **Devletli** veya **devletlû** sıf. *Esk.* Saadet ve refah sahibi. Padişah ve büyük rütbeli kimseler için söylenirdi: *Selâm sana ey devletli ulu sultan* (M. E. Yurdakul).

— Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğunda hanedan soyundan gelenlere verilen unvan. (Teşrifatta vezirler, şeyhülislâmlar, müşirler, Mekke emîrleri, hanedana doğrudan doğruya veya akrabalık yoluyle mensup olanlar için kullanılırdı. İleri gelen kimselere ait mektuplarda, kitaplardaki yazılarda yine aynı unvan belirtilirdi. ‖ *Devletlû atufetlû* (Bk. ATUFET.) ‖ *Devletlû fahametlû,* sadrazamların unvanı. ‖ *Devletlû inayetlû,* dârüssaade ağalarının unvanı. ‖ *Devletlû necabetlû,* şehzade için kullanılan unvan. ‖ *Devletlû refetlû,* seraskerlerin unvanı. ‖ *Devletlû semahatlû,* şeyhülislâmların unvanı. ‖ *Devletlû siyadetlû,* Mekke emîrlerinin unvanı. ‖ *Devletliler,* saray mensuplarının, şehzade ve sultanlara verdiği ad. («Padişaha ait» anlamına gelir.)

— ANSİKL. *Devletli*'lerin çeşitli işlerini gören ayrı ayrı kalfaları ve hizmetçileri vardı. Yemek işlerini çeşniyar ve kilerci kalfaları görürdü. Devletlilere mahsus tablalar siyah çuhadan olurdu. Her devletlinin yemeği, bir perhiz yemeği olmak üzere iki tabla idi. Devletlilere ekmek yerine saray francalası, susamsız simit dedikleri has çörek verilirdi.

◆ **Devletsiz** sıf. Devleti olmayan: *Yani, Batı'da devletin olmadığı zamanlar, toplumlar var olmuşlardır ama, Doğu'da devletsiz toplum görülmemiştir.* (K. Tahir). ‖ (→ Bibliyo.) [ML]

Devlet *(He Politeia e Peri Tes Dikes),* Eflatun'un siyasî incelemesi. On iki kitaptan kurulu bu eser diyalog biçimindedir; baş kişisi Sokrates'tir. Eflatun'a göre, ahlâkla siyaset birbirinden ayrı düşünülemez. Birey psikolojisi, devlet psikolojisinden ayrılamaz. Kişi, erdemli olmağa çalışmalıdır. devletin görevi, erdemli insanlar yetiştirmektir. Birey devletin bir unsurudur. Ruhun üç bölümü olduğu gibi, şehir-devletin de üç sınıfı olacaktır: zanaatçılar ve işçiler sınıfı, savaşçılar sınıfı, yüksek görevliler ve filozoflar sınıfı. Birinciler ölçülü, ikinciler, cesur, üçüncüler ise bilge olmalıdır. Bireysel adalet gibi, sosyal adalet de bu üç sınıfın bağlılık ve uyumunun sonucu olacaktır. Ama bu uyumun sağlanabilmesi ve tam olarak kurulabilmesi için bir engelin ortadan kaldırılması zorunludur. Bu da, kişisel bencillik'tir. Mülkler, kadınlar ve çocuklar üzerinde herhangi bir ferdin hak iddia etmesine imkân bırakılmazsa bu bencillik önlenmiş olur. *Devlet,* hayranlık uyandıran görüşlerin, garip teorilerin ve Aristophanes'in *Kadınlar Meclisi*'nde (Ekklesiazysai) alaya aldığı boş hayallerin bir karı-

Devlet opera ve balesi

«Gilgameş» Nevit Kodallı

«Aida» Guiseppe Verdi

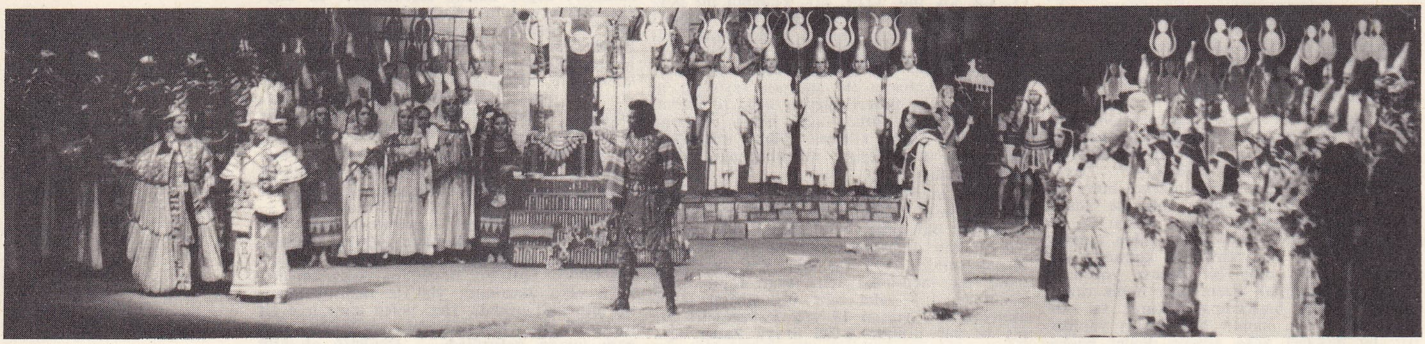

«Aida» Guiseppe Verdi

«Kuğu Gölü» Çaykovski

«Kuğu Gölü» Çaykovski

«Othello» William Shakespeare

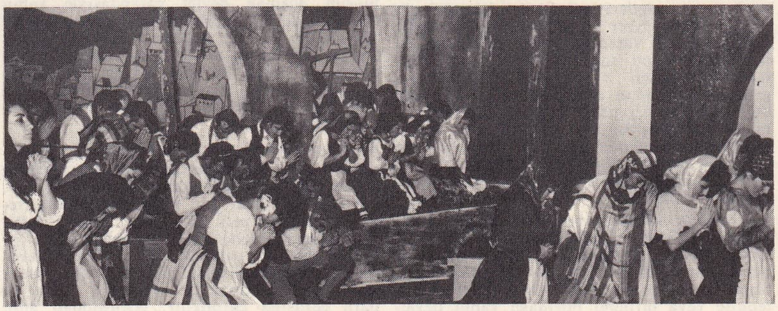

«Cavalleria Rusticana» Pietro Mascagni

Foto. MEYDAN

Devlet tiyatrosu

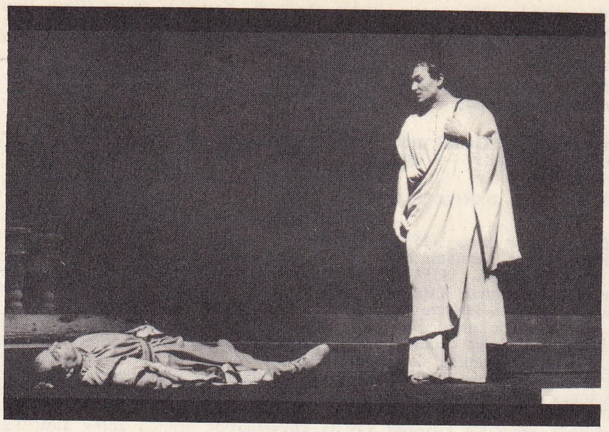

«Julius Caesar»
William Shakespeare

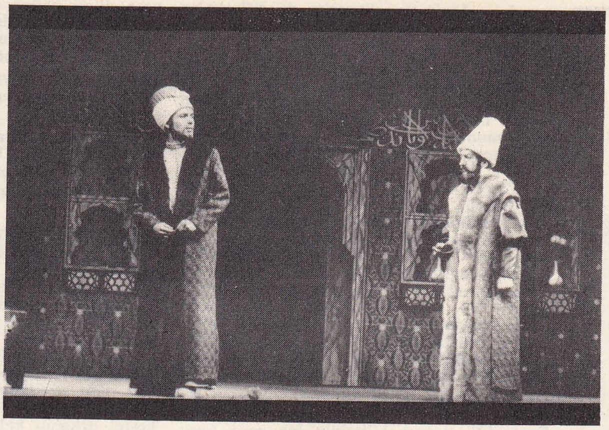

«Deli İbrahim»
A. Turhan Oflazoğlu

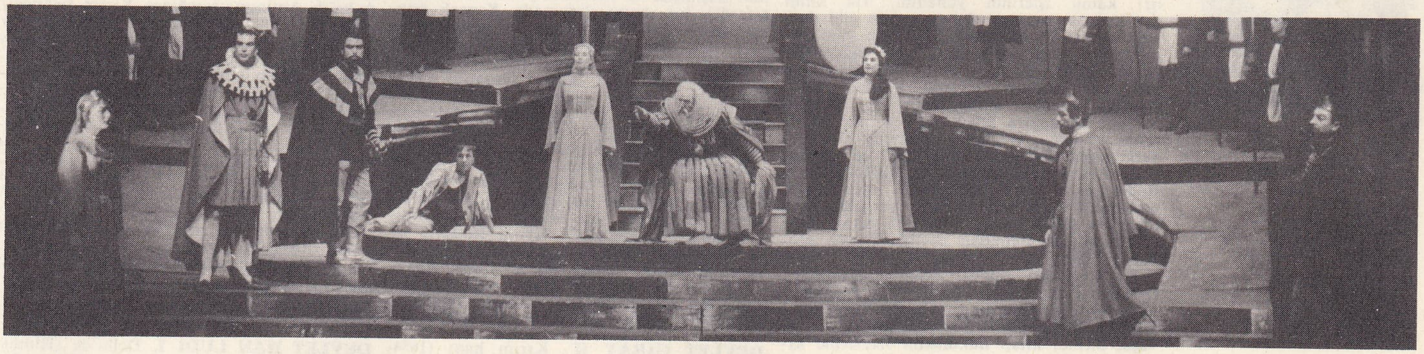

«Kral Lear»
William Shakespeare

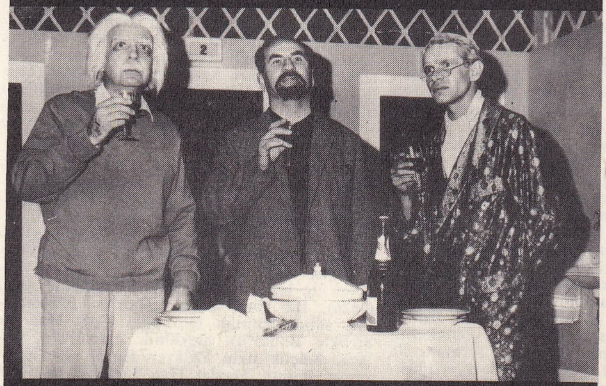

«Fizikçiler»
Friedrich Dürrenmatt

«Bizim Şehir»
Thornton Wilder

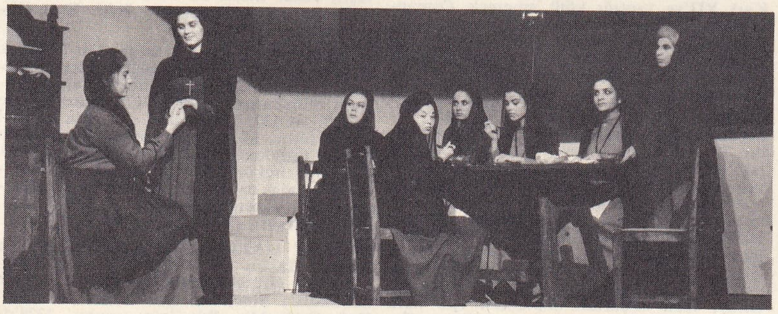

«Bernarda Alba'nın Evi» Garcia Lorca

«Kral Oidipus» Sophokles

Foto. MEYDAN

«Devlet'in Zaferi»
Dalou'nun eseri
Nation meydanı, Paris

şımıdır. «Mağara» allegorisi de Eflatun'un bu kitabındadır. (→ Bibliyo.) [L]

Devlet *(De Republica)*, Cicero'nun siyasî incelemesi (M.Ö. 54-51). Eflatun'un Devlet'inden diyalog biçiminde yazılmıştır. Cicero'nun ideal devleti Eflatun'unki kadar ütopik değildir. II. yy.da Roma'da gerçekleşen monarşi aristokrasi ve demokrasi kadar ütopik değildir. Ama bazı bilginler, *devlet*'i bir faal siyaset eseri saymışlar ve Cicero'nun bu incelemeyle 52 yılında tek konsül olarak kalan Pompeius'a tam yetki verilmesini desteklemek istediğini ileri sürmüşlerdir: Kitap altı bölümdür: en büyük kısmı 1822'de Vatikan'ın parşömenleri arasında bulundu. XIX. yy.a kadar bu incelemenin eldeki tek parçası olan *Scipio'nun Rüyası* VI. kitapta yer alır: Scipio Aemilianus rüyasında afrikalı büyük babalığını görür; büyük baba vatana iyilik edenlere ruh ölmezliği vaat eder. Kitabın geri kalan bölümlerinden de parçalar bulunmuştur. (L)

Devlet *(Traité de la République)*, Jean Bodin'in eseri (1567). Bu kitabıyle Bodin, Fransa'da siyaset biliminin bir çeşit kurucusu ve Montesquieu'nün hazırlayıcısı sayılır. *Devlet* kelimesini ilkel anlamıyle alır: kamu işlerinin yönetimi. İlk kitap devlet kavramına ayrılmıştır. Aile gibi devletin amacı da yönetme hakkıdır; yani yönetenlerin çıkar ve mutluluğunu sağlamağa değil, adalet ve aklın emrettiklerini yerine getirmeğe çalışır. Devletin aileden farkı, egemen bir güce sahip olmasıdır. Bu güç medenî kanunlara boyun eğmez, aile otoritesini yıkmayı ve halkın onayını almadan vergi toplamayı yasaklayan tabiî ve tanrısal kanunlara uymak zorundadır. İkinci kitapta Bodin çeşitli devlet biçimlerini inceler. Demokrasi ile monarşi arasında yer alan aristokrasiyi üstün tutar; ama tam ortayı elde etmek güç olduğundan soydan geçme monarşiyi daha uygun bulur. Üçüncü kitapta çeşitli kurulları anlatır: belediye meclisleri, loncalar v.b. Dördüncüde devletin gelişmesinin veya gerilemesinin sebeplerini açıklar. Beşinci kitap adalete diplomasiye ve savaşa, altıncı kitap hükûmetin ilkelerine ayrılmıştır. (L)

DEVLETÂBÂD, Afganistan'da (Maymana ili) şehir, Afgan Türkistanında; 10 000 nüf. Ünlü halılar dokunan zengin vahaların merkezi. (L)

Devlet Ana, Kemal Tahir'in romanı (1967). Konusunu Osmanlı devletinin kuruluşu günlerinden (1290-1300) alan yazar iki imparatorluğun yıkıldığı, Türk ve Bizans beyliklerinin Anadolu birliğini sağlayamadığı, moğol baskısının had dereceyi bulduğu bir ortamda, Osmanoğullarının uç beyliğinden çıkıp bir imparatorluğa doğru gelişmesine, bu gelişmenin temel inanç ve fikirlerine ışık tutar. Kitaba adını veren Devlet Ana hem Kayı aşiretinin kadınlar gücünü yöneten Bacıbey Devlet Hatun'un adı, hem de, «Kerim devlet» tanımına uygun düşen osmanlı düzenini, yani esirgeyen, değerlendiren, insanlara eşitlik ve şefkatle davranan yeni bir toplum düzenini belirtmek için kullanılmıştır. Roman 1968'de Türk Dil kurumunun roman ödülünü kazanmıştır. (M)

DEVLETÇİLİK i. (ar. *devlet*'ten *devlet-çilik*). Devletin iktisadî hayata doğrudan doğruya müdahale ettiği sisteme verilen ad: *Kadro, Türk inkılâbının ideolojisini araştırmağa ve açıklamağa çalışırken, böyle bir devletçiliği temel bir unsur olarak ortaya atmıştı* (Ş.S. Aydemir).

— ANSİKL. Halkın kolektif ihtiyaçlarını karşılamak bakımından devletin gerekli gördüğü sınaî ve ticarî nitelikteki faaliyetleri bizzat yürütmek suretiyle iktisadî hayata doğrudan doğruya katışmasından ibaret politik-ekonomik bir sistem. Devletçiliğin amacı, devlete kâr sağlamak olmadığı için, devlet kapitalizminden de, devlet sosyalizminden de farklıdır. Başka bir deyimle, devletçilik, ihtiyaç ekonomisine dayanan bir sistemdir.

Türkiye'de devletçilik, Cumhuriyetin ilânından sonra, gerek Etibank, Sümerbank, Toprak Mahsulleri ofisi ve diğer kamu teşebbüslerinin kurulması, gerek yabancıların imtiyazla işlettikleri demiryolları, fenerler gibi teşebbüslerin devletleştirilmesiyle fiilen uygulanmağa başlandı ve 5 şubat 1937 tarihinde Anayasa'da yapılan değişiklikle Anayasa ilkesi haline de getirildi. 1961 Anayasasındaki sosyal devlet ilkesi ve kalkınmanın, devletin ödevleri arasında bulunması da devletçiliğin bir ifadesidir.

◆ **Devletçi** i. Devletçilik taraftarı olan kimse: *Biz devletçi ve kamu menfaatçisi idik* (F.R. Atay). [M]

Devlet Demiryolları İşletmesi Genel müdürlüğü (TÜRKİYE CUMHURİYETİ—). Bk. DEMİRYOLLARI İŞLETMESİ.

Devlet Denizyolları. Bk. DENİZCİLİK BANKASI.

DEVLET GİRAY I, Kırım hanı (1530-1577). Mübarek Giray'ın oğlu. Osmanlı sarayı geleneklerine göre yetiştirildi. 1551'de Kanunî Sultan Süleyman tarafından Kırım'da bağımsız bir siyaset gütmek isteyen Sahip Giray'a karşı bir orduyle gönderildi. Bahçesaray'ı aldı. Sahip Giray'ı ve çocuklarından Emin, Âdil, Selâmet, Gazanfer, Gazi Giray ile yedi mirzayı öldürttü ve Kırım'a han oldu. 1563'ten sonra dış fetihlere daha çok önem veren Osmanlı devleti, rus tehlikesini ortadan kaldırmak amacıyle kuzeyde Astrahan'a kadar bir sefer yapılmasını kararlaştırdı. 1565'te Devlet Giray'ın ordusunun başlattığı ve Moskova'ya kadar uzanan seferden bir sonuç alınamadı. Kıpçak bozkırında osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesini istemeyen Devlet Giray, Sokullu Mehmed Paşanın Don-Volga kanalı projesini tutmadı. Kefe beylerbeyi Kasım Paşanın 1500 kişilik kuvveti ve Devlet Giray'ın ordusu, önce Rusların savunduğu Astrahan kalesine hücum etti. Kışın bastırması üzerine Devlet Giray Kırım'a döndü, ağır kayıplara uğrayan Kasım Paşa da Azak'a çekilmek zorunda kaldı. Sokullu Mehmed Paşanın projesi de böylelikle yarıda kaldı. Devlet Giray bir süre sonra, Kazan hanlığına getirdiği Yağmurçi Hanın Ruslarla işbirliği ettiğini öğrendi ve ona karşı bir sefer yaptı, Kazan'a kadar geldi. 1571'deki Rusya seferinde Moskova'ya kadar ilerledi. Kuzey Türkleri bu başarısı üzerine kendisine *dagti algan* (taht alan) unvanını verdiler. (M)

DEVLET GİRAY II, Kırım hanı (1654-1725). Kırım hanı Hacı Selim Giray I'in büyük oğlu. Babasının ikinci hanlığı sırasında kalgaylığa getirildi. Üngürüs seferine (1694) ve sadrazam Ali Paşanın Varadin kuşatmasına (1695) katıldı. Kardeşleri Gazi ve Kaplan Giray ile 1696'da rus çarı Petro tarafından kuşatılan Azak kalesini kurtardığı için Mustafa II tarafından Kırım hanlığına getirildi (1699). O da kardeşi Şehbaz Giray'ı kalgay yaptı. Fakat bir süre sonra İstanbul hükûmeti Kırım'daki tutumundan endişelenerek Devlet Giray II'yi azletti (1702). Yerine babası tayin edildi. Kırım'ın kurtuluşunun ancak Türk-Rus savaşı sonunda mümkün olacağına inandığı için başkaldırdı. Bucak'a gelerek Tuna iskelesini aldı. Bu durumdan Osmanlı hükûmeti heyecana kapıldı, Daltaban Mustafa Paşa sadrazamlıktan uzaklaştırıldı. Devlet Giray'ın dine koyu bağlılığını gözönüne alan İstanbul hükûmeti, Kefe müftüsü Ebussuud Efendi vasıtasiyle bir mektup gönderterek, ona hareketiyle dine karşı geldiğini bildirtti. Devlet Giray bu mektuptan etkilenerek hareketinden vaz geçti. Sonra padişahın fermanı ile Rodos adasına gitti. Nihayet 18 mayıs 1708'de ikinci defa hanlığa getirildi. Rusya'ya savaş açan (Prût savaşı) osmanlı ordusuna katıldı (27 haziran 1711). Savaş sonunda Lehistan, Rusya, İsveç'in siyasî yönetimi ona bırakıldı. Bu arada kendisine sığınan Karl XII'ye yaptığı kötü muamele Osmanlıların milletlerarası siyasetine uymadığı için görevinden alındı. Daha sonra siyaset hayatından uzaklaştı ve Vize çevresindeki çiftliğine yerleşti (1716). [M]

DEVLET GİRAY III, Kara, Kırım hanı (1647 ?-1718). Âdil Giray'ın oğlu. Safa Giray'ın hanlığı sırasında kalgaylıkta bulundu. Dokuz ay bu görevde kalan Devlet Giray daha sonra Yanbolu'da (Bulgaristan) kendisine tahsis edilen çiftliğe gitti. Varadin bozgunundan sonra Timişoara ve Belgrad kalelerinin düşmesi (1716) üzerine Osmanlı hükûmeti Kırım hanı Kaplan Giray'ı hanlıktan uzaklaştırdı. Yerine Kara Devlet Giray getirildi (1716). Tuna yalılarını korumakla yeniden görevlendirilen Kara Devlet Giray, tatar ordusunu toplaması için Safa Giray'ın oğlu Kalgay Bahadır Giray'ı Kırım'a gönderdi. Kırım'da Selim Giray Han sülâlesini destekleyenler çoğunlukta oldukları için kalgayı ve Devlet Giray'ı kabul etmediler. Osmanlı hükûmeti tatar ileri gelenlerinin bu direnişini benimsemek zorunda kaldı. Böylece Devlet Giray 1718'de görevinden alındı. (M)

DEVLET GİRAY IV, Kırım hanı (1729-Vize 1780). Arslan Giray'ın ikinci oğlu. Arslan Giray'ın birinci hanlığında bazı önemli kumandanlıklarda bulundu, ikinci hanlığı sırasında da kalgaylığa getirildi. Amcası Kırım Giray'ın ölümü (1769) üzerine han oldu. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında Hotin kalesinin düşmesi ve Rusların Turla ırmağını geçmeleri üzerine görevinden alınarak Kıbrıs'a sürgün edildi. Bir süre sonra Malkara'daki çiftliğine yerleşmesine izin verildi. Kırım hanı Selim Giray III'ün Ortakapı'da Ruslara yenilmesi üzerine (1771) Kırım'a giren Ruslar, Süleyman Paşayı esir aldılar. Bu olay üzerine harekete geçen Osmanlı devleti hazırladığı ordunun başına Canikli Ali Paşayı getirdi. Devlet Giray da kuvvetleriyle orduda görev aldı. Tatarlar da olsmanlı kuvvetleriyle birleşti. Kırım kurtulmak üzereyken Osmanlı devleti Küçük Kaynarca antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Antlaşma gereğince Kırım bağımsız oldu. Canikli Ali Paşa ve Devlet Giray Kırım'dan çekildiler. 1772'de Rusya'nın kontrolunda toplanan kurultayda Kırım mirzaları osmanlı padişahının gönderdiği Maksut Giray yerine han olarak Sahip Giray'ı seçtiler. Kaynarca antlaşmasıyle Yenikale, Kerç ve Kılburun gibi kalelerin Rusya'nın eline geçmesinden sonra yapılan toplantıda Devlet Giray IV hanlığa çağırıldı. Böylece 1775'te ikinci defa han olan Devlet Giray, Kırım'ın Osmanlı devletine bağlı olduğunu ilân etti. Fakat Şahin Giray'ın başında bulunduğu Kırım mirzaları muhalefet grubu Rusya'nın yardımıyle Devlet Giray'ı Kırım'dan ayrılmak zorunda bıraktılar. (M)

DEVLETHANE blş. i. (ar. *devlet* ve *hāne'*-den). *Esk.* «Eviniz» anlamında nezaket sözü. (M)

DEVLET HAN LUDİ I, Delhi'de (Hindistan) hüküm sürmüş türk asıllı devlet adamı (XV. yy.). Afganistan'da yönetimi ele geçiren Kalaç Türklerinin Ludî soyundandır. Sultan Tuğluk Mahmud'un beylerindendi. Kendi fikirlerini sultana kabul ettirerek Timuroğullarının valisi Hızır Han ile savaşlara girişti. Kendisine yardım eden Tuğluk hanedanına bağlı türkler Hızır Hanı destekleyince başarı kazanamadı. Sultan Tuğluk ölünce (1413), Delhi'de padişahlığını ilân etti. Hızır Hanın Delhi'yi alması üzerine (1414) Firuzâbâd kalesine hapsedildi ve orada öldü. (M)

DEVLET HAN LUDİ II, Devlet Han Ludî I'in torunu (XVI. yy.). Lahor'da yarı bağımsız bir beyliğin başındayken, Kuzey Hindistan'daki Babur Şah'a bağlı afgan beyleri arasındaki çekişmelerde Babur Şah'ı, İbrahim Ludî'ye karşı kışkırttı. Babur Hindistan'ı alınca, Devlet Han Ludî II, oğulları Ali, Gazi ve Dilâver ile birlikte Babur'un himayesine girdi (1526). Bir süre sonra Lahor'un hâkimiyetini elinde tutmak için oğlu Gazi Han ile birlikte Babur'un aleyhinde çalışmağa başladı. Küçük oğlu Dilâver Hanın ihbarı üzerine Babur, Devlet Han Ludî II ile Gazi Hanı tutukladı, fakat kısa bir süre sonra bağışlayarak kendilerine Sultanpur'u verdi. Devlet Han Ludî II Lahur'u ele geçirmek için afgan beyleri ve Babur ile yeniden savaştı; fakat Babur'un adamlarına esir düştü. Sultanpur yakınlarında öldü. Bazı şiirleri de vardır. (M)

DEVLET HATUN, İran'da Lûr-i Küçek (Küçük Lûristan) bölgesindeki Hurşidiye atabek sülâlesinden kadın hükümdar. Kocasının ölümünden sonra (1317) atabeyliği ele geçirdi ve 1321-1330 yılları arasında bölgeyi elinde tuttu. Moğolların baskısı ile bozulan idareyi düzeltmek için Lûr-i Büzürg (Büyük Lûristan) hükümdarı Yusuf Şah ile evlendi. Bununla da moğol saldırısını durduramayınca yönetimi kardeşi İzzettin Hüseyin'e bıraktı. (M)

DEVLET HATUN (Devletşah Hatun veya **Sultan Hatun** da denir). Yıldırım Bayezid'in eşi (Kütahya, ?-Bursa 1414). Germiyan hükümdarı Süleyman Şah'ın kızı ve Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin torunu. ...

Foto. LAROUSSE

leti ile Germiyanoğulları beyliği arasında yakınlaşma ve dostluk sağladı. Kütahya, Tavşanlı, Emed (Eğrigöz), Simav şehirlerini çeyiz olarak Osmanlı ülkesine katmış oldu. Çelebi Sultan Mehmed'in annesi olduğu, Bursa'da Yeşilcami yakınındaki mezar kitabesinde yazılıdır. (M)

Devlet Hava Meydanları işletmesi, devlete, gerçek ve tüzel kişilere ait veya askerî hava meydanlarını işletmek, bunların bakım ve onarımını, gerekli teçhizatı sağlamak, gerekli işletme tesislerini kurmak, hava trafiğini düzenlemek amacıyle kurulmuş, Ulaştırma bakanlığına bağlı, katma bütçeli, tüzel kişiliğe sahip devlet teşkilâtı. 28 Şubat 1956 tarihli ve 6686 sayılı kanunla genel müdürlük olarak kuruldu. (M)

Devlet Hava Yolları işletmesi, havadan yolcu ve yük naklini sağlamak amacıyle ve Millî Savunma bakanlığına bağlı olarak kurulmuş devlet teşkilâtı. 20 Mayıs 1933'te 2186 sayılı kanunla kuruldu ve askerî ihtiyaçlar için alınmış uçakların yolcu ve yük nakline elverişli hale getirilmiş olanlarıyle işe başladı. Türkiye'nin belli başlı şehirleri arasında sınırlı hava ulaşımı sağladı. 21 Mayıs 1955'te çıkarılan 6623 sayılı kanunla özel hukuk hükümlerine tabi, tüzel kişiliğe sahip Türk Hava* Yolları A.O. haline getirildi. (M)

Devlet İstatistik enstitüsü. Bk. İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ (DEVLET—).

Devlet konservatuvarı, Ankara'da Millî Eğitim bakanlığına bağlı müzik ve sahne sanatları okulu. Batı anlayış ve tekniğiyle müzik ve sahne sanatlarını öğretmek amacıyle, 1936 yılında kuruldu. Berlin Yüksek Müzik okulu profesörü Paul Hindemith'in tavsiyelerine ve Ankara'ya gelerek yaptığı çalışmalara dayanılarak Cebeci'deki Musiki Muallim mektebinin «Konservatuvar sınıfları» halinde faaliyete geçirildi. Alman rejisörü Carl Ebert* tarafından teşkilâtlandırıldı ve geliştirildi. Macar bestecisi Bela Bartok'un çalışmalarıyle Devlet konservatuvarına bağlı Türk Halk Müziği arşivi kuruldu (1937). İngiliz balecisi Ninette de* Valois'nın yaptığı hazırlıklara dayanılarak Devlet konservatuvarında bale bölümü de açıldı (1950). Okulun müzik kolunda *kompozisyon, orkestra yönetimi, piyano, org ve arp, yaylı sazlar, nefesli sazlar, şan;* temsil kolunda *tiyatro, opera, bale, reji* dalları vardır. Bale bölümüne ilkokulun üçüncü sınıfını, yaylı, nefesli sazlarla piyano, org ve arp bölümlerine ilkokulu, öteki bölümlere ortaokulu bitiren öğrenciler imtihanla alınır. Meslek dersleri yanında genel kültür derslerine de yer verilir.

Devlet konservatuvarı, 1938 yılından beri Gazi Eğitim enstitüsü yanındaki müstakil binasında çalışmaktadır. 1940'ta çıkan 3829 sayılı Devlet Konservatuvarı kanununa göre yönetilir. Yönetim bakımından Millî Eğitim bakanlığına bağlı olan okulda, eğitim ve öğretim konularında bakanlığa sunulacak teklifleri tespit etmek üzere bütün öğretmen ve stajyerlerden meydana gelen bir Konservatuvar meclisi ile, dal şeflerinden kurulan Müşavir heyet bulunmaktadır. Devlet konservatuvarında türk halk müziğinden derlenmiş örneklerin saklandığı bir arşivle müzik âletleri yapılan ve tamir edilen bir atelye vardır. Okulda üçte ikisi yatılı olmak üzere 315 öğrenci bulunur; bunun 165'i kızdır. Konservatuvardan mezun olanlar devlet sahnelerinde, orkestralarında ve radyolarında görev alırlar. Son yıllarda serbest sahnelerde çalışanlar da çoğalmaktadır. (M)

DEVLETLERARASI blş. sıf. (ar. *devlet* ve türk. *ara*'dan). Birden fazla devleti kapsayan veya birçok devletle ilgili olan: *Devletlerarası barış antlaşması. Devletlerarası hukuk.*

— Huk. *Devletlerarası dayanışma,* devletlerarası (Devletler hukuku) ilişkileri belirleyen karşılıklı bağımlılık ilkesi. — Ortak çıkarları olan devletler arasındaki bağları nitelemeğe yarayan siyasî formül. (Bu deyim özellikle 3 mart 1956'da Fas'ın fransız himayesinden çıkmasından sonra, bu iki ülke arasındaki yeni ilişkileri belirtmek için kullanıldı.) [ML]

DEVLETLEŞTİRME i. (ar. *devlet*'ten *dev-let-leş-tir-me*). Devlete mal etme, devlet tarafından yönetilmesini sağlama.

— Huk. Bir özel iktisadî teşebbüsün veya teşebbüsler grubunun mülkiyet ve yönetiminin, siyasî, iktisadî veya sosyal sebeplerle ve üstün merhalede bir kamu yararının gerçekleştirilmesi amacıyle devlete geçirilerek, hangi hukukî şekli alırsa alsın, kamu yararına tahsisi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluşundan sonra iktisadî bağımsızlığın ve millî kalkınmanın sağlanması amacıyle, demiryolları, fenerler, madenler, belediyeleri ilgilendiren kamu hizmetleri ve bazı tekel alanları 1928'den itibaren devletleştirilmiştir. 1961 Anayasasının 39. maddesine göre, kamu hizmeti niteliğindeki özel teşebbüsler, kamu yararı amacıyle devletleştirilebilir. Tazminat on yıl süreli takside bağlanabilir.

◆ **Devletleştirilme** i. Devletleştirmek eylemi.

◆ **Devletleştirilmek** edilg. f. Devletleştirmek eylemine konu olmak.

◆ **Devletleştirmek** geçl. f. Devlete mal etmek, devlet tarafından yönetilmesini sağlamak: *Üretim vasıtalarını devletleştirmek.* (M)

DEVLETOĞLU Balıkesirî (Yusuf), türk şair ve bilgini (XV. yy.). Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Fıkıh ile ilgili *Vikaye* adlı eseri manzum olarak türkçeye çevirdi (1423). [M]

Devlet opera ve balesi, Millî Eğitim bakanlığına bağlı olarak 1309 sayılı kanunla Ankara ve İstanbul'da çalışmağa başlayan sanat kuruluşu (14 temmuz 1970). Devlet operasının ilk çalışmaları, Ankara Devlet Konservatuvarı Tatbikat sahnesi ile başlar (1937). İlk temsil edilen oyun, Mozart'ın *Mastien ve Bastienne*'idir. 1940 Yılında Ankara Halkevi sahnesinde öğretmen ve öğrencilerin katılmasıyle *Tosca*'nın ikinci perdesi, daha sonra *Madame Butterfly*'ın ikinci perdesi temsil edildi. Daha sonra, Carl Ebert'in sahneye koyduğu *Fidelio* operası oynandı. Konservatuvar ilk mezunlarını verince Halkevi sahnesindeki temsiller hızlandırıldı: *Satılmış Nişanlı, Figaro'nun Düğünü, La Bohème, Maskeli Balo* operaları temsil edildi. Carl Ebert Türkiye'den ayrıldıktan sonra, yönetici olarak Renato Mordo getirildi. Küçük tiyatroda *Carmen* ve Adnan Saygun'un *Kerem* operaları temsil edildikten sonra, büyük opera binasına geçildi. 16 Haziran 1949 gün ve 5441 sayılı Devlet Tiyatrosu kanunuyle çalışmalar daha disiplinli hale getirildi. *Palyaço* ve *Cavalleria Rusticana* operalarıyle sürekli bir çalışma düzenine girildi. Son on yıl içinde sahneye konulan operaların sayısı elliye yakındır. Bunlar, başta Verdi ve Puccini olmak üzere, Mozart, Bizet, Gounod, Beethoven, Rossini, Smetana, Donizetti, Pergolesi, Bellini, Çaykovski, Wagner, R. Strauss ve klasik repertuvarda yer almış bestecilerin eserleridir. Menotti ve Gershwin gibi çağdaş bestecilerin eserleri yanında, türk bestecilerinin eserleri de temsil edildi: *Kerem* (Adnan Saygun), *Van Gogh, Gilgamış* (Nevit Kodallı), *Nasreddin Hoca* (Sabahattin Kalender), *Midasın Kulakları* (Ferit Tüzün). 1965 Yılında opera ve bale, Devlet tiyatrosundan ayrı bir genel müdürlük olunca, opera sanatçısı ve rejisörü Aydın Gün* kuruluşun başına getirildi. Şimdi Devlet opera ve balesi, Ankara ve İstanbul'da iki ayrı sahnede temsiller vermektedir. 1309 Sayılı kanun, ileride başka şehirlerde şubeler açma yetkisini de tanımıştır.

Devlet balesinin ilk genel temsili 1961 ocak ayındaki *Coppelia* balesidir. Daha önce Manuel de Falla'nın *Büyüleyen Aşk* (El Amor Brujo) adlı eserini sahnelemiş olan bu bölümün repertuvarında *Coppelia, Sylvia* (Delibes), *Les Sylphides* (Chopin), *Kuğu Gölü, Fındıkkıran* (Çaykovski) v.d. klasik eserlerin yanında, çağdaş bale de yer almaktadır. Temsil edilen türk eserleri *Çeşmebaşı* (Ferit Tüzün), *Sinfonietta* (Nevit Kodallı), *Hançerli Hanım* (Bülent Tarcan), *Judith*'dir (Çetin Işıksözlü). Devlet balesinin kuruluşunda ve gelişmesinde, İngiliz Kraliyet balesi yöneticisi Dame Ninette de Valois'nın büyük yardımları olmuştur.

Devlet opera ve balesi repertuvarında J. Strauss, Lehar, Kalman, Suppé ve Millöcker gibi tanınmış bestecilerin operetlerine de yer vermektedir. (M)

Devlet Orman Kereste fabrikaları. Bk. KERESTE FABRİKALARI (DEVLET ORMAN—).

Devlet Personel dairesi. Bk. PERSONEL DAİRESİ (DEVLET—).

Devlet Planlama teşkilâtı. Bk. PLANLAMA TEŞKİLÂTI (DEVLET—).

Devlet Resim ve Heykel sergisi. Bk. RESİM VE HEYKEL SERGİSİ (DEVLET—).

Devlet Su İşleri Genel müdürlüğü. Bk. SU İŞLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (DEVLET—).

DEVLETŞAH (Alâüddevle Bahtişah Gazi Semerkandî), türk yazarı (Semerkant 1431-1495 ?). Önce Şahruh, sonra Ebulkasım Babür'ün saraylarında bulundu. Ömrünün sonunu çiftliğinde geçirdi. İdarenin düzensizliğinden de yakındığı *Tezkiret-üş-Şuara* (Şairler Tezkiresi) adlı eserinde çağının şair ve bilginleri üstüne bilgi verir. Eser, on arap şairine ait bir önsöz, yüz kırk üç iran şairini konu edinen yedi tabakat (yedi nesil), Herat sarayının altı büyüğü ile Hüseyin Baykara'yı anlatan sonuç bölümlerinden meydana gelir. Devletşah tezkiresi kendisinden sonraki bu tür eserlere örnek olmuştur. Eserin çeşitli yazma nüshaları vardır. D.E.G. Browne tarafından 1901 yılında karşılaştırmalı baskısı yayımlanmıştır. Hoca Fehim Efendinin 1259'da İstanbul'da basılan *Sefinet-üş-Şuara*'sı (Şairler Gemisi), Devletşah tezkiresinin kısa bir tercümesidir. Tam olarak 1952'de Türkçeye çevrildi ve yayımlandı. (M)

Devlet şûrası. Bk. DANIŞTAY.

Devlet tiyatrosu, Türkiye'de 16 haziran 1949 tarih ve 5441 sayılı kanunla çalışmağa başlayan resmî tiyatro. Teşkilât kanununa göre Devlet tiyatrosu, Millî Eğitim bakanlığına bağlı, tüzel kişiliği olan, dram ve opera bölümlerini içine alan bir sanat kurumudur. Temsil edilecek eserleri Millî Eğitim bakanının seçtiği üç üye ile genel müdür ve raportörden meydana gelen bir edebî kurul seçer. Teknik, sanat ve disiplin işlerini genel müdürün başkanlığında, tiyatro ve opera bölümlerinin başrejisörleri, orkestra şefi, edebî heyet başkanı, opera ve dram bölümündeki sanatçıların kendi aralarından seçeceği birer sanatçıdan meydana gelmiş bir yönetim kurulu yürütür. Sanatçı kadrosunu bir yıllık staj geçirmiş Devlet konservatuvarı mezunları meydana getirir. Konservatuvar mezunu olmayan başarılı sanatçılar da, yönetim kurulu kararıyle sözleşmeye bağlı olarak Devlet tiyatrosunda çalışmaktadır. Gelir ve malî işlemleri vergi, harç ve resimden muaf olan Devlet tiyatrosunun bütçe ve kadroları yönetim kurulu tarafından hazırlanır; Bakanlar kurulunun tasdikine sunulur.

1947 ile 1949 yılları arasında Muhsin Ertuğrul*'un yönetimi altındaki *Küçük tiyatro*'da iki yıl süreyle verilen temsiller Devlet tiyatrosunun resmen kuruluşundan önceki ilk faaliyetini teşkil eder. Bu çalışmaları Büyük tiyatro dönemi takip eder. 2 Nisan 1948'de açılan Büyük tiyatroda ilk defa türk bestecilerinin eserleri çalındı. Adnan Saygun'un «*Kerem*» operasının bir bölümü oynandı. 1 Ekim 1949'da Büyük tiyatroda Renato Mordo, *Faust*'un 1. bölümünü sahneye koydu. Aynı tarihte Küçük tiyatroda Mahir Canova'nın yönetiminde *Küçük Şehir* (Cevat Fehmi Başkut) temsil edilmeğe başlandı. Büyük tiyatrodaki ilk opera temsili 11 ocak 1950'de Renato Mordo'nun sahneye koyduğu *Köylü Namusu* (Cavalleria Rusticana) [P. Mascagni] ile *Palyaço*'dur (Pagliacci) [R. Leoncavello]. Bu temsillerde koroyu Hans Hörner yönetti. 1956 Yılında Devlet tiyatrosuna bağlı bölge tiyatroları meydana getirilmeğe başlandı. Ankara'da Üçüncü tiyatro ve Oda tiyatrosu faaliyete geçti. Adana ve İzmir Belediye tiyatroları Devlet tiyatrosunun yönetiminde çalıştırıldı. Daha sonra Bursa'daki Ahmet Vefikpaşa tiyatrosu temsillere başladı. Devlet tiyatrosu İstanbul'da da tiyatro ve opera temsilleri verdi. İstanbul'un çeşitli sahnelerindeki oyunları 1969-1970 yılında Kültür sarayındaki devamlı temsiller takip etti. Ankara'da Beşinci sahne, Yeni sahne adıyle açıldı.

Paris'teki «Milletler tiyatrosu»nda *Kıral*

devlet kethüdası
Belediye kütüphanesi, İstanbul
(maddesi 620. sayfada)

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

Oidipus ve *Hürrem Sultan* oyunları temsil edildi (24 ve 25 haziran 1960). Atina'da *Kıral Oidipus* ve *Midasın Kulakları* oynandı (16 ve 17 eylül 1961).

16 Mayıs 1963'te Devlet tiyatrosunda Cole Porter'in «*Öp Beni Kate*» adlı eseriyle ilk müzikal komediye yer verildi. 1956-1966 Dönemine kadar opera ve bale bir tek genel müdürlük altında toplanırken bu dönemden sonra Tiyatro Genel müdürlüğü ile Opera ve Bale Genel müdürlüğü birbirinden ayrıldı. Devlet tiyarosunda Muhsin Ertuğrul (1949-1951 ve 1954-1958), Cevat Memduh Altar (1951-1954), Cüneyt Gökçer (1958→) genel müdür olarak görev aldılar.

● *Devlet tiyatrosuna bağlı sahneler,* Devlet Tiyatrosu Genel müdürlüğüne bağlı bulunan ve bütün tiyatro mevsimi boyunca temsil verilen sahneler şunlardır: **1.** ***Büyük tiyatro,*** Ankara'da alman mimarı Bonatz tarafından eski Sergievi değiştirilerek düzenlenen yapıda 1 ekim 1949'dan itibaren çalışmaktadır. 740 Seyirci alır. Opera, bale, müzikal komedi, yerli ve yabancı tiyatro oyuncularının gösterilerine ayrılmıştır. **2.** ***Küçük tiyatro,*** Ankara'da mimar Mahmut Kemalettin'in eseri alan Evkaf apartmanının alt katındadır. 603 Seyirci alır. 1 Ekim 1949'da faaliyete başladı. Yerli tiyotra oyunlarına ve haftada iki defa çocuk tiyatrosu temsillerine ayrılmıştır. **3.** ***Üçüncü tiyatro,*** mimarı İsmet Hikmet'tir. Türk Ocağı binasının alt katındadır. 588 Seyirci alır. 4 Şubat 1956'dan itibaren yerli ve yabancı tiyatro oyunlarıyle opera temsilleri verilmektedir. **4.** ***Oda tiyatrosu,*** Evkaf apartmanının alt katındadır. 65 Seyirci alır. 5 Ekim 1956'dan itibaren az oyunculu, yenilikçi eserlere sahne olmaktadır. **5.** ***Yeni sahne,*** Tuna caddesinde (Yenişehir), Ormancılar derneğinin alt katındadır. 250 Seyirci alır. 4 Ekim 1960'tan itibaren daha çok tercüme öncü oyunlara sahne olmaktadır. **6.** ***Altındağ tiyatrosu,*** Yıldırım Beyazıt lisesi binasındadır. 27 Mart 1964'ten beri çalışmaktadır. **7.** ***İzmir Devlet tiyatrosu,*** İzmir'de Hükûmet meydanı yakınındaki eski halkevi binasında çalışmaktadır. 232 Seyirci alır. 28 Eylül 1957'de açıldı. Ankara'dan gönderilen sanatçı kadrosuyle temsiller verir. **8.** ***Bursa Ahmet Vefikpaşa tiyatrosu,*** Bursa'da eski halkevi binasındadır. 492 Seyirci alır. 28 Eylül 1957'den itibaren Ankara'dan gönderilen sanatçı kadrosuyle temsil vermektedir. (M)

Devlet ve İhtilâl, Lenin'in kitabı. 1917 Ağustos ve eylül aylarında yazıldı, fakat tamamlanmadan kaldı. Yazar bu eserinde marksçı devlet nazariyesini inceler. Bu nazariyeye göre devlet, sınıflar arasındaki uyuşmazlıkların bir sonucudur ve iktisadî hâkimiyeti elinde tutan sınıfın başka bir sınıf üzerinde kurduğu baskı'nın organıdır. Tarih sırasıyle ortaya çıkan devlet biçimleri şunlardır: köleci devlet, derebeylik devleti, burjuva devleti. Proletarya ihtilâlinden sonra yeni bir devlet şekli görüldü: *proletaryanın diktatörlük aracı* olan proletarya devleti. Bu devlet, sosyalizmin tedricen yerini alacak olan komünizmin yerleşmesiyle gücünü kaybedecektir. «Devletin gücünü kaybetmesi» nazariyesi bütün marksçı düşünürlerce benimsenmiş, fakat her düşünür, nazariyeyi, sosyalizmin çeşitli memleketlerdeki tarihî gelişmesinden ve çeşitli siyasî tutumlardan doğan farklarla ele almıştır. (L)

Devlet Yatırım bankası, Türkiye'de iktisadî devlet teşekküllerine kredi sağlamak ve başka finansman kurumlarına teminat vermek üzere 1964'te kurulan iktisadî devlet teşekkülü. Genel müdürlük olarak kurulan ve merkezi Ankara'da bulunan bankanın Maliye bakanlığıyle ilgisi vardır. İtibarî sermayesi 1 000 000 000 TL'dır. Görevleri: **1.** kuruluşlara malî kaynaklar sağlamak için tahvil çıkarma, devlet hazinesinden kredi ve avans sağlama gibi yollarla yabancı kaynakları harekete geçirmek. (Bunun yanı sıra iktisadî devlet teşekküllerinin yaptığı yatırım ve açtığı hesaplardan da malî imkânlar elde eder. Nitekim 1964'ten 1968'e kadar öz ve yabancı kaynakları sürekli olarak artmıştır: 1968'de sırasıyle 1 185 ve 8 208 milyon TL); **2.** yatırım projelerini incelemek ve verimli olabilecek olanları finanse etmek. (1968'de 116 proje gözden geçirildi); **3.** finansmanı yapılacak projelerin gelişmesini ve uygulanmasını denetlemek.

Banka 1969 yılı bilançosunu 221 539 000 TL.-lık kârla kapadı; aktifindeki yatırım kredileri 8 207 milyar, değerlendirme kredileri 1,5 milyardan fazla, özel kanunlarla verilen kredileri 600 milyon civarındaydı. (M)

DEVMET-ül-CENDEL, Arabistan yarımadasının kuzeyinde Serhan vâdisinin sonunda bir saha. İslâmiyetten önce vahada askerî istihkâmlar vardı. Bölgenin ünü İslâmiyetin başlangıcında burada yapılan üç savaştan gelir. Bu savaşları 626'da Hz. Muhammed, 627'de Abdurrahman bin Avf ve 631'de Halid bin Velid yönettiler. Halife Ali ile Muaviye arasında çıkan anlaşmazlık Musa Eş'arî ve Amr ibnül Âs hakemliğiyle burada giderildi. (L)

Devocion de la Cruz (LA) [*Haça Bağlılık*], Calderon'un üç «gün»lük dramı (1634); ispanyol tiyatrosunun en karakteristik ve en ünlü oyunlarındandır. Eserin kahramanı Eusebio, nişanlısı Julia'nın kardeşi Lisardo'yu düelloda öldürür; Lisardo son nefesini verirken haça, yani dinine çok bağlı olan Eusebio'nun günah çıkarmadan ölmemesi için Tanrı'ya yalvarır (1. gün). Julia'nın babası Yaşlı Curzio tarafından takip edilen Eusebio nişanlısını sığındığı manastırdan kaçırmağa hazırdır, ama kızın taşıdığı haçı görünce bundan cayar (2. gün). Curzio Eusebio'yu bulur, onunla dövüşür. Ama dövüş sırasında genç adamın göğsündeki haç işaretini görür ve Eusebio'nun eskiden terkettiği kendi öz oğlu olduğunu anlar. Eusebio babasını affederek ölür, babası da onu gömer. Ama Tanrı, günah çıkartmasına yetecek bir süre için genç adamı diriltir (3. gün). [L]

DEVOL, Arnavutluk'ta ırmak, Osum ile birlikte Semeni ırmağının anakolunu meydana getirir. (L)

DEVOLUY, Güney Fransız Alplerinde (Yukarı Alpler) bölge, Drac vâdisinin güneybatısında, yanında yüksek kireçli bayırlar (Obiou 2 793 m) yükselen bir çöküntüden meydana gelir. Hayvancılık. (L)

DEVON veya **DEVONSHİRE,** İngiltere'de idare bölümü, İngiltere adasının güneybatısındaki yarımadanın bir bölümünü içine alır, Manş denizi ile Bristol kanalı arasında; 869 800 nüf. İdare merkezi, *Exeter*. Devon, Karbon devrinde şiddetle kıvrılmış bir Birinci zaman kütlesinden meydana gelir. İdare bölümünün Devonyen'den kalma kumtaşı tabakaları 480 m'ye kadar yükselir. Güneyde, Exeter ile Plymouth arasındaki Dartmoor ormanı (yüksl. 621 m), derin «ria»larla yarılmış girintili çıkıntılı kıyıya hâkimdir. Bu iki kütle arasında, Birinci ve Üçüncü zamanlardan kalma kırmızı kayaların (orta çöküntü içinde) ilgi çekici bir görünüşü vardır. Devon'un tarım ekonomisi hayvancılığa (düz ve uzun boynuzlu, kızıl tüylü Devon sığır ırkı tanınmıştır) yönelmiştir. Meyvecilik (elma), önemli balıkçılık (Plymouth, Darmouth, Brixham) ve geniş ölçüde granit ile kaolen işletmesi bu faaliyete tamamlar. (L)

DEVON adası, Arktika'da (kuzeybatı arazisi) Kanada'ya bağlı takımadalar, Baffin adasının kuzeyinde. Kısmen bir buzul örtüsüyle kaplı doğu bölümünde yüksekliği 1 000 m'yi aşar. (L)

DEVONİT i. (yer adı *Devon*'dan fr. *dévonite.*) Miner. *Eşanl.* WAVELLİT.

DEVONPORT, Büyük Britanya'da (Devonshire) önemli askerî liman, Plymouth'un batı varoşu, Tamar'ın (Hamoaze) halici kıyısında. Metalürji sanayii. (L)

DEVONSHİRE. Bk. DEVON.

Devonshire koleksiyonu, Devonshire ikinci dükü William (1665-1729) tarafından başlatılan dördüncü ve altıncı dükler tarafından devam ettirilen ve Chatswort şatosunda (Derbyshire) muhafaza edilen koleksiyon. Bu koleksiyonda özellikle Claude Lorrain'in desen derlemesi olan ünlü *Liber Veritais* de (Gerçekler Kitabı) bulunmaktadır. (L)

DEVONSHİRE (Spencer Compton CAVENDISH, sekizinci — dükü), ingiliz siyaset adamı (Holker Hall 1833-Cannes 1908). Whig aristokrasisinin temsilcisi olarak 1857'de liberal milletvekili seçildi, Avam kamarasında Gladstone'un ısrarlarıyle partinin yönetimini üzerine aldı (1874-1880). Hindistan işleri bakanı (1880-1882) ve Savaş bakanı (1882-1885) olarak her zaman partiye sadık kaldı. İrlanda milliyetçiliğine ve Gladstone'un istediği Home Rule'e (İrlanda muhtariyeti) karşı koydu. Partisinin bölünmesinden (1886) sonra, birlik taraflısı liberallerin başkanlığına getirildi. Önce ihtiyatlı davrandı, sonunda muhafazakârlarla işbirliği yaparak Meclis başkanlığına seçildi (1895-1903). Serbest mübadele sistemine çok bağlıydı; tarife meselesinde birlikçilerin çoğunluğu karşısında yenilgiye uğradı ve görevinden istifa etti. (L)

DEVONSHİRE (William CAVENDISH birinci — dükü), ingiliz siyaset adamı (1640-1707). 1661'de parlamentoya girdi, devamlı olarak sarayın siyasetine ve katolik eğilimlere karşı koydu. 1688 Devriminde önemli bir rol oynadı; William III of Orange'a yapılan çağrıyı imzalayan yedi kişiden biridir; William III, karaya çıkar çıkmaz Devonshire dükü onun yanına koşmuş ve Midland'lıları ayaklandırmıştır. (L)

DEVONYEN sıf. ve i. (Britanya'daki *Devon* idare bölgesinin adından ing. *devonian*). Jeol. Birinci zamanın silüryenle karbon devirleri arasında kalan dönemine verilen isim. (DEVON ÇAĞI da denir.)

— ANSİKL. *Devonyen* yaklaşık olarak —330 ile —280 milyonyılları arasında uzanır. Bu devirde omurgalılarda akciğerler ve yürüyücü ayaklar, bitkilerde kökler, gerçek yapraklar ve yumurtacıklar oluştu. Devonyen altı kata bölünür.

		MİLYONYIL
		—280
	famenyen	
ÜST DEVONYEN		—285
	frasniyen	
		—290
	jivesyen	
ORTA DEVONYEN		—300
	eyfelyen	
		—310
	koblenziyen	
ALT DEVONYEN		—320
	jedinyen	
		—330

(L)

Devotio moderna (*Çağdaş sofuluk*), XIV. yy. sonunda Hollanda'da başlayan çileci ve mistik akım. Bu akım Geert De Groote tarafından biraraya getirilen Deventer'deki «Ortak yaşama» rahip ve rahibeleri önderlerinin ölümünden sonra Windesheim'da yerleşen Aziz Augustinus rahipleri arasında yayılmıştı.

Devotio moderna fazla akılcı ve zihnî bir ruhaniyetin yararlı olamayacağını, yani insanoğlunu ıslah edemeyeceğini ileri sürerek ona karşıdır. Herkesin daha kolay ulaşabileceği bir ruhaniyeti kurmak ister. Dinî telkinleri kolay ezberde kalan formüller şeklindedir. Bu formüller kişiyi Tanrıya yükseltebilecek düşüncelere daldırır. Jean Wesel Gansfort bu düşüncenin metodunu vermiştir. Jean Vos de Heusden, Florent Radewijns, Thomas a Kempis gibi birçok ünlü yazar *Devotio moderna*'nın görüşlerine uygun eser vermişlerdir. (L)

DE VOTO (Bernard Augustine), amerikalı hikâyeci, gazeteci, tarihçi ve tenkitçi (Ogden, Utah 1897-New York 1955). Başlıca eserleri: *Mark Twain's America* (Mark Twain Amerika'sı) [1932]; *Across the Wide Missouri* (Missouri'den Geçerken) [1948]; *The World of Fiction* (Roman Dünyası) [1950]; *The Journals of Lewis and Clark* (Lewis ile Clark'ın Günlükleri) [1953]. (L)

DEVOTO (Daniel), arjantinli müzikolog ve dilbilimci (Buenos Aires 1916). J. Perceval, J. C. Paz ve P. Leibowitz'in öğrencisi; 1955'te Sorbonne'da doktorasını verdi. *Agrupacion Nueva Musica*'nın kurucu üyesi oldu. Arjantin'de müziğin yaygınlaşmasına öncülük edenlerden biridir. Kitapları arasında *Dos Clases Publicas de Historia de la Musica* (Müzik Tarihinde İki Popüler Tür) [1945], *Bibliografia Vazonaada de Historia de la Musica* (Müzik Tarihinin Açıklamalı Bibliyografyası) [1947], *Las Hojas* (Yapraklar) [1950], *La Fama Europea de Josquin des Prés Y un Romance de Gongora* (Josquin des Pré'nin Avrupa'daki Ünü ve Gongora'nın Bir Romansı) [1954] sayılabilir. (L)

DEVOTO (Giacomo), italyan dilbilimcisi (Cenova 1897). Floransa üniversitesinde profesör. *I Fondamenti della Storia Linguistica* (Dilbilim Tarihinin Esasları) [1951] adlı bir eser yayımladı. (L)

DEVR i. Bk. DEVİR.

DEVRAK. Esk. coğ. İran'da (Güneybatı Huzistan) şehir. Tülleriyle ün salan şehirde sasanî devrinden kalma birçok eser vardır. Kükürtlü sularından tedavide faydalanılırdı. Daha yeni bir çağda şehir terk edildi; 8 km güneyde *Fellâhiye* adıyle yeni bir şehir kuruldu. (M)

DEVRAN i. (ar. *derv,* dönmek'ten *devrān*). *Esk.* Dünya, felek: *Ben neyleyeyim büyükse devran / Taksiri nedir küçükse insan* (Abdülhak Hâmid). || Kader, talih: *Karacaoğlan der ki devranım döndü / Gönlüm yücedeydi engine indi* (Karacaoğlan). || Zaman: *Barekallah zehi sadr-ı reşid-i devran* (Şinasi).

— DEY. *Devran sürmek,* mutluluk ve refah içinde yaşamak: *Fırsat elde iken sürün devranı / Kocalıkta devran sürülmez imiş* (Karacaoğlan).

— Tasav. Bazı tarikatlarda ve özellikle kadirî tarikatında dervişlerin halka şeklinde birbirlerine bağlanarak ve esma-ı ilâhiyyeyi (Allah'ın adları) zikrederek dönmeleri.

— ANSİKL. *Devran* sırasında şeyh, halkanın ortasında durarak zikreder. Bazen dervişler de ya hep bir ağızdan veya tek tek ilahî okurlar. Böyle dönmeye rufaîler ve sadîler «zikr-i kıyam», halvetîler «darb-ı esma», nakşibendîler «hatm-i hacegân» derler. Devran İslâm dininde yüzyıllar boyunca büyük münakaşa ve mücadelelere sebep oldu. Yaklaşık olarak VIII. yy. da bazı tarikatların bünyesinde ortaya çıkınca «dinî bakımdan günah olup olmadığı» tartışıldı ve islâm bilginlerinin çoğunluğu Allah adını zikrederken coşup, vecde gelerek bazı hareketler yapmanın günah sayılmayacağı hükmünde birleştiler. Fakat sonraki yüzyıllarda tarikatlarda ortaya çıkan batınî eğilimler ve esastan uzaklaşma, devrana dine aykırı bazı unsurlar sokunca konu yeniden ele alındı, mutasavvıflarla şeriatçılar arasında büyük fikir ayrılıklarına yol açtı. Osmanlı imparatorluğu devrinde bir ara devranın haram olduğunu ileri süren bazı mutasavvıflar işi tekkeleri yakıp yıkmağa kadar götürmek istediler. Devrin ünlü şeyhülislâmı Ebussuud Efendinin «birtakım dervişler ayakta dönerken bazen Allaha zikredip, bazen de ciğer yakıcı ilâhîler okuyarak ağlarlarsa dinî bakımdan ne gerekir» sorusuna «bol sevap» diye cevap vermesi ve diğer bir fetvasında da «bu meseleyi biz anlamayız, tasavvuf ehli anlar, fetvasını da onlar verir» demesi bu konudaki tartışmaları bir süre durdurdu. Sonraki yüzyıllarda çıkan tartışmalarda da bazı şeyhülislâmlar ve tasavvuf büyükleri tarafından devranın dine aykırı olmadığı savunuldu. Ankara'lı İsmail Dede'nin *Hüccat-üs-Semâ,* Aziz Mahmud Hüdaî'nin *Keşf-ül-Kına an Vech-is-Semâ* adlı eserleri bu konuyu işler. (→ Bibliyo.) [M]

DEVRE i. (ar. *devre*). Birtakım özellikleri olan belli zaman süresi, dönem, çağ: *İşte ondan sonra, Pakize'nin sayesinde asıl çalışma devrem başlamıştı* (A.H. Tanpınar). *Cumhuriyetin onuncu yıldönümüne rastlayan devre, bu bakımdan dikkate değer* (Ş.S. Aydemir).

— Biyol. Bk. ANSİKL.

— Dy. *Kontrol devresi,* bir elektrikli lokomotifte, *kuvvet devresine* karşıt olarak, çeşitli organların çalışmasını idare ve kontrol eden düşük gerilimli devre. || *Kuvvet devresi,* bir elektrikli lokomotifte, yüksek gerilim altındaki organların tümü. || *Yol devresi,* yan raylardan yalıtılmış bir kesit boyunca bir elektrik bağlantısıyle birbirine bağlanmış iki sıra raydan ve bu rayların bir akım kaynağına bağlanmasından meydana gelen, bir dingille kapanacak şekilde düzenlenmiş devre. Bk. ANSİKL.

— Eğ. Bazı öğrenim bölümlerine resmen verilen ad. || — *Esk. Devre-i âliye,* lise öğretiminde son sınıflara verilen ad. || *Devre-i iptidaiye,* ilkokullardaki ilk sınıfların adı. || *Devre-i mutavassıta,* okullardaki orta sınıfların adı.

— Elektr. *Devre kesici,* devreden geçen akımın şiddeti belli bir değeri aştığı anda parçalarından birinin ergimesiyle devreyi açan cihaz. || *Devreden çıkarmak,* devredeki bir iletkeni ayırmak. || *Devreye sokmak,* bir iletkeni bir devreye yerleştirmek. || *Elektrik devresi,* elektrik akımının geçebileceği herhangi bir elektrik sistemi. (Doğru akımı geçiren iletkenlerden meydana gelen devreye, *kapalı* devre denir. İletkenleri arasında, doğru akımın geçmesini engelleyecek bir açıklık bulunan devreye de *açık* devre denir.) || *Kalibralı devre kesici,* önceden belirlenmiş kalibradan daha yüksek kalibralı bir eleman yanlışlıkla devreye sokulduğu anda devreyi kesecek şekilde düzenlenmiş bir tertibatı bulunan ve devre elemanları ancak belirli kalibrada parçalarla değiştirilebilen devre kesici. || *Tablalı devre kesici,* değiştirilecek parçalarının dokunma yerleri yassı olan devre kesici. (Bu parçalar desteğe, vida veya civatalarla bağlıdır. Bu cihaza bazen yanlış bir deyimle *sıkıştırmalı devre kesici* de denir.) || *Toprak devresi,* yer potansiyelinde olması gereken noktaları birbiriyle ve toprak hattıyle birleştiren iletkenlerin tümü. || *Vidalı devre kesici,* değiştirilecek parçaları üzerine diş açılmış devre kesici.

— Elektromagnetik. *Magnetik devre,* magnetik alanın, bir elektrik devresine veya bir elektrik devreleri sistemine eşlik eden indükleme çizgisinin tümü. (Bk. ANSİKL.) || *Salınımlı devre,* genellikle elektrik direnci çok zayıf olan, buna karşılık devrede elektrik salınımlarının doğmasına veya rezonans haline gelmesine yol açan bir sığası ve indükleme özelliği olan devre.

— Elektron. *Baskı devre,* genel bir bağlantı şemasında dairesel kesitli iletkenler yerine kullanılan, yalıtkan bir destek üzerine yerleştirilmiş iletken madenden devre. (Bk. ANSİKL.) || *Düzeltme devresi,* bir empülsiyonu mümkün olduğu kadar dik hale getirmek, yani başlangıç işaretine bağlı olmayan ve mümkün olduğu kadar kısa süren bir çıkış zamanı vermekle empülsiyonu düzeltmek amacını güden, transistörlü veya lambalı devre. (Schmitt baskülü, düzeltme devresine örnek olarak gösterilebilir.) || *Lojik devre,* ordinatörlerin veya elektronik hesap makinelerinin hazırlanmasında kullanılan ve değiştirme görevini yapan transistör veya diyotlar gibi yarı iletkenlerden meydana gelen elektronik eleman. (Ordinatörlerin çalışması için gerekli bütün hesap ve kumanda işlemleri, başlıca üç lojik işleme dayanır: kesişme [ET], birleşme [OU] ve olumsuzluk [NON]. Bu işlemler, en karmaşık lojik işlemleri gerçekleştirmeye elverişli olan basit lojik devrelerle yapılır.) || *Toplanmış devre,* genellikle silisyumdan yapılan kristalli bir levha üzerine toplanmış etkili ve etkisiz bileşenlerden meydana gelen devre. (Bk. ANSİKL.) || *Yarı toplanmış devre,* ilk işlem sırasında etkisiz elemanların ergimesiyle, ikinci bir işlem sırasında da etkili elemanların katılmasıyle hazırlanan devre.

— Fiz. Üzerinden elektrik akımı geçen iletken yolun tamamı. || *Kısa devre,* direnci az olduğu için fazla miktarda elektrik akımına sebep olan devre. *Esk.* Devre-i kesîre.

— İkt. Hizmetler piyasası ile ürünler piyasasını, yani üretim faktörleri satıcısı ve ürün alıcısı olan tüketiciler ile ürünleri sağlayan ve üretim faktörlerini satın alan müteşebbisleri birbirine bağlayan çifte hareket. Bk. ANSİKL.

— Jeol. Zaman bölümü. || Dar anlamıyle, bir öbeğin süresi, yani bir sistemin alt bölümü: *Yeni tebeşir devresi.* (Her devrede birçok kat oluşur.)

— Ormanc. Büyük ağaçlı ormanlarda kesim yapılabilmesi için geçmesi gereken yıl sayısı.

— Spor. Takım oyunlarında, özellikle de futbolda, aralarında kısa bir dinlenme süresi bulunan oyun dönemlerinden her biri: *Birinci devre. İkinci devre.* || *Devre arası,* maçın iki devresi arasındaki dinlenme süresi: *Futbol maçlarında devre arası 15 dakikadır. Eşanl.* HAFTAYM.

— Patol. Bir hastalığın geçirdiği evrelerin her biri: *Yayılma devresi, had devre ve gerileme devresi.*

— Sibern. *Kumanda devresi,* değişik karşılaştırma değerlerinin etkisiyle sürekli olarak çalışan, çeşitli komparatörlerle makine veya cihazlar arasına yerleştirilmiş etki ve tepki zincirlerinden meydana gelen şebeke.

— Tasav. *Devre-i arşiye,* bektaşîlerin kavs-ı uruca verdikleri ad. || *Devre-i ferşiye,* devriye denilen tasavvuf şiirinin kavs-i nüzûl ile ilgili bölümüne verilen ad.

— Telekom. *Düzenlenmiş devre,* bir telgraf cihazını telefon devresi olarak kullanma imkânını sağlayan tertibat.

— ANSİKL. Biyol. Her alanda olduğu gibi biyoloji alanında da olayların başlangıçtaki noktaya dönecek şekilde düzgün bir devir yapmasına devre denir (daha geniş anlamda bu devirin süresine de devre denir). Biyolojide ele alınan başlıca devreler şunlardır:

1. *üreme devresi,* bir hayvan veya bitki kuşağında zigottan (döllenmiş yumurta) veya döllenmemiz yumurtadan başlayarak kendisinden sonra gelen zigot veya döllenmesiz yumurtaya kadar birbirini takip eden şekillerin tümüne verilen ad. Üremenin daha karmaşık olduğu hayvan türlerinde üreme devresi, başkalaşmaları da (kurtçuk, nemf devresi) içine alır; bu başkalaşma sonucunda hayvan kurtçuktan çok değişik olan yetişkin duruma ulaşır. Bazı bitkilerde (meselâ kırmızı suyosunlarında) ise üreme devresi daha da karmaşıktır; çünkü bunlarda birbiri ardından iki bağımsız şekil oluşur; ikinci şekil (gametli bitki), birincinin (sporlu bitki) meydana getirdiği spordan oluşur;

2. *mevsimlik devre.* Üreme devresinin bir yıl sürmesi (yılda bir döl veren türler) veya bir yılda iki veya daha çok döl verilmesi (yılda iki veya birçok defa döl veren türler) şeklinde olur ve çoğu zaman üreme devrelerine yön verir. Fakat ikincisinde bu döllerden biri özgül karakterler (göç, cinsiyet, yumurtaların dayanıklılığı v.b.) taşır;

3. *asalaklar devresi,* çok konaklı bir asalağın üreme devresini tamamlayabilmek için art arda dolaştığı «konaklar»ın tümü. (Meselâ karaciğer kelebeğinin, sivri tatlı su salyangozu ile koyunu dolaşması gibi);

4. *deri değişimi devresi,* eklemli hayvanlarda bir deri değiştirmeden ötekine kadar geçen zaman;

5. *kızgınlık devresi* veya *ay hali,* memelilerde bülûğa ermiş dişide yumurtalığın düzgün aralıklarla gösterdiği etkinlik. Bu etkinlik iki evrelidir: birinci evrede yumurtalıkta bir De Graaf folikülü oluşarak yumurtlama ile sonuçlanır; ikinci evrede dölyatağı mukozası gittikçe damarlanır, döllenme olursa yumurta dölyatağında yuvalanır, döllenme olmazsa ay hali başgösterir; ondan sonra yeni devre başlar.

Kızgınlık devrelerinin sayısı ve aralıkları türlerine göre değişir: köpek yılda iki defa kızgınlık devresi geçirir; vahşî hayvanların çoğunda ise yılda bir devre görülür. İki devre arasında yumurtalık dinlenir. Kadınlarda yılda 13 defa görülen bu devrelere aybaşı adı verilir; yumurtalık dinlenme devresi geçirmez. Kadında her devre ortalama 28 gün sürer; fakat kısa (25-28 gün) veya uzun (28-33 gün) sürdüğü de olur; eğer devreler düzgünse anormal sayılmaz. Her aybaşı devresinde yumurtalık, dölyatağı ve dölyolunda değişiklikler yer alır; bu değişiklikleri hormon salgıları sağlar (hipofizin salgıladığı gonadotrofin hormonunun yumurtalığı, yumurtalığın salgıladığı folikülin ve progesteron hormonunun öteki cinsel organları etkilemesi);

6. tabiatta yer alan *büyük karbon* veya *azot devreleri.*

— Dy. *Yol devreleri*'nin elektrikle cer usullerinin çeşitli şekillerine ve çok hızlı seyir şartlarına uygun olması gerekir. Genel olarak doğru akımla beslenen yol devreleri, akımın raylardan geri dönmesini gerektiren doğru akımla cer usulünde, 50 Hz'lik alternatif akımla beslenmelidir. Alternatif akımla cer için, sanayide kullanılan akım frekansından farklı frekansta (80 Hz) yol devreleri hazırlamak gerekir. Ayrıca sürat katarları için, raylara, hız 160 veya 200 km/s'i aştığı zaman «sürat kes» işaretini verecek özel frekanslar (16 ve 20) eklenir. Bu farklı frekansların ayırımı, akort devreleriyle sağlanır.

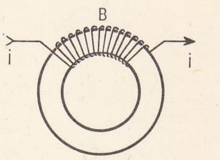

magnetik devre (elektromagnetik)

— Elektromagnetik. En basit *magnetik devre*, bir *i* akımının geçtiği, N sarımlı bir B bobiniyle mıknatıslanmış yumuşak demirden bir halkadır. Demir bir S kesitinden geçen φ akısı sabit olacak şekilde indükleme çizgilerini toplar.

Magnetik devrenin temel denklemi Hopkinson bağıntısıdır:

N*i* = R φ (burada N*i*, Δ t de ölçülen devrenin magnetomotor kuvveti φ Wb'deki indükleme akısı, R ise relüktanstır). Hopkinson formülü, ne kadar karmaşık olursa olsun bir veya daha çok sayıda aralıklı bütün magnetik devrelere uygulanabilir.

Elektrik makinelerinde bir veya daha çok sayıda, oldukça karmaşık magnetik devre bulunur. Gerek hareketli organların sabit kısımlarını ayırmak, gerek devre içinde (elektromıknatıs) meydana gelen fiziksel bir olayı inceleyebilmek için, devrede bir aralık bulunması zorunludur.

— Elektron. *Baskı devre*, belli bir elektrik şemasının genellikle plastikten yapılmış yalıtkan bir tabaka üzerinde gerçekleştirilen bir örneğidir. Bu örnek, ısıtılmış gümüşten şemayı yalıtkan tabaka üzerine basmak veya madenî bir levhayı zımbayla delip yalıtkan üzerindeki oyuklara yerleştirmekle elde edilir. Günümüzde bu işlem daha çok üzeri maden kaplı (gümüş, pirinç, alüminyum ve genellikle bakır) plastik tabakaya gravür veya fotogravür metotlarını uygulayarak yapılır. Kabloların hacim ve ağırlıklarını büyük ölçüde azaltan, ayrıca stok edilmesi kolay olan baskı devrelerin, elektrik ve mekanik özellikleri çok yüksektir. Seri imalâta elverişli ve montajı kolay olduğu için, işçilik masrafları oldukça düşüktür. Daha çok radyo ve televizyon alıcılarında, hesap makinelerinde, ölçü âletlerinde, telefonlarda, tıp cihazlarında ve bazı özel araçlarda kullanılır.

● *Toplanmış devre*, bir kenarının uzunluğu 2 mm ve kalınlığı 0,5 mm olan bir silisyum levhası üzerinde gerçekleştirilir. Başlangıçta parlak olan levha sonradan oksitlenir ve yüzeyinde siyah, fotoğraf kâğıtlarıyle kapatılmış bazı kısımlar, transistör ve diyotları meydana getiren N ve P elemanlarına dönüşür. Dirençler, daha önce oksitlenmiş olan kısımlara birtakım çizgiler çizmekle elde edilir. Boyutları mümkün olduğu kadar küçültülen ve çok sayıda yükseltme katları bulunabilen böyle bir devrenin elemanları arasında, değiştirmenin büyük bir hızla gerçekleşmesini sağlayan çok kısa bağlantılar bulunur.

— İkt. *Devre kavramı*, bir toplumun iktisadî hayatının birliğini ve çeşitli akışların karşılıklı bağımlılığını ortaya koyar. Bunlar arasında, ürünlerin ve üretim faktörlerinin akışlarını, yani *gerçek akışlar*'ı ve sosyal gruplar arasında devredecek bu gruplardan bazılarının gelirlerini, bazılarının da harcamalarını belirleyen *para akışları*'nı saymak gerekir.
Devre hakkında yapılan analizler iktisat teorisinin gelişmesi boyunca kesinleşmiş ve derinleşmiştir. François Quesnay, iktisadî tablosunda (1758), sosyal varlık içinde malların dolaşımını, insan bedeni içinde kanın dolaşımına benzeterek açıklıyordu. Bu bakımdan, Quesnay, devre olayını ilk olarak tasvir eden iktisatçıdır. Jean-Baptiste Say, müteşebbis-tüketici arasındaki çifte dolaşım fikrini ortaya attı; A. Cournot, iktisat olaylarının karşılıklı bağımlılığı üzerinde durdu; Walras, bu iki fikri kaynaştırarak iktisadî toplumun birliğini gösterirken, bu birliği kuran unsurların karşılıklı bağlarını da belirtti. Ama Walras'ın devre anlayışı mikro iktisadın sınırları içinde kalır. Walras, müteşebbis ve tüketici olan birçok ferdi gözönünde tutar ve tek tek ele alınan bu iktisadî öznelerin hangi şartlarda en büyük tatmini elde edebileceklerini belirlemeğe çalışır.

Sosyal grupların ve davranışlarının gözönünde tutulması ve ayrıca paranın oynadığı özel rolün doğru bir tarzda yorumlanması, devre hakkında bir makro iktisat açıklamasının yapılmasını mümkün kıldı. Böylece çeşitli sosyal gruplar arasında gerçekleşen ve bunlardan bazılarının gelirlerini, bazılarının da harcamalarını meydana getiren çeşitli para akışlarının oynadığı rol daha iyi tanındı. Sosyal bir grup aldığından fazlasını harcarsa, satın alma gücünün akışları devre içinde değişebilir; dolayısıyla de devrenin tümünde bir hızlanma başlar. Tabiî bunun tersi olduğu zaman, yani bir sosyal grubun harcaması eline geçene göre çok düşükse, o zaman da devrenin akışı frenlenmiş olur. İktisadî durum ve şartlar, akış içinde gerçekleşen bu değişikliklerin etkisini duyar. İktisat bilimi bakımından önemli olan devrenin frenlenmesi ve bozulmasından sorumlu olan grupları veya faktörleri belirlemektir. Temel mesele, akışları düzenleyerek daha yüksek istikrarlı bir faaliyet düzeyinin gerçekleşmesini sağlayacak şartları bulmaktır. (LM)

DEVRE sıf. ve zf. (*devirmek*'ten *devir-e* > *devr-e*). *Halk dili*. Ters, devrik, yanlış: *Sarıldı boynuma ağlama deyi / Hotuzumu devre bağlama deyi* (Karacaoğlan). [M]

DEVREESE (Godefroid), belçikalı besteci ve kemancı (Courtrai 1893). *Tombelène* adlı bir bale bestesinin dışında, seçkin ve ince bir zevkle yazılmış, fakat çalınması güç senfonik parçaları, kantatları ve melodileri vardır. (L)

DEVREK, Karadeniz bölgesinde Zonguldak iline bağlı ilçe merkezi; 5 058 nüf. Devrek çayının vâdi tabanında, Bolu-Zonguldak yolu üzerindedir. Kasabanın mahalleleri Devrek çayının her iki yakasına yayılmıştır; yüksl. 60 m. Ankara-Zonguldak demiryolu üzerindeki Tefen istasyonuna da 21 km'lik bir yolla bağlıdır. Küçük el sanatları (sapı işlenmiş baston). — *Devrek ilçesi* 1 222 km², 68 537 nüf. Merkez bucağından başka Eyerci ve Gökçebey adlı bucakları ve bunlara bağlı 78 köyü vardır. (M)

DEVREKÂNİ, Karadeniz bölgesinde Kastamonu iline bağlı ilçe merkezi; 2 158 nüf. Aynı adlı çayın sol yamaçları üzerinde; yüksl. 1 050 m. Kastamonu'ya 30, İnebolu'ya 70 km uzaklıktadır. — *Devrekâni ilçesi*, 742 km², 22 855 nüf. Merkez bucağından başka Seydiler adlı bir bucağı ve bunlara bağlı 70 köyü vardır. Ormancılık, tarım ve hayvancılık. (M)

DEVREKÂNİ çayı, Batı Karadeniz bölümünde akarsu; uzunluğu 160 km; havzası 1 990 km². İsfendiyar dağlarının güney eteklerinden çıkar, Devrekâni ilçe merkezinden geçer, Azdavay ilçe merkezinin batısına kadar doğu - batı yönünde akar; kuzeybatıya yönelerek *Kocaçay* adını alır, ormanlık tepeler arasından akarak Cide batısında kısa, fakat dar ve yüksek bir boğazdan geçerek Karadeniz'e dökülür. (M)

DEVREK çayı, Batı Karadeniz bölümünde *Filyos* ırmağı adıyle denize dökülen akarsuyun iki önemli kolundan biri; uzunluğu 170 km; havzası 2 420 km². Bolu'nun güneybatısında Abant gölünden çıkan *Abant* deresi*, Devrek çayının başı olarak alınabilir. Kuzeydoğuya yönelerek Bolu ovasına giren akarsu burada Büyük Su adını taşır. Sonra kuzeye dönüp tepelik, ormanlık bir alana girer. Burada Mengen çayıyle birleşir. Devrek kasabasından geçtikten sonra yeniden kuzeydoğuya yönelir ve Filyos ırmağına dökülür. (M)

DEVRENT i. Bk. DERBENT.

DEVRESİ veya **DEVRİSİ** sıf. *Halk dili*. Ertesi: *Yarın gece olmazsa devresi gün öğlen biz oradayız* (R.N. Güntekin). [M]

DEVREZ çayı, Batı Karadeniz bölümünde, Kızılırmak'a soldan katılan akarsu; uzunluğu 186 km. Aydos ve Işık dağlarından inen derelerin Orta ilçe merkezi yakınında birleşmesiyle meydana gelir, daha sonra Köroğlu dağları grubu ile Ilgaz dağları arasındaki tabiî oluğu doğu-kuzeydoğu yönünde takip eder. Toska ovasından geçtikten sonra, Kızılırmak'a karışır. Vâdisinin genişlediği kesimlerde pirinç tarlaları yayılır. (M)

DEVRİÂLEM bls. i. (ar. *devr* ve *ʿâlem*'den *devr-i ʿâlem*). Bir kıtanın veya dünyanın çevresini dolaşma.

— ANSİKL. Deniz yoluyle dünya çevresini dolaşma teşebbüslerinin en ünlüsü, Fernand de Magellan'ın 1519 yılında başladığı *devriâlem*'dir. Bunu, François Bougainville'in, La Pérouse'un ve XVIII. yy.da de ingiliz denizcisi Cook'un devriâlemleri takip etti. XIX. yy.da ise kaptan Baudin, amerikalı Wilkes ve Dumont d'Urville ilmî keşif amacıyle dünya çevresini dolaştılar. Bunlara *Novara* ve *Challenger* adlı gemilerle çıkılan devriâlemleri de eklemek gerekir. (LM)

DE VRİENDT (Cornelis ve Frans). Bk. FLORİS.

DEVRİENT, Hollanda asıllı alman aktör ailesi. LUDWIG (Berlin 1784-ay.y. 1832). 1804 yılında J. Lange kumpanyasında işe başladı. Sonra Dessau, Breslau ve 1815'ten itibaren Berlin'de çalıştı, zamanının en iyi alman aktörleri arasına girdi. Shakespeare ve Schiller'in kişilerini görülmemiş bir ustalıkla yorumladı. Üç yeğeni de ünlü aktörlerdi. — KARL AUGUST (Berlin 1797-Lauterberg, Harz 1872), Baunschweig'de jönprömiye rolleriyle aktörlüğe başladı. Dresden, Karlsruhe ve Hannover'de sahneye çıktı. 1823'te Wilhelmine Schröder ile evlendi. — EDUARD (Berlin 1801-Karlsruhe 1877), önce Berlin operasında bas, sonra Dresden'de aktör oldu (1844-1846). Karlsruhe'deki Hoftheater'i yönetti. Aynı zamanda librettolar yazdı. Shakespeare'den çeviriler yaptı; 5 ciltlik *Geschichte der Deutschen Schauspielkunst* (Alman Tiyatro Tarihi) [1848-1874] adlı eseri yazdı. — EMİL (Berlin 1803-Dresden 1872), Braunschweig, Bremen, Leipzig, Hamburg ve 1831'den sonra Dresden'de sahneye çıktı. Karısı Dorothea Böbler (1805-1882) beğenilen bir subret idi.

Ailenin öbür aktörleri şunlardır: FRİEDRİCH (Dresden 1827-Petersburg 1871), Karl August ile Wilhelmine'in oğlu. Aktörlüğe 1845'te Detmold'da başladı. Sonra Bremen, Viyana, Frankfurt, Hannover (burada babasıyle birlikte oynadı), Wiesbaden ve 1865'ten sonra Petersburg'da sahneye çıktı. — MAX (Hannover 1857-Chur 1929), Karl August ile ikinci karısı Johanna Block'un oğlu. Sanat hayatına Dresden'de başladı (1878). Viyana'da Ringtheater (1881) ve Burgtheater'de (1882) oynadı. — OTTO (Berlin 1838-Stettin 1894), Edouard'ın oğlu. Karlsruhe ve Weimar'da çalıştı. Oldenburg tiyatrosunu yönetti (1884-1889), popüler dramlar yazdı. — Oğlu HANS (Karlsruhe 1868-Weimar 1927), tiyatro tarihçisi. *Archiv für Theatergeschichte* (Tiyatro Tarihi Arşivi) [1904-1905] adlı bir eseri vardır. (L)

DE VRİES (Hugo), hollandalı botanikçi (Haarlem 1848-Lunteren 1935). Amsterdam'da botanik profesörü (1877). 1897'de Würzburg üniversitesinde profesör oldu. Bitkilerin büyümesi konusunda yeni bir teori ortaya attı ve değişinim olayını buldu. 1866'dan itibaren, kendi teorisiyle ilgili (özellikle de *oenothera*'lar veya bahçıvan sucukları üstüne) deneyler yaptı. Başlıca eserleri: *İntracellular Pangenesis* (Hücreler Arası Pangenesis) [1889]; *Plant Breeding* (Bitki Yetiştirme) [1907]; *Die Mutationstheorie* (Değişinim Teorisi) [1900-1903]; *Arten und Varietäten und ihre Entstehung durch Mutation* (Türler ve Çeşitler, Değişinim Yoluyle Meydana Gelişleri) [1908]. (L)

DEVRİES (İvan), fransız bestecisi (Saint-Lunaire 1909). Babasıyle birlikte şan, sonra Robert Lortat ile piyano çalıştı. Müzik öğrenimini tamamlamak için Paris konservatuvarına gitti ve orada Georges Caussade'ın öğrencisi oldu. 1961'de Paris şehrinin Müzik ödülünü aldı. Başlıca eserleri: *Üç Senfonik Bölüm* (1953); Musset'nin *Şamdancı*'sından esinlenerek bir *Senfonik Süit* (1954); *Küçük Orkestra için Konçerto* (1947); *Charles d'Orléans'ın Beş Rondeaux*'su (1947); *le Clou aux Maris* (1962); nefesli çalgılar üçlüsü (1945); *Paul Eluard'ın Üç Şiiri* (1967). [L]

DE VRİES (Matthias), hollandalı dilbilimci (Haarlem 1820-Leiden 1892). Ülkesinde Hollanda filolojisini kurdu. Hollanda diliyle yazılmış metinler yayımladı: Hooft'un *Warenar*'ı (1843). Boendale'nin *Lekenspieghel*'i (Hayat Aynası) [1844-1848]; *Woordenboek der Nederlandse Taal*'ının (Felemenk Dili İmlâ Kılavuzu) [1864-1865] ilk fasikülleri; L.A. Winkel ile birlikte hazırlanmasına başladığı, sonra başka bilginlerin çalışmalarını sürdürdüğü *Büyük Hollanda Sözlüğü* (1852 ve devamı). Ayrıca yeni Hollanda imlâsının hazırlık çalışmalarında yardımcı oldu (1865). [L]

DEVRİK sıf. (*devirmek*'ten *devir-i-k* > *devr-i-k*). Çevrilip katlanmış, yatırılmış: *Devrik yaka*.

— Kıyf. Dışa doğru kıvrılan yaka, pan-

talon paçası veya kol kapağı için kullanılır.

— Leng. *Devrik cümle.* Bk. CÜMLE. (M)

DEVRİLMEK geçz. f. *(devirmek*'ten *devir-i-l-mek)* > *devr-i-l-mek).* Devrik hale gelmek, yıkılmak: ***Gölgesinde yaşamağa alıştığım çınar devrilmişti*** (A.H. Tanpınar). ***Zavallı delikanlı arkası üstü devrildi*** (Ahmed Rasim). ‖ *Mec.* Mevkiini kaybetmek: ***Akdeniz kıyısında bir imparatorluk ve Tuna kenarında bir krallık devrilmek üzere idi*** (F.R. Atay).

— DEY. *boyu bosu devrilsin!* Bk. BOY.

◆ **Devrilme** i. Devrilmek eylemi.

— Denizc. Bir teknenin bir tarafına yatarak çevrilmesi. (*Eşanl.* ALABORA) ‖ *Devrilme (alabora) açısı*, bir teknenin, bir tarafına yatabileceği en büyük meyil açısı. (Tekne bu açı içinde kaldıkça kaldırma gücü ile doğrulur, bu açıyı aşarsa devrilir.) [ML]

DEVRİM i. *(devirmek*'ten *devir-i-m* > *devrim). Yeni.* Köklü tedbirlerle kısa bir sürede meydana gelen önemli değişiklik, büyük yenilik, inkılâp: ***Biz devrimlerimizle sade kurtulmuyorduk. Büyüyorduk*** (F.R. Atay). ‖ Ayaklanma sonucu iktidarı ele geçiren kimselerin zor kullanarak toplumda anî ve derin siyasî, iktisadî ve sosyal değişiklikler yapması sonucu ortaya çıkan tarihî olayların tümü, ihtilâl: *Fransız devrimi. Rus devrimi.* (Bk. ANSİKL. *Tar. bölümü*). ‖ *Atatürk devrimleri.* Bk. ANSİKL.

— Huk. *Devrim kanunları*, laik türk devrimini gerçekleştirmek için çıkarılan ve 1961 Anayasası ile özel bir şekilde korunan kanunlar. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Çağdaş düşüncenin ve sosyal düzenin gelişmesinde başlıca rolü oynayan devrimler şunlardır:

● BİRİNCİ İNGİLİZ DEVRİMİ (1641-1649), Charles I'in tahttan indirilmesine, idamına ve yeni bir rejimin (Commonwealth) kurulmasına yol açan kanlı devrimin adı. İngiliz tarihçileri bu devrime genellikle İÇ SAVAŞ veya BÜYÜK İSYAN adını verirler. Çeşitli sebepler kamuoyunun yavaş yavaş monarşiye çıkmasına yol açmıştı. Millî Tudor'lar sülâlesinin yerine İskoç sülâlesi Stuart'ların geçmesi (1603); Protestanlığın Avrupa'daki başarısızlığı karşısında hükümdarın güçsüzlüğü; anglikan hükûmetinin Calvin'cileri ezmesi; ülkede ferdiyetçiliğin gelişmesi; gözdelerin (Buckingham, Laud, Strafford) uyandırdığı düşmanlık; siyasî alanda kraliyet mutlakiyetçiliğinin gelişmesi; parlamentonun dağıtılması (1629); Strafford'un «Uzun zorbalık» dönemini (1629-1649) başlatmasıyle bunun malî (*ship money*'nin genelleştirilmesi) ve dinî (Laud un *Prayer Book*'u [Dua Kitabı]) sonuçlarını presbiteryen ve puritan İskoçya'ya zorla kabul ettirmesi (1637). Millî gururu ve dinî inançlarıyle oynandığını gören İskoçya, dinî hürriyetini savunmak için birleşti (National Covenant, 1638). Böyle bir ayaklanmayı hiç beklemeyen Charles I, *Prayer Book*'u kaldırmanın işe yaramadığını görünce güçlükle bir ordu topladı (1639); ama bu ordu daha ilk çarpışmalarda çözüldü; zaten hükûmete düşmanlığını geleneksel İskoç düşmanlığından önde tutan İngiltere halkı da, Charles I'i desteklemiyordu. Parasızlık yüzünden eli kolu bağlı kalan Charles I, «Kısa parlamento»yu topladı (mayıs 1640); ama parlamentonun yardım yapmak için önce siyasî garantilerin sağlanmasını istemesine öfkelenerek topluluğu hemen dağıttı. İskoçyalılar, ingiliz muhalefeti ile ilişki kurunca kral «Uzun parlamento»yu topladı (kasım 1640); ama bu parlamento da yardımı reddetti, Strafford'u yargıladı ve idamını krala kabul ettirdi (12 mayıs 1641), gelişigüzel vergi toplamasını yasakladı, Star Chamber'ın, Kuzey meclisini ve bütün olağanüstü malzemeleri lağvetti, kraliyet haklarını sınırlayan *Grand Remonstrance**ı (Büyük Uyarma) oyladı (kasım-aralık 1641). Aynı anda İrlanda'nın ingiliz sömürgeciliğine karşı ayaklanışının sorumluluğunu parlamentodaki uzlaşmaz puritanlar kralın katolikleri hoş tutmasına bağladılar. Parlamentoyu muhalefetin beş liderini tutuklamağa razı edemeyince (3 ocak 1642), kral parlamentoyla ilişkilerini kesti ve York'a çekildi (1642), böylece de iç savaş başlamış oldu (1642-1646). Ülke, *cavalier* (pervasızlar) tarafları partisiyle (soyluların büyük kısmı; ülkenin batı ve kuzeyinde *gentry*'nin büyük çoğunluğu) daha karışık unsurlardan meydana gelen parlamento partisi (Calvin'ciler; donanma; toprakların tüccarların eline geçmesinden [*enclosure*] hoşnut olmayan köylüler; tekellere ve keyfî vergilere karşı ayaklanan burjuvazinin büyük kısmı; Güney ve Doğu İngiltere'nin zengin bölgeleri ve limanlar) tarafları arasında ikiye bölündü. Kral tarafları parti, parlamentonun haklarını kabul etmekle birlikte kurulu kilisenin ve kralın üstünlüğünü savunuyordu. Parlamento partisi ise geleneksel hürriyetleri destekliyor, papalık ve piskoposlukla mücadele ediyor ama benimsenmesi gereken dinî sistem üzerinde görüş birliğine varamıyordu: çünkü çoğunluğu presbiteryenlerden, daha dinamik olan azınlığı ise (Cromwell) «bağımsız»lardan meydana geliyordu.

Essex'in kumanda ettiği 10 000 kişilik bir ordusu olan parlamento, kralı savaşı başlatmakla suçladı (11 temmuz), ama Nottingham'a yerleşen kral, harekâta ancak 22 ağustosta girişti. Edgehill (1642), Lansdown (5 temmuz 1643), Roundway Down (10 temmuz 1643) savaşlarını kazanınca merkezini Oxford'a aktardı ve burada hemen hemen bütün lordları ve milletvekillerinin dörtte üçü çevresinde toplandı. Ama Hull'un direnmesi, Kuzey ordusunun harekâtını felce uğrattı; Dugo Kontlukları birliğinin Cromwell tarafından kurulan süvari kuvveti (Ironsides veya «Demir kaburgalılar» alayı) parlak harekâtına başladı; üstelik, Newbury bozgunuyle (20 eylül 1643) durumu sarsılan krala oranla, Londra'nın gelir kaynakları çok daha genişti. Parlamentocuların prens Rupert'i, Marston Moor'da yenmeleriyle (2 temmuz 1641), savaşın kaderi belli oldu. Ama Essex'in Cornwall'de bozguna uğraması, kesin bir sonuca bağlanmayan ikinci Newbury savaşı, şahsî rekabetler ve hizipler (bağımsızlığa karşı presbiteryenler) Manston Moor zaferinin kazançlarını az daha tehlikeye düşürecekti. İngiliz-iskoç komitesi yeni model bir ordu *(New Model Army)* kurmağa (teşkilâtı Ironside'larınkine benzeyecekti) ikna eden Cromwell, ikinci (birincisi 9 aralık 1644'te çıkarılmıştı) «nefsinden fedakârlık kararnamesi»nin oylamasını sağladı (3 nisan 1645); bu kararname parlamento üyelerinin askerî kumandanlık etmesini kesinlikle yasaklıyordu. Meslekten yetişme, demokrasi tarafları (küçük taşralı asiller ve burjuvalar) ve koyu puritan olan bu ordu, kralcıların ordusunu Nasely'de ezdi (14 haziran 1645); Montrose'un İskoçya'daki başarısız ayaklanması ve irlandalı katoliklerin aşırı istekleriyle büsbütün yalnız kalan Charles I, birinci iç savaşa son vererek Oxford'dan iskoç ordugâhının bulunduğu Southwell'e gitti (5 mayıs 1646); rakiplerinin aralarında bölünmesinden (İskoçyalılar; kendi aralarında bile görüş birliğine varamayan ingiliz presbiteryenleri); mülkiyet ilkesine karşı çıkarak bağımsızları da, presbiteryenleri de öfkelendiren demokrat ve cumhuriyetçi «ılımlı bağımsızlar» ile «tesviyeciler»)» faydalanarak İskoçya, hattâ İngiltere'de otoritesini yeniden kurmayı denedi.

Ama Charles I, Covenant'a ant içmeyi kabul etmeyince, umutları kırılan iskoçlar, kralı desteklemekten vaz geçtiler ve onu ingiliz parlamentosuna teslim ettiler (haziran 1647). Parlamento, piskoposluğun kaldırılması ve 71 kralcı önderin teslim edilmesi şartıyle Charles I'e barış teklif etti. Ama İskoçların daha elverişli tutumundan, özellikle de parlamento ile puritan ordusu arasında çıkan çatışmadan faydalanmayı uman kral, bu teklife cevap vermeyince, bu sefer de puritan ordusu tarafından kaçırıldı. Hampton Court'a yerleşen kral, puritan ordusunun ileri sürdüğü barış şartlarını da cevapsız bıraktı ve bu tutumunun büyük bir hoşnutsuzluk yarattığını görerek Wight adasına sığındı. Adanın valisi albay Hammond tarafından destekleneceğini sanıyordu; ama Hammond düşmanlığını açığa vurarak kralı tutukladı. Bunun üzerine kısa ama kanlı ikinci bir iç savaş başladı (1648). İskoçlar, donanma v.b. kral lehine ayaklandılar ama Cromwell ve Fairfax yönetimindeki ordu, görüş birliğine varamayan parlamentonun kararını beklemeden ayaklanmaları birkaç ay içinde bastırdı. Bu zafer üzerine ordu, parlamento çoğunluğuna, gütün engellemelerine ve düşmanca tutumuna rağmen, kralla görüşmeye kabul ettirdi (eylül 1648). 6 Aralık 1648'de albay Pride kumandasındaki birlikler, 47 milletvekilini tutukladı ve parlamentoyu 96 milletvekilini çıkarmaya zorladı. Böylece *güdükleşen* parlamento (*Rump-Parliament*) kralın yargılanmasını oyladı; krala ölüm cezası verildi ve idam edildi (eski takvime göre 30 ocak 1649; yeni takvime göre 9 şubat 1649). Ordu, ülkenin gerçek hâkimi oldu; baskısıyle, Cromwell'in güçlü kişiliği yönetiminde yeni bir rejim (Commonwealth*) kuruldu.

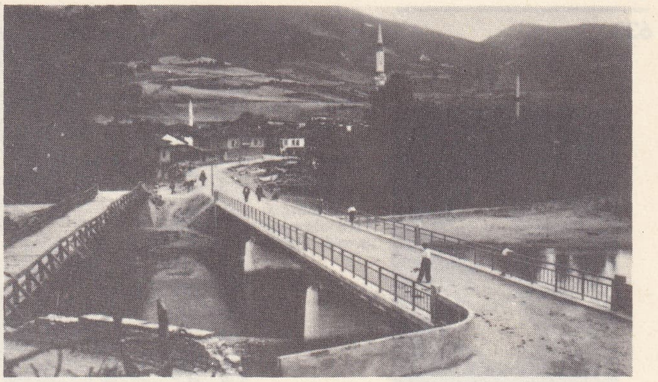

DEVREK

● İKİNCİ İNGİLİZ DEVRİMİ (1688-1689), James II Stuart'ın ülkeden ayrılması ve Orange'lı William'ın tahta çıkmasıyle sonuçlanan kansız devrimin adı. Bu devrime, York dükü James Stuart'ın Katolikliği kabul etmesi, sonra da İngiltere tahtına oturması sebep oldu; çünkü Oates* olayının yol açtığı şiddetli dinî tepkinin ve krallık meselesinde, kanunî verasetten yana olanlarla (*tory*'ler) tahta bir protestanın geçmesini savunanlar (*whig*'ler) arasında çıkan tartışmaların da ortaya koyduğu gibi, Protestanlık ülkede derin kökler salmıştı. Bununla birlikte İngiltere ve İskoçya'daki ayaklanmaları, özellikle de kralın yeğenlerinden Montmounth'un isyanını (1685) ordu veya adalet organları (Jeffneys'in kanlı oturumları) kısa süre içinde şiddetle bastırdı ve büyük bir tepkiyle karşılaşmadı; bunun sebebi İngiltere'de büyük çoğunluğun yeniden meşru bir düzeni özlemesi ve ikinci defa iç savaş felâketine uğramak istememesiydi.

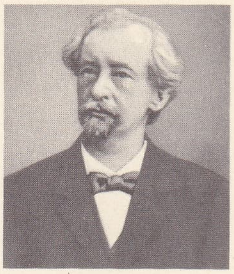

Hugo DE VRİES

Ama James II'nin beceriksizce davranışları çoğaldı; kurulu kilisenin de, parlamentonun da fikrini almıyor, değişik mezhepten kiliseleri ve katolik kilisesini destekliyor, (Hoşgörü bildirisi), Papalığa (Londra'ya bir papalık elçisi atanması) ve Louis XIV'e yanaşmak istiyordu. Buna rağmen İngiliz halkı, protestan olan Mary ve Ann Stuart'ın tahta geçmelerini sabırla beklediği için, buhranı savuşturabilecek gibiydi. Ama 1688'de James II'nin oğlu dünyaya gelince (James Edward), bir katolik hanedanının kurulma imkânı belirdi. Bu olayın önüne ancak bir devrimle geçilebilirdi. Louis XIV'e karşı geniş bir koalisyon kurmağa çalışan Hollanda stathouder'i Orange'lı William'ın siyaseti buhranı hızlandırdı. İngiltere'nin bu koalisyona karşı koymasından çekinin William (annesi de, karısı da Stuart'lı prensesleri, James II'nin de damadı oluyordu), kendisi için en çıkar yolun kayın babasının yerine geçmek olduğunu düşündü. Ülkenin başlıca kişilerinden yedi soylu, bu isteği destekleyerek William'ı ülkeye çağırdılar. William küçük bir orduyle Torbay'de karaya çıktı (kasım 1688). Beceriksizliği ve uzlaşmağa yanaşmaması yüzünden James II'nin tarafları azaldı; ayrıca rakipleri kurnaz davranarak kralı korkuttular. Paniğe kapılan kral bunca beceriksizliğine bir yenisini daha ekleyerek Fransa'ya kaçtı (aralık); 28 aralıkta Londra'ya giden William, James'in kaçmakla tahttan feragat etmiş sayılacağını onaylattı. Parlamento ile anlaşarak krallığın idaresini ele aldı ve 2 ocak 1689'da bir konvansiyon topladı; bu konvansiyon James II ve oğlunun hükümranlık haklarını, Haklar bildirisini imzalayan Mary II ve William III'e devretti (şubat). Bildiri, Commonwealth ve Charles II zamanında kazanılan hakları kanunlaştırıyor ve

İvan DEVRİÈS

Foto. Yeni Sabah arşivi (MEYDAN) ; Lipnitzki (LAROUSSE)

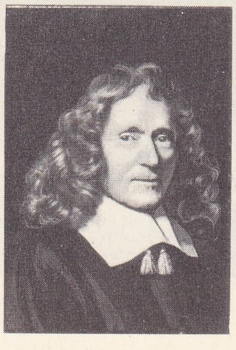

Cromwell, Rembrandt'ın tablosu Napoli Kral sarayı

Britanya'da krallığın sembolü meşe ağacı kökünden kesiliyor. Sanatçısı belli olmayan gravür (1649)

James II'nin giriştiği keyfî davranışları yasaklıyordu. Devrim İngiltere'de kansız bir şekilde başarıya ulaştı. Ama İskoçya'da ve İrlanda'da durum aynı olmadı; İskoçya'da Dundee vikontu John Graham, kralcı küçük bir ordu topladı. William ile savaştı ve ordusu ancak ölümünden sonra dağıldı. İrlanda'da James II'yi destekleyen ve kralla birlikte önce Boyne'da (1690) yenilen katolikler, kralın ülkeden kaçmasından sonra da Aughrim'de (1691) bozguna uğradılar; böylece James II'nin yeniden iktidara gelme umudu da kayboldu. Bu kansız devrimin sonuçları çok önemlidir: seçim esasını (William II), veraset esasıyle (Marie II Stuart) ustaca bağdaştıran parlamento, mutlak monarşiyi anayasaya dayanan bir monarşiye çevirdi; bu monarşinin meşruluğu artık ilâhî hakka değil, seçtiği temsilcileri aracılığıyle isteklerini bildiren halk iradesine dayanıyordu.

● FRANSIZ DEVRİMİ (1789-1799) ve BATI DEVRİMİ. Kısmen Amerika devriminden esinlenen ve Fransız devrimi sırasında (1789-1799) en yaygın haline erişen devrimci hareketlerin hepsine verilen ad.

Devrim yeniçağı yakınçağdan ayırır; 1789-1799 yıllarıyle sınırlı değildir ve yalnız Fransa'da değil 1700-1850 yılları arasında Batı ülkelerinin hepsinde etkileri görülen geniş bir olaydır. Amerika'daki ingiliz kolonlarının İngiltere'ye karşı ayaklanması (1700'e doğr.) kısa süre sonra gerçek bir sosyal devrime gönüştü; bu devrim hürriyet, bağımsızlık ve sosyal eşitliği hedef alıyordu. Aynı devirde Büyük Britanya'da da ciddî karışıklıklar başladı. İrlanda'da, Fransa'nın hücum etme ihtimaline karşı adayı savunmak için çağırılan gönüllüler, siyasî haklar istediler: hürriyet; Dublin parlamentosu yetkilerinin artırılması; dinî ve siyasî özerklik (çünkü başlangıçta gönüllüler arasına alınmayan katolik irlandalılar, sonradan gönüllü sayısını çoğaltmak için kabul edilmişlerdi). İngiliz hükümdarının vermek zorunda kaldığı tavizler (1779-1780), Londra'da kanlı ayaklanmalara yol açtı (haziran 1780). Yorkshire'da derneklerin hazırladığı siyasî reform programını, ingiliz radikalleri de benimsedi; ama bu reformlar ancak XIX. yy.da ağır ağır gerçekleştirilebildi; çünkü Amerika savaşının bitmesi (1763), İngiltere'nin tavizleri iyice azaltarak düzeni yeniden sağlamasına imkân verdi. Ama tam bu tarihte devrim, Avrupa'da yayılmağa başladı. 1783'te Birleşik eyaletlerde, özellikle Hollanda'da, yurtseverler, kral unvanını almak istemekle ve belediye meclisleri ile eyalet meclislerinin hürriyetini kısıtlamakla suçladıkları stathouder'e karşı ayaklandılar. İsyan dört yıl sürdü. La Haye'den kovulan stathouder, İngiltere ve akrabası olan Prusya krallarından yardım istedi. Batıdan karaya çıkan Britanya denizcileri ve doğudan gelen Prusya askerleri isyanı zorla bastırdılar. 40 000 Yurtsever, Belçika ve Fransa'ya (1787) göçtü. Belçikalı yurtseverler de imparator Joseph II'nin ülkede yapmak istediği reformlara karşı ayaklandılar. Bu reformlar «aydınlık çağı» filozoflarının düşünce ve doktrinlerinin etkisindeydi. Ama eski kurumlara bağlı muhafazakârların ve Belçika'da Amerikan anayasasını örnek tutan bir anayasa hazırlanmasıyle bağımsızlık isteyen demokratların birleşik muhalefetiyle karşılaştı. Belçika'dan çıkarılan Avusturyalılar (1789 sonbaharı), silâh zoruyle geri dönerek devrimcileri yendiler; önderler Fransa'ya kaçtı.

Cenevre'de de benzer karışıklıklar ortaya çıktı. Jean Jacques Rousseau'nun Toplum Sözleşmesi yayımlandıktan sonra, bütün siyasî haklardan yoksun olan Cenevre halkı bazı haklar istedi. 1765'te de ayaklandı; oligarşinin verdiği birkaç taviz kısa süre sonra yetersiz sayıldı; bu defa kısmen iktidarı paylaşan burjuvaların da desteklediği halk, yeniden ayaklandı (1782); ama oligarşinin ülkeye çağırdığı bern, savoia ve fransız birliklerine yenildi.

Polonya'da soylu sınıfın ve tüccar burjuvazisinin önderleri, yeni fransız kurumlarını örnek alan bir anayasa çıkarması için Stanislas Poniatawski'ye baskı yaptılar (1791). Bu devrimin Polonya'nın kendilerine karşı direnişini güçlendireceğinden korkan Ruslar ve Prusyalılar ülkeyi ikinci defa bölüştüler. Yurtseverlerin son isyanından (1794) sonra, Avusturya da işe karıştı ve ülke Avusturya, Prusya, Rusya arasında üçüncü defa paylaşıldı: Polonya uzun süre (bir yüzyıldan fazla) ortadan kalktı. Böylece Hollanda, Belçika, Cenevre ve Polonya devrimleri yabancı süngülerle bastırıldı.

Fransa'da 1787'de başlayan ve on yıl süreyle ülkeyi çalkalandıran (1778-1799) devrim, 1792'den itibaren Avrupa'da yeni merkezler buldu; daha sonra İspanya, Amerika ve Rusya'ya yayıldı. Tepki, 1814 ve 1815'te geçici bir başarı kazandı. Balkanlar'da, İtalya'da, İspanya'da, Fransa'da sürekli olarak yayıldı ve Batı'nın her yerinde, güçlendikten sonra 1848'de büyük bir patlamaya yol açtı. 1850'den sonra ihtilâllerin yerini hükümdarların açtığı millî savaşlar çağı aldı. 1905'te Rusya'da ortaya çıkan yeni kargaşalıklar, proletaryanın yaptığı ve sonradan özellikle Doğu'ya doğru yayılan bir devrimin ilk belirtileridir.

Bu bakımdan, 1789-1799 Fransız devrimi çok daha geniş bir devrimin ancak bir evresidir; bu devrime burjuvazi tarafından yönetildiği için «burjuva devrimi» veya Vistül'e kadar uzanan Batı ülkelerinin az çok hepsini etkilediği için «Batı devrimi» ve burjuvazinin gelişmesinde özellikle Atlas okyanusunun büyük payı olduğu için (üstelik devrimci fikirler için önemli bir propaganda yoluydu) «Atlantik devrimi» adları da verilmiştir.

Sebepler

Daha 1792'de Barnave, *Introduction à la Révolution Française* (Fransız Devrimine Giriş) adlı eserinde Fransız devrimine, burjuvazinin okyanus ticareti sayesinde zenginleşmesinden ileri gelen bir Avrupa devriminin doruğu gözüyle bakıyordu; bu burjuvazi, gücü o zamana kadar soyluluğun, dolayısıyle de otoritenin tek kaynağı olan toprak mülkiyetine dayanan aristokrasinin tekelindeki iktidarı ele geçirmek istiyordu. Daha sonra Karl Marx da buna benzer bir muhakeme yaptı. Demek devrimin temel sebeplerinden birini Batı toplumunun XVIII. yy. sonundaki yapısında aramak gerekir; bu yapı, derebeylik rejiminin zayıflaması ile burjuvazi ve köylü topluluklarının toprak sahibi olmasından meydana gelmiştir. Ayrıca ticaretin gelişmesiyle, 1770'te gerçek bir sanayi devrimi de başladı. Bu devrimden en büyük çıkarı sağlayan burjuvazinin zenginliği arttı ve iktidardan daha çok pay istedi.

1770'ten itibaren dengesizlik daha belirgin bir hal aldı. Kırk yıldır sürekli olarak yükselen fiyat ve ücretlerde, aşırı ve düzensiz büyük iniş-çıkışlar olması, kitlelerin sefaletini artırdı; Louis XV zamanındaki ihtişamın yerini Louis XVI zamanındaki gerileme dönemi aldı. Filozoflar sosyal bozukluğa çözüm yolları teklif ettiler. Fikir derneklerinin kurulmasıyle (mason locaları, tarım dernekleri veya okuma salonları) desteklenen düşünceleri, sıkıntıların artışıyle orantılı olarak yayıldı. Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot'nun eserleri ve *Ansiklopedi*, Batı'nın her yerine dağıldı ve Rusya'ya kadar girdi.

Bununla birlikte, eğer siyasî tutum toparlayıcı bir rol oynamasaydı bütün bu güçler belki de kanlı bir ayaklanma ile sonuçlanmazdı. Avrupa'nın her yerinde hükümdarlar, XVIII. yy. savaşlarının giderlerini karşılayabilmek için vergileri artırdılar ve vergi mükellefleri arasına (köylü ve burjuvalardan zaten aşırı ölçüde alınıyordu) hemen her yerde imtiyazlı olan rahip ve soylular sınıfını da kattılar. Kendilerini haklı çıkarmak için aydınlık çağı filozoflarını ve eşitlik ilkelerini öne sürdüler. Bu kültürlü zorbalar, vergi sisteminin değişikliğinin yanı sıra, devlet iktidarını sağlamlaştıran tedbirler de aldılar. İmtiyazlı topluluklar, şehir ve eyalet meclisleri, diyetler, parlamentolar, Batı'nın her yerinde bu siyasete karşı çıktı. Bunun sonucu olarak özellikle 1770'ten itibaren genel bir çalkalanma başladı. Amerika devrimi bile, İngiltere kralının koyduğu verginin reddedilmesiyle başladı. Hükümdar ve imtiyazlı sınıflar, savaşlarında kendilerine aradıkları müttefiki, halk kütlelerinin en az gelişmiş ve en az okumuş katında buldular. A.B.D.'de, Büyük Britanya'da, Hollanda'da görülen bu şema Fransa için de geçerlidir. Fransa'da imtiyazlılar 1774'ten beri ödedikleri vergilerde yapılan her artırmaya inatla karşı çıkıyorlardı; oysa bu sırada devletin borçlarını Amerika savaşı daha da artırmıştı. Son bir çaba gösteren Calonne, ülkenin başlıca kişileri arasından özenle seçilmiş bir meclis topladı (şubat 1787); ama meclis malî tasarıları reddetti ve halk kütlelerince destekleneceğini umut ederek Etats Généraux'nun toplanmasını istedi. Kral boyun eğmeyerek meclisi dağıtınca, imtiyazlı sınıflar özellikle de parlamento üyeleri Fransa'nın her yerinde «soyluların isyanı»nı (1787 sonu-1788 yazı) başlattılar (Paris, Grenoble, Dijon, Toulouse, Pau ve Rennes'de ayaklanmalar). Kral ile başbakanı Loménie de Brienne, boyun eğdiler (temmuz-ağustos 1788) ve 1 mayıs 1789'da Etats Généraux'yu toplantıya çağırdılar: imtiyazlılar davayı kazandıklarını sanıyorlardı.

Fransa'da devrimin gelişmesi ve özellikleri (1789-1794)

Aslında müttefikleri tarafında bu harekete sürüklenen imtiyazlılar sonunda yaya kaldılar. Kraliyet iktidarına karşı, soyluları ve parlamento üyelerini destekleyen burjuvaların hedefi, onların vergi imtiyazlarını muhafaza etmek değil, onlarla malî ve siyasî eşitliği elde etmekti. Bunun için de, Tiers Etat'nın, yani burjuvazi sınıfının, Etats Généraux'ya imtiyazlılarla eşit sayıda milletvekili sokması ve her oya eşit değer tanınması gerekiyordu. Bu yüzden 1788'in ikinci yarısında mücadele kral ve hükûmetin isyancılara karşı desteğini sağlamağa çalıştıkları Tiers Etat üyeleriyle imtiyazlı sınıflar arasında oldu. Ne var ki Etats Généraux'da Tiers üyelerinin iki kat artması onayları hükûmet ve kral, oylama sistemi üzerinde kesin bir karar vermedikleri için Etats Généraux'nun açılışında ciddî bir

Foto. British Museum, Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

buhranın ortaya çıkmasını hazırlamış oldular.
1789'da, ocak-mayıs ayları arasında, seçimler büyük bir kaynaşma içinde yapıldı. Her komün, her lonca, her sınıf bir şikâyet defteri hazırladı. Ama Etats Généraux toplanır toplanmaz (5 mayıs 1789) buhran başladı. Tiers, kişi başına oylamayı kabul ettirmek için sarayın gizlice desteklediği imtiyazlılarla üç ay mücadele etti. Durum 1788'dekinden değişikti: kral ve imtiyazlılar, soylular, parlamento üyeleri, piskoposlar ve manastır başrahiplerine karşı savaşan, küçük bir liberal papaz ve soylu grubu tarafından desteklenen burjuvaziydi artık.

Tiers'in başarıları, kralın Etats Généraux' ya karşı bir darbe hazırlamasına yol açtı: birlikleri Versailles çevresine topladı ve Necker'in işine son verdi. Bunun üzerine sefaletlerinden (1788 hasadının verimsizliği büyük felâketlere yol açmıştı ve 1789 haziranında ekmek fiyatları durmadan yükseliyordu) kurtulmayı sabırsızlıkla bekleyen köylüler ve zanaatçılar, kralın ve imtiyazlıların reformları önlemek için bir aristokrasi komplosu hazırladıklarını sandılar. Paris halkı ayaklandı ve mutlakiyetin sembolü Bastille'i ele geçirdi (14 temmuz 1789). Louis XVI, Necker'i yeniden göreve çağırdı (16 temmuz), Paris'e döndü (17 temmuz), halk hâkimiyetini tanıdı ve isyancıların üç renkli kokartını taktı.
Ama köylerdeki çalkalanma durmamıştı. Aristokratların köylüleri isteklerinden vaz geçirmek için haydutlara (büyük işsiz kütlelerine de kolaylıkla haydut gözüyle bakılıyordu) başvuracaklarına dair söylentiler çıktı. Bir «Büyük Korku*»ya kapılan köylüler hemen silâhlandılar, senyörlerin derebeyilik haklarından vaz geçmesini istediler, eski kanunları, bazı yerlerde de şatoları yaktılar. Kurucu Millet meclisi adını alan (9 temmuz) Etats Généraux'daki milletvekilleri ürktüler ve köylüleri yatıştırmak için prensip olarak bütün derebeylik rejimini yıkmağa ve ürünlerden alınan ondalığı kaldırmağa karar verdiler (4 ağustos 1789 gecesi). Bu karar büyük bir devrim demekti. Kararın vahametinden korkan meclis, verdiği hakların bir kısmını uygulama değişiklikleriyle geri almak istedi; ama köylüler yeniden ayaklandılar ve 1792 ile 1793'te derebeylik rejiminin son kalıntıları da ortadan kalktı: köylülerin temel istekleri yerine gelmişti.
Geriye burjuvazinin isteklerini garanti edecek rejimi kurmak kalıyordu: 28 ağustosta Millet meclisi *«İnsan ve Vatandaş Hakları bildirisi»*ni oyladı; bildiri, insanların hürriyetini, eşitliğini, mülkiyetin dokunulmazlığını, baskıya direnme hakkını ilân ediyordu. Amerikan örneklerinden daha evrensel olan bu bildiri, monarşiye olduğu gibi cumhuriyete de uygulanabilirdi. Rejim, 1789-1791 arasında oylanan ve 1791 anayasası maddeleri arasında yer alan kanunlarla kuruldu. Mahallî idarenin, adaletin, maliyenin yeniden düzenlenmesi, anayasanın en kalıcı bölümünü meydana getiriyordu. Buna karşılık, Fransa kilisesini yeni bir tüzüğe bağlamak istemekle (ki devlet borçlarını kilise mülkleriyle ödeme kararı [2 kasım 1789] bunu gerektiriyordu), Kurucu meclis devrimcilerle düşmanlarının arasını daha da açmış oldu. Ama rahip sınıfının, ücretini hangi esaslara göre alacağını belirtmek, yani bu sınıfı teşkilâtlandırmak da şarttı. Papanın 12 temmuz 1790'da rahiplerle ilgili medenî kanunu reddetmesi muhalefeti artırdı. Siyasî rejim alanında ise, mutlak iktidar hayaliyle yaşayan kralın istemediği ve demokratların devrimin geleceği bakımından tehlikeli saydıkları Kurucu meclis, bir yıl bile tutunamadı.
Gerçekten, kral bütün bu dönüşümleri Paris halkının, yani küçük burjuvalar, küçük esnaf ve zanaatçılardan meydana gelen geniş bir grubun (1792'den itibaren *sankülot* [sans-culottes, «baldırıçıplaklar»] diye tanımlandılar) baskısıyle kabul etmişti. Bastille'i alan ve büyük köylü ayaklanmasının başlamasına yol açan bu grup, 4 ağustos kararnamelerini ve insan hakları bildirisini imzalamakta tereddüt eden kralı Versailles'dan Paris'e dönmeğe zorladı. Kralın Varennes'e kaçışından sonra sankülotların en ateşli demokrasi taraftarı olanları, cumhuriyetin ilânını (17 temmuz 1791) istediler; ama Champs-de-Mars gösterilerini, La Fayette yönetimindeki burjuva millî muhafızlar ezdi. Sankülotlar kendilerini, en ateşli hazırlayıcıları oldukları cumhuriyetten yararlanmamış sayıyorlardı. Derebeylik rejimine son verilmesinden hiç bir çıkar sağlamayan bu zanaatçılar sınıfı, loncaların kapatılmasından (17 mart 1791) ve işçi derneklerini, koalisyonları ve grevleri yasaklayan (14 temmuz 1791 kanunu) eski rejim kararnamelerinin muhafaza edilmesinden zarar görüyordu. Ayrıca fiyatların yükselmesi ve 1790'dan itibaren çıkarılmağa başlayan devlet istikraz bonolarının değerinin düşürülmesi de köylüler veya burjuvalardan çok, bu sınıfa zarar veriyordu. Bu yüzden hoşnut olmayan sankülotlar kendileri için daha elverişli bir rejim kurulmasını istiyorlardı. Savaş durumu değiştirmeseydi bu isteklerini gerçekleştiremeyeceklerdi. Savaş, devrimi Fransa'dan Avrupa'ya sıçrattı. Fransa'da devrimin başarıya ulaşması daha önce İngiltere, Hollanda, Belçika ve İsviçre'de yenilgiye uğrayan devrimcilerin umutlarını canlandırmış, Almanya, Avusturya ve İtalya'da adalet, hürriyet, eşitlik isteyenlerin sempatisini kazanmıştı. Fransız karşı devrimcileri, alman ve ingiliz ordularının Birleşik eyaletler, Cenevre ve Belçika'da olduğu gibi, Fransa'da da devrimi bastıracağını ümit ederek, Batı Avrupa ülkelerine göçtüler. Başlangıçta dünyanın en güçlü ülkelerinden birini zayıflatan devrimden hoşnut olan yabancı hükümdarlar, devrimin kendi ülkelerinde de güçlenmeğe başladığını görünce korktular. Fransa'da bile başlangıçta barışçı olan devrimciler (*Dünya'da barış birdirisi*'ni [27 mayıs 1790] yayımlamışlardı), en büyük düşmanlarını ancak savaş sayesinde ezebileceklerine karar verince savaşçı kesildiler. Louis XVI ile kraliçe de, kurtulacaklarını ümit ederek savaşı körüklediler. Fransa 20 nisan 1792'de Avusturya'ya savaş açınca, ülkede yeni devrimci güçler ortaya çıktı. Şehirlerdeki, özellikle Paris'teki sankülotlar iktidarı ele geçirdiler, yasama meclisine doldular ve iki yıl boyunca programlarını zorla kabul ettirdiler.

Kuzey sınırında Fransızların birkaç yenilgisiyle başlayan savaş, Paris sankülotlarının, ihanet iddiasını ortaya atmalarına ve krala karşı gösteriler yapmalarına (20 haziran 1792) yol açtı; ama kral aldırış etmedi. Bunun üzerine krallığı devirmeğe (10 ağustos 1792) hazırlandılar ve Paris'te Eylül katliamına giriştiler. Bu ilk terör döneminde sankülotların fransız hükûmeti üzerindeki büyük etkisi (temsilcilerinden meydana gelen Paris komünü aracılığıyle), birkaç ay sonra Valmy'nin devrimci zaferi (20 eylül 1792) ve konvansiyonun toplanmasıyle (21 eylül) sona erdi. Konvansiyon hükûmeti hemen cumhuriyeti ilân etti. Varlıklı sınıflardan gelen *jirondenler* (girodins) Fransa'da bir burjuva cumhuriyeti kurmayı denediler. Ama önüne geçemedikleri Louis XVI'nın idamı (21 ocak 1793), Fransa'ya karşı Avrupa devletlerinin çoğunun katıldığı büyük bir koalisyon kurulmasına yol açtı. Yenilen devrim orduları, fransız sınırlarına doğru çekildi (mart 1793). Sankülotlar yeniden ihanet sözünü ortaya attılar; üstelik bu defa haksız da değillerdi; çünkü başkumandan Dumonez düşman safına geçmişti. 2 Haziran 1793'te sankülotlar başlıca jironden milletvekillerini konvansiyondan çıkardılar. Hükûmet montanyar (*montagnards*) milletvekillerinden meydana gelen Halk Kurtuluş komitesinin eline geçti. Montanyarlar liberal burjuvalardı; sankülotların baskısı ve millî savunma gerekleri, dolayısıyle iktisadî ve sosyal bakımdan birtakım yenilikler getirme: şüpheliler yasası; azamî fiyat ve ücret istimlâk ve karne usulü; varlık vergisi; bir çeşit sosyal sigorta denemesi ve yoksullara yardım; öğretimin parasız ve zorunlu olması; yurt dışına kaçanların mallarına el konması ve satılması v.b. Ama bütün dinlerle mücadele eden, Tanrı'ya inanmadıklarını açıkça söyleyen sankülotların bu anarşik faaliyeti, Halk Kurtuluş komitesini yöneten ve bir yandan ihtilâl düşmanlarına karşı amansız savaşını sürdürürken bir yandan da hükûmetin otoriter ve merkezî bir duruma gelmesini isteyen Robespierre'i tedirgin ediyordu. 1794 Mart ve nisanında hem sankülotların önder ve sözcüleri olan *anrageler* (enragés, «kudurganlar») ile *Hébert'çiler*'i (Hébertistes), hem de teröre (terror) son vermek isteyen Danton ile *endüljanlar*'ı (indulgent, «insaflılar») yargılattırdı ve idam ettirdi. Dört ay süreyle görünüşte hiç bir müdahaleyle karşılaşmayan Halk Kurtuluş komitesi, çok şiddetli tedbirler aldı (Prairial yasası). Büyük terör 1793 haziranından itibaren 300 000 şüphelinin (17 000'i idam edildi) tutuklanmasına ve iç isyanların (Vendée'de, Provence'da) bastırılmasına yol açtı. Ama koalisyona karşı ilk zaferler (Fleurus, 26 haziran 1794), artık terörün gereksiz olduğunu ispat ederken, ülkedeki bütün sağlam dayanaklarını kaybeden Montanyar Halk Kurtuluş komitesini konvansiyon devirdi (27 temmuz 1793) ve önderlerini (bu arada Robespierre ve başlıca taraftarları) parisli sankülotlar geçerli bir müdahalede bulunmayınca idam ettirdi (10-28 haziran). Fransa'da doruğuna ulaşan devrim gerilemeğe, Avrupa'nın öbür ülkelerinde ise gelişmeğe başladı.

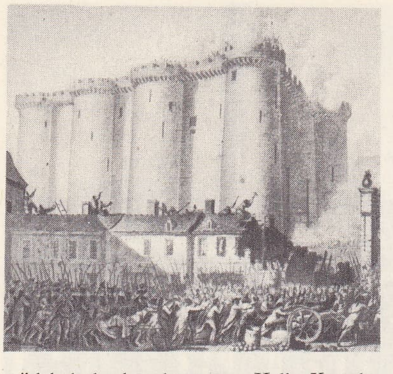

«Bastille'in Alınışı» Prieur'ün deseni Louvre müzesi, Paris

Fransa'da devrimin gerilemesi Avrupa'da devrimci gelişme (1795-1799)

Jirondenlerin halefi veya dostu olan termidoriyenler, konvansiyon dağıldıktan sonra, direktuvar rejiminde iktidarda kaldılar. Azamî kâr ve ücret, sosyal yasalar kaldırıldı. Bunun sonucunda ortaya çıkan korkunç iktisadî buhran, özellikle en yoksul şehirlerdeki işçi ve burjuvalara zarar verdi; halk ayaklandı (1795 ilkbaharı), ama ordu ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırdı.
Beyaz terör günden güne gelişiyordu. Bunun üzerine sağ kalan sankülot ve montanyarlar gizlice Babeuf ve Buonarroti'nin çevresinde toplandılar. Eskiden Mably ve Morelly'nin ortaya attıkları en cüretli sosyalist nazariyeleri ve devrimin ikinci yılındaki sosyalleştirme deneylerini bağdaştırarak yeryüzünde mutluluğu ancak komünist bir rejimin sağlayabileceğine inanıyorlardı. Ama «Eşitler komplosu»nu direktuvar açığa çıkardı. Babeuf yargılandı ve idam edildi. Zaferler kazanan fransız orduları Belçika, Hollanda, Ren'in sol kıyısı ve İtalya'yı işgal edince, Babeuf ve Buonarroti'nin öğrencileri bu ülkelerde (daha sonra Fransa'da uygulamak üzere) düşüncelerine uygun bir rejim kurabileceklerini düşündüler. Bu yüzden jakoben ve devrimci propaganda Fransa'da dizginlendiği sırada bu ülkelerde şiddetlendi, direktuvar ve en gözde generali Bonaparte fransız yönetimine belirli bir ölçüde hoşgörüldü. Bonaparte, can çekişmekte olan konvansiyona saldıran kralcıları 5 ekim 1793'te dağıttıktan sonra, italya ordusunun başkumandanlığına getirildi (mart 1796). 1795'te Felemenk'te kurulan Batavia cumhuriyetini örnek alarak Lombardia ve Emilia'da Cisalpina, Cenova'da Liguria cumhuriyetlerini kurdu ve başlarına birçok demokratın geçmesine göz yumdu. Avusturya'yı (Toscana, Prusya, İspanya ve Hollanda ile barış imzalanmasından sonra Fransa'nın kıtadaki tek düşmanı) Leoben'de ateş kes antlaşmasını imzalamağa razı edince (18 nisan 1797), büyükün kazandı.
Bu yüzden direktuvar, 18 nisan 1797'de bir restorasyon hazırlayan kralcılara ve ılımlılara karşı hükûmet darbesi yapmak için Bonaparte'a baş vurdu. Bu başarı ve Avusturya ile Campoformio barışının imzalanması (18 ekim 1797), Bonaparte'ın ününü daha da artırdı. Zafer kazanan generallerden birinin hükûmet darbesi yapmasından çekinen direktuvar (1791-1792 kışından beri Robespierre bu sebeple savaşa karşı çık-

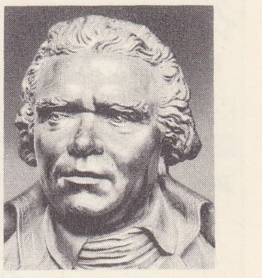

Danton

Marat

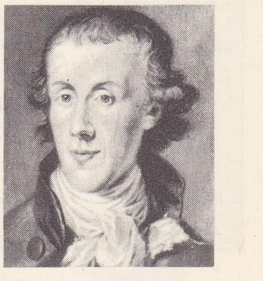

Brissot

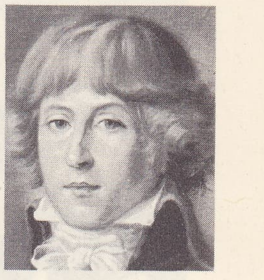

Saint Just

Foto. Giraudon, Neurdein (LAROUSSE)

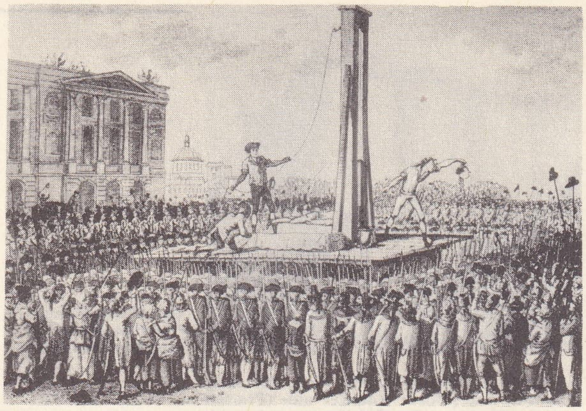

◀ Louis XVI'nın giyotinle idamı, sanatçısı bilinmeyen gravür

mıştı), barışın sağlanmasına rağmen generallerini Fransa dışında tutmağa ve devrimi geliştirmeğe karar verdi. Yeni «kardeş» cumhuriyetler kuruldu: Romanya, İsviçre, Napoli. İngiltere'ye karşı savaşı sürdürmek bahanesiyle Doğu'ya gönderilen Bonaparte, Malta'yı aldı; Mısır'a çıktı ama kısa süre sonra donanması Abukir'de Nelson tarafından yok edilince (1 ağustos 1798) kendi fethettiği toprakta mahsur kaldı. Bu felâket, devrimci gelişmeden kaygılanan devletlerin yeni bir koalisyon kurmasını kolaylaştırdı. Oysa derebeyliğin kaldırılmasından hoşnut olan fransız köylüleri cumhuriyete pek bağlı değillerdi: 1789 fetihlerini garanti ederek barışı sağlayacak her rejimi kabul etmeğe hazırdılar. Azınlıktaki cumhuriyetçiler, iktidarı ancak hükûmet darbeleri (11 mayıs 1789; 18 haziran 1799) ve diktatörlükle muhafaza ettiler. Koalisyon 1799 ilkbaharında büyük bir çaba harcayarak, dış hücumlar ve bir iç isyanla direktuvarı devirmeyi denedi. Ama bu denemeler arasında herhangi bir bağ yoktu ve ordunun direnmesi sayesinde büyük tehlike ekim ortasında savuşturuldu. Olayı bizzat İngilizlerden haber alan Mısır'daki Bonaparte, Frejus'a çıktı (9 ekim). Ünü her zamankinden büyüktü ve devrimin kazançlarını garanti altına alarak hem iç, hem de dış düşmanlara barışı kabul ettirecek ve içeride montanyarları da, kralcıları da, sankülotları da bertaraf edecek ve devrime son verebilecek tek kişi olarak görünüyordu. Bu umumî kanaat, Bonaparte'ın yeni bir hükûmet darbesiyle direktuvarı devirirken ve konsüllük adı altında kendi kişisel iktidarını kurarken herhangi bir direnmeyle karşılaşmamış olmasını izah eder. Fakat, Bonaparte'ın 15 aralıkta: «Vatandaşlarım! devrim uğrunda savaştığı ilkeleri gerçekleştirmiş ve sona ermiştir» demesine rağmen, devrim, sona ermek şöyle dursun, daha uzun yıllar Batı dünyasını sarsmağa devam etti.

Devrim üslûbu

David'in etkisindeki devrim sanatları ahlâkî ve vatanseverdir; güzel sanatlardan sonra süsleme sanatları da Eski Roma'yı taklide girişti. Halkın kullandığı küçük eşyaları (küpeden, elbise düğmesine) devrim amblem ve sembolleri süsledi. Duvar resimlerinin yerini çoğunlukla 84 renkli kâğıtlar aldı. Jacob kardeşler konvansiyon döneminin en ünlü mobilyacıları oldular. Gizli çekmeceli mobilyalara çok sık rastlandı; seramik, kuyumculuğun gerilemesinden yararlandı: Charité sur Loire imalâthanesinde fayanstan resimli ve yazılı eserler yapıldı.

● 1830 FRANSIZ DEVRİMİ, *Trois Glorieuses* de denir, Fransa kralı Charles X'un düşmesiyle sonuçlanan 27, 28, 29 temmuz 1830 devrim hareketinin adı.

Saint-Cloud kanunlarına (25 temmuz) karşı çıkan gazeteciler *National*'de Thiers'nin başkanlığında toplanarak, basına ve seçim düzenine karşı olan maddeleri protesto ettiler ve «boyun eğmeyeceklerini» bildirdiler (26 temmuz). Cumhuriyetçi partiden Godefroy Cavaignac, Raspail, Trélat v.d.nin üç renkli devrim bayraklarının dalgalandığı barikatları kurmalarıyle devrim hareketi başladı (27 temmuz akşamı). Şaşkına dönen hükûmet, güçlükle toplanabildiği 8 000 askerin kumandasını halk tarafından sevilmeyen mareşal Marmont'a verdi. Devrimcilere, «Polytechnique» öğrencileri, 1827'de tart edilen ama silâhlarını teslim etmemiş olan millî muhafızlar ve birçok atelyenin kapanmasıyle işten çıkarılan işçiler de katılınca, 60 000 kişilik bir topluluk meydana geldi. Sokakların darlığından yararlanarak barikatlar kuruldu. 28 Temmuzda eyleme geçen devrimciler Belediye binasına ve Notre-Dame'a el koydular; Marmont Louvre'dan yola çıkarak rıhtım ve bulvarlardan karşı hücuma geçtiyse de, kısmen dağılan kıtaları geri dönmek zorunda kaldı. Devrimciler ilerlemeğe devam ettiler (29 temmuz). Ordu tarafından boşaltılan Louvre ve Tuileries saraylarını işgal ettiler. Bu arada Marmont'un ordusu Saint-Cloud'a çekilmişti.

«1830 Devrimi Günleri» H. Vernet'nin eseri Versailles müzesi, Paris

Burada kendisini başka bir ihanetle suçlayan Angoulême düküyle şiddetli bir çatışmaya girişti. Artık Paris ihtilâlcilerin eline geçmişti, muhalefeti temsil eden milletvekilleri Laffitte'in evinde toplandılar. Bir belediye encümeni kurarak Millî Muhafız birliğinin kumandasını Lafayette'e bıraktılar. Sonunda kanunları yürürlükten kaldırmayı kabul eden kral Charles X encümene bazı temsilciler gönderdiyse de bunlar geri çevrildi. Hükûmet Ramboillet'ye çekilince, Thiers, 29 temmuz gecesi Louis Philippe d'Orléans'ın başa geçmesini isteyen afişler astı. 31 Temmuzda Louis Philippe'in olağanüstü krallık vekili olmasıyle halkın zaferi iyice kesinleşti. 2 Ağustosta ise Charles X tahttan çekildi.

Fransa'da devrim hareketleri haritası (1789-1795)

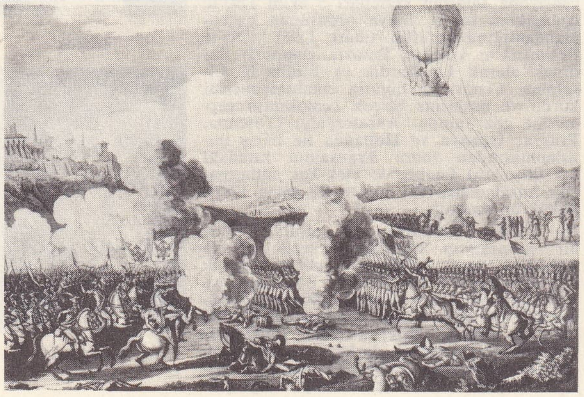

◀ Fleurus savaşı (26 haziran 1794) sanatçısı bilinmeyen gravür

Foto. Goldner (LAROUSSE)

● 1848 FRANSIZ DEVRİMİ. 22, 23 ve 24 şubat 1848 devrim hareketinin adı; temmuz monarşisinin yerine cumhuriyeti getirdi (25 şubat 1848) ve 26 haziran 1848'e, yani devrimci güçlerin ezilmesne kadar sürdü. Bu devrim, Avrupa'daki devrim hareketleri çerçevesinde yer alır. Temmuz monarşisinin sonu, geniş bir reform hareketiyle nitelenir. *İhtilâl Tarihi* (Michelet, Louis Blanc) veya *Jironden'ler Tarihi* (Lamartine) gibi kitapların büyük bir coşkuyle okunduğu o yıllarda, «reform» kelimesi bir millî parola oldu. Reformcular ingiliz usulü ziyafetlerle (9 temmuz 1847, Paris'te Chateau-Rouge şöleni) doğrudan doğruya halkla temas kurdular; toplam olarak 70 toplantı yapıldı. Macon'da Lamartine, «Küçümseme devrimi»ni ilân etti. Gizli dernekler (Mevsimler; Eşitlikçi emekçiler) iyice çoğaldı, bildiğinden şaşmayan kral, bütün bu hareketlere «kör ihtiras» damgasını vurmaktan çekinmedi. Oysa ihtilâl patlak vermek üzereydi. Paris'te 22 şubat 1848'de yapılması tasarlanan ziyafet yasaklandı, parlamento üyelerinin vaz geçmesine rağmen cumhuriyetçiler bir yürüyüş yaptılar ve çatışmalar oldu. Gece, ayaklanma teşkilâtlandı. 23 Şubatta barikatların kurulması ve millî muhafızların harekete geçmede gösterdikleri çekimserlik, kralı Guizot'nun işine son vermek zorunda bıraktı; ama gösteriler devam etti ve Capucine caddesinde birliklerin halka ateş açması bütün Paris'i ayaklandırdı. 24 Şubatta kral Thiers'i iş başına çağırdı, sonra Paris kontu yararına tahttan vaz geçmek zorunda kaldı. Ele geçirilen Bourbon sarayında Orléans düşesinin naipliği ilân edilemedi ve halkın zoruyle *National* gazetesi (Lamartine, Dupont de l'Eure, Arago, Garnier-Pagès, Marie, Ledru-Rollin, Crémieux) ve *Réforme* gazetesi yazarlarından (Louis Blanc, Albert, Flocon ve Marrast) meydana gelen geçici bir cumhuriyet hükûmeti kuruldu. Bütünlüğü olmayan bu hükûmetin otoritesi de yoktu. Cumhuriyeti (25 şubat), çalışma hakkını ilân etti; işsizler için millî atelyeleri, emekçiler için Luxembourg komisyonunu kurdu; genel oy sistemini, toplanma ve basın hürriyetini ilân etti; seçmenleri 9 nisanda bir kurucu meclis seçmeğe çağırdı; millî muhafız olma hakkını herkese tanıdı. Ama kızıl bayrağı kaldırtmalarına (25 şubat, Lamartine) rağmen ılımlılar endişeliydi. Hoşnutsuzluk iyice yaygınlaşmıştı (köylülerin zararına satış yapmaları; Garnier Pagès'in 18 martta çıkardığı frank başına 45 santimlik vergi; 7 martta millî iskonto bankasının kurulmasına rağmen banka işlemlerinin duraklaması). Siyasî çalkantı devam ediyordu (Paris'te Blanqui ve Barbès'inkilerin yanı sıra 145 dernek kuruldu) ve 16 mart gününe (millî muhafızların seçme birliklerin dağıtılmasını protesto etmesi) cevap olarak 17 martta bir sosyalist bildiriyle seçimler ayın 9'undan 23'üne bırakıldı. Sosyalizm korkusuyle hareket eden ılımlılar teşkilâtlandılar. 16 Nisanda millî muhafızlar seçimlerin yeniden geri bırakılması amacıyle yapılan gösteriyi bastırdı ve 23 nisanda yapılan seçimlerde ılımlılar Kurucu mecliste çoğunluğu (100'den az sosyalist) ele geçirdi; Kurucu meclis ilk olarak 4 mayıs 1848'de toplandı. Geçici hükûmetin yerini bir yürütme komitesi (Arago, Garnier-Pagès, Marie, Lamartine, Ladru-Rollin) aldı (10 mayıs) ve taşra (Limoges, Rouen) ile Paris'teki karışıklıklar bastırıldı. Paris'te, sosyalistlere iktidardan el çektirilmesini protesto eden solcuların, Polonya'nın bağımsızlığa kavuşmasını (15 mayıs) kutlamak için düzenledikleri gösteri, devrimci hareketin bastırılmasına yol açtı. Luxembourg komisyonu dağıtıldı; Albert, Raspail ve Blanqui (son ikisi başlangıçta gösterilere karşı oldukları halde) sürgüne gönderildi. 4 Hazirandaki ek seçimler sırasında Louis Napoléon milletvekili seçildi ve 21 haziranda millî atelyeler kaldırıldı (Falloux); üyeleri ya asker olacak ya işsiz kalacaktı. Buna bir karşılık olan «Haziran olayları» dediğimiz işçi ayaklanması, aynı zamanda da bir sosyal devrim umudu taşıyordu. General Cavaignac tarafından kanlı (1 500 ölü) ve sert (12 000 tutuklama) bir şekilde bastırılan ayaklanma, ılımlı cumhuriyetçilerle işçiler arasında bir uçurum açtı. Cavaignac, istifa eden yürütme komitesinin yerine kurulan meclisin başkanı oldu ve Düzen (Ordre) partisini yöneten Poitiers caddesi komitesinin etkisiyle tepkilere karşı tedbirler aldı: organik bir yasa hazırlanıncaya kadar basından geçici olarak yeniden kefalet alınması; derneklerin açılışlarını 48 saat önceden hükûmete bildirmeleri. Anayasa kasımda yayımlandı. Genel oyla yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde (10 aralık) Düzen partisinin (Thiers) desteklediği Louis Napoléon, 5 500 000 oyla (Cavaignac'ın 1 500 000, Ledru-Rollin'in 370 000 ve Lamartin'in 8 000'den az oyuna karşılık) cumhurbaşkanı seçildi. Poitiers caddesi komitesinin güvenilen adamı Changarnier, Paris komutanlığına getirildi. Odilon Barrot başbakan oldu. Seçimlerde (13 mayıs 1849) Düzen partisi başarı gösterdi (milletvekillerinin üçte ikisi), ama cumhuriyetçiler (Ledru-Rollin, Felix Pyat) 180 milletvekilliği kazandılar.

1848 haziran günleri
Saint-Martin'de barikat

1848 Avrupa devrimleri. XIX. yy. ortasında Avrupa'yı kasıp kavuran devrimlerin adı.

Sebepler

Birbirlerini yakından takip etmelerine ve aralarındaki benzerliklere, göçmenlerin devrimci kozmopolitliğine rağmen, bu devrimler, milletlerarası bir komplonun değil, daha derin sebeplerin sonucudur: 1848 Avrupa*sı, Kutsal İttifak Avrupası'dır. Bununla birlikte Fransa'dan ilham alan liberal ve milliyetçi düşünceler, 1815'ten itibaren İtalya'da (Risorgimento) Mazzini, Macaristan'da Rossuth, Bohemya'da Palacky önderliğinde ortaya çıktı. Özellikle Almanya'da milliyetçi bir niteliği olan bu düşünce gümrük birliğine (Zollverein, 1834), birleşik bir Almanya taraflısı aydınların propagandasına (Dahlmann) ve prusyalı soyluların tutumuna dayanıyordu. Oysa hükûmetler, 1846'dan beri, Orta ve Doğu Avrupa'nın atalardan kalma iktisadî düzenine ve Batı Avrupa'nın yeni sınaî ekonomisine zarar veren iktisadî buhran yüzünden zayıflamıştı. Köylülerin çok zor durumda kaldığı Doğu Avrupa'da tarım meselesi, kişilerin hürriyeti ve toprak reformu ile çok yakından ilgiliydi (Galiçya'da ayaklanmalar, 1846); Batı'da ise, kanunî himayesi olmayan bir sınıfın sefaleti, işçi meselesini ortaya çıkardı (*Komünist manifestosu,* 1849). İktisadî buhran bu meselelerin otomatik bir şekilde alevlenmesine yol açtı: 1846'da en şiddetli durumuna gelen (İrlanda'da 700 000 ölü) 1845-1847 tarım buhranı; spekülasyonun doğurduğu para ve borsa buhranı; sınaî ve sosyal (Fransa'da 750 000 işsiz) buhran. Böylece ideologların düşüncelerinde bir süredir sezilen devrimci eğilim halk arasında da yayılmağa başladı.

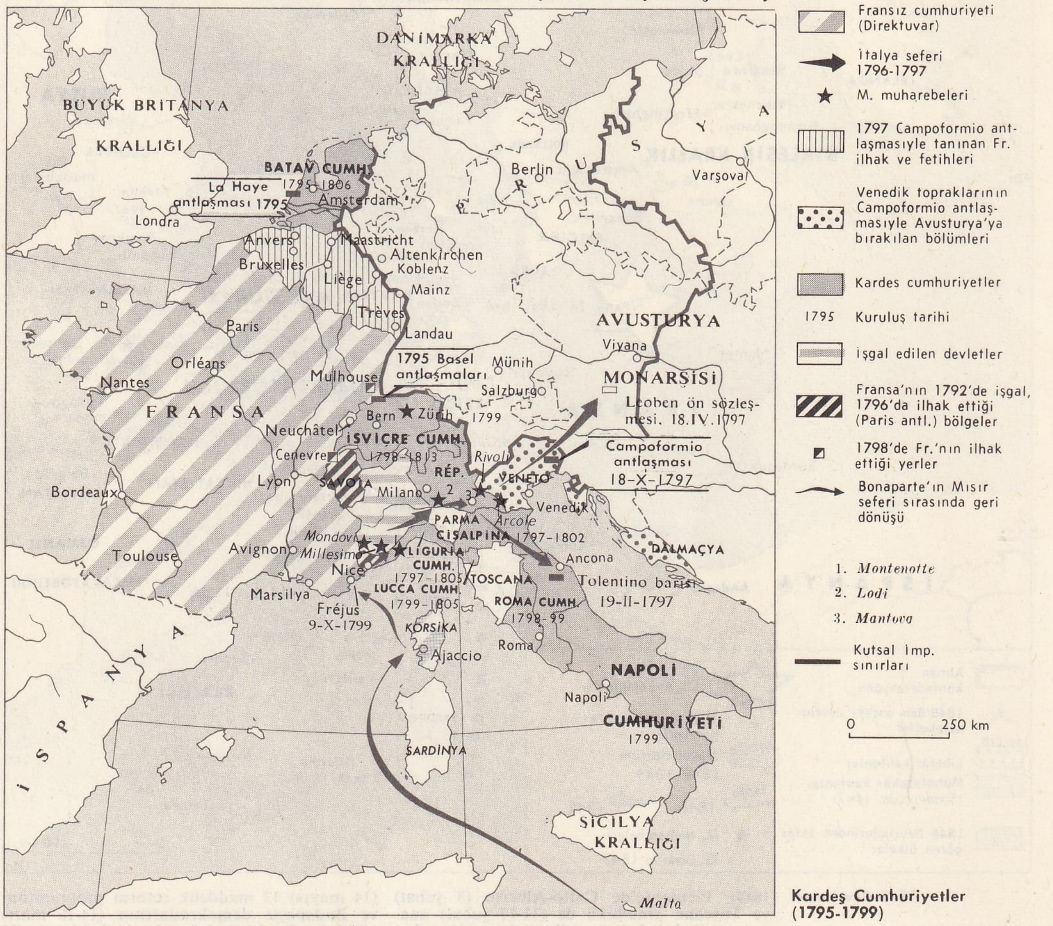

Kardeş Cumhuriyetler
(1795-1799)

Devrimler

1848 Devrimini öncü hareketler hazırladı: Krakow'da millî atelyeler kurma tasarısıy-

Foto. LAROUSSE

Lenin ve Troçki 1917 ekiminde

1848 devrimleri

le girişilen ve başarısızlıkla sonuçlanan şubat 1846 Polonya devrimi (Avusturya, şehri hemen ilhak etti, galiçyalı köylülerin ayaklanmasını bastırdı); isviçreli radikallerin, Sonderburd'un 7 katolik kantonuna karşı zaferi (haziran-kasım 1847). İtalya'da papalığa bir liberalin (Pius IX) seçilmesi (16 haziran 1846) ve Roma'da bir devlet danışma heyeti kurması hakkını arayanlara elverişli bir ortam yarattı: Cenova'da Avusturya'ya karşı gösteriler; Torino'da Risorgimento'nun ortaya çıkışı (aralık 1847). Metternich, Ferrara'yı işgal ettirdi ve Modena dükü Francesco ile bir sözleşme imzaladı; bu sözleşmeye göre karışıklık çıktığı takdirde, Francesco'nun eyaletleri işgal edilebilecekti. Ama İtalya'daki Avusturya topraklarında başlayan ayaklanmalar, Calabria (Reggio, eylül 1847) ve Palermo'ya (12 ocak 1848) sıçradı. Napoli'de kral Ferdinando, bir anayasa hazırlamak zorunda kaldı (ocak-şubat 1848). Piemonte'de Carlo-Alberto (8 şubat) ve Toscana grandükü de (11-17 şubat) anayasa rejimini kabul ettiler. Ama 11 şubat 1848'de Avusturyalılar (Radetzky), Lombardia'da olağanüstü durum ilân etti. 14 Şubat 1848'de Paris'te Louis Philippe devrildi ve o tarihten itibaren devrim, bütün Avrupa'ya yayıldı. Bununla beraber, Kuzeybatı Avrupa'nın bazı ülkelerinde istikrar bozulmadı: Chartist gösterisinin başarısızlığa uğradığı İngiltere (ağustos); Mitchel ve Simith O'Brien'in yönettikleri Millî Genç-İrlanda hareketinin ezildiği (5 ağustos) İrlanda; liberal Rogier'nin katolik partisiyle işbirliği yapmayı kabul ettiği, 28 şubat 1848 seçim reformu (verginin 20 florine inmesi) ile parlamento reformunu oylattığı ve böylece ayaklanmaların ve Fransa'dan gelen istilâ denemelerinin önüne geçtiği Belçika; Wilhelm II ve liberal Thorbecke'nin burjuvazi ve küçük mülk sahipleri yararına Anayasayı revizyondan geçirdikleri (1848) Felemenk. Buna karşılık Orta Avrupa'nın siyasî iskeleti olan Avusturya imparatorluğu yıkılma tehlikesiyle karşılaştı. Viyana'da malî bir panik patlak verdi (5 mart 1848); Presburg'da Kossuth bir anayasanın hazırlanmasını istedi; Prag'da millî bir gösteride Almanlarla Çeklere eşit haklar tanınması ve her yıl bir diyet oplanması (11 mart) istendi. Sarayda tenkit edilen Metternich, gösteriler karşısında istifa etti (13 mart). 15 Martta imparator Ferdinand'ın çıkardığı anayasa, 25 nisanda yayımlandı; ama belirli bir sınıfın yararına olması yüzünden gösterilere yol açtı ve millî muhafızların merkezî komitesini dağıtma kararının doğurduğu *Sturmpetition* (hücum dilekçesi) ayaklanması karşısında (15 mayıs), Kolowrat kabinesi oy hakkının herkese tanınmasını kabul etti. Viyana devriminin Avrupa'da çok büyük bir manevî etkisi oldu; Metternich'in kaçışı, mutlakiyetçiliğin devrilişi olarak yorumlandı ve hemen çeşitli ülkelerde yankılar uyandırdı. Petöfi ve dostlarının hazırladıkları (14 mayıs) 12 maddelik reform programının ve Budapeşte demokratlarının (14-16 mart) etkisiyle Batthyahy'nin ılımlı kabinesi (22 martta kuruldu), Viyana'ya liberal birlikçi ve parlamenter bir macar statüsünü onaylattı. Mart sonunda sırp, rumen, hırvat (Jelaçic'in rolü) millî hareketleri başladı; Hırvatistan ban'ı imparatorluk sırplarıyle anlaştı; Sırplar muhtariyet istediler ve Macarlara, zaman zaman da Osmanlılara karşı (Sırpları osmanlı hâkimiyetine karşı ayaklanmağa çağıran panislavcı ve illiriyacı bildiri), Viyana'da destek aradılar. Çekler 8 nisanda Bohemya anayasasını elde ettiler. Böylece Viyana'da liberal olan devrim, imparatorlukta millî bir özellik kazandı. İtalya'da liberal hareket hızlandı. (Carlo Alberto'nun *Statuto*'su, 5 mart; papanın sunduğu anayasa, 14 mart). Milliyetçi hareketler de gelişiyordu: 18-22 mart Milano ayaklanması (Radetzky 22 martta kovuldu); Mannini'nin geçici bir hükûmet kurduğu ve cumhuriyeti ilân ettiği (ayın 22'sinde Avusturya garnizonu teslim oldu) Venedik ayaklanması (17-22 mart); Parma, Piacenza, Modena, Floransa (26 mart) devrimleri. Avusturya, dükalıkları ve Lombardia-Venedik krallığını kaybetti; bu sırada Carlo-Alberto, İtalyanları savaşa ve birliğe çağırdı (24 mart bildirisi), Tessin'i aştı (25 mart). Dayanışma duygusuyle papa ile Toscana ve Napoli kralı, Piemonte kralının ordusuna yardımcı birlikler gönderdiler. Goito'da yenilen (30 mayıs) ordusu Radetzky'nin Peschiara'yı kaybetmesine rağmen hiç zarar görmedi. Ama bu son başarı, Modena, Parma, sonra Milano, Terra Ferma ve Venedik'in, hattâ Palermo'daki Sicilya meclisinin Piemonte ile birleşmeğe karar vermelerini sağladı.

Almanya'da siyasî devrim batıda (Baden 27-28 şubat 1848; Hessen 11 mart), Bonn'da, Köln'de (Karl Marx ile) başarıya ulaştı; Neckar bölgesinde (4 mart) kan dökücü, zaman zaman da yahudi aleyhtarı bir görünüş aldı ama bu aşırılıkların önüne geçildi. Liberal hareketin gücü millî hareketinkinden azdı: Heidelberg'de toplanan 51 liberal, bir alman parlamentosu kurmayı tasarladılar (5 mart 1848). Metternich'in devrilmesinden sonra devrim Berlin'de de başladı; Kral Friedrich Wilhelm IV, bir anayasa çıkardı (18 mart) ve Almanya'nın siyah, kırmızı, sarı renklerini benimseyerek birlikleri dağıttı (19 mart), millî amaçları ilân etti (21 mart), basın hürriyetini tanıdı (23 mart), liberal bir kabine (Camphausen ve Hansemann'ın Rheinland kabinesi) kurdu (25 mart). 2 Nisanda toplanan Landtag iki dereceli genel oy sistemini kabul eden liberal bir seçim yasasını oyladı (8 nisan): Bavyera (kral Lola Montez ile ilişkisi yüzünden 20 martta tahttan çekilmek zorunda kaldı), Hannover ve Prusya anayasaya dayanan bir monarşi haline geldi. Genel oyla seçilen bir alman paramentosunun kurulmasına karar veren *Vorparlament*'in (Geçici parlamento, 31 mart-3 nisan) toplanmasıyle, millî birlikçi hareket kesinleşti. 18 Mayısta Frankfurt'ta toplanan bu meclis, özellikle aydınlardan (başkanı Heinrich von Gagern) meydana geliyordu; bölününce 30 hazıranda bir imparatorluk naibi (Arşidük Johann) seçti; Johann hemen Diyete gitti ve oturumlarına son verdi. Halkların kendi kendini yönetmesi ilkesi adına bütün alman topraklarını kurtarmağa çalışan Frankfurt meclisi, İmparatorluğun toprak genişlemesi yani Da-

Potemkin zırhlısında ihtilâlci denizciler (İllustration'dan)

Foto. «Illustration», Forst (LAROUSSE)

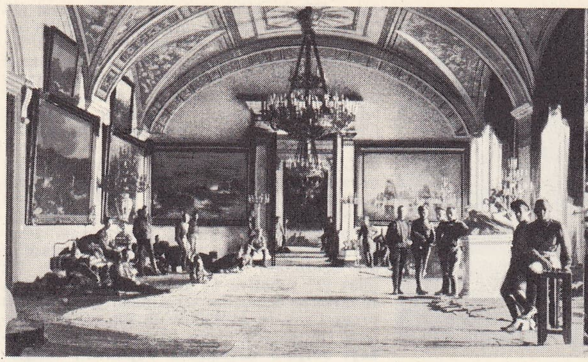

yanda, halk cephesi delegeleri 1. Sovyet kongresinde; solda, Kerenski yönetiminin savunucuları Petrograd'da Kış Sarayında bolşeviklerin baskınını bekliyorlar.

Kerenski

nimarka'da ayaklanan alman dükalıklarının desteklenmesi meselesini ortaya atmak zorunda kaldı; bu dükalıkları ve Posen dükalığını imparatorluğa katmağa karar verdi. Özellikle imparatorluğun toprak sınırlarını tanımlamağa uğraştı: Küçük Almanya'yı mı (Avusturya'sız), Büyük Almanya'yı mı (Avusturya ve islav, macar latin ırkından azınlıklarıyle) kabul edecekti? 27 ekimde uzlaşmaya yanaştığı zaman, artık iş işten geçmiş, 1848 haziranından beri, devrim hareketleri bütün Avrupa'da gerilemeğe başlamıştı.

Tepki

Gerçekten de, bütün Avrupa'da mutlakiyet rejimini deviren ve milliyet anlayışını kesinleştiren «halkların ilkbaharı» (şubat-mayıs) aslında kısa sürdü. Haziranda (Paris'te Haziran olayları) avusturyalı generaller Windischgraetz ve Radetzky'nin yönettiği tepki başlamıştı. Windischgraetz, Prag'ı işgal etti, Palacky'nin 2 haziranda topladığı islav birliği kongresini dağıttı ve ayaklanmaya rağmen (12-17 haziran) devrim Bohemya'da bastırıldı. Viyana'da burjuvalardan meydana gelen millî muhafızlar işçileri ezdi (19 ağustos); hükûmetin Jelaçic'in Hırvatlarına yaptığı yardıma karşı Kossuth'un Macarlarını desteklemek için, demokratların 6 ekimde yaptıkları gösteride general Latour öldürüldü. İmparator ve hükûmet, Viyana'yı isyancılara bıraktılar (7 ekim); ama 31 ekimde Windischgraetz şehri yeniden işgal etti. Parlamentoyu Kromeriz'e çekilmek zorunda bıraktı ve sert bir baskı rejimi uyguladı (9 kasımda alman milletvekili Robert Blum idam edildi). Prens Schwarzenberg, Bach ile birlikte yeni kabineyi kurdu (21 kasım) ve Ferdinand, Franz-Joseph lehine tahttan çekildi (2 aralık); bu, parlamento rejiminin sonuydu: mart 1849'da Kromeriz parlamentosu dağıtıldı; milletvekillerine şehirlerine dönmeleri bildirildi; otoriter bir anayasa çıkarıldı. Franz Joseph'i imparator olarak tanımayan Macarları Windischgraetz, Kapolna'da yendi (26 şubat 1849). Bütün imparatorlukta yürürlüğe giren 1849 anayasası, Macarların 1848'den önce yararlandıkları imtiyazları kaldırdı. Macarlar 1849 nisanında birçok başarı kazandılar ve parlamentolarının sığındığı Debrecen'de bağımsızlıklarını ilân ettiler. Viyana'nın yardım istediği Ruslar, Timişoara'da zafer kazandı (10 ağustos); Görgey 13 ağustosta Vilagos'ta teslim oldu. Ayaklanma kanlı bir şekilde bastırıldı (Batthyany ve 13 generalin idamı) ve 17 ekim 1849'da anayasa kaldırıldı; basit bir eyalet durumuna getirilen Macaristan; idarî bütünlüğünü ve Hırvatistan, Transilvanya ve Sırp Voyvodalığını kaybetti. Tepki artık serbestçe gelişebilirdi: zaten uygulanmayan mart 1849 anayasası kaldırıldı (31 aralık 1851); Schwarzenberg ile içişleri bakanı Bach'ın yeniden kurdukları mutlakiyet rejimi, Almancayı bütün imparatorluğa resmî dil olarak kabul ettirdi, basını sıkıca denetledi ve Katolikliği yeniden devletin resmî dini haline getirdi. Bununla birlikte devrimin kazançlarından birine dokunulmadı: kurucu avusturya meclisinin feodal sistemi kaldırması (eylül 1848).

Devrim İtalya'da da aynı başarısızlığa uğradı; kargaşalığa katılmak istemeyen papa ve Napoli'deki 15 mayıs ayaklanmasını bastırdıktan sonra kendi memleketinde devrimi kırmak için birliklerini geri çağıran Napoli kralı tarafından terkedilen Carlo-Alberto, 25 temmuz 1848'de Custozza'da Radetzky'ye yenildi. Milano'yu bıraktı (5 ağustos 1848) ve altı haftalık bir ateşkesi kabul etti (9 ağustos). Bozgunun sonucu olan hayal kırıklığı, demokratik bir hareketin başlamasına sebep oldu (1848 kışı). Papalık hükûmeti içişleri bakanı Rossi'nin öldürülmesine yol açan ayaklanma, radikal bir kabineyi işbaşına getirdi (15 kasım 1648); papa, Gaeta'ya, Napoli kralının yanına kaçtığı (24 kasım) sırada, Mazzini ve Garibaldi cumhuriyeti ilân ettiler. Grandük Leopoldo II kaçınca (7 şubat), Guerrazzi, Montanelli veMazzoni Toscana'da cumhuriyeti ilân ettiler (8 şubat 1848). Rahip Gioberti'yi yeniden iktidara çağırmak (aralık 1848-şubat 1849) zorunda kalan Carlo Alberto, ateşkesi bozdu (12 mart 1849); ama birlikleri Novarra'da yenilince (23 mart), tahtı oğlu Vittorio-Emmanuele'ye bıraktı. Avusturya-Sarde anlaşması (6 ağustos 1849), liberal ve birlikçi umutları ortadan kaldırdı ve *«İtalia fara da se»* siyasetini başarısızlığa uğrattı; fransız birlikleri Civitavecchia'ya çıkartma yaptılar (24 nisan) ve Roma'yı aldılar (temmuz). Venedik 22 ağustosta teslim oldu. Bunun üzerine Avusturya ve Napoli topraklarında sert, Papalık ve Toscana devletlerinde daha yumuşak bir tepki hareketi serbestçe gelişti. Prusya'da liberal hareket çöktü (general Friedrich Wilhelm von Brandenburg'un kasım 1848 kabinesi; birleşmiş Landtag'ın Brandenburg'a geçişi, 9 kasım 1848; Prusya meclisinin dağıtılması ve otoriter bir anayasanın zorla kabul ettirilmesi, 5 aralık). Prusya'nın katılmayı tasarladığı millî hareket hiç bir sonuç vermedi: Frankfurt parlamentosu Danimarka dükalıklarını terketti (16 eylül 1848), sosyalist denemeleri kırdı (eylül 1848), ama Struve'un yönettiği Baden demokratlarının hücumu karşısında (21 eylül 1848), kurtulabilmek için Prusya ve Bavyera birliklerinden yardım istedi. Bu meclis o tarihten itibaren yok olmağa mahkûmdu. Hazırlanacak Almanya anayasasını tartışmağa devam etti, ama imparatorluk tacını Prusya kralına vermek isteyince (27-28 mart 1849) tacı alman prenslerinin elinden giymeyi tercih ettiğini bildiren kral, tacı kesinlikle reddetti (27 nisan 1849). Bunun üzerine savaşı kazanan Prusya, parlamentoyu, Stuttgart'tan çıkmak, sonra da kendini dağıtmak (18 haziran) zorunda bıraktı. Avusturya imparatorluğu, Prusya kralı Friedrich-Wilhelm IV'ün imparatorluk tacını giyme umutlarını kırdı (Olmütz çekilişi, 29 kasım 1830) sonra Diyeti yeniden kurdu.

Sonuçlar

Böylece 1848 devrimleri başarısızlıkla sonuçlanmış oldu: ama Avrupa da artık eski Avrupa değildi. Derebeylik zincirleri kırılmış, fertler hürriyete kavuşmuş, Avusturya ve Macaristanda köylü toprak köleliğinden kurtulmuştu. 1848 Devrimi uğradığı başarısızlıkla bile milliyetçi hareketlere bir yön verdi (italyan milliyetçilerinin Piemonte'ye yönelmeleri ve yabancı desteğini aramaları, alman milliyetçilerinin Prusya ve Avusturya ile birleşmek istemeleri) ve sosyal meselelerin yeni bir şekilde ele alınmasına (Marx'ın sınıf mücadelesi kavramı) vesile oldu.

● 1905 RUS DEVRİMİ, 1905'te Rusya'da patlak veren gösteri ve ayaklanmaların tümüne verilen ad. 1905'te Japonya karşısındaki bozgundan sonra monarşinin itibarı iyice azalınca, muhalefet imparatordan liberal, sosyal ve parlamenter bir rejim kurulmasını istedi. Devrim, belki de polis hesabına çalışan rus papazı Gapon'un yönetimindeki barışçı işçi gösterisiyle St. Petersburg'ta başladı. Kanlı bir şekilde bastırılması (Kanlı pazar, 22 ocak 1905) şiddetli bir anarşi hareketine (Grandük Sergey'in öldürülmesi) ve bütün muhalif grupların biraraya toplanmasına yol açtı. *Potemkin* zırhlısında çıkan isyan (haziran-temmuz 1905) ve bolşeviklerin kısmen kendiliğinden başlayan bu ayaklanmanın yönetimini ele geçirme denemeleri (Moskova'da matbaa işçileri sovyetinin, St. Petersburg'da merkezî işçi sovyetinin kurulması) ile hareket gelişti. Genel grev tehdidi karşısında çar, 30 ekim bildirisiyle bir duma seçilmesine izin verdi; bolşevikler, dışındaki muhalifleri bu karar kısmen hoşnut ediyordu; Lenin'in yönettiği bolşevikler ise, bu durumdan yararlanarak bir devrim hareketine girişmek istediler: Kronstadt birliklerinin ayaklanması (kasım 1905); karadeniz donanmasının isyanı (7 aralık). Fakat Vitte hükûmeti, St. Petersburg sovyeti üyelerini tutukladı ve 20 aralıkta başlayan Moskova genel grevini zorla kırdı (15 ocak). Devrim bastırılmıştı ama devrimcilerin bir «genel prova» (Troçki) yapmalarına ve Lenin'e göre de, halkın yeni bir iktidarı (sovyetler iktidarı) denemesine imkân vermişti; Ekim devrimini gerçekleştirecek olanlar, bu denemeden gereğince yararlandılar.

● 1917 RUS DEVRİMİ, 1917'de Petrograd'da başlayan iki devrimin adı; birincisi Nikola II'nin, tahttan vaz geçmesiyle, ikincisi ise bolşevik partisinin iktidarı ele geçirmesi ve S.S.C.B.'nin kurulması ile sonuçlandı. Bu devrimler ŞUBAT DEVRİMİ ve EKİM DEVRİMİ adlarıyle tanınır ama aslında Gregoryen takvimlerine göre aynı yılın biri mart ayında, diğeri ise şubat ayında olmuştur; bu takvim S.S.C.B.'de 1 şubat 1918'de kabul edildiği için eskiden kullanılan Juliyen takvimiyle arasında 13 günlük bir fark vardır; bu yüzden 1 şubat 1918, 14 şubat olmuştur. Karışıklıkları önlemek için 1917 olaylarını yeni takvime göre (Gregoryen) tarihlendirdik ve parantez içinde eski takvimde tekabül ettikleri tarihi verdik.

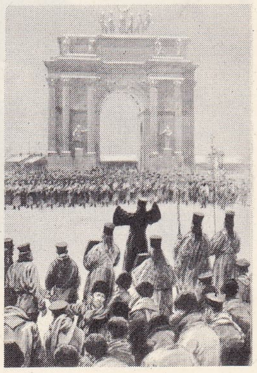

St. Petersburg'da askerî birliklerle işçiler arasında çatışma

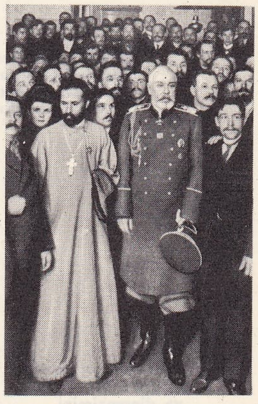

papaz Gapon ve St. Petersburg emniyet müdürü

Avusturya'da **devrim**
R. Blum'un idamı
(9 kasım 1848)

Foto. LAROUSSE

Türkiye Büyük Millet meclisinin açılışı: Atatürk ve ilk milletvekilleri (1920)

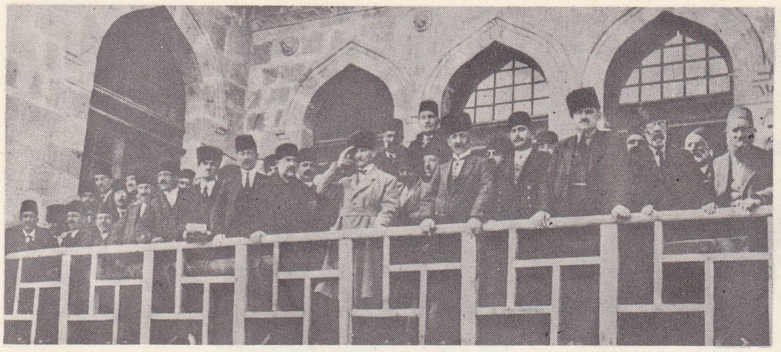

Batıcılık ilkesinin bir örneği: medenî nikâh

Eğitimde devrim: yediden yetmişe herkese okuma yazma hakkı

Millî doyanışma inancı: devrimcilik ruh ve dinamzimini kazanmış gençler

● *Başlangıç.* 1905'te kısa süre iktidarı tehlikeye düşüren rus devrimi, çarın siyasî tavizleri, ordunun ve bürokrasinin hükûmete bağlılığı ve iktisadî şartlar (Stolipin'in verimi artmağa ve müjikleri toprak sahibi etmeğe dayanan tarım siyasetinin amacı, rus köylüsünün toprakların sosyalleştirilmesini isteyecek bir harekete katılmasını önlemekti) sebebiyle geri kaldı.

İmparatorluk hükûmetinin Parlamento rejiminin kurallarına uymayı reddetmesi (dört duma'nın başarısızlığı), burjuva kadroların eksikliği, reformların yavaşlığı karşısında köylülerin sabırsızlığı ve zenginleşen «kulaklar» yararına büyük toprakların yeniden kurulması, devrimci sosyalistlerin halkın hoşnutsuzluğunu körüklemesi, çarın hataları (liberalleri küçümsemesi, Rasputin'e tanınan imtiyaz) özellikle Birinci Dünya savaşı ile rus ordusunun bozgunları 1917 rus ihtilâlini hazırladı.

● *1917 şubat devrimi.* Halk devrimini önleyebilmek için prens Yusupof, Rasputin'i öldürürken (aralık 1916), liberaller ve bazı askerî önderler, çar Nikola'nın oğlu Aleksi yararına tahttan çekilmesini ve Duma'ya karşı sorumlu bir hükûmet kurulmasını tasarladılar; ama çok geç kalınmıştı. Ülkeyi sefalete sürükleyen ve daha başlangıçta kaybedilmiş bir savaştan hoşnut olmayan, beslenme yetersizliğinden ve ilk madde eksikliği dolayısıyle fabrikalarda yapılan tensikatlardan acı çeken başkent proletaryası 4 marttan (9 şubat) itibaren fırınları yağmaladı, 7 martta (19 şubat) kısmen greve gitti (polito fabrikasının kapanması), milletlerarası kadınlar gününde (8 mart) [23 şubat]) dokuma işçileri yönetiminde gösteri yaptı. 9 Martta (24 şubat tramvay işçilerinin de katıldığı grev, siyasî bir özellik kazandı savaşın bitirilmesi ve hükûmetin değişmesi isteniyordu); 10 martta (25 şubat) grev genelleşti (o gün öğleden sonra ihtilâl ilk kurbanlarını verdi) ve hükûmetin tepkisiyle karşılaştı (duma'ların lağvı); hareketin bu kadar çabuk yayılması karşısında şaşıran sosyalist liderler işçilerden ihtiyatlı olmalarını istediler (11 mart [26 şubat]); fakat askerî birlikler de ayaklanınca (12 mart [27 şubat]), başarı elde edilmiş oldu, imparatorluk hükûmeti de istifa etti.

Bu kendiliğinden gelişen ayaklanma, iktidarı sahipsiz bırakmıştı. Çoğunluğu liberallerden meydana gelen duma, dağıtıldığı için iktidarı ele almaya çekindiği sırada, sosyalist önderler atik davranarak Geçici Sovyet Yürütme komitesini (G.S.K.) kurdular. Komite hemen çoğunluğu menşevik olan işçi ve askerlerin temsilcilerini seçmeye karar verdi (12 mart [27 şubat] öğleden sonra). Bunun üzerine Duma da, bir Geçici Duma komitesi (G.D.K.) seçti; bu komite Petrograd'da düzeni yeniden sağladı ve G.S.K. ile anlaştıktan sonra geçici bir hükûmet kurdu (15 mart) ama işçi ve askerlerin ayaklanma başlangıcında tuttukları Duma, iktidarı ele almada gösterdiği çekingenlik yüzünden itibarını harcamış ve ayaklanmayı anayasaya dayanan bir monarşiye yöneltmek (milletvekillerinin çoğunun isteği buydu) fırsatını kaçırmıştı. Artık olayların gerçek hâkimi, bütün cumhuriyet öncesi sosyalist eğilimlerin temsil edildiği geçici sovyet komitesiydi. Bu komite ayaklanmayı kendi çıkarına kanalize etmeyi başardı ve Duma'yı rejimi seçme işini, bir Kurucu meclise bırakmaya zorladı; bu rejim seçme meselesi zaten Nikola II'nin tahttan vaz geçmesi (15 [2] mart) ve kardeşi grandük Mihail'in de haklarından feragat etmesiyle (monarşi bu kararlar üzerine kaldırılmıştı [17 (4) mart]) ortaya çıkmıştı. Yüzyıllık Romanov hanedanının kesinlikle devrilmesi, ülkede hiç bir tepkiyle karşılaşmadı ve şehirler 13 martta (28 şubat) Petrograd hareketine katıldıklarını bildirdiler.

● *Liberal devrimden sosyalist devrime.* Anayasa konusunda hiç bir karara varamayan Sovyet geçici hükûmeti tarafından ordu üzerindeki otoritesi tanınmayan (sovyet kararlarına aykırı emirlere uyulmaması askerî birliklere duyurulmuştu) ve Kronstadt'ın asî denizcileri tarafından hiçe sayılan (12 mart [27 şubat]ve 17 mart [4mart] arasında subayların denizciler tarafından öldürülmesi) prens Lvov ve Milliokov'un ilk geçici hükûmeti (15 mart-16 mayıs [2 mart-3 mayıs]), ülkeyi burjuva devriminin başarısını onaylayacak parlamenter bir rejime yöneltmeye çalıştı; ama başarıya ulaşamadı. Sosyalist-devrimci olan Kerenski dışında bütün üyeleri K.D. partisinden geliyordu ve halk kütleleri tarafından tanınmıyordu; her tarafta imparatorluk hükûmetinin yetkilerini devralan ve yiyecek maddeleriyle işçi milislerinin tek hâkimi G.S.K.'den başka hiçbir kuruluşun emirlerini dinlemeyen mahallî sovyetler kuruldu. İşçi ve asker milletvekillerinin katıldığı sovyetler konferansı (Petrograd, 11 -16 nisan [29 mart-3 nisan]), menşeviklerin ve sosyal devrimlerin çoğunlukta oldukları G.S.K.'nin otoritesini güçlendirdi. Devrimi düzenlemek ve taviz vermeden barışı sağlamak için bu kurul, bolşeviklere dayandı; gerçi o sıralarda bolşevikler sayıca azdı, fakat Lenin'in Petrograd'a gelmesiyle (11-16 nisan [29 mart-3 nisan]), durumları sağlamlaşmıştı. Lenin, 11 ve 12 nisanda meşhur *Nisan Tezleri*'ni açıkladı: acele barış, fabrika işçiye, toprak köylüye, iktidar sovyetlere ve bir sınıf cumhuriyetinin kurulması; bu program, savaştan bıkan askerlerde ve toprak reformu sayesinde arazi sahibi olacaklarını sanan köylülerde sonsuz umutlar uyandırdı.

Barış lehinde bir gösteri K.D. ile bolşevikler arasında sokak çatışmalarına (3-4 mayıs [20-21 nisan]), hükûmetin istifa etmesine (10 -13 mayıs [27-30 nisan]) ve ikinci Lvov hükûmetinin kurulmasına (18 mayıs-20 temmuz [5 mayıs-7 temmuz]) yol açtı; yeni hükûmete menşeviklerle sosyalist devrimciler girdi. Ne var ki, barışın sağlanmasını ya zafere, ya da düşmanın kuvvet karşısında taviz vermesine bağlayan, toplum yapısında gerekli görülen reformları ise ileride toplanacak Kurucu meclise havale eden böyle bir hükûmet'e katılmış olmak, menşeviklerin de, sosyalist devrimcileri de halk kütlelerinin gözünden düşürdü.

Nisan ayından beri, sonradan kızıl muhafızlar teşkilâtı haline gelecek bir proletarya milisine sahip olan bolşevikler, artık demokrat devrimin tek savunucusu durumuna geldiklerinden Petrograd ve büyük şehirlerde etkilerini artırdılar; yavaş yavaş köylere sızdılar, sovyetlerin ilk Rus birliği kongresinde (16 haziran-7 temmuz [3-24 haziran]) iktidara (hâlâ menşevikler ve sosyalist devrimcilerin elindeydi) yöneldiler; Kerenski'nin Tanapo yakınındaki hücumu başarısızlıkla

Millî ekonomiye yöneliş: millî sanayi, millî bankacılık alanlarında yapılan devrimler

Foto. (MEYDAN);

kıyafet ve kadın hakları

sonuçlanır sonuçlanmaz barış sloganıyle kütleleri harekete geçirdiler. O sırada, yaptıkları propagandanın sebep olduğu fakat hiç de beklemedikleri bir ayaklanma Petrograd'da patlak verdi; bu ayaklanmayı benimsememek kendi eylemlerini inkâra sapmak olacaktı; ayaklanmayı desteklemekten başka çıkar yol yoktu (16-18 [3-5] temmuz); bunu fırsat bilen hükûmet, liderlerine karşı koğuşturmaya girişti (Lenin Finlandiyaya kaçtı, Troçki tutuklandı) ve *Pravda*'yı kapattı. Sosyalist programa karşı olan prens Lvov'un istifa etmesi (20 [2] temmuz), Kerenski başkanlığında ve çoğunluğu sosyalistlerden meydana gelen yeni bir geçici hükûmet (6 ağustos-9 eylül [24 temmuz-27 ağustos]) kurmada karşılaşılan güçlükler, para değerinin düşmesi, bolşevik partisi IV. kongresinin toplanması (8-13 ağustos [26-31 temmuz]), Moskova devlet konferansının (24-28 [11-15] ağustos) başarısızlıkla sonuçlanması (ülkenin devrimciler ve karşı devrimciler arasında ikiye bölündüğünü ortaya koymaktan başka işe yaramadı), Kornilov'un başarıya ulaşmayan hükûmet darbesi (7-15 eylül [25 ağustos-2 eylül]) denemesi (Kurucu meclis toplantısına kadar iktidarı elinde tutacak bir «Ön parlamento» kurulmasına yol açtı), son Kerenski hükûmetinin (8 ekim-8 kasım, 25 eylül-26 ekim) çok geç kurulabilmesi, iktidarın güçsüzlüğünü ortaya koydu. İktidar artık bolşeviklerin ilerleyişini önleyemiyordu; bolşevikler eylül ayında şehirlerdeki sovyetlerde çoğunluğu ele geçirdiler (Petrograd 13 eylül [31 ağustos]; Moskova 18 [5] eylül). Bu olaylar proletarya diktatörlüğü üstüne görüşlerini *Devlet ve İhtilâl*'de açıklayan Lenin'in, iktidarın ele geçirilmesinin artık mümkün olduğunu ileri sürmesine (Merkez komitesine mektuplar) ve Finlandiya'dan dönerek (20 [7] ekim) sovyetlerin ikinci kongresinden önce (2 kasımda [20 ekim] toplanacaktı) Kamenev ve Zinoviev'in muhalefetine rağmen partiyi ayaklanmayı başlatmaya ikna etmesine yol açtı; böylece II. sovyetler toplantısı bir oldu-bittiyle karşı karşıya kalacaktı. Petrograd'da, resmen başkenti Almanlara karşı korumakla görevli, aslında ise ayaklanmanın çerçevesini meydana getirecek bir devrimci askerî komite kuran (22 [9] ekim) bolşeviklerin eline ayrıca Kızıl muhafızlar, baltık donanması, Pierre-Paul kalesi garnizonu (1 kasım [19 ekim]) vardı.

● *Ekim devrimi.* Bolşeviklerin «Şafak» kruvazörünü Neva kıyısında hükûmet sarayı karşısında tutma emri, devrimci askerî komite temsilcilerinin Petrograd garnizonunu denetlemesi (5 kasım [23 ekim]), hükûmetin bolşevik hareketini kırmakta (istenen birlikler gelmedi) ve iktidar partilerinin gerçek desteğini sağlamaktaki (Kerenskinin Ön parlamento'ya başarısızlıkla sonuçlanan müdahalesi, 6 kasım [24 ekim]) güçsüzlüğü, devrimci askerî komite bolşeviklerinin eylemini kolaylaştırdı. Bolşevikler 6 kasımdan (24 ekim) 7 kasıma kadar 10 000 kişiden az bir kuvvetle 13 saat içinde bütün başkenti işgal ettiler (sabah saat 10'da); yalnız geçici hükûmetin merkezi olan Kış Sarayı 8 kasımda (26 ekim) saat 2.30'da teslim oldu; zaten isyancılara karşı gerçek bir direnme göstermemişti. Oldu-bittiyle karşı karşıya kalan ve Smolnyi enstitüsünde toplanan II. Sovyetler kongresi (artık bolşevikler tarafından yönetilecekti) bolşeviklerin çoğunlukta olduğu yeni bir praesidium seçti (7-8 kasım [25-26 ekim] gecesi). Sonra birkaç saat içinde Rus işçi, asker ve köylülerine bir çağrıda bulundu (8 kasım [26 ekim] sabahı); bu çağrıda vaat edilen şeyler 8-9 kasım (26-27 ekim) gecesi oylanan kararnamelerle somutlaştırıldı. Kararnamelerin başlıcaları şunlardı: barış kararnamesi (toprak ilhakına ve tazminata yanaşmadan barış görüşmelerine hemen başlanması); toprak kararnamesi (büyük toprakların hemen ve karşılığı ödenmeden alınarak tarım komitelerine ve köylü sovyetlerine verilmesi). Ayrıca yalnız bolşeviklerden meydana gelen yeni bir hükûmetin kurulması (halk komiserleri meclisi) ve başkanlığına Lenin'in getirilmesi, bolşeviklerin iktidarı ele geçirmelerini sağladı. Kısa süre sonra Petrograd'ı Kerenski'nin karşı devrim denemesinden (12-13 kasım [30-31 ekim]) koruyan Pulkovo zaferi, orduya boyun eğdirilmesi ve Moskova'nın işgali

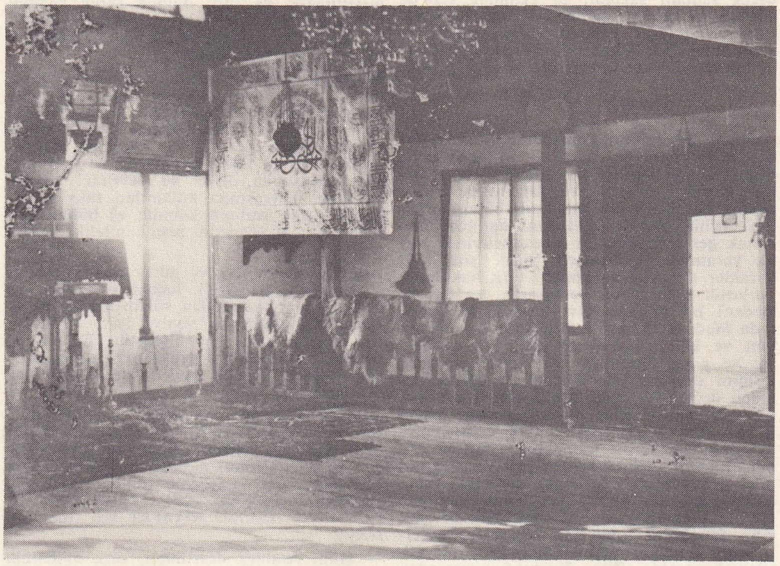

Laiklikle ilgili **devrim hareketleri:** tekke ve zaviyelerin kapatılması

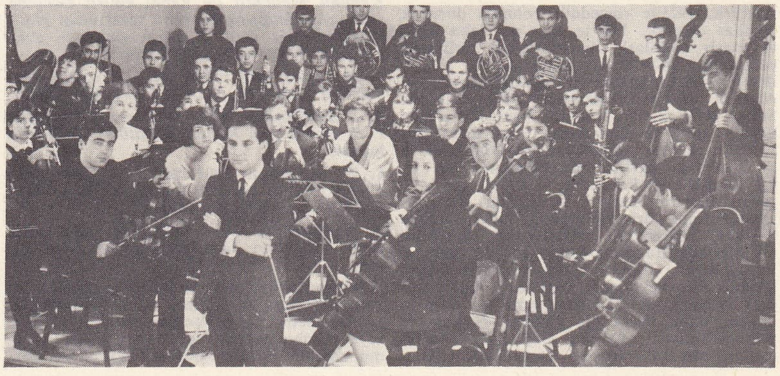

Batı müziğine yönelme

Foto. (MEYDAN).

devriye feneri
Jost Aman
Cabinet des Estampes, Paris

(10-15 kasım [28 ekim-2 kasım]) ile bolşeviklerin iktidarı sağlamlaştı. Basın (10 kasım [28 ekim]), gelecekteki Kızıl ordunun çekirdeği işçi milisi (10 kasım 28 ekim), kiraların moratoryum'u (11 kasım [29 ekim]), sanayi tesislerini işçilerin denetlemesi (14 [1] kasım kararnameleri) halk mahkemelerinin kurulması (14 [1] kasım), tek bir sovyet birliğinde toplanan milletlerin tanınması (15 [2] kasım), grevin yasaklanması (20 [7] kasım), bankaların devletleştirilmesi (4 aralık [21 kasım]), Çeka'nın kurulması (7 aralık [24 kasım]), Kurucu meclisin toplandığı gece (18-19 [5-6] ocak gecesi) dağıtılması ve Kızıl ordunun kurulması (28 [18] ocak) gibi tedbirler bolşeviklerin her türlü muhalefeti önlemesini sağladı. Ateşkes'in (15 [2] aralık) ve Brest-Litovsk barışının imzalanması (3 mart 1918), daha merkezî bir durumda yerleşen (12 mart) bolşevik hükûmetin ve eski bolşevik partisinin vârisi komünist partisinin çifte etkisiyle yeni rejime Moskova'da karşı devrimci güçleri kesinlikle yok edecek zamanı sağladı. 10 Temmuz 1918'de anayasanın kabul edilmesiyle devrim çağı sona erdi. 16-17 Temmuz 1918 gecesi Yekaterineburg'ta Nikola II, karısı, çocukları ve hizmetindekiler öldürüldü.

Atatürk devrimleri

Atatürk devrimlerinin niteliğini ve anlamını kavramak için bu hareketlerin felsefesine değinmek ve Türkiye'de, Atatürk'ün önderliği altında girişilen ve kazanılan çeşitli devrim hareketlerinin temelinde bulunan, yakın tarihin olay ve şartlarını da gözönüne almak gerekir: öğrenim müesseselerinde birlik yaratmak ve bunların yüzde yüz millî karakter almasını sağlamak; türk hukukunu skolastik mihverinden çıkararak, çağdaş ve medenî bir niteliğe kavuşturmak ve bu arada Medenî kanun ile türk kadınlarına toplum ve kültür hayatında aktif ve eşit bir rol ve görev tanımak; türk dilini ve türk tarihini devrimci bir açıdan ele alarak yeniden değerlendirmek, Atatürk devrimlerinin seçik karakterli olan ve ön planda gelenleridir. Ayrıca halkçılığın, halka inmenin ve ona kendi kaderine hükmetme şuurunu aşılamanın bir demokrasi ve kültür devrimi niteliği taşıdığını belirtmek, toplumda dinamizm yaratma, türk toplumunun devrimci bir karakter almasını sağlama, yani devrimcilik felsefesini toplumda hâkim ve geçerli tutma amacını da bu konunun içinde düşünmek gerekir. Zira, Kurtuluş savaşından hemen sonra, Türk devletinde ve onun icra organlarının yönetiminde devrimcilik (*inkılâpçılık*) ilkesi, diğer ilkeler gibi (cumhuriyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik, milliyetçilik), ülkenin ve milletin yüksek menfaatlerini sağlayacak başlayıcı bir prensip olarak ortaya konmuş ve titizlikle uygulanmıştır. Kurtuluş ve kuruluştan sonra da devrim ilkeleri, çok defa kültür alanında en yüksek ve kutsal birer ideal sayılmış ve öyle değerlendirilmiştir. Türk devrim tarihi konularının önemli bir ders olarak üniversite ve yüksek okullar ders programlarında yer alması, Türk İnkılâp* Tarihi enstitüsünün bir kanunla üniversite faaliyet ve araştırmaları içine alınması, kültür devrimlerinin devrimcilik ilkesi ışığı altında gerçekleştirilmesine çalışılması, türk toplumunda devrimcilik dinamizminin her zaman var olması ve canlı kalması amacının belirtileridir.

Atatürk, 1923'te «teceddüt yolunda duracak değiliz» diyerek, 1924'te «her an daha uzun ve esaslı adımlarla ileriye doğru yürümek» gerektiğini belirterek, kendi adıyle anılan devrimlerin bu karakterini açıklamıştır.
Atatürk devrim hareketleri, türk tarihinde Selim III'e kadar uzanan, yeni bir düzen kurma arzu ve ihtiyacının sonucudur. Bu yoldaki çabalar ve gelişmeler, Mahmud II ve Tanzimat devirlerinde birtakım yeni şekil ve muhteva kazandıktan sonra, özellikle geçen yüzyılın sonlarında üç ayrı fikir akımı halinde türk toplumuna hâkim olmağa başladı; islâmcılık, batıcılık ve türkçülük terimlerinde ifadesini bulan bu üç fikir akımı, Birinci Dünya savaşı sonunda değerlerinden az veya çok kaybetmiş olduğu için, Atatürk devrimlerine yeni bir ruh ve anlam, daha derin bir kaynak aramak ve bulmak ihtiyacı duyuldu. Böylelikle bu devrimler, imparatorluk ve osmanlılık camiasında beliren öncü hareketlerin bir devamı olmasına rağmen, yepyeni bir anlam ve niteliğe büründü: Atatürk devrimleri, daha önceleri türk toplumuna yön vermek isteyen iki düşünce akımının Birinci Dünya savaşında geçirdiği kanlı imtihanda aldığı yaralardan doğan veya bu arada meydana çıkan bozuk ve kötü tarafların kesip atarak, yeni türk toplumunu yeniden canlandırdığı milliyet ve medeniyet ilkeleri üstüne oturttu. Demek ki bu iki temel kaynak (milliyetçilik ve medeniyetçilik), Atatürk devrimlerine temel anlam ve karakterleri sağlamıştır.

Atatürk devrim hareketlerini sözü geçen iki kökene ve kaynağa bağlamak mümkündür. Milliyetçilikten doğma devrim hareketleri şunlardır: **a)** millî hâkimiyetin ve Büyük Millet meclisinin kuruluşu; **b)** saltanatın ve hilâfetin kaldırılması; **c)** millî ekonomi (yabancı şirketlerin millîleştirilmesi, yerli mallar ve millî sanayi, millî bankacılık); **ç)** türk tarihinin osmanlı çerçevesinden çıkarılarak Orta Asya'daki kökenlerine kadar genişletilmesi; **d)** türk dilinde kendi kendini bulma çabaları, öz türkçe soyadları kanunu; **e)** *Kur'an*'ın türkçeye tercüme ettirilmesi ve ezanın türkçeleştirilmesi.

Medeniyetçilik (batıcılık) ilkesinden doğma devrim hareketleri ise şöyle sıralanabilir: **a)** laiklikle ilgili bütün devrim hareketleri; **b)** latin harflerinin türk harfleri olarak kabulü; **c)** şapka ve kıyafet ile ilgili devrim hareketleri; **ç)** güzel sanatlarda ve batı müziği konusunda ilerici ve devrimci anlam; **d)** Batı dünyasında kullanılan takvim, ölçü ve pazar tatilinin kabulü; **e)** bütün Batı muaşeret kurallarının resmî nitelik kazanması.

Atatürk devrimleriyle, türk sosyal bünyesinde geri, eğri, kötü, haksız ve zararlı ne varsa bunları kökünden söküp atarak yerlerine ileriyi, doğruyu, yeniyi, iyiyi ve faydalıyı koyma amacı güdülmüştür. Bu arada, devrimlerin yerleşip gelişmesini sağlayacak bir sistem kurma hedefi de gözönünde tutulmuştur.

Atatürk devrimlerinin değişmez ilkelerinden biri de, millî dayanışmaya inanması ve önem vermesi olmuştur. Bunu ve devrimcilik ruh ve dinamizmini nesilden nesle aktarmak ödevi ise türk gençliğine teslim ve emanet edilmiştir. (Bk. ATATÜRK. TÜRKİYE CUMHURİYETİ. ŞAPKA. KIYAFET v.b. [*devrimleri*].)

— Huk. Atatürk devrimleri, türk milletinin bugünkü ve yarınki medenî varlığını vaz geçilmez unsurları olarak, yürürlükteki Anayasa ile teminat altına alınmıştır. 1961 Anayasasının bu amacını gösteren maddelerden biri (153'üncü madde). «Devrim Kanunlarının Korunması» başlığını taşır. Bu maddede birer birer sayılan sekiz kanunun iptal edilemeyeceği hükme bağlanmıştır. Söz konusu Anayasa maddesinin «*Devrim kanunları*» olarak nitelediği bu sekiz kanun şöyle sıralanmaktadır:

1. 3 Mart 1340 tarihli ve 430 sayılı *Tevhidi Tedrisat kanunu.*

2. 25 Teşrinisani 1341 tarihli ve 671 sayılı *Şapka İktisası Hakkında kanun.*

3. 30 Teşrinisani 1341 tarihli ve 677 sayılı *Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Saddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve Ilgasına Dair kanun.*

4. 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı *Türk Kanunu Medenisi* ile kabul edilen evlenme akdinin evlendirme memuru tarafından yapılacağına dair *medenî nikâh* esası ile aynı kanunun 110'uncu maddesi hükmü.

5. 20 Mayıs 1928 tarihli ve 1288 sayılı *Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında kanun.*

6. 1 Teşrinisani 1928 tarihli ve 1353 sayılı *Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında kanun.*

7. 26 Teşrinisani 1934 tarihli ve 2590 sayılı *Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırılmasına Dair kanun.*

8. Kânunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı *Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair kanun.*

Anayasanın 153'üncü maddesi gereğince bu kanunun hiç bir hükmü türk toplumunun çağdaş medeniyet seviyesine erişmesi ve Türkiye cumhuriyetinin laiklik niteliğini koruma amacını güden yukarıda gösterilen devrim kanunlarının bu Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılmaz ve yorumlanamaz. (Naklettiğimiz bu Anayasa maddesinde *devrim*, inkılâp, *halkoyu*, referandum; *yorumlamak*, meydana çıkarmak, karanlık olan bir mânâyı açığa koymak; tâbir ve tefsir etmek mânâlarına gelen yormak kökünden *yorum*, tefsir karşılığı olarak kullanılmıştır.) Devrim kanunları ile ilgili olarak böyle bir hükmün Anayasada yer alışının gerekçesi şudur: «Türk milletinin medenî dünya milletleri arasında lâyık olduğu yeri alması ve çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması bakımından Atatürk devrimlerinin taşıdığı önem meydandadır.

«Milletin olgunluğu ve medenî kabiliyeti hakkında isabetli teşhisin en doğru ifadesi olan devrimler bir bütün halinde, millete malolmuş bulunmakla beraber, zaman zaman çeşitli maksatlarla geriletici telkin, propaganda ve hattâ hareketlere girişildiği görülmüş, hususiyle son yıllarda bu gibi zararlı hareketlere rastlanmıştır.

«Millî birlik ve beraberliği zedeleyici ve milletimizin medenî dünyadaki mevkiini sarsıcı mahiyetteki zararlı davranışların tekrarını önlemek maksadıyle, devrimlerle ilgili kanunların yürürlükteki hükümlerinin Anayasaya aykırılığı iddialarının ileri sürülemeyeceği bu 153. madde ile hükme bağlanmış bulunmaktadır.»

Devrim kanunlarının birincisi sırasında yer alan (bu kanunlar kabul tarihlerinin önceliği gözönünde bulundurularak sıralanmıştır) 3 mart 1924 (3 mart 1340) tarihli ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat kanunu hükümleri, Anayasadan ayrı olarak milletlerarası bir sözleşme ile de korunmaktadır.

Türk hükûmeti, 20 mart 1952 tarihinde Paris'te imzalanmış olan «İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma sözleşmesine ek protokol»ü, şu ihtirazî kayıtla tasdik etmiştir: «İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma sözleşmesine ek protokolün ikinci maddesi, 3 mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat kanununun hükümlerini ihlâl etmez» (md. 3). [Söz konusu İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma sözleşmesi ile ek protokol, 6366 sayılı kanunla onaylanarak Resmî Gazete'nin 18.III.1954 günkü ve 8662 sayılı nüshasında yayımlanmış ve böylece yürürlüğe girmiştir.]

Anayasa mahkemesinin kuruluşu ve yargılama usulleri hakkındaki kanunun 24'üncü maddesi gereğince «Devrim kanunlarının Anayasaya aykırılığı ileri sürülemez. Anayasa mahkemesinde iptal davası açılamaz ve bu mahkemeye itirazen başvurulamaz.» Bu kanunlar arasında yer alan 2590 sayılı kanun, ayrıca Siyasî Partiler kanunu ile de korunmaktadır. Siyasî Partiler kanununun 85'inci maddesinde, siyasî partilerin sözü geçen 2590 sayılı kanun ile yasak edilen Sultanlığa ait lakap, unvan, nişan ve madalyaları ihya etmek amacını güdemeyecekleri belirtilmiştir. Siyasî partilerin gerek 2590 sayılı Devrim kanununun ve gerekse öteki devrim kanunlarının hükümlerine ve amaçlarına aykırı amaç güdemeyecekleri Siyasî Partiler kanununun 83.-107. maddelerinde belirtilmiştir. Bundan da amaç, türk toplumunu çağdaş medeniyet seviyesine eriştirmek ve Türkiye cumhuriyetinin laiklik niteliğini korumaktır. Nitekim aynı kanun, Anayasanın *Devrim kanunları* olarak adlandırdığı bu kanunlara aykırı amaç gütmelerini siyasî partiler için kapatma sebebi kabul etmiştir. Kanunun 108. maddesine göre, böyle amaç güden bir parti Cumhuriyet başsavcısının açacağı dava üzerine Anayasa mahkemesince kapatılır. Yine Anayasa, Millî Birlik komitesinin 27 Mayıs 1960 ile 5 ocak 1961 arasındaki bütün hukukî tasarruflarını *devrim tasarrufları* olarak nitelemiş ve bunların Anayasa mahkemesince iptal edilemeyeceğini hükme bağlamıştır. (Meselâ 195 sayılı Basın-İlân Kurumunun teşkiline dair kanun 5 ocak 1961 günü çıkarıldığı için Anayasa mahkemesince iptal edilemez.)

◆ **Devrimci** sıf. ve i. Devrimi yapan veya destekleyen (kimse). ‖ **1.** İnkılâpçı: *Atatürk ve onunla bir düşünen devrimciler* (F. R. Atay). ‖ İhtilâlci

◆ **Devrimsel** sıf Devrimle ilgili. (→ Bibliyo.) [LM]

Foto. LAROUSSE

DEVRİM (İzzet Melih), türk yazarı (Kudüs 1887-İstanbul 1966). Galatasaray Sultanîsini bitirdikten (1906) sonra İstanbul ve Paris'te hukuk öğrenimi yaptı. Reji idaresinde (1906-1925), yabancı bankalarda (1925-1930), bazı şirketlerde (1930-1940) çalıştı. Harp akademisinde fransızca öğretmenliği yaptı (1940-1942). Edebiyat çalışmalarına Fecriâti topluluğu içinde başladı. *Sermet* (1918) adlı romanını fransızcaya çevirerek Pierre Loti'nin önsözüyle Paris'te yayımladı (1919). Henri Bataille hakkında fransızca bir inceleme yazdı (1924). Paris Edebiyat fakültesi tarafından kendisine edebiyat doktoru unvanı verildi (1938); Paris Yazarlar birliği daimî üyeliğine seçildi. Mensur şiirleriyle bazı hikâyelerini *Hüzün ve Tebessüm* (1922), gezi notlarını *Her Güzelliğe Âşık* (1938) adlı kitaplarında topladı (M)

DEVRİM (Melih Nejat), türk ressamı (İstanbul 1923). İzzet Melih Devrim'in oğlu. Galatasaray lisesi ve Güzel Sanatlar akademisini bitirdi. *Halikarnas* adıyle ilk sergisini açtı. 1945'ten önceki eserlerinde gri renk ağır basar. 1945'te Paris'e gitti. Bu tarihten sonraki eserlerinde canlı ve parlak renkler kullandığı ve soyut bir anlayışa yöneldiği görülür. Tablolarını milletlerarası çeşitli kurulların sergilerinde ve kendisi Paris, Kopenhag, Varşova, New York ve Pekin'de sergiledi. Önemli eserleri arasında *Buhara* ve *Tinteretto'ya Saygı* sayılabilir. (M)

DEVRİSİ sıf. Bk. DEVRESİ.

DEVRİYE i. (ar. *devr*, dönme'den *devriye*). Geceleri dolaşarak asayişi sağlayan kimse, gözcü, gezici karakol: *Yolda bir iki devriyeye rastlamıştı, ama kimse nereden gelip nereye gittiğini sormamıştı* (K. Tahir). *Yanımdan geçen devriyenin polisi «Kimdir bu?» gibi yüzüme bakıyordu* (Ömer Seyfeddin).

— Ask. Belli yerlere konulan nöbetçileri, çeşitli zamanlarda kontrol etmek amacıyle görevlerini gezici olarak yapan silâhlı personele verilen ad. (Devriyeler, görevlerini çok kere çift olarak yaparlar. Asayiş hizmetlerinde görevli polis ve jandarma kuvvetleri de belli bölgelerin güvenlik durumunu kontrol için o bölgeleri çift olarak gezen devriyelerle sürekli bir şekilde kontrol ederler). ‖ *Devriye feneri*, eskiden Avrupa'da devriye subay ve assubayının emireri tarafından taşınan büyük fener. ‖ *Devriye hizmeti*, devamlı gözetleme yapılmayan bir kara ve deniz kesiminde geçici olarak yapılan gözetleme. ‖ *Devriye kolu*, güvenlik ve gözetleme noktaları arasında görünmeyen yerleri kontrol eden iki erden kurulu kol. ‖ *Devriye nöbeti*, devriyeye çıkma sırası. Devriyelerin görev başında bulundukları nöbet süresi. ‖ *Devriye uçağı*, düşman deniz araçlarını takip eden ve kıyıda veya gemide üslenen uçak. ‖ *Devriyeye çıkmak*, nöbetçileri denetlemek.

— Ed. Devir nazariyesini konu edinen şiirlere verilen ad. (Bu türe daha çok bektaşî-kızılbaş şiirlerinde rastlanır. Devriyeler şekil ve söyleniş bakımından çokluk halk destanlarına benzer. Tarikata girişi, teslimiyet ve ikrarı anlatan devriyeler de vardır.)

— Eğ. *Esk. Devriye medreseleri*. Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. *Devriye mevleviyeti*, Osmanlı Türklerinde ilmiye sınıfından olan kimselere verilen rütbelerin en küçüğü. (Önceleri Maraş, Bağdat, Bosna, Sofya, Belgrad, Antep, Kütahya, Konya, Filibe ve Diyarbekir kadılıklarından ibaretken, sonraları Bağdat, Antep, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablusgarp, Beyrut, Adana, Van, Rusçuk, Sıvas ve Çankırı kadılıkları devriye mevleviyetleri olarak kabul edildi. Bu yerlerde kadılık yapan kimseler bir süre sonra *mahreç mevleviyeti* payesini alırlar ve *mahreç mevalisi* olurlardı.)

— Zool *Esk*. Bülbül, karatavuk gibi hayvanların bağlandığı sınıf.

— ANSİKL. Eğ. *Devriye medreseleri*, Osmanlı imparatorluğu devrinde İstanbul'da *Sahnı Seman medresesi*'nden daha üst derecedeki öğretim kurumları. Fatih medreseleri Sahnı Seman medresesiydi. Burayı bitirerek müâzemet alan müderrisler *rüûs* imtihanı vererek *Dâr-ül-Hilâfet-ül-Âliye* medreseleri adı verilen devriye medreselerine geçerlerdi. Kanunî devrinde Süleymaniye külliyesi kurulurken burada öğretim yapan devriye medreselerinin kadro ve dereceleri tespit edildi. XVII. yy.dan itibaren rüûs derecesine yükselenlerin sayısı arttı; ehliyetsiz olanlara ilmiye derecesi verilmeğe başlandı. Öteki medreselerin dereceleri de devriye medreselerinin seviyesine çıkarılmak üzere yeni kadrolar açıldı. Osmanlı imparatorluğunda en yüksek ilmî kurum sayılan Devriye medreselerinde müderrislik edenler, önemli kadılıklara ve şeyhülislâmlığa yükselirdi.

Devriye medreselerinde şu ilmî dereceler vardı: 1. *İbtidai Hariç;* 2. *Hareketi Hariç;* 3. *İbtidai Dahil;* 4. *Hareketi Dahil;* 5. *Musilei Sahn;* 6. *Sahnı Seman;* 7. *İbtidai Altmışlı;* 8. *Hareketi Altmışlı;* 9. *Musilei Süleymaniye;* 10. *Hamise-i Süleymaniye;* 11. *Süleymaniye;* 12. *Dârülhadis*. Bunlar dörder dörder üç gruba ayrılır ve sonuncusuna *kibar-ı müderrisin* adı verilirdi. Dârülhadiste müderrislik sürelerini tamalayanlar, kadılıklara tayin edilirdi. Medreselerin teşkilât bakımından bozulduğu devirde tayinler bu derecelere uyulmadan da yapılmağa başlandı.

Devriye müderrisleri her perşembe günü öğleden sonra, törenle Bâb-ı Meşihata giderek şeyhülislâmı ziyaret ederlerdi. Dârülhadis müderrisi başkanlığında yapılan ziyaret sırasında, birinci ve ikinci grup müderrisleri özel bir odaya alınır, üçüncü grup müderrisleri ise sofada dinlenirlerdi. (Bk. MEDRESE.) [M]

DEVSE i. («ayakla çiğneme» anlamında ar. k.). Kahire Sa'diye tarikatı şeyhi tarafından mevlit günleri ve şafiin ile bazı sofilerin doğum günlerinde yapılan âyin.

— ANSİKL. *Devse* âyininde yan yana ve yüzükoyun yere yatan dervişlerin üzerinden şeyhleri atla geçerlerdi. Bundan kimsenin incinmemesi kerametle açıklanır ve böylece şeyhin feyzinin müritlere geçtiğine inanılırdı. Bu âyinin ne şekilde ortaya çıktığını açıklayan bazı menkıbeler vardır. Devse âyini müslümanları alçaltıcı ve küçük düşürücü görüldüğünden 1881'de Mısır hidivi Muhammed Tevfik Paşa tarafından yasaklandı. Sonraları şeyhin, kapısı önünde yatan dervişlerin üzerinden yürüyerek geçmesine izin verildi Zamanımızda âyin bu şekilde yapılmaktadır. (M)

DEVŞİRME i. (*devşirmek*'ten *devşir-me*). Toplama: *Kesim ve devşirme mevsimi gelmiş olgun başlar görüyorum* (Cevdet Paşa). ‖ Sıf. Düzensiz, oradan buradan toplanarak biraraya gelmiş: *Bir çıngırak ortalığı sükûta davet eder, tiyatronun devşirme orkestrası ahenge koyulur* (Ahmed Rasim).

— Teşk. tar. Osmanlılarda yeniçeri ocağı ve saray hizmetleriyle bostancılıkta kullanılmak için reaya çocuklarını toplama usulü. (Bk. ANSİKL.) Bu usulle toplanıp yetiştirilen kimse. ‖ *Devşirme fermanı*, devşirme memuruna padişah tarafından verilen çocuk toplama emri. (Fermanda mıntakalardan alınacak oğlan adedi kazalara göre tespit edilmiş olurdu.) ‖ *Devşirme memuru (ağası)*, devşirilecek çocukları toplamakla görevlendirilen kimse. (Sekbanbaşı, solakbaşı, zağarcıbaşı, sansoncubaşı, turnacıbaşı, hasekiler, zemberekçibaşı, deveciler ve yayabaşılar bu iş ile görevlendirilebilirdi. Kethüdabey, başçavuş, kethüdayeri, muhzırbaşı memur olamazdı.) ‖ *Devşirme sürüsü*, devşirilen çocuklardan meydana getirilen 100-250 kişilik gruplar. (Bunların başında sürücüler bulunurdu.)

— Zır. Meyveleri toplama işi. ‖ Meyvelerin toplandığı mevsim: *Devşirme zamanı yaklaştı*. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teşk. tar. *Devşirme* usulü ilk defa Çelebi Mehmed zamanında uygulandı, Murad II zamanında da kanunla resmî bir kuruluş haline getirildi. Başlangıçta, beylerbeyi, sancakbeyi ve kadıların sorumluluğu altında, çok çocuklu hıristiyan ailelerden bir çocuğun alınması şeklinde uygulandı. Fatih zamanında ve daha sonraki yıllarda devşirmenin kaç yılda nereden, ne şartlarla, ne kadar ve nasıl yapılacağı tespit edildi. Bu sistem XVII. yy. da en gelişmiş şeklini aldı. Devşirme, ihtiyaca göre 3, 5, 7 yılda bir defa, 8-10-15-18-20 yaşlarında ve çoğunlukla 14-18 yaşlar arasında bulunan ve türk, çingene, kürt, acem, rus, yahudi, gürcü olmayan ailelerden, asillerin erkek evlâtlarından olmak üzere her defasında 2 000-10 000 arasında çocuk toplamayı öngörürdü. Büyük şehirlerin dışında yaşayan, uşaklık v.b. hizmetlerde bulunmamış, sağlam ve yakışıklı çocuklar tercih edilirdi. Bosna'da Hıristiyanlığı bırakıp müslüman olan Poturalardan da devşirme alınabilirdi. Bunlar Bostancı ocağına verilirdi.

Devşirme işine, sorumlu Yeniçeri ağasının ihtiyaç göstererek Divanı Hümayun'a başvurmasıyle başlanırdı. Devşirme işini ocaktaki görevliler yürütürlerdi. Taşrada da sancakbeyleri, kadılar, alaybeyleri ve tımarlı sipahiler devşirme eminine yardım ederlerdi.

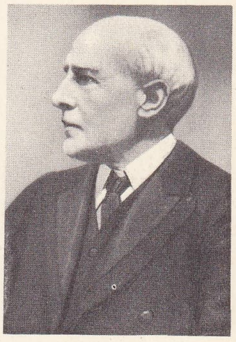

sir James DEWAR

Devşirilecek çocuklar, yapılan çağrı üzerine toplanma yerine gelirler, burada seçilirlerdi. Devşirilenin aile durumu ve özellikleri kısaca deftere geçirilirdi. Böylece acemi oğlanı olarak sürücü tarafından, 100-200 kişilik gruplar halinde hükûmet merkezine gönderilirlerdi. Hükûmet merkezinde islâm dinine kabul ve sağlık muayeneleri yapılırdı. Gösterişli olanlar saray için ayrılır, öbürleri türk geleneklerini öğrenmek üzere türk çiftçilerinin yanına gönderilirdi.

XVI. yy.ın sonlarına doğru devşirme sistemi bozuldu. 1582'de şehzade Mehmed'in sünnet düğününde gösteri yapan bazı hıristiyan sanatçıların çocukları acemi oğlanlar arasına sokulmak istendi. Yeniçeri ağası Ferhad Ağa buna karşı geldi, hattâ görevinden istifa etti. Fakat Murad III'ün ısrarı üzerine Yusuf Ağa, *ağa çırağı* adıyle bunları ocağa aldı, zamanla da pek çok kişi bu şekilde ocağa girdi. Evlenen yeniçerilerin oğulları da *kuloğlu* adıyle ocağa alınınca devşirme ihtiyacı azaldı. XVIII. yy.ın ortalarına doğru devşirme sisteminden büsbütün vaz geçildi.

Dewar ısıölçeri

— Zır. ve Coğ. Besin maddelerinin veya bitkilerden türeyen ürünlerin (yumru, kök, meyve, kabuk v.b.) toplanması olan devşirme teori bakımından ilkel toplulukların yaşamalarını sürdürebilmeleri için en basit usuldür. Kaynağı tarihöncesinin en eski ve en karanlık dönemlerindedir. Gerçekte, yalnız devşirme ile geçinen topluluklar üzerine fazla bilgi yoktur. Medeniyet gelişmesinde en düşük sıradaki fertler besin ve giyeceklerini sağlamak için balıkçılık veya avcılık ile bitki ürünlerinin toplanmasını birleştirirler. Bununla birlikte birçok topluluğun beslenmesinde devşirme usulü önemli rol oynamıştır: Kuzey Amerika Kızılderilileri bir çeşit yabanî pirincin (*Zizania Aquatica)* başaklarını keserlerdi; Brezilya'da orman kabileleri yumruları topraktan çıkarırlar; Malaka'da Seemang'lar, *durian*'ın olgunlaşma zamanına göre yer değiştirirler; Quennsland yerlileri *araucaria tohumu*, Tas manya yerlileri ise bir mantar çeşidi devşirirler. Az hareketli küçük hayvanları, böcekleri, larvaları, ağaç kabukları altında yaşayan kurtları avlayarak beslenen bütün vahşi kabilelerin faaliyeti devşirmeye çok yakındır. Aynı şekilde, devşirme ile geçinen halkların yaşama tarzını, yumuşakçaları avlayarak beslenen halklarınkinden (Batı Avrupa kıyılarında *kjökkenmödinger* veya Brezilya'da *sambaquis* birçok yiyecek artığı yığınları bırakılır) ayırt etmek güçtür. Kıtlıklarla kırılan Avrupa halkları için devşirme çok uzun süreli (XVIII. yy. a kadar) bir beslenme kaynağı oldu. Kıtlık zamanında çöl kadar yoksul bir bitki ortamında bile *Tuaregler* devşirmeye başvururlardı. Birçok besin bitkileri için devşirmeden tarıma geçiş zamanını bilmiyorsak da, gelişmesi daha yeni olan büyük tarım işletmelerininkini (kınakına, kauçuk) biliriz. Bu işletmelerin coğrafî sonuçları çok ilgi çekicidir (üretim alanının bir kıtadan öbürüne yer değiştirmesi). [→ Bibliyo.] (ML)

DEVŞİRMEK geçl. fr. (*dirşürmek* > *değşürmek*'ten). Toplamak biraraya getirmek: *Gül devşirdim deste deste / Armağan yolladım dosta* (Karacaoğlan). *Çünkü onun elma devşirdiği ağaç elma ağacı değil, söğüt ağacıdır* (N. Araz). ‖ Katlamak, düzgün hale getirmek: *Çamaşır devşirmek.*

— DEY. *Aklını başına devşirmek*, telâşlı ve dikkatsiz hareket edenleri uyarmak için söylenir: *Ne oluyorsun ayol... Aklını başına devşir* (Musahipzade Celâl).

◆ **Devşirilmek** edilg. f. Biraraya getirilmek: *İnsanlar devşirilsin / Sonsuzluk destesinden* (N. F. Kısakürek).

Foto. Viollet (LAROUSSE)

◆ **Devşirim** i. Toplamak işi. Düzen.

◆ **Devşirimli** sıf. Düzenli olarak derlenmiş.

◆ **Devşirimsiz** sıf. Düzensiz.

◆ **Devşirtmek** ettrg. f. Devşirmek işini yaptırmak. (M)

DEVVÂN, İran'ın Faris bölgesinde kasaba, Kazerun iline 8 km uzaklıkta. İslâm ortaçağında üzüm ve şarabı ile ün kazanan kasaba, Akkoyunlu devletinin yıkılışından (XV. yy.) sonra Kazerun'a bağlandı. XIX. yy.dan beri küçük bir köy durumundadır. Ünlü bilgin Celâleddin Devvânî* burada gömülüdür (M)

DEVVÂNÎ (Celâleddin Muhammed bin Saadeddin Esad üs-Sıddıkî), iranlı bilgin (Kazerun, Devvân 1424-ay.y. 1502). İlk öğrenimini Kazerun'da Camiülmürşit medresesinde hadis okutan babasının yanında yaptı. Sonra Şiraz'a giderek ünlü bilginlerden ders aldı. Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah zamanında (öl. 1476) Tebriz'deki Muzafferiye medresesinde, Uzun Hasan'ın hizmetine girince de Şiraz'daki Medresetüleytam'da müderrislik yaptı.
Arapça eserlerinden çoğu birtakım yorumlar ve açıklamalardır. Kelâm, matematik ve felsefe konularında arapça ve farsça olarak yazdığı eserlerden başlıcaları: *Arzname; Enmuzec-ül-Ulum* (İlimler Örneği); *Risalet-üz-Zavrâ* (Zavra Risalesi); *Ahlâk-ı Celâlî* (Celâlî Ahlâkı); *Şehr-i Cedid* (Yeni Yorum); *Şevâkil-ün-Nûr* (Nûr'un Yolları); *Şerh-i Rubâiyat* (Rübaîlerin Açıklanması); *Şerh-i Gazel-i Hâfız* (Hafız'ın Gazelinin Şerhi); *Şerh-i Tehzib-ül-Mantık ve'l Kelâm* (Tehzib-ül-Mantık ve Kelâm Adlı Eserlerin Şerhi). [M]

DEVVÂR sıf. (ar. *devr*, dönmek'ten *devvâr*). *Esk.* Çok dönen, sürekli olarak dönen: *Kulûbe neşe döker selsebil-i devvârı* (Tevfik Fikret). || *Kümbed-i devvâr*, döner gök kubbe: *Âbgûndur kümbed-i devvâr rengi bilmezem / Ya muhit olmuş gözümden kümbed-i devvâre su* (Fuzûli).

◆ **Devvâre** sıf. *Esk.* Devvâr'ın dişili: *Bir levha-yı devvârenin yalnız bir kısmı...* (H. Z. Uşaklıgil. || İ. Pergel. (M)

DEWANDELAER (Franz), wallon diliyle yazan belçikalı şair (Nivelles 1909-Brugge 1952). 1928'den 1936'ya kadar yazdığı şiirlerle, mahallî lehçeyi canlandırdı. Bu şiirlerinden bir kısmı, ölümünden sonra yayımlandı. Kurallara karşı olan bağımsız tutumu ve buluşlarındaki zenginlikle, kaynağını çocukluk, acıma, isyan ve sevgiden alan lirik bir dil gücüne sahipti. (L)

DEWAR (sir James), iskoçyalı kimyacı ve fizikçi (Kincardine-on-Forth 1842-Londra 1923). Çok değişik konularda araştırmalar yaptı. Şiddetli bir soğuk hava etkisine bırakılmış kömürün gazları soğutma özelliğinden yararlanarak, vakum (hava boşluğu) meydana getirdi (1904), çeşitli birleşiklerdeki fosforesans (fosforışı) olayını inceledi. Sıvılaşmış gazların saklanması için, gümüşlenmiş camdan, çeperleri çift kat yalıtkan kaplanmış ve içinde boşluk meydana getirilmiş kavanozlar (*Dewar kavanozları*) yaptı. *Kordit* adı verilen patlayıcı maddeyi buldu. O güne kadar sıvılaşmaz kabul edilen bazı gazların (hidrojen ve flüor) sıvılaşmasına yol açan düşük sıcaklıkları ve mutlak sıfıra yakın sıcaklık derecelerinde bu gazların gösterdiği benzerlikleri incelemekle ün kazandı.

Christian DE WET

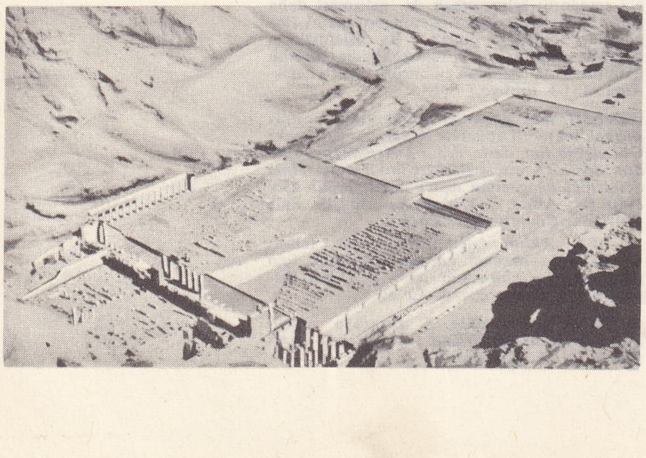

DEYR ÜL-BAHRİ kraliçe Hatçepsut'un mezar tapınağının kalıntıları

DEWAVRİN (André). Bk. PASSY (albay).

D'EWES (sir Simonds), ingiliz tarihî belgeler koleksiyoncusu (Coxden, Dorsetshire 1602-Suffolk 1650). Öğrenimini Cambridge ve Londra'da tamamladı. 1639 - 1640 Arasında, Suffolk'ta şeriflik yaptı. Parlamentoya da girdi ve 1641'de baronet unvanını aldı. Ilımlı bir puritan olan D'ewes, sonradan kral taraftarı oldu ve 1648'de parlamentodan atıldı. *Primitive Practise for Preserving Truth* (Gerçeği Korumak İçin İlkel Çaba) [1645] adlı eseri tarihî belgeleri toplar. *Journals of all the Parliaments During the Reign of Queen Elizabeth* (Kraliçe Elizabeth Zamanındaki Parlamento Günlükleri) adlı derlemesi bu devre ait resmî belgeler elde bulunmadığından 1584-1601 yılları için başvurulacak tek haynaktır. Bu derleme 1682'de D'ewes'in yeğeni Paul Bower tarafından yayımlandı. *Autobiography and Correspondence* (Otobiyografi ve Yazışmalar) adlı eseri 1845'te basıldı. (L)

DE WET (Christian), Boer generali (Leeuwkop, Smithfield 1854-Bloemfontein 1922). Çetecilerin yakalanamayan reisi De Wet, kendisini takibe gönderilen ingiliz kuvvetlerini iki yıl süreyle başarısızlığa uğrattı. 12 Mayıs 1902'de öteki generallerle birlikte Vereeniging antlaşmasını imzalayarak silâhlarını bıraktı. 1914'te alman *Emden* kruvazörüyle Güney Afrika'ya çıktı. İngilizlere karşı yeniden silâha sarıldı fakat o zaman eski arkadaşları Smuts ve Botha'nın saldırısına uğradı ve aralık ayında Waterberg'te teslim olmak zorunda kaldı. Bir yıl sonra serbest bırakıldı. (L)

DE WETTE (Wilhelm Martin Leberacht), alman asıllı protestan ilâhiyatçı (Ulla, Weimar 1780-Basel 1849). Heidelberg (1809), Berlin (1810), Weimar (1819) ve Basel'de (1822) profesörlük yaptı. Koyu protestanlara ve rasyonalistlere bütün gücüyle karşı çıktı. Hıristiyanlığın gelişmesinde tarih ve toplum şartlarının çok etkili olduğu görüşünü savundu. Felsefe ile ilâhiyat arasında daha sıkı bir bağın kurulmasına önem verdi. Herder'in görüşlerini Kutsal Kitap'ın tenkidi alanına, *Lehrbuch der Historisch-Kritischen Einleitung in die Bibel* (İncil'e Tarihî ve Tenkitli Bir Giriş) [1817] adlı eseriyle uyguladı. Hıristiyan dogmalarını sembolik bir girişle yorumlaması oldukça önemlidir. *Lehrbuch der Christlischen Dogmatik* (Hıristiyan Dogmacılığını Öğrenme Kitabı) [1813-1816] ve *Wesen des Christlischen Glaubens* (Hıristiyan İnancının Özü) [1846] adlı eserlerine göre dogmalar, bellibaşlı din kuruşlarının sembolik dille açıklanışıdır. (L)

DEWEY (Davis Rich), amerikan iktisatçı ve istatikçisi (Burlington, Vermont 1858-Cambridge, Massachusetts 1942). Burlington'da ve John Hopkins üniversitesinde okudu. Uzun yıllar Massachusetts'de teknoloji enstitüsünde iktisat ve istatistik profesörlüğü yaptı. Son derece etkili bir yayın organı olan *American Economic Review*'i (Amerikan Ekonomi Dergisi) otuz yıla yakın bir süre (1911-1940) yönetti. Başlıca eseri: *Financial History of the United States* (Birleşik Devletlerin Maliye Tarihi) [1902]. (L)

DEWEY (George), amerikan amirali (Montpelier, Vermont 1837 - Washington 1917). 1858'de Deniz okulundan mezun oldu, New-Orleans saldırısında kuzeylilerin donanmasında iç savaşa katıldı (1862). Amerika-İspanya savaşında amerikan Pasifik donanması başkomutanı oldu, ispanyol filosunu Cavite limanında yok etti (1898) ve Manilla'yı işgal etti. (L)

DEWEY (John), amerikan filozof ve pedagogu (Burlington 1859-New York 1952). Minnesota (1888-1889), Michigan (1889-1894), Chicago (1894-1904) üniversitelerinde felsefe dersleri verdi. Bir deneme okulu kurdu ve burada pedagojisini uygulamağa başladı. Bu pedagoji kendisinin ortaya attığı ve pragmacılığın bir çeşidi olan âletçilik* kuramına dayanır. Başlıca eserleri: *The School anc Society* (Okul ve Toplum) [1899]; *Demokrasi ve Terbiye* (Democracy and Education) [1916]; *Human Nature and Conduct* (İnsan Tabiatı ve Davranışı) [1922]; *Experience and Nature* (Tabiat ve Deney) [1925]; *Art as Experience* (Deney Olarak Sanat) [1934]; *Logic, the Theory of İnquiry* (Mantık, Araştırma Kuramı) [1938], *Problems of Men* (İnsanın Meseleleri) [1946] v.b.

DEWEY (Melvil), amerikan kütüphanecilik uzmanı (Adams Center, New York 1851-Lake Placid, Essex County 1931). Kitapların ve broşürlerin sınıflaması konusunda uygulanan ondalık sınıflama sistemini kurdu. Bu sistemi önce Massachusetts'teki Amherst Koleji Kitaplığına uyguladı (1874). 1883'te Colombia üniversitesinde Kütüphanecilik okulunu kurdu ve anglosakson ülkelerinde metrik sistemin kabul edilmesi için çalıştı. (L)

DEWEY (Thomas Edmund), amerikan avukat ve siyaset adamı (Owosso, Michigan 1902). 1927'de New York barosuna yazıldı; 1936'da savcı, 1937'de başsavcı oldu; *Racketeers* adıyle bilinen şantajcı gangsterlere karşı yürüttüğü güçlü mücadele sonucunda 1942'de New York eyaleti valiliğine seçildi. Cumhuriyetçi partinin cumhurbaşkanı adayı olarak katıldığı seçimlerde (1944) az farkla Franklin Roosevelt'e, daha sonra da Truman'a yenildi (1948). 1954'te siyasî hayattan çekildi. (L)

DEWEZ (Louis), belçikalı tarihçi (Namur 1760-Brüksel 1838). Belçika tarihine ait birçok eser yazdı. Bu konuyle ilgili bütün bilgilerin ilk defa bir araya geldiği *Histoire Générale de la Belgique* (Belçika'nın Genel Tarihi) [1805-1807] adlı eseri en önemlisidir. (L)

DEWİNG (Thomas Wilmer), amerikan ressamı (Boston, Massachusets 1851-New York 1938). «On amerikalı ressam» adını taşıyan grubun önderlerinden. Paris'te bir süre Boulanger ve Lefebvre'in yanında, sonra da Münih'te çalıştı. Önce Akademik tarzda resimler yaptı, sonra daha atmosferik bir üslûba döndü ve Childe Hassam ve J. Alden Weir gibi ressamlarla birlikte izlenimciliği benimsedi. 1887'de Akademi'ye üye seçildi. Kişilerine çoğunlukla belirsiz, anlaşılması güç bir ifade verir, renk ve biçim unsurlarını büyük ustalık ve incelikle kullanırdı. Dewing için nesnenin kendisi değil, kafasında yer eden görünümleri önemli idi. Kişileri çoğu zaman, seyrek eşyalı, boş odalarda, incecik iskemlelerde otururlar. Bu boşluk, onun, kendini dizginleyen şairce üslûbuna orijinallik vermektedir. (L)

DE WİNT (Peter), ingiliz ressamı (Stone, Staffordshire 1784-Londra 1849). Hollanda asıllı idi. XIX. yy. ın en önemli suluboya ressamlarından olan De Wint, özellikle manzara ve şehir resimleri yaptı. 1802-1806 Arasında heykeltıraş John Raphael Smith'in yanında çalıştı, 1809'da Krallık akademisine girdi. 1811'de Suluboya Ressamları birliğine üye oldu. Gerek burada, gerek Akademi'de pek çok sergi açtı. (L)

DEWİNTER (Jan Willem VAN), hollandalı general ve denizci (Texel 1750-Paris 1812). 1787'de Stathouder'e (iktidar temsilcisi) karşı yapılan ayaklanmadan sonra Fransa'ya sığındı; Dumouriez ve Pichegru kumandasında 1792 ve 1793 seferlerini yaptı. 1795'te fransız kuvvetleriyle Hollanda'ya girdi. Burada Texel donanmasına amiral oldu. Kral Louis, Winter'i mareşal yaptı ve ordusunun başkumandanlığına getirdi. (L)

DEWİTT (Clinton), amerikan siyaset adamı (Little Britain 1769-Albany 1828). Kendisini siyaset hayatına yönelten George Clinton'un yeğeni. 1803'ten 1815'e kadar New York belediye başkanı, senatör, sonra eyalet valisi oldu. New York'un refahı için çok çalıştı. 1825'te açılışını yaptığı Erie büyük kanalının kurucusu sayılabilir. (L)

Dewline (ing. «uzaktan erken uyarma hattı» anlamında *Distant Early Warning Line* kelimelerinden kısaltma), düşman füzelerinin, uydularının, uçaklarının A.B.D.'ye yöneldiklerini önceden haber vermesi için 1957 yılında Kuzey Amerika Hava Savunma kumandanlığı tarafından kurulan radar sisteminin bir bölümü. Bu hat Aleutien adaları, Alaska'nın kuzey kıyıları ve Kanada'nın kuzey adalarından geçer ve Gröenland güneyinden İceland'a uzanır. S.S.C.B.'nin buna benzer sistemi *Tallinn hattı* olarak bilinir. (L)

DEWSBURY, ingiltere'de (Yorkshire, West Riding) şehir, Leeds'in güneybatısında; 52 900 nüf. Dokuma sanayii (halı, battaniye) ve dökümevleri. (L)

Foto. Viollet (LAROUSSE)

DEXTANS i. (lat. k.). 10/12 As (Eski Romalılarda tartı, ölçü ve para birimi) veya ünite değerinde roma para birimi. (L)

DEXTRA (Zacharias), hollandalı seramikçi ve çinici, 1712'den 1758'e kadar Delft şehrinde çalıştı, çinicilik endüstrisinin Hollanda'da son temsilcisi oldu. Meissen üslûbunu andıran pişmiş, renkli çiniler yaptı. (L)

DEY i. («yaratan» anlamında sanskritçe k.). Zerdüşt dininde Ahuramazda'nın sıfatlarından biri. Her güneş ayının 8, 15, 23'üncü gününe ve güneş yılının 10'uncu ayına bu ad verilirdi. Dey'den sonra gelen güne *Dey be Âzer* ve *Dey be Din* denirdi. (M)

DEYCÛR sıf. (ar. *deycûr*). *Esk.* Karanlık: *Arar deycûr-ı şebde gözlerim bir hufre-i makber* (Hüseyin Siret). *Sâhil, gunûde kütle-i deycûr, ufuk abûs* (Tevfik Fikret). || *Mec.* Derin üzüntü. || *Şeb-i deycûr*, karanlık gece. (M)

DEYİ bağ. Bk. DİYE.

DEYİ i. (*demek*'ten *de-y-i*). *Yeni.* Söz, dil, anlatma gücü.

— Fels. *Yeni.* Kelâm, logos (M)

DEYİM i. (*demek*'ten *de-y-i-m*). Genellikle gerçek anlamı dışında kullanılarak bir düşünceyi dile getiren kalıplaşmış söz grubu: *Boyun eğmek. Hapı yutmak. Kan ağlamak. Mercimeği fırına vermek* v.b. *Esk.* Tabir.

— ANSİKL. *Deyimler*, kelimeleri ve sözdizimleri değiştirilmeden (bazen çekim ve zamirleri değişerek) kullanılarak kalıplaşmış söz grupları, kısa anlatım araçlarıdır. Kelimelerin bu söz grupları içinde taşıdığı anlam çoğu zaman gerçek anlamlarından farklıdır: *Abayı yakmak. Gözü ısırmak. Kulağı delik. Dil dökmek. Suya sabuna dokunmamak.*

Deyimler en az iki kelimeden meydana gelir. Kelime grubu şeklindeki deyimlerden (msl. *kaşla göz arasında, adam sen de*) başka, cümle şeklinde deyimler de (msl. *dostlar alışverişte görsün*) vardır. Cümle içinde isim, sıfat (msl. *onun kadar geniş mezhepli adam az bulunur*), zarf (msl. *düşe kalka geldi*) görevi yaparlar. Deyimi meydana getiren kelimeler daima ayrı yazılır. (M)

DEYİŞ i. (*demek*'ten *de-y-iş*). Söz, söyleyiş, anlatma biçimi: *«Hatırlamak, kendini alamamak» sözlerinin burada ne işi var diye sormayın, onları kullanmak deyişe bir güzellik, bir kibarlık veriyormuş* (N. Ataç). — Ed. Halk edebiyatında türkü, destan, nefes, tekerleme, koşma gibi türlerdeki eserlerin genel adı. (Tarikat esaslarına uygun şiir anlamına da kullanılır.) [M]

DEYLEM, İran'ın kuzeyinde, Hazar denizi kıyılarını kaplayan Geylan'ın dağlık bölgeleri ve burada yaşayan kavmin adı. Deylemliler X. yy.da komşu eyaletleri de alarak Deylem hükûmetine kattılar. Böylece Büveyhoğulları zamanında Deylem bütün Geylan'ı kapladığı gibi, Taberistan, Gürcan, Kumis'i de içine alırdı. Deylem halkı, İslâmiyeti kabul ettikten sonra askerlik, silâhşörlük ve yiğitlikleriyle tanınmış, askerî hizmetlerde başarı göstermiş olduklarından fars edebiyatında Deylem kelimesi ayrıca «inzibat» anlamını da kazanmıştır. Deylemlilerin geldikleri yer belli değilse de Arî ırkından oldukları, daha önce buralara yerleştikleri anlaşılmıştır. Yunan ve Roma yazarları Deylemlilerden söz ederler. (M)

DEYMÛMET i. (ar. *deym*'den *deymûmet*). *Esk.* Süreklilik, sürme, süregelme. (M)

DEYN i. (ar. *deyn*). *Esk.* Belli bir süre sonunda ödenmek üzere alınmış şey, borç.

— Huk. *Esk.* Borçlu açısından «zimmette sabit olan şey» (Mecelle, md. 158). Alacaklı açısından bir alacak hakkı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. *Esk. Deyn* terimi, bugün kullanılan «alacak hakkı», «şahsî hak» ve «nispî hak» terimlerinin tam karşılığı değildir. Deyn sadece «konusu para veya mislî mal olan alacakları ve özellikle ödünç akdinden doğan alacak hakkını» ifade edebilir. Bu anlamda deyn, geniş anlamda kullanılan «mal» teriminin kapsamına girebilir (Mecelle, md. 631). İslâm hukukçularının açıklamalarına göre «deyn, başlangıçta, henüz bir mal değildir. Bir alacak hakkıdır. Fakat hükmen, sonuç gözönüne alınınca bir mal'dır». Nitekim, deyn'in mal kavramı açısından tarifi yapıldığında hakikî değil, hükmî mal olduğu söylenir. Deyn, bir alacak hakkı olarak, üst kavram olan mülk kavramının da kapsamına girebilir (Mecelle, md. 1066). Mülk ise, mal varlığının aktif kısmını karşılar. (M)

DEYNEKA (Aleksandr Aleksandroviç), sovyet desinatör, ressam ve heykeltıraşı (1899). Gençliğinden itibaren sanayi ve spor konularını benimsedi. Moskova metrosunda iki tavanın mozaikleri (Mayakovskaya [1938] ve Novokuznetskaya [1943] istasyonları) onun eseridir. (L)

DEYR i. (ar. *deyr*). *Esk.* Manastır. (Bk. ANSİKL.) || Kilise: *Ara git deyrini, gez Kâ'besini* (Tevfik Fikret). *Bir hâkten inşâ olunur deyr ile mescit* (Ziya Paşa). || *Mec.* Meyhane.

— Tasav. İnsanlık âlemi, dünya. || *Deyr-i mihnet*, üzüntü veren dünya. || *Deyr-i mugan*, mecusî mabedi, meyhane.

— ANSİKL. Hıristiyan dininde rahip ve rahibelerin yaşadığı müstakil bina veya binalara *deyr* denirdi. Güneydoğu Anadolu'da, Suriye'de, Mısır'da V.yy.dan itibaren yapılmış deyr'lere rastlanır: *Deyr-ül-Ebyad, Deyr-i Rumman, Deyr-ül-Zaferan* v.d.

Deyr'ler dağ tepelerine, vâdilere, köy ve kasabaların yakınlarına veya çöllere kurulurdu. Bazıları düşman saldırılarından korunmak için tahkim edilmiş kaleler halindeydi. Her deyr'in kilisesi, rahiplere ayrılmış odaları (savmaa), mahzen ve depo binaları vardı. Büyük deyr'lerde önemli kitaplıklar da bulunurdu. Rahipler ayrı ayrı hücrelerde yaşar, kilise hizmetleri ve kitaplıktaki çalışmalarla meşgul olurlardı.

Mimarî özellikleri bakımından büyük değer taşıyan deyr'ler vardır. Bu müesseseler her ülkede halife, sultan, kral ve kumandanlar tarafından himaye görmüştür. Deyr'lerin masrafı için gerekli gelir, çevredeki toprakların işletilmesinden, ziyaretçilerin hediyelerinden, maden ve dokuma işleri gibi el zanaatlarından sağlanırdı.

◆ **Deyrânî** sıf. *Esk.* Manastırla ilgili.

◆ **Deyrhâne** bls. i. *Esk.* Manastır. || Kilise.

◆ **Deyrî** sıf. *Esk.* Manastırla ilgili.

◆ **Deyyâr** i. *Esk.* Tek insan, kişi. || Manastır yöneticisi. Manastırla ilgili kimse. (M)

DEYRA i. Eskiden Cezayir'in karma komünlerinde, yöneticilerin buyruklarını bir yerden bir yere götürmekle görevli olan, yerli halktan atlı postacı. (L)

DEYR-İ ABDURRAHMAN, Irak'ta, Kûfe yakınında yer. Haccac, Havaric ile yaptığı savaşta burada ordugâh kurdu. (M)

Deyr-i Kâb, Irak'ta, Kûfe ile Tisfun arasında anayol üzerinde kurulan manastır, islâm ordusu Kadisiye'yi ele geçirdikten sonra Tisfun'a doğru ilerlerken Nuhayrecan kumandasındaki sasanî ordusunu bu bölgede yendi. (M)

Deyr-i Kunna, Bağdat'ın 90 km güneyinde ve Dicle'nin sol kıyısında çok eski ve büyük bir manastır. Abbasîler devrinde önem kazandı. Selçukluların Irak seferi sırasında yıkıldığı rivayet edilir. XIII. yy. da yalnız kalıntıları vardı. İslâm tarihindeki yeri önemlidir. (M)

Deyr-i Kurra, Kûfe'ye 42 km uzaklıkta manastır. Sasanî ordusu Kadisiye'de Araplara yenildikten sonra buraya çekildi. (M)

DEYR-ÜL- MEDİNE
Ptolemaios çağına ait tapınak

Deyr-i Mürran, Suriye'de, Şam yakınlarında büyük ve eski manastır. Emevîler çağında önem kazanan bu manastır yakınlarında bir köy kurulmuştu. Velid bin Abdülmelik burada öldü. Velid bin Yezid burayı kendisine oturma yeri olarak seçmişti. Suriye'nin kuzeyinde Ma'ret-ün-Numan yakınında aynı adla başka bir manastır daha vardır. Ömer ibni Abdülaziz'in türbesi buradadır. (M)

Deyr-i Seman, Suriye'de birkaç hıristiyan manastırının adı. En önemlisi Halep'in 40 km kuzeybatısındadır; adını Seman-ı Amudî'den alır. X.yy.da Bizanslılar ile Araplar arasında geçen savaşlarda büyük hasar gördü. Eyyubîler çağında terk edildi (M)

DEYR-ÜL-ÂKUL. Esk. coğ. Bağdat'ın güneydoğusunda ve 83 km uzağında, Dicle nehrinin sol yakasında şehir. Yakub Leys Saffarî ile Abbasî Mutemid arasında geçen savaşta halifenin kardeşinin kumanda ettiği ordu, Yakub'u burada yendi. XIV. yy. a kadar önemini koruyan şehir sonradan terk edildi. (M)

DEYR-ÜL-AVER, Irak'ta, Kerbelâ ve Necef arasında yer. Sasanîlerin müslümanlarla yaptığı savaşta ordugâhtı. Sasanî başkumandanı Rüstem, Kadisiye'den geçtikten sonra burada ordugâh kurdu. Arap kumandanı Süleyman bin Sard da Kerbelâ'yı geçtikten sonra burada mevzilendi ve Sasanîlerle savaştı. (M)

DEYR-ÜL-BAHRİ, Mısır'da önemli yerleşme merkezi. Nil nehrinin batı kıyısında, Hive yakınında (Karnak'ın karşısında). 1903-1906 Arkeolojik kazıları sırasında burada XI. sülâleden kral Mentuhotep III'ün mezarı ve bir tapınak bulundu. Bu tapınağın XVIII. sülâlenin kraliçesi Hatçepsut çağında (M.Ö. 1500) yapılmış olduğu tespit edildi. Tapınaktaki yazıtlarda mısır ordularının Punta'ya (bugünkü Somali olduğu sanılır) seferleri anlatılmaktadır. (L)

Deyr-ül-Caslîk, Irak'ta, Bağdat'ın 55 km kuzeyinde, Mesken kasabası yakınında manastır. 697'de Emevî halifesi Abdülmelik ile Müs'ab ibni Zübeyr arasındaki son savaş bu bölgede yapıldı. Mes'eb yenilerek öldürüldü. (M)

Deyr-ül-Cemâcim, Irak'ta, Kûfe'ye 42 km uzaklıkta, Fırat'ın batısında manastır. Adını arapça kafatası anlamına gelen *cimcime*'den alır. Bu bölgede Sasanîler ile Araplar arasında yapılan savaşlarda ölenlerin kafatasları bulundu. Bölgenin islâm

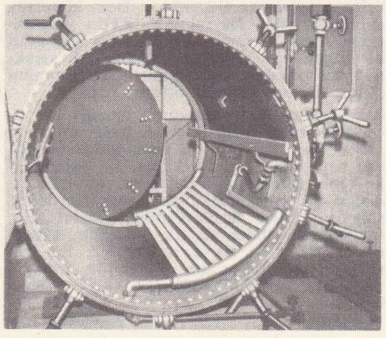

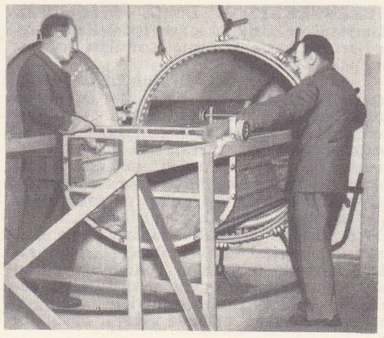

dezenfeksiyon etüvü

Foto. Audrain-Samuel, Paris Emniyet müdürlüğü (LAROUSSE)

tarihindeki önemi, 702'de Haccac ile İbni Eş'as arasındaki savaşın burada yapılmış olmasındandır. Bu savaşta Eş'as yenildi ve Mesken'e çekilerek Kûfe'yi Haccac'a bıraktı. (M)

Deyr-ül-Gebrevî, Yukarı Mısır'da M.Ö. XII.yy.dan kalma kral mezarları. El-Amarna ve Asyut arasında, Nil'in doğu kısmındadır. Kayalıklar içinde oyulmuş mezarlar II. İmparatorluk zamanının (Eski imparatorluğun sonu) büyük firavun mezarlarıdır. (L)

DEYR-ÜL-KAMER, Lübnan'da kasaba. Lübnan dağlarının batı yamacında; 4 700 nüf. XVI. yy.dan XVIII. yy.a kadar Lübnan ilinin eski merkezi olan Deyr-ül-Kamer, bugün de dağ yamaçlarının taraçalarla bölündüğü bir tarım bölgesinin başlıca merkezidir. Dut ağaçlarının bolluğu sayesinde ipekböcekçiliği gelişmiştir. (L)

DEYR-ÜL-MEDİNE, Nil'in batı kıyısında, Teb'de yer (Luxor'un karşısında). Burası Deyr-ül-Bahri'nin güneyinde, M.Ö. 1580-1080 yılları arasında, Yeni imparatorluk çağında *Krallar vâdisi* ile *Kraliçeler vâdisi*'ndeki mezarları kazan ve süsleyenlerin yaşadığı kasabanın bulunduğu dar vâdidir. Zanaatçıların mezarları da vâdi kenarındaki kayalık içine oyulmuştur. Zengin süsleri o çağın sanatının ileri durumunu gösterir. Kasabada ilgi çekici belgeler (papirüs, ostrakon) ele geçmiştir. Bunlar halkın din gelenekleri konusunda önemli bilgi kaynaklarıdır. Ptolemaios çağından kalma küçük bir tapınağın yıkıntıları, vâdinin kuzey girişinde yükselir. Bu tapınak Hathor ile Maat tanrıçalarına adanmıştır ve M.S. V. yy.da kopt keşişleri tarafından konut olarak kullanılmıştır. (L)

Deyr-üz-Zaferân, Mardin ilinin güneydoğusunda, Eskikale köyünde manastır. M.S. V. yüzyılda yapıldığı anlaşılmıştır. İçinde ceylan derisi üzerine istrancili yazısıyle yazılmış ve tabiî boyalarla süslenmiş bir İncil bulunmuştur. Süryanîlerin ziyaret yeri olarak tanınan manastırda ve dolaylarında Süryanî azizlerine ait birçok mezar vardır. (M)

DEYR-ÜZ-ZÛR, Suriye'de şehir, il merkezi, Fırat'ın sağ kıyısında, Bağdat ile Halep arasında, Şam ile Musul'u birbirine bağlayan su yollarının kavşağında; 56 000 nüf. Tarım ve ticaret merkezi. Strateji bakımından önemli ilde, üç cami, birkaç kilise vardır. 1931'de biten asma köprünün uzunluğu 450 m'dir. Eski Avzarâ ilinin yahut Yakut'un bildirdiği Rakka ve Habûr arasındaki Deyr-ül-Raman'ın burası olduğu sanılır. — *Deyr-üz-Zûr ili,* 208 000 nüf. (L)

DEYSSEL (Lodewijk VAN). Bk. VAN DEYSSEL.

DEYYUS i. (ar. *deyyûş*). Karısının veya kendisine yakın bir kadının iffetsizliğine göz yuman kimse anlamında sövgü sözü olarak kullanılır: *Bu deyyus arabalıya beş para verdirtmeyin* (S. F. Abasıyanık). [M]

DEZASİMİLASYON i. (fr. *désassimilation*). Bk. YADIMLAMA.

DEZAVANTAJ i. (fr. *désavantage*). Avantaj yokluğu veya eksikliği. Elverişliliği, üstünlüğü, kolaylığı olmayan durum veya bunları ortadan kaldıran sebep. (M)

DEZÈDE veya **DESAİDES** (Alexandre), fransız bestecisi (Lyon 1740'a doğr.-Paris 1792). Grétry ile birlikte fransız opera-komik geleneğini sürdürdü. *Blaise ve Babet* ve *Auguste ve Théodore* adlı iki partisyonuyle büyük başarı kazandı. (L)

DEZENFEKSİYON i. (fr. *désinfection*). Kimyasal ve fizik araç ve işlemelerle mikropları ve hastalık yapıcı canlıları yok etme. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Sağ. bil. *Dezenfeksiyon* hastalık mikroplarını yok eder. Bu bakımdan sterilizasyondan farklıdır; çünkü sterilizasyon, hastalık yapsın yapmasın, bütün mikroorganizmaları yok eder. Teori alanında kusursuz olan dezenfeksiyon, bulaşıcı hastalıklar her zaman kesinlikle tespit edilemediği, sağlam mikrop taşıyıcıları da çok olduğu için uygulamada oldukça sınırlı kalır.

Dezenfeksiyon hastalık sırasında veya hastalığın sonunda yapılır. Dezenfeksiyon sadece hastanın kendisine, dokunduğu cisimlere, çamaşırına, balgamına, dışkılarına değil, bakıcılarına, ziyaretçilerine, yatağına, bulunduğu odaya, odadaki eşyaya, duvarlara ve döşemeye de uygulanmalıdır. Odaların dezenfeksiyonu ya buharla (formol, kükürt anhidrit, klor) ya da antiseptik bir eriyik (süblime, javel suyu, asit fenik, formol v.b.) püskürtülerek yapılır. Eşyalar ise genellikle kuru havalı veya sulu etüvlerle veyahut dezenfektan gaz veya buharla dezenfekte edilir.

— Vet. Dezenfeksiyonun amacı bütün mikropları bulundukları her yerde yok etmektir. Sadece hayvanların barınma yerlerini değil, hayvanlarla ilgili araçları, koşum takımlarını, tımar avadanlıklarını, su ve yem kaplarını ve hayvanların kendisini de dezenfekte etmek gerekir. Önce esaslı bir temizlik yapılmalı, sonra elverişli olan her yer bol su ile yıkanmalıdır. Dezenfektanlar sıvı olmalı ve bir pülverizatörle püskürtülerek girintili çıkıntılı yerlere bile girmesi sağlanmalıdır. Nötr veya asit maddeleri mikroplara zarar vermeyeceği için dezenfektanlar alkali olmalı, yok edilecek mikroplara kolayca bulaşacak nitelik taşımalı ve eşyayı aşındırıcı olmamalıdır. Yüzde 1 sudkostik, yüzde 20 sönmüş kireç ısıtıcı bir maddeye katılarak kullanılacak olursa ahırlarda, toprakta ve arabalarda iyi sonuç verir. Hayvanlar ve eşyalar için sıvıya kireç katılmaz. Zehirlenme olaylarından sakınmak için yalaklar, koşum takımları, yemlikler ve kovalar iyice durulanmalıdır. Her yıl bir dezenfeksiyon yapılması uygundur. İşletmede intanî bir hastalık başgösterdiğinde de muhakkak yapılmalıdır.

— Zır. Toprak dezenfeksiyonu için toprağın içindeki böcekleri, bunların yumurta ve kurtçuklarını, bakterileri, mantarları v.b. öldürmek amacıyle toprağa sıvı veya gaz halinde ilâçlar verilir. Bunun için ısıdan, su buharından (bu usul çok pahalı ve külfetli olduğundan yalnız çiçekçilikte kullanılır), karbon sülfür (kazıklarla açılan deliklere ar başına 2-4 kg), potasyum sülfokarbonat (toprak sürüldükten sonra ar başına 4-6 kg saçılarak) veya formol (1 m^3 toprak için yüzde 35'lik 1 litre formol hesabıyle) gibi antiseptiklerden faydalanılır. Toprak dezenfeksiyonları başarılı sonuçlar vermektedir. Fidelik ve yastıklar v.b. için mutlaka gereklidir. (L)

DEZENFEKTAN sıf. ve i. (fr. *désinfectant*). Sağ. bil. Dezenfekte edici (madde): *Klor dezenfektandır. Bir dezenfektan.*

— ANSİKL. *Dezenfektan*'lar hastalık yapan mikropları ve bunların sporlarını organizmanın dışında yok eder. Fizikî veya mekanik yönden etkili olabilir: ışık, ateş, kömür, yanmamış kireç ve durgun maddelerin etkisi gibi. Fakat en yaygın olan dezenfektanlar kimyevî olanlarıdır. Bunlar üç şekilde kullanılırlar: **1.** *gaz halinde* (formol buharları, klor, kükürtlü gazlar); **2.** *sıvı halinde* (fenol eriyikleri, krezilol, bakır sülfat, demir sülfat, potasyum permanganat, formol, sodyum hipoklorit [Labarraque ve Dakin eriyikleri], kloral eriyikleri, oksijenli su, tentürdiyot); **3.** *katı olarak* veya *koyu eriyikler halinde* (kireç, kalsiyum klorür, trioksimetilen). [L]

DEZENFEKTE sıf. (fr. *désinfecter*'den). Mikroplardan temizlenmiş. ‖ *Dezenfekte etmek,* mikroplardan temizlemek: *Bir odayı dezenfekte etmek.* (M)

DEZFUL, İran'da Hûzistan eyaletinde şehir. Karun ırmağının bir kolu olan Dez suyunun sol kıyısında ve Zagros dağlarına 16 km uzaklıkta; 52 153 nüf. Nüfusun çoğunluğunu Persler ve Lurlar meydana getirir, araplar azınlıktadır. «Dez köprüsü» anlamına gelen Dezful adı, şehrin yakınlarında, Dez suyunun iki yakasını bağlayan bir köprüden alınmıştır. Yazlar çok sıcaktır. Bu yüzden, halk genellikle, toprağın altına kazılan odalarda oturur.

Kuzey Huzistan yaylasının önemli bir ticaret merkezi olan Dezful aynı zamanda göçebe Lur halkının da kışın indiği başlıca pazar şehridir. Şehrin kuzeyi ve batısındaki geniş alanlarda kuru tarım, güneyde ırmağın iki yakasındaki geniş topraklarda ise sulama yoluyle tarım yapılır. Dezful, Haramâbâd üstünden dağlık bölgelere, güneyde de iki yolla Ahvaz'a bağlıdır. Bu yollardan biri Şuşter'den, öteki de ırmağın batısında bulunan Andimeşk ve Şûş şehirlerinden geçer. Şûş eski Sus şehrinin devamıdır. Nüfusu 7 324 olan Andimeşk ise Dezful'un 10 km kuzeyinde ana demiryolu üstünde bir istasyondur. Eski adı Sâlihâbâd olan bu şehir gelişme ve kalkınmanın en hızlı olduğu yerlerden biridir. Demiryolu malzemesi yapımevi, askerî garnizon, havaalanı. (L)

Dezful köprüsü, Dez nehri üzerinde köprü. Efsaneye göre bu köprüyü Sasanî kralı Şahpur II yaptırmıştır. Romalılar zamanında onarıldı. VIII. ve IX. yy.daki coğrafyacılar 42-55 kadar ayağı olduğunu yazarlar. Nadir Şah çağında onarım gören, daha sonra 1832'de korkunç bir selle yıkılan bu köprü, ancak Rıza Şah zamanında yeniden yaptırıldı. (M)

DEZİDRO-ANDROSTERON i. (fr. *déshydro-androstérone*). Böbreküstü bezlerinin salgıladığı *steroit* grubundan hormon. (L)

DE ZİGNO (Achille), italyan jeologu (Padova 1813-ay.y. 1892). Tanınmış fosil koleksiyoncusu. Carnia'dan Adige'ye kadar Alp topraklarının jeolojik durumu, bolca balıklar, sirenid'ler, balinagiller, kaplumbağagiller ve bitki fosilleriyle ilgili birçok eser yazdı. (M)

DEZNEV, kazakistanlı gezgin (1605'e doğr. -1672'ye doğr.). Sibirya'nın doğu ucuna kadar gitti. 1648'de Kolima ırmağının ağzından hareket ederek Buz denizi kıyısını Asya'daki Doğu burnuna kadar izledi (bu buruna, 1908 yılında, *Deznev burnu* adı verildi). Sonraları Bering adını alan boğazdan geçerken, rüzgâra kapılan gemisi Kamçatka yarımadasına kadar sürüklendi. Buradan, kara yoluyle Anadir vâdisine ulaştı. Bu cüretli gezi Asya ile Amerika arasındaki geçidin keşfine yol açtı. (L)

DEZOKSALİK sıf. (fr. *désoxalique*). 78° C'ta eriyen ve su olarak bozulan billûrlar halindeki

$$HOCO—CHOH—C\ (OH)\ (CO_2H)_2$$

formüllü bir triasit dialkol için kullanılır. (Sodyum malgamasının etil oksalata etkimesiyle, ester halinde elde edilir.) [L]

DEZOKSİBENZOİN i. (fr. *désoxybenzoïne*). Benzoin'in, çinko ve hidroklorik asitle fenilasetat karışımının damıtılmasıyle elde edilen, 60°C'ta eriyen, 314°C'ta kaynayan, $C_6H_5—CH_2—CO—C_6H_5$ formülündeki keton. (*Eşanl.* FENİLBENZİLKETON.) [L]

DEZOKSİKORTİKOSTERON i. (fr. *désoxycorticostérone*). Böbreküstü bezinde oluşan steroitler grubundan hormon. (L)

DEZOKSİRİBONÜKLEİK sıf. (fr. *désoxyribonucléique*). Biyokim. Hidroliz yoluyle ayrıştırıldığı zaman D-ribodezoz veya dezoksiriboz gibi bir pentoz veren nükleik asit grubu. (Dezoksiribonükleik asitler, hücre çekirdeğinin, kromatinin ve kromozomların bileşiminde bulunur.)

— ANSİKL. *Dezoksiribonükleik asit (D. N.A.)* kalıtımın maddî temelidir. Kromozomları meydana getiren başlıca madde budur.

● *Tarihçe.* 1869'da, Miescher hücre çekirdeğinde özel bir madde buldu ve buna «nüklein» adını verdi. Sonradan nükleik asitlerin iki tipte olduğu anlaşıldı. Birincisi, timüsten elde edilen ***timonükleik asit*** hayvanlar âlemine, ikincisi, biramayalarından elde edilen ***zimonükleik asit*** bitkiler âlemine özgü sayıldı. 1924'te, Feulgen ve Rossenbeck timonükleik asidin çok duyarlı bir tepkimesini tanımladılar; böylece her iki nükleik asidin her iki canlılar âleminde bulunduğu ispat edilebildi. Ondan sonra timonükleik asit çekirdeğe, zimonükleik asit ise sitoplazmaya özgü yapı maddeleri sayıldı. 1929'da Levene ve Mori timonükleik asidin ***dezoksiribonükleik asit*** (D.N.A.), zimonükleik asidin de ***ribonükleik asit*** (R.N A.) olduğunu gösterdiler. Bu iki nükleik asit, uzun süre, çekirdekler arası tampon diye kabul edilerek, kalıtıma yön vermede temel rolü çekirdek proteinlerinin oynadığı ve yalnız onların bu rolü yerine getirebilecek yapı çeşitliliğine sahip olduğu düşünüldü.

Bununla beraber 1928'de Griffith nükleik asitlerin gerçek rolünü neredeyse bulacaktı. Bilindiği gibi iki çeşit pnömokok vardır: bunların birinde polisakkaritlerden bir kapsül bulunur ve bakteriye hastalık yapma niteliğini verir; kapsülsüz olan diğeri ise hastalık yapma gücünden yoksundur. Birinci-

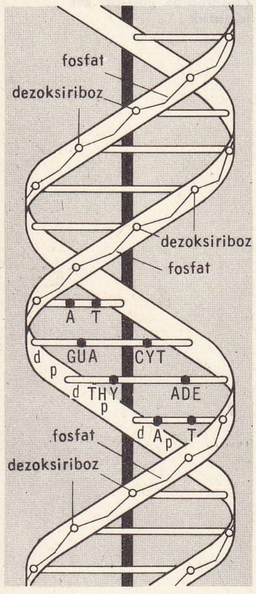

dezoksiribonükleik

sine düz veya *smooth* (S), ikincisine ise pütürlü veya *rough* (R) denir. Griffith bu ikisinin bazı kültürlerde birarada bulunmasından çok etkilenerek belki de bunların birbirine dönüşebileceğini düşündü. Isıyle öldürülmüş S bakterileriyle canlı R bakterilerinden bir asıltı karışımını farelere aşıladı. Bu bakterilerin her birinden yapılan ayrı asıltılar tek başına hastalık yapmadığı, yani bunlardan biri veya diğeri ile aşılanan fareler hastalanmadığı halde her iki asıltının karışımıyle aşılanan farelerin bazıları, ölü bakterilerle, yani S tipi bir pnömokokla ağır şekilde hastalandı. Griffith böylece canlı bir R bakterinin bir S bakteriye dönüştüğünü ispatladı. Griffith'in sezdiği (fakat bulamadığı) değiştirici maddenin ne olduğu ancak on altı yıl sonra açıkça anlaşıldı. 1944'te, Avery, McLeod ve McCarty, New York Rockefeller enstitüsünde «pnömokok tiplerinde değişikliğe yol açan maddelerin kimyasal mahiyeti»ni ortaya çikardılar. Bu bilginler Griffith'in canlı farede *(in vivo)* yaptığı deneyi cam tüplerde *(in vitro)* gerçekleştirdiler. S tipindeki bakterilerden elde ettikleri D.N.A.'yı, R tipindeki bir bakteri kültürüne sokunca R bakterilerinden birtakımının kendiliğinden S bakterisi özelliği kazandığını ve S tipine özgü bir kapsülle kaplandığını ispat ettiler.

Avery ile arkadaşları, değişikliğe uğrayan bakterilerin çoğaldığını ve kendilerine benzer bakteriler meydana getirdiğini de ayrıca gösterdiler. Demek ki bir bakteri tipinden alınan ve başka tipte bakterilere aktarılan D.N.A., bu bakterilerde «verici» bakteri tipine özgü bir karakter oluşturmakta ve bu karakter onlardan türeyenlere de geçmektedir.

«Genetik değişiklik» adı verilen bu deneyler, çeşitli mikroorganizmalarda çeşitli genetik karakterler bakımından defalarca tekrarlandı. Bu deneyler sonucunda D.N.A.'nın kalıtım taşıyıcısı olduğu tereddüte yer vermeyecek şekilde anlaşıldı.

Diğer iki büyük deney grubu da D.N.A.'nın genetik rolünü ortaya koydu. Bu deneylerin birincisi «transdüksiyon» deneyleridir; bu deneylerde D.N.A.'yı bir bakteriden ötekine deneyciler değil, bir bakteri virüsü (bakteriyofaj) taşımaktadır. Gerçekten de, bakteriyofaj virüs bu bakteriye girerek onu tahrip etmekte ve ondan aldığı bir kromozom parçacığını, daha sonra içine girdiği bir başka bakteriye götürmekle özgül bir genetik karakteri de birlikte götürmektedir.

İkinci deney grubu, bakterilerin kavuşma yoluyle birleştirilmesi deneyleridir. Bunun için karşıt cinsiyette iki bakteri (Escherichia coli) eşleştirilir. Erkek bakteri kendi kromozomunu dişi bakteriye sokar ve böylece, sonradan ortaya çıkacak genetik karakterleri ona geçirmiş olur.

● *D.N.A.'nın yapısı.* D.N.A.'nın yapısı 1953'te F. Crick ve J.D. Watson tarafından kesinlikle ortaya kondu. D.N.A., teorik olarak sonsuz uzunlukta ve birbirine sarmal olarak dolanmış yan yana iki molekül zinciridir. Bu zincir, hayalî bir eksene sarılı bir ip merdivene benzetilebilir. Merdivenin kenarları, düzgün ardaşık olarak bir şeker molekülü (dezoksiriboz) ile bir fosforlu molekülden meydana gelir. Merdivenin basamakları şeker moleküllerine bağlıdır. Bunlar da, basamağın orta yerinde gevşek bir hidrojen bağıyle birbirine bağlı biri pürik, diğeri primidik olan iki bazdan ibarettir. Bu bazlar da ikişer tanedir: pürik bazlar adenin ve guanin, primidik bazlar ise sitozin ve timin'dir. Gerçekte bunların molekül durumları öyledir ki, bir adenin ancak bir timin'le ve bir sitozin ancak bir guaninle birbirine tutunabilir. Demek ki her kademede ancak dört çift baz teşkili mümkündür: A-T, T-A, G-S, S-G. Bir baz çifti, yapısı itibariyle yakınındaki baz çiftlerini etkilemez. Bu baz-şeker-fosfat topluluğuna nükleotit denir.

D.N.A. molekülündeki sarmallık sağa doğrudur; her on çift nükleotitte tam bir tur tamamlanır; hepsinde tur aralığı 34 A, nükleotitler arasındaki mesafe 3,4 A' dur. Molekülün genişliği ise 25 A'dur.

● *D.N.A.'nın nitelikleri.* Ne olursa olsun, her kalıtsal yapı, «a priori» olarak, kendi benzerini meydana getirmesi, değişinmek ve bir karakteri taşımak gibi üç önemli soruna cevap verebilmelidir. Watson ile Crick'in tanımladıkları yapı bu üç soruna tatmin edici cevap vermektedir.

Kromozomların ikiye bölünmesi sırasında D.N.A. molekül zincirinin kendini eşlemesi, her yavru kromozomda aynı kısımların bulunabilmesi için şarttır. Bu eşleme şöyle olur: molekülün her bir yarısı, yani sarmal kenarlar her baz çiftinin arasındaki bağlanma yerinden koparak birbirinden ayrılır. Bu durumda zincirin her halkası, içinde bulunduğu hücredeki serbest bazlardan yararlanarak eksik olan öteki yarısını tamamlamak zorundadır. Bu tümleyen halka parçası, asıl yapıdaki eski tümleyen halka parçasıyle özdeş olmak gerekir. Meselâ eğer bir halka sırayle timin, sitozin, adenin ve guaninden oluşmuşsa, bazların birbiriyle eşlenmesindeki zorunluğa göre (bir timin ancak bir adeninle ve bir guanin ancak bir sitozinle eşleşebilir) tümleyen halka parçası ancak adenin, guanin, timin ve sitozin şeklinde olabilir. İki halka parçası birbirinden ayrılarak eksik kısımlarını yapmaya girişince, bir parçanın timini ancak bir adenine tutunabilir, başka hiç birine tutunamaz; sitozin ancak bir guanine tutunabilir ve böylece sürer gider. Birbirinden ayrılan iki yarım molekül halkasından birincisi, kendisine ikinci parçaya tıpa tıp benzer yeni bir parça yapacak, ikincisi de aynı şeyi kendisi için tekrarlıyacaktır. Böylece her kromozom, meyoz bölünme sırasında iki yavru kromozoma ayrıldığı zaman, yavru kromozomlardan her birinde ana kromozomdaki D.N.A. ile özdeş bir molekül (iki parça birden) bulunacaktır.

Değişinim, bir gen'de, geri dönüşemeyecek ve sonrakilere aynen geçebilecek anî bir değişikliğin oluşması demektir. Bunun moleküller alanda ortaya çıkan bir gen, yani bir D.N.A. molekülü bozukluğundan ileri geldiği; bozukluğun hücre bölünmesi sırasında, yani D.N.A. kendini eşlerken oluştuğu kabul edilmektedir. Bozukluğun önem derecesi bazen bir gen parçacığının yitmesinden tutun da, bir baz çiftinin yerini bir diğerinin almasına kadar değişik şekilde olabilir. D.N.A.'da bir de direktif verme gücü olmak gerekir. Genlerin, dolayısıyle D.N.A.'nın proteinleri, enzim veya enzim olmayan maddeleri sentezleme işini sağladığı kabul edilmektedir. Belli bir proteinin sentezlenebilmesi için gerekli «temel direktif»in bir gende bulunması gerekir. Protein molekülü, amino asitlerin özgül bir şekilde birbirine ulanmasıyle oluşan zincirleme bir yapıdır. Ama sonradan kendi üstüne kıvrılma yapabilir. «Özgül» sıfatı, protein molekülü zincirindeki her amino asidin, o proteine özgül bir nitelik veren hüviyetini gösterir. Demek iki zincirleme yapı paralel bulunmaktadır: bir tarafta D.N.A. zinciri, öte tarafta amino asitleri zinciri. Çözülmesi gereken problem şudur: protein molekülünün bu özgüllüğü yani hüviyeti ve dizi düzeni nasıl ve ne şekilde D.N.A.'da bulunuyor? Baz çiftlerinin sayısı 4'tür; birbirinden farklı bütün amino asitlerin sayısı ise yirmi tanedir. Şimdi iş sadece bir «şifre» çözme meselesine kalıyor: elimizde dört harf bulunduğuna göre, bu harflerle yirmi birimlik özgül bir mesajı nasıl yazabiliriz? Bir nokta apaçık ortadadır: her baz çiftiyle bir amino asidi yazılacak olsa ancak dört değişik amino asidi şifrelenebilir. Bir amino asidini şifrelemek için iki baz çifti kullanılacak olsa $4 \times 4 = 16$ amino asit şifrelenebilir ki, bu da yeterli değildir. Buna karşılık bir amino asidi şifrelemek için üç baz çiftinden ibaret bir grup kullanılacak olursa $4 \times 4 \times 4 = 64$ asit şifrelenebilir ki, bu da bol bol yeter. Onun için şifre birimi baz çifti «üçlü»südür. Bu varsayım doğrulanmakla kalmamış, 1961'de A.B.D.'de Nirenberg'de yapılan çalışmalar sonucunda birçok bilgin buna dayanarak genetik şifresini tamamen çözmüşlerdir. Şu veya bu amino asidin şu veya bu üçlü tarafından şifrelendiği bilinmektedir. Bu çalışmalar muhakkak ki modern biyoloji alanında yapılan en önemli çalışmalardır. (L)

DEZOKSİRİBONÜKLEOPROTEİT i. (fr. *désoxyribonucléoprotéide*). Biyokim. Hücre çekirdeğinde bulunan nükleoproteit: *Genlerin, dezoksiribonükleoproteit'lerden meydana geldiği kabul edilir.* (L)

DEZOKSİRİBOZ i. (fr. *désoxyribose*). Biyokim. Bazı nükleoproteitlerin prostetik gruplarında bulunan pentoz. (L)

DE ZOLT (Antonio), italyan matematikçisi (doğ. Conegliano 1867). Milano'da Parini lisesinde matematik okuttu. Geometri prensipleri üzerinde çalıştı. (M)

De Zolt postulatı, bir çokgen gelişigüzel parçalara bölündüğü zaman, bu parçalardan birini çıkarıp, öteki parçaları bütün çokgeni kaplayacak şekilde yerleştirmek imkânsızdır. Meselâ, Eukleides geometrisinde geçerli olan bu postulat, «parça bütünden küçüktür» ifadesini doğrular. (M)

dg, kütle birimi olan *desigram*'ın sembolü. (L)

dgr, açı birimi olan *desigrad*'ın sembolü. (L)

D grubu, türk ressamlar topluluğu. Kurucuları Abidin Dino, Zeki Faik İzer, Elif Naci, Cemal Tollu, Nurullah Berk gibi ressamlar ve heykeltıraş Zühtü Müritoğlu'dur. Topluluğun amacı Türkiye'de yeni resim akımlarını tanıtmak, yaymak ve halka sanat zevkini aşılamak idi. Grup ilk sergisini 8 ekim 1933'te açtı. Yalnız desenlerden ibaret 160 eserin yer aldığı sergi halkın ilgisini çekti, basında tartışma konusu oldu. Gerek resimleri, gerekse birliğin adı, bazı yankılar yarattı. Akademik anlamdan kurtulma amacında birleşen sanatçılar, Türkiye'deki resim kuruluşlarının dördüncüsü oldukları için milletlerarası alfabenin dördüncü harfi olan «D» yi ad olarak benimsediklerini belirttiler. Sanat ve basın çevrelerinde bu «D» harfi mizahî yorumlara yol açtı. D grubu sanatçıları 1947'ye kadar çeşitli tarihlerde 13 sergi daha açtılar. Üçüncü (1934) sergiye Cemal Nadir Güler, dördüncü sergiye Bedri Rahmi Eyüboğlu ve Turgut Zaim de eserleriyle katıldılar: böylece topluluğun kadrosu sekize yükselmiş oldu. 1939'da Halil Dikmen, Eşref Üren, Eren Eyüboğlu, Arif Kaptan ve Salih Urallı da gruba katıldılar. Bu arada Atina, Moskova, Peşte, Viyana, Leningrad, Bükreş gibi Avrupa'nın kültür merkezlerinde de birer sergi açarak milletlerarası basında ilgi topladılar. Son sergilerini, İstanbul'daki Fransız konsolosluğunda açtıkları 1947'den sonra grubun sanatçıları ayrı ayrı özel sergiler açma yolunu tuttular. Son sergide sanatçıların sayısı (ressam Hakkı Anlı, Sabri Berkel, Fahrünnisa Zeyd, Zeki Kocamemi ve heykeltıraş Nusret Suman gibi yeni katılanlarla birlikte) 16'yı bulmuştu. (M)

DHAMAPADA (pali dilinde «dinî sözler»). Buddha edebiyatının en tanınmış metinlerinden biri. Bu metinde Buddha'cılığın ahlâk ile ilgili kuralları yer alır. Metin, 423 bentten meydana gelir; bunlardan bazıları buddha geleneğinde atasözü niteliği kazanmıştır. Meselâ ilâhî ışığa kavuştuktan sonra Buddha'nın söylediklerini yansıtan bent çok ünlüdür. Bentlerin yarısından fazlası pali kutsal kitabının diğer metinlerinde bulunur. Bir kısım bentler Buddha kaynaklı olmamakla beraber buddhacı dünya görüşüne bağlıdır. Dhamapada birçok avrupa diline defalarca girmiştir. (L)

DHAMASKİNOS (Demetrios Papandreu), Yunanistan başpapazı (Dorvitsa, Tesalya 1889-Atina yakını 1949). 1938'de Atina başpiskoposu oldu. Metaksas hükûmeti tarafından üç yıl sürgüne gönderildi, alman işgali sırasında tekrar görevinin başına getirildi ve almanlara karşı inatla direndi. 30 Aralık 1944'te, Atina'nın kargaşalıklarla çalkalandığı sırada, kral naibi oldu, 1946'da monarşinin yeniden kuruluşuna kadar bu görevde kaldı. (L)

DHANDİAM (veya **CANUB**) i. Her biri dokuz iplikten örülmüş üç sicimli kordon. Hint brahmanları kimliklerini belirten bu kordonu omuzlarından geçirirlerdi. (Bu iplikleri pamuğu, kendi kastlarına ait kimseler tarafından toplanır ve işlenirdi.) [L]

DHANİS (François, baron), belçikalı subay, araştırmacı ve sömürge valisi (Londra 1861-Belçika 1909). 1886'da Bağımsız Kongo devletinin hizmetine girdi; 1892-1893'te esir tüccarlarına karşı başarıyle savaştı. 1896'da genel vali oldu. Aynı yıl Nil kıyısındaki Lado'yu ele geçirdi. (L)

DHANUŞKODİ, Hindistan'da (Madras) yer. Dekkan yarımadası ile Seylan arasındaki Ramesvaram adasında; 2 650 nüf. Sey-

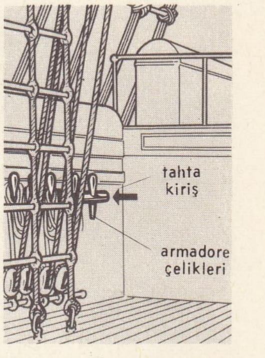

dıraveçe çemberi (denizc.)

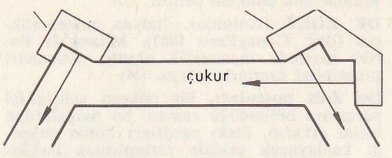

basit dış astar kaponyeri

lan'ın kuzeybatısındaki Talaimanaar ile feribot ulaşımı. (L)

DHAR (Nil Ratan), hintli kimyacı (Jessore, Bengal 1892). Allahâbâd Üniversitesi Kimya enstitüsü profesörü. Kimya ve fizik alanında araştırmalar yaptı (kolloidlerin özellikleri, emme, katalizler v.b.). *Journal of the Indian Chemical Society* adlı dergide yazılar yazdı. (M)

DHARA, Libya'da yer. Petrol üretim merkezi; elde edilen petrol, pipe-line ile Es-Sider'e sevk edilir. (L)

DHARANİ, Buddha'cılıkta kullanılan dua, yakarı, efsun, üfürük gibi büyü formüllerinin genel adı. Hindu dininde mantra ne ise, Buddha dininde de dharani odur. (L)

DHARMA i. sanskritçe terim (pali dilinde *dhamma*). Hint uygarlığının temel kavramlarından biridir. (Bu terim, dinî, medenî, siyasî, sosyal, metafizik, kısaca bütün yönleriyle kanun anlamına gelir. Ayrıca, din, fazilet veya iyilik, sebeplerle sonuçların izafiyetine bağlı olması bakımından varlık anlamlarını da alır. Sözgelimi brahmanların *dharmasastra*'ları hukukî derlemelerdir; Buddha'cıların *dharmapata*'sı bir ahlâk kitabıdır.) [L]

DHARMAKİRTİ, hintli mantıkçı. Dignaga'nın öğrencisi, *Nyaybindu*'nun yazarı. Aristoteles mantığı, Batıda neyse, Orta ve Doğu Asya'da da bu kitap odur. Buddha mantığının en büyük eseri sayılır. (L)

DHARMASASTRA, sanskritçe kelime. Geniş anlamda, bütünü ile hukuk, dar anlamda da, hukukla ilgili eserler için kullanılır. Manzum biçimde sanskritçe yazılan bu eserler, Veda dharmasutra'ların bir devamı olmakla beraber, kapsamları daha genişlemiş, hukuk kurallarının bütün halka ve kamu hayatına uygulanmasını sağlamıştır. Bunlar, toplum hayatıyle ilgili birtakım kurallar, hukuk ve ceza usulleri koyan gerçek birer kanun niteliğindedir. Hindistan'ın ilk dönemlerinden beri yazıla gelen bu kitaplara birer hukuk kaynağı olarak bugün de başvurulmaktadır. (M)

DHARMASUTRA, Veda devrinden kalma, dinî görevlerle ilgili hintçe metinler. Bunlarda günlük ibadet kuralları, aile reislerinin, Brehmenlerin, kralların ve keşişlerin görevleriyle ilgili buyruklar, ayrıca, beslenme ile ilgili kurallar, bilimsel ve felsefî nitelikte incelemeler yer alır. Ayrıca, bu metinlerde, hukukî konulara da rastlanır. (L)

DHARVAR, Hindistan'da (Mysore) şehir. Goa'nın doğusunda; 48 000 nüf. Ticaret merkezi (pamuk). Dokuma sanayii. (L)

DHAULAGİRİ, Orta Himalayalarda tepe, Nepal topraklarında; 8 172 m. İlk olarak bir fransız keşif heyeti 1950'de zirveye tırmanmayı denedi; teşebbüs sonra başka heyetlerce tekrarlandı: 1953'te İsviçreliler (Peter Braun ve Ruedi Schatz kuzeybatı yamacında 7 700 m'ye tırmandılar); 1954'te Arjantinliler (teğmen İbanez tırmanma sırasında öldü); 1955'te yine bir Arjantin heyeti (7 600 m'ye kadar). Dhaulagiri'nin en yüksek yerine Max Eiselin başkanlığındaki bir İsviçre keşif heyeti tırmandı (1960). [L]

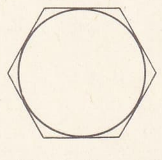

bir dairenin dışına çizilmiş düzgün çokgen

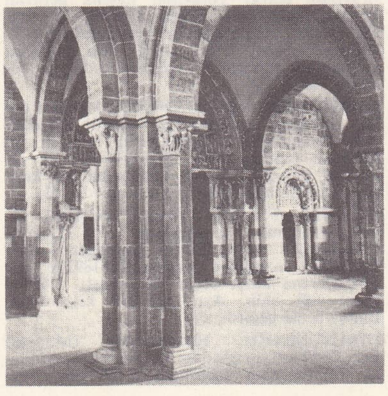

dış dehliz
Madelaine de Vézelay manastırı
Vézelay, Fransa

DHEUNE (la), Fransa'da (Bourgogne) ırmak. Saône ırmağının sağ kolu. Chalon-sur-Saône'un yukarı kesiminde Saône'a kavuşur; 65 km. Vâdisinden Centre kanalı geçer. (L)

DHİMİTSANA, Peloponnesos'un orta bölümünde yer. XVIII. yy. sonlarından itibaren bir aydınlar merkezi oldu. Bu aydınların yetiştirmeleri, Yunanistan'ın bağımsızlığına yönelen millî ülküyü her tarafa yaydılar. O zamana kadar vatandaşlarına verilen Romii, Rum (romalı, yani bizanslı) adını reddederek ilk defa kendilerine Ellines (Helen) dedirten de bunlar oldu. (L)

DHORME (Edouard), fransız tarihçisi (Armentières 1881 - Roquebrune - Cap - Martin 1966). Eski bir dominiken rahibi; Kudüs'te fransız arkeoloji ve Kutsal Kitaplar okulunda Asur medeniyeti ve İncil yorumları öğretmeni (1905-1931). Ecole des Hautes Études'te (1933-1951) ve Collège de France'ta profesör (1945-1951) oldu. Başlıca eseri: *les Religions de Babylonie et d'Assyrie*'dir (Babil ve Asur Dinleri) [1945]. (L)

DHOTİ i. (hintçe k.). Eskiden hintli kadın ve erkeğin kalça çevresine sararak giydiği dikdörtgen biçiminde bir kumaş parçasından ibaret eteklik. (Sanskritçede *paridhana.*) [L]

DHRANGADHRA, Hindistan'da (Maharaştra) şehir, Ahmedâbâd'ın batısında; 32 500 nüf. Kimya ve dokuma sanayii. (L)

DHRUVA («sabit, değişmez» anlamında sanskritçe k.), hint mitolojisinde Uttanapada'nın oğlu olarak nitelenen kutupyıldızının sanskritçe adı. Efsanenin erdem ve alçakgönüllülükle yüceltilği Dhruva, öz annesi ile birlikte üvey annesi tarafından hakarete uğrayınca, ormana kaçıp orada yaşamağa başlar. Yalvarıp yakarmalarla kendini tanrı Vişnu'ya acındırır. Tanrı da onu, yıldız olarak göğe çıkarır. (M)

DHULİA, Hindistan'da (Maharaştra) şehir, Bombay'ın kuzeydoğusunda; 98 900 nüf. Dokumacılık. (L)

DHUNDARİ i. Bk. CAYPURİ.

DHYAN i. Dikkati bir noktaya toplama, murakabeye dalma, çevre ile ilgiyi kesme yöntemi; Yoga okuluna bağlı hint filozofları ile Buddha'cılar bu yöntemle ruhlarına, düşüncenin dalgalanışlarını durduran, karşı konulmaz bir güç kazandırırlar. (Bu yöntem VI. yy.a doğru *çan* adıyle Güney Çin'e geçmiştir.) Bk. BODHİDHARMA. (L)

Dhyani-Bodhisattva, murakabe, kendi iç âlemine dalma boddhisatvası. (L)

Dhyani-Buddha, murakabe, kendi iç âlemine dalma Buddha'sı. (L)

—DI, —Dİ, DU, —DÜ, —TI, Tİ, —TU, —TÜ, fiil çekimlerinde görülen geçmiş zaman (*esk.* şuhûdî mâzi) eki: *Çal-dı, bil-di, sor-du, gör-dü, çık-tı, git-ti, yut-tu, sürt-tü.* (Bk. FİİL *çekimi*). Eskiden, ayrı bir yardımcı fiil olarak çekilen *imek* sonraları kelimelere eklendi: *Güzel idi > güzel-di.* Bu ekler sonuna geldiği kelimenin son ünlüsüne uyar. Son ünsüzüne göre de *d* veya *t* harfiyle başlar. (M)

DIĞDIĞI sıf. (onomatope). Konuşurken «r»leri «ğ» gibi söyleyen. (M)

DIHK i. (ar. *ḍıḥk*). *Esk.* Gülme. ‖ *Dıhkâver,* güldüren, güldürücü. (M)

—DIK, —DİK, —DUK, —DÜK, —TIK, TİK, —TUK, —TÜK, geçmiş zaman partisip eki: *bil-dik, tanı-dık, bak-tık-ı-mız > baktığımız, dök-tük-ü > döktüğü* v.b. Özellikle iyelik eki olarak kullanılışı dikkati çeker. Bk. PARTİSİP. (M)

DILAK i. Bk. BIZIR.

DILI i. Bk. KENAR.

DILI veya **DIL'** i. (ar. *dıl'*). Mat. *Esk.* Kenar: *Fakat onlar da alelâde dört dılılı bina fikrinde kalıyorlardı* (A. H. Tanpınar). ‖ Yanyüz. ‖ Karekök. ‖ Kürede segment. ‖ *Dıl'-ı kaim,* dik kenar. ‖ *Dıl'-ı mücessem,* cisim kenarı. ‖ *Dıl'-ı zâviye,* açı kenarı. — Anat. *Esk.* Kaburga kemiği. ‖ *Dıl-ı kâzib,* bir ucu boşta olan kaburga kemiği. ‖ *Dıl-ı sahih,* göğüs kemiğine bağlı yedi kaburga kemiği. (M)

DIMDIZLAK bls. sıf. Çırçıplak: *Dımdızlak alın.* ‖ *Mec.* Elinden her şeyi gitmiş, eli boş: *Belki de, aşk uğrunda tamamen dımdızlak kalacaklardı* (Vâ-Nû). [M]

DIMIŞK HOCA, ilhanlı kumandan (öl. 1326), Çoban* Noyan'ın oğlu. İlhanlı sultanı Ebu Said Han devrinde (1316-1335) saray muhafız askerleri kumandanıydı. Vezir Alişan Hoca'nın ölümünden sonra, görevine ek olarak kendisine vezirlik de verildi. Çoban Noyan ile Ebu Said arasındaki anlaşmazlık sonunda, Ebu Said'den alınan Çoban Noyan'ın bütün soyunun öldürülmesiyle ilgili ferman gereğince öldürüldü. (M)

DIMIŞKÎ (Ebu Osman), ünlü arap matematikçisi ve hekimi. 914'te Bağdat'ın Harbiye hastahanesine başhekim oldu. Ali bin İsa Vezir'in özel hekimi olarak çalıştı. Aristoteles, Eukleides, Galenos, Porphyrios ve Pappos'un eserlerini Arapçaya tercüme etti. Eserleri arasında en önemlileri *Usul-i Hendese* ile Pappos'un ve Eukleides'in eserlerine yazdığı açıklamadır. Pappos'un açıklamasından günümüze kalan yalnız bu arapça tercümedir. (M)

DIMIŞKÎ (Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed bin Ebu Talib). Müslüman yazarı (? 1226-? 1323). Asıl adı Şeyh-i Rabbah'tır, Şam yakınlarında Rabbah köyü imamlığı yaptı. Birçok eser yazdı. Başlıcaları: *Nuhbetu'l-Dehr fi Acaib-al-Berri ve'l Bahr* (Karada ve Denizde Görülen Şaşılacak İşlerden Seçmeler), *El Makamat-al-Felsefiyye El Tercümat-al-Sufiyye* (Felsefe Konuları, Tasavvufla İlgili Çeviriler), *Risale fi İlm-al-Ferase*'dir (Mantık Risalesi). [M]

DIR i. (ar. *dır*). *Esk.* Deri veya telden yapılmış zırh. ‖ *Dır-ı postiyn,* zırh kaplı kürklere verilen ad. (Özellikle padişahlarınki çok süslü olurdu.) [M]

—DIR, —DİR, —DUR, —DÜR, —TIR, —TİR, —TUR, —TÜR, bildirme eki: *Ahmet çalışkan-dır, çocuklar yorgun-dur* v.b. Bu ek, Eski Türkçe'deki *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman şeklinin *(turur)* giderek *-dur* şeklinde ekleşmesiyle meydana gelmiştir. Bugün bazı fiil çekimlerinden sonra da «kuvvetlendirme ve ihtimal belirtmek için» kullanılır: *(Mutlaka) yapacaktır, (belki) söylemişimdir* gibi. (M)

—DIR—, —DİR—, —DUR—, —DÜR—; —TIR—, —TİR—, —TUR—, —TÜR—, fiilden fiil yapma eklerinden ettirgenlik eki. Yalnız orta ek olarak geçer ve kelime sonuna gelmez. Eklendiği fiile (bir şeyi) yaptırma, ettirme anlamları verir: *kırdır-, bildir-, sordur-, güldür-, bıktır-, diktir-, yuttur-, tüttür-* v.b. Ses uyumu ile sonuna geldiği kelimenin son ünlüsüne uyar ve son ünsüze göre *d* veya *t* harfiyle başlar. (M)

DIRAGOMAN i. Bk. DRAGOMAN.

DIRAHOMA i. Bk. DRAHOMA.

DIRAM i. Bk. DRAM.

DIRAVEÇE i. Denizc. *Dıraveçe bezi,* yelkenlerin ve tentelerin dayanıklılığını sağlamak için kenarlarına dikilen pervaz. ‖ *Dıraveçe çemberi,* selviçlerin volta edildiği armadora çeliklerinin geçirilmesine yarayan, üzeri delikli kalın tahta kiriş. ‖ *Dıraveçe demiri,* yelkenli gemilerde çarmıklara tırmanıldığı sırada halattan basamaklar (ıskalarya) üzerine binen ağırlık dolayısıyle, çarmık halatlarının içeri doğru kavislenerek basamakları bollaştırması ve tırmanmayı güçleştirmemesi için, birkaç halat basamakta bir konulan demir çubuk. (ML)

DIRDIR zf. ve i. (onomatope). Durmadan, bıktıracak şekilde (konuşma). ‖ *Dırdır etmek, dırdır söylemek,* durmadan konuşmak.

◆ **Dırdırcı** sıf. Çenesi düşük. Boyuna konuşan, söylenmeyi huy edinmiş. (M)

DIRGAM (Ebül Eşbel bin Âmir bin Sevvâr), mısırlı siyaset adamı, şair ve hattat (öl. Fustat 1164). Eski Hira hükümdar soyundandır. Berkiye birliklerinde subayken Mısır-Fatimî kumandanları arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak siyasete atıldı. Tala'î onu Gazze kuvvetleri kumandanlığına getirdi (1158), bu görevdeyken hıristiyanları bozguna uğrattı. Sonraları Şaver ile

Foto. LAROUSSE

işbirliği yaparak «sahib-ül-bab» unvanını aldı. Bir süre sonra Şâver'i iş başından uzaklaştırdı. Mısır halifesi El-Adid tarafından kendisine *Melik-ül-Mansur* unvanı verilince «fârisülmüslimîn» görevini kardeşi Nasreddin'e devretti. Şâver'in, Nureddin Zengî'ye sığınması üzerine dış yardımlardan mahrum kaldı. Ayrıca sert hareketleri yüzünden kendi yetiştirdiği berkiye kuvvetlerinin düşmanlığına uğradı. Kudüs kralı Amaury I'i, setleri yıktırıp Mısır'ı su altında bırakarak durdurdu. Fakat Şirkûh, Şâver ve Selâhaddin'in Mısır'ı ele geçirmelerine engel olamadı. Şâver'in Fustat'a girmesi üzerine halk tarafından yakalanarak öldürüldü. (M)

DIRILDAMAK geçz. f. (onomatope) [*dır'*-dan *dır-ı-l-damak*]. Durmadan söylenmek, bıktıracak kadar konuşmak. (M)

DIRILTI i. (onomatope) [*dır'*dan *dır-ı-l-tı*]. Usandırıcı bir şekilde söylenme: *Şahinde de bütün dırıltısına rağmen bu işten pek şikâyetçi değildi* (Sabahattin Ali). ‖ Çekişme, küçük kavga, atışma: *Bütün çocukluğum kavga, dırıltı içinde geçti* (A. H. Tanpınar). [M]

DIRLANMAK dönşl. f. (onomatope) [*dır'*-dan *dır-la-n-mak*]. Usandırıcı bir şekilde söylenmek: *Bilgiçlik derdiyle saatlerce dırlanır, bu sözlerini de kadınları fikirce aydınlatmağa hizmet sayardı* (H.R. Gürpınar). [M]

DIŞ i. (esk. türk. *taş*'tan). Bir şeyin sınırları ötesinde kalan yer: *Daha gitmek, belki de şehrin dışına çıkmak istiyordu* (Sabahattin Ali). *Evin içi ve dışı.* ‖ Görülen, içte bulunmayan yüzey: *Tencerenin dışı iyi kalaylanmamış. Kutunun dışı.* ‖ Bir kimsenin fizikî görünüşü, hal ve tavırları: *Sen onun dışına ne bakıyorsun.* (*Zt.* İÇ. *Eşanl.* HARİÇ). ‖ Sıf. Bir şeyin dışında kalan: *Dış avlu. Dış kapı.* ‖ Bireyin ötesinde bir varlığı olan: *Dış dünya. Dış etki.* ‖ Gözle görülür: *Saygının dış belirtileri.* ‖ Yabancı ülkelerle ilgili: *Dış ticaret. Dış siyaset.* (*Eşanl.* HARİCİ.)

— ÇEŞ. DEY. *Dış âlem*, çevre: *Acıkan, azığını dış âlemden arar* (N. Ataç). ‖ *Dış kapının mandalı*, çok uzak akraba. ‖ *Dışı eli yakar içi beni (yakar)*; «görünüşüne, güzelliğine aldanmamak» anlamında kullanılır. ‖ *Dışı kalaylı (hayhaylı) içi alaylı (vayvaylı).* [Bk. ALAYLI.] ‖ *İçi dışı bir*, samimî (kimse). ‖ *İçi dışına çıkmak*, sarsılmak sonucu çok rahatsız olmak: *Otobüste sallanmaktan içim dışıma çıktı.*

— Anat. Vücudun veya herhangi bir organın orta çizgisinden uzakta olan: *Burun boşluklarının dış çeperi. Kolun dış yüzü* (*Zt.* İÇ). ‖ *Dış sıvı (lenfa)*, iç kulak labirentindeki kemik dolambacının içini dolduran sıvı. ‖ *Dış yürek zarı*, kalpte perikart tabakası.

— Ask. *Dış çevre hattı*, bir müstahkem şehir veya kale kuşatıldığı zaman, dışarıdan gelebilecek olan yardım kuvvetlerine karşı o şehir veya kaleyi kuşatanlar tarafından kurulan savunma hattı. (Bk. KUŞATMA *savaşı*). ‖ *Dış çizgiler durumu*, ayrı ayrı birliklerin, çevreden merkeze ulaşan yollarla düşman üzerinde birleşmesi. (Coğrafî şartlar, memleket sınırlarının biçimi ve bağdaşık kuvvetlerin ayrı bulunması bu durumun ortaya çıkmasında başlıca etkenlerdir.)

— Astron. *Dış bulutsu.* (Bk. GÖKADA.) ‖ *Dış gezegen.* (Bk. GEZEGEN.) ‖ *Dış küre.* (Bk. EKZOSFER.) ‖ *Dış merkezli.* (Bk. DIŞMERKEZLİ.) ‖ *Dış merkezlik.* Bk. DIŞMERKEZLİK.

— Biyol. *Dış beslek*, kendisi için gerekli maddeleri sentez yoluyle yapamayan canlı varlık. (Bütün hayvanlar ve bitkilerin bir kısmı dış beslektir; klorofilli bitkilerle bir kısım bakteriler ise dış beslek değildir; bunlar havadaki bileşiklerden yararlanarak karbonlu maddeleri sentez yoluyle yapabilirler.) [*Zt.* KENDİ *beslek*. *Eşanl.* HETEROTROF.] ‖ *Dış beslenme*, dış beslek canlıların beslenme tarzı. (*Eşanl.* HETEROTROFİ.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Dış iskelet*, hayvanların dışındaki iskelet (böcek ve kaplumbağaların bağası, yumuşakçaların kavkısı v.b.). Omurgalılarda deri ürünlerinin hepsi (kıl, tüy, tırnak, toynak, pul ve kabuklar).

— Bot. *Dış kabuk*, yumurtacığın dışını saran birinci tabaka ‖ *Dış köklü*, iç köklü bitkilerde karşıt olarak, oğulculuğu dış verili olan damarlı bitkiler için kullanılan terim. ‖ *Dış merkezli*, şapkanın tam ortasında bulunmayan mantar saplarına denir. ‖ *Dış merkezli embriyon*, kök taslağının ucu mikropilin tam karşısında bulunmayan embriyon. ‖ *Dış merkezli tabaka*, merkezi ağacın özeğinde bulunmayan odun tabakası. ‖ *Dış merkezli yumurtalık*, çiçeğin ortasında değil de çiçekliğin kenarında bulunan yumurtalık. ‖ *Dış yönlü*, iç yönlü karşıtı olarak, çiçeğin dışına doğru açılan başçıklara denir (düğünçiçeği, süsen). ‖ *Dış zar*, aynı irilikte olmayan kütinleşmiş çiçek tozu tanecikleri. (Dış zarda uçlar ve çıkıntılar, gözenekler ve büklümler.) ‖ *Odun tabakalarının dış merkezliliği*, özeği odun kısmının merkezinde bulunmayan ağacın durumu.

— Böcek bil. *Dış asalak*, bir hayvanın üzerinde sürekli olarak yaşayan böcek. (Genellikle kanatsız olan dış asalak böcekler, gelişme devresinin bir kısmı veya tamamı boyunca bir konakta zorunlu olarak tek başına yaşayan böceklerdir. *Trinoton* cinsinden mallophaga'lar daima ördeklerde dış asalak olarak yaşar.) [*Zt.* İÇ *asalak*].

— Ciltc. *Dış kapak*, kitabın kabı. Kitabın saklandığı kutu biçimli kapak. ‖ *Dış kenar*, cilt kabının düz kısımlarının formalar yığınından kenarları boyunca dışarıya taşan kısmı. (Bk. CİLTÇİLİK.)

— Coğ. *Dış akışlı bölge*, akarsuları denize ulaşan bölge: *Dünya yüzölçümünün yüzde 72'si dış akışlı bölgelerden meydana gelir.* (*Zt.* İÇ AKIŞLI.)

— Denizc. *Dış hatlar*, yurtdışı deniz yolları. ‖ *Dış kaplama*, bir geminin dış yüzeyini meydana getiren kabuk. (Çelik teknelerde saç levhaların perçin veya kaynakla ucuca eklenmesi ile elde edilen levha sıralarının, ahşap gemilerde kaplama tahtalarının yan yana gelmesi ile şekillenir.) ‖ *Dış liman*, denize serbestçe çıkış geçidi bulunan ve gemilerin demirleyebilecekleri tabiî veya yapma, geniş, büyük koy, saha. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dış safra*, yelkenli bir teknede dış omurganın altına bağlanmış olan dökme demir veya omurgaya uydurulmak için kurşundan yapılmış keskin biçimli ağırlık. ‖ *Açık dış liman*, mahfuz olmayan ve denizden esen rüzgârlara açık demir yeri, koy. ‖ *Mahfuz dış liman*, denizden ve rüzgârdan korunan koy, mersa.

— Denizc. bil. *Dış akışlılık*, hidrografya ağı, deniz ve okyanusların genel seviyesine uygun düşen bölgelerin niteliği.

— Diplom. *Bir antlaşmanın dış özellikleri*, öznel konu, sayfa düzeni, üslûp, antlaşmayı imza edenler, mühür. (Bunlar sadece esas, orijinal metin üzerinde incelenebilir. Antlaşmanın iç özellikleri ise iyi yapılmış bir kopyada veya basılmış bir metinde de görülebilir.)

— Fels. *Dış âlem*, algıladığımız nesnelerin tümü (bilincimizin karşıtı olarak). ‖ *Dışta oluş*, dışta olanın durumu, niteliği. ‖ *Dıştan gelen idea'lar*, doğuştan var olan idea'ların karşıtı olarak, duyular yoluyle dış nesnelerden gelen idea'lar.

— Fizyol. *Dış salgı*, doğrudan doğruya kabuk, deri ve mukozalardan dışarı atılan salgı: *Ensülin hormonu pankreasın iç salgısı, diğer mayalar ise dış salgısıdır.* ‖ *Dış salgı bezi*, doğrudan doğruya deri veya mukoza yoluyle salgı çıkaran bez.

— Fonet. *Dış patlamalı ünsüzler* (veya *dış patlamalı*), ağzın önce tümüyle kapatılıp sonra birdenbire açılmasıyle telâffuz edilen ünsüzler; ağzın birden açılmasıyle hava dışarı çıkar ve bir çeşit patlama meydana getirir. (Dış patlamalı ünsüzlere çoğunlukla *kapantılılar* veya *süreksizler* adı verilir. Dış patlamalılar şunlardır: *p, t, k, b, d, g.*)

— Giz. ilm. *Dış plazma*, kendinden geçme (trans) halinde bulunan bazı medyumların vücudundan çıktığı ve belli bir uzaklıkta insan veya hayvan organları, yüzleri ve gövdeleri halinde veya çeşitli nesneler şeklinde gözle görülür hale geldiği iddia edilen esrarlı madde. Bk. ANSİKL.

— İstat. *Dış veri değeri*, bir sistem dışında kalan veya bağımsız olan veri.

— İstihkâm. *Dış astar*, tahkimli bir tesis hendeğinin dış evi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dış astar kordonu*, dış astarın üst ve çıkıntılı bölümü. ‖ *Dış tesisler*, savunması yapılan bir mevkii ilerisindeki tahkimli tesisler (XVII.-XIX. yy.lar): *Yarımay tabyalar, makas tabyalar, yarım daire biçimli tabyalar v.d. dış tesislerdir.* (Gerek dış tesisler ve gerek savunması yapılan mevki karşılıklı olarak birbirlerini destekledikler inden taarruz edenler önce dış tesisleri düşürmek zorunda kalırlar ve savunulan mevkiin karşı taarruzları o derece gecikirdi. Modern topçunun gücü ve menzili dış tesisleri ortadan kaldırmıştır.)

— Jeofiz. *Dış merkez.* Bk. MERKEZ *üstü*.

— Jeol. ve Topogr. *Dış merkezlik.* (Bk. DIŞMERKEZLİK.) ‖ *Dışa çıkma*, volkan gerecinin, patlama veya belirgin akma olmaksızın, yükselme yoluyle doruk sivrisi veya kubbe şeklinde yerleşmesidir. ‖ *Ağdalı dışa çıkma*, pek az akışkan bulunan lavın dışa çıkmasıdır: Martinik'teki Pelée dağının doruk sivrisini meydana getirmiş bulunan asit lavlar, ağdalı dışa çıkma örneğidir.

— Jeomorfoloji. *Dış süreçler*, atmosfer, hidrosfer ve biyosferin etkileri sonucunda yer şeklinin biçimlenmesi süreçlerinin tümü: *Rüzgâr, akarsular, buz, büyük dalgalar, toprakların oluşması, dış süreçleri meydana getirir.*

— Koreografi. *Dışa dönmek*, ikinci veya üçüncü duruşlarda, havaya kaldırılan bacağın yönünde dönmek. (Arabeskte, ancak yere basan bacak yönünde dışa dönük duruş yapılabilir.): *Dışa dönmek, dansçının dengesini ve serbest bir biçimde her yöne sıçramasını sağlar.* ‖ *Dışa dönük duruş*, kalçaların, dizlerin ve ayakların, yumuşak bir biçimde, omuzlara paralel ve dışa dönük bulunması: *Dışa dönük duruş, akademik dans öğreniminde çok önemli bir yer tutar.*

— Mal. *Dış borç*, devlet bütçesine, kamu kesimine ve özel kesime dış ülkelerden kredi yoluyle sağlanan geçici dış finansman kaynağı. (Bu borçlar ya dövizle, ya borçlanan ülkenin parasıyle ödenir.) Bk. ANSİKL.

— Marang. *Dış ağaç.* Bk. YALANCI *odun*.

— Mat. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dış açı*, iki doğruyu kesen bir doğrunun bu doğruların dışında kalacak şekilde yaptığı açı. ‖ *Dış çarpım. Eşanl.* VEKTÖRİYEL ÇARPIM. ‖ *Dış işlem*, E cümlesinin, başka bir F cümlesinin bir elemanına eşlik eden elemanı üstünde yapılan ve sonuç olarak E cümlesinin bir elemanını veren işlem. (Bu işlem, E×F çarpımının E içindeki bir uygulamasını gösterir. Bir vektörün bir skalerle çarpımı, bir dış işlemdir.) ‖ *Dış merkezli.* (Bk. DIŞMERKEZLİ.) ‖ *Dış özerkli.* (Bk. DIŞMERKEZLİ.) ‖ *Dış ters açılar*, iki doğruyu kesen üçüncü bir doğrunun dışında ve farklı iki yanında bulunan açılar (iki C veya iki D açıları gibi): *İki paralel doğru bir üçüncüsü ile kesildiğinde, meydana gelen iç ters açılar aralarında, dış ters açılar da kendi aralarında birbirine eşittir.* ‖ *Dışa çizili daire*, bir üçgenin bir kenarına ve öteki iki kenarın uzantılarına teğet olan daire. ‖ *Dışlar* veya *dış terimler.* (Bk. YANLAR.) ‖ *Dışına çizmek.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Bir eğri veya bir yüzeyin dış bölgesi.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Bir üçgenin veya çokgenin dış açı-*

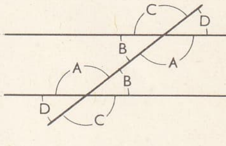

dış ters açılar (mat.)

dış kubbeler

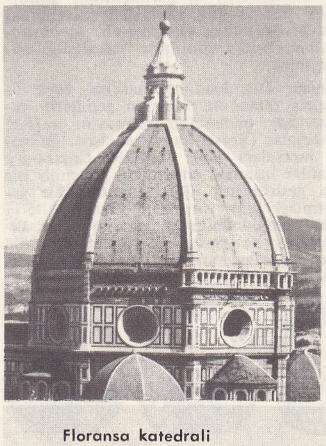

Floransa katedrali

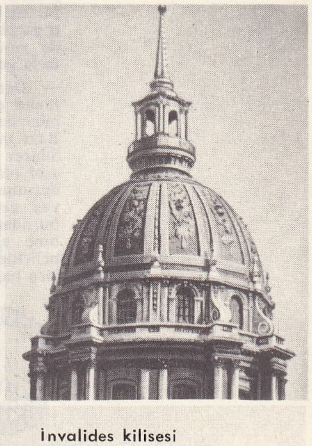

İnvalides kilisesi

sı, üçgen veya çokgende, bir kenarın uzantısıyla komşu kenar arasında kalan açı. || *Vektörlerin dış çarpımı*, iki vektörün vektörel çarpımı. Bu kavram *n* boyutlu bir uzayda *n*—1 vektörün çarpımına genişletilebilir. Bk. ANSİKL.

— Meteorol. *Dış küre*. Bk. EKZOSFER.

— Mim. *Dış dehliz*, hıristiyan bazilikalarının önüne yapılan yüksek revak; hıristiyan dinine kabul törenleri burada yer alır. (Bk. ANSİKL.) || *Dış kubbe*, tonoz sırtından mey dana gelen veya bunun üstünde bir yapı kafesiyle duran, önemli bir yapının örtüsü. (Bk. ANSİKL.) || *Dıştan onarmak*, bir yapının içine dokunmaksızın cephesini değiştirmek. (Rönesans'tan sonra, çok zaman, günün zevkine uydurmak için, gotik kiliselerin koro yerleri ve koro yeri ile ana kapı arasındaki kısımları dıştan onarılmıştı.)

— Nörol. *Dıştan alıcı his*, vücut dışından gelen uyarmaları alan his. (Dıştan alıcı his dokunma ve sıcak soğuk hisleri olmak üzere ikiye ayrılır; her iki hissin omurilik ve beyinde ayrı ayrı yolları vardır.)

— Oto. *Dış lastik*, kalın otomobil lastiği, iç lastiğin üzerindeki koruyucu ikinci lastik.

— Patol. *Dışa çevrilme*, içi boş bir organın içinin dışarıya çevrilmesi.

— Saatçilik. *Dış boncuk*, tabla baskısı üzerine tespit edilen ve tablanın ispiralini tutan parça. (Tabla ispiralinin bir ucu iç boncuğa tutturulmuştur; öteki ucu ise, dış boncuğun deliğinden geçerek bir çatal pimle sıkıştırılır.)

— Sine. *Dış bölüm*, açık havada yapılan çekim. || *Dış sahneler*, stüdyo dışında çevrilmiş filim bölümleri.

— Tar. *Dış hazine*, hükûmet hazinesi.

— Tasav. *Dış meydancı*, mevlevîlikte tarikata girmek isteyenleri şeyhe takdim eden derviş.

— Teşk. tar. *Dış ağaları*, Osmanlı imparatorluğunda sadrazamların maiyetindeki kapı halkının bir kısmına verilen ad. (*Bıyıklı* veya *gedikli ağalar* da denirdi.) [Silâhdar ağa, çuhadar ağa, selâm ağası, miftah (anahtar) ağası, mühürdar ağa, kapıcılar kethüdası, mirahor ağa, kiler ağası, buhurdan ağası, delibaşı, kavasbaşı, kürkçübaşı, saraçbaşı, tüfekçibaşı, başsilâhşör, kahvecibaşı, çamaşırcıbaşı, vekilharç, ahçı, pazarcı, bunların maiyetleri ve çırakları dış ağaları idiler.]

— Tıp. *Dış gebelik*. Bk. GEBELİK.

— Tic. *Dış ticaret*. (Bk. TİCARET.) || *Dışa satım* (veya *dışsatım*). Bk. İHRACAT.

— Zool. *Dış asalak*, hayvanların dış vücut örtüsünün veya ona bağlı kısımların üzerinde veyahut söz konusu insan ise burun, kulak gibi kolayca girilebilen bir boşlukta yaşayan asalak.

dışbükey mercek

— ANSİKL. Biyol. *Dış beslenme*'nin başlıca şekilleri: **1.** canlı hayvan ve bitkilerin yakalanıp yenmesi; **2.** *asalaklık;* asalağın konakladığı canlıyı sömürmesi; **3.** *ortak yaşarlık;* kendi beslek yeşil bir bitkiyle karşılıklı yararlanmaya dayanan işbirliği (baklagillerin bakterileri); **4.** *çürükçüllük;* kadavra, dışkı, humus gibi canlı kalıntılarındaki organik maddelerden yararlanma; **5.** *birarada yaşama;* başka canlıların yakaladığı avlarla geçinme.

— Denizc. *Dış limanlar* hareket veya limana giriş zamanını bekleyen gemilerin demir üzerinde güvenlikle yatmasını sağlar. Bazı mersalar (Brest, San Francisco, Diégo-Suarez mersaları gibi) tabiîdir. Cherbourg gibi olanlar insanlar tarafından güvenilir bir duruma getirilmiştir. Mersalar özellikle savaş gemileri için yararlıdır. Bu gemilerin buradan faydalanabilmesi için de deniz dibine atılmış ve yerleri bir şamandıra ile belirtilen çapalar vardır. Gemiler bu çapalara bağlanır.

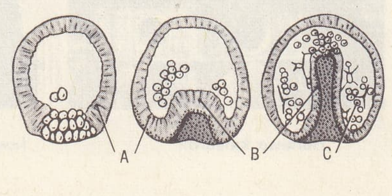

dışderi

— Giz. ilm. Adı, Fransa'da Charles Richet tarafından ortaya atıldığı halde Dr. von Schrenck-Notzing tarafından keşfedildiği ileri sürülen *dış plazma* olayının, metapsişik alanında ortaya çıkan bütün fizik olayları (hayalet görünmesi, perili evler, telekinez, darbeler v.b.) açıklayacak nitelikte olduğu ileri sürüldü. Ne var ki, bu olayın ortaya çıkış şartları, olayın kendi varlığını tam anlamıyle şüphelenilecek hale sokmuştur. Olayla ilgili olarak çekilmiş olan fotoğrafların, ya tamamen sahte veya hileli olduğu anlaşıldı. Paul Hauzé'nin önayak olmasıyle, Lapicque, Langevin, Georges Dumas, E. Rabaud, H. Piéron, Laugier v.d. tarafından Fransa'da (Sorbonne'da) ünlü medyumlarla birçok ciddî deney yapıldı. Bu deneylerin hepsi, olumsuz sonuç verdi.

— İstihkâm. Hendeğin etkili olabilmesi için, bir tahkimli tesiste «astar»ın karşılığı olan *dış astar*'ın da mümkün olduğu kadar dikey olması gerekir. Buna göre yapılan dış astarlar, direkt olarak gelen ateşlere karşı, çakıl taşlarıyle işlenmiş kütlelerle korunur. Çok köşeli tahkimatta dış astarlar duvarları gizlemeğe yarar. 1885'te havan topu mermilerinin bulunuşundan sonra dış astarlar, galerileri, sonra da *dış astar kaponyeri* adı altında hendeklerin kolkuk kaponyerlerini yerleştirmek üzere kullanıldı, kapalı veya açık bir yoldan sonra bir sahra şeviyle dış zemine uyduruldu.

— Mal. *Dış borç*, savaş giderleri artan, ihtiyacını iç piyasa imkânlarıyle karşılayamayan, kalkınma programlarını kendi imkânlarıyle yeterince uygulayamayan, ithalâtını dış ödeme yollarıyle gerçekleştiremeyen ülkeler, dış borçlara başvurma zorunda kalır.

Türkiye, Cumhuriyet dönemine, Osmanlı devletinden kalan büyük bir dış borç yüküyle girdi. Alacaklı devletlerle borçların ödenmesi konusunda Paris'te bir antlaşmaya varıldı (22 nisan 1933). Buna göre gerekli ödeme bir plana bağlandı ve Osmanlı *Düyunu Umumiye*'sinin tasfiyesine girişildi. 1933'te ödenememiş borç tutarı 79 820 563 TL'sı iken, uygulanan millîleştirme siyaseti yüzünden yine dış borçlanma ihtiyacı duyuldu. Önce 1930'da iktisadî cihazlanma amacıyle A.B.D.'den 10 milyon dolar borç alındı. 1934'te ise birinci beş yıllık sanayi planının uygulanması amacıyle S.S.C.B.'den 8 milyon dolar tutarında bir borçlanmaya gidildi. Dört yıl sonra İngiltere'den 16 milyon ingiliz lirası alındı. 1954'te erken ödeme yapılarak Düyunu Umumiye borçlarının tamamı bitirildi (Bk. DÜYUNU UMUMİYE.)

Borçların tasfiyesinde titiz davranan hükûmetin uyguladığı yeniden satınalma (rachet) sistemiyle dış borçların taksitleri zamanında ödendi. Bu arada en çok alacaklı olan Fransa'nın parasında görülen düşüş, kendi kendine ödeme (otomatik itfa) imkânını sağladı ve büyük borç yüklerini hafifletmiş oldu. 1939'da Türkiye'nin uzun vadeli borcu 134 milyondu. Bu toplam 1945'te 356 milyon liraya yükselerek yüzde 266 oranında bir artış gösterdi. Sebepleri, İkinci Dünya savaşı başında Almanya'dan ve 1939 yılından sonra İngiltere'den alınan teslihat (silâhlanma) kredisi, altın istikrazı ve klering deblokaj istikrazı (1940) adları altında alınan borçlardır. Savaş öncesinde 58 milyon kadar olan kısa vadeli borçlar ise 1945 sonunda 648 bin liraya düştü. 1946'da uzun vadeli borçlar, önceki yıla göre yüzde 98,2 oranında bir artış göstererek 707,4 milyon liraya çıktı; bunda 1946 eylülünde yapılan devalüasyonun dış borçlarda 276 milyon liralık bir artışa sebep olan etkisi açıktı. Almanya'ya olan 45,5 milyon borç bu toplamın dışındaydı. Buna karşılık, 1948'de ingiliz lirasının yüzde 30,52 oranında düşürülmesi Türkiye'nin dış borçlarında 203,6 milyon liralık bir azalma sağladı. Bu arada Türkiye'nin borçlanması devam etti. 1946'da A.B.D.'den 10 milyon, 1947'de Milletlerarası Para fonundan 5 milyon dolar kredi alındı. Bunlara 1948'de yine A.B.D.'den alınan 24 milyon dolar, Milletlerarası İmar ve Kalkınma bankasından 25,4 milyon dolarlık üç kredi, Avrupa Ödeme birliğinden alınan 55 milyon dolarlık iki kredi de eklendi.

1950-1960 Arası Türkiye'de dış borçlanma bakımından önemli bir dönemdir. Genel ve katma bütçeli yönetimlerle, iktisadî devlet teşebbüslerinin, özellikle devlet yatırım projelerinin finansmanını sağlamak amacıyle alınan devlet borçları, bu yıllarda 277 milyondan 690 milyona yükseldi. Yüzde 250 oranında yükselme gösteren bu borçlar A.B.D.'den, Dünya bankasından, Milletlerarası Para fonundan, Avrupa Ödeme birliği ile onun yerine geçen Avrupa Para anlaşmasından sağlandı. Öte yandan, 1950 yılından sonra dış ticarette liberasyon sistemi uygulandığı için, ithalâtçılar, liberasyon listesine giren siparişlerinin bedellerini (T.C. Merkez bankasına) türk parası olarak yatırdılar; önceleri başarıyle gerçekleşen bu sistem, dış ödeme vasıtalarının tükenmesi üzerine hükûmetin 22 eylül 1952'den sonra döviz transferlerine fiilen ara vermesiyle sonuçlandı. Bu karar 1953 mayısında resmen açıklanıncaya kadar ithalât artarak devam etti. Böylece özel kesimde büyük ölçüde dışa borç altına girdiği için Cumhuriyet Türkiyesi ilk defa moratoryum ilân etti. Sonuçta, gecikmiş veya teahhür veya teallül eden (ariyere) borçlar ortaya çıktı. Bunların tasfiyesi için 11 mayıs 1959'da, Paris'te, alacaklı ülkelerle bir «konsolidasyon» imzalandı. Anlaşmaya göre borçların, ana para ve faizi kapsayan yıllık taksitlere bölünerek, 1971 yılı sonuna kadar tasfiye edilmesi kabul edildi. 1960'ta ariyere borçların tutarı 376 600 000 dolardı. Bu arada kamu kesiminin, özellikle iktisadî devlet teşekküllerinin yatırım projelerini gerçekleştirmek için aldıkları ticarî nitelikteki kamu kesimi kredili ithalât borçları da arttı. 1960'ta 72 000 000 dolar olan bu borçlar, yabancı özel firmalardan sağlandı. 1958 Devalüasyonu yüzünden 1960 yılında toplam borçlar 1 138 600 000 doları buldu.

1960'tan sonra da A.B.D.'den, Ereğli Demir ve Çelik fabrikaları için 129,6 milyon dolar kredi açan ve sonra Milletlerarası Kalkınma ajansı adını alan Kalkınma İstikraz fonundan, Avrupa Para ajansından, Milletlerarası Para fonundan, Milletlerarası Kalkınma birliği ile Kalkınma planının finansmanı için kurulan ve 1963'te faaliyete geçen konsorsiyumdan, bu arada Batı Almanya'dan kredi alındı. 1968 Yılı sonunda Türkiye'nin dövizle ödemek zorunda olduğu borçların tutarı 1 milyar 529 milyon dolardı: dökümünde 1 263 milyon dolarla devlet bütçesi borçları başta geliyor, bunu 140 milyon dolarla kamu kesimi ve 60 milyon dolarla özel kesim takip ediyordu. Konsolide ticarî borçların tutarı 66 milyon dolar, dövizle ödenecek dış borçların faizi ise 681 milyon dolardı; türk parasıyle ödenecek devlet bütçesi borçları 1 milyar 571 milyon TL, kamu kesimi borçları 525 milyon TL'sı özel kesim borçları ise 1 088 milyon TL'sı idi. Toplam olarak 3 184 milyon liraya varan bu borçların ayrıca 1 828 milyon liralık faizi vardı. 1970 Devalüasyonu sonucunda ise, Maliye bakanının yaptığı açıklamaya göre, dış borçların tutarı dolar olarak değişmedi. Bütçeye bu kanaldan gelecek yükün gelirlerdeki artışla karşılanacağı, belirtildi. Aynı demece göre Türkiye'nin 2018 yılına kadar ödeyeceği dolar cinsinden ana borç ve faiz miktarının tutarı 2 milyar 493 milyon dolardır. Bu borç devalüasyonla değişerek türk parası birimiyle 15 milyar birden artmış, yaklaşık olarak 37 milyar 400 milyona çıkmış oldu.

— Mat. ● *Dışına çizmek*. Bir çokgeni bir eğrinin veya bir çok yüzlüyü bir yüzeyin *dışına çizmek* demek bütün kenarları eğriye teğet bir çokgen veya bütün yüzleri yüzeye teğet bir çok yüzlü çizmek demektir. Bir yüzeyin dışına bir silindir veya koni çizmek ise, ana doğrularının hepsi bu yüzeye teğet olan bir silindir veya bir koni çizmek demektir. Bir çokgenin kenarları üzerinde, içine çizilmiş bir başka çokgenin köşeleri bulunursa, birinci çokgen ikinci çokgenin dışına çizilidir.

Bir çokgenin bütün köşeleri bir eğri üzerinde bulunuyorsa, bu eğri çokgenin dışına çizilidir denir.

● *Bir eğri veya yüzeyin dış bölgesi*. Bir düzlem üzerine çizilen basit bir kapalı çevre, bu düzlemi iki bölgeye ayırır. Bu bölgelerden birine eğrinin *dış bölgesi*, ötekine de *iç bölgesi* denir. Eğrinin denklemi $f(x,y) = 0$ ise, düzlemin her iki bölgesi, düzlemin koordinatları yerine, bölgelerden biri üzerinde alınan herhangi bir noktanın koordi-

natları konulduğu zaman $f\ (x,\ y)$'nin alacağı işaretle gösterilir. Birinci bölgenin bütün noktaları için de $f\ (x,\ y) > 0$, eğrinin bütün noktaları için $f\ (x,\ y) = 0$, ikinci bölgenin bütün noktaları için de $f\ (x,\ y) = 0$'dır.

Aynı şekilde, bir $f\ (x,\ y,\ z) = 0$ yüzeyinin iç ve dış noktaları bu yoldan tanımlanabilir.

● *Vektörlerin dış çarpımı.* Üç boyutlu ortonorme bir uzayda,

$$\vec{U}\ (x_1,\ y_1,\ z_1)\ \text{ve}\ \vec{V}\ (x_2,\ y_2,\ z_2)$$

vektörlerinin dış çarpımı,

$$X = y_1 z_2 - z_1 y_2 \quad Y = z_1 x_2 - x_1 z_2$$

$$Z = x_1 y_2 - y_1 x_2$$

bileşenlerinden meydana gelir.

Eksenlerin birim vektörleri $\vec{i},\ \vec{j},\ \vec{k}$ ile gösterilirse, bu iki vektörün dış çarpımı

$$\begin{vmatrix} x_1 & x_2 & \vec{i} \\ y_1 & y_2 & \vec{j} \\ z_1 & z_2 & \vec{k} \end{vmatrix}$$

sembolik determinantı ile gösterilebilir. Bu determinantın üçüncü sütun elemanlarına göre açılımı

$$\vec{U} \wedge \vec{V} = (y_1\ z_2 - z_1\ y_2)\ \vec{i} + (z_1\ x_2 - x_1\ z_2)\ \vec{j}$$

$$+ (x_1\ y_2 - y_1\ x_2)\ \vec{k}\text{'dır.}$$

Buna benzer bir tanım, n boyutlu bir uzayda $n-1$ vektörün dış çarpımı için de yapılabilir. n boyutlu bir uzayın $(\vec{e_1},\ \vec{e_2},\ \ldots,\ \vec{e_n})$ tabiî taban vektörlerine göre verildiğini varsayalım. Burada $\vec{e}$ vektörünün, i sırasında bulunan birime eşit bileşiği dışındaki bileşenleri sıfırdır. $n-1$ vektörün,

$$\vec{V}_1\ (x_{11},\ x_{12},\ \ldots,\ x_{1n})\quad \vec{V}_2\ (x_{21},\ x_{22},\ \ldots,\ x_{2n})\ \ldots$$

$$\vec{V}_{n-1}\ (x_{n-1,\,1},\ x_{n-1,\,2},\ \ldots,\ x_{n-1,\,n})$$

bileşenleriyle tanımlandığını varsayalım. Bu düzene göre sıralanmış olan $n-1$ vektörün dış çarpımı, sonuncu sütunun elemanlarına göre acılan

$$\begin{vmatrix} x_{11} & x_{21} & \ldots\ldots & x_{n-1,1} & \vec{e_1} \\ x_{12} & x_{22} & \ldots\ldots & x_{n-1,2} & \vec{e_2} \\ \ldots & \ldots & \ldots & \ldots & \ldots \\ x_{1,n} & x_{2,n} & \ldots\ldots & x_{n-1,n} & \vec{e_n} \end{vmatrix}$$

sembolik determinantıyle gösterilir.
Bu dış çarpımının bileşenleri determinantın son sütunundaki elemanların A_1, A_2 ... A_n kofaktörleridir

$$\vec{V}_1 \wedge \vec{V}_2 \wedge\ \ldots,\ \wedge \vec{V}_{n-1} = A_1\ e_1 + A_2\ \vec{e_2} = \ldots\ldots + A_n \vec{e_n}.$$

Böylece, iki vektörün dış çarpımı için geçerli olan özelliklerden bir genelleştirmeye varılabilir:

1. iki vektör yer değiştirirse, dış çarpımın yerini karşıt vektör alır;

2. determinantların özelliğinden, $n-1$ vektörden her birinin dış çarpıma dik olduğu sonucu çıkar (skaler çarpım sıfırdır);

3. $n-1$ vektörün dış çarpımının sıfır olması için gerekli ve yeterli şart, bu vektörlerin bağlı, başka bir deyimle, en az doğrusal bir bağıntı ile bağlı olmalarıdır.

Bu özellik, $n = 3$ durumunda açıkça görülür; dış çarpımın sıfır olması, ancak ve ancak bu vektörlerin «kolineer» olmalarına bağlıdır.

— Mim. *Dış dehliz.* Önceleri, çoğunlukla bazilikanın önünde büyük bir avlu olurdu; bu avlu revaklarla çevrilir, ortasında da bir havuz bulunurdu. *Dış dehliz* bu avluya açılırdı. Bazilikadaki öteki dehlize de iç dehliz denirdi. Fransa'daki katolik kiliselerinde çoğunlukla mimarlık ve heykelcilik bakımından çok güzel dış dehlizler vardır *(Vézelay, Saint-Benoît-sur-Loire).*

● *Dış kubbe* daha çok XVI. yüzyılda yeniden moda olan, yuvarlak veya çok köşeli yapılara iyi gider. İtalyan Bramante, Philiberal Delorme (Anet manastırı), Mansart'ın (Paris'teki Visitation kilisesi) yoluyle Fransa'ya yerleşen dış kubbe ve klasik yapı tarzının belirgin özellikle bir unsuru olmuştur. Genellikle yuvarlaktır. Fakat basık veya yüksek de olabilir. Bu üslûba örnek olarak İtalya'da Roma pantheonu, Floransa kilisesi, Roma'da yeni San Pietro kilisesi, Paris'te Sorbonne, Val-de Grâce, İnvalides kiliseleri, Quatre-Nations koleji (enstitü), Panthéon; Londra'da Saint-Paul kilisesi; Leningrad'da Aziz İshak kilisesi gösterilebilir.

◆ **Dışındalama** i. Mant. Ortak bir yanları bulunmayan iki sınıf veya iki karakterin arasındaki mantıksal bağıntı.

◆ **Dışlak** sıf. Zool. Yaban domuzunun köpekdişleri gibi dışa kıvrık organları için kullanılır.

◆ **Dışlamak** geçl. f. Fels. *Yeni.* Dışta bırakmak.

◆ **Dışlı** sıf. (genellikle *içli dışlı* sözünde kullanılır). *İçli dışlı,* son derece samimî.

◆ **Dıştan** sıf. Fels. *Yeni.* Aslında olmayıp dış etkilerle sonradan meydana gelen. (LM)

DIŞABAKIŞ blş. i. Psikol. Dış dünyanın olaylarını gözlemeğe dayanan metot. (İnsanın kendi bilincini gözlemesi anlamına gelen *içebakış*'ın karşıtıdır.) [L]

DIŞADÖNÜK blş. i. ve sıf. Psikol. İsviçreli ruhbilimci Rorschach'ın (1884-1922) tipolojisinde ruhsal hayatı bakımından dışa dönük eğilimleri, içe dönük eğilimlerine göre ağır basan tipler.

— ANSİKL. Dışadönük olanlar, toplum hayatını seven ve çevrelerinin etkilerine büyük ölçüde açık kişilerdir. Bununla birlikte, bu etki uzun süreli değildir. Rorschach'ın mürekkep lekesi testinde dışadönüklerin cevaplarını lekenin hareketinden çok rengi tayin eder. (Bu tiplerin iç duyarlıklarını ölçen katsayı [quotient] 1'den düşüktür.) Jung'ın tipolojisine göre, dış dünyaya açık olan ve çevrelerinin bütün değişmelerini algılayan kişiler hakkında kullanılır; ancak bu kişiler üzerinde meydana gelen etkiler kısa sürelidir. (Dışadönük tip çağrışım testinde uyarıcı kelimeye benzerlik veya karşıtlık dolayısıyle somut cevaplar verir. Jung'un tipolojisinde, dışadönük kişi içedönük kişinin karşıtıdır.)

◆ **Dışadönüklük** blş. i. Psikol. Kişinin, dikkatini ve heyecanlarını dışa vurma eğilimi. (*Zt.* İÇEDÖNÜKLÜK.) [LM]

DIŞADÖNÜM blş. i. Psikol. Rorschach tipolojisine göre, aynı kişide içe dönüklükle birlikte bulunan dışa dönüklük eğilimi. (Jung'un dışadönüklük ile içedönüklüğü birbirlerini karşılıklı yok eden iki ayrı karakter saydığını ayrıca belirtmek gerekir; esasen Rorschach'ın dışadönüklük diyecek yerde, dışadönüm terimini kullanması bu ayrılığı belirtmek içindir.) [L]

DIŞARI i. (esk. türk. *taşğaru*'dan). Dış taraf, dış yer: *Ağacın arkasından dışarıya uzanmış başı tekrar çekildi* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Fanilasının paçaları entarinin eteklerinden dışarda kalarak ayak bileklerine kadar uzanıyordu* (Sabahattin Ali). ‖ Evin dışı: *Ali de dışarda yiyor* (B. Felek). *Penceremi kaparken bir kere daha dışarıya baktım* (R. N. Güntekin). ‖ Taşra: *Komşusunun uzun zamandan beri dışarda olan kocası gelmişti* (N. Araz). ‖ Yurt dışı: *Dışarıdan otomobil ithali yasaklandı. Dışarı gitmek.* ‖ Zf. Dışa, dış tarafa: *Kırk yaşına kadar Edirne'den dışarı çıkmamış* (Ömer Seyfeddin). *Sessiz adımlarla ve uzun eteklerini eşikte sürüyerek dışarı süzüldü* (Sabahattin Ali).

— ÇEŞ. DEY. *Dışarı (dışarıya) çıkmak,* büyük abdestini yapmak. ‖ *(Gözleri) Dışarı uğramak (fırlamak),* korku sonucu gözleri büyümek. ‖ *Dışarı vurmak,* belli etmek, açıklamak: *Hep olduğumuz gibi gözükmek içimizi dışarı vurmaktan çekinmemek daha da kötü değil midir?* (N. Ataç). ‖ *Kapı dışarı edilmek,* koğulmak. ‖ *(Kendini) Dışarı atmak,* hızla dışarıya çıkmak, tehlikeden kendini uzaklaştırmak: *Bir silkindim, kendimi dışarı attım. Şakir Bey yataktan çıkıp doncak arkamdan koştu ama tutamadı* (Sabahattin Ali).

— Sosyol. *Dışarıdan evlenme,* bir aileden veya bir kabileden olmayan kişiler arasında evlenme. (Bk. ANSİKL. [*Zt.* İÇERİDEN EVLENME.]

— ANSİKL. Sosyol. Toplumun yapısına göre *dışarıdan evlenme,* anne ve babalar birbirinden ayrı, fakat aynı klanlara bağlı olunca ana veya baba akrabalığı dışında; öteki durumlardayse klan dışında olurdu. Dışarıdan evlenme, akrabalar arasında aynı neslin bütün fertlerine kadar genişler veya çağdaş toplumlarda olduğu gibi, sadece kız ve erkek kardeşlerin birbirleriyle evlenmelerini yasaklayıcı bir durum gösterir. Hanedanla ilgili sebepler yüzünden, sözgelişi eski Mısır'da olduğu gibi, hükümdar ailesi için dışarıdan evlenme söz konusu olmayabilirdi.

◆ **Dışarılı** sıf. Taşrada yetişmiş. (*Eşanl.* DIŞARILIKLI.) [ML]

DIŞARLIK veya **DIŞARLAK** i. (*dışarı*'dan *dışarı-lık* > *dışar-lık* veya *dışar-lak*). Taşra.

◆ **Dışarlıklı** sıf. Taşralı, kasabalı veya köylü: *Nerede oturduklarını, baba ve analarının nerede çalıştıklarını sordum. Dışarlıklı imişler* (F. R. Atay). [M]

DIŞAVURMAK geçl. f. Psikol. İmgesi görünen nesneyi dışarı vurmak. (Görsel sanrılarda hasta, yalnız kendi içinde var olan bir imgeyi dışarı vurur ve onu gerçek sanır.) ‖ *Duyarlığı dışa vurma,* metapsişikte duyarlığın kişinin dışına çıkabilmesi olayı.

— ANSİKL. 1890 Yılına doğru, hipnotizmanın çok yaygın olduğu devirde, fransız albayı Rochas hipnoz durumuna soktuğu kimseler üzerinde meydana getirdiği ve *duyarlığı dışa vurma* adını verdiği bir olaydan bahseder. Rochas'a göre kişilerin vücut duyarlığı kendi vücutlarının dışına çıkmıştı. Onlara doğru ilerlediği ve belli bir uzaklıktan elinde tuttuğu bıçağı havaya sapladığı zaman bunların bıçaklanmışçasına bağırdıklarını gördü. Gerçekte Rochas'ın yaptığı, eskiden beri bilinen bir büyü olayıydı. Bugün bu deneycinin sadece bir telkin olayını gerçekleştirdiği bilinmektedir. (L)

DIŞBÜKEY blş. sıf. Dışarıya doğru çıkık ve yuvarlak: *Dışbükey aynalar.*

— Mat. *Dışbükey fonksiyon ve eğriler.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dışbükey çokgen veya çok kenarlı dışbükey çizgi,* bir kenarı uzatıldığı zaman, bu kenarın bir yanında kalan çokgen.

— ANSİKL. Mat. *Dışbükey fonksiyon ve eğriler,* $y = f\ (x)$, bir $(a,\ b)$ doğru parçası üzerinde sürekli ve gerçel bir fonksiyon, C de bu fonksiyonun gösterdiği grafik olsun. M, M′ ve M″, C eğrisi üzerinde apsislerinin büyüklük sırasına göre alınan üç nokta olduğuna göre, M″ noktası MM′ kişisinin altında ise C eğrisi aşağıya doğru *dışbükey*'dir; aynı şekilde *$f\ (x)$ fonksyonu da $(a,\ b)$ doğru parçası üzerinde dışbükey*'dir.

◆ **Dışbükeylik** blş. i. Dışbükey olma durumu; kabarık yüzey: *Bir kürenin bir bardağın, bir aynanan dışbükeyliği.* ‖ Bir cismin yuvarlaklığı ve kabarıklığı: *Yer'in dışbükeyliği.* (*Zt.* İÇBÜKEYLİK).

— Mat. Bir eğri üzerindeki içbükeyliğin karşıtı. (Bir eğrinin dışbükeyliği, $\dfrac{d^2\ x}{dy^2}$ negatif veya pozitif olduğuna göre, y'ler ekseninin pozitif veya negatif yönüne yönelmiştir.) [LM]

DIŞDERİ blş. i. Embriyoloji. Gastrulanın dış tabakası.

— ANSİKL. Gastrulanın dış tabakalarından birçok organlar oluşur. Dışderi bir örtü dokusudur; sinir sistemi, duyu organları, deri ve türevleri (deri bezleri, kıl, tüy, tırnak, v.b.) ve bazı canlılarda sindirim borusunun ön ve son kısımları dışderiden meydana gelir. (L)

DIŞIK i. (*dış*'tan *dış-ı-k*). Kim. *Yeni.* Ergime halindeki madenlerin yüzeyinde toplanan madde. *Eşanl.* CURUF.

Mamadou DiA

«Le Diable Boiteux»
Guevara'nın hikâyesi için hazırlanmış gravür
Cabinet des Estampes, Paris

Foto. A.F.P. (LAROUSSE)

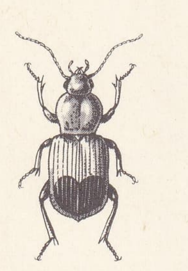

diachromus

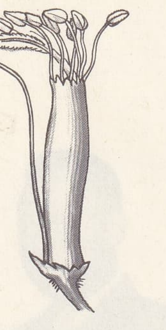

diadelfilerde erkeklik organları

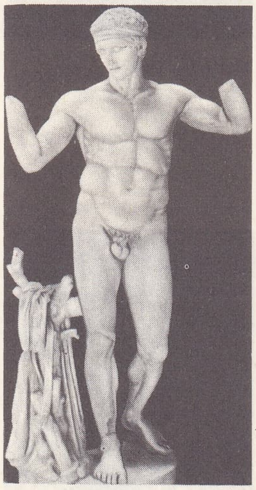

Diadumenos

◆ **Dışıksı** sıf. Jeol. Dışık gibi kabarcıklı, sert ve hafif olan: Dışıksı lavlar. (M)

DIŞINLI sıf. *(dış'*tan *dış-ı-n-lı*). Fels. *Yeni.* Dıştan gelen, bir nesnenin özüne bağlı olmayan. *Esk.* Gayrızâtî, haricî.

— Ed. *Dışınlı kanıtlar,* konunun özünden çıkarılamayan kanıtlar. (M)

Dışişleri bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti devletini dışarıda temsil etmek, yabancı devletlerin ve milletlerarası kuruluşların çalışma ve ilişkilerini takip ederek tayin edilen dış siyaseti yürütmek için kurulan devlet teşkilâtı. Tanzimata kadar reisülküttapların baktığı dışişleri bu tarihten sonra *Umur-ı Hariciye nezareti*'ne bağlandı ve önem kazandı. Büyük Millet meclisi tarafından *Hariciye vekâleti* kuruldu (1920). Önce 1923, sonra 3312 sayılı kanunla 1938 yıllarında yeniden teşkilâtlandırıldı.

Dışişleri bakanlığı, devletin dış siyaseti yanı sıra yabancı ülkelerdeki türk vatandaşlarının durumlarıyle ilgilenir; kanunlarımızın Türkiye dışındaki uygulamalarını yürütür. Yabancıların Türkiye'ye gelmeleri, oturmaları ile ilgili konularda gerekli işlemleri yapar. Bakanlığı, Dışişleri bakanı temsil eder. Ankara'daki merkez teşkilâtı bir genel sekreter ile siyasî, idarî, iktisadî dallarla uğraşan ve Nato işlerine bakan genel sekreter yardımcılarından teşekkül eder. Gerekli danışma kurullarına ve çeşitli dairelere sahip olan bakanlığın yurt içinde başka teşkilâtı yoktur. Bakanlığın yurt dışı teşkilâtı 51 büyükelçilik, 5 elçilik, 6 daimî temsilcilik ve delegasyon, 25 başkonsolosluk, bir konsolosluk, 38 büyükelçilik konsolosluk şubesi, 5 elçilik konsolosluk şubesi ve 40 fahrî başkonsolosluktan meydana gelir.

Birinci Büyük Millet meclisinden bugüne kadar görev alan Dışişleri bakanları: Bekir Sami (1 mayıs 1920), Ahmet Muhtar (9 şubat 1921), Yusuf Kemal Tengirşenk (17 mayıs 1921), İsmet İnönü (27 ekim 1921), Şükrü Kaya (22 kasım 1924), Tevfik Rüştü Aras (5 mart 1925), Şükrü Saracoğlu (11 kasım 1938), Numan Menemencioğlu (12 ağustos 1942), Hasan Saka (13 eylül 1944), Necmettin Sadak (10 eylül 1947), Fuat Köprülü (22 mayıs 1950), Fatin Rüştü Zorlu (25 kasım 1957), Selim Sarper (28 mayıs 1960), Feridun Cemal Erkin (1 nisan 1962), Hasan Esat Işık (24 şubat 1965), İhsan Sabri Çağlayangil (27 ekim 1965 →). [M]

DIŞKI i. *(dış'*tan *dış-kı*). Fizyol. Hayvanlarda dışkılık yoluyle dışarı atılan sindirim posası. *Esk.* Mevadı gaita.

— Vet. *Dışkı yumağı,* atta ve köpekte sertleşip kuruyarak kalın bağırsakta kalan ve hayvanın vücudundan dışkı atmasını güçleştiren maddeler. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fizyol. Kimüs, kalın bağırsakta suyun ve özümlenebilir maddelerin soğurulmasından sonra yavaş yavaş *dışkı* halini alır. Öd suyunun ayrışmasından doğan maddeler dışkıya özel bir renk verir. Kokusu ise bakterilerce çürütülen protein ürünlerinden (fenol, indol, skatol, uçucu yağ asitleri) ileri gelir. Dışkının içinde sindirim özsularının etkilemediği maddeler, sindirilmeden kalan besinler, çeşitli tuzlar, epitelyum döküntüleri ve çok sayıda mikroorganizmalar bulunur.

— Vet. *Dışkı yumakları* atta şiddetli sancı yapar. Bağırsakları harekete geçirici maddelerin deri altına şırınga edilmesi kâfi gelmez; makattan basınçlı lavman yapmak gerekir. İri kemik yutan köpeklerde de aynı rahatsızlık meydana gelebilir; makattan zeytinyağla tedavi ve lavman yapılır.

◆ **Dışkılı** sıf. Patol. *Dışkılı fistül,* bağırsakla ilintili olan ve dışkılara geçit veren fistül.

◆ **Dışkılık** i. Zool. Bazı omurgalılarda, özellikle keseli memelilerle kuşlarda, sidik ve üreme kanallarıyle kalınbağırsağın birlikte açıldığı ortak yer; burası da tek delikle (anus) dışarı açılır.

◆ **Dışkımsı** sıf. Bağırsak tıkanmalarında görülen ve dışkı kokan kusmuklara denir. (LM)

DIŞKUTSAL blş. i. Fels. *Yeni.* Kutsallığa ne uygun, ne de karşıt olan. (M)

DIŞLIK i. *Halk dili.* Barış, sessizlik, dirlik, huzur, neşe.

— ÇEŞ. DEY. *Dışlığı azmak,* canı sıkılmak. || *Dışlığı gelmek,* ferahlamak.

◆ **Dışlıksız** sıf. *Halk dili.* Bir yerde durmayan, dirliksiz. (M)

DIŞMERKEZLİ blş. sıf. Astron. *Dışmerkezli daire,* Güneş'in Yer etrafındaki görünür hareketinin başlıca özelliklerini açıklamak amacıyle eski astronomların, özellikle Hipparkhos'un düşündüğü sanal daire. Bk. ANSİKL.

— Mat. Merkezleri aynı olmayan daireler için kullanılır. || Dışmerkezliliği sıfır olmayan bir eğri için kullanılır: *Daire, dışmerkezli olmayan bir elipstir.* || *Dışmerkezli düzgünsüzlük,* eksenleri $2a$ ve $2b$ olan bir elipsin, $x=a \cos \varphi$ ve $y=b \sin \varphi$ denklemlerinde bulunan φ açısı.

— ANSİKL. Astron. Eskilerin «evren sistemi»nde, Yer'in evrenin merkezi olduğu ve bütün gökcisimlerinin bu merkez etrafında bir düzgün dairesel hareket yaptıkları kabul ediliyordu. Hipparkhos'un (M.Ö. II. yy.) Güneş'in hareketinde gözlemlediği düzensizlik, Yer'in, tutulum düzleminin merkezine göre hafifçe dışmerkezli olduğunu ortaya koydu. Tutulum yarıçapının 1/30'u kadar bir sapma olduğunu kabul etmekle, Güneş hareketindeki düzensizliğin sayısal değeri için uygun bir açıklama yapılabiliyordu. XVI. yy.a kadar geçerli sayılan bu «dışmerkezli Yer» hipotezi, Kepler'in buluşlarından ve gök mekaniğinin kurulmasından sonra bütün önemini kaybetmiştir. (LM)

DIŞMERKEZLİK blş. i. Astron. *Dışmerkezlik anomalisi.* (Bk. ANOMALİ.) || *Bir gezegen yörüngesinin dışmerkezliği,* gezegenin Güneş çevresinde çizdiği elipsin dış merkezliği. Bk. ANSİKL.

— Jeol. ve Topogr. Bir teodolitte, yatay tabla ile alidat'ın merkezlerinin üst üste gelmemesine yol açan mekanik yapım hatası: *Dışmerkezlik yanılması, aralarında yarım devirlik bir açıklık bulunan iki verniyerin okunmasıyle düzeltilir.* (Her iki verniyerde okunan açıların ortalaması, dışmerkezlik yanılması göstermeyen gerçek açıyı verir.)

— Mat. *Bir koniğin dışmerkezliği,* koniğin bir noktasının odağa olan uzaklığı ile bu odaktan geçen doğrultmana olan uzaklığı arasındaki sabit oran. (Dışmerkezlik elipste birden küçük, parabolde bire eşit ve hiperbolde birden büyüktür.)

— ANSİKL. Astron. Başlıca gezegen yörüngelerinin *dışmerkezliği,* Güneş'e en yakın gezegen olan Merkür'ünki en büyük olmak üzere, genellikle çok küçüktür. Günümüzde, gezegenlerin dışmerkezlikleri için kabul edilen değerler şöyledir:

Merkür	0,205 614 9
Venüs	0,006 816 4
Dünya	0,016 749 8
Mars	0,093 308 8
Jüpiter	0,048 334 8
Satürn	0,055 892 3
Uranüs	0,046 344 4
Neptün	0,008 997 0

Küçük gezegenlerin dışmerkezliği daha fazladır; bazılarında bu değer 0,45'e kadar çıkar. Bu gezegenler, dışmerkezliği 0,40'tan başlayarak bütün değerleri alabilen gezegenler ve kuyrukluyıldızlar arasında bir bağlantı ve bir geçiş kurar. Uyduların dışmerkezliği ise, en büyük değer Satürn'ün dokuzuncu uydusu Foebe'nin dışmerkezliği (0,166) olmak üzere, genellikle çok küçüktür.

Gezegen yörüngelerinin dışmerkezliği çok uzun devirli değişimlere konu olur. Bu değişimler uzun süre yüzyıllık değişimlerle karıştırıldıysa da, gerçekte tamamen ayrı ve devirli değişimlerdir. Güneş sisteminin denge sağlamlığını inceleyen Laplace, bu değişimlerin oldukça dar olan sınırlarını belirlemiştir. Yer yörüngesinin dışmerkezliği 24 000 yıl içinde en büyük değerine vardıktan sonra, bugünkü değerinin üç katına ulaşacak ve yeniden azalmağa başlayacaktır. (LM)

DIŞRAK sıf. *(dış'*tan *dış-rak*). *Yeni.* Gizli olmayan, meydanda, açıkta bulunan. (*Zt.* İÇREK.)

— Fels. *Yeni.* Gizli ilimlerde, herkese öğretilmesinde sakınca görülmeyen doktrin. (*Zt.* İÇREK.)

◆ **Dışraklık** i. Fels. *Yeni.* Gizli bir doktrinin başkalarına açıklanmasına izin verilen bölümünün öğretilmesi. (ML)

DIŞSATIM blş. i. Bk. İHRACAT.

DIYK veya **ZİYK** i. (ar. *ḍik* veya *żik*). *Esk.* Darlık, dar olma: *Zaten ahşap idi hem kendine nispet ile dıyk* (Ziya Paşa). || *Dıyk-i nefes,* nefes darlığı.

◆ **Dıyyık** sıf. *Esk.* Çok dar. (M)

DIZDIK i. (halk dili *dızdık,* makat, kıç). Akrabalığın uzak olduğunu anlatmak için yalnız *dızdığının dızdığı* deyiminde kullanılır. (M)

DIZDIZCI i. (onomatope) [*dız'*dan *dız-dızcı*]. *Argo.* Dolandırıcı, insanın ilgisini belli bir konu üzerinde toplayıp parasını çalan.

◆ **Dızdızcılık** i. *Argo.* Dolandırıcılık. (M)

DIZILDAMAK geçz. f. (onomatope) [*dız'*dan *dız-ı-l-da-mak*]. Söylenmek, dız diz etmek.

◆ **Dızıltı** i. Devamlı çıkan ses, dırıltı. (M)

DIZLAK sıf. Bk. DAZLAK.

DIZLAMAK geçz. f. (onomatope) [*dız'*dan *dız-la-mak*]. Dız sesi çıkarmak. || *Argo.* Dolandırmak. (M)

Dİ zf. (fars. *dî*). *Esk.* Dün. || Dünkü gün. || *Dî ve ferdâ,* dün ve yarın. (M)

DİA, çeşitli ada ve eski şehirlerin adı. Bunlardan en önemlileri: **1.** Girit'in kuzeyinde, Dionysos ve Ariadne efsanesinin geçtiği adacık; **2.** Karadeniz kıyısında Bithynia şehri; **3.** Nasso'nun en eski adı. (L)

DİA (Mamadou), senegalli devlet adamı (Khombole, Senegal 1910). 1948-1955 Arasında senatör, 1956-1959 arasında da milletvekili oldu. Ocak 1957'de Léopold Senghor ile birlikte yönettiği Senegal Halkçı Bloku'na dayanarak Afrika konvansiyonu adı altında yeni bir siyasî topluluk kurdu ve bu topluluğu, bir fransız - afrika federasyonu çerçevesi içinde, Fransız Batı Afrikası'na bağlı yeni bir siyasî topluluk haline getirmek istedi. Senegal hükûmet başkanı olunca (mayıs 1957), Fransız birliğini bir fransız topluluğu haline getirmek isteyen general de Gaulle'ü destekledi. 1958'de Senegal Cumhuriyet hükûmeti başkanlığına seçildi ve Senegal, tamamıyle bağımsız bir devlet olduğu zaman da (1960), yine aynı görevde kaldı. Fakat Cumhurbaşkanı Senghor ile arası açıldı. Bir hükûmet darbesi hazırladı ise de tutuklanarak (1962 aralık) müebbet hapis cezasına çarptırıldı (1963 mayıs). [L]

DİABANDİT i. (Fr. *diabantite*). Miner. Klorit cinsinden, hidratlı tabiî alüminyum ve magnezyum silikat. (Diabantit, bir ripidolit çeşididir.) [L]

DİABELLİ (Anton), avusturyalı besteci (Mattsee, Salzburg yakını 1781-Viyana 1858). Viyana'da piyano virtüozluğu, çeşitli çalgıların öğretmenliğini yaptı. Daha çok öğretim alanında değerli eserler yazdı. Özellikle piyano besteleri bıraktı. Beethoven'e valslerinden birinin temasına dayanan *op. 120 Çeşitlemeler*'ini ısmarlayan ve böylece 1821-1823 yıllarında en üstün eserlerden birinin bestelenmesine yol açan Diabelli olmuştur. Diabelli Haydn kardeşlerin, Mozart'ın, Cherubini'nin ve özellikle Schubert'in eserlerini yayımladı. Ayrıca Schubert'in temalarını toplayan bir katalog meydana getirdi. (L)

DİABLASTİK sıf. (fr. *diablastique*). Billûrlu şistlerde, iri kristalli bir mineralin, arasına yerleşmiş başka mineralleri bir sünger gibi içine çekmesiyle meydana gelen bir kristal dokusu için kullanılır. (L)

Diable Amoureux (LE) [*Âşık Şeytan*], Jacques Cazotte'un masalı (1772). Genç bir ispanyol, Alvare, şeytana hükmetmenin yolunu öğrenir. Büyü yapmaya gider; çeşitli kılıklarda, özellikle güzel bir kız (Biondetta) ve genç bir erkek olarak görünen İblis, onu baştan çıkarmağa çalışır. Fakat, delikanlının baştan çıkmadığını görünce canavar kişiliğine dönerek ortadan kaybolur. (L)

Diable au Corps (LE). Bk. Raymond Radiquet'nin eseri İÇİMİZDEKİ ŞEYTAN.

Diable Boiteux (LE) [Topal Şeytan], Lesage'ın romanı (1707). İspanyol yazarı Guevara'nın *el Diablo Cojuelo* (1641) adlı hikâyesinden esinlenmiştir: kendisini kapatıldığı şişeden kurtaran öğrenciye şeytan Asmedai, çatı ve duvarların ardından evlerde

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

olup bitenleri görme yeteneğini verir; bu, Paris törelerini nüktelerle anlatmak için yazara elverişli bir yol sağlar. (L)

DİABLERETS (LES), İsviçre Alplerinde kütle. Vaud, Fribourg ve Valais kantonları sınırında; dik ve uçurumlu yamaçlarla Rhône vâdisine ve daha uzun yamaçlarla yukarı Sarine bölgesine bağlanır. İkinci zamana ait kalker aşma örtülerinden oluşmuştur; bunlar kuzey-kuzeybatı yönünde inerek *Diableret* veya *Sommet des Ormonts*'un güneydoğu yönünde sarp bir cephe meydana getirir; 3 246 m. Sıradağın kuzey eteğinde çok rağbet gören bir sayfiye ve kış sporları merkezi. Yüksl. 1150 m. (L)

DİABLİNT'LER, Aulerci konfederasyonuna bağlı Galya halkı. Başkentleri Jublains (Mayenne) idi. (L)

Diaboliques (LES), Barbey d'Aurevilly'nin hikâye kitabı (1874). Bu kitapta altı hikâye vardır: *Le Rideau Cramoisi* (Kırmızı Perde), *Le dessous des Cortes d'une Partie de Whist* (Bir Vist Oyununda İşin İçyüzü), *Le Plus Bel Amour de Don Juan* (Don Juan'ın en Güzel Aşkı), *Le Bonheur dans le Crime* (Suçta Mutluluk), *Un Diner d'Athées* (Allahsızlar Sofrası), *La Vengeance d'une Femme* (Bir Kadının İntikamı). Cinlere perilere karışmış kötü insanları ele alan bu hikâyelerde, yazar «Korkunç bir takım gerçek hayat sahneleri ile kötüleri yıldırmayı» amaç edinmiştir. Kitap toplattırılmış ve bir kısmı yok edilmiştir. (L)

DİABOLO i. (yun. *diabolos*, şeytan'dan). Japonların şeytan adını verdikleri oyuna benzeyen ve XVIII. yüzyılda çok moda olan bir ustalık oyunu.

— ANSİKL. Bu oyun bir sicimle bağlı iki değnek ve karşılıklı konulan iki koniden meydana gelen bir çeşit makara ile (diabolo) oynanır. Oynayan kişi sopalarla, diaboloyu sicimin üzerinde yuvarlar, havaya atar ve gerilen ip üzerinde yakalar. (L)

Diabolus in Musica (*«mi» consta «fa» est*) [*«mi» ile birlikte «fa», müzikte şeytandır*], triton denen *fa-si* bekar aralığının, art arda veya birarada kullanılmasını yasaklamak için Rönesans müzikçilerinin kullandığı formül. (*si* bekar'a, nüanslar sisteminde *«mi»* denir.) [L]

DİABROTİCA i. Amerika'da yaşayan küçük böcek. Değişik renk ve şekilde pek çok türü bulunur. (Kınkanatlıların *chrysomelidae* familyasından.) [L]

DİACHROMUS i. Ağılı böcek. Akdeniz bölgesinde killi ve nemli topraklarda yaşar. Gövdesi kızıl, göğsü ile elitralarının arka kısmı mavidir. (Kınkanatlıların *carabidae* familyasından.) [L]

DİACONİA i. (lat. k.). Din tar. İlk kiliselerde, diyakosluk görevi. Daha sonraları, sadaka ve devaların dağıtıldığı yapı. (Roma'da, her mahallede bir tane olmak üzere 7 diaconia vardı. Bunları kardinal-diyakoslar yönetir ve başlarında da başdiyakos bulunurdu.) ‖ Ortodoks manastırlarına bağlı papazlık görevi. ‖ Protestan papazları meclisinde yardım işleri bürosu. (L)

DİACONİCUM i. (lat. *diaconus*, diyakos'tan). Arkeol. Hıristiyanlık. Eski büyük kiliselerde, sunağın yakınında bulunan ve diyakosların kutsal çanakları hazırlayıp giyindikleri yer. ‖ Diyakos tarafından okunan duaları toplayan ve diyakosların dinî törenlerdeki görevlerini belirten kitap. (L)

DİACONİSSA i. (lat. *diaconus*'tan). Din tar. *Eski*. Kilisede fakirlere bakmakla görevli kadın. ‖ Diyakos'ların evlenmesine izin verildiği devirde diyakosun karısı. ‖ Protestanlarda, hayır ve yardım işleri ile uğraşan kadın. (L)

DİADECTİDAE çoğl. i. Paleont. Fosil sürüngenler familyası. Uzunluğu 3 m'yi bulan bu hayvanların kafatasının yan tarafında büyük bir delik bulunur. Dişleri enlemesine geniş ve iridir. Başta ayrıca kozalak biçiminde bir organa rastlanır; bu organ belki de göz ödevi görüyordu. (L)

DİADECTES i. Teremorflar grubundan sürüngen hayvan fosili. *Diadectidae* familyasının örnek tipi. (Texas'ta alt-permiyenden çıkarılan *diadectes* iskeletinin uzunluğu 1,70 m, kafatasının boyu 20 sm'dir.) [L]

DİADELF sıf. (yun. *di*, ikilik öneki ve *adelphos, kardeş*'ten fr. *diadelphe*). Etamin-leri iki grup halinde yapışık olan çiçeklere denir. (Zt: MONADELF.) [L]

DİADELFİ i. (fr. *diadelphie*). Erkek organ telciklerinin iki demet halinde bulunması. (L)

DİADELFİT i. (fr. *diadelphite*). Miner. Hidratlı, tabiî manganez ve demir arsenyat. (*Eşanl.* HEMATOLİT.) [L]

DİADEMA i. (yun. k.). Kabuğu göz biçiminde mavi benekli ve uzun dikenli denizkestanesi. (Sıcak denizlerin kıyılarında yaşar. *Diadematidae* familyasından.) [L]

DİADES, yunan mühendisi (öl. M.Ö. 330'a doğr.). Mesleğini Polydeidos'tan öğrendi. Sonra İskender ile Asya'ya gitti, şehir kuşatmalarında uygulanan yeni ve ileri usuller buldu. (L)

DİADOKHOS («halef» anlamında yun. k.). Büyük İskender'in ölümünden sonra (323), imparatorluğunu aralarında çekişme konusu yapan generallerine verilen ad. Bunlar, Perdikkas, Antigonos ve oğlu Demetrios, Seleukos, Lysimakhos, Ptolemaios, Antipatros ile oğlu Kassandros'tur. Bugünkü Yunanistan'da, veliaht prensin unvanı. (L)

DİADOKİT i. (yun. *diadokhos*, yerine geçen'den fr. *diadochite*). Miner. Amorf billûrlar halinde bulunan, hidratlı, tabiî demir fosfosülfat. (L)

DİADUMENİANUS (Marcus Opellius Severus Antoninus DİADUMENİANUS), roma imparatoru (202-218). Babası imparator Macrinus onu önce Sezar (217), sonra Augustus (218) yaptı. Ama Caracalla'nın anısına sadık kalmış askerler Elagabalus tarafından kışkırtılınca onu da babasını da öldürdüler. Lampridius, bu küçük imparatorun hayatını *Augusta Historia*'da (Augustus Tarihi) anlattı. (L)

Diadumenos, yunan heykeltıraşı Polykletos'un yaptığı alnına zafer bağı bağlayan genç bir atlet heykeli (M.Ö. V. yy.ın ikinci yarısı). Bu, Polykletos'un insan ölçülerini en iyi biçimde yansıtan heykellerinden biridir. Otuzdan fazla kopyası vardır; bunların en beğenilenleri *Delos'lu Diadumenos* ile *Vasio'lu Diadumenos*'tur (British Museum). [L]

DİAEOS veya **DİAİOS,** yunan devlet adamı (Megalopolis-ay.y. M.Ö. 146). Akhaia birliğinin başkumandanı (150-149 ve 148-147). Isparta'ya düşman olan bu demagog, Romalılara karşı direniş örgütü kurdu ve Korinthos dolaylarındaki Leukopetra'da konsül Mummius ile savaştı (M.Ö. 146). Yenilgisiyle Korinthos'un yakılıp yıkılmasına yol açtı, Megalopolis'e kaçtı, evini ateşleyerek hayatına son verdi. (L)

DİAETARCHUS i. (yun. *diaita*, geçim ve *arkhos*, başkan'dan lat. k.). Esk. Rom. Roma imparatorlarının yemek yedikleri salonun muhafazası ile görevli subay. (L)

DİAGHİLEV (Sergey), rus emprezaryosu (Novgorod ili, Selisçev kışlası 1872-Venedik 1929). Petersburg'ta hukuk öğrenimi yaptı. Alexandre Benois, Léon Bakst, Walter Nouvel gibi genç sanatçılarla ilişki kurdu ve *Mir İskusstva* (Sanat Dünyası) adında bir dergi çıkardı (1898-1904). 1904'le 1908 arasında Petersburg'ta ve Paris'te sahne gösterileri düzenledi. 1908'de Paris operasında *Boris Godunov*'u sahneye koydu. Baş rolde Şalyapin oynuyordu. Rusya'ya döndükten sonra, Krallık tiyatrosunda, Anna Pavlova, Mihail Fokin (Michel Fokine), Tamara Karsavina, İda Rabinstein, Vasiav Nijinski ile kız kardeşi Bronislava, Adolf Bolm (Adolphe Bolm) Mihail Mordkin v.b.'nin katıldıkları bir dansçılar topluluğu kurdu. 1909'da Châtelet'de düzenlediği *Sylphides, Armida'nın Kulübesi, Prens İgor, Kleopatra* gösterileriyle Paris'te büyük başarı sağlayan Diaghilev böylece devrinin en büyük şair, müzisyen ve ressamlarını bale alanına çekmiş oldu. Ertesi yıl, Diaghilev'in topluluğu yine Paris'e gelerek *Şehrazat* (Rimski-Korsakov, Fokin, Bakst), *Ateş Kuşu* (Stravinski, Fokin, A. Golovin), *Karnaval* (Schumann, Fokin, Bakst), *Giselle* (A. Adam, dekor ve kostüm A. Benois) gösterilerini sundu. 1911'de Diaghilev kendi topluluğunu kurdu. O güne kadar, sanatçılarının bağlı olduğu rus Krallık tiyatrosunun isteklerine boyun eğmek zorundaydı. Böylece kurulan Rus baleleri topluluğu kendini Roma, Monte Carlo ve Londra'da düzenlediği *Petruşka* (Stravinski, Fokin, A. Benois), *Kuğu Gölü* (Çaykovski ve Marius Petipa) yeni bale gösterileriyle tanıttı. 1912'de Nijinski ilk koreografi eseri *Bir Kır Perisinin Öğleden Sonrası*'nı (Debussy, Bakst), Fokin *Daphnis ile Chloé*'yi (Ravel, Bakst) ve *Mavi Tanrı*'yı (J. Cocteau ve J. Madrazo, Reynaldo Hahn, Bakst) meydana getirdi. 1913'te Fokin topluluktan ayrıldı ve topluluk Nijinski'nin iki balesini sundu: *Bahar Âyini* (Stravinski) ve *Oyunlar* (Debussy). Aynı yıl, Champs-Elysées tiyatrosunun açılışı dolayısıyle Londra, Monte Carlo ve Paris'te gösteriler düzenledi. Diaghilev ile Nijinski arasındaki anlaşmazlık Mihail Fokin'in topluluğa dönmesine yol açtı. 1914'te, Léonide Massine, Richard Strauss'un *Yusuf Efsanesi*yle mesleğinde ilk adımları attı. Topluluğa Vera Nemçinova, Stanislas İdzikovski ile Lev Voyzikovski katıldı. Biri A.B.D.'ye diğeri de Güney Amerika'ya olmak üzere iki büyük turne düzenlendi. 1916'dan 1929'da ölümüne kadar Diaghilev daha birçok gösteri düzenledi. Bunların başlıcaları şunlardır: *Neşeli Kadınlar* (Scarlatti, Massine, Bakst); *Üç Köşeli Şapka* (Manuel de Falla, Massine, Ricasso); *Tilki* (Stravinski, Nijinskaya, Gonçavora); *Düğün* (Stravinski, Nijinskaya, Loryonov); *Dişi Geyikler* (Poulenc, Nijinskaya, Marie Laurencin); *Mavi Tren* (J. Cocteau, Milhaud, Nijinskaya ve H. Laurens); *Tayfalar* (Auric, Massine, Pruna); *Dişi Kedi* (Sauguet, Balanchine); *Musalar Önderi Apollon* (Stravinski, Balanchine, Bauchant); *Balo* (Vittorio Rieti, Balanchine, De Chirico); *Tutumsuz Çocuk* (Prokofiev, Balanchine, Rouoult). Yirmi yıl boyunca, Sergey Diaghilev, birçok büyük koreografın (Léonide Massine, Georges Balanchine), birçok büyük dansçının (Serge Lifar, Anton Dolin) ve birçok yıldızın (Felya Dubrovskaya, Alicia Markova, Olga Spessivtseva) yeteneklerini ortaya çıkarmayı başardı. Eserlerine Stravinski, Prokofiyev, Poulenc, Auric, Satie, Milhaud, Hindemith gibi birçok müzik sanatçısının; Rouoult, De Chirico, Utrillo, Picasso, Braque, Derain, Marie Laurencin gibi birçok ressamın ve (J.L. Vaudoyer, J. Cocteau) gibi yazarların katılmasıyle onların bu katkılarından değerli bir bütün çıkartmayı başardı. Diaghilev'in son başarıları 1929 temmuzunda Londra'da Covent Garden'de düzenlediği gösterilerdi. Bu gösterilerin hemen ardından Venedik'e döndü ve orada öldü. (L)

Sergey DİAGHİLEV
Picasso'nun deseni

DİAGORAS Melos'lu (Atheos denir), yunan filozofu ve şairi (M.Ö. V. yy.). Ailianos'a göre Diagoras, dostu Nikodoros'un memleketi ve bir Arkadia sitesi olan Mantineia'ya mükemmel yasalar getirdi. Bilinen eserleri: *Phrygios Logos* (Frigya Söylevi), *Apopyrgizontes Logoi*. M.Ö. 412'de dinsizlikle suçlandığı için Atina'dan kaçmak zorunda kaldı. (L)

DİAGORAS Rodos'lu, yunan atleti (M.Ö. V. yy.); ailesi Messenia'lı Aristomenes'ten gelir. Pindaros yedinci Olympia'sında M.Ö. 464'teki yumruk dövüşlerinde kazandığı başarıyı anlatır. Dört büyük oyunda birincilik kazandı ve Kallikles tarafından Olympia'ya heykeli diktirilmişti. Heykelinin yanında oğullarının heykelleri yer alır, oğulları da olimpiyat oyunlarında başarı kazandı. (L)

DİAGUİTA'LAR, eskiden Arjantin'in kuzeybatısında, And'larda yaşayan halk; medeniyetleri quechua medeniyetine yakındır. Diaguita'lar yerleşik tarım yapar ve çimento kullanmaksızın taş yapılar inşa ederlerdi. Altın ve gümüş işlediler ama dökme tekniğini çok geç öğrendiler. (L)

DİAİOS. Bk. DİAEOS.

DİAİTETES i. (yun. k.). Esk. Yun. Atina'da konusu on drahmiyi aşan hukuk davalarında kamu hakemi.

— ANSİKL. Atina'da hem özel hakemler, hem de kamu hakemleri vardı. Davacılar, isterlerse, ilk önce özel hakemlere başvurabilirlerdi. Her yıl, altmış yaşından yukarı erkekler arasından kura ile tespit edilen çok sayıdaki kamu hakemleri ise, taraflar mahkemeye gitmeden önce araya girerlerdi. M.Ö. IV. yüzyılda *diaitetes*'lerin yargı yetkileri zorunlu kılındı; çabuk iş gören, ucuz sulh hukuk mahkemeleri biçimi-

Foto. Lipnitzki (LAROUSSE)

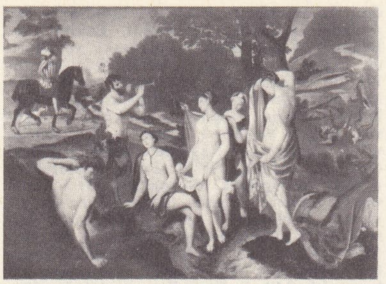

«Diana'nın Banyosu» François Clouret'nin eseri tablo ve detay

ni aldı. Belli bir davada yargıç görevini yapan kamu hakemi, bir *prytan* tarafından kura ile tespit edilir, hakemin kararının bir hâkim tarafından onaylanması gerekirdi. Böylece *Heliaia* mahkemesi özel davalarda sadece bir istinaf mahkemesi işini görürdü. (L)

DİAK i. (fr. *diac*). İki elektrotlu, iki yönlü silisyumlu yarı iletken elektronik parça. (Diak «ters olarak» monte edilmiş iki diyottan meydana gelir; kutuplarına uygulanan gerilim devre kesici sınırı aştığı zaman diak iletken hale gelir. Tristor, ignitron, triak kumanda organı olarak birçok alette kullanılır.) [L]

DİAKHATE (Lamine), Senegal'li siyaset adamı ve yazar (Louga 1927). Öğretmen olarak hayata atıldı. *L'Assomptionné* gazetesini kurdu. Sonra öğretmenlikten ayrılarak Paris'e gitti, orada dil bilim öğrenimi yaptı. 1958'de Senegal radyosunun başına getirildi. 1960'ta Senegal Cumhurbaşkanlığı özel kalem müdürü, daha sonra da istihbarat bakanı oldu. *La joie d'un Continent* (Bir Kıtanın Sevinci) [1954], *Primordiale du Sixième Jour* (Altıncı Günün Başlangıcı) [1963] adlı şiir kitapları ile Birago Diop'un bir hikâyesinden tiyatroya uyarladığı *Sarzan* (1955) adlı bir eseri vardır. (L)

Bourgogne düşesi Marie Adélaïde de Savoie, **Diana** kıyafetinde Coysevox'un eseri Louvre müzesi, Paris

DİAKRİA. Esk. coğ. Atike'nin kuzeyinde dağlık bölge. Eğriboz (Euboia) kanalına ve Asopos vâdisine kadar uzanır. Atina'lılar, bayram günlerinde, tepeleri bağlarla örtülü, yollarının iki yanı boydan boya defne ormanlarıyla sınırlanmış olan Diakria'ya gidip eğlenmekten pek hoşlanırlardı. (Bk. DİAKRİA'LILAR.) [L]

DİAKRİA'LILAR, yun. **Diakrioi.** Esk. yun. Diakria'da yaşayanlar. Katıksız bir attike dili konuşur, neşeli insanlar olarak tanınırlardı. M. Ö. VI. yy. da Solon'un reformlarından sonra Diakria'lılar üçüncü siyasî partiyi meydana getirdiler. Ovadaki Pedia'lılar ve kıyıda yaşayan Pardia'lılardan sonra, Pisistratos tarafından teşkilâtlandırılan bu parti keçi çobanları, maden işçileri, yoksul köylüler ve *seisakhtheia*'nın (malî reform) hür kıldığı ama yoksulluktan kurtaramadığı kimseleri topluyordu. Diakria'lılar kendilerine kredi verilmesini, toprakların daha eşit bir şekilde dağıtılmasını ve demokratik bir anayasa hazırlanmasını istiyorlardı. (L)

«Diana'nın Avlanışı» Jean Goujon'un eseri Anet şatosu, Fransa

DİAKROMİ i. (yun. *dia,* arasından ve *khrôma,* renk'ten fr. *diachromie*). Foto. Asit banyosu ile renklendirme; fotoğrafçılıkta az kullanılan bir metottur. (L)

DİAKUSTİK i. (fr. *diacoustique*). Fiz. Akustiğin, ses kırılmalarını ve bazı ortamlardan geçerken uğradıkları değişiklikleri inceleyen bölümü. (L)

DİAL i. (fr. k.). Bk. DİALDEHİT.

DİALDEHİT i. (fr. *dialdéhyde*). Kim. Bileşiminde iki aldehit grubu bulunan madde.

— ANSİKL. *Dialdehitler,* iki aldehit grubunun yan yana bulunmasına veya 1, 2, 3 ve daha çok sayıda karbon atomuyle birbirinden ayrılmış olmasına göre, α , β , γ v.b. dialdehitler diye adlandırılır. Serinin en tanınmış üyesi, oksalik asidin dialdehiti olan glioksal'dir. (L)

DİALEGMATİK sıf. (yun. *dialegein,* uzun konuşmak'tan fr. *dialegmatique*). Düşünceleri duygu ve tutkuları iletmeye yarayan işaret ve simgeleri inceleyen bilimlere denir. (L)

DİALEKTİK i. Bk. DİYALEKTİK.

Dialektik der Natur *(Tabiatın Diyalektiği),* Friedrich Engels'in 1873-1883 yılları arasında yazdığı kitap. 1925 Yılında yayımlanan bu incelemesinde Engels, bilimlerin tarihsel evrimini inceledi; bilimlerin açıkladığı tabiat olgularına ve bilim kanunlarının diyalektik niteliğine ışık tuttu. Bilim kuramlarını maddeci diyalektik açısından yorumlayan Engels, bilimsel gelişmeleri önceden kestirmeğe çalıştı. Bunlar arasında madde ve enerji, darwincilik, matematik sonsuzluk, zorunluluk ve rastlantı ile ilgili görüşlerini ve insan emeği ile bunun insan türünün oluşumundaki rolü konusundaki düşüncelerini saymak gerekir. (L)

DİALEURODES i. Ağaçlarda asalak yaşayan böcek. *(Dialeurodes citri* Amerika'da limon ağaçlarının başlıca düşmanlarından biridir. Bitkicil eşkanatlı böceklerin *aleurodidae* familyasındandır.) [L]

DİALİL—(fr. *diallyle*—). Kim. Bir bileşikte iki alil kökünün bulunduğunu gösteren önek. (L)

DİALİLASETİK sıf. (fr. *diallylacétique*). Nitrik asit etkisiyle *trikarballik* aside yükseltgenen, 227°C'ta kaynayan,

$$(CH_3{-}CH{-}CH_2)_2\,CH{-}CO_2H$$

formülündeki asit için kullanılır. (L)

DİALİS. Esk. Rom. Jupiter papazları *(Flamen dialis)* tarafından sunulan adaklar. (L)

DİALKOL i. (fr. *dialcool*). Kim. Bileşiminde iki alkol grubu bulunan madde. (DİOL veya GLİKOL da denir.) [L]

DİALLELOS i. («karşılıklı» anlamında yun. k.). Mant. Bir sayı kanıtsama çeşidi; bu yöntemi kullanarak, zorunlu ve anlaşılmaz olan bir şeyi, aynı derecede kusurlu olan bir başka şeyle ispatlamaya çalışmak. Sonra, bu ikinci önermeyi tekrar, birinci önermeyle kanıtlamak.

— ANSİKL. Mant. İlkçağın şüphecileri diallelos'u, tamamıyle özel bir anlamda bilime uygulanlardı; çünkü onlarca bilim imkânsız ve her zaman bir «kısır döngü» içinde dönmek zorundaydı. Bugün diallelos terimi genellikle bir tanım yapılırken tanımı yapılmakta olan terimi veya ondan doğrudan doğruya türemiş bir terimi kullanmakla düşülen mantıksızlığı ve bir önerme için kanıt gösterirken ileri sürülen ikinci önerme, ilk önermeyle ispatlanıyorsa, aynı türden bir mantık aykırılığına düşüldüğünü göstermek için kullanılmaktadır. (L)

Dialogoi Theon *(Tanrıların Diyalogları),* Samosata'lı Lukianos'un antik dini yeren eseri. Olympos tanrıları bu eserde insanların bütün gülünç ve zayıf yanlariyle görülürler. Buna, deniz tanrılarını yeren *Emalioi dialogoi* (Deniz Tanrılarının Diyalogları) adlı eserini de eklemek gerekir. (L)

Dialogo Sopra i Due Massimi Sistemi del Mondo *(İki Büyük Dünya Sistemi Üzerinde Karşılıklı Konuşma),* Galileo Galilei'nin eseri. Yazar eserinin baskı iznini 1630'da elde etti ve 1632'de yayımladı. Dört diyalogdan meydana gelen kitabın konuşmacıları yazarın dostları Floransa'lı Salviati ile Venedik'li Sagredo, bir de Aristo'culuğa körükörüne bağlı Simplicio adında bir bilgindir. Dialogo'da çeşitli sorunlar ele alınır: bunların bir kısmı Galileo'nun astronomi ve fizikle ilgili buluşlarını özetler, bir kısmı da başka bilginlerin, özellikle, Copernicus ile Kepler'in ortaya attıkları gerçeklerden söz eder. Ama eserin asıl amacı, Copernicus sisteminin Batlamyus sisteminden üstün olduğunu ispatlamaktır. Açıklığı, sağlamlığı ve dilinin canlılığı ile bir şaheser olan *Dialogo,* dinsel dogmacılık ve Aristo'culuğa karşı deneye, akla dayanan bilimsel araştırmanın gerekliliğini savunması bakımından modern düşünce tarihinin temel eserlerinden biridir. Samimî bir dindar olan Galileo kilisenin otoritesini sarsmak niyetinde değildi. Fakat, büyüklerce himaye edilmesine rağmen, bu eserin yayımlanmasından sonra, Engizisyon mahkemesi tarafından Roma'ya çağrıldı; uzun süren yargılama 1633'te Galileo'nun inancından vaz geçmesi ve kitabın yasaklanmasıyle sonuçlandı. (L)

Dialogue des Carmélites *(Karmelitlerin Diyalogu),* Francis Poulenc'in 3 perdelik 12 tabloluk operası; Georges Bernanos'un bir oyunundan yararlanılarak 1953-1956 arasında yazıldı. 26 Ocak 1957'de Milano'daki Scala tiyatrosunda oynandı; aynı yıl 21 haziranda Paris operası repertuvarına alındı. Bu sade ve sağlam metne karşı Poulenc çok saygılı davrandı ve ölçülü bir partisyon besteledi. Bernanos'un metni ağır «recitativo arioso» üslûbu ile değerlendirilmiş oldu. Senfonik unsurların yok edemediği bu «recitativo arioso», lirik tiyatroda sık sık görüldüğü gibi, melodram olgularının hiç biri önünde de değerinden bir şey kaybetmez. (L)

Dialogus de Oratoribus *(Hatiplerin Diyalogu),* Tacitus'un eseri, yazarın verdiği bilgiye göre M.S. 81'de yazıldığı sanılır. Quintilianus bu eserden hiç söz etmez; bu yüzden Tacitus'un bunu ün kazandıktan sonra, halkın gençlik eserleri üzerindeki merakını gidermek için yazdığı sonucuna varılır. Bu konuşmada Tacitus şu üç konuyu işler: belâgat ve şiirin karşılıklı değerleri, — Belâgat gerilemekte midir? — Bu gerilemenin sebepleri. Bu konuda yazar, ahlakî zayıflamayı, Roma'da söz hürriyetini sınırlayan siyasî ve sosyal değişiklikleri sayar. Yirmi yedi yaşında genç bir avukatın bu konuşması, gerçekte kişisel bir yaratı olarak değil, Cicero'nun çok iyi bir öğrencisinin seçkin hitabet üslûbunun örneği olarak dikkate değer. (L)

DİAMANT burnu, Kanada'da (Québec) sarp burun, Saint-Charles ve Saint-Laurent ırmaklarının birleştiği yerde. Québec kalesi bu burundadır. (L)

DİAMANTE, Arjantin'de şehir; Parana kıyısında, Rosario'nun kuzeyinde, 11 518 nüf. Parana-Concepcion hattı üzerindeki Crespa'ya deniz yolu ile bağlanır. (L)

DİAMANTE (Juan Bautista), ispanyol şairi (Madrid 1625-ay.y. 1687). Fransız edebiyatının etkisinde kaldı, birçok manzum tiyatro eseri yazdı. İlk oyunu Corneille'in *Le Cid* adlı eserinin bir taklididir: *El Honrador de su Padre* (Babasının Şerefini Kurtaran Adam) [1658]. Öteki oyunları da eski eserlerin uyarlamalarıdır. *La Devocion del Rosario* (Tespihe Bağlılık) Calderon'un *la Devocion de la Cruz* (Haça Bağlılık) adlı eserini çok andırır. En ilgi çekici eseri derin ve şiirsel bir dram olan ama konusunu başka yerden alan *La Judia da Toledo*'dur (Toledo'lu Yahudi Kadın) [1673]. Komedileri arasında en başarılısı, *El Valor no Tiene Edad* (Değerin Yaşı Yoktur) adlı oyunudur. (L)

DİAMANTİNA, Brezilya'da (Minas Gerais eyaleti) şehir. Belo Horizonte'nin kuzeyinde; 10 200 nüf. Diamantina 1725'te, bölgede elmas bulunması üzerine *Arraial de Tejuco* adıyle kuruldu. — *Chapada Diamantina* kütlesi, Apalaş dağları tipinde bir dağ kütlesidir (1 850 m). Elmas madenleri. (L)

DİAMARE, Kuzey Kamerun'da ova. Mandara, Logone ve Mayo Kebi arasında; mer-

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

kezi *Marua.* Zengin tarım alanı (pamuk ve yerfıstığı); Pöl'ler tarafından sığır yetiştirilir. — *Diamare idare bölgesi,* 440 000 nüf. (374 Avrupalı); idare merkezi Marua. (L)

DİAMARE (Vincenzo), italyan biyoloji bilgini (Napoli 1872). Napoli üniversitesinde dokubilim ve genel fizyoloji profesörü oldu. Zooloji, anatomi, karşılaştırmalı fizyoloji (böbreküstü kapsüllerinin görevi; omurgalıların çeşitli sınıflarında pankreas dokusu ve salgılarına ilişkin buluşlar) ve dokubilim üstüne araştırmalar yaptı. (L)

DİAMASTİGOSİS i. («kamçılamak» anlamında yun. k.). Esk. Yun. Isparta'lı gençleri, acı çekmeğe karşı dayanıklı kılmak amacıyle uygulanan metot. (Artemis Orthia tapınağı önündeki bir anfiteatrda oturan seyircilerin karşısında genç Ispartalılar çoğu kez ölümle sonuçlanan mukavemet tecrübesinden geçirilir, insafsızca kırbaçlanırlardı. Bunun ilkel kabilelerin insan kurban etme geleneğinin bir kalıntısı olduğu sanılır.) [L]

DİAMİDO—. Kim. Bir molekülde iki NH_2 kökü bulunduğunu göstermek için yanlış olarak kullanılan önek. (Doğru olarak DİAMİNO— denir.) [L]

DİAMİN i. (fr. *diamine*). Kim. Bileşiminde iki amin grubu bulunan madde.

— ANSİKL. Alifatik seride NH_2 $(CH_2)n$ NH_2 formülündeki diaminler bulunur. Bunlardan bazıları, meselâ *pûtresin* NH_2 $(CH_2)_4$ NH_2 *ve kadaverin* NH_2 $(CH_2)_5$ NH_2 albüminoitlerin çürümesiyle meydana gelir. Diaminlerin en basit üyesi

$$NH_2—CH_2—CH_2—NH_2$$

formülündeki *etilendiamin*'dir.

Bu maddeler, bir veya iki mol asitle birleştiği zaman tuz veren oldukça kuvvetli bazlardır. Aromatik seride yer alan ve karakteristik özellikler gösteren orto, meta ve para diaminlerinin hepsine birden *fenilendiamin* adı verilir. (L)

DİAMİNOBENZEN i. (fr. *diaminobenzéne*). Kim. *Eşanl.* FENİLENDİAMİN.

DİAMİNOFENOL i. (fr. *diaminophénol*). Kim. Dinitrofenolün indirgenmesiyle elde edilen billûrsu madde. (Bazen yanlış bir terimle DİAMİDOFENOL de denir.)

— ANSİKL. Formülü $HO—C_6H_3(NH_2)_2$ olan *diaminofenol,* klorhidrat halinde fotoğrafçılıkta kullanılır. *Amidol* de denilen, madenî parıltılı ince billûrlar halindeki bu maddeye sodyum sülfit, bir miktar da sodyum bisülfit katılarak developman banyosu hazırlanır. (L)

DİAMİNOREZORSİN i. (fr. *diaminorésorcine*). Dinitrorezorsinin indirgenmesiyle elde edilen, $(OH)_2C_6H_2(NH_2)_2$ formülündeki bileşik. (Klorhidratı fotografçılıkta kullanılır.) [L]

DİAMİT i. (fr. *diamide*). Kim. Bileşiminde iki amit grubu bulunan madde. (L)

DİAMOND (David), amerikalı besteci (Rochester 1915). B. Rogers, R. Sessions ve N. Boulanber'nin öğrencisi. Yeni klasik üslûpta ama gene de romantik yanları bulunan birçok parça besteledi. Bunların arasında altı senfoni (1941-1957), bir *Sinfonia Concertante* (1957), bir mezmur (1936), çeşitli konçertolar, yaylı sazlar için dört dörtlük sayılabilir. (L)

DİAMOND HARBOUR, Hindistan'da (Batı Bengal) yer. Hooghly ırmağı halicinde. Burası, 75 km yukarıda bulunan Kalküta'ya doğru ırmak kaynağı yönünde yol alan deniz teknelerinin rastladıkları ilk limandır. (L)

DİAMONİK sıf. (fr. *diammonique*). Bir asitteki iki hidrojen atomunun yerine iki amonyum kökünün geçmesiyle türeyen bir tuz için kullanılır: *Diamonik fosfat:* $(NH_4)_2HPO_4$. (L)

DİAMORFİN i. (fr. *diamorphine*). Diasetilmorfinin yani eroinin bir başka adı. (Bir morfin türevi olan diamorfin ondan iki üç defa daha kuvvetlidir; fakat fazla kullanıldığı takdirde, çeşitli ruhsal olaylara yol açmakla beraber beyaz zehir alışkanlığı da doğurduğundan hekimlikte nispeten az kullanılır.) [L]

DİANA i. (mitolojik ad'dan). Bir kelebek türü. Sarı kanatları siyah ve azıcık kırmızı beneklidir; kenarlarında fisto gibi süs bulunur. Tırtılı Akdeniz bölgesinde loğusaotu üzerinde yaşar. (Pulkanatlıların *pipilonidae* familyasından) [*Eşanl.* ZERYNTHİA.] (L)

DİANA, Romalılar tarafından, Yunanlıların Artemis'i ile bir tutulan tanrıça. Şair Catulus'un dediği gibi İtalya yarımadasında oturanların tanrıçası olan Diana'nın «dağlara, yeşil ormanlara, ıssız çayırlara ve ırmaklara hükmeden» bir vahşî tabiat tanrıçası olduğu sanılmaktadır.

Diana kültü, İtalya'nın çeşitli bölgelerine yayılmıştı. Capua yakınında, Tifata dağında hüküm süren bir Sabin Diana'sı (Diana Tifatina) vardı. Fakat en ünlüleri Latium Diana'sıydı (Diana Aricina, Diana Nemorensis veya Nemi Diana'sı).

Bu tanrıçanın Nemi gölü yakınında Albanus tepelerinde zengin bir tapınağı vardı ve buranın rahibi olabilmek ancak belirli bir ağacın dalını kırmak ve görevli rahibi öldürmekle mümkündü. Nemi'de, Diana'nın mitolojik rahibi olan ve bu tanrıçayle kutsal bir çift meydana getiren Virbius adında bir erkek tanrıya da tapılırdı. Nemi'de bunların şerefine her yıl 13 ağustosta gece eğlenceleri düzenlenir, başlarında gülden çelenkler, ellerinde meşaleler bulunan kadınlar sokaklarda dolaşırlardı. Bu münasebetle av köpeklerine saygı gösterilir, vahşî hayvanlara dokunulmazdı, çünkü Diana hem av hayvanlarının koruyucu tanrıçası hem de bir Bereket tanrıçasıydı. *Diana Lucina* aynı zamanda doğum sancılarını hafifleten bir tanrıçaydı.

Diana'nın kültü Latium'da bir süre siyasî bir önem de kazandı. Latin konfederasyonu'nun üyeleri Roma'da, Aventinus tepesindeki Diana tapınağında toplanırlardı. Bu tapınak tanrıçanın Roma'da bulunan tapınaklarının en büyüğüydü; Servius Tullius tarafından yaptırılmış ve imparatorluk çağının başında onarılmıştır.

— İkonogr: Tanrıçanın, Efes Diana'sından (Roma'da, Vatikan ve Dresden'deki kopyaları) yunan mimarı Praksiteles'in üslûbuyle yapılmış Gabii (Louvre), Larnaka (Viyana) ve Ostia Diana'sına kadar birçok eski heykeli ve bunların Dresden, Münih, Stockholm, Londra, Roma v.b. yerlerde de sayısız kopyaları vardır.

Bu eserler daha sonra Jean Goujon, Germain Pilon, *Anet Diana*'sı (Louvre), Allegrain (Louvre), Desjardins (Versailles), Vassé (Potsdam) ve Caserta (Napoli) parkı heykeltıraşlarıyle özellikle Houdon'u etkilemiş (Leningrad, Louvre) ve bunların yaptıkları heykellere ilham kaynağı olmuşlardır.

Diana efsanesi, XVI. yy.dan beri ressamları etkilemekten geri kalmamıştır. Ressam Correggio, *Arabasına Binmiş Diana*'yı (Parma'da San Paolo manastırının freskleri) çizdi. Gabriel Blanchard *Diana ile Peri Kızları*'nı (Versailles'da Diana Salonu tavanı), Fontainebleau okulundan biri de *Diana'nın Avlanışı* adlı tabloları yaptılar (Louvre). Ayrıca Diana, Paris Bordone (Dresden), Veronese (Leningrad), Rubens (Dresden), Paul Bril (Louvre), J. Fyt (Viyana), Louis de Boullongne (Tours), De Troy (Nancy) tarafından da yapıldı. Fakat en ünlü olanları Il Domenichino (Roma'da Borghese galerisi) ile Vermeer'e (La Haye) ait olanlardır. *Diana'nın Banyosu*'nu François Clouet (Rouen), Carracci (Brüksel), Cambiaso (Cenova), il Caavalier d'Arpino (Louvre), Albani (Louvre), Watteau, Boucher (Louvre), *Aktaton'un Diana'ya Baskını*'nı Tiziano (Madrid), Correggio (Parma yakınında San Vitale villası) ve J. Fr. de Troy (Basel), *Callisto'nun Gebeliğini Keşfeden Diana*'yı da Tiziano (Viyana ve Madrid), Annibale Carracci (Louvre) ve Dietrich (Dresden), *Diana ve Venüs*'ü Primatiecio (Aix-en-Provence), *Diana ve Pan*'ı Lanfranco (Louvre), *Diana ve Endymion*'u Annibale Carracci (Roma Farnese galerisi), Dosso Dossi (Dresden), Blanchard (Versailles) ve J. B. Van Loo (Louvre) çizmişlerdir. Bu konuda daha birçok eseri yapılmıştır. Bunlar arasında desen ve gravürü italyan çinilerini, ağaç veya taklit mermer süslemelerini Anet şatosunun halılarıyle Paris'te T. Dubreuil'ün taslaklarına göre yapılan *Diana'nın Hikâyesi* halılarını, Fontainebleau şatosundaki Diana galerisinin resimlerini (Abel de Pujol ile Blondel'in), Anne d'Autriche'in dairelerindeki Romanelli'nin fresklerini (Louvre) ve XVII. ile XVIII. yy. ın, mitolojik kılığa sokulmuş kadın portrelerini de hatırlatmak gerekir. (L)

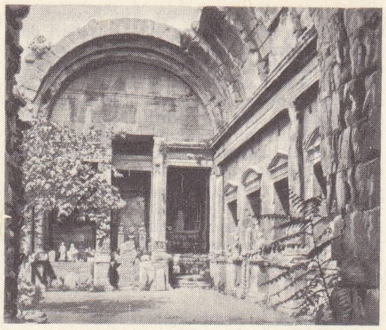

Nîmes'de **Diana tapınağı,** Fransa

Diana (*Los Siete Libros de la*), portekiz asıllı Jorge de Montemayor'un Castilla dilinde yazdığı nesir ve nazım karışımı pastoral roman (1559). Uzun bir ayrılıktan sonra geri dönen çoban Sireno, bir sihirbazın büyüleriyle uzaklaştırmayı başardığı Diana'yı bulur; ama rakibi Delio, Diana ile evlenir. Sireno gibi aşktan yana mutsuz olan başka erkek veya kadın çobanlar birbirlerine içlerini döker ve başlarından geçenleri anlatırlar. Bu anlatılar üslûbun zarifliği ve tatlılığı ile büyük başarı sağlayan romanın bir çeşit devamıdır. Montemayor'un *Diana*'sı, Alonzo Perez, daha sonra da *Diana Enamorada* (Âşık Diana) [1564] adlı eseriyle Gaspar Gil Polo tarafından işlendi. (L)

DİANA (Benedetto Rusconi— denir), italyan ressamı (Venedik 1460'a doğr.-ay.y. 1525'e doğr.). Başlıca eserleri: *Sacra Conversazione* (Kutsal Konuşma) [Venedik, Accademia]; *Assunta* (Meryem'in Gökyüzüne Çıkışı) [S. Maria della Croce, Crema yakınları[; *Cristo Benedicente* (Dua Eden İsa) [Roma, Galleria Corsini]. İkinci sınıf venedik ressamları arasında, kullandığı renklerin inceliği, yaptığı figürlerin uzunluğu ve elbise kıvrımlarının güzelliği ile tanındı. (M)

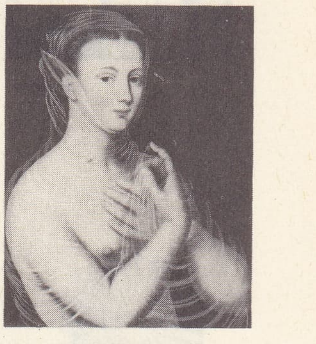

DİANE DE POİTİERS
Fransız okulu (XVI. yy.)

DİANA ağacı. Bk. AĞAÇ.

Diana e la Tuda, L. Pirandello'nun bir komedisi (1926). Ressam Sirio, yaptığı büyük bir Diana heykeline modellik eden Tuda'nın başka heykelcilerle çalışmasını önlemek için onunla evlenir. Tuda, kendisini sadece bir model olarak gören Sirio'ya bir insan olduğunu kabul ettirmeğe çalışırsa da, bunu başaramaz. Bir başka ressam, Giuncano, onu genç ve canlı bir kadın olarak sever ve Sirio'yu öldürür. (M)

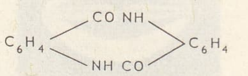

diantranilit

Diana tapınağı, Nîmes'de, Roma devrinden kalma (Augustus ve Trajana veya Hadrianus zamanı) yapıların tümü; şifa tanrısı Nemaus'un kültünün yapıldığı yerlerden birinin kalıntıları olduğu sanılır. Bu tapınakta bir nymphaeum, bir hekzastil tapınak (II.-III. yy.), kutsal bir çeşme, revaklar ve dertlerine çare bulmak için tanrıçaya danışmağa gelenlerin istihareye yattıkları odalar vardır. Günümüze kadar gelen bu yapıların taş işçiliği ilgi çekicidir; uzun süre Fransa'daki kuleleri yapan ustalara örnek oldu; bu ustalar burada çok sayıda yazıtlar bıraktılar. (L)

DİANDRİA i. *Linneaeus* sisteminde, leylâk ve adaçayında olduğu gibi çiçeklerinde serbest iki erkek organ bulunan bitkiler sınıfı. (L)

DİANE DE FRANCE. Bk. DIANE DE VALOİS.

DİANE DE POİTİERS, Henri II'nin gözdesi (1499-Anet 1566). Saint-Vallier kontu Jean de Poitiers'nin kızı. 1514 veya 1515'te Louis de Brézé ile evlendi, kraliçenin nedimesi oldu. Babası, vatana ihanet eden başkomutan Bourbon'a (1523) katıldığı halde ölümden kurtuldu. Babasını kurtarmak için François I'e kendini teslim ettiği söylentisi doğrulanmamıştır.Diane de Poitiers 1531'de dul kaldı, 1536'ya doğru, sonradan Henri II adı ile tahta çıkan ve Catherine de Medicis ile evli bulunan veliahtın metresi oldu. Henri II ona Valentinois dükalığını verdi. Güzelliği ve sürekli gençliği ile ün salan Diane'ın zeki, sert ve gözü yükseklerde bir kadın olduğu sanılıyor. Koyu katolikti; pro-

Foto. X (LAROUSSE)

testanlara karşı büyük bir kin beslerdi ve başkomutan Montmorency ile Guise'leri destekledi. Henri II üzerindeki büyük etkisinden faydalanarak hazineler topladı ve devlet görevlerine istediği yönü verebildi. Kendisi için yapılan Anet şatosu ile Chenonceaux şatosunu dekore ettirdi. 1559'da Henri II'nin ölümü üzerine, sarayı terkedip Anet'ye çekilmek zorunda kaldı. Diane'ın *Mektuplar*'ı 1866'da yayımlandı. (L)

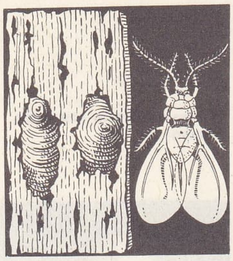

diaspis

DİANE DE VALOİS veya **DİANE DE FRANCE,** fransız prensesi (Piemonte 1538-Paris 1619). Henri II'nin kızı. 1582'de kendisine Angoulême dükalığı verildi. 1589'da Henri III ile Navarra kralı Henri'nin (sonradan Henri IV) arasını bulmağa çalıştı. (L)

DİANELLA i. Zambakgillerden süs bitkisi, tropikal bölgelerde yetişir.

— ANSİKL. *Dianella,* sapların ucunda dizili küçük mavi çiçekli otsu bir bitkidir. Afrika, Asya ve Avustralya v.b.de yetişen on kadar türü bilinir. Bazı türleri, özellikle *Dianella coerulea, D. nemorosa* Avrupa'da yetiştirilir; sıcak limonluk isteyen bu bitkilerin boyu 1 m'yi bulur. (L)

DİANİZİDİN i. (fr. *dianisidine*). Ortonitranizol'ün alkali ortamda indirgenmesi ve benzidinle yer değiştirmesinden elde edilen, 131°C'ta eriyen, $(CH_3O)(NH_2)C_6H_3—C_6H_3(NH_2)(OCH_3)$ formülündeki baz. (Dianizidin, azo boyarmaddelerin üretiminde kullanılır.) [L]

DİANTHERA i. Çotuğu odunsu ağaççık. Tropik bölgelerde yetişir. Süslü yapraklarından dolayı bahçelerde yetiştirilir. (*Acanthaceae* familyasından.) [L]

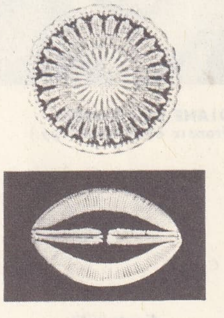

diatomeler

DİANTHOECİA i. Parlak renkli kelebekler grubu. Ilıman bölgelerde özellikle, karanfil, sinekkapan otu, hüsnüyusuf ve çöven yetişen yerlerde otuz kadar türüne rastlanır. (Bunlardan *Dianthoecia compta* çiçek bahçelerinde yetiştirilen karanfillere büyük zarar verir, tırtılı geceleyin karanfil tohumlarını kemirir. Pulkanatlıların *noctuidae* familyasından.) [L]

DİANTHUS i. Karanfilin ilmî adı. (L)

DİANTRANİLİT i. (fr. *dianthranilide*). İki mol antranilik asitteki asit ve amin gruplarının birbirine etkimesiyle meydana gelen halkalı bileşik. (Azota bağlı hidrojen atomları zayıf bir asit özelliği gösterir.) [L]

DİANTRANOL i. (fr. *dianthranol*). Antrakinon'un otoklavda çinko ve sodyum hidroksit etkisiyle indirgenmesinden elde edilen $C_{28}H_{18}O_2$ formülündeki madde. 230° C'ta eriyerek sarı billûrlar meydana getirir. Demir - III klorür etkisiyle yükseltgenerek diantron'a $(C_{28}H_{16}O_2)$ dönüşür. (L)

DİANTRASEN i. (fr. *dianthracène*). Bir antrasen çözeltisinin güneşe bırakılmasıyle elde edilen ve 244°C'ta eriyen, $(C_{14}H_{10})_2$ formülündeki hidrokarbon. (*Eşanl.* PARAANTRASEN.) [L]

DİANTRON i. (fr. *dianthrone*). Kim. Bk. DİANTRANOL.

DİAPENSİA i. Avrupa ve Amerika dağlarında yetişen odunsu küçük bitki.

— ANSİKL. *Diapensia*'lar küçük ve çok sayıda almaşık yapraklı bitkilerdir. Çiçekleri beşli ve erdişi, çiçek tacı düzgün ve bitişik taç yapraklı, yumurtalığı üst durumlu ve çok yumurtacıklı üç bölümlüdür. Küçük *diapensiaceae* familyasının örnek bitkisidir. (L)

DİAPENTE i. Eski Yunan müzik nazariyesine ait terim. Ortaçağ ve Rönesans müzikologlarınca tam beşli aralığı belirtmek için kullanıldı. (L)

DİAPERİS i. Toparlak böcek. Üzeri düz ve parlak, rengi sarı veya kırmızı benekli siyahtır. Mantarların içinde yaşar. (Kınkanatlıların *terebrionidae* familyasından.) [L]

Diarium Sive Rerum Urbanarum Commentarii (*Roma Sarayının Günlüğü veya Hatıraları* [Alexander VI devrinde] (1483-1506). Papalık sarayı teşrifatçısı Johannes Burckard tarafından yazılan bu günlük, yazarın düzenlediği tören ve bayramların bir tutanağıdır. Bunların dışında, cinayetler ve açık saçık hikâyeler de dahil, birçok şey anlatır. Üç cilt halinde tam bir baskısı L. Thuasne (1883-1885) tarafından yapıldı. (L)

DİARTROZ i. (yun. *dia,* arasında ve *arthrôsis,* eklem'den fr. *diarthrose*). Anat. Çok devingen eklem çeşidi; oynak.

— ANSİKL. *Diartroz*'larda eklem yüzeyleri kıkırdakla kaplı ve kaygandır. Birbirine bitişen iki oynar kemik arasında eklem sıvısı dolu bir eklem boşluğu vardır. Bazı diartrozlarda eklem yüzeylerinin birbirine uyumu, menisk denen telsel kıkırdaktan merceklerle sağlanır. Yüzeyler kapsül denen telsel katılgan dokudan bileziklerle birbirine bağlanır; bunların kalın yerlerine *eklem bağı* denir. Kapsülün iç yüzü eklem sıvısı salgılayan ince bir zarla kaplıdır. Eklem sıvısı yapışkan yağlı bir sıvıdır. Anatomi bilginleri diartrozları yüzey şekillerine göre birçok çeşide ayırırlar. (L)

DİAS (Antonio Gonçalves), brezilyalı şair (Caixas, Maranhâo 1823-Guimares yakınlarında bir deniz kazasında öldü 1864). Mahallî motiflerden çok, birbirleriyle sürekli çatışma durumunda bulunan üç medeniyetin (kızılderili, zenci ve hıristiyan) kaynaştığı Brezilya tabiat ve çevresini işledi. Kişiliği ve bunun yansıması olan bazen gürültülü, bazen durgun şiiri, bir panteizme uygun düşer. Başlıca eserleri şunlardır: *Primeiros Cantos* (İlk Şarkılar) [1846]; *Segundos Cantos* (İkinci Şarkılar) [1848]; *Ultimos Cantos* (Son Şarkılar) [1851]; *Os Timbiras* (Epik Şiirler) [1857]. Dramları arasında *Leonor de Mendonça* (1847) en ünlüsüdür. (L)

DİAS (Baltasar), Madera asıllı portekizli şair ve oyun yazarı (XVI.-XVII. yy.). Kral Sebastian I zamanında daha hayattaydı. 1610-1620 Yılları arasında yazdığı dinî oyunlar, Gil Vicente'nin izindeki en ünlü yazarlardan biri olmasını sağladı. Başlıca eserleri şunlardır: *Auto de Santo Aleixo* (Aziz Alexis) [1613]; *Auto de Santa Catarina* (Azize Catherina) [1616]; *Auto de Paixâo de Cristo* (İsa'nın Çilesi) [1613]; *Auto d'el rei Salomâo* (Kral Süleyman) [1612]. (L)

DİAS (Bartolomeu), portekizli gemici (Algarve 1450'ye doğr.-Ümit burnu açıklarında 1500). Lizbon'da alman kozmografyacısı Martin Behaim'in öğrencisiydi. 1486'da portekizli Joao II tarafından rahip Yoannes'in ülkesine giden bir deniz yolu bulabilmesi için kâşif Diogo Cam'ın Afrika sahillerinde, Kongo'nun güneyinde yaptığı gezilerini devam ettirmekle görevlendirildi. Farkına varmadan Afrika'nın güney burnunu dolaştı (1487), Algoa körfezine vardı, sonra Great Fish River'e ulaştı. Fakat gemicilerinin zorlaması üzerine kıyıyı takip ederek geri döndü ve Cabo Tormentoso'yu (Fırtınalar burnu) buldu. Kral Joao II, sonradan buraya Cabo de Boa Esperança (Ümit burnu) adını verdi. 1488 Sonunda Lizbon'a dönen Dias, 1497'de Vasco de Gama ile Hindistan'a, sonra Cabral'e (1500) gitti. Bu son gezisi sırasında bir deniz kazasında öldü. (L)

DİAS (Cicero), brezilyalı ressam (Judia, Pernambuco 1908). Otuz yaşındayken Paris'e yerleşti. Resimlerinde, «tropikal» olarak nitelendirilebilecek değer, bir renk zenginliği ile soyut sanatın örneklerini verdi. (L)

DİAS (Dinis), XV. yy.da yaşamış portekizli denizci (Lizbon'da doğdu). Enrique de Viscu tarafından Gine kıyılarını dolaşmakla görevlendirildi, Yeşilburun adalarını buldu (1445). [L]

DİAS (Henrique), brezilyalı general (Recife 1600'e doğr.-ay.y. 1662). Azat edilmiş zenci, üstün nitelikleriyle 1639'da bir zenci birliğinin kumandanlığına getirildi. Hollandalıların Brezilya'dan çıkarılmasıyle sonuçlanan savaş (1630-1654) sırasında büyük başarı kazandı. (L)

DİAS (Vicente), XV. yy.da yaşamış portekizli denizci (doğ. Lagos, Algarve). 1446'da, bir bölümünü daha önce geçtiği, Senegal ırmağını keşfeden gezi heyetine katıldı. (L)

DİASETEMİ i. (fr. *diacétémie*). Kanda diasetik veya asetilasetik asit bulunması hali. (Bk. ASİDOZ*.) [L]

DİASETİL i. (fr. *diacétyle*). — diketonlar'ın $CH_3—CO—CO—CH_3$ formülündeki ilk üyesi. (*Eşanl.* DİMETİLGLİOKSAL, BÜTANDİYON.)

— ANSİKL. *Diasetil,* metiletilketon'un nitrik ortamda yükseltgenmesi veya izonitrolu türevinin hidrolizlenmesiyle elde edilen, 88° C'ta doğru kaynayan sarı bir sıvıdır. Bazı uçucu yağlarda (haşhaş ve kimyon yağı) ve kokusunu verdiği tereyağında bulunur. (L)

DİASETİLASETİK sıf. (fr. *diacétylacétique*). Yalnız ester halindeyken kararlı olan $(CH_3CO)_2$ $CH—CO_2H$ formülündeki asitler için kullanılır. (Etil diasetilasetat, asetil klorürün sodyumlu asetilasetik etere etkimesiyle elde edilen bir sıvıdır.) [L]

DİASETİLASETON i. (fr. *diacétylacétone*). 2-6 dimetilpironun hidratlanmasıyle elde edilen, 49°C'ta eriyen,

$$CH_3—CO—CH_2—CO—CH_2—CO—CH_3$$

formülündeki triketon. (L)

DİASETİLDİOKSİM i. (fr. *diacétyldioxime*). *Eşanl.* DİMETİLGLİOKSİM.

DİASETİLEN i. (fr. *diacétylène*). Diasetilen —dikarboksilik asidin ayrışmasıyle elde edilen $CH \equiv C—C \equiv CH$ formülündeki gaz hidrokarbonun uygun olmayan adı. (*Eşanl.* BÜTADİN.) [L]

DİASETİLEN - DİKARBOKSİLİK sıf. (fr. *diacétylène - dicarboxilique*). Potasyum demir III siyanürün, propiyolik asidin bakırlı bileşiğine etkimesiyle elde edilen,

$$HOCO—C \equiv C—C \equiv C—CO_2H, \ H_2H$$

formülündeki diasetilenik diasit için kullanılır. (L)

DİASETİLENİK sıf. (fr. *diacétylénique*). Formülünde iki tane üçlü asetilen bağı bulunan bileşikler için kullanılır. (L)

DİASETİLMORFİN i. (fr. *diacétylmorphine*). *Eşanl.* DİAMORFİN.

DİASETİN i. (fr. *diacétine*). Bir glikol'un veya bir triol'ün asetik diesteri. [Gliserine, formülleri sıra ile

$$CH_3—CO_2CH_2—CH(OCO—CH_3)—CH_2OH$$

ve $CH_3—CO_2CH_2—CHOH—CH_2OCO—CH_3$ olan iki diasetin tekabül eder.] (L)

DİASETONAMİN i. (fr. *diacétonamine*). *cool*). Asetonun polimerleşmesiyle elde edilen ve özellikle, fotoğraf filmi yapımında nitroselülozun eriticisi olarak kullanılan, $(CH_3)_2$ $COHCH_2COCH_3$ formülündeki renksiz sıvı. (L)

DİASETONAMİN i. (fr. *diacétonamine*). $CH_3—CO—CH_2—C(CH_3)_2$ NH_2 formülündeki keton amin. (Diasetonamin, amonyağın, mezitil oksit veya aseton üzerine etkimesiyle elde edilen, suda az çözünür bir sıvıdır.) [L]

DİASETÜRİ i. (fr. *diacéturie*). Tıp. Asidozlar sırasında sidikte diasetemi ile birlikte diasetik asit bulunması hali. (L)

DİASİA. Esk. Yun. Cehennem tanrısı Zeus Meilikhios onuruna Atina'da yapılan çok eski bir dinî şenlik. Adaklar, güneşin batışından sonra kurban edilirdi. (L)

DİASİT i. (fr. *diacide*). Bileşiminde iki asit grubu bulunan madde.

— ANSİKL. Organik kimyada *diasitlerin* yapısında iki CO_2H grubu bulunur. Bu maddeler yağ serisinde doymuş ve doymamış (etilenik, asetilenik) diasitler olmak üzere ikiye ayrılır. Ayrıca iki asit grubunun birbirine göre durumuna, yani iki karboksilin yan yana bulunmasına veya aralarında 1, 2, 3 ve daha çok sayıda karbon atomunun yer almasına göre diasitler α, β, γ, δ ... v.b. diye de ayrılır. α disit, *oksalik* asittir $(HOCO—CO_2H)$. Öteki doymuş diasitlerin en basit üyeleri şunlardır:

malonik asit	$HOCO—CH_2—CO_2H$,
süksinik asit	$HOCO—(CH_2)_2—CO_2H$,
glütarik asit	$HOCO—(CH_2)_3—CO_2H$,
adipik asit	$HOCO—(CH_2)_4—CO_2H$
pimelik asit	$HOCO—(CH_2)_5—CO_2H$,
süberik asit	$HOCO—(CH_2)_6—CO_2H$.

Bu maddelerin çok sayıda yüksek homologları bilinir. Oksalik ve malonik asitler kararlı değildir ve bir karboksil grubunu kolayca kaybederler. Süksinik ve glütarik grubundan diasitlerin en belirli özelliği, tek moleküllü anhidritler vermesidir. Adipik, pimelik ve süberik grubundan diasitlerle yüksek diasitlerin kalsiyum tuzları damıtıldığı zaman veya bu maddelerin esterleri üzerine sodyum etki ettirildiği zaman, kapalı zin-

Foto. LAROUSSE

cirli bileşikler meydana gelir. Etilenik diasitler içinde en bilinenleri,

$HOCO—CH=CH—CO_2H$

formülündeki *fümarik* asit ve bunun sistrans izomeri olan *maleik* asittir. *Mezakonik* ve *sistrakonik* asitlerde, bunlardan farklı olarak bir metil grubu bulunur. *Glütakonik* asit δ etilenik diasitlerin bir üyesidir. Asetilenik diasitlerin en tanınmışı, *asetilen-dikarboksilik* asittir.

Aromatik seride, benzenden türeyen üç diasit bulunur: *ftalik* (orto), *izoftalik* (meta) ve *tereftalik* (para) asitler. Başka halkalardan (naftalen, antrasen v.b.) ve karmaşık aromatik maddelerden türeyen diasitler arasında *piridin* ve *kinolein-dikarboksilik* asitler v.b. sayılabilir. (L)

DİASKİSİS i. (yun. *diaskhisis*, yırtma eylemi'nden). Beyindeki bir bozukluktan ileri gelen fonksiyon yitimi. Beyindeki bir bozukluk bu fonksiyonu sağlayan beyin kabuğu alanlarında dengesizlik doğurur. (L)

DİASPİS i. (yun. *dia*, arasından ve *aspis*, kalkan'dan). Küçük gövdeli kırmız böceği. Dişisi bitkilerin dallarına yapışık yaşar. Gövdesi yuvarlakça mumlu bir kalkanla kaplıdır.

— ANSİKL. *Diaspis* fidanların korkunç düşmanlarından biridir. *Diaspis rosae* gül fidanlarını mahveder. *D. pentagona* Akdeniz bölgesinde ağaç ve ağaççıklara büyük zarar verir. Bunlarla bir arada yaşamaya alıştırılan gelin böcekleri *diaspis*'leri yiyerek yok eder. (Eşkanatlıların *coccidae* familyasından.) [L]

DİASPOLİS. Esk. coğ. Bugün Akçakoca. (M)

Diaspora [«dağılma»], sürgünden sonra (M. Ö. VI. yy.) Filistin dışında yerleşmiş yahudi topluluklarının tümüne verilen ad. Fakat «dağılma» aslında, IX yy. da Ahab devrinde ve özellikle 721'de Samiriye'nin yıkılışından sonra başladı. Başlıca merkezleri: Babil (VI. yy.), İskenderiye (IV. yy.), Antakya (III. yy.), Roma (I. yy.) idi. Çeşitli topluluklar arasında, mektuplaşma ve yardımlaşma ile kendini gösteren çok sıkı bağlar vardı. (L)

DİASTAZ i. Bk. DİYASTAZ.

DİASTER i. (yun. *di*, iki ve *aster*, yıldız'dan). Hücre bil. Mitoz bölünme sırasında santrozomun etrafında beliren ışınsal protoplazma unsurları. Yıldız.

— ANSİKL. Mitozun başlangıcında, santrozom ikiye bölününce, her iki yavru santrozomun çevresinde birer yıldız oluşur. Böylece bir yıldızın yerini iki yıldız (diaster) alır. (L)

DİASTYLİS i. Denizde yaşayan kabuklu küçük hayvan. Göğsünün ön kısmı arka kısmından belirli şekilde farklıdır. *(Cumaceae* takımından.) [L]

DİATESSARON, Ortaçağ ve Rönesans müzik bilginlerine göre, eskiçağ yunan müziği nazariyesinde tam dördüncü *(do-fa)*. [L]

DİATOMELER çoğl. i. Bot. Silis kabuklu, hareketli, birhücreli suyosunları.

— ANSİKL. *Diatomeler* (170 cins, 5 000 tür) tatlı, acı veya tuzlu sularda yaşayan gözle görülemeyecek kadar küçük, esmer suyosunlarıdır. Suyun dibinde veya toprağın yüzünde kırmızımtırak veya esmer renkte jelatinimsi bir tabaka meydana getirirler. Diatomenin gövdesi değirmi, söbe, dikdörtgen veya eşkenar dörtgen biçiminde basit bir yassı hücredir. Selüloz zarı silisle karışarak kabuklaşmıştır; bu yüzden çok serttir. Hücre yüzeyinde güzel çizgi ve şekiller bulunur; bazı diatome türlerindeki bu şekiller bir mikroskobun üstünlüğünü ve kalitesini anlamakta işe yarar *(muayene aracı)*. Hücre zarı iki çenetlidir; gövdesi gibi birbirine geçer. Çok ağır hareket edebilen diyatomeler bölünerek çoğalırlar; ikiye ayrılan çenetlerden her biri kendisine yeni bir kapak yapar. Böylece diatome gittikçe küçülür. Ancak zaman zaman aksospor oluşumu yoluyle bunu giderir. Diatome artıkları suyun dibinde birikerek büyük kitleler meydana getirir; diatome çamuru (veya *diatomit, kieselguhr, tripoli*) denen bu madde soğurucu veya aşındırıcı niteliklerinden dolayı sanayide kullanılır. (L)

DİATOMİK sıf. (fr. *diatomique*). Kim. Formülünde iki atom bulunan basit veya bileşik halindeki bir cismin molekülü için kullanılır: *Oksijen* ve *karbonmonoksit molekülleri diatomiktir.* (L)

DİATONİK sıf. (fr. *diatonique*). Tabiî tam ve yarım sesler ve bitişik dereceler esasına göre işleyen.

— ANSİKL. *Diatonik sistem,* beşliler çevriminin ilk yedi sesinden elde edilen notalara göre kurulmuştur. Birbirini takip eden bu notalar ya olduğu gibi kalır (Pythagoras sistemi) veya çeşitli etkiler sonucu, ilk anlamlarından uzaklaşmaksızın hafifçe yer değiştirir (Zarlino sistemi, yedirimli sistem v.b.).

Klasik müzikte diatonik kelimesi, seslerin arasına sonradan sokuşturulan «kromatik» dereceler hesaba katılmadan yukarıda anlatılan ses sıralanmasını belirtir. Diatonik yarım-ses sadece bu sistemde bulunabilir. Pratik bakımdan diatonik yarım-ses, adları art arda gelen iki notadan oluşur; kromatik yarım-ses ise aynı adı taşıyan, fakat nitelikleri ayrı olan iki notadan doğar. (L)

DİATRİBE i. («okul alıştırması» anlamında yun. k.). Ed. *Diatribe*, önceleri felsefe konusu üzerine öğretmenle çömezleri arasında basit bir diyalogdu; M.Ö. II. yy.dan itibaren Yunanistan'da karmaşık bir edebiyat türü ve kinik okuldan dilenci filozofların kullandığı ahlâkî vaız haline geldi. Diatribe, sistemli hiç bir öğretiye başvurmadan talihe boyun eğmeyi ve kayıtsızlığı öğütler; diatribe, sofistlerden miras kalan bilgince hitabete, öğretici küçük hikâyeler, alegorik masallar, ünlü kişilerin vecizeleri ve özellikle dinleyiciyle kısa ve zorlu sorunlar üzerinde bazen ciddî bazen eğlenceli (Borysthenis'li Bion'un diatribe'si) hayalî diyaloglar katar. Kinik diatribe, Roma imparatorluğunun yıkılışına kadar o kadar çok tutuluyordu ki, büyük filozoflar tarafından kullanıldığı gibi (Seneca'nın ahlâkî incelemeleri), stoacı propagandayı ve hıristiyan vaızını da etkiledi. Birçok XVI. ve XVII. yy. bilgini ilâhiyat ve edebiyat üzerine yazdıkları tartışma eserlerine *Diatribae* adını verdiler. Ama, diatribe kelimesi acı ve şiddetli eleştiri anlamıyle (bu anlam şüphesiz kiniklerin meşhur küstahlıklarından gelir) ilk defa Voltaire'de (1734) görülür; Voltaire küçük eserlerinden birçoğuna başlık olarak Diatribe adını vermiştir. (Maupertuis'ye karşı yazdığı *Diatribe Du Docteur Akakia* (Doktor Akakia'nın Diatribe'si) [1752]. (L)

DİAULE i. (yun. k.). Esk. Yun. Stadyomu uzunlamasına geçip çevresini dolaşma ve ters yönden başlangıç noktasına dönme esasına dayanan ikili yarış. (L)

DİAULODROMES veya **DİAULODROMAS** veya **DİAULODROMOS** i. (yun. k.). Esk. Yun. Olympia'da 385 m'lik bir koşuyu *(diaulos)* koşan yarışçı. (L)

DİAVOLO (Fra), bir italyan gerilla önderinin takma adı (İtri, Foggia 1771-Napoli 1806). Asıl adı Michele Pezza olan Fra Diavolo fakir bir ana-babanın çocuğuydu. Çocukluğunda geçirdiği ağır bir hastalıktan kurtulması üzerine annesi, eski bir geleneğe uygun olarak, ona papaz elbiseleri giydirdi. Arkadaşları da okuldaki başarısından dolayı kendisine *diavolo* (şeytan) adını takmışlardı. Böylece halk arasında *Fra Diavolo* (Şeytan Papaz) adı yerleşti.

Bir saraç yanına çırak olarak giren Fra Diavolo bir ağız kavgasından sonra ustasını saraç iğnesiyle öldürdü. Kanundan kaçmak için Terra di Lavoro dağlarına çıktı, burada bir süre eşkıyalık yaptı, cinayetler işledi. 1798'de teslim oldu ve Napoli kralı Ferdinando IV'ün fransız işgaline karşı topladığı orduya katılması şartıyle bağışlandı. Katıldığı alay Fransızların Roma ile Napoli arasındaki bağlantılarını kısa zamanda kesti. Fra Diavolo'ya albaylık rütbesi verildi. Fakat fransız işgalcilerden aldığı korkunç intikamlar ve Albano kuşatmasında adamlarının tutumu sonunda Castel Sant'Angelo'ya hapsedildi. Buradan kaçtı, 1800'de kral tarafından affedildi. Bir süre hiç bir işe karışmayan Fra Diavolo 1806'da Fransızlara karşı Bourbon alaylarını yönetti; Gaeta savunmasına katılarak Cassano dükası unvanını aldı.

Joseph Bonaparte'ın başına ödül koyması üstüne bir süre kendisini takip edenleri atlattı, sonunda yakalanarak Baronissi'de tutuklandı, Napoli'de asıldı. (L)

DİAZ (Adolfo), nikaragualı siyaset adamı (doğ. 1874). A.B.D.'ye deniz üsleri vererek bu devletin koruyuculuğunu sağladı ve Zelaya'nın yerine cumhurbaşkanı oldu (1913-1916). 1926-1929 Yılları arasında yeniden cumhurbaşkanlığı yaptı. (L)

DİAZ (Armando), **Vitoria dükası,** italyan mareşali (Napoli 1861-Roma 1928). Napoli askerî kolejini ve Torino askerî akademisini bitirdi. Sonra genelkurmayda çalıştı, Trablusgarp savaşında yaralandı (1913). 1914'te general, 1915'te Cadorna genel karargâhında harekât şubesi başkanı oldu, Carso savaşının kazanılmasında ve Gorizia önündeki zaferin elde edilmesinde büyük payı oldu. 1917'de Aşağı İsonzo'da harekâta girişen 49. tümene, sonra 23. kolorduya kumanda etti. Caporetto bozgunu karşısında (24 ekim 1917) birliklerini Aşağı Piave'ye çekti. Cadorna'nın yerine ordu kumandanlığına getirilince (6 kasım) italyan ordularına Avusturya'nın bozguna uğramasına yol açan Piave ve Vittorio Veneto (1918) zaferlerini kazandırdı. İlk Mussolini kabinesinde (1922-1924) savaş bakanı, 1924'te de mareşal oldu. (L)

Armando DİAZ

DİAZ (César), uruguaylı asker ve siyaset adamı (Montevideo 1812-Paso de Quinteros'da 1858). Rosas'a karşı savaşta başarı kazandı, Caseros savaşı sırasında (1852) Doğu cephesi kumandanı Giro'nun kumandanlığı sırasında savunma ve bahriye bakanı oldu. Cumhurbaşkanı Venancio Flores'e geçici olarak vekâlet etti (1853-1854). Kumandanlığı sırasında yer yer patlak veren olaylarla karşılaştı. Cumhurbaşkanlığına muhafazakâr partiden adaylığını koydu. 1856'da Pereira karşısında yenilgiye uğradı. 1857'de başkaldırdı, fakat başarı kazanamadı. General Medina tarafından tutuklanarak kurşuna dizildi. (L)

Porfirio DİAZ

DİAZ (Eugenio), kolombiyalı yazar (Soacha, Cundinamarka'da 1804-Bogota 1865). José Maria Vergara ile birlikte, *El Mosaico* dergisini kurdu. *Pioquinta o el Valle de Tenza* (Pioquinta veya Tenza Vâdisi) [1863], *Manuela* (1866) adlı eserleri yazdı. *Manuela* Kolombiya edebiyatında ülkenin gelenek ve göreneklerini dile getiren ilk romandır. Diaz'ın yazdığı öteki eserleri de sosyal konuları ele alıp tenkit eden romanlardır. (L)

DİAZ (Felix), meksikalı general (Oaxaca-öl. 1922). Porfirio Diaz'ın yeğeni. Madero'ya karşı bir ayaklanma düzenledi ama tutuklandı. 1913'te kaçtıktan sonra B. Reyes ve Mondragon ile birlikte isyancı birlikleri yönetti. Bir cinayete kurban gitti. (L)

DİAZ (José), ispanyol siyaset adamı (Sevilla 1896-Tiflis 1942). Bir işçi ailesinin çocuğu. On bir yaşındayken bir hamurkâr olarak çalışmağa başladı. Erkenden işçi teşkilâtına girdi, Sevilla işçi çevrelerinde çabucak sivrildi. Primo de Rivera'nın diktatörlüğü yıllarında gizli olarak sendikacılık çalışmalarını sürdürmekle İşçi teşkilâtının kendi kendini dağıtma kararına karşı koydu. 1925'te Madrid'e gitti, tutuklandı ve yargılanmadan hapsedildi. Siyasî düşünceleri gelişmiş, fakat sağlığı bozulmuş olarak hapisten çıktı. Sevilla'ya döndü, 1931'de İspanya'nın en önemli teşkilâtı olan Sevilla Komünist partisinin merkezî üyesi oldu. Sanjurjon'un askerî darbesini başarısızlığa uğratmak için birçok gösteri düzenledi. Yeniden tutuklandı. İspanya Komünist partisi IV. kongresi sırasında Merkez komitesine üye seçildiğinde hâlâ hapisteydi. Bundan bir süre sonra parti genel sekreterliğine seçildi. 1932'den İspanya İçsavaşı sonuna kadar genel sekreter olarak görevi başında kaldı. 1939'da, sağlık durumu iyice bozuldu, Rusya'ya gitti ve orada öldü. (L)

DİAZ (J. M.), ispanyol piskoposu (öl. Annam 1857). Annam'da katolik misyoneri iken, ülkesine her çeşit müdahale ve nüfuzu önlemeğe kararlı olan imparator Hoang Nham'ın buyruğu ile temmuz 1857'de idam edildi. (L)

DİAZ (José Maria), ispanyol tiyatro yazarı (Madrid 1800-Havana 1888). Espronceda y Zorilla'nın arkadaşıydı. Onunla birlikte *Traidor, Inconfeso y Martir* (Hain, Dinsiz ve Din Kurbanı) dramını yazdı. Öteki eserleri: *Elvira de Albornoz* (1837); *Juan sin Tierra* (Yurtsuz John); *La Muerte de*

DIAZ DE LA PENA
«Orman Yolu» (detay)
Louvre müzesi, Paris

César (Sezar'ın Ölümü) [1876]; *El Hombre Propone y Dios Dispone* (Niyet İnsandan, Karar Tanrıdan) [1878]. (L)

DİAZ (Juan Martin), **l'Empecinado** denir, İspanya'da, 1808'de ün kazanan gerilla şefi. (L)

DİAZ (Leopoldo), arjantinli şair ve diplomat (Chivilcoy 1862-Buenos Aires 1947). Cenevre'de konsolosluk yaptı. Norveç, Venezuela ve Paraguay elçiliklerinde bulundu. Çeşitli eserler yayımladı. Bunların arasında İspanyolca ve Fransızca olarak yayımlanan *Las Sombras de Hellas* (Hellas'ın Gölgeleri) [1902], *La Atlantida Conquistada* (Fethedilen Atlantik) [1900] ve *Antologia* (Antoloji) [1945] adlı eserleri en önemli olanlarıdır. (L)

DİAZ (Miguel), ispanyol gezgini (Aragon'da XV. yy. ikinci yarısı-öl. 1512'ye doğr.). Kolomb'un ikinci seferine katıldı, onun ateşli bir taraflısı oldu. 1495'te Santo Domingo güneyinde San Cristobal madenlerini keşfetti, daha sonra bu bölgedeki Nueva İsabela şehrinin (uzun süre Santo Domingo, 1936'dan sonra Ciudad Trujillo, 1961'de gene eski adını aldı) kurulmasına yardım etti. (L)

DİAZ (Porfirio), meksikalı siyaset adamı (Oaxaca 1828-Paris 1915). Oaxaca üniversitesini bitirdikten sonra topçu subayı oldu ve generalliğe kadar yükseldi. Fransız istilâsı sırasında Juarez taraftarlarının yanında savaştı. 1867'de Fransızların gidişinden sonra, bir baskınla Puebla'yı aldı, sonra imparator Maximilian'a karşı çıkan cumhuriyetçi birliklerin başında Tulancingo, Miahuatlan, San Lorenzo'da zaferler kazandı ve Mexico'yu ele geçirdi (15 temmuz 1867). Önce Juárez'e (1871), sonra da Juarez'in yerine geçen Lerdo de Tejada'ya (1876) karşı ayaklandı. 1880 ile 1884 arasındaki kısa bir dönem dışında, 26 kasım 1876'dan 25 mayıs 1911'e kadar, sürekli olarak cumhurbaşkanı seçildi; maddî refahı sağladı, ülkenin malî durumunu düzeltti, Kuzey Amerikan sermayesinin Meksika'ya girmesine imkân verdi. Zacatecas'ın devlete karşı kurduğu komployu sert bir şekilde bastırmakta tereddüt etmedi (1886). Diaz'ın davranışlarını şu iki formülle özetlemek mümkündür; «az siyaset, çok idare» ve «boyun eğmek veya yokolmak». 1911'de Francisco Madero'nun yönettiği devrim hareketinin gelişmesi karşısında, istifa etmek zorunda kaldı. (L)

DİAZ AROSEMENA (Domingo), panamalı siyaset adamı (Panama 1875-ay.y. 1949). Liberal partinin liderlerinden biriydi. Doğduğu şehrin Belediye başkanlığını yaptı (1910-1912); Millet meclisi başkanlığına seçildi (1932). 1936'da da cumhurbaşkanı adayı oldu fakat seçimi kaybetti. 1948'de liberal güçlerin birleşmesi sayesinde rakibi Arnulfo Arias'ı yenerek cumhurbaşkanı oldu. Bir yıl sonra sağlık sebebiyle görevinden ayrıldı, çok geçmeden de öldü. (L)

DİAZ ARRİETA (Hernan), şilili yazar (Santiago 1891). ALONE takma adıyle tanınır. Çeşitli türde eserler yazdı. Gabriela Mistral'den esinlenerek yazdığı *La Sombra Inquieta* (Huzursuz Gölge) [1916], günlük hatıra biçiminde bir romandır. Ayrıca edebiyat tenkitçisi ve biyografi yazarı olarak ün yaptı. Başlıca eserleri: *Portales Intimo* (Mahrem Kapılar) [1930] ve *Don Alberto Blest Gana*'dır (1941). Özellikle *Historia Personal de la Literatura Chilena* (Şili Edebiyatı Kişisel Tarihi) [1955] üzerinde en çok tartışılan ve sık sık sözü edilen eseridir. Ayrıca bir de *Panorama de la Literatura Chilena Durante el s. XX* (XX. yy. Şili Edebiyatına Bakış) [1930] adlı bir eser de yayımladı. 1959'da Millî Edebiyat ödülünü kazandı. (L)

DİAZ CALLECERRADA (Marcelo), XVII. yy. ispanyol şairi. Hakkında hiç bilgi yoktur. Adını Madrid'de 1627'de yayımlamış olduğu *Endimion* şiiriyle duyurdu. Bu şiir, o zamanın Salamanca üniversitesi rektörü ve şairin hamisi Martin Rodriguez de Ledesma'ya armağan edilmiştir. Ovidius'un *Değişimler*'ini (Metamorphoseis) andıran bu eser, üç şarkı bölümünden meydana gelir. Birinci bölümde Venüs, Amor'u aşka çağırır, ikincisinde Endimion'a tutulur, üçüncüsünde de ona sahip olmak için onu uyutur. (L)

DİAZ CANEJA GOMEZ (Guillermo), ispanyol yazarı (Madrid 1876- ay.y. 1933). Sosyal konuları işleyen gerçekçi bir romancıdır. Önemli eseri, *El Sobre Blanco* (Beyaz Kılıf) [1918]. (L)

DİAZ CASANUEVA (Humberto), şilili yazar (Santiago 1905). Estetik profesörü (Almanya'da felsefe doktorasını yaptı, Uruguay'a sürgün edildi, Venezuela'da üniversite profesörü, çeşitli ülkelerde diplomatik görevlerde bulundu. Başlıca eserleri: *El Aventurero de Saba* (Saba Serüvencisi) [1926], *Poemas Para Ninos* (Çocuklar İçin Şiirler) [1928] adlı bir antoloji, *Vigilia por Dentro* (Nöbet) [1930], *El Blasfemo Coronado* (Taçlı Kâfir) [1940], *Réquiem* (Dua) [1945], *La Estatua de Sal* (Tuzdan Heykel) [1947], *La hija Vertiginosa* (Baş Döndüren Kız) [1954] ve *La Imagen del Hombre en la Filosofia de Ortega y Gasset* (Ortega y Gasset Felsefesindeki İnsan Görüntüsü). [L]

DİAZ COVARRUBİAS (Juan), meksikalı şair (Jalapa 1837-Tacubaya 1859). *Obras Completas* (Bütün Eserleri), Lorenzo Marque'in buyruğu ile kurşuna dizildiği yıl yayımlandı. Bu kitapta, bir yıl önce *Pagina del Corazon* adlı kitapta topladığı şiirleri ve nesirleri (*Gil Gomez el İnsurgente* [Asi Gil Gomez], 1858; *İmpresiones y Sentimientos* [İzlenimler ve Duygular], 1857; *El Diablo en Mexico;* [Meksika'daki Şeytan] 1860) yer alır. (L)

DİAZ de Guzman (Ruy), Amerika fatihlerinden ispanyol tarihçisi (Asuncion 1560-ay. y. 1629). Alvar Nunez Cabeza de Vaca'nın yeğeniyle melez bir annenin oğlu. Tupi'lere karşı Parana'daki sefere katıldı. Santa Fe'de Kreol'lerin başkaldırmasına karşı koydu (1580). Salta'da kral temsilciliği ve başhâkimlik yaptı. 24 Mart 1593'te Santiago de Jerez şehrini kurdu. Manso ovalarındaki Tamina'yı aldı. Orada, vali ve ordu başkumandanıydı. San Pedro ve Guzman şehirlerini kurdu. Arjantin üstüne ilk tarihi yazdı. 1612'de kaleme alınan ve ancak 1836'da yayımlanan *Anales del Descubrimiento y Conquista del Rio de la Plata* (Rio de la Plata Keşfi ve Alınışı Olayları), *Historia Argentina* (Arjantin Tarihi) başlığı altında yayımlanmıştır. 1516-1573 Arasındaki başarıları kapsayan bu eser, eski yazılı belgelere ve olaylara katılanların anlatılarına dayanır. (L)

DİAZ de La Pena (Narcisse Virgile), ispanyol ana ve babadan doğma fransız ressamı (Bordeaux 1807-Menton 1876). İlkin porselen üstüne resim yaptı, 1831 Paris sergisine katıldı, başarı kazandı; Théodore Rousseau ile çalıştığı Fontainebleau ormanından birçok manzara resmi yaptı. Boya dokusu bakımından çok çalışılmış, işlenmiş küçük tablolarıyle de dikkati çekti; geniş bir hayal gücü ile peri, Venüs, aşk melekleri, çiçek buketleri gibi temaları işledi. Bu tür eserlerinde, Delacroix'ya yaklaşır. Louvre müzesindeki eserleri: *Ormanda Ağaç Altı; İncili Peri; Ormanda Köpekler; Venüs ve Adonis; Doğuda Kadın; Ormanda Küçük Göl* v.b. (L)

DİAZ del Castillo (Bernal), ispanyol sömürgecisi ve tarihçisi (Medina del Campo 1500'e doğr.-Guatemala 1581). 1514'te Amerika'ya gitti. Fernandez de Cordoba ile Yucatan'ın keşfine (1517), sonra Cortés ile Meksika'nın fethine (1519) katıldı. Eseri: *Historia Verdadera de la Conquista de la Nueva Espana* (Yeni İspanya Fethinin Gerçek Tarihi) adını verdiği hatıralarını, daimî «regador»'u olduğu Santiago de Guatemala'da tamamladı. (L)

DİAZ del Ribero (R. P. Francisco), ispanyol mimar ve heykeltıraşı (Mazuercas, Burgos yakınında 1592-Granada 1670). Cizvitlerin yanına girdi. Madrid'de, sonra Sevilla'da yetişti. Granada'ya yerleşti (1609) ve Sacro Monte kilisesinde ispanyol barok üslûbunda ilk burmalı sütunların yer aldığı birçok mihrap arkalığı yaptı (1630-1633). Granada'daki manastırı (1640), Kutsal eşyaların saklandığı yeri (1642) ve San Justo y Pastor kilisesini yaptı. (L)

DİAZ de Mendoza (Fernando), ispanyol tiyatro oyuncusu (Murcia 1862-Vigo 1930). 1882'de tiyatroculuğa başladı. Tiyatro oyuncusu Maria Guerrero ile evlendi, sonra onunla birlikte Guerrero-Mendoza topluluğunu kurdu (1892). Bu toplulukla Madrid'deki İspanyol tiyatrosuna yerleşti, çağının en önemli eserlerini burada oynadı. Ayrıca tiyatro yönetmenliği yaptı. Topluluğu ile Güney Amerika'da birçok kere turneye çıktı. (L)

DİAZ de Solis (Juan), ispanyol denizcisi (Lebrija, Sevilla ili-öl. 1516). 1508 ve 1509'da Pinzon ile birlikte Güney Amerika'nın kuzey ve doğu kıyılarında araştırmalar yaptı. İspanya'ya dönünce gözden düştü, ama yine de 1515'te, Balboa'nın Büyük okyanusu bulmasından sonra Amerika'yı güneyden dolaşarak Panama'ya ulaşmakla görevlendirildi. Böylece bir deniz geçidi sandığı Rio de la Plata'yı buldu, fakat yerlilerin eline geçti ve öldürüldü. (L)

DİAZ de Toledo (Pedro), ispanyol yazarı (Sevilla XV. yy.ın ilk yarısı-Malaga 1499). Seneca'dan tercüme ettiği üç yüz atasözü ve hikmetten meydana gelen bir derleme yayımladı (1482). [L]

DİAZ DUFOO (Carlos), meksikalı yazar (Veracrus 1861-Mexico 1941). Madrid'de okudu, Castelar'ın yönetimindeki ilk yazılarını *El Globo* ve *Madrid Comico* adlı dergilerde yayımladı. 1884'te Mexico'ya döndü, *La Prensa* ve *El Nacional* adlı günlük gazetelerde çalıştı. 1894'te Gutierrez Najera ile birlikte, yenilikten yana olanların yayın organı haline gelen *Revista Azul* dergisini kurdu. Ayrıca Reyes Spindola ile birlikte *El İmparcial* adlı günlük bir gazete de çıkardı. Milletvekili seçildi, Yüksek Ticaret okulu müdürü oldu. Haftalık *El Economista Mexicano* dergisini yönetti. 1885'te ilk denemelerini yazdı, *Cuentos Maravillosos* (Harikulâde Hikâyeler) [1901] adlı eserini yayımladıktan sonra kendini iktisat bilimine verdi. Birçok eser yazdı: *La Evolucion İndustrial de Mexico* (Meksika'nın Sanayi Alanında Kalkınması); *Una Victoria Financiera* (Bir Malî Zafer); *Mexico y los Capitales Extranjeros* (Meksika ve Yabancı Sermaye); *La Vida Economica* (İktisadî Hayat). Bundan sonra yine edebiyata döndü ve birçok oyun yazdı: *Padre Mercader* (Tüccar Baba) [1929]; *La Fuente del Quijote* (Quijote'nin Çeşmesi) [1930]; *Palabras* (Laflar) [1931]; *La Jefa* (Başkan Kadın) [1931]; *Sambra de Mariposas* (Kelebek Gölgeleri) [1936]. (L)

DİAZEPAM i. Benzodiazepin grubundan ilâç. Kas kasılmasını giderici ve müsekkindir.

— ANSİKL. *Diazepam* 1961'den itibaren tedavi alanında kullanılmağa başlandı. Merkez sinir sistemini etkileyen bu ilâç hem ağrı dindirici hem de sıkıntı giderici. Ayrıca anestezide kullanılabilir ve ihtilâç nöbetlerine iyi gelir. Kas kasılmalarına karşı önemli derecede etkili olduğundan özellikle tetanozda kullanılır. (L)

DİAZ GARCES (Joaquin), şilili yazar (Santiago 1877-ay.y. 1921). Santiago'nun ilk belediye başkanı. Güzel Sanatlar okulu müdürlüğünde de bulundu. Eserleri çoğunlukla dergilerde yayımlandı. Günlük *El Cileno* gazetesinde, *El Mercurio*'da yazılar yazdı, *Zig-Zag* dergisi yöneticiliği görevinde bulundu. ANGEL PİNO takma adıyle siyaset, edebiyat, özellikle gelenek ve görenekler üstüne yazılar yazdı, halkla ilgili konuları

Foto. Braun (LAROUSSE)

işledi. Şili millî edebiyatının kurucularından sayılır. Eserleri: *Pagines Chilenas* (Şili'den Sayfalar) [1908]; *Paginas de Angel Pino* (Angel Pino'dan Sayfalar) [1917]. *La Voz del Torrente* (Selin Sesi) [1921] adlı romanı ölümünden sonra yayımlandı. (L)

DİAZ GRANADOS (Miguel), kolombiyalı vatansever (Santa Marta'da 1772-1816). Ülkesinin bağımsızlığını şiddetle savundu. 1811'de Cartagena'da hükûmeti kuran cuntanın üyesi oldu. Bu cunta, yeni Granada ülkesinin tam bağımsızlığını ilân etti. Cartagena savunmasına katılan Diaz Granados, İspanyollar tarafından yakalandı ve kurşuna dizildi. (L)

DİAZİNLER çoğl. i. (fr. *diasine*'den). Kim. Piridindeki CH gruplarından birinin yerine bir azot atomunun geçmesiyle meydana gelen üç izomer bileşiğin genel adı. (Bu bileşikler *piridazin* [α — diazin], *pirimidin* [β — diazin], *pirazın* [γ — diazin]) adlarıyle bilinir. (L)

DİAZ LOZANO (Argentina), honduraslı yazar (Santa Rosa de Copan 1912). Guatemala'da yerleşti, oranın ünlü gazetesi *El İmperciaľ*de yazılar yazdı. Otobiyografik kitabı *Peregrinaje* (Dereden Tepeden) [1944] ile Maya medeniyetiyle karşılaşan ispanyol kazazedelerini anlatan *Mayapan* (1955) romanı ünlüdür. Şiir kitapları: *Perlas de mi Rosario* (Tesbihimin Taneleri) [1930]; *Luz en la Senda* (Yoldaki Işık) [1935]. Hikâye kitabı: *Topacios* (Buluşlar) [1940]. (L)

DİAZ MİRON (Salvador), meksikalı şair (Veracruz 1853-ay.y. 1928). Memleketinde yenilik hareketinin en iyi temsilcilerinden biridir, Porfirio Diaz'ın diktatörlüğüne karşı koydu. Uzun süre Küba'da sürgün hayatı yaşadı. (L)

DİAZ Navarro veya **de Navarrete** (Martin), ispanyol mimarı ve heykeltıraşı (XVI. yy.). Granada'da Al. Hernandez ile birlikte Kançılarlığın (1581-1587), ayrıca P. de Orea ile birlikte de Aziz Hieronymus manastırının ön cephesini yaptı (1594-1595). [L]

DİAZO i. (fr. k.). Kim. DİAZOİK veya DİAZONYUM kelimelerinin çok kullanılan kısaltması: *Paranitranilin diazo, bir diazo tuzudur.* ‖ Bir molekülde diazonyum grubunun bulunduğunu gösteren önek. (L)

DİAZOAMİNLİ sıf. ve i. Kim. *Diazoaminli türevler*, örnek üyesi diazoaminobenzen olan maddeler. (Bu türevler, diazonyum tuzlarının birincil ve ikincil arilaminlerle birleşmesi veya serbest haldeki nitröz asidin, alkollü amin eriyiklerine etkimesiyle elde edilir. Kararlı olmadıkları için kolayca aminoazoikler haline dönüşürler.) [L]

DİAZOAMİNOBENZEN i. (fr. *diazoaminobenzène*). Kim. 96°C'ta eriyen

$$C_6H_5N = N—NH—C_6H_5$$

formülündeki bileşik. (Benzendiazonyum klorürün anilinle yoğunlaşmasından elde edilir. Olay sonucu kolaylıkla aminoazobenzene dönüşür.) [*Eşanl.* BENZEN-DİAZOANİLİN, DİAZOBENZEN-ANİLİN.] (L)

DİAZOAMİNOMETAN i. (fr. *diazoaminométhane*). Kim. 93°C'ta kaynayan, sıcaklığın daha yükselmesiyle patlayan,

$$CH_3—N=N—NH—CH_3$$

formülünde zehirli sıvı. Bu maddenin magnezyum tuzu, metilmagnezyum iyodürün metilazit üzerine etkimesiyle elde edilir. (L)

DİAZOANHİDRİT i. (fr. *diazoanhydrite*). Bir asidin bir alkali diazotat üzerine etkimesiyle elde edilen, $Ar—N_2—O—N_2—Ar$ formülündeki bileşiklerin genel adı. (Bu maddeler çok kararsız ve patlayıcıdır.) [L]

DİAZOASETİK sıf. (fr. *diazoacétique*). Kim. Esterleri, nitröz asidin etil glikolata etkimesiyle meydana gelen, $N_2CH—CO_2H$ formülündeki kararsız bir asit için kullanılır.

— ANSİKL. *Diazoasetik* esterler çok etkindir; hareketli bir hidrojen atomu taşıyan herhangi bir HA maddesi, azotun göçmesi ve yerine H ile A'nın bağlanmasıyle bu esterleri ayrıştırır. Hidroklorik asit, etil diazoasetat'ı azot ve etil klorasetat'a ayrıştırır. (L)

DİAZOBENZEN i. (fr. *diazobenzène*).

$$C_6H_5 — N \equiv N$$

formülündeki tek değerli kök. Diazobenzen tuzları, nitröz asidin asit ortamda anilin üzerine etkimesiyle elde edilir. [msl. diazobenzen klorür $C_6H_5—N (Cl) \equiv N$.] (L)

DİAZODİNİTROFENOL i. (fr. *diazodinitrophénol*). Pikramik asidin diazolanmasıyle elde edilen bileşik. (Fitil yapımında kullanılır.) [L]

DİAZOİK sıf. ve i. (fr. *diazoïque*). Kim. Nitröz asidin birincil arilaminlere etkimesiyle meydana gelen bileşikler için kullanılır.

— ANSİKL. 1858'de alman Peter Griess'in bulduğu *diazoik* tuzların genel formülü ArN_2^+, Ac^- 'dir. Burada Ar, bir *aril* kökünü (msl. C_6H_5), Ac ise Cl, SO_4H, v.b. gibi bir asit kökünü gösterir. Bu tuzlara, daha doğru bir terimle *diazonyum tuzları* da denir. Diazonyum tuzları, eriyik veya kristaller halinde elde edilebilir. İlk metotta, arilamin seyreltik asit içinde çözündürülür ve ortama yavaş yavaş bir sodyum nitrit eriyiği katılır. İşlem sırasında, diazonyum tuzunun çözünmesini önlemek için, sıcaklığın genellikle 5°C'ı aşmaması gerekir. Kristal halinde elde etmek için, amin, alkol içinde çözündürülür ve çözeltiye bir nitröz eteri etki ettirilir. Diazoik tuzlar renksizdir, ancak havada esmerleşirler; alkolde ve eterde az çözünürler. Kararsız oldukları için patlayarak ayrışırlar. Genellikle, istenilen tepkimeler eriyik halinde de gerçekleştirilebildiği için, bileşiğin eriyikten ayrılması gerekmez.

Diazoikler kararsız tuzlar olduğu için, tepkimeleri de çok değişiktir. Diazoikler aracılığıyla, bir arilaminden başka bileşiklere geçilebilir. Diazonyum tuzu alkolle indirgenince ArH hidrokarbonunu, suyle kaynatılınca da ArOH fenolünü verir. Hidrasitlerin bakır I tuzlarıyle olaya girince ArCl gibi halojenli türevler meydana gelir. Bakır I siyanür, diazoikleri nitrile (ArCN) dönüştürür. Bütün bu tepkimeler sırasında azot açığa çıkar. İndirgenler, diazoik türevleri hidrazin ($Ar-NH-NH_2$) haline dönüştürür. Diazoik tuzlar, arilaminler veya fenollerle yoğunlaştırılarak, azo boyarmaddelerin hazırlanmasında kullanılır. (L)

DİAZOİMİT i. (fr. *diazoimide*). Genel formülleri $R-N_3$ olan azothidrik asit eterlerinin genel adı. (Bu bileşikler sıcaklık etkisiyle patlayan, boğucu kokulu, sarı renkli sıvılardır.) [*Eşanl.* AZİT, DİAZOİMİN.] (L)

DİAZOL i. (fr. *diazole*). Kim. İkisi azot olmak üzere, beş atomlu heterosiklik çekirdek. (L)

DİAZOLAMA i. Kim. Amin üzerine nitröz asit etki ettirilerek, bir aromatik aminin bir diazoik haline dönüştürülmesi.

◆ **Diazolamak** f. Kim. Bir amini diazoik türev haline dönüştürmek. (L)

DİAZOMA i. («kuşak» anlamında yun. k.). Esk. Yun. Vitruvius'a göre tiyatroda orkestrayı sahneden ayıran parmaklık. (L)

DİAZOMETAN i. (fr. *diazométhane*). Kim. Hidroksilaminin metildikloramin üzerine etkimesiyle meydana gelen, CH_2N_2 formülündeki zehirli ve tahriş edici, sarı renkli gaz. (*Eşanl.* AZİMETİLEN.)

— ANSİKL. *Diazometan*, metilleme (bir hidrojen atomunun yerini CH_3'ün alması) etkenlerinin en güçlüsüdür. Asitleri kolaylıkla metil esterler haline dönüştürür. Aldehit grubunun az hareketli hidrojen atomuna da etki ederek, metilketon grubuna dönüştürür. Bu tepkimeler sırasında azot açığa çıkar. (L)

DİAZONYUM i. (fr. *diazonium*). Tuzlarına *diazonyum tuzu* denilen (msl. diazonyum - benzen klorür $C_6H_5N_2^+Cl^-$) ve diazoik türevlerde bulunan ArN_2 formülündeki kök. (L)

DİAZ ORDAZ (Gustavo), meksikalı siyaset adamı (Ciudad Serdan, Puebla 1911). Kurumsal Devrimci partinin lideri iken Lopez Mateos'tan sonra cumhurbaşkanı oldu (1964) ve aşağı yukarı onun iktisadî kalkınma siyasetini takip etti. (L)

DİAZO-TEPKİME i. Diazolaşma tepkimesi.

— Biyo-kim. Sülfanilik asidin, histidin ve tirozinle verdiği diazolama tepkimesi. (Bu tepkime bilirübinle de elde edilir [Bk. KOLEMİ].) [*Eşanl.* ERLİCH DİAZO-TEPKİMESİ.] (L)

DİAZOTİPİ i. (fr. *diazotypie*). Diazoik türevlerin ışık etkisiyle bozunmalarına dayanan fotograf basma usulü.

— ANSİKL. Kâğıt veya filim üzerindeki ışık görmeyen kısım, tabakada bulunan ve denelopatör niteliğinde bir bazik maddenin etkisiyle oldukça yoğun bir renk alan bir fenol veya bir aromatik amin sayesinde azoik türevler haline dönüşür. (L)

DİAZ PEREZ (Nicolas), ispanyol yazarı ve siyaset adamı (Badajoz 1841-Madrid 1889). Genç yaşından itibaren *El Pueblo* ve *La Discusion* gazetelerinin Badajoz muhabirliğini yaptı. Üç kere Portekiz'e sığınmak zorunda kaldı. 1859 Yılında memleketine döndü ve Perez del Alamon'un cumhuriyetçi hareketine katıldı. Bu yüzden bir davaya karıştı ve mahkûm oldu. İki yıl hapis cezasına çarptırıldı. 1866'da yeniden cumhuriyetçi partiyi teşkilâtlandırmakla ilgili faaliyetleri yüzünden yurt dışına kaçmak zorunda kaldı. Huelva'da *El Onubense*, Badajoz'da *El Museo Extremeno* ve Madrid'de *El Hijo del Pueblo* adlı dergileri kurdu.

I. Cumhuriyet sırasında, Castelar ve Figueras tarafından kendisine teklif edilen görevleri reddetti, bir inceleme ve araştırma dönemine girdi. Çeşitli konularla ilgilendi. Bu arada edebiyat alanında *Estudios Sobre Camoes y la Literatura Protuguesa* (Camoes ve Portekiz Edebiyatı Üstüne İncelemeler) [1876] adlı eserini, ayrıca tarih, siyasî hukuk, millî eğitim, kütüphanecilik gibi değişik konularla kitaplar yazdı. İspanya'nın bütün cumhuriyetçi yayınlarıyle ilgilendi ve çok büyük bir faaliyet gösterdi. Bu arada Amerika'daki cumhuriyetçilerle de işbirliği yapmıştır. Birçok iktisadî ve işçi kuruluşuna katıldı. Eğitim derneği sekreteri oldu, 1888'de Neuchâtel Eğitim kongresine katıldı. *En Alta Mar* (Yüksek Denizlerde) [1868] adlı bir roman da yazdı. Şair olarak, *La Bandera Negra* (Kara Sancak) [1863] adlı bir eser, Gregorio Estrada'nın yönettiği *Novisimo Romancero Espanol* (1883) adlı dergide bir anakronik roman yayımladı. Ayrıca bir de sözlüğü vardır: *Diccionario Historico, Critico y Bibliografico de Autores y Artistas Extremenos Ilustres* (Meşhur Extremadura'lı Yazar ve Sanatçıların Tarihi, Eleştirmeli ve Bibliyografyalı Lûgatı). (L)

DİAZ ORDAZ

DİAZ RODRİGUEZ (Manuel), venezuelalı yazar (Chacao 1871-New York 1927). Tıp öğrenimi yaptı; birkaç defa Fransa'ya gitti; orada ilk kitabı olan *Sensaciones de Viaje*'yi (Gezi İzlenimleri) [1896] yayımladı. 1899'dan 1901'e kadar Paris'te kaldı. 1904 Yılında *El Cojo Ilustrado* dergisinde *Musica Barbara* (Vahşî Müzik) adlı hikâyesi çıktı. *Sangre Patricia*'yı (Aristokrat Kanı) [1902] ve *Camino de Perfeccion*'u (Yetkinlik Yolu) [1910] yayımladı; bunlarda yenilikçi akımın etkileri görülür. Aristokratik ve estetikçi bir tutumu vardı. *Peregrina o el Pozo Encantado* (Dereden Tepeden veya Sihirli Kuyu) [1922] adlı romantik hikâyesi, töresel bir nitelik taşır. (L)

DİAZ SANCHEZ (Ramon), venezuelalı yazar (Puerto Cabello 1903). *Mene* adlı ilk romanını 1936'da yayımladı. Bu eserinde Venezuela petrolünün yabancı sermaye tarafından işletilmesiyle sosyal düzende meydana gelen bozukluk ve kargaşalıkları dile getirir. 1942-1943 Yılları arasında Millî Basın bürosu müdürü oldu, sonra milletvekili seçildi. *Guzman, Elipse de una Ambicion de Poder* (Guzman, Bir İktidar Hırsı Çemberi) [1950] adlı eserinde, venezuela devlet adamı Antonio Leocadio Guzman ile Antonio Guzman Blanco'yu yerer. Millî Eğitim bakanlığında görev aldıktan sonra çeşitli hikâye ve romanlardan başka bir de Venezuela tarihi, bağımsızlığı ve kültürüyle ilgili bazı eserler verdi: *Le Independencia de Venezuela y sus Perspectivas* (Venezuela'nın Bağımsızlığı ve Gelişme imkânları) [1960]; *Paisaje Historico de la Cultura Venezolana* (Venezuela Kültürünün Tarihî Görünümü) [1964]; *Diez Rostros de Venezuela* (Venezuela'dan On Portre) [1964]. Ayrıca, *La Casa* (Ev) adlı bir de oyunu vardır. (L)

DİAZ VİLLAMİL (Antonio), bolivyalı ya-

Foto. «Nouvelles de Mexique» (*LAROUSSE*)

zar (La Paz 1897-ay. y. 1948). Kendini öğretime verdi, Bolivya tiyatrosunu canlandıran ve etkileyen belli başlı yazarlardan biri oldu. Tarihî nitelikte eserleriyle ün yaptı. Bolivya'nın sahillerini kaybetmesi konusunu ele alan *La Hoguera* (Meydan Ateşi) [1925] adlı oyunu 500 kere temsil edilmiştir. Öteki oyunları da bu tür eserlerdir. *La Nina de sus Ojos* (Gözünün Nuru) [1948] adlı romanı, zengin çocuklarının okutulduğu bir görgü okulunda öğrenim gören bir melez genç kızın yaşamını ele alır. Milliyetçi bir yazar olan Diaz birçok hikâye, ayrıca Bolivya coğrafyasıyle ilgili öğretici kitaplar da yayımladı. (L)

DİB (Muhammed), cezayirli yazar (Tlemcen 1920). Zaman zaman ilkokul öğretmenliği, muhasebecilik, halı dokumacılığı, gazetecilik yaptı. Hikâyelerinde (*Kahvede*, 1955), romanlarında (*Konak*, 1952; *Yangın*, 1954; *Dokumacılık Mesleği*, 1957; *Afrikada Bir Yaz*, 1959; *Denizi Hatırlatan Kim?*, 1962; *Tılsım*, 1966); şiirlerinde (*Koruyucu Gölge*, 1961) ve tiyatro eserlerinde (*Sürekli Bir Barış*, 1964) ülkesindeki yoksul insanların günlük hayatını, acılarını dile getirir. (L)

DİBÂ i. (fars. *dibā*). Dokumc. *Esk.* İpek, saten veya ipek kadife üzerine altın ve gümüş işlemeli ağır kumaş: *Öyle kadının çocuğuna dibâ kumaşları giydirecek halleri yok ya, dedi* (R.N. Güntekin). [Çeşitleri: heft renk, acem dibâsı (âlâsı), frengî ağır telli ve nakışlı mor dibâ, venedik heft renk turfanda nakışlû dibâsı, venedik sair heft renk sade telli dibâsı frengî nakışlû telli dibâ, İstanbul telli al dibâsı.] || *Mec.* Yumuşak cilt, sevgilinin yüzü. || *Dibâ-bâf*, ipekli kumaş dokuyan. || *Dibâ-yi frenk* veya *dibâ-yi frengî*, Avrupa'dan gelen kalın ipekli kumaş. || *Dibâ-yı Hindî*, Hindistan'dan gelen bir çeşit kalın ipekli kumaş. || *Dibâ-yi münakkaş*, altın veya gümüş karıştırılarak dokunmuş, *sündür* adıyle de anılan çiçekli ve süslü ipekli kumaş. (fr. *brocard*). || *Heftrenk dibâ*, yedi renkli dibâ. (M)

DİBÂC i. (ar. *dībāc*). *Esk.* Ağır ipekli kumaş. Dallı, çiçekli kumaş. Bk. ANSİKL.

— Yazı sanatı. Bir yazı türü.

— ANSİKL. Dibâc, elbise, askı, perde, döşeme v.b. yapımında kullanılırdı. Elbiselik dibâc 120 karış, döşemelik perdelik dibâc 200 karış olurdu. En iyi cinsi, boyası iyi, süslemesi ahenkli, ipeği ince, dokuması tok, rengi parlak, tartıda en ağır olanı idi. Bu niteliklerden yoksun olan dibâc âdi cinsten sayılırdı. (M)

DİBÂCE i. (ar. *dībāce*). *Esk.* Başlangıç, giriş, önsöz: *Akıbet çok kötü* [...] *dîbâce-i ma'lûmiyle / Söze girdim* (M. Â. Ersoy). *Tarih-i zulme bir yeni dibace-i gurur* (Tevfik Fikret). [*Eşanl.* MUKADDİME.] (M)

DİBAGAT i. Bk. DEBAGAT.

DİBATAG i. Zool. Bk. AMMODORKAS.

DİBAY veya **DUBAY,** Umman prensliği (Trucial States). Basra körfezinin güneydoğusunda korsanlar kıyısında, Ebû Dabî ile Şarca arasında; 40 000 nüf. Halk, Korsan kıyısının başlıca limanı ve ticaret merkezi olan prenslik başkenti *Dibay*'da toplanmıştır. Bir ingiliz şirketine, alanı karasuları sınırını aşan bir petrol arama imtiyazı verilmiştir. (L)

DİBAZİK sıf. (fr. *dibasique*). Kim. Bk. İKİ *bazlı*.

DİBBLE (ing. k.). Bitki dikme aracı. Üzerinde düzgün aralıklı sivri çıkıntılar bulunan bir levha şeklindeki bu âlet bitkilerin eşit aralıklarla dikilmesini sağlar. (L)

DİBDİN (Charles), ingiliz oyun ve şarkı yazarı (Southampton 1745-Londra 1814). Yazarlığa on altı yaşındayken bir operet yazarak başladı. Şöhretini *Tom Bowling The Lass that Loved a Sailor* (Gemiciye Tutulan Kız) gibi denizci türkülerine borçludur. — Oğlu THOMAS JOHN, tiyatro oyuncusu, piyes ve şarkı yazarı (Londra 1771- ay.y. 1841). *The Oak Table* (Meşeden Masa) ve *The Snug Little Island* (Küçük Kuytu Ada) gibi şarkılarıyle tanınır. (L)

DİBDİN (Thomas Frognall), ingiliz bibliyografyacısı (Kalküta 1776-Londra 1847). Oxford'ta St. John kolejinde okuyan Dibdin yaptığı çalışmalarıyle ilk defa 1805'te ilgi uyandırdı. *An Introduction to the Knowledge of Rare and Valuable Editions of the Greek and Latin Classics* (Nadir Bulunan, Değerli Yunan ve Latin Klasikleri Üstüne Temel Bilgiler) [1802] adlı kitabı lord Spencer'in dikkatini çekti, bu sayede 1824'te Londra'da Bryanston'a St. Mary papazı oldu. Ölümüne kadar da burada kaldı. Lord Spencer kendisini Althorp'taki kitaplığının katalogunu hazırlamak ve genişletmekle görevlendirdi. Bu kitaplık daha sonra, Manchester, Rylands kitaplığının temeli oldu. *Bibliotheca Spenceriana* (Spencer Kitaplığı) [1814-1815] adlı eseri bir güzel baskı örneği olarak ün kazandı. Dibdin kitap ve elyazması aramak üzere birçok gezi yaptı. *Bibliographical, Antiquarian and Picturesque Tour in France and Germany* (Fransa'da ve Almanya'da Antika Aramak ve Bibliyografya İçin Yapılan Pitoresk Bir Gezi) [1821] adlı eserinde birçok yanlış bilgi vardır. 1809'da yazdığı *Bibliomania* (Kitap Tutkusu) adlı eseri eski kitaplara olan ilginin artmasını, özellikle Roxburghe'da pek çok kitap satılmasını sağladı (1812). Daha sonra kitapseverler için düzenlediği şölenlerden sağladığı gelirle Roxburghe kulübünü kurdu. (L)

DİBEK i. (*tebmek*'ten *deb-ek* > *dibek*). Taş veya ağaçtan yapılmış, içinde buğday, arpa döğülen büyük havan: *Bir komşu kavgasında paylaşılmayan bir kocaman dibek taşını, huşunetle teperek bir hamlede yere devirmişti* (Y. K. Karaosmanoğlu). *Dibek kahvesi.*

— Seram. Sırra katılacak silis'i elde etmek için taş dövmeğe mahsus içi oyuk etrafı çemberli kütük.

Dibekhane blş. i. *Esk.* Dibeklerin yapıldığı yer. (M)

DİBELİUS (Martin), İncil uzmanı alman bilgini (Dresden 1883-Heidelberg 1947). Yeni Ahit incelemelerine «biçim tenkidi» kavramını getirenlerden biridir. Berlin'de Yeni Ahit kürsüsünde doçent (1910), Heidelberg'de aynı kürsüde profesör oldu (1915); ölümüne kadar bu görevde kaldı. Önceleri Paulus'un ilâhiyatında kötü ruhlar kavramı üstüne çalıştı; bu çalışmalarda, sonraki araştırmalarına yön verecek iki belli başlı ölçünün belirdiği görülür: edebî çözümlemelerle eski gelenekleri araştırmak ve bir geleneğin dinî ve tarihî kökleriyle biçimlerini incelemek. Dibelius, bu iki ölçüden yararlanarak sinoptiklerin kitaplarını yorumladı: *Die Formgegschichte des Evangeliums* (İncil Tarihi) [1919] adlı kitabını yazdı. Bu kitapta Dibelius «dünyanın oluşu» hikâyesinden sonuçlar çıkarmağa çalıştı; geleneklerin şekil almasında rol oynayan sebepleri inceledi. Bu metodunu, Yeni Ahit'in diğer bölümlerine de uyguladı ve Yeni Ahit'in dayandığı ahlâk görüşünü ortaya çıkarmağa çalıştı. Ayrıca dünyada hıristiyan birliğini kurmak için girişilen çabalar üstüne çalışmalar da yaptı. İsa ve Aziz Paulus üstüne yazdığı kitapları önemlidir. (L)

DİBENZİL— (fr. *dibenzyl* —). Kim. Bir molekülde, herhangi iki kök yerine iki benzil kökünün girdiğini gösteren önek. (L)

DİBENZİL i. (fr. *dibenzyle*). Kim. $C_6H_5—CH_2—CH_2—C_6H_5$ formülündeki hidrokarbon. (*Eşanl.* SİMETRİK DİFENİLETAN.)

— ANSİKL. *Dibenzil* 52°C'ta erir, 284°C'ta kaynar. Çeşitli yollardan elde edilir: sodyumun benzil klorüre etkimesi, susuz alüminyum klorür eşliğinde etilen klorürün benzenle yoğunlaşması, stilben ve benzoin'in hidrojenlenmesi. Termoliz sonucu, bir stilben ve toluen karışımı verir. (L)

DİBENZİLAMİN i. (fr. *dibenzylamine*). Benzil klorürün amonyağa etkimesiyle elde edilen, 300°C'ta kaynayan, $(C_6H_5—CH_2)_2$ NH formülündeki ikincil arilamin. (L)

DİBENZİLBENZEN i. (fr. *dibenzylbenzène*). Toz halindeki çinkonun, bir benzen ve benzil klorür karışımına etkimesiyle elde edilen, $C_6H_4\ (CH_2—C_6H_5)_2$ formülündeki aromatik hidrokarbonlardan birinin adı. (L)

DİBENZİLİDEN-ASETON i. (fr. *dibenzylidène-acétone*). Kim. İki benzoik aldehit molekülünün bir aseton molekülü üzerinde yoğunlaşmasıyle (su ortamdan çıkarılır) elde edilen, $(C_6H_5—CH = CH)_2$ CO formülündeki keton. (112°C'ta eriyen sarı renkte iğneler meydana getirir.) [*Eşanl.* DİBENZAL-ASETON.] (L)

DİBENZİLKETON i. (fr. *dibenzylcétone*). Kalsiyum fenilasetatın damıtılmasıyle elde edilen, 40°C'ta eriyen, 330°C'ta kaynayan, $C_6H_5—CH_2—CO—CH_2—C_6H_5$ formülündeki keton. (L)

DİBENZOİL — (fr. *dibenzoyl* —). Kim. Bir molekülde iki benzoil kökünün bulunduğunu gösteren önek. (L)

DİBENZOİL i. (fr. *dibenzoyle*). Kim. *Eşanl.* BENZİL.

DİBENZOPİRROL i. (fr. *dibenzopyrrole*). Kim. Maden kömürü katranında bulunan heterosiklik (çokçevrimsel) bileşik. (Bk. KARBAZOL.) [L]

DİBET i. (fr. *tibet*'den). Dokumc. *Esk.* Osmanlılar devrinde kullanılan bir çeşit yünlü kumaş. (Dayanıklı olan dibet'ten erkekler için kürk, kadınlar için ferace yapılırdı. İki çeşitti: bütün ve yarım dibet. Bu adları örülüş farkına göre alırdı.) [M]

DİBETU i. Tropik Afrika ağacı (*Lovoa* cinsi). Tesbihağacıgillerdendir. Açık kahverengi şeritlidir. İyi işlenir. Marangozlukta aranılan bir ağaçtır. Geçme ve kaplama yapmakta kullanılır. (*Gri akaju* veya *Gabon cevizi* de denir.) [L]

DİBİÇ ZABALKANSKİY (Hans— kontu), rus feldmareşali (Grossleipe, Silezya 1785-Kleczew, Pultusk yakını 1831). Friedrich II'nin yaverinin oğlu; 1806'da Rusya'da görev aldı ve 1813'te tuğgeneral oldu. Aleksandr I'in güvenini kazandı ve 1814'te çarı, Napolyon ordusunu hiçe sayarak, Paris üzerine yürümeye ikna etti. 1820'de tümgeneral oldu; Nikola I'e sadakatle hizmet etti; 1825'te çarı komplolardan kurtardı. Türk-rus savaşı sırasında (1827-1828) Tuna'yı aştı ve Varna'yı ele geçirdi. Feldmareşalliğe yükseldi ve «Zabalkanskiy» (*Balkan'ları aşan*) adıyle anılmağa başladı. 1830-1831 Polonya ayaklanması sırasında rus orduları başkumandanlığına getirildi ve Polonyalıları önce Grochow'da, sonra da Ostroleka'da yenilgiye uğrattı. (L)

DÎBİL, arap şairi (765-861). Hayatı hakkında kesin bilgi yoktur. Kûfe ve Bağdat'ta yetiştiği, Harun-ür-Reşid'in sarayına girdiği bazı memurluklarda bulunduğu bilinir. Genellikle abbasî halifelerini yeren şiirleriyle tanındı. Koyu bir şiî olarak yalnız Hz. Muhammed soyundan gelenleri övdü. Eceliyle öldüğünü veya hakkında yergi yazdığı Malik bin Tavk tarafından öldürüldüğünü ileri süren söylentiler vardır. Divan'ı kayıptır. Bilinen eseri: *Kitabü Tabakat-is-şüera* (Şairler Kitlesi Kitabı). [M]

DİBOLİAi. Siyah veya madenî renkli küçük böcek. Arka bacağının alt bacak kısmında çengelli geniş bir mahmuzu vardır. Kalkerli ham topraklarda, kumlu ovalarda veya nemli yerlerde nane üzerinde yaşar (*Diabolia occultans*). [Delici kurtçukları özellikle ballıbabagilleri kemirir ve toprakta başkalaşma geçirir. Kınkanatlıların *chrysomelidae* familyasından.] (L)

DİBRA, Arnavutluk'ta idare bölgesi; Yugoslav sınırında; 83 491 nüf. Yerşekilleri bakımından birlik göstermez engebeler ve derin vâdiler birbirini takip eder. Dibra halkı çobanlık ve tarımla uğraşır; idare merkezi Peşkopi eski bir kaledir. Dibra, Balkan savaşı sırasında bir aralık (1912-1913) Sırbistan'ın eline geçti. (L)

DİBRAKHYS i. (yun. k. *dis,* iki defa ve *brakhys*, kısa'dan). Esk. vezin. Yunan nazmında iki kısa heceden meydana gelen ölçü birimi. *Pyrrikhios* da denir. (L)

DİBROMASETİK sıf. (fr. *dibromacétique*). 48°C'ta eriyen, 233°C'ta kaynayan, $CHBr_2CO_2H$ formülündeki bir asit için kullanılır. (Bu asidin etil esteri $CHBr_2CO_2C_2H_5$, 192°C'ta kaynar.) [L]

DİBROMHİDRİN i. (fr. *dibromhydrine*). Kim. İki molekül bromhidrik asidin bir molekül gliserin veya başka bir polialkol üzerine etkimesiyle meydana gelen eter. (L)

DİBROMİNDİGO i. (fr. k.). Kim. *Murex brandaris*'ten elde edilen ve Roma purpurasına (erguvan) benzeyen boyarmadde. (L)

DİBROMO —. Kim. Bir molekülde iki

brom atomunun bulunduğunu gösteren ö-nek. (L)

DİBROMOBENZEN i. (fr. *dibromobenzene*). Benzenin ornatma türevi olan, $C_6H_4Br_2$ formülündeki üç izomerinden biri. (L)

DİBROMOSÜKSİNİK sıf. (fr. *dibromo-succinique*). Suda az çözünen, CO_2H—CHBr—CHBr—CO_2H formülündeki asit için kullanılır. (Bu madde, barit etkisiyle asetilendikarboksilik aside, kaynar su etkisiyle de mezotartarik aside dönüşür.) [L]

DİBRUGARH, Hindistan'da (Assam) şehir, Dibang'ın Brahmaputra ile kavuştuğu yerin aşağısında; 58 500 nüf. Bir büyük tarım işletmesi bölgesinin merkezinde çay endüstrisi. Brahmaputra üzerindeki iskelenin çevresinde faal ticaret merkezi. (L)

DİBÜTİRİL i. (fr *dibutyryle*). Asiloin'in yükseltgenmesiyle elde edilen ve 145°C'ta kaynayan, C_3H_7—CO—CO—C_3H_7 formülündeki diketon. (L)

DİBÜTİRİN i. (fr. *dibutyrine*). Kim. Gliserinin bütirik diesteri. (L)

DİCÂCE i. (fars. *dicâce* veya *decâce*). *Esk.* Tavuk. (M)

Dİ CARLO (Eugenio), italyan hukuk felsefecisi (Palermo 1882-öl. ?). Camerino, Messina, Perugia ve 1936'dan sonra Palermo üniversitesi hukuk felsefesi profesörü. Başlıca eserleri: *Per la Dottrina e Storia Della Filosofia Del Diritto* (Hukuk Felsefesi Doktrini ve Tarihi Hakkında) [1910]; *Teoria Pura e Teoria Empirica Nel Diritto* (Saf ve Ampirik Hukuk Nazariyesi) [1912], *Saggi Critici di Filosofia Del Diritto* (Hukuk Felsefesi Tenkitleri) [1913]; *Forza e Diritto* (Kuvvet ve Hukuk) [1918]; *Filosofia Del Diritto* (Hukuk Felsefesi) [1940]. Ayrıca marksçı incelemeler, XIX. yy. italyan düşünürleri üstüne araştırmalar yaptı. (L)

Dİ CAVALCANTİ (Emiliano), brezilyalı ressam (Rio de Janeiro 1897). Öğrenimini Paris'te yaptı. Avrupa'yı dolaştı ve 1953'te Sao Paulo festivalinde en iyi millî ressam ödülünü kazandı. Figüratif bir ressam olan Cavalcanti, kübizmin etkisi altında, birçok natürmort, peyzaj ve portre yaptı (*Melez Kadınlar* dizisi). [L]

DİCENTA (Joaquin), ispanyol yazarı (Calatayud, Aragon 1863-Alicante 1917). Roman ve hikâye (*El Spoliarium* [Soyguncu]) yazdı, gazetecilik yaptı. En büyük başarıyı tiyatroda kazandı. Piyeslerinden ikisi sosyal anlamlarından ötürü halk arasında büyük ün kazandı: *Juan José* (1895) ve *El Lobo* (Kurt) [1913]. (L)

DİCENTRA i. Bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilen çokyıllık otsu bitki. Anayurdu Çin'dir. (İlmî adı *Dicentra spectabilis;* şahteregillerden.) [L]

DİCENTRARCHUS i. Levreğin ilmî adı. Başka bir ilmî adı da *morone*'dir. (L)

DİCERAS (yun. *di*, iki ve *keras*, boynuz'dan). Paleont. Sert kabuklular grubundan yassı solungaçlı yumuşakça. Tıkız kabuklu kalın kavkısı birbirine eşit olmayan iki çenet halindedir; çenetlerden biriyle ve spiral çengelleriyle tutunur. (Üst jura çağına ait bazı tabakaların karakteristik fosilidir.) [L]

DİCERATHERİUM i. Toynaklı memeli hayvan fosili. Avrupa'da miyosen ve oligosen tabakalarında görülür. (Gergedangillerden.) [L]

DİCERCA i. (yun. *di*, iki ve *kerkos*, kuyruk'tan). Tunç renginde böcek. Kurtçuğu kızılağaç ve sürgende yaşar. (Kınkanatlıların *buprestidae* familyasından.) [L]

DİCEY (Albert Venn), ingiliz hukukçusu (Claybrook Hall, Lutterworth yakını, Leicestershire 1835-Oxford 1922). Oxford üniversitesinde Balliol kolejinde okudu ve Trinity kolejine öğretim üyesi oldu (1860); İnner Temple barosuna girdi (1863). Oxford'da ingiliz hukuku profesörlüğü yaptı; All Souls kolejine öğretim üyesi oldu (1882). 1909'da akademik görevlerinden çekildiyse de, 1916'ya kadar avukatlık yapmağa devam etti. En ünlü eseri olan *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*'da (Anayasa Hukuku İncelemesine Giriş) [1885] ders notlarını derledi; bu kitap Dicey'in gerek ingiliz, gerek amerikan anayasa hukuku üstüne derin bilgi-

Charles DİCKENS

sini gösterir. *Lectures on the Relation Between Law and Public Opinion in England During the 19th Century* (İngiltere'de XIX. yy. Süresince Hukuk ve Kamuoyu İlişkileri Üstüne Dersler) [1905] adlı kitabı, 1898'de Harvard üniversitesinde verdiği konferanslar temel alınarak hazırlanmıştır. Belirli meseleleri geniş kapsamlı konularla bağdaştırma yeteneğini *A Digest of the Law of England with Reference to the Conflict of Laws* (İngiliz Hukukunun, Kanunların Çatışmasıyle İlgili Özeti) [1896] adlı kitabında ortaya koydu. Düşüncelerini açıklıkla anlatmada ve meseleleri ortaya koymakta gösterdiği büyük başarı, kitaplarının anayasa hukuku alanında birer klasik olarak kabul edilmesine yol açtı. Dicey İrlanda'ya içişlerinde muhtariyet verilmesine kesinlikle karşı çıktı: liberal birlikçilik görüşünü savunan siyasî kitaplar da yayımladı. — EDWARD (James Stephen), ingiliz gazetecisi (1832-1911). Albert'in ağabeyisi, *Daily Telegraph* ve *Observer* gazetelerinde çalıştı. Kolayca okunan, sürükleyici gezi kitapları yazdı; yazılarıyle kamuoyunu geniş çapta etkiledi. (L)

DİCHAPETALUM i. Almaşık yapraklı bitki. Yaprak sapları yapracıklı, çiçekleri uzun ve dallı salkım şeklindedir. Tropik bölgelerde yetişir. (*Dichapetalaceae* familyasının örnek tipi.) [L]

DİCHELESTİUM i. Kopepod kabuklu hayvan. Çeşitli balıkların, özellikle mersin balığının solungaçlarında asalak yaşar. (Gövdesi biçimsizleşmiş, göğüs ayakları körelerek lop halini almıştır.) [L]

DİCHELİA i. (yun. *di*, iki ve *khele*, kıskaç'tan). Yaprak bükücü böcek. Orta veya Kuzey Avrupa'da bulunur. *Dichelia gnomona*'nın tırtılı yaban mersininde yaşar. (Küçük pul kanatlı kelebeklerin *tortricidae* familyasından.) [L]

DİCHİROTRİCHUS i. Küçük ağılı böcek. Nemli yerlerde, özellikle acı su kıyılarında yaşar. Delik şeklindeki yuvalarını buralara kazar. (Kınkanatlıların *carabidae* familyasından.) [L]

DİCHOBUNİDAE çoğl. i. Küçük memeli hayvanlar familyası. Toynaklı dört parmağından yanda bulunan ikisi daha küçüktür. (özellikle Quercy fosforitelerinde, Oligosen ve Eosende fosil.) [L]

DİCHOGRAPTUS i. Alt Silüryen'de bulunan fosil graptolit. Orta bir diskte birleşen basit sekiz dallı bir gövdesi vardır; her dalında bir sıra hücre bulunur. (*Dichograptidae* familyasının örnek tipi.) [L]

DİCHORİSANDRA i. Güney Amerika'da yetişen otsu bitki. Birçok türü (*D. albomarginata, D. thyrsiflora, D. mosaïca*) sorguç şeklindeki yapraklarının özelliği için sıcak limonluklarda yetiştirilir. (*Commelinaceae* familyasından.) [L]

DİCHROA i. Tıbbî bitki. Ana maddesine dikroin denir. (*D. febrifuga* Çin'de ve Çinhindi'nde yetişir. Taşkırangillerden.) [L]

Dichtung und Wahrheit (*Şiir ve Gerçek*), Goethe'nin yazdığı, kendi biyografyası; bu 4 ciltlik eserin yalnız üçü yazarın sağlığında yayımlandı (1811-1814). Goethe başlangıçta sadece hayatının hikâyesini yazmak istiyordu. Ama, hikâye ilerledikçe kendi gelişmesini etkileyen, çağdaşlarını ve düşüncelerini de anlatmağa başladı. Bu kitap, ikinci derecedeki olaylarda hatalar görülmekle beraber (çünkü başlıktan da anlaşıldığına göre bazen gerçekle düşü ayırmak güçtür) XVIII. yy. yaşayışı üzerine değerli bir belgedir. (L)

DİCK (George Frederick), amerikalı hekim (Ft. Wayne, İndiana 1881-Palo Alto, Kaliforniya 1967). 1905'te Chicago'da, Rush Tıp kolejini bitirdikten sonra Avrupa'da patoloji üstünde çalıştı. Birinci Dünya savaşına binbaşı olarak katıldı ve Fransa'ya yollandı. Burada kızıl hastalığı ile ilgili çalışmalar yaptı. 1918-1933 Arasında Rush Tıp kolejinde profesörlük görevinde bulundu. 1935'te Chicago Üniversitesi Tıp fakültesi dekanı oldu. Bu görevi sırasında çok yararlı çalışmalar yaptı, 1945'te emekliye ayrıldı.

Dick'in incelemeleri 150'den fazla makale halinde yayımlandı. 1923'te karısı Gladys Henry ile birlikte kızıl hastalığına sebep olan hemolitik streptokok'ları tecrit etmeyi başardı. Ayrıca hastalığı önleyecek ve tedavi edecek toksin ve antitoksinleri hazırladı. 1924'te kızıl hastalığına yakalanma eğilimini veya hastalığa olan bağışıklığın anlaşılmasını sağlayan *Dick testi*'ni buldu. (L)

DİCKENS (Charles), ingiliz romancısı (Landport, Portsmouth 1812-Gad's Hill, Rochester 1870). Küçük bir memurun sekiz çocuğundan ikincisi olan Dickens'in çocukluğu çok sıkıntılı geçti. İleride eserlerine tükenmez bir kaynak olan o günlerin acılığını ancak okuma tutkusu ve kız kardeşi Fanny'nin sevgisi gideriyordu. 1823'te Dickens ailesi Londra'ya yerleşti. Ama Dickens'in gırtlağına kadar borçlanan babası hapse mahkûm oldu ve üç ay Marshalsea cezaevinde yattı. On ikisine basmış olan Charles ayakkabı boyası yapan bir fabrikaya girdi ve kutulara etiket yapıştırmakla görevlendirildi. Pazar günlerini ailesiyle birlikte cezaevinde geçiriyordu. Bu dönem, müstakbel romancının ruhunda derin izler bıraktı. Londra'nın en yoksul çevrelerinden edindiği izlenimler sonradan romanlarında acı sahneler halinde yer aldı. Babası cezaevinden çıktıktan sonra, aile 1827'ye kadar iyi kötü yaşayıp gitti. Bu tarihte Dickens bir noterin yanına girdi. Orada stenografiyi öğrenmesi hayatında bir dönüm noktası oldu, *Morning Herald* gazetesine stenocu parlamento muhabiri olarak girdi. Yine o günlerde Maria Beadnell adında bir banker kızına tutuldu, fakat kız bu yoksul âşığa yüz vermedi. Fakat Dickens artık yolunu bulmuştu: yazı yazıyordu. Gazetede fıkraları çıkmağa başladı ve 1835'te iki ciltlik ilk kitabını yayımladı: *Sketches by Boz* (Boz'un Skeçleri). Dickens, 1836'da Catherine Hogarth ile evlendi; baldızı Mary'yi de yanına aldı. Ama ertesi yıl bu kızın ölümü, onu iyiden iyiye sarstı. Bundan sonra karısının öteki kız kardeşi Georgina evlerine yerleşti ve romancı üzerinde gittikçe artan bir etki yapmağa başladı. *Sketches*'in kazandığı başarı sayesinde Dickens, sipariş üzerine 1837'de *Mister Pickwick'in Maceraları*'nı (The Posthumous Papers of the Pickwick Club) fasikül halinde yayımladı. Bundan sonra eserler birbirini kovaladı, bu eserler o kadar beğenildi ki, Dickens dünyanın en sevilen yazarlarından biri oldu. 1838'de yayımladığı *Oliver Twist*'te «warkhouse*»lardaki ağır çalışma şartlarını anlattı. 1838'de çıkan *The Adventures of Nicholas Nickleby*'de (Nicholas Nickleby'nin Maceraları), Yorkshire okullarında öğrencilere yapılan kötülükleri anlattı. 1840'ta yayımlanan *Antikacı Dükkânı*'nın (The Old Curiosity Shop) başlıca kahramanı mutsuz küçük Nell'dir.

Mister Pickwick mizah dolu bir eserdir; Dickens'in kendi hatıralarının geniş ölçüde yer aldığı sonraki üç eser ise mutsuz çocukluk çağının romanıdır. 1840-1841'de Amerika'ya yaptığı yolculuk Dickens'i büyük bir hayal kırıklığına uğrattı. Orada bir demokrasi bulacağını sanıyordu; oysa kölecilikten yana, hoyrat bir toplumla karşılaştı: izlenimlerini *American Notes*'da (Amerikan Hatıraları) [1842] dile getirdi. Bu arada, 1841'de *Barnaby Rudge*

dicerca

Charles DİCKENS

Charles DİCKENS'in «Oliver Twist»i için Cruikshank'ın yaptığı kapak resmi

Dicle'de kayık

adıyle tarihî bir roman yayımladı. Carlyle'ın etkisinin ağır bastığı bu kitap konusunu, 1780'de papaya karşı patlak veren ayaklanmalardan alıyordu. Yine *The Life and Adventures of Martin Chuzzlewit*'te (Martin Chuzzlewit'in Hayatı ve Maceraları) [1843] Amerika'ya çattı ve ingilizlerin ikiyüzlülüğünü gösterdi. Fakat Dickens bir bunalım geçirmekteydi; buna rağmen verimliliğini sürdürdü: *Bir Noel Şarkısı* (A Christmas Carol) [1843]; sosyal adaletsizliklere dokunan *The Chimes* (Çan Sesleri); *The Cricket of the Hearth* (Ocak Böceği) [1845]. Dickens, 1845'te İtalya'ya gitti. Bu, Avrupa kıtasına yaptığı gezilerin başlangıcı oldu. 1846'da *Daily News* adıyle bir gazete çıkardı, bu gazetede *Pictures from Italy* (İtalya Manzaraları) adlı bir yazı serisi yayımladı. Sonra yeni bir romana başladı: *Dombey and Son, or Dealings with the Firm of Dombey and Son, Wholesale, Detail and for Exportation* (Dombey ve Oğlu veya Dombey ve Oğlu, Toptan, Perakende ve İhracat İşleri Firmasının Faaliyeti) [1848]. Dickens'in ilk romanları mutsuz çocuk temasını tüketmiş değildi. Tazeliğini, canlılığını kaybetmeyen hatıraları *David Copperfield* adlı şaheserinde büyük bir yer tutar. 1849'da yayımlanan bu romanı *Bleak House* (Kasvetli Ev) [1852], *Hard Times* (Sıkıntılı Günler) [1854], *Little Dorrit* (Küçük Dorrit) [1857] takip etti. 1857'de aktris Ellen Ternan'a âşık olan Dickens, 1858'de karısından ayrıldı. Ama karşılıksız olan bu sevgi ona mutluluk getirmedi. Uğradığı hayal kırıklığı sonraki iki romanında sezilir: *Büyük Ümitler* (Great Expectations) [1861]; *Our Mutual Friend* (Ortak Dostumuz) [1864]. Dickens 1870'te öldüğü zaman, geride yarım kalmış bir roman bıraktı: *The Mystery of Edwin Drood* (Edwin Drood'un Esrarı). Böylesine verimli bir yazar olan Dickens'in eserleri şüphesiz kusursuz değildir. Romanlarını kimi zaman karmakarışık olaylar dizisiyle doldurduğu, bayalığa, yapma duyarlığa kapıldığı, kişilerini fazla karikatürleştirdiği ve özentiye kaçtığı ileri sürülebilir. Ama çalakalem yazdığı romanlarında, insanı sürükleyen tükenmez çoşkunluğu, çoğu zaman da gerçek hayatı verir. Dickens, romanlarındaki o ateşli ve sevgi dolu gerçekçiliği, güçsüz ve mutsuz insanların hayatına eğilişi, insanseverliği, alaylı nükteleri ile bütün bir kuşağı güldürüp ağlatmasını bilmiştir. (L)

Dicle nehri

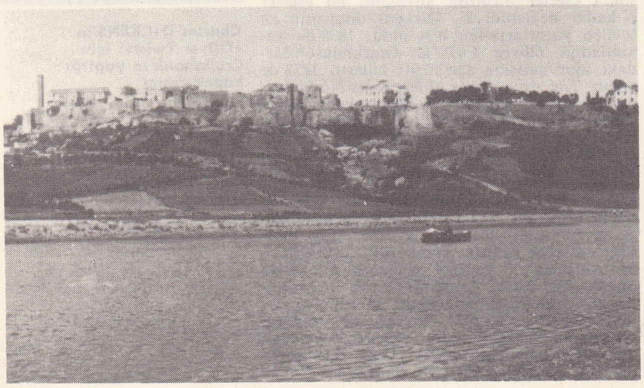

DİCKİNSON (Edwin), amerikan ressamı (Seneca Falls, New York 1891). Pratt Sanat enstitüsünde ve Art Students League'de öğrenimini tamamladı. Resimleri, gerek gerçekçi ve gerekse soyut resim geleneğini sürdüren ressamlar arasında hayranlık uyandırdıysa da, büyük bir üne kavuşması, ancak 1950'den sonra mümkün oldu. Olgunluk çağlarında yaptığı resimler, her biri üzerinde yıllarca çalışılmış tablolardır. Bunlarda garip ışık ve gölge oyunları içine oturtulmuş büyük, karışık ve esrarlı figür kompozisyonları görülür. Bunun en tipik örneği, *Natümort'la Kompozisyon*'dur (Modern Sanat müzesi, New York, 1933-1937). Bu eserde, iki çıplak vücut veya ceset, yarısı ev içi'ni yarısı da dış manzarayı belirleyen gölgeli bir fon üzerinde, iğrenç bir şekilde uzanmış olarak görünürler. Son yıllardaki çalışmalarında, *(Daphne'deki Harabe,* Metropolitan Museum of Art, New York, 1943-1953) karmaşık bir mimarî perspektife uymakla beraber, gene de, bütün resimlerinde görülen fantazya duygusuna yer verir. (L)

DİCKİNSON (Emily), amerikalı kadın şair

Emily DİCKİNSON

(Amherst, Massachusetts 1830-ay.y. 1886). Edgar Allan Poe ve Walt Whitman'dan sonra XIX. yy. amerikan şiirine hâkim oldu. His hayatında hayal kırıklığına uğradıktan sonra babasının evine kapandı, orada düşünce ve ruh âlemine daldı. İç dünyasını yansıtan binden fazla küçük şiir yazdı. Ölümünden sonra yayımlanan (1890-1896) bu eserler ancak 1920'den itibaren değerlendirilebildi. Dickinson'a göre şiir, yıkılan puritanlığın yerini doldurabilecek tek inanç ve iman kaynağıdır. Babasının evinden hiç çıkmayan Dickinson, yirmi beş yıl boyunca bütün varlığı ile kendini şiire verdi. Emerson'u hatırlatan şiirleri daha sade, daha güçlü ve daha derli topludur. (L)

DİCKİNSON (John), amerikalı siyaset adamı (Talbot County, Maryland 1732-Wilmington, Delaware 1808) Philadelphia'da avukat idi. 1762'de Delaware, 1764'te de Pennsylvania Meclisine seçildi. 1767-1768'de *Letters from a Farmer in Pennsylvania to the İnhabitants of the British Colonies*'i (Bir Pennsylvania Çiftçisinin İngiliz Sömürgeler Halkına Mektupları) yayımladı ve 1774'te Kıta kongresinin krala, Kanada ve yabancı ülkelere yönelttiği dilekleri kaleme aldı. Ama 1776'da Bağımsızlık bildirisini imzalamayı reddetti. Wilmington'a çekildi; çeşitli yazılarını bir tek eserde topladı: *The Political Writings of John Dickinson* (John Dickinson'un Siyasî Yazıları) [1801]. (L)

DİCKİNSON (Preston), amerikan ressamı (New York City, A.B.D. 1889-Hendaye, Fransa 1930). New York'taki Art Students League'de okudu (1905-1910); beş yıl süreyle dolaştı, daha çok Louvre müzesinde eski resim ustalarının tablolarını inceledi. Birinci Dünya savaşından sonra, Doğu resminin etkisini taşıyan kübist resme yöneldi; japon estamplarıyle, Cézanne'ın bazı resimlerinden yararlandı.

Yağlıboya ve suluboya çalışmalarından çok, pastel resimleriyle (natürmortlar, manzaralar) tanınır. Büyük şehirleri ve sanayi bölgelerini işlediği resimlerini, (New york City köprüleri, Quebec'ten görünümler) natürmortlarında sık sık görülen sert ve çiğ renk düzeninin aksine, çok ince nüanslarla değerlendirmiştir. (L)

DİCKSEE (sir Francis Bernard, **Frank** — denir), ingiliz ressamı (Londra 1853-ay.y. 1928). İlkin *Graphic* adlı dergi için yaptığı resimleriyle tanındı. 1891'de Krallık akademisine üye oldu. Klasik bir üslûpla efsane konularını işledi, sembolik resimler yaptı. *Uyum* (1877) adlı tablosu Londra'da Tate Gallery'dedir. (L)

DİCKSON, Sibirya'nın kuzeybatı sınırında, Yenisey ırmağı ağzında küçük ada. Adını isveçli Oskar Dickson'dan alır. Birkaç yüz nüfuslu bir limanı, verici radyosu bulunan bir meteoroloji istasyonu vardır. İklimi karasızdır, bol yağış alır. (L)

DİCKSON (Leonard Engere), amerikalı matematikçi (İndependence İowa 1874). 1900 Yılından itibaren Chicago üniversitesinde profesör. Sayılar ve modern cebir teorisi üzerinde yaptığı araştırmalarla tanınır. Amerikan cebir okulunun kurucularındandır. (L)

DİCKSON (sir James Robert), avustralyalı devlet adamı (Plymouth, İngiltere 1832-Sidney, Avustralya 1901). 1854'te Victoria'ya (Avustralya) göç etti; orada ve New South Wales'te yıllarca yaşadıktan sonra 1862'de Queesland'e yerleşti; Queensland Kraliyet bankasıyle ilişkiler kurdu ve 1872'de Quensland meclisine girdi. 1876'da işletmeler bakanı, 1876-1879 ve 1883-1887 arasında maliye bakanı, 1884'te geçici başbakan oldu; 1887'de topraktan vergi alınması konusundaki bir anlaşmazlık üzerine istifa eti.

1889'da Avrupa'ya giderek üç yıl kaldı; yeniden Avustralya'ya dönerek siyasetle uğraşmağa başladı. 1892 Seçimlerinde polinezyalı işçilerin Queensland şekerkamışı tarım işletmelerinde çalıştırılmaları tezini savundu; 1892, 1893 ve 1896 seçimlerinde milletvekili seçildi. 1897'de demiryollarını tedvire memur devlet bakanı, 1898'de içişleri bakanı oldu; 1896'da toplanan Avustralya Federal meclisinde ve 1898'de yapılan Hobart konferansında Queensland'ı temsil etti. 1898'de başbakanlığa getirildi ve bir Avustralya Commenwealth'ı kurulması için çalıştı. Bu konuda yapılan bir plebisit sonucunda amacına ulaştı. 1899 Kasımında başbakanlıktan çekildiyse de bir ay sonra kurulan Robert Philp kabinesinde başbakan yardımcısı oldu. 1900'de Londra'da Avusralya birliği konusunda düzenlenen konferansta, Queensland'ı temsil etti. Dönüşünde ilk Avusturalya Commonwealth'ı hükûmetinin Savunma bakanlığına getirildi. 1901'de yeni kurulan devlet şerefine yapılan şenlikler sırasında öldü. (L)

DİCKSON CİTY, A.B.C.'de şehir, Pennsylvania'da, Scranton'un kuzeydoğusunda; 11 548 nüf. Maden kömürü. Dökümcülük. İpekçilik. (L)

DİCKSONİA i. Ağacımsı eğreltiotu. (*Cyatheaceae* familyasından.) [L]

DİCKSTEİN (Samuel), polonyalı matematikçi (Varşova 1851-ay.y. 1939). Varşova üniversitesinde profesörlük yaptı. İlmî ve öğretici dernek ve dergilerde kurucu ve yönetici olarak çalıştı. Matematik tarihi alanında ün yaptı. (L)

Dick tepkimesi, 1924'te, G.T. ve G.M. Dick adlı hekimler tarafından, kızıla karşı duyarlığı anlamak için tavsiye edilen tepkime. Hemolitik bir streptokokun sulandırılmış toksininden deri altına 0.1 sm^3 şırınga edilir. Ertesi gün tepkime pozitif çıkarsa o kimsenin kızıla karşı duyarlı olduğu anlaşılır. (L)

Foto. Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

DİCLE, Anadolu'dan doğarak Irak'tan geçen, Fırat ile birleşerek Şattülarap adı altında Basra körfezine dökülen nehir. Uzunluğu 1 900 km (Türkiye topraklarında 523 km). Adı (batı dillerinde ***Tigre, Tigri, Tigris;*** süryanicede ***Diglath***), sanıldığına göre sümerce ***Tig-gal*** «ulu ırmak»'tan gelir. Dicle, Güneydoğu Toros'larda Maden dağları kesiminde doğar; çoğunlukla Hazar (Gölcük) gölü Dicle'nin kaynağı gibi gösterilirse de, yakın devirlerde gölün Dicle'ye akışı kesintili hale gelmiş, son yıllarda açılan hidroelektrik santralı galerisiyle sular Uluova'ya (Fırat aklanı) doğru akıtıldığından, Hazar gölünün şimdi Dicle havzasıyle akış ilintisi kalmamıştır. Bu durumda Dicle'nin başı Hazarbaba dağı güneyinde suyu bol bir kaynaktan doğan dere sayılır; bu dere zaten eski kaynaklarda çok defa «Batı Dicle»nin başı sayılmıştır. Dicle'nin yukarı kolu, Maden dağlarından çıktığı kesimde Maden çayı adını taşır, dar boğazları takip edip Maden kasabası önünden geçer, güneydoğuya doğru yönelerek Diyarbakır şehrinin yerleştiği lâv sahanlığının doğu kenarına paralel akar. Nehir vâdisinin tabanı burada 600 m'ye iner, şehrin güneyinde birden doğuya yönelir. Dicle, bu kesimde kuzeyden Toros yamaçlarından inen suları (Anbar çayı, Kuruçay, Pamuk çayı, Hazro çayı, Batman ve Garzan suları), güneyden de Mardin eşiğinden inen sel yataklarını (Göksu, Savur çayı) alır, petrol yatakları işletilen Raman dağının güney eteklerinden ve Hasankeyf önünden geçer, dar boğazları boylayıp, Botan suyu ile birleştiği yerde onun doğrultusunu alarak güneye döner. Van gölü güneydoğusundaki dağlık alandan gelen, Bitlis suyunu alan ve Siirt önünden geçen Botan suyu, Dicle'nin vâdisi bütünüyle Türkiye toprakları içinde kalan en büyük koludur (230 km); batı kaynaklarında buna Doğu Dicle de denir. Dicle bunun ardınca tekrar doğuya, sonra güneydoğuya yönelerek Cizre kasabası (yüksl. 400 m) önünden Habur suyu kavşağına kadar 40 km boyunca Türkiye-Suriye arasında sınır meydana getirir ve daha sonra Irak topraklarına girer. Dicle, Irak toprağında, Elcezire'de, geniş bir çöküntü çukuru içinden akar, birçok sıradağı dar boğazlarla aşar, Aşağı Musul'da Büyük ve Küçük Zap sularıyle birleşir, Samarra ile Balad arasında Mezopotamya ovasına girer (Irak-el-Arabî). Bundan sonra Diyale birikinti yelpazesinin engellemesiyle batıya yönelen nehir, Bağdat yakınında Fırat'a sokulur, tekrar uzaklaşarak Zagros dağları yönündeki akışına devam eder. Kut'ül Amare'de nehrin XV. yy. dan beri bırakılmış olan ana yatağı Şatt-ül-Garraf, güneye dönerek Fırat'a yaklaşır. Amara'nın aşağısında Kerka birikinti yelpazesi yüzünden tekrar yolunu değiştiren nehir, El-Kurna'da, Basra'nın 64 km yukarısında Fırat ile birleşir.

Fırat'a oranla daha kısa ve çöle daha uzak olan Dicle, yüksek Zagros dağlarının dik yamaçlarından inen suları alır. Suyunun çokluğu, rejiminin sertliği ve düzensizliği, aldığı bu kollar yüzündendir. Yaz aylarında su seviyesi alçaktır, fakat nehrin akıttığı su ortalaması, nisan ayında, eylül ayındaki oranın sekiz, on katına yükselir. Dicle'nin yıllık verdi ortalaması en yüksek olan Samarra'da akıttığı su ortalaması (1 254 m^3 / saniye). Fırat'ın Hit'deki ortalamasının bir buçuk katıdır. Bu ortalama, düzenli olarak, ilkbahar ve kış aylarında artar. İlkbahar yağmurlarıyle nehir suyunda büyük artış görülür. Dicle, marttan mayısa kadar üç ay içinde, bütün bir yıl akıttığı suyun yarısını akıtır ve yatağı boyunca Mezopotamya ovasının kendi yatağından alçaktaki kısmını su altında bırakır. Dicle'nin bir âfet halini alan taşkınları tarih boyunca Mezopotamya'yı birçok kere tahrip etmiş ve ülkenin dış saldırılara karşı dayanma gücünü zayıflatmıştır: 629 yılı korkunç taşkını Mezopotamya'yı arap istilâcılara açmıştı. XX.yy.daki (1906, 1941, 1946 ve 1954) su baskınları ise Dicle vâdisinde geniş araziyi su altında bıraktı (1954'te Dicle suları Naşiriye yakınında Fırat'a akmıştır). Nehrin aşağı çığırında taşma tehlikesi daha azdır. Kut'ül Amare'nin aşağısında ilkbahar selleri civar gölleri beslemektedir: toprak sızmaları, yatak değiştirmeler ve sulama kanalları da Dicle suyunun beşte dördünü götürür. 50 milyon tonu aşkın alüvyon taşıyarak bu alanda Nil'den de üstün olan Dicle, vâdisinin topoğrafyasını durmadan değiştirmektedir.

Dicle, Fırat ile birlikte, Irak ovasını kuraklıktan kurtarmıştır. Sulu tarımla uğraşan nice insan toplulukları Milâttan binlerce yıl önce nehir vâdisine yerleşmişlerdir. Bugün, hâlâ, göçebe kürt aşiretleri sürüleriyle dağlardan inerek kış aylarını bu nehir kıyısında geçirirler. Fakat, normal durumda, Dicle'nin akış rejimi çok defa çözümlenmesi imkânsız problemler ortaya çıkarır; kısa süreli olan ve büyük zararlara yol açan ilkbahar taşkınları kış tarımı için geç, yaz tarımı içinse gerektiğinden erken gelmiş olduğu için nehir rejiminin düzenlenmesi şarttı. Nehir vâdisinde ilk setlerin yapımına ve sulama kanallarının açılmasına Milâttan üç bin yıl önce başlandı. Bu iş, vâdide yerleşen sitelerle devletlerin sıkı işbirliğiyle başarıldı (nehrin doğu kıyısında, Musul'un karşısındaki Ninova; batı kıyıda, Musul'un aşağısında Asur ve Bağdat'ın aşağısında Ktesiphon). Sasanîler ve Abbasîler zamanında sulama tesisleri tamamlandı, fakat sonra bakımsız kaldı ve moğol istilâsıyle tamamen yıkıldı. Böylece engellerinden kurtulan Dicle, eski medeniyetlerin şehir, sulama kanalı gibi kalıntılarından kimini yıktı, kimini suları altına gömdü. Bazıları yeniden düzenlenen, bazıları da çok çeşitli devirlerden kalmış olan setler, bugün, Balad'dan Kut'ül Amare'ye kadar nehir yatağını çevrelemekte olup Amare yakınlarına kadar da yer yer devam eder; Amare'de ise çok sayıda sulama kanalı ve sapma kanalı yer alır. Dicle'de modern çağın büyük donatım çalışmaları, Fırat'tan çok daha geç ele alınmıştır. Sağ kıyıda bir sulama kanalı yelpazesini besleyen Kut barajı ancak 1939'da hizmete girmiş, taşkın sularını Tartar vâdisine yönelten Samarra barajı 1958'de, Küçük Zap üzerindeki Dokham barajı ise 1961'de tamamlanmıştır. Bununla beraber, sulama kanallarından pek çoğunun suyu kurak mevsimlerde çekilir. Pamuk ve pirinç ekimine ayrılmış olan sulak kesimlerin genişletilmesi, özellikle pompalama tesislerinin çoğaltılmasıyle mümkün olmuştur. Hurmalıkların aşağı sınırı sayılan Samarra ile Amara arasında sulama, bir milyon hektarlık arazi üzerinde ekim yapılabilmesini sağlamaktadır. (M)

DİCLE, Güneydoğu Anadolu bölgesinin Dicle bölümünde (Mardin ili, Cizre ilçesi) bucak; 4 729 nüf.; 18 köy. — *Bucak merkezi,* 4 356 nüf. Eski adı *Kocapınar.* Cizre'nin 18 km batısıdır. (M)

DİCLE, Güneydoğu Anadolu bölgesinin Dicle bölümünde (Diyarbakır ili) ilçe merkezi; 3 577 nüf. Diyarbakır'a 91 km uzaklıkta, yüksl. 800 m. — *Dicle ilçesi,* 737 km^2; 26 446 nüf. Bir bucağı ve 35 köyü vardır. Tahıl tarımı ve meyvecilik. (M)

DİCOEUM i. (lat. *dicenus,* küçük hindistan kuşu'ndan). Çok küçük ötücü kuş. Hint Malezyasında yaşayan *dicoeum,* böceklerle ve balözüyle beslenir. Erkeğinin tüyleri kırmızı benekli, siyah parıltılıdır. (*Diceidae* familyasından.) [L]

dicoeum

DİCORYNİA i. Güney Amerika'da yetişen büyük ağaç. (*Dicorynia Paraensis*'ten elde edilen kereste, böceklere ve taretlere karşı dayanıklı olduğundan gemi yapımında çok makbul sayılır. Erguvangillerden.) [L]

DİCRANOGRAPTUS i. Ayrık iki dallı graptolit. Alt silüryende fosil. (*Dicranograptidae* familyasından.) [L]

DİCRANOPHYLLUM i. Açık tohumlulardan fosil bitki. Ginkgolar takımından sayılır. Dallarında sarmal dizili şerit şeklinde yapraklar ve lepidodendro yapraklarındakileri andıran izler vardır. (Stefaniyen tabakasında bulunur.) [L]

DİCRANUM i. Karayosunu. Peristomu basit, kapsül kapağı yandan yarıktır. (Dicranumlar orman altlarında veya kumsal kıyılarda kalın, sık ve yeşil bir örtü meydana getirir.) [L]

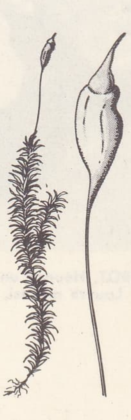

dicranum

DİCRANURA i. Külrengi büyük gece kelebeği. Tırtılının arka ucunda ipsi iki uzantı bulunur. (*Dicranura vinila* veya *çatal kuyruk,* söğüt ve kavak ağaçlarında yaşar. Tırtılının gövdesi yeşil, sırtı şarap tortusu rengindedir. Pulkanatlıların *ceruridae* familyasından.) [L]

DİCROCERUS i. Geyikgillerden, orta miyosende fosil olarak rastlanan çatal boynuzlu memeli hayvan. (L)

DİCRUDİDAE çoğl. i. (yun. *dikroos,* çatal ve *oura,* kuyruk'tan). Drongo'ları (*dicrurus* ve ona yakın cinsler) kapsayan ötücü kuş familyası. (L)

DİCTATOR [diktator] i. Eski çağda Roma'da sınırsız yetkililerle geçici olarak iş başına gelen olağanüstü görevli. (L)

Dictatus Papae *(Papanın Emirnameleri),* papanın otoritesiyle ilgili kesin vecizeler derlemesi; bu derleme Gregorius VII zamanına ait belgelerin kütük defterine kaydedilmiştir. Uzun süre tartışma konusu olan eserin gerçekliği bugün kabul edilir. Yalnız Gregorius VII'nin bu eseri hangi sebeple yazdığı veya yazdırdığı kesinlikle bilinmemektedir. (L)

Dictionary ***(Oxford English—).*** Bk. OXFORD ENGLİSH DİCTİONARY.

Dictionary (WEBSTER'S—) [*Webster Lûgati*], Webster, 1828'de yayımlanmış olan ***American Dictionary of the English Language*** (İngiliz Dili Amerikan Lûgati) adlı büyük eseri üstünde, 1807 yılında çalışmağa başladı. 1936 sayfa tutan lûgatte 75 000 terim tanımlanır. Webster, 1840'ta eserin ikinci baskısını hazırladı, ölümünden (1843) önce üçüncü baskı üzerinde bazı çalışmalar yaptı. Üçüncü baskı ilk defa G. ve C. Merriam firması tarafından yayımlandı (1847). (Kısaltılmamış» diye anılan beşinci baskının Webster'in eseriyle ilişkisi yoktur. Kelimelerin etimolojisi ve ingiliz dili tarihi bakımından bu lûgat, dilbilim çalışmalarına kaynak oldu. Bu eserle başlayan geleneği sürdüren öteki lûgatler şunlardır: ***New International*** (1909); ***New International (Second Edition)*** [1934] ve ***Webster's Third New International*** (1961). [M]

Dictionnaire Alphabétique et Analogique de la Langue Française *(Alfabetik ve Örneksemeli Fransız Dili Lûgatı),* P. Robert'in altı ciltlik lûgati (1953-1964). Bu eserin amacı, Boissière'in lûgatine dayanarak, kelime çağırışımlarını belirtmektir. XIX. ve XX.yy.ın günlük ve edebî dilinden bol örnek verir. (L)

Dictionnaire Analogique de la Langue Française *(Fransız Dilinin Örneksemeli Lûgati)* [1862], Boissière'in hazırladığı lûgat. Bu eserde uygulanan metot şudur: somut *(odun)* veya soyut *(dikkat)* bir ana kelimenin çevresinde, bu kelimeye çeşitli ilişkilerle (sebep, sonuç v.b.) bağlı bütün kelimeler (sıfat, fiil v.b.) toplanır. Eserin ana kısmını meydana getiren bu grupların sayısı iki bini bulur. (L)

Dictionnaire de l'Académie Française *(Fransız Akademisi Lûgati).* 1638'de Fransız akademisi, Richelieu'nün isteği üzerine tüzüğüne uygun olarak bir lûgat hazırlamağa başladı. Lûgatin tasarısını Vaugelas ile Chapelain hazırladılar ve Vaugelas yazı işlerini yönetmekle görevlendirildi. Lûgatte örnek cümlelere yer verilmemiştir. Bazı deyimler «güvenilir» yazarlardan alınmış, fakat hiç bir özel ad lûgate konmamıştır.

İlk baskısı 1694'te çıkan sözlüğün özelliği, alfabe sırasına uyulmamış olmasıdır: «kelime ailelerinin başları» sayılan başlıca kelimelerin ardına, bunların türevleri ve bileşik şekilleri olan kelimeler sıralanıyordu. Alfabe sırası, ikinci baskıda (1718) ve onu takip eden üç baskıda (1740, 1762 ve 1798) uygulandı. 1835'te yayımlanan altıncı baskı Morellet, Suard, Raynonard, Auger, Andrieux, Arnault ve sözlüğün önsüzünü yazan Villemain tarafından gerçekleştirildi. 1878-1879 tarihli yedinci baskıda bazı imlâ değişiklikleri yapıldı ve lûgate yaklaşık olarak 2 200 yeni kelime girdi. Sekizinci baskı iki ciltir. Birinci cildi 1932'de, ikincisi 1935'te çıktı. Bu baskıda, birkaç imlâ değişikliği yapılmış ve 1878-1879 baskısında bulunmayan birçok kelime eklenmiştir. Bununla birlikte, fransız kelime hazinesinin sürekli değişim halinde bulunduğu bir çağda bu son baskı da şimdiden eskimiş görünmektedir. Lûgatin yeni baskısı hazırlanmaktadır. (L)

Dictionnaire de la Langue Française *(Fransız Dili Lûgati),* E. Littré'nin sözlü-

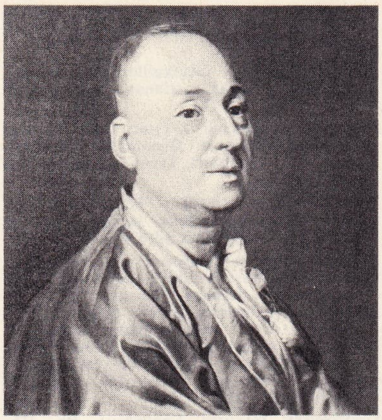

Denis DİDEROT
Levitski'nin eseri
Cenevre

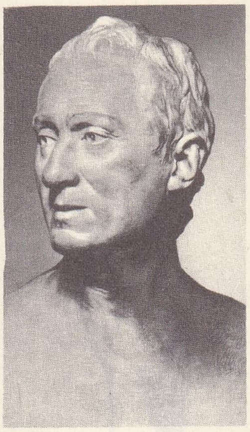

DİDEROT, Houdon'un eseri
Louvre müzesi, Paris

ğü (4 cilt, 1863-1873; 1 ek cilt, 1877). Bu eser tam bir klasik fransız dili (XVII. ve XVIII. yy.) lûgatidir. İçinde XIX. yy. fransız yazarlarından alınmış metinler pek azdır. Littré bu eseriyle, tarihî bir lûgat meydana getirmek istemiştir. Açıkladığı kelimelere, kısa bir tanımdan sonra, çoğu zaman uzun örnekler verir. Bu örnekler imzalı (edebî cümlelerde), tarihli ve referanslıdır. Çeşitli anlamlara gelen kelimelerde, değişik anlamlara göre bir tasnif gözetilmiştir. (Meselâ «aller» [gitmek] fiilinin 39 ayrı kullanılışı gösterilir; sekiz sayfa tutan «faire» [yapmak] maddesi 82 ayrı anlama bölünmüştür.) Bunun ardından kelimenin etimolojisi ve eski dilden (XVI.yy.a kadar [XVI. yy. dahil]) örnekler gelir, gereken yerlerde gramer açıklamaları yapılır.

Littré, sözlüğünü tamamlamak ve eklemeleri yapabilmek için yalnız çağdaş yazarları değil, fransız gazetelerini de taramıştı. Littré'nin *Dictionnaire*'i bir dilcinin ilmî sayabileceği ilk fransızca sözlüktür.

Gerçi dil tarihi ve biliminin ilerlemesiyle bu sözlükteki etimolojilerin bir kısmı değerini kaybetmiştir ama Littré'nin metodu ve örneklerin seçilmesinde tutturduğu ölçü leksikolojiyle uğraşanların üzerinde dikkatle durmalarını gerektirecek niteliktedir. (L)

Dictionnaire Historique et Critique (*Tarihî ve Tenkitli Lûgat*), P. Bayle'in eseri (I. baskı 1696-1697). Her maddeyi basit bir özet olarak kabul eden Bayle, sayfa kenarına ve sayfa altına bilgisinin derinliğini ve bütün dogmalarla gelenekleri aklın süzgecinden geçirmek kaygısını ortaya koyan açıklamalar ekler. Bu yönden XVIII. yy. felsefî anlayışının ve *Encyclopédie*'nin (Ansiklopedi) öncüsü sayılır. (L)

Diderot'nun
«Encyclopédie»sinin
kapak resmi
Genç Cochin'in
tablosundan, gravür, Prévost

Dictionnaire Philosophique. Bk. FELSEFE LÛGATİ.

Dictionnaire Universel du XIX. Siècle (GRAND) [*XIX.yy. Evrensel Lûgati*], Pierre Larousse'un sözlüğü (1866-1876, 15 cilt; 1. ek, 1878; 2. ek, 1888). Bu eser sadece bir kelime derlemesi değil, aynı zamanda bir ansiklopedidir de. Dilde aşırı özleştirmecilikten, tesfiyecilikten yana olan gelenekçi Akademi Sözlüğüne kıyasla kelime hazinesi son derece zengindir. Bir ihtiyacı karşılamak ve yaşama ihtimali olmak şartıyle yeni kelimeleri kabul eder; günlük dile girmiş argo terimlerine de yer verir. Littré gibi, klasik ve çağdaş yazarlardan örnek cümleler alır.

Eserin başındaki giriş kısmı (LXXVI sayfa) bir çeşit leksikoloji tarihidir: XVII.yy.-dan bu yana çıkmış başlıca sözlük ve ansiklopedileri inceler. En önemli katkılarından biri de, çok nazik bir mesele olan kelimelerin tanımı konusunda, akademik bir yol olan *tasarruf*'u *tutum* ile, sonra da *tutum*'u *tasarruf* ile tanımla metodunu tenkit etmesidir. (L)

DİCTUM i. («söylenmiş şey» anlamında lat. k.). Esk. huk. Bir kararın hüküm bölümü. (Mahkeme kararlarının latince olarak yazıldığı çağlarda, hüküm bölümü, genel olarak, *Dictum fuit...* diye başlardı.) [L]

DİCTYOCERATİDAE çoğl. i. Boynuzsu süngerler takımı. Tuvalet süngerlerini meydana getiren çeşitli türleri kapsar. (L)

DİCTYOPHYLLUM i. Fosil eğreltiotu. Yaprakları telek biçiminde ve düzgün parçalı, yaprak damarları ağsı görünüştedir; halka şeklindeki spor keseleri noktamsı sorüsler halinde bir arada bulunur. (L)

DİCTYOPTERA çoğl. i. Hamamböcekleri ile peygamberdevelerini kapsayan böcek takımı. (Düzkanatlılara yakın olan bu takımdaki böceklerin ağzı çiğneyici tipte, duyargaları çok eklemli ve ince, ayak kısmı beş parçalıdır. Dişilerinin yumurta gömme aygıtı [oviskapt] az gelişmiştir.) [L]

DİCTYOSİPHONALES çoğl. i. Kalın tallı suyosunları *(peophyceae)* takımı. Bunlarda gametli bitki gözle görülemeyecek kadar küçük olur ve eşgametli olarak ürer. (L)

DİCTYOTA i. Dikotomik şekilde dallanmış tallı esmer suyosunu. (*Dictyotales* takımının örnek bitkisi.) [L]

DİCTYOTALES çoğl. i. Kalın tallı esmer suyosunları *(peophyceae)* takımı. Bunlarda gayet iyi gelişmiş olan gametli bitki heterogam olarak ürer; ne oosferlerinde, ne sporlarında kirpik bulunur. (L)

DİCYEMİDAE çoğl. i. Solucanımsı asalak hayvanlar grubu. Eskiden zoolojide *mezozoa* denilen özel bir şube sayılırdı. (L)

DİCYNODON i. Fosil sürüngen hayvan. Üst çenesinde savunma dişi şeklinde uzamış köpekdişine benzer iki büyük diş bulunan bu hayvan Afrika, Avrupa ve Asya'da permo-triyas çağında yaşamıştır. (Teremorflar altsınıfından *dicynodontidae* familyasının örnek tipi.) [L]

Didakhe (*Oniki Havarinin Doktrini*), hıristiyan edebiyatının en eski eserlerinden biri. 1875'te İstanbul'da bulundu. Hıristiyanlığı kabul edenlere din bilgisi vermek için yazılan kitap, üç bölüme ayrılır. Birinci bölümde (I-VI) hıristiyan ahlâkının temel ilkeleri; ikincide (VII-XI) vaftiz, oruç, kudas; üçüncüde de (XI-XV) hıristiyan toplumunun teşkilâtı anlatılmaktadır. Kitap, İsa'nın yakında yeryüzüne döneceği ümidine dayanarak hıristiyanları uyanık bulunmağa çağırmaktadır. Bu eserin, genel olarak, II. yy. da yazıldığı kabul edilir. (L)

DİDAKTİK sıf. (yun. *dadaskein*, öğretmek> *didaktikos*'tan fr. *didactique*). Öğretime özgü, eğitimle ilgili. ‖ Amacı, bir bilim veya sanatın ilkelerini öğretmek olan her türlü kitap için kullanılır: *Didaktik eser.* ‖ İ. Öğretim sanatı: *Her öğretmen didaktik okumuş olmalı.*

— ANSİKL. Bilgi vermek için yazılan bütün edebiyat eserleri *didaktik* türe girer. Her milletin edebiyatında ahlâk, din ve teknikle ilgili bilgiler vermek amacıyle, edebî biçimde yazılmış kitaplar vardır: Çin'in dinî yasa kitapları *(King)* ve Hindistan'daki *Sutra*'lar ahlâkî bir ders çıkarma amacı güden öğütlü hikâyeler ve masallar bu kategoriye konulabilir. Fénelon'un *Telemakhos'un Başından Geçenler* (les Aventures de Telemaque) gibi, öğretici nitelikteki eserlerle Fontenelle'in *Meskûn Dünyaların Çokluğu* (Entretiens Sur La Pluralité Des Mondes) gibi bilimi halka indiren eserler, genel anlamıyle, didaktik türe girer. Ama bu terim, geleneksel sınıflamada, daha özel olarak, bir doktrinin açıklanmasını, ilmî veya teknik bilgileri konu alan bir şiir türünü belirtir.

Başlangıçtan beri özlü ve kafiyeli söyleyişi ile didaktik şiir, bir bilginin kolay akılda kalmasını sağlamak için elverişli sayıldı (atasözleri, özdeyişler v.b.). Bu nitelik, çok zengin eski yunan didaktik şiirinde de görülür (Ksenophanes, Parmenides ve Empedokles'un felsefî şiirleri, Pythagoras'a mal edilen Solon'un *Yaldızlı Mısralar*'ı). Hesiodos, bizim için bu türün en eski temsilcisidir: *Erga Kaî Hemeraî* (İşler ve Günler), *Theogonia* (Tanrıların Soy Ağacı). Bununla birlikte sanat yaratma kaygısı yavaş yavaş öğretme kaygısını bastırdı: Aratos'un *Phaenomena* (Gökbilimle İlgili Olaylar) [M.Ö. III. yy.] adlı şiirinde bu kaygı açıkça belirir. Buna karşılık latin şairlerinde pratik latin zekâsı, didaktik türe yöneldi. Lucretius *(de Natura Rerum)* ve Vergilius (*Georgica*, [Çiftçiler]) bu türde şaheserler verdiler; ayrıca Horatius'un *Ars Poetica* (Şiir sanatı), Ovidius'un *Fasti* (Yıllıklar) ve *Ars Amatoria* (Sevme Sanatı), Columella'nın *De Re Rustica* (Bahçeler) adlı eserleri, Manilus'un gökbilimle ilgili yazıları ile hıristiyan dini dogmasının özünü açıklayan hıristiyan yazarların (Commodianus, Prudentius) kitapları da, didaktik eserler sayılabilir.

Türk edebiyatında didaktik şiirin tarihi oldukça eskidir. Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i (1070) ahlâk, ideal hayat ve devlet yönetimi konusunda öğretici bilgi veren didaktik bir mesnevîdir. Yunus Emre'nin *Risalet -ün - Nushiye*'si (1308) islâmî bilgileri ve tasavvuf esaslarını öğreten mesnevîlerdendir. XIII. yy. tasavvuf şairlerinden Ahmed Fakih'in *Çarhname*'si (1252'den önce) tasavvufî didaktik eserlerdendir. Nabi'nin (1642-1712) *Hayriye* ve *Hayrabad* mesnevîleri Ortaçağ islâm dünyasında geçerli bilgileri ve değer yargılarını öğretmek için yazılmış mesnevîlerdendir.

İslâmî türk edebiyatı devresinde şeyh Sadi'nin Farsçadan çevrilen *Gülistan* ve *Bustan* adlı eserleri didaktik türün tanınmış örnekleri arasında yer aldı: Hoca Mesud'un *Ferhengname-i Sadi* tercümesi (XIV.yy.) v.b.

Tanzimattan sonraki türk edebiyatında Ziya Paşa'nın (1825-1880) *Terkibibend*'i, Manzum *Harabad* önsözü didaktik türün örneklerindendir.

Servetifünun şiirinde en tanınmış didaktik eserleri Tevfik Fikret verdi: *Halûkun Defteri* (1911) ve *Şermin* (1914). Öğretici nitelik taşıyan hayvan hikâyeleri de *Kelile ve Dimne* ile Lafontaine'in eserlerine dayanılarak türkçeye birçok defalar çevrildi: Şinasi, Orhan veli v.d. (LM)

DİDA'LAR, Batı Afrika'lı zenci halk. Bandama'nın batısında, Fildişi kıyısında yaşar. Kru'lar grubundandır; yaklş. 75 000 nüf. (L)

DİDAR i. (fars. *dîden*, görmek'ten *dîdâr*). *Esk.* Yüz, çehre: *Sürünüp su gibi yüz üzre gelür kanlı yaşım / Garazı bu ki müşerref ola dîdârın ile* (Necati). ‖ Görüşme: *Ilgıt ılgıt oldu akıyor kanım / Kem geldi dîdâra tali'im benim* (Pir Sultan Abdal). ‖ Görünüş. ‖ Göz. ‖ Kadın adı. ‖ *Dîdâr-ı hürriyet*, hürriyetin yüzü: *Ne efsun-kâr imişsin âh ey dîdâr-ı hürriyet* (Namık Kemal). ‖ *Dîdâr-ı pâk*, temiz yüz. ‖ *Dîdâr-ı yâr*, sevgilinin yüzü. ‖ *Arz-ı dîdâr*, görünme, huzuruna varma. ‖ *Müştâk-ı dîdâr*, yüzünü görmeğe istekli.

— Tasav. Tanrının tecellisi. (M)

DİDARİ veya **DİDAR**, türk saz şairi (Kayseri 1790 - ay.y. 1870). Bektaşi tarikatına bağlı saz şairlerinden oln Dîdarî'nin hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Bazı eski mecmualarda aruz ve heceyle yazılmış şiirleri görülen Dîdarî, özellikle âşıklar arasında tanınmıştır. Aruzla yazılmış şiirlerinde de daha çok divan edebiyatı etkisi görülür.

Foto. Bulloz, Giraudon (LAROUSSE)

Heceyle yazılı şiirlerinde akıcı, yumuşak bir dil kullanır. Halk deyimlerine, âşık ağızlarına fazla ilgi duyduğu, tarikat konularının işlendiği şiirlerinde de sezilir. Kayseri ve çevresinde bugün bile şiirleri okunmaktadır. (M)

DİDASKALEİON i. («okul» anlamında yun. k.). Kilise tar. II. yy.da İskenderiye'de müminlerin kurduğu resmî hıristiyan okulu. Bu okulda ilk öğretim, bilginler ve özellikle gnostik düşüncelere karşı olan filozofların Hıristiyanlık ilkelerini açıklamaları ve savunmalarıyle tamamlanırdı. Bu okulu Clemens ve Origenes yönettiler. (L)

DİDASKALİA i. (yun. k.). Eski Yunan'da trajedi ve komedi yarışmaları konusunda düzenlenen tutanaklar, özetler. ‖ Bu belgelerin kronolojik ve kısa derlemesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ Romalılarda bir oyunun temsili ile ilgili bütün bilgileri veren kısa tanıtma yazıları. (Lucius Accius tarafından yazılmış didaskalia parçaları bugüne kalmıştır.)

— ANSİKL. Arkeologların dilinde, *didaskalia* kelimesi, özellikle Atina'da, büyük Dionysia ve Lenaia şenlikleri sırasında her yıl yapılan trajedi ve komedi yarışmalarına ait tutanakların kazıldığı mermer dikili taşlar anlamına gelir. Atina Devlet arşivinde muhafaza edilen resmî raporlara da didaskalia adı verilir. Aristoteles, Dikaiarkhos, Kallimakhos, Aristarkhos, Bizanslı Aristophanes v.d. bu belgelerden derlemeler yaptılar; şerhciler, temel kaynak olarak, bunlardan yararlandılar.

Latinler, okuyucuya oyun konusunda bilgi vermek üzere, piyeslerin başına koydukları kısa tanıtma yazılarına *didascaliae* adını verirler. (L)

Didaskalia Ton Apostolon *(Havarilerin Öğretisi),* kilise doktrini üstüne kitap; III. yy.ın ilk bölümünde Suriye ve Filistin'de yazıldığı sanılır *(Didakhe*'den sonra, *Constitutiones Apostolicae*'den önce). Havarilerin doktrini sayılır. (L)

DİDASKALOS i. («öğretmen» anlamında yun. k.). Kilise tar. Hıristiyanlığın ilk çağlarında çömezleri yetiştirmekle görevli kişiye verilen ad. (L)

DÎDE i. (fars. *dide*). *Esk.* Göz: *Bekler şu donuk didelerinden / Çeşmim yine bu nazra-yı ülfet* (Tevfik Fikret). *Dîdemden akıttım kan ile yaşı / Zülüfün eylesin tel yavaş yavaş* (Karacaoğlan). ‖ *Dîde-berâh,* gözü yolda bekleyen. ‖ *Dîde-bidâr,* gözüne uyku girmeyen. ‖ *Dîde-fürûz,* göz aydınlatan. ‖ *Dîdeler rûşen,* gözün aydın. ‖ *Dîde-nüma,* göz gibi, göze benzeyen: *Kadîd ağaçların altında bir nihâyetsiz / Garîplik duyuyor, bir şikâf-ı dîde-nüma / Saçardı girye-i âteş kenâr-ı afâka* (Tevfik Fikret). ‖ *Dîde-pûş* («gözü kapayan»), rüşvet. ‖ *Dîde-rübâ,* göz alıcı: *Taşlara oyulunca bir ârâyiş-i dîde-rübâ temin etmez mi?* (Cenab Şahabeddin). ‖ *Dîde-ver,* iyi gören, işten anlayan. ‖ *Dîde-i bîna,* gören göz: *Kûşegîr-i halvet oldu dîde-i bînâ gibi* (Nabi). ‖ *Dide-i giryân,* yaşlı göz, ağlayan göz: *Gece gündüz ne için dîde-i giryân ağlar* (Selim III). ‖ *Dîde-i hak-bîn,* doğruyu gören göz: *Tabiat rûşen olmaz olmadıkça dîdei- hak-bîn* (Fitnat Hanım). ‖ *Dîde-i hûn-bâr,* kanlı yaş döken göz. ‖ *Dîde-i mahmûr,* mahmur göz. ‖ *Dîde-i siyah,* kara göz: *Nazar-rübâ mı desem dîde-i siyahından / Aman ne tatlı bakış var, şu necm-i ezherde* (Tevfik Fikret). ‖ *Nûr-i dîde* («göz ışığı»), sevgili ve evlât için kullanılan söz.

◆ **Dîdebân** veya **dîdbân** blş. i. *Esk.* Gözcü, gözetici.

— Ask. *Esk.* İstanbul'da yangınları görerek haber vermekle görevlendirilen, yangın köşkü nöbetçisi yeniçerilere verilen ad. (Yeniçeri ocağının kaldırılmasından önce yangın haberi davul çalınarak verilirdi. Yangın kulesine Harik köşkü ve buradaki nöbetçilere *köşklü* de denirdi. Bk. KÖŞKLÜ.)

— Astron. *Esk. Dîdbân-ı âlem,* yedi yıldız. ‖ *Dîdbân-ı felek,* Satürn gezegeni. Güneş. ‖ *Dîdbân-ı çehârüm,* Güneş.

— İda. *Esk.* Osmanlı imparatorluğu devrinde gümrük koruma memurlarının adı. (Tanzimat'tan sonra dîdebân yerine *kolcu ve mubassır* kelimeleri kullanıldı.)

◆ **Dîdebânbaşı** blş. i. İda. *Esk.* Gümrük koruma başmemuru. (Tanzimat'tan sonraki adıyle *kolcubaşı*).

◆ **Dîdegâh** veya **dîdegeh** blş. i. *Esk.* Gözetleme yeri.

◆ **Dîdegân** çoğl. i. *Esk.* Gözler. (M)

—DÎDE ek. (fars. *diden,* görmek'ten *dide*). *Esk. Gören,* görmüş anlamlarıyle bileşik sıfat yapımında kullanılır: *Asır-dîde* (bk. ASIR), *cihan-dîde* (bk. CİHAN), *na-dîde* (bk. NADİDE). [M]

DİDELOT (Charles), fransız dansçısı ve koreografı (Stockholm 1762 - Kiev 1837). 1796'da *Flora ile Zephyros* adlı bale ile tanındı ve sahnede dansçıları havalandırmak ve uçurmak için bu balede ilk defa olarak çelik teller kullandı. 1801'de Petersburg İmparatorluk tiyatrosunca baş dansçı, bale uzmanı ve öğretmeni olarak Rusya'ya çağrıldı; rus balesinin gelişmesinde büyük yardımı oldu. İmparatorluk tiyatrosu için *Apollon ve Daphne, Cupidon ve Psyche, Roland ve Morgan, Faune ve Harmadryade* adlı baleleri düzenledi ve *Flora ile Zephyros*'u yeniden ele aldı. 1811'de Paris'e döndü. Koreograf Gardet'nin kendisine karşı çevirdiği entrikalarla uğraşmak zorunda kaldı. Ümitsizliğe düşerek Petersburg'a döndü (1816). Bu dönemde büyük baleler meydana getirdi: *Athis ve Galatheé* (1816), *Carls ve Rosalba* (1817), *Bağdat Halifesi* (1818), *Raoul de Créqui* (1819), *Charles ve Liseth* (1820), *Alceste* (1821), *Kafkasya Mahpusu* (1823). 1829'da İmparatorluk tiyatrosundan ayrıldı, Kiev'e gitti ve orada öldü. (L)

DİDELOTİA i. Erguvangillerden ağaç. Afrika'da yetişen bazı türlerinden (*Didelotia brevipaniculata, D. Letouzeyi* v.b.) ekop, gomb, zing gibi ilgi çekici odunlar elde edilir. (L)

DİDEMNİDAE çoğl. i. Zool. Bileşik tulumlular familyası. Koloni halinde yaşayan bu hayvanlar, gömlekten türeme ortak bir maddenin içinde, ortak bir dışkılığın çevresinde toplu halde bulunur. (Örnek cinsi: *didemnum*'dur. Hemen hemen bütün denizlerde yaygındır.) [L]

DİDERON (Louis), fransız heykeltıraşı (Marsilya 1901). Marsilya Güzel Sanatlar okulu öğrenicisi iken büyük Güney ödülünü kazandı (1923). Paris Güzel Sanatlar akademisine girdi (1924), özellikle Despiau'nun öğütlerinden faydalandı. 1948'de Dekoratif Sanatlar Yüksek okulu profesörlüğüne tayin edildi. Bütünüyle gerçekçi olan üslûbu, anıtsal bir nitelik taşır. En önemli eserleri: *Tarım Ülkesi Normandiya* (Caen garı, 1934); *Lourmarin Çeşmesi* (1941); *Hava Ordusu Makine Uzmanları Anıtı* (Rochefort, 1948); *Evrende İnsan* (Amiens lisesi, 1953); Alma kapısı dekorasyonu. *Deniz Venüs*'ü ve *Yıkanan Kadın* adlı heykelleri Paris Çağdaş Sanat müzesindedir. (L)

DİDEROT (Denis), fransız yazarı (Langres 1713-Paris 1784). Zengin bir bıçakçının oğludur; Cizvitlerin yönettiği bir kolejde iyi bir öğrenim gördü. Bazı yazarlara göre Paris'te Louis-le-Grand kolejine, bazılarına göre ise d'Harcourt kolejine yazıldı. Koleji bitirdikten sonra, babasının isteğine uyarak düzenli bir meslek tutacağı yerde, felsefeden matematiğe ve anatomiye kadar, severek ilgilendiği konularla uğraştı. Tercümeler yapıp, yergi yazıları yazarak geçimini sağlamağa çalıştı. Anne Toinette Champion adlı bir çamaşırcı kızla evlendi, bu evlilikten bir kızı oldu (bu kız, evlendikten sonra, Mme de Vandeul adını alacaktır). Cesur görüşleriyle hükûmeti tedirgin eden *Filozofça Düşünceler* (Pensées Philosophiques) [1746] adlı kitabı ile yazarlar arasında kazandığı ün, *Encyclopédie*'nin yayımlanmağa başlanması üzerine büsbütün genişledi. Yayınevi sahibi Le Breton, ansiklopedinin yayın işinin yönetimini, daha 1745'te, Diderot'ya vermişti. 1772'ye kadar çalışmalarının en büyük kesimini kapsayan bu güç ve büyük iş, Diderot'nun birçok kitap yazmasına engel olmadı: açık saçık bir roman olan *Les Bijoux İndiscrets* (Sır Tutmayan Mücevherler) [1747] ve *Körler Üstüne Mektup* (Lettre sur Les Aveugles) [1749] adlı felsefe denemelerini yazdı. Bu kitap yüzünden üç ay Vincennes cezaevinde yattı. Daha sonra *Lettre sur Lessourds et Muets* (Sağır ve Dilsizler Üstüne Mektup) [1751] ve *Pensées sur l'İnterprétation de la Nature* (Tabiatın Yorumu Üstüne Düşünceler) [1754] ile iki de dram yazdı: 1771'de oynanmış olan *le Fils Naturel* (Piç) [1757] ve 1761'de oynanan *le Père de Famille* (Aile Babası) [1758]. Bunlara tiyatro sanatı ile ilgili düşüncelerini anlatan iki bölüm ekledi: *Entretiens sur le Fils Naturel* («Piç» Oyunu Üstüne Konuşmalar), *Discours sur la Poésie Dramatique* (Dram Sanatı Üstüne Konuşma). 1759'dan 1781'e kadar *Salon*'larda açılan resim sergileri üstüne sanat tenkitleri yazdı. Binbir güçlükle *Encyclopédie*'yi tamamladıktan sonra Rusya yolculuğuna çıktı. Katerina II, 1773'ten beri onu Rusya'ya çağırıyordu; Rusya'da yedi ay kaldı. Yayımladığı son kitabı *l'Essai sur les Régnes de Claude et de Néron*'dur (Claudius ile Nero'nun Hükümdarlıkları Üstüne Deneme). En önemli eserleri, ancak ölümünden sonra yayımlandı: üç roman *Rahibe* (la Religieuse) [1796], *Kaderci Jacques* (Jacques le Fataliste) [1796] ve *Rameau'nun Yeğeni* (le Neveu de Rameau) [1821]; bir felsefe kitabı *le Réve de d'Alembert* (d'Alembert'in Rüyası) [1830]; bir de tenkit, *Aktörlük Hakkında Aykırı Düşünceler* (Paradoxe sur le Comédien) [1830]. Bundan başka, 1759'dan 1781'e kadar yazdığı resim tenkitleri önce, Grimm'in el yazısıyle yayımlandığı Correspondance Littéraire gazetesinde çıktı. Diderot, ayrıca pek çok mektup da bıraktı. Bunların en ilgi çekici olanları *Sophie Volland'a Mektuplar* (Lettres à Sophie Volland) adıyle yayımlandı. Diderot'nun bazı yazıları hâlâ yayımlanmamıştır. Çağının okurları için Diderot, «filozof kafalı» bir adam, yönettiği *Encyclopédie*'nin sembolü, seçkin bir konuşmacı, ateşli ve taşkın duygular esinleyen bir düşünce öncüsüydü. Çevresindekileri kolayca etkiler,

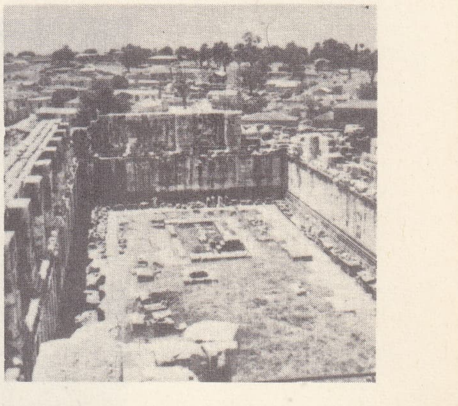

Didima Apollon tapınağından iki ayrı görünüş

Foto. Basın-Yayın, Foto-Film (MEYDAN)

onları nüfûzu altına alırdı: Voltaire, ona «her şeyin dostu» anlamına gelen «pantophile» adını takmıştı. Rousseau, kendisiyle bozuşuncaya kadar (ekim, 1758) Diderot'nun etkisi altındaydı. Yabancı ülkelerde, özellikle Almanya'da Diderot, romantizmin öncüsü olarak tanınıyordu. Bugünün tenkitçilerine göre ise, bilim konusundaki ilgileri, ütopyaları ve çelişkileri ile Diderot, XVIII. yy. düşüncesinin en yetkin temsilcisidir. Tutarlı bir felsefe doktrini yoktur. Önce Tanrıcı, sonra maddeci olmuş, en sonunda varlıklarla nesneler arasında yakınlık gören, yaşamayı ve ölümü bir gerçeğin iki yüzü olarak kabul eden panteist bir görüşe varmıştır.

Dönüşümcülük *(transformisme)* ve evrimciliğe *(évolutionnisme)* çok yakın olan bu teori, sonunda gerekirciliğe *(déterminisme)* varmakla birlikte, Diderot'nun, hürriyete ve toplumun yardımlarından yararlanan insanın iyiliğine inanmasına engel olmadı. Bu faydacı *(utilitaire)* ahlâk anlayışı ile Diderot, Bentham, J. Stuart Mill, Spencer gibi XIX. yy. ingiliz filozoflarının öncüsü sayılır. Erdeme olduğu kadar, güzelliğe de vurgun olan Diderot, Shakespeare'in hırçın dehasını, Racine'in ince zevkine tercih etmekle birlikte, klasisizmin değerini küçümsemedi. Romanları, özellikle *Rameau'nun Yeğeni*, Diderot'nun kitapları arasında en kalıcı olanlarıdır. Kişiler yaratmak, bir olayı geliştirmek konusunda bir ustalığı yoktur. Ama gerçek hayattan aldığı bir sahneye yergici zekâsını, derin görüşlerini, taşkın duygularını katarak canlandırmayı bilmiştir. Dramları orta seviyeyi aşmaz ama tiyatro teorisi önemlidir. Klasik trajedinin yerine veya onun yanı sıra dekora, sahneye koyuşa ve mimiğe önem veren bir tiyatro kurulmasını ve bu tiyatroda artık soyut kişilerin değil, insanların içinde yaşadıkları şartların ele alınmasını savunur. Sedaine'in oyunlarında uygulanan bu teoriler, hem Augier'nin melodramlarına, hem de Dumas fils'in oyunlarına öncülük etti. *Salon*'larla ilgili resim tenkitleri teknik olmaktan çok, edebiyat alanında değer taşır. Sanat eserinde «duygu» ve ahlâk aramak gibi bir kaygısı vardır. Diderot, resim sanatını bir eylem adamı olarak değerlendirir; resmin yalnız kompozisyonunda değil, yapılışında ve ressamın fırça vuruşunda bile dramatik bir amaç arar; Chardin ve Greuze gibi gerçekçi ustaları beğenmesinin sebebi de budur. Öte yandan *Essai sur la Peinture* (Resim Üstüne Deneme) adlı bir kitabı da vardır; bunda, sanatta yalnız ustalığın değil, bir şiir özünün de bulunması gerektiğini savunur. Diderot'nun kitapları, onun kişiliğini yansıtır. Kusursuz değildir ama, iyi yürekli bir insandır; sabırlı bir koca, eşsiz bir baba, patavatsızlığa varacak kadar değerbilir bir arkadaştır. Kişiliğinde açık sözlülükle saflık, şüphecilikle coşku birbirine karışır. (L)

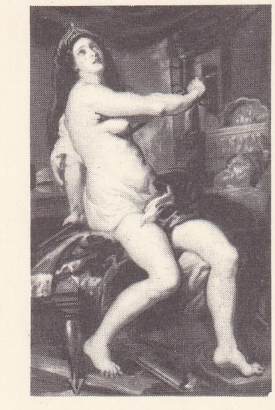

«Dido'nun Ölümü»
Rubens'in eseri
Louvre müzesi, Paris

Didima'da bulunan
Brankhidai heykeli
British Museum

DİDİ (Emir Emin), Maldive adaları siyaset adamı (1908-1954). Hindistan ve Colombo'da okuduktan sonra, hasta bulunan Sultan Abdül Mecid Didi'nin naibi oldu (1945). Sultan ölünce, Maldive adalarında cumhuriyet ilân etti (1952). Maldive adalarının ingilizler tarafından Britanya imparatorluk camiası üyesi olarak tanınması üzerine Didi cumhurbaşkanı seçildi (1 ocak 1953). Reformların gerçekleştirilmesi, eğitime hız verilmesi ve kamu hizmetlerinin en iyi şekilde yürütülmesi için çalıştıysa da ülkeyi borca soktu, halkın desteğini kaybetti, 1953'te de iktidardan uzaklaştırıldı. (L)

DİDİ (Valdir PEREİRA, — denir), brezilyalı futbolcu (Campos 1928). Tekniği çok kuvvetli bir futbolcu, orta saha oyuncusu olarak da' millî takımın beyniydi. Brezilya'nın dünya kupası maçlarında (1958 ve 1962) kazandığı zaferlerde büyük rolü oldu. (L)

DİDİA, imparator *Didius*'un (Julianus) ve kızı *Didia*'nın (Clara) mensup oldukları romalı aile. (Bk. DIDIUS JULIANUS.) [L]

DİDİER, İstria dükü, son Lombard kralı (öl. Liège veya Corbie, 774'ten sonra), Lombardların kralı Aistolf, 756'da çocuk bırakmadan ölünce Didier tahtı ele geçirmek için ayaklandı. Papa Stephanus II onun tarafını tuttu ve 757'de Didier taç giydi. Ama, verdiği sözleri tutmadı: Liutprando tarafından el konmuş toprakları papa'ya geri vermedi. Didier, papa Stephanus III'ten Roma'daki frank partisi başkanlarının öldürülmek üzere, kendisine teslimini istemeden kısa bir süre önce kızını, Charlemagne ile evlendirdi. Ama, çok geçmeden Charlemagne, kızdan boşandı. Lombard kralı, ölen Carloman'ın tahtına kardeşi Charlemagne el koyunca, kendine sığınan oğullarını kabul etti. Papa Adrianus I'den bu genç prenslerin kutsanmasını istedi. Papalık devletlerinin bir bölümünü ele geçirdi. Charlemagne, papanın çağırısı üzerine İtalya'ya döndü. Didier, Pavia'da 773-774 arası kuşatıldı, teslim olmak zorunda kaldı. Liège veya Corbie'de bir manastıra sürüldü. (L)

DİDİER (Charles), fransız asıllı isviçreli yazar (Cenevre 1805-Paris 1864). Kör olunca kendini öldürdü. Başlıca eseri Carbonaro'lar üstüne yazdığı *Rome Souterrain* (Yer Altındaki Roma) [1883] adlı romanıdır. Çok gezdi ve gezileriyle ilgili birçok eser yayımladı: *Une Année en Espagne* (İspanya'da Bir Yıl) [1837]; *Campagne de Roma* (Roma Seferi) [1842]; *Cinq Cents Lieues sur le Nil* (Nil Üzerinde Beşyüz Fersah) [1858]. (L)

DİDİEREA i. Kaktüs biçiminde ağaççık. Madagaskar'ın güney ve güneydoğusundaki çorak bölgelerde yetişir. *(Didiereaceae* familyasının örnek tipi.)

— ANSİKL. Başlıca türleri *Didierea Mirabilis* ve *D. Madagascariensis*'tir. *Alluandia* cinsi şimdi *didierea*'den ayrı sayılmaktadır. *Alluandi*'nin bir türünden elde edilen hafif odun tanence zengin ve çürümez olduğu için Transvaal maden ocaklarında direk olarak kullanılır. Bu odun oralarda *fontsyolotra* adıyle bilinir. (L)

DİDİEREACEAE çoğl. i. (Madagaskar kâşifi *Grandidiers*'nin adından). Taçsız çiçekli bitkiler familyası. *Sapindaceae* familyasıyle yakınlığı vardır. (L)

DİDİKLEMEK geçl. f. *(ditmek*'ten *did-i-k-le-mek*). Çekiştirerek veya örseleyerek bir şeyi parçalamak: *Bilmiyorum neden? Elbiseleri de çamaşırları da didiklemek istiyorum* (R.H. Karay). ‖ Eziyet etmek, hırpalamak: *Şimdi beraber bulundukları geceler, birbirini didiklemekle geçiyordu* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ İncelemek, araştırmak: *Meseleyi didiklemek.*

◆ **Didik didik** bİş. sıf. İyice didiklenmiş olan: *Bir tâc-ı nûr olan o güzel saç didik didik* (Tevfik Fikret). ‖ *Didik didik etmek,* iyice didiklemek: *«tabanlarını didik didik edecek bir falakaya çeker, sonra Fizan'a sürerim» demişti* (H.E. Adıvar). [M]

DİDİM i. (fr. *didyme*). Önceleri bir element olarak kabul edilen nadir toprak. (Bazı minerallerde seryum ve lantanum ile birlikte bulunan didim, bir neodim ve praseodimyum karışımıdır.) [L]

DİDİMA, yun. **Didyma,** Aydın iline bağlı Söke ilçesinin Yenihisar (Yoran) köyü dolaylarında eski bir şehir. Apollon kültünün merkezlerinden biri ve kehanet ocağı idi. Miletos şehriyle arasındaki bağlantı deniz yoluyle sağlanmıştı. Didima'yı ziyaret etmek isteyen ziyaretçiler, zamanın deniz vasıtalarıyle Panormos limanına gelmekte ve burada karaya çıkarak, taş döşeli kutsal yoldan Didima'ya ulaşmaktaydılar. Bayram alayları da bu kutsal yoldan harekete geçer, tapınağın çevresine gelinir ve burada meşale koşuları, yarışlar v.b. şenlikler düzenlenirdi. Kutsal yolun son iki kilometresinde geniş koltuklara oturan kadın ve erkek heykelleri (Brankhidai) vardı.

M.Ö. 499'da Perslere karşı Miletos şehrinin başkanlığında ayaklanan Ionia şehirleri, M.Ö. 494 yılına doğru Perslere tekrar boyun eğdi. Miletos şehrinin karşısındaki Lade adası yakınlarında yapılan deniz savaşından sonra da, Miletos ele geçirildi. Didima'da birikmiş olan yunan hazineleri yağma edidi, şehir yakılıp yıkıldı. Persler Hititlerden ve Asurlular'dan kalma bir usule uyarak buraların halkını Ön Asya'ya sürüp Dicle boylarına yerleştiler. 331 Yılında Didima kâhini, Büyük İskender'i burada «Zeus'un oğlu» ilân etti.

M.Ö. II. yy. dan sonra burada yapılan ve *Didymeia* adı verilen şenlikler Yunanlıların Didima'da biraraya gelmelerini sağladı. Kolonizasyon hareketlerinde burası haber alma merkezi olarak kullanıldı (koloniler kehanet merkezince belirtilen kıyılarda kurulurdu). [M]

Didima Apollon tapınağı. *(Didymeion* veya *Didymaion* da denir), Anadolu'daki ion tapınakları içinde en büyük ve en zengin olanıdır. Özellikle kehanet merkezi (orakl) olarak değerliydi. Didima, «mukaddes emanetler»i, zengin hazineleri, kutsal suyu (kuyu) ve kutsal koruluğu ile tanınır. Bu korulukta Apollon'un kutsal ağacı defne yetiştirilirdi.

Tapınak hakkında ilk bilgileri 1834 tarihlerinde Anadolu'yu gezen fransız seyyahı Charles Texier ve Halikarnassos'da (Bodrum) kazılar yapan ingiliz arkeologu Newton topladılar. Didima Apollon tapınağındaki ilk kazılar, 1858 yılında ingiliz heyeti tarafından yapıldı, fakat bu kazı ilmî olmaktan uzaktı. 1872 Yılında tapınakta fransızlar Thomas ve Rayet başkanlığında çalıştılar. Sistemli kazılar ancak 1904'te Berlin müzesi adına almanlar tarafından yapılmağa başlandı. Bu kazı devrin ünlü arkeologu Prof. Theodor Wiegand başkanlığında 1913 yılına kadar devam etti, 1924-1925 Yıllarında yine almanlar tarafından tapınakta çalışıldı. Bu kazıların toplu sonuçları 1941 yılında H. Knackfuss tarafından *Didyma* adlı bir kitapta yayımlandı. Son yıllarda ise Alman Arkeoloji enstitüsü tapınakta yeniden çalışmalara başladı.

Tapınak, güzel manzaralı bir kıyı tepesindeydi. Burada «Brankhidai» denen rahipler sülâlesi yerleşti. Miletos'tan Didima'ya ulaşan kutsal yolun iki tarafında bu rahip ve rahibelerin heykelleri yer alırdı. Apollon tapınağı, önce Arkaik devirde yapıldı. Bu ilk yapıdan günümüzde pek az buluntu kalmıştır. Helenistik tapınak, arkaik tapınağın kalıntılarından yararlanılarak onun te-

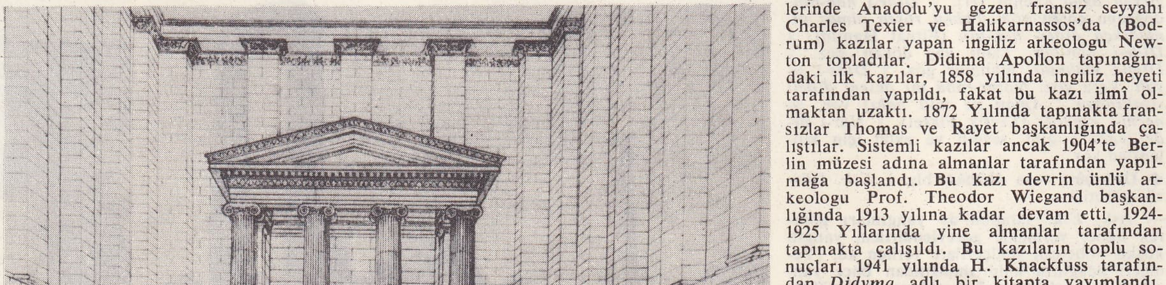

Didima Apollon
tapınağı
cella içindeki naiskos

Foto. LAROUSSE

melleri üzerine kuruldu. Bu tapınağın arkaik devirde bir peripteros veya dipteros olduğu sanılır. Uzunluğunun 70, genişliğinin 20 metre olduğu tahmin edilmektedir. Cellanın iç duvarlarında payeler yer almaktaydı. Sütun kaidelerinden yalnız ufak parçalar kalmıştır. Tapınağın doğusunda bir sunak vardır. Helenistik devirde yapılan ve bugün ayakta olan tapınak, ion nizamında, dipteros planlı, çift sıra sütun çemberi ile çevrilidir. Tapınak, anıtsal basamakların üzerinde yükselir. Cellası yüksek duvarlarla çevrili açık bir avlu şeklindedir. Tanrı heykelini koruyan kutsal kısım (naiskos) küçük bir prostilos şeklinde, cellanın içinde ayrı bir yapı halindedir. Cephede 10, yanlarda 21 sütun vardır. Tapınağın ölçüleri 60×118 m'dir. Tapınağı çevreleyen anıtsal sütunlar, başlıbaşına değişik şekilleri ve plastik süsleme niteliğindeki kaideleriyle dikkati çeker. Sütunların üzerinde, çatıyı taşıyan, üç kademeli arşitrav blokları yer alır. Bunların üzerinde akantus ve gorgon başları ile süslü friz bulunur. Frizin üzerinde boncuk ve yumurta dizisinden meydana gelen bir silme ve tapınağın anıtsal görünüşüne uyan motiflerle süslü diş kesimi gelir. Pronaostan, iki sütunlu bir salona geçilir. Buradan doğrudan doğruya cellaya girilmez, iki yanında cellaya inen ve üst kata çıkan merdivenler yer alır. Açık avlu şeklindeki cella duvarları payelerle desteklenir. Tanrı heykelinin bulunduğu, prostilos planlı küçük yapı *naiskos* (küçük tapınak) adını taşır. Buradaki Apollon heykeli *(Apollon Philesios)*, Polykleitos'un öğrencisi Sikyon'lu Kanakhos'un eseridir.

M.Ö. 494'teki pers saldırısı sırasında, Miletos şehri ile birlikte bu tapınak da yakılıp yıkıldı, Apollon'un bronz heykeli Ekbatan'a götürüldü. Tapınağın yeniden yapımına Büyük İskender'in pers zaferinden sonra başlandı (M.Ö. 300'e doğru). Seleukos I, 295 yılında Apollon heykelini geri aldı. Ölçüleri çok büyük tutulan tapınağın yapımı, M.S. II. yy.ın ortalarına kadar sürdüğü halde bitirilemedi. Yapıda mimar olarak Ephesos'lu Paionios ve Miletos'lu Daphnis çalıştılar.

Tapınak Hıristiyanlığın yayılması sırasında bir süre kendi halinde bırakıldı ve bundan sonra içinde bir kilise ile birtakım bina yapıldı. Bizanslılar tarafından tapınağın içinde bir kışla ile askerî bir garnizon inşa edildi. Bu binalar yangın sonucu harap oldu. XV. Yüzyılda tapınak büyük bir zelzelede yıkıldı. XIX. yüzyılda da tapınağın kalıntılarından faydalanılarak burada bir köy meydana getirildi. (→ Bibliyo.) [M]

DİDİMİT i. (fr. *didymite*). Miner. Bk. DİDRİMİT.

DİDİNMEK dönşl. f. (*ditmek*'ten *did-i-n-mek*). Durmadan, paralanırcasına çalışmak: *Bugüne dek ırgat gibi didindim* (M. E. Yurdakul). *Çalıştınız, gece gündüz didindiniz o kadar* (M.A. Ersoy). [M]

DİDİŞMEK ortaklş. f. (*ditmek*'ten *did-i-ş-mek*). Birbirini hırpalamak, çekişmek, itişmek: *İki kardeş didişiyorlar.* ‖ Dönşl. f. Uğraşmak: *Bir lokma kuru ekmek için sabahtan akşama kadar didişen zavallıların hali...* (H.E. Adıvar).

◆ **Didişken** sıf. Didişmekten hoşlanan.

◆ **Didişme** i. Didişmek eylemi: *Bu ne ilim ister, ne fikir didişmesi ister* (F. R. Atay). *Basit refahı medeniyet dünyasının didişmelerine tercih eden bir akıllı* (Sabahattin Ali). [M]

DİDİŞİMCİLİK i. (*didişmek*'ten *didiş-i-m-ci-lik*). Tartışma sanatı, bu konuda ustalık. (*Eşanl.* ERİSTİKOS.)

— ANSİKL. Mant. *Didişimcilik* kelimesinin kaynağı, didişimcilerin, yani Megara okuluna bağlı filozofların soyut diyalektiğidir *(eristikoi)*. Hem Elea okuluna, hem de Sokrates'e bağlanan bu filozoflar, her şeyden önce, görünüşte haklı ve yerinde gibi gelen birtakım yanıltıcı kanıtlarla karşılarındaki kişileri zor duruma düşürüp şaşırtmayı amaç edindiler; bunu yaparken de yargılarda terimler arasındaki bağlantıların ortaya koyduğu problemleri iyice belirtmiş oldular. Aristoteles'in mantık alanındaki araştırmalarına, geniş ölçüde, bu filozofların tartışmaları kaynaklık etmiştir.

◆ **Didişimci** sıf. ve i. Fels. Didişimcilikten yana olan, Megara okuluna bağlı. (L)

DİDİUS (Titus), romalı general (öl. M.Ö. 89). M.Ö. 100'e doğru Makedonya'ya saldıran Scordisci'leri yendi, zaferi kazandı ve M.Ö. 98'de konsül oldu; ertesi yıl İspanya prokonsüllüğüne getirildi. Keltiberleri yendi, Marsi'lerle savaştı. (L)

DİDİUS JULİANUS (Marcus Severus), Roma imparatoru (Milano 133 veya 137-Roma 193). Eski Roma'da halk sınıfından bir aile olan Didia *gens*'inden geldi. Marcus Aurelius'un annesi Domitia Lucilla tarafından yetiştirildi. Kanunî yaşa varmadan *quaestor*, sonra Marcus Aurelius zamanında *aedilis* ve *praetor*, daha sonra da geleceğin imparatoru Pertinax ile birlikte konsül oldu. Pertinax'tan sonra Afrika prokonsüllüğüne tayin edildi. Roma'da bulunduğu sırada Pertinax praetorlar tarafından öldürülünce, imparatorluk başsız kaldı. Yeni bir imparator konusunda kararlı olmayan suikastçılar hassa alayı karargâhına giderek, kapıları kapayıp barikat kurdular. Sonra, imparatorluğu arttırmaya çıkardıklarını ve en yüksek fiyatı verene satacaklarını bildirdiler. Bu teklife karşı iki aday ortaya çıktı. Biri, şehir prefekti ve Pertinax'ın kayınbabası Flavius Sulpicianus; diğeri de 60 yaşında çok zengin ve eski bir senatör olan Didius Julianus idi. Commodus tarafından Mediolanum'a (Milano) sürülmüştü. Pertinax'ın ölümünü duyunca, derhal askerlerin karargâhına gitti ve onlara, imparatorluğu satın alma karşılığında büyük para vaat etti. Sulpicianus askerlere yakın olmasına rağmen, imparatorluğu Didius Julianus'a terk etmek zorunda kaldı. Julianus, silâhlı bir kuvvet tarafından, korku içindeki Senatoya götürüldü ve praetorların seçimi bildirildi. Bu seçime sinirlenen halk, kendilerine vaat edilen büyük paralara rağmen yatışmadı. Ellerine geçirdikleri her çeşit silâhla, Circus'ta toplandı, ertesi gece ve gündüz durmadan protestoda bulundu.

Bu sırada Carnuntum'daki tuna ordusu Pertinax'ın öldürüldüğü haberini almıştı; Yukarı Pannonia valisi Septimus Severus, 13 nisan'da, Pertinax'ın Roma imparatorluğuna getirilişi ve Marcus Aurelius'un saltanatı sırasında yaptığı hizmetler dolayısıyle orduların kışkırttı ve imparatorun intikamını almak için Roma üzerine yürümeğe zorladı. Gerisinde savunma maksadıyle bir miktar kuvvet bırakarak Carnuntum'dan nisan sonunda hareket etti; Kuzey İtalya'ya geldi. Didius Julianus, Senatodan, Septimus Severus'un halk düşmanı ilân edilmesini ve Roma'nın savunma durumuna getirilmesini istedi. Bu sırada Roma karmakarışık bir hal aldı. İmparator gerekli dirayeti gösteremediğinden, kendisini saraya kapattı. Praetorları harekete getirmek, şehri surlarla takviye etmek, hattâ Circus'taki filleri illyrialı askerlerin üzerine sevk ederek panik yaratmak fikri de bir sonuca bağlanamadı. Misenum'da toplanan donanmada da disiplin ve gerekli güç yoktu. Bunun üzerine Senatoyu ikinci defa toplayan Didius Julianus, Vesta rahibelerini Septimus Severus'a aracı olarak gönderme teklifinde bulundu. Fakat bu, Augur Plautius Quintillus tarafından şiddetle reddedildi. Didius Julianus, bu defa Septimus Severus taraftarı Veturius Macrinus'u dördüncü praetor prefekti tayin etti. Bu yeni teklifi Septimus reddetti, teklifi getireni de öldürttü. Praetorlarla müzakerede bulunan Septimus Severus, Pertinax'ın katillerinin teslim edilmesini ve hiç bir şeye karışmamaları halinde kendi hayatlarına dokunulmayacağını bildirdi. Praetorlar bu teklif karşısında Didius Julianus'u terk ettiler. Bu haberi alan konsül Silius Messalla, senatorları Athenaeum'da toplayarak Didius Julianus'u tahttan uzaklaştırttı, Septimus Severus'u imparator ilân ettirdi. Didius Julianus boşuna bir gayretle yaşlı Pompeianus'a sığınmak istediyse de, 1 haziranda sarayında bir asker tarafından öldürüldü (193). Öldüğünde 60 yaşındaydı ve 66 gün hüküm sürmüştü. *Historia Augusta* (İmparatorlar Tarihi) adlı kitapta Spartianus onun hayatını anlatır. (ML)

DİDO veya **ELİSSA**, Sur'lu prenses, Kartaca'nın kurucusu; Vergilius, bu prensesin mutsuz aşklarını ve ölümünü *Aeneis*'te işledi. Sur kralı Mattan veya Mutto'nun kızı olan Dido, babası ölünce kraliçe oldu ve Melqart papazı Siharbas (Vergilius'un Sichaeus'u) ile evlendi. Kraliçenin erkek kardeşi Pygmalion, Siharbas'ı öldürttü ve tahtı ele geçirdi. Dido, sur'un en seçkin aileleri ve onların esirleriyle birlikte kaçtı. Kaçaklar, önce Kıbrıs'a çıktılar; buradan birkaç genç kız kaçırdılar. Kıbrıs'ta onlara katılan birkaç papazla birikte Afrika kıyılarına ulaştılar. Dido, yerlilerden «bir öküz derisinin kaplayabileceği kadar toprak» istedi, deriyi çok ince şeritler halinde kesti ve *Kart Hadaşt* «Yeni Şehir» (Kartaca) adını verdiği şehri çevrelemeye yetecek uzunlukta sırım elde etti. Kısa süre sonra komşu Maksitap'ların kralı Hiarbas, Dido ile evlenmek istedi; bu teklifi reddedilirse yeni gelenleri yok edeceğini söylüyordu. Kraliçe mühlet istedi, sürenin bitiminde de ölüleri yakmak için toplanan odunların üzerine çıkıp kendini hançerledi. Kartaca savaşlarından sonra roma edebiyat geleneği bu efsaneyi değiştirerek işledi. Roma edebiyatında Kartaca kıyılarına çıkan Aeneis'in savaşlarından birkaçı Hiarbas'ın serüvenlerinin aynıdır. ölümünden sonra Dido şehrin kurucusu ve ilk kraliçesi sıfatıyle tanrıçalığa yükseltildi. Dido tapınağı liman yakınlarına kurulurdu. Birbirine aykırı görünen dotrinleri uzlaştırma eğilimindeki paganlık, Dido'yu, Afrodit ile özdeş tutar. Dido'nun, Iştar'ın (Astarte) mitolojik kişiliğine bağlandığı da sanılır.

— Tiyat. Dido'nun hayatı birçok sanat eserine konu olmuştur. Dido'yu konu alan eserler: Valencia'lı şair Critobal de Virués'in *Dido* trajedisi (XVI. yy.); — Etienne Jodelle'in 5 perdelik manzum korolu *Didon se Sacrifiant*'ı (Kendini Kurban Eden Dido) [1555'e doğr.]; — Guillaume de La Grange'ın *Didon* trajedisi (1576); — A. Hardy'in *Didon Se Sacrifiant*'ı (Kendini Kurban Eden Dido) [1603]; — G. de Scudéry'nin *Didon* trajedisi (1636); — Boisrobert'in *Didon la Chasteou Les Amours d'Hiarbas* (İffetli Dido veya Hiarbas'ın Aşkları) [1642] adlı trajedisi; — Lefranc de Pompignan'ın 5 perdelik *Didon* trajedisi (1734); — Métastasio'nun *Didone Abbandonata* (Terkedilmiş Dido) [1724] trajedisi; — Müziği baba Piccinni tarafından hazırlanan Marmontel'in *Didon* adlı lirik trajedisi (1783); Le Tuel de Méricourt'un *Didon Heureuse* (Mutlu Dido) [1776] trajedisi.

— G. santl. Dido'nun hikâyesi birçok ressama ilham kaynağı oldu. Aeneis'in hayatıyle ilgili sahneler, Nicolo dell' Abate (Modena) veya Carracci (Bologna) tarafından yapılan diziler ve Tiepolo'nun *Dido'nun Evinde Aeneis'in Şenliği* (Vicenza, Villa Valmarana) ve G. de Lairesse'in (Schlessheim) aynı addaki eserleri dışında şunlar sayılabilir: *Dido Kartaca'yı Kurdururken* (Janssens, Brüksel; Turner, Londra) ve özellikle Marc-Antoine ve Altdorfer tarafından kazınan Boccaccio'nun minyatürlerinden birinde yer alan *Dido'nun Ölümü*. Bu eserin P. Testa (Floransa), Guercino (Nimes), Rubens (Louvre), Berchem (Viyana), G. de Lairesse (Lübeck), S. Boudon (Leningrad), A. Coypel (Montpellier), Natoire (Nantes), Reynolds (Londra) ve Fuseli tarafından yapılan tabloları vardır. Dido'nun Cayot tarafından da bir heykeli yapıldı (Louvre). [L]

DİDO i. Leng. Kuzeydoğu Kafkasya'da konuşulan dil; Yukarı Andi'nin Koisu vâdisinde yaklaşık olarak 5 000 kişi tarafından konuşulur. (L)

Dido ile Aeneas, Purcell'in bir prolog ve üç perdelik operası. Libretto, Vergilius'un Aeneis'i üstüne Nahum Tate tarafından 1689'da, Chelsea'da Josiah Priest Yatılı Kız okulu için yazıldı; ilk defa 1700'de Londra'da temsil edildi. «Opera» türü kurallarına tam olarak uyan ilk ingiliz eseridir. Başarısı Pucelle'e şöhret sağladı. (L)

DİDON i. (fr. *dis donc*). *Esk.* İstanbul'daki yabancılara, genellikle fransızlara halkın verdiği ad. ‖ *Teşm. yol.* Züppe kimse. ‖ *Didon* (veya *didona*) *sakal*, yalnız çenede uzatılmış sivri sakal: *Küçük odanın kapısı hızla açıldı, dışarıya [...] didona sakallı minimini bir ihtiyar fırladı* (R.N. Güntekin). [Bk. ANSİKL.]

— ANSİKL. *Didon* kelimesi fransızların avam kısmının, bilhassa İstanbul'a gelen

gemicilerinin konuşma arasında kullandıkları *dis donc* (Bana baksana!) sözünden çıktı. İstanbul halkı genellikle fransızlara, Kırım savaşından sonra da avrupalı yabancıları *didon* adını verdi. Bunun yanında İstanbul halkının çoğunluğu bu kimseler için *frenk* kelimesini kullandı. Kıyafet ve davranışlarıyle avrupalıları taklit edenlerden gençler, *didon kılıklı çapkın*, yaşlılar *didon sakallı herif* gibi sözlerle de nitelendi. Üst kısmı kırpılarak çenenin ucunda tutam halinde bırakılmış sakala halk arasında *didon sakal* dendi. Bunun da sebebi avrupalılara has bir sakal kesimi oluşudur. Didon sakal aşırı alafrangalığın işareti olarak kabul edildi. Gerek didon, gerek frenk sözleri İkinci Meşrutiyet'ten sonra kullanılmaz oldu. (M)

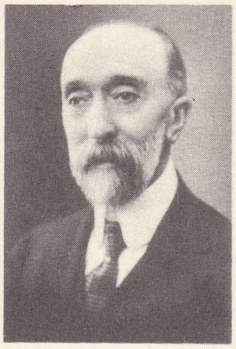
Charles DIEHL

Dİ DONATO (Pietro), italyan asıllı amerikalı yazar (doğ. Batı Hoboken, New-Jersey 1911). Küçük yaşta babasını kaybedince yorucu el işlerinde çalışarak hayatını kazanmak zorunda kaldı. Otobiyografik bir roman ve birkaç hikâye ile ün yaptı. (L)

DİDOT'LAR, matbaacılıkta ün kazanmış parisli aile. FRANÇOİS (Paris 1689-ay.y. 1757), aile adını taşıyan kitabevini 1713'te kurdu. Abbé Prévost'nun kitaplarını bastı. — Büyük oğlu FRANÇOİS AMBROİSE (Paris 1730-ay.y. 1804), zevk ve teşebbüs sahibi bir matbaacı oldu. «Vélin» kâğıdı imal ettiren, matbaa harflerinde ölçü birimi olarak puntoyu kullandıran ve Waflard ile oğlu Firmin'e çok zevkli yeni matbaa harfleri çizdiren odur. 64 ve 32 ciltlik iki kitap dizisi onun zamanında yayımlandı. — François Ambroise'ın büyük oğlu FİRMİN (Paris 1764-Le Mesnil-sur-l'Estrée, Eure 1836), matbaa harfleri çizim ve dökümünde rakipsiz bir ustaydı; streotipi'yi icat etti. — Firmin'in büyük oğlu AMBROİSE FİRMİN (Paris 1790-ay.y. 1876), doğu ülkelerinde uzun seyahatlerden sonra, Yunanca ile ilgilendi. Henri Estienne'in *Thesaurus Graceae Linguae*'sinin (Yunan Dilinin Zenginlikleri) yeni basımını, kullanılacak harfleri kendi çizerek yaptırdı.

● *Didot harfleri,* François Ambroise Didot'nun çizdiği, çağdaş fransız matbaacılığında dönüm noktası sayılan matbaa harfleri. Kuru ve sert çizgili bu harfler, devrin fransız zevkine hükmeden İhtilâl ve Birinci imparatorluk üslûplarıyle kolay bağdaştı. Bugün de kullanılan bir harf çeşididir. (L)

DİDRAKHMOS i. Yunan ırkından olan toplumlarda kullanılan, iki drahmi değerindeki gümüş para veya ağırlık. (Bazı bölgelerde STATER denirdi.) [L]

DİDRİMİT i. (fr. *didrimite*). Miner. Muskovit türünden bir mika çeşidi. (*Eşanl.* DİDİMİT.) [L]

DİDRİNG (Ernst), isveçli yazar (Stockholm 1868-ay.y. 1931). Nordland bölgesinin sanayileşmesini anlatan roman ve oyunları önemli eserleridir. Başlıca eseri: *Malm* (Maden Cevheri) [3 cilt, 1914-1919]. (L)

DİDUFRİ. Bk. DEDEFRE.

Didymaion. Bk. DİDYMEİON.

DİDYME (Gabriel ZWİLLİNG, — denir), alman reformcusu (Annaberg 1487'ye doğr. - Torgau 1558). Katolik papazıyken Luther'in düşüncelerini benimsedi, sonra Karlstadt'ın ve «Zwickau Peygamberleri»nin radikalizmine yöneldi. 1549'da bir görevi kabul etmediği için Saksonya prensi Moritz tarafından azledildi. (L)

DİEN BİEN FU'da bir ordugâh

DİDYMEİA i. Esk. Yun. Miletos'luların Didymeion'da kutladıkları şenlikler. (L)

Didymeion veya **Didymaion.** Esk. Yun. Miletos yakınında Didima'daki (Yenihisar) Apollon tapınağının adı. (L)

DİDYMOS, İskenderiye'li gramerci, **Khalkenteros** (İçi tunçtan) takma adıyle anılır. Cicero'nun çağdaşıdır. Klasik yazarlar, dil bilgisi ve Eskiçağ üzerine yazıları vardır. (L)

DİDYMOS (Arius), iskenderiyeli yunan filozofu. İmparator Augustus'un hocası ve dostu. Akademia felsefesine bağlıydı. *Epitomos* (Özet) adındaki felsefe eserinde Eflatun felsefesinin, peripatosçuların, fizagorcuların ve stoacıların düşüncelerini özetliyordu. Bugün bu eserden ancak bazı parçalar kalmıştır. (L)

DİDYMOS, Kör veya **İskenderiye'li,** hıristiyan tanrıbilimcisi (İskenderiye 311'e doğr.-ay.y. 398). Dört yaşında gözleri kör oldu. IV. yy.ın en bilgili kişilerindendi. 340-395 Arasında İskenderiye okulunu yönetti, Aziz Hieronymus, Ruffinus ve Palladius onun öğrencileriydi. Arîlerle epey çekişti ama Origenes nazariyelerine bağlılığı 553'te Origenes ile birlikte suçlanmasına yolaçtı. Birçok eser yazdı. Bunlardan günümüze, *Peri Hagios Pneumatos* (Kutsal Ruh Üstüne) adlı eserinin latince tercümesi (Liber de Spiritu), *Hagia Triada* (Kutsal Teslis) ile başka birkaç eseri kalmıştır. (L)

DİEBOLD (Bernhard), isviçreli oyun yazarı ve tenkitçisi (Zürich 1886-ay.y. 1945). Münih tiyatrosunda rejisörlük ve *Frankfurter Zeitung* gazetesinde yazı işleri müdürlüğü yaptı. Anlatımcılardandır. Başlıca eserleri: *Anarchie im Drama* (Tiyatroda Anarşi) [1920]; *Der Denkspieler Georg Kaiser* (Fikir Cambazı Georg Kaiser) [1923]; *Italienische Suite* (İtalyan Süiti) [1939]. (L)

DİECKMANN (Max), alman fizikçisi (Herrmannsacker, Harz 1882). 1908'de kendi imkânlarıyle telsiz telgraf ve hava elektriği üstüne deneme istasyonunu kurdu. 1936'da Münih Yüksek Teknik okulu Radyo Teknik bölümü başkanı oldu. Burada Profesör olarak ders verdi. 1937'de Oberpfaffenhofen'deki Uçuş Telsiz Araştırmaları enstitüsü başkanlığına atandı. 1906'da Braun borularından resim kaydedici olarak televizyonda yararlandı. 1925'te R. Hell ile elektrik ışıklı resimleri ayırıcı boruları icat etti. (L)

DİEDENHOFEN. Bk. THİONVİLLE.

DİEDO (Antonio), italyan mimarı (Venedik 1772-ay.y. 1847). G. Albertolli'nin öğrencisi, L. Cicognara'nın dostu ve iş ortağı. Venedik akademisinde sekreterlik ve profesörlük yaptı. Venedik ve Veneto bölgesinde yeni klasik üslûpta (G. A. Selva'ninkilere benzeyen) kilise ve saraylar yaptı. Birçok nazarî yazısı vardır. Cicognara ve Zanatto ile birlikte *Descrizione delle Fabbriche piu Cospicue di Venezia* (Venedik'teki önemli İmalâthanelerin Tasviri) adlı bir derleme hazırladı. (L)

DİEFENBACH (Lorenz), alman dilbilimcisi ve etnologu (Ostheim, Hessen 1806-Darmstadt 1883). 1865-1876 Yılları arasında, Frankfurt şehir kütüphanesini yönetti. Başlıca eserleri: *Mittellateinisches-Hochdeutsches-Böhmisches Wörterbuch* (Halk Latincesi-Yüksek Almanca-Çekçe Sözlük) [1846]; *Glossarium Latino - Germanicum Mediae et Infimae Aetatis* (Eski ve Ortaçağ Latince-Germence Sözlüğü) [1857]; *Hoch und Niederdeutsches Wörterbuch* (Yüksek ve Aşağı Almanca Sözlük) [1874-1885]. (L)

DİEFENBAKER (John George), kanadalı siyaset adamı (Newstadt, Grey, Ontario 1895). Avukat; 1940'tan sonra milletvekili, 1956'da da Muhafazakâr parti başkanı seçildi. A.B.D. siyasetine aşırı ölçüde bağlı olan kanadalı liberallerin tutumunu tenkit etti. 1957'de çok çekişmeli bir seçim kampanyası sonunda ilerici muhafazakârlar, büyük bir zafer kazanarak iktidara gelince Diefenbaker, 21 haziran 1957'de Kanada başbakanı oldu. Şubat 1963'te Birleşik devletler ile askerî ilişkiler konusunda çıkan anlaşmazlıkta parlamentoda azınlıkta kaldı. Muhafazakâr parti, Avam kamarasının dağılmasından sonraki seçimlerde (9 nisan) yenilince Diefenbaker başbakanlığı liberal Lester Pearson'a bıraktı, 1967'de de Muhafazakâr parti başkanlığından çekildi. (L)

DİEFFENBACH (Ernst), alman tabiat bilgini (Giessen 1811-ay.y. 1855). Londra coğrafya derneğinin Yeni Zelanda seferine katıldı (1839). Britanya adası ve sömürgelerinin tanınmasında önemli payı vardır. 1850'den itibaren Giessen üniversitesinde zooloji profesörlüğü yaptı. Eseri: *Travels in New Zeeland* (Yeni Zelanda Gezileri) [1834]. (L)

DİEFFENBACHİA i. (özel isim *Dieffenbach*'tan). Tropikal Amerika'da yetişen ağaççık. (On kadar türü vardır. Bir kısmı güzel yapraklarından dolayı Avrupa'da limonluklarda yetiştirilir. Yılanyastığıgillerden.) [L]

DİEGO (Gerardo), ispanyol şairi (Santander 1896). Deusto ve sonra Salamanca ile Madrid üniversitelerinde felsefe ve edebiyatı okudu. Rafael Alberti ile 1925-1926 millî edebiyat ödülünü paylaştı. İlk kitabını 1920'de *El Romancero de la Novia* (Gelinin Romansı) adı altında yayımladı. Bu eserinde Juan Ramon Jimenez'in, iki yıl sonra çıkan ikinci eseri *İmagen*'de (Resim) ise şilili şair Vicente Huidobro tarafından kurulan «creacionista» (yaratıcılık) okulunun etkisi açıkça görülür. Diego bu eserinde çeşitli şiir türlerini benimsemekle birlikte bunların hepsinden yararlanarak serbest kafiyeli, saf bir şiir anlayışına ulaştı. 1939'dan sonra daha çok geleneksel şiir türüne bağlı kaldı. Başlıca eserleri: *İmagen, Manuel de Espumas* (Resimler; Köpükler Elkitabı) [1924]; *Poemas Adrede* (Kasıtlı Şiirler) [1. baskı Mexico 1932, 2. baskı tamamlanmış olarak 1943]; *Limbo* (1950) ve *Biografia İncompleta* (Yarım Kalan Hayat Hikâyesi) [bu eser 1925 ile 1952 arasında yazmış olduğu şiirlerin bir antolojisidir]. Diego çeşitli konularda eserler verdi: aşk konusunda *La Sorpresa* (Sürpriz) [1944] ile *Amor Solo* (Yalnız Aşk) [1958]; müzik konusunda *Preludio, Aria y Coda a Gabriel Fauré* (Gabriel Fauré'ye Prelüd, Arya ve Coda), *Nocturnos de Chopin* (Chopin'in Noktürn'leri); boğa güreşleri konusunda *La Suerte o la Muerte* (Şans ve Ölüm) [1963]; doğum yeri Santander üstüne *Mi Santander, Mi Cuna, Mi Palabra* (Santander'im, Beşiğim, Dilim) [1961].

Gerardo Diego, 1927 kuşağının en verimli şairlerinden biridir. Yukarıda sözü geçenlerden başka birçok eser yayımladı: *Alondra de Verdad* (Gerçeğin Timsali Tarlakuşu) [1941]; *Romances* (Romanslar) [1941]; *La Luna en el Desierto* (Çölde Ay) [1948]; *Hasta Siempre* (Sonsuzluğa Kadar) [1948]; *Soria* (1948); *Variaciones* (Çeşitlemeler) [1954]; *Amazona* (1955); *Paisaje con Figuras* (İnsanlı Manzara) [1956]; *La Rama* (Dal) [1961]; *El Cerezo y la Palmera* (Kiraz ile Palmiye) [1964]; *El Jandalo* (Rezalet) [1965]. Diego ayrıca birçok şiir antolojisi de yazdı: *Antologia Poetica en Honor de Gongora* (Şair Gongora Onuruna Şiir Antolojisi) [1927]; *Poesia Espanola Contemporáneos* (Çağdaş İspanyol Şiiri) [1934]. (L)

DİEGO ALVAREZ, Atlas okyanusunun güneyinde ada. Daha çok Gough adıyle bilinir. (L)

DİEGO ALVARO, İspanya'da (Avila eyaleti, Peidrahita kazası) kasaba. Eyalet merkezinin kuzeyinde; 1 055 m yüksl.; 1 009 nüf. La Morana'nın güneybatı ucunda. Tahıl. Koyun, keçi. Mika yatakları. (L)

DİEGO DE LOZADA, Venezuela'da (Lara devleti, Jimenez bölgesinde) belediye çevresi. Devlet merkezinin güneybatısında, 152 km²; 6 210 nüf. (1 679'u merkez Cubiro'da). Carmelo dağının (Portekiz dağı) kuzeyinde. Kahve, şeker, hububat, sebze. Hayvancılık (keçi, koyun ve katır). Kuşçuluk. (L)

DİEGO DE OCAMPO, Dominik cumhuriyeti kuzey sıradağlarında doruk; 1 249 m (Puerto Plata y Santiago eyaleti). [L]

DİEGO GARCİA, Hint okyanusunda ada. İngiliz Chagos takımadalarının güney ucunda; 600 nüf. Hindistancevizi yağı. Ada, İngiltere'nin Hint okyanusundaki topraklarında 1965'te kurulan sömürgeye bağlıdır ve krallığın bu okyanusta sahip olduğu stratejik üslerinden biridir. (L)

DİEGO İBARRA, Venezuela'da belediye çevresi (Carabobo eyaleti, Guacara bölgesi), devlet merkezinin kuzeydoğusunda; 430 m

Foto. Manuel, Keystone (LAROUSSE)

yükselti; 9 687 nüf. (7 372'si *Mariara*'da). Valencia gölü çöküntüsünde ve Costa kıyı sıradağlarının güneyinde. Tarım bölgesi. 1959'da bağımsız belediye çevresi oldu. (L)

DİEGO PADRO (José), portorikolu şair (Vega Baja 1896). *La Ultima Lampara de Los Dioses* (Tanrıların Son Lambası) [1921] adlı eseriyle ün yaptı. Luis Palés Matos ile birlikte, şiirde ritme öncelik tanıyan «diepalismo» okulunu kurdu. *Ocho Epistoles Mostrencas* (Sahipsiz Sekiz Mektup) [1959] ve *Escaparate Iluminado* (Işıklı Vitrin) [1959] adlı eserlerinden sonra iki de roman yayımladı: *En Babia, el Manuscrito de un Braquicefalo* (Bir Brakisefalin Zırvaları) [1940]; *El Tiempo Jugo Conmigo* (Zaman Benimle Oynadı) [1960]. (L)

DİEGO RAMİREZ, Şili'ye bağlı adalar grubu. Tierra del Fuego (Ateş Adası) takımadalarının güneyinde, Horn burnunun güneybatısında. (L)

DİEGO SUAREZ, esk. **Antsirana,** Madagaskar'ın kuzey ucunda (Majunga eyaleti) şehir. Bağımsız seçim bölgesi ve idare bölümü merkezi; *Diego Suarez koyunun* güney kıyısında; 38 000 nüf. Önemli askerî liman. Kömür ve mazot depoları. Nebatî yağ fabrikaları; sabunhaneler; pirinç ayıklama yerleri. (L)

DİEGO SUAREZ koyu, Madagaskar'ın kuzey ucunda büyük koy. Aynı adı taşıyan liman bu koydadır. 1500'de Diego Diaz tarafından keşfedilen koyun kıyısında eski yerleşme bölgeleri vardır. Bu yerleşme bölgeleri, limanın yanında, Amber dağının eteğinde yelpaze gibi açılan vâdilerin içinde hâlâ ayaktadır. Halkını, asıl yerliler ve «kreol» denilen ve burada doğmuş beyaz ırktan avrupalı çiftçiler (mısır, pirinç, patates, soğan, portakal) meydana getirir. Büyük sömürgeciler, şirketlere ait veya şahıs malı arazi üzerinde rasyonel metotlarla yerfıstığı ve susam ekimi yapmışsa da bu tarım yaygınlaşmamıştır; yerli halk sığırcılıkla geçinir. (L)

DİEGO Y FERNANDEZ CUERVO (Eliseo), kübalı şair (Havana 1920). Pedagoji doktoru oldu. 1962'den beri «Jose Marti» Millî kitaplığı çocuk edebiyatı ve hikâye bölümü başkanı ve *Clavileno* dergisi yazarıdır. «Origene»dergisinde (1944-1956) çalışan şairler topluluğunun önde gelen sanatçısı. Şiir kitapları: *En la Calzada de Jesu del Monte* (Jesu del Monte'nin Çorabı) [1949]; *Por los Estranos Pueblos* (Yabancı Ülkeler İçin) [1958]. *Divertimentos*'da (Eğlencelik) [1946] lirik ve olağanüstü konuları işleyen hikâyelerini topladı. Andersen'in masallarını ispanyolcaya tercüme etti. (L)

DİEGUENOS, Amerika'da Yuma grubundan eski kabile; Kuzey Amerika'nın Güney Kaliforniya kıyı bölgesinde otururlardı. Bugün sayıları birkaç yüzü geçmez. Yua dili konuşurlar. (L)

DİEGYLİS, trak kralı (M.Ö. II. yy. ortası). Bergama kralı Attalos II'den öc almak için, Lysimakheia şehrini aldı, halkına işkence yaptı. Şehrin ileri gelenleri, Giegylis'i cezalandıran Attalos'un sarayına sığındılar. (L)

DİEHL (Charles), fransız bilgini (Strasbourg 1859-Paris 1944). Yüksek öğretmen okulunu bitirince, önce Roma (1881-1883) ve Atina'daki fransız okullarının yönetici üyesi (1883-1885) oldu. Nancy, sonra da Paris Edebiyat fakültesinde tarih profesörlüğü (1899) yaptı. Bizans tarihini inceledi. Bizans imparatorluğunun gerçek yüzünün açıklanmasına katkıda bulunan çalışmalar yaptı: *L'Afrique Byzantine* (Bizans Afrikası) [1896], *Justinien et La Civilisation Byzantine au VI. Siécle* (Justinianus ve VI. yy.da Bizans Medeniyeti) [1901], *Ravenne* (Ravenna) [1903], *Théodora, Impératrice de Byzance* (Bizans İmparatoriçesi Theodora) [1904], *Figures Byzantines* (Bizans Figürleri) [1906-1908], *Palermo et Syracuse* (Palermo ve Siracusa) [1907], *Manuel d'Art Byzantin* (Bizans Sanatı Elkitabı) [1910], *Une République Patricienne: Venise* (Bir Patrisyenler Cumhuriyeti: Venedik) [1915], *Byzance, Grandeur et Décadence* (Bizans, Gelişmesi ve Çöküşü) [1920], *Histoire de l'Empire Byzantin* (Bizans İmparatorluğu Tarihi) [1921], *Jerusalem* (Kudüs) [1921], *Constantinople* (İstanbul) [1923]. (L)

DİEHL (Ernst), alman filologu (Emmerich 1874-1947). Özellikle yunan lirik şairlerinin eserlerini yayımlayarak ün kazandı: *Anthologia Lyrica Graeca* (Lirik Yunan Antolojisi) [1922-1925]. Ayrıca eski latin yazıtlarıyle de uğraştı: *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres* (Eski Hıristiyan Latin Yazıtları) [1925-1927]. (L)

DİEHL (Karl), alman iktisatçısı (Frankfurt 1864-Freiburg [Breisgau] 1943). Halle, Königsberg (Kaliningrad) ve 1908'den sonra Freiburg üniversitesinde profesörlük yaptı. Hukuk sosyolojisi okulunun ilkelerine uyarak, hukukî düzenle iktisadî yapı arasındaki sıkı bağları savundu. Eserleri: *Proudhon* (3 cilt, 1886-1896); *Über Sozialismus, Kommunismus und Anarchismus* (Sosyalizm, Komünizm ve Anarşizm Üstüne) [1906]; *Theoretische Nationalökonomie* (Millî İktisat Nazariyesi) [1916-1933]. (L)

DİEKİRCH, Lüksemburg Büyük dükalığında kanton merkezi. Sûre suyu kıyısında; 3 800 nüf. Sayfiye yeri. Dökümhaneler. Tarım makineleri. Gıda sanayii. (L)

DİELEKTRİK sıf. ve i. (yun. *dia,* içinde ve *elektrik*'ten fr. *diélectrique*). Elektr. Enerji kaybı olmaksızın içinde bir elektrik alanı meydana gelen cisimler için kullanılır. (*Eşanl.* YALITKAN.) ‖ *Dielektrik sabiti,* herhangi bir elektrik maddeden yapılan bir kondansatörün sığası ile, aynı kondansatörde dielektrik madde olarak hava (veya boşluk) bulunduğu zaman göstereceği sığa arasındaki oran. ‖ *Dielektrik histerezis,* dielektrik kutuplaşmasının, maddedeki molekül elektrik alanının yalnız o andaki değerine değil, daha önceki değerlerine de bağlı olması. ‖ *Dielektrik kutuplaşma,* bir elektrik alanının etkisiyle molekül içindeki elektrik yüklerinin birbirinden ayrılması. (Bu durumda molekül elektrik dipolü haline gelir.) ‖ *Dielektrik direnci,* dielektrik madde içinde kıvılcımla bir elektrik deşarjı yaratabilecek güçteki elektrik alanı. (Direnç birimi, elektrik alanının birimiyle aynıdır. [M.K.S. A. sisteminde metre başına volt].) [L]

DİELEKTRİMETRE i. (fr. *diélectrimètre*). Elektr. Bir yalıtkanın yalıtkanlık derecesini ölçmeğe yarayan âlet. (L)

DİELEKTRİN i. (fr. *diélectrine*). Elektrik yalıtma maddesi olarak kullanılan, parafin ve kükürt karışımı. (L)

DİELEKTROLİZ i. (fr. *diélectrolyse*). Dokulara elektrolitik yoldan ilâç sokma şeklinde tedavi metodu. (Bk. İYON TEDAVİSİ.) ‖ *Beyin-omurilik dielektrolizi,* iyonlaşmanın beyin bozukluklarına uygulanması (felçler). [L]

DİELS (Hermann), alman helenisti (Biebrich 1848-Berlin 1922). Özellikle yunan filozofları hakkındaki çalışmalarıyle tanınır. (L)

DİELS (Ludwig), alman botanikçisi (Hamburg 1874-Berlin 1945). Asya ve Avusturalya'yı gezdi. Marburg ve Berlin üniversitelerinde profesörlük yaptı. Sistematik botanik ve bitki coğrafyası üstüne eserler yazdı. Başlıca eserleri: *Flora von Zentralchina* (Orta Çin'de Bitki Örtüsü); *Pflanzengeographie* (Bitki Coğrafyası) [1908]. (L)

DİELS (*Otto* Paul Hermann), alman kimyageri (Hamburg 1876-Kiel 1954). Öğrenimini Berlin'de yaptı. Kiel üniversitesinde profesör oldu. Öğrencisi Kurt Alder ile 1928'de iki çift bağlantılı organik bileşiklerin eldde edilmesine yarayan «dienik sentez» metodunu gerçekleştirdi. Bu metot, teorik faydalar sağladığı gibi sunî olarak kâfuru, D vitamini ve kortizon yapımına da imkân verdi. Sterollar alanındaki buluşlarıyle de ün yapan kimyager 1950 Nobel Kimya ödülünü kazandı. (L)

DİELYTRA i. Şahteregillerden süs bitkisi.

— ANSİKL. *Dielytra*'lar Kuzey Amerika, Orta ve Doğu Asya'da yetişen çok yıllık bitkilerdir. Çiçeklerinin dışta bulunan iki taç yaprağı torba veya mahmuz biçiminde olur. On kadar türü vardır. *Dielytra spectabilis* çiçek bahçelerinde yetiştirilir; 60-75 sm yükseklinde yığınlar teşkil eden bu bitkilerin parçalı güzel yaprakları, sarkık salkım şeklinde güzel pembe çiçekleri olur. *D. formosa*'nın kütüğünde fazlaca kordalin ve buruk bir reçine bulunur. A.B.D.'de sıraca ve frengiyi iyileştirmede kullanılır. (L)

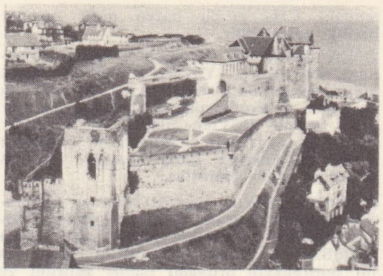

DİEPPE
şato

DİEM (Ngo Dinh). Bk. NGO DİNH-DİEM.

DİEMEN (Anthony VAN). Bk. VAN DİEMEN.

DİEMER (Louis), fransız piyanocusu (Paris 1843-ay.y. 1919). 1888'de Konservatuvara piyano öğretmeni oldu; Eski Çalgılar derneğini kurdu. Piyano için bir kısa konçerto (Konzertstück) ile do minör bir konçerto, keman ve orkestra için bir konzertstück, piyano için bir sonat ve çeşitli parçalar, piyano ve yaylılar için bir üçlü besteledi. Ayrıca *Clavecinistes Français* (Fransız Klavsencileri) adlı, fransız çembalocularının bestelerini kapsayan iki ciltlik bir derleme yayımladı. (L)

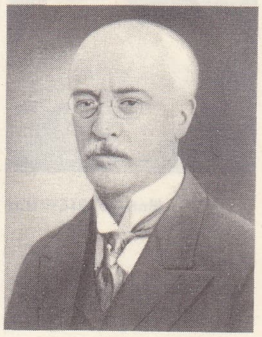

Rudolf DİESEL

DİEN i. (fr. *diène*). Kim. Bileşiminde iki etilen grubu bulunan hidrokarbon.

— ANSİKL. *Dienler,* türedikleri doymuş hidrokarbona göre adlandırılır; hidrokarbonun sonundaki *an* eki yerine *dien* eki getirilerek (msl. *büt*an ve *bütadien*) aralarında çift bağ bulunan karbon atomlarından, bağın solundakinin sıra numarası eklenir. Örnek:

$CH_2—CH—CH_2—CH_2—CH=CH—CH_3$
heptadien — 1 — 5

Dienler üçe ayrılır:

1. *allen*'den $CH_2 = C = CH_2$ ve allenin hidrokarbonlu ornatma türevlerinden meydana gelen *bitişik dienler* veya *allen karbürler;*

2. *eritren*'den $CH_2 = CH — CH = CH_2$ ve eritrenin ornatma türevlerinden meydana gelen *eşlenik dienler* veya *eritren karbürler;*

3. aralarında çift bağ bulunan karbonların, en az bir karbon atomu taşıyan bir zincirle birbirinden ayrıldığı *ayrık dienler.*

Bitişik dienler, organomagnezyum bileşiklerinin α — asetilenli bromhidrik eterlere etkimesiyle (tepkime sırasında bir yer değiştirme olur) elde edilir; bitişik dienler güç polimerleşen sıvılardır. Alkali maddelerin etkisiyle izomerleşerek asetilenik karbürlere dönüşürler; civa II sülfat eşliğinde seyreltik sülfürik asitle olaya girdikleri zaman, hidratlanarak keton haline geçerler.

Eşlenik dienler, özellikle α — etilenik alkollerin, β — glilollerin veya γ — glikollerin (ender olarak da α — glikollerin) hidratlanmasıyle elde edilir. Bu gruptaki dienler, fizik sabitleri bakımından karakteristik özellikler gösteren (ışık titreşimlerinin yayınma ve soğurma tayfları), ışığı kırıcı sıvılardır. Kimyasal bakımdan çok aktif olan bu maddeler, tek değerli iki kökü, çift bağlardan birine (—1—2 ekleme) veya ara karbonlar arasında yeniden çift bağ kurulacak şekilde eşlenik iki bağ sisteminin iki ucuna (—1—4 ekleme) eklemek gibi değişik bir özellik gösterir. Çoğu zaman —1—4 ekleme ağır basar ve bazen öteki ihtimali bile ortadan kaldırır. —1—2 eklemeyi engelleyen —1—4 eklemenin en güzel örneği bazı çevrim meydana getiren eklenme olayıdır *(dienik sentez).* Eşlenik dienlerin, uygulama yönünden en büyük özelliği, sodyum veya peroksitler etkisiyle polimerleşerek *sunî kauçuk* vermeleridir.

Ayrık dienler'in, grup olarak kendine has özellikleri yoktur. Ancak, iki çift bağ ara-

$$CH_2 = CH—CH = CH_2 + Br_2 \begin{cases} \nearrow CH_2Br—CHBr—CH = CH_2 \quad (1\text{-}2) \\ \searrow CH_2Br—CH = CH—CH_2Br \quad (1\text{-}4) \end{cases}$$

Foto. Lapie-Photothèque fr., Elvira (LAROUSSE)

Marlene DİETRİCH

sındaki CH_2 grubu bazen *aktif metilen* özelliği gösterebilir. (L)

DİEN BİEN FU, Vietnam'da (Kuzey Vietnam, Lai ili) yer. Yukarı Tonkin'de, Laos sınırı yakınında. Kızıl nehir ile Mekong arasında, alüvyonlu oldukça geniş ovada yer alır. Aralık 1953'ten mayıs 1954'e kadar önemli bir fransız garnizonunu vietminh savaş kuvvetleriyle karşı karşıya getiren savaşlara sahne olmuştur.

20 Kasım 1953'te, general Navarre tarafından uygulanan stratejiye uygun olarak, fransız birlikleri tarafından tekrar işgal edilen Dien Bien Fu, bir hava köprüsü sayesinde tam bir müstahkem ordugâh haline getirildi ve garnizonu, çok geçmeden Lay Şau ve Fong Saly garnizonlarının da katılmasıyle 15 000 kişiyi buldu; ayrıca topları ve birkaç tankı da vardı. Aralık ayından itibaren vietminh birlikleri bu mevkiyle temasa geçtiler; Giap, kesin muharebeye hazırlık olarak, Dien Bien Fu çevresinde her biri 9 000 mevcutlu 8 tümen toplamak için kış mevsiminden yararlandı. Başka birlikler de fransız hava alanlarına saldırdılar. İlk taarruzlar, yoğun bir topçu hazırlık ateşinden sonra 13 ve 16 martta oldu: 16 martta Fransızların kuzeydeki üç dayanak noktası düştü. 30 Martta yeni bir taarruz başarısızlığa uğradı; 8 nisanda iki fransız paraşütçü taburu Dien Bien Fu'ya indirildi. Bu, alınan son takviye oldu, çünkü Vietminh'ler, 14 nisanda hava meydanına ulaştılar ve son derece tesirli uçaksavar baraj ateşiyle garnizonun havadan herhangi bir yardım almasını engellediler. Albay de Castries'nin kumandasında canla başla yapılan üç haftalık bir savunma fransız birliklerini eritti; bu durumda iken Vietminh'in bir genel saldırısıyle karşılaşan garnizon, 7 mayıs 1954'te ateş kesmeye mecbur oldu. (L)

Dienes metodu, matematik, özellikle de «modern matematik» öğretme metodu. Bu metodu bulan, Adelaïde üniversitesi profesörü ve birçok eserin (*Building up Mathematics* [Matematiğin Kuruluşu]) yazarı Z. P. Dienes'dir. Bugün, anglosakson ülkelerinde ve yer yer de İtalya, Macaristan ve Fransa'da uygulanan bu metot şu ilkeye dayanır: matematiğin kuruluşu, öğrenme döneminde, mantığa değil, çocuğun zihnî gelişmesinin her aşamasında edindiği tecrübeye dayanmalıdır. (L)

DİENİK sıf. (fr. *diénique*). Bileşiminde dien bulunan. ‖ *Dienik sentez,* eşlenik dienlerle yapılan sentez. (L)

DİENKEFAL i. Bk. ARABEYİN.

DİENTAMOEBİDAE çoğl. i. Asalak kökbacaklılardan birhücreli hayvan familyası. — ANSİKL. *Dientamoeba fragilis* insan bağırsağında yaşar; bağırsakta bakteriler, bira mayaları, nişasta taneleri ve hücre kırıntılarıyle, hattâ bazen alyuvarlarla beslenir. *Histomonas meleagridis* türü, tavuk, sülün ve hindinin körbağırsağında bulunur. Genç hayvanlarda «blackhead» adıyle bilinen tehlikeli bir hastalığa sebep olur. Bu hayvanların sakal ve ibiği kırmızıyken kararır. İshal ve anoreksiye yol açan hastalık ölümle sonuçlanır. (L)

DİENTZENHOFER, bavyeralı mimar ve duvarcı ustası ailesi (XVII. ve XVIII. yy.). Güney Almanya'da ve Bohemya'da barok üslûbun yayılmasına katkıda bulundular. — CHRİSTOPH (Rosennheim 1665-Prag 1722). Prag kiliselerinde çalıştı. — GEORG (Aibling 1643-Waldsassen 1689), Bamberg cizvitleri için çalıştı. — JOHANN LEONHARD (1665 doğr.-Bamberg 1707). Bamberg piskoposluk sarayını, Banz (Franken) büyük manastırını yaptı. Dieussart'dan sonra Bayreuth şatosunu tamamladı — Leonhard'ın kardeşi JOHANN (1665-öl. Bamberg 1726). Fulda katedralinde çalıştı, planlarını Maximilian von Welsch'in hazırladığı Pommersfelden şatosunu yaptı (1711-1718); Banz ve Litzendorf kiliselerini de onun yaptığı sanılır. — KİLİAN İGNAZ (Prag 1689-ay.y. 1751). Christoph'un oğlu. 1720'den sonra Prag'da barok üslûbunda kiliseler yaptı. (L)

DİEPENBEEK, Belçika'da (Limburg, Hasselt idare çevresi) komün. Hasselt'in doğusunda Demer kıyısında; 9 450 nüf. Demirhaneler; züccaciye. Tarım ve dokumacılık malzemesi. (L)

DİEPENBEEK (Abraham VAN). Bk. VAN DİEPENBEEK (Abraham).

DİEPENBROCK (Alphonsus Joannes Marie), hollandalı besteci (Amsterdam 1862-ay. y. 1921). *Te Deum, Missa in die Festo* adında dinî eserlerle *Marsyas* ve *Faust* gibi sahne eserleri besteledi. (L)

DİEPPE, Fransa'da, Seine-Maritime idare bölgesinde idare çevresi merkezi. Manş kıyısında; 30 327 nüf. Dieppe, Arques ırmağı ağzında, Caux bölgesi yüksek yalıyarlarının en geniş çentiği üzerinde kurulmuş pek eski bir limandır. Nice balıkçı, korsan ve denizci, büyük keşifler çağının başlangıcından itibaren Afrika ve Amerika kıyılarına doğru buradan yola çıkmışlardır. Bugün Dieppe, Fransa'nın büyük balıkçı limanlarından biridir. Limandan faydalanarak, şehirde birtakım sanayi kolları gelişmiştir; XIII. yy. da başlanan ve XVI. yy. da tamamlanan alevli üslûptaki büyük Saint - Jacques kilisesi zengin oymalarla süslenmiştir ve Rönesans çağından kalma güzel eserlerle doludur. — Dieppe idare çevresi, 211 907 nüf. (L)

Dieppe çıkarması *(19 ağustos 1942 tarihli müttefik akını),* amiral Mountbatten kumandasındaki ingiliz birliklerinin Fransız kıyısına karadan ve denizden yaptığı ilk askerî harekât. Amiral Mountbatten emrinde, İngiliz Kraliyet Hava kuvvetlerinin 70 filosuyle desteklenen 6 000 ingiliz ve kanadalı asker vardı. Bütün bir sabah boyunca süren çarpışmalar sonunda şehrin merkezine ulaşan ingiliz komandoları, seferin başlıca amaçlarından biri olan yeni tip bir alman radarını ele geçirdiler. Dieppe, general Crerar kumandasındaki Kanadalılar tarafından 1 eylül 1944'te kurtarıldı. (L)

DİERCKE (Carl), alman coğrafyacısı (Kyritz 1842-Berlin 1913). Atlaslar hazırladı; ölümünden sonra eserine oğlu Paul devam etti. (L)

DİERGOL i. (fr. k.). Astronotik. Biri yanıcı, öteki yakıcı olmak üzere sıvı haldeki iki ergolden meydana gelen propergol. Yanıcı ve yakıcı ergoller, füzenin yanma odasına ayrı ayrı püskürtülür. (BİERGOL de denir.) [L]

DİERVİLLEA veya **DİERVİLLA** i. (XVII. yy. fransız gezginlerinden *Dierville*'in adından). Hanımeliye yakın ağaççık. Yaprakları karşıt, çiçekleri sarı, kırmızı, pembe veya beyazdır. (Kuzey Amerika, Çin ve Japonya'da on kadar türü yetişir. *Diervilla grandiflora, D. floribunda, D. rosea, D. versicolor* güzel pembe çiçeklerinden dolayı bahçelerde yetiştirilir. [Hanımeligillerden.]) [L]

DİERX (Léon), fransız şairi (Réunion adası 1838-Paris 1912). *Aspirations* (Emeller) adlı ilk şiir kitabı 1858'de çıktı, sonra *les Lèvres Closes* (Kapalı Dudaklar) [1867] ve *Les Amants* (Sevgililer) [1879] adlı iki şiir derlemesi daha yayımladı. Parnasse okulu şairlerinden olan Léon Dierx bu okulun bütün özelliklerini benimsedi: sanatın tapınma, şefkat, hüzün ve özlemlerle beslenen iç dünyasını bir türlü gizliyemeyen «kendine hâkim sanatçı» tutumu. Mallarmé öldükten sonra 1898'de genç şairler Dierx'i «Ozanlar prensi» seçtiler. (L)

DİESBACH sülâlesi, Bern'de yerleşmiş alman ailesi. XV. yy. başında ticaret yaparak zenginleşti, Thun yakınındaki Diesbach malikânesinin bir kısmını satın aldı. — NİCOLAS (1430-1475), Fransa ile birleşmenin en ateşli taraftarı idi. Louis XI'e bağlandı ve Kantonlarla Avusturya arasında *sürekli barış*'ı sağladı (Senlis, 11 haziran 1474) ve ekim ayında da Bourgogne dükü Charlesle Téméraire'e karşı Fransa ile ittifakı gerçekleştirdi. Alsace'ın kurtuluşu için Bourgogne'a açılan savaşın başlangıcında faal bir rol oynadı. Nicolas'ın yeğenleri WİLHELM (1442-1517) ve LUDWİG (1452-1527), Nicolas gibi Fransa'ya bağlı kaldılar. İlki, o çağda Bern'in en zengin kişisiydi; önce bu şehirde danışman, sonra da elçi oldu, Morat'da dövüştü (1476). — SEBASTİAN (1480-1540), Wilhelm'in oğlu, önce Bicoque'ta İsviçrelilere (1522), sonraları da yeniden düzenlenen birliklere kumanda etti, yurttaşlarının hoşnutsuzluğu üzerine Fribourg'a çekildi. (L)

DİESEL (Rudolf), alman mühendisi (Paris 1858-öl. Anvers-Amsterdam arasında bir deniz yolculuğu sırasında 1913). Bavyera asıllıdır. Paris'e yerleşmiş bulunan ailesi 1870 savaşından sonra, İngiltere'ye göç etti; Diesel bütün gençliğini orada geçirdi. Augsburg'da, soğutucu sanayiinin öncülerinden biri olan Linde'nin yönetimindeki Münih Politeknik okulunda öğrenim yaptıktan sonra, Winterthur'da sanayiciliğe başladı. Paris'teki Linde soğutucu makineler ortaklığını yönetti ve sonunda Münih'e yerleşti (1895). Uzun süre uğraştığı bir meselenin çözümünü 1893'te yayımladığı ünlü hatıralarında açıkladı: *Theorie und Konstruktion Eines Rationellen Wärmemotor* (Rasyonel Bir Termik Motorun Kurulması ve Yapımı). Öne sürdüğü düşünceler, Krupp gibi büyük sanayiciler tarafından kabul edildi; Birkaç yıl içinde kendi adıyle anılan motoru yaptı. 1897'de bu motorun Kassel'deki denemelerde mükemmel olarak çalışması, ileri sürdüğü nazariyelerin değerini ispatladı. Ağır petrol yağlarının kullanılmasına imkân sağlaması, buharlı makinelere göre az yer kaplaması ve özellikle dumansız çalışması, bu motorların büyük rağbet görmesini sağladı. Buluşlarını incelemek isteyen deniz kuvvetleri tarafından İngiltere'ye davet edildi. 29 Eylül 1913'te Anvers'ten Harwich'e giden Dresden vapuruna bindi. Gece güvertеden denize düşerek öldüğü tahmin edilir. (Bk. DİZEL.) [L]

Dies İrae, rahip namzetleri tarafından 1249 yılından itibaren *Missa pro Defunctis*'e dahil edilen meşhur planktus (ağıt). En eski örneği dom İnguanez tarafından 1931'de, Napoli Millî kitaplığındaki XII. yy.a ait bir elyazmasında bulundu. Folklora dayanan Dies irae temalarını Berlioz, *Fantastik Senfoni*'sinde, Saint-Saens *Ölüm Dansı* adlı eserinde kullandılar. (L)

DİESİS i. (yun. k.). Müz. Sabit değerli küçük bir müzik aralığını değil, belli bir sistemde kullanılan en küçük aralığı anlatır. — ANSİKL. Çeyrek sesle bir diton'luk farkı olan Pythagoras yarımsesine önceleri *diesis*, daha sonra *limma* adı verildi. Aristoksenes, oktavı 24 *diesis*'e böldü, bunların her biri (aşağı yukarı) bir çeyrek ses aralığı değerindeydi. Ortaçağ ve Rönesans'ta kullanılan *diesis* de değişik değerler taşıdı. Bu terimden bize kalan *diyez* kelimesi oldu. *Diyez,* bazı hallerde *bekar* yerine de kullanılırdı; zira eski anlayış bakımından *bekar,* o çağın yeni sayılan metoduna göre kimi zaman *diyez* olur, kimi zaman *bekar* adını muhafaza ederdi. (L)

DİEST, Belçika'da (Brabant, Louvain idare çevresi) şehir. Demer kıyısında; 9 700 nüf. Gotik üslûbunda kilise (barok üslûbunda mobilyalar); XIII. ve XIV. yy. dan kalma Notre-Dame kilisesi. XIII. yy. dan kalma ilgi çekici mobilyaları, XIV.-XVII. yy.dan kalma kilise ve manastır. Eski evler. XIV. yy.dan kalma hal binası. Tarım pazarı. Çeşitli sanayi; konfeksiyon; mobilya; kâğıtçılık; maden hurdacılığı. (L)

DİESTEMİUS veya **DİESTHEMİUS** (Justus), XV. yy. flaman yazarı. *Elckerlyc* adlı ahlâkçı bir eser yazdı. Bu eser ingilizceye *Everyman* (Herkes) ve almancaya da *Jedermann* (Herkes) adıyle tercüme edildi. Diestemius'un Aziz Bruno tarikatından PETER VAN DİEST'in (1454-1507) latince adı olduğu sanılmaktadır. (L)

DİESTER i. (fr. k.). Kim. Formülünde iki ester grubu bulunan bileşik. (L)

DİESTERWEG (Friedrich), alman pedagoji uzmanı (Siegen, Westfallen 1790-Berlin 1866). Hür düşünceye bağlı olarak, Prusya protestan kilisesinin denetimi dışında, bir halk öğretim sisteminin kurulması için uğraştı. 1832'de Berlin Öğretmen okulu müdürüyken düşünceleri yüzünden açığa çıkarıldı, sonra da emekliye ayrıldı (1850). 1858'de Prusya meclisine seçildi. (L)

DİESTHEMİUS (Justus). Bk. DİESTEMİUS.

DİETANOLAMİN i. (fr. *diéthanolamine*). $NH(CH_2 - CH_2 - OH)_2$ formülündeki uçuk renkli sıvı. Amonyakla etilen oksidin birleşmesinden elde edilir. Yumuşatıcı madde ve H_2S (hidrojen sülfür) gazının eritgeni olarak kullanılır. (L)

DİETAZİN i. (fr. *diéthazine*). Eczc. N—(dietil-amino 2'-etil) dibenzoparatiazin'in genel adı. Bir fenotiazin türevi olan dietazin Parkinson hastalığına karşı, iyi sonuç veren sentetik bir ilâçtır. Fakat her hastanın

Foto. LAROUSSE

bu ilâca dayanıklılığı değişik olduğundan, hekim kontrolu altında kullanılmalıdır. (L)

DİETER i. (fr. *diéther*). Kim. Bileşiminde iki eter bulunan madde. (Bazen, bileşiminde iki eter oksit veya iki halohidrik eter bulunan maddeler için de bu terim kullanılır. Dieter tuzlarına *diester* denir.) [L]

DİETERİCH (Albrecht), alman filologu ve din tarihçisi (Hersfeld 1866-Heidelberg 1908). Giessen (1897) ve Heidelberg (1903) üniversitelerinde profesörlük yaptı. Filoloji metodunu karşılaştırmalı etnolojide kullandı. Bir Mısır belgesini yanlışlıkla Mithra'cılığa mal eden *Eine Mithrasliturgie* (Bir Mithra Litürjisi) [1903] adlı eserinden çok, ölümsüzlük inançları üstüne yazdığı *Nekya* (1893) ve toprak anaya ait mitos ve âyinlerden söz eden *Mutter Erde* (Toprak Ana) [1905] adlı kitaplarıyle tanınmıştır. (L)

DİETERİCH (Johann Friedrich), alman ressamı (Biberach 1787-Stutgart 1846). Roma'da nazarenler grubuna katıldı (1818-1822). Almanya'ya dönüşünde Stuttgart'ta profesör oldu. Konusunu Hıristiyanlık ve mitolojiden alan tablo ve freskler yaptı. Desende kesin, kompozisyonda açık, seçik ve dengeli, renkte soğuk ve iskolastiktir. (L)

DİETERİCH (Karl), alman bilgini. Bizans uzmanı (Berlin 1869-Leipzig 1935). K. Krumbacher'in öğrencisi. 1922-1935 Arasında Leipzig üniversitesinde profesörlük yaptı. Yeni Yunan lehçeleri, Anadolu ve Balkan yarımadasının kültür ve gelenekleri üzerine çalışmalar yaptı. Başlıca eserleri: *Geschichte der Byzantinische und Neugriechische Literatur* (Bizans ve Yeni Yunan Edebiyatları Tarihi) [1909]; *Das Griechentum Kleinasiens* (Anadolu'da Yunan Medeniyeti) [1917]; *Neugriechische Lyriker* (Yeni Yunan Lirik Şairleri) [1923]. (L)

DİETERİCİ (Friedrich), arap kültürü uzmanı alman bilgini (Berlin 1821-ay.y. 1903). Avrupa ve Doğu'da birçok gezi yaptı. 1850'de Berlin üniversitesine profesör oldu. Başlıca eserleri: *Die Logik und Psychologie der Araber* (Arap Mantığı ve Psikolojisi) [1868]; *Arap Antropolojisi* (Antropologie der Araber) [1871]; *Die Philosophie der Araber im X. Jahrhundert* (X. yy.da Arap Felsefesi) [1876-1879]; *«X. ve XIX. yy. da Darwincilik»* (1878) v.b. (L)

DİETERİCİ (Karl Friedrich Wilhelm), alman istatistikçi ve iktisatçısı (Berlin 1790-ay. y. 1859). 1834'ten itibaren Berlin Merkez İstatistik bürosunda ve 1851'de Haberler merkezinde müdürlük yaptı. Eserleri: *Statistische Übersicht der Wichtigsten Gegenstände* (Önemli Konularda İstatistik İncelemeler) [1838-1857]; *Der Wolkswohlstand im Preussischen Staate* (Prusya Devletinde Halkın Yaşama Düzeyi) [1846]; *Über Preussische Zustände über Arbeit und Kapital* (Prusya'da İş ve Sermaye Üstüne) [1848]; *Über den Begriff der Übervölkerung* (Nüfus Çoğalması Kavramı Üstüne) [1849] ve *Über den Begriff der Mittleren Lebensdauer* (Ortalama Ömür Kavramı Üstüne) [1858]. (L)

DİETERİS i. (yun. *dis*, iki defa ve *etos*, yıl'dan). Bazı eski yunan takvimlerinde görülen iki yıllık çevrim. (L)

DİETERLE (William), alman asıllı amerikan sinema rejisörü (doğ. Ludwigshafen 1893). 1918'de Berlin'de Max Reinhardt tiyatrosunda oyuncu olarak sahneye çıktı, bazı alman filimlerinde oynadı. 1927'den bu yana filim rejisörlüğü yapmaktadır. 1930'da Amerika'ya yerleşti. Yönettiği filimlerden bazıları: *The Life of Emile Zola* (Emile Zola'nın Hayatı) [1937]; *Meksika Fatihi* (Juarez) [1939]; *Notre-Dame'ın Kamburu* (The Hunch-Back of Notre Dame) [1939]; *Seni Bekleyeceğim* (I'll be Seeing You) [1944]. En iyi filimleri arasında *Aşk Mektupları* (Love Letters) [1945], *Hayal Kadın* (Portrait of Jennie) [1947], *Sanık* (The Accused) [1948] ve *Kapri Aşıkları* (September Affair) [1951] sayılabilir. (L)

DİETİKON, İsviçre'de (Zürich kantonu) şehir. Zürich'in kuzeybatısında, Limmat vâdisinde; 14 900 nüf. Tarım ürünleri pazarı. Metalürji. Dokuma ve besin sanayii, inşaat malzemesi. Tarihöncesinden kalma yıkıntılar. (L)

DİETİL — (fr. *diéthyl*). Kim. Bir molekülde iki etil kökünün bulunduğunu belirten önek. (L)

DİETİLAMİN i. (fr. *diétylamine*). Kim. Bk. ETİLAMİN.

DİETİLAMİNOFENOL (META—) i. (fr. *diéthylaminophénol* [*méta*]). *Dimetil-meta-aminofenol*'e benzeyen ve *rodamin B* adındaki boyarmaddenin hazırlanmasında kullanılan, 78°C'ta eriyen, $(CH_3)_2$ N—C_6H_4—OH formülündeki bileşik. (L)

DİETİLANİLİN i. (fr. *diéthylaniline*). Kim. C_6H_5N $(C_2H_5)_2$ formülündeki üçüncül arilamin; havada esmerleşen, 213°C'ta kaynayan, anilin kokusunda bir sıvıdır. (Anilin'in alkol ve sülfürik asitle birlikte bir otoklavda ısıtılmasıyle elde edilir. Özellikleri, dimetilanilinin özelliklerine benzer.) [L]

DİETİLASETAMİT i. (fr. *diéthylacétamide*). Kim. Azot yerine iki etil grubunun geçmesiyle türeyen asetik asit amidi. ‖ *Bromlu dietilasetamit*, alkol ve eterde çözünen, billûrlu, tadı acı, beyaz toz madde. Sinir bozukluklarından ileri gelen uykusuzluğa karşı kullanılır. (*Eşanl.* NEVRONAL.) [L]

DİETİLASETİK sıf. (fr. *diéthylacétique*). Dietilmalonik eterden elde edilen, 190°C'ta kaynayan, $(C_2H_5)_2$ CH—CO_2H formülündeki asit için kullanılır. (L)

DİETİLBARBİTÜRİK sıf. (fr. *diéthylbarbiturique*). Kim. Bk. DİETİLMALONİLÜRE.

DİETİLBENZEN i. (fr. *diéthylbenzène*). Benzen'in homologu olan, C_6H_4 $(C_2H_5)_2$ formülündeki izomer üç hidrokarbondan biri. (L)

DİETİLENDİAMİN i. (fr. *diéthylènediamine*). Kim. *Eşanl.* PİPERAZİN.

DİETİLENGLİKOL i. (fr. *diéthylèneglycol*). Yükseltgen maddelerin etkisiyle diglikolik aside dönüşen, 250°C'ta kaynayan CH_2OH —CH_2—O—CH_2—CH_2OH formülündeki glikol. (Eritici, su giderici, antifriz v.b. olarak kullanılır.) (L)

DİETİLENİK sıf. (fr. *diéthylénique*). Kim. Formülünde iki tane çift etilen bağı bulunan bir bileşik için kullanılır. Bk. DİEN (L)

DİETİLENTRİAMİN i. (fr. *diéthylenetriamine*). Kim. NH_2—CH_2—CH_2—NH—CH_2 —CH_2—NH_2 formülündeki bileşik. Füze yakıtı olarak kullanılır. (L)

DİETİLFOSFİN i. (fr. *diéthylphosphine*). Kim. 85°C'ta kaynayan. $(C_2H_5)_2$ PH formülündeki ikincil fosfin. (L)

DİETİLİK sıf. (fr. *diéthylique*). Kim. İki etil alkolden türeyen. ‖ Bileşiminde iki etil kökü bulunan. (L)

DİETİLİN i. (fr. *diéthyline*). Gliserinin, CH_2OH—CH (O—C_2H_5) CH_2O—C_2H_5 formülündeki dietilik eter oksidi. (191°C'ta kaynayan nane kokusunda bir maddedir.) ‖ Poliollerin dietilik eter oksitlerinin genel adı. (L)

DİETİLKARBİNOL i. (fr. *diéthylcarbinol*). Kim. Pentanın türevi olan ikincil alkollerden biri. (*Eşanl.* PENTANOL—3.) [L]

DİETİLKETON i. (fr. *diéthylcétone*). Kalsiyum propiyonatın damıtılmasıyle elde edilen, C_2H_5—CO—C_2H_5 formülündeki keton. (Suda çok az çözünen, 103°C'ta kaynayan, uyku verici bir sıvıdır.) [*Eşanl.* PENTANON —3. PROPİYON.] (L)

DİETİLMALONİLÜRE i. (fr. *diéthylmalonylurée*). Barbitürikler grubundan uyku ilâcı. (L)

DİETL (Eduard), alman generali (Aibling 1890-öl. Alp'lerdeki bir uçak kazasında 1944). 1939'da alman dağ birlikleri kumandanı. 1940'ta fransız-ingiliz kuvvetlerine karşı Norveç harekâtını, 1942'den 1944'e kadar da sovyet kuvvetlerine karşı Finlandiya harekâtını yönetti. (L)

DİETMAR veya **DİTHMAR,** alman kronikçisi, Merseburg piskoposu (975-1018), Kont Siegfried von Waldeck'in oğlu. Otto I soyundan gelen imparatorlar sülâlesiyle akrabalığı vardır. Waldeck'e papaz tayin edildi (1002), sonra Merseburg piskoposu oldu (1009). Sekiz cilt tutan kronikleri 908'den 1018'e kadar olan dönemi kapsar. (L)

DİETMAR Aist veya **Eist'li,** avusturyalı saz şairi (XII. yy. sonları). Trubadurların anlayışını benimsemesine rağmen Reinmar ve W. von der Vogelweide'ın öncüsü sayılır. Gerek seçkin zümre, gerekse halk zevkine uygun şiirlerinin hemen hepsi birer kıtalıktır. (L)

DİETRİCH, Theodorich veya Thierry adının gotik şekli. (L)

DİETRİCH (Adam), **Ziegenhain botanikçisi** denir, alman tabiat bilgini (Ziegenhain, Jena yakını 1711-öl. 1782). Basit bir köylü olmasına karşılık Linnaeus ile mektuplaştı. Bir botanikçiler ailesinin atasıdır. Ailenin en önemli botanikçileri: FRİEDRİCH GOTTLİEB (Ziegenhain 1768-Eisenach 1850). Adam'ın torunu, basit bir bahçıvanken botanik profesörü oldu. Eserleri: *«Bahçıvanlık, İktisat ve Botanik Günlüğü»* (Eisenach, 1795-1804); *«Bahçıvanlık ve Botanik Sözlüğü»* (1802-1810); — DAVİD (Ziegenhain 1800-Jena 1888), Friedrich'in yeğeni; birçok eseri vardır. *«Bitkiler Ansiklopedisi»* (1841-1855); *«Almanya'nın Florası»* (1833); *Flora Universalis* (Evrensel Flora) [1831-1856]. (L)

DİETRİCH (Alfred), alman gemi mühendisi (Pirna 1843-Berlin 1898). Alman imparatorluğunun birleşmesinden sonra Kuzey konfederasyonu gemi mühendisleri kuruluna girdi. 1879 Yılında Amirallik gemi inşaatlarını yönetti; XIX. yy. ın sonlarında yapılan en modern savaş gemilerinin projelerini çizdi. (L)

DİETRİCH (Bruno), alman coğrafyacısı (Potsdam 1886-Fieberbrunn 1946). Viyana'da iktisadî coğrafya profesörlüğü yaptı. Özellikle yeryüzü morfolojisi, iktisadî coğrafya ve A.B.D. coğrafyasıyle uğraştı. Başlıca eserleri: *Grundzüge der Allgemeinen Wirtschaftasgeographie* (Genel İktisat Coğrafyasının Temelleri) [1927]; *Wirtschafsgeographie: Methoden, Probleme, Anregungen* (İktisat Coğrafyası: Metotlar, Meseleler, Yeni Fikirler) [1933]. (L)

DİETRİCH (Christian Wilhelm Ernest), **Dietrici** denir, alman ressamı ve gravürcüsü (Weimar 1712-Dresden 1774). Önce Dresden akademisinde Thiele'nin öğrencisi, sonra Meissen porselen fabrikasının müdürü oldu (1762). [L]

DİETRİCH (Joseph), **Sepp** denir, alman generali (Hawangen, Bavyera 1892). Nazi partisine ve S.S. lere ilk girenlerden biridir. Kısa zamanda Hitler'in güvenini kazandı. Reichstag ve Prusya Danıştay üyesi, sonra Führer'in muhafız birliği kumandanı oldu ve onun tarafından S.S. askerî birliklerini teşkilâtlandırmakla görevlendirildi. 1942 ve 1943'te Rus cephesinde bir kolorduya, aralık 1944'te Reich'in son zırhlı ordusuna komuta etti. Bu orduyu önce Ardenne'ler'de, sonra ocak 1945'te Oder nehri boyunca taarruza geçirdi. Savaşın son anlarında, Viyana'nın savunmasıyle görevli bulunduğu sırada, Amerikalılar tarafından esir edildi. 1946'da müebbet hapse mahkûm oldu, 1955'te serbest bırakıldı ve Ludwigsburg'a çekildi. (L)

DİETRİCH (Maria Magdelena VON LOSCH), **Marlene —** denir, alman asıllı sinema yıldızı (Berlin 1902). 1937'de amerikan uyruğuna geçti. Önce tiyatroda, sonra sinema alanında çalıştı. Josef von Sternberg'in *Mavi Melek* (Der Blue Engel) [1930] filmiyle tanındı. Kazandığı büyük başarı üzerine Almanya'dan ayrıldı. Amerika'ya gitti. Kısa zamanda beyaz perdenin en ünlü «meşum kadın»larından biri oldu. Kırk yıldan beri sinema dünyasındaki başarısını sürdürmektedir. Oynadığı başlıca filimler şunlardır: *Morocco* (Fas) [1930]; E. Lubitsch'ın yönettiği iki filim: *Şanghay Ekspresi* (Shangai Express) [1932] ve *Kızıl İmparatoriçe* (Scarlet Empress) [1934]; *Allah'ın Bahçesi* (The Garden of Allah) [1936]; *Pittsburgh* (1940); *Kısmet* (1944); *Günahsız Melek* (A. Foreign Affair) [1948]; *Beklenmeyen Şahit* (Withess for the Persecution) [1957]; O. Welles'in *Touch of Evil* (Bir Parça Kötülük) [1958]; S. Kramer'in *Nurenberg Mahkemesi* (Judgment at Nurenberg) [1963]. Filim oyunculuğunun yanı sıra müzikhol şarkıcılığı da yaptı. (L)

DİETRİCH (Sixtus), isviçreli müzikçi (Augusta 1491 ?-St. Gallen 1548). Freiburg (Baden) ve Strasbourg'da okudu. 1517'de Konstanz'da koro şefi oldu. Son yıllarını St. Gallen'de müzikçi olarak geçirdi. Eserleri: *Magnificat*'lar v.b. (L)

DİETRİCH (Wendel), isviçreli mimar ve ince marangoz (Augusta 1535'e doğr.-ay. y. 1621-1623 arası). İspanya kralı Felipe II ile

Rudolf II'nin sarayında çalıştı. Hans Figger'in Kircheim'deki şatosunun süslenmesini yönetti (1583-1586). Süslediği büyük salonun tavanı Alman rönesansının en çok yüceltiği eserlerden biri sayılır. Münih'te F. Sustris ile birlikte S. Michael kilisesi inşaatını idare etti. Kilisenin süsleme ve iç döşemeleri de onun eseridir. (L)

DİETRİCH Bern'li, germen destanlarına konu olan kahraman. Ostrogot kralı Büyük Theodorich olduğu sanılır. *Heldenbuch*'ta (Kahramanlar Kitabı) derlenmiş olan güney alman şarkılarının çoğu, Dietrich'i anlatır: *Dietrich's Flucht* (Dietrich'in Kaçışı), *Die Rabenschlacht* (Ravenna çarpışması), *Albharts Tod* (Albhartın ölümü). Ayrıca İzlanda'da XIII. yy. a ait *Thidrekssaga* destanı da Dietrich ile ilgilidir. Bu metnin ya doğrudan doğruya germen kaynaklarına ya da Got geleneğine dayandığı sanılır. Anglosakson metinlerinde Dietrich'ten söz eden bölümler hem çok az, hem de çok müphemdir.
Dietrich'in hikâyesi onun Ermanrich tarafından krallığının bulunduğu Bern'den (Verona) kovulmasıyle başlar. Attilâ'nın sarayında geçen uzun sürgün yıllarından sonra Dietrich, bir hun ordusu ile yurduna döner ve Ermanrich'i Ravenna çarpışmasında yenilgiye uğratır. Bu savaşta Attilâ'nın iki oğlu ölür, Dietrich bunun hesabını vermek üzere tekrar Attilâ'nın yanına döner. Daha sonra Ermanrich'i öldürerek öcünü alır. Dietrich'in uzun süre Attilâ'nın yanında kalması, Theodorich'in gençliğinin Bizans saraylarında geçtiğini gösteren bir semboldür. Bu sürgün yılları, gerçek hikâye ile ilgisi olmayan birçok akıl almaz serüvenle doludur. Attilâ aracılığı ile Dietrich, Nibelungen efsanelerine de girer. Burada Amelung'ların öcünü almakla görevlidir; nitekim sonunda Hagen'i yenilgeye uğratıp onu Kriemhild'e teslim eder. *Hildebranslied*'de de Dietrich'ten söz eden bölümler vardır.

Efsanede Dietrich, bir zorba kral (tiran) olan Ermanrich'e karşılık, bilge ve hak gözetir bir hükümdarı temsil eder. Dietrich konusunda anlatılan olayların çoğunun Theodorich ile ilgisi yoktur: bunlardan bazıları, babası Theudemir'in başından geçen olaylara bağlanabilir; gerisi tamamıyle uydurmadır. Dietrich'in çevresindeki başlıca kahramanlar, silâh ustası Hildebrand ile, yeğenleri Albhart ve Wolfhart'dır. Bundan başka Dietrich'e ihanet edip Attilâ'nın iki oğlunu öldüren Wittich ile Heime ve Biterolf'u da saymak gerekir. (L)

DİETRİCHSON (Lorenz Henrik Segelcke), norveçli sanat tarihçisi ve edebiyatçısı (Bergen 1834-Kristiania, Oslo 1917). Gerçekçi okula katıldı (1860). Norveç'teki ahşap kiliseler üstüne yazdığı *De Norske Stavkirker* (Ahşap Norveç Kiliseleri) [1891-1892] önemlidir. Ayrıca hatıralarından söz ettiği *Vandrigstid* (Yolculuk Zamanı) [1875-1877] adlı ilgi çekici bir eseri de vardır. (L)

DİETRİCHSTEİN, Kärnten'li soylu aile. Bu aile XI. yy. başında ortaya çıktı. XIII. yy. da Bamberg'e yerleşti. En ünlü üyeleri: PANCRACE **von Dietrichstein** (öl. 1508), Matthias Corvinus ile savaştı, — Pancrace'nin oğlu, SİGİSMOND (1484-1533), Venedik ile olan savaşta Bayard ile birlikte başarı kazandı ve Maximilan I'in gözdesi oldu; — ADAM, Dietrichstein kontu (Graz 1527-Nikolsburg 1590), Ferdinand I ve Maximilan II'nin danışmanı; — FRANZ, Dietrichstein prensi (Madrid 1570-Brünn 1636), Olmütz kardinali ve piskoposu (1599), Adam'ın oğlu; koyu protestan düşmanı; — MORİTZ JOSEPH JOHANN (Viyana 1775-öl. 1864), general Mack'ın yaveri, Reichstadt dükünün öğretmeni, saray danışmanı ve mabeyinci. (L)

DİETRİKİT i. (fr. *diétrichite*). Miner. Hidratlı, tabiî alüminyum ve çinko sülfat. (L)

DİETSKOYE SELO, Puşkin şehrinin (S.S.C.B.) 1920-1927 arasındaki adı. Esk. Çarskoye Selo. (L)

DİETTERLİN (Wendel) [asıl adı Nendling Grapp'dır], alman ressamı, mimar ve gravürcüsü (Pullendorf, Bodensee 1550 ?-Strasbourg 1599). Strasbourg'daki Frauenhaus freskleri bugüne kadar gelebilen tek eseridir. Nazarî eseri *Architectura*'yı (Mimarlık) gravürlerle süsledi; bu gravürler XVII. yy. alman mimarîsine büyük etki yaptı. Dietterlin, alman barok miarîsinin öncüsü sayılır. (L)

DİETZ, alman asıllı mühendis ailesi. — JOHANN CHRİSTİAN (Darmstadt 1778-öl. 1849), Emmerich'te yerleşerek birçok müzik âleti icat etti, 1812'de Güney kanalının açılmasında ve bataklıkların kurutulmasında kullanılan özel bir makine yaptı. Kendisini Fransa'ya çağıran Napolyon I'in düşüşünden sonra, Brüksel'e yerleşti ve hidrolik makineler ile buhar makineleri yapan bir fabrika kurdu. 1832'den 1837'ye kadar oğlu Karl ile birlikte bütün gücünü buharlı otomobil yapımına verdi; — Johann'ın oğlu KARL (Emmerich 1801-öl. 1888), önce, çeşitli müzik âletlerinin geliştirilmesi için çalıştı. Sonra Paris'te atelyeler kurarak, babasının Brüksel'de yaptığı otomobillere birçok yönden benzeyen buharlı otomobiller yapmağa başladı. 26 Eylül 1834'te, şehirden şehre otomobile iki yolcu seferini (Paris-Saint-Germain-en Laye) yapan treyler katarını gerçekleştiren Karl Dietz'dir; yine bu katarlarla 1 eylül 1835'te Paris-Versailles arasında işleyen ve yolcu taşıyan ilk düzenli otomobil servisini kurdu; — Johann Christian'ın küçük oğlu CHRİSTİAN (Emmerich 1803-öl. 1870), kardeşi Karl ile işbirliği yaparak Bordeaux-Libourne arasında çalışan Buharlı Römorkörler şirketini işletti (1841). [L]

DİETZ (Ferdinand), alman heykeltıraşı (Eisenberg, Bohemya 1709-Memmelsdorf, Bamberg 1777). Prag'da Mathias Braun'un öğrencisi oldu. 1736'dan sonra Schönborn ailesinin yanında Bamberg ve Würzburg'da, daha sonra Trier ve Brühl'de bu bölgelerin piskoposları yanında çalıştı. 1747-1749 Arası Seehof şatosunda yaptığı bahçe heykelleri, alman rokokosunun hareketliliğini gösteren, en iyi örneklerden sayılır. (L)

DİETZE (Constantin VON), alman rahip ve iktisatçısı (Gottesgnaden, Calbe yakını 1891). 1925'ten itibaren birçok üniversitede iktisat profesörü; 1937'den beri Freiburg-in-Breisgau üniversitesinde profesör. Katolik kilisesi ve Carl Friedrich Goerdeler ile olan ilişkileri yüzünden naziler tarafından defalarca tutuklandı. 1945'te serbest bırakıldı, Freiburg üniversitesi rektörü oldu (1946-1949). 1955'te Alman protestan kilisesi Sinod meclisi başkanlığına getirildi. (L)

DİETZEİT i. (kimyacı *A. Dietze*'nin adından fr. *dietzéite*). Miner. Tabiî kalsiyum iyodat-kromat. (L)

DİETZEL (Heinrich), alman iktisatçısı (Leipzig 1857-Bonn 1935). Dorpat ve Bonn üniversitelerinde profesör. Klasik okulun ve liberalizmin ilkelerini savundu. *Theoretische Sozial-Ökonomie* (Nazarî Toplum İktisadı) [1895] adlı eserinden D. Richard ve Stuart Mill yararlandılar. Diğer eserleri: *K. Rodbertus* (2 cilt, 1886-1888); *Weltwirtschaft und Volkswirtschaft* (Dünya ve Devlet İktisadı) [1900]; *Technische Fortschritt und Freiheit der Wirtschaft* (Teknik İlerlemeler ve İktisadın Bağımsızlığı) [1922]. (L)

DİETZENSCHMİDT, alman yazarı Anton Schmidt'in takma adı (doğ. Teplitz-Schönau 1893). Gençliği güç şartlar altında geçti; 1918 yılında yayımladığı *König Tod* (Kral Tod) adlı hikâye kitabıyle üne kavuştu. Diğer eserleri: *Vertreibung der Hagar* (Hacar'ın Kovuluşu) [1916]; *Die Sanct Jacobsfahrt* (Aziz Jacobus'un Yolculuğu) [1920]; *Die Flucht, Kinderkeuzzug* (Kaçış, Çocukların Haçlı Seferi) [1932]. (L)

DİETZGEN (Joseph), alman debbağ işçisi (Blankenberg, Köln civarı 1828-Chicago 1888). Kendi kendini yetiştirdi, birçok felsefe eseri yazdı. Başlıca eserleri: *Das Wesen der Menschlichen Kopfarbeit* (Akıl Çalışmasının Özü) [1869]; *Briefe Über Logik, Speziell Demokratisch-proletarische Logik* (Mantık, Özellikle Demokratik Proletaryen Mantık Üstüne Mektuplar) [1880-1883]; *Das Akquisitder Philasophie* (Felsefenin Kazandığı Bilgiler) [1887]; *Gesammelte Schriften* (Derlenmiş Eserler) [3 cilt, 1911]. Almanya'da yaşadı, 1848 devriminden sonra Amerika'ya göç etti, 1863'te Rusya'ya gitti ve 1869'a kadar orada kaldı. Petersburg'ta bir tabakhanede çalıştı, 1869'dan sonra Almanya'ya döndü. Maddeci felsefesi marksçı öncüler tarafından sık sık övgüyle anıldı. (L)

DİEU (Louis DE), hollandalı protestan rahip ve doğu dilleri bilgini (Flessingen 1590-Leiden 1642). Leiden'deki Walon kolejinde profesör; sâmi dilleri karşılaştırmalı incelenmesi üzerine bir metot ortaya koydu. (L)

Dieu et mon droit (*Tanrı ve hakkım*), Aslan Yürekli Richard tarafından fransızca söylenişiyle slogan olarak kabul edilmiş söz. Bu söz, İngiltere krallarının sloganı olarak kalmıştır. (L)

DİEUKHİDAS Megara'lı, M.Ö. IV. yy. da yaşamış yunan tarihçisi; Diogenes Laertios'un faydalandığı *Megara (Megarika)* adlı bir tarih kitabı yazdı. (L)

DİEULAFOY (Georges), fransız hekimi (Toulouse 1839-Paris 1911). 1887'de dahilî patoloji kürsüsüne getirildi. 1896'da Paris Hôtel-Dieu hastahanesinde klinik profesörü oldu. Bright hastalığı, apandisit ve tüberküloz üstüne çalıştı. Özellikle plörezi epanşmanlarının ve patolojik sıvı toplantılarının boşaltılması için çok pratik bir aspiratör keşfetti. Eserleri: *Cliniques Médicales de l'Hôtel-Dieu* (Hôtel-Dieu Klinikleri) [1897]; *Manuel de Pathologie Interne* (Dahili Patoloji Elkitabı) [1893]. (L)

DİEULAFOY (Jeanne MAGRE, Mme—), fransız kadın kâşif ve edebiyatçısı (Toulouse 1851-Pompertuzat, Haute-Garonne 1916). 1870'te Marcel Dieulafoy ile evlendi. Loire ordusunda görev alan kocasını takip etti. 1881'den 1886'ya kadar Akamanışların Sus şehri kalıntılarını bulmak için İran'da onunla birlikte üç araştırma kazısı yaptı ve ünlü «okçular frizi»'nin (Louvre müzesi) onarılmasını yönetti. Birinci Dünya savaşı sırasında kocasıyle birlikte Fas'a gitti, Rabat yakınlarında kazılar yaptı ve Hasan'da XII. yy. yapısı ünlü bir caminin kalıntılarını buldu; bu cami Sultan Yakup el-Mansur tarafından yaptırılmıştır. (L)

DİEULAFOY (Marcel), fransız arkeologu ve mühendisi (Toulouse 1844-Paris 1920). Georges Dieulafoy'un kardeşi. Yol ve köprü mühendisi, 1881'de İran ve Susiana arkeoloji çalışmalarında bulunmakla görevlendirildi. Dara ve Artakserkses'in saraylarını inceledi, oradan Louvre müzesine çok önemli eşyalar götürdü (1886). *L'Art Antique de la Perse* (Eski Pers Sanatı) [1884-1885], *l'Acropoie de Suse* (Sus Akropolü) [1890-1894], *Le Château-Gaillard et l'Architecture Militaire an XIII siècle* (Chateau Gaillard ve XIII. yy. da Askerî Mimarî) [1898], *La Bataille de Muret* (Muret Muharebesi) [1912] adlı eserler yayımladı. (L)

Dieux ont Soif (LES). Ed. Bk. ALLAH-LAR SUSAMIŞLARDI.

DİEZ (Ernst), avusturyalı sanat tarihçisi (Lölling, Kärnten 1878-Viyana 1961). Graz ve Viyana üniversitelerinde sanat tarihi ve arkeoloji okudu. 1902'de Graz'da J. Strzygowsky ve W. Gurlitt'in yakınında doktora yaptı. 1903-1904 Yıllarında İstanbul ve Roma'da incelemelere başladı, daha sonra Viyana ve Berlin müzelerinde çalıştı. 1911'de Viyana üniversitesinde asistan oldu. 1912-1914 Arasında İran, Hindistan, Mısır ve Anadolu'yu içine alan bir geziye çıktı. 1918'de doçent, 1924'te profesör oldu. 1926'da Amerika'ya Pennsylvania üniversitesine çağırıldı ve burada 10 yıl görev aldı. Bu arada 1930-1931'de Çin, Japonya, Hindistan ve Cava'da uzun incelemeler yaptı. 1939'da tekrar Viyana üniversitesine döndü. 1943'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesine davet edildi ve fakültede Sanat Tarihi enstitüsünü kurdu. 1948'e kadar İstanbul'da kaldı, sonra tekrar Viyana'ya döndü. 1959'da Ankara'da toplanan I. Beynelmilel Türk sanatları kongresine şeref misafiri olarak davet edildi. Türk sanatı konusunda pek çok eser yazdı. Önemli bazı eserleri: *Die Miniaturen des Wiener Dioskurides* (Viyana Dioskurides Minyatürleri) [1903]; *Churasanische Baudenk-maler* (Horasan Mimarî Anıtları) [1918]; *Persien, İslamische Kunst in Churasan* (İran, Horasan'da İslâm Sanatı) [1923]; *Die Kunst der İslamischen Völker* (İslâm Ülkeleri Sanatı) [1915]; *İranische Kunst* (İran Sanatı) [1944]; O. Aslanapa ile birlikte, *Türk Sanatı* (Türkische Kunst) [1956]; *Karaman Devri Sanatı* (O. Aslanapa ve M. Koman ile birlikte) [1950]; *İndische Kunst, İslamische Kunst* (Hint Sanatı, İslâm Sanatı) [1960]. (M)

DİEZ (Friedrich), alman dilbilimcisi (Giessen 1794-Bonn 1876). Önce fransız proven-

ce edebiyatıyle ilgilendi. Bu konuda *Die Poesie der Troubadours* (Halk Ozanlarının Şiiri) [1826], *Leben und Werke der Troubadours* (Halk Şairlerinin Hayatı ve Eserleri) [1829] adlı kitapları vardır. Daha sonra genel olarak roman dilleri üzerinde çalıştı; *Grammatik der Romanischen Sprachen* (Roman Dilleri Grameri) [1836-1838] ile *Etymologisches Wörterbuch der Romanischen Sprachen*'i (Roman Dilleri Etimolojik Sözlüğü) [1853] yazdı. Diez, dilbilim alanında tarihî bir metodun kurucusudur. Başlıca kitapları fransızcaya tercüme edilmiş ve fransız roman dilleri uzmanlarının temel kitapları olmuştur. (L)

DİEZ (Juan *Martin*), **El Empecinado** denir, ispanyol generali (Castillo de Duero 1775-Madrid 1825). 1808'de gerillacılar kumandanı; fransız istilâsına şiddetle karşı koydu ve Cadiz cuntası tarafından generalliğe yükseltildi. 1814'te ordudan ayrıldı, meşrutiyet hareketine faal olarak katıldı, 1825'te kırallık hükûmeti yeniden kurulunca tutuklandı. Kaçmağa çalıştığı sırada öldürüldü. (L)

DİEZ (Julius), alman ressamı (Nürnberg 1870-Münih 1957). Münih Güzel Sanatlar okulunda ve Güzel Sanatlar akademisinde profesör olarak ders verdi. Mozaik, vitray ve freskler yaptı. Eserleri Wiesbaden Kurhaus binasında, Münih üniversitesinde ve Deutsches Museum'dadır. (L)

DİEZ (Mariano), Venezuela kurtuluş hareketinin kahramanlarından (Caracas 1796-ay.y. 1867). 1811'de cumhuriyeti kurmak için silâha sarıldı. Miranda'nın tesliminden sonra Santo Domingo'ya göç etti. 1821'de Jose Nunez de Caceres'in çıkarttığı isyana katıldı. Böylece Santo Domingo'yu İspanyolların elinden kurtarmak istiyordu. İsyan bastırılınca tekrar Venezuela'ya döndü. Zulia'nın topçu birliğinde görev alarak «*realista*»lara (gerçekçiler) karşı savaştı. 1827'de Bolivar ona topçu teğmeni rütbesini verdi. 1859'da binbaşı oldu, emrinde yarım tugay topçu birliğiyle La Guaira ve La Victoria çarpışmalarına katıldı. Quebrada de las Tablas muharebesinde yaralandı. 1864'te tuğgeneralliğe yükseltildi. Aynı yıl içinde Dominik cumhuriyeti de Diez'e aynı rütbeyi verdi. (L)

DİEZ (Wilhelm), alman ressamı (Bayreuth 1839-Münih 1907). Günlük hayattan ilham alarak resimler yaptı, fakat özellikle Schiller'in *Geschichte des Dreissigjahrige Krieges* (Otuz Yıl Savaşları Tarihi) adlı eserine yaptığı resimlerle tanındı. (L)

DİEZ BARROSO (Victor Manuel), meksikalı oyun yazarı (Mexico 1890-ay. y. 1936). Çağdaş edebî akımlara uydu. Edebiyata *Comedias* (Komediler) [1914] adlı ilk eserini yazmakla başladı. Sonra Freud'un etkisinde kaldı ve *Las Pasiones Mandan* (Etkiler Bizi Yönetir) [1925], *Vencete a Ti Mismo* (Kendini Kendin Yen) [1925] adlı eserlerini yayımladı. Diğer eserleri: *Una Farsa* (Şaka) [1926]; *Una Lagrima* (Bir Damla Gözyaşı) [1926]; *El Riego* (Sulama) [1929]; *Estampas* (Baskılar) [1932]; *El y Su Cuerpo* (O ve Vücudu) [1934]; *Siete Obras En Un Acto* (Birer Perdelik Yedi Eser) [1935]. (L)

DİEZ CANEDO (Enrique), ispanyol şairi ve edebiyat tenkitçisi (Badajoz 1879-Madrid 1944). Ruben Dario'nun etkisi görülen derin bir heyecanla dolu şiirler yazdı. *Versos de Las Horas* (Saatlerin Mısraları) [1906], *La Visita del Sol* (Güneşin Ziyareti) [1907], *Epigramas Amerikanos* (Amerikan Epigramları) [1928], *Las Dioses En el Prado* (Prado'daki Tanrılar) [1931] başlıca eserleridir. (L)

DİEZ CANSECO (José), perulu yazar (Lima 1904-ay.y. 1949). İspanya'da yaşadı. Sonra Peru'ya döndü. *El Hombre de la Calle* (Sokaktaki Adam) adlı siyasî bir dergide çalıştı. *Jornada* ve *La Prensa* adlı günlük gazetelerde yazılar yayımladı. Yazılarında gelenek ve görenekler konularını işledi. Başlıca eserleri: *Estampas Mulatas* (Melez Baskılar) [1931]; *Duqute* (Dük) [1934]; *Una Historia sin Nombre* (Adsız Hikâye); *Los Urrutia* (Urrutia'lar). [L]

DİEZ DE GAMES (Gutierre), ispanyol kronikçisi (yaklş. 1378 ?-1450 ?). 23 Yaşında Buelna kontu don Pero Nino'nun hizmetine girdi. Vekilharç ve kronikçi olarak çalıştı. *El Victorial* (Zafername) isimli eserinde çağın olaylarını ayrıntılı biçimde, akıcı bir dille yazdı. (L)

DİEZ DE LİATZASOLO (Martin), ispanyol heykeltıraşı (öl. Barcelona 1583). Katalonya'da Rönesans çağının en önemli kişilerindendir. 1527'den sonra yaptığı bilinen eserleri çok yönlü ve geniş kapsamdadır. Eserlerinden pek azı günümüze kaldı. Bunlardan *Kutsal Gömülme Töreni* (1542) Tarrasa'dadır. *Muzaffer Meryem* (1556) ise Barcelona'da bulunan su mermerinden bir heykeldir. Barcelona müzesindeki *Meryem'in Geçişi* adlı tabloyu da Diez de Liatzasolo'nun yaptığı söylenir. (L)

DİEZ DE MEDİNA (Eduardo), bolivyalı yazar ve diplomat (La Paz 1881-ay.y. 1955). Avukatlık yaptıktan sonra, 1899'da hariciye mesleğine girdi. Çeşitli ülkelerde elçiliklerde bulundu, sonra Bolivya dışişleri bakanı oldu. Çeşitli anlaşmalarla ilgili görüşmeleri yürüttü. Bunlardan en önemlisi Paraguay ile 1938'de imzalanan *Chaco* antlaşmasıdır. Millî deniz sınırlarıyle ilgili kendi adını taşıyan doktrini ortaya attı. *Literatura y Arte* (Edebiyat ve Sanat), *Atlantida* (Atlantis) ve *Revista de Derecho Internacional Americano* (Amerikan Milletlerarası Hukuk Dergisi) yayınlarını kurdu. Devletler Hukuku profesörlüğü yaptı. Yayımladığı hatıralarından (*De un Siglo a Atro* [Bir Yüzyıldan Ötekine], 1955) toplum hayatını anlattı. Şiirleri romantik bir hava taşır, ama biçim olarak moderndir. Kitapları: *Martha o Los Tres Lirios* (Martha veya Üç Zambak) [1903]; *Bagatelos* (Şundan Bundan) [1904]; *Variando Prismas* (Prizmaları Değiştirirken) [1908]. Hukuk ve iktisat alanında şu eserleri yayımladı: *De Politica y Doctrina* (Siyaset ve Doktrin Konuları) [1908]; *El Problema Continental* (Kıta'ya Ait Meseleler) [1921]; *La Cuestion del Pacifico y La Politica Internacional de Bolivia* (Pasifik Meselesi ve Bolivya'nın Milletlerarası Siyaseti) [1923]. — Eduardon'un oğlu FERNANDO (La Paz 1908), dergi ve gazetelerde yazılar yazdı. *Cordillera* adlı bir dergiyi yönetti. Ülkesini milletlerarası konferans ve toplantılarda temsil etti. Millî Eğitim bakanlığı yaptı. Şiirlerinde, tarihî, sosyolojik ve edebî yazılarında sosyal adaletten yana çıktı, millî değerleri savundu. 1953'te *Literatura Boliviana* (Bolivya Edebiyatı) adlı bir kitap yayımladı. (L)

DİEZ DE RİVERA (Ildefonso), **Almodovar** kontu, ispanyol asker ve siyasetçisi (Granada 1777-Madrid 1846). Trafalgar muharebesinde ve Bağımsızlık savaşında kendini gösterdi. Olivenza kalesi komutanlığına atandı. General rütbesine kadar yükseldi. Mason ve liberal fikirli olmakla suçlandı, Valencia Engizisyon zindanlarına kapatıldıysa da, 1820 ihtilâlinde kurtuldu. Valencia halkı kendisini, kumandan rütbesini vererek hapsedilen Elio'nun yerine geçirdi. Elio ölüme mahkûm olmak üzere yargılanırken Diez de Rivera, onu savundu ve kumanda mevkiinden azlini istedi. Anayasa rejimi düştükten sonra, 1823'te, göç etmek zorunda kaldı. 1832 Affına kadar yurduna dönemedi. 1835'te birinci Mendizabal kabinesinde, 1836'da da Calaatrava hükûmetinde harbiye nazırı oldu. Diez de Rivera o sırada Carlos'çuların ayaklanmasını büyük bir enerji sarfederek bastırdı. Espartero'nun naipliği sırasında, yine iktidara gelerek, Rodil hükûmetinde (haziran 1842-mayıs 1843) Devlet bakanlığı görevini aldı. Yönetimi sırasında ayaklanma oldu. Barcelona topa tutuldu. (L)

DİEZMANN veya **DİETRİCH** **Genç**, Landsberg sınır valisi, Thüringen eyalet kontu (1260-Leipzig 1307), Soysuz Albrecht'in oğlu ve Friedrich I'in kardeşi. Babası tarafından satılmış olan Thüringen eyaletini geri almak için, imparator Adolph von Nassau ile çarpıştı. (L)

Difaî cemiyeti (*Fedaî cemiyeti* de denir), Ahmed Ağaoğlu tarafından Azerbaycan'da kurulan siyasî topluluk. Rusya'da 1905 ayaklanması başlayınca, türk aydınları olaydan Türkler için fayda sağlamağa çalıştılar. Müslüman-Türk cemiyetleri kurdukları gibi, iki de kongre topladılar. Fakat kısa bir süre sonra çar tarafından bu cemiyetler kapatıldı. Rus hükûmeti ayaklanan milletleri bölüp zayıf düşürmek için aralarındaki düşmanlığı körüklemeyi siyasetine daha uygun bulduğundan, Ermenilerle Türkleri birbirine düşürdü. Ermenilerle Türkler arasında kanlı çarpışmalar başladı. Ermeniler Taşnak gibi güçlü kuruluşlara sahip olduklarından, dağınık olarak savaşan Türkleri büyük kayıplara uğrattılar. Bu sıralarda Ağaoğlu Ahmed Azerbaycan'da Türklerin düzenli bir şekilde hareket etmeleri ve ermeni saldırılarına karşı koyabilmeleri için Difaî cemiyetini kurdu. Kuruluş Taşnak ile boy ölçüşecek güce erişemediği gibi, Ağaoğlu'nun Türkiye'ye göç etmek zorunda kalması üzerine de dağıldı. Üyelerinin bir kısmı Musavat partisine geçti. (M)

DİFANA (yun. *tiphana*'dan). Üç katlı balık ağı. (M)

DİFAZE i. (fr. *diphasé*). Fiz. Bk. İKİ FAZLI.

DİFENASİKL i. (fr. *diphénacycle*). Benzoilfenasilasetik esterin ikiye ayrılmasıyle meydana gelen, 145°C'ta eriyen, $C_6H_5—CO—CH_2—CH_2—CO—C_6H_5$ formülündeki γ diketon. (L)

DİFENETİDİN i. (fr. *diphénétidine*). Pamuklu kumaşlar için boyarmadde yapımında kullanılan, 117°C'ta eriyen, $(C_2H_5O)(NH_2)\,C_6H_3—C_6H_3\,(NH_2)\,(OC_2H_5)$ formülündeki baz. (L)

DİFENİK sıf. (fr. *diphénique*). Fenantren'in yükseltgenmesiyle ede edilen, $COOH—C_6H_4—C_6H_4—COOH$ formülündeki diasit için kullanılır. 229°C'ta eriyen ve suda az çözünen kristaller halinde bulunur. (L)

DİFENİL— i. (fr. *diphényl—*). Kim. Bir molekülde herhangi iki kök yerine iki fenil kökünün geçtiğini gösteren önek. (L)

DİFENİL i. (fr. *diphényle*). İki benzen halkasının kenetlenmesinden meydana gelen, $C_6H_5—C_6H_5$ formülündeki hidrokarbon. (Benzenin yüksek sıcaklıkta ısıtılmasıyle elde edilir; maden kömürü katranında bulunur, ayrıca sodyumun bromobenzen'e etkimesiyle de elde edilir. 71°C'ta erir, 254°C'ta kaynar. *Eşanl.* FENİLBENZEN, BİFENİL. (L)

DİFENİLAMİN i. (fr. *diphénylamine*). $(C_6H_5)_2\,NH$ formülündeki ikincil arilamin.

— ANSİKL. *Difenilamin* sanayide, anilinin anilin klorhidratla otoklavda ısıtılmasıyle elde edilir. 53°C'ta eriyen kristaller meydana getirir. 310°C'ta kaynar. Suda çözünmez, alkolde ve benzende çözünür. Boyarmaddelerin hazırlanmasında ve nitroselülozlu patlayıcı maddelerin dengelenmesinde kullanılır. Sülfürik asit içinde çözünen difenilamin, nitratlarla, kendine has parlak mavi bir renk verir. (L)

DİFENİLASETİK sıf. (fr. *diphénylacétique*). Benzilik asidin indirgenmesiyle elde edilen ve 146°C'ta eriyen, $(C_6H_4)_2.—CH—CO_2H$ formülündeki asit için kullanılır. (L)

DİFENİLASETİLEN i. (fr. *diphénylacétylène*). Kim. *Eşanl.* TOLAN.

DİFENİLEN i. (fr. *diphénylène*). Kim. Yoğun çekirdekli heterosiklik veya karbosiklik bileşiklerin adlandırılmasında kullanılan $— C_6H_4 — C_6H_4 —$ veya

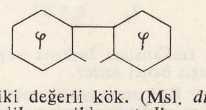

formülünde iki değerli kök. (Msl. *difenilenmetan* veya *dibenzosiklopentadien* veya *fluoren; difenilenasetik* asit; *difenilenketon* veya *fluorenon* v.b.; *difenilen oksit* veya *dibenzofüran; difenilen sülfür* veya *dibenzotiyofen; difenilen — imin* veya *dibenzopirrol* veya *karbazol* v.b.) [L]

DİFENİLETAN i. (fr. *diphényléthane*). Kim. *Eşanl.* DİBENZİL.

DİFENİLETİLEN i. (fr. *diphényléthylène*). 7°C'ta eriyen, 277°C'ta kaynayan $CH_2 = C(C_6H_5)_2$ formülündeki stilben ve izomerinin adı. (L)

DİFENİLHİDRAZİN i. (fr. *diphénylhydrazine*). Kim. *Eşanl.* HİDRAZOBENZEN.

DİFENİLİN i. (fr. *diphényline*). Hidrazobenzenin ornatmasında benzidinle birlikte meydana gelen, 45°C'ta eriyen ve ortoparadiaminodifenil meydana getiren, $NH_2—C_6H_4—C_6H_4—NH_2$ formülündeki diamin. (L)

DİFENİLKARBİNOL i. (fr. *diphénylcarbi-*

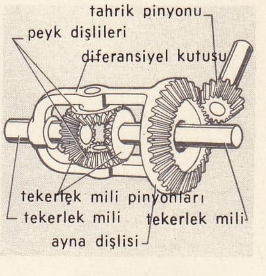

diferansiyel (oto.)

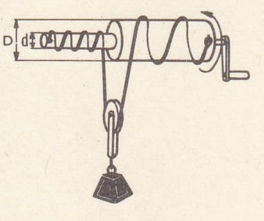

diferansiyel (mekan.)

Kablo D üzerinde sarılır ve d üzerinden çözülürken, yük her defasında (D—d) kadar yükselir. (D—d) ne kadar küçük olursa bocurgatın aynı kuvveti sarfederek kaldıracağı yük de o kadar ağır olur.

nol). Kim. *Eşanl.* BENZHİDROL.

DİFENİLKETON i (fr. *diphénylcétone*). Kim. *Eşanl.* BENZOFENON.

DİFENİLMETAN i. (fr. *diphénylméthane*). Benzil klorürün, alüminyum klorür eşliğinde benzene etkimesiyle elde edilen, C_6H_5—CH_2—C_6H_5 formülündeki hidrokarbon. *Eşanl.* BENZİLBENZEN.

— ANSİKL. *Difenilmetan* 26°C'ta erir, 261°C'ta kaynar, kokusu portakal kokusuna benzer. Difenilmetan'ın bir ikincil alkolü *(benzhidrol)* ve bir ketonu *(benzofenon)* vardır. *Michler ketonu,* tetrametildiaminobenzofenondur; bu bileşik, difenilmetan grubundan bir boyarmadde olan *oramin*'in hazırlanmasında kullanılır. (L)

DİFENİLSÜLFON i. (fr. *diphénylsulfone*). Kim. *Eşanl.* BENZEN-SÜLFON.

DİFENİLÜRE i. (fr. *diphénylurée*). Simetrik difenilüre

$$C_6H_5NHCONHC_6H_5$$

ve asimetrik difenilüre

$$(C_6H_5)_2NCONH_2$$

gibi iki izomerin adı.

— ANSİKL. *Simetrik difenilüre,* suyun veya *anilin*'in *fenil izosiyanat*'a etkimesiyle meydana gelir. Suda çözünmeyen, alkolde az çözünen, 240°C'ta eriyen katı bir maddedir; *asimetrik difenilüre* ise 189°C'ta eriyen katı bir maddedir. (L)

Dİ FENİZİO (Ferdinando), italyan iktisatçısı (doğ. Torino 1906). 1939'dan bu yana Palermo, Ferrara, Parma ve Pavia üniversitelerinde profesörlük ve Montecatini iktisat servisinde müdürlük yaptı. Eserleri: *Questioni Monetarie* (Para Meseleleri) [1933-1939]; *L'Opera di Keynes* (Keynes'in Eseri) [1946]; *Economia Politica* (İktisat) [1949]. (L)

DİFENOKİNON i. (fr. *diphénoquinone*). 160°C'a doğru ayrışan, O = C_6H_3 = C_6H_3 = O formülündeki kinon. (L)

DİFENOL i. (fr. *diphénol*). Kim. Bileşiminde iki fenol gurubu bulunan bileşik.

— ANSİKL. Benzenin türevi olan üç izomer *difenol* vardır: genellikle *pirokateşin, rezorsin* ve *hidrokinon* adlarıyle bilinen orto—, meta — ve paradifenol. (L)

DİFERANSİYEL sıf. ve i. (fr. *différentiel*). Akust. *Diferansiyel sesler,* frekansları farklı iki sesin yanı sıra duyulan ve frekansı, bu

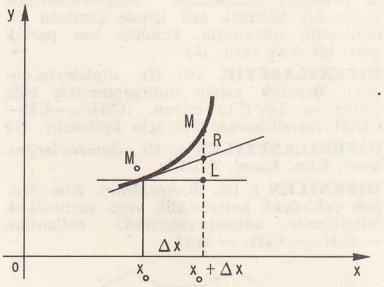

iki sesin frekansları farkına veya katlarının farkına eşit öznel sesler.

— Elektr. Elektromagnetik etkileri ters yönde olan ve değişik akımları geçiren iki ayrı sargılı bir sistem için kullanılır.

— İnş. *Diferansiyel termostat.* Bk. TERMOSTAT.

— Mat. Bir değişkenin sonsuz küçük artması. (Bk. HESAP.) ‖ *Diferansiyel alma,* bir denklem veya bir fonksiyonun diferansiyelini bulmak için yapılan işlem. (Bk. ANSİKL.). ‖ *Diferansiyel almak,* diferansiyel işlemini uygulamak: *Bir fonksiyonun diferansiyelini almak.* ‖ *Diferansiyel denklem.* (Bk DENKLEM). ‖ *Diferansiyel geometri.* (Bk. GEOMETRİ.) ‖ *Diferansiyel hesap,* değişkenlerin sonsuz küçük farklardaki artma değerlerini bulmağa yarayan hesap. ‖ $x = x_0$ *diferansiyeli alınabilir fonksiyon,* α , x'in fonksiyonu olmak üzere, x'den başlayarak, $f(x) — f(x_0) = \alpha \Delta x$ olacak şekilde x'e bir Δx artması verilirse, x_0 yakınında ve $x = x_0$ için tanımlı olan $f(x)$ fonksiyonu, $x = x_0$ için bir A limitine yaklaşır. [$f(x)$ fonksiyonunun diferansiyeli $A \cdot \Delta x$ 'tir ve $df(x_0)$ şeklinde gösterilir.] Bk. ANSİKL.

— Mekan. *Diferansiyel dişli tertibatı* veya *diferansiyel* iki hareket arasındaki farktan faydalanarak hareket hızını değiştirmeye yarayan kinematik mekanizma. ‖ Motorlu bir taşıtta, motor gücünü ön tekerleklere aktararak, virajlarda her iki tekerleğin farklı hızlarda dönmesini sağlayan mekanizma (DEFRANSİYEL de denir.) Bk. ANSİKL.

— Oto. *Otomatik kilitleme tertibatlı diferansiyel* veya *defransiyel,* bir virajda, ön tekerleklerin birinin ötekinden farklı hızda dönmesini sağlayan ve tekerleklerden biri patinaj yaptığı zaman ötekinin de kaymasını önleyen mekanizma. Bk. ANSİKL.

— Psikol. *Diferansiyel psikoloji.* Bk. FARK'lar psikolojisi.

— Sibern. *Diferansiyel analizleyen.* Bk. ANALİZLEYEN.

— ANSİKL. Mat. Çok değişkenli bir denklemin *diferansiyelini alma,* iki yanı eşit olan bir diferansiyeller denklemi kurmakla yapılır; denklem, sağlanması gereken bir eşitlik olduğuna göre diferansiyel denkleminin iki yanı da eşit olmalıdır.

$\int$ *işareti altında diferansiyel alma.* Bir integralin, bir fonksiyon içinde parametre olarak bulunan bir harfe göre diferansiyeli alınabilir. Değişken olarak kabul edilen bir parametreye göre bir integralin türevi veya diferansiyeli, $\int$ işareti altında bulunan ifadenin türevini veya diferansiyelini almakla elde edilir. Böylece,

$$\frac{\partial}{\partial y}\int_{x_0}^{x} f(x, y, z, \ldots)\, dx = \int_{x_0}^{x} \frac{\partial f(x', y, z, \ldots)}{\partial y} dx$$

bulunur.

Bu bağıntı, ancak bazı süreklilik hipotezleriyle geçerli olabilir.

x_0 noktasında *diferansiyeli alınabilen* ve bu noktadaki türevi A olan bir $f(x)$ fonksiyonu için, *difransiyel* denklemi $df(x_0) = A \Delta x$ 'tir. (Burada Δx, $x — x_0$ artışını gösterir). Aynı kural $y = x$ fonksiyonuna uygulanırsa, $dx = \Delta x$ elde edilir; buradan da, genel tanım olarak $df(x_0) = Adx$ sonucu çıkar. Bu tanım ise, türevin $\frac{df}{dx}$ şeklinde gösterilmesini doğrular. Diferansiyel, artma değerini gösterir. $y = f(x)$ eğrisinin, apsisi x_0 olan M_0 noktasında bir teğeti vardır. L, R, M noktaları, $x = x_0 + \Delta x$ doğrusunun, M_0 noktasındaki teğet doğrusu olan $y = f(x_0)$ ve $y = f(x)$ eğrisiyle kesim noktalarıysa, Δy artma değeri $\overline{LM}$'ye göre ve diferansiyel de $\overline{LR}$'ye göre gösterilir. Diferansiyel sıfır olmamak şartıyle Δx sıfıra yaklaştığı zaman, $\overline{RM}$ tamamlayıcı terimi diferansiyele oranla sonsuz küçüktür. Bağımsız çok değişkenli $f(x, y, z)$ fonksiyonun, (x_0, y_0, z_0) noktasında A, B, C değerlerini alan sürekli türevleri varsa, bu fonksiyonun diferansiyel denklemi

$$df = Adx + Bdy + Cdz\text{'dir.}$$

Bağımsız değişkenlerin diferansiyelleri, bu değişkenlerin artma değeriyle karışabilir. $f(x, y, z)$ fonksiyonunun diferansiyeli, bağımsız değişkenlerin artma değerleri sıfıra yaklaştığı zaman, bu fonksiyonun artma değerini gösterir.

Yalnız sürekli fonksiyonların *diferansiyeli alınabilir,* ancak bu şart da tek başına yeterli değildir. Bu kavram, çok değişkenli fonksiyonlara da genişletilebilir: (x_0, y_0, z_0) noktasında ve bu nokta yakınında tanımlı olan bir $f(x, y, z)$ fonksiyonu olsun. Bu noktadan başlayarak, değişkenlere Δx , Δy, Δz, artma değerleri verilsin. Δx, Δy ve Δz aynı anda sıfıra yaklaştığı zaman, α , β ve γ da A, B, C, limitlerine yaklaşmak üzere

$$f(x,y,z) — f(x_0,y_0,z_0) = \alpha \Delta x + \beta \Delta y + \gamma \Delta z$$

eşitliği yazılabiliyorsa, $f(x, y, z)$ fonksiyonunun $(x_0\ y_0, z_0)$ noktasındaki diferansiyeli alınabilir.

Fonksiyonun diferansiyel denklemi

$$A \Delta x + B \Delta y + C \Delta z.\quad\text{'dir.}$$

Δx , Δy, Δz artma değerleri, dx, dy, dz, diferansiyelleri olarak alınabilir ve df diferansiyeli $Adx + Bdy + Cdz$ şeklinde yazılabilir. Bir noktada diferansiyeli alınabilen bir fonksiyonun, bu noktada kısmî türevleri de vardır. Aynı şekilde, bir noktada sürekli kısmî türevleri olan bir fonksiyonun bu noktada diferansiyeli alınabilir.

— Mekan. ● *Diferansiyeller,* vasat güçten yararlanarak büyük bir güç elde etmek istenildiği zaman kaldırma cihazlarında (diferansiyelli bocurgat, diferansiyelli vinç) veya frenleme cihazlarında büyük ölçüde hız değişiklikleri sağlamak amacıyle kullanılan mekanizmalardır. Bu mekanizmaların hepsi, hızı düşürerek gücün artmasını sağlayan bir tertibattan meydana gelir. Çoğu zaman, benzer iki organa pek az farklı hızlarda ve ters yönlerde dönme imkânı verir: ileri yönde hareket eden organ, diğer iki hareket arasındaki fark kadar ilerler; böylece belirli bir hareket çok büyük oranda küçültülmüş olur.

● Motorlu taşıtlarda diferansiyel, transmisyon milinin döndürme etkisini iki ön tekerlek arasında bölüştürerek, virajlarda dış ve iç tekerleklerin değişik hızlarda dönmesini sağlar. Dönemecin dış tarafında kalan tekerlek ötekinden daha geniş bir eğri çizeceğine göre, bu hız farkı zorunludur; aksi halde, bu tekerlek dönemeyip kayacak, lastiği anormal şekilde aşındıracak ve direksiyonun idaresini güçleştirecektir. Klasik arabalarda diferansiyel, arka aks üzerindeki mahrutî dişli tertibatına bağlıdır ve rulmanlarla donatılmıştır; önden çekişli arabalarda ise vites kutusu ile birlikte aynı karter içine yerleştirilmiştir. Diferansiyel, her biri tekerlek millerinden birine kumanda eden ve «diferansiyel tekerlek mili pinyonu» adı verilen iki konik dişli ile, tekerlek mili pinyonları arasına yerleştirilmiş «diferansiyel peyk dişlisi» denilen iki veya daha çok konik dişliden meydana gelir; bunların hepsi, ayna dişli kutusu içindedir. Diferansiyel peyk dişlileri tekerlek mili pinyonlarını, kuvvet bölüştürücü olarak çalışan peyk dişlileri aracılığıyle döndürür. Düz yolda giderken, tekerleklere bağlı pinyonlar eşit direnç gösterir ve aynı hızla döner: peyk dişliler eksenleri üzerinde sabit kalmak üzere, bütün sistem aynı hareketle döner. Peyk dişliler, bu durumda, tekerlek millerini birbirine bağlayan bir kama vazifesi görür. Dönemeçlerde ayna dişli kutusunun hareketi değişmez. Dönemecin iç tarafında kalan tekerleğin hareketi yavaşlar; buna bağlı pinyon, peyk dişlilerini frenler ve kutuya tespit edilmiş olan bu peyk dişlileri dönemecin dışındaki tekerleğe bağlı olan peyk dişlisini daha hızlı döndürür. Böylece, tekerleklerin yol üzerinde hiç kaymadan ilerleyebilmesi sağlanmış olur. Paletli araçlarda, diferansiyel yön verme işini görür. Ağır vasıtalarda, *kilitli* tipten bir diferansiyel iç taraftaki paleti hareket ettiren barbotin makarasını frenlemeğe yarar. Daha ağır vasıtalarda ise, düz yolda en ufak bir hız değişikliğine yol açmadığı halde virajlarda, yol dış paletin daha hızlı, iç paletin daha yavaş dönmesini sağlayan bir *çift diferansiyel* tertibatı kullanılır.

— Oto. Klasik *diferansiyeller*'de ön tekerleklerden biri yolun kaygan bir yerine rastladığı zaman olduğu yerde dönerek patinaj yapar. Öteki tekerleğin diferansiyel mili pinyonu hareketsiz kalır ve peyk dişlileri hem bu mil hem de kendi mili üzerinde dönerek öbür tekerlek mili pinyonuna, her ikisinin de serbest döndükleri zamanki hızın iki katı kadar bir hız verir. Böylece motorun dönme momenti, bütünüyle, patinaj yapan tekerleğe intikal eder ve taşıt ilerlemez. Bu mahzurun önlenmesi için, diferansiyel elemanlarını kendi aralarında kilitlemek gerekir ki bu da, patinaj yapan tekerleğe ait yarı aksı, sürücü tarafından kumanda edilen bir kavrama tertibatıyle diferansiyel kutusu içine kilitlemekle mümkün olur. Bu iş için daha çok, otomatik kilitleme tertibatlı bir diferansiyel tercih edilir. Thornton sisteminde, her tekerlek

mili pinyonu bir kavrama sistemiyle donatılmıştır; bu düzen, kavrama sırasında, tekerlek mili pinyonunu diferansiyel kutusu içinde kilitler. Kavramaya, V biçimi bir yatak boyunca ileri-geri hareket eden bir mil (kam) kumanda eder. Ön tekerleklerden biri yerle temasını kaybettiği zaman bu tekerleğin peyk dişlisi, öteki tekerleğin peyk dişlisine oranla daha çok güç sarfeder. Oynayan dişli ekseni mili düşürür, mil de ilgili kavramaya geçerek onu kilitler. Böylece motorun dönme momenti, bütünüyle, öbür tekerlek üzerine intikal eder. (L)

DİFFARREATİO i. (lat. *farreum;* has buğdaydan yapılan çörek'ten). Rom. huk. *Confarreatio* yoluyle meydana gelen evlilikte, *manus*'u (kocanın eşi üzerindeki mutlak otoritesi) ortadan kaldıran dinî tören. (L)

DİFFERDANGE, Büyük Lüksemburg dükalığında (Esch-Alzelte kantonu) şehir. Chiers kıyısında; 18 300 nüf. Demir cevheri. Önemli sanayi merkezi (demirhaneler, metalürji). Gübre. (L)

DİFİSERK sıf. (fr. *diphycerque*). Kuyruk yüzgeci, omurganın son ucuna göre, aşağıda ve yukarıda olmak üzere tam bakışım gösteren balıklar için söylenir. (Tabiatta seyrek rastlanan ilkel bir durumdur.) [L]

DİFLÜANS i. (fr. *diffluence*). Bk. ÇIĞIR *dallanması.*

DİFLÜORASETİK sıf. (fr. *difluoracétique*). İki flüorlu etilik alkolün yükseltgenmesiyle elde edilen, 134°C'ta kaynayan, $CHF_2—CO_2H$ formülündeki asit için kullanılır. (L)

DİFORMAZİL i. (fr. *diformazyle*). Levülik asidin diazobenzene etkimesiyle meydana gelen bileşik. (L)

DİFORMİLHİDRAZİN i. (fr. *diformylhydrazine*). Hidrazinin formik estere etkimesiyle elde edilen, 160°C'ta eriyen, CHO—NH—NH—CHO formülündeki bileşik. (L)

DİFORMİN i. (fr. *diformine*). Kim. Gliserinin formik diesteri. (L)

DİFOSGEN i. (fr. *diphosgène*). $ClCO_2CCl_3$ formülündeki triklorometil kloroformiyat. Boğucu gazlardan olan difosgeni Almanlar, Birinci Dünya savaşı sırasında taarruz silâhı olarak kullandılar. (L)

DİFRAKSİYON i. (fr. *diffraction*). Fiz. Bk. KIRINMA.

DİFTERİ i. (yun. *diphtera,* zar'dan fr. *diphtérie*). Mukozalarda, özellikle boğaz mukozasında yalancı zar oluşumuna yol açan ateşli bulaşıcı hastalık.

— ANSİKL. Difteri çoğunlukla çocuklarda, 1-5 yaş arasında görülen bir hastalıktır. Difterinin başlıca özelliği, vücudun belli yerlerinde, kirli beyaz renkte, yumuşak, yalancı zarların oluşması (akyuvarlarla fibrinden oluşan bu zarın içinde hastalığın mikropları bulunur) ve hastalanan noktalardaki mikropların salgıladığı toksinlerin bütün organizmaya yayılmasından dolayı genel zehirlenme olaylarının belirmesidir.

Difterinin ilk yerleştiği bölge burun, burun-yutak ve gırtlak ise de, bademcikler ve boğaz çeperi (ağızla yutak arasındaki geçidin iki yanındaki mukoza tabakaları) hastalığın en çok görüldüğü bölgelerdir. Hastalığın en belirli özelliği, yırtıldığı zaman çiğ bir yüzey bırakan sert ve yapışkan bir zardır. Bununla beraber hastalığın başlangıcında veya hafif geçtiği hallerde (özellikle bağışıklık kazanmış olanlarda) bu zar daha yumuşak ve kolayca ayrılabilir parçalar halinde bulunur. Difteriyi bademcik iltihabından ayırmak oldukça zordur. Difterinin en ağır şekillerinde şişkinlikler görülür. Bu şişkinlik yalancı zar oluşumundan daha belirgindir. Yalancı zar oluşumunun yaygınlığıyle hastalığın şiddeti arasında kesin bir ilişki söz konusu değilse de, yalancı zarın yumuşak damak, küçük dil, yutak ve gırtlağı kaplayacak derecede bütün bademciklere yayılması hastalığın ağır olduğunu gösterir. Yalancı zarın soluk borusuna ve bronşlara kadar yayılması çok nadir hallerde söz konusudur. Boyundaki lenf bezlerinde ve bunların çevresinde ödemlerin oluşması da hastalığın belirtilerinden sayılır. Bu şekilde şişmiş boyna «öküz boynu» denir. Hastalığın had şekillerinde burun ve genizde akıntı görülür ve pis bir koku duyulur.

Yalancı zar üç safhadan geçerek oluşur: ilk safhada zar çiğ yumurta akına benzer; ikinci safhada pıhtılaşmış yumurta akını andırır; üçüncü safhada ise kırmızımsı kahverengiye kadar çeşitli renkte bir lastik görünümü alır. Yalancı zar çok seyrek olarak gözde ve dölyolunda da oluşabilir.

● *Genel belirtiler.* Hafif veya ağır difteri hallerinde, hastalık, önce çok kısa süren bir ateş ve boğaz ağrısıyle başlar. Bununla birlikte boğaz ağrısı tek başına tayin edici bir belirti değildir. Ağır hastalık hallerinde kan zehirlenmesi belirtileri de (benzin sararması, nabzın hafif ve düzensiz atışı, genel güçsüzlük) görülür. Kusma, nabzın hızla düşmesi ve kanama belirtileri hastalığın gelişmesini önceden haber veren tehlikeli işaretlerdir. Sinirlerdeki zehirlenme belirtileri hastalığa yakalananlar arasında, değişik oranlarda görülür ve daha çok hastalığın altıncı günüyle altıncı veya yedinci haftası arasında ortaya çıkar. En çok damak, göz, yutak, gövde ve ayak kaslarında felçler görülür. Damak dokusunun bozulmasıyle ses genizden çıkar ve burundan bir sıvı akar; göz kaslarının felce uğramasıyle göz şaşılaşır, uyum sağlayamaz ve daha seyrek olarak da üst göz kapağı aşağı doğru sarkar; yutak dokusu bozulması ise yutkunma güçlüğü doğurur.

● *Ölüm sebepleri.* Difteri dört ayrı şekilde ölüme sebep olur: **1.** daha çok kalbe tesir eden yoğun bir zehirlenme, hastayı üç gün içinde öldürebilir; **2.** daha az yoğun bir zehirlenme, hastalığın ilk iki haftasında kalp yetersizliğine yol açarak ölümle sonuçlanabilir; **3.** yalancı zar oluşumu ve üst solunum yollarının şişmesiyle hasta soluk alamayarak boğulabilir; **4.** diyafram ve akciğer felci gibi yaygın felç belirtileri, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak hastalığın son safhalarında ölüme sebep olabilir.

● *Teşhis.* Her ne kadar ilerlemiş difteri olayı çok kolay ve tereddütsüz teşhis edilebilirse de, başlangıç safhasında veya oldukça hafif gelişen ve seyrek görülen hallerde hastalık, ancak bakteriyolojik bir inceleme sonucunda kesin olarak teşhis edilebilir. Ama bakteriyolojik inceleme olumlu sonuç verse bile, söz konusu kimsenin mikrop taşıyıp taşımadığı, belirtilerin daha başka enfeksiyonlarla çakışıp çakışmadığı anlaşılmış sayılmaz.

Bakteriyolojik teşhis, normal olarak Löffler kan serumu üzerinde karma kültürün dış görünümü ile telürit agarlı kan kültürlerinden birinde bakteri kolonilerinin görünüşü birarada incelenerek yapılır. Alkali metilen mavisi eriyiğinde tanecikli veya çizgili görünen topuzlu çomak şeklindeki bakteriler bu hastalığın temel özelliğidir.

Hastalığın tam olarak teşhis edilebilmesi için karbonhidrat mayalanmasına ve virülans (hastalık yapma gücü) testlerine başvurulur. Virülans testleri başlangıçta mikrobu domuz veya tavşana aşılamak suretiyle yapılmış, ama daha sonra bunun yerini, deney tüpünde (in vitro) toksin çıkarma gücünün ölçülmesi almıştır. Agar jellerinde çökelme çizgileri belirirse tepkime pozitif sayılır. Bu çizgiler bakterilerin gelişip büyümesi sonucunda ortaya çıkan toksinlerle kültür ortamından yayılan antitoksinlerin birleşmesinden oluşur.

● *Tarihçe.* Difteriyi ilk defa tanımlayan Pierre Bretonneau'dur (1826). 57 Yıl sonra (1883) E. Klebs gırtlaktaki yalancı zar tabakasının yüzey kısımlarında, morfolojik bakımdan çok değişik ve garip bir basilin varlığını ortaya koydu. Bir yıl sonra F. Löffler *Corynebacterium diphtheriae* basilini ayrıştırarak üretmeyi başardı. Bundan böyle difteri mikrobu Klebs-Löffler basili veya kısaca K.L.B. diye anılmağa başlandı. Difterinin bakteriyolojik yolla teşhisi, 1930'lara kadar Löffler'in ilk ortaya koyduğu yöntemle yapıldı. 1927 Yılında Berlin'de ve daha sonra başka bölgelerde beliren değişik ve ağır bir difteri salgını, bu hastalık konusunda yeni araştırmalara girişilmesine yol açtı. 1930-1940 Yılları arasında, İngiltere'nin Leeds şehrinde buna benzer bir difteri salgını görüldü. Bu salgın sırasında yapılan araştırmalar, difteri basili türlerinden bir kısmının ağır ve ölümle sonuçlanan olaylara sebep olduğunu, bir kısmının ise daha hafif difteri hastalığına yol açtığını ortaya koydu. Çeşitli ülkelerde yapılan araştırmalar sonucunda belli başlı üç tip difteri basili bulunduğu ortaya çıktı. **1.** *Corynebacterium diphtheriae mitis:* bu difteri basili daha çok hafif difteri olaylarında ve mikrop taşıyıcılarda görülür. Bu basilin ağır bir kan zehirlenmesine yol açmadığı, ancak aşırı derecede yalancı zar oluşumuna yol açarak nefes borusunun tıkanmasına ve böylece ölüme sebep olabileceği anlaşılmıştır; **2.** *Corynebacterium diphtheriae gravis:* bu difteri basili ağır derecede kan zehirlenmesine sebep olur ve salgın yapma gücü de fazladır; **3.** *Corynebacterium diphtheriae intermedius:* hastalık yapma bakımından gravis türüne benzemekle beraber ondan daha az tehlikelidir. Bu üç tip difteri basili telürit agarlı kan kültüründe birbirinden farklı kümeleşmeler (koloniler) meydana getirir. *Gravis,* ayrıca nişasta mayalanmasıyle, *intermedius* ise çok daha sınırlı bir büyüme göstermesiyle teşhis edilir.

Gravis tipi basillerin, önleyici tedbirlerinin yaygın olarak uygulandığı bölgelerde bile, salgın hastalığa sebep olabilecek nitelik taşıdığı, İngiltere'de (Tyneside [1939], Halifax [Nova Scotia, 1940], Dundee [İskoçya, 1942-1944]) ve Kopenhag'da (1944-1945) görülen salgınlarla ortaya çıktı.

1927 yılında Almanya'da görülen çok ağır difteri şekli, daha sonraları başka ülkelerde de görüldü. İkinci Dünya savaşının son yıllarında büyük difteri salgınları baş gösterdi. Bugün elde bulunan istatistiklerde S.S.C.B., Polonya ve Balkan ülkelerine dair bilgi yoktur. Salgının en yaygın olduğu Almanya'da ise, mevcut istatistikler eksiktir. Savaş yıllarında Avrupa'da yılda 600 000 difteri olayı görüldüğü tahmin edilmekte ve ölü sayısının toplam olarak 150 000 civarında olduğu sanılmaktadır. Birçok ülkede en yaygın difteri salgınları 1944 ve 1945 yıllarında görüldü.

Difteri olayları Kuzey Amerika'da ve özellikle A.B.D.'de, İkinci Dünya savaşından beş yıl önceki dönemde, Avrupa ülkelerine oranla çok daha azdı. Bu düşük difteri oranı Amerika'da, savaş yılları boyunca da devam etti. Buna karşılık 1945 yılında Amerika'da difteriden ölenlerin oranı, 1940-1960 arasındaki herhangi bir yılda görülen ölüm oranından fazla oldu.

Savaş sonrasının difteri bakımından en önemli yanı, Avrupa'da bu hastalığın çok az görülmüş olmasıdır. Bu durum özellikle Norveç, Finlandiya, İsveç, Danimarka ve İskoçya için söz konusudur. İskoçya'da 1952-1957 yılları arasında hemen hemen hiç difteri olayına rastlanmadı. İkinci Dünya savaşı sonrasında, diğer birçok ülkede de hastalığın azaldığı görüldü; buna karşılık Güney Amerika'nın birçok bölgelerinde, Portekiz, İspanya, İtalya, Yugoslavya, Japonya, Mısır ve Güney Afrika'da, 1948'den 1958'e kadarki on yıllık dönemde difteri oranı yüksekliğini muhafaza etti. 1948-1958 Döneminde çok az difteri olayı görülen ülkeler, genellikle İkinci Dünya savaşında büyük difteri salgınlarına uğrayan ve bu salgınlardan sonra düzenli olarak aşı uygulayan ülkelerdir. Polinezya'da *Corynebacterium diphtheriae*'nın vücuttaki yaralarda çok görüldüğü ve bu yüzden o bölge halkında boğaz difterisine karşı bir bağışıklık meydana geldiği bilinmektedir.

● *Difteri toksini* ve *toksin oluşumu.* Deney hayvanlarına bakteri kültürü veya bunun süzgeçten geçirilmiş kısmı şırınga edilerek yapılan gözlemler, deri kangrenine, sinir felcine ve ölüme yol açan bir toksinin difteride aktif bir etken olduğunu gösterdi. Bu gerçeği ilk defa P.P.E. Roux ve A. Yersin ortaya koydular (1888). Bundan sonra insanlarda ve atlarda difteriye karşı bağışıklık elde edilmek üzere toksin üretilmesi, çok geniş araştırmalara konu oldu; ama bu konudaki temel ilkelerin aydınlığa kavuşması ve elde edilen toksinlerde görülen şaşırtıcı düzensizliklerin ortadan kaldırılması, ancak 1930'dan sonra gerçekleşebildi. Bakteri kültürlerinden tutarlı bir sonuç alınabilmesi için nitrojen kaynağı olarak peptonlarla birlikte maltoz gibi karbonhidratların ve yağlı asitlerin kullanılması gereklidir. Maltozlar hafif asitleşmeden 8,6'lık bir PH faktörüne yavaş yavaş dönüşmeyi sağlayacak derecede enerji verir. Ayrıca bir-

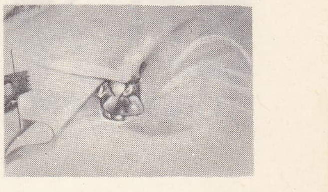

dig (diş cerr.)

DİGNE
genel görünüm

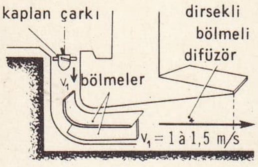

difüzör (akışkanlar mekan.)

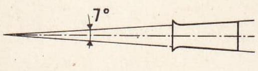

difüzör (akışkanlar mekan.)

André DİGNİMONT
Jules Romains'in «İyi Niyetli İnsanlar» adlı kitabı için yaptığı desen

kaç günlük bir kuluçka devresi gereklidir. Kuluçka devresinde, kültür yüzeyinin geniş ölçüde ve kendi hacmiyle bağıntılı olarak açıkta kalması şarttır. Kültür ortamındaki demir miktarının sınırlandırılmasının önemi, ilk defa, J. Meuller tarafından (1939) belirtildi ve bu durum daha sonra, genellikle kabul edildi.

Park-Williams 8 kültürü, kırk yıldan beri en güvenilir toksin kaynağıdır. Bu kültürden elde edilen toksinlerin deney hayvanları için yarattığı tehlike, yeni ayrıştırılmış difteri mikroplarıyle hazırlanan kültürlerin tehlikesinden daha azdır. Difteri toksini, içinde fosfor ve karbonhidrat bulunmayan, kükürtlü bir protein sayılır. Son derece saf difteri toksininin 1/1 000 000 gr'ı bir domuzu öldürebilir. Difteri toksini 1950'de A.B.D.'de A.M. Pappenheimer, İngiltere'de C. G. Pope ve Fransa'da M. Raynaud ile E.H. Relyveld tarafından billûr şeklinde elde edildi. Fakat bu şekildeki toksinlerin saflık derecesi tartışma konusudur. Gravis türünden mikropların sebep olduğu difteri olaylarında ikinci derecede diğer bazı toksinlerin de rol oynamakta oluşu ihtimali R.A.Q. O'-Meara (1940), H. Niggemeyer (1955), Sara Branham, C.W. Hiatt, A.D. Cooper ve D.B. Riggs (1959) tarafından öne sürüldü.

● *Tedavi.* Difteriye tutulup da iyileşmiş olan hayvanların kan serumlarında, difteriyi tedaviye elverişli nitelikler bulunduğu, ilk olarak 1890 yılında Emil von Behring tarafından öne sürüldü. Von Behring'in araştırmaları ile, Roux'nun çalışmaları birleştirilince, bağışıklık kazanmış atlardan elde edilen serumların antitoksin tedavisinde kullanılması hızla yayıldı. Bu gibi serumların tedavi değeri, 1894 yılında, Paris'te başgösteren difteri salgınında ölüm oranının birdenbire yarı yarıya azalmasıyle, hiç bir tereddüde yer bırakmayacak kesinlikle ortaya çıktı. (Roux ve öteki doktorların çalışmaları.) J. Fibiger'in, 1898'de Kopenhag'daki Blegsdam hastahanesinde, bir yıl boyunca giriştiği antitoksinli ve antioksinsiz tedaviden alınan sonuçlar bu durumu daha da pekiştirdi.

Bundan sonra antitoksinler, gittikçe daha yaygın bir şekilde kullanılmağa başlandı. Antitoksinlerin büyük dozlar halinde uygulanmasına önem verildi.

● *Kontrol.* Mikrobun vücuda girişi çeşitli yoldan olur. **1.** Burun akıntılarıyle bulaşma (belki de en önemlisi budur.); **2.** hastaların veya mikrop taşıyıcıların çıkardıkları mikroplu balgamlarla bulaşma; **3.** difteri mikroplarının yerdeki tozlar arasında yaşamağa devam etmesi; **4.** süt veya dondurma ile bulaşma. Mikrop taşıyıcıların ayrıştırılması hastalığın yayılmasını önlemede büyük bir fayda sağlamaz.

Önleyici aşı. Önleyici aşının temeli 1913 yılında B. Schick tarafından atıldı. Buna göre difteriye yakalanabilecek yaradılışta olanlar, çok az miktarda sulandırılmış toksinlerin deri altına şırınga edilmesine karşı gösterdikleri tepki ile anlaşılabilir.

Bağışıklık sağlamak için ilk olarak toksin-antitoksin karması denendi. Fakat bu gibi karışımlarda antitoksinlerin ölmesi yüzünden ortaya çıkan salgınlar üzerine bu usulden vaz geçildi. Bunun yerini zayıflatılmış toksinlerle (toksoit) bağışıklık sağlama usulü aldı. Toksoit olarak formalin ile zayıflatılmış toksinler kullanılır. Fransa'da anatoksin denilen toksoitler, özellikle G. Ramon tarafından incelenmiştir. İngiltere'de çocuklara şapta çökeltilmiş toksoit, yetişkinlere ise antitoksinli toksoit aşılanır. Bu sonuncusu daha az yerel tepki yaratır. Aşı dört-altı hafta arayle elverişli dozda şırınga edilirse aşılanmış olanların yüzde 99'unda, Schick tepkimesi pozitifken negatife dönüşür.
V.J. Freemen (1951) tarafından yapılan bir dizi ilgi çekici ve şaşırtıcı gözlem, bakteri virüslerinin (bakteriyofaj) difteri basili üzerinde garip etkiler yarattığını gösterdi.
Corynebacterium diphtheriae veya bazı stafilokok kültürlerinden alınan bakteriyofajların etkisiyle toksinsiz bir basilin, toksinli ve lizojen şekle dönüştüğü ortaya kondu. Bunun da, difteri basilinde ve onun hastalık yapma gücünde görülen değişiklikleri aydınlığa çıkarmada işe yarayacağı şüphesizdir.

Türkiye'de serum daha Osmanlılar zamanından beri hazırlanmaktaydı. Sultan Abdülhamid II, 1894 yılı ekim ayında Bakteriyolojihane-i Şahane'de difteri aşısı hazırlanmasını emretmiş, 2 kasım 1894'te Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin toplantısında Dr. Mavroyeni Paşa birkaç ay içinde difteri serumu hazırlanabileceğini söylemiştir. O zamana kadar hiç alışılmamış olan Dr. M. Nicolle difteri serumunun hazırlanmasını öğrenmek için Mustafa Adil Bey Paris'e gönderilmiştir. Paris'te Nocard ile birlikte çalışan Adil Bey, difteri serumunu öğrenmiştir. 1895 Yılı aralık ayından önce memleketimizde yerli serum kullanılmamıştır. Bu ancak Adil Beyin yurda dönmesinden sonra mümkün olmuştur. 1895'te difteri serumu hazırlanmağa başlanmış, 1899 ocağından 1900 kasımına kadar imparatorluğun muhtelif yerlerine 3 750 şişe difteri serumu gönderilmiştir. (M)

DİFTEROİT sıf. (fr. *diphtéroïde*). Patol. Difterili yalancı zar şekil ve görünüşünde olan .(L)

DİFTONG i (fr. *diphtongue*). Fonet. İki ünlünün tek bir hece halinde birleşmesi.

— ANSİKL. Kelimedeki her iki ünlü, ünlülük değerini koruyorsa ve birbiri ardı sıra ve ayrı ayrı telaffuz ediliyorsa *diftong* değil, iki ayrı hece meydana gelir. Oysa, yazıda birbirini takip eden iki ünlü, telaffuzda tek ses meydana getiriyorsa gerçekte basit bir ünlüyle özdeştir. Bu iki ünlünün (bunlardan, daha açık olan ünlü, daha kapalı olansa yarı-ünlü görevi yapar) tek bir hece unsurunda kaynaşması diftongu meydana getirir. Almanca ve İngilizce diftong yönünden zengindir. Türk lehçelerinde de (özellikle Yakutçada) diftonga rastlanır: *soğuk > souk, kovuk> kouk;* türk. yol> yakutça *soul* v.d.

◆ **Diftonglaşma** i. Fonet. Diftong haline gelme eylemi. (LM)

DİFTONJİ i. (yun. *dus,* zor ve *phtheggomai,* eklemek'ten fr. *dyphtongie*). Tıp. Refleks olaylarına bağlı konuşma güçlüğü. (L)

DİFÜZÖR i. (fr. *diffuseur*). Akışkanlar mekan. Bir sıvının basıncını yükselterek daha yavaş akmasını sağlayan boru. (Bk. ANSİKL.) ‖ Bir türbin çarkından akan suyun kinetik enerjisinin bir miktarını potansiyel enerjiye dönüştürmek için çarkın altına koyulan boşaltma borusu.

— Fiz. Işıklandırılan bir yüzeyin, doğrudan doğruya dik olarak gelen ışık altında parlayarak gözü yormaması için, ışık kaynağından çıkan ışığı dağıtmak ve daha geniş bir alana yaymak için kullanılan cihaz: *Buzlu camdan yapılmış bir glob, akkor lambalar için iyi bir difüzördür.*

— Havc. Rüzgâr tünellerinde cihaz: deney odasına gönderilen hava akımını düzenleyen ıraksak boru. ‖ Deney odasından sonra gelen aerodinamik tünel. (Gönderilen hava akımının hızı ses hızını aşmadığı zaman, difüzöre gelen hava yavaşlar; ses hızı aşıldığı zaman, hava akımı, ses boğumunda meydana gelen şok dalgalarından sonra hızlanır. Bu durumda, difüzörün biçimi hava akımının hızını ayarlayan temel unsurdur.)

— İtfaiye. Suyu küçük zerrecikler halinde püskürtmek için, doğrudan doğruya yangın hortumunun ucuna takılan özel fıskıye. (Ayrıca, suyu doğrudan doğruya püskürten veya küçük zerrecikler halinde dağıtan iki etkili fıskıyeler de vardır.)

— Kâğıtç. Selüloz veya kâğıt hamurunun piştikten sonra yıkanıp süzülmesi için kullanılan kap.

— Oto. Patlamalı motor karbüratörlerinde hava yakıt karışımını püskürten parça.

— Radyotek. Alıcı radyo postalarında toplanan elektrik enerjisini, ses dalgaları ile yayan cihaz. Bk. HOPARLÖR.

— Şekercilik. Pancarın şekerli suyunu çıkarmağa yarayan cihaz. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Akışkanlar mekan. Bir akışkanın (sıvı veya gaz) hızı, ses hızını aşmıyorsa kullanılan *difüzör* ıraksaktır. Difüzör içindeki akışkanın boşalmasına yol açan çeperden ayrılma olayına meydan vermemek için, akışkanı yavaşlatmak amacıyle yapılan kesit büyültme kademeli olarak gerçekleştirilmelidir. Çok kullanılan konik hava difüzöründe tepe açısı 7° kadardır. Rüzgâr tünellerinde kompresörlerin altına yerleştirilen difüzörlerle, havanın kinetik enerjisinin bir kısmı basınç artışı şeklinde değerlendirilebilir.

Hidrolik türbinde difüzör, çark ile akış kanalı arasına yerleştirilir; suyun akış hızını azaltıp basıncını arttırmak amacıyle difüzörün kesidi gittikçe büyütülür. Difüzörlerin derine gitmesini önlemek için genellikle dirsek biçimi verilir ve kıvrımın bitim yerinde yatay olarak uzatılır.

— Şekercilik. *Difüzörler,* su sızdırmayan kapalı madenî (saç, dökme demir v.b.) kaplardır; bu kapların içine on, on iki ve on dörtlük diziler halinde toplanan pancar dilimleri konur. İkisi (biri doldurmada, öteki boşaltmada) hariç, bütün bu cihazlardan bir sıcak su akımı geçer. Bu su, şeker yönünden gittikçe zenginleşir; buna karşılık pancar dilimlerinde şeker miktarı azalır ve sonunda yalnız posa kalır. (L)

DİFÜZYOMETRE i. (fr. *diffusiomètre*). Işığın yayınmasını ölçen âlet. (L)

DİFÜZYON i. (fr. *diffusion*). Bk. YAYINMA.

DİFYODONT sıf. (fr. *diphyodonte*). İki defa diş çıkaran. (Difyodont memeliler, süt dişlerinin yerine daimî diş çıkaran memelilerdir. Balinalar, denizinekleri, birdeliklİler ve dişsizler hariç bütün memeliler difyodonttur.) [L]

DİG i. (fr. *digue*). Dişçilik. 20 sm uzunluğunda, 15 sm genişliğinde lastik levha, diş hekimliğinde ameliyat alanına yayılır. (Ağzın içinde bir diş veya diş grubu üzerinde çalışan hekim bunu kullanmakla hastanın tükürük, dil, solunum ve yutma hareketlerinden sakınarak çalışabilir.) [L]

DİGALİK sıf. (fr. *digalique*). İki mol su alarak billûrlaşan, anhidrit halindeyken 269°C'ta eriyen,

$$(OH)_3C_6H_2—CO_2—C_6H_2(OH)_2CO_2H$$

formülündeki asit için kullanılır. (Digalik asit, tanen'inbileşiminde bulunur.) [L]

DİGAMBARA i. («çıplak» anlamında sanskritçe k.). Cayna dinini meydana getiren iki mezhepten en katı ve eskisine bağlı bulunanlara verilen ad. Bk. CAYNA'CILIK.

— ANSİKL. önceleri *digambara*'lar dinlerinin ve hint çileciliğinin kurallarına sıkı bağlılıkları, anadan doğma çıplak yaşamaları, kadınlara *nirvana*'ya ulaşmak hakkını tanımamaları ve dinî topluluk kurmalarına izin imkânı vermemeleri, din derneklerinde toplanmalarına izin vermeleriyle tanınmışlardı. Bugün digambara rahipleri çıplaklık kuralına yalnız evde yemek esnasında uymaktadırlar. (L)

DİGAMMA i. («iki gamma» anlamında yun. k.). Eski yunan alfabesinin altıncı harfi; fenike dilindeki *vav*'dan türemiştir.

— ANSİKL. Attike ion alfabesinde çok çabuk terkedilen *digamma* yalnız batı yunan alfabelerinde korundu ve yazıtlarda yer aldı. Bu harf, başka yerlerde sayı dizgesinde *stigma* adı altında kullanıldı. Digamma latin F'si biçimindeydi ve telaffuzu ingilizcedeki w'ye benzeyen art-damaksı bir sürtüşmeliyi belirtiyordu. Çabuk değişime uğrayan bir fonemdi: kelime başında veya iki

Foto. Yvon (LAROUSSE)

ünlü arasında telaffuz edilmezdi (daha sonraları da yazılmaz oldu). Homeros'un birçok mısrasında görüldüğü gibi Eskiçağda telaffuz ediliyordu: Homeros'un mısralarında kesimlemeyi tamamlamak için bu harfi okumak gerekir. Diğer hint-avrupa dilleriyle etimoloji yönünden yakınlaştırmalar yapıldığında düşen bir digammanın varlığı ortaya çıkar: (w)*oinos-vinum* (latince), [w] *ergon-Werk* (almanca). [L]

DİGBOİ, Hindistan'da (Assam) yer. Dibrugarh'ın doğusunda. Petrol yatakları. Rafineriler. (L)

DİGBY, Bristol kontları. Bk. BRİSTOL.

DİGBY (sir Everard), ingiliz katolik komplocusu (1578-Londra 1606). «Gunpowder Plot»'a (Barut komplosu) katılanlardan biri idi, komplo ortaya çıkınca asıldı. (L)

DİGBY (sir Kenelm), ingiliz siyasetçi ve yazarı (Gayhurst, Buckinghamshire 1603-Londra 1665). Sir Everard Digby'nin oğlu. Okuma ve araştırma merakı sonsuzdu. Çağdaşlarına göre son derece dengesiz biri olan bu katolik mistiği, Charles I'in sarayında sözüne değer verilen bir kişiydi. Önceleri ılımlı kralcı bir grubun üyesi (Hyde gibi) oldu ve Strafford'a muhalefet etti. Parlamentonun siyasî ve dinî alandaki zorbaca tedbirleri, onu 1642'de aşırı kralcı olmağa ve kral adına, özellikle Fransa'da, boşa çıkan sayısız entrikalara girişmeğe sevketti. (L)

Digenes Akritas, bir bizans destanının kahramanı. Digenes Akritas hikâyesi, Fırat kıyılarının sürekli karışıklar içindeki bölgesinde oturan Dukas ailesinden Pantherios'un X. yy. daki serüvenlerinden esinlenerek yazıldı. Digenes Akritas, gerçek adı Vasileios olan bu destan kahramanının takma adıdır. Bu tarihî temel üzerinde geniş bir epik şiir çevrimi gelişti; bu şiirler bütün Bizans'a ve İslav toplumlarına yayıldı. (L)

DİGER sıf. Bk. DİĞER.

DİGESTA («derlenmiş, düzenlenmiş şeyler» anlamında lat. k.). Rom. huk. Metotlu hukuk derlemesi. ‖ Justinianus'un kanun derlemesi.

— ANSİKL. Justinianus zamanında 530 tarihli *Deo auctore* anayasası, Tribonianus'u, hukuk bilginlerinin eserlerinden taramalar yaparak eksiksiz bir hukuk temel kitabı meydana getirecek bir komisyon kurmakla görevlendirmişti. Eser, 30 aralık 533'te, *Digesta sive Pandecta Juris* adı ile yürürlüğe girdi. (Bu kitap eli kısımdan meydana geliyordu; her birinde numaralanmış ve kaynağı gösterilmiş metinlerin bulunduğu bölümler vardı. Medenî hukuk eserlerinden, kararname şerhlerinden ve hukuk bilginlerinin mütalâalarından *(responsa)* meydana gelen bu metinler, yeni hukukla bağdaştırılmak için birtakım değişikliklere uğratıldı. Sayısı çok olan bu değişikliklere *interpolationes* denildi. *Digesta*'nın metni, IV. veya VII. yy. dan kalma *Codex Florentinus* adı verilen yazma ile XI. ve XII. yy. dan kalma *Vulgata* denen yorumlarında yer almaktadır. (L)

DİGGERS [digırs], 1649-1650 arasında İngiltere'de görülen tarımcı komünistlere verilen ad. Gerrard Winstanley ve William Everard'ın önderliğindeki *Digger*'ler, 1649 yılı nisan ayında Surrey'de, St. George tepesinde toplanarak kamuya ait toprağı işlemeğe başladılar. 20 Kadar yoksul köylüden ibaret olan Digger'ler, iç savaşın krala ve büyük toprak sahiplerine karşı açıldığını, kral Charles I idam edildiğine göre, toprağın yoksul köylülere verilmesi gerektiğini öne sürdüler (1640'ların sonuna doğru İngiltere'de yiyecek fiyatlarının fahiş bir seviyeye yükseldiği bilinmektedir). 1649 Yılında Digger'lerin sayısı iki mislini aştı. Faaliyetleri, Cromwell hükûmetini endişeye sevketti ve kamuya ait topraklar üzerinde, onlar gibi hak iddia eden mahallî toprak ağalarını öfkelendirdi. Açılan davalar ve uğradıkları zorbalıklar yüzünden 1650 mart ayında dağılmak zorunda kaldılar. Kaba kuvvete başvurmamağa yeminli olan Digger'ler, başkalarının da onlar gibi, ortaklaşa işletmek için büyük topraklara el koyacaklarını ummuşlardı. Nitekim Winstanley'in beyannameleri ve gönderdiği temsilciler Kent, Buckinghamshire, Northamptonshire ve Essex'te taraftar sağladılar. Digger'ler, kendilerine gerçek Leveller'ler adını verdilerse de komünist görüşleri Leveller'ler önderleri tarafından takbih edildi. (L)

DİGGES (Leonard), ingiliz matematikçisi (Barham, Kent-öl. 1571). Teleskopun ilkelerini ilk defa tasarladığı sanılmaktadır. (L)

Dİ GİACOMO (Salvatore), italyan yazarı (Napoli 1860-ay. y. 1934). Napoli'nin en yoksul halk tabakasının yaşayışını bütün acılığı ve korkunçluğuyle yansıtan hikâyeleri, tiyatro oyunları vardır. Napoli lehçesini ateşli ve ahenkli bir üslûpla kullanarak halk geleneğine uygun şarkılar ve şiirler yazdı: *Ariette e Sonette* (Arietta ve Soneler) [1898]; *Canzoni e Ariette Nove* (Şarkılar ve Yeni Arietta'lar) [1916]. (L)

Dİ GİOVANNİ (Vincenzo), italyan filozof ve filologu (Salaparuta, Sicilya, Trapani ili, 1832-ay.y. 1903). Palermo üniversitesini bitirince Palermo'da Vittorio Emanuele lisesinde felsefe öğretmeni oldu. Birçok kitap yayımladı: *Principi di Filosofia Prima* (İlk Felsefenin İlkeleri) [1863]; *Storia della Filosofia in Sicilia dai Tempi Antichi al Secolo XIX.* (Sicilya'da Eskiçağdan XIX. yy.a Kadar Felsefe Tarihi) [1872]; *Critica Religioso e Filosofica* (Dinî ve Felsefî Tenkit) [1898]. (L)

DİGİT —. Bk. DİJİT —.

DİGİT i. (ing. k.). Bilgiişlem. Bazen «harf» anlamında kullanılan terim.

◆ **Digital** sıf. Bilgiişlem. Bazen «sayısal» (nümerik) anlamında kullanılan terim. (M)

DİGİTALEİN veya **DİJİTALEİN** i. (fr. *digitaléine*). Kim. Ham digitalinden çıkarılan ve DİGİTONİN adı ile tanınan glükozit. (L)

DİGİTALİN veya **DİJİTALİN** i. (fr. *digitaline*). Eczc. Yüksükotunun heterozoitlerinden biri. (*Eşanl.* DİGİTOKSİT, DİGİTOKSİN.)

— ANSİKL. Billûrlaşmış susuz *digitalin,* dikdörtgen biçiminde billûrlar ve mikroskopik kırıklı yüzeyler halinde bulunur; tadı çok acıdır ve hapşırtır. Ergime noktası 265°C'ın üstündedir; suda erimez, alkolde, kloroformda, etil asetatta erir. Saflığını anlamak için demir II tuzlarına, asetik asidin ve sülfürik asidin de katılmasıyle yapılan çeşitli kimyasal tepkimelerden yararlanılır. Digitalin, *digitoksoz* denilen bir ozun ve özel bir madde olan *digitoksijenin*'in (aglülikon) birleşmesinden meydana gelen bir heteroglükozit'tir. Digitoksoz öteki aglükonlarla, kimyasal ve fizyolojik özellikleri değişik olan başka alkaloitler verir. Digitalinin fizyolojik ve farmakodinamik etkisi, yalnız yürek kası (miyokard) üzerinde tutunmasına bağlıdır ve bu etki günlerce sürer. Kalp üzerine çok kuvvetli dört ayrı etki yapar: kalbin atışını yavaşlatır, kasılmaları kuvvetlendirir, uyarılabilme ve sinir impülslerinin iletilebilme kabiliyetini azaltır. Uygun dozlar halinde (onda bir miligramdan, en fazla bir miligrama kadar) günlere bölünerek alındığı zaman, eğer hasta, digitalinin kalp üzerindeki dört etkisinden yararlanabiliyorsa çok iyi sonuçlar verir. Buna karşılık, doktorun uygun gördüğü dozlardan daha fazla alınırsa, şiddetli bir zehirlenme görülür; üstelik digitalinle zehirlenme en tehlikeli zehirlenmelerden biridir. Bunun için de, doktorun verdiği dozlara büyük bir titizlikle dikkat etmek gerekir. Digitalin zehirli maddelerin bulunduğu «A» tablosuna kayıtlıdır.

◆ **Digitalinleme** i. Ted. Kalp hastalarına kalbi yavaşlatmak amacıyle kontrol altında yeteri kadar digitalin vermek.

◆ **Digitalinlemek** geçl. f. Ted. Belirli bir tekniğe göre (miktar, süre, beslenme düzeni v.b.) organizmaya digital vermek. (L)

DİGİTARİA i. Bir veya çok yıllık otsu bitki. Tarlalarda ve nemli kumsallarda yetişir. (Buğdaygillerden.) [L]

DİGİTİGRAD sıf. (fr. *digitigrade*). Yürürken parmaklarının bütün kısımlarıyle yere basan hayvanlar için denir. *Zerdeva, köpek, gelincik, sırtlan, kedi* gibi hayvanlar böyledir. (Eskiden bunlar etçiller takımının ayrı bir familyası sayılırdı.) [L]

DİGİTOKSİGENİN i. (fr. *digitoxigénine*). Eczc. Bk. DİGİTALİN.

DİGİTOKSİN i. (fr. *digitoxine*). Eczc. *Eşanl.* DİGİTALİN.

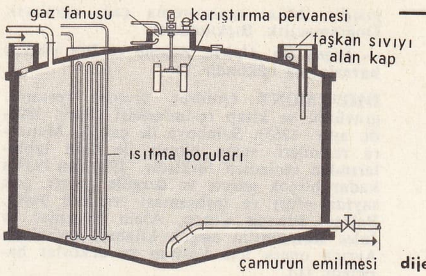

dijestör (şehirc.)

Durulama cihazından çıkan çamurlar dijestörün üst kısmına gelir. burada hafif bir ısı yükselmesiyle havadan uzak alkolik bir mayalanmaya uğrarlar. Bu işlem sırasında açığa çıkan karbon gazı, azot ve metan işlenmiş çamurun hacminde önemli bir azalmaya yol açar. Böylece çamurlar, kötü kokuları yaymadan havada çabuk ve kolay kurur.

DİGİTOKSOZ i. (fr. *digitoxose*). Eczc. Bk. DİGİTALİN.

DİGİTOKSOZİT i. (fr. *digitoxoside*). *Eşanl.* DİGİTALİN.

DİGİTOPLASTİ i. (fr. *digitoplastie*). Kesilmiş bir parmağı plastik ameliyat veya aşılama yoluyle yerine kaynatmak için yapılan cerrahî işlem. (L)

DİGİTUS i. («parmak» anlamında lat. k.). Romada kullanılan, 0,0185 m değerinde eski uzunluk ölçüsü. (L)

DİGLİKOL i. (fr. *diglycol*). Dietilen glikol'un kısaltılmış teknik adı. (L)

DİGLİKOLAMİK sıf. (fr. *diglycolamique*). Amonyağın klorasetik aside etkimesiyle meydana gelen,

$$NH(CH_2{-}CO_2H)_2$$

formülündeki diasit için kullanılır. (L)

DİGLİKOLİK sıf. (fr. *diglycolique*). Bir maden hidroksidinin klorasetik aside etkimesiyle, glikolik asitle birlikte meydana gelen ve 148°C'ta eriyen,

$$CO_2H{-}CH_2{-}O{-}CH_2{-}CO_2H,\ H_2O$$

formülündeki asit için kullanılır. (Diglikolit'in izomeri olan ve 97°C'ta eriyen bir anhidrit verir.) [L]

DİGLİKOLİT i. (fr. *diglycolide*). Glikolik asidin, 86°C'ta eriyen ve poliglikolitten elde edilen laktidi. (L)

DİGLİSERİN i. (fr. *diglycérine*). Kim. Sülfürik klorhidrin etkimesiyle iki mol gliserinin, bir mol su yoğunlaşmasından meydana gelen,

$$(OH)_2\,C_3\,H_5\,O\,C_3H_5\,(OH)_2$$

formülündeki bileşik. (L)

DİGLİSİT i. (fr. *diglycide*). Kim. Sodyum asetatın epiklorhidrin üzerine etkimesiyle meydana gelen glisit dimer'i. (L)

DİGLOSSA i. Gelgit sırasında su ile örtülen kumsallara gömülü yaşayan küçük böcek. (*Diglossa submarina* oldukça yaygındır. Kınkanatlıların *staphylinidae* familyasından.) [L]

DİGNAGA, Yagakara'ların idealist okuluna bağlı hint filozofu, buddha mantığının kurucusu (V. yy. sonu veya VI. yy.ın başı). [L]

DİGNE, Fransa'da (Basses-Alpes idare bölgesi) şehir ve idare bölgesi merkezi. Paris'e 756 km; *Digne Ön Alpleri* eteğinde; 13 600 nüf. XII. ve XIV. yy.dan kalma eski katedral. Yeni katedral XV. yy. sonları ya-

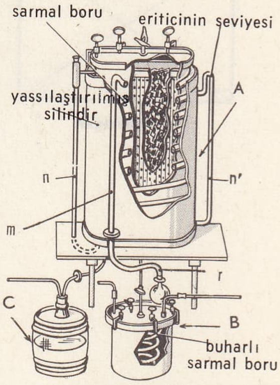

Bémont ve Etard dijestörü (kim.)

«Musa Kuyusu»
Claus Sluter'in eseri
Dijon, Fransa

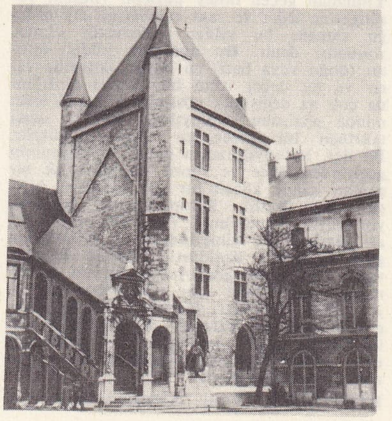
DİJON
Bourgogne dükleri sarayı

Foto. Viollet, Neurdein (LAROUSSE)

pısıdır. Müze (galya-roma çağı eşyaları). Doğramacılık. Bıçkıhaneler.

— *Digne Ön Alpleri,* Bléone ve Bês yüksek havzalarına hâkimdir. (L)

DİGNİMONT (André), fransız ressamı, gravürcü ve kitap resimleyicisi (Paris 1891-öl. ay.y. 1965). Suluboya ile çalıştı. Manzara resimleri, salon hayatı ile ilgili tablolarından tamamen farklıdır. 1930'dan 1939'a kadar birçok gazete ve dergide çalıştı, çok sayıda ofort ve taşbasması resimler yaptı. Balzac, Francis Carco, Alain Fournier ve Jules Romains'in birçok kitabını resimledi. Ayrıca opera için kostüm ve dekorlar hazırladı. (L)

dik kozalak (bot.)

Dignitate et Augmentis Scientiarum (DE) [*Bilimlerin Yüceliği ve Gelişmesi Üstüne*], Francis Bacon'ın *İnsrautio Magna* (Büyük Yenileme) adlı kitabının, 1605'te yayımlanan birinci bölümü. İkinci bölüm ise *Novum Organum*'dur (Yeni Organon). Bacon burada iskolastik felsefeyi ve yunan düşünürlerine, özellikle Aristoteles'e dayanarak yapılan eğitimi tenkit eder. Bacon'a göre, bu düşünürlerin nazariyelerine dayananlar ilmî gelişmeye engel olmaktadırlar. Oysa insan zekâsı, bilgilerini tabiattan edinmelidir. Bundan sonra Bacon, bilimlerin sınıflanması konusundaki ünlü nazariyesini öne sürer. Bu sınıflama, üç yetimizin ayırdedilmesine dayanır; hafıza (bellek), hayal gücü ve akıl; bu yetilere de sırayle tarih, şiir ve felsefe tekabül eder. (L)

DİGOEL veya **DİGUL,** İndonezya'da, Güneybatı İrian Barat'ta geniş ırmak. Uzunluğu, yaklaşık olarak 525 km'dir. Orta Yeni Gine'de, doğu-batı doğrultusunda uzanan dağ silsilesinin bir kesimi olan Yıldız dağlarından doğar ve alçak ormanlı bir yayladan geçerek güneye doğru akar. Yağmur mevsiminde kıyılarında geniş bataklıklar meydana gelir. Küçük gemiler iç kısımlarda Tanahmerah'a kadar girebilir. (M)

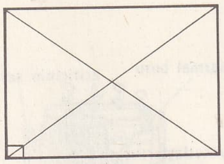
dikdörtgen

DİGOR, Doğu Anadolu bölgesinin Erzurum-Kars bölümünde (Kars ili) ilçe merkezi; 1 393 nüf. Kars'ın 48 km güneydoğusunda; yüksl. 1 725 m. Kotor dağının (2 635 m) doğu eteklerinde bulunan Digor, 1953 yılından beri ilçe merkezidir. — *Digor ilçesi,* 1 137 km², 19 802 nüf. Bir bucağı ve 40 köyü vardır. Bu köyler arasında Pazarcık (2 049 nüf.), ilçe merkezinden daha fazla nüfusa sahiptir. Hayvancılık. (M)

DİGOR'LAR, Güneydoğu Kafkasya'da halk; Oset boyundandırlar ve Hint-Avrupa dili konuşurlar. (L)

DİGORON i. Merkezî Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde konuşulan ve Hint-Avrupa dillerinden olan *Asî* (*Alanî* veya *Oseti*) dilinin iki şivesinden birinin adı. (M)

DİGRESYON i. (lat. *digredi,* uzaklaşmak> *digressio*'dan fr. *digression*). Konu dışına çıkma, sunî gelişme.

— Astron. Herhangi bir gökcismine veya bir karşılaştırma düzlemine oranla, bir başka gökcisminin (yıldız veya gezegen) açısal sapması.

— ANSİKL. Astron. Astronomide *digresyon* deyimi, özellikle kutup dolaysal bir yıldız söz konusu olduğu zaman kullanılır. Yıldızdan geçen düşey düzlem, yıldızın yörüngesine teğet ve saat çemberine dik olduğu zaman, bu yıldız *maksimum digresyon*dadır denir. Bu durumda yıldız açılımı (doğu veya batı) en büyük değerine varır ve bu değer uzun bir zaman aralığında çok az değişiklik gösterir. İstanbul enleminde gözlenen kutupyıldızı için α açısı takriben bir dereceden biraz büyüktür. Bu açı, kutupyıldızının güney meridyeninin geçişinden önce ve sonra 30 dakikalık bir zaman içinde ancak bir yay dakikası değişir. Bu özellik kutupyıldızına bakarak yön tayini yapabilmek imkânını verir. İki alt gezegen yer yüzeyindeki bir gözlemciye göre Güneşten uzaklaştığı zaman Merkür veya Venüs gezegenlerinden birinin konumunu tanımlamak için *maksimum digresyon* sözü kullanılır. Bununla birlikte, daha çok «maksimum uzanım» deyimi tercih edilir. «Digresyon» ve «uzanım» kelimeleri uzun zaman eşanlamlı olarak birbirinin yerine kullanılmıştır. (L)

DİGTİAREV (Vasili Aleksandroviç), sovyet generali (1879-1949). Silâh mühendisi, bir mitralyöz ve adını taşıyan bir tanksavar yaptı. İkinci Dünya savaşında sovyet ordusunda hizmet gördü. 1941'den sonra komünist partisi üyesi oldu, üç defa Stalin ödülünü aldı. (L)

DİGUANİT i. (fr. *diguanide*). Kim. *Eşanl.* BİGUANİD.

DİGUL. Bk. DİGOEL.

DİĞER veya **DİGER** sıf. (fars. *diger* veya *diğer*). Başka, öteki, öbür: *Ayrılık ölümün diğer ismidir* (C.S. Tarancı). *Birdenbire nasıl oldu da lokantadaki diğer müşterilere bakmağa başladı?* (A.H. Tanpınar). || İ. [iyelik ekiyle] Başkası, ötekisi: *Aynı ümmete mensup bir milletin husule getirdiği terakkilerin yahut düçar olduğu inhitatların derhal diğerlerine intikal etmesi tıpkı bunun gibidir* (Ziya Gökalp). *Biri kız, diğeri erkek iki çocuğu oldu* (A.H. Müftüoğlu).

— Esk. *Diger-bar,* başka bir defa. || *Diger-bîn, diger-endiş* (veya *diger-kâm*), hep başkalarını düşünen, iyi niyetli.) || *Diger-rûz* (veya *rûz-ı diger),* başka gün.

◆ **Digergûn** sıf. *Esk.* Başka şekle girmiş, değişmiş: *Dil âlemi istiyor digergûn / Olsun diyorum ne varsa dilhûn* (Abdülhak Hâmid). [M]

—DİH ek. (fars. *dâden,* vermek'ten *-dih*). *Esk.* «Veren», «verici» anlamıyle bileşik sıfatlarda kullanılır: *Ârâm-dih,* huzur veren, dinlendirici: *Sâkî getir ol bâdeyi kim mâye-i candır / Ârâm-dih-i akl-i melâmet-zedegândır* (Ziya Paşa); *fermân-dih,* emir veren; *fürûg-dih,* ışık veren; *efser-dih,* taç giydiren; *haclet-dih,* utanç verici. (M)

DİHALOJENLİ sıf. Kim. Molekülünde iki halojen atomu bulunan bir organik bileşik için kullanılır. (L)

DİHANG veya **DİHONG,** Brahmaputra'nın Himalayalar üzerindeki orta bölümü. Büyük sol kolunun Luhit ile kavuştuğu yerin yukarı kesiminde. (L)

DİHDEŞT. Esk. coğ. İran'da şimdiki Huzistan eyaletinde eski bir bölge. Merkezi de Dihdeşt adını taşırdı. Bugünkü Dihdeşt'in aynı bölgede olduğu sanılır. Nasırî'nin *Farsname* adlı eserinde verdiği bilgiye göre, bu kasaba, Şiraz'a, Isfahan'a, Şuşter'e ve Basra körfezine yakın olması sebebiyle pek işlek durumdaydı. Hint ve Avrupa ticaret malları buradan geçerdi. Zendiye hanedanının hükümdarlığı sırasında çıkan kargaşalıkta Dihdeşt, Çeharbenice kabilesinin saldırısına uğradı, halkı bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. 1864'te de kasaba tamamen boşaldı. (M)

DİHEKZAEDR sıf. (yun. *di,* iki ve *hexa,* altı ve *edra,* yüzey'den fr. *dihexaèdre*). Miner. On iki yüzü olan billûrlar için kullanılır. Bu yüzler altışar altışar alınıp kesişme noktalarına kadar uzatılırsa, iki ayrı hekzaedr meydana gelir. (L)

DİHHARKAN, İran'da Azerbaycan bölgesinde (Tebriz'in güneyinde, Urmiye gölünün kuzeyinde) şehir; 39 860 nüf. Dihharkan nehri şehrin ortasından geçer ve Urmiye gölüne dökülür 1729'da Nadirşah Dihharkan'ı işgal etti. Rus-İran savaşlarının ikinci devresinde iran ordusunun yenilgisinden sonra, Abbas Mirza, Paskoviç ile burada barış imzaladı. Şehrin adı bir süre *Azerşehr* oldu. 1946'da tekrar Dihharkan adını aldı. (M)

DİHHUDA (Ali Ekber), **Dehhuda** da denir, çağdaş iran yazarı ve siyaset adamı (Tahran 1879-ay. y. 1955). Öğrenimini Tahran Siyasal Bilgiler fakültesinde yaptıktan sonra, Balkanlar'daki iran elçiliklerinde iki yıl çalıştı. Dönüşünde İran'da meşrutiyet ilân edilmiş olduğundan, uygun ortamdan yararlanarak Cihangir Han Şirazî ile birlikte *Sur-ı İsrafil* («İsrafil'in Suru») adlı bir gazete çıkardı. Bu gazetede *Çerend-Perend* («havadan sudan») başlığı altında yayımladığı yazılar halkoyunda büyük yankılar uyandırdı ve yazar, Muhammed Ali Şah Kaçar tarafından Avrupa'ya sürgün edildi. Sur-ı İsrafil'in yayımına İsviçre'de devam etmek istediyse de üç sayıdan fazla çıkaramadı. Bir süre sonra İstanbul'a geldi ve *Süruş* adlı bir gazete çıkardı. Meclisin ikinci defa açılması üzerine tekrar İran'a döndü ve siyasî hayata devam etti. Birinci Dünya savaşından sonra siyaseti bırakarak kendini ilmî çalışmalara verdi. Hukuk ve Siyasal Bilgiler fakültelerinde ders verdi. En önemli eserleri *Emsal ü Hikam* (Atasözleri ve Vecizeler) ve halen yayımına devam edilen *Lûgatname-i Dihhüda*'dır (Ansiklopedik Lûgat). [M]

DİHİBRİD i. (fr. *dihybride*). Biyol. İki kalıtsal etmen yönünden heterozigot olan birey.

◆ **Dihibridlik** i. İki değişik yavrunun, iki kalıtsal karakterle çaprazlanması. (Kısa tüylü siyah kobaylarla, uzun tüylü beyaz kobayların çaprazlanması bir dihibridlik örneğidir.) [L]

DİHİDR (O) —, (fr. *dihydro*). Kim. Bir molekülde iki hidrojen atomu bulunduğunu gösteren önek. (L)

DİHİDRAKRİDİN i. (fr. *dihydracridine*). Çinko ile klorhidrik asidin akridine etkimesiyle elde edilen ve 168°C'ta eriyen,

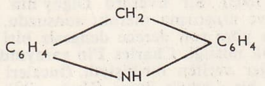

formülündeki madde. (*Eşanl.* AKRİDİN HİDRÜR.) [L]

DİHİDRANTRASEN i. (fr. *dihydranthracène*). Antrasen'in sodyum malgamasıyle indirgenmesinden elde edilen, 108°C'ta eriyen, $C_{14}H_{12}$ formülündeki hidrokarbon. (*Eşanl.* ANTRASEN HİDRÜR.) [L]

DİHİDRAT i. (fr. *dihydrate*). Kim. Formülünde iki mol su bulunan bileşik. (L)

DİHİDRİT i. (fr. *dihydrite*). Miner. Hidratlı, tabiî bakır fosfat. (L)

DİHİDROBENZEN i. (fr. *dihydrobenzène*). Siklohekzadien —1 —3'e benzeyen, 81°C'ta kaynayan, C_6H_8 formülündeki hidrokarbon. (L)

DİHİDROERGOTAMİN i. (fr. *dihydroergotamine*). Eczc. Ergotamin'den türeyen, *çavdar mahmuzu* alkaloit'i. (L)

DİHİDROKARVEOL i. (fr. *dihydrocarvéol*). Kim. *Eşanl.* KARVOMENTOL.

DİHİDROKARVON i. (fr. *dihydrocarvone*). Kimyon esansında bulunan ve karvon'un hidrojenlenmesiyle elde edilen, 221° C'ta kaynayan, $C_{10}H_{16}O$ formülündeki terpenik keton. (L)

DİHİDROKLORİK sıf. İki mol hidroklorik asidin etkimesiyle meydana gelen. *dihidroklorik eter.* (L)

DİHİDROKLORİN sıf. Kim. Gliserinin dihidroklorik eteri. (Bk. KLORHİDRİN.) || Poliol'lerin dihidroklorik eterlerinin genel adı. (L)

DİHİDROKSİ— (fr. *dihyaroxy-*). Kim. Bir molekülde, herhangi iki kök yerine iki hidroksil kökünün (—OH) geçtiğini gösteren önek: *Rezorsin bir dihidroksi benzendir.* (Aynı anlamda, yanlış olarak DİOKSİ — öneki de kullanılır.) [L]

DİHİDROKSİANTRASEN i. (fr. *dihydroxyantracène*). Antrasen'in, $C_{14}H_8(OH)_2$ formülündeki hidroksilli türevlerinden biri. (En yaygın izomerleri *krisazol* ve *rufol'*dür. Bu maddeye yanlış bir terimle DİOKSİANTRASEN de denir.) [L]

DİHİDROKSİASETON i. (fr. *dihydroxyacétone*). Gliserinin biyolojik ortamda (sorboz bakterisiyle) yükseltgenmesinden elde edilen $CH_2OH—CO—CH_2OH$ formülündeki dialkolketon. (Bu bileşik suda çözünebilen, şeker tadında katı bir maddedir. Bazen yanlış bir terimle DİOKSİASETON da denir.) [L]

DİHİDROKSİBENZOİK sıf. (fr. *dihydroxybenzoïque*). Bileşiminde iki hidroksil grubu bulunan benzoik asitler için kullanılır. (Bu asitler içinde en önemlileri protokateşik, rezorsilik ve gentisik asitlerdir. Bazen yanlış bir terimle DİOKSİBENZOİK de denir.) [L]

DİHİDROKSİİNDOL i. (fr. *dihydroxyindole*). Kim. *Eşanl.* DİOKSİİNDOL.

DİHİDROKSİMALONİK sıf. (fr. *dihydroxymalonique*). Kim. *Eşanl.* MEZOKSALİK. (Yanlış olarak DİOKSİMALONİK de denir.) [L]

DİHİDROKSİMETİLANTRAKİNON i.

(fr. *dihydroxyméthylantraquinone*). Sinameki, ravent v.d. de bulunur; süblimleşebilen, suda çözünmeyen sarı renkli pullar halinde billûrlaşır. Bazen yanlış bir terimle DİOKSİMETİLANTRAKİNON da denir. *Eşanl.* KRİZOFANİK ASİT. (L)

DİHİDROKSİTARTRİK sıf. (fr. *dihydroxytartrique*). Diketosüksinik asidin [(HOCO—CO—CO—COOH)] dihidratı olan HOCO—C $(OH)_2$—C$(OH)_2$ — COOH formülündeki asit için kullanılır. (Nitröz asidin pirokateşin'e etkimesiyle elde edilir. Bazen yanlış bir terimle DİOKSİTARTRİK de denir.) [L]

DİHİDRON i. (fr. *dihydrone*). Eczc. Dihidrohidroksikodeinon'un kısa adı. Kuvvetli bir ağrı kesicidir. Morfin gibi «B» tablosuna kayıtlı olduğu halde ondan daha az zehirlidir ve çoğu zaman morfinin yerine kullanılır. (L)

DİHİDRONAFTALEN i. (fr. *dihydronaphtalène*). Sodyum ve kaynar haldeki alkol'ün naftalen'e etkimesiyle elde edilen, 15°C'ta eriyen ve 21°C'ta kaynayan, $C_{10}H_{10}$ formülündeki hidrokarbon. (Naftalen'in —1 ve —4 tepelerine birer hidrojen molekülü eklenmesiyle oluşur.) [L]

DİHİDROSTREPTOMİSİN i. (fr. *dihydrostreptomycine*). Streptomisinin hidrojenli türevi. (Streptomisinle aynı özellikleri gösterir, ancak daha az zehirlidir.) [L]

DİHKAN i. (fars. *dihgān*> ar. *dihkān*). *Esk.* Çiftçi, rençber: *Tâbiyiz şimdi biz o hakana / Şah vermekte cizye dihkana* (Abdülhak Hâmid). ‖ Köy ağası. ‖ *Dihkan-ı pîr,* şarap.

◆ **Dihkanî** i. *Esk.* Köylülük, rençberlik. (M)

DİHOLOZİT i. (fr. *diholoside*). Kim. İki oz'un birleşmesinden meydana gelen karbonhidratların genel adı: *Sakaroz, laktoz, maltoz birer diholozittir.* (*Eşanl.* BİOZ, DİSAKKARİT.) [L]

DİHONG. Bk. DİHANG.

DİHYE-İ KELBİ, sahabeden (?-670). Kelb kabilesindendir. Uhud gazasından sonra eshab arasına katıldı. Güzelliğiyle ün yapmıştı. Hz. Muhammed, Cebrail'in bazen insan şeklinde kendisine vahiy getirdiğini ve çok kere de Dihye'nin kılığına girdiğini söyler. Dihye'nin soyu hakkında anlaşmazlıklar vardır. Suriye sınırındaki bölgeleri iyi bildiği, buralarda tacir sıfatıyle rahatça dolaşarak Peygambere habercilik yaptığı söylenir. Heraklius'u İslâmiyete çağırmakla görevlendirildi. Yermük gazasında küçük bir birliğe kumanda etti ve Suriye'nin fethinde önemli bir rol oynadı. Dihye'nin bundan sonraki hayatıyle ilgili bilgi yoktur. Sadece bir ara Mısır'a gittiği söylenir. Öldüğü zaman Şam yakınlarında Mizza'ya gömüldü. (M)

DİİSETİYONİK sıf. (fr. *diiséthionique*). O $(CH_2 - CH_2 - SO_3H)_2$ formülündeki asit için kullanılır. Bu asidin amonyum tuzu, amonyum isetiyonat'ın ısıtılmasıyle elde edilir. (L)

Diis manibus, «manes tanrıları» anlamına lat. deyim. İlk harfleri (D. M.), ölen kişinin mezartaşına adının baş veya sonuna yazılırdı. Bu harfler, Augustus çağından başlayarak bütün Roma imparatorluğu boyunca, sürekli olarak kullanıldı. (L)

DİİYODOBENZEN i. (fr. *diiodobenzène*). Kim. Benzenin, $C_6H_4I_2$ formülündeki iki iyotlu *orto, meta* ve *para* türevlerinden herhangi biri. (L)

DİİYODOFORM i. (fr. *diiodoforme*). $CI_2 = CI_2$ formülündeki tetra-iyodetilen'e verilen ad.

— ANSİKL. *Diiyodoform,* kalsiyum karbürün sulu bir iyot çözeltisine etkimesiyle veya azot iyodürün asetilenle olaya girmesiyle elde edilir. 192°C'ta eriyen, suda az, alkolde çok çözünen sarı renkli katı bir maddedir. Kokusuz olduğu için iyodorfm'a tercih edilir. (L)

DİİYODOMETAN i. (fr. *diiodométhane*). Kim. *Eşanl.* METİLEN İYODÜR.

DİİYOT— veya **DİİYODO—.** Kim. Bir molekülde, herhangi iki atom yerine iki iyot atomunun geçtiğini gösteren önek. (L)

DİİYOTHİDRİN i. (fr. *diiodhydrine*). Kim. Gliserinin iyothidrik dieteri. (L)

DİİZOPREN i. (fr. *diisoprène*). Kim. Bk. İZOPREN.

DİJESTÖR i. (fr. *digesteur*). Kim. Bazı maddelerin çözünür kısımlarını ayırmakta kullanılan cihaz.

— ANSİKL. Kim. Değişik *dijestör* tipleri vardır: Payen dijestörü, taşıyıcı ödevini gören uçucu bir eritken madde (alkol, eter v.b.) yardımıyle, taşıyıcıda bulunan ve çözünür kısımlardan meydana gelen bazı maddeleri ısıtılmadan açığa çıkarır. Bémont ve Etard dijestörü üç kısımdan meydana gelir: A, dış kılıfı meydana getiren çift çeperli yassılaştırılmış bir silindirdir; iç silindirde, işlenecek maddelerin yerleştirildiği delikli saçtan yapılmış bir sepet bulunur; bu sepet eritici maddeye daldırılır. A silindirinin iki çeperi arasında, iç silindire bağlı olan bir sarmal boru bulunur. Bu boru damıtma sırasında eriticileri yoğunlaştırmağa ve arıtma işleminden sonra maddeleri kurutmak gerektiği zaman, içine daldırıldığı suyu ısıtmağa yarar. Eritici, bir *r* borusundan geçerek B kabına akar; burada *n* seviyesi borudaki su yüksekliğini, *n'* seviyesi ise eriticinin yüksekliğini gösterir. Buharlı bir sarmal boru yardımıyle ısıtılır. Buharlar *m* tüpünden ve sarmal borudan geçtikten sonra C kabına gelir. (L)

DİJİT— veya **DİGİT—,** latince *digitus,* parmak, kelimesinden gelen ve birçok terimin yapısında bulunan önek. (L)

DİJİTALİN i. Bk. DİGİTALEİN.

DİJİTONOZİT i. (*fr. digitonoside*). Biyokim. Yüksükotunda (*digitalis*) bulunan ve sterollerle birleştiğinde suda erimeyen bileşikler veren heterozit. (Bu özelliğinden dolayı çoğu zaman, sterol, özellikle kolesterin dozajını anlamak için analiz yolundan faydalanılır.)

— ANSİKL. Eczc. *Dijitonozit* yüksükotunun yaprağında dijitalin ile birlikte bulunur. Tedavi edici niteliği olmamakla beraber saponin özelliği taşıdığından sulu ortamlarda dijitalin'in erimesini sağlar; dijitalli sıvı ilâçların etkinliğinin sebebi budur. (L)

DİJON, Fransa'da şehir, Côte d'Or bölgesinin merkezi, Bourgogne'da, Suzon ile Ouche'un (Saône'un kolu) birleştikleri yerde, Bourgogne kanalı kıyısında; 150 000 nüf. Temyiz mahkemesi. Akademi ve üniversite. Bourgogne düklerinin merkezi ve faal bir ticaret şehri olan Dijon, XX. yy. da Paris-Lyon-Marsilya hattı üzerinde ve İtalya, İsviçre, Besançon, Belfort, Nancy'ye giden hatların kavşağında önemli bir demiryolu merkezi oldu. Ticaretin gelişmesi, sanayinin de gelişmesine yol açtı: metalürji, besin sanayii; deri sanayii; tütün işlenmesi; çalgı yapımı.

— Tar. Şehir kuzeyden ve Paris havzasından Akdeniz'e giden yolların kavşak noktasında kurulması sayesinde gelişti. Barbar akınlarından itibaren tahkimli bir şehir haline geldi ve önemli bir dinî merkez oldu (VI. yy. dan kalma manastır). 1015'te Dindar Louis'ye bırakıldı ve Bourgogne dükalığına bağlandı. Bourgogne düklerinin serveti ve cömertliği de Dijon'un zenginleşmesinde büyük rol oynadı. Şehir dükalıkla birlikte kraliyet topraklarına katıldı.

— G. santl. Dijon, anıtlar ve sanat eserleri bakımından Fransa'nın en zengin merkezlerindendir. Roma çağından kalma Saint-Philibert kilisesi; XIII.-XIV.yy. dan kalma gotik katedral; Bourgogne gotik üslûbunun şaheseri olan XIII. yy. dan kalma Notre-Dame kilisesi (Atak Philippe'in Courtrai'den getirdiği [1382] saat kulesi); Saint-Etienne kilisesi; Rönesanstan kalma Saint-Michel kilisesi; Sainte-Anne kilisesi (XVI. yy. sonu). Şehirde bazıları mimarî bakımdan önemli sayılan eski evler çoktur: Vogüé (1614), Liégeard (1538), Miroir v.b. konakları; Adalet sarayı (XV.-XVI. yy. dan kalma); Bourgogne düklerinin sarayı (XIV.-XVIII. yy.). Bourgogne düklerinin sarayında bugün şehir belediyesi ve Fransa'nın en zengin müzelerinden biri (Atak Philippe ve Korkusuz Jean'ın mezarları; Claus Sluter, Juan de la Huerta ve Antoine le Moiturier'nin eserleri) vardır. Şehrin girişinde Champmol manastırı. (L)

Dijon müzeleri. —MUSEE DES BEAUX-ARTS (Güzel Sanatlar müzesi). Bourgogne Eyaletleri sarayındadır; Bourgogne'lu heykeltıraş Pompou'nun eserlerinden çoğu buradadır. Müze, Primitif'ler (Maître de Flémalle'in *Çobanların İsa'ya Tapınması*) ve flaman, holanda, italya ve fransız resim okullarının (Rubens'in *Bakire Meryem Çocuk İsa'yı Aziz Assisi'li Francesco'ya Sunuyor*'u; Frans Hals'ın *Gülen Çocuk*'u; Aved'in *Rameau'nun Portresi* adlı tablosu; Nattier'nin *Marie Leszczynska*'sı) eserleri ile silâh ve zırh takımları koleksiyonu bakımından çok zengindir. — 1939'da devlete bağışlanan Etienne-Lantin konağındaki (XVII. yy.) millî müze, MUSÉE MAGNİN'de iki bin resim vardır; bunların bir kısmı flaman (Baba Bruegel, Rubens, Jordaens), bir kısmı fransız (Poussin, Vouet, Le Nain, Boucher, Fragonard, Gros v.b.) ressamlarınındır. (L)

DİK sıf. (esk. türk. *ting*'ten). Eğik olmayan, yatay bir düzleme göre yer çekimi doğrultusunda bulunan: *Kara bıyıklı, dik oturuşlu, benim bugünkü yaşımda birkaç küçük!* (F.R. Atay). ‖ Eğimi az: *Bir saat sonra Papaz Bayırı'na çıkan dik yokuşu tırmanıyordum* (Ömer Seyfeddin). ‖ Sert, kolay eğilip bükülmeyen: *Adamın dik bıyıkları şimdi başka bir mâna ve dikkat kazanmışlar ...* (A.H. Tanpınar). ‖ [Ses için] Kalın, tok, sert: *Dik bir ses ona cevap verdi* (A.H. Tanpınar). *Âdeta öğretmişler gibi inadına dik bir sesle bağırmağa devam ediyordu* (R.N. Güntekin).

— ÇEŞ. DEY. *Dik âlâsı.* (*Tklz.*) Çoğunlukla hoşa gitmeyen bir durum veya tutumun aşırı derecesini belirtmek için kullanılır: *Tembeliğin dik âlâsı.* ‖ *Dik başlı (dik kafalı),* inatçı, kendini beğenmiş, bildiğinden şaşmayan: *Bu mağrur ve dik kafalı oğlanın ekmeğiden yemek ve onun emri altında olmak Şahinde'nin tahammül edemeyeceği şeylerdendi* (Sabahattin Ali). ‖ *Dik dikine (diki dikine),* inadına.

— Biyol. *Dik durma,* insan gibi, gövde yükü dört yerine iki desteğe dayanan, yani iki bacak üzerinde duran canlıların durumu. (*Eşanl.* ORTOSELİ.)

— Bot. Ekseni mümkün mertebe dikey, ucu yukarı doğru olan organlara denir: *Dik gövde, dal, yaprak, çiçek sapı, kozalak.* ‖ Ekseni düşey olan organlara denir. (Yumurtacıklarda ve embriyonda *eğik* karşıtı olarak kullanılır.)

— Denizc. *Dik rota,* bir geminin tramola etmeden (ters yöne dönmeden) rüzgârı başa çok yakın alarak seyir ettiği rota. ‖ *Dik rüzgâr,* bir geminin seyrettiği rotanın aksine doğru, pruvasından gelen rüzgâr. (Yelkenciler bu durumda istedikleri yere gidebilmek için volta seyri yaparlar.) ‖ *Dik vento,* gemilerde serenlerin, yarım serenlerin, bumbaların v.b. donanımların ağırlıklarını taşıyan ve bunların istenilen açılarda tespit edilmesini sağlayan tel halat veya zincirler. Bk. SEREN, BUMBA.

— Geod. *Dik çember,* teodolite benzeyen, ancak farklı olarak yalnız yatay tabladan (lemp) meydana gelen geodezi âleti. Özellikle, düşey ayrıtlı iki düzlemli açıların ölçülmesinde kullanılır. (İki doğrultu arasında ölçülen açı, bu iki doğrultunun güney açıları arasındaki farka eşittir.)

— İnş. *Dik bitişge,* yan yana yerleştirilmiş iki taşın düşey bitişgesi.

— Kıyf. *Dik taban,* ayakkabı çeşitlerinden birine verilen ad. ‖ *Dik yakalı elbise,* üst kısmı boyna kadar uzanan elbise. Bk. YAKA.

— Mad. oc. *Dik baca,* çok eğimli bir yatakta, maden filizi, kömür veya steril içine oyulmuş, içine demiryolu döşenmemiş eğik galeri: *Dik baca, maden ocağının havalandırılmasına, işçilerin inip çıkmasına, maden filizinin dışarı boşaltılmasına veya dolgu maddelerinin galeriye yığılmasına yarar.* (*Eşanl.* FERE.)

— Mat. *Dik açı.* (Bk. AÇI.) ‖ *Dik biçme.* (Bk. PRİZMA.) ‖ *Dik doğru.* (Bk. DOĞRU.) ‖ *Dik fonksiyonlar.* (Bk. FONKSİYON.) ‖ *Dik izdüşüm.* (Bk. İZDÜŞÜM.) ‖ *Dik kenar.* (Bk. KENAR.) ‖ *Dik koni.* (Bk. KONİ.) ‖ *Dik piramit.* (Bk. PİRAMİT.) ‖ *Dik prizma.* (Bk. PRİZMA.) ‖ *Dik silindir.* (Bk. SİLİNDİR.) ‖ *Dik üçgen.* (Bk. ÜÇGEN.) ‖ *Dik üçgen prizma.* (Bk. PRİZMA.) ‖ *Dik yamuk.* (Bk. YAMUK.) ‖ *Küresel dik üçgen,* üç açısı

çiçek açmış bir dikenli katırtırnağı

Foto. Noailles (LAROUSSE)

da dik açı olan küresel üçgen.
— Mus. Türk musikisinde önüne geldiği perde adını, o addan 1 veya 3 koma tiz (dik, ince, yüksek) yapan bir terim: *Dik acem, dik acemaşîran, dik buselik, dik geveşt, dik hicaz, dik hisar, dik kürdî, dik mahur, dik sünbüle, dik şehnaz, dik zengûle perdeleri.* Bk. PERDE.
— Teknol. *Dik silindir.* Bk. SİLİNDİR.

— Yazı. *Dik yazı,* aşağıdan yukarı veya yukarıdan aşağı yazılan yazı: *Çinlilerin ve Japonların yazısı diktir.*

◆ **Dik dik** zf. ve sıf. Sert ve keskin bir şekilde. (LM)

DİK i. (ar. *dik*). *Esk.* Horoz. ‖ *Dîk-i ebyaz* («beyaz horoz»), Cennette bir kuş. ‖ *Dîk-ül-arş,* bağırtısıyle cennetteki meleklere namaz vaktini bildirdiğine ve sidret-ül-müntehaʼda bulunduğuna inanılan, tavusa benzer melek. (M)

DİKA —, DİKO —, yun. *dikha,* ikili, kelimesinden alınan ve bazı terimlerde kullanılan önek. (L)

DİKAİARKHOS, eski yunan tarihçisi, coğrafyacısı ve filozofu (Messina M.Ö. 347'ye doğr.-öl. 285'e doğr.). Aristoteles'in öğrencisi; Theophrastos ile dostluk kurdu; hayatının bir kısmını Peloponnesos'ta geçirdi. Eskilerin hepsi kendisine hayrandı. Sayısız eserlerinden bugün elimize ancak bazı parçalar kalmıştır. Pratik felsefeyi saf bilime tercih eden Dikaiarkhos aslında maddeci olduğu için ruhu, vücudun kısımları arasındaki uyumun bir sonucu olarak görürdü. Doktrinini *Korinthiakos* ve *Lesbiakos* adlı iki diyalogunda açıkladı. Pythagoras'ın etkisinde kaldı. Pythagoras efsanesinin doğruluğunu ilk ileri sürenlerden biridir. (L)

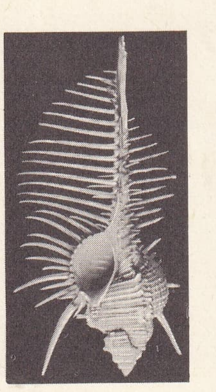

dikenli salyangoz

DİKALSİK sıf. (fr. *dicalcique*). İki hidrojen atomu yerine bir kalsiyum atomunun geçmesiyle meydana gelen bir asidin tuzları için kullanılır (msl. *dikalsik fosfat Ca* HPO_4). [DİKALSİYUM FOSFAT da denir.] (L)

DİKARBAMAT i. (fr. *dicarbamate*). Kim. Dikarbamik asidin esteri. (Etil dikarbamat 50°C'ta erir ve 215°C'ta kaynar. Sodyumlu türev verir.) [*Eşanl.* İMİNOKARBONAT.] (L)

DİKARBAMİK sıf. (fr. *dicarbamique*). Serbest halde bulunmayan yalnız $NH(CO_2—C_2H_5)_2$ formülündeki etil eteriyle bilinen bir asit için kullanılır. (Bu asidin eteri ise, sodyum hidroksitli üretan üzerine karbamil klorürün etkimesiyle elde edilir.) [*Eşanl.* İMİNOKARBONİK.] (L)

DİKARBOTİYONİK sıf. (fr. *dicarbothionique*). Kim. Sülfokarbonik asitlerden biri için kullanılır. (L)

DİKARYON i. (fr. *dicaryon*). Bk. *Çift* ÇEKİRDEK. (L)

DİKARYOTİK sıf. (fr. *dicaryotique*). Bot. Dikaryonlara ilişkin veya dikaryonu olan. (L)

DİKASTERİON i. (yun. *dikazein,* yargılamak'tan). Yun. tar. Genel anlamda mahkeme; hâkimlerin bulunduğu yer. ‖ Özel anlamda, Atina'daki *heliasters*'ler (atinalı jüri mahkemesi hâkimleri) mahkemesinin her bölümüne verilen ad. (L)

DİKBIYIK, Karadeniz bölgesinin Orta Karadeniz bölümünde (Samsun ili, Çarşamba ilçesi) bucak; 23 170 nüf.; 28 köy. — *Bucak merkezi,* 783 nüf. Çarşamba'nın 9 km batısında, Samsun-Trabzon yolu üzerinde. Samsun-Çarşamba arasındaki demiryolu üzerinde istasyonu vardır. (M)

«Diken Çıkaran Çocuk»
Conservatori sarayı
Roma

DİKBURUN balığı bls. i. Devköpekbalığigillerden köpekbalığı cinsi (*Oxyrhina spallazanii*). Dikburunlu harharyas'tan farkı sırt yüzgecinin vücudun ön yarısında bulunmasıdır. Ayrıca bunlarda dişlerin kenarları düz, dipleri çıkıntısızdır. Boyu 4 m'yi bulur. (M)

DİKBURUNLUGİLLER çoğl. bls. i. Köpekbalıkları familyası. Bu balıklarda beş çift solungaç yarığı ve birincisi karın yüzgeçlerinden ileride olmak üzere iki tane sert yüzgeç vardır. (Dikburunlugiller üçüncü göz kapağının bulunmayışıyle harharyasgillerden ayrılır. Kuyruk yüzgeci hemen de birbirine eşit iki parçalıdır. Başlıca cinsleri: *dikburunlu* harharyas, canavar balığı, sauan balığı.*) [L]

DİKBURUNLU HARHARYAS bls. i. Sivri burunlu köpekbalığı (*Lamna cornubica*). Boyu 3-4 m'yi bulur. (Bütün soğuk ve ılık denizlerde bulunan dikburunlu harharyaslar yırtıcı sürüler halinde dolaşır. Dikburunlugillerin örnek balığı.) [L]

DİKDAĞ, Orta Kafkaslar'da dağ, sıradağların ikinci doruğu; 5 198 m. Dikdağ'a ilk olarak A. F. Mummery ve Heinrich Zurflüh 24 temmuz 1888'de tırmandılar. Güneybatı sırtından tırmandılar; doğu sırtı 1953'te fethedildi. Doğu sırtına sovyet dağcılarından meydana gelen bir ekip tırmandı. Dikdağ-Koşandağ yolu en uzun yollarındandır; en çetin bölümü olan batı-doğu yönünde 1936'da alman, 1938'de de sovyet dağcıları tarafından aşıldı. (L)

DİKDÖRTGEN bls. i. Mat. Kenarları ikişer ikişer birbirine dik ve paralel olan dörtgen. (*Eşanl.* DİK PARALELKENAR.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Dikdörtgenler prizması.* Bk. PRİZMA.

— Deneysel psikol. *Dikdörtgenler yanılsaması,* bir dikdörtgenin uzunluğunu, olduğundan daha fazla sanmaktan ileri gelen optik yanılsama. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mat. Bir *dikdörtgen*'de, karşılıklı kenarların orta noktalarını birleştiren birbirine dik iki *simetri ekseni* vardır. Bu eksenlerin kesim noktası aynı zamanda köşegenlerin de kesim noktasıdır, bu noktaya *simetri merkezi* denir. Dikdörtgenin dört açısı da dik açıdır ve köşegenleri birbirine eşittir. Dikdörtgenin alanı, tabanıyle yüksekliğinin çarpımına eşittir.

— Deneysel psikol. Piaget, *dikdörtgenler yanılsaması*'nın nicel değişmelerini, bir yandan şeklin boyutlarına, öte yandan da denenen kişilerin yaşlarına (yetişkinlerde önemi çok daha azdır) göre inceledi. Bir dörtgen alalım (bk. şekil). Bu dörtgenin yüksekliği (düşey kenarı veya genişliği) A sabit sayısı, tabanı da (yatay kenarı veya uzunluğu) değişen B sayısı olsun. B, A'dan küçük, büyük veya A'ya eşit olabilir.

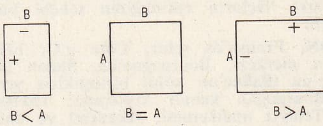

Buna göre, deneylerden şu sonuçlar çıkarılmıştır:

1°) B<A ise, A olduğundan büyük tahmin edilir. Bu büyüklük B küçük olduğu oranda artar;

2°) B = A ise, şekil dikdörtgen değil, bir karedir ve yanılsama olmaz;

3°) B>A olduğu takdirde, A ne oranda küçükse B de o oranda büyük görülür. Yanılsamanın büyüklüğü (E), A ile B arasındaki gerçek farkın, en küçük elemanın (A veya B) çarpımıyle doğru orantılı ve dikdörtgen'in yüzeyi ile ters orantılıdır.
Bu da aşağıdaki şekilde formüllere bağlanır:

$$B<A \text{ ise, } E = \frac{(A—B)\,B}{AB} = \frac{A—B}{A}$$

$$B>A \text{ ise, } E = \frac{(B—A)\,A}{AB} = \frac{B—A}{B}$$

Bu iki formül hiperbolü çizmeğe yarar. (B = A ise deneysel sonuçlarla çakışır: E = 0) [L]

DİKE, İstanbul limanı içerisinde Sarayburnu ile Beşiktaş arasından geçen hattın Haliç tarafında kalan ve genellikle torik ve palamut avı yapılan balık alanına verilen ad. (M)

DİKE. Yun. mit. Yunanlılarda adaleti temsil eden tanrıça. Zeus ile Themis'in kızı. (L)

DİKELMEK geçz. f. (*dik*'ten *dik-el-mek*). Dik duruma gelmek. ‖ Ayakta durup beklemek. ‖ Sert konuşmak, azarlamak. (M)

DİKELOCEPHALUS i. Pigidyumu oldukça büyük ve her kenarı dikencikli trilobit. (Bu fosile Avrupa ve Amerika'da kambriyen tabakalarında rastlanır. *Olenidae* familyasından.) [L]

DİKELTİCİ sıf. (*dikelmek*'ten). Dikilmeyi sağlayan.

— Anat. *Dikeltici merkez,* omuriliğin aşağı kısmı. ‖ *Eckard dikeltici sinirleri,* edep yeri sinir ağının dalları. (LM)

DİKEN i. (esk. türk. *tiken*'den). Bazı bitkilerin yaprak veya dallarında ve bazı hayvanların derisinde bulunan sert, ucu sivri delici çıkıntı: *Uzun ve görünmez dikenler alaca derisine girerek bütün kırmızı çiçekler vücudunu kaplamıştır* (F.R. Atay). *Çiçek açmış dikeni gül yerine* (Şinasi). ‖ Dikeni çok olan bitki. ‖ Arı, akrep gibi bazı hayvanların iğnesi.

— DEY. *Diken üstünde oturmak,* bir yerde güvensizlik ve tedirginlik duymak.

— Anat. Oldukça büyük bazı kemik çıkıntılarına verilen ad. (Burun dikeni, kürek kemiği dikeni, kalçanın ön-üst ve ön-arka dikenleri). ‖ *Diken altı,* kürek kemiğinin dikensi çıkıntısının altında bulunan. ‖ *Diken altı çukuru,* kürek kemiğinin arka yüzünde bulunan çökek. ‖ *Diken altı kası,* büyük bir kısmı diken altı çukuruna yapışık bulunan ve kol kemiğinin büyük tümseğinin orta kısmına bağlanan üçgenimsi kas. ‖ *Diken arası,* omurların dikensi çıkıntıları arasında bulunan: *Dikenarası kaslar.* ‖ *Diken üstü,* kürek kemiğinin dikeni üstünde bulunan. ‖ *Diken üstü çukuru,* kürek kemiğinin arka yüzünde bulunan, altta diken çıkıntısıyle sınırlı oyuk. ‖ *Diken üstü kası,* diken üstü çukurunun üçte ikisine yapışık bulunan ve kol kemiğinin büyük tümseğine bağlanan kas.

— Balık bil. Balıklarda çok değişik biçim gösteren uzantı ve çıkıntılar. (Bunlar başta kemik çıkıntısı, özellikle solungaç kapağı şeklinde veya tek parçadan ibaret sert ve sivri kılçık şeklinde olur. Bunlara, duruma göre *diken* veya *dikenli kılçık* denir.) ‖ *Diken ışınlar,* balıkların yüzgeçlerinin dik ve gergin durmasını sağlayan, her biri tek parçadan ibaret, sert ve sivri çubuklar; yüzgeç kılçıkları.

— Bot. Bk. ANSİKL.

— Din. *Kutsal dikenler,* İsa'nın çile devresinde, başını örten saz tacından çıkarılan mızraklar. Bk. TAÇ.

— Zool. Diğerlerinden daha sert olan, sabit veya hareketli kıllara verilen ad. Böceklerde derideki her türlü sivri uzantı.

— ANSİKL. Bot. Bitki morfolojisinde bitkilerin odunlu gövdelerinden çıkan sivri uzantılara *diken* denir. Bunlar iğne şeklindeki dikenciklerden farklıdır; çünkü dikenler alttaki ana doku yırtılmadan koparılamaz. Dikenler dal (çakal eriği), yaprak (sarıçalı, kaktüs), yaprak sapı (geven), kulacık (yalancı akasya) gibi çeşitli organların değişikliğe uğramasından oluşur.

◆ **Diken diken** bls. sıf. Dikleşmiş (kıl veya tüy): *Omuzlarına kadar çıplak olan kolları soğuktan diken dikendi* (Sabahattin Ali). ‖ Dikeni bol olma: *Gül fidanı diken dikendi.* — DEY. *Tüyleri diken diken olmak,* üşümeyi veya korku, tiksinme gibi duyguları anlatmak için kullanılır: *Sırtımdan bir ürperme geçti, tüylerim diken diken oldu* (R. H. Karay). [M]

DİKENCİK i. (*diken-cik*). Küçük diken: *Örümceklerin ayaklarında çoğu zaman dikencikler görülür.*

— Bot. Bitkilerde üst deriden oluşan ve koparıldığı zaman yerinde yüzeysel bir iz bırakan (böğürtlen, gül, akasya v.b.) sivri uzantılar.

— Zool. Çıplak gözle zor görülen ve bazı derisidikenlilerin (denizyıldızları ve denizkestaneleri) derisinde çok sayıda bulunan küçük kıskaç. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Zool. *Dikencikler* iki veya üç ağızlı olabileceği gibi saplı veya sapsız da olabilir. Bunlar, sap ve kıskaç kolları kalkerden oluşmuş karmaşık yapılı organlardır. Her kıskaç ağzının ucunda, bir zehir bezine bağlı sivri bir diş bulunur. Ayrıca her birinde duyarlı hücrelerle kaplı bir sinir düğümü vardır. Kaslarla açılır kapanır. Açık duran bu küçük tuzağa ufacık bir hayvancık dokunacak olsa hemen onun üs-

Foto. Alinari (LAROUSSE)

tüne kapanır. Hayvancık sivri dişlerle delik deşik edilir. Zehirle parçalanır. Demek ki bu dikencikler savunma organlarıdır. Boşaltım maddelerini birinden ötekine aktara aktara dışarı atmak suretiyle derisidikenlilerin derisini temizlemeğe de yarar.

◆ **Dikencikli** sıf. Bot. Dikenciklerle kaplı yüzeyler için kullanılır: *Dikencikli yapraklar.* (LM)

Diken Çıkaran Çocuk, oturduğu yerde, ayağındaki dikeni çıkaran bir erkek çocuğu gösteren antik heykel (yüksekliği 0.80 m, Roma). Helenistik çağda yapılan heykelin konusu çağdaş sanatçılar tarafından da işlendi. Fransa'da, André müzesinde Pigalle'-in «Diken Çıkaran Kız»ı gibi. (L)

DİKEN dutu blş. i. Bk. BÖĞÜRTLEN.

DİKENE i. (*diken*'den). Dikenli balığın küçük türü. (M)

DİKENLİ sıf. Dikeni olan: *İhtiyar oraya doğru koştu, kapının arkasından dikenli bir sopa kapıp oğlunun üzerine doğru yürüdü* (S.F. Abasıyanık). || Üzerinde diken yetişmiş (yer): *Dikenli bahçe.* || *Mec.* Geçinilmesi, anlaşılması, uyuşulması güç: *Dikenli mizaç.* || *Dikenli tel,* dikenleri olan ve bir yeri korumak, geçişi güçleştirmek için kullanılan tel.

— Ask. *Dikenli tel engeli,* dikenli tellerden meydana getirilen ve yardımcı savunma vasıtası olarak kullanılan engel.

— Balıkç. *Dikenli balık,* sırt ve karın yüzgeçlerinde dikeni olan balıklara verilen ad.

— Din. *Dikenli taç.* Bk. TAÇ.

— İnş. *Dikenli engel,* üzerlerinden geçilmesini önlemek için, duvarların veya parmaklıkların üstüne konulan eğik ve birbirine sarılı demir uçların her biri. || *Dikenli tel,* bahçe duvarı yerine (veya askerlikte, bir yeri korumak ve çevrelemek için) kullanılan dikenli tel.

— Sil. Dikenleri çok olan silâhlar için kullanılır: *Dikenli ok.* (ML)

DİKENLİ balık blş. i. Kemikli balık. Sırtında ve böğründe hareketli dikenler,

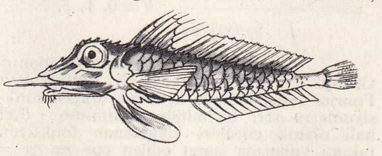

gövdesinde pul yerine kemik levhacıklar bulunur. (Dikenlibalıkgillerden.)

— ANSİKL. *Dikenli balık* birkaç santimetre boyundadır. Kuzey yarımkürenin tatlı, acı ve tuzlu sularında yaşar. Bu balıklar yırtıcı ve kavgacıdır. Üreme çağında renkleri göz alıcı parlak olur. Yumurtlamak için yuva yapma alışkanlığı da vardır. Göz alıcı renkte olan erkek dikenli balık yuvayı tek başına yapar ve yavru çıkıncaya kadar yumurtalara bekçilik eder. Yuva, erkeğin böbrek salgısıyle yapışkanlaşan otlarla yapılır.

Dikenli balıklara halk arasında dikenlerine göre çeşitli isimler verilir. (L)

DİKENLİBALIKGİLLER çoğl. blş. i. Sırtında ve böğründe dikenler bulunan kemikli balıklar familyası. (Ayrıca bunlarda pul yerine kemik levhacıklardan oluşmuş bir zırh bulunur. Boyları 20 sm'yi geçmez. Avrupa'da üç türüne rastlanır: üç dikenli balık [*Gasterosteus aculeatus*], dikencik [*G. yungitius*] ve deniz dikenlisi [*G. spinachia*]. Diğer türleri Kuzey Amerika'da yaşar. Catosteomi takımından.) [L]

DİKENLİK i. (*diken-lik*). Dikenli bitkilerin yetiştiği yer: *Anadolu yollarında, dereler tepeler aşarak, dikenlikler ve kayalıklar arasından geçerek...* (Y. K. Karaosmanoğlu). [M]

DİKENLİ katırtırnağı blş. i. *Ulex* cinsinden bitki türü. (Baklagillerden.)

— ANSİKL. *Dikenli katırtırnağı,* yüksekliği 50 sm'den (dikenli cüce katırtırnağı [*Ulex nanus*]) 4 m'ye kadar (Avrupa dikenli katırtırnağı [*U. europaeus*]) değişen ağaççıklardır. Avrupa'da bunlar, çiçek açmadan önce, kasımdan şubata kadar, dövüldükten sonra yeşil yem olarak kullanılır. Külleri gübre yerine geçer. (L)

DİKENLİLER çoğl. i. Zool. Birhücreli ışınlı hayvanlar sınıfı. Bunlarda hücre protoplazması endoplazma (iç plazma) ve ektoplazma (dış plazma) diye iki kısma ayrılır; ektoplazmanın üzeri de jelatinimsi bir tabaka ile kaplıdır.

— ANSİKL. *Dikenliler*'in gövde iskeleti, çap durumunda on iğneden veya ışınsal durumda basit veya dallı yirmi iğneden oluşur. Bu iğnelerin bir ucu merkezde birleşir, öbür uçları belli noktalardan dışarı çıkar. Dikenlilerin çoğunda, gövdeyi az çok saran koruyucu bir kavkı vardır. Üstün yapılı türlerinde ortada kapsül şeklinde bir gövde, üzerinde delikli bir zar, yalancı bacaklar ve aksopodlar bulunur. Dikenlilerin hepsi denizde enginlerde yaşar; yüzme niteliğinde ilerleme, dalma, çıkma hareketleriyle, seyrek olarak da sürünerek yer değiştirir, mikroskopik suyosunları veya küçük hayvancıklarla beslenir; avlarını avın önemine göre dallı veya çepeçevre ağ şeklindeki yalancı bacaklarıyle yakalar. (L)

DİKENLİMERCANLAR çoğl. blş. i. Mercanlar alt takımı. Deniz dibinde bir yere tutunmuş, dalları bezekli polip kolonilerini kapsar. (Bu hayvanlarda ağız yarığının iki ucunda ikişer ikişer yer alan altı dokunaç bulunur. Hepsi derin denizlerde yaşar.) [L]

DİKENLİ ÖKSÜZ balığı blş. i. Kırlangıçbalığıgillerden kemikli balık türü. (*Peristedion cataphractum.*) Gövdesi baştan başa

zırhla kaplıdır; göğüs yüzgeçlerinde üç yerine iki serbest kılçık bulunur; bu bakımdan kırlangıçbalığından farklıdır. (L)

DİKENLİ salyangoz blş. i. Karından bacaklı yumuşakça.

— ANSİKL. *Dikenli salyangoz*'un kavkısı geniş ağızlıdır, dar bir kanalla devam eder. Kavkının her tarafı az çok eğri ve büyük dikenlerle kaplıdır. Eski insanlar bu yumuşakçadan firfirî boya elde ederlerdi. Sur firfirîsi *Murex trunculus*'tan, yunanistan firfirîsi *M. brandaris*'ten çıkarılırdı.)

Dikenli salyangoz sıcak veya ılık denizlerde yaşar. Tebeşir devrinden itibaren fosiline rastlanır. (L)

DİKENLİ sıçan blş. i. Tüyleri kısmen dikenli Kuzey Afrika sıçanı. (Kemirgenlerin sıçangiller familyasından.) [L]

DİKENLİ UYUŞTURAN balığı blş. i. Avrupa sahillerinin kıkırdaklı yassı balığı. (Kedi balığı ile karıştırmamak gerekir.) Dikenli uyuşturanın kedi balığından farklı tarafı kuyruğudur. Hemen hemen yüzgeçsiz ve ince olan kuyruğunun üstünde bir veya birçok iri, çengelli ve zehirli iğne bulunur. Dikenli uyuşturanın iğnesi çok tehlikelidir. Kedi balıklarının aksine bunlar doğurgandır. (İlmî adı *Dasyatis pastinaca.* Dikenliuyuşturanbalığıgillerden.) [L]

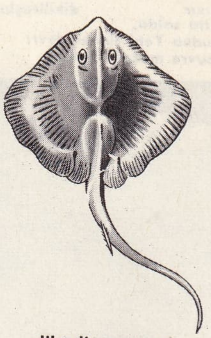

dikenli uyuşturan balığı

DİKENLİYÜZGEÇLİLER çoğl. blş. i. Bk. AKANTHOPTERYGİİ.

DİKENSİ sıf. (*diken-si*). Dikene benzer.

— Anat. *Dikensi çıkıntı,* omurların sırt boyunca alt alta duran kemik çıkıntıları. (LM)

DİKENSİZ sıf. Dikeni, iğnesi olmayan: *Gül dikensiz olmaz yâr dahi engelsiz* (Şinasi). *Dikensiz bitkiler.* (M)

DİKENSİZLER çoğl. i. Kemikli balıklar alt takımı; mezgitgillerle uzunkuyruklubalıkgilleri kapsar. (Yüzgeçleri dikensiz olduğu için bu adı alır; bu balıkları yumuşakyüzgeçlilerden ayıran başlıca fark karın yüzgeçlerinin göğüste bulunması ve yüzme keselerinin olmayışıdır.) [L]

DİKETO— (fr. *dicéto—*). Kim. Bir molekülde iki keton grubunun bulunduğunu gösteren önek. (L)

DİKETON i. (fr. *dicétone*). Kim. Ketonların iki karbonil grubunu (CO) taşıyan bileşiklere verilen ad.

— ANSİKL. İki CO grubunun bulunduğu yere göre, *diketonlar* α, β ve γ gibi üç gruba ayrılır: α diketonlarda karbonil grupları yan yana bulunur, β türünde 1, γ türünde ise 2 karbon atomuyle birbirinden ayrılmıştır. Bu üç grubun en basit üyeleri *diasetil, asetilaseton* ve *asetonilaseton*'dur.

α *diketonlar,* izonitrozoketonlardan veya asiloinlerden elde edilir. Bir aldehit ve amonyak eşliğinde glioksalinler, ortofenilendiamin eşliğinde kinoksalinler ve iki molekül arasında su kaybı sonucu kinon veren, sarı renkte sıvı veya katı maddelerdir.

β *diketonlar,* genellikle *Claisen* tepkimesiyle (ortamdan alkol giderilerek, bir esterle bir ketonun yoğunlaşması) hazırlanır. Karbonil grupları arasında bulunan karbon atomu iki ornatmalı olduğu zaman, iki monoketon grubunun özelliklerini gösteren renksiz bileşiklerdir. Potasyum hidroksit etkisiyle, keton ve asit halinde ayrışırlar. Karbonil grupları arasındaki karbon atomu iki ornatmalı değilse, diketonlar, *diketonik* ve *enolik şekil* arasında *desmetropi* gösterir. Ayrıca, karbonil grupları arasında bulunan CH_2 grubu etkin bir metilen meydana getirir; metilendeki hidrojenler çok hareketli olduğu için, hidrojen atomlarından biri yerini sodyuma bırakabilir ve bu sodyumlu türev üzerine alohidrik eterlerin etkisiyle bileşiğin homologları elde edilebilir. Ayrıca, etkin metilen çok sayıda yoğunlaşma olayına yol açar.

γ *diketonlar,* özellikle beşgen heterosiklik bileşiklere olan ilişkileri yönünden ilgi çekicidir; bu diketon grubu, hidroksilamin'in pirroller üzerine etkimesiyle elde edilir ve su kaybı sonucunda *füranları* verir.

δ, ε, ζ *diketonlar,* su kaybına uğrayarak doymamış çevrimsel ketonları verir; karbonil gruplarını birbirinden iyice uzak olan diketonlar, iki monoketon grubunun özelliklerini gösterir.

◆ **Diketonik** sıf. (fr. *dicétonique*). Kim. Bileşiminde iki keton grubu bulunan bileşikler için kullanılır. (L)

DİKETOPİPERAZİNLER çoğl. i. Kim. Amino asitlerinin anhidrit ürünleri. (L)

DİKEY sıf. (*dikmek*'ten *dik-ey*). Kesiştiği doğru ile arasında doksan derecelik açı meydana gelen: *Dikey doğru. Esk.* Amudî. Bk. DİK. DİKME.

— G. santl. *Dikey kesit,* bir yapının, izdüşüm yoluyle, dikey görünümünün verilmesi. (Dikey kesit, eğik çizgilerle, derinlemesine görünümler verebilir.)

— Teknol. *Dikey freze,* marangozluk işlerinde kullanılan tezgâh Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teknol. *Dikey freze tezgâhı,* üst kısmında bir kafa, alt kısmında da bir tabla bulunan bir gövdeden meydana gelir. Düşey doğrultuda hareket eden kafa kesici ucu taşır; yukarıya doğru kalkıp inebilen tablada ise, bir enine bir de boyuna şaryo bulunur.

İşlenecek parça tablanın üzerine yerleştirilmiş bir mengeneye sıkıştırılır. Parçanın üzerindeki bir deliğe kesici uç sokulur ve açılacak deliğin çizgilerini takip ederek, bir gabari yardımıyle parça bıçağın altında hareket ettirilir. Çok çeşitli işlerde kullanılan (döküm modelleri, heykeller, ince marangozluk işleri v.b.) dikey freze tezgâhları, marangoz tezgâhlarının en önemlilerinden biridir. Bıçağın hızı, dakikada 20 000 devire kadar çıkabilir. (ML)

DİKGEN sıf. (*dik* ve *—gen*'den). Mat. Birbiriyle veya kesim noktasındaki teğetleriyle, dik açı yapacak şekilde kesişen: *Dikgen doğrular. Dikgen eğriler. Esk.* Kaim. || *Dikgen doğrular,* doğrultuları uzayda dik açı yapan doğrular. (Bu doğrular, ayrıca birbirini kesiyorsa, bunlara *dik* doğrular denir.) || *Dikgen eğriler,* bir ortak noktadaki teğetleri arasında dik açı olan eğriler: *Dikgen çemberler.* || *Dikgen eksenler,* aralarında bir dik açı yapan eksenler. || *Dikgen izdüşüm,* izdüşüm düzlemine veya eksenine çıkılan dikmelere göre alınan izdüşüm. || *Dikgen koordinat sistemi,* koordinat eksenleri dik olan karşılaştırma sistemi. || *Dikgen küreler,* bir ortak noktada teğet olan düzlemleri arasında dik açı olan küre-

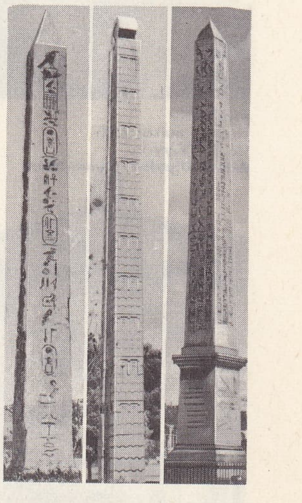

dikilitaşlar
a— Heliopolis, Mısır
b— Circo Massimo Roma
c— Luksor, Paris

Foto. Bonfils, Viollet (LAROUSSE)

ler. ‖ *Dikgen matris*, her satırındaki elemanların kareleri toplamı birime eşit olan ve ayrı iki toplamı sıfır olan bir A kare matrisi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dikgen normlu*, eksenleri birbirine dik ve birim vektörlerinin uzunlukları aynı olan bir koordinat sistemi için kullanılır. ‖ *Dikgen simetri*, birbirine simetrik herhangi iki noktayı birleştiren doğruların, simetri düzlemine veya eksenine dik olduğu simetri. ‖ *Dikgen üçyüzlü*, bütün yüzleri arasındaki açıları dik olan üçyüzlü. ‖ *Dikgen vektörler*, ortonormlu bir tabanı olan, n boyutlu bir vektörel uzayda,

$$x_1, x_2, \ldots, x_n \text{ ve } y_1, y_2, \ldots, y_n$$

bileşenleri,

$$x_1 y_1 + x_2 y_2 + \ldots + x_n y_n = 0$$

bağıntısını sağlayan, yani iç çarpımı sıfır olan $\vec{U}$ ve $\vec{V}$ vektörleri. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Üçlü dikgen sistem*, ortak noktalarının her birinde, teğet düzlemli bir dikgen üçyüzlü meydana getiren üç yüzey kümesinden kurulmuş sistem.

— ANSİKL. Mat. *Dikgen matrisler*. n inci basamaktan A $[a_{ij}]$ kare matrisi verilmiş olsun. Tanımda verilen özellikler şöyle gösterilir:

$$\forall\ i,\ a^2_{i1} + a^2_{i2} + \ldots + a^2_{in} = 1;$$

eğer

$$i \neq j\ a_{i1}\, a_{j1} + a_{i2}\, a_{j2} + \ldots + a_{in}\, a_{jn} = 0 \text{ ise}$$

Kronecker'in işaretleri kullanıldığında

$$\sum_{k=1}^{k=n} a_{ik} \,.\, a_{jk} = \delta_{ij}$$

olur.

Bundan başka, matrisi meydana getiren satır vektörlerinin norm durumuna getirildikleri ve ikişer ikişer birbirine dikgen oldukları söylenebilir.

Dikgen matrislerin daha başka özellikleri ile yukarıda sayılan özellikleri arasında mantık açısından uygunluk olduğu açıkça ispatlanabilir.

1) D, A'nın determinantı, Γ_{ij} de a_{ij} 'nin kofaktörü ise, i ve j'nin bütün değerleri için

$$a_{ij} = \frac{\Gamma_{ij}}{D}\text{'dir.}$$

2) A ile evriği ${}^tA$ 'nın çarpımı matris birimi I'ye eşittir. Bu da, A matrisinin düzgün bir matris ve ${}^tA$ 'nın da A^{-1} ters matrisine eşit olduğunu gösterir.

3) Satırlarla ilgili özellikler sütunlara da uygulanır; n basamaklı bir dikgen matris, normlandırılmış ve ikişer ikişer birbirine dikgen n matristen meydana gelmiştir. Aynı basamaktan iki matrisin dikgen çarpımı dikgen bir matristir. Değişli olmayan n basamaklı dikgen matrisler bir grup meydana getirir. Bir matris dikgen ise, evriği, tersi, ek matrisi ve bütün kuvvetleri de dikgendir. Bir sanal matris dikgen ise, eşlenik matrisi de dikgendir.

Dikgen matrisler arasında bazılarının determinantı $+1$ dir: bunlara *dikgen doğru matrisler* denir. Bazılarının determinantı ise -1 dir: bunlara da *dikgen aykırı matrisler* denir.

Dikgen matrisler, tabanların değiştirilmesinde önemli rol oynar. Aynı problemin değişik bir türü olan çizgisel uygulamalarda da dikgen matrislerin rolü büyüktür.

Böylece, ortonormlu eksenlerle donatılmış bir düzlemde,

$$A = \begin{bmatrix} \cos\theta & \sin\theta \\ -\sin\theta & \cos\theta \end{bmatrix}$$

dikgen doğru matrisi, (θ) açılı bir dönmeyi gösterir.

$$A' = \begin{bmatrix} \cos\theta & \sin\theta \\ \sin\theta & -\cos\theta \end{bmatrix}$$

aykırı dikgen matrisi de bir doğru etrafında $\frac{\theta}{2}$ argümanlı bir dönmeyi gösterir.

Genellikle, dikgen matrisler bir izometriyi tanımlar.

A bir dikgen matris olmak üzere, kA şeklindeki bir matris, bir izometri ile bir benzerliğin çarpımını tanımlar.

● *Dikgen vektörler*. Bu vektörler arasındaki tanım bağıntısı, üç boyutlu geometride bilinen bir formülü genelleştirir. Bağıntıdan çıkarılan sonuç, dikgen ortonormlu bir tabana uygulanır; bu tabanın değiştirilmesi halinde, yeni taban da dikgen ortonormlu olmak zorundadır (dikgen geçişli matris). İki vektörün iç çarpımının tabana bağlı olmaması için gerekli şart budur. Böylece vektörel uzayda, tabanla bağıntısı olmayan bir ölçü verilmiş olur. Verilen bir vektöre dikgen vektörler, n—1 boyutlu bir uzay meydana getirir: bugünün geometrisinde bu vektörler, bir düzleme paralel olan bir vektörler cümlesi meydana getirir.

● *Dikgen fonksiyon*. Bir (a, b) aralığında integrali alınabilen $\varphi_k(x)$ $[\varphi_k = 0, 1, 2, \ldots]$ sonsuz fonksiyonlar dizisi gözönüne alındığında, $p = q$ olmamak şartıyle p ve q'nün değeri ne olursa olsun, bu fonksiyon dizisi için

$$\int_a^b \varphi_p(x) \cdot \varphi_q(x)\, dx = 0,$$

bağıntısı sağlanabiliyorsa, bu dizi (a, b) aralığında bir *dikgen fonksiyonlar ailesi* meydana getirir.

Böylece $\cos px$ $(p = 0, 1, 2, \ldots)$ ve $\sin qx$ $(q = 1, 2, \ldots)$ fonksiyonlarından meydana gelen fonksiyon ailesi; 2π genişliğindeki bütün aralıklarda dikgendir.

Dikgen bir fonksiyon ailesi, k'nın her değeri için

$$\int_a^b \left[\varphi_k(x)\right]^2 dx = 1$$

olursa, (a, b) aralığında «normalleştirilmiş» olur.

$$\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \cos px,\ \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \sin qx\ [p, q = 1, 2, 3, \ldots]$$

dikgen fonksiyon ailesi 2π genişliğinde bütün aralıklarda normalleştirilmiştir.

● *Bir fonksiyonun dikgen fonksiyon serisi halinde açılması*. Bir (a, b) aralığında tanımlı olan ve integrali alınabilen bir $f(x)$ fonksiyonu ve bu aralıkta dikgen olan bir $\varphi\, k(x)$ fonksiyonlar ailesi verildiğine göre, $f(x)$ bazı koşullar sağladığı zaman bu fonksiyon (a, b) aralığında, $\varphi\, k(x)$ fonksiyonlarının

$$f(x) = a_0\varphi_0(x) + a_1\varphi_1(x) + \ldots + a_n\varphi_n(x) + \ldots..,$$

yakınsak serisi halinde göstermek mümkündür. a_0, a_1, ..., a_n, katsayıları sabit sayılardır. Bu durumda $f(x)$ fonksiyonu dikgen fonksiyon serisi halinde açılmıştır. (a, b) aralığında $\varphi_k(x)$ fonksiyonlarının dikgen olmasından ötürü,

$$a_k = \frac{\int_a^b f(x)\,\varphi_k(x)\, dx}{\int_a^b [\varphi_k(x)]^2\, dx},\ k = 0, 1, 2, \ldots$$

olduğu ispatlanır.

Genliği 2π olan aralıkda bir fonksiyonun Fourier serisi halinde açılması dikgen fonksiyonların seri biçiminde açılımının özel hali olarak görülür. Uygulanan fonksiyon takımı yukarıda işaret edilen $\cos px$ $(p = 0, 1, 2, \ldots)$ ve $\sin qx$ $(q = 1, 2, \ldots)$ fonksiyonlardan meydana gelmiştir.

Dikgenleştirme i. Mat. Bir Eukleides uzayının alt cümlesi veya doğrudan doğruya cümlenin kendisi için, ikişer ikişer birbirine dik olan temel eksenlerin araştırılması. (LM)

DİKHALKON i. (yun. *di*, iki ve *khalkos*, tunç'tan). Tunçtan küçük yunan parası. (2 *Khalkos*, 14 *lepta* veya 1/4 obolos değerindedir.) [L]

DİKİCİ i. (*dikmek*'ten *dik-ici*). Dikiş yapan kimse. ‖ Eski ayakkabı tamir eden kimse. ‖ *Esk.* Terzi kadın.

— Ciltc. Mücellithanelerde el veya makineyle formaları biribirine diken işçi.

— Zır. Dikim işini yapan makine. ‖ *Patates dikici*, mekanik olarak patates dikiminde kullanılan iki veya dört tekerlekli makine. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Zır. *Patates dikici*'nin üzerinde huni veya kafesli tabla şeklinde bir yumru deposu, yumru iletme organları (çanaklık, zincir veya kauçuk şeritler, gözlü tabla v.b.), yumru dağıtma organları (sert veya teleskopik borular) ve yumru gömme organları (oluklu özel uç demirleri) bulunur. Gömücü organın önündeki iki küçük uç demiri veya iki disk iz açar ve ona benzer diğer iki organ da arkasından bu izi kapatır. (ML)

DİKİLİ, Ege bölgesinde (İzmir ili) ilçe merkezi; 5 805 nüf. Aynı adı taşıyan körfezin kıyısında, İzmir'e 122 km uzaklıkta. Körfezin kıyı kesimi kasabanın en faal bölümüdür. Oturma mahalleri körfezin kıyısından yamaçlara doğru yayılarak, 70 m yüksekliğe kadar çıkar. Dikili 21 eylül 1939'-

dikilitaşlar

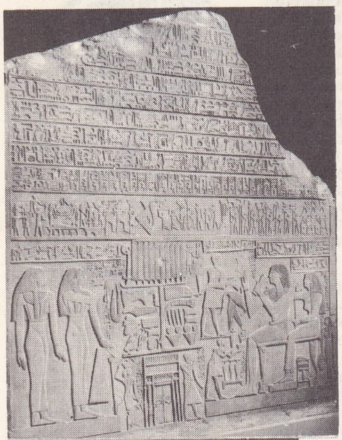

Orta krallık Mısır

Asarhaddon Asur (M.Ö. VII. yy.) Berlin müzesi

altta solda, Gudea Yeni sümer devri Louvre müzesi, Paris

Mezar steli Etruria

aşağıda, Hegeso mezar steli (M.Ö. IV.yy.) Atina, Dipylon, Yunanistan

Bıçakçının mezar steli Vatikan müzesi, Roma

Foto. Alinari-Giraudon, Berlin müzesi (LAROUSSE)

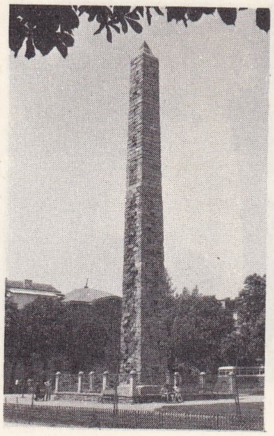

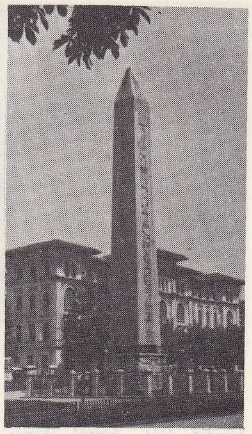

solda, Konstantius VII Porphyrogennetos **dikilitaşı**; ortada, **dikilitaşın** kaidesini süsleyen kabartma (doğu yüzü); sağda, Büyük Theodosius **dikilitaşı**

daki şiddetli depremde büyük hasara uğradı. Depremden önce, kıyı kesiminde, bugünkü Kordonboyu'nun yerinde, iki taraflı çarşı bulunuyordu. Kasaba onarıldıktan sonra yeni gelişmeler güneybatı yönünde (Bademli köyüne doğru) oldu. — *Dikili ilçesi,* 541 km²; 18 203 nüf. Merkez ve Çandarlı bucakları ve bunlara bağlı 24 köyü vardır. Zeytincilik. Tütün ve pamuk ekimi. (M)

DİKİLİ körfezi, Ege denizi kıyılarında, aynı adlı kasaba önündeki körfez. Karşısında Midilli adası bulunur. Körfezin doğu ve kuzeydoğu kıyılarında alçak ovalar yer alır (Altınova gibi). Buna karşılık, güneydeki Karadağ volkanik kütlesi dik bir şekilde kıyıya iner. (M)

DİKİLİTAŞ bls. i. Dört köşeli bir kaide üzerinde incelerek yükselen ve en yüksek noktasında piramit biçimini alan tek parça düzgün taş. (*Eşanl.* OBELİSK.) [Bk. ANSİKL.] || Özel olarak, *Dikilitaş,* İstanbul'da, Sultanahmet meydanında bulunan Tutmesis III'e ait dikilitaş.

— Arkeol. Eski Mısır, Mezopotamya, Yunanistan ve Roma'da dikine yerleştirilmiş tek parçalı taştan anıt. || Üzerinde ölüler için bir yazıt bulunan kesik ve başlıksız taş sütun. (*Eşanl.* STEL.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mim. *Dikilitaş*'ın (obelisk) Ön Asya'da Mısır'daki kadar önemli bir rol oynamadığı sanılıyor. Akkad kralı Maniştusu'nun M.Ö. 2500-3000 arasında diyorit'ten yaptırdığı dikilitaş piramit biçimindedir. Taşın üzerinde, kralın Agade dolaylarında toprak satın aldığını bildiren, çivi yazısıyle kazılmış uzun bir yazıt vardır (Louvre). Daha yakın zamanlarda Nimrud'da bulunan, Asur kralı Salmanassar III'e (M.Ö. 858-824) ait *siyah dikilitaş* (British museum), 2 m yüksekliğindedir, siyah mermerden yapılmıştır. Dört yüzünde yüksek kabartmalı beşer bölüm vardır ve her sahne birbirinden olayı anlatan bir yazıyle ayrılmıştır. Yazılar, üç kademeli bir piramit biçimini alan anıtın alt ve üst kısmı boyunca uzanır. Kabartmalar, Asur kralını ve savaşlarda yendiği düşmanlarını (aralarında İsrail kralı Yehu da bulunmaktadır) gösterir.

Beyrut'un kuzeyinde, Fenike kıyılarındaki Byblos'ta, M.Ö. XVIII. yy.dan kalma bir tapınakta çeşitli boylarda yirmi kadar dikilitaş bulunmuştur (1932). Boyları 1 m ile 3,50 m arasında değişen bu dikilitaşlarda Mısır etkisi açıkça görülür.

Mısır'ın en eski dikilitaşlarının, Ebu Gurab güneş tapınağındakiler gibi, alçak oldukları sanılmaktadır. Burada kutsal sayılan bir anıt bulunuyordu. Büyük kalker parçalarından yapılmış olan ve üst kısmında bir ehramcık bulunan bu anıt bir kaide üstüne oturtulmuştu; içinde de bir merdiven vardı. Orta imparatorlukta görülen ince uzun dikilitaşlar tapınakların çift kuleli kapılarına ikişer ikişer dikilirdi. Bunlar Assuan taşocaklarından çıkarılan granitten yapılırdı. Dikilitaşların cephesine (veya dört tarafına) genellikle, hiyeroglifle, bu taşları çıkartan, yontturan ve diktiren krala övgüler yazılırdı.

Ehramcığın her tarafı altın bir levha ile kaplanır veya üzerinde tanrıların koruduğu kralın kabartma heykeli bulunurdu. Karnak'ta, kraliçe Hatçepsut'a ait iki dikilitaştan her biri, 29 m yükseklikte ve aşağı yukarı 323 ton ağırlığındaydı. Sonraki yüzyılda Mısır'ın çeşitli tapınaklarında dikilitaşlar diktiren Tutmesis III, bunlardan ikisini som elektrumdan yaptırdı. Her birinin yüksekliği 6,50 m; ağırlığı da 32 tondu. Roma imparatorları bu dikilitaşları Mısır'dan Roma'ya götürdüler ve meydanlara koydurdular.

Roma'da *Circo Massimo dikilitaşları* tekparça taştan yapılmıştır. Üzerlerindeki hiyeroglif yazısından, Sethi I ile Ramses II tarafından diktirildikleri anlaşılan bu dikilitaşlardan birincisi Augustus, Actium savaşından (M. Ö. 31) sonra, Mısır'ın boyunduruk altına alınışının bir hatırası olarak Heliopolis'ten Roma'ya getirtti. Bu dikilitaş, Circo Massimo'nun yıkıntıları arasında kırık olarak bulundu. Boyunu 23 m'ye indirmek gerekti. 235 Ton ağırlığında olan bu dikilitaş Sixtus V (1586) zamanında Piazza del Popolo'ya (Halk meydanı) dikildi. Firavun Tutmesis III adına yontulan, tamamlandıktan sonra Karnak'ta Tutmesis IV tarafından diktirilen ikincisi, tapınağın avlusunda tek başına duruyordu. Constantinus'un emriyle, Bizans'a yollanmak üzere Teb şehrinden kaçırıldı. Constantinus öldüğü zaman bu dikilitaş İskenderiye'deydi. Constantinus II onu Roma'ya götürttü ve 357 yılına doğru Circo Massimo'nun spina'sına (sahanlık) diktirdi. 1587 Yılında meydana çıkarılarak onarıldı ve 1588'de San Giovanni in Latrano meydanına konuldu. Boyu 32 m'den fazla, ağırlığı ise 460 tondur.

Vatikan dikilitaşı (Obelisco Vaticano), San Pietro meydanındadır. Heliopolis tapınağına konmak üzere yapıldığı söylenen bu dikilitaş, Caligula'nın emri ile Mısır'dan Roma'ya getirtilerek Circo Massimo'da spina'nın bir ucuna dikildi; yüksekliği 26 m, ağırlığı 326 tondur. Sonra, papa Sixtus V (1586) zamanında San Pietro meydanına kondu; üzerinde hiç bir hiyeroglif yoktur; sadece latince olarak Augustus ile Tiberius'a bir ithaf vardır. Papa Sixtus V, kaide kısmına dinî bir ithaf ekletti.

Caracalla dikilitaşı. Roma'da Navona meydanında bulunan bu dikilitaşı, imparator Caracalla, Circo'nun içine diktirmişti. Pembe granitten yapılmış olan bu anıt hiyerogliflerle kaplıdır; yüksekliği 25 m'dir.

Campus Martius dikilitaşı. Roma meydanında güneş saati olarak kullanılıyordu; tek parça taştan yapılmıştı; yüksekliği 22 m, ağırlığı 214 tondu. Psammetik II'nin yaptırdığı sanılan bu taş da Heliopolis'te bulunuyordu. Augustus onu Roma'ya getirtti. 1789'dan beri Montecitorio meydanındadır.

Augustus'un mezarındaki dikilitaşlar, Romadaki anıtkabrin her iki yanına dikilmiştir. Domitianus tarafından diktirildiği sanılıyor. Bunlardan biri (14 m yüksk., 43 ton ağırlık), Monte Cavallo'da, öbürü (15 m, 45 ton) Santa Maria Maggiore'nin arkasındadır; her ikisi de Roma döneminden kalmadır; pembe granitten yapılan bu anıtların üzerinde hiyeroglif yoktur.

Luksor dikilitaşı. Paris'te, Concorde meydanındadır. Luksor'da Amon tapınağının giriş kısmına Ramses II tarafından diktirilmişti. Bir eşi eski yerinde duran bu dikilitaşı taşımak için yapılan ve İskenderiye'ye kadar çekilen bir gemi Nil'den geçerek 15 ağustos 1831'de Luksor önünde karaya yanaştı. Mühendis Lebas'nın yaptığı âletlerle yerinden alınan dikilitaş, 1836'da Concorde meydanına konuldu. Anıtın kaidesini süsleyen dört köpek başlı maymun Louvre müzesindedir. Bu dikilitaşın yüksekliği 22,83, ağırlığı da aşağı yukarı 230 tondur.

Genellikle *Kleopatra'nın iğnesi* denilen *Londra dikilitaşı* (Thames rıhtımında) ile New York'ta Central Park'taki dikilitaş, Heliopolis tapınağından getirilmiştir. Tutmesis III tarafından yaptırılan bu dikilitaşlar, M.Ö. 13 yılına doğru Augustus tarafından İskenderiye'de Sezarlar tapınağının önüne koydurulmuştu. Bunlardan biri 1878'de Londra'ya, öbürü de 1880'de New York'a götürüldü.

— Arkeol. ● *Mısır.* Mısır'daki çeşitli biçimlerde, genellikle üzerlerinde «proskynesis»ler (resimli adak yazıtları) bulunan dikilitaşlardır. Mısır arkeolojisinde, *yalancı kapılı* ve *adak* veya *anma* dikilitaşları olarak iki gruba ayrılırlar. Mezar tapınağının dip duvarında bulunan ve süslü bir cephe görünüşünde olan *yalancı kapılı* dikilitaşların mezarın asıl giriş kapısını meydana getiren bir orta kapısı vardır. Bu kapı «sunak masası» denilen özel bir masa üzerine kendisi için bırakılan yiyecek, içecek, parfüm v.b. yi gelip alması için «Ka»'nın yani ölünün suretinin geçeceği bir kapı olarak kabul edilirdi. Adak dikilitaşları üstleri çemberlenmiş taştan levhalardı. Bunlar kendilerine düzenli olarak adaklar sunulan bir tanrı veya bir ölünün huzuruna, kutsallaşmış bir yere konulur, temsil ettikleri kişinin bu adaklara katılmalarını sağlardı. Gerçeklikle Abydos'tan gelen ve Mısırlıların, büyük *Ölüler tanrısı* Osiris* tapınağına adadıkları «Adam dikilitaşları», çoğu iyi muhafaza edilerek günümüze kadar gelmişlerdir. Bunların bütün süsü ölü'yü yalnız veya karısıyle birlikte üzeri adakla dolu tek ayaklı yuvarlak bir masanın önünde oturur gösteren *cenaze yemeği* sahnesinden ibaretti. Bu sahne masanın tanrılara bir yakarışı olan «proskynesis» ile son bulurdu. «Proskynesis» okunduktan sonra sunular ölülere verilirdi. Bazen dikilitaşlara ölünün biyografik ve tarihî belgeler bakımından değeri çok büyük olan uzun bir övgü'sü kazılırdı.

● *Ön Asya.* Dikilitaşlar, Mezopotamya'nın, Sümerlerin dinî görüşleriyle, sitedeki olaylara bağlı olan en eski sanat eserlerindendir. Uruk bazaltından yapılmış çok eski bir dikilitaş iki levha halinde, aslanları oklarla öldüren iki avcıyı gösterir (III. binyıl başları). Biraz daha yenileri, Louvre müzesindeki «Akbabalar dikilitaşı» denilen iki yüzünde oymalar bulunan ve Lagaş (Tello) zaferini

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

Larvin'de bir modelin provası

temsil eden dikilitaş, kral *Naram-Sin dikilitaşıdır* (III. binyıl ikinci yarısı). Lagaş kralı Gudea'nın dikilitaşından birçok parça günümüze kadar gelmiş, III. Ur hanedanı kurucusu Ur-Nammu, bir tapınağın inşası anısına 3 m'den daha yüksek olan büyük bir dikilitaş diktirmiştir (Philadelphia müzesi; III binyıl). Babil'in en ünlü dikilitaşı şüphesiz üzerine *Hammurabi kanunu*'nun kazıldığı dikilitaştır (Louvre: M.Ö. XVIII. yy.). Kassit'lerin eseri olan ve kral tarafından yapılan arazi bağışlarını Kudurru denilen ve oyma sembollerle temsil edilen ilâhların himayesine koymağa mahsus, bir miktar yontma dikilitaş kalmıştır. Aynı devirde, Elam kralı Untaş-Gal kendisini ailesiyle birlikte ellerindeki vazolardan sular fışkıran cinlerin himayesinde temsil ettirmiştir (Louvre: M.Ö. 1250'ye doğru). Yontma kabartmalara çok düşkün olan Asur kralları, profillerini gösteren dikilitaşlar yaptırmışlardır: bunlar Assur-Nasirpal II ve Salmanassar III (British museum, M.Ö. IX. yy.), Asarhaddon ve Asurbanipal'dir (Berlin ve British museum; M.Ö. VII. yy.).

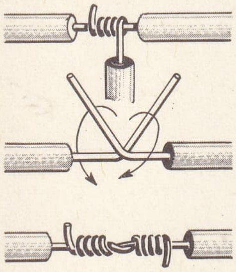

dikişler (teknol.)

Anadolu'da Hititler de dikilitaşlar yapmışlar, gerek prenslerini (Til Barsip), gerekse tanrılarını (Zincirli) bunlarla temsil ederken Fenikelileri örnek almışlardır. Urartuların da tapınakların kutsal sahası içine dikilitaşlar diktikleri bilinmektedir (Van kalesi, Altıntepe). Ugarit'de yapılan kazılarda, dinî veya kültürel nitelikte birçok önemli dikilitaş bulunmuştur («Yıldırım'lı Baal», «Bağıt dikilitaş», «Tanrı El'e sunu» [M.Ö. XIV. yy.]). Heykelcilikten yana son derece kısır olan Filist'ler bununla beraber kabartma sanatını biliyorlardı. *Moab dikilitaşı* (Louvre) bir savaşçıyı ve Beisan'da bulunan (Kudüs müzesi) bir dikilitaşta, sembolik veya dinî karakterli iki ayrı levha halinde, bir aslanla iri bir köpek arasında geçen bir boğuşmayı canlandırır (II. binyıl ortası).

● Esk. Yun. Yunanistan'da dikilitaş genellikle bir mezarın yerini göstermeğe yarayan bir tek taş anıt veya öleni hatırlatmak amacıyle yapılan boyalı veya yontma bir süslemeydi. Yunan, özellikle attike mezar dikilitaşları sanayi eserleri olmakla beraber, çok güzel birer sanat âbidesidir. Başlıca temaları şunlardır: süslenen kadın, ayrılık el sıkışması, «ölüm şöleni». Keramaikos'ta bulunan, bazıları hâlâ yerlerinde duran, bazıları da Atina müzesine nakledilmiş olan dikilitaşlar, en çok hayranlık uyandıranlardır. (Dexileos, Hegeso dikilitaşları.)

● *Etruria ve Roma* Grek dikilitaşları eski Etruria tarafından taklit edilmiştir; Fiesole'deki armut biçimi ve Felsina'nın oval veya yuvarlak dikilitaşları, daha çok eski mahallî geleneklere dayanır. Gerçekten resimli mezar dikilitaşlarına Kuzey İtalya'da, Villanova devrinin sonunda rastlanmıştır. Bunlar geometrik şekiller, ilkel insan, hayvan veya bitki resimleriyle süslenmiştir. Kuzey İtalya'nın ilk kabartmalarından biri de *piestra dei vitelli*'dir (Malvasia dikilitaşı). Bunlarda görülen hayvan ve bitki resimlerinin yerini sonraları ruh'un yolculuğu, ayrılık sahneleri, ölüm sonrası, av, şölenler, danslar, spor veya müzik hareketlerini canlandıran süslemeler almıştır. Daha sonraları (V.yy.), ölenin sınıfını gösteren işaretlere de yer verildi. IV. yy.da dikilitaşlar, saldırgan Galya'lılara karşı yapılan savaşları anlatan birer anıt haline gelmiş, fakat yunan etkisinden kurtulamamıştır. (Attike mezar dikilitaşlarında olduğu gibi ölenin savaştaki faaliyeti veya kahramanlaştırılması.)

Roma dikilitaşlarının boyutlarında görülen küçülmenin nedeni bunun yol kenarına, cepheden konulmuş olmasıyle açıklanabilir. Eski Yunandaki *naiskos* (içinde tam oyma bir heykelin bulunduğu küçük tapınak) geleneği, belki de Campania'dan gelmedir; bu heykellerin yüksek bir oturmalığa ve derin bir hücreye yerleştirilmeleri de Asya üslûbunun etkisini gösterir.

Fakat yunan dikilitaşlarında insanların bütün vücudu gösterilirdi. Roma'nın getirdiği yenilik, ölenin portre (yalnız büst) ve yanında, ailesine verilen önemle bireyselleşmiş olmasıdır. Dikilitaş tipleri (özellikle Etrüsk devrinde dikilitaş bakımından çok zengin olan Kuzey İtalya'da) çok çeşitlidir. Bunlar yalancı ayaklı ve alınlıklı dikilitaşlar (süsleme basit bir kornişten ibaret olabilir), tabanı yazıtlı ve hücreler içinde bir veri ölü portresi olan mezar dikilitaşları (büst sıralarını gösterir levhalar, tamamen Roma'ya has bir gelenektir) ve tepesinde «imago clipeata» bulunan dikilitaşlardır. Bunların ön yüzü sembolik (şölenler) veya gerçek sahneleri (mesleklerle ilgili olan) dile getiren alçak kabartmalarla süslü olabilir. Dikilitaşlar, daha önemli anıtların bir kısmını da teşkil edebilir.

● *Orta Asya ve Uzak Doğu.* Özellikle bir ölünün anısına sütunlar dikmek bütün Asya'da yaygındır. Eski Türkler'de de bu gelenek mevcuttur. Göktürk'lerin *Balbal* tabir edilen dikilitaşları dinî bir anlam taşır. Kurganların üzerine sıralanan bu dikilitaşlar, mezar sahibinin hayattayken öldürdüğü düşman sayısını gösterir. Meşhur Orhon kitabeleri Kül-Tigin (Gültekin) tarafından dikilmiş anıt şeklindeki dikilitaşlarla, Hindistan'daki sütunlar şekillerle süslüdür. Bu sütunlara Hindistan'ın güneyinde çok rastlanır, kadın veya erkek kahramanların serüvenlerini dile getirir. Doğu Çinhindi krallığı Çampa'da ölüler için dikilen sütunlar bir insan büstü biçimindedir ve mücevherlerle süslüdür. Kin ve Kuzey Vietnam'da taştan kaplumbağalar üzerine oturtulmuş dikilitaşlarda, şiirler, felsefî veya dinî yazılar vardır.

dikiş atelyesi

● *İstanbul dikilitaşı,* İstanbul'da Sultanahmet meydanında bulunan iki anıta verilen ad. İlki ve önemli olanı Tutmesis III'e ait dikilitaştır. (*Theodosius* da denir.) M.Ö. 1500'e doğru Heliopolis'te (Mısır) XVIII. sülâle firavunlarından Tutmesis III'ün zaferlerini tasvir etmek üzere Karnak tapınağının önüne dikilen iki dikilitaştan biriydi. Sütunun Mısır'dan getirilmesi, Julianus Apostat zamanına rastlar (361-363). Taş, bugünkü yerine imparator Theodosius'un emriyle İstanbul valisi Proklus tarafından diktirildi (390). Pembe granitten yapılmıştır, yukarıya doğru daralan kare prizma biçimindedir. Tepesini de küçük bir piramit teşkil eder. Bugünkü yüksekliği, 18,74 m'dir; 7 m'si kırılmıştır. Üzerinde Mısır hiyeroglifleriyle yazıtı vardır. Yazıtın eksik kısmı Karnak'ta bulunan benzerinin yardımıyle tamamlanmıştır. Mermer kaidesi üzerinde imparator ve ailesiyle ilgili kabartmalar, saraya ve hipodroma ait sahneler, çeşiti oyunlar tasvir edilmiştir. Üç yöndeki kabartmalar Theodosius'a aittir. Bugünkü duruma göre batı yüzünde, Theodosius, yanında karısı ve çocuklarıyle tahtta oturmakta ve hediyeler kabul etmektedir. Güney yüzünde, Theodosius karısı ve iki oğlu ile birlikte araba yarışlarını seyrederken gösterilmiştir. Doğu yüzünde, imparator yarışçılara ödül vermek üzere elinde bir çelenk tutmakta ve mızıkacılar da çalgılarını çalmaktadırlar. Ku-

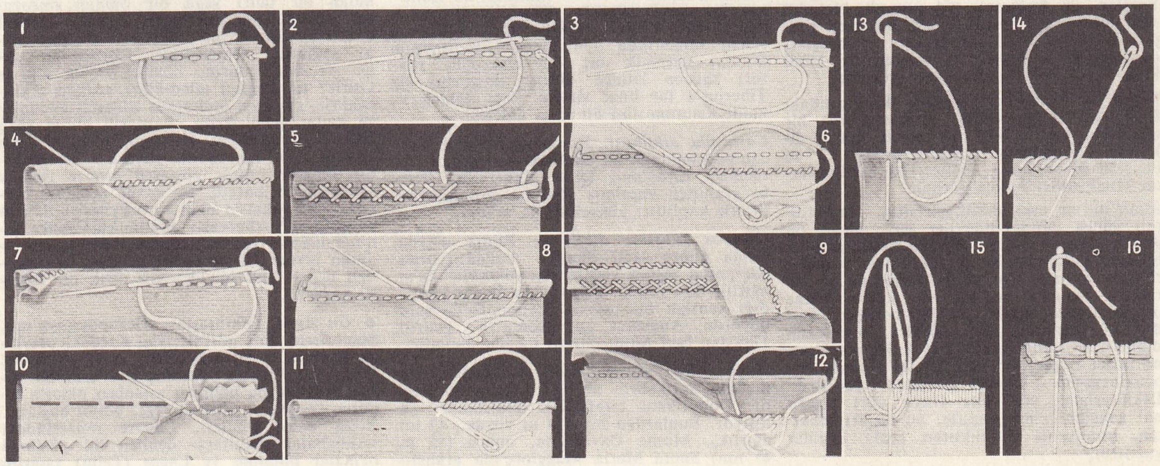

dikişler

1. Oyulgama; 2. İğne ardı; 3. Makine dikişi; 4. Kenar baskısı; 5. Hristo teğeli; 6. Birleştirme dikişi; 7. Çift dikiş; 8. Kenar baskısı; 9. Çatma dikiş; 10. Gizli baskı; 11. Kıvrımlı kenar baskısı; 12. Yalancı kenar baskısı; 13. Çırpma; 14. Surfile; 15. İlik örme dikişi; 16. Zürafa.

Foto. Agence Intercontinentale, Viollet (LAROUSSE)

zey yüzünde ise, imparatorluk locasında oturan Arcadius ve karısı gösterilmiştir. Kaidedeki latince ve yunanca yazıtlar dikilitaşın 32 günde dikildiğini belirtmektedir. Latince yazıtta Proklus'un adı kazınıp yeniden yazılmıştır. Sütun, kaide üzerindeki tunçtan dört ayağın üzerine oturmaktadır. Üzerindeki Mısır resim yazıtının tercümesi şöyledir:

Güney yüzü. *«Boğa gibi kuvvetli, gökteki Ra gibi hâkimiyeti sonsuz, iki ülkenin taçlarının sahibi, Teb'li Horus, debdebesi şanlı, altın Horus; Yukarı ve Aşağı Mısır kralı, tanrı Ra tarafından seçilmiş Men-Heper-Ra* (Tutmesis III'ün unvanı). *Ra gibi ebedî hayata kavuşsun diye, her iki ülkenin taçlarının sahibi olan babası Amon-Ra için anıt olarak kırmızı granitten ve uçları elektrumdan dikilitaşlar diktirdi.»*

Batı yüzü. *«Yukarı Mısır'ın tacına sahip Horus. Ra'nın sevgilisi, Yukarı ve Aşağı Mısır kralı, her iki tacın sahibi; tanrıça Maat'tan taç giyen, her iki ülkenin sevgilisi, Ra'nın ta kendisi olan Men-Heper-Ra. İki ülkeyi de itaat altına alan zafer sahibi. O, sınırlarını dünyanın boynuzuna doğru en uç yeri olan Naharina'ya* (Mezopotamya) *kadar uzattı...»* (alt tarafı kırıktır.)

Doğu yüzü. *«Horus, gerçeğin içinde doğan kuvvetli boğa; Yukarı ve Aşağı Mısır kralı Ra tarafından yaratılan Men-Heper-Ra. Ordusunun başında zaferle Naharina'ya kadar gitti, orada büyük bir katliâm yaptı...»* (alt tarafı kırıktır.)

Kuzey yüzü. *«Horus, boğa gibi kuvvetli, Ra'nın sevgilisi, Yukarı ve Aşağı Mısır kralı Men-Heper-Ra. Ra tarafından büyütüldü. Tanrı Atum onu tanrı arası Neit'in kollarında, kral olmak üzere yetiştirdi. O, bütün ülkeleri ele geçirdi. Uzun ömürlü oldu. Muhteşem bayramlar düzenledi...»* (alt tarafı kırıktır.)

● İkinci *dikilitaş*, Konstantinos VII Porphyrogennetos'a ait olandır ve Sultanahmet meydanında, ilk dikilitaş ile bugünkü İktisadî ve Ticarî İlimler akademisi binası arasında yer alır (bu taşa *Colossum sütunu* veya *Örme sütun* da denir). Dikdörtgen ve kare şeklinde yontma taşlardan örülerek inşa edilmiştir (994). Yüksekliği 20,68 m'dir ve 1,60 m yüksekliğinde mermer bir taban üzerinde oturur. Bizans devrinde sütunun üzeri baştan başa yaldızlı bakır levhalarla kaplıydı. Taban kısmındaysa imparator Basileos II Bulgaroktonos'un zaferlerini gösteren kabartmalarla süslü tunç levhalar bulunuyordu. Sütunu kaplayan bütün bu bakır ve tunç levhalar, 1204'te meydana gelen latin yayılması sırasında Haçlılar tarafından söküldü. Bu tahribattan sonra sütun, Konstantinos VIII tarafından onarıldı. Bu onarımı belirten bir yazıt taban üzerinde görülür. (→ Bibliyo.) [LM]

DİKİLME i. (*dikilmek*'ten). Dikilmek işi: *Nuri için hükûmet abide yaptırmağa hazırlanırken heykellerinin dikilmesini isteyenler de vardı* (P. Safa). *Elbisenin dikilmesi gecikti.*

— Fizyol. Bazı organlarda kan hücumundan ileri gelen direnç ve hacim değişikliği. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fizyol. *Dikilme,* cinsiyet organlarında, özellikle erkeklik organında kendini gösterir; kamışın doğrultusunu değiştirerek cinsî teması ve dolayısıyle döllemeyi mümkün kılar. Dikilmeye yol açan değişiklikler kamışın boşluklu cisimlerinde ve siyek soğanı ile erbezinin süngersi cisimlerinde damar genişlemesiyle oluşur; damar genişlemesi ise duyusal (cinsel bölgenin, özellikle erbezi mukozasının uyarılması ve ruhsal [görme ve koklama izlenimleri, hatıralar, fikir çağırışımları, cinsel konulardan bahseden kitapların okunması]) uyartılarla sağlanır. Ruhsal uyartılar duyu sinirleriyle omuriliğe iletilir, omurilik de dikeltici sinirleri uyarır. (LM)

DİKİLMEK geçz. f. (*dikmek*'ten *dik-i-l-mek*). Dikmek işine konu olmak: *En aşağı yüz otuz kat elbisem olduğu için artık düğmelerim dikilmiyordu* (A.H. Tanpınar). *Yola direkler dikiliyordu.* ‖ Dikleşmek, dik hale gelmek: *Saçları dikiliyor, kolları geriliyordu* (A.H. Müftüoğlu). ‖ Devamlı ayakta ve hareketsiz durmak: *O aralarında soğuk bir mezar taşı şeklinde dikiliyordu* (H.Z. Uşaklıgil). *Burada ne dikilip duruyorsun?* ‖ Ayağa kalkmak, toparlanmak: *Yatağımın kenarına oturmağa hazırlanan Ferit birdenbire dikildi* (P. Safa). ‖ [Göz için] Sabitleşmek, belli bir noktaya saplanmak: *Biraz sonra, üzerime dikilmiş, korkudan alabildiğine açık iki gözden başka bir şey kalmadı* (A.H. Tanpınar). ‖ Birdenbire karşısına çıkmak: *Dikildi karşıma bir han kılıklı meyhane* (M.Â. Ersoy). ‖ Karşı gelmek.

◆ **Dikili** sıf. Dikilmiş olan: *Dikili ağaç.* ‖ Sabit, hareketsiz: *Gözlüklü mühendis, boş kollarıyle dikili kaldı* (F.R. Atay). ‖ [Göz için] Sabitleşmiş: *Zira Efgan'lı Şeyh'in gözlerini anlatamayacağım bir mana ile bana dikili bulmuştum* (R.H. Karay).

— DEY. *Dikili ağacı bulunmamak,* malı ve parası olmayan kimseler için kullanılır: *Memleketinde tek dikili ağacın ve bir yerde bir tek kuruşun bile yok* (S. S. Aydemir). [M]

DİKİM i. (*Dikmek*'ten *dik-i-m*). i. Dikmek işi: *Ağaç dikimi. Elbise dikimi.*

— ANSİKL. Bağc. *Asma dikimi* şiddetli kış donlarından korkulmayan bölgelerde sonbaharda yapılır; tıkız topraklarda veya daha soğuk memleketlerde dikim ancak kış sonunda veya ilkbahar başlangıcında yani sonbaharda kirizme edilen toprak kışın yeteri kadar ufalanıp elverişli duruma geldiği zaman uygulanır. Dikim düzgün sıralar, dörtlü veya beşli kümeler halinde ve istenilen aralıkla yapılır; beşli küme halinde dikim en iyisidir; çünkü böylece kökler toprağın her tarafından faydalanır; ayrıca kütük araları kolay sürülür. Dikim zamanında fidanlıktan alınan aşılı çubuklar 20-25 sm derinliğinde ve genişliğinde çukurlara dikine yerleştirilir ve hereklere bağlanır. (Sıcak ülkelerde köklerin kurumasını önlemek için çukurlar daha derin açılır.) Kökler çukura atılan yumuşak toprak yığınının üstüne güzelce yayılır ve 10 sm kalınlığında ince toprakla örtülür, bazen bunun üzerine bir miktar çürümüş gübre veya funda toprağı atılır, sonra çukur kapatılır, fidanın dibine, aşı yerini örtecek şekilde yumuşak toprak yığılır.

— Meyvc. ve Çiçekç. Çıplak köklü *dikim,* ancak besisuyunun dinlenme mevsiminde, yani sonbahardan kış sonuna kadar, yapılabilir; kırık kökler tam yara yerinden kesilip atılır; çok uzun kökler kısaltılır; dallar azaltılır. Dikim sırasında kökleri normal duruşlarına göre yerleştirmek, fazla olmamak şartıyle, yumuşak ve çamursuz toprakla örtmek, toprağı tokmaklamadan bastırmak ve bolca sulamak gerekir.

Bitki, kökünde bir miktar toprak bulundurularak dikilirse daha kolay tutar. Bugün büyük bir ağacı, hattâ yeşilken bile bir yerden başka yere nakletmeğe imkân veren mükemmel usuller vardır. Bu gibi dikimlerde buharlaşmayı önlemek için yaprakları sık sık ıslatmak ister. Dikim çok geç (mart veya nisanda) yapılırsa, köklerin balçık, gübre şerbetine sığır dışkısı karışımına veya yapma gübrelere batırılması faydalıdır. Ormanlarda en çok uygulanan dikim usulleri şunlardır: *çıplak köklü dikim,* meyve ağaçlarındaki gibi yapılır, fakat çukurlar daha küçük açılır; *topraklı dikim,* çakıllı topraklarda reçineli ağaçlara uygulanır; zaman kazandıran *deste dikim*'de birkaç fidan (üçten altıya kadar) birden dikilir; çok ıslak topraklarda uygulanan *küme dikim*de kökler çukur açılmadan toprak üzerine yerleştirilir ve fidanların dibi toprakla örtülür. (LM)

DİKİMEVİ veya **DİKİMHANE** bls. i. Elbise, çamaşır dikilen yer. *Esk.* Dikimhane.

— Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğunda padişahların, saraydan olanların ve ordunun giyeceklerini dikmek için kurulmuş olan atelye. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Saray *dikimevi,* Alay köşkü karşısında, bugünkü Adlî Tıp binasının bulunduğu yerdeydi. Burada özellikle kürkler, hilâtler v.b.leri hazırlanırdı. İç hazinedar başının yönetimi altında bulunan atelye, *hayyatini hilât* (hilât terzileri) ve *hayyatini hassa* (hassa terzileri) olmak üzere iki gruptan müteşekkildi ve her grubun bir baş terzisi vardı. Hilât dikiciler 12-23 terzi ile *müteferrika* denilen 13 hizmetliden ibaretti ve terziyan, kisedûz ve postindûz adı verilen üç bölük halinde çalışırlardı. Beş bölüklü hayyatini hassa grubu arasında kazzaz (ipekci) ve hallaç bölükleri bulunurdu. Sayıları ihtiyaca göre değişirdi.

Yeniçeri ve öteki kapı kulları ihtiyacı için kurulan askerî dikimevi, Demirkapı'da, Cebeci meydanında, Cebeciler kışlası yanındaydı, Kethüda efendi tarafından yönetilirdi. Boşalan hizmetlere acemi oğlanlarından bedergâh olanları alınır, yükselmeler kıdem sırasına göre yapılırdı. Dikimevi âmiri kethüdayı hayyatinin aynı zamanda şehirdeki serbest terzileri denetleme görevi de vardı. Sefer sırasında bir grup terzi, «orducu» takımı arasında sefere gitmek zorundaydı. Ayrıca Tersane ve Tophane'de de dikiş atelyeleri vardı. Askerî dikimevinde hizmet görenler, yeniçeri bölüklerinden 29. bölüğü meydana getirirlerdi. Cumhuriyet'ten sonra askerî dikimevleri de modern hale getirildi. Bugün İstanbul'da eski Demirkapı dikimevinden başka Eyüp'te ve Ankara ile diğer büyük askerî merkezlerde de dikimevleri vardır. Deniz, Hava ve Jandarma kumandanlıkları da çeşitli yerlerde ihtiyaca göre dikimevleri kurmuştur. (M)

DİKİNE zf. Dik olarak. ‖ İnadına: *Dikine doğru söylemeyi severdi* (Peyami Safa).

— ÇEŞ. DEY. *(Burnunun) dikine (doğrultusuna) gitmek.* (Bk. BURUN.) ‖ *Dikine tıraş (tersine perdah),* karşısındakini sinirlendirecek şekilde konuşmak: *Bırak dikine tıraşı* (K. Tahir). [M]

DİKİNSONİT i. (fr. *dickinsonite*). Miner. Klinorombik sistemde billûrlaşan, hidratlı sodyum, kalsiyum, manganez ve demir tabiî fosfatı. (L)

DİKİŞ i. (*dikmek*'ten *dik-iş*). İğne iplikle dikmek işi veya tarzı: *Makinenin dikişi iyi değil.* (Bk. ANSİKL.) ‖ Biçkiden giyilecek duruma gelinceye kadar kumaşın geçirdiği işlem, terzilik: *Dikişle geçiniyor.* ‖ Dikilerek tutturulmuş yer: *Dikişleri kırmızı zırhlı subay kilotları giymişlerdi* (K. Tahir). ‖ Üzerinde dikiş yapılan kumaş: *Her akşamki gibi dizinde dikişi var, elleri dikişin üstünde hareketsiz* (H.E. Adıvar). ‖ *Dikiş iğnesi,* dikiş dikmeğe yarayan, başı delikli

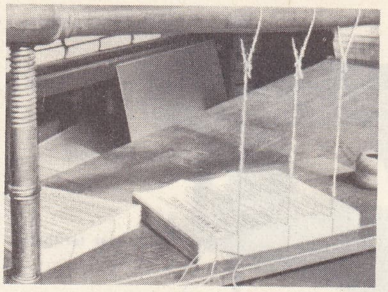

dikiş tezgâhı (ciltc.)

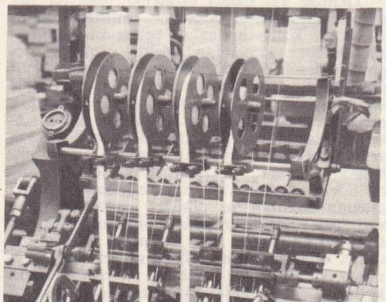

dikiş makinesi (ciltc.)

Foto. LAROUSSE

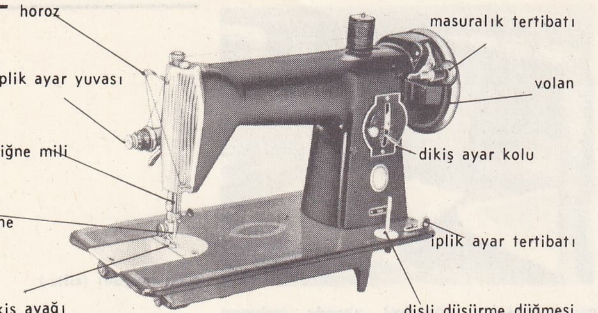

dikiş makinesi

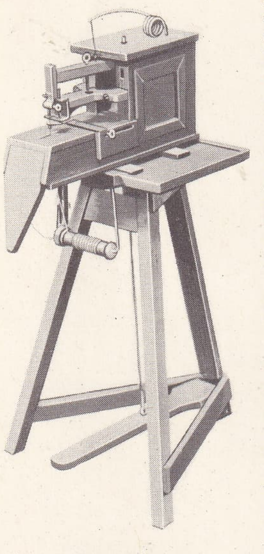

dikiş makinesi
Thimonnier (1830)
Lyon kumaş müzesi, Fransa

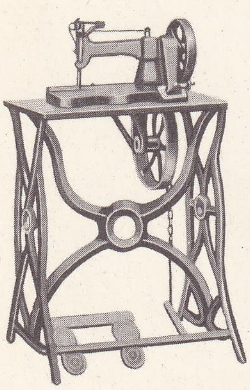

dikiş makinesi (1859)

iğne. (Bk. İĞNE.) ‖ *Dikiş payı,* kumaş biçilirken dikiş yeri olarak bırakılan fazlaca kısım. ‖ *Dikiş sepeti (kutusu),* içine dikişle ilgili malzemenin konduğu sepet veya kutu. ‖ *Dikiş yeri,* dikili bir şeyin ipliklerinin geçtiği yer. ‖ *Dikiş yurdu,* biçki ve dikiş öğretilen özel kurslara verilen ad. ‖ *Baskı dikişi,* kıvrılmış bir parçayı düz bir parçaya tutturan dikiş. (Bk. BASKI.) ‖ *Büzgü dikişi,* iğne çekilmeden art arda ve hızlı hızlı dikilen dikiş. ‖ *Çatma dikişi* (veya *çatma*), düz bir kumaş parçasını bir başka düz parçaya tutturan çapraz dikiş (Bk. ÇATMA. ‖ *Çift dikiş* (veya *makine dikişi*), birbirinden geçme iki sıra düz dikiş. (Bk. İĞNE *ardı*.) ‖ *Çırpma dikiş* (veya *çırpma*), derine gitmeden ve kumaşın ucunu kıvırmadan yapılan çapraz dikiş. ‖ *Düz dikiş,* düz ve baskısız birleştirme dikişi. ‖ *El dikişi,* elle yapılan her çeşit dikiş. ‖ *Kaynaştırma dikişi,* yan yana getirilmiş iki kumaş parçasının kalınlığı arasından ipliği göstermeden yapılan dikiş. ‖ *Kenar dikişi,* kumaş kenarlarına, uçları tarazlanmasın diye elle veya makine ile yapılan dikiş. ‖ *Makine dikişi,* dikiş makinesinin diktiği sık dikiş. ‖ *Nokta dikiş* (veya *süs dikişi*). (Bk. PUAN.) ‖ *Zikzak dikiş,* çeşitli zikzak şekiller meydana getiren, elle veya makine ile yapılan dikiş. ‖ *Zincir dikiş.* Bk. ZİNCİR.

— ÇEŞ. DEY. *(Bir) dikiş kaldı,* az kaldı, nerede ise: *Öyle fırtınaya tutulduk ki bir dikiş kaldı batacaktık.* ‖ *Dikiş (kıl) payı,* hemen olacakmış gibi yakınlaşmış şeyler için kullanılır. ‖ *Dikiş tutturamamak,* bir işte veya bir yerde tutunamamak: *Tembel adamın biri, hiç bir yerde dikiş tutturamıyor.*

— Cerr. İki parçayı dikerek birleştirmek için yapılan işlem: *Cerrahî dikiş.* Bk. ANSİKL.

— Ciltc. Ciltlenecek kitabın her formasının içinden birbiri ardınca iplik geçirerek, forma demetini birarada tutacak şekilde zincir düğümle yer yer bağlama işlemi. ‖ *Dikiş* (veya *ciltci*) *tezgâhı,* ciltlenecek formaların elle dikilmesine yarayan, arasında parmaklık biçiminde gerilmiş dikey sicimler bulunan dört köşeli kasnak. ‖ *El dikişi,* ciltlenecek kitap formalarının ciltçi tezgâhında elle dikilmesi. ‖ *Makine dikişi,* ciltlenecek kitap formalarının mekanik dikiş makinesinde dikilmesi. ‖ *Tel dikiş,* formaların dikiminde iplik yerine tel kullanılması. (Bu işlem tel dikiş makinelerinde yapılır.)

— Denizc. İki halatı birbirine veya bir halatın ucunu kendi bedenine tutturmak için, bu ucun kollarını halat bedeninin açılmamış kolları arasından çeşitli usullerle geçirme işlemi. ‖ *Dikiş dikmek,* kalafat üstüpüsüyle doldurulmuş ve üzerine zift sürülmüş iki kenar arasını birleştirmek; çeşitli tropik memleketlerde kayıkların borda kaplamalarını hint hurması dallarıyle tespit etmek; yelken bezlerinin yapraklarını birbirine eklemek, dikmek. ‖ *Dikiş kolu,* kolları birbirinden ayrılmış bir halatın, halat kolları arasına sokulan ve dikişler yapmağa yarayan ucu. ‖ *Basit dikiş,* halatın birbirinden ayrılmış bir kolunun, birbiri ardınca öteki halatın kollarının altından geçmesi. ‖ *Çift kol yürütme dikişi,* halatın kollarının iki kere birbirine sarılması. ‖ *Çıma (kolbastı) dikişi,* iki halatı birbirine eklemek için yapılan dikiş. ‖ *Kasa dikişi,* kasa meydana getirmek için halatın ucunun bedeni üzerine dikilmesi. ‖ *Uzun dikiş.* Bk. MATİZ, KASA.

— Mekan. Perçin çivisi aracılığıyle, birleştirilen iki saçın birleşme çizgisi.

— Mobl. *Dikiş masası,* XVIII. yy.ın sonlarında ortaya çıkan, çekme ve gözlerine dikiş malzemesinin yerleştirildiği küçük masa.

— Örücülük. Elde veya makinede örülmüş giyecek parçalarının çeşitli dikişleri yapmağa elverişli dikiş makinesiyle birleştirilmesi. ‖ *Sarma dikiş,* örülmüş parçaların uc uça getirilerek iplik kenarları üstten saracak biçimde birbirine tutturulması.

— Saraçl. *Dikiş yeri,* iki biz yeri arasında üstü iplikle örtülü kısım. ‖ *Dikişe hazırlamak,* bir derinin üst kısmını, parçalarının birleştirilmesini sağlamak üzere kesit kesite gelecek veya özel bir dikişle dikilecek şekilde bizle delmek. ‖ *Kıskaçlı saraç dikişi,* bizle deriyi delerek, çift iğne ile dikmek ve mumlu ipliği tespit etmek. ‖ *Saraç dikişi,* kalın veya ince deri parçalarını özel bir dikişle birleştirme usulü. (Bu dikiş delikler açmağa yarayan özel bir biz ve ipliğin her iki ucunda bulunan iğnelerle yapılır.)

— Terz. Bk. ANSİKL.

— Teknol. Halat, kablo veya elektrik tellerinin iki ucunu birbiri üzerinden geçirerek birleştirme. ‖ *Dikiş makinesi,* bütün dikiş işlerinde ve genellikle iğneyle yapılan bütün işlerde, dikişi elle yerine mekanik işlemlerle gerçekleştiren makine. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çift dikiş,* halatlarda tek ipliği, kablolarda ise tek teli, karşı uçtaki ip veya tel üzerine iki kere sararak yapılan dikiş. ‖ *Kaynak dikişi,* iki madenî boruyu kaynakla birleştirirken, ek yerinde meydana gelen kabarık iz.

— ANSİKL. Terz. Bir kumaşın giyim eşyası haline getirilmesi, onarılması veya süslenmesi için yapılan dikiş işleminin çeşitli şekilleri vardır. Bu çeşitler önce *el dikişi* ve *makine dikişi* olarak iki bölüme ayrılabilir. Dikiş makinesinin icadından önce bütün dikiş şekilleri elle uygulanıyordu. Birçok alanda olduğu gibi, dikişte de makine el emek ve hünerinin yerini aldı ve dikiş makinelerindeki gelişme, hemen bütün el dikişlerinin makineye uygulanması imkânını sağladı. Bugün *el dikişi,* bebek çamaşırları ile hakikî ipekten yapılan kadın çamaşırları, işlemeler ve nakışlarla sınırlı kaldı. Bebek ve kadın çamaşırları üzerinde yapılan işlem dikişten çok nakış* alanına girer.

Dikiş deyince iki ayrı işlemi birbirine karıştırmamak gerekir. Bu anlamların biri, iğne ve iplikle yapılan dikme işiyle ilgilidir. Öbürü, bir kumaşın giyilebilecek hale gelmesi için geçirdiği bütün safhaları kapsar ve terzilikle karışır. Bu safhaları kısaca şöyle özetlemek mümkündür: önce model seçilir, sonra bu modele göre ve genellikle ince kâğıttan bir kalıp çıkarılır. Dikişin bir sanat seviyesine çıktığı büyük terzi atelyelerinde bu kalıp amerikan bezinden veya mermerşahiden yapılır ve ilk prova bununla olur. Sonra bu kalıp kumaşın üzerine uygulanır ve biçilir. Terzilikte bu işlemin adı biçki*'dir. Ondan sonra, biçilen kumaşın çeşitli parçalarının birbirine birleştirilmesi gelir. Bu birleştirme çeşitli teyellerle yapılır: bol teyel, düz teyel v.b. (Bk. TEYEL.) Teyellenen elbise taslağı ya bir mankenin veya doğrudan doğruya elbiseyi giyecek olanın üzerinde prova edilir, vücuda uymayan tarafları toplu iğnelerle tutturularak düzeltilir. Bu prova bir kaç kere tekrarlanır: birinci prova, son prova v.b. (Bk. PROVA.) Provadan çıkarılan elbise üzerinde karşılaştırma denen bir işlem yapılarak elbisenin her tarafının birbirine uygun düşmesi sağlanır. (Bk. KARŞILAŞTIRMA.) Ondan sonra elbisenin kesin dikilmesi başlar. Ekleme ve birleştirme dikişleri makine ile yapılır. Baskılar elle tutturulur. Sürfle,* hiristo* teyeli v.b. dikişlerle elbisenin içi temizlenir ve iplik sarkmalarına, tarazlanmalara engel olunur. Daha sonra dikilen şey son bir defa ütülenir. Biçkiden ütüye kadar olan bu işlemin adı da *dikiş*'tir.

Dikişin çeşitli şekilleri ve tarzları, bu işlem sırasında kullanılır. Dikilecek modelin şekline göre kırmalar, büzgüler, biyeler, pensler, baskılar v.b. yerlerde dikiş şekli değişir. Bu değişikliği genellikle iki husus tayin eder: genel dikiş kurallarıyle büyük moda evlerinin başında bulunan modacı ve teknisyenler. Genel dikiş kuralları dikiş ve terzilik öğreten okullarda, yurtlarda, atelye ve kurslarda öğrenilir. Moda evlerinin kendine has kuralları ve buluşları ise, bunlardan moda yayınları, kadın dergileri, meslekî bültenler v.b. yoluyle sıra terzilerine ve kadın dünyasına aktarılır.

— Cerr. *Dikişler,* bir yaranın iki dudağını birleştirmek, kırık bir kemiğin iki parçasını uygun durumda tutmak, kesik bir sinir veya kirişin iki ucunu birleştirmek, bağırsak gibi içi boş bir organdaki yara deliğini kapatmak, bazı organ parçalarını birbiriyle ağızlaştırmak (mide, bağırsak, sidik torbası, damarlar v.b.) için yapılır.
Bugün dikilip birleştirilemeyecek gibi hiç bir organik boru yoktur.
Dikişler, çok değişik maddelerden çeşitli kalınlıkta ipliklerle yapılır: katgut, keten, ipek, naylon, gümüş tel, vitallium dikişler ya tek tek ve aralıklı (düz, U veya X şeklinde v.b.) veyahut devamlı olarak yapılır.
İplikler ya oynar delikli iğnelerle (bunların en çok kullanılanı Reverdin iğnesidir) veyahut dikiş iğnesine benzeyen düz veya kıvrık iğnelerle geçirilir. Dikiş fazla rahatsızlık vermesin diye iplik bazen iğnenin içine gömülür. Bütün dikiş araçları dikkatle sterilize edilir.

— Teknol. *Dikiş makinesi,* 1830 yılında ortaya çıktı. Bu tarihte Amplepuis'li (Rhône) Thimonnier adında bir fransız terzisi, mekanik olarak dikiş diken bir makinenin beratını aldı. Bu makinenin tığ biçimindeki iğnesi bir ileri bir geri giderek çalışıyordu. 1846'da, amerikalı Elias Howe, iğneyle beraber çalışan bir mekik kullanarak, bu ilk modeli geliştirdi. Modern tipteki bütün makineler bu tipten türemiştir. En basit ve en yaygın şekilleriyle, bu makinelerde uç kısmı delik olan düşey bir iğne bulunur. Makinede bulunan bir makaradan gelen iplik bu delikten geçirilir. İğne aşağı iner, dikilecek kumaşı delerek hafifçe yükselir ve bir müddet bu şekilde kalır. Bu arada iğne, kumaşın alt kısmında bir ilmek meydana getirmiştir. Kumaşın altında bulunan küçük mekik bu ilmekten geçince, iğne yükselir ve kendi ipliğini çeker; ilmek gerilerek mekiğin bıraktığı ipliği sıkıştırır. Elde edilen dikiş uzunluğunu ayarlayan kumaşın ilerleme hareketi sayesinde, bu işlem bütün dikiş boyunca sürer. Böylece elde yapılan iğne ardına benzeyen bir dikiş elde edilir. Bütün bu hareketler, dakikada birkaç bin ilmek atılacak şekilde, büyük bir hızla gerçekleşir.
Eski tip makinelerde yatay bir gitgel hareketi yapan mekik bugün kullanılan makinelerde, daha büyük bir hız sağlayan dairesel bir hareket yapar. Evlerde kullanılan makineler mekik dikişli tipindedir; en basitlerinden biri olan *titreşik mekikli* tipte, mekik ipi veya alt kısımdaki ip gitgel hareketli veya sürekli olarak dönen ve küçük bir mermiyi andıran bir parçaya sarılıdır (*salınımlı mekikli, merkezî* veya *döner masuralı makineler*). Bu makinelerin hemen hepsi elektriklidir; bir pedal üzerine basarak elektrik motorunun hızı dikişe göre ayarlanabilir. Günümüzde, elle çalışan en eski modellerin yanı sıra ayakla çalıştırılabilen makineler de hâlâ kullanılmaktadır. Eski makinelerde ve zamanımızda kullanılan birçok makinede, yuvarlak, girintisi olmayan bir tabla üzerine monte edilmiş bir «kafa» bulunur. Modern makinelerde ise, oyuk parçaların (gömlek kolu, kısa ve uzun konçlu çorap v.b.) geçirilerek dikilebileceği bir «serbest kol» vardır. Eskiden makineler düz dikiş veya kenar bastırmak için kullanılırdı. Bugün makinelerde istendiği zaman kumaşın hareketini durduran basit bir düzen vardır. Bu da çeşitli nakış ve onarma işleri yapma imkânı verir.
Kumaş veya deri işleyen bütün sanayi dallarında, her özel iş için ayrı tipte dikiş makinesi kullanılır. İki iplikle çalışan ve zincir dikiş yapan basit makinelerden başka çift zincir dikiş, zikzak dikiş (çamaşırın çok çabuk dikilmesini sağlar), büzgü, fisto işleri yapan, yastık, yorgan dikmeğe (çok sayıda iğnelerle), ilik örmeğe yarayan ve konfeksiyonculukta kullanılan çeşitli makineler vardır. Konfeksiyon alanında kullanılan ekle-

Foto. Singer (LAROUSSE)

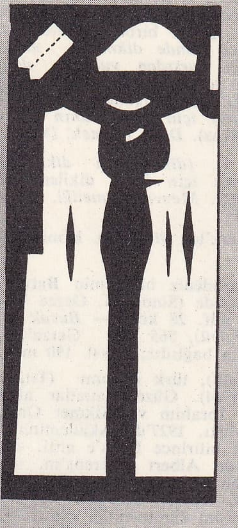

kâğıt üzerine patron çıkarma

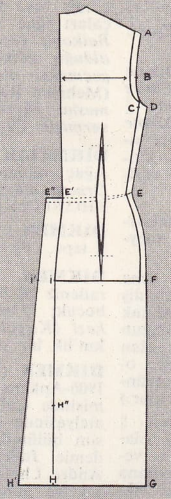

biçki için patronun kumaşa uygulanması

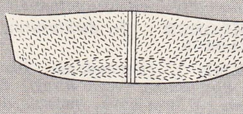

alt yaka dikişi (tela üzerine işleme)

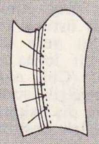

büzgü dikişi

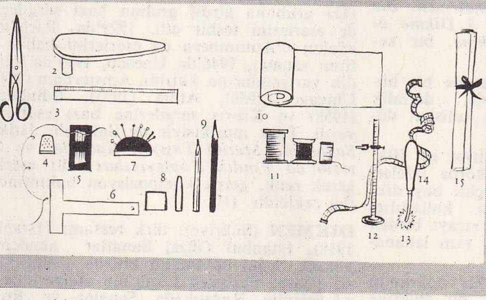

dikiş malzemesi: 1. makas; 2. ütü tahtası; 3. cetvel; 4. yüksük; 5. iğnelik; 6. T cetveli; 7. topluiğnelik; 8. çizgi sabunu; 9. renkli kalem ve tebeşir; 10. patron kâğıdı; 11. makaralar; 12. boy tahtası; 13. rulet; 14. mezür; 15. mermerşahi.

me ve ekleme-tıraşlama makineleri de yapılmıştır.

◆ **Dikişçi** i. Dikiş diken kimse, terzi.

— Tar. *Dikişçi usta,* eski sarayda dikiş işleriyle uğraşan cariyelerin başı.

◆ **Dikişli** sıf. Dikişle tutturulmuş.

— Ciltc. *Dikişli cilt,* formaları elle veya makinede, iplik veya telle dikilmiş cilt.

— Denizc. *Dikişli kasa,* her kolun, dikişe başlanan noktaya gelmek suretiyle halatın ucunda meydana getirdiği halka (kasa).

◆ **Dikişsiz** sıf. Üzerinde dikiş olmayan.

— Ciltc. *Dikişsiz cilt,* formaları veya yaprakları, sırta tutkal sürülmek suretiyle tutturulan cilt.

— ANSİKL. Ciltc. *Dikişsiz cilt,* kitap koleksiyonlarını, belge formlarını v.b. ni ciltlemek için, el ciltçiliğinde uygulanır. Anglosakson ülkelerinde sanayi alanında uygulanan bu usule *perfect binding* (kusursuz cilt), Fransa'da *reliure sans couture* (dikişsiz cilt) adı verilir. Büyük seri halinde romanların, sürekli yayınların, yıllıkların ve özellikle metin dışı yaprakları çok olan kitapların ciltlenmesinde bu usul uygulanır. (LM)

DİKİT i. (*dikmek*'ten *dik-i-t*). Jeol. Mağaralarda tepeden damlayan kireçli suların katılaşmasıyle yükselen birikinti. *Eşanl.* STALAGMİT. (Kireç, tavandan damlayan sudaki erimiş kireçten türemiştir. Dikitlerin büyük çoğunluğu, sarkıtların tam altına rastlar. Bunların birleşmesinden dikmeler oluşur.) [ML]

DİKİT i. (fr. *dickite*). Miner. Hidratlı, alüminyumun tabiî silikatı; kaolinite benzer. (L)

DİKİZ i. (rumence *dikis,* bakma'dan). *Argo.* Gözetleme, bakma. ‖ Göz: *Dikizlerini yere eğmiş pis pis düşünüyor.* ‖ *Dikiz etmek* (veya *dikiz geçmek*), sezdirmeden bakmak, gözünü ayırmadan birinin davranışlarını gözetlemek: *Bey, ürkmüş tilki yavrusu gibi başını önüne eğmiş, gözlerini hanıma dikmiş, kaş altından onu dikiz ediyor* (B. Felek).

— Oto. *Dikiz (gözetleme) aynası,* taşıtlarda sürücünün yan tarafında veya ön üst tarafta bulunan, aracın ardında kalan yolu görmeğe yarayan küçük ayna.

◆ **Dikizci** i. *Argo.* Gözetleyen kimse, hırsızların koydukları gözcü.

◆ **Dikizlemek** geçl. f. *Argo.* Gizlice gözetlemek, dikiz etmek. (ML)

DİKKAT i. (ar. *dikkat,* incelik). Düşünceyi bir konu üzerinde toplama, inceden inceye düşünme: *Büyük dikkat. Sürekli dikkat.* ‖ İlgi gösterme, önem verme: *Çoban Hasan'ı bir çocuk dikkatiyle dinliyorum.* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Üzerinde çalışma: *Bu medrese artığı kadar, insana her parçası ayrı ayrı dikkatlerle, emeklerle hazırlanmış hissini bırakan pek az yer gördüm* (A.H. Tanpınar). ‖ Ünl. «Dikkat ediniz!» anlamında uyarma sözü: *Dikkat! Uçurum var.* ‖ *Dikkat etmek,* bir nokta üzerine dikkatle bakmak. İlgilenmek: *Yusuf bu esnada hep karısına dikkat ediyordu* (Sabahattin Ali). *Peyker'le Behlûl'e dikkat eden yoktu* (H.Z. Uşaklıgil). Gözönünde bulundurmak: *Onun için bu üçüne dikkat ediniz* (F.R. Atay). İtina etmek: *Sabriye Hanım Nevzat Hanımı evinden daima uzakta bulundurmaya dikkat ederdi* (A.H. Tanpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Dikkat kesilmek,* bir süre için bütün ilgisini bir konuda toplamak: *Sualler ve sözü kesmelerle beni rahatsız etmiyor, dikkat kesilmiş, vakarla dinliyor* (R. H. Karay). ‖ *Dikkate almak,* gözönünde bulundurmak. ‖ *Dikkate değer (şayan),* ilgi çeken, ilgi uyandırmağa değer: *Fakat aynı zamanda güzel ve dikkate değer bir eğlence de olabilir* (A.H. Tanpınar). ‖ *Dikkati (dikkatini) çekmek,* ilgi toplamak, uyarmak: *Kelepçeli adamın yüzünü görebilmek için başları geride hızlanıyorlar, telaşları ile kalabalığın dikkatini çekiyorlardı* (K. Tahir).

— Mat. *Dikkate değer,* bir şeklin elemanlarından, öbür bütün elemanlardan ayrı olan özellikleri için kullanılır: *Bir konik'in odakları ve merkezi, dikkate değer noktalardır.*

— Psikol. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Psikol. *Dikkat* olayı, şöyle tanımlanır: «Psikolojik fenomenlerden birine özel önem kazandıran; bu fenomeni, öteki olaylar arasında ön plana geçiren, hattâ konusu olan fenomenin tek başına ön plana çıkabilmesi için kimi zaman ötekileri ortadan kaldıran işlem.» Bir fikrin tek başına ortaya çıkması veya ağır basması bile söz konusuysa, Ribot'nun tek fikirlilik (Monoideizm) dediği durum meydana gelir.
Ribot, *kendiliğinden dikkat* ile *iradeli dikkat* arasında fark gözetir. Bunların birincisi hiç bir çaba gerektirmez; ikincisi ise bir çaba gösterilmesini gerekli kılar. Düşüncemizi kendi haline bırakmaya veya bir başka nesneye dikkat etmeye eğilimli olduğumuz sırada, belli bir nesneye yöneltdiğimiz dikkat, iradeli bir dikkattir. Condillac'ın iddiasının tersine, Ribot'ya göre, dikkatin genel psikolojik sebebi bir duyumun veya imgenin kuvveti değildir; dikkatin sebebi eğilimlerimiz veya tutkularımız (bunlar fikrî nitelikte olabilir) ile nesne arasındaki ilişki, yani *ilgi*'dir. Kendiliğinden dikkatte, bu ilgi *doğrudan doğruyadır;* iradeli dikkatte ise dolaylıdır. Birinci durumda, ilgimizi çeken şey, nesnenin kendisidir; ikinci durumda ise, dikkatimizin gelecekte doğuracağı başarılı sonuçlardır veya bunun tersine, dikkat eksikliğimizden doğabilecek başarısızlıklar ve kötü hallerdir. Dikkat, birtakım organik temellere dayanır: *kas olayları* (çoğu zaman hareketsizlik); *kan dolaşımı olayları* (beyindeki dolaşım faaliyeti), *soluma olayları* (nefes alıp vermenin yavaşlaması), *kimyevî olaylar* (oksitleşmelerde değişmeler) ve özellikle *sinir olayları* (sinirlerin ve beynin kendine has faaliyeti; uyarım ile engelleme arasındaki denge; doğuştan veya kazanılmış uyarımlara gösterilen tepkiler). Dikkat hastalıkları şunlardır: *dikkat zayıflaması* (atrofi'si) ve *dikkat aşırılığı.* Bunların birincisi fikir zincirlemesinde, yorgunluk veya zihnî yetersizlikten ileri gelen aşırı sürat görülür (meselâ had manya'ya tutulmuş hastalarda); ikincisinde ise özü tamamen zihnî olan *sabit fikir*'ler ağır basar.

◆ **Dikkatle** zf. Özenle, inceleyerek: *Kendini yukarıdan aşağıya dikkatle süzdü* (H. R. Gürpınar). *Maamafih yeniden bir bakalım dikkatle / Hükmi kat'î verelim, etmeye gelmez acele* (M.Â. Ersoy). [ML]

DİKKATLİ sıf. Bir konuya gereğince dikkat eden, ilgisini dağıtmayan: *Dikkatli öğrenci.* ‖ Özenle yapılan: *Dikkatli bir çalışma.* (M)

DİKKATSİZ sıf. Dikkat etmeyen, gereğince ilgi göstermeyen: *Dikkatsiz nazarlarla bakıyordum* (Ömer Seyfeddin). ‖ Önemsenmeden yapılan, gelişigüzel: *Dikkatsiz yazı.* (M)

DİKKATSİZLİK i. Önem vermeme, gelişigüzel oluş: *Bu değnekler işte o dikkatsizliğin cezasıdır* (H.R. Gürpınar). *Her cümleyi almağa çalıştım, birkaçını atlamışsam dikkatsizlik yüzünden olmuştur* (N. Ataç). [M]

DİKLEME sıf. Dik olarak konulmuş. Dikey. *Esk.* Amudî.

◆ **Diklemesine** zf. Dik olarak. (M)

DİKLENMEK geçz. f. (*dik*'ten *dik-le-n-mek*). Dik hale gelmek. ‖ Karşı gelmek, kafa tutmak: *Biri Ağa'ya diklenecek olsa hemen tepesine çökerler* (K. Tahir). [M]

DİKLEŞEN sıf. (*dikleşmek*'ten). Histol. ve

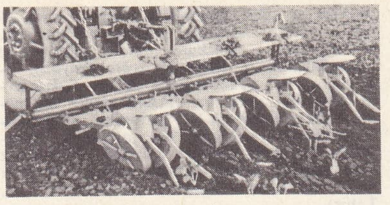

dikme makinesi (zır.)

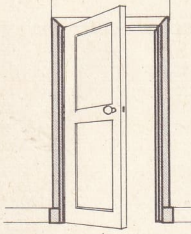

kapı dikmesi (inş.)

Fizyol. Dikleşebilen, dik hale gelebilen: *Dikleşen organ, doku, ur.*

— ANSİKL. *Dikleşen organlar* ve *dokular,* kan toplanmasıyle hacmi ve katılığı büyük ölçüde artabilen organlardır. Bu organlara hemen hemen yalnız cinsiyet aygıtlarında (erkekte, kamışın oyuklu cismi, siyekin süngersi cismi; kadında bızırın oyuklu cismi, dölyolu soğanı) veya hiç değilse cinsiyet aygıtıyle ilgili organlarda (kuşların başında ve boynunda bulunan dikleşen ibikler) rastlanır. Bu organlar, dikleşebilen doku veya süngersi doku denilen özel bir dokudan oluşur; kesiti kabataslak süngere benzediği için bu adı alır. Bu doku esnek ve bağlayıcı düz kas tellerinden ibaret şerit ve bölmeler halindedir. Esnek teller çoğunlukta olduğundan, kan çekilince organlar başlangıçtaki gevşek şekillerini alabilirler. Bağlayıcı ve esnek kitle içinde, atardamarlarla toplardamarlar arasında, kılcal damarların genişlemesinden ibaret boşluklar vardır; bu boşluklarda dikleştirici sinir merkezlerinin refleks etkisi altında kan toplanır. (L)

DİKLEŞMEK dönşl. f. (*dik*'ten *dik-le-ş-mek*). Dik duruma gelmek: *Çünkü böyle ağır havalarda yokuşlar dikleşiyor, yollar uzuyor ve adımlar kısalıyor* (B. Felek). ‖ Doğrulmak: *Son kanaatim ile yürüyüşüm değişti, tekrar dikleştim ve sert adımlarla kümbete girdim* (R. H. Karay). [M]

DİKLİK i. Dik olma durumu: *Önümdeki baş yavaş yavaş dikliğini kaybediyor, dizine doğru eğiliyordu* (R.H. Karay). ‖ Bir alanın, bir toprak sekisinin veya bir tabya setinin dik bayırı. ‖ Hendeğin tabanını meydana getiren düzlemden itibaren eğim doruğunun yüksekliğini ölçen dik doğru.

— Jeomorfoloji. *Fay dikliği.* Bk. FAY. (ML)

DİKLOR— veya **DİKLORO—.** (fr. *dichlor-, dichloro-*). Kim. Bir molekülde iki klor atomu bulunduğunu gösteren önekler. (L)

DİKLORASETİK sıf. (fr. *dichloracétique*). Kloral'in potasyum siyanür ve bir miktar suyle ısıtılmasından elde edilen, 190°C'ta kaynayan, $CHC_2—CO_2H$ formülündeki asit için kullanılır. (Bu asitin $CHCl_2—CO_2—C_2H_5$ formülündeki etil esteri 158°C'ta kaynar.) [L]

DİKLORASETON i. (fr. *dichloracétone*). Aseton'un iki klorlu türevi. (İki izomeri vardır: biri, 120°C'ta kaynayan

$$CH_3 — CO — CH\ Cl_2$$

formülündeki α — dikloraseton; öteki, 45°C'ta eriyen ve 173°C'ta kaynayan, $CH_2\ Cl—CO—CH_2Cl$ formülündeki β —dikloraseton.) [L]

DİKLORETAN i. (fr. *dichloréthane*). Etan'ın $C_2H_4Cl_2$ formülündeki iki klorlu türevi. (İki izomeri vardır: etiliden klorür ve etilen klorür.) [L]

DİKLORETİLEN i. (fr. *dichloréthylène*). Etilen'in, CHCl = CHCl formülündeki iki klorlu ornatma türevi. (Sıra ile 60°C ve 48°C'ta kaynayan iki *sis* ve *trans izomeri* vardır. [Bu kolay alevlenmeyen ve çok kullanılan bir eriticidir.] $CH_2 = CCl_2$ formülünde bir izomeri daha vardır.) [L]

DİKLORHİDRİK sıf. (fr. *dichlorhydrique*). Kim. Bk. DİHİDROKLORİK.

DİKLORHİDRİN i. (fr. *dichlorhydrine*). Bk. DİHİDROKLORİN.

DİKLOR METAN i. Kim. Bk. METİLEN klorür.

DİKLORO —. Bk. DİKLOR —.

DİKLOROBENZEN i. (fr. *dichlorobenzène*). Benzen'in, $C_6H_4Cl_2$ formülündeki üç türevinden biri. (Sıvı olan *orto* ve *meta* türevleri, sırayle 180°C ve 172°C'ta kaynar; *para* türevi 53°C'ta erir, 172°C'ta kaynar ve *poliklor* adı altında güvelere karşı kullanılır.) [L]

DİKLORODİFENİLTRİKLORETAN i. (fr. *dichlorodiphényltrichloréthane*). Bk. D.D.T.

DİKLORÜR i. (fr. *dichlorure*). Kim. *Eşanl.* BİKLORÜR.

DİKME i. (*Dikmek*'ten *dik-me*). Dikme işi: *Bir sütunu* (veya *direği*) *dikme. Elbise dikme.* ‖ İnşa etme, yapma: *Anıt dikme.* ‖ Sıf. Dikilmiş, düşey hale getirilmiş: *Dikme direk.* ‖ *Dikme fener,* yere dikilen bir sırık üzerine takılan fener. (Sokaklarda kullanılan petrol lambalarına da bu ad verilir))

— Denizc. Yük veya ağır cisimleri kaldırmakta kullanılan direk veya serenden meydana gelen maçuna.

— Diş. cerr. Diş etinin altına, üst çene kemiği zarının üstüne veya altına, artık diş bulunmayan bir yere takma diş tutturmak için madenî bir levha, ızgara veya oluğun yerleştirilmesi. (Çok nazik bir teknik olan bu usulden değişik sonuçlar alınmıştır; onun için öteki diş takma usullerinin imkânsız olduğu belirli bazı hallerde başvurulur.)

— İnş. Üzerinde işçilerin çalıştığı iskele. ‖ Ahşap binalarda kuşaklar arasına dik olarak yerleştirilen başlıksız direk. ‖ Kapı veya pencerelerde, düşey kenarları meydana getiren parçalardan her biri. ‖ *İskele dikmesi,* bir iskelede, kirişleri taşıyan uzun sırıklardan her biri. ‖ *Kanat dikmesi,* bir kapı veya pencere kapatıldığı zaman, kapı kanatları ya da yan çerçevelerin dikmesine bitişen veya söve, çatma üstüne dayanan dikme.

— Mat. Bir doğru veya bir düzlemle dik açı yapan doğru: *Bir dikme indirmek. Bir dikme çıkmak.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dikme ayağı.* (Bk. AYAK.) ‖ *Orta dikme,* bir kenarın ortasından çıkan dikme.

— Tiyatr. *Dekor dikmesi,* sahnede bir bütün meydana getirmek suretiyle, derinlik hissi veren dekor dayanağı ve kulisleri düzenleme sanatı.

— Zır. Bitkileri toprağa yerleştirme işi. (Bk. DİKİM.) ‖ *Dikme makinesi,* körpe fideleri dikmeğe yarayan makine. (Küçük boy dikme makineleri bahçıvanlıkta kullanılır; büyük boy makinelerse birkaç sırayı birden diker ve pirinç, pamuk, tütün, yem lahanası v.b. dikiminde kullanılır.)

— ANSİKL. Mat. Uzayda bir doğrunun üzerinde alınan bir noktadan, bu doğruya mümkün bütün dikmeler çıkılırsa, bütün bu dikmeler bir düzlem meydana getirirler. Bu düzlem doğruya, üzerinde alınan noktada diktir.

Bir doğrunun bir düzleme dik olması için bu doğrunun, düzlemin tabanından geçen iki doğruya dik olması yeter. İki aykırı doğru arasındaki en kısa uzaklık, bu iki doğruya dik olan doğru parçasıdır. Uzayda alınan bir noktadan aykırı iki doğruya çizilen paralel doğrular arasındaki açı dik olursa, bu aykırı doğrulara dik doğrular (dik durumlu) denir. Düzlem analitik geometride, eğimleri *m, m'* olan iki doğrunun birbirine dik olması şartı $m\ m' = -1$ dir. Uzayda iki doğrunun birbirine dik olması, bu doğrulara çizilen paralel vektörlerin skaler çarpımının sıfır olmasıyle ifade edilir. Bu iki vektör birim vektör olursa, bunların bileşenleri bu doğruların kosinüs doğrultuları olur. (LM)

DİKMEK geçl. f. (esk. türk. *tikmek*'ten). Bir cismi dik olarak durdurmak, bir yere saplamak veya tutturmak: *Ok atan ihtiyar Bektaş Subaşı / Bu yüksek tepeye dikti bu taşı* (Yahya Kemal). ‖ Fide veya fidanı toprağa yerleştirmek: *İşte bu asma Yahya Efendi'nin Hızırla beraber diktiği meşhur asmadır* (N. Araz). ‖ Beklemesi için bir kimseyi bir yerde görevlendirmek: *Nöbetçi dikmek.* ‖ *Argo.* [Maşrapa, testi, kadeh, bardak v.b. için] Baş aşağı ederek içmek: *Şakir kendisine uzatılan rakı dolu maşrapayı yakaladı, kaşlarını havaya kaldırarak dikti, sonra yüzünü buruşturarak avucunun içiyle ağzını sildi* (Sabahattin Ali).

— ÇEŞ. DEY. *Göz dikmek.* (Bk. GÖZ.) ‖ *Gözünü dikmek.* (Bk. GÖZ.) ‖ *Kulaklarını dikmek,* dikkat kesilmek, dikkatle dinlemek.
— Mad. oc. *Direk dikmek,* ocağın zemininde açılmış bir çukur içine destek direğini yerleştirmek. (*Direk vurmak* da denir.) [M]

DİKMEK geçl. f. (esk. türk. *tikmek*). Biçilmiş veya yırtılmış kumaş, deri v.b. parçaları iğne ve iplikle birbirine tutturmak: *Balkona geçerek elinde dikmekle meşgul olduğu gömleği karşıdan yukarı doğru geçmekte olan sandala uzun uzun salladı* (Mehmed Rauf). *Çocukluğunda yemeni dikmesini öğrenmesi için bir ustanın yanına vermişler* (N. Araz). *Dikiş dikmek.* (M)

DİKMELİK i. (*dikmek*'ten *dikme-lik*). Ağaç yetiştirmek için fidan dikilen alan: *Orman dikmeliği. Meyve dikmeliği.* (*Eşanl.* FİDANLIK.) [M]

DİKMEN i. (*dik*'ten *dik-men*). Koni biçimli tepe. (M)

DİKMEN, Karadeniz bölgesinin Batı Karadeniz bölümünde (Sinop ili, Gerze ilçesi) bucak; 15 096 nüf. 28 köy. — *Bucak merkezi (Kırçal köyü),* 765 nüf. Gerze'ye 32 km'lik bir yolla bağlıdır; yüksl. 190 m. (M)

DİKMEN (Halil), türk ressamı (İstanbul 1906-Ankara 1964). Güzel Sanatlar akademisinde Çallı İbrahim ve Hikmet Onat'ın atelyesinde çalıştı. 1927'de Akademinin resim bölümünü bitirince Paris'e gitti. «Academie Julien»de Albert Laurens'ın, sonra Andre Lhote'un öğrencisi oldu. 1931'de Türkiye'ye döndü. Kayseri lisesinde, Galatasaray lisesinde resim öğretmenliği yaptı. 1937'de kurulan Resim ve Heykel müzesinin ilk müdürü oldu. 1949'da bu görevi yanında Güzel Sanatlar akademisi resim galerisi öğretmenliğinde de bulundu. Son görevi Millî Eğitim Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel müdürlüğü idi. Halil Dikmen, Türkiye'de açılan birçok sergilere katıldı. Bir süre «D» grubuna girdi, grubun bazı sergilerinde eserlerini teşhir etti. 1929'da, Paris'teki «Salon d'Automne»a da eserlerini kabul ettiren sanatçı, 1946'da Unesco, 1949'da Venedik yarışmalarına katıldı. Amsterdam (1949), Chicago (1950), Atina (1955), Edinburgh (1958) ve Kıbrıs sergilerine bazı eserlerini verdi. Türk musikisiyle de ilgilendi. *İstiklâl Savaşında Mermi Taşıyan Kadınlar* ve *Giresun'da Fındık Toplayıcıları* adlı eserleri gerek renk, gerek kompozisyon bakımından ilgi çekicidir. (M)

DİKMEN (Şükriye), türk ressamı (İstanbul 1918). İstanbul Güzel Sanatlar akademisi yüksek resim bölümünü bitirdi. 1948'de Paris'e gitti. Fernand Léger'nin atelyesinde ve «Academie Ranson»da Sengier ve Roger Chastel ile birlikte çalıştı. «Ecole du Louvre»un sanat tarihi bölümünü bitirdi (1953). 1957'de Edinburgh festivaline, 1961'de de Sapenlo yarışmasına katıldı. Ankara ve İstanbul'da sergiler açtı ve 1968'de Devlet Güzel Sanatlar akademisinde eski ve yeni resimlerini biraraya toplayan retrospektif bir sergi düzenledi. (M)

DİKMEN (Tiraje), türk ressamı (İstanbul 1923). Işık lisesini (1940), İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesini bitirdi (1946). Devlet Güzel Sanatlar akademisinde Leopold Lévy'nin atelyesine devam etti. 1947'de iktisat doktorası yapmak için gittiği Paris'te Leopold Lévy'nin atelyesinde resim çalışmalarını sürdürdü. İstanbul'da önce Paris'te yaşayan ressamların açtığı karma bir sergiye katıldı (1968). İlk şahsî sergisini İstanbul'da Galeri I'de açtı (1970). [M]

DİKOGAM sıf. (fr. *dichogame*). Erkek ve dişi organları aynı zamanda olgunlaşmayan erdişi çiçeklere denir. (L)

DİKOGAMİ i. (fr. *dichogamie*). Biyol. Erdişi organizmalarda türün devamını sağlamak için gerekli çapraz döllenme. Bk. ANSİKL.

— Bot. Çiçekleri dikogam olan bitkinin durumu. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Biyol. Bir bitki veya hayvanda hem erkeklik hem dişilik organı varsa onun kendi kendini dölleyebileceği sanılır. Oysa birçok halde yumurta ve spermatozoidin olgunlaşması aynı zamanda olmaz ve dolayısıyle gametler birleşip kaynaşarak yaşayabilen bir zigot meydana getiremez. Erdişi canlılarda çapraz döllenme zorunluğu bundan ileri gelir.

— Bot. Bu olayı Sprengel keşfetti, adını da o koydu. En dar anlamda *dikogami* yalnız

Foto. A.P.N. (LAROUSSE)

erdişi çiçeklere uygulanabilir. Bazen ilk defa olgunlaşan çiçek tozudur (en sık görülen durum: sardunya, ebegümecigiller, maydanozgiller, çançiçeğigiller); böyle çiçeklere *tezerli* denir; bazen de dişi organ daha önce olgunlaşır (çok seyrek görülen durum: çöpleme, buğdaygillerden çeşitli bitkiler); böylelerine de *tezdişili* denir. *Dikogam* çiçekler kendi kendilerini dölleyemediğinden bu olayın yer aldığı bitkiler iki evcikli bitkiler gibi döllenir; yani çapraz döllenmeye başvurur. Çiçekleri bir evcikli, yani iki çeşit olan bitkilerde de çiçekler aynı zamanda olgunlaşmadığından bunlar da fizyolojik bakımdan aynı tarzda hareket ederler, onun için bunlara da *dikogam* denir. Görülüyor ki *dikogami* son derece sık rastlanılan bir olaydır ve çok çeşitli yollarla sağlanır. Buna benzer olaylar erdişi hayvanlarda da görülebildiği için bilginler kendi kendini döllemenin canlılar için genellikle zararlı olduğunu kabul ederler. (L)

DİKOTİK sıf. (fr. *dichotique*). Elektroakustik. İki kulağın her biri için eşit olmayan bir uyarmaya veya işitme duyumuna denir.

— Deneysel psikol. *Dikotik işitme,* kulakların üst üste olmayan ayrı iki sesi alma durumu. ‖ *Dikotik uyartı metodu,* bir kimsenin, bir ses kaynağının yerini tayin etmesini deneysel olarak incelemekte kullanılan ve her iki kulağın başlı başına uyartılmasını gerektiren metot. (L)

DİKOTOM i. (fr. *dichotome*). Astron. İlk ve son dördünde, Ay'ın Güneş ışınlarını alan aydınlık yarısı. (L)

DİKOTOMİ i. (fr. *dichotomie*). Astron. Ay'ın, ilk veya son dördündeki evresi.

— Mant. Bir kavramın, bütün kaplamını kapsayan iki başka kavrama bölünmesi. Bk. ANSİKL.

— Tab. tar. Bir organın iki eşit parçaya bölünmesi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mant. Elea'lı Zenon'un ileri sürdüğü bu kanıt'ın amacı, hareket kavramının saçmalığını göstermektir. Gerçekten de, bu kanıt'a göre, belirli bir mesafeyi aşacak olan bir cisim, bu mesafeyi aşmadan önce o mesafenin yarısını, yarısından önce dörtte birini, dörtte birinden önce sekizde birini v.b. aşmak zorundadır Dolayısıyle, bu bölünme sonsuz olduğuna göre, cismin hareket noktasından ayrılabileceği düşünülemez. Bu safsatacı kanıt'ı, *Akhilleus** ve *ok** kanıtlarına benzer. Çürütülmesi için, matematikteki *yakınsak* seri kavramından hareket etmelidir.

— Tab. tar. Üstün yapılı bitkilerin, genellikle yan dal veren gövde ve kökleri, hemen hiç bir zaman gerçek bir dikotomiyle bölünmez; dikotomi olayına ancak kibritotları ile selajinel'lerde rastlanır; buna karşılık basit bitkilerin tallarında dikotomi her zaman görülür. Flora ve fauna alanında bir bitki veya hayvanın adını ve sınıflandırmadaki yerini tayin etmek için dikotomiden faydalanılır. Meselâ bir bitkiyi ele alarak ipucu sayılan bir özellik yardımıyle onun karakteri tayin edilebilir; ipucu sayılabilecek özelliklerin en iyisi dikotomik olanlardır; yani okuyucu, bir türün adını bulmak için, her seferinde ikiye ayrılan bir yolun çatallarından birini seçer gibi karşıt iki karakterden birini seçmek durumundadır. (L)

DİKOTOMİK sıf. (fr. *dichotomique*). İkişer ikişer ayrılıp bölünen: *Dikotomik sınıflandırmada cins ve türleri ayırabilmek için her zaman iki karşıt karakter seçilir.*

— Farklar psikol. Kendisine soru yöneltilen kişinin iki cevap imkânına sahip olduğu yani «evet» veya «hayır»; «doğru» veya «yanlış» diye cevap vermek zorunda bulunduğu test elemanına (item) verilen ad. ‖ İtem'leri, bu özelliği taşıyan testler veya sınamalar. (L)

DİKRAN ACEMYAN, ermeni asıllı türk göz hekimi (İstanbul 1852-ay.y. 1913). Acemyan ailesinden Avadis Efendinin oğlu. Askerî tıbbiyeyi bitirdi (1873). Hükûmet tarafından Viyana'ya gönderilerek göz hastalıkları ihtisası yaptı. Türkiye'ye döndükten sonra Haydarpaşa hastahanesinde uzun süre çalıştı. Miralay rütbesine kadar yükseldi. Son görevi Kadın hastahanesinde göz hekimliği idi. (M)

DİKTATÖRLER

HORTHY (Macaristan)

METAKSAS (Yunanistan)

VARGAS (Brezilya)

PİLSUDSKY (Polonya)

PERON (Arjantin)

STALİN (S.S.C.B.)

PRİMO DE RİVERA (İspanya)

SALAZAR (Portekiz)

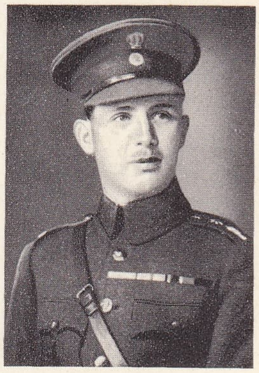

YEORGİOS (Yunanistan)

RYDZ SMİGLY (Polonya)

DİKRANO — yun. *dikranos,* iki başlı veya çatallanmış'tan gelen ve bazı kelimelerin önüne eklenen terim. (L)

DİKREZİL i. (fr. *dicrésyle*).

$CH_3 - C_6H_4 - C_6H_4 - CH_3$

Formülündeki altı hidrokarbondan birinin adı. (Dikreziller içinde en yaygını, parabromotoluen'in sodyumla işlenmesinden meydana gelen *para* türevidir.) [*Eşanl.* DİTOLİL.] (L)

DİKREZİLİN i. (fr. *dicrésyline*). Kim. Hidrazotoluen'in ornatılmasıyle elde edilen benzidin'in homologu. (L)

DİKREZİLKETON (PARA) i. [fr. *dicrésylcétone* (para)]. Karbon oksiklorürün, alümin yum klorür eşliğinde toluen'e etkimesiyle elde edilen, $(CH_3 - C_6H_4)_2CO$ formülündeki keton. Bu madde 92°C'ta erir, 333°C'ta kaynar. (*Eşanl.* DİTOLİLKETON.) [L]

DİKROİK sıf. (fr. *dicroïque*). Fiz. Renk değişirliği belirtisi gösteren olay.

— Foto. *Dikroik perde,* bir fototipin, genellikle eskimiş ve gümüş hiposülfitle çok yüklü bir tespit yıkaması sonunda jelatin içindeki koloit gümüşün çökelmesiyle bozulması. (Dikroik perde, ışığa karşı tutarak bakınca kırmızımsı, üstten bakınca da yeşilimsi bir renk alır. Potasyum permanganat, sonra da sodyum bisülfit kullanarak güçlükle giderilir.) [L]

DİKROİT i. (fr. *dichroïte*). Miner. Tabiî alüminyum, demir ve magnezyum silikat. (Minerale bu ismin verilmesi dikroizm olayını apaçık bir şekilde göstermesindendir.) [*Eşanl.* KORDİYERİT.] (L)

DİKROİZM i. (yun. *di,* iki ve *khroma,* renk'ten fr. *dichroisme*). Gözlem yönüne göre değişik renklere bürünen bazı maddelerin özelliği.

— ANSİKL. Billûr bil. İzotrop bir cismin eşit kalınlıktaki bütün örnekleri aynı renkte gözükür. Çünkü ışık ışınlarının soğurulması burada yalnız kalınlığa bağlıdır. Çift kırılmalı bir ortamda ise, farklı doğrultulara paralel bulunan ışık titreşimlerinin soğurulması farklıdır. Bu yüzden, çift kırılmalı cisimden geçen ışığın şiddeti ile niteliği, hem kalınlığa hem de bakış yönüne göre değişir. Meselâ tek eksenli bir billûr olan zirkon eksen yönünde kahverengi; fakat eksene dikey yönde boz mavimtırak gözükür. Çift eksenli billûrlarda, üç esneklik ekseni bulunduğundan daha karışık renkler görülebilir. Meselâ kordiyerit bakılan yüzüne göre, koyu mavi, soluk mavi veya boz sarımtırak gözükür. Turmalinde olduğu gibi, ışın demetlerinden birinin tümüyle soğurulması, dikroizmin bir sınır halidir. Yakınsak ışıkta gözüken dikroizmli billûrlar, hiperbolik eğrilerle sınırlı iki kara yuvarlak gösterir. Bu olayın açıklamasını Mallard yapmıştır. Dikroizm terimi, yukarıda açıklanan bu olaya tamamen uygun düşmemektedir. Çünkü, burada pek çok ışık kombinezonu sözkonusudur. Ne var ki, bu çok renklilik, billûrların çoğunda açıkça görülmez. Haidinger *dikroizm büyülteci* adlı aygıtı ile, zayıf dikroizmleri iyice görülebilir hale getirdi. (L)

DİKROM sıf. (yun. *di,* iki ve *kroma,* renk'ten fr. *dichrome*). Değişik kalınlıklarda iki ayrı renk gösteren saydam cisimler için kullanılır.

◆ **Dikromatik** sıf. (fr. *dichromatique*). İki renkli görünen cisimler için kullanılır. (L)

DİKROT sıf. (yun. *di,* iki ve *krotos,* vurum'dan fr. *dicrote*). Tıpta dikrotizm gösteren nabız için söylenir. (L)

DİKROTİZM i. (fr. *dicrotisme*). Fizyol. ve Patol. Bir sistola karşılık atardamarlarda iki atış duygusu veren kan dalgası değişikliği.

— ANSİKL. Normal halde atardamarlardaki kan basıncı sistoldan sonra hemen düşmez; yalnız ölçü aygıtının meydana çıkarabileceği iniş çıkışlar gösterir. Fakat bazı hastalık hallerinde, meselâ tifoda, basınç iniş çıkışları aşırı hale gelir, dikrotizm nabızda elle duyulur; böyle nabza dikrot nabız denir. (L)

DİKSE i. (*dik*'ten *dik-se*). Kuş yakalamak için ağaçsız yerlere dikilen ve üzerine ökse yerleştirilen ağaç. (M)

DİKSENİT i. (fr. *dixénite*). Miner. Tabiî manganez silikat arseniyat'ı. (L)

DİKSİYON i. (fr. *diction*). Konuşulan dilin incelenmesi ve kullanılması. (Fonetik sesleri veya fonemleri inceler; diksiyon ise konuşma sanatı ve tekniği olarak fonetiği tamamlar.)

— ANSİKL. Bir şiiri, bir nutku, bir piyesteki rolü söylemek, okumak tarzını belirten diksiyon denilen sanat, konuşma organlarının, yatkın veya çalışmayle işlek hale gelmiş olmasını gerektirir. Diksiyon'un çeşitli bölümleri vardır: heceleri belirtme, telaffuz, noktalama, ses perdesini ayarlama, inşat. Bazen ton ve tarz bakımından sunîliğe kaçan, bazen günlük konuşma diline, gerçek söyleyişe yaklaşan diksiyon, edebiyat ve tiyatro anlayışıyle bağıntılı olarak gelişmiştir. (L)

DİKSON, S.S.C.B.'de liman şehri. Arktik bölgede, Yenisey halicinin aşağı kesiminin ucunda, aynı adlı adanın karşısında. Kuzey deniz yolu üzerinde uğrak. Maden kömürü ihracatı. (L)

DİKSONİT i. (fr. *dicksonite*). Miner. Meteorik veya siderit demir. Bu mineral iki alaşımdan (taenit ve plesit) meydana gelir. Plesit oranı daha yüksektir ve sık bir doku gösterir. (L)

DİKTA i. (alm. *Diktat*). Körükörüne ve kayıtsız şartsız yerine getirilmesi gereken buyruk: *Günün birinde böyle bir madde yazdılar diye nesiller nesli onun diktası altında mı kalacağız?* (F.R. Atay). [L]

DİKTAFON i. (fr. *dictaphone*). Bir teyp çeşidinin tescil edilmiş adı. (L)

DİKTAİOS (Konstantinos KONSTANTURAKİS, **Aris** — denir), yunan yazarı (Kandiye, Girit 1919). Şiir kitapları *Dodeka Ephialtikes Vinietes* (On İki Şeytan İşareti) [1936], *O Antiphatikos Anthropos* (Ters Adam) [1938], *Ta Tetradia Tu Ari Diktaiu* (Aris Diktaios'un Günlük Defterleri) [1948-1949], *Poiimata 1935-1953* (Şiirler 1935-1953) [1954], *Yedi İnsan Biçimi* (1961) ve *Denemeler*'i ile tanındı (*Şiir Teorisi* [1963], *Zaman İle Hesaplaşma,* 1963]). Devlet şiir (1956) ve deneme ödüllerini (1963) kazandı. (L)

DİKTATORYA i. Bk. DİKTATÖRLÜK.

DİKTATÖR i. (fr. *dictateur*). Eski Roma'da olağanüstü yetkilere sahip olan, belli bir süre için iktidara gelen mutlak yönetici ‖ Çağdaş anlamda bütün siyasî yetkileri elinde toplayan kimse. ‖ *Mec.* Mutlak yönetici, zorba, diktatör gibi davranan. (*Eşanl.* DESPOT, TİRAN.)

— Tar. Piskoposlar kuruluna sunulan belgeleri, prenslerin papalığa gönderdikleri temsilcilerin sekreterlerine Diktatörlük salonunda yazıldığı için Mainz piskoposunun sekreterine, İmparatorluk diyetinde (meclis) verilen unvan (L)

DİKTATÖRLÜK i. (fr. *dictateur* ve türk. *-lük*). Mutlak, egemen bir siyasî iktidarın veya birçok kişiden kurulu bir yürütme organı tarafından, denetime bağlı olmadan kullanılması şeklinde yürütülen siyasî rejim. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Teşm. yol.* Herhangi bir mutlak iktidar; mutlak hâkimiyet.

— Sosyal. *Proletarya diktatörlüğü.* Bk. ANSİKL.

— Tar. Eski Roma'da diktatörün önderliğindeki yönetim biçimine verilen ad. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Siyaset. *Diktatörlük* deyiminin kaynağı, *dictator unvanıdır.* Eski Roma'da olağanüstü durumlarda, olağanüstü yetkilerle idareyi ele alan yöneticiye *dictator* denirdi. Eski Roma'dan bu yana kelimenin anlamı değişmiştir. Modern diktatörlüklerin en önemli niteliği iktidar yetkisidir; diktatörlükler için olağanüstü durumların varlığı söz konusu olmayabilir.

Demokratik olmayan veya antidemokratik olan rejimleri belirtmek için çeşitli deyimler vardır; çoğunlukla diktatörlük kelimesiyle eşanlam taşıyan bu deyimler arasında en az aşırı olanı *otoriterlik* deyimidir. Çünkü *otorite,* hukukî bir anlam taşıdığı gibi, seçim veya atama yoluyle meşru bir yetkiyi içerir; *otoriterlik,* kişi hürriyetinin değil, otoritenin egemen olduğu bir yönetim şeklidir; bu yönetimde, geleneksel kurumlar ve gruplar ağır basar. Otoriteden biraz daha

DİKTATÖRLER

BATİSTA (Küba)

HİTLER (Almanya)

MUSSOLİNİ (İtalya)

MAO (Komünist Çin)

Foto. MEYDAN; LAROUSSE

kuvvetli bir deyim olan *otokrasi,* bir hükümdarın, hiç bir kısıtlamaya bağlı olmaksızın mutlak hükümranlığı demektir. Bunun gibi *mutlakiyet* deyimi de, «kayıtsız şartsız yönetim» anlamına gelir. Mutlakiyet yönetimi meşruluğunu, ya Tanrıya ya da iktidarın babadan oğula geçişine dayandırır. Mutlak yönetici, bir yandan devletin hükümranlığının kendisinde olduğunu belirtirken, öte yandan ülkeyi halkın iyiliği adına yönettiğini öne sürer.

Despotizm sözünün kaynağı ise yunanca «efendi» anlamına gelen «despotes» kelimesidir. Bu deyim, eskiden Bizans imparatorları, İtalyan prensleri, Osmanlı imparatorluğundaki küçük hıristiyan prensleri için kullanılırdı. *Despotizm,* mutlak bir hükümdarın, iktidarı zorbalıkla kullandığı bir rejimi belirler. *Tiranlık* ise, eski yunanda, hükümranlığın anayasa ve düzen dışı yollarla elde edilmesi demekti. Bu durumda tiran, meşru bir hükümdar veya iktidarı veraset yoluyle elde etmiş bir yönetici değildir. Aristoteles, *Politika*'sında, tiranlığı siyasî sistemlerin en kötüsü sayar ve tiranlığın, yöneticinin sadece kendi çıkarını düşündüğü bir rejim niteliği taşıdığı için soysuzlaştığını söyler. Tarih, Aristoteles'in bu hükmünü doğrulamıştır.

Totaliter yönetim, iktidarın yöneticiler, özellikle parti önderinin tekelinde toplanması; bütün örgütlerin devlete bağlanması; muhalefet gruplarının ortadan kaldırılması; sansür, propaganda, beyin yıkama ve tedhiş metotlarının büyük ölçüde uygulanması demektir. XX. yy.da ise, özellikle şu üç rejim için *totaliter* deyimi kullanıldı: Stalin devrinin Sovyet Rusya'sı, Mussolini devrinin Faşist İtalya'sı ve Hitler devrinin Nazi Almanya'sı. Her üç devlette de, iktidardaki parti dışında bir siyasî partinin kurulmasına izin verilmemiştir.

Bu üç totaliter rejim, bir tek partinin bulunması; kanunsuzluğa, gizli polis ve cinayete dayanması; toplumla devlet arasındaki bütün bağları koparması ve her şeyi, bütünüyle, yöneticilerin iradesine bağlaması bakımından, mutlakiyet rejiminden ayrılır. Mutlak hükümdar, meşru bir yöneticidir, keyfî ölçülerle davranmadığı gibi, toplum hayatının birçok kesimine büyük çapta müdahalede bulunmaz.

● *Diktatörlüğü doğuran sebepler.* Diktatörlüğü doğuran sebepler çeşitlidir:

1) Bazı diktatörlükler, diktatörlüğün tek çıkar yol olduğu veya istikrarın ancak bu yolla sağlanabileceği inancıyle kurulur. Ortaçağ İtalyası'nda Machiavelli, yeni bir cumhuriyetin sadece bir kişi tarafından kurulabileceğini, Fransa'da da devrimci Robespierre özgürlüğe ancak diktatörlük yolu ile varılabileceğini ileri sürmüşlerdi.

2) Diktatörlük, devleti kurtaracağına veya gerçek ya da hayalî bir buhranı çözebileceğine inanılan bir kişi veya grubun işbaşına getirilmesi ile de gerçekleşir. Nitekim 1922'de faşist partinin başı olan Mussolini, iktidara İtalya kralı tarafından davet edilmişti. Kral, bolşevizme karşı mücadele edebilecek, anarşiyi durdurabilecek ve sanayi kesimindeki huzursuzluğa çare bulabilecek tek kişi olarak onu görmüştü.

3) Bazı ihtiraslı kişiler, bir hükûmet darbesini meşru göstermek için hayalî bir tehlikeyi bahane ederler. Eski Yunan'da Pisistratus ve Yaşlı Dionysius, iktidarı ele geçirebilmek için suikasta uğrayabileceklerini öne sürmüşlerdi. Fransa'da 18 Brumaire (9 kasım 1799) Napolyonun, Almanya'da Reichstag yangını (1933) Hitler'in ve Yunanistan'daki komünist tehdidi (1936) general Metaksas'ın iktidara gelmek veya durumlarını güçlendirmek için yararlandıkları sözde olağanüstü durumlardır.

4) Diktatörlükler, hükûmetlerin beceriksiz veya soysuzlaşmış olmalarından, sosyal kargaşalıklar veya malî güçlüklerden, ya da geleneksel otorite ve kurumların meşruluğu kabul edildikten sonra ortaya çıkan boşluktan yararlanılarak kurulmuşlardır.

5) Bazı diktatörlükler, Japonya'da olduğu gibi, tanrısal iradeye dayandıklarını öne sürerler (Japonyada imparatorun [Güneşin oğlu] gökten indiğine inanılır.)

6) Diktatörlükler, bazen bir savaşta yenilmiş, savaş yüzünden çöküntüye uğramış veya eldeki güçlerle çözümlenmesine imkân olmayan bir askerî buhranın yürürlükte olduğu ülkelerde de kurulabilir. Silahlı kuvvetler üzerinde nüfuzu olmak veya bir savaştan galip olarak dönmek, çoğunlukla, iktidara giden bir yol olmuştur. Birçok eski Yunan tiranı, Rönesans *podesta*'ları, Napolyon ve onun gibi birçok mareşal, Latin Amerika despotları ve devrimizde görülen diktatörler bu yol ile iktidara gelmişlerdir.

7) Diktatörlükler, toplum hayatında kesin değişiklikler yapmak ve toplumu medenîleştirmek amacıyle de kurulur.

8) Diktatörlüklerin reformcu, devrimci veya karşı-devrimci amaçları gerçekleştirmek için kurulduklari da görülmüştür. Diktatörlükler, ilk planda, hoşnutsuz olan, mülkleri ellerinden alınan veya oy hakkından yoksun bırakılan grupların haklarını istemeleriyle gerçekleşir (Cromwell çağı İngilteresi ve Büyük devrimin ilk aşamasında Fransa). Devrimci diktatörlükler, yürürlükteki ekonomik ve sosyal düzenin değiştirilmesiyle başlar. Gracchius'un eski Roma'da, Büyük devrimin son aşamasında Fransa'da ve 1917'de Rusyada kurulan diktatörlükler böyle başlamıştır.

Karşı-devrimci diktatörlükler ya mevcut düzeni koruma veya geleneksel bir grubun nüfuzunu yeniden sağlama amacıyle kurulur (Eskiçağ Isparta'sında, general Franko İspanyasında, Salazar Portekizinde ve Horty Macaristanında olduğu gibi). Birçok diktatörlük de bir kişinin ihtirasından veya demogogca davranışlarından doğmuştur. Bu, hükûmet veya ordu önderlerinin devamlı olarak yıpratılması sonucunda, demagog'un iktidara tek başına gelmesine yol açar.

● *Diktatörlük idaresinin unsurları.* Diktatörlük idaresinin izlediği yol ve uyguladığı metotlarda bir değişiklik olmamıştır. Bütün diktatörler siyasî sistemdeki temel kurumların (özellikle temsilî meclisler, bağımsız yargı mekanizması) yetkilerini azaltmakla işe başlamışlar, kişi özgürlüğünü sınırlamışlar, anayasa kayıtlamaları ve hukuk düzenini hiçe saymışlardır. Bütün diktatörler tenkitlere engel olmak ve resmî görüşlerini yaymak için, sansürden yararlanmışlar, rejimin muhaliflerini tasfiye veya yok ederek susturmuşlardır.

Diktatörlerden birçoğu otoritelerini sürdürebilmek veya halk desteğini sağlayabilmek için dinden ve efsanelerden yararlanmışlar; bütün bildirişim araçları ile birlikte müzik, tiyatro ve mitinglerden, beyin yıkama amacıyle istifade etmişlerdir. Çağdaş diktatörlükler gençlik örgütlerini de propaganda amacıyle kullanmışlardır.

Bazı diktatörler sadece zorbalığa dayanarak kaba kuvvetle ülkeyi yönetmişler, bir kısmı ise halkın desteğini sağlama yolunu seçmişlerdir. Bu ya Sirakûza'lı Agatokles, Napolyon ve Hitler'in yaptığı gibi plebisitten veya Veronalı yöneticilerin yaptığı gibi sözlü oy verme metodundan yararlanmak veya modern yöneticilerin çoğu gibi, seçimlere başvurmak yoluyle gerçekleştirilmiştir. Birçok diktatör yurt içinde büyük ve gösterişli törenler, kamu hizmetleri düzenlemek, yurt dışında da maceracı teşebbüslere girişmek ve milliyetçilik duygularını tahrik etmek suretiyle halkın dikkatini başka tarafa çekmişlerdir. Napolyon gibi bazı diktatörler kişiliklerinin putlaştırılmasından yararlanmışlar ve tanrısal bir kişilikle görünmek için çalışmışlar, Salazar tipi diktatörler ise, arka planda görünmeyi tercih etmişlerdir.

Bununla birlikte bütün diktatörler, aşağı yukarı, aynı güçlüklerle karşı karşıya kalmışlardır. Bunların başında işinin ehli olan ikinci derecede yöneticiler bulmak meselesi gelir.

Diktatörler, işinin ehli yöneticiler bulmakta demokratik önderlerden daha az şansa sahip olmuşlardır. Diktatörlükte idareciler, hoşnutsuzluk yaratır kaygısıyle insiyatifi ele almaktan daima kaçınmışlardır. Diktatörün iradesi her şeye hâkim olduğundan büyük hatalar yapılmakta ve pek az kişi tenkit yollu öğüt vermeye yanaşmaktadır. Bütün bunların üstünde hiçbir diktatör, anlaşmazlık ve entrikalara yol açmadan, yerini kime bırakacağı meselesini çözmeye muktedir olamamıştır.

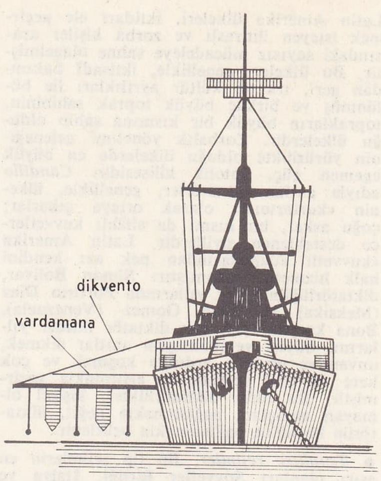

dikvento

● *Modern Dünyada diktatörlükler.* Rönesans çağının tiranlarından (zorba hükümdar), XVII. yy.ın mutlak hükümdarlarından ve XVIII. yy.ın aydın despotlarından sonra Büyük Fransız devrimiyle, modern tip diktatörlükler ortaya çıktı. O günden bu yana diktatörler hiç değilse göstermelik bir demokrasiden yararlanmayı tercih ettiler.

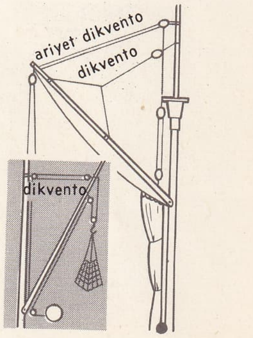

dikvento

Diktatörlüğün Fransız devrimindeki kökleri. Bir ayaklanmadan korkan Fransız konvansiyonu 1793 yılında, Kamu Güvenliği komitesine, fiyat ve ücretleri kontrol yetkisi de dahil olmak üzere olağanüstü yetkiler tanıdı ve 18-25 yaşları arasındaki bütün bekâr erkeklerin askere alınmalarına karar verdi. Yarı resmî bir nitelik taşıyan bu komite «Tedhiş dönemi» diye bilinen iktidar süresinde yurtseverliğinden ve karşı-devrimci davranışlarından şüphelenilen herkesi tutukladı. Bu dönemde 300 bin kişi tevkif edildi ve bunlardan 35 000'i ceza evlerinde öldü veya öldürüldü. Jacobin önderi diktatör Robespierre bir «hürriyet despotizmi» ile bir «erdem cumhuriyeti» yaratmak istediğini açıkladı. Napolyon demokrasi ile diktatörlüğü bağdaştırmaya devam etti. 1802'de Fransız senatosu Napolyon'u birinci konsül olarak 10 yıl süre ile iktidara getirdiyse de Napolyon doğrudan doğruya plebisite başvurarak halktan, yaşadığı sürece iktidarda kalma yetkisi aldı, 1804 yılında da kendisini imparator ilân etti. Fransız devriminden bu yana diktatörlerden birçoğu, ya demokratik bir yönetime dayandıklarını ve halkın iradesini temsil ettiklerini öne sürdüler veya siyasî partiler ve seçimler gibi demokratik kurum ve metotları kendi özel çıkarları adına kullandılar.

Modern diktatörlükler. Modern diktatörlükleri çeşitli şekillerde sınıflandırmak mümkündür. Ama en tutarlı sınıflama, diktatörlükleri geleneksel *otoriter diktatörlükler, Latin Amerika'daki «kuvvetli adam» diktatörlükleri, totaliter rejimler, askerî diktatörlükler, güdümlü demokrasiler ve reformcu diktatörlükler* olarak ayırmaktır.

● *Geleneksel diktatörlükler.* Katı ve otoriter nitelikteki modern diktatörlükler Salazar'ın Portekizinde, Franko'nun İspanyasında ve II. Dünya savaşı öncesinin Orta Avrupasında (Polonya'da mareşal Jozef C. Pilsudsky; Macaristan'da general Gyula von Gömbös ve Amiral Horthy; Yunanistanda general Metaksas) kuruldu. Bu diktatörlükler, ihtilâl korkusuna karşı bir tepki olarak ortaya çıktılar ve geleneksel otoriteye dayandılar. Salazar'ın kurduğu yeni düzende Millî Birlik partisi'nin dışındaki bütün siyasî partiler kanun dışı ilân edildi, eğitim sıkı bir denetime tabi tutuldu ve korporatif nitelikteki bir meclise sadece danışma yetkisi tanındı. Bu rejim yurtseverlik, hizmet, sadakat, disiplin ve düzeni temsil ettiğini savunduysa da bütün bunlar çoğu zaman, kişi hürriyetinin aleyhine gerçekleşti.

● *Latin Amerika'nın «kuvvetli adam»ları.*

Latin Amerika ülkeleri, iktidarı ele geçirmek isteyen ihtiraslı ve zorba kişiler arasındaki sayısız mücadeleye sahne olagelmiştir. Bu ülkeler, genellikle, iktisadî bakımdan geri, ırk ve kültür ayrılıkları ile bölünmüş ve birkaç büyük toprak sahibinin, topraklarını büyük bir kısmına sahip olduğu ülkelerdir. Zorbalık yönetimi geleneğinin yürürlükte olduğu ülkelerde en büyük egemen güç, katolik kilisesidir. *Caudillo* adıyle anılan diktatörler, genellikle, ülkenin «kurtarıcısı» olarak ortaya çıkarlar; çoğu asker, bir kısmı da silâhlı kuvvetlerce desteklenen sivillerdir. Latin Amerika «kuvvetli adam»larından pek azı kendini halk hizmetine adamıştır: Simon Bolivar, diktatörlüğünün ilk yıllarında Porfirio Diaz (Meksika) ve Juan Gomez (Venezuela). Buna karşılık pek çok diktatör iktidar yıllarını, büyük ve muhteşem anıtlar dikmek, unvan ve gösteriş ardında koşmak ve çok kere de özel servetlerini artırmakla geçirmiştir. Bu türlü diktatörlükler, kişisel olmayan amaçlara bağlanmakla değil, diktatörün kişiliğine bağlanmakla belirlenir.

● *Totaliter rejimler.* Bu tip rejimlerin en aşırı olanları Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya'da görülmüştür. Totaliter yönetim, tek ideolojiye, tek partiye dayanır; diktatör, gizli polis, tedhişin varlığı ve haberleşme araçlarının denetimi ile kendini gösterir.

Lenin'in «proletarya diktatörlüğü» adına siyasî iktidarı elinde tuttuğu geçici bir dönemden sonra, Sovyetler Birliğinin tarihi, 1924'ten 1952'ye kadar, Stalin'in mutlak egemenliği altında geçmiştir. Sovyet komünist partisi genel sekreteri sıfatıyle Stalin, siyasal iktidar dizginlerini tekelinde tutmuş, şahsî ve siyasî rakiplerini partiden, hükûmetten, ordudan ve polisten uzaklaştırmış veya «temizlemiş», hem S.S.C.B. de, hem de Milletlerarası Komünist hareketinde ideolojik bir örnekliği egemen kılmıştır. Stalin rejimi Komünist Çine de modellik etmiştir.

Faşist ve Nazi diktatörlükleri ise, marksizmin ve milletlerarası komünizmin tehditlerine karşı kurulmuştur. İtalya ve Almanya, I. Dünya savaşının olumsuz etkilerini en çok duyan ülkeler olmuştur. Savaş sonrası dönemde İtalya, sanayi kesiminde başgösteren kargaşalıklar, halk ayaklanmaları ve hükûmet dengesinin sağlanamamasından büyük zarara uğramıştır. Dhineland bölgesindeki ayrılıkcı hareketler, işgal kuvvetleri, Ruhr bölgesinin istilâsı ve savaş tazminatının yüksekliği dolayısıyle Almanya da, Versailles anlaşmasıyle bir hakarete uğradığı sanısına kapılmıştır.

Komünist ideoloji ise sosyal eşitliği, enternasyonalizmi, insancıllığı, rasyonel düşünceyi ve (hiç değilse teori alanında) geçici bir diktatörlüğü öngörür. Buna karşılık Mussolini ve Hitler, güçlü bir devlete olan ihtiyaçtan, otoritenin öneminden, insanlar ve ırklar arasındaki eşitsizlikten, toplumun iyiliği adına fedakârlıkta bulunmanın ve disiplinin değerinden sözetmişlerdir. Her iki rejim, aşırı ölçüde milliyetçi ve dış siyasette savaşçı bir tutum göstermiştir. Hitler de, Mussolini de, bütün siyasî partileri kanun dışı ilân etmiş, siyasal muhaliflerine hoşgörü göstermemiş, toplanma ve haberleşme hürriyetlerine son vermişlerdir. Bununla birlikte tedhişçi ve keyfî zorbalığı, toplama kampları ve kütle halinde yoketme siyasetiyle Hitler rejimi Mussolini'ninkinden çok daha insanlık dışı bir nitelik göstermiştir.

● *Askerî diktatörlükler.* Askerî diktatörlükler, Pers kralı Artaxerxes çağından bu yana varolagelmiştir. Bununla birlikte askerî diktatörlüklerin çağdaş dünyada çok daha sık görüldükleri de bir gerçektir. Birçok az gelişmiş ülkede ordu kendisini, siyasî birliği sağlayabilmede en yetkili etken saymaktadır. Askerî bir hükûmet darbesi, teorik bakımdan sivil yönetime geçici bir süre için ara verilmesi demektir. Oysaki başka bir grup siyasî istikrarı sağlayamadığı sürece askerler, iktidarda kalmaya devam etmektedir.

● *Güdümlü demokrasiler ve Reformcu diktatörlükler.* Afrikada Gana ve Gine gibi az gelişmiş ülkelerde diktatörlükler, anlaşmaz grupları birleştirmek ve millî kaynaşmayı sağlamak için gerekli sayılmışlardır. Küba'da Fidel Castro'nun kurduğu tipten «reformcu» diktatörlükler genel olarak, ideolojik bir yapıya sahiptir. Bu tip diktatörlükler toprak reformu, sanayileştirme ve kaynakların devletleştirilmesi gibi, müphem bir Sosyalist politika ile belirlenirler.

— Sosyal. *Proletarya diktatörlüğü.* Proletarya (İşçi ve köylü) diktatörlüğü deyimini, ilk önce Karl Marx, 1852'de yayımlanan bir yazısında kullandı. Bu deyim, Marksçı-Leninci dilde, hem siyasî bir sistemi hem de tarihî evrimin geçici bir aşamasını belirtir. Bu aşamada (ve bu aşama aracılığı ile) emekçi işçi ve köylü sınıfı, eski sömürücü sınıfların (bu doktrine göre «burjuvazi ve soylular») temsilcilerini devlet yönetimi dışında bırakarak, tek başına iktidara sahip olur. Bu doktrin, eski sömürücü sınıfların iktisadî anlamda tasfiyesini, hattâ varlıklarının ortadan kaldırılmasını öngörür. *Sınıf mücadelesin*in kaçınılmaz sonucu olan *proletarya diktatörlüğü,* ulaşılması gereken son aşama değil, fakat *sınıfsız bir toplumun* hazırlanması doğrultusunda geçici bir dönemdir. Sınıfsız bir toplumun kurulmasının önüne geçilemez, çünkü burjuva sınıfının ortadan kalkması, otomatik olarak, proleter sınıfın da ortadan kalkmasına, dolayısıyle sınıf mücadelesinin ifadesinden başka bir şey olmayan devletin de yok olmasına yol açacaktır. Proletarya diktatörlüğü ilk defa 1917'de S.S.C.B.'de somut bir şekilde ortaya çıktı. Bu rejim, 1917-1918'den itibaren, yurttaşları ve iktidar yetkisini kullanmakta araç olarak yararlandığı siyasî partiyi düzene sokabilmek için, kendini dehşet saçan bir sertlikle kabul ettirdi. Bu sertlik, kapitalizmin hortlamasını önlemeyi ve ülkedeki son temsilcilerini ortadan kaldırmayı sağladı. 1945'ten sonra kurulmuş ve hepsi de proletarya diktatörlüğü ilkesini kabul etmiş olan halk demokrasileri de bu durumu örnek aldılar.

— *Tar.* Süreli bir iktidar olan *diktatörlük,* Roma'da, olağanüstü durumlarda, senatonun çağrısı üzerine konsüllerce seçilen bir diktatörün ülkeyi altı ay tek başına yönetmesi demekti. Sadece İtalya sınırları içinde geçerli olmak üzere, diktatör, konsüllerce seçilir seçilmez, diktatörlük gücüyle (potestas) donatılmış olurdu. Bu, yürütme gücünün tümünü elinde tutmak ve hazineyle ilgili işler dışında, ne görevi sırasında ne de sonradan kimseye hesap vermek zorunda olmamak demekti. Diktatör sadece censorlar tarafından kınanabilirdi. İktidarları sona erince bu yüksek görevliler tekrar eski işlerine dönerlerdi. Taşrada diktatör yirmi dört lictor ile iş görürdü. Roma'da ise ancak on iki lictor vardı ve diktatör onları sürekli olarak işbaşında bulundururdu. Konsülün ise ancak iki ayda bir ay lictoru olurdu. Diktatörlüğe bağlı bir *magister equitum,* yani atlılar kumandanı vardı. Bu kumandan konsüllere emir verebilir, hattâ diktatörün yerini alabilirdi. Diktatörün görevinin bitiminde onun da görevi son bulurdu. Diktatör kumandanı tayin eder ama işine son veremezdi. Latin konfederasyonunun bazı başka kentlerinde, diktatörlük yüksek memurların yaptığı geçici bir görevdi ve yüksek görevlilerden her biri sırayle diktatörlük yaparlardı. Titus-Livius, Roma'da bu görevin hangi devirde ve hangi şartlar altında kurulmuş olduğunun bilinmediğini söyler. Bununla birlikte, birçok yazar tarafından kabul edilmiş olan bir yoruma göre, ilk diktatör, 501'e doğru, Latinlere ve Etrüsklere karşı girişilen tehlikeli bir savaşta kendisine olağanüstü yetkiler verilen T. Lartius'dur. Gerçek anlamdaki son diktatör Cannae savaşının ertesi günü, seçildi ve konsül yokluğu dolayısıyle senatodan prodictator (diktatör vekili) unvanı aldı. Her ne kadar sonraları da birkaç diktatör daha seçildi ise de bunlar, yetkili büyük görevli yokluğu dolayısıyle, sadece siyasî veya dinî törenleri yönetmekle görevliydiler. Sulla ile Sezar'ın diktatörlüklerinin, bir anayasa görevi olan eski diktatörlükle, bir isim benzerliğinden başka bir benzerliği yoktur. Aslında Sulla ile Sezar'ın diktatörlükleri silâh gücüyle kurulmuş zorbalıkları bir unvanla meşrulaştırılmasından başka bir şey değildir. (LM)

DİKTE i. (fr. *dictée*). Yazdırma, yazdırılan şey. ‖ *Dikte etmek,* birine bir şeyi yazdırmak için yüksek sesle okuma. ‖ *Mec.* Birine isteklerini zorla kabul ettirmek. (LM)

DİKTE dağı. Esk. coğ. Girit'in doğusunda dağ. Dikte dağı, kısa zamanda, Kuret'lerin (Girit'teki Zeus rahipleri) yönettiği Zeus ve büyük tanrıça Diktynna kültüne ait kutsal yerlerden biri olmuştur. (L)

DİKTİRMEK ettrg. f. Dikmek işini yaptırmak: *Ağaç diktirmek. Elbise diktirmek.* (M)

DİKTİYO —, yun. *diktuon,* ağ, kelimesinden alınan ve terim yapımında kullanılan önek. (L)

DİKTİYOSPOR i. (fr. *dictyospore*). Enine ve boyuna bölmelere ayrılmış spor.

◆ **Diktiyosporlu** sıf. Diktiyosporu olan mantarlara denir. (L)

DİKTİYOZOM i. (fr. *dictyosome*). Golgi cihazını meydana getiren yeni ay biçimindeki tanecik.

— ANSİKL. Her *diktiyozom* boya tutar bir dış bölge ile boya tutmaz bir iç bölgeden meydana gelir. Diktiyozomlar lipit, holoproteit ve nükleoproteitlerden oluşur. Diktiyozomlu Golgi aygıtı birhücreli hayvanlarda, ilkel bitkilerde, omurgasızların doku hücrelerinde ve genellikle eşey hücrelerinde bulunur. Elektronik mikroskop her diktiyozumun üst üste yığılı 5-10 tane yassı kesecikten oluştuğunu gösterdi. Bunlar çoğu zaman kubbe biçiminde, bazen de iç içe girmiş şekilde bulunur. Her kesecik açık renkte dar bir aralıkla birbirinden ayrılan iki çeperden oluşur ve osmik asitle boyanabilen kabarcıklı kenarlarından parçalanmaya elverişlidir. (L)

DİKTONİUS (Elmer), finlandiyalı şair (Helsingfors 1896-Helsinki 1961). On altı yaşında okulu bıraktı, kendini müziğe verdi; öğrencilerinden biri olan sosyalist Kuusinen'in etkisiyle siyaset ve estetikte radikal düşüncelere karşı ilgi duydu. İsveç diliyle yazılan fin şiirinin en dinamik yenilikçilerinden oldu, şiirlerini tercüme ettiği amerikan şairlerinin etkisinde kaldı. Başlıca eserleri: *Harda Sangar* (Acı Şarkılar) [1922]; *Stenkol* (Maden Kömürü) [1927]; *Stark Men Mörk* (Güçlü Ama Mutsuz) [1930]; *Gras Och Granit* (Ot ve Granit) [1936]. (L)

DİKTYNNA. Yun. mit. Girit'teki Diktynnaion şehrine adını vermiş olan peri. Minos peşine düşüp onu dokuz ay kovaladı. Sonunda Diktynna kendini bir kayanın üstünden denize attı. Bir balıkçının ağına takılarak kurtuldu. Adı buradan (yun. *diktyon,* ağ) gelir. Britomertis ve Artemis ile bir sayılırdı. (L)

DİKTYS Giritli, efsaneye göre İdomeneus'un Truva savaşındaki silâh arkadaşı; Truva savaşını anlatan bir kitap yazdığı sanılır. Fenike dilinde yazılmış olan bu kitap Neron devrinde yunancaya, sonra da *Ephemeris Belli Trojani* (Truva Savaşı Üstüne Günlük Notlar) adıyle latinceye tercüme edildi (M.Ö. IV. yy.). Kitabın başında kendisini eserin çeviricisi olarak tanıtan L. Septimius adında birinin Q. Aradius'a bir mektubu vardır. Hem derleme, hem de hayalî bir eser olan bu kitap bir çeşit tarihî romandır. Ortaçağda Truva çevrimi şairleri, ilk helen şiirinin hayranlık verici biçimde ortaya koyduğu efsaneler konusunda bildiklerinin hemen hemen tümünü, bu kitaptan aktardılar. Giritli Diktys, Dares ile birlikte, XVI. yy.da eserleri yayımlanan ilk Eskiçağ yazarlarından biridir. (L)

DİKULCİN, Ebu Muhammed Abdusselâm bin Rağban adıyle anılan arap şairi (? 777 - Suriye 850). Halife Hüseyin'e ağıt yazan ilk şiî arap şairidir. Suriye'de yaşadı, Mütevekkil çağında öldü. (M)

DİKUMAROL veya **DİKUMARİN** i. (fr. *dicoumarol* veya *dicoumarine*). Tedavide pıhtılaşmayı önleyici olarak kullanılan madde. Bk. KUMARİN. (L)

DİKVA, Kamerun'da idare çevresi; Çat gölünün güney kıyısı yakınında, bu göle dökülen Yedseram ırmağı kıyısında; 6 000 nüf. (L)

DİKVENTO i. Denizc. Cunda mantilyası. ‖ Bir bumba ve serenin ucuna kilitlenmiş ve onun eğimini ayarlayan çelik tel halat. ‖ *Ariyet dikvento,* iki dikventodan bumba veya serenin ucuna en yakın olanı. (L)

D GRUBU

Zeki Faik İZER, (kompozisyon)

Elif NACİ, (kompozisyon)

Sabri BERKEL, (kompozisyon)

Nurullah BERK, (natürmort)

Resim ve Heykel müzesi, İstanbul

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

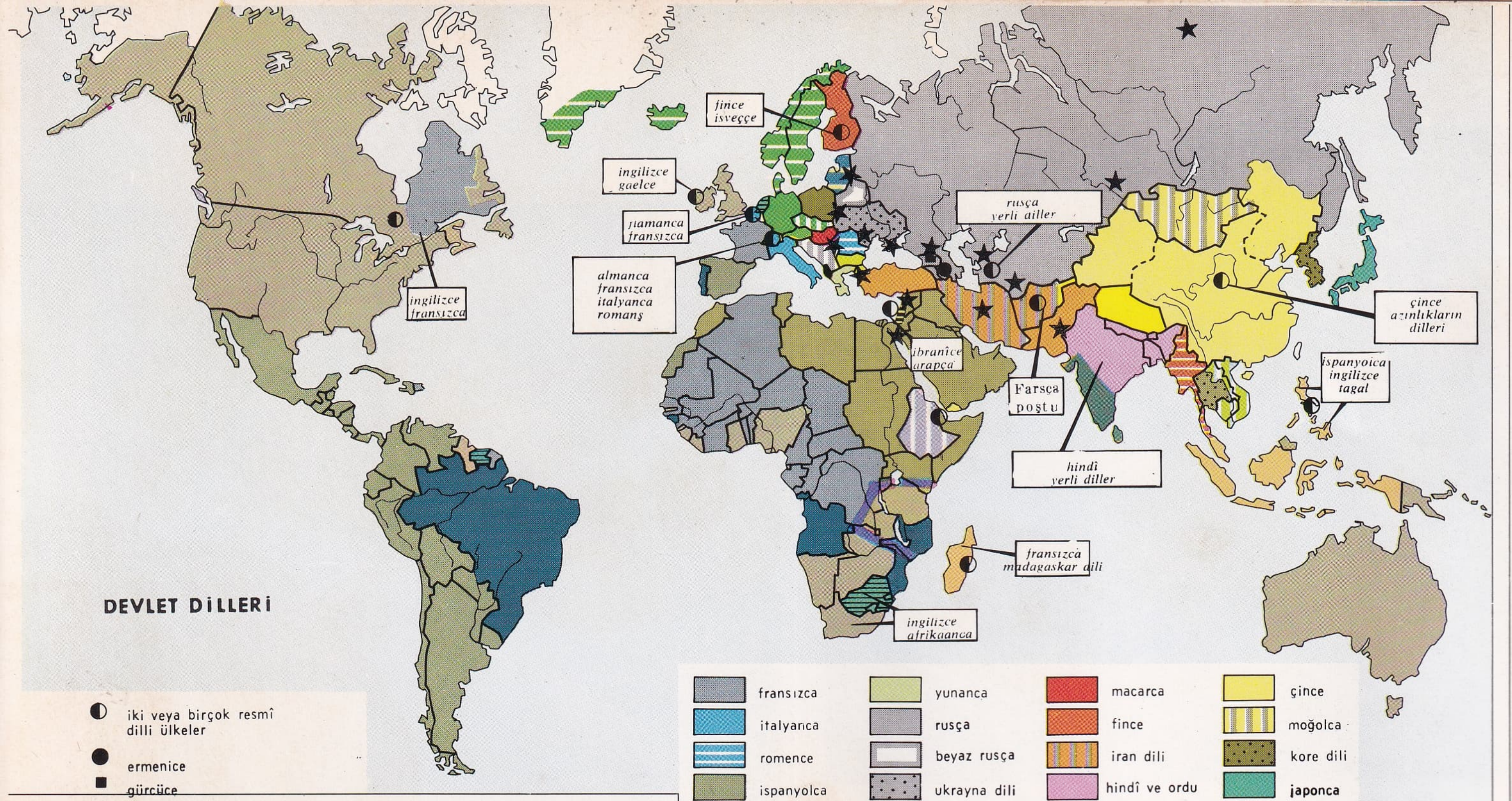

DEVLET DİLLERİ
fince isveççe
ingilizce gaelce
flamanca fransızca
almanca fransızca italyanca romanş
rusça yerli ailler
çince azınlıkların dilleri
ingilizce fransızca
ibranîce arapça
Farsça poştu
ispanyolca ingilizce tagal
hindî yerli diller
fransızca madagaskar dili
ingilizce afrikaanca
iki veya birçok resmî dilli ülkeler
ermenice
gürcüce
fransızca
italyanca
romence
ispanyolca
portekizce
ingilizce
felemenkçe
almanca
iskandinav dili
yunanca
rusça
beyaz rusça
ukrayna dili
polca
çekçe ve slovakça
sırp-hırvat slovence ve makedonya dili
bulgarca
baltık dilleri
macarca
fince
iran dili
hindî ve ordu
dravid dili konuşan Hindistan
tibetçe
birman
vietnam
siyam dili
çince
moğolca
kore dili
japonca
indonezya dili
ibranîce
türkçe
arapça
suaheli
arnavutça
habeşçe

eskimo-aleut
yerli dili kalıntıları
nahua
şoşon
pima-papago
otomang ailesi
maya-zok ailesi
çipça ailesi
karayip
aravak ailesi
tupi-guarani ailesi
je ailesi
çarrua ailesi
guaykuru ailesi
araukan ailesi
alakaluf ailesi
diğer diller
AMERİKA YERLİ DİLLERİ

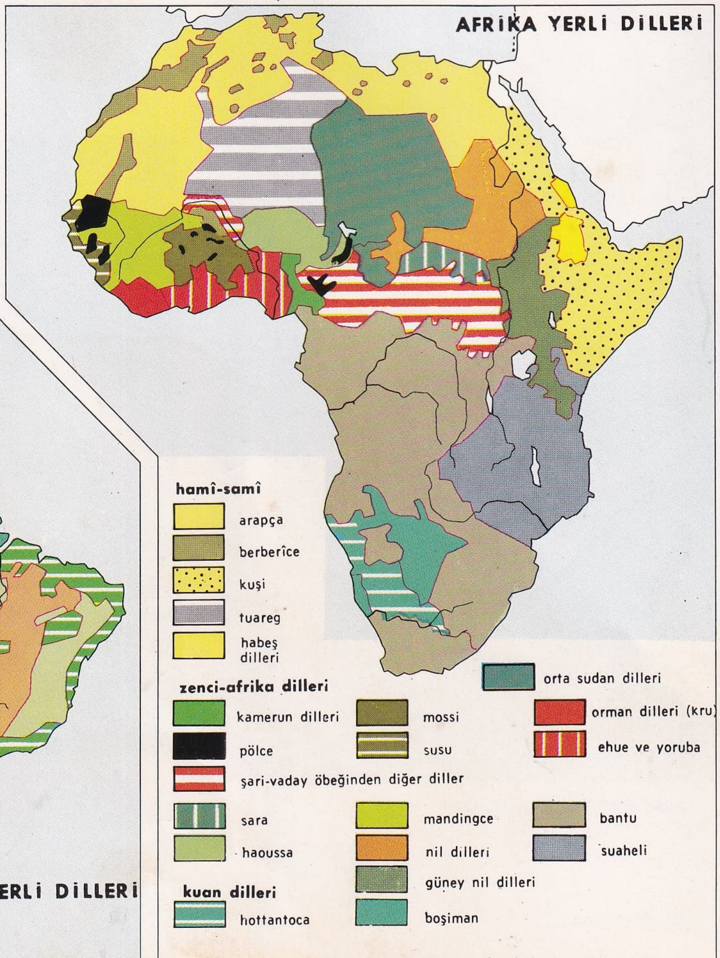

AFRİKA YERLİ DİLLERİ
hamî-samî
arapça
berberîce
kuşi
tuareg
habeş dilleri
zenci-afrika dilleri
kamerun dilleri
pölce
şari-vaday öbeğinden diğer diller
sara
haoussa
mossi
susu
mandingce
nil dilleri
güney nil dilleri
boşiman
orta sudan dilleri
orman dilleri (kru)
ehue ve yoruba
bantu
suaheli
kuan dilleri
hottantoca

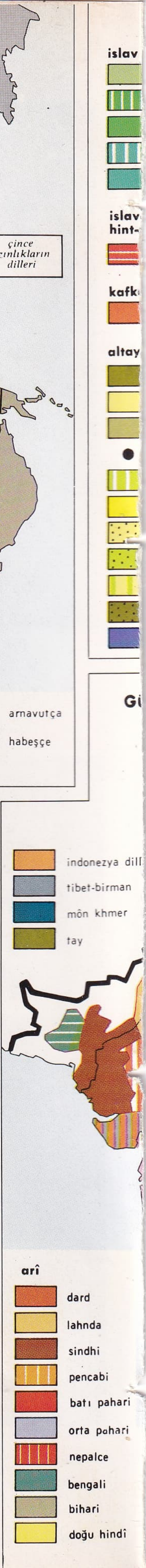

islav
indonezya dili
tibet-birman
môn khmer
tay
arî
dard
lahnda
sindhi
pencabi
batı pahari
orta pahari
nepalce
bengali
bihari
doğu hindî

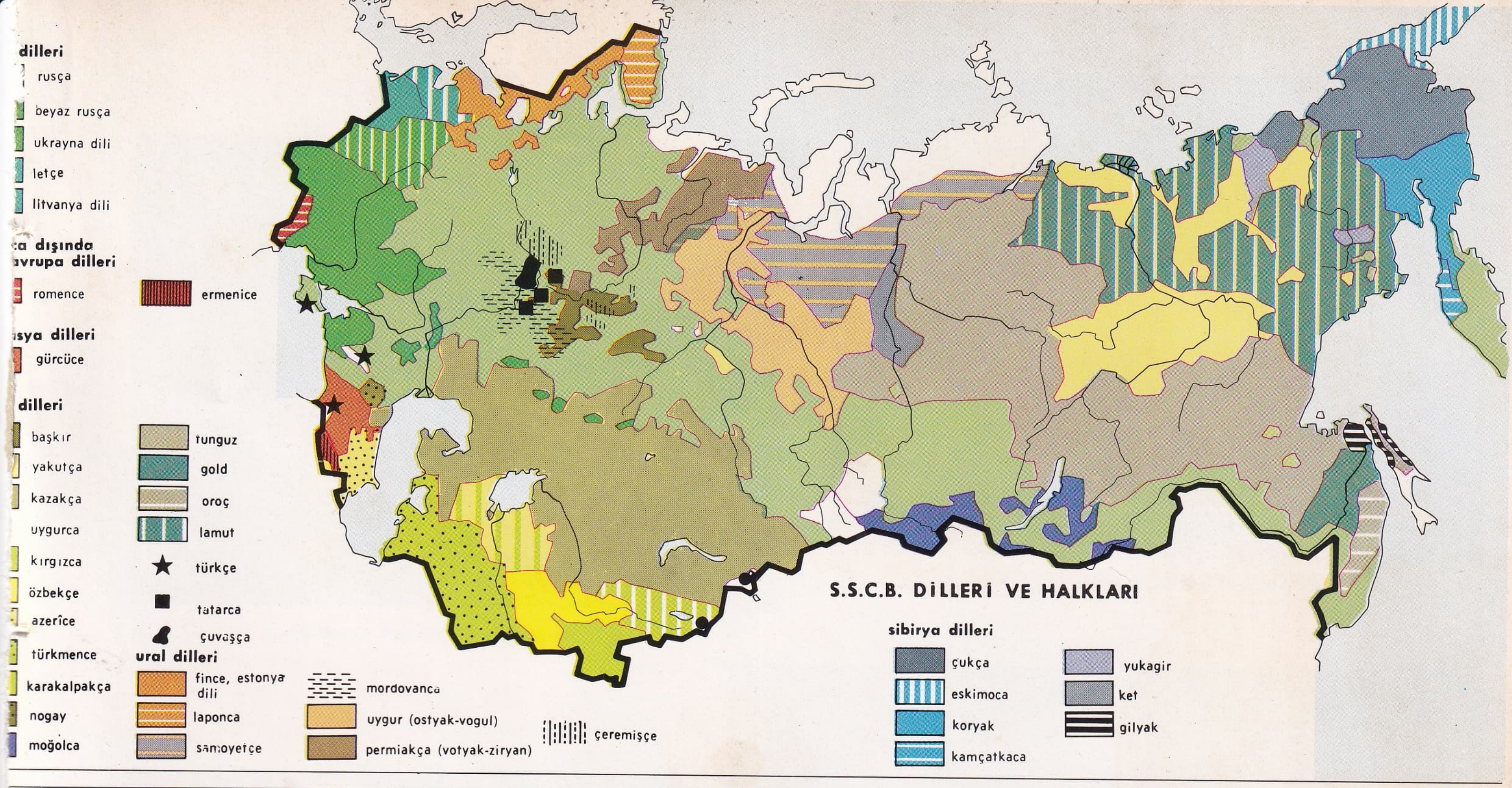

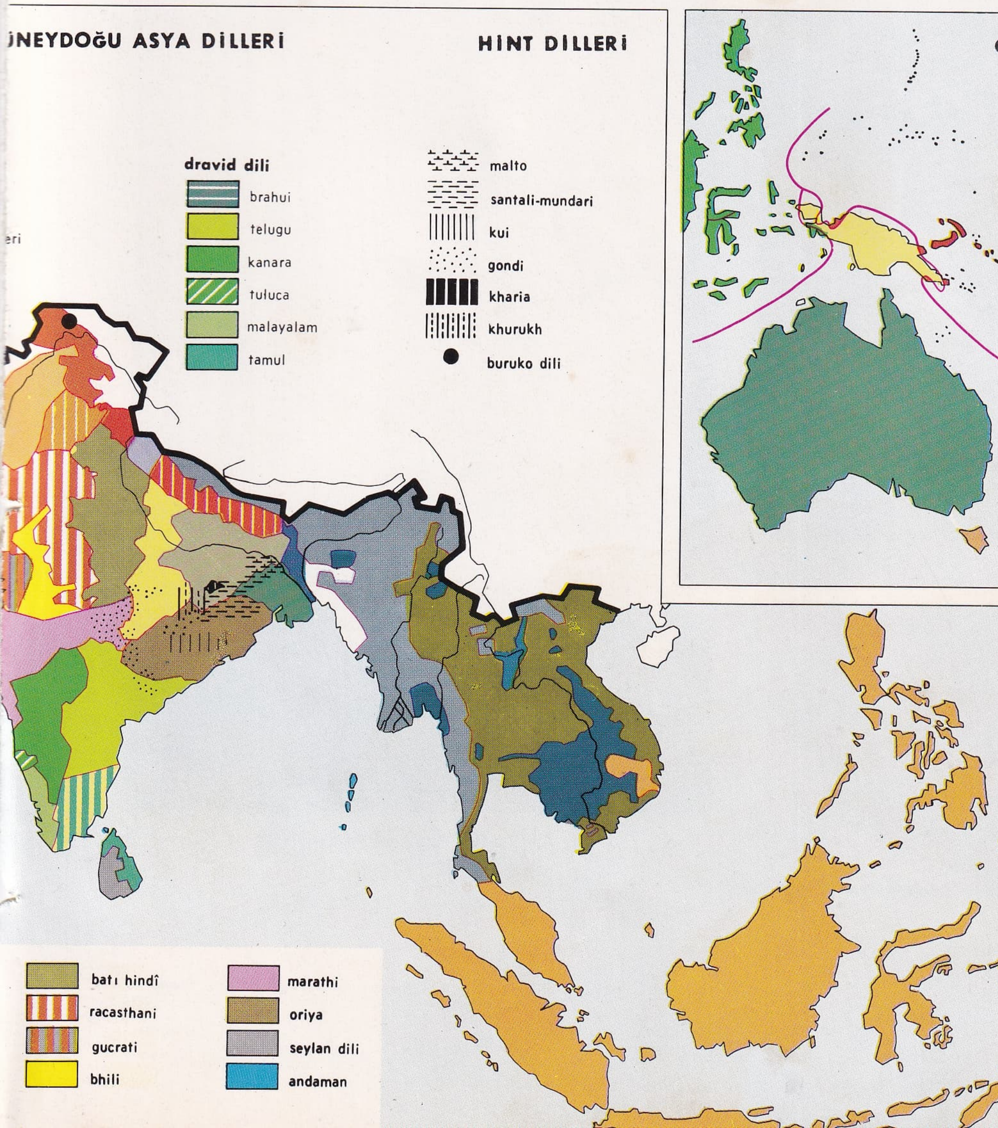

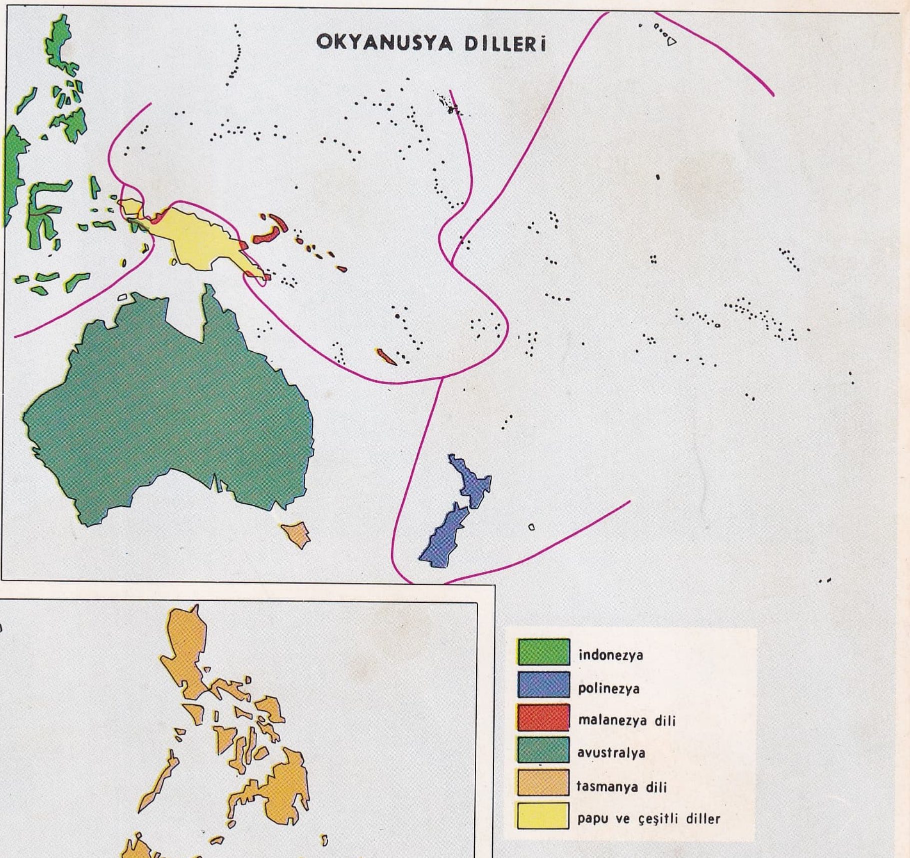

DÜNYA DİLLERİ

D GRUBU

Eren EYÜBOĞLU (peyzaj)

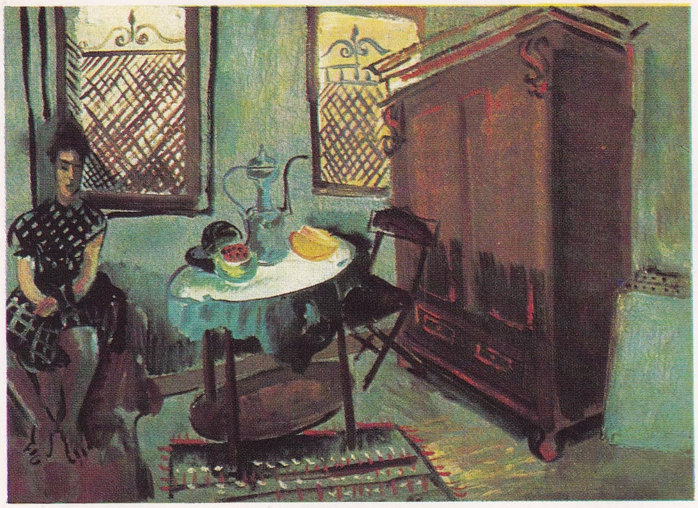

Bedri Rahmi EYÜBOĞLU, (kendi odası)

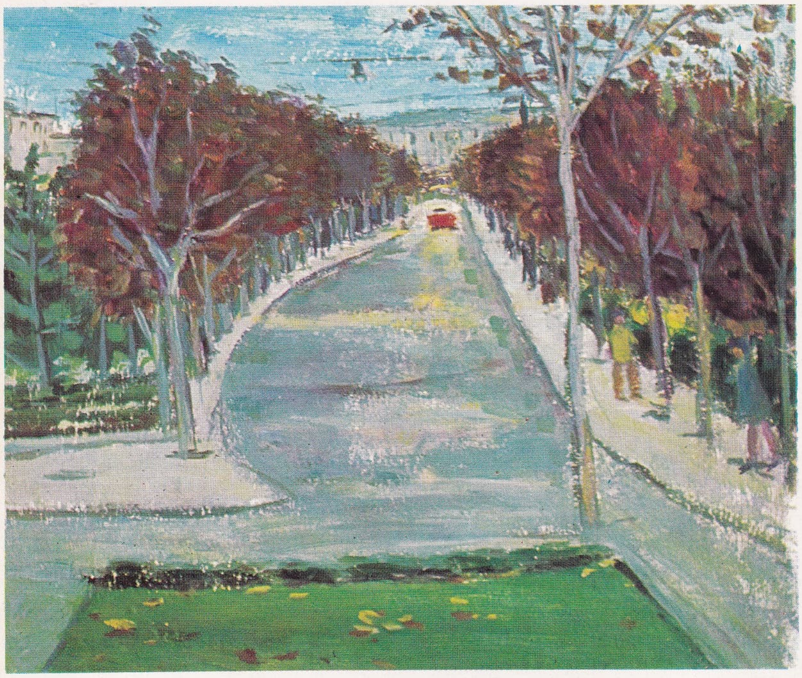

Eşref ÜREN, (Ankara'dan)

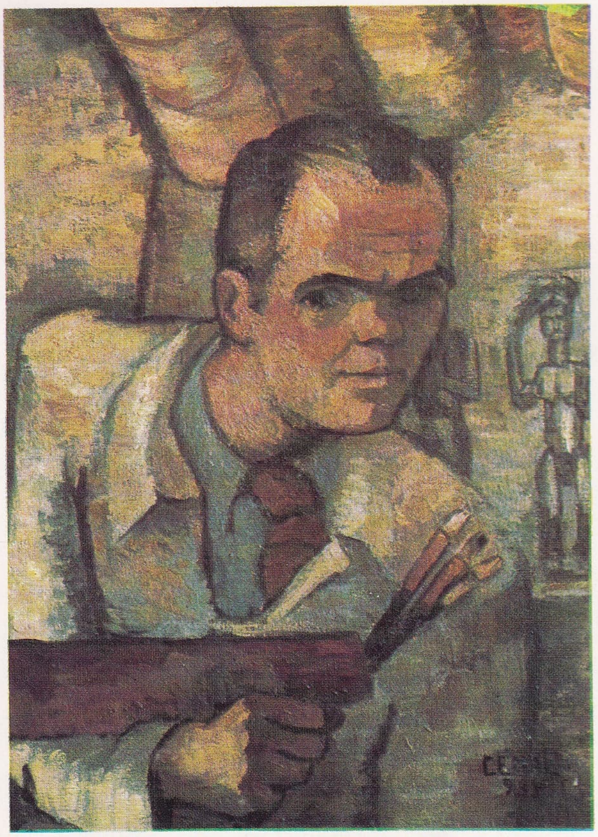

Cemal TOLLU, (kendi portresi)

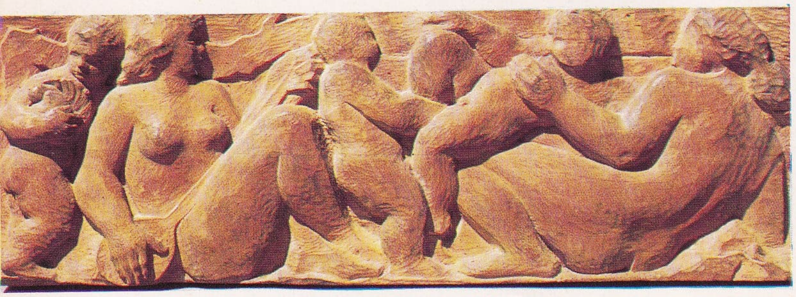

Zühdü MÜRİDOĞLU, «Çıplaklar»

Resim ve Heykel müzesi, İstanbul

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

DİL i. (esk. türk. *til*'den). Ağız boşluğunda yer alan ve tatmağa, yutkunmağa, sesleri boğumlamağa yarayan etli, uzun, hareketli organ. (Bk. ANSİKL. ve *karşılaştırmalı anat.*) || Bir gramer sistemi halinde örgütlenmiş, düşünce ve duyguları bildirmeğe yarayan boğumlu sesler bütünü. ||Belli bir toplulukta kullanılan özel dilbilim işaretleri sistemi: *Türk dili. Eski diller. Üç dil bilmek, konuşmak.* (Bk. *Leng.* bölümü ve ANSİKL.) || Bir millî dilin gramer kuralları ve terimleri: *Dilini bilmek.* || Bir çağa, bir yazara özgü kelime hazinesi ve söz dizimi: *Tanzimat dili. Tevfik Fikret'in dili.* || Belli durumlara, mesleklere, konulara özgü dil: *Hukuk dili* ve *mec. Aşk dili.* || *Teşm. yol.* Düşünce ve duyguları bildirmeğe yarayan herhangi bir anlatım aracı: *Yazılı dil. Müzik dili.* (Bk. ANSİKL., *leng*).

— ÇEŞ. DEY. *Dil ağız vermemek,* çok ağır hasta olmak. || *Dil avcısı. Esk.* Casus. || *Dil belâsı,* gevezelik yüzünden başa gelen kötü durum. || *Dil çıkarmak,* alay etmek. || *Dil dökmek,* razı etmek ve inandırmak için tatlı sözler söylemek: *O kadar dil döktü, o kadar yalvardı ki, dayanamadım, arzusunu kabul ettim* (R.N. Güntekin). || *Dil (ağız) dalaşı.* (Bk. AĞIZ.) || *Dil (lâf) ebesi.* (Bk. EBE.) || *Dil kayması (sürçmesi),* kelimeleri yerli yerinde ve düzgün söyleyememe; yanlış bir şey söyleme: *Bir gün Kara Medrese'de coşup taşmış, ders verirken, dili sürçtü, söylemek istediğini söyleyemedi* (N. Araz). || *Dil otu mu yedin?,* çok konuşkan kimselere söylenir: *Hacı Kalfa'nın ellerini dizlerine vurarak: — Dil otu mu yedin be kızım diye bir gülmesi vardı* (R.N. Güntekin). || *Dil pelesengi (persengi),* durmadan tekrarlanan söz: *Kâhyam Davut ağa bunu işitti idi; dil pelesengi haline soktuğu: Fesubhanallah!* (R.H. Karay). *Esk.* Vird-i zeban. || *Dil satmak,* karşısındakini boş sözlerle oyalamak. || *Dil uzatmak,* birine iftira etmek, birinin aleyhinde bulunmak: *Erkeklerimiz hakkında söylemedik söz bırakmayıp şimdi karılarımıza da dil uzatmağa başladı* (Cevdet Paşa). || *Dil üşürmek. Esk.* Aleyhte konuşmak. || *Dile düşmek (dillerde dolaşmak, dilden dile dolaşmak, dillere destan olmak),* çok sözü edilmek, herkesin konuştuğu konu olmak: *Sevdiğim dillere destan / Sevdiğim meyil verdiğim* (O. V. Kanık). *Saray Mısır Hidiv'inin bu dillere destan olan saltanatını mı çekememişti?* (A.Ş. Hisar). || *Dile gelmek,* konuşmağa başlamak: *İnsan duyar yerin dile gelmiş sükûtunu* (Yahya Kemal). || *Dile gelmez,* (çok güzel veya çirkin bir şeyi belirtmek için) anlatılmaz. || *Dile getirmek,* anlatmak: *İçinde, kendi kendine başladığı bir konuşmayı ansızın dile getirir, karşısındakini şaşırtırdı* (Y.Z. Ortaç). *Divan edebiyatımızdan seçme mısraları, seçme beyitleri, çizgi, ışık ve gölge oyunları ile dile getirdi* (Y.Z. Ortaç). || *Dile kolay,* yapılması güç şeyler anlatılırken söylenir: *Daha iki yıl dokuz ay cezamız var. Dile kolay beyefendi, iki yıl dokuz ay* (K. Tahir). || *Dile perhiz etmek,* susmak, fazla konuşmamak. || *Dile vermek,* bildiği bir şeyi herkese söylemek, yaymak. || *Dili açılmak (çözülmek),* [hep, susan kimse için] birden bire konuşmağa başlamak: *İşte bunun üzerine dili çözüldü ve söylenmez şiirler söylemeğe başladı* (N. Araz). || *Dili ağır (ağır dilli),* konuşması veya yazısı açık ve akıcı olmayan. || *Dili ağırlaşmak,* güçlükle konuşmak: *Sabahleyin dili, baktım, biraz ağırlaşıyor* (M. Â. Ersoy). || *Dili (dil, ağzı) alışmak,* bir kelimeyi çok kullanmaktan dolayı o kelimeye karşı alışkanlık edinmek. || *Dili bağlı,* susmuş. || *Dili bir karış (papuç kadar),* çok ve arsızca konuşan kimseler için söylenir. || *Dili çalmak,* telaffuzu başka bir söyleyişi andırmak: *Dilleri Farsçaya çalsın diye uğraşmışlar* (N. Ataç). || *Dili damağına yapışmak* (veya *dili kurumak*), çok susamak. || *Dili (bir karış) dışarı çıkmak,* sıcak, soğuk v.b. durumlardan meydana gelen yorgunluğu anlatmak için kullanılır. || *Dili dolaşmak (sürçmek),* heyecan veya korkudan dolayı kelimeleri yanlış söylemek, düzgün konuşamamak: *Fakat Pegrini'nin arkasında, Vehbi dedenin kendini dinlediğinin farkına varır varmaz dili dolaştı, dudakları titredi* (H. E. Adıvar). || *Dili dönmek (dönmemek),* düzgün konuşmak (konuşamamak), amacını güzel bir şekilde anlatmak (anlatamamak): *Hiç söyler miyim? İstesem de hiç bundan sonra dilim döner mi?* (H.R. Gürpınar). || *Dili her şeye dönmek,* her konuda rahatça konuşabilmek. || *Dili kılıçtan keskin (zifir),* kırıcı ve ağır konuşanlar için kullanılır. || *Dili kurtlu,* dedikoducu. || *Dili tutulmak,* korkudan, sevinç veya şaşkınlıktan konuşamamak: *Gördüğü şeyin dehşetinden dili tutulmuş* (A.H. Tanpınar). *Sevinçten dilim tutulmuştu* (Y. Z. Ortaç). || *Dili uzamak,* haddini bilmeden konuşmak. || *Dili uzun,* küstah, saygısız || *Dili varmamak,* bir sözü söylemeğe gönlü razı olmamak: *Bir başka lâf daha var ki, söylemeğe adamın dili varmıyor* (K. Tahir). || *Dili yatkın,* düzgün konuşabilen. || *Dilimin (dilin, dilinin) döndüğü (yettiği) kadar,* anlatabildiği kadar: *— Merak etme, dilimin döndüğü kadar anlatırım* (H.E. Adıvar). || *Dilin kemiği yok,* «insan başkası hakkında iyi veya kötü konuşabilir» anlamında kullanılır. || *Dilinde tüy bitmek,* bir sözün çok tekrarlandığını anlatmak için kullanılır. || *(Bir şeyin) Dilinden anlamak,* söz konusu olan şeyin özelliğini bilmek: *Makineli tüfeğin dilinden anlayan var mı Kumkuyucakta* (K. Tahir). || *Diline dolamak (diline vird etmek* veya *dilinden düşürmemek),* bellediği bir sözü veya bir konuyu durmadan tekrarlamak, hep ondan söz etmek: *Büyük annemin diline doladığı sözlerden biri de buydu* (R. N. Güntekin). *Beni takdir ettiğini gördükten sonradır ki, hakkımdaki görüşü değişti ve bir daha methimi dilinden düşürmedi* (A. H. Tanpınar). || *Diline sağlam olmak,* kötü konuşmaktan sakınmak. || *Diline yörük (yavuz),* çok konuşan, lâfazan. || *Dilini değdirmemek,* hiç yememek. || *Dilini eşek arısı soksun* (veya *dili kurusun*), «konuşamasın» anlamında beddua olarak kullanılan söz: *Hay dilini eşek arısı soksun ... Çitlembik de şuna* (B. Felek). || *Dilini kedi (fare, kuş) mi yedi?,* konuşmayan, soruları cevapsız bırakanlara yöneltilen soru. || *Dilini kesmek (kesip oturmak),* susmak, konuşmamak. || *Dilini (sıkı) tutmak,* ağzına her geleni söylemekten kaçınmak. || *(Küçük) Dilini yutmak,* korku, sevinç ve benzeri durumlardan dolayı konuşamayacak kadar heyecanlanmak. || *Dilinin altında bir şey olmak,* söylemekten çekindiği bir şeyi olmak. || *Dilinin altındaki baklayı çıkarmak,* gizli tutulması gereken bir şeyi söylemek. || *Dilinin ucuna (kadar) gelmek,* hatırladığı bir şeyi söylemek istediği halde söylememek veya söyleyememek: — *Keşke gelmeyeydik! Temennisi Pakize'nin dili ucuna gelmişti* (Ahmed Rasim). || *Dilinin (dilimin) ucunda olmak,* hatırlanacak gibi olup hatırlanmayan şeyler için söylenir: *Dilimin ucunda bir eski arkadaş adı* (O.V. Kanık). || *Diliyle sokmak,* ağır ve kırıcı bir şekilde konuşmak. || *Diliyle tutulmak,* suçunu kendi konuşması ile açığa vurmak. || *Dillere destan olmak,* bir olay veya kimsenin sözü halk arasında yayılmak. || *Ağır dil kullanmak* (veya *ağır bir dille konuşmak).* [Bk. AĞIR.] || *Ağzı var dili yok.* (Bk. AĞIZ.) || *Kuş dili,* bölünen hecelerin arasına başka heceler katılarak konuşulan dil. || *Tatlı dil,* iyi, ruh okşayıcı konuşma.

— Anat. *Dil atardamarı,* dış şahdamarın yan dalı. (Boyun iç toplardamarına dökülen dil toplardamarına eşlik eder.) || *Dil-bademcik kası,* bademciklerin üzerinde bulunan, dile ait küçük kas demeti. || *Dil-damak kası,* damak eteğinden çıkan ve dilin içinde son bulan küçük kas. || *Dil bölmesi,* dil kası zarı ile birleşerek dilin iskeletini meydana getiren telsel levha. || *Dil kemiği,* gırtlağın üst tarafında orta çizgide bulunan at nalı şeklinde küçük kemik. || *Dil siniri,* altçene sinirinden ayrılan dil duyu siniri || *Alt dil kası,* dilin yapısıan giren bir çift küçük kas. || *Dişlerin dil yüzü,* dişlerin dile değen yüzü. || *Üst dil kası,* dilin ortasında bulunan tek kas.

— Ask. *Esk.* Savaş zamanında düşmanın durumunu öğrenmek amacıyle, akın ve baskın yaparak, ele geçirilen esirlere verilen ad.

— Avc. ve Binic. *Dil şaklatmak,* dili ağızda şaklatarak atı veya köpeği çağırma veya yüreklendirme hareketi.

— Bilgiişlem. Programlama alanında kullanılan harf ve sembollerin tümü. (Bk. ANSİKL.) Makineye emir vermek için bu harf ve sembolleri düzenleme tarzı. || *Bireşimli dil,* yapısı hiçbir belli gerek tipine bağlı olmayan saymaca dil. || *Çıkış dili,* ortaya çıkan programın anlatılmasında kullanılan dil. || *Gerçekleştirme dili,* kompüter tarafından gerçekleştirildiği sırada programın anlatıldığı dil. || *İşlem dili,* otomatik hesaplarda çeşitli yargılama dönemlerinin tasvirine uyarlanan kaynak dil. || *Kaynak dil,* program yazılırken kullanılan dil. || *Sembollü dil,* hafıza ünitesine yardımcı şirfelerin makinelere yöneltilen emirler, makro emirler, yalancı emirler, veriler ve madde şifrelerini aktarırken kullanılan dil.

— Böcek bil. Böceklerde çenenin üstünde bulunan ağız parçası. (Böceklerde dil, çoğu zaman yan lopları [dilcik] bulunan tek bir parçadan ibarettir. Çeşitli takımdan böceklerin beslenme tarzına göre önemli değişikliğe uğrar, arılarda olduğu gibi asıl dilin önemli bir parçası haline gelebilir.)

— Coğ. İki akarsu arasında bileştikleri yere doğru uzanan kara çıkıntısı. || Denize uzanan kara çıkıntısı. || Çok dar toprak şeridi. || Dar kıstak. || *Dil atlası.* Bk. ATLAS.

— Denizc. Makara ve tornaların içine yerleştirilmiş bulunan ve üzerinden geçirilen halatı, istenen yöne çevirmeğe yarayan sağlam, döner tekerlek. (Bk. MAKARA.) || *Dil oluğu,* bir makaradaki dilin üzerine halatın oturması için açılmış oluk.

— Din. *Dinî tören* (veya *ibadet*) *dili,* âyinlerde veya ibadet sırasında kullanılan dil. (Bk. ANSİKL.) || *Kilise dili,* hıristiyan kiliselerinde geçerli sayılan dil. (Bunlar beş tanedir: latince [Batı kilisesinin dili], Yunanca [Doğu kilisesinin dili], Süryanice, Kıptice, Ermenice, Habeşçe, Hırvatça, Gürcüce, Rumence, Arapça. Papa Pius X, 22 kasım 1903 tarihli *Motu Proprio Ansikliki* ile kiliselerde halk dillerinin kullanılmasını yasaklamıştı. 1947'de papa Pius XII, Fransa piskoposluklarına da latince ve fransızca âyin yapılmasına ve bu dillerden biriyle yazılmış âyin kitaplarının kullanılmasına izin verdi.)

— ED. TELM. ***Aisopos'un dili.*** Bk. AISOPOS.

— Fonet. *Dil sesi,* dilin bir hareketiyle telaffuz edilen fonem (*d, t, l* gibi).

— Hayvan psikofizyol. *Hayvan dili,* hayvanlar arasındaki bildirişimlerle ilgili işaret sistemlerinin bütünü. (Bazı edebiyatçılar veya filozoflar bu kavramı insan dili kavramlarına benzeterek kullanırlar; daha pragmatik olan bilim çevreleriyse sözde-dil terimini teklif eder [Boutan, 1913 ve Vandel, 1958]. *Zoosemiyotik* kelimesi de, bildirişim işaretleriyle bu işaretlere bağlanan hayvan davranışları bilimini belirtir [Sebeok, 1965]. *Zoosemiyotik,* etholoji ile psikofizyolojinin dallarından biridir ve bazı yönleriyle bildirişim teorisiyle birleşir.) [Bk. ANSİKL.]

— Huk. *Dil hukuku,* bir iç hukuk veya devletler hukuku tasarrufu ile etnik bir azınlığa veya çeşitli etnik topluluklara tanınan kendi dillerini kullanma hakkı. (Meselâ Belçika ve İsviçre'de bu hak anayasa tarafından teminat altına alınmıştır. Lozan antlaşması da azınlıklara aynı hakkı tanımıştır.)

— İnş. *Dil malası,* sıvacıların kullandığı yassı âlet.

— Jeomorfoloji. Vâdi buzulunun aşağı kısmı; buzul bu kısımda iyice şekillenmiş bir ırmak meydana getirir.

— Leng. *Dil*'in lehçe veya dillere ayrılmadan önceki biçimi: *Ortak Hint-Avrupa dili.* || Önceleri farklı lehçeler konuşan öbekler tarafından yazılan veya konuşulan birleşmiş bir dil için de kullanılır (Yunan koinesi). || Üretici gramerde, belli bir dildeki gramer kurallarına uygun çok sayıda cümleler bütünü; bu cümleler, sayıları sınırlı kurallar bütünü aracılığıyle en az sayıdaki unsurlardan (morfem veya oluşturucu) hareket edilerek zincirlemeyle meydana getirilir. (Bu terim, mantık veya kompüterlerin yapma dillerine olduğu kadar doğal dillere de uygulanır.) [Bk. ANSİKL.] || *Dil devrimi,* bir dilin yabancı kelimelerden kurtulup kendi ana kaynaklarına dönme, gerekli kavramları, deyimleri kendi kelime-köklerinden türetme akımı. (Dile, çağın kültürüne ayak uyduracak bir kavrayış ve anlatım gücü verme, dili yenileştirme eylemi.) [Bk. ANSİKL.] || *Ana dil.* (Bk. ANADİL.) || *Analitik dil,* her gramer ilişkisini ayrı bir kelimeyle

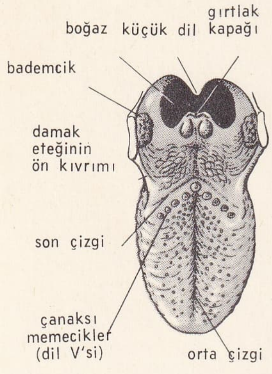

dil

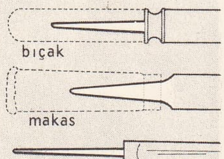

diller (teknol.)

belirten dil. || *Bireşimli* veya *somut dil,* çeşitli gramer işaretlerini değişken bitimlerle veren dil. || *Canlı dil,* bugün konuşulmakta olan dil. || *Ölü dil,* artık konuşulmayan dil: *Latince ölü bir dildir.* || *Kardeş dil (akraba dil),* aynı anadilden gelen dil: *Yeni latin dilleri kardeş dillerdir.* || *Yazı dili,* yazı yazarken kullanılan dil; konuşma diliyle zıtlaşır.

— Mutf. *Dil haşlaması,* suyuna soğan, havuç, maydanoz kökü, tane karabiber, defne yaprağı atılarak kaynatılan dana dili. || *Dil salatası,* katı pişmiş yumurta sarıları ile tuz, biber, hardal ve sirke içine ince dilimler halindeki haşlanmış dana dili ile yapılan salata. || *Dil salamurası,* güherçile ve tuz karışımıyle oğulduktan sonra toprak bir çanağa yerleştirilen ve aralarına defne yaprağı, kekik, karanfil ve karabiber serpilen sığır dili salamurası. (10-15 Gün sonra pişirilir, hazır sığır bağırsağına doldurulur. İki ucu bağlanır ve ocak üzerinde tütsüye asılır.) || *Dil peyniri,* halis koyun sütünden yapılan, yağlı ve lezzetli tuzsuz peynir. (3 kgr sütten 1 kgr peynir elde edilir.)

— Patol. *Dil-ağız pası,* ağır intanî hastalıklarda, özellikle tifoda dil ve dudaklarda, diş etlerinde meydana gelen koyu kahverenginde mukoza tabakası. || *Dil ağrısı,* dilde batma veya yanma duygusu şeklinde beliren ağrı. || *Dil büyüklüğü,* dilin aşırı derecede gelişmesi *(makroglossi).* [Doğuştan veya sonradan olabilir.] || *Dil düşüklüğü,* dilin arkaya doğru düşmesi. Düşük dil omurga düzlemine dayanarak gırtlağın üst deliğini kapar ve solunumu güçleştirir. (Dil düşüklüğü yeni doğmuş çocuklarda veya genel anestezi sırasında görülür.) || *Dil felci,* dilin aşırı derecede küçük olması *(mikroglossi).* || *Dil iltihabı,* dilin üzerinde veya içinde olan iltihap. (Bk. ANSİKL.) || *Çizgili dil,* dilde uzunlamasına çukur çizgiler şeklinde beliren bozukluk. || *Kıllı kara dil,* dilin üstündeki ipliksi memeciklerin aşırı derecede büyüyerek siyah bir renk alması şeklinde beliren dil hastalığı. || *Dil tutukluğu.* Bk. ANARTRİ.

— Psikopatol. Bk. ANSİKL.

— Semiyotoloji. *Hareket dili,* hareketlerle iletilen anlamlı ifadeler bütünü. Bk. ANSİKL.

— Teknol. Terazi, anahtar, nefesli çalgı v.b gibi âletlerde bulunan ince, yassı ve bazılarında hareketli olan kısmı: *Anahtar dili.* || Bir çark veya bir döner mil üzerine tespit edilen ve başka bir sabit parça ile karşılaştığı zaman kilit vazifesi görecek olan çıkıntılı kısım. (ÇENE de denir.) || Sustalı çakılarda, bıçak kapatıldığı zaman kesici kısmın veya dokunarak bozulmasını önlemek için, korkuluğun arkasına yerleştirilen bir çeşit zıvana. || Bir kesici silâh, bir bıçak, bir âlette, sapın içine doğru uzanan sivri demir kısım: *Bir eğenin dili.* (KUYRUK da denir.) || Bir krank milinin, biyel bağlanan kısmı. (Bu anlamda kullanıldığı zaman KRANK PİMİ de denir.)

— Teşk. tar. *Dil oğlanı,* Tanzimat'tan önce elçilerin devlet erkânı ile görüşmelerinde tercümanlık yapan genç. (Türkçe, Arapça, Farsça öğretilen bu gençler sefarethane binalarında, elçilerce bakılarak özel eğitimle yetiştirilirlerdi. Tercüman karşılığı olarak Osmanlıların kullandığı dil oğlanı sözü, Fransızca'ya da *Jeunes* de langue* diye geçmiştir.)

— Vet. *Dil iltihabı.* (Bk. ANSİKL.) || *Kara dil.* (Bk. KARA *dil.*) || *Kütük dil,* aktinomikoz ve antinobasiloz hallerinde, özellikle sığırlarda görülen müzmin dil irileşmesi. (Hacmi büyüyen dil katılaşır ve özellikle yan taraflarında, sarımtırak beyaz renkte ve üzeri yaralı düğümler bulunur.) || *Mavi dil* (Bk. MAVİ *dil.*) || *Sarkık dil,* adinami hallerinde (at) ve organ felçlerinde görülen dil sarkması. || *Yılan dili,* bazı atların durmadan dilini ağzından çıkarması şeklinde bir çeşit tike verilen ad.

— Zool. *Dil dişleri,* bazı balıkların dillerinde bulunan dişler. Bunların yapısı balığın çenelerinde veya damağında bulunan dişlerden farklı değildir. || *Dil kemiği halkası,* basit yapılı omurgalılarda alt çene yayının hemen arkasında bulunan ve iç organları baştan ayıran ikinci halka. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Anat. *Dil,* yassı ve oval biçimindedir. Üst yüzünde V şeklinde, «son oluk» denilen çukur bir çizgi vardır; bu oluğun önünde iplik, mantar ve çanak şeklinde pütürler bulunur; çanaksı pütürler son oluğun hemen önünde yer alır; bunların meydana getirdiği şekle dil V'si denir. Dilin alt yüzünde de boylamasına bir oluk bulunur ve bir mukoza kıvrımı olan dilaltı bağı ile ileriye doğru uzar; dilin alt yüzü dilaltı toplardamarları ile kaplıdır. Dilin iki yüzü iki yanda ve önde birbiriyle birleşir. Dilin ucu önde bulunur. Dil, arkadan kaslar ve telsel bağlarla dil kemiğine ve alt çene kemiğine bağlanır. Dilin çatısı, biri enlemesine, diğeri dikine yaygın iki telsel levhadan oluşur; enine olana dil zarı, dikine olana dil bölmesi denir. Dilde sekizi çift olmak üzere on yedi kas vardır. Bütün bu kasların sinirleri büyük dilaltı sinirlerinden gelir. Dilin, üzeri ağız mukozasının devamı olan bir mukoza ile örtülüdür. Bu mukozanın sinirleri dil ve dil-yutak sinir tellerinden gelir ve her ikisi tat alma sinirleridir. Mukozanın altında tükürük bezleri vardır. Bu itibarla dil aynı zamanda hem tatma organı, hem de önemli bir ses, yutma, çiğneme ve emme organıdır. Dil gırtlağın üstünde bulunan ses organlarındandır. Karmaşık kas sistemi sayesinde her çeşit hareketi yapabilir; havanın geçişini ayarlayarak ve ağız boşluğunun biçimini ve hacmini değiştirerek hecelemeye imkân verir. Sesleri meydana getirir.

— Bilgiişlem. Programcıyle kompüter arasında kullanılan birçok dil tipleri vardır; biri (makine-dili), kompüter tarafından hemen kullanılabilecek eksiksiz emirler dizisi hazırlar; diğerleri (sembollü diller) sembollü emirleri, genel emirleri veya makro emirleri ve yazılan programları makine diline dönüştüren birleştirici veya derleyicilerdir.

— Din. Roma kilisesi törenlerinde halk latincesinin kullanılmasına II. Vatikan konsilinden beri geniş yer verildi. Klasik Latince, yalnız kutsal törenlerde (vaftiz, evlenme değil, baş âyin dua ve formüllerinde de gitgide halk dili önünde geriledi. Dinî törenlerde konuşulan dillere daha geniş yer ayırmanın amacı topluluğun âyinlere daha dolaysız yoldan ve daha bilinçli katılmasını sağlamaktır. Bununla birlikte papa Paulus VI, 27 eylül 1966 tarihli kararıyle bazı koro dualarında Latincenin korunmasını istedi.

● *İbadet dili,* bazen, o din mensuplarının ana dilinden gayrı bir dil olabilir. Meselâ İslâm dininde müçtehitler, namaz dilinin Arapça olmasını oybirliği ile savunagelmişlerdir. İbadette dil birliğinin, dindaşları yakınlaştırdığı gerekçesine dayanırlar.

Türkiye'de ibadet dilinin Türkçe olması fikri de zaman zaman savunulmuştur. «Bir ülke ki camiinde türkçe ezan okunur / Köylü anlar mânâsını namazdaki duanın / Bir ülke ki mektebinde türkçe Kur'an okunur / Büyük küçük herkes bilir buyruğunu Hüdânın / Ey Türkoğlu işte senin orasıdır vatanın» diye, kendi devrinde Ziya Gökalp'ın dile getirdiği bu fikir, Cumhuriyet devrinde güç kazandı ve ezanın arapça okunması kanunla yasaklandı (T. Cz. kn. md. 526). 1950'de Demokrat parti iktidarı alınca bu uygulamadan vaz geçilerek, tekrar arapça ezana dönüldü (T. Cz. kn. 526. md.si 14 haziran 1950'de bu amaçla değiştirildi).

Namazın türkçe kılınması ise, tartışma konusu olmakla kaldı. Türkçe namaz taraftarları, sahabeden Selman-ı Farsî'nin Fatiha suresini, Müslümanlığı yeni kabul etmiş olan iranlılar için ve Hz. Muhammed'in izniyle Farsça'ya çevirdiğini, İmam Ebu Hanife'nin namazın farsça kılınmasını caiz gördüğünü delil olarak ileri sürerler. Karşı fikirde olanlar ise, sözü geçen iznin geçiciliğinde ısrar ederler.

Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye çevrilmesi ise, ibadet dilinin türkçeleştirilmesinden ayrı bir konu sayılır.

— Hayvan psikofizyolojisi. *Hayvan dili.* Bütün sosyal hayvanlarda bireyler arasında, düzenli işaretler yardımıyle, bilgi alışverişi vardır; hayvan, heyecanlarını veya psikofizyolojik durumlarını, hareketler, tavırlar, mimikler, bağırışlar v.b. ile belirtebilir. Bu çeşitli duygusal belirtiler, aynı biyoloji ailesinin bütün üyeleri tarafından anlaşılır ve bu belirtilerin bütünü bir bildirişim sistemi meydana getirir.

Bildirişim, ortak kalıplara sahip iki birey arasında aktarılan işaretler aracılığıyle ikili ilişkileri karşılar. Bildirişim, aynı türden bir vericiden çıkan dış uyarma unsurunun alıcıda yol açtığı davranışa dayanır. Bu uyarıcının alıcı bireyin verilen bir davranış cevabına tekabül eden bir anlam taşıdığı tespit edilebilirse bu uyarıcı bir işaret sayılabilir; bu işaretin ilettiği bilgilerin tümüne de mesaj denir.

Sözde hayvan dilinin işaretleri, duygusal, hatırlatıcı durumlar ifade eder ve arı ile yunus balığınkiler dışında pek seyrek olarak tasvir edicidir.

Bunların sembol sistemi doğuştan gelen verıcilik, yorumlayıcılık yeteneklerine bağlıdır. Bu işaretler genellikle yalnız yakın gelecek ve yakın geçmişteki eylemleri anlatır ve insan dilinin tersine, uzak geçmişi tasvir etmek imkânından yoksundur. (Haldane, 1954.) Hayvanlarda bildirişim işaretleri kimya, optik, akustik, elektrik v.b. ile ilgili çok değişik fizikî niteliklere sahiptir: bu işaretler, ya genellikle özel organlarla verilir (iç salgı bezleri, ses veya gürültü organları), ya bazı organların (kılların dikilmesi, Primatlarda yüz mimikleri, tavus kuşunun kabarması) veya gövdenin (çiftleşme dansları ve gösterileri) belli şekiller almasıyle belirlenir, ya da hayvan gövdesindeki yüzeylerdeki bazı renklerle ortaya çıkar (skorpit balıklarının çiftleşme sırasında aldığı renkler). Bildirişim, aynı anda birçok duyu sistemini (koku alma, işitme, görme) ilgilendiren, çoğunlukla karmaşık bilgi alışverişlerine dayanır; bilgi alışverişleri, genellikle bir türe has, tamamlayıcı bilgi veren kronolojik bir sürece göre yapılır. Çağdaş bilim, ileri seviyeye ulaşan teknoloji sayesinde ancak akustik bildirişimi inceleyebilmiştir. Hayvanlardaki akustik bildirişimleri ele alan özel inceleme iki terimle belirtilir: *biyoakustik* (yani akustik biyoloji) ve davranış *fonolojisi. Biyoakustik,* alıcı ve verici uzuvların fizikî ve fizyolojik işleyişlerini ve verilen işaretleri inceler. Davranış fonolojisi bilgi aktarımı ile işaretin psikofizyolojik yönlerini, semantik yapı kurallarını, sentaksı, bildirim unsurlarını ele alır.

Birçok hayvan türünde işaretler, çoğunlukla doğuştandır ve kalıplaşmıştır; bu işaretler, kalıtımla kuşaktan kuşağa aktarılır ve taşıdığı fizikî ve psikofizyolojik nitelikler mendel kanunlarına uyar.

Doğuştan mevcut işaretler, özel beyin merkezlerinin sinirsel faaliyetinin kontrolu altındadır; bu merkezleri, ayrı ayrı, istenilen biçimde uyarmak mümkündür. İşaretler, ilişki hayatının bütün görevlerini kapsar; ana babanın çağırışı, ana-baba-yavru ve yavru-ana-baba ilişkileri, yemeğe davet, tehlike işareti, yaşama bölgesinin korunması, cinsî çağrı, rekabet v.b. Bazı hayvan gruplarında (domuz, tilki) 40'a yakın ayrı işaret görülür. Bu işaretlerde ses şekli bakımından bölgesel lehçe farkları olabilir (bazı böcek ve kuşlarda). Doğuştan mevcut işaretler, çoğunlukla, ancak ait oldukları semantik tipi ifade ederler; bu işaretler arasında genellikle herhangi bir düzenleme, bir birleştirme yoktur. Özellikleri her zaman objektif olmaları ve alıcılar açısından o andaki veya kısa vadeli bir duygusal durumu ifade etmeleridir. Kimyasal işaretler sürekli olduklarından geçmiş hakkında bir dereceye kadar bilgi verebilirler. Bazı kuşların, öteki kuşların sesini duymayacak şekilde yetiştirilmesi («Kaspar Hauser» metodu) doğuştan mevcut işaret stoklarının yanı sıra ana babadan öğrenme olgular bulunduğunu da gösterdi. Çoğunlukla belleme süreci küçük yaşlarda başlar ve belirli bir süre geçince sona erer. Bu öğrenme eylemi çoğunlukla doğuştan gelen işaretlerin (özellikle eş seçimi) tamamlayıcısı olan bazı fizikî biçimlerden (bazen bu biçimler yirmiyi bulur) öteye gidemez. Bir öğrenme eylemi olduğuna göre ancak bu açıdan ve bu düzeyde hayvanların dili kavramından söz edilebilir. Papağan konuşması, bazı ses, gürültü veya başka canlı seslerinin özel öğrenme biçimidir; bu durum kuşlarda (papağan, sığırcık v.b.) kafese kondukları zaman görülür. Bazı hür kuşlar da başka türlerin işaretlerini sesle taklit ederler. Ama her iki durumda da bu taklitler hiç bir zaman temel belirtinin karşılığı olan anlamı aktarmak amacıyle verici tarafından kullanılmaz.

Bazı kuşların bildirilerinin ses örgüsü, temel fonetik unsurların kullanım kurallarına uyar ve bu düzenlenir bir «sentaks» olarak kabul edilebilir. Her ne kadar bu düzenleniş büyük bir tekrara ve alıcının özelleşmesine yol açıyorsa da, gelişmiş bir yapıya dayanan anlam zenginliğini karşılamaz. Bazı üstün hayvan türlerinin ses bildirişim sisteminde, insan dilinin temel ölçütleriyle ortak bazı noktalara rastlanırsa da temel ayrılıklar gene de çok büyüktür. Bununla birlikte iki hayvan türünün bu kurala uymadığı sanılır: arı ve yunus balığı. Arılar, kimyasal bildirimler ve sesli işaretler eşliğinde danslardan meydana gelen karmaşık bir bildirişim sistemine sahiptir; işaretlerin toplamı, yiyecek araması (uzaklık, şeker yoğunluğu, kovana oranla açı) veya kovan halkının sığındığı bir yerin nitelikleriyle ilgili öznel ve keyfî bildirişimleri aktarır. Bu sembolizmin daha neleri içine aldığı henüz bilinmemektedir. (Von Frisck, 1960; Esch, 1965; Wenner, 1965-1967). İnsan «dili»nin sosyokültürel öğrenim temeliyle arı toplulukları arasında bazı yakınlıklar bulunduğu sanılır.

«*Tursiops truncatus*» denen yunus balığı çeşitli ıslık ve tıkırtı biçimindeki birtakım işaretlerden meydana gelen sesli bir bildirişim sistemi kullanır.

Ayrıca bu hayvan insan diline has fonemleri çok çabuk ezberler ve bu fonemleri fil ve diğer türler gibi eğitim sayesinde eylemlere bağlayabilir ve taklit edebilir; hattâ bu hayvanın fonemlerle bireşimler yaptığı bile sanılmaktadır (Batteau, 1967). Bugün yunus balığının herhangi bir durumun değerlendirilmesini ses işaretleriyle arkadaşına aktarabildiği ve arkadaşından istenen işi doğru olarak yaptığı anlaşılmıştır (Bastian, 1967). Türe has bir şifre sistemine göre biçimlenen ve öğrenmeyle gelişebilen ses işaretleri aracılığıyla bir karmaşık haberin böylesine hesaplı bir şekilde aktarılması yunus balığından başka üst omurgalılarda görülmez. Şu halde yunus balığı insanınkine yakın çok ileri sesli bir bildirişim sistemine sahiptir. Bu konuda yapılan araştırmalar daha ileriye götürüldüğü gün belki de yunusların bu bildirişim sistemini bir *dil* olarak kabul etmek mümkün olacaktır.

— Karşılaştırmalı anat. *Dil,* hayvanlarda şekil ve fonksiyon bakımından çok çeşitlidir. Birdenbire uzayarak ileriye doğru fırlayabilen diller, yapışkan bir tükürük ile de kaplı ise çeşitli böcekleri yakalayıp ağıza götürebilir.

(Karınca yiyen, gagalı kirpi, bukalemun, ağaçkakan ve kurbağa gibi çeşitli hayvanlarda durum budur; bunlarda dilin fırlama şekli de çok değişiktir: çözülme, çöğünme, şekil değiştirme, şişme, büzük dudaklar arasından fırlama v.b. gibi.) Kedilerde ve iki çenetli olmayan yumuşakçalarda dil, besini parçalayan veya öğüten pürtüklü kabartılarla örtülüdür. (Bk. DİŞLİ *dil.*) Balina kocaman dilini ağzına aldığı suyu çubuklardan ibaret ızgaraya doğru itelemek için kullanır. Kolibrilerin boru şeklindeki dilleri çiçeklerdeki bal özünü emmeğe yarar. Taşemen yuvarlak ağzıyle avına yapışır, dilini geri çekince meydana gelen boşluk bu yapışmayı perçinler. Yılanlarda dil yegâne dokunma organıdır; belki koku da alır. Dilinin çatal uçlarını sağa sola değdiren hayvan bu yoklamalar sonucunda gideceği yönü seçer. Emici yalayıcı böceklerde (arı) ağız parçalarının birleşmesinden meydana gelen uzun ve kıllı bir dil çiçeklerin bal özünü toplar. Kertenkele gibi sürüngenlerle önden solungaçlı karından bacaklılar da dillerinin şekline göre sınırlandırılabilir.

● *Dil kemiği* iskeletin öteki kısımlarından ayrıdır; iskelete sadece kas ve kirişlerle bağlanır. Dil kemiğinin orta kısmına *gövde,* iki tarafındaki biri küçük diğeri büyük iki uzantıya ise *boynuz* denir.

● *Dil kemiği halkası* birinci solungaç yarığı hizasında bulunur. Üst parçası (kemik veya kıkırdak) genellikle kafatasıyle eklemlenir; alt parçası (kemik veya kıkırdak) karın tarafıyle doğrudan doğruya veya bir dil kemiği aracılığıyle gövdenin bakışım düzleminde yer alır. İlkel omurgalılarda (çenesizler) dil kemiği halkası, kendisinden sonra gelen solungaç yaylarından hiç de farklı değildir. Memelilerdeki üzengi kemiği, milsi çıkıntı (*stiloid*) ve dil kemiği, dil kemiği halkasının kalıntılarıdır.

— Leng. İnsandaki, düşünce içeriklerini sözlü belirtilere bağlama yetisini ve bu bildirişim biçiminin dayandığı mekanizmalar bütününü belirtmek için *«dil»* kelimesi bir genel anlatım aracı olarak ele alınır. Yani, «dil» kelimesi, geniş anlamıyle, her özel dilin dayandığı sistemli ve uyumlu düzenlemeyi belirtir. Bu anlamıyle *dil,* dilbilimci F. de Saussure'ün yaptığı bir ayrıma göre, çoğunlukla *«söz»* ile zıtlaşır: dil, sosyal bir grubun kullandığı saymaca işaretler sisteminden meydana gelir (dilbilgisi sistemi dile girer). Söz, konuşanların kişisel eylemleridir (üslûp olguları söze bağlıdır).

Bilinen diller yığınında (*yaşayan diller* yani günümüzde kullanılan diller veya *ölü diller:* çok sınırlı kullanımlar için yazılı biçimler altında varlığını sürdürebilenler) önemli kültür araçları olan *uygarlık dilleri* de görülür.

Aynı dilde, çeşitli bildirişim biçimlerini karşılayan değişik anlatım düzeyleri vardır. Bu bakımdan diller şu şekillerde ayrılabilir: günlük bildirişim ihtiyaçlarına cevap veren *günlük dil,* konuşanlar kitlesinin kullandığı *halk dili* ve bilim dillerinin çeşitli biçimleri (edebiyat, şiir dili; teknik dil v.b.). Daha genel olarak diller konuşma dili ve yazı dili diye ayrılır; aralarındaki fark toplum şartlarına, kültür derecesine, edebiyat geleneğinin etkisine v.b. göre az veya çok değişir.

Dilin iç özellikleri belli bir ses elemanları sisteminden, belli bir dilbilgisi ve bir de leksikten meydana gelir. Dillerin yapı özellikleri tipoloji yönünden yapılan sınıflamalara temel olmuştur. Önce, genel dilbilgisinin esinlendiği mantık ilkelerine dayandırılan bu sınıflamada özellikle iki bölüm vardır: *benzer diller* (fransızca ve ispanyolca), *devrik diller.* Benzer dillerde «söylevin akışı, fikirlerin tabiî sıralanışına» uyar; oysa sözdizimindeki bu paralellik devriklemeli dillerde görülmez. Bir çeşit düşünce çözümlenmesini yapan (fiillere bağlanan zamirleri, öntakılar, tanım edatları gibi özel unsurların kullanılması) *analitik diller* (fransızca) ve kelimelerdeki iç değişikliklerle (isim çekim ekleri, sonekler) gramer ilişkilerini belirten *sentetik diller* (latince, türkçe) diye bir ayrım da yapılmıştır: meselâ fransızca *«j'ai lu un livre»* cümlesi türkçe karşılığı *«bir kitap okudum»* cümlesine göre analitiktir. Bu yapma ayırımlar bugün artık kullanılmamaktadır. Morfoloji metotlarına dayanan başka bir sınıflama ilkesine göre de diller şu şekilde ayrılır: *ayrımlı diller* (iç değişiklikler yapmadan genellikle tek heceli basit unsurları art arda sıralar, ama kelime sırasını değiştirme gibi başka metotlar da kullanır [çince]); *bitişken diller* köklerine birçok ek alır (Fin-Ugur dilleri, macarca); *katmalı* veya *çokbireşimli diller* (kelimeler genellikle karmaşık öğe yığınlarıdır ve çoğunlukla cümlelerle eşdeğerlidir [bazı Amerika yerlilerinin dilleri]); *bükünlü diller* (kelimeler bükünlüdür, yani son bölümlerinde değişiklikler veya ekler bulunur [latince, türkçe]). Üstünkörü ve yaklaşık sonuçlar veren bu sınıflama ilkesi bütünüyle terkedilmemiştir. Çağdaş dilbilimciler, dillerin tipolojisini daha ilmî temeller üzerine oturtmağa çalışmaktadır. Dilleri sınıflamada en çok uygulanan tarihî ilkedir. *Akraba* denilen diller aileler halinde öbeklendirilir (Hint-Avrupa, Hami-Sami dil aileleri v.b.); akraba diller aynı ortak dilden türemişlerdir (latinceden türeyen fransızca ve diğer roman dilleri gibi). Bu yüzden ilk karşılaştırmacılar ana diller, kardeş diller gibi terimler kullanırlardı; bugün bunların hepsi terkedilmiştir. Dünya dillerinin istatistiğini yapmak çok güçtür. İleri sürülen değerlendirmeler nispîdir: 2 500-3 500 kadar dilden hem yayılım, hem de yazılı ürünleri bakımından yaklaşık olarak 25'i önemlidir. Bilinen en eski yazısı olan en eski dil sümercedir (M.Ö. 3500'e doğru); akkadca ve eski mısır dillerinin ilk yazıtları IV. binyıldan kalmadır. Çincenin tarihi M.Ö. II. binyılından günümüze kadar uzanır.

● *Dilin öğrenilmesi.* 1. SESLERİN ÖĞRENİLMESİ. Dillenme devresinden hemen önce çocukların çok çeşitli ses çıkartma yeteneğine sahip oldukları dikkati çeker (örnek: kuru sesler, yumuşak, akıcı, yarı kapantılı, ıslıklı sesler); çocuklar bu istidatlarını konuşmağa başladıkları zaman (yani «ilk anlam değerlerini edinmeye» başlamalarından itibaren) sanki seslere anlam verme zorunluğunun ortaya çıkması ses üretimini engelliyor veya yasaklıyormuş gibi kaybederler. Başka bir deyişle fonemlerin (ayırıcı birimler) ortaya çıkmasıyle ses (tek başlarına anlam taşımayan fizikî unsur) üretimi çok fakirleşir. Bu dönemde çocuklar art damaksı, ıslıklı ve küçük dilsi ünsüzleri telaffuz etmede çok güçlük çeker; bu sesleri fonem değerine yaklaşan bir biçimde telaffuz edebilmeleri için birkaç aya, bazen bir yıldan çok zamana ihtiyaçları olur. Art damaksı ve küçük dilsi (kr gibi) ünsüzleri bileştirmeyi çok geç başarırlar. Bununla birlikte söylemeyle anlamayı birbirine karıştırmamak gerekir: çocukların, çok iyi farkettikleri ses ayrımlarını telaffuz edemedikleri sık sık görülür. Bu bakımdan, Passy'nin bir çocuk üstünde yaptığı deney çok ilgi çekicidir: aralarında ses benzerlikleri bulunan iki kelimeyi (meselâ «davul» ve «bavul») bir tek fonetik şekilde (meselâ «avul») söyleyen bir çocuk, annesinin de bu iki ayrı nesne için aynı «avul» şeklini kullanmasına şiddetle itiraz etmiştir.

Telaffuz istidadıyle anlama istidadı arasındaki bu tutarsızlık Diderot'nun da dikkatini çekmişti; *Körler Üstüne Mektup* (Lettre Sur Les Aveugles) adlı eserinde şöyle der: iki buçuk yaşındaki çocuklar arasında bazıları bir dildeki kelimelerin çoğunu bilirler; fakat onlara zor gelen bu kelimeleri akılda tutmak değil telaffuz etmektir. Dildeki fonemlerin çocuklar tarafından öğrenilme sırası meselesi üzerine birçok çalışma yapıldı; bu çalışmaların en ünlüsü R. Jakobson'un çalışmasıdır. Jakobson, fonem öğrenme sırasının evrenselliğini savunur. Telaffuz edilen ilk ünlü *a*'dır; ilk ünsüzler kapantılı dudaksılardır. İlk ünsüz karşıtlaşması genizsilerle ağızsılar arasındadır; bundan sonra dudaksı dişsi (*p/t, m/n*) karşıtlaşması gelir. Daralmalıların öğrenilmesi kapantıların öğrenilmesini de öngörür (Jakobson'a göre kapantılı ünsüzleri olmayan dil yoktur, ama karakalpak ve tamul gibi daralmalı ünsüzleri olmayan bazı diller vardır). İlk ünlü karşıtlaşması, ilk ünsüz karşıtlamalarından sonra gelir. Meselâ *p* ve *t* fonemlerinin karşıtlaşması «kromatik» ünlü *a*'dan hemen sonra, tavan harfi *k* olan ünlülerden ve «akromatik» *u* ile *i*'den önce gelir. Jakobson meşhur bir kitabında dili öğrenme süreçleriyle söz yitimindeki bozulma süreçleri arasında ilişkiler kurar; söz yitiminde önce genizsi ünlüler silindir, akıcı karşıtlaşmaları zayıflar, daralmalılar ve yarı kapantılılar kapantılılaşır; artdamaksılar ön ünsüzlerden önce yok olur; dudaksılar ve *a* ünlüsü bozulmaya en dayanıklı fonemlerdir: afazide fonemlerin kaybolma sırasını tersinden ele alırsak çocukların fonemleri öğrenme sırasını elde ederiz. Jakobson'a göre, fonetik öğrenmelerin sırası, söz yitirenlerde, yalnız kaybolan fonemlerin sırasına değil, genel fonoloji olgularına da bağlıdır. Jacobson, genizsi ünlüler ve çift kapantılı ünsüzlerin dünya dillerinde pek seyrek, bu dilleri konuşan çocuklarda da çok geç ortaya çıktığını söyler. Daha genel olarak, «her fonoloji sistemi katman bir yapıdır; yani üst üste gelen tabakalar halindedir. Tabakaların aşama sırası hemen hemen evrensel ve sabittir. Bu aşama sırası dillerin senkroni ve diyakronisinde de görülür; şu halde düzeni bunun bir pankroni düzeni olduğunu söyleyebiliriz. Demek ki dilin öğrenilmesinde de söz yitiminde de görülen bu düzendir. Bu düzen Jakobson'un yorumu özellikle A. Martinet ve Ruth Weir (1962) tarafından tenkit edildi. Ruth Weir, Jakobson'daki önemli bir eksikliğe işaret eder: Jakobson, afazide birçok fonem kaybolduktan sonra da ses perdesinin kaldığını belirttiği halde çocukların ses perdesini kullanmayı nasıl öğrendiklerini belirtmemiştir. Daha buna benzer birçok eksikliği sayabiliriz; yalnız araştırmaların bugünkü durumunu gözönünde tutarak fonem öğrenmede evrensel kurallar ileri sürmenin henüz vakitsiz olduğunu söylemekle yetinelim.

2. GRAMERİN ÖĞRENİLMESİ. *A. Korpus'lar üstüne istatistik ve dağıtımsal incelemeler.* Çocuk dilinin korpus'larından çıkan anlam birimleri çeşitli ölçütlere göre sınıflandırılır: kullanım sıklığı, dağılım (yani

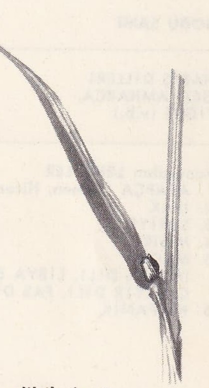

dilcik (bot.)

DÜNYA DİLLERİ

HİNT-AVRUPA

- **HİTİTÇE**
- **HİNT-İRAN DİLİ**
  - **İRAN DİLİ**
    - **ESKİ FARSÇA**
      - **PEHLEVÎ**
        - FARSÇA
        - HAZER LEHÇELERİ
        - KÜRTÇE
        - OSETÇE
        - BÜLUÇ DİLİ
        - AFGANCA (veya PEŞTU)
  - **HİNT-ARÎ**
    - **SANSKRİTÇE ve PRAKRİT**
      - 1. BATI
        - SİNDHÎ
        - GUCRATÎ
        - MARATHÎ
        - LAHNDA
        - RACASTHANÎ
      - 2. MERKEZ
        - PENCABÎ
        - PAHARÎ
        - HİNDÎ (HİNDUSTANÎ)
      - 3. DOĞU
        - BENGALÎ
        - BİHARÎ
        - ORİYA
        - ASSAM
      - 4. GÜNEY
        - SEYLAN DİLİ
      - 5. ÇİNGENECE
- **TOKARCA**
  - AGNÎ
  - KUÇAR
- **ERMENİCE**
  - BATI (TÜRKİYE)
  - DOĞU (S.S.C.B.)
- **TRAKYA FRİGCESİ**
  - TRAKÇA
  - FRİGCE
  - MAKEDONYA
- **HELEN**
  - DOR LEHÇESİ, AKA DİLİ veya ARKADİA-KIBRIS, AİOLİS, İONİA-ATTİKE DİLİ
  - MİNOS veya MİKEN LEHÇESİ
  - KOİNE (ortak dil)
  - MODERN YUNANCA
- **İLLYRİA ARNAVUTÇA**
  - TOSKÇA
  - GEG LEHÇESİ

HAMİ-SAMİ

- **DOĞU SAMÎ**
- **BATI SAMÎ**
  - HABEŞ DİLLERİ GEZ, AMHARCA, TİGRE (v.b.)
  - ARAPÇA
    - konuşulan LEHÇELER
      1. ARAPÇA (Yemen, Hicaz)
      2. IRAK
      3. SURİYE
      4. MISIR
      5. MAGRIP (MALTA DİLİ, LİBYA DİLİ, TUNUS DİLİ, CEZAYİR DİLİ, FAS DİLİ, HASSANÎ)
      6. HİSPANİK
    - EDEBİYAT DİLİ
  - GÜNEY ARAPÇA
  - ARAMCA
    - YENİ BATI ARAMCASI
    - YENİ DOĞU ARAMCASI
  - KENAN DİLİ
    - İBRANİCE
    - FENİKE DİLİ (☆)
    - MURABIT (☆)
    - UGARİTÇE
- **SAMÎ OLMAYANLAR**
  - MISIR
    - KIPTI DİLİ (☆)
  - LİBYA BERBERÎCESİ
    - LİBİK (☆)
    - GUANŞ (☆)
    - BERBERÎ (TUAREG, ZENET, KABİLİYE, ŞLÖH, ŞAVYA)
  - KUŞÎ
    1. SAHOLA AFAR
    2. SOMALİ
    3. GALLA
    4. AGAV
    5. BELA

ZENCİ AFRİKA DİLLERİ

- **SUDAN DİLLERİ**: PÖLCE, EHUE, MOSSİ, v.b.
- **BANTU DİLLERİ**: SUAHELİ, v.b.
- **ÇAT DİLLERİ**: HAUSSA, v.b.
- **SAHRA DİLLERİ**: KANURÎ, TEDA, ZAGHAVA
- **NİLOT DİLLERİ**
- **ŞARİ-VADAY DİLİ**: NİL-KONGO, SARA, BARMA, BONGO, KREC, MORU, MANGBETU, LOGBUARÎ

KUAN DİLİ

- BOŞİMAN
- HOTANTO

DRAVİD DİLLERİ (Hindistan)

TAMUL, MALAYALAM, KANARA, TELUGU, TULUCA, GONDÎ, BRAHMÎ, v.b.

MUNDA DİLLERİ (Hindistan)

HERVARİ, KORKU, KHARİA, CUANK, SAVARA, GADABA

TAY DİLLERİ

LAOSCA, ÇAM, ÇAN, DİOİCE, KHAMTİ, NUNG, VİETNAM DİLİ, AK TAY, KARA TAY, SİYAM DİLİ

ÇİNCE

MON-KHMER DİLLERİ

KAMBOÇ, TALAİNG, KHASİ, NİCOBAR adaları dili, KHA, MOİ

TİBET-BİRMAN DİLLERİ

- **tek heceliler**: BİRMAN, LOLO, TİBETÇE
- **çok heceliler**: KAÇİN, BODO, NAGA
- **yakın diller**: HİMALAYA DİLLERİ, KAREN, MİAO-DZI

HİNT-AVRUPA

İTALİK-KELT

KELTÇE

- ADA KELTÇESİ
  - BRİTON DİLİ
    - BRETONCA
    - GALCE
    - KERNVAK
  - GAELCE
    - İRLANDA DİLİ
    - İSKOÇYA GAELCESİ
    - MANCA
- KITA KELTÇESİ (GALYA DİLİ (☆))

İTALİK

- LATİNCE OSKÇA
  - ROMAN AĞIZLARI
    - ROMAN DİLLERİ
    - İSPANYOLCA
    - PORTEKİZCE
    - PROVENCE DİLİ
    - KATALANYA DİLİ
    - FRANSIZCA
    - RUMENCE
    - İTALYANCA
    - ŞARDCA
    - DALMAÇYA DİLİ
    - RETO-ROMAN
- UMBRİA LEHÇESİ VENETÇE

GERMEN DİLİ

- BATI ÖBEĞİ
  - İNGİLİZCE AMERİKANCA
  - ALMANCA, YUKARI ALMANCA, AŞAĞI ALMANCA, FELEMENKÇE, YAHUDİ-ALMAN LEHÇESİ
- KUZEY ÖBEĞİ
  - İZLANDA DİLİ, NORVEÇÇE, İSVEÇÇE, DAWCA
- DOĞU ÖBEĞİ
  - VİZİGOTÇA (☆)

BALTIK-İSLAV DİLİ

İSLAV DİLİ

- DOĞU
  - BEYAZ RUSÇA, RUSÇA, UKRAYNA
- GÜNEY
  - SLOVENCE, SIRP-HIRVAT, BULGARCA
- BATI
  - ÇEKÇE, SLOVAKÇA, POLCA (LEHÇE), LEKHİT, SORAB, POLABCA, KAŞUBCA

BALTIK

- LETÇE, LİTVANYA DİLİ, ESKİ PRUSYA DİLİ (☆)

URAL-ALTAY DİLLERİ

URALCA

- FİN-UGUR
  1. BALTIK FİNCESİ (FİNCE, KARJALA, VEPS, VOT, LİVE, LUDE, ESTONYA DİLİ)
  2. LAPONCA
  3. MORDV
  4. ÇEREMİS
  5. ZİRYAN
  6. VOTYAK
  7. VOGUL
  8. OSTÇA
  9. MACARCA
- SAMOYETÇE
  - YURAK

ALTAY DİLİ

TÜRK-MOĞOL ve TUNGUZ

- TÜRKÇE
  1. AVRUPA TÜRKÇESİ
  2. ASYA TÜRK LEHÇELERİ
     - ÇUVAŞÇA
     - YAKUTÇA
     - ÖZBEKÇE
     - KIRGIZCA
     - KAZAK
     - AZERÎ DİLİ v.b.
- MOĞOL DİLİ
  - BATI AĞIZLARI
  - KALKA-BURYAT
- TUNGUZ
  - MANÇURYA, GOLDE, LAMUT, asıl TUNGUZ

KORE DİLİ

AYNU DİLİ

JAPONCA

ESKİMO-ALEUT

- ESKİMO
- ALEUT

KAFKASYA DİLLERİ (ve akrabaları)

KUZEY DİLLERİ

1. ÇEÇEN-LEZGİ DİLLERİ
   - AVARCA
   - ANDÎ
   - ÇEÇENCE
   - İNGUŞ
   - v.b.
2. ABASG-KERKET
   - ÇERKES
   - UBİK

GÜNEY BASKÇA

- GÜRCÜCE
- MİNGRELİA
- SVANET
- LAZCA

MALAYA-POLİNEZYA DİLLERİ

1. İNDONEZYA ÖBEĞİ: İNDONEZYA DİLİ, CAVA DİLİ, MALEZYA DİLİ, BATAK, MADAGASKAR DİLİ v.b.
2. POLİNEZYA ÖBEĞİ: HAWAİİ, SAMOA LEHÇESİ, MARQUİSE ADALARI LEHÇESİ, cemiyet adası TAHİTİ lehçesi

MELANEZYA DİLLERİ

MİKRONEZYA DİLLERİ

PAPU DİLLERİ

AVUSTRALYA-MELANEZYA

AVUSTRALYA DİLLERİ

TASMANYA DİLİ (XIX. yy.a kadar yaşadı) ayrı bir öbek meydana getirir

AMERİKA DİLLERİ

KUZEY AMERİKA

- ALGONKİN-VAKAŞ
- HOKA-SİYUKS
- NADENE (ATABASKA öbeğiyle)
- PENUTİA
- UTO-AZTEK-TANO

MEKSİKA ve ORTA AMERİKA

bu bölgeye özgü başlıca aileler:

- MAYA-KİŞE
- OTOMANG (OTOMİ ve MİKSTEK öbeğiyle)

GÜNEY AMERİKA VE ANTİLLER

başlıca aileler:

- ARAUKAN
- ARAVAK
- AYMARA
- ŞİPÇA
- KARAYİP DİLİ
- KEÇUA
- TUPİ-GUARANİ

Akrabalıklar, bütün dünya dilleri için aynı kesinlikle belirlenemez. Bazı aileler kesin olarak bilinir (Hint - Avrupa, Hamî-Samî); diğerleri şüphelidir (geniş anlamıyle yukarıda gösterildiği gibi Ural-Altay dilleri); Amerika yerlilerinin dilleri gibi Zenci Afrika dillerinin sınıflaması da tartışmalı olarak kalmaktadır. (Burada, Amerika yerlilerinin dilleriyle Asya ve Okyanusya dilleri arasındaki henüz iyi belirlenemeyen ilişkiler hesaba katılmamıştır.) Güney Amerika ve Antiller için öbekleşmeler az gelişmiştir; henüz yüzden fazla farklı dil öbeği bilinmektedir. Bazı diller ise hiç bir öbeğe girmez, meselâ: Andaman adalarındaki ağızlar, Hindistan'daki Buruçaskı, Önasya'daki ve Akdeniz havzasındaki çeşitli eski diller. Bugün konuşulmayan diller (☆) işaretiyle gösterilmiştir.

birleşme imkânları.; bu durumda, Bellugi, Braine, Brown ve McNeill'in anlattığı biçimde kapalı ve açık sınıflar ortaya çıkar), gösterilen nesneyle ilgili referanslı semantik değerler ve nihayet çocuk dilinde yetişkin dilinin gramer kategorilerini aramaya dayanan ölçüt.

Gramer kategorileri belirlendikten sonra bu kategorilerin cümleler meydana getirmek için uydukları kurallar bir formüle bağlanır. Kurallar gramer kategorilerinin farklılaşmasına göre değişir, olgular ayrıntılarıyle incelendiğinde bu kategorilerin ortaya çıkma sırasının mutlaka sabit olmadığı görülür, ama kaba taslak bir düzen belirir. Meselâ ingilizcede belirsizlik bildiren *any*, *do* yardımcı fiili ile olumsuz halin öğrenilmesi arasındaki tarih sırası ilişkisi oldukça karmaşıktır ve bu ilişkinin incelenen korpus'lara göre değiştiği sanılır (bu öğrenme sırasında daha önce öğrenilen bir kategorinin yeni öğrenilen bir kategori karşısında bir süre için unutulması anlamına gelen gerilemeler görülür); ama üç kategorinin tam öğrenilmesi ve bunların bildirme ve soru cümlelerinde birleşmeleri her insanda aynı süre içinde meydana gelir.

● *Önermelerde yapılış kuralları.* Yukarıdaki örnekte gramer kategorileri ve önerme yapılış kurallarının aslında birbirinden ayrı olarak ele alınamayacaklarını gördük; yapı kurallarının bir formüle sokulması gramer kategorilerine dayandığı gibi bunların oluşma evrimleri de yapı kurallarının etkisinde kalır. Kural ve kategorilerin karşılıklı etkisi *any, do, not*'ı (ve soru halinde *do*'nun yer değiştirmesi) biraraya getiren cümlelerde açıkça ortaya çıkar; ama bu etki daha başka durumlarda da görülür. Gramer kategorilerinin öğrenilme sırasıyle cümle tiplerinin düzeniyle atbaşı gider. Paula Menyuk yaptığı araştırmada iki ile sekiz yaşları arasındaki çocuk gruplarında görülen hatalı yapı ve biçimlerin yok olma olayının yeni biçimler öğrenme veya «değişmelerle» ilişkili olduğunu gösterdi.

● *Gramer öğreniminin aşamaları.* Belli bir dilin gramerini öğrenme süreçlerini şemalaştırmak için incelenecek özel evrimler arasında bir çeşit ortalamaya vararak genel bir kronolojik modele varılabilir. Böyle bir tasarıyı gerçekleştirmek için birçok deneme yapıldı. Fakat hepsinde görülen ortak aksaklık meselenin ancak bir cephesini ele almaları, metotlu olmamalarıdır.

Güvenilir bir sonuca varmak için özel cümle tipleri ve gramer kategorilerinin gelişmesi hakkında daha birçok monografinin yayımlanmasını beklemek gerekir; ayrı gelişme modelini belirleyecek elemanları tanımlayabilmek için, ampirik verilere dayanarak, bu kategorilerin ve bu tiplerin önemini ortaya koymak şarttır.
Meselâ, çocuğun yanlışlarını dört grupta toplamak mümkün olmuştur; atlama, ikame, tumturak, kelime sırasında hatalar; ama hata sınıfları arasında bir sıralama yapmak ve bu sınıflar içinde çeşitli belirgin unsurlar (bu unsurlar, modelin oluşmasına yararlı olanlar dışındaki çeşitli korpus'lar üzerinde kalıbı denemeğe yarar) seçmek için henüz yeterli verilere sahip değiliz.

● 3. DİL ÖĞRENME KALIPLARI. *Dil* öğrenmenin kesin kalıpları henüz yoktur. Gramer ve fonetik öğrenme için tanımlanan özel kalıpların semantik öğrenme süreçleriyle ilişkili olarak (çocukların yaşı küçük olduğu oranda sık rastlanan eş seslilerin düşmesi) birleştirilmesi gerekir.

Bu gibi kalıplar uzun ayrıntılı araştırmalar yapılmadan Chomsky'nin «dili öğrenme mekanizması» ***(Language acquisition device)*** gibi doğuştancı veya hiç değilse «olgunlaşmacı» (McNeill'e göre dil istidatları, tümel kurucular beyinin içinde gelişecek ve ancak cümleler ve algılanan durumlarla *uyandırılabilecektir*) varsayımları ele alan nazariyeler ancak dil öğrenmenin tam ve doğrulanabilen kalıplarının yer aldığı genel bir çerçeve vazifesi görebilir; bu çerçevede dili öğrenmenin tam ve *doğrulanabilen* modelleri yer alır.

● ANLATIM ARACI OLARAK DİL. *Dil,* insanın sembolik faaliyetinin belirtilerinden biridir; insanın sesler, jestler, davranışlar, tavırlar, işaretler veya onların yerini tutan nesneler aracılığıyle düşünceleri, olayları ve somut gerçekleri gösterme yeteneğine dayanır. Bu yetenek yalnız insana has değildir; profesör K. von Frisch arıların da bu yeteneğe doğuştan sahip olduklarını gösterdi; arılar, bal petekleri üzerindeki uçuşlarının türü, ritmi ve doğrultusuyle bal özüne varmak için gerekli uçuşun süresini ve güneşe göre yönünü anlatırlar. Daha birçok hayvan topluluğunda benzer bildirişim biçimleri bulunabilir; insan dili, sesli niteliklerinden çok karmaşık yapısıyle hayvan dilinden ayrılır: insanın kullandığı sembollerin her biri daha küçük birimler halinde incelenebilir ve bu birimler başka biçimlerde bileşerek yeni semboller meydana getirebilir. Ayrıca, yeryüzündeki çeşitli insan topluluklarında kullanılan birimler farklıdır; birimlerin bileşimleri çeşitli topluluklarda özel kurallara uyar. Bu dil, öğrenilen bir dil olduğuna ve hayvanların dili gibi kalıtım yoluyle nesilden nesle geçmediğine göre insan toplulukları bildirişim sistemlerini değiştirebilirler (bu olaya tarihte sık rastlanır). Ayrıca bu sistemler birbirlerini etkiler ve kendi özel düzenlerinin belirlediği usullere göre değişirler. Bütün bu özellikler insan dilini, bazı hayvan türlerini belirleyen, etkisi ancak dar bir alanda duyulan ve hemen hemen hiç değişmeyen işaretler şifresi halindeki hayvan dilinden ayırır; bu bakımdan bu işaretler şifresini tıpkı beslenme rejimi veya hareket şekli gibi hayvan türünün bir özelliği sayabiliriz.

● *Dilin görevleri.* Bir nesneyi isimlendirmek, onu kimliğine kavuşturmak, yani aynı zamanda ona bir ayırıcı özellik tanımak ve onu konuşan kişinin bağlı olduğu topluluk kabul edilen kavram kategorilerinden biri içine sokmaktır. Şu halde isimlendirmek, sözü geçen nesne hakkında bir hüküm yürütmektir; ***isimlendirme*** ve ***yüklemleme*** aynı dilbilim faaliyetinin iki görünümüdür; öte yandan, bu faaliyet aynı yargıya sahip konuşucu ve dinleyicilerin varlığını kabul eder. Böylece en basit belirtisinde bile dilin düzenleyici görevi ve sosyal niteliği biraradа ortaya çıkar.

Nesnelere isim vermek gerçekte ayrı kendilikleri etiketlemek değil, bize kesiksiz gibi görünen dış gerçekte bir bölümleme yapmaktır. İnsan ve kedi aynı dünyada yaşıyorlar; bununla birlikte, kedi türünün, içinde bulunduğu kokular, gürültüler, biçimler, hareketler ve ısı dünyası şüphesiz bizimkinden pek farklıdır. Gökkuşağındaki renk sayısı üzerinde bile insanlar arasında tam bir anlaşma yoktur; bir şehirlinin ot deyip geçtiği bitki için bir çiftçi on ayrı görünüme bağlanan on kelime sıralar. İsimlendirme eylemi, verinin bir parçasını sınırlamak ve ona anlam vermektir. Aynı tutum, silâh veya âlet yapmak için sopayı kullanan ilk insanda da, yeni uygulamalar için fiziksel veya kimyasal özellikleri baştan yorumlayan herhangi bir teknisyende de görülür. Konuşan tek yaratık olan insanın aynı zamanda âlet yapan tek yaratık olması şaşırtıcı değildir ve ne kadar ustaca eğitilirse eğitilsin dilden yoksun hayvanlara meslek öğretilememiştir.

Teknik faaliyetle dil arasındaki yakın ilişkiyi en küçük işlemlerini bile seve seve yorumlayan çocuklar ve eski ilkel toplumların üyeleri benliklerinde olanca gücüyle hissederler. Bir mitosun ahenkli söylenişi girişilen eylemin bir çeşit «güftesi» veya programı niteliğindedir ve zanaatçının birbiri ardınca yaptığı hareketleri destekler, yöneltir. Giderek sözün kendisi de başlı başına etkileyici bir güç sayılmış ve bu da «sözle büyü» dediğimiz bir faaliyet alanını doğurmuştur. Bütün toplumlarda birine isim konulması (vaftiz veya bir dine kabul töreniyle) bu adı alanın yeni bir kişilik kazandığı anlamına gelir. Gene aynı sebeple birinin ismini söylemek ya onu çağırmak veya onun üzerinde etki yapmaktır. Onun içindir ki pek çok insan topluluğunda kişilerin gerçek adlarını açıklamamak, takma ad veya dolaylama («..................'nin oğlu», «..................'nın babası») yoluna başvurmak ve korkunç varlıkları anmamak en basit ihtiyat tedbiri sayılır; dil tabularının pek çok çeşidi vardır; küfürün yasak edilmesi buna bir örnektir.

Dilin düzenleyici bir görevi olduğunu olumsuz yoldan gösteren delillerden biri de afazi yani söz yitimidir. Bazı kelimeleri kullanamayan kişilerde bu kelimelerin karşıladığı tasarımlar da kaybolur. Çeşitli deneylerle de anlaşıldığı gibi, renkleri isimlendiremeyen bir hasta, çeşitli renklerdeki iplikleri sınıflayamaz veya küçük ayrıntıları çok iyi algılamasına rağmen verilen bir nümuneye uygun renkteki bir ipliği seçemez, sınıflama onda bütünüyle yok olmuştur. Oysa bu ilke ve benzerleri nesnelerin tabiatına bağlı değildir; bunlar, kültür olgularıdır; yani kişiye toplum tarafından kabul ettirilir ve toplumdan topluma değişir. Bu bakımdan her dilin insanla dış dünya arasında bir çeşit perde veya süzgeç meydana getirdiği ve insanoğlunun, bağlı bulunduğu toplumca anlamlı sayılan gerçek görünümleri dışında kalan şeyleri algılamasına imkân bırakmadığı ileri sürülmüştür. Bununla birlikte düşünce kategorileriyle dil kategorileri arasında sıkı bir ilişki bulunduğu ve düşüncemizi düzene sokan çerçeve ve ilişkileri dile borçlu olduğumuz kabul edilir.

Sosyal hayatın ifadesi olan dil aynı zamanda toplum hayatının şartıdır. Kişi, çevredindeki insanları bir av veya rakip gibi görmeğe (ki, objektif olarak öyledir) ve onları algıladığı uyarıcılara aynı şekilde karşılık veren, kendisiyle aynı özden bir kimse olarak görmeğe başladığı andan itibaren dilin ortaya çıkması için gerekli şart meydana gelmiş demektir. Ayrıca anlaşmanın olabilmesi için tarafların, tamamen keyfî olarak, aynı nesneler için aynı sembolleri kullanması ve bu sembolleri aynı kurallara göre sıralaması gerekir. Başka bir deyimle, dil her zaman bir kuralın benimsenmesini gerektirir; zaten insan toplumlarıyle özel bir davranışın basit belirtisi olan hayvan toplumlarını kesinlikle birbirinden ayıran bu kuralların varlığıdır. Dilin bu temel şartları ortak yaşamın düzenlenmesine ve iş bölümüne sağladığı kolaylıklardan daha önemlidir; bazı hayvan toplulukları bu sorunları dilin yardımı olmadan çözer. Ama, insan türünün özelliği olan teknik ve sosyal faaliyetlere dilin sıkı sıkıya bağlı olması ilgi çekicidir: hayvanlardaki irsî davranışların yerini insanda dil tutar; bu bakımdan insanın dilsiz varolabileceğini düşünmek terimler arasında çelişkiye düşmek demektir. Dilin ortaya çıkışı insanlıkla yaşıttır.

● *İç ve dış yapı.* Dil, bir kavramla («gösterilen», buna «anlam içeriği» de denir) bir ses imgesinin («gösteren» veya «anlatım») birleşmesine dayanır; bu birleşme keyfîdir, zira «köpek» adı verilen hayvanın (fransızcada «chien», ingilizcede «dog», almancada «hund», ispanyolcada «perro») bu ismi taşıması için hiç bir zorunluk yoktur, ama aynı toplulukta yaşayanlar için gereklidir; çünkü, bu toplulukta yaşayanlar, başkalarını anlamamayı veya başkaları tarafından anlaşılmamayı göze almaksızın bu kelimeden vaz geçemezler, kelimeyi kaldırıp atamazlar. Bu birleşmeden çıkan birime *dil işareti* denir.

Her dilin kendine has bir dil işaretleri hazinesi vardır; ama bilinen bütün millî dillerdeki düzenlenme ilkesi aynıdır. Bu işaretlerin (meselâ «şarkıcı» kelimesi) ortaya koyduğu anlamlı biçimler çoğunlukla daha küçük anlamlı birimlere bölünebilir; örneği ele alalım; kök «şarkı», şarkı söyleme eylemini, «cı» sonekiyse eylemi yapanı belirtir. Bu anlamlı birimler biçimleriyle ve birleşme sınırlarıyle birbirinden ayrılır: bazı sonekler ancak fiil sayılan kökler kategorisinden, bazı sonekler ise isim sayılan köklerden sonra kullanılır. Anlamlı birimlerin kendileri de daha küçük birimlere bölünerek incelenebilir; ama artık elde edilen birimlerin anlamları yoktur, yalnız farklı biçimleri ayırmağa yararlar; bu yüzden bunlara *ayırıcı birimler* denir. Türkçedeki «bak» ve «pak», «but» ve «put», «boz» ve «poz» kelimelerinin birbiriyle karışmasını önleyen *p* ve *b* bu cins birimlerdir; bunlara dil seslerine dayandıklarından ötürü *fonem* (yun. *phomo,* ses) denir; ama bir sesin telaffuz tonu, şiddet derecesi veya süresi de aynı görevi yapabilir. Ayrıca her fonem, sayısı sınırlı ses özellikleriyle nitelenir; bu özelliklerin bütünü onu aynı dildeki diğer fonemlerden ayırır: meselâ *b* fonemi türkçede aynı zamanda hem kapantılı hem dudaklarla söylenen hem de gırtlaktan titre-

şimli olan tek fonemdir; bu ayırıcı özelliklere *belirgin* özellik denir. Bunlar, türkçe konuşan kimsenin tanıması ve doğru olarak kullanması gereken tek özelliklerdir; diğer özellikler, büyük ölçüde, konuşan kimsenin kişisel kullanımına bırakılır.

Bu karşıtlaşma ve ayrımlaşma ilkesi yalnız biçimlere ve seslere uygulanmaz; anlam alanına da yayılır. Kelimenin anlam içeriği, belirttiği nesnenin tam karşılığı olmasıyle tanımlanmaz; bu içerik, dildeki diğer kelimelerin içeriğiyle sınırlanır: «davar» kelimesi boy ve görünüş bakımından çok farklı hayvanlar için kullanılır; ama bu kelimenin içerdiği hayvanların kümeste yetiştirilmeye, koşum veya çekim hayvanı olarak kullanılmaya elverişli olmamak ve ehli sayılmak gibi ortak yönleri vardır. Dilin bütün öğeleri buna benzer karşıtlıklar ağında yer aldığı için dil genellikle bir *sistem*, daha doğrusu bir *sistemler* bireşimi olarak tanımlanır. Za'ten farklı diller arasındaki benzerlik de sadece bu yapı ortaklığındadır: her dil kendine has kurallara göre düzene giren özel birimler kullanır; dil sistemlerinin birbirine tam alkımaması, birbirini tam karşılamaması tercümede karşılaşılan en büyük güçlüktür. İnsan dilleri iç yapılarına göre sınıflandırılabilir; dilbilimin başlıca uğraşlarından biri budur; ama bu sıralama dillerin dış özelliklerine göre de dil yapısının bir tek gerçekleşme şekli vardır; buna da dil denir. Bununla birlikte çoğunlukla, bu yapı, aynı toplumun çeşitli kesimlerinde farklı biçimlerde ortaya çıkar. Ayrılıklar, telaffuz, kelime hazinesi, bazı ikinci derecedeki gramer kullanımlarındadır; hattâ bu ayrılıklar anlaşmayı güçleştirecek kadar büyük olabilir. Bu durumda *lehçeler* ortaya çıkar; merkezîleştirici gücün yönetim, öğretim ve kültürde özel bir lehçenin kullanılmasını kabul ettirdiği toplumlarda bu lehçe «dil» adını alır ve aynı toplumdaki diğer lehçeler bu dilin değişik biçimleri sayılır (meselâ İtalyanca ve Almanca). Merkezîleştirici gücün bulunmadığı durumlarda bir *lehçeler bütünü* (dialect culuster) meydana getirerek birarada yaşarlar (meselâ zenci Afrikasında olduğu gibi). Yeni iktisadî veya sosyal şartlar karşılıklı etki imkânlarını artırarak bu lehçelerin tek bir dil halinde kaynaşmalarını sağlayabilir; meselâ M.Ö. IV. yy.da Atina etkisinin hâkim olduğu İskenderiye Hellas'ında yunan koinesi bu şekilde olmuştu. Tersine, belli bir dil konuşan topluluğun dağılması veya başka diller konuşan milletlere yayılması dil birliğini bozabilir; böylece bağımsız olarak evrim geçiren lehçeler ortaya çıkar ve sonunda bu lehçeler arasında ancak belli belirsiz yapı benzerlikleri kalır. Meselâ bugün çeşitli roman dilleriyle (fransızca, italyanca, ispanyolca, portekizce, provence dili, retoroman, rumence) temsil edilen latince böyle bir değişime uğramıştır. Aynı kökten gelen dilleri belirtmek için *dil ailesi* terimi kullanılır. Ayrıca, lehçeler de genellikle birçok yerel ağızlara bölünür. Diller tarihi, büyük ölçüde, bu ikili birleşme ve ayrımlaşma hareketleridir. Bununla birlikte, geniş ülkelerin dil haritalarını uzun süre değişmeden tutabilecek ortalama bir çözüm yolu da vardır: lehçeler arası anlaşmayı sağlamak için özel dillerle birlikte yaşayan bir taşıt dilin kullanılması (Zenci Afrika'da bambara, havsa ve svaili'nin, İndonezya'da malezya dilinin, hemen her yerde İngilizcenin, sömürge dillerinin, sabir ve *lingua franca*'nın oynadıkları rol). Geriye dil haritalarında gösterilmeyen ağızlar kategorisi kalır, bir toplumda insanlar kapalı kast halinde teşkilâtlandığı zaman ortaya çıkar. İlmî diller (genellikle milletlerarası bir kişiliği olan ilmî diller bu kategoriye girer), *meslekî özel terimler,* arıtmacılığı da içine sokabileceğimiz kapalı çevre dilleri ve yukarıdaki her iki tipe de giren *argolar* bu şekilde oluşmuştur. Bununla birlikte, ağızlar türedikleri dilden ancak en sathî görünüşleriyle ayrılırlar: telaffuz alışkanlıkları ve kelime seçimi. Bu ağızlar değişkendirler ve yukarıda anlatılanlarla aynı düzleme yerleştirilemezler; ama bu ağızlarda dil olguları ile sosyal olgular arasındaki sıkı bağımlılık açıkça belirir (zaten dil ve toplu yaşama ilkelerinin analizi bu bağımlılığı daha önceden ortaya koymuştur).

● *Dil devrimi.* Tarihte kendi ana dilinin kaynaklarına dönme görüşünü ilk ortaya atan latin filozofu Cicero'dur. Cicero, latin dilinde bulunan yunanca kavramları atarak onların yerine latince köklerden yaptığı türetmeleri koydu. Yunancada görülen bütün felsefe ve mantık havramlarına latince karşılıklar buldu. Onun yanı sıra latin şairi Lucretius *De Rerum Natura* (Varlığın Yapısı) adlı manzum eserinde yunanca sözlere latin kaynaklı karşılıklar buldu. Bu tutum kısa bir süre içinde bütün latin aydınları tarafından benimsendi. Bunun sonucu olarak, başlangıçta pek sınırlı bir alanı olan latince bütün Ortaçağ boyunca bilim dili olma niteliği kazandı.

Doğuda ana dili yabancı sözlerin baskısından kurtarma, kendi diliyle eser yazma çığırını açan iran şairi Firdevsî'dir. Otuz bin beyitlik *Şehname*'sinde eski farsçanın unutulmuş sözlerini yeniden işledi. Böylece üç yüz kadar yabancı söz dışında farsça olmayan bir deyim veya kavram kullanmadı.

Rönesans'tan sonra Avrupa'da başlayan ana dile dönme akımının önderi Dante'dir (1265-1321). *Divina Commedia*'sında halk dilinde yaşayan eski italyanca sözlere geniş yer verdi. Ondan sonra Avrupada özellikle XVI. yy.da Fransa'da, başında Ronsard'ın bulunduğu *Pleiade* okulu fransız dilini geliştirme, yabancı kaynaklı sözlerden arıtma çabasını gösterdi. Bu akım XVII. yy.da *dilin arınması* adını aldı. Bu akıma özenilerek İngiltere'de *Arı İngilizce derneği* kuruldu.

Luther ile başlayan ve ilk ürününü İncil'in almancaya çevrilmesiyle veren yeni dil akımı kısa bir süre içinde bütün Almanya'ya yayıldı. Din, felsefe ve edebiyat kavramlarını almanca köklerden türetme eylemi ilmî bir nitelik kazandı. Başta Wolf olmak üzere birçok alman aydını, düşünürü ana dili işlemeyi, yabancı kaynaklı sözleri kullanmamayı, onları karşılayacak yeni kelimeler türetmeyi amaç edindiler. XVI. yy.da bir edebiyat akımı olarak başlayan dilde yenileşme, yerli kaynaklara dönme eylemi XVII. yy.dan sonra bir özel bilim dalı oldu.

XVIII. yy.da ana dile yönelme milliyetçilikle yan yana gelişen bir kültür akımıydı. Bulgar, Rus, Sırp, Macar, Çek, Fin, Yunan, Arnavut devletlerinde yabancı kaynaklı sözlerin ana dilden çıkarılması, yerli halkın dilinde yaşayan sözlerin bulunması için akademiler kuruldu. Ana dilin kaynaklarına inme, yabancı buluşları yerli söz köklerinden türetilmiş kavramlarla karşılama anlayışı çağımızın başlarında İran'a, Arap yarımadasına sıçradı. *İsrail* eski ibrani dilinin unutulmuş sözlerini yeniden işlemeğe, ondan türetmeler yapmağa başladı. Her devlet, kendi ana dilinin arınması, yabancı sözlerden kurtulması yolunda gerekli çalışmalar yapmak için kurumlar açtı. Böylece, dil devrimi toplumun kendini bulması, kendi ana varlığının temellerini kavraması için gerekli bir kültür eylemi olarak benimsendi.

— Mant. Bu terimi çağdaş kural koyucular kullanır (özellikle Viyana grubu yeniolgucular). Bir dilden söz etmenin, onu çözümlemenin, meselâ ilmî verilerin mantıklı sözdizimini incelemenin ve bütün bunları, o dili aşan, çevreleyen terimlere göre denetleyip doğrulamanın mümkün olduğunu anlatmak için bu terimden yararlanırlar.

— Patol. *Dil iltihabı,* yüzeydeki dil iltihabı bir ağız iltihabı, derindeki dil iltihabı ise bir kas iltihabıdır. Derin dil iltihabı cerrahî yoldan tedavi edilir. Düzensiz çıkmış veya kırılmış dişlerden ileri gelen dil iltihapları bulunduğu gibi, frengiden, vitaminsizlikten ileri gelen dil iltihapları da vardır.

— Psikopatol. Birçok akıl hastalığında çeşitli dil bozuklukları, daha doğrusu dille ifade ve meram anlatma bakımından bozukluklar ortaya çıkar. Bu bozukluklar, dilde, içinden konuşma ve yazılı dil olmak üzere üç şekilde belirir. Bu bozukluklar afazi veya sağırlık-dilsizlik gibi organik bir kusurdan ileri gelen bozukluklardan farklıdır.

1. *Yazılı dilde görülen bozukluklar.* Çoğu zaman konuşma bozukluğuyle birlikte olur. Yazıda ve anlamda görülebileceği gibi yazma hızında da kendini gösterir.

2. *İçinden konuşma bozuklukları.* Düşünürken zihnî otomatizm sendromunda düşüncenin tekrarı, eylemlerin yorumlanması şeklinde görünür. Hastanın davranışında birtakım seslere kulak kabartma, bu seslerle konuşma, dudak hareketleri, monologlar ve ifadede mimikler şeklinde belirir.

3. *Konuşma bozuklukları.* Semiyoloji bakımından şu çeşitlere ayrılır: a) *konuşma şeklinin bozuklukları* (çok, çabuk ve aşırı konuşma [logore], sözleri birbirine ulayarak konuşma [verbijerasyon], susma); b) *konuşma eylemi bozuklukları* (söz akışında ritim bozuklukları; kekeleme, eidedik barajlar, bradifemi, takifemi, aşırı hızlı konuşma); c) *sementik bozuklukları,* meselâ şizofazi.

— Semiyotoloji. *Hareket dili,* hareketten daha sınırlı bir kavramdır; bu terime dil kelimesinin eklenmesi, vücudun hareket ve davranışlarının genel olarak değil de görünümlerinden yalnız birinin gözönünde tutulduğunu belirtir; bu görünüm, *anlamlı ifadeler* bütünü halinde düzenlenir: gözlüklerini düzeltmek için elini kaldırmak her şeyden önce bir harekettir; bir dosta günaydın demek için el kaldırmak her şeyden önce bir *işaret*tir (yani anlamlı ifade). İnsan davranışı duruma göre az veya çok anlamlı, az veya çok sembolik olduğuna göre hareket ve işaret arasındaki sınırı çizmek oldukça nazik bir meseledir. Türkçede alışılagelen kullanımları bakımından hareket kelimesi, yukarıda sözü edilen ayırımın düştüğünü kendi başına ortaya koyacak kadar karmaşık bir kelimedir: hareket diye hem kısmen eylem sayılabilecek (meselâ: «düğmeyi çevirme hareketini yaptı» hem de sadece «işaret» sayılamayacak (meselâ: «düşmek üzereydim beni tutmak için bir hareket yaptı») vücut hareketlerini anlatır. Demek ki eylemle anlamlı ifade arasındaki ayırım, aynı vücut hareketinde incelenen düzlemlerin metotlu bir bölünmesinden çok bu vücut hareketlerinin kendiliklerinden iki kategoriye ayrılmasıdır (Roland Barthes'ın *«görev-işaret»* teorisi bu fikre dayanır). Bu ayırım, çağdaş bilimde ayrı dallarda uzmanlaşmış araştırmacıları gerektirir. Psikologlar hareket üzerine yaptıkları çalışmalarda hareket eylemleri çerçevesinde dil olgularını (lisan anlamında) ayırmaya ve çözümlemeye yönelmez. Tersine Ferdinand de Saussure'e olduğu kadar dilbilim metodolojisine de dayandırılan semiyoloji araştırmaları bu düzeyde yapılır. Çeşitli toplumlarda, hareketin sembol değerini tanımlamağa uğraşan sosyoloji ve etnoloji çalışmaları bu iki düzey arasında yer alır. Psikolengüistik ve nörolengüistik araştırma da hareket dilinin incelenmesini yapmağa elverişlidir. Semiyoloji bakımından hareketin ilk niteliği bir kelime, bir morfem (monem) değil, *eylem halindeki bir lengüistik önerme* (meselâ bir cümle) olması, yani dillerde «birinci eklemleme»den kurtulmasıdır: meselâ «buraya gelin» anlamını taşıyan bir hareket bu anlamı taşımakla beraber «gelmek» anlamıyle «emir» anlamını ayrı ayrı belirtmez; «kabul etmiyorum» anlamına gelen diğer bir kabul etmemeyi «şimdiki zaman», «birinci şahsı» ayrı ayrı anlatmaz. Özetle denilebilir ki «hareketlerle konuşmak» çoğunlukla «kelimelere» bölünemeyecek cümlelerle konuşmak demektir.

Bununla birlikte, tanımları bakımından dillerle aynı semiyoloji yapısına sahip olan bazı hareket dillerini (sağır-dilsizlerin parmak işaretleriyle konuşma şifresi) ayırmalıdır. Çünkü hareket dilleri *dilin* belirli bir durumuna dayanarak («y» dönemindeki X dili) ve bu dili örnek alarak bilinçli olarak yapılmışlardır; parmak işaretleriyle konuşma şifresi *dil imlâsının bir kopyasıdır* (her grafeme yani «harfe» bir hareket tekabül eder). Semiyoloji açısından hareket dilleri *dilin yerine kullanılan ve ikinci dereceden bir şifredir:* her parmak işareti biriminin göstereni hareket, gösterileniyse grafemdir; yani ikinci bir şifreye bağlı (yazı) bir gösteren unsurudur; bu grafemin de gösteren olarak belli bir yazı biçimi, gösterilen olarak da bir fonemi (yani üçüncü bir şifrenin gösteren unsuru [konuşma dili]) vardır. Bu türden olgulara semiyolojide *şifrelerin ikamesidir* ismi verilir; bunun sonucunda, parmak işaretleri şifresi (örnek: kolların v.b.

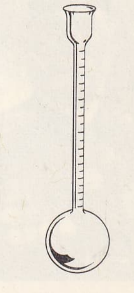

borulu **dilatometre**

DİLÂVER PAŞA
Belediye kütüphanesi, İstanbul

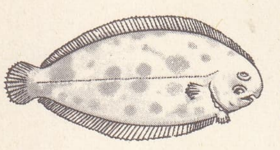

dil balığı

hareketleriyle aktarılan mors) gibi hareket dillerinin, hiç değilse bir oranda, kendine has semiyotik yapıdan yoksun olduğu ortaya çıkar.

Doğrudan doğruya hareketlerle düzenlenen hareket dillerine gelince, kelime ve morfem kullanmamaları her çeşit gizli *birimlerden* yoksun olduklarını göstermez. Gerçekten bu dillerin gerek tam hareket düzeyinde gerekse çözümlemeyle meydana çıkan daha gizli bir düzeyde dökümü yapılabilecek kendi birimleri vardır (bu birimler *değiştirimle* ayrılabilir). Tam hareketler birer ifadedir; yani Eric Buyssens (*Les Langages Et Le Discours* [Diller ve Söylev], 1943) ve Luis J. Prieto'nun (*Messages Et Signaux* [Bildiri ve İşaretler], 1966) kullandığı anlamda *semler**'dir (yeterli ve nispeten tamam bildirişim birimleri). Meselâ toplumumuzda gösterileni «kabul etme» veya «doğrulama» olan bir hareket semi vardır; bir semin göstereni başın öne doğru eğilmesidir; bunun yanı sıra, gösterileni «ret» veya «inkâr» olan başka bir hareket semi de vardır; bu semin göstereni başın yukarı doğru kaldırılmasıdır (başka toplumlarda bu gösterenler değişik olabilir). Günlük hayatta hareketin her somut gerçekleşmesi (dilbilimde kullanım kavramı) sırasında hareketi yapan bu başı indirmeye ve kaldırmaya kişisel değişik biçimler katar; buradaki değişik biçimler *anlamlı unsurların ayırıcı özellikleridir;* anlamlı unsurlar, hareketler ve davranışlar söz konusu olduğunda, hareketli ve hareketsiz belli bir somatik biçimler bütününden meydana gelir. Bu değişikliklere, «evet» veya «hayır»ı birbiriyle karıştırmamıza imkân verdikleri müddetçe *anlamlı unsurların ayırıcı olmayan özellikleri* denir. Görüldüğü gibi bu metot, fonolojiden aktarılan değiştirim metodudur; söz konusu metot ayırıcı olan ile ayırıcı olmayan özellikleri birbirinden ayırmağa yarar; yeterki bu değiştirim sistemleşmiş bir hareketler bütünü içinde olsun (sistemleşmiş hareketler bütünü diye belli bir toplulukta ve belli bir devirde kullanılan ve tıpkı bir dilin elemanları gibi ancak birbirlerine göre anlam kazanan hareketlere denir).

Ayırıcı unsurlar (yani bağımsız durumda görülmeyenler; çünkü tam hareketten daha küçüktürler, ama birleştiklerinde tam hareketleri birbirinden ayırmağa yararlar) hareket dili değiştirimle tecrit edilebilen ve dökümleri yapılabilen birimlere sahiptir: hareketle selâmlaşma sosyal sistemi içinde değiştirim, gösterenle gösterilenin kısmî unsurlarının birbirini karşılamasını sağlar; bu birbirini karşılama, gösterendeki bir değişikliğin gösterilende de kısmî bir değişiklik meydana getirmesine bağlıdır. Bu durumda gösterilenin değişen eski unsurunun yerini yeni bir unsur alır.

Hareket davranışında hiç bir zaman tek başlarına bulunmayan özellikler (yani hareket olmayan hareket unsurları) ve asıl hareketin bir şey göstermesine imkân verir. Buna dayanarak, insanların hiç bir zaman yapmadıkları hareketlerle anlaştıkları fikrini bir varsayım olarak ileri sürebiliriz (Roman Jakobson bu varsayıma karşı cephe almıştır). Ne olursa olsun, ayırıcı hareket unsurları Louis Hjelmslev dilbiliminin de tanımladığı gibi birer *figür*'dür; gösterilen yönünden ele alındığında figürler, birer sem sayılabilir; bu semin anlamı Buyssens ve Prieto'nun anladığı anlamda değil, Bernard Pottier (*Recherches Sur l'Analyse Sémantique En Linguistique Et En Traduction Mécanique*, 1963) [Dilbilim ve Mekanik Tercümede Anlambilim İncelemesi Üstüne Araştırmalar] ve A. Julien Greimas'ın (*Sémantique Structurale*, 1966) [Yapısal Anlambilim] anladığı anlamdadır, hareketin bütün bu *iç* çözümleme meseleleri semiyotik hareket araştırmalarının ana meselesidir ve gelişmesini etkiler. Bu arada daha dış bir çözümleme olan Tipoloji sınıflamalarına da yer verilmiştir. Meselâ, tabiî hareketlerle (anlatımlı hareketler, söze eşlik eden hareketler v.b.) *yapma* veya *saymaca* hareketleri (sağır-dilsizlerin parmak işaretleri, haç işareti, askerî selâm v.b.) birbirinden ayıran sınıflama; tabiî hareketler ikinciler kadar kesin ve katı bir biçimde olmamakla beraber gene de sosyal ve kültürel bir değer taşır. Bunların da şifreleri vardır, ama bu şifreler gizlidir. Charles Sanders Peirce'in çalışmalarından çıkan ve Roman Jakobson tarafından ele alınan diğer bir sınıflama *sembol* hareketlerle (kabaca yukarıdaki «yapma» ve «saymaca» hareketleri karşılar) resmedici hareketleri (yani örneksemeli; duygusal ve ifade hareketleri gibi) ve *belirti* hareketlerini (yani işaret hareketleri; meselâ nesneleri kullanmadan işaret edilmiş hareketler: bir sigara yakmak v.b.) birbirinden ayırır. Üçüncü bir sınıflama, hareket dilinin başka bir şifrenin (sağır-dilsiz) yerini aldığı durumlarla hareketin başka bir dille (konuşma sırasında yapılan hareketler v.b.) işbirliği yaptığı durumlar arasında bir ayırım yapar. Bütün bu sınıflamaların ancak metot olarak ve geçici bir değeri vardır: hareketlerin sınıflandırılması ancak hareket daha iyi bilindiği zaman mümkün olacaktır. (Meselâ zooloji ve botanikte karşılaşılan sınıflandırma güçlükleri.)

— Vet. *Dil* mukozasındaki iltihaplar çoğu zaman ağız iltihaplarıyle birlikte görülür ve onun bütün özelliklerini taşır. Aynı zamanda hem mukozayı hem de kasları ilgilendiren derin dil iltihapları dilin şişmesi şeklinde belirir, yiyecekleri yakalamaya ve çiğnemeye engel olur. Özellikle sığırlarda had veya müzmin şekilde görülebilir ve müzminleştiği takdirde çoğu zaman aktinomikoz veya aktinobasiloz belirtilerine yol açar.

— Zool. Balıklarda gırtlak hizasından başlayarak dilin tabanına kadar ilerleyen dil kemiği, büyük ölçüde gelişerek dil kemiği halkası denen aygıtın önemli bir kısmını teşkil eder.

◆ **Dilbaz** sıf. Konuşkan. ‖ Dili ile kandıran.

◆ **Dilcik** i. Küçük dil.

— Anat. *Diş arası dilciği*, birbirine bitişik iki dişin arasında bulunan diş etinin telsel mukozadan ibaret üçgenimsi kısmı.

— Bot. Buğdaygillerde olduğu gibi, yaprak ayası ile yaprak kınının birbirinden ayrıldığı yerde yaprağın üst yüzünde bulunan sivri uçlu, yassı küçük çıkıntı.

— Böcek bil. Böceklerin ağzında küçük dilin önünde bulunan kısım.

— Müz. İnsan nefesiyle öttürülen çalgılarda veya org borularında kamıştan, tahtadan veya madenden yassı parça. (Titreşimlerinin frekansı ne kadar fazla olursa o kadar tiz ses çıkarır.) ‖ Org borusunun dilini örtmeğe yarayan oynak ve bükülebilen pirinçten küçük bir parça; havanın titreşimini sağlar. ‖ *Çifte dilcik*, karşılıklı iki yassı parçanın birbirine çarpmasıyle ses veren dilcik (zurna, obua, fagot). ‖ *Keçeli dilcik*, telli ve klavyeli çalgıların keçelerine uydurulan eğik olarak yontulmuş oynak tahta parçası. ‖ *Serbest dilcik*, havanın bir delikten içeri ve dışarı geçmesiyle titreşen dilcik (armonyum, akordeon). ‖ *Vuruşlu dilcik*, titreşimli ucu katı bir cisme sürtünen dilcik (klarnet).

◆ **Dilli** sıf. Konuşkan, tatlı ve güzel konuşan.

— ÇEŞ. DEY. *Dilli düdük*, çok konuşan, geveze: *Ötüyor her taşın üstünde birer dilli düdük* (M.Â. Ersoy). ‖ *Dilli düdük etmek*, bir haberi herkese yaymak. ‖ *Kötü dilli*, her şeyi kötüleyip dedikodu yapan: *Bu hadise üzerine kötü dilliler kendisine «Mürekkep Hanım» diye ad takıyorlar* (B. Felek).

— Bot. Dil biçiminde olan veya üzerinde dil bulunan. ‖ Bileşikgillerden taçları bir bakışımlı olan bazı çiçeklere de denir (meselâ *hindiba*).

◆ **Dilsi** sıf. Dil şeklinde olan.

◆ **Dilsiz** sıf. ve i. Hiç işitmediği için konuşamayan ve söylemek istediklerini işaretlerle anlatan (kimse): *Sağır ve dilsiz bir hizmetçiyle oturmanın sebebi de budur* (A.H. Tanpınar). ‖ *Teşm. yol.* Susmuş, sessiz, konuşmayan: *Sessiz, dilsiz kimseleri kestiriyor gözüne* (Behçet Necatigil). *Gözlerinin içinde dilsiz bir dua ondan af dilenen bir bakış* (H.E. Adıvar).

— Coğ. *Dilsiz harita*, üzerinde hiç bir isim yazılı olmayan coğrafya haritası.

— Teşk. tar. *Dilsiz cariyeler*, saray hareminde görevli dilsiz cariyeler. (Dilsiz ustanın yönetiminde sır tutmayı gerektiren işlerde çalıştırılırlardı.)

◆ **Dilsizlik** i. Dilsiz olma hali. ‖ Konuşma sinir merkezlerinin veya konuşma organlarının bozukluğu yüzünden meydana gelen konuşamama hali.

— Huk. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Dilsizliğin* sebepleri şunlardır: **1.** doğuştan (agenezi, aplazi) veya sonradan olma (yara veya urların konuşma organlarını harap etmesi) gırtlak hastalıkları; **2.** gırtlağın ve soluk borusunun çıkarılması; **3.** gırtlağı hareket ettiren sinir yollarında (üst ve alt gırtlak sinirleri) veya bu yollarla ilgili sinir merkezlerinde meydana gelen yapı veya çalışma bouzuklukları. Bu merkezler soğanilikten beyin kabuğuna kadar kat kat yer almış durumdadır. Doğuştan sağır olanların, yani *sağır dilsizler*'in dilsizliği, bu sonuncu sebepten ileri gelir. (Bk. SAĞIR DİLSİZLİK.)

— Huk. *Sağır dilsizlik* ceza hukukunda cezaî ehliyete etki yapan bir haldir. Türk Cz. kn. sağır dilsizliğin cezaî ehliyeti ne şekilde etkileyeceğini açık hükümlerle tayin yoluna gitmiştir. Kanun sağır dilsizliği yaş küçüklüğüne benzeterek, devrelerde bazı deişiklikle, sağır dilsizleri küçüklerin ceza ehliyeti rejimine tabi tutmuştur. Suç işlediği zaman 15 yaşını bitirmemiş olan sağır dilsizlere ceza verilmez. Ancak işlediği suç, kanunen bir yıldan fazla hapis veya daha ağır cezayı gerektiren bir cürüm ise 24 yaşına kadar sürmek üzere hakkında emniyet tedbiri alınır. Suçu işlediği sırada 15 yaşını bitirmiş olan, fakat yaptığı işin sonucunu fark ve temyiz ettiği anlaşılamayan sağır dilsize de ceza verilmez. Ancak fiil cürüm olduğu ve bir seneden fazla hapis cezasını veya daha ağır bir cezayı gerektirdiği hallerde hakkında 24 yaşını bitirmiş olup olmamasına göre kanunen değişen emniyet tedbirleri alınır. 15 Yaşını bitirmiş olan ve yaptığı işin sonucunu fark ve temyiz ettiği anlaşılan sağır dilsize ceza verilir; ancak 18 yaşını doldurmamışsa yaşı 11-15 arasında olan çocukların, 18-21 yaş arasında ise, 15-18 yaş arasındaki çocukların, 21 yaşını doldurmuşsa, 65 yaşından büyük ihtiyarların cezalarında kanunen yapılan indirimler bunların cezalarına da uygulanır. Sağır dilsizler için Cz. Muhakemesi Usulü kn.da da özel hükümler vardır. Sanık sağır dilsizlerin, hâkim önünde sorguya çekilmesi yazı ile yapılır. Eğer okuyup yazmaları yoksa işaretlerinden anlayan biri aracılığıyle sorguya çekilirler. Mahkemede savcının ve müdafiin son sözleri de kendisine aynı şekillerle anlatılır. Şahitlik yapan sağır dilsizler yemini sözle tekrarlamak yerine, yazı ile yazıp altına imza ederler. Okuyup yazması yoksa yine işaretlerinden anlayan birinin aracılığıyle ve işaretle yemin ederler. Kendine müdafi tayin etmeyen sağır dilsiz sanıklar da himayeye muhtaç görülerek, mahkemece re'sen kendilerine bir müdafi tayin edilir. (→ Bibliyo.) [LM]

DİL i. (fars. *dil*). *Esk.* Gönül, yürek, kalp: *Uslan ey dil, uslan artık, ihtiyar olmaktasın* (Şarkı). *Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge* (Fuzuli). *Uyduk dil-i divaneye, dil uydu hevâya* (Ruhi).

— Esk. *Dil bağlamak*, âşık olmak. ‖ *Dil-âgâh*, kalbi uyanık, akıllı. ‖ *Dil-ârâ*, gönül bezeyici, gönlün sevdiği güzel: *Bir mâh-ı dil-ârâ-yı cihân oldu bedîdâr* (Manastırlı Naili). *Dil uyur mest olarak yâr-ı dil-ârâ söyler* (Yahya Kemal). ‖ *Dil-ârâm*, kalbe huzur verici: *Neye lâzım bana sâkî-i dil-ârâm-ı şarab* (Şinasi). ‖ *Dil-âsâ*, gönlü rahatlatan. ‖ *Dil-âsûde*, gönlü rahat. ‖ *Dil-âşûb*, gönlü karıştıran, elem veren (güzel): *Cezbe-i hüsn-i dil-âşûb-ı kemâli ma'nî / Şive-i sun'ı kemâli kerem-i rabbi kerîm* (Üsküdarlı Hakkı). ‖ *Dil-âşüfte*, gönülden vurgun ve meftun olan: *Avrupa oldu dil-âşüfte-i hüsn-i rakamı* (Ziya Paşa). ‖ *Dil-âvîz*, gönüle ası lan, gönül çeken, güzel. ‖ *Dil-âzâd*, serbest gönüllü, gönlü bir yere bağlı olmayan. ‖ *Dil-âzâr*, gönül inciten, kalp kıran. ‖ *Dil-âzürde*, kalbi kırık. ‖ *Dil-bend*, gönül bağlayan. ‖ *Dil-beste*, gönül bağlamış, âşık: *Dil-beste olma âleme sultan isen dahi* (Ziya Paşa). ‖ *Dil-cû* (veya *dil-cûy*), gönlün aradığı, güzel, cazip: *Cisr-i dil-cu yaptı bahre pâdişâh-ı...* (Şinasi). ‖ *Dil-çâlâk*, heyecanlı. ‖ *Dil-dâde*, gönül vermiş, âşık: *Gördüğüm günden beri dil-dâdesi oldum...* (B. Felek). *Sana dil-dâdelik ey kaşı keman müşkil imiş* (Selim III). ‖ *Dil-dâr*,

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

birinin gönlünü almış, sevgili: *Geldim sana dil-dâr Tanrım* (Z. Gökalp). *Dil-dârı mı pür-şitâb gördüm* (Muallim Naci). ‖ *Dil-dûz,* gönül delici, elem veren sevgili. ‖ *Dil-düzd,* gönül çalan. ‖ *Dil-efgâr* (veya *dil-figâr*), gönlü yaralı olan. ‖ *Dil-efrûz* (veya *dil-fürûz*), gönlü şenlendiren: *Gitse olur âteş-i cihansûz / Durdukta bir âfet-i dil-efrûz* (Ziya Paşa). *Toprak içinde şimdi çeşmân-ı dil-fürûz* (Muallim Naci) ‖ *Dil-efza,* iç açıcı. ‖ *Dil-ferâh,* gönlü geniş, sevinçli. ‖ *Dil-firîb,* gönül aldatıcı, alımlı: *Nε tabiî, ne dil-firîb duruş* (M. Naci). *Etmişti beni o ince gözler / Meftûn o zekâ-yı dil-firîbe* (Abdülhak Hâmid). ‖ Dil-germ, gönlü coşmuş, âşık. öfkeli. ‖ *Dil-gîr,* kalbi incinmiş: *Abdül-Melik ise oralara yanaşmadığından Amr İbni Saîd ziyâde dil-gîr idi* (Cevdet Paşa). *Ey pîr, bu sözden olma dil-gîr* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Dil-güdâz,* yürek eriten, acıklı (durum). ‖ *Dil-güşâ,* gönlü açan, iç açıcı. ‖ *Dil-hâh* (veya *dil-hâste*), gönlün arzu ettiği, arzu edilen, sevilen kimse veya nesne: *Dil- hâhım üzre bir işe baş olmadım, diriğ!* (Ziya Paşa). ‖ *Dil-harâb,* gönlü yıkık, kederli, üzüntülü: *Bir kuş, uzakda muhteriz, âvâre, dil-harâb* (Tevfik Fikret). ‖ *Dil-haste,* hasta gönüllü, üzüntülü: *Ben o dil-haste-i derhim ki hekim-i aşkın bana / Eylemiş zehr-i gamı mâye-i tiryâk bana* (Leskofçalı Galip). ‖ *Dil-hırâş,* gönlü hırpalayan, ıstırap verici, korkunç: *O dil-hırâş azâb-ı cahîm-i hicrânım / Ki ârzû-yı behişte safâ nedir bilmem* (Hersekli Arif). ‖ *Dil-hoş,* gönlü rahat, sevinçli. ‖ *Dil-hûn,* içi kan ağlayan, dertli, üzgün: *Ufukta görünce o kan rengini / Felekler ben gibi dil-hundur sandım* (Rıza Tevfik). *Dediler ki gülün hasretiyle dil-hûnsun* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Dil-keş,* gönül çekici: *Kim safâ bulmaz bu dil-keş nağme-i mestâneden* (Muallim Naci). ‖ *Dil-kûb,* gönül zedeleyen. ‖ *Dil-küşte* (veya *dil-mürde*), gönlü, kalbi ölmüş, duygusuz. ‖ *Dil-nişîn,* gönülde yer tutan, gönül okşayıcı, hoş: *Sulhiyyesi na't-i dil-nişîndir / Azliyyesi bir güzel zemîndir* (Ziya Paşa). *Bu kadar dil-nişîn olur ancak* (M. Â. Ersoy). ‖ *Dil-nüvâz,* gönül okşayan, sevgili: *Serbestine dil- nüvâz olurdu* (Muallim Naci). ‖ *Dil- nüvâzane,* gönül okşayacak bir şekilde. ‖ *Dil-pesend* (veya *dil-pezîr*), gönlün beğendiği: *Sevimli dostunun pend-i dil-pesendini tasvip ederek...* (Recaizade Ekrem). *Sarây-ı dil-pesend ü pertev-efzâsın edip âbad* (Şinasi). ‖ *Dil-rîş,* gönlü yaralı, dertli, ıztıraplı. ‖ *Dil-rübâ* (veya *dil-sitân*), gönül kapan sevgili; güzel: *Eyvâh o da sizin gibi bir dil-rübâ idi* (Abdülhak Hâmid).

Gezerler dil- rübâlar el ele bir özge seyrandır (Ziya Paşa). *Ne demler geçti, bak, hâlâ o tıfl-ı dil-sitânsın sen?* (Tevfik Fikret). ‖ *Dil-rübayî,* gönül alıcılık. ‖ *Dil-rübûde,* gönlü kapılmış, âşık: *Rıfk-ı nazarınla-dil-rübûde / Geldim yine âlem-i vücuda* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Dil-sâz,* gönül yapan, samimî. ‖ *Dil-sîr,* gözü tok: *Ben olmadım amma yine dil-sîr-i visâli* (Ziya Paşa). ‖ *Lokma-i hân-ı huşk ile dil-sîr* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Dil-sûhte,* yüreği yanık. ‖ *Dil-sûz,* yürek yakan. ‖ *Dil-şâd,* gönlü hoş, sevinçli. ‖ *Dil-şikâf,* gönlü delen, acıklı. ‖ *Dil-şikâr,* gönül avlayıcı, sevgili: *Tevlid eder o lânede eş'âr-ı dil-şikâr* (Tevfik Fikret). ‖ *Dil-şiken,* gönül kırıcı: *Olmasın şâd hasm-ı dil-şikenim* (Muallim Naci). ‖ *Dil-şikeste,* gönlü kırık: *Hazin fakat bahtiyarâne, dil-şikeste fakat mesudâne* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ *Dil-şüde,* gönlü gitmiş, âşık: *Bülbül-i dil-şüdenin bir gülüne göz dikenin / Sahn-ı gülzâr-ı ümîdinde dikenler bitsin* (Müverrih Raşid). ‖ *Dil-şükûfte,* gönlü açılmış, sevinçli. ‖ *Dil-teng,* yüreği dar, sıkıntılı. ‖ *Dil-tengî,* iç sıkıntısı: *Dil-tengî-i hasret / Mutlak beni dikkatsiz eder...* (Tevfik Fikret). ‖ *Dil-teşne,* gönlü susamış, istekli. ‖ *Dil-zede,* vurgun, âşık: ‖ *Dil-zinde,* gönlü uyanık, canlı, akıllı. ‖ *Dil-i âşüfte,* perişan, âşık olan gönül. ‖ *Dil-i âvâre,* avare gönül, ne yapacağını bilmeyen gönül. ‖ *Dil-i bî-karâr,* huzuru olmayan, kararsız gönül. ‖ *Dil-i bîmâr,* hasta gönül. ‖ *Dil-i deryâ,* denizin ortaları veya derinlikleri. ‖ *Dil-i dîvâne* (veya *dil-i şeydâ*), deli gönül: *Geh güle, geh Şem'a benzettim ruh-ı cânâneyi / Bülbül-i pervâne-hâl ettim dil-i divâneyi* (Esat Muhlis Paşa). ‖ *Dil-i enhâr,* ırmakların derinlikleri. ‖ *Dil-i hâk,* toprağın altı, mezar. ‖ *Dil-i mecrûh,* yaralı kalp. ‖ *Dil-i nâ-mihribân,* merhametsiz gönül. ‖ *Dil-i nâlân,* inleyen, dertli gönül. ‖ *Dil-i nâşâd,* kederli gönül. *Bir safa bahşedelim gel şu dil-i nâ-şâde / Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbad'e* (Nedim). ‖ *Dil-i pâk,* temiz gönül. ‖ *Dil-i pür-âteş,* ateşli, heyecanlı gönül. ‖ *Dil-i Pâre-pâre (dil-i sad-çâk* veya *dil-i sâd pâre),* parça parça olmuş gönül. ‖ *Dil-i sengîn,* taş yürekli. ‖ *Dil-i sevdâ-nihâd* (veya *dil-i sevdâ-nişân),* sevdalı gönül. ‖ *Dil-i sûzân,* yanan gönül. ‖ *Dil-i şeb,* gece yarısı. ‖ *Dil-i vîrân,* yıkık gönül. ‖ *Dil-i yek-vücud,* tek parçadan yapılı yürek. ‖ *Dil-i zâr* (veya *dil-i nizâr*), zavallı gönül, kederli gönül: *Gamzesi bir yara açtı bu dil-i zârımda kim...* (Üsküdarlı Hakkı). ‖ *Dil-i zinde,* diri ve uyanık gönül. ‖ *Dil ü can,* gönül ve ruh. ‖ *Lerze-bahş-ı dil,* gönlü titreten, heyecanlandırıcı. ‖ *Maraz-ı dil,* kalp rahatsızlığı.

— Tasav. Tanrının büyüklüğünün sembolü, Tanrının tecellisi. ‖ *Ehl-i dil,* Tanrı'yı tanıyan, arif. (M)

DİLÂÇAR (Agop), türk dil bilgini ve ansiklopedicisi (İstanbul 1895). İstanbul'daki Robert koleji bitirdikten sonra Birinci Dünya savaşına yedek subay olarak katıldı. Savaştan sonra Robert kolejde öğretmenlik ve idarecilik görevinde bulundu. Bir süre Avrupa'da kaldı. 1932'de Atatürk tarafından Birinci Türk Dil kurultayına çağrıldı, kurultaydan sonra Türk Dil kurumu başuzmanlığına getirildi. İstanbul üniversitesi Yabancı Diller okulunda ingilizce okutmanlığı ve liselerde öğretmenlik yaptı. 1935'te Atatürk tarafından kendisine *Dilâçar* soyadı verildi. 1936'dan başlayarak Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesinde 15 yıl süre ile dilbilim tarihi ve genel dilbilim okuttu; «Türk Ansiklopedisi»nde ilkin teknik danışman olarak bulundu. Sonra da baş redaktörü oldu.

Dilâçar'ın türk diliyle ilgili çeşitli yazıları *Türk Dili* ve *Varlık* dergileriyle *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*'nda yayımlandı. Başlıca eserleri: *Azerî Türkçesi* (1950); *Batı Türkçesi* (1953); *Lehçelerin Yayılma Tarzı ve Türk Dil ve Lehçelerinin Tasnifi Meselesi* (1954); *Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi* (1957); *Devlet Dili olarak Türkçe* (1962); *Wilhelm Thomsen ve Orhon Yazıtlarının Çözülüşü* (1963); *Türk Diline Genel Bir Bakış* (1964); *Dil, Diller ve Dilcilik* (1968); *Türkiye'de Dil Özleşmesi-Language Reform in Turkey* (1969). «Türk Ansiklopedisi»nde dillerle ve çeşitli konularla ilgili pek çok yazısı vardır. (M)

DİLAKTİLİK sıf. (fr. *dilactylique*). Kalsiyum laktat'ın 280°C'a doğru ısıtılmasıyle elde edilen, $CO_2H—CH(CH_3)—O—CH(CH_3)—CO_2H$ formülündeki bir dioksit için kullanılır. (L)

DİLALTI blş. sıf. Anat. *Dilaltı atardamarı,* dil atardamarının iki uç dalından biri. ‖ *Dilaltı bağı,* dilin alt ortasında bulunan ve dil altı mukozasını alt çene mukozasına bağlayan ince mukoza kıvrımı. ‖ *Dilaltı bezi,* ağız tabanının ön tarafında bulunan küçük tükürük bezi. ‖ *Dilaltı sinir düğüm,* dilaltı tükürük bezinin arka tarafında bulunan küçük sempatik sinir düğümü. ‖ *Büyük dilaltı siniri,* on ikinci çift kafa siniri de denen büyük sinir. (Dilaltı bölgesine ulaşmak üzere boynun üst ve yan kısmından geçer. Büyük dilaltı siniri, sırf hareket siniridir; dil kaslarına kumanda eder. Geçtiği yerde kafa sinir ağıyle bir ağızlaşma yapar: büyük dilaltı sinirinin inişli dalı buradan doğar.)

— Patol. *Dilaltı iltihabı,* dilaltı bağı üzerinde oluşan küçük yara. (Alt kesici dişlerin dilaltı bağına sürtünmesinden ileri gelir; boğmacalılar gibi, çok öksüren çocuklarda görülür.) [L]

DİLALTI blş. i. Vet. Kümes hayvanlarında görülen *kurbağacık* ve *dilcik* de denilen hastalık (M)

DİLARAM, Behrâm Gûr'un (420-438) sevgilisi ve cariyesi. İran edebiyatında Behrâm Gûr ile birlikte Farsça'nın ilk şairlerinden sayılır. Zekâsı ve güzelliğiyle tanınır. (M)

DİLASYON i. (fr. *dilation*). Fonet. Bk. AKTARMA.

DİLATOMETRE i. (fr. *dilatomètre*). Fiz. Maddelerin genleşme miktarını ölçen âlet.

— ANSİKL. *Dilatometre,* ısıtılan bir alaşımda meydana gelebilecek fiziko-kimyasal değişiklikleri ölçmek için kullanılır; bu değişmeler genleşme-sıcaklık grafiğinde düzensizliklere yol açabilir. Genleştirme ölçümünde kullanılan âletler çok çeşitlidir: ışık girişimine dayanan Fizeau ve Le Chatelier cihazları; komparatörler, yükselteçler v.b. En hassas dilatometre cihazlarında, ayrıca bir direfansiyel sistemi bulunur. İncelenecek maddenin genleşmesi, düzenli bir genleşme gösteren ve genleşme katsayısı bilinen bir maddeyle değişik sıcaklıklarda kıyaslanarak bulunabilir. Sıvıların genleşmesini ölçmekte iki çeşit dilatometre kullanılır. *Borulu dilatometre,* civalı termometre gibi, küçük bir hazne ile derecelere bölünmüş bir kılcal borudan meydana gelir. Hazneyle kılcal borunun hacimleri ve genleşmeleri biliniyorsa, aynı sıvının değişik iki sıcaklıktaki hacmi ölçülerek genleşme katsayısı belirlenebilir. *Ağırlıklı dilatometre*'de, kıvrık olan kılcal boru, genleşmesi ölçülecek sıvıyle dolu olan bir potaya daldırılır; değişik sıcaklıklarda potanın tartısını alarak, sıvının hacim değişiklikleri tayin edilir. (L)

DİLÂVERAĞAZADE ÖMER VÂHİT EFENDİ, osmanlı reisülküttabı ve biyografya yazarı (İstanbul 1689 ?-ay.y. 1759). Defteri Hakanî kaleminden halifeliğe geçti. Ahmed III devrinde Hacegânı Divanı Hümayun zümresine katıldı, sonra teşrifatçı oldu. Bu arada tasavvufa ilgi duyarak Mevlevî tarikatına girdi. Bir süre sonra yeniçeri kâtipliğinden emekli oldu. Ragıp Paşa sadarete geçince reisülküttaplığa getirildi (1759).

İnşa ve şiirde zamanın ünlü kişileri arasına girdi. Şiirlerinde *Vâhid* mahlâsını kullandı. Osmanlı sadrazamlarının hayat hikâyelerini derleyen Osmanzade Taip Efendinin *Hadikat-ül-Vüzera* (Vezirler Bahçesi) adlı eserinin devamını yazdı: *Zeyl-i Hadikat-ül-Vüzera* (Vezirler Bahçesi Zeyli) [1748]. Eser, Ahmed III devri sadrazamlarının hayat hikâyelerini biraraya getirir. (M)

DİLÂVER HAN (asıl adı AMİD ŞAH DAVUD), Hindistan'ın Malva bölgesinde bağımsız bir islâm devleti kuran han (öl. 1405). Muhammed Şah IV tarafından Malva valiliğine getirildi. 1398'de Mahmud Şah II'yi hükümdar tanıdı, bir süre sonra Delhi'den ayrılarak bağımsızlığını ilân etti (1401). 1405'e kadar Dhâr'da hüküm sürdü, kendi adına para bastırdı. Söylentiye göre, oğlu Alp Han, babasını zehirleterek yerine Hoşang Şah adıyle hükümdar olmuştur. (M)

DİLÂVER PAŞA, osmanlı sadrazamı (öl. İstanbul 1622). Hırvat asıllıdır. Enderundan yetişerek sarayda çeşnigirbaşılığa kadar yükseldi. Kıbrıs beylerbeyliğinde bulunduktan sonra vezirlik rütbesiyle Bağdat beylerbeyliğine tayin edildi (1614). Bu görevinde halka baskı yapan yasakçı yeniçerilerin görevlerini kaldırmak, sancakbeyleri ile şeyhler arasındaki vergi anlaşmazlığına son vermek gibi olumlu işler yaptı. Diyarbakır beylerbeyliğinde (1615) başkaldıranları sindirdi, beyler arasındaki geçimsizliği ortadan kaldırarak devlet otoritesini sağladı. Sadrazam Mehmed Paşa kumandasındaki ordu ile Revan kuşatmasına katıldı. Kuşatmanın başarısızlığı üzerine görevinden alındı ise de çok geçmeden, Rumeli, bir süre sonra da gene Diyarbakır beylerbeyliğine getirildi (1619). Hotin seferine katıldı. Kendi parasıyle devlete hizmet etmek isteği üzerine sadrazamlığa getirildi (1621). Hâile-i Osmaniye'nin ikinci gününde (19 mayıs 1622), yeniçerilerin isteğine uyularak öldürüldü. (M)

DİL balığı blş. i. Kemikli, yassı balık. Dibi kumlu bütün sığ denizlerde, sol yanına yatık olarak yaşar. (İlmî adı *solea.* Dilbalığıgillerden.)

— ANSİKL. *Dilbalığı* küçük veya orta boylu, ince pullu, oval ve yassı bir balıktır. Gözleri sağda, üst gözü sırt yüzgecinin altında öne doğrudur. Deniz dibinde kumluk yerlerde yaşar, bulunduğu yerin rengini alır. Manş denizinde, Atlas okyanusunda, Akdeniz'de yaygındır. Boyu 60 sm'yi bulur. Benekli dilbalığı *(Solea lascaris),* sarı dilbalığı *(S. lutea),* alaca dilbalığı *(S. variegata)* gibi türleri vardır. Bunların göğüs yüzgeçleri küçüktür (*microchirus*). *S. hispida*'da ise sol göğüs yüzgeci bulunmaz (*monochirus*). [L]

DİLBALIĞIGİLLER çoğl. blş. i. Kemikli balıklar familyası. Bunlarda gövde yandan iyice basıktır (yassı balıklar). Bir yana yatık duran bu balıkların sol yanı renksiz ve gözsüz, sağ yanı ise yukarı dönük ve gözlüdür. Bunların yanyüzergillerden farkı, sırt yüzgecinin gözlerin önüne kadar uzamış olmasıdır. Dil balıklarında gövde ovaldir. Sol göğüs yüzgeci ise az çok gelişmiş durumdadır. Balık uzmanları buna dayanarak bu familyadaki balıkları *solea, microchirus, monochirus, achirus* gibi cinslere ayırırlar. Fakat bunların hepsi birden «dilbalığı» adı altında toplanabilir. (L)

DİLBASAN blş. i. Tıp. Hekimlerin dili bastırarak boğazı görmek için kullandıkları âlet. || Ecza karıştıran yassı âlet. (M)

DİLBEEK, Belçika'da (Brabant, Brüksel idare çevresi) komün, Brüksel'in batısındaki bostanlık banliyöde; 9 700 nüf. (L)

DİLBER sıf. (fars. *dil,* gönül ve *-ber,* götüren'den). Güzel, beğenilen: *Ala gözlü benli dilber / Koma beni el yerine* (Karacaoğlan). [M]

DİLBERDUDAĞI blş. i. Bir çeşit hamur tatlısı.

— ANSİKL. Toz şeker, su ve limontuzu koyuca bir kıvamda kaynatılır. Başka bir tencerede, kızdırılan sade yağa, tuz, su, un katılır. Çevrilerek yedi dakika pişirilen, ceviz büyüklüğünde parçalar halinde, avuç içinde yassılaştırılır, dudak şeklinde ikiye katlanır, rafine bitki yağında kızartılır ve önceden hazırlanan şurupta beş dakika bırakılır. (M)

DİLBİLGİSİ blş. i. Bir dili veya diller bütününü inceleyen bilim dalı. (Genellikle kelime hazinesi incelemesi ayrı tutulur); *Dilbilgisi XIX. yy.da gerçek bir bilim oldu.* || Bir dildeki ses, biçim, sözdizimi ilişkilerinin bütünü: *bazı dillerin dilbilgisi çok sadedir.* || *Dilbilgisi kitabı,* bilimsel veya günlük kullanımındaki kurallarıyle bir dili metotlu olarak öğreten kitap. (*Eşanl.* GRAMER.) || *Genel dilbilgisi,* bütün diller için geçerli kurallar koyan dilbilgisi. || *Karşılaştırmalı dilbilgisi,* birçok dil arasındaki kesin uygunlukları inceleyerek kaynakları bakımından bu diller arasında ilişkiler kuran bilim: *Hint-Avrupa dillerinin, Sami dillerinin karşılaştırmalı* dilbilgileri. || *Kuramsal dilbilgisi,* dilin doğru olarak kabul edilen belli bir durumunu tanımlayan ve bunun kurallarını araştıran dilbilgisi. || *Tarihî dilbilgisi,* dil olgularının kökenini ve tarihini inceleyen dilbilgisi. || *Tasvirî dilbilgisi,* bir dilin belirli bir durumunu tasvir eden dilbilgisi.

— ANSİKL. *Dilbilgisi* hem bir bilim hem bir sanattır. Bilim olarak dilbilgisi ya tarihîdir, ya tasvirî: tarihî dilbilgisi bir dilin (veya birçok dilin) tarih içindeki gelişmesini inceler; tasvirî dilbilgisi ya bir dilin sistemini ya da bir dilin belli bir durumunda görülen dilbilgisi olgularını anlatmağa çalışır. Sanat olarak dilbilgisi kuralcı öğretime dayanır ve «doğru» konuşmak veya yazmak isteyenlerin öğrenmeleri gereken kuralları ortaya koyar. Bir dilbilgisi şu temel bölümleri kapsar: sesleri inceleyen *fonetik* ve *fonoloji;* biçimleri inceleyen (meselâ fiil çekimleri ve isim çekimleri) *morfoloji;* cümle yapısını inceleyen *sözdizimi.* En eski gramercilerin hintli olduğu sanılır: hintli gramerciler (en önemlisi Panini M.Ö. IV. yy), sanskritçe günlük kullanımdan kalkmağa başladığı sırada bu dilin biçimlerini tespit etmeğe çalıştılar ve sanskritçenin seslerini en ince ayrıntısına kadar tasvir ettiler. Yunanlılarda, V. yy.ın büyük fikir akımları dil çalışmalarına yer verdi. Ama Batı'da dilbilgisinin kurucusu olarak Aristoteles kabul edilebilir: *on dilbilgisi kategorisi*'ni hazırlayan odur. Ne var ki Aristoteles'in gramer anlayışında mantık çok ağır basar. Helenistik devirde İskenderiyeli filologlar metinler üzerinde incelemeler yaparken ister istemez dilbilgisiyle de ilgilenmek zorunda kaldılar. Bu filologlardan biri, Trakyalı Dionysios M.Ö. I. yy.da *Dilbilgisi Sanatı* başlığı altında batı dünyasınca bilinen ilk dilbilgisi kitabını yazdı. Romalılar her işte olduğu gibi dilbilgisinde de pek orijinal bir şey getirmeden metotlu bir şekilde çalıştılar. Yaptıkları bütün iş yunan gramercilerinin doktrinlerini latinceye uyarlamak oldu. Donatus'un (M.S. IV. yy.) dilbilgisi kitabı uzun yıllar boyunca Batıdaki dilbilgisi araştırmalarının temeli olmuştur.

Ortaçağda batı ülkeleri Donatus'un dilbilgisi kitabından yararlandılar. Donatus'un gramerini halk dillerine uygulamak için gösterilen çabalardan pek sonuç alınamadı. Buna karşılık islâm ülkelerinde (İspanya dahil), müslüman ve yahudi dilbilginleri, arapça ve ibranice'nin kurallarını büyük bir başarıyle tespit ettiler. Batı dillerinde gerçek dilbilgisi kitapları ancak Rönesans devrinde hazırlandı. İlk dilbilgisi kitabı Antonio de Nebrija'nın 1492'de yazdığı Castilla dili grameridir.

Port-Royal *Grammaire*'i ile başka bir akım ortaya çıktı. Bu eseri hazırlayanların amacı dilbilgisini mantık ölçülerine uydurmaktı. Bu fikir, XVIII. yy.da dil ile düşünce kuralları arasındaki bağları meydana çıkarmağa çalışan genel dilbilgisiyle (Beauzée, Condillac, Dumarsais, Destutt de Tracy) tekrar ele alındı. Ayrıca XVIII. yy.da, büyük klasik eserlerin dilbilgisi yönünden açıklanmasına dayanan bir «arı dil» akımı ortaya çıktı. Tarihî dilbilgisi bu akımın karşısında yer aldı. 1833'te alman filologu Bopp, sanskritçenin bulunmasından yararlanarak *Hint-Germen Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri*'ni hazırladı. Bopp'un izinde yürüyen Friedrich Diez *Roman Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri*'ni yazdı. Karşılaştırmalı dilbilgisinden doğan tarihî dilbilgisi bundan böyle dil olgularına *a priori* açıklamalar yerine tarihî açıklamalar getirdi ve kullanım değişikliklerini belirtti. Tarihî dilbilgisi çalışmaları büyük ölçüde gelişti. Ama, XX. yy.da önceleri dilbilimciler tarafından bir kenara itilen tasvirî dilbilgisi de bilimsel inceleme konusu oldu.

Zamanımız dilin bütün görünüşlerini inceleyen ve dilbilgisi öğretiminin mükemmelleşmesine katkıda bulunan çalışmalar bakımından çok zengindir.

İlk türk grameri olarak, Kâşgarlı Mahmud'un (XI. yüzyıl) henüz elimize geçmeyen *Kitabı Cevahir-ün-Nahv fi Lûgat-it-Türk*'ü (Türk Dilinin Nahiv Cevherleri Kitabı) kabul edilmektedir. Zemahşerî'nin *Mukaddimet-ül-Edeb*'i de devri için önem taşıyan gramerler arasındadır. XIV. yy. ın sonunda Ebu Hayyan'ın arapça *Kitab-ül-İdrak li Lisan-il-Etrak*'i (Türklerin Dilini Öğrenme Kitabı) [yazılışı 1894, basımı 1931] elimize geçen ilk türk grameridir. Sözlük ve dilbilgisi bölümlerinden ibaret olan eser, arapça gramer kitapları düzeninde hazırlanmıştır.

Bergamalı Kadri Efendinin 1530'da yazdığı *Müyessiret-ül-Ulûm* (İlimleri Kolaylaştıran) [1946], ana kurallarını kapsaması bakımından Batı Türkçesinin ilk gramer kitabıdır. Yazar kendinden önceki türk gramer yazarları gibi eserlerinde türkçe kuralları ve kelimeleri arapça kurallara ve yazılışlara uydurmağa çalışmıştır.

XIX. yy. ın ikinci yarısının ilk yıllarında sade Türkçeye doğru bir gelişme başladı. Bu devirde Mehmed Fuad ve Ahmed Cevdet Paşaların yazdığı *Medhal-i Kavaid* (1851), *Kavaid-i Osmaniye* (1865), *Kavaid-i Türkiye* (1875) görülür. Bu devirde yazılan öteki dilbilgisi kitapları arasında, Abdullah Ramiz Paşanın *Lisan-ı Osmanînin Kavaidini Havi Emsile-i Türkî*'si (1866), Süleyman Paşanın *İlm-i Sarf-ı Türkî*'si (1875), Selim Sabit'in *Sarf ve Nahv-ı Osmanî*'si (1881), Abdurrahman Fevzi Efendinin *Mikyas-ül-Lisan Kıstas-ül-Beyan*'ı (1882), Ali Nazîma'nın *Lisan-ı Osmanî*'si (1880), Mehmed Rifat'ın *Külliyat-ı Kavaid-i Osmaniye*'si (1885), Şemseddin Sami'nin *Nev Usul Sarf-ı Türkî*'si (1892), Necip Âsım'ın *Osmanlı Sarfı* (1894), Mehmed Rifat'ın büyük *Hace-i Lisan-ı Osmanî*'si (2 cilt, 1894-1895) sayılabilir.

Meşrutiyet yıllarında okullarda genellikle Şeyh Vasfi Efendinin *Mufassal Yeni Sarf-ı Osmanî*'si ile *Mufassal Nahv-i Osmanî*'si (1901), Hüseyin Cahid'in *Türkçe Sarf ve Nahv*'i (1908) ve Ahmet Cevat'ın (Emre) *Lisan-ı Osmanî*'si (1912) okutulmuştur. Cumhuriyetten sonra yayımlanan yeni gramer kitaplarından başlıcaları şunlardır: İbrahim Necmi Dilmen, *Türkçe Gramer* (2 cilt, 1939); Ahmet Cevat Emre, *Türk Dilbilgisi* (1945), *Osmanlı Edebiyatına Hazırlık Dersleri* (1948), *Dilbilgisi Dersleri, I, II* (1951); Tahsin Banguoğlu, *Ana Hatlarıyle Türk Grameri* (1940), *Türk Grameri, I. Sesbilgisi* (1959); Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi I, II* (1950-1951); Muharrem Ergin, *Osmanlıca Dersleri* (1958), *Türk Dil Bilgisi* (1958); Faruk K. Timurtaş, *Osmanlıca I* (1962); Kemal Demiray, *Temel Dilbilgisi* (1963); Haydar Ediskun, *Yeni Türk Dilbilgisi* (1963) v.d. Avrupa'da Türkiye Türkçesi üstüne çalışmalar XVI. yy.ın sonunda başlamıştır. Avrupa'da ilk Türkiye Türkçesi gramerini alman H. Megiser yazdı: *İnstitutionum Linguae Turcicae, Libri Quatuor* (1612).

XIX. yy.da Avrupa'nın bazı ülkelerinde (İtalya, İngiltere, Fransa, Rusya) doğu dilleri yanında Osmanlıcayı da öğrenmek ve öğretmek amacıyle birçok okul ve enstitü açıldı, üniversitelerde kürsüler kuruldu, sözlük ve dilbilgisi kitapları yayımlandı. Yabancı dillerde yazılan bu dilbilgisi kitaplarının en önemlileri şunlardır: A. Tietze, *Grammatik und Lehrgang des Türkischen* (Türk Dilinin Grameri ve Öğretim Metodu) [1943]; J. Németh, *Türkische Grammatik* (Türkçe Gramer) [1916]; L. Rasonyi, *Török Nyelvtan* (1960); Ettore Rossi, *Manuale di Langua Turca, I* (1939); J. W. Redhouse, *A Simplified Grammar of the Ottoman-Turkish Language* (Osmanlı Türkçesinin Basit Grameri) [1884]; G. L. Lewis, *Teach Yourself Turkish* (Kendi Kendine Türkçe) [1953] ve *Türkish Grammer* (Türkçe Gramer) [1967]; J. Deny, *Grammaire de la Langue Turque, Dialecte Osmanli* (1912) [türkçe tercümesi *Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi* (1941-1953)]; A. N. Kononov, *Grammatika Turetskogo Yazıka* (Türk Dili Grameri) [1941] ve *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka* (Çağdaş Türk Edebî Dili Grameri) [1956], v.d. Bunlardan başka birçok yerli ve yabancı dergide Türkiye Türkçesi üzerine çok sayıda inceleme yayımlandı. Bugüne kadar türk dillerinin bir karşılaştırmalı (mukayeseli) grameri yazılmamış olmakla beraber, bu alanda yapılan çalışmalar oldukça değerlidir: W. Radloff'un *Vergleichende Grammatik der Nördlichen Türk-sprachen I. Phonetik* (Kuzey Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, I Fonetik) [1882-1883]; Ahmet Cevat Emre'nin *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, I. Fonetik* (1949); *Philologia Turcicae Fundamenta I* (Türk Dili Elkitabı) [1959]; rus türkologu N. K. Dimitriev'in başkanlığında hazırlanan *İssledovaniya po Sravnitelnoy Grammatike Tyurkskih Yazıkov* (Türk Dili Üstüne İncelemeler) [*I Fonetika,* 1959; *II Morfologia,* 1956; *III Sintaksis,* 1961; *IV Leksika,* 1962]; A. Dilaçar'ın *Türk Diline Genel Bir Bakış* (1964) adlı eseri. (→ Bibliyo.) [ML]

DİLBİLİM blş. i. Konusu dilleri incelemek olan bilim dalı. *Eşanl.* LENGÜİSTİK. || *Dural dilbilim,* dilin gelişimini belli bir döneminde inceleyen dilbilim. || *Görevsel dilbilim,* belli bir dildeki fonemleri *görev*'lerine göre sınıflayan ve anlatan modern dilbilim öğretisi. (Görüş açısı *yapısal dilbilime* sıkı sıkıya bağlıdır; gerçekten de, bir dil olgusunun görevi, dil sistemindeki yerinin ve bu sistemdeki öteki dil olgularıyle olan ilişkilerinin etkisi altındadır). || *Yapısal dilbilim,* dünya dillerinin *yapı*'larını belirlemeyi, yani belli bir dil sisteminin farklı bölümlerini birbirine bağlayan temel. (Yapısal dilbilim geleneksel dilbilim tasvirlerinden elde edilen malzemeleri rasyonel bir şekilde kullanarak dilbilimin son zamanlarda büyük hamleler yapmasına imkân verdi.) [Bk. FONOLOJİ.]

— ANSİKL. *Konu.* Dilbilimcilerin çalışmaları başlıca üç dala ayrılır: tasvirî dilbilim, tarihî dilbilim ve genel dilbilim; kendi aralarında sıkı bağlar bulunan bu üç dalın her birinde hem somut olgular üzerinde hem de nazarî ve genel araştırmalar yer alır. *Tasvirî dilbilim* konuşulan veya bugün ölü kabul edilebilecek dil biçimlerini ayrıntılarıyle bilmeye çalışır; ama kendi tasvir metotlarını da kurmak zorundadır. *Tarihî dilbilim,* çeşitli dillerin evrimini ve eğer mümkünse,insan dilinin genel evrimini anlatır, dillerin evriminin genel sürecini inceler; başlıca dallarından biri *(karşılaştırmalı dilbilgisi)* her dile uygulanabilecek bir karşılaştırma metodu hazırlar. *Genel dilbilim,* diller bütünü hakkında derlenen verilerin sentezini yapar (özellikle dillerin *tipolojisini*

kurmayı dener), ama başlıca konusu dillerin işleme şartlarını (*senkronik dilbilim* denen «dil durumlarının» incelenmesi) ve evrimini (*diyaksonik dilbilim*) genel olarak inceler.

Dilbilim, yazılı belgelerin incelenmesini ve aktarımını konu seçen *filoloji*'den farklıdır. İnsan faaliyeti olarak dilin incelenmesi, oldukça kaypak bir terim olan *dil felsefesi* kavramı içinde yer alan genel düşüncelerden ve öteki insan bilimlerinin sınırlarında dolaşan kesin bilimsel araştırmalardan meydana gelir. Bir sosyal kurum olarak dili inceleyen dilbilim, sosyolojinin bir parçasıdır. Dilin psikofizyolojik görünümlerinin incelenmesi açısından dilbilim, insan organizmasını inceleyen bilimlerin bir koludur; sesleme (konuşma) ve işitme mekanizmasının araştırılması fonetikçilerin işidir; bu bakımdan fonetikçilerin çalışma alanı ikiye ayrılır: *fizyoloji* açısından (konuşma) *fonetik* ve *ses fonetiği* (ses dalgalarının yapısının ve algılanmasının incelenmesi).

Dilbilim, *dilin patolojisini* (söz yitimi) üzerine yapılan araştırmalardan yararlanır. *Çocuk dilbilimi* (dil edinme) alanında dilbilimci ve psikologlar işbirliği yaparlar.

● *Tarih.* Dilbilim henüz yeni bir bilimdir. Bilim dalı olarak önce «karşılaştırmalı filoloji» biçimiyle ortaya çıktı. Diller arasındaki bazı akrabalıklar çok çabuk bulundu (Sami dilleri: X-XI. yy.; roman dilleri: XVI. yy.dan itibaren karşılaştırma metodunun uygulanması). XVI. yy.da çok sayıda farklı diller biliniyor ve coğrafî bakımdan birbirinden uzak Hint-Avrupa dilleri arasındaki benzerlikler ortaya çıkarılıyordu (Sanskritçe ve italyanca); önemli karşılaştırmacı çalışmalar XVIII. yy.da başladı; ama karşılaştırmalı dilbilgisi sağlam metodunu ancak XIX. yy.da Hint-Avrupa dilleriyle (özellikle Sanskritçe) ilgili bilgilerin gelişmesiyle belirleyebildi. Dil tiplerini karşılaştırmağa yönelen Rask'ın denemeleri ve metotlu karşılaştırmanın büyük öncüsü Bopp'un araştırmalarından sonra karşılaştırmalı dilbilgisi metotlarını, elde ettiği sonuçların kapsam ve sınırlarını tayin etti. Brugmann gibi «yeni gramerciler»'in çalışmaları sayesinde 1870-1880 arasında kesin ilerlemeler oldu. Hint-Avrupa dillerinin karşılaştırmalı dilbilgisi için hazırlanan metotlar bütün dil ailelerine uygulandı. Karşılaştırmalı dilbilgisinden başka bütün tarihî dilbilim de büyük ölçüde gelişti, mükemmelleşti ve coğrafî dilbilim kazançlarından yararlandı (Fransa'da 1900'e doğru dil atlaslarının yapılması).

Genel dilbilimden önce XVII. ve XVIII. yy.da dili evrensel zihin kanunlarının bir uygulaması olarak gören genel dilbilgisi vardır. Tarihî dilbilimin ağır basmasına yol açan pozitivist düşüncenin etkisiyle XIX. yy.da genel dilbilgisi terkedildi. Tarihî dilbilimin sağladığı kazançlar sayesinde XIX. yy.ın sonunda ve özellikle XX. yy.ın başında dilbilimciler, önce tabiat bilimlerine, fiziğe, psikolojiye bağlamak istedikleri kendi bilim dallarının ana konusunu bağımsızlığa kavuşturdular. Bunun üzerine dillerin işlemesi konusundaki genel düşünceler dilbilimcilerin, çalışmalarında daha da büyük bir yer tutmaya başladı. Genel dilbilim tarafından işlenmekte ve böylece tarihî dilbilim yeni görüşlerle zenginleşmektedir.

● *Metot ve sonuçlar.* Dilbilimin mümkün olduğu kadar sağlam ve geniş malzemeye ihtiyacı vardır; dil kelimesi aslında konuşulan dili ifade ettiği için bu malzemeleri de ancak konuşulan dilde bulabiliriz. Coğrafî dilbilim soruşturmaları önceden hazırlanan soru cetvelleriyle yapılır. Fonetik, telaffuzların incelenmesinde (radyografi) ve sözün çözümlenmesinde (spektrografya metotları) bugün değişik araçlardan yararlanmaktadır.

Diller üzerinde yapılan araştırmalar her bölgede aynı seviyeye varmamıştır. Bilinip çözülmemiş dil (etrüsk dili) sayısı çok azdır; ama Afrika, Amerika veya Asya'nın birçok bölgesi henüz taranmamıştır.

Dillerin belli kurallara uyarak geliştikleri bilindiğinden (fonetik kurallar) tarihî dilbilim aynı kaynaktan gelen dillerin arasındaki akrabalıklari ve evrim süreçlerini ortaya çıkarabilecek karşılaştırmalı bir metot kurabilmiştir. Tarihî dilbilim, ilişki halindeki dillerin karşılıklı etkilerini giderek daha çok gözönünde tutmaya başlar ve böylece akrabalık kavramı yanı sıra ilişki kavramını da geliştirir. İnsan dilinin kaynaklarına gelince, bu kaynaklar tartışmalıdır; ilkel toplumların dili medenî topluluklarınki kadar karmaşık ve çeşitlidir.

Genel dilbilimde bugün iki düşünce hâkimdir: dilin sosyal niteliği ve sistemli düzeni. Dil, kendine göre evrim şartları ve kendine has bir değişmezliği olan sosyal bir kurumdur; dil, topluma dayanır ve onu geniş çapta yansıtır, ama aralarında ne kolayca farkedilebilecek uygunluklar, ne de evrimlerinde tam bir paralellik görülür. F. de Saussure'ün düşüncesi (dil, içindeki bütün unsurların birbirine bağlı olduğu bir sistemdir) çağımızda genel dilbilim büyük yeniliğin temelidir; çağdaş dilbilimciler dil unsurlarının görevlerini belirlemeğe (*görevsel dilbilim*) ve birbirleriyle karşılaştırılarak tanımlanan bu görevlerin yapılar halinde nasıl düzenlendiklerini (*yapısal dilbilim*) göstermeğe çalışırlar. Bu görüşler, önce, yapısı bakımından ses malzemesini inceleyen fonolojide ele alındı (Prag okulu ile N.S. Trubetskoy'un çalışmaları). Yapısalcı hareket bugün bütün dil görünümleriyle ilgilenir, çeşitli ve oldukça soyut biçimlerde ortaya çıkar. Bu doktrinler çok teknik tasvir metotlarına dayanır: bunlardan biri Kopenhag okulu tarafından uygulanan Glossematik, öteki de davranışcılığın ve L. Bloomfield'in etkisinde gelişen amerikan yapısalcılığıdır.

◆ **Dilbilimci** i. Dilbilim uzmanı. (→ Bibliyo.) [LM]

DİLEK i. (*dilemek*'ten *dile-k*). İsteme, arzu etme: *Bu dervişlik bir dilektir / Bilene büyük örnektir* (Pir Sultan Abdal). ‖ Dilenen, istenen şey, istek, arzu: *Hattâ bir düşünüşe göre bir dil, bir dilek, bir kültür altında birleşecek bu insanların vatanının adı Turan olacaktı* (Ş.S. Aydemir). ‖ *Dilek etmek (eylemek)*, arzu etmek, bir şey istemek: *Dünya döner çarkı felek / Yeter eylediğim dilek / Altı kızlar altı kızlar* (Halk türküsü).

— Leng. *Dilek kipi*, arzu belirten kip. ‖ *Dilek şart*. Bk. ŞART.

◆ **Dilekçi** i. *Yeni.* Dilekçe veren kimse. *Esk.* Müstedi. (M)

DİLEKÇE i. (*dilek*'ten *dilek-çe*). *Yeni.* Bir isteği bildirmek üzere resmî dairelere verilen istek kâğıdı: *Bir dilekçe yazdık, pulladık, imzaladık* (Y.Z. Ortaç). *Eşanl.* ARZUHAL. *Esk.* İstida.

— Huk. *Dilekçe hakkı.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Cevap dilekçesi.* (Bk. CEVAP *lâyihası.*) ‖ *Dava dilekçesi.* Bk. DAVA.

— ANSİKL. Huk. Bugünkü Anayasa'da *dilekçe* sözü «arzuhal» karşılığı kullanılmıştır. En eski siyasî haklardan biri olan *dilekçe hakkı* 1961 Anayasa'sında yer almıştır; 62. maddede düzenlenen bu hak, ilke olarak, yalnızca türk vatandaşlarına tanınmıştır: *«Vatandaşlar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, tek başlarına veya topluca yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet meclisine yazı ile başvurma hakkına sahiptir. Kendileriyle ilgili başvurmaların sonucu dilekçe sahiplerine yazılı olarak bildirilir.»*

Nakledilen anayasa hükmünün incelenmesiyle de anlaşılacağı gibi, dilekçe hakkı, çok geniş bir şekilde «ihbar» ve «şikâyet» haklarını da kapsamak üzere tanınmıştır. Çünkü, bu madde, Kurucu meclisteki görüşmeler sırasında «başvurma» deyimine «ihbar»ın da dahil bulunduğu açıklandıktan sonra kabul edilmiştir.

Nitekim Anayasa mahkemesi de «dilekçe hakkı»na böyle geniş bir anlam verilmesi görüşünü, 3 aralık 1968 tarihli kararında benimsemiştir: sözü geçen kararda «İhbar yapanın kimliğinin belli olup olmaması birinci derecede bir önem taşımaz. İmzasız veya düzme imzalı bir ihbar, hattâ kimliğini saklayan bir kimsenin telefonla haber vermesi üzerine de, Cumhuriyet Savcılığı işi ilgi değer görürse, araştırmaya geçebilir ve belki de gerçekte yer almış bir olayı ortaya çıkarır.»

Yine aynı Anayasa mahkemesi kararına göre, «İhbarı yapanın kimliğini yetkili mercilere bir davada gizli tutulması ile, ihbarı, kimliği bilinmeyen bir kimsenin yapmış olması arasında büyük bir fark yoktur. Her iki halde de ihbarı yapanın delil kefesindeki ağırlığı sıfır olur.»

Dilekçe hakkı ile ilgili önemli bir husus, cevap verme süresinde ortaya çıkar. Anayasada cevap verme süresi tespit edilmemiştir. Türkiye Büyük Millet meclisine veya idarî mercilere verilen dilekçelere karşı nasıl hareket edilmesi gerektiği kanunlarda gösterilmiştir. Nitekim, türk vatandaşlarının Türkiye Büyük Millet meclisine dilekçe ile başvurmaları ve dilekçelerinin incelenmesi ile karara bağlanması 1962 yılında kabul edilen 140 sayılı kanunla düzenlenmiştir. Sözü geçen kanunun ilk maddesi gereğince, vatandaşların Millet meclisi başkanlığına tek başlarına veya toplu halde gönderdikleri dilekçeler önce T.B.M.M. Karma komisyonunda incelenir.

İdarî mercilere verdiği dilekçelere cevap alamamak durumunda kalan vatandaşın ne şekilde hareket etmesi gerektiğini Danıştay kanununun 72. maddesi hükme bağlamıştır: bir dilekçeye üç ay içinde cevap verilmediği takdirde bu sürenin bittiği tarihten itibaren doksan gün içinde ilgili Danıştay'da dava açabilir. (M)

DİLEKTEPE, Güneydoğu Anadolu bölgesinin Dicle bölümünde (Siirt ili, Baykan ilçesi) bucak; 3 835 nüf.; 8 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Minar*), 963 nüf. İlçe merkezine 19 km uzaklıkta; yüksl. 1 175 m. (M)

DİLEMEK geçl. f. (esk. türk. *tilemek*'ten). Elinde olmayan bir şeyin gerçekleşmesi istediğinde bulunmak: *Birine uzun ömür dilemek.* ‖ Canı istemek: *Fakat hepsi başkalarının karıları kızlarıyle diledikleri gibi eğlenirler* (Ş.S. Aydemir). [M]

DİLEMMA i. (yun. *di*, iki defa ve *lemma* cümlecik'ten). Konuşmacıya seçmesi için iki önerme sunan akıl yürütme; bu iki önermeden biri, diğeri yanlış olduğunda zorunlu olarak doğrudur ve her iki önermenin tek ortak sonucu vardır; bu sonuç kendini kesin olarak kabul ettirir.

— ANSİKL. Mant. *Dilemma* büyük önermesi *«veya»* ile birbirine bağlanan iki önermeden kurulu bir tasım çeşididir; büyük önermede belirtilen iki varsayımın gerçekten tek mümkün olan durumları anlatması şartıyle dilemma çok güçlü bir akıl yürütme olur. Ama,* bu şart, çok seyrek gerçekleşir. (L)

◆ **Dilemmalı** sıf. Mant. İkilem niteliğinde olan. (LM)

DİLEMRE (Saim Ali), türk hekimi ve dil bilgini (İstanbul 1880 - ay.y. 1954). İstanbul'daki öğreniminden sonra Almanya'da Giessen üniversitesinde okudu. Türkiye'ye dönünce Tıp fakültesinde asistan oldu. Profesör iken morg müdürlüğünde bulundu. Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesinde genel dilbilgisi okuttu (1935-1940). Beşinci dönemde Büyük Millet meclisine üye seçildi. Tıp alanındaki eserleri: *Hususî Marazî Teşhis* (1928); *Uykusuzluk ve Tedavisi* (1928); *Hekimlik Dili Terimleri* (1945). Türk dili alanındaki eserleri: *Les Affixes Indo-Européens et le Turc* (Hint-Avrupa Ekleri ve

dilenci
Türk minyatürleri albümü
Hannover (1925)

«Dilenciler»
M. Aksel koleksiyonu

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

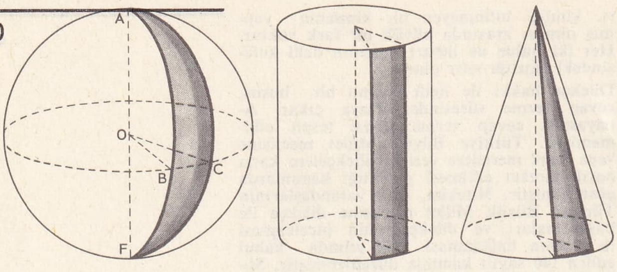

küresel silindirik konik

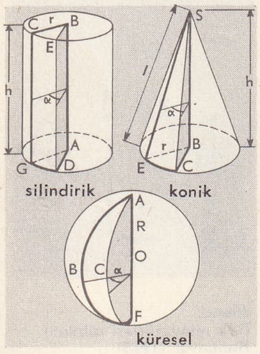

dilimler (mat.)

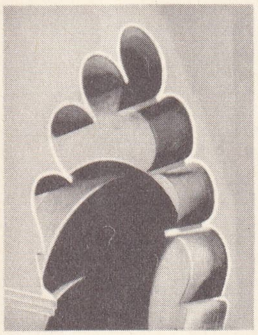

dilim (mim.) Tlemcen'de cami

sir Charles DİLKE

Türkçe) [1935]; *Problème Turco- Celtique* (Türk Kelt Meselesi) [1936]; *La Théorie Güneş-Dil* (Güneş-Dil Teorisi) [1936]; *Dil Coğrafyası* (1937); *Genel Dil Bilgisi* (2 cilt, 1939-1942); *Dil Devrimi İçin* (1949); *Dil Devrimi İçin II (Terimler Meselesi)* [1949]. (M)

DİLENCİ i. *(dilenmek*'ten *dile-n-ci).* Dilenerek geçinen, başkalarına el açan kimse: *Zengin olmasına rağmen dilenci hayatı geçiriyordu, dileniyordu bile* (R. H. Karay). *Toplansın baş ucuma bütün dilenciler / Bir dilim ekmek lezzetinden bahsedelim* (F. H. Dağlarca). || *Mec.* Israrla, arsızca bir şeyi isteyen kimse: *Ayol gece gelene kapıyı açmadıktan başka, o muhabbet dilencisinin yalvarmalarına bir tek kelime ile cevap vermedi* (H.R. Gürpınar).

— ÇEŞ. DEY. *Dilenci çanağı gibi,* içinde her şeyden biraz bulunan. || *Dilenci çanağından para çalmak,* yoksulu soymak. || *Dilenci değneğine dönmek,* çok zayıflamak. || *Dilenci duası,* devamlı yalvararak edilen dua: *Zekeriya Hocanın dilenci duaları, meydancıların gittikçe daha sıklaşan bağırtılarına karışıp kaynadı gitti* (K. Tahir). || *Dilenci vapuru,* bütün iskelelere uğrayan vapur: *Dilenci vapuru bir âlemdir* (B. Felek). || *Dilenciye hıyar vermişler eğri diye beğenmemiş,* muhtaç olduğu halde verilen şeyi beğenmeyip de kusur bulanlara söylenir.

— İkonogr. Fransa'da dilenci resimlerine XVII.yy.da çok rastlanır (J. Callot, S. Bourdon, Georges de La Tour v.b.). Rembrandt'ın *Keman Çalan Dilenci*'si çok tanınmıştır (Amsterdam). Fakat bu konuyu tam bir gerçekçilikle işleyenlerin başında İspanyollar gelir (Herrera, Murillo [*Genç Dilenci,* Louvre; *Karpuz Yiyenler,* Münih] ve J. Ribera [*Dilenciler,* Besançon; *Çarpık Ayak,* Louvre]).

◆ **Dilencilik** i. Dilenme eylemi; sadakayle geçinenlerin durumu: *Ayıp dilencilik etmek tutar iken el ayak* (M.Â. Ersoy).

— ANSİKL. Huk. *Dilencilik,* Türk Ceza kanununa göre bir kabahattir. Ceza kanunu, dilencinin cezalandırılabilmesi için failin çalışabilir güçte olması şartını arar. Kanun, dilencilik kabahati için bir haftadan bir aya kadar hafif hapis cezasını öngörür. On beş yaşından aşağı çocuklara dilencilik ettirmek, velâyeti veya vesayeti altında bulunan yahut kendisinin muhafaza ve nezaretine verilen on beş yaşından aşağı bir küçüğün dilenmesine veya bir kimsenin o küçüğü dilencilikte kullanmasına müsaade etmek ağırlaştırıcı sebeptir. (M)

Dilenci tarikatları. Bu tarikatların yönetmelikleri, gerek tarikat keşişlerinin, gerek bağlı oldukları manastırların her türlü mal, mülk veya servet sahibi olmalarını yasaklar; geçimlerini ancak sadaka ve bağışla sağlayabilirler. İncil'in ilkelerine uygun yaşamak maksadıyle kurulan bu hıristiyan tarikatları ilk olarak XIII. yy.da görülür (fransiskenler, dominikenler, augustinuscular v.b.). [L]

DİLENMEK geçz. f. *dilemek*'ten *dile-n-mek).* Sadaka istemek: *Evvelâ, halinden şikâyet etti, başındaki beş canın sokak ortasında kalacağını ve dileneceğini anlattı* (R.N. Güntekin). *Bu kapının önünde gözleri görmeyen bir fakir, sabahtan akşama kadar oturur dilenirdi* (N. Araz). || *Mec.* Acıma duygusu uyandırarak bir şey istemek: *Bu güne kadar nice delikanlılar ondan aşk dilenmişlerdi* (Vâ-Nû).

— DEY. *Sultanahmet'te (Mekke'de) dilenip Ayasofya'da (Medine'de) sadaka (zekât) vermek,* kendi yoksulluğuna rağmen başkasına yardıma kalkışan kimseler için kullanılır.

◆ **Dilendirmek** geçl. f. Dilencilik yaptırmak.

◆ **Dilenme** i. Dilenmek eylemi. (M)

DİLETTANTE i. ve. sıf. («Güzel sanatlarla, sadece haz duyduğu için ilgilenen kişi» anlamında ital. k.). XVIII. yy. da italyan müziğine amatörce hayranlık duyan kişi. || Bir konuya, özellikle bir sanata kendini verircesine bağlanıp, amatörce ilgi duyanlara denir. (L)

DİLHAYAT HANIM, türk kadın bestecisi (1710 ? - 1780). Hanende ve tanburî olduğu, sarayda yaşadığı sanılır. Bestelediği 100'den fazla eserinden ele geçen sekizi şunlardır: Evcârâ peşrevi ve saz semaisi, mahur ve sipihr peşrevleri, evc, mahur, rast, sabâ besteler. (M)

DİLİ, Timor adasının Portekiz'e bağlı bölümünün merkezi, adanın kuzey kıyısında, 1 800 nüf. Limandan kahve, pamuk ve santal ağacı kerestesi ihraç edilir. (L)

Dİ'Lİ sıf. Gram. *Yeni. Di'li geçmiş zaman,* görülen geçmiş zaman. *Esk. Şuhûdî mâzî.* Bk. Fiil *çekimi.* (M)

DİLİCAN i. (fr. *diligence*'tan). XVIII. yy.a kadar Avrupa'da yaygın bir yolcu taşıt aracı. İlk dilicanlar genellikle dört veya altı atla çekilir, belli uzaklıklarda atlar değiştirilirdi. Günde 12-18 saat kadar çalışır, 40-65 km'e yol alırdı. 8-14 Yolcu taşır, genellikle posta işlerini görürdü. (L)

DİLİM i. *(dilmek*'ten *dil-i-m).* Bir şeyden kesilmiş veya ayrılmış ince parça: *Bak şu dilime ne kadar ince, üstünde de zar gibi tereyağı* (F.R. Atay). *Ekmek dilimi.*

— Eldivencilik. Eldiven yapımında kullanılan deri parçası.

— Kronoloji. *Saat dilimi.* Greenwich başlangıç meridyeninden itibaren yeryüzünü 24 parçaya ayıran, 15°'lik dilimlerden her biri. Aynı saat dilimi üzerinde bulunan bütün noktalar için kabul edilen kanunî saat* ayrıdır. Bk. ZAMAN.

— Mat. Bir kürenin, uçları aynı noktada biten ABF ve ACF gibi iki büyük yarım daire arasında kalan yüzey parçası. || Daha genel olarak, bir dönel yüzeyin iki meridyen arasında kalan parçası. (Bk. ANSİKL.) || Açıklığı, bir dik açının yarısına eşit olan açı (45°). || Yuvarlak bir cismin hacminin, cismin ekseninden geçen iki düzlem arasında kalan kısmı: *Küre dilimi, koni dilimi, silindir dilimi.* Bk. ANSİKL.

— Meteorol. Yeryüzüne hızla düşen sıvı su tabakası. (Su diliminin yüksekliği veya kalınlığı, yağmurölçer sayesinde, milimetreyle ölçülür.) [Bk. YAĞMUR ve YAĞMURÖLÇER.]

— Mim. Bir mimarî kısmın sonunda yuvarlak bir cep gibi olan şekil. *(Dilmeç* de denir.) || Bir kemerin iç kavsini küçük dairelerle keserek meydana getirilen ay şeklindeki kısımlardan her biri. (Hint, gotik, magrıp mimarîlerindeki kemerler ve arap mimarîsindeki sivri kemerler bu şekilde işlenmiştir. Her dilim ayrı renkli kemer taşlarıyle, gotik mimarîsinde ise kabartma bezemelerle süslenir. Türklerde dilimli kemerler çok az kullanılır ve daha çok Selçuklular bu mimarî tarzına yer verirlerdi. Ayrıca Suriye ve Halep çevresinde de bu tarz mimariye rastlanır.) || Gülbezeklerin ve gülbezek biçimli yayların çiziminde süs unsuru olarak kullanılan daire parçası. (Karşılıklı yerleştirilen üç dilim «üç yapraklı yonca», dört dilim «dört yapraklı yonca» meydana getirir. Dörtten fazla dilimi olan yaya «çok dilimli» denir.)

— Mutf. *Dilim kebabı,* dilim şeklinde kesilip biftek gibi dövülmüş etle hazırlanan bir yemek. (Etler önce soğan suyu, tuz ve biberle oğuşturularak bekletilir. Bir tepsiye yerleştirilip üzerine, isteğe göre domates, havuç, patates, maydanoz ve 2-3 bardak da et suyu konur. Ağır ateşte pişirilir.)

— Sepetçilik. İnce dalların daha kalınlara sarılmasıyle meydana gelen kabarıklık.

— Terz. İçi pamuklu, üstü dikişli, kreton bezden yapılmış geniş kırma.

— ANSİKL. Mat. Bir ABCEDG silindir *diliminin* yanal yüzü, CE yayının açılımıyle GC yüksekliğinin çarpımına eşittir. *r,* BC yarıçapı; α , iki düzlem arasındaki açı; *h,* silindirin yüksekliği olmak üzere, dilimin CEDG yanal yüzü

$$S = \frac{\pi r \alpha}{180} h. \quad \text{'dır.}$$

Bir silindir diliminin hacmi, tabanıyle yüksekliğinin çarpımına eşittir:

$$V = \frac{\pi r^2 \alpha}{360} h.$$

Bir SBEC dik koni diliminin yanal yüzü, EC yayının açılımının yarısıyle SE kenarının çarpımına eşittir. Böylece, silindir diliminin yanal yüzü için kullanılan terimleri alarak ve SE kenarı veya anadoğrusuna *l* diyerek

$$S = \frac{\pi r \alpha}{360} l,$$

bulunur.

Bir koni diliminin hacmi, tabaniyle SB yüksekliğinin çarpımının üçte birine eşittir:

$$V = \frac{1}{3} \frac{\pi r^2 \alpha}{360} h.$$

Bir küre dilimi, AOFBC küresinin, aynı çap üzerinde birer kenarları bulunan AFB ve AFC gibi iki düzlemli açıya, *dilim açısı* denir. açılı küre diliminin hacmi

$$V = \frac{4}{3} \pi R^3 \frac{\alpha}{360}.$$

tır.

● ABFCA bir küre *dilimi*'dir; ABF ve ACF yarım daire düzlemlerinin yaptığı iki düzlemli açıya, bu dilimin açısı denir; bu açı, BOC düzlem açısıyle ölçülür. Bir dilim, açısının dik, dar veya geniş olmasına göre dik, dar veya geniştir. BC yayı çember üzerinde bulunduğuna göre, dilim de küre yüzeyinde bulunur.

Silindir veya *koni* diliminde, dilimin tabanı, silindir veya koninin taban çemberinin aynı düzlemler arasında kalan parçasıdır. Bir silindir diliminin ölçüsü, tabanıyle yüksekliğinin çarpımına eşittir. Bir *koni* diliminin ölçüsü ise tabanıyle yüzeyinin çarpımının yarısına eşittir.

◆ **Dilim dilim** zf. Parça parça: *Karpuzu dilim dilim kes.* || *Dilim dilim etmek,* dilimlere ayırmak.

◆ **Dilimlemek** geçl. f. Dilimlere ayırmak. (LM)

Dİ LİNH, Vietnam'da (Güney Vietnam) şehir, moi yaylaları bölgesinde, Phan Thiet'-in kuzeyinde. *Di Linh yaylası*nın başlıca ticaret merkezi. (L)

DİLİNİM i. *(dilinmek*'ten *dil-i-n-i-m).* Jeol. *Yeni.* Bir kaya yüzeyinin boydan boya yarılması. (Hemen her zaman dilinimler, çoğunluk üç ana doğrultuda paralel düzlemler halinde olur. Dilinim, taş ocaklarında işlemeyi kolaylaştırır; granitte bile dilinimlere rastlanır. Çökel kayalarında tabakalanmaya paralel bulunabilir. Başka dilinimlerin sebebi henüz tartışma konusu olup basınç, burma, kuruma, soğuma gibi etkenlere bağlanmaktadır.)

— Miner. Mineralleri, düşey eksen doğrultusunda ince yapraklar halinde ayırmak işlemi veya şekli. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Miner. Genellikle, bir billûrun, her biri paralel atom veya molekül dizilerinden meydana gelen düzlem tabakaların üst üste gelmesiyle oluştuğu kabul edilir. Böylece bir billûrda, çeşitli doğrultularda birbirini kesen ve yan yana iki tabakayı ayıran paralel çatlakların bulunması gerekir. Tabiî billûrların pek çoğunda küçük bir etki, yan yana bulunan iki tabakayı birbirinden ayırmak için yeterlidir. Mikalar, alçıtaşı ve talk, böylece belli doğrultularda kolaylıkla parçalanabilir: bu durumda, bu mineraller için, *dilimin* özelliği taşıyor denir. Bazen bir billûrun kırılma yüzeyinin düz değil de pürtüklü olduğu ilk bakışta görülür;

Foto. X, Hulton (LAROUSSE)

aslında bunlar, kırılma yerindeki dilinim yüzeyleridir. Şekillerinin düzensizliği yüzünden belli bir sisteme sokulamayan billûrların incelenmesinde dilinimden yararlanılır.

Billûrların pek çoğunda dilinim yüzeyi bulunur ve her madde için ayrı bir özellik gösterir. (LM)

DİLİR sıf. ve i. (fars. *dilir*). *Esk.* Yürekli, cesur (kimse): *Mer'aşla Kayseriyye'yi feth etti bir dilir* (Yahya Kemal).

◆ **Dilîrân** çoğl. i. *Esk.* Cesur, yürekli kimseler. ‖ *Dilîrân-ı nîzedâr. Esk.* Mızraklı yiğitler.

◆ **Dilîrâne** zf. *Esk.* Yiğitçesine, mert bir şekilde.

◆ **Dilîrî** i. *Esk.* Yiğitlik, mertlik: *Görsen sebâtım derdin ki olmaz / Erbâb-ı aşkın senden dilîrî* (Muallim Naci). [M]

DİLİTÜRİK sıf. (fr. *diliturique*). Barbitürik asidin doğrudan doğruya nitrolanmasıyle elde edilen nitrobarbitürik asit için kullanılır.

$$\mathrm{CO}\left\langle\begin{matrix}\mathrm{NH-CO}\\ \mathrm{NH-CO}\end{matrix}\right\rangle\mathrm{CH-NO_2,\ 3H_2O}$$

formülündeki dilitürik asidin üç hidrojen atomu, bir elementle yer değiştirebilir. (L)

DİLKAYA höyüğü. Arkeol. Van gölünün kıyısında, Van-Gevaş kara yolunun 30. kilometresinde. İki kısımdan meydana gelir. İlk kısım teras, ikincisi ise asıl höyüktür. Define ve eski eser kaçakçılarının bir kısmını yıktıkları höyük 1968'de Prof. Afif Erzen başkanlığındaki Çavuştepe kazı ekibince yüzeyden araştırıldı. Erken bronz çağından selçuk, osmanlı gibi geç devirlere kadar bir yerleşme noktası olduğunu gösterir buluntular ele geçti. (M)

DİLKE (sir Charles Wentworth), ingiliz siyaset adamı (Londra 1843-ay.y. 1911). 1866'da liberal partiden milletvekili seçildi, aşırı radikal eğilimin temsilcisiydi; kısa zamanda Chamberlain ile birlikte yöneticisi oldu. Chamberlain gibi derin bir inançla yeni emperyalizme bağlıydı; bu bağlılığını, büyük bir yankı yapan eserinde dile getirdi: *Greater Britain* (En Büyük Britanya) [1886]. Dışişleri bakanlığı müsteşarı (1880-1882), sonra bölgesel yönetim bürosu başkanı (1882-1885) oldu. Önemli görevlere atanması beklenirken bir zina davası (1885) siyasetten çekilmesine yol açtı. Oldukça silik bir mevkide, boş zamanlarını, milletlerarası sömürge meseleleri üstüne eser yazmakla geçirdi. (L)

DİLKEŞ-HÂVERÂN i. Türk musikisinde bir mürekkep makam. Tahminen 5-6 yüzyıllıktır. En güzel mürekkep makamlardan biridir. Hüseynî basit makamına ırak makamının dizisinden bir parça eklenerek yapılmıştır. Bu parça çok defa makamın pest dörtlüsüdür ki, segâh dörtlüsünün ırak perdesindeki şeddidir. Bu dörtlü ile ırak *(fa* diyez) perdesinde kalır. Güçlüler hüseynî *(mi)* ve dügâh *(lâ)* perdeleridir. Donanımına *si* için bir koma bemolü ve *fa* için bir bakiyye diyezi konur. Bu makamdan elimizde 41. sıraya giren 117 parça vardır. (M)

DİLKEŞİDE blş. i. Türk musikisinde bir mürekkep makam. Ahmed Avni Konuk* tarafından geçen yüzyılın son yıllarında yapıldı. Muhayyer ve ferahfezâ makamlarından ibarettir. Yegâh *(re)* perdesinde kalır. Muhayyer gibi *si* koma bemolü ve *fa* bakiyye diyezi ile donanır. Ferahfezâ'nın arızaları nota içinde gösterilir. Bu makamdan elimizde 106. sıraya giren 13 parça vardır. (M)

Dil kurumu (TÜRK—), Türkçe'nin incelenmesi, özleştirilmesi, geliştirilmesi için çalışan kurum. Atatürk'ün teşviki ve himayesiyle Samih Rifat, Ruşen Eşref (Ünaydın), Celâl Sahir (Erozan), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) tarafından kuruldu (12 temmuz 1932). 26 Eylül 1932'de Dolmabahçe sarayında toplanan Birinci Türk Dil kurultayı, kurumun çalışma programı olarak şu maddeleri tespit etti: 1. Türk dilinin başka dil aileleriyle karşılaştırılması; 2. Türk dilinin tarihî ve karşılaştırmalı gramerlerinin yazılması; 3. anadolu ve rumeli ağızlarından kelimelerin derlenmesi, osmanlıca kelimelere türkçe karşılıklar bulunması; 4. türkçe bir lûgat hazırlanması; 5. kurumun organı olarak bir derginin yayımlanması; 6. türk dili üstüne yazılmış yerli ve yabancı eserlerin toplanması ve gerekenlerin çevrilmesi; 7. terimlerin türkçeleştirilmesi.

Meydana getirilen Gramer-Sentaks, Sözlük-Terim, Lengüistik-Filoloji, Etimoloji. Derleme, Yayın kolları bu programa göre çalışmağa başladı.

Türk Dil kurumu, Atatürk'ün 28.XI.1938 tarihinde Ankara 3. Sulh Hukuk mahkemesinde açılan vasiyetnamesine göre, Türk Tarih kurumu ile birlikte Atatürk'ün para ve hisse senetlerinin mirasçısıdır. Bakanlar kurulunun 15 ocak 1940 tarihli kararnamesiyle kamu yararına çalışır dernek olduğu kabul edilmiştir.

Türk Dil kurumunun çalışmaları sonucunda meydana getirilen *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* (2 cilt, 1934), *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (4 cilt, 1943-1957), *Türkçe Sözlük* (1. bas. 1944) v.b. yayınlar, yazı dilindeki yabancı kelimelerin azalmasında etkili oldu. 1934'ten itibaren terim kollarının ele aldığı orta öğretim terimleri, Türkçe'ye bilim dili olarak katkıda bulundu. Kurum, 1945'te ve 1961'de Anayasaların türkçe kelime ve terimler kullanılarak yazılmasına yardımcı oldu. Türkçe'nin imlâ kurallarını tespit etmek üzere imlâ kılavuzu hazırladı. 1933'ten beri *Türk Dili* adlı dergiyi yayımlayan kurum, 1953'ten bu yana *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*'nı da düzenli olarak çıkarmaktadır. Kitap yayınları arasında *Eski Türk Yazıtları* (1936-1941), *Divanü Lûgat-it-Türk* (1939-1957), *Kutadgu Bilig* (1942-1947), *Dede Korkut* (1957) v.b. eski metinler, gramerler (Ahmet Cevat Emre, Tahsin Banguoğlu, Tahir Nejat Gencan v.d. tarafından), diyalektoloji eserleri (Ahmet Caferoğlu tarafından), araştırma derlemeleri (*Jean Deny Armağanı* [1960], *Nemeth Armağanı* [1962]) v.b. yer alır.

1955'ten beri her yıl Türkçe'yi en başarılı kullanan edebiyat ve bilim eserleriyle, basın ve yayın organlarına Türk Dil kurumu ödülü verilmektedir.

Ankara'da Kavaklıdere'de özel binasında çalışan Türk Dil kurumu, 3 yılda bir yapılan kurultaylarında seçilen 35 kişilik yönetim kurulu ve 7 kişilik yürütme kurulu tarafından yönetilmektedir. Kurumun dil araştırmalarıyle görevli bir uzman ve başuzman kadrosu vardır. 14 500 ciltlik Türk Dil kurumu kitaplığı, türk dili tarihi ve dilbilgisiyle ilgili ihtisas eserlerini, yazmaları, araştırmaları ve süreli yayınları biraraya getirir. (M)

DİLL, Almanya'da ırmak, şistli Ren kütlesinde, Lahn'ın kolu; 48 km. (L)

DİLL (Lisbeth), alman romancısı (Dudweiler, Saarbrucken, 1877-Wiesbaden 1962). W.V. Drigalski'nin eşi olan Lisbeth Dill, tarihî romanlar yazdı. (L)

DİLL (sir John Greer), ingiliz mareşali (Belfast 1881-Washington 1944). 1901'de Sandhurst askerî okulunu bitirdi. Boer'ler savaşına katıldı, Birinci Dünya savaşı sırasında özellikle kurmay olarak hizmet gördü. 1936 Olaylarında asayişi sağlamak üzere Filistin'e gönderildi. Akıllıca ve kesin kararlarıyle dikkati çekti. 1939'da Fransız cephesinde bir kolorduya kumanda etti, haziran 1940'ta imparatorluk genelkurmay başkanlığına tayin edildi ve 1941 başına kadar bu görevde kaldı. Bir süre Bombay valiliğinde bulunduktan sonra, Churchill tarafından amerikan kumandanlığı yanında ingiliz askerî heyeti başkanlığına getirildi. (L)

DİLLEN (Johann Jakop). Bk. DİLLENİUS.

DİLLENBURG, federal Almanya'da (Hessen, Westerwald bölgesi) şehir; 10 116 nüf. Yüksl. 230 m. Dillenburg, 1240 yılında Drange prensi Willem tarafından yaptırılan bir şato çevresinde gelişti. 1760'ta Fransızlar şatoyu yıkarak kasabayı ele geçirdiler. Dillenburg bir madencilik ve endüstri merkezidir. Nassau kontlarından kalma şatonun yıkıntıları; Wilhelm kulesi (Oranischen museum). [L]

DİLLENDİRME i. (*Dillenmek*'ten *dil-le-n-dir-me*). Bir hayvanın, bir eşyanın veya olmayan bir kimsenin ağzından konuşmağa dayanan yazı sanatı: *Platon, ünlü bir dillendirmesinde yasaları konuşturmuştu. Esk.* İntak.

— ANSİKL. En ünlü *dillendirmeler* arasında şunlar sayılabilir: Platon'un *Nomoi*'sinde yasalar; Ciceron'un *Catilinariae Orationes*'inde İtalya ve cumhuriyet, *Atalya*'da Yehoyada ve Rousseau'nun *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*'inde Fabricius. (ML)

DİLLENGEÇ i. (*dillenmek*'ten *dil-le-n-geç*). *Halk dili.* Dilden düşürülmeyen, devamlı söylenen söz. (M)

DİLLENİA i. (alman botanikçisi *Dillenius*'un adından). Hindistan'da yetişen geniş yapraklı ağaç. (*Dilleniaceae* familyasının örnek bitkisi.)

— ANSİKL. *Dillenia*'nın üzümsü meyvesi yenmez, fakat ekşi suyle dolu olan çanağı yenir. En ilgi çekici türü *dillenia elegans*'ın boyu 15 m'yi bulur ve çanak özsuyu iştah açıcı olarak kullanılır. Yapraklarının güzelliğinden dolayı bazı türleri Avrupa'da limonluklarda yetiştirilir. Bazı türlerinden marangozluğa elverişli mükemmel bir kereste elde edilir. (L)

DİLLENİACEAE çoğl. i. Çiçekli bitki familyası. Düğünçiçeğigillerle manolyagillere yakındır.

— ANSİKL. *Dilleniaceae* familyasındaki bitkiler (on sekiz cins, iki yüz tür) çoğunlukla tırmanıcı, tek tek ve sapsız basit yapraklı ağaç veya ağaççıklardır; çoğu tropikal bölgelerde yetişir. Çiçeklerinde genellikle çok dallı erkek organlardan oluşma bir halka eşik bulunur. Meyvesi, her birinde ikinci kabuklu ve besidokulu tohumlar bulunan birçok folikülden oluşur; çiçekli üzümsü meyve şeklinde olanları da vardır. (L)

DİLLENİUS veya **DİLLEN** (Johann Jakob), alman botanikçisi (Darmstadt 1687-Oxford 1747). Çiçek ve meyve biçimlerine bakarak türlerin ayırt edilmesi meselesini büyük bir dikkatle inceledi. Sherard tarafından Oxford üniversitesine çağrıldı. İki ilgi çekici eser yayımladı: *Hortus Elthamensis* (Eltham Bahçesi) [1732] ve *Historia Muscorum* (Yosunların Tarihi) [1741]. (L)

DİLLENME i. Konuşmağa başlama.

— Psikopatol. Sağır-dilsiz eğitiminin birinci evresi. Çocuğun ses çıkarabildiği ve istediği zaman çıkarabileceği bilincine ulaşmasını sağlar. (Önce gayet belirgen olan seslerin nasıl çıkarıldığı çocuğa gösterilir, sonra dikkati boğazdaki tireşimlere, soluğun şiddetine, v.b. çekilir. Bu ilk evre uzun sürer [bir yıl], ondan sonraki devrede yavaş yavaş sesli ve sessiz harflerin çıkarılmasına ve bunlarla basit heceler teşkiline geçilir.)

◆ **Dilleşmek** ortaklş. f. *Halk dili.* Karşılıklı tatlı tatlı konuşmak. (LM)

DİLLENMEK geçz. f. (*dil*'den *dil-le-n-mek*). [Çocuk için] Konuşmağa başlamak: *Çocuk bir yaşında, daha yeni dilleniyor.* ‖ Dile düşmek, dedikodu konusu olmak: *Kadın, dillenince delikanlılar dağa kaldırmışlar, hâsılı, kötü oldu gitti* (R.N. Güntekin). [M]

John DİLLON

dilsiz

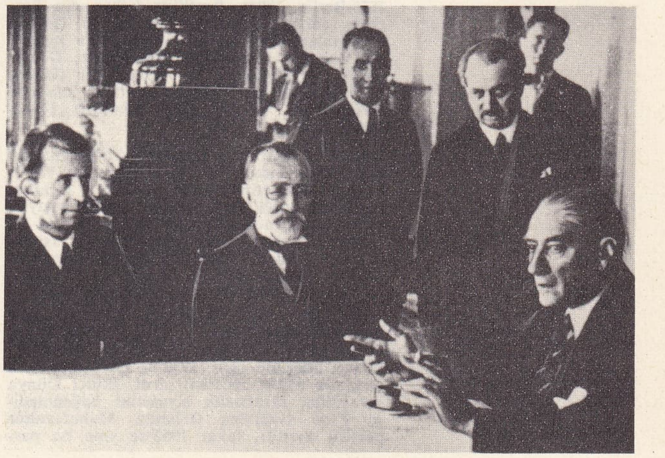
Dil kurumunun kurultay toplantısından birinde Atatürk, A. Hâmid ve diğer delegelerle görüşürken

DİLLENS (Julian), belçikalı heykeltıraş (Anvers 1850-Brüksel yakınında Saint-Gilles 1904). Dillens, Belçika'da ilk güzel sanatlar sergileriyle Saint-Gilles akademisi sergilerini düzenleyen *Essor* grubunu kurdu. Brüksel'deki *«Anspach Anıtı»*nı yaptı. *Mezar Meleği* adlı eseri Brüksel müzesindedir. (L)

DİLLERARASI bls. sıf. Birçok dille ilgili. || *Dillerarası dilbilim,* genel dilbilimin bölümlerinden biri; bütün dillerin temel kavramlarını ve yapısını inceler; amacı, milletlerarası yardımcı dillerin oluşması için ilkeler koymak. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Dillerarası dilbilimin* çeşitli çalışma alanları vardır: büyük çoğunluk tarafından benimsenebilecek yazı ve fonetik ilkeleri koymak, sınırlarını (gerekli, faydalı, ihtiyarî v.b. kelimelerin sayısı) ve kaynaklarını (dünya dilleri, Avrupa dilleri, Roman dilleri v.b.) belirleyerek bir temel kelime hazinesi hazırlamak, bu kelimelerin karşıladığı kavramları tanımlamak (bunlar ülkekelere göre değişir), farklı kelime oluşturma yöntemlerinden birini seçmek (türeme, bileşme v.b.), bir mofroloji hazırlamak (isimlerin çoğulu, fiil çekimleri v.b.). Bu çabayı gösterirken çok önemli ses ahengi (konuşmada rahatlık) ve açıklık (bu yapma dil, kimsenin ana dili olmıyacağına göre, açıklık şarttır) ölçütlerini de ihmal etmez. (L)

DİLLİGİL (Avni), türk tiyatro ve sinema sanatçısı (Hayfa,Filistin 1912). İstanbul rüştiyesini ve Mercan idadîsini bitirdi. Dârülbedayi'de sahneye çıktı (1926). Ankara radyosunda çalışırken Abidin Dino ile bir çocuk tiyatrosu kurdu. Radyo oyunları yazdı ve mikrofona koydu. İstanbul Şehir tiyatrosunda oyunculuk ve rejisörlük yaptı. İstanbul Ses tiyatrosu (1943), İzmir Belediyesi Şehir tiyatrosu (1945), Çığır sahne (1953), İstanbul Üniversitesi Gençlik tiyatrosunda (1954) oyuncu ve yönetici olarak görev aldı. *Vali Diyor ki (Muhalif Odacı), Hacı Bektaş Veli* gibi oyunlar yazdı.

Kahveci Güzeli filmindeki rolüyle sinema alanında da çalışmağa başladı (1941). *Oğlum İçin* (1950) filmiyle yönetmenliğe başladı. *Küçük Hanım* serisiyle (1950) sinemada ün kazandı. Gezici tiyatro topluluklarının yaşayışını ele alan *Benli Emine* (1959) filmiyle dikkati çekti. (M)

DİLLİNGEN, Almanya'da şehir, Saar'da; 17 000 nüf. Çelik sanayii (çelik fabrikaları, haddehaneler). Kok fabrikası. Makine sanayii. Otomobil yapımı. (L)

DİLLİNGEN, Almanya'da (Batı Almanya, Bavyera) şehir, Tuna kıyısında; 11 200 nüf. Dokuma sanayii. Mobilyacılık. Ayakkabı yapımı. Şehir, 1549-1804 arasında üniversite merkeziydi. XII. yy.dan kalma şato. (L)

DİLLİS (Johann Georg VON), alman ressamı (Grüngiebing, Yukarı Bavyera 1759-Münih 1841). Yeniden düzenlediği Münih Resim müzesinin müdürü oldu; Roma ve Bavyera'ya ait manzara resimleri vardır. (L)

DİLLMANN (August), alman dilbilimcisi ve şarkiyatçısı (İllingen, Wurttemberg 1823-Berlin 1894). Özellikle habeş dili üzerinde çalıştı. Eserleri: Londra ve Oxford kitaplıklarındaki habeş elyazmaları katalogu, habeşçe kitaplardan tercümeler, *Grammatik der Äthiopischen Aethiopicae* (Habeş Dili Grameri) [1857], *Lexicon Linguae Aethiopicae* (Habeş Dili Sözlüğü) [1862-1865] v.b. (L)

DİLLON (Arthur, — kontu), irlandalı subay; (Roscommon 1670-Saint Germain 1733). Fransa hizmetine girdi. *Jakobit* taraflısı sayılarak yasa dışı edildi, adını taşıyan birliğe kumanda etti; bu birliği James II 1690'da Louis XIV'ün emrine verdi. İspanya ve İtalya'da birçok başarı kazandı. 1713'te Kaiserslautern'i ele geçirdi ve 1714'te Barcelona'nın alınmasına katıldı. (L)

DİLLON (James Matthew), irlandalı avukat ve siyaset adamı (Dublin 1902). İrlanda milliyetçi partisinin Avam kamarasındaki son liderinin oğlu. 1932'de Dail Eireann'a (İrlanda Millet meclisi) girdi, İkinci Dünya savaşında, tarafsızlık siyasetini beğenmediği Fine Gaël'den (İrlanda Muhafazakâr partisi) ayrıldı, fakat 1952'de yine bu partiye girdi. 1948-1951 ve 1954-1957 arasında tarım bakanı oldu, 1959'da Fine Gaël'in başkanı olarak, Costello ve Mulcaky'nin yerine millet meclisinde muhalefet grubunun başına geçti. (L)

DİLLON (John), irlandalı hekim ve siyaset adamı (Blackrock, Dublin yakınlarında 1851-Londra 1927). «Young Ireland»ın başkanlarından John Blake Dillon'un oğlu; ateşli bir milliyetçiydi. Toprak birliğini de aşırı ılımlı bulduğu Parmell'in İrlanda partisini de var gücüyle tuttu; birkaç kere hapse girdi. 1880'de milletvekili seçildi. 1890 Bozuşması sırasında Parmell'e karşı olanların ve uzlaşmaya yanaşmayanların başlarından biri ve 1896'da İrlanda Millî Federasyonu'nun başkanı oldu. Ama 1900'de, partiyi yeniden birleştiren Redmond ile anlaştı. Bu yıldan sonra Home Rule'un tasarısını benimseyerek ingiliz liberallerine yanaştı. Birinci Dünya savaşı sırasında hükûmeti destekledi ve 1918'de Redmond'un yerine İrlanda partisinin başına geçti. Ama bu tarihte Sinn Fein hareketi Dillon ve partisini çok geride bıraktı ve 1918 seçimlerinde başarı sağlamasını engelledi. (L)

DİLMAÇ i. (*dil*'den *dil-maç). Yeni.* Bir dilden başka bir dile sözlü tercüme yapan kimse: *Biz dilmaç değiliz, yalvaçız, yalvaç* (Ziya Gökalp) *Eşanl.* TERCÜMAN.

◆ **Dilmaçlık** i. *Yeni.* Sözlü tercüme yapma işi. *Eşanl.* TERCÜMANLIK. (M)

DİLMAN. Esk. coğ. İran'da şehir, Fars eyaletinde, Şiraz'ın batısında; bugün *Şahpur.* 1867'de Şeyh Ubeydullah isyanında (1867), Ermeni ayaklanmasında (1914-1918) ve Türk-Rus savaşlarında yıkıldı. Birinci Dünya savaşında Halil Beyin kumandasındaki Birinci Kuvve-i Seferiye, rus kuvvetleri karşısında burada bozguna uğrayarak geri çekildi (1 mayıs 1915). [M]

DİLME i. (*Dikmek*'ten). Dilim dilim yapma.

— İnş. Dört köşe kesilmiş uzun direk.

— Teknol. Çubuk veya boru şeklindeki madenleri,dilimler halinde piyasaya sürmek amacıyle yapılan işlem.

— ANSİKL. Teknol. Madenleri *dilme* işi, büyük bir hızla dönen dişsiz bir diskle yapılır. Böylece dilme işleminde, bir yandan kesici âletler, öte yandan da madenin ergimesi rol oynar. Son zamanlarda bu işlem için, büyük bir hızla dönen ince bileği çarkları (çevresel hızı saniyede 80 m'yi bulan ve sentetik reçinenin sıkıştırılmasıyle hazırlanan bileği çarkı) kullanılmağa başlandı. Bu işlem sırasında oksiasetilen hamlacı (şalumo) da kullanılabilir. (L)

DİLMEK geçl. f. (esk. türk. *tilmek*'ten). Dilim dilim doğramak, uzun ve ince dilimler halinde kesmek.

◆ **Dilinmek** edilg. f. Dilmek eylemine konu olmak. (M)

DİLMEN (Güngör). Bk. KALYONCU.

DİLMEN (İbrahim Necmi), türk yazarı (Selânik 1889-Ankara 1945). Gümülcine ve Selânik'te öğrenim gördü. İstanbul Hukuk fakültesini bitirdi (1908). Selânik Hukuk mektebinde ders verdi. İstanbul'da çeşitli liselerde edebiyat öğretmenliği, Edebiyat fakültesinde Ural-Altay dilleri ve nazariyatı edebiye kürsülerinde müderris muavinliği görevi aldı. 1931'de Ankara'ya giderek, Gazi Terbiye enstitüsünde ve Musiki öğretmen okulunda edebiyat öğretmenliği yaptı. Bu arada bazı gazetelerde yazar ve yazı işleri müdürü olarak da çalıştı. 1932'de Türk Dil kurumu üyesi, bir süre sonra da kurumun genel yazmanı oldu. Aynı yıl Millî Eğitim bakanlığı genel müfettişliğine tayin edildi. 1935'te Burdur milletvekili olarak meclise girdi. Yayımlanmış işleri şunlardır: *Edebiyat Tarihi Dersleri* (2 cilt, 1912), *Türkçe Gramer* (4 cilt, 1930), *Türk Dil Bilgisi* (2 cilt, 1936). [M]

Dilo (Eser), 1880'de Lvov'da ukraynalı milliyetçilerin kurduğu Rutenya gazetesi. Polonya'ya karşı yayın yapan bu organ, Doğu Galiçya'da Ukrayna Rutenya millî azınlığının siyasetinde önemli bir rol oynadı. (L)

DİLOBA i. Gece kelebeği.

— ANSİKL. Mavi başlı *diloba* bir Avrupa kelebeğidir. Tüm rengi gri ve sarı, göğsü mavimsi gridir. Mavimsi ve sarı renkteki tırtılı akçaağaç, erik ve diğer meyve ağaçları üzerinde yaşar; zararlı da olabilir. (Pulkanatlıların *noctuidae* familyasından.) [L]

DİLOLO, Güney Afrika'da göl. Yüksl. 1 445 m. Zambezi ırmağının kollarından birini besler. 1854'te D. Livingstone tarafından bulundu. (L)

DİLÖLÇER bls. i. Arıların hortumunun uzunluğunu ölçmeğe yarar âlet. (L)

DİLSİÇİÇEKLİ bls. sıf. Bot. Bileşikgillerden hindiba, kara hindiba, salsifis gibi çiçekleri veya kömeçleri dil şeklinde olan bitkilere denir. (L)

DİLSİÇİÇEKLİLER çoğl. bls. i. Bileşik çiçekli bitkiler altfamilyası. Bütün çiçekleri düzensiz ve dilsi olan bitkileri kapsar. (L)

DİLSİZLER çoğl. i. Zool. Bk. AGLOSSA.

DİLŞAT HATUN, moğol prensesi. Çoban* Noyan'ın torunu, imparatorluk ordugâhı muhafızı Dımışk* Hoca'nın kızı. İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han ile evlenince babası vezirliğe yükseldi. Çoban Noyan'ın öldürülmesi üzerine kocasına karşı askerleri ayaklandırdı; onun ölümünden sonra İlhanlı imparatorluğuna hâkim olan Hasan Büzürg ile evlendi (1335). Sarayına devrin önemli bilgin ve şairlerini toplayarak oğlu, Calayırlı sülâlesinin ikinci hükümdarı Üveys'i yetiştirdi. Amca oğlu Melik Eşref ile ilişkisi yüzünden kocası Hasan Büzürg tarafından zehirletilerek öldürüldü. (M)

DİLTHEY (Wilhelm), alman filozof ve tarihçisi (Biebrich 1833-Seis, Tirol 1911). 1882'den sonra Basel, Breslau, Kiel ve Berlin'de dersler verdi. Eserleri: *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (Manevî Bilimlere Giriş) [1833]; *İdeen Über Eine Beschreibende und Zergliedernde Psychologie* (Açıklamalı ve Çözümlemeli Psikoloji Üstüne Düşünceler) [1894]; *Jugendgexchichte Hegels* (Hegel'in Gençliği) [1905]; *Das Erlebnis und die Dichtung* (Yaşantı ve Şiir) [1905]; *Das Wesen der Philosophie* (Felsefenin Özü) [1907]; *Der Aufbau der Geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften* (Manevî Bilimlere Göre Tarihî Dünyanın Kuruluşu) [1910]; *Weltanschauung und Analyse der Menschen seit Renaissance und Reformation* (Rönesans ve Reformdan Bu Yana İnsanın Dünya Görüşü ve Çözümlenmesi) [1913]. W. Dilthey yeni kantçılığı* hayat, tarih ve dünyayı anlama eğilimiyle birleştirdi, bütün Weltanschauung'u (Dünya Görüşü) tarihî evrimin içine kattı. «Bütün varlıklar sürekli bir devinim içindedir, duran bir şey yoktur» diyen Dilthey'e göre, bütün düşünceler, bilgiler görecedir. Çömezleri: E Troeltsch, E. Spranger, E. Rothacker, O. Spengler'dir. Genel olarak tarihçi akım da onun düşüncelerini savunmuştur. (L)

DİLUS i. (yun. *deilos,* karanlık'tan). Tunca çalan koyu yeşil renkte böcek. Duyargalarıyle bacaklarının kısmı kırmızıdır. Katırtırnağında yaşar. (İlmî adı *Dilus fugax.* Kınkanatlıların *cerabbycidae* familyasından.) [L]

DİLUVİUM i. Bk. DİLÜVİYUM.

DİLÜVİYEN i. (fr. *diluvien*). Jeol. Eskiden Dördüncü zamana veya eski alüvyonlara verilen ad. (L)

DİLÜVİYUM i. (fr. *diluvium*). Eskiden tufana mal edilen çökeltilerin tümüne verilen ad. (Almanya'da Dördüncü zaman çökeltileri, Fransa'da ırmakların eski veya Dördüncü zamandan kalma alüvyonları için kullanılır.) [L]

Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi, Ankara üniversitesine bağlı fakülte (kuruluşu 14 haziran 1935). Dil ve tarih-coğrafya öğretmeni ihtiyacını karşılamak amacıyle, Ankara halkevinde Atatürk'ün de bulunduğu bir törenle açıldı (10 aralık 1935). Evkaf apartımanından sonra, Atatürk bulvarı üzerindeki yeni binasına yerleşti (1939). Başlangıçta Millî Eğitim bakanlığına bağlıyken, 1946'da Ankara üniversitesine katıldı.
38 Kürsü ve 9 enstitüsü bulunan fakültede 21 bölüm vardır: Türk dili ve edebiyatı, Tarih-coğrafya, Klasik doğu dilleri (Arapça, Farsça), Eski Ön Asya dilleri ve kültürleri (Sümeroloji, Hititoloji), Hindoloji, Ordu dili ve Pakistan tetkikleri, Hungaroloji, Arkeoloji, Prehistorya ve Ön Asya arkeolojisi,

Sanat tarihi ve Türk sanatı, Paleoantropoloji, Fizik ve Pedagojik antropoloji, Rus dili ve edebiyatı, Klasik filoloji, Alman dili ve edebiyatı, Fransız dili ve edebiyatı, İtalyan dili ve edebiyatı, Kütüphanecilik, Tiyatro.

Fakülte *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*'ni yayımlar. Sekiz enstitünün de dergi şeklinde yayın organları vardır. Bugüne kadar 180 ilmî yayın yapılmıştır. 5 000'den fazla öğrenci okumaktadır. (M)

DİM. Bk. DEMA.

dim, müzikte DİMİNUENDO'nun kısaltması. (L)

DİMÂ çoğl. i. (ar. *dem*ᵓ, kan'dan *dimā*ᵓ). *Esk.* Kanlar. ‖ *Sefk-i dimâ,* kan dökücülük, zalimlik. (M)

DİMAGNETİT i. (fr. *dimagnétite*'ten). Miner. *Eşanl.* DİYAMAGNETİT.

DİMAĞ i. (ar. *dimāg*). *Esk.* Beyin: *Bu güçlükleri halletmek için düşünmeye dimağında kuvvet yoktu* (H.R. Gürpınar). *Hafıza, dimağımızın kumbarasıdır* (Cenab Şahabeddin). ‖ Zihin, bilinç: *Efendiler, mebusların intihabına çalışırken, bir taraftan da Meclis-i Mebusan'ın nerede toplanabileceği fikri dimağımızı işgal ediyordu* (Atatürk). *En küçük teferruatına kadar dimağına yerleşmiş olan hatıraları aradan çıkarmayacağını anladı...* (Sabahattin Ali).

— *Esk. Dimağ-âşifte* (veya *muhtell-üd-dimağ*), akıl hastası. ‖ *Ma'dûm-üd-dimağ,* beyinsiz.

— Tıp. *Esk. Dimağ-ı mesânî,* gelişemeyerek mesane biçimini alan beyin. ‖ *Teleyyûn-i dimâğ,* beyin sulanması.

◆ **Dimağçe** i. *Esk.* Beyincik.

◆ **Dimağî** i. *Esk.* Beyinle, akılla ilgili, zihnî: *Bir dimağî vedâd-ü-re'fetle / Olalım biz de bir gam-ı zinde* (Cenab Şahabeddin). — *Esk. Dimâğî-üş-şekl,* beyin biçiminde. ‖ *Azâb-ı dimagî,* zihnî huzursuzluk: *«Uyruk değiştirdi» dediği dakikada hiç şüphem yok ki, en müthiş azâb-ı dimagîyi kastetmişti* (Cenab Şahabeddin). ‖ *Nezf-i dimağî,* beyin kanaması.

◆ **Dimağiye** sıf. *Esk.* Dimağî'nin dişili. ‖ *Sia-i dimâğiye,* düşünce genişliği: *Büyük zenginlerin sia-i dimâğîyesini teftiş ediniz.* (Cenab Şahabeddin). [M]

DİMAKİS (Minas), yunan şairi (Kandiye, Girit 1917). Fransız ve belçikalı şairlerin eserlerini tercüme etti, kendisi de birçok şiir kitabı yayımladı. *İ Hameni gi* (Kayıp Ülke) [1939]; *Kapsame Ta Karavia mas* (Gemilerimizi Yaktık) [1946]; *Sto Teleutaio Synoro* (Son Sınırda) [1950]; *Skoteino Perasma* (Karanlık Geçit) [1956, Devlet şiir ölüdü]; *To-Taksidi* (Yolculuk) [1960]. (L)

DİMAS, DİSMAS, DYSMAS veya **DİMSAS,** İsa'nın sağ yanında çarmıha gerilen iyi yürekli hayduda verilen ad. Romalıların din kurbanları listesinde yalnızca «iyi haydut» diye anılır. (L)

DİMAŞK veya **DIMIŞK.** Esk. coğ. Şam şehri'nin eski adı. Bk. ŞAM. (M)

DİMBOKRO, Fildişi Kıyısı'nda (merkez idare bölgesi) komün. Abidjan-Nijer demiryolu üzerinde ilçe merkezi; Buake ile Abidjan arasında; 10 000 nüf. Kahve ve kakao tarımı. — *Dimbokro ilçesi,* 189 401 nüf. (L)

DİMBOVİTA veya **DAMBOVİTA,** Romanya'da ırmak. Karpatlardan doğar, Fagaraş ile Bucegi dağları arasından iner, Eflak ovasını geçer ve Argeş'e kavuşur; 249 km. Dimbovita, Bükreş'ten geçer. Suları az ve çamurludur; başkentin kanalizasyon şebekesi bu ırmağın aşağı kesimine bağlanmıştır. (L)

DİMDİK zf. Çok dik olarak: *Ufuklarda sema dimdik denize inen bir duvar gibi* (F.R. Atay). ‖ Hiç eğilmeden: *Bacaklarının üstünde dimdik durarak büyük görünmeğe çalışıyordu* (H.Z. Uşaklıgil). *En ağır yükleri alnından bir damla ter akmadan dimdik taşıdığını görmüş...* (Y.K. Karaosmanoğlu). ‖ [Bakış için] Dikkatli, ısrarlı ve keskin: *Koğuştakiler, yeni gelene dimdik bakıyorlardı* (K. Tahir). ‖ Dosdoğru, sağa sola sapmadan: *Sabaha karşı rüyasında Türkân Hatun göründü ve dimdik ona doğru yürüdü* (A.H. Müftüoğlu). ‖ —Sıf. Çok dik, dikleşmiş, tamamıyle dik: *Saçlarımız dimdik, korkudan biribirimize bakarak yataklarımıza oturduk* (A. H. Tanpınar). ‖ Kaskatı, çok sertleşmiş: *Behlûl koştu, Nihal orada, ayaklarının altında, gerilmiş âsabiyle, kilitlenmiş çenesiyle, uzanmış kollarıyle, dimdik bir ölü sarılığiyle yatıyordu* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ *Mec.* Gururlu, baş eğmeyen: *Kimseye eğilmemiş dimdik karakteri ile, gösterişsiz dış hayatına benzemeyen bir iç zenginliği içinde yaşıyordu* (Y.Z. Ortaç). [M]

DİME, A.B.D.'de doların onda biri, yani 10 sent değerindeki madenî para. (L)

DİMENİON veya **DİMİNİ.** Esk. coğ. Yunanistan'da (Tesalya bölgesi) Volos yakınlarında neolitik bir kültüre verilen ad. *(Tesalya II kültürü* de denir.) M.Ö. III. binyılın ortalarında beliren dimini kültürü aynı devir kültürlerinden ayrı özellikler göstermektedir. Taş eserlerle, ele geçen az sayıda bakır eserler genel olarak neolitik karakter gösterir. O devir için önemli bir iskân yeri olan şatonun birkaç sıra sur çemberi ile çevrilmiş olması bu devirde bazı karışıklıklar ve savaşlar olduğunu gösterir. Şatonun içinde Ege'de en eski ev tipi olan megaron'a yaklaşan evler vardır. Megaron'un bazen ortasında, bazen köşelerinde ocaklar yer alır. Küçük buluntular arasında en ilgi çekici olanlar vazolardır. Bunlar kırmızı zemin üzerine beyaz geometrik motiflerle süslenmiştir. Ayrıca, çizgi demetleri, dama tahtası, spiral bezekler de kullanılmıştır. Bu bezeme tarzı kendi yöresinden dışarıya çıkamamıştır. Dimini kültürünü meydana getirenlerin hangi ırktan olduğu kesinlikle tespit edilememişse de, arkeolojik ve filolojik deliller bazı anadolulu kimseler ile ilgili olduklarını gösterir. (→ Bibliyo.) [M]

DİMER i. (fr. *dimère*). Kim. İki eş molekülün birleşmesinden meydana gelen molekül. (CH_3—CHOH—CH_2—CHO formülündeki Wurtz aldolü, asetaldehitin [CH_3—CHO] bir dimeridir.) ‖ *Teşm. yol.* Aralarında doğrudan doğruya birleşme olmadığı halde, başka bir maddeyle aynı kimyasal yapıda olan ve molekül ağırlığı o maddenin iki katı olan madde. (Asetik asit CH_3—CO_2H [$C_2H_4O_2$], formaldehitin HCHO [CH_2O] bir dimeridir.) [L]

DİMERİA i. Buğdaygillerden bitki cinsi. Avustralya, Asya ve Madagaskar'da yirmi kadar türü bulunur. (L)

DİMERKAPROL i. (fr. *dimercaprol*). Eczc. Dimerkaptopropanol'un (*Eşanl.* B.A.L.) kısa adı. (Arseniğin panzehiridir; savaş gazlarının [arsinler] zehirleyici etkilerini önler. Dimerkaprol, şırınga edilebilen yağlı eriyikler, göz yıkama suyu ve pomatlar halinde, arsenik ve civa zehirlenmelerine karşı kullanılır.) [L]

DİMERKÜRİAMONYUM i. (fr. *dimercuriammonium*). Kim. NHg_2 formülündeki tek değerli kök. (L)

DİMESİTİL i. (fr. *dimésityle*). Sodyumun mesitil bromüre etkimesiyle elde edilen,

$$(CH_3)_3C_6H_2—C_6H_2(CH_3)_3$$

formülündeki hidrokarbon. (L)

DİMEŞKÎ (Şemsüddin Ebu Abdillah Muhammed), arap coğrafyacısı (Şam 1254-Rebve, Suriye 1327). Öğrenimini Şam'da yaptı, uzun süre Rebve'de şeyhlik ettiği için Şeyhürrebye lakabıyle tanınır. En önemli eseri *Nuhbet-üd-Dehr fi Acaib-il-Berri ve'l-Bahr* (Kara ve Denizde Geçen İlgi Çekici Olaylar) [basılışı 1866] adlı coğrafya kitabıdır. Eserinde yeryüzünün tanımını, yeryüzü şekillerini ve çeşitli hayvanları, insanların meydana getirdiğ eserleri, insan topluluklarını anlatır. Eseri Fransızcaya da tercüme edildi. Ayrıca, *Kitab-üs-Siyase fi ilm-ir-Riyase* (Riyaset Bilimi Üstüne Siyaset Kitabı) adlı bir eseri daha vardır. (M)

DİMETİL— (fr. *diméthyl—*). Kim. Bir molekülde, herhangi iki kök yerine iki metil kökünün geçtiğini gösteren önek. (L)

DİMETİLAMİN i. (fr. *diméthylamine*). Kim. $NH(CH_3)_2$ formülündeki doymuş amin.

— ANSİKL. *Dimetilamin* suda çözünen, 7,2°C'ta kaynayan ve sıvılaşabilen, keskin kokulu bir gazdır. Potasyum hidroksidin *paranitrozodimetilanilin*'e etkimesiyle, sanayide ise trietilamin ve amonyaktan elde edilir. (L)

DİMETİLAMİNO - ANTİPİRİN i. (fr. *diméthylamino-antipyrine*). *Eşanl.* AMİDOPİRİN ve FENİL-DİMETİLDİMETİLAMİNOPİRAZOLON. (L)

DİMETİLAMİNOFENOL (META—) i. (fr. *diméthylaminophénol* [*meta*]). Dimetilanilinin metasülfonik türevinin alkali ortamda ergimesiyle elde edilen ve 87°C'ta eriyen

$$HO—C_6H_4—N\ (CH_3)_2$$

formülündeki bileşik. (Rodaminlerin hazırlanmasında kullanılır.) [L]

DİMETİLANİLİN i. (fr. *diméthylaniline*). Kim. C_6H_5—N $(CH_3)_2$ formülündeki üçüncül amin.

— ANSİKL. Sanayide *dimetilanilin,* sülfürik asit eşliğinde, anilinin metil alkolle otoklavda ısıtılmasıyle elde edilir. 193°C'ta kaynayan, uzun süre kendi haline bırakılırsa esmerleşen, anilin kokusunda, renksiz bir sıvıdır. Dimetilanilin, boyarmaddelerden pek çoğunun hazırlanmasında kullanılan zayıf bir bazdır. Nitröz asit etkisiyle

$$ON—C_6H_4—N\ (CH_3)_2$$

formülünde bir paranitrozo türevi verir. Bu madde de indirgenerek, önemli bazı boyarmaddelerde bulunan dimetilparafenilendiamine dönüşür. Dimetilanilin, karbon oksiklorürle yoğunlaşarak *Michler ketonu*'nu verir; benzaldehitle olaya girince *malakit yeşili*'ni verir, formol v.b. ile çeşitli tepkimelere katılır.

Teknikte dimetilanilin, genellikle monometilanilinle karıştırılarak kullanılır; karışımında monometilanilin bulunduğu, katkı maddesi olan asetik anhidritin açığa çıkardığı ısıyle anlaşılır. (L)

DİMETİLARSİN i. (fr. *diméthylarsine*). *Eşanl.* KAKODİL HİDRÜR. (Bk. ARSİN.) [L]

DİMETİLARSİNAT i. (fr. *diméthylarsinate*). Kim. Eşanl. KAKODİLAT.

DİMETİLASETİK sıf. (fr. *diméthylacétique*). Kim. *Eşanl.* İZOBÜTİRİK. (Bk. BÜTİRİK.) [L]

DİMETİLBENZEN i. (fr. *diméthylbenzène*). Kim. *Eşanl.* KSİLEN. (L)

DİMETİLETİLKARBİNOL i. (fr. *diméthyléthylcarbinol*). Kim. *Eşanl.* ÜÇÜNCÜL AMİL ALKOL. (AMİL veya AMİLİK.)

DİMETİLFENİLENDİAMİN (PARA—) i. (fr. *diméthylphénylènediamine*). Kim. Nitrozodimetilanilin'in indirgenmesiyle elde edilen, 41°C'ta eriyen ve 257°C'ta kaynayan,

$$NH_2—C_6H_4—N\ (CH_3)_2$$

formülündeki üçüncül primer diarilamin. (Bu madde, azinik, oksazinik ve tiyazinik boyarmaddelerin hazırlanmasında bir ara ürün olarak kullanılır.) [*Eşanl.* PARA-AMİNODİMETİLANİLİN.] (L)

DİMETİLFENİLPİRAZOLON i. (fr. *dimethylphénylpyrazolone*). *Eşanl.* ANTİPİRİN. (L)

DİMETİLGLİYOKSAL i. (fr. *diméthylegl-yoxale*). Kim. Bk. DİASETİL.

DİMETİLGLİOKSİM i. (fr. *diméthylglyoxime*). Kim. Diasetil'in, suda çözünmeyen, alkolde çözünen, 234°C'ta eriyen kristaller halindeki

$$CH_3—C\ (NOH)—\ (NOH)—CH_3$$

formüllü dioksimi. (Dimetilglioksimin alkoldeki eriyiği, nikel tuzlarını, yansız veya asit ortamda meydana gelen kırmızı renkli katı bir madde halinde çökeltmek için analizde kullanılır.) [*Eşanl.* DİASETİLDİOKSİM.] (L)

DİMETİLHİDRAZİN i. (fr. *diméthylhydrazine*). Astronotik. Füze motorlarında yakıt olarak kullanılan hidrazin türevi. (Bk. ANSİKL.)

— ANSİKL. N_2H_2 $(CH_3)_2$ formülündeki *dimetilhidrazin,* anglosakson ülkelerinde U.D. M.H. kısaltmasıyle bilinir. Başlangıçta oksijenli suyun alevlenmesini sağlamak amacıyle kullanılan bu yakıt, sıvı oksijenle birlikte kullanılınca büyük bir itiş gücü sağlar ve azot peroksit veya florlu bileşiklerle birlikte kullanıldığında güçlü bir enerji doğurur. Dimetilhidrazin ve azot peroksit ka-

Georgi Dimitrov'un anıtkabri, Sofya

Georgi DİMİTROV (1882-1949)

rışımı, özellikle *Coralie** füzesi için düşünülmüştür. (L)

DİMETİLİK sıf. (fr. *diméthylique*). Kim. İki moi metilalkolden türeyen. || Bileşiminde iki metil kökü bulunan. (L)

DİMETİLKARBİNOL i. (fr. *diméthylcarbinol*). Kim. *Eşanl.* İZOPROPİL ALKOL. (Bk. PROPİLİK.) [L]

DİMETİLKETON i. (fr. *diméthylcétone*'dan). Kim. *Eşanl.* ASETON. (L)

DİMETİLKSANTİN i. (fr. *diméthylxanthine*). Kim. *Eşanl.* TEOBROMİN. (L)

DİMETOKA, Çanakkale ilinin Biga ilçesinde bucak; 7 200 nüf.; bugün *Gümüşçay*. — *Bucak merkezi,* 2 456 nüf.; 13 köy. Biga'nın 9 km kuzeyindedir. (M)

DİMETOKA, yun. **Didymoteikhon,** Batı Trakya'da Yunanistan sınırları içinde, Meriç nehri üzerinde kasaba; 9 500 nüf. Edirne ve İstanbul'dan Dedeağaç'a giden demiryolu üzerinde, Kızıl-Deli çayının Meriç nehrine döküldüğü yerde, Türkiye sınırına 5 km uzaklıkta.

— Tar. Son zamanlara kadar duran hapishane ve büyük kale kalıntılarından da açıkça anlaşıldığı gibi bizans devrinde bir sürgün yeri idi. Epeiros kralı Theodoros Angelos Komnenos burayı İoannes Boukas Batalses'in elinden aldı (1222). 1230'da Bulgarların eline geçti. 1255'te Theodoros I Laskaris'in geniş ölçüde onardığı Dimetoka, Bizans imparatorlarının önemli yerleşme yerlerinden biri oldu. Kantakuzenos kendini imparator ilân edince düşmanlarına karşı Aydınoğlu Umur Beyden yardım istedi. 1341'de, Türkler Umur Bey kumandasında bir ordu ile Dimetoka'ya geldiler. Daha sonra 1352'de Orhan Gazi, Kantakuzenos'a yardım amacıyle Sırp kralına karşı Dimetoka'ya bir kuvvet gönderdi. Karşılığında Gelibolu yarımadasındaki Çimbi* Türklerde kaldı. Dimetoka, Murad I zamanında Evrenos Bey tarafından alındı (1361). Murad I'in oğlu Savcı Bey ile imparator İoannes'in oğlu Andronikos Rumeli'de isyan ettilerse de Murad I onları yenilgiye uğrattı ve sığındıkları Dimetoka'da yakaladı (1373). Bu yıllarda Rumeli beylerbeyliğinin paşa sancağına bağlı bir kadılık olan Dimetoka'yı bir Çorbacı voyvoda yönetiyor, kalede bir dizdar bulunuyordu, Musa Çelebi, burayı bir süre hükûmet merkezi yaptı.

XV.-XIX. yy. arasında sürgünlerin veya e-

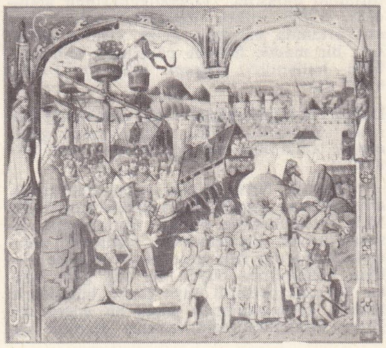

«DİMYAT'ın Haçlılar Tarafından Alınması» XV. yy. minyatürü Bibliothèque Nationale, Paris

mekliye ayrılanların yeri olan Dimetoka'nın geliri, Bayezid II tarafından padişah gelirlerine ayrıldı. Mahmud II devrinde burası Edirne'nin merkez sancağına bağlı bir ilçe haline getirildi. 1876-1877 Türk-Rus savaşı sonucu Dimetoka'nın Osmanlı imparatorluğundan ayrılması düşünüldüyse de Berlin kongresinde Türklere bırakıldı. Fakat, Balkan savaşında bir süre elden çıktı, 1913'te Osmanlı orduları Edirne'yi kurtarınca ve 26 eylül 1913 İstanbul antlaşmasıyle Karaağaç ve Dimetoka da Osmanlılarda kaldı. Ancak Birinci Dünya savaşında 19 ağustos 1914 tarihli antlaşma ile Meriç'in sol kıyısındaki yerler elden çıktı. Savaştan sonraki 1919 Neuilly anlaşmasına göre Bulgaristan, Edirne çevresi ile Batı Trakya'yı müttefik devletlere bıraktı. Karaağaç, Dimetoka, Dedeağaç, Gümülcine, İskeçe ve Sofulu ilçelerinde fransız askerî yönetiminde yeni bir devlet kuruldu. Diğer bölgeler Bulgarlarda kaldı. 20 Nisanda (1920) San Remo konferansında alınan kararla bütün Trakya Yunanlılara verildi. Dimetoka'da, Bizanslılardan kalma kaleden başka Osmanlılar zamanında yapılan birçok tarihî sanat eseri vardır. Bu eserler arasında başlıcaları Doğanbey camii (1420), Mehmetçelebi camii; Kurtbey, Nasuhbey, Oruçpaşa, Kapıcıbaşı, Abdülvasiçelebi, Haraççı, Zincirli, Gaziferhatbey mescitleri; Abdülvasiçelebi, Mehmedçelebi, Oruçpaşa medreseleri; tekkeler, sıbyan mektepleri, Feridun Bey ile Oruç Paşanın Fısıltı hamamı, Kurşunlu, Nasuhbey, Çelebi Mehmed ve Oruçpaşa hanlarıdır. (M)

DİMETRODON i. *Pelycosaurus*'lardan sürüngen fosili. Kafatası 0,50 m, dişleri keskin, ön dişleri kesici ve köpek dişi halinde, sırt omurları uzun dikensi çıkıntılı ve belki de bir deriyle birbirine bağlı idi. (İskeletine Kuzey Amerika permiyeninde rastlanır.) [L]

DİMIŞK. Bk. DIMAŞK.

DİMIŞKÎ sıf. Şam şehrine ait olan, bu şehirde yapılan.

◆ İ. G. santl. Resim ve yazıda kullanılan bir cins kâğıt. (M)

DİMİ i. (yun. *dimiton*'dan). Sıkı dokunmuş pamuklu bez. || Yan yana çözgü ipliklerinin belirli atkı iplikleri üstünden atlayıp sıra yükseltme şekliyle bağlantı yapmaları. (Dimi desen, üstte kalan, yani üstünden atladığı atkı ipliklerinin çözgü iplikleri altında kalan, iplik sayısına göre *ikili, üçlü* veya *dörtlü dimi* olarak adlandırılır ve kumaş yüzünde 45 derecelik bir açı ile riga yapar.) [Bk. ARMÜR.] (LM)

DİMİ—. Metrol. DESİMİLİ— anlamına gelen önek. (L)

DİMİNİ. Arkeol. Bk. DİMENİON.

DİMİNUENDO zf. Müz. («azalan anlamında ital. k.). Sesi gitgide azaltarak (*Eşanl.* DECRESCENDO) [>] işaretiyle de gösterilir. (L)

DİMİTRİ veya **DMİTRİ,** birçok rus prensinin adı. En tanınmışları: DİMİTRİ I ALEKSANDROVİÇ (öl. 1294), Aleksandr Nevskiy'in oğlu. 1276'da büyük prens adını aldı, 1293'te kardeşi tarafından tahtından indirildi. — DİMİTRİ II MİHAYLOVİÇ, Vladimir prensi Mihail'in oğlu. 1325'te Altınordu Hanı kendisini Saray'a çağırttı ve öldürttü. — DİMİTRİ III KONSTANTİNOVİÇ. Vladimir-Suzdal büyük prensi (1359-1361), Altınordu Hanının desteğiyle hüküm sürebildi. — DİMİTRİ İVANOVİÇ, çaroğlu (1583-Uglic 1591), İvan IV'ün (Korkunç İvan) en küçük oğlu. Kardeşi Fiyodorov'un adını kullanarak hükümdarlık yapan boyar Boris Godunov zamanında annesiyle birlikte Uglic'e sürüldü ve orada öldü. Ölüm sebebi bilinmemektedir. Kimilerine göre Boris Godunov tarafından öldürüldü, kimine göre de bir kaza sonunda öldü. Bu esrarlı ölüm, «Karışıklıklar devri»nde bazı serüvencilerin onun adını kullanmalarına yol açtı. (L)

DİMİTRİ (Donskoy), moskova büyük prensi (1350-1389). Babası İvan II'nin ölümü üzerine, dokuz yaşındayken tahta çıktı. Yardımcılarının giriştiği ilk işlerden biri Moskova'nın bağımsız rus prenslikleri üzerindeki hâkimiyetini sağlamak oldu. Buna ciddî olarak karşı koyabilecek güce, yalnızca Litvanya'dan yardım alan Tver Prensliği sahipti. Litvanya kumandanı Algirdas'ın enıştesi olan Tver Prensi Mihail Aleksandroviç Moskova'ya boyun eğmek istemedi. Algirdas, Aleksandroviç'in kışkırtmasıyle Moskova'yı sırasıyle 1368, 1370 ve 1372'de olmak üzere üç kere kuşattıysa da üçünde de çekilmek zorunda kaldı. 1375'te bu defa Dimitri, öteki rus prenslerinin büyük bir kısmının desteğiyle, Tver'e saldırdı. Litvanya'dan yardım alamayan Aleksandroviç, Dimitri'yi «ağabeyi» olarak tanımayı kabul ederek barışa razı oldu, Dimitriye askerî yardım yapacağına ve Litvanya ile olan ilişkilerini keseceğine söz verdi. Böylelikle Moskova'nın kuzey Rusya'daki hâkimiyeti sağlanmış oldu. Bundan sonra Dimitri dikkatini, Tatarlara çevirdi. Her ne kadar Tatarların Altınordusu Ruslarla çarpışmaktan ötürü yıpranmış ise de, Mamai'nin yönetimindeki Tatarlar, 1370'lerde, rus topraklarına akınlar yapmaya devam ettiler. Mamai 1378'de Vozha'da Rusların kazandığı bir zaferin intikamını almak üzere çok büyük bir ordu topladı. Litvanyalı Jogiala ve Ryazan'lı Oteg de kendisine yardım edeceklerini söyledilerse de, sonradan vaz geçtiler. Dimitri de çeşitli kuzey prensliklerinden asker toplayarak bir ordu kurdu. 8 Eylül 1380'de iki ordu Nepryaava ve Don ırmaklarının birleştiği Kulikovo yaylasında karşılaştı; Tatarlar büyük bir bozguna uğratıldı. Tatarların, yenilmez bir güç olduğuna inanan Rusların bu zafer üzerine kendilerine olan güvenleri arttı. *Donskoy* (Don'lu) adını alan Dimitri, millî bir önder sayıldı. Fakat Tatar baskısı kesin olarak sona erdirilemedi, 1382'de Toktamış Han, yeniden Rusya'ya girerek Moskova'yı yağma etti, böylece Moğolların Rusya üzerindeki egemenliği yeniden kurulmuş oldu. (M)

DİMİTRİ, Düzmece Dimitri de denir, [**Samozvaneç** veya **Ljedimitriy**] (1580-1606), Rusya tahtına oturan gasıp (1605-1606). Kim olduğu kesinlikle bilinmez; polonyalı prenslerin, sonraları da kral Sigismund III'ün hizmetinde bulundu. Polonya kralının Boris Godunov'a karşı kullandığı bir koz oldu. Dimitri, Çar İvan IV'ün Uglic'te ölen oğlu olduğunu iddia etti. Polonya'nın faydalanmak istediği siyasî ve sosyal bir bunalımı fırsat bildi (devletin parçalanması, boyarların otokrasiyi kaldırmak için son çırpınmaları, köylerdeki uzun açlık dönemi); Polonya kralından, Sambar'da bir ordu kurma iznini alan Düzmece Dimitri, Kazaklarla anlaştı, önemli kuvvetlerin başında Rusya'yı işgal etti. Boris Godunov'un anî ölümüyle (1605) taht çocuk yaştaki Fiodorov'a kalınca, Düzmece Dimitri'yi destekleyen boyarlar için güzel bir fırsat doğdu. Genç çar öldürüldü ve Dimitri Moskova'ya girdi. On bir aylık saltanatında çevresindekilerin yararına, polonya medeniyeti ile törelerine sayısız taviz verdi; bu yüzden ona karşı millî bir cephe doğdu. Prens Vasiliy Şuyskiy yönetimindeki Ruslar, yabancıları ve Düzmece Dimitri'yi öldürdüler. (L)

DİMİTRİEV (Radko), bulgar asıllı rus generali (Gradec 1859-Rostov 1917). 1914'te Petersburg'ta Bulgaristan büyükelçisi iken görevinden ayrılarak 1914-1915 arasında üçüncü rus ordusu kumandanı oldu. Przemysl'i ele geçirdi, daha sonra Baltık cephesinin savunmasıyle görevlendirildi. (L)

DİMİTRİYEVİÇ (Dragutin), sırp subayı ve suikastçısı (Selânik 1876-1917). Sırp kralı Aleksandr Obrenoviç ve karısı Draga'nın ölümüyle sonuçlanan suikastı hazırladı (1903). Önceleri kral Petar Karageorgeviç'in önem verdiği ve kolladığı bir subaydı ve mesleğinde kolayca yükseldi. Belgrad Askerî akademisinde bir süre strateji öğretmenliği yaptı. Sırp ordusunun yeniden teşkilâtlanmasında büyük payı vardır. Fakat zamanla kral hanedanı ile arası açıldı; yarı resmî *Narodna Obrana*'yı çok ılımlı bularak, 1911'de *Ujedinjenje ili Smrt* (ya birlik ya ölüm) adlı gizli teşkilâtı kurdu. «*Kara El*» adıyle bilinen bu teşkilâta çoğunlukla subaylar katıldı. Amacı, ne yolla olursa olsun güneydeki bütün islav bölgelerini birleştirmekti. Gerek bu teşkilât, gerekse Dimitriyeviç'in kendisi, Bosna'daki Avusturya aleyhtarı propagandanın yürütülmesinde ve Makedonya'daki komitacı çarpışmalarında faal bir rol oynadılar.

1913 Haziranında Dimitriyeviç, Sırp Genelkurmay İstihbarat servisinin başına geçti. Saraybosna suikastını hazırlayıp teşkilâtlan-

Foto. A.F.P. (LAROUSSE)

dıran odur. «*Kara El*»'in sivil yönetim ve Radikal partiyle çalışması, bu partinin Makedonya'daki tutumunu ve yönetim tarzını beğenmemesi ile ilgilidir. 1916 Aralığında Dimitriyeviç ve yakın arkadaşları Sırbistan cephesini düşmana bırakmak için planlar yapmak suçuyle Selânik'te tutuklandı. Dimitriyeviç daha sonra Sırbistan kralı olan veliaht prens Aleksandr'a suikast hazırlamak ve orduyu isyana teşvik suçundan yargılandı. 1917 Haziranında kurşuna dizildi. Genellikle *Apis* diye anılan Dimitriyeviç son derece cesur, akıllı, yurtsever ama merhametsiz bir kişiydi. Daha sonra Dimitriyeviç'in duruşması yenilendi ve Dimitriyeviç dahil bütün kurşuna dizilenlerin suçsuz oldukları sonucuna varıldı (1953). [L]

DİMİTRİ ROSTOVSKİ veya **TUPTALA** (Danilo), ukrayna'lı kilise adamı ve yazar (Kiev yakını 1651-öl. 1709). Soylu bir kazak ailesindendir. Kiev akademisinde okudu, Rostov piskoposu oldu; çağının en önemli okullarından birini kurdu ve dinî eserler yazdı: *Ruhun Tedavisi, İnsan'ın Avunması.* Büyük Petro, devlete düşman tarikatlarla mücadele için ondan yardım istedi; Dimitri de *İman Taşı* adlı eserinde protestanlara hücum etti. Halk arasında ünü uzun süre yaygın olan dinî dramlar ve *Çeti-Minei* (Kilise Yılları) adı altında azizlerin hayatlarını derledi. (L)

DİMİTRİ Sahtekâr (Vor) veya **Tuşino Hırsızı** diye anılır. Düzmece Dimitri'den ve Bolotnikov'un desteklediği sözde çaroğlu Pyotr'dan hemen sonra Rusya'ya kendini kabul ettirmeğe yeltendi. Güneye sığınmış olan Bolotnikov ordusunun artıkları, yeni Dimitri'nin buyruğuna girdi. Zaporojye kazaklarının yardımını gördü, Polonyalılar tarafından desteklendi (temmuz 1607). Rusya'ya girdi, Moskova yakınındaki Tuşino'yu kuşattı ve ülkenin merkezini yağma etti. Dimitri'ye karşı çar, isveçlileri yardıma çağırdı. Rusya'nın başına polonyalı bir çar tayin etmek isteyen Polonyalılara karşı, Rusların «Sahtekâr»ın çevresinde toplanmaktan başka çareleri kalmadı. Polonyalılar ağustos 1609'da kendisini yalnız bırakınca Dimitri, Kaluga'ya kaçtı. Ama 11 aralık 1610'da orada öldürüldü. (L)

DİMİTROV (Georgi), bulgar devlet adamı (Radomir 1882-Moskova 1949). Bir zanaatçının oğlu, 1905'ten itibaren devrimci eyleme katıldı. 1913'te milletvekili oldu, 1915'ten 1917'ye kadar cezaevinde kaldı, 1920'de Rusyaya gitti, orada Sovyet yöneticilerinin güvenini kazandı, halkı kışkırtmak amacıyle Bulgaristana döndü, sürgün edildi. 1933'te Almanya'da naziler tarafından tutuklandı ve Reichstag yangınını çıkartmakla suçlandı. Dimitrov, parlak bir savunma yaptı. 1934'te serbest bırakılınca Rusya'ya döndü, Sovyet uyruğuna geçti ve Komintern'in genel sekreteri oldu. Bulgaristan'ın Sovyet orduları tarafından kurtarılışından ve Cumhuriyetin ilânından sonra yurduna döndü, 1946'da kurulan yeni rejimin ilk başbakanı oldu. (L)

DİMİTROV (Georgi), **Gemeto** denir, bulgar siyaset adamı (1903). Hayata hekim olarak atıldı, köylü partisine girdi, Aleksandır Cankov hükûmetince ölüme mahkûm edildi, 1931'de milletvekili, sonra da Köylü birliği'nin sekreteri oldu. Kral Boris'in siyasetine karşı çıktığı için hapsedildi. Kaçtı, tekrar ölüme mahkûm edildi. 1944'te Bulgaristan'a döndü, Köylü birliği'nin başına geçti, ama komünizme düşmanlıkla suçlanarak koğuşturmaya uğradı. 1945'te Amerika'ya kaçtı, bir defa daha ölüme mahkûm edildi. Washington'daki bulgar göçmenler komitesi başkanlığına getirildi. (L)

DİMİTROVGRAD esk. **Rakuski,** Bulgaristan'da (Haskovo [Haskoy] idare bölümü) şehir. Meriç kıyısında; 41 800 nüf. Madencilik (linyit) ve sanayi (kimya sanayii, çimento) merkezi. (L)

DİMİTROVO, Bulgaristan'da Pernik şehrinin 1949-1962 yılları arasındaki adı. Sofya havzasında, Sofya'nın güneydoğusunda, idare bölümü merkezi; Yukarı Ştruma kıyısında; 75 900 nüf. Maden kömürü. Yüksek fırınlar; çelik fabrikaları; makine yapımı. — *Dimitrovo idare bölümü,* 180 800 nüf. 1962'de şehir, 1949'da bırakmış olduğu Pernik adını yeniden aldı. (L)

DİMKOVSKAYA İGRUŞKA, kilden yapılan bir oyuncak, Kirov şehri (eski Viatka) yakınında bir köy olan Dymkovo'da yapılır. Beyaz zemin üzerine, canlı renkte insan ve hayvan heykelciklerinden kurulu olup gerçek hayattan alaylı sahneler gösterir. Viatka geleneksel fuarından sonra, bu küçük köy oyuncak endüstrisi XVIII. yy.dan itibaren büyük bir gelişme gösterdi. (L)

DİMNE i. (fars. *dimne*). Tilki, çakal || Kelile ve Dimne hikâyesinin kahramanlarından biri. Bk. KELİLE VE DİMNE. (M)

DİMONA, İsrail'de yer, Neger'in kuzeyinde. 50 MW gücünde nükleer reaktör. (L)

DİMORFİN i. (fr. *dimorphine*). Miner. Orpiment çeşidi. (L)

DİMORFİZM i. (fr. *dimorphisme*). Bk. İKİ ŞEKİLLİLİK.

DİMORPHODON i. *Pterosaurus*'lardan sürüngen fosili. İri başlı, uzun kuyruklu bir hayvandı. Kanatayaklılar gibi uçabiliyordu. *(Dorsetshire* [İngiltere] alt liyas tabakalarında rastlanan yegâne türü *Dimorphodon macronyx*'in gövde iskeleti karga büyüklüğünde olduğu halde kafatası 0,22 m'dir. *Rhamphorynchidae* familyasındandır.) [L]

DİMORPHOTECA i. Bileşikgillerden bitki cinsi. Güney Afrika'da yetişen bu bitki adını kapcık meyvelerindeki iki şekillilikten alır.

— ANSİKL. *Dimorphoteca annua* (higrometrik nergis) bir yıllık bitkidir. Bir sapın ucunda bulunan çiçekleri içi beyaz, dışı mor geniş kömeçler halindedir. Sabah açılan, akşam kapanan ve yağmurlu havalarda daima kapalı duran çiçeklerinden dolayı bazı bahçelerde yetiştirilir. (L)

DİMOV (Dimitir), bulgar yazarı (Lovear [Lofça], Plevne'nin güneyinde 1909 — Bükreş 1966). Sofya veteriner okulundan çıktıktan sonra edebiyatla uğraştı; piyeslerinde ve romanlarında ülkesinin siyasî ve toplumsal çatışmalar içindeki değişimini anlattı. Ünlü romanı: *Sarı Dünya* (Tyutyun) [1951]. (L)

DİMSAS. Bk. DİMAS.

DİMYAT veya **DUMYAT,** Mısır'da liman şehri, Aşağı-Mısır'da, Nil deltasının doğu kolu ile Menzaleh gölü arasında, Akdenize 10 km uzakta; 63 100 nüf. Haçlı seferleri sırasında birkaç kere hücum edilen şehir, XIX. yy.a kadar faal bir limandı; İskenderiye ile Port-Sait'in rekabeti karşısında bugün önemini kaybetti. Kabotaj ve balıkçılık. Sanayi (pirinç ayıklama, el tezgâhlarında ipekli kumaş dokumacılığı, çömlekçilik). Ras-el Bahr kaplıcaları şehir yakınındadır. 1249'da Dimyat'ı alan Saint-Louis, ertesi yıl fidye olarak müslümanlara geri verdi. Şehir 1251'de yıkıldı, sonra sultan Baybars tarafından bugünkü yerinde yeniden kuruldu. Fransızlar 1798'de Dimyat'ı aldılar. Kléber, burada karaya çıkan türk kuvvetlerini 1 kasım 1799'da yenmişse de, şehir İngilizler tarafından zaptedildi ve Türklere geri verildi.

— DEY. *Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan olmak,* daha iyi bir şey umarken elindekini de kaçırmak. (LM)

DİMYDAE çoğl. i. İki çenetli yumuşakça familyası. İstiridye şeklindeki kavkısı bir çenetiyle yere tutunur. Çenetleri dişsiz veya bakışımlı dişli bir menteşeyle birbirine bağlanır. Familyanın yegâne cinsi *dimya*'dır. Bugün yaşayanları çok seyrektir. Antiller civarında çok derinlerde rastlanır. Üçüncü zaman tabakalarında fosili pek boldur. (L)

DİN i. (ar. *dîn*, inanç, töre, gelenek). İnsanın, kaderini bağlı gördüğü üstün bir güç veya ilkeye inancı; bu inancın sonucu olan ve bir yaşama kuralı yaratabilecek zihnî ve ahlâkî tutum: *Din, papazların bütün kötülüklerine rağmen halkın manevî varlığında ayrılmaz bir unsur olarak kalıyordu* (Ş. S. Aydemir). *Türklerin islâmiyetten evvelki dininde Gök Tanrı mükâfat Tanrısıdır* (Z. Gökalp). [Bk. ANSİKL.] || Bir dinî inancın kapsadığı dogmaların ve ibadet şekillerinin tümü: *İslâm dini. Hıristiyan dini.* || Dinî duygu, inanç, îman: *Düşünüp işlemek âyinimdir / Yaşamak dini benim dinimdir* (Tevfik Fikret). || *Esk.* İslâm dini. || *Din adamı,* mesleği din işleri olan görevli: *Neden devrimin aydın din adamlarını yetiştirmezsiniz? Bir din ölmez* (F.R. Atay). [Bk. ANSİKL. *Huk.* bölümü.] || *Din kitabı,* dinî konuları işleyen, öğretici nitelikte kitap: *Bir din kitabı yazmakta olduğunu, bana da vereceğini söyledi* (F.R. Atay).

— ÇEŞ. DEY. *Din iman hak getire,* dine inanmayan kimseler için kullanılır. || *Din Muhammed dini, ekmek, buğday ekmeği, yol Halep yolu,* «en iyisini, beğendiğini seç!» anlamında kullanılır. || *Dinden çıkmak* veya *dinden imandan çıkmak,* öfkelenmek, aşırı derecede sinirlenmek: *Ona bir bakıp dinden, imandan çıkmak işten bile sayılmaz* (N. Araz). || *Dinden imandan olmak,* dinî inancını kaybetmek: *Üçüncü kısma versem, gâvurların içinde kaynar gidersin ki, Allah esirgesin dinden imandan olursun!* (K. Tanir). || *Dine davet etmek (eylemek),* dini kabul ettirmek amacı ile çağrıda bulunmak: *Muhammed (S.A.), nice yıllar kavmi içinde eğlendi, onları dine davet eyledi* (Cevdet Paşa). || *Dini bütün,* inancı sağlam: *Biliyorsunuz ki, ben dini bütün Müslümanım* (F. R. Atay). || *Dini gibi bilmek,* çok iyi bilmek: *Dinim gibi biliyorum, bu işin sonu kötü.* || *Dini imanı para,* çıkarından başka hiç bir düşüncesi olmayan kimseler için kullanılır. || *Dini yiyip imanı arkasına (sırtına) atmış,* her kötülüğü yapabilecek yaratılışta olan kimseler için kullanılır. || *Dinim hakkı için!,* yemin olarak kullanılır: *Vallahi para için değil. Dinim hakkı için* (S.F. Abasıyanık). || *Dinince dinlensin!,* müslüman olmayan kimse için kullanılan rahmet sözü: *Arattı kendini ustan... Dinince dinlensin!* (M.Â. Ersoy). || *Dininden döner, davasından dönmez,* düşüncelerinde ısrar eden kimse için kullanılır. || *Dinine yandığım! Argo.* Lânetleme sözü. || *Bir dinde durmamak,* boyuna fikir değiştirmek: *Bazen kalmak ister, arada sırada da ayrılmak ister; senin anlayacağın bir dinde durmaz.* || *Gizli din,* anlaşılmayan, saklı tutulan din veya inanç: *Kendileri ise iki tarafa da zahiren uysal davranarak gizli dinlerinden kimseye sır vermezler* (R.H. Karay). || *Gizli din taşımak,* din ve inancını kimseye bildirmemek. || *Hak dini,* müslümanlara göre islâmiyet.

— *Esk. Din-fürûş,* iki yüzlü. || *Din-penâh* («dinin sığınağı»), padişah için sıfat olarak kullanılmıştır: *Pâdişâh-i din-penâh.* || *Dinperver,* dine hizmet eden. Padişahlar için sıfat olarak kullanılmıştır: *Cenâb-ı din-perver, Harzet-i din-perver.* || *Din-şiken,* din kurallarına uymayan. || *Din-i bâtıl,* sapık inanç. || *Din-i İsa* veya *Din-i Mesih,* hıristiyan dini. || *Din-i Musa,* Yahudi dini. || *Din-i tabiî,* yalnız Tanrı'yı anlama görüşüne dayanan din. || *Yevm-üd-din,* kıyamet günü.

— İkonogr. Bk. ANSİKL.

— Tar. *Din savaşları.* Katolikler ile Kalvinciler arasında çıkan ve 1562'den 1598'e kadar Fransızları bölen çatışma. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Din* kavramının kesin bir tanımı yapılamamıştır (Durkheim, P. Pinard de La Boulaye). Batılılar bir yandan kendi psikolojik durumlarına, öte yandan da Hıristiyanlık örneğine dayanan dar bir din kavramına bağlanmışlardır. Oysa dinler tıpkı medeniyetler gibi ve onlara paralel olarak doğar, gelişir, belirli bir biçim alır, kalıplaşır ve birbirlerini yok etmeğe çalışırlar; sosyal ve kurumsal bir çerçevede yer alan dinler, tarihî ve coğrafî şartlardan ve durumlardan kopamazlar. Dinler; özleri, kaynakları ve geçirdikleri evrim bakımından birçok incelemeye konu oldu. Bu ilmi çalışmayı az gelişmiş dinlerin her biri üzerinde yapılan derin metin şerhleri hazırladı ve kolaylaştırdı. Daha Eskiçağdan itibaren dinî belirtileri tasvir eden yazarların (mithos yazarları, Herodotus, Pausaniaslu) yarı şüpheci ve yarı inançlı gözlemlerinden sonra, ilahî âlem hakkında açıklamalar başladı; meselâ Evhemeros, tanrıları ilk kahraman tiplerine bağladı. Ksenophon ve Herakleitos mitolojiyi tabiî kaynakların halk tarafından yorumlanması, şiir veya alegori açısından işlenmesi olarak gösterdiler. Epikuros ve Stoacılar ise yaptıkları yorumlarda, aşırı şüphecilerini dile getirdiler. Yeni-Eflatuncular eski çoktanrıcılıktan, tektanrıcılığın akla dayanan temellerini çıkarmayı başardılar. İlk hıristiyan yazarları, bu çalışmalardan yararlanarak, Ortaçağda çok benimsenen bir fikri, hıristiyan dini dışındaki dinlerin şeytansı bir kaynaktan gel-

diği fikrini yaymağa başladılar. XVI. yy. ise, bu alanda yeni ufuklar açtı. Bu yüzyılda birçok ilkel dinin varlığı ortaya çıkarıldı, bunların çeşitli tasvirleri yayımlandı. Bununla birlikte gerçekten yeni sayılabilecek yorumlar, ancak XVIII. yy.da görülür. Rahip Lafitau ilkel kültleri Eskiçağ kültlerine bağladı; De Brosse, dinin kaynağını insanın davranışında aramanın mümkün olduğunu öne sürdü. Bir yanda felsefî sistemlerle (Herder, Schleiermacher, Kant, Fichte, Hegel, Marx, Comte) beslenen bu yorumlar XIX. yy. çalışmaları için çıkış noktaları oldu; bu tarihten sonra çeşitli metotlara dayanan birkaç yorum grubu belirdi: bir dil bilgini olan Max Müller, dini, dilin bir hastalığı saydı; Marx ile onun yolundan gidenler dinin kaynağını yabancılaşmaya bağladılar (onlarca din, insandaki tabiî ve sosyal yetersizliklerin bir yansımasıdır). E. Taylor dinin kökünü ilkel animizmde (fetişizmde değil) aradı; W. Robertson Smith, S. Reinach ve başkaları totemizmi, J. G. Frazer büyüyü, E. Durkheim toplum düzeninin emredici hükümlerini, Lévy-Bruhl ise kolektif psikolojiyi dinin kaynağı saydılar. Özellikle *kutsal, tabu, mana* gibi kavramları en belirgin ölçüde kapsayan ilkel dinlerin incelenmesine önem verildi. (İlkel deyince neyin kastedildiği ve kastedilen şeyin sınırları ve özellikleri pek belirici değildir.) Fakat ilkel dini, dinin aksine, olağanüstünü kendi çıkarına sömürmeye dayanan ve onunla sık sık birlikte görülen büyü'den ayırmak gerekir. İlk tarihî kavimlerin dini, ilkel toplulukların dininden esas bakımından farklı değildir. Mitolojileri konusunda sahip olduğumuz bilgiler, bu dinlerde ortak temel biçimlerin varlığını gösterir. Gök dini, güneş dini ve hayvanlar kültü (bu hayvanlar avcı ve savaşçıların sembolleridir), toprağa, berekete ve animizme yönelen toprak dini. Farklı iklimlerde doğmuş olmakla birlikte, evrimin aynı aşamasında ortaya çıkan din kurucuları mahallî gelenekleri açıklığa kavuşturmak ve arıtmak, bunlar arasındaki uyumu sağlamak (Zerdüşt, Buddha) veya tam tersine yönü belirsiz bir dünyaya bir vahiy getirmek amacını güttüler. (Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed.)

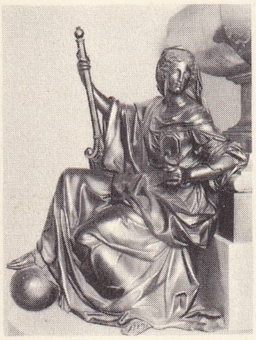

din
Coysevox'un yaptığı, kardinal Mazarin'in mezarındaki Tubi tarafından yapılan «Fazilet Heykeli» İnstitut de France, Paris

Çağdaş dünyada dinin durumunu ayrıca incelemek gerekir. Bazı çevrelerde dinin yerine laik bir kült'ü (Yüce varlık veya bir siyasî önderin putlaştırılması) veya kesin, emredici ve dokunulmaz bir dogma düzeyine çıkartılmış sosyal, siyasî veya ırkçı bir felsefe koymak eğilimi görüldü. Öte yandan çağdaş aydın düşünce, bazen bir gösterişten öteye gitmeyen bir dindarlık, bazen de somut gösterilerden yoksun bir inanç anlayışını geliştirerek, çok sayıda mezhep ve dinî topluluğun ortaya çıkmasına yol açtı. Dinin bilgi yetersizliği yüzünden kendi kapsamına aldığı bazı noktalarda çağdaş bilimin gerekli aydınlatmaları yapması, dinle çağdaş bilim arasında bir çatışmaya yol açtı. Ne varki çağdaş bilimin giriştiği araştırmalar sonunda ortaya koyduğu kanunlar tam mânâsıyle birer sonuç değildir; bunları bilimin gelişmesiyle ileride tekrar gözden geçirilebilecek ve insanoğlunun dayandığı, geçici olarak tabiatın temel kanunu halinde yücelttiği birtakım ilkeler saymak daha doğru olur. Bununla birlikte bilim ile din arasındaki uyuşmazlıklar veya kopmalar sık sık tekrar gözden geçirilmektedir; kaldı ki bu uyuşmazlıkların bir kısmı gözlenen olayın kendisinden çok gözlemcinin tutumundan ileri gelmektedir.

Özet olarak denebilir ki, çağdaş dünyanın din meselelerini niteleyen saldırganlık veya kayıtsızlık gösterileri ve teorik tartışmalar çerçevesinde din duygusu, yeni bir pagancılığın ayrı bir şekli veya kendileriyle uyuşmadıkları için, ayak uyduramadıkları geleneksel dinleri yeren yüce ülküler biçiminde görünse bile, varolmakta devam etmektedir.

● ***İslâma göre din.*** İslâm bilginlerinin tariflerinde ortak noktalar; dinin Allah'a dayanan ilâhî bir kanun olması, insanları doğru yola yönelterek ebedî saadeti sağlaması, ilahî bir vahye dayanması, akla aykırı hükümler taşımaması ve ona uygun olmasıdır. Bu özellikleri toplayan yaygın tarif şudur: «din, akıl sahibi şuurlu insanları kendi irade ve arzuları ile hak ve gerçeğe, mutlak hayır ve saadete götüren, insanlara saadet yollarını gösteren ve peygamberlerin vahiy ve ilhamına dayanan ilahî bir kanundur.»

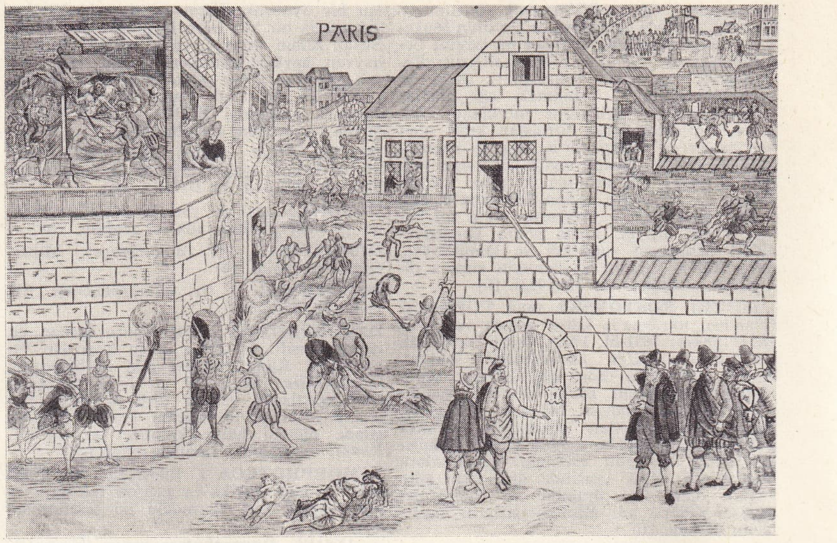

Saint-Barthélemy katliamı, tahta üzerine gravür (XVI. yy.)

İslâma göre dinin en önemli özelliklerinden biri ilahî vahye dayanmasıdır. Dinin gerçek kurucusu Allahtır. Peygamberler kendilerine Allah tarafından çeşitli şekillerde bildirilen dinî hükümleri yaymakla görevlidirler. Yüzyıllar boyunca vahye dayanan bazı dinler kurulmuş, ama bunlar zamanla esas gayelerinden saptırılmış, insanlar tarafından ilâhî hükümleri bozulmuş, değişikliklere uğratılmış olduğundan Allah son din olarak İslâm dinini göndermiş ve bunu «Tanrı katında hak din İslâm dinidir» (Al-i İmran, 19) ayetiyle belirtmiştir. İslâma göre önceki dinler mensuhtur (hükümleri kaldırılmıştır).

Dinin kaynağı: İslâma göre din sonradan ortaya konmamıştır. Din, insanın yaradılışında bulunan bir duygudur. Din duygusunun kaynağı insanda doğuştan bulunan aklı selimdir (sağduyu). Allah ayrıca yeryüzünde kendi varlığını gösteren deliller de yaratmıştır. İnsan bu delillere bakarak kendinin bir yaratıcısı olduğu sonucuna varır ve Allah'ı bulur. Bu konuda örnek olarak Kur'anda, «Peygamber İbrahim'in bir çocukken tabiata bakarak Allah'ı tanıması» olayı anlatılır. İnsanlarda mevcut olan din duygusunu peygamberler geliştirirler. İslâm şeriatına göre bir kimse kendisine bir peygamber tarafından bildirilmese bile Allah'ı tanımağa mecburdur. Fakat dinin diğer hükümlerini bilemeyeceği, iyi ve kötü şeyleri ayırt edemeyeceği için bunları anlatacak peygamberler gönderilir. İslâma göre ilk din, Allah'ın birliği esasına dayanan bir tevhid dinidir. Yeryüzünde gönderilen ilk peygamber de Hz. Âdem'dir. Âdem Peygamber kendi neslinden gelen insanlara kendisine Allah tarafından bildirilenleri öğretmiştir. Fakat zamanla insanlar çoğalınca birçok sapma ortaya çıkmış ve Allah'ın birliği esası kaybolarak batıl dinler doğmuştur. Zaman zaman yine Allah peygamberler gönderek insanlara doğru yolu göstermiştir. Kur'ana göre Allah her ümmete bir peygamber göndermeden azap etmez: «Andolsun ki biz Allah'a kulluk edip şirkten sakınmaları için her ümmete bir peygamber gönderdik» (Nahl suresi, 36), «Hiç bir ümmet yoktur ki onlara bir nezir, bir korkutucu gelmiş olmasın» (Fatır suresi, 24), «Biz peygamber göndermedikçe azap etmeyiz» (İsra suresi, 15). İslâm bilginleri dinleri bazı ölçülere göre sınıflandırırlar; hak din, batıl din, semavî din, gayr-ı semavî din gibi. Vahye ve ilahî bir esasa dayanan dinlere hak din, insanlar tarafından uydurulan dinlere batıl din denilir. Ayrıca ilahî bir kaynaktan doğan bir Allah'a iman esasına dayanan dinlere de semavî din denilir (Hıristiyanlık, Musevîlik, Müslümanlık gibi). İnsanlar tarafından kurulan dinler gayr-ı semavî dir. Aslında ilahî ve semavî iken sonradan bozularak kutsiyetini kaybeden dinlere «muharref din» adı verilir. İslâm inancına göre Musevilik ve Hıristiyanlık da birer muharref semavî dindir.

— Huk. *Din adamı*, müslüman türkler için, Diyanet İşleri teşkilâtına bağlı olan veya «Hayrat Hademesi tüzüğü»nün 2. md.ndeki şartları haiz olarak köy ihtiyar heyeti, bir derneğin yetkili organı veya mülhak vakfın mütevellisi tarafından seçilmiş bulunan görevlilere denir. Azınlıkların din adamları, Lozan muahedesi gereğince kendilerine tanınan serbestliklerin sınırları içinde ve kendi usullerine göre tayin edilir.

Türk Ceza kn.nun 241. md. bir din adamının «vazifesini ifa sırasında alenen hükûmet idaresini ve devlet kanunlarını ve hükûmet icraatını takbih ve tezyif etmesi» fiilini cezalandırmaktadır. 242. md. si ise yine din adamının, «bu sıfatından istifade ederek hükûmetin idaresini, kanun, nizam ve emirleri takbih veya tezyife veya itaatsizliğe teşvik, tahrik, icbar ve ikna etmesi» cezalandırılmaktadır. Türkiye'de din adamının medenî nikâhtan önce dinî merasim yapması da suçtur. (Türk Cz. kn. md. 237.)

— İkonogr. *Din*, elinde kupa tutan bir kadın olarak temsil edilir. Tranto konsilinden sonra yapılan bir mezar heykelinde cenaze kortejini teşkil eden erdemler veya alegorilerin ortasında görülür: François Anguier'nin Henri de Montmorency'nin mezarı için yaptığı (Mouilins) veya Tuby'nin Mazarin anıtı (Louvre) için yaptığı heykelde görüldüğü gibi. Rubens de ***Katolik Dininin Kutsal Zaferi*** (Louvre) adlı tablosunu yaptı. Bu tabloya bazen ***Dinin Zaferi*** adı verilir.

— Tar. ● ***Başlangıç.*** Calvin'cilik Henri II devrinde (1547-1559) Normandie, Bretagne ve özellikle Languedoc eyaletlerine, güneybatıya, Metz, Orléans, Nîmes, Ea Rochelle v.d. gibi büyük şehirlere kök salarak hızla gelişti. Calvinciler, Antoin de Bourbon, Louis de Condé, Châtillon ailesi gibi soyluların desteği ve krallık iktidarının artması, Habsburglar ile savaşın bitmesi sonucu işsiz kalan birtakım müflis taşra soylularının katılmasıyle iyice cüretlenmişti. Calvin'in muvafakatı ile, 26 mayıs 1559 tarihinde Fransa kiliseleri genel kurulunu toplantıya çağırdılar. Henri II nisanda imzalanan Cateau-Cambrésis barışından sonra sapkınların sistematik imhası yoluna gittiyse de kısa bir süre sonra (temmuz 1559) bir kazada ölmesi zulmün yavaşlamasına yol açtı. Tahta o zaman genç bir çocuk olan François II'nin (1559-1560) çıkışı krallığın otoritesini sapkınlara karşı şiddetli bir imha hareketine geçen Guise ailesi lehine zayıflattı (Anne Du Bourge'un ölüme mahkûm edilmesi, aralık 1559). Kralı kaçırmak amacını güden La Renaudie komplosu (mart 1560) güçlü Guise ailesine olduğu kadar onların Protestanlığa karşıt si-

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

din savaşları

yasetlerine de yönelmişti. Ayakanmayı bastırmayı başaran Guise'ler rakipleri Louis de Condé'yi tutuklayarak ölüme mahkûm ettirdiler. François II'nin ölümü ile (aralık 1560) Louis de Condé idamdan kurtuldu. Yeni kral Charles IX (1560-1574) 11 yaşında sessiz bir çocuktu. Annesi naip Catherine de Médicis'nin becerikliliği Fransa'da düzenliğin yeniden sağlanmasına yetmedi. Aslında Catherine de Médicis bakan Michel de l'Hospital'in dinî yatıştırma siyasetini desteklemekle birlikte, katolik ve protestan soyluların çekişmelerinden yararlanmak yollarını da arıyor ve onları zayıf düşürmek için, anlaşmazlıkları körüklüyordu. Eylül 1561'de Poissy görüşmeleri iki kilisenin temsilcileri arasında hiçbir anlaşma sağlayamayınca, naip, Calvin'cilere, kapalı şehirlerin dışında dinî ibadet hürriyeti, bu şehirlerin içinde de özel toplantılar yapma hakkını verdi (1562 ocak kararnamesi). Fakat XVI. yy.ın anlayışında hoşgörüye yer yoktu. Naip'in oynak siyaseti karşısında François de Guise dükü, saray nazırı Anne de Montmorency ve mareşal Saint-André'nin meydana getirdikleri üçlü yönetim altındaki katolikler, sapkınlığı bizzat bastırmağa karar verdiler. Ama karşılarında çekilmeye hiç de razı olmayan, özellikle de kaba kuvvete baş eğmeyen soylular vardı. Wassy protestanlarının Guise dükünün adamları tarafından öldürülmesi (1 mart 1562) üzerine iki taraf arasındaki silâhlı çatışma her tarafa yayıldı.

● *Savaşlar*. Geleneksel tarih din savaşlarının sayısını sekiz olarak kaydederse de aslında bunlar, aralıklarla devam eden aynı savaşın bölümleridir. Hep azınlıkta kalan protestanlar her çatışmadan yenik çıkıyor, ama dirençleri sayesinde, malî durumları bozuk olan muhaliflerini bezdiriyor. Saray da, her çatışmadan sonra protestanlara gitgide daha elverişli barış şartları bağışlıyordu. Katolikler bu duruma kızıp protestanları kışkırtınca da savaş yeniden başlıyordu. İki taraf da dışarıdan yardım istemeyi olağan sayıyordu. İspanya kralı Felipe II katoliklere ilkin para, sonra asker gönderdi. Elisabeth ise, 1562'de kendisine Le Havre limanını teslim eden fransız protestanlarına yardım ediyordu. Protestan alman prensleri de Fransa'ya çok sayıda ücretli asker gönderiyordu. Bu sivil ve dinî savaş, çok geçmeden, korkunç bir hal aldı: Antoine de Bourbon 1562'de Rouen kuşatmasında, mareşal Saint-André de 1562'de Dreux'de öldüler. Guise dükü ise 24 şubat 1563 günü Orléans kuşatmasında Poltrot de Méré tarafından vuruldu. Monluc veya des Adrets gibi amansız şeflerin yönetimindeki rakip çeteler durmadan adam öldürüyor, köyleri kırıp geçiriyorlardı. 19 Mart 1563'te, Coligny, Amboise barış fermanını öne sürerek bir şehrin sur dışı mahallelerinde protestan âyinlerine izin verilmesini sağladıysa da dindaşları bunu yetersiz buldular. Ancak sarayla İspanya arasında 1564-1565'ten beri kurulmuş olan ilişkilerden kuşkulanan protestanlar, Coligny'ye rağmen ve Condé'nin teşvikiyle, 1567'deki Meaux yakınlarında Catherine de Médicis ile Charles IX'u ele geçirmeğe kalkıştılar. Amboise barış fermanını pekiştiren Longajumeau antlaşması (23 mart 1568) savaşın yeniden başlamasını önleyemedi: ana kraliçe protestanların kendisine karşı davranışlarını bağışlamamıştı. Henri de Guise ile kralın kardeşi Henri d'Anjou'nun kumandasındaki katolikler, 1569'da Jarnac ve Moncontourda protestanları yendiler. Condé savaş meydanında öldü, Andelot da zehirlendi ve protestanları ancak Coligny'nin askerlik alanındaki ustalığı kurtarabildi. Coligny 1570'te Catherine de Medicis'e Saint-Germain anlaşmasını kabul ettirdi ve protestanlara iki yıl boyunca La Rocelle, Gognac, La Charité, Montauban gibi dört müstahkem mevkinin verilmesini sağladı. Böylece, protestanlar bir başkente (La Rochelle) kavuşmuş oldular.

Zaten protestanların durumu da kuvvetleniyordu. Erişkinlik yaşına gelen Charles IX kişisel bir siyaset gütmek amacıyle, huguenot'ların askerî şefi olan amiral de Coligny'ye dayanıyordu. Amiralin en büyük gayesi, Fransızları Hollanda'nın fethine sürüklemekti. 1565 Yılından beri İspanya lehinde bir siyaset güden Catherine de Médicis otoritesinin ve oğlunun elden gittiğini görerek genç Henri de Colinhy Guise'i babasının öcünü almağa teşvik etti. 22 Ağustos 1572'de bir kiralık katil tarafından yaralandı. Kurduğu tertibin ortaya çıkmasından çekinen ana kraliçe oğluna Calvin'cilerin öç almak istediklerini söyledi, kralın gözünü korkuttu. Navarre kralı ile Marguerite de Valois'nın düğününde bulunmak için sarayda toplanan protestanların imhası için ondan bir ferman kopardı: Saint-Barthélemy Katliamı (24 ağustos 1572) hakemlik rolünü terketmiş olan krallık için ağır bir darbe oldu.

Kardeşi Charles IX'dan sonra tahta çıkan Henri III (1574-1589) umutsuz bir durumla karşı karşıya kalmıştı. Protestanlar kendilerine yalnız üç şehirde âyin hürriyeti tanıyan La Rochelle antlaşmasını (1573) kabul etmiyorlardı. Saint-Barthélemy olayından sonra sarayda mahpus tutulan Henri de Navarre kaçarak protestan taraftarların başına geçti. François d'Alençon kardeşi olan krala karşı tertipler hazırlıyor ve «siyasîler» veya «hoşnutsuzlar» denilen grubu destekliyordu. Bu grubu meydana getiren subaylar krallığın tarafsız kalmasını istiyorlardı. Nihayet katolikler de kralın kendi davalarını gütmemesinden şüphelenmeğe başlamışlardı. 1574'te siyasî bakımdan teşkilâtlanarak bir calvinci birliği biçiminde birleşen fransız protestanları 1576'da *Monsieur* veya *Beaulieu* anlaşmasında bazı tavizler elde ettiler. Buna karşılık düşmanları da Henri de Guise'in ilham ettiği ve onun ölçüsüz ihtiraslarına âlet olan bir *Lig* (birlik) kurmakta gecikmediler. Buna rağmen 1577'de imzalanan Bergerac anlaşmasının ve Poitiers kararnamesinin ardından 1580'e kadar barış sağlanabildi. Ama 1584'te François d'Alençon'un ölümüyle tahtın varisi protestan Henri de Navarre oldu. Katolik kamuoyu bu ihtimale karşı cephe aldı ve papa Sixtus V'de, 1585'te Henri de Navarre'ın ülkeyi yönetmekten aciz olduğunu ilân etti. Annesinin öğütlerine ve Protestanlığı fiilen yasaklama kararını vermiş olmasına rağmen (Nemours fermanı, 1585), Henri III halkın kendisine güvenmediğini hissetti. Onaltılar'ın etkisi altında bulunan ve cumhuriyetçi sayılabilecek hicivlerin körüklediği başkent krala karşı açıkça cephe alıyordu. Ülkenin diğer bölgelerinde de vesayetten kurtulma hareketleri vardı. Kuzey ve doğunun Guise'lerin nüfuzu altında kalmasına karşılık, güneybatı, Merkezin bir kısmı ve güney bölgeleri artık protestanlardan başkasına boyun eğmiyordu. Guise dükü, kralın yasağına rağmen Paris'e gelerek ona meydan okudu. Henri III orduyu yardıma çağırınca da Paris ayaklandı (*barikatlar günü*, 12 mayıs 1588). Kral Paris'ten uzaklaştı; ama rakipleri Blois'da ona meydan okuyunca, Guise dükü ile kardeşi Lorraine kardinalini öldürttü (23-24 aralık 1588) ve ayaklanan uyruklarına karşı Navarre kralının ittifakını kabul etmek zorunda kaldı. İki kral Paris'i kuşattılar. Ama Jacques Clément adındaki *Lig* üyesi Saint-Cloud'da hançerle öldürdü.

Henri III'ün ölümü, Henri IV adıyle Fransa tahtına oturan Navarre kralının hiç de işine yaramadı. 4 Ağustosta, katolik dinini kabul edeceğini vaat ederek mâkul bir süre istemiş olmasına rağmen katolik kralcıların çoğu kendisinden yüz çevirdiler. *Lig*, yeğeni Henri IV'ün zaten mahpus tutmakta olduğu yaşlı Bourbon kardinalini Charles X adıyle kral ilân etti. Henri IV İngiltere'den gönderilen yardımları almak üzere Manş denizine doğru çekilirken, kendisine saldıran Guise dükünün kardeşi ve *Lig* generali Mayenne'i 1589'da Arques'da, 1590'da da İvry'de bozguna uğrattı. Paris'i ele geçiremeyen (1590) ve Alejandro Farnesio'nun kumandasındaki ispanyol ordusu sayesinde kurtulan Henri IV, halkın kalbini kazanabilmek için, Katolikliği kabul etmek zorunda kaldı (Saint-Denis, 25 temmuz 1593). Mayenne tarafından 1593 yılı ocak ayında toplantıya çağırılan Etats Généraux meclisi ispanyol prensesi İsabel'in adaylığını kabul etmediği gibi, Mayenne'in Onaltılar'ın despotluğuna son verdiği (1591) Paris'te, *Lig*'e, muhalif siyasetçilerin eseri olan *Ménippée Satiri* de elden ele dolaşmağa başlamıştı. Henri IV âsi valileri tek tek satın almak, şehirlerle uzlaşmak (Paris 22 mart 1594'te işgal edildi) ve Felipe II'nin ordularını kovmak zorundaydı. Felipe II'ye 1595 ocak a-

Henri de Guise

Gaspard de Coligny

fransisken

dominiken

kapusin

Cîteaux rahibi

«rédemptoriste»

benediktin

beyaz rahip

«chartreux»

«mariste»

Foto. Braun (LAROUSSE)

din adamları

solda, müftü;
ortada, kazasker;
sağda, imam

namaz

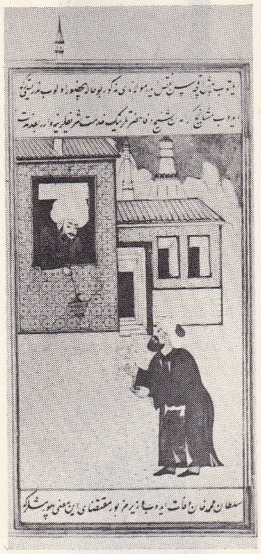

şeyhülislâm
Zembilli Ali Efendi

yında savaş ilân edildi. Ölüm döşeğinde bulunan İspanya kralı nihayet 2 mayıs 1598 tarihli Vervins barışıyle yeni Fransa kralını tanımak zorunda kaldı. Bu arada Henri IV, daha 13 nisan 1598'de ilân edilen Nantes fermanıyle, protestan azınlığa millî toplulığa sessizce katılmak imkânlarını veren garantileri tespit etmiş bulunuyordu. Fakat bu ferman belki de Fransa'da barışın kurulmasına yetmeyecekti. Ama Macaristan'da Habsburglarla Türkler arasında yeniden başlayan savaş Fransa'yı, savaş ve korunacak sınır veya yönetilecek taşra illeri peşinden koşan bir sürü maceracıdan kurtardı (meselâ, büyük bir kışkırtıcı olan Mercoeur dükünün Türklere karşı savaşmak için Paris'i bırakıp Macaristan'a gitmesi).

● *Sonuç.* Din savaşları ana meseleyi gün ışığına çıkararak krallığın henüz oturmamış olduğunu gösterdi. Karışıklıklar, bir tek Fransa'nın değil, bağımsızlığına kavuşmak için can atan birçok Fransa'nın varlığını ortaya koyuyordu. Meselâ Bretagne'da Mercoeur kendi adına bir dükalık kurmak hayalindeydi. Dauphiné'de protestan Lesdigiéres, gerçekte 1577'den beri yönetimi hiç bir kontrol altına girmeksizin elinde tutuyor, ama bu bölgenin valiliğine ancak 1591'de getiriliyordu. Provence eyaletinde de Marsilya İspanya ile ilişki kurarak fiilen bir ticarî cumhuriyet meydana getirmişti (1595-1596).

Bundan dolayı, karışıklıklar ancak genel bir bezginlik sonucunda yatışacak, eyaletlerdeki çalkantılar ve ayaklanma teşebbüsleri ise Henri IV'ün iktidarından çok daha uzun bir zamanda ortadan kalkabilecektir. Bu bakımdan, din savaşlarının sonuçları en az Louis XIV'ün saltanatının başlangıcına kadar sürdü. Çatışmanın doğurduğu diğer sonuçların ve kötü alışkanlıkların ortadan kalkması ise en az o kadar zamana ihtiyaç gösterecekti. Meselâ harabeye dönmüş köyler, bölünmüş ve müflis bir soylular sınıfı, protestanların krallığa karşı duydukları insiyakî güvensizlik ve özellikle de bazı kimselerin kralın otoritesine başkaldırmayı bir hak saymaları, bunların başlıcalarıdır. François Hotman, *Franco-Gallia* ve *Vindicae contra Tyrannos* adlı eserlerinde kralın, uyrukları ile olan antlaşmalarına uymayacak olursa tahttan indirilebileceğini, zira uyruklarının krala bağlılık yemininin bu durumda hükümsüz kalacağını savunur. Jacques Clément'in Henri III'ü (1589), Ravaillac'ın Henri IV'ü (1610) katletmesi, XVII. yy.ın birinci yarısında krallık otoritesine karşı tertiplenen çeşitli komplolar bu ışık altında daha iyi anlaşılır. Sonuç olarak, din savaşları, tanrısal hukuka dayanan mutlak hükümdarların temsil ettiği devlet otoritesini temelinden sarstı. Dolayısıyle de hükümdarların yüzyıllardır süregelen eseri yeniden tartışma konusu oldu.

● *İslâmda din savaşları.* İslâmlıkta din savaşlarına, Tanrı adına savaş anlamına gelen *cihad-ı fî sebilullah* veya sade *cihat* deniyordu. (Bk. CİHAT.) Hz.Muhammed zamanında ilk din savaşı İslâmlığı kabul etmek istemeyen Kureyşlilere karşı yapıldı (Bedir* gazası). Bunu yine Kureyşlilere karşı açılan Uhud* gazası takip etti.

Hz. Muhammed'in askerlerince kazanılan bu iki zafer müslümanları harekete geçirdi, Mekke alındı ve İslâmlık için yepyeni bir ufuk açıldı. Dört Halife (Hulefayı Raşidin) devrinde din uğruna yapılan savaşlar daha da gelişti. İlk halife Ebubekir* zamanında yalancı peygamberlerle mücadele edildi. Ömer* zamanında yapılan savaşlar sonucu birçok ülke alındı; İslâmlık, İran, Mısır ve Kuzey Afrika'da hızla yayıldı. Emevîler devrinde VIII. yy. başlarında İspanya'ya kadar yayılan İslâmlık, kısa zamanda Pireneleri aşarak, Gal ülkesinin içlerine, Batı Avrupa'ya sokulmağa başladı. 732 Yılında islâm din savaşlarından en büyüğü Poitiers'de yapıldı. Abdurrahman* el-Gafikî'nin kumanda ettiği islâm ordusu savaşı kaybetti. Bu savaş Avrupa'da İslâmlık için yapılan son din savaşı oldu. Bu tarihten bir süre sonra Türkler Müslümanlığı kabul ederek İslâmlığa yeni bir güç ve kuvvet getirdiler. IX. ve X. yy. larda Endülüs Emevî devleti İspanya'da parlak bir devir yaşadı. IX. yy.ın ikinci yarısında Sicilya islâmların eline geçerek Akdeniz bir islâm gölü haline geldi. XI. yy. da Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan* 1071'deki Malazgirt savaşıyle Anadolu adına ilk din savaşını verdi. Bu tarihten sonra Türklerin elindeki İslâmlık bir zamanlar girmeğe muvaffak olamadığı topraklara yayılmağa başladı.

1077'de Anadolu Selçuklu devletinin kurulması Avrupa hıristiyan devletlerini endişelendirdi. Gerçi daha önce müslüman Araplar İstanbul boğazına kadar gelmişler, İstanbul'u kuşatmışlardı. Ancak bu hareketler geçici birer akın olmaktan ileri gidememişti. XI. yy.da Avrupa'da din fikri milliyet fikrinden üstün tutuluyordu. Papa Urbanus II, hıristiyan Avrupa devletlerine müslümanlara karşı birleşme çağrısında bulundu. Papanın çağrısına Fransa, Almanya, İngiltere, Macaristan, Bizans dünyası ile Venedik ve Ceneviz cumhuriyetleri ka-

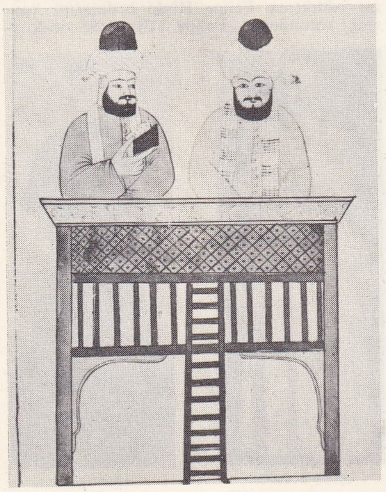

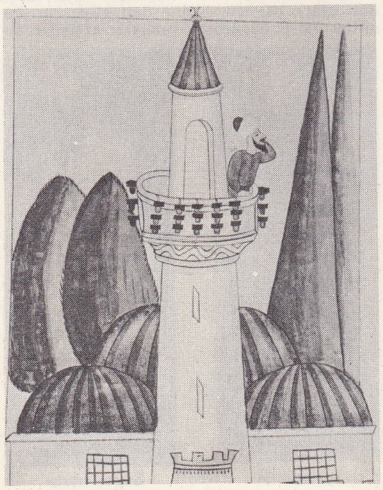

solda, vaiz;
ortada müezzin;
sağda, müezzin ve çömezleri

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

tıldı. Bu devirde Kudüs hıristiyan dünyasının bir kurtuluş sembolü haline geldi. 1096-1270 Yılları arasında yapılan sekiz Haçlı seferi başarısızlıkla sonuçlanınca hıristiyan Avrupa devletlerinin emelleri gerçekleşemedi. Bunun sonucu olarak İpek yolu önemini kaybeti, barutun topta kullanılması derebeylik rejimini yıktı, merkezî krallıklar kuruldu. Sayıları on biri bulan latin devletleri (Kudüs krallığı, Kıbrıs krallığı, Trablus kontluğu, Antakya prensliği, Urfa kontluğu, İstanbul Latin imparatorluğu, Mora prensliği, Atina dükalığı, Kefalonya kontluğu, Naksos dükalığı, Saint-Jean şövalyeleri) kuruldu. Fakat bunların hepsi tekrar Türkler tarafından ortadan kaldırıldı.
XIII. yy.da Osmanlı devletinin kuruluşu hıristiyan dünyasını yeniden islâmlara karşı harekete geçirdi. Papa Urbanus V'in teşvikiyle Macar kralı başta olmak üzere Bulgarlar, Sırplar, Eflak prensi ve Bosnalılar Osmanlılara karşı savaş hazırlığına giriştiler. Sırp Sındığı'nda 1363 yılında yapılan savaş hıristiyanların bozgunu ile sonuçlandı.
Bu savaştan sonra Macar kralı Sigismund'un başkanlık ettiği hıristiyan orduları (Fransız, Alman, Belçika, Felemenk, İsviçre şövalyeleri, İngiltere haçlıları, İskoçya, Lombardiya, Rodos şövalyeleri ve Ulahlar) Niğbolu'da, osmanlı kuvvetleri ile karşılaştılar (eylül 1396). Hıristiyanların Niğbolu yenilgisini Varna (1444) ve İkinci Kosava (1448) yenilgileri takip etti. Daha sonra Hıristiyanlar XVI. yy.a kadar dinî bir güç olarak birleşemediler.
1538'de Preveze deniz savaşında haçlılar Andre Dorya'nın kumandasında Barbaros Hayreddin Paşaya yenildi. 1571 İnebahtı deniz savaşı ise Türklerin yenilgisiyle sonuçlandı.
Hıristiyanlar 1596 yılında Haçova'da Osmanlı Türklerine karşı son din savaşını verdiler.
Hıristiyanlar ile islâmlar arasında yapılan bu savaşlar XVI. yy.da sonuçlandı gibi görülürse de, XX. yy.da Yunanlılar yine din gücüne sarılarak İslâmlığı ve Türklüğü yok etmek istediler fakat başarısızlığa uğradılar.

şeyhülislâm ve yardımcıları

◆ **Dindar** sıf. ve i. Din kurallarına bağlı olan (kimse): *Bu masum yalvarma jesti mektepte Sör'ler ve dindar talebelerin Meryem ve İsa karşısında dua ederken aldıkları bir jestti* (R. N. Güntekin). *En büyük müşterisi daima müslümanlar ve onlar içinde en dindarı olan memleketimiz halkı imiş* (A. H. Tanpınar).
◆ **Dindarane** zf. *Esk.* Dindarca.
◆ **Dindarlık** i. Din kurallarına bağlılık: *Bütün dindarlığına rağmen daha beşerî düşünen babam ise ona Menhus adını koymuştu* (A. H. Tanpınar).
◆ **Dindaş** sıf. Aynı dinden olan: *Cemaatsız imamlar, kirli yüzler, secdesiz başlar / «Gazâ» nâmiyle dindaş öldüren bîçâre dindaşlar* (M. Â. Ersoy).
◆ **Dinen** zf. Din bakımından: *İçki içmek dinen doğru değildir.*

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

◆ **Dinî** sıf. Dinle ilgili: *Avrupa medeniyeti, Roma an'anesiyle hukukî ve hıristiyan an'anesiyle dinî bir disipline sahip olmuştur* (P. Safa). *Selçukoğulları devrinde, Anadolu'da büyük dinî müsamaha vardı* (Abdülbaki Gölpınarlı). *Dinî terbiye. Dinî inanç.*
— G. santl. *Dinî sanat.* Bk. KUTSAL *sanat.*
— Huk. *Dinî hukuk,* ana kaynakları tabiat ötesi (metafizik) bir esasa, *vahiy*'e dayanan hukuk. (İslâm hukuku bu anlamda dinî bir hukuktur. Çünkü ana kaynakları olan kitap ve sünnet, ilâhî kaynaktan gelmektedir.) ‖ *Dinî kıyafet.* Bk. ANSİKL.
— Mus. *Dinî musiki,* batı müziği gibi, türk musikisi de dinî ve dindışı olmak üzere iki büyük bölüme ayrılır. (Dinî musiki de, cami* musikisi ve tarikat* [tekke, tasavvuf] musikisi olmak üzere ikiye ayrılır. Dinî musikinin, karakter ve üslûp farkı yanı sıra ayrı şekilleri de vardır.)
— Tiyat. *Dinî tören oyunu,* dinî tören sırasında şahıslarla oynanan gösterilerin genel adı. Bk. ANSİKL.
— ANSİKL. Huk. *Dinî kıyafet.* 3 Aralık 1934 tarihli ve 2596 sayılı «Bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanun»a göre hangi din ve mezhebe mensup olurlarsa olsunlar, ruhanîlerin, mabet ve âyinler dışında ruhanî kisve taşımaları yasaktır. Hükûmet her din ve mezhepten münasip göreceği yalnız bir ruhanîye mabet ve âyin haricinde de dinî kıyafetini taşıyabilmek için muvakkat müsaadeler verebilir. Bir müsaadenin süre sonunda yenilenmesi veya başka bir ruhanîye verilmesi caizdir.
Din adamı olmayan kişiler dinî kıyafet giyemiyecekleri gibi, kural olarak din adamları da ancak mabette ve âyinlerde dinî kıyafet giyebilir. Diyanet işleri başkanı, patrik, hahambaşı gibi ruhanî liderlere, mabet ve âyin dışında da dinî kıyafet taşıyabilme müsaadesi verilebilir. Mabet dışında dinî kisvenin giyilebilmesi için cenaze merasimi gibi dinî bir «âyin»in icrası gerekir.
— Tiyatr. *Dinî tören oyunu,* yavaş yavaş kiliseden koptu ve dinî tiyatroyu meydana getirdi. XX. yy. dan itibaren de bu gelişmenin sonucunda Latincenin yerini halkın konuştuğu dil, şarkının yerini söz, önceleri sembolik olan sahneye konuş tarzının yerini de gitgide daha gerçekçi bir yorum aldı ve *mister* adı verilen dinî konulu sahne eseri durumuna geldi.
Başlıca iki dinî oyun çevrimi; hareket noktası vardır: a) Noel, Kybele'nin kehanetidir; b) Paskalya çevrimi (azizeler ile melek arasındaki bir konuşmaya dayanır: *Quem Queritis in Sepulcro* [Mezarda Kimi Arıyorsunuz?]). Bu ilâhi, zamanla sabah dualarının sonunda söylenmeğe başladı ve yeni hikâyelerle zenginleşti. Duanın sonunda bazı kilise adamları ortaya çıkarak sembolik hareketlerle hikâyeler anlatırlardı. Bu tarz, en gelişmiş dönemini XIII. yy.da yaşadıktan sonra yavaş yavaş önemini kaybetti ve XVI. yy.da da ardında bazı dağınık kalıntılar bırakarak ortadan kalktı.
◆ **Diniye** sıf. *Esk.* Dinî'nin dişili: *Ahkâm-ı diniye ve şer'iyeden zerre kadar inhiraf caiz değildir* (P. Safa). ‖ *Akaid-i diniye,* dinî inançlar, din inançlarını konu edinen kitap. ‖ *Ulûm-ı diniye,* dinle ilgili bilimler. ‖ *Umûr-ı diniye,* dinle ilgili işler.
◆ **Dinsel** sıf. *Yeni.* Dinle ilgili. Dinî.
◆ **Dinsiz** sıf. ve i. Dinî inancı olmayan (kimse): *Malum ya, şimdiki gençler hep dinsiz* (H.E. Adıvar). Dine aykırı davranışta bulunan. ‖ *Dinsiz imansız,* dinî inançlardan tamamen yoksun.
◆ **Dinsizlik** i. Dinî inanç yokluğu: *Her halde dinsizliği bir softa taassubu kadar kuvvetli sanırlardı* (H. E. Adıvar). (→ Bibliyo.) [LM]

DİN sıf. (esk. türk. *ting,* dik'ten). *Halk dili.* Yükseklik, uzaklık v.b. için aşırılık belirtir: *Din tepe. Din doruk.* (M)

DİN i. (fars. *din*). *Esk.* Güneş ayının yirmi dördüncü günü. İranlılarca çocukların okula başlamasında ve nikâh kıymada uğurlu sayılan gün. ‖ Kalem işleri ile ilgilendiğine inanılan bir meleğin adı. (M)

DİN i. (yun. *dynamis,* güç'ten). C.G.S. sisteminde, 1 gr'lık kütlenin hızını saniyede 1 sm arttıran güç birimi. (L)

D.İ.N. *Deutsche Industrie-Normen,* üzerine fotoğraf çekmekte kullanılan duyarlı tabakanın duyarlık derecesini tayin için özel bir yöntem bulmuş olan alman kurumu. D.İ.N. dereceleri $\sqrt[3]{2}$ oranıyle geometrik biçimde artar. Yani sayı 3 birim arttığı zaman duyarlık iki katına çıkmış olur. 30° D.İ.N.'lik bir tabaka, 27° D.İ.N.'lik bir tabakadan iki kat, 24°D.İ.N.'lik bir tabakadan da dört kat daha duyarlıdır. (Bk. DUYARLIK ve DUYARLIK ÖLÇÜMÜ.) [L]

DİNA veya **DİNAH,** Yakup Peygamber ile Lea'nın kızı. Şekem onu kaçırdı, yanında alıkoyarak ona işkence etti. Sonra onunla evlenmek için Yakup'tan izin istedi. Yakup ne cevap vereceğini düşünürken, oğullarından Şimeon ile Levi, Şekem'i pusuya düşürerek bütün oymağı ile birlikte öldürdüler ve kız kardeşlerini kurtardılar. (L)

DİNAFTİL i. (fr. *dinaphtyle*). Kim. Teoride öngörülen üç izomer şekli de elde edilmiş olan $(C_{10}H_7)_2$ formülündeki bileşik. (L)

DİNAGAT, Filipinlerde ada, Mindanao ve Leyte adaları arasında; 800 km²; 14 600 nüf. Krom ve manganez. (L)

DİNAH. Bk. DİNA.

DİNAM i. (fr. *dyname*). Mekan. Aynı düzlem üzerinde bulunmayan iki kuvvetin meydana getirdiği sistem. (Bu sistem, tek bir kuvvetle değil, bir kuvvetle bir momentin toplamına indirgenebilir.) [L]

DİNAMETRE i. (fr. *dynamètre*). Opt. Dürbünlerin büyültme derecesini ölçmekte kullanılan âlet. (L)

DİNAMİK i. (yun. *dynamis,* güç'ten fr. *dynamique*). Mekan. Kuvvetler ve bu kuvvetlerin doğurduğu hareketler arasındaki bağıntıları inceleyen mekanik bölümü. (Bk. ANSİKL. *Mekan. bölümü*). ‖ Sıf. Devamlı hareket halinde olan, canlı: *Çankaya'daki basit bağ köşkünde, her şeyden evvel genç, dinamik bir insan yaşıyordu* (Ş.S. Aydemir).
— Ahl. *Dinamik din,* kendiliğinden, tabiî, canlı din. Bergson tarafından, statik dine karşıt sayılmıştır, Bergson'a göre, statik din yapmacık ve katıdır. (Bu karşılaştırma Bergson'un *Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı* [Les Deux Sources de la Morale et de la Religion] adlı eserindedir.)
— Akust. Bir müzik parçasında, en kuvvetli forte ile en hafif pianonun ses şiddetleri arasındaki farkın desibel cinsinden değeri. ‖ *Bir çalgının dinamiği,* bu çalgının verebileceği en kuvvetli seslerle en hafif sesler arasındaki şiddet farkının desibel cinsinden değeri.
— Elektr. *Dinamik elektrik.* Bk. AKIM.
— Geod. *Dinamik kot,* 1 gr'lık bir kütleyi, deniz seviyesinden istenen seviyeye taşımak için yapılan işin, yerçekiminin ortalama değerine oranı: *Yerçekimi seviyesindeki bir yüzeyin dinamik kotu sabittir.* (*Dinamik yükseklik* veya *rakım* da denir.)
— G. santl. Güçlü ve hareketli sanat eserleri için kullanılır.
— Hidrografya. *Nehir dinamiği,* nehir hidrografyasının bölümü; nehir akıntılarını,

aşındırma güçlerini, gereç taşıyışlarını inceler.

— İkt. *Dinamik analiz,* zaman kavramını, iktisat teorisine sokan analiz çeşidi. Bk. ANSİKL.

— Jeol. *Dinamik jeoloji,* yer yuvarlağına etki eden kuvvetleri ve bunların etkilerini inceleyen jeoloji kolu. || *Dış dinamik jeoloji,* akarsu, deniz, yel, don, buz ve başkaca dıştan gelme etkenleri inceleyen jeoloji dalı. || *İç dinamik jeoloji,* volkanları, kıvrılmaları, fayları, sürüklenimleri ve başkaca içten gelme etkileri inceleyen jeoloji dalı. (*Eşanl.* JEODİNAMİK.)

— Müz. Seslerin şiddet ıskalasının ve bu ıskalanın meydana getirdiği aşama sırasının incelenmesi. (Bir müzik parçasında ses şiddetinin etkisi metinle bağıntılıdır.) || *Bir çalgının* veya *bir sesin dinamiği,* çalgının veya sesin meydana getirebildiği en yüksek ve en alçak ses şiddetleri arasındaki desibel farkı. || *Ses dinamiği,* bir müzik parçasında, en yüksek ve en alçak ses şiddeti seviyelerinin desibel farkı.

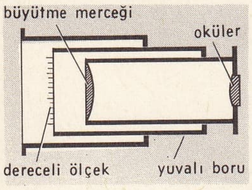

dinametre

— Psikanaliz. Freud'un nazariyesinde, içitimsel güçlerin çatışmasını anlatmak için kullanılır. (Bu anlatım, klasik statik anlayışa oranla, Freud'un getirdiği bir yeniliktir.) || Psişik aygıt yapısının ele alınabileceği üç açıdan biri için kullanılır. (Dinamik görüşe göre, bazı içitimsel güçler arasında çatışmalar vardır.)

— Sosyal psikol. *Gruplar dinamiği,* bir grubun davranışına ait yasaların tümü. Bu yasalar, grubun amacından ve kendine has faaliyetlerinden ayrı olarak belirlenebilir. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. İkt. *Dinamik analiz,* gerek gecikmeden *(lag)* gerek öne geçmeden *(lead)* ötürü, nicelikler arasında zaman bakımından ortaya çıkan eşitsizlik ilintisini belirlemek amacını güder. Bu metot, özellikle 1930'dan sonra, isveç okulunun etkisiyle gelişti. Myrdal, iktisadî nicelikleri «dönem başında ilerisi için öngörülen faaliyet» ve «dönem sonunda yapılan ölçme» ile tanımlamaya yarayan *ex-ante* ve *ex-post* ayrımını ortaya koydu. Diğer yazarlar, bir durumun, bir başka durum haline nasıl dönüştüğünü gösteren ve zaman içinde iktisadî değişikliklerin ayarlanma sürecini açıklayan *bölüm analizi*'ni kullandılar. Bölüm dinamiği analizi, istatistiğin yaptığı gibi, iktisadî etkilerin yarattığı sonuçları; denge veya dengesizlik durumlarını kaydetmekle yetinmez. Dönem dönem, bu güçlerin birbirleri ardınca ortaya çıkış sürecini kavramağa çalışır. Ekonometrinin yakın tarihteki gelişmesi, «modeller» kurma sayesinde dinamik analizi zenginleştirmeğe yaradı. İncelenen sistemin gelişmesi, başlangıçta var olan şartlar ve zamanın rolü ile açıklanıyorsa, dinamik analiz *nedensel*'dir; eğer gelişme dış olayların etkisinde ortaya çıkıyorsa, dinamik analiz, *tarihî*'dir; değişiklik, rastlantının sonucuysa, analize, *rastlantılara bağlı* (stokastik) denir. İktisat teorisinin, dinamik yaklaşım bakımından gelişmesi, özellikle iktisadî dalgalanmalar analizini yenileştirdi.

— Mekan. Dinamiğin ilk kavramlarını 1638'de Galileo açıkladı. Geometri ilkelerinin tersine, bu kavramlar, apaçık olmadıkları gibi, akıl yürütmenin ve dolaysız deneyin denetlenmesinden geçmeğe de elverişsiz ilkelere dayanır. Uygulama sonuçlarının doğruladığı bu ilkeler esas olarak üçe ayrılır: 1. *Eylemsizlik ilkesi.* Galileo'nun ileri sürdüğü bu ilke aslında, kuvvetin bir tanımıdır: maddesel bir nokta, durgunluk ve hareket halini kendiliğinden değiştirmez; başka deyişle, duran veya düzgün doğrusal hareket yapan maddesel bir noktanın durgunluk veya hareket halinde, bir dış etki olmadıkça, yani bir kuvvet etkimedikçe değişiklik olmaz. 2. *Kuvvetlerin bileşimi* (veya *kuvvetlerin bağımsızlığı*) *ilkesi.* İlk defa Galileo'nun ilgisini çeken bu ilkeye göre: birtakım kanunlara bağlı olarak değişen F, F', F'' kuvvetlerinin etkisi altında bulunan ve bir ilk hız verilen herhangi bir maddesel noktanın yapacağı hareket, kuvvetlerin ayrı ayrı etkisiyle yapacağı hareketlerin ve kuvvetler sıfır olduğu takdirde bu maddesel noktanın ilk hızından doğacak düzgün ve düzenli hareketin bileşkesidir. 3. *Etki ile tepkinin eşitliği ilkesi.* Newton'un açıkladığı ve Huygens'in uyguladığı bu ilke şöyle ifade edilebilir: «Maddesel bir B noktasından, AB doğrultusu üzerinde artı veya eksi yönde hareket edecek şekilde belli bir *f* etkisi alan maddesel bir A noktası da, yine aynı doğrultuda ancak ters yönde olmak üzere B noktası üzerine karşıt bir *f* etkisi yapar.»

1743'te D'Alembert: «hareket halinde olan maddesel noktalar topluluğuna dışarıdan etki eden kuvvetlerle, topluluğun çeşitli noktalarının eylemsizlik kuvvetleri (eğer bu kuvvetler etki göstermişse) her an denge halindedir» diyerek dinamik problemlerini bir statik problemi haline getirdi. 1788'de Lagrange, *Mécanique analytiyue* (Analitik Mekanik) adlı eserinde bağıntılar ve gücül iş teorisini ortaya koyarak bütün mekanik problemlerinin düzgün bir şekilde diferansiyel ve integral hesaplara indirgenebileceğini gösterdi. Lagrange formüllerine «dinamiğin denklemleri» denir.

— Sosyal psikol. *Gruplar dinamiği,* alan nazariyesinin Kurt Lewin tarafından sosyal konulara uygulanmasından çıkmıştır. Lewin'in belirttiğine göre, bu konular dört ayrı bölümde toplanabilir:

● *Grup kararı:* bir grubun üyesi olan bir kimse tarafından öne sürülen (meselâ ev işlerinde şu veya bu mamulün kullanılması gibi) bir tavsiyeye uyma oranının, aynı gruba dışarıdan birinin yapacağı tavsiyeden çok daha yüksek olduğu deneysel olarak ispat edilmiştir.

● *Grubun üretkenliği,* ayrı ayrı ele alınan kişilerin üretkenlik toplamından daha yüksektir. Bu durum, gerek grup tarafından kabul edilen çalışma meseleleri, gerekse grup üyeleri arasındaki işbirliği açısından ortaya konabilir. Bir kişi veya grup tarafından yapılan bir işin başarı ihtimali şu formülle gösterilebilir:

$$1 - qa \cdot qb > pa \text{ ve } > pb.$$

Burada pa, $pb = a,b$ öznenin işin çözümünü tek başına bulması ihtimalini, $qa = 1 - pa$ ise a öznesinin bu çözümü bulmaması ihtimalini gösterir (her iki öznenin başarısızlık formülü de $= qa \cdot qb$'dir.)

● *Bir grup içindeki etkileşme.* Bu etkileşme, çeşitli tekniklerle ortaya çıkarılabilir. Bu teknikler ise, meselâ, *Bales kategorileri* (bk. KATEGORİLEŞME) ve özellikle, sosyogramlardır.

● *Bağıntı çerçevesi olarak grup:* kişi, davranışını, bulunduğu gruba göre ayarlamağa (bu durum, grubun normlayıcı fonksiyonundan ileri gelir) yönelir, kendi veya başkasının davranışı hakkında, daima kendi grubunun normları açısından, bu normlara bağıntılı olarak hüküm verir ve değerlendirmede bulunur. (LM)

DİNAMİT i. (fr. *dynamite*). Nitrogliserinden yapılan patlayıcı madde: *Hecinlerimize yiyecek verdik; dinamit paketlerine fitil ve kapsül taktık* (F.R. Atay). [Bk. ANSİKL.] || *Dinamit barutu,* 1866'da Nobel'in, kendi buluşu olan nitrogliserin ve eylemsiz soğurucu karışımına verdiği ad. (Bk. ANSİKL.) || *Dinamit lokumu,* kauçuk veya jelatin kıvamında dinamit çeşidi. Bk. ANSİKL.

— Huk. (Bk. PATLAMAK. *Parlayıcı ve patlayıcı maddeler.*)

— ANSİKL. Tek başına nitrogliserin, patlayıcı madde olarak kullanılmağa elverişli değildir. 1866'da Nobel, yüzde 75 nitrogliserin ve yüzde 25 kiselgur ile yapılan karışımların, kolayca fişek haline sokulabilen ve madenlerde kullanılabilen toz halinde patlayıcı bir madde meydana getirdiğini gördü ve buna *dinamit* adını verdi. Nitrogliserin ile yapılan bütün patlayıcı maddeler daha sonra bu adla anıldı. Nobel'in buluşu olan ilk *eylemsiz soğuruculu dinamitler,* 1910'a doğru piyasadan çekildi. Bugün, nitrogliserin oranları yüzde 12 ile 93 arasında değişen ve bileşiminde nitroselülozdan başka, ayrıca nitratlar (potasyum, sodyum veya amonyum tuzları), talaş, alüminyum tozu, dinitrotoluen gibi yanıcı maddeler bulunan çeşitli tipte dinamitler yapılmaktadır. Dinamitler, kıvamlarına göre gruplara ayrılır: *dinamit lokumları ve jelatin* kıvamında dinamitler; genellikle bileşiminde dinitrotoluen bulunan *plastik dinamitler;* nitrogliserin oranları düşük, amonyum nitrat yönünden zengin *toz dinamitler.* Plastik olan *tolamit,* yüzde 27 nitrogliserin, yüzde 1 nitroselüloz, yüzde 61 amonyum nitrat ve başka bileşim maddelerinden yapılır. Grizu tehlikesi bulunan ocaklarda kullanılmak üzere, *grizu dinamiti* denilen, amonyum nitratlı özel dinamitler yapılmağa başlanmıştır. Donmaz dinamitlerde nitrogliserinin dörtte biri veya üçte biri yerine aynı miktarda nitroglikol kullanılır. Dinamit yapılırken önce nitrogliserin hazırlanır; sonra, bileşim maddeleri kurutulur (gerekirse ufalanır) ve kimi zaman elle veya genellikle patlayıcı maddelerin tipine göre değişen mekanik araçlarla yapılan bir karıştırma işlemine başvurulur. Meselâ, dinamit lokumları ve jelatin kıvamında dinamit elde etmek için, Werner yoğurma makinesi gibi karıştırıcılar kullanılır. Buna karşılık, toz dinamitin yapımında kullanılan bileşim maddeleri tahtadan yapılmış hafif tekerleklerle karıştırılır.

● *İlk dinamit lokumu* patenti 1875'te Nobel tarafından alındı. Nobel'in patlayıcı jelatin adını verdiği bu madde, yüzde 92-93 nitrogliserin ve yüzde 7-8 nitroselülozdan meydana geliyordu. Çok güçlü ve tahrip edici bir patlayıcı madde olan dinamit lokumu, bugün de geniş ölçüde kullanılır. Özellikle sert kayaların parçalanmasında ve su içinde patlayıcı niteliklerini kaybetmediği için deniz dibi çalışmalarında tercih edilir. A dinamit lokumundan daha ucuz olan ve yüksek oranda nitrogliserinle birlikte nitroselüloz ve diğer bazı maddelerden hazırlanan başka dinamit lokumu çeşitleri de vardır.

◆ **Dinamitleme** i. Dinamitlemek işi, dinamitle tahrip etme.

— Petr. Bir petrol kuyusunun verimini arttırmak amacıyle, verimli tabaka hizasında belli miktarda dinamit patlatarak ham yakıt akışının hızlandırılması.

◆ **Dinamitlemek** geçl. f. Dinamitle tahrip etmek. (LM)

DİNAMİZM i. (fr. *dynamisme*). Maddî unsurların içinde kuvvetler bulunduğunu ve bu kuvvetlerin doğurduğu etkinin, cisimlerin özelliklerini ve yer kaplamalarını belirlediğini ileri süren görüş. (Bk. ANSİKL.) || Canlı bir varlığın etkin kuvveti. || Davranışları canlı ve enerji dolu kimsenin özeliği.

— Bot. Yapıcılığı veya yıkıcılığıyle diğer bitkilerin belirmesine veya yokolmasına ve böylelikle bitki topluluklarının oluşumuna veya yıkımına sebep olan bazı bitkilerin etkinliği.

— ANSİKL. Fels. Varlıklarda, genel olarak, cevherden fazla kuvveti gözönüne alan bütün sistemler «dinamizm» görüşü içinde yer alır. Bazı İonialı filozoflar bu görüşü savundu. Aristoteles'in sistemi de bir dinamizm'dir. Stoacılar, panteist bir dinamizmi benimsediler. Ortaçağda, iskolastik düşünce içinde yeniden ortaya çıkan bu görüş, klasik çağda, Leibniz tarafından temsil edildi. Herbart, Lotze, Maine de Biran, Janet, Ravaisson, Renouvier, Fouillée, Evelin, Bergson v.b., XIX.yy.da dinamizmi savundular. Dinamizm, biyolojide, çoğu zaman, «vitalizm» görüşü olarak ortaya çıkar. Vitalizm, özel bir «hayat kuvveti»nin varlığına inanmaktır. Dinamizmin karşıtı, özellikle Descartes tarafından ileri sürülmüş olan mekanizm görüşüdür (makine-hayvan teorisi). [L]

DİNAMO i. (yun. *dynamis,* güç'ten fr. *dynamo*). Elektr. Bir çeşit elektrik jenaratörü. (*Eşanl.* ELEKTROJENERATÖR.)

— ANSİKL. *Dinamo*'lar mekanik enerjiyi elektrik enerjisine dönüştüren indükleme makineleridir. «Dinamo» kelimesi özellikle doğru akım veren jeneratörler için kullanılır, alternatif akım üretenlerine ise *alternatör* denir.

Bir doğru akım dinamosunun başlıca parçaları şunlardır:

1. sabit bir *indükleç.* Bu parça magnetik akı meydana getiren bir elektromıknatıstır. *Mıknatıslayıcı bobinlerle* uyarılan magnetik direnci (relüktansı) az yumuşak çelikten yapılmış bir dayanakla birleştirilen çift sayıda kutbu vardır;
2. indüklecin *kutup başlıkları* arasında bir eksen etrafında dönen bir *indüvi.* Bu parça, silisyumlu saç levhalardan yapılmış silindir şeklinde bir armatür üzerine sarılan ve kapalı devre teşkil eden sarımlardan meydana gelir. Gramme makinesinde armatür halka şeklindedir. Modern makinelerde ise, *tambur* denilen içi dolu silindir şeklindedir. Tamburun çevresinde dişler ve indü-

vi'nin dönmesiyle meydana gelen elektromotor kuvvetinin toplanma merkezi olan *aktif iletkenlerin* yerleştirildiği oyuklar bulunur;

3. indüklenmiş akımı toplamağa ve doğru akım haline çevirmeğe yarayan bir sistem; bu sistem bir *kolektör* ile bir dizi *fırçadan* meydana gelir. Kolektör, indüvi'nin eksenine tespit edilmiş bakır bir silindirdir; çevresinde ana doğrulara paralel, indüklenmiş sarımlarının bir kesri kadarı ile birleştirilmiş ve birbirinden yalıtılmış bakır levhalar vardır. Sayıları kutup sayısına eşit olan sabit *fırçalar,* komütasyon düzlemi denilen düzlem içinde eksene göre simetrik olarak bu levhalara dayanır ve jeneratörün kutuplarını meydana getirir. *Komütasyon** olayı bu sistem içinde geçer (indüvi tepkisi).

Alçak güçlü dinamolarda kutupları meydana getiren kütleler, gövdeyle birlikte dökülür; bununla birlikte bazen, kâğıt veya bir vernik ile yalıtılmış veya yalıtılmamış saç levhaların üst üste konulmasıyle hazırlanan kutuplar, perçin çivileriyle gövdeye tutturulur. Yapraklar halinde hazırlandıkları için, indüvinin dönen akısının etkisiyle doğacak foucault akımlarına meydan verilmemiş olur. Yan yana iki kutbun eksenleri arasındaki açının açı ortayına *yansız çizgi* denir.

Kutup adımı, ters işaretli iki ana kutbun eksenleri arasındaki uzaklıktır. Her kutup, uyarma amper-sarımlarını meydana getiren bir veya birkaç *indükleç sargısı* taşır.

Dinamolarda genel olarak kabul edilen indükleme sınırları şöyledir: dökülmüş çelikten gövde 11 000 - 12 000 gauss; kutup çekirdeği 14 000 - 16 000 gauss; indüvi armatürü 11 000 - 14 000 gauss.

● *Doğru akımlı iki kutuplu dinamonun çalışma prensibi.* Aynı kutup bölgesinde bulunan indüvi çevresindeki iletkenler aynı yönlü indükleme çizgilerini keser ve aynı yönlü elektromotor kuvvetlerine sahne olur. İletken başka bir kutup bölgesine geçtiği zaman elektromotor kuvvetleri de yön değiştirir. Sarımlar, paralel bağlanmış özdeş iki jeneratör grubuyle (bir gruptaki jeneratörler aralarında seri bağlıdır) indüvi denk olacak şekilde düzenlenmiştir. Bu duruma göre dinamonun elektromotor kuvveti gruplardan birininkine eşittir; bu elektromotor kuvvet, komütasyon düzleminin bir tarafındaki iletkenlerde yer alan elektromotor kuvvetlerin toplamına eşittir. Demek ki böyle bir makinenin elektromotor kuvveti $E = N\ n\ \Phi$'dir. N indüvinin saniyedeki dönme sayısı; *n,* indüvinin çevresindeki bütün iletken sayısı, Φ, komütasyon düzleminin bir yanından diğer yanına giden bir iletkenin taradığı akıdır; Φ weber ile ifade edilirse E volt cinsinden bulunur.

Fırçalar daima yansız çizgi boyunca durmalıdır. Dinamo akım verirken aktif iletkenlerden geçen indükleme akımları, *indüvi tepkisi* denilen bir magnetik akım meydana getirir. Bu yüzden yansız çizgi dönme yönünde hafifçe yer değiştirir. *Yardımcı kutuplar* sayesinde indüvi tepkisi giderilebilir. Yan yana iki kutbun yansız çizgisi boyunca konulan bu kutuplardan geçen akım, indüvi tepkisinin akısına karşı koyan bir zıt akı meydana getirir. Düzeltme, dinamonun verdiği akıma bağlı olmadan otomatik olarak gerçekleşir.

Bir dinamoda yardımcı kutbun polaritesi, dönme yönünde kendisinden önce gelen ana kutbun polaritesinin tersidir. İki ana kutbu olan dinamoya *iki kutuplu* (bipoler), dört ana kutbu olan dinamoya *dört kutuplu* (tetrapoler), altı ana kutbu olan dinamoya *altı kutuplu* (hekzapoler) dinamo denir. Bir dinamoda ana kutup sayısı kadar da yardımcı kutup vardır. Bununla birlikte alçak güçteki bazı iki kutuplu dinamolarda bir tane yardımcı kutup bulunabilir.

● *Uyarma şekilleri: 1. bağımsız uyarmalı dinamolar*'da uyarma akımını yardımcı bir üreteç verir;

2. *uyarmayı kendileri yapan dinamolar,* uyarma akımını kendileri veren dinamolardır. Bunlar artık magnetizmayle çalışır:

a) *seri dinamo*'da indükleç ile indüvi bobinleri seri olarak bağlandığı için makinenin verdiği bütün akım hepsinden geçer;

1) *paralel dinamo* veya *şönt dinamo*'da, mıknatıslayıcı bobinler indüvi ile paralel bağlandığı için makinenin verdiği akımın bir kısmı mıknatıslayıcı bobinlerden geçer;

c) *bileşik dinamo* veya *kompaund-dinamo*'da uyarma, seri ve paralel bağlı indükleme bobinleriyle sağlanır.

Dinamo ile yüksek elektromotor kuvvet elde etmek zordur, yanmaya meydan vermemek için kolektörün yan yana iki levhası arasındaki potansiyel farkı oldukça düşük olmalıdır. Çekmede kullanılan dinamoların elektromotor kuvveti 800 volt kadardır. Bazı verici radyo istasyonlarında elektromotor kuvveti 12 000 volt'a yakın dinamolar kullanılır.

● *Bir dinamonun gücü.* Dinamonun verdiği akımın şiddeti ile kutuplar arasındaki gerilimin çarpımından elde edilir.

● *Dinamoların verimi.* Bir dinamonun *sanayi verimi,* ürettiği elektrik gücünün tükettiği mekanik güce oranıdır. *Elektrik verimi*nde yalnız joule etkisiyle olan kayıplar hesaba katılır. Sanayi verimi ayrıntılı kayıplar metodu veya karşı koyma metotlarına göre bulunabilir. Bu verim dinamonun verdiği akıma bağlıdır; iyi yapılmış bir dinamonun normal çalışma rejimi yüzde 90 kadar olan maksimum verime tekabül eder.

● *Asiklik dinamo.* Yukarıda anlatılan dinamolarda, indüvi çevresindeki bir iletkenin kestiği akı bir devir süresinde periyodik olarak değişir. *Asiklik* dinamolarda ise, indüvi çevresindeki iletkenler, dönen silindirin aynı yönlü indükleme çizgilerini kesen sonsuz sayıda ana doğrudur. Elektromotor kuvveti bu doğrularda meydana gelir. Bu makinelerin elektromotor kuvveti düşüktür (10-20 volt kadar). Ancak, verdikleri akımın şiddeti çok yüksek olabilir (birkaç bin amper). Bu yüzden asiklik dinamolar, elektriğin kimya ve metalürji alanındaki uygulanmalarında kullanılır.

— Oto. Bir otomobilde elektrikle işleyen âletleri dinamonun akımı besler. Dinamo, akümülatörlerin devresine, çalışmayı kontrol eden bir ampermetre ve akım ile gerilimi ayarlıyan regülatöre sokulmuş bir konjoktör-devre kesici ile bağlıdır. Bu tertibat sayesinde şarj ayarlanır. İndüvi, bir kayış veya krank koluna takılı bir dişli aracılığıyle döner. (L)

DİNAMO (Hasan İzzettin), türk yazar ve şairi (Akçaabat 1909). Sıvas Öğretmen okulunu bitirdi (1931). İki yıl öğretmenlik yaptıktan sonra meslekten ayrıldı. Edebiyat ve sanat dergilerinde yayımlanan şiirlerini *Adsız Kitap* (1931), *Deniz Feneri* (1937), *Karacaahmet Senfonisi* (1960) adlı kitaplarda topladı. *Kutsal İsyan,* Kurtuluş savaşını konu edinen eseridir (8 cilt, 1966-1967). Öbür romanları: *Ateş Yılları* (1968); *Savaş ve Açlar* (1969). [M]

DİNAMOFAR i. (fr. *dynamophare*). Bisiklet lambalarını besleyen küçük boyutta elektrik jeneratörü.

— ANSİKL. *Dinamofar,* dinamo ve lambadan meydana gelir. Dinamo, tekerleğin kenarına sürtünen küçük bir dişli tekerlekle veya jant'ın bir kenarına dayanan kauçuktan yapılmış bir sistemle çalışır. Bağlama kelepçesinde bulunan perçin vidası, dinamofarın tutturulduğu çatalın emaye tabakasından geçerek, kütleye teması sağlar. (L)

DİNAMOFOR i. (*fr. dynamophore*). Fizyol. Glikoz gibi, potansiyel enerjisi kas çalışmasında tercihen kullanılan besin maddelerine denir. (Yağlarla proteinler ancak glüsitler yeteri kadar bulunmadığı zaman bu işte kullanılır.) [L]

DİNAMOGENİ i. (fr. *dynamogénie*'den). Fizyol. Herhangi bir uyartının etkisiyle bir fonksiyonun anormal derecede işlemesi. (*Zt.* TUTUKLUK.)

— ANSİKL. *Dinamogeni* sinir merkezlerindeki bazı nöronlarla bunlardan az çok uzakta bulunan diğer bazı nöronların güçlenmesidir; reflekslerin aşırılığı bundan ileri gelebilir. Dinamogeni olayları tutukluk olaylarına karşıttır. Sinir merkezlerindeki bu güçlenme olayları 1874'te Brown-Séquard tarafından bulunarak dinamogeni adı verilmiştir. (L)

DİNAMOGRAF i. (fr. *Dynamographe*). Fizyol. Bir kas grubunun kuvvetini ölçmek için kullanılan yazıcı dinamometre.

— ANSİKL. *Dinamograf,* elin madenî bir yay veya camdan bir tüpün ucuna takılı, armut biçiminde ve içi civa dolu bir lastik torba üzerine (Ch. Henry dinamografı) yaptığı statik basıncı ölçmeğe yarar. Civanın üzerinde yazıcı bir sisteme bağlı bir şamandıra bulunur. (L)

DİNAMOLOJİ i. (fr. *dynamologie*). Kuvvetler konusuyle ilgili teorik bilim. ‖ Bu konudaki inceleme. (L)

DİNAMOMETAMORFİZMA i. Jeol. Yerkabuğunun değişik derinliklerinde gelişen orojenez hareketlerinin etkisiyle kayaların uğramış bulundukları mekanik değişim işlemlerinin bütünü.

— ANSİKL. Düşey hareketler dolayısıyle kayalar mekanik biçim değişimine uğrar. Bunun tipik bir örneği «sürtünme köşeli çakıltaşı»dır. Üst üste bulunan kütlelerin etkisiyle meydana gelen teğetsel hareketler sebebiyle kayalar laminalanma ve ezilme geçirirler; sonunda «milonit» denen, öğütülme aşamasında parçalanmış bir kaya oluşur. (Bk. METAMORFİZMA.) [L]

DİNAMOMETRE i. (fr. *dynamomètre*'den). Mekan. Bir kuvveti veya kuvvet çiftini ölçmede kullanılan âletlerin genel adı. ‖ *Dinamometre arabası* veya *vagonu,* bir lokomotifin cer kuvvetini ve makinenin niteliklerini (hız, buhar basıncı, buhar çıkış basıncı, sıcaklıklar, sıkıştırılmış hava basıncı, gerilmeler, tüketme v.b.) bir yayın gerilmesiyle ölçen ve kaydeden vagon.

— Bayınd. *Titreşen telli dinamometre.* Bk. GÖSTERGE *(sesli gösterge.)*

— Fizyol. Kas gruplarının kuvvetini ölçmede kullanılan âlet.

— ANSİKL. Mekan. *Dinamometre*'lerin pek çok çeşidi vardır. Çoğunda, gerilen bir yayın gerilmesiyle dinamometre ölçülecek kuvvete eşitlenir. Şekil bakımından birbirinden farklı yaylar kullanılır: bükülmüş çelikten levha, helezon şeklinde bükülmüş yay (Leroy dinamometresi), uçlarında mafsallı iki çubuk taşıyan az kıvrık iki çelik yay (Poncelet dinamometresi) v.b. Bazı dinamometreler, tren yollarında harekete karşı koyan kuvvetlerin ölçülmesinde kullanılan cer dinamometreleri gibi yazıcıdır, yani belirli bir zaman aralığında değişen kuvvetin aldığı değerleri sürekli olarak kaydeder. Basınç ölçmede kullanılan sıkıştırma dinamometreleri de yazıcıdır. Burulmalı dinamometreleri ile kuvvet çiftlerinin momentini ölçmekte kullanılır. Frenli dinamometrelerde (Prony, Anderson frenleri) motor işin bir kısmı bir miktar iş ısıya dönüştürülür; denge yapan momenti ve saniyedeki devir sayısını ölçmek yoluyle güç bulunur. (L)

DİNAMOMETRİ i. (fr. *dynamométrie*). Bir dinamometre yardımıyle kuvvetlerin ölçülmesi ve mukayese edilmesi. (L)

DİNAMOTOR i. (fr. *dynamoteur*). Oto. Kalkış anında marş dinamosu, araba hareket ederken de dinamo olarak çalışan tek indüvili elektrik makinesi: *Dinamotor, dişli veya kayışlı makaralarla krank miline bağlıdır.* (L)

DİNAN, Fransa'da Côtes-du-Nord idare bölümünde idare çevresi merkezi. Rance ırmağı kıyısında; 16 438 nüf. Bretagne dükalığının eski müstahkem mevkii. XIV. ve XV. yy. lardan kalma güzel şato. (L)

DİNANSİYEN sıf. ve i. (Belçika şehri *Di-*

dinamo

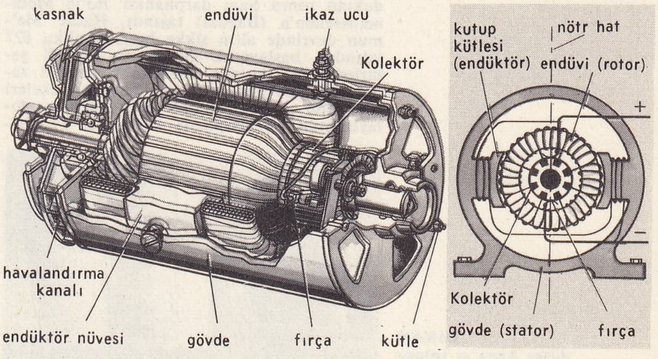

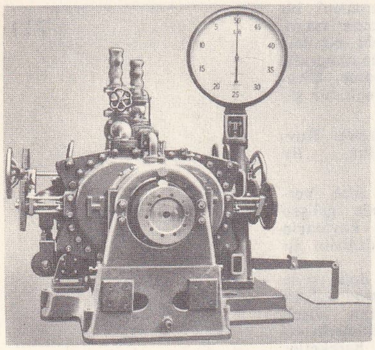

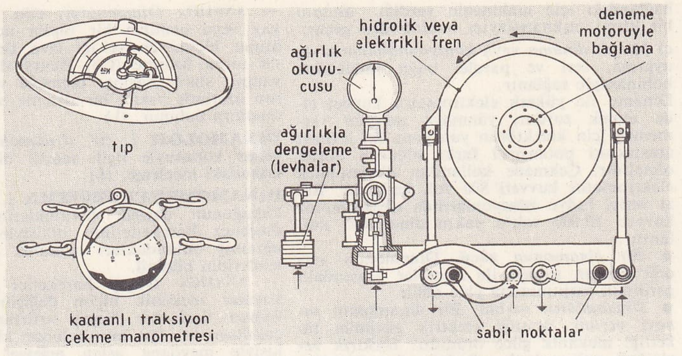

dinamometreler

nant'dan). Jeol. Jeolojik Karbon devrinin altı tabakası.

— ANSİKL. Devoniyen ve Namüriyen devirleri arasında yer alır; iki alt tabakası vardır: Turneziyen ve Vizeen. Batı Avrupa'da *Dinansiyen*, bir deniz birikintisidir (karbonlu kalker); çok sayıda değişiklikler gösteren fasiyesleri (kalkerli resifler v.b.) vardır. Verimli taş kömürü havzalarının tabanını meydana getirdikleri için bunların incelenmesi büyük önem taşır. (L)

DİNANT, Belçika'da şehir. Namur idare çevresi merkezi; Meuse ırmağının sağ kıyısında; 6 700 nüf. Besin sanayii. Sepicilik. Taşocakları. — *İdare çevresi,* 85 000 nüf.

— Tar. Dinant, XII. ve XIII. yy.larda zirvesine ulaşan bakır endüstrisiyle ün kazanmış, sonraları gerilemiştir. (L)

DİNAPUR, Hindistan'da (Uttar Prades) şehir, Patna'nın kuzeybatısında, Ganj kıyısında; 40 100 nüf. Eski ingiliz askerî eğitim merkezi; 1857'de Sipahî'lerin ayaklanması burada başladı. (L)

ön yüz

Halife el-Tâyî ile İzzüddevle Bahtiyar'ın müşterek Atiye dinarı

arka yüz

DİNAR i. (lat. *denarius*, önceleri «on as», sonraları «on altı as» değerinde eski Roma parası> ar. *dinār*). Bugün de bazı ülkelerde kullanılan ve altın liranın dörtte biri değerinde eski bir para: *Ayrılırken sarığından bir arşın kadar kesip Tavus hanıma verdi. Cariyelerine de kırmızı dinarlar bağışladı* (N. Araz). ‖ Irak (sembolü DIK), Suriye (sembolü DJO), Tunus (sembolü DTU), Yugoslavya (sembolü DIN) ve Cezayir para birimi. (Cezayir dinarı Cezayir'in bağımsızlığını kazanmasından sonra fransız frangına eş değerde kabul edildi.) ‖ İran para birimi. Riyalin yüzde biri değerindedir.

— ANSİKL. Cahiliye devrinde Araplar, *denarius* adı verilen Roma sikkesini kullanmışlardır. Bugün bilinen en eski islâm *dinar*'ı 695'te bizans tarzında, emevî halifesi Abdülmelik'in tasviri ile basılmış olandır. Sikke ıslahatından sonra dinarlar itina ile basıldı, gerçek ağırlıkları kesinlikle belirlendi (4,25 gram). Bu ağırlık, son devir Atina drahmisine dayanan o zamanki Bizans solidusunun ağırlığına eşitti; camdan yapılmış *sanca* denen ağırlıklarla kontrol edilirdi. Eski devirlerde Doğuda ödemeler dinarların sayılmasıyle değil, tartılmasıyle yapılırdı. Emevîlerin Şam ve Kahire'de, 718'den sonra da Kurtuba'da altın sikke bastırdıkları biliniyor. Abbasî hilâfeti kurulduktan sonra Şam darphanesi 763'te Medinetüsselâm'a (Bağdat) taşındı. Halife Me'mun devrinde altın sikke basma hakkı, 827 yılından başlayarak eyaletlerin önemli şehirlerine de tanındı. Endülüs Emevîleri zamanında basılan sikkeler Emevî sikkeleri tipindedir. Abdurrahman III, Kurtuba dolaylarında bir darphane kurdurdu. 17 Dirhem tutarındaki dinarlardan Endülüs'te her yıl 20 000 000 basıldığı sanılmaktadır. Abbasîler devrinde Magrıp'daki Ağlebî, İdrisî beylikleri de abbasî halifelerinin sikkelerine benzeyen dinarlar bastırdılar. Halife Harun-ür-Reşid zamanında, bir dinar 20-22 dirhem'e denk sayıldı. El-Mutasım zamanında bir dinar 15 dirhem karşılığında geçmeğe başladı. Halife El-Kahir zamanında (933), Irak'ta bir dinar 14 dirheme eşit iken Rey'de 15 dirheme geçiyordu. Bundan başka Abbasîler zamanında Irak'a hâkim olan Büveyhoğullarından İzzüddevle Bahtiyar, Halife el-Tâyî ile birlikte 365 tarihli, Medinetüsselâm'da 18,30 gram ağırlığında bir Atiye dinarı bastırdı (İstanbul Arkeoloji Müzesi İslâmî Nümismatik bölümü). Mısır'da fatımî halifeleri tarafından basılan dinarlar başka tarzdadır. Halife El-Mu'izz lî-Dinullah (953-975) zamanında basılan bir dinar 15,5 dirheme eşit sayıldı. Fatımîlerin Mısır'ı ele geçirmeleri sikkeleri çok etkiledi. Çünkü Irak'a altın Mısır'dan götürülüyordu. Mısır Memlûkları zamanında başka başka tiplerde dinarlar basıldı. En son dinar El-Eşref Tomanbay zamanında basıldı. Irak dinarı ve Suriye dinarı 1 000 fils'e, Tunus dinarı 1 000 santime, Yugoslavya dinarı 100 paraya bölünür. (ML)

DİNAN
düşes Anne'ın şatosu

DİNAR, Afyon iline bağlı ilçe merkezi; 11 298 nüf. Hafif tepelik bir sahanın batı kenarında kurulmuştur; yüksl. 880 m. Afyon-İzmir (Alsancak) demiryolu ve İçbatı Anadolu'yu, Göller yöresini, Akdeniz kıyılarını İzmir'e bağlayan kara yolları ilçe merkezinin iktisadî gücünü arttıracak önemli bir pazar yeri olmasını sağlamıştır. Afyon iline bağlı ilçe merkezleri arasında Bolvadin'den sonra en fazla nüfuslu olanıdır. —*Dinar ilçesi;* 1 286 km^2, 921 nüf. Merkez, Dombayova ve Haydarlı bucaklarına bağlı 62 köyü vardır. Şeker pancarı ekimi, tahıl tarımı, baklagiller ekimi, meyvecilik ve hayvancılık. (M)

DİNAR (bin Muhammed Melik), oğuz başbuğu (öl. Kirman 1195). Sultan Sencer'in yenilişi üzerine (1141) Maveraünnehir'deki Bozokların başına geçen Korkut bin Abdülhamid'e bağlandı; Serahs'daki oğuzları yönetti. Harizmşahlardan Sultanşah Serahs'ı ele geçirince (1173) Dinar'a bağlı boylar çeşitli gruplara bölünerek *Kara-guz* adıyle anıldılar. Dinar, yanında kalan oğuzlar ile Gürcan'da bir süre tutunmağa çalıştıyse de, Harizmşah'ın baskısıyle Horasan'dan çekilmek zorunda kaldı. Kirmana giderek (1185), önceden buraya gelen oğuzları kendisine bağladı. 1186'da Kirman selçuklu sultanı Mehmed Şahın ölümü üzerine (1186) bu bölgeye hâkim oldu. Melik unvanını alarak Zerend'i merkez edindi. (M)

DİNAR ALPLERİ (veya **dağları**), Yugoslavya'da dağlık bütün. Bir yandan Adriya denizi ile Pannonia ovaları, öte yandan Sloven Alpleri ile Rodop havza ve kütleleri arasında uzanır. Adını, meydana geldiği dağ sıralarının biri olan *Dinara* sıradağlarından (Troglav'da 1913 m) alır. Dinar Alpleri birbirinden çok farklı iki tabiî bölgeyi (Karst ve Bosna dağları) kapsar. Sıradağların ve uzunlamasına büyük poljelerin birbirine paralelliği Karst'ın başlıca özelliğini meydana getirir; bu bölgede Tebeşir ve Jura çağı kalkerlerindeki çöküntüler klasiktir. Yükseltileri daha az olan Bosna dağları birbirinden ayrı, ilkel veya billûrsu çekirdeklerden oluşmuştur; çöküntü havzalarıyle birbirinden ayrılır ve Sava'nın kollarının yatağı olan vâdilerle parçalanmıştır. Karst bölümündeki başlıca sıradağlar veya en yüksek kütleler Dalmaçya ve Hırvatistan'dadır: Kapela, Velebit, Dinara; Hersek'te, Prenj ve Bjeleşnica; Karadağ'da Durmitor, Sinjanjevina ve Komovi'ler. Arnavutluğun en yüksek dağları da Dinar sistemindedir. (L)

DİNARD, Fransa'da (İlle-et-Vilaine idare bölümü, Saint-Malo idare çevresi). Kanton idare merkezi, Saint-Malo'nun karşısında, Rance ırmağı halici girişinde; 9 432 nüf. (yazın 40 000). Dinard, Fransa'nın başlıca sayfiye merkezlerindendir. (L)

DİNARDA i. Küçük kulağakaçan böceği. Avrupa'da, karınca yuvalarında yaşar. (Karınca ölüsü ve yumurtasıyle beslenir. Kınkanatlıların *Staphylinidae* familyasından.) [L]

DİNAR ırkı, brakisefal, uzun boylu ve koyu renk derili kimselerden meydana gelen avrupa ırkı. (Bu ırktan olanlar Balkanların batısında pek çoktur. Bunun yanı sıra, Karpat'larda, Avusturya'da ve Fransa'nın doğusunda da dinar ırkından olanlara rastlanır. [ADRİYATİK IRKI da denir.]) [L]

DİNARİTES i. Kavkısı az süslü, büyük göbekli, bitişme çizgisi basit keratit. (Alp triyasında birçok türü bulunan keratitler, ammonitlere yakın yumuşakçalardır.) [L]

DİNARMONİK sıf. (fr. *dynharmonique*). Akust. Dinarmonik rezonatör, ses darbelerinden doğacak basıncın etkilerini gideren akustik rezonatör.

— ANSİKL. Bir *dinarmonik* rezonatör, genel akustik kurallarına göre yapılmış, çevresine rezonans boruları yerleştirilmiş yüksek randımanlı bir elektrodinamik hoparlörden meydana gelir. Hoparlör, farklı çap ve boydaki bu borulardan birinin temel frekansına tekabül eden bir ses verdiği zaman o boru rezonansa girer. Söz konusu olan karmaşık bir ses ise, rezonansa daha çok sayıda boru katılır. Böylece sonorite arttırılmış ve seslerin tınısına uyulmuş olur. Ses dalgalarının düşey yayılması sonucu, her noktadaki güç sabit kalır. Bu durumda, bir ses ışınlanması değil, ses yayılması (dağılması) meydana gelir. (L)

DİNASSAUT (fr. k.). Bk. ÇIKARMA *birliği*.

DİNATRON i. (fr. *dynatron*). Radyotek. Ara elektrot teli, anota oranla daha pozitif hale getirilmiş elektron lambası. (Bazı şartlarda bu tip lambalar, lamba içinde doğan ikinci yayınların etkisiyle negatif bir direnç gösterir.) [L]

DİNCİERKÎ (yun. *theokratia; theos,* tanrı ve *kratos,* erk). Siyasî erkin, yani iktidarın Tanrı'dan geldiğine inanan ve bu erkin ancak Tanrı'nın yeryüzündeki vekilleri tarafından kullanıldığı inancına dayanan toplum düzeni. (*Eşanl.* TEOKRASİ.)

— ANSİKL. İlkel yönetimlerin hemen hepsi dincierkine dayanırdı. Eskiçağda, Doğu'da ve Mısır'da, sonra da, özellikle, islâmda yönetim, din adamlarının elindeydi. Bu kavramın, ilk defa Flavius Josephus tarafından, Yahudilerin büyük hahamlarca yönetilen siyasî rejimini belirlemek için kullanıldığı sanılıyor. Aynı zamanda, Gregorius VII, İnnocentius III, İnnocentius IV ve Bonifatius VIII adlı papaların yönetimi de dincierki olarak nitelenmiştir. Bu siyasî rejimin karşısında *sezaro-papizm* denen siyasî görüş vardır. Buna göre, eski Roma imparatorlarının vârisi ve Roma'nın hâkimi olan imparator, dünya üzerindeki hâkimiyetini *(dominium mundi)* başka hükümdarlara, özellikle, papaya kabul ettirmek hakkına sahiptir. XI. yy. imparatorlarının ortaya attığı, Friedrich I ve Henri VI'nın savundukları sezaro-papizm'e papalar karşı koydular ve İsa'nın vekili olarak, dünya yönetiminin kendilerine ait olduğunu ileri sürdüler. İnnocentius III'ün siyaseti (Latran Ruhanî meclisi, 1215), Friedrich II'nin ölümü (1250), Büyük Fetret devri (1250-1273), sezaro-papizmin çökmesine yol açtı ve dincierkin zaferini sağlamış göründü ise de, papa Bonifatius VIII'e karşı çıkan Güzel Philippe, bu doktrine öldürücü darbeyi indirdi. (L)

DİNÇ sıf. (esk. türk. *tınmak,* dinlenmek> *tın-ç*'tan). Güçlü, sağlam: *Zeybekler dâ-*

Foto. Heenan, Viollet (LAROUSSE) ; İbrahim Artuk (MEYDAN)

îma dinç, yağız ve yakışıklı insanlardı (Ş.S. Aydemir). *Nuri Efendi ... ellibeş, altmış yaşlarında, orta boylu, zayıf, kuru, fakat dinç bir ihtiyardı* (A. H. Tanpınar). *Ertesi gün pazarda hayvanları beraber satılar, mollanınkiler daha genç, daha dinç duruyordu* (Ömer Seyfeddin).

— DEY. *Başı dinç,* sıkıntısı, üzüntüsü olmayan: *Eskiden kahveye çıkardı, bizim de başımız dinçti, yüzünü görmezdik* (M.Ş. Esendal).

— Mekan. *Dinç kuvvet,* hızın karesiyle kütlenin çarpımı.

◆ **Dinçleşmek** ve **dincelmek** geçz. f. Dinç ve güçlü hale gelmek.

◆ **Dinçlik** i. Güçlü ve sağlığı yerinde olma: *Hürriyetime ... kavuşmak saadeti maddî ve manevî dinçliğimi boyuna artırdığından...* (R.H. Karay). [ML]

DİNÇER (Erdinç), türk pantomim sanatçısı (İzmir 1934). 1951'de Konservatuvara girdi. 1956'da Türkiye'ye gelen Theo Leolcakdie'nin derslerine katıldı. Paris'te Jacques Lecoq'un pantomim okuluna iki yıl devam etti. Daha sonra Marcel Marceau'nun topluluğuna girdi. Bir buçuk yıl Marceau'nun, sonra da Etienne Decroux ve Laura Shelee'nin dans okullarında çalıştı. Türkiye'ye döndükten sonra çeşitli yerlerde pantomim resitalleri verdi. Devlet balesinde pantomim öğretmeni oldu. (M)

DİNÇER (Hasan), türk siyaset adamı (Afyon, Sandıklı 1910). İstanbul Hukuk fakültesini bitirdi (1933); Hayrabolu'da savcılık (1934), Afyonkarahisar savcı yardımcılığı (1938), Balıkesir ceza hâkimliği (1942) yaptıktan sonra devlet hizmetinden ayrılarak D.P. saflarında siyasete atıldı, milletvekili seçildi (1946). İki yıl sonra D.P.'de meydana gelen bölünme sırasında M.P.'ye geçti ve bu parti K.M.P. ile birleşince siyasî faaliyetine C.K.M.P.'de devam etti. 1950 Seçimlerinde parlamento dışı kalan Dinçer, 1950-1960 devresini avukatlık yaparak geçirdi. 1961 Seçimlerinde tekrar milletvekili oldu. Bu devrede C.K.M.P. kontenjanından ikinci koalisyon hükûmetinde başbakan yardımcısı (1963-1964), dördüncü koalisyon hükûmetinde millî savunma bakanı (1964-1965) olarak görev aldı. 1965'te C.K.M.P.'den istifa eden Dinçer, A.P.'ye geçti ve o yıl yapılan seçimlerde Konya milletvekili seçildi, ilk A.P. kabinesinde Adalet bakanlığına getirildi (1965-1969). Bu görevlerin sona erdiği 1969 seçimlerinde Afyonkarahisar milletvekili, 1970'te devlet bakanı oldu. (M)

DİNDER, Doğu Sudan'da ırmak, Habeşistan'dan doğar; Mavi Nil'in kolu. Bu ırmak kıyısındaki *Dinder* kasabası çevresinde, savanayı ilkel halde muhafaza etmek amacıyle millî bir park kuruldu. (L)

DİNDIŞI blş. sıf. Dinî olmayan konuları ele alan: *Dindışı edebiyat.*

— Ed. İslâmî türk edebiyatında dinle ilgili olmayan konuları işleyen edebiyat kolu.

— Mus. *Dindışı musiki,* türk musikisinin iki büyük bölümünden biri. Öteki *dinî musiki*'dir. Türk dindışı musikisi, *söz musikisi* ve *saz musikisi* diye ikiye ayrılır (M)

DİNDİGUL, Hindistan'da (Madras) şehir, Madura'nın kuzeybatı'sında; 92 900 nüf. Tütün ve pamuk imalâthaneleri. Sepicilik. (L)

DİNDİNGS, Malezya'da (Perak) bölge: Malakka boğazı kıyısında uzanan dar bir kıyı şeridi, Pangkor adası ve Sembilan takımadalarından meydana gelir. XIX. yy.da İngilizlerin eline geçen Dindings, 1935'te Perak'a geri verildi. O tarihten beri bu adı taşıyan arazi iyice genişledi. Bölgenin başlıca gelir kaynaklarını balıkçılık ile hindistancevizi işletmeleri meydana getirir. Ormanlardaki işletmelerden kauçuk elde edilir. (L)

DİNDORF (Wilhelm), alman helenisti (Leipzig 1802-ay.y. 1883). H. Estienne'in eseri olan *Thesaurus Graecae Linguae*'nin (Yunan Dilinin Zenginlikleri) yeni baskısı için, Hase ve kardeşi L. Dindorff ile işbirliği yaptı (1832-1865). Ayrıca başka eserler de yayımladı: *Poetaé Scenici Graeci* (Yunan Oyun Yazarları) [1830]; *Homeros* (1855- 1856); *Demosthenes* (1846-1851); *Lexicon Sophocleum* (Sophokles Sözlüğü) [1871]; *Lexicon Aeschyleum* (Aiskhyles Sözlüğü) [1876]. — LUDVİG AUGUST, Wilhelm Dindorf'un kardeşi (Leipzig 1805-ay.y. 1871), helenist, *Thesaurus*'un (Hazine) yeniden basılmasına yardım etti. Birçok eser yayımladı: *Chronicon Paschale* (Paskalya Kroniği) [1832]; *Ksenophon* (1849-1851); *Diodoros* (1842, 1866-1868); *Pausianias* (1845); *Dionysos Khrysostomos* (1857); *Dion Kassios* (1863-1865); *Historici Graeci Minores* (1870-1871) ve *Zoharas* (1868-1875). [L]

D'İNDY (Vincent). Bk. İNDY.

DİNDYMENE. Yun. mit. Ana tanrıça Kybele'nin takma adı. Ululama törenleri Frigya'daki Dindymon dağında yapıldığından bu ad verilmiştir. (L)

DİNDYMON. Esk. coğ. Kuzeybatı Anadolu'da sıradağlar: Kyzikos yakınında Kapı dağı, Pessinus yakınındaki Günyüzü dağı ve Hermos (Gediz) ırmağı kaynaklarının yanındaki Murat dağı. Bu dağlarda Friglerin tanrıçası Kybele'nin tapınakları bulunuyordu. Bu sebeple Kybele'ye *Dindymene* adı da verilmiştir. (M)

DİNEK i. (esk. türk. *tınmak,* dinlemek'ten *din-ek*). *Halk dili.* Dinlenecek yer. (M)

DİNEK, İç Anadolu bölgesinde (Konya ilinin Çumra ilçesi) bucak; 14 294 nüf.; 19 köy. — *Bucak merkezi,* 908 nüf. Çumra'nın 45 km güneyinde. (M)

DİNELMEK geçz. f. (esk. türk. *ting,* dik'ten *din-el-mek*). Ayağa kalkmak: *Durup dururken ne diye dineldin?* ‖ Karşı durmak: *Bana karşı neden dineliyorsun?* ‖ Derlenip toparlanmak: *Bu bir son dirnekdür ki dirildük dineldük* (Mustafa Darir). [M]

DİNERİ i. (ital. k.) İskambil kâğıtlarındaki işaretlerden karo. (M)

DİNERO i. 1/10 sol veya 10 centavo değerinde Peru parası. (L)

DİNETUS i. Bir çeşit yaban arısı. Kurtçuklarını beslemek için, yuvasında felçli böcekleri biriktirir. (Zarkanatlıların *sphegidae* familyasından.) [L]

DİNEUTES i. Sıcak bölgelerde bulunan büyük su biti. Küçük sürüler halinde göçer, birikintilerde ve gölcüklerde yaşar. (Kınkanatlıların *gyrinidae* familyasından.) [L]

DİNEVER. Esk. coğ. Cibal-Media bölgesinde, Araplardan önce kurulmuş İran şehri. Kenguvarın (Kengavar) batısında, Karmis (Kirmanşah) yöresinde geçen Şehrizor-Hemedan yolu üzerinde, Dinever geçidi yakınındadır. Türklerden önce bu bölgeye Kürt, Şuhacan aşireti yerleşmişti. 642'de Nihavend savaşından sonra şehir iranlı vali tarafından Araplara teslim edildi. Kûfe askerî sitesine bağlı Media topraklarına katılınca Araplar ona, Mah el-Kûfe (Kûfe kasabası) adını verdiler. Dinever, Emevîler devrinde tarım ürünleri ve tarım sanayii bakımından büyük bir gelişme gösterdi. Özellikle X. yy.da Cibal'in en önemli şehri oldu. Birçok medrese açıldı, bilim adamları, hatipler, hadis uzmanları yetişti. Geylan'lı isyancı Merdavic 931'de burayı alınca şehri yıktı. Daha sonra, türk emîrlerinden Hasanveyh (Hasnuveyh) şehri alarak, yakınlarda yaptırdığı Sarmac kalesinde 50 yıl hüküm sürdü. Şehri imar etti, kendi adıyle anılan kubbeli, revaklı, minareli bir cami yaptırdı. Bir süre sonra Tuğrul Beyin kuşattığı şehri İnal Bey ele geçirdi. Sonunda Timur şehri yakıp yıkarak büsbütün ortadan kaldırdı. (M)

DİNEVERİ (Ebu Hanife Ahmed bin Davud), arap dilcisi tabiat bilgini ve tarihçisi Dinever, ? - ?, 895). Gençliğinde Kûfe'ye giderek İbn ül-Sıkkît'ten dil dersleri aldı. 849'da Isfahan'a gitti. Burada yaptığı gözlemlerin sonuçlarını *Kitab-ül-Rasad* (Gözlem Kitabı) adlı eserinde topladı. Tam olarak bugüne kalan tek eseri, islâm tarihi yanında İskender'e ve Sasanîler'e de yer veren *Ahbar-üt-Tıval* adlı umumî tarihi, kendisinden sonraki yazarların faydalandığı önemli eseri ise *Kitab-ün-Nebat*'tır. Matematikle ilgili eserleri de vardır. (M)

DİNGDLEY (Nelson), amerikan siyaset adamı (Durham, Maine 1832-Washington 1899). Temsilciler meclisinin cumhuriyetçi üyesi, kendi adını taşıyan gümrük tarifesiyle ün yaptı. 1897'de yürürlüğe giren bu tarife gümrük koruma yönetimine güç kazandırdı. (L)

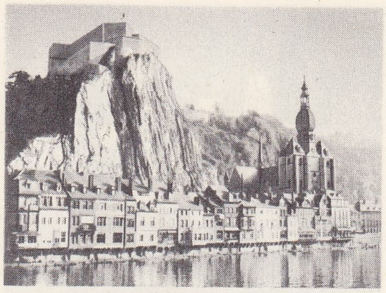
DİNANT

DİNGELSTEDT (Franz VON), alman şair ve romancısı (Halsdorf, Hassen 1814-Viyana 1881). Kitaplık memuruydu, sonra tiyatro yönetti. Yayımladığı şiir derlemelerinde, kurallara karşı bir muhteva Heine'nin şiirlerini andıran bir şekil anlayışını geliştirdi. *Jungdeutschen* (Genç Almanya) akımına bağlıydı. *Lieder Eines Kosmopolitischen Nachtwachters* (Kozmopolit Bir Gece Bekçisinin Şarkıları) [1840] büyük yankılar yaptı. En önemlisi *Das Haus der Barneveldt* (Barneveldt'lerin Evi) [1850] olan dramları ve özellikle, *Unter der Erde* (Toprak Altında) [1840] gibi değersiz sayılamayacak romanları varsa da, gerçek ününü, Molière ve Shakespeare'den yaptığı çevirilere borçludur. (L)

DİNGHOFER (Franz), avusturyalı siyaset adamı (Ottensheim 1873-Viyana 1956). 1911'den sonra imparatorluk meclisinde üyelik yaptı. 1918'de geçici millî meclisin başkanlığına getirildi. Cumhuriyet çağında Grossdeutsche Volkspartei'in (Büyük Alman Halk partisi) lideri oldu. Seipel hükûmetinde 1926-1927'de başbakan yardımcılığı, 1926-1928'de adalet bakanlığı yaptı. 1939'da yüksek mahkemenin başına getirildi. (L)

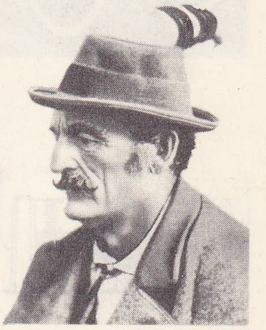
dinar ırkı

DİNGİ i. (hintçe, *dingi*'den ing. *dinghy* veya *dingey*). Denizc. Bir çeşit küçük, hafif kayık. ‖ Yelkenli veya motorlu küçük yarış teknesi. (Yelkenli dingilerin bordası su hattına dikey olarak uzanır ve keskin bir açı ile omurgaya doğru kıvrılır; motorlu olanlar ise kıçtan takma motorludur.)

— Havc. Askerî uçaklarda bulunan kauçuktan yapılmış ve denize mecburî iniş sırasında basınçlı hava doldurulmuş bir hava tüpüyle çabucak şişirilebilen sandal. (L)

DİNGİL i. (onomatope). Tekerleklerin merkezinden geçen ve bir taşıtın altına enlemesine yerleştirilmiş mil: *Reis can acısıyle, arabalardan birinin ardına geçip şaşırtma vereyim derken, pantolonu dingile takılmış* (K. Tahir). *Yataklı vagondaki kompartımanımdan yatağın dingil üstüne tesadüf etmesinden gayrı şikâyetim yoktu* (R. N. Güntekin). ‖ *Açık dingil,* dingil başlığı somununun, tekerlek göbeğine vidalanmış veya civatalanmış «şapka» denilen bir kutuya yerleştirilmiş olan dingil çeşidi (*Eşanl.* AKS.)

— Dy. *Dingil çatalı,* demiryolu araçlarının sustalarının bayıldığı anlarda, dingil yağdanlık kutularına rehberlik eden çatallar. ‖ *Dingil çatal yarığı,* lokomotif şasisi üzerinde, dingil yatağı kutularının oturtulmasını sağlamak amacı ile açılmış boşluklar. ‖ *Dingil mesafesi,* bir demiryolu aracının, en uç dingilleri arasındaki uzaklık gözönünde tutularak ölçülen ve dingil takımının toplam uzunluğuna tekabül eden me-

DİNARD
St. Énogat plajı

Foto. Huet-Hoa-Qui, X, Henrard (LAROUSSE)

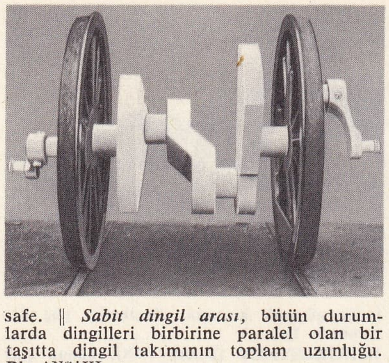

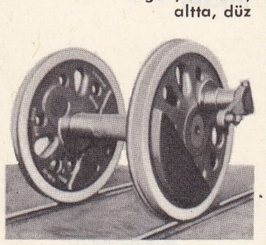

dingiller sağda, dirsekli; altta, düz

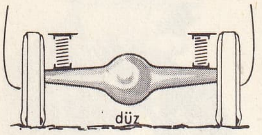

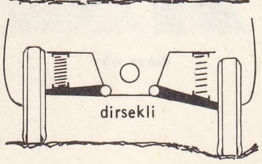

dingil (oto.)

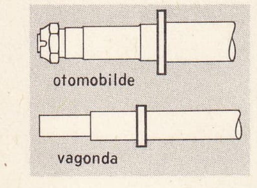

dingil seti

dingo

safe. || *Sabit dingil arası*, bütün durumlarda dingilleri birbirine paralel olan bir taşıtta dingil takımının toplam uzunluğu. Bk. ANSİKL.

— Oto. Bk. ANSİKL.

— Teknol. *Dingil seti*, madenî bir dingilde, silindirsi taban biçiminde çıkıntı (tekerlek göbeği bu çıkıntıya dayanır).

— ANSİKL. Dy. Lokomotif, vagon ve bütün demiryolu araçlarında tekerlekler, kendileriyle birlikte dönen *dingil*'lere bağlıdır. Dingil düz veya dirsek şeklinde olabilir. Hareket verici silindirlerin kazan altında şasi yan kolları arasına yerleştirildiği bazı lokomotiflerde dirsekli dingiller, bir veya birkaç motris biyeli çalıştıran döndürücü araç görevini yapar. Dingil, seyir sırasında tekerleklerin uygun biçimde kalmalarını sağladığı gibi, bu tekerleklerin gerekli açıklıkta ve birbirine paralel iki düzey içinde kalmalarını da temin eder. Demiryolu araçlarının dingillerinin yapımı, hazırlanması ve yerine takılması nazik işlemlerdir.

İki tekerlek ve bir dingilden meydana gelen bütüne *dingil takımı* denir; çıplak dingil için ise *eksen-dingil* terimi kullanılır.

— Oto. *Dingil*'in başlıca görevleri şunlardır: şasinin tekerlekler üzerine oturmasını sağlar, hareket ettirme tekerleklerin kumanda elemanlarını ve direksiyonun yön verme elemanlarını taşır, ayrıca tekerlekler arasındaki uzaklığın hep aynı kalmasını sağlar.

Klasik ön dingil, dövme çelikten yapılmış çift T kesitinde bir çubuktur; süspansiyon yaylarıyle şasiye bağlanan bu çubuğun her iki ucunda, tekerlek mihveriyle bağlantısı olan bir aks yardımıyle dingile tutturulmuş bir tekerlek bulunur. Bu dingil, tekerlek kumanda levyesi, rulmanlar üstüne yerleştirilmiş tekerlek poyrası (göbeği) ve frenlerin sabit kısımları gibi bazı parçaları da taşır. «Önden müstakil tekerlekli» veya «dört müstakil tekerlekli» denilen taşıtlarda dingillerin çeşitli görevlerini, şasiyi doğrudan doğruya tekerleklere bağlayan birbirinden ayrı elemanlar sağlar. Bu tip dingillere *ön müstakil tekerlek dingili* ve *arka müstakil tekerlek dingili* adı verilir. Klasik tipteki bir arabada arka dingile *arka köprü* denir. (LM)

DİNGİLDEK sıf. *(dingildemek*'ten *dingil-de-k)*. Çok sallanan: *Arkadaşların odasında, dört bacağı da sarsak ne kadar dingildek sandalye varsa...* (Y.Z. Ortaç). [M]

DİNGİLDEMEK geçz. f. (onomatope, *dingil*'den *dingil-de-mek*). Sallanmak: *Siyah esvaplılar, siyah çarşaflıları dingildiyen iskeleden vapura ite ite çıkardılar* (H.E. Adıvar). || Korkudan titremek.

— DEY. *İşkilli terazi dingilder*, «birşeyden korkusu olan kimse devamlı kuşku içindedir» anlamında kullanılır: *Sadri akşamdanberi tedbirli davranmak için verdiği kararın tam tersine olarak iradesini kaybetmiş bir halde: — «İşkilli terazi dingilder» derler* (H.R. Gürpınar).

DİNGİN sıf. *(dinmek*'ten *din-gin)*. Durgun, kımıldamayan. || Çok çalışmaktan gücü kalmamış, yorgun. || Sönmüş (volkan).

— Kim. Oksijenli bir aside daldırıldıktan sonra, hem bu seyreltik asitten, hem de nitrik asitten etkilenmemek özelliğini kazanan bazı oksitlenebilir madenler, özellikle demir için kullanılır.

◆ **Dinginlik** i. Dingin olma, kımıldamama. || *Dinginlik bilimi*. Bk. STATİK.

— Kim. Yüzeyine uygulanan bazı özel işlemlerle, elektrokimyasal aşınmaya karşı korunan bir madenin durumu. (LM)

DİNGİR i. Mit. Hititler'de tanrıya verilen ad. (M)

DİNGLE, gael dilinde **Daengean**, İrlanda cumhuriyetinde (Munster ili, Kerry idare bölümü) liman şehri, derin *Dingle koyu*'nun kuzey kıyısında; 1 700 nüf. İç turizm merkezi. Balıkçılık limanı. (L)

DİNGLER (Hugo), alman filozofu (Münih 1881-ay. y. 1954). Darstadt Yüksek Teknik okulunda felsefe, psikoloji ve pedagoji profesörü (1932-1934). Bilim mantığı ve metodolojisi ile uğraştı. (L)

DİNGLİNGER (Johann Melchior), alman kuyumcusu (Biberach, Württemberg 1664-Dresden 1731). Zamanın en büyük ustalarındandır. Eserleri Dresden'deki Grünes Gewölbe (Yeşil Kubbe) salonlarındadır. (L)

DİNG-LİNG'LER, eski bir türk kavmi. Çin kaynaklarındaki bilgilere göre iki kola ayrılan Ding-ling'ler, Hyung-nu'ların kuzeyinde ve Vu-sun'ların batısında yaşamışlardır. Batıda yaşayan Ding-ling'lerin göçebe olduğu, at yetiştirdikleri, hayvan derileri sattıkları biliniyor. M.S. II.yy.dan kalan bir çin belgesine göre 60 000 kişilik orduları vardı. Kürkünden faydalanılan hayvanların yaşadığı bölgelere göre Dingling'lerin yurdunun kuzeyde, İrtiş ırmağının orta ve aşağı kesimlerinde olduğu sanılmaktadır. Adları da kürk ticaretine dayanır. Türkolog Németh, Ding-ling'in sincap anlamına gelen Türkçe *teyin* kelimesinden, Räsänen de Türkçe *tiyin*'den geldiğini ileri sürerler. Hirth ise Ding-ling'leri Telengüt'lerle bir sayar. (M)

DİNGO i. Vahşî köpek türü. Avustralya'da yaşar.

— ANSİKL. *Dingo*'nun *(Canis dingo)* Asya'da ve Malezya'da evcil veya yarı vahşî olarak yaşayan köpeklerle benzerliği, onun Avustralya'ya dışarıdan getirildiği orada vahşî hayata alışarak tavşanlar gibi çoğaldığı kanısını vermektedir. Kıllı ve sarkık kuyruklu olan Dingo'nun boyu, kuyruk hariç, 80 sm'yi bulur. Burnu oldukça sivri, başı geniş, gövdesi iri, rengi soluk kızıl, kanın tarafı açık kızıldır. Sürüler halinde dolaşır, ses çıkarır, fakat havlamaz. (L)

DİNGUİRAYE, Gine'de çevre idare merkezi, Futa-Calon'un doğusunda; 2 000 nüf. El-Hac-Ömer tarafından yapılan cami. —*Dinguiraye çevresi*, 48 200 nüf. (L)

DİNGWALL, Büyük Britanya'da kasaba, İskoçya'nın kuzeyinde, Ross and Cromarty idare bölümünün merkezi, Cromarty körfezi kıyısında; 3 400 nüf. Pazar yeri. (L)

DİNH, Vietnam hanedanı. Dinh Bô-Linh rakip on iki derebeyini ortadan kaldırdıktan sonra 968'de kurdu. On iki yıl saltanat süren (968-980) bu hanedandan ancak iki hükümdar çıktı. Merkezi *Hoa-Lu* idi. (L)

DİNH-TUONG, Vietnam'da (Güney Vietnam) il, Saygon'un güneybatısında; 569 700 nüf. Merkezi *My Tho*. (L)

DİNİ (Antonio), italyan halıcısı (Roma 1700-Venedik 1769). Roma'da Pietro Ferloni'nin öğrencisi oldu, 1738'de Torino'ya çağırıldı. Sonra Venedik'e yerleşti ve iki kızı ile birlikte kurduğu atelyede ipek ve yün halılar dokudu. Halıları, renklerinin uyumu ile ün kazandı. (L)

DİNİCHTHYS i. Pul derili balık fosili. Amerika ve Avrupa'da devoniyen tabakalarında görülür. (Çok iri gövdeli olan bu balığın kalkanı bazen 1 m'yi, gövde uzunluğu ise 3 m'yi bulur.) [L]

DİNİCTİS i. Panter büyüklüğünde etçil memeli hayvan fosili. Kuzey Amerika'nın alt miyosen ve oligosen tabakalarında bulunur. (Kedigillerden.) [L]

DİNİKOTİK sıf. (fr. *dinicotique*). Donma noktası 323°C olan, 3-5 piridin-dikarboksilik asit için kullanılır. (L)

DİNİS DA CRUZ E SİLVA (Antonio), portekizli şair (Lizbon 1731-Rio de Janeiro 1799). Arcadia Lusitana'nın (Lizbon'lu Arcadia edebiyat topluluğu) kurucularındandır. (1756). Özellikle 1770'e doğru yazdığı ve 1801'de yayımlanan bir çeşit portekiz ilâhisi olan *Ohissope* adlı şiiriyle ün yaptı. Denizaşırı yüksek bir görevde bulunduğu ve Brezilya'yı iyi tanıdığından öncüsü olduğu yeni klasisizm akımının sert yanlarını yumuşatmasını bildi. *Odes Pindaricas* (Pindaros tarzında Od'lar) [1806] adlı kitabı en önemli eserlerinden biridir. (L)

DİNİTRİL i. (fr. *dinitrile*). Kim. Bileşiminde iki nitril (—CN) grubu bulunan madde. (L)

DİNİTRO—. Kim. Bir maddenin, bileşimdeki iki hidrojen atomu yerine iki NO_2 grubunun geçmesiyle elde edildiğini gösteren önek. (Msl. *dinitrotimol*, timoldeki iki hidrojen atomu yerine iki NO_2 grubunun geçmesiyle elde edilir; *dinitroksilen* v.b. için de aynı şey söylenebilir. Ayrıca bu bileşikler, TİMOL DİNİTRE, KSİLEN DİNİTRE v.b. şeklinde de adlandırılabilir.) [L]

DİNİTROBENZEN i. (fr. *dinitrobenzène*). Benzenin iki nitrolu türevi.

— ANSİKL. Üç izomeri içinde en yaygını, nitrobenzenin ikinci defa nitrolanmasıyle elde edilen *meta* $C_6H_4(NO_2)_2$ 1-3 türevidir. 90°C'ta eriyen bu madde, suda çözünmeyen, alkolde çözünen sarımtırak iğneler şeklindedir. Bazı patlayıcı maddelerin bileşimine girer (bellit, tonit v.b.). Ayrıca boyar maddede sanayiinde metafenilendiamin'in, metanitranilin'in hazırlanmasında kullanılır. (L)

DİNİTROBENZEN-DİAZO-OKSİT i. (fr. *dinitrobenzène-diazo-oxyde*). Kim. *Eşanl.* DİAZODİNİTRO FENOL.

DİNİTROFENOL i. (fr. *dinitrophénol*). En bilineni $C_6H_3(OH)$ $(NO_2)_2$-1-2-4 formülünde olan iki nitrolu fenol türevi.

— ANSİKL. Kim. *Dinitrofenol*, sodyum hidroksidin dinitroklorobenzene etkimesiyle elde edilir. 111°C'ta erir. Melinitle karışım halinde patlayıcı madde olarak, ayrıca bazı kükürtlü boyarmaddelerin hazırlanmasında ham madde olarak kullanılır.

— Ted. *Dinitrofenol*, besinlerin yakılmasını büyük ölçüde hızlandırdığı için vücutta depo edilmiş yağları yakarak, rejim yapmadan kısa sürede zayıflamayı sağlar. Ancak, bu alanda çok kullanılan bir madde olmakla birlikte önemli derecede zehirlenmelere yol açar. Bazen, kemik iliğinde kan yapımını yavaşlatarak had kansızlık ve agranülositoza, ender olarak da göz nevriti sonucu körlüğe sebep olur. Bu belirtiler her zaman ilâcın fazla alınmasından ileri gelmez, bazı hassas bünyelerde en küçük dozlarda alınan dinitrofenol de aynı belirtileri yaratabilir. Bu yüzden, zayıflamak isteyenlerin bu ilâcı kullanırken sakıncalarını da önceden bilmeleri gerekir. (L)

DİNİTROGLİKOL i. (fr. *dinitroglycol*). Glikol'* dinitratın teknikteki adı. (L)

DİNİTROKREZOL (ORTO) i. (fr. *dinitrocrésol [ortho]*). Bir krezolün iki nitrolu türevi.

— ANSİKL. *Dinitrokrezol*'ler içinde en bilineni, $C_6H_2(CH_3)(OH)(NO_2)_2$ -1-2-4-6 formülündeki türevdir. 86°C'ta eriyen, sarı renkteki bu katı madde, ortokrezol-sülfonik asidin nitrolanmasıyle elde edilir. Böceklerin ve yumurtalarını öldüren, zararlı bitkileri yok eden, suda az çözünen, sarı renkli kuvvetli bir boyarmaddedir. Kış aylarında meyve ağaçlarını böceklerden temizlemek için, 100 litre suya 600 gr dinitrokrezol veya tuzları karıştırılarak bulamaç halinde, bazen de sübyeleşebilen yağlara katılarak kullanılır. Ayrıca, tahılların zararlı otlarının temizlenmesinde, bu otların dayanıklılık derecesine göre hektar başına 5 ilâ 10 kg dinitrokrezol suda eritilerek çözelti halinde kullanılır. (L)

DİNİTROMETAN i. (fr. *dinitrométhane*). $CH(NO_2)_2K$ gibi tuzlar veren $CH_2(NO_2)_2$ formülündeki bileşik. Bu bileşiğin tuzları 100°C'ta ısıtılınca, sarı renkli ve patlayıcı kristaller halinde billûrlaşır. (L)

DİNİTRONAFTALEN i. (fr. *dinitronaphtalene*). Naftalenin, $C_{10}H_6$ $(NO_2)_2$ formülündeki iki nitratlı türevi.

— ANSİKL. Naftalenin doğrudan doğruya iki kere nitrolanması, 1-5 ve 1-8 izomerlerinin ağır bastığı bir karışım verir. Bu karışım, çeşitli patlayıcı maddelerin bileşimine girer. (L)

◆ **Dinitro** α **-naftol** i. (fr. *dinitro* α *-naphtol*). Nitrik asidin, α - naftol disülfonik aside etkimesiyle elde edilen, $C_{10}H_5$ (OH) $(NO_2)_2$ -1-2-4 formülündeki iki nitrolu

Foto. S.N.C.F., Mirror Features (LAROUSSE)

- naftol türevi. (138°C'ta erir; MARTIUS SARISI adıyle bilinen bir boyarmaddedir. Bu maddenin sodyum tuzu, hamurlu bazı gıda maddelerinin renklendirilmesinde kullanılır.) [L]

DİNİTRO-ORTOKREZOL i. (fr. *dinitro-orthocrèsol*). Bk. DİNİTROKREZOL.

DİNİTROTOLUEN i. (fr. *dinitrotoluen*). En yaygını $C_6H_3CH_3$) $(NO_2)_2$ -1-2-4 formülünde olan iki nitratlı toluen türevi.

— ANSİKL. *Dinitrotoluen*'in altı izomeri vardır. Bunlardan en önemlileri, 70°C'ta eriyen 2-4 izomeri ile 65°C'ta eriyen 2-6 izomeridir. Sanayide, özellikle 2-4 izomerinden oluşan billûrlaşmış dinitrotoluen, 2-4 ve 2-6 izomerlerin birleşmesinden meydana gelen hamur kıvamında dinitrotoluen ve bütün izomerleri taşıyan dinitrotoluen yağları veya sıvı dinitrotoluen üretilir. (L)

DİNİTROZORESORSİN i. (fr. *dinitrozorésorcine*). Kim. Nitröz asidin rezorsine etkimesiyle elde edilen ve ALSACE YEŞİLİ adıyle bilinen boyarmadde. (L)

DİNİZ (Julio), portekizli yazar. Bk. COELHO.

DİNK i. Şapkacılıkta, kumaşları keçeleştirmek için uygulanan dinkleme işleminde kullanılan apre makinesi. || *Dink borası*, kumaşların dinklenmesinden sonra makinede kalan hav döküntüleri. || *Dink kanalı*, eski tip tokmaklı dink makinelerinde, kumaşın dövüldüğü bölme. (Yeni tip makinelerde, tahta silindirlerle kanal kapağı arasında kumaşın sıkışıp dinklendiği kanal.) || *Dink kırığı*, dinkleme sırasında kumaş üzerinde meydana gelen kıvrım, kumaş katı.

— Malzeme. *Dink toprağı*, bazı şistlerin ayrışmasıyle meydana gelen leke kili. (Sulandırılıp dövüldüğü zaman sabun gibi köpüür. Yağlı maddeleri emdiği için, eskiden kumaşların aprelenmesinde yıkama ve dinkleme maddesi olarak kullanılırdı. Anadolu'nun bazı köylerinde bugün bile, çamaşır üzerine dink toprağı [*toprak kil* adıyle bilinir] serpiştirip tokaçla döverek çamaşır yıkama usulü yaygındır.)

◆ **Dinkçi** i. Dinkleme işlerini yapan atelyenin sahibi. || Dink makinesini çalıştıran işçi veya usta. (M)

DİNKA'LAR, Mavi ve Beyaz Nil arasındaki bölgede yaşayan zenci-hamî karışımı halk. Boyları ve özellikle bacakları çok uzundur. Erkekler vücutlarına kül sürünürler. Kadınlar, etekleri halkalar ve çıngıraklarla süslü, biri önde, öbürü arkada olmak üzere deriden iki önlük giyerler. Kadın ve erkekler, fildişinden, demirden, pirinçten yapılmış pek çok süs eşyası kullanırlar. Avcı ve hayvan yetiştiricisi olan bu halk gittikçe toprağa bağlanarak tarımla uğraşmağa başlamıştır; nilotik gruba giren bir dil konuşurlar. (L)

DİNKARD i. Pehlevî dilinde yazılmış geniş derleme. Zerdüşt edebiyatı ve tarihiyle ilgili metinleri kapsar. (L)

DİNKELBERG, Almanya'da bölge, Kara Orman'ın güneydoğu kenarı ile Ren hendeği arasında seki halinde yükselen bir yayladan meydana gelir. Dik vâdilerle bölünmüştür; bunlardan Lörrach'a kadar uzanan Wiese ırmağının vâdisi boyunca, kısmen Basel'e, hattâ Mulhouse'a bağlı dokuma fabrikaları sıralanmıştır. (L)

DİNKELSBÜHL, Batı Almanya'da (Bavyera) kasaba, Wörnitz vâdisinde; 7 300 nüf. Franken bölgesinde eski bir imparatorluk şehri olan Dinkelsbühl, Ortaçağdaki görünüşünü muhafaza eder (XIV. yy. dan kalma surlar; Sankt George kilisesi [alevli gotik üslûbunda]; eski evler). [L]

Dinkhane, İzmit'te serpuş (fes) yapımı için kurulan imalâthane (1833). Sonraki yıllarda fes ithalini önlemek için İstanbul'da (Haliç, Defterdar) feshane adıyle daha birçok fabrika açıldı. (M)

DİNKLEME i. (*dink*'ten *dink-le-me*). Bir kumaşı, bir şapkayı yüzeyden keçeleştirme işlemi.

— ANSİKL. *Dinkleme*, özellikle yünlü kumaşların yüzeyini keçeleştirerek, dokumanın daha dayanıklı olmasını sağlar. Ayrıca, dinkleme işleminden geçmiş kumaşlar yumuşak ve kaypak bir görünüm kazanır. Aprelemede, dinklenen kumaşlar mutlaka bir şardon makinesinden geçirilerek, yüzeyde kısmen keçeleşmiş havların kaldırılması ve elyafın ayrılması sağlanır. Böylece kumaşın ısıyı tutma özelliği arttırılmış olur. Dokumacılıkta bu işlemden daha çok karde (strayhgarn) gibi elbiselik veya battaniye gibi örtülük kumaşlara uygulanır. Eskiden dinkleme, su ve kil doldurulmuş teknelere bastırılan kumaşları, tahta tokmaklarla döverek yapılırdı. Günümüzde ise keçeleşmeyi kolaylaştırıcı sabun eriyikleri, zayıf asitler veya bazı yağ emülsiyonları katarak, tokmaklı veya silindirli dink makinelerinde otomatik olarak yapılır. Tokmaklı dink makineleri, keçeleşmeyi kolaylaştırıcı bir eriyik doldurulmuş bir ağaç tekne ile bu tekne içine yerleştirilen kumaşları otomatik olarak döven tahta tokmaklardan meydana gelir. Bir eksantrik aracılığıyle çalışan bu tokmaklar kumaşı döverek, keçeleştirici ortam içinde kolaylıkla keçeleşmesini sağlar. Tokmaklı makinelerin verimi az olduğu için ancak çok nazik ve değerli kumaşların dinklenmesinde kullanılır. Silindirli dink makinelerinde ise, genellikle tahtadan yapılmış, her tarafı kapalı bir kanal bulunur. Bu kanal içinde, üst üste yerleştirilmiş ve kuvvetli yaylarla iyice sıkıştırılmış iki tahta silindir vardır. Keçeleştirici sıvıya batırılmış ve iki ucu birleştirilip dikilerek çile haline getirilmiş dinklenecek kumaş, dönen silindirlerin arasından geçerek kanala girer. Çile halindeki kumaş makinenin hareketiyle devamlı olarak dönerken, dokuma üzerine uygulanan basıncın etkisiyle enine keçeleşir. Öte yandan, kuvvetli bir yayla sıkıştırılmış bir kapağı olan kanal ağzına gelince, devirli hareketine devam edebilmek için bu kapağı iten kumaş boydan keçeleşir. Böylece aynı anda, hem *enine* (iki tahta silindir arasında), hem *boyuna* (kanal ağzında) keçeleşme sağlanmış olur. Yapılacak herhangi bir hatanın düzeltilmesine imkân olmadığı için bütün kumaş topunun sakatlanmasına yol açabilen işlem sırasında, kumaşın enini ve boyunu devamlı olarak ölçmek gerekir. İstenen keçeleşme sağlanınca makine durdurularak kumaş alınır. Dinkleme işlemi uygulanan kumaşlarda, özellikle enden çekme çok fazla olur: 210 sm genişliğinde dokunmuş bazı çuha tipi kumaşların eni, dinkleme sonucu 140 sm'e kadar iner. (M)

DİNKLEMEK geçl. f. Bir kumaşı dinkleme işleminden geçirerek keçeleşmiş hale getirmek. (M)

DİNLEME i. (*dinlemek*'ten *dinle-me*). Dinlemek işi. || *Dinleme salonu* (lat. *auditorium*, yazarların eserlerinin okunduğu salon), müzik veya tiyatro eserlerini dinletmek, radyo veya televizyon yayınları yapmak veya ses kaydetmek amacıyle düzenlenmiş salon. (*Stüdyo* da denir.)

— Ask. Düşman faaliyetinin ses dinleme yoluyle öğrenilmesi yöntemi. || Deniz kuvvetlerinde, bir denizaltı veya gemiden gelen sesleri dinleme tekniği. (Bk. ANSİKL.) || *Dinleme dehlizi*. (Bk. LAĞIM.) || *Dinleme düzenlemek*, dinleme postalarının ve bunlara ait donatım malzemesinin planını yapmak.

— Mekan. *Dinleme cihazı*, mekanik bir düzende, parçaları sökmeden herhangi bir kısımdaki aksaklık veya hatayı bulmaya yarıyan katodik osiloskoplu sesötesi cihazı. (Bk. SESÖTESİ.)

— Tıp. Teşhis koymak amacıyle akciğer ve yüreğin normal veya anormal seslerini dinleyerek muayene metodu. (Bk. ANSİKL.) || *Araçlı dinleme*, stetoskop denen çeşitli âletlerle yapılan dinleme. (Bu âletin ilk modelini Laennec icat etmiştir.) || *Doğrudan doğruya dinleme*, kulağı göğse dayayarak yapılan dinleme. || *Teşm. yol.* Herhangi bir organdaki sesleri anlamak amacıyle işitme duyusunun kullanılması: *Büyük damarları dinleme.*

— ANSİKL. Ask. *Dinleme*, kontrol altında bulundurmanın en eski yollarından biridir. Yeraltı dinleme dehlizi, lağım savaşında, piyade dinleme yeri de mevzi savaşında her zaman başvurulan yollardır. Amplifikatörler, mikrofonlar, jeofonlar, modern alıcı telsizler, bir zamanlar kulaklardan başka bir aracı olmayan dinlemecilerin işini kolaylaştıran araçlar oldu. Düşman bataryaları veya uçakları Birinci Dünya savaşında ses aracıyle dinlenirdi. Işıldakların kullanılmasından önce, uçakların ay ışığı olmayan gecelerde tespit edilmesi ancak ses sayesinde mümkün oluyordu. 1918 Yılında da kullanılmış olan bu usulün, modern uçakların yüksek hızı dolayısiyle artık uygulanması imkânsızdır. Bugün bu uçaklar ancak radarla veya kızılötesi ışınımlarla tespit ediliyor.

Bir denizaltı dinleme tesisinde genel olarak mikrofonlu bir dinleme âleti, bir gözetleme sonarı ve bir hücum sonarı bulunur. Mikrofonlu dinleme âleti, çoğu zaman sabit bir hidrofon ile yatay bir satıh üzerinde dönen bir reflektörden meydana gelir. Denizden ulaşan her ses hidrofona doğru yansır ve oradan bir alıcı telsize geçer. Alıcı telsiz, ses veren hedefin yeri hakkında bilgiler verir. Mikrofonlu dinleme âleti, nispeten büyük bir mesafe içinde, gemilerin uskur gürültüsünü kestirmek imkânını sağlar. Sonar'dan alınacak sonuç denizin çeşitli derinliklerindeki ısı derecesiyle ilgilidir. Sonar'ların, yüksek frekanslı ve dinleme alanı çok daha geniş olan alçak frekanslı çeşitleri vardır. Kıyılar boyunca yerleştirilen ve denizaltıların seyir durumunu takibe yarayan sabit hidrofon'ların kullanımı 1960'tan sonra başladı.

Denizaltı avcısı olarak kullanılan uçak ve helikopterler için, deniz yüzeyine, basit bir geometrik şemaya göre yerleştirilen akustik şamandıraları kullanılır. Vericisi de olan bu şamandıralar, aldıkları sesleri uçak ve helikopterlere yansıtır, bu yoldan denizaltıların yeri belirlenir. Şamandıralarla seyir halindeki denizaltılar da kovalanabilir.

— Tıp. Kulağı göğse dayayarak yürek atışlarını ve akciğer sesini daha önce ortaya çıkarmış olanlar varsa da *dinleme*'nin gerçek mucidi Laennec'tir (1818); Laennec, bu alanda elde ettiği sonuçları *Traité de l'Auscultation Médiate* (Araçlı Dinleme Üstüne İnceleme) adlı eserinde açıkladı. Solunum ve dolaşım sistemiyle ilgili hastalıkların tanımı, tasnifi ve teşhisi hakkında yeni sonuçlar elde etti. Solunum sistemi patolojisini hemen tamamıyle gerçekleştirdi, dolaşım sistemininkini de kurmaya girişti. Yaptığı ustaca tanımlara bugünkü tıbbî muayene usulünün kurucusu oldu. Dinleme, ister sağlam, ister hasta olsun, çalışan organların çıkardığı sesleri tanımaya dayanan bir muayene metodudur. Uzaktan dinleme pek açık seçik bir fikir vermez. Bilindiği gibi, sesler, gazlara göre, katı ve sıvılarca çok daha iyi iletilir. Göğüs içinden gelen sesler katı cisimlerle iletilir ve gene katı bir cisim olan kulak veya stetoskop denen âlet vücuda yapıştırılarak dinlenir. Dinleme tıpta başvurulan değişmez bir usuldür. İşitilen seslerin, organların normal çalışmasından mı, yoksa bozuk çalışmasından mı ileri geldiği dinlemeyle anlaşılır. Akciğer ve yürek hastalıklarının teşhisi için dinlemeye muhakkak ihtiyaç vardır; bazen diğer hastalıklarda da uygulanır. Doğacak çocuğun yürek atışlarını denetlemek için özellikle kadın-doğum hekimliğinde kullanılır. (LM)

DİNLEMEK geçl. f. (esk. türk. *tinglemek*'ten). İşitmek için kulak vermek: *Osmn piyano çalıyordu. Paşa ile karısı yanyana iki koltuğa oturmuş dinliyorlardı* (H.E. Adıvar). *İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı* (O. V. Kanık). || Birinin sözlerini dikkate alarak ona göre davranmak: *Büyüklerini dinlemek.* || İtaat etmek.

— ÇEŞ. DEY. *Başını (kafasını) dinlemek.* (Bk. BAŞ.) || *Kendini dinlemek*, kendi hakkında kuruntu etmek.

— Denizc. *Dümen dinlemek*, [tekneler için] dümen yekesine basılınca hemen dönmek. (M)

◆ **Dinlememek** geçl. olmz. f. Aldırmamak, önem vermemek: *Onları doğru yola dâvet etti, dinlemediler ve çok nasihat etti, kabul eylemediler* (Cevdet Paşa).

◆ **Dinlenmek** geçz. f. Dinlemek işine konu olmak. İşitilmek: *Öğle üzeri Kurşunlu Camide İbradılı Salim hocanın vaızları dinlenir, ikindi mukabeleleri kaçırılmaz* (Sabahattin Ali). (M)

DİNLENME i. (*dinlenmek'ten dinle-n-me*). Dinlenmek işi, yorgunluk giderme: *Subaylar ağır bir hastayı dinlenmeye bırakır gibi ayaklarının ucuna basarak çıktılar* (K. Tahir). || İsim tamlamalarında. Dinlenmek için ayrılmış: *Ayrı bir ça-*

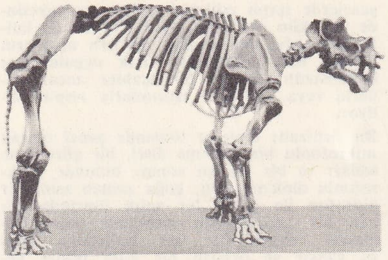

dinoceras

tı altında belki bir tek odadan ibaret dinlenme köşkleri... (A. Ş. Hisar). ‖ *Dinlenme kampı,* çeşitli kuruluşların veya okulların tatil geçirmek için tertip ettikleri kamplar.

— Bot. *Kış dinlenmesi,* dört mevsimli bölgelerde, özellikle yaprağını döken ağaçlarda kışın ham ve ongun besisuyu dolaşımının tamamen veya hemen hemen durması. (Bu duruma, fonksiyonların çoğu ortadan kalktığı için *dinlenme* denebilir.)

— Huk. *Dinlenme hakkı,* çalışanların bedenî ve zihnî yorgunluklarını gidermek amacıyle belirli zamanlarda ve sürede kullandıkları, Anayasa ile de garanti altına alınmış olan hak. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Ara dinlenmesi.* Bk. ANSİKL.

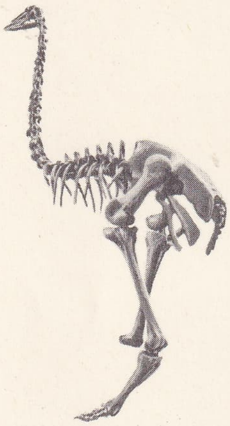

dinornis

— ANSİKL. Huk. Anayasa, 44. maddesiyle çalışanların dinlenme hakkına sahip olduğunu ifade ettikten başka, ücretli hafta ve bayram tatili ile ücretli yıllık izin hakkının kanunla düzenlenmesini de öngörmüştür. Bu anayasa hükmüne uygun olarak 394 sayılı Hafta Tatili Hakkında kanun, nüfusu on bin ve daha yukarı olan şehirlerdeki bütün işyerlerinin ve bunlarda çalışanların haftada bir gün tatil yapmalarını zorunlu kılmıştır (md. 1). Bununla birlikte kanun, sürekli çalışma mecburiyeti olan hastahane, eczane, hamam gibi iş yerlerini; vapur, tramvay, antrepo gibi taşıma araçlarını ve yükleme mahallerini; basımevi, kütüphane, sinema, tiyatro, spor salonları ve eğlence yerlerini bu mecburiyetin dışında tutmuştur. Burada çalışanların haftada bir gün nöbetleşe olarak tatil yapmaları zorunludur (md. 4). Normal olarak hafta tatili pazar günüdür (Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında kn. md. 3). Pazar günü tatil edilen yerlerde bekçilik, kapıcılık gibi zorunlu hizmetlerde çalıştırılan işçilere (Hafta Tatili kn. md. 6) ve 79 sayılı kanunun 6. maddesi gereğince hafta tatilinden istisna edilen işyerlerinde çalışan işçilere, haftanın diğer bir gününde tatil vermek mecburiyeti vardır (İş kn md. 43). İş kanununun kapsamına giren işyerlerinde haftanın tatilden önceki 6 iş gününde çalışmış olan işçiye, çalışılmayan hafta tatili günü için bir gündelik tutarında hafta tatili ücreti verilir (İş kn. md. 41; Deniz İş kn. md. 42; Basın İş kn. md. 19). Ayrıca millî bayram olan 29 Ekim günü bütün resmî ve özel yerlerin kapatılması mecburîdir (Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında kn. md. 1). İş kanununun kapsamına giren işyerlerinde çalışan işçiler, millî bayram ve genel tatil günlerinde bir iş karşılığı olmaksızın o günlerin ücretlerini tam olarak; tatil yapmayarak çalıştıkları takdirde ise ücretlerini bir kat fazlasıyle alırlar (İş kn. md. 42; Deniz İş kn. md. 43). İşçinin dinlenme hakkı içinde sayılan yıllık ücretli izin hakkı, İş kanununda emredici hükümlerle korunmuş, izin hakkından vaz geçilemeyeceği, hattâ izinde çalışma yasağı öngörülmüştür (md 49, 55). En az bir yıl çalışmış olmak şartıyle, işçinin kıdemine göre yılda 12 iş gününden 24 iş gününe kadar değişen yıllık ücretli izin hakkı vardır. Basın İş kanununda gazeteciler için yıllık ücretli izne hak kazanma, en az bir yıl çalışmış olmaya bağlıdır (md. 21). Buna karşılık, gemi adamları için yıllık ücretli izne hak kazanabilmek için en az 6 ay çalışmış olmak yeterlidir (Deniz İş kn. md. 40). Devlet Memurları kanunu da memurlar için izin hakkını öngörmüştür (md. 23). Bunların yıllık izin süresi, hizmeti bir ilâ beş yıl olanlar için 20; beş ilâ on yıl olanlar için 30; daha fazla hizmeti olanlar için 40 gündür (md. 102).

● *Ara dinlenmesi,* günlük çalışma süresi içinde dinlenmek, yemek, içmek gibi ihtiyaçlarını gidermek için işçinin işine ara verdiği zamanı ifade eder. İş kanunu, çalışma süresinin ortalama bir zamanında işçiye, o yerin âdetine ve işin gereğine göre, 4 saat ve daha kısa süreli işlerde en az 15 dakika; 4 ilâ 8 saat süren işlerde en az yarım; 8 saat ve daha fazla süren işlerde en az bir saat ara dinlenmesi vermek mecburiyetini koymuştur (md. 64). Deniz İş kanununa giren işlerde ise, dinlenme zamanlarını tespit yetkisi işverene bırakılmıştır (md. 26/3). Ara dinlenmesinin işçiye fasılasız olarak verilmesi gerekli ise de, iklim, mevsim, o yerdeki örf ve gelenekler ile işin niteliği icabı toplu iş sözleşmesi veya hizmet akitlerinde aralı olarak kullanılması kararlaştırılabilir. İşin niteliği başka türlü gerektirmiyorsa, ara dinlenmeler, bir işyerinin aynı kısmındaki bütün işçilere önceden belirtilmiş olan aynı saatte verilir. Ara dinlenmeleri çalışma süresinden sayılmadığı için işveren işçiye bir ücret ödemek zorunda değildir (md. 64). İş kanununun kapsamı dışında kalan işlerde de iş sahibi, işçinin istirahati için alışılmış saat ve günlerde izin vermekle yükümlüdür (Borçlar kn. md. 334/1).

İş kanununun kapsamı dışında kalan ve nüfusu on binden yukarı olan şehir ve kasabalardaki fabrika, imalâthane, mağaza v.b. yerlerle, bütün ticarî ve sınaî kuruluşlarda çalıştırılan işçi ve müstahdemlere bir saatten az olmamak üzere öğle dinlenmesi vermek mecburiyeti vardır. (Öğle Dinlenmesi kn. md. 1). Memurların öğle dinlenme süresi, bölgelerin ve hizmetin özelliklerine göre merkezde Başbakanlık Devlet Personel dairesinin teklifi üzerine Bakanlar kurulunca, illerde valiler tarafından tespit olunur (Devlet Memurları kn. md. 100).

Gerek İş kanununda gerek Öğle Dinlenmesi kanununda, işçiye dinlenme zamanı verme yükümüne uymayan işveren hakkında ceza hükümleri yer alır. (ML)

DİNLENMEK geçl. f. (esk. türk. *tinglemek*'ten). Güç kazanmak için çalışmaya ara vermek, yorgunluğunu gidermek: *Demek sekiz kişilik hücre, şimdi sade benim / O halde yan gelirim, dinlenir başım beynim* (M.Â. Ersoy). *Keresteleri sırtlayıp gelen Davut ağa piposunu yaktı, tahtaların üstüne oturup azıcık dinlendi* (R.H. Karay).

◆ **Dinlendirici** sıf. Huzur ve rahat verici, insanı dinlendiren: *Buralarda her zaman suyun ve serinliğin dinlendirici havası eser* (Ş. S. Aydemir). *Babalarının büyük neş'esi, dinlendirici neş'esi, her gece yataklarının yanında ikizlere masal söylemek* (Y. Z. Ortaç).

— Ted. Aralarında kimyasal bir yakınlık bulunmayan ve bazı psikozları etkileyen sinir yatıştırıcı (uyku yapan veya yapmayan) maddelere denir. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ted. *Dinlendirici* ilâçların sayısı eczacılığın ilerlemesiyle çok artmıştır; bunların etkisi insandan insana değişir. Bunların kalp sıkıntısı, tasa ve heyecan tedavisinde önemi büyükse de hekimin fikri alınmadan kullanılmamalıdır.

◆ **Dinlendirilmiş** sıf. Bir süre bekletilmiş: *Dinlendirilmiş şarap.*

◆ **Dinlendirme** i. Dinlenmeye bırakma, dinlenmesini sağlama.

— Arıcılık. *Dinlendirme kabı,* kovandan alınan balın kutulanmadan önce konulduğu büyük kap.

— Tekst. Boya işlemlerinde, eritilen boyanın kumaş boyama banyosuna eklenmesinden önce bir süre kendi haline bırakılması. ‖ Yapağıların yıkanma ve kurutulmasından sonra, taraklara verilmesinden önce, nem oranının bütün kitlede aynı olabilmesi için 24 saat kadar yığın halinde bekletilmesi. ‖ Kuru apre işlemlerinde kumaşı bir makineden diğerine geçirmeden önce, üzerinde meydana gelen statik elektriği yok etmek için bir süre kendi halinde bırakılması.

◆ **Dinlendirmek** ettrg. f. Dinlenmesini sağlamak: *Arabacı arasıra durarak hayvanlarını dinlendiriyor, insanla konuşur gibi onlarla konuşuyordu* (R. N. Güntekin). ‖ Durulmaya bırakmak, bekletmek: *İçmeden önce suyu dinlendiriyoruz.* ‖ (Işık, ateş için) Söndürmek: *Çerağ dinlendirmek.*

— Tasav. Tekkelerde çerağın söndürülmesi yerine kullanılan deyim. Bk. ÇERAĞ. (ML)

DİNLENMELİK i. (*dinlenmek*'ten *dinle-n-melik*). Mim. Merdiven basamaklarında bir kesinti meydana getiren küçük sahanlık. (M)

DİNLETİCİ i. ve sıf. (*dinlemek*'ten *dinle-t-ici*). Elektroakustik. Kulağa akustik olarak kuple edilmeye mahsus alıcı. ‖ *Kulak içi dinletici,* işitme borusunun içine sokulan, küçük boyutlu, küçük borulu dinletici. (Bk. HOPARLÖR) [M]

DİNLETME i. (*dinletmek*'ten *dinle-t-me*). Dinletmek işi.

— Temş. Bir sanatçının iş almak amacıyle hünerini göstermesi. (M)

DİNLETMEK geçl. f. Dinlemesini sağlamak, söz geçirmek, söz anlatmak: *Hele her dediğini herkese dinletecek, bir yazı ile bir şöhreti yıkıverecek adamlardan Allah korusun bizi* (N. Ataç). (M)

DİNLEYİCİ i. (*dinlemek*'ten *dinle-y-ici*). Söylenen veya çalınan bir şeyi dinleyen kimse: *Lâkin belki hürmetlerini göstermek isteyen dinleyiciler ayağa kalkmak isteyeceklerdi* (A.Ş. Hisar). ‖ Aslî öğrenci olmadığı halde derslere dışarıdan devam eden kimse.

— Din. *Dinleyici yeri,* eski kiliselerde, cemaatin vaizi ayakta dinlediği kısım. ‖ Reform devrinde, kilise meselelerinin tartışıldığı salon. (ML)

DİNMEK geçz. f. (esk. türk. *tingmek*'ten). Sona ermek, bitmek, durmak: *Ben de bilmem nasıl diner bu humma* (A. H. Tanpınar). *Ah! affet beni, anlıyorum, dinmeyecek / Senin gibi hüznün, ihtiyar çocuk* (F. H. Dağlarca). *Ağrısı dinmek.* ‖ [Ses için] Susmak: *Ben kaldım uzaklarda günün sesleri dindi* (Yahya Kemal) ‖ [Kar, yağmur, rüzgâr için] Kesilmek, yağması veya esmesi durmak: *Loş kayıkhaneleriyle bir yalı / Dinmiş lodosların uğultusu içinde* (O. V. Kanık). *Bu sabah uyandığım vakit günlerden beri devam eden yağmuru dinmiş buldum* (R. N. Güntekin).

◆ **Dindirmek** ettrg. f. Dinmesini sağlamak, bitirmek, durdurmak: *Keşke onlar da susuzluklarını bir at kanında dindirmiş olsalar* (F. R. Atay). *İnsan onu dinlerken,*

tyrannosaurus «tiran sürüngen» (sağda) ve trikeratops «boynuzlu **dinozor**» solda

Foto. *LAROUSSE ; MEYDAN*

ister istemez bu acıyı ölüm bile dindiremez diye düşünüyordu (A. H. Tanpınar). [M]

DİNO—, yun. *deinos*, korkunç kelimesinden alınan ve bazı terimlerin önüne getirilen ek. (L)

DİNO, 1815'te Benevento prensi Talleyrand'a 1815'te verilen Napoli dükalığı unvanı. Kurland dükü Pierre'in kızı, Sagan prensesi, *Dino* düşesi, *Bühren'li* Dorothée (1792-1862) bu adla tanınır. 1807'de Benevento prensinin yeğeni Edmond de Talleyrand-Périgord ile evlendi. Diplomat Talleyrand'ın arkadaşı oldu ve ölümüne kadar da yanından ayrılmadı. (Bk. TALLEYRAND.) [L]

DİNO (Abidin), türk ressamı (İstanbul 1913). Genç yaşında desenleriyle dikkati çekti, 1933'te birkaç arkadaşıyle birlikte *D grubu*'nu kurdu. 1934'te yurt dışına çıktı, S.S.C.B.'de (1934-1937), Paris'te (1937) filim ressamlığıyle, seramikle ilgilendi, çeşitli sanatçılarla tanıştı, dönüşünde *Liman grubu*'nu kurdu ve halka dönük sanat anlayışını çeşitli dergilerde savundu. İkinci Dünya savaşında İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Güney Anadolu köylüsünü canlandıran resimleriyle iki sergi açtı. 1951 Yılında Fransa'ya yerleşti; Roma, Edinburgh ve Paris sergilerine katıldı, çeşitli galerilerde özel sergiler düzenledi. Eserleri arasında en tanınmışları *Esrarkeşler, Kompozisyon* ve *Ünlü Adamlar*'dır. Son çalışmalarını 1969 yılında İstanbul'da sergiledi. Ayrıca belge filmi yöneticiliği de yapmış ve *Kel* adlı bir oyun yazmıştır. (M)

DİNOCERAS i. Üçüncü zamanda yaşamış memeli hayvan. Belirgin özelliği beyninin çok küçük oluşu ve kafatasında boynuzumsu çıkıntıların bulunmasıdır. *(Dinoceras'a* UİNTATHERİUM da denir. Amblypoda takımının *dinoceratidae* familyasının örnek tipidir.)
— ANSİKL. *Dinoceras'*lar gergedan, hatta küçük bir fil iriliğinde hayvanlardır. Başlıca özellikleri: başında boynuz şeklinde üç çıkıntı ve kocaman köpek dişleri vardır; bilinen bütün memeliler arasında beyni bedenine göre en küçük olan hayvan budur. İskeleti Wyoming eoseninde bulunur. (L)

DİNOCYON i. Amphicyon'a yakın etçil memeli hayvan fosili. Ağız-burun kısmı çok kısadır; üstçenede sadece iki art azıdişi bulunur. (Artıkları Avrupa ve Amerika pliyoseninde görülür. Köpekgillerden.) [L]

DİNODERUS i. Silindirimsi gövdeli odun böceği. Tropik bölgelerde yaşar. (Erginleri, yeni kurumuş bambu ağaçlarına delikler açarak yumurtalarını içine koyar. Kınkanatlıların *bostrychidae* familyasından.) [L]

DİNOFLAGELLATA çoğl. i. Denizde yaşar kamçılı birhücreliler sınıfı. Bir kısmı klorofilli, bir kısmı klorofilsizdir. Bu canlıların selülozdan bir tekası, sarı veya esmer ikincil bir boyası ve iki kamçısı vardır. Kamçılardan uçta olan harekete, ortada olan yön vermeğe yarar.
— ANSİKL. Aslında plankton hayvanı olan *dinoflagellata* şaşılacak derecede çeşitlilik gösterir. Bazı türleri kopepod kabuklularda asalak yaşar, bir kısmı amipsi hareketlerle yakaladıkları katı besinleri sindirir. Bir kısmında medüzlerinkine benzer yakıcı kapsüllü organlar bulunur, diğer bir kısmı ise fosforışıldır (*moctiluca*). Birçok bilginler, süngerlerden başka bütün çokhücrelilerin, bu canlılardan türediği kanısındadır. (L)

DİNOPHYSİDAE çoğl. i. Kamçılı tek hücreli hayvanlar familyası. Bunların tekası, bakışımlı denebilecek kadar eşit iki çenetlidir. Denizlerde ve acı sularda yaşar. (Başlıca türleri, *dinophysis, phalacroma.*) [L]

DİNOPİS i. Büyük örümcek. Gövdesi uzun, bacakları çok uzundur. Başının orta arkasında bulunan iri gözlerinden kolayca tanınır. (Dünyanın sıcak bölgelerinde yirmi kadar türüne rastlanır.) [L]

DİNORNİS i. Paleont. Koşucu kuş cinsi. İnce uzun gövdeli, sivri ve kısa gagalı, ayakları az çok kalın ve üçer parmaklı fosil kuşları kapsar. (*Dinornithidae* familyasının örnek tipi.)
— ANSİKL. Boyları 1 m ile 3,50 m arasında değişen yirmi kadar *dinornis* türü bilinmektedir. Kemikleri Yeni Zelanda'da turbalıklarda, mağara ve alüvyonlarda bulunur; buralarda tüylere, deri parçalarına ve içinde embriyon bulunan yumurtalara da rastlanmıştır. Vaktiyle Maori adasında yaşamış olan bu kuşa «dev Moa» adını veren Maori'lerin geleneksel masallarında mübalağa payı varsa da, *dinornis'*lerin insanın türeyişiyle çağdaş olduğu, ve belki tarih devirlerinde de yaşadığı söylenebilir. (L)

DİNORWİC, Büyük Britanya'da köy, Galler ülkesinde (Caernarvonshire), Caernorvon'un güneydoğusunda Dünyanın en büyük kayağantaşı (arduvaz) ocaklarından biri. (L)

DİNOSAUR NATİONAL MONUMENT, Kuzeybatı Colorado ve Kuzeydoğu Utah'ta tarihî bölge. Bölgenin bir kısmı, 1915'te Dinosaur'lar da dahil, zengin fosil yataklarının muhafazası için ayrıldı. Önceleri yüzölçümü 0,32 km^2 olan bu bölge, 1938'de Green ve Yampa ırmaklarının son derece güzel vâdilerinin korunması için 809 km^2'ye çıkarıldı. Irmaklar Uinta yaylasını 21 kola ayrılarak keser. Oldukça derin vâdilerden akan sular bölgenin merkezine yakın, ünlü Steamboat kayası yöresinde birleşir. Renkli vâdi yamaçları bazen dik olarak, bazen taraçalar ve setlerle sudan 610 m yükseğe kadar çıkar. Tabiat güzellikleriyle dolu olan bölgede sular yer yer sâkin, yer yer akıntılıdır. Bölgede geyik, kunduz, büyük boynuzlu koç, antilop, kanada kazı gibi vahşî hayvanlar bulunur. Vâdilerde, kızılderililerin tarihöncesi hayatını canlandıran birçok kalıntıya da rastlanır. Ziyaretçiler için kamp yerleri, piknik alanları açılmıştır. İçinde fosil bulunan kayalar ve müze, bölgenin güneybatısındadır. Burası bütün yıl turistlere açıktır.
Bölgede Echo parkıyle, Split dağ geçidinde Yukarı Colorado ırmak suyunu toplama projesine uygun olarak barajlar yapılmaktadır. (M)

DİNOT i. (fr. *dynode*'dan). Elektron. Elektronik lâmbalarda, ikinci derecede bir yayın yapmakla görevli elektrot. (L)

DİNOTHERİUM i. Hortumlulardan kazıcı savunma dişi bulunan memeli hayvan fosili. (Bu cins tek başına *dinotheridae* familyasını teşkil eder.)
— ANSİKL. Bu hayvanların boyu ve dış görünüşü fili andırır; fakat azıdişleri tapirinkine benzer. Altçenesinde aşağı doğru kıvrık ve gayet kuvvetli savunma dişleri bulunur. Kemiklerine Eski Dünyanın (Avrupa, Asya, Afrika) çeşitli ülkelerinde miyosen tabakalarında rastlanır. Örnek türü *Dinotherium giganteum*'un yüksekliği 5 m, uzunluğu (hortum hariç) 6,50 m tahmin edilmektedir. (L)

DİNOZOR i. Dinozorlar takımından fosil sürüngenlerin genel adı.
— ANSİKL. Aix-en-Provence yakınlarındaki Sainte-Victoire dağının eteğinde büyük bir *dinozor* yumurtası yatağı bulunduktan sonra bunların kabukları mikroskopla incelendi. Normal yumurtaların kabuğu aynı çağda yaşamış kuşlarınkinden farklı olarak tamamıyle kalsit taneciklerinden (sferolit) meydana gelmiştir; Üst tebeşir çağına ait bu yatakta yüz kadar yumurta vardı; yumurtalardan hiç birinin hacmi 3,3 litreden fazla değildir. Yatağın alt tabakalarındaki yumurtalar normaldir; fakat daha yukarıdaki yeni tabakalara (vitroliyen) doğru çıktıkça yumurta kabuklarındaki anormallikler artmaktadır (gelişmede duraklama). Bu anormalliklerin, yumurta oluşmakta iken soğuk dalgaları sebebiyle hayvanların kış uykusuna yatmak zorunda kalmalarından ileri geldiği sanılmaktadır. Etçil hayvan türleri gibi dinozorların da yok olmasına sebep aynı iklim soğumasıdır. (L)

DİNOZORLAR çoğl. i. Karada yaşamış ve soyu tükenmiş sürüngenler takımı. Bunlar Birinci zaman süresince yaşamış, birkaç desimetreden 30 m'ye kadar uzunlukta hayvanlardır.
— ANSİKL. Görünüş bakımından birbirinden çok farklı olan *dinozorlar*'ın ortak özellikleri şöyledir: Uzun kuyruklu iri bir gövde, uzun bir boyun, beyin boşluğu çok ufak küçük bir baş; sağlam ve hafif bir omurga, çok omurlu bir kuyruk sokumu ön bacaklardan daha uzun arka bacaklar; ilik boşluğu büyük kemikler; bazen kuşlarınkini andıran bir sağrı. Dinozorlar başlıca dört gruba ayrılabilir: 1. teropodlar *(theropoda) megalosaurus* gibi dişli ve pençeli, etçil hayvanlardı; 2. saurapodlar *(sauropoda) lerontosaurus, diplodokus* gibi iri yapılı otçul hayvanlardı; 3. ornitopodlar *(ornithopoda)* kuşlar gibi iki bacaklı, boynuzsu gagalı hayvanlardı *(iguanodon, trakodon);* 4. keratopsideler *(ceratopsidae)*, *trikeratops* (boynuzlu dinozor), *tyrannosaurus* (tiran sürüngen) gibi boynuzsu iri başlı hayvanlardı. Dinozorların hepsi bilinmiyen bir sebepten Tebeşir çağının sonunda ortadan kalkmıştır. (L)

DİNÖTRON i. (fr. *dineutron*). Nükl. *Eşanl.* BİNÖTRON.

DİNSHEİM, Fransa'da Aşağı Ren idare bölgesinde (Molsheim idare çevresi) komün, Molsheim'in batısında, Bruche kıyısında; 1 291 nüf. Pamuklu dokuma. Çevrede yapılan kazılarda Eskiçağdan kalma çanak çömlekler bulundu. (L)

DİNSLAKEN, Almanya'da (Batı Almanya, Rheinland-Westfalen) şehir, Ruhr'da; 43 200 nüf. Maden kömürü ocakları. Ağır metalürji ve makine yapımı. Ayakkabı fabrikaları. (L)
din/sm², bari*nin sembolü. (L)

DİNSTAT i. (fr. *dynstat*'tan). Katı bir cismin, darbelere ve bükülmelere karşı gösterdiği direnci bulmağa yarıyan, dinamik ve statik ölçü âleti. (L)

DİNWİDDİE (Robert), Virginia'nın ingiliz sömürge valisi (İskoçya, Glasgow 1693-Bristol, İngiltere 1770). Bermuda'da gümrük memurluğu yaptı; Batı Hint adaları gümrükçülerinin rüşvet aldığını ortaya çıkardı ve mükâfat olarak Güney Amerika kıyıları gümrük başmüfettişliğine atandı. 1751-1758 Yılları arasında Virginia genel vali yardımcısı oldu. Buradaki görevi sırasında Fransızların, Ohio vâdisinde kaleler yaparak kuzeyden Meksika körfezine inmelerini önlemek için çalıştı. Bu iş için 1753'te George Washington'u Ft. Le Boeuf kalesine yollayarak, Fransızlardan ingiliz topraklarından çekilmelerini istedi. Fransızların bu isteği reddetmeleri üzerine, 1754'te bazı çatışmalar oldu; Fransız ve kızılderili savaşları başladı. Dinwiddie bu durumda İngiltere'den yardım istedi; İngiltere, general Edward Braddock

dinotherium giganteum

DION KASSİOS

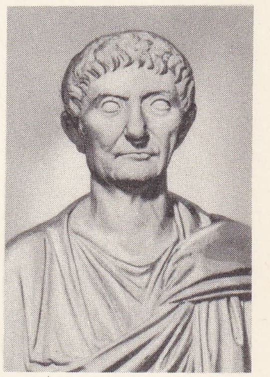
DIOCLETİANUS
Capitolino müzesi, Roma

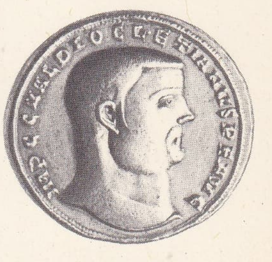
DIOCLETİANUS'un altın sikkesi ön yüz

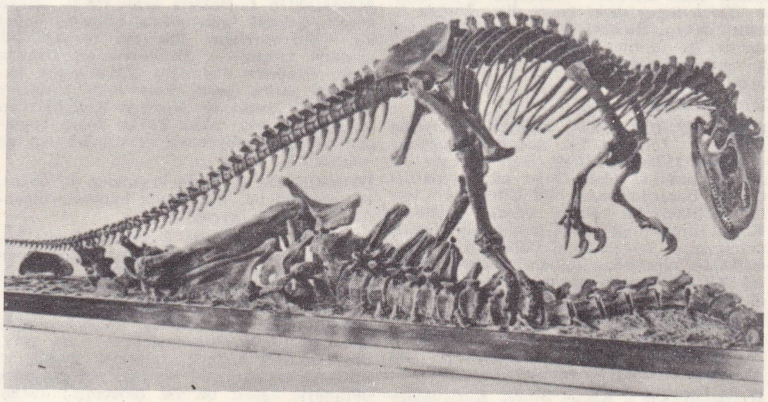
allosaurus fragilis iskeleti

Foto. X, Alinari - Giraudon (LAROUSSE); MEYDAN

yönetiminde iki alay asker yolladı. 1758'de İngiltere'ye dönen Dinwiddie, ölümüne kadar burada yaşadı. (L)

DİOBOLON i. İki oholos; drahminin üçte biri değerinde eski para birimi. || İki obolos'a (iki mangır) eşit bir ağırlık. || Eskiden hekimlikte kullanılan ve «scrupulum» denilen çok küçük ağırlık veya nicelik. (L)

DİOBONO (Pompeo), italyan dansçısı ve dans öğretmeni (doğ. Milano XVI. yy.). 1554'te, mareşal Brissac ile birlikte, Balthazar de Beaujoyeux'nün de katıldığı keman topluluğu ile fransız sarayına gitti. Henri II, onu küçük oğlu Orléans dükü Charles'ın beden eğitimi öğretmenliğiyle görevlendirdi. Yaşlılığında Charles IX ve Henri III tarafından himaye edildi. (L)

DİO CASSİUS. Bk. DION KASSIOS.

DİOCLEA i. Tropikal Amerika'da yetişen tırmanıcı ağaççık. *Dioclea glycinoides,* çiçeklerinin güzelliğinden dolayı bahçelerde yetiştirilir. (Baklagillerden.) [L]

DİOCLEA veya **DİOCLİE,** Ortaçağ Sırbistan'ında eyalet. Yaklaşık olarak bugünkü Crna Gora (Karadağ) ile Arnavutluk'un bir kısmını kapsar. Eski adı *Doclea* veya *Dioclea* şehrinden gelir. Dioclea, Sırp devletinin kurulmasında önemli bir rol oynamış ve 1345'e kadar Sırbistan krallık unvanında yer almıştır. Sonradan adı Zetska oldu. (L)

DİOCLETİANUS (Caius Aurelius Valerius Diocles), Roma imparatoru (Salona yakını [bugünkü Split] 245-ay.y. 313). Dalmaçyalı, orta halli bir ailenin oğlu, bir lejyonda hizmet gördü, Probus devrinde ilerledi Aurelianus zamanında da konsül oldu. Kaynatası Arrius Aper tarafından katledilen imparator Numerianus'un ölümü üzerine Diocletianus Arrius Aper'i öldürttü ve askerler kendisini imparator seçti (284). Sonraları, Batı'da hüküm süren, Numerianus'un kardeşi Carinus'un Mesya'da Margus kıyılarında saldırısına uğradı ve yenildi, fakat Carinus'un askerleri ayaklanarak kendisini parçaladılar, imparator olarak Diocletianus'u tanıdılar (285). İktidarın ilk döneminde (285-293). 286'da caesar ve 287'de augustus ilân edilen Maximianus'un athta ortak imparator olmasıyle ikili bir yönetim başladı. Diocletianus imparatorluğu ikiye ayırdı. Batı'nın yönetimini Maximianus'a verdi, kendisi de Doğu'nun idaresini ele aldı. Ayrıca kendisinin Jüpiter, Maximianus'un da Hercules'in himayesinde olduğunu ilân etti. Hercules Jupiter'in oğlu olduğundan, yunan efsanesine göre imparatorların mertebesi sırasında öncelik hakkını Diocletianus almaktaydı. Bu suretle Diocletianus daha başlangıçta idarî ve askerî bakımlardan merkeziyetçiliği kaldırmış oldu. Maximianus, Bagaudaelerin (haydutların) ayaklanmasını bastırdı ve Germenleri sürdü. Doğuda Diocletianus, Pers kralı Behram II ile anlaştı, Mezopotamya topraklarının bir kısmını geri aldı ve sınırlarını Ermenistan'a kadar genişletti.

Saltanatın ikinci döneminde (293-305), dörtlü yönetim başladı *(tetrarchia).* İmparatorluğu tehdit eden bütün tehlikelere karşı koymakta iki imparatorun gücü her zaman yeterli olmadığından, Diocletianus, Constantius -Chlorus ve Galarius adlarında iki sezar daha tayin etti. Diocletianus kendine Galerius'u, Maximianus da Constantius - Chlorus'u seçti. Birinciye «Jovius», ikincisine de «Herculius» unvanı verildi. Her iki sezar da augustus unvanını alan Diocletianus ve Maximianus'a göre daha az imtiyaza sahipti. Önce tayin edilmiş olan Constantius - Galerius'e göre üstün bir durumdaydı. Galerius doğuda Diocletianus'a yardım ediyordu, Constantius ise batıda Maximianus'u destekliyordu. Fakat ülke topraklarında fiilen hiç bir bölünme yapılmadı. Dört imparatoru tanrısal niteliklerle tasvir eden Selânik Zafer anıtındaki bir alçak kabartma her birinin ötekilere oranla yerini apaçık gösterir. 293'ten 296'ya kadar, Constantius Galya'da ve Carausius ile halefi Allectus'u yenilgiye uğrattığı Bretagne'da barışı sağladı. Bu sıralarda Maximianus Ren bölgesinin savunmasını üzerine aldı ve Germenleri durdurdu, sonra da göçebelerin saldırıları ve kabilelerin ayaklanmalarıyle karışmış olan Kuzey Afrika'da düzeni yeniden kurdu. Doğuda Galerius Tuna bölgelerinde barışı sağlarken Diocletianus Pers Kralı Nersey ile savaşıyordu. Romalılar, bütün Mezopotamya'yı yeniden işgal ederek Yukarı Fırat vâdisinde bulunan beş eyâleti kendi topraklarına kattılar, Ermenistan ve İberia'da da hâkim oldular.

Diocletianus, III. yy. ın getirdiği yeniliklere bir çekidüzen verdi ve ilk önce başlanmış olan reformları tamamladı. İmparatorluk meclislerini yeniden düzene soktu, Gregorius kanunlarıyle bunun tamamlayıcısı olan hermoginius kanunlarını yazdırttı, muhafazakâr ve insancıl nitelikte bir hukuk düzeni kurdu. Yerleşik sınır ordusuyle *(dimitanei)* yedek ordu vazifesi gören hazır kuvvetleri *(comitatenses)* birbirinden ayırdı (bazı çağdaş tarihçiler bu yenilik hareketini Constantinus'a malederler) ve savaşçı birliklerin sayısını artırdı. İdarî bölünmeyi yeniden düzenlemek için eyaletleri parçaladı ve bu şekilde sayısı artan eyaletleri on iki dioecesis halinde birleştirdi. Eyâlet valilerine *consulares, correctores* ve *praesides* gibi yeni unvanlar verildi. Reformlar, eyaletlerin imarı, yolların yapımı, Roma'da girişilen imar işleri (ılıcalar, Forum'daki onarımlar), büyük harcamaları gerektirdiğinden, Diocletianus, vasıtasız vergiler konmasını öngören esaslı bir sistem uyguladı, toprakları verim güçlerine göre sınıflandırdı, her on beş yılda bir *(indictio)* vergilenecek ünitenin ödeyeceği vergi miktarını tayin etti *(jugatio, capitatio).* [Bk. KAPİTASYON].) İtalya böylece vergi konusundaki imtiyazlarını kaybetti. Ayrıca yeni darphaneler kurdu ve yeni sikkeler bastırdı. Bunlardan biri *denarius compr-runis* veya *follis*'tir ve kırmızı bronzdan yapılmıştır. İktisadî bunalımı gidermek amacıyle fiyatları dondurmak için yaptığı teşebbüs (*Maximim nizamnamesi,* 301), başarı kazanamadı. İktidarının son günlerinde, imparatorluğu her alanda yeni bir düzene sokmak isteyen Diocletianus, geleneklere karşı olan saygısı dolayısiyle imparatora tapınmanın belirtisi olan diz çökmeyi (proscynesis) ve askere alındıkları zaman resmî törenlere katılmayı reddeden hıristiyanlarla uzlaşamadı. Öte yandan Galerius'un etkisiyle hıristiyanlara karşı mücadeleye girişti. Bu mücadelenin en şiddetlisi 303 yılında başladı ve ancak 313'te son buldu. Geleneksel inançların icabı olan «Kurban» törenlerine hıristiyanları da katılmağa zorlayan emirnameler çıkardı. İtalya, Afrika ve Doğuda birçok hıristiyan işkence edilerek öldürüldü. Yaşlanan ve fazla çalışmaktan yıpranan Diocletianus, yine Galerius'un etkisiyle 305'te tahtan vaz geçti ve Maximianus'a da kendisi gibi hareket etmeğe zorladı. Diocletianus Salona civarına çekildi, Aspalathos denilen yerde önceden yaptırdığı muhteşem saraya yerleşti. Sonradan bu sarayın harabelerinin bulunduğu yerde *Spalato* şehri kuruldu. Diocletianus'un halefleri kendi aralarında uyuşmadılar, Galerius'un isteği üzerine, dörtlü yönetimi yeniden düzenlemek amacıyle Diocletianus bütün imparatorları Carnuntum'da topladı (307) fakat bundan da olumlu bir sonuç alamadı. Yeniden Salona'daki sarayına döndü ve orada öldü.

— İkonogr. İmparatora ait bir büst ve madenî sikkeler vardır (Capitolino müzesi). Roma'da «Constantinus kemeri»nin bazı alçak kabartmalarında, kızıl bir somaki üzerinde dörtlü yönetimin dört imparatorunu temsil eden tasvirler kalmıştır (Venedik).

● *Diocletianus devri* (veya din uğrunda ölenler devri). Bu devir 29 ağustos 284'e kadar uzanır. Bu tarihte, Mısır ve Habeşistan'da kullanılan Kıptî takvim yılı başlar. (→ Bibliyo.) [L]

DİOCLİE. Bk. DIOCLEA.

DİODATİ (Giovanni), cenevreli protestan ilâhiyatçı. Lucca'lı bir ailenin çocuğudur (Cenevre 1576-ay.y. 1649). Batı tarzında bir reform taraflısı olan Doğu kilisesi patriği Cyrille Lucer'in iman bildirisine, Le Clerc ile birlikte, bir önsöz yazdı. Özellikle, Kutsal Kitap'ın italyanca tercümesiyle (1607) tanınmıştır; bu tercüme hâlâ italyan protestanları tarafından kullanılmaktadır. Kutsal Kitap'ı ayrıca fransızca'ya da çevirdi. (M)

DİODONSEFAL sıf. (yun. *di,* iki ve *odous, —ontus,* diş ve *kephalê,* baş'tan fr. *diodoncéphale*). Teratoloji. Paralel iki sıra dişi olan: *diodonsefal* ucube. (L)

DİODONTUS i. Küçük böcek. Kurtçuklarını beslemek için felçli bitki bitlerini yuvasına taşır, biriktirir. (Zarkanatlıların *sphegidae* familyasından.) [L]

DİODOROS Antakyalı, Tarsus piskoposu ve kilise yazarı (öl. 392'ye doğr.) Antakya'da metinleri harfi harfine ve tarihî verilere göre yorumlayan bir okulun kurucusudur; Nasturîliğin öncülerindendir. (L)

DİODOROS Ho periegetes, yunan yazarı (M.Ö. IV. yy.). Attike topografyası ile ilgili çok önemli iki kitap yazdı: *Peri ton Attikon Demon* (Attike'nin İdare Bölgeleri) ve *Peri Mnematon* (Anıtlar). [L]

DİODOROS Kronos, yunan filozofu (Iasos, Karia, ?-M.Ö. 296). Megara okulunun en ünlü diyalektik ustalarındandır. Gerçekte filozof Eubulides'e ait «örtülü» ve «boynuzlu» adlı safsatalar yanlışlıkla, Diodoros'un safsataları gibi gösterilmiştir. Diodoros, hareketin imkânsızlığını ispatlar ve ancak zorunlu olarak ortaya çıkacak olanın mümkün olduğunu öne sürer. Bu ikinci savı ispatlamak için şöyle bir örnek verir: «Nasıl ki varlıktan yokluk meydana gelmezse, mümkün olandan da imkânsız olan çıkarılamaz. İmdi, geçmiş bir olayın, olduğundan başka türlü olması imkânsızdır. Fakat bir olay, herhangi bir anda mümkün olsaydı, bu mümkünden mümkün olmayan bir şey çıkmış olurdu; şu halde, bu mümkün aslında mümkün değildi. Demek ki gerçekte ortaya çıkan olayın dışında herhangi birşeyin olması imkânsızdır.» Bu safsatalı kanıta Diodoros *Kyrieuôn* (muzaffer) adını verir. (L)

DİODOROS Sicilyalı, Sezar ve Augustus çağında yaşamış yunanlı tarihçi (Agyrion, Sicilya M.Ö. 90-I. yy. sonları). Büyük seyahatlere çıktı (özellikle Mısır'a), uzun süre Roma'da yaşadı, önemli bölümleri bugüne kalan bir *Tarih Derlemesi* meydana getirdi. Bu, en eski çağlardan, Galya'nın Sezar tarafından fethine kadar olan dönemi kapsayan bir dünya tarihidir. Diodoros, kendinden önce gelen bütün yunanlı ve romalı tarihçilerden faydalandı. Dili açık ve kolay anlaşılır olmakla beraber tenkitçi görüşten uzak ve düzensiz bir üslûbu vardır. Yazılarında değerli ve önemli bilgilere rastlanır. (L)

DİODOROS Sinoplu, yunan şairi (M.Ö. IV. yy.). Orta dönem tiyatro eserleri yazdı. Eserlerinden bugün elimizde kalmış olanlar, bazı bölümler ile bir kaç oyununun başlıklarından ibarettir. (L)

DİODOROS Surlu, yunanlı filozof (M.Ö. II. yy.). İskolastik Aristoteles'çi felsefe okulunun ustası olan öğretmeni Kritolaos ölünce, onun yerine geçti. Diodoros'a göre ruhun özünü ethera (esîr) meydana getirir. Ahlâk anlayışı, Stoa'cılık ile Epikuros'çuluğu bağdaştırmağa yönelir. (L)

DİODOTOS, atinalı hatip (M.Ö. V. yy. ın sonu). M.Ö. 427'de Lesbos (Midilli) adası Atina ile olan ittifakını bozdu ve Ispartalılarla birleşti. Kısa bir süre sonra bir Atina ordusu adanın başkenti Mytilene'yi ele geçirdi. Atina halkının kararıyle bütün Mytilenoslular ölüme mahkûm edildi. Bir kadırga, bu emri yerine getirecek olan amiral Pakhes'e kararı bildirmek üzere yola çıkarıldı. Fakat Diodotos bu kararı kaldırttı; böylece katliam da önlenmiş oldu. (L)

DİODOTOS I, Baktria kralı (M.Ö. 250'ye doğr.). Selefki kralı adına bölgenin valisi idi. Bağımsızlığını ilân etti ve yeni bir monarşi kurdu; — **Diodoros II;** Baktria kralı. Diodotos I'in oğlu. 238'e doğru babasının yerine geçti, Part kralı Tiridates ile ittifak kurdu ve Seleukos Kallinikos'un yenilgisinde payı oldu. 220'ye doğru Sogdiana satrabı Euthydemos tarafından tahtan indirildi. (L)

DİOECESİS, (yun. *dia,* arasından ve *Oikos,* ev, aile'den lat. k.). Roma imparatorluğunda bir yönetim çevresi.

— ANSİKL. Esk. Rom. *Dioecesis,* Roma imparatorluğunun ilk yüzyıllarında bazı Doğu eyaletlerinde bir idare bölgesiydi. Kilise ile ilgili (diyakosluk) deyimi oradan gelmedir. «Verona Listesi»nden (IV. yy. başı) öğrendiğimize göre Diocletianus, bölünerek sayıları çoğaltılmış olan eyaletleri, geniş yönetim bölgeleri halinde, biraraya topladı ve aynı adı taşıyan eski yönetim çevrelerinden bütünüyle farklı on iki dioecesis'i kurdu. Bunların yönetimi *perfectissimi* denilen ida-

recilerin en küçük unvanlıları arasından seçilen ve eyaletleri yönetmek için kendi emirleri altındaki Consularis ve corrector'lardan çoğu zaman daha aşağı seviyede bulunan vicarii praefectorum praetrorio'lara verildi: bu işlemden maksat vicarii praefectorum praetorio'lara idarî ve hukukî bakımdan sadece imparatorluk idaresinin birer uygulayıcısı olduklarını anlatmaktı (zaten askerî hiç bir yetkileri de yoktu). Diocletianus devrinde 104 eyaleti biraraya toplayan 12 dioecesis vardı: doğuda Doğu, Pontus, Asya, Trakya, Mesia ve Pannonia; Batıda ise Bretagne, Galya, Viyana, İtalya, İspanya ve Afrika dioecesis'leri.
IV. yy.da bu dioecesis'lerden üçü ikiye bölündü; bu da dioecesis'lerin toplamını 15'e çıkardı: Constantinus devrinde italyan dioecesis'i Kuzey ve Güney İtalya, Mesia'lar da Makedonya ve Daçya dioecesis'leri olmak üzere ikiye bölündü; nihayet Theodosius devrinde Mısır dioecesis'i Doğu dioecesis'inden ayrıldı.
Constantinus'dan sonra dioecesis vicarius'larının görevleri malî konulardan ibaret kaldı. Bununla birlikte soylular hiyerarşisine alınan vicarius'lar Constantius II devrinde, *consularis*'in üstündeki *clarissimi*'ler arasına katıldılar: yalnız proconsuller onlardan üstündü. IV. ve V. yy.larda dioecesis meclisleri toplandı. Fakat, Honorius'un bir süre gerçek bir hükûmet organizması meydana getirdiği Viyana meclisi dışında, etkileri çoğu zaman önemsiz oldu. IV. yy. süresince dioecesis'ler, praefectorum praetorio biçimini alan büyük bütünler halinde gruplaştılar. Constantinus devrinin sonunda dört praefectura praetorio'nun dioecesis'leri bölüştüğü anlaşılıyor: bunların biri, Doğu dioecesis'ini; öteki İllyria; üçüncüsü İtalya ve Afrika; dördüncüsü de Galya, İspanya ve Bretagne dioecesis'lerini aldı. Doğu ve Batı praefectura'ları M. S. 235-476 arasında varlıklarını devam ettirdiler. Ötekiler ise birçok değişikliklere uğradılar: bazen birleştiler, bazen de Doğu ve Batı praefectura'ları arasında bölüşüldüler. Bunun için dioecesis'leri iki, üç veya dört praefectura praetorio arasında sistemli olarak bölüşülmüş saymak gerçeğe uymaz. Nitekim imparatorluk, bir büyüyüp bir küçülen prafectura praetorio'lar arasında sürekli olarak denge sağlamağa çalışmıştır. Her şeye rağmen, Diocletianus dioecesis'leri ve bazen bunların praefectura'lar içinde gruplaşmaları batı ülkelerinde çok daha sonraları ortaya çıkan yönetim bölünmelerini hazırlamışlardır. (L)

DİOGENES i. (içinde barındığı fıçıyı yanında taşıyan yunanlı *Diogenes*'in adından). Zool. Karın kısmını içine koyduğu kavkıyı beraberinde sürükleyen pavurya. Çene ayaklarından üçüncü çiftinin diz kısmı birbirine çok yakındır. (Sol kıskacı sağdakinden çok daha büyüktür.) [L]

DİOGENES (Antonios), yunanlı romancı, (I. yy. ?). Yirmi dört bölümlük *Ton Hyper Thoulen Apiston* (Thulé'nin Ötesinde Görülen İnanılmaz Şeyler Üstüne) romanını yazdı. Photios bunun bir çözümlemesini yaptı. (L)

DİOGENES (Romanos), Doğu Roma imparatoru. Bk. ROMANOS IV.

DİOGENES Apollonia'lı, yunan filozofu (Apollonia, Girit, M.Ö. V. yy.). Anaksimenes'in öğrencisi; İonia felsefe okulunun doktrininde, Anaksagoras'tan aldığı bazı bilgilere dayanarak değişiklik yaptı. Diogenes *hava*'nın her şeyi meydana getiren ana unsur olduğunu kabul eder. Ama ona göre bu unsur Anaksagoras'ın *nous* dediği özün bütün niteliklerine sahiptir, çünkü *hava* sınırsız, sonsuz ve hareketsizdir, her şeye gücü yeter, her şeyi bilir, her şeyi kusursuz bir güzellikle düzene koyar. Ayrıca Apollonia'lı Diogenes *Peri Physeos* (Doğa) adlı, elimizde ancak bazı parçaları bulunan bir eser yazmıştı. Aristoteles onun damarlar hakkında yaptığı bir tasviri nakleder; bu da Apollonia'lı Diogenes'in anatomi alanında yaptığı araştırmaların dikkate değer bir örneğidir. (L)

DİOGENES Babilli, yun. **Diogenes o Babylonios**, stoacı filozof (Seleukia, Babil yakını), M.S. II. yy. da yaşadı. Felsefeyi Khrysippos ve Tarsus'lu Zenon'dan öğrendi. M. Ö. 156-155 yıllarında Atinalılar, onu Aristotelesçi filozof Kritolaos ve Akademia'lı filozof Karneades ile birlikte Oropos şehri ile ilgili görüşmeler yapma yetkisi vererek Roma'ya yolladılar. Babilli Diogenes Stoacı felsefenin en ünlü temsilcilerinden biri idi. Rüya tabirleri ve yıldız falı üzerine yazdıklarından Cicero, *De Divinatione* (Kâhinlik Üstüne) adlı kitabında faydalandı. (L)

DİOGENES Laertes'li, yun. **Diogenes Laertios**, yunanlı yazar (Kilikya III. yy.ın ilk yarısı). On kitaptan meydana gelen *Peri Bion, Dogmaton kai Apophthegmaton* (Filozofların Hayatları, Görüşleri ve Hikmetleri Üstüne) adlı bir eser yazdı; biyografilerle fıkraların tenkitsiz ve oldukça karışık bir halde gelişigüzel sıralandığı bu derleme büyük bir ihtimalle Alexander Severus zamanında yaşamış Eflatuncu bir kadın olan Arria'ya ithaf edilmişti. Diogenes, bu kitabında bugün kaybolmuş olan birçok eserden faydalanmıştır. Eserine filozofların yazılarından parçalar, Epikuros'un vasiyetnamesiyle mektupları gibi, birçok gerçek belge koymuştur. Bunun için eser, edebî değeri önemli olmamakla beraber, yunan felsefe okullarını incelemek isteyenler için çok faydalıdır. Yedi Bilgeler'e ayrılan bölümlerle başlayan kitapta, yeni eflatunculuk dışında, bütün felsefe okullarına dair bilgiler vardır. En geniş şekilde incelediği konu şüphecilikti; bununla beraber Diogenes'in de şüpheci olduğu kesinlikle söylenemez. (L)

DİOGENES Oinoanda'lı, epikuros'çu filozof (Frigya, Anadolu II. veya III. yy.). Doğduğu şehirde, Epikuros felsefesini ortaya koyan, savunan ve yücelten bir yazıt diktirdi. Bu yazıtta, özellikle, söz konusu felsefenin Tanrı, ölüm ve kötülük korkusundan insanı kurtaran yanı belirtilir. (L)

DİOGENES Sinoplu veya **Kinik**, yunan filozofu (Sinop M.Ö. 413-327). Bir söylentiye göre, kalp para bastığı için sürgüne yollanan bir sarrafın oğlu idi; Diogenes, kalpazanlıkta babasının suç ortağı olmakla övünürdü. Bu tutumu, bir bakıma, filozof olarak yüklendiği görevi açıklayıcı niteliktedir. Kinik felsefe okulunun kurucusu Antisthenes'in en ünlü öğrencisiydi. Diogenes'e göre en üstün iyi, erdemdir, fazilettir. Bilim, şan ve şeref, servet, hor görülmesi gereken uydurma «iyi»lerdir. Felsefenin özü, her yerde özentiyi kötülemek ve onun karşısına tabiatı koymaktır. Bilge, kendini, istek ve duygulardan uzak tutmalı, ihtiyaçlarını en az'a indirmelidir. Eflatun'un «Çılgın Sokrates» dediği Diogenes, her mevsimde yalınayak dolaşır, harmanisine sarınıp tapınak kapılarında yatar ve bir fıçıda otururdu. Büyük İskender Korinthos'ta kendisine «Bir dileğin var mı?» diye sorunca «Var, gölge etme, başka ihsan istemem» demişti. Bir gün çeşmeden avucu ile su içen bir çocuk görünce «Bu çocuk bana fazladan eşyam olduğunu öğretti» diye haykırıp su çanağını kırdı. Hareket'i inkâr eden Elea'lı Zenon'un bir dersinde, ona cevap olarak ayağa kalkıp yürümüştü. Sıradan insanları o kadar küçümserdi ki, bir gün öğle vakti, elinde fener, «Bir adam arıyorum» diye söylenerek Atina sokaklarında dolaşmaya çıkmıştı. Gerçi Atinalılar onunla alay ederlerdi ama, çekinilen ve saygılan bir insan olduğu da muhakkaktı. Korinthos'lular onun adına bir sütun, Sinop'lular ise bir heykel diktiler. Uzun zaman sonra bilge Epiktetos da onu bilgelik örneği olarak gördü. Eserleri kaybolmuştur.
— İkonogr. Diogenes'in bazı antik büstleri (Vatikan, Capitolino, Louvre) ve bir alçak kabartma (*Diogenes ve İskender;* Villa Albani'de) günümüze kadar geldi. Jordaens ve Ribera'nın *Diogenes Feneriyle Adam Ararken* adlı tabloları Dresden müzesindedir; *Diogenes'in Çanağını Atması, Poussin* (Louvre), Jeaurat (Louvre), S. Rosa (Leningrad), K. Dujardin (Dresden) tarafından işlendi. Bloemart'ın Diogenes'i, öğrencilerine yolunmuş bir horoz göstererek «işte Eflatun'un insanı» derken temsil eden bir tablosu vardır (Münih). [L]

DİOGENİANOS Herakleia'lı (Karadeniz Ereğlisi), yunan dilbilgisi uzmanı (M. S. 76-138). Yazıtlardan meydana gelen *Epigrammaton Antologion* (Yazıtlar Antolojisi) adlı bir antoloji hazırladı. Ayrıca *Leksis Pantodape* (Her Türlü Kelime İçin Sözlük) başlıklı bir kitabın da ona ait olduğu söylenir. (L)

DİOİ DİLİ i. Tay kabileleri tarafından konuşulan dil; Si-kiang ve kollarının kıyılarından Guey-Cou'nun (Çin) ortasına kadar uzanan bölgede konuşulur. (L)

DİOİKESİS. Bk. DİOECESİS.

DİOİKETES i. (yun. *dia*, üstünde ve *oikia*, ev'den). Esk. Yun. Lagos'luların Mısır'a hâkim olduğu çağda, krallığın iktisat işleri yöneticine verilen ad. (Bunlardan birini *Zenon'un papirüsleri*'nden biliyoruz: bu göreve M.Ö. 268-267 yılları arasında tayin edilen yunanlı Apollonios. Tekelcilik ve güdümlü iktisat sistemiyle hareket eden dioiketes'ler kısa zamanda bütün mısır ekonomisine hâkim oldular.) [L]

DİOİLA, Mali'de (Bamako bölgesi) köy, çevre idare merkezi; Bamako'nun doğugüneydoğusunda; 1 100 nüf. (L)

DİOİS, Ön Alplerde (Drôme) dağ kütlesi. Vercors'un güneyinde, Drôme ırmağının her iki kıyısında; *Glandasse Dağı*'nda 2 045 m. Tahıl, meyve ve bağ yetiştirilen küçük havzaları kuşatan kalkerli doruklar bölgesidir. (L)

DİOJEN i. (fr. *diogène*). Bir aminonaftol'ün disülfonik türevidir. İkonojen'e yakındır ve fotoğrafçılıkta revelatör olarak kullanılır. (L)

DİOJENİT i. (fr. *diogénite*). Miner. Akontritik* göktaşı. Bileşiminde temel madde olarak bronzit, bazen de çok az miktarda oligoklaz bulunur. (L)

DİOKLES, Sirakusa'daki demokrat partinin önderi (M.Ö. V. yy. sonu). Atinalı esirlere zorbaca davranılmasına (413) önayak oldu. Atina anayasasını örnek alarak 411'de, yüksek memurların ad çekmeyle tayinlerini öngören bir yasayı yürürlüğe koydurdu. Kartacalılarla savaştı, fakat Himera'nın Kartacalıların eline geçmesini önleyemedi; Hermokrates'in etkisiyle sürgüne gönderildi (408). [L]

DİOKLES, yunan matematikçisi (M.Ö. II. yy.sonu-I.yy.ın başı). Sonradan *kissoeides* (sisoit) adını alan bir eğri yardımıyle, verilen iki doğru arasında, orantılı iki ortalama bulmaya dayanan ünlü problemi çözdü. (L)

DİOKLES Karystos'lu (Iulius), Augustus çağında yaşamış yunan şairi. *Antologia*'da üç yergisi vardı; Seneca'nın söz konusu ettiği Karystos'lu Diokles ile aynı kişi olduğu sanılır. (L)

DİOKLES Phliuntis'li, yunanlı tiyatro yazarı (M. Ö. V. yy.), eski tiyatronun temsilcilerinden biridir. (L)

DİOKS—. Bk. DİOKSO—.

DİOKSAN i. (fr. *dioxane*). Kimyasal formülü

$$\begin{array}{c} CH_2 - O - CH_2 \\ | \qquad\qquad | \\ CH_2 - O - CH_2 \end{array}$$

olan dieter-oksit. (Glikolün seyreltik sülfürik asitle kaynatılması sonucunda elde edilen ve eritici olarak çok kullanılan bir sıvıdır. Bu madde 102°C'ta kaynar ve 11,7°C'ta donar.) [L]

DİOKSİ—. Kim. Bir molekülde herhangi iki kök yerine iki hidroksil kökünün geçtiğini gösteren önek. (Yanlış olan bu terimin yerine, DİHİDROKSİ— önekini kullanmak gerekir.) [L]

DİOKSİANTRAKİNONLAR çoğl. i. (fr. *dioxyanthraquinones*'dan). Kim. Dihidroksiantrakinonların doğru olmayan eşanlamı. (Bk. ANTRAKİNOİK.) [L]

DİOKSİANTRASEN i. (fr. *dioxyanthracène*). Kim. Bk. DİHİDROKSİANTRASEN.

DİOKSİASETON i. (fr. *dioxyacetone*). Kim. Bk. DİHİDROKSİASETON.

DİOKSİBENZOYİK sıf. (fr. *dioxybenzoïque*). Bk. DİHİDROKSİBENZOİK.

DİOKSİLİT i. (fr. *dioxylite*). Miner. Tabiî kurşun sülfat (*Eşanl.* LANARKİT.) [L]

DİOKSİM i. (fr. *dioxime*). Kim. Bileşiminde iki oksim grubu bulunan madde. (L)

DİOKSİMALONİK sıf. (fr. *dioxymalonique*). Kim. Bk. DİHİDROKSİMALONİK.

DİOKSİMETİLANTRAKİNON i. (fr. *dioxyméthylanthraquinone*). Kim. Bk. DİHİDROKSİMETİLANTRAKİNON.

Sinoplu DİOGENES
Villa Albani'de, bir sütun kaidesi üzerindeki alçak kabartmadan (detay)

Foto. Alinari (LAROUSSE)

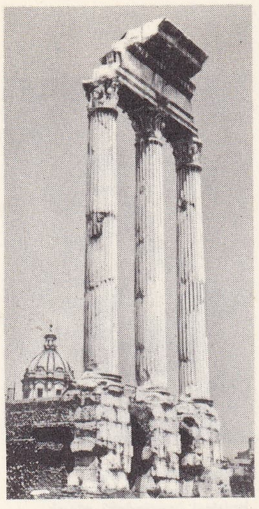

Roma'da (Forum Romanum) **Dioskurias** tapınağı kalıntıları

DİOKSİNDOL i. (fr. *dioxindole*). İzatin'in indirgenmesiyle elde edilen, $C_8H_7O_2N$ formülündeki bileşik. (*Eşanl.* DİHİDROKSİİNDOL.) [L]

DİOKSİPPOS, atinalı yeni komedi yazarı, şair, oyunlarının yalnız birkaçının adı bilinmektedir: «*Servet*», «*Hâkimler*», *Vakanüvis*», «*Cimri*». (L)

DİOKSİT i. (fr. *dioxyde*'den). Kim. Formülünde bulunan iki oksijen atomu, oksitlenen elementin bir atomuna bağlı olan oksit: *Kükürt dioksit* SO_2. (L)

DİOKSİTARTARİK sıf. (fr. *dioxytartrique*). Bk. DİHİDROKSİTARTARİK.

DİOKSO— veya **DİOKS—** Kim. Alman kataloglarında DİKETO— yerine kullanılan önek. (L)

DİOL i. (fr. k.). Kim. *Eşanl.* GLİKOL.

DİOLA'LAR veya **YOLA'LAR**, Kasamans ve Gambia arasındaki bataklıklarda yaşayan siyah renkli Batı Afrika halkı. (L)

DİOLEFİN i. (fr. *dioléfine*). Kim. *Eşanl.* DİEN, DİETİLENİK KARBÜR.

DİOLEİN i. (fr. *dioléine*). Kim. Gliserinin oleik diesteri. (L)

DİOMEDE adaları, Bering boğazında iki küçük ada. Birbirlerinden 2,5 mil uzaklıkta olan adaların arasından S.S.C.B.-A.B.D. sınırı geçer. Büyük Diomede adası S.S.C.B.'-ye, küçük Diomede adası ise (Alaska'nın bir parçası) A.B.D'ye aittir. Ayrıca, Gün Ayırımı Çizgisi de adaların arasından geçer. Bu adaları, Vitus Bering keşfetti (16 ağustos 1728); o gün Aziz Diomedes'in yortusu olduğu için adalara bu ad verildi. Her iki ada da, yılın altı veya yedi ayı buzlarla kaplıdır. Büyük Diomede'de (öteki adıyle Ratmanova adası) önemli bir meteoroloji istasyonu vardır. 1960 Sayımında Küçük Diomede adasında 88 kişinin oturduğu tespit edilmiştir. Büyük Diodeme'in nüfusu ise biraz daha fazladır. (L)

DİOMEDEİDAE çoğl. i. Albatros'ları içine alan deniz kuşları familyası. (Albatros [diomedea] ile ona yakın cinsleri kapsar. Fırtınakuşları takımından.) [L]

DİOMEDES i. «Truva gezegenleri» grubundan, 1 437 numaralı küçük gezegen. (L)

DİOMEDES. Yun. mit. *İlyada*'nın ve Truva efsanesinin başlıca kahramanlarından biri. Aitolia asıllı Argos prenslerindendi. Truva savaşına katıldı, Athena'nın himayesiyle birçok başarı kazandı. Odysseus ile birlikte Akhilleus'u bulmak için Skyros'a, daha sonra da Philoktetes'i aramak için Lemnos'a gitti. Yine Odysseus ile birlikte Truva'daki *Palladion*'u (tanrıça Athena'nın kutsal heykeli) çaldı. Hektor ve Aineias'a karşı savaştı, Afrodit'i yaraladı ve Akhilleus'un cesedini korudu. Tahta at'ın içine gizlenen kahramanlar arasında Truva yağmasına katıldı. Akhaialıların zaferinden sonra Argos'a döndü ise de Afrodit'in hıncından kurtulamadı. Karısı Aigialeia'nın ihaneti üzerine bir tapınağa çekildi. Libya ve İberya'ya gitmek için ülkesinden ayrıldı. Sonunda Güney İtalya'ya yerleşerek, orada Apulia kralı Daunos'un kızı ile evlendi. (L)

DİOMEDES. Yun. mit. Trakya kralı. Ares'in ve Pyrene'nin oğlu. Korkunç atlarını, denizde kazaya uğrayanların etiyle besledi. Herakles onu yendi ve kendi kısraklarına parçalattı. (L)

DİOMEDES, IV. yy.ın ikinci yarısında *Ars Grammatica* (Dilbilgisi Sanatı) adlı latince bir kitap yazdı. (L)

DİOMEDES adaları. Esk. coğ. Adriya denizinde, Apulia kıyısı yakınında adalar. (L)

DİOMEDES ovası. Esk. coğ. Apulia'da ova; Canna yakınında, Aufidus ırmağı boyunca uzanırdı; efsaneye göre Lykaon'un oğlu İllyria'lı Daunos, bu ovayı, kızını evlendirdiği yunanlı Diomedes'e verdi. (L)

Diomedes villası, Pompeii'de ortaya çıkarılan en büyük evlerden biri. Adını yanıbaşındaki Arrius Diomedes ailesinin mezarlığından aldı. (L)

DİOMEDON, atinalı kumandan (M.Ö. V. yy. sonu). Dekeleia savaşı esnasında İonia kıyılarını savundu (412-411). Arginussai savaşından sonra, ölen Atinalıların cesetlerini toplatmayı başaramadığı için ölüme mahkûm edildi. (L)

DİOMEİA. Esk. coğ. Attike'de (Aigion'lular kabilesi) demos. Atina'daki Diomeia kapısı, şehrin doğusuna açılırdı. Burada bir Herakles tapınağı vardı. (L)

DİOMEİA. Esk. Yun. Diomos adlı kahramanın Herakles onuruna düzenlediği Atina şenliği. Diomeia adı Diomos'tan gelir. (Şenlikte güldürücü oyunlar düzenlenir ve altmış kişilik bir jüri bu oyunları derecelendirirdi.) [L]

DİON i. (fr. *dione*). Kim. Bileşiminde iki keton grubu bulunan cisimlerin genel adı. (L)

DİON. Yun. mit. Lakonia'nın efsanevî kralı. Apollon'u misafir etti. Apollon da buna karşılık kralın kızları Orphen, Lyko ve Karyan'a tanrıların sırlarını açığa vurmamaları şartıyle geleceklen haber verme gücünü bağışladı. Sonraları Dionysos Karyan'a âşık oldu. Orphen ile Lyko boşboğazlık ettiler. Tanrı ceza olarak ikisini de birer azgın deli yaptı, kaya haline soktu. Karyan'ı ise bir ceviz ağacı haline getirdi. (L)

DİONAEA i. (Afrodit'in anası *Dione*'nin adından). Böcekyiyengillerden böcek kapan bitki.

— ANSİKL. *Dionaea* Kuzey Carolina turbalıklarında yetişen çok yıllık otsu bir bitkidir; 1765'te Ellis tarafından bulunarak yüz yıl kadar önce Avrupa'ya getirildi; o zamandan beri ılıman limonluklarda yetiştirilir. Her yaprağın sapı, uzun ve geniş bir ip biçimindedir; ucunda birbiriyle bakışımlı ve yassı iki parça bulunur; her iki parça menteşeli gibi birbirine eklemlidir ve her parçanın kenarları kirpiklidir; üst yüzlerinin orta yerinde üç tane çok duyarlı dikencik bulunur. Küçük bir böcek bunlara değer değmez yaprağın iki parçası hızla harekete geçerek kitap gibi kapanır; kenardaki dişler de sımsıkı birbirine girer; hayvanı içeride alıkor. Yaprağın yüzünü kaplayan kırmızı renkteki küçücük bir sürü salgı bezi pepsince zengin asitli bir sıvı çıkarır; bu sıvı böceği öldürerek sindirir; bitki sindirilen maddeleri soğurur; yaprak kapanı birkaç gün sonra, yeniden çalışmak üzere açılır. Pek kesin olmamakla beraber, bitkinin, yetiştiği turbalı toprakların azotça fakirliği yüzünden kendisine azotlu besin sağlamak amacıyle bu şekilde hareket ettiği sanılmaktadır. (L)

DİONE i. Satürn'ün dördüncü uydusu, 1648 martında J.D. Cassini tarafından gözlemlendi. (L)

DİONE. Yun. mit. Oranos ile Gaia'nın kızı. Zeus'ün sevgilisi. Afrodit'in annesi. *İlyada*'da, Diomedes'in yaraladığı kızını teselli edip iyileştirdiği anlatılır. Rea, Themis veya Leto ile bir tutulurdu. Zeus Naios'un karısı olarak, Dodone şehrinin tanrıçası idi. (L)

DİONİSİO el Liberal (Lizbon 1261-Odivelas 1325), portekiz kralı (1279-1325)), kral Boulogne'lu Alfonso III ile Castilla'lı Beatriz'in ikinci oğlu. Portekiz ekonomisini geliştirdi, kanallar açtı, su kemerleri yaptırdı. bir donanma teşkil etti, okullar inşa ettirdi; atelyeler, özellikle keten iplik bükümhaneleri kurdu. Tarımı teşvik etti, köleleri hürriyetlerine kavuşturdu, Leiria kumluklarına çam ağaçları diktirdi. 1290'da Lizbon üniversitesini kurdu ve 1307'de üniversiteyi Coimbra'ya nakletti. Dindar bir insandı ama, ruhban sınıfına karşı sert davrandı. Templum şövalyelerini korudu ve onları «İsa tarikatı» adıyle yeniden teşkilâtlandırdı (1317). Son günlerini oğlu Alfonso'nun başkaldırması yüzünden üzüntülü geçirdi. Büyük Pedro III'ün kızı Aragon'lu İsabel ile evliliğinden biri Cesur Alfonso IV olan iki çocuğu oldu. Cesur Alfonso daha sonra babasının yerine geçti. Birçok evlilik dışı çocukları da vardı; bunlardan biri Albuquerque senyörü Alfonso Sanches'dır. (L)

DİONİSİUS Sanctus, papa (III. yy.). 259'dan 268'e kadar papalık yaptı. Din sapkınlarının vaftizinde ve Sabellius doktrini üstüne tartışmalarda önemli bir rol oynadı. Roma'da topladığı bir konsilde (262) Ariusçuluğun kaynağı olan *Subordinasiyanizm* doktrini mahkûm edildi ve İskenderiye piskoposu Büyük Dionisius meselesi bir sonuca bağlandı. Roma'da kilise alanlarının ve mezarlıkların sınırları düzene kondu. (L)

DİONİZYAK sıf. (fr. *dionysiaque*, alm. *dionysisch*, Dionysos ile ilgili). Est. Nietzsche'nin felsefesinde, insanın tasarımlama veya zekâ sahibi bir varlık olarak kendi bilincine vardığı merhale. (Nietzsche'nin Schopenhauer'ın felsefî kavramlarına dayanarak, bu şekilde yorumladığı yunan trajedisi ve evrenin dramı, şu tamamlayıcı iki etmenin sonucudur: içgüdü ve bilgelik, hayat ve düşünce, müzik ve plastik [*Trajedinin Doğuşu*, 1872].) [L[

DİON KASSİOS, lat. **Cassius Dio Cocceianus**, yunan tarihçisi (Nikaia [İznik], Bithynia 155'e doğr.-ay.y. 235'e doğr.). Anne tarafından Dion Khrysostomos'tan geliyordu. Babası Kassios Apronianos, Dalmaçya, daha sonra Kilikya valisi idi. 180'de Roma'ya gitti ve Septimus Severus ve Alexander Severus ile yakınlık kurdu. İzmir ve Bergama valisi, Afrika prokonsülü, Dalmaçya, daha sonra yukarı Pannonia elçisi, 229'da konsül oldu. Septimus Severus'un tahta çıkacağını önceden bildiren alâmetler üstüne yazdığı bir kitaptan sonra Commodus'un hayatını ve yunanca bir *Roma Tarihi* yazdı. Bu sonuncu kitap üzerinde 229'a kadar çalıştı ve otuz yıl süresince, boş zamanlarında bu kitapla uğraştı. *Roma Tarihi*'nin 80 cildinden günümüze sadece 25 cilt kaldı. Dion Kassios, sağlam kaynaklardan objektif kalarak yararlanmayı bilmiştir. Fakat, bazen olmayacak şeylere saflıkla inanır ve anlatılan olayların anlam ve kapsamını pek araştırmaz. Yine de III. yy.ın ve Roma imparatorluğu son çağının en iyi tarihçisidir. (L)

DİON Khrysostomos, yunan hatip ve filozofu (Prusa 30-Roma 117). Önce Prusa'da (bugün Bursa) belâgat okuttu ve yüksek görevlerde bulundu. Halk, ona düşman olunca yurdunu terketmek zorunda kaldı. Mısır'a, Yunanistan'a gitti ve sonunda Roma'ya yerleşti. İmparator Vespasianus'un güvenini kazandı, belâgat dersleri verdi, Domitianus'un emriyle sürgüne yollandı, birçok yer gezdi. Roma ordusunun konakladığı Getae'ler memleketindeyken, Domitianus'un öldürüldüğünü ve Nerva'nın imparator olduğunu öğrendi. Ordunun başkaldırmasını önleyerek Roma'ya döndü ve hayatının sonuna kadar orada kaldı. Nerva'dan, sonra da Traianus'dan saygı gördü. Çoğunluğu söylev olan 80 kadar eseri kalmıştır. (L)

DİONNE'LAR (Emilie, Yvonne, Cecile, Marie ve Annette), amerikalı beşizler, Oliva ve Elzire Dionne'ın çocuklarıdır. Ana - babalarının kendilerinden başka dokuz çocukları daha vardır. Dünyada tek yumurtadan olup da birkaç günden fazla yaşadıkları bilinen tek beşizlerdir. Altıncı bir kardeşleri annenin gebe kalmasından üç ay sonra düştü. Toronto üniversitesinde beşizler üstüne yapılan biyoloji ve psikoloji araştırmalarında beşizlerin tek yumurtadan çıktıkları ortaya kondu (daha önce tek yumurtadan çıktıkları sanılan arjantinli beşizlerin, daha sonra ayrı ayrı beş yumurtadan çıktıkları açıklanmıştır). Beşizler önce tek başına olan embriyonun ikişer defa bölünmesiyle meydana gelmişlerdir, bu yüzden de her şeyleriyle birbirlerine çok benzerler. Kardeşlerden Emilie Dionne 1954'te öldü. (L)

DİON Syrakusai'li, Syrakusai'li devlet adamı (Syrakusai, M.Ö. 409-ay.y. 354). Yaşlı Dionysios'un kayınbiraderi ve Genç Dionysios II'nin amcası. Kendisini donanma kumandanı tayin eden yaşlı Dionysios'un güvenini kazandı. Genç Dionysios'un eğitilmesi için, Eflatun'u Syrakusai'ye getirtti, fakat kısa bir süre sonra İtalya'ya sürüldü (366). Yunanistan'a gitti, orada Akademia'ya devam etti ve Eflatun'cular arasında çok tanındı. Syrakusai muhalefetinin başına geçince, ücretli askerler ve sürgünlerden bir ordu düzenleyerek Sicilya'ya çıktı (357). Syrakusai'nin ileri gelen yurttaşları kendisini sevgi gösterileriyle karşıladılar, halk Dion'u destekleyerek ayaklandıysa da (355) Dion, kuşattığı Ortygia kalesini ele geçiremedi. Zaferden emin olan Syrakusai'liler bölündüler; Herakleides'in yönettiği halk partisi, Dion'un tiranlığından korkarak, onu ücretli askerleriyle birlikte Leontinoi'ye çekilmeğe zorladı (356). Kuşatılanların yaptığı bir huruç hareketinin başarı kazanması üzerine oradan geri çağrıldı. 355'te *autokrator* ilân edildi. Tiranlığını, oligarşi maskesi altında

Foto. Chevallier (LAROUSSE)

sürdürdüğü söylenir. Hem, iktidardan uzaklaştırılmış zenginlerin, hem de çok ağır vergiler altında kalan yoksulların düşmanlığını kazandı. Herakleides'i öldürttü, kısa bir süre sonra da demokrasinin yeni önderi Kallippos tarafından öldürüldü. (L)

Dionysiaka, Panopolis'li Nonnos'un destansı şiiri (VI. yy.). Dionysos'un Hindistan seferi üzerine yazılmıştır. Tumturaklı sözler ve üslûp oyunları yüzünden eser değerinden çok şey kaybetmiştir; fakat sağlam bilgilerle doludur. (L)

DİONYSİAS i. Esk. Yun. Dionysos şenliklerinde yarışan Ispartalı genç kızlara verilen ad. (L)

DİONYSİOS, yunan şairi (M.Ö. V. yy.) **Khalkis** takma adıyle anılır. Ağıtlarından günümüze ancak bazı parçalar kaldı. (L)

DİONYSİOS, Herakleia (Karadeniz Ereğlisi) tiranı (öl. M.Ö. 305). Tiran Klearkhos'un oğlu, kardeşi Timotheos'un ölümünden sonra hâkimiyeti eline geçirdi (337). Perslerin zayıf düşmesinden yararlanarak sınırlarını genişletti. Amastris adlı bir pers prensesiyle evlendi. Sarayının debdebesiyle ün saldı. Büyük İskender'e karşı ülkesini korudu, 32 yıl tahtta kaldı. Ölürken ülkesini oğulları Oksathres'e ve Klearkhos'a bıraktı. (L)

DİONYSİOS I Büyük (Syrakusai M.Ö. 430'a doğr.-ay.y. 367), Syrakusai tiranı (405-367). Mütevazı bir aileden geliyordu; kurnaz ve cüretli kişiliğiyle kolayca bütün fırsatlardan yararlanıp kendi kendini yetiştirdi. Diokles'in yönettiği demokrat parti tarafından yapılan yeni Anayasa'yı yürürlükten kaldırmak isteyen aristokratların önderi Hermokrates ile çarpıştı, yaralanıp ölüme bırakıldı (408). İyileştikten sonra zengin memurlara ve nüfuzlu yurttaşlara karşı duyduğu kini açığa vurarak, halkın sevgisini kazandı. Agrigentum şehrinin Kartacalılar tarafından yıkılmasından, Syrakusai kumandanlarını sorumlu tutan Agrigentumluların şikâyetlerini destekledi ve kendisini kumandan seçtirmeyi başardı. Mutlak iktidarı ele geçirmek için iş arkadaşlarına ve düşmanlarına yalan ve çirkin suçlamalarda bulundu yurt dışına sürülmüş olan kimseleri geri çağırttı. Gela'ya gönderildi, orada bazı zenginleri ölüme mahkûm etti ve mallarını, sevgisini kazanmak istediği askerlerine dağıttı; hükümdarlığı süresince, hep bu metodu uyguladı: askerlerine toprak verdi, aylıklarını arttırdı. Tek başkumandan olunca, kimseye güvenemez oldu ve bin kişilik bir muhafız kıtası kurarak Ortygia adasına yerleşti; oradan, limana ve cephane depolarına hâkim oldu (405). Kartacalılar Gela ve Camarina'yı işgal edince bu sitelerde oturanlar Syrakusai'ye sığınıp, Dionysios'a karşı ayaklandılar. Dionysios'un ücretli askerleri, ayaklanmayı bastırdıysa da bu defa ordu isyan etti. Dionysios'un bütün düşmanları tarafından desteklenen ordu, onun sığındığı Syrakusai'nin iç kalesini kuşattı. Dionysios, ele geçirdiği yerlerin bir kısmını Kartacalılara bırakmağa mecbur kaldı. Bundan sonra hoşgörüyle davranarak, halkın yeniden sevgi ve güvenini kazandı ve toprak vermek suretiyle yabancılarla uzlaştı. İçlerinde Etna da bulunan İtalya kasabalarını buyruğu altına aldıktan ve halk üzerinde hâkimiyet kurduktan sonra, komşu Yunan şehirlerini yıkmağa veya ele geçirmeğe girişti. Etna, Katania, Naksos, Rhegion, Leontium ve Syrakusai'yi karadan tahkim etti. Bu tahkimat daha sonra onun kurtulmasında büyük rol oynadı; bundan sonra, siyasetinin değişmez temelini meydana getiren Kartaca'ya karşı mücadeleye yeniden başladı. Savaş hazırlığı büyük oldu: tophane ve tersaneler, mancınıklar ve iki yüz savaş gemisi inşa edildi ve altmış bin kişilik bir ordu toplandı. Dionysios 404'te Kartacalılara bıraktığı bölgeleri geri aldı ve uzun bir kuşatmadan sonra Kartacalıların elindeki Motye kalesini de ele geçirdi (397-396). Fakat, 396-395'te bir deniz savaşında Himilkon'a yenildi. Dionysios, 300 talandon'a (eski Yunanlılarda para birimi) hürriyetini satın aldı; sonra düşmanlarının sığındıkları şehirleri buyruğu altına almak amacıyle, Güney İtalya'yı fethe girişti. Kartaca ile yeniden çatışmaya başlamak için kaynakları yetersizdi. Agylla tapınağını yağma etti, sonra bir filo kurarak Kartacalıları yendi (383-376 ve 368 savaşları) ve Sicilya'nın en batı ucundakilerden başka bütün topraklarını Kartacalılar elinden aldı. Dionysios, Yunanistan'da da önemli bir rol oynadı: Isparta'yı desteklediğinden Korkyra olayında Atinalılara karşı harekete geçti. Ölümünde (367) Syrakusai, Sicilya'nın en önemli sıratejik bölgesi olmuştu.
Eski tarihçiler, onun vesveseli karakterinden söz açarak, hakkında Demokles'in kılıcından, berber usturasına karşı duyduğu korkuya varıncaya kadar çeşitli hikâyeler anlatırlar. Berberlerden korktuğu için sakalını kızlarına yaktırdığı söylenir. Merhametsizliği ile ün salmıştı: tapınakları yağma etti, Zeus'un altın mantosu ile Aesculapius'un altın sakalını çaldı. Bilginlerle filozoflara önem vermiyor, ama şiiri seviyordu. Trajediler yazdı. Bunlardan *Hector'un Kurtulma Fidyesi* adlı trajedisine, Atinalılar tarafından, Leneia yarışmasında armağan verilmişti (367). Dionysios gaddarlığına ve zaaflarına rağmen, büyük bir devlet adamıydı. Syrakusai'nin refaha kavuşmasını ve Yunan dünyasında birinci plana çıkmasını sağlayan odur. Syrakusai, ilk defa tek bir devlet halinde teşkilâtlanan Yunan adaları şehirlerine hâkim oldu ve Büyük Yunanistan'ın bir kısmına yayılan bir imparatorluğun merkezi durumuna geldi. Syrakusai, böylece Marsilya ile Doğu Akdeniz arasında ara liman olarak, Kartaca'nın yerini aldı. (L)

DİONYSİOS II Genç, Syrakusai tiranı (M.Ö. 367-344), Dionysios I'in oğlu ve halefi. Büyük bir rahatlık içinde büyüdü, zevk ve sefahate daldı; ilk önce bütün kudret ve nüfuzu Eflatun'un arkadaşı olan amcası Dion'a bıraktı. Sonra onu sürgüne gönderdi ve mallarını sattırdı (360); fakat Dion Ispartalılarla öteki Yunan şehirlerine dayanarak, Ortygia kalesini kuşattı. Syrakusai, kahramanca dayandığı halde teslim oldu (356). Dionysios, Lokroi'ye çekilmek zorunda kaldı ve orada zorbalıkları yüzünden halkın lânetine uğradı. Dion'un öldürülmesini (354) takip eden karışıklıklardan faydalandı ve Syrakusai'ye girdi; Sicilya sitelerinin çoğu onu tanımayı reddetti ve Leontinoi tiranı Iketas tarafından Ortygia'da kuşatıldı. Bunun üzerine Korinthos, Syrakusai'yi kurtarmak için Timoleon'u gönderdi (344). Dionysios, onunla anlaştı ve hazineleriyle birlikte Korinthos'a çekildi. Edebiyatsever, bilginlerle sanatçıları koruyan gösterişli bir prens oldu. (L)

DİONYSİOS Antakyalı, yunan sofisti (IV. yy.-V. yy.). Zarif ve özlü bir biçimde yazdığı seksen beş *Epistolais*'i (Mektuplar) günümüze kadar geldi. (L)

DİONYSİOS Areiopagos'çu, Hagios (Aziz). Atinalı piskopos ve din şehidi (I. yy.) Areiopagos üyesi idi. Aziz Paulus'un etkisiyle hıristiyan oldu, Atina'nın ilk piskoposu. V. yy.ın sonunda yazılmış birçok eser yanlışlıkla onun sanıldı: *Peri Ouranias Hierarkhias* (Dinde Aşamalar Üstüne), *Peri Theion Onomaton* (Tanrısal Adlar Üstüne), *Peri Mystikes Theologia* (Mistik İlâhiyat Üstüne). [L]

DİONYSİOS Argos'lu, yunan heykeltıraşı (M.Ö. V. yy.) Olimpia'daki bir dizi bronz heykelin yapımcısı. Argos'lu Glaukias ile birlikte Zeus tapınağına birçok heykel dikti (M.Ö. 460). [L]

DİONYSİOS Atinalı, yunan heykeltıraşı (II. yy. ortaları). Timarkhides'in oğlu. Roma'da iki tapınağa Juno (Hera) ile Zeus (Jüpiter) heykellerini yaptı. Yeğeni Timarkhides II ile birlikte Delos'ta Romalı Ofellius Fero'nun heykelini yaptı. (L)

DİONYSİOS Byzantion'lu, yunan şairi (II. yy.). Elimizde ancak bazı parçaları kalan *Periplous* (Deniz Gezisi) adlı ögretici bir şiir yazdı. (L)

DİONYSİOS Hagios, Büyük (Aziz), İskenderiye piskoposu (öl. 265. doğr.). Paganlıktan hıristiyanlığa döndü, Origenes'in öğrencisi oldu, sonra İskenderiye okulunda öğretmeninin yerine geçti. İskenderiye piskoposu iken (248-249) iki defa tutuklandı, sürgüne gönderildi, 262'de İskenderiye'ye döndü. Din sapkınlarına karşı yapılan tartışmalara etkin olarak katıldı. *Patripassiansme*'e karşı olan yazılarında kilisenin inançlarıyle bağdaşmayan fikirler bulunduğu sanılmışsa da papa Denys'in huzurunda haklı olduğunu ispat etti. (L)

DİONYSİOS Halikarnassos'lu, yunan tarihçi ve tenkitçisi (öl. Halikarnassos M.Ö. 8'e doğr.). M.Ö. 29 yılına doğru Roma'ya gitti, orada belâgat öğretmenliği yaptı. En önemli eseri olan *Romaike Arkhoiologia* (Roma'nın Eski Tarihi) Roma tarihiyle ilgili bir derlemedir. Bu derlemede Dionysios, Roma tarihini kuruluşundan birinci Kartaca savaşına kadar ele alır ve Roma kurumlarıyle Yunan kurumlarını karşılaştırır. Ayrıca yazarın söz sanatı ve edebî tenkitle ilgili eserleri vardır: *Rhetorikai Prognateiai* (Belâgat Pratiği); *Perisyntheséos Onomaton* (Söz Derleme ve Birleştirme Sanatı); *Peri Mimeseos* (Taklit Sanatı); *Perîtôn Arkhaion Rhétoron Hypmnénatismai* (Eski Belâgatçılar Üstüne Araştırmalar), *Epistole Pros Ammaion Prote* (Ammaios'a Birinci Mektup); *Epistole Pros Ammaion Deutera* (Ammaios'a İkinci Mektup); *Domosthenous Deinotetos* (Demosthenos'un Belâgat Sanatında Gösterdiği Ustalık.) [L]

DİONYSİOS Herakleia'lı, yunan filozofu (Herakleia [Karadeniz Ereğlisi], Bithynia M.Ö. III. yy.). Stoa'cı Zenon'un öğrencisi. Art arda çeşitli felsefe akımlarına (Stoa'cılara, Kyrene'lilere ve Epikuros'çulara) katıldığı için METATHEMENOS (*Hain*) diye adlandırıldı. (L)

DİONYSİOS Kılavuz, *Periegetes* denir, yunan şairi (II. yy.). İskenderiyelidir. Roma'da kitaplık yöneticisi oldu. *Oikoumenes Periegesis* (Dünya Turu) adlı, Eskiçağda çok sevilen, coğrafya konulu bir şiir yazdı. (L)

DİONYSİOS Midillili, yunan yazarı (M.Ö. I. yy.). *Truva'nın İlk Çağları* ve mitalojik çağlar üstüne eserleri vardır. (L)

DİONYSİOS Miletos'lu, yunan tarihçisi (M.Ö. V. yy. sonu). Eserlerinden bazı parçalar kalmıştır: «*Pers Tarihi*», «*Darius Tarihi*». (L)

DİONYSİOS Miletos'lu, yunan hatibi (II. yy.). Midilli ve Efes'te ders verdi. Hadrianus tarafından İskenderiye kitaplığında görevlendirildi. Ayrıca Hadrianus kendisine bir eyalet valiliği verdi. Söylevlerinden bazı parçalar, Philostratos aracılığıyle, zamanımıza kadar ulaşmıştır. (L)

DİONYSİOS Sinoplu, yunan şairi (M.Ö. IV. yy.ın ortası). Elimizde yalnız piyeslerinden bazı parçalar bulunmaktadır. Bunlar orta değerde komedilerdir. (L)

DİONYSİOS Trakyalı, yunan gramercisi (M.Ö. 170'e doğr.-öl. 90'a doğr.). İskenderiye'de Trakya'lı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Aristarkhos'tan ders aldı, Rodos'ta öğretmenlik yaptı. Büyük başarı kazanan *Tekhne Grammatike* (Gramer Sanatı) adlı eseriyle gramer bilimini ilk defa düzenli ve kullanışlı bir biçimde ortaya koydu. (L)

DİONYSODOROS Amisos'lu, yunan matematikçisi, Strabon'a göre, Hıristiyanlık çağından önce yaşamıştır. Arkhimedes'in çözümlediği, bir kürenin belli bir oranda parçalara bölünmesi problemini, biz onun aracılığıyle biliyoruz. Bu çözüm, bir hiperbolle bir parabolün arakesiti yardımıyle gerçekleştirilir. (L)

DİONYSODOROS Khios'lu, sofist. Eflatun'un bir diyaloğunda kardeşi Euthydemos ile birlikte yer alır. Eflatun, diyaloguna Dionysodoros'un kardeşinin adını vermişti. (L)

DİONYSOS. Yun. mit. Eski Yunanistan'da şarap ve bağ tanrısı. Kişiliğinin, yunanlı bir şarap ve bağ tanrısı ile trakyalı esrarengiz bir tanrı ve bazı Girit, Mısır v.b. tanrılarının karışımından meydana geldiği sanılır. Bazı mitoloji kaynakları onu kesinlikle, sonradan ortaya çıkan yabancı bir tanrı saymakta ve Yunanlıların baştan beri Dionysos kültüne karşı tepki gösterdiklerini belirtmektedirler. Aslında klasik Dionysos'un bazıca özellikleri Trakya kavimlerinden alınmıştır. Trakyalı tanrı sık sık ormanlık tepelere gider, kehanetlerde bulunur, tarımı korur ve dış belirtileri bakımından sarhoşluğu andıran bir kültü yönetirdi. Bu külte bağlı kadınların (menad'lar), geceleri dağlarda mistik içki şölenlerine katıldıkları söylenir. Yunanistan'a yerleştikten sonra Boiotia'lılarca uydurulan bir efsane de Dionysos'a bağlanmıştır. Onlara göre Dionysos, Zeus ile Kadmos'un kızı Semele'nin oğ-

Atina'da Dionysos tiyatrosu

DİONYSOS kırmızı figürlü bir yunan vazosundan detay (M.Ö. IV. yy.)

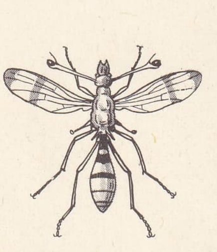

diopsis

ludur. Semele Dionysos'a gebeyken, tanrısevgilisi Zeus'u bütün yüceliği ile görmek ister; Zeus da Semele'nin bu isteğine uyarak yıldırım tanrısı biçiminde görünür; ama yıldırım Semele'ye çarparak onu öldürür, çocuk ise Zeus tarafından kurtarılır; doğum günü gelmediği için Zeus onu birkaç ay kasığında saklar; günü gelince de çocuk dünyaya gelir. Bu yüzden Dionysos'un iki kere doğduğu söylenir. Bu kült, yavaş yavaş Attike'ye, adalara, Asya'ya yayılmış ve Dionysos, eskilerin anlattığı muhteşem ve efsanevî bir geziden sonra Hindistan'a ulaşmıştır. Bir adı da *Bacchus* (yun. *Bakkhos*) olan tanrı (bk. BACCHUS), Roma'da, İtalya tanrısı *Liber Pater* ile bir tutulmuştur.

Bitkiler dünyasının tanrısı olan Dionysos'un sembolü çam ve kutsal sunaklardaki sembolik sütunlara dolanan sarmaşıktır; Dionysos üzüm, incir ekimini de yönetirdi. Bazı özellikleri onu su ile birleştirir, bazen de su perilerine bağlanır. Dionysos aynı zamanda bir üreme tanrısı olarak da bilinir: bazı şenliklerde koç veya daha çok, boğa ile bir tutulması, onun bu hayvanların biçimine girdiği inancına dayanır. Son olarak Dionysos yer tanrıları arasında da yer alır. Karmaşık bir tanrı olduğu takma adlarının çokluğundan da anlaşılmaktadır. (*Nysaios, Bromios, Dithyrambos, Evios, Bakkhos, Zagreus, Sabazios, Lyaios* v.b.). Resimlerde ise Dionysos Satyroslar, Silenoslar, Pan, Priapos, Menadlar, Thyadlar, Bakkhalar v.b.'den meydana gelen bir âyin alayı ile birlikte görülür. İlkel dinî âyinler insanlarla tanrıların birleşmesine yol açan sarhoşluk ve şenliklerden çıkmıştır. Efsaneye göre bu âyinlerde, canlı kurbanları parçalayıp çiğ çiğ yemeğe kadar varılmıştır. Öte yandan Dionysos ve arkadaşlarının yaptıkları çılgınca eğlencelerden, yunan tiyatrosu ve dithyrambos doğmuştur. (Bk. DİONYSOS ŞENLİKLERİ.) Dionysos kültürünün Yunanistan'daki etkisi çok büyüktür. Dine mistiklik duygusunu, lirik şiire tabiat duygusunu, plastik sanatlara da coşkun hareketi getirmiştir. Mykenai yazısının Ventris tarafından çözülmesinden sonra bugün, bu tanrının Trakya kaynaklı olmadığı ileri sürülebilir. Bu tanrının adına Pylos'un (M.Ö. 1450-1200) bir tabletinde rastlanmıştır. Öte yandan, buna benzer bir tanrı Mykenai'de (Yunanistan) bulunmakta idi. Onun şerefine yapılan şenlikler (canlı canlı insan yeme) ve tapınma ile ilgili sıfatlar («çiy çiy yiyen», «insan parçalayan»), Baal ve Anath destanındaki bir parçada (Ugarit) anlatılan bir batı-samî âyinindekilere tekabül etmektedir. Ayrıca, Dionysos'un bir adı ve lakabı, samî dilleri kanalıyle açıklanabilmektedir. Bazı bilginler, Dionysos adına bağlanagelen kültün doğusunda samî unsurların ağır bastığı sonucuna varmışlardır.

— İkonogr. En eski Dionysos tipi, sakallı, güçlü kuvvetli ve geyik postu giymiş bir tanrı şeklindedir (Atina müzesi, Sicilya'daki Naksos sikkeleri üzerindeki *Oturan Dionysos*); bazen bir direğin üzerine sarmaşıklarla süslü ve şarap fıçılarıyle çevrili basit bir *maske* olarak gösterilir. Attike'ye elinde bir kantharos ile (*Amasis Amforası*, Louvre), direkleri üzüm bağı olan bir gemiye gelir (*Eksekias Kadehi*, Münih), Dionysos'un alayıyle çevrili bir araba, gemiyi kırlara doğru sürükler. Doğulu kılığında, elinde bir thyrsos (sarmaşıkla süslü asa) vardır; Silenos ve Sathyroslar, Pan ve Eros ile birlikte Menadların korosuna katılır. Devlerle savaşırken görülür (Delphoi, Bergama). Parthenon tapınağında çıplak, bir genç adamdır. Klasik ve helenistik çağ tüysüz, çıplak, kadınsı ve alnında bir şerit *(mitra)* olan bir Dionysos tipi canlandırır, kardeşi Hermes'in (Olympia'daki Praksiteles heykel grupu) veya bir silenos'un sırtında taşıdığı küçük bir çocuktur (Lysippos). Dionysos ayrıca tiyatro tanrısıdır (*Alkamenes Dionysos*'u, Thrasyllos anıtı, Louvre'daki *Dionysos Şairin Evinde* kabartmaları); eleusis çevriminde ve kendi gizemlerinde (Pompeii'de Misteri villasındaki *Dionysos ve Ariadne'nin Düğünü*) görünür. Ariadne ile birlikte Narsos'a gidişi resmedilmiştir. Tiren'li korsanlarla olan serüveni de Atina'daki Lysikrates anıtı üzerinde anlatılmıştır. (L)

DİONYSOS'un sarhoşluğu

DİONYSOS, yunan asıllı rus ressamı (XV. yy. sonu-öl. 1502'den sonra). Borovskoy Pafnutiyev manastırı süslemelerini (1470), Moskova'daki Dormition katedralinin fresklerini, oğulları Feodosi ve Vladimir'in yardımıyle de Yosifo-Volokolamski manastırının süslemelerini yaptı (1484-1486). En önemli eseri, yine oğullarının yardımıyle yaptığı, Beloe Ozero gölü kıyısındaki Therapon yahut Therapontes manastırına bağlı katedralin duvar resmidir (1500-1502). Dionysos'un üslûbu, figürlerinin duruşlarına, giysilerine ve yüz ifadelerine verdiği gerçekçilik bakımından dinî nitelikten ayrılmakta, dindışı hayata bağlanmaktadır. (L)

DİONYSOS şenlikleri. Esk. Yun. Dionysos şerefine düzenlenen eğlenceler.

— ANSİKL. Bütün yunan dünyasında, çeşitli adlar altında, Dionysos şerefine, şenlikler yapılırdı. Bunların kimisi kır şenlikleri, kimisi de işret ve fuhuş eğlenceleriydi. Dionysos kültüne yeni girenler için başlıca şenlikler Frigya'da ve Lydia'da, Trakya'da, Makedonya'da, Naksos'ta, Kithera ve Delphoi meydanlarında her üç yılda bir Bakkheia ve Thyia şenlikleri (Roma'da Dionisus misterleri, Bacchus şenlikleri) yapılırdı. Dionysos şenlikleri, hiç bir yerde M. Ö. V. ve IV. yy.da Attike'de yapılan şenliklerin seviyesine ulaşamamıştır. Atina'dakiler, *oskhophoria, anthesteria, lenaia*, Küçük Dionysos kır şenlikleri ve Büyük Dionysos şehir şenlikleri idi. Dionysos kır şenlikleri, aralık ayında köylerde tertiplenen şarap şenlikleri idi. Uzun süre kır şenliklerinin başlıca unsuru Komos'tu. Bu açık saçık ve şamatalı bir şenlik alayı idi. Büyük Dionysos şenlikleri ilkbaharda yapılır ve 6 gün sürerdi.

Proagon süresince sanatçılar ve şairler halka tanıtılırdı. Dionysos'un heykeli tantanalı bir alayla tiyatroya getirilir, kurban kesilir, sonra da ziyafet başlardı. Üçüncü günle altıncı gün arasında dithyrambos yarışmaları yapılır ve tiyatro temsilleri verilirdi. V. yy.da her şair bir trajedi üçlüsü ile bir satir oyunu sunmak zorunda idi. Dionysos şenliklerinin lirik şiir ve tiyatro tarihinde büyük bir rolü olmuştur. (L)

Dionysos tiyatrosu, Atina *Akropolis*'inin güney yamacında kurulan tiyatro; Dionysos Eleuthereus tapınağının bir bölümüydü; M. Ö. V. yy.ın başında pek küçük olarak kuruldu, yuvarlak bir *orchestra*'sı ve tahta sıraları vardı (Perikles çağının büyük klasik piyesleri burada oynandı). 400 Yılına doğru, yeniden yapıldı ve genişletildi; 330'a doğru Lykurgos'un yönetiminde tamamlandı. Sulla, Nero ve Phaidros (224-225) devirlerinde değişikliğe uğradı. Bugüne kalan sahne yapıları çok harap bir durumdadır; daha eski bir çağı örnek alan (Dionysos'un Attike Efsanesi) kabartmalar ve heykellerle bezenmiş roma *proscenium*'unun (ön sahne) bir bölümü kalmıştır. *Orchestra*, roma devrindeki biçimiyle olduğu gibi muhafaza edilmiştir; *cavea*'sının, yaklaşık olarak, 17 000 seyirci aldığı, ayrıca halk meclisi toplantılarının da burada yapıldığı sanılır. Dionysos rahibinin ince yüksek kabartmalarla süslü, üzerine adı yazılı oturma yeri ve gene üzerinde sahiplerinin adları bulunan *proedros* (ön sıra) ilgi çekicidir; mermerden yapılmış arkalıklı 67 iskemleden ibaret bu ön sırada şehrin iyiliksever bağışçıları, rahipler ve hâkimler otururdu. Yalnız kaideleri bugüne kalan heykelleri, cavea'yı ve sahnenin çevresini süslerdi. Bunun arkasında, güneydeki kutsal bölümde bir revak, iki Dionysos (eski ve yeni) tapınağı kalıntıları ve bir sunak vardır. (L)

DİOON i. Çiçeklerinin dışı yumuşak tüylü, şişkin gövdeli küçük ağaç. Meksika'da yetişir. (Açık tohumlular alt şubesinin *cycadaceae* familyasından.)

— ANSİKL. *Dioon edule* türü yenebilir; iklimi elverişli bölgelerde limonluklarda süs bitkisi olarak yetiştirilir. Gövdesinin özeğinde ve tohumlarında bol nişasta bulunur. Tadı hoştur. (L)

DİOP (Birago), senegalli yazar ve diplomat (Ouakam, Dakar yakınlarında 1906). Hikâyelerinde («*Amadu Kumba'nın Hikâyeleri*» [1947]; «*Amadu Kumba'nın Yeni Hikâyeleri*» [1958]; «*Hikâyeler ve Lavan'lar*» [1963]) ve şiirlerinde («*Aldatmacalar ve Sezgiler*» [1963]) yurdunun edebiyatını ve geleneksel hayatını dile getirdi. (L)

DİOP (David), senegalli yazar (Bordeaux 1927-Dakar yakınları 1960). Sömürgeleştirmenin ve batı kültürünün her türlü belirtisi karşısında «*Havaneli Darbesi*» (1956) adlı eseriyle protestocu şiirin başlıca temsilcisi oldu. Bir uçak kazasında öldü. (L)

DİOP (Şeyh Anta), senegalli yazar ve siyaset adamı (Diombel 1923). Edebiyat ve bilim doktoru, Senegal Millî cephesinin genel sekreteri; denemelerinde Afrika'ya has orijinal bir kültürün unsurlarını yaratmaya çalıştı: «*Zenci Halkları ve Kültür*» (1955); «*Zenci Afrika'nın Kültür Birliği*» (1959); «*Sömürge Öncesi Zenci Afrikası*» (1960); «*Gelecekteki Zenci Afrika Federal Devleti'nin Kültür, Teknik ve Sanayi Temelleri*» (1960). [L]

DİOPEİTHES, atinalı kumandan (M.Ö. IV. yy. ortası). Trakya'da Khersonesos yarımadasına götürdüğü yunanlı göçmenler (*kleroukhos*) Kardia şehriyle anlaşmazlığa düşünce, Makedonya kralı Philippos şehrin yardımına koştu. Bunun üzerine Diopeithes kralın sınırdaki köylerini yakıp yıktı. Bu hareketi Atina'da suç sayıldı. Ama Demosthenes'in yardımıyle eski mevkiinde kaldı (341) ve Philippos'un Bizans'a karşı açtığı savaşta ona yardım etti. (L)

DİOPHANES, yunan hatibi (Midilli M.Ö. II. yy.-M.Ö. 132). Çağının en ilgi çeken hatibiydi, Roma'da Tiberius Gracchus'un öğretmeni oldu, onun ölümünden sonra da öldürüldü. (L)

DİOPHANTOS, İskenderiye okuluna bağlı yunan matematikçisi (325'e doğr.-410'a doğr.). İlk altısı bugün elimizde bulunan on üç aritmetik kitabından başka, *Açısal sayılar* üstüne bir kitabı daha vardır: *Peri Polygonom Arithmon*. Metodunu Hipparkhos'tan aldığı birinci dereceden denklemler üstüne kurduğu yeni teorisi ve ikinci dereceden denklemlerin çözümü ile ilgili çalışmaları matematiğe yenilik getirdi. Bıraktığı eserler çağdaş Yunanlılar, Araplar, daha sonra da Rönesans geometricilerince uzun uzun incelendi. Fransız matematikçisi Viète, ana eserinde Diophantos'u örnek aldı, soyut problemler yerine cebirle çözülecek geometri soruları koyarak, onun önermelerini tekrarladı. (L)

Diophantos analizi, sayılar teorisinde kullanılan özel analiz. (L)

DİOPSİS i.(yun. *di*, iki ve *opsis*, görünüş'ten). Acayip görünüşlü böcek. Yuvarlak başının iki yanında birer uzun uzantı ve bunların ucunda gözleri bulunur. Gözün yanıbaşında ise dikencikler vardır. (Kurtçukları, tropiklerarası bölgelerde buğdaygillerden çeşitli bitkilere zarar verir. Kısa duyargalı çift kanatlılardan *diopsidae* familyasının örnek böceği.) [L]

DİOPSİT i. (fr. *diopside*'den). Miner. Piroksen grubundan, tabiî kalsiyum, magnezyum ve demir silikatı.

— ANSİKL. Ca (Fe, Mg) Si_2O_6 formülün-

Foto. Boudot-Lamotte, Giraudon (LAROUSSE) ; MEYDAN

deki *diopsit*, bütün piroksen türleri içinde en saf ve en az bulunan mineraldir. Genellikle saydam ve renksiz olan bu madde, bazen gri-yeşil veya açık yeşil renktedir. Hemen her zaman, monoklinik sistemdeki diğer piroksenlerden daha uzun prizmalar halinde billûrlaşır. En önemli çeşitleri arasında şunlar sayılabilir: adını, Piemonte'deki Ala'dan alan *alalit;* Tirol'de bulunan *asbest diopsit;* yine Piemonte'deki Mussa Alplerinden adını alan, gri-yeşil veya açık yeşil renkli, bazen mat, bazen yarı saydam uzun prizmalar halinde bulunan *müssit* v.b. (L)

DİOPTAZ i. (fr. *dioptase*). Miner. Hidratlı, tabiî bakır silikat ($CuSiO_3H_2O$). Romboedrik sistemde, zümrüt yeşili billûrlar halinde bulunur. (L)

DİOR (Christian), fransız terzisi (Granville 1905-Montecatini, İtalya 1957). Siyasal Bilgiler okulunu bitirdi. Hariciye mesleğine hazırlanırken, 1930 buhranında babasının fabrikası iflâs etti. Bunun üzerine, Dior bir resim galerisi açtı ve Max Jacob, Eugène Bernan ve Christian Bérard'ın eserlerini sergiledi. Agnès ve Schiaparelli modaevlerinde desinatörlük, Piguet'nin yanında modelcilik yaptı. 1945 Yılında kendi moda evini kurdu. Savaş sırasında kumaş kıtlığının yol açtığı modaya karşı bir tepki olarak, uzun elbise modasını ve «new look» üslûbunu ortaya attı. 1948'de New York'ta, 1953'te de Caracas'ta birer şube açtı. Kurduğu moda evi ölümünden sonra daha da genişledi. Modaevinin ayrıca Londra, Cenevre ve Lozan'da birer şubesi vardır. (L)

DİORAMA i. (yun. *dia*, arasında ve *orama*, görüş'ten). Karanlıktaki seyircinin ışık oyunlarıyle seyrettiği, kenarları görünmeyen bir tuval üzerine özel bir şekilde çizilmiş büyük boyutlu tablo.

— ANSİKL. Daguerre ile Bouton'un yaptığı ilk diorama Paris'te Château D'Eau'nun arkasındaki Samson sokağında 1822'de kuruldu; *Messe de Minuit à Saint-Etienne-du-Mont* (Saint-Etienne-du-Mont'da Gece Yarısı Missiası) en sevilen tabloydu: kiliseye yavaş yavaş karanlık çöküyor, sonra mihrap aydınlanıyor, arkasından da, âyinde hazır bulunan büyük bir kalabalık beliriyordu. (L)

DİORİ (Hamani), nijeryalı siyaset adamı (Sundure, Nijer 1916). Niamey'de okul müdürü idi. Demokrat ve Sosyalist Direnme birliğine katıldı. Demokratik Afrika topluluğu üyesi oldu. Nijerya milletvekili seçildi (1946-1951 ve 1956-1959). Nijerya Cumhuriyeti hükûmeti başkanlığına (aralık 1958), sonra cumhurbaşkanlığına (kasım 1960) getirildi. Diori, Nijerya'nın tek partisi olan ve Millî meclisteki koltukların tamamını elinde bulunduran ilerici partinin başkanıdır. 30 Eylül 1965'te yapılan genel seçimde yeniden seçildi. (L)

DİORİT i. (fr. *diorite*). Asit bir plajiyoklaz (oligoklazandezin) ile bir veya birkaç amfibol, mika veya piroksen grubu minerallerinden oluşmuş tanecikli kayaç. (ikinci derecede olmak üzere pirit, ilmenit, manyetit apatit ve sfen'e de rastlandığı olur. Feldispatın cinsine göre *oligoklazik* diorit ile *andezitik diorit* ayırdedilir. Renkli minerale göre diorit, *piroksenli, amfibollü* veya *mikalı* olabilir. Çoğunlukla içinde kuvars vardır. Kuvars miktarı çok olan kayaça *kuvarslı diorit* adı verilir.) ‖ *Orbiküler diorit*, halka halka yapıda bir dioritti ve Korsika'da bulunur. (*Eşanl.* KORSİT.) [L]

DİORS, Fransa'da İndre idare bölgesinde (Châteauroux idare çevresi) komün; 321 nüf. 1870, 1914-1918 ve 1939-1945 savaşlarıyle ilgili tarihî müze. (L)

DİORSELİK sıf. (fr. *diorsellique*). Formülü $C_{16}H_{14}O_7$ olan bir asit için kullanılır; *roccella* ve *leicanora* yosunlarında bulunan ve iki mol orselik asidin su bırakarak yoğunlaşmasından elde edilen bu asit, 153°C'ta erir, kaynar su etkisiyle ikiye bölünür. (L)

DİOSAZ veya **DİOZAZ,** Kuzey Alpler'de sel suyu, Arve'nin kolu (sol kıyı), Buet'den gelir, Servoz'a katılır. Boğazlar. (L)

DİOSCOREACEAE çoğl. i. Zambaklar takımından bir çenekli çiçekli bitki familyası. Bir eşeyli olan çiçekleri aynı veya ayrı bitkide bulunabilir.

— ANSİKL. *Dioscoreaceae* familyasındaki bitkiler, sarılgan odunsu gövdeli, düzgün küçük çiçekli bitkilerdir. Sıcak veya ılıman bölgelerde yetişir. Bunların çoğunda, nişastaca zengin yer altı yumruları bulunur; bu yumrular ya ana gövdenin birinci boğumunun alt tarafından (dövülmüş avratotu), ya alt yapraklardan birinin koltuğundaki bir tomurcuktan (ignam), ya da daha yukarıdaki soğan şeklinde şişen tomurcuklardan oluşur (soğanlı ignam). [L]

DİOSFENOL i. (fr. *diosphénol*). Kim. Kâfur kokusunda terpenik fenol aldehit; buku yapraklarında bulunan uçucu yağların adî sıcaklıkta ısıtılmasıyle beyaz billûrlar halinde çökelir. (BUKU KÂFURU da denir.) [L]

DİOSGYÖR, Kuzey Macaristan'da (Borsod-Abauj-Zemplen idare bölgesi) sanayi merkezi, Miskolc şehrine bağlı. Demir ve kömür işletmeleri. Çelik fabrikaları. (L)

DİOSKORİDES, yunan bilgini. Sokrates'in öğrencisi (M.Ö. IV. yy.). Homeros üzerine bir eser yazdı. (L)

DİOSKORİDES («Pedania'lar soyundan» anlamına **Pedanius** denir), yunan hekimi (? Anazarba, Kilikya I. yy.). Orduların ardı sıra çok yer gezdiği, özellikle de botanikle uğraştığı söylenir. Başlıca eseri, yunanca yazdığı geniş bir inceleme olan *Peri Hyles Iatrikes*'tir (İlâç Bilgisi). 1499'da Aldo Manucci tarafından bastırılan bu yunanca metin, basımcılığın ilk zamanlarından kalma ender eserlerdendir. (L)

DİOSKORİDES Egeli, yunan mücevher gravürcüsü (M.Ö. I. yy.). İmparator Augustus'un kanunlarını ve buyruklarını imzalamak için kullandığı mühür, Diskorides'in eseriydi. *Büyük Viyana akiki* adıyle anılan iki yüzlü değerli bir taşı onun yaptığı söylenir. Dioskorides'in oğlu EROPHİLOS da bu alanda babası kadar ünlü idi. (L)

DİOSKORİDES İskenderiyeli, yunan şairi (yaklş. M.Ö. III. yy.). İskender çağında yaşadı. İğnelemelerini, *Anthologia* (Derleme) adlı eserinde topladı. (L)

DİOSKOROS, İskenderiye patriği (öl. Gangra [Çankırı], Paphlagonia 454). 444'te İskenderiye başpiskoposu oldu, dört yıl sonra, İsa'nın bir olduğunu inkâr eden keşiş Eutykhes'in tarafını tutmağa başladı. 449'da Efes'te Dioskoros'un başkanlığında toplanan ruhanî meclis, sapkın keşişe itibarını yeniden kazandırdı ve İstanbul piskoposu Phlabianos'u ve hattâ papa Aziz Leo'yu aforoz etti. Fakat, 451'de papanın başkanlığında toplanan Khalkedon (Kadıköy) Ruhanî meclisi, Eutykhes'i mahkûm etti, Dioskoros'u görevinden uzaklaştırdı. İmparator Marcianus da onu Gangra'ya sürdü. (L)

DİOSKURİAS. Esk. coğ. Kolkhis'te (Eukseinos-Pontos'un doğu kıyıları) şehir; adını Dioskuros'lardan aldı; Altın post'u arayan Argonautlar'ın burada karaya çıktıkları sanılır. Gerçekte, Miletos'lular tarafından kuruldu ve hemen bölgenin başlıca ticaret merkezi oldu. Romalılar Pontos krallığını ele geçirince de şehir önemini muhafaza etti; işlediği keten ve kenevirleri, Kolkhis'te çıkarılan altını ve Kafkas madenlerinden elde edilen bakırı ihraç ediyordu. Dioskurias, Romalılar zamanında *Sebastopolis* adıyle Asya ve Avrupa arasında yapılan ticaretin başlıca antreposu oldu. (Bk. SUHUMİ.) [L]

DİOSKUROS'LAR. Yun. mit. Zeus ile Leda'nın ikiz oğulları Kastor ve Polydeukes'e verilen ad. (L)

DİOSMA i. Kap'ta yetişen aromatik ağaççık. (Kökboyasıgillerden.)

— ANSİKL. *Diosma* funda görünüşündedir. Dağınık yapraklarının alt yüzünde bulunan bezimsi noktalardan aromatik kokulu bir esans sızar; kokusu çok uzaktan duyulan bu esansın uyartıcı ve kuvvetlendirici nitelikleri vardır. *Diosma uniflora* bahçelerde, soğuk limonluklarda sıs bitkisi olarak yetiştirilir. (L)

DİOSPOLİS («Zeus şehri»). Esk. coğ. Eskiçağda birçok şehrin, özellikle Mısır'daki Teb'in (*Büyük Diospolis*) adı. (L)

DİOSPYROS i. Sıcak ülkelerde yetişen kaplamalık abanoz ağacının ilmî adı.

— ANSİKL. Abanoz bu cinsin bazı türlerinden elde edilir. Japonya'da yetişen *Diospyros kaki* yenebilen meyveleri için üretilir. Diğer birtakım türleri ise süslü yapraklarından dolayı bahçelerde yetiştirilir. (Abanozgillerin örnek bitkisi.) [L]

DİOTİK sıf. (fr. *diotique*). Elektroakust. Her iki kulağın aynı ses uyarımını alma veya aynı işitme duyumunu gösterme özelliği. (L)

DİOTİMA, Mantineia'lı rahibe (M.Ö. V. yy.). Eflatun *Şölen*'de (Symposion) Sokrates'in sevgi ve güzellik konusunda geliştirdiği düşünceleri bu kadına mal etmekteyse de bunun bir edebiyat oyunu olduğu bellidir. Nitekim Eflatun kendi görüşlerinden birçoğunu da Sokrates'e mal etmiştir. Bununla birlikte Diotima tarihte gerçek bir kişi olarak yer alır. Atina'ya M.Ö. 440'a doğru geldiği, bu tarihte bir dinî âyinle şehre temizlik sağladığı ve Peloponnesos savaşlarının başında çıkan veba salgınını on yıl geciktirdiği söylenir. Diotima, çok eski gelenekleri olan bir rahibeler topluluğuna bağlıydı. Kyrene'lilerin Delphoi kâhininin öğütleri üzerine, kuruluş yasalarında bir reform yapmak için başvurdukları Mantineia'lı Demonaks'ın da aynı çevreden olduğu sanılmaktadır. (L)

DİOTİMOS, yunan dilbilgisi uzmanı (Adramytteion [Edremit], Mysia M.Ö. III. yy.). Anıt yazıtları yazdı. Herakles üstüne bir destanı olan yunan şairi Diotimos ile aynı kişi olduğu sanılır. (L)

DİOTİMOS, yunan filozofu (M.Ö. I. veya II. yy.). Epikuros'a karşıydı. Bu filozofu ahlâk dışı bir hayat sürmekle suçlamak amacıyle onun imzasıyle düzmece mektuplar yayımladı. Ayrıca Laertios'a göre, Khrysippos'un mektuplarından düzenlediği ve yine Epikuros'un eseriymiş gibi gösterdiği bir derleme daha yaptı. (L)

DİOTİS i. Pamuğu andıran beyaz ve kokulu bitki. Yapraklarının boyu eninden artık, çiçekleri sarıdır. Kıyı kumsallarında biter. (Bileşikgillerden.) [L]

DİOTOCARDİA çoğl i. Zool. Karından bacaklı, önden solungaçlı yumuşakçaların önemli bölümü. Yüreği iki kulakçıklı olan yumuşakçaları kapsar. (Msl. *Neritidae* familyası.) [L]

DİOYİK i. (yun. *di*, iki ve *oikos*, ev>fr. *dioïque*'ten). Kim. Organik diasitlerin genel adına eklenen sonek: *Etandioyik*, oksalik asit $CO_2H—CO_2H$.

— Bot. Bk. İKİEVCİKLİ. (L)

DİOZAZ. Bk. DİOSAZ.

DİP i. Oyuk veya çukur bir şeyin en alt bölümü: *Kuyunun dibi. Fıçının dibi. Cebin dibi.* ‖ Suyun altındaki sert yüzey: *Mazi yosunla örtülü bir göl ki yok dibi* (Yahya Kemal). *Kumlu dip. Denizin dibi.* ‖ Taban: *Tencere dibin kara, seninki benden kara* (Atasözü). ‖ Dikili duran bir şeyin yerle birleştiği nokta ve çevresi veya bir şeyin hemen yanı: *Köyün ileri gelenleriyle beraber bir duvarın dibine oturuyoruz* (Y.K. Karaosmanoğlu). *Tam tepedeki kocaman çınarın dibine varılınca* [...] *köyün evleri oltan damlarıyle meydana çıkıverdi* (S.F. Abasıyanık). *Ağaç dibi. Kapı dibi.* ‖ Kapalı bir yerin en uzak kısmı, çıkışla karşıtlaşan bölümü: *Dükkânın dibi. Salonun dibi.*

— ÇEŞ. DEY. *Dip doruk*, dipten tepeye kadar, bütün. ‖ *Dibe düz yıkmak. Halk dili.* Dümdüz etmek, yerle bir etmek. ‖ *Dibi görünmek*, [kap için] içinde bir şey kalmamak. ‖ *Dibi kırmızı balmumuyle çağırmak.* (Bk. BALMUMU.) ‖ *Dibi yok*, [iş için] «sonu, çözüm yolu yok» anlamında kullanılır: *Hiç dibi yokmuş bu işin.* ‖ *Dibinden tıraş*, kökünden kazıma. ‖ *Dibine darı ekmek*, bir şeyi tamamen tüketmek. ‖ *Dibine gelmek* (*inmek*), çok azalmak. ‖ [...] *in dibini bulmak*, içindekini bitirmek. ‖ (*Bir şeyi*) *Dibinden* (*dipten*) *budamak*, bir şeyi kökünden kesmek. ‖ *Dibini tutmak*, [pişen yemekler için] tencerenin dibine yapışmak. ‖ *Cehennemin dibi.* (Bk. CEHENNEM.) ‖ *Yerin dibine geçmek*, çok utanmak: *Kimse bana nişanlı demesin, yerin dibine geçiyorum* (R. N. Güntekin). ‖ *Tırnağın dibinde*, [para için] peşin.

— Anat. *Sidik torbası dibi*, sidik torbasının sidik borusu deliklerinin arkasında bulunan alt yüzü.

— Balıkç. *Dip ağı*, dipteki balıkları avlamağa yarayan ve genellikle kışın kullanılan bir ağ çeşidi. ‖ *Dip oltası*, iğne ve yem di-

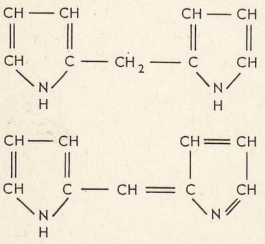

dipirilmetanlar

be oturacak şekilde yapılmış olta. || *Dip taşları,* dip ağlarında kurşun yerine kullanılan taşlar.

— Bank., Bors. ve Tic. *Dip koçanı,* bir deftere bağlı bulunan sayfanın bir kısmı. Bu parça, koparılan kısım üzerindeki yazının doğruluğunu göstermeğe yarar.

— Bot. Bir organın ait olduğu bitkiye bitiştiği yerin çevresi.

— Coğ. *Dip suları,* denizlerin dibini teşkil eden ve akıntısı, dalgası bulunmadığı için sıcaklığı sabit olan sular.

— Denizc. Bir direğin, bir puntelin alt tarafı: *Direğin dip kısmındaki selviçeleri roda etmek.* || *Dip ambarı,* yelken devri denizciliğinde özel maddeler koymağa ayrılan sintine kısmı. || *Dip çukuru,* deniz kıyısındaki derin yer. (Gemiler demirlemek için böyle yerler ararlar.) || *Dibe gitmek,* batmak. (Bir gemiden, suya düşen bir insan veya bir şeyden söz ederken, su yüzüne çıkmamak. || *Yosunlu dip,* üstü bitkiyle örtülü dip. || *Yelken dibi,* yelkenin alt kenarı, altabaşo.

— Kıyf. Sırmasız dokunan, sonradan üzerine altın ve gümüş nakışlar işlenen bir çeşit kumaş. (*Sade arşın* da denirdi. Zaman zaman hükûmet tarafından altın ve gümüşten tasarruf düşüncesiyle bu kumaşın dokunması yasak edilirdi.)

— Müz. *Dip takımları,* dilli veya sesdeğişimli boruların karşıtı olarak orgun açık ağızlı (montre) veya kapalı ağızlı (burdon) takım borularını belirten deyim, (16, 8 ve 4 ayaklı olarak imal edilir.)

— Zır. *Dip açılması,* bitkilerde kök boynunun don yüzünden açıkta kalması (*Zt.* DİP DOLDURMA.) [Bk. ANSİKL.] || *Dip karpuzu,* köküne yakın çıkan ve tohumu ekilmeğe elverişli olan karpuz.

— ANSİKL. Zır. Özellikle sonbaharda toprak çok nemli iken don olduğu zaman tarlanın işlenmiş toprağında bir yükselme meydana gelir. Bitkiler de toprakla birlikte yükselir. Don çözülünce toprak çöker, fakat bitki yeteri kadar gömülmez, kök boynu, hattâ çoğu zaman kökün bir kısmı çıplak kalır. Özellikle tahıllarda çok görülen dip açılması, ilkbaharda toprak kuruduktan sonra tarladan merdane geçirilerek düzeltilir.

◆ **Diplemek** geçz. f. *Argo.* Sınıfta kalmak.

◆ **Dipli** sıf. Köklü, temelli, esaslı.

◆ **Dipsiz** sıf. Dibi olmayan: *Konak altındaki avlu dipsiz bir mağaraya benziyordu* (M.Ş. Esendal). || *Mec.* Asılsız, dayanağı olmayan.

— ÇEŞ. DEY. *Dipsiz kiler, boş ambar* (veya *dipsiz tencere, camsız pencere*), para, mal, mülk tutmayanın halini veya bir işin çıkar yolda olmadığını anlatır. || *Dipsiz testi,* eline geçen para ve malı boş yere gelişigüzel harcayan. (ML)

DİPALMİTİN i. (fr. *dipalmitine*). Kim. Gliserinin dipalmitik esteri. (L)

DİPAULİ (Josef) avusturyalı siyaset adamı (Kaltern, Tirol 1844-Viyana 1905). 1873'te muhafazakâr partiden milletvekili seçildi ve Tirol'un bağımsızlığı için otuz yıl bütün gücüyle çalıştı. (L)

DİPÇİK i. (*dip*'ten *dip-çik*). Taşınabilir bir ateşli silâhın namlu gerisinde, kundak ucunda bulunan ve ateş eden kimsenin silâhı omuzuna (tüfek, hafif makineli tüfek) veya koluyle böğrü arasına (otomatik tabanca) dayamasını veya elle kavramasını (tabanca) sağlayan parça: *Köyünü yakıp yıkarken, çoluk çocuğunu dipçikle itip dürterken...* (Y.K. Karaosmanoğlu). || *Dipçik burnu,* dipçiğin, tetik tarafında bulunan alt köşesi. || *Dipçik demiri,* tüfek dipçiğinin tabanına tespit edilen ve tabanı korumağa yarayan demir plaka. || *Dipçik desteği,* oynak bir destek düzeni. (Makineli tüfeğin dipçiğine tespit edilir ve ateş düzeni sağlayarak silâhın etkisini artırır, tanzim atışları yapılmasına imkân verir.) || *Dipçik ökçesi,* dipçik kabzası, dipçiğin daralan ön kısmı.

◆ **Dipçiklemek** geçl. f. Dipçikle vurmak. (ML)

DİPENTEN i. (fr. *dipentène*). Kim. Bk. LİMONEN.

DİPEPTİT i. (fr. *dipeptide*'den). Kim. İki aminoasidin birleşmesinden türeyen glisilglisin gibi amidlerin genel adı. (L)

DİPHİLOS, yunan tipatro yazarı (Sinop-M.Ö. IV. yy. İzmir). Yeni komedinin başlıca temsilcilerinden; yüz kadar komedi yazdığı ileri sürülmüştür. Bunlardan elimizde ancak kısa parçalar bulunmaktadır. Plautus, birçok komedisinde onu örnek aldı: *Casina, Rudens* (Halat), *Asinaria* (Eşekçi Kadın). Terentius, *Adelphae* (Kardeşler) adlı komedisinde onun eserlerini örnek aldı. (L)

DİPHTERA i. Zool. Çok güzel küçük gece kelebeği. Üst kanatları yeşildir; üzerinde siyah ve beyaz benekler bulunur. Tırtılı meşe ağacında yaşar, kelebeği nisan ve mayısta çıkar. (İlmî adı *Diphtera orion.* Pulkanatlıların *noctuidae* familyasından.) [L]

DİPHTHERA i. («hayvan derisi» anlamında yun. k.). Esk. Yun. Yazı yazmak için hazırlanmış deri. || Köle, köylü, çoban v.b. nin deri elbiseleri. (L)

DİPHYES i. Zool. *Sifonofora* takımından, çan şeklindeki iki yüzgeçle yüzen hayvan. Zaman zaman bu yüzgeçlerin altından tomurcuklanma ile meydana gelen yeni çan yüzgeçler eskileri iterek onların yerine geçer. (Sıcak deniz planktonlarında bulunur.) [L]

DİPİJ sıf. (önek *di,* iki ve yun. *pyge* kaba et'ten fr. *dipyge*). Göbekten aşağı kısmı çift, yukarı kısmı tek olan ucube. (L)

DİPİKOLİK sıf. (fr. *dipicolique*). (C_5H_3N) $(COH)_2$ formülündeki 2-6 piridin-dikarboksilik asidi meydana getiren ve 225°C'ta eriyen bir asit için kullanılır. (Lütidik ve dinikotik asitlerin bir izomeridir. (L)

DİPİR i. (fr. *dipyre*). Miner. Wernerit cinsinden, tabiî alüminyum, kalsiyum ve sodyum silikat. (Ateşin, bu mineral üzerinde iki türlü etkisi vardır: hem eritir, hem de fosforışıl hale getirir. Haüy'ün bu minerale *dipir* adını vermesi de bundan ileri gelir.) Dipir, Pirene sıradağlarının birçok yerinde bulunur. (L)

DİPİRİLMETANLAR çoğl. i. (fr. *dipyrrylméthanes*'den). Kim. Birbirine CH_2 grubuyle bağlı iki pirol halkasından meydana gelen çok çevrimli bileşiklerin genel adı.

—ANSİKL. *Dipirilmetanlar,* özellikle formaldehitin pirollerle yoğunlaşmasından meydana gelir. Bu renksiz katı maddeler yükseltgeme sonucu hidrojen kaybederek, koyu renkli *dipirilmetenlere* dönüşür. (L)

DİPİRİT i. (fr. *dipyrite*). Miner. Tabiî demir sülfür. (Pirotin çeşidi.) [DİPİROTİN de denir.] (L)

DİPLADENİA i. Tropikal Amerika'da yetişen ağaç. On kadar türü sıcak limonluklarda yetiştirilir. (Zakkumgillerden.) [L]

DİPLAKUZİ i. (fr. *diplacousie*). Yalnız bir kulağın veya iki kulağın birden, aynı anda, birbirinden bir üçlük, bir dörtlük veya bir sekizlik farklı sesler algılaması şeklinde beliren işitme bozukluğu. (Bu sesler arasında bir zaman aralığı bulunursa *yankılı diplakuzi* denir.) [L]

DİPLARYA i. Zool. Pisi balığının küçüğü. (M)

DİPLAZİUM i. Sıcak bölgelerde yetişen eğreltiotu. *Asplenium*'a yakın olan bu bitki limonluklarda yetiştirilir. (*Polypodiaceae* familyasından.) [L]

DİPLECTANUM i. Kuyruk halkasıyle deniz balıklarının solungaçlarına yapışıp yaşayan yassı kurt. (Karaciğer sülükleri sınıfından.) [L]

DİPLEME i. (*dip*'ten *dip-le-me*). *Halk dili.* Esas defter. (M)

DİPLEURULA i. Biyol. Derisidikenlilerin iki yanlı bakışım gösteren kurtçuğu. Gastrula şeklindeki yüzer kurtçuklardan oluşan bu hayvanlar, Kambriyen öncesinde yaşamış olan ve derisidikenlilerin atası sayılan fosil hayvanlara benzer. *Dipleurula* derisidikenlilerin her grubunda, özel bir gelişim gösteren değişikliklerin önemli bir evresidir; yapı planı ve kökeni bir olmakla beraber bunların dış görünüşleri birbirinden çok farklıdır (denizhıyarlarının *auricularia*'sı ve denizkestanelerinin *pluteus*'u). [L]

DİPLİTİT i. (fr. *dyplitite*). Miner. Bazı göktaşlarının bileşiminde bulunan demir, nikel ve manganez fosfür. (L)

DİPL (O)—, yun. *diploos,* çift'ten alınan ve bazı kelimelerin bileşimine giren unsur. (L)

DİPLOBİYONT i. (fr. *diplobionte*). Bütün hücreleri diplofazlı olan canlı varlık.

— ANSİKL. *Diplobiyont*'da, kromatik indirgenme gametlerin oluşumundan biraz önce görülür. Organizmanın yegâne haploit hücreleri olan gametlerse döllenmeden hemen önce oluşur. Bu devre bitkilerde istisnaîdir. (Diatomeler, siphonales takımından bazı bitkiler ve mayalar.) Haşlamlılarla çok hücrelilerde ise diplobiyontluk esastır. (L)

DİPLOCAULUS i. Kafatası yassı, iyice geniş üçgen biçiminde stegosefal amfibium. Kuzey Amerika permiyeninde fosil. (L)

DİPLOCENTRİDAE çoğl. i. Akrep familyası. Bu hayvanların ayaklarında tek mahmuz ve iğnesinin altında dişe benzer bir kabartı bulunur. (L)

DİPLOCİDARİS i. Üst jura tabakasında fosil olarak rastlanan küre şeklinde denizkestanesi. Bunların su borularında iki sıra delik bulunur. (*Cidaridae* familyasından.) [L]

DİPLODACTYLUS i. Büzülgen tırnaklı avustralya kertenkelesi. (Gekogillerden.) [L]

DİPLODOKUS i. (yun. *diplous,* çift ve *dokos,* kalas'tan). Dev dinozorlardan otçul sürüngen hayvan; Colorado ve Wyoming'de Alt Tebeşir tabakalarında fosil. (*Diplodocidae* familyasının örnek hayvanı.)

— ANSİKL. Pittsburg müzesinde *diplodokus*'un tam iskeleti vardır. Carnegie kurumu, bu iskeletten kopya ettirdiği modelleri, bütün dünyadaki belli başlı, tabiî bilimler müzelerine sunmuştur. İskeletin boyu, burundan kuyruk ucuna kadar 25,60 m'dir. Diplodokus'un boynu uzun ve bükülgen, başı son derece küçük, dişleri incedir. Törpüyü andıran dişleri, sadece yakalamağa yarar. Kuyruğu çok uzun ve uç tarafı kamçı gibidir. Beyin çok ufaktır. Hayvanın ağırlığı 20 ton kadar tahmin edilmektedir. Diplodokus Tebeşir çağının başlangıcında, göl kenarlarında bazen yürüyerek, bazen sığ sularda yüzerek yaşar, su bitkileriyle beslenirdi. (L)

DİPLODON i. İki çenetli yumuşakça. Kavkısı elips veya az çok trapez biçiminde; üzeri çizgili, tepesine yakın yerleri kabarcıklıdır. Güney Amerika ırmak ve çaylarında yaşar. (*Mutelidae* familyasından.) [L]

DİPLOE i. (yun. k.). Çift katlı nesne). *Esk.* Kafatasının iç ve dış yüzünü teşkil eden iki tıkız kemik tabakasının birleşmesi. || Kafatası kemiklerinin iç ve dış katları arasındaki süngersi doku tabakası.

— ANSİKL. Çok sert olan iki kemik tabakası arasında süngersi bir tabakanın bulunması yalnız kafatasına hastır. Bu durum kafatasına daha fazla hafiflik verir ve darbelere karşı kafatasının direncini arttırır. (L)

DİLOEDR i. (fr. *diploèdre*). Miner. Kübik sistemin merkez hemiedrisinde çok yaygın olan 24 yüzlü billûr şekil. (L)

DİPLOFAZ i. (fr. *diplophase*). 2 N kromozomlu diploit çekirdekli hücrelerde gelişme devresinin bir evresi. (Diplofaz diğer canlılarda çiçeksiz bitkilerdeki sporlu bitki evresine karşılıktır.) [*Zt.* HAPLOFAZ.] (L)

DİPLOFONİ i. (fr. *diplophonie*). Tıp. Aynı zamanda iki çeşit sesi birden çıkarma şeklinde beliren ses bozukluğu; ya iki ses kasını eşit olmayan şekilde geren tek taraflı bir felçten, ya da ses kıvrımlarını iki mizmar halinde birbirinden ayıran küçük bir ur veya et parçasından ileri gelir; bu da değişik perdeden seslerin çıkmasına sebep olur. (DİFTONJİ veya İKİ PERDELİ SES de denir.) [L]

DİPLOGENEZ i. (fr. *diplogenèse*). Biyol. Her çeşit ikiz doğumlara verilen ad. || Az çok gelişmiş iki dölütün birleşmesiyle veya yumurtacığın iki sperma hayvancığı tarafından döllenmesiyle oluşan iki embriyonlu ucube. (L)

DİPLOGLOSSUS i. Orta Amerika kertenkelesi. Babaköş'e yakın, fakat bacakları gelişkin, yan kıvrımı bulunmayan bir hayvandır. (Köryılansıgillerle skinkgiller arasında geçit teşkil eder.) [L]

DİPLOGNATHUS i. Oldukça büyük boylu ziyba böceği. Afrika'nın sıcak bölgelerinde

yaşar. (*Diplognathus* siyah veya kızılımsı sarı renkte, çoğu zaman kırmızı benekli, bazen madenî pırıltılı olur. Kurtçukları özellikle sazdan yapılmış kulübelerin çatısında yaşar. Kınkanatlıların *scarabeidae* familyasından.) [L]

DİPLOGRAF i. (fr. *diplographe*). Ayrı kâğıtlar üzerine aynı zamanda iki kopya çıkartabilen cihaz. ‖ Körler için kabartma harfler ve işaretler basan makine. (L)

DİPLOGRAPTUS i. Paleont. Almaşık sıralar halinde dizili eğri hücreli graptolit. (Silüryende pek çok türü bulunur. *Diplograptidae* familyasının örnek tipi.) [L]

DİPLOİS i. (yun. *diploos*, çift'ten). Esk. Yun. Gömlek biçiminde kadın giysisi. İki kat olan üst kısmı omuzlardan göğüs ve sırta inerdi. (L)

DİPLOİT sıf. (fr. *diploïde*'den). Biyol. Döllenmiş yumurtadan kromozom sayısına denir. (2 N ile gösterilir.) ‖ *Eksik diploit*, bir türün normal bireylerine göre bir veya birçok eksik kromozom taşıyan canlı yaratık. (Normal kromozom formülü 2 N olduğu halde eksik diploitlerin kromozom sayısı 2 N-1, 2 N-2 v.b.dir.)

◆ **Diploitlik** i. Biyol. Diploit sayıda (2 N) kromozom taşıyan döllenmiş yumurtanın veya bir soma hücresinin durumu. (L)

DİPLOJEN i. (fr. *diplogène*). Kim. Döteryum'un eski adı. (L)

DİPLOKİONİN. Esk. coğ. İstanbul'da Beşiktaş semtinin eski adı. (M)

DİPLOKOK i. (fr. *diplocoque*). *Cocci* grubundan, ikişer ikişer bir arada bulunan bakteriler. (Örnek: zatürree diplokoku [pnömokok]; belsoğukluğu diplokoku [gonokok]; beyin-omurilik diplokoku [menengokok] v.b. İkişer bulunma, mikrobun yaşayabilmesi için gereklidir, çünkü bunlar elverişsiz ortama kondukları zaman birbirinden ayrılır ve ölürler.) [L]

DİPLOLABİS i. Dinansiyen eğreltiotu. Gövdesindeki damar demetinin şekli enine kesitte, birbirine kenetlenmiş iki kıskaç ağzı görünüşündedir. (*Botryopteridae* familyasından sayılır.) [L]

DİPLOMA i. («ikiye katlanmış nesne» anlamında yun. k.). Bir kimsenin herhangi bir öğrenim derecesini bitirdiğini gösteren ve kazandığı bir hak ve unvanı belirten resmî belge: *İyi doktor olduğunu, çok parlak diplomalar aldığını sonradan herkesten öğrendim* (A.H. Tanpınar). *Lise diploması. Terzilik diploması. Esk.* Şahadetname.

— Esk. Rom. *Cursus publicus*'tan (resmî taşıt) yararlanma hakkı veren izin tezkeresi. ‖ Menteşeli iki bronz levhadan meydana gelen *asker cüzdanı* veya *belgesi*s bu belgede, imparator tarafından askere verilen şerefli izin (*honesta missio*) ile imtiyazlar yazılıydı. (Aslında bu, imparator buyrultusunun bir suretiydi; bundan yararlanan askerlere, yani imparator veya muhafız birliklerine bağlı erlerle, Roma yurttaşlığına alınan yedek birliklere bağlı askerlere verilirdi. Yabancı takımından bazı lejyon askerleri de bu çeşit diplomalar taşırlardı.)

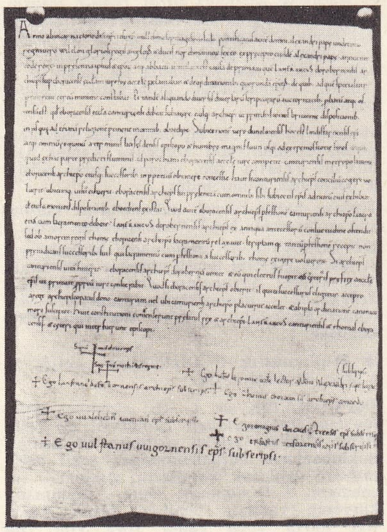

Fatih William I'in «Canterbury» buyrultusu

Foto. Giraudon, Tuck and sons (LAROUSSE)

— ANSİKL. *Diplomalar*, başlangıçta, çoğu zaman, fildişinden yapılmış menteşeli iki levhadan meydana gelen cüzdanlardı; içlerine, sahiplerine tanınan hak ve imtiyazlar kazılırdı. Diplomaların Geç Hitit devrinden kalmış olduğu sanılıyor. Louvre müzesinde bulunan bir stel üzerinde, bir rahibenin kucağında ayakta duran küçük bir prensin yanında, bir diploma görülmektedir. Çifte levhalı konsül cüzdanlarının, dış kısımları alçak kabartmalarla süslü diplomalar olduğu sanılıyor.

Bizans'ta patricius'larla demarkhos'ların yanlarında taşıdıkları *libellari*'ye de diploma gözüyle bakılabilir. Roma'da, diplomalar birer seyahat ruhsatnamesi *(evictiones)* veya askerlere bazı haklar sağlayan birer belge (bronz askerî diplomalar) olarak kullanılırdı. Ortaçağda hemen hiç kullanılmayan «diploma» kelimesi, Rönesans'ta resmî makamlarca verilen belgelerin adı oldu. Bu diplomalar kâğıt veya parşömen üzerine yazılır ve ikiye katlanmazdı.

● *Türkiye*. İlk ve orta öğretim diplomaları yanında en önemli olanlar yüksek öğretim «lisans» ve «lisans üstü» diplomalardır. Gerek lisans gerek lisans üstü diplomalar, her yüksek öğretim kurumunun kendi yönetmeliğindeki hükümlere göre verilir. Meselâ, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Lisans Öğretim ve İmtihan talimatnamesinin 33. maddesine göre, bütün imtihanları başarı ile verenler Hukuk fakültesi lisans diploması alırlar. Bu diplomaların derecesinin tayininde, öğrencinin aldığı «pekiyi» ve «orta» notlar arasında fark bulunur. Fark «pekiyi»ler lehine ise derece «pekiyi», «ortalar» lehine ise «orta» olur. Diğer hallerde ise, diploma derecesi «iyi»dir (md. 34).

Aynı şekilde İktisat fakültesinin yönetmeliğine göre, bütün derslerin imtihanlarını başarı ile veren öğrenci, 18. maddeye göre lisans diploması alır. Diploma derecesinin tayininde bu fakültede de yukarıdaki hükümler uygulanır.

İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Öğretim ve İmtihan yönetmeliğinin 24. maddesine göre, yönetmelikte belirtilen derslerin imtihanlarını başaran öğrencilere temmuz ayının ilk yarısında merasimle yemin ettirilerek «Tıp doktoru» diploması verilir. Lisans üstü diplomalara gelince; bunların en klasik ve önemli olanı *doktora diplomaları*'dır. Belirli fakültelerde lisans öğrenimini tamamlamış olan öğrenciler, yine her fakültenin yönetmeliğinde belirtilmiş şartları yerine getirerek, doktora diploması alırlar. (Bk. DOKTORA.)

◆ **Diplomalı** sıf. Diploması olan: *Diplomalı terzi.*

◆ **Diplomasız** sıf. Diploması olmayan. ‖ Diplomalı olmayı gerektiren bir meslekte diploması olmadığı halde çalışan: *Diplomasız hemşire.* (LM)

Diploma Leopoldinum, Leopold I tarafından 1691'de yayımlanan ve Transilvanya'nın başlıca hak ve hürriyetlerini garantileyen belge. Bu belge uyarınca, din hürriyeti tanınmış, hükümdarların yapmış oldukları bağışlar korunmuş; vergilerin artırılmaması ve yabancıların kamu hizmetlerinden uzaklaştırılması kabul edilmişti. (L)

DİPLOMASİ i. (fr. *diplomatie*). Devl. huk. Milletlerarası ilişkileri düzenleyen antlaşmalar bilimi. ‖ Yabancı bir ülkede ve milletlerarası toplantılarda memleketini temsil etme eylemi ve sanatı. ‖ Bu temsil işinde çalışan kişinin görevi, mesleği: *Diplomasi mesleğine girmek.* ‖ Bu memurların meydana getirdiği topluluk.

— *Teşm. yol.* Bir ülkenin, bir hükûmetin dış siyaseti: *Türk diplomasisi.* ‖ Güç bir görüşme veya işin müzakeresi sırasında gösterilen ustalık ve beceriklilik: *Bu işte, daha fazla diplomasi gerekirdi.* ‖ *Diplomasi dili*, milletlerarası ilişkilerin gerekli kıldığı sözleşmeleri yazmak için kabul edilmiş olan dil. (Bu sözleşmeler, Avrupa'da, önceleri Latince ve daha sonra Fransızca yazılıyordu; bugün çeşitli dillerde yazılmaktadır. Nitekim Birleşmiş Milletler yasası, çin, fransız, rus, ingiliz ve ispanyol dillerinde yazılmıştır. Bu metinlerin her biri aynı ölçüde geçerlidir.) ‖ *Diplomasi temsilcileri*, devletlerin birbirleri ile ilişkilerde bulunmasını sağlamak amacıyle tayin olunan ve devleti, yabancı devlet nezdinde temsil eden kişiler. (Konsoloslar diplomasi temsilcisi değildir.)

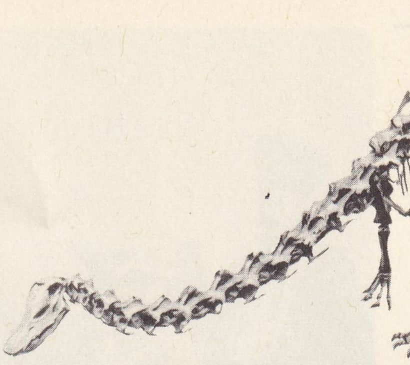

diplodukus

— ANSİKL. Devl. huk. Milletlerarası ilişkilerin düzenlenmesi sanatı demek olan *diplomasi*, devletler umumî hukuku temeline dayanır; amacı, zorbalığa dayanan çözüm yollarına başvurulmasını önlemek ve anlaşmazlıkları barışçı yollardan çözümlemektir. Diplomasi, devletlerin birbirlerinin ülkesinde bulundurulduğu memurlar aracılığıyle yürütülür: büyük elçiler, orta elçiler, işgüderler. Fakat 1918'den beri önemli diplomatik çalışmaların dışişleri bakanları, hükûmet başkanları, hattâ devlet başkanları seviyesindeki şahsî temaslarla yürütülmesi geleneği yerleşti. Diplomatik görüşmeler, genellikle ikili veya çok taraflı antlaşmalar yapılması ile sonuçlanır. Diplomasinin varlığı, devletler kadar eski olmakla birlikte, bir ülkenin başka bir ülke nezdinde devamlı temsilci bulundurması, ancak XVI. yy.da başladı. Anlaşmazlıklara çözüm yolu bulmakla görevli milletlerarası teşkilâtların kuruluşu (Birleşmiş milletler) diplomasinin uygulanmasında önemli değişiklikler yaptı.

— Tar. Eski çağlarda devamlı diplomatik görevler yoktu. Belirli konuları görüşmek üzere gönderilen veya kabul edilen elçilerin imtiyazları ve hakları açıkça belirtilmişti. Bunlar genellikle iyi muamele görürler, fakat bazı durumlarda başlarının derde girdiği de olurdu.

Ortaçağın başlarında, devlet başkanları, ya karşı karşıya gelerek, ya da mektuplaşarak, yani aracıya başvurmadan görüşmeğe başladılar. Devamlı elçi diye bir şey yoktu. Sadece, VII. ve VIII. yy.larda, papalığın Bizans sarayında bir temsilci bulundurduğunu biliyoruz. Diplomatik personel uzmanlaşmış da değildi; o çağlarda en iyi teşkilâtlanmış devlet olan Bizans imparatorluğunda elçiler (Logothesis) çeşitli yüksek mevkilerdeki kişilerdi (sakellion'lar, silentiarius'lar). Elçinin dokunulmazlığı vardı; buna karşılık, ondan andiçmesi istenirdi.

Ortaçağın son üç yüzyılında hükümdarlar gene doğrudan doğruya görüşmeler yapmayı tercih ediyorlardı. Fakat bu görüşmelerden önce veya aynı zamanda, daha alt kademede müzakereler yapılırdı. Yüzyıl savaşları diplomatik personelin uzmanlaşmasına doğ-

diploma
Geç Hitit sanatı
sağda, diploma
Louvre müzesi, Paris

diplomasi

Osmanlı imparatorluğu devrinde reisülküttap tarafından bir avrupalı elçinin kabulü

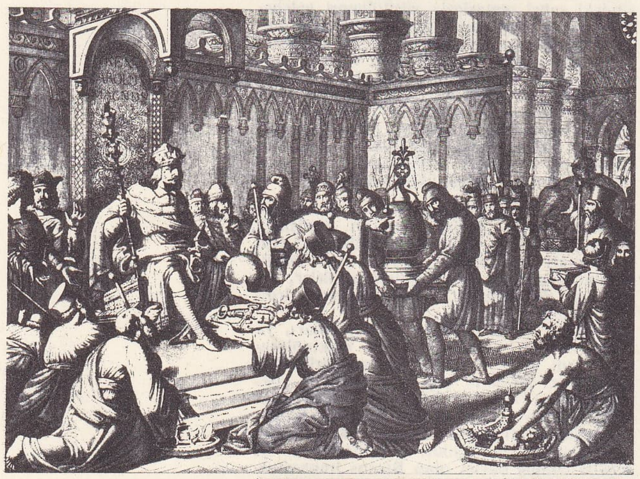

Charlemagne Harun-ür-Reşid'in elçilerinin getirdiği hediyeleri kabul ediyor

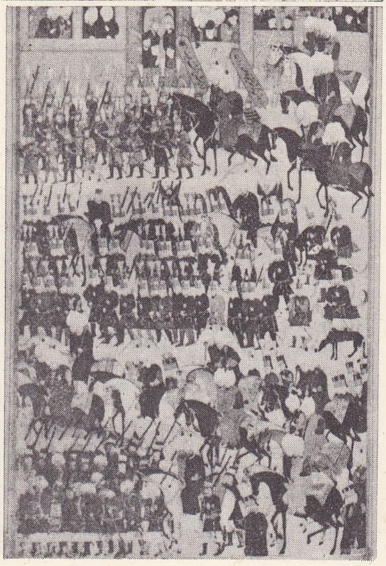

Murad III'ün şah Tahmasp'ın elçisi onuruna düzenlediği geçit töreni

ru bir eğilim yarattı. XIV. ve XV. yy. lardaki antlaşmaların ortaya çıkarttığı çetin meseleler hükümdarları, teknisyenlere, hukukçulara, «procuratores» denilen kançılarya kâtiplerine danışmağa zorladı.

XII. yy.dan itibaren İtalya'da, büyük yarımadanın kuzey şehirleri (Venedik, Cenova, Piza v.b.) iktisadî sebeplerle, birbirleri nezdinde konsoloslar bulundurmağa başladılar. Yabancı ülkelerdeki ilk devamlı diplomatik görev ise XV. yy.da görülür. Francesco Sforza, Pontremoli'li Nicodemo'yu Floransa'ya elçi olarak göndermekle (1446) buna öncülük etti. Ludovic il Moro İspanya'ya (1490), Fransa kralı Charles VIII'in yanına (1492) ve Viyana'ya (1493) elçiler yolladı. 1494 Yılında Commynes, Charles VIII'i Venedik'te temsil etti. Aynı yılda, İspanya'nın da orada bir elçisi vardı. Bizans imparatorluğunun, yıkılmasına yakın, Osmanlı hükümdarlarına elçi gönderdiği de bilinmektedir (1413).

Rönesans ve Reform ile, milliyetçilik düşüncesi doğdu; siyasî ilişkilere iktisadî çıkarlar karıştı. Grotius, milletlerarası hukuku kurallara bağladı. Devamlı orduların varlığı, Venedik diplomasisini örnek alan devamlı elçilikler bulundurulmasını gerektirdi. Papa Leo X çeşitli memleketlerde elçilikler kurdu, İngiltere, Almanya ve Osmanlı imparatorları istemeye istemeye bu akımı takip ettiler. Bununla birlikte, 1661'de Louis XIV nezdinde güven belgesi taşıyan sadece altı elçi vardı. Hukukçuların ve kilise adamlarının yerine, soylu kişilerin diplomatik görevlere tayin edilmesi de bu sırada başladı. Bunların görevi ciddî müzakerelerden çok, ülkelerini şatafatlı bir biçimde temsil etmek ve yurttaşlarını korumaktı.

Bazı ülkelerde, özellikle Osmanlı imparatorluğunda, konsoloslukla ticarî işlerin yanı sıra diplomatik görevler de yapmışlardır. Hükümdarların, resmî dış siyasetlerinin yanı sıra, birtakım «gizli» oyunları da vardı. XVII. yy.da fransız altını, XVIII. yy.da ingiliz altını dış siyasette büyük rol oynamıştır. XVII. ve XVIII. yy. diplomasisi iki tarafın temsilcilerinin katıldığı kongrelerle yürütülürken XIX. yy.da daha geniş ve çok taraflı karşılaşmalar oldu (Erfurt, Viyana, Paris, Berlin kongreleri). Bu kongrelerde üstün bir devletin hakemliğinde, Avrupa meseleleri tartışıldı. İki Dünya savaşı ise klasik diplomasinin yürütüldüğü milletlerarası teşkilâtların doğmasına sebep oldu: Milletler cemiyeti (1919) ve Birleşmiş Milletler teşkilâtı (1945).

● *Türklerde diplomasi.* Eski türk yazıtları ve çin belgeleri, Türkler ile Çin imparatorluğu arasında diplomatik ilişkiler ve karşılıklı gidip gelen elçiler bulunduğunu gösterir. Bizans kaynaklarına göre, Batı Göktürk Kağanı, 567 yılında Bizans'a bir elçi heyeti göndermiş, başkanlığını Maniakh adlı bir sogd yapmıştır. Bizans kaynaklarında Sizabulos adıyle anılan türk kağanı, Perslere karşı Bizans ile askerî ve siyasî bir anlaşma yapabilmek amacında idi. Bizans imparatoru Justinus II, Türklere karşı büyük bir ilgi duyarak bir yıl sonra Kilikyalı Zemarkhos başkanlığındaki elçiler kurulunu Ektağ'daki (Akdağ) Türk devleti başkentine gönderdi. 568'de başlayan türk-bizans diplomatik ilişkileri böylece gelişti; Tiberius devrinde gönderilen Valentinus heyeti, Sizabulos'un yerine geçen Tardu Kağanı ziyaret etti.

Türk diplomasisinin eski belgelerinden biri de, Oğuz boylarının Maveraünnehr'e inmeleri sırasında, Gazneli hükümdarı Mesud ile selçuklu beylerinin yaptıkları görüşmeleri konu edinir. Türklerin, savaştan önce mutlaka görüşme yapmayı diplomasilerinin ana ilkesi saydıkları, bu belgelerden anlaşılmaktadır.

Osmanlı devletinin güçlü olduğu dönemlerde diplomatik faaliyet, devletler arasında çıkan anlaşmazlıkları gidermek, onaylanmış antlaşmaları sunmak, sınırları tespit etmek; cülûs haberlerini götürmek şeklinde olmuştur. Batılı ülkeler ise Ortaçağdan itibaren Osmanlılara elçi göndermeğe başlamışlardı. Türkiye'de sürekli olarak oturma izni ilk olarak 1454 yılında Venedik balyozuna verildi; 1530'da Avusturya, 1532'de Fransa ve 1583'te İngiltere'nin İstanbul'da daimî diplomatik misyonları kuruldu. Diplomatik alanda Osmanlıların ilk anlaşması Sultan Murad I'in Raguza cumhuriyetine verdiği garanti konusunda oldu.

1774 Yılında yapılan Kaynarca barışı ile Rusya, osmanlı diplomasisinde önemli bir yer almağa başladı. Osmanlı diplomasisi, 1718'de imzalanan Pasarofça antlaşmasıyle batılı ülkelerle olan ilişkileri geliştirmek zorunluğunu kabul etti. Doğu ülkelerinde sadece İran, Osmanlılara göre ön planda bir devlet sayılmıştır.

Osmanlı devleti, yabancıların askerî ve sosyal güçlerine önem verir, diplomatik ilişkilerini buna göre ayarlardı. Örnek olarak Karlofça görüşmelerinde osmanlı diplomatlarının Avusturya delegelerine birinci, Lehistan'a ikinci, Venedik'e üçüncü derecede önem vermeleri gösterilebilir.

Kanunî Sultan Süleyman devrinde François I ile yapılan antlaşmadan sonra Fransa, osmanlı diplomasisinde, özel bir yer almıştı; ama Fransa, Girit savaşında Venedik'e yardımda bulununca durum değişti ve onun yerine İngiltere ve Hollanda geçti.

XVIII. ve XIX. yy.larda ise osmanlı diplomasisi bazen Fransa'nın, bazen İngiltere'nin etkisi altındaydı. Bu devletlerin yerini arasıra Rusya ve Almanya alırdı. İngiliz, fransız, alman, rus elçilerinin Babıâli'deki faaliyetleri osmanlı diplomasisine iç ve dış ilişkiler bakımından geniş çapta yön verdi. İmparatorluğun son yıllarında ise Japonya ve A.B.D. osmanlılarla diplomatik ilişkiler kurdular.

Modern Türkiye'nin diplomasisinin ana prensibini, Cumhuriyetin kurucusu Kemal Atatürk'ün «Yurtta sulh, cihanda sulh» sözüyle özetlemek mümkündür.

Türkiye halen birçok milletlerarası kuruluşun ve bu arada NATO'nun üyesidir. (LM)

DİPLOMAT i. (fr. *diplomate*). Milletlerarası işlerde ülkesini temsil etmekle görevlendirilen kimse: *Avrupa'nın diplomatlarını hiç beğenmez. Bismark'a «düşüncesiz» der* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Mec.* Becerikli, güzel konuşan.

◆ **Diplomatlık** i. Diplomatın yaptığı iş. ‖ *Mec.* Kurnazlık. (M)

DİPLOMATİK sıf. i. (fr. *diplôme*, diploma'dan *diplomatique*). Diplomasi ile ilgili. Belge niteliği taşıyan akitlerin ve benzeri dokümanların düzenlenmesinde şekil bakımından uyulacak kuralların açıklamalı incelemesi. ‖ *Diplomatik çanta,* diplomatik kuryenin yanında taşıdığı, resmî belgeleri ihtiva eden çanta veya koli. (Bu çanta açılamaz, alıkonamaz. Yalnız çanta-

Foto. MEYDAN

nın üzerine niteliğini belirten işaretler konulmaz ve içinde sadece diplomatik belgelerle resmî görevde kullanılan eşyalar bulunmalıdır.) || *Diplomatik kurye*, bir devletin Dışişleri bakanlığınca yabancı ülkedeki diplomasi temsilciliğine veya yabancı ülkedeki diplomatik misyonca kendi hükûmetine resmî belgeler götürmek üzere görevlendirilen kimse. || *Diplomatik muhaberat*, dış ülkelerdeki temsilcileri vasıtasıyle hükûmetler arasında veya bir hükûmetle dış ülkedeki temsilcisi arasında yer alan muhaberat. (Bu muhaberat telgraf veya mektupla, fakat daha çok diplomatik evrakı taşımakla görevli kuryeler aracılığıyle yapılır. Diplomatik muhaberatta gizliliğe kesinlikle riayet edilir.) || *Diplomatik misyon*, bir devletin yabancı bir devlet nezdine gönderdiği diplomasi temsilcilerinin tümü. (Bk. MİSYON.) || *Diplomatik muafiyet*. Bk. DOKUNULMAZLIK.

◆ **i.** Diplomasi ile ilgili belgelerin düzenlenmesinde uyulması gereken kesin kuralları inceleyen bilim. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Diplomatik*, diplomasi belgelerinin çağlar boyunca uğradığı şekil değişikliklerini inceler ve açıklamağa çalışır; aynı zamanda bu belgelerin hazırlanmasını (yani, tasarı ile belgenin yollanması arasındaki evreleri), elden ele geçişini (ilk yazılardan en son kopyacıların yaptığı değişikliklere kadar) ve bu diplomatik yazıları açıklamağa yarıyabilecek kurumları da (özel kişiler, kançılarlık, noterlik) inceler. Bir diplomatikçi, belgenin gerek şekil, gerek öz bakımından gerçek olup olmadığını da araştırmayı bilmelidir. Kısaca, bir belgeyi açıkladıktan, tarihini, kökenini, çağını, metnini belirttikten, yazarını ve unsurlarını ortaya çıkardıktan sonra belgeyi tarihçi için kullanılır hale sokmuş olur.

Ortaçağ tarihçileri arşiv belgelerinden pek az yararlanırlardı ve diplomatikle ilgili tenkitten ve doktrinden habersizdiler. XVI. yy. da tarihçiler büyük ölçüde diplomasi belgelerini ortaya çıkarmağa ve bunlardan yararlanmağa başladılar. Fakat bu alandaki ilk ilmî çalışmalara ancak XVII. yy.da rastlıyabiliyoruz. Bunların en önemlisi olan dom Mabillon'un, tenkit kurallarını ortaya koyan, yeni bir inceleme metodu getiren ve sağlam bir değerlendirmeye dayanan *De Re Diplomatica*'sıdır. Onun ardından XVIII. yy. da fransız benediktinleri önemli bir eser meydana getirdiler. D. Tassin ile d. Toustain'in *Nouveau Traité de Diplomatique'i* (Yeni Diplomatik İnceleme Kitabı) Mabillon'unkinden değerce aşağı olmakla beraber, çok önemli ve faydalı bir derlemedir. XIX. yy. da fransız (Benjamin Guérard, Brequigny, Pardessus, Natalis de Wailly, Léopold Delisle, Quicherat, Havet, M. Prou, Levillain, A. Giry, F. Lot) ve alman ekolünün (Th. Von Sickel, Julius Ficker, Harry Bresslau) büyük çalışma ürünü olan eserleri görülür. (→ Bibliyo.) [M]

DİPLOOS i. Yatık V şeklinde olan işaret (<). Elyazmalarında Kutsal Kitap'tan alınmış parçaları göstermeğe yarar. (L)

DİPLOPİ (fr. *diplopie*). Bk. ÇİFT *görme*.

DİPLOPORA i. Sifonlu fosil suyosunu, Triyas tabakalarında bulunur. (Doğu Alpler'de bu bitkilerin kalkerli kalıntılarından oluşma bir diploporalı kalker tabakası vardır.) [L]

DİPLOPTERA i. Zarkanatlı iğneli böcekler grubu. Dinlenme halinde iken üst kanatları uzunlamasına yapışık durur. (Tek veya toplu yaşayan yaban arılarını kapsar.) [L]

DİPLORİ i. (lat. *diplex*, ikili'nin kısaltması *dipl* ve ing. *lorry*, ağır taşıt'tan). Dy. Her biri iki dingille taşınan iki kirişten yapılmış demiryolu taşıtı. (Manevra kabiliyeti fazla olan bu taşıt, çok ağır yükleri az bir

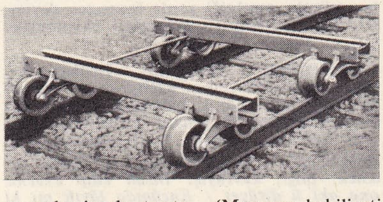

Foto. Est Geismar (LAROUSSE)

çekim kuvvetiyle taşımak imkânını sağlar.) [L]

DİPLOSİS i. Küçük sinekler grubu. Bazıları tahıllara zararlıdır. (*Diplosis Mosellana* buğday, yulaf, arpa ve çavdara dadanır. Yaşayışı *contarinia*'nınkine benzer. İplikduyargalı sineklerin *cecidomyidae* familyasından.) [L]

DİPLOSKOP i. (fr. *diploscope*). Oftalmoloji. İki gözle birden görmeyi sağlayan ve şaşılığı tedavi etmeğe yarayan âlet. Dijonlu Rémy tarafından icat edilmiştir. (Şaşılığın tedavisinde bu âletle elde edilen sonuçlar, tedavi uzun sürmekle beraber çoğu zaman memnuniyet vericidir.) [Bk. ORTOPTİK *tedavi*.] (L)

DİPLOSOMA i. Bir veya birçok kısmı bitişik, iki tam gövdeli ucube. (L)

DİPLOSPORA i. Zool. Kara omurgalılarında ve yumuşakçalarda asalak yaşayan birhücreli canlı. (Bazı türleri insanda asalak yaşar; meselâ *Diplospora belli* had ishale ve bağırsak ağrılarına sebep olur. Bu hastalığa karşı henüz hiç bir ilâç bulunamamıştır.) [L]

DİPLOSTEMON sıf. (fr. *diplostémone*). Erkek organ sayısı çanak veya taç yaprak sayısına göre iki kat olan çiçek veya bitkilerin erkek organ topluluğu için kullanılır. (L)

DİPLOSTEMONİ i. (fr. *diplostémonie*). Diplostemon bir çiçeğin durumu. (L)

DİPLOSTOMUM i. Yassı solucan. Su kuşlarının sindirim borusunda asalak yaşar. (Karaciğersülükleri sınıfından *polystomia* takımının *holostomidae* familyasından.) [L]

DİPLOSTREPTOKOK i. (fr. *diplostreptocoque*). Mikroskopla incelendiğinde ikişer ikişer birarada görülen streptokok çeşidi. (L)

DİPLOTAXİS i. Sarı, beyaz veya eflatun çiçekli bitki; boyu 30-80 sm arasındadır; genellikle bağlarda yetişir. (Turpgillerden.) [L]

DİPLOTROPİS i. Amerika'da yetişen ağaç. «Yüreği dışta» denilen bir kereste verir. (Baklagillerden.) [L]

DİPLOZOA i. Kamçılı birhücreliler takımı. Bunlarda gövde iğ veya ip biçimindedir; koniye benzer olanları da vardır. Üzeri çok ince, yumuşak, biçim değiştirebilir, dağınık sekiz kamçılı bir deriyle kaplıdır. *(Polymastigines* alt-sınıfı.)

— ANSİKL. Bu takımdaki hayvanlar serbest veya asalak yaşar; serbest olanlar organik maddesi bol, kirli, tatlı sularda, bazen tuzlu veya çok tuzlu sularda bulunur; bakterilerle beslenirler. Asalak olanlar, kurbağaların, balıkların, kuşların ve memelilerin sindirim sisteminde, öd kesesi kanallarında ve sidik torbalarında yaşar; bakterilerle beslenirler, fakat bazen içinde bulundukları boşlukların çeperlerine de saldırırlar. L)

DİPLOZOON i. Zool. Bir orta çekmen ve bir kıvrımla birbirine X şeklinde bitişen erdişi iki solucandan oluşan trematod. Bireylerden her birinin organları bağımsızdır. (Çeşitli tatlı su balıklarının, özellikle bir sazan çeşidinin solungaçlarında yaşar. Yassısolucanlar bölümünün, karaciğersülükleri sınıfının, *polystomidae* familyasından.) [L]

DİPLURA i. Kanatsız böcekler takımı. *Campodea*'larla *japyx*'leri kapsar.

— ANSİKL. Bunlar boyları bir santimetreyi geçmeyen, tespih dizisi biçiminde uzun duyargalı, kör, renksiz, uzun ve yassı böceklerdir. Sıcak ve ılıman bölgelerde, yerde, taşların, yosunların, ölü yaprakların altında, ağaç kovuklarında yaşar. Bitki kırıntılarını, mantarların beyaz kısmını yiyerek beslenir. Bazıları da etçildir. Ender türleri mağaralarda barınır. (L)

DİPNON i. (fr. *dihypnone*'un kısaltması *dypnone*'dan). İki mol asetofenon'un, sıcaklık etkisiyle su bırakarak yoğunlaşmasından elde edilen

$C_6H_5C\ (CH_3) = CH — CO — C_6H_5$ formülündeki etilenik keton. (L)

DİPNOT bls. i. Bir metnin içindeki herhangi bir kusurla ilgili olarak sayfa altına konan açıklama. (M)

DİPOL i. (fr. *dipôle*). Fiz. Magnetik kütleleri ters ve birbirine son derece yakın yerleştirilmiş iki magnetik kutuptan meydana gelen düzen. || Birbirine son derece yakın, ters işaretli elektrik yükü taşıyan iki noktadan kurulu düzen. || Yalnız iki ucuyle dışarıya elektrik ileten elektrik devreleri bağlantısı.

— Telekom. Biri ötekinin uzantısı olacak şekilde yerleştirilmiş, aynı boyda iki iletkenden meydana gelen yarım dalga anteni: *Dipoller, televizyonun metre cinsinden dalgalarının ve frekans modülasyonunun alınmasında kullanılır*. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Telekom. Yayılma, çubuklara düşey düzlem içinde maksimum, çubuk ekseni doğrultusunda sıfır olduğu için, *dipoller*in yönetici etkisi vardır. Verici dipol yatay olursa, yayılan dalga yatay olarak kutuplanır (kutuplanma ve titreşim düzlemleri birbirine diktir); dipol düşey olursa, yayılma da düşey olarak kutuplanır. Alıcı anten de verici dipolle aynı konumda olmalıdır.

Televizyon için, boyutları yarım dalga boyu kadar olan dipolden türeyen havaî antenler kullanılır; bu hava hattının kurulmasında, yayılmanın düşey doğrultuda az, televizyon alıcılarının bulunduğu yatay düzlem içinde ise çok olmasına dikkat edilir. Bunun için, yatay düzlemler içinde bulunan dipol sistemleri, taşıyıcı pilon boyunca düşey olarak üst üste konur. (L)

DİPPEL (Johann Konrad), alman hekimi (Frankenstein şatosu, Darmstadt yakınları 1673-Wittgenstein şatosu, Berleburg 1734). Dippel yağı adıyle anılan empirömatik yağı, Prusya mavisini v.b. buldu. (L)

Dippel yağı. Kim. Geyik kemiği veya boynuzundan çıkarılan yağın birkaç kere damıtılmasıyle elde edilen ürün. İçinde, bazlar (anilin, piridin, pikolin, lütidin), karbürler (benzen ve homologları) ve piroller bulunur. (L)

DİPROPARJİL i. (fr. *dipropargyle*). Alkalilerin biallil tetrabromüre etkimesiyle elde edilen, 85°C'ta eriyen

$CH \equiv C — CH_2 — CH_2 — C \equiv CH$

formülündeki diasetilenik hidrokarbon. (*Eşanl.* BİPROPARJİL, HEKZADİN - 1-5.) [L]

DİPROPİL —. (fr. *dipropyl* —). Kim. Bir molekülde herhangi iki kök yerine iki propil kökünün geçtiğini gösteren önek. (L)

DİPRODOTON i. Keselilerden memeli iri hayvan. Kangurularla akraba olan bu fosil hayvanın kalıntılarına Avustralya'da pleistosen tabakalarında rastlanır. (L)

DİPSACCUS i. Bk. BABYLONİA.

DİPSACEAE çoğl. i. Bk. TARAKOTUGİLLER.

DİPSACUS i. Bk. TARAKOTU.

DİPSAS i. Bk. CRİSTARİA.

DİPSOMAN veya **DİPSOMANYAK** i. ve sıf. (fr. *dipsomane* veya *dipsomaniaque*). Psikiyatr. Dipsomaniye tutulmuş hasta. (L)

DİPSOMANİ i. (fr. *dipsomanie*). Psikiyatr. İnsanı, önüne geçilemez bir istekle ve bile bile aşırı miktarda alkollü içki içmeye iten eğilim. (L)

DİPSOMANYAK i. Bk. DİPSOMANİ.

DİPTEROCARPACEAE çoğl. i. Parietales takımından çiçekli bitkiler familyası.

— ANSİKL. Yirmi kadar cinsi (*dipterocarpus, anisoptera, monotes* v.b.), yüzlerce türü kapsayan bu familyadaki bitkiler tropikal bölgelerde (Afrika, Madagaskar, Asya, Okyanusya) yetişen büyük ağaçlardır. Yapraklar tek tek ve basittir; yaprakların dibinde bir süre sonra düşen küçük kulacıklar bulunur. Bu ağaçlarda yağlı reçine salgılayan kanallar vardır. Beşli ışınsal bakışım gösteren büyük çiçeklerinde dallanma suretiyle düzgün dağılmış pek çok erkek organ ve kapalı üç meyve yaprağından oluşma bir dişi organ vardır. Meyvesi genellikle kapçık şeklindedir; içinde besidokusuz bir tohum bulunur. (L)

DİPTEROCARPOXYLON i. Bugünkü *dipterocarpaceae* familyasındaki bitkilerin özelliğini taşıyan fosil odunlar.

— ANSİKL. *Dipterocarpoxylon*'lara, bugün birçok *dipterocarpaceae* türlerinin yetiştiği İndo-Malezya'da tersiyerin son tabakalarında ve aynı şekilde Afrika'nın doğu kıyısında rastlanır. (L)

DİPTEROCARPUS i. Ağaç cinsi. Tropikal

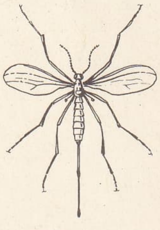

diplosis

diplozoon

Asya veya Madagaskar'da yetişir. (*Dipterocarpaceae* familyasının örnek bitkisi.)
— ANSİKL. *Dipterocarpus*'un meyvesi odun kabukludur; içinde bir veya iki tohum bulunur; meyve büyücek iki kanatlı bir çanakla korunur. Odunu yapı işlerinde kullanılır; ayrıca bu odundan Koşinşin ve Cava'da «yara ilâcı» olarak kullanılan bir «odun yağı» çıkartılır. (L)

DİPTEROS i. (yun. *dis*, iki ve *pteron*, *kanat*'tan). Mim. Cellanın etrafında iki sütun çemberi ihtiva eden tapınak planına verilen ad. (LM)

DİPTERUS i. Akciğerli küçük balık. Gövdesi yuvarlak pullarla, başı kemik levhalarla kaplıdır. (Avrupa ve Amerika'nın devonyen tabakalarında fosil olarak görülür.) [L]

DİPTİK sıf. (fr. *diptyque*). Bk. İKİ *kanatlı*.

DİPUS SAGİTTA i. Kemirgen ve sıçrayıcı küçük memeli hayvan. Eski Dünyanın step ve çöllerinde yaşar. (*Dipodidae* familyasından.)
— ANSİKL. *Dipus sagitta*'ya Doğu Avrupa'dan Orta Asya'ya kadar her yerde rastlanır. Sarımsı kızıl kum renginde, beyaz karınlı, sincap büyüklüğünde, gececi ve çevik bir hayvandır. Arka bacakları çok uzundur. Kuyruğu uzun ve ucu fırça gibidir. (L)

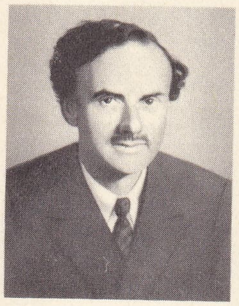

Paul DİRAC

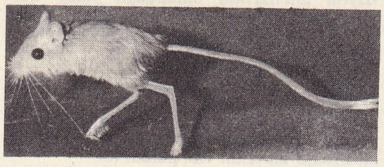

DİPYLİDİUM i. Kuşlarda ve memelilerde yaşayan küçük şerit.
— ANSİKL. *Dipylidium*'un başında, üzeri çengelli taçlarla kaplı gagamsı bir mahmuz bulunur. Her halkada birbiriyle bakışımlı iki üreme organı vardır. Örnek türü köpek tenyasıdır. (*Dipylidium canicum*). Boyu 15-40 mm, eni 2-3 mm olan bu şerit köpek veya kedinin ince bağırsağında yaşar. Olgunlaşan halkalar kırmızı renkte olur ve hıyar tohumunu andırır. Hareketli olan bu halkalar kendiliğinden anustan dışarı çıkar. Köpek bitleri bunları yer, köpekler de bitleri yiyince yeniden yumurtalar köpeğe girer. *Dipylidium* bazen yetişkinlerde veya çocuklarda da görülür. Aynı bireyde pek çok şerit birarada bulunabilir. (L)

DİPYLON, Atina surlarının kuzeybatısına açılan çift kapı ve mezarlığa verilen ad. Mezarlıkta 1907'den itibaren Almanların yaptığı kazılarda yükseklikleri 1,5 m'yi aşan vazolar bulundu. Mezar anıtı olarak kullanıldıkları anlaşılan bu vazolar, cesedin teşhiri, ölü için tutulan matemler, silâhlı insanların cenk arabalarıyla katıldığı cenaze alayları gibi resimlerle süslüdür. Dipylon mezarlığında bulunduğu için *dipylon vazoları* da denen bu eserler Atina'da Keramaikos müzesinde sergilenmektedir. (M)

DİR zf. (fars. *dir*). *Esk.* Geç, geç vakit. || Sıf. Eski. (M)

DİR, IX. yy.da rus topraklarında yerleşen Vareg başkanlarından birinin adı. Askald ile Kiev'e kadar indi, Polian'lar üzerinde saltanat sürdü. Bizans'a karşı ilk defa sefere girişti (860). Riurik'in kardeşi Oleg kendisini aldatarak Kiev'i aldı, onu ve Askald'ı ölüm cezasına çarptırttı (882). [L]

DİRAC (Paul), ingiliz fizikçisi (Bristol 1902). Öğrenimini Cambridge'de Saint-John's College'de yaptı ve 1932'de aynı yerde matematik profesörü oldu. Daha çok teorik fizik alanındaki çalışmalarıyla tanınır. Bağıntılık kuramını dalga mekaniğine bağlamayı başardı ve Pauli'nin ihraç prensibine uygun olarak, kurucularından biri olduğu kuanta mekaniğinin istatistik bir açıklamasını yaptı (Fermi-Dirac istatistiği). 1930'da pozitif elektronların varlığını bu elektronların bulunmasından önce ortaya koydu. Söz konusu çalışmalar kendisine, Schrödinger ile beraber paylaştığı 1933 Nobel fizik ödülünü kazandırdı. Başlıca eseri: *The Principles of Quantum Mechanics* (Kuanta Mekaniğinin İlkeleri) [1930]. (L)

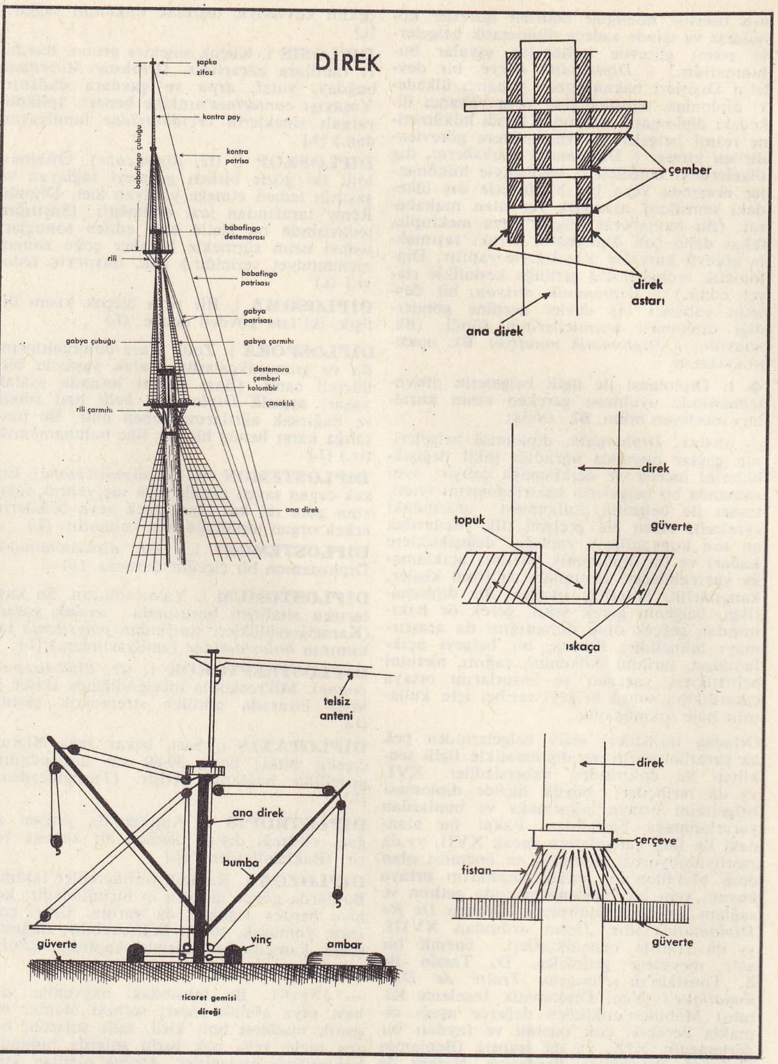

DİRAHŞ i. (fars. *dirahşiden*, parlamak'tan *dirahş*). *Esk.* Parıltı, ışık: *Vermez şahâb sîne-i şeytân-ı mârdâr / Ol bîmi kim adûya dirahş-ı sinân verir* (Nedim).

◆ **Dirahşan** veya **dirahşende** sıf. *Esk.* Parlak, parıldayan: *Kaç nâsiye vardır çıkacak pâk ü dirahşân* (Tevfik Fikret). *Olmada gittikçe dirahşende-ter / Fikr-i münevver bana rehber yeter* (Muallim Naci). || *Dirahşân olmak*, parlamak. || *Mihr-i dirahşân*, parlayan güneş. || *Necm-i dirahşân*, parlayan yıldız.

◆ **Dirahşani** veya **dirahşendegî** i. *Esk.* Parlaklık. (M)

DİRAHT i. (fars. *diraht*). *Esk.* Ağaç.
— *Esk. Diraht-ı Meryem*, Hz. Meryem'in altında oturduğu ağaca verilen ad. || *Diraht-ı meyvedâr*, yemişli ağaç: *Atarlar seng-i ta'rizi diraht-ı meyvedâr üzre* (Makali). || *Diraht-ı Vakvak*, üzerinde meyve yerine insan başı gösterilen mitolojik ağaç.

◆ **Dirahtan** çoğl. i. *Esk.* Ağaçlar: *Olurdu görmeğe hail dirahtân* (Abdülhak Hâmid).

◆ **Dirahtistan** bls. i. *Esk.* Ağaçlık yer. (M)

DİRAN, Ermenistan kralları. Bk. TİGRAN.

DİRAN KELEKYAN EFENDİ, Türkçe yazan ermeni asıllı gazeteci (Kayseri 1862-İstanbul 1918). Küçük yaşta İstanbul'a geldi. Ermeni okullarında okudu, öğrenimini Marsilya'da tamamladı. Türkiye'ye döndükten sonra çeşitli gazetelerde çalıştı. Abdülhamid zamanında Londra'ya kaçtı. Bir süre ingiliz gazetelerine yazılar yazdı. 1908 Meşrutiyetinin ilânından sonra Türkiye'ye döndü. *Sabah* gazetesine girdi. Genellikle D. K. kısaltmasıyle imzaladığı yazılarında Bedri Kâmil, İ. Nadir takma adlarını da kullandı. Tefrika halinde kalan iki romanı ve birçok hikâyesinden başka türkçe-fransızca bir lûgati vardır. (M)

Diran Kelekyan Lûgati (*Kâmus-ı Fransevî, Dictionnaire Turc-Français, Musavver Türkçeden Fransızcaya Resimli Lûgat*). Diran* Kelekyan Efendinin hazırladığı lûgat (1911). Şemseddin Sami'nin *Kamûs-u Fransevî* (1883) adlı türkçe-fransızca lûgati örnek alınarak meydana getirilmiştir. Latin harfleri sırasına göre soldan sağa doğru türkçe-fransızca olarak düzenlenmiştir. Maddelerin çoğu resimlidir. Kısa zamanda birçok baskısı yapılan lûgat, devrinin Osmanlıcasındaki bütün kelimeleri biraraya topladığı gibi, pek çok eski türkçe kelimeye ve deyimlere de yer vermiştir. Kelimelerin değişik anlamlarının fransızca karşılıkları bazen açıklamalı, bazen de bir iki kelimeyle verilmiş, gerektiği yerde fransızca deyimler, halk deyişleri, atasözleri eklenmiştir. (M)

DİRAVERSE i. (ital. k.). Denizc. Fırtınalı havalarda yelken azaltarak ve dalgayı baş omuzluğa alarak bekleme. || Herhangi bir zorunlukla bir limana girilemeyince liman önünde dolaşarak vakit geçirme. (M)

DİRAYET i. (ar. *dirâyet*). *Esk.* Zekâ, yetenek, bilgi, kavrayış: *İhsan edip evvelce ona akl ü dirâyet / Encâmda lâyık mı ki hâk eyleye Allah!* (Abdülhak Hâmid). || Beceriklilik, başarı.

Foto. X, Decat (LAROUSSE)

— *Esk. İsbat-ı dirayet etmek,* zekâsını, bilgisini ortaya koymak. || *Sâhib-dirayet,* zeki, bilgili.

◆ **Dirayetkârane** veya **dirâyetmendane** zf. *Esk.* Dirayetli bir şekilde.

◆ **Dirayetli** veya **dirayetkâr** veya **dirayetmend** sıf. *Esk.* Çabuk kavrayabilen, zekî. || Becerikli.

◆ **Dirayetsiz** sıf. Zekâ ve bilgisi olmayan. || Beceriksiz.

◆ **Dirayetsizlik** i. Bilgisizlik. || Beceriksizlik. (M)

DİRAZ veya **DERAZ** sıf. (fars. *derâz*). *Esk.* Uzun.

— *Esk. Diraz-dest* («eli uzun»), mütecaviz. Eski İran hükümdarı Ardaşir'in lakabı. || *Diraz-gûş* («kulağı uzun»), tavşan. Turgut Reis'in lakabı. || *Dîr ü diraz,* uzun uzadıya. || *Zeban-diraz* («dili uzun»), çenesi düşük, geveze.

◆ **Dirazî** i. *Esk.* Uzunluk. (M)

DİRCA i. Kuzey Amerika'da bataklıklarda yetişen ağaççık. (*Dirca palustris* Kanada'da ve A.B.D.'nin kuzeyinde yetişir. Meşin gibi dayanıklı olan kabuğu halat yapımında kullanılır. *Thymelaceae* familyasından.) [L]

DİRCAEA i. (mitolojik ad). Böcek cinsi. Her bir elitrasında büyücek sarı-turuncu iki benek bulunur. (Kurtçukları eski odunlarda gelişir. Kınkanatlıların *melandridae* familyasından.) [L]

DİRECTOİRE Bk. DİREKTUVAR.

DİRE DAVA, Habeşistan'da şehir (Harar eyaleti). Cibuti-Addis Ababa demiryolu üzerinde, Harar'ın kuzeybatısında; ortalama 30 000 nüf. Kahve ticareti. Pamuk iplikhaneleri. Çimento fabrikası. (L)

DİREFŞ i. (fars. *direfşiden,* dalgalanmak, yayılmak'tan *direfş*). *Esk.* Bayrak, sancak.

— Tar. *Direfş-i Gâvyân* veya *Direfş-i Gâviyânî,* demirci Gâve'nin Dahhak'ın zorbalığına karşı giriştiği ayaklanmada meşin önlüğünden yaptığı bayrak. (Kadisiyye savaşında Arapların eline geçti): *Kametin hamgeşte kılmakta direfş-i Gâviyân / Râyet-i mansûrenin pîşinde dâim râ gibi* (Nedim). [M]

DİREFŞAN sıf. (fars. *derefşiden,* parıldamak, dalgalanmak'tan *direfşân*). *Esk.* Parıldayan. || Rüzgârda dalgalanan (bayrak).

— *Esk. Dürr-i direfşân,* parlayan inci. Diş. || *Zülf-i direfşân,* dalgalanan saç. (M)

DİREK i. (esk. türk. *tiremek,* dayamak'tan *dire-k*). Ağaç ve demir gibi maddelerden yapılan uzun ve kalın destek: *Altundandır direkleri. / Gümüştendir yaprakları* (Yunus Emre). *Ve sahile çekilmiş dalyan direkleri* (O. V. Kanık). *Telefon direği.* || (Özel isimlerde) Sütun: *Şehzade camiinin, Direkler arasının arkasından gidip geliyordum* (A.H.Tanpınar). || *Mec.* Temel: *Evimin direği.*

— ÇEŞ. DEY. *Direk direk bağırmak,* çok yüksek sesle ve taciz edecek şekilde bağırmak. || *Direk gibi,* [ses için] tedirgin edici ve kalın: *Bazan, biz konuşurken, aşağıdan direk gibi bir ses* (R.N. Güntekin). [Boy için] Çok uzun.

— Denizc. Yelkenlerin açıldıkları serenlerin, çanaklıkların ve bunların sağlam bir biçimde yerlerinde durmasını sağlayan donanımın bağlandığı ağaç veya demirden yapılmış yuvarlak, uzun çubuk. (Bk. ANSİKL.) || Ana direk üzerine demir çemberle tespit edilen takviye ağaçlar. || *Direk astarı,* yelkenli gemilerde seren yelkenlerinin direğe değen kısımlarının çabuk aşınmaması için, bu kısma dikilen ikinci kat yelken bezi. || *Direk başı* veya *şapkası,* direklerin tepesi. [Buraya yuvarlak ve direk başının çapından büyük, şapka denilen bir tabla geçirilir, bunun içinden sancak savları (ip) geçer.] || *Direk başı açısı,* bir direğin şapkası ile, az veya çok uzaktaki bir gözlemcinin bulunduğu yerden geçen ufuk çizgisi arasındaki açı. Bu açı, gözlemciyle direk arasındaki ufkî mesafesini hesaplamağa yarar. || *Direk başı* (veya *şapka*) *lâmbası,* direk şapkasına takılmış, genellikle beyaz veya kırmızı renkli elektrik lâmbası. (Gece geminin yerini belirtmeğe ve işaretle konuşmağa yarar.) || *Direk budamak,* herhangi bir sebeple direğin güverte hizasından veya yakınından kırılması. || *Direk çemberi,* yelken direklerini takviye için direk bedenine takılan menteşeli veya yekpare madenî halkalar. (Üzerlerine koç boynuzu, anebe, mapa gibi şeyler de tespit olunabilir.) || *Direk dibi,* yatma veya kırma direklerde, direğin güverteye gelen ve sabit olan yanı, yatmayan kısmı. Tek çubuğu olan direklerde iskaçadan çanaklığa kadar olan kısım. (*Ana direk* de denir.) || *Direk dibi maymuncuğu,* hareket eden donanım halatlarını bağlamak için direk diplerine konulmuş bastikalı bitalar. || *Direk fistanı,* yelkenli gemilerde ana direklerin güverteden aşağı geçirildiği deliklerin etrafındaki siğilleri örten çerçeve. (Bu çerçeveden aşağı su sızmaması için üzerine brandadan bir kılıf yapılarak boyanır.) || *Direk ıskaçası,* direk topuklarının (alt uçları) oturduğu yuva. || *Direk kestirmesi,* direklerin alt kısımlarının (ana direk) fırtına, çatışma, karaya oturma gibi sebeplerle kırılması. || *Direk maunası,* ana direklerin kapelesine (tepesine) sancak ve iskele omurgaya paralel olarak konulmuş kalın ve kuvvetli ağaç. (Gurcata ve çanaklık denilen kısımlar bunların üzerine oturtulur.) || *Direk mauna piraçolu,* bir ana direğin tepesinin iki kenarına tespit edilmiş tahtadan ve dirsek şeklindeki dayanak yerleri. (Bunlar çarmık uçlarının bağlandığı yerin alt tarafındadır. Gerek maunalar, gerekse çarmıklar, bu piraçolların üstünde bulunur.) || *Direk payı,* bir gemi direğinin güverteden aşağı geçtiği yerden ıskaçasına kadar olan, yani direğin gemi içinde kalan kısmı. || *Direk sapanı,* direklere herhangi bir maksatla bir palanga vurmak gerektiğinde, bu palanganın üst makarasının kancasını takmak için direğe tutturulan sapan. || *Direk siğili,* yelkenli gemilerde direklerin, güverteden aşağı geçtiği yerlerinden beslemek için kullanılan siğiller. || *Direk tepeliği,* gemi direğinin veya sancak direğinin tepesine yerleştirilen ve üzerinde bayrak iplerinin sarılmasına yarayan makara dilleri bulunan mercimek biçimli ağaç parça. || *Direk vinci,* yelkenli yatlarda, direklerin güverteye yakın yerlerine tespit edilmiş küçük el vinçleri. (Kandilisa ve çördek halatlarını vira etmek için kullanılır.) || *Ariyet direk,* kırılan veya hasara uğrayan bir direk yerine geçici olarak takılan direk. || *Bayrak direği,* geminin pupasına (geri tarafına) millî bayrak çekilmek için takılan küçük direk. || *Çubuklu direk,* birçok direği birbirinin tepesine bağlayarak meydana getirilen direk. || *Delik direk,* yelkenli yarış teknelerinde kullanılan, içi oyuk, hafif ağaç direk. || *Düz direk,* baştan başa tek parça olan direk. || *Gırandi direği,* bir yelkenlinin esas ve baştan ikinci direği. || *Kontro mizana direği,* geriden başa ilk direk (3, 4, 5 direkli gemilerde). || *Kuru direk seyir,* bir geminin yelkenlerini kullanamayacak duruma düşerek yalnız dümenine kumanda edebilmesi. || *Payandalı direk,* çarmıklarla bağlanmayan ve üç ayaklı sehpaya benzeyen direk. (*Üç ayak* veya *tripot direk* de denir.) || *Puruva direği,* iki veya daha fazla direkli gemilerde en baştaki direk. || *Rehber direği,* kıyının çok iyi görünen bir yerine dikilmiş olan ve dar geçitlerde, işaret kanatlarının yardımıyle gemilere yol göstermeğe yarayan direk. || *Sıyırma direk,* üzerinde cunda, seren v.b. bulunmayan dümdüz direk.

— Dy. *Sinyal direği,* bir demiryolunda, işaret feneri, disk, semafor ve sinyal lambasını taşıyan, düşey yerleştirilmiş direk.

— Havc. Eskiden çift kanatlı uçaklarda veya triplanlarda, kanat açıklığını sabit tutmağa yarayan tahta veya madenî dikme. || *Bağlama direği,* hangara çekilmeyen güdümlü balonları yere tespit etmeğe yarayan direk.

— İnş. Ahşap yapılarda dikey olarak ve daha çok köşelere yerleştirilen dört köşe veya yuvarlak uzun ağaç. || Bir tiyatro ve amfiteatr'da, dış duvarın tepesine dikilen kalas (güneşe veya yağmura karşı tente germeğe yarar). || Tahta, maden veya betonarmeden uzun çubuk; tepesine bayrak çekmek için kullanılır. || *Direk başlığı,* direklerin üstüne binecek olan tabanların ağırlığını direğin kalınlığından daha büyük bir alana yaymak ve direncini arttırmak için direğin baş tarafına dik olarak tutturulan parça. || *Direk kaplamalığı,* arduvaz gibi biçilmiş ahşap levha. (Dolma ahşap bir evin kalaslarını neme karşı korumada kullanılır.) Çatmanın açıkta kalan parçalarını örtmeğe yarayan arduvaz. || *Direk sökücü,* direği uzaktan sökmek için kullanılan özel kriko veya küçük el vinci. (Sökülecek direğe bağlanarak uzaktan çekilir.) || *Bölme direği,* ahşap yapılarda kuşaklamaların bir bölmeye rastlayan yerine konulan dikme ağaç. || *Köşe direği,* bina köşelerine, taban üzerine bindirilen başlıklı, başlıksız direk. || *Sınır direği,* sınırlara dikilen direk. || *Söğe direği,* ahşap yapıların kuşaklamalarında pencere ve kapı açıtlarının iki tarafına konulan ve söğeyi tutturmağa yarayan direk; kâgir binalarda *dikme* veya *dik ayak* denir.

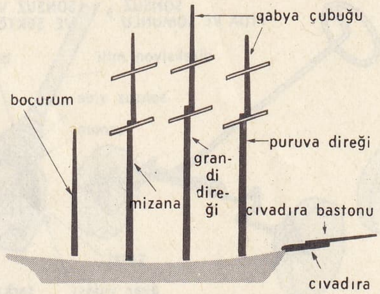

direk (denizc.)

— Kuyumculuk. Bazı sondajlarda payanda olarak kullanılan, çarmıklarla desteklenmiş hafif madenî iskelet: *Kurulması daha kolay olduğu için, sondaj kulesi yerine direk kullanmak gittikçe daha yaygın hale gelmektedir.*

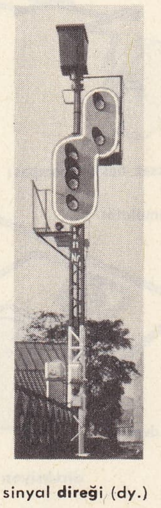

sinyal direği (dy.)

— Mad. oc. *Direk dibi,* direği galeri zeminine oturtmak için zeminde açılmış küçük oyuk.

— *Saatçilik.* Saat çarkının çok ince mili.

— Spor. Bir sahanın bitiş çizgisini belirtmek için yere çakılmış çatma. || Teniste, sahanın iki tarafına file germeğe yarayan 1,06 m yükseklikte direkler. (Direkler kenar çizgilerinin 0,915 m daha dışında kalmalıdır.) || Futbolda kaleyi meydana getiren çatmalardan her biri. || *Direklerin arasından geçirmek,* gol atmak. || *Direk gibi kalmak,* çıkış yapmamak.

— Tasav. Mevlevîlerde sol ayağa verilen ad; sema yapılırken sağ ayak sol ayağa dayanarak ve onun etrafında dönerek hareket eder. || *Direk tutmak,* sol ayağı olduğu yerde tutarak dönmek.

— Telekom. Telgraf tellerinin yaslandığı yalıtıcıları taşımak için kullanılan tahta, maden, taş veya beton sütun. || *Çift bağlanmış direkler,* üst kısımlarından somunlu cıvatalarla, yarı yüksekliklerinden de bağlama kuşaklarıyle birleştirilmiş direkler.

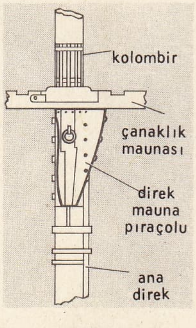

direk (denizc.)

— ANSİKL. Denizc. Güverteye dikey veya hafifçe eğik olarak dikilen *direkler,* sandal ve her tip boydaki gemilerde yelken açmak, yelken açmayan teknelerde yük kaldırmak, işaret bayrağı, telsiz antenleri çekmek, gözcü çanaklığı koymak ve savaş gemilerinde, ateş idare âletleri yerleştirmek, savaş ve ticaret gemilerinde radar takmak üzere ağaç ve demirden yapılır. Direklerin alt uçları (topuk) bazı gemilerde iç omurgaya, bazılarında da ikinci veya üçüncü güverteye ve ıskaça denilen yuvalara oturtulur. Sağa sola devrilip eğilmemeleri için her iki yanından çarmıklarla, başa eğrilmemeleri için önden başa doğru, geriye eğrilmemek için patrisa'larla bağlanır ve bunlar direği istenilen durumda tutmak için de gerilir. Direkler teknenin büyüklüğüne, açılacak yelkenlerin sayısına, yüzeylerinin büyüklüğüne göre ya tek parça veya birbirine bindirilmiş ve sıkıca bağlanmış birkaç parçadan meydana gelir; bu parçalara *çubuk,* güverte ile ilk çubuk arasındakine *ana direk* denir. Kalyon ve fırkateyn tipi büyük yelkenli savaş gemileri üç direkli daha küçükleri iki direkliydi. Ticaret gemilerinde, yalnız Amerikalılar tarafından yedi direkli yelken gemileri yapılmıştır. Yatlar genellikle iki direkli (bazen üç direkli), küçük yarış kotraları ise tek direklidir. Savaş gemilerinin filikaları da daima iki direklidir. Direkler baştan geriye doğru şöyle adlandırılır: iki direkli gemide: pruva, grandi; üç direkli gemide: pruva, grandi, mizana; dört direkli gemide: pruva, grandi, mizana, kontra mizana; beş direkli gemide: pruva, grandi, mizana, kontra mizana ve kontrata mizana; altı di-

Foto. LAROUSSE

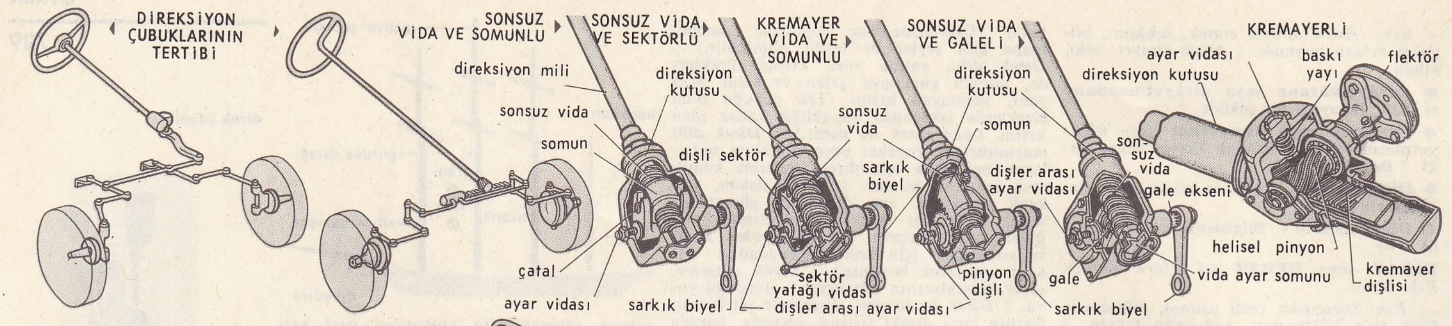

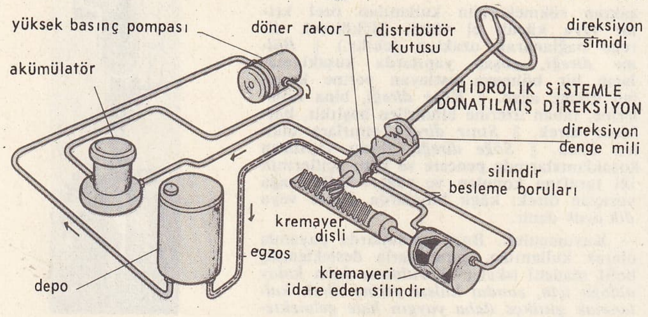

direksiyon (oto.)

rekli gemide: pruva, grandi, kontra grandi, mizana, kontra mizana, kontrata mizana; yedi direkli gemide: pruva, grandi, kontra grandi, kontrata grandi, mizana, kontra mizana ve kontrata mizana.

İki ve üç direkli yelkenlilerde, en gerideki direk bazen teknenin tam gerisine pek yakın bir yerde bulunur ve yelkenin alt kenarı (altabaşo yakası) pupadan dışarıya çok taşar. Boyu en kısa olan bu direktir, yan yelkeni açılır; buna *borucum direği* denir.

Günümüzün savaş ve ticaret gemilerinde genellikle *pruva* (baş) ve *pupa* (kıç) direği olmak üzere iki direk vardır. Direklere iki tip yelken açılır. (Bk. YELKEN.)

Günümüzde savaş gemilerinin direklerine, pek çok ve ağır âletler takıldığı ve çarmık yapılmadığı için direkleri geriden desteklemek için iki yardımcı dayak konur. Bu tip direklere *payanda* veya *tripot direk* denir. A.B.D. deniz kuvvetlerine bağlı gemilerde 1920'den sonra bırakılan *sepet* veya *kafes direk* adı verilen sepet biçiminde direkler bulunuyordu. Son yapılan bazı savaş gemilerinde tripot direk yerine, çapı büyük bir tek direk vardır. Yelken gemilerinin ve ticaret gemilerinin direkleri, tip ve donanım olarak birbirine çok benzer. Fakat savaş gemilerinin direkleri gemi tiplerine ve direğe takılan âletlere göre değişik biçimlerde de yapılmıştır.

direksiyon (havc.)

◆ **Direkli** sıf. Direği olan: — *Yirmi yedi altın direkli çadır, içlerindeki bütün altın veya gümüşten* (A.H. Tanpınar).

— Arkeol. Direkli yapılar, tarihöncesi devirlerden beri göl ve su yüzeyinden, sıcak tan ve vahşî hayvanlardan korunmak için direkler üzerine yapılan evler. (Kazıklı yapılar da denir. Bu çeşit evler su yüzeyinden genellikle birkaç metre yüksekte inşa edilirdi.)

◆ **Direklik** i. Direk yapmağa yarayan ağaç. (ML)

DİREK veya **DİREKT** zf. ve sıf, (fr. *direct*). Doğru olarak, doğruca: *Bu otobüs direk Ankara'ya gider.* ‖ Dolaysız: *Bunlar arasında direkt temas yok gibiydi* (Ş.S. Aydemir).

— Dy. *Direkt giriş,* ana yol üzerinde ve normal seyir yönünde yaklaşmakta olan bir treni doğrudan doğruya garaj yoluna sokmağa yarayan sistem. ‖ *Direkt tren,* biri parkurun başlangıç noktasında, diğeri sonunda bulunan iki büyük gar arasındaki istasyonlardan hiç birinde durmayan trenlere denir. (Arada birkaç istasyonda duran trenlere *yarı direkt* denir.)

— Pedag. *Direkt metot,* bir yabancı dili, ana dilin aracılığından yararlanmadan öğrenmeğe dayanan öğretim usulü.

— Spor. *Direkt* veya *direkt yumruk,* kolu sert bir hareketle gererek atılan düz yumruk. (Düz yönde atılır ve aynı yönde geri çekilir. Bu sırada ayak tabanları yerden kalkmaz ve vücut öne eğilmez. Sağ yumrukla atılan *sağ direkt,* sol yumrukla atılan ise *sol direkt* diye adlandırılır.) [ML]

Direklerarası, esk. **Philadelphion,** Bizans devrinde İstanbul'un ana caddesi; bugünkü Şehzadebaşı caddesinin eski adı. Yolun bir kısmı tahta sütunlarla kaplı olduğu için bu adı alan cadde, sonraları değişmiştir. İstanbul'da ilk tiyatro Gedikpaşa semtinde kurulduğu halde 1880'den sonra Direklerarası ilk plana çıkmış, tiyatrolar, karagöz ve ortaoyunları, pehlivanlar, meddahlar hep bu semtte toplanmışlardır. Beyazıt'tan Şehzadebaşı'na kadar uzanan yoldaki kahvelerin her birinde ramazanlarda saz takımları çalmağa başlar, meddahlar kahvelerde, tiyatrolar kiraladıkları genellikle büyük kahve biçimindeki oyun salonlarında temsiller verirlerdi. 1880'den sonra Direklerarası'na birçok tiyatro binası yapıldı. Bunlar arasında en ünlüleri, Minakyan tiyatrosu, Abdürrezzak tiyatrosu, Kel Hasan tiyatrosu, Kavuklu Hamdi, Şevki ve Küçük İsmail'in temsiller verdikleri binalardı. Şimdiki şehir tiyatrosunun (Dârülbedayi) ilk çekirdeği Direklerarası'ndaki Letafet apartmanında atıldı. Dârülbedayi'den ayrılan Muhsin Ertuğrul ve arkadaşları ünlü «Ferah tiyatrosu»nu da bu semtte kurdular. Eski Direklerarası'nın bir özelliği de, Ramazan'ın başlamasıyle birlikte semtin bir piyasa mahalli haline gelişiydi. Yayalardan başka Direklerarası'nı paytonlar da doldurur, semt özellikle akşamüstleri tam anlamiyle bir bayram yeri görünüşü alırdı. Yapılan istimlâkler şehir eğlence hayatının yavaş yavaş Beyoğlu ve Şişli'ye kaymasıyle Direklerarası eski canlılığını kaybetti. (M)

DİREKLİ, İç Anadolu bölgesinin Yukarı Kızılırmak bölümünde (Sıvas ili, Yıldızeli ilçesi) bucak; 9 891 nüf.; 24 köy. — *Bucak merkezi.* 721 Nüf. Yıldızeli'nin 20 km güneyindedir. (M)

DİREKSİYON i. (fr. *direction*). Oto. Direksiyon simidiyle idare edilen ve ön tekerleklere yön vermeğe yarayan tertibat. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Direksiyon çubukları,* bir arabadaki direksiyon veya fren tertibatını idare eden irtibat çubukları, kumanda çubukları, kablolar gibi parçaların tümü. ‖ *Direksiyon mili,* direksiyon simidiyle hareket ettirilen ve arabadaki direksiyon tertibatını idare eden kumanda çubuğu. ‖ *Direksiyon simidi* veya *volanı,* direksiyon çubuğu ve dişli takımları yardımıyle ön tekerleklere yön veren küçük çember biçiminde eleman.

— Havc. Uçağa yön vermek üzere dümeni çeviren ve pilotun ayaklarıyle idare edilen yatay çubuk.

— Sil. *Direksiyon gönye kolu,* tanklarda, her iki palet arasında bir hız farkı yaratarak tanka yön vermek imkânını sağlayan ve tank şoförü tarafından harekete geçirilen kol.

— ANSİKL. Oto. *Direksiyon* tertibatını, 1817'de bavyeralı Lankenoperger icat etti ve Rudolph Ackerman adına İngilizler tarafından patenti alındı. 1878'de fransız Charles Jeantaud, bir otomobilin dönemece girdiği anda tekerleklerin yana kaymasını önlemek üzere, dört tekerlek milinin de *anî dönme âksı* denilen aynı aksa bağlanması gerektiğini öne sürdü. Direksiyon tertibatında, kısaca *direksiyon* denilen bir *direksiyon simidi* (veya *volanı*) bulunur. *Direksiyon mili* veya *çubuğuna* bağlı olan direksiyon simidi, sürücünün verdiği hareketi, vites küçültmeyi ve arabanın tek yönde ilerlemesini sağlayan *direksiyon kutusu* içindeki bir dişli takımına iletir. Bu hareket daha sonra, *direksiyon çubukları* ve kumanda levyesi yardımıyle tekerlek mihverine iletilir. Bu tertibata bir *servo direksiyon* tertibatı da eklenebilir. En yaygın direksiyon sistemleri, *sonsuz vida ve sektörlü direksiyon kutusu* ile *kremayerli direksiyon kutusu*'dur.

● *Sonsuz vida ve sektörlü direksiyon kutusu.* Direksiyon milinin ucunda bulunan sonsuz vida, bir dişli sektörü tahrik eder. Direksiyon kutusunun çıkış yerinde, sektörün ekseni, *sarkık kol* veya *sarkık biyel* denilen bir kumanda manivelasına tutturulmuştur; bu manivela, direksiyon simidiyle verilen hareketi tekerleklere iletir. Bazen dişli sektör yerine, vidaya sürtünmeyip üstünde dönen ve böylece direksiyon hafifliğini sağlayan bir çift gale yerleştirilir.

● *Kramayerli direksiyon kutusu.* Direksiyon milinin alt ucunda bulunan bir pinyon, kremayer dişlisini yatay olarak hareket ettirir. Kremayer dişlisi de, levye ve çubuklar yardımıyle, doğrudan doğruya tekerlek akslarını döndürür.

Direksiyon çubukları, ön dingilin rijit* olmasına veya taşıtın bağımsız tekerleklerle önden tahrikli olmasına göre değişik tipte düzenlenir. Rijit dingil sisteminde, tekerlek akslarının kendi mihverleri etrafında dönmesini sağlayan *kumanda çubuğu, istikamet çubuğu* ve *eğri tahrik çubuğu (deve boynu)* bulunur. Bir tekerlek öteki tekerleğe, *uzun rot*'la birbirine tutturulmuş *kısa rotlar* aracılığıyle bağlanır. Önden bağımsız tekerlekli arabalarda uzun rot bulunmaz; kumanda çubuğu da, süspansiyonu sağlamak için gerekli olan esnemeyi iki tekerleğe verecek şekilde, biyeller yardımıyle kısa rotları harekete geçirir. Rotların çeşitli yönlerde hareket edebilmesini sağlamak için, bütün direksiyon çubukları mafsallarla birbirine eklenmiştir.

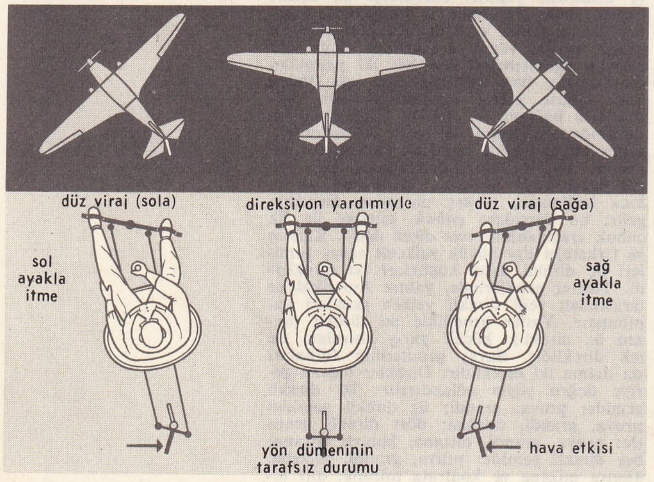

Bir direksiyonun *kararlı* olması şarttır; yani bir dönemeçten sonra otomatik olarak eski haline dönmesi gerekir. Bu nitelik, tekerlek mafsallarına verilen meyil*le sağlanır. Direksiyon tertibatının aynı zamanda *tersinir* olmaması, yani tekerleklerden gelen sarsıntıları direksiyon simidine iletmemesi gerekir. (L)

DİREKT zf. ve sıf. Bk. DİREK.

DİREKTİF i. (fr. *directive*'den). Emir, talimat: *İstanbul'daki merkezî idarelerinden verilmiş olan bu direktif dahilinde ...* (Atatürk). *Bu, bana partinin direktifi idi* (Y. Z. Ortaç). ‖ *Direktif almak (vermek)*, talimat almak (vermek): *Onuncu Kafkas Fırkası kumandanıyle Rauf Beye müştereken şu direktifi vermiştim* (Atatürk).

— Ask. Yüksek komuta makamından çıkan ve bir harekât veya belirli bir askerî meselenin çözümü bakımından komutanın düşüncelerini belirten talimat. (Ast kademeler bu direktifler çerçevesi içinde daha sonra icraata ait emirleri yazarlar.) [ML]

DİREKTORYALİZM. i. (fr. *directorialisme*). Bk. YÖNETMECİLİK.

DİREKTÖR i. (fr. *directeur*). Bk. MÜDÜR, YÖNETMEN.

Direktuvar, fr. **Directoire,** Fransa'da Konvansiyon'dan sonra, ihtilâl takviminin IV yılının 4 Brumaire günü (26 ekim 1795) iş başına geçen ve VIII yılının 18 Brumaire günündeki (9 kasım 1799) hükûmet darbesine kadar devam eden rejimin adı. Bu rejim, III yılının anayasasıyle öngörülmüş, 17 ağustos 1795'te Konvansiyon tarafından oylanmış ve fransız halkı tarafından da 1795'te yapılan bir referandumda 6 000 000 seçmenden oyunu kullananların 49 978 olumsuz oyuna karşılık, 1 057 390 olumlu oyla onaylanmıştı. III Yılının anayasası, Konvansiyon tarafından, Robespierre'in düşüşünü takip eden *Terör* döneminde kabul edilmişti. 1793 Anayasasından çok daha az demokratik olmasının sebebi de budur. III Yılının anayasası, krallık kurumu bir yana bırakılacak olursa, 1791 rejimine çok yakın bir düzen getirmişti. Bunun için de, çok zaman, «burjuva cumhuriyeti» adıyle anılır. III Yılının anayasası, 1789 tarihli İnsan Hakları bildirisinin yerine İnsan Hakları ve Ödevleri bildirisini getirir. 1789 Tarihli bildirinin en dikkate değer maddelerinden biri olan «insanlar hür doğar, hür ve eşit haklara sahip olarak yaşarlar» sözü İnsan Hakları ve Ödevleri bildirisinden çıkarılmıştır. Hürriyet ve eşitlik, bildiride kısıtlı bir biçimde yer alır. 1793 Bildirisinde görülen eğitim hakkı, iş hakkı, yardım hakkı, direnme hakkı gibi haklara bu bildiride yer verilmemiştir. III Yılının anayasası 1792'de kurulmuş olan cumhuriyet rejimini muhafaza eder. Ama cumhuriyetle birlikte bütün yurttaşlara tanınmış olan oy hakkı kaldırılmıştır. Buna karşılık, ihtilâlin başından beri süregelen iki dereceli seçim sistemine yeni rejimin anayasasında da yer verilmişti.

«Birinci Direktuvar», Barras, Rewbell, La Révellière-Lépeaux, Carnot ve Letourneur gibi kral aleyhtarı eski Konvansiyon üyelerinden meydana gelmişti. Önce ülkeyi Jakoben'lerin yardımıyle yönetmeğe çalıştı. Ama 1796 martında Babeuf ve Buonarotti tarafından meydana getirilmiş olan ve rejimi devirerek yerine bir çeşit komünizm getirmek isteyen Eşitlerin Gizli birleşmesinin ortaya çıkması Direktuvar'ı ılımlılara doğru itti. V Yılının seçimlerinde ılımlılar büyük zafer kazanarak Direktuvar'a Letourneur'ün yerine kendilerinden biri olan Barthélemy'yi seçtiler. Bunun üzerine de, artık bir Jakoben çoğunluğuna sahip duruma geçen Direktuvar'la ılımlılar arasında uyuşmazlıklar çıkmağa başladı. 1797 Temmuzunda Direktuvar, Yasama meclisi üyelerine karşı bir darbe yapmayı denedi. Ama deneme sonuç vermedi. Yardımcısı Augereau'yu Paris'e göndermiş olan Bonapart'ın yardımıyle yapılan ikinci deneme ise başarılı oldu ve krallığın yeniden kurulmasını hazırlayanlar Yasama meclisinden atıldılar, Barthélemy Guyana'ya sürüldü, ılımlılara katılmış olan Carnot da kaçmayı başardı. Bundan sonra artık, yönetimi bu ikinci denemenin galipleri ele alacaklardı. Ama iktidara gelmelerinde yardımları dokunan, iktidara geldikten sonra da işgalleri altındaki yabancı ülkelerden vergi olarak aldıkları paraların fransız hükûmetinin bütçe açığını kapatmakta kullanılmasını sağlayan generallerin etkisi altında bulunuyorlardı. «İkinci Direktuvar», Fransa'da ve işgali altındaki ülkelerde açıkça Jakoben'lere dayansaydı belki biraz yaşama şansı olabilecekti. Ama tutumu son derecede kararsız oldu. İçeride, yani Fransa'da, 11 mayıs 1798 darbesiyle, Jakoben'lerin büyük payda galip çıktıkları seçimlerin birçoğunu geçersiz saydı. Çünkü Robespierre ve Babeuf taraftarı «anarşistlerin» iktidarı almalarından korkuyordu. İşgal altındaki ülkelerde de, yine aynı «anarşistler»den korkusu yüzünden, siyasetine en sağlam destek olan Jakoben'leri pek zayıf bir biçimde destekledi.

Askerî başarısızlıklar ve malî imkânsızlıklar Direktuvar yönetimini zayıflatmıştı ve ülkenin siyasî dengesi çok kararsızdı. Üçüncü Direktuvar'ı meydana getirenler, Jakoben'lerden öncekilere olduğu gibi Jakoben'lere de güvenmeye cesaret edemiyorlardı. Sol muhalefetle sağ muhalefet arasında rejimin varlığını sürdürmesi için gerekli alan çok dardı. Burjuva demokrasisi ancak bir askerî diktatörlük sayesinde yıkılmaktan kurtulabilirdi. Sieyès, bu iş için en uygun adam olarak general Joubert'i düşündü. Ama general İtalya'da savaşta öldü. O sırada, İtalya galibi Bonapart ingiliz gemilerine yakalanmadan Fréjus'e çıkmayı başardı (9 ekim 1799). 14 Ekimde de Paris'teydi. Sieyès'in yardımıyle, 9 kasım 1799 günü, Direktuvar yönetimine son verecek olan hükûmet darbesini yaptı. (→ Bibliyo.) (L)

Direktuvar, 15 eylül 1923 ile 3 aralık 1925 tarihleri arasında, general Miguel Primo de Rivera'nın diktatörlüğü sırasında İspanya'yı yöneten dokuz üyeli askerî meclis. [L]

Direktuvar üslûbu. Fransa'da, 1750'de başlayan ve 1830'lara kadar süren sanat akımı. Özelliği, rokay (*rocaille*) üslûbunun aşırılıklarına karşı, antik çağların (roma, etrüsk, yunan, hattâ mısır) sadeliğine dönmesidir. Bu üslûp, devrin iktisadî ve siyasî kararsızlıkları sebebiyle mimarlıkta önemli bir iz bırakmadı. Buna karşılık, Direktuvar üslûbunda mobilyalar, masa ve duvar saatleri, mücevherler, tahta oymalar çok tutundu. Beyaz, gri veya kükürt rengi tahta üzerine altın kaplamalar ve koyu renk süslemeler yapıldı. O devirde akaju da rağbet görmeğe başladı. Direktuvar koltuk ve iskemlelerinin arkalıkları yukarıdan hafifçe kıvrıktır; koltuk kollarının ucu kare biçimindedir. Genellikle Direktuvar üslûbunda kare şeklin ağır bastığı görülür. (L)

DİREM veya **DEREM** i. (fars. *direm*). *Esk.* Gümüş para. ‖ Dirhem: *Diremleri dört yüz, hesapta şaşmaz adam* (M.Â. Ersoy). [Bk. DİRHEM.] ‖ *Direm-güzîn*, sarraf. ‖ *Direm-harîde*, para ile alınmış. ‖ *Direm-şerâ*, para basılan yer, darphane. (M)

DİREMEK geçz. f. (esk. türk. *tiremek*'-ten). Direnmek, karşı koymak.

— DEY. *Ayak diremek*. Bk. AYAK. (M)

DİREN i. (*diremek*, dayamak'tan *dire-n*). Uç kısmı demir veya ağaçtan, üç dört parmaklı ağaç saplı tarım âleti. (*Dirence de denir.*) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Halk dili.* Kol demiri, destek.

— ANSİKL. *Direnler* genellikle demirden (demir veya çelik) yapılır. Ağaçtan (çitlembik, dişbudak) yapılan direnler de vardır. Bu âletler biçilen ot ve sapları toplayıp yığın yapmağa, arabaya yüklemeğe, sapları harmana boşaltmağa yarar. Ayrıca gübreleri, çakıl ve kömür gibi iri taneli maddeleri aktarmakta kullanılır. Son zamanlarda traktörle çalışan hidrolik direnler de yapılmıştır. (M)

DİREN (Sadi), türk seramikçisi (İstanbul 1927). Devlet Güzel Sanatlar akademisinin seramik bölümünü bitirdi (1952). Gazi Eğitim enstitüsünde çalıştı. 1956-1958 Yılları arasında Almanya'da öğrenim gördü; aynı zamanda bir endüstri dizayncısı (designer) olarak çalıştı. Türkiye'ye dönünce (1964) Güzel Sanatlar akademisi seramik hocalığına getirildi. Eserlerinde Anadolu'nun eski ve köklü seramik geleneğinden faydalandı. Eczacıbaşı Seramik fabrikasının seramik panolarını hazırladı. 17'si yurt dışında olmak üzere 34 sergi düzenledi. Eserleri, Almanya'da bazı özel koleksiyonlarla Düsseldorf'da Hetjenf Museum'a, Türkiye'de Devlet Resim ve Heykel müzesine alındı. (M)

DİRENÇ i. (*diremek*'ten *dire-nç*). Fiz. Bir kuvvetin etkisine karşı koyan güç. *Esk.* Mukavemet

— Akışkanlar mekan. Bir cismin bir akışkan içinde yapacağı harekete karşı koyan kuvvet. ‖ *Direnç katsayısı*, $Cx = \dfrac{Rx}{\dfrac{1}{2}SV^2}$ formülüyle tanımlanan boyutsuz katsayı. Burada R*x* direnç, V cismin hızı, S cismin herhangi bir karşılaştırma yüzeyi, ise akışkanın yoğunluğudur. ‖ *Biçim direnci*, bir akışkanın bir cismin yüzeyine yaptığı basınç kuvvetlerinin bileşkesi: *Biçim direnci, profil verilmiş biçimlerle azaltılır.* ‖ *Dalga direnci*, cismin akışkan içinde hareket etmesiyle meydana gelen titreşimlerin yayılmasından doğan direnç (bir gemi için yüzey dalgaları, bir mermi veya sesüstü bir uçak için çarpma dalgaları). ‖ *Havanın direnci.* (Bk. ANSİKL. Akışkanlar mekan. ve Balistik bölümü.) ‖ *İndüklenmiş direnç*, bir uçak kanadında veya bir pervanede, uçlardan kaçan hava burgaçlarından doğan hız alanının gösterdiği direnç. ‖ *Sürtünme direnci*, bir akışkanın viskozitesinden ileri gelen direnç: *Sürtünme direnci sınır tabakada kendini gösterir.*

bir **direktuvar** üyesi kostümü

— Biyol. *Dirimsel direnç*, canlıların, korunmak için bütün yıkıcı etkilere tepki gösterme özelliği. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Yaşama direnci*, canlı varlıkların, kendilerini koruyacak şekilde, her türlü öldürücü sebebe karşı koyma niteliği.

— Elektr. İçinde bir elektromotor kuvveti bulunmayan bir iletkenin uçlarına uygulanan sabit bir potansiyel farkının, iletkenden geçen akımı şiddetine oranı: $R = \dfrac{U}{I}$. (Bk. ANSİKL.) ‖ Özel olarak dirençlerinden yararlanılan iletkenler dizisi. ‖ *Direnç kutusu*, dirençleri sıcaklıkla değişmeyecek şekilde hazırlanmış ve ayarlanmış iletkenler dizisi (genellikle, manganin telleri). ‖ *Saf* veya *ölü direnç*, herhangi bir elektromotor kuvveti taşımayan ve elektrik enerjisini yalnız Joule etkisiyle ısıya dönüştüren iletken. ‖ *Özdirenç*, birim boyda ve birim kesitte bir iletkenin direnci.

hidrolik **diren**

— Mekan. Harekete karşı koyan kuvvet. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Edilgen direnç*, mekanikte harekete karşı koyan veya hareketi engelleyen olay: *Sürtünme, tellerin sertliği edilgen dirençtir.* ‖ *Eşit dirençli katı cisim*, bir dış etki karşısında bütün parçaları aynı çalışmayı gösterebilecek şekilde hazırlanmış cisim. ‖ *Pratik direnç*, malzemelerin dayanıklılığı konusunda, belirli bir malzemenin çalışma güvenliği için seçilmiş değer. (Alüminyumun çekmeye karşı pratik direnci, kesitinin her milimetre karesi için 6 kg'dır.)

— Radyotek. *Bir radyo lâmbasının veya transistörün iç direnci*, diğer parametreleri değişmemek şartıyle, girişe (veya çıkışa) uygulanan gerilimin gösterdiği küçük bir değişme miktarının, aynı devreden geçen akım şiddetinin değişme miktarına oranı. ‖ *Çizgisel direnç*, uygulanan gerilimle akım şiddetinin orantılı olarak değişmesini gerektiren direnç (Ohm direnci). ‖ *Çizgisel olmayan direnç*, Ohm kanununa uymayan direnç. (Böyle bir dirençte akımın şiddeti uygulanan gerilimle orantılı olarak değişmez; devrenin direnci devreden geçen akımın şiddetine de bağlıdır.) ‖ *Gürültü direnci* veya *gürültü eşdeğer direnci*, bir radyo lambasının veya bir transistorun girişine bağlandığı zaman, termik çalkalanma sonucu, bu lamba veya transistorla aynı gürültüyü veren direnç. ‖ *Negatif direnç*, gerilimin artmasıyle akım şiddetinin azalması sonucu, akımın gerilime göre değişmesinin negatif bir eğim gösterdiği direnç. ‖ *Sıcaklık kaysayısı negatif olan direnç*, sıcaklığın artmasıyle azalan direnç. (Olay yarı iletkenlerde meydana gelir; madenlerde sıcaklıkla beraber direnç de artar. Sıcaklık değişmesiyle meydana gelebilecek iniş ye çıkışları yansızlaştırmak için bu direnç transistorlu montajlarda kullanılır. TERMİSTANS da denir.) ‖

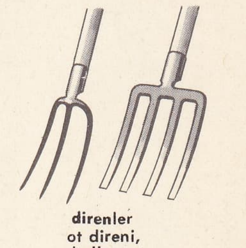

direnler
ot direni,
belleme
direni

Foto. Giraudon, Schall (LAROUSSE)

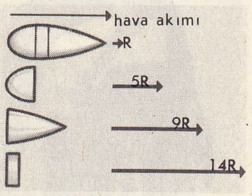

direnç
(akışkanlar mekan.)

Yüksek frekanslı akımlarda direnç, genellikle yüksek frekanslı akımın etkilerinden ve özellikle Joule etkisinden doğan, magnetik alanın değişmesiyle iletkenlerde meydana gelen indükleme akımlarından (Foucault akımları) meydana gelen, elektrik alanının doğuşu ile yalıtkanlarda ortaya çıkan, ışıma ve ferro magnetik cisimlerde histerezis sonucu meydana gelen, iletkenler içinde magnetik alanın değişmesiyle düzgün dağılma göstermeyen değişen akımlardan (pelikül etkisi) doğan kayıplara v.b. yol açar.

— Tıp. *Alyuvar direnci,* hipotonik sodyum klorür eriyiğine konan alyuvarların geçişme (ozmoz) direncini ölçmeğe yarayan metot. ‖ *Kılcal damar direnci,* bir kolçak veya lastik boru yardımıyle kan dolaşımını durdurarak kılcal damar basıncını artırma metodu. (Kilcal damarların direncini ölçmeğe yarar.)

— ANSİKL. Akışkanlar mekan. V hızının karesiyle orantılı olarak değiştiği kabul edilen *havanın direnci,* uçaklar için belirtilen sınırlar içinde $R = KSV^2$ bağıntısıyle ifade edilir; burada S zâhirî yüzey, K uçağın şekline ve kanatlarının hücum açısına göre değişen bir katsayıdır.

R havanın direnci, P uçağın ağırlığı, T pervanenin çekme kuvveti ise, dinamik dengenin şartlarını yazmak için, R'nin, uçağını boy eksenine paralel R_x bileşeni (çekme) ile ona dik R_z (kaldırma) bileşenini almak gerekir. Bu halde dinamik denge şartları şu bağıntılarla ifade edilir:

$$\text{çekme } R_x = C_x S V^2 = T$$
$$\text{kaldırma } R_z = C_z S V^2 = P.$$

P/T oranı, aerodinamik incelik* katsayısını verir. Motorsuz plane uçuşla düzgün inişlerde, T ve P yerine ağırlığın bileşenleri alınır. İncelik katsayısı kadar büyük olursa, uçak, pervanesi durmuş haldeyken inişini o kadar uzatabilir. Bir kanadın boyuna ortalama kesiti ile yatay arasındaki açının (hücum açısı) değişik değerlerine tekabül eden P ve T'nin değerlerini dik iki koordinat ekseni üzerine göstermekle, kanadın «poler»i denilen eğri elde edilir. Ses hızına yakın ve ses üstü rejimlerde sıkışma başlamasıyle akışkanların mekaniğinin klasik denklemleri değişir. Bu durumda C_x çekme katsayısı hızla artar ve ses altı rejiminden daha büyük bir değer alır.

— Balistik. Newton, hava direncinin, merminin hareketinde ilk hızın karesi ile orantılı olduğunu varsayıyordu. Fakat küçük hızlar için, balistik sarkacın ve özellikle, ilk hızı büyük bir doğrulukla ölçmeğe yarayan kronograf'ın bulunmasıyle birtakım teoriler ortaya atıldı. Bunları şöyle özetleyebiliriz:

« Bir merminin hareketine karşı koyan hava direnci, bu merminin ağırlığı ile ters orantılı, merminin dik kesiti, havanın balistik yoğunluğu, ilk hızın belirli bir fonksiyonu ve yalnız merminin biçimine bağlı bulunan bir katsayı (şekil indisi) ile de doğru orantılıdır».

Bu kuvvet $R = \frac{ia^2}{p} \Delta f(v)$ ile gösterilir. Burada *i* şekil indisi, *a* çap, Δ havanın balistik direnci, *p* merminin ağırlığı, $f(v)$ ise hızın fonksiyonudur. $\frac{ia^2}{p}$ niceliği sadece mermiye bağlıdır. Bu niceliğin tersi $\frac{p}{ia^2}$ merminin balistik katsayısı olan *c*'ye eşittir. $f(v)$ fonksiyonu ilk hızın belirli bir kuvveti ile doğru orantılıdır. Bundan başka havanın direnci *e* ile ters orantılı oduğundan merminin mümkün olduğu kadar büyük bir balistik katsayısı olması gerekir.

— Biyol. Hayvanlar âleminde, elverişsiz ortamlara direnç göstermede en dikkate değer örnek sineklerin kurtçuklarıdır: bunlardan bazıları, + 104° C ısıda 1 dakika, sıvı helyumda (—270°C) 5 dakika, sıvı havada (—190°C) 77 saat ve tam kuraklıkta 7 yıl canlı kalabilir, hattâ + 80°C'tan —10° C'a anî geçişlerde bile ölmez.

— Elektr. Bir iletkenin direnci, o iletkende ısıya dönüşen elektrik gücünün, iletkenden geçen akım şiddetinin karesine oranına eşittir. M.K.S.A. sisteminde direnç birimi Ohm'dur. Direncin tersine iletkenlik denir. mhos veya siemens ile ifade edilir. İletken ve homogen bir telin elektrik direnci $R = \rho \frac{l}{s}$ şeklinde gösterilir. Burada *l*, telin akım çizgileri doğrultusundaki boyutu; *s*, akım çizgilerine dik kesiti; ρ de özdirencidir. Bir jeneratörün iç direnci ile E elektromotor kuvveti, kutupları arasındaki V potansiyel farkı ve devreye verdiği akımın I şiddeti arasında $V = E - rI$ formülü ile bulunur.

E. M. K. taşımayan iletkenlerin direncinin ölçülmesi. 1. *Mutlak ölçü.* Bk. OHM.

2. *Bağıl ölçü.* Direncin değerine ve ölçülerde aranan kesinlik derecesine göre değişir. Doğrudan doğruya ölçme metodunda $V = RI$ bağıntısı kullanılır. Bir voltmetreyle telin uçları arasındaki potansiyel farkı; ampermetreyle de, telden geçen akımın şiddeti ölçülür.

Orta derecedeki dirençlere (0,001 Ω ile 100 k Ω arasında) uygulanan karşılaştırma veya karşı koyma metodu, Wheatstone köprüsü metodudur. Elektrolitlerin direncinin ölçülmesinde kutupların polarizasyonuna meydan vermemek için köprü, yüksek frekanslı alternatif akımla beslenir.

Yalıtkanlardakine benzeyen büyük dirençler, ohmmetre veya armatürleri arasında yalıtkan bulunan kondansatörün deşarjı (boşalması) ile ölçülür («yük yok etme» metodu).

Jenaratörlerin iç dirençlerinin ölçülmesi. Ölçü $V = E - rI$ formülüne göre yapılır; pillerde «Mance köprüsü metodu» uygulanır.

— Mekan. Bir taşıtın ilerlemesine karşı koyan *direnç,* yuvarlanmaya karşı olan dirençle havanın direncidir. Bunlardan ilki, tekerleklerin yere ve aktarma organlarının birbirlerine sürtünmelerinden ileri gelen *sürtünme direnci*'dir. *Havanın direnci,* aşağı yukarı taşıt hızının karesiyle orantılı artar; ayrıca taşıtın ön yüzeyine ve biçimine bağlı özel bir katsayı ile de orantılıdır. Raylar üzerinde harekete karşı koyan başlıca kuvvetler şunlardır: Yuvarlanma sürtünmesi *r* (1,5 kg dan 3 kg/t), rampalardaki yerçekiminin yatay bileşeni (meyil derecesi mm/m olan bir rampada, i kg/t), havanın direnci KSV^2 (K bir katsayıdır, S demiryolu katarının kesiti, V taşıtın hızı), dönemeçlerde meydana gelen direnç ($\frac{500}{R}$, R metre cinsinden yarıçaptır) ve trenin eylemsizliği $\frac{\gamma}{g}$ (eğer trene γ gibi bir ivme verilmek istenirse, *g* yerçekimi ivmesidir).

◆ **Dirençli** sıf. Direnci olan.

— Radyotek. *Dirençli amplifikatör,* katların bağlanmasında çıkış impedansı olarak Ohm dirençleri kullanan yükselteç.

◆ **Dirençsiz** sıf. Direnci olmayan. (LM)

DİRENEK i. *(direnmek*'ten *dire-n-ek).* Ask. Savunulması mümkün ve kolay olan sağlam bina veya kuvvetli arazi parçası. (Direnekler savunma mevzilerinin önemli kesimlerinde özellikle düşman kara, hava ve deniz kuvvetlerinin çeşitli silâhlarına karşı dayanacak şekilde yapılır.) [M]

DİRENG i. (fars. *direng*). *Esk.* Bekleme, durma. ‖ Yavaşlık: *Devr eyle direnge olma mu'tad* (Şeyh Galib). ‖ *Bî-direng,* durup dinlenmez, kararsız: *Dehr-i bî-direng.* (M)

DİRENGEN sıf. (*direnmek*'ten *dire-n-gen*). Direnen, karşı koyan, inatçı. *Esk.* Anud.

◆ **Direngenlik** i. Direngen olma hali, inatçılık. (M)

DİRENGİ i. (*direnmek*'ten, *diren-gi*). Psikol. Bir içtepiye karşı gösterilen iradî direnim. (Bu terim, Renouvier ve irade konusunu işleyen ruhbilimciler tarafından kullanılmıştır.) [L]

DİRENİM i. *(direnmek*'ten *dire-n-i-m). Yeni.* Karşı koyma, dayatma.

— Fels. Maddenin direnme özelliği.

— ANSİKL. Fels. Gassendi ve Descartes'a karşı çıkan bazı düşünürler, cisim kavramının sadece «boşlukta yer tutma» ile tanımlanamayacağını, bu tanıma ayrıca, kendi işgal ettiği yere başka cismi kabul etmeme özelliğini eklemek gerektiğini ileri sürüyorlardı: Bu özelliğe *direnim* denir. (ML)

DİRENKOVA (Nadejda Petrovna), rus kadın türkologu (öl. Leningrad 1941). Altay ve Sibirya Türkleri arasında çalıştı. Türk dili folkloru üstüne çalışmalarıyle dikkati çekti. Başlıca eserleri: *Rod, Klassifikatsionnaya Sistema Rodstava i Braçnie Normı u Altaytsev i Teleutov* (Altay Türklerinde ve Teleütlerde Soy, Akrabalık Sistemleri ve Evlenme Kuralları); *Perejitki Materinskogo Roda u Altayskih Tyurkov* (Altay Türklerinde Anaerkil Soy Kalıntıları); *Bear Worship Among Turkish Tribes of Siberia* (Sibirya Türk Kabileleri Arasında Ayı Kültü); *Ptitsa u Kosmogoniçeşkih Predstavleniyah Turetskih Plemen Sibiri* (Sibirya Türk Kabilelerinin Kozmogonik Tasavvurlarında Kuş). [M]

DİRENME i. *(direnmek*'ten *dire-n-me).* Direnmek işi. Karşı koyma: *İnsanoğlunun bir yerde, kellesini koltuğuna alarak direnmesi, kızmasına mı bağlı? Tutarağının tutmasına mı* (K. Tahir).

— Fels. Gandhi tarafından Hindistan'da yayılan direnme doktrini. (İng. *civil disobedience*). Bk. ANSİKL.

— Huk. *Baskıya karşı direnme hakkı,* bazı siyasî doktrinlerin, hükûmet veya görevlilerin yasa dışı veya haksız davranışlarına karşı ferde tanıdığı hak. (Bu haksız veya yasa dışı eyleme karşı girişilen *pasif direnme* ve *aktif direnme* ile, haksız davranışlarla yasa dışına çıkmış iktidarı devirmeğe veya hükûmeti bu haksız veya yasa dışı tedbirleri kaldırmağa zorlayan *saldırgan direnme*'yi birbirinden ayırmak gerekir.)

— Psikanaliz. Psikanalizin yaptığı derinlemesine araştırmanın yürütülmesi sırasında, temel kurala karşı duran her şey. (Direnme veya karşı koyma, konuşmanın kesintiye uğraması, bazı konulardan kaçınma veya sübjektif yönden bir gerginlik, bir hatasızlık, bir endişe duyumu ile kendini belli eder. Karşı koymaların bir psikolojik anlamı vardır. Psikanalizin amacı da bu anlamı bilinçli hale getirmektir.)

— ANSİKL. Fels. Amacı, Hintlilerin ingiliz devlet kurumlarını, mahkemelerini, okullarını boykot etmesiyle Hindistan'daki ingiliz hâkimiyetine son vermekti. Bu tutum, Hindistan'daki ingiliz hâkimiyetini çok sarstı. Bu doktrini ilk olarak, 1849'da amerikalı filozof Henri David Thoreau, *Aesthetic Papers* dergisinde *Resistance to Civil Government* (Hükûmete Karşı Direnme) adıyle *On the Duty of Civil Disobedience* (Yurttaşların İtaatsizlik Ödevi Üstüne) başlığını taşıyan bir yazıda ortaya atmıştı. (ML)

Direnme, İkinci Dünya savaşında alman işgaline karşı girişilen eylem. İkinci Dünya savaşının başlangıcında Almanya Avrupa'nın büyük bir kısmını işgal etmişti. Yenilenlerin duydukları eziklik ve işgalcinin malzeme, para ve insan gücü olarak birtakım isteklerde bulunması, önce ret cevabıyle sonra gizli tertiplerle, daha sonra da alışılmadık bir şekilde sürdürülen bir savaşla karşılandı. Direnme, bütün Avrupa'da, önceleri vatanın kurtuluşu için bir mücadeleydi. Ama işgalci, zorla kabul ettirmek niyetinde olduğu bir siyasî doktrin ve rejim de getiriyordu. Nazilik, birçok kimseye, batı medeniyetinin dayandığı esasların inkârı gibi görünüyordu. Direnme, ayrıca insanın zorbalığa karşı hürriyeti ve onuru için yapılan bir mücadeleydi. Düşmanın hayranlarına ve uşaklarına da karşı olan bu hareket milletlerarası bir iç savaş halini aldı. Bu iki nitelik, yani milliyetçilik ile milletlerarası dayanışma bazen birbirini tamamlıyordu; fakat, Rusya'nın savaşa girmesi ve komünistlerin millî kurtuluş hareketine geniş ölçüde katılmaları üzerine, anlaşma havasının yer yer bozulduğu görüldü; buna sebep, direnme hareketini sürdürenlerden bir kısmının, savaş öncesinden kalma siyasî inançlarını, bu arada da komünizm düşmanlığını hatırlamaları oldu. İşgalciye karşı birleşmiş olan direnişçiler, işgalden kurtulmuş olan ülkelerde iktidara verilecek biçim konusunda artık hiç de beraber değildiler. Ama tümüyle, direnme, siyasî olduğu kadar sosyal bir devrime de yol açtı.

Müttefiklerin davranışı. İşgal altındaki milletlerin başkaldırmasıyle sağlanabilecek fayda müttefiklerin gözünden kaçmadı. Ağustos 1941'den itibaren Newfounland'ta Churchill ile Roosevelt arasındaki görüşmede, savaşın yürütülmesi konusunda belirtilen 5 esas noktanın 3.sünde işgal altındaki ülkelerde direnme gruplarına yardım ve propaganda konusu da yer almıştı. Ama büyük endüstri esaslarına uygun silâhlı kuvvetler kurmak isteğinde olan Amerikalılar, direnmenin çağ dışı metotlarla yapılan mücadele biçimine o kadar az ilgi gösteriyorlardı ki, bu mücadelenin gerçekliğini ancak çıkarma sırasında keşfettiler. Savaşın ilk iki yılında kendi savunmasıyle fazlaca meşgul olan S.S.C.B. sadece kendi topraklarının işgal altındaki kısımlarında direnme teşkilâtları kurdu ve sovyet partizanları yalnız alman hatlarının gerilerinde mücadele ettiler. Buna karşılık, Almanlar gerilemeğe başlayınca, Kızılordu'nun ilerlemesi ve komünist partilerin gitgide artan gücü, savaş sonrası meselelerini güçlü bir biçimde ortaya koydu. Bütün mücadele boyunca, Avrupa direnmesinin teşvikçisi ve cephaneliği, İngiltere oldu. Sürgündeki hükûmetlerin sığınağı veya hür Fransa gibi hükûmetlerin kurulduğu yer, Londra idi. Yayınlarıyle düşman propagandasına karşı mücadele eden, yurtseverlere haber ileten, harekât talimatı veren, B.B.C. radyosuydu. Direnmeyi düzenlemek ve silâhlandırmak için, İngilizler özel teşkilâtlar kurdular. Bütün bu çalışmaların merkezi Churchill'di. Ellerindeki mahdut silâhları klasik savaşlarda kullanmak isteyen ve direnişçilere devretmeyi yersiz bulan komutanları ikna eden de yine Churchill oldu. *Direnme hareketinin mücadelesi.* Gestapo ile halkı sindirmeye çalışan, dehşet saçan, misilleme hareketlerine girişen ortak düşmana karşı, direnme hareketi bütün Avrupa'da aynı cins savaşı sürdürdü. Silâhsızdı; düşmandan alarak veya dışarıdan sağlayarak, silâh bulması gerekiyordu. Tecrübesizdi; büyük kayıplar pahasına da olsa, kendine en uygun taktiği bulmak zorundaydı. Düzenli ordu devrinden önceki savaş biçimlerine döndü. Gerçi, kendisi için müttefiklerce özel olarak yapılmış modern donatıma sahipti ama, temel ihtiyaçlarını hiç bir zaman karşılayamadığı gibi, gerek kendisine gerekse düşmanın misilleme hareketleri yüzünden memleketine pahalıya malolan bir savaşı sürdürmek zorundaydı. Direnmeci her şeyden önce, kimliği olmayan, saklanan hattâ, kanun dışı bir kimsedir. Silâhlı birlikler hücuma geçince, hasma oranla daima daha az sayıda olan direnme kuvvetlerine sadece tuzak kurmak, baskın yapmak ve gizlenmek düşer. Yakalanınca, ya derhal kurşuna dizilmeğe ya işkencelerle hapse atılmağa veya bir toplama kampına sevkedilmeğe mahkûmdurlar.

Bununla birlikte, direnme harekâtı yine de, savaş sırasında işgal edilen ülkelerde yaygın bir hal almaktan geri kalmadı. Önceleri, pasif bir tutumdan ibaret bir protestoyla, üretimi yavaşlatma veya kusurlu mal üretimi ve düşman emirlerinin yerine getirilmesinde kötü niyet ve az çok örtülü itaatsizliklarla başladı. Aynı anda kendi de pek farkına varmadan psikolojik savaşı yeniden keşfetti: bir yandan taraftar topluyor, onlara cesaret veriyor, bir yandan da düşmanı umutsuzluğa düşürmeğe çalışıyordu. Bu savaş da gizli broşürler, beyannamelerle sürdürüldü. Dolayısız hareket ise birçok biçimdeydi: kaçan harp esirlerine veya uçağı düşürülmüş müttefik havacılarına yardım; yalnız gizli servis uzmanlarını değil, en tecübesizleri de dahil olmak üzere bütün iyi niyetlileri kullanmak suretiyle haberleşme şebekeleri kurmak, demiryollarına; düşmana çalışan fabrikalara ve haberleşme tesislerine sabotaj, işgalcinin askerlerine veya işbirlikçilere suikast; gövde gösterileri ve grevler; müttefik orduların kendilerine doğrudan bir yardımda bulunmalarını beklemeden, gerilla harekâtı yapan bir gizli ordu ve çete örgütü kurmak.

Komünistler, genellikle halk kitlelerini ayaklandıracak yegâne çare olarak aralıksız bir anî harekâttan yanaydı. Tehlikeyi azaltmak isteyen diğer direnmeciler ise, günü gelince yapılacak geniş çapta bir ayaklanma için örgütlenmeyi tercih ediyorlardı. Direnme her yerde aynı gelişmeyi geçirdi. Başlangıçta kendiliğinden ve anî kişisel davranışlardan ibaretken sonraları bir örgüt biçimini aldı. Daha sonra, savaşın gerektirdiği kuruluşlara kavuştu. Gizli ve gerçek bir hükûmet şekline girerek sürgündeki hükûmetle bazen mutabık, bazen de ona muhalif olarak hareket etti. Yeterli araç yokluğundan, faal direnmecilerin hiçbir zaman çok sayıda olmamasına karşılık halkın büyük çoğunluğu işbirliğini ve desteğini esirgemiyordu. Zaten böyle olmasaydı, Direnme hareketi meydana gelmez ve gelişmezdi.

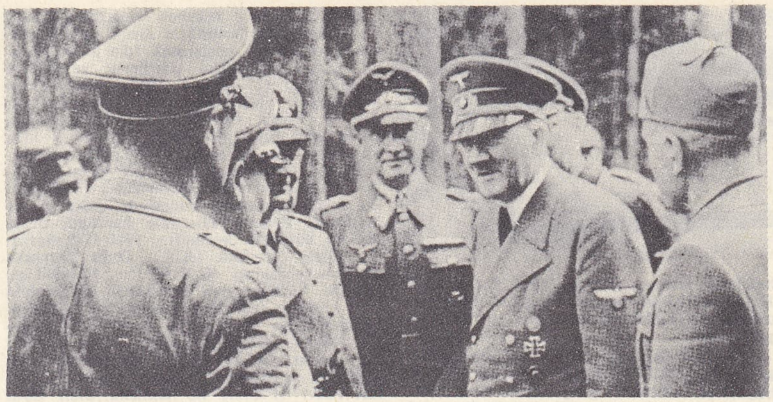

direnme

Nazi ordusunda Hitler'e karşı direnme subaylar 20 temmuz 1944'te Hitler'e bir suikast hazırlamışlardı

Fransa'da Alman işgaline karşı direnme

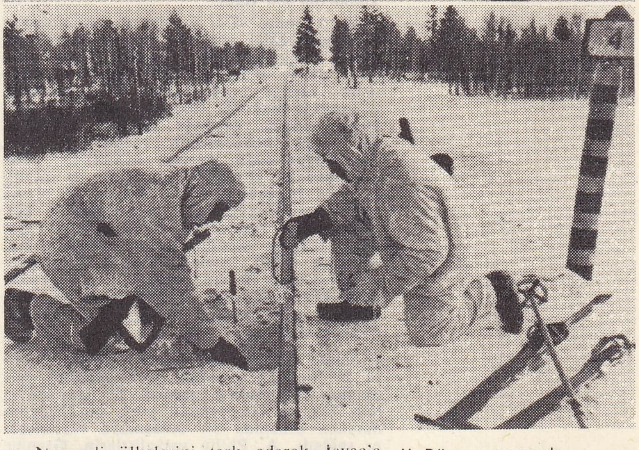

II. Dünya savaşında Sovyet direnmecileri bir demiryoluna mayın yerleştirirken

Batı Avrupa'da direnme

Bu direnme, psikolojik savaşın üstünlüğü ve Büyük Britanya ile olan ilişkiyle nitelenir.

● *Hollanda,* işgalci almanlarla herhangi bir mütareke imzalanmış değildi. Kıraliçe Wilhelmina ve hükûmet ingiltere'de idi; Hollanda'nın denizaşırı toprakları ile donanması savaşa devam etti. İlk direnme hareketi, orduya ait silâhları saklayan subaylardan geldi. Londra'dan «Radio-Orange» yayınları cesaret ve direnmeye geçme talimatı verirken halk, genel greve kadar giden gösterilerle, işgalci alman kuvvetlerinin Yahudilere karşı aldığı tedbirleri desteklemediğini gösterdi. 1940 Sonundan itibaren haberleşme şebekeleri faaliyete geçti; İsveç ile sağlanan ilişkiler İsviçre'ye doğru genişletilmeğe başlandı. Bununla birlikte direnme hareketi askerî yönden prens Bernard komutasında (eylül 1944), sivil yönden de Direnmenin Danışma Büyük komitesi içinde, oldukça geç örgütlendi. Öte yandan nüfusun çok yoğun olması, dağlar ve ormanların yokluğu, «maki» örgütleri kurulmasını imkânsızlaştırdı. Genel olarak Direnme hareketi, sürgündeki kraliçe ve hükûmete bağlı kaldı.

● *Belçika.* Kongo'da savaş devam ederken Pierlot hükûmeti Londra'ya gitti. *La Libre Belgique* (Hür Belçika) gazetesi, Birinci Dünya savaşının gizli savaş geleneğini sürdürdü. İlk direnme grupları, Dunkerque'in tahliyesi ile sonuçlanan ingiliz çekilmesinden sonra, ülkede kalmış olan müttefik askerlerin kaçırılmasına yardım ettiler («Comète» şebekesi). Bu arada birçok haberleşme şebekesi («Clarence», «Luc Marc», «Zéro» v.b.) kuruldu; bunlar önceleri Intelligence Service, sonra da Belçika hükûmeti emrinde çalıştılar. Sürgündeki Pierlot hükûmeti, genellikle muvazzaf subaylardan kurulmuş olan Gizli ordu'nun komutasını, daha sonra tevkif edilip götürüldüğü bir toplama kampında ölen Albay Bastin'e verdi. Haziran 1944'te, bütün silâhlı birlikler «Yurtiçi Belçika kuvvetleri» adı altında toplandı; bazı «maki»ler de Ardenne'lere yerleştirildi. Fakat müttefik ilerlemesinin hızı, Anvers limanının korunması dışında, bunlara faal bir rol oynama imkânı vermedi. Sivil örgütler bir «Millî Direnme komitesi» kurmuşlardı; bir Belçika tugayı da Normandiya çıkarmasına katıldı.

● *Norveç.* Ülkenin işgali üzerine kıral Haakon ve hükûmeti Londra'ya yerleşti. İngiltere limanlarına sığınmış Norveç ticaret filosunun büyük bir kısmı, Atlantik konvoylarında önemli rol oynadı. Onbinlerce Norveçli ülkelerini terk ederek İsveç'e kaçtı ve buradan sabotajların gerçekleştirilmesinde yardımcı oldu. Bunlardan en önemlisi «ağır su savaşı» adıyle bilinir.

● *Danimarka.* Hükûmet yurt dışına çıkmadı; 1943'e kadar ülke, işgalci nazilerle yarı yarıya rızaya dayanan bir işbirliğinin rahatlığı içinde yaşadı. Daha sonraları mu-

direnme

Mont-Valérien anıtı

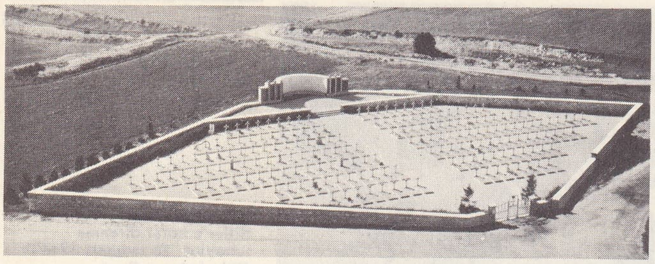

direnme
Vercors savunucularının mezarı
Drôme, Fransa

halefetin artması üzerine 1944 yazında, ülkede faaliyetin hemen hemen bütünüyle durmasına kadar giden genel grevler başgösterdi.

● *Fransa.* Haziran 1940'ta karşılaşılan yıkımın büyüklüğü, bütün fransız milletini büyük bir umutsuzluğa yöneltti. Fransa, direnme hareketi gibi gizli bir faaliyet için hazırlıklı değildi. Kadroları sağlıyabilecek geleneksel örgütler (siyasî partiler, sendika merkezleri) ya işgalci naziler ya da işbirlikçi Vichy hükûmetince lağvedilmişlerdi. Bu yüzden direnme hareketi işe baştan başlayıp taraftarlar bulmak, metotlarını tespit etmek ve gerekli hazırlığını yapmak zorundaydı. 18 Haziranda general de Gaulle'ün çağrısı pek az yankı uyandırdı; fakat ingiliz radyosunun (B.B.C.) dinlenmesi yasaklanmış yayınları, büyük bir rol oynadı: o güne kadar adı duyulmamış bir subay olan general de Gaulle birdenbire büyük bir üne kavuştu. İşgal altındaki bölgede, müttefik ordularının özel servisleri, ilk istihbarat örgütlerini kurup desteklediler; Kuzey Afrika'da general Weygand, mütarekenin kendisine bıraktığı askerî birliklerin sayısını arttırmağa çalışıyordu. Bütün bu faaliyetler işgalcilerle gitgide artan iktisadî ve siyasî işbirliği karşısında hafif kaldı. Müttefiklere karşı Suriye'de ve Kuzey Afrika'da yer alan savaşlardan sonra, Toulon'da donanmanın batırılışı (kasım 1942), her türlü Vichy'ci direnme imkânlarına son verdi.

1942 Yılında «De Gaulle'cü direnme»nin iyice güçlendiği görülür. Kuzey bölgesinde, birçok işbirlikçi hain dışında, halkın hemen tümü, «direnme»den yanaydı. İşgalcinin varlığı, çoğunlukla bir gazetenin çevresinde doğmuş olan *Direnme* hareketlerini, eyleme geçmeğe zorladı. Güneyde ise Vichy hükûmetinin varlığı ve bundan doğan garip durum, «Combat», «Libération» ve «Franc-Tireur» gibi üç büyük direnme hareketine, daha belirli bir siyasî nitelik ve propagandaya yönelmiş bir güç kazandırdı. Almanya'nın S.S.C.B.'ye saldırışı üzerine komünistler de Direnme hareketine fiilen katıldı; «Front National» (Millî cephe) ile bu cepheye bağlı çeteler olan «Franc-Tireurs ve Partizanlar»ın faaliyetleri sonucunda, sabotaj ve suikastlar durmadan arttı.

Direnme önderlerinin işgal altındaki Fransa ile Londra arasında gidiş gelişleri, sonunda, bir yandan general de Gaulle ve hür Fransa, öte yandan yurt içi Direnme hareketi arasında bir anlaşmaya varılmasını sağladı. A. Philip sosyalistlerin, Grenier de komünistlerin bu anlaşmaya katılmalarını mümkün kıldı.

General de Gaulle'ün genel temsilcisi Jean Moulin, bütün Direnme hareketinin ihtiyaç duyduğu ortak örgütleri kurdu: askerî birlikleri bir tek gizli ordu halinde örgütleyerek bu ordunun kumandasını general Delestraint'e verdi. Londra'dan para ve malzeme sağlandı. Komünistlerin, De Gaulle'cü direnme hareketine katılmasından itibaren, general de Gaulle, bazı Fransızların gözünde bir çeşit genişlemiş Halk cephesinin kahramanı gibi görünmeğe başladı. Buna karşılık De Gaulle'cü olmayan, İngilizlere düşmanlık besleyen, Amerikalılara yakınlık duyan ve şef olarak da general Giraud'yu tanıyan Beş'ler grubu ile gelişen bir Direnme hareketi de Cezayir'de başgöstermiş, bunun anavatan Fransa ile bütün bağları kesilmişti. Giraud ve De Gaulle müttefikler tarafından uzaklaştırılınca, general de Gaulle, direnme hareketinin tek önderi oldu.

Giraud-de Gaulle rekabeti sırasında Direnme hareketinin bütünüyle De Gaulle'ün ardında olduğunu göstermek için Jean Moulin Direnmeci siyasî partilerin ve gizlice örgütlenmiş (27 mayıs 1943) sendikaların katıldıkları «Millî Direnme konseyi»ni kurdu. Bu arada Cezayir'de, İmparatorluğun bütün toprakları ve silâhlı kuvvetleri, kısa bir süre sonra, «Geçici Fransız Cumhuriyeti hükûmeti» adını alacak olan «Fransız Millî Kurtuluş komitesine» bağlandı. Bu suretle çıkarma öncesinde, yurt içi ve dışındaki Fransız Direnme hareketi, organik bir bütünlük kazandı. 1944 İlkbaharında, Gizli ordunun (A.S.), Ordu Direnme organizasyonunun (O.R.A.) ve Franc-Tireur'lerle Partizanların birleşmesi sonucunda yurt içindeki fransız kuvvetleri bir bütünlük kazandı; bu kuvvetlerin başına da general Koenig getirildi. Londra veya Cezayir kurmayları ile anavatan Fransa'sının sivil birlikleri arasındaki irtibat, Fransız Yurtiçi kuvvetleri (F.F.İ.) ile temasta olan millî ordu temsilcileri aracılığıyla sağlandı. Düşmandan geri alınan topraklarda müttefik askerî idaresinin kurulmasını önlemek için bir «Kurtarılmış Topraklar bakanlığı» ve irtibat misyonu kuruldu. Bu örgütler, Direnme hareketine katılmış gruplar tarafından teklif edilen yeni idarî personeli, kadrolarına yerleştirmekle görevli kılındı. Bakanlıklar için geçici genel sekreterler, Vichy hükûmetinin bölge valilerinin yerini almak üzere de Cumhuriyet komiserleri tayin edildi. İdarî ve siyasî temizlik, işbirlikçiler için tayin edilen cezalar, çıkarılan bir dizi kararnamelerle uygulanmağa başlandı. Bu büyük siyasî ve askerî çabanın yanı sıra, yoğun bir fikrî çalışma görülüyordu. Direnme hareketinin aydın kadrosu kurtuluştan sonra Fransa'ya verilecek devlet biçimi ve yeni müesseseler konusu üzerinde çalışmalar yapıyordu. Dört yıl süren çarpışma ve fedakârlıklardan sonra, Direnme hareketi zaferle birlikte Champs Elysées'de sona erdi.

Doğu Avrupa'da direnme

III. Reich'in Doğu Avrupa'ya karşı tutumu çok sert oldu; Almanlar buralarda halk kitlelerinin nakline, şehirlerin yakılıp yıkılmasına, misilleme ve kitle halinde imha hareketlerine giriştiler. Halkın bütünü kendini tehdit altında hissedince mücadele, cezalandırılamaz bir nitelik kazandı; Doğu Avrupa'da Direnme hareketi, psikolojik bir savaştan çok, maki ve gerilla savaşları biçiminde ortaya çıktı; her yerden daha çok, halkça benimsendi.

● *Çekoslovakya.* Direnme hareketi Münih anlaşmalarından (1938) hemen sonra başladı; başkan Beneş Londra'ya gittiyse de radyo aracılığıyla, askerî yönü ağır basan harekâtla temasını devam ettirdi. Mayıs 1942'de S.S. şefi Heydrich'in öldürülmesi gibi suikast ve sabotajlar, sayıca fazla idiyse de, mayıs 1945'te Prag'ın kurtuluşuna kadar, Bohemya'daki silâhlı kuvvetlerin sayısı pek fazla değildi. Buna karşılık «maki»ler, Kızılordu ile birlikte faaliyet gösterdikleri Slovakya'da sayıca bir hayli kabarıktılar. Mayıs 1945'te kurulan «Çek Millî konseyi»nde komünistler çoğunluktaydı. Beneş bu durumu kabul etmekle ülkesini S.S.C.B.'nin uydusu durumuna getirmiş oldu.

● *Polonya.* Quisling'siz yani işbirlikçisi olmayan tek işgal altındaki ülke olmasına rağmen Polonya'da etnik azınlıkların ara sıra işgal kuvvetleriyle işbirliği yaptıkları görülür. 1939 Sonbaharında kurulan Sikorski hükûmeti, önce Fransa'da, sonra da İngiltere'de sürgünde faaliyet gösterdi. Bir polonya birliği Fransa savaşlarında, sonraları Orta Doğu'da çarpıştı; Rusya'nın muvafakatiyle oradaki savaş esirlerinden kurulan bir birlik de, İtalyada general Anders'in kumandasında savaştı. Polonya savaşın acısını en çok çeken, yıkımların en büyüğüne uğrayan, insan mezbahası ve toplama kampı sayısı en fazla olan ülkedir. Savaş boyunca birleşmiş gizli bir ordu olan *Armia Krajowa* (A.K.) ile gizli bir hükûmet faaliyet gösterdi. Fakat emirlerini Londra'dan alan Polonya Direnme hareketi hem Alman, hem de Sovyet aleyhtarı idi. Polonya komünistleri, Rusya'nın yardımıyle bu devletin tanıdığı ve Kızılordu'nun ilerlemesi üzerine nüfuz ve gücü artan bir «Lublin komitesi» kurdular. Londra'daki Polonya hükûmeti, Varşova ayaklanmasını sağlamayı üzerine aldı (ağustos-eylül 1944); kırk gün süren kanlı çarpışmalar sonunda bu ayaklanma, başkent yakınında bulunan kızılordu birlikleri isyancılara yardım konusunda hiç bir şey yapmadan, bastırıldı.

● *Yugoslavya.* Direnme hareketi en geniş şekliyle bu ülkede görülür. Önceleri, albay Mihailoviç'in kumandasındaki eski ordu subayları olan *Çetnik*'lerle, buna paralel olarak Tito'nun komünist *Partizan*'ları tarafından yürütüldü. Birkaç uzlaşma çabasına rağmen iki grubun arası 1941 sonunda açıldı ve uzlaşmazlık açıkça çarpışmaya kadar gitti. Savaştan sonra bir federal Yugoslavya kurmayı tasarlayan Tito, halkın çoğunluğunun kendisine katılmasını ve rakibinin aleyhine olarak, İngiltere'nin desteğini sağladı. Halka dayanan «Millî Kurtuluş ordusu» erlerini komünist eğitimden geçiren hemen hemen 150 000 kişilik (kadın ve erkek) gerçek bir halk ordusu oldu. Dalmaçya'daki Vis adasında Tito'nun müttefiklerce kurtarılması gibi güç durumlara rağmen, partizanlar devamlı olarak yirmi kadar düşman tümenini oyaladılar. Her ne kadar S.S.C.B. yugoslav partizanlarına asla yardım etmemiş, hattâ Stalin, işi Tito'yu kötülemeye vardırmışsa da, yurt topraklarının kurtuluşu için yapılan son çarpışmalar Kızılordu'nun işbirliği ile sağlandı.

● *Yunanistan.* Direnme hareketi Yugoslavya'daki gibi ikiye bölündü: Kralcı Yunan Millî Demokratik ordusu (E.D.E.S.) ile Komünist Yunan Millî ordusu (E.L.A.S.). Britanya kuvvetlerinin müdahalesi olmasaydı, bu sonuncuların başarı sağlayacakları muhakkaktı.

● *Sovyet Rusya.* Stalin, Wehrmacht tarafından işgal edilmiş bölgelerde «yanmış toprak» taktiği kullanılması emrini verdi. Çoğunlukla ordu artığı birliklerden kurulu büyük partizan üniteleri ormanlarda çarpıştılar. Rus Direnme hareketinin özelliği, büyük ve düzenli bir ordu ile irtibatlı olarak, mükûmetin buyruğu altında faaliyet göstermiş olmasıdır.

Mihver kuvvetlerinde direnme

● *İtalya.* Mussolini'nin iktidara gelişinden beri İtalya'da Direnme hareketi vardı; fakat üyeleri ülke dışındaydılar. Antifaşist siyasî partiler 1943'te, yardımının kuzeyinde, Mussolini'nin düşmesinde hiç bir rolü olmayan bir «Millî Hareket cephesi» kurdular. Badoglio hükûmetine katıldıktan sonra Direnmeciler, «Millî Kurtuluş komiteleri»nde gruplaşarak, Bonomi ve Parri hükûmetlerini idare ettiler. Kuzeyde grevler tertipleyen partizanlar hem Almanlara, hem de Salo cumhuriyeti faşistlerine karşı savaştılar.

● *Almanya.* Nazilerin diplomatik ve askerî başarıları, Gestapo'nun katı zorbalık idaresi, daha savaştan önce muhalefeti susturmuştu. Nazi doktrininin bazı tarafları, katolik ve protestan piskoposlarca takbih edildi, Hitler'in ülkeyi mahva sürüklediği anlaşılınca, orduda ve bazı idare örgütlerinde komplolar hazırlandı. Bunlar Hitler'e karşı bir suikasta ve 20 temmuz 1944'te bir ayaklanmaya teşebbüs ettiler. Bu teşebbüslerdeki başarısızlık, kanlı bir bastırma ile sonuçlandı. Hitler'e karşı olan Alman muhalefeti, halkı ardından sürüklemeğe muvaffak olamadı ve gerçek bir direnme niteliği kazanamadı.

S O N U Ç

Direnme, ikinci Dünya savaşının en çok dikkati çeken yanlarındandır. Her ne kadar müttefikleri ne ölçüde desteklediklerini kestirmek zor ise de, Direnmecilerin onlara su götürmez bir şekilde yardım ettikleri muhakkaktır; buna karşılık Direnme hareketi de kendi haline bırakılsaydı büyük bir varlık gösteremeyecekti. Direnme hareketi, yeni siyasî rejimlerin ortaya çıkmasını sağladı; hükûmet personelini gençleştirdi. Direnme hareketine yardım etmekle İngiltere hiç bir şey kaybetmedi; ama bu faaliyetlerden maddî ve manevî olarak en kârlı çıkan Sovyet Rusya oldu. Özellikle, bağım-

Foto. Photothèque française (LAROUSSE)

sızlık özlemi duyan sömürgeleşmiş milletler, direnme savaşını kendilerine örnek aldılar. (LM)

DİRENMEK geçz. f. (*diremek*'ten *dire-n-mek*). Karşı durmak, karşı koymak: *Doğrusu, biz direnmek niyetinde değiliz. Reaya komşularımızın ileri gelenleriyle konuştuk* (K. Tahir). || İnat etmek, bir şeyi kabul etmemek: — *Sen gene o sözde direniyorsun, Keziban* (N. Ataç).

— Ask. Savunma muharebesi yapan bir birliğin, düşmanın savunma mevziine yaklaşmasını, girme ve yarma yapmasını önlemek için bulunduğu mevzide ısrarla karşı koyması. (M)

DİREŞKEN sıf. (*direşmek*'ten *dire-ş-ken*). Fikrinde ısrar eden. *Esk.* Sebatkâr. (M)

DİREŞMEK geçz. f. (*direnmek*'ten *dire-ş-mek*). *Halk dili.* Sebat etmek. Karşı koymak. Israr etmek. (M)

DİRETMEK geçz. f. (*diremek*'ten *dire-t-mek*). Direnmek, inat etmek, karşı durmak: «*Yapmam*» *diye diretti.* (M)

DİRETNOT i. Bk. DRETNOT.

DİREY i. Zool. Bk. FAUNA.

DİREZİN i. Bk. DREZİN.

DİRHEM i. (ar. *dirhem*). *Esk.* Bir ağırlık ölçüsü, eski okkanın dört yüzde biri: *Yüz dirhemi ne ediyor?* (Ahmet Rasim). *Bir dirhem et bin ayıp örter* (Atasözü). [Bk. ANSİKL.] || Eskiden kullanılan gümüş para: *Dört yüz bin dirheme bir bahçe ve yüz bin dirheme bir at alınıp satılır oldu* (Cevdet Paşa). [Bk. ANSİKL.] || *Mec.* Çok az: *Hem sende muhayyile namına dirhemi yoktur* (S. F. Abasıyanık). || *Dirhem ü dinâr*, servet, para: *Ne kanûna, ne cebr ü zûra, ne Hünkâra tâbidir / Bu bendergehte herkes dirhem ü dînâra tâbidir.* (Ziya Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Bir dirhem* (veya *dirhem kadar*), çok az: *Ağzına bir dirhem içki koymamıştı* (N. Araz). || *İki dirhem bir çekirdek*, çok şık: — *Şimdi de lüzumundan çok incelmeye, iki dirhem bir çekirdek olmaya yelteniyor* (H. R. Gürpınar).

— Nümism. *Esk. Dirhem-i ceyyid*, bozuk ve karışık olmayan gümüş para. || *Dirhem-i hâlis*, saf gümüşten basılmış dirhem. || *Dirhem-i mağşuş*, başka madenlerle karışık dirhem. || *Dirhem-i örfî*, on altı kıratlık gümüş para. || *Dirhem-i râyic*, halk arasında alınıp verilen gümüş para. || *Dirhem-i şer'î*, on dört kıratlık bir gümüş para. (Bk. ANSİKL.) || *Dirhem-i züyûf*, bakır veya başka bir madenle karıştırılmış gümüş sikke.

— Para. Fas'ın belli başlı para birimi. 1959 Ekiminde kullanılmağa başlandı (100 fas frangına eşittir).

— ANSİKL. *Dirhem*'in ağırlığı 3,148 gr'dır. Fakat bu ağırlık çeşitli bölgelere göre değişir. 1799'da Kahire Fransızların işgali altında iken dirhemin ağırlığı 3,0884 gram iken, 1845'te kurulan Tahkikat komisyonu bunun 3,0898 gram olduğunu tespit etmiştir. İstanbul'da bir dirhem 3,207 gram olarak, okkanın 1/400'ü sayılırdı.

● *Dirhem*'in resmî ağırlığını tespit etmek, dinarın ağırlığını tayin etmekten zordur; çünkü dirhemler hiç bir zaman büyük bir özenle basılmamıştır. Dirhemin resmî rayicini tespit eden kayıtlar birbirine uymaz. Bu konuda tarihçilerin birleştikleri tek nokta, dirhemin ağırlığı ile miskalin oranının 7/10 olduğudur. Genellikle dirhemin en yaygın ağırlığı 2,97 gr kabul edilir. İslâm dünyasında ilkin 2,97 gramlık resmî dirhemi basan halife Ömer'dir. Halife Muaviye bin Ebu Sufyan (661-680) zamanında kullanılmakta olan sasanî tarzındaki sikkeler üzerinde birtakım değişiklikler yapıldı. Doğu bölgesinde bulunan ümera ve valiler, kendilerine tanınan yetkiye dayanarak, sasanî hükümdarının resminin yanında bulunan *Husrev* adını çıkararak Pehlevî yazısıyla kendi adlarını kazdırdılar. Emevîlerden Abdülmelik bin Mervan, halife Ömer zamanında basılan dirhemi gümüş sikke birimi olarak kabul etti. Böylece arap dirhemi kesinlikle sasanî dirheminden alınmış oldu. Abdülmelik zamanında ırak valisi olan Ömer bin Hübeyre, 6 danak ayarında dirhemler bastırdı. Halife Hişam Irak'a vali tayin ettiği Halid bin Abdullah el-Kasrî'ye 7 danak ayarına dönmesini ve Vasıt'tan başka yerlerde basılan dirhemleri toplattırmasını emretti. Halid çok titiz davranarak hile yapan ayarcıların ellerini kesti ve dayak attırarak cezalandırdı. Halid'in yerine tayin edilen Yusuf bin Ömer el-Sakafî, sikke basımı konusunda çok hassas davrandı. Zamanında sikkeyi küçülterek 6 danak yaptı. Adı geçen üç çeşit sikke, Emevîlerin en makbul sikkelerindendi. Hattâ abbasî halifesi el-Mansur, haracın bu üç sikke üzerinden toplanmasını emretmişti. Artuklar, Zengîler ve Ön Asya'da hüküm süren diğer türk hanedanlarının bastırdıkları resimli bakır dirhemler, özellikle hıristiyan tacirlerle yapılan alış verişlerde kullanılmak üzere çıkarılmıştır.

— Nümism. 14 kırat (2,0 125 gr) ağırlığında bir gümüş sikke olan *dirhem-i şer'î* özellikle zekât, diyet ve mehir'de kullanılır. Selçuk dirhemleri 14 kırat olduğu halde ilk kesilen Akçe-i Osmanî, 6 kırat ağırlığında, yakın zamanlara kadar kullanılan gümüş kuruşlukların ağırlığına eşit, ayar bakımından ondan biraz yüksekti.

◆ **Dirhem dirhem** zf. Az az, azar azar, çok az miktarda: *İşte her gün, paşanın ciğerinden dirhem dirhem yağ eritiyorum* (Namık Kemal).

◆ **Dirhemlik** i. Sil. *Esk.* Barut ölçmek için kullanılan tüp biçiminde kap. (M)

DİRİ sıf. (esk. türk. *tirig*'den). Yaşayan, canlı olan. (*Zt.* ÖLÜ.) || Taze, pörsümemiş, solmamış: *Manolyalar gibi uzak ve aydınlık ve diri / Yaşamanın uyuyan bahçesinde* (F. H. Dağlarca). || İyi pişmemiş, çiğ: *Pilavın taneleri diri kalmış.* || Güçlü, dinç: *Her tecrübeden bizi daha genç, daha diri, dünyaya henüz gelmiş gibi dinç ve rahat çıkaran oydu* (A.H. Tanpınar). || İ. İnsan: *Her dirinin başına gelir böyle şeyler* (N. Ataç).

— DEY. *Diri diri*, diri, canlı olduğu halde: *Diri diri gömülmek.*

◆ **Dirilik** i. Canlılık, diri olma durumu.

◆ **Dipdiri** sıf. Çok diri, sağlığı çok yerinde olan: *Ortada, dipdiri bir çocuk vardır* (Vâ-Nû). [M]

DİRİAMBA, Güneybatı Nikaragua'da (Caraza idare bölgesi) şehir; Managua'nın güneydoğusunda, İnter-American Highway kıyısında; 7 566 nüf. Kahve yetiştiriciliği, kereste ihracatı. (L)

DİRİCHLET (Gustav **Lejeune**—), alman matematikçisi (Düren, Prusya, Ren yakınları 1805-Göttingen 1859). Paris'te okudu. Yakın arkadaşı general Foy'un evinde, çağın bellibaşlı matematikçileriyle sıkı ilişkiler kurdu. Fourier'nin tavsiyesi üzerine, 1827'de Alexander von Humboldt tarafından Breslau üniversitesi eğitim kadrosuna alındı. Sırayle Berlin askerî okulunda profesör (1828) ve ordinaryüs profesör (1831), sonra da Berlin üniversitesinde matematik profesörü oldu (1839). 1825'te Göttingen üniversitesinde yüksek matematik profesörü olarak Gauss'ın yerine geçti. Özellikle, parçalı diferansiyel denklemler teorisi; matematiksel fizik için büyük önemi olan seriler ve trigonometride integraller ile matematiğin en soyut bölümü olan sayılar teorisi üstüne çalıştı. (L)

Dirichlet problemi, süreklilik gösterdiği için, sınırı üzerinde birbirini izleyen belli değerler alan bir bölgede armonik bir fonksiyonun araştırılması. (L)

Dirichlet şartları, bir fonksiyonun, 2π genişliğindeki bir aralıkta Fourier serisine göre açılabilmesi için uymak zorunda olduğu yeterli şartlar. (L)

DİRİĞ i. (fars. *diriğ*). *Esk.* Esirgeme, kıyamama. || Önleme, engel olma. || Ünl. «Eyvah!, aman yazık!» anlamında seslenme: *Hayfa... Dirîğ!.. yollu bir âvâze duydum ah!* (Recaizade Ekrem). *Hiç görmüyorum dirîğ!... Ben fark* (Abdülhak Hâmid). || *Diriğ etmek*, esirgemek, vermemezlik etmek: *Yaşayan sefil bir mahlûk için diriğ edilen merhamet bir ölü için diriğ olunmayacaktı...* (H. Z. Uşaklıgil).

◆ **Diriga** ünl. *Esk.* Yazık!, eyvahlar olsun!: *Ben bana itdüm dirîga ben bana* (Necati). [M]

DİRİJİZM i. (fr. *dirigisme*). İkt. Bk. GÜDÜMLÜ *ekonomi sistemi.*

DİRİK (Kâzım), türk generali ve idarecisi (Manastır 1880-Edirne 1941). Harp okulunu bitirdi (1899). Makedonya ayaklanmalarının bastırılmasında görev aldı. Balkan ve Birinci Dünya savaşlarına katıldı. Tümen kumandanlığı, 3. ve 9. Ordu Menzil müfettişliği görevlerinde bulundu. Mustafa Kemal Atatürk 1919'da Samsun'a çıkarken, kurmay başkanı Kâzım Dirik'ti. Kurtuluş savaşında Erzurum vali vekilliği, müstahkem mevki kumandanlığı, Tiflis elçiliği, Batum genel valiliği yaptı. 1922'de general oldu. Kurtuluş savaşından sonra 2. Tümen kumandanlığına getirildi. Askerlikten ayrılarak Bitlis'te valilik yaptı; 1926'da İzmir valiliğine tayin edildi. Milletlerarası İzmir fuarının temeli olan ilk sergiler onun valiliği sırasında açıldı. 1935'te Trakya genel müfettişi oldu; ölümüne kadar bu görevde kaldı. (M)

DİRİKS (Christian Adolf), norveçli avukat ve siyaset adamı (Kopenhag 1775-öl. 1837). Larvik'te hâkimlik yaptı. Eldsvold meclisi üyesi ve başkanı oldu. Anayasanın hazırlanmasında katkıda bulundu. (L)

DİRİL i. Bir cins pamuklu bez. Bk. ALACALI. (L)

DİRİLİŞ i. (*dirilmek*'ten *diri-l-iş*). Dirilmek eylemi. || Dirilme tarzı, şekli.

— Din. Kıyamette bütün ölülerin dirilmesi, yeniden hayata kavuşması. (Bk. BASÜBADELMEVT.)

— ANSİKL. Din. Hıristiyan dini dogmalarına göre bütün insanlar aynı zamanda dirilecek ve Tanrı tarafından yargılanacaklardır. Hz. İsa ve Aziz Paulus tarafından vaaz edilen bu dogma bütün İman Yasalarında yer almaktadır. Bedenler yeniden hayata kavuşurken esrarlı bir oluşumdan geçecek ve bundan böyle ölüm olmayacaktır. Dürüst bir hayat yaşamış olanlar yüce mutluluğa kavuşacak, yani birtakım yeni nitelikler kazanacaktır. İslâm inanışında da bütün insanların öldükten sonra yeniden dirilmeleri olayı vardır. İslâm inanışına göre bir gün dünyanın sonu gelecektir. Bütün evreni, bu arada dünyayı da yaratan Tanrı, bir gün bunu da yok edecektir. Kıyamet, İsrafil adlı meleğin borusunu birinci üfleyişinde kopacak, kıyamet gününden sonra âhiret günü başlayacaktır. Bu olaya *kıyamet**, *mahşer** *(haşr) günü*, yahut *hesap** *günü, ceza günü* de denilir. Bu, dünyadaki yaşayıştan bambaşkadır. Tanrı âhiret gününde, İsrafil'in borusunu ikinci üfleyişinde bütün evrene yeni bir hayat verecek. Bu arada insanlar da yeniden dirilip mahşer meydanında toplanacak. Herkese, dünyada yaptıklarının kaydı bulunan defterler verilecek. Bu defterlerde bütün insanların hem kendilerinin, hem de biribirlerinin yaptıklarını okuyacaklar. Bunların hesabı görülecek, iyilikler ve kötülükler tartılacak. Sonra, cehennemin üzerine kurulmuş olan Sırat köprüsünden geçilecek. Hiç günahları olmayanlar, yani hiç kötülük yapmamış olanlar Sırat köprüsünden geçerek doğruca cennete girecekler. Günahkâr mümünler, kötülüklerinin derece ve cinsine göre cehennemde cezalarını gördükten sonra

Gustav DİRICHLET
Hensel'in deseni

İsa'nın dirilmesi «Üç Meryem Kutsal Lahdin başında» Van Eyck'ın tablosu (özel koleksiyon)

tekrar cennete kavuşacaklar. İmansız münafıklar ve Tanrının varlığını kabul etmeyenler ise ebediyen kalmak üzere cehennem'e atılacaklar. (LM)

Diriliş *(Voskreseniye)*, Lev Tolstoy'un romanı (1899). Prens Nehlyudov teyzelerinde misafir kaldığı sırada, yetim köylü kızı Katyuşa'yı baştan çıkarır. Kısa süre içinde kapı dışarı edilen Katyuşa, kötü yola düşer. Altı yıl sonra haksız olarak cinayetle suçlanır ve hüküm giyer. Jüri üyeleri arasında Nehlyudov da vardır. Katyuşa'yı tanıyan prens pişmanlık duyar. Vicdanında derin ve acılı bir çatışma olur. Katyuşa ile evlenmeğe, onunla Sibirya'ya gitmeğe karar verir. Topraklarını köylülere dağıtır, gerçek mutluluğun dünyadan el etek çekmeğe ve alçak gönüllülüğe dayandığını anlar. Fakat Katyuşa Nehlyudov'u istemez, bir siyasî sürgünle evlenir. (L)

DİRİLME i. *(dirilmek'ten diri-l-me)*. Canlanma, yeniden hayat bulma, gelişme: *Birkaç yıldır her tarafta bir dirilme görüyoruz* (F.R. Atay).

— Din. Kıyamette bütün ölülerin yeniden hayata kavuşması. (Bk. BASÜBADELMEVT.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *İsa'nın dirilmesi*, çarmıha gerilmesinden üç gün sonra hayata dönmesi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teferruatta bazı farklar olmakla beraber, dört İncil de İsa'nın dirildiğini beyan eder. İncil yazarları gördüklerine, yani yeniden hayata dönen Hocalarının zuhurlarına şehadet ederler. Cuma günü çarmıha gerilerek öldürülen Hz. İsa aynı günün akşamı defnedilmiş ve Yahudiler vücudunun çalınmasını önlemek üzere mezarın başına nöbetçiler dikmişlerdi. Pazar sabahı tan ağarırken, Maria Magdelena ve diğer kadınlar Hz. İsa'nın vücudunu tahnit etmek için aromatlarla mezara geldiklerinde mezar taşının kaldırılmış olduğunu görmüşler ve bir melek ilk olarak kendilerine İsa'nın dirildiğini müjdelemiştir. Diğer kadınlar havarilere haber vermeğe giderken mezara gelen Petrus ve Yuhanna, İsa'yı görmüşlerdir. Aynı Paskalya günü Emmauslü şakirtlere ve havarilere de görünmüştür. İsa sonraki 40 gün içinde birçok defa bazen Kudüs'te, bazen de Celile'de görünmüş ve görünüşlerinin çok sayıda şahidi olmuştur. Görünüşlerinden birinde hazır bulunan 500 kişiden birçoğu, Aziz Paulus, Korinthoslu hıristiyanlara mektuplarını yazarken hâlâ sağ bulunuyorlardı. İsa'nın göğe çıkışından sonra havariler bütün mucizelerinde önce İsa'nın dirilişini haber verdiler. Aziz Paulus şu sözleri yazmakta tereddüt etmemektedir: «*İsa dirilmediği takdirde, vaızımız nafiledir ve imanımız da nafiledir.*»

İsa'nın dirilmesi, Hıristiyanlıkta olduğu kadar Müslümanlıkta da çeşitli yorumlara uğradı. İslâm inancına göre çarmıha İsa değil, ona benzer biri gerildi. Kur'an'a göre İsa uruc etmiş, yani göğe ağmıştır. İsa'nın dirilişi kıyamet gününün yaklaştığı zamanlara rastlayacaktır. İsa'nın ineceği yer Arz-ı Mukaddes'tir. İsa elinde bir kargı olduğu halde Deccal'ı öldürüp sabah namazı vaktinde Kudüs'e varacaktır. Orada imamın arkasına geçip namaz kılacak, bundan sonra haçı kıracak, domuzu öldürecek, hak dini dışındaki bütün tapınakları yıkacak, kendisine iman edenleri himayesi altına alacak, iman etmeyenleri öldürecek. Bu suretle ortada tek bir din kalacak ve bütün insanlar İslâmlıktan ibaret olan bu dine bağlanacaklardır. Bu durumda İsa kırk yıl yeryüzünde kalacak, bu süre içinde yalnız insanlar değil, bütün yaratıklar insanlarla birlikte tam bir barış halinde yaşayacaklardır. Bundan sonra İsa yeniden ölecek ve bütün müminler onun cenaze töreninde bulunacaklar, kendisini Medine'ye götürüp Hz. Muhammed'in yanına, Ebu Bekir ile Ömer'in arasındaki boş yere gömeceklerdir.

— İkonogr. *İsa'nın dirilmesi.* Sahne ilkin, altında iki nöbetçinin beklediği bir haç ile, sembolik olarak temsil edildi. İncil yazarlarının tasvir ettiği tek sahne olan, üç Meryem'in mezarı ziyareti de ilham kaynağı oldu. XI. yy.dan sonra, İsa mezardan çıkarken gösterildi. Duruşu gittikçe daha iddialı ve gösterişli hal aldı: sandukasından sıçrarken elinde haçlı bir sancak tutuyor, bu sırada romalı nöbetçiler ya henüz uyuyor, ya da şaşkın uyanıyorlardı. XIV. yy.da Giotto konuyu temsil tarzına bir yenilik getirerek, İsa'yı bir hâle içinde ve göklerde gösterdi.

● *Azir'in dirilmesi.* Bk. AZİR. (LM)

DİRİLMEK geçz. f. (esk. türk. *tirilmek'ten*). Canlanmak, diri hale gelmek: *Dünyalar nice nice / Yavaşça ölebilsem / Yeni baştan dirilsem* (N. F. Kısakürek). ‖ Solmuş ve pörsümüşken tekrar canlı, diri hale gelmek: *Çiçekleri suya koyunca dirilir.* ‖ Hasta iken iyileşmek, güç kazanmak: *Bir aspirin yutunca bayağı dirildi.* ‖ *Mec.* Tekrar geçerli hale gelmek: *Aruz ölçüsü bir gün yeniden dirilecek mi? bilmiyorum* (N. Ataç).

— DEY. *Ölüp ölüp dirilmek*, çok kötü durumda bulunmak, fenalık geçirmek: *Ağzınızdan lâf alacak diye, şurda, öldüm öldüm dirildim* (K. Tahir).

DİRİLTME i. Yeniden can verme, hayata döndürme.

— Anestezi ve cerr. Ölmüş görünen bir kimseyi hayata döndürmek: *Diriltme canlandırmanın en ileri şeklidir.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Anestezi ve cerr. *Diriltme* ancak ölmüş görünen (kalbin ve solunumun durması) kimselere uygulanabilir. Kişi, hücresel ölüm evresine girmiş ve hele hücresel ölüm, yaşamak için muhakkak gerekli olan sinir merkezlerine ulaşmışsa bu uygulamanın hiç bir değeri yoktur.

Görünür ölüm hali bir ameliyat sırasında meydana gelirse, diriltmeye başvurmak için en elverişli şartlar biraraya gelmiş demektir; cerrah yaptığı ameliyatı durdurur ve kalbe yönelir; üstteki kısımları hızla keserek kalbin dış zarını açar; karıncıkta fibrilasyon varsa bunu giderir, ölü baygınlığı varsa kalbe masaj yapar. Öte yandan anesteziyi yapan hekim kontrollu solunuma girişir; yürek atardamarlarında kan dolaşımını sağlamak amacıyle gerekirse atardamarlara gerisin geriye kan iletir.

Görünür ölüm, travma sonucu olarak sinir tutukluğu denen cinstense bütün iş hastayı canlandırmanın yapılabileceği cerrah bulunan bir merkeze hızla taşımaya bağlıdır. Bu gibi merkezler modern ordularda vardır; İkinci Dünya savaşı sırasında, sinir merkezlerinde düzeltilemeyecek derecede bozukluk bulunmayan ve kısa zamanda sağlık yardımı gören birçok görünür ölüler diriltilmiştir.

◆ **Diriltmek** ettrg. f. Dirilmesini sağlamak, yeniden can vermek: *Allah, isterse mahşerde bile diriltmesin* (Namık Kemal).

— *Mec.* Canlılık kazandırmak: *Kara toprağı yağmurlarıyle dirilten mavi bulutlar mükafât istiyor mu?* (A.H. Müftüoğlu). [ML]

DİRİM i. *(diri'den diri-m)*. Yaşama, yaşayış, hayat: *Yaptığımız ölüm dirim savaşı.*

— Bot. *Dirim konisi*, gelişmekte olan fidan veya yaprakların sünger dokulu ucu.

◆ **Dirimli** sıf. Dirimi, hayatı olan; bitki hayvan gibi doğan, yaşayan, üreyip ölen (varlık).

◆ **Dirimlik** sıf. *Yeni.* Dirimle ilgili veya dirimin bağlı olduğu, dirilik: *Su ve havanın dirimlik önemi vardır. Esk.* Hayatî. (ML)

DİRİMSEL sıf. *(diri> dirim'den diri-m-sel). Yeni.* Yaşamakla, dirimle ilgili. (M)

DİRİMSELCİLİK i. *(dirimsel'den diri-m-sel-ci-lik). Fels.* İlke olarak hem ruhtan hem de organizmadan ayrı bir hayatı kabul eden fizyolojik öğreti. Bu görüş, bütün uzvî aksiyonları kapsar. (*Eşanl.* VİTALİZM.)

— ANSİKL. *Dirimselcilik* (fr. *vitalisme*) bir yandan animizme ve özellikle ruh ile beden arasında aracı bir güç kabul ettiği için Van Helmont'un animizmine, öte yandan da, tekçiliğe veya biyolojik monizme bağlanır. Zira hayatî kuvvet, ne mutlaka akla uygun ne de mutlaka ölümsüzdür; böylece tabiatın diğer güçleri ile aynı değerde sayılabilir. İlk dirimselciler Pythagoras ve Aristoteles olmuştur. Ama bu görüş, en mükemmel ifadesini, Montpellier okulunda ve özellikle, Barthez'de buldu. Barthez'e göre, hayatî olaylar, canlıların dışında, benzerine rastlanmayan bir gücün sonuçlarıdır. Bu fikirler, Bichat, Cuvier, Johannes Müller gibi birçok fizyolojist tarafından kabul edilmiştir. Hattâ bugün bile, bu fikirleri tutanlar vardır. Legallois tarafından soğancığın rolünün keşfi, ayrıca eski hekimlerin pek sevdikleri *hayatî saçayakı*, yani hayatın üç kaynağı kavramı hayat merkezleri konusunda bir kesinliğe varılmasına yol açtı, böylece hayata nesnel bir varlık verilmiş olduğu sanıldı. Fakat, çok geçmeden, özellikle Bichat'nın etkisiyle, hayatın tek bir merkezde bulunduğu varsayımı önemini kaybetti. Öyle ki, dirimselcilik, Rostan'ın *örgencilik* nazariyesiyle aynı şey oldu. Bu görüş de, daha sonraki buluşların etkisiyle yeni dirimselcilik görüşüne yol açtı. *Yeni dirimselcilikten* bugün yalnız yön fikri kalmıştır.

◆ **Dirimselci** sıf. Dirimselcilikle ilgili: *Dirimselci kuramlar.* ‖ İ. Dirimselcilik taraflısı. (LM)

DİRİN veya **DİRİNE** sıf. (fars. *dir*, geç'-ten *dirin* veya *dirine*). *Esk.* Eski, eski zamanla ilgili: *Görmedi zâtın gibi dâvar bu dîrîn kârgâh* (Üsküdarlı Hakkı). ‖ *Âşinâ-yi dîrîne*, eski dost veya tanıdık: *Bir Âşinâ-yi dîrîne, bir selâm arıyor* (Tevfik Fikret). ‖ *Âyîn-i dîrîn* (veya *âdet-i dîrîne, deydene-i dîrîn, kaide-i dîrîne* veya *resm-i dîrîn*), eski töre, eski gelenek. ‖ *Bende-i dîrîn*, eski kul: *Gûyiya bilmez efendim bende-i dirinesin / Kim Nedimâ bû mudur deyû sual eyler beni* (Nedim). [M]

DİRİSA i. (ital. k.). Denizc. Bir taraftan bir tarafa dönme. (Dirisa edilen cismin bir ucu sabit durur, öteki ucu hareket eder.) ‖ Rüzgârın yön değiştirmesi. ‖ *Dirisa açısı*, bir geminin boylam ekseni (omurgası) ile gözlenen veya hizalanan hedef arasındaki yatay açı. ‖ *Dirisa bilyaları*, çatalın kürsü üzerinde kolayca dönmesini sağlamak için kürsüdeki yataklara dizilmiş bilyalar. ‖ *Dirisa dolabı*, topları sağa sola çeviren düzenek. ‖ *Dirisa etmek*, bir bumbanın, bir yarım serenin hareket eden ucunu bir taraftan bir tarafa aktarmak için, bunları başa, geriye çeviren *abli*'leri (ipleri) çekmek. (*Pirasya etmek* de denir.) [Rüzgâr için] Estiği yönü değiştirmek: *Rüzgâr kuzeye, batıya v.b. dirisa ediyor.* Bir mataforayı (sandalların asıldığı veya bağlandığı direk) istenilen doğrultuya getirmek için, sağa sola çevirmek. ‖ *Dirisa kastanyolası*, topu istenilen yöne çevirdikten sonra o yönde sabit tutmak için yapılmış kilit düzeneği. ‖ *Dirisa kavsi*, top veya torpido kovanlarının dirisa derecelerini gösteren bölümlü çember. (ML)

DİRKE. Yun. mit. Tebai kralı Lykos'un karısı. Lykos'un eski karısı Antiope'ye kötü davrandı. Daha sonra, Antiope'nin çocukları Amphion ile Zethos, annelerinin öcünü almak için Dirke'yi bir boğanın boynuzlarına bağlayarak Kitheron dağının kayalarına parçalattırdılar. Thebai yakınlarında olduğu söylenen o yerden bir kaynak fışkırmaktadır. (L)

DİRLİK i. (esk. türk. *tiriglik* > *tirlik*'ten). Hayat, yaşayış: *Dirliğimden, ölmek ey sîmin beden yeğdir bana* (Caferî). ‖ *Mec.* Huzur, iyi geçim, uyuşma: *Kadının kınan kutlu olsun / Şunda diriliğin tadlı olsun* (Halk türküsü). *Hiç evlendikten sonra, aralarında dirlik olur mu?* (Namık Kemal). ‖ Yaşamak için gerekli olan nesne: *Sen de onlara öğütler verdin, dirlikler bağışladın* (A. H. Müftüoğlu).

— ÇEŞ. DEY. *Dirlik düzenlik*, geçimi, düzeni yerinde olma: *Herhalde aralarındaki dirlik düzenliğe diyecek yok. Kızın her vaz'ından, halinden memnun olduğu hissediliyor* (H. E. Adıvar). ‖ *Dirlik yüzü görmemek*, rahata kavuşamamak: *Bir yıl var ki dirlik yüzü görmemekte zavallı* (M. E. Yurdakul).

— Huk. *Dirlik borcu*, toplu iş sözleşmesinin süresi içinde tarafların (işçi ve işveren) birbirleriyle iyi geçinmeleri, çalışma ahengini bozmamaları, iş uyuşmazlığı çıkararak grev ve lokavta gitmemeleri yükümü. (Türk hukukunda *iş barışını koruma mükellefiyeti* de denir.) Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. Eski türk devletlerinde, özellikle Osmanlı imparatorluğunda devlete ait bir hizmeti yapmakla görevlendirilen kimselere tahsis edilen geçim kaynağına verilen ad. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dirliği çalınmak*, Osmanlı imparatorluğunda, Yeniçeri ocağı mensuplarını, ulûfelerini geçici bir süre için

keserek cezalandırmak. || *Dirliği kesmek*, bir görevlinin devletten aldığı maaş veya tahsisatı kesmek.

— ANSİKL. Huk. Özellikle yabancı hukuklarda yerleşmiş olan bu ilke, 275 sayılı Topu İş Sözeşmesi, Grev ve Lokavt kanunu ile hukukumuza da girdi. Yabancı hukuklardaki, sadece toplu iş sözleşmesinde düzenlenen konularda grev ve lokavt yapılamayacağını ifade eden *nispî dirlik borcu* ve toplu sözleşme süresi içinde hiç bir konuda grev ve lokavt yapılamayacağını ifade eden *mutlak dirlik borcu* ayrımı kesinlikle belirlenmiş değildir. Dirlik borcunun söz konusu olmadığı durumlarda (1912), toplu sözleşme veya mevzuatla tanınmış olan hakları karşı tarafın bozması halinde (Bk. HAK *uyuşmazlığı*) grev veya lokavta başvurabilirler.

— Teşk. tar. Dirlik terimi, eski islâm ve türk devletlerinde ikta (toprak verme) şeklinde görünen usulün Osmanlı imparatorluğundaki karşılığıdır. Arazi üzerinde iki türlü tasarruf şekli vardı: biri o topraklar üzerinde yaşayan kimsenin tarım ve işletme hakkı; ikincisi devlete ait olan, o toprakta yetişen mahsulün şer'î öşrünün alınması sahipsiz kaldığı zaman isteyecek olana vermek, ferağ ve intikali halinde bir harç alarak tapusunu vermek hakkıdır. Devlet bu hakkını, toprağı bir görev ve yükümlülük karşılığında has, zeamet ve tımar sahiplerine vererek veya bazı dinî ve sosyal kurumlara harcanmak üzere, vakıf olarak ayırarak kullanırdı. Bu türlü hak sahiplerine *sahibi arz*, kendilerine ayrılan yaşama ve geçim vasıtasına da *dirlik* denirdi. Ayrıca, devlet tarafından bazı hizmet sahiplerine maaş olarak verilen günlük (ulûfe), aylık (müşahere), yıllık (saliyane) gibi ücretlerle, arpalık*, yurtluk* ve ocaklık* gibi ayrı nitelikteki ödenekler de dirlik teriminin kapsamına girer, hepsine birden *padişah dirliği* adı verilirdi. Sahibi arz, dirliği içindeki sahipsiz araziyi, ekilmemiş yerleri belirli bir tapu harcı alarak isteklilere verebilirse de, kendi üzerine alamaz ve başka bir bölge halkına satamazdı. Yetkileri sınırlanmış olarak ancak köy halkının toprağa ihtiyacı olmadığı durumlarda başkalarına verebilirdi.

Osmanlı imparatorluğunda fethedilen bir ülkenin arazi ve nüfus sayımı derhal yapılır, öşür gelirleri tespit edilir, dirliğin her çeşidi uygulanırdı. Devlete ait kayıtlı geliri 100 000 akçeden fazla olan dirliğe *has** denir; padişaha ve sultanlara ait olanlardan başka vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve öteki görevlilere ayrılan haslar o görevlere şartlı olarak bağlanırdı. Geliri 20 000 akçeden 100 000 akçeye kadar olan dirliğe *zeamet** dirliği denirdi; bunlar zeamet kethüdalarına, alay beylerine, kale dizdarlarına, saray kapıcıbaşılarına, Divanı Hümayun kâtip ve başkâtiplerine, zeamet almaya hak kazanmış *müteferrika*'lara, defterhane, hazine kâtiplerine verilir ve ağır bir suçları olmadığı sürece dirlikleri üzerlerinden alınmazdı.

Şer'î geliri 3 000 akçeden 20 000 akçeye kadar olan dirliğe *tımar** denirdi; *kılıç hakkı* denen ilk 3 000 akçesinden sonra her 3 000 akçe için dirlik sahibi bir cebeli*'yi sefere götürmekle yükümlü bulunurdu. Toprak veriminin azaldığı durumlarda beratların değiştirilebildiği görülmüştür. Bir sancak veya eyaletin dirlik sahipleri sefere çağırıldıkları zaman hem topraklarını korumak hem de dirliklerin işlerini düzenlemek üzere cebelûların onda biri korucu olarak bırakılır, sefere gidenler memuriyet yerlerinde yoklamaya tabi tutulurlardı.

Dirlik sahipleri sefer olmadığı zamanlarda dirlikleri içinde oturmak zorundaydılar; dirlikleri içindeki arazinin iyi işletilmesine bakar, yardıma muhtaç çiftçiye hayvan ve tohumluk verir, işlenmemiş toprak kalmamasına çalışır, kendileri de hayvan yetiştirirlerdi. Dirlikler XVII. yy. dan itibaren bozulmağa, hakkı olmayanlara verilmeğe başlandı. Padişah dirliği alanların, dirlikleri içinde oturmaları gerekirken buna uyulmadı ve dirlik sistemi bozuldu. XVII. yy. ıslahatçıları ve özellikle Görüceli Koçi Bey bu durumu belirterek düzeltilmesi için gerekli tedbirleri sıralar. (→ Bibliyo.) [M]

DİRMİL, Akdeniz bölgesinin Göller yöresinde Burdur ilinin Gölhisar ilçesine bağlı Altınyayla bucağının eski adı. 11 köy, 9 006 nüf. — *Bucak* merkezi (2 736 nüf), ilçe merkezinin 19 km güneyindedir. (M)

DİRMİL. Esk. coğ. Bodrum ilçesinin 20 kilometre kuzeyinde arkeolojik yer; bugün *Gökçebel*. 1963'te Ekrem Akurgal'ın yönetiminde yapılan kazılarla Aka kültürüne ait protogeometrik bir mezar bulundu. Mezar odasının tabanında 1,50 m derinlikte bulunan içinde bir erkek iskeletiyle bu lahtin ayak ucundaki çukurda hoker* durumda gömülmüş bir kadın iskeleti görüldü. Protogeometrik vazolar çıkarıldı. Buluntulara göre mezarın M.Ö. 950-900 yıllarına ait olduğu sanılır. (M)

DİRR (Adolf), alman dilbilimcisi (Augsburg 1867-Passau 1930). Münih Etnoloji müzesi müdürü. Gürcü dilini ve diğer Kafkas dillerini inceledi. 1925-1928 Arasında *Caucasica* adlı dergiyi kurdu ve yönetti. Yazılarında, yerinde derlediği zengin belgeleri işledi. Dil konusundaki incelemelerini *Einleitung in das Studium der Kaukasischen Sprachen* (Kafkas Dillerinin İncelemesine Giriş) [1928] adlı eserinde topladı. (L)

DİRSCHAU. Bk. TCZEW.

Dirse Han Hikâyesi (*Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu*), Dede korkut kitabında yer alan 12 hikâyeden ilki. Kitabın en anlamlı hikâyelerinden biridir. İnsanın tabiatla, toplumla ve kendisiyle çatışmasını işleyen zengin bir konusu vardır. Bayındır Hanın şöleninde çocuksuz olduğu için hor görülen Dirse Han bu konuyu eşiyle konuşur, adak verir, şölen kurar, dua eder, bir erkek çocuğa sahip olur. Azgın bir boğayı yenerek ad kazanan Boğaç Han, babasının yiğitlerince kıskanılır; iftiraya uğrar, babasının öfkesine hedef olur, onun okuyle vurulur. Ana südü ve kır çiçeklerinin merhemiyle iyileşir, babasından saklanır. Kırk yiğidinin, Dirse Hanı düşmana esir götürdüklerini duyunca anasının salık verişiyle onun ardından gider; kırk yiğit yoldaşıyle birlikte çarpışarak babasını kurtarır. Bayındır Handan beylik kazanır. Bütün kihâyelerde olduğu gibi bu macera da, Dede Korkut'un güzel dilek ve dualarıyle sonuçlanır. Manzum-mensur kısımların yer aldığı hikâyede özellikle karı kocanın konuşmaları dikkati çeker. (→ Bibliyo.) [M]

DİRSEK i. (esk. türk. *tirsek*'ten). Kol ile önkolun birleşiği bölge: *Herkes elini dirseğine kadar sıvadı ve büyük bir avuca güç sığan lokmalarla bu garip yemeği yedi* (F. R. Atay). *Dirseklerini masanın kenarına dayadılar* (Ömer Seyfeddin). || Kol kemiğinin alt ucu ile döner kemik ve dirsek kemiğinin üst uçlarından oluşan eklem: *Dirsek çıkığı*. (Bk. ANSİKL. *Anat bölümü.*) — *Teşm. yol.* Elbise kolunda dirseğe rastlayan kısım: Dirsekleri erimiş ceket. || Köşe, açı: *Yol orada bir dirsek yapıyor.* || Köşeli parça: *Bu boruları birbirine bağlamak için dirseğe ihtiyaç var.* || Direği veya başka bir şeyi sağlamlaştırmak için yanına eğik olarak konulan ağaç, makas. || Makineleri çevirmeğe yarayan, ortasından boğumlu kol. || *Dirsek art kası*, önkolun dış yüzünde bulunur. (Lokma başından el tarağının 5. kemiğine ulaşır. Bu ikisi elin yaklaştırıcı kasıdır.) || *Dirsek atardamarı*, kol atardamarının iç dalı. (Bk. ANSİKL.) || *Dirsek büklümü*, dirseğin ön bölgesi, önkolun kol üzerine kıvrılmasından dolayı bu adı alır. (Dirsek büklümündeki toplardamarlar damar içi şırıngaya ve kan almağa en elverişli damarlardır.) || *Dirsek çıkıntısı*, dirsek kemiğinin üst ucunda bulunan ve dirsek eklemının arka kısmını meydana getiren sivri çıkıntı || *Dirsek kemiği*, önkoldaki iki kemiğin iç tarafta olanı. (Bk. ANSİKL.) || *Dirsek ön kası*, ön kolun iç yüzünde bulunur; bilekteki nohutsu kemikte sona erer.

— ÇEŞ. DEY. *Dirsek çevirmek*, kendisine ihtiyaç kalmayan birinden yüz çevirmek, ilgisiz kalmak: *Bakkallar, manifaturacılar sanata da dirsek çevirdiler* (S. F. Abasıyanık). || *Dirsek çürütmek*, bilgisini artırmak için pek çok çalışmak: *Köyünde biraz okuduktan sonra İstanbul'a gelmiş, medreseye girmiş, yıllarca çalışmış, dirsek çürütmüş, Fatih dersiâmlarından olmuştu* (Y. Z. Ortaç).

— Ask. *Dirsek payı*, bir siperin önünde bulunan ve ateş ederken dirseği dayamağa yarayan yer. (Bk. SİPER.)

— Denizc. *Dirsek başı istiralyası*, en aşağıda bulunan istiralya. || *Dirsek başı levhası*, saç gemilerde döşek başına konulan, eğikçe levha.

— İstihkâm. *Tahkimli hat dirseği*, tahkimli bir hattın genel yön üzerindeki çıkıntılı kısmı.

— Metrol. *Dirsek boyu*, Eskiçağda ve seyrek olarak da bugün kullanılan, değeri ülkelere göre değişik uzunluk ölçüsü. Bk. ANSİKL.

— Spor. Kürek sporunda, yarış teknelerinin kenarına takılan ve kürekleri küpeşteden uzak tutmağa yarayan madenî düzenek.

— Teknol. Saç, çinko, dökme demir, bakır gibi madenî bir borunun, genel akış yönünü değiştirmeğe yarayan kıvrımı. || Eski gaz depolarında, giriş borularıyle gaz çıkış boruları ve gaz deposunun haznesi arasında oynak bir bağlantı kurmağa yarayan, gaz sızdırmaz oynak mafsal.

— Zool. Atlarda ve diğer tek parmaklılarda dirsek kemiğinin üst ucunda, ön kolun üst ve arka kısmında yer alan bölge.

— ANSİKL. Anat. *Dirsek eklemi* aslında üç eklemden oluşur: kol kemiği - dirsek kemiği, kol kemiği - döner kemik ve döner kemik - dirsek kemiği eklemleri. Kol kemiği eklem yüzeyi içte kol kemiği makarası ile dışta yuvarlak bir çıkıntı şeklindeki kol kemiği lokmasından oluşur; bu iki parçanın iki yanında lokma başı ve makara başı çıkıntıları bulunur. Kol kemiği makarası dirsek kemiğinin sigmamsı büyük oyuğuyle eklemlenir. Bu oyuğun ön tarafındaki yatay çıkıntıya gagamsı çıkıntı, arka tarafındaki dik çıkıntıya ise dirsek çıkıntısı denir. Kol kemiği lokması, döner kemiğin üst ucundaki yüksükle eklemlenir.

Döner kemik başının çevresinde de bir eklem yüzeyi bulunur; bu yüzey dirsek kemiğinin, büyük oyuk dışındaki küçük sigmamsı oyuğuyle uyuşur.

Anatomi bakımından bu üç eklem bir eklem sayılır. Gerçekten de bu eklemde bir tek eklem oyuğu, bir tek eklem sıvısı zarı, bir tek eklem kapsülü ve bir tek bağ aygıtı vardır. Bağlardan özellikle üçü önemlidir: a) *makara başını sigmamsı büyük oyuğun iç kenarına bağlayan iç yan bağ;* b) *lokma başını sigmamsı büyük oyuğun dış kenarına bağlayan dış yan bağ;* c) *döner kemik başını çevreleyen halkamsı bağ.*

Dirsek eklemi, kol kemiği-döner kemik eklemince sağlanan kolu bükme ve uzatma hareketlerini, kol kemiği - döner kemik ve döner kemik - dirsek kemiği eklemlerince sağlanan kolu döndürme hareketlerini yapar.

Dirsek eklemi dıştan el ayasını yukarı döndüren uzun ve kısa kaslarla, içten el ayasını aşağı döndüren yuvarlak kasla önden iki başlı kas kirişiyle kaplıdır. Bu kiriş iki yan oluk meydana getirir; dıştaki oluktan kas - deri siniri ile döner kemik siniri, içteki oluktan kol kemiği atardamarı ile orta sinir geçer (kol kemiği atardamarı da döner kemik atardamarı ve dirsek kemiği atardamarı diye ikiye ayrılır).

Dirseğin iç yüzünde dirsek büklümü toplardamarları bulunur; bunlardan dışta sefalik toplardamar, içte bazilik toplardamar oluşur. Dirsek siniri, dirsek çıkıntısı ile makara başının arka yüzü arasındaki oluktan geçer.

● *Dirsek atardamarı*. Önkolun iç kenarı boyunca aşağı iner. Dirsek-el ayası atarda-

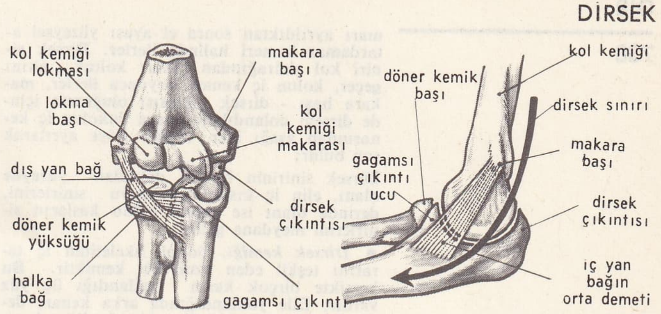

dirsek (anat.)
solda, eklemin önden görünüşü;
sağda, yandan görünüşü

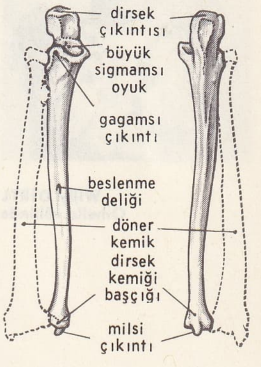

dirsek kemiği

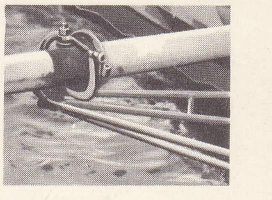

dirsek (spor)

ları ayrıldıktan sonra el ayası yüzeysel atardamar kemeri halinde ilerler. Dirsek siniri kol sinirağından çıkar; koltuk altını geçer, kolun iç kenarı boyunca ilerler, makara başı - dirsek çıkıntısı oluğunun içinde dirseği dolandıktan sonra önkolun iç kenarından aşağı iner, bilekte ikiye ayrılarak son bulur;

Dirsek sinirinin bu iki dalından yüzeyde olanı, elin iç kısmındaki duyu sinirlerini, derinde olanı ise eldeki bütün kasların sinirlerini meydana getirir.

● *Dirsek kemiği*, önkol iskeletinin iç tarafını teşkil eden uzun bir kemiktir. Bu kemikte birçok kasın bağlandığı üç yüz vardır. Elle yoklandığında arka kenarı deri altından duyulur. Üst ucunda iki çıkıntı vardır; öndeki yatay çıkıntıya gagamsı çıkıntı, arkadaki dikey çıkıntıya dirsek çıkıntısı denir. Bu ikisinin arasında, kol kemiği ile eklemlenen büyük sigmamsı oyuk bulunur. Üst uç aynı zamanda döner kemikle de eklemlenir. Dirsek kemiğinin alt ucu şişkindir; buraya *dirsek kemiği başçığı* denir. Bu başçığın gerisinde ve iç tarafında milsi çıkıntı bulunur. Dirsek kemiği başçığı üçgen bağla örtülüdür ve bilek kemikleri ile doğrudan doğruya eklemlenmez.

— Metrol. *Dirsek boyu*, el açık tutularak önkol, arka kolla bir dik açı meydana getirecek şekilde büküldüğü zaman, dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan uzunluk. Nil kıyılarında, hepsi özel bir Tanrı'ya adanmış, 7 karış ve 28 parmağa bölünen *krallık dirsek boyu* (şimdiki 0,525 m) ve sadece 6 karış ve 24 parmak veya 0,450 m değerindeki *küçük dirsek boyu* ölçülerine rastlanır. Yunanlılarda kullanılan *pekhus* dirsek boyu, ve Romalılardaki *cubitus*, bir buçuk ayak veya 0,443 m'den biraz fazladır. Araplarda *dirsek boyu* 0,444 m ile 0,592 m arasında değişir.

◆ **Dirsekli** sıf. Dirseği olan. (LM)

DİRSEKÇİK i. Mim. Bk. ANKON.

DİRSEKLİK i. (*dirsek*'ten *dirsek-lik*). Dirsek dayanan yer. || Dirsek yapmağa yarayan boru.

— Dy. Yolcuların kollarını dayamaları için tren, tramvay v.b. taşıtlarda bulunan ve genellikle devingen olan dayanak.

— İnş. Merdiven trabzanı

— Mobl. Mobilyanın bir bölümü veya mobilyanın üzerine dirseklerin dayandığı kısım. || İçi kıtık doldurulmuş, üzerinde ata biner gibi oturulan yastık, arkalık. (LM)

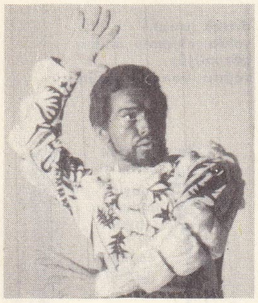

Willy DİRTL
Othello rölünde

DİRTL (Willy), avusturyalı dansçı (Viyana 1931). 1950'de Viyana operasında başdansçılığa, 1951'de de yıldızlığa yükseldi. *Yusuf'un Efsanesi, Abraksas, Daphnis ve Chloe, Giselle* ve E. Hanka'nın Nervi festivalinde oynanan *Harika Mandarin* (1958) adlı eserinde büyük başarı gösterdi. (L)

DİRT-TRACK [dört-trek] i. (ing. k.). 1 km'den daha kısa ve daire şeklindeki toprak pistte yapılan motosiklet yarışı. (L)

DİRUTA (Gerolamo), italyan din adamı, besteci ve nazariyatçısı (Perugia 1560'a doğr. -öl. 1615'e doğr.). Org için yaptığı bestelerin dışında *Il Transilvano, o Dialogo Sopra il Vero Modo di Sonar Organi e Istrumenti da Penna* (Org veya Mızraplı Çalgıların Çalınması İçin En İyi Metot Üstüne Konuşma) [1593-1609] adlı bir kitap yazdı. Bu kitabında çok sesli çalgıların nasıl çalınması gerektiğini öğreterek, nota usulü ve parmak basışları üstüne önemli teknik bilgiler verdi. (L)

DİRÛZ i. (fars. *dirûz*). *Esk.* Dün, dünkü gün: *Bir ceridenin her bir satırı ruh-i dirûzun fikr-i ferdâya bir selâm ve vasiyeti olmalı* (Cenab Şahabeddin). [M]

DİS—, yun. *dys* kelimesinden alınan ve güçlük, bulunmazlık durumlarını anlatmak üzere bazı kelimelerin başına getirilen önek (*dispepsi, disfoni, disoreksi* v.b.) [L]

DİS i. Fransızlarla İtalyanların *re* diyez olarak belirttikleri notaya Almanların verdiği ad. (L)

DİS i. Cezayir Sahrasında yetişen ve hasırcılıkta kullanılan bitki türü. (*Ampeloderma Moritanium.*) [Buğdaygillerden.] (L)

DİS. Rom. mit. Bk. DIS PATER.

DİSA i. Tropik ve Güney Afrika'da yetişen orkide. Çiçekleri parlak kırmızı renkte ve çok güzeldir. (L)

DİSAKKARİT i. (fr. *disaccharide*). Kim. *Eşanl.* DİHOLOZİT. (Bk. GLÜSİT.) [L]

DİSAKRİL i. (fr. *disacryle*). Kim. Akrolein'in zamanla oluşan ve beyaz renkte amorf bir kütle meydana getiren polimeri. (L)

DİSAMİS i. Mant. Büyük önermesi ve sonurgusu tikel olumlu, küçük önermesi ise tümel olumlu olan üçüncü tasım biçimi; eski mantıkta hafıza eğitimi için kullanılırdı. (L)

DİSANALİT i. (fr. *dysanalyte*). Miner. Tabiî kalsiyum, seryum ve sodyum niyobat. (L)

DİSANİYE (veya **DEYSANİYE**), Deysan'ın kurduğu tarikatın adı. İkili inanışlar grubuna giren Disaniye, *karanlık* ve *ışık* olarak iki tabiî güce inanır.

Işık, anlayan, her şeye gücü yetendir. Hareket ve hayat ışıktan gelir. Karanlık, ölüm ve bilgisizlik kaynağıdır. Karanlık, cansızdır, kımıldamaz; ışık, karanlığı kendinden çok aşağı katlarda görür. Karanlık da ışığı kendinden çok yukarıda duyar. Disaniye tarikatı mensupları ışık ve karanlık konularında ikiye ayrılırlar. Bir takımına göre ışık kendi isteği ile karanlık ülkesine geçer ve onu yola getirmeğe çalışır, sonra kendini bulaştığı karanlıktan kurtarmağa uğraşır. İkinci grubun inancına göre ise karanlık ışığa karışmak ister, fakat ışık kendini karanlıktan korur. (M)

DİSANKİ i. (fr. *dysankie*). Patol. Dirseğin az açılması şeklinde beliren doğuştan hastalık. (L)

DİSANTİGRAFİ i. (fr. *dysantigraphie*). Nöroloji. Bir agrafi çeşidi. Bu çeşit rahatsızlığı olanlar gözlerinin önündeki metnin kopya edemezler. (L)

DİSAR i. (ar. *dişâr*). *Esk.* Giyim, üstbaş.

— Dil bil. *-disâr* şeklinde bolluk belirten bileşik sıfatlar meydana getirmekte kullanılırdı: *Merhamet-disâr*, çok merhametli; *âtifet-disâr*, çok iyi kalpli. (M)

DİSARTRİ i. (fr. *dysarthrie*). Nörol. ve Psikiyatr. Gırtlak yolu, damak eteği, dil v.b. gibi ses organlarından bir veya birkaçında felç veya spazm bulunması yüzünden kelimeleri bozuk telaffuz etme.

— ANSİKL. *Disartri* genellikle ikiye ayrılır. 1 — *Telaffuz disartri*, sinirlerdeki bozukluktan dolayı ses organlarının iyi işlememesinden ileri gelir. Peltek konuşmada olduğu gibi bir veya birkaç sessiz harfin kötü telaffuz edilmesi şeklinde ortaya çıkan bu kusur eğitimle giderilebilir.

2 — *Konuşma ahenginde disartri*, kekemelik (en yaygın şekli budur), çabuk ve karışık konuşma, mırıldanma gibi zihnî ve duygusal (heyecan) etmenlerden ileri gelir. Bu bozukluklar da sürekli alıştırmalarla veya ruhî tedaviyle düzeltilebilir. (L)

DİSAZOİK i. (fr. *disazoïque*). Kim. Bileşiminde iki azoik kromofor (—N=N—) bulunan boyarmadde. (Genellikle BİSAZOİK denir.) [L]

DİSBAZİ i. (fr. *dysbasie*). Nörol. Yürümek için gerekli hareketlerin yapılmasında bozukluk. (L)

DİSCALES çoğl. i. Asklı mantarlar takımı. Bunlarda sporları meydana getiren organlar dışarıya doğru geniş ve açık ağızlı olur. (*Eşanl.* DİSCOMYCETES.) [L]

DİSCANTUS i. (lat. k.). Ortaçağda uygulanan kontrapunto türü. Verilen bir şarkıya üst perdeden uydurulur. Şarkının her notasına yeni bir nota karşılık gelecek biçimde yazılır veya irticalen seslendirilir. Bu işlemde karşı hareket ilkesine ve ezginin dayanak noktalarını etkileyen uyuşum kurallarına bağlı kalınır. Bu dayanak noktaları arasında kalan geçiş notaları bir ölçüde serbestçe kullanılır. (Discantus, XII. yy.da, âyin müziğinin dışında kalan bir *cantus firmus* üstüne uygulanmağa başladı. Sonraları «çoksesli conductus» haline geldi, *discantus*'a 3. ve 4. sesler de eklendi. XVIII. yy.da *floridus* adı ile kullanıldı.) [L]

DİSCESSİO i. (lat. k.). Rom. tar. Roma senatosunda üyelerin, düşüncesine katıldıkları kişi çevresinde toplanmaları biçiminde görülen oy verme metodu. (L)

DİSCİNA i. Eklemsiz kolsu ayaklı hayvan. Boynuzsu maddeden oluşmuş çenetleri koni biçimindedir. Karın çenetinden çıkan kısa bir bağla deniz dibine yapışık olarak yaşar.

— ANSİKL. Bugün sadece üç türü bulunan *discina*'lar Birinci zamanda pek çoktu. Bu hayvanlar, Birinci zaman denizlerinde çok yaygın olan ve o zamandan sonra hemen tamamıyle soyu tükenen, aynı familyadan kolsuayaklıların yapısını anlamak bakımından büyük bir önem taşır. (L)

DİSCİPLES OF CHRİST, A.B.D.'de 1830'da Alexander Campbell tarafından kurulan protestan mezhebi. Bu mezhebin çekirdeğini vaftizcilik (*baptism*) taraflısı topluluklar meydana getirdi. Amacı, değişik protestan toplulukları birleştirmekti. Kurucusu öldüğünde (1866) 400 000 üyesi vardı. Bugün üye sayısı yaklaşık olarak iki milyondur. (L)

DİSCOCELİS i. Geniş şerit biçiminde planarya. Denizde yaşar. Akdeniz'de yaşayan üç türü vardır. (Türbedarlar takımının *polyclades* takımının, *leptoplanidae* familyasından.) [L]

DİSCOELİUS i. Yalnız yaşayan yaban arısı. Gövdesi sarı veya beyaz şeritli siyah renktedir. Eski odunlarda barınan *Discoelius zonalis*, kurtçuklarını körpe tırtıllarla besler. (Zarkanatlılardan.) [L]

DİSCOGLASSİDAE çoğl. i. Kertenkeleler familyasından kurbağa, *arcifera*. Ağız tabanına yapışık aşağıdan yukarıya doğru kıvrılarak hareket eden diliyle ayırt edilir. (Avrupa'da üç cinsi bilinir: *discoglossus, bombina* ve *alytes*). [L]

DİSCOGLOSSUS i. Bk. YAZILI KURBAĞA.

DİSCOMYCETES çoğl. i. Asklı mantarlar takımı. Bunlarda sporları meydana getiren organlar çanak veya disk şeklinde olur. (*Eşanl.* DİSCALES.) [L]

DİSCORDİA. Yun. ve Rom. mit. Roma mitolojisinde kötülük tanrısı; Yunan mitolojisindeki Eris'in karşılığı. (L)

Discoverer, 22 şubat 1959'dan itibaren Amerikalıların, yörüngeye girmiş bir uzay aracını yörüngesinden kurtarmak ve uzaydan Dünya'ya dönüş safhasını gerçekleştirmek amacıyle fırlattığı bir seri uydu. Bu uydular, özellikle kutupsal yörüngeli veya kuzey-güney doğrultusuna yakın yörüngeli uyduların fırlatılmasında uzmanlaşan yeni Vandenberg (Kaliforniya) üssünden fırlatıldı. (L)

DİSCOVERY körfezi, Ross denizinde (Antarktika) körfez; Balina (Walvisbaai) koyunun batısında. Derinliği yaklaşık olarak 40 m. Adını, R. F. Scott'un Antarktika seferine (1901-1914) çıktığı sırada bindiği gemiden alır. (L)

DİSEKSİYON i. (fr. *dissection*). Jeomorfol. Bk. TEŞRİH.

DİSEKTAZİ i. (fr. *dysectasie*). Tıp. Sidik torbasının açılma güçlüğü.

— ANSİKL. Bu fonksiyonel bozukluk işemede güçlük doğurur ve bazen sidiğin torbada tutulmasına sebep olur. Tedavisi hastalığın sebebine göre değişir; sebeplerse pek çoktur: prostat adenomu, prostat kanseri, prostat iltihabı, sinir bozuklukları, sidik torbası boynunun doğuştan hasta oluşu. Sidik torbası boynunun *disektazisi* erken tedavi edilmelidir; tedavi edilmediği takdirde sidik torbasında, sidik borusunda ve böbrekte ağır rahatsızlıklara yol açar. Tedavi hemen her zaman cerrahîdir. (L)

DİSELASTOZ i. (fr. *dysélastose*). Patol. Organik dokulardaki esnek tellerin yozlaşması. (L)

DİSEMBRİYOM i. (fr. *dysembryome*). Patol. Embriyonsal kalıntı yerlerinde ortaya çıkan ur şeklinde doku oluşumu. Normal kimselerde daima körelerek kaybolur.

— ANSİKL. *Disembriyom*'lar insanda özellikle boyunda (solungaç yayı kalıntıları) veya cinsiyet organlarında görülür. Embriyon körpe iken, gerek erkek cinsiyet organı, gerekse dişi cinsiyet organı verebilecek elemanlara sahiptir; fakat bunlardan biri gelişirken diğer cinsiyet organının taslakları körelir ve kaybolur; kaybolmaz da yerinde kalırsa bir disembriyom olabilir. (L)

DİSEMBRİYOPLAZİ i. (fr. *dysembryoplasie*). Embriyonsal gelişme sırasında beliren organik yapı kusuru. (L)

Foto. Serge Lido (LAROUSSE)

DİSENSÜLİNİZM i. (fr. *dysinsulinisme*). Gerek şeker hastalığında, gerekse hipoglisemide görülen ve pankreastaki langerhans odacıklarının kötü çalışmasından (yetersiz veya aşırı) ileri geldiği sanılan hastalık hali. (L)

DİSENTİS, Romanş dilinde *Mustèr*, İsviçre'de (Graübünden kantonu) komün, Ön Ren ile Orta Ren'in birleştiği yerde; 2 400 nüf. Turizm merkezi. Ön Ren yüksek vâdisinin başlıca pazar yeri. VIII. yy. da kurulan benediktin manastırı. Bu manastırın papazları eskiden Kutsal Roma-Germen imparatorluğunun prensleri ve «Ligue Grise» (üç küçük cumhuriyetin birliği) başkanlarıydı. (L)

DİSEPİNEFRİ i. (fr. *dysépinephrie*). Böbreküstü bezlerinin anormal çalışması. (L)

DİSERTASYON i. (fr. *dissertation*). Bir edebiyat, ahlâk veya felsefe konusunu tartışmaya dayanan yazılı okul ödevi. (L)

DİSESTEZİ i. (fr. *dysesthésie*). Nöroloji. Normal duyarlığın artma veya azalma şeklinde değişiklik göstermesi. (L)

DİSFAJİ i. (fr. *dysphagie*). Yutma güçlüğü. Yutağın iltihaplanması sırasında görülen disfaji, genellikle yemek borusundaki bir bozukluktan ileri gelir (kanser, darlık, yemek borusu iltihabı v.b.). [L]

DİSFAZİ i. (fr. *dysphasie*). Sinir merkezlerindeki bir bozukluktan ileri gelen konuşma bozukluğu veya güçlüğü. (L)

DİSFEMİ i. (fr. *dysphèmie*). Kelimeleri telaffuz etme güçlüğü. Yalnız ses kaslarının felcinden değil, aynı zamanda sinir merkezlerindeki bir bozukluktan da ileri gelebilir. (L)

DİSFONİ i. (fr. *dysphonie*). Tıp. Genellikle ses oluşu bozukluğu. (Sebep sinir merkezinde ise *disartri*, organlarda ise *dislali* adını alır.) [L]

DİSFRENİ i. (fr. *dysphrénie*). Solunum hızının artması sonucu duyulan tıkanma duygusu. Diyaframdaki bir spazm veya yarım felçten ileri gelir. (L)

DİSGLOBÜLİNEMİ i. (fr. *dysglobulinémie*). Patol. Çeşitli hastalıklar sırasında plazmadaki globülinlerin miktarında meydana gelen düzen bozukluğu. (Disglobülinemiler, disproteinemilerden sayılır.)

— ANSİKL. α, β, γ globülinlerin miktarı elektroforez eğrisinde albümin miktarıyle birlikte ortaya çıkar. Albümin miktarı sadece azalabilirken çeşitli globülinlerin miktarı, duruma göre azalıp çoğalabilir ve karakteristik eğriler gösterir. En karakteristik disglobülinemiler şunlardır: agammaglobülinemi (globülinlerin azalması veya yok olması), makroglobülinemi veya Waldenström hastalığı (globülinlerin artması ve aralarında molekül ağırlığı bunlarınkinden de yüksek bir makroglobülinin bulunması), çok sayılı miyelomlar veya Kahler hastalığı (globülinlerin birinin büyük ölçüde artması, öteki ikisinin ve albüminin azalması, sidikte albümoz bulunması). Kriyoglobülinemi soğukta kalmaktan dolayı kol ve bacak damarlarında belirtilere yol açan, 25°-35°C arasında pıhtılaşan anormal bir globülinden ileri gelen bir rahatsızlıktır.

Bunlardan başka, karaciğer (siroz), böbrek (lipoit nefroz) hastalıklarında, kolajenozlarda (döküntülü deri veremi [lupus], deri sertleşmesi [sklerodermi] v.b.), eklem romatizmalarında ve damar sertliğinde de karakteristik bozukluklar görülür. (L)

DİSGRAFİ i. (fr. *dysgraphie*). Patol. Bir organın yapısının kusurlu oluşu. (L)

DİSHAFİ i. (fr. *dyshaphie*). Nörol. Dokunma duyarlığında bozukluk. (L)

DİSHARMONİK sıf. (fr. *dysharmonique*). Jeol. Disharmonik kıvrım, birbirini takip eden katmanları aynı biçimde etkilemeyen kıvrım: *Bir disharmonik kıvrım, yer yüzeyine doğru antiklinikal bir yol tutturduktan sonra derinliğine senklinal bir gidiş gösterebilir.* (Bu kıvrım tipi, katmanların yapısına, aynı zamanda da kıvrılmaların derinliklerine göre değişmesi olayına bağlanabilir.) [*Eşanl.* UYUMSUZ.] (L)

DİSHEMATOZ i. (fr. *dyshématose*). Kandaki alyuvarların oksijen tutma yetersizliği. (Solunum havasının kötülüğünden ileri gelebileceği gibi, alyuvarların tutma gücünün düşmesinden de ileri gelebilir.) [L]

DİSHİDROZ i. (fr. *dyshidrose*). Ağrılı deri hastalığı. El parmakları arasında kabarcıklı döküntü şeklinde belirir. Genellikle ayak parmaklarında mikozla birlikte görülür; onun da sebebi budur. İlkbaharda birdenbire ilerlemeler gösterir. Suya değdikçe ve mutfak işleriyle meşgul oldukça azar. Yaraları dezenfekte etmek ve merhem sürmekle tedavi edilir. (L)

DİSHLEY i. İngiliz koyun ırkı; İngiltere'de *Leicester* adıyle tanınır.

— ANSİKL. *Dishley* adı Dishley Grange çiftliğinden gelir; hayvan yetiştiricisi Bakewell bu ırkın ilk örneklerini, adı geçen çiftlikte yetiştirmiştir. Yvart, dishley ile merinos koyununu birleştirerek «Ile de France» adı verilen yeni bir koyun ırkı türetti. (L)

DİSİMETRİ i. (fr. *dissymétrie*). Simetri bozukluğu. (*Eşanl.* BAKIŞIMSIZLIK.)

— İstat. Bir istatistik seriyi gösteren eğrinin özelliği; böyle bir eğride, ortalamanın üstündeki değerler, ortalamanın aşağısındaki değerlerden daha büyük (*pozitif disimetri*) veya daha küçüktür (*negatif disimetri*).

— ANSİKL. *Disimetri*'nin en güzel örneği Haüy'ün bulduğu kuvars hemiedri'sidir. (Bk. BİLLÛRBİLİMİ). Bu mineral, alt ve üst tabanı altıgen iki piramitle sonuçlanan altıgen düzgün prizmalar halinde billûrlaşır. Bununla birlikte, bazı kuvars örneklerinde, prizmanın yanal yüzlerinden birinin açısı üzerinde bulunan façetalardan biri dışarı doğru taşar ve kenarlardan birine doğru eğilir. Bu façeta, bazen sağa bazen de sola doğru eğilebilir. Haüy bu façetaları, eğim yönünün sağa veya sola olmasına göre ***sağ eğikyüzlü*** veya ***sol eğikyüzlü*** diye adlandırmıştır. Böyle sağ veya sol eğikyüzlüleri olan billûrlar, ışığın kutuplaşma düzlemini sağ veya sola saptırır. Pasteur bu gözlemin bütün hemiedr cisimlere (tartarik asit ve tartaratlar) uygulanabileceğini göstermiştir. Böylece molekül disimetrisi dönel kutuplanma farklarına yol açar. (L)

DİSİMİLASYON i. (fr. *dissimilation*). Fonet. Bk. AYRIŞMA.

DİSİPLİN i. (lat. *disciplina*> fr. *discipline*'den). Bir topluluğu yöneten kanunların, yönetmeliklerin bütünü: *Askerî disiplin.* || Bağlı bulunulan topluluğun kurallarına boyun eğme: *Bir siyasî partide oy disiplini.* || Kanunlara, yönetmeliklere veya kurallara uyma eğilimi, yeteneği; görevini, aldığı emirleri tartışmasız yerine getiren kimsenin niteliği: *İnkılâp denen şey bir disiplin ister* (F.R. Atay). *Bu öğrencilerde hiç disiplin yok.* || Bir ilmî metodun veya ahlakî bir davranışın sıkı bir şekilde kurallara bağlanması: *Düşünce disiplini.* || Öğretim konusu: *Latince ve matematik, klasik Avrupa eğitiminin temel disiplinleridir.* || Öğretim konusu olabilecek bilgilerin bütünü: *Fen disiplinleri.*

— Ask. Askerî kanunlara, nizamlara ve âmirlere mutlak itaat, astının ve üstünün haklarına saygı gösterme. (Bk. ANSİKL.) || *Ateş disiplini*, bir kıtanın savaşta en etkili biçimde atış yapmasını sağlayan ve uyulması zorunlu olan hükümler: *Ateş disiplini, ateş talimatına harfi harfine uymayı gerektirir.*

— Huk. *Disiplin âmiri*, Ask. Ceza kn.na ve 477 sayılı kanuna göre emri altında bulunan şahıslara disiplin cezası vermeğe yetkili olan âmir. || *Disiplin cezası*, disiplin kabahatlerinde, disiplin suçlarında ve disiplin tecavüzlerinde faile âmirleri tarafından verilen ceza. (Bk. ANSİKL.) || *Disiplin kabahati*, Ask. Ceza. kn.nun kısa hapis cezasıyle cezalandırdığı fiiller. (Bk. ANSİKL.) || *Disiplin mahkemesi*, disiplin suçlarına bakmakla görevli mahkeme. (Bk. ANSİKL.) || *Disiplin subayı*, disiplin mahkemelerinde iddia görevini yapan subay. (Bk. ANSİKL.) || *Disiplin suçu*, 477 sayılı Disiplin Mahkemeleri Kuruluşu, Yargılama Usulü ve Disiplin Suç ve Cezaları Hakkındaki kanunun, tarifini verdiği ve cezasını tayin ettiği suçlar. (Bk. ANSİKL.) || *Disiplin tecavüzü*, Ceza kanunlarındaki suç tiplerinden hiç birine girmediği halde askerî terbiyeyi, disiplini bozan fiil. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Askerî disiplin*, silâhlı kuvvetler mensuplarını, görevlerini yerine getirmekle ilgili emirlere boyun eğdirmektir; onları, savaş görevlerine yeterli hale getirmek de askerî disiplinin amaçları arasındadır. Disiplin, askerlik mesleğinin başlıca güç kaynağı olduğu için, üstten gelen emirlerin derhal ve tereddütsüz yerine getirilmesi, astın her zaman ve şartta üstüne karşı saygılı ve tam itaatli olması, askerliğin temel kuralları sayılır. Emrin sorumluluğu onu verene aittir. Asta şikâyet hakkı, ancak emri yerine getirdikten sonra tanınır. Disiplin, kısa tarifiyle emre uymak mecburiyetidir, ama kurallar dışı bir kavram ve keyfî hareket imkânı demek de değildir. Askerlikle ilgili kanun ve talimatnameler, bunlar yanında örf ve âdetler, askerî disiplin kurallarını belirler. Her konuda (eğitim ve öğretim, savaş şartları, iç hizmetler, üste saygı, müeyyideler...) haklar, görevler, yetki ve sorumluluklar kesin esaslara bağlanmıştır. Askerî disiplinin yazılı kurallar dışındaki bir dayanağı da, astın üstüne gösterdiği saygıya karşı sevgi ve himaye görmesidir. «Disiplinli olmak, susmak demek değildir; çekimser olmak veya kendisini tehlikeye sokmadan sadece yapılacak işe inanmak, sorumluluktan kaçmak demek değildir. Disiplinli olmak, alınan emirler yönünde hareket etmek, bunun için de bu emri yerine getirmek imkânını ve gerekli enerjiyi bulmak demektir.»

— Huk. *Disiplin cezası*. Ask. Ceza kanunundaki disiplin cezaları: tevbih, şiddetli tevbih, maaş kesilmesi, göz hapsi, oda hapsi, sıra harici hizmet, izinsizlik ve katıksız hapistir. 477 Sayılı kanundaki disiplin cezaları ise, oda hapsi ve göz hapsinden ibarettir (Ask. Ceza kn. md. 165; 477 sayılı kanun md. 7, 14). Faile verilebilecek disiplin cezaları rütbesine göre değişir. Meselâ subaylara katıksız hapis, erlere göz hapsi cezası verilemez. Askerî hâkim ve savcı sınıfından olanlara ancak ihtar ve tevbih cezası verilebilir. Her âmirin astlarına verebileceği ceza kendi rütbesine ve ceza vereceği şahsın rütbesine göre de değişir (Ask. Ceza kn. na md. 171). Disiplin cezası, Ask. Ceza kn.na göre en yakın âmir tarafından verilir. En yakın disiplin âmiri, verilmesi gerekli cezanın kendi yetkisini aştığını görürse durumu bir derece üstüne bildirir. Bu halde, üst disiplin âmirleri ceza verebilirler. Bunun dışında üst disiplin âmirlerinin doğrudan doğruya disiplin cezası verebilecekleri haller de belirlidir (Ask. Ceza kn. md. 170). Disiplin cezasını ancak daha üst âmir kaldırabilir veya değiştirebilir. 477 Sayılı kanun gereğince disiplin mahkemeleri tarafından verilecek oda ve göz hapislerini, âmirler tarafından verilen disiplin cezaları ile karıştırmamak gerekir. Mahkemece verilen cezaların etki ve sonuçları, âmirler tarafından verilenlerden farklıdır.

● *Disiplin kabahati.* Ask. Ceza kn. md. 1, askerî suçları, askerî cürümler ve askerî kabahatler diye ikiye ayırır. Disiplin kabahatleri askerî kabahatlerden ibarettir ve askerî suçların nispeten az vahim, hafif halleridir. Disiplin kabahatlerinde, disiplin âmiri fiili kendi yetkisi içinde cezalandırabilir veya mahkemeye sevk edebilir. 477 Sayılı Disiplin Mahkemeleri kuruluşu, Yargılama Usulü ve Disiplin Suç ve Cezaları Hakkındaki kanun disiplin kabahatlerinden pek çoğunu, disiplin suçu olarak tanımlamış ve kendi kapsamına almıştır.

● *Disiplin subayı.* Disiplin subaylığına askerî savcılar ve adlî müşavirler arasından tayin yapılır. Askerî savcı ve adlî müşavir bulunmadığı takdirde disiplin subaylığı görevini bir başka sınıf subayı da yapabilir. Disiplin subayı teğmen ve binbaşı rütbesi arasındaki subaylar arasından seçilir.

● *Disiplin mahkemesi.* Disiplin mahkemelerinin hangi kumandanlık ve askerî kurum âmirlikleri nezdinde kurulacağını 477 sayılı kanunun 1. maddesi göstermektedir. Disiplin mahkemeleri biri başkan, ikisi üye olmak üzere üç subaydan meydana gelir. Astsubay, erbaş ve erlerin yargılanmalarında üyelerden biri astsubaylardan seçilir. Bu mahkemelerin kuruluş yönünden yetkileri, nezdinde kuruldukları kumandanlığın, askerî kurum âmirliğinin veya Millî Savunma bakanlığı müsteşarlığının kadro ve kuruluşu ile sınırlıdır. Disiplin mahkemelerinin rüt-

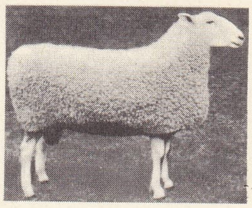
dishley koyunu

Foto. Reid (LAROUSSE)

diskaro

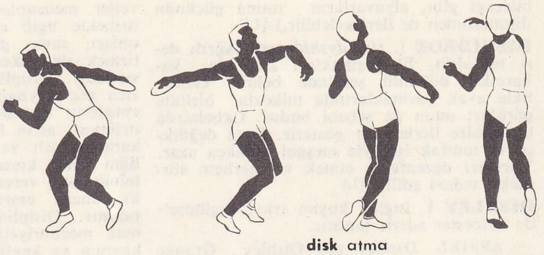

disk atma

be yönünden yetkileri de, nezdinde kuruldukları kumandanlık veya kuruma göre değişir. Meselâ alay disiplin mahkemeleri erden yüzbaşıya kadar olan askerleri, tümen disiplin mahkemeleri erden yarbaya kadar olan askerleri disiplin suçlarından dolayı yargılayabilir.

● *Disiplin suçu.* Disiplin suçu, disiplin âmiri tarafından cezalandırılabilir; disiplin âmiri kendisi cezalandırmayı uygun görmezse nezdinde disiplin mahkemesi kurulan kumandan veya âmire durumu bildirir. Bu kumandan veya âmir ya kendisi bir disiplin cezası tayin eder veya fiili disiplin mahkemesine sevk eder veya faili yetkisi dahilinde cezalandırmayı ilk disiplin âmirine bildirir (447 sayılı kn. md. 14). Âmir veya mahkemece disiplin suçları hakkında verilecek ceza, oda veya göz hapsinden ibarettir; ancak disiplin âmiri tarafından verilmiş veya mahkemece hükmolunmuş olmasına göre etki ve sonuçları değişir. Mahkemece hükmolunan cezaların tesir ve neticeleri daha ağırdır.

● *Disiplin tecavüzü.* Ask. Ceza kn. md. 162/1-B'de tarifi verilen disiplin tecavüzlerinin mahkemelerce cezalandırılması mümkün değildir; disiplin âmirlerinin bu fiilleri cezalandırmaları veya cezalandırmamaları da takdirlerine bırakılmıştır. Disiplin âmiri, disiplin tecavüzünden dolayı ceza vermeyi uygun görürse, Ask. Ceza kn.-nun 165. maddesinde gösterilen disiplin cezalarından yetkisi içinde olan herhangi birini verebilir.

◆ **Disiplinli** sıf. Disiplin altına alınmış, disiplini olan: *Disiplinli okul.*

◆ **Disiplinsiz** sıf. Disiplini olmayan: *Disiplinsiz sınıf.* (ML)

DİSİSYON i. (lat. *discissio,* ayırma'dan fr. *discission*). Göz billûrunun, suyukla soğurulması için ön odaya delik açma ameliyatı. (Disisyon genel olarak gençlerde görülen kataraktlarda yapılır.) [L]

DİSİYANODİYAMİT i. (fr. *dicyanodiamide*'den). Siyanamitin polimerleşmesiyle meydana gelen, NH_2—C(NH)NH—CN formülündeki bileşik. (Yansız bir tepkime gösterir. Amonyak etkisiyle biguanid'e, seyreltik asitlerin etkisiyle de guaniliüre'ye dönüşür.) [*Eşanl.* SİYANOGUANİDİN, PARAM.] (L)

DİSJONKSİYON i. (fr. *disjonction*). Bk. AYRILMA.

DİSJONKTÖR i. (fr. *disjoncteur*). Elektr. Bk. ŞALTER.

DİSK i. (yun. *diskos*'tan lat. *discus*>fr. *disque*). Spor. Eskiçağ olimpiyat oyunlarında kullanılan yuvarlak, yassı ve ağır kaydırak. Bk. ANSİKL.

— Anat. *Omurlar arası diskler,* omurları birbirine birleştiren ara madde. (İki tarafı da dışbükey bir mercek şeklinde olan bu diskler omurların eklem yüzeylerine kalıp gibi uyar. Bel omurları arasındaki diskler özellikle çok gelişmiştir. Her diskte iki kısım göze çarpar: çevre kısmı sık dokulu ve çok serttir; orta kısmı [*özlü çekirdek* (nucleus pulposus)] iliktendir ve jelatinimsidir. Disk fıtıkları, özlü çekirdeğin yerinden oynayarak omuriliğin önkök sinirlerine basınç yapmasından ileri gelir ve siyatik sinir ağrılarına sebep olabilir.)

— Diş cerr. Ortasından bir delgiye bağlı çok ince ve değirmi küçük levha. (Diş oyma taşının yanaşamadığı diş yüzeyleri bu disklerle yontulur. Bunlar kâğıt, karton veya çelikten yapılır; bir yüzü az çok ince, aşındırıcı bir tozla [silis, carborundum, elmas tozu] kaplıdır.)

— Doku bilimi. *Kas diski,* kas telinin koyu renkli kısmı. Burası ışığı çift kırar, yani anizotroptur ve boya maddelerini çok iyi tutar. (Bu özelliklerinden dolayı kas telinin açık renkli çizgileriyle aykırılık gösterir; çünkü bu çizgiler ışığı tek yönlü kırar, yani izotroptur. Kasların bir kısım nitelikleri çizgilerle disklerin farklı fiziksel karakterlerinden doğar.)

— Dy. Bir direk üzerine yerleştirilen ve düşey bir eksen etrafında dönebilen, yuvarlak saçtan yapılmış boyalı işaret levhası.

— Elektr. *Disk şeklinde sargı,* aktif iletkenlerin dönme eksenine dikey gelecek şekilde düzenlendiği bir makinenin sargısı. ‖ *Deney diski* veya *deney yüzeyi,* elektriklenmiş bir iletken üzerinden belli miktarda elektrik toplamağa yarayan küçük madenî disk.

— Mat. Bir düzlem üzerinde bulunan ve bu düzlemin bir noktasına olan uzaklıkları, verilen gerçel pozitif bir sayıya eşit olan noktaların cümlesi. ‖ Bir dairenin iç bölgesindeki ve üzerindeki noktaların cümlesi. (Çembere DİSK'İN SINIRI denir.) ‖ *Teşm. yol.* Bir N (*x*) norm*u ile donatılmış iki boyutlu vektörel bir uzayda *a* sabit bir eleman (diskin merkezi) ve *r* bir aritmetik değer (diskin yarıçapı) olmak üzere, $N(x—a) < r$ eşitsizliğiyle ifade edilen elemanların cümlesi. Bu eşitsizliğin geniş veya dar anlamda alınmış olmasına göre disk açık veya kapalıdır.

— Oto. *Debriyaj diski,* bir debriyajın, preslenmiş ince saçtan yapılan ana parçası.

— Patol. *Disk artrozu,* özellikle omurlar arası disklerde görülen artroz. ‖ *Disk fıtığı,* omurlar arası disklerden birinin bir parçasının omurga kanalı içine uzaması. (Bk. FITIK, OMUR.) ‖ *Disk hastalığı,* sebebi ve belirtileri ne olursa olsun, omurlar arası disklerde görülen hastalıklara verilen genel ad. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Disk iltihabı,* omurlar arası disklerde görülen iltihap. Genellikle artrit şeklinde olur; travmalardan da ileri gelebilir.

— Spor. *Disk atma,* atletizm sporunda disk adı verilen bir ağırlığı fırlatma yarışması. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Spor. Günümüzün diskleri etrafına demir çember geçirilmiş, mercimek biçiminde bir tahtadan ibarettir. Erkeklerin attıkları disk en aşağı 2 kg, kadınlarınki de 1 kg ağırlığındadır. Disk atışı 2,50 m çapında bir daire içinde yapılır. Atlet, birkaç kere kolunu salladıktan sonra, kendi üzerinde hızla döner, merkezkaç güçten de yararlanarak diski fırlatır. Dünya disk atma rekoru 60 m'ye yakındır.

— Patol. *Disk hastalıkları* çeşitlidir: bir kısmı şiddetli tek bir darbeden veya art arda tekrarlanan çok küçük travmalardan ileri gelir (disk fıtığı gibi); diğer bir kısmı ise omur eklemlerinde yerleşen iltihaplardan (*artrit, artroz*) veya omurlara özgü başka bozukluklardan (Pott ağrısı) ileri gelir. Bu çeşit disk hastalıklarında bazı disklerin tamamen harap olduğu görülür.

◆ **Diskimsi** sıf. Disk biçiminde olan.

— Zool. Disk biçiminde değirmi olan. «*Disk*» kelimesi bütün hayvanlarda vücudun aynı kısmını ifade etmez. Diskimsi kanat hücresi böceklerde kanadın orta kısmında bulunan hücrelerdir. Diskimsi benek ise gene kanadın orta kısmında bulunan benektir.

◆ **Diskli** sıf. Diski olan.

— Oto. *Diskli fren,* kuvvetin, fren tamburuna sürtünen fren pabuçlarına değil de, tekerlek eksenine yerleştirilmiş bir veya daha çok sayıda diskleri kavrayan çeneler üzerinde uyguladığı fren sistemi. (Bu sistem rulmanla frenin çalışmasını tamamen birbirinden ayırdığı için, frenlere büyük bir sürtünme yüzeyi sağlar.) [LM]

Disk (*Devrimci İşçi Sendikaları konfederasyonu*'nun kısa adı), türk işçi kuruluşu, Türk-İş bünyesinde toplanmış olan işçi sendikalarının bazılarının yöneticileri ile konfederasyonun yöneticileri arasında görüş ayrılıklarının belirmesi üzerine, yirmi sendika yeni bir konfederasyonda birleşti (13 şubat 1967). Türk-İş'teki 36 iş koluna karşılık konfederasyonda iş kolu sayısı 16'dır. Disk'in siyasî eylemi de öngören bir işçi kuruluşu olduğunu açıklayan tüzüğünde amacı şöyle belirlenmektedir: «Emekçilerin tüm haklarını alabilmesi yalnız meslekî mücadeleyle mümkün değildir. Bunun yanı sıra Anayasa'daki demokratik haklarını kullanarak siyasî mücadele yapmaları da gereklidir. Bu mücadele işçi sınıfının varlığının tam bilincine kavuşturularak insanın insanı sömürmesi esasına karşıt bir amaç güder.» 1970 Haziranında, 274 sayılı Sendikalar, Grev ve Lokavt kanununda hükûmet tasarısıyle yapılan değişikliğin, kuruluşun gelişmesini engelleme amacı güttüğünü ileri süren Disk, 15 haziranda «genel direniş» kararı aldı. Bu kararın uygulanması, İstanbul ve Kocaeli illerinde askerî müdahaleyi gerektirir karışıklıklara yol açtı: 113 iş yerinde çalışma durduruldu; biri polis olmak üzere üç kişi öldü. Ve 16 haziran gecesi İstanbul ve Kocaeli'nde sıkı yönetim ilân edildi. (M)

DİSKALİFİYE sıf. (ing. *to disqualify*'den fr. *disqualifier*). [Genellikle *etmek* ve *olmak* fiilleriyle kullanılır]. Spor. *Diskalifiye etmek* veya *edilmek,* kurallara aykırı davranıştan dolayı bir koşudan, bir yarıştan, bir maçtan çıkarmak veya çıkarılmak.

— ANSİKL. Spor. Boks maçlarında kural dışı vuruş halinde; atletizmde de bir atletin, başka atletlerin koşmasını bile bile engellediği hallerde, yarış dışı etme kararı verilir. Kurala aykırı davranışlar sonradan bildirilse bile, kural dışı davranışta bulunan sporcu veya takım diskalifiye edilir.

— At yarışı. Bir at şu hallerde diskalifiye edilir: resmî yarış bülteninde bildirilmeyen şartlar altında yarışa sokulursa; nefes alıp vermesini kolaylaştıracak bir âletten yararlanırsa; koşuya katılamayacağına dair verilen karara rağmen koşuya sokulursa ve hileli bir manevraya âlet edilirse. (L)

DİSKARO i. Zır. Sürülü toprağı ufalamak için kullanılan âlet. (Birbirinden ayrı iki sıra disk taşıyan madenî bir şasiden ibarettir. Her sıra öbürüyle istenildiği zaman ayarlanabilen bir açı meydana getirir.) [L]

DİSKCOKEY blş. i. (ing. *disc-jockey*). Radyoda hafif müzik plakları çalmak ve programa canlılık vermekle görevli takdimciyi anlatan anglo amerikan kelime. (L)

DİSKÇİÇEKLİ blş. sıf. Bot. Çiçek kısımları disk şeklinde olan. (L)

DİSKÇİÇEKLİLER çoğl. blş. i. Çiçek kısımları disk şeklinde olan, ayrı taçyapraklı iki çenetli bitkiler grubu. (*Geraniales, rutales, celastrales* ve *sapindales* takımları bu gruba girer.) [L]

DİSKERATOZ i. (fr. *dyskératose*). Tıp. Vücut örtülerinin keratinleşmesi. (Diskeratoz deri hastalıklarının sınıflandırılmasında esas alınan bir belirtidir: Bowen, Paget ve Darier hastalıkları gibi.) [L]

DİSKGASTRULA i. Embriyol. Kısmen bölütlü yumurtalardan oluşan gastrula. (Diskblastuladan türer.) [L]

DİSKİNEZİ i. (fr. *dyscinésie*). Nörol. Hareket sinirlerinin uyumsuz çalışmasından ileri gelen devinme güçlüğü. Sinirlerdeki uyumsuzluğun sebebi henüz tamamlanmamış bir felçtir. ‖ *Profesyonel kramp.* Bk. KRAMP.

— Kadın hast. Doğum sırasında dölyatağının anormal kasılması.

— Patol. *Öd diskinezisi,* öd kesesi ile öd yollarında görülen kasılma bozukluklarının tümü. (L)

Foto. Massey-Harris-Ferguson (LAROUSSE)

DİSKLAZİT i. (fr. *dysclasite*). Miner. Hidratlı kalsiyumun tabiî silikatı. (*Eşanl.* OKENİT.) [L]

DİSKLİLİKENLER çoğl. blş. i. Discales takımından mantarlarla suyosunlarından oluşan likenler grubu. (L)

DİSKLİ MEDÜZLER blş. çoğ. i. Medüzlerin iki eski bölümünden biri; deniz ısırganları. Gövde kısmı yassı, şemsiye kenarları sekiz loplu, eşeysel bezleri karın boşluğunda bulunan hayvanları kapsar. (L)

DİSKO—, yun. *diskos*, disk kelimesinden alınan ve bazı kelimelerin başına getirilen önek. (L)

DİSKO, Grönland'ın batı kıyısında ada. Kuzeyde Disko koyu'nu kapar. Merkezi Godhavn. 1 600 m yükseltiye kadar yükselen bir bazalt yaylasıdır. Qutdligssat'da linyit işletmesi. Büyük karides avlama tesisleri. (L)

DİSKOBLASTULA blş. i. Telolesit yumurtaların (kafadan bacaklı yumuşakçalar, köpekbalıkları, sürüngenler, kuşlar) ve bazı heterolesit yumurtaların (akrep) kısmen disk şeklinde bölütlenmesi sonucunda meydana gelen blastula. (Çok değişikliğe uğramış olan blastula, blastula zarına dayalı hücrelerden ibaret bir disk biçimindedir.) [L]

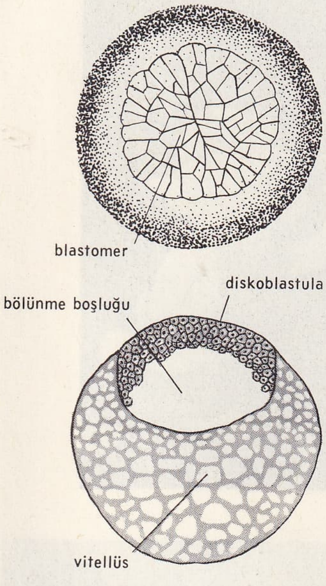

DİSKOBOLOS i. (yun. *diskos*, disk ve *ballein*, atmak'tan yun. k.). Esk. Yun. Disk yarışmasına katılan atlet.

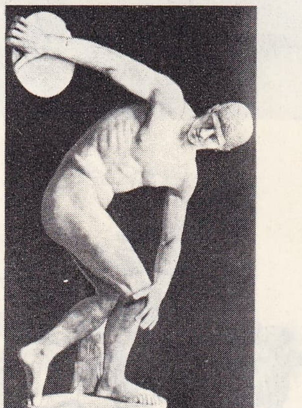

— ANSİKL. İkonogr. Disk atma oyunu Yunanlılarda çok eski idi. Disk atan atlet, yunan heykellerinde çeşitli hareketler sırasında gösterilmiştir: atıştan önce (Louvre'daki *Diskobolos;* Naukydes veya Alkamenes'in eserinden kopya, V. yy. sonu); diski kaldırırken (New York'daki bronz heykelcik [yaklş. M.Ö. 480]); tam atış sırasında (Lukianos'un anlattığı ve çeşitli kopyalarda canlandırılan, Myron'un ünlü bronz heykeli [yaklş. M.Ö. 460]); ve atıştan sonra; fırlattığı diski takip ediyor gibi duran heykel (Napoli müzesi). [L]

DİSKOMİKOZ i. (fr. *discomycose*). Discomycetes takımından mantarların meydana getirdiği hastalık. (L)

DİSKONDROPLAZİ i. (fr. *dyschondroplasie*). Kemiklerin birleşme yerlerindeki kıkırdakların geç ve düzensiz kemikleşmesi şeklinde büyüme bozukluğu. (Diskondroplazi veya Ollier hastalığı denen bu bozukluk soydan gelen bir hastalıktır.) [L]

DİSKONDROSTEOZ i. (fr. *dyschondrosteose*). Kol ve bacaklarda kısalık şeklinde beliren distrofik mahiyette ve soydan gelme kemik hastalığı. (L)

DİSKORDANS i. (fr. *discordance*). Jeol. Bk. UYMAZLIK.

DİSKORDANT. sıf. (fr. *discordant*). Bk. UYMAZ.

DİSKOTEK i. (fr. *discothèque*). Tasnif edilmiş plak dermesi. (Plaklar yatık ve dik olarak iki tür tasnif edilir.) ‖ Plak dermesinin saklandığı dolap. ‖ Plağa veya banda alınmış müzik eşliğinde dans edilebilen kulüp. (LM)

DİSKPARMAKLI blş. sıf. Zool. Parmakları yapışkan disklerle son bulan: *Diskparmaklı yeşil kurbağa.* (L)

DİSKRAZ veya **DİSKRAZİT** i. (fr. *dyscrase, dyscrasite*). Miner. Tabiî gümüş antimonyür. Bileşimindeki maddeler birbirinden kolayca ayrıldığı için, Beudant bu minerale «diskraz» adını vermiştir.

— ANSİKL. *Diskraz* veya antimonlu gümüş (Ag_3Sb), madenî gümüş parlaklığındadır. Orторombik sistemde billûrlaşır. (L)

DİSKRAZİ i. (fr. *dyscrasie*). Patol. Hastalıklı mizaç.

— ANSİKL. Günlük hekimlik dilinde *diskrazi* terimi sadece metabolizma bozukluklarına bağlı kronik hastalıkları anlatmak için kullanılır: damla, diyabet (şeker), şişmanlık v.b. gibi. Sunî olarak bu terim altında toplanmış bulunan hastalıklar hakkında ayrıntılı bilgiler çoğaldığından diskrazi sözü artık eskisi kadar kullanılmamaktadır. (L)

DİSKRAZİT i. (fr. *dyscrasite*). Miner. Bk. DİSKRAZ.

DİSKRETİF sıf. (lat. *discretus*, seçilmiş, ayrılmış'tan fr. *discrétif*). Dil bil. İki olumlama kapsayan bileşik önerme; bu olumlamalardan biri yüklemin bir özneye uygunluğunu, öbürüyse aynı yüklemin başka bir özneye aykırılığını belirtir: *Gökbilim bilimseldir, oysa astroloji bilimsel değildir.* (L)

DİSKRİMİNANT sıf. (lat. *discrimen*, ayırt edici özellik'ten fr. *discriminant*). İki terimi birbirinden ayıran.

◆ i. Mat. Bir P *(x)* çokterimlisinin katsayılarından meydana gelen Δ fonksiyonu. Δ — Δ = 0 şartı, bu çokterimlinin bir katlı kökü olduğunu gösterir. (Δ, çokterimlinin ve türevinin bileşkesidir.) *Esk.* Kâsıma. ‖ *İki değişkenli bir ikinci derece denkleminin diskriminantı,* dik koordinat sisteminde bu iki değişkenli dereceden denkleme gösterilen bir eğrinin gerçekten bir eğri veya iki doğrudan meydana gelmiş bir sistem olup olmadığını veya bir elips söz konusuysa, bu elipsin gerçel mi, sanal mı olduğunu belirlemek imkânını veren katsayıların fonksiyonu. ‖ *a, b, c* terimleri, $ax^2 + bx + c = 0$ denkleminin katsayıları olduğuna göre, $b^2 - 4ac$ ifadesi. (Bk. DENKLEM.)

— ANSİKL. $Ax^2 + 2Bxy + Cy^2 + 2Dx + 2Ey + F = 0$ ikinci dereceden denklemini gözönüne alalım.

$B^2 - AC = m$
$DE - CD = n$
$E^2 - CF = p$

ile gösterdikten sonra, denklem *y*'ye göre çözülürse:

$$y = -\frac{(Bx + E)\sqrt{mx^2 + 2nx + p}}{C}$$

bulunur. Kök içindeki $mx^2 + 2nx + p$ ifadesi, denklemle gösterilen eğrinin yapısı üzerinde önemli rol oynar; denklemin kökleri

$n^2 - mp > 0$ için gerçel ve farklı,
$n^2 - mp = 0$ için gerçel ve eşit,
$n^2 - mp < 0$ için sanal sayılardır.

$n^2 - mp$ fonksiyonu açılırsa

$C\,[AE^2 + CD^2 - 2BDE + F\,(B^2 - AC)] + F\,(B^2 - AC)]$

şekline girer. Köşeli parantez içindeki nicelik, denklemin *diskriminantı*'dır. Bu △ diskriminantı eğrinin yapısını belirlemeğe yarar, diskriminant sıfır olduğu zaman, eğri, iki doğrudan meydana gelen bir sisteme indirgenmiş olur. İkinci derece denklemi, birinci dereceden çarpanlara ayırmakla da disk bulunabilir. (L)

DİSKRİMİNATÖR i. (fr. *discriminateur*). Sibern. Aradaki farkı göstermek üzere bir büyüklüğü kıyaslama değeriyle karşılaştıran cihaz.

— ANSİKL. *Diskriminatör,* genellikle, bir amplifikatör ve bir elektrik devresinden meydana gelir. Devrenin giriş ve çıkış gerilimleri karşıt olarak monte edilir; böylece amplifikatörün giriş başlarındaki gerilim farkı, giriş ve çıkış gerilimleri arasındaki farka eşit olur. Diskriminatör, radyoteknikte frekans modülasyonuyle yapılan yayımlarda *demodülatör* olarak kullanılır. (L)

DİSKRİMİNİMETRE i. (fr. *discriminimètre*'den). Deneysel psikol. Bk. SEÇMEÖLÇER.

DİSKROMATOPSİ i. (fr. *dyschromatopsie*). Bk. RENK *körlüğü.*

DİSKROMİ i. (fr. *dyschromie*). Deri renklenmesinde görülen anormallik. (Bk. AKROMİ, HİPERKROMİ.) [L]

DİSKUR i. (fr. *discours*). Nutuk: *Şimdi bu diskurun sırası mı?* (H.R. Gürpınar). ‖ *İstihz. Diskur geçmek,* nutuk verir gibi konuşmak: *Ertesi gün reis diskurunu geçti* (M.Ş. Esendal). Bk. NUTUK. (M)

DİSKÜRSİF sıf. (fr. *discursif*). Bk. GİDİMLİ.

DİSLALİ i. (fr. *dyslalie*). Tıp. Genellikle

Walt DİSNEY

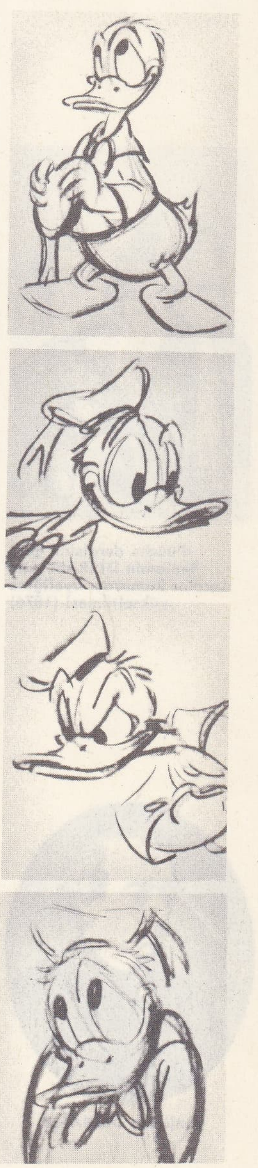

«Vakvaka Kardeş» (Donald) adlı kahramandan birkaç poz

«Disney-land» eğlence yeri

Foto. Alinari, Walt Disney Productions, U.S.İ.S. (LAROUSSE)

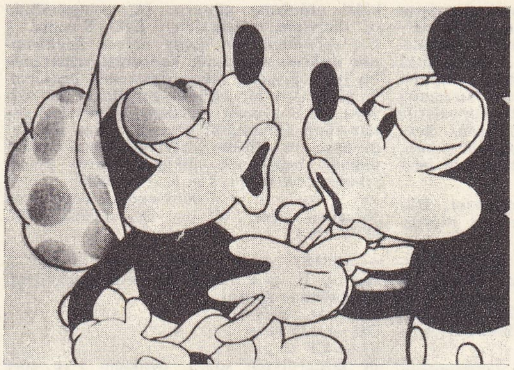

Miki Fare

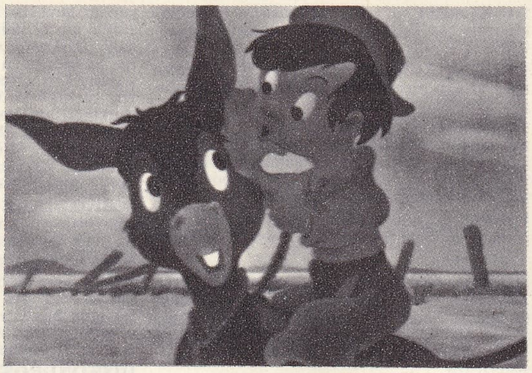

Renkli Mucizeler (1944)

«Punch» dergisine göre **Benjamin DİSRAELİ**'nin Lordlar kamarası üyeliğine yükseltilmesi (1876)

Benjamin **DİSRAELİ**

ses çıkarma organlarının (burun, damak, küçük dil, gırtlak, dil, dişler, dudaklar) dolu veya şekil bozukluğundan ileri gelen konuşma kusuru. Yutma ve soluma bozukluklarıyle birlikte veya başlı başına olabilir. Elverişli bir eğitimle düzeltilebilir. (L)

DİSLEKSİ i. (fr. *dyslexie*). Tıp. Okumayı normal öğrenmede güçlük.

— ANSİKL. *Disleksi,* normal bir gelişme gösteren çocukta okurken bazı harfleri birbirine karıştırma, bazılarını da - tersine çevirerek okumak şeklinde görülür. Çocukta bu okuma güçsüzlüğü, çoğu zaman, daha harflerin teker teker tanınmasından itibaren başlar. Bu harfler, meselâ, *m* ve *n, d* ve *b* gibi yazılışı birbirine yakın olan veya *f* ve *v, t* ve *d* gibi okunuşu birbirine yakın olan harflerdir. Fakat asıl güçlük, 2 ile 3 harflik grupların tanınmasında kendini gösterir. Bir hecenin yahut bir harf grubunun karşısında çocuk uzun uzun tereddüt eder, harflerin sırasını tersyüz etmek suretiyle okumağa çalışır (meselâ «ra» yerine «ar» v.b. gibi). Disleksinin kaynağı henüz aydınlatılamamıştır. Bununla birlikte, şurası muhakkak ki her dislekside, bazı algılama noksanları, işitsel ve görsel uyarıcıların analiz ve sentezinde birtakım güçlükler vardır (meselâ *h* ve *b, t* ve *d* gibi birbirine yakın ses unsurlarını ayırdetme zorlukları). Bu yüzden, hecelere bağlı dil gecikmeleri artar. Bundan başka, göz yoluyle algılanan bir şeyin analizini ve sentezini yapmak ve bunu gene uzayda kurmak zorlukları görülür. Dolayısıyle de, bedenin çeşitli kısımlarını birbirlerine göre ayırdetme yapılamaz veya «ön», «arka», «yukarıda», «aşağıda», «sağ» ve «sol» ön kavramlar: iyice seçilip yerleşmez. Böylelikle, meselâ «p» ve «q» gibi harflerin şekillerinde kıvrımın sağdaki ve soldaki yerinin doğru olarak algılanması mümkün olmaz. Bu bozukluklara bir de zamanda düzenleme zorlukları eklenir. Bunlar, bir yandan, dili düzenli algılama ve anlam ünitelerinden ibaret sıralı manzarası içinde kurma güçsüzlüğünde, öte yandan da, semiotik fonksiyon bozukluklarında kendilerini gösterirler. Semiotik fonksiyon bozuklukları ise, algılanan işarete bir değer yükleme güçsüzlüğünde görülür. Bazı psikologlar (Bresson), zekânın okuma öğreniminde araya girdiği kesimi, seviyeyi belirtmişlerdir: anlama yetisi, sıkı sıkıya, okumağa bağlıdır. Şu anlamda: belirli bir anlamın sezilmesi, tutarlı bir bütünü, daha az bir çabayle yeniden ortaya koymayı mümkün kılar. Zekâ, uzay-zaman düzenlenmesi bozukluklarının özgül güçlüklerini telâfi etmek üzere araya girer. Meselâ zekâ bölümleri 100'den aşağı olan ve ayrıca aile çevreleri de pek uyarıcı olmayan çocuklar bu gibi uzay-zaman düzenlenmesi bozuklukları gösterirler. Dolayısıyle bu çocukların okuma öğrenimindeki gecikmeleri de giderilmiş olur. Demek ki disleksi, böylece, ayrı ayrı birtakım bozuklukların biraraya gelmesi gibi görünür. Birçok ülkede yapılan istatistiklerden, disleksinin kâh soya çekimden, kâh aile ve sosyal çevreden geldiği anlaşılmıştır. Disleksi olan çocuklar yüzde 5 ile 10 kadar tutar. Disleksi, genellikle, imlâ güçlükleriyle birlikte olur. Disleksiye uğramışların yeniden eğitilmeleri erken ele alınmalıdır. Bunun için, çoğu zaman, doğru telaffuz temrinleri, yeni bir psikomotris eğitimle birleştirilir. (L)

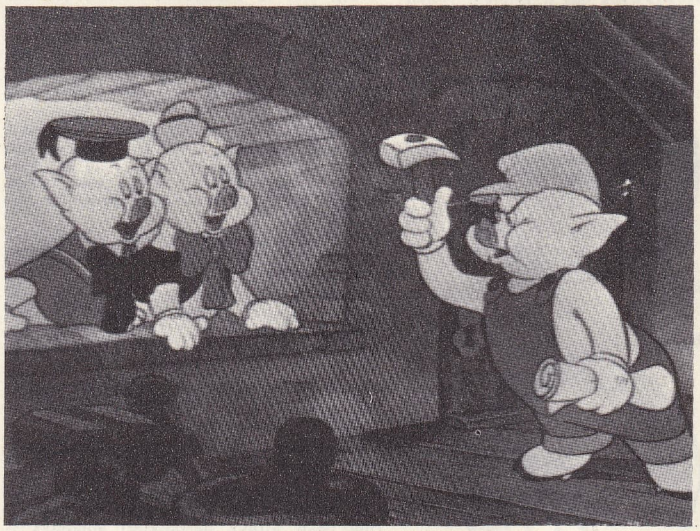

Üç Domuzlar

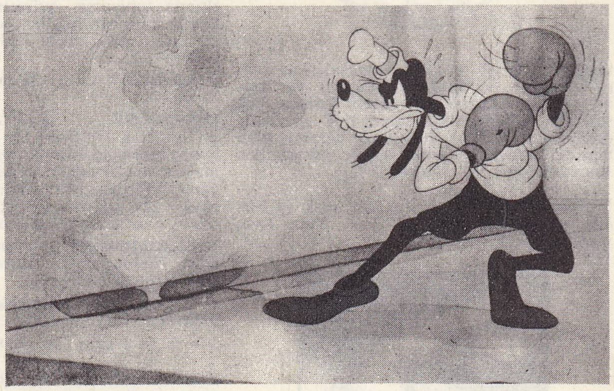

Köpek Goofy

DİSLİPOİDOZ i. (fr. *dyslipoidose*). Bazı organların retiküloendotelial dokularında yağ birikmesi şeklinde beliren hastalıklar grubu. (L)

DİSLOJİ i. (fr. *dyslogie*). Nörol. Zihnî fonksiyonlardaki bir bozukluktan ileri gelen konuşma bozukluğu. (Bu bozukluk durmadan konuşma, boş konuşma gibi aşırılıklar, karşısındakinin söylediklerini tekrarlama veya büsbütün susma gibi şekiller gösterir.) [L]

DİSLOKASYON i. (fr. *dislocation*). Billûrbilim. Bir billûr dokuda, bütün bir billûrsu ağ boyunca atom bulunmamasından ileri gelen billûrlaşma kusuru.

— Dişçilik. Parçaların birbirinden ayrılmaları ve adale tesirleri altında kopmaları (çene kırıkları).

— Jeol. Bk. *Yerinden* OYNAMA. (L)

Köpek Plüto

Foto. X (LAROUSSE) ; MEYDAN

DİSLUİT i. (fr. *dysluite*). Miner. Gahnit'in bir çeşidi, $ZuAl_2O_4$. (L)

DİSMAL SWAMP, A.B.D.'nin doğu kıyısında (Virginia ve Kuzey Carolina) bataklık bölge, Norfolk ile Elizabeth City arasında; bugün kısmen akaçlanmış ve değerlendirilmiştir. Avcılık ve balıkçılık. (L)

DİSMENORE i. (fr. *dysmenorrhée*). Âdet hali bozuklukları. Genellikle ağrılı olur. || Ağrılı âdet halleri.

— ANSİKL. Jinekol. İki çeşit *dismenore* vardır: herhangi başka bir bozuklukla karışık olmayan dismenorelere *asıl dismenore*, yumurtalık hastalıklarının veya başka bir genel hastalığın sonucu olan dismenorelere ise *ikincil dismenore* denir. (L)

DİSMETRİ i. (fr. *dysmétrie*). Nörol. İstemli hareketlerde bozukluk. Başlıca özelliği hareketlerin anî ve ölçüsüz oluşudur. (İç duyarlıkta veya beyincikte yer alan bir bozukluktan ileri gelebilir.) [L]

DİSMİMİ i. (fr. *dysmimie*). Nörol. Jestleri, yüz ifadelerini ve davranışları, içte duyulan ve ifade edilmek istenen duygulara uygun biçimde belirtememe hali. (L)

DİSMNEZİ i. (fr. *dysmnésie*). Psikiyatr. Hatıraları güç ve eksik hatırlama şeklinde bellek bozukluğu. (L)

DİSMÜTASYON i. (fr. *dismutation*). Bir maddenin, olaya girmeden önce benzer özellikler gösteren moleküllerinden bir kısmının yükseltgenmesine, bir kısmının da aynı derecede indirgenmesine yol açan bir çeşit kimyasal tepkime.

— ANSİKL. Cannizzaro tepkimesi (potasyum hidroksit etkisiyle iki mol benzaldehit'in bir mol benzilik alkol ve bir mol potasyum benzoat vermesi) bir *dismütasyon* örneğidir. Wurtz tepkimesi (sodyum'un C_n'li bir iyodüre etkimesiyle C_{2n}'li bir doymuş hidrokarbon meydana gelmesi) çoğunlukla C_n'li doymuş ve etilenik hidrokarbonlar karışımı veren bir dismütasyonla birlikte gerçekleşir. (L)

DİSNA (Leh'çe adı Dzisna), Dvina ırmağının kolu. 160 km uzunluğundadır. Litvanya'da aynı isimdeki gölden çıkar. 1945'ten önce Polonyo toprakları içindeydi. (L)

DİSNEY (Walter Elias, **Walt** — denir), amerikalı desinatör, sinema sanatçısı ve filim yapımcısı (Chicago 1901-Burbank, Kaliforniya 1966). Çoğunlukla halk hikâye ve masallarından esinlenerek «canlı resim» tekniğini sinemaya uyguladı. İlk filimleri: *Miki Fare* (Mickey Mouse) dizisi ile *Pamuk Prenses ve Yedi Cüce* (Snow White and the Seven Dwarfs) [1937]; *Pinokyo* (Pinocchio) [1939]; *Fantasia* (1940); *Dumbo* (1941); *Bambi* (1942); *Renkli Mucizeler* (Three Caballeros) [1944]; *Külkedisi* (Cinderella) [1950]; *Alis Harikalar Diyarında* (Alice in Wonderland) [1951]; *Uyuyan Prenses* (Sleeping Beauty) [1959]. Son filimleri: «101 *Dalmaçyalı*» (101 Dalmatians) [1961] ve *Taşa Saplanan Kılıç* (The Sword in the Stone) [1963]. Canlı resim alanında, uzun süre bütün dünyada, hemen tek usta olarak etkisini sürdüren Disney, 1950'den sonra bu tür filimlerin geçerliliğini kaybetmeye başlaması üzerine yeni yollar denedi. Dünyanın bilinmeyen yanlarıyle hayvanların hayatı üzerinde birçok belge filmi onun yönetiminde çevrildi: *Yaşayan Çöl* (The Living Desert) [1953]; *Afrika Aslanı* (The African Lion) [1955]; *Büyük Kanyon* (The Grand Canyon) [1965]. Kısa sürede güçlü bir iş adamı oldu.

Bugün W. Disney kurumu pek çok iş dalını içine alır: Filim yapımı ve dağıtımı, televizyon programları ve sayısız yan-ürün (resimli filimler, albümler, magazinler, oyuncaklar v.b.). Her yıl beş milyon kişinin gezdiği, Los Angeles'teki dünyanın en büyük eğlence parkı *Disneyland* de bir Walt Disney kurumudur. (L)

DİSODİK sıf. (fr. *disodique*). Bileşimindeki iki hidrojen atomu yerine iki sodyum atomunun geçtiği bir asitten türeyen tuzlar için kullanılır: *Disodik fosfat* Na_2HPO_4. (DİSODYUM FOSFAT da denir.) [L]

DİSOMİ i. (fr. *disomie*). Genet. Çifte durumlu bir kromozom veya bir kromozom parçası (kısmî disomi). Normal bir insanda, disomi halinde bütün otosom'lar mevcuttur. (L)

DİSOMOZ i. (fr. *disomose*). Miner. Tabiî nikel arsenyosülfür (NiAsS). Bu minerale PARLAK NİKEL, GRİ NİKEL de denir. (*Eşanl.* GERSDORFİT.) [L]

DİSON, Belçika'da (Liège ili, Verviers idare çevresi) komün. Verviers'in kuzeyinde; 9 300 nüf. Yün iplikçiliği ve dokumacılığı. Trikotaj. Apre ve boyama. Dokumacılık donatımı için yardımcı sanayi (kayışlar, fırçacılık, boruculuk, mekanik âletler). [L]

DİSONANS i. (fr. *dissonance*). Bk. UYUŞUMSUZLUK.

DİSOREKSİ i. (*dysorexie*). İştahın azalması. (L)

DİSORTOGRAFİ i. (fr. *dysorthographie*). İmlâyı doğru öğrenememe ve yazamama hali.

— ANSİKL. Disortografi çoğunlukla benzer harflerin karıştırılmasından ileri gelir. Meselâ *u* ve *n* harflerinin yazılışı veya *v* ve *f* harflerinin söylenişi birbirine benzediği için birbiri yerine yazılabilir. İmlâyı doğru öğrenme güçlüğü genellikle okuma güçlüğü (disleksi) ile birlikte olur. Çocuk okuduğu gibi yazar, bu da harflerin şeklinde, ardışık sırasında, birtakım ters çevirme ve yer değiştirme bozukluklarına yol açar. Bunun sebepleri de dislekside olduğu gibidir. Psikiyatri uzmanları bu bozukluğu çoğu zaman çocuklardaki aksilikten doğma beceriksizliğe ve etkilenme güçlüğüne bağlarlar. Disortografi, çocuktaki algılama ve hareket güçlükleri anlaşıldıktan sonra, bu özel bozukluğa uygun, uzmanlığa dayanan ve erken başlatılan bir yeniden eğitme işlemine ihtiyaç gösterir. (L)

DİSOSİYASYON. i. (fr. *dissociation*). Bk. AYRIŞMA.

DİSOSMİ i. (fr. *dysosmie*). Koku alma bozukluklarına verilen genel ad. (L)

DİSOSTOZ i. (fr. *dysostose*). Kafatası kemiklerinin birbirinden ayrılması şeklindeki doğuştan kusurların birçoğunu ifade eden terim.

— ANSİKL. Soydan geçme *köprücük kemiği-kafatası dizostozu* (soydan geçme hidrosefali veya Pierre Marie ve Sainton hastalığı) köprücük kemiğinin yokluğu ile beraber kafada su toplanmasıdır. *Lebourg kafatası-yüz dizostozu,* yüz ve kafatası kemiklerinin ağrısız oynaklığıdır; bu kemiklerin kemikleşmesindeki bir gecikmeden ileri gelir. *Crouzon kafatası-yüz dizostozu,* soy güden ve soydan geçen bir hastalıktır. Bunda yüzde ve kafada şekil bozukluğu ile beraber göz bozukluğu da vardır. (L)

DİSPANSER i. (fr. *dispensaire*). Ayaktan tedavi edilebilecek hastalar için tıbbî müdahale ve tedavi ihtiyaçlarının ücretsiz veya az bir ücretle görüldüğü yer: *Diş dispanseri.*

— ANSİKL. *Dispanser* kelimesi, başlangıçta ilâçların ve tedavi araçlarının bulunduğu yer için kullanıldı. Zamanla tıp dilinde, ayakta tedavi edilebilecek hastaların teşhis ve tedavileri için kullanılan yer anlamını aldı.

Dispanser hem çeşitli uzmanların çalıştığı bir genel hizmet merkezi, hem de belirli bir dalda sağlık hizmetlerinin görüldüğü merkezdir. Meselâ bir Sosyal Sigortalar kurumu dispanserinde, bütün tıp dalları uzmanları görev aldığı halde, bir ana-çocuk sağlığı dispanserinde, bir ruh sağlığı ve hastalıkları dispanserinde yalnız ilgili tıp dalına ait uzman hekimler ve gerekli elemanlar hizmet görürler. Her iki çeşit dispanserin ortak niteliği, yatan hastanın bulunmayışı, başvuran hastaların teşhis ve tedavilerinin ayaktan yapılmasıdır. Türkiye'de devlete ait dispanserler yanında, özel nitelik taşıyan kamu kuruluşlarına ait dispanserler (msl. Sosyal Sigortalar kurumu) ve çeşitli yardım kuruluşlarına ait dispanserler (msl. Verem Savaş derneği) vardır.

Dispanserlerdeki sağlık hizmeti genel olarak ücretsizdir. Dispanserler, ilk defa başvuran hastanın teşhis ve tedavisiyle uğraşmakla kalmaz, hastaları tıbbî kontrol altında tutmak, düzenli kayıt sistemiyle hastanın hastalığının gelişmesini takip etmek ve tedaviyi buna göre tespit etmek suretiyle geniş ve etkili bir sağlık hizmeti de görür. (M)

DİSPARİTE i. (fr. *disparité*). Uyuşmazlık, eşitsizlik, fark, uyumlu olmama durumu, ölçüsüzlük: *yaş disparitesi, karakter disparitesi.*

— İkt. Ekonominin unsurları arasında var olan dengeyi veya nispî dengesizliği, sürekli veya geniş etkisiyle belirli bir anda temelinden değiştiren veya ortadan kaldıran aykırılıkların bütünü.

— ANSİKL. *Disparite* örnekleri arasında en önemlisi, *tarım ürünleri fiyatları ile sanayi mamulleri fiyatları arasındaki disparite*'dir: disparite büyürse bu, bazen tarım fiyatları bazen de sanayi fiyatları lehine sonuçlanır. Disparite, aleyhte bir durum yarattığı kategoriler dolayısıyle büyük sosyal tepkilere sebep olur; *üretim malları fiyatları ile tüketim malları fiyatları arasındaki disparite; toptan fiyatlarla perakende fiyatlar arasındaki disparite* v.b. (LM)

DİSPATCHİNG [*dispeçing*] i. (ing. k.). Demiryolu hattının bir kesimindeki trafik düzenini, elektrik enerjisinin dağılımını, uçuş halindeki uçaklara izlemeleri gereken rota hakkında verilecek talimatların ulaştırılmasını sağlayan ve tek bir merkezden yönetilen kuruluş.

Alfredo Dİ STEFANO

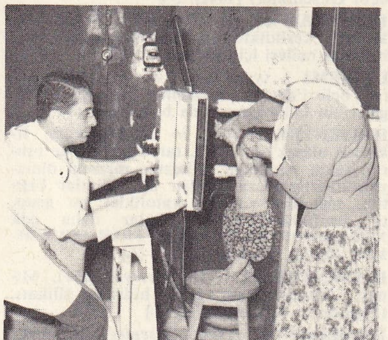

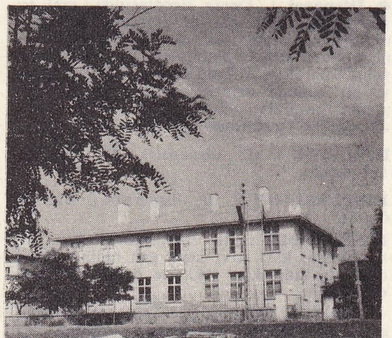

Bingöl Verem Savaş **dispanseri** ve İstanbul'da röntgen çalışmaları

Foto. A.F.P. (LAROUSSE) ; N. Erkılıç, T.U.V.S.D., Odiyo-Vizüel Eğitim merkezi (MEYDAN)

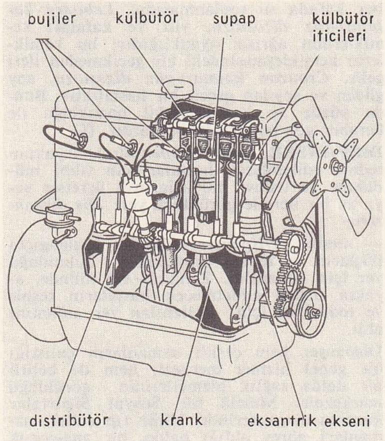

distribüsyon (oto.)

— Petr. Bir petrol boru hattının (pipe-line) kontrol ve idare merkezi.

— ANSİKL. Petr. *Dispatching* odasında, terminallerdeki depolarda bulunan petrol stoklarını, pipe-line'in çeşitli hat veya kesimlerinden geçen debilerle vanaların açık veya kapalı durumlarını gösteren bir tablo bulunur; operatörlerde petrolün çıkış ve varış noktaları arasında telekomünikasyon bağlantısı vardır; telekomand sistemi aracılığıyla operatörler, bulundukları yerden dispatching'in pompa ve vanalarını idare edebilirler. (L)

DİS PATER, başlangıçtan itibaren Pluton ile bir tutulan, roma yeraltı tanrısı. (L)

DİSPEÇ i. (ing. *dispatch*). Huk. Bir müşterek avarya teşkil eden deniz kazasından sonra, gemi, yük ve navlun ile ilgili kişilerin uğradıkları zararların ve bunlar tarafından yapılmış olan masrafların nasıl, kimler tarafından ve ne nispette karşılanacağının tespit için yapılan işlem. (Bk. ANSİKL.) || Deniz sigortası dilinde, ilgili tarafların ortak avaryada kendilerine düşen yükümlülükleri, hisselerinin önemi ölçüsünde ayrıntılı olarak belirten belgeye verilen ad. (Bu belge, dispeççiler tarafından hazırlanır ve son yönetmelik uygulanacağı zaman ilgililere dağıtılır.) || *Dispeç parası* (ingilizcesi *dispatch money*), taşıtanın, yükün gemiye yüklenmesi ve gemiden boşaltılması ameliyesini, navlun mukavelesinde tayin edilmiş olan süreden daha kısa bir zamanda yapması halinde, taşıyanın bu suretle tasarruf ettiği süreye karşılık, taşıtana ödediği para. (Akdî nitelikte olup, sözleşme ile tespit edilir.)

— ANSİKL. Bu işlem resmen tayin edilmiş veya mahkemece seçilmiş *dispeç*'çiler tarafından yapılır, olay ile ilgili olan taraflar da aralarında anlaşarak dispeççileri seçebilirler. Ticaret kanununa göre dispeçi yaptırmak kaptanın mükellefiyetidir. Dispeç varma limanında ve eğer bu limana varılmamış ise, yolculuğun bittiği limanda yapılır.

◆ **Dispeççi** i. Deniz sigortasında, mal taşınmasıyle ilgili taraflar arasında, ziyan ve masrafları oranlı olarak paylaştırmak ve masrafları ortak avaryalar ve özel avaryalar olarak sınıflandırmakla görevli olan ve bu konuda uzman sayılan kimse. (Çarpışma kazaları gibi önemli ihtilâflar da, dispeççiler tarafından halledilir.) [ML]

DİSPEPSİ i. (fr. *dispepsie*). Bk. SİNDİRİM *bozukluğu.*

DİSPERSİYON i. (fr. *dispersion*). Bk. DAĞILIM.

DİSPERSOİT i. (fr. *dispersoïde*'den). Bir maddenin, katı, sıvı veya gaz halindeki bir ortamda tanecikler şeklinde dağıldığı koloidal sistem.

— ANSİKL. Res. *Dispersoit*'ler arasında, gerçek eriyiklerin bileşiminde bulunan *moleküllü* ve *iyonlu dispersoitler,* koloidal eriyikler meydana getiren *koloidal dispersoitler,* mikroskobik ve makroskopik dispersoitler halinde dağılan *iri dispersoitler* olmak üzere bir ayrım yapılabilir. Boyarmaddeleri katı dispersoitlerdendir; toz halindeki bu koloidal sistemin temel cisimcikleri oldukça ince tanecikler halinde dağılır. Emülsiyon boyalardaki su damlacıkları ise, ortalama çapları çok küçük olan küreler şeklinde dağılmış sıvı dispersoitlerdir. (L)

DİSPHOLİDUS i. Zehirli yılan türü. Güney Afrika'da ağaçlar üzerinde yaşar. Uzun gövdesi ve yeşil-esmer rengiyle ağaçta yaşamağa elverişli bir yapı kazanmıştır. (İlmî adı *Dispolidus typus.* Su yılanıgillerden.) [L]

DİSPLASTİK sıf. ve i. (fr. *dysplastique*). Tipoloji. Kretschmer tipolojisindeki temel tiplerden birine uyan bireylere denir. (Displastikler grubu, leptozom, piknik veya atletik gruplarına göre daha az belirgindir, çünkü bunlarda beden gelişimi tamamen veya kısmen duraklar, bu yüzden sadece çocuksu veya hipoplastik insanlar oluşur. Displastik tipe, özellikle saralılarda ve daha seyrek olarak da şizofrenlerde rastlanır.) [L]

DİSPLAZİ i. (fr. *dysplasie*). Patol. Bedende gelişme bozukluğu. Şekil bozukluklarına, hattâ bazen ucubeliğe sebep olabilir. (Akondroplazi bir kemik displazisidir. Bazı displaziler aileye ve soya çekime bağlıdır.)

— Tipoloji. Kretschmer tipolojisinde beden gelişmesinin kısmen duraklaması. (L)

DİSPNÖMİ i. (fr. *dyspneumie*). Nörol. Kelimeleri söylemek için içe çekilen havayı iyi kullanamama hali. (Bir Brocca afazisi ile beraber görülebileceği gibi soğanilik veya yalancı soğanilik belirtisi bulunan hastalarda afazi olmadan da görülebilir.) [L]

DİSPROSYUM i. (yun. *dysprositos,* ulaşılması güç'ten). Kim. Holmin'in yapısında bulunan, nadir topraklar grubundan maden.

— ANSİKL. *Disprosyum,* atom numarası 66 ve atom ağırlığı Dy = 162,46 olan kimyasal elementtir. 1886'da, tayf analizi yardımıyle Lecoq de Boisbaudran tarafından bulundu. 1 500°C'ta eriyen, açık yeşil renkte çözeltiler veren beyaz bir madendir. Çok ender bulunur, özel bir uygulama alanı yoktur. (L)

DİSPROTEİNEMİ i. (fr. *dysprotéinémie*). Patol. Kan plazmasındaki çeşitli proteinlerin denge ve dağılımında bozukluk. Elektroforez sayesinde çeşitli hastalıklarda birçok disproteinemi çeşidi meydana çıkarılabilir.

Disproteinemiler hemen her zaman plazmada albümin (veya sero-albümin) azalması şeklinde belirir; hiç bir zaman çoğalma olmaz; globülinlere gelince bunlarda artma da olabilir, azalma da; bu değişiklikler ise disglobülinemilerin belirtileridir. (L)

DİSRAELİ (Benjamin), **Beaconsfield** kontu, ingiliz devlet adamı ve yazarı (Londra 1804-ay.y. 1881). İsaac d'İsraeli'nin oğlu. Yahudi bir aileden gelmesine rağmen, 1817'de anglikan inancına göre vaftiz edildi. Bu, ileride siyasî hayata atılmasına imkân verdi. Zamanının bütün romantik aristokrat gençleri gibi, aşırı birtakım acaipliklere kapıldı. Önce edebiyatçılığa özendi. İlkin başarısızlığa uğradı, sonra 1826'da *Vivian Grey* adlı romanıyle az çok başarı kazandı. 1830'da Doğu Akdeniz'de büyük bir geziye çıktı. Dönüşünde 1832'de bölgesel bir seçimde radikal parti adayı olarak seçime girip siyasete atıldı; bu bir başarısızlık oldu. Tory partisine yanaşmaya başladı. Düşüncelerinden dönüşünü, yazdığı siyasî yergilerde, ilericiliği benimseyen bir tutuculukla açıklamağa çalıştı. 1837'de Avam kamarasına girdi. İngiliz mizacına yabancı gelen gösterişli davranışlarına, çok özentili konuşmasına, doğu menşeli olmakla övünmesine rağmen yavaş yavaş tutundu. Kısa zamanda Peel'den ayrıldı ve «Peel taraftarları»na karşı düşüncelerini *Coningsby* (1844) adlı siyasî romanında açıkladı. Genç tory milletvekillerinden kurulu bir grubun yönetimini üstüne aldı. *Sybil* (1845) adlı ikinci bir romanda sosyal meselelere karşı kaygısını dile getirdi; bu alanda «peel'ci»lerden ve liberallerden daha çok radikallere yakın kaldı. Liberallerle peel'cilerin tuttuğu ticaret ve sanayi burjuvazisinin çıkarlarına karşı babaerkil monarşik bir devlet düşüncesini savunuyordu: ona göre İngiltere'nin büyüklüğünü taht, kilise ve ulusun birliği koruyabilirdi. Gelenekçi ve aynı zamanda evrim sağlayabilen bir devlet ülküsüne, hayatı boyunca, bağlı kaldı.

1858'de Derby hükûmetine girdi, ama seçim reformu ile ilgili tasarısını ve kendi görüşlerini kabul ettiremediği için bu hükûmetin daha 1859'da düşmesine yol açtı. Bir seçim reformu gerekliydi, kamuoyu bunu gittikçe artan bir istekle gönülden diliyordu; fakat bu reform boyuna parlamentonun altedilmesi güç direnişiyle engelleniyordu. 1866'da Russel'in liberal hükûmetince sunulan yeni bir tasarı bu kabinenin de düşmesine yol açtı. Derby ve Disraeli'nin muhafazakârlarla, iktidara gelmelerini sağladı. Kamuoyundaki huzursuzluğun gittikçe arttığını gören ve kraliçe Victoria tarafından desteklenen Disraeli, liberal projeyi büyük bir atılganlıkla kendine mal etti, onu daha da genişleterek 1867'de meclisten geçirdi. Şubat 1868'de Derby'nin istifası üzerine Disraeli başbakan oldu, ama birkaç ay sonra seçimler bir liberal hükûmeti iktidara getirdi. Fakat, hiç değilse, Disraeli bundan böyle muhafazakâr partinin itiraz kabul etmez başkanı olarak kaldı ve ingiliz siyasî hayatında Gladston'e ile Disraeli'nin çatışmaları hâkim oldu. Disraeli, sırtını, dalkavukça bir saygı ile gözüne girmiş olduğu kraliçenin dostluğuna dayamıştı. Onun için, 1874 seçimleri muhafazakârlara çoğunluk sağlayınca, Disraeli başbakanlığa getirildi. 1880'e kadar süren bu hükûmeti sırasında Disraeli ilgi çekici sosyal reformlar gerçekleştirebildi, fakat çalışmalarını, dünyadaki ingiliz çıkarlarının savunulması için özellikle dışa yöneltti. Önce oldukça başarı elde etti: 1875'te Süveyş kanal kumpanyasının hisselerinden önemli bir bölümü satın alındı; 1878'de Berlin kongresi sırasında Rusların yayılma isteklerine engel oldu, 1877'de büyük önem verdiği sömürge siyasetine yeni bir nitelik kazandırarak kraliçe Victoria'yı Hindistan imparatoriçesi ilân ettirdi. Bunlar, hükûmetin başına güçlükler çıkaran sömürge maceralarıydı. Güney Afrika'da Zululara karşı girişilen hareketler, Afganistan'da yerli makamların yanlış işlemleri 1879'da bir sürü yenilgiye, kanlı olaylara yol açtı. 1880'de özellikle, tarım alanındaki iktisadî bunalım yeni bir hoşnutsuzluk yarattı. Bundan dolayı 1880 seçimleri, 1876'dan sonra lord Beaconsfield unvanını almış olan Disraeli için büyük bir yenilgi oldu. (L)

D'İSRAELİ (İsaac), ingiliz edebiyatçısı (Enfield, Middlesex 1766-Bradenham House, Buckinghamshire 1848). 1748'de Londra'ya yerleşen, ingiliz yurttaşlığına geçerek (1801), yahudi toplumuyle ilişkisini kesen (1817) Benjamin d'İsraeli adındaki venedikli zengin bir yahudi tüccarının tek oğlu idi. Beğenilen bir yazardı, tenkit ve edebiyat tarihine yöneldi. Yayımladığı eserler: ***Essays on the Literary Character*** (Edebî Karakterler Üstüne Denemeler) [1795]; ***Curiosities of Literature*** (Edebiyatta İlgi Çekici Noktalar) [1791-1834]; belgelere dayanan bir tarih kitabı, ***Commentary on the Life and Reign of King Charles I*** (Kral Charles I'in Hükümdarlığı ve Hayatı Üstüne Açıklama) [1828-1831]; geniş bir ingiliz edebiyat tarihi başlangıcı, ***Amenities of Literature*** (Edebî Güzellikler) [1841]. (L)

DİSSEKAN sıf. (fr. *disséquant*). Patol. Dokuların, kesildikten sonra gösterdikleri bazı hastalık halleri için kullanılır. (L)

DİSSEMİ i. (yun. önek, *dys* ve *sêma,* işaret, belirti'den fr. *dissémie*). Konuşma simgelerinin kullanılmasında bozukluk. (L)

DİSSENTER i. (ing. *to dissent,* karşı fikirden olmak'tan). Din. tar. İngiltere'de oturan fakat Anglikan kilisesine mensup olmayan hıristiyanlara verilen ad. (Bunlar baptist, metodist v.b.'ler, katolikler bu gruplta sınıflandırılmazlar. Onlar daha çok NON-CONFORMİSTLER veya FREE CHURCHMEN olarak adlandırılırlar.)

DİSSENTRİBİT i. (fr. *dyssyntribite*). Miner. Alüminyumun tabiî hidratlı silikatı. (Pagodit'in bir çeşididir.) [L]

DİSSEPİMAN i. (lat. *dissepire,* bir çeper ile bölmek'ten fr. *dissépiment*). Zool. Taban şeklinde tamamlanmamış kalker çeper; bir polip öbeğinin oyuğunu katlar ha-

linde tabakalara ayırır. (L)

DİSTAL sıf. (lat. *distans*, uzaklaşmış'tan fr. k.). Anat. Vücudun merkezinden en çok uzaklıkta olan bazı organ parçaları için kullanılır. (L)

DİSTANAZİ i. (fr. *dysthanasie*). Tıp. *Ölme güçlüğü.* (Bu kelime sadece can çekişmenin uzun ve ağrılı olduğu hallerde kullanılır Kelime kaynağı bakımından, can çekişmenin uzamasını ve ıstırabını önlemek amacıyle öldürme anlamına gelen ötanazi karşıtıdır.) [L]

DİSTATİRON i. Büyük İskender zamanında veya Mısır'da ilk Lagide'ler devrinde bastırılan iki statiron veya dört altın drahmi değerindeki para (L)

DİSTAZİ i. (fr. *dystasie*). Bazı sinir hastalarının ayakta durmak için çektikleri güçlük. (L)

Dİ STEFANO (Alfredo), arjantin asıllı ispanyol futbolcusu (Buenos Aires 1926). River Plate ve Arjantin takımlarında oynayan golcü santrafor. Kolombiya'da (Bogota) bir süre kaldıktan sonra İspanya'ya gitti, 1953'te Real Madrid futbol takımına girdi ve takımının Şampiyon Klüpler kupası maçlarında birbiri ardınca beş zafer kazanmasını sağladı (1956-1960). İspanyol yurttaşı olduktan sonra otuzu aşkın maçta İspanya'nın millî formasını giydi. Avrupa'daki spor hayatı Avrupa futbol tarihinde üslûbunun gelişmesiyle kendini gösterir. Di Stefano ayrıca, sık sık forvetten ayrılarak bek ve haf arkadaşlarını desteklemekle Real Madrid takımının bir orta saha adamı rolünü oynadı. Modern ve eşsiz futbol ustası olan Di Stefano her mevkide oynayabilen bir oyuncuydu. Oyun tekniğindeki gelişmenin ve meslek hayatının bu kadar uzun süre devam edebilmesi (Real Madrid'den 1964'te ayrıldı) üstün tekniğinden çok, bedence dayanıklı olmasından, kişisel yeteneklerini akıllıca kullanabilmesindendi. (L)

Dİ STEFANO (Giuseppe), italyan tenoru (Catana 1921). Sanat hayatına 1946'da *Manon Lescaut* ile başladı. 1948'den sonra Scala ve Metropolitan operalarında çalıştı. 1951'de Scala'nın resmî tenoru oldu. Bütün başkentlerde sahneye çıktı. Özellikle romantik rollerde (*Püritenler, La Traviata* v.b.) büyük bir üne ulaştı. 1954'ten beri dramatik operalarda da oynamağa başladı (*Palyaço, Carmen, Aida* v.b.). [L]

DİSTEMONANTHUS i. Baklagillerden bitki. Afrika'da yetişen bu bitkiden *movingui* denen ticarî bir kereste elde edilir. (L)

DİSTEN i. (fr. *disthène*). Miner. Tabiî alüminyum silikat.

— ANSİKL. Formülü Al_2SiO_5 olan *disten* genellikle triklinik sisteme bağlı, uzun yaprak biçimindeki billûrlar halinde bulunur. Saydam veya yarı saydamdır; rengi, çoğu zaman safir mavisidir. Bazen yapraklarda, iki beyaz kenar arasında uzanan mavi bir işaret bulunur. (L)

DİSTENİ i. (fr. *dysthénie*). Psikiyatr. Devre devre gelen bazı psikozlara verilen ad. Psikoz nöbetlerinin arasında kalan devreler normal durum gösterir. (L)

DİSTENİA i. Siyah ve kızıl renkte uzun gövdeli böcek. Vücudu çizgi veya leke halinde yer yer gri tüylerle kaplıdır. Kuzey ve Güney Amerika'da yaygındır. (Kınkanatlıların *cerambycidae* familyasından.) [L]

DİSTENİT i. (fr. *disthénite*). Miner. Aşağı yukarı tamamen disten'den meydana gelen billûrlu şist. (Madagaskar'daki distenit damarlarında saf altın bulunur.) [L]

DİSTİKHON i. (yun. *dis*, çift ve *stikhos*, mısra'dan). Eski vezin. Yunan ve latin şiirinde beyit.

— ANSİKL. Antik *distikhon* örneği olarak Vergilius'un kendi mezar taşı için yazdışı şiir gösterilir.

Mantua me genuit: Calabri racuere; tenet nunc Parthenope; cecini pastua, rura, duces.

(Mantova can verdi bana; Calabria aldı canımı; küllerim Napoli'de şimdi; şarkısını söylemiştim otlakların, tarlaların, kahramanların.) [L]

DİSTİKİYAZ i. (yun. *dis*, iki ve *stikhos* sıra'dan fr. *distichiase*). Kirpiklerin iki sıralı oluşu. Arkadaki sıra göze dönük olduğundan göz sümüksel zarını tahriş eder. (Bu kusur çeşitli rahatsızlıklara sebep olur: konjonktivit, keratit, sert tabaka yaraları, entropiyon v.b.) [Bk. TRİKİAZİS.] (L)

DİSTİL sıf. (önek *di*, iki ve yun. *stylos*, sütun'dan fr. *distyle*). Mim. Cepheden iki sütun'u olan bir yapıya denir: *Distil tapınak.* (L)

DİSTİMİ i. (yun. *dysthymia*'dan fr. *dysthymie*). Psikiyatr. Endişe, sıkıntı, ruhî çöküntü. (L)

Distinguished Service Cross (D. S. C.) [*Yararlık Nişanı*]. İngiliz askerî nişanı. Kara ordusunun *Military Cross* nişanına tekabül eden ve deniz kuvvetleriyle hava kuvvetleri subayları için çıkarılmış olan nişan. Deniz kuvvetleri için olanı 1914'te (ortası beyaz, mavi şeritli), hava kuvvetleri için olanı da (*Distinguished Flying Cross*, kısaltması D.F.C.) beyaz yatay çizgili mavi şeritli) 1918'de çıkarıldı. Yüksek görev nişanıyle karıştırılmaması gereken bu nişanlar, *Distinguished Service Medal* ve *Distinguished Flying Medal* adlarıyle, astsubaylara ve erlere de verilir. (L)

DİSTİNGUO, latince «ayırt ediyorum» anlamına gelen bu kelime, iskolastik düşüncede, bir önermede bir bölümün kabul edildiği (concedo), öteki bölümün kabul edilmediği (nego) anlamına gelir. (L)

DİSTLER (Hugo), alman bestecisi, orgcusu ve koro yöneticisi (Nürnberg 1908-öl. intihar, Berlin 1942). 52 Motet, koro ve org eserleri, iki piyano için konçerto biçiminde bir sonat yazdı. (L)

DİSTOMATOZ i. (fr. *distomatose*). Bk. KELEBEK HASTALIĞI.

DİSTOMİ i. (fr. *dystomie*). Patol. Söyleme bozukluklarının tümüne verilen ad. (L)

DİSTOMUM i. (yun. *dis*, iki ve *stoma*, ağız'dan). Karaciğer kelebeğinin ilmî adı. (L)

DİSTONİ i. (fr. *dystonie*). Tıp. Dokuların veya sinirlerin tonus bozukluğu.

— ANSİKL. Doku tonusu birçok şarta bağlıdır; çizgili veya düz kas tellerinin bir dereceye kadar aralıksız irkilmesi bu şartların başında gelir. Dokuların ve dolayısıyle organların çoğunda kas telleri bulunduğuna göre, bunların irkilmesinde meydana gelen sakatlık, söz konusu doku veya organın yumuşaklığına veya gevşekliğine sebep olur. İrkilme bozukluğunun sebebi sinirlerin veya sinir akımının elverişsiz dağılışında aranmalıdır. Sinir akımı anatomik yapıyı fonksiyonel özümlemeye itelediğine ve besleyici kan akımı bu sayede elverişli şekilde sağlandığına göre, bütün distoni hallerinde distonili doku kötü besleniyor demektir.

Nöro vejetatif distoni. Vagus ve sempatik sinirlerin irkilme bozukluğudur, birçok şekle bürünebilir: vagotoni, sempatikotoni veya iki zıt sistemde birden hipertoni bulunduğu zaman amfotoni.

Son zamanlarda çok sık görülen bu distoniler, çoğu zaman duygu ve heyecan bozukluklarına, seyrek olarak da bazı belli beden hastalıklarına (iç salgılarda, suyuklarda bozukluk veya zehirlenme) bağlıdır. En belirgin özelliği aşırı duyarlıktır. En küçük bir duygu veya heyecan uyartısına aşırı tepki gösterme ve bunun sonucunda çeşitli vejetatif bozuklukların (titremeler, kalp çarpıntıları, kabız v.b.) belirmesi bu distomilerin özelliğidir. Bunların yanı sıra genellikle bazı ruhî belirtiler de yer alır. (Yürek darlığı, heyecan, mizaçta dengesizlik, karakter bozuklukları, uykusuzluk v.b. gibi.) Bozuklukların ruhî kaynağı bulunmalı, hem yatıştırıcı, hem ruhî bir tedavi uygulanmalıdır.

Duruş distonileri, genellikle dengeleme kas aygıtlarına dayanan bazı duruşların sürekliliğini sağlayan tonuslarda bozukluk (burkulma spazmaları, boyun tutulması) veya tersine olarak, dinlenme durumunda tonusun kaybolması şeklinde beliren distoniler. (L)

DİSTOPİ i. (fr. *dystopie*). Patol. Bir organın duruş anormalliği. (*Eşanl.* HETEROTOPİ.) [L]

DİSTORSİYOMETRE i. (fr. *distorsiomètre*'den). Elektroakust. Bir yayın dizisinin bütününün veya bir kısmının niteliğini değerlendirmek için distorsiyon niceliğini ölçmeğe yarayan âlet. (Böyle bir âlette, sinüsoidal bir işarete eklenmiş distorsiyonların toplamı ile uygun filtreler kullanmak suretiyle harmonik frekanslarından arınmış olan aynı işaretin değeri arasındaki oran ortaya çıkarılır.) [L]

DİSTORSİYON i. (fr. *distorsion*). Burkulma, bükülme sonucu meydana gelen şekil değişikliği.

— Elektr. Başka bir alanın etkisiyle, bir elektrik alanının veya bir magnetik alanın bozulması.

— Elektroakust. Yayılma sırasında bir dalganın bozulması: *Dalganın şeklinde isteyerek yapılan değişmeler ve gürültü distorsiyon değildir.* ‖ *Dokunma distorsiyonu,* çoğaltılmış gramofon plaklarının orijinal plakla aynı boyutta yapılmaması yüzünden, iğnenin, plaktaki izlerin tam orta çizgileri üzerinden geçmeyip kenarlara dokunmasından ileri gelen ses bozukluğu.

— Havc. Bk. AŞIRI *hız.*

— İstat. Bir istatistik sonucu sistemli şekilde bozan ve bu sonucun temsil edici bir özellik taşımasını engelleyen etki.

— Müz. Sesin kaydedilerek yayımlanmasında, asıl sesle yayımlanan ses arasındaki her türlü farkı belirtmek için kullanılan terim; geniş anlamda, bu ses farklarının sebebi.

— Opt. Bk. BÜKÜLME.

— Radyotek. Tekrarlayıcı sistemin hareketini zamanın fonksiyonu olarak gösteren eğrinin, ses kaynağının hareketini gösteren eğriye tamamen benzer olmamasından ileri gelen ses bozukluğu.

— Telekom. Telgraf modülasyonunda, işaretlerin yayımı sırasında alıcıda görülen en kısa ve en uzun gecikme arasındaki fark. (Telemprimörlerde kayıt gecikme süresi, tam veriş anı ile buna tekabül eden tam alış anı arasında geçen zaman aralığıdır.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Aritmik distorsiyon,* aritmik bir alıcının, işaretleri doğru olarak alabilmesini sağlayan distorsiyon. ‖ *Eğri distorsiyon,* belli bir kutuplanma gösteren işaretlerin sistemli olarak uzaması veya kısalması: *Eğri distorsiyon genellikle, cihazın çeşitli parçalarının iyi ayarlanmamış olmasından ileri gelir.*

— Televizyon. *Bir televizyon alıcısında tarama hareketinin çizgisel olmamasından doğan distorsiyon,* elektronik deneme resminin yayınında, görüntünün çizgileri arasındaki uzaklığın değişmesi: *Yatay ve dikey* olmak üzere iki tür distorsiyon vardır. ‖ *Şekil distorsiyonu,* bir televizyon alıcısında, elektronik deneme görüntüsünün dış kenarları ile çevre çizgisi iyice belirli bir düzgün dörtgen arasındaki açıklık.

— ANSİKL. Telekom. Aynı anda veya birbiri ardınca yayımlanan çeşitli sesleri doğru olarak yeniden yayımlayabilmek için, bu sesi meydana getiren çeşitli basit titreşimleri genlik oranlarını değiştirmeksizin yeniden elde etmek gerekir. *Distorsiyon*'u az olan bir radyo alıcısı müzik yayımına elverişlidir. Bu distorsiyon, özellikle değişik frekanslı seslerin yeniden yayımlanması sırasında kendini gösterir. Öte yandan, herhangi bir frekansta genliklerin oranları tam olarak korunamazsa, ses tınılarının bozulmasıyle beliren ve *çizgisel olmayan bir distorsiyon* meydana gelir. (L)

DİSTORTRİX çoğl. i. Sıcak denizlerde çok rastlanan karındanbacaklı yumuşakçalar. Distortrix veya *persona*'lar, boyu eninden fazla ve sarmal olan, sivri bir uçla sona

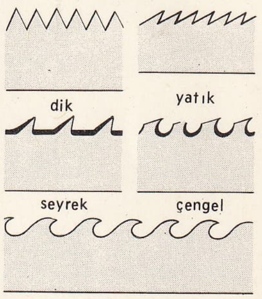

dişler (teknol.)

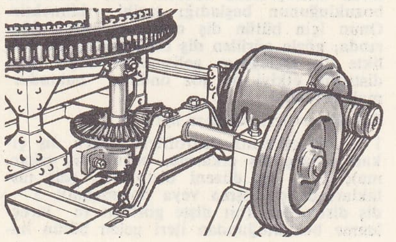

dişli

eren kavkılı hayvanlardır. Kavkılarının deliği dar ve düzensizdir. *Cymatidae* familyasının önden solungaçlılar alt takımındandır. (L)

DİSTOSİ i. (fr. *dystocie*). Bk. DOĞUM *güçlüğü*.

DİSTRİBÜSYON i. (fr. *distribution*, dağıtma). Oto. Bazı yardımcı parçaların motor tarafından tahrik edilmesi. (Bu iş, ya distribütör ve eksantrik mili gibi yardımcı parçaların dişlileriyle, ya da, vantilatör, su pompası, dinamo gibi başka parçaların işletilmesinde, krank mili ucuna takılmış bir makaraya bağlı bir kayışın yardımıyle sağlanır.) [L]

DİSTRİBÜTÖR i. (fr. *distributeur*, dağıtıcı). Oto. Ateşlemeyi sağlayan tertibat. (*Eşanl.* ATEŞLEME *tertibatı*.) [Bk. ANSİKL.] || ***Ateşleme distribütörü***, seksonder akımı bujilere dağıtan ateşleme elemanı.

— ANSİKL. Oto. Daha çok ***ateşleme kafası*** diye bilinen ***distribütör***, batarya ile ateşleme sisteminin parçalarından biridir. Ateşleme kafası, ateşleme avans tertibatlarını, primer akım kesici tertibatları ve sekonder akımı bujilere dağıtan tertibatları aynı kutu içinde toplar. Bir dişli tertibatıyle motorun kam milinden idare edilir. Ateşleme kafasının alt kısmında ateşleme avans tertibatı bulunur; bu tertibatın kumanda çubuğu iki kısımdan meydana gelir: motor miline tutturulmuş bir alt kısım ve bir sap takılarak bunun üzerine tespit edilmiş bir üst kısım. Bu iki kısım arasındaki dekalaj (kayma) ateşleme avansını sağlar. Bir devre kesici yardımıyle primer akımı kesen bu üst kısımdır. Devre kesici, ***tevzi makarası*** (veya ***tevzi makarası ucu***) denilen bir çeşit levyedir. Primer akımı alan bu levyenin bir ucunda küçük bir dilcik bulunur; bu dilcik, kütleye bağlı ikinci bir dilcikle temas halindedir. Ateşleme çubuğu üzerinde silindir sayısı kadar kam bulunur; bu çubuk döndüğü zaman kamlar, orta kısmından bir levhacıkla ateşleme çubuğuna dayanan tevzi makarasını ayırır. Böylece tevzi makarasıyle ateşleme çubuğu arasında bağlantı kesildiğinden her seferinde devre açılır. Sekonder akımı bujilere dağıtmak için, ateşleme çubuğunun tepesine, bir kömür kontağıyle sekonder akımdan (yüksek gerilim) beslenen bir parça yerleştirilmiştir. Distribütör kapağına yerleştirilen ve bujilere bağlı olan dilciklere, bu parçanın uzantısı olan madenî bir parmak sırayle temas eder. Akımın her kesilişinde bu parmak dilciklerden birinin karşısına gelir. Madenî parmakla dilcikler arasında bir milimetreden daha küçük bir aralık vardır. Elektrik akımı birbirine temas etmeyen iki parça arasından atlayarak geçer; böylece bujilerde meydana gelen kıvılcım daha şiddetli olur. Bu akıma ***atlama akım***, madenî parmağa da ***atlama akım tertibatı*** adı verilir (*bale* veya *fırça* da denir).

— Telekom. Beslenecek cihazların sayısı kadar yalıtkan sektöre veya sektör gruplarına bölünmüş kurs. Bu kurs, döner komütatörlerin aracılığıyle ve bir tek iletici kullanılmakla, çok kısa bir süre içinde verici cihazları sırayle kendi alıcılarına bağlar. (L)

DİSTRİCT OF COLUMBİA. Bk. WASHINGTON.

DİSTROFİ i. (fr. *dystrophie*). Patol. Her hangi bir organ veya sisteme yerleşen beslenme bozukluğunun doğurduğu sonuç || ***İlerleyen kas distrofisi***, sinir sistemi bozukluğuyle ilgisi olmayan birincil kas bozukluğu. (İlerleyen kas distrofisinin soya çekimle ilgili olduğu bir kısım olaylarla tanıtlanabilir.) [*Eşanl.* KAS HASTALIĞI.]

— ANSİKL. Diş cerr. Diş sistemini ilgilendiren *distrofi*'lerde önemli olan, beslenme bozukluğunun başladığı tarihi bilmektir. Onun için bütün diş oluşumu bozukluklarında, gözle görülen diş bozukluklarıyle birlikte diş taslağının gelişmesine engel olan distrofik etkiyi de göz önünde bulundurmak gerekir.

Diş distrofileri çeşitlere ayrılır:

1 — diş çıkarma distrofileri (erken diş çıkarma, geç diş çıkarma, bozuk diş çıkarma); 2 — diş düzeni distrofileri (diş taslaklarında çoklaşma veya oluşmama); 3 — diş distrofileri (bir dişte görülen ve kireçlenme bozukluğundan ileri gelen bütün hacim, biçim ve yapı değişiklikleri.) [L]

DİSTROTRİX i. Sıcak denizlerde yaşayan karından bacaklı yumuşakça. (*Distrotrix* veya *persona*'nın kavkısı uzunca, sarmal, sivri uçlu ve küçük deliklidir. (Öndensolungaçlılar alt sınıfının *cymatiidae* familyasından.) [L]

DİSUK, Aşağı Mısır'da (Fuadiye ili) şehir. Nil'in batı kolunun sağ kıyısında; 36 600 nüf. (L)

DİSÜLFİRİK sıf. (fr. *disulfurique*). Kim. *Eşanl.* PİROSÜLFİRİK ASİT.

DİSÜLFONİK sıf. (fr. *disulfonique*). Kim. Bileşiminde iki sülfon grubu bulunan türevler için kullanılır. (L)

DİSÜLFÜRLER çoğl. i. (fr. *disulfure*'den). Genel formülleri R—S—S—R veya R—S (S)—R olan organik bileşiklerin grup adı. Disülfürler, kükürtün organomagnezyum bileşiklerine etkimesi sırasında tiyollerle birlikte meydana gelir. (L)

DİSÜRİ i. (fr. *dysurie*). Tıp. Çeşitli sebeplerden ileri gelen işeme zorluğu. (L)

DİŞ i. (esk. türk. *tiş*'ten). Çene kemiklerinin üstüne dizilmiş, çiğnemeğe yarayan beyaz ve sert organlardan her biri: *Nefes almak için uğraşırken tamamen açılan ağzında dişleri parlıyordu* (Sabahattin Ali). *Ağzını açmış, dudaklarını sıyırmış ve satın alınacak atın yaşını muayene eder gibi dikkatle dişlerine bakıyordu* (R.H. Karay). [Bk. ANSİKL. *Anat. bölümü*.] *Teşm. yol.* Çark, testere gibi çentikli şeylerdeki çıkıntılardan her biri: *Tarağın birkaç dişi kırılmış. Çarkın dişleri eğrilmiş.* || [Kuru sarmısak için] Tane: *İki diş sarmısak.* || *Diş fırçası*, dişleri temizlemek için kullanılan saplı küçük fırça. || ***Diş hekimi*** veya ***tabibi***, diş ve ağız bakımı ve hastalıklarıyle uğraşan tıp mensubu. || ***Diş hekimliği***, diş ve ağız bakımı ile uğraşan tıp dalı. (Dişleri koruma tedavi ve onarma amacıyle yapılan işlemleri kapsar.) [Bk. DİŞÇİLİK.] || ***Diş macunu***, dişleri temizlemek için kullanılan, sabun, bal veya gliserine ince tozlar karıştırılarak elde edilen hamur kıvamında macun.

— ÇEŞ. DEY. ***Diş bilemek***, öç almak için fırsat kollamak: *Lâkin her ikisi de derunî birbirine diş biliyorlar, bir intikam fırsatı bekliyorlardı* (H. R. Gürpınar). || (***Birine***) ***Diş geçirememek***, gücü yetmemek: *O bize kolay kolay diş geçiremez.* || ***Diş gıcırdatmak***, öfkesini haliyle göstermek: *Ocağın yıkıldığını görmüş bir insanın dişlerini kinle gıcırdatması, öç almak istemesi ayıplanmaz* (N. Ataç). *Yumruklarını sıktı. Dişlerini gıcırdattı* (A. H. Müftüoğlu). || ***Diş*** (***dişlerini***) ***göstermek***, bir işi yaptırabilmek için korkutmak, tehdit etmek. || ***Diş kirası***, eskiden saraylarda veya konaklarda iftardan sonra davetlilere verilen armağan veya para. || ***Dişe dokunur***, işe yarar, değerli, önemli: *Oldukça dişe dokunur bir maddî menfaate dayanmayan meselelerde rica ve niyaz en kuvvetli bir silâhtır* (R. N. Güntekin). || ***Dişinden tırnağına*** kadar, baştan aşağı: *Dişinden tırnağına kadar silâhlı dağlılarımızın başına hükûmet askerleriyle boğuştuğumuz seneler uzak değildir* (F. R. Atay). || ***Dişinden tırnağından artırmak***, [para için] ihtiyaçlarından keserek biriktirmek: — *Dişimizden tırnağımızdan artırdığımız para ile tecrübeye giremeyiz* (A. H. Tanpınar). || ***Dişine değmemek***, [yiyecek için] pek az gelmek. || ***Dişine göre***, gücünün yeteceği bir halde. || ***Dişini sıkmak***, dayanmak, katlanmak, sabretmek: — *Olsun! Ben beklerim. Olsun! İki ay değil mi? Dişimi sıkar, beklerim* (K. Tahir). *Fakat, dişlerimi sıkıp belli etmedim ve sendeleyen kızı elinden kavrayıp...* (Y. K. Karaosmanoğlu). || ***Dişini tırnağına takmak***, bütün gücünü kullanmak: *Dişini tırnağına takıp çok çalıştı, ama sonunda başardı.* || ***Dişinin kovuğuna bile gitmemek***, [yiyecek için] çok az gelmek. || ***Akıl dişi***, yirmi yaş dişlerine halkın verdiği ad. || ***Peynir dişleri***, ileri ihtiyarlıkta çıkan dişler. || ***Süt dişleri***, çocuklarda ilk çıkan ve sonra değişen dişler.

— Anat. Kafa kemiklerinin etrafındaki girinti çıkıntılar. || ***Diş çıkarma***, çene kemikleri içinde bulunan dişlerin, diş etini deldikten sonra ağız boşluğuna doğru sivrilmesi. (Dişlerin gelişimi art arda üç evreye ayrılır. Süt dişleri 6 aydan 30 aya kadar, daimî dişler 6 yaşla 12 yaş arasında çıkar.) [Bk. ANSİKL.] || ***Diş eti***, dişlerin köklerini saran kalın pembe renkli mukoza. (Bk. ANSİKL.) || ***Diş formülü***. (Bk. ANSİKL.) || ***Diş tacı***, dişin, çeneden dışarı taşan ve üzeri mine ile kaplı olan kısmı. (Diş kökünün devamı olan diş tacı kök boynu ile kökten ayrılır.)

— Antropol. ***Diş çukuru noktası***, üst çenede, diş çukurları kemerinin ön kenarının orta noktası. (*Eşanl.* PROSTİON.)

— Arkeol. ***Diş kesimi***, ion nizamındaki tapınaklarda, yalnız pervazın altında bulunan yan yana dizilmiş küplerden veya dişlerden meydana gelen süsleyici kısım.

— Bot. Girintili çıkıntılı organların, küçük ve sivri uzantılarından her biri.

— Çilingirlik. ***Diş açmak***, kilit dili tahrik lamalarının oturması için bir anahtar dili üzerinde küçük oyuklar, yarıklar açmak.

— Denizc. Bir dişli çark üzerindeki çıkıntılar. || ***Diş diş vira***, herhangi bir şeyi çok ağır bir şekilde vira etmeeğ verilen ad. (Bk. VİRA.)

— Diş cerr. ***Diş eti kesme***, diş eti mukozasının bir kısmının ameliyatla kesilip çıkarılması. Diş eti tedavisinde uygulanır. || ***Diş içinde diş***, diş içinde teşekkül eden diş uru. (Bu oluşmaya çok seyrek rastlanır.) || ***Diş kalıbı***, takma diş dökmek için balmumundan yapılan kalıp. || ***Diş özü***, diş boşluğunda bulunan embriyonsal bağ dokusu. || ***Eklemli diş kalıbı***, kapanınca her iki çenenin durumuna göre takma diş kalıbı almak üzere balmumundan yapılan kalıp.

— Dişçilik. ***Diş temizleyici***, dişlerin temizlenmesinde, diş etlerinin bakımında ve ağız antisepsisinde kullanılan madde. Bk. ANSİKL.

— Elektr. Bir elektrik makinesinde, magnetik devrenin yan yana iki oyuğu arasında kalan ve bir sargının iletkenlerinin yerleştirildiği demir kısım.

— Fonet. ***Diş yuvası fonemi***, diş yuvası düzeyinde telaffuz edilen foneme verilen ad. (Örnek: *r*.) || ***Dişe vurgulu***, dil ucunun dişlere değmesiyle telaffuz edilen fonemin niteliği.

— İnş. Eğimli bir arazide duvar dikilirken yer yer bırakılan çıkıntı.

— İşl. Bazı dantel veya işlemelerin kenarındaki yuvarlak veya sivri oymalara verilen ad.

— Mekan. ***Diş açma***, bir silindir yüzeyi boyunca helisel bir kanal (yiv, oluk) açmak için yapılan işlem (Diş açma yerine daha doğru bir deyimle *vida açma* ve *vida çekme* de denir.) [Bk. ANSİKL.] || ***Diş arası***, henüz üzerine diş açılmamış bir dişli çarkta, diş açmak üzere işaretlenen iki nokta arasındaki çember yayının uzunluğu. || ***Bir çarka diş açmak***, çarkın çemberi veya kenarları üzerine dişler yapmak.

— Mim. Dilim şeklinde taş oyma çeşidi. (Bk. ANSİKL.) || ***Ekleme dişleri***, bir taş duvarda yer yer bırakılan kabarık taşlar ve girinti çıkıntılar. (Bu dişler, başka bir duvarın bu duvara bağlanmasına yarar.)

— Patol. ***Diş eti iltihabı***. (Bk. ANSİKL.) || ***Diş eti kanaması***, diş etlerinde meydana gelen kanama. (Diş eti kanaması, diş eti iltihaplarında her zaman görülen bir rahatsızlıktır. Genel bir hastalığın, özellikle hemojeni ve C ve P vitaminsizliğinin belirtisi olabilir.) || ***Diş uru***, olgunlaşmış dişte beliren tehlikesiz ur. Özel bir doku gösterir. (Diş uru bir organ bozulmasıdır. Kesilip atılarak tedavi edilir.)

— Teknol. ***Diş açmak***, torna tezgâhında veya pafta ile bir parçaya helezon biçimi yivler açmak. (Bu işlem, «vida açmak» işleminin karşıtı olarak kabul edilebilir.) || ***Diş profili***, bir dişli takımının dişlerinin profilini gösteren eğri. (Diş profili olarak genellikle çember açanı ve logaritmik spiral kullanılmakla birlikte, hiposikloit ve episikloit eğrilerine göre açılmış sayısız tipte dişli takımı bulunur.) || ***Anahtar dişi***, bir anahtarın, kilit sürgüsünü yerinden oynatarak, kilidin işlemesi için gerekli hareketi mekanizmaya veren ve çok çeşitli şekillerde olabilen ana parçası. (ANAHTAR DİLİ de denir.) || ***Çapraz verilmiş diş***, bir testerenin, kesici ağzı testere lamasının kalınlığı üzerine taşacak şekilde genişletilmiş dişi.

(Bk. BİLEME.) || *Frezede diş açmak,* bir dişli çark veya bir âlet (freze, rayba v.b.) üzerine dişler açmak. Bir dişli çarkta, testerede v.b.'deki dişler topluluğu. Bk. ANSİKL.

— Televizyon. *Testere dişi,* zamanın fonksiyonu olarak, belli bir devir içinde artan ve azalan akım veya gerilim. Hemen hemen anî olarak ortaya çıkan azalmaya oranla artma çok daha yavaş olur. Yayım sırasında olduğu kadar alış anında da görüntünün çizgi ve atkılarını tarayan bu akım veya gerilim, görüntünün bütün noktalarının analizini yapabilmek imkânını sağlar. Testere dişi gerilimler, havasız veya gazlı tüplerle ya da transistörlerle donatılmış, *zaman tabanları* denilen cihazlarla üretilir.)

— Vet. *Diş eti iltihabı.* Bk. ANSİKL.

— Zır. ve Teknol. Yaba veya direnin sivri uçlarından her biri.

— Zool. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Anat. ve Cerr. İlk çocukluk çağında, 6 yaşına kadar diş sayısı yirmidir (süt dişleri): asıl dişlerden daha beyaz ve daha küçük olan süt dişleri 6-12 yaş arasında düşer ve yerlerine esas dişler gelir. Bu dişlerin sayısı 28'dir. Daha sonra bunlara 4 akıl dişi (20 yaş dişi) katılır ve sayıları 32 olur. Dişler, yerlerine ve şekillerine göre, kesici dişler, köpekdişleri, küçük azılar ve büyük azılar olmak üzere çeşitlere ayrılır. Temel görünüş hepsinde birdir (koni biçimi). Her dişte bir görünen kısım (taç) bir de kemik içinde kalan ve görülmeyen kısım (kök) vardır. İkisini birbirinden ayıran yere *kök boynu* denir. Dişlerin bir veya birkaç kökü vardır. Kökler birbirine yapışık veya ayrı olur. Uçları az veya çok ince ve deliklidir; bu deliklerden damarlar ve sinirler geçer.

Fildişi tabakası kökte seman tabakasıyle, taçta diş minesiyle kaplıdır; diş minesi, çok sert, yarı saydam beyaz bir maddedir; kalınlığı bazı kısımlarda bir mm'yi geçer. Semanla minenin birleştiği yer (kök boynu) diş eti mukozasıyle kaplıdır. Tacın ortasında, öz odacığı denilen bir boşluk bulunur; buradan başlayarak kök ucuna kadar uzayan oluğa diş özü denir; diş özünün içinden damar ve sinir telleri geçer. Diş, çene kemiğinin üzerindeki diş çukuruna yerleşmiştir; dişle çene, diş çukuru bağıyle birbirine eklemlenir.

Diş sisteminde birçok anormallik bulunabilir; ortodonti ve yüz ortopedisi bunlarla uğraşır. Diş bakımı ağız-diş sağlığına dikkat edilerek sağlanır. Fakat en sık rastlanan diş çürüklüğü tedavi ve onarımı gerektirir.

● *Diş eti,* çene kemiklerindeki diş çukurlarının kenarlarına yapışık kas teli-mukoza karışımı bir dokudur. Çene kemiği zarına sıkıca bağlı ve bol damarlıdır. Diş eti dişin çevresini sarar. Dişlerin dökülmesinden sonra diş eti mukozası az çok sertleşerek diş çukurunu kapatır. Diş etleri iltihaplanabilir. Diş etindeki urlar genellikle tehlikesizdir, çabucak kesilip atılabilir.

● *Diş formülü.* Karşılaştırmalı anatomide genellikle diş düzeni bakışımlıdır (erkek narval hariç). Diş formülü, orta çizgiden itibaren, sadece bir yanda kalan dişleri bir veya birçok «çeşit» halinde gösterir. Kesir şeklinde yazılan formülün payı üst dişleri, paydası alt dişleri belirtir. Formülde k, kesici diş; kö, köpekdişi; ka, küçük azı; ba, büyük azı demektir. Misal:

tavşanın diş formülü,

$$\frac{2\,k + 0\,kö + 3\,ka + 3\,ba}{1\,k + 0\,kö + 2\,ka + 3\,ba};$$

$$\text{veya}\ \frac{2}{1}k + \frac{0}{0}kö + \frac{3}{2}ka + \frac{3}{3}ba;$$

$$\text{veya}\ \frac{2+0+3+3}{1+0+2+3}.$$

— Dişçilik. Kıvamına göre, *diş temizleyiciler* kuru veya toz, yumuşak veya sıvı olur. Sıvı olanlar, çeşitli tertipte diş suları veya diş iksirleridir. Bunların içinde uçucu yağların (nane, tarçın, karanfil) alkollü çözeltileri, tentürler (aselbent), bazen de etkin ilâçlar (salol) bulunur. Yumuşak olanlar, diş macunları veya diş sabunlarıdır. Bu macunlar, çok ince tozların bal, gliserin gibi maddelerle karıştırılmasıyle elde edilir. Katı olanlar,dişleri çizmeyecek derecede yumuşak, elenmiş, çok ince tozlardan ibarettir.

— Mekan. Bir *diş* veya *vida* açılması, geometrik bir profilin (üçgen, kare, yamuk, yarım daire, v.b.) silindirik bir yüzey boyunca helisel bir hareket yapmasıyle meydana gelir. Eğer bu yüzey bir silindir dış yüzeyi ise, bir erkek vida veya *cıvata* elde edilir. Eğer silindirik bir delik yüzeyi ise, dişi vida veya *somun* elde edilir.

Bir vida, şu karakteristik elemanlarıyle belirtilir: *çapıyle,* erkek vidada bu çap, silindir yüzeyine açılmış vidanın diş üstlerinden alınan çap ölçüsüdür; *hatvesiye (adımıyle),* yani vida silindiri ana doğrusu yönünde ölçülen bir vida helis sarımına ait iki diş arasındaki mesafeyle; *profiliyle,* yani vida ekseninden geçen bir düzlem üzerinde vidanın diş şeklinin görüntüsüyle; *vida helis yönüyle* (dik tutularak incelenen bir vidada, vida helisi sağa doğru yükseliyor görünürse vidaya «sağ vida» sola doğru yükseliyor görünürse vidaya «sol vida» denir); *vida ağız sayısıyle,* yani vida silindiri üzerine sarılmış olan helis sarım sayısıyle.

● *Vida diş profili.* En çok uygulanan vida profili, *üçgen* vida profilidir. 1898 Yılında yapılan milletlerarası Zurich kongresinde standart ölçüleri tespit edilen bu profil, «S.İ. profili» (milletlerarası sistem) diye anılır. Bununla birlikte, İngiltere'de *Whitworth* vida profili, Amerika'da ise *Sellers* vida profili kullanılır S. İ. profili, kenarları vida hatvesine eşit bir eşkenar üçgenden meydana gelir. Bu üçgenin tepe açısı 60° dir. Vida profil üçgeni, diş üstünden başlamak üzere yüksekliğinin 1/8'i kadar kesilir. Aynı kesme işlemi somun profil üçgenine de uygulanır ve somun çekirdek çapı elde edilir. Vida ve somun diş dipleri de, vidayı meydana getiren eşkenar üçgenin yüksekliğinin 1/16'sı kadar kesilir. Dipten kesme, yuvarlak bir daire yayı gibi kavisli olarak yapılır. Alttan ve üstten kesme, cıvata ve somun gibi vidalı iki elemanın birleşmesinde kolaylık sağlamak ve kolayca kırılmak eğiliminde olan çok keskin kenarlardan kaçınmak gayesiyle yapılır. Bu sistemde nominal çap üstten kesilmiş erkek vidanın dış çapıdır. S. İ. sistemi, her çapa tekabül eden standart hatveyi (adımı) tespit etmiş ve böylece profilin tam şeklini belirtmiştir. Whitworth sisteminde profili meydana getiren üçgen, tepe açısı 55° olan bir ikizkenar üçgendir. Diş üstlerindeki kesmelere, diş diplerindeki kesmeler gibi yuvarlak bir biçim verilmiştir. Sellers sisteminde vidayı meydana getiren profil üçgeni, S. İ. sistemindeki gibi tepe açıs 60° olan bir eşkenar üçgendir; ancak her iki kesme de yuvarlak değil, düz olarak yapılmıştır. Kesmeler (alttan ve üstten kesme) birbirine eşit ve profil üçgeninin yüksekliğinin 1/8'i kadardır. Böylece vida ile somunun diş dibinde hiç boşluk bulunmaz. Bu son iki sistemde ölçü birimi olarak inç (parmak) kabul edilmiştir.

Trapez vidalar, vida ve somun yardımıyle hareketin iletilmesine yarayan kuvvetlerin hep aynı yönde etki ettiği bazı mekanizmalarda kullanılır.

Yuvarlak vidalar, vagonlar arası germe tertibatı gibi, kuvvetli darbeye dayanması gereken sistemlerde kullanılır.

Kare vidalar yalnız, bir sistemde vidanın radyal etkisini gidermek gerektiği zaman kullanılır.

● *Vidanın seçimi.* Cıvata ve somun gibi, vida çekilmiş iki bağlantı elemanının nominal çapı hatvesi (adımı) ve vida profili aynı olmalıdır. Bununla birlikte, parça üzerine etki eden kuvvetler sağ vidanın gevşemesine yol açabiliyorsa, cıvata ve somun bağlantısında emniyeti sağlamak için sol vida kullanılabilir. Böylece, somun gevşeyeceği yerde, kuvvetlerin etkisi altında iyice sıkışarak çözülmeyi önler. Eğer çalışma şartları standart hatveden daha büyük bir hatve kullanmayı gerektiriyorsa, yeterli çekirdek kesitini korumak için çok ağızlı bir vida seçilir.

Vidalı bağlantılar genellikle, gevşemeyi önleyici bir emniyet tertibatıyle donatılır: üstüne yiv açılmış kontra somun veya emniyet rondelası (emniyet pulu) erkek parça döndüğü zaman bile yerinden oynamaz. Ayrıca bu rondelanın bir tırnağı, vida üzerinde açılmış boylamasına bir kanala girer ve rondelanın vida ekseni etrafında dönmesi önlenmiş olur. Böylece vidaya tutturulmuş rondelanın dış kenarı da yukarı doğru kıvrılarak, somunun altı yüzünden birinin üzerine yaslanır. Rondelanın somuna yaslanan bu kenarı, somunun vida üzerinde dönmesini önler.

● *Vidaların açılması.* Vida açma, paftalar yardımıyle, teğetsel matris plakalarıyle (yuvarlama usulü) veya torna tezgâhlarında yapılır.

1. Paftalar iki tiptir: sabit çaplı yuvarlak pafta ve diş tarağı lokmalı hareketli pafta. *Yuvarlak pafta* vidayı bir pasoda açar; vidayı tedricen ağızlaması için, paftanın yuvarlak lokmasının giriş ağzı konikleştirilmiştir. Kestiği talaşı dışarı atarak vidayı açan yuvarlak paftalar, imalât hassasiyeti bakımından pek iyi sonuç vermez. *Diş tarağı lokmalı hareketli paftalar,* genellikle dört diş tarağından ve bunları taşıyan bir gövdeden meydana gelir. Taraklar gövde içinde hareket eder ve diş profillerinin eksene olan uzaklıkları ayarlanabilir. Bu diş tarakları, diş profili bakımından çok hassas olan birer kesici âlettir. Talaş yüzüyle bilendikleri halde profilleri değişmez. Bu taraklar vidayı birkaç pasoda açar ve yuvarlak paftalardan daha iyi sonuç verir.

2. *Yuvarlama usulüyle vida açılması.* Vida açılacak parça karşılıklı iki teğetsel matris kalıbı arasına alınır. Bu kalıpların yüzlerine, istenen vida profili yiv ve set olarak işlenmiştir. İki kalıp, vida açılacak parça üzerine sıkıca bastırılır ve ters yönde hareket ettirilir; vida iki kalıp arasında yuvarlanmağa başlar ve kalıpların dişleri silindir parça üzerinde diş boşluklarını meydana getirir. Böylece bu diş boşlukları da vidanın dişlerini şekillendirir. Bu usul yalnız normal işlerde kullanılan vidaların hazırlanmasında uygulanır.

3. *Tornada vida açma.* Vida açılacak parça, torna tezgâhının aynası yardımıyle doğrudan doğruya fener miline bağlanır. Fener mili de bir dişli çark sistemiyle tezgâhın ana miline bağlanır. Böylece fener miline bağlı olan parça aralarında belli bir tahvil oranı olacak şekilde ana mille birlikte döner. Ayrıca iki yarım somunun parçanın ana milden ayrılmamasını sağlar. Parçanın bir dönüşü sırasında kesici takımın vida ekseni boyunca yaptığı hareket, vidanın hatvesini verir. Fener mili ve ana mil arasındaki dişli çarkları değiştirmekle, istenilen hatvede vida açılabilir. Kesici takımın şekli diş profilindeki boşluğun (vida yivi) aynıdır. Torna usulünde vida birkaç pasoda açılır. İyi sonuç veren bu usulün maliyet fiyatı yüksek olduğu için ancak önemli vidaların açılmasında uygulanır. Ayrıca «azdırma freze» denilen ve profili, açılacak vidanın helisine dik olan bir freze bıçağı ile de vida açılabilir. Bu usûlde vida, bir pasoda frezelenerek açılır. Dişi vida veya somun dişlerinin açılması da tornada yapılabilir; ancak pahalı ve itina isteyen bir usul olduğu için genellikle önemli parçaların hazırlanmasında kullanılır. Somun dişlerinin açılması daha çok kılavuz denilen bir takımla ya elde ya da tezgâhta yapılır. Vidaların kontrolunda ise, vida bagaları ve vida tampon mastarlarından yararlanılır; ayrıca bu kontrol âletleri de daha hassas usullerle kontrol edilir.

● *Vidaların taşlanması* (vidaların rektifiye edilmesi). Mümkün olduğu kadar hassas ve düzgün vida açmak, imalât alanında karşılaşılan en büyük problemlerden biridir. Su verme gibi termik bir işlemden ileri gelen biçim değişikliklerini gidermek için başvurulacak tek usul vidaların taşlanmasıdır. Taşlama, dış (vida, kılavuz, vida tampon mastarı v.b.) ve iç taşlama (somun, vida bagası v.b.) olmak üzere iki şekilde uygulanır.

Önemli ve çok hassas vidaların açılmasında çevre profili, istenen vida profilinin tamamen aynı olacak şekilde yontulmuş ince bir taşlama taşı kullanılır. Küçük hatveli ve se-

dişleme (mim.)

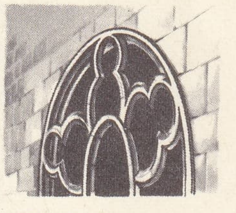
dişli (mim.)

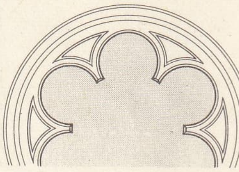
diş (mim.)

Foto. LAROUSSE

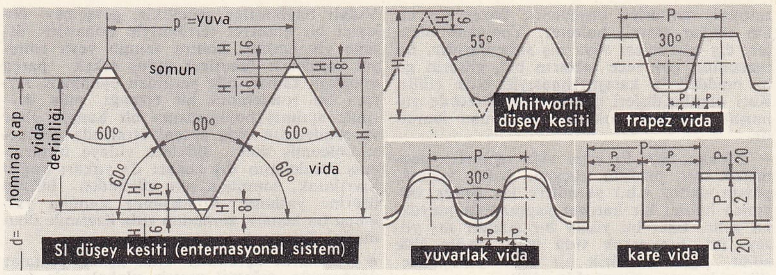

diş açmak (teknol.)

ri imalât vidaları için, aynı şekilde yontulmuş, çevresinde çok sayıda diş bulunan daha kalın bir taşlama taşı seçilir. Sanayide, vidaların taşlanması için özel olarak donatılmış sayısız takım tezgâhı kullanılır.

— Mim. *Dişler* basit veya dişli kemer şeklindedir. Basit dişler bir çember yayından meydana gelmiştir. Bu yay bir taraftan sıra kemerlerin esas çemberine veya karın noktası doğru çizgisine, diğer taraftan büyük çember içinde çizilmiş diş sayısına göre değişen bir açı yapan iki yarıçapa teğettir. Dişli kemerler birbirlerini ikişer ikişer kesen üç çember yayından meydana gelmiştir.

— Patol. *Diş eti iltihabı*'nda, mukoza belirgin bir kırmızı renk alır, dişler arası dilcikler şişer, aşırı kanama ve acıma görülür. Diş eti iltihabı ağız iltihabının belli bir yerdeki belirtisidir. Sebebi yerel olabileceği gibi (diş çürüğü, diş fistülü), genel de olabilir (şeker hastalığı, vitaminsizlik, kan hastalıkları).

● Hayvanlarda diş eti iltihabı her yaşta görülür. Körpe hayvanlarda dişlerin büyümesinden ileri gelir. Atlarda ağız iltihabının bir parçasıdır. Diş eti iltihabı pamukçuk hastalığına tutulmuş geviş getirenlerde sık görülür. Kedi ve köpekte ise daha çok diş kireçlenmesinden ileri gelir. Tedavi için hasta hayvanların ağzını antiseptik ve ağız buruşturucu ilâçlarla yıkamak, diş kefekilerini temizlemek, dişleri düzeltmek gerekir.

— Teknol. Şerit ve daire testerelerin dişlerinde çıkan talaşları kolayca dışarıya atabilmek için yapılan incelemelere bağlı olarak birçok yenilik yapılmıştır. Kesme açısı ve diş hatvesine göre dişler şöyle adlandırılır: ***dik dişler, çapraz dişler, seyrek dişler, kurt dişleri, üçgen dişler*** v.b.

— Vet. Hayvanların dişleri de yapı bakımından insanlarınkine benzer ve kesici dişler, köpekdişleri, azı dişleri gibi çeşitlere ayrılır. Sayısı türden türe değişir, diş formülü de özgül bir nitelik gösterir. Geviş getirenlerin üst çenesinde kesici diş yoktur. Domuzlarda köpekdişleri aşırı derecede gelişerek savunma dişi halini alır. Azı dişleri beslenme tarzına uygun bir şekil alır; etçillerde yassı ve keskin, hepçillerde (domuz) değirmi tümsecikli, otçullarda (atgiller ve geviş getirenler) geniş, pütürlü ve yassıdır. Dişler, özellikle kesici dişler hayvanların yaşını anlamak bakımından bazı özellikler taşır. Bu yüzden, hayvanın yaşını değişik göstermek için bu özelliklerden faydalanılarak bazı hilelere başvurulduğu görülür.

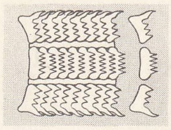

dişli dil (zool.)

Dişlerde sayı, şekil ve yapı değişikliğine yol açan birçok anormallik bulunabilir. Diş kemerleri normal olarak birbirinin üstüne oturur; ama bunlardan biri ötekinden daha ileride de bulunabilir (uzun çenelilik, kısa çenelilik).

Atta azı dişlerinin aşınması düzensiz olursa çiğnemeyi önemli derecede güçleştirir. Çürükler ise en çok azı dişlerinde görülür. Beslenmesi yaratılışına pek uygun olmadığı için köpeklerde diş çürüğü ile birlikte diş çukuru iltihabı ve diş dökülmesi de görülür ve hayvanın nefesi çok pis kokar.

— Zool. Diş kelimesi zoolojide, ağızda bulunan ve avları sindirime hazırlamakta işe yarayan belirli biçimdeki organları anlatmak için kullanıldığı gibi geniş organların basit çıkıntıları veya hattâ beslenmede hiç bir rolü olmayan çıkıntıları (iki çenetli yumuşakçaların kenar dişleri) için de kullanılır.

En dar anlamda, üst ve alt deriden oluşan, ağız kemiklerindeki çukurlara gömülü olan ve yapısında fazlaca madenî madde bulunan çıkıntılardır. Bu anlamda diş sadece memelilerle (ilkel memeliler, karıncayiyenler ve balinalar hariç) timsahlarda bulunur. Diş sisteminin evriminde iki basamak ayırt edilebilir: timsahlarda, karıncayiyenlerden başka dişsizlerde, balinalardan başka bütün öteki balinagillerde dişlerin sayısı çoktur ve birbirine benzer; tümü bir defada çıkar; diğer memelilerde dişlerin sayısı belirli ve şekil çeşitlidir; art arda iki defada çıkar.
Dişleri çeşitli olan hayvanlarda bir türe has diş sayısını ve çeşidini *diş formülü* gösterir; diş formülünde ağzın bakışım düzlemine en yakın dişlerden başlanmak ve bulunmayan dişlerin yerine 0 rakamı konmak şartıyle üst çenenin yarısındaki dişlerin sayısı bir çizginin üstüne, alt çenenin yarısındaki dişlerin sayısı ise aynı çizginin altına yazılır. Yani önce kesici dişler, sonra köpek dişleri, sonra küçük azılar, daha sonra büyük azılar gösterilir.
Domuzun diş formülü:

$$\frac{3\text{ k} + 1\text{ kö} + 4\text{ ka} + 3\text{ ba}}{3\text{ k} + 1\text{ kö} + 4\text{ ka} + 3\text{ ba}} = 22$$

diş (yarım çenede). Bütün ağızda 44 diş eder. Gerçek memelilerde rastlanan en yüksek diş sayısı budur; diğer türlerin diş formüllerinde çeşitli dişlerden bir veya birkaçı bulunmaz.
Örnekler: kedi (30 diş):

$$\frac{3+1+3+1}{3+1+2+1};$$

odun kemiren makimsiler (18 diş):

$$\frac{1+0+1+3}{1+0+0+3};$$

sığır (32 diş):

$$\frac{0+0+3+3}{3+1+3+3}$$

(köpek dişi kesici diş biçimindedir ve kesici diş ödevi görür) v.b.
Fillerin bir defada çıkan 6 dişi vardır (her yarım çenede büyük bir azı dişi, üst çenenin her bir yanında birer savunma dişi); fakat keselilerde diş sayısı 44'ten fazla olabilir (Sarig'de 50). Genellikle bir cinste diş sayısının azalması onun daha evrimli olduğunu gösterir. Dişlerin kanla beslenmesi hayat boyunca sürerse diş büyümekten geri kalmaz, fakat bu şekil büyüme (at, tavşan v.b.) sürekli aşınmayle dengelenir; aşınma çok sert olan minede, orta sert olan fildişi tabakasında, az sert olan semana aynı derecede olmadığı için aşınma yüzeyinde karmaşık şekiller belirir; buna bakılarak hayvanın yaşı anlaşılabilir. Bu gibi hayvanlara *hipsodont* denir. Kısa dişilerde (insan, evcil domuz, kedi v.b.) dişin büyümesi oldukça çabuk durur ve normal aşınma mine tabakasını yok etmeğe, fildişi *seman tabakası*'nı meydana çıkarmağa hiç bir zaman yeterli olmaz. Buna karşılık bazı dişler aşırı derecede büyüyerek savunma dişi halini alır. (fil, narval, babirusa v.b.).

◆ **Dişsiz** sıf. Dişi olmayan: ***İhtiyarın dişsiz ağzı biraz daha içeriye çökmüş, halkın ateşte yanması hayaline keyifli keyifli gülüyordu*** (H. E. Adıvar). ‖ Düzgün pürüzsüz

◆ **Dişsizlik** i. Bütün dişlerin yokluğu şeklinde beliren anormallik. Doğuştan dişsizlik kabul edilmemiştir. (→ Bibliyo.) [LM]

DİŞLERARASI sıf. ve i. Fonet. Sürtüşmeli ünsüz için kullanılır; bu ünsüz hafifçe birbirinden ayrılmış iki diş dizisi arasındaki boşluğun arkasına dil ucunun değdirilmesiyle telaffuz edilir (örnek: almancadaki *t* ve *d*). [M]

DİŞBUDAK i. Zeytingillerden orman ağacı. (İlmî adı *fraxinus.*)

— ANSİKL. *Dişbudak,* telekvarî karşıt yapraklı bir ağaçtır; tomurcukları siyah veya sarımsı esmer, kabuğu kül renginde ve oldukça pürüzsüz, çiçekleri bir veya iki eşeyli ve salkım durumunda, meyveleri samar şeklindedir; yapraklanmadan önce çiçek açar.

En yaygın türü uzun dişbudaktır (*Fraxinus excelcior*); bunun yüksekliği 35 m'yi, çevresi 3 m'yi, yaşı iki yüz yılı bulabilir. Dişbudağın odunu sarımsı beyaz renkte, sert, düz ve dayanıklı liflidir. Esnek bir odun olduğu için kasnakçılıkta, kuru, hattâ sıvı maddeler için fıçı yapımında kullanılır; içine konan maddeleri boyamaz. Ayrıca merdiven ve âlet sapı yapımında da kullanılır. Kabuğu ateş düşürücüdür; yapraklarından yapılan çay sidik söktürücü ve müshildir; romatizmaya da iyi gelir. (L)

DİŞBUĞDAYI bls. i. Folk. bebeğin ilk dişlerini çıkarması sebebiyle yapılan törende ikram edilen haşlanmış buğday. (Üzerine şeker, ceviz, nar v.b. şeyler ekilir.) ‖ Bu münasebetle yapılan törenin adı: *Diş buğdayına dâvet.*

— Folk. *Diş buğdayı,* eski bir türk töresidir. Bebeğin ilk dişinin çıkması şerefine aile bir davet düzenler. Suda haşlanmış buğday hazırlanır. Buğdayın içine yüzük, boncuk v.b. gibi bir şey saklanır. Davete kimsenin hediye getirmesi âdet değildir. Davetlilerin tabaklarına üzeri süslenmiş buğday konur. Saklanan şey kimin tabağında çıkarsa, çocuğun hediyesini o yapar. Sonra törenin ikinci kısmı başlar: sofranın üstüne altın lira, mushaf, ayna, makas, kitap v.b. eşya konduktan sonra bebek oturtularak bunlardan birini alması sağlanır. Hangisini alırsa ona göre bir meslek seçeceği veya hayatta o yoldan yürüyeceği kanaatine varılır. Bazı yerlerde çocuk kız ise, boynuna buğdaylardan dizilmiş bir kolye de takarlar. (M)

DİŞÇİ i. (*diş*'ten *diş-çi*). Diş hastalıklarına bakan doktor: ***Dişçiye vardık. Bekleme odasına girdik. Bizden başka bir kişi var. Bekledik bekledik*** (B. Felek).

— Diş cerr. *Dişçi kerpeteni* diş çekmeğe yarayan, uzun kollu, kısa ağızlı kuvvetli kıskaç. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Diş cerr. *Dişçi kerpeteni*'nin ağzı çekilecek dişin taç kısmına uygun biçimde olur. Onun için alt ve üst çeneye, kesicilere, büyük ve küçük azılara göre çeşitli dişçi kerpeteni vardır (sağ üst azı kerpeteni, sol üst azı kerpeteni, üst kesici ve köpek dişi kerpeteni, üst küçük azı kerpeteni gibi). Diş köklerini çekmeğe elverişli özel kerpetenler de vardır. Bütün bu kerpetenler dişi köke yakın olarak kavrar. Diş, bir veya birkaç köklü olduğuna göre hafifçe o yana bu yana veya ekseni etrafında hafifçe oynatılarak dikine çekilir.

DİŞÇİKLER çoğl. i. (*diş*'ten *diş-çik-ler*). Mim. Damlalıkların altına konan yassı ve dörtgen süsler. (Aynı biçimdeki oyuklar bu süslemeler arasında yer alır.)

— ANSİKL. Mim. Dor düzeninde görülmeyen dişçikler, başlangıçta küçük destekler halinde damlalıkların altına yerleştiriliyordu. Dişçiklerin arasındaki oyuklara ise *dişçik aralığı* deniyordu. Roma dor düzeni ve son üç düzende dişçiklere rastlanır. Karma düzende dişçik süslemesi her zaman vardır. (M)

DİŞÇİLİK i. (*dişçi*'den *diş-çi-lik*). Diş hekimliği, diş hastalıklarına bakma. ‖ *Dişçilik okulları,* tıp fakültelerinin denetiminde öğretim yapan ve diş hekimi diploması veren resmî veya özel yüksek okullar.

Türkler çok eski zamanlardan beri diş ve ağız temizliğine önem vermişlerdir. Hattâ ağız temizliğini İslâmlığı kabul ettikten sonra bir din görevi saymağa başlamışlardır. Nitekim diş ve diş etlerini *arak* de-

nilen bitkiden yapılmış fırçalarla temizlerdi. Bu fırçaların nasıl kullanılacağını tespit eden yöntemler ortaya atmışlar ve çok eski kitaplarda diş aralıklarını temizleyen ve *hilâl* adı verilen bitkinin kullanılış şeklini ve bu maddenin yapımında hangi bitkilerden yararlanılabileceğini belirtmişlerdir.

Osmanlı döneminde diş mektebi açılıncaya kadar bu sanatı kendi kendine veya bir usta yanında yetişenler yapmakta ve bu iş için özel bir öğrenim aranmamaktaydı. Cerrahlar diş apselerini yarabilir ve herkes diş çekebilirdi. Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde bu durumu şöyle anlatır: «Esnafı-cerrahân: dükkân 400, nefarat 700'dür. Pirleri Ebu Ubeyd Kassab'dır. Selman Pak belin bağladı, kabri Lahs'dadır. Bu tâife pürsilâh olup tahtırevanlar üzre dükkânlarına diş çıkaracak kelpeden, mengene, küsgü, destere, ere, minşar, milkat, eğe ve daha birçok alât-ı cerrahiyeyi dizip bazı âdemlerin kollarını, başlarını, ayaklarını tımar eder şekilde ubur ederler.» İkinci Meşrutiyetten sonra dişçilik özel bir belge ile yapılmağa başlandı. Önceleri bu belgeler hastahaneler ve kendi yanında çalışanlara dişçilikle uğraşanlar tarafından verilmekteydi. Daha sonraları dişçilik belgeleri Sıhhat müdürlüğünce veya Tıbbiye mektebi cerrahlık bölümünde onaylanır oldu. Ancak dış ülkelerden gelenler için bu kayıtlar geçerli değildi. Bugün Türkiye'de sadece dişçilik fakültelerini bitirenler diş hekimliği yapabilmektedir. (M)

DİŞEMEK geçz. f. (*diş*'ten *diş-e-mek*). *Halk dili.* Değirmen taşı, testere v.b.'ni dişli hale getirmek. || [İnsanlar ve hayvanlar için] diş çıkarmak. (M)

Diş Hekimliği fakültesi, İstanbul üniversitesine bağlı dişçilik öğretimini yapan fakülte. İlk dişçilik okulu 16 eylül 1909'da *Dârülfünunu Osmanî Tıp Fakültesi Eczacı ve Dişçi ve Kabile ve Hastabakıcı mektepleri* adıyle kuruldu. İlk çalışmalarına Kadırga'da Menemenli Mustafa Paşanın konağında başlayan okul daha sonra Beyazıt camii dolaylarındaki eski jandarma dairesine taşındı (1925). 1934-1935 Yılında yeni bir programa göre fakülte sistemiyle öğrenime devam etti; öğrenim süresi de dört yıl olmaktaydı. 1964 Yılı 7 temmuzunda Tıp fakültesinden ayrılarak bağımsız bir fakülte oldu. Okul binası 1 mart 1970'te Çapa'ya taşındı.

Diş Hekimliği fakültesi 16 kürsüden teşekkül eder. Diş hastalıkları ve tedavisi, diş çene hastalıkları ve cerrahîsi, ağız hastalıkları, kron, köprü, protez, total, parsiel, çene ortopedisi, çene-yüz cerrahîsi, anatomi, fizyoloji, histoloji ve embriyoloji, biyokimya, mikrobiyoloji, koruyucu hekimlik. İlk sekiz kürsü fakülteye, diğer sekiz kürsü ise Tıp fakültesine bağlıdır. Fakülte, *Diş Hekimliği Fakültesi dergisi*'ni yayımlar. Bugüne kadar 3 ilmî kitap yayını yapıldı. Fakültede 754 öğrenci bulunmaktadır. (M)

DİŞİ i. (esk. türk. *tişi*'den). Dişi organ taşıyan (bitki veya hayvan): *Çiçeğin dişi organı. Dişi köpek.*

— Genet. *Eşgametli dişi,* bütün yumurtalarında aynı cinsiyet kromozomu bulunan dişi. (Eşgametli dişinin formülü XX'dir.) || *Heteroggametli dişi,* her birinde değişik cinsiyet kromozomu bulunan iki çeşit yumurta veren dişi.

— İnş. Bir kapının menteşe saplamasının girmesi için duvara veya kapı kasasına gömülen içi oyuk demir

◆ Sıf. Kadına has: *Dişi gülüş.* || Yumuşak: *Dişi demir.* || Birbirine giren bir çiftten ibaret nesne veya aletlerde girintili parça için kullanılır: *Dişi kopça. Dişi fiş.*

— Biyol. *Dişi cins.* (Bk. ANSİKL.) || *Dişi eşey hücresi,* genellikle hareketsiz, büyük eşeysel hücre.

— Bot. Çiçek tozunu alan ve meyveyi meydana getiren çiçek veya çiçek organları için kullanılır. || *Dişi organ,* çiçekli bitkilerin dişilik organı. Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Dişi iğnecik,* dümen bodoslaması (kıç bodoslaması) üzerinde eşit aralıklarla dışarı doğru taşırılmış, üzerinde yukarıdan aşağı doğru açılmış delikler bulunan kısımlardan bir tanesi. (Dümen üzerindeki erkek iğnecikler bu deliklerden geçirilerek dümenin ağırlığı bu kısımlara bindirildiği gibi, erkek iğneciklerle ortaklaşa dümene menteşelik vazifesi görür. Dişi iğnecikler ya bodoslama ile birlikte dökülerek ya da döğülerek meydana getirilir veyahut kaynakla bodoslama üzerine tespit edilir.)

— Sine. *Dişi örtü, örtünün,* filmin örtüyle muhafaza edilen kısmını açık bırakarak etkilenmiş olan kısmını gizlemeyi sağlayan bütünleyicisi.

— Teknol. Bir âlet veya aracın, «erkek» denilen bir parçasını içine alan oyuk kısmı için kullanılır. || *Dişi kalıp.* (Bk. KALIP.) || *Dişi zıvana,* ağaç veya madeni bir parça üzerinde, bu parçayla birleştirilmek istenen başka bir parçanın erkek zıvanasının girmesi için açılmış, genellikle dikdörtgen kesitinde delik. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Biyol. *Dişi cins,* üremesi yalnız eşeysel değil aynı zamanda heterogam olan, yani farklı iki gametin kaynaşmasıyle sağlanan canlılarda görülebilir. İki gametten en iri ve en az hareketlisi dişi olarak nitelenir; meydana gelen zigotun en büyük kısmı, dişi hücrenin canlı maddesidir (bununla beraber döllenmiş yumurtanın çekirdeğinde aşağı yukarı aynı miktarda erkek ve dişi kromatin bulunur). Bitkilerde dişi gamete *«oosfer»,* hayvanarda *«yumurta»* denir. Hayvanlarda olduğu gibi bitkilerde de bir dişi hücreden döllenebilir gametlerle birlikte, az çok dumura uğramış ve döllenmeye elverişsiz bir sürü hücre meydana gelir: Üstün yapılı hayvanlarda bir yumurtaya karşılık üç tane *kutupsal yuvar* üstün yapılı bitkilerde (tohumlu bitkiler) bir tek oosfere karşılık iki yardımcı hücre, üç antipot, bir diploit *«embriyon kesesi çekirdeği»* (bu çekirdekten besidokusu oluşur) bulunur. Her iki canlılar âleminde de döllenme çoğu zaman ana organizmada olur; zigot, besinini ana organizmadan bir zarla veya göbekbağıyle alarak az çok geliştikten sonra dışarı atılır: yavrulayan hayvanlarda ve tohumlu bitkilerde durum böyledir. Onun için, gametlerin üremesinden ve kullanılmasından başka amacı olmayan erkek üreme organlarının tersine, dişi üreme organları döllenmiş yumurtanın korunması, beslenmesi, olgunlaştırılması, hattâ doğumdan sonra bakımı (kuluçka, süt emzirme, v.b.) ile de görevlidir; erdişi canlılarda olduğu kadar iki evcikli bitkilerde veya ayrı eşeyli hayvanlarda da dişi üreme organının organizmadaki yeri nispeten daha önemlidir. Ayrı eşeylilikte eşlerden birine «erkek» ötekine «dişi» denir.

— Bot. *Dişi organ,* çiçeğin en içteki halkasıdır. Bir veya birçok meyve yaprağından oluşur. Meyve yaprakları çiçek eksenine göre tümüyle bakışımlı ise dişi organ düzgün sayılır; meyve yapraklarından bir kısmı körelir, bir kısmı gelişirse dişi organ düzensizdir. Meyve yaprakları birbirine bitişik olmayabilirse de çoğunlukla birbirine bitişip kaynaşarak çeşitli kısımlar meydana getirir (yumurtalık, dişicik borusu, tepecik). Dişi organ öteki organlara (çanak, taç, erkek organ) yapışık değilse serbest veya üst durumlu sayılır. Diğer organların arasına kısmen gömülü ise ve bu organlar yumurtalığın tepesinden yukarıda bulunursa yumurtalık alt durumludur. Açık tohumlu bitkilerde dişi organ açık, yumurtacıklar çıplaktır.

— Teknol. Ağaç parçalarının birleştirilmesinde, *dişi zıvanalar,* üzerine tahta tokmakla vurulan bir delik kalemiyle veya özel matkaplarla açılır. Dişi ve erkek zıvanayle birleştirme, marangozlukta ve dülgerlikte en çok uygulanan birleştirme usullerinden biridir.

◆ **Dişilik** i. Dişi cinsten olma hali: *Kadının dişiliği her hareketinden belli oluyor.* — Bot. *Dişilik yitimi, apogami* tipi. (LM)

DİŞİCİK i. (*dişi*'den *dişi-cik*). Küçük dişi.

— Anat. *Dişicik başı.* Bk. TEPECİK.

— Bot. *Dişicik borusu,* dişi organın tepeciği ile yumurtalığın arasındaki kısım. Genellikle borumsu biçimdedir. Tozlaşmadan sonra meydana gelen çiçektozu boruları bunun içinde gelişir. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Dişicik* borusunun uzunluğu çok değişiktir. Bazen hiç olmayabilir. Dişicik borusunu meydana getiren dilimler yumurtalığın kaç tane meyve yapraktan oluştuğunu gösterir. Dilimler belirli olabileceği gibi kaynaşmış da olabilir. O takdirde enine bir kesit durumu ortaya kor. Dişicik borusunun içi gevşek bir özle doludur. «İletken doku» denilen bu öz, çiçektozu borularının uzayıp ilerlemesine elverişlidir. Çiçektozu borusu özün içinden geçerek, yumurtacığı veya yumurtacıkları döllemek üzere mikropile ulaşır. Dişicik borusu, çiçek açma döneminden sonra kaybolur. (L)

Dişi Kedi (*La Chatte*), Boris Kochno'nun Aisopos'un bir masalından yararlanarak yazdığı (müziğini H. Sauguet'nin, koreografisini G. Balanchine'nin düzenlediği, dekorlarını Gabo ile Pevsner'in yaptığı) bir perdelik bale. İlk defa Monte Carlo'da 30 nisan 1927'de Serge Diaghilev'in Rus Balesi topluluğu tarafından oynandı; önemli rolleri Olga Spessivtseva ve Serge Lifar paylaştı. (L)

Dişi Kedi (*La Chatte*), Colette'in romanı. Alain annesiyle birlikte Neuilly'de büyük, bahçeli bir evde oturmaktadır. Alain, kedisi Saha'yı çok sevmekte ve kedisiyle kendisi arasındaki sevginin nişanlısı Camille ile arasındaki aşkı zedeleyemeyeceğini sanmaktadır; ancak Camille ile evlenip, yedinci katta, bahçesiz bir eve taşınınca her üçü de mutsuz olurlar. Camille, Alain'in bulunmadığı bir sırada kediyi öldürmek ister ve terastan aşağıya iter; ama ikinci katta gerili duran bir istor sayesinde Saha kurtulur. Durumu öğrenen Alain kedisini alarak karısını terk eder ve eski bahçeli evine döner. (L)

Dişi Kurt heykeli, Roma'daki Capitolino sarayında bulunan heykel. Genellikle, M.Ö. 500'den kalma bir etrüsk eseri olarak bilinir. Bir Halkidikya eseri olduğu da öne sürüldü. Bilgin Jerôme Carcopino eserde bir yunan etkisi sezdi. Heykel, bir dişi kurdun terk edilmiş Remus ve Romulus'ü emzirmesine dair olan efsaneyi canlandırır. Remus ve Romulus Rönesans devri başlarında eklenmiştir. (L)

DİŞİL i. (*dişi*'den *dişi-l*). Leng. *Yeni.* Prensipte dişi canlıları (veya dişi olduğu kabul edilenleri) belirten adlara ve bu adları niteleyen sıfatlara (tabiî cinslik) gramer yönünden mal edilen biçim. *Esk.* Müennes. Bu adlar çoğunlukla tamamen dilbilgisiyle ilgili bazı özelliklere cevap vermek. (Biçimsel cinslik): *Dişil bir isim, zamir, sıfat.* || *Dişil cinslik* veya *dişil,* bu isim veya sıfatların cinsliği.

◆ **Dişilleştirmek** geçl. f. Leng. *Yeni.* Bazı dillerde bir kelimeyi dişil hale sokmak. *Esk.* Tenis etmek. (M)

DİŞİNDİRİK i. (*diş*'ten *diş-i-n-dirik*). *Halk dili.* Bir çeşit yular. (M)

DİŞLEK sıf. (*diş*'ten *diş-lek*). Dişleri dışarıya doğru fırlamış, çıkık olan: *Eski bildiklerinden ikincisi kocaman gözlüklü, dişlek bir ihtiyar muallime...* (R.N. Güntekin). || *Mec.* Tuttuğunu koparan, dişli: *Lakin bu cinsimiz daha dişlek ve zorludur* (Yahya Kemal). [M]

DİŞLEMEK geçl. f. (*diş*'ten *diş-le-mek*). Bir şeyin bir parçasını ısırıp koparmak veya bir şeye dişlerini geçirmek: *Selâhattin yere bakıyor, alt dudağını dişliyordu* (K. Tahir). || Diş diş yapmak. || *Mec.* Rahatsız etmek: *O alçakça nankörlükler, senin de vicdanını dişledi* (M. E. Yurdakul).

◆ **Dişleme** i. Mimar. Diş diş bezek, dantel şeklinde süsleme.

◆ **Dişlenme** i. Dişçilik. Dişlerin çıkması. (Ağızdaki bütün dişlerin belirli çıkış zamanları vardır.)

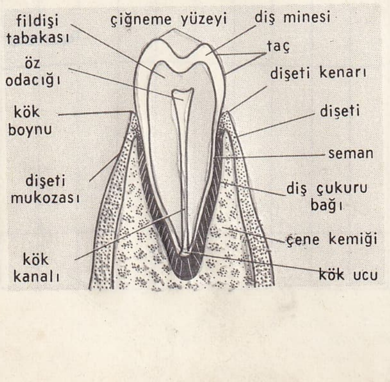

dişin yapısı

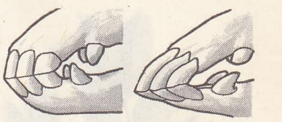

atın dişleri

dişler

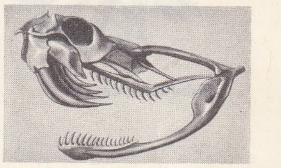
yılanda

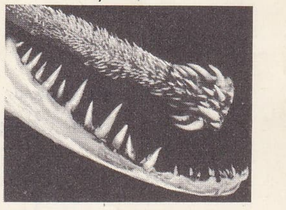
turna balığında

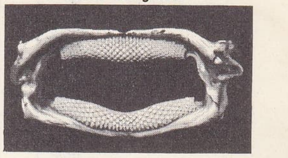
kedi balığında

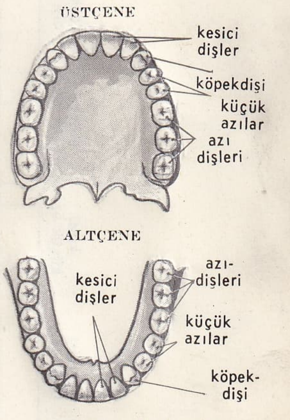

insanda dişler

dişbudak yaprakları

— Coğ. Bir kıyının diş biçimi alması.

◆ **Dişlenmek** geçz. f. Dişle ısırılmak. Diş diş olmak. || *Mec.* Çekinilir, dediğini yaptırır hale gelmek. (M)

DİŞLİ sıf. (*diş*'ten *diş-li*). Dişleri olan: *Gel benim altın dişlim* (O. V. Kanık). || *Mec.* Kendisinden çekinilen, sözü geçen, nüfuzlu: *Fakat o asırlarda herkes kapatma tutamazdı. Dişli olmak icap ederdi* (Ahmed Rasim). *Buranın ağa kısmı, dişli takımı öfkeli olur* (K. Tahir). || İ. Dişleri olan çark.

— ÇEŞ. DEY. *Dişli tırnaklı*, çetin. || *İnci dişli*, düzgün ve küçük dişleri olanlar için kullanılır.

— Anat. Kenarları girintili çıkıntılı olan bazı organlara denir. || *Dişli bağ*, omuriliğin yan yüzüyle sert zarın iç yüzü arasında bulunan ve ince zardan oluşan telsel levha. (Dış kenarı girintili çıkıntılı olduğu için bu adı alır.) || *Dişli kaslar*, göğüsteki çift kas. (Büyük dişli kas, ilk on kaburgadan kürek kemiğinin omurga tarafındaki kenarına kadar uzanır, göğsün üstüne doğru kıvrılır. Koltuk altının iç kenarını meydana getirir. Küçük dişli kaslar, göğsün arka yüzünde, biri üstte, diğeri altta bulunan iki küçük kastır; bir aponevrozla birbirine bağlanır.)

— Bot. Karanfil, karamuk ve ortanca gibi meyvesi kapsül şeklinde olan bitkilerde kapsül kapaklarının veya çatlama çizgilerinin girintili çıkıntılı kenarları için kullanılır.

— Coğ. *Dişli kıyı*, kesikli, girintili çıkıntılı.

— Denizc. *Dişli kelebek*, bir demiri fundo edileceği (denize atılacağı) ana kadar aynı durumda tutan düzenek. (Çiposuz bir demiri loçası içinde tutan ve demirin atılacağı anda gevşetilen basit bir mekanizmadır. Demiri atmak için bu dişli kelebek gevşetilir.)

— İnş. *Dişli tuğla*, kenar kısmında bir çıkıntı bulunan tuğla.

— Mekan. Dişli çark. || *Dişli çark açma*, dişli çarkların, freze bıçaklarının dişlerinin açılması. (Bu işlem sırasında, uygun profildeki kesici takım, işlenecek parçanın eksenine paralel [düz dişli veya alın dişli], eşik [konik dişli] veya helisel [helisel dişli] olarak hareket eder.) || *Dişli çark açma tezgâhı*, dişli çarklar üzerine diş açmağa yarayan takım tezgâhı. || *Dişli çark grubu* (*takım dişliler*), iki mil arasındaki hız tahvil oranı büyük olduğu zaman, araya vasat milleri ve dişli çarklar eklenerek yapılan dişli çark sistemi. || *Dişli çarklar*, üzerlerine tespit edilmiş oldukları milleri, sabit bir hız tahvil oranında döndüren dişli makine elemanları sistemi. (Bk. ANSİKL.) || *Dişli kavrama eğrisi boyu*, bir dişli çarkın bir dişinin, maşa sisteminin pinyon veya paletlerinden kurtulmasıyle aldığı yol. || *Diferansiyel dişli çarklar*. (Bk. DİFERANSİYEL.) || *Eliptik dişli çarklar*, paralel bir mile dönel ve değişken bir hareketi ileten dişli çarklar. || *Huygens dişli çarkları*, hız tahvil oranı isteğe göre değiştirilebilen dişli çarklar. || *Kilit dişli*, bir milin veya aksın çevresinde ve bir burcun içinde açılmış çok sayıda basık dişleri bulunan ve dönen aksın burçla bağlantısını sağlayan dişli. || *Pinyon dişli*, silindirik veya konik bir dişli çiftinin, en küçük dişli çarkı. (Büyüğüne çark denir). || *Plan dişli*, dişleri çark düzlemine dik olan dişli çark. || *Vasat dişli*, bir mekanizmanın hareketini daha uzaktaki bir elemana iletmeğe yarayan pinyon dişli.

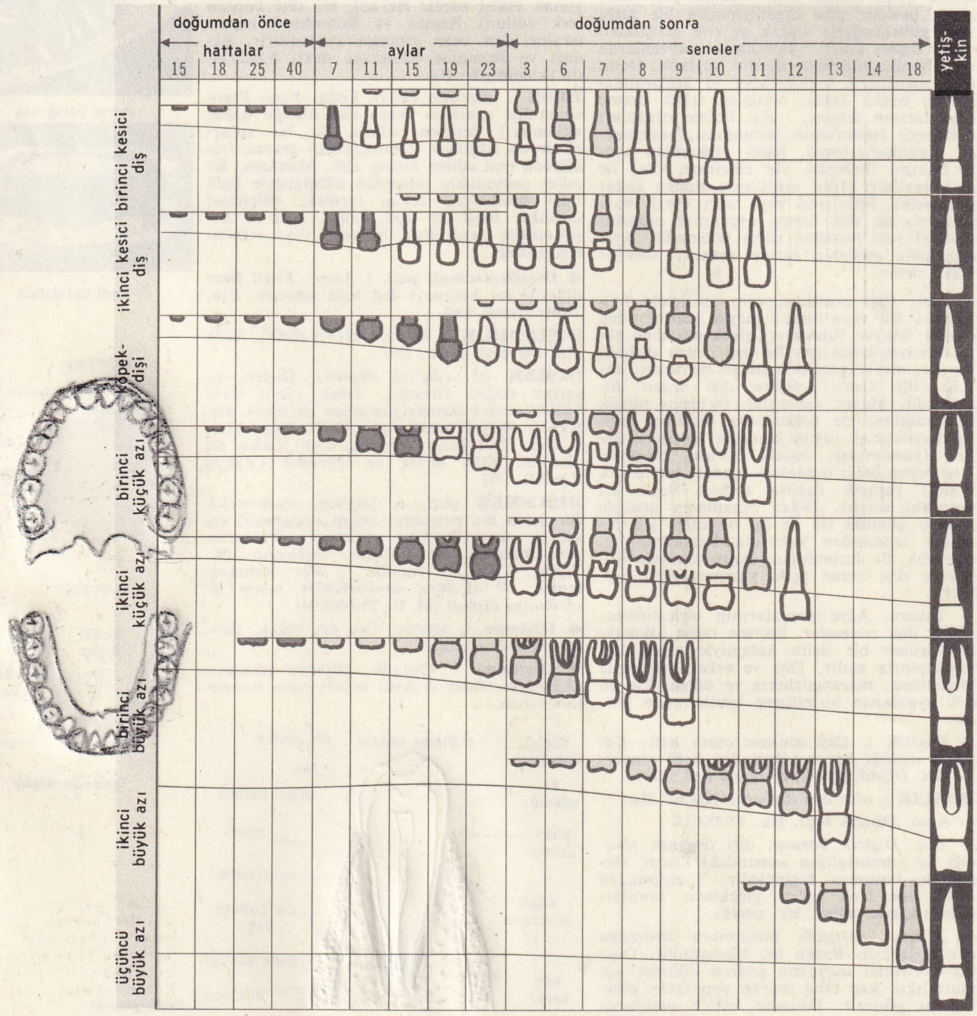

diş çıkarma

— Mim. Birbirleriyle kavuşup «*diş*» şeklinde sona eren iki çember yayından meydana gelen ve genellikle boşlukta birbirlerini kesen bir süsleme çeşidi için kullanılır. (Dişli oyma, basit veya bileşik çember yaylarının birleşmesinden de meydana gelebilir.)

— Saatçilik. *Ara dişli*, bir eksen etrafında dönebilen ve iki ayrı konuma gelebilen bir destek üzerine yerleştirilmiş dişli. || Kronograf veya sayaçlarda, çalıştırma, durdurma ve sıfıra getirme tertibatlarında kullanılan parça. || *Fener dişlisi* «kanat» denilen az sayıda dişle donatılmış dişli çark.

— Teknol. *Ayna ve mahrutî dişlileri.* (Bk. KONİK *dişli çifti*.) || *Fener dişlisi*, aralarına yerleştirilmiş yuvarlak çubuklarla (tahta dişler) birleştirilen, birbirine paralel ve yatay iki tahta levhadan yapılmış bir çeşit dişli. Yuvarlak çubuklar arasında kalan boşluğa başka bir dişlinin dişleri yerleşir. (*Eşanl.* SİLİNDİR DİŞLİ).

— Tıp. *Dişli açıcı*, üzerinde bir sapa bağlı bir veya birçok çengel bulunan, ameliyat ve diseksiyonlarda açılan kısımları ayrık tutmak için kullanılan âlet.

— Zool. *Dişli dil*, yumuşakçaların ağzındaki, boynuzsu dişçiklerle kaplı törpümsü dil. (Radula.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mekan. *Dişli çarklar* dönen bir milin hareketini başka bir mile geçirir. Daha önceden belirlenmiş verilere uygun değişik hız tahvil oranlarındaki hareketleri de milden mile iletirler.

● *Prensip.* A ve B millerine tespit edilmiş ve birbirleriyle temas halinde olan iki silindir düşünelim. Bunlardan biri belli bir yönde döndürüldüğü zaman, öteki ters yönde dönecektir. Harekete karşı olan direnç, küçük olursa, iki friksiyon (sürtme) diski elde edilir. Kayma olmazsa friksiyon dişleri üzerinde aynı sürede aşılan daire yayları eşit olacaktır. Birinci diskin yarıçapı r_1 dakikadaki döndüğü devir sayısı N_1; ikinci diskin yarıçapı r_2, dakikadaki devir sayısı N_2 ise

$$2r_1 N_1 = 2r_2 N_2$$

buradan da

$$\frac{N_1}{N_2} = \frac{r_2}{r_1}$$

bulunur.

Demek ki hız tahvil oranı sabittir ve yarıçapların ters oranına eşittir.

Aslında, bu hareket aktarılması teoriktir; böyle bir mekanizmayle jantların üzerlerine, sürtünme kuvvetlerini arttırmak amacıyle kauçuk ve kösele gibi maddeler konulmasına rağmen, büyük kuvvetler iletmek zordur. Kaymayı önlemek için temas eden disk ve silindir yüzeylerine diş açılır. Bunlardan birinin bir dişi, karşısındakinin iki dişi arasındaki diş boşluğuna girer. Böylece hiç bir kayma hareketi olamaz. Dişlilerin şekli uygunsa, hareket yüzeyleri dişli çarkın temel düzlemini teşkil edecek şekilde iki hayalî kasnağınkine eşittir. Yukarıda olduğu gibi

$$\frac{N_1}{N_2} = \frac{r_1}{r_2} = \frac{n_1}{n_2}$$

elde edilir.

n_1 ve n_2, A ve B çarkının diş sayılarıdır. Demek ki, bütün mesele birbirine çarpmadan, takılıp sıkışmadan, birbirleri üzerinde kaymadan yuvarlanan ve birbirlerinin içine girebilen dişli profilleri bulmaktır. Bu problem, XVIII. yy. ın en ünlü matematikçilerini uğraştırmıştır. Problemi ilk defa Poncelet çözdü. Teklif ettiği usul, dişli profillerinden birinin bilindiğine göre ötekinin profilinin çizilmesiydi. Bunun üzerine fener dişlisi konstrüksiyonu yapıldı; dişlilerden biri silindir şeklinde rulolardan yapılıyordu, diğeri ise çizimin verdiği profile göre açılıyordu. Kabul edilecek profillerin şekli üzerinde uzun süre araştırmalar yapıldı ve sonunda, bir matematik metodu olan, *anî dönme metoduna* dayanan bugünkü geometrik profiller bulundu. Bunlar *episikloitler* ve *daire açınımı profilleridir*. Episikloit dişliler başlangıçta üstünlük göstermelerine rağmen sonraları, yerlerini, yapılmaları daha kolay olan ve ayarları daha az itina isteyen, daire açınımlı profillere bırakarak hemen hemen ortadan kalktı.

Dişli çark çeşitleri. Hareket eden ve hareket ettirilen millerin, paralel, kesişen veya aynı

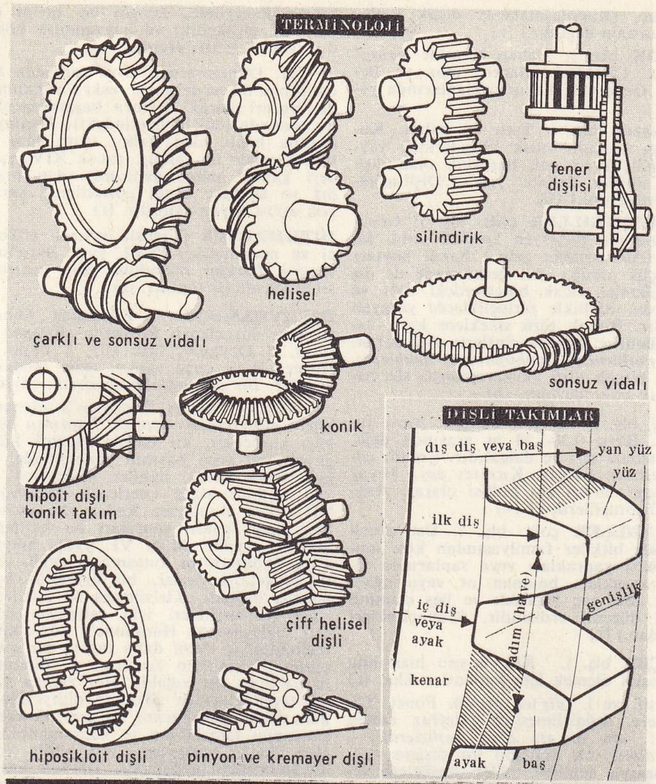

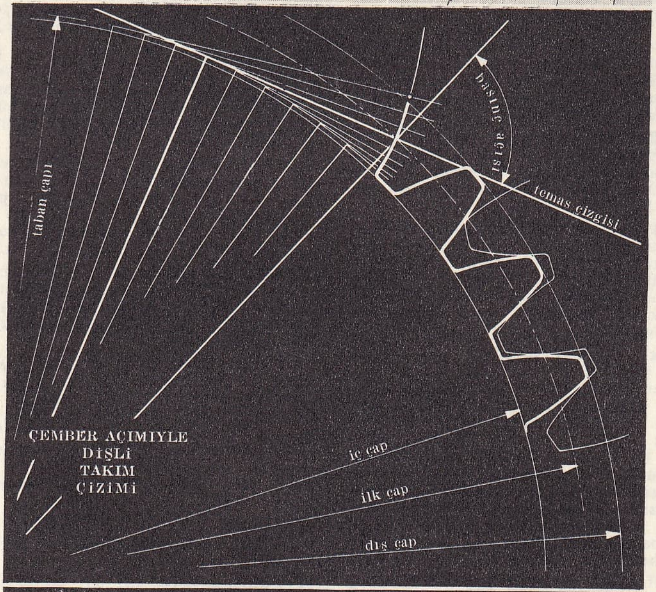

DİŞLİ TAKIMLARIN BIÇAK VE AZDIRMA FREZEYLE TAŞLANMASI

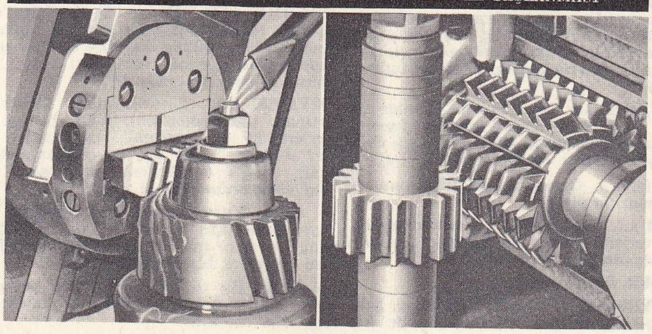

düzlemde bulunmayan miller olmalarına göre dişli çarklar, değişik diş profilli ve değişik şekilde olur. Başlıca dişli çark çeşitleri şunlardır:

1. *Düz alın dişliler.* Paralel millerin hareket ettirilmesinde kullanılır. Episikloit profilli dişliler ve daire açınımı profilli dişliler bu gruptandır. Bunların diş profilleri iki ajınım yayından meydana gelir. Daire açınımlı profiller, episikloit profillerden daha az sürtünmeye ve dirence maruz kalır. Fener dişlileri ve iç dişliler de bu sınıfa girer.

2. *Konik dişliler.* Kesişen millerin hareket ettirilmesinde kullanılır. Bunlar, dişleri ana doğruları mil eksenlerinin kesiştiği noktadan geçen regle yüzeylerdir. Dişlerin karakteristik elemanları, dişin büyük tarafında belirtilir. Dişlerin çizimi ana doğruya dik bir düzlem üzerinde yapılır. Eğrisel konik dişliler de vardır. Bunların eksenleri kesişmez. Otomobil sanayiinde kullanılan bu dişliler, transmisyonu arka akslara iletir ve böylece karöseriyi alçaltmağa yarar.

3. *Helisel dişli çarklar.* Bunlar birçok ince, düz alın dişlinin yanyana getirilip, herbirinin bir öncekine göre biraz kaydırılmasıyle elde edilmiş çarklar olarak kabul edilebilirler. Dişlerin teması düz alın dişlilerindekine oranla daha devamlı ve daha sessizdir. Dişlerin helis meyli, çalışma sırasında eksenel bir itme kuvveti doğurur; bu bir büte ile veya ikinci bir simetrik helisel dişli ile ortadan kaldırılır. Bu durumda, bir ok dişli (çavuş dişli) meydana gelmiş olur.

4. *Sonsuz vida çarkı ve sonsuz vida.* Helisel dişlilerin özel bir şeklidir. Sonsuz vida ekseni, sonsuz vida çarkı eksenine diktir. Bunlar büyük bir hız düşürücü tahvil oranına sahiptir ve hareket nakli tersinir değildir. Sonsuz vida tek ağızlı veya çok ağızlıdır, umumiyetle üstü oyuk bir çarkla eş çalışır. Sonsuz vida çarkı, sonsuz vidayı 60° ile 90° arasında bir yay boyunca sarar.

5. *Kremayer dişlisi.* Merkezi sonsuza uzanan bir düz alın dişli çarkın özel şeklidir. Bunlar dönel hareketin doğrusal harekete veya doğrusal hareketin dönel harekete çevrilmesini sağlar.

6. *Pinyon dişliler* genellikle silindiriktir. Ancak bir hareketi belli bir açı altında iletmek gerektiği zaman konik pinyon kullanılır. Bu durumda, konik biçimdeki bir pinyon uygun biçimdeki başka bir pinyonla birleştirilir, meselâ konik çiftte olduğu gibi. Sessiz çalışmalarını sağlamak için, pinyonlar üzerine helisel diş açılması gerekir. Otomobillerin vites kutularında, tırnaklı kavrama veya kamalı mil aracılığıyle sekonder mile tespit edilmiş helisel pinyonlar kullanılmakla, istenilen sessiz çalışma sağlanır.

7. *Zincir dişlisi.* Mil eksenlerinin arasındaki mesafe, dişli çarklarla hareket naklinin yapılamayacağı kadar büyük olduğu zaman bu nakil, kayış kasnak sistemiyle yapılır. Eğer kayma istenmiyorsa, iki mil üzerine tespit edilmiş iki zincir dişlisi ve bu dişlilere geçirilmiş uygun bir zincir kullanılır.

● *İmalât.* Yaygın olarak kullanılan dişliler, dökme demir ve alüminyum alaşımlarından yapılır. Özel mukavemet isteyen hallerde, yüksek mukavemetli çelikler (krom nikelli çelikler) ve bronzdan yararlanılır. Yüksek devirli sessiz pinyon dişliler için, yeşil kösele, elyaf, kâğıt, sıkıştırılmış ve bakalitleştirilmiş dokular, plastikler (naylon) v.b. kullanılır. Bir dişli çark ya döküm yoluyle dökülerek ya da talaş kaldıran bir takımla kesilerek yapılır:

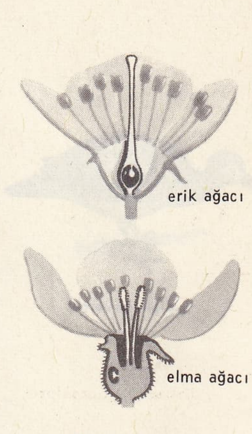

dişi organlar

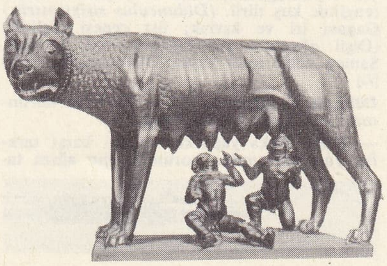

Capitolino'daki **Dişi Kurt heykeli** Roma'nın kurucuları Remus ve Romulus kardeşleri emzirirken Konservatorlar sarayı, Roma

Foto. Neurdein-Giraudon (LAROUSSE)

a) dökme demirden, dövülebilir dökme demirden veya çelikten dökülen dişli çarklar hassas değildir ve büyük boşluğa ihtiyaç gösterir; düşük hızlarda kullanılır: zıraat makineleri, kaldırma makineleri gibi. Küçük dişliler, beyaz alaşımdan, plastik malzemeden pres döküm olarak yapılır.

b) talaş kaldıran bir takımla işlenerek açılan dişliler çeşitli usullerle elde edilir: frezeleme bu usullerden biridir. Kullanılan *sabit profilli freze bıçağına* modül freze bıçağı denir.(Bu bıçak su verilerek yapıldığı için termik ışıl işlem biraz şekil değişikliğine uğrar. Dişler divizörde [bölücü] teker teker açıldığından ve hassasiyet de divizörün hassasiyetine bağlı olduğundan bu şekilde açılan dişliler pek hassas olmaz.) *Azdırma freze bıçağı* usulünde bıçağın keskin kenarları dişleri meydana getirir. *Yuvarlanma* usulüyle dişli açma da, bıçak bir kremayer dişlisi gibidir. Talaş kaldırma için parçaya temas edip dalarak doğrusal alternatif hareket yapar, işlediği dişli üzerinde daire açınımı profilli dişler meydana getirir. Diğer bir yuvarlanma usulü de pinyon bıçakla açmadır. Pinyon bıçak hem dik planya gibi çalışır hem de açtığı dişli çarkla çalışan bir pinyonmuş gibi kavrama yaparak talaş kaldırır.

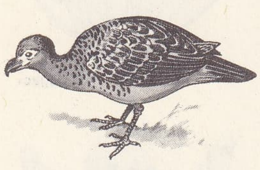

dişli güvercin

● *Taşlama.* Bir dişli çark, imalâttaki talaş kaldırma izlerinin temizlenmesi için taşlanır (rektifiye edilir). Hassas bir dişli daima taşlanmalıdır; eğer dişli çark çelikten yapılmış ve su verilmişse taşlama kaçınılmaz bir işlemdir. Bir dişli çarkın taşlanması profillendirilmiş bir taşlama taşıyle yapılır. Bu taşın profili elmas bir takımla düzeltilir veya yassı bir taşlama taşıyle kremayer bıçaklı yuvarlanma usulünde olduğu gibi açılır. Genellikle bir dişlinin işlenmesi laplama ile bitirilir. Bir dişlinin tam olarak imal edilip edilmediğini anlamak için kontrol mastarları veya diş profilini çok büyüterek bir ekran üzerine atan optik kontrol cihazları kullanılır. Böylece profilleri, teorik profillerden ancak birçok mikron (binde bir mm) sapan dişliler elde edilmiş olur. Her devir adedinde sessiz dişli çarklar elde etmenin tek şartı budur.

— Zool. Yumuşakçalarda ağzın taban kısmında kuvvetli kaslardan pürtüklü bir dil bulunur. Bu dilin üzeri ince bir deriyle, derinin üzeri de enine art arda sıralanmış dişçiklerle kaplıdır. Bu organın ön ucu serbest, arka ucu ise bir kılıf (dişlidil cebi) içindedir. Bazen oldukça derin olan bu kılıfın içinde, ön tarafta aşınanların yerine yeni dişler meydana gelir. Dişlidil hareketli olduğu için hayvanın yediği şeyleri bir törpü gibi törpüleyerek küçücük parçalara ayırır. (LM)

DİŞLİBALİNALAR çoğl. bls. i. Balinaların dişli olanlarını kapsayan alt takım. Dişli balinalar etçildir, balık ve yumuşakçalarla beslenir. Bunlarda burun delikleri birleşerek yarım daire şeklinde bir su fışkırtma deliği meydana getirir. (Yunusbalıkları, kaşalotlar ve deniz gergedanları.) Dişlibalinalar dört familyaya ayrılır: *yunusbalığıgiller, küçük-yüzgeçli-yunusbalığıgiller, ispermeçet-balinasıgiller, ırmakyunusbalığıgiller.* (L)

DİŞLİGAGALILAR çoğl. bls. i. Eski sınıflamada, ötücü kuşlar alttakımı. Gagasının ucu az çok dişli kuşları kapsar. Bunlar şimdi birçok familyaya ayrılır: karatavukgiller, öteğengiller, örümcekkuşugiller v.b. (Bu kuşlar genellikle, böcekçil, ağaççıl ve ötücü kuşlardır.) [L]

DİŞLİ güvercin bls. i. Yabanî güvercin büyüklüğünde, kızıl ve yeşilimsi bronz renginde kuş türü. *(Didunculus strigirostris.)* Gagası iri ve kıvrık; üst çenesi dişlidir. (Dişli güvercin yer kuşudur, iyi uçamaz. Samoa adalarında yaşar. Güvercingillerden.) [L]

DİŞLİK i. (*diş*'ten *diş-lik*). Dişlerin korunması için ağıza takılan araç.

— Boks. Boks yaparken dişleri karşı tarafın yumruklarından korumak için ağıza takılan araç. (Karşılaşmalarda dişlik kullanılması zorunlu değildir.) [L]

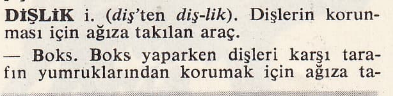

dişölçer

DİŞLİKÖK bls. i. Yaban teresine benzeyen bitki. Çiçekleri eflatun, mor ve beyaz olur. Genellikle kayın ormanlarında yetişir. (L)

DİŞLİ sazan bls. i. Tatlı su balığı. Kuzey yarım kürenin sıcak bölgelerinde yaygındır. (Küçük ve çok hareketli olan dişli sazanlar sürüler halinde yaşar. Dişlisazangillerin örnek tipi.) [L]

DİŞLİSAZANGİLLER çoğl. bls. i. Görünüşte sazanlara benzeyen kemikli balık familyası. (Adı oradan gelir.) Fakat boyları daha küçük olduğu gibi çenelerinde de diş vardır. (Bunlar sıcak bölgelerdeki tatlı ve acı sularda, özellikle pirinçliklerde yaşayan balıklardır. Birçok türü sineklere karşı savaşta kullanılır; başlıca cinsleri: *dişli sazan, lepistes, mollienisia, xiphophorus, anableps*). Bunların birçok türü akvaryumlarda süs balığı olarak bulundurulur. (L)

DİŞOTU bls. i. Az çok odunsu, koyu yeşil bitki. Boyu 0,30-1,20 m arasında değişir; yaprakları sert ve dalgalıdır. Çakıllı çorak arazilerde yetişir. Kırmızı veya beyaz çiçekli bazı türleri süs bitkisi olarak yetiştirilir. (Dişotugillerden.) [L]

DİŞOTUGİLLER çoğl. bls. i. Üst overli iki çenekli bitkiler familyasından kök saplarında kök yaprakları veya saplarında almaşık yaprakları bulunan ot veya ağaççıklardır. Beş taç yapraklı ve beş etaminli çiçekleri düzenli erdişilidir. (Çuhaçiçekleri takımından.) [L]

DİŞÖLÇER bls. i. Kök boynu hizasında diş çevresini ölçmek için kullanılan âlet. (L)

DİŞSİ sıf. ve i. (*diş*'ten *diş-si*). Fonet. Dilin dişlere değdirilmesiyle telaffuz edilen ünsüzler: «*d*» ve «*t*» *dişsi ünsüzlerdir.* || *Dişsi-dudaksı*, alt dudağın üst dişlere yaklaştırılmasıyle telaffuz edilen ünsüzlere verilen ad (*f* ve *v*).

— ANSİKL. Ünsüz gruplarından birini meydana getiren dişsilere, telaffuzları sırasında dilin dişlere değmesi sebebiyle bu isim verilir. Birçok dişsi çeşidi vardır: *özellikle dişsi-dudaksı* ve *dişlerarası* v.b. (M)

DİŞSİZBALİNALAR çoğl. bls. i. Balinaların, ağzında diş yerine fanon (balina çubuğu) bulunan türlerini kapsayan bir bölümü. (Dişsizbalinaların örnek tipi asıl balinadır.) [L]

DİŞSİZLER çoğl. i. Eteneli memeliler takımı. Tuhaf görünüşlü olan bu hayvanlarda ya kesici diş yoktur veya bütün dişler bir çeşittir. (Bununla beraber bazılarında köksüz ve minesiz birçok azı dişi bulunur; bu hayvanlar hayvansal veya bitkisel besinlerle beslenir.)

— ANSİKL. *Dişsizler* genellikle ağır gövdeli ve ağır hareketli hayvanlardır; kazıcı veya tırmanıcı olduklarından bacaklarında kuvvetli ve eğri tırnaklar bulunur; bazen tırnakların büyüklüğü aşırı dereceyi bulur. Kafatası küçük ve düzdür. Bugünkü çeşitleri pek büyük boylu değildir, ama Dördüncü zamanda Güney Amerika'da yaşamış olan megatherium'lar gergedan kadar güçlü hayvanlardı. Dişsizlerin çoğunun gövdesi kaba ve sert kıllarla, hattâ boynuzsu maddeden bağalarla kaplıdır. Bu hayvanların hemen hepsi ağır hareket eden gececi hayvanlardır ve dünyanın en sıcak bölgelerinde yaşarlar. Soyu tükenmiş türlerine Üçüncü ve Dördüncü zamanda rastlanır. Dişsizler iki alttakıma ayrılır: nomarthra (*pangolenler*) ve *xenarthra*. Sonuncusu üç familyaya ayrılır: tembel hayvanlar (*bradypodidae*), karıncayiyenler (*myrmecophagidae*) ve tatular (*dasypodidae*). [L]

DİŞYUVASIL sıf. ve i. Fonet. Dişsiler sınıfından bir foneme verilen isim; bu fonem, dil ucunun üst çenedeki diş yuvalarına değdirilmesiyle telaffuz edilir (*T* ve *D*). [M]

DİT i. (fr. k.). Ortaçağda günlük konuları işleyen manzum piyes.

DİTERM sıf. (fr. *ditherme*). Termodinamik. Isı alış verişini yalnız iki kaynak arasında yapan sistemin çizdiği çevrim. (L)

DİTHMAR. Bk. DİETMAR.

DİTHMARSCHEN, Almanya'da bölge. Schleswig-Holstein'ın batı kıyısında, Elbe halicinin kuzeyinde. Zengin bir tarım (bostancılık, çiçekçilik) ve hayvancılık bölgesidir. Önemli şehri: *Heide*.

— Tar. Dithmarschen, aynı zamanda Dithmarschlar ülkesi de denen eski *Nordalbingie*'dir. Nazarî olarak Bremen başpiskoposluğuna, sonra da (dük hüviyetindeki) Danimarka kralına bağlı olan halkı, uzun süre haydutluklarıyle ün salmış, ancak XIV. yy.dan beri kanun haline getirilmiş olan mahallî örf ve âdetlere saygı gösterilmesi şartıyle, çok sonra boyun eğmiştir. (L)

DİTHMARSUS (Ursus), isviçreli gökbilimci ve matematikçi (XVI. yy.). Byrg'in öğrencisi. Farklar metoduna göre hazırladığı sinüs cetveli ile tanınır. (L)

DİTHYRAMBOS i. Eskiçağda Dionysos şerefine düzenlenen âyinlerde söylenen dinî şarkı. || Duygulu, lirik şiir. || *Teşm. yol.* Heyecanlı ve çoğu zaman aşırı mübalâğalı övgüler: *Bir dithyrambos yazmak, söylemek.*

— ANSİKL. Önceleri Dionysos'a adanan ilâhilere *dithyrambos* denirdi. Tanrının hizmetkârı korocular, kır tanrısı Satyros kılığına girerler ve koro başının yönetiminde, hareketli veya yavaş, ilâhiler söyleyerek, mihrap önünde dans ederlerdi. Dithyrambos VII. yy.ın ortalarına kadar Dionysos kültüne bağlı kaldı; sonraları bu kültten bütünüyle ayrıldı. M.Ö. VI. yy.da Sikyon'da artık Dionysos'un kutsanması değil, Adrastes'in çektiği acılar, bu âyinlerin konusu olmağa başladı. Kleisthenes bu âyinlere ilk biçiminin verilmesi için çalıştıysa da başarı sağlayamadı. Hermione'li Lasos'un yeni melodileriyle ritim daha taşkın bir ateşlilik kazandı; ilâhilerin konuları da Simonides'in çabaları ile çoğaldı. Her zaman Dionysos tapınaklarında söylenen dithyrambos, o güne kadar görülmemiş bir genişlik kazandı; konusunu tanrılardan ve kahramanlıklardan alan ilâhiler yazabilmek için bütün anlatım imkânlarından faydalandı. Böylece dithyrambos bir şiir biçimi durumuna geldi; yunan trajedileri de bu kaynaktan gelişti. (L)

DİTİYAZANİN i. (fr. *dithiazanine*). Eczc. Dietil-tiyodi-karbosiyanin iyodürün yaygın adı. Yuvarlak bağırsak kurtlarının çoğuna (iğnekurtlar, trikuruslar, askaritler, ipliksolucanları, ankylostomialar) karşı etkin bir kurt düşürücüdür. (L)

DİTİYOBENZOİK sıf (fr. *dithiobenzoïque*). C_6H_5—CSSH formülündeki asit için kullanılır. Alkol çözeltisi halindeki potasyum sülfürün fenilkloroform üzerine etkimesiyle elde edilen bu asit, kırmızı renkte, az kararlı bir yağ meydana getirir. (L)

DİTİYOKARBAMİK sıf. (fr. *dithiocarbamique*). $NH(COSH)_2$ formülündeki asit için kullanılır. Serbest halde bulunmayan bu asidin çeşitli tuzları kriptogamik hastalıklara karşı kullanılır. (L)

DİTİYOKARBONİK sıf. (fr. *dithiocarbonique*). Normal karbonik asit CO $(OH)_2$ gibi, yalnız tuzları ve esterleriyle tanınan hipotetik asit $CO(SH)_2$ için kullanılır. Ditiyokarbonik asitte, karbonik asitten farklı olarak, karbonil grubu dışındaki iki oksijen atomu yerine iki kükürt atomu geçer. (Bu asit, ksantik veya sülfotiyokarbonik asidin bir izomeridir.) [L]

DİTİYONİK sıf. (fr. *dithionique*). Kim. Tiyonik* serideki asitlerden biri için kullanılır. (L)

DİTİYOSALİSİLİK sıf. (fr. *dithiosalicylique*).

$C_6H_3(OH)$ $(CO_2\ H)$ — S—S—C_6H_3 (OH) (CO_2H) formülündeki bir asit için kullanılır. Salisik asidin kükürt klorürle ısıtılmasından elde edilen bu asit ve tuzları bazen tıpta salisik asit yerine kullanılır. (L)

DİTMEK geçl. f. (esk. türk. *titmek*, dağıtmak, didiklemek'ten). Yün, pamuk gibi şeyleri lif lif ayırmak, taramak: *Yünleri ditmek.* || Bir şeyi parça parça koparmak: *Sinirli hareketlerle papatyaları dittiğini görüyordum* (R. N. Güntekin).

— Ciltc. Yumuşak bir fitil yapmak amacıyle çelik uçlu, sivri bir kalemle dikiş sicimi katlarını mukavvalara açılmış deliklerden geçirerek birbirinden ayırmak.

— Mutf. Bir yiyecek maddesini tutam tutam ayırıp lifler halinde inceltmek: *Tavuk etini ditmek.*

Foto. LAROUSSE

◆ **Didilmek** edilg. f. [Yün, pamuk için] Ditmek işlemine uğramak, atılmak, taranmak. || Parçalanmak. (ML)

DİTOGRAFİ i. (yun. *dittos*, çift ve *graphê*, yazı'dan fr. *dittographie*). Bir elyazmasında, bir harfin, bir kelimenin veya bir parçanın yanlışlıkla tekrarı. (L)

DİTOLİL i. (fr. *ditolyle*). Kim. *Eşanl.* DİKREZİL.

DİTOMA i. (yun. *dis*, iki kere ve *toma*, bölüm'den). Uzun ve yassı küçük böcek. Kabuk altında yaşar. (Avrupa'da bulunan *Ditoma crenata*, *scolytidae* familyasından çeşitli böceklerin kurtçuklarıyle beslenir. Kınkanatlıların *colydiidae* familyasındandır.) (L)

DİTOMUS i. Orta büyüklükte siyah, ağılı böcek. (Göğüsle elitralar dar bir boğumla birbirinden ayrılır; baş yuvarlak ve iridir. Bunlar kazıcı ve gececi böceklerdir. Yuvalarına bitki tanelerini yığarak onunla beslenirler. Daha çok Akdeniz bölgesinde bulunur. Kınkanatlıların *carabidae* familyasındandan.) [L]

DİTONON i. (yun. *dis*, çift ve *tonos*, ses perdesi'nden). Yunanlıların müzik sisteminde iki tüm ton aralığı, yani bir büyük üçlü aralığı. (L)

DİTTE (Alfred), fransız kimyacısı (Rennes 1843-Paris 1908). Sorbonne'da kimya profesörlüğü yaptı (1888). Maden analizi konusunda bir kitap yazdı (1879) ve iyot asidi ile kimyevî dengeler üstüne araştırmalar yaptı. (L)

DİTTEN (Thor VON), norveçli diplomat (Oslo 1860-Skravestad, Sandefjord yakını 1936). 1891'den sonra sürekli olarak önemli diplomatik görevlerde bulundu, İsveç-Norveç birliğinin yürürlükten kaldırılması sırasında dışişleri bakanlığını yeniden düzenlediği Norveç'e hizmete karar verdi (1905). Fransızca metnini tartışma konusu yaptığı Karlstadt antlaşmasını imzaladı (5 ekim 1905). Berlin ve Viyana'da ülkesini temsil etti (1906-1920). [L]

DİTTENBERGER (Wilhelm), alman filolog ve yazıtlar bilgini (Heidelberg 1840-Halle 1906). Attike yazıtlarının III. cildi (Corpus) için ortak çalışmalara katıldı, yunan yazıtlarından iki derleme yayımladı: *Sylloge Inscriptionum Graecanum* (Yunanca Yazıtlar Dergisi) [1883] ve *Orientis Graeci Inscriptiones Selecteae* (Doğu Yunan Yazıtlarından Seçmeler) [1903-1905]. (L)

DİTTERSDORF (Karl DİTTERS VON), avusturyalı kemancı ve besteci (Viyana 1739-Neuhof, Bohemya 1799). Birçok prens ve piskoposluk orkestralarında ve Viyana operasında görev aldı. Sayısız eserler yazdı: Dört oratoryo (1766-1786); dört missa ve dinî parçalar; 1766-1785 arasında yayımlanan elliye yakın senfoni; ayrıca el yazması halinde kalan seksen beş senfoni; çeşitli çalgılar için yirmi iki konçerto (1766-1777); piyano için değişik türlerde yüz elliyi aşkın eser; italyan ve alman libretto'ları üstüne elliden fazla opera-komik (1767-1793). [L]

DİTTON (Humphry), ingiliz matematikçisi (Salisbury 1675-Londra 1715). Önce papaz oldu ve Tumbridge'de (Kent'te) dinî görev aldı. Kendini yalnız matematiğe vermek için kiliseyi bıraktı, Christ's Hospital özel okuluna profesör oldu. 1714'te Whiston ile çalışarak denizde boylamların hesaplanabilmesi için yeni bir metot buldu, Newton tarafından da beğenilen bu metot Enlemler dairesince geri çevrildi. Birçok eser yazdı. (L)

DİU, Hindistan'da ada. Gucrat yarımadasının güneyinde. 1535'ten 1961'e kadar buraya Portekizliler yerleştiler. Ada, 1670'te Maskat Araplarının işgaline uğradıysa da Portekizliler tarafından 1717'de geri alındı. 18 ve 19 aralık 1961'de Hindistan tarafından Daman ve Goa ile birlikte işgal edildi, 14 mart 1962'de ise ilhak olundu; 16 ocak 1967 referandumuyle, doğrudan doğruya Yeni Delhi hükûmeti tarafından yönetilmesine devam edilmesini istedi. (L)

DİULA'LAR, Fildişi kıyısının ve Yukarı Volta'nın kuzeyinde yaşayan zenci halk. Manding'ler grubundan olan ve nüfusu 180 000'e varan Diula'lar, bu grubun dilini konuşurlar ve ticaretle uğraşırlar. Manding toplumu içinde bulundukları halde «particularisme»e yani İsa'nın yalnız seçkin insanlar uğrunda öldüğüne inanırlar. (L)

DİURBEL, Senegal'de komün, Dakar-Nijer demiryolu hattı üzerinde bölge ve çevre idare merkezi, Dakar'ın doğusunda; 20 000 nüf. Güzel cami. Ticaret ve el sanatları merkezi. Yağ fabrikası. — *Diurbel çevresi*, 192 112 nüf. (L)

DİURİS i. Avustralya'da yetişen orkide cinsi. Çiçeklerinin güzelliğinden dolayı bahçelerde yetiştirilir. (L)

DİÜREİT i. (fr. *diuréide*'ten). Kim. Bileşiminde iki üreit grubu bulunan madde. (L)

DİÜRETİK sıf. ve i. (fr. *diurétique*). Bk. SİDİK *söktürücü*.

DİÜREZ i. (fr. *diurèse*). Bk. SİDİK *çıkarma*.

DÎV i. (fars. *div*). *Esk.* Dev: *Ey gırre sütunlar ki birer dîv-i mukayyed* (Tevfik Fikret). || Şeytan, cin. || *Dîv-i âhenin-beden*, demir gövdeli dev. || *Dîv-bâd*, şiddetli rüzgâr. Delilik. || *Dîv-beçe* (*beççe*), dev yavrusu. || *Dîv-bend*, Tehmures'in lakabı. || *Dîv-câme*, savaşta giyilen kaplan postu. || *Dîv-gîr*, cin çarpmış. Cinle uğraşan, cinci.

◆ **Dîvan** çoğl. i. *Esk.* Devler.

◆ **Dîvâsa** sıf. Bk. DEVÂSA.

◆ **Dîvî** sıf. *Esk.* Devle ilgili. (M)

DİVA i. («tanrıça» anlamında ital. k.). Büyük ve ünlü kadın opera şarkıcısı.
— Sinc. Kadın sinema yıldızı. (Özellikle XX. yy. başında moda olan bu terim önce tiyatrodan gelmiş şöhretler için [Sarah Bernhardt, Eleonora Duse], sonraları daha çok D'Annunzio tipinde «meşum kadın» rolleri oynamağa yatkın aktrisler için [Francesca Bertini, Lyda Borelli, Pina Menichelli, la Hesperia] kullanıldı.) [L]

DİVAGASYON (fr. *divagation*). Coğ. Bk. YATAĞINDAN ÇIKMA.

DİVAL i. İşl. Kadife üzerine sırma veya kılaptanla yapılan kabartma işi. Mukavva veya meşinden kesilen çiçeklerin gergef üzerinde kumaşa teyellenip işlenmesiyle yapılır. (M)

DİVAN i. (fars. *dîvân*, devler). Büyük meclis, yüksek kurul: *Divan toplantısı. Divan günü.* (*Eşanl.* MECLİS-İ ÂLİ). || *Teşm. yol.* Yüce bir varlığın huzuru, katı: *Hak divanında büyük bir vecd ve zevk içinde kendinden geçti* (N. Araz). || *Divan-ı âm*, halkın katıldığı meclis.
— DEY. *Divan durmak* (veya *el pençe divan durmak*), emre amade durmak veya saygı ifadesi olarak el bağlamış bir durumda olmak: *Selâm mı vermeli, divan mı durmalı, etek mi öpmeli?* (Y. Z. Ortaç). *Tercüman vasıtasıyle nasıl arkasından huzura gireceklerini, nasıl selâm vereceklerini, nasıl divan duracaklarını anlattı* (Ömer Seyfeddin).
— Devl. huk. *Avrupa Milletlerarası Adalet divanı*, Birleşmiş Milletler yasasının 92. maddesi uyarınca kurulmuş yargılama kurulu. Bk. MİLLETLERARASI ADALET DİVANI || *La Haye Adalet divanı*, Milletler Cemiyeti antlaşmasının 15. maddesinin yerine getirilmesinden doğan yargılama kurulu. Bk. LA HAYE ADALET DİVANI. || *La Haye Hakemlik divanı*, 1899'da La Haye'de kurulan milletlerarası yargılama kurulu. Bk. LA HAYE HAKEMLİK DİVANI.
— Din. *Divanı Ceza* (veya *divanı ilâhî*), mahşer günü kurulacak olan Tanrı divanı (*mahkemei kübra* da denir).
— Teşk. tar. Padişahın huzurunda davaların görüldüğü meclis. (*Divanı Hümayun* da denir.) || Resmî kayıtların tutulduğu devlet daireleri: *Divanı Beytülmal.* || Halifeler devrinde vergi ve maliye kurumlarına verilen genel ad. (Bk. ANSİKL.) || Osmanlı devletinde bir kısım köylerden kurulu küçük bir idarî ve malî birim. (Bk. ANSİKL.) || Osmanlı imparatorluğunda devlet büyüklerinin toplantısı ve toplantı yeri. (Bk. ANSİKL.) || *Divan âmedcisi*, sadrazama gelen mektuplardan sorumlu memur. (Bk. ÂMEDCİ.) || *Divan beyi* (veya *çavuşbaşısı*), divan çavuşlarının başı. || *Divan beylikçisi*, divan amedcisinin yardımcısı. || *Divan çavuşu*, Divanı Hümayuna çağırılmaları gerekenleri getirmekle görevli, icra kuvveti emrindeki atlı sınıf mensubu. || *Divan efendisi*, sadrazamların, beylerbeylerinin ve vezirlerin yazı işlerine bakan memurların âmiri.||*Divan günü*, divan toplantısının yapıldığı belli gün. || *Divan kalemi*, Divanı Hümayunda alınan kararlarla ilgili evrakı gerekli yerlere ileten kalem. (Diğer görevi de Divanı Hümayun sicillerini tutmaktı. *Beylik kalemi* de denirdi.) || *Divan* (veya *Divanı Hümayun*) *kâtibi*, Divanı Hümayunun çeşitli kademelerinde hizmet gören kâtiplere verilen ad. || *Divan yeri*, gemilerde gerekince divan toplantısının yapıldığı iç güverte. || *Divan* (veya *Divanı Hümayun*) *sakaları*, divan hizmetinde kullanılan sınıfın adı. (Bk. ANSİKL.) || *Divanı Asafî* (veya *ikindi divanı*), Divanı Hümayuna yardımcı olan kurul. (Bk. ANSİKL.) || *Divanı Hakanî*, padişahın başkanlığında toplanan divan. || *Divanı Harp*, 1869 (1296) tarihli Askerî Ceza kanununun 48. maddesine göre beş askerden meydana gelen, üyeleri arasında hukukçu bulunması gerekmeyen askerî mahkemeler. (Bugün Divanı harbin yerini askerî mahkemeler almıştır. Ama askerî mahkemeler için bugün de sıkı yönetim devresinde *divanı harbi örfî*, diğer durumlarda *divanı harp* terimi kullanılmaktadır.) || *Divanı Hâs*, padişahın başkanlık ettiği meclis. (Fâtımîler ve Memlûklar'da, sultanın hazinesinin bağlı olduğu meclis.) [Bk. ANSİKL.] || *Divanı Hümayun*, beylikçi yönetimi altında çalışan devlet evrak hazinesi. (Bk. ANSİKL.) || *Divanı Hümayun sicilleri*, Divanı Hümayunda hazırlanan ferman ve beratların kayıtlarını tarih sırasıyle kapsayan defter. (Bk. ANSİKL.) || *Divanı Hümayun tercümanı*, osmanlı devrinde divan toplantılarında Türkçe bilmeyenlerle ve yabancı elçilerle anlaşmayı sağlamakla görevlendirilen tercüman. (Önceleri elçiler kendi tercümanlarını getirirlerken, bunun sakıncalarını gidermek için devletçe resmî tercümanlar tayin edildi. Fenerli rum ailelerinden seçilen tercümanlar reisülküttaptan sonra gelir, *Babıâli tercümanı* diye de anılırlardı. Terfi edenler Eflak ve Boğdan voyvodalığına gönderilirlerdi.) || *Divanı Padişahî*, padişah veya sadrazamın başkanlık ettiği divan veya mahkeme. || *Divanı Sadakat*, halifeler devrinde zekât mallarını toplayan ve dağıtan kurul. (Bk. ANSİKL.) || *Galebe divanı*, elçileri kabul etmek için toplanan divan.
— ANSİKL. Teşk. tar. Gördüğü işlerin önem ve özelliklerine göre çeşitli adlar alan *divan*'ın kuruluşu ile ilgili görüşler değiştir. Sumer veya Asur kaynaklı olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi, İran hükümdarı Anuşirvan veya halife Ömer zamanında kurulduğunu, sonradan Abbasîlere ve başka islâm ülkelerine geçtiğini ileri sürenler de vardır. Abbasîlerden başlayarak Ortaçağ islâm devletlerinde ve Büyük Selçuklu devletinde divan kelimesi, daha çok vergi ve maliye kurumlarını belirtirken, islâm ortaçağı boyunca gelişerek devletin bütün yönetim kurumlarını kapsayan bir nitelik kazandı. İlk olarak halife Ömer *Divan-ül-Cünd* (Ordu divanı) adı altında asker maaşlarını düzenleyen bir divan kurdu. İranlı Hurmuyan'ın tavsiyesine uyularak daha sonra Şam, İran ve Mısır'da da divanlar kuruldu. Divan defterleri İran'da pehlevî, Şam'da yunan, Mısır'da kopt dilinde yazıldı. Bu yüzden, divanların yabancılarca yönetildiğini gören Ömer, defterlerin müslümanlar tarafından kendi dillerinde tutulmasını istedi. İslâm fütuhatının gelişmesi sonucu Basra ve Kûfe illerinde de divanlar kuruldu. Daha sonra Sasanîlerde, Romalılarda görülenlere benzer *haraç divanları* kurulmağa başlandı. Muaviye zamanında üçüncü bir divan olarak *Divan-ül-Hatem* (Hilâfet mührünün bulunduğu özel kalem) ve gene Muaviye çağında *Divan-ül-Berid* (Posta divanı) adı verilen divanlar kuruldu. Emevî halifesi Abdülmelik zamanında Irak ve Şam'da bulunan bütün divan defterleri Arapçaya çevrildi. Abbasîler zamanında yönetim işlerini birarada yürüten *Divanı İnşa* ve *Divanı Resail*'in yanı sıra *Sultaniyat* adıyle yalnız halifenin özel mektuplarını yazan, gerekli yere gönderen bir divan daha kuruldu. *Divan-ül-Âm* (Genel İşler divanı), *Divan-ül-Adl* (Adalet divanı) adı verilen ve kaad*-il-kuzat, divittar*, hacib*, nakîb* gibi memurların katıldığı divanlar kuruldu. Bu divanlardan sonra halifenin uygun gördüğü işlere bakan *Divan-üz-Ziya*, saray memurlarının işlerini gören *Divan-ül-Ahşam*, denetim görevini yapan *Divan-üz-Zaman*, halkın devlet memurlarından olan şikâyetlerini dinleyen *Divan-ül-Mezalim*, valilerin hesaplarına bakan *Divan-üt-Tevkî*, vakıf işlerini yürüten *Divan-ül-Ber* gibi kuruluşlar meydana getirildi.

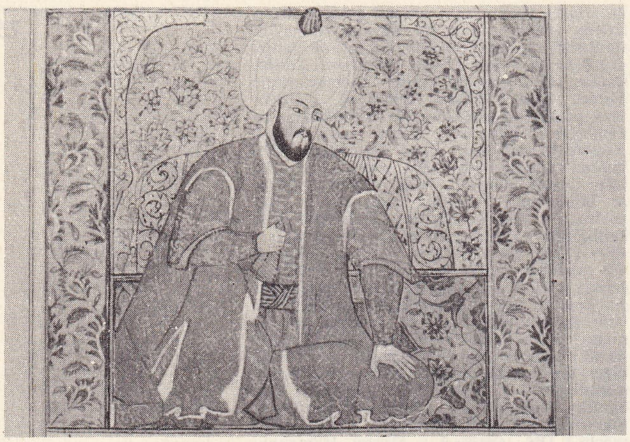

Kanunî Sultan Süleyman (mahlâsı Muhibbî)

Fatih Sultan Mehmed (mahlâsı Avnî)

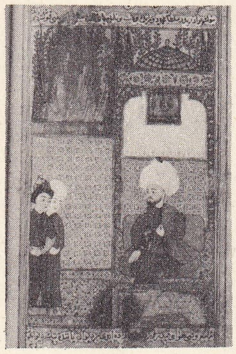

Cem Sultan

Sasanîler devrinde ise, bir vezirin veya büyük hâcenin denetimi altında yönetilen, *Divânı İnşaî* ve *Divanı İstifa* (vergi işleri), *Divanı İsraf* (giderlere bakan divan), *Divanı Kaza* (şeriat hükümlerini yerine getiren divan) gibi çeşitli görevleri yürüten divanlar kuruldu. Sasanîlerden sonra Gazneliler, Selçuklular, Harizmşahlar çağında da bu kuruluşlar yaşadı. Moğollarda *Sahibi Divan* adı ile görevlendirilen bir devlet adamı, bütün divanların yetkilerini elinde tutardı. Timur çağında divan sözünün anlamı değişti; yerini *Danışma meclisi* aldı. Daha sonraki yıllarda *Divanhane* adı resmî işlere, davalara bakan genel yönetim kurulu yerine geçti.

● *Osmanlılarda divan.* Osmanlı imparatorluğunda devlet işlerini yürütmek ve gerekli kararları almak için yetkili kimselerin toplandığı yüksek kurul anlamına gelen divan, devletin kuruluş yıllarında (1299-1326) ortaya çıktı. Kısa bir süre içinde görevleri, görev sınırları, üzerinde duracağı konular belirli hale gelen divan, bütün devlet kuruluşlarının üstünde ve onlardan ayrı özel bir nitelik kazanarak özel bir adla da anılmağa başlandı: *Divanı Hümayun.* Bu kuruluş devletin en yüksek rütbeli askerî ve sivil yöneticilerinin toplanmasıyle çalışmağa başladı. Fatih Sultan Mehmed bir kanunname ile Divanı Hümayun'un yetkilerini, görevlerini, kimlerden kurulacağını yeniden düzenledi. Günün en önemli siyasî, askerî, dinî, malî ve idarî konularının görüşüldüğü bu kurula Fatih Sultan Mehmed'e kadar hükümdar başkanlık ederdi. Sonradan bu gelenek bırakıldı. Hükümdar, Divanı Hümayun müzakerelerini perde veya kafes arkasından dinlemeğe başladı. Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman, Divanı Hümayuna bir süre perde arkasına geçme gereği duymadan başkanlık ettilerse de, sonunda onlar da vaz geçtiler.

Veziriazamın başkanlık etmeğe başladığı Divanı Hümayuna kubbe vezirleri, kaptanıderyâ, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, defterdarlar, nişancı ve yeniçeri ağası katılabilirdi. Reisülküttap, çavuşbaşı, kapucular kethüdası ve tezkireciler ayakta hizmet etmekle görevliydiler. Çavuşbaşı ile ona bağlı divan çavuşlarının görevleri divana başvuran kimselere yol göstermekti. Kapucular kethüdası ise hükümdarla sadrazam arasında teması sağlardı. Zabıta işlerini yürüten muhzir ağa, bostancılarbaşı, subaşı, asesbaşı ise tutuklama, idam gibi işlemlerle ilgili kararları uygulamak için Divanı Hümayunun çalışma süresince dışarıda beklerlerdi.

İdarî, siyasî, örf ve âdetle ilgili, memleketin herhangi bir tarafında haksızlığa uğrayan, zulüm gören veya mahallî kadılarca haklarında yanlış hüküm verilmiş olanlar, idare adamlarından ve askerî ümeradan şikâyeti bulunanlar, vakıf mütevellilerinin haksız muamelelerine uğrayanlar Divanı Hümayuna başvururlardı. Divan'da görüşülen idarî, örfî işleri veziriazam, arazi işlerini nişancı, şer'î ve hukukî işleri kazaskerler, malî işleri de defterdarlar görürlerdi. Padişah nerede bulunursa divan orada kurulur, sadrazam seferde ise divan padişahın başkanlığı altında toplanırdı. Divan müzakereleri sabah namazından öğleye kadar devam eder, yemekten sonra kapanırdı. Fatih Sultan Mehmed devrine kadar padişahlar divandan sonra veziriazam ve vezirlerle birlikte yemek yerlerken, Fatih geleneğe uymadı ve bunu kanunnamesinde özellikle belirtti. Divanı Hümayunda müzakereler başlamadan önce divittar tarafından sadrazamın yanına konulan paradan islâmiyeti kabul edenlere, sünnet ve merhem parası olarak 50 akçe ve Müslümanlık âlâmeti olarak da tülbent, sarık ve bir mintan verilirdi.

Divan toplantıları başlangıçta her gün yapılırken Fatih'ten sonra haftada dört güne (cumartesi, pazar, pazartesi, salı) indirildi.

Divanı Hümayun çalışmaları ile ilgili dört ayrı kuruluşun (*Beylik, Tahvil, Rüus* ve *Amedî*) özel görevleri vardı. Sonradan Divanı Hümayun ile bunlar da ortadan kalktı. Bütün görevler *Babıâli** adı verilen yeni teşkilâta bırakıldı.

● Osmanlı imparatorluğu devrinde köylüler dağınık evlerde yaşadığından, 50-100 hane bir köy birimi sayılır, bunlara *divan* denir ve vergileri bir divan pusulası gereğince toplanırdı. Meselâ Bolu'da bir kaza bölgesi dört divan, Akova bölgesi beş divan, Devrekâni bölgesi sekiz divan, Bartın bölgesi on iki divandı.

● *Divanı Asafî.* Sadrazamın başkanlığında toplandığı için bu adı alan divan, XVII. yy.dan sonra önem kazandı. Sadrazam konağında ikindi zamanında toplandığı için *«İkindi divanı»* diye de anıldı. Önceleri salı, XVII. yy.da salı ve perşembe, XVIII. yy.da pazartesi, perşembe günleri dışında her gün toplanırdı. Mehterin bazı parçaları çalmasından sonra görüşmeler başlar; divanda, çavuşbaşı, kazaskerler, vezirler ve tezkireciler, türkçe bilmeyenlerin işleri için tercümanlar bulunurdu. Cuma günleri sabah namazından sonra toplanan divana *Huzur mürafaası* denir, hukukî işler Rumeli kazaskerince, bazı davalar da Anadolu kazaskerince görülürdü. Yine sadrazamın başkanlığında toplanan çarşamba divanına ise, İstanbul ve *Bilâd-ı selâse* denen Üsküdar, Galata, Eyüp kadıları katılır, başlıca şehir işleri görüşülürdü.

● *Divanı Hâs.* Fâtımîler ve daha sonra Memlûklar devletinde rastlanan bu divanın reisine *nâzır-ı hâs* denirdi. Sultanın hazinesi bu divana bağlıydı. Saray ve saltanat makamı giderleri bu divan tarafından karşılanır ve sultanın hazinesine ait sayılan gelirler bu divan tarafından toplanırdı. Bu divanın en önemli görevlerinden biri *Müstevfîi Hâs* olarak denetleme ve yazışma işlerini yönetmekti. Divanı Hâs'a bağlı olan ikinci derecede bazı daireler de vardı.

● *Divanı Hümayun çavuşları.* Divanı Hümayunda çeşitli hizmetlerle mübaşirlik ve icra kuvvetlerine yardımcılık eden, ulûfeli, tımarlı veya zeametli sınıfa verilen ad. Ulûfeli olan Gedikli çavuşlar önemli fermanları eyaletlere ulaştırırlar ve devlet memurlarının idam, sürgün gibi cezalarını uygularlardı. Divanı Hümayun çavuşlarından elçilik görevi verilen ve yabancı devletlerle müzakereye gönderilenler de olurdu. Seferde hükümdarla savaşa giderlerdi. Sayıları Fatih Sultan Mehmed zamanında 200 kadar iken, XVIII. yy.da 1 000'e yükseldi. Hepsi çavuşbaşı kumandasında 15 bölük olarak sayılırdı. Bunlara *Dergâhı Âli çavuşları* ve daha sonraları *Deavî çavuşları* adı verildi.

● *Divanı Hümayun kâtipleri*'nin bir kısmı ulûfeli, bir kısmı tımar ve zeametli olurdu. Ulûfeliler daha muteber sayılırdı; bunlardan boşalan yerlere zeametlilerden biri geçerdi. İşe yeni başlayanlar tımarlı olur, zamanla «gedik» (belli sayıda, değişmez) zeamete yükselirlerdi. Sefer halinde tımar ve zeametli kâtipler hükümdar ve sadrazamın yanlarında bulunur, ulûfeliler emre göre hareket ederlerdi. Divanı Hümayun kâtipleri terfi edince halife ve hacegân olur; yaşlananalar 50-60 akçe ile, zeametliler zeametleriyle emekliye ayrılırlardı. Sayıları XVI. yy.da 15'ten 30'a yükselmiş, XVIII. yy.da 70'e varmıştır.

● *Divanı Hümayun sakaları*, Divanı Hümayun ocağı mensuplarıydı. Görevleri genellikle su taşımaktı. Suyu gümüş kaplar içinde taşıdıklarından kendilerine *Sakayanı Simi Hassa* (hassa gümüş sakaları) denildiği de olurdu. Bunlar XV. yy.da 12, XVI. yy. sonlarıyle XVII. yy. başlarında 26, XVII. yy. sonlarında ise 35 kişi kadardı. Başlarındaki görevliye bölükbaşı denirdi. Belirli gündelikleri ve her yıl ayrılan elbise bedelleri vardı. Bâbüssaade ağası denilen kapı ağasının genel yönetimi altında çalışırlardı. Divanın toplantı günlerinde sakabaşı, sadrazama, vezirlere ve diğer divan erkânına hizmet ederdi.

Padişahın yazlığa gidişinde sakaların bazılarına görev verilirdi. Sakabaşılar önceleri baltacılar arasından seçilirken Mahmud I'den sonra güvenilir hasekiler arasından atanmağa başlandı.

● *Divanı Hümayun sicilleri.* 1649'dan sonra mühimme defterlerine yalnız devlet işleri yazılmış, şahsî davalara ait kayıtlar da şikâyet defterlerine işlenmiştir. 1742'den itibaren şikâyetler her eyaletin ayrı defterine yazıldı ve bunlara *ahkâmı şikâyet* veya *ahkâm defterleri* dendi. Memuriyetlere ve vakıflara ait yazılar *rüus* defterlerinde, ticaret ve zeamet tevcihatının kayıtları *tahvil* defterlerinde, anlaşmalar ve yabancı elçilerle yapılan müzakereler *nâme* defterlerinde bulunurdu ve bunlara da *divan sicilleri* denirdi. Tanzimatın ilânından sonra çıkan nizamlar için *nizamat* defterleri tutulmağa başlandı. Daha sonra *mukavelât, imtiyaz* ve *muktaza* defterleri divan sicillerine eklendi.

● *Divanı Sadakat*, bütün islâm il ve ilçelerinde şubesi bulunan Divanı Sadakat her ilde zenginlerden zekât toplayarak fakirlere dağıtmakta yetkiliydi, ancak imamın gerekli gördüğü durumlarda buyruğa uyar, ak-

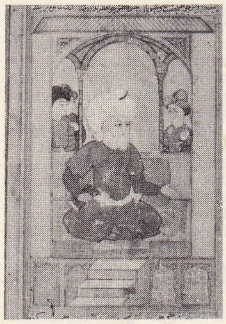

Ali Şir Nevaî

Fuzuli

Taşlıcalı Yahya Bey

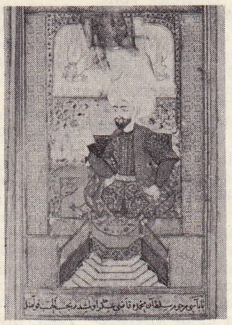

Bursalı Ahmed Paşa

Edirneli Necati

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

si halde topladığı zekâtı hiç bir izin almaksızın fakirlere dağıtırdı.

◆ **Divanî** sıf. *Esk.* Divanla ilgili.

◆ **Divaniye** sıf. *Esk.* Divanî'nin dişili: *Menâsıb-ı divaniye,* divan kalemindeki memurluklar. (→ Bibliyo.) [M]

DİVAN i. (fars. *devān;* ar. *dīvān*). Ed. İslâm edebiyatında şairlerin şiirlerini belirli bir yönteme göre sıralayarak derleyen kitap: *Baki'nin, Nailî'nin, Nedim'in divanlarında da kimselerin bilmediği beyitler buluyorsunuz* (N. Ataç). *Fuzulî Divanı. Yazma Divan.* (Bk. ANSİKL.) ‖ Halk şiirinde aruz vezniyle yazılan nazım şekillerinden birine verilen ad. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Divan edebiyatı,* XIII.-XIX. yy.lar arasında arap ve fars edebiyatının etkisiyle doğan ve gelişen eski türk edebiyatı. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Divan şairi,* bu edebiyat kurallarına uygun şiirler yazan şair: *Bu yüzden kimi divan şairleri ona benzekler bile meydana getiriyorlardı* (Cahit Öztelli).

— Mus. Türk musikisinde bir form. (Şekil bakımından şarkı gibidir. Güfte ve üslûpça özellikleri vardır. Az kullanılmıştır. Mahmud II'nin hicaz, Nevres Paşanın uşşak ve şehnaz; S. Z. Özbekkan'ın hicaz divanları çok tanınmıştır.) ‖ Eski saz şairlerinin belli ölçü ve makamlara göre okudukları şarkı veya türküler.

— ANSİKL. Ed. Şiirlerin konuları ve gazellerin kafiye ve rediflerinin son harflerindeki sıra, harf sırası gözönünde tutularak düzenlenen *divan*'lara *mürettep divan* denir. Mürettep bir divanda bütün nazım şekillerine örnekler verme ve osmanlı alfabesine göre her harfin en az bir gazelde kafiye olması gereği vardır.

Kasaid (kasideler) bölümündeki eserler konularına göre, önce tevhit, münacaat, na't, övülen kişilerin mevki sırasına göre kasideler şeklinde sıralanır; sonra ebced hesabına göre önemli olayları gösteren tarihler, musammatlar, kafiye ve rediflerinin harf sırasına göre gazeller, kıtalar, rübailer, mürfetler, varsa âzâdeler yer alır. Genellikle bu sıranın benimsenip uygulanmasına karşılık Muhibbî gibi bazı şairlerin divanlarında yalnız gazellerin sıralandığı, öteki nazım türlerinin bulunmadığı da görülür.

Türk edebiyatında görülen Ahmed Yesevî'nin *Divanı Hikmet*'i, Kadı Burhaneddin'in *Divan*'ı, daha çok bir şiir kitabı niteliğindedir. İlk mürettep divanlar XIV. yy. sonu ile XV. yy. başında düzenlendi. Bu yüzyıllardan sonra türk edebiyatında «mürettep divan» bir gelenek olmuşsa da birçok şairin buna uymadığı, Nedim bir yana bırakılırsa, Nef'î ve ardından gidenlerin gazelden çok kasideye önem verdikleri, divanlarında bu gibi nazım türlerinin ağır bastığı görülür.

● Saz şairlerinin aruzlu şiirlerinin çoğu divan türündendir. Aruzun *fâilâtün / failâtün / fâilâtün / fâilün* kalıbı ile yazılır, özel bir beste ile okunur. Divanlar gazel veya murabba, muhammes, müseddes biçimlerinde olur. Musammat divanlar da vardır. Dörtlüklerden meydana gelen divanların kafiye şeması şöyledir: a a b a / c c c a / ç ç ç a. Bu şema, ilk dörtlüğün ayak durumuna göre a a a a / b b b a / c c c a veya a b a b / c c c b / ç ç ç b yahut a a a b / c c c b / ç ç ç b / şeklinde değişebilir. Divanın *ayaklı divan* veya *yedekli divan* adı verilen bir çeşidi daha vardır. Bir cins müstezat olan ayaklı divan, aruzun *fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün* kalıbına *fâilâtün / fâilün* parçasının eklenmesiyle meydana gelir. (→ Bibliyo.) [M]

DİVAN i. (fars. *dīvān*). Tahta veya somya kerevetlerin üzerine konulan çeşitli örtü ve yastıklarla süsleyerek yapılan sedir: — *Sus! dedi ve divanın üstüne yattı* (B. Felek). [M]

DİVANÇE i. Ed. *Esk.* Küçük divan, küçük şiir kitabı: *Divançeme onları yazardım / Mümkün olsa taşa kazardım* (Ziya Paşa). (M)

DİVANE sıf. (fars. *dīvāne*). Deli, kaçık, budala: *Divane midir, deli midir? ben de anlayamadım* (Ahmed Rasim). *Felâtun'u beğenmez onda çok dîvâneler gördüm* (Ziya Paşa). ‖ Bir şeyin çok düşkünü: *Ben vatan delisi, millet divanesi...* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— DEY. *Deli divane olmak.* Bk. DELİ.

— *Esk. Divane-res,* delicesine hareket eden.

◆ **Divanegi** i. *Esk.* Divanelik, delilik.

◆ **Divanelik** i. Delilik, kaçıklık: *Divaneliğin lüzumu yok.* (H.R. Gürpınar). (M)

DİVAN edebiyatı, İslâm dinini kabul eden Türklerin XI. yy.da Maveraünnehir, XIII. yy.dan sonra Anadolu'da, arap ve fars edebiyatlarının etkisinde meydana getirdikleri islâmî-türk edebiyatının adı.

● *Edebî türler.* Divan edebiyatı çerçevesinde meydana getirilen başlıca edebî eserler şunlardır: şairlerin türlü nazım şekilleriyle kaleme aldıkları manzumelerini belli bir düzen içinde sıralayan divan*lar; divan nesrinin özelliklerini gösteren münşeat* derlemeleri; çeşitli mesleklere mensup kimselerin hayat ve eserleri hakkında bilgi veren ve konularına göre *tezkiret-ül-evliya, tezkiret-üş-şuara, tezkiret-ül-meşayih, tezkiret-ül-hattatin* gibi adlar alan tezkire*ler, manzum veya mensur olabilen hususî tarihler ve vakanüvis tarihleri; *Leylâ vü Mecnun, Yusuf u Züleyha, Hüsrev ü Şirin, Vamık u Azra, Hüsn ü Aşk, Gülşen-i Aşk, Can u Canan* gibi ortak hikâye konularını genellikle manzum olarak ifade eden mesnevî*ler (beş tanesi bir arada olursa hamse denir), name genel başlığı ile anılan çeşitli konulardaki manzum-mensur eserler (gazavetname, miraçname, menakıpname, surname v.b.), münazara tarzında yazılmış (*Münazara-i Bahar ü Şita* [Bahar ve Kışın Münazarası], *Münazara-i Gül ü Mül* [Gül ve Şarabın Münazarası] gibi) eserler, bir şehrin güzelliğini tasvir eden şehrengizler, ansiklopedik bilgi veren didaktik eserler, manzum ve mensur maktel*ler, mevlid*ler, hilye*ler, siyer*ler, mevize*ler, öğüt ve eğitim amacındaki (*Hayriye-i Nabi, Lûtfiye-i Vehbi* gibi) eserler ile manzum sözlükler.

● *Nazım şekilleri.* Divan şairleri en çok gazel*, kaside*, musammat*, terci bend*, terkibi bend* gibi nazım şekillerini kullandılar. Arap edebiyatından aldıkları bu şekillere iran edebiyatının mesnevî* ve rubaî* gibi şekillerini eklediler. Ayrıca tuyug* ve şarkı* gibi halk şiirinin etkisiyle geliştiği tahmin edilen nazım şekilleriyle de eser verdiler. Genellikle nazım şekilleri, konuların seçimi ve anlatılışını da belirlediği için şairler bu sıkı geleneğe bağlı kaldılar. En yaygın şekillerden biri olan gazel; sevgi, özlem, içki, coşkunluk, sevgilinin güzelliği, talihin iyi ve kötü etkileri gibi konuların anlatılışında kullanıldı. Övgü şiiri olan kaside çoğunlukla nesip kısımlarında gazel konularına yer vererek övülen şahsa karşı iyilik temennilerini dile getirdi. Mesnevîlerde uzun hikâye konuları yer aldı. Hikmetli ve özlü düşünceler, kıta, rubaî şekilleri ile ifade edildi. Türk halk edebiyatındaki mani'den aruz veznine uyguladığı sanılan tuyug da aynı amaçla kullanıldı. Halk edebiyatının besteli türlerinin Divan edebiyatındaki aksi kabul edilen ve murabbadan çıkan şarkı genellikle hafif aşk konularını, günlük maceraları, şuhça tavırları anlatmakta kullanılmıştır.

● *Vezin.* Esas bakımdan arap şiirine mahsus bir vezin olan aruzu Türkler, İranlılardan geliştirilmiş şekliyle alarak kullandılar. İslâmiyetten önceki türk edebiyatında hece sayısına dayandırılan vezne uygun olarak ilk divan şairlerinde hece veznin 11'li kalıplarına yakın bahirler kullanıldı (msl. *feûlün feûlün feûlün feûl*). Arap şiirinde sayıları birkaç düzineye varan aruz kalıplarından, divan şiirinde ancak 8 tanesi yaygınlaştı: hezec, recez, remel, seri, hafif, muzari, müctes, mütekarib. İlk divan şairleri, aruz veznini türkçeye uygulayarak âhenk sağlamakta uzun süre güçlüklerle karşılaştılar. Bu yüzden ilk devir eserlerinde büyük ölçüde vezin bozukluklarına rastlanır. XV. yy.dan itibaren gelişen nazım tecrübesiyle birlikte türkçede çoğalan arapça ve farsça kelimeler, şiirde vezin başarısızlığını azalttı. Aruz vezniyle yazılan divan şiiri Baki, Fuzuli, Nef'i, Nedim, Şeyh Galib gibi temsilcileriyle en olgun şekline ulaştı.

● *Dil ve üslûp.* Divan edebiyatında dil bakımından Arapça ve Farsçanın geniş etkisi görülür. Divan şiir ve nesrinde bu dillerden alınma kelimeler, ibareler ve gramer kuralları kullanılır. Nesir cümleleri edatlarla ve gerundiumlarla bağlanarak sayfalarca uzatılır. Anlamı derinleştirmek yerine, sadece şekil güzelliği sağlamak için eşanlamlı sözlere yer verilir.

Divan edebiyatı üslûp bakımından belâgat kurallarına bağlıdır. Üslûbun esasını meydana getiren sanatlar arasında mecaz*-ı mürsel, mübalâğa*, iltifat*, tekrir*, rücu*, hüsn*-ü talil, tecahül*-i ârif, kat'*, nida*, tariz*, teşbih*, istiare*, teşhis* ve intak*, irsal*-i mesel, telmih*, müraat*-ı nazir, tezat*, iham*, cinas*, akis*, terdit* gibi söz oyunlarına sık sık başvurulur.

Divan edebiyatının sanat anlayışında hüner ve marifet gösterme esaslarına dayanılır. Edebî sanatlar bu ustalığa erişmek için sanatçının en çok başvurduğu yollardır.

Divan şairleri, tabiattaki varlıkları idealize ederek mutlak güzellikler halinde anlatırlar. Meselâ sevgiliden bahsederken boy, göz, ağız, burun, saç, yanak ve çeneyi en kusursuz güzellikler şeklinde tasvir ederler. Sevgilinin boyunu servi ağacına, elife; ağzını goncaya, hokkaya, noktaya, mime; gözünü nergise, bademe, âhûya, câdûya, katile; kirpiğini neştere, tire, kılıca, kemana, temrene benzetirler. Anlamın böyle benzetmelerle verilmesi divan şiirinde kalıplaşmış mazmun*lar meydana getirmiştir. Bu mazmunlar divan şiirinin estetiğine ve mecaz sistemine bağlıdır. Meselâ sevgilinin saçı tasvir edilirken görünüşü dolayısıyle sünbül, yılan, büklüm, zincir, kement; rengi bakımından kâfir, gece, gölge, karanlık; kokusu bakımından misk, amber v.b. mazmunlar kullanmak ortak bir tutum olur.

● *Dünya görüşü.* Divan edebiyatı dünya görüşü bakımından şeriat esaslarına ve tasavvuf anlayışına bağlıdır. Tanrı'ya ulaşmağa çalışan tasavvuf inancı, kalıplaşmış yargılara, kuralcılığa, biçimciliğe de karşı çıkar. Bu yönüyle divan edebiyatının dünya görüşünü geniş ölçüde etkilemiştir. Divan şairi aşk anlayışında, rintlik düşüncesinde, ölüm ve hayat karşısında genellikle tasavvuf inançlarına bağlıdır.

Divan şiirinde işlenen ölüm, tabiat, din, toplum, rintlik, kahramanlık gibi konular arasında aşk ön planda gelir. Divan şairinin aşk anlayışı çağın mutlak hükümdarlık sistemine ve tasavvuf felsefesine dayanır. Tasavvufa göre aşkın hedefi mutlak güzelliğe sahip olan Tanrı'nın kendisidir. Dünya bağlarından kendini kurtaran âşık, Tanrı'dan başkasını göremeyecek hale gelir. Bunun için nefsini yenmesi gerekir. Divan şairi bu anlayışa bağlı olarak asıl değeri platonik aşka verir. Günlük maceralarla ilgili aşka da mecazî aşk görünüşü vererek tasvir eder. Bu edebiyatta daima âşığın bahtsız, sevgilinin ise mutlak iktidar sahibi fakat zalim ve vefasız oluşu genel ve ortak bir tasarıdır. Aşk ve duygu, akıl ile şuura tercih edilir. Divan edebiyatında stilize edilmiş bir tabiat anlayışı yer alır. Tabiat unsurları nakış ve motif şeklinde kullanılır. Yaz, kış, bahar manzaraları, kır dekoru canlandırılırken tasvirden çok motiflerin ustalıkla anlatılmasına çalışılır. Sanatın hedefi daha önce söylenenleri bir defa daha en güzel şekliyle anlatmaktır.

Divan şiirinde genellikle dünya nimetlerine sırtını çeviren, maddeye değer vermeyen insan anlayışı hâkimdir. *Rint* adı verilen bu ideal insan tipi başkasının hükümlerine bağlı olmayan, geniş görüşlü, filozof yaratılışlı bir kimsedir. Mal, mülk, ün gibi konulara önem vermez. *Zahit* diye adlandırılığı ham sofunun düşmanıdır. Divan şairi kendisini daima rint olarak tasvir ederken sırasını getirip sık sık zahid'e çatar. Günlük olaylardan kaçışı esas tutan divan şairi, şahsî sevinçleri gibi acılarına da şiirinde yer vermez. Hayat karşısında kötümser bir tavrı vardır. Dünyanın geçici olduğundan, feleğin cevrinden, zamanın kötülüğünden yakınır.

● *Divan edebiyatının kaynakları.* Divan şiir ve nesrinin yararlandığı kaynakların en önemlileri şunlardır:

a) *Kur'an.* Kur'an'ın inanışlar, ibadetler, örfler ve Hz. Peygamber'den önceki peygamberlerle ilgili ayetleri divan edebiyatının her kolunda değişik biçimlerde kullanıldı.

b) *Hadis.* Divan edebiyatında hadisler ya arapça metinleriyle ya da türkçe tercümeleriyle yer alır. Ayrıca kırk hadisin türkçeye manzum ve mensur çevrilmesiyle meydana gelen hadis-i erbainler de vardır.

c) *Peygamber hikâyeleri* (kısas-ı enbiya). Divan edebiyatında adları Kur'an'da geçen peygamberlerin hikâyeleri ya telmih

divan çavuşu

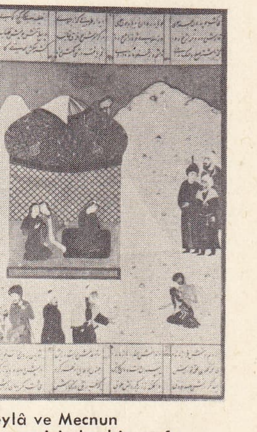

Leylâ ve Mecnun mesnevîsinden bir sayfa

Latifi

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

divikler

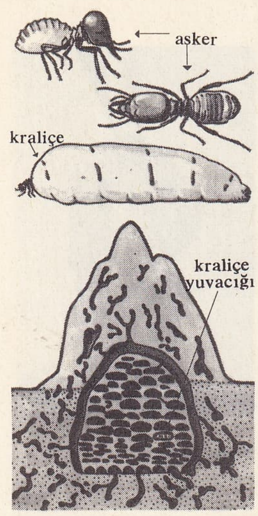

divik yuvası kesiti ve yuvacıklar

yoluyle belirtilir ya da bütünüyle işlenir. Hz. Peygamber'in hayat hikâyesini anlatan eserler siyer (veya sîre) adını alır. Şiirde daha çok telmih yoluyle peygamber kıssalarına işaret edilir. (Âdemin cennetten kovulması, Nuh'un gemisi, İbrahim'in ateşe atılması, İsmail'in kurban edilmesi, Yakub'un oğlu Yusuf'un hasretiyle ağlaya ağlaya gözlerinin kör olması v.d.)

d) *Evliya menkıbeleri* (menakıb-ı evliya). İslâm tarihindeki birçok ünlü velinin menkıbeleri, divan şiirinde konu olarak işlenir. Bu menkıbelerin mensur olarak anlatıldığı tezkiret-ül-evliya'lar da vardır. (Menkıbeleri divan şiirinde çokça anılan velilerin başında, tahtını tacını bırakarak bir mağaraya çekilen Belh hükümdarı İbrahim Edhem, ünlü sofi Hallacı Mansur, Bayezid-i Bistami, Cüneyd-i Bağdadî, Şeyh San'an gelirler.)

e) *İran mitolojisi*. Divan şiirinin ana kaynaklarından biridir. Özellikle nazım veya nesir olarak türkçeye birçok defa çevrilen *Şehname*'deki iranlı kahramanlar, divan şiirinin de kahraman kadrosunu meydana getirirler.

(Divan şiirine İran mitolojisinden geçen başlıca kahramanlar şunlardır: Kakraman, Cemşid, Feridun ve Dahhak, Efrasiyab, Keykubad, Behmen, İskender ve Dara, Şapur, Behram-ı Gur, Zal, Rüstem, Bihzat, v.d.)

f) *Tasavvuf*. Divan şiirinde tasavvufla ilgili terimlere geniş ölçüde yer verilir. Bu terimlerden en çok kullanılanları şunlardır: *âşık* (Allah'ın cemal ve celâline arzu duyan), *mâşuk* (Allah), *kemâlât* (tam bir cezbe ve vecd içinde bulunmak), *şive* (ilâhî cezbe), *vefa* (Allah'ın inayeti), *naz* (kalbe kuvvet verme) v.d. (Bk. TASAVVUF.)

g) *Yerli hayat*. Divan şairleri iran şiirinden alarak kullandıkları ortak malzemenin dışında, şiirlerinde çevrelerini ve çağlarını yansıtan yerli malzemeye de eserlerinde yer verdiler. Özellikle XVIII.yy. dan itibaren Ramazan, bayram eğlenceleri, düğünler, doğum dolayısıyle yapılan eğlenceler, merasimler, mahalle baskını, kadınlar hamamı, helva geceleri gibi hayatın çeşitli safhaları edebî eserlere konu oldu. Bu edebiyatta yer yer zamandan ve zamaneden şikâyete ve devrin tenkidine de rastlanır.

h) *Batıl ve hakikî bilgiler*. Divan edebiyatında Ortaçağ bilimiyle ilgili birtakım bilgi dallarından geniş ölçüde yararlanılır. Özellikle ilm-i kimya (kimya), ilm-i tencim (astronomi), ilm-i tabir-i rüya (rüya yorumu), ilm-i musiki ve ilm-i mantık gibi bir gerçeğe dayanan ve dayanmayan ilimlerin terimleri divan şiirinde çokça kullanılır.

● *Tarihî gelişimi*. Maveraünnehir'de XI. yy. dan itibaren gelişen islâmî-türk edebiyatında meydana getirilen eserler, Doğu Türk edebiyatı çerçevesi içinde yer alır. (Bk. AZERÎ *edebiyatı*, ÇAĞATAY *edebiyatı*.)

Anadolu'da divan edebiyatının ilk örnekleri XIII. yy.da meydana geldi (Yunus Emre, Ahmed Fakih, Sultan Veled, Şeyyad Hamza). XIV. yy.dan itibaren gelişen örnekler daha çok dinî nitelikte oldu. Âşık Paşa (1272-1333), Gülşehri, Hoca Mesud. Hoca Dehhanî, dindışı konularda ilk örnekleri verdi. Tasavvufî alanda eser veren Nesimî (öl. 1404) coşkun din duygularını işledi ve hurufîlik tarikatının öncülerinden oldu. Ahmedî (1334-1413), divan edebiyatında zekâya dayanan ölçülü bir şiir anlayışının temsilcisidir. Eski türk nazım şekillerini geliştiren Kadı Burhaneddin (1344-1398), divanında *tuyug* adı verilen aruzla yazılmış dörtlükleri toplar.

Osmanlı imparatorluğunun gelişme dönemi olan XV. yy.da Şeyhî (1371-1431), Ahmed Paşa (öl. 1497) gibi sanatçılar divan şiirini konu ve şekil bakımından iran edebiyatından alınan örneklere göre zenginleştirirken Necatî (öl. 1509) başta gelmek üzere Kemal Ümmî (öl. 1475), Ahî (öl. 1517) gibi şairler, türk şiir geleneğini devam ettirmeğe çalışırlar. Mahallî hayatla ilgili günlük yaşayış sahnelerini konu edinen *şehrengiz* adlı mesnevîlerin ilk örneğini Mesihî (1470-1512) verdi. Kadın şairler arasında Mihri Hatun (öl. 1506) ve Zeynep Hatun, hiç yabancı kelime ve tamlama kullanmadan sade türkçeyle ve aruz vezniyle eser veren Aydınlı Visalî dikkati çekerler.

XV. yy.da sade nesir geleneği devam ederken Neşrî (*Cihannüma* [1492]), Sinan Paşa (1437-1486 [*Tazarrunane*]) gibi yazarlar divan edebiyatının sanatlı nesir eserlerini vermeğe başladılar (inşa*). Bu yolda divan şiirinin mazmunları ve sanatları ile *seci** adı verilen nesir kafiyesinden geniş ölçüde faydalanıldı.

XVI. yy.da Baki (1526-1600) İstanbul türkçesini yaygın şiir dili haline getirdi. İnce bir zevk ve geniş bir kültürle divan şiirini iran şiirinin seviyesine yükseltti. Aynı yüzyılın bir başka büyük sanatçısı Fuzuli'dir (öl. 1556). *Leylâ ile Mecnun* adlı tasavvufî aşk mesnevîsinde ve şiirlerinde zengin bir lirizmi ustalıklı bir söyleyişle birleştirdi. Hayalî Bey (öl. 1557), Kanunî'nin şehzadesi sultan Mustafa'nın öldürülmesi üzerine yazdığı mersiye ile büyük etki yapmış olan Taşlıcalı Yahya (öl. 1582), Nevî (1533-1599), *Terkib-i Bend*'iyle ün kazanan Bağdatlı Ruhî (öl. 1605), Lâmiî Çelebi (1472-1532), Zatî (öl. 1546), Figanî (1505-1532), Hakanî (öl. 1606) bu yüzyılın önemli sanatçılarıdırlar.

Türkî-i basit denen sade Türkçeyle ve aruz vezniyle şiir yazan Tatavlalı Mahremî, Edirneli Nazmî, XV. yy.da Aydınlı Mahremî ile başlayan geleneği devam ettirdiler.

Tarih alanında Lûtfî Paşa (öl. 1586) gitgide sanatlı nesre yönelen bir üslûbu geliştirdi. *Künh-ül-Ahbar* yazarı Ali (1542-1599), *Tac-üt-Tevarih* yazarı Hoca Sadeddin (1536-1599) divan nesrinin bu yüzyıldaki başlıca temsilcilerindendir. Sehî (öl. 1548), Lâtifî (öl. 1582), Âşık Çelebi (1520-1572), Hasan Çelebi (1547-1604) *tezkire* alanında eser veren nesir yazarlarıdır. Divan nesrinin resmî inşa örneklerini toplayan eserler arasında Feridun Beyin *Münşeat*'ı tanınır.

XVII. yy.da Nef'i (1582-1636) divan edebiyatının en büyük temsilcilerindendir. Öğretici şiirin temsilcisi olan Nabi (1640-1712), lirik şiirlerinde temiz bir dille ince buluşlara yönelen Şeyhülislâm Yahya (öl. 1592) ve mesnevîleriyle anılan Sabit, etkili kişilerdir. İran şiirinde «*sebk-i hindî*» denen üslûp özelliği bu yüzyılda Nailî'den (öl. 1666) itibaren kendisini gösterdi. Neşatî'nin (öl. 1674) şiirlerinde de hâkim rol oynadı.

Nev'izade Atayî (1583-1635), *Hamse*'siyle tanındı. Azmizade Haletî (1570-1631), özellikle rubaî türünde eser verdi.

XVII. yy.da nesrin en önemli temsilcileri sade dil ve çok canlı bir ifadeyle yazılmış olan *Seyahatname*'nin sahibi Evliya Çelebi (1611-1681); coğrafya, tarih, bibliyografya alanlarında eser veren Kâtip Çelebi (1609-1656), tarih yazarı Peçevî (1574-1650), Murad IV'e devlet idaresinin düzeltilmesi hakkında bir risale veren Koçi Bey'dir. Sanatlı divan nesrinin en tanınmış yazarlarından biri Nergisî'dir (öl. 1633). Uzun ve karışık cümlelere, arapça ve farsça kelimeler ve edebiyat oyunlarına çok fazla yer veren mensur hamsesinde osmanlı hayatından alınmış mahallî hikâyelere, dikkat çekici tiplere de rastlanır. Aynı yolun temsilcilerinden Veysî'nin (1561-1627) *Habname* ve *Vakıaname*'si siyasî, ahlâkî, sosyal bozukluklar üzerinde durur. XVIII. yüzyılda divan şiirinde günlük yaşayışa ait sahneler çoğalmıştır. Lâle devrinin zevk ve safa hayatını canlandıran Nedim'in (öl. 1730), sevgi ve eğlenceden bahseden gazelleri ile şarkılarında, temiz bir İstanbul şivesiyle yerli hayattan canlı levhalar tasvir edilir. Nedim'in hece vezniyle de bir şiiri vardır. *Hüsn ü Aşk* adlı alegorik aşk hikâyesinin yazarı olan Şeyh Galib (1757 - 1798), «sebk-i hindî» tarzındaki söyleyişe geniş ölçüde yer verdi. Zengin hayal gücünü ifade ederken divan şiiri geleneği için yeni sayılan imajlar kullandı. Enderunlu Fazıl (öl. 1810), Koca Ragıb Paşa (öl. 1762), Sümbülzade Vehbi (öl. 1809) de bu yüzyılın önemli sanatçıları olurlar. Nesir yazarları arasında Naima (1655 - 1716), Raşit (öl. 1735), Silâhtar Fındıklılı Mehmed Ağa (1658-1723) gibi tarihçiler, Ahmed Resmî (1700-1783), Yirmisekiz Çelebi (öl. 1732) gibi sefaretname yazarları, Salim (öl. 1743), Safayî gibi tezkireciler yer alır. Giritli Aziz Efendinin (öl. 1798) *Muhayyelât* adlı hikâyesi Doğu-İslâm geleneğine dayanan unsurları gerçekçi gözlemle zenginleştirir.

Batı medeniyetinin etkisi altında yeni bir edebiyat anlayışının meydana geldiği XIX. yy.da eser veren Vâsıf (öl. 1824), İzzet Molla (1785-1829), Leskofçalı Galib (1828-1867), Hersekli Ârif Hikmet (1839-1903), Yenişehirli Avni (1826-1883) v.d. divan şiirinin son temsilcileridir. Bu yüzyılın nesir yazarları arasında tıp ve tarih eserleriyle tanınan Şanizade Ataullah Efendi (1711-1826), *Tabsıra* yazarı Âkif Paşa (1787-1845), Mütercim Âsım (1755-1819) yer alır. Tanzimattan sonra gelişen yeni edebiyat anlayışı karşısında divan edebiyatı tarzında eserler verildiyse de başarılı olmadı. Divan edebiyatına hâkim dünya görüşü bırakıldıktan sonra bu edebiyatın üslûp özellikleri, söz sanatları, edebî türleri de tarihe kavuştu. (Bk. TANZİMAT EDEBİYATI, SERVETİFÜNUN EDEBİYATI [EDEBİYATI CEDİDE], MİLLÎ EDEBİYAT.) [→ Bibliyo.] (M)

Divaneliklerim veya **Belde**, Abdülhak Hâmid Tarhan'ın şiir kitabı (1886). Aruzla yazılmış 17 şiirden her biri Paris'in bir semt veya yerinin adını taşır; nazım şekli bakımından bu yeni denemeler, *Sahra*'nın etkisini sürdürür; türk şiirinin divan şiirinin geleneksel biçimlerinden kurtuluşunu işaret eder. Şiirlerde fransızca sözlere bolca yer verilir; dilce tutarsız, vezin ve kafiye bakımından başarısızdır. (M)

DİVANE MEHMED ÇELEBİ, mevlevî şeyhi ve şairi (XVI. yy.). Germiyanlı Süleyman Şah'ın oğlu Hızır Paşa ile evlenen Sultan Veled'in kızı Mutahhara Hatun'un soyundan gelir. Ana tarafından çelebi'dir. Babası Bâli Mehmed Çelebi, daha sağlığında oğlu Divane Mehmed Çelebi'yi Karahisar mevlevîhanesine şeyh tayin etti. Babasının sağlığında bir yıl şeyhlik eden Mehmed Çelebi bir süre sonra yanına kırk mevlevî dervişi ve kırk bektaşî abdalı alarak Konya, Necef, Kerbelâ, Bağdat ve Halep'i dolaştı. Karahisar'a döndükten sonra bir ara da İstanbul'a uğradı. Şaraba ve esrara düşkün olduğu, Mevlânâ'nın sandukası üzerinde şarap içecek kadar işi ileriye götürdüğü rivayet edilir.

Mehmed Çelebi zamanında Mevlevîlik büyük bir gelişme gösterdi ve Halep, Burdur, Eğridir, Sandıklı, Galata, Mısır, Cezayir, Midilli mevlevîhaneleri onun çalışmalarıyle açıldı. Mevlevîler Mehmed Çelebiyi keramet sahibi bir veli ve Mevlânâ'nın yeni bir zuhuru olarak kabul ederler. Divan edebiyatı tarzında şiirleri vardır. *Divan*'ı toplanmadığından şiirlerine mecmualarda rastlanır. Şiirde, çokluk, babasının verdiği *Semaî* mahlâsını kullandı. (→ Bibliyo.) [M]

DİVANE MEŞREP, türkistanlı şair (öl. Namangan 1620). Şiirlerinde canlı ve nükteli bir söyleyiş ve tasavvufî fikirler göze çarpar. Ünü zamanımıza kadar devam etmiştir. (ML)

DİVANHANE bls. i. (fars. *divânhâne*). *Esk.* Geniş sofa, salon: *Ha evet bir divanhaneye geliyorlar ... Burada bir büyük kapı, demir mi olsun, altın mı?* (B. Felek). [Bk. ANSİKL.] ‖ Divan toplantısının yapıldığı daire. Bk. ANSİKL.

— Tar. Osmanlı Bahriye nezareti dairesi.

— ANSİKL. Eski türk evlerinde bahçe veya avludan girilerek, ikinci kata çıkarken merdivenin açıldığı bölüme *divanhane* denirdi. Aynı yere *hanay, hayat, sofa* gibi değişik adlar da verilmiştir. Evin en önemli ve geniş bölümü olan divanhanenin temiz havalı, bol ışıklı olmasına dikkat edilirdi. XVII. yy.dan sonra, türk ev mimarisinde, genellikle Edirne evlerindeki divanhaneler örnek alınarak kafesli pencereler dışarı çıkık olarak yapıldı. İstanbul'da bu çıkıntı *cihannüma* veya *köşk* adını aldı. Osmanlı imparatorluğunda ve eski türk devletlerinde idarî işlerin görüşüldüğü, toplantı yapılan yere de divanhane denirdi. Padişahların divan konuşmalarını rahatça dinlemesi için divanhane'ye «kasr-ı adil» denilen bir kafesli bölüm konurdu. Divanhanenin yanında divit odası, kubbe vezirleri için oturma ve dinlenme odaları, iç hazine daireleri, defter hazinesi binaları vardı. Divanı Hümayun burada toplanırdı. (M)

Divanı Ahkâmı Adliye, XIX.yy. ortalarında kurulan ve bugünkü Yargıtay'ın işlerini gören, Osmanlı devletinin yüksek mahkemelerinden biri. Tanzimat'tan sonra Osmanlı imparatorluğu ile batı devletleri arasında kurulan ticarî ilişkilerden doğan

uyuşmazlıklar, din hükümlerine göre kurulan şer'î mahkemelerde çözümlenemedi. Bu iş için çağdaş hukuk anlayışına göre çalışacak mahkemelerin kurulması gerekti. 1847'den sonra taşrada ticaret uyuşmazlıklarına bakan idare meclisleri, 1865'te özel bir nizamname ile ilçelerde Deavi meclisleri, sancaklarda Meclisi Temyizi Hukuk ve Meclisi Cinayet, illerde Meclisi Kebiri Cinayet adı altında yargı görevi yapan kurullar açıldı. Bunların en yükseği Divanı Ahkâmı Adliye oldu. Bu kurum, 1837'de açılan ve 1868'de biri Şûrayı Devlet, biri de Divanı Ahkâmı Adliye adıyle ikiye ayrılan Meclisi Vâlâyı Ahkâmı Adliye'nin bir devamıdır. Görevi, adı geçen mahkemelerin verdiği kararları bir temyiz mahkemesi olarak incelemekti. Bk. YARGITAY (M)

Divanı Âli, 1876 Tarihli Kanunu Esasi'ye göre (md. 31) vekillerin görevlerinden ötürü yargılanması için meydana getirilen kuruluş. 1924 Tarihli Teşkilâtı Esasiye kanununun 61. maddesi, İcra vekilleri, Danıştay ve Yargıtay başkan ve üyelerini ve Cumhuriyet başsavcısını yargılamak için bir «Divanı Âli» kurulacağını belirtiyordu. Divanı meydana getirme yetkisi Türkiye Büyük Millet meclisine verilmişti (md. 67). Divanı Âlî üyeleri, Temyiz (Yargıtay) ve Şûrayı Devlet (Danıştay) üyeleri arasından ve bu yüksek mahkemelerin genel kurulları tarafından seçilirdi (md. 62).

Divanı Âli, kendi içinden seçtiği bir reis ile on dört üyeden meydana gelir ve mutlak çoğunluk ile karar verirdi. Ayrıca altı yedek üyesi bulunurdu. Asıl ve yedek üyelerin on biri Temyiz'den, onu Şûrayı Devlet'ten seçilirdi (md. 62, 63). Bk. YÜCE *divan*. (M)

Divanı Deavî nezareti. Adliye nezareti kurulmadan önce, Osmanlı devlet teşkilâtında bu nezaretin göreviyle yükümlü devlet dairesi. Fatih kanunnamesiyle görev ve yetkileri tespit edilen çavuşbaşılık, yeni teşkilât ile *Divanı Deavî nezareti* adını aldı (1836). Eski çavuşbaşılık teşkilâtında 40 ortada toplanan nezaretin 694 çavuşu vardı; sayı azaltılarak nezaretin bütün subay ve çavuşları 170 kişiye indirildi. Nazırın yanına da büyük ve küçük tezkireci, çavuş emini, çavuş kâtibi verildi. Teşkilâtın düzenlenmesiyle Deavî nazırının bazı teşrifat görevleri kaldırılarak, sadece icra ve infaz işleri bırakıldı. Nezaret, *Tomruk* adı verilen, Babıâli'deki tevkifhaneyi de yönetiyordu. Başvekâlet teşkilâtının kuruluşundan (1838) sonra Deavî nazırının katıldığı arz odası mürafaası Babımeşihat'a, Deavî nazırlarının görevleri de şeyhülislâma bırakıldı. Haftada iki gün şeyhülislâmın başkanlığında toplanan mahkemeye *Divanı Deavî* adı verildi; ikinci derecede memurluklar arasına girdi. Nizamî mahkemeler kurulunca eski önemini kazanarak adı *Nezaret-i Adliye* oldu (1870). Düzenlenen teşkilât ile *Adliye vekâleti*, 1945'te de *Adalet bakanlığı* haline geldi. (M)

Divan-ı Kebir (Büyük Divan), Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin bütün gazellerini ve rubailerini bir araya getiren farsça eseri. Tasavvuf, ilâhî aşk ve sevgi konularını işleyen eser otuz bin beyti geçer. Gazellerde hiç bir sanat endişesi gözetilmemiştir. Edebî sanatlar seyrek olarak kullanılmıştır. Buna karşılık iç kafiyeye çok rastlanır. Mevlâna eserinde kendi adı yerine «suskun» anlamındaki *Hamuş, Hamuşkün, Zebanderkeş, Megu, Tenzen* gibi mahlâslar kullanmıştır. İlk yazma nüshaları değişik olan Divan-ı Kebir'in harf sırası ve aruz bahirlerine göre düzenlenmiş baskıları yapıldı. Birçok şarkiyatçının ilgisini çeken, üzerinde değişik açılardan çalışmalar yapılan eserin basma nüshaları arasında en iyi ve güvenilir olanı Neval Kişar'ın 1885'te Lucknow'da iki cilt olarak yayımladığı nüshadır. Divan-ı Kebir'in çeşitli yıllarda yapılmış almanca, ingilizce ve türkçe tercümeleri vardır. (→ Bibliyo.) [M]

Divanı Muhasebat, Osmanlı devetinde Padişah adına devlet giderlerini kontrol etmekle görevli kuruluş (1870). On iki üyesi vardı. İki daireye ayrılan bu divan, hükümdar adına görev yapar, mal memurlarının hesabını inceler, diğer hesapları ve umumî kat'î hesabı gözden geçirir, mutabakat beyannamesi verirdi. Yeni Anayasa'ya kadar, meclis'e bağlıydı ve aynı görevi karşılayan daireye de «Divanı Muhasebat» adı verilmekteydi. Bk. SAYIŞTAY.

Divanı Temyizi Askerî, eski askerî kuruluşlarda yargıtay görevi yapan yüksek askerî mahkeme kuruluşu (1914). Askerlerin görev sırasında işlediği suçlara, suçu işleyenden daha yüksek rütbeli kimselerden kurulu divanlarca bakılırdı. Birinci Dünya savaşından önce bu alanda fransız askerî ceza hukuku temel olarak alındı ve birtakım yenilikler getirildi. Divanı Harplerce verilen kararları incelemek üzere ayrıca Divanı Temyizi Askerî kuruldu. Kuruluş yıllarında islâm hukukuna bağlı kalınmışken, sonraları alman muhakeme usulü kanunundan bazı bölümler alınarak günün ihtiyaçlarına göre geliştirildi. Birinci Dünya savaşında ortaya çıkan yeni durumlar karşısında, askerî ceza hukukunda bazı önemli değişikliklerin yapılması gereği yeniden ortaya çıktı. Askerlerin kendi aralarında ve görevleriyle ilgili konularda işledikleri suçların dışında kalan suçlara bakmak yetkisi sivil mahkemelere verildi. Divanı Temyizi Askerî yalnız kendi sınırları içinde kalan suçların muhakemesini yapmakla görevlendirildi (1917). Divanı Harplerde kumandan adına muhakemeyi yürütmek ve gerekli araştırmaları yapmak için *müşavir-i adlî* adı verilen hukukçulardan yararlanma yoluna gidildi.

Birinci Dünya savaşından sonraki yıllarda bu kuruluşun ihtiyacı karşılamadığı görülünce kaldırılmasına karar verildi. Bunun yerine *Heyet-i Temyiziye* adı altında eskisinden pek de farklı olmayan bir mahkeme kuruldu. Fakat onun da zamanın doğurduğu ihtiyaçları karşılamadığı anlaşılınca, yeniden eski sisteme dönüldü. 1922 Yılında İstanbul'da bulunan Divanı Temyizi Askerî'nin Ankara'ya nakledilmesine karar verilince, birtakım köklü değişiklikler de yapıldı; adına *Askerî Temyiz mahkemesi* dendi; 1930 yılında yeniden düzenlendi; 1962'de yürürlüğe giren bir kanunla bir anayasa kuruluşu niteliği kazandı. Görev ve yetkileri, başkan ve üye seçimleri yeni esaslara bağlandı, adı da *Askerî yargıtay* oldu. (M)

DİVANÎ sıf. (fars. ve ar. *divân*'dan *divânî*). *Esk.* Divanla ilgili.

— Hat. Divandan çıkan ferman ve beratlarda kullanılan yazı türü. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Divanî kırması*, divanî yazısının kaidelerine ve güzellik ölçülerine önem verilmeden kullanılan şekli. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Hattı divanî*, divanî yazı.

— ANSİKL. *Divanî* yazının tevki adlı yazıdan meydana geldiği ileri sürülür. Yalnız Türkiye'de ve arap ülkelerinde kullanılan divanî yazının Türkler tarafından icat edildiği kabul edilir. İlk örnekleri Fatih devrinde görülmeğe başlar. Divanı Hümayun'da mühimme defterleri ile ferman ve beratların yazılmasında kullanılmıştır. Esas karakteri bakımından harfler birbirine çok yakın yazılır ve birleşmeyen harfler de birbirine bitiştirilir (msl. vav'dan sonra ge-

len elif'in vav'la birleşmesi gibi). Divanî'nin biraz daha büyük yazılanına *celi divanî* veya *divanî celisi* denir. Bu yazı padişahların fermanlarında ve aktedilen antlaşmalarda kullanılmıştır. Celi divanî, divanînin aksine iç içe yazılır. Bu da yazıyı okumakta zorluklara sebep olur. Her iki yazı da geniş boydaki kâğıtlara yazılır ve her satırın sonu özellikle celi divanîde sol yukarıya doğru kalkar. Genel karakteri bakımından her iki yazıda harfler sola eğik durur.

Divanî kırmasında divanî yazı basitleştirilmiş ve süratlendirilmiştir. Divanî kırması kaideye dikkat edilmeden yazıldığı için okunmasında zorluk çekilir. Bu yazı, bilhassa Divan'da ve mühimme defterlerinin kaleme alınışında kullanılmıştır. (→ Bibliyo.) [M]

DİYANİYE (EL-), Irak"ta şehir, Fırat'ın kolu Hille kıyısında, il idare merkezi; 62 000 nüf. Tarım pazarı (hurma ve pirinç). — *El Divaniye*, Irak'ın en zengin eyaletlerinden; 522 300 nüf.

— Tar. Osmanlı imparatorluğunun Bağdat eyaletine bağlı sancak merkezi olan Divaniye, Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdat seferi sırasında osmanlı hâkimiyetine girdi. Bölgeye Osmanlılar hâkim olmadan önce *Rumahiye* deniliyordu. Fakat bölge topraklarından elde edilen gelirler Bağdat eyaletinin divan masraflarına ayrıldığından bu bölgeye *Divaniye* adı verildi. Bölgede Osmanlılar zamanında Huzail, Müntefik Şammar kabileleri yaşamaktaydı. Bölgenin gelirleri mukataa ve iltizam usulüne göre toplanırdı. Divaniye'de osmanlı idaresine karşı 1569'dan itibaren birçok ayaklanma oldu.

Tanzimattan sonra bölgenin idare düzeninde bazı değişiklikler yapıldı. İlk Osmanlı Mebusan meclisinde Divaniye iki mebusla temsil edildi. İmparatorluğun son yıllarında bölgenin tarıma elverişli bir hale getirilmesi için su kanalları açıldı ve bir de baraj yaptırıldı. Bölge 1916'da İngilizlerin kışkırtmasıyle ayaklandı. 1917'de de Bağdat'ın İngilizler tarafından ele geçirilmesi üzerine ingiliz hâkimiyetine girdi. Bölgedeki son hükûmet temsilcisi İngilizler zamanında da görevine devam etti. 1919'da ingiliz kuvvetleri kumandanının emriyle kurulan liva meclisinden sonra Divaniye'deki osmanlı yönetimi sona erdi. (ML)

Divanü Lûgat-it-Türk (*Türk Dilleri Sözlüğü*), Kâşgarlı Mahmud'un Araplara Türkçe öğretme amacıyle 1072-1074 yıllarında yazdığı türkçe-arapça sözlük. İlk türkçe sözlük ve dilbilgisi olarak bilinen bu eserde 7 500 kadar türkçe kelime vardır. Kitapta, o çağdaki değişik türk ağızlarının özelliklerine, söyleyiş biçimlerine örnek diye gösterilen atasözleri (sav), ağıtlar (sagu), şiirler (koşuk) ve deyimler de yer alır. Önsözünde Kâşgarlı'nın Türkler üzerine verdiği bilgi ve çizdiği bir harita bulunmaktadır. Bu yönleriyle İslâmlık öncesi Orta Asya türk edebiyatının örneklerini sergileyen en eski eser sayılmaktadır. Kitap, arap dilbilgisi kuralları, kelime türetme yolları, kelime yapısı gözönünde tutularak hazırlanmış, harf sırasına göre değil, kelimeyi kuran hece sayısına göre düzenlenmiştir. Türk töresine, yaşayışına, ahlâk, savaş, kahramanlık gibi toplum değer ve olaylarına önemle yer verilen eser aynı zamanda türkçe dilbilgisi niteliğini taşır.

Yakın zamana kadar yalnız adı bilinen eserden ilkin, Ayıntablı Mahmud Bedreddin *Ikd-ül-Cüman fî Tarih-i Ehl-iz-Zaman* adlı eserinde bahsetti; Kâtip Çelebi *Keşf-üz-Zunûn*'unda eserin adını andı. Divanü Lûgat-it-Türk'ü Ali Emirî Efendi bir rastlantı sonucu ele geçirdi. Bu nüshayı Kilisli Muallim Rıfat (Bilge), üzerinde uzun süre çalıştıktan sonra üç cilt olarak yayımladı (1915-1917).

Eser basılır basılmaz batılı dil bilginlerinin ilgisini çekti. Brockelmann, eser üstüne geniş çalışmalar yaptı. Kısa sürede alman, rus, macar, ingiliz, fransız dillerinde önemli çalışmalar yayımlandı.

Besim Atalay, eseri bir bütün olarak «tıpkı basım», «çeviri», «dizin» adları altında beş cilt olarak Türk Dil kurumu adına yeni-

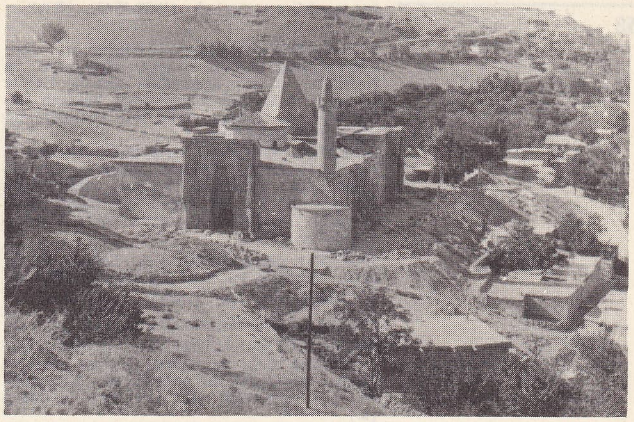

Divriği Ulucamii

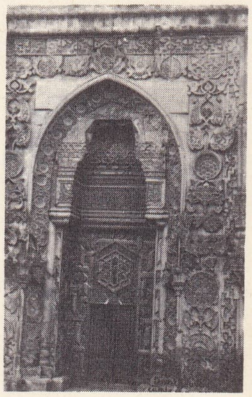

Divriği Ulucamiinde oymalı kapı

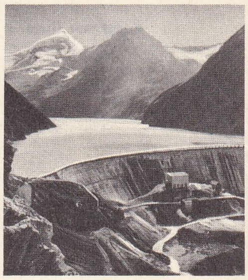

DİXENCE
baraj

Foto. Yeni Sabah arşivi (MEYDAN); İsviçre Turizm bürosu (LAROUSSE)

diyafram (opt.)

diyafram (anat.)

den çevirip yayımladı (1939-1943). [Bibliyo →] (M)

Divanyolu kazıları, İstanbul'da, Divanyolu'nda, Adalet sarayı, Hipodrom ve Antiokhos sarayı arasındaki alanda 1963'te İstanbul Arkeoloji müzelerince yapılan kazı; 1964'te, Alman Arkeoloji enstitüsünün işbirliğiyle tekrarlandı.

Antiokhos sarayının kuzeyinde iki apsitli bir duvar, birçok dükkân kalıntısı, her birinin içinde lahitlerin durması için altışar niş bulunan on iki köşeli bir mausoleium bulundu. Bugün, açık hava müzesi durumundadır. (M)

DÎVÂR i. (fars. *divâr*). *Esk.* Duvar: *Dîvâr açılıp geçersin ey nur!* (Abdülhak Hâmid).

◆ **Dîvârger** i. *Esk.* Duvarcı ustası. (M)

Divânı Nodbe. Bk. AĞLAMA DUVARI.

DİVCÂME blş. i. (fars. *div*, dev ve *câme* giyim'den). *Esk.* Savaşlarda giyilen aslan ve kaplan pöstekilerine verilen ad. (Giyenleri heybetli gösterdiği için bu adla anılırdı.) [M]

Dİ VENANZO (Gianni), italyan sineması başkameracısı (Teramo 1920-Roma 1966). 1942'den sonra, özellikle, yeni-gerçekçilik akımının en ünlü yönetmenleri ile birlikte çalışarak, italyan sinemasının en değerli görüntü yönetmenlerinden biri oldu. Visconti'nin *Ossessione* (Saplantı) [1942], *La Terra Trema* (Yer Sarsılıyor) [1948]; R. Rossellini'nin *Roma, Açık Şehir* (Roma Città Aperta) [1945] ve *Paisa* (1946); G. De Santis'in *Caccia Tragica* (Feci Av) [1947]; V. de Sica'nın *Milano Mucizesi* (Miracolo a Milano) [1949]; M. Antonioni'nin *Il Grido* (Çığlık) [1956], *Gece* (La Notte) [1960] ve *Batan Güneş* (L'Eclisse) [1961]; F. Fellini'nin *Sekiz Buçuk* (Otto e Mezzo) [1962] ve *Giulietta degli Spiriti* (Ruhların Guillietta'sı) [1965]; F. Rosi'nin *Salvatore Giuliano* (1961) ve *Le Mani Sulla Città* (Kentin Üstündeki Eller) [1963] adlı filimlerini, son olarak da J. Mankiewicz'in *The Honey Pot* (Bal-Çanağı) [1966] adlı filmini çekti. (L)

DİVERBİUM i. (lat. k.). Latin komedisinde müzik eşliği olmadan, yüksek sesle söylenen bölümlere verilen ad. (*Diverbium*'lar, altı ölçülü iambos ile yazılırdı. Müzik eşliğinde okunan veya şarkı olarak söylenen bölümlere ise, *cantica* denirdi [Bk. CANTİCUM.]) [L]

DİVERJANS i. (fr. *divergence*). Mat. *Bir vektörün diverjansı*, bir $\vec{V}$ vektörel alanın her noktasında, $\vec{V}$'nin bileşenlerine tekabül eden değişkenlere göre bu bileşenlerin kısmî türevlerinin toplamı

$$\frac{\partial X}{\partial x} + \frac{\partial Y}{\partial y} + \frac{\partial Z}{\partial z}$$

olarak tanımlanan skaler nicelik. (Kullanılan karşılaştırma sistemine bağlı olmayan bu nicelik div. $\vec{V}$ şeklinde gösterilir. Diverjansı her noktasında sıfır olan bir vektörel alana *solenoidal* denir).

— Opt. Bk. IRAKSAMA. (L)

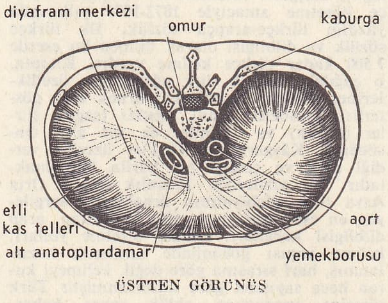

ÜSTTEN GÖRÜNÜŞ

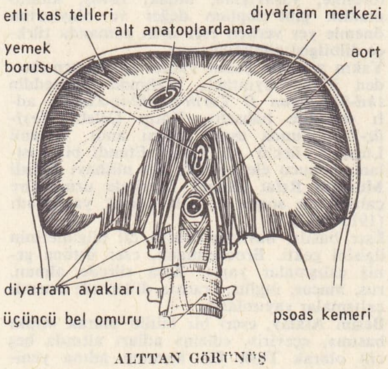

ALTTAN GÖRÜNÜŞ

DİVERSİCORNİA çoğl. i. Yakınlıkları pek kesin olmayan çeşitli familyaları içine alan ve her şey yiyen kın kanatlı böcekler grubuna verilen ad. (Eski tabiat bilginleri bunlara *clavicornia* ve *serricornia* derlerdi.) [L]

DİVERTİKÜL i. (fr. *diverticule*). Anat. Patol. Bk. ÇIKMAZ.

DİVERTİKÜLOPEKSİ i. (fr. *diverticulopexie*). Boşalmasını kolaylaştırmak amacıyle bir çıkmazı askıya alma ameliyatı. (L)

DİVERTİKÜLOZ i. (fr. *diverticulose*). Patol. Sindirim kanalı boyunca, özellikle yemek borusu, onikiparmak bağırsağı ve ince bağırsakta birçok çıkmazın bulunması hali. (L)

DİVERTİMENTO i. (ital. k.). Müz. XVIII. yy.larda komedi-balelerin (Molière-Lully), opera ve opera-balelerin araların sokuşturulan danslı, şarkılı bir çeşit intermezzo; çok defa eserin akışını aksatır. || Herhangi bir vesileyle bestelenmiş küçük opera: *Versailles Kır Deyişi* (Lully, 1688) veya *Cumhuriyetin Zaferi* (Gossec, 1793) gibi. || XVIII. yy.da süit, partita, serenad ve kassasyon tarzını meydana getiren, çalgılar için bestelenmiş eserlerin tümüne verilen ad. (Mozart, nefesli çalgılar için altı divertimento besteledi [1775-1777].) || Füg'de intermezzo. || Çağdaş bestecilerin süit biçimindeki ciddî üslûpta yazılmış eserlere koydukları başlık. || *Eşanl.* POTPURİ. || Opera'nın bir yerine sokulan büyük bale: *Faust divertimentosu.* || Klasik balede, genellikle son perdenin bitiminde, solo veya toplu olarak yapılan danslar (*Ormanda Uyuyan Güzel*'deki «Aurora'nın düğünü»). [L]

DİVİCO, Helvet şefi (M.Ö. I. yy.). Cassius'u ve vekili Lucius Calpurnius Piso'yu yendi (107). Sezar'a göre Divico, 58'de, çok sayıda Helvet göçmenini yerleştirmek amacıyle peşine takarak Galya'ya götürdü. Sezar, onları püskürttü. Bu olay Galya'nın romalıların eline geçmesiyle biten sefere yol açtı. Divico'nun Bibracte'de öldüğü sanılıyor. (L)

DİVİDİVİ i. Güney Amerika'da yetişen *Caesalpinia coriaria* adlı bitkinin badıç şeklindeki meyvesi. *Libidibi* de denir. İçinde yüzde 40 tanen bulunan bu meyve, derileri sepilemede kullanılır. (L)

DİVİK i. Sıcak ülkelerde toplu halde yaşayan böcek. En korkunç odun yiyici böceklerden biridir. (*Eşanl.* TERMİT.)

— ANSİKL. Beyaz karınca da denen *divik*'ler sıcak ülkelerde pek çoktur; meskûn yerlerde yiyecekleri, elbiseleri, ahşap barınakları tahrip ederek tam bir âfet halini alırlar. Ahşap evlerin çatı ve direklerini içeriden kemirmeleri için birkaç ay yeter; dıştan hiç bir belirti olmadığı için tehlikeyi sezmek mümkün değildir; bu yüzden evler birdenbire çöker. Hindistan'da limanlarda bulunan tekneleri tahrip ettikleri görülmüştür; bir seferinde gemilerle farkına varılmadan la Rochelle şehrine getirilen divikler vilâyet binasındaki arşiv kısmına girmiş, orada çoğalarak arşivdeki kâğıtları kırıntı haline getirmiştir.

Karıncalar gibi divik topluluklarında da kastlar vardır: bir kısmı eşeyli, bir kısmı ise bu bakımdan nötrdür. Nötr olanların kanadı yoktur. Renkleri kırmızımsı veya beyaz, gövdesi yumuşak, başı kızıl ve boynuzcukludur. Başı oldukça iri olanlara «asker» denir; bunların görevi topluluğu savunmaktır; başı biraz daha ufak olanlar «işçi»dir; bunlar yuvaya bakmak ve yiyecek toplamakla görevlidir. Eşeyliler kanatlıdır; fakat yeteri kadar yumurta yapıp yavrular çıktıktan sonra kanatları yok olur. Erkek divik normal boydadır, fakat döllenmiş diviğin karın kısmı yumurtayle dolu olduğu için çok büyüktür; vücudun geri kalan kısmına göre elli altmış defa, hattâ bazen yüz defa daha iri olur.

Meskûn yerler dışında, divikler yuvalarını yaralı ağaçlara, kütüklere, kökler arasına, hattâ toprağa yapar, bunun için çoğu zaman tabiî boşluklardan yararlanır, yuvalarını kazılmış toprakla bölmelere ayırırlar; *divik yuvası* adı verilen kule gibi yüksek yuvalar da yaparlar. Pek çok türü vardır; hemen hepsi tropikal bölgelerde yaşar; birkaç türüne Güney Avrupa'da rastlanır. Bu böcekleri yok etmenin en iyi yolu odunlara böcek kaçırtıcı ilâçlar sürmek, sık geçtikleri yerlerin yakınına zehirli odun parçaları koyarak tuzak kurmaktır (Bk. KARINCA.). Böcek öldürücü ilâçlardan da faydalanılabilir. (L)

DİVİN Esk. coğ. Erivan'ın 27 km güneydoğusunda şehir; Küçük Arsakidler'in başkenti (330-430). Arsakid hanı, Küçük Husrev II (323-339), Aros kıyısındaki başkent yerine, Husrevagert adı verilen tepede bir saray yaptırdı; zamanla çevre gelişti ve genişledi. Divin şehri kuruldu. Arsakidler ülkesi 387'de İranlılarla Romalılar arasında bölüşülünce Divin, Sasanîlere bağlanan Arsakid'in başkenti olarak kaldı. Son Küçük Arsakid hanı Artaşeş'in (423-430) tahttan indirilişinden sonra Sasanî Merzbanlarının başkenti (430-462), 924 yılına kadar, Khalkedon (Kadıköy) konsilinin yönetiminden ayrılan katolik Gregoryusçuluğun merkezi oldu. Birara Mesleme oğlu Habib'in eline geçti (642), Emevîler çağında Azerbaycan ve Ermeniyye emîrlerinin kışlağı oldu (693).

Divin beyleri, Selçukluların Anadolu seferlerinde öncülük ve kılavuzluk görevi yaparak yararlık gösterdiler. 1064'te Alparslan Ani ilini alınca buranın beyliğini de Şâvûr'un oğlu Minuçihr'e verdi. Selçuklu sultanı Berkyaruk ile kardeşi Tapar arasında Divin kapıları önünde kanlı bir savaş oldu (1103). Tapar, Ani'ye kaçtı. Berkyaruk'un ölümünden sonra, başlarında Kızıl Bey bulunan Türkmenler Divin'i aldılar. Alparslan'dan yardım alan Minuçihr, Kızıl'ı öldürerek Divin'e yerleşti. Bagratlı Giorgi III, 1162'de Divin'i alınca yaktı yıktı, altmış bin kişiyi esir olarak götürdü. Sonra şehir başka bir türkmen beyliğinin eline geçti (1163-1207). Son Divin emîri İzzeddin Balaban, Zakare ordusuna yenilince şehir Bagratlıların eline geçti (1207). Daha sonra Harizmşah Celâleddin şehri aldı ise de (1225), Cengizli devletinin eline geçmesini önleyemedi. Bu tarihten sonra şehrin önemini kaybettiği, halkın burayı terk ettiği sanılır. (M)

DİVİNA COMMEDİA (LA). Bk. İLÂHÎ KOMEDYA.

Divinarum İnstitutionum Libri VII, Lactantius'un eseri; IV. yy.ın başında yazılmış ve imparator Konstantinus'a adanmıştır. İçindeki kitapların başlıkları sırasıyle şöyledir: *De Falsa Religione* (Yalancı Din), *De Erroris Origine* (Yanlışlığın Kaynağı Üstüne), *De Falsa Sapientia Philosophorum* (Filozofların Yalancı Bilgelikleri Üstüne), *De Vera* (Gerçek Üstüne), *De Justicia* (Adalet Üstüne), *De Vero Culto* (Gerçek İbadet Üstüne), *De Vita Beata* (Mutlu Hayat Üstüne).

Bu kitap, Eskiçağ dinlerini ve felsefesini tanıma yönünden büyük önem taşır. Lactantius, bu büyük eserinin *Epitome des Divines Institutiobus* (Kutsal Kurumların Özeti) başlığı altında kısa bir özetini yaptı. (L)

DİVİNİL i. (fr. *divinyle*). Kim. *Eşanl.* ERİTREN ve BÜTADİEN. (L)

DİVİNİLİK sıf. (fr. *divinylique*). *Divinilik eter*, $CH_2 = CH — O — CH = CH_2$ formülündeki doymamış eter. Eter kokusunda, renksiz ve çok uçucu bir sıvıdır.

— ANSİKL. *Divinilik eter* çok çabuk alevlenir, hava ve oksijenle karışınca patlar. Hava, ısı, ışık etkisiyle ayrışan kararsız bir bileşiktir. Kalp ve solunum organları üzerinde tehlikeli bir etkisi yoktur. Normal anestezik dozlarda ve uzun süre verilmedikçe, karaciğer için de zararsızdır. Ameliyatlarda, genellikle kompres veya koklatma yoluyle haricî olarak, bazen de damara şırınga etmek suretiyle dahilî olarak kullanılır. Çok çabuk etki etmesi, baygınlıktan kurtulma süresinin kısa olması ve büyük

Foto. LAROUSSE

kullanma kolaylığı yüzünden kısa süreli ameliyatlarda anestezik olarak tercih edilir; ancak, bütün patlayıcı maddeler gibi özel bir itina gerektirir. (Bk. SİKLOPROPAN.) [L]

DİVİNOPOLİS, Brezilya'da (Minas Gerais) şehir. Belo Horizonte'nin güneybatısında; 41 500 nüf. Ticaret merkezi. Bölgede uranyum filizi işletmesi. (L)

DİVİON, Fransa'da Pas-de-Calais idare çevresinde (Béthune idare çevresi) komün, kömür havzasında (Bruay grubu), Bruay -en- Artois'nın güneybatısında; 11 300 nüf. XV. yy.dan kalma kilise. Maden kömürü ocakları. (L)

Div-i Sepid veya **Div-i Sefid** (fars. «beyaz dev»), şehname efsanelerinde, Mazendera'nın ünlü devi. Efsaneye göre ülkedeki yerlilerin başı olan Div-i Sepid, Keykâvus çağında Mazenderan'a saldıran iran ordusunun bütün askerlerini büyüsüyle kör edip yenmiş, Keykâvus'u da zincire vurmuştur. Bu serüveni duyan Rüstem, Mazenderan'a koşmuş ve yolu üzerinde «heft han»ı (tehlikeli yedi macera) atlattıktan sonra Div-i-Sepid'in uyuduğu mağaraya gelmiştir. Uykuda olan beyaz devi uyandırarak, onunla savaşmıştır. Devi öldürdükten sonra ciğerini çıkarmış, Keykâvus'un ve askerlerinin kör olan gözlerine sürmüş, hepsini iyileştirmiştir. (M)

DİVİT i. (fars. ve ar. *devāt*'tan *divit*). *Esk.* İçine bazı kalemlerle kapaklı hokka konulan, genellikle beldeki kuşağa çaprazlama sokularak taşınan yazı takımı: *Çember sakallı, diviti belinde, mis yağı cebinde hocaların bir duası ile konuşmamızı bitirelim* (F.R. Atay).

— ANSİKL. *Divit* istenilen yerde yazı yazabilmek için erkeklerin bellerinde taşıdığı

bir takımdı. Baş tarafında mürekkep hokkası, bele takılan uzun kısmında kalemler bulunurdu. Hokka kısmı bazen ikiye bölünür, bir kısmına mürekkep, diğer yarısına *lâl* denen kırmızı boya konurdu. Ayrıca iki veya üç hokkalı divitler de vardı. Boyları çoğunlukla 25 sm kadar olurdu. Divit hokkalarının alt tarafındaki bir halkaya zincirle bir kesici bağlanır, yaprak biçimindeki bu kesici, kamış kalemin ucunu yontmağa yarardı. Bazı divitlerin üzeri işlemeliydi. Evliya Çelebi'nin yazdığına göre, türk divitçilerinin piri Cümleye Kuloğlu Mustafa Çelebi'dir. Eski Üsküdar'da bugün Kazasker Ahmed Efendi mahallesi adını taşıyan yerde *Divitçiler çarşısı* vardı. Kambur Ahmed adlı bir sanatçının yaptığı divitler çok değerliydi, bunların üzerinde «Seyid Ahmed» damgası olurdu. Çifte Mehmed damgasını taşıyan ve «Mehmed işi» denen divitler de çok değerliydi. Tanzimat'tan sonra divit yapımı yavaşladı, dolmakalemin kullanılmağa başlamasıyle büsbütün ortadan kalktı. (M)

DİVİTÇİ İSMAİL HAKKI PAŞA, osmanlı müşiri (öl. 1873). Trabzon'ludur. Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinde kumandanlık ve valiliklerde bulundu. 1864'te vezir rütbesiyle İşkodra valisi oldu; 1868'de bu görevine ek olarak Üsküp valiliği de kendisine verildi. Azledildikten sonra Trabzon'a sürüldü. Affedilince Yanya valisi oldu. Bu görevdeyken öldü. (M)

DİVİTİN i. Saten dokunuşunda, bir yüzünde çözgü, öbür yüzünde atkı iplikleri kullanılan kadife görünüşlü kumaş.

— ANSİKL. *Divitin* yapımında kullanılan ipliklerden atkı ipliği, çözgüde kullanılana göre, bir numara daha kalın ve daha az bükümlü olandan seçilir. Çünkü, apre işlemleri sırasında yapılacak sardonlamada kumaşın özelliği olan kadife görünüşünü bu iplik sağlar. Divitin kumaşların havları, melton kumaşlara göre daha sık, daha ince ve daha yumuşaktır. Bazı tip divitin kumaşlar, basit bir keçeleştirme işlemiyle de elde edilebilir. (L)

DİVİTİS (Antonius), **De Rycke** veya **Le Riche'in** latinleştirilmiş şekli, fransız bestecisi (Louvain ?- ay.y. 1526). Güzel Philippe, Louis XII ve muhtemelen papalık kiliselerinde ilâhici. Missalar, magnifikalar, motet'ler besteledi. Ayrıca çok az sayıda din dışı besteler yaptı. (L)

DİVİTTAR i. (fars. ve ar. *devāt>divit*, yazı takımı ve fars. *dār*, tutan'dan *divit-dār*). Osmanlı imparatorluğunda vezir dairelerindeki kâtiplere verilen ad. ||Memlûklarda bir memuriyet unvanı.

— ANSİKL. *Divittarlar* Divanı Hümayun'da defterdarların arkasında, ikinci kubbe altındaki diğer görevlilerle birlikte bulunurdu. Baş divittar ile birlikte *divan hocaları* adını taşırlardı. Maiyetlerinde halife ve şakirtleri bulunurdu. XVI.yy. dan itibaren diğer divan görevlileri ile birlikte zeamet almağa başlayan divittarlar *zeamet gedikleri* adıyle anılır oldular. Baş vezir dairesinde ve kazasker maiyetinde birer divittar yer alırdı. Ayrıca maliyenin de bir divittarı bulunur ve defterdarların imzalayacakları evrakı önce kontrol eder, sonra da imzalatırdı. (M)

DİVİTTAR MEHMED EMİN PAŞA, osmanlı sadrazamı (öl. Kahire 1753). Donanma kaptanlarından Aşçızade Mehmed Paşanın oğlu. Nevşehirli Damad İbrahim Paşaya divittarlık yaptı. Sonra Divanı Hümayun kâtibi oldu. Patrona Halil isyanında efendilerinin idamı üzerine bir süre açıkta kaldı. Sonra defter emini (1743), yeniçeri efendisi, tersane emini (1747), sadaret kethüdası (1749) ve Seyit Abdullah Paşa yerine sadrazam oldu (1750). Sert mizaçlı olduğu için çevresindekileri ve devlet memurlarını gücendirir, bu durum da işlerin aksamasına sebep olurdu. Şehirde sık sık çıkan yangınlarda ihmal ve dikkatsizliği bahane edilerek azledildi (1752). Mısır valiliğine tayin edildiği sırada Kahire'de öldü. Boğaziçinde *Küçüksu* kasrını yaptırarak Mahmud I'e hediye etti. İstanbul'da bundan başka iki çeşmesi ve bir sebili vardır. (M)

DİVİZÖR i. (fr. *diviseur*). Mekan. Bk. BÖLÜCÜ.

DİVODURUM veya **DİVODURUM MEDİOMATRİCUM.** Bk. METZ.

DİVRİĞİ, Doğu Anadolu'da (Sıvas ili) ilçe merkezi kasaba, Yukarı Fırat bölümünün İç Anadolu sınırı yakınında; 9 610 nüf. Fırat ırmağı kollarından Çaltı suyuna güneyden katılan derelerin vâdi tabanında ve yamaçlarında yer alır; yüksl. 1 250 m. Eski kale vâdinin sağ yamacı üzerindeki tepede yer alır. Şehrin büyük bölümü, sol yamaçta bahçeler içinde, çoğunlukla düz damlı toprak örtülü evlerden meydana gelir. Divriği'nin, Sıvas-Erzurum demiryolu 179. km'sinde istasyonu vardır. Divriği Sıvas'a 168 km'lik bir kara yoluyle bağlanır. Zara-Arapkir yolu ise ulaşıma pek elverişli değildir. Divriği Cumhuriyet devrinde, önce demiryoluyle çevresine bağlanmış, bölgedeki demir madenlerinin işletilmesiyle de bir dereceye kadar canlanmıştır.

— *Divriği ilçesi*, 2 782 km^2, 49 989 nüf. Merkezden başka Danışmend, Gedikbaşı. Mursal ve Sincan bucakları içinde 109 köyü vardır. İlçe toprakları Çaltı vâdisinde 1 000 m altına iner; vâdinin kuzeyinde 2 400 ve güneyinde 2 700 m'ye varır. İklim sert (kışlar soğuk ve sürekli), yağışlar azdır (340 mm). Ormanlar çok seyrektir. Geçim tahıl ekimine ve küçükbaş hayvancılığa dayanırken Cumhuriyet devrinde bunlara demir yataklarının işletilmesi de katıldı.

— Tar. Divriği'nin eski tarihi konusunda geniş ve yeterli bilgi yoktur. Kasabanın bugünkü adı, Bizans devrinde buraya verilen *Tephrike*'den [Tefrike] gelir, bazı kaynaklarda bu ad *Divrik* şeklinde de geçer. Tephrike Bizans ve İran arasında bir sınır kalesi rolünü oynadı, daha sonra arap akınlarına uğradı. Halkı Antakya Piskoposu Samsad'lı Pavlos'un ortaya koyduğu hıristiyan-pagan karışımı mezhebi kabul etmiş olduğundan *Pavlikyan* (ar. *al-Biyâlıka*) adıyle anılırdı. Pavlikyanlar zaman zaman Bizanslılarla veya Araplarla çatıştılar ve yaşadıkları yörenin sapalığından faydalanarak burada uzun süre tutundular. Malazgirt zaferinden (1071) az sonra Divriği dolayları türk hâkimiyetine geçti ve Erzincan'a yerleşen emîr Mengücek ailesinin 1180-1252 arasında Divriği'de hüküm süren bir kolu burada hâlâ dikkati çeken anıtlar bıraktı. Divriği Mengücek'lerden Selçuklulara, onlardan İlhanlılara geçti. XIV. yy. başlarında Mısır Memlûk devletinin hâkimiyeti altındaydı. Sıvas hükümdarı Kadı Burhaneddin'in ölümü (1398) üzerine Yıldırım Bayezid bölgeye hâkim oldu, fakat Timur'a karşı mısırlı vali İbrahim Şuhrî ile bir antlaşma yaparken Divriği kalesini Memlûklulara bırakmak zorunda kaldı (1401). Divriği'nin Osmanlı mülküne kesin olarak katılması Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık (1516) seferinden sonra oldu. Böylelikle Divriği, Sıvas eyaletine önce sancak, sonra kaza merkezi olarak bağlandı. Devletin kuvveti zayıfladıkça Divriği önemini kaybetti ve XIX.yy. sonlarında çevresi asayişsizlikten sıkıntı çekti. Bu sırada nüfusu 5 000'e düşmüştü ve Divriği'ye Sıvas-Erzincan yolundan Zara'da ayrılarak ulaşılabiliyordu. Bu durum Cumhuriyet devrine kadar sürdü. 1927 Sayımında Divriği'nin nüfusu 4 789'dan ibaretti. 1937'de demiryolunun buraya erişmesi, yakınında bulunan zengin demir yataklarının işletilerek Karabük Demir-Çelik fabrikasına gönderilmesini sağladı ve kasabanın nüfusu yavaş yavaş arttı.

— G. santl. Divriği özellikle 1180 ile 1277 yılları arasında türk sanatının önemli merkezlerinden biri oldu. Divriği kalesi dik yamaçlı bir tepe üzerine yerleşmiş dört kapılı ve dörtgen şeklindeki bir yapıdır. Kalenin kare, çokgen veya yuvarlak planlı birçok kulesi ile güneybatı yönünde iki kapısı vardır. Daireye yakın bir alanı çevreleyen sur duvarları içinde meskenler, depolar ve günümüze kadar sağlam olarak kalmış cami ve alanın ortasında kule olduğu sanılan bir yapı kalıntısı vardır. XVII. yy. ortasında Evliya Çelebi, kale içinde 300 kadar ev, ambar ve sarnıçlar bulunduğunu kaydederse de, sonradan bunlar bırakılmış ve harap olmuştur. *Kale camii* Mengücek emîri Şehinşah bin Süleyman tarafından 1180 veya 1181 tarihinde yaptırılmıştır. Dikdörtgen planlı yapının içi, iki sıra olarak dizilmiş altı ayakla üç sahına ayrılır. Üzeri tonozla örtülü orta sahın, yan sahınlardan daha geniş ve yüksektir; yan sahınların üzerini düz bingilere oturan kubbeler örter. Pencereler duvarların üst kısımlarında açılmıştır. Güneydoğudaki alçak ve daha geniş pencerelerin sonradan açıldığı sanılır. Yarım yuvarlak planlı olan mihrabın iki yanına küçük sütunlar işlenmiştir; üzerindeki yarım kubbe de yivlerle süslüdür. Mengücekoğullarından Ahmed Şah

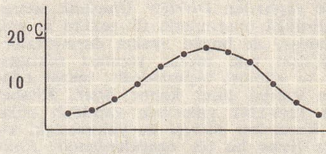

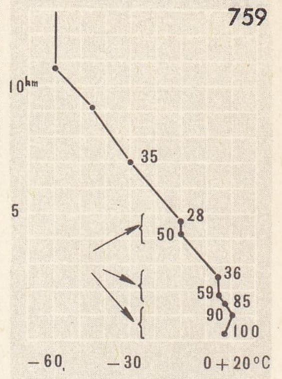

iklim diyagramları:
1. 1874-1943 yılları arasında Parc-Saint-Maur'da aylık ortalama sıcaklıkları gösteren yıllık diyagram;

2. 12 haziran 1950'de Trappes'ta, yükseltiye bağlı olarak sıcaklık ve bağıl nem diyagramı (bağıl nem sondajla ölçülmüştür).

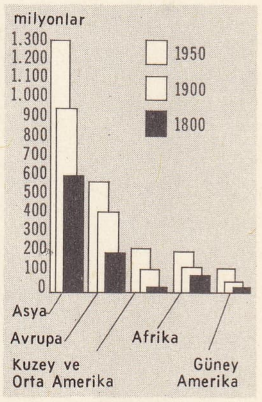

teorik diyagramlar

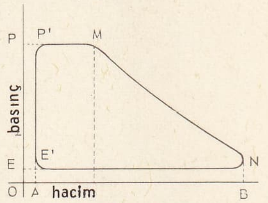

buharlı makine
AB piston yolu
OP emme basıncı
OE sızma basıncı
E'P' emme süresi
P'M maksimum basınç süresi
MN genişleme süresi
NE' sızma süresi

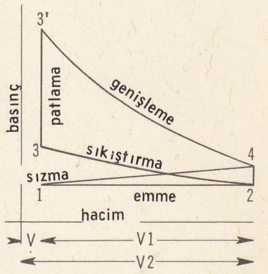

patlamalı motor
V patlama odasının hacmi
V1 silindir hacmi
V2 toplam hacim

bin Süleyman Şah tarafından 1228-1229 tarihinde yaptırılan *Divriği* Ulucamii* sonradan gördüğü onarımlarla ilk şeklini az çok kaybetmişse de bugün ayakta durmaktadır. Divriği'deki eski mezar yapıları sekizgen planlı ve kümbet biçimindedir; mezar odalarının üzerini birer kubbe örter. Kitabesinden 1240-1241 yıllarında yapıldığı anlaşılan *Kemankeş türbesi* ile yakınındaki kitabesiz türbe bu tür örneklerdendir. *Emir Kamerüddin* türbesi kapısının üzerindeki kemerin, çiçek biçimindeki oymalarıyle dikkati çeker; kemerin altındaki kitabeden türbenin 1196'da yapıldığı anlaşılır. Sitti Melik'in türbesi de piramit şeklinde bir damla örtülü 8 köşeli bir yapıdır. (→ Bibliyo.) [M]

Divriği demir madenleri, Divriği'nin 5 km kuzeybatısında Demirdağ adı verilen yerde, demir madeni yatağı. Yaklaşık olarak 1 700 m yükseklikte bulunur. 1935 Yılına doğru Türkiye'de büyük bir demir-çelik fabrikası kurulması için gerekli demir yatakları araştırılırken, eskiden varlığı bilinen ve Sıvas-Erzincan demiryolu yapımında çalışan mühendislerin dikkatini çeken Demirdağ cevherleri Maden Tetkik ve Arama enstitüsü tarafından hem saklaç (50 milyon tona yakın), hem metal oranı (yüzde 61-68,3 Fe bulunan manyetit ve hematit) bakımından elverişli görüldü ve Etibank tarafından 1938'de işletme başlatıldı; Demir ve Çelik İşletmeleri Genel müdürlüğünce çalışma geliştirildi. Yıllık üretim 1 000 000 tona yaklaşmıştır. İşletmeden vagonlara yüklenen demir cevheri doğrudan doğruya Karabük'e veya son zamanlarda Ereğli'ye gönderilmek üzere, Samsun'a yollanmaktadır. (M)

Divriği Ulucamii ve **dârüşşifası,** Divriği'de Mengücekoğullarından kalma cami ve dârüşşifa. Mengüçoğlu Şehinşah'ın torunu Ahmed Şah tarafından Keykubad I zamanında mimar Ahlatlı Hürrem Şah'a yaptırıldı (1228-1229). Yapımında sarımsı kalker taşı kullanıldı. Mihrap duvarına dikey beş nefe ayrılan camiin orta nefi, yan neflerden daha geniştir. Üzeri yirmi beş değişik tonoz ve kubbe ile örtülüdür. Tonoz içleri yıldızlı mukarnaslar, iri kabartma palmetler, geometrik motifler ve kaburgalar ile süslüdür. Camiin orta kısmı üzerinde, açık ve oval bir kubbe bulunur. Mihrap önündeki bölüm de içten tromplu, dıştan kıvrımlı piramit biçiminde bir kubbe ile örtülüdür. Sivri kemerlerin çevrelediği mihrap yüzeyi barok görünüşte kabarık palmet motifleriyle kaplanmıştır. Abanoz ağacından yapılan mimberin üzerinde 1241 tarihli bir kitabe ve *Tiflisli Ahmed* adı görülür.

Camiin kuzey, batı ve doğu duvarlarında üç taçkapısı vardır. Barok görünüşlü kuzey kapısı sivri kemerli bir niş içine alınmıştır ve zengin plastik bitkisel motiflerle süslüdür. Batıdaki taçkapı süslemeleri daha sade üslûptadır. Yonca yaprağını andıran derin niş şeklindeki kapının yanları süs sütuncukları ile çevrilidir. 1241 Tarihli doğu kapısı selçuklu üslûbunda yapılmıştır. Bitki motifli ve yıldız geçmeli iki bordürün çevrelediği kapı nişinin etrafında, zengî mimarîsinden gelen düğüm motifleri görülür. Camiye bitişik dârüşşifanın kapısındaki kitabede yapının Melik Said Behram Şahın kızı Turan Melik tarafından aynı yıllarda anneleri Hürrem Sultan için yaptırıldığı anlaşılır. Dârüşşifa, batı-doğu ekseninde uzanır. Üç paralel tonozla örtülü orta kısmın etrafında tonozlu dört eyvan bulunur. Ayrıca yanlarda beşik tonozlu mekânlar yer alır. Yapı içindeki sekizgen ve yuvarlak sütunların gövdelerinde çeşitli motifler görülür. Dârüşşifaya, batıdaki gotik üslûpta yapılan taç kapıdan girilir. (M)

DİX (Dorothea Lynde), amerikalı sosyal reformcu kadın (Hampden, Maine 1802-Trenton, New Jersey 1887)
1841'de East Cambridge (Massachusetts) hapishanesinde pazar günleri ders vermeğe başladı. Burada kadın ve erkek tutuklular arasına konulmuş olan akıl hastalarının durumunu yakından görmek, onu derinden etkiledi. Bundan sonraki 18 ay içinde Massachusetts'te akıl hastalarının barındığı bütün kurumları gezerek inceledi ve bunların, içinde yaşadıkları korkunç şartları yansıtan raporunu, 1843'te Massachusetts Eyalet meclisine sundu. Massachusetts'te gerekli tedbirlerin alındığını gördükten sonra, komşu eyaletlerle ilgilenmeğe ve buralarda çalışmağa başladı. Daha sonraki yıllarında Amerika'da 15 eyalette ve Kanada'da, akıl hastaları için özel hastahaneler yapılmasını ve bu alanda Amerika Birleşik devletlerinde reformlara girişilmesini sağladı; bu sayede akıl hastalıklarına karşı gerek Amerika'da, gerek Avrupa'da yepyeni bir tedavi metodu uygulamağa başlandı. (L)

DİX (John Adams), amerikalı general ve diplomat (Boscawen, New Hampshire 1798-New York 1879). Ordudan ayrıldıktan sonra bir süre avukatlık yaptı, senatör seçildi (1845-1849). Ayrılık savaşı başında Kuzeyliler ordusunda general olarak hizmet etti, Maryland ve Doğu Virginia askerî valisi oldu, daha sonra da New York limanı kumandanlığına geçti. 1866'da, Paris'te, A.B.D. elçiliği yaptı; 1873'te de New York eyaleti valiliğine seçildi. (L)

DİX (Otto), alman ressamı ve oymacısı (Unterhausen, Thüringen 1891). Öğrenimini Dresden'de yaptı. İlk sergisini Dresden'de «1919 *grubu*» ile birlikte açtı. 1923-1924 arasında *Savaş* adı altında 50 gravür sergiledi, 1923-1925 arasında da birçok portre yaptı. 1925'te Berlin Millî galerisinde bir sergi açtı; 1927'de Dresden Güzel Sanatlar akademisine profesör olduysa da 1933'te naziler tarafından işten çıkarıldı. Nazilerce *yozlaşmış sanat* eseri olarak nitelenen resimleri, 1938'de müzelerden de kaldırıldı, 1933'ten sonra sembolik dinî resimler, manzara resimleri yaptı, bu devrelerinde eski alman ustaların üslûbuna yaklaştı. 1948-1956 Yılları arasında 100'den fazla taşbasması yaptı. Dix'in üslûp gelişmesi çok çeşitli evrelerden geçmiştir. İtalyan rönesansının etkisinde kalarak resme başlayan sanatçı gerçeküstücülüğe (*Ay Kadını* [1919]), oradan da sosyal tenkitçi gerçekçiliğe geçti. 1924'lerde romantizm (*«Çiçeklerdeki Nelly»*) akımına kapıldı. Böcklin'in *idea ressamlığı* anlayışının da etkisinde kaldı. İkinci Dünya savaşından sonra gerek renklerini gerek biçimlerini büyük çapta değiştirdi. (L)

DİXA i. İplik duyargalı, pulsuz kanatlı küçük sivrisinek. Nemli yerlerde çok olur. (Kurtçuğu bataklık sularının yüzünde yaşar. İplik duyargalı çiftkanatlılardan *dixidae* familyasının örnek sineği.) [L]

DİXENCE (la) veya **BORGNE D'HEREMENCE** (la), isviçre'de (valais) sel akışlı ırmak, Borgne'un sol kolu; 17 km. Dixence'ın yukarı kesiminde 2 200 m yükseltide. 284 m yükseklikte bir baraj yapılmıştır: azamî taban kalınlığı 198'5 m; 22 m genişliğinde olan tepeliğin tam uzunluğu 700 m; dökülen betonun hacmi 5 900 000 m³'ü aşmaktadır. (L)

DİXİE, iki ayrı anlamlı bir kelime: 1) A.B.D.'nin güney kesiminde, özellikle Amerikan Konfedere devletlerini meydana getirmiş olan eyaletlere verilen ad; 2) Virginia'lı bir anne-babanın çocuğu olan Ohio'lu Daniel Decatur Emmett'in 1859'da yazdığı coşturucu şarkının adı.
Kelimenin güney eyaletlerine ad oluşu ile ilgili birçok hikâye anlatılır. Bunların en yaygın olanı şudur: New Orleans'taki *Citizens bank,* 1860'tan önce 10 dolarlık banknotlar çıkarmış, fakat bölgede çoğunluk fransızca konuştuğu için paraların arkasına fransızcada *«on»* anlamına gelen *dix* kelimesi yazılmış. Bu yüzden önceleri Louisiana, daha sonra da bütün güney bölgesi, *Dixie'lerin ülkesi* (Dixieland) diye tanınmış. Başka bir hikâyeye göre ise Dixie adında babacan ve iyi yürekli New York'lu bir adam köleleriyle birlikte güneye göç etmiş, köleleri de bu yeni ülkeye *Dixie Ülkesi* (Dixie Land) adını vermişler. Hikâyenin daha değişik bir biçimine göre New-York'lu Dixie, kuzeyde köleliğin yasaklanması eğilimi belirince, kölelerini güneylilere satmış. Köleler bu yeni durumdan hiç hoşnut olmamışlar ve Dixie'nin ülkesine geri dönmek istemişler. Bu sonuncu hikâyedeki Dixie ülkesi, güney eyaletleri değil de New York'tur. Bu durumda Dixie ülkesi'nin nasıl güney eyaletleri anlamına geldiği açıklanmamaktadır. Ayrıca bu terimi Mason ve Dixon hattıyle açıklamak isteyenler de olmuştur.
Hem şarkı yazarı, hem de Jerry Bryant'ın müzikal oyunlar oynayan tiyatro trupunda aktörlük yapan Emmet ise, *Dixie*'yi trupun gösterileri için besteledi. Böyle bir şarkı bestelemek fikrini ise, New York'ta soğuk, sıkıcı kış günlerinde gezici oyunculari *«Keşke Dixie ülkesinde olsaydım»* demelerinden aldığı söylenir.
Dixie, ilk olarak, New York'ta *Dixie'nin Ülkesi* adıyle çalındı. Daha sonra 1861 yılının ocak ayında New Orleans'taki *Variety* tiyatrosunda Carlo Patti ve Susan Denin bu şarkıyı çalıp söyleyince büyük bir ün kazandı. 1861 Şubatında Konfedere devletler başkanlığına seçilen Jefferson Davis şerefine Alabama'nın Mongomery şehrinde yapılan törende çalınan şarkı, güneylilerin en çok sevilen şarkısı, gitgide millî marşları haline geldi. Arkansas'lı bir general olan şair Albert Pike, şarkıya Konfedere devletlere uygun yeni bir güfte yazdı ve bu güfte 30 nisan 1861'de yayımlandı. 1863'te Kuzey Carolina'lı bayan M.B. Moore, güneyli devlet okullarında okutulmak üzere alfabe, okuma, tarih ve aritmetik gibi konuları kapsayan bir *Dixie Okul Kitapları* dizisi çıkardı. *Dixie* kelimesi kısa zamanda güney ülkeleri ile eş anlama geldiyse de, kuzeyliler şarkıya sahip çıkmakta devam ettiler.

Her ne kadar iç savaş sırasında pek çok Dixie güftesi yazıldıysa da, günümüze yalnızca Emmett'in güftesi kalmıştır. Dixie, bölge olarak yalnız güney eyaletleri anlamına gelirse de bir şarkı olarak bütün Amerika tarafından sevilmektedir. (L)

Dixiecrat partisi veya **States Rights Democratic party,** 1948'de Birmingham'da (Alabama) yapılan sözleşmeye göre, Demokrat partinin tutucu ve güney taraflısı kanadının ayrılmasıyle kurulan Kuzey Amerika partisinin adı. F.D. Roosevelt'in ırk eşitliği ve federal iktidarı yayma siyasetine (New Deal), özellikle de Harry Truman'a karşı olanlar tarafından kurulan bu parti, daha çok eski Alabama valisi (1939-1943) Frank Dixon'un (1892-1965) kışkırtmasiyle 1948 kasım seçimlerinde Güney Carolina valisi J. Strom'u aday gösterdi. Ama bu, Harry Truman'ın yeniden seçilmesini önleyemedi. (L)

Dixieland (Florida'nın kuzeyindeki *Dixie* eyaletinin adından), A.B.D.'nin güneyinde doğan bir caz üslûbu. Amerikalılar için bu terim genel olarak ragtime'larla geçit resmi ve bluz havaları karışımından meydana gelen küçük müzik topluluklarınca irticalen çalınan caz müziğini anlatır. Bununla birlikte çoğu zaman Dixieland üslûbu New-Orleans üslûbundan ayrı tutulur. O zaman, Dixieland denince, New-Orleans üslûbuna bağlı zencileri taklit eden beyaz ırktan müzikçilerin eserleri anlaşılır. Dixieland üslûbunun büyük yaratıcılık dönemi XX. yy.ın başlangıcı ile, 1930 yılları arasında yer alır. Bu tarihten sonra bırakıldıysa da 1940'ta yeniden moda oldu (New Orleans Revival) ve o zamandan beri genç caz müzikçilerinin ilgisini çekmeğe devam etti. (İngiltere'de Chris Barber; Amerika'da Lu Watters, Pete Daily; Fransa'da, Claude Luter, André Reweliotty, Maxime Saury, Claude Bolling.) [L]

DİXON, Kuzey İllinois'de (A.B.D.) şehir. Rock nehri kıyısında, Chicago'nun yaklaşık olarak 160 km batısında; 19 565 nüf. (1960). Lee idarî bölgesinin merkezi. Süt, çimento, ayakkabı ve tel endüstrisi gelişmiştir. Şehir, John Dixon (1784-1876) tarafından kuruldu. Dixon, Peoria ve Galena arasında posta servisi işletirken burada bir han inşa etti, nehir üzerinde vapur seferleri düzenledi. Şehir, adını kurucusunun adından almıştır. Şehirdeki önemli yapılar arasında Dixon Devlet Akıl hastahanesi, Dixon Gözlem kulesinin yanındaki meçhul asker anıtı ve Abraham Lincoln'u Black Hawk savaşı (1832) sırasında milis subayı olarak canlandıran bronz bir heykel sayılabilir. Savaşın sonunda Jefferson Davis, Zachary Taylor ve Abraham Lincoln, Dixon şehrinde, şimdiki köprünün kuzey başında yer alan gözlem kulesinde bir toplantı yaptıkları için şehir tarihî bir değer de taşır. 'L)

DİXON (George), ingiliz denizcisi (1755-öl. 1800'e doğr.). James Cook'un ikinci keşif seferine katıldıktan sonra Portlock ile

Amerika'nın kuzeybatı kıyılarında keşif gezisi yaptı. Kraliçe Charlotte adaları diye adlandırdığı ada grubunun hidrografik keşfine devam etti. La Pèrouse, bir yıl önce, 1786'da bu adaların batı bölümünü incelemişti. *A Voyage Round the World, But More Particulary to the North-West Coast of America* (Dünya Çevresinde ve Özellikle Kuzeybatı Amerika Kıyısında Gezi) adlı kitabını 1799'da yayımladı. (L)

DİXON (Harold Baily) ingiliz kimyacısı (Londra 1852-Lytham 1930). Gazların patlaması üstüne çok önemli deneysel araştırmalar yaptı. 1884'ten 1922'ye kadar Manchester laboratuvarını yönetti. (L)

DİYABAZ i. (fr. *diabase*). Gabro veya diyorit familyasından andojen kaya. Ofitik dokudadır. Mineralleri çıplak gözle görülemez. (Bu kaya çoğu zaman ayrışma ile bozularak yeşil renk alır.) [L]

DİYABET i. (yun. *diabainein,* arasından geçmek > *diabetes*'ten fr. *diabète*). Bk. ŞEKER *hastalığı.*

DİYABETİT i. (fr. *diabétide*'den). Şekerli diyabette görülen, kanda şekerin artmasıyle ve diğer suyuksal değişikliklerle ilgili olan deri veya mukoza rahatsızlıklarına verilen ad.

— ANSİKL. *Diyabetit*'ler iki çeşittir: şirpence ve kangren gibi bir kısım diyabetitler organizmada direnç azalmasından ileri gelir; diğerleri ise aşırı derecede şekerli salgıların tahrişinden doğar. Cinsiyet organlarının mukoza kıvrımlarında yer alan enfeksiyonlar (intertrigo) bunlardandır. Diyabetitlerin iyileşmesi için diyabetin giderilmesi ve elverişli bir antiseptik tedavi uygulanması gerekir. Diyabetlilerin intertrigodan (deri iltihabı) korunması için de uygun sağlık tedbirlerine başvurulur. (L)

DİYABOL i. (ital. *diabolo*'dan). Havc. Yan yana iki tekerleği olan balon iniş takımı ayağı. (L)

DİYA çayı. Bk. DİYALA.

DİYAD i. (fr. *diade*). Hücre bilimi. Mayoz* bölünmenin ilk evresinin zigoten* döneminde birbirine yapışık olarak yer alan eş kromozom çifti. (L)

DİYADİN, Doğu Anadolu bölgesinde (Yukarı Murat - Van bölümü) Ağrı iline bağlı ilçe merkezi; 2 934 nüf. Trabzon-Tebriz transit yolunun 7 km güneyinde, Murat'a karışan küçük bir derenin kenarında; yüksl. 1 925 m. Köprü, Yılanlı, Davut ve Tazekent kaplıcaları. İl merkezi Karaköse'ye 62 km uzaklıktadır. 1914 Yılında uğradığı düşman işgalinden 14 nisan 1918'de kurtuldu. — *Diyadin ilçesi,* 1 274 km², 21 594 nüf. Tek bucağı ve 53 köyü vardır. Hayvancılık ve tahıl tarımı. Tendürek dağının 3 542 m) batı yarısı Diyadin ilçesi sınırları içine girer. (M)

DİYADOKOKİNEZİ i. (yun. *diadokhos,* art arda gelen ve *kinesis,* hareket'ten fr. *diadococinésie*). Fizyol. Bileğin hızla ileriye geriye döndürülmesi gibi farklı veya zıt bazı hareketlerin yapılmasına imkân veren fonksiyon. (L)

DİYAFANOSKOP i. (fr. *diaphanoscope*). Diyafanoskopi yapmak için kullanılan cihaz. Bir elektrik lambası ve istenen yere yugulanmasını sağlayan çeşitli şekillerde madenî başları vardır. (L)

DİYAFANOSKOPİ i. (yun. *dia,* arasından, *phainein,* parlamak ve *skopein,* muayene etmek'ten fr. *diaphanoscope*). Tıp. Karanlık bir odada, vücudun bazı organ veya kısımlarını saydamlaştırarak aydınlatma yoluyle muayene metodu: *Bazı sinüzitler diyafanoskopi ile meydana çıkarılır.* (L)

DİYAFİZEKTOMİ i. (fr. *diaphysectomie*). Cerr. Osteomiyelite tutulmuş uzun bir kemiğin uç çıkıntısının bir kısmını kesme ameliyatı. (L)

DİYAFONİ i. (yun. *dia,* ayrım ve *phone,* ses'ten fr. *diaphonie*). Eski yunan müziğinde, uyuşumlu aralıkları (oktav, beşli ve dörtlü) belirten *senfoni*'nin karşıtı olarak kullanılırdı. || Yazılı çok sesli müziğe geçiş sıralarında (IX.-XI. yy.), birden fazla sesin aynı zamanda çapraz veya paralel olarak ilerlemesini anlatan terim.
— Teknol. *Ses çizgileri arasında diyafoni,* bir gramofon plağının ses çizgilerinde, okuyucu tertibat belli bir çizgi üzerindeyken yan çizgilerin bu tertibata yaptığı modülasyon etkisiyle parazit seslerin meydana gelmesine yol açan yapım hatası.

— Telekom. İki ayrı telefon devresindeki konuşmaların birbirine karışmasına yol açan indükleme olayı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Telekom. Uzun mesafeli paralel telefon hatlarında veya çok katlı telefon kablolarında *diyafoni,* ters çevirme yoluyle veya hattın bir kesimden öteki kesime atlayan iletkenlerinin çapraz olarak birbirini kesmesiyle aşağı yukarı tamamen önlenmiştir. Bölge şartlarından ileri gelen parazitler, «Pupin bobinleri» denilen ve hat boyunca yerleştirilen yükleme bobinleriyle giderilir. Bu bobinler çok uzun mesafelerde konuşma imkânı sağlar. (Bk. PUPİN METODU.) Radyo yayınlarında kuvvetli bir verici, devrelerin aynı doğru üzerinde olmamasından doğan diyafoni etkisiyle öteki vericilerin yayınını bozabilir. (L)

DİYAFONOMETRE i. (yun. *diaphonia,* uyumsuzluk ve *metron,* ölçü'den fr. *diaphonomètre*'den). Bir telefon devresindeki diyafoni etkilerini bulmağa yarayan elektrik ölçü âleti.

— ANSİKL. Diyafoni çok karmaşık bir olay olduğu için, *diyafonometre* ile kesin bir ölçü elde etmek güçtür. Bu yüzden, telefon konuşmaları yerine salt bir nota üzerinden yapılan bir müzik yayını ele alınır. Böylece, ölçmeyi yapan kişinin düşeceği hatalar ve değişik seslerin yayılma sürelerinin farklı olmasından doğacak yanılmalar önlenmiş olur. Öte yandan, diyafoni etkileri, yayınlanan müzik notasının frekansına göre değişeceğinden, bu işlemi bir kaç frekans üzerinden yapmak gerekir. (L)

DİYAFORİT i. (yun. *diaphoros,* değişik'ten fr. *diaphorite*). Miner. Gümüş ve kurşun antimonyosülfür. Ortorombik sistemde billûrlaşır. (L)

DİYAFOTİ i. (yun. *dia,* arasından ve *photos,* ışık'tan fr. *diaphotie*). Televizyon alıcısının ekranı üzerinde, asıl görüntüye ek olarak beliren parazit görüntü. (Seslerin yayımında ortaya çıkan diyafon olayının benzeridir.) [L]

DİYAFRAM i. (yun. *diaphragma,* bölme'den fr. *diaphragme*'dan). Anat. Memelilerde göğsü karından ayıran kas. (Bk. ANSİKL.) || *Diyafram alt atardamarları,* diyaframın tam altındaki aort kesiminden ayrılıp diyaframın alt yüzüne dağılan atardamarlar. (Böbreküstü bezlerine giden üst atardamarlar bunlardan doğar.) || *Diyafram alt toplardamarları,* diyafram alt atardamarlarına eşlik eden toplardamarlar; diyafram deliği hizasında alt anatoplardamarın ön yüzüne bitişerek ağızlaşır. || *Diyafram altı,* diyaframın altında bulunan. (Diyafram altı apseler karın enfeksiyonlarının özgül bir şeklidir.) || *Diyafram kubbeleri,* diyafram merkezinin sağında ve solunda bulunan kubbemsi kısımlar. (Röntgende yassı iki kubbe gibi göründükleri için bu adı alırlar. (Sol kubbe karaciğeri örten sağ kubbeye göre daha alçaktır.) || *Diyafram merkezi,* diyafram kasının orta kısmı. || *Diyafram sinir ağı,* sağ diyafram sinirin arka dalı ile güneş sinir ağının ve kaburgalar arası sinir tellerinin birleşmesinden oluşan sinir ağı. (Diyafram sinir ağı yalnız sağ tarafta bilinir.) || *Diyafram sinir düğümü,* diyafram sinir ağının yoğun yeri. || *Diyafram sinirleri,* boyun sinir ağından ayrılarak boyundan geçip göğse inen ve diyaframı devindiren sinir dalları. || *Diyafram üst atardamarı,* meme iç atardamarından diyaframa giden kol. || *Diyafram zarı,* göğüs zarının diyaframı örten parçası.

— Bot. Su ve bataklık bitkilerinde, düğüm noktası bölgede, sap kabuğundaki hava kovucuklarını kapayan enine hücre çeperlerine verilen ad. || Bir kapsül içindeki meyveleri birbirinden ayıran bölmelerin her biri.

— Elektr. Elektrokimyasal işlemlerin yapıldığı kapları kısımlara ayıran ve molekülleri geçirmediği halde iyonları geçiren bölme. (İki sıvılı pillerde bu bölme, gözenekli maddelerden seçilir.)

— Opt. ve Foto. Bir ışık demetinin çevresini sınırlamak için, ışık geçirmeyen bir levha üzerinde açılan delik. Bk. ANSİKL.

— Patol. *Diyafram fıtığı,* karın içi organlarının göğüs boşluğuna geçmesine sebep olan diyafram delikleri. (Bk. ANSİKL.) || *Diyafram zarı iltihabı,* diyafram zarında meydana gelen iltihap.

— Teknol. Makine veya çeşitli âletlerde, boruları birbirinden ayıran yatay bölmelerin her çeşidine verilen genel ad. Bk. ANSİKL.

— Tıp. *Diyafram düşüklüğü,* diyaframın orta kısmının düşüklüğü; bazen bağırsak düşüklüğü ile beraber olur.

— ANSİKL. Anat. *Diyafram,* göğüs boşluğu ile karın boşluğunu birbirinden ayıran kaskiriş karışımı bölme şeklinde bir tek yassı kastır; dışbükeyliği yukarıya doğru yayvan ve yassı bir kubbe şeklindedir. Diyaframın kubbesi düzgün değildir; ortasında yüreğin oturduğu bir çukurluk bulunur; bu çukurluk diyaframı biri sağ biri sol olmak üzere iki bölüme ayırır. Sol taraftaki sağdakine göre daha aşağıdadır; soluk verince dördüncü kaburga aralığına kadar yükselir. Diyafram ayrıca iki kısma ayrılır: ortadaki kirişli kısma diyafram merkezi, diyafram merkezini göğüs boşluğunun alt deliğine bağlayan kas demetlerine de *etil çevre kası* denir.
Diyafram merkezi, sedef renginde ve yonca şeklinde kirişsi bir tabakadır; yonca yapraklarının birleştiği yerde (ortaya doğru sağda) alt anatoplardamarın geçtiği bir delik bulunur. Diyaframın etli çevre kısmı kas demetlerinden oluşur; bu demetler önde göğüs kemiğinin kılıçsı çıkıntısına, yanlarda son alt kaburga yayına, arkada diyafram direği denen iki kalın kas demeti ile bel omurlarına tutunur. Diyafram direği denen bu iki kas 8 şeklinde çaprazlanarak iki delik meydana getirir; deliklerin aralarından yemek borusu ile mide-akciğer sinirleri, arkadaki lifli alandan aort ve göğüs kanalı geçer. Diyaframda, çeşitli bağlantı noktalarında yer alan diğer birtakım deliklerden de büyük sempatik sinir ile diğer iç organ sinirleri ve azigos toplardamarlar geçer. İki diyafram siniriyle yönetilen diyafram, soluk almayı sağlayan başlıca kastır. Diyaframın kasılmasıyle göğüs boşluğunun üç boyutu birden büyür.

— Opt. ve Foto. *Vanalı diyafram,* ortasında çapı kalibreli bir delik bulunan ve karartılmış madenden yapılan bir levhadır; bu levha, objektif çerçevesinin aralığından içeri sürülür. *İrisli diyafram,* bir ucu objektif çerçevesine tutturulmuş, öbür ucu ise bir yüzük aracılığı ile hareket ettirilen daire biçiminde ince levhalardan yapılmıştır; levhaların merkeze yaklaşmaları veya merkezden uzaklaşmalarıyle objektif açıklığı ayarlanır. Paris'te toplanan milletlerarası fotoğrafçılık kongresinde (1900) alınan bir karara göre, diyafram derecelenmesi bağıl F/n açıklığına göre yapılır: böylce, bir açıklıktan diğerine geçmekle poz süresi bir öncekinin iki katına eşit olur.

Bağıl açıklık (derecelenmeler):

F/1 F/1,4 F/2 F/2,8 F/4 F/5,6 F/8...

bağıl poz süreleri:

1 2 4 8 16 32 64...

— Patol. *Diyafram fıtığı* çoğu zaman yemek borusu deliğinde görülür; buradan midenin az çok büyük bir kısmı geçer; bu bozukluk ameliyatı gerektirebilir. Diyafram fıtığı, diyaframın yukarı doğru karınlanmasıyle karıştırılmamalıdır. Karınlanma, diyafram merkezinin tıkanması yüzünden bir kubbenin göğüs boşluğuna doğru aşırı derecede yükselmesidir. Diyafram karınlanması bazen karın içindeki organların fizyolojisinde önemli bozukluklara sebep olur; özellikle sol tarafta olduğu zaman mide dönmesine yol açabilir. Diyafram karınlanmasının tedavisi çok zordur.

— Teknol. *Diyaframlar,* piston kursunun yetersiz olduğu, mutlak bir geçirmezliğin istendiği ve bu geçirmezliğin kendilerine temas eden akışkanlardan etkilenmeyen plastik bir madde (kauçuk, deri v.b.) ile sağlanabildiği bütün uygulama alanlarında piston yerine kullanılabilir. Meselâ, bağ pülverizatörleri için diyaframlı pompalar yapılır.

◆ **Diyaframlamak** geçl. f. Opt. ve Foto. Bir diyafram sokarak veya iris diyaframını kısarak ışın demetinin dış tarafındaki ışınları tutmak. || Bir objektif diyaframının açıklığını azaltmak. (L)

DİYAGENEZ i. (fr. *diagenèse*'den). Jeol. Bir

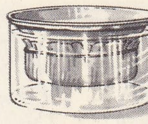

diyaliz cihazı

çökelin durulduktan sonra, meselâ sızan sular gibi dış etkenlerle uğradığı değişim. Bu etkenler çökeli çoğunlukla pekiştirir. (Kumun kumtaşı, kireç çamurunun kireçtaşı v.b. haline gelmesi.) [L]

DİYAGLİF i. (yun. k. *dia*, boyunca, *glyphein*, yontmak'tan fr. *diaglyphe*). Kazı yoluyle derinliğe oyma ile yapılan eser. (DİAGLİPT de denir). [L]

DİYAGNOSTİK i. (fr. *diagnostique*). Bk. TEŞHİS.

DİYAGNOZ i. (fr. *diagnose*). Bot. Bir türü komşu türlerden ayırt etmek için yapılan ilmî tasvir. (Yeni bir türün tasviri, milletlerarası anlaşmalar gereğince latince yazılmalıdır.)

— Patol. Hastalıkları, karakteristik ve ayırıcı belirtilerini kısa fakat yeterli bir şekilde ortaya koyarak tanımlama sanatı. (L)

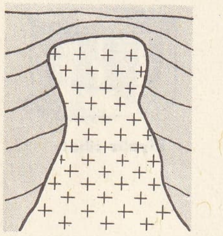

diyapir

DİYAGOMETRE i. (yun. *diagein*, geçirmek ve *metron*, ölçü'den fr. *diagomètre*). Elektrik iletkenliğini ölçmeğe yarayan bir çeşit elektrometre. (L)

DİYAGOMETRİ i. (fr. *diagométrie*). Elektrik iletkenliğinin ölçümü. (L)

DİYAGONAL i. (fr. *diagonal*). Dokumc. Kenarlarına oranla şevine dokunmuş, yün, ipek veya pamuklu kumaş. Bu desen, 2, 3 veya 4 atkı üzerinden atlayarak üstte kalan çözgü ipliklerinin, her atlama boyunca atkı ipliğinin kayması suretiyle meydana gelir. Bu şekilde yan yana ve kayarak meydana gelen iplik atlamaları, kumaş yüzünde iğri bir çizgi halinde görülür.

— Mat. Bk. KÖŞEGEN.

— Spor. *Diyagonal sistemi*, Brezilyalılar ile Avusturyalıların uyguladıkları futbol sistemi. (Sahada diyagonal biçimde yer alan oyuncular süreki olarak hareket ederler. İki bek kalelerine paralel değil, diyagonalin üst köşe ve yanlarında; iki yan haf ve iki iç oyuncu diyagonalin yan kıyılarında; açıklarla santrafor ise öteki kıyı ve köşelerde oynarlar. 1958'den sonra bırakılmış gibidir.) [ML]

DİYAGONİT i. (fr. *diagonite*). Miner. Bk. BREWSTERİT.

DİYAGRAF i. (yun. *dia*, arasından ve *graphein*, çizmek'ten fr. *diagraphe*). Aydınlık oda ilkesine göre, göz önünde bulunan nesnelerin kopyasını çıkarmağa yarayan âlet. (L)

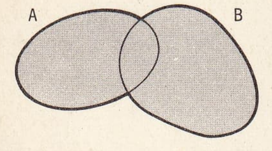

A B (A'nın B'ye birleşmesi)

A B (A ile B'nin kesişmesi)

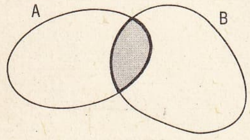

Venn **diyagramı**

DİYAGRAFİ i. (fr. *diagraphie*). Kuyuculuk. Bir kuyuda derinlere inildikçe değişen belirli bir fiziksel büyüklüğün (msl. toprak tabakalarının direnci) sürekli olarak kaydedilmesi. (L)

DİYAGRAM i. (yun. *diagramma*'dan fr. *diagramme*). Belirli bir olayı temsil etmeğe yarayan grafik biçim. (*Eşanl.* GRAFİK.)

— Bot. *Çiçek diyagramı*, bir çiçekteki kısımların sayısını ve durumunu gösteren bir çeşit plan. Bk. ANSİKL.

— Dy. Trenlerin çeşitli manevra ve hareketlerinin bir grafikle gösterilmesi. Zamanı apsis, alınan yolu da ordinat olarak kabul eden dik koordinat sistemine göre çizilmiş bu diyagram da istasyon ve kavşaklar da gösterilir. (GRAFİK de denir.)

— İstat. Bazı istatistik serilerini göstermeğe yarayan şekil ve cetveller. (Bk. ANSİKL.) || *Bölümlü diyagram*, bir dairenin parçalara bölünmesi yoluyle bir dağılışı göstermek için yapılan diyagram. || *Çizgi şeklinde diyagram*, temsil edilecek serinin terimleri ile orantılı uzunlukta yatay veya düşey çizgilerden meydana gelen diyagram. || *Sütun şeklinde diyagram*, yüzeyleri, temsil edilen terimlere oranlı olan yatay ve düşey dikdörtgenlerden meydana gelen diyagram.

— Kim. Kimyasal bir sistemin, şu veya bu özelliğini çevre sıcaklığına, bileşimine v.b. bağlı olarak belirten grafik. (Bk. ALAŞIM.)

— Maden. Madenlerin, alaşımların veya malzemelerin fiziksel özelliklerini belirli faktörlere (ısı, kimyasal bileşim v.b.) bağlı olarak veren grafik.

— Mat. *Venn diyagramı*, dikdörtgenle gösterilen bir karşılaştırma düzleminin bölümleri olarak kabul edilen cümleler üzerinde yapılan birleştirme, ara kesitini bulma v.b. gibi çeşitli işlemlerin grafiği. (Bazı durumlarda, karşılaştırma düzlemini gösteren dikdörtgenin çizimi verilmez.)

— Mekan. Bir motorun silindirindeki hareket ettirici akışkanın geçirdiği değişiklikleri gösteren grafik. (Apsisler pistonun yer değiştirmelerini, ordinatlar ise her andaki basıncı gösterir. Diyagram birtakım göstergeler aracılığı ile çizilir. Sınırladığı yüzey, yapılan işle, yani silindir içindeki akışkanın yaptığı işle orantılıdır.) || *Diyagram kaydedici*, bir buhar makinesine takılabilen ve *diyagram*'lar çizen âlet. || *Dairesel diyagram*, bir buhar makinesindeki dağıtımın çeşitli safhalarını veya bir patlamalı motor çevriminin çeşitli zamanlarını bir daire üzerinde gösteren ölçekli plan.

— Metalürji. *Ergime diyagramı*, alaşımların, ergime başlangıcında (*solidus*) ve sonundaki (*liquidus*) sıcaklıklarını bileşimlerine bağlı olarak veren grafik.

— ANSİKL. Bot. *Çiçek diyagramı*'nda her kesim tamamen teorik şekillerle gösterilir: çiçek çevresindeki kısımlar (çanak ve taç yapraklar) birer yayla, erkek organlar başçığın kesit çevresine benzer bir şekille, dişi organ, içinde yumurtacıklar bulunan bir yumurtalık kesitiyle belirtilir. Diyagramdaki çeşitli unsurların şekli ve boyutları çiçeğin bakışım tarzını anlamağa imkân verir. Aynı halkadaki parçalar veya iki halkanın parçaları arasına konan birleştirme çizgileri kısımların bitişik olup olmadığını anlamağa yarar. Bir çiçeğin diyagramına ve boyuna kesitine bakarak çiçeğin tümünü ve ayrıntılarını doğru olarak anlamak mümkündür.

Yaprakların sap boyunca dizilişi de bir diyagramla gösterilebilir; bunun için art arda gelen boğumlardaki yapraklar enine bir kesit üzerinde bir sıra izdüşüm olarak gösterilir.

— İstat. *Diyagram* istatistikçilerden çok halkın yararlanması için yapılır. Kolayca anlaşılabilmesi ve bilgi verebilmesi için fazla ayrıntılı olmaması gerekir. Sütun şeklinde diyagramda, göz, dikdörtgenlerin yüksekliğine, genişlik ve yüzeyini aynı zamanda karşılaştırabilir. Çizgi ve sütunlar üst üste gelen kademeler şeklinde düzenlenebilir; böylece birçok istatistiği bir arada göz önüne sürmek mümkün olur. Bazı göz aldatıcı optik oyunların doğurduğu etki sayesinde, diyagram, bir reklâm veya propaganda aracı olarak kullanılır. (L)

DİYAKİLON i. (yun. *dia*, beraber ve *khylos*, özsu'dan fr. *diachylon*). Çeşitli reçinelerin katılmasıyle kurşunlu sabundan yapılan yakı. (Kâğıt veya bez yakıların yapılmasında veya tıpta kullanılan özel yakıların hazırlanmasında esas katkı maddesi olarak kullanılır.) [L]

DİYAKİNEZ i. (yun. *dia*, arasından ve *kinesis*, hareket'ten fr. *diacinèse*). Hücre bilimi. Meyoz bölünmenin ilk evresinin beşinci ve son devresi. Bu devrede kromozomların helezonlaşması artar, kiyasma olayları azalır, çekirdekçik ve çekirdek zarı kaybolur. (L)

DİYAKLASTİ i. (yun. *dia*, arasından ve *klastos*, kırık'tan fr. *diaclastie*). Eski cerr. Kemikleri kırmak, sonra testere veya kesici âlet kullanmadan, çok kuvvetli bir basınçla yumuşak kısımları birbirinden ayırmak şeklinde kol, bacak kesme metodu. (L)

DİYAKLAZ i. (fr. *diaclase*, çatlak). Jeol. Toprağın yer değiştirmeden çatlaması. (L)

DİYAKLAZİT i. (fr. *diaclasite*). Miner. Magnezyum, demir ve kalsiyumun tabiî silikatı. Piroksenler grubundandır; ortorombik billûrlar halinde bulunur.

DİYAKOZ i. (yun. *diakonos* hizmetkâr'dan lat. *diaconus*). Hıristiyanlık. Katoliklerde papazlık rütbesinin bir alt kademesine ulaşmış din adamı. «*Diyakoz mihrapta papaza veya piskoposa yardım eder ve İncil'i okur.*» || Protestanlarda hastaları yoklayan, halktan yardım parası toplayan, kilise paralarını yoksullara yardım işinde kullanan görevli kişiler.

— ANSİKL. Hıristiyanlık. *Diyakoz*'lar takdis edilmiş ve papazlardan bir aşağı rütbede din adamlarıdır. Gerekirse görevli kılınabilirler, vaaz verebilirler ve izin almak şartiyle vaftiz yapabilirler. Diyakozlar dinî törenlerde «dalmatica» (bir çeşit gömlek) giyerler ve sol omuzlarında «stola» (atkı) taşırlar. Diyakoz rütbesini verirken piskopos, sağ eli ile adaylara dokunur, «stola» ile «dalmatica»yı giydirir ve elleriyle İncil'e dokunmalarını sağlar. Diyakoz olabilmek için 22 yaşını doldurmuş olmak şarttır.

— Din. tar. Kendilerini tamamıyle dua ve vaaza verebilmek için Havariler, Kudüs'te, müritlerinden sofra hizmetleriyle fakirlere yardım işini yürütecek kişiyi ayırmalarını istemişler, bunlara rütbe verircesine ellerini başlarına koyarak takdis etmişlerdi. Havariler devrinin sonunda, özellikle yardım işlerinde görevi olan *diyakoz*'ların bütün kiliselerde ve birçok cemaatte hep 7 kişi olduğu görülür. Cemaatlerin görevleri ve zenginlikleri arttıkça, diyakoz'ların işleri de gitgide daha büyük bir önem kazanır. III. yy. dan sonra diyakozlar piskoposların yanında büyük bir rol oynadılar. Kilisenin mallarını yöneten birinci diyakoz veya baş diyakoz önemli bir kişilik kazandı ve yüzyıllar boyunca piskoposlara sık sık vekillik etti. Ancak zamanla diyakozların görevleri papazlara geçti ve diyakozluk yalnızca papazlığa yükselmek için bir merhale oldu. (L)

DİYAKRİTİK sıf. (yun. *diakrinein*, ayırt etmek'ten fr. *diacritique*). Leng. *Diyakritik işaret*, söylenişini değiştirmek için bir harfe eklenen işaret. Meselâ, modern türk alfabesinde *c*, *g*, *s*'ye diyakritik işaretler eklenerek *ç*, *ğ*, *ş* elde edilmiştir. Bazı dillerde birtakım harflerin çift olarak kullanılışı diyakritik işaret yerine geçer: fincede *aa*, uzun *a*'yı; *ee*, uzun *e*'yi v.b. gösterir. (M)

DİYAKRONİ i. (yun. *dia*, arasından ve *khronos*, zaman'dan fr. *diachronie*). Zaman içindeki evrimleri açısından incelenen dil olaylarının özelliği. (Bunların incelenmesi evrimsel lengüistiğin konusudur.) [*Zt.* SENKRONİ.] (L)

DİYAKRONİK sıf. (fr. *diachronique*). Diyakroniyle ilgili; konusu diyakroni olan: *Diyakronik lengüistik.* IL)

DİYALA veya **DİYALE çayı**, Dicle nehrinin sol yandan aldığı akarsu; 440 km uzunluğunda. İran'ın Lûristan bölgesinden Gâverûd adıyle çıkar, kuzeydoğuya, sonra kuzeybatıya akarak Şirvan suyu ile birleşir ve onun adını alır. Derûd ile birleşince güneybatıya döner, solda Zamakân suyunu alarak Irak topraklarına girer. Kızılrobat'tan, sonra Hamrin dağı boğazından geçip Irak ovasına çıkar ve 100 km boyunca Dicle'ye paralel olarak akar. Bağdat'ın güneyinde. Dicle'ye karışır. Irak ovasında Diyala'nın suyundan, tarım alanında çok faydalanılır ve çevresinde kanallar bulunur. — *Diyala livası*, 15 742 km²; 408 775 nüf.; merkezi *Bâkuba* (34 575 nüf.). [M]

DİYALAJ i. (yun. *diallagê*, fark, değişme'den fr. *diallage*). Miner. Kalsiyum, magnezyum ve demir tabiî silikatı. Piroksen grubundandır. || *Ametal diyalaj*, tabiî magnezyum silikat. (*Eşanl.* BASTİT.) || *Yeşil diyalaj*, aktinot veya amfibol hornblent türünden tabiî silikat. (Paralel levhalar halinde bulunur; sedef gibi parlak gri renktedir. *Yeşil omfazit* bir diyalaj çeşididir.) [L]

DİYALEKTİK sıf. (yun. *dialegesthai*, karşılıklı konuşma'dan, *dialektikes* > fr. *dialectique*). Fels. Tartışma veya akıl yürütme sanatına özgü olan: *Diyalektik düşünce tarzı.* || *Diyalektik evrim*, tabiatta veya tarihte, karşıtlıklardan geçerek gerçekleşen evrim; ilmî veya felsefî düşüncede, bir kavramın gelişmesi ve oluşması. || *Diyalektik kanıtlar*, Kant'a göre, kesin olmayan ve sadece bir ihtimali belirten veya sadece safsataya dayanan kanıtlar. || *Diyalektik maddecilik*. Bk. MADDECİLİK. || *Diyalektik an*, *uğrak*, Hegel felsefesinde, bir terimden onun karşıtı olan terime geçiş ve bu çelişmeyi aşmak ihtiyacının düşünceye kazandırdığı atılım ve içtepi.

◆ i. Fels. Karşılıklı konuşma ve tartışma sanatı.|| Bir diyalog'da olduğu gibi, düşünce karşıtlıklarını ve farklarını içinde taşıyan ve bir senteze yönelmiş olan akıl yürütme. (Bk. ANSİKL.) || Eşyada, karşıtlıklar ve bu karşıtlıkları aşılması yoluyle gerçekleşen evrim: *Tabiatın diyalektiği. Sürenin diyalektiği.*

— Mat. Çelişmezliğinin kanıtını, kendi imkânları ile ortaya koyamayan biçimci bir sisteme karşı gelmeleri dolayısıyle, matematik bilimlerin edindiği özellik.

— ANSİKL. Fels. *Diyalektik,* başlangıçta, tartışma sanatı idi. Aristoteles, bu tartışma sanatının kaynaklarını, Zenon'un hareket ve çokluk kavramlarına karşı ileri sürdüğü kanıtlarda bulur. Zenon'un diyalektiği, tamamen olumsuz özellik taşıyan bir diyalektik olarak görünmektedir. Bu diyalektiğin özelliği bir kavramı ele alıp içindeki çelişmeleri ortaya koymaktı. Sokrates ile Eflatun, diyalektiğin bu şekilde tamamen olumsuz bir düşünce olarak kullanılmasını aşmağa çalıştılar. Ama onların diyalektiğinde de, olumsuz yan, tamamen ortadan kalkmadı. Sokrates'in istihzası ve Eflatun'un *Diyologlar*'ında tezlerin karşı karşıya getirilmesi, diyalektiğin olumsuz yanını sürdürüyordu; buna karşılık, duyulur dünyadan akılla kavranılan dünyaya geçişte (diyalektik yükseliş) ve akılla kavranan dünyadan duyulur dünyaya inişte (diyalektik iniş), diyalektiğin taşıdığı olumlu yan kendini açıkça gösteriyordu. Eflatun, İdea'ların kendisinde bir diyalektiğin bulunduğunu ve her İdea'nın, hem *kendisi* hem de kendisinden *başka bir şey* olduğunu ileri sürüyordu. *Diyalektik,* bu kelimeye verilen çeşitli anlamlara rağmen, olumsuz yanı (yani, karşıtlıkların ve hattâ çelişmelerin ortaya konulmasını sağlayan bir çaba olmak niteliğini) her zaman koruyacak ve bir olumluluğa yani, karşıtlıkların ve çelişmelerin sentezine yönelecekti. Aristoteles'ten itibaren, diyalektik, çözümleyici (analitik) ispatın karşıtı olarak ele alındı. Yani diyalektik, herhangi bir konu hakkında ileri sürülen ve doğru olması ihtimali bulunan kanaatlerin açıklanmasıydı. Başka bir deyişle, bilimden önce gelen, ama bilim niteliği taşımayan bir açıklama yolu olarak görülüyordu. Böylece, Aristoteles ile birlikte, «diyalektik» kelimesi küçültücü bir anlam taşımağa başlamış ve bir kavramın ilmî çözümlenmesinin dışında kalan akıl yürütme veya kılı kırk yarma olarak görülmüştür. Bu anlam, Eflatun'un diyalektiğe verdiği anlama karşıttır. Ortaçağda ise diyalektik, *retorik*'e (hitabet) karşıt olarak *formel mantığı* ifade etmek için kullanıldı. Özellikle Kant felsefesiyle ve Fichte ile Hegel'in temsilcisi oldukları alman idealizmi ile birlikte, diyalektik meselesi ve diyalektiğin özü sorusu yeniden ortaya çıktı. Aristoteles'in etkisinde kalan Kant, bütün «aldatıcı» akıl yürütmeleri «diyalektik» olarak adlandırdı. Böylece, diyalektik, «dış görünüşün mantığı» anlamına geliyordu. Kant'a göre, duyular ve deneyler dünyasını aşan insan aklı, zorlayıcı bir görüntü olan diyalektiğe düşmekten kurtulamaz. Deney alanının dışında bilgi sağlamak iddiasında olan akıl, çözülmesi imkânsız çelişmelere düşer ve saf akıl, birbirine karşıt tezleri aynı kolaylıkla savunabilir. Kant'tan sonra gelen ve onun felsefesini benimseyen düşünürler, bu kaçınılmaz çelişmelerin sadece aklın ileri sürdüğü en yüksek metafizik meselelerde değil, bütün kademelerde ve bizzat deneyin içinde ortaya çıktığını göstermeğe çalıştılar.

Böylece diyalektik terimi, küçültücü anlamından sıyrılarak, çelişmelerin birbirinden ayrılmazlığını ve daha üst bir uğrak içinde birleştiklerini keşfeden düşüncenin çalışma şeklini belirten bir kavram oldu. Hem olumlu hem de olumsuz özellikler taşıyan bu düşünce diyalektiğini ilk olarak Fichte uyguladı; ama düşüncenin diyalektiği ile eşyanın diyalektiğini aynı sürecin iki yüzü olarak düşünen ve diyalektiği tarihe bağlayan filozof Hegel'dir. Böylece, diyalektik sadece bir akıl yürütme tarzı olarak değil, tabiatın ve özellikle manevî güçlerin tarih içindeki gelişmesi olarak görüldü. Marx, Hegel'den yararlanarak, kendi *diyalektik maddeciliğini* kurdu ve tarihi, karşıtlıklarla (meselâ sermaye ile işçi sınıfı arasındaki karşıtlık gibi) açıkladı.

«Diyalektik» teriminin birçok anlamı vardır ve çeşitli karışıklıklara yol açmaktadır. Bununla birlikte, diyalektik ya bir düşünceyi çelişmelere götürerek işlemez halde bırakan bir çeşit mantık oyunu olarak anlaşılır (küçültücü anlamda), ya da diyalogda veya gelişme halindeki bir kavramın oluşmasında düşüncenin kendine has çalışma şeklini (bu çalışma şekli belki de eşyanın hareketiyle uyuşma halindedir) gösterir. (L)

Diyalektik ve Tarihî Maddecilik, Stalin'in 1938'de yayımlanan eseri; Marksçı-Lenin'ci doktrinin sistemli bir açıklaması niteliği taşıyan bu kitapta, S.S.C.B.'deki öteki ideolojik akımlara karşı sürdürülen savaşın bilançosu da ortaya konur. (L)

DİYALEKTOLOJİ i. (fr. *dialectologie*). Bk. LEHÇEBİLİM.

DİYALEL i. (yun. *diallelos,* karşılıklı'dan fr. *diallèl*). Mant. Bir sayı ispatlama türü. Bu işlemde, önce zorunlu ve şüpheli bir önerme, aynı şekilde kusurlu ikinci bir önerme ile, ikinci önerme de birinciyle ispatlanır.

— ANSİKL. Mant. Eskiçağ şüphecileri *diyalel*'i, çok özel bir anlamda, bilime uyguladılar; onlara göre diyalel, bilimin imkânsızlığını ve zorunlu olarak bir «döngü» içinde sıkışıp kaldığını gösterir. Genel anlamda diyalel **1.** ya bir tanımı, tanımlanacak kelimeyle ya da ondan türeyen yakın bir kelime ile kurmakta; **2.** veya bir önermeyi ispatlamak için ikinci bir önermeyi öne sürmek, ikinci önermeyi de birinci önerme ile ispatlamakta düşülen hatalı mantık tutumudur. (Bk. KISIR DÖNGÜ.) [L]

DİYALİSKOP i. (fr. *dyaliscope*). [tes. edil. ad.]. Büyük ekran üzerinde çalışmayı öngören sinema tekniği. (Bk. PERDE.) [L]

DİYALİZ i. (yun. *dialysis,* çözünme'den fr. *dialyse*). Bazı maddelerin, başka maddelere oranla, gözenekli zarlardan daha kolay geçmesi özelliğine dayanan kimyasal analiz veya arıtma usulü. (Bk. ANSİKL.) || *Diyaliz cihazı,* diyaliz işleminde kullanılan araç. (Su dolu bir hazneye daldırılmış, silindir şeklinde, üstü açık, bitkisel parşömenden yapılma bir kaptır.)

— Tıp. *Bağırsak diyalizi,* kandaki zehirli artıkları ve özellikle üreyi böbrek dışı bir yolla temizleme metodu. Biri onikiparmak bağırsağına diğeri gödenbağırsağına konan iki sonda arasında bağırsağı yıkamakla sağ-

DİYARBAKIR'dan bir görünüş

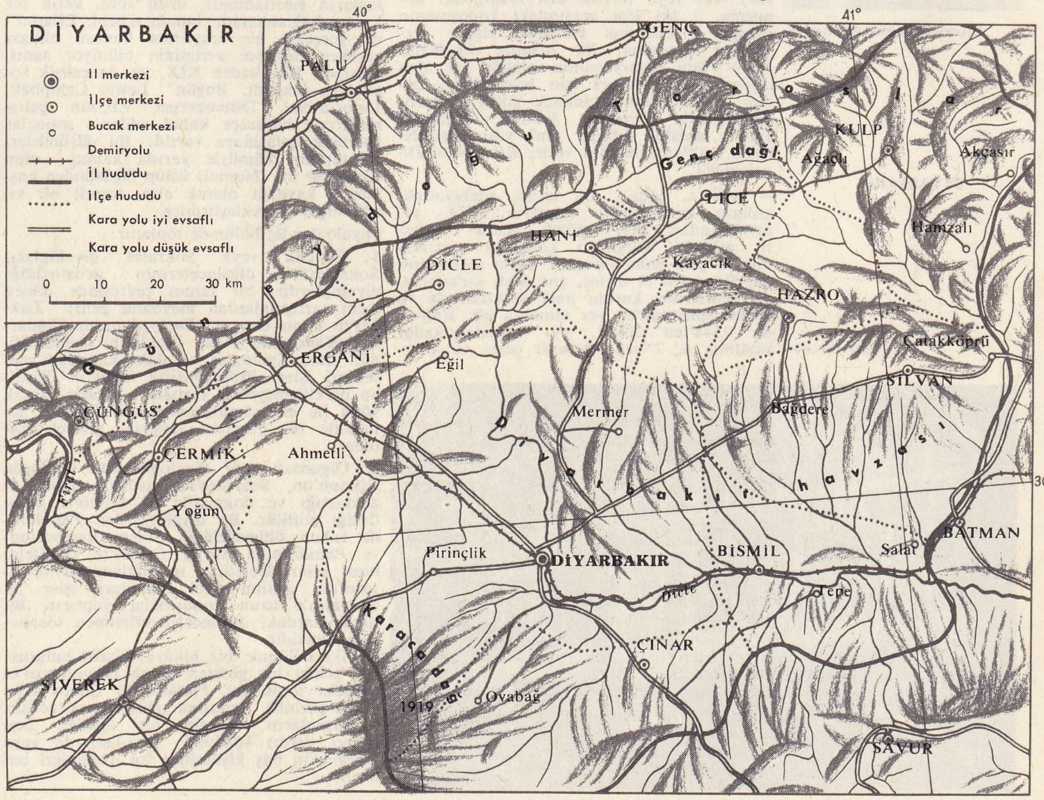

DİYARBAKIR il haritası

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

DIYARBAKIR surları

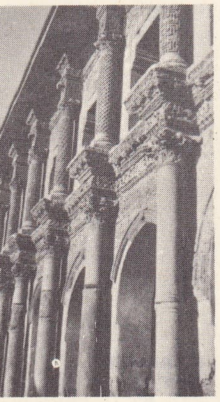

Ulucami cephe mimarîsi

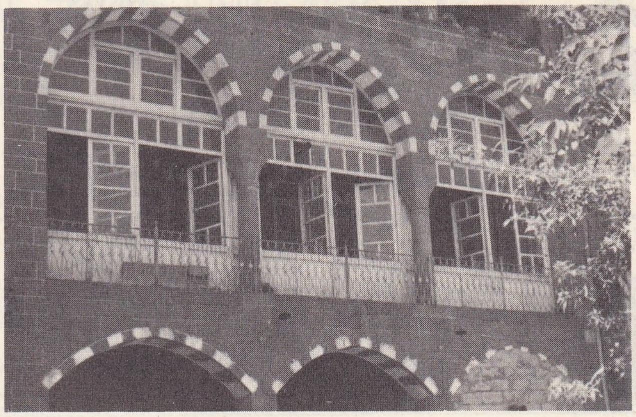

DIYARBAKIR eski bir ev

lanır. (Bağırsak mukozası süzme zarı ödevi görür.) ‖ *Karın zarı diyalizi,* karın içi sondalar yolu ile karın zarı boşluğunu uzun süre yıkamak şeklinde başka bir böbrek dışı temizleme metodu. (Temizleme zehirli maddelerin şırınga edilen sıvıya geçmesiyle olur.)

— ANSİKL. Kim. *Kristaloit* (billûrsu) denilen bazı maddeler, gözenekli zarlardan çok daha kolaylıkla geçer; buna karşılık koloit denilen maddeler, bu zarlardan geçerken tutulur. Diyaliz, çeşitli maddeleri ayırmak için bu özellikten yararlanır; bu işlem için, diyaliz cihazı denilen bir kap kullanılır. İlk defa Graham'ın uyguladığı bu analiz metodu, günümüzde, şeker ve zamkların ayrılmasında, idrardaki üre miktarının tayin edilmesinde çözülebilen zehirlerin araştırılmasında v.b. uygulanır.

◆ **Diyalizlemek** geçl. f. Kim. Diyalizden geçirmek.

◆ **Diyalizlenebilen** sıf. Kim. Diyalizden geçirilebilen. (L)

DİYALOG i. (yun. *dialogos*'tan fr. *dialogue*). İki veya birçok kişi arasındaki konuşma. ‖ İki kişi arasındaki konuşmanın içeriği. ‖ Edebiyat eserinde, kişiler arasındaki konuşma: *Bir oyunun diyalogları.* ‖ Filim senaryosunda, olayda yer alan kişilerin konuşmaları için hazırlanmış bölüm. ‖ Konuşma biçiminde edebiyat eseri; düşüncelerin çelişecek şekilde anlatılması yazara ahlâkî, felsefî, dinî v.b. düşüncelerini açıklama imkânı verir: *Eflatun'un Diyaloglar'ı.*

— ANSİKL. Müz. Bu terim, edebiyattaki anlamı genişletmek suretiyle XVI. yy. ortalarından beri müzik diline yerleşti; aslında, karşılıklı konuşma tarzında müzik, çok daha önceleri kilise şarkılarında, Rönesans'ın metot, çok sesli şarkılarında bentlerden kurulu halk şarkılarında ve Laudi spirituali'de yer almakta idi. İtalya'da 1544'ten XVII. yy. sonuna kadar yazılmış 6, 7 veya 8 sesli (solo ve koronun söyleştiği) motet derlemeleri bulunmaktadır. Almanya'da «ruhanî diyalog» Luther'ciler tarafından benimsendi ve çok tutuldu. İngiltere'de 1650'den XVII. yy. sonuna kadar Dowland, Lawes, Hilton'un adlarına din dışı *arya ve diyalog*'larda (ayres and dialogues) rastlanır. Fransa'da, konuşmalı besteler XVI. yy. ın çok sesli şarkılarının çoğunda, sonra dà XVII. yy. da kutsal müzik alanında kullanılageldi. XVII. yy. sonu ile XVIII. yy. başında bu tarz ancak çalgı müziğinde, özellikle org için düzenlenen bestelerde devam eder. (L)

Diyaloglar yun. **Dialogoi,** Eflatun'un birkaç *Mektup* dışında bütün yazılarının genel adı. Bir edebiyat türü olarak felsefî diyalog, Sokrates'in öğretiminden doğdu; ondan önce bazı sofistler de sorulu-cevaplı araştırma metodunu kullanmışlardı; ama Sokrates bu metodu *maieutike* (doğurtma) sanatının temeli yaptı; öğrencilerine, insanda doğuşta var olan bilgileri, sorularla gün ışığına çıkartabileceğini gösterdi. Bugün elimizde bulunan bu geniş derleme (42 diyalog) Sokrates'in «doğurtma» metodunu en mükemmel şekliyle ortaya koyar. Diyalogların sınıflanması, uzun süre, kesin bir karara bağlanamadı: bunun sebebi, Eflatun'un gerçekte bir araştırma konusu olması gereken düşünce evriminin biliniyor sanılmasıydı. Bu yüzden XIX. yy. da çelişik sonuçlara ulaşıldı. Bugün Lewis Campbell, Lutoslawski, Dittenberger v.b. nın çalışmalarıyle herkesçe kabul edilen sonuçlar üzerinde anlaşmaya varıldı. Bu düşünürler, Eflatun'un ölümüyle yarıda kalmış olan *Kanunlar*'ını (Nomoi) üslûp ölçüsünden başvurma kaynağı olarak alıp, tutarlı bir sınıflamayı gerçekleştirdiler.

Diyaloglar üç bölümde toplanır:

1. Gençlik veya Sokrates diyalogları, Sokrates'in düşüncelerinin geliştirildiği diyaloglardır; bir tanım çevresinde dönen canlı tartışmalardan meydana gelir: *Lakhes*'te konu cesaret, *Euthyphron*'da dindarlık, *Kharmides*'te ise isteklerin ölçülülüğüdür. Bazı diyaloglar ise, daha karmaşık meseleleri işler: *Protagoras*'ta faziletin öğretilip öğretilemeyeceği tartışılır. Mesele birçok yönü ile ele alındıktan sonra diyalog, genellikle bir çıkmaza (aporia) girerek son bulur.

2. Olgunluk çağı diyaloglarında bunlarda Eflatun'un, Sokrates'in «istihza»sından uzaklaştığı ve dogmatik bir felsefeyi geliştirdiği görülür. Bu diyaloglardan *Phaidon*'da ruhun ölümsüzlüğü, *Şölen* (Symposion) ve *Phaidron*'da Sevgi, *Devlet*'te (Politeia) ideal şehir devletinin teşkilâtlanması ve filozofun eğitimi gibi konuları işler ve Sokrates'e uzun konuşmalar yaptırır. Bu diyaloglardaki düşünceler eflatuncu idealizmin temelidir.

Bu iki bölümde bir hikâye düzeni buluruz: ilgi çekici bir girişten sonra (*Protagoras*'ta sofistler topluluğu, *Phaidros*'ta İlissos kıyısında gezinti), konuşma tabiî olarak gelişir. Konuşanların belirgin bir kişiliği, faal rolleri vardır: *Şölen*'e katılanlarda veya *Gorgias*'ın baş kişilerinde bu özellikleri buluruz.

3. Üçüncü grupta yer alan yaşlılık dönemi diyalogları soyuttur. Tenkitçi bir metafizikle ilgili tartışmalarda, karşılıklı konuşmanın yerini uzun açıklamalar almıştır. Bu açıklamaları, ancak, tartışmaya katılanların konuşmacıya hak verdiklerini belirten sözleri keser. Diyaloga canlılık veren çevre tasvirlerine rastlanmaz. *Theaitetos, Sofist* (Sophistes), *Devlet Adamı* (Politikos) eski bir konuşmanın yazılı tutanağından başka bir şey değildir.

Açıklamalar söylev biçimindedir; akla seslenen kanıtlamalara dayanır; aklın doğru olanı kavrayamadığı durumlarda ise mitos'lara, hayal ürünü hikâyelere başvurulur. Bunlardan en önemlileri *Phaidon* ve *Devlet*'te görülür; bunlarda ruhların öteki dünyadaki hayatları anlatılır. *Timaios*'taki mitos ise evrenin yaratılmasını ve düzenini dile getirir. Dinî bir niteliği olan bu mitos'lar, belki de, pythagorasçı etkilerin ürünüdür. Bu mitos'ları, soyut bir düşünceyi aydınlatan örneklerle, özellikle sembolik örneklerle karıştırmamak gerekir: *Devlet*'teki «mağara» sembolü, *Devlet Adamı*'ndaki kralın dokumacısı örneği bunların en ünlüleridir.

Diyalogun felsefedeki önemini kavramak için «diyalektik» metodu göz önünde bulundurmak gerekir; mutlak-olan'a yükselmeyi sağlayan bilgi metodu olarak diyalektik, aslında «diyalog kurma sanatının» kaynağından başka bir şey değildir. Nitekim kitabın yaygın olmadığı medeniyet aşamalarında her türlü bilginin kaynağı karşılıklı konuşma olmuştur.

● (Her diyalogun konusu için o diyalogun adına bakınız). [L]

DİYALOJİT i. (fr. *dialogite*). Miner. Formülü $MnCO_3$ olan tabiî mangan karbonat. (Pembe renkli romboedrik billûrları çift kırılma özelliği gösterir. Diyalojitin bileşiminde genellikle, karbonatları, mangan karbonatla izomorf olan demir, kalsiyum ve magnezyum bulunur. — Rodokrosit, bir diyalojit türüdür.) [L]

DİYALÜRİK sıf. (fr. *dialurique*). Kim. Aloksanın indirgenmesiyle elde edilen asit için kullanılır. (*Eşanl.* TARTRONİLÜRE.)

— ANSİKL. *Diyalürik asit* $C_4H_4O_4N_2$, kapalı zincirli bir üreit'tir. Aloksanın indirgenmesi veya kükürtlü hidrojenin dibromobarbitürik aside etkimesiyle elde edilir. Suda az çözünen renksiz iğneler şeklindedir. Bu madde asit özelliği gösterir ve bazlarla olaya girince tuzları verir. Diyalürik asidin, oksiürasil üzerine bromlu suyun etkimesiyle elde edilen, izodiyalürik asit adında bir izomeri vardır. Bu madde, alkaliler etkisiyle diyalürik aside dönüşür. (L)

DİYAMAGNETİK sıf. (fr. *diamagnétique*'ten). Bir magnetik alanda her zaman zayıf olarak mıknatıslanan ve bu alanın indüklemesini azaltan cisimler için kullanılır: *Bizmut diyamagnetiktir.* (Bu cisimler mıknatıslar tarafından itilir.) [L]

DİYAMAGNETİT i. (fr. *diamagnétite*). Miner. Psödomorfik manyetit. (*Eşanl.* DİMAGNETİT.) [L]

DİYAMAGNETİZMA i. (fr. *diamagnétisme*'den). Fiz. Magnetik geçirgenliği boşluğun geçirgenliğinden az ve sonuç olarak magnetik duyarlığı negatif olan maddelerin özelliği.

— ANSİKL. Demir gibi bazı cisimlerde mıknatısla çekilme özelliği vardır. Magnetik olan bu cisimler *feromagnetik* ve *paramagnetik* olmak üzere ikiye ayrılır. Mıknatısın bizmutu ittiğini 1778'de Brugmanns buldu. Bu buluş, bir eksen etrafında serbest olarak dönebilen bizmut ibresinin, denge durumundayken magnetik alanın kuvvet çizgilerine dik olduğunu ortaya koydu. Bizmut *diyamagnetik* bir cisimdir. Diyamagnetik cisimlerin kutuplanma özelliği demirinkinin tersidir; geçirgenlikleri boşluğunkinden az, duyarlıkları da negatiftir. Faraday, bilinen bütün cisimlerin magnetik veya diyamagnetik olduğunu açıkladı. Diyamagnetizma olaylarını Tyndall, E. Becquerel, P. Curie v.b. inceledi. (L)

DİYAMANTİN i. (fr. *diamantine*). Billûrlaşmış alüminden yapılan parlatma tozu. (L)

DİYANET i. (ar. *dîn*'den *diyânet*). *Esk.* Dindarlık, dinî emirlere uyma: *Türkün sa-*

Foto. Yeni Sabah arşivi, N. Erkılıç (MEYDAN)

natlarında olduğu gibi, diyanet ve ahlâkında da hep bu meziyetlerin hâkim olduğu görülür (Z. Gökalp). ‖ Din: *Herkes cihanda olmalı tabi diyanete / Ondan terakkub etmeli mânâ siyanete* (Abdülhak Hâmid).

◆ **Diyanetli** sıf. Dindar. *Esk.* Diyanetkâr.

◆ **Diyanî** sıf. Diyanetle ilgili.

— Huk. *Diyanî tesis,* diyanet işleriyle ilgili tesis. (M)

Diyanet İşleri başkanlığı, Türkiye'de din işlerini yürütmekle görevli devlet teşkilâtı (kuruluşu 3 mart 1924). 22 Mayıs 1965 tarihli ve 633 sayılı kanunla yeniden teşkilâtlandırıldı. Başbakanlığa bağlıdır. 1920'de Birinci T.B.M.M. hükûmetinde, diğer bakanlıkların yanısıra bir Şeriye ve Evkaf vekâleti vardı. Laiklik prensibinin benimsenmesinden sonra bu bakanlık lağvedilince (1924), yerine itikat ve ibadetle ilgili her türlü işleri yürütmekle görevli bir Diyanet İşleri başkanlığı kuruldu.

Görevleri islâm dininin ibadet, ahlâk ve toplulukla ilgili işlerini düzenlemek, bu konuda toplumu aydınlatmak, ibadet yerlerini yönetmek, kendi teşkilâtı içinde bulunanları denetlemek, dinî eğitim ve öğretimin programlarını düzenlemek, bu konuda gerekli kitapları hazırlamak, yayımlar yapmak, yılın dinî günlerini hesaplamak, ibadet zamanlarını gerekli takvimlere göre belirtmek, namaz ve oruç zamanlarını, iftar saatlerini, fitre ve zekât miktarlarını islâm dininin koyduğu zaman ve ölçülere göre düzenleyerek halka bildirmektir.

Diyanet işleri merkez teşkilâtı, bir başkan, iki ikinci başkan, Din şûrası ve Merkez Disiplin kurulundan meydana gelir. Danışma birimleri Teftiş kurulu ve Hukuk müşavirliğinden ibarettir. Esas birimler yanında Din İşleri Yüksek kurulu, başkanlığın en yüksek danışma ve karar organıdır; bir başkan ve on üyeden teşekkül eder; Dinî Görevler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma müdürlüğü ve Derleme ve Yayım müdürlüğü halinde çalışır, kuruluşa yeterli elemanları hazırlar.

Yardımcı birimler Personel dairesi ve Donatım müdürlüğünden meydana gelir. Donatım müdürlüğü cami, mescit ve müftülüklerin bakımını, buralardaki demirbaşların korunmasını sağlar, din görevlilerinin kıyafetlerini düzenler, camileri tanzim eder, her türlü bağışların yerine harcanmasını takip ve kontrol eder. Diyanet İşleri başkanlığının taşra teşkilâtı, il ve ilçe müftülükleri, il ve ilçe disiplin kurulları, bucak ve köy imamlıkları, vaizlikler ve cami görevlilerinden meydana gelir. (M)

DİYANİT i. (fr. *dianite*). Miner. Kolombit'in bir çeşidi. (L)

DİYANTİN i. (fr. *dianthine*). Kim. Bir diiyodoglüoressein meydana getiren boyarmadde. (L)

DİYAPAZON i. (yun. *dia pasôn,* bütün [teller] arasından > lat. *diapason*'dan fr. k.). Eski yunan müzik teorisinden alınan bu terimle Ortaçağ ve Rönesans müzik bilginleri oktav'ı (*do 1— do 2*) belirtirlerdi. ‖ Bir ses ıskalasında belirli bir sesin nispî yüksekliği. ‖ U şeklinde iki madenî kolu olan âlet; titreşimleri belirli yükseklikte bir ses çıkarır. ‖ Nefesli çalgıların yapımında, delikle (çap) boruların boyu veya yüksekliği arasında bulunması gerekli ‖ İngiliz orglarına mahsus, 32, 16 veya 8 ayaklık boru takımı. ‖ *Ağız diyapazonu,* vurma dilli küçük âlet; çalgıcılar tabiî *la* sesini (hattâ *sol, re, mi* gibi başka notaları) almak için kullanırlar.

— ANSİKL. 1713'te akustikçi Sauveur, Paris kiliselerine ve operasına ait ses diyapazonlarını bulmağa çalışmıştı. Öldüğü için bu iş gerçekleşemedi. Şu var ki, elde bulunan delillere dayanılarak, o zaman Paris'te geçerli olan diyapazonun çağımızda kullanılan diyapazondan bir ses daha pes olduğu ileri sürülebilir. Bu olay, XVIII. yy. da ve XIX. yy. başlarında yaşamış klasik bestecilerin tek ses ve koro için yazdığı eserlerden çoğunu anlatır. Hemen hemen hepsini yeni bir perdeye aktarmak gerekir. Paris'te XIX. yy.-da diyapazon 423 periyot'tan 431,75'e, 1856'da 450'ye kadar çıkmıştır. Aynı dönemde periyot sayısı İngiltere'de 455'i buldu. Paris'te toplanan milletlerarası komisyonun 435 periyot olarak tespit ettiği *la,* 1939'da radyo ve gramofonun etkisi ile tekrar 440 periyoda çıkarıldı.

Eski diyapazonun tarihine ait kesin bilgileri org borularından edinebiliriz; ancak bunların nasıl yapıldığını, nasıl ses çıkardığını (tasarlanan notanın perdesi, temel basınç, v.b.) ayrıntılarıyle bilmemiz gerekir. Oysa çoğu zaman bu bilgilerden yoksunuz. Bununla beraber J. A. Ellis'in (1880), Mahillon'un, G. Le Cerf'in ve E. R. Labande'ın (1932) eski org diyapazonunun tespiti alanındaki çalışmaları belirtmek gerekir. XIX. yy. öncesi çeşitli diyapazon sınıflarını anlatan bir sürü terim vardı: «oda» perdesi, «kilise» perdesi, «opera» perdesi, «boru» perdesi v.b. 1600 ile 1820 arasında «oda» perdeleri (flüt, obua ve fagotların perdesi), «kilise» perdesinden (kilise orgu, borazan ve trompetlerin perdesi) bir, birbuçuk ton daha pesti. Sesler ve çalgılar, kendilerinden yüksek veya alçak perdeli olsun, eşlik edecekleri «değişmez perdeli» çalgıların diyapazonuna göre ayarlanırdı. Sabit perdeli olup ayrı perdelerden çalabilen çalgıların birlikte çalmaları söz konusu olunca, bunlardan birinin aktarımlı çalması veya aktarılmış bir notadan çalması gerekirdi. Aynı yerde, aynı anda bir diyapazona uyarak çalmanın 1834 yılından önce başladığı sonucuna (Scheibler'in *tonmesser*'i), ancak bir sürü düşünce merhalelerinden sonra varılabildi. Günümüzde birçok müzikçi, diyapazonun pesleştirilmesini ve periyot sayısının bir daha değişmeyecek şekilde tespit edilmesini istemektedir.

— İstat. Bir diyagram veya kartogramda, tarama tipi veya renk ile temsil edilen istatistik değer dilimleri arasında kurulan danışıklı uygunluk. (L)

DİYAPEDEZ i. (yun. *diapedan,* aradan geçmek'ten fr. *diapédèse*). Fizyol. Akyuvarların kılcal damarlardan dışarı çıkması.

— ANSİKL. Alyuvarların kılcal damarlardan dışarı çıkması normal ise de bu olay yabancı maddelerin özellikle bakteri toksinlerinin meydana getirdiği pozitif kimyevî göçümün etkisiyle çoğu zaman artar. Bu kimyevî göçüm sayesinde akyuvarlar toksinlerin çıktığı yere, yani doğrudan doğruya mikroplara doğru yönelir. Yutar hücre haline gelen akyuvarlar çoğu zaman bu mikropları sarar, içine alır ve yokeder. Buna göre, diyapedez organizmanın başvurduğu ilk savunma metodudur. Akyuvarlar bununla yalnız infeksiyonlara karşı değil, aynı zamanda canlı veya cansız her çeşit yabancı maddenin içeri girmesine de karşı kor. Meçnikov'un incelediği bu olay her zaman yararlı değildir. Özellikle akyuvar akımı fazla olursa aşırı mayalanmaya yol açılarak doku erimesi gibi zararlı sonuçlar doğabilir. İltihaplara karşı kullanılan ilâçların, bazı hallerde söz konusu olayın aşırı dereceye varmasını ve zararlı olmasını önlemek gibi bir faydası da vardır. (L)

DİYAPİR i. ve sıf. (yun. *diapeiran,* delip geçmek'ten fr. *diapir*). Jeol. Derindeki yumuşakça kayaların yükselerek üstteki daha yeni ve genellikle daha ağır kayalar arasına sokulmasını anlatır.

— ANSİKL. Bu hareketin sebebinin yoğunluk farklılığı olduğu sanılır. Nitekim, kaya tuzunun yoğunluğu 2,1, âdi kayalarınki ise 2,5 - 2,7'dir. Bu farklılık sonucunda, hemen hemen silindirimsi sütunlar halinde ve 10-50 km'lik aralıklarla yükselmeler oluşur ve bunlar ekseri yer yüzeyini kamburlaştırır (meselâ Alsace'taki Hettenschlag). Eğer bölge kırıklı yapıda (faylı) ise, *diyapir sütunlar* çoğu zaman kırıkların kesişme yerlerinde veya kırıklar boyunca görünür. Bazı kırıklar boyunca da *levha biçimli diyapirler* (diyapir dalgaları) yer alır. Diyapirler, petrol, potas veya tuz aramalarında yararlı ipuçları verir. Bunlar, evvelce, yanlış olarak, aşmaların bir sonucu sanılmış bulunan bazı yapı şekillerinin doğru yorumlanmasını sağlamıştır. (L)

DİYAPOZİTİF i. (fr. *diapositive*'den). Foto. Saydam bir yüzey üzerindeki pozitif görüntü. Genellikle perde üzerine yansıtmaka kullanılır.

— ANSİKL. *Diyapozitif*'ler ya iki cam arasına sıkıştırılır ya da karton çerçevelerde saklanır. Şerit biçiminde de olanları vardır. Genellikle kullanılan sabit diyapozitif projeksiyon boyları şunlardır: 85 X 100 mm, 60 × 60 mm, 24 × 36 mm ve 18 × 24 mm. Bu son iki boy 35 mm'lik filimlere çekilir. 16 mm'lik filimler de kullanılır. (L)

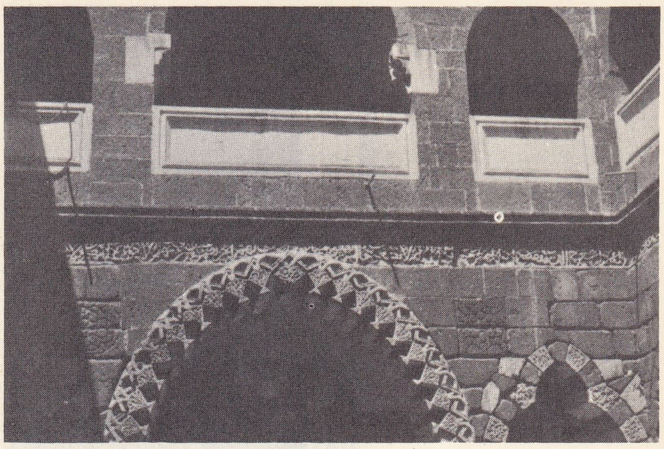

Ulucamiinde avluyu çevreleyen duvarlar

DİYAR i. (ar. *dār,* ev, yer'den *diyār*). *Esk.* Ülke, memleket, il, vatan: *Alıp seni hangi diyara gidem / Sensiz yârim şu cihanda ben nidem* (Halk türküsü). *Bana dünyada ne yer kaldı, emin ol, ne de yar / Ararım göçmek için başka zemin başka diyar* (M. Â. Ersoy). *Diyar diyar dolaşmak.* ‖ *Diyâr-ı gurbet,* yabancı ülke. ‖ *Diyâr-ı Rûm,* «Anadolu» için kullanılan söz: *Asâkir-i İslâmiye, yazın diyâr-ı Rûm'a gaza eder* (Cevdet Paşa). [*M*]

DİYARBAKIR, Güneydoğu Anadolu bölgesinde il merkezi şehir; 102 653 nüf. Dicle'nin yukarı havzasında sağ kıyıya hâkim düzlükte kurulmuştur; yüksl. 660 m. Eski şehir Anadolu'da rastlanılan en sağlam ve heybetli bir sur ile kuşatılmıştır. Yeni şehir ise surların dışında özellikle kuzeye doğru yayılmaktadır. Şehir kara yoluyle Mardin'e 96, Elâzığ'a 159, Urfa'ya 184 km uzaklıktadır. Haydarpaşa-Kurtalan demiryolu üzerinde istasyonu ve işlek bir de havaalanı vardır. Canlı bir ticaret merkezi olduğu halde sanayi pek gelişmiş değildir.

dört ayaklı minare

● *Coğrafya.* Diyarbakır, kuzeyde Güneydoğu Toroslar, güneyde *Mardin eşiği* adı verilen sırt, batıda Karacadağ sönmüş volkan kütlesi arasında, ortasından Dicle'nin geçtiği *Diyarbakır havzası*'nda yer alır. Yağışı az, fakat tahıl ekimine ve sulamalı tarıma, küçükbaş hayvan üretilmesine elverişli bir yörenin merkezi olmakla birlikte, kuzeydeki engebeli topraklarla güneydeki bozkırlar arasında önemli yollar üzerinde düğüm noktası meydana getirir. Anadolu ve Suriye'den gelerek Irak'a yönelen yoldan Diyarbakır'da ayrılan bir kol kuzeydeki dağları birbiri ardında sıralanan geçitlerle aşıp Harput ve Sıvas üzerinden Karadeniz kıyılarına (Samsun) ulaşır. Başka bir yol da Bitlis üzerinden Van gölü havzasına oradan da Azerbaycan ve İran'a uzanır. Diyarbakır, çevresinin sağladığı çeşitli geçim kaynakları ile önemli yolların düğüm noktasında bulunuşu sebepleriyle tarih devirleri boyunca gelişme imkânı bulmuştur. Dicle vâdisinden 100 m'-

DİYARBAKIR testileri

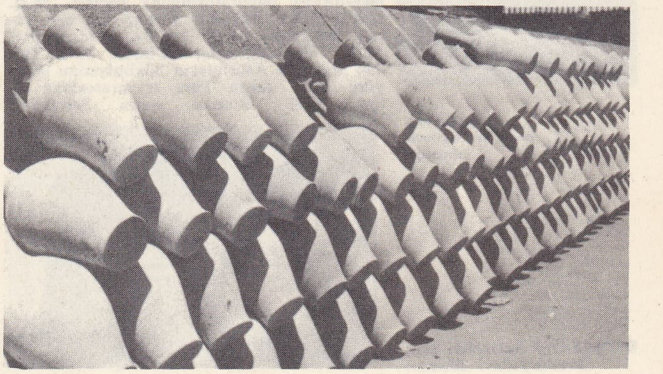

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

DİYARBAKIR

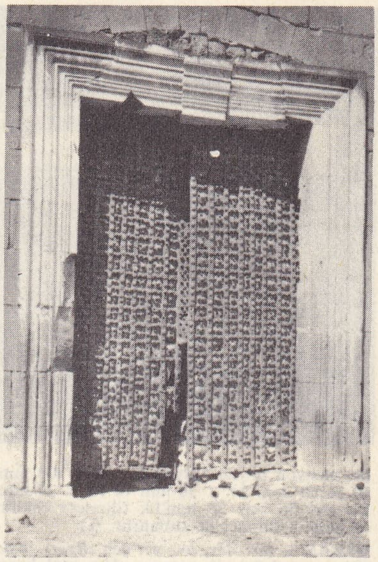

kale kapılarından biri

Silvan köprüsü

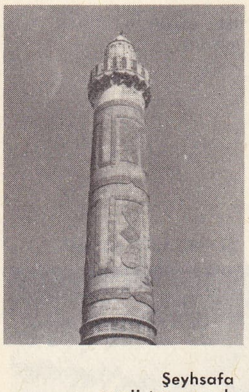

Şeyhsafa camii taş oymalı minaresi

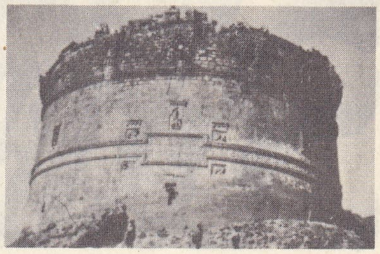

DİYARBAKIR kalesinde burç (Artukoğulları dönemi)

ye yakın bir yükseklikteki lav yaygısı üzerine yerleşen şehir, sağlam surlarıyle saldırılara dayanmıştır. Şehrin adı, 1937 yılı kasımında Atatürk'ün direktifine göre, türkçe âhenk kurallarına uydurularak *Diyarbakır*'a çevrildi.

● *Tarih.* Diyarbakır eyaleti sınırları içinde yer alan Diyarbakır şehrinin adı asur çivi yazılarında (M.Ö. 1300 yıllarından beri) *Amidi* olarak geçer. Bu ad daha sonra yunan ve latin kaynaklarında *Amido* olmuş müslümanlara *Âmid* şeklinde geçmiştir. Türkler surlarının ve yapılarının koyu renkli volkanik taşlardan yapılmış olmasıyle ilgili olarak buraya *Kara-Âmid* de derlerdi. Türk devrinde şehre şüphesiz Âmid'den bozma olarak *Hâmid* veya *Hamid* denildiği de görülür. Yörenin ilk medenî halkı, bilindiğine göre M.Ö. 3500 yıllarına doğru Van gölüyle Kuzey Suriye arasına yayılmış «Tel Halaf» kültürünü yaşatmış olan Hurrilerdir. Yöre, M.Ö. 2750'ye doğru Sumer-Akkad imparatorluğuna geçmiş, M.Ö. 2260'a doğru Akkad'lı Naram Sin çivi yazılı belgesini bazalt kayaya yazdırmıştır. M.Ö. 775'e doğru Urartu'ların, M.Ö. 736-754 arasında Asurluların hâkimiyetine giren yöre daha sonra Pers imparatorluğu eline geçti. Bundan sonra Selefkileri Asya'dan kovan Arsaklılar yöreye sahip oldular. 338 Yılında Sasanîler Âmid'i kuşattılarsa da ele geçiremediler. Roma imparatoru Constantius şehri onarttı (349). Şehir 359'da İranlıların eline geçti. Fakat, 363'te geri alındı ve imparator Valentianus zamanında surlar genişletildi. 503'te Sasanîlerin eline geçtiyse de 505'te yeniden Bizans'a bırakıldı. Aynı yüzyıl içinde Âmid birkaç defa İranlıların eline geçti. Halife Ömer devrinde islâm orduları tarafından 5 yıllık bir kuşatmadan sonra zaptedildi (639), büyük kilise camiye çevrildi ve Âmid, Diyarbakır muhassıllığının merkezi oldu. Hamdanoğulları devrinde (X. yy. ortaları) Bizanslılar Âmid'i birkaç defa kuşattılarsa da ele geçiremediler. Daha sonra şehri zapteden Mervanoğulları 1042'de Selçuklulara bağlandılar. Melikşah devrinde selçuklu hâkimiyetine geçen (1085) şehirde yeni burçlar yapıldı. 1097-1183 Arasında İnaloğulları beyliğinin elinde olan Âmid, sırasıyle Irak, Anadolu ve tekrar Irak selçuklularının hâkimiyetine girdi. 1183'te Hasankeyf Artukoğulları şehri aldılar ve 1232'ye kadar süren hâkimiyetlerinde merkez seçtikleri Diyarbakır'a parlak bir devir yaşattılar. Âmid 1232'de Mısır hükümdarı Melik Kâmil, 1240'da konya selçukluları tarafından zaptedildi. 1302'de Gazan Han Âmid'i Mardin Artukoğullarına verdi ve şehir 1394'e kadar onlarda kaldı. Timur aldığı şehri kendine yardım etmiş olan Akkoyunlu Kara Yülük Osman Beye verdi ve Âmid onun tarafından Mardin ve Halep kuvvetlerine, sonra da Mısırlılara karşı başarıyle korundu. Âmid'de akkoyunlu hâkimiyeti yetmiş yıl sürdü; önce devlete başkent olduğu için gelişmeğe başladı ise de Uzun Hasan başkenti Tebriz'e taşıdığı için Âmid bir eyalet merkezi durumuna düştü. 1507'de Akkoyunluların başına geçen Musullu Emir Bey bütün Diyarbakır dolaylarını Şah İsmail Safevî'ye teslim etti. Fakat yörenin sünnî beyleri Âmid'i şiî Şah İsmail'in valisine vermek istemediler ve Dulkadıroğullarından yardım bekledilerse de (1507), Safevîler üstün geldiler. 1514'te Çaldıran savaşından sonra Yavuz Sultan Selim, Bıyıklı Mehmed Paşayı yörenin fethine gönderdi. 1515'te Âmid, daha sonra da bölgedeki diğer kaleler osmanlı hâkimiyetine girdi; şehirde camiler, hanlar, medreseler yapıldı ve kale onarıldı. Kanunî Sultan Süleyman ünlü Hamravat suyunu 1543'te şehre getirtti. Âmid şehri Diyarbakır eyaleti denilen büyük bir idarî bölüme merkez oldu ve zamanla eyalet merkezine de *Diyarbekir* denilmeğe başlandı. Eyaletin ilk beylerbeyi halkın «Fatih Paşa» diye andığı Bıyıklı Mehmed Paşadır. Tarikat kurucusu İbrahim Gülşeni ile tarihçi Kadı Hüseyin, Âmid'lidir; yine Diyarbakır'lı birçok şair de *Âmidî* mahlâsını kullanmışlardır. Yakın devirde yetişen tarihçi ve şair Said Paşa ile oğulları Süleyman Nazif ve Faik Âli, Millet kütüphanesi kurucusu Ali Emirî ve Ziya Gökalp de Diyarbakır'lıdırlar.

● G. santl. Diyarbakır'ın en dikkate değer yapısı *surlar*'dır. Sonradan yapılan bazı değişiklikler dışında IV. yy. bizans eseri olan ve kara bazalttan yapılmış bulunan surlar hemen hemen düz denilecek bir alanı kuşatır. Bunların çevresi A. Gabriel'in verdiği bilgiye göre 5 km'yi bulur. Surların kuşattığı alanın doğu-batı uzunluğu 1 700 m, kuzey-güney genişliği 1 300 m'dir. Duvarın kalınlığı 3-5 m, sur üstündeki devriye yolunun yerden yüksekliği 8-12 m'dir; bu yol, dışarıya doğru 70 sm kalınlığında bir mazgal duvarıyle korunmuştur. Surlar üzerinde çeşitli boy ve biçimde 78 burç sıralanır, bunlardan kapılara yakın olanlar daha büyüktür; güneybatıda surun dirsek yerlerinde sonradan yapılan üç büyük burç daha vardır *(Ulubeden, Yedikardeş* ve *Keçiburç).* Surların kapladığı alanın kuzeydoğu köşesinde yay biçiminde bir duvarla şehirden ayrılan *İç kale* yer alır. Surlar doğuda kayalar üzerinde yükselir; diğer yönlerde bugün kısmen dolmuş hendeklerle çevrilmiştir. Kalenin dört yönde dört kapısı vardır: kuzeyde *Harput (Dağ) kapısı*, batıda *Urfa kapısı*, güneyde *Mardin kapısı* ve doğuda *Yenikapı* (*Dicle kapısı*). İç kalede yer aldığı bilinen saray ve konaklardan bugüne hiç bir iz kalmamıştır. Yalnız bir cami vardır. Bir iki yıkıntı dışında ayakta duran surların kuşattığı alanda, genellikle dar ve düzensiz yollar boyunca dizilmiş, çok defa dışarıya penceresiz, üstü toprak damlı, evler yer alır. Harput ve Mardin kapılarını birleştiren bir anacadde şehri boydan boya keser ve batıdaki Urfa kapısından gelen başka bir cadde gelip şehrin ortasında bununla birleşir. Bu kesim Diyarbakır'ın başlıca çarşı semtidir. Caddelerin kesiştiği yerin kuzeyinde Cumhuriyet meydanı ve onun batı kenarında da *Diyarbakır* Ulucamii* yer alır. Eski Diyarbakır kesiminde, son yıllarda önemli modernleştirme çalışmaları yapılmıştır.

Osmanlı devrinden önceye ait yapılar arasında bir de *Sincariye (Zinzirli) medresesi* sayılabilir. Diyarbakır'daki diğer camilerin çoğu osmanlı devri başında yapılmıştır. Dış duvarlar çoğunlukla ak kalker ve kara bazalt taş sıralarının üst üste konmasıyle yapılmıştır: *Kasımpadişah* veya *Şeyhmater camii* (1451), *Fatih (Bıyıklımehmedpaşa), Hüsrevpaşa, Peygamber, Şeyhsafa, Behrampaşa, Melekahmet* ve *Nasuhpaşa* camileri ile kervansaraylar *(Deliller* ve *Hasanpaşa* hanları) sayılabilir. Bugünkü Diyarbakır eski şeklini canlı bir şekilde korumakla beraber, yeni mahalleler surların dışında geniş alana yayılmıştır. Şehrin nüfusu üstüne, XIX. yy.-da 35 000 ile 50 000 arasında değişen tahminler yapılmıştı. Cumhuriyet'in ilk sayımında (1927) nüfus 30 709, 1935'te 34 652 oldu, 1940'ta 42 555'e, 1950'de 45 053'e, 1960'ta 79 888'e yükseldi, 1965'te 102 000'i aştı. Diyarbakır şehri 1935 ekiminde demiryoluna kavuştu ve daha sonra da çevresine iyi yollarla bağlandı.

— *Diyarbakır ili,* il topraklarının büyük kısmı Güneydoğu Anadolu bölgesinde (Dicle bölümü) yer alır, yalnız kuzeyde küçük bir şerit Doğu Anadolu'ya (Yukarı Fırat bölümü) taşar. Diyarbakır ili doğuda Siirt, kuzeydoğuda Muş, kuzeyde Bingöl ve Elazığ, kuzeybatıda Malatya ve Adıyaman, batıda Ufra, güneyde Mardin illeriyle çevrilidir; 15 345 km^2 (km^2'ye ortalama 30 kişi); 475 916 nüf.

Diyarbakır iline bağlı ilçeler: Diyarbakır (Merkez), Bismil, Çermik, Çınar, Çüngüş, Dicle, Ergani, Hani, Hazro, Kulp, Lice ve Silvan. Muhtarlık sayısı 665. — *Diyarbakır ilçesi,* 3 010 km^2, 163 691 nüf. Merkez, Eğil, Mermer, Pirinçlik bucakları içinde 118 köyü vardır.

● *Coğrafya.* İl toprakları *Diyarbakır havzası* adı verilen ve boydan boya Dicle nehri ile geçilen geniş çanağın içinde yer alır. Kuzeyde Güneydoğu Torosların geniş yayı havzaya sınır olur; bu dağlar batı kesiminde az yüksek (Maden dağları, Hazarbaba dağı 2 285 m), doğuya doğru daha geniş ve daha yüksektir (Muş ili sınırında 2 800 m). Bu dağlar, kıvrılmış ve kısmen billûrlaşmış eski kayaçlardan meydana gelen ekseni dışında, dışarıya doğru eğilmiş kireçli kumlu killi kretase eosen katmanları ve aralarına girmiş volkanik kütlelerden oluşmuştur. Bu yereyler, havzanın 1 000 m'den alçak ve hafif dalgalı yayla görünüşlü ve neojen göl tortullarıyle örtülü zemini altında kaybolur ve Dicle vâdisi tabanında yükselti 500 m altına düşer. Vâdinin güneyinde yerey yükselir ve sel yataklarıyle yarılır, böylelikle Mardin eşiği eteklerine erişilir. Nihayet güneybatıya doğru düzlükler üzerinde Karacadağ'ın basık ve geniş sönmüş volkan kütlesi (1 919 m) yükselir. Karacadağ'dan etrafa yayılan lâv akıntılarından biri Diyarbakır şehrinin bulunduğu yerde Dicle vâdisine kadar uzanır. Diyarbakır havzasında iklim şiddetli karasal, özellikle yazları çok sıcak ve kuraktır; yağışlar kuzeydeki dağlık kesimlerde bol, güneye doğru azalmakla birlikte, yine 400 mm'den yukarıdır. Havzanın ortasına yakın bir yerde bulunan Diyarbakır şehri meteoroloji istasyonunda yapılan 37 yıllık gözlemlere göre, en soğuk ve en sıcak ayın ortalama sıcaklıkları 1°6 C ve 31°0 C; bu süre içinde kaydedilen en düşük ve en yüksek sıcaklıklar: —24°2 C ve 46°2 C'tır. Sıcaklığın kışın 0°C üstüne çıkmadığı günler sayısı (ortalama) 4, yazın gölgede 30°C'tı aştığı gün sayısı da 125'tir. Yıllık ortalama yağış 482 mm, yağışlı günler sayısı 87'dir. Yağışların mevsimlere dağılışı (yüzde olarak) şöyledir: kış 44, ilkbahar 36, yaz 2, sonbahar 18. Kar yağışlı günler sayısı (ortalama) 6,1, karla örtülü

Foto. N. Erkılıç, Yeni Sabah arşivi (MEYDAN)

günler 12,5'tir. Diyarbakır ili içinde yağış gözlemleri yapılan başka istasyonların 7 ilâ 11 yıllık kayıtlara göre yıllık ortalamalar, yağışların kuzeydoğudaki dağlık kesimde pek bol olduğunu (Kulp 1 105, Lice 1 194 mm), merkeze (Silvan 730 mm) ve batıya (Ergani 721, Sermiş 702 mm) doğru biraz eksilmekle birlikte yine yeterli bulunduğunu, güneydeki ve batıdaki (Karacadağ) yüksek alanların siperi arkasında biraz eksildiğini (Bismil 446 mm) gösterir. Yıllık yağışların yeterli olmasına karşılık yazlar genellikle çok kurak geçer.

Diyarbakır ili toprakları, bütününe yakın kısmıyle Dicle nehri havzası içinde yer alır. Yalnız kuzeybatıda dar bir alan suyunu Fırat'a gönderir. İlden geçen başlıca akarsular Dicle ile önemli kolları olan kuzeyde Zulkar, Anbar, Pamuk ve Batman çayları ve güneyde Göksu ile Savur çayıdır. Bütün bu akarsular yazın çok fakirleşir, bazıları kurur; kışın ve ilkbaharda ise suları yükselir. İl içinde önemli göl yoktur.

İlde tabiî bitki örtüsü genellikle step görünüşündedir. Kuzeydeki tepelik alanda çalılıklar ve meşe ormanı kalıntıları göze çarpar. Diyarbakır ilinin 476 000 kadar olan nüfusunun yüzde 34'ü 3 000 den fazla nüfuslu 11 şehir ve kasabada yaşar. Diyarbakır, Türkiye'nin 100 000'den fazla nüfuslu şehirlerindendir (102 653). İlde 10 000'den fazla nüfuslu iki yerleşme merkezi vardır: Silvan (12 158) ve Ergani (10 528). Diğerleri küçük kasabalardır. Kır nüfusu yüzde 66'dır ve çoğu, nüfusu 250-1 000 arasında değişen orta ve küçük boyutlu köylerde yaşarlar. İlin kır nüfusu yoğunluğu (ortalama) km²'ye 20,5'tir.

Diyarbakır ilinde halkın geçimi tarım ve hayvancılığa dayanır. Topraklarının faydalanma bakımından bölünüşü söyledir: ekili topraklar nadas ile yüzde 47,5; bağ-bahçe, sebzelik yüzde 2,5; orman alanları yüzde 12; otlak yüzde 7, ürün vermeyen yüzde 31. Ekili alanların bölünüşünde baş yeri tahıl tarlaları tutar (180 000-210 000 hektar), kuru sebze ekiliş alanları bunun onda birini bile bulmaz (13 000 hektar). Sanayi bitkilerine ayrılan alanlar daha da azdır (5 500 hektar). En çok buğday ekilir: son yıllarda buğday üretimi 94 000 - 160 000 ton arasında değişti. İkinci sırayı arpa (75 000-90 000 t) alır; darı (7 000-9 000 t) ve mısır (2 000-2 500 t) ekimi pek önemli değildir. Pirinç oldukça yaygındır; son yıllarda üretim 3 000-4 900 ton arasında değişti (1968'de pirinç ürünü bakımından dokuzuncu il). Patates üretimi 1965'ten önce yılda 500 tonu geçmezken 1967'de ve 1968'de 9 000 tona yaklaştı. Mercimek (7 000-10 000 t) ve nohut (1 500-3 000 t) üretimi ise geleneksel önem taşır. Sanayi bitkileri fazla yer tutmaz: tütün (400 tondan 1 000 tona), pamuk (1 500 tondan 750 tona), susam (200 tondan 700 tona). Bostan ekimi yaygındır. Diyarbakır'ın Dicle vâdisi tabanında yetiştirilen çok iri karpuzları ünlüdür. Diyarbakır'da çeşitli meyve de yetiştirilir. 20 000 hektarı aşan üzüm bağlarından 100 000 tondan fazla ürün alınır, çoğu yerinde tüketilir.

Hayvancılık alanında özellikle son yıllarda büyük gelişmeler görüldü. Koyun (1968'de 608 000), kıl çekisi (550 000), sığır (354 000), manda (28 000), at (19 000), katır (14 000), eşek (55 000), arı kovanı (5 000), tavuk (300 000). Diyarbakır ilinde yapağı üretimi 900, keçi kılı da 400 ton kadardır. İpekböcekçiliği gerileme halindedir (Merkez, Kulp, Lice ve Silvan ilçeleri).

Diyarbakır ilinde henüz büyük sanayi gelişmemiştir. Daha çok ihtiyacı karşılamak üzere, un, çeltik, iplik, şayak, içki (rakı) yapan birtakım kurumlar bulunur. Ayrıca yeraltı zenginlikleri bakımından petrol dikkati çeker. Diyarbakır ve Dicle ilçelerinde akaryakıta ulaşmış ve 5 verimli sondaj alanı tespit edilmiştir; günde 15 000 varil petrol üretilir. Hazro ilçesinde de linyit çıkartılır.

Osmanlı devletinin son devirlerinde Diyarbakır ili, çevresiyle güç ulaşım sağlayabilen bir alandı. Güç geçit veren patikalarla buraya gelinirdi. 1935'te demiryolu yöreye girdi ve daha yakın bir devrede de düzenli karayolları üzerinde motorlu taşıtlar işlemeğe başladı ve böylelikle Diyarbakır güneydoğu bölgesinin büyük bir ticaret merkezi halini aldı. Yörenin başlıca ihracatı tahıl, baklagiller, hayvan ve hayvan ürünleri, ayrıca ham petrol, mazı ve kitredir. Dışarıdan da işlenmiş eşya, manifatura, yapı gereçleri v.b. alınır. En fazla alış veriş Gaziantep, Adana, Mersin ve Ankara ile yapılır. (→ Bibliyo.) [M]

Diyarbakır müzesi, Diyarbakır'da Artukoğullarından kalma Sincariye medresesinde kurulan müze (1940). Müzede, Diyarbakır yörelerinden derlenen Asur, Hitit, Roma Bizans çağlarından kalma mezar taşları, heykeller, selçuklu-osmanlı çinileri, ağaç işi eserler, silâhlar, tekke eşyası, sikkeler, şer'iye sicilleri, etnoğrafya ile ilgili eserler yer alır. Müzenin bir de kitaplığı vardır. Ziya Gökalp'in oturduğu ev de, eserlerinin ve özel eşyasının sergilendiği ayrı bir müzedir. (M)

Diyarbakır Ulucamii, Diyarbakır'da cami. İslâm orduları şehri ele geçirince (639) buradaki Saint Thoma kilisesinin üçte birini, sonra da tümünü camiye çevirdiler. Diyarbakır'ın 1090'da Selçuklu imparatorluğuna katılmasından sonra cami, Melikşah'ın emriyle onarıldı (1091). İkinci defa Ebu Şuca Muhammed tarafından onarıldığı 1118 tarihli kitabeden anlaşılır. İnaloğluları zamanında bazı ilâvelerle değişikliğe uğradı. Osmanlılar devrinde caminin kuzeybatı tarafına Şafi camii yapıldı (1528). Plan şeması Şam Emeviye camiine benzer. Kıble duvarına paralel üç nefi, ortadan dik ahşap çatılı geniş bir transept keser. Bu, Suriye mimarîsi etkisini belirtir. Avlu iki kat revaklı ve sivri kemerlidir. Antik bir tiyatro sahnesini andıran avlunun yan cepheleri zengin süslemelidir. (M)

DİYARBEKİR. Esk. coğ. Küçük Arsakidler devrinde Arzanen ve Bizans döneminde Mezopotamya eyaletine, göçebe arapların Rebia kolundan Bekr bin Vâil boyu adına izafeten Abbasî'lerin verdikleri ad. Arzan, Meyyafârikîn, Âmid, Mardin ve Siirt bu bölge sınırları içinde yer alıyordu. Bekr bin Vâil'in Şeyban oymağına bağlı Şeyhoğulları beyliği devrinde bölgenin merkezi Âmid oldu. 1453-1469 Arasında Akkoyunlu Uzun Hasan eyaletin sınırlarını Bingöller'den Rakka'ya, Arapkir'den Musul'a kadar genişleterek Bitlis ve Muş'u buraya bağladı. Diyarbekir eyaleti 1515'te Osmanlıların eline geçti. Celâlî isyanlarında, ocaklı beylerinin kaldırılması sırasında, ermeni komitecilerinin çarpışmalarında, XIX. yy.daki âyân çekişmelerinde büyük zarar gördü. Tanzimattan sonra dirlik idaresi yerine vilâyetler kurulurken (1868) Diyarbekir de vilâyet haline getirildi. 1937'ye kadar resmî adı *Diyarbekir* idi. Bu tarihten sonra *Diyarbakır** olarak değiştirildi. (M)

DİYARBEKİRLİ MAHMUD ÇELEBİ. Bk. MAHMUD ÇELEBİ.

DİYARBEKRÎ (Hüseyin bin Muhammed bin el-Hasen ED—), osmanlı tarihçisi (öl. Diyarbakır 1574). Öğrenimini Şam'da tamamladı, Mekke kadılığına yükseldi. İki ciltlik tarihinin ilk cildinde Hz. Muhammed'in hayatını, ikinci cildinde Dört Halife, Emevîler, Abbasîler, Fatımîler ve Murad III devrine kadar Osmanlı türk devletlerini konu edinir. (M)

DİYARE i. (yun. *diarrhoia*, akma'dan fr. *diarrhée*). Bk. İSHAL.

DİYARIMUDAR. Esk. coğ. Arapların Mudar boyunun VII.yy.da yerleştiği bölge. Merkezi: *Rakka*. Kuzeyde Sumeysat'tan (Şamşat, Samsat) başlar; Fırat dirseğinin doğusunda kalan, Fırat ile, Harran'dan (Carrhae) gelerek ona karışan Belih suyu arasındaki kuzey Fırat bölgesi, güneye doğru uzanan bir ova durumundadır. Eskiden beri doğusundaki en önemli yerleşme merkezi Harran'dır; kuzeyinde Urfa (Edessa) yer alır. Fırat ve Belih ırmakları ile kolları tarafından sulanan bölge, büyük bir tarım alanıdır.

● *Tarih.* Tarih boyunca, Asurluların, İranlıların, Grek ve Romalılarla Bizanslıların, sonra Müslüman Araplarla Türklerin ve Haçlıların hâkimiyetinde kalan Diyarımudar'ın etnik bütünlüğü olmamıştır. 1036-1039 Yıllarında Van gölü kıyılarında üslenen türk akıncıları, 1042'de Göktaş ve Kızıl Bey oğlu Mansur yönetiminde bölgeyi ele geçirdiler. Fakat kesin olarak alınması Sultan Melikşah'ın, 1077'de Emir Tutuş'u Suriye'ye göndermesiyle oldu. Bunun üzerine Âmid'i (Diyarbakır) bırakan Şerefüddevle Müslim, Rahbe'ye çekildi. 1084'te Melikşah Rahbeyi Şerefüddevle'ye bırakınca bölge, Türkler ve Araplar arasında bölünmüş oldu, kuzeyi Türklere, güneyi Araplara kaldı. Bu bölünmeyi Türklerin yararına değiştirmek isteyen Anadolu Selçuklu sultanı Süleyman Şah, Şerefüddevle'yi yendiyse de (1085) Melikşah'ın desteğini kazanamadığı için bölgenin güney kısımlarının Anadolu beyliğine katılması tasarısı sonuçlanmadı. Bölge uzun süre Artukluların elinde kaldı. 1100'den sonra Haçlıların akınları başladı. 1186'da da Selâhaddin Eyyubî'nin eline geçti. Eyyubîlerin devamı olan Türk ve Çerkez Kölemenlerinin elinde iken Alâeddin Keykubad I tarafından alındı (1233). Nihayet Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık zaferiyle (1516) osmanlı hâkimiyetine girdi. Yapılan ilk teşkilâtlandırma ile Urfa, Ane ve Rahbe Diyarbakır beylerbeyliğine, Rakka ise Halep beylerbeyliğine bağlandı. XVII.yy. da merkezi Rakka olan ayrı bir beylerbeylik haline getirildi; yeni yerleştirilen halkla daha çok türkleştirildi. Birinci Dünya savaşında Suriye cephesinin çökmesine kadar türk hâkimiyetinde kaldı. 20 Ekim 1921 Ankara itilâfnamesi ile fransız mandasına bırakılan Suriye ile Türkiye arasında demiryolu boyunca bölündü. Bölgenin Samsat, Urfa, Harran, Birecik, Seruc şehirleri Türkiye sınırları içinde kaldı. (M)

DİYARIREBİA. Esk. coğ. Ortaçağda Rebia Araplarının oturdukları bölge. Kuzeyde Rasülayn, Mardin, Tel Fagan ve Nusaybin, güneyde Tigris ve Sarsar, doğuda Küçük Habur, Yukarı ve Aşağı Zap ırmakları, batıda Çağcağa (Hermes) ve Büyük Habur sularının vâdisiyle sınırlanır. Merkezi, *Musul*.

— Tar. Diyarırebia halife Ömer zamanında Utbe bin Ferhad tarafından alındı (641); Emevîler devrinde bir eyalet haline getirildi. Abbasîler devrinde bölgenin güney kısmına bir süre haricî başkanı Musavvir hükmetti. Halife El-Mutemid'in, emrindeki türk ordusunu Musul'a göndermesiyle bölgede türk hâkimiyeti başladı. 1042'de Oğuz oymakları, Ukaylî emîri Karvaş'ı yenerek Musul, Cizre, Nusaybin ve Sincar'ı ele geçirdiler ve Tuğrul Beyin idaresini yerli arap emîrlerine kabul ettirdiler. Şerefüddevle Müslim araplık kaygısıyle Diyarbakır hükümdarı Nasrüddevle'ye yardım ederek Artuk Beye karşı harekete geçti. Şerefüddevle yenilince bölge Büyük Selçuklu imparatorluğuna katıldı (1084). Bundan sonra Diyarırebia bölgesine türk beylikleri *Musul* adını verdiler. Bölge sırasıyle Zengîler, İlhanlılar, Celâyirliler ve Timurluların hâkimiyetine girdi. Daha sonra Akkoyunlu ve Safevî İran, bölgeye hâkim oldu. Diyarırebia 1516'daki Kızıltepe savaşından sonra Osmanlı devletinin eline geçti. Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdat seferinden (1534-1535) sonra da il teşkilâtı kuruldu. Birinci Dünya savaşından sonra yapılan Mondros antlaşmasının uygulanması sırasında bölgedeki zengin petrol yatakları İngilizlerin dikkatini çekti. 8 Kasım 1918'de bölgenin merkezi Musul'u İngilizler ellerine geçirdiler. 1926 Haziranında Ankara'da yapılan Türkiye-İngiltere antlaşmasıyle bölgenin kuzey bölümü (Cizre, Nusaybin, Mardin, Resuleyn) Türkiye'ye bırakıldı. (M)

DİYARIRUM. Esk. coğ. İslâm coğrafyacı ve tarihçilerinin Ortaçağda Bizans topraklarına verdikleri ad. (*Memâlik-i Rum, Arz-ı Rum, İklîm-i Rum* da denir.) Bizanslılar kendilerine *Romaioi*, memleketlerine de *Romania* derlerdi. Böylece VII.yy. da *Rum* veya *Roma* sözü hıristiyan topraklar anlamına gelirdi. Bu sebeple önceleri Diyarırum bütün hıristiyan toprakları için kullanılırken, arap ve bizans mücadeleleri sırasında sadece Küçük Asya (Asia Minor) için kullanılmağa başlandı. Bu bölge tabiî olarak Karadeniz, Marmara ve Akdeniz ile sınırlanırken, Emevîlerden Muaviye bin Ebu Süfyan ve Şarahbil bin Hasene'nin islâm topraklarına kattığı Kıbrıs gibi adalar da bu ad altında anıldı. Doğu sınırları müslüman Araplara ve Bizanslılara göre farklıydı. Bizanslılar Küçük Asya'da kurdukları 18 tem'den meydana gelen teş-

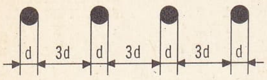

diyastil

kilâtın doğu sınırlarını, merkezi Antakya olan Suriye, Kharsianon (Kharsanti, Karaköy, Orta Fırat), Selevkeia (Çukurova), Mezopotamya (Yukarı Fırat Murat suyu), Koloneia'ya (Erzurum, Van) kadar uzatırlardı. Arap coğrafyacıları ise, Diyarırum ve «Memalik-i Rum» sözleriyle yarımadanın bütününü kastederlerdi. Yani, Kostantinos Porphyrogenetos'un *Asia Minor* veya antik coğrafyacıların *Asia* dedikleri yerlere, Toros'ların beriki ve öteki tarafındaki kısımları bu adlarla andılar. Meselâ, XIV. yy. tarihçilerinden Suriyeli Ebul Fedâ, Diyarırum'u, batıda Ege denizi adaları, doğuda Ermeniye, kuzeyde Karadeniz, güneyde Suriye ve Mezopotamya (Elcezîre) ile sınırlandırır. Ünlü arap coğrafyacısı İdris (XII. yy.) Memalik-i Rum'u doğuya doğru biraz daha geniş bir saha olarak gösterir. Yine XIV. yy. ortalarında Küçük Asya bölgesini bir tasnife tabi tutan bir risale (*Risale-i Felekiye*, Ayasofya ktb. nu. 2756), Memalik-i Rum el-Mahrusa deyimiyle Anadolu'nun Diyarbakır, Erzurum, Erzincan, Malatya, Sıvas'ı da içine alan Konya, Kayseri, Ankara bölgelerini belirler; bu geniş bölgeyi Diyarırum'un El-Vustâniye kısmı (yani Orta ve Doğu Anadolu) olarak nitelendirir, Diyarırum'un diğer kısmını da El-Ucât (uclar) diye adlandırır. Bu bölüm, Anadolu beylerbeyliği diyebileceğimiz Batı Anadolu bölgesini (Âmid, Germiyan, Aydın, Menteşe, Karesi, Saruhan, Orhan Bey zamanındaki Osmanlı memleketleri) içine alır. Böylece Anadolu deyimini kullanan doğulu yazarlar, bu sözle Diyarırum'un sadece batı bölgesini anmış olurlar. Diğer taraftan, arap coğrafyacılarına göre Tarsus'tan başlayan, Kur ırmağının kaynaklarından geçerek Çoruh'un döküldüğü yere kadar devam eden bölge, *Süguruşşâmiye, Sügurülcezire* ve *Sügurülermeniye* (yani Şam, Elcezire ve Ermeniye hudutları), olmak üzere üçe ayrılırdı. Arap topraklarından Diyarırum'a güneydoğu sınırından iki yol açılırdı: Tarsus'a bağlanan Konstantinopolis yolu; Maraş'tan başlayan ve Toroslardaki Gülek kalesinin yanından kuzeye dönerek Elbistan, Malatya üzerinden Trabzon'a ulaşan ikinci yol. XIV. yy. arap gezgini İbn Battuta, Alaiye'de (Alanya) Diyarırum'a ayak bastığını, bölgede ziyaret ettiği yerlerin (Lâdik [Denizli], Konya, Larende [Karaman] sultanlarının topraklarının) hep Memalik-i Rum'dan olduğunu belirtir. Osmanlı devletinin kuruluşu sıralarında, bugün Anadolu dediğimiz bölgenin bütünü, genellikle Diyarırum, Memalik-i Rum diye adlandırılırken, bazı eserlerde Vilâyet-i Ermen (Van-Bitlis, Ahlat, Erciş, Malazgirt) ile Vilâyet-i Diyarbekir-i Arabî bölgesi (Mardin, Meyyafarikîn, Harran, Sencar, Resüleyn) Memalik-i Rum'un dışında sayılmıştır. Sonraları Diyarırum deyimi, osmanlı devrinde fethedilen Balkan yarım adası için Rumeli şeklinde kullanılmıştır. (Bk. RUMELİ EYALETİ.) [Diyarırum'a yapılan arap akınları için bk. EMEVİLER, ABBASİLER; bölgenin Türklerce fethi için bk. SELÇUKLULAR, OSMANLILAR.] (M)

DİYARK i. (fr. *dyarque*). Bir diyarşi'de (ikiler hükûmeti), devleti birlikte yöneten iki hükümdardan herbiri. (L)

DİYARŞİ i. (yun. *duo*, iki ve *arkhê*, buyruk'tan fr. *dyarchie*). Devletin iki hükümdar tarafından aynı zamanda yönetilmesi: *Isparta diyarşisi*. (Kelime, principes ile Roma senatosunun işbirliği üzerine kurulu Augustus yönetimi için Mommsen tarafından kullanılmıştı. Fransa'da, 4 ekim 1958 anayasası ile kurulan ve yönetiminin cumhurbaşkan ile başbakan arasında paylaşılmasını öngören sisteme de diyarşi denilmekteydi.) [L]

DİYAS i. (yun. *duo*, iki'den fr. *dyas*). Jeol. Permiyenin eski adı. (L)

DİYASKOP i. (yun. *dia*, arasından ve *skopein, görmek*'ten fr. *diascope*). Özellikle öğretim alanında kullanılan bir projeksiyon aracı; fotoğraf diyapozitiflerinin beyaz perdeye yansımasını sağlar.

— Sil. Tanklarda gözetleme amacıyle kullanılan bir çeşit dürbün. (İkinci Dünya savaşı başında bazı fransız tanklarında kullanılan diyaskoplar, koni biçiminde iki kalın ve tavlanmış camdan yapılmış, kurşun işlemez dürbünlerdi. Kurşun, diyaskop'un camlarına isabet ederse, zırhlı bir ara levhası hemen camları örter ve böylece gözlerin korunmasını sağlardı.) [L]

diyatermi
kısa dalga ile tedavi (elektrotlar içindeki levhaların değiştirilmesi dokunun ısıtılma derinliğini ayarlar) Duflot aygıtı

DİYASPOR i. (yun. *diaspora*, yayılma'dan fr. *diaspore*). Bir bitkinin, ana bitkiden uzaklara sürüklenerek başka yerde gelişen ve böylece türün yayılmasını sağlayan herhangi bir kısmı.

— ANSİKL. Tohumlu bitkilerde *diyaspor*, bazen tohumun kendisi (çam, katırtırnağı, haşhaş), bazen meyvedir; bunlar ya rüzgârla (kara hindiba) ya su ile (nilüfer) ya da hayvan dışkılarıyle (elma) uzağa dağılır. Eğreltiotlarında ise diyaspor, sporlardır. Bazı kırmızı suyosunlarında, ardışık olarak iki çeşit diyaspor oluşur (*karpospor* ve *tetraspor*.) [L]

DİYASPOR i. (yun. *diaspora*, yayılma'dan, fr. *diaspore*). Miner. AlOOH formülündeki hidratlı tabiî alümin. Ortorombik sistemde billûrlaşır. (L)

DİYASTAZ i. (yun. *diastasis*, ayırma'dan, fr. *diastase*). Çimlendirilmiş arpadan çıkarılan ve nişastayı maltoza çeviren enzim. || *Teşm. yol.* Canlı organizmalarda bulunan, glusit, protit ve lipitleri değersizlendiren, yükseltgeme - indirgeme olaylarını hızlandıran, canlı hücrede kimyasal tepkimelere yol açan ve suda çözünen fermentlerin eski adı. Bugün bu fermentlerin hepsi *enzim* adı altında toplanır.

— ANSİKL. Biyokim. Eski çağlardan beri insanlar mayalanma olaylarından yararlandığı halde (ekmek, şarap imali v.b.) *diyastaz* kavramı ancak Kirschoff (1814) ve Mitscherlich'in (1827) çalışmalarıyle gün ışığına çıktı. Nişastayı şekere çeviren amilaz, Payen ve Persoz tarafından çimlenmiş arpadan elde edildi (1832) ve diyastaz adı verildi. Uzun zaman diyastaz adı altında toplanan pepsin, tripsin, lipaz ve diğer fermentler, bugün enzimlere birlikte incelenir.

— Eczc. Eczacılıkta kullanılan *diyastazlar*, suda bırakma ve alkol ile çöktürme yoluyle çimlendirilmiş arpadan elde edilen ve suda çözünen enzim grubudur. Bu enzimlerin en önemlisi, nişastayı deskstrin ve maltoza dönüştüren, PH'ı yansıza yakın değerdeki amilazdır. Grimsi beyaz bir toz olan amilaz, sindirim güçlüklerini ortadan kaldırmak için 0,5-1 gramlık dozlar halinde alınır. (L)

DİYASTAZİS i. (yun. *diastasis*, ayrılma). Normal olarak birbirine bitişik ve paralel *kaval-kamış kemiği diyastazisi*. || Karındaki büyük dikey kasların daimî ayrılığı: *Karın dikey kaslarının diyastazisi gebelikten sonra her zaman görülür*. (L)

DİYASTEMATİK i. (yun. *diastêma*, aralık'tan, fr. *diastématique*). Müz. Neuma'ları sıra halinde değil de, aşağı yukarı müzik aralıklarına denk düşen değişebilir aralıklara göre notalamayı anlatan terim. (Bu tarz notalama, X. yy. sonunda meydana çıkmış ve bazı ülkelerde XIV. yy. ortalarına kadar sürmüştür.) [Bk. ERMENİSTAN.] (L)

DİYASTEREO— İZOMER sıf. ve i. (fr. *diastéréoisomère*). Kim. Formüllerinde, bir kısmı aynı sterik yapıda diğer kısmı ise ters sterik yapıda birçok asimetrik karbon bulunan organik bileşikler için kullanılır: *d—mannit ile dülsit diastereo—izomerlerdir*.

— ANSİKL. *Ters optik izomerler veya enantiyomorflar*'a karşılık, *diyastereo-izomerler* birbirinden farklı fiziksel özellikler gösterir ve asal analizin genel usulleriyle ayırdedilir. Buna karşılık, diyastereo-izomerlerin kimyasal özellikleri arasında büyük farklar görülmez. (L)

DİYASTİL i. (yun. *dia*, arasından ve *stylos*, sütun'dan fr. *diastyle*). Mim. Sütunları arasında üç çap veya altı modüllük mesafe bulunan yapı. (Eskilerin sütunlar arasında bıraktıkları en büyük açıklık buydu.) [L]

DİYASTİMOMETRE i. (yun. *diastêma*, aralık'tan, fr. *diastimomètre*). Topogr. Kısa mesafeli otomatik ölçü aleti.

— ANSİKL. $\Delta = \frac{1}{100}$ oranında bir sapma gösteren küçük açılı bir prizma, dürbün objektifinin önüne, objektifin yarısını kaplayacak şekilde yerleştirilir. Santimetre bölümlü bir miraya bakıldığında iki görüntü farkedilir: A görüntüsü olduğu gibi, B görüntüsü ise prizma tarafından kırılmış olarak belirir. İki görüntü arasındaki uzaklık farkı, D = 100 AB formülüyle D uzaklığını verir; D metre, AB santimetre cinsindendir. (L)

DİYASTOL i. (yun. *diastellein*, genişletmek'ten fr. *diastole*). Fizyol Sistolden sonra karıncıkların genişlemesi. (Karıncık boşluklarının kanla dolduğu diyastol sırasında atardamar kapakları kapalı, kulakçık ve karıncık arasındaki kapaklar iyice açıktır. Diyastol ikinci sesten sonra başlar ve birinci ses başladığı anda sona erer. Çarpıntılarda diyastol süresi kısalır. (*Zt.* SİSTOL.) || *Diyastol öncesi*, diyastolun başlangıcında meydana gelen.

— Patol. *Diyastol ıslığı*, yüreğin 2 ve 1 sesi arasında duyulan ıslık. (Aort ağzından gelen bu ıslık aort yetmezliğinin belirtilerindendir.) || *Diyastol gümbürtüsü*, diyastol sırasında duyulan ve araba gürültüsünü andıran ses; mitral darlığı belirtilerinden biridir. (L)

DİYASTOLİZASYON i. (fr. *diastolisation*). — Tıp. *Burun diyastolizasyonu*, bazı burun tıkanıklıklarını tedavi etmek için G. F. Gautier'nin düşündüğü metot. (Şimdi hemen hemen terkedilmiştir.) [L]

DİYASTROFİZM i. (fr. *diastrophisme*). Jeol. Bk. DAĞ - *kara oluşması*.

DİYATERMAN sıf. (fr. *diathermane*). Fiz. Bk. DİYATERMİK.

DİYATERMİ i. (fr *diathermie*). Dokulardan yüksek frekanslı akımlar geçirerek onların bu akımlara karşı direncinden doğan ısının etkisinden faydalanmayı öngören tedavi metodu. (L)

DİYATERMİK veya **DİYATERMAN** sıf. (yun. *dia*, arasından ve *thermos*, ısı'dan fr. *diathermique*). Fiz. Isıyı geçiren: *Diyatermik cisim, madde*. (2)

DİYATERMOKOAGÜLASYON i. (fr. *diathermocoagulation*). Diyatermi'de, bazı organik dokuları tahrip etmek için kullanılan metot. (Elektrikli bistüri bu yoldaki uygulamalardan biridir.) [Bk. ELEKTRİK TEDAVİSİ, ELEKTROKOAGÜLASYON.] (L)

DİYATESSERON Tatianus adında bir Süryanî hıristiyanın M.S. 130 yılında Hz. İsa'nın hayatı üstüne yazdığı kitap. Bu kitap dört İncil'in birleşimi ile ortaya konmuş, tekrarlanan olayları bırakmıştır. Eser XIII. yy. da Tebrizli İzzeddin Muhammed bin Muzaffer eliyle ermeni ve nasturî kilisesi için farsçaya tercüme edildi. Bütün dünyada 4 nüshası olan bu kitabın bir nüshası Floransa'da Medici kütüphanesindedir. 1548'de Azerbaycan'da Selmas şehrinin Ermeni medranı (metropolit) olan İstefan V tarafından Safevî kralı Tahmasp I çağında, papaya hediye edildi. Bu eserin farsça tercümesi Tahran'da basıldı. (M)

DİYATEZ i. (yun. *diathesis*, elverişlilik'ten fr. *diathèse*). Tıp. Aynı sebepten, genellikle bir beslenme bozukluğundan doğan, fakat yerleri ve belirtileri başka olan ve bir kimseyi aynı zamanda veya art arda rahatsız eden hastalıkların tümü.

— ANSİKL. Tıp. Organizmanın morfolojisi bünyeyi, çalışma tarzı ise mizacı tayin eder. Çalışma tarzı bozulduğu zaman mizaç da bozulur; bu duruma *diyatez* denir. Eskiler kemik, uçuk, verem, romatizma, damla diyatezleri gibi pek çok sayıda diyatez gösterirler. Son ikisine (romatizma, damla) artritizm denir. Bugünkü nozoloji (hastalıkları sınıflandırma bilimi) bütün bu diyatezlerden yalnız artritizme yer verir. Sıraca ile verem arasındaki ilişkiler anlaşıldıktan sonra sıracalı diyatez terkedildi. Artritizm aynı insanda, yaşa göre, art arda değişik şekillerde belirir ve hemen daima bir beslenme hastalığıyle son bulur: damla, kum, romatizma, şişmanlık, damar sertliği, şeker, v.b. Bu hastalıklar bir kimsede aynı zamanda bulunabileceği gibi bazen şeker hastalı-

Foto. LAROUSSE

Dağkapı semtinin genel görünüşü

Diyarbakır karpuzları

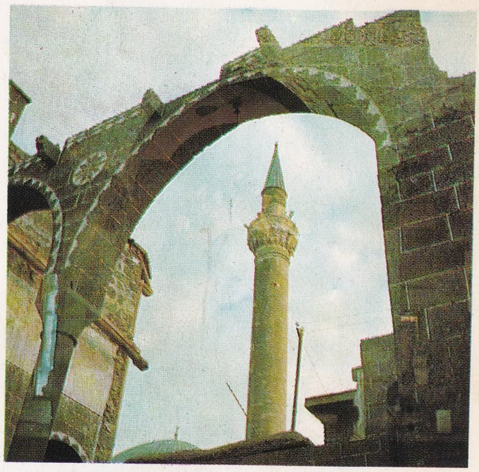

eski bir Diyarbakır evi kalıntısı; arkada, Behrampaşa camii minaresi

Diyarbakır-Bingöl yolu üzerinde sağlık yönü araştırılmakta olan bir mağara

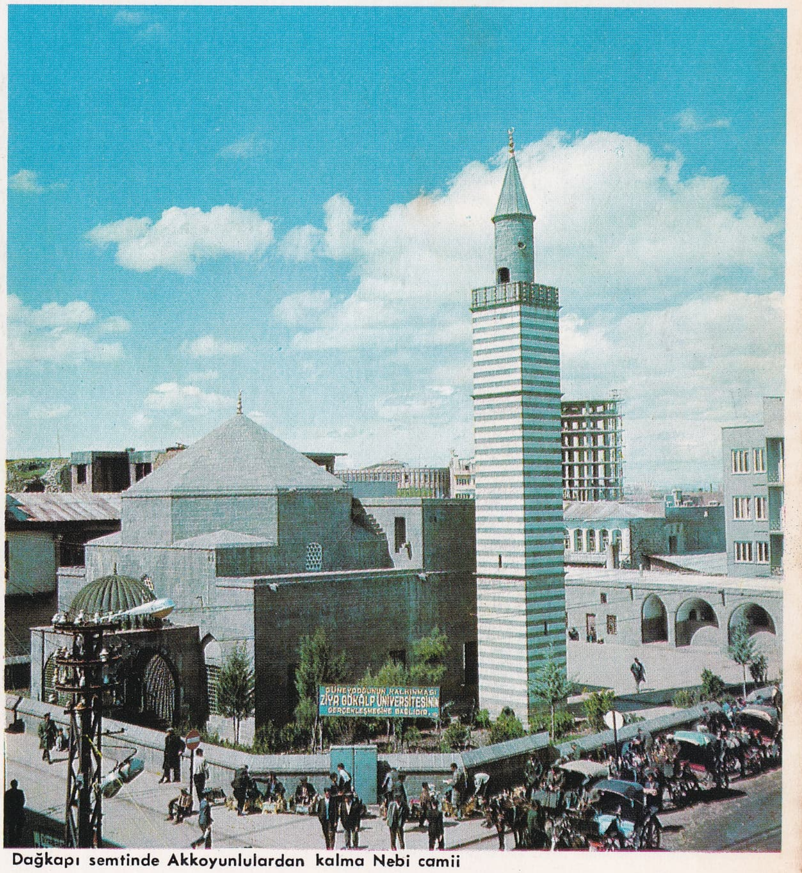

Dağkapı semtinde Akkoyunlulardan kalma Nebi camii

Foto. Y.Z. Ademhan, Foto Dicle (MEYDAN)

DİYARBAKIR

Silvan ilçesinde Selâhaddin Eyyubî camii

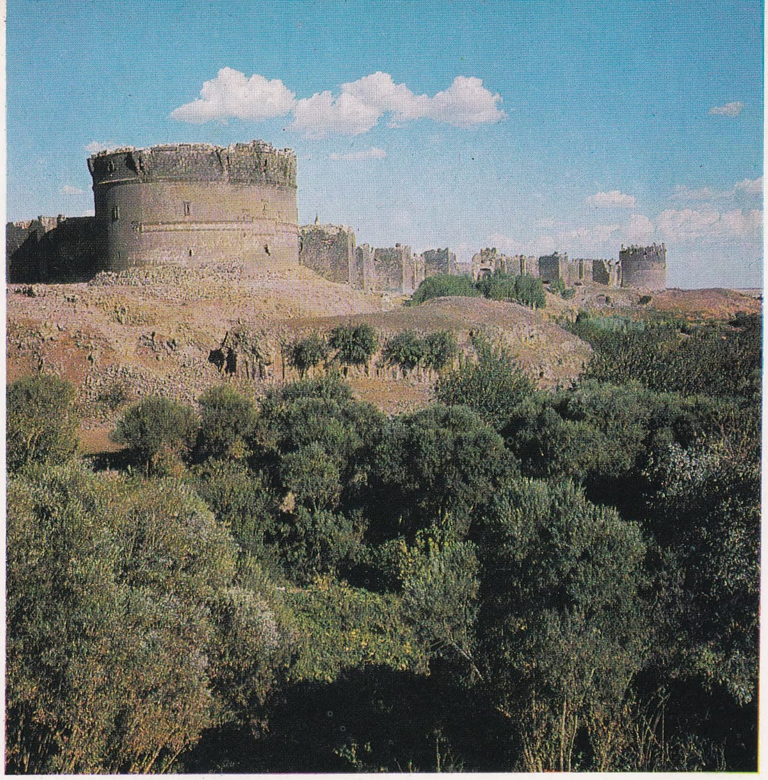

Artuklulardan kalma şehir surları

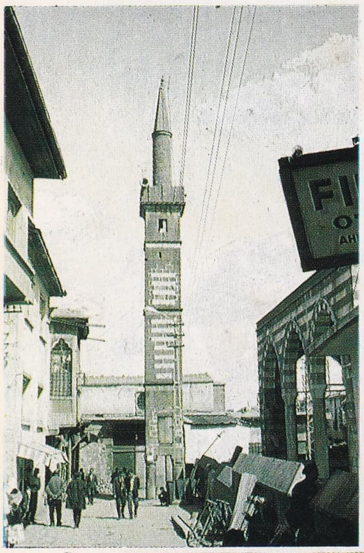

Şeyhmutahhar camiinin dört ayaklı minaresi

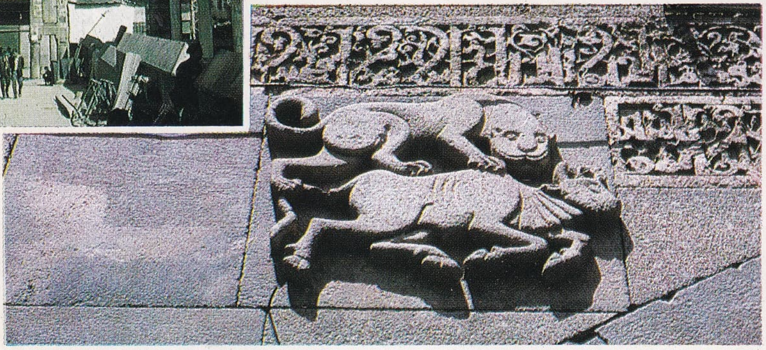

Ulucami avlusunda hayvan mücadelelerini işleyen alçak kabartma

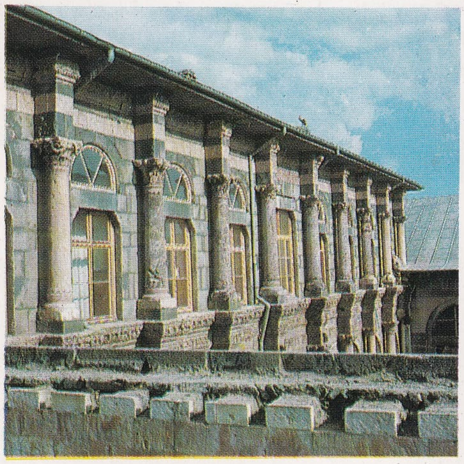

Ulucami doğu yüzü

Behrampaşa camii oymalı sundurması

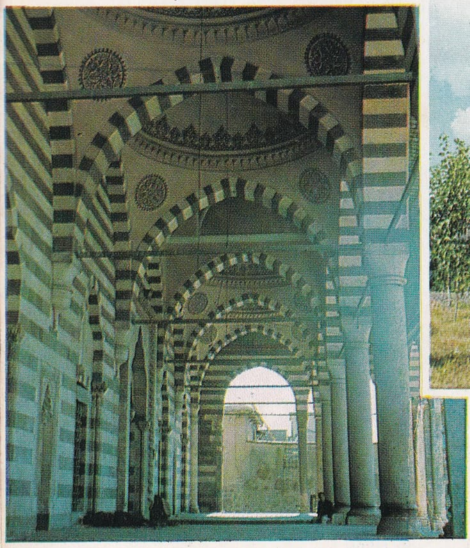

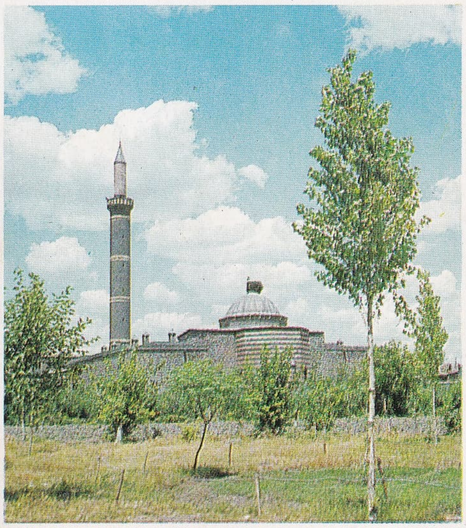

Hüsrevpaşa camii

Keçiburcu

Foto. N. Erkılıç, Y.Z. Ademhan, Foto Dicle (MEYDAN)

ğından önce, bazen damla ile birlikte gelen anormal şişmanlıkla da karmaşık olarak bulunur. Diyatezin başka bir özelliği de soydan geçme oluşudur. Bir kimse her hangi bir diyateze tutulunca onu ya aynı ya da değişik bir şekilde çocuklarına geçirir. Meselâ damlalı bir adamdan bir çocuğuna damla, birine şeker, bir başkasına kum veya romatizma v.b. geçebilir; onlar da bu eklem hastalıklarından birini veya diğerini kendi çocuklarına iletebilir. (L)

DİYATOMİT i. (fr. *diatomite*). Miner. Diyatom kabuklarının birikmesiyle oluşan tozlaşmış silisli tortu. (İçinde demir oksit bulunan bir tripoli çeşididir.) [L]

DİYAZOKOPİ i. (fr. *diazocopie*). Kopyalarını çıkararak belgeleri çoğaltma yolu.

— ANSİKL. *Diyazokopi* iki işlemle yapılır Birinci işlem morötesi ışınlarla belgenin aydınlatılmasıdır. Bu işlem esnasında, kararsız iki atom azot ihtiva eden ve adına bu sebepten «diazoik» denen kimyevî madde, belgedeki şekillerin üzerine gelerek ışınların etkisini önler. İkinci işlem, diazoik maddeyi «sabitleştirici» adı verilen bir başka kimyevî madde ile birleştirmekten ibarettir. Sabitleştirici ile diazoik, renkli ve kararlı bir bileşik verir. Sabitleştiricinin etkisi üç şekilde olabilir: 1. amonyak buharı ile (*kuru yol*); 2. sıvı bir madde ile (*yarı kuru yol*); 3. ısıyı yükseltmekle (*ısı yolu*). [L]

DİYE edat. (*demek* ve *-e*, gerundium ekinden). Genel olarak iki cümleyi birbirine bağlayan çekim edatı. Bazen sebep ile sonucu anlatan iki cümleyi birbirine bağlar: *Gülersiniz diye anlatmadım*. Bazen de amaç ile aracı bildiren iki cümleyi birbirine bağlar: *Bakacağım diye eğildi*. *Diye* edatının cümlede isimden sonra geldiği de olur. (*Tatlı diye yedim*, gibi.) [M]

DİYEREZ i. (fr. *diérèse*'den). Fon. Daha önce birbirine bağlı olan ve bir diftong meydana getiren fonemlerin ayrılması

— Esk. Vezin. Yunan mısraında iki ayak arasındaki durgu; bu durguyu durakla karıştırmamak gerekir: *Bükolik diyerez*. (L)

DİYET i. (ar. *diyet*). *Esk*. Kan bahası, öldürülen veya yaralanan için bunu yapanın ödemesi gereken karşılık: *Katiller ya diyet veriyor, yahut öldürülüyor. Diyet kırk âdi deve, bir beyaz dişi hecin, evlenilebilir bir kızdan ibarettir* (F. R. Atay). *Telef olan adamların diyetlerini verdi* (Cevdet Paşa).

— Huk. *Esk*. İslâm ceza hukukunda, adam öldürme veya yaralama yahut bir uzvun kesilmesi, sakatlanması suçlarında; hak sahibi olan kişinin «kısas» istememesi veya bu suçlar kasten işlenmediği için kısasın mümkün olmaması halinde, suçu işleyenin ödeyeceği tazminat.

— ANSİKL. Adam öldürme değil de yaralama veya sakat bırakma dolayısıyle ödenen *diyet*'e «erş» adı da verilir. Diyet, altın gümüş ve deve olmak üzere üç çeşit mal ile ödenir. Meselâ adam öldürme halinde diyet, on bin dirhem (gümüş para) veya bin dinar (altın para) yahut yüz devedir. (M)

DİYET i. (lat. *dies*, gün'den [toplantı günü] halk lat. *dieta* > fr. *diète*). Bir milletin kamu ile ilgili meselelerinin tartışıldığı siyasî meclis: *Helvetia diyeti. Germen diyeti*. ‖ Babı tarikatların meclisi. ‖ Benediktinlerde küçük bir rahip meclisi.

— ANSİKL. Tar. Ortaçağda, Kutsal Roma-Germen imparatorluğu, Polonya, Macaristan, Helvetia konfederasyonu, İsveç, Danimarka ve Hırvatistan'daki meclislere *Diyet* adı verildi. Kutsal Roma-Germen imparatorluğunda Diyet, uzun zaman önemli bir rol oynadı; 1806'da imparatorlukla birlikte tarihe karıştı. Viyana kongresi (1814-1815) ile yeniden kurulan Diyet'in merkezi Frankfurt oldu. Daha Ortaçağda Germenya Diyeti, imparator tarafından toplantıya çağrılır, toplantı yerini de imparator tespit ederdi. İmparatorun seçtiği piskoposlar, papazlar, dükler, kontlar ve bazı soylu kişilerin katıldığı Diyet'lere, 1255'ten sonra milletvekilleri de çağrıldı. Bundan sonra, İmparatorluk Diyeti üç kurulu kapsadı: Seçiciler kurulu, Prensler kurulu ve Şehirler kurulu. Önemli Diyet'ler Frankfurt, Regensburg, Speyer, Augsburg, Nürnberg, Worms ve Mainz'de toplandı. 1663'te, Regensburg'da toplanan Diyet, çalışmalarına ara vermeden devam etti.

Diyet'in her kurulu, ayrı ayrı karar alır, alınan bu kararlar genel kurulda birleştirilir ve oylandıktan sonra imparatora sunulurdu. İmparator da bir fermanla onları onaylardı. Bir Diyet'in aldığı kararların tümüne *Reichsabschied* (İmparatorluk tutanakları) adı verilir; bunlar yasalar, savaş, barış, vergi ve asker toplanmasıyle ilgiliydi; yargı kurulları bunlara uymak zorundaydı. Diyet, *Direktuvar* adı verilen ve imparatorluğun baş kançıları Mainz seçici prensi tarafından yönetilen bir Yürütme konseyinden yardım görürdü. Bu, ağır ve yavaş işleyen karmaşık bir kuruluştu; bundan dolayı etkisi, XVIII. yy. dan sonra azaldı. (L)

DİYET. i. (yun. *diaita*, rejim'den fr. *diète*). Bk. PERHİZ.

DİYETETİK sıf. (fr. *diététique*). Diyetle (perhiz) ilgili: *Diyetetik rejim*. ‖ Besin rejimi ile ilgili: *İnsanın diyetetik rejimi*. ‖ İ. Hekimliğin ve sağlık biliminin, yemek rejimini hastaların özel ihtiyaçlarına uydurmağa çalışan bölümü.

— Tıp. *Diyetetik uzmanı* veya *diyetetisyen*, besin tayınını inceleyen uzman. ‖ Sağlam bir kimsenin (yaşına ve işine göre) veya bir hastanın (durumuna göre) ihtiyacına uygun beslenme rejimini düzenlemekle görevli kişi.

— ANSİKL. *Diyetetik*, bir yandan besinlerin kalori olarak ölçülen enerji değerlerine, öte yandan beslenme üzerinde vaz geçilmez etkileri olan vitaminler hakkındaki bilgilerle zenginleşti. Genel olarak diyetetik, yiyecekleri tabiatta olduğu gibi kullanmayı, bazı yiyecekleri fazla yemekten ve fazla baharat kullanmaktan sakınmayı, sunî yiyeceklerden kaçınmayı öngörür. Diyetetik, sağlam insanlar için bir sağlık koruma, hastalar içinse bir tedavi işidir. Yaşına ve yaşama tarzına uygun iyi bir beslenme rejimi, sağlık için kaçınılmaz bir şarttır. Beslenmenin üç amacı vardır: 1. insan vücudunun yaşamasını sürdürmek ve eskiyen hücreleri onarmak; 2. ısı yapmak; 3. mekanik enerji meydana getirmek. İnsanın çalışma gücü aldığı besin miktarıyle orantılıdır. Hastaların beslenmesi pek çok araştırmaya konu oldu. Beslenme rejimi genel olarak bir hastalığa değil, özel olarak bir hastaya uygulanır. Hekim, yiyeceklerin miktarını, cinsini, hazırlanma şeklini, ne zaman yeneceğini teferruatıyle bildirir. Ağırlığın düzgün aralıklarla yoklanması beslenme durumunu denetlemenin en iyi yoludur. Diyetetik rejim sindirim sistemi hastalıklarına (gastritler, hipo veya hiperkloridriler, ülserler, esterokolitler v.b.) uygulanır. Karaciğer, sidik yolları hastalıkları, özellikle nefritler bazen çok sıkı rejim ister. Şişmanlık, damla, şeker hastalığı v.b. gibi beslenme hastalıklarında rejimle iyi sonuçlar alınır. (Bk. BESLENME. MUTFAK. SİNDİRİM.)

● *Tarih*. Birinci Dünya savaşından sonra diyetetik alanındaki çalışmalar çok genişledi. Bu alandaki son çalışmalar diyetetiğin yeni bir bilim olduğu intibaını veriyorsa da, başlangıcını tıp tarihinin ilk yıllarına kadar götürmek mümkündür. M.Ö. 1500 yıllarında Mısır'da yazılmış olan Ebers papirüsleri, diyet konusunda bugüne kalan ilk yazılı tavsiyelerdir. Pythagoras (M.Ö. VI. yy.) yiyecek ve içeceklerin ne ölçüde alınması gerektiğini ilk defa kesinlikle belirtti. Hippokrates ise (M.Ö. 460'a doğr.-377'ye doğr.) hastalığın tedavisinde diyetin önemini ilk belirtendir. Romalı ansiklopedi yazarı Aulus Comelium Celsus (M.S. I. yy.) hastalıkların üç kategoride toplanabileceğini öne sürdü: diyetle tedavi edilebilen hastalıklar, ilâçla tedavi edilen hastalıklar ve cerrahî müdahaleyle tedavi edilen hastalıklar. Rönesans çağında ingiliz bilim adamı Thomas Moffett (1553-1604) diyeti «İnsan sağlığının korunması, iyileşmesi ve devamı için besinlerin düzenli olarak kullanılması» şeklinde tanımladı. Moffett ve başkaları bir hastalıktan korunma, hastalığın tedavisi ve sebepleri bakımından yiyecek maddelerinin rolü konusunda görüşler öne sürdüler. Ama diyetetiğin bir bilim dalı olarak ortaya çıkması, 1700 yıllarında başlayan besinlerle ilgili çalışmaların gelişmesiyle gerçekleşti. Diyetetik bir bakıma, Florence Nightingale'in (1820-1910) çalışmalarıyle başlamış sayılabilir. Hemşirelik mesleğinin kurucusu sayılan Florence Nightingale, Kırım savaşı sırasında (1854) Üsküdar'daki hastahanede iki «diyet mutfağı» kurdu ve hastalar için gıda maddelerinin hazırlanmasında çok daha yararlı olacak kolaylıklar sağladı. *Notes on Nursing* (Hemşirelik Üstüne Notlar) [1860] ve *Notes on Hospitals* (Hastahaneler Üstüne Notlar) [1859] adlı kitaplarında Florence Nightingale, hastalar için yiyecek maddelerinin iyi pişirilmesinin ve hastalar için değişik yiyecekler hazırlanmasının önemini belirtti. Miss Nightingale'in hemşirelikle ilgili ilk çalışmalarından başlayarak, 1890 yıllarına varıncaya kadar, hemşireler hastahanelerde, yiyeceklerin hazırlanmasından sorumlu oldular. Özel olarak bu işi yapan hemşirelere de «diyetetik uzmanı» adı verildi.

● *A.B.D.'de diyetetik çalışmaları*. Diyetetik çalışmalarının bir meslek haline gelmesi konusunda A.B.D.'de yapılan çalışmalar 1870-1890 yılları arasında yoğunlaştı, birçok aşçılık okulu açıldı. Amerikalı Sarah Tyson Rorer (1847-1937), diplomalı ilk diyetetik uzmanı sayılır. 1890 Yıllarında A.B.D.'deki hastahanelerden birçoğunda mutfaklar bu okullarda eğitim görmüş uzmanların yönetimine verildi. Baltimore'daki Johns Hopkins hastahanesi, hastalar için nasıl yiyecek hazırlanması gerektiği konusunda hemşirelere ders vermek üzere uzman çalıştıran ilk hastahane oldu. Bundan kısa bir süre sonra Philadelphia'daki Presbyterian hastahanesi de bir diyatetik uzmanını kadrosuna aldı.

A.B.D.'deki modern diyetetiğin gelişmesinde en önemli rolü *American Dietetic association* (Amerikan Diyetetik cemiyeti) oynadı. Birinci Dünya savaşı sırasında yiyeceklerin muhafazası meselesi ortaya çıkınca, eğitim görmüş besin uzmanlarına ihtiyaç görüldü. Amerikan Dietetic association, bu ihtiyacı karşılamak üzere kuruldu (1917). 58 Uzmanın katılmasıyle kurulan cemiyetin amacı, «insanların beslenme düzenini geliştirmek, diyetle ilgili hizmetlerin seviyesini yükseltmek ve bu konuyle ilgili alanlarda çalışmalar yapanlar arasındaki işbirliğini desteklemek» olarak özetlendi. American Dietetic association'ın bugün yirmi binden fazla uzman üyesi vardır. Merkezi Chicago'da olan kurum, bu mesleğin ölçülerini tespit etmekle görevlidir.

● *Diyetetik tedavisinin ilkeleri*. Bazı hastalıklar, hayatî önem taşıyan besinlere olan ihtiyacı arttırır. Bir hastalığın iyileştirilmesine yönelmiş olan perhiz, bu yüzden normal perhizlerden daha değişik olur. Bu konuda ana ilke, normal perhiz yeniden düzenlenince beslenmenin yiyecek maddeleriyle karşılanmaması halinde başka tedbirlere başvurulmasıdır. Hastalığın, perhizin yeniden düzenlenmesi yoluyle tedavisine, diyetetik tedavi veya tedavi amacıyle beslenme adı verilir. Diyetetik tedavi, her zaman tıbbın bir kolu olagelmiştir. Diyetetik tedavinin temel ilkelerinden biri de, normal perhizde yapılacak herhangi bir değişikliğin, belirli fizyolojik şartlara uydurulması gerektiğidir. Buna göre aynı fizyolojik şartların yürürlükte olduğu herhangi bir hastalıkta, hastalığın çeşidi ne olursa olsun, bir çeşit perhiz uygulanır. Meselâ, sodyumun sınırlı olarak alınabildiği herhangi bir perhiz, vücutta anormal miktarda su toplanmasına yol açan her hastalığa karşı uygulanır. Çünkü sodyum genel olarak vücut dokularında su birikimine yardımcı olan bir maddedir.

Diyatetik tedavi, genel olarak iki grupta top-

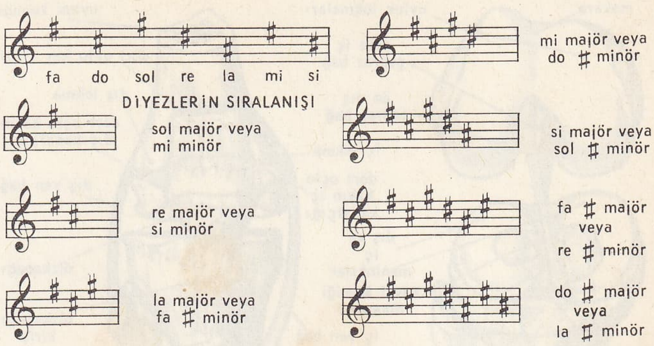

diyez

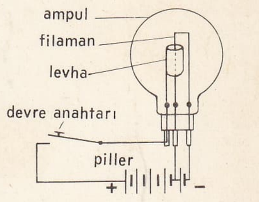

diyot (radyotek.)

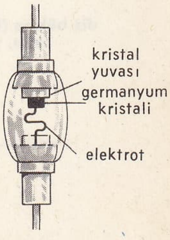

germanyumlu **diyot**

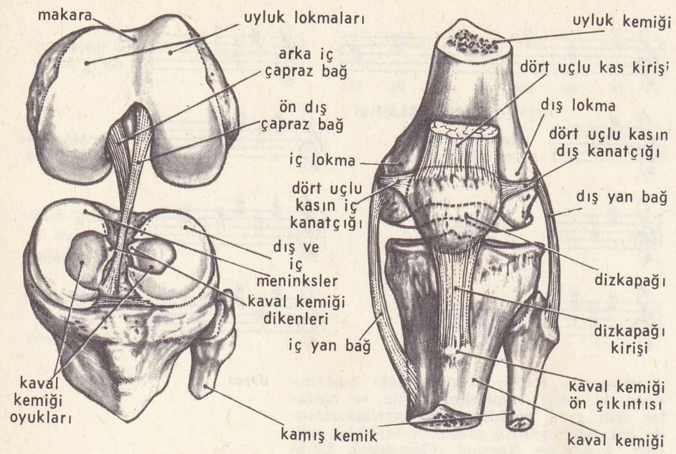

diz (anat.)

lanabilir: 1. besinlerin niteliğindeki değişikliğe dayanan tedavi; 2. alınan besinin miktarındaki değişikliğe dayanan tedavi. İlki, doğrudan doğruya besin metobolizması ile ilgili sayılmayan hastalıkların tedavisinde uygulanır. Ülser gibi mide-bağırsak hastalıklarının büyük bir kısmı bu kategoriye girer. Nicelikle ilgili değişiklikler ise, doğrudan doğruya besin metabolizmasına bağlı olan hastalıklarda uygulanır. Bunlar şişmanlık, zayıflık, şeker hastalığı, temilketonüri ve kalaktosemia gibi doğuştan gelen metabolizma aksaklıklarını ilgilendiren hastalıklardır. Bu hastalıkların birçoğuna belirli bir hormonun veya metabolik bir enzimin eksikliği veya yokluğu sebep olmaktadır.

Diyetetik, besinlerin miktarının değiştirilmesini gerektiren hallerde, alınması gereken kalori veya besinin sınırını kesinlikle belirtmeyi gerektirir. Bu yüzden, bu konu ile ilgili perhiz söz konusu olunca burada «düşük kalori perhizi» deyiminin kullanılması gerekir. Bunun yerine gerekli olan kalorinin miktarı belirtilir: «1 200 kalorilik perhiz» gibi.

Diyetetik tedavi ancak doktor nezareti altında uygulanır. Çok iyi düzenlenmiş bir diyetetik tedavi, kişinin içinde bulunduğu dinî, sosyal ve iktisadî şartları olduğu kadar, şahsî tercihlerini de dikkate almalıdır.

Diyetetik tedavi uygulanması gereken hastalıkların başında şeker hastalığı gelir. Bu hastalıkta, hastalığın aldığı, karbonhidratların sıkı bir şekilde kontrol edilmesi gerekir. Ensülin keşfedilinceye kadar, yıllarca hastanın aldığı karbonhidratların kesinlikle sınırlandırılması gerekmiştir. Halbuki bugün, şeker hastaları için bu ölçüde kesin bir perhiz söz konusu değildir. (LM)

DİYEZ i. (fr. *dièse*). Bir ölçünün içindeki notalardan birinin önüne konulduğu zaman, ölçü sonuna kadar o notanın yarım kromatik ses yükseltileceğini gösteren işaret. (Yedi diyez şöyle sıralanır: *fa* diyez, *do* diyez, *re* diyez, *la* diyez, *mi* diyez, *si* diyez.) || *Çift diyez,* değeri, basit diyezin iki misli olan, yani tesir ettiği notayı tam bir ses yükselten işaret. (Kullanılan beş çift diyez şunlardır:

fa ※, *do* ※, *sol* ※, *re* ※, *la* ※.)

— ANSİKL. *Diyez* kelimesinin anlamı XVIII. yy. da tamamen değişmiştir. Bundan önce ♯ ile ♮, aynı işaretin, yani bekar'ın, ayrı şekillerde yazılışından ibaretti; nerede bulunursa bulunsun isteğe göre yarım derece alt sesi ve *mi* notasını söyle-

diz bükme (koreografi)
basit, yarım, tam

mek gerektiğine işaret ederdi. Günümüzdeki diyezle bekar ayırımı, solmizasyon'un yok olmasından sonra başlar. Eşit düzenli sistem kullanılmağa başlanmadan önce basit diyez, ikiz diyez (bugünkü ikiz diyez değil) ve üçüz diyez vardı; bunlar tesir ettikleri notaları değişik orantılı kesirlere göre yükseltirlerdi.

◆ **Diyezlemek** geçl. f. Bir notaya diyez işareti koymak.

◆ **Diyezli** sıf. Leng. Fonolojide, ayırıcı bir özellik için kullanılır; ses bakımından yükseğe doğru kayma veya bazı yüksek frekanslı bileşenlerin güçlenmesi ve telaffuz yönünden ağız çınlatıcısının arka deliğinde (yutak) genişleme, merkez boşluğu daraltan ve bölümlere ayıran bir damaksılaşma bu ayırıcı özelliğin niteliklerdir (örnek, damaksılaşan *t', d'* ünsüzleri diyezlidir). [Bu özelliklerin bulunmamasıyle nitelenen ayırıcı özelliklere *diyezsiz* denir.] (L)

DİYLLOS Atinalı, eski yunan tarihçisi (M.Ö. III. yy. başı). Ephoros'un başladığı işe devam etti. 357'den 296'ya kadar Yunanistan ve Makedonya tarihlerini yazdı. Eserinden günümüze ancak bazı parçalar kaldı. (L)

DİYOJEN. Bk. DIOGENES SİNOPLU.

Diyojen, İstanbul'da Teodor Kasap'ın haftada üç gün çıkardığı, türkçe ilk mizah gazetesi (1870-1872, 183 sayı). Önce fransızca ve rumca çıkıyordu. Türkçe nüshalarında Direktör Âli Bey, Ebüzziya Tevfik, sonraları Namık Kemal çalıştılar. Sade bir dille yazıldığı için, herkesin severek okuduğu bir gazete oldu. Yazıları hükûmetçe hoş karşılanmadığından, zaman zaman kapatıldı. Gazete, son olarak Rus çarı ile Mısır hıdivi İsmail Paşa ve Gorçakov ile İgnatiyev arasında yazılmış hayalî ve mizahî nitelikte bazı mektuplar yayımladığı için, 1867 kararnamesine dayanılarak kapatıldı. Tam koleksiyonu, Ankara Millî kütüphanesindedir. (M)

DİYOPTAZ i. Bk. DIOPTAZ.

DİYOPTR i. (yun. *dia*, arasından ve *optesthai*, görmek'ten, fr. *dioptre*). Opt. Işığı kırma güçleri farklı iki saydam ortamı birbirinden ayıran yüzey: *Küresel diyoptr.*

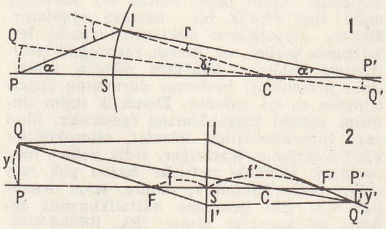

— ANSİKL. Üzerinde küçük bir delik bulunan küresel veya düz bir yüzeyle birbirinden ayrılmış, n ve n' gibi farklı indisleri olan iki ortamdan kurulu optik sisteme de *diyoptr* denir.

Eksene yakın ışınlar göndermek şartıyle, küresel diyoptrun özellikleri şöyle sıralanabilir:

I. *Ana eksen üzerinde bir noktanın görüntüsü.* Birinci ortamda ve ana eksen üzerinde bulunan ışıklı bir P noktası ile eksen üzerine doğru eğimli, IP' doğrultusunda kırılan bir PI gelen ışını olsun (şekil 1).

$ni = n'r$ Kepler kanunu ve

$i = \alpha + \gamma$ ile $r = \gamma - \alpha'$

bağıntıları

$n\,\alpha + n' - \alpha' = (n' - n)\,\gamma$

formülünü verir. Gelen ışınların ters yönünde olmak üzere, S tepesinden itibaren uzaklıkları hesaplayarak

$$(1)\quad \frac{n}{p} - \frac{n'}{p'} = \frac{n - n'}{R}$$

genel formülü elde edilir.

II. *Ana odaklar.* (1) formülünde $p = \infty$ olduğu zaman p' için f' değeri bulunur:

$$f' = \frac{n'R}{n' - n}$$

eğer $p' = \infty$ olursa:

$$f = \frac{nR}{n - n'}$$

olur; buradan da iki *ana odak* olduğu so-

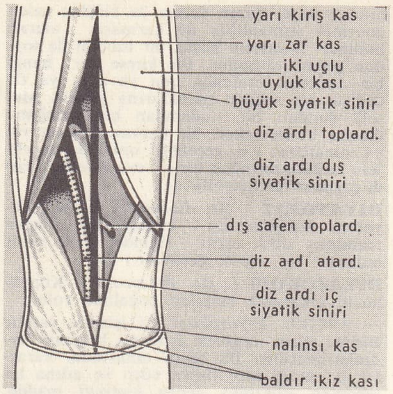

dizardı (anat.)

nucuna varılır. Bu durumda iki ana odak vardır.

Bu formüllerden

$$\frac{f}{f'} = -\frac{n}{n'} \text{ ve } f + f' = R,$$

buradan da $\frac{f}{p} + \frac{f'}{p'} = 1$ bulunur.

Bu, *eşlenik noktalar* denklemidir.

III. *Görüntünün çizimi.* Ana eksenin dışında bir Q noktası olsun. Eksene paralel çizilen QI ışını kırılarak F'den geçer (şekil 2). Aynı şekilde F'den geçen gelen ışın da eksene paralel olarak kırılır. Kırılan bu iki ışının Q' kesim noktası Q noktasının görüntüsüdür.

Eksenden itibaren SI yönünde pozitif olarak ordinatları hesaplanırsa, IQI' ve I'FS benzer üçgenleri

$$\frac{-y'}{y - y'} = \frac{f}{p}$$

bağıntısını,

ISF' ve II'Q' benzer üçgenleri ise

$$\frac{y}{y - y'} = \frac{f'}{p'}$$

bağıntısını verir. Buradan da

$$\frac{y'}{y} = \frac{fp'}{f'p}$$

bulunur. Bu, çizgisel büyütmenin formülüdür.

IV. *Newton denklemi.* $\overline{FP}$, q ve $\overline{F'P'}$ de q' olarak alınırsa $qq' = ff'$ bağıntısı elde edilir. (L)

DİYOPTRİ i. (fr. *dioptrie*). Metrol. Optik sistemlerin yakınsaklık birimi (sembolü: δ). Kırılma indisi 1 olan ortamda, odak uzaklığı 1 m olan bir optik sistemin yakınsaklığı. (Odak uzaklığı f metre olan bir merceğin yakınsaklığı $\frac{1}{f}$ diyoptri'dir. Hipermetropluk veya miyopluk dereceleri diyoptriyle değerlendirilir. Bu dereceler gözlük camlarının yakınsaklığına tekabül eder.) [L]

DİYOPTRİK i. (yun. *dioptrikê*'den fr. *dioptrique*). Bir ortamdan geçen ışık üzerine bu ortamın yaptığı etkileri inceleyen fizik dalı.

— ANSİKL. Optik, genel ışık bilimidir; *katoptrik*, yansıyan ışık, *diyoptrik* veya *anaklastik* ise kırılan ışıkla ilgili kanunları inceler. Günümüzde böyle bir ayırım yapılmaz. (L)

DİYORİT i. (fr. *diorite*). Asit bir plajiyoklaz (andezinli oligoklaz) ile amfibol, mika veya piroksen gruplarından bir veya birçok mineralden oluşmuş taneli kayaç. (Bunların yanında, pirit, ilmenit, magnetit, apatit ve sfen'e de rastlanabilir. Feldspatın cinsine göre, iki diyorit çeşidi ayırt edilir: ***oligoklasik*** ve ***andezitik*** diyorit. Mineralin rengine nispetle diyorit, ya piroksenik, ya amfibolik ya da mikalı olabilir. Diyoritin bileşiminde daima bulunan kuvars miktarı yüksek olunca kayaç, *kuvarslı diyorit* adını alır.) || *Gözlü diyorit,* Korsika'da

rastlanan ve 30-100 mm'lik halkalardan meydana gelmiş özel yapıda bir diyorit. (*Eşanl.* korsit.) [L]

DİYOSTİL i. (yun. *duo*, iki ve *stulos*, sütun'dan fr. *dyostyle*). Mim. Çift sütunlarla donatılmış cephe. (L)

DİYOT i. (fr. *diode*'den). Radyotek. Akım doğrultucu olarak kullanılan iki elektrotlu (katot ve anot) lamba. || *Kristal diyot*, bir maden ile bir yarı iletkenden yapılmış akım doğrultucu. (*Eşanl.* KRİSTAL REDRESÖR.) || *Germanyumlu, silisyumlu diyot*, elektronik hesap makinelerinde ve amplifikatörlerde kullanılan hiperfrekans lambası. (L)

DİZ i. (esk. türk. *tiz*'den). Uyluk ile baldır kemiklerinin birleştiği yer: *Türkiye'de yapılma kadın çoraplarına, eğer o vakit kadınlar dizlerine kadar açık gezebilselerdi itiraz etmiyecekti* (F.R. Atay). *Bacağınız nasıl oldu? — Hamdolsun, iyice... Az kalmış dizim parçalanacakmış* (Ahmed Rasim). [Bk. ANSİKL. *Anat. bölümü*] || Oturulunca uyluğun ön üst kısmı: *Oturdu, şeker kutusunu dizine koydu* (H.E. Adıvar). *Bir kahve daha istedi, kitabı dizine aldı* (K. Tahir). || *Diz ağırşağı*, diz kapağı kemiği. || *Diz ardı*, diz ekleminin arka tarafı. || *Diz ardı çukuru*, diz ekleminin arka tarafındaki çukurluk. (Bk. ANSİKL.) || *Diz bağı*, diz kapağı kemiğini bağlayan kaslar. || *Diz kapağı*. Bk. DİZKAPAĞI.

— ÇEŞ. DEY. *Diz boyu*, dizlere kadar: *Mehmed'in tarlası diz boyu oldu* (Sabahattin Ali). *Diz boyu kar*. || *Diz çökmek* (*bükmek*), yere dizleri koyarak oturmak: *Nazmiye, yere diz çökmüş bileklerini ovuşturuyor...* (R.N. Güntekin). Boyun eğmek, teslim olmak: *Düşman diz çöktü*. || *Diz dize*, birbirine çok yakın bir vaziyette bulunan kimseler için kullanılır. *Diz dize oturuyorlar*. || *Dize gelmek* (*varmak*), birinin dizlerine kapanmak, baş eğmek, yalvarmak: *Bayrağımızı ya bir düşman kalesine dikecektik, yahut da sıra sıra düşmanlar, önümüzde dize gelip bizden aman dileyeceklerdi* (Ş. S. Aydemir). || *Dize kadar* (veya *dizde yüzmek*), çok, pek fazla: *Ne maskaralıklar! Rezalet dizde yüzüyordu* (Ahmed Rasim). || *Dizine* (*dizlerine*) *düşmek*, yalvarmak. || *Dizini dövmek*, çok pişman olmak: *Söz dinlemedi, şimdi dizini dövüyor*. || *Dizinin* (*dizlerinin*) *bağı çözülmek*, ayakta duramayacak duruma gelmek: *Hâlâ karşımda duruyor da dizlerinin bağı çözülmüyor* (Namık Kemal). || (*Birinin*) *Dizinin dibinden ayrılmamak* (veya *dizinin dibinde oturmak*), birinin yanından hiç ayrılmamak: *Besime teyzenin dizi dibinden ayrılmayan sessiz ve biraz da hastalıklı bir çocuktu* (R. N. Güntekin). || *Dizleri kesilmek*, dizlerinde büyük bir dermansızlık hissetmek: *Dizleri kesildi, bir yere düşer gibi oldu, silkindi, yine düşer gibi oldu* (S.F. Abasıyanık). || *Dizlerine* (*dizine*) *kapanmak*, yalvarmak: *Kapanmak istiyorum bu hızla dizlerine* (F.N. Çamlıbel). || *Diz üstü*, dizler yere gelerek: *Bacakları kırılmış gibi diz üstü düştü* (S.F. Abasıyanık).

— Atçılık. Atlarda diz çok kocaman olursa *öküz dizi*; ince, yuvarlak ve küçük olursa *dana dizi*, çukur olursa *koyun dizi*, dışarıya doğru açık olursa *çok açık diz* adını alır.

— Kıyf. *Diz çakşırı*, yeniçerilerin giydiği, belden dize kadar ve baldırları çıplak bırakan çuhadan yapılmış bir çeşit dar şalvar. (*Dizlik* de denir.)

— Koreografi. *Diz bükme*, dizlerin, beş hareketle hafifçe aşağıya doğru bükülmesiyle yapılan temrin. Bk. ANSİKL.

— Spor. *Diz donu*, yağlı güreşlerde güreşçilerin giydiği deri pantolon. Bk. KISPET.

— Vet. Evcil hayvanlarda ön bacakların bir parçası. (İnsan bileğine tekabül eder.) [Bk. ANSİKL.] || *İç diz*, tek tırnaklıların arka bacaklarında, uyluk ve incik kemiklerinin diz kapağıyle eklemlendiği bölge. (İnsan dizine tekabül eder. Üzerindeki deri kıvrımına *iç diz kıvrımı* denir.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Anat. *Diz*, anatomi bakımından üç bölgeye ayrılır: **1.** ön kısım veya diz kapağı bölgesi; **2.** arka kısım veya diz ardı bölgesi (bacak, uyluk damar ve sinirleri buradan geçer); **3.** diz eklemi.

Diz eklemi makara şeklinde bir eklemdir; uyluk kemiği, kaval kemiği (tibia) ile diz kapağı kemiğine birleştirilir. Uyluk kemiğinden yana eklem yüzeyi makara şeklinde dir ve arkaya doğru iki lokma halinde uzanır. Kaval kemiğinden yana eklemin yüzeyi ise iki oyuktan ibarettir. Bu durumda oyuklar uyluk kemiği lokmalarına tıpatıp uymaz; gerekli uygunluk ancak yarım ay şeklindeki iki telsel kıkırdak (iç ve dış menisk) yardımıyle sağlanır. Diz eklemi, çevresindeki birçok bağ ile iyice sağlamlaşır. Önde bulunan diz kapağı kirişi kalın bir şerit şeklindedir, diz kapağı kemiğinin üst ucundan kaval kemiğinin ön yüzüne uzanır; bu kiriş, aslında dört uçlu kası kaval kemiğine bağlama kirişidir. Her iki tarafta, biri içte, biri dışta olmak üzere dikine uzanan iki güçlü kiriş daha bulunur. Arkadaki iki çapraz bağ (biri ön, biri arka) uyluk kemiğinin lokmaları arasından kaval kemiğinin tablasına uzanır. Diz eklemi sadece bükülme ve açılma hareketleri yapabilir; diğer hareketler ancak bir veya birkaç bağın kopup yırtılması halinde mümkündür.

Diz ardı çukuru, diz kapağı ekleminin arka tarafına düşen bir geçit bölgesidir. Bu bölgeden, yukarıdan aşağıya doğru, uyluk atardamarının devamlı olan diz ardı atardamarı, atardamarın dışından ve arka tarafından diz ardı toplardamarı, diz ardı iç siyatik ve diz ardı dış siyatik sinirleri geçer. Diz ardı kası diz kapağı ekleminin arka yüzünde bulunan üçgen şeklinde bir kastır. Baldırı uyluk üzerine büker.

— Koreografi. *Diz bükme* üç şekilde yapılabilir: basit diz bükme (msl., ayaklar beşinci duruştayken; dizler, aralarında 15 sm kadar bir boşluk kalacak şekilde kırılır), *yarım diz bükme* (topuklar yerden kaldırılmadan yapılır), *tam diz bükme* (topuklar yere basar, dizler dışa dönük duruştaki, a-yak ve bacaklar geniş bir açı yapacak şekilde bükülür). Sıçrama ve balonenin yumuşaklığı diz bükme hareketlerinin başarıyla yapılabilmesine bağlıdır.

— Vet. İncikle ön kol arasında bulunan diz iki sıra küçük kemikten oluşur; bu kemikler, ön ve arka yüzlerinden geçen kuvvetli bağ ve kirişlerle birbirine bağlıdır. Diz, düşme sonucu ağır şekilde yaralanabilir ve hayvanın değerini düşürür. Eklem sıvısı keselerinde genişlemeler, diz kemiklerinde anormal çıkıntılar da yer alabilir. Diz enlemesine geniş, önden arkaya doğru kalın olmalıdır. Diz dışarıya (*eğri diz*), içeriye (*öküz dizi*), öne fırlak (*kısa diz*) ve düz olmamalıdır. Bu kusurlar hayvanın yere sağlam basmasına ve hızlı yürümesine ket vurur.

İç diz, tekme yiyerek, yaralanabilir ve diz kapağı yerinden çıkabilir; bu takdirde bacağa karakteristik bir gerginlik verir. İç diz çıkıkları çok tehlikelidir; çıkığı yerine koymak kolaysa da sürekli olarak yerinde tutmak çok güçtür.

◆ **Dizsi** sıf. Dizle ilgili olan. Dize benzeyen.

— Anat. *Dizsi cisim*, Talamus'un arka ucundaki iki çıkıntı. (*Dış dizsi cisim* görme yollarının, *iç dizsi cisim* ise işitme yollarının ara durağıdır.) || *Dizsi sinir düğümü*, yüz sinirinin duyu kökünün başlangıcında bulunan şişkinlik. (ML)

DİZ i. (fars. *diz*). *Esk.* Kale, sur. || *Diz-i herec*, Beytülmukaddes. (M)

DİZ veya **DİZE** i. (fars. *diz* veya *dize*). *Esk.* Renk. || *Şeb-dîz* («gece rengi»), Eski İran hükümdarı Husrev'in bindiği yağız ata verilen ad. (M)

DİZ, İran'da ırmak. Karun'un kolu; 400 km. Büyük bir alavere havuzu meydana getiren baraj; 520 000 kw üreten hidroelektrik fabrika; 150 000 hektarlık araziyi sular. (L)

DİZANGE, Güney Kamerun'da yer, Edea bölgesinde. Büyük kauçuk ağacı işletmeleri. (L)

DİZANTERİ i. (fr. *dysenterie*'den). Ağrılı ve kanlı ishalle beliren, bağırsakta yaralara yol açan bulaşıcı, salgın hastalık. Hastalığın başlıca belirtisi ishaldir.

— ANSİKL. Patol. Dizanteri belirtisi gösteren benzer görünüşlü çeşitli hastalıklara *dizanteri* denir. Dizanterinin belirtileri şunlardır: sık sık gelen kanlı ve buruntulu ishal, ateş, önemli derecede su kaybı ve zayıflama, bağırsak yaraları. Dizanteri belirtisi, amipli dizanteriyle basilli dizanteride ve kanamalı gödenbağırsağı iltihabında, bazı tifo çeşitleri gibi gerçek dizanteri olmayan hastalıklarda görülür.

● *Dizanteri çeşitleri*. Dizanterinin birkaç çeşidi vardır:

Basilli veya *salgın dizanteriler*. Bu tip dizanterilere Shiga basili (*Shigella shigae*), Schmitz basili (*Shigella ambigua*), Flexner basili (*Shigella flexneri*) ve Sonne basili (*Shigella sonnei*) sebep olur. Shiga basili tropik iklimli ülkelerin çoğunda görülen ağır ve öldürücü dizanterileri meydana getirir. Biyokimya tepkileri bakımından Shiga basiline benzeyen Schmitz basili ise, fazla ciddî olmayan dizanterilere sebep olur. İkinci Dünya savaşı sırasında görülen dizanterilerin yüzde 12'sinin Schmitz basilinin etkisiyle meydana geldiği anlaşılmıştır. Flexner basili ise sıcak ve tropikal ülkelerde görülür. Bunun sebep olduğu dizanteri de pek önemli değildir. Dünyanın her tarafında görülebilen Sonne basilleri ise büyük bir hızla yayılarak özellikle bebekler ve çocuklar arasında dizanteri salgınına sebep olur. Sonne basilinin öteki dizanteri ba-

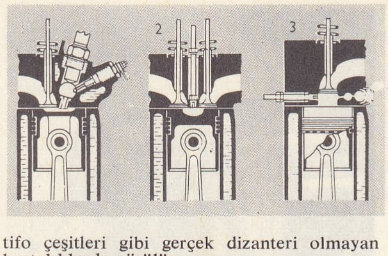

dizel
1. ön yanma odalı ve bujili
2. direkt püskürtmeli
3. yatay yerleştirilmiş enjektör ön yanma odalı
Bk. MOTOR

dizel

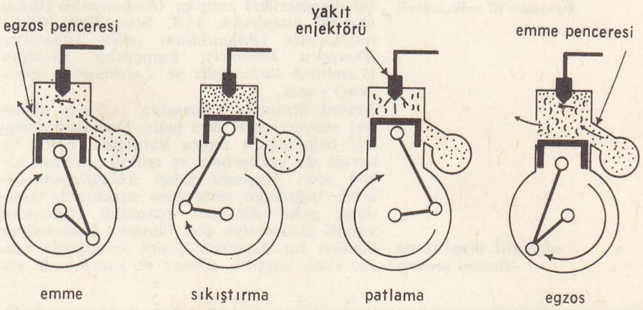

iki zamanlı bir dizel motorunun zamanlarını gösteren şema

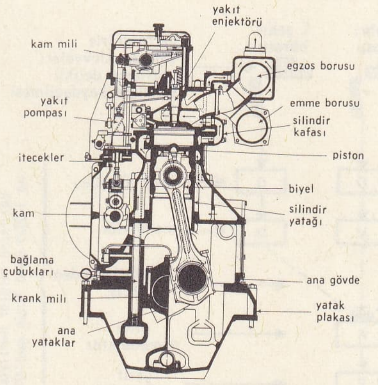

dört zamanlı, orta hızlı bir dizel motorunun kesiti

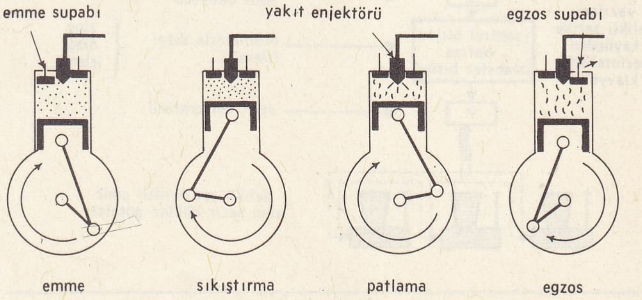

dört zamanlı bir dizel motorunun zamanlarını gösteren şema

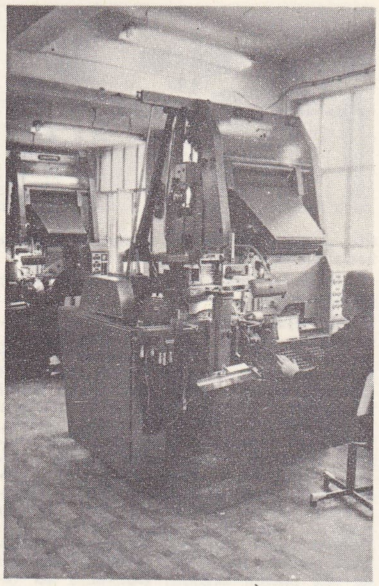

Linotype dizgi makineleri (Meydan-Larousse dizgilerinde kullanılan dört mağazalı Europa—10 mikserleri)

sillerinden farkı laktozu mayalandırmasıdır; ayrıca vücutta özel antijenler ve aglütininler meydana getirir.

Birhücrelilerden ileri gelen dizanteriler. Bu tip dizanterileri amipler (*Endamoeba* [Entamoeba] *histolytica,* F.R. Schaudinn, 1903); haşlamlılar (*Balantidium coli*); koksidiler (*İsospora hominis*); kamçılılar (*Giardia* [Lamblia] *intestinalis* ve *Leishmania donovani*) yapar.

Amipli dizanteri bağırsakta yerleşen dizanteri amiplerinden ileri gelir. Dizanteri amipleri bağırsaktan başka karaciğer, beyin ve deride de yerleşebilir ve amipli yaralara sebep olur. Haşlamlılardan *Balantidium coli*'nin bağırsağa yerleşmesi sonucunda meydana gelen dizanteri patolojik bakımdan amipli dizanteriye çok benzer. *Balantidiyaz* denilen bu dizanteri çeşidi insanlarda çok az, buna karşılık domuz ve maymunda sık görülür. Koksidilerden *İsospora hominis*'in bağırsağa yerleşmesinden ileri gelen dizanteriye insanlarda seyrek rastlanır. Kamçılılardan *Giardia intestinalis* ise daha çok çocukların ince bağırsağına yerleşerek mukozalı ishale yol açar.

Sıtma asalağından (*Plasmodium folciparum*) ileri gelen dizanteride mukozanın kana karışması sonucunda kılcal damarlarda tıkanma olabilir. Leishmania'lı dizanteride mikroplara dışkıda fazlasıyle rastlanır.

Amipli dizanteri'nin başlıca iki çeşidi vardır: bunlardan biri sinsi bir ishalle başlar ve hastaya fazla rahatsızlık vermez; karın ağrıları ve kanlı müküsle beliren diğeri ise çok ağırdır. Hasta günde genellikle 3-4 defa dışarı çıkmak ihtiyacını duyar. Kendini tutamama hali pek nadirdir. Müzmin amipli dizanteride, karın ağrıları belli belirsiz, hastalığın şiddeti ise zaman zaman değişiktir.

Dışkılar basilli dizanteriye göre daha çok şiddetli ve kanlıdır. Daha sonraki evrelerde ise dışkı sulanır, rengi koyulaşır. Hasta sakinleştiği zamanlarda, pıhtılaşmış kan ve müküsle birlikte katı dışkı da çıkar. Genel olarak hastanın ateşi yoktur, fakat sık sık midesi bulanır. Kusmaya pek rastlanmaz. Hastalık kendiliğinden iyiliğe doğru gider. Çok ender olarak rastlanan bazı zehirlenmeli ve ateşli dizanteri şekilleri, her halde bağırsaktaki tahriş olmuş bölgelere yerleşen diğer bakterilerin buraları iltihaplandırmasından ileri gelir. Hasta ya kalınbağırsağın delinmesi ve bunun sonucunda meydana gelen peritonitten, ya da bağırsak kangreninden ölür. Müzmin dizanteri hallerinde ise hasta zayıflar, derisi kurur, sararır, hastada sinir bozuklukları başlar.

Amipli dizanteride çoğu zaman uzun, hattâ bir yıldan fazla süren uyku devreleri görülür. Bu durum genellikle karaciğerin iltihaplanmasına yol açar. Öteki durumlarda ise hastalık sadece körbağırsakta yerleşir ve apandisiti andıran belirtilere yol açar.

Tıp bilginleri «amoeboma» denilen amip urlarına gittikçe daha çok ilgi göstermeğe başlamışlardır. Bu ur incebağırsağın körbağırsakla birleştiği bölgede, enine kalınbağırsakta, sigmamsı kıvrımda ve gödende rastlanan çok esnek ve tanecikli dokuda bir urdur. Kanser urunu çok andırır. Müzmin amipli dizanteride de bu ura rastlanır. Bağırsak çevresinde amipli iltihaplar oluşabilirse de pek seyrek görülür. Amipli dizanteri muhtemelen başka rahatsızlıklara da yol açar. Amipli karaciğer iltihabı, akciğer iltihabı, hattâ amipli beyin iltihabı bunlar arasındadır.

Erbezi üstünde amipli iltihaplanmalar görüldüğü gibi deriye amiplerin yerleşmesinden dolayı deri kangrenlerine de rastlanır. Bu durum makat çevresi derisinde ve amip mikrobu bulunan hastaların karın ameliyatlarından sonra da görülebilir.

Hastanın geçmişi ve dışkının özelliği dışında amipli dizanterinin en kesin teşhis yolu dışkıda *Endamoeba histolytica* bulunmasıdır. Hastalığın şiddetli olduğu hallerde bu teşhis nispeten kolaydır: dışkıda alyuvarları yiyen büyük amiplere rastlanır. Bu organizmalar kısa zamanda öldüğü için, dışkıyı sıcakken incelemelidir. Göden mukozası özel bir araçla (Volkmann kaşığı) kazınarak alınan parçaları incelemek teşhisi kolaylaştırır.

Amipli dizanteriye karşı etkili bir tek ilâç vardır: emetin. Hastalığın ağır hallerinde emetin hidroklorit deri altına derin olarak şırınga edilir. Her ne kadar bu ilâç hastalığın ağırlığını giderirse de enfeksiyonu ortadan kaldırmaz. *E. histolytica* kistleri üzerinde ise hiç etki yapmaz. Bu yüzden hastaya emetin-bizmutlu iyotit verilir. Bu bileşik, kalınbağırsakta, emetin ve bizmutsülfite ayrışır ve emetin iltihaplar üzerinde açığa çıkar. Emetin-bizmutlu iyotit üstü jelatinle kaplı kapsüller halinde verilir. Doz 10-12 günlük süreye dağıtılır. Hasta yatağa yatırılmalı, çok hafif perhiz yapılmalı, ilâç akşam saat 10'da verilmelidir. Akşam saat 6'dan itibaren hasta hiç bir şey yememeli, emetin-bizmultu iyotit alınmadan bir buçuk saat önce ağrı dindirici bir ilâç verilmelidir. Bir başka ilâç da kinoksildir. Bu ilâç hastaya verilmeden önce bağırsaklar yüzde 2 sodyum bikarbonat eriyiği ile temizlenmelidir.

Solucanlı dizanteriler. Karaciğer sülükleri sınıfından kurtların ve yumurtalarının bağırsağa yerleşmesi sonucunda olur. Bunun belli başlı örneği bilharzia'ların sebep olduğu dizanteridir.

Bütün bu asalaklardan başka, dünyanın çeşitli bölgelerinde görülen dizanteriye sebep olan daha pek çok asalak hayvan vardır.

Basilli dizanteri. Basilli dizanteride kalınbağırsakların mukozaları şişer. Bazen incebağırsağın son kısımlarında da yüzeysel doku bozulmaları görülür. Hastalığın belirtileri, vücudun hastalık sebebiyle meydana gelen unsurları dışarı atmağa çalışması ve toksinleri soğurmasıyle ortaya çıkar. Vücudun susuz kalması ve toksinlerle zehirlenme ölüme yol açabilir. Bu dizanteri daha çok sıcak ve tropik ülkelerde görülür. Hastalığın yayılması ve bulaşması aslında dizanterili hastaların dışkısıyle olur. Dışkıya konan karasinekler mikrobu yiyeceklere bulaştırırlar. Mikrobun kuluçka devresi 3-7 gün arasında değişir. Basilli dizanterinin klinik gelişmesi son derece çeşitlidir. Hafif dizanteriden aşırı toksin zehirlenmesine yol açan ağır dizanterilere kadar değişik şekiller gösterir. Aşırı zehirlenme halinde hasta 2-3 gün içinde ölür. Ama bu çeşit dizanteriler artık seyrek görülmektedir. Tropik ülkelerin büyük bir kısmında dizanteri ülkeye yeni gelenlerde şiddetli ishalle başlar. Had dizanteri olaylarında hastalığın başlangıcı son derece anî olur; hastanın ateşi birkaç saat içinde 38°-41°C'a yükselir. Hasta aşırı derecede toksin zehirlenmesine uğrar, bunu vücudun su kaybetmesi izler. Bazen kusma da görülür. İki veya üç saat içinde şiddetli bir ishal ve karın sancısı başlar. Dışkıyle birlikte sürekli olarak kan ve müküs çıkar. Çocuklarda ise hastalığın başlangıcı ilâçlarla kendini belli eder. Müzmin basilli dizanteri ise hastayı zayıf ve takatsız bırakır. Basilli dizanteriler başka rahatsızlıklara da yol açabilir. Bunlar arasında dizanterik artrit, göz katılgan zarı iltihabı, iris iltihabı, sinir iltihapları ve böbrek yumacıkları iltihabı gibi rahatsızlıklar sayılabilir. Hastalık kanlı ve sulu müküslü dışkılarla teşhis edilir.

Basilli dizanterinin tedavisi sülfamitli ilâçların (sülfaguanidin, sülfasüksidin ve sülfadiazin) bulunması ile büyük ölçüde kolaylaşmıştır. Bu ilâçların keşfinden önce başvurulan bağırsakların tuzlu müshillerle kurutulması metodundan vaz geçilmiştir. Ağır olaylarda hastanın yatağa yatırılması zorunludur. Shiga basillerinden ileri gelen enfeksiyonlarda organizmadaki kuvvetli toksinler dolayısıyle kalp kaslarının hasara uğraması muhtemeldir. Hastaya ilk 48 saat içinde katiyen yiyecek verilmez, buna karşılık bol bol su içirilir. Hastalığın normal tedavisi tavsiye edilen dozda sülfaguanidin kullanmaktır. Şayet hasta sülfaguanidin tedavisine rağmen bir iyileşme göstermezse onun yerine başka bir sülfamit (meselâ sülfasüksidin) kullanılır. Çok az soğurulabildiği için eskiden sülfaguanidinin bakteriyostatik olduğu zannedilmişti. Bugün ise yavaş olmasına rağmen sülfaguanidinin soğurulduğu anlaşılmıştır. Fazla sülfaguanidin verilmesi hallerinde, soğurulma dolayısıyle zehirlenme belirtileri görülebilir. Hastalığın müzmin olduğu hallerde en iyi sonuç veren ilâç streptomisindir. Basilli dizanteriye karşı öteki antibiyotikler de kullanılabilir. Meselâ Hong Kong'daki dizanteri salgınında sülfaguanidinle birlikte kloromisetin de başarıyle kullanılmıştır.

Tedavi sırasında hastanın ağrılarını ve uykusuzluğunu da gidermek gerekir. Bağırsaklarda aşağı kısımların tuzlu şırınga edilerek yıkanması hastaya rahatlık verir. İçinde anestezi ilâçları bulunan fitiller de ağrıları azaltır. Shiga basilinden olan dizanterilerde hastalığın ilk 24 saati içinde antibiyotik verilirse iyi sonuçlar alınabilir. Müzmin basilli dizanteride hastayı yarı aç bırakacak bir yemek rejimi uygulanmamalıdır. Aksi takdirde hasta protein eksikliği belirtileri gösterir. Onun için hastalığın beşinci gününden itibaren hasta dengeli bir perhize sokulur. Bunun için özellikle içinde fazla vitamin ve hayvanî protein bulunan yiyecekler seçilmelidir.

— Arıcılık. Arılarda dizanteri genellikle kışın, bazen de sonbaharda görülür. Sebebi genellikle kötü beslenmedir; hastalık kovan içindeki fena koku saçan dışkılardan anlaşı-

otomatik dizgi-tertip sistemi şeması

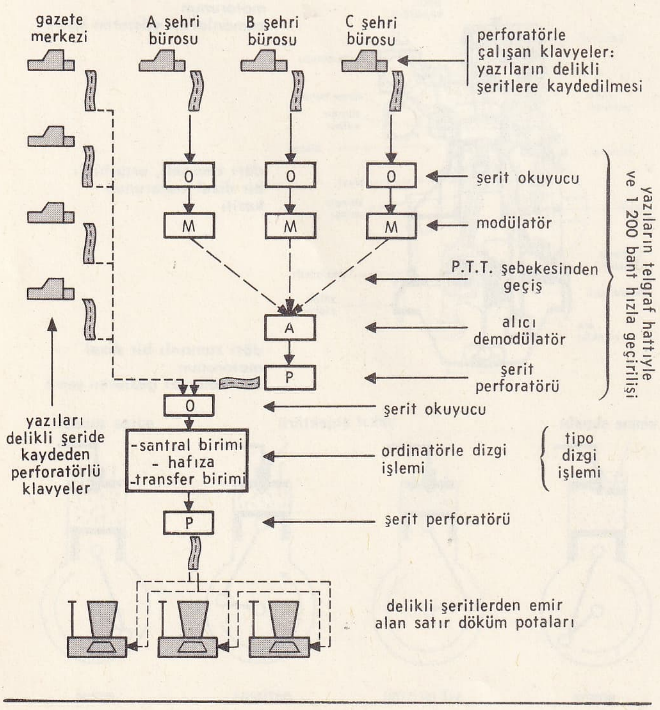

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

lır. Kovanı temizlemek, havalandırmak ve arılara temiz besin verilmekle hastalık önlenir.

— Vet. Hayvanlarda anustan kan veya kanlı dışkı gelmesine dizanteri denir. Bu çeşit dizanteri bir hastalık değil, birçok patolojik halin ortak belirtisidir. Bağırsak ülser, ur ve varislerinde, yabancı cisimlerden ileri gelen travmalarda, yüksek dozda verilen müshillerden sonra, purpuralarda ve özellikle asalaklardan veya zehirlenmelerden ileri gelen şiddetli bağırsak iltihaplarında bu belirtilere rastlanır.

Hayvanlarda dizanteriye yol açan ve onunla karmaşan hastalıklar arasında sığır ve domuz vebası, şarbon humması, leptospirozlar, gevişgetirenlerin virüslerden olan anteritler, salmonellozlar, bağırsak zehirlenmeleri sayılabilir. En sık görülen ve asalaklardan ileri gelen dizanterili anteritler köpekte ankilostomiyaz, gevişgetirenlerde koksidiyozlardır. Madenlerden veya bitkilerden (civa, kantarid, yerfesleğeni, sütleğen, kartallı eğreltiotu, çiğdem v.b.) ileri gelen birçok zehirlenmeler dizanteri şeklinde kendini gösterir.

◆ **Dizanterili** sıf. Patol. Dizanterisi olan. Dizanteriye tutulan. (LM)

Dizbağı nişanı, İngiltere'nin en eski ve en üstün şövalyelik nişanı. Edward III tarafından (1346, 1347 veya 1348'de) şövalyelerin yaptığı karşılaşmalarda kazanana verilmek için konulduğu sanılır. Bunlardan birinin üzerine, XVI. yy.da kazılmış efsanevî bir hikâyeden anlaşıldığına göre, bu teşkilât 24 şövalyeden meydana geliyordu (nişanın kurucusu kral ve Galler prensi hariç). Nişan, soylu kadınlara da verilebilirdi. XV. yy.ın sonunda nişan dağıtma işi beş yüksek subaydan kurulu bir heyete verildi. Bu düzen o zamandan beri değişmedi. (L)

DİZÇEK i. (*diz*'den *diz-çek*). Osmanlı imparatorluğunda savaşan askerlerin, dizlerini korumak için, bacaklarının üst kısmına taktıkları zırh. (M)

DİZDAR bİş. i. (fars. *diz*, kale ve *-dār*, tutan'dan *diz-dār*).

— ANSİKL. Tar. Osmanlı imparatorluğunda kale merkez kumandanına *dizdar* denirdi. Dizdarlık, ikinci dereceden askerî bir görevdi. İmparatorluğun kuruluşundan itibaren teşkilâtta yer alan dizdarlar, önce kalenin savunucusu durumundaydılar, sonra askerî teşkilâtın gelişmesi, kalelerin onarılması, topların korunması görevleri de onlara verildi. Bunlar turnacı, zağarcı, samsuncu ortalarının dışındaki orta kumandanlarından ve yayabaşılardan seçilirdi. Dirlik olarak tımara tasarruf ederler ve serbest olurlardı. Yeniçeri ocağı ile birlikte dizdarlık da son buldu (1826).

◆ **Dizdarlık** i. Tar. Dizdarın görevi. (M)

DİZDAROĞLU (Hikmet), türk yazarı (Zile 1917). Erzurum Öğretmen okulunu (1937), Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü Edebiyat bölümünü (1939) bitirdi. Orta öğretimde öğretmen ve yönetici olarak çalıştı. Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye dairesinde raportörlük, Gazi Eğitim enstitüsünde öğretmenlik, Türk Dil kurumunda Terim kolu başkanlığı yaptı. Sanat ve edebiyat dergilerinde tenkit, kitap tanıtması, biyografi yazıları yayımladı. Eserleri: *Huzurî* (1949); *Namık Kemal* (1952, aynı adla başka bir eseri 1964). *Cenap Şahabeddin* (1953); *Abdülhak Hâmid* (1953); *Şinasi* (1954); *Türkçede Sözcük Yapma Yolları* (1962); *Türkçede Fiiller* (1962); *Sanatçılar* (1962); *Ömer Seyfeddin* (1964); *Müftüoğlu Ahmed Hikmet* (1964); *Ahmed Rasim* (1965); *Dilcilere Saygı* (1965); *Halk Şiirinde Türler* (1969). [M]

DİZE i. Bk. DİZ.

DİZE i. (*dizmek*'ten *diz-e*). *Yeni.* Mısra: *Bir dizeyi kırduğunda ozan* (S. K. Aksal). [M]

DİZEL i. (mucidi Rudolf *Diesel*'in adından). Mekan. Gazoil veya ağır yağlarla çalışan içten yanmalı motor. (DİZEL MOTORU, AĞIR YAĞ MOTORU, ENJEKSİYONLU MOTOR da denir). ‖ *Dizel-elektrik lokomotifi*, dizel motoruyle çalışan lokomotif. Dizel motoru bir elektrik jeneratörünü tahrik eder, jeneratör de dingillere kumanda eden motorları besler. ‖ *Dizel-hidrolik lokomotifi*, bir dizel motoru tarafından sağlanan gücü, hidrolik veya hidromekanik bir transmisyonla tekerleklere intikal ettirilen lokomotif. ‖ *Dizel yağı*, ağır yağla çalışan dizel motorlarında kullanılan yakıt. ‖ *Yarı dizel*, daha az tazyikle çalıştığı için, elektrikle ateşlemeyi gerektiren dizel motoru.

— Petr. Gazoil (gaz yağı) ile fuel-oil arasında petrol damıtma ürünü. ‖ $\frac{G \times A}{100}$ sayısıyle belirleyen büyüklük. Bu formülde G, *A.P.İ.* cinsinden yoğunluk; A, ürünün *anilin noktası*'dır.

— ANSİKL. Mekan. *Dizel motoru* iki veya dört zamanlı devirle çalışabilir ve aşağı yukarı tamamen benzin motoruna benzer. Aradaki tek fark, dizel motorlarında karbüratör ve gerçek anlamda bir ateşleme sistemi bulunmamasıdır. Silindir, gaz hava karışımı yerine, temiz hava emer ve sıkıştırır. Sıkıştırma zamanının sonunda bu temiz hava yüksek basınç altında doğrudan doğruya yanma odasına püskürtülen yakıtla karışır. Genellikle yüzde 15 oranından fazla sıkıştırılan havanın sıcaklığı yükselir ve yakıt hava karışımı kendi kendine alevlenir. Piston yalnız temiz hava sıkıştırdığı için, yakıt püskürtülmedikçe ateşleme başlamaz. Kam milleri krank miliyle beraber çalışan bir veya birkaç küçük pompa aracılığıyle, yakıt pistonlara dağıtılır. Bir taşıtta pompaların debisi ve gücü gaz pedalıyle ayarlanır. Pompa ile ayarlanan yakıt, bir *enjektör*'le silindirlere püskürtülür. Enjektörün görevi, yakıtı küçük zerrecikler haline getirerek havayle tamamen karışmasını sağlamaktır. Çok hassas olan bu organın çalışmasını inceden inceye ayarlamak gerekir. Aksi takdirde, yakıt tamamen yanmayacağı için motordan koyu siyah bir duman çıkar. Yanma odası değişik şekillerde olabilir. *Direkt püskürtmeli motorlarda* silindir başlığı, üst kısmından supaplarla dağıtım yapılan benzin motorlarındakine benzer ve enjektör, ateşleme bujisi durumundadır. *Ön yanma odalı motorlarda,* piston başlığında *ön hücre* veya *ön yanma odası* denilen bir oyuk bulunur. Bu oyuğun piston tarafındaki yanma odası ile bağlantısı vardır. Enjektörün bu oyuğa yerleştirilmesi, mümkün olduğu kadar tam yanma sağlayan bir gaz akımı elde etmek imkânını verir. Genellikle sıcak tutulan bu oyuğun, motor soğutulurken de soğumamasına dikkat edilir, bu da yakıtın kolayca yanmasını sağlar. Soğumuş motorun harekete geçirilmesi silindir başlığı içine tespit edilmiş «ısıtma» bujisiyle sağlanır. Bir kontakt sonunda bataryadaki akım, bujinin içindeki tel elektrot'a iletilir. Akkor derecesinde kızan tel, ateşleme kendi kendine meydana gelene kadar ilk alevlenmeyi sağlar.

Dizel motorların üstünlüğü, benzinden daha ucuz olan ağır yakıtlarla yüksek bir randıman sağlamasıdır.

● *Tarih.* İlk dizel motoru 1897'de Almanya'da yapıldı. Bundan önceki 37 yıl içinde, kıvılcımla ateşlenen dizel motorları ticarî amaçlarla imal edilmişti. Sıkıştırma ile ateşleme sisteminden ilk defa söz edenin, fransız bilim adamı N.L.S. Carnot olduğu sanılır. Carnot, *Refléxions sur la Puissance Motrice du Feu et les Machines Propres à Développer cette Puissance* (Ateşin Tahrik Gücü ve Gücü Geliştirecek Özel Makineler Üstüne İncelemeler) adlı eserinde, silindir içindeki havayı basınçla sıkıştırarak, ilk hacminin on dörtte birine indirmek ve böylece yakıtı ateşleyebilir hale getirmek imkânından söz eder. Ancak, modern otomobillerdeki dizel motorlarının temel ilkesini ilk defa tasarlayan fransız bilgini Alphonse Beau de Rochas'dır (1862). De Rochas'nın ilkeleri, 1876 yılına kadar uygulanamadı. Hava karışımının, yanmadan önce silindir içinde sıkıştırılması ilkesine dayanan ilk motor ise, Nicolaus Otto tarafından imal edildi. Otto'nun bu motorunu örnek alan ve üzerinde çalışmalar yapan Rudolf Diesel, dizel motorlarını gerçekleştirdi.

Rudolf Diesel, o güne kadar yapılmış olan motorlardan farklı olarak, sadece hava-yakıt karışımının yanma oranında bir değişikliği öngörüyordu. Buna göre yakıt, pistonun ilk devrinde son derece yavaş yanacak, böylece basınçta bir artış olmayacaktı. Kıvılcımla ateşlenen motorun birdenbire infilâk etmesine engel olmak için, yanma olayını yavaşlatmak gerekiyordu. Diesel bu amaçla, silindirdeki hava-yakıt karışımını indüklemek yerine sadece havayı indüklemeyi ve böylece havayı, yakıtı ateşlemeye yeterli ısıyı sağlayacak kadar sıkıştırmayı teklif etti. Bu sayede pistonun inişi sırasında yakıtın yanma odasına azar azar püskürtülmesi sağlanacaktı. Yakıtı bu metotla tutuşturmak için havanın, santimetre kare başına 35 kg'lık bir basınç yapacak şekildesıkışarak 550°C'lık bir ısı sağlayacağını hesapladı. Diesel, büyük bir ihtimalle, bu sisteme göre çalışan bir motorda her çeşit yakıtın kullanılabileceğini sanmıştı. Bu yüzden de, en ucuz yakıt olan toz kömürle işleyen bir motor yapmayı teklif etti. Almanya'daki kömür madenlerinde büyük hissesi olan Krupp şirketi, Diesel'in bu teklifini malî yönden destekledi. Bununla birlikte kömürle işleyen dizel motoru fikrinden kısa sürede vazgeçilerek, Augusburg'daki Maschinenfabrik atelyelerinde petrolle işleyen bir motor üzerindeki çalışmalara devam edildi. Büyük güçlüklere ve başarısızlıklara rağmen sürdürülen bu çalışmalar, 1897'de ilk dizel motorunun yapılmasıyle sonuçlandı. Ne var ki, ilk dizel motorlarının, üretikleri enerjiye oranla çok ağır olması, bu motorların yalnız sabit enerji kaynakları olarak kullanılmasını gerektiriyordu. İlk dizel motoru, beygir gücü başına 205 kg ağırlığındaydı. Dizel motorları, Birinci Dünya savaşında ilk defa denizaltılarda kullanıldı. Otomobil sanayiinde kullanılabilecek ölçüde küçük ve hafif dizel motorlarının yapımı ise ancak 1922 yılında Almanya'da mümkün oldu. Bu dizel motorlarına yeni kullanma alanları sağladı. İlk dizel lokomotiflerinin demiryollarında kullanılması ise 1934 yılında gerçekleşti. Bundan sonra dizel motorlarının imalinde büyük ve hızlı bir gelişme devresi başlar. 1935 Yılında Amerika'da dizel motorları imali 100 000 beygir gücünü aştı. 1937'de ise bunun iki katını buldu.

Dizel tipleri

● *Çok hızlı dizel motorları.* Bu gruba giren

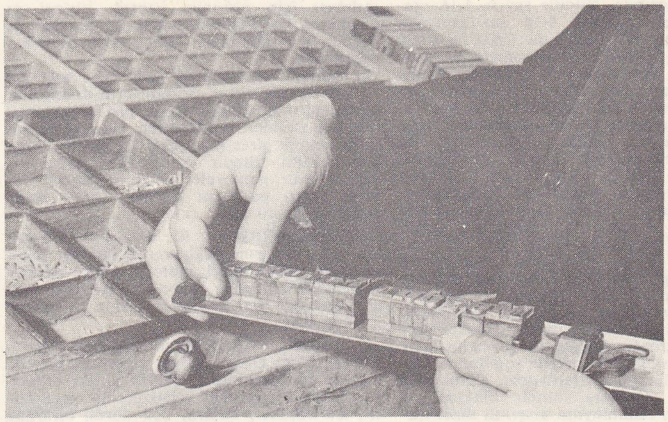

solda, el **dizgisi** (mürettip harfleri kumpasta ve bir satır halinde yan yana getiriyor); yanda, dizgi-tertip (sütunlar halinde biraraya getirilen satırlar sayfa düzeni için çembere alınıyor)

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

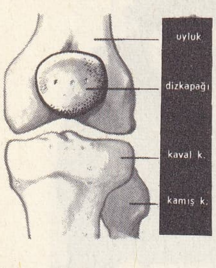

dizkapağı kemiği (anat.)

dizel motorlarında, silindir sayısı 1-16 arasında, silindir çapları 9-18 sm arasında değişir; krank mili dakikada 1 200 ile 4 000 devir yapar. Silindirler, başlangıçta art arda sıralanırken, günümüzde V şeklinde düzenlenmeğe başlanmıştır. Bunlar daha çok traktörler ve kamyonlarda kullanılır, iki zamanlı ve dört zamanlı devire göre çalışır; bazılarında yanma odaları bölümlüdür. Bu grup dizellerin en tipik örneği, 12 silindirli, iki zamanlı, silindir çapı 11 sm, dakikada 2 100 devir yapan, azamî 482 B.G. kuvvetinde motorlardır. Bütün dizel motorlarında olduğu gibi bunda da silindirler, demir alaşımından yapılmış silindir yatakları içine tespit edilir. Ayrıca yataklar da, silindirlerin kızmaması için, su dolu silindir bloklarının içine yerleştirilir. Hava, silindir blokları arasına yerleştirilmiş bir Roots körüğüyle, yakıt ise silindir kafalarındaki enjektörlerle sağlanır. Pistonlar, bağlama çubuklarından yataklara püskürtülen yakıtla soğutulur. Motorun ağır olmaması isteniyorsa, alüminyum alaşımından yapılmış silindir blokları da kullanılabilir. Alüminyum alaşımlı dizel motorlarında 12 silindirli bir model, azamî verimde B.G. başına 3 kg ağırlığındadır.

● *Orta hızlı dizel motorları.* Dakikada 900 ile 1 200 devir yapan bu dizel motorları denizcilikte, demiryollarında ve sabit enerji merkezlerinde kullanılır. Bu alanda kullanılmak üzere, 2 000 B.G. kuvvetinde motorlar da yapılmıştır. Daha yüksek güç gerektiği zaman, iki zamanlı veya dört zamanlı türbo süper şarjlı motorlara başvurulur. Ağır işlerde kullanılacak motorun gövde kısmını çelikten yapmak gerekir. 20 ile 25 sm çapındaki silindirler krank milinin hızını dakikada 800 devire kadar yükseltebilir.

● *Düşük hızlı dizel motorları.* Bu tip motorlar, Amerika ve Avrupa'da büyük çapta imal edilmektedir. Silindir çapları 74 sm kadar olan bu motorlar iki zamanlıdır. Krank mili dakikada 115 devir gibi düşük bir hızla çalışır ve motorun gücü 12 500 B. G. kadardır.
Şimdiye kadar yapılan dizel motorlarının en büyüğü, Kopenhag'daki H.C. Orsted elektrik firması tarafından imal edilmiştir. Bu dizel motorunun çift hareketli sekiz silindiri vardır. Silindirlerden her birinin çapı 84 sm'dir ve 22 500 B.G. kuvvetindedir. Düşük hızlı dizel motorları, genellikle sabit enerji kaynağı olarak, bazen de denizcilik alanında kullanılır.

● *Gaz dizelleri.* Bu tip dizel motorları, yeterli hacimdeki gazı hava akımıyle indükler ve toplam yakıtın yüzde 5'i kadar küçük bir yakıt miktarını, tutuşturmayı sağlamak amacıyle zamanında püskürterek bir çeşit pilot şarj ödevini görür. Püskürtülen yakıtın düşük seviyede tutulmasında amaç, yanma odasındaki hava-gaz karışımına yakıtın iyice karışmasını ve tutuşmanın sürekliliğini sağlamaktır. Gazla çalışan dizel motorlarının bir başka tipi ise, çift yakıtlı dizel motorlarıdır. Bu motorların gaz tertibatındaki fark, daha fazla yakıt püskürtebilmesi ve gaz ikmali yetersiz olduğu zaman daha az gaz indükleyecek şekilde düzenlenmiş olmasıdır. Sabit dizel enerji merkezlerinde, gaz yakan dizel motorları tercih edilir. Çünkü tabiî veya sunî gazlar kullanıldığı zaman birim enerji başına masraf, en ucuz yakıttan daha düşük fiyata mal olmaktadır.

Jan DLUGOSZ

Roman DMOWSKİ

Temel ilkeler

İçten yanmalı ve karşılıklı hareket eden pistonlu bütün motorların temel ilkeleri şöyle sıralanabilir:

1. hava akımı silindirlere, emme supaplarından gönderilir;
2. hava akımı basınç altında sıkıştırılır, tutuşturulur ve yakılır;
3. ısınmış gazların genleşmesiyle meydana gelen basınç, pistonu aşağı doğru iter;
4. yanma sonucunda meydana gelen fazlalıklar egzos supabı ile silindirden dışarı atılır.

Eğer silindire gelen hava, pistonun aşağı doğru inmesiyle emme supabından içeriye alınıyor ve yanmış gaz pistonun yukarıya doğru hareketiyle egzos supabından dışarıya atılıyorsa, bu işlem pistonun dört ayrı hareketiyle tamamlanır (bk. şekil 1). Havanın içeriye alınması ve yanmış gazın dışarıya atılması için pistonun yaptığı birinci ve dördüncü hareket arasındaki iki hareket de işlemin tamamlanması için gerekli olan hareketlerdir.
İki zamanlı motorlarda giriş ve çıkış (egzos) devirleri yoktur. Silindirlerin dışında ve basınç altında tutulan hava, piston patlama devrinin sonuna yaklaşırken pencereler yoluyle içeriye girer (bk. şekil 2). İçeriye giren hava akımı silindir kafasındaki ikinci bir sıra silindir pencereleri veya supapları yoluyle egzos gazlarını dışarıya atar. Buna *süpürme* işlemi denir. (LM)

DİZELLEŞTİRME i. Bir demiryolu idaresinin cer araçlarını değiştirerek buharlı lokomotifler yerine dizel motorlu (dizel-elektrik veya dizel-hidrolik) lokomotifler veya normal katarlar yerine dizel motorlu mototrenler koyması.

— ANSİKL. A.B.D.'de *dizelleştirme* hareketine İkinci Dünya savaşı sırasında başlanmış ve bu teşebbüs 1945-1955 yılları arasında birçok demiryolu şebekelerine yayılmıştır. Bu hareket, katara, üçü dördü birarada bağlanabilen yüksek güçte (1 500 ile 2 000 beygir gücü) lokomotiflerin seri halinde yapımıyle gerçekleştirilmiştir. Sabit tesisler tarzında yatırımlara lüzum göstermeyen ve millî petrolden elde edilen türevlerin harcanmasına imkân veren bu gelişmeye bankalar da yardım etmiştir. Avrupa'da ise dizelleştirme, otoray (mototren) denilen hafif dizel makinelerinin yapılmasıyle 1930 yıllarında başlamış, bu lokomotiflerin gücü ve sayısı yükselmekte devam etmiştir. İlk örnekler hariç, esas dizel lokomotiflerinin yapımına İkinci Dünya savaşından sonra başlanabilmiştir. Günümüzde, Avrupa'da hafif ve yollu, A.B.D.'de ise ağır ve yolsuz motorların kullanılmasıyle ilgili değişik tekniklere dayanan iki ayrı metot bağdaştırılmaya doğru gidilmektedir.

● *Türkiye*'de de dizelleştirme çalışmaları yapılmakta ve buharlı lokomotiflerin yerine dizel lokomotifler konulmaktadır. Ayrıca, yurt içinde de Eskişehir Demiryol fabrikalarında dizel lokomotif yapımı öngörülmüş ve yılda 30 lokomotif yapılması kararlaştırılmıştır. Bunlar 2 400 ve 1 800 beygir gücünde olacaktır. Nitekim bu program gereğince 1972 yılı sonuna kadar 98 adet anahat dizel elektrik lokomotif yapılacaktır. Bunların 74'ü 2 400 BG'de, 24'ü ise 1 800 BG'de olacaktır. Ayrıca, ikinci beş yıllık plan döneminde 34 tane de dizel manevra lokomotifi yapılacaktır. (LM)

DİZGE i. (*dizmek*'ten *diz-ge*). *Yeni*. Sistem. (M)

DİZGİ i. (*dizmek*'ten *diz-gi*). Matbaac. Matbaa harflerini kelimeler, satırlar, sayfalar meydana getirmek üzere düzenleme işlemi: *...daha yazım dizgiye giderken parasını aldım* (Y.Z. Ortaç). [Sayfa düzenleme işlemine *tertip** denir; *dizgi-tertip* terimi her iki işlemi kapsar.] || *Dizgi makinesi*, tipografi v.b. tekniklerden faydalanarak kelime, satır, başlık ve bazı durumlarda sayfa dizmeğe yarayan makine. (Türkçede ayrı anlamda, makinelerin marka veya tip adları olan *linotip*, *entertip* v.b. kelimeler de kullanılır.) || [*Baştan* veya *sondan*] *Boşlu dizgi*, sayfa düzeni gereğince satırların başında veya sonunda belli bir boşluk bırakarak dizme işlemi. (Bu işlemle sütunlar veya başlıkla metin arasında istenen aralıklar sağlanır. Aynı anlamda *başa dayalı*, *başa* ve *sona dayalı* veya *sona dizgi* terimleri de kullanılır.) || *Blok dizgi*, alt alta gelen satırların baskı sırasında baş ve son hizası bakımından eşit boyda olması. || *Cebir dizgisi*, basımcılık tekniğinin alışılmış dizgileri dışında bir işlem gerektiren, matematik veya başka konularla ilgili işaretler, formüller ve hesapların dizilmesi. || *Doğrudan sayfa dizgisi*, ofset tekniğiyle basımda, özel makinelerin, ince madenî levhalar veya plastikleştirilmiş kâğıt tabakalar üzerine, yağlı bir mürekkeple, sayfa veya forma bütünleri dizmesi işlemi. || *El dizgisi*, kelime, satır ve el başlıkların bir mürettip tarafından ve el ile dizilmesi işlemi. (Gazete mürettiphanelerinde özellikle başlık dizen işçilere *başlıkçı* denir.) [Bk. ANSİKL.] || *Espaslı dizgi*, harfler veya kelimeler arasında istenen ölçüde boşluk bırakılarak yapılan dizgi. (Bk. ESPAS.) || *Filim dizgisi*, negatif veya fotoğraf kâğıdı üzerinde, kontak veya projeksiyon yoluyle dizilmiş metin elde etmeyi sağlayan fotoğrafçılık metotlarının bütünü. (Bu filim veya kâğıttan baskı klişeleri elde edilir.) [*Eşanl.* FOTODİZGİ.] (Bk. ANSİKL.) || *Katot ışınlı dizgi makinesi*, magnetik bir alanda, bu alanın yoğunluğunca az veya çok sapmaya uğramış katot ışınlarının hassasiyetinden faydalanarak fotoğraf tekniği ile çalışan dizgi makinesi (Bk. ANSİKL.) || *Makine dizgisi*, kelime, satır, başlık ve sayfaların dizgi makinesiyle düzenlenmesi işlemi. (Bk. ANSİKL.) || *Mikser dizgi makinesi*, iki, üç, dört ve altı mağazalı dizgi makinelerinin, mağaza değiştirme işlemini elektronik tekniğiyle ve düğmeler aracılığıyle gerçekleştiren çeşidi. (Mikser düzeneği olmayan *çok mağazalı** dizgi makinelerinde bu işlem, operatör tarafından ve mekanik düzenekle gerçekleştirildiği için zaman kaybına yol açar.) || *Ortalama dizgi*, harfin, kelimenin veya başlığın, iki yanda eşit boşluk bırakılarak satırın ortasına gelecek şekilde dizilmesi. || *Otomatik dizgi*, makine ile metin dizerken operatörün gördüğü satır ayarı ve satır sonunda kelime kesme işlemlerini, doldurduğu özel işaretli şerit aracılığıyle makineye kumanda eden bir ordinatörün (veya hesap makinesinin), otomatik olarak yerine getirdiği dizgi sistemi. (Bk. ANSİKL.) || *Uzaktan dizgi*, dizgi makinelerine kumanda edecek delikli şeritler üzerine gerekli işaretlerin, telli veya telsiz sistemle, uzak mesafelerden aktarılması. Bk. TELETAYP.

— ANSİKL. Matbaac. *El dizgisi*. Hurufat kasaları önünde duran mürettip, kasanın gözlerinden harfleri bir bir alır ve kumpasa yerleştirir. Satır boylarının kesinlikle eşit olması için, çeşitli kalınlıklardaki *espaslar* ile, kelime arası boşlukları azaltır veya çoğaltır. Buna *satır ayarı* denir. Kumpas dolunca, mürettip bu satırı alır ve bir *gale*'ye yerleştirir. Gale'deki satır sayısı sütun veya sayfa boyunu buluncaya kadar işleme devam eder, sonra bir sicimle bu sütun veya sayfayı sıkıca bağlayarak, bir köşeye ayırır; sayfa veya forma tertip edilirken, bu hazır sütun veya sayfalar, plan gereğince biraraya getirilir.

● *Filim dizgisi*. Geçen yüzyılın sonundan beri, matbaa harflerinin fotoğrafını çekmek, sonra da saydam hurufat matrislerini kullanmak düşünülüyordu. Bu araştırmaların sonucu iki tip *filim dizgi* (veya *fotodizgi*) *makinesi* oldu.

1. Birinci tip filim dizgi makineleri bilinen mekanik sisteme göre, sadece madenin (kurşun) yerini bir fotoğraf gereci almış olarak işler.

Bir İntertype yapımı olan *Fotosetter*'in görünüşü, mekanik dizgi makineleri gibidir. Kurşun potasının yerine bir fotoğraf makinesi konmuştur.

Hurufat şeffaftır ve matrisin düz yüzeyinde, yani *yan*'ında yer alır; mekanik dizgi makinelerinde olduğu gibi, matrisin *iç*'ine kazılmamıştır. Klavye tuşlarına basarak dizilen matris satırı, projeksiyonla yansıtılır ve her harfin bir bir resmi çekilir.

Bir Monotype yapımı olan *Monophoto*, bilinen delikli şerit klavyesiyle (monotip klavyesi) çalışır. Bunda da makine kurşun potasının yerini bir fotoğraf ünitesi alır. Çemberde matrisler yerine, harflerin negatif filimleri bulunur. Monophoto'nun, hatalı satırı kazıyarak yerine düzeltilmiş satırı yapıştırma esasına dayanan, filim üzerinde tashih sistemi de vardır.

2. İkinci tip filim dizgi makineleri, alışılmış dizgi makinelerine hiç benzemeyen, optik ve elektronik tekniğinin son gelişmelerinden faydalanan makinelerdir. Bunların, ayrı unsurlardan meydana gelen yeni bir donanım tarzı vardır.

İki fransız mühendisinin (Higonnet ve Moyroud) eseri olan *Lumitype-Photon*, modern elektronik tekniği kullanan ilk dizgi makinesidir. Elektrikli bir yazı makinesi klavyesi ile, bir hesap ve kontrol düzeneğinden ve bir fotoğraf cihazından meydana gelir. Operatör tuşlara basmakla yetinir; hiç bir hesap, ayar ve tashih yapması gerekmez; bu işlemler için de özel tuşlar vardır. Sayfa düzeni göstergesi, bir plana göre çalışmasını sağlar. Geleneği bozarak bu ilk fransız Lumitype'lerinde, kadrat yerine metre sistemi kullanılmış ve birim olarak milimetrenin onda biri alınmıştır; harflerin bü-

Foto. Bibliothèque polonaise, X (LAROUSSE)

yüklüğüne olduğu gibi, satır aralarına, boşluklara ve her çeşit dizgi hesap ve ayarlarına da bu birim uygulanmıştır. Makinenin fotoğraf ünitesi kısmında, üzerinde matrisler bulunan bir molt (disk) aralıksız döner; bir stroboskop* flaşı zaman zaman bu dönüşü optik olarak durdurur ve gereken harflerin fotoğrafını çeker.

Bir Linotype yapımı olan *Linofilm,* dört ayrı üniteyi biraraya getiren bir bütündür: bir klavye, bir fotoğraf ünitesi, bir şerit terkibi ve kumpas düzenekleri. Bu sonuncu düzenek, akla gelen her ölçüde büyütme ve küçültme imkânları olan bir sayfa düzeneğidir. Saydam kâğıt üzerine çizilmiş bir plan çerçevesi içinde, operatör, dizdiği satırı buzlu bir cama yansımış olarak görür ve çekmeden önce, satırı istediği yere kaydırır.

Delikli şeritlerden emir alan filim dizgi makinelerinin fotoğraf üniteleri büyük hızla çalışır: *Lumitype 713*'ün saatte dizgi sayısı 20 000 ile 80 000 harf arasında değişir.

Filim dizgisi esasına göre çalışan *başlık makineleri,* başlık satırları veya kısa ve süslü metinler dizmeğe yarayan, daha sade makinelerdir. Bunlarda operatör, ya şeffaf matrisleri bir kumpas'ta eliyle yan yana getirir ve satırın bir filim veya kâğıt üzerine kopyası alınır (*Hadego*'da olduğu gibi); veya bir disk yahut şerit üzerinde bulunan matrislerden istediklerinin bir bir kopyasını alacak bir düzeneği harekete geçirir. Bazı başlık makineleri kontak yoluyle, çoğunluğu ise projeksiyon ile çalışır ve bu sonuncularda, harflerin büyütülmesi, küçültülmesi, isteniyorsa biçim değiştirilmesi mümkün olur. Bunlardan pek çok alanda, haritacılıkta, sinemada v.b. yerlerde faydalanılmaktadır.

Yazı makinesinden çıkmış metinleri, daha iyi bir görünüş vermek üzere filim üzerine geçiren makineler de vardır (*Optype* gibi). Bunlarla her çeşit tashih, ayarlama, büyütüp küçültme, eğriltip doğrultma işlemleri yapılabilir. Kâğıt üzerine inen tuş, optik olarak satır satır okunur; özel bir kamera, fotoğrafı çekilmeden önce satırları istenen biçime sokar. Filim üzerine yapılmış bütün dizgilerde, provadan, ozalit kâğıdına istendiği kadar kopya çekilebilir.

● *Katot ışınlı dizgi makinesi*'nde, ışıma, önce bir ilk saptırma sisteminden geçirilerek, seçilen harfin üzerine yöneltilir. Sonra ikinci bir saptırma sistemi uygulanarak, harfin istenen yere, meselâ baskıda kullanılacak filim üzerine yansıması için ışınlara verilecek yön sağlanır. Gerekli net'liğin elde edilmesi için, harfler, her biri objektif karşısında tek kalacak şekilde bir kafes tarafından çerçevelenmiştir. Harflerin görüntüsü bir televizyon ekranına da yansıtılabilir ve bu durumda dizginin tümünün bir kerede fotoğrafı çekilebilir. Bir katot ışınlı dizgi makinesi olan *Zip*'in dizgi hızı, saniyede 150 harftir. Daha hızlı çalışan makineler de yapılmıştır.

● *Makine dizgisi.* Günümüzde, başlık dizgisi dışında hemen bütün dizgi işlemleri makinelerle yapılmaktadır. Dizgi makinelerinde daktilo makinelerininkine benzer bir klavye vardır. Bazı makinelerde (linotip [Linotype], entertip [İntertype], tipo dizgi [Typograph] v.b.), klavyenin tuşlarına dokununca harekete geçen harf matrisleri otomatik olarak yan yana gelir ve bir bütün halinde dökülecek olan satır için kalıp vazifesi görür. Diğer makinelerde (monotip [Monotype]), klavyenin tuşları bir kâğıt şeridinde delikler açar ve daha sonra döküm kısmına geçen delikli şerit istenen sıra uyarınca harflerin ayrı ayrı dökümünü sağlar. Klavye ve döküm kısımları ayrı olan monotip dizgi makinelerinde uygulanan dizgi prensibi, büyük hızla dizen ve klavyelerin yerini delikli şerit okuyucu cihazları almış olan linotip ve entertip'lerde de kullanılır. Uzaktan dizme sisteminde de (teletayp), bu prensipten faydalanılır: şeritte delikler, telgraf yoluyle alınan elektrik vurgularıyle açılır. Başlık (ludlov [Lüdlow]) ve çizgi (Elrod) döken özel makineler de vardır.

● *Otomatik dizgi.* Telgraf gerçekleşeli beri, dizgi makinelerini uzaktan yönetmek ve dizgi işini hızlandırmak düşünülmüştür. 1929'da, teletayp (*Teletypesetter* veya *TTS*), özel bir klavyeye delikli şerit ile kumanda ederek dizgi imkânını sağlamıştı. Monotip sisteminde de zaten, dizgi iki ayrı işleme bölünüyordu: bir kâğıt şeritte delikler açılması ve bu şerit ile döküm kısmına kumanda edilmesi. Otomatik dizgi sistemleri de bu prensibe dayanır ve bunlarda işlem, önce bir ilk şeridin delinmesi, sonra tashihli şeridin elde edilmesi ve bu şerit ile dizgi makinesinin harekete geçirilmesi olarak sıralanır.

İlk şeritte, yazı makinelerine benzer ve deliciye bağlı bir klavyeli makine ile delikler açılır. Elektrikli özel klavyelerde gerçekleştirilen gelişmelerle, saatte ortalama 10 000 ile 15 000 işaret yazma imkânı sağlanmış, saatte 29 000 işaretlik rekora da ulaşılmıştır. Klavyeyi müsvedde okuyan bir makineye bağlayarak, elle yazmadan otomatik yazmaya geçmek suretiyle, bu hızı daha da arttırma çareleri aranmaktadır. Amerikan yapımı bir makine, özel bir büyük harf katalogu uyarınca yazılmış müsveddeleri şimdiden hatasız okumakta ve bilinen daktilo makinelerinin yazılarını ve el yazısı müsveddeleri okuyabilecek makineler üzerinde de çalışılmaktadır. Elde edilen *ilk delikli şerit* üzerinde (fr. *bande au kilomètre,* alm. *endlosstreife,* ing. *idiot tape*) harf, rakam ve noktalamalar, espaslar, paragraflar, satır aralıkları için özel işaretler bulunur. Kullanılacak harfin çeşidi, puntosu, ayar ve öbür özelliklerle ilgili emirler şeridin baş tarafına kod gereğince işaretlenmiştir.

Bu ilk şerit üzerinde, tashih cihazlarıyle, satır sonu kesme ve ayar işlemleri için yarı veya tam otomatik düzeneklerle gerekli çalışma yapılır. Tashih için operatör, ikinci bir şeridi, sadece düzeltilecek satırları yazmak ve bunların referans numaralarını da belirtmek suretiyle deler. İlk şerit ile tashih şeridi, bir tashih veya şerit mikser makinesine (*Robotype* gibi) birarada takılır; bu makinelerin iki okuyucusu ve tek sorti'si (çıkışı), bazen de şifresiz, yani okunabilir prova veren bir baskı düzeneği vardır.

Yarı otomatik bir satır sonu kesme ünitesi (msl. *Linasec*), bir sayıcı, bir şerit okuyucu, bir katot tüpü ile bir delici'den meydana gelir. Tashih görmüş, ama satır ayarı yapılmamış şerit, okuyucu'nun önünden geçer. Kesilecek bir kelime varsa bu, katot tüpü üzerinde görünür ve makine durur. Operatör işe karışarak, ekranda görünen harfler arasındaki düğmelerden birine basarak kelimeyi istenilen yerden keser. Çalışma hızı saniyede bir satır kadardır. Tam otomatik ünitelerde, kelime kesme işlemi, operatör işe karışmaksızın ve büyük bir süratle yapılır. Bunlar, hafıza cihazları olan özel ordinatörlerdir. Bir usule, onbinlerce kelimenin şeritlere veya magnetik plaklara kaydedildiği *hafıza-lûgatler* kullanılır. Bir diğer usul, ünlü ve ünsüzlerin, çok kesin esaslara göre üçer veya dörder harflik gruplar halinde toplanması demek olan *mantıkî hafıza*'ya dayanır; ordinatör kesilecek kelimede harflerin sıralanışını inceler ve hafızasında mümkün dilimleri tarayarak kelimede bu temel gruplardan birini bulmağa çalışır. Bu istatistik kurallara sığmayan kelimeler (yaklş. ol. yüzde 10) hafızada ayrı bir istisnalar listesi teşkil eder ve gerekiyorsa makine bu listeye başvurur.

Bu makineler, saniyede milyonlarca işlemi gerçekleştirmekle birlikte, elektromekanik elemanları yüzünden iş üretimleri sınırlı kalmaktadır. Delikli şeritlerin okunma hızı saniyede 500 ile 1 000 işaret, çıkış şeridinin delinme hızı ise saniyede 100 ile 300 kelime kadardır.

Son yıllarda ticarî nitelik kazanmış olan ordinatörlü dizgi sistemleri arasında *Fairchild*'i, *Harris-İntertype*'ı ve *Monotype-Güttinger SA*'yı sayabiliriz. Bunlar yanında, çok maksatlı ordinatörlerden dizgi işlerinin hazırlanması ve uygulanmasında da geniş çapta faydalanılmaktadır. Tashih, kelime kesme, ayar işlemleri dışında bu makineler, ilân sayfalarının, reklâm dizilerinin, telefon rehberlerinin, lûgatlerin v.b.'nin tertibinde, metinlerin yerleştirilmesi ve mizanpaj'da da kullanılır.

◆ **Dizgici** i. Matbaac. *Yeni.* Bk. MÜRETTİP. (LM)

DİZGİN i. (*dizmek*'ten *diz-gin*). Saraçl. ve Binic. Binek hayvanlarının gemine bağlanan ve hayvanı yönetmeğe yarayan kayış: *Kör Şaban, dizginlere gaddarca asılıp hayvanı art ayakları üstüne kaldırdı* (K. Tahir). *Dizginleri yakalayarak yüksek çerkez eğerinin üstüne atladı* (Sabahattin Ali). [Bk. ANSİKL.] || *Dizgin ağzı,* başlık takımının gemliğe toka ile bağlanmış, dikili bir gem taşıyıcının bulunduğu dizgin kısmı. || *Dizgin başlığı,* dizginin kulakların arkasına geçen kısmı. || *Dizgin kolu,* sürücünün koşum yerine oturduğunda elinde tuttuğu dizgin kısmı. || *Dizgin tesiri,* süvari tarafından atına, bir dizgin hareketi ile gideceği yönün belli edilmesi. (Genellikle dizginin beş uygulama biçimi vardır.) || *Dizginleri ayarlamak,* doğrultmak. || *Dizginleri gevşetmek,* elle dizginlerin sıkılığını azaltmak. *Mec.* Davranışlardaki sertliği, sıkılığı azaltmak. || *Beşinci dizgini almak,* düşmemek için yeleye yapışmak veya eyer kabzasını tutmak. || *Büyük dizginler,* üç veya dört beygirli koşumlarda, boştaki beygirleri yönetmeye yarayan dizginler. || *İtalyan biçimi dizgin,* yan yana koşulu iki atın yönetilmesini kolaylaştıran, iç kısmı çapraz dizgin. || *Uzun dizginler,* arabaya koşulmuş bir beygiri idare etmek için kullanılan dizginlere benzer dizginler. (Süvari bunu bazen yular yerine kullanır, kendisi dairenin merkezinde ayakta durarak beygiri bir daire üzerinde çalıştırır ve dizginleri beygiri yumuşatmak veya yatıştırmak için kullanır.)

— ÇEŞ. DEY. *Dizgin etmek (eylemek). Esk.* Hızla atılmak: *Tek dizgin etme, halk ediyor inkisârdır* (Muallim Naci). *Atına binende eyledi dizgin / Alayları çatıp eyledi bozgun* (Köroğlu). || *Dizgin kısmak,* hükmetmek, baskıyı arttırmak: *Onlar şahlandılar, ben dizgini kıstım* (A.H. Tanpınar). || *Dizgine vurmak (çarpmak),* durdurmak. || *Dizginleri ele vermek* (veya *dizginleri başkasına kaptırmak*), başkasının yönetimine geçmek: *Niçin, bilmem, dirilerin verilmiş / Dizginleri ölülerin eline* (Z. Gökalp). || *Dizginleri ele almak* (*elinde toplamak*), bütün yönetimi eline almak: *Üzerinde, vazifesinden sıkılmışa, dizginleri elinde toplıyamamışa benzeyen bir hal seziliyordu* (S. S. Aydemir). || *Dolu dizgin.* Bk. DOLU.

— ANSİKL. Saraçl. ve Binic. Gem, iki çift *dizgin*'den ibarettir: bir çifti kantarma ağızlığına (*kantarma dizgini*), öbür çifti başlığa (*başlık dizgin*) tespit edilmiştir. Başlık dizginleri, genellikle ortasında, halkası ile birleştirilmiştir, böylece onlardan her birinin bir kelepser'in halkalarından geçmesini sağlar.

— Arkeol. Atın ehlileştirilmesinden ve tekerleğin bulunmasından sonra *dizgin* de kullanılmağa başlanmıştır. M.Ö. III. binin birinci yarısında Mezopotamya'da Tell-Agrab kültüründen çıkan 3 atlı araba ve arabacı figüründe dizginler açıkça görülür. Bu devirden sonra ortaya çıkan Asur, Hitit, Urartu, Pers ve daha birçok kültürlerden ele geçen kabartma ve heykellerde de dizgin vardır. En eski devirden beri kullanılan malzeme kendir, kenevir ve deridir.

M.Ö. III. bine ait Altay buluntularından atın ehlileştirildiği ve arabada kullanıldığı anlaşılmaktadır. Atlar eski ren geyiklerinin yerini almış ve dizginlenerek arabalara koşulmuştur. Güney Sibirya'da Minusinsk bölgesindeki Andronovo kurganında ele geçen buluntulardan M.Ö. II. binde dizgin kullanıldığı anlaşılır. Bu tarihlerden sonra Altay ve Orta Asya'da atlar dizginlenerek kullanılmağa başlanmış ve böylece hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

◆ **Dizginlemek** geçl. f. Dizgin takmak. || *Mec.* Buyruğu altına almak, taşkınlığını önlemek: *Aşırı duygularını dizginledi.*

◆ **Dizginsiz** sıf. Dizgini olmayan. || *Mec.* Aşırı, başı boş, engel tanımayan, ölçüsüz: *Dizginsiz bir ihtiras.* (ML)

DİZİ i. (*dizmek*'ten *diz-i*). Bir ipliğe dizilmiş nesnelerden meydana gelen sıra: *Saçları altın dizileriyle örülmüş uzun entarili, ince boyunlu ihtiyar saray kalfası* (A.H. Tanpınar). || Dizilmiş, art arda veya yan yana sıralanmış nesneler bütünü: *Bir dizi iskemle.* || *Teşm. yol.* Birbiri ardınca gelen şeyler: *İşte birbirinin peşini bırakmamış felâketler dizisi bu manasız yanlışlıklarla başladı* (A.H. Tanpınar). *Olaylar dizisi.*

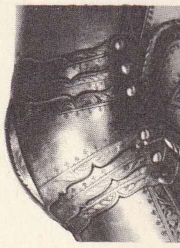

zırh dizliği

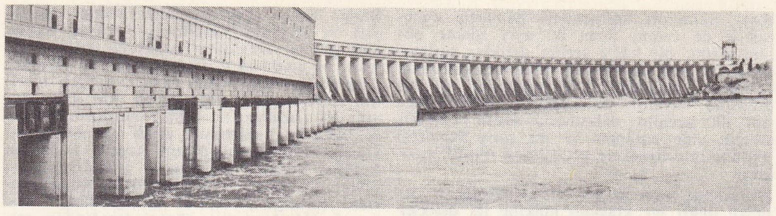

Dnieproghes baraj

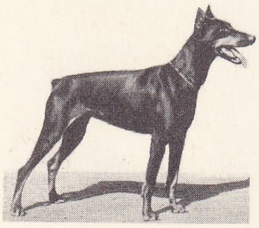

doberman

— Ask. Saf halindeki bir kıtanın birbiri arkasında duran erlerine verilen ad.

— Dy. Birlikte manevra yapabilen vagonların meydana getirdiği grup.

— Fels. ve Sosyol. J.—P. Sartre'ın eserlerinde, «collectif» adını verdiği şeyin iç yapısı için kullanılmaktadır. (*Dizi*, bütün bireylerin birbirinin benzeri, ama birbirinden ayrı ve başka [veya birbirine yabancı] olduğu bir grubun özelliğidir. Bir otobüs bekleyen yolcuların meydana getirdiği sıra, bu «dizisel yapı»ya örnek olarak gösterilebilir).

— Leng. Üretici gramerde, bir dilin kelime hazinesine giren dil unsurlarının tümü. ‖ *Bitim dizisi*, son unsurların tümü, yani en küçük sözdizimi birimleri. Bk. ANSİKL.

— Mat. Değişmesiz bir kanuna bağlı olarak, her biri kendinden sonra geleni verecek şekilde art arda sıralanmış sayılar. ‖ *Aritmetik dizi* veya *fark dizisi*, art arda gelen iki terimi arasındaki fark sabit olan dizi. ‖ *Geometrik dizi* veya *bölüm dizisi*, bir önceki terimle bölündüğü zaman sabit bir niceliği veren sayılar dizisi. Bk. ANSİKL.

— Müz. Özel kurallara uyan ve bir müzik sistemine temel olan belirli perdelerin sıralanması. (GAM ve ISKALA da denir.)

— ANSİKL. Leng. Genellikle *bitim dizisi* iki çeşittir: **1.** *son öğeler dizisi* olan ve sentagma kurallarının uygulanmasıyle elde edilen *bitim sentagma dizisi* (Bk. MORFEM); **2.** *bitim dönüştürüm dizisi*, bütün dönüştürümlerin ve sentagma kurallarının uygulanmasıyle meydana gelen bitim öğeleri bütünü (Bk. OLUŞTURUCU); bu bütüne fonoloji kuralları fonetik bir görünüş kazandırır.

— Mat. Bir dizi sonlu (sınırlı) veya sonsuz (sınırsız) olabilir. Sınırsız bir dizide son terim yoktur: bu dizi hiç bir zaman sona ermez.

● *Aritmetik dizi* veya *fark dizisi*. Dizinin her terimi ile bir önceki terimi arasındaki değişmez farka, dizinin «ortak çarpan»ı denir. Bu ortak çarpanın pozitif olması şart değildir. Ortak çarpan pozitif ise diziye *çoğalan dizi*, negatif ise *azalan dizi*, denir. 3, 7, 11, 15, 19, 23 v.b. sayıları ortak çarpanı 4 olan bir aritmetik dizi meydana getirir ve şöyle yazılır:

$$\div\ 3\ .\ 7\ .\ 11\ .\ 15\ .\ 19\ .\ 23\ \ldots$$

Ortak çarpanı r, n'inci terimi l harfleriyle gösterilen, $\div\ a.b.c.d\ldots\ h.k.l\ldots$ şeklinde herhangi bir aritmetik dizi ele alındığında

$$l = a + (n-1)\,r$$

olduğu kolayca görülebilir.
Bir aritmetik dizinin herhangi bir terimi. kendinden önce gelen terimlerin sayısı kadar ortak çarpanda ilk terimin toplamına eşittir. Yukarıdaki eşitlikten

$$r = \frac{l-a}{n-1}$$

formülü çıkarılabilir. Bu formül, A ve B gibi verilen iki sayı arasına, m ile gösterilen bir aritmetik ortanın yerleştirilmesine imkân verir. Başka bir deyişle, yan terimleri A ve B olan ve $m + 2$ terimi kapsayan bir dizi kurulabilir.

Sınırlı bir aritmetik dizide, yan terimlere eşit uzaklıkta bulunan iki terimin toplamı değişmez ve yanların toplamına eşittir. n terimi kapsayan herhangi bir sınırlı aritmetik dizinin $\div\ a.b.c\ldots\ h.k.l.$ terimlerinin toplamı olan S, şu formülle ifade edilir:

$$S = \frac{(a + l)\,n}{2}$$

● *Geometrik dizi* veya *bölüm dizisi*. Bir geometrik dizide her terimin bir önceki terime oranı sabittir. Bu sayıya geometrik dizinin ortak çarpanı denir. Bu ortak çarpanın pozitif olması gerekli değildir. Ortak çarpan 1'den büyük olduğu zaman *çoğalan*, ortak çarpan 0 ile 1 arasında olduğu zaman *azalan* dizi diye adlandırılır. Ortak çarpan negatif olursa dizi *salınımlıdır*. 3, 6, 12, 24, 48 v.b. sayıları, ortak çarpanı 2 olan bir geometrik dizi meydana getirir. Bu dizi şöyle yazılır: $::3:6:12:24:48:\ \ldots$ Ortak çarpanı q olan, $::\ a:b:c:\ \ldots:\ h:k:l:$ şeklindeki bir geometrik dizinin herhangi bir terimi, kendinden önce gelen terim sayısına eşit kuvvete yükseltilmiş ortak çarpanla birinci terimin çarpımına eşittir; l teriminden önce $n-1$ terim varsa $l=aq^{n-1}$'dir.

$$q = \sqrt[n-1]{\frac{l}{a}}$$

bulunur. Bu formül, iki terim arasına geometrik ortalardan herhangi bir sayıyı yerleştirmek imkânını sağlar. Her geometrik dizide, yanlardan eşit uzaklıkta bulunan iki terimin çarpımı, yan terimlerin çarpımına eşittir. Sınırlı bir geometrik dizide,

$$a+b+c+\ \ldots\ +h+k+l$$

terimlerinin toplamı olan S
$S = a + b + c + \ldots + h + k + l$ terimlerinin toplamı,

$$S = \frac{lq-a}{q-1} = \frac{a\,(q^n-1)}{q-1}$$

formülüyle gösterilir. Sınırsız bir geometrik dizideki terimlerin sayısı ise sonsuzdur. Böyle bir dizide, ortak çarpanın mutlak değeri 1'den küçük olursa S toplamının sınırı

$$S = \frac{a}{1-q}\text{'dür.}$$

◆ **Dizici** i. Matbaac. Bk. MÜRETTİP.

◆ **Dizi dizi** sıf. ve zf. Yan yana sıralanmış: *Konya'da Mevlânâ türbesinin arka bahçesinde dizi dizi mezar taşları vardır.* (N. Araz). *Boynunda küçük Mahmudiye altınları dizi dizi parlıyordu* (Y. K. Karaosmanoğlu).

◆ **Dizilemek** geçl. f. Dizi dizi sıralamak. (LM)

DİZİM i. (*dizmek*'ten *diz-i-m*). *Yeni.* Dizmek, dizilmek işi. (M)

DİZİN i. (*dizmek*'ten *diz-i-n*). *Yeni.* Bir kitabın içindeki madde veya kelimelerin yerlerini gösteren liste. Bk. İNDEKS. (M)

DİZKAPAĞI bls. i. Anat. Baldır ile uyluk kemiklerinin birleştikleri yerin ön tarafındaki kemik: *Dizkapağımda, kolumda ve başımda bir yığın yara vardı* (A.H. Tanpınar). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Dizkapağı bağı*, dört uçlu uyluk kasının alt uç kirişi; dizkapağı kemiğinin alt kenarından kaval kemiğinin ön çıkıntısına uzanır.

— Arkeol. *Dizkapağı koşusu*, yunan heykelciliğinde, bir koşma motifine verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Patol. *Dizkapağı kırıkları*. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Yarık dizkapağı*, dizkapağında doğuştan olma kusur (*Batella bipartita*). [Radyografide yarık şeklinde görünür.]

— ANSİKL. Anat. *Dizkapağı*, önden arkaya doğru, yassı, iki yüzlü ve değirmi küçük bir kemiktir. Ön yüzü doğrudan doğruya derinin altındadır; arka yüzü kıkırdakla kaplıdır; uyluk kemiği makarası ile eklemlenir. Kalın olan üst kenarı dört uçlu uyluk kasıyle birleşir; alt ucu ise dizkapağı kirişine bitişerek bir çeşit makara meydana getirir.

— Arkeol. Bu motifte dizden bükülü durumda olan bacak yere değer. Yunan sanatında ilk örneklerine Arkaik devirde Korfu'daki Artemis tapınağının alınlığında rastlanır. Alınlıkta Gorgo dizkapağı koşusu durumundadır. Bu şeklin menşeini bazı kimseler Doğuya bağlar. Geç Hitit şehir devletlerinden Kargamış'ta bulunan bir heykel kaidesinin üzerinde, aslanları zapteden figür de bu şekilde gösterilmiştir. Pers sikkeleri üzerinde aynı motif vardır. Korinthos vazoları üzerinde ve arkaik devir içindeki bütün sanat kollarında bu tip koşu motifini görmek mümkündür.

— Patol. *Dizkapağı kırıkları*, sık görülen kırıklardandır. Bazen diz üzerine düşmekten, bazen bir şeyin kemiğe şiddetle çarpmasından, bazen de şiddetli kas kasılmasından olur. Kırık dizkapağı kemiği bir telle sarılıp bağlanarak tedavi edilir. (LM)

DİZLİK i. (*diz*'den *diz-lik*). Dize geçirilen şey.

— Ayakkabıcılık. Bir çizmenin dizi örten kısmı.

— Cerr. Diz eklemini desteklemek için kullanılan sargı.

— Saraçl. Atın dizlerine konulan, süslü yapılmış, bazen de boğumlu olabilen deri par-

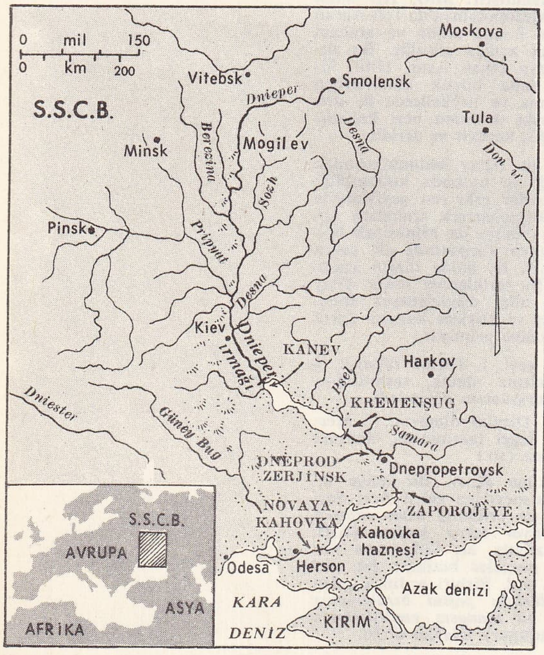

solda, **DNIEPER** nehri; yukarıda, **DOBRUCA** (karalanmış bölge) ve civarı

Foto. Bureau soviétique d'Information, Dim (LAROUSSE)

çası. (Dizlik, hayvan düştüğünde dizlerinin korunmasına yarar.) ‖ Kaldırımcı, asfaltçı, parke taş döşeyicisi, oduncu gibi çeşitli işlerde çalışan işçilerin dizlerini korumak için kullandıkları deri kapak.

— Spor. Dize geçirilen, bazen lastikli, yumuşak örgü. (Bu, aynı zamanda ortopedide ve sporculukta [futbol, hokey v.b.] kullanılan bir çeşit eşyadır.) [ML]

DİZMEK geçl. f. (esk. türk. *tüzmek*'ten). Yan yana sıralamak: *Dağın geniş yerine bir kat odun, bir kat kömür dizdiler* (Ergenekon destanı). ‖ [Boncuk v.b. için] İplik v.b. başka maddeye geçirmek: *Kimisi dağlarda gezer / Kimisi incisin dizer* (Köroğlu).

— Matbaac. Dökme harfleri sıralayıp yazı tertip etmek. ‖ *Arttırarak dizmek*, bir paragrafın ilk satırını normal ölçüde dizip, öteki satırları iki yanlardan birer kadrat arttırmak.

— Oyun. *İskambil kâğıtlarını dizmek*, öteki oyuncuları yanıltmak veya hile yapmak amacıyle kâğıtları sıraya koymak veya işaretlemek.

◆ **Dizdirmek** ettrg. f. Sıralatmak, yan yana getirtmek.

◆ **Dizili** sıf. Dizilmiş, sıralanmış: *Başını kaldırarak tezgâhın arkasındaki rafta dizili içki şişelerini saydı* (A.H. Tanpınar).

◆ **Diziliş** i. Metal. Bir billûr dokusunda aynı cinsten atomların sıralanışı. (Bazı alaşımlarda billûr yapıdaki düzenli diziliş, özellikle mıknatıslıkta görüldüğü gibi bazı fiziksel ve mekanik niteliklerin değişmesiyle ortaya çıkar.)

◆ **Dizilmek** edilg. f. Dizi haline getirilmek, sıralanmak: *On dakika kadar sonra tabaklar, çanaklar, kâseler ve kaşıklar önümüze dizildi* (B. Felek). ‖ Sıraya girmek: *Adları okunanlar bir yana diziliyorlardı* (Ş. S. Aydemir).

◆ **Dizme** i. Sıralama, dizi dizi yapma, art arda yerleştirme. (ML)

DİZYGOTHECA i. Ağaççık veya küçük ağaç halinde bitki. Yaprakları el parmakları biçimindedir. Pasifik adalarında yetişir. Birçok türleri sıcak limonluklarda yetiştirilir. Başlıca türleri, *Dizygotheca Veitchii, D. Elegantissima, D. Leptophylla.* (Sarmaşıkgillerden.) [L]

DJAKOVİCA veya **DAKOVİCA**. Bk. YAKOVA.

DJALMA SANTOS, brezilyalı futbolcu (Sao Paulo 1927). Sağlam tekniği olan, atletik ve başarılı bir müdafaa oyuncusu. Birkaç defa (özellikle 1958 ve 1962 Dünya kupalarında) Brezilya Millî takımına seçildi. (L)

DJAO MİNG-FU, çinli ressam (1254-1322), Song imparatorluk ailesi soyundan gelir. Yuen ile işbirliği yaptı ve onun sarayında görev aldı. Eserleri Sung lirizmine karşı bir tepkiyi dile getirir. Yuen çağının sonlarındaki dört ustayı etkilemiştir. (L)

DJİLAS (Milovan). Bk. CİLAS (Milovan).

DJUANGLAR, Çinliler tarafından dağlara (Guang-si) sürülen Güneybatı Çin'in yerli halkı. Djuanglar bugün 6 611 000 kişilik bir azınlık meydana getirirler. (L)

DJURSLAND, Danimarka'da bölge, Jylland'ın batısında. Kumlardan ve turba yataklarından meydana gelen oldukça verimsiz bir bölgedir. (L)

dk, zaman birimi olan *dakika*'nın kısaltması. (Bazen *dak.* şeklinde de kullanılır.) [M]

DKAR-RTSİS («beyaz matematikler»), Çin'den gelen ve «*nag-rtsis*» (siyah matematikler) diye adlandırılan bilime karşıt olarak Hindistan'dan gelen astronomi bilimine Tibet'te verilen isim. Bu bilimden, sadece astrolojide faydalanılır. (L)

dl, *desilitre*'nin sembolü. Litre'nin onda biri kadardır. (L)

D. L. F., DEVELOPPMENT* LOAN FUND'un baş harflerinden yapılan kısaltma. (L)

DLUGOSZ (Jan), lat. **Longinus**, polonyalı kronikçi (Brzesinka 1415 - Krakow 1480). Krakow rahipler meclisi üyesi, Kazimierz Jagiellonczyk'ın oğullarının eğitmeniydi. Çeşitli diplomatik görevlerde bulundu. Filistin'e gezi yaptı. Başlıca eseri 1455-1480 arasında yazdığı ve 1614'te basılan, 12 ciltlik *Historiae Polonicae Libri*'dir (Polonya Tarihi). [L]

DM, Almanya'nın temel para birimi *deutsche mark*'ın simgesi. Bk. MARK. (L)

dm, *desimili*'nin sembolü. ‖ Metre'nin onda biri olan *desimetre*'nin sembolü. (L)

dm², metre karenin yüzde biri değerindeki *desimetre kare*'nin sembolü. (L)

dm³, metre küp'ün binde biri değerindeki *desimetre küp*'ün sembolü. (L)

D.M.E. sistemi (ing. *Distance Measuring Equipment*'ın kısaltması), çoğunlukla hava seferlerinde kullanılan, uzaklık ve konum belirtme donatımı.

— ANSİKL. *D.M.E. sistemi*, cevaplayıcı bir radyofonla, sabit bir istasyonun yönünü belirten daire biçimi radyofarlarla birleşmesinden meydana gelir. Bu sabit istasyona bir cevaplayıcı eklemekle, hareket halindeyken, istasyonun uzaklığını ve tam konumunu bulmak mümkün olur. (L)

DMİTREVSKİ (İvan Afanasiyeviç), rus tiyatro oyuncusu ve yazarı (Yaroslovl 1734-Petersburg 1821). 1756'da Petersburg'da kurulan ilk düzenli tiyatro kumpanyasına girdi ve rus tiyatrosunun düzenlenmesinde baş rolü oynadı. Tercüme ve telif piyesleri vardır. (L)

DMİTRİ. Bk. DİMİTRİ.

DMİTRİYEV (İvan İvanoviç), rus şairi (Simbirsk yakını 1760-Moskova 1837). 1810'dan 1814'e kadar adalet bakanlığı yaptı. Devrin zevkine göre duygulu şiirler ve birçok manzum masal derlemeleri yazdı (1795-1818). [L]

DMİTRİYEV (Nikolay Konstantinoviç), sovyet dilbilimcisi (doğ. 1898). Başkırtca, Azerîce, Türkmence, Tatarca, Türkçe ve Asya türk dilleri uzmanı. Eserleri: *Kumik Dili Grameri* (1940) ve *Başkırt Dili Grameri* (1948). [M]

DMİTROV, S.S.C.B.'de şehir. Moskova'nın kuzeyinde, İakhroma vâdisinde, Moskova kanalının sağ kıyısında. Küçük çapta metalürji. 1154'te prens Yuri Dolgoruki tarafından kuruldu. XIII. yy.da derebeylik prensliğinin merkezi oldu. Ancak XIV. yy.da Moskova'ya bağlandı. Anıtlarından yalnız, bir hendekle çevrili Kremlin ve XV. yy. sonunda Moskova mimarîsi üslûbunda inşa edilmiş Voznesenski katedrali kalmıştır. Kazılar (1933-1934), XI. ve XII. yy'lara ait meskenleri gün ışığına çıkarmıştır. Şehrin kenarında, XII. yy. yapısı Borissoglebskiy manastırı vardır; bu manastırın yalnız XVI. ve XVII. yy.larda yapılmış olan binaları günümüze kalmıştır. (L)

DMOCHOWSKİ (Franciszek Ksawery), polonyalı yazar (1762-Varşova 1808). Varşova'da bilim severler derneği kurucularından (1800) ve klasik okulun kuramcısı. *İlyada*'yı polonya diline çevirdi. *Sztuka Rymotworeza* (Şiir sanatı) [1788] adlı bir eser yazdı. (L)

DMOWSKİ (Roman), polonyalı siyaset adamı (Varşova 1864-Drozdovo 1939). Fen doktoru, vatanseverlerin gizli teşkilâtı, «millî birlik»in kurucularından. Varşova'da 9 mayıs 1791 anayasasının yüzüncü yılını anma gösterisini düzenledi, tutuklanarak Mitava'ya sürüldü. Galiçya'ya kaçtı, gazetecilik yaptı. Yabancı ülkelerde geziler yaptı ve 1897'de J.L. Poplawski ve Z. Balicki ile, amacı bağımsızlık ve Polonya devletinin yeniden kuruluşu için direnmek, halkı sosyal ve siyasî etkilerle örgütlemek olan, millî-demokratik partiyi kurdu. Birinci ve ikinci Duma'da Polonya grubuna başkan seçildi. Birinci Dünya savaşı süresince müttefikler yanında Polonya davasının ateşli savunucusu oldu. Paris'te ağustos 1917'de millî Polonya komitesini kurdu. Paris barış konferansında, İgnace Paderewski ile Polonya delegesi olan Dmowski, Versailles antlaşmasında ülkesi için ancak Poznan'ı, Pomeranya'nın bir bölümünü ve Silezya'yı elde edebildi. Ama eski Avusturya Galiçyası'nın Polonya'ya geçmesini kabul ettirdi (Saint-Germain-en-Laye antlaşması). Diyet meclisinde milletvekili (1919-1921), sonra W. Witos'un ikinci hükûmetinde dışişleri bakanı oldu (1923). Kendisini edebiyat ve siyaset alanında çalışmalara ve polonya gençliğinin siyasî eğitimine verdi. 1926'da mareşal Pilsudski'nin askerî hükûmet darbesinden sonra, sosyal ve siyasî programı Pilsudski ile sosyalistlerin prensiplerine aykırı ve katolik ülküsüne bağlı olan Büyük Polonya hareketini kurdu. Siyasetle ilgili birçok eser yazdı. (L)

DMYTRYK (Edward), amerikan filim yönetmeni (Grand Forks, İngiliz Kolombiya'sı 1908). Paramount stüdyolarında işçi, sonra montajcı olarak çalıştı. İlk uzun metrajlı filmini, 1939'da çevirdi. Özellikle polisiye bir uygulama (*Murder, my Sweet* [Cinayet, Sevgilim], 1944), G.İ.'lerin (İkinci Dünya savaşında amerikan askerlerine takılan ad) terhis edilmeleri ve yahudi düşmanlığı üzerine bir filim (*Crossfire* [Çapraz Ateş], 1947), toplumcu bir filim (*Give Us This Day* [Bize Bugün Verdin], 1949) çevirdi. Sonradan Amerikan Aleyhtarı Faaliyetler komitesinin soruşturmalarından tedirgin olup polisle uyuşmak zorunda kaldı; bu tutumu uzun süre hor görülmesine yol açtı ise de, Hollywood'da *Denizde İsyan* (Mutiny On Caine) [1954], *Genç Aslanlar* (The Young Lions) [1958] ve *Korkunç İhtiras* (The Carpetbaggers) [1964] gibi filimler çevirmeğe imkân buldu. (L)

D. N. A., *dezoksiribonükleik asit*'in ingilizce kısaltılmış adı. Fransızcası A. D. N. (L)

D.N.B. *Deutsches Nachrichtenbüro*'nun (alman basın bürosu) kısaltması. 5 Aralık 1933'te, Goebbels'in başkanlığında, eski basın ajanslarının, özellikle Wolff'un yerine kurulan, alman basınının resmî ajansı. D. N.B., 1945'e kadar Almanya'daki haberleşme işlerini kendi tekeline aldı. (L)

DNİEPER, rusça **Dniepr**, S.S.C.B.'de nehir. Beyaz Rusya, Rusya Sosyalist Federatif Sovyet cumhuriyeti ile Ukrayna topraklarından bir kısmını sular; 1 950 km. Dnieper, Valdai dağları yaylasının güneyinden doğar, Smolensk'e ulaşır, Beyaz Rusya'ya girer, bu cumhuriyetin doğu kesimini geçer ve Ukrayna'ya girerken, Polezya'nın (Pinsk bataklığı) sularını akıtan Pripiat ırmağını alır. Soldan Desna ırmağının da kavuşmasından sonra Kiev'e geçen nehir, Bodolia ve Volhinya yüksekliklerinin başlangıcı olan Dnieper yaylasını dolanarak geniş bir eğri çizer ve bir kıyı dilinin kısmen kapattığı bir haliç meydana getirerek Odessa'nın Doğusundan Karadenize dökülür. Dnieper'in büyük elektrik santralı *Dnieproghes*, Zaporojia'da, Volhinya kütlesinin sert kayalıklardan oluşmuş bir eşiğini aşan hızlı çavlanların alt kesiminde kurulmuştur. Aşağı yatağında nehir, önemli bir sulama ağını besler, bu ağın su ihtiyacı bir yandan da Kerson'un yukarı kesimindeki Kakovka hidroelektrik tesisiyle sağlanmaktadır. Dnieper'in ortalama verdisi, aşağı kesiminde, 2 000 m^3/s dir. Rejimi, Doğu Avrupa akarsularının rejimidir: kışın don sebebiyle suların azalmasını, ilkbaharda karların erimesi yüzünden büyük bir artış takip eder (mayısta aşağı kesimdeki verdi 5 000 m^3/s'den fazladır), yazın meydana gelen azalma ise yoğun buharlaşmalardan doğar. (L)

Dnieper muharebeleri, S.S.C.B. ordusu tarafından 1943-1944'te alman kuvvetlerini bu nehrin batısına püskürtmek için yapılan bütün muharebelerin adı.

1941 Yazı sırasında Dnieper nehri bütün kesimlerinde alman orduları tarafından aşılmıştı. Orel, Harkov ve Rostov'dan başlayan sovyet yaz taarruzu, 1943 eylülünde Zaporoji'den Kiev'in kuzeyine kadar uzanan bir cephe halinde nehrin sol kıyısına ulaştı. Ekim başında Kızılordu sağ kıyı üzerinde, biri Kiev'in kuzeyinde, biri Kanev'in güneyinde, üçüncüsü de Kremençug'da olmak üzere üç köprübaşı kurdu. Şiddetli çarpışmalar sonunda nehrin Orha'ya kadar olan yukarı kesimine Kasım ayında ulaşıldı. Köprübaşını genişleterek Jitomir ve Korosten'e karşı saldırıya geçen (18 kasım) sovyet kuvvetleri, Manstein'in şiddetli karşı taarruzu önünde çok geçmeden geri çekilmek zorunda kaldılar. Ocak 1944'te Dnieper'in orta kesimi boydan boya Kızılordu tarafından geçilmiş, Kanev'de ve Korsun'da nehri savunmaya çalışan alman tümenleri imha edilmiş bulunuyordu (şubat 1944). Aşağı Dnieper kesimi ise Nikopol'den Kerson'a kadar mart 1944'te Malinovski tarafından aşıldı (Bk. ALMANYA-RUSYA SAVAŞI.) [L]

doblin ilmik
(denizc.)

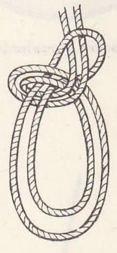

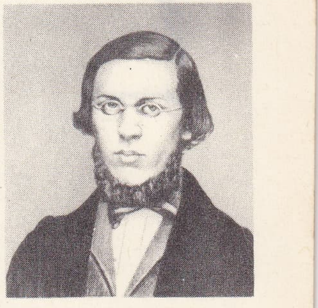

Nikolay DOBROLYUBOV

Foto. X (LAROUSSE)

Doccia porselenleri

docimaster

DNİEPRODZERJİNSK, esk. **Kamenskoye,** S.S.C.B.'de (Ukrayna) şehir, Dnieper'in sağ kıyısında, Dniepropetrovsk dirseğinin yukarısında; 207 000 nüf. Ağır metalürji ve makine yapımı. Elektrometalürji. Yılda 1,2 milyon KW/saat üreten hidroelektrik santral. (L)

Dnieproghes S.S.C.B.'de (Ukrayna) baraj, Dnieper kıyısında; bütün bölgeye elektrik enerjisi sağlamak (Zaporojye, Dniepropetrovsk, Dnieprodzerjinsk v.b. tesisleri, köylere elektrik vermek, Donetz havzasıyle irtibat kurulması) ve ulaştırma sırasında aktarmalar gerektiren çavlanları yokederek nehirde ulaşımı düzenlemek amacıyle kuruldu. Uzunluğu 765 m; yüksekliği 60 m.; hacmi 720 000 m³. 1932'de tamamlandı, 1941'de Almanlar tarafından yıkıldı. İkinci Dünya savaşı ertesinde 700 000 kw'lık güçle ve yıllık 3,6 milyar KW/saat üretim ile yeniden kuruldu. Yapımı sırasında baraja «Dnieper şantiyesi» (Dnieprostroy) denirdi. (L)

DNİEPROPETROVSK, esk. **Yekaterinoslav,** S.S.C.B.'de (Ukrayna) şehir, Dnieper'in sağ kıyısında; 738 000 nüf. Çelik sanayii ve metalürji. Plastik maddeler. Bölgede uranyum filizi işletmesi. (L)

Dnieprovsko-Bugski kanalı, S.S.C.B.'de (Beyaz Rusya) kanal. Pripiat ile Batı Bug'u Batı Polezia üzerinden birleştirir, Rusya akarsu ağını Polonya akarsu ağına bağlar. (L)

DNİESTER, rusça **Dnestr,** S.S.C.B.'de (Ukrayna ve Boğdan) nehir; 1 411 km. Dniester, Karpatlar'dan doğar (Polonya sınırı yakınında, Borislav'ın batısında), Podolya ve Volhov yaylalarını yarar, Soroki'nin aşağı kesiminde Volhov yaylasından çıkarak Besarabya ovasına girer. Irmak geniş bir limanla (önü bir kıyı şeridiyle kapalı haliç) Karadeniz'e dökülür. Dniester'in rejimi kıta rejimidir, başlıca özelliği ilkbaharda karların erime mevsiminde sularının yükselmesidir. (L)

DNİESTER-ÖTESİ, *Transnistria,* Romanya'ya ilhak edilmiş olan Ukrayna Moldavya'sının 1941-1944 yıllarında aldığı ad. (L)

DO i. Bir müzik notasının adı. (Do terimi, notaları söylerken tutukluk yaratan *ut* te- G.M. Bononcini tarafından *Musico prattico* riminin yerine geçti. Do'nun ilk olarak [1673] adlı eserde kullanıldığı sanılır. (Almanya'da ve bazı ülkelerde do'nun yerine hâlâ *ut* kullanılmaktadır. (L)

DOAB («iki su» anlamında sanskritçe k.), Kuzey Hindistan'da, birbirine komşu ve genellikle paralel olan iki akarsu arasındaki herhangi bölgeye verilen ad (msl. İndus ile bunun kolları, Pencap bölgesini deab'lara ayırmıştır.) [L]

DOAN THİ DİEM, vietnamlı kadın yazar (XVIII. yy. başlangıcı). Le hanedanı zamanında yaşadı, Dang Tran Côn'un çince yazdığı *Çin fu Ngâm* (Kocası Askere Giden Bir Kadının Yakınmaları) adlı şiiri çin-annam diline manzum olarak çevirdi. Birçok masal, hikâye, bir de şiir derlemesi bıraktı: *«Tük Trüyen Ki».* (L)

DOBA, Çat'ın güneybatısında (Logone bölgesi) kasaba, doğu Logone kıyısında; 5 200 nüf. Ticaret merkezi. Pamuk ayıklamacılığı. (L)

DOBBİACO, İtalya'da komün. Trentino bölgesinde (Bolzano ili), 2 600 nüf. Pusteria'da, Drava ve Rienza vâdilerini birbirinden ayıran boğaz üzerinde bulunan Dobbiaco, Cortina d'Ampezzo ile Avusturya'ya giden önemli kara yolları kavşağındadır. Çok işlek bir turizm merkezidir. (L)

DOBBS FERRY, A.B.D.'de, (Westchester idare bölgesi, New York) köy. Hudson ırmağının doğu kıyısındaki Palisades'in karşısında. Masters okulu (kuruluşu 1877), kızlar için koleje hazırlama okulu ve dengesiz çocuklar için bir okul vardır.
Köyde eskiden Mohican kızılderilileri oturrdu. Birçok tarihî olaya sahne olan köyde General George Washington karargâh kurdu (1781), fransız kuvvetleri, Amerikan Devrim ordusuyle burada buluştu ve Yorktown seferi burada planlandı. 1783'te Washington ve George Clinton, Sir Guy Carleton ile buluşarak ingiliz kuvvetlerinin tahliyesi işini burada kararlaştırdılar. 1873'te Greenbough adıyle birliğe katılan köy, 1882'de yeniden Dobbs Ferry adını aldı. (L)

DOBELL (Sydney Thompson), ingiliz şairi (Cranbrook, Kent 1824-Nailsworth, Gloucestershire 1874). SYDNEY YENDYS takma adıyle 1850'de ilk şiirini yayımladı: *The Roman* (Romalı). En önemli eseri, uzun ve felsefî bir şiir olan *Balder*'dir (1854). Alexander Smith ile, 1855'te *Sonnets on the Crimean War* (Kırım Savaşı Üstüne Soneler), 1856'da *England in Time of War* (Savaş Zamanında İngiltere) adlı eserlerini yayımladı. Şiirlerinde hayal gücü ve dil ustalığı göze çarpar. Ama, bazen coşkun duygulara önem veren «spasmodic» okulun özelliği olan tumturaklı sözler kullandığı da görülür. (L)

DOBERLUG - KİRCHHAİN, Almanya'da şehir (Cottbus ili, Finsterwalde bölgesi), küçük Elster ırmağı kıyısında; 10 500 nüf. Halkın çoğu protestandır. II. Dünya savaşından sonra Doberlug ve Kirchhain şehirlerinin birleşmesiyle kuruldu. XVII. yy. dan kalma şato, 1165'te açılıp 1540'ta kapanan manastır, 1220'lerde yapılmış kilise. Önemli demiryolu merkezi, deri sanayii, deri fuarları. (L)

DOBERMAN i. (alm. k.). Almanya'da yetiştirilen bekçi köpeği.
— ANSİKL. *Doberman* ırkı, XIX. yüzyıl ortalarında, *Dober* adlı bir amatör tarafından, çeşitli ırkların çaprazlanması sonucunda elde edilmiştir. Orta boylu, kuvvetli, sağlam ve çevik bir hayvandır. Tüyleri kısa, sert ve değişik renkte (siyah-kızıl, esmer-kızıl, mavi-kızıl) olur. *Doberman* sevimli, efendisine bağlı, çok cesur ve bekçilik için mükemmel bir köpektir. (L)

DOBİ (İstvan), macar siyaset adamı (Szöny 1898). Bir işçi ailesindendir. Sol çevrelerde çalıştı. Birinci Dünya savaşından sonra sosyal demokratlarla ilişki kurdu, küçük mülk sahiplerinin partisine girdi, başkan yardımcısı oldu (1945). İkinci Dünya savaşı sırasında macar direniş hareketinin örgütlenmesi için çalıştı. Partisinin başkanı oldu (1947-1949). 1948-1952 Arasında başbakanlık yaptı. 1952'de Prezidyum konseyi başkanlığına getirildi, 1959'da Macar komünist partisine girdi. (L)

DOBİAS (Vaclav), çek bestecisi (Radcice 1909). Foerster, Novak ve A. Haba'nın öğrencisi. Prag müzik akademisinde kompozisyon dersleri verdi (1950) ve batı etkisinde, özellikle de mahallî folklorun etkisinde kaldı. Dört kantat, senfoniler, bir *sinfonietta* (1944), bir keman konçertosu, yaylı çalgılar için dört dörtlü ve çeşitli sonatlar besteledi. (L)

DOBLADO (Manuel), meksikalı general ve devlet adamı (San Pedro Piedra Gorda, Guanajuato 1822-New York 1865). Avukatlık ve Guanajuato eyaleti yöneticiliği yaptı, 1861'de Juarez tarafından dışişleri bakanlığına atandı. Büyük Britanya, İspanya ve Fransa ile Soledad sözleşmesi için görüşmeler yaptı (1862). Başkumandanlığa getirildi, 1864'te yenilgiye uğradı ve Birleşik Amerika'ya sığındı. (L)

DOBLES (Fabian), Kosta Rika'lı yazar. (San Antonio de Belen 1918). Yazılarında sosyal meseleleri ele aldı: *Ese que se ilaman Pueblo* (Halk-Millet Dedikleri) [1942], *El Sitio de Las Obras* (Eserlerin Temeli) [1950] adlı kitabı en iyi eseri sayılır. Ayrıca hikâyeler de yazdı ve bunları *Historias de Tata Mundo* (Tata Mundo Hikâyeleri) [1955] adı altında yayımladı. Şiirlerini *Tu, Voz de Sombras* (Ey, Gölgelerin Sesi) [1945], *Verdad del Agua y del Viento* (Sudan, Rüzgârdan Gerçekler) [1949] adlı kitaplarında topladı. (L)

DOBLESSEGREDA (Luis), Kosta Rika'lı yazar (Heredia 1890-1956). Önce öğretmen, sonra diplomat ve A.B.D.'de üniversite profesörü. *El Clamor de La Tierra* (Toprağın Haykırışı) [1917], *Por el Amor de Dios* (Allah Aşkına) [1918] adlı eserlerde yurdunun törelerini ve hayatını dile getirdi. Ayrıca şiirler ve coğrafya ile ilgili eserler de yazdı. *Indice Bibliografico de Costa Rica* (Kosta Rika Bibliyografya İndeksi) adlı doküz ciltlik eseri, 1927-1936 yıllarının yayımlarını tanıtır. (L)

DOBLİN i. Denizc. İki tarafı bağlı, ortası sarkık bir halatın sarkık kısmında meydana gelen U biçimindeki kıvrılma. ‖ *Doblin almak (tutmak* veya *vermek),* gemiyi herhangi bir yere bağlarken bir halatın iki ucunu gemideki babalara volta ederek orta kısmını dışarıdaki babaya takmak. (Bk. BABA, VOLTA *etmek.)* ‖ *Doblin izbarço,* direk, arma, patrisa, boca, gemi bordaları gibi yüksek yerlerde çalışacak olanları yukarı çekmek ve oturarak çalışmalarını sağlamak için bir halatın iki doblini ile yapılan gemici düğümü. (M)

DOBLON i. (isp. k.). Eski ispanyol kolonilerinde kullanılan ispanyol altın parası. Çeşitli değer ve tipte olanları vardı. (L)

DOBNER (Jacob Felix), çek tarihçisi (Prag 1719-ay.y. 1790). İmparatoriçe Maria Theresa'dan «imparatorluk ve krallık tarihçisi» unvanını aldı. Bohemya tarihi üstüne değerli eserler yazdı: *Wenceslai Hagek a Liboczan Annales Bohemorum* (W. Hagek'den Liboczan'a Kadar Bohemya Yıllıkları) [1762-1782], *Monumenta Historica Bohemiae Nusquam Antehac Edita* (Bohemya Tarihinin Bugüne Kadar Yayımlanmamış Anıtları) [1764-1786]. (L)

DOB DE RUSZKA, macar kumandanı (öl. 1572). 1552'de Eğri kalesini Osmanlılara karşı savundu. Osmanlı ordusu mevsimin kış olması dolayısıyle kuşatmayı eylülde kaldırdı. Bir süre sonra da Dobo, Transilvanya voyvodalığına getirildi. (ML)

DOBOJ, Yugoslavya'da (Kuzey Bosna) şehir; 7 289 nüf. Bosna nehri kıyısında ve Banaluka'nın 70 km doğusunda. Ticaret ve demiryolu merkezi. (L)

DOBOSZYNSKİ (Adam), polonyalı yazar ve siyaset adamı (1904-1949). G. K. Chesterton'un *«Millî İktisat», «Hıristiyan Milliyetçiliği»* adlı eserlerinin etkisi altında kalarak mareşal Pilsudski'nin yerine geçenlerin kurduğu hükümete karşı çıktı, hapsedildi. 1940'ta Fransa'daki polonya ordusunda subaylık yaptı, 1946'da Polonya'ya döndü. Casuslukla suçlandı, halk mahkemesi tarafından ölüm cezasına çarptırıldı. (L)

DOBRA, Kuzeydoğu Hırvatistan'da ırmak; kalkerli kaynaktan çıkar, Ogulin yakınlarında toprak altında kaybolur, sonra tekrar yeryüzüne çıkarak Culpa'ya dökülür (100 km'yi bulan uzunluğunun üçte biri yer altındadır). [L]

DOBRA DOBRA zf. (islavca *dobra,* iyi'den). [Söyleme, konuşma için] Sakınmadan, açıkça, çekinmeksizin: *Pembe teyzenin niyeti bozuk, fakat halama göz atarsa, gözünü oyacağımı dobra dobra söyledim* (H. E. Adıvar). [M]

DOBRAO i. Nümism. İki eski portekiz altın parasına verilen ad. (L)

DOBRAVA, lehçe adı **Babrowka,** Bohemya dükü Bdeslav I'in kızı (öl. 978). 965'de Polonya kralı Mieszko I ile evlendi. Ülkesinde Hıristiyanlığı yaydı, kocasına din değiştirtti. Bu evlilik Polonyalılarla Çeklerin, komşuları Almanlara karşı birleşmesini sağladı; ama barış. Dobrava'nın ölümüyle son buldu. (L)

DOBRETSBERGER (Joseph), avusturyalı iktisatçı ve siyaset adamı (doğ. Linz 1903). Graz (1930), İstanbul (1938-1941), Kahire (1942-1946) üniversitelerinde profesör; 1946'da Graz'a döndü. Avusturya Köylü birliği genel sekreterliği, Sosyal işler bakanlığı (1935-1936) yaptı. Demokratische Union (Demokrat birliği) partisinin başkanı oldu. Özellikle para ve maliye nazariyeleri konusunda eserler yayımladı: *Das Geld im Wandel der Wirtschaft* (İktisadî Değişikliklere Göre Para) [1946], *Finanzwirtschaft und Finanzpolitik* (Maliye İktisadı ve Siyaseti) [1948]. (L)

DOBRİANSKY (Adolf), rutenyalı siyaset adamı (Brasso diyakosluğu, Macaristan 1817-İnnsbruck 1901). Macar parlamentosuna milletvekili seçildi. Macaristan'da ve Viyana'da yüksek görevlerde bulundu. Macaristan, Galiçya'da yaşayan Rutenyalılar arasında rus taraftarı propagandalarıyle ün saldı. Büyük-rusyalılarla Küçük-rusyalıların aynı soydan geldiklerini ileri sürdü. 1882'de Kızı Olga Hrabar ve bir rum katolik papazı

Foto. LAROUSSE

Juan Naumoviç ile vatana ihanet suçundan Lvov Ağır Ceza mahkemesine verildi, fakat temize çıktı. (L)

DOBRİANSKY (Antonin), rutenyalı (Galiçya) yazar ve din adamı (Przemysil diyakosluk bölgesi 1810-1877). Viyana'da öğrenim gördükten sonra papaz oldu, piskoposluk meclisi üyeliğine seçildi. Daha sonra Galiçya diyet meclisine girdi. Yazılarını, polonya dili yerine, rutenya diliyle yazarak halkta milliyetçilik duygusunun uyanmasında büyük rolü oldu. Ermişlerin hayatı ve din kuralları üzerine tarih monografileri ve din konularını işleyen eserler yazdı. (L)

DOBRİÇ, bulgarca **Tolbuhin** veya **Tolbukhin**, Bulgaristan'da şehir (Varna idare bölümü); 46 500 nüf. Çeşitli sanayi: besin (un fabrikaları), dokuma (yün ve pamuk), metalürji. (L)

DOBRİNJA (Nikitiç), rus halk şarkılarında (Bilini'ler) sözü geçen ikinci kahramanlık dönemi kişilerin en ünlüsü. Bu dönem kahramanları Kiev'de, prens Vladimir'in çevresinde savaşan kişilerdi. (L)

DOBROGEANU-GHEREA (Salomon KATZ. **Constantin**—denir) romanyalı yazar (Yekaterinoslav, Rusya 1855-Bükreş 1920). Sosyalist tutumu yüzünden Rusya'dan çıkarıldı, Romanya'ya sığındı; orada düşüncelerini yayacak uygun ortamı buldu, değişik işlerde çalıştı. Constantin Dobrogeanu adını aldı ve ION GHEREA takma adıyle *Contimporanul* gazetesinde yazılar yazdı. 1882'de petrol işletmesinin bir işçi merkezi haline getirdiği Ploesti şehrinin istasyon lokantasını yönetti. Rumen sosyalist hareketinin başarısızlığı, ömrünün sonlarında, onu, tam bir yalnızlık içinde bıraktı. Edebî tenkit alanında çalıştı. Taine'in etkisinde kaldı. Üç citlik *Studii Critice* (Tenkit Yazıları) [1890-1897] adlı eserinde, sosyalizme dayanan edebî tahlilinin esaslarını uyguladı. (L)

DOBROKLONSKİ (Mihail Vasileyviç), rus sanat tenkitçisi (1886). A. Jdanov üniversitesinde ve Leningrad'da İ. Repine Güzel Sanatlar enstitüsünde profesör. 1919'dan sonra Ermitaj müzesinde çalıştı, bu müzede kataloglar düzenledi ve grafik sanatlar alanındaki incelemeleriyle ün yaptı. (L)

DOBROLYUBOV (Nikolay Aleksandroviç) rus ihtilâlcisi, filozof ve edebiyat tenkitçisi (Nijni Novgorod 1836-Petersburg 1861), *Contimporanul* (Çağdaş) adlı dergiye yazdığı ünlü yazısında köylü ihtilâlinden yana olduğunu gösterdi. Ayrıca gerçekçilik prensibini var gücüyle savundu, edebiyatta sanat için sanat anlayışına şiddetle karşı çıktı. Rusya'daki ihtilâlci düşüncelerin en dikkate değer temsilcilerinden biridir. (L)

DOBRONRAVOV (Boris Georgiyeviç), rus sinema ve tiyatro oyuncusu (Moskova 1896-ay.y. 1949). Mesleğe, olağanüstü oyunundaki samimîliği ve tabiîliği beğenen K. S. Stanislavski'in yönetimi altında Moskova sanat tiyatrosunda başladı. Tiyatro kumpanyasının Almanya, Çekoslovakya, Fransa ve Amerika gezilerine katıldı. Gogol, Çehov, Ostrovski ve Gorki'yi, daha sonraları M. A. Bulgakov ve K. A. Trenev gibi yeni yazarları yorumladı. (L)

DOBRO POLJE, Yugoslavya'da (Sırbistan) köy. Niş'in kuzey-kuzeydoğusunda, Crna ırmağının sağ kollarından biri üzerinde. Dobro Polje, Sokol ile Susita arasındaki mevkii sebebiyle Birinci Dünya savaşı başlarında Almanlar tarafından alındı; 1918'de fransız generali Franchet d'Esperey'nin bellibaşlı hedeflerinden birini teşkil etti ve 15-18 eylül arasında iki fransız tümeni ile takviye edilmiş bulunan II. Sırp ordusu tarafından ele geçirildi. 15 km'lik bir bölümünde yarılan cephe, sırp tümenlerinin Vardar'a doğru inişine imkân verirken, 16 eylülde harekete geçen I. sırp ordusu da Boloviç'de 23 eylülde Crna'yı geçiyor ve 1 aralıkta Belgrad'a girişini sağlayacak olan takibe girişiyordu (bk. MAKEDONYA *seferi*). [L]

DOBROTİÇ, XİV. yy.da yaşamış bulgar prensi (öl. 1386). Varna'nın kuzey kesiminde, Dobruca'da bir prenslik kurdu. 1374'te Trabzon imparatoru Andronikos Komnenos'u tahttan indirerek, yerine İoannes Palailogos'un (1341-1396) oğlu ve damadı Mikhael'i imparator yapmak istedi. Karadeniz'deki koloniler yüzünden bir süre Cenevizlilerle çarpıştı. — İVANKO, Dobrotiç'in oğlu (öl. 1390). Ölümü üzerine bu geçici prenslik Türklerin eline geçti. Dobrotiç, *Dobruca*'ya adını verdi. (L)

DOBROVEN (İssaj Aleksandroviç), rus orkestra şefi ve bestecisi (Nijni-Novgorod 1894-Oslo 1953). S. Taneyev ve S. Godovski'nin öğrencisi; Moskova konservatuvarında öğretmenlik (1927), Moskova operası müdürlüğü (1919) ve Sofya Devlet operası yöneticiliği (1927-1928) yaptı. Dünyanın bellibaşlı merkezlerinde senfoni konserleri yönetti. Seçkin tiyatro müziği besteledi ve çalgı müziği üzerine kitaplar yazdı. (L)

DOBROVSKY (Josef), çek cizvit papazı ve filozofu (Gyarmat, Slovakya 1753-Brno 1829). Çağının en bilgin kişilerindendi. En ünlü eseri *İnstitutiones Linguae Slavicae Dialecti Veteris* (İslav Dili Eski Lehçesinin Ana Çizgileri) [1882] eski İslavcanın ilk bilimsel grameridir. (L)

DOBRUCA (rumen. *Dobrogea*, bulg. *Dobrudja*), Doğu Avrupa'da bölge. Batısında Tuna, kuzeyinde Kilikya ırmağı, doğusunda Karadeniz, güneyinde, Turtucaia'nın (Tutrakan) batısından Karadeniz kıyısındaki Ekrene'ye kadar uzanan bir sınır hattı yer alır. Bölgenin bir kısmı Romanya'da bir kısmı Bulgaristan'dadır. Toprak, genellikle alçak tepeler, kumlu ve bozkırlar görünümündedir. Güneyde verimli bir yayla yer alır. Başlıca şehir, *Köstence*. Romanya'daki Dobruca bölgesinin (13 666 km², 502 674 nüf.) idarî merkezleri Köstence ve Galati'dir; Tahıl ve sanayi bitkileri ekimi gelişmiş bir durumdadır. Üzüm bağları geniş bir alan kaplar. Tuna deltasında yetişen kamışlar kâğıt yapımında kullanılır. Bölgede merinos koyunu yetiştirlir. Balıkçılık hayli gelişmiştir (Romanya balıkçılığının yüzde 70'i). İkinci Dünya savaşından sonra endüstri gelişti. Köstence'de tersaneler kuruldu, Medgidia (Mecidiye) ve Cerna-Voda'da maden tasfiye atölyeleri açıldı, Ovidiu'da su ile işleyen bir enerji santralı ve çimento fabrikası, Navodari'de bir sülfürik asit ve sunî gübre fabrikası kuruldu. Kıyı bölgesinde Mamaia, Efone, Vasile Roaita ve Mangalia gibi tatil köyleri, ayrıca radyoaktif çamur tedavisi yapılan bir sanatoryum vardır.

● *Tarih.* M.Ö. V. ve IV. yy.da İskitler Dobruca'ya gelip yerleştiler. Scythia Minor (Küçük İskit ili) ve Scythia Pontica adları buradan gelir. M. Ö. VI. yy.da Dobruca'nın Karadeniz kıyılarında yunan kolonileri kuruldu. Bunların arasında İsturs, Callatis de Tomis (bugünkü Köstence) vardı. Romalıların gelişi M.Ö. 75'tedir. Gerek Romalılar, gerek Bizanslılar bölgeyi korumak için surlar yaptırdılarsa da Gotlar, Alonlar ve Hunlar bu surları sık sık aştılar. VII. yy. ın sonunda bölge Bulgarların eline geçti. 1018'de Bizanslılar yeniden buraya hâkim oldularsa da 1186'da Dobruca kesin olarak Rumen-Bulgar imparatorluğuna katıldı. Daha sonra Peçeneklerin saldırısına uğrayan bölgeye XIII. yy. da Tatarlar birçok sefer yaptı. 1241'de Moğolların istilâsı ve devlet kurması ile, Dobruca, bulgar devleti ile birlikte Cengiz Han evlâtlarının tabiiyeti altına girdi. XIII. yy.ın ikinci yarısında, Selçuk Türklerinden bir kısmı, bazı siyasî sebeplerle, asıl adı Mehmed Buhârî olan ve Hacı Bektaş Velî'nin çağdaşı ve mürîdi Sarı Saltuk Dedenin idaresi altında Anadolu'dan Dobruca'ya göç ederek bölgede yerleşti. Bizans ve Altınordu devletlerinin zayıflayıp bölge üzerindeki nüfuzlarını kaybettikleri sırada (XIV. yy. birinci yarısı), mahallî hanedanlardan birine mensup olan Dobrotiç, bu bölgeye kendi adını verdi ve Dobruca'yı «Dobrotiç'in ülkesi» olarak adlandırdı. Dobruca, ilk osmanlı fetihleri sıralarında Yıldırım Bayezid tarafından bir süre işgal edildi ise de, 1417 tarihine kadar bir rumen eyaleti olarak kaldı. Bu sıralarda Musa Çelebi, Sımavnalı Şeyh Bedreddin ve daha sonra Düzmece Mustafa kısa sürelerle Dobruca'ya sığınmışlardır. Dobruca kesin olarak 1417'de Osmanlı imparatoruğuna katıldı ve 1877'ye kadar 460 yıl bir türk eyaleti olarak kaldı. 1878'de Berlin antlaşması, o zamanlar türk denetiminde bir bulgar eyaleti olan Dobruca'yı Romanya'ya verdi. 1913'te Balkan savaşlarından sonra Bükreş antlaşmasıyle, Romanya 1878'de çizilen sınırın güneyinde kalan 7 518 km²'lik bir bölgeyi de Bulgarlardan aldı. Birinci Dünya savaşının sonunda Bulgaristan bu bölgenin yalnız güney kısmını ele geçirebildi. Kuzey kısım ise birkaç devlet tarafından ortaklaşa yönetilecekti. 1919 Neuilly antlaşması bölgenin tümünü Romanya'ya verdi. Rumenler bölgeye, Makedonya'dan getirdikleri ulahları yerleştirdiyse de 1930'da yapılan sayımda (815 475 nüf.) Güney Dobruca nüfusunun ancak yüzde 19'unun rumen, buna karşılık yüzde 37'sinin yine bulgar olduğu ortaya çıktı. Kuzey kısımda ise nüfusun yüzde 64'9'u rumen, yüzde 10,2'si bulgardı. Rumen ve Bulgarların dışında Türk, Tatar, Rus, Alman, az sayıda da Yahudi vardı.

Romanya, İkinci Dünya savaşında, henüz tarafsız durumdayken Craiova antlaşması (7 eylül 1940) ve Almanya'nın baskısıyle 407 500 nüfuslu Güney Dobruca'yı Bulgarlara vermek zorunda bırakıldı. Tuna üstündeki Silistre ve Karadeniz'deki Balçık limanı bu bölgede kalıyordu. Bu antlaşma gereğince, güneydeki 106 534 rumen Romanya'ya, kuzeydeki 50 000 bulgar da Bulgaristan'a göç etti, bütün almanlar ise Almanya'ya döndüler. Savaştan sonra yapılan Paris antlaşması ile, 1947 Craiova antlaşmasında çizilen sınır kabul edildi. (ML)

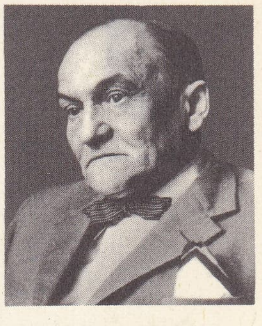
DODERER

DOBRZYN, Polonya'da şehir (Bydgoszcz voyvodalığı). Vistül nehri kıyısında; 2 400 nüf. Linyit yatakları. Bu şehir, Mazovia'lı Konrad'ın, XIII. yy. da, putperest Prusya'lılarla savaşmak üzere yeni bir dinî ve askerî tarikat kurduğu *Dobrzyn ülkesi*'nin başkenti idi. Bunun ilk çekirdeği olan *İsa şövalyeleri*, 1212'de Prusya'lılara piskopos tayin edilen Oliva papazı Christin tarafından Livonia Kılıç tarikatının kurallarına göre kurulmuştu. İsa şövalyeleri, Kujavia ve Mozavia dükası Konrad tarafından Dobrzyn'e nakledildiler. Bu tarihten itibaren *Dobrzyn şövalyeleri* oldular ve 1235'te Töton şövalyeleri tarikatiyle birleştiler. (L)

Charles DODGSON

DOBSON (Frank), ingiliz heykeltıraşı (Londra 1888-ay. y. 1963). Londra'da City and Guilde okulunu bitirdikten sonra bir süre Cornwall'lı granit yontucularıyle çalıştı. İlk eserleri, kübist anlayışta, geometrik ve soyut heykellerdi. Bu heykeller, Dobson'un bütün eserlerinde ağır basan eğilimin damgasını taşırlar. Bu eğilim, desene karşı duyarlığı ile birleşti. Dobson daha sonra, Aristide Maillol'un etkisinde kalarak klasik biçimlere yöneldi, fakat geometrik soyutlamalarını da büsbütün bırakmadı. Seçtiği konular genellikle çıplak kadınlı alegorik ve sembolik konulardı. Dobson'un bir özelliği de, çok çeşitli malzeme kullanmasıydı. Öyle ki, Dobson'un, heykelin öznel anlamından çok, kullandığı malzemeye, malzemenin gizli niteliklerine değer verdiği söylenebilir. Eserlerinde beyaz mermer, Portland taşı, bronz, fayans, fırınlanmış tuğla, gümüş, cam, beton gibi malzeme kullanan Dobson, son zamanlarında yeniden, soyuta yöneldi. 1923-1927 Arasında Londra grubunun başkanı oldu, 1946-1953 arasında Krallık Akademisine üye seçildi. En ünlü eserleri: *Osbert Sitwell* (1923); *Lydia Lopokova* (1924) ve *Tallulah Bankhead* (1927). (L)

dodo

DOBSON (Henry Austin), ingiliz şair ve tenkitçisi (Plymouth 1840-Ealing 1921). Çeşitli fransız şiir biçimlerini (balad v.b.) ingilizceye ustalıkla uyguladı. Eserleri: *Vignettes in Rhyme* (Manzum kısa Hikâyeler) [1873]; *At the Sign of the Lyre* (Sazın Dilinden) [1875]; *Proverbs in Porcelain* (Porselen de Atasözleri) [1877]; *Old World İdylis* (Eski Dünya Aşk Şiirleri) [1883]. 1879'dan son ra XVIII. yy. üstüne biyografya ve tenkitlerini yayımlamağa başladı. Fransız edebiyatı üstüne birçok yazı yazdı: *Four Rrench Women* (Dört Fransız Kadını) [1890]. (L)

DOBSON (William), ingiliz ressamı (Londra 1610-ay. y. 1646). Francis Cleyn'in öğrencisi. Ressam Van Dyck tarafından kral Charles I'e tanıtıldı; 1642'den 1646'ya kadar Oxford ve Londra'da çalıştı, çocuk portreleri ve saray çevresindeki büyüklerin resimlerini yaptı (*York Dükü* [Windsor], *Endymion Porter* [Londra]). Fırçası Van Dyck'ten daha güçlü, fakat onun kadar zarif olmayan Dobson, Hogarth'ın habercisi sayılır. (L)

DOBŞİNA, Çekoslovakya'da (Doğu Slovakya bölgesi) madencilik merkezi, Slovak ma-

Foto. Breicha, British Council, X (LAROUSSE)

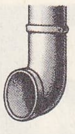

dofen (inş.)

dogon
dans maskesi

den dağlarında Slana'nın kaynağı yakınında. Demir, bakır ve kobalt madenleri. Bir kalker kütlesinde buz mağarası. (L)

DOBU, İngiliz Yeni Gine'sinde (Entre-casteaux adaları) ada. Fergusson ve Normanby adaları (Dawson boğazı) arasındaki gizli deniz kayalıkları üzerinde. (L)

DOBUJİNSKİ (Mstislav Valeryanoviç), rus ressamı ve tiyatro dekorcusu (Novgorod 1875-New York 1958). *Mir İskustva* (Sanat Dünyası) dergisini yönetti. Paris ve Kaunas'da yaşadı. Kommissarzevskaja, N. N. Evreinov ve S. P. Diyaghilev baleleri için dekorlar yaptı; Dostoyevski, Turgenyev, Schiller ve Shakespeare'in eserlerini sahneye koyuşunda gerçeğe uygunluk yanında zengin bir hayal gücü kendini gösterir. Andersen, Dostoyevski, Puşkin ve Lermontov'un kitaplarını resimledi. Leningrad müzesinde çok sayıda eseri vardır. (L)

DOBY (Geza Karoly), macar kimyacısı (Viyana 1877). Budapeşte'de profesörlük yaptı. Enzimler, bitkilerin beslenmesi, toprak tabiatı üzerinde çok önemli araştırmalar yaptı. (L)

DOBZHANSKY (Theodosius), rus genetikçisi (Nemirov, Rusya, 1900). 1937'de A.B.D. tabiyetine girdi. Pasadena'da California İnstitute of Technology'de biyoloji (1929-1940), sonra New York Colombia üniversitesinde zooloji profesörü oldu. Sirkesineği üzerinde hücre ve kalıtım araştırmaları yaptı. Dobzhansky'nin bu çalışmaları evrim teorisinin kalıtımsal yorumu bakımından çok önemlidir. Evrimsel kalıtımın temel kitabı sayılan *Genetics and the Origin of Species* (Kalıtım ve Türlerin Kaynağı) [1937] en önemli eseridir. (L)

Doccia, saydam olmayan veya yarı saydam porselen yapımevi. Bu yapımevi 1740'a doğru Toscana bölgesinde Sesto Fiorentino'nun bir bucağında Marki Carlo Ginori tarafından kuruldu. Doccia yapımevi diğer italyan yapımevlerini örnek alarak pek değerli kabartmalı porselenler yapmıştır. (L)

DOCE (RİO), Brezilya'da ırmak, Atlas okyanusunun kolu; 977 km. Serra do Espinhaço'dan, (Minas Gerais) doğar, dağlık, sık ormanlarla örtülü, demir filizi bakımından zengin bir bölgeyi aşar; aşağı çığırı Espirito Santo eyaletini sular. Bu bölgede kakao ve kahve işletmeleri geliştikçe nüfus da artmaktadır. Demir filizini Vitoria limanına taşımak için bir demiryolu döşenmiştir. (L)

DOCHNA i. [dohna] (ar. *duhne*'den). Hint darısının, ekimi yapılan çeşitlerine verilen ad (*Sorghum dochna*). Fransa, İtalya ve A.B.D.'de süpürge yapımında kullanılır. (L)

DOCİMASTER i. Kılıçgagalı sinek kuşunun bilimsel adı. Gagasının boyu gövdesiyle kuyruğunun boynuna denktir. En derin taçlı çiçeklerden bile kolaylıkla balözü emebilir. (L)

DOCİOSTAURUS i. Orta büyüklükte çekirge. Rengi kızıla veya külrengine çalar. (Akdeniz bölgesinde yaşayan çok zararlı bir türü (*Dociostaurus Marocanus*) hazirandan temmuza kadar Cezayir'de sürülerle görülür. Araplar buna *Cerad-ül-Adenî* (Aden çekirgesi) derler. Sudan çekirgesinden yarı-yarıya daha küçük olan bu çekirge kuzey Afrika'da ve Güney Avrupa'nın bazı kısımlarında yerleşir, geniş alanlara göç etmez. (Düz kanatlıların *acrididae* familyasından.) [Bk. ÇEKİRGE. ÇEKİRGEGİLLER.] (L)

DOCOGLOSSA çoğl. i. Önden solungaçlı, karından bacaklı yumuşakçalar grubuna eskiden verilen ad. Bunlarda dişlidil iyice gelişmiştir, üzerinde dikine uzun dişler bulunur (acmacidae, patellina). [*Eşanl*, HETEROCARDİA.] (L)

DOCTOR ARROYO, Meksika'da (Nueva Leon eyaleti) şehir. Eyaletler merkezinin Güneyinde. 5 128 km²; 34 573 nüf. (4 000'i mer kezde). 1 766 m yükseltide. Doğu Sierra Madre'de, Potosi doruğu yamaçlarında. Mısır, fasulye, meyve, marul. Koyun, domuz, at, eşek. Kuşçuluk. (L)

DOCZİ (Lajos), macar yazarı (Nemetkercsztur 1845-Budapeşte 1719). Özellikle tiyatro alanında başarı gösterdi. *Csok* (Öpücük) adlı manzum oyunu ile Macar akademisinin Teleki ödülünü kazandı (1871). Goethe'nin *Faust*'unu macarcaya, Madach'ın *Az Ember Tragediaja* (İnsanın Tragedyası) adlı eserini de almancaya çevirdi. (L)

DOÇENT i. (lat. *docere*, öğretmek > alm. *dozent*'ten). Üniversitede derecesi asistanla profesör arasında olan öğretim üyesi.

◆ **Doçentlik** i. Doçent olma hali. ‖ Doçentin görevi.

— ANSİKL. Üniversite *doçentliği* imtihanına girebilmek için, ilgili bilim dalında doktora vermiş olmak, tıp doçentliği için ise, uzman olmak gereklidir. Doktora veya uzmanlıktan sonra da ilgili bilim dalında en az dört yıl çalışılmış olmalıdır (Üniversiteler kn. md. 18). Hazırladığı doçentlik tezini 10 nüsha olarak sunan aday, üniversitelerarası kurulun seçeceği jüri önünde önce yabancı dil imtihanına girer. Bunu başardıktan sonra, ilgili bilim dalının doçentlik imtihanına alınır. İmtihanı başaranlar deneme dersini de verdikten sonra *üniversite doçenti* unvanını alırlar. (M)

DODA, arnavut prens ailesi. Türklerin Arnavutluğu almasından sonra katolik *Mirdit* kabilesinin başında kaldı ve kabilesine bir çeşit muhtariyet sağladı. (L)

DODD (Stuart Carter), türk asıllı Amerikan sosyologu (Talbas 1900). Beyrut üniversitesinde profesör (1930-1936), Rockfeller vakfında sosyal araştırmalar kısmı müdürü (1936-1947) ve 1947'den sonra Washington üniversitesinde profesör oldu. Simgelere, matematik yöntemlere başvurarak sosyolojiyi nicel ve sistemli bir bilim haline getirmeğe çalıştı. Başlıca eserleri: *Dimensions of Society* (Toplumun Boyutları) [1942], *Systematic Social Science* (Sistemli Toplumbilim) [1947]. (L)

DODD (William Edward), amerikan tarihçisi ve diplomatı (Wake, North Carolina 1869-Virginia 1940). 1897'de Virginia Politeknik enstitüsünü bitirdi, 1900'de Leipzig üniversitesinde doktora yaptı, 10'u aşkın kitap ve 100'den fazla makale yazdı. 1900'de Randolph-Macon kolejinde, 1908'de de Chicago üniversitesinde güney ülkeleri tarihi profesörü oldu; 25 yıl süreyle bu görevde kaldı. Pek çok öğrenci yetiştirdi. Birinci Dünya savaşından sonra Amerika'da gerici akımların gelişmesi ve «tecrit» siyasetinin yaygınlaşması üzerine, bilimsel çalışmalarını bir yana bırakarak halkı bu akımlara karşı uyaran yazılar yazdı. Nazi Almanya'sında elçilik görevinde bulundu (1933-1937). (L)

DODDİNGTON (George, BOBB MELCOMBE — baronu), ingiliz siyaset adamı (1691-Hammersmith 1762). İhtiraslı bir siyasetçiydi. Whig partisinin çeşitli hizipleri ile çatıştı. İktidardan uzaklaştırıldıktan sonra, partiler üstü bir hükûmet kurulmasını savundu. 1761'de Lordlar kamarası üyesi oldu. Birçok yazarı korudu. (L)

DODDS (sir Edward Charles), ingiliz biyokimyacısı (Liverpool 1899). Middlesex Hospital'da Courtauld Biyokimya enstitüsü müdürü oldu. Hekimlik alanında birçok ödül kazandı. Yumurtalık folikülü hormonu üzerinde araştırmalar yaptı Sentetik östrojenleri buldu ve bazı kanserojen hidrokarbonların etkisini açıkladı. Prostat kanserinin tedavisinde çok önemli olan cinsiyet hormonlarını sentetize etti. (L)

DODECATHEON i. Güzel otsu bitki. Amerika ve Asya'da yetişir. Doğrudan doğruya gövdeden çıkan yaprakları rozet şeklinde dizili ve gelişigüzel dişlidir; 30-35 sm uzunluğunda bir sapın ucunda güzel firfiri pembe renkte on iki çiçeği vardır. Bazen bahçelerde yetiştirilir. (İlmî adı: *Dodecatheon Meadia*. Çuhaçiçeğigillerden.) [L]

DODEKA—, yunanca *dodeka*, on iki, kelimesinden alınan ve birçok kelimenin başına getirilen önek. (L)

DODEKAKORD i. (fr. *dodécacorde*, on iki ses birliği'nden). Oktavın on iki kromatik ses birliği. (Bk. TETRAKORD.) ‖ XVI. yy.da Glarean'ın kilise müziğinde bulunan sekiz makam yerine koymak istediği on iki makamın adı. ‖ Aynı çağda bu nazariyeyi desteklemek için özellikle Claude le Jeune'nün bestelediği müzik parçalarına verilen ad. (L)

DODEKAN i. (fr. *dodécane*). Formülü $C_{12}H_{26}$ olan ve —12°C'ta eriyip 214°C'ta kaynayan doymuş hidrokarbon. (L)

DODEKANESOS. Bk. ONİKİ ADA.

DODEKANESOS. i. (yun. k.). Anadolu'daki 12 İonia şehrinden (Khios, Klazomenai, Kolophon, Erythrai, Efes, Phokaia, Lebedos, Miletos, Myus, Priene, Samos, Teo) kurulu konfederasyona verilen isim. Bu şehirlerden birkaçının Melia'ya karşı yapılan savaştan sonra kurulduğu sanılır. Öte yandan Homeros, Neleus'un 12 oğlu olduğunu söylerken, bu şehirlerin varlığını kabul eder. Dodekapolis'in merkezi, Melia yıkıntıları yakınındaki *Panionion*'du. (L)

DODEKARKHİA i. (yun. *dodeka*, on iki ve *arche*, yönetim'den). Esk. tar. Herodotos'un on iki prens hükûmetine verdiği ad. Aralarında Asur kralı Asarhaddon ve Asurbanipal'ın da bulunduğu bu prensler M. Ö. VII. yy.da Aşağı Mısır'ı bölüştüler. (L)

DODEKASKHOİNOS. Esk. coğ. Yunan - Roma çağında bazı coğrafyacılarca Nübye'nin bir bölümüne verilen ad. Altın ocakları yolu yakınında, Nil boyunca, Elephantine'den Hierasykaminos'a kadar on iki okhoinos (Mısır ölçüsü) uzunluğunda bir alanı kaplardı. (L)

DODEKASTİL sıf. (fr. *dodécastyle*'den).

— Mim. Alınlık altında on iki sütunu olan: *Dodekastil tapınak.* (L)

DODERER (Heimito VON), avusturyalı yazar ve şair (Weidlingau 1896-Viyana 1966). Şiirleri, hikâyeleri ve çağdaş toplumun gelişmesini dile getiren romanlarıyle «büyülü gerçekçilik»in başlıca temsilcilerinden biri sayılır. Şiir kitabı *Ein Weg im Dunkeln*'den (Karanlıkta Bir Yol) [1957] başka; *Die Strul dhofstiege* (Struldhof Merdivenleri) [1951], *Die Damonen* (Şeytanlar) [1956], *Die Merowinger* (Merovenj Soyu) [1962] gibi romanları vardır. (L)

DODEWAARD, Hollanda'da şehir, Gueldre'de Nimegue yakınında; 2 200 nüf. 47 MW gücünde nükleer santral. (L)

DODGE (Raymond), amerikan psikologu (Woburn, Massachusetts 1871-Tryon, North Carolina 1942). 1893'te Williams kolejini bitirdi, 1896'da doktorasını verdi. Vesleyan ve Yale üniversitelerinde, Yale Üniversitesi İnsan Münasebetleri enstitüsünde psikoloji profesörlüğü yaptı. Devrinin en önemli ve verimli bilim adamlarından biriydi. Özellikle, gözün, okurken yaptığı hareketler üstünde incelemeler yaptı. Bu hareketleri fotoğrafla saptamak ve ölçmek için yeni usuller buldu.
I. Dünya savaşında deniz topçularının seçimi ve eğitimi konusunda incelemeler; alkolün, insan davranışı üstüne yaptığı etki, bireysel değişiklikler gibi birçok psikolojik sorunla ilgili deney ve çalışmalar yaptı. Önemli eserleri: *Psychological Effects of Alcohol* (Alkol'ün Psikolojik Etkileri) [F. G. Benedict ile birlikte, 1915], *Elementary Conditions of Human Variability* (İnsan Değişkenliğinin Temel Şartları) [1926] ve *The Craving for Superiority* (Üstünlük Özlemi) [1931]. (L)

DODGE CİTY, A.B.D.'de (Güney Kansas) şehir; Arkansas nehri kıyısında; yüksl. 750 m. 11 260 nüf. Hutchinson-Pueblo demiryolu üzerinde. Önceleri bir hayvan pazarıydı; bugün özellikle tahıl işleyen önemli bir sanayi merkezidir. (L)

DODGSON (Campbell), ingiliz sanat tarihçisi (Kent 1867-öl. 1948). British museum'un resim bölümü müdürlüğünü yaptı (1912-1932). Dodgson, eski alman ve flaman tahta gravürcülüğü konusunda en büyük uzmanlardan biridir. (L)

DODGSON (Charles Lutwidge), daha çok **Lewis Carroll** adıyle tanınır. İngiliz matematikçisi ve yazarı (Daresbury, Cheshire 1832-Guildford 1899). 1855'ten 1881'e kadar Oxford üniversitesinde matematik profesörlüğü yaptı, birçok bilimsel eser yayımladı: *The Formulae of Plane Trigonometry* (Düzlem Trigonometri Formülleri) [1861]; *An Elementary Treatise on Determinants* (Determinantları Üstüne Elementer İnceleme Kitabı) [1867]; *Euclid and His Modern Rivals* (Eukleides ve Modern Rakipleri) [1879]. Öte yandan, LEWİS CARROLL takma adıyle çocuklar için bir dizi nükte ve fantazi dolu eser yazdı, bunlardan ilki ve en iyisi, *Alice's Adventures in Wonderland*'dır (Alice Harikalar Ülkesinde) [1865]. John Tenniel'in resimlediği eser, büyük bir ün kazandı; *Through the Looking-Glass* (Ayna Arasından) [1871], *A Tangled Tale*

Foto. Huet (LAROUSSE)

(Karışık Bir Hikâye) [1885], *Sylvie and Bruno* (Sylvie ve Bruno) [1889-1893]. Aynı garip hayal gücünü *The Hunting of the Snark* (Snark Avı) [1876] adlı kısa şiirinde de ortaya koydu. (L)

DODO i. (hollanda dilinde *dodars* veya *dodoors*, tembel'den). Kuş türü. XVII. yy.a kadar Maskarene adalarında yaşayan bir kuşun soyu tükenmiştir.

— ANSİKL. Dodo (*Raphus cucullatus*) 1598'de hollandalı denizciler tarafından Maurice adasında keşfedildi. Uçamayan ve iyi yürüyemeyen bu iri kuş kısa zamanda tüketildi. Ağırlık ve cüssece bir hindi büyüklüğünde olan kuşun boyu 70 sm'yi buluyordu; kanatları kısa ve ince, bacakları güçlü, ayakları dört parmaklı, gagası uzun ve ucu kıvrıktı. Bugün ancak fosil kalıntılarıyle ve şurada burada arta kalmış baş, ayak gibi parçalarıyle tanınmaktadır. (L)

DODOENS (Rembert), hollandalı hekim ve botanikçi (Malines 1517-Leiden 1585). Botanik alanındaki çalışmaları ve özellikle *Stirpium Historiae* adlı eseriyle tanınır. Bu eserde tabiata uygun olarak çizilmiş bitki resimleri vardır. Dodoens, Hollanda'da bahçıvanlığın kurucusu sayılır. (L)

DODOMA, Tanzaniya'da kasaba, Orta ilin idare merkezi, Dar-üs-Selam-Kigoma demiryolu hattının başlangıcı; 9 400 nüf. (L)

DODONE, yun. **Dôdônê.** Esk. coğ. Epeiros'ta şehir. Molossos'lar ülkesinde; tapınağından ve Zeus kâhininden ötürü önem kazanmıştı. Dodone, Pelasglar'ın en büyük tapınağı ve kehanet yeriydi; bu tapınağın rahiplerine *sollos* denirdi; burada yer tanrılarına tapılırdı. Yunanlılar bu tanrılara Zeus Naios, Afrodit ve Dione adını verdiler. Bunların kültü ağırbaşlıydı, dans ve şarkıya yer verilmezdi. Kehanet, çeşitli işaretlere göre yorumlanırdı: güvercinlerin uçuşu, zar atma, bir bronz havuzdan alınan ses ve özellikle, Zeus'un sesinin yapraklarin hışırtısına karıştığı kutsal meşeliklerde rüzgârın gürültüsü. Bu kehanet Dodone'ye dinî olduğu kadar siyasî bir önem kazandırıyordu. Atina'lılar, Delphoi kehaneti çoğunlukla aleyhlerine çıktığı için, Dordone'ye danışmayı tercih ederlerdi. Tapınak M.Ö. 219'da Dorimakhos'un kumandasındaki Aitolyalı'lar tarafından yıkıldı ve büyük bir ihtimalle Romalılar ve Mithridates'in müttefiki olan Trakya'lılar tarafından da yağma edildi. Hıristiyanlık burasını kilise haline getirdi ve Dodone piskoposları V. ve VI. yüzyıllardaki konsillere katıldılar. VI. yy. sonunda bu eski site tamamen yok oldu. Kalıntıları, Yanya'nın güneybatısında, Arta (Dodoni) yolu üzerindedir. (L)

DODRANS i. Esk. Rom. Bir birimin 3/4 ü. ‖ *Dodrans kayıt defteri,* borçları dörtte üç oranında indiren *lex Valeria feneratoria* ile kurulmuş alacaklı kütüğü. (L)

DODRELABİ i. Doğudan getirilerek Avrupa'da yetiştirilen kara üzüm asması. Üzümleri çok güzel ve iri ise de lezzetsizdir. (L)

DODSLEY (Robert), ingiliz şair, yayımcı ve yazarı (1703-1764). *The Toyshop* (Oyuncakçı Dükkânı) adlı piyesi Pope'un yardımıyle 1735'te Covent Garden'da oynandı. Dodsley, bu piyesin geliriyle, yazarların buluşma yeri haline gelen bir kitapçı dükkânı açtı. Önemli dergiler çıkardı. Başlıca piyesleri şunlardır: *The King and the Miller of Mansfield* (Kral ve Mansfield Değirmencisi) [1737]; *The Blind Beggar of Bethnal Green* (Bethnal Green'in Kör Dilencisi) [1741]; *Rex and Pontifex* (Kral ve Başpapaz) [1745]; *Cleone* (1758). Pope, Johnson, Akenside, Chesterfield, Goldsmith ve Horace Walpole gibi yazarların yayımcısıydı. (L)

DODURGA, Marmara bölgesinde (Güney bölümü) Bilecik ilinin Bozüyük ilçesine bağlı bucak; 8 643 nüf., 17 köy. — *Bucak merkezi,* 2 017 nüf. İlçe merkezinin 21 km güneyinde; yüksl. 1 100 m. (M)

DODURGA, Oğuz veya Türkmenlerin yirmi dört boyundan biri. Eski kaynaklarda adı *Toturga, Todurga, Doturga,* Divanü Lûgat-it-Türk'te ise *Totırka* olarak geçer. *Cami-ül Tevarih* yazarı Reşideddin'e göre Dodurga, «yurt alan, yurt koruyan» demektir. Oğuz geleneğinde bu boyun, Oğuz Hanın altı oğlundan Ay Hanın oğlu Dodurga'dan türediği kabul edilir. Önceleri Siriderya kıyılarında veya kuzeydeki bozkırlarda yaşarlarken, Kınık boyundan gelen selçuklu ailesinin yönetiminde batıya göç ettikleri biliniyor (XI. yy.). Bugün Anadolu'da, bu adda köylere rastlanmaktadır. Ulu Yürük, Ramazanlı ulusu, Dulkadırlı, Bozulus ve Ankara Yürükleri arasına da dağılmışlardır. Eski belgelerde, Ulu Yürükler arasında, 7 cemaate ayrılmış olan Dodurga kolundan bahsedilir. Adana defterinde, 34 oymaktan meydana gelmiş bir dodurga kolunun Tarsus çevresinde yaşadığı, Esenlüyi Bozca ve Esenlüyi Ertene adlarında iki bölüğe ayrıldığı yazılıdır. Selim II devrine ait bir defterden, önceleri göçebe olan bu kolun XVI. yy. da yerleşik hayata geçtiği öğrenilmektedir. Anadolu'nun orta ve batı bölgeleriyle, Ankara ve Aksaray'da da dodurga oymaklarına rastlanır. XVIII. Yüzyılın başında İran'da yazılmış bir risalede ise aynı yüzyılda bir dodurga grubunun Türkmen çölünde yaşadığı, at yetiştirdiği yazılıdır. (M)

DODWEL (Edward), ingiliz arkeologu (1767-Roma 1832). Roma'lı ressam S. Pomardi ile 1801-1806 arasında Yunanistan'ı gezdi. *A Classical And Topographical Tour Through Greece* (Yunanistan'da Eskiçağ ve Topoğrafya Araştırması Gezisi) [1819] adlı bir eser yayımladı. (L)

DOEG Edom'lu, Saul'un atlarına bakan kişi. Kralın emri üzerine, Davud'un kaçmasına yardım eden Nob'lu 85 rahibi öldürttü. (L)

DOELTER Y CİSTERİCH (Cornelio), portorikolu mineraloji bilgini ve kayabilimci (Arrogo, Portoriko 1850-Viyana 1930). Çalışmalarının belgesi olarak elimizde *Handbuch der Mineralchemie* (Madenî Kimya Elkitabı) adlı temel eseri bulunmaktadır. 1912'de yazılmasına başlanan kitap birçok kişinin yardımına rağmen ölümüne kadar bitirilememiştir. Volkanik bölgelerdeki kayabilim ve jeolojiyle ilgili araştırmaları ona borçluyuz. Bu konudaki eserleri: *Die Vulcangruppe der Pontinischen Inseln* (Ponziane Adaları Yanardağ Grubu) [1875]; *Der Vulcan Monte Ferru auf Sardien* (Sardinya Adasındaki Monte Ferru Yanardağı) [1878]. (L)

DOERFER (Gerhard), alman türkologu (doğ. 1920). Berlin'de önce Humboldt üniversitesinde (1949-1951), sonra Serbest üniversitede (1952-1954) okudu. Mainz Bilimler akademisinde çalıştı (1955-1957). Göttingen üniversitesinde doçent oldu (1960). Başlıca eserleri: *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Band I: Mongolische Elemente im Neupersischen* (Yeni Farsça'da Türk ve Moğol Unsurları. Cilt I: Yeni Farsça'da Moğol Unsurları) [1963]; *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Band II: Türkische Elemente im Neupersischen* (Yeni Farsça'da Türk ve Moğol Unsurları. Cilt II: Yeni Farsça'da Türk Unsurları) [1965]. Ayrıca «Philologiae Turcicae Fundamenta» da, *Gagavuzca, Kırım Osmanlıcası, Kırım Tatarcası, Gagavuz Edebiyatı* ve *Güney Sibirya Türklerinin Edebiyatı* başlıklı makaleler yazdı. (M)

DOES (Jacop van der), hollandalı ressam (Amsterdam 1623-Sloten, Amsterdam 1673). Moeyaert etkisinde kaldı, 1644-1650 arası Roma'da P. van Laer ile çalıştı. Dönüşünde Amsterdam ve Haag'da koyu renkli tabiat manzaraları, hayvanlarını otlatan çoban resimleri yaptı. Kişileri genellikle italyanlara has özellikler taşır. (L)

DOES (Pieter van der), hollandalı amiral (Leiden 1562-Saint Thomas 1599). İspanya kıyılarına yapılan hücumu yönetti ve Amerika'ya giderken Saint-Thomas'da öldü. (L)

DOESBURG, Hollanda'da (Gueldre) şehir. Arnhem'in doğusunda, İjsel ırmağı kıyısında; 7 100 nüf. Eski müstahkem mevki. Güzel belediye sarayı, gotik kilisesi (XV. yy.) ve birkaç sevimli eski ev hâlâ durmaktadır. Ağır metalürji. Makine fabrikaları. (L)

DOESBURG (Theo VAN), hollandalı mimar, ressam ve kuramcı (Utrecht 1883-Davos 1931). 1916'da mimar Oud ile işbirliği yaptı; 1917'de hemşerisi Mondrian ile «De Stijl» grubunu kurdu ve 1920'de işçi evlerinin yapımına girişti. Avrupa'da geziler yaptı, sergiler düzenledi, Viyana, Brno, Madrid, Barcelona'da konferanslar verdi. Ölümünden kısa süre önce «Soyutlama-Yaratma» grubunu kurmağa çalıştı; resimlerinden çok kuramları ve soyut sanat için yaptığı propaganda sayesinde ün kazandı. (L)

doğan
tilki yavrusunu yakalarken

doğan

DOETİNCHEM, Hollanda'da (Gueldre) şehir. Arnhem'in doğusunda; 26 200 nüf. Bakır ve emaye eşya. Süt ürünleri. Metalürji ve makine yapımı. Elektrik ve besin endüstrileri. (L)

DOFEN i. (fr. *dauphin*). İnş. Aşağı inen ucu kıvrık bir borunun, suları bir oluğa akıtmaya yarayan alt kısmı. ‖ Suları yöneltmek ve tutmak için, aşağı inen bir borunun altına konulan oluklu taş. (L)

DOFER i. (ing. *doffer*). Tekst. Dış yüzeyinde tarama makinesi takımı bulunan çark. Tarama makinelerinin büyük çarkının yanına konulur ve bu çarktaki taranmış telleri toplamakta kullanılır. (Tarama makinelerinde, dofer tarama artıklarını da toplamağa yarar.) Tarama makinesi de denir. (L)

DOFİN i. (fr. *dauphine*). Tekst. Fransa'da XVIII. yy. da dokunan çiçekli ipek kumaş. (L)

DOFLEİN (Franz), alman zooloji bilgini (Paris 1873-Breslau 1924). Freiburg ve Breslau'da profesör olarak çalıştı. Protozonlar üzerinde önemli araştırmaları vardır, protozooloji üzerine bir inceleme kitabı yazdı. (L)

DOFTANA, Romanya'da ırmak. Prahova'nın kolu. XIX. yy. sonunda Ploeşti'nin kuzeyinde kurulmuş olan devlet hapishanesi de bu adla anılır. Hapishane, 10 kasım 1940 depreminde içindeki siyasî tutukluların üzerine yıkıldı. Bugün müzedir. (L)

DOGALİ, Eritre'de yer. Massaua'nın batısında. Ocak 1887'de 400 kişilik bir italyan birliği burada yok edildi; o zamana kadar sömürgeci yayılışa karşı durmuş olan italyan başbakanı Crispi, bu yüzden sömürgecilik siyasetinin en inançlı savunucusu oldu. (L)

DOGARESSA i. (ital. k.). DUKA KARISI.

DOGE i. (ital. k.). DUKA.

DOGEN, ölümünden sonra Şoyo Dayşi adıyle anılan japon rahibi. (L)

DOGGER i. (ing. k.). Jeol. Orta Jura devri. (—130 - —125 milyon yıl arasında uzanır. Liyas ile Malm arasında yer alır. Bajosiyen ve Batoniyen olarak iki kata bölünmüştür. Yorkshire'de [İngiltere], iri yumrulu, demirli bir kumaşı ile temsil olunmuştur.) [*Eşanl.* Esmer Jura, Alt Oolitik.] (L)

DOGGER i. (hollandaca *dogger*'den fr. k.). Artık ortadan kalkmış bulunan, küçük, hollanda balıkçı gemisi çeşidi. 150 Tonilatoya kadar yapılır ve iki yelkenle donatılırdı. (L)

DOGGER BANK (hollanda dilinde «dogger kumulu» anlamında isim; *dogger* bir çeşit balıkçı gemisi), Kuzey denizinde dibi kumluk sığ bölge. Bazı yerlerinde derinlik 13 m'yi geçmez, geniş balıkçılık bölgesi. (Morina ve ringa balığı.)

— Tar. Dogger Bank birçok deniz savaşına sahne olmuştur; en önemlileri, 1697'de Jean Bart'ın İngilizleri yendiği savaş ve 23 ocak 1915'te Amiral Beatty kumandasındaki ingiliz kruvazörlerinin dört alman harp gemisi karşısında zafer kazandığı deniz savaşıdır. (L)

Dogger Bank olayı. Bk. HULL.

DOGLİANİ, İtalya'da komün; Piemonte'de

(Cuneo ili), Tanaro kıyısında; 4 950 nüf. Şarapçılık. (L)

DOGMA i. («iyi olan, inanılması gereken bilgi» anlamında yun. ve lat. k.). Bir dinî veya felsefî öğretinin temel noktası: *Din dogmaları. Descartes'çılık dogmaları.* Dogmaların bütünü: *İslâm dogması.* || *Teşm. yol.* Kesinliğine ve dokunulmazlığına inanılan düşünce.

— ANSİKL. Hıristiyan ilâhiy. Dogma kelimesi, kilise dilinde Tanrı adına kilisece ileri sürülen öğretiler için kullanılır. Dogmalar kaynakları ve nitelikleri bakımından incelenebilir.

◆ **Dogmacı** sıf. Dogmacılığa değgin: *Dogmacı düşünceler. Dogmacı filozoflar.* || İ. Kesin doğrular ileri sürebileceğine inanan kimse || Kilisenin dogmalarını benimseyen kimse.

— Tıp. «Dogmatizm» diye anılan tıp sistemiyle veya bu sisteme bağlı bilginlerle ilgili: *Dogmacı öğreti. Dogmacı hekimler.*

◆ **Dogmacılık** i. Dogmatizm.

◆ **Dogmalaştırma** i. Bir kanaatı dogma haline getirmek. (L)

DOGMATİK sıf. (fr. *dogmatique*). Dogmatizmi benimseyen veya dogmatizmle ilintili olan.

— Huk. Bentham'ın sisteminde, yasaları, tabiî hukukla olan ilişkileri açısından eleştiren hukuk düşüncesi. (L)

DOGMATİZM i. (fr. *dogmatisme*). Fels. Birtakım ilkeleri, kuralları, fikirleri her zaman için geçerli değişmez doğrular olarak kabul eden düşünce tarzı.

— Tıp. Hastalığın ana sebeplerini düşünce yoluyle bulmağa çalışan eski hekimlik sistemi. (L)

DOGON'LAR, Mali'de Bandiagara'nın yüksek bölgelerinde yaşayan, sayıları 200 000 kadar olan batı Afrikalı zenci topluluğu. Dogon'lar uzun süre kendi öz kültürlerini korumuşlardır. Yalnız dinî konulardan ilham alan sanatları sert ve sadedir. Çok az olmakla birlikte en çok dikkati çeken eserleri ağaç gövdelerine oydukları yan yana oturmuş çiftleri veya iri yapılı hünsaları tasvir eden eserlerdir. Bunların vücut kısımları dövme veya mücevherlerle işlenmiş olup zenci sanatının şaheseri sayılırlar. Kolay kırılabilen yumuşak tahtalardan yapılan ve totem saydıkları hayvanların yüzlerini (antilop, panter, timsah) canlandıran maskelerde dünyanın yaratılışı efsanesi anlatılır. Dikdörtgenler prizması şeklinde olan bu maskelerin uzun lata biçiminde bir tepeliği vardır. Bunların bazılarına Kunga denilir. Dogonlarda, tütün kutuları, pencere kapakları, asma kilit gibi süslü eşyalara da rastlanır. Dogon'lar M. Griaule'ün yönettiği ırklar üzerindeki araştırmalara konu olmuşlardır. (L)

DOGRA i. Leng. Pencap dili lehçesi; Mammu'da yaklaşık olarak bir milyon kişi tarafından konuşulur. (L)

DOĞA i. (*doğmak*'tan *doğ-a*). *Yeni.* Var olan her şeyin, canlı ve nesnelerin tümü: *Doğanın hârikaları.* || Fizikî dünya (denizler, dağlar, ovalar v.d.): *Gün söndü karanlık ışığa çıkıyorum / Ölmüşlerin duası doğadaki fısıltı* (B. Necatigil). *Doğayı sevmek.* || İnsanın yarattığı şeylere karşıt olarak kabul edilen etken güç: *Doğa hiç bir şeyi boş yere yaratmaz.* || Doğa bilimleri, bk. BİLİM. (Bk. TABİAT.) [M]

— Fels. Bk. TABİAT.

DOĞACILIK i. Fels. Doğayı aşan, yaratıcı veya düzenleyici bir nedenin varlığını kabul etmeyen ve doğanın kendinden varolduğunu, düzenleyici bir ilke varsa bunun doğanın içinde bulunduğunu savunan sistem. (*Eşanl.* NATÜRALİZM.) Bk. ANSİKL.

— Ed. Bk. NATÜRALİZM.

— ANSİKL. Fels. *Doğacılık*, maddecilik ve heptanrıcılık (*panteizm*) biçimlerinde ortaya çıkabilir. Tanrı'nın dünya işlerine karıştığını kabul etmeyen görüşe de *doğacılık* denir. Bunun karşıtı *doğaüstücülük*'tür. Sosyal kuram olarak doğacılık, sosyal gelişmeyi, doğa yasalarıyle (klimatoloji, coğrafya, biyoloji v.b.) açıklamaktır. *Malthusculuk*, Spencer'in «*organik teorisi*» ve *toplumsal Darwincilik*, doğacılığın çeşitli biçimleridir. (L)

DOĞAL sıf. (*doğa*'dan *doğa-l*). *Yeni.* Doğaya (tabiata) ilişkin veya doğada bulunan: *Doğal yasa.* || Olduğu gibi, yaratıldığı gibi. (*Eşanl.* TABİÎ.) || *Doğal bilimler.* Bk. BİLİM.

— Biyol. *Doğal ayıklanma.* Bk. AYIKLANMA.

— Kim. Tabiatta bulunan; insan emeğiyle sunî olarak hazırlanmayan. (*Zt. sunî, yapma, yapay.*) || *Doğal hal*, cisimlerin içinde bulundukları bileşiklerden ayrılma anındaki ve ortaya çıktıkları ortamdaki durumları: *Doğal haldeki cisimler, özel bir etkinlik gösterirler.*

◆ **Doğalcılık** i. *Yeni.* Fels. Natüralizm. (ML)

DOĞAN i. (esk. türk. *toğan*'dan). Küçük kuşları ve fareleri yiyerek beslenen, yetiştirilerek kuş avında kullanılan yırtıcı kuş: *Yalnız on iki bin tasmalı ve küpeli köpeği ve doğanı vardır* (Cevdet Paşa). || Kartalgillerden *Falco* ve *circus* cinsinden birçok yırtıcı kuş türüne verilen ortak ad. (Bk. ANSİKL.) || *Toplumcul doğan*, koyu kül renginde yırtıcı kuş (*Rosthramus sociabilis*). Amerika'nın tropiklerarası bölgelerinde yaşayan toplumcul doğan, ucu uzun çengelli gagasıyle yumuşakçaları kavkılarından çıkararak yer.

— ANSİKL. Zool. Akdeniz bölgesinde, Kuzey Afrika ve Orta Asya'da yaşayan boyca (orta boy) ve renkçe (külrengi parlak benekli) ortak özellik taşıyan birçok yırtıcı kuşa *doğan* adı verilir. Doğan başlıca iki cinstir. Falco cinsinden olanlar orta veya ufak boylu kuşlardır. Bunlarda vücut yapısı sağlam, kanatlar uzun ve sivri, gaga kısa, kıvrık ve dişlidir. En yaygın türü *Falco peregrinus*'tur. Sırtı gümüşü külrenginde, göğsü beyaz ve enine siyah çizgilidir. Yüzünde bıyık şeklinde iki siyah benek bulunur. Gençleri esmer olur. Oldukça hızlı ve kuvvetli uçar (pike uçuşunun saatte 280 km olduğu söylenir); onun için avını uçarken yakalayabilir. Küçük türleri böcekle beslenir. Pek çok türü vardır: Küçük doğan. (*Falco minor*), kara yanaklı doğan (*F. melanogenys*), berber doğan (*F. barbarus*), cüce doğan (*F. aesolon*), kızıl boyunlu doğan (*F. Chiquera*), kerkenez (*F. tinnunculus*), küçük kerkenez (*F. Naumanni*) v.b.
Circus cinsinden olan doğanlar benekli esmer veya külrenginde iri kuşlardır (boyu 50 sm); kanatları ve kuyruğu uzun olan bu doğanlar açıklık yerlerde yaşar. Büyük ovalarda ve çayırlıklarda yavaşça süzülerek uçar, yiyecek küçük hayvan arar. Yuvasını yere yapar. Dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan birçok türü vardır: Kızıl doğan (*Circus aeruginosus*), çayır doğanı (*C. pygargus*), gök doğan (*C. cyaneus*), bozkır doğanı (*C. macrourus*) v.b.

— Avc. Yetiştirilmesi ve kullanılması güç olmakla beraber doğan çok değerli bir avcı kuştur. Bıldırcın avlamak için en iyi kuş olduğu söylenir.

DOĞAN (Avni), türk siyaset ve idare adamı (Yozgat 1892-Ankara 1965). İstanbul sultanîsinden (1910) sonra Mülkiye'yi bitirdi (1913) ve kaymakam olarak devlet hizmetine girdi. Cumhuriyet devrinde siyasete atıldı; Bozok'tan milletvekili seçildi (1923). Şark İstiklâl mahkemesi üyeliğinde bulundu (1923). 8. ve 11. devreler dışında parlamento üyeliğini ölümüne kadar devam ettirdi. Parlamento dışında kaldığı sürelerde Kastamonu (1936), Samsun (1940) valiliklerinde, Birinci Umumi müfettişlik (1943) ve Ankara valiliği (1948-1950) görevlerinde bulundu. 27 Mayıs'tan sonra Ankara temsilcisi olarak Kurucu meclise girdi. Devlet bakanlığı yaptı (1962).
Cumhuriyetin ilânından 1960'a kadar gelen siyasî olayların tahlil edildiği *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası* (1964) adlı bir kitap yayımladı. (M)

DOĞAN (Rıza), türk güreşçisi (Ankara 1931). 1955'te millî güreş takımına seçildi, altı yıl süreyle yerini korudu. 1955 Akdeniz şampiyonluğu, 1956 Dünya kupası üçüncülüğü ve Olimpiyat ikinciliği, 1959 Dünya şampiyonluğu, 1959 Balkan ve Akdeniz şampiyonluklarını kazandı. 1962'de dünya üçüncüsü olduktan sonra minderden çekildi, antrenörlük yaptı, bu görevle Kore ve Japonya'da çalıştı, 1965-1966 yıllarında millî türk grekoromen takımını çalıştırdı. (M)

DOĞANBEY, Akdeniz bölgesinde (Konya ilinin Beyşehir ilçesi) bucak; 11 349 nüf.; 11 köy. — *Bucak merkezi*, 3 058 nüf. İlçe merkezinin 26 km kuzeyinde, yüksl. 1 240 m. (M)

DOĞAN BEY, osmanlı kumandanı (XIV. yy.). Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Haçlılar Niğbolu önüne geldikleri sırada bu kalenin dizdarı olduğu biliniyor. Bu savaşta düşman hatlarını geçen Yıldırım Bayezid'in bir tepeden Doğan Beye haykırdığı, durum hakkında bilgi istediği, Bayezid I'i sesinden tanıyan Doğan Beyin de padişaha saygı ile cevap verdiği osmanlı tarihlerinde anlatılır. 30 Yıl sonra alınan Semendire'nin sancak beyliğine getirilen Doğan Beyin, aynı kişi olması mümkündür. (M)

DOĞANBEY. Bk. ATBURGAZI.

DOĞANBEYLİ, Doğu Anadolu bölgesinde (Yukarı Fırat bölümü, Erzincan ilinin Kemah ilçesi) bucak; 4 288 nüf.; 15 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Ermelik*), 532 nüf. Kemah'ın 16 km kuzeyinde; yüksl. 1 500 m. (M)

DOĞANCA, Doğu Anadolu bölgesinde (Siirt ilinin Pervari ilçesi) bucak; 3 834 nüf.; 9 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Harhur*), 355 nüf. Pervari'nin güneyinde; yüksl. 1 525 m. (M)

DOĞANCI i. (*doğan*'dan *doğan-cı*). Doğan yetiştiren veya doğanla avlanan.

— Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğunda padişahın av kuşlarını yetiştiren, bunlara bakan, av törenlerinde hizmet edenlere verilen ad. (Bk. ANSİKL.) || *Doğancıbaşı*, saray hizmetlerinden biri olan enderun doğancılarının başı. (Bk. ANSİKL.) || *Doğancı koğuşu*, enderun doğancılarının bulunduğu koğuş. (*Hanei baziyan* da denir. Enderun'un kaftanlı denilen kırk kişilik içoğlanları bu koğuşta kalır, koğuşun âmiri doğancıbaşıdır.) || *Doğancı şâkirdleri*, padişahın av topluluğunu meydana getiren avcılar ve doğancılar sınıfının yardımcılarına verilen ad. (Terfilerde doğancı ve tımarlı olabilirlerdi.)

— ANSİKL. Teşk. tar. Devşirme yoluyle alınan ve yetiştirilen Acemioğlanları ilk zamanlarda Yeniçeri ocağındaki zağarcıların gördüğü işi devralarak, saray doğancısı olmuştur. Edirne, Galata ve İbrahimpaşa sarayındaki çıraklık döneminden sonra Enderuna alınan 30-40 kişi, *hane-i baziyan* denilen koğuşta kalırlar, içoğlanları arasında 5. derecede sayılırlardı. Saray doğancıları Mehmed IV zamanında kaldırıldı (XVII. yy. ikinci yarısı). Müslüman ve hıristiyan iki gruba ayrılan taşra doğancıları ise Anadolu ve Rumeli'nin bazı bölgelerinde görev almış; müslümanlar tımar ve çiftlik sahibi olurken hıristiyanlar *baştine* denilen çiftliklerde kalmışlardır.
Şahin, atmaca, çakır gibi av kuşlarının yuvalarını korumak, yavruları büyütüp İstanbul'a getirmek ve doğancıbaşıya teslim etmekte görevliydiler. İstanbul'daki (Üsküdar) Doğancılar semti, doğancılar burada yerleşmiş oldukları için bu adı almıştır. Tımarlı doğancılar reaya hukuku dışında olmamakla birlikte bazı vergilerden muaf tutulurlardı. Doğancılar teşkilâtı, XVIII. yy. başlarından sonra görülmez; padişahların av meraklarının kaybolması sonucu önem ve görevlerinin bittiği sanılıyor.

● *Doğancıbaşı.* Osmanlı sarayında *şikâr halkı* adı verilen teşkilât, saray dışındaki bîrun ağalarından çakırcıbaşı, atmacacıbaşı, şahinbaşıya bağlı bölüklerle saray içinde av işlerini düzenleyen ve yöneten doğancılardan kurulmuştu. Padişahla birlikte ava çıkan, av getirdikçe bahşiş alan doğancıbaşı, 1478'den sonra dokuz içoğlanlı grubun başı şahincibaşının yerine geçmiş, koğuş bu adla anılmıştır. Şikâr halkının yönetimi ile uğraşan, saray ile taşra doğancılarını yöneten doğancıbaşının XVI. yy.da 20 akçe gündeliği ve rikâplarağa kadar yıllık ödeneği vardı. Ayrıca mevlit ve bayramlarda 120 altınlık bahşiş alırlardı. En küçüğü çakırcıbaşılık ve şahincibaşılık olmak üzere bazı görevlerle yükselmeler olur; vezirlik, sancakbeyliği, mîriahurluk görevlerine geçenler bulunurdu. XVI. yy. da 300 bin akçe ile sancakbeyi olmaları usulü kondu.
İmparatorluk protokolunda, özengi ağala-

rından sonra birun ve enderun ağaları ile birlikte bulunur; cülûs, bayram törenlerinde de, atmacacıbaşı, çakırcıbaşı, çaşnigîrbaşı, şahincibaşından sonra gelirlerdi. Doğancıbaşılık Mehmed IV zamanında kaldırılınca, görevi çakırcıbaşına verildi. (ML)

DOĞANÇAY, Marmara bölgesinde (Güney Marmara bölümü, Sakarya ilinin Geyve ilçesi) bucak; 4 966 nüf.; 13 köy. — *Bucak merkezi*, 605 nüf. Ceyve'nin 19 km kuzeyinde. Haydarpaşa - Eskişehir demiryolu üzerinde istasyonu vardır. (M)

Doğan Güneş nişanı, 1875 yılında, japon imparatorluğunda çeşitli hizmetleri değerlendirmek için ihdas edilmiş olan üçüncü sınıf hizmet nişanı. Sekiz derecesi vardır. Kenarları kırmızı çizgili beyaz kurdeleyle takılır. (L)

DOĞANHİSAR, İç Anadolu bölgesinde (Konya ili) ilçe merkezi; 5 966 nüf. Sultandağlarının doğu eteklerinde, bu dağlardan inerek Çavuşçu (Ilgın) gölüne dökülen Tavras deresi üzerinde; yüksl. 1 200 m. Konya-Afyon demiryolu üzerideki Argıthan istasyonuna 17 km uzaklıkta. 1957'de ilçe merkezi oldu. — *Doğanhisar ilçesi*, 428 km², 24 597 nüf. Tek bucağı ve 15 köyü vardır. Tahıl tarımı. Testicilik. (M)

DOĞANKENT, Akdeniz bölgesinde (Adana ili, Karatay ilçesi) bucak; 11 824 nüf.; 24 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Mihmandar*), 906 nüf. Adana-Karataş yolu üzerinde, Karataş'ın 32 km kuzeyinde. (M)

DOĞANKENT, Karadeniz bölgesinde (Doğu Karadeniz bölümü, Giresun ilinin Tirebolu ilçesi) bucak; 6 957 nüf. 11 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Harşit*), 597 nüf. Tirebolu'nun 35 km güneyinde, Tirebolu-Gümüşhane yolu üzerinde (M)

DOĞANPINAR, Güneydoğu Anadolu bölgesinde (Orta Fırat bölümü, Gaziantep ilinin Oğuzeli ilçesi) bucak; 9 248 nüf.; 41 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Haral*), 1 137 nüf. İlçe merkezinin 38 km güneydoğusunda. (M)

DOĞANSU, Doğu Anadolu bölgesinde (Yukarı Murat-Van bölümü, Ağrı ilinin Patnos ilçesi) bucak; 3 753 nüf.; 10 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Sultanmut*), 267 nüf. Patnos'un 15 km güneybatısında. (M)

DOĞANŞAR, İç Anadolu bölgesinde (Yukarı Kızılırmak bölümü, Sıvas ilinin Hafik ilçesi) bucak; 18 595 nüf.; 43 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *İpsile*), 2 246 nüf. İlçe merkezinin 63 km kuzeyinde. (M)

DOĞANŞEHİR, Doğu Anadolu bölgesinde (Yukarı Fırat bölümü, Malatya ili) ilçe merkezi; 4 944 nüf. Malatya-Adana karayolunun 55. kilometresinden batıya doğru ayrılan 5 km'lik bir yolun sonunda, yüksl. 1 290 m. Ayrıca Malatya-Fevzipaşa-Adana demiryolu üzerinde de istasyonu vardır. Önceleri *Viranşehir* adını taşıyan bir göçmen köyü idi. 1942 Yılında bucak merkezi oldu ve adı da *Doğanşehir* olarak değiştirildi. 1946'dan beri ilçe merkezidir. — *Doğanşehir ilçesi*, 1 290 km², 37 021 nüf. Merkez ve Sürgü bucaklarına bağlı 34 köyü vardır. Meyvecilik ve tütün ekimi gelişmiştir. (M)

DOĞANTEPE, Karadeniz bölgesinde (Orta Karadeniz bölümü, Amasya ilinin merkez ilçesi) bucak; 11 223 nüf.; 19 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Zara*), 1 568 nüf. Amasya'nın batısında, Amasya-Mecitözü yolunun 22. kilometresinden kuzeye ayrılan 4 km'lik bir yolun sonunda bulunur. (M)

DOĞANYOL, Doğu Anadolu bölgesinde (Yukarı Fırat bölümü, Malatya ilinin Pütürge ilçesi) bucak; 8 964 nüf.; 17 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Keferdiz*), 1 976 nüf. Pütürge'nin 38 km kuzeydoğusunda. (M)

DOĞANYURT, Karadeniz bölgesinde (Batı Karadeniz bölümü, Kastamonu ilinin İnebolu ilçesi) bucak; 11 763 nüf.; 28 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Meset*), 697 nüf. İnebolu'nun 30 km batısında. (M)

DOĞAÖTESİ blş. sıf. ve i. Bk. METAFİZİK.

DOĞAÜSTÜ blş. sıf. Doğayı, doğanın yasa ve güçlerini aşan: *Doğaüstü güç.* ‖ Olağanüstü. ‖ blş. i. Herhangi bir niteliğiyle doğayı aşan şey. (*Eşanl.* TABİATÜSTÜ.)
— Ed. Bk. ANSİKL.
— ANSİKL. Ed. *Doğaüstü*, edebiyat alanında hayal gücünün ilk biçimlerinden biri olarak ortaya çıktı; en eski edebiyatların en belirgin özelliği doğaüstülüklerle dolu olmasıdır: *İncil, Ramayana, İlyada* ve *Odysseia*, Fransız destanları, Germenlerin *Nibelungen*'i, Türklerin *Oğuz Kağan* destanı, İskandinav'ların *Edda*'sı, İspanyolların *Romancero*'su v.b. Doğaüstünde ilkel bir yan yoktur; nitekim ilkel saflığın hüküm sürmediği çağlarda bile (Vergilius, Dante, Tasso ve Miltonda olduğu gibi) doğaüstü, şairlerin hayal gücünü etkilemiş ve şairler bu kaynaktan yararlanmak için, duyarlıkla halk inançlarını birleştirmişlerdir. Buna karşılık doğaüstünün işlenmesini edebî bir yapmacık sayan Boileau ve klasikler, pagan doğaüstü ile şair özü bakımından daha az zengin olduğu kabul edilen hıristiyan doğaüstüsü konusunda boş tartışmalarla vakit geçirdiler. Ama hıristiyan ve halk geleneğine bağlanarak düş ve hayal gücünü bağımsızlaştıran romantikler, Chateaubriand'dan sonra, gerçek bir doğaüstü edebiyatının şartlarını yeniden temellendirdiler; bu anlamda doğaüstü, geçmişin efsane biçiminde değerlendirilişinde (V. Hugo, *Légende des Siècles* [Yüzyılların Efsanesi], Napolyon efsanesinin meydana gelmesinde (Hugo, Béranger), felsefî ve mistik uzun şiirlerde (Lamartine, *La Chute d'un Ange* [Bir Meleğin Dönüşü]; Vigny, *Eloa;* Quinet, *Ahasverus;* V. Hugo, *Dieu, la Fin de Satan* [Tanrı, Şeytanın Sonu] ve fantazya ile masalların olağanüstülüğünde (Nodier, Nerval, Villiers de l'Isle-Adam v.b.) ortaya çıkar. Çağımızda bilimin gelişmesi, Jules Verne'den beri işlenen bilime ilişkin doğaüstü önsezinin ve olağanüstünün yeniden ortaya çıkmasına sebep oldu.

◆ **Doğaüstücü** blş. sıf. ve i. Doğaüstücülüğe değgin. Doğaüstücülükle ilgili olan. (LM)

DOĞAÜSTÜCÜLÜK blş. i. Doğaüstünün varlığını kabul eden dinî sistem. ‖ Protestan Almanya'da XVIII. yüzyılda gelişmiş olan, özel bir akılcılık.
— ANSİKL. Gerçek anlamıyle akılcılık bütün dinî fikirleri akla dayandırdığı halde, *doğaüstücülük* vahiy gerçeğini kabul eder. Aklın, vahiy yoluyle yardım görüp desteklendiğini böylece yetkinleştiğini ileri sürer. Bu görüşü özellikle Stendel, Reinhard, Planche v.b. savunmuşlardı. (LM)

DOĞMAK geçz. f. (esk. türk. *toğmak*'tan). Dünyaya gelmek: *Aslımız Bursa'lı ... Ben Şam'da doğmuşum* (K. Tahir). *Doğmuşlar, büyümüşler, köyden dışarı hiç bir şey görmemişler* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ [Güneş, ay ve yıldızlar için] Ufukta yükselerek görünmek: *Doğan güneş beni o sabah, işte bu kanlı yolun üstünde buldu* (Ş. S. Aydemir). *Gündüz yağmur yağıyor / Ay doğuyor geceleri* (O. V. Kanık). ‖ *Mec.* Ortaya çıkmak: *Birden doğan bir hisle, Nihal tekrar sivri çenesini babasına uzattı* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Sonuç olmak: *Bugünkü zararımız senin ihmalinden doğdu.*
— ÇEŞ. DEY. *Doğduğuna pişman*, yaşamaktan bezmiş, bıkkın. Tembel. ‖ *Doğduğuna pişman etmek*, bir kimseye hayatı yaşanmaz hale getirmek. ‖ *Eline doğmak.* Bk. EL. ‖ *İçe (içine, kalbe) doğmak*, önceden akla gelmek.

◆ **Doğdurmak** ettrg. f. Doğar kılmak: *Güneşi doğduran güç.*

◆ **Doğma** i. Doğmak işi: *Beklemezsen olmaz mı güneşin doğmasını?* (O V. Kanık). ‖ Sıf. Doğmuş, dünyaya gelmiş.
— ÇEŞ. DEY. *Doğma büyüme*, başlangıçtan beri: *Şunu da söyliyeyim ki, ben de, arkadaşlarım da, doğma büyüme ittihatçıyız* (K. Tahir). ‖ *Anadan doğma.* Bk. ANA. (ML)

DOĞRAM i. (*doğramak*'tan *doğra-m*). Doğrama sonucu meydana gelen parça. (M)

DOĞRAMA i. (*doğramak*'tan *doğra-ma*). Keserek parçalama. ‖ Doğranarak meydana getirilmiş parça. ‖ Kapı, pencere, raf v.b. gibi ağaçtan yapılan nesneler ve bunların yapımında kullanılan kereste.

◆ **Doğramacı** i. Bir binanın kapı, pencere, pancur ve lambiri (ahşap kaplama) gibi sabit parçalarını yapan marangoz.
— Doğramc. *Doğramacı kalemi*, yiv açmakta kullanılan keski. ‖ *Doğramacı kıskacı*, iki tahta parçasını birbirine tutturmak ve sıkıştırmak için kullanılan âlet. *Eşanl.* İŞKENCE.
— ANSİKL. Bir doğrama işinin sağlam ve istenilen kalitede yapılabilmesi için *doğramacı*'nın belirli teknik bilgileri edinmiş olması gerekir.
Herhangi bir binanın planı hazırlanırken, binaya ait doğrama işlerinin resimleri de hazırlanır. Mimar bunların net ve detay resimlerini çizer. Doğramacı, işleri bu resme göre yapmak zorundadır. Resimlerin şeklinde, ölçüsünde ve kullanılacak malzemede herhangi bir değişiklik yapmaz. Bu bakımdan doğramacı, resimden anlamalı ve resmi eksiksiz olarak uygulayabilmelidir. Ayrıca, doğramacının, kullandığı malzemeyi çok iyi tanıması gerekir. Ağacın yapısını, kerestenin, kontrplağın ve sunta gibi malzemenin kalitesini bilmeli, madenî malzemelerin en iyisini tanımalıdır. Konstrüksiyon çeşitlerini, geçme ve birleştirmeleri, kullandığı âletleri ve bakımını iyice bilmesi ve bilgisini uygulayabilmesi de gerekir. (LM)

DOĞRAMACI (İhsan Sabri), türk hekimi (Erbil 1915). İstanbul Üniversitesi Tıp fakültesini bitirdi (1938), çocuk hastalıkları üstüne A.B.D.'de, Boston Çocuk hastahanesinde ve Washington üniversitesinde ihtisas yaptı. Ankara üniversitesinde 1949'da doçent, 1954'te profesör oldu. Ankara üniversitesi rektörlüğüne seçildi (1963). Hacettepe üniversitesinin kuruluşunda büyük hizmetlerde bulundu ve 1967'de bu üniversitenin rektörü oldu. Çocuk sağlığı ve hastalıkları konusunda *Annenin Kitabı* (1952), *Prematüre Çocuk* (1954), *Porphyria in Childhood* (Çocuklukta Porfiyra) [1964], *Care of Mother and Child* (Ana Bakımı ve Çocuk) [1967], *Pediatrics* (Çocuk Bakımı) [1969] adlı kitapları ve pediatri, tıp eğitimi üzerine makaleleri vardır. (M)

DOĞRAMACILIK i. (*doğrama*'dan *doğra-ma-cı-lık*). Doğramacının yaptığı iş; doğramacıların sanatı.
— ANSİKL. Bir binada bulunan kapı, pencere, pervaz, çeşitli sabit mobilyalar veya duvar kaplamalarının yapımı *doğramacılık* alanına girer. Doğramacılıkla dülgerliği birbirine karıştırmamak gerekir. Ahşap binalardaki dikme, kiriş, bölme ve çatıların yapımı, dülgerliğin alanına girer. Oysa doğramacılık, bina içinde yaşayan insanın rahatlığını sağlamayı amaç edinen daha ince bir sanattır. El aletlerinin ve inşa sanatının iyice gelişmediği devirlerde doğramacıların yaptığı işler ilkel ve kabaydı. Teknik imkânların gelişmesi, zamanla doğramacılığın da gelişmesi sonucunu doğurdu. Doğramacılıkta yakın zamanlara kadar sadece ağaç kullanıldı. Bu gün, malzeme alanındaki ve mimarî anlayışındaki gelişmeler, hafif maden alaşımlarının doğramacılıkta kullanılmasına yol açmıştır. Maden alaşımları, hava etkilerine daha fazla dayanıklı olduğu için, ağaç malzemeye tercih edilmektedir. Bununla birlikte, ağacın kolaylıkla sağlanabilmesi, yalıtkan, oluşu, paslanmayışı ve kolayca işlenip şekillendirilmesi ağacın kullanılmasına yol açabilir.
İğne yapraklı ağaçların düzgün büyümüş az budaklı ve kusur taşımayan kerestesi doğramacılık için elverişli bir malzemedir. Özellikle kapı ve pencerelerde hafif çıralı çam kerestesi iyi sonuç verir. Duvar kaplamalarında ve yapının neme maruz kalmayan bölümlerindeise çırasız çam ve köknar kerestesi kullanılır. Meşe kerestesi, pahalı olmasına rağmen, doğramacılığa en elverişli bir malzemedir. Doğramacılıkta, dişbudak, çınar, ceviz, ıhlamur, karaağaç ve kavak kerestesi de kullanılır. Kontrplak, yapma tahta, sert plaka, yapma reçine plakası gibi yarı işlenmiş malzeme de doğramacıların kullandığı gereçler arasındadır. Cam, önemli bir yardımcı malzemedir. Madenî malzeme arasında, kapıların yerine bağlayan ve açılıp kapanmalarını sağlayan menteşeleri; kutu veya gömme kilitleri; kapı, pencere veya gömme dolap sapları, sap dibi rozetleri, anahtar ağızlıkları, gömme kulplar, düğmeler, mandallar, sürgüler, çift pencere vidaları gibi yardımcı parçaları da saymak gerekir. Doğramacılıkta kullanılan belli başlı âletler, rende, testere, katlanır metre, nişangeç, delik kalem, düz kalem, törpü, eğe, sistre, matkap, matkap kolları, tornavida, cermen kalemi, çekiç, tokmak, işkence, zımpara takozu, kerpeten ve yağ taşı'dır. Ayrıca doğrama işlerinin yapılmasında bazı

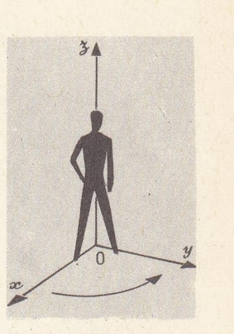

doğru yönlü veya doğru üçdüzlemli

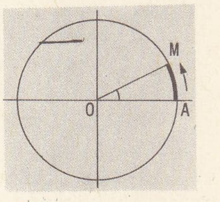

AOM açısının A'dan M'ye doğru ölçülen doğru yönü

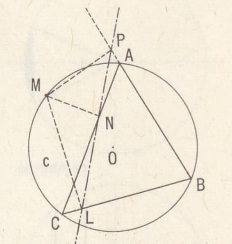

Simson doğrusu (mat.) c dairesinin belirli bir M noktasından, bu daire içine çizilmiş ABC üçgeninin CB, CA, AB kenarlarına sırasıyle ML, MN, MP dikmeleri indirilir. LNP Simson doğrusudur.

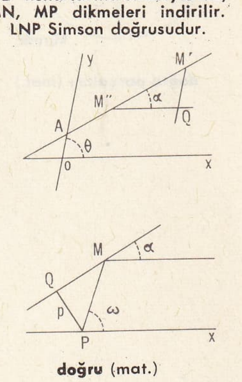

doğru (mat.)

makineler de kullanılır. Kombine makineler arasında şunları saymak gerekir: Planya- kalınlık makinesi, freze-daire testeresi-delik makinesi, planya-kalınlık-daire testeresi-freze-delik makinesi. Normal makineler ise şunlardır: şerit testere makinesi, boykesme testere makinesi, daire testere makinesi, planya makinesi, kalınlık makinesi, freze makinesi, dikey freze makinesi, zincirli freze makinesi, delik makinesi, budak makinesi, zımpara makinesi ve kaynak cihazları.

Doğrama yapımında önce bazı hazırlık işlemlerine girişilir. Parçaların biçim ve kesitleri 1/10 ölçeğinde çizilir. Böylece, doğramaların kullanıldıkları bölümlerde verecekleri mimarî görünüş önceden canlandırılır. Ayrıca, parçaların yapımından önce, 1/1 ölçekli detay resimleri de çizilir. Doğramacılıkta parçaların birleştirilmesi büyük önem taşır. Pencere, kapı, sabit mobilya veya tahta kaplama doğramaların yapımında kullanılan parçaların çeşitli birleştirilme teknikleri vardır. Bunlar arasında yan yana birleştirmeleri, tabla köşesi, çerçeve köşesi ve kızaklı birleştirmeleri saymak gerekir. (LM)

DOĞRAMAK geçl. f. (esk. türk. *toğramak*'tan). Ufak ufak kesmek, keserek parçalamak: *Ekmeği doğramak. Kumaşı doğramak.*

◆ **Doğranmak** dönşl. f. Parçalanmak: *Zavallı semaî acemi terzi eline düşmüş Hint kumaşı gibi gözümün önünde doğrandı gitti* (A. H. Tanpınar).

◆ **Doğratmak** ettrg. f. Doğramak işini yaptırmak. (M)

DOĞRU sıf. (esk. türk. *toğru*'dan). Bir noktadan bir noktaya sapmadan, kavis yapmadan giden: *Salihli'ye giden doğru yola kadar* (K. Tahir). || — *Mec.* Namuslu, kendisine güvenilir: *Ramiz kendi halinde, doğru bir adamdır.* || Yalan olmayan, gerçeğe uygun: *Vehbi Efendi'nin Osman için söyledikleri ne kadar doğruydu* (H. E. Adıvar). *Doğru cevap.* || Akıl ve mantığa uygun: *Doğru yargı.* || Şaşmadan çalışan: *Doğru saat.* || — Zf. Doğruca, hiçbir yere sapmadan: *Doğru eve gittim. Ertesi gün de çıkmadım* (M. Ş. Esendal). || Yanlışsızca: *Doğru söylediniz beyefendi, haklısınız.* || [Yön belirtmek için] Yönelmiş olarak: *Eve doğru gidiyor.* || [Zaman belirtmek için] Yaklaşık olarak: *Eve saat üçe doğru gitmiştim* (A. H. Tanpınar). *Akşama doğru, bir aralık, Munise ortadan kaybolmuştu* (R. N. Güntekin). || İ. Doğru olan şey: *Doğruyu eğriden ayırmak.*

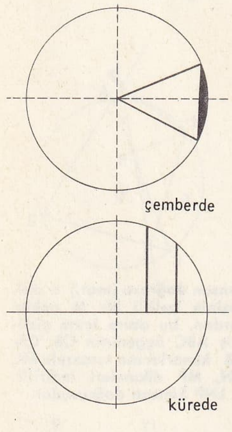

doğru parçaları (mat.)

— ÇEŞ. DEY. *Doğru doğru dosdoğru,* «doğrusu şudur ki» anlamında kullanılır. || *Doğru durmak (oturmak),* uslu, sakin durmak. || *Doğru dürüst,* yanlışsız, düzgün, düzenli olarak: — *Bu saatler de bir türlü doğru dürüst işlemezler* [...] *dedim* (A. H. Tanpınar). || *Doğru söze can kurban (doğru söze ne denir),* doğruluğu kabul edilen sözler için kullanılır. || *Doğru yol,* her türlü kötülükten uzak olan tutum: *Düşün sonra inan diyor / Doğru yollar gösteren* (M.E. Yurdakul). || *Doğrudan doğruya,* dolaysız olarak: *Doğrudan doğruya bu kuvvetler kumandanına da bazı emirler yazmıştım* (Atatürk). *Doğrudan doğruya isteyemez miydi?* (Sabahattin Ali). || (*Çok*) *Doğrusun* (*doğrusunuz*), haklısın, gerçeği söylüyorsun anlamına gelir: *Çok doğrusunuz, ama gene de bu işi inceleyeceğim.*

— Anat. *Doğru bağırsak,* rektum, bağırsağın makada birleşik olan düz parçası.

— Astron. *Doğru hareket,* gök cisimlerinin, görünürdeki günlük hareketin ters yönünde yaptığı hareket. (Güneş'in tutulum düzlemi içinde yaptığı görünür öz hareketi, günde 1° kadar bir hızla doğru yönde gerçekleşir.)

— Denizc. *Doğru rota,* iki liman arasına çizilen bir tek doğrudan ibaret rota.

doğrultmaç (opt.)

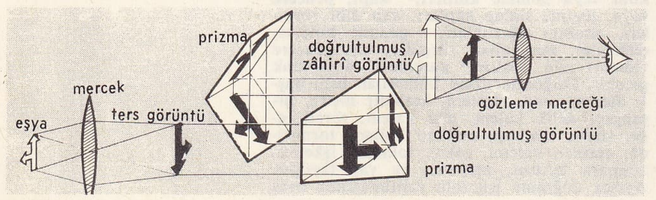

— Dy. *Doğru posta,* hiç durmadan giden tren.

— Elektr. *Doğru akım,* yönü ve şiddeti değişmeyen elektrik akımı.

— Huk. *Doğru hüküm,* hukuka uygun olarak verilmiş adlî karar.

— Leng. *Doğru seslendirme işlemi,* telaffuz hatalarını düzeltmek için yapılan işlem.

— Mat. *Doğru açı,* 180°'lik açı. || *Doğru orantı kuralı,* içindeki büyüklükler ikişer ikişer doğru orantılı olan orantı. || *Doğru orantılı büyüklükler,* oranları sabit kalacak şekilde değişen büyüklükler. || *Doğru üçlü kuralı,* büyüklüklerin ikişer ikişer doğru orantılı olduğu üçlü kuralı. || *Doğru yön,* açıların ölçülmesinde, saat ibrelerinin ters yönünde alınan yön. || *Doğru yönlü üçdüzlemli* veya *doğru üçdüzlemli,* ayakları O noktasında olmak üzere Oz yarım doğrusu üzerinde bulunan bir gözlemcinin, Ox ve Oy yarım doğrularının yaptığı açıyı tarayarak Ox'i Oy üzerine getiren dönme hareketini kendi önünden geçerken soldan sağa doğru gerçekleşiyormuş gibi gördüğü Oxyz üçdüzlemlisi.

— Metrol. Göstergeleri birbiriyle karşılaştırılabilinen bir ölçü âleti (terazi, termometre v.b.) için kullanılır. (Bk. DOĞRULUK.)

— Sil. *Doğru kılıç,* geniş ağızlı, düz kılıç.

— Spor. *Doğru hamle,* eskrimde, boşaltma hareketi yapmadan boş hattan yapılan doğru hamle; teniste, hasım oyuncunun raketi tutan kolu gergin bulunduğu anda topu raketin alt yanına atmak.

◆ i. Mat. Doğru çizgi: *İki paralel doğru.* (Bk. ANSİKL.) || *Doğru parçası,* bir doğrunun, üzerinde alınan iki nokta ile sınırlandırılmış parçası. || *Doğrudan doğruya sonsuz-küçükler geometrisi,* eğri ve yüzeylerin, bu eğri ve yüzeyleri kartezyen olarak gösteren türetilebilme hipotezlerinden yararlanmadan, yalnız cümleler teorisine dayanılarak incelenmesi. || *Asimptot doğru.* (Bk. ASİMPTOT.) || *Çizgisel doğru parçası,* bir doğrunun iki noktası ile sınırlı parçası. || *Euler doğrusu,* bir üçgende, dış çember merkezinden, yüksekliklerin kesim noktasından ve ağırlık merkezinden geçen doğru. || *Simson doğrusu,* bir üçgenin dış çemberi üzerinde, alınan bir noktadan, üçgenin kenarlarına veya kenar uzantılarına indirilen dikmelerin ayaklarından geçen doğru. (Dış çember üzerinde alınan nokta değiştiği zaman, Simson doğrusunun zarfı, üç büküntü noktası olan bir hiposikloit eğrisidir.) || *Yarım doğru,* başlangıç noktasında sınırlı olan, öteki ucu sonsuza uzanan doğru. || *Yönlü doğru parçası.* Bk. VEKTÖR.

— İstat. *Eğilim doğrusu* (*tahmin, uzun süre* veya *regresyon doğrusu* da denir), noktalar topluluğunun bir doğru yardımıyle gösterilmesi. (Noktaların her birinden ordinat eksenine paralel olarak çizilecek doğrular üzerinde, noktalar ve doğru arasındaki uzaklığın karelerinin toplamı minimumdur.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. İstat. *Eğilim doğrusu,* Galton'un çocukların boyu ile anne ve babanın ortalama boyları arasındaki bağıntı için yaptığı araştırmalardan sonra *regresyon doğrusu* adını da almıştır. Bu doğru Galton'a çocuk boylarının hangi ölçüde anne-baba boylarına döndüğünü görmeğe imkân veriyordu. Genellikle tahmin ve eğilim doğrusu adları bütün durumlara daha iyi uymasına rağmen, regresyon doğrusu adı benimsenmiştir.

— Mat. *Doğru,* geometrinin temel kavramlarından biridir. Şekil olarak gergin bir ipe benzetilebilir. Geometrinin aksiyomatik kuruluşunda doğrunun temel özelliklerinden bazıları aksiyomatik kuruluşunda doğrunun temel özelliklerinden bazıları aksiyom olarak kabul edilmiştir: *«İki noktadan yalnız bir doğru geçer»; «iki ortak noktası olan iki doğru, bütün noktalarında birbiriyle çakışır.»; «iki noktayı birleştiren doğru parçası bu noktalar arasında en kısa yoldur».* Düzlem analitik geometride, *doğru çizgi*'nin dik koordinatlardaki denklemi birinci dereceden veya, karşıt olarak, birinci dereceden her denklem bir doğru çizgiyi gösterir. Koordinatları x' y' ve x'' y'' olan M' M'' noktalarıyle gösterilen doğrunun denklemi

$$\frac{y-y'}{x-x'} = \frac{y'-y''}{x'-x''}$$ olarak bulunur. $y = ax + b$ şekline getirilen bu denklemde, a bir oran, b de bir uzunluktur. Doğrunun x'ler ekseniyle yaptığı α açısı a oranına bağlı olduğu için, bu orana *açısal katsayı* denir. Buradan da o eksenler arasındaki açıyı göstermek üzere tg $a = \frac{a \sin o}{1 + a \cos o}$ elde edilir. b uzunluğu, O başlangıç noktasından, doğrunun y'ler eksenini kestiği A noktasına kadar olan OA uzaklığıdır ve doğrunun *başlangıçtaki ordinatı* adını alır. Doğru denklemi, normal biçim denilen, $x \cos \alpha + y \sin a - p = O$ şeklinde yazılabilir. Doğrunun kutupsal koordinatlara göre denklemi ise $\varrho = \frac{p}{\sin (\omega - \alpha)}$'dır. Burada, p, kutup noktasının doğruya olan PQ uzaklığını, ϱ ise doğrunun kutup ekseniyle yaptığı açıyı gösterir.

Uzayda alınan bir doğrunun konumu genellikle, birbirine ikinci dereceden bir denklemle bağlı olan altı homogen koordinatla tespit edilir.

◆ **Doğruca** zf. Dolaylı olmayarak, fazla dolaşmadan: *Ben de validemin merak edeceğini bildiğim için doğruca eve gittim* (Ahmed Rasim)

◆ **Doğrucu** sıf. ve i. Her şeyin doğrusunu yapmayı ve söylemeyi huy edinen (kimse): *Halk, nihayet, doğruya ve doğruculara hak verir* (F. R. Atay).

— DEY. *Doğrucu Davut,* her şeyin doğrusunu yapmağa meraklı olan kimseler için kullanılır.

◆ **Doğruculuk** i. Doğrucu olma ali. (ML)

DOĞRUDAŞ sıf. (*doğru*'dan *doğru-daş*). Mat. Aynı doğru üzerinde bulunan: *Doğrudaş noktalar.* (*Kolineer* de denir.) [L]

DOĞRULAMAK geçl. f. (*doğru*'dan *doğru-la-mak*). Bir şeyin doğru olduğunu ortaya koymak: *Bize kalırsa, okuduklarımız, dinlediklerimiz hep bizi doğruluyordu* (Ş.S. Aydemir). *Esk.* Teyit etmek. Tasdik etmek.

◆ **Doğrulama** i. Doğrulamak, kesinlemek eylemi.

— Belâgat. İçinde, açıklamada gelişen olguların tanıtı verilen söylev bölümü. || *Dolaysız doğrulama,* savın dayanağının tanıtı; dolaylı doğrulama, itirazları çürütme.

◆ **Doğrulanmak** edilg. f. Doğrulamak işine konu olmak. (M)

DOĞRULAŞTIRILABİLİR sıf. Mat. *Doğrulaştırılabilir yay,* içine çizilebilen bütün çokgenlerin uzunluklarının bir üst sınırı olduğu, uzunluğu tarif edilebilen yay. || *Doğrulaştırılabilir eğri,* bütün yayları ölçülebilen eğri. (Doğrulaştırılamayan eğriler de vardır). [L]

DOĞRULAŞTIRMA i. (*doğru*'dan *doğru-la-ş-tır-ma*). Mat. *Bir yayın* veya *bir eğrinin doğrulaştırılması,* bu yayın veya bu eğrinin yaylarının uzunluğunun hesabı.

— ANSİKL. Mat. Bir *ab* eğri yayının uzunluğu a ile b arasına çizilmiş ve bütün köşeleri bu yay üzerinde bulunan çok genel çizgilerin uzunluklarının üst sınırı olarak tarif edilir. a sabit ve b değişkense, bu yayın genellikle s ile gösterilen uzunluğu b'nin fonksiyonudur. Dikgen koordinatlarda bu fonksiyonun ds diferansiyeli düzlem bir eğri için $ds = \sqrt{dx^2 + dy^2}$ uzay bir eğri için $ds = \sqrt{dx^2 + dy^2 + dz^2}$ değerindedir. Bu formül n boyutlu bir uzaya genelleştirilir, bu halde s fonksiyonu ds'nin integralidir. Doğrulaştırılacak doğrunun parametrik bir temsili bilinirse, doğrulaştırma bir integral hesabı haline gelir. Ama, doğrulaştırması basit integrasyonlarla yapılabilen pek az eğri vardır. Parabol için böyle olmakla birlikte elipsin ve hiperbolün doğrulaştırılması aksine temel yollarla yapılamayan eliptik integrallere yol açar.

Bir eğrinin en genel tarifinde bunun doğrulaştırılabilir olduğu yer almaz. (LM)

DOĞRULAŞTIRMAK ettrg. f. (*doğru*'dan *doğru-la-ş-tır-mak*). Mat. *Bir eğri yayını doğrulaştırmak,* yayın uzunluğunu bulmak. (L)

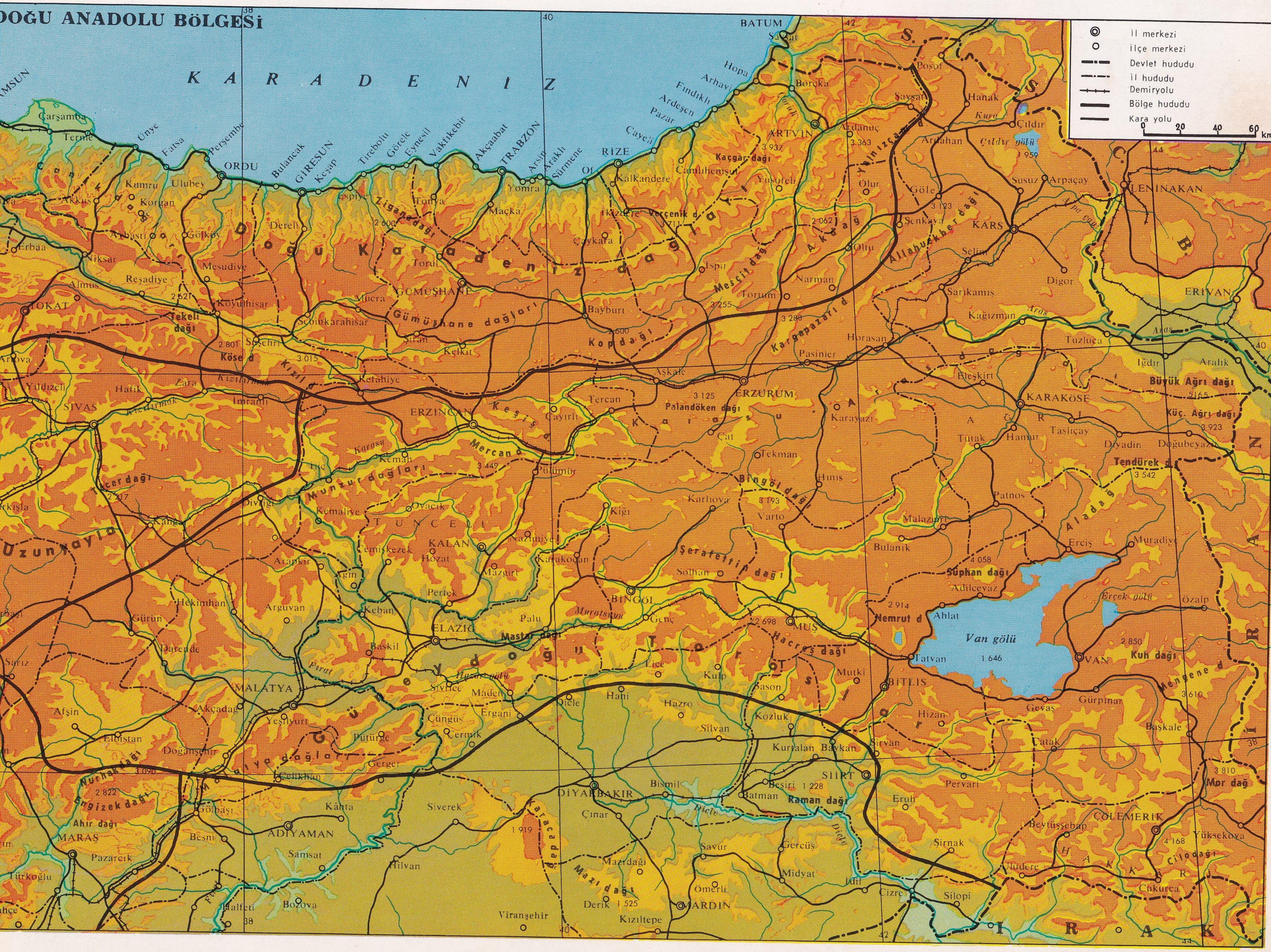
DOĞU ANADOLU BÖLGESİ
İl merkezi
İlçe merkezi
Devlet hududu
İl hududu
Demiryolu
Bölge hududu
Kara yolu
0 20 40 60 km
K A R A D E N İ Z
BATUM
LENİNAKAN
ERİVAN
İ R A K
ARTVİN
RİZE
TRABZON
GİRESUN
ORDU
TOKAT
SİVAS
GÜMÜŞHANE
ERZURUM
ERZİNCAN
KARS
KARAKÖSE
BİNGÖL
TUNCELİ
KALAN
ELAZIĞ
MALATYA
ADIYAMAN
MARAŞ
DİYARBAKIR
MARDİN
SİİRT
BİTLİS
MUŞ
VAN
ÇÖLEMERİK
Van gölü
1 646
Büyük Ağrı dağı
Küç. Ağrı dağı
3 923
Tendürek d.
3 542
Süphan dağı
4 058
Nemrut d.
2 914
Palandöken dağı
3 125
Mercan
Munzur dağları
Gümüşhane dağları
Doğu Karadeniz dağları
Kaçgar dağı
3 937
Allahuekber dağı
Mescit dağı
3 255
Kop dağı
Bingöl dağı
3 193
Şerafettin dağı
Hacres dağı
Mastar dağı
Güneydoğu Toroslar
Raman dağı
Karacadağ
1 919
Mazı dağı
Cilo dağı
4 168
Mor dağ
3 810
Kuh dağı
2 850
Aladağ
Nurhak dağı
Engizek dağı
Ahır dağı
Uzunyayla
Köse d.
Tekeli dağı
Zigana dağı
Verçenik d.
Kızılırmak
Murat suyu
Fırat
Dicle
Aras
Kura
Çıldır gölü
Erçek gölü

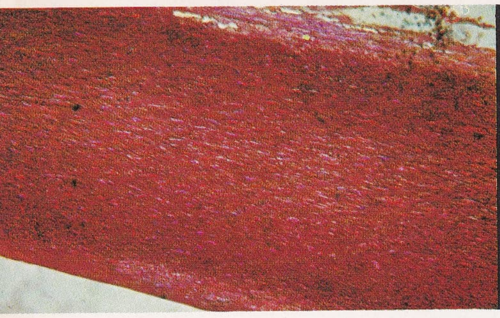
normal aort

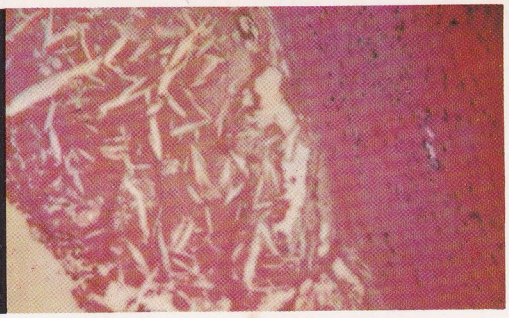
ateromlu aort

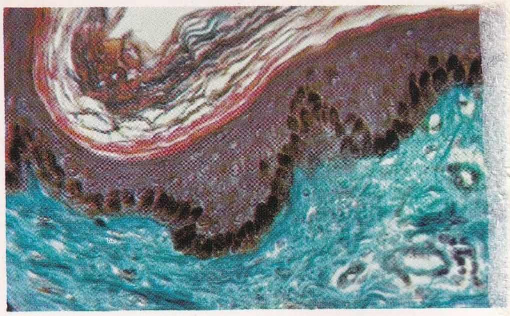
normal deri

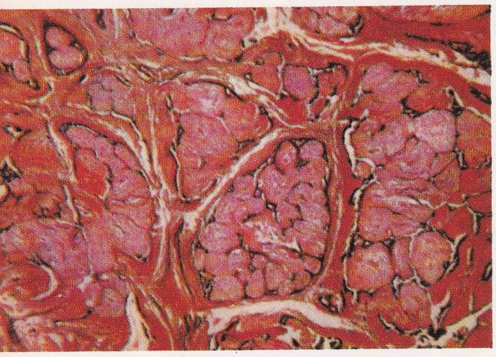
meme (süt bezleri adeno-fibromu)

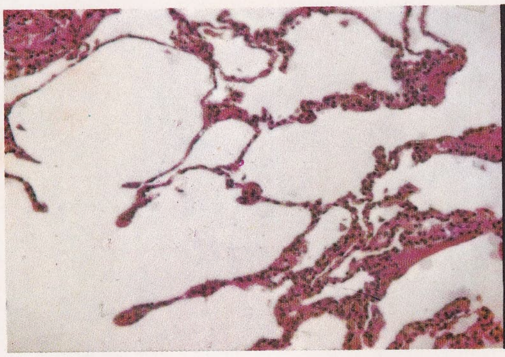
normal akciğer

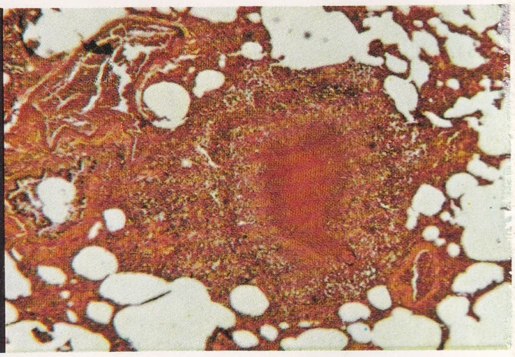
veremli akciğer

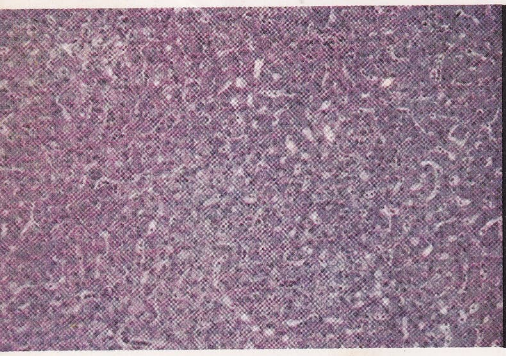
normal karaciğer

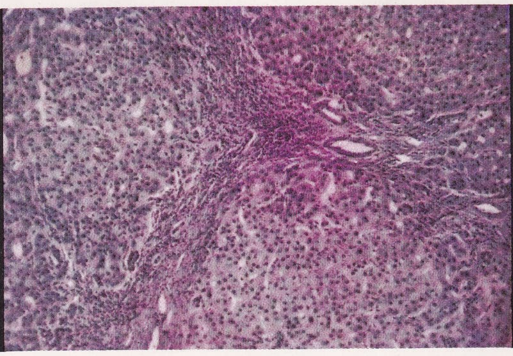
sirozlu karaciğer

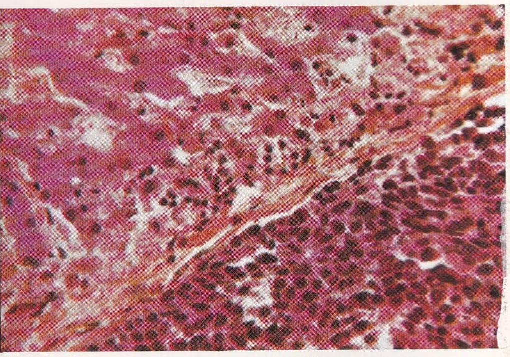
kanserli karaciğer

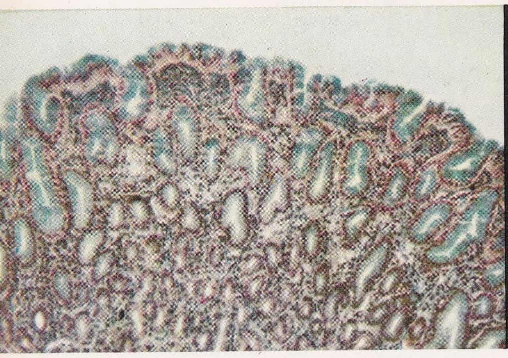
normal mide mukozası

gödenbağırsağı kanseri

guvatrlı troit

normal böbrek

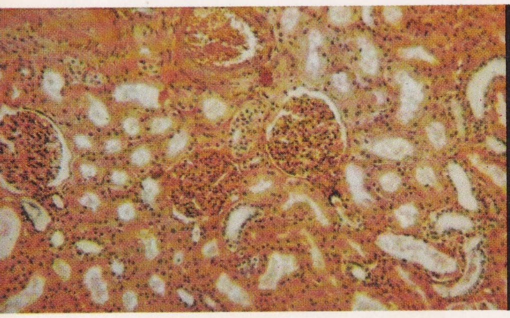
böbrek (açık renkli hücreler kanserli)

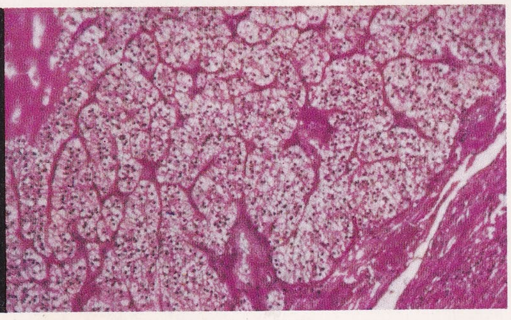
Basedow troidi

DOĞRULMAK geçz. f. (esk. türk. *toğrulmak*'tan). [Eğik bir şey için] Düz duruma gelmek. || [Yatan veya oturan bir kimse için] Toparlanmak, dikelmek: *Öteki derhal yatakta doğrulmuştu* (Sabahattin Ali). *Yavaş yavaş doğruldu ayağa kalktı* (Ömer Seyfeddin). || Bir yere yönelmek, bir tarafa gitmek: *Bir yarım saat sonra eve doğrulurlarken İrfan birdenbire yine önlerine çıkmıştı* (S.F. Abasıyanık). *Döndüm, yavaş yavaş levhalar odasının kapısına doğruldum* (R.N. Güntekin). || *Mec.* Düzelmek, yeniden güçlenmek, kendini toparlamak, kalkınmak: *Savaştan sonra doğrulan bir ülke.*

◆ **Doğrultma** i. Doğrultmak eylemi.

— Denizc. Rüzgârın yelken yüzeyine yaptığı baskı ile bir bordasına çok yatan hafif yarış yelkenlisini doğrultmak için, kullananların rüzgâr üstü bordasından dışarıya çıkarak, küpeşteye basmak ve geriye yatmak suretiyle yaptıkları hareket ve çaba. *Doğrultma bazen bir trapez kullanılmak suretiyle kolaylaştırılır.* (RAPEL de denir.)

— Elektr. Alternatif akımı doğru veya dalgalı akıma çevirme.

— Mekan. Bk. REKTİFİKASYON.

— Opt. *Doğrultma düzeni,* bir dürbün objektifinin verdiği görüntüyü, son görüntünün dik olmasını sağlamak için doğrultan tertibat. Bk. ANSİKL.

— Topogr. Düz bir araziye ait eğik bir klişenin fotoğrafla düzeltilmesi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Opt. Eskiden kullanılan *doğrultma düzenekleri* yakınsak bir mercekten meydana gelirdi. Fakat ilk ters görüntü ile son doğrultulmuş görüntü arasındaki mesafe odak uzaklığından en az dört defa daha fazlaydı; bu yüzden dürbünün çok uzun olması gerekiyordu (tek dürbün). Bugün, görüntüleri yansıma yoluyle doğrultan doğrultucu prizmalardan meydana gelen doğrultma düzenekleri kullanılmaktadır.

— Topogr. Düz bir arazinin eğik olarak çekilmiş resmi, o arazinin bir perspektifidir; bu fotoğraf, arazinin şeklini değiştirdiği için, bu arazinin haritası olamaz. Fotoğrafın araziye benzerliğini sağlamak üzere ters perspektife uydurulması, yani yatay durumunda resminin çekilmesi gerekir. Bu maksatla, klişenin perspektif izdüşümünden yararlanılır: arazinin bilinen dört noktasıyle bunların klişe üzerindeki izdüşümlerinin homogenleri (benzeşikleri) birbirine uygulanır. Bu işlem ya aydınlık oda'da, veya redresör (doğrultmaç) denilen özel bir fotoğraf cihazı ile yapılır.

◆ **Doğrultmak** ettrg. f. Doğrulmasını sağlamak: *İhsan onu biraz doğrultmağa uğraştı* (Sabahattin Ali). || Bir yere doğru yöneltmek. || *Teklz.* Para kazanmak, para bulmak: *Günde, on vapurda, böyle çalışsa gündeliği doğrultur değil mi?* (B. Felek).

— DEY. *Belini doğrultmak,* kötü giden işlerini yoluna koymak, durumunu düzeltmek.

— Elektr. Alternatif akımı doğru akıma çevirmek.

— Mekan. Şekli bozulmuş madenî bir parçayı eski haline getirmek. (LM)

DOĞRULTAN sıf. (*doğrultmak*'tan *doğru-l-t-an*). Elektr. Alternatif akımı doğru veya dalgalı akıma çeviren: *Doğrultan kontak.* (L)

DOĞRULTMAÇ i. (*doğrultmak*'tan *doğru-l-t-maç*). Elektr. *Yeni.* Alternatif akımı doğru akıma çevirmeğe yarayan araç. (Bk. REDRESÖR.)

— Opt. Yer dürbünlerinde görüntüyü doğrultmağa yarayan düzenek (msl. *dürbün prizmaları*).

— Radyotek. Alternatif bir elektromotor kuvveti kaynağından tek doğrultulu akım elde etmeğe yarayan tertibat: *Doğrultmaç valf.* (*Eşanl.* REDRESÖR.) Bk. ANSİKL.

— Topogr. Düz bir arazinin eğik klişesinden yararlanarak, bu arazinin tam ve doğru görüntüsünü elde etmeğe yarayan özel fotoğraf cihazı.

— ANSİKL. Radyotek. Alternatif akım şebekesinden beslenen bütün radyoelektrik cihazlarında doğru gerilim, *doğrultmaç valf* denilen *kuru doğrultmaçlar* veya elektronik lambalarla elde edilir. Bu amaçla hazırlanan devreler, bir veya iki alternansı doğrultmak imkânını verir. Doğrultma sonucu elde edilen tek doğrultulu akımın, gerçek bir doğru akım haline gelmesi için bir filtre* yardımıyle dengelenmesi gerekir. Alçak güçlü doğrultmaçlar da (vakumlu veya germanyum, silisyum gibi yarı iletkenli diyot lambalar) aynı şekilde, yüksek frekanslı akımların deteksiyon*unu sağlamak üzere radyo yayımı alıcılarında kullanılır. (LM)

DOĞRULTMAN i. (*doğrultmak*'tan *doğru-l-t-man*). Fiz. *Yeni.* Bir nokta veya bir çizginin hareketine az veya çok yön vererek bu hareketi yöneten şey. || Çizgi meydana getiren noktanın veya yüzey meydana getiren çizginin yönelmesi gereken doğrultuyu gösteren çizgi veya düzlem.

— Mat. Bir yüzey meydana getirmek için üzerine bir başka çizginin dayandığı kabul edilen çizgi. (Bk. ANSİKL.) || Odak* ile birlikte bir konik meydana getiren çizgi.

— ANSİKL. Mat. Anadoğrunun sürekli olarak dayanmak zorunda olduğu çizgiye, genel olarak, *doğrultman* denir. Ana doğru bir doğru çizgi olduğu zaman, yüzey üç doğrultmanla belirlenmiştir. Silindir ve koni anadoğruları iki analitik şarta bağlı olduğu için yalnız bir doğrultmanla belirlenir.

◆ Sıf. Bir noktanın veya çizginin hareketini, bu hareketin doğrultusunu aşağı yukarı tam olarak vermek suretiyle yönelten. || *Doğrultman katsayısı,* Uzayı, *Cx, Oy, Oz* ile ifade edilen üç koordinat eksenine yöneltmek şartıyle, (*a, b, c*) koordinat noktalarından geçen bir doğrunun

$$\frac{x-a}{p}=\frac{y-b}{q}=\frac{z-c}{r}$$

denkleminde bulunan *p, q* ve *r* niceliklerinden her biri. (DOĞRULTMAN PARAMETRE de denir.) || *Bir elips* veya *hiperbolün doğrultman çemberi,* elips veya hiperbolün odaklarından birini merkez, elipsin büyük ekseni veya hiperbolün kesen eksenini yarıçap olarak kabul eden çember. || *Bir konoidin doğrultman düzlemi,* bir konoidin dik ana doğrusunun sürekli olarak paralel olması gereken düzlemi. || *İkinci dereceden bir yüzeyin doğrultman konisi,* ana doğruları, yüzeyin ana doğrularına paralel olan koni. (Bu koni bazı yüzeyler için bir düzlemdir; buna *doğrultman düzlem* denir.) [LM]

DOĞRULTU i. (*doğrulmak*'tan *doğru-l-tu*). *Yeni.* Yön, istikamet.

— Jeol. *Bir kıvrımın doğrultusu,* kıvrım ekseninin veya uzanımının yönelimi. || *Bir tabakalanma, şistlik veya kırık düzleminin doğrultusu,* bu düzlem üzerinde çizilmiş bir seviye çizgisinin yönelimi.

— Mat. Ayrı yönlerde iki doğruyu birbirinden ayıran şey. Sonsuz bir doğrunun belirttiği tek yol. || *Doğrultu açısı,* bir eğrinin belirli bir noktasındaki teğet doğrultusuyle, o noktadan geçen meridyen dairesinin teğet doğrultusu arasında kalan açı. || *Doğrultu konisi,* doğruları düzgün bir yüzeyin doğrularına paralel olan koni. || *Öz doğrultu,* bir çizgisel dönüşümde, resmi, kendisiyle aynı doğrultuda ve $\vec{V} = \lambda\vec{U}$ vektörel eşitliğiyle tanımlanan bir $\vec{V}$ vektörü olan $\vec{U}$ vektörü. (Burada λ, tekabül eden öz değerdir). [Bk. ANSİKL.] || *Bir matrisin öz doğrultusu,* bu matrisle tanımlanan çizgisel dönüşümlerle ilgili öz doğrultulardan herbiri.

— Mekan. *Bir kuvvetin doğrultusu,* bir noktaya etki eden kuvvetin, bu noktaya verdiği hareket yönü.

— Topogr. *Doğrultu yönü,* bir doğrultunun Lambert kuzeyi ile gösterilen açısı. Bu açı, saat yelkovanının ters yönünde yani plankare sapması (yaklaşma açısı) yönünde sayılır: *Bir doğrultunun yönü ile plankare sapması* (*yaklaşma açısı*), 400 *grad veya* 360 *derecede tamamlanır.*

— ANSİKL. Mat. *n* boyutlu bir vektörel uzayda *n* inci basamaktan A [*aij*] kare matrisi yardımıyle çizgisel bir dönüşüm yapılırsa, $\vec{U}$ vektörünün $\vec{V}$ resmi

$$\begin{pmatrix} V_1 \\ V_2 \\ \cdots \\ V_n \end{pmatrix} = A \begin{pmatrix} u_1 \\ u_2 \\ \cdots \\ u_n \end{pmatrix}$$

matris bağıntısı ile tanımlandığına göre, λ'nın öz değerleri karakteristik* denilen bir denklemin kökleridir ve her köke bir *öz doğrultu* karşı gelir. *n* inci basamaktan bir matrisin farklı veya çakışık *n* tane öz doğrultusu vardır.

Matris düzgün olursa, *n* sayıdaki öz doğrultu birbirinden farklıdır ve bu doğrultuların koordinat eksenleri olarak alındığı bir taban değişimesinde ise bir köşegen matris A matrisinin yerini alır (*köşegenleştirme*). [LM]

DOĞRULTUCU i. (*doğrultmak*'tan *doğru-l-t-ucu*). Elektr. Tek veya çok fazlı alternatif akımı doğru veya dalgalı akıma dönüştüren âlet. (*Eşanl.* PERMÜTATÖR.) [L]

DOĞRULU sıf. (*doğru*'dan *doğru-lu*). *Yeni.* Mat. Bir doğru boyunca olan. (M)

DOĞRULUK i. (*doğru*'dan *doğru-luk*). Doğru olma hali. || *Mec.* Yalan ve riyadan uzak olma, dürüstlük: *Dünya kötü olmuş kötü... — Doğruluk ortadan kalkmış* (H.R. Gürpınar). || Ölçü veya kurallara uygunluk: *Fakat o birdenbire bu miyarın da doğruluğundan şüpheye düştü* (A. H. Tanpınar).

— İlâhiy. Tanrının ne aldanabilir ne de aldatılabilir olduğunu gösteren nitelik.

— Metrol. *Bir ölçü âletinin doğruluğu,* birçok kere ölçülmüş belli bir büyüklük için yaklaşık olarak aynı değerleri veren bir ölçü âletinin niteliği.

— Radyotek. *Bir radyo alıcısının doğruluğu,* bir alıcının, girişteki «ses» sinyalinin modülasyonunu bozmadan iletebilmesi özelliği. || *Bir televizyon alıcısının doğruluğu,* girişteki «ses» ve «görüntü» sinyalinin modülasyonunu bozmadan verebilmesi özelliği. (*Eşanl.* FİDELİTY.) || *Yüksek doğruluk.* Bk. HI-FI (*High Fidelity*).

— ANSİKL. Radyotek. Bir radyo veya televizyon alıcısının *doğruluğu,* çıkış sinyalinin genlik değişmelerini, girişteki modüle edilmiş sinyalin frekansına bağlı olarak veren cevapla değerlendirilir. (LM)

DOĞRULUM i. (*doğru*'dan *doğru-lum*). Bot. Bk. YÖNELİM.

DOĞRUSAL sıf. (*doğru*'dan *doğru-sal*). *Yeni.* Bir doğruyu takip eden; bir doğru boyunca meydana gelen.

— Mat. *Doğrusal şekil,* hem eğri, hem doğru çizgilerden meydana gelen eğrisel şeklin karşıtı olarak, yalnız doğru çizgilerden meydana gelen şekil: *Küre üzerindeki bir üçgen doğrusal değil, eğriseldir.* || *Doğrusal koordinatlar.* (Bk. KOORDİNATLAR.) || *Doğrusal (doğru) hareket,* bir doğru boyunca yapılan hareket. || *Doğrusal trigonometri,* doğrusal üçgenlerin çözümünü konu alan trigonometri. (LM)

DOĞRUSU zf. (*doğru*'dan *doğru-su*). Cümle başlarına, «gerçeği söylemek gerekirse», «aslı şu ki» gibi anlamlarla gelerek görüş açıklar: *Çok güzel levha imiş, doğrusu şenlendi oda* (M.Â. Ersoy). *Doğrusu iyice bilmiyordu* (S.F. Abasıyanık). [M]

DOĞRUYOL, Doğu Anadolu bölgesinde (Erzurum-Kars bölümü, Kars ilinin Çıldır ilçsi) bucak; 6 424 nüf.; 8 köy. — *Bucak merkezi* (esk.*Cala*), 2 178 nüf. Çıldır gölünün doğusunda, bu göle dökülen küçük bir derenin vâdisinde kurulmuştur. Gölün kuzey kıyılarını takip eden 24 km'lik bir yolla ilçe merkezine bağlanır, yüksl. 1 990 m. (M)

DOĞU i. (*doğmak*'tan). Doğan güneşin gökyüzünde göründüğü kesim. || Ilım noktalarında (21 mart ve 23 eylül) güneşin doğduğu ana yön. || Yüzümüzü kuzeye döndüğümüz zaman sağımıza düşen ana yön. || Bulunulan noktaya göre doğuya düşen yer. || Türkiye'nin doğuya düşen bölgesi (Büyük harfle yazılır). [*Eşanl.* ŞARK.] || *Gün doğusu* (*doğrusu*), güneşin doğduğu yön. Doğudan esen rüzgâr.

doğrultma (denizc.)

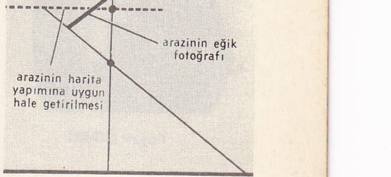

doğrultma (topogr.)

Foto. LAROUSSE

Yaşar DOĞU

— Ast. Güneş ve diğer gökcisimlerinin doğduğu ufuk yarım dairesi içinde ve gözlem yerinin meridyenine inen dikme üzerinde bulunan ana yön.

— Coğ. Avrupa'nın batı kısmına göre doğuda kalan kıta ülkelerinin tümü (bütün Asya, Kuzeydoğu Afrika'nın bir kesimi ve eski bir anlayışa göre Balkan yarımadasının bir bölümünü içine alır). || *Doğu (Uzak).* [Bk. UZAKDOĞU.] || *Doğu (Orta).* [Bk. ORTADOĞU.] || *Doğu (Yakın).* Bk. YAKINDOĞU.

— Denizc. *Bir yerin doğu* ve *batısında olmak,* bu yerin enleminde olmak. || *Doğuya seyretmek,* geminin burnunu doğu yönünde tutmak.

— G. santl. *Doğu üslûbu.* Bk. ANSİKL.

— Leng. *Doğu Türkçe,* Türkiye dışı türk lehçeleri, özellikle Orta Asya Türkçesi için kullanılan deyim. (Bk. TÜRKÇE.)

— Siyaset. Avrupa'nın batı, kuzey ve güney devletleriyle Amerika'ya karşıt olarak, Avrupa'nın doğusunda bulunan devletler topluluğu ve daha dar bir anlamda, Avrupa'nın doğusundaki halk demokrasileri.

— Tar. *Doğu imparatorluğu,* Roma imparatorluğunun 395 yılında, Konstantinopolis (İstanbul) başkent olmak üzere, bağımsız bir devlet olarak teşkilâtlanan doğu kesimi. (Bk. BİZANS İMPARATORLUĞU.) || *Doğu meselesi.* Bk. ŞARK *meselesi.*

— ANSİKL. G. santl. *Doğu üslûbu.* Doğunun etkisini (Mısır, Asur, Fenike) taşıyan bir medeniyetin İtalya'da gelişmesi Villanova devrinin sonu ile Etrüsk medeniyetinin başladığı zamana rastlar (M.Ö. VIII. yy.ın sonu). Bu devre yaklş. ol. 700'den 575'e kadar olan bir süreyi kapsar. 625 Yılına kadar süren Ege nüfuzu (Fenike ve Kıbrıs) ağır basar, fakat Mısır ve Küçük Asya etkisi de görülür.

◆ **Doğulu** sıf. Doğu bölgelerinden veya ülkelerinden olan: *«Bu cevap güzel. Ama doğuluların sözleri, işlerine uymuyor»* (H. R. Gürpınar).

— Mücevhercilik. Yüksek kaliteli değerli taşlar için kullanılır.

◆ **Doğululuk** i. Doğu bölgelerinde veya ülkelerinde yaşama, doğulu ahlâkını benimseme: *Böyle iki adlı bir kimse Türklüğün, doğululuğun merak uyandırdığı yerlerde, ticarete ve başka işlere hız verdiği sırada Ömer Bey olur* (H. R. Gürpınar). [LM]

DOĞU sıf. *Halk dili.* Ufak kulaklı (keçi veya koyun). [M]

DOĞU (Yaşar), türk güreşçisi (Samsun 1915-Ankara 1961). Küçük yaşta güreşe başladı. Karakucak güreşinden 1937'de minder güreşine geçti. Acı kuvveti ve büyük kabiliyetiyle çabucak parladı. Millî güreş takımına seçildiği 1939 yılında Oslo Avrupa şampiyonasında ikinci oldu. 12 Yıl boyunca millî güreş takımındaki yerini korudu, 1946 Avrupa serbest, 1947 Avrupa grekoromen, 1948 Londra olimpiyat, 1949 Avrupa serbest güreş şampiyonluklarını kazandı. 1951 Yılında Dünya şampiyonluğunu kazandıktan sonra güreşi bırakarak on yıl süreyle millî güreş takımı antrenörlüğü yaptı. (M)

DOĞU ANADOLU bölgesi Tortum şelâlesi, Erzurum

DOĞU ANADOLU bölgesi, Akdamar adasında kilise, Gevaş, Van

Doğu Afrika Ortak Hizmetler teşkilâtı, ing. **East Africa Common Services organization,** E.A.C.S.O.), 1961'de, Kenya, Uganda ve şimdiki Tanzaniya arasında kurulan gümrük, iktisat ve maliye birliği. Merkezi Nairobi'dedir. Bu üç devlet, 1966'da, Avrupa İktisadî topluluğu ile bağ kurma isteğinde bulundu. (L)

DOĞU AFRİKA PROTEKTORASI. Bk. AFRİKA.

DOĞU ALMAN AFRİKASI. Bk. AFRİKA.

DOĞU ALMANYA. Bk. ALMANYA.

DOĞU ANADOLU bölgesi, Türkiye'nin doğusunda coğrafî bölge; Birinci Türk Coğrafya kongresinde (1941) çizilen sınırlara göre Türkiye topraklarının yüzde 21'i bu bölgede kalır.

● *Bölgenin sınırları.* Doğu Anadolu bölgesi kuzeydoğu, doğu ve güneydoğu kenarlarında siyasî sınırlarla S.S.C.B., İran ve Irak'tan ayrılır. Kuzeydoğuda Anadolu'nun relyef çizgileri kuvvetinden hemen hiç kaybetmeden Güney Kafkasya topraklarında uzanarak Riyon-Kura çukur alanına dayanır. Doğu'da S.S.C.B. sınırından İran sınırına geçilen kesimde, ortasından Aras ırmağının geçtiği geniş bir ova (Sürmeliçukur) yer alır. İran sınırı kesin bir relyef çizgisi olmasa bile, çoğu yerde subölümü rolünü de oynayan ve ana çizgileriyle Van gölü havzasını Rumiye gölü çanağından ayıran geniş ve yüksek bir sırt oluşturur. Doğu Anadolu'yu Irak'tan ayıran sınır, genellikle geçilmesi güç vâdiler ve dar boğazlarla kesilir. Güneyde Güneydoğu Anadolu bölgesini ayıran sınır çizgisi, Toros'ların dış sırasını meydana getiren Güneydoğu Toros'lar yayını güney düzlüklerine bakan eteklerinden takip eder. Güneybatıda Akdeniz bölgesine, Ceyhan ve Seyhan'ın yukarı kollarının geçtiği yüksek düzlüklerden derin boğazlarla yarılan ve gitgide daha ormanlık bir görünüş olan Orta Toros alanına geçilir. Batıda İç Anadolu'ya geçiş, yereyin daha alçak ve daha az engebeli bir görünüş aldığı Kızılırmak havzasındadır. Kuzeybatıda ise suları Kura ve Fırat'a giden alanı Çoruh havzasından ayıran su bölümü çizgisi, yüksek Doğu yaylalarını vâdilerle yarılmış ve az çok ormanlık İç Karadeniz sıradağlarından ayırır.

Bu sınırlar içinde Doğu Anadolu şu illerin bütün topraklarını içine alır: Kars, Ağrı, Van, Hakkâri, Muş, Bitlis, Bingöl, Tunceli, Elazığ, Malatya; Erzincan ilinin hemen bütünü, Erzurum ilinin büyük kısmı, ayrıca Sıvas ilinin güneydoğu parçası, Kayseri ilinin güneydoğu köşesi, Maraş ilinin kuzey ucu, Diyarbakır ilinin kuzey toprakları, Adıyaman ilinin kuzey kenarı.

● *Yüzey şekilleri.* Doğu Anadolu yüksek ve engebelidir. Kesin bir ölçme yapılmış olmamakla beraber bölgenin ortalama yükseltisi genellikle 1 800 m üstündedir; bazı bölümlerde 2 000, hattâ 2 500 m'yi geçer. 1 000 m'den alçak yerler çok az yer tutar: Aras-Arpa çayı boyu, Fırat vâdisinin güney etekleri. Doğu Anadolu yüzey şekillerinin ana çizgileri, bölgeyi batı-doğu doğrultusunda boylayan yay biçimindeki dağ sıralarıyle meydana gelir. Bu dağ sıraları, alçak ve dalgalı düzlüklerle birbirlerinden ayrılırlar. Bu düzlükler üzerinde ayrıca dağ kütleleri yükselir, aralarına da çukur ovalar girer. Yüzey şekillerinin genel doğrultusuna göre Doğu Anadolu relyefi kuzeyden güneye şöyle takip edilebilir:

1. Kuzeybatıda Kuzey Anadolu dağlarının Doğu Anadolu yaylasına komşu olan iç sırası: bölgenin sınırı üzerinde uzanan Kelkit-Çoruh dağları: Kızıldağ (3 025 m), Çimen (2 700 m) dağları ve daha ötede Çoruh-Oltu havzasındaki dağlar.

2. Bu dağların gerisinde Erzurum-Kars yaylası. Çoğu yerde lav örtüsüyle kaplı; yüksl. 1 500-2 000 m. Yayla üzerinde basık dağ sıraları: Dumlu dağ (3 200 m), Allahüekber dağı (3 111 m), Kısırdağ (3 150 m) gibi; yayla içine girmiş çukur ovalar: Erzincan ovası (yüksl. 1 200 m), Erzurum ovası (yüksl. 1 800-1 900 m), Pasinler ovası (1 650 m), Sürmeliçukur-Iğdır ovası (800-900 m).

3. Doğu Anadolu'nun ortasında Karasu (Fırat) ve Aras vâdilerine güneyden paralel olarak uzanan büyük sırt: Karasu-Aras dağları. Bunlar Monzur (3 250 m) -Mercan (3 463 m) dağlarıyle başlayıp Palandöken (3 017 m), Çakmak (3 060 m), Perli (3 200 m) dağı üzerinden Ağrı volkan kütlesine kadar uzanır. Büyük Ağrı konisi Türkiye'nin en yüksek doruğudur (5 165 m). Karasu-Aras dağları, güneybatıda Uzunyayla yöresindeki kesintiden sonra Orta Toroslar'a bağlandığı gibi, doğuda Ağrı volkan kütlesi ötesinde İran ortasındaki dağlarla devam eder.

4. Sözü geçen merkezî sırtın güneyinde Van gölü havzası ve bunun batısında Murat havzası. Her iki havza da güneyde, güneydoğu Toros yayına dayanır; Ağrı-Nemrut dağları arasında sıralanan bir sönmüş volkan dizisi (Tendürek 3 542 m; Süphan dağı, 1 200 000 ölçekli haritaya göre 4 434 m; Nemrut dağı 2 802 m) ile birbirinden ayrılır. Van gölü havzası, doğuda İran sınır dağlarında yüksekliği 3 000 m'yi aşan tepelere dayanan yüksek bir yayla (Erk dağı 3 250 m) ile batıda Van gölünün kapladığı geniş bir çukur alandan meydana gelir. Murat havzasında ise Murat ırmağı boyunca uzanan sıra ovalar arasında Bingöl (3 200 m) gibi dağ kütleleri göze çarpar: Doğubayazıt ovası (2 000 m), Karaköse-Eleşkirt ovası (1 650 m), Malazgirt ovası (1 500 m), Muş ovası (1 200 m), Elazığ ovası veya Uluova (1 050 m).

Foto. Yeni Sabah arşivi, Turizm-Tanıtma (MEYDAN)

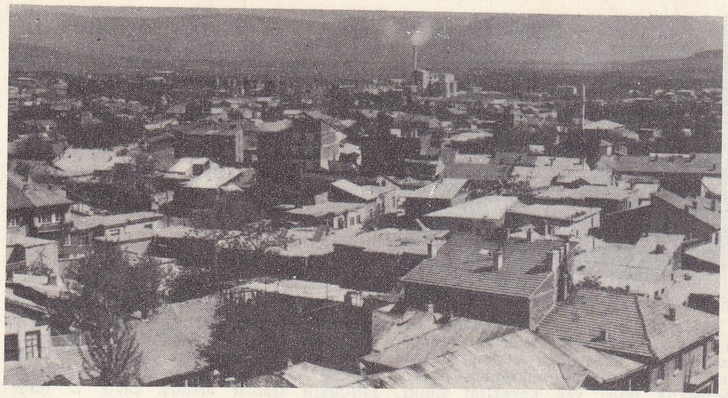

ELAZIĞ : genel görünüş

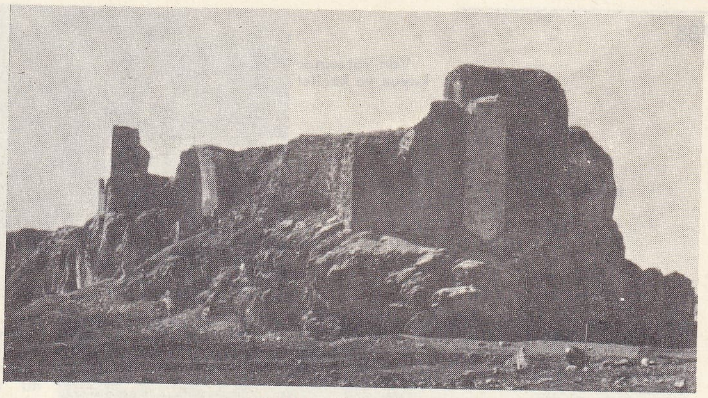

ELAZIĞ : Harput kalesi

ERZURUM : Çifte Minareli medrese

ERZURUM : genel görünüş

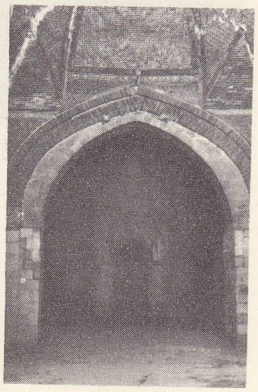

MALATYA : Ulucami

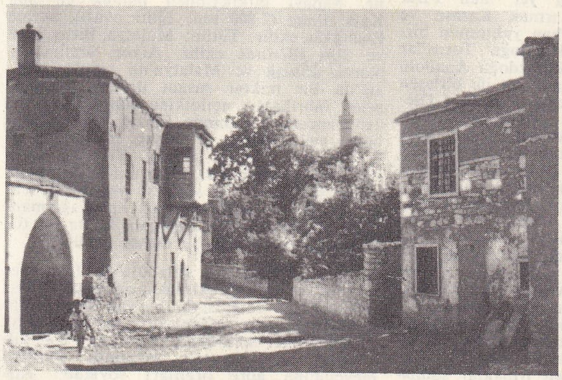

ELAZIĞ : Harput'ta bir sokak

KARS : Sarıkamış'ta kış

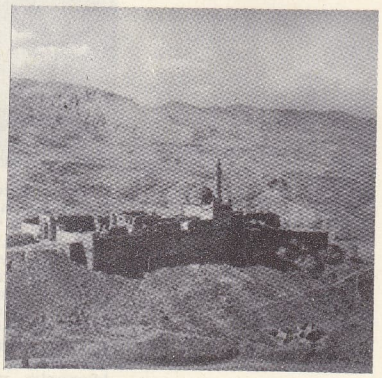

VAN : İshakpaşa külliyesi

VAN : Akdamar adası, Gevaş

MALATYA : genel görünüş

MALATYA : Ulucami

Foto. N. Erkılıç, Yeni Sabah arşivi. Turizm-Tanıtma (MEYDAN)

hayvancılık

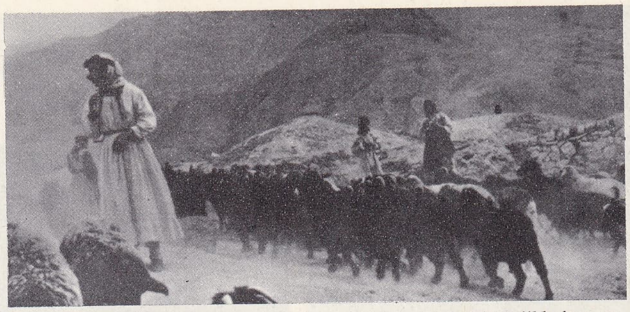

Van yöresinde koyun ve keçiler

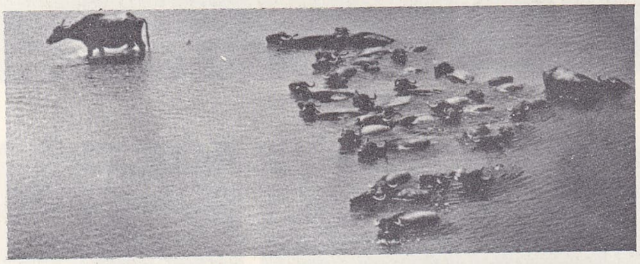

Batman suyunda mandalar

kesim için bekleyen koyunlar

5. Güneydoğu Toroslar, Doğu Anadolu'yu güneyden sınırlayan bir yaydır. Batı kesiminde geniş ve orta derecede yüksek (Malatya dağları: Akdağ 2 605 m), orta kesiminde dar ve az yüksek (Maden dağları: Hazarbaba dağı 2 285 m), doğuya doğru gitgide geniş ve çok yüksektir (Bitlis dağları 3 500 m; Hakkâri dağları: Cilo dağı'nın Reşko tepesi 4 168 m).

● *İklim, bitki örtüsü ve sular.* Doğu Anadolu iklimi, çok sert olarak özetlenebilir. Mevsimler ve gündüz-gece arasındaki ısı farkları çok fazladır. Yazlar ova kesimlerinde gündüzleri pek sıcak olur (Malatya, en sıcak ayın ortalama sıcaklığı 26°9 C, maksimum gölgede 41°8 C), fakat yayla kesimlerinde daha serin geçer (en sıcak ay ortalaması 17°4 C ve gölgede 34°6 C). Kışlar her yerde çok soğuk ve sürekli, kuzeydoğuya doğru daha serttir (en soğuk ayın ortalama sıcaklığı ile minimum sıcaklığı: Malatya —1°1 ve —25°1, Van —3°6 ve —28°7; Karaköse —10°4 ve —43°2; Erzurum —8°6 ve —30°1; Kars — 12°C ve —39°6 C). Denizlerden uzaklığı yüzünden az yağışlı olmakla birlikte bölgenin dağlık yapısı, İç Anadolu'ya göre yağış bakımından bir üstünlük sağlar. Özellikle dağların yağış getiren rüzgârlara açık olmayan yamaçlarında ve çukur alanlarda az (Malatya 371 mm, Iğdır 255 mm, Erzurum 471 mm, Van 378 mm); meselâ Güneydoğu Torosların güneybatıya bakan yüzünde pek boldur (Sason 1 216 mm, Lice 1 194 mm). Yağış rejimi bakımından Doğu Anadolu'nun büyük kısmında (Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz bölgesinde, hattâ İç Anadolu'da olduğu gibi) yaz mevsimi kurak geçer, yağışlar kış mevsiminde olur; bazen de kışla beraber ilkbahar aylarına kayar (gecikmiş Akdeniz rejimi). Yalnız bölgenin kuzeydoğu kesiminde (Erzurum-Kars bölümü) bu bakımdan önemli bir değişiklik olur: yaz kuraklığı silinir, yaz en yağışlı mevsim haline gelirken kurak mevsim kalmamakla beraber kış en az yağışlı mevsim olur. Aşağıdaki cetvelde yağışların bazı Doğu Anadolu istasyonlarında mevsimlere dağılışını görüyoruz (yüzde ile):

istasyonlar	kış	ilkbahar	yaz	sonbahar
Malatya	35,5	37,5	5,5	21,5
Van	28	38	7	27
Iğdır	19	35	21	25
Erzurum	18	36	22	24
Kars	15	31	36	18

İklimin bu durumu, tabiî bitki örtüsünde ormanların neden az yer tuttuğunu (alçak yerlerde yazların kuru ve çok sıcak geçmesi, yüksek kesimlerde yazların kısa ve serin geçmesi) aydınlatır. Doğu Anadolu'da ormanın alt ve üst sınırları batıdan doğuya yükselir: alt sınır 1 500 m'den 2 100 m'ye; üst sınır 2 200 m'den 2 800 m'ye. Otsu bitkiler tabiî örtünün başlıca unsurları olur. Kuzeydoğu kesimlerinde yazların serin ve yağışlı geçmesi yüzünden yazın yeşil kalan otluklar vardır. Orman alanları azdır. Kuzeyde daha çok sarıçamlar, güneyde meşeler hâkimdir. Bölgenin başlıca akarsuları Basra körfezi aklanında yer alan Fırat ırmağıyle toplanır; bu ırmak Karasu ve Murat adlı iki kolun Keban yakınında birleşmesiyle oluşur ve güneydoğu Toros'lar arasındaki boğazlardan Güneydoğu Anadolu düzlüklerine çıkar. Irak'ta Fırat ile birleşen Dicle ırmağının önemli kolları da (asıl Dicle, Botan, Zap) Doğu Anadolu'dan çıkar. Bölgenin kuzeydoğu kesiminde, Aras ile Kura, Güney Kafkasya'da birleşerek Hazar denizine dökülür. Doğu Anadolu'nun batı ucu, Ceyhan ve Seyhan ırmaklarının yukarı havzasında yer alır. Doğu Anadolu'da bir de büyük kapalı havza vardır: Van gölü. Bazı küçük göllerin de dışarıya akışı yoktur: Van doğusundaki Erçek gölü gibi. Kars yaylasında Çıldır gölü fazla suyunu Arpa çayı aracılığıyle Aras'a boşaltır. Hazar gölü ise Dicle havzasının yukarı kesiminde sayılır. — Dağlık Doğu Anadolu bölgesinde, yağışların etkisi yüzünden akarsuların rejimi düzensizlik gösterir. Yaz sonlarına doğru fakirleşen ırmaklar sonbaharda biraz yükselme eğilimi gösterirse de kışın kar yağışlarıyle yeniden alçalır. Asıl kabarma, gelmesi geciken ilkbaharda (nisan, mayıs) görülür.

● *Nüfus ve yerleşme.* 1945 Sayımına göre Doğu Anadolu'da Türkiye nüfusunun yalnız yüzde 12,5'u yaşamaktaydı. Bu oran şimdi daha da azalmıştır. Bölge sınırları içinde yer alan iller ve ilçeler toplamına göre 156 700 km² toprak üzerinde 3 295 000 nüfus yaşar (1965). Buna göre km²'ye ortalama 21 kişi düşer. Elazığ ovası başta olmak üzere bazı elverişli yerlerde nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının üstüne çıkarsa da Hakkâri dağları gibi yüksek kesimlerde km²'ye 5 kişi bile düşmez.

Doğu Anadolu bölgesinde şehir nüfusunun (3 000'den fazla nüfusu olan kasaba ve şehirlerde yaşayanlar) toplam nüfusa oranı (yüzde 25,9) Türkiye şehir nüfus oranına (yüzde 36,5) göre çok düşüktür. 3 000'den fazla nüfuslu şehir ve kasabaların sayısı 69, 10 000'den fazla nüfuslu olan yerleşmeler yalnız 16'dır: 50 000'den fazla nüfuslu 3 şehir vardır: Erzurum (165 317 nüf.), Malatya (104 428 nüf.) ve Elazığ (78 605 nüf.). Şehirleşme oranı oldukça düşük olmakla beraber, zamanla şehir merkezlerinin sayı ve nüfusunda bir artma görülmektedir: 1927 sayımına göre Doğu Anadolu'da 3 000 den fazla nüfuslu 22 şehir ve kasaba arasında nüfusu 10 000'i aşanlar 5'i geçmiyordu ve 30 000'den fazla nüfuslu yalnız bir şehir vardı (Erzurum 30 800).

● *Ekonomi.* Doğu Anadolu'da nüfusun dörtte üçünden fazlası şehirler dışında yaşadığı için geçim öncelikle tarıma dayanır. Çiftçilik günlük ihtiyacı karşılamakta, yalnız hayvancılık gelir sağlamaktadır. Sanayi bitkileri ekimi ve sanayi faaliyetleri bölgeye yeni yeni girmektedir.

Toprakların faydalanma bakımından bölünüşü 1956'da yayımlanmış kaynaklara göre şöyleydi (yüzde ile): ekili-dikili topraklar 9,6, nadas 4,6, ormanlar 5,8, çayır ve otlaklar 64,3, ürün vermeyen topraklar 15,7. Bu oranlar son yıllarda az çok değişmiş (ekili-dikili alanlar artmış, çayır ve otlaklar azalmış) ise de, Doğu Anadolu, tarıma ayrılan toprakları bakımından gene en geri sıradadır. Bu durum bölgenin genellikle yüksek ve engebeli olmasıyle ilgilidir. Orman bakımından fakir olan Doğu Anadolu'da otlaklar büyük yer kaplar. Toprakların yüzde 90'dan fazlasında tahıl tarımı yapılır; sanayi bitkileri ekimi pek önemli değildir; dikili alanlar (bağlar, meyve ve sebze bahçeleri) da az yer tutar.

Buğday ekiminde (800 000 - 900 000 t, Türkiye buğday ürününün yüzde 8,7 kadarı) Malatya, Kars, Van, Erzincan ve Elazığ illeri önde gelir. Arpa (310 000 - 340 000 t) ve çavdar ekimi de önemli yer tutar (35 000 t). Yulaf ve darı (Tunceli 2 500 t), az ekilen ürünlerdendir. Mısır ekimi de sınırlıdır (yalnız Erzurum ilinde 12 000 - 14 000 t kadar). Üretimi fazla olmayan pirinç en çok Diyarbakır ilinin Doğu Anadolu'da kalan vâdilerinde, Malatya, Elazığ ve Kars (Aras vâdisi, Iğdır ovası) illerinde ekilir. Patates üretiminde Kars ve Erzurum illeri başta gelir, Doğu Anadolu'daki patates üretimi (180 000 t), Türkiye üretiminin onda biri kadardır. Baklagillerden en çok fasulye, daha az olarak nohut ve mercimek ekilir. Sanayi bitkilerinden pamuk en çok Kars ilinde (2 800 ton; Iğdır ovası), ayrıca Elazığ'da ekilir. Tütün; Malatya, Bitlis, Muş ve Siirt illerinde ekilir. Afyon üretimi az olarak Elazığ ve Malatya'da yapılır. Elazığ'da bir miktar susam üretilir. Bölgede şeker fabrikaları açıldıktan sonra artan şeker pancarı üretiminde Elazığ ve Erzincan başta gelir. Sebze ve meyve ekimi özellikle Malatya (kayısı, şeftali), Elazığ ve Erzincan'da gelişmiştir. Erzurum-Kars yaylasında yazların kısa sürmesi meyve ve sebze çeşitlerini azaltmaktaysa da Kağızman-Iğdır arasında Aras boyunda kalite ve tür bakımından gelişmiş bir durum görülür.

Hayvancılığın Doğu Anadolu'da fazla yer tutması, tarım topraklarının azlığına ve ulaşım şartları dolayısıyle hayvan ürünlerinin daha fazla gelir sağlamasına dayanır. Hayvancılık ilkel metotlarla uygulanır. Son yıllardaki evcil hayvan sayısının Türkiye mevcuduna göre oranları şöyledir: Koyun 8,8 milyon (yüzde 24), kıl keçi 15,2 milyon (yüzde 18), sığır 13,76 milyon (yüzde 23). Ayrıca tiftik soyu keçi (Bitlis, Hakkâri), manda (225 000), at (175 000) ve eşek (140 000) beslenir. Arıcılık en çok Kars, Erzurum, Malatya illerinde yaygındır. Şimdi yalnız Elazığ ilinde kalmış olan ipekböcekçiliği gerilemektedir. Kümes hayvancılığı orta derecede önem taşır.

Yeraltı zenginlikleri gerekli şekilde araştırılmamıştır. Bölgenin en tanınmış madeni Elazığ ili içinde Maden kasabasında (vaktiyle Ergani Madeni denilirdi) işletilen bakır yataklarıdır. İlkçağdan beri tanınan bu yataklar Osmanlı devri sonunda yakıtsızlık yüzünden bırakılmış, fakat Cumhuriyet devrinde demiryolu ile kömür getirilebilmesi, işletmeye tekrar başlanmasını sağlamıştır. Bölgenin daha başka yerlerinde de bakır yatakları vardır (Palu, Pötürge, Ovacık [Tunceli], İliç [Erzincan]). Kars, Erzurum ve Erzincan illerinde manganez yatakları bulunur. En önemli demir yatakları Divriği yakınında bulunmakta, Karabük ve Ereğli fabrikaları için işletilmektedir. Ayrıca Malatya, Elazığ ve Erzincan illerinde de

Foto. MEYDAN

demire rastlanır. Keban'da çinko-kurşun karışımı işlenir. Doğu Anadolu'nun birçok kesimlerinde krom yatakları bulunmakta, Maden yakınındaki Guleman ocakları işletilmektedir. Kağızman, Ağrı ve Malatya'da amyant yatakları bulunur. Linyit ocakları Erzurum'da (İspir, Şenkaya, Aşkale, Hasankale), ayrıca Ağrı (Eleşkirt), Erzincan (Çayırlı, Refahiye, Kemah, Kemaliye), Sıvas (Divriği) ve Tunceli (Ovacık) kesimlerinde bulunmaktadır. Petrol izlerine öteden beri rastlanmışsa da henüz pratik bir sonuç alınamamıştır. Van gölü dahil birtakım göllerden soda çıkartılabilecektir. Birkaç yerde de tuzla vardır.

Sanayi alanında Malatya, Elazığ, Erzincan ve Erzurum şeker fabrikalarını, Malatya tütün-sigara ve pamuklu dokuma fabrikasını, Erzincan iplik-dokuma fabrikasını, son yıllarda kurulmuş bazı çimento fabrikalarını sayabiliriz. Keban barajının kurulmasından sonra Doğu Anadolu'da büyük enerjiye dayanan çeşitli sanayi kollarının doğması beklenir. Çünkü ulaşım bakımından dağlık ve kıyısız Doğu Anadolu birtakım güçlüklerle karşılaşmıştır. Cumhuriyet devrinde demiryolunun bölgeye girmesi ve karayollarının motorlu araçlara göre yeni baştan ele alınması bu problemi çözmeğe çalıştı. Yüzey şekillerinin özelliği yüzünden başlıca ulaşım yolları doğu-batı doğrultusunda uzanır ve kuzey-güney doğrultusunda birtakım önemli geçitlerden aşar. Trabzon-Erzurum-Karaköse-İran transit yolu ve Diyarbakır-Malatya-Sıvas-Samsun yolu eskiden beri önemli olan kara yollarıdır. Sonradan bunlara İskenderun-Maraş-Malatya-Elazığ-Erzurum yolu ve Elazığ-Van yolu gibi yenileri katıldı. Demiryolu da Doğu Anadolu'ya iki koldan girer: kuzey demiryolu Sıvas-Divriği üzerinden Karasu vâdisine erişir ve Erzincan-Erzurum-Kars'tan sonra S.S.C.B. demiryollarına bağlanır. İkinci demiryolu İskenderun ve Mersin'de başlayıp Malatya-Elazığ üzerinden Murat vâdisini boylayarak Tatvan'da Van gölü kıyısına ulaşır. Feribot ile göl geçilecek ve Van'dan İran sınırına demiryoluyle ulaşılacaktır. Bu iki demiryolundan başka, Elazığ yakınında Yolçatı'dan ayrılan bir hat Diyarbakır üzerinden Kurtalan'a kadar gider. Çetinkaya-Malatya demiryolu da iki büyük hattı birleştirir. (→ Bibliyo.) [M]

DOĞU - ANGLİA, ing. **East-Anglia,** Angl krallığı, Wuffa tarafından kurulduğu (VI.yy.ın ikinci çeyreği), merkezinin *Dommoceaster* (Dunwich), sonra da *Theodford* (Thetford) olduğu sanılır. V. ve VI. yy.da Anglar tarafından tamamıyle kolonileştirildi, VII. yy.da Mercia kralı Offa tarafından ilhak edildi. IX. ve X. yy.da kalabalık Hollanda'lı toplulukları buraya yerleşti. (L)

DOĞUBAYAZIT, Doğu Anadolu bölgesinde (Yukarı Murat-Van bölümü, Ağrı ili) ilçe merkezi; 8 523 nüf. Türkiye-İran hududuna 35 km uzaklıkta, Trabzon-Tebriz transit yolu üzerinde, 2 800 m'ye yükselen bir dağ kütlesinin batı yamacında; yüksl. 1 950 m. Kasaba *Yukarı Bayazıt* ve *Aşağı Bayazıt* diye iki bölümdür. Yamaçta olan Yukarı Bayazıt'ın gittikçe sönükleşmesine karşılık, düzlükteki Aşağı Bayazıt yeni imar hareketleriyle gelişmiştir. Doğubayazıt, Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı ülkesine katıldı (1514), sonra bazen Van, bazen de Erzurum eyaletine bağlı bir sancak merkezi oldu. 1828, 1854, 1877 ve en son olarak da 1914-1918 savaşında rus ordularının işgaline uğradı. Son işgalden sonra Ruslar çekilirken, bir süre ermeni çetelerince işgal edildi. 14 Nisan 1918'de kesin olarak işgalden kurtuldu. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra bir ara il merkezi oldu; sonra il merkezi Karaköse'ye nakledildiği için yeniden ilçe merkezi haline getirildi. Kasabadaki İshakpaşa saray ve camii ilgi çeken eserlerdir. — *Doğubayazıt ilçesi,* 2 383 km², 42 232 nüf. Merkez ve Suluçam bucaklarına bağlı 86 köyü vardır. Ağrı dağı (5 165 m), kütlesinin güney yarısı ile bu ilçe sınırları içinde kalır. Hayvancılık ve tahıl tarımı. Kasaba turizm yönünden de gelişmektedir. (M)

Doğubayazıt savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında (bk. DOKSANÜÇ HARBİ) Rusların Doğubayazıt'ı almalarıyle sonuçlanan çarpışma. Savaş başlayınca rus kuvvetleri

DOĞUBAYAZIT'tan Ağrı'nın görünüşü

Hugossof kumandasında Doğubayazıt üzerine yürüdü. Bu harekete karşı koyacak osmanlı kuvveti (Van ordusu) Faik Paşanın kumandasında 11 400 askerden ibaret düzensiz bir birlikti; Bargiri'ye çekilince Ruslar bir baskınla şehri aldılar (20 nisan). Eleşkirt üzerine yürüyen Ruslar, Faik Paşanın tedbirsizliği yüzünden Delibaba mevkiinde çevirme hareketine giriştiler; sol kanat kumandanı Mehmed Paşa şehit oldu. Böylece Ardahan düştü. Kars üzerindeki baskı arttı. (M)

DOĞU BENGAL. Bk. BENGAL.

DOĞU BERLİN. Bk. BERLİN.

DOĞUBİLİM bls. i. Bk. ŞARKİYAT.

DOĞU BORNEO. Bk. BORNEO.

DOĞU BURNU. Bk. DEJNEV BURNU.

DOĞU CORDİLLERA, Andlarda birçok sıradağın adı, özellikle Kolombiya'da (Magdalena ve Amazon ovası arasında [4 560 m]), Ekvador'da ve Peru'da (Ucayali'nin yukarısında). [L]

Doğu Çin demiryolu, Çang-çüen demiryolunun kuzey kesiminin eski adı. Rusya'nın 1896'da döşenmesini üzerine aldığı bu demiryolu, Vladivostok'u, Çin toprakları üzerinden daha kestirme bir yolla İrkutsk'a bağlamak ve bu hattı Port-Arthur'deki rus üssü ile birleştirmek amacını güdüyordu. 1905 Savaşından sonra Japonya, demiryolunun güney kesimini işgal etti; Rusya ise, hat statüsünde sayısız değişikliklerden sonra 1931'e kadar kuzey kesiminin kontrolunu elinde tuttu, sonra İspanya'ya bıraktı. 1945-1952 arasında demiryolu, S.S.C.B. ile Çin tarafından yönetildi ve nihayet kesinlikle Çinin kontroluna verildi. Hat, Kuzeybatı Çin topraklarını güneydoğudan kuzeybatıya doğru geçer ve buranın ekonomisi için birinci derecede önem taşır. (L)

DOĞU ÇİN DENİZİ. Bk. ÇİN DENİZİ.

DOĞU FLANDRE, flamanca **Oost Vlaanderen,** Belçika'nın kuzeybatısında il; 2 971 km²; 1 272 000 nüf. İdare merkezi, *Gand.* Flandre tabiî bölgesinin içindedir. Güney sınırı flamanca ve fransızca arasındaki dil sınırıyle aşağı yukarı aynıdır. Altı idare çevresi vardır: Aalst, Oudenaarde, Eeklo, Gund, Saint-Nicolas, Termonde. (L)

DOĞU FRİESLAND, alm. **Ost Friesland,** eski kontluk; Prusya'ya bağlı bir il oldu, sonra Hannover ve Aşağı Saksonya ile birleştirildi; Ems ve Weser arasındaki deniz seviyesinden alçak kıyı ovasında. Hollanda Friesland'ının devamı olan Doğu Friesland'ın kıyı kesimi polderler iç kısmı ise buzultaşları örten turba yataklarından meydana gelir. Kıyının açığında deniz seviyesinden alçak killi topraklardan ve açığa uzanan bir kumul şeridinden oluşan bir adalar dizisi uzanır: buna Doğu Friesland takımadaları adı verilir. Bu bölgeler iktisadî bakımdan Hollanda Friesland'ından farksızdır. Halk eski geleneklerini muhafaza etmiştir. (L)

DOĞU GATLAR. Bk. GATLAR.

DOĞU ili, Kongo-Brazzaville'in kuzeydoğu bölümünde eski il; bugün Yukarı Kongo, Uele ve İturi illeri arasında bölüşülmüştür. Merkezi *Stanleyville* idi. 1959'da 249 100 nüf. (L)

DOĞU İNDONEZYA. Bk. İNDONEZYA.

DOĞU İSLAVCA. Bk. İSLAVCA.

DOĞU KALİMANTAN. Bk. İNDONEZYA.

DOĞU KARADENİZ dağları, Türkiye'nin Karadeniz kıyısına paralel uzanan Kuzey Anadolu dağlarının Doğu Karadeniz bölümünde yer alan doğu kesimleri. Bu dağlar Kelkit-Çoruh vâdilerinin meydana getirdiği kesintisiz uzunlamasına olukla birbirinden ayrılan iki paralel sıra halindedir: *Kıyı dağları, İç sıralar.* S.S.C.B. sınırı ötesindeki Acara dağlarıyle devam eden Kıyı dağları doğudan batıya Rize, Trabzon, Gümüşhane ve Giresun dağları adlarını alarak Melet vâdisi batısında Canik dağlarına geçer. Bu dağların, Melet suyu doğusunda 3 000 m'yi, Rize dağları kesiminde 3 500 m'yi aşan tepeleri vardır. Pazar-Çayeli gerisinde 4 000 metreye yaklaşırlar (Kaçkar dağı 3 937 m). Kıyı dağlarının, denize bakan yamaçları derin ve sık dere ve sel yataklarıyle yarılmıştır; ılık ve nemli deniz havasının etkisi altında bol yağış alır, gür bir bitki örtüsü ile kaplanır. Kıyı dağlarının içeriye bakan yamaçları çok dik, daha az yağışlı, daha seyrek bir orman örtüsüyle kaplıdır. Bu dağların gerisinde Kelkit ve Çoruh vâdilerinin meydana getiren devamlı oluk, yer yer dar boğaz halini alır, bazen de ova gibi genişler (Bayburt ovası gibi). Bu oluğun güneyinde Kelkit-Çoruh dağları (Mescit dağları, Kop ve Çimen dağları, Kızıldağ) yer yer çamlıklarla kaplıdır. Bunların yükseltisi de doğuda 3 000 m'yi, batıya doğru biraz eksilmekle beraber yine de 2 500 m'yi sık sık aşar. Kıyı dağlarına göre daha az yağışlı ve daha seyrek bitki örtüsüyle kaplı olan bu iç sıraların gerisinde Doğu Anadolu yaylaları başlar. Karadeniz kıyısı ile adı geçen yaylalar arasında iklim ve ulaşım bakımından engel yaratan Doğu Karadeniz dağları arasında bazı önemli geçitler vardır: Trabzon-Erzurum yolu üzerinde Zigana (Kıyı dağları) ve Kop (İç sıralar) geçitleri gibi. (M)

Doğu kantonları, Québec'in (Kanada) kantonları, A.B.D. sınırında (Maine, Vermont, New Hampshire). Fransız rejiminden itibaren kolonileştirilen bu kantonlara, XVIII. yy.sonunda Britanya hükûmetine sadık kolonlar, daha sonra da Yeni İngiltere ile denizaşırı sömürgelerden İngilizler geldi. Bu hareket XIX. yy. da Québec'in öbür kısmından gelen Fransızların yerleşmesiyle durdu; fransız hareketi bölgede 300 000 fransız asıllı kanadalının (50 000 ingiliz asıllıya karşılık) yerleşmesini sağladı. (L)

Foto. Turizm-Tanıtma (MEYDAN)

DOĞU KONGO veya **YUKARI KONGO**, Kongo-Kinşasa'da il, Kongo ırmağının her iki kıyısında. İdare merkezi, *Stanleyville*. (L)

DOĞU KRALLIĞI. Bk. AUSTRASİA.

DOĞU LATİN devletleri, Yakındoğu'da haçlılar tarafından kurulmuş devletlerin bütününe verilen ad.

● *Tarih ve kurumlar.* Birinci Haçlı seferi sonunda haçlılar, her biri birer latin devletinin çekirdeğini teşkil eden bellibaşlı şehirlerde (Edessa'da [Urfa, 1097], Antakya'da [1908], Kudüs'te [1099] ve daha sonraları Trablus'da [1109]) yerleşmişlerdi. Bu bölgelerde emirlerindeki askerî birliklerle baronlar bulunuyordu. Batıdan önce şövalyeler gelerek yeni devletlerin ordularını kurdular; sonra kendilerine toprak verilen göçmenler şehir ve kasabalara, hıristiyan hacılarsa kutsal topraklara ve limanlara yerleştirildiler. Bu latin unsurları, diğer «diller»in üstüne geldiler: müslüman aristokrasisiyle zengin müslüman burjuvazisinin malları ellerinden alındı; bazı şüpheli ermeni senyörleri de bertaraf edildi. Bu istisnalar dışında halkın çeşitli sınıfları daha önceki statülerini ve kurumlarını, yeni latin senyörlükleri çerçevesi içinde, muhafaza ettiler.

Halkın dinî statüsünde de değişiklik yapılmadı. Müslümanlara din hürriyeti tanındı, din değiştirmeleri için herhangi bir baskıya başvurulmadı. Nitekim müslümanları hedef alan hıristiyan propagandasının ve kiliselerin birleşmesi için yapılan görüşmelerin yaygınlaşması XIII. yy.a rastlar.

1109'dan itibaren Kudüs krallığı, Latin Devletler birliği içinde hâkim duruma geldi: Kudüs kralları prenslik ve iki kontluğun işlerine (özellikle bunları müslümanlara karşı korumak için) sık sık müdahale ettiler. Feodal düzen yürürlükte olduğundan devlette krala, prense veya kontlara bağlı olan ve senyörlüklere sahip baronlar vardı. Şövalyelere ise, baronlara hizmet edebilmeleri için *fief*'ler verilmişti. Kudüs kralı Amalricus I, 1163'e doğru, bütün şövalyeleri doğrudan doğruya krala bağlayan bir *emirname* çıkardı. XIII. yy.da derebeylik hukuku birçok derlemeye konu oldu: *Livreau Roi* (Kralın Kitabı); *Livre de Philippe de Navare* (Navarra'lı Filippo'nun Kitabı); *Livre de Jean d'İbelin* (Jean d'İbelin'in Kitabı); *Assises de la Cour aux Bourgeois* (Burjuva Saray Yasaları Külliyatı); bunların tümü *Kudüs Yasaları Külliyatı*'nı meydana getirdi. Bu yasalar külliyatı fief'lere ve fief halkına yüksek mahkeme tarafından uygulanırdı; öteki davalara vikontların başkanlığındaki burjuva mahkemeleri, ticaret ve deniz işlerine de ticaret ve denizcilik mahkemeleri bakardı. Bundan başka Kilikya Ermeni krallığınca benimsenen *Antakya Yasaları Külliyatı* da vardı. Bu külliyat baronlara, birçok kere, şehirleri komün düzenini benimsemeğe zorlayarak (Akkâ komünü, 1232; Tralus komünü, 1288), krallık, prenslik veya kontluk iktidarına meydan okuma imkânını sağladı.

Latin kilisesi, geleneksel düzene uymağa çalışılarak kurulmuştu; fakat Kudüs patrikliği, Antakya patrikliğine ait bir araziyi işgal edince (Sur başpiskoposluğu) pâpalık, temsilciler yollayarak duruma müdahale zorunda kaldı. Rahipler meclisi tarafından yönetilen büyük kutsal yerler (Kutsal tapınak), Haçlı seferlerine başlangıç olan hac ziyaretlerine yol açtı. Hacılara iki ayrı tarikat mensubu hizmet ederdi. Hac yolcularının bakımıyle uğraşan *Hospitaliye*'ler ve tehlikeli yollarda onlara refakat eden *Tampliye*'ler. Bu tarikatların ikisi de askerî bir nitelik kazanarak çabucak birer siyasî güç durumuna geldiler; ruhban sınıfına bağlı olmadıkları için, kilise ile araları açıldı. Kıyı kentlerinin işgali sırasında, abluka için deniz kuvvetlerini tahsis eden siteler (özellikle italyan siteleri) bu kentlerde tüccar eşyasını muhafaza için yapılan büyük depolar ve dükkânlar sayesinde ticaretlerini geliştirdiler. XIII. yy.da, Ceneviz veya Pisa konsülleriyle venedikli balyozlar bölge yönecilerine karşı tam bir bağımsızlık kazanarak kendi aralarında sık sık çarpışıp durdular. Bu ticaret yerlerinin aracılığıyle Batı ve Doğu arasında geniş bir alışveriş (flaman ve italyan kumaşları; Musul ve Şam yoluyle gelen baharat; ipekliler ve pamuklular v.b.) başladı. Hacıları getiren gemiler, İstanbul ve Mısır'a kadar uzanan ticaretin çabucak Suriye, Lübnan ve Filistin kıyılarına doğru yön değiştirmesine sebep oldu; Akkâ 1291'de tahribine kadar milletlerarası büyük alışveriş merkezlerinden biri haline geldi.

Suriye kıyılarındaki devlet teşkilâtı, Kıbrıs'ın Aslan Yürekli Richard tarafından zaptedilmesinden (1189) sonra kurulan Kıbrıs kırallığına örnek oldu. *Kudüs Yasalar Külliyatı*, adamlarının kral Petrus I'e karşı isyan etmeleri sonunda (1369) Kıbrıs'ta kanun niteliği kazandı. Suriye'de olduğu gibi Kıbrıs'ta da senyörlük düzeni vardı; fakat gerçekte bu düzen çok kesin olan bizans sistemi örnek alınarak kurulmuştu: çok ağır ödemeler ve angaryalar altında inleyen serf'ler (veya parek'ler), XV. yy. dan sonra, vergi borçlarından kurtularak azat edildiler. Ancak Lefkoşe'deki vikont mahkemesinde yargılanabilen ve Lefkoşe'ye sığınmış olan Latin ve Suriyelilere göre daha az imtiyazlı olan yunanlı şehir burjuvaları ise bu çağda hürriyetlerini kazandılar. Yunanlı rahiplerin latin rahiplere bağlanmaları, Kudüs'tekinden daha ciddî problemler doğurdu; papa Alexander IV'ün bir bulla'sı ile her latin piskoposa yardımcı olarak yunanlı bir piskopos verildi; yunan kilisesi papazları da bu piskoposa bağlandı (şehirler dışında pek az latin cemaat vardı).

Papaların Mısır sultanına bağlı ülkelerin ablukaya alınmasını istemeleri üzerine, Asya kıyılarındaki limanların oynadığı ticarî role Kıbrıs, büyük ölçüde mirasçı oldu. Ceneviz ve Venedik kolonilerinin merkezi olan Magosa'ya yanaşan ticaret filoları, buradan Hindistan, Çin ve Türkistan'dan gelen malları yüklüyorlardı. Bu ticarî rolüne ve görülmemiş ölçüde bir refah seviyesine rağmen Magosa, Layas'ın ve Kilikya ermeni kırallığının yayılmasına engel olamadı. Üstelik Magosa da Cenevizlilerin eline geçti (1373).

Doğu ülkeleri müesseseleri ve özellikle *Kudüs Yasaları Külliyatı*, 1204'ten sonra Bizans imparatorluğunda kurulmuş olan devletlerdeki müesseselere ve özellikle Akhaia prensliği müesseselerine örnek oldu. Bu müesseseler 1325'e doğru *Romen Yasalar Külliyatı* halinde kanunlaştırıldı.

Doğu devletlerinde güçlü bir düşünce hayatı gelişti; büyük hukukçularla birlikte, tarihçi Sur'lu Guillaume ve şair Navarra'lı Filippo, bu gelişmelerin başlıca temsilcileri oldu. Doğulu yazarlardan tercümeler yapıldı; Latinler Arapça ve Grekçe öğrendi.

● *Güzel sanatlar.* Latin Suriyesi mimarîsi, Burgogne etkileriyle birlikte, büyük ölçüde Fransa'nın güney bölgelerinin kiliselerini örnek aldı. Latinler, Kudüs'teki Kutsal tapınaktaki Constantinus üslûbunda rotondu, büyük bir absid haline getirdiler; karşı tarafına gelen yere de fransız üslûbunda bir yerleştirme ile bir bakşını inşa ettiler. Tablaları hariç, ana kapısı Poitou okulunu andırır; bu tablalar Provence ile Chartres'dan örnek alınmış oymalı atkılar üzerine oturtulmuştur. Öteki suriye-latin kiliseleri daha öncekilere benzetilerek yapılmıştır: Tortosa'da Notre-Dame, Beyrut'taki Aziz Yuhanna kiliseleri gibi.

Kıbrıs'ta ise, mimarlığın gelişmesi dört devir gösterdi. İlk devir başlangıçtan 1250'ye kadar uzanır: 1209'dan itibaren, Paris Notre-Dame'ınkini andıran bir plana göre yapılmış olan Lefkoşe'deki Hagia Sophia katedrali; Magosa'da Sainte-Chapelle boyutlarında inşa edilmiş Saint-Georges des Latine kilisesi (XIII. yy. sonu) gibi. İkinci devir (1250-1350) Fransa'daki Champagne'ın etkisindedir: 1308'den itibaren yapılmağa başlayan Magosa'daki Saint-Nicolas kilisesi. Üçüncü devir (XIV. yy. sonu) Fransa'nın güney bölgesi etkisindedir; dışı, Avignon'daki Papalar sarayını andıran, Lapais'deki Prémontré manastırı gibi. Dördüncü devir (XV. yy.) ise, Katalonya ve Kuzey İtalyan mimarîsinden yararlandı (Lefkoşe Kral sarayı). Latin askerî mimarisi örnekleri olarak Suriye ve Kıbrıs'ta ünlü şatolar gösterilebilir. Bizans *Castum*'larınınki gibi köşeleri kuleli ova şatolarıyle, fransız şatolarından örnek alınarak yapılmış arka arkaya iki surlu dağ şatoları. Birinci kategoride Tortosa şatosu, Moab krak'ı (Suriye-Filistin), Magosa'daki Cérines şatosu ve Trablus şatosu vardır. İkinci kategoriye ise Margat şatosu, Şövalyeler krak'ı (Suriye-Filistin), Saint Hilarion veya Aşk tanrısı, Cantara ve Buffavent (Kıbrıs) şatoları girer. (L)

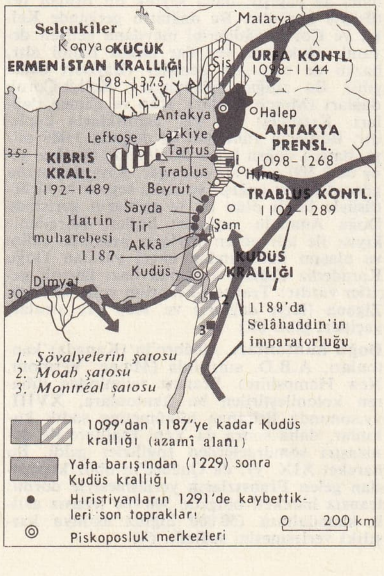

DOĞU LATİN devletleri
(XII. yy. - XIII. yy. başı)

DOĞUM i. (*doğmak*'tan *doğ-u-m*). Dünyaya gelme, doğmak eylemi. (Bk. ANSİKL. *Tıp* bölümü): *Doğum ile ölüm arasındaki yolu acılarla da, zevklerle de zenginleştiren hep sevgi* (N. Ataç). ‖ Bir kimsenin doğduğu yıl: *Doğumu* 1934. ‖ *Doğum güçlükleri*, doğum sırasında ortaya çıkan bütün güçlükleri ifade eden genel terim. (Bk. ANSİKL. *Tıp* bölümü.) ‖ *Doğum sancısı*, doğum yaparken duyulan sancı; — *Mec.* Bir iş, bir eser meydana getirirken duyulan sıkıntı, çekilen güçlük. ‖ *Doğum sonrası*, doğum ile annenin tamamen iyileşmesi ve organların eski haline dönmesi arasında geçen zaman. ‖ *Doğum yapmak*, yavru dünyaya getirmek. ‖ *Doğumun ardından gelen devreler*, doğum sonrası kanamalar. ‖ *Ağrısız doğum*. (Bk. ANSİKL. *Tıp* bölümü.)

— Adlî tıp. Bk. ANSİKL.

— Astroloji. Bir kimsenin dünyaya geldiği anda gökyüzünün hali ve yıldızların durumu.

— Huk. Bk. ANSİKL.

— İkonogr. Bk. DOĞUŞ.

— Nüf. *Doğum fazlası*, tüketim maddeleri artış oranını aşan doğum yüzdesi. ‖ *Doğum kontrolu*. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Doğum oranı*, bir toplumda, belli bir sürede meydana gelen doğum toplamının, genel veya ortalama nüfusa oranı. (Bk. ANSİKL. *Tıp* bölümü). ‖ *Doğum oranı toplamı*, diri ve ölü doğumlar toplamının nüfusa oranı. ‖ *Doğumu teşvik*. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Canlı doğum*, yaşayan çocuk doğumu. (*Zt.* ÖLÜ DOĞUM.) ‖ *Diri (efektif) doğum oranı*, yalnız canlı doğumları gözönüne alan oran. ‖ *Evlilik dışı (gayrı meşru) doğum*, evli olmayan kadının dünyaya çocuk getirmesi. ‖ *Evlilik dışı doğum oranı*, evli olmayan anadan doğan ve babası tarafından tanınmayan çocuk sayısının ortalama nüfusa oranı. ‖ *Meşru doğum*, evlilik sonucu olan doğum. ‖ *Ölü doğum oranı*, ölü doğumlar sayısının nüfusa oranı. ‖ *Özgül (sarih) doğum* (veya *doğurganlık*) *oranı* veya *velûdiyet emsali*, diri doğumların doğum yapabilecek durumdaki kadınlar sayısına oranı.

— Tar. Bk. ANSİKL.

— Vet. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Tıp. *Doğum*, gebelik ürününün yaşabilir duruma gelince eklentileriyle birlikte normal yollarla dışarıya atılması veya çıkarılmasıdır. Doğum normal olarak gebeliğin 270. gününe doğru olur. 180. ile 260. günler arasında olana *erken doğum*, 285. günden sonra olana *geç doğum* denir. Doğum herhangi bir ebeliğe ihtiyaç göstermeden olursa buna *kendi kendine* veya *normal doğum*, bundan başka bütün doğumlara *sunî doğum* denir. Doğumun birbiri arkasına ge-

len iki evresi vardır: *asıl doğum* ve *kurtulma.* Yavrunun doğumu sırasında iki devre göze çarpar: *genişleme* devresi denilen birinci devrede başlıca ve tek rolü dölyatağı kasılmaları oynar. Bu kasılmaların etkisi altında önce dölyatağı boynu kaybolur; gebelik süresince boyun kısmını dolduran ve kanlı balgama benzeyen sümüksü tıkaç bu sırada dışarı atılır. Bundan sonra dölyatağının kasılma hareketiyle boyun genişlemeğe, açılmağa başlar. Fakat genişlemenin yeterli olabilmesi için yumurtanın alt ucu, yani su kesesi veya su kesesinin delinmesinden sonra dölütün önde gelen kısmı dölyatağı kasılmalarına yardım eder. Açılma tamamlanınca, su kesesi o zamana kadar delinmemişse delinir ve dölütün önde gelen kısmı leğen boşluğunda kasık tabanına kadar iner. Atma devresi denilen ikinci devrede, dölyatağının kasılmaları ve kadının isteyerek yaptığı itici hareketlerle, yani karın kaslarını kasmasıyle dölüt cinsiyet organlarının dışına doğru itilir. Kurtulma, dölüt eklentilerinin (etene ve zarlar) dışarı atılması demektir. Dölütün leğen çukuruna önce inen ucuna, *dölütün önde gelen kısmı* denir. Baş önde gelirse doğuma baştan gelme, kıç önde gelirse makattan gelme sıfatı verilir. Günümüzde güvenlik bakımından, doğum ameliyathanesi olan kliniklerde yapılmalıdır. Buna sebep, birçok güç doğumda ananın ve çocuğun yararına en uygun ameliyatın sezaryen ameliyatı olmasıdır. Doğum, doğumla ilgili her çeşit ameliyatın yapılabilmesine elverişli yükseklikte, sert bir yatakta yapılmalı, asepsi tedbirleri çok sıkı olmalıdır.

● *Ağrısız doğum.* Ağrısız doğum metotları ikiye ayrılabilir:

1. *İngiliz metodu.* Read'ın öncülük ettiği bu metodun amacı doğum sırasında bedenî kontrolu elde bulundurmaktır. Bu kontrol gebeliğin başlangıcından itibaren yapılan beden eğitimiyle ve doğum sırasında tam bir gevşeme, yani kendini bırakma ile elde edilir.

2. *Psikoprofilaktik doğum* veya *rus metodu.* Bunda, beden kontrolu, gebe kadında, doğumun her evresine uygun bir dizi şartlı refleksler (Pavlov) meydana getiren bir antrenmanla elde edilir. Bu iki metot kadına en az ağrı duyusu ile ve olabildiği kadar normal bir doğum yaptırmağa çalışmaktadır.

● *Çocuğun bakımı.* Çocuk doğduğu zaman göbek bağı atımları dursun diye önce birkaç saniye beklenir, sonra göbeği bağlanır. Serbestçe soluk alabilmesi, üşümemesi ve yeteri kadar oksijen elde edebilmesi için üst solunum yollarının derhal açılmasına dikkat edilir. İlk bağırma, ilk ses geciktiği zaman zorlama hareketlerden çekinmelidir. İltihaplanmayı önlemek için göze damla damlatılır, göbek bağına asepsili pansuman yapılır.

● Doğum çeşitli adlî tıp problemlerine konu olur. Bir miras meselesi yüzünden olduğu gibi, namus ve şeref meselesi yüzünden gizlenebilir de. Bir kadının doğum yapıp yapmadığını yalnız başına kesin olarak ispatlayan hiç bir belirti yoktur; fakat birçok belirti biraraya gelirse doğumun olduğu kesin denecek kadar yakın bir ihtimalle söylenebilir.

● *Doğum güçlükleri* iki kısma ayrılır:

1. *Anaya ilişkin güçlükler:* leğen kemiğindeki şekil bozuklukları; dölyatağı kasılmalarıyle ilgili dinamik güçlükler; dölyatağı boynunun genişlemesindeki anormalliğe bağlı güçlükler; gerek doğuştan kusurlu olma, gerekse cerrahî müdahale dolayısıyle yumusak kısımlarda beliren güçlükler; dölyolunu tıkayan ur şeklindeki güçlükler.

2. *Dölüt ve eklentilerine ilişkin güçlükler:* Dölyatağının boyun kısmının etene ile tıkanması, dölütün kısmen veya tamamen çok iri olması, eklentilerin sarkması, dölyatağı boşluğunda birkaç dölütün birden bulunması, göbek bağının kısa oluşu veya önce gelmesi.

— Nüf. *Doğum kontrolu.* Bazen doğumların sınırlandırılması, bazen de, istemeyerek gebe kalmanın önlenmesi üzerinde durulmuştur. Bu iki tedbirin uygulanması, nüfus planlamasına bağlıdır ve gebeliği önleyici metotların gelişmesiyle yakından ilgilidir. Gebeliği önlemek için eski çağlardan beri birçok çareye başvurulur. Fakat, son zamanlara kadar bu usullerin yaygın bir uygulama alanı yoktu. Malthus, 1798'de, cinsel perhizi çare diye göstererek doğum kontrolu meselesini ortaya attı. Yeni Malthus'çular (Francis Place, Charles L. Knowlton, George Drysdale, son zamanlarda da amerikalı Margaret Sanger), daha da ileri giderek, gebeliği önleyici her türlü tedbiri ahlak bakımından geçerli saydılar. İlk doğum kontrolu kliniği 1878 yılında Amsterdam'da açıldı. Yeni Malthus'çuluk hareketi, özellikle anglosakson ve iskandinav memleketlerinde tutundu; buna karşılık, dinî bağnazlığın ağır bastığı ülkelerde büyük direnmelerle karşılaştı (özellikle katolik ülkelerde). Son on yıldan beri Yeni Malthus'çuluk çok gelişti; doğum kontroluna artık sadece nüfus artışını dizginlemek için değil, doğumu nitelik bakımından da ıslah etmek için başvuruluyor: maksat, kadınları kısırlaştırmaktan çok, her ananın mümkün en iyi şartlar altında doğum yapmasını sağlamaktır.

Türkiye'de doğum kontrolu Sağlık ve Sosyal Yardım bakanlığınca yürütülür (557 sayılı kn. md. 2/1). Bakanlık, kuracağı bir teşkilât ile doğum kontrolu için gerekli ilâç ve araçları muhtaç olanlara ücretsiz veya ucuz olarak sağlar (md. 2/2).

Bu kontrolu yürütecek olan Nüfus Planlaması Genel müdürlüğünün bütçesi 30 milyon lirayı aşmaktadır; bugüne kadar yakl. ol. 130 000 kadının, önleyici araç veya ilâç kullanarak doğum kontroluna fiilen katıldıkları istatistiklerden anlaşılmaktadır.

● *Doğum kontrolunda gebeliği önleyici tedbirler.* Gebeliği önleyici nitelikte devirli imsaka dayanan iki usul vardır: kadınlarda aybaşının başlangıcını bulmaya dayanan Knaus ve Ogino usulü ile makattan alınan vücut ısısı eğrisini gözlemeye dayanan *ısı tespit* usulü. Her iki usul de, kadının döllenme devresinde onunla temastan kaçınmayı gerektirir.

Prezervatifler, spermatozoitlerin dölyatağı boşluğuna inmesini önler. Erkek prezervatifi en yaygın araçlardan biridir. Bu türlü prezervatif zührevî hastalıklarla savaş aracı kabul edildiği için serbestçe satılmasına izin verilmektedir. XIX. yy.ın sonunda Almanya'da yapılan kadın prezervatifleri ise iki çeşittir: boyunlu kılıf ve tıkaç (veya perde). Bu sonuncusu Amerika'da pek yaygındır. Bu kadın prezervatifleri, yerel olarak uygulanan sperma öldürücü müstahzarlarla (pomatlar) birlikte kullanılır.

Dölyatağı içine konan doğum önleyici aygıtlar, polietilen ipliklerinden yapılmış helezon veya dirsek biçiminde aygıtlardır; esnek oldukları için genişletmeden dölyatağına girer. Bunun etkisi de henüz iyice belli değildir. Bunun yumurtayı normal yolundan saptıracağı ve döllenmiş yumurtanın tutunup gelişmesine engel olacağı düşünülmüştür. Birçok hekimler yabancı bir cismin uzun süre kalacak şekilde dölyatağına konması konusunda kararsızdır.

Ağızdan alınan doğumu önleyici haplar, bütün eşeysel hormonların, bazı şartlar altında, yumurtalığın çalışmasını kısıtlayacağı ve yumurta oluşumunu önleyeceği ilkesine dayanır. 1954'te, gebeliği önleyici ilâçların sentez yoluyle yapılması, doğumu önleme konusunda yeni bir çağ açtı. Doğumu önleyici çeşitli ilâçların ağız yoluyle alınması sonucunda beliren yan etkiler itirazlara yol açtı ama bu yan etkilerin sebeplerinin hayli karmaşık olduğunu belirtmek gerekir. Bu etkiler aslında sindirim ve dolaşımla ilgilidir. Durum iyice aydınlanıncaya kadar, bu usul sınırlı olarak kullanılmalı, tıbbî, sosyal veya iktisadî zorunlu sebeplerle gebeliğin geçici bir süre için durdurulması hallerinde uygulanmalıdır.

Bu usullerden şunun veya bunun seçimi, yaş, sağlık, yaşama şartları ve sıkı bir disipline katlanabilme gibi durumlar gözönünde bulundurularak yapılmalıdır. Aile planlama merkezleri bu seçimde ilgililere yardım etmeğe çalışır. Doğumu önleme, psikolojik, ahlâkî, dinî ve hukukî birçok problem doğurur.

● *Doğum oranı.* Herhangi bir sınırlandırma bulunmadığı zaman *doğum oranı,* doğurma yeteneğiyle ilgili şartlara bağlıdır. Doğum oranı bakımından ülkeler arasındaki farklar biyolojik, sosyal ve kültürel etmenlerin tümüyle açıklanabilir. Genç kadınlarda kısırlık oranı, toplumlara göre pek az değişiklik gösterir. Çeşitli ülkelerde, ta eskiden beri, evliliğin erken başlayıp uzun sürdüğü hallerde, çocuksuz kalan çift miktarının yüzde 5'i aştığı pek nadir görülmüştür. Yaş ilerledikçe kısırlığın artış oranını tespit ise pek kolay değildir. Doğum oranlarındaki farklılığın sebeplerinden biri, toplumlara göre çok değişik olmakla beraber, doğumlar arasındaki ortalama zaman aralığıdır. Döllenmeye elverişlilik farklarının doğumda rolü olup olmadığı bilinmiyor. Buna karşılık, her doğumdan sonra az çok uzun bir süre devam eden süt vermenin bir kısırlık devresi yarattığı muhakkaktır: bu devre bizzat süt vermenin bir sonucu olduğu gibi cinsî temas yasaklarından da doğar.

doğum

Toplumların çoğunda evlilik dışı doğumların sayısı, bütün doğumlara göre pek azdır. Demek ki doğurma konusunda hâkim rol oynayan etmen evlenme oranıdır. Evlenme oranları ise ülkelere göre değişir; genel olarak evlenmeler geri kalmış ülkelerde, batı Avrupa'daki sanayi ülkelerine göre hem çok erken, hem de çok fazladır.

Açığın, protein eksikliğine yol açarak cinsî içgüdüyü kamçıladığı ve dolayısıyle gebeliği kolaylaştırdığı ve doğum oranını yükselttiği hakkındaki iddialar, bugüne kadar hiçbir bilimsel çalışma ile doğrulanmamıştır. Hattâ inkârı kabul olmayan bazı gözlemler bu teorinin yanlışlığını göstermektedir. Bu çeşitli etmenlerin doğum oranı üzerindeki etkisi şöylece özetlenebilir: az gelişmiş ülkelerin çoğunda doğum oranı yüksektir; bazen binde 50'yi bulur, hattâ aşar (Kostarika, Guatemala, İran, Mısır); Kuzey Afrika müslümanlarında, Hindistan'da, Meksika'da ve doğumun sınırlandırılmadığı bütün ülkelerde binde 45 kadardır. Avrupa ülkelerinde doğumlar kendiliğinden sınırlanmadan önce pek seyrek olarak binde 40'ı bulurdu. XIX. yy.ın ikinci yarısından beri Batı Avrupa ülkelerinin çoğunda, denizaşırı anglosakson ülkelerinde doğum oranındaki düşüklük hemen hemen süreklidir. Son zamanlarda Fransa'da doğum oranı binde 15,7'dir; son zamanlarda İngiltere'de binde 15'e, İsveç'te binde 14,4'e düşmüştür.

Bugünkü duruma gelince, az gelişmiş ülkelerde doğumu önleme propagandasına karşı direnme vardır. Fakat Japonya'da çocuk aldırmaya resmen izin verilerek sınırlandırmanın teşvik edilmesinden sonra (1948), 1957'de 1 570 000 canlı doğuma karşılık 1 200 000 çocuk aldırma olayı kaydedilmiştir; doğum oranı ise 1947'de binde 34,3 iken 1952'de binde 23,5'e, 1959'da binde 17,5'e düşmüştür. İkinci Dünya savaşı sonundan beri bazı batı ülkelerinde ise doğum oranında sürekli artış görülmektedir. (A.B.D., Fransa). Türkiye'de gerçek doğum istatistikleri yoktur. Zira doğumların büyük kısmı, gerekli

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

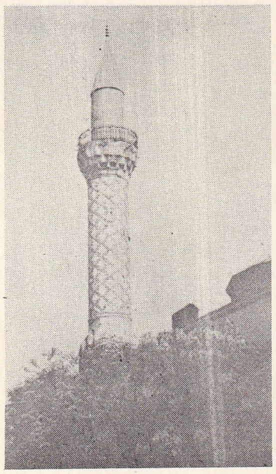

DOĞU RUMELİ sağda, Edirne'de iç kale kapısı; yukarıda, Filibe'de Hüdavendigâr camii minaresi (Ekrem Hakkı Ayverdi, «Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri»nden; İsmet Hikmet Ertaylan, «Fatih ve Fütuhatı»ndan)

zamanda ilgili makmlara bildirilmemekte ve özellikle köylerde doğumdan hemen sonra doğan çocukların ölümü bu durumu daha da güçleştirmektedir. Dolayısıyle nüfus kütükleri doğumların bildirilmesinde yardımcı olamamaktadır. Doğumların resmî ebeler aracılığıyla tespit edilmesi kararlaştırılmışsa da şehirlerde bile kanun dışı ebelerce doğum yaptırılması bu yolu da tıkamaktadır. Ancak Sağlık ve Sosyal Yardım bakanlığınca, sıtma savaş bölgelerinde 1934-1951 yılları arasındaki doğumlar düzenli olarak tespit edilmiştir. Buna göre en yüksek doğum oranı binde 43,3 ile 1942'de, en düşük doğum oranı da binde 25,8 ile 1945 ve 1946 yıllarında görülmüştür. Ayrıca İstatistik Genel Müdürlüğünce 1945 ve 1946 yıllarında öğretmen ve eğitmenler aracılığıyle, 63 ilde 4 085 köy (nüfusu 2 518 880) ve bir yıl sonra 8 929 köy (nüfusu 5 023 188) halkı gözleme tabi tutuldu. Bu anketler sonucu Türkiye'nin köylerinde genel doğum oranının binde 25-35 arasında değiştiği hesap edildi. Bu çalışmalara göre Türkiye'de genel doğum oranı yaklaşık olarak bulunmakta, 1950-1960 döneminin doğum oranı binde 43 olarak tahmin edilmektedir. Bk. NÜFUS.

Bugün, doğumu sınırlandıran ülkelerde doğum oranı köylerde şehirlerden, fakir tabakalarda zenginlerden, dindarlarda serbest düşüncelilerden daha fazladır. Döl verimi ile ekonomik durum arasındaki bağlantı önceleri sanıldığından daha karmaşıktır. Şüphesiz fakir toplumlarda, sınırsız bir çoğalma görülüyor; ileri toplumlarda ise doğum oranı fakir işçi sınıfında zengin sınıflara göre daha yüksektir. Fakat aykırı bir sonuç olmakla beraber batı toplumlarında ekonomik buhran ve işsizlik kısırlık etmenleridir. Gene, geleceği sınırlı fakat güvenlik altında olan küçük memur tabakalarında, doğum oranı, ekonomik durumu daha iyi fakat iş güvenliği daha az olan işçi sınıfının bazı kesimlerine göre daha düşüktür. Meselâ bugün A.B.D.'de doğum oranının yüksekliği milletin zengin sınıflarında öteki sınıflardan daha yüksektir.

Bu çelişkilerin çözülmesi kolay değildir. Bunda güvensizliğin ve ileriyi iyi görememenin payı şüphesiz ki büyüktür. Az çocuk yapma arzusu, ancak belli bir ekonomik düzeye ulaştıktan sonra fazla çocuk yapmanın, rahat yaşamaya engel olacağı düşüncesiyle duyulmaktadır.

Esasen, gelişmiş ülkelerde, sosyal grupların tümünde doğurma oranını yükseltebilecek toplu bir hava esmektedir. Ekonomik buhranların, işsizliğin, siyasî havanın, hattâ aileye ilişkin kanunların nüfus alanındaki etkisi bununla açıklanabilir. Çocukların dünyaya gelişiyle ilgili insan psikolojisi olaylarının da tamamen bir kenara itilemediği başka bir gerçektir.

● *Doğumu teşvik.* 557 Sayılı Nüfus Planlaması Hakkında kanunun yürürlüğe girmesine kadar Umum- Hıfzıssıhha kanununun 3. maddesinin 1. fıkrası, doğum teşvikini devletin vazifeleri arasında sayıyordu. Aynı kanunun 152. maddesi ise, ilkaha engel olacak ilâçların satılmasını yasaklamıştı. 557 Sayılı kanun yürürlüğe girinceye kadar doğum devlet tarafından teşvik edilmiş, veya doğumun engellenmesi yasaklanmıştır denebilir.

557 Sayılı kanunun 8. maddesi, bu hükümleri yürürlükten kaldırdığı gibi, 1. maddesinde fertlere, gebeliği önleyici ilâçları kullanma imkânı tanıyarak onları çocuk sahibi olmakta serbest bırakmıştır. 657 Sayılı Devlet Memurları kanunu, memurlara, bir geliri olmayan çocukları için, her yıl Bütçe kanunu ile tespit edilen bir miktar yardım yapılmasını öngörür (Md. 202/I, II). Bu ödemeler çocuğun doğduğu tarihi takip eden ay başından itibaren başlar ve evlenmesine veya 19 yaşını doldurmasına kadar devam eder. Ancak bu yardım, kız çocukları için evlenmeme halinde 25 yaşını dolduruncaya kadar, yüksek öğrenim yapmakta olan erkek çocuklar için ise, 25 yaşını geçmemek şartı ile, öğretim bitinceye kadar sürer (md. 206). Aynı kanunun 207. maddesine göre, doğum halinde de, yine Bütçe kanunu ile tespit edilecek bir miktar para, doğum yardımı olarak verilir.

Her iki yardım da Devlet Memurları kanununun 203/III, 207/A ve Gelir Vergisi kanununun 25. maddesinin 4. ve 5. bentlerine göre vergiden muaftır. Bugün artık devlet, doğumu teşvik ile ilgili tedbirler yerine doğum halinde maddî yardımda bulunmakla yetinmektedir. Meselâ 4598 sayılı kanunun 6. maddesine göre, Devlet memurlarına çocuk başına 10 TL aylık yardım yapılmakta, ayrıca, 5504 sayılı kanunun 1. maddesine göre, her doğum halinde 200 TL. doğum yardımında bulunulmaktadır.

Aynı şekilde Sosyal Sigortalar kanunu 43. v.d. maddeleri, doğum öncesi, doğum esnasında ve doğum sonrası için gerekli fiilî yardımları öngörmektedir. Bu kanunun 46. maddesine göre ise, söz konusu yardımlar fiilen yapılmazsa Çalışma bakanlığınca tasdik edilecek bir tarifeye uygun nakdî yardım yapılır.

— Adlî tıp. Tebabet ve Şuabâtı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair kanunun 47. maddesine göre, *doğum yaptırma* yetkisi, Tıp fakültesi veya Sağlık ve Sosyal Yardım bakanlığının açtığı ebe okullarını bitirerek diploma alan kimselere aittir. Diplomalı ebelerin bulunmadığı yerlerde, hastahanelerde üç ay ameliyat kursu gören kimseler aldıkları ebelik belgesini Bakanlığa onaylatırlarsa, ebelik yapabilirler. Ancak bu kimseler diplomalı ebe bulunan yerlerde çalışamazlar (md. 48). Bu şekilde diploma veya onaylı belgesi olmaksızın doğum yaptıran kimseler 1 hafta ilâ 3 ay hafif hapis ve 5 liradan 50 liraya kadar hafif para cezası ile cezalandırılırlar. Eğer, fiil Ceza kanununa göre daha ağır bir cezayı gerektiriyor ise, o ceza verilir.

— Huk. Doğumun, ana babanın bağlı olduğu nüfus memurluğuna, doğum gününden itibaren bir ay içinde bildirilmesi mecburîdir. Doğum hastahanede olduysa, doğum kâğıdı almak için, evlenme cüzdanı, ana ve baba nüfus cüzdanı ile hastahane başhekimliğine başvurmak gerekir. Hastahane başhekimliği hazırladığı doğum kâğıdını ana ve babaya teslim eder, bölgedeki nüfus memurluğuna yazılı olarak bildirir. Doğum evde olduysa, evlenme cüzdanı, ana ve baba nüfus cüzdanı, ebe kâğıdı ve iki şahitle muhtarlığa başvurularak doğum kâğıdı alınır. Doğum kâğıdında, doğumun yeri, tarihi, günü ve saati, çocuğun cinsiyeti, adı, ana ve babasının adı, soyadı, adresi, sanatı belirtilir. Ayrıca güvenilir şahitlerin de kâğıdı imzalaması şarttır. Ana ve baba, doğum kâğıdıyle bağlı nüfus memurluğuna başvurur. Kayıtları taşrada ise, doğumun tescilinde bir engel olup olmadığı sorulur. Gelen cevap olumluysa, doğum kâğıdının aslı dosyaya geçirilir, bir sureti çıkarılır ve taşradaki nüfus memurluğuna gönderilerek künyesi istenir. Künye geldikten sonra gerekli incelemeler yapılır ve ana babanın kayıtlı olduğu nüfus kötüğüne geçirilir. Nüfus kaydı bulunduğu şehirde ise, doğum kâğıdı nüfus kaydıyle karşılaştırılır, kütüğe geçirilir. Nüfus cüzdanı imza karşılığında ana veya babaya (büyükana ve büyükbaba da olabilir) verilir.

Doğum kâğıdı bir ay içinde verilmediği takdirde, nüfus memurunun doğumu kaydetmeğe yetkisi yoktur; durumu kaymakamlık idare heyetine bildirir. Sokakta bulunmuş çocuklara ise, emniyet kovuşturması yapıldıktan sonra çok bilinen (esma-ı marufe'den) bir ana ve baba adı (Abdullah, Havva) verilir ve nüfus memurluğundaki deftere doğrudan doğruya kaydedilir.

— Tar. Osmanlı sarayında doğum törenlerine *velâdeti hümayun* deniyordu. Doğum yaklaşınca haremin başı valide sultan, doğuracak kadının ihtiyaçlarını liste halinde hazinedardan istetir; ayrılan oda yeni eşyalarla süslenir, özellikle doğum yatağı, cibinlik, çarşaf ve örtüleri kırmızı renkte özenle hazırlanır; ebe ile dâye tayin edilirdi. Çocuk doğar doğmaz kızlar ağasına, lalaya, silâhtar ağaya duyurulur. Silâhtar ağa doğumu sarayda ilân eder; çocuk erkek ise 5, kız ise 3 kurban kesilir; saray topları şehzade için 7, sultan için 3 defa atış yaparlar. İstanbul sokaklarında dellâllarla, İmparatorluğun her yanına gönderilen fermanlarla bu mutlu olay halka duyurulur. Başta saray olmak üzere, devlet adamlarının konakları, kandil ve fanuslarla ışıklandırılır, mehterhane çalınır, türlü oyunlar ve gösteriler yapılır, bu şenlik 5 - 7 gün sürerdi. Doğumdan sonra haremde bulunanlara in'âmlar ve hediyeler dağıtılır; kutlamaya gelen hanımlar eşlerinin mevkilerine göre hediye getirirlerdi. Konuklara şerbet ikram edilir, Sadrazama doğumun üçüncü günü şerbet gönderilirdi. Bütün devlet erkânı padişahı tebrik ederler, şairler, şiirleriyle mutlu doğumu kutlarlardı. Bu konudaki *velâdetnameler*'in en tanınmışları, Haşmet'in Mustafa III'ün kızı Hibetullah Sultan için yazdığı *Velâdetname-i Hibetullah Sultan* ile, Abdülhamid I'in ilk doğan çocuğu için silâhdar Mehmed Ağanın emriyle Melek İbrahim'in yazdığı *Velâdet-i Hatice Sultan*'dır. Doğumun en göz dolduran töreni beşik* alaylarıdır.

— Vet. Bir defada birçok yavru yapan hayvanlarda (domuz, köpek, kedi, tavşan) kurtulamama, yani sonun içeride kalması, dölyatağı-etene bağlantısının kolay kopması nedeniyle, istisnaî bir olaydır. Aynı şekilde, kısrakta da seyrek görülür. Çünkü bunlarda etene dış zarı dölyatağı mukozasına gayet zayıf bağlıdır. Buna karşılık, inekte dölüt zarlarının dışarı atılması daima yavaş olur ve genellikle ancak 4-6 saat sonra tamamlanır. Dölüt zarları geviş getiren hayvanlarda yirmi dört saat, kısrakta sekiz saat içinde dışarı atılmazsa hayvan kurtulamadı denir. Bu durumda, loğusa intani belirtileri başlamadan kurtulmayı sağlamak gereklidir. Dölyatağının kasılmasını sağlayan çavdarmahmuzu, sedefotu, kara ardıç gibi ilâçlar artık kullanılmamaktadır, çünkü bunlar ancak zehirleyici dozda verildiklerinde istenilen sonucu sağlamaktadır. Art-hipofiz hormonu da aynı etkiyi verir ama etkisi çoğu zaman yetersiz kalır. Östrojenlerden alınan sonuçlar ise değişiktir. Döl kılıflarının dışarı sarkan kısmından tutarak çekmek de sakıncalı olabilir. Bazı hayvan yetiştiricilerinin başvurduğu gibi dışarı sarkan kısma

Foto. MEYDAN

KARADENİZ
S. S. C. B.
AK DENİZ
HAZAR DENİZİ
1932 Ülkelerin bağımsızlık tarihi
1921 Sınırın çizilme tarihi
1923 Sınırın bozulma tarihi
Petrol
Muhtemel petrol
Nüfus yoğunluğu
km²'ye 1 kişiden az
1- 10 kişi
11- 50 kişi
51-200 kişi
200'den çok
Bugünkü sınırlar
Pet. borusunun bugünkü durumu
Demiryolu
Tasarı halinde d.yolu
Bugün bırakılmış eski demiryolu
XIX. yy.da Osmanlı imp.
İbn-i Suud tarafından Riyad, çevresinde (1902-1928) Suudî Arabistan'ın kuruluşu
1926 İbn-i Suud'un otoritesi altına giriş tarihi
Ankara (1923'te başkent) çevresinde yeni Türkiye'nin M. Kemal tarafından kuruluşu
Sevr antlaşması (1920)
Osmanlı imp. zararına kurulan manda altındaki ülkeler
LÜBNAN Fr. mandası IRAK İng. mandası
Eski sınırlar
500 km
TÜRKİYE
SURİYE
IRAK
İRAN
ÜRDÜN
SUUDİ ARABİSTAN
BÜLUCİSTAN
Kıta yaylasındaki kıyı devletlerinin egemenliğinin fiilen sınırlayan hat (Truman bildirisi, 1945)
Bu bölgede Suudi Arabistan ile kıyı prensliklerı arasında sınır hiç bir zaman belirlenmedi. Karşıdaki sınırlar hak taleplerine (Buraymi, 1955) ve petrol imtiyazlarının yoluna dayanmaktadır
Yemen'in Asir ve Necran üstünde talepleri, anlaşmazlık 1934 Abha antlaşmasıyle çözümlendi
Yemen'in dokuz kanton üstünde talepleri, anlaşmazlık 1934, Sana antlaşmasıyle çözümlendi
1961'den beri Güney Emirlikleri federasyonu
Huriya Muriya adl.
BRITISH OIL
Musul petrolleri imtiyazının Turkish Petroleum'a verilişi
IRAQ PETROLEUM
İmtiyazın başlangıcı 1925
Arcy imtiyazı 1901
1909'da Anglo Persian'a bırakıldı
ANGLO IRANIAN
ESKİ ANGLO PERSIAN 1933 (İran)
Arcy imtiyazının yeniden gözden geçirilişi
BASRAH PETROLEUM 1933
ARABİAN OIL 1933
1933'te Standard Oil California'ya bırakıldı
ORTADOĞUDA PETROL 1901-1933
MOSUL PETROLEUM
IRAQ PETROLEUM
1947'de S.S.C.B.'nin istediği, 1948'de İran'ın reddettiği imtiyaz
ANGLO IRANIAN
BASRAH PETROLEUM
P.D. QATAR
PETROLEUM DEV. TRUCIAL COAST
PETROLEUM DEVELOPMENT OMAN & DHOFAR
ARAMCO ARABIAN AMERICAN OIL CO.
Amerikan hisseleri
Britanya hisseleri
Iraq petroleum ve kollarında ing., Amerikan, Fr. hisseleri
(Anglo Iranian % 23,75)
(Near-East dev. % 23,5)
(Fr. Petrol şirketi % 23,75)
Önemli yataklar
Boru hattı
400 km
1949'da PETROL, İMTİYAZLAR VE HİSSELER
İran hükûmetiyle ortak doğu kıyı şirketleri NIOC
İPAC-İran Pan American co.
İran-İtalyan petrol şirketi
İRCAN-İran Canadian Oil co.
Körfezin batı kıyısındaki şirketler
KUVEYT BP/Gulf Oil/Shell denizde Shell
NÖTR BÖLGE AMİNOİL Getty denizde Arabian Oil (Japon)
BAHREYN Texas co. /Standard Oil ve California
KATAR I.P.C. denizde Shell
TRUCIAL COAST Shell denizde Gülbenkyan
ABUZABİ BP/Fr. Petrol şirketi DİBAY
İRANİAN OİL'e ortak şirket ve ülkeler (1954'ten beri)
B.P. % 40
Shell % 14 % 40 amerikan
C.F.P. % 6 % 45 ingiliz
St. Oil of Calif % 7 % 6 fransız
St. Oil N. J. % 7 % 8,4 hollanda
Texas co. % 7
Gulf Oil % 7
Socony Mob. % 7
Öbürleri % 5
Petrol işletmesi 1961 aralığında devletleştirildi
Arama izni istendi
300 km
1962'de BASRA KÖRFEZİNDE PETROL VE İMTİYAZ...

ESKİ DOĞU

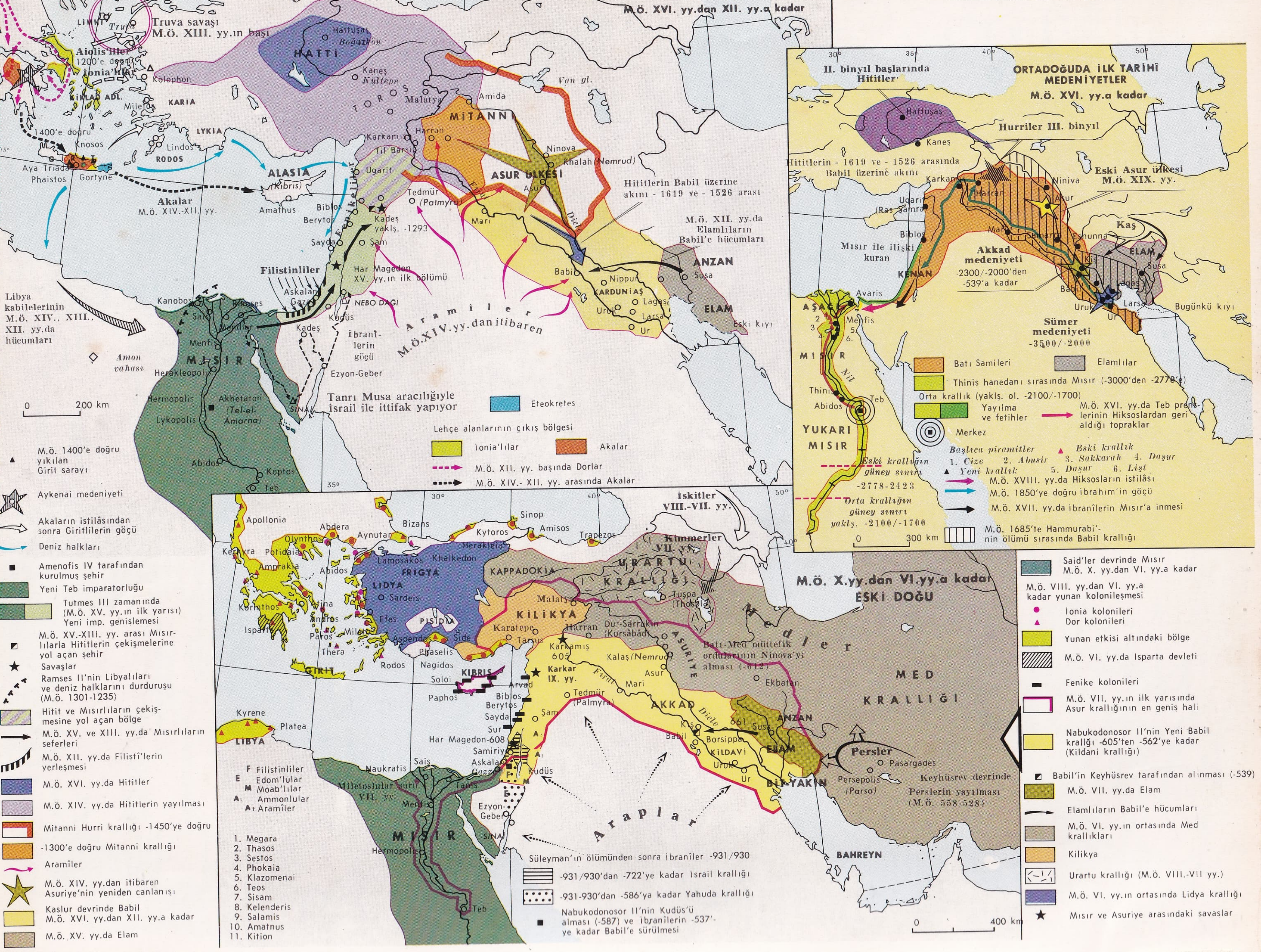

ESKİ DOĞU
M.Ö. XVI. yy.dan XII. yy.a kadar
Truva savaşı M.Ö. XIII. yy.ın başı
Aiolis'liler
1200'e doğru Ionia'lılar
Gasga'lar
HATTİ
Hattuşaş Boğazköy
Kaneş Kültepe
TOROS
Malatya
Amida
Van gl.
MİTANNİ
Harran
Karkamış
Til Barsip
Ninova
Khalah (Nemrud)
ASUR ÜLKESİ
Asur
Ugarit
ALASIA (Kıbrıs)
Tedmür (Palmyra)
Kadeş yaklş. -1293
Mari
Dicle
Hititlerin Babil üzerine akını - 1619 ve - 1526 arası
M.Ö. XII. yy.da Elamlıların Babil'e hücumları
ANZAN
Susa
ELAM
Babil
Nippur
KARDUNIAŞ
Lagaş
Larsa
Uruk
Ur
Eski kıyı
Filistinliler
Har Magedon XV. yy.ın ilk bölümü
NEBO DAĞI
İbranilerin göçü
Aramiler M.Ö.XIV.yy.dan itibaren
Tanrı Musa aracılığıyle İsrail ile ittifak yapıyor
Ezyon-Geber
Kadeş
Kudüs
Askalan
Gazze
Biblos
Berytos
Sayda
Şam
Amathus
Kolophon
KARİA
Milet
LYKİA
Lindos
RODOS
Knosos
1400'e doğru
Aya Triada
Phaistos
Gortyne
Akalar M.Ö. XIV.-XII. yy.
Libya kabilelerinin M.Ö. XIV., XIII., XII. yy.da hücumları
Amon vahası
MISIR
Kanobos
Sais
Menfis
Herakleopolis
Hermopolis
Akhetaton (Tel-el-Amarna)
Lykopolis
Abidos
Koptos
Teb
SİNA
0 200 km
Eteokretes
Lehçe alanlarının çıkış bölgesi
Ionia'lılar
Akalar
M.Ö. XII. yy. başında Dorlar
M.Ö. XIV.- XII. yy. arasında Akalar
M.Ö. 1400'e doğru yıkılan Girit sarayı
Aykenai medeniyeti
Akaların istilâsından sonra Giritlilerin göçü
Deniz halkları
Amenofis IV tarafından kurulmuş şehir
Yeni Teb imparatorluğu
Tutmes III zamanında (M.Ö. XV. yy.ın ilk yarısı) Yeni imp. genişlemesi
M.Ö. XV.-XIII. yy. arası Mısırlılarla Hititlerin çekişmelerine yol açan şehir
Savaşlar
Ramses II'nin Libyalıları ve deniz halklarını durduruşu (M.Ö. 1301-1235)
Hitit ve Mısırlıların çekişmesine yol açan bölge
M.Ö. XV. ve XIII. yy.da Mısırlıların seferleri
M.Ö. XII. yy.da Filisti'lerin yerleşmesi
M.Ö. XVI. yy.da Hititler
M.Ö. XIV. yy.da Hititlerin yayılması
Mitanni Hurri krallığı -1450'ye doğru
-1300'e doğru Mitanni krallığı
Aramiler
M.Ö. XIV. yy.dan itibaren Asuriye'nin yeniden canlanışı
Kaslur devrinde Babil M.Ö. XVI. yy.dan XII. yy.a kadar
M.Ö. XV. yy.da Elam
ORTADOĞUDA İLK TARİHÎ MEDENİYETLER
M.Ö. XVI. yy.a kadar
II. binyıl başlarında Hititler
Hurriler III. binyıl
Hititlerin - 1619 ve - 1526 arasında Babil üzerine akını
Eski Asur ülkesi M.Ö. XIX. yy.
Niniva
Karkamış
Harran
Ugarit (Ras Şamra)
Biblos
Mısır ile ilişki kuran
Akkad medeniyeti -2300/-2000'den -539'a kadar
KENAN
Kaş
Eşnunna
Susa
ELAM
Lagaş
Larsa
Uruk
Ur
Bugünkü kıyı
Sümer medeniyeti -3500/-2000
Avaris
AŞAĞI
Menfis
MISIR
Nil
Thinis
Abidos
Teb
YUKARI MISIR
Batı Samileri
Elamlılar
Thinis hanedanı sırasında Mısır (-3000'den -2778'e)
Orta krallık (yaklş. ol. -2100/-1700)
Yayılma ve fetihler
M.Ö. XVI. yy.da Teb prenslerinin Hiksoslardan geri aldığı topraklar
Merkez
Başlıca piramitler
1. Cize 2. Abusir 3. Sakkarah 4. Daşur 5. Daşur 6. Lişt
Eski krallık
Yeni krallık
Eski krallığın güney sınırı -2778-2423
Orta krallığın güney sınırı yakls. -2100/-1700
M.Ö. XVIII. yy.da Hiksosların istilâsı
M.Ö. 1850'ye doğru İbrahim'in göçü
M.Ö. XVII. yy.da İbranîlerin Mısır'a inmesi
M.Ö. 1685'te Hammurabi'nin ölümü sırasında Babil krallığı
0 300 km
M.Ö. X.yy.dan VI.yy.a kadar
ESKİ DOĞU
İskitler VIII.-VII. yy.
Kimmerler VII. yy.
URARTU KRALLIĞI
Tuşpa (Thospa)
KAPPADOKİA
FRİGYA
LİDYA
Sardeis
Efes
PİSİDİA
Side
Aspendos
Phaselis
Nagidos
KİLİKYA
Malatya
Karatepe
Tarsus
Harran
Karkamış 605
Karkar IX. yy.
Dur-Sarrukin (Kursâbâd)
ASURİYE
Kalaş (Nemrud)
Asur
Batı-Med müttefik ordularının Ninova'yı alması (-612)
Medler
MED KRALLIĞI
Ekbatan
Tedmür (Palmyra)
Mari
AKKAD
Dicle
Fırat
Babil
Kiş
Borsippa
KİLDAVİ
Uruk
Ur
Susa
ANZAN
ELAM
BİT-YAKİN
Persler
Pasargades
Persepolis (Parsa)
Keyhüsrev devrinde Perslerin yayılması (M.Ö. 558-528)
BAHREYN
Araplar
Sinop
Amisos
Trapezos
Kytoros
Herakleia
Khalkedon
Bizans
Lampsakos
Aynutar
Abdera
Apollonia
Olynthos
Potidaia
Amprakia
Abidos
Kerkyra
Korinthos
Isparta
Andros
Paros
Milet
Thera
Rodos
GİRİT
KIBRIS
Soloi
Paphos
Arvad
Biblos
Berytos
Sayda
Sur
Har Magedon-608
Samiriye
Askalan
Gazze
Kudüs
Ezyon-Geber
SİNA
Kyrene
Platea
LİBYA
Naukratis
Sais
Miletoslular surru VII. yy.
Tanis
Menfis
MISIR
Hermopolis
Teb
F Filistinliler
E Edom'lular
M Moab'lılar
A Ammonlular
A Aramiler
1. Megara
2. Thasos
3. Sestos
4. Phokaia
5. Klazomenai
6. Teos
7. Sisam
8. Kelenderis
9. Salamis
10. Amatnus
11. Kition
Süleyman'ın ölümünden sonra ibranîler -931/930
-931/930'dan -722'ye kadar İsrail krallığı
-931-930'dan -586'ya kadar Yahuda krallığı
Nabukodonosor II'nin Kudüs'ü alması (-587) ve İbranilerin -537'ye kadar Babil'e sürülmesi
Said'ler devrinde Mısır M.Ö. X. yy.dan VI. yy.a kadar
M.Ö. VIII. yy.dan VI. yy.a kadar yunan kolonileşmesi
İonia kolonileri
Dor kolonileri
Yunan etkisi altındaki bölge
M.Ö. VI. yy.da Isparta devleti
Fenike kolonileri
M.Ö. VII. yy.ın ilk yarısında Asur krallığının en geniş hali
Nabukodonosor II'nin Yeni Babil krallığı -605'ten -562'ye kadar (Kildani krallığı)
Babil'in Keyhüsrev tarafından alınması (-539)
M.Ö. VII. yy.da Elam
Elamlıların Babil'e hücumları
M.Ö. VI. yy.ın ortasında Med krallıkları
Kilikya
Urartu krallığı (M.Ö. VIII.-VII yy.)
M.Ö. VI. yy.ın ortasında Lidya krallığı
Mısır ve Asuriye arasındaki savaslar
0 400 km

500 gr'lık bir ağırlık bağlayarak sürekli olarak çekme metodunun da sakıncası vardır. Büyük hayvanlarda kurtulmayı elle sağlamak en iyisidir. Eteneyi dölyatağı mukozasından ayırmaktan ibaret olan bir işlem, eteneleri toplu olduğu için gevişgetirenlerde daha zordur; ancak bir veteriner tarafından yapılabilir.

● *Doğum güçlükleri*'ne evcil hayvanlarda kadınlarda olduğundan daha sık rastlanır; Hayvanlarda doğum güçlüklerinin sebepleri çeşitlidir. Dölütün şeklindeki kusurlardan (ucubelik, su birikmesi, akandroplazi) ileri gelebilir. Bazen dölyatağının yer değiştirmesinden (fıtık, burkulma, arkaya dönme) yahut kasılma yetersizliğinden (dölyatağı durgunluğu) doğar. Fakat en çok görülen güçlük, gerek dölütün kısmen veya tamamen çok iri olması veya biçimsiz bir durumda bulunması (msl. enlemesine geliş), gerekse kol ve bacakların büsbütün dağınık veya gövdenin altına kıvrık olması gibi durumlardır; başın veya boynun bükük oluşu da güçlük doğurur. Bütün bu güçlükler dölütün içeride parçalanmasını veya sezaryen ameliyatını gerektirir.

◆ **Doğumevi** blş. i. Doğum yapılan yer.

◆ **Doğumlu** sıf. Belirli bir yılda doğmuş: *1950 doğumlular...* (→ Bibliyo.) [LM]

DOĞU MORA ağzı. Modern Yunanca ağzı; Tsakoni'de (Peloponnesos'un doğu kıyısında konuşulur); bu ağız eski yunancanın bir lehçesine dayanır. (L)

DOĞU ORDUSU. Bk. ŞARK ORDUSU.

DOĞU PAKİSTAN. Bk. PAKİSTAN.

DOĞU PENCAP. Bk. PENCAP.

DOĞU PRUSYA. Bk. PRUSYA.

DOĞURANLAR çoğl. i. Zool. Doğurma yoluyle çoğalan hayvanlar sınıfı. (M)

DOĞURGAN sıf. (*doğurmak*'tan *doğ-u-r-gan*). Çok doğuran. *Esk.* Velut.

— Demogr. Döllenmeye yatkınlık gösteren kadın veya böyle bir kadınla erkeğin meydana getirdiği çift. Doğurgan çiftlerin niteliği, çoğalmağa karşı gösterdikleri özelliğe bağlıdır. (*Zt.* KISIR.)

— Zool. Yavruları embriyon evrimini veya hiç değilse bu evrimin büyük bir kısmını ana karnında geçiren, günü geldiği zaman tam gelişmiş «*canlı*» olarak doğan ve boş bir kılıf içinde bulunmayan hayvanlar için söylenir.

◆ **Doğurganlık** i. Doğurgan olma hali.

— Demogr. *Doğurganlık oranı*, bir toplumdaki belirli bir kadınlar grubunda yıllık doğum oranı. (Bu oran Türkiye'de 20-30 arası yaş grubu için 335'tir.) || *Genel doğurganlık oranı*, döl verme çağındaki (çoğunlukla on beş ile elli yaşındaki) kadınlar arasındaki doğum oranı. || *Kadınların doğurganlığı*, kadınların çocuk doğurma niteliği. (Sadece kadınların değil, çiftlerin doğurganlığından da söz edilir.) || *Meşru doğurganlık, meşru olmayan doğurganlık*, meşru veya meşru olmayan birleşmelerin sonucu doğurganlık. || *Özel doğurganlık oranı*, doğum sayısının doğurganlık yaşındaki kadın sayısına oranı.

— Zool. Doğurucu hayvanların üreme şekli. Doğurganlık memelilerde kural, diğer omurgalılarda istisnadır.

— ANSİKL. Gerçek *doğurganlık*'ta, çiftleşmeden sonra yumurta ana karnında döllenir ve dölüt gebelik süresince ana karnında beslenir (memelilerde ve köpekbalıklarında etene ile, çok yumurtalılarda erken gelişen ötekileri yiyerek [kara semenderi ve soğukta kalan mağara semenderi]). Bitkilerde *döllenmesiz doğurganlık*, babaköş ve engereklerde *yumurtalı doğurganlık* (yumurta tam doğum sırasında açılır) görülür. Bazı hayvanlarda ise *yalancı doğurganlık* vardır. Bunlarda yumurta yumurtlanır yumurtlanmaz erkek veya dişinin vücudundaki bir *kuluçka* boşluğuna girer (denizaltı ,birçok kurbağalar, keseliler v.b.). Yavrular kuluçka kesesinden çıktığı için hayvanın doğurduğu sanılır.

DOĞURMA i. (*doğurmak*'tan *doğ-u-r-ma*). Doğurmak eylemi.

— ANSİKL. Vet. Hayvanlar çoğu zaman hiç bir müdahaleye lüzum kalmadan doğururlar. Genellikle göbekbağının bağlanmasına ihtiyaç kalmaz, çünkü uzama dolayısıyle kendiliğinden kopar. Her türlü temizleme ve kurulama ananın yalamasıyle sağlanır. Tay, dana, oğlak ve kuzu doğduğu andan itibaren her şeyi görebildiği gibi on beş dakika sonra yürüyebilir ve anasının memesini yakalayabilir. Buna karşılık köpek ve kedi yavrusu doğduğu zaman iyi göremez, ancak bir iki gün sonra görür. Evcil hayvanların doğurması veteriner müdahalesine ihtiyaç gösterebilir. (ML)

DOĞURMAK geçz. f. (*doğmak*'tan *doğ-u-r-mak*). Yavru dünyaya getirmek: *İki sene sonra ölü bir kız daha doğururken kendi de lohusa döşeğinde can verdi* (H.E. Adıvar). *İkiz doğurmak.* || Ortaya çıkarmak: *Bu şüphesiz, kendi zaaflarımın doğurduğu bir vehimdi* (A.H. Tanpınar). *Sıcakla soğuğun aynı neticeyi doğurması bana garip geldi* (R.N. Güntekin).

— DEY. *Dokuz doğurmak*, bir şeyi sabırsızlıkla, merakla beklemek: *Hilmi Bey'le Şakir'in sen bugünlerde nasıl dokuz doğurduklarını bir bilsen* (Sabahattin Ali). [M]

DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU. Bk. BİZANS İMPARATORLUĞU.

DOĞURTMA i. (*doğurmak*'tan *doğ-u-r-t-ma*). Doğurtmak eylemi, doğurmasını sağlama: *Doğurtma ve yıkama ameliyesi bittikten sonra, hasta bakıcı kadınlarla dadı, çocuğu doktor paşanın eline verdiler* (Vâ-Nû).

◆ **Doğurtmak** ettrg. f. Doğurmasını sağlamak. (ML)

DOĞURTUCU sıf. (*doğurtmak*'tan *doğ-u-r-t-ucu*). Fels. Çağrışım yolu ile zihinde saklı olanları ortaya çıkaran. (L)

DOĞURTUCULUK i. (*doğurtmak*'tan *doğ-u-r-t-ucu-luk*). Fels. Çağrışım yolu ile zihindeki bilgileri ortaya çıkarma. (L)

DOĞURUCU sıf. (*doğurmak*'tan *doğ-u-r-ucu*). Mat. *Bir cümlenin doğurucu elemanı*, bu cümlenin ilk harfleri ile gösterilen *özel elemanlarına* karşılık, genellikle *x* harfiyle gösterilen elemanlarından herhangi biri. (L)

DOĞU RUMELİ veya **RUMELİ-İ ŞARKÎ.** Esk. coğ. Osmanlı imparatorluğunun, 1878 Berlin kongresi kararıyle kurulmasını kabul ettiği vilâyet; kuzeyden Koca Balkan dağları, batıdan Despot dağları, güneyden Rodop dağları, doğudan Karadeniz ile çevrilidir; 35 500 km²; 1 000 000 nüf. Başşehri *Filibe* (Plovdid).

● *Tarih.* Dağılma devrinde büyük Avrupa devletlerinin siyasî istekleri yüzünden ortaya çıkarılan Doğu Rumeli, bütün istilâ yollarının geçtiği, belli bir bütünlüğü olmayan, Osmanlı imparatorluğu döneminde Rumeli eyaleti içinde sayılan bir bölümdü. Osmanlı devrinde ilk idarî teşkilât Çirmen sancağı idi. 1475'te Rumeli beylerbeyliğinin 17 sancağından Çirmen, Zağra ve Despotili, Doğu Rumeli topraklarını teşkil ediyordu. XVI.yy. başında Kuzey Bulgaristan ve Doğu Makedonya ile birlikte tekrar teşkilâtlandırıldı. Süleyman I (Kanunî) devrinde 430 000 akçelik has ile Sofya, 230 000 akçelik has ile Çirmen, 230 000 akçelik has ile Vize ve 190 000 akçe has ile Çingene Balkanı sancaklarına ayrıldı. Sonra Kırkkilise (Kırklareli) sancağı da kuruldu. XVII. yy. da ise bölgenin sancaklarından Çirmen, Vize ve Kırkkilise özi veya Silistre eyaletine bağlandı. Sofya ve Çingene Balkanı, Rumeli eyaletinde kaldı. XVIII. yy. da bölgede fazla değişiklik olmadı. 1828'de Ruslar Koca Balkan dağlarını aşarak Edirne'ye girince Rumeli'nin Osmanlı imparatorluğundan ayrılarak Yunanistana verilmesi düşüncesi özellikle ingiliz yazar ve askerleri arasında kuvvet kazandı. İngilizlerin bu direnişi karşısında Ruslar da Bulgaristan'ın bağımsızlığı tezini ortaya attılar. Savaş sonunda batı örneklerine uygun olarak idarî bir reform yapılarak Edirne vilâyeti kuruldu (1830). 1870'te yapılan ikinci teşkilâtlandırma ile vilâyeti meydana getiren 5 sancaktan ikisi olan Filibe ve İstinye bölgenin sınırları içine girdi. Böylece bu yıla kadar bölge sürekli olarak Rumeli topraklarının bütünlüğü içinde kalmış oldu. Ruslar 22 ekim 1877'de ikinci defa Edirne'ye girince Abdülhamid II, hariciye nazırı Servet Paşa ile hazinei hassa nazırı Namık Paşayı Edirne'ye gönderdi ve Nikolay ile ön barış yapıldı (31 ocak 1877). Bağımsız Bulgaristan prensliğini Osmanlılara kabul ettiren Ruslar, ingiliz tezine karşı zafer kazanmış oldular. 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos antlaşması ile doğuda Midye-Lüleburgaz, batıda Üsküp, Manastır, Debre ve Ohri'ye kadar olan yerde Bulgaristan'ın kurulması gerçekleşti. Antlaşma yerli Türkler arasında geniş tepkilere yol açtı. Bulgar ve

Vize'de Süleymanpaşa camii (Ekrem Hakkı Ayverdi, «Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri»nden; İsmet Hikmet Ertaylan, «Fatih ve Fütuhatı»ndan

Edirne'de bir köy

Foto. MEYDAN

rus çetecileriyle Arda vâdisinde, Rodop dağlarında çatışmalar başladı. Direnmenin merkezi Kırcaali bölgesi oldu. Bu bölgedeki Türkler İstanbul'a kadar sarkan Rusları tehdit etti ve Ruslar ile işbirliği yapan Bulgar, Rum, Ermeni ve Yahudileri baskı altına aldı. Ayaklanmanın lideri Ahmed Ağa Timivski, 16 mayıs 1878'de geçici bir hükûmet kurdu ve Paris antlaşmasına imza koyan devletlere birer beyanname göndererek yalnız Osmanlı hükûmetinin millî hükûmet olarak kabul edileceğini bildirdi. Bu hareket Doğu Rumeli vilâyetinin özel bir teşkilât olarak doğmasında rol oynadı. Osman ve Süleyman Paşaların kuvvet artıkları ayaklanmaya katılınca Lofça, Servi ve Plevne bölgelerine kadar uzanan millî bir hareket başlamış oldu. Ayaklanma liderlerinin her biri kendi bölgelerinde büyük başarılar elde ettilerse de hükûmetçe yardım edilmediği için yararlı bir sonuç elde edilemedi. 13 Haziran 1878 Berlin kongresinin başlangıcında Balkanların güneyinde Doğu Rumeli eyaletinin kurulması kararlaştırıldı, bölgenin yönetimi Babıâli'ye bırakıldı, savunması Osmanlı hükûmetine ait oldu. Ruslar İstanbul konferansında çizilen Bulgaristan sınırlarını daraltan bu tasarıyı bazı değişikliklerle kabul etmek zorunda kaldılar. Berlin konferansı ile kurulan Doğu Rumeli vilâyeti, kuzey ve kuzeybatı Bulgaristan ile çevrilmiş oldu (13 temmuz 1878). Osmanlı hükûmeti bu vilâyetin sınırları üzerinde tahkimat yapmak ve kuvvet bulundurmak hakkını korudu. İç güvenlik yerli milis ve jandarmalarla sağlanacak; vali seçimi, büyük devletlerin onayı şartı ile beş yıl süreyle Babıâli tarafından yapılacaktı. Anlaşmalar kabul edildikten sonra bir Avrupa komisyonu 3 aylık bir süre içinde vilâyetin yönetim ve teşkilâtlanmasına ait tüzükleri hazırlayacaktı. Hazırlanan Doğu Rumeli nizamnamesi Türkiye, Almanya, Avusturya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya tarafından imzalandı (26 nisan 1879), Aleko Paşa vali tayin edilerek Doğu Rumeli resmen kuruldu (17 mayıs 1879). Aleko Paşa rus kumandanı ile işbirliği yaparak bulgar çıkarlarına hizmet edince bölge bulgar nüfuzuna girmeğe başladı. Makedonya'dan getirilen bulgar göçmenlerinin türk köylerine yerleştirilmesi, Bulgar gençliğinin teşkilâtlanması, devlet dilinin yavaş yavaş Bulgarcaya dönüşmesi önlenemedi. Dağınık türk direnişi yavaş yavaş eridi. Vilâyetin Bulgar prensliği ile olan sınırları osmanlılarca kontrol edilemediği için bulgar etkisi gittikçe güçlendi. Aleko Paşa süresini doldurarak ayrılınca vilâyet müsteşarı Gavril Efendi vezir rütbesiyle vali tayin edildi. Sonunda milislerin desteğine güvenen Bulgar Liberal partisinin yaptığı darbe ile Babıâli'nin görevlendirdiği memurlar tutuklandı. 18 Eylül 1885'te bölgenin Bulgar prensliği ile birleştiği ilân edildi. Sait Paşanın yerine geçen Kâmil Paşa 18 haziran 1881 tarihli Üç imparatorlar antlaşmasındaki müdahale etmemek kararına uyduğu ve Abdülhamid II de çekingen davrandığı için Doğu Rumeli valiliği, fiilen Bulgar prensliğine bırakılmış oldu.

Önemli haklarından vaz geçen Osmanlı imparatorluğu, yeniden ayaklanan Hacı İsmail Ağanın başvurması karşısında Kırcaali ve Rupçoz Türklerini toplayan 300 köylük bir bölgeyi geri alabildi. 31 Ocak 1886'da sonuçlanan İstanbul görüşmeleri sonucunda 200 000 türkün yaşadığı Doğu Rumeli, bulgar yönetimine geçti. Doğu Rumeli sözü, 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilân edince tamamen ortadan kalktı. (M)

DOĞUSAL sıf. (*doğu*'dan *doğu-sal*). Astron. *Yeni.* Güneş doğmadan önce sabahleyin doğuda görülen gezegenler için kullanılır: *Venüs gezegeni, kimi vakit doğusal, kimi vakit batısaldır.* ‖ *Doğusal uzaklık,* ufukla ekvatorun kesişme noktası olan gerçek doğu ile bir gökcisminin doğduğu nokta arasındaki uzaklığı ölçen ufuk yayı. (LM)

DOĞU SİBİRYA denizi, Arktik Okyanusunda kıyı denizi, Yeni Sibirya ve Vrangel adaları arasında. Doğu Sibirya denizi kıta yaylasının (derinlikler 200 m'den az) en geniş olduğu bölgededir. (L)

DOĞU SİLEZYA. Bk. SİLEZYA.

DOĞUŞ i. (*doğmak*'tan *doğ-uş*). Doğum, doğma tarzı.

— Astron. Bir gökcisminin, gözlem yerinin ufuk düzlemi üzerinde görünmesi: *Güneş'in doğuşu.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Astron. Bir gökcisminin *doğuş*'u, gözlemcinin bulunduğu yükseltiye göre değişir. Astronomide kabul edilen gerçek doğuş anı, gökcisminin başucu uzaklığı 90° olduğu zaman başlar; daha genel anlamda ise, gökcismi ufuk düzlemi üzerinde göründüğü anda doğmuş kabul edilir. Bununla birlikte, gökcisminin gerçek başucu uzaklığını azaltan ışın kırılması olayını da hesaba katmak gerekir. Ufukta ışığın kırılması, yaklaşık olarak 35′ 6″ olduğuna göre, başucu uzaklığı 90° 35′ 6″ olan bir gökcismi astronomi açısından doğmuş kabul edilir.

— İkonogr. *Athena'nın doğuşu.* Parthenon'un doğu yönüne bakan saçağı; *Bacchus'ün doğuşu* da Roma'da Vatikan sarayındaki alçak kabartmalardan birinin üstündedir. Resim alanında Botticelli'nin *Venüs'ün doğuşu*'nu (Floransa), Raffaello'nun Vatikan'da kardinal Bibbiena'nın banyo dairesinde bulunan aynı konudaki tablosunu saymak gerekir; il Guercinonun *Adonis'in Doğuşu* (Dresden), Le Sueur'ün *Aşkın Doğuşu* (Louvre), Rubens'in *Marie de Médicis ve Louis XIII'ün Doğuşu*, Natoire'ın *Kralın Büyük Oğlunun Bir Kızının Doğuşu* (Büyük Trianon), E. Dévéria'nın *Henri IV'ün Doğuşu* da (Louvre) bu konuda yapılmış tablolardır.

● *İsa'nın doğuşu*'nu gösteren sanat eserleri sayısız denebilecek kadar çoktur: San Sebastiano (Roma), Santa Maria Novella (Floransa, XIV. yy.) ve Padova'daki Arena (Giotto) yeraltı mezarlarının fresklerinde; resimli İncil'lerin hemen hepsinde; Palermo'daki, San Marco'daki (Venedik) mozaiklerde; Notre-Dame (Paris), Orvieto, Friburg, Ulm katedrallerinin kabartmalarında bu sahne görülür. Eski hıristiyan ressamların çoğu ve bazı modern ressamlar da bu konuyu işlemişlerdir: Fra Angelico (San Barco, Floransa), F. Lippi (Berlin), Botticelli (Londra), Piero Della Francesca (Londra), Van der Weyden (Berlin), Memling (Madrid), Van der Goes (Floransa), Dürer (Floransa, Münih), Correggio (*Gece,* Dresden'de), Bassano (Madrid), Fra Bartolomeo (Floransa), Carracci (Bologna), Ribera (Paris), Rembrand (Münih), Louis le Nain (Paris), Murillo (Madrid) v.b.

◆ **Doğuşlu** sıf. *Esk.* Soylu.

◆ **Doğuştan** zf. ve sıf. Yaratılıştan, doğumla beraber (gelen).

— Fels. *Doğuştan fikirler.* Bk. ANSİKL.

— Tıp. *Doğuştan kusur.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Fels. Doğuştan fikirler* sorunu, yeni doğmuş bir çocuğun bazı bilgileri, bazı kuramsal ve pratik ilkeleri bilip bilmediği, yani, ifade edemese bile, bunları doğarken birlikte getirip getirmediği ve bazı kurallara göre düşünüp düşünmediği sorunudur.

Önce Platon (*fikirlerin realizmi*), daha sonraları da Descartes, başka nedenlerle ve birbirine benzemeyen ayrımlarla, bu iki noktanın birincisinde doğuştanlığı kabul etmişlerdi. Leibniz de insanda doğuştan ilke ve yetenekler olduğuna inanıyordu. Locke, onların görüşüne var gücüyle karşı koydu. Duyumcularla çağrışımcılar da onu takip ettiler. Bu görgücü filozoflara göre, yeni doğmuş çocuğun zihni bir *boş levha*'dır ve bütün fikirleri de sonraki deney ve görgüsünden çıkarır. Tersine, Kant'a göre de, çocukta doğuştan bazı yetenekler vardır ve bunlar, çocuğu nesneleri bazı belirli açılardan (duyarlığın şekilleri, zihin ve anlığın kategorileri gibi) bazı kurallara göre görmeğe zorlar. Zaten Kant, bu yeteneklerin bütün insanlarda bulunduğu ve her zaman da bulunmuş olduğu kanısındadır. Bu yetenekler *apriori* olarak, yani bütün duyusal deneylerden önce vardır. Evrimcilere göre, yeni doğmuş çocuk, Kant'ın düşündüğü gibi, dış uyarımlara karşı, bazı kurallara göre tepkide bulunmak yeteneklerine sahiptir ve bu kurallar çocuk zihninin kanunlarıdır. Atalarımızda bulunmayan bu yetenekler, zamanla ve beyin-zihin örgütlenmesinin çevre yasalarına uymasıyle, nesnel dünya, uzun tarihsel gelişme sonucunda bilindi.

— Tıp. *Doğuştan kusur*'ların, genetik bakımdan normal bir embriyona, dölyatağı içindeki hayatı sırasında etki yapan kalıtsal (genetik) veya döllenme öncesi (progenezik) etmenlerle sıralı oluş sırasındaki (epigenetik) veya döllenme sonrası (metagenetik) iç ve dış etmenlerden ileri geldiği bugün iyice bilinmektedir. Bundan yirmi otuz yıl öncesine kadar döllenme öncesine ait etmenlerin daha çok rol oynadığı kabul edilirken bugün döllenme sonrasına ilişkin etmenlerin daha çok rol oynadığı ispat edilmiş gibidir.

Döllenme öncesi sebepler, döllenmeden önce var olan sebeplerdir. Doğuştan kusurların çoğunda bunları tohum hücrelerinin çekirdeğinde, seyrek görülen bazı hallerde ise gametlerin sitoplazmasında bulmak mümkündü. Birinci durumda etmenler kromozomların içinde bulunan genlerdir. Bu durumda iki ihtimal vardır. Kromozomlar çoğu zaman normaldir, fakat nadiren başat, çoğunlukla çekinik olan patolojik genleri taşır ve iletirler. Anormal gen nesiller boyunca sürüp gelebileceği gibi (bir kusurun devam edegelmesi) bir değişinim sonucunda yeniden patolojik olabilir. Seyrek görülen bazı hallerde, gametlerin oluşumu sırasında kromozomların eşlenme evresinde ortaya çıkan etmenlerden (de sapınçlar) ileri gelir. Kromozom sayısındaki anormallikler de doğuş-

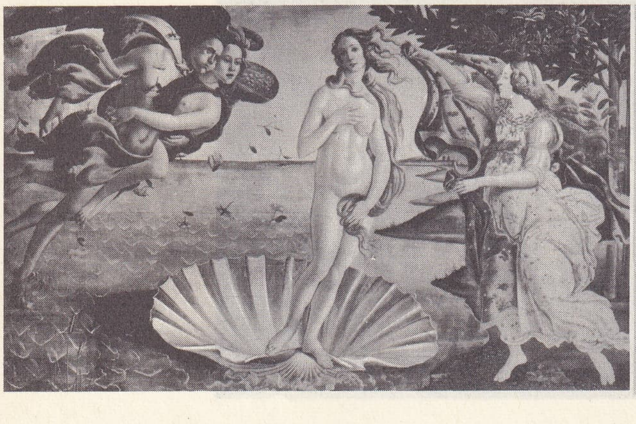

«Venüs'ün **Doğuşu**» Botticelli'nin tablosu Offices Floransa

«Marie de Médicis'in **Doğuşu**» Rubens'in eseri

sağda, «Louis XIII'ün **Doğuşu**» Rubens'in tablosu Louvre müzesi, Paris

Foto. Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

tan kusura sebep olabilir; bunların bazısı sadece gonozomlarda görülen basit sayı anormallikleridir (üçü XXY gonozomu olmak üzere 47 kromozomlu Klinefelter belirtisi; üçü XXX gonozomu olmak üzere 47 kromozomlu *«üstün kadınlar»*, bir tek XO gonozomu olan 45 kromozomlu Turner belirtisi); bazısı da özellikle otozomlarda yer alan artma şeklindeki sayı anormallikleridir (üçü otozom 21 olmak üzere 47 kromozomlu hücreleri kapsayan ve mongolizma hastalığının karyotipik sebebi olan trizomi 21). Yapı anomalileri de doğuştan kusura sebep olabilir; bazı kromozomlarda santromersiz bir kolun kopup yitmesiyle sonuçlanan «kırılmalar» (genlerin sırasında değişikliğe yol açan kopma ve yeniden eklenmeler); ayrı iki kromozomda kırılma ve ayrılan parçaların değiş tokuş olması (yer değiştirme). Gametlerin sitoplazmasındaki patolojik değişikliklerin de (gametlerin ihtiyarlaması, doğurucuların hastalıkları) rol oynaması mümkündür, fakat insanda bunun etkisi hemen hemen yok denecek kadar önemsiz sayılabilir.

Döllenme sırasına ilişkin sebepler. Başlangıçta bulunmayan bu sebepler ya zararlı maddelerin etkisiyle veyahut çok gerekli olan maddelerin yokluğundan ortaya çıkar. Şu nokta üzerinde ısrarla durmak gerekir: dış sebeplerin gebeliğin üçüncü ayından önce, yani başlangıç veya embriyon devresinde etki gösterip bir embriyon hastalığı meydana getirmişse ancak doğuştan kusur görülebilir. Bundan sonraki dölüt devresinde, yani dördüncü aydan doğuma kadar uzanan devrede, organizma tamamen teşekkül etmiştir. Bu ikinci devrede işe karışan etmenler artık doğuştan kusura yol açmazlar, morfolojik bakımdan bazı küçük değişikliklere sebep olurlar ki bunlara sakatlık demek daha doğru olur. Demek ki sadece embriyon ve organ oluşumu devresinde gelişim bozukluklarına yol açan embriyon hastalıkları şekil bozukluklarına sebep olur. Bu çeşit embriyon hastalıklarının etkisi önce iyonlaştırıcı ışınımlar (1920), sonra kızamıkçık (1941) ve son zamanlarda da bazı ilâçlar bakımından incelenerek ortaya kondu. Embriyon hastalıklarının belli başlıları:

1. travmalardan ileri gelen (kazalar, cinayet ve tedavi kastiyle) veya ruhî (bunlar henüz varsayım halindedir) embriyon hastalıkları; **2.** fiziksel etkenlerden, özellikle teşhis veya tedavi amacıyle kullanılan veyahut atom patlaması sırasında saçılan iyonlaştırıcı ışınımlardan ileri gelen embriyon hastalıkları; **3.** mikroplardan ileri gelen embriyon hastalıkları. Başlıca örneği kızamıkçık virüsüdür. Ananın bu hastalığa gebeliğin ilk iki ayında ve özellikle dördüncü ve yedinci haftalar arasında yakalandığı zaman görülür. Doğuştan kusur gözlerde, kulaklarda ve kalpte olur. Frengi mikrobu (*Treponema pallidum*) eteneyi ancak beşinci aydan sonra geçebilir ve tabiî olarak doğuştan kusura sebep olamaz. Toksoplazmoz, had şeklinde, gebeliğin başlangıcında görülürse, küçük gözlülüğe (mikroftalmi) sebep olabilir; **4.** kimyasal etkenlerden ileri gelen embriyon hastalıkları. Özellikle teskin edici ilâçların kullanılmasından olan embriyon hastalıklarıdır.Bu ilâçlardan bir tanesi (talidomid), facialara yol açarak 1962'de on bine yakın kurban verdikten sonra meşhur olmuştur. Embriyon hastalıkları özellikle kol ve bacak taslakları üzerinde etkili olur. En sık görüleni fokomelidin'de (fok kol ve bacakları), elleri ve ayakları doğrudan doğruya omuz ve kalça kemerine yapışık olur; **5.** oksijen veya vitamin eksikliğinden ileri gelen embriyon hastalıkları; **6.** hormonlardan olan embriyon hastalıkları pankreas, tiroit ve böbreküstü bezlerinde beliren bozukluklardan ileri gelir. Yumurtalıklarda ve erbezlerinde meydana gelen bozukluklar ise karışık cinsiyetliliğe sebep olur. (LM)

DOĞUŞTANCI sıf. ve i. (*doğuş'tan doğuş-tan-cı*). Bilgi ilkelerinin insan zihninde doğumla beraber var olduğunu ileri süren. ‖ Doğuştancılık taraflısı. ‖ Doğuştancılığa ilişkin: *Doğuştancı kuram.* (L)

DOĞUŞTANCILIK i. İnsandaki uzam duygusu hakkında ileri sürülen bir psikoloji nazariyesi; bu nazariyeye göre, uzamın zihnimizde canlanması, her duyumla veya sadece bazı duyumlarla birlikte, kendiliğinden meydana gelen bir olaydır ve zihnin ilk duyumlara dayanarak bir işleme girişmesini gerektirmez. — ANSİKL. Psikol. Doğuştancılık özellikle Kant'tan çıkmıştır. Başlıca temsilcileri, Stumpf, Panum, Hering, Müller ve William James'tir. Tam veya kısmen mutlak olabilir. W. James'e göre, bütün duyumlarımız istisnasız olarak hacimlidir. Bazıları yalnız görme ve dokunma duygularında bir ilk ve doğuştan gelme özellik kabul ederler. Bazıları ise, Berkeley, Wundt ve Helmholtz ile birlikte, görsel derinlik algısını, edinilmiş bir özellik sayarlar. Pek küçük çocukların ve kısa bir süre önce göz perdesi ameliyatı geçirmiş doğuştan körlerin cisimlerin biçim ve konumlarını çok kötü algıladıkları belli ise de elimizde, bunların mesafe duyumundan yoksun olduklarını gösteren hiç bir kanıt yoktur. (L)

Filippo Lippi'nin eseri Louvre, Paris

Fra Angelico'nun eseri San Marco manastırı, Floransa

«İsa'nın **Doğuşu**»

DOĞU TİROL. Bk. TİROL.

DOĞU TÜRKİSTAN. Bk. TÜRKİSTAN.

DOHA veya **DUHA**, Katar'ın başkenti. Doha yarımadasının doğu kıyısında; 10 000 nüf. Balıkçılık ve ticaret merkezi. (L)

DOHARLU, Karakoyunlu Türkmenlerinde bir soy. Akkoyunlu tarihinde Doharlu Yusuf Beyin Trabzon tekfuru tarafından öldürüldüğü, öcünü almak isteyen Akkoyunlu Hacı Kutluğ Beyin 1352'de Trabzon'a saldırdığı kayıtlıdır. Erzurum'u alan Karakoyunlu İskender, Doharlu'ları buraya yerleştirdi, başlarına Pir Ahmed Beyi vali tayin etti. Timur'un oğlu Şahruh'un Erzurum kuşatmasına dayanamadı. Akkoyunlu Kara Yülük Osman'a şehri teslim etti. Doharlu'lar Karakoyunlu Cihanşah (1439-1469) zamanında Bayburt'un Akkoyunlulardan alınmasında önemli rol oynadılar. (M)

DOHAŞİ i. Japonya'da dinî âyinlerin başlangıç ve sonunu tanrılara ve buddhalara bildirmek için kullanılan kutsal porselen çanak. Âyinin başında ve sonunda bu kutsal çanağa vurularak sürekli ve güçlü bir ses çıkarması sağlanır. (L)

DOHE, Katar şeyhliğinde önemli şehir. XIX. yy.dan sonra gelişmeğe başladı. Petrol kuyuları. (M)

DOHLE i. Bk. CYON.

DOHM (Ernst), alman yazarı (Breslau 1819-Berlin 1883). *Kladderadarsch* adlı mizah dergisinin başyazarı; XIX. yy. Almanyası'nın hiciv ustalarından biri oldu. (L)

DOHM (Hedwig), alman kadın hakları savunucusu (Berlin 1833-ay.y. 1919). *Der Frauen Natur und Recht* (Kadınların Tabiatı ve Hakları) [1876] adlı eserinden başka romanlar da yazdı. (L)

DOHME (Robert), alman sanat tarihçisi (Berlin 1845-Konstanz 1893). Başlıca eserleri: *Das Königliche Schloss in Berlin* (Berlin Krallık Şatosu) [1875-1876]; *Barock und Rokokoarchitektur* (Barok ve Rokoko Mimarîsi) [1884-1891]; *Geschichte der Deutchen Baukunst* (Alman Mimarlık Tarihi) [1885]; *Das Englische Haus* (İngiliz Evleri) [1888]. (L)

DOHNA (VON). XI. yy.dan bu yana bilinen ve adını Dresden yakınlarındaki Dohna şatosundan alan alman ailesi. JOHANN veya JESCHKE **von Dohna** imparator Sigismond'un emriyle başı kesilerek öldürüldü. Aile iki kola ayrıldı. Biri Silezya'ya, diğeri Prusyaya yerleşti. En tanınmış üyeleri şunlardır: FABİAN, **Dohna** kontu (1550-1621). Polonya'nın, sonra Fransa kralı Henri IV'ün hizmetinde savaşlara katıldı. — CHRİSTOPH, **Dohna Carwinden** kontu ve senyörü (1628-1668), İsveç hizmetinde diplomat. — ALEXANDER **von Dohna-Schlobitten** (Cenevre 1661-Königsberg 1728). Prusya hizmetinde feldmareşal. — CHRİSTOPH **von Dohna Schlodien** (Leman gölü üzerinde Coppel şatosu 1665-1733), göçmen fransız protestanlarınca kurulan bir kıtanın albayı. — FRİEDRİCH ALEXANDER **von Dohna-Schlobitten** (Finckenstein şatosu 1771-Königsberg 1831). Prusya'da 1808'den 1812'ye kadar içişleri bakanı. — KARL EMİL **von Dohna-Schlobitten,** feldmareşal (Schlobitten 1784-Berlin 1859). Scharnhorst'un damadı, 1806'dan 1811'e kadar Fransızlara karşı Prusyalıların direnişlerini örgütledi, 1812'de rus ordusuna girerek 1815'e kadar Fransa'ya karşı yapılan savaşlara katıldı. (L)

DOHNANYİ (Ernö veya Ernst von), macar piyanisti, orkestra yöneticisi ve bestecisi (Bratislava 1877-New York 1960). Budapeşte konservatuvarı yöneticisi olan Dohnanyi, çağının en büyük piyano ustalarından biri sayılır. Besteci olarak, piyano ve çalgılar için birçok oda müziği, iki senfoni, iki piyano konçertosu, viyolonsel için bir konzertstück, piyano için çeşitli eserler ve iki opera bıraktı: *«Voyvodaların Kulesi»* (1922) ve *«Simona Teyze»*. (L)

DOHRN (Anton), alman zoologu (Stettin. Polonya 1840-Münih 1909). Napoli Deniz laboratuvarını kurdu. Jena'da, E.H. Haeckel'in öğrencisi oldu. Birçok hayvan grubu üstünde embriyoloji ve morfoloji araştırmaları yaptı. 1860'larda Messina'da (Sicilya) deniz hayvanları üstüne incelemeler yaptı ve büyük bir milletlerarası araştırma merkezi kurmaya çalıştı. Sonunda, kendi parasıyle Napoli'deki araştırma merkezini kurdu. İlk laboratuvar 1874'te açıldı. Laboratuvara yardım sağlamak için turistlerin ilgisini çekecek bir akvaryum yaptırdı, ayrıca hükûmet, üniversite ve bilim derneklerinden yardım ve bağışlar sağladı. Dohrn'un 35 yıl başında bulunduğu laboratuvar ve eşsiz kütüphane dünyanın her tarafından gelen bilim adamları için önemli bir çalışma merkezi oldu ve bu alandaki biyolojik araştırmaların gelişmesini sağladı. Başka ülkelerde kurulan araştırma merkezleri Napoli merkezini örnek aldılar. Dohrn, *Mitteilungen* (Haberler) ve *Zoologischer Jahresbericht* (Zooloji Yıllığı) dışında, *Fauna and Flora of the Guff of Naples* (Napoli Koyunun Hayvan ve Bitki Örtüsü) adlı bir dizi inceleme yazısı yazdı. (L)

D'OHSSON, İGNATİUS MOURADJA (asıl soyadı LOSUNYAN), ermeni asıllı doğu akdenizli diplomat ve yazar (İstanbul 1740-Paris 1807). Babası İzmir'de İsveç konsolosuydu. Avrupa'da okudu, türkoloji alanında çalışmalar yaptı. İsveç'in İstanbul (1782-1783), Paris ve Viyana elçiliklerinde bulundu. *Table Générale de l'Empire Ottoman* (Osmanlı İmparatorluğunun Genel Tablosu) [1787-1790] adlı eseriyle tanındı. Bu kitap avrupalılarca, içindeki yanlışlıklara rağmen

Foto. Giraudon, Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

Osmanlı imparatorluğunun tarihi, düzeni, gelenek ve kurallarını açıklayan tek kaynak sayıldı. (L)

DO HUU PHU'O'NG (le Phu de Cho Lon denir), Annamlı mandarin (Sho Dui, Saygon yakınları 1840-Cho Lon 1915). Koşinşin'deki sindirme hareketine büyük ölçüde katıldı ve yerli memurlar arasında en yüksek makama getirildi. Hayatının sonuna doğru fransız uyrukluğuna geçti. Oğullarından ikisi Saint-Cry'de okudu ve biri yüzbaşıyken Somme savaşlarında bölüğünün başında öldü (1916). [L]

DOİCEŞTİ, Romanya'da (Ploeşti bölgesi) kasaba, Tirgovişte'nin kuzeyinde; 2 100 nüf. Linyit ocakları ve petrol merkezi. Elektrik santralı. (L)

DOİDALSES, Bithynia'lı yunan heykeltıraşı (M.Ö. III. yy.). Nikomedya'da bulunan *Zeus Stratios* ile Viyana Venüsü denilen Roma, Ostia ve Louvre'da kopyaları bulunan ünlü *Çömelmiş Venüs* heykellerini yaptı. (L)

DOİNA i. («romans» anlamında rumence k.). Rumen halk edebiyatında bazen aşk, bazen yakınma ve yas anlatan şarkı. (L)

DOİSY (Edward Adelbert), amerikan biyokimya uzmanı (Hume, İllinois 1893). Öğrenimini İllinois ve Harvard üniversitelerinde tamamladıktan sonra, 1919'da Washington, 1923'te de Saint-Louis üniversitelerinde biyokimya profesörü oldu. Vitaminler, hormonlar ve antibiyotik bileşikler üzerindeki çalışmalarıyle tanındı. K vitaminini billûr halinde elde etti ve sentezini de başardı. 1943 Nobel Tıp ödülünü kazandı. (L)

DO-İT-YOURSELF [duityurself] i. («kendin yap» anlamında ing. k.). Müşterilerinin tamir için gerekli bütün araçları hemen de hiç bir satıcıyle karşılaşmaksızın satın alabildiği mağaza. (Bu tür mağazalarda tezgâhtar bulunmamasına rağmen, çoğunlukla aracın seçilmesine yardımcı olan bir danışman vardır. Bu mağazlardan bazıları, müşterilere, satın aldıkları araçlardan hemen mağazada yararlanma imkânı da sağlar.) [L]

DOJ i. Bk. DUKA.

DOK i. (ing. *docke,* havuz). Gemilerin yük boşaltması için rıhtımlarla çevrili havuz. ‖ Rıhtımlarda malların konması için inşa edilmiş ambarların bütünü. ‖ Malzemenin, genellikle boşaltılmasına, tanzimine v.b. elverişli bir yerde kurulmuş depo, ambar veya istif yeri. ‖ *Dok işçisi,* gemileri yükleme ve boşaltma işlerinde kullanılan işçi. (*Yükleme-boşaltma işçisi* de denir.) ‖ *Yüzer dok,* gemilerin kalafatlanması için yapılmış hareketli ve yüzer havuz.

— ANSİKL. *Dok* kelimesi başlangıçta özel şirketler tarafından gerek hangar, gerekse bent ve rıhtım olarak, ticaret gemilerinin yanaşması ve malların ambarlanması için inşa edilmiş tesisleri belirtiyordu. Daha sonra bu isim, fark gözetilmeksizin hangarlara ve havuzlara nihayet gemi tamiri havuzlarına verildi. Avrupa'da deniz hizmetlerine önemli paralar ayırmış özel şirketler yoktur. Havuzlar devletin malıdır ve sadece hangarlar çok zaman, gemilerin doklarda işgal ettikleri yerleri kiralayan denizyolları şirketleri tarafından inşa edilmiştir. İngiltere'de bütün formalite ve kontrollar doklarda yapılır ve bu, ticarî muameleleri hızını geniş ölçüde arttırır. *Yüzer doklar,* hareketli gemi tamir havuzlarıdır ve gemiyi sokmak için doldurulan, sonra da içeri girince boşaltılan kesonlardan meydana gelmiştir. Yüzer dokların kuruluşu, tamir havuzlarının tesisinden daha ucuza gelirse de bakımları daha pahalıdır. Yer değiştirme ve daha çabuk inşa edilme üstünlüğüne sahiptirler. Bazı yüzer dokların kaldırma gücü 40 000 tonu bulur ve aşar. (LM)

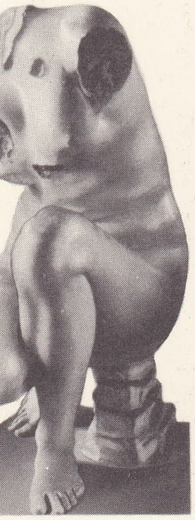

Bithynia'lı DOİDALSES «Viyana Venüs'ü» Louvre müzesi, Paris

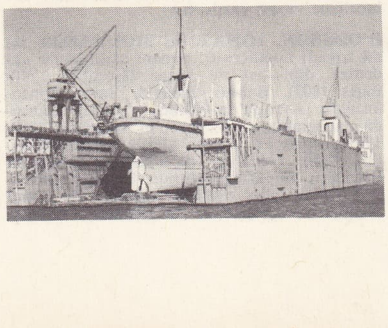

yüzer dok

DOKHMİOS i. Esk. vezin. Eski Yunan komedilerinde az görülen, fakat trajedide sık rastlanan bir yunan şiir ölçüsü. *Dokhmios* ya tek başına veya İambos ile birlikte kullanılırdı. (L)

DOKİC (Lazar), sırp hekim ve siyaset adamı (Belgrad 1846-Opatija 1893). Kral Aleksandr'ın eğitmeni idi; 1893'te öğrencisinin bir hükûmet darbesiyle erginliğini ilân etmesinde büyük rol oynadı ve başbakan oldu. (L)

DOKİMASİA i. («imtihan» anlamında yun. k.). Yunan eski çağında Atina'da çeşitli görevlere girecek kimselerin geçirmek zorunda oldukları imtihan.

— ANSİKL. *Dokimasia*'ların en ünlüsü göreve başlamadan önce memurlara uygulananıdır. Arkhont adı verilen yüksek görevlilerin dokimasia'sı heliast denilen yüksek yargıçların önünde; ordu kumandanlarınınki yalnız heliast'ların önünde yapılıyordu. Yeni senato üyeleri ise dağılan senato üyeleri tarafından sınavdan geçiriliyor, heliast'ların da temyiz hakkı oluyordu. Burada senatör adayının hayatı gözden geçiriliyor, evlât, yurttaş, vergi mükellefi olarak görevlerini yerine getirip getirmediği, tanrılara karşı bağlılığı inceleniyordu. Öteki dokimasia'lar da şunlara uygulanırdı: yurttaşlığa girmek isteyenlere, süvarilere, kütüğe kaydolunacak 18 yaşındaki gençlere, öksüzlere ve hatiplere v.b. Dokimasia'lar her zaman tarafsızca yapılmıyor, bu sınav siyaset alanında rakiplerin uzaklaştırılmasına yarıyordu. Dokimasia sonucunda reddedilen yüksek memur yeniden imtihana girebilirdi. (L)

DOKİMOLOJİ i. (yun. *dokime,* deneme, tecrübe'den).

— Psikol. Sınavların ve yarışmaların yöntemlerini daha mükemmel hale getirmeyi amaç edinen bilimsel çalışma dalı. (L)

DOKİMOS, yunan generali (M.Ö. IV. yy. sonu). Perdikkas'ın son taraftarlarından biri idi. Babil valisi (satrap) iken, Antigonos tarafından 319 yılının ilkbaharında Antakya dolaylarında yenildi ve esir edildi. Zaferi kazanan Antigonos'un hizmetine girdi ve Frigya'nın Çanakkale dolaylarını (Hellespontos) onun adına yönetti. Fakat 302'de Synnada şehrini, içindeki kral hazineleri ile beraber Lysimakos'a teslim etti. (L)

DOKKUM, Hollanda'da (Friesland) kasaba, Kuzey denizi yakınında; 6 800 nüf. Makine ve besin sanayii. (L)

DOKO i. Japon buddha inanışında mistik ve büyü törenlerinde kullanılan nesne; İndra'nın şeytanlara karşı kullandığı silâh olan şimşeği temsil eder. (L)

DOKO, Belçika Kongosu'nun kuzeydoğusunda yaşayan Sudan halkı. ‖ Güney Habeşistan'da yaşayan ve çok az bilinen cüce bir ırk. Göçebe olan Doko'lar avcılıkla geçinirler. (L)

DOKOJİN, Japonya'da koruyucu yer tanrılarının adı. (L)

DOKPA'LAR, Sin-Kiang bölgesinin kuzey ve batı tarafında yaşayan, çobanlıkla geçinen halk. Sürüleriyle birlikte yaylalara çıkarlar. Çinliler bunları bir bölgeye yerleştirme denemesine girişmişlerdir. (L)

DOKSAN say. sıf. (esk. türk *tokuz-on*'dan). Dokuz kere on. Seksen dokuz ile doksan bir arasındaki tam sayı: *Doksan yıl.* ‖ Doksanıncı, doksan sayı ile gösterilen, doksan sayısının belirlediği sırada olan. ‖ İ. Seksen dokuzdan sonra gelen sayının adı: *Yüzden onu çıkartırsak doksan kalır.* ‖ Doksan sayısını gösteren rakam: *Doksan yazmak için dokuz ile sıfır sayıları yan yana yazılır.*

◆ **Doksanar** sıf. Doksan sıfatının üleştirme şekli, her birine doksan tane, doksanı bir arada.

◆ **Doksanıncı** sıf. Doksan sayısının sıra bildiren şekli; seksen dokuzuncudan sonra, doksan birinciden önce olan.

◆ **Doksanlık** sıf. Doksan yaşına yakın, doksan yaşında görünen: *Doksanlık dedesinin koluna girmiş gidiyordu.* (M)

Doksanüç harbi veya **1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı,** Osmanlılarla Ruslar arasında Rumî 1293 yılında Balkanlarda ve Kafkas cephesinde yapılan savaş. 1853-1856 Kırım savaşından yenik çıkan Rusya, Boğazlar ve Akdeniz'i ele geçirme siyasetinden bir süre uzak kaldıysa da 1870-1871 alman-fransız savaşından faydalanarak Paris antlaşmasının Karadeniz hakkındaki maddelerini tanımadığını bildirdi. Balkan halklarını Osmanlı devletine karşı kışkırttı; 1875 Hersek ayaklanması sırasında Osmanlı devleti üzerine diplomatik baskıya girişti. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi sırasında (1876) başlayan sırp isyanına yardım etti; gönüllü rus subayları ve general Çarnaev, Sırpların yanında yer aldı. Sırp yenilgisi üzerine Rusya'nın öncülüğüyle batı devletleri işe karıştı. 22 Aralık 1876'da Kanunu Esasi'nin (Anayasa) ilânı üzerine Osmanlı devleti İstanbul konferansının kararlarını reddetti. 15 Ocak 1877'de verilen ikinci muhtıra da Osmanlı meclisince kabul edilmeyince, 31 mart 1877'de Londra'da imzalanan protokola Rusya ağır istekler koydurttu. İngiltere, Osmanlıları desteklemesine rağmen fiilî bir harekete girişmedi. 23 Nisan 1877'de Rusya'nın İstanbul maslahatgüzarı siyasî ilişkilerin kesildiğini ve Rusya'nın savaş lânını bildirdi.

Osmanlı ordusunda 580 piyade taburu, 147 süvari bölüğü ve 143 batarya seferber edildi. Böylece asker toplamı 425 000 ve top sayısı da 858'i buldu. Toprakların genişliği yüzünden Ruslara karşı Doğu cephesinde 83 000, batıda 116 500 kişi olmak üzere toplam olarak 200 000 kişilik bir kuvvet kullanılabildi. Savaş başladığı sırada ordu mevcudu 490 000 kişi idi. Sayı bakımından büyük görünen osmanlı ordusunun eğitimi zayıf, lojistik teşkilâtı yetersizdi. Buna karşılık rus ordusu, 27 piyade tümeni, 3 avcı tugayı, 10 süvari tümeni, 2 köprücü taburu ve 23 kazak alayından kurulmuştu. Piyade tümenleri 12'şer taburlu, süvari tümenleri de 18'er bölüklü idi. Piyade tümenlerinde 48'er, süvari tümenlerinde ise 12'şer top bulunmaktaydı. Geniş bir bölgeye yayılmış olan bu ordudan Osmanlı devletine karşı ancak 160 000 kişi kullanıldı. Sonradan Romanya da, 100 000 asker ve 180 toptan ibaret kuvvetleriyle Rusların yanında savaşa katıldı. Çeşitli cephelerde yapılan başlıca savaşlar şunlardır:

Batı cephesindeki savaşlar. Kişnef bölgesinde toplanan rus kuvvetleri iki koldan harekete giriştiler. Zayıf osmanlı kuvvetleri karşısında Tuna ırmağını vapur ve sandallarla geçtiler. Ali Rıza Paşanın emriyle 22 haziranda Maçin, 23 haziranda İshakçı ve 24 haziranda Hırsova ve Tulçi savaşsız boşaltıldı. Ruslar Babadağ'ı ele geçirdiler. Osmanlı kuvvetleri Köstence-Çirnavut hattına kadar direnme göstermeden çekildiler. Rus kuvvetleri Ziştovi kuzeyinde Zimnice dolaylarında toplandı.

Tuna'yı geçen rus ordusu üç gruba ayrıldı. 10 000 Kişilik öncü grubu Tırnova-Selvi yönünde ilerleyerek ve Balkan geçitlerini ele geçirerek Bulgarları ayaklandırmağa çalışacaktı. 75 000 Kişilik Rusçuk grubu, bu bölgeyi elde bulunduracak; 35 000 kişilik batı grubu ise Niğbolu'yu ele geçirerek Plevne yönünde ilerleyecekti. Ruslar Tırnova'yı ele geçirdiler. Rus batı grubu Plevne'ye kadar ilerleyerek bu kasabaya girdi. Rus başkumandanı grandük Nikola, planında değişiklik yaparak diğer kuvvetleri beklemeden Tırnova üzerinden Balkanları aşacağını 9 temmuzda Rus çarına bildirdi. Rusların Tuna'yı kolayca aşmaları üzerine Osmanlılar Balkan geçitlerine önem verdi. Yeni kuvvetler İslimiye, Kızanlık ve Şıpka geçitlerine gönderildi. 25 Piyade taburu, 4 süvari bölüğü ve 3 bataryadan kurulu bu kuvvetler, Bahriye nazırı Rauf Paşa kumandasında, 2 temmuzda Edirne'ye geldi. Ruslar 12 temmuzda Hâin boğazını ele geçirerek Balkanların güneyine indiler ve Kızanlık'ı aldılar.

Balkanların en önemli geçidi olan 16,5 km uzunluğundaki Şıpka geçidini Hulûsi Paşa kuvvetleri savunuyordu. Kızanlık'ın düşmesi üzerine, Ruslar Şıpka geçidine geriden de saldırarak iki yönden sıkıştırdılar ve 19 temmuşda Şıpka geçidini ele geçirdiler.

Bu başarısızlıklar üzerine başkumandan Abdülkerim Paşa ile Redif Paşa azledildi; Sırbistan'da ve Karadağ savaşlarında başarı

Foto. Vigneau, Viollet (LAROUSSE)

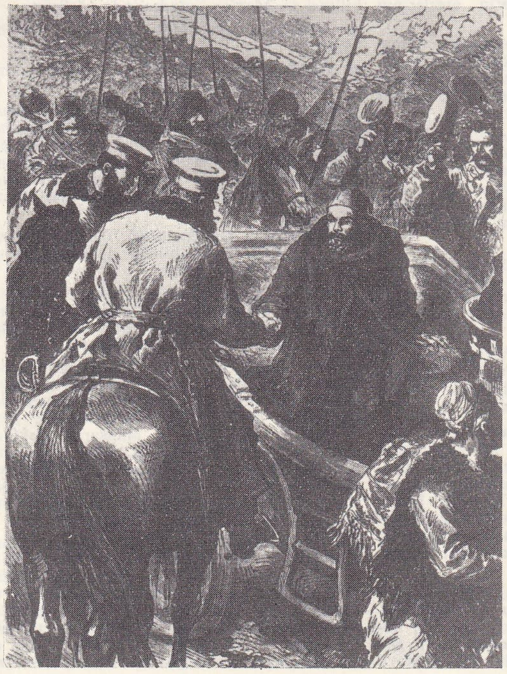

türk topçusunun rus tümenlerini püskürtmesi

bulgar âsileri ile savaşan türk süvarileri

Gazi Osman Paşa esir düşmesine rağmen Ruslar tarafından tebrik edilirken

Yılmaz Öztuna'nın «Resimlerle 93 Harbi» adlı eserinden

göstermiş olan Mehmed Ali Paşa, tam yetki ile Tuna ordusu kumandanlığına getirildi.

Plevne bölgesindeki hareketler. Niğbolu muhafızı Hasan Paşa, Atıf Paşa kumandasındaki 3 tabur ve 4 topluk kuvveti Plevne'nin kurtarılması için görevlendirdi. Rus süvarileri Plevne'de fazla kalmadan çekildikleri için Atıf Paşa kuvvetleri Plevne'ye girerek, Ziştovi, Niğbolu ve Lofça yönlerini tuttular. Bu sırada Vidin muhafızı Osman Paşaya da osmanlı ordusunun batı yanını korumak ve Ruslar ile Sırpların birleşmesini önlemek görevi verildi. Osman Paşanın Vidin'de 30-35 taburluk bir kuvveti vardı. Burada 11 tabur bırakarak geri kalan 24 tabur, 5 süvari bölüğü ve 8 bataryadan ibaret 17 000 kişilik kuvvetiyle 13 temmuzda Plevne'ye hareket etti. Güneyde Lofça'nın düşman eline geçmesi, Osman Paşa'yı zor duruma düşürmüştü. Ruslar 20 temmuzda 9 piyade taburu, 16 süvari bölüğü ve 6 batarya ile Plevne'ye karşı saldırıya geçti. Fakat üç osmanlı taburunun karşı taarruzu, Rusların durumlarını sarstı. *Birinci Plevne savaşı* adı verilen bu muharebede Ruslar yaklaşık olarak 2 500, Osmanlılar da 2 000 kayıp verdiler.

Bu sırada 25 000 kişilik Süleyman Paşa kuvvetleri, Karadağ cephesinden alınarak gemilerle 21 temmuzda Dedeağaç'a çıkarıldı. Süleyman Paşa, Karapınar kuzeyinde Rauf Paşa kuvvetleriyle birleşti. Maksadı, Eski Zağra ve Kızanlık üzerinden ilerleyerek Balkan geçitlerini tutmaktı. Fakat Ruslar, Rauf Paşa kuvvetlerinin gerilerine sarkmış bulundukları için, ters cephe ile başlayan savaşlar çok şiddetli oldu.

Sonunda Rauf Paşa çekilmek zorunda kaldı, Süleyman Paşa ise ilerleyerek Bulgarların yaktığı Eski Zağra'yı ele geçirdi.

Doğu Tuna ordusundaki hareketler. Osmanlı doğu tuna ordusunun mevcudu Rusçuk'ta 20 000, batısındaki Kadıköy'de 22 500, Osmanpazarı'nda 4 500, Tutrakan'da 10 000, Silistre'de 9 000, Şumnu'da 13 000 ve Varna'da 9 000 kişi olmak üzere 90 000 kişiye yaklaşmaktaydı. Yeni kumandan Mehmed Ali Paşa, elinde seyyar bir kuvvetin bulunması için bu birliklerden 48 piyade taburu, 28 süvari bölüğü ve 16 bataryadan ibaret bir kuvveti ayırarak 24 temmuzda Razgırat'ta topladı. Ayrıca taarruz için İstanbul'dan 36 tabur istedi. 20-30 Temmuz tarihlerinde bu bölgede çeşitli çarpışmalar oldu ise de önemli bir sonuç sağlanamadı.

İkinci Plevne savaşı. Ruslar Plevne'deki kuvvetlerini 26 000 kişiye çıkararak Plevne'yi ikinci defa kuşattılar, fakat büyük kayıplar vererek geri çekildiler.

Şıpka muharebeleri. Süleyman Paşa ve Rauf Paşa kuvvetlerinden kurulu «Osmanlı Balkan ordusu» 19 ağustosta Kızanlık'ta toplandı.

Şıpka geçidini ele geçirmek isteyen Süleyman Paşanın 21 ve 22 ağustosta yaptığı saldırılar başarıya ulaşamadı. 24, 25, 26 ağustostaki kanlı savaşlar sonunda iki taraf da yorgun düştü. Osmanlılar Şıpka geçidini alamadıklarından, bulundukları yerlerde savunmaya geçerek mevzilerini sağlamlaştırdılar. Şıpka savaşları Balkan ordusunun durumunu sarstı.

Üçüncü Plevne savaşı. İkinci Plevne savaşından sonra 42 piyade taburu, 32 süvari bölüğü ve 18 bataryadan kurulu bir rumen ordusu da Ruslara katılmıştı. Ruslar önce Plevne'nin Filibe ile bağlantısını kesmek için Lofça'yı 33 taburluk bir kuvvetle ele geçirdiler. Bundan sonra Rumenler ile birlikte asıl taarruz gene Plevne'ye yöneltildi.

Her tabyaya ayrı ayrı yöneltilen saldırılar her gün yenileniyordu. Sonunda bazı tabyalar düştü, fakat halkın da yardımıyle yapılan karşı taarruzlarla Ruslar geri atıldı. Düşman kuvvetinin yarısını kaybederek çekilmek zorunda kaldı. Rus ve Rumen kayıpları toplamı 15 000'i buldu. Osmanlıların kayıpları ise 3 000 kadardı.

Osman Paşa bu savaşlarda tahkimattan geniş ölçüde faydalandı; karşı taarruzlarla aktif bir savunma yaptı ve sonunda giriştiği genel karşı taarruzla çok parlak bir başarı kazandı.

Plevne savaşlarının sonu. Savunmaya devam için beklenen yardım Plevne'ye 23 ey-

Doksanüç harbi

Aziziye Anıtı'ndan detaylar

Foto. N. Erkılıç (MEYDAN)

lülde gelmeğe başladı. Eylül ortalarında Plevne ordusu 86 piyade taburu, 17'si nizamiye, 12'si gönüllü süvari bölüğü olmak üzere 65 000 kişiyi buldu; 85 top vardı.

Ruslar Rumenlerden aldıkları takviyelerle 150 000 kişilik kuvvet ve 558 sahra topu, 50 muhasara topu ile Plevne'yi tamamen kuşattılar. Çar da Plevne önüne geldi. Kasım ayı sonunda Plevne'de erzak çok azalmış, günlük yiyecek dörtte bire indirilmişti. Hayvanlar da açlıktan ölmekteydi, artık yeni yardım gelemezdi. Osman Paşa kurtuluş için kuşatma çemberini yarmaktan başka çare olmadığını gördü. 9 Aralıkta karanlık basarken harekete geçildi. Osman Paşa ayağından yaralandı. Çok ağır kayıplar verildi ve kurtuluş imkânı da kalmadığı bir anda Osman Paşa birkaç kat üstün olan düşman kuvvetleri karşısında kahramanca savaştıktan sonra esir düştü.

Batı Rumeli'deki son durum: Plevne'nin düşmesinden sonra Rumeli'deki savaş durumu Osmanlıların aleyhine döndü; 24 aralıkta Sırplar Niş'i kuşattılar, Şıpka'daki osmanlı kuvvetleri de üstün düşman taarruzları karşısında yenilgiye uğradı. Ruslar 1 ocakta Sofya'ya girdiler. Sofya doğusunda Süleyman Paşayı da yenen Ruslar verdikleri bir kararla Edirne üzerine yöneldiler; osmanlı kuvvetleri düzenli bir şekilde Edirne ve Karağaç çevresine çekildi.

Tahkimli bir şehir olan Edirne, Plevne gibi savunulabilirdi. Fakat yapılamadı. Edirne valisi tarihî Edirne sarayında meydana getirilen cephanelik ve mühimmat depolarını havaya uçurduktan sonra çekildi. Ruslar 20 ocakta (1878) Edirne'ye girdiler. *Doğu cephesindeki savaşlar.* Doğu Anadolu'da 55 000 kişilik bir osmanlı ordusu vardı. Bu ordunun kumandanı Ahmed Muhtar Paşa, 18 nisan 1877'de Kars'a gelerek göreve başladı. Ruslar 24 nisan 1877'de üç bölgeden sınırları aşarak Kars, Doğu Bayazıt ve Ardahan yönlerinde harekete geçtiler. 17 Mayısta Ardahan düştü. Ahmed Muhtar Paşa, Erzurum ile Köprüköy arasında 20 000 kişilik bir kuvvet topladı.

9 Temmuzda Kafkas orduları kumandanı grandük Mihail, Kars önündeki rus ordusunu geri çekti. Fakat Ahmed Muhtar Paşa, rus ordularını kuvvetli bulduğundan Alacadağ-Başgedikler-Arpaçay hattında savunmağa karar verdi. 2 Ekimde yapılan savaşlarda Ruslar büyük kayıplara uğradılar, birlikleri yorgun olduğu için taarruzdan vazgeçerek kuvvetlerini Kurtdere-Uğurlu hattına kadar geri çektiler. Rus kuvvetleri büyük ve küçük Yahniler'de üslenmiş olduğu için «Yahniler zaferi» diye anılan bu başarı üzerine Ahmed Muhtar Paşaya *Gazi* unvanı verildi.

Bundan sonra Ahmed Muhtar Paşa Erzurum'u savunmak üzere kuvvetlerini tertiplemeğe ve mevzilenmeğe girişti. 4 Kasımda Ruslar, Uzunahmet-Hamamderesi, Sivişli yönünden Erzurum yakınlarına sokulmağa başladılar. Akşam üzeri Deveboynu kesimini ele geçirerek Erzurum mevzilerini ikiye ayırdılar. Erzurum'un teslimini istediler. Ahmed Muhtar Paşa elinde kalan 8 000 kadar piyadeyi Erzurum'un doğu çevresindeki Mecidiye, Aziziye ve Ahali tabyaları ile güneydeki tabyalara yerleştirdi.

Aziziye baskını ve savaşları. Ruslar 9 kasım 1877 gecesi bir baskınla Aziziye tabyasını ele geçirmek istediler. Fakat halkın da katıldığı inatçı mukavemet karşısında Deveboynu'na çekilmek zorunda kaldılar. (Bk. AZIZIYE TABYASI). 18 Kasımda Kars kalesini ele geçirdiler. 5 Ocakta (1878) Erzurum'u tamamen kuşattılar. Kuşatma 31 ocakta mütarekenin imzalanmasına kadar sürdü. Mütarekeye göre Erzurum içindeki asker ve mücahit kuvvetler şehri terk edince Ruslar Erzurum'u 8 şubatta işgal ettiler. Savaşla ele geçiremedikleri Batum da Berlin kongresinden sonra ruslara bırakıldı.

Doksanüç harbinin genel sevk ve idaresi ile yenilginin sebep ve neticelerini şöylece özetlemek mümkündür: bu savaşta türk ordusu, gerek Balkanlar'da gerek Doğu Anadolu'da yer yer başarılar elde ettiği ve parlak kahramanlıklar gösterdiği halde malî sıkıntılar, cepheler gerisinde yol yetersizliği, yetişmiş subay azlığı, kumandanların anlaşamaması ve özellikle askerî harekâtın Yıldız sarayından idaresine kalkışılması yüzünden yenilgi gecikmemiş ve Rusların İstanbul önlerine kadar sokulmasına engel olunamamıştır. Askerin bozgunu ve hicret eden halkın perişanlığı son dereceyi bulunca, Abdülhamid II rus çarına başvurarak barış istemiştir.

Mütareke görüşmeleri, Süleyman Paşanın 6 ocakta (1878) yenilmesi üzerine Abdülhamid II, serasker Rauf Paşayı mütareke için görevlendirdi. Görüşmelere ancak 20 ocakta başlanabildi. Rusların bütün teklifleri kabul edildi. Bu ağır durum, Avrupa devletlerini harekete geçirdi. Avusturya, Viyana'da bir konferans toplanmasını istedi. İngiltere de donanmasını Marmara'ya gönderdi.

Ruslar mütareke görüşmelerinde, Bulgaristan'a ve Karadağ'a bağımsızlık verilmesini, Romanya ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarının onaylanmasını, Bosna ve Hersek'te bağımsız bir idare kurulmasını istedikleri harp tazminatını, kendilerine verilecek toprakları, Boğazlar'da korunacak rus çıkar ve yararlarını belirterek barış görüşmelerinin aralıksız olarak kendileriyle yapılmasını şart koştular. Vidin, Rusçuk, Silistre ve Erzurum kaleleri de Ruslara teslim edilmek üzere ön görüşme 31 ocakta, barış antlaşması 3 mart 1878'de imzalandı. (Bk. AYASTAFANOS ANTLAŞMASI.) [→ Bibliyo.] (M)

Doksanüç ihtilâli (*Quatre vingt-Treize*), Victor Hugo'nun romanı (1874). Romanın başlıca kişileri Lantenac markisi, Cimourdain ve Gauvain'dir. Lantenac markisi eski fransız aristokrasisini temsil eder. Vendée ayaklanmasının elebaşısıdır. Cimourdain, Konvansiyon delegelerinin katı ve uzlaşmaz faziletinin sembolüdür. Markinin yeğeni olan Guavin ise, devrimci düşüncelerin etkisi altındadır; Cimourdain onu evlât edinmiştir. Gauvain, Vendée'de cumhuriyetçi birliklere kumanda eder. Bu savaşta yenilen Lantenac yakalanıp tutuklanırsa da, bir köylü, gizli bir geçitten geçirerek onu kurtarır. Fakat marki, bir yangında diri diri yanmakta olan çocukları kurtarmak için geri döner, Cimourdain tarafından tevkif edilir. O gece Gauvain onu kaçmağa zorlar. Bunun üzerine Cimourdain en küçük bir sapmayı affetmeyen kişiliği ile Gauvain'i giyotine gönderir. Giyotinin satırı Gauvain'in başına inerken bir silâh sesi duyulur: Cimourdain beynine bir kurşun sıkmıştır. Konvansiyon meclisinin tarihî bir tablosunu çizen parça, bu epik romanın en ünlü bölümüdür. (L)

DOKSAPATRES (İoannes), **Sikeliotes** veya **Sikelos** denir. Bizanslı rahip ve bilgin. XI. yy.ın başlarında İstanbul'da yaşadı, Aphithonios ve Hermogenes'in eserlerinin yorumunu yaptı. (L)

DOKSOGRAF i. (fr. *doxographe*). Leng. Modern filologların, eski filozofların kısaltılmış metinlerini biraraya toplayan yunan derlemecilerine verdikleri isim: *Diogenes Laertios* veya *Strobeus* gibi. (L)

DOKSOLOGİA (yun. *doksologia*, ululama, övgü ilâhisinden fr. *doxologie*). Katolik tören düzeninde, kutsal üçlemeye övgü formülü. (Baş âyindeki *Gloria in excelsis*, mezamiri bitiren *Gloria Patri* ibaresi ilâhilerin son kıtası. Baş âyin duasının *Pep İpsum*'u v.b. bu adla anılır.)

— Mant. Beylik bir düşünceyi veya bir yanılgıyı tekrarlamaktan öteye geçmeyen anlatım: *Bu yargı değersiz metafizik bir sav taşıyor ve bir doksolojiden başka birşey değil.* (L)

DOKSOMETRİ i. (yun. *doksa*, kanı ve *metron*, ölçü'den fr. *doxométrie*). Halk oyunun, herhangi bir sorun üstündeki fikrini yöntemli yoklamalarla araştırma.

— ANSİKL. A.B.D.'de George Horace Gallup'un koyduğu bu yöntem, bir topluluğun içinden belirli sayıdaki kimselere bazı sorular sorarak genel kanıyı çıkarmağa dayanır. Kendilerine soru sorulacak kimseler bütün sosyal sınıflarla bütün meslekleri kapsayacak biçimde seçilir ve cevapların evet, hayır, veya tarafsız gibi yalın bir karşılığı olması sağlanır. (L)

DOKTOR i. (fr. *docteur*'den). Hekimlik yapan kimse, tabip: *Mülâkatın bir türlü bitmediğini farkeden hastabakıcı kadınlar, kadın bir doktorla birlikte yavaşça odaya girdiler* (Vâ-Nû). ‖ Bir bilim dalında doktora yapan kişiye verilen unvan: *Hukuk doktoru.* (Tıp dalı dışında *doktor* unvanı Türkçe'ye, XX. yy.ın başlarında, Türkiye'de ders veren alman profesörlerinin etkisiyle girdi. Başlangıçta, üniversite öğretim üyesi sıfatını kazanabilmek için kendi branşında doktora yapmış olmak mecburî değildi. Bu mecburiyet 4936 sayılı ve 13.VI.1946 tarihli Üniversiteler kanununun 18/a md. ile kabul edildi.)

— Din tar. *Kanun doktoru, İsrail doktoru,* Eski Ahit yorumlayıcısı. ‖ *Kilise doktoru,* veya sadece *doktor,* hayatının temizliği, inançlarının saflığı veya ilminin değeri bakımlarından büyük yetkili rahip yazar. (En ünlü kilise doktorları; Aziz Athanasios, Aziz Basilius, Nazianzos'lu Aziz Gregorios, Aziz İoannes Khrisostomos, Aziz Hieronymus, Aziz Gregorius, Aquino'lu Tommaso, Aziz Bonaventura, Aziz François de Sales.) İskolastiğin başlıca ustalarına verilen ad. (Bu anlamdaki doktor kelimesi bir sıfatla birliktedir: *Cerhedilemez doktor,* Alexander of Hales; *Melek hasletli doktor,* Aquino'lu Tommaso, *Serafim doktor,* Aziz Bonaventura; *İnce doktor,* Duns Scot; *Aydınlıkçı doktorlar,* Raimond Lulle ve Jean Tauler.)

— ANSİKL. Musevîler, Tanrı yasasını derinliğine inceleyerek geniş bilgi sahibi olan hahamlarına *doktor* unvanını verirlerdi. Bunlar Tanrı yasasını ortaya atan, muhafaza eden, öğreten ve yorumlayan kimselerdi. Aynı ad, hıristiyanlarda Kutsal kitapların yorumunda başarı gösterenlere verilirdi.

— *İkonogr.* Yunan kilisesinin doktorları olan Aziz Athanasios, Aziz Basilius, Nazianzos'lu Aziz Gregorios ve Aziz İoannes Khrisostomos (bazen iskenderiyeli Aziz Cyrillus ile birlikte) Venedik'te San Marco vaftizhanesinde, Monreale veya Kief'teki Aya Sofya mozaiklerinde baş açık, harmaniyeye bürünmüş ve takdis ederken görülürler. Latin kilisesininkiler ise, görevleri dolayısıyle farklı olarak (Aziz Gregorius taç; Aziz Hieronymus kardinal kıyafeti; Aziz Ambrosio ve Aziz Augustinus piskopos kıyafetinde) İtalyan fresklerinde görünürler: Floransa ve Ravenna'da Giotto, Sienna Komün Sarayında Simone Martini, San Miniato'da Baldovinetti, Floransa'da Botticelli ve Ghirlandajo, Padovada Mantegna, Vatikanda Fra Angelico, Orvieto'da Signorelli, Roma'da Pinturicchio, Parma'da Correggio, Heykeltıraş olarak ise Balduccio'nun sıralarında (Verona'da San Pietro kilisesi), Brambilla (Milano Duomo kilisesi), Riemenscheider (Karlstadt), Jean de Rouen (Coimbra) veya Pilgram (Viyana katedrali), Granada'da Katolik Krallar mozelesi köşelerinde, Versailles krallık kilisesi ve Mexico katedralinde görürüz.

◆ **Doktorlu** sıf. *Argo.* İşaretli (iskambil kâğıdı).

◆ **Doktorluk** i. Doktorun yaptığı iş, hekimlik. ‖ Doktor payesi. (ML)

Doktor, *Comedia dell'Arte*'nin kahramanlarından biri. (Bologna asıllı, bilgiç ve ukalâ bir üniversiteli tipinin karikatürüdür; yanlış latince deyimler, güldürücü ve sözümona bilgece sözlerle dolu, bitmek tükenmez söylevler, doktor tipinin başlıca özellikleridir.) [L]

DOKTORA i. (fr. *doctorat*). Doktor unvanı. ‖ Bu unvanı kazanabilmek için verilen sınav: *Doktorasını vermek.*

— ANSİKL. Fakülte, yüksek okul veya akademilerce düzenlenen en değişik yönetmeliklerdeki *doktora* sistemlerinde ortak nokta, bir doktora tezinin hazırlanmasıdır.

Doktor adayı, yabancı dil imtihanını geçtikten sonra devam süresi ve öğretim şekli fakülteden fakülteye değişen birtakım seminerlere, doktora kurslarına devam eder ve bir öğretim üyesiyle anlaşarak doktora tezini hazırlar. Tezi kabul edilen aday, bir jüri önünde esas ve yardımcı disiplinlerden sözlü imtihana girer. Bu sınavı da başaran adaya, seçtiği dala göre, edebiyat, hukuk v.b. doktoru unvanı verilir. (M)

Doktor Caligari'nin Muayenehanesi, alman filmi (1919). Alman *dışavurumculuğunun* (expressionismus) en tanınmış örneğidir. Deli bir akıl doktorunun, hipnotize ettiği ve fuarlarda halka gösterdiği bir çocuğa geceleri nasıl cinayetler işlettiği anlatılır. Çocuk bitkin düşerek ölür, doktor Caligari de bir akıl hastahanesine kapatılır. Senaryocu Carl

Mayer ve Hans Janowitz,dekoratör Hermann Warm, Walter Röhrig, Walter Reinmann ve yönetici Robert Wiene gerçek dünyanın şekillerini alt üst eden, perspektifleri bozan bir tablo çizdiler; Conrad Weidt ile Werner Krauss'un ince oyunu ile umutsuz ve kâbuslar içindeki bir dünyayı beyaz perdeye yansıttılar. (L)

Doktor deneyi. Petr. Benzinlerde veya sıvılanmış gazlarda bulunan aşındırıcı kükürdü, sodyum plombitle çökelterek dozunun belirtilmesi: $Na_2PbO_2 + H_2S \rightarrow PbS + 2NaOH$: *Bu usulle, benzinde* 100 000'*de bir oranında kükürtlü hidrojen veya merkaptanın tespiti mümkündür.* (L)

Doktor Jivago, rus yazarı Boris Pasternak'ın romanı (1957). Çarlığın yıkılış dönemi, 1917 ihtilâli ve iç savaş sırasındaki olayları, S.S.C.B.'de hâkim resmî görüşe uygun şekilde ele almadığı için, yayımlanması 1956'da *Noviy Mir* dergisinin yazı kurulu tarafından reddedildi. Pasternak eserini gizlice Avrupa'ya gönderdi. Romanın önce italyanca tercümesi basıldı. 1958'de ingilizceye çevrildikten sonra bütün dünyada ün kazandı (türkçe ilk tercümesi: M. Kenan Kan, 1958). O yıl Pasternak'a romanı dolayısıyle Nobel Edebiyat ödülü verildi. Yazar önce kabul ettiği ödülü kendisine yapılan baskı yüzünden geri çevirdi. Eserin kahramanı Yuri Andreyeviç Jivago, sosyal hareketlerden uzak kalan bir sanatçı-aydın tipidir. İhtilâlin getirdiği değişik şartlar karşısındaki yabancılaşması romanın tema'sını meydana getirir. Eser, ingiliz yönetmeni David Lean tarafından filme de alındı (1966). Amerikan yapımı filmde Omar Sherif ile Julie Christie oynadı. (M)

DOKTRİN i. (lat. *doctrina* < fr. *doctrine*'den). Dinî, felsefî ve siyasî bir öğretim sistemindeki dogma ve kavramların bütünü. ‖ Belirli bir konu ile ilgili dogma ve kavramların bütünü: *Ruhun ölümsüzlüğü doktrini.* ‖ Bir filozof, bilgin v.b.'nin düşüncelerinin bütünü: *Spinoza'nın doktrini.* ‖ *Teşm. yol.* Düşünce, fikir.

◆ **Doktrinci** sıf. Sistem doktrinlerine ait, onlarla ilgili. ‖ **İ.** Bir doktrinin hazırlanışında ve herkesçe anlaşılır hale getirilmesinde faal rol oynayan kişi. ‖ Bir sistemin nazariyatçısı. (LM)

Doktrinciler çoğl. i. Fransa'da Restorasyon devrinde Royer-Collard ve Guizot tarafından kurulan okul. Orta yol siyasetini felsefî bir sistem haline sokarak onu hem halk hâkimiyetine, hem de Tanrı adaletine karşı çıkarmak amacını güden siyasî düşünceden yana olanlara bu isim verilir. Doktrinci okul liberallerin hükûmet siyasetine karşı çıkmıştır. Liberaller «Kral saltanat sürer fakat hükmetmez» diyorlardı, Guizot buna şu cevabı verdi: «Taht boş bir koltuk değildir». Doktrinciler, 1840-1848 arasında etkili oldular. (L)

DOKU i. *(dokumak*'tan *doku). Yeni.* Biyol. Belirli anatomi unsurlarından (hücreler, lifler) meydana gelen ve anatomi bakımından bir bütünlük gösteren bağlantı ve çatkıların tümü. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Teşm. yol.* Bir bütünün yapısı, özelliği: *Romanın dokusu.* ‖ *Doku erimesi,* başkalaşmanın başlangıcında ve birçok patolojik hallerde görüldüğü gibi canlı dokuların yok olması. ‖ *Doku hücresi,* destek dokularında aşınan hücrelerin yerini alan hücreler. (Bazı bilginlere göre, kan yuvarlarının, kas tellerinin v.b. yerini alan hücreler de birer doku hücresidir. Doku hücrelerinin tümü birden retikülo-endotelyal sistemi meydana getirir.) ‖ *Doku ile tedavi.* Profesör Filatov tarafından öne sürülen ve deri altına çeşitli dokuların (yabancı dokular, bitkisel dokular, tehlikesiz urlar) aşılanması şeklinde tedavi metodu. ‖ *Doku yapımı,* bir tek hücreyle başlayıp, onu geliştiren ve onun, hayat boyunca, özel, yeni görevleri bulunan dokular meydana getirmesini sağlayan olayların tümü. ‖ *Doku yönelimi,* pek çok asalakların canlı veya ölü organik dokulara dalma özelliği. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dokular arası boşluk,* bir dokunun telleri, tabakaları veya halkaları arasındaki boşluklar. (Doku boşlukları katı maddelerle veya sıvıyle dolu olabilir.) ‖ *Telsel doku,* hepsi birbirine benzeyen telcik demetlerinden oluşan bağ dokusu. (Kirişler, eklem bağları, kemik zarı, sinir kılıfları, böbreklerin, erbezlerinin telsel zarları, telsel kıkırdaklar ve kısmen damar gömlekleri bu dokudandır.)

— Bot. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Yalancı doku,* gerçek bir dokuyu andırır şekilde birbirine yapışık, fakat gerçek dokudan farklı olan ve sürgen dokunun çalışması sonucunda oluşan iplikli örtü tabakası.

— Deneysel psikol. *Görsel doku,* göz şebekesi imajının özelliği. (Bu özellik, göz şebekesi üzerine yakın noktalar halinde düşen ışınların yoğunluk farkından ileri gelir.) Bk. ANSİKL.

— Jeol. *Bir kayanın dokusu,* kayanın bileşiminde bulunan minerallerin veya fosillerin birbirlerine oranla düzenlenme tarzı. (Doku, gözle veya mikroskopla incelenir. Andojen kayalarda başlıca iri taneli [granitin dokusu], ince taneli, camsı dokular bulunur.)

— Metalürji. Maden ve alaşımların, mekanik şekil değişimine uğrayan ve böylece billûrları belirli bir yönelme gösteren çok billûrlu bileşim maddelerinde görülen özel yapı. (Şekil değişiminin türüne göre, haddeleme, tel çekme ve dövme dokuları ayırt edilir.)

— Toprak bil. Unsurlarının boyu bakımından, katı gerecin temel bileşimi. Bk. ANSİKL.

— Vet. *Doku kangreni,* kangren basilinden (*Spherophorus necrophorus*) ileri gelen hastalık. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Biyol. *Doku* çeşitleri: epitel dokusu; bağ dokusu (kas, kemik ve kıkırdak dokuları); sinir dokusu; lenf dokusu (kan, akkan). Bunların her biri değişik embriyolojik kaynaktan doğar. Hücre başkalaşmaları ve doku metaplazileri ancak bu gruplardan her birinin içinde mümkün olabilir.

Patolojik dokular. Patolojik dokular, bozuk anatomik elemanların daha da gerilemesine yol açan morfolojik bozukluklardan veya bu elemanların aşırı çoğalmasından (ur dokusu) ileri gelir.

Doku kültürü. Bu deneye ilk defa Carrel girişti; bunun için körpe embriyondan aldığı doku veya organ parçalarını, aynı türden bir hayvandan elde ettiği plazma (kültür ortamı) üzerine koydu. Ayrıca bunun için değişmez bir ısı, mikropsuz bir hava ve besin olarak başka embriyonlardan özsu sağlamak gerekir. Ekilen dokunun hücreleri, bu şartlar altında, mitozla çoğalır ve yeni hücreler meydana getirir; bunların bazıları embriyon halini alabilir, fakat öbürleri ancak belli bir derece farklılaşma gösterebilir (çok köşeli epitel hücreleri, yıldızsı bağ dokusu hücreleri). Yeniden ekilen bu hücreler, sürekli olarak gelişmeğe devam edebilir, fakat asla belli bir organı meydana getiremezler. Bunlar tıpkı bir ana eriyik içinde büyüyüp gelişen bir billûr gibi, sırf kimyasal yapıda oluşumlardır.

● *Doku erimesi.* Doku erimesi fiziksel-kimyasal bir olaydır. Koloidal bir jel katılaştığı zaman görülür. Bu olay böceklerde başkalaşmanın başlangıcında yer alır; anatomik elemanlar erir ve yutar hücrelerce (akyuvarlar ve göçücü bağdokusu hücreleri) sindirilir; bunlar ileride yeni dokuların yapımında kullanılır.

● *Doku tedavisi.* Aşılanan dokular yüksek miktarda uyarıcı maddelerin, belki de organik asitlerin salgılanmasına yol açarak etki gösterir. Bu metot kesilen kol veya bacaklardan arta kalan kısımların ağrılarını, kapanmayan yaraları v.b. tedavi etmekte kullanılır.

● *Doku yönetimi.* Asalakların dokular arasında göç etmesi, kurtçukken kendilerini savunma hareketi olarak düşünülebilir. Meselâ birçok organları dolaştıktan sonra gene sindirim borusuna gelmektedir.

— Bot. Bitkilerde ana doku sürgen dokudur. Embriyon dokusu da denen sürgen dokunun hücreleri gayet canlı, çok yüzlü ve her görevi yapmağa elverişli hücrelerdir. Bu doku büyümekte olan kök ve sap uçlarında bulunur. Bütün öteki dokular farklılaşma yoluyle bundan türer. Üst deri (koruyucu doku), toprak üstündeki organları dıştan saran, yer yer gözenekli bir hücre tabakasıdır. Üzerinde tüy ve dikencikler bulunabilir. Bitki yaşlandıkça koruyucu doku olarak üstderinin yerini, hava dolu hücrelerden ibaret ve çeperleri su geçirmeyen mantar tabakası alır. Yaprakların, köklerin, gövde ve dalların büyük bir kısmı özek dokudandır. Bunun bir kısmı özümleme (yeşil özek doku), bir kısmı da depo (renksiz özek doku) işi görür.

Bazı özek doku hücreleri ise cep ve kanallar meydana getirerek salgı dokusu ödevi yapar.

Destek dokularının bir kısmı canlı ve selüloz çeperlidir (pekdoku); diğer bir kısmı ise uzun veya tel şeklinde ve selüloz çeperli ölü hücrelerden oluşma odun özü halindedir. Odun, kökten yapraklara giden ham besisuyu için iletken bir dokudur; içinde odun damarlar bulunur. Bu damarlar enlemesine bölmeli veya bölmesiz olur.

Çeperleri az çok odunlaşmıştır. Bölmeli odun damarlar halkalı, sarmal, basamaklı; bölmesizler ise ağlı veya noktalı gibi çeşitlere ayrılır.

Soymuk, yapraklardan gelen ongun besisuyu için iletken bir dokudur; yaprakta biriken bu besisuyunu bitkinin her tarafına iletir. Kalburlu borular da denen soymuk damarlar, enlemesine bölmeli ve bölmelerin üzeri kalbur gibi deliklidir. Bütün bu dokular şu şekilde sınıflandırılabilir:

koruyucu dokular	üstderi (canlı)	
	mantar özü veya odun özü (ölü)	
özümleme ve depo dokusu		özek doku (canlı)
salgı sokuları	salgı hücreleri (canlı)	
	salgı kanalları (canlı)	
destek dokuları	pekdoku (canlı)	
	sertdoku (ölü)	
iletken dokular	odun doku (ölü)	
	soymuk doku (canlı)	

— Deneysel psikol. Gibson, mekânın görme duyusuyle algılanmasında, görsel dokunun çok önemli bir rol oynadığını ileri sürdü (1950). Bu bilgine göre, ağ tabaka, üzerinde üç boyutlu mekânın yansıdığı bir yüzeydir. Mekân, zahirî alın düzlemine oranla az çok eğik düzlemler halinde yansır. Ağ tabakasını etkileyen gerçek uyarım ise göze değen ışık ışınlarının farklı şiddette olmalarıdır. Göz uyumu, bu şiddet farklarını mümkün olduğu kadar keskinleştirmeğe yönelir. En keskin farklar, görme alanı içinde bulunan nesnelerin çevre çizgilerine; daha az keskin olan alanlar ise aydınlık ve karanlık bölgelere tekabül eder. Nesne (yansıyan yüzey), zâhirî alın düzlemindeyse, ağ tabaka üzerinde tüm olarak yansır ve imajın görsel dokusu nesnenin fizik dokusuna tamamen tekabül eder.

Buna karşılık, nesne alın düzlemine tekabül etmiyorsa (bu düzleme oranla eğikse) imajının görsel dokusu, tasarı geometrinin yasalarına uyar. Ağ tabakadaki imajın dokusu yatay ve dikey meridyene göre daha yoğundur. Ağ tabakadaki imajın dokusundaki bir düzensizlik, nesnenin fizik dokusundaki bir düzensizliğe tekabül eder. Gibson, derinlemesine mesafe algılamasında görsel dokunun oynadığı rolü, optik tünel aracılığı ile deneysel olarak göstermiş ve doğrulamıştır.

— Toprak bil. Toprağın dokusu, ancak, toprağı meydana getiren katışmaçların laboratuvarda ufalanmalarıyle belirlenir. Milletlerarası anlaşmalarla ince toprak (2 mm'den küçük bileşimli unsurlar) dört sınıfa ayrılır: maden filizli koloidler (veya kil), 2'den küçük; balçık, 2 ile 20; ince kum, 2 ile 0,2 mm; kaba kum, 0,2 mm'den fazla.

Toprakta her zaman değişik oranlarda bu dört sınıftan elemanlar bulunur. Toprağın dokusu, killi toprak, balçıklı toprak, kumlu toprak, killi-kumlu toprak v.b. biçiminde sınıflandırma yapma imkânı verir. Ayrı toprak profilinin farklı düzeylerinin dokusu toprağın evrim durumu üzerine bilgi verir.

— Vet. *Doku kangreni* hayvanlarda sık görülen bir hastalıktır. Deride, altı bağ dokusunda, mukoza ve iç organlarda çeşitli irinlenmeler şeklinde belirir. Kangren basili atta deri, kiriş ve kıkırdak bıcılganlarında; sığırlarda, ağız, burun ve gırtlak difterilerinde, düğümlü karaciğer kangreninde, tırnak arası et yaralarında ve ağız iltihaplarında; domuzda, deri kangreninde ve ağız

kilise doktorları

Aziz Augustinus
Giotto'nun eseri
Santa Maria Novella
kilisesi, Floransa

Aziz Hieronymus
Mantegna'nın eseri
Sao Paulo Sanat müzesi

Foto. Alinari-Giraudon, Giraudon (LAROUSSE)

dokumacılık

üretimin gelişmesi

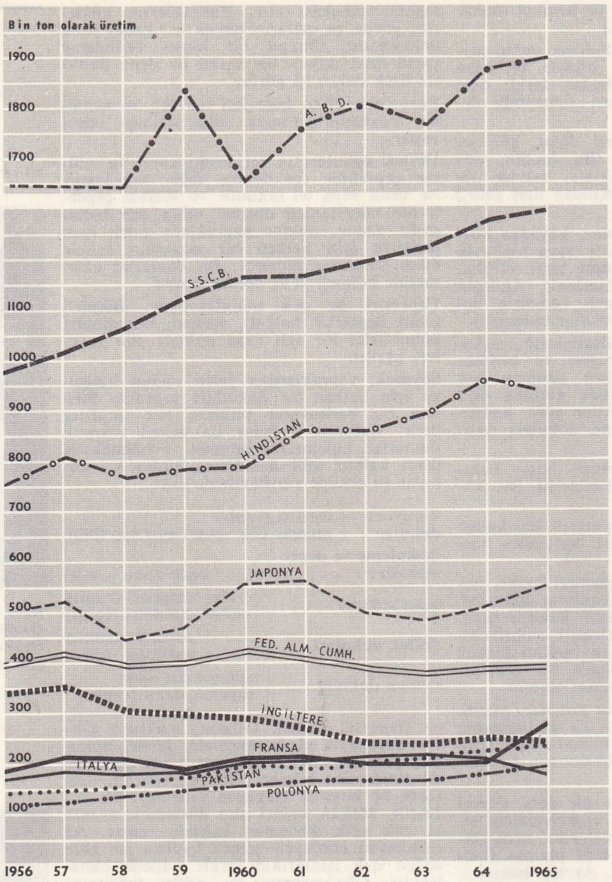

pamuk ipliği

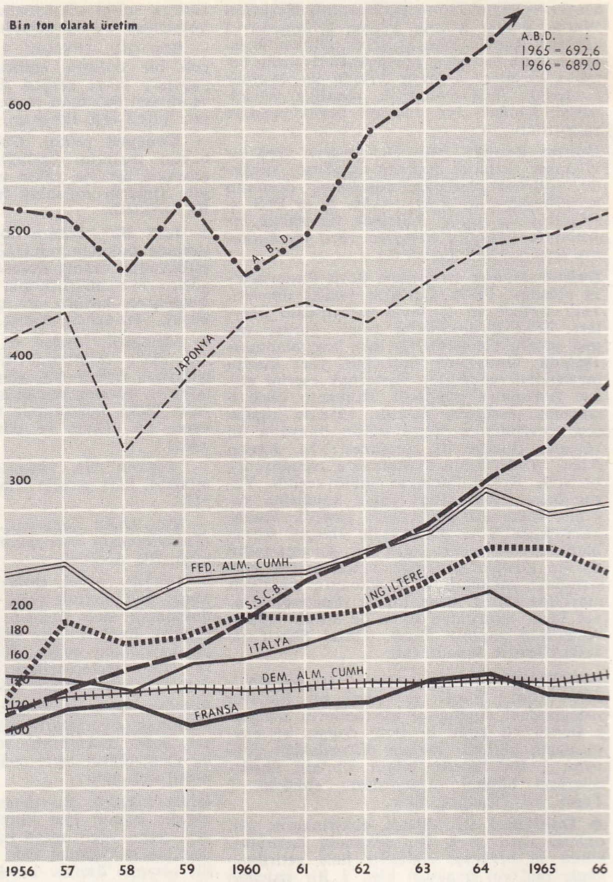

asetatlı sunî ipek

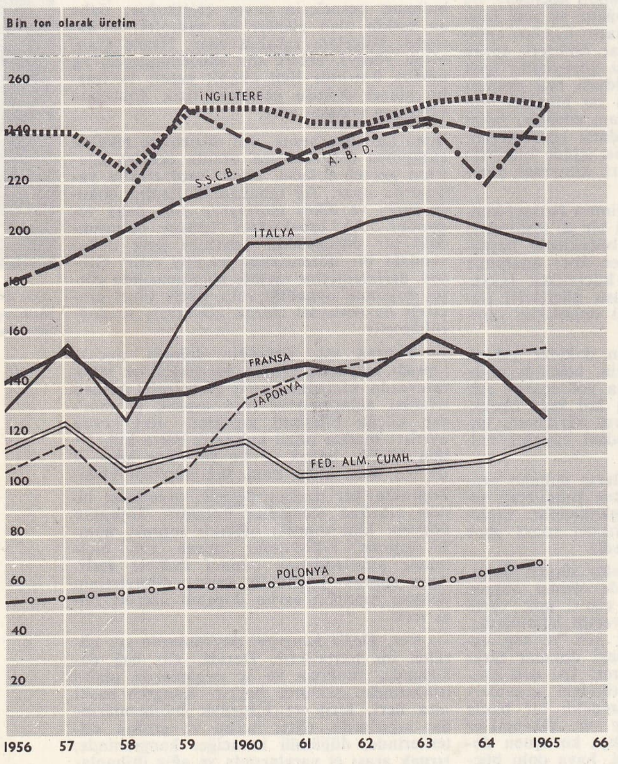

yün ipliği

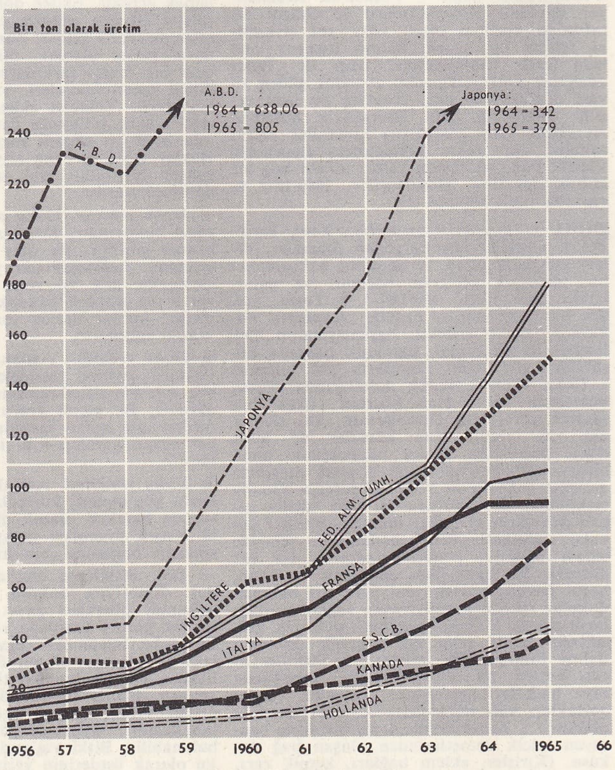

selülozik olmayan elyaf

DOLAŞIM. KALP

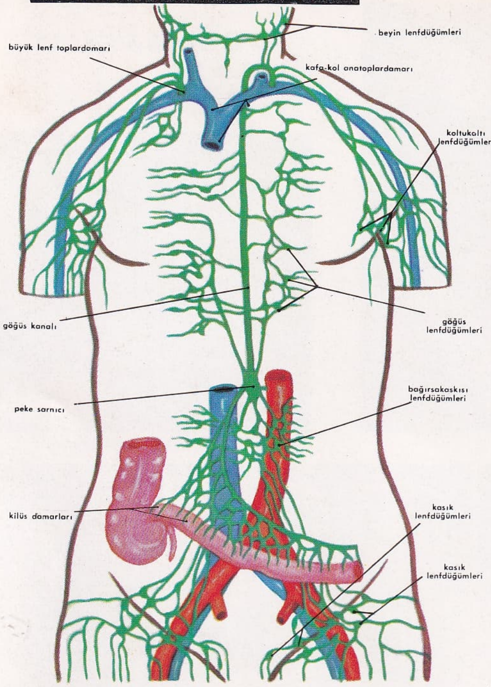

LENF DOLAŞIMI

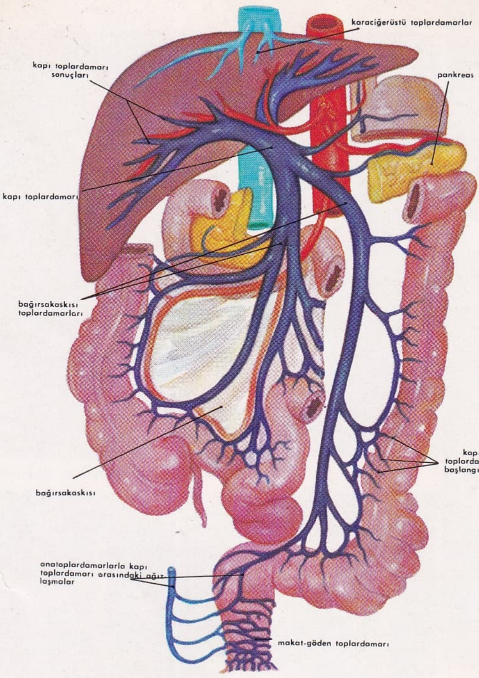

KAPI DOLAŞIMI

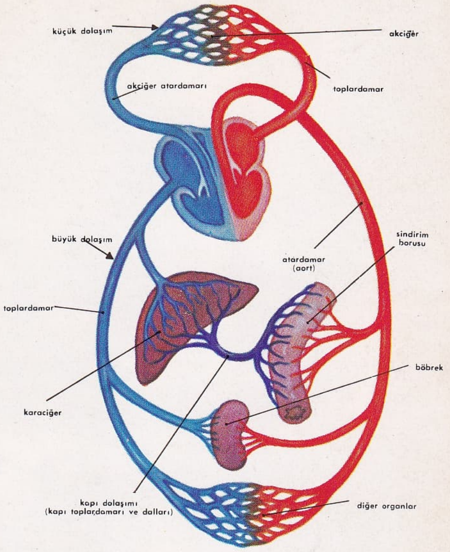

BÜYÜK VE KÜÇÜK DOLAŞIM

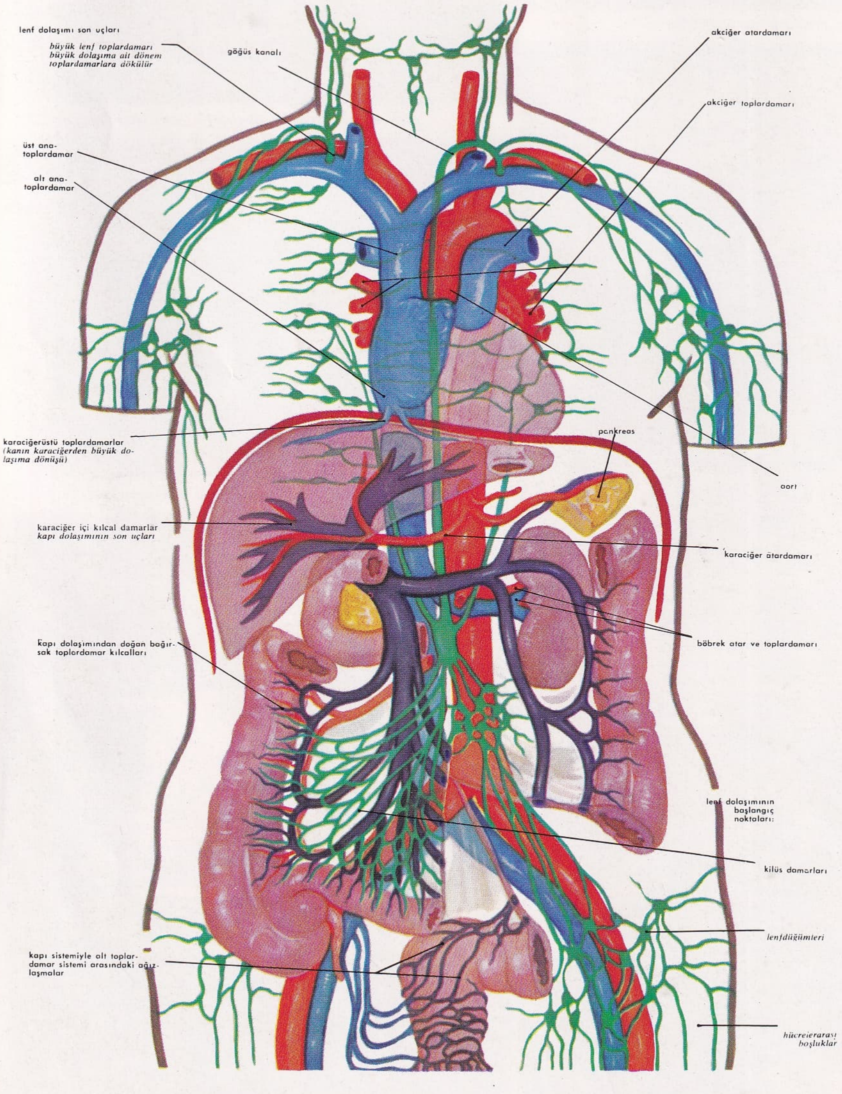

KAN, KAPI, LENF DOLAŞIMLARI

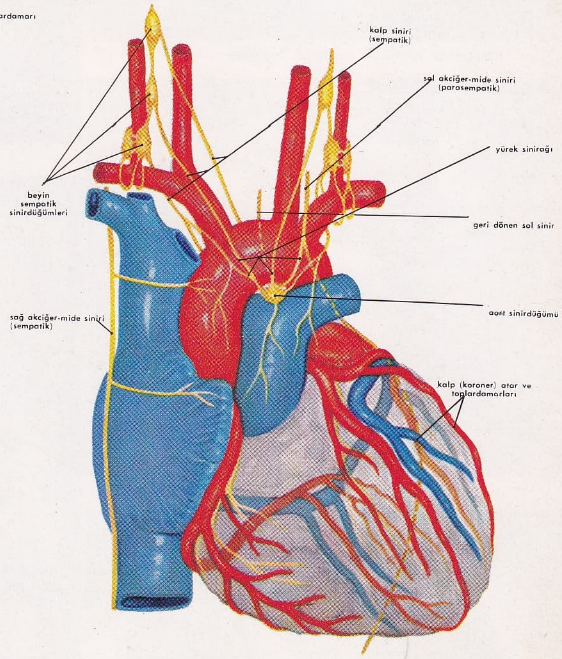

KALP: DIŞTAN GÖRÜNÜŞÜ VE DIŞ SİNİRLERİ

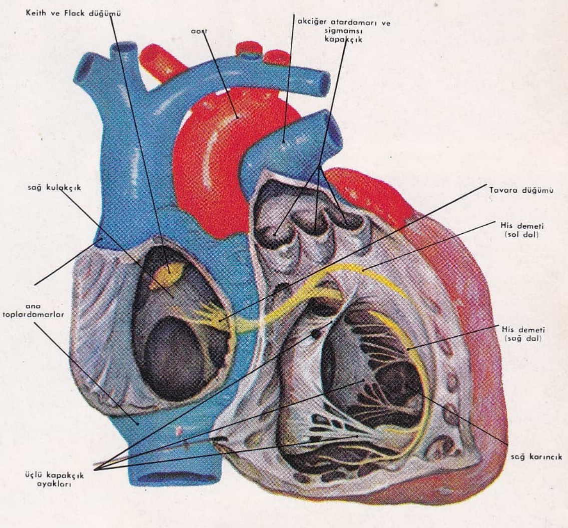

KALP: İÇTEN GÖRÜNÜŞÜ VE İÇ SİNİRLERİ

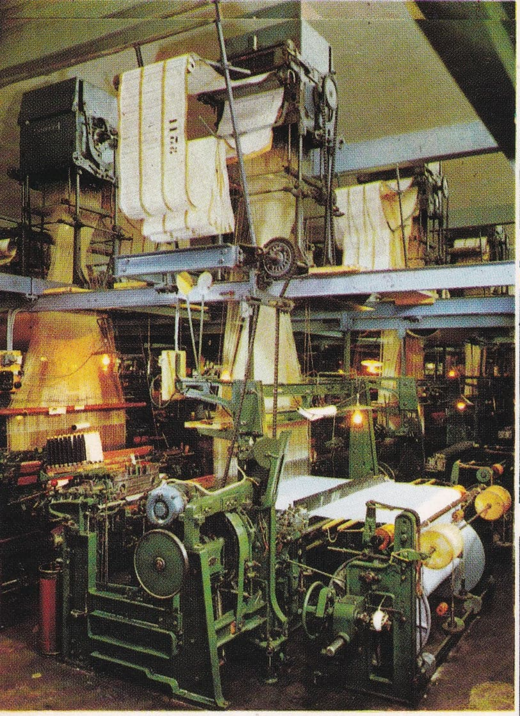

Jacquard işlemeli dokuma tezgâhı

kollu tezgâhta çalışan bir dokumacı

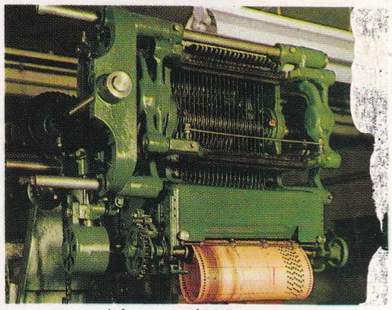

dokuma mekanizması

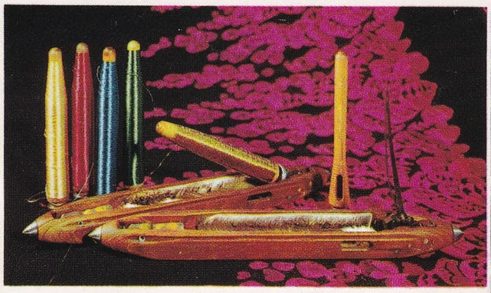

masura ve mekikler

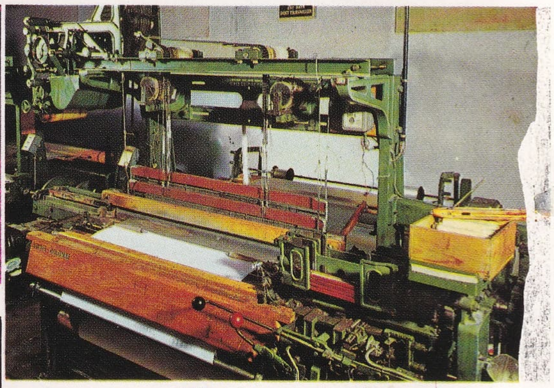

masura değişmeli otomatik dokuma tezgâhı

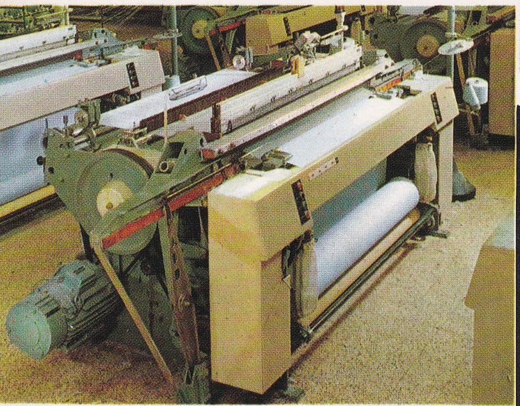

mekiksiz tezgâh (bir tip)

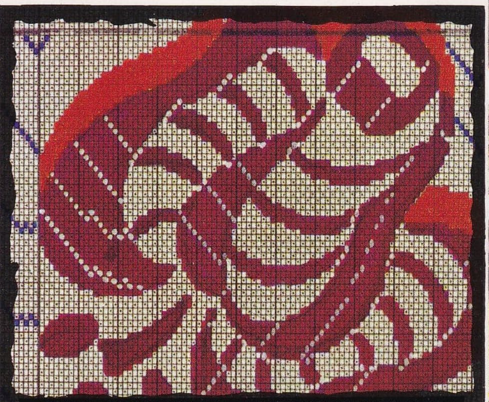

baskı kartonu örnekleri

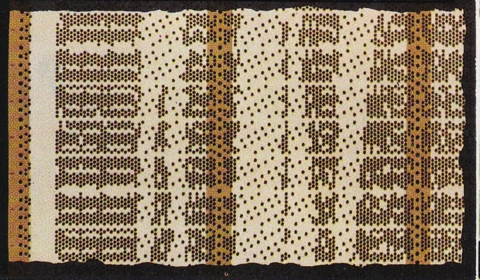

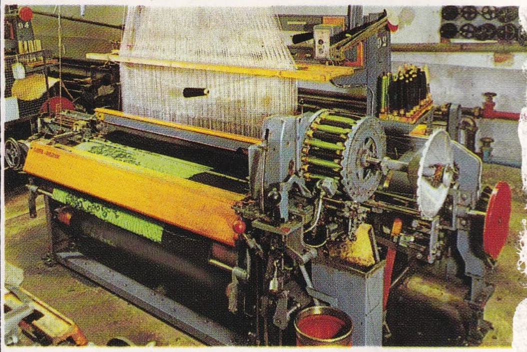

mekik değişmeli otomatik dokuma tezgâhı

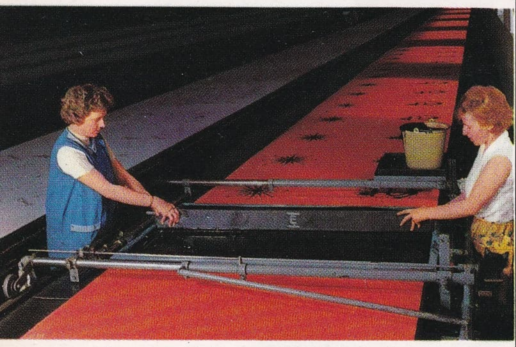

«Lyon» usulüyle masa üzerinde baskı

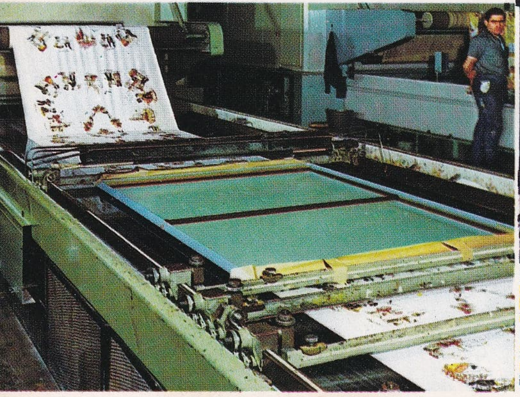

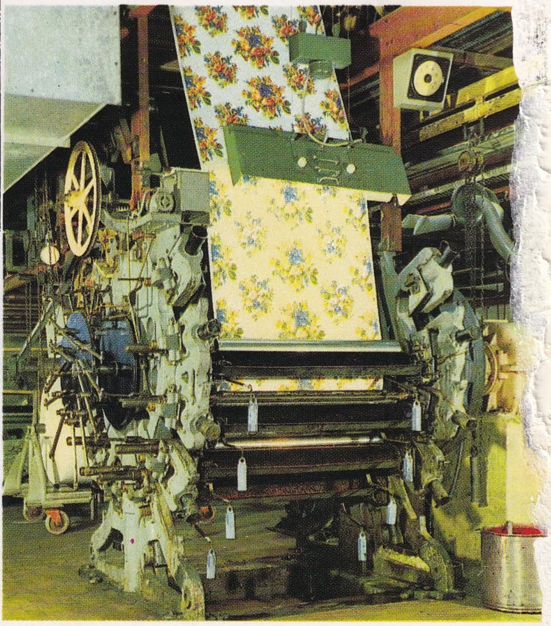

magnetik ve mekanik raspalarla

ifterilerinde; tavşanda, kangrenli deri yaralarında ve solunum yolları iltihaplarında bulunur.

Özel bir tedavisi yoktur; yara bakımıyle birlikte genel mikrop öldürücü ilâçlar (antibiyotikler, sülfamidler) kullanılır. (LM)

DOKUBİLİM blş. i. Canlılardaki dokuların oluşum, evrim ve bileşimini inceleyen anatomi kolu.

— ANSİKL. *Dokubilimi* tarihiyle hücre teorisi tarihi iç içedir; çünkü ilk gözlemciler, Hooke, Malpighi, Fontana, Raspail, Turpin, Dujardin, Schleiden ve Schwann anatomik elemanları mikroskopla incelerken, hücreyi, hücrenin yapı taşlarını (protoplazma, çekirdek, çekirdekçik ve diğer organitler) ve aldığı çeşitli şekilleri (doku telleri v.b.) bulup ortaya koydular. Dokubiliminin gerçek kurucusu olan Bichat'nınsa mikroskoba fazla güveni yoktu, onun için dokuları ince ince kesip incelemeyi tercih ederdi. Fakat Schleiden ile Schwann'dan sonra, canlıları açarak incelemenin yetersiz olduğu görüldü, dokular hep mikroskop yardımıyle incelendi.

Dokubilimi ancak ölü hücreleri ve ölü dokuları inceleyebilir. Bu yüzden hayatî boyalar elde etmek, yani, bir hücrenin kısımlarını, zehirli olmayan boyalarla, değişik renklerde ve öldürmeksizin boyamak gerekir. Sadece tek başına bulunan anatomik elemanlar (alyuvarlar, akyuvarlar, sperma hayvancıkları, anterozoitler v.b.), haşlamlılar ve mikroplar gibi birhücreli, çok küçük organizmalar boyanmadan, incelenebilir. Elektronik mikroskop, dokubilimine daha iyi görme imkânları sağladı; özellikle, bazı bağ dokusu ve kas telcik ve levhacıklarının yapısı daha açık ve kesin olarak anlaşıldı. (L)

DOKUÇAYEV (Vasiliy Vasilyeviç), rus jeologu (1846-1903). Petersburg üniversitesinde profesör, Rus pedoloji okulunu kurdu. Eserleri: *Russkij Cernözem* (Kara Rus Toprağı) [1833]; *Nasi Stepi Prezde i Teper* (Önceki ve Şimdiki Bozkırlarımız) [1892] v.b. (L)

DOKUM i. (*dokumak*'tan *doku-m*). Dokubil. *Yeni.* Vücudun bir kısmını meydana getiren tellerin birbirine birleşme, girişme, karışma düzeni, dokunuş: *Derinin dokumu.* (LM)

DOKUMA i. (*dokumak*'tan *doku-ma*). Dokumak işi: *Halı dokuma sanatı. Dokuma tezgâhı. Esk.* Mensucat. (*Eşanl.* TEKSTİL.) ‖ Dokunmuş kumaş. ‖ Pamuk ipliğinden dokunan ve minder örtüsü, yatak kılıfı v.b. şeyler için kullanılan bir çeşit bez: *Kastamonu dokuması.* ‖ *Mec.* İşleme tarzı: *Siz âşıkane romanlardaki ince dokumalara inanmayın* (Ahmed Rasim).

— Dokumc. Eğirme veya başka yollarla iplik haline sokulabilir her cins ham maddeden imal edilmiş olan, dokunan veya örülen veya bu sistemlerin dışında sadece elyafı birbirlerine, değişik metotlarla tutturarak, bir bütün meydana getirme yoluyle elde edilen her cins kumaş, triko, döşemelik, halı, keçe v.b. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dokuma ham maddeleri,* kumaş yapımı için iplik haline getirilebilen her türlü madde. ‖ *Dokuma keçe,* döşemecilikte kullanıldığı gibi süzek olarak da kullanılan bir çeşit kalın dokuma. ‖ *Dokuma kısalması,* ham kumaş dokunurken çözgü ipliğinde meydana gelen çekme, kısalma. (Bu kısalma, çözgü ipliğinin atkı ipliği ile örgü bağlantısı yapmasından meydana gelir ve kumaşın desen ve armürüne göre yüzde 5-15 arasında değişebilir. Kadife veya havlu tipi kumaşlarda kısalma çok daha yüksek olabilir.) ‖ *Dokuma sanayii,* dokuma ham maddelerini kumaş haline getirerek değerlendiren sanayi kolu. ‖ *Dokuma tarağı,* dokuma tezgâhlarında tefe üzerindeki özel yere yerleştirilen ve çözgü ipliklerinin geçirildiği tarak. (İplikler, bu tarağın dişleri arasından, belirli desenlere göre, 2,3,4,5 veya daha çok sayıda geçirilerek hem iplik aralarındaki mesafe ayarlanır, hem de kumaşın ham genişliği tespit edilir.) ‖ *Dokuma tezgâhı,* kumaş dokumağa yarayan makine. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Sentetik ve sunî dokuma.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Dokuma* sanatının başlangıcı tarihöncesine dayanır. XVIII. yy.ın sonlarına kadar dokumada yalnız ağaç tezgâh kullanılıyordu. Dokuma tezgâhlarının makineleşmesi ilk olarak İngiltere'de Cartwright ile (1785) başladı. Sonraları da, onun bulduğu bu ilk makineleşmiş tezgâh birbirinin ardısıra yapılan buluşlarla gelişerek bugünkü duruma geldi.

● *Dokuma tezgâhı,* üzerine, dokunacak iplikleri, işlenecek kumaşların veya duvar örtüsü olarak hazırlanacak kanaviçelerin gerildiği bir tezgâhtır. Şekline ve kullanıldığı işe göre işleme tezgâhı, kumaş tezgâhı, halı tezgâhı diye adlandırılır. El tezgâhları ise, yatık tezgâh, dik tezgâh, jakar tezgâhı, çok mekikli tezgâh v.d. diye ayrılır. İç çamaşırı ve örgü sanayiinde de dokuma tezgâhları kullanılır. Günümüzde teknik gelişmeler sonucu mekaniğin dokuma sanayiine de el koymuş olması, otomatik veya mekanik dokuma tezgâhları ile masura veya mekik değiştirmeli dokuma tezgâhlarının yapılmasına yol açmıştır.

● *Dokuma işlemi* genel olarak, çözgü ve atkı ipliklerinin hazırlanmalarıyle bunların, dokuma tezgâhlarında kumaş haline getirilmesi işlemlerini kapsar. İpliklerin çözgü haline getirilmesi önce, vargel veya büküm makinelerinden gelen tek veya daha çok katlı iplik masuralarının oldukça büyük bobinler haline getirilmesiyle başlar. Bu işlem, özel bobin makinelerinde yapılır ve bu arada iplik, makine üzerindeki süzgeçlerden geçirilerek üzerinde bulunabilecek olan yabancı maddelerden temizlenir. Bu şekilde hazırlanan çözgü bobinleri, dokunacak kumaşın renk ve desenine göre, çözgü makinesi sehpasına yerleştirilir; iplikler, tezgâhın eni kadar bir yüzey meydana getirecek şekilde ve birbirlerine paralel olarak dizilir, *levent* adı verilen büyük makaralara sarılır. Bazı durumlarda böylece hazırlanmış olan çözgü iplikleri tutkal, kola veya haşıl denilen bir maddeden geçirilerek özel sobalarda kurutulur ve yeniden, ikinci bir levent'e aktarma edilerek, tahar işlemine gönderilir. *Haşıl işlemi,* özelikle pamuklu dokumalarda çözgü ipliğine direnç ve esneklik verdiği gibi, iplik üzerindeki lif havlarını iplik aksına yapıştıracağından, dokuma işlemi sırasında sürtünmeden meydana gelebilecek çözgü kopmalarını da önler. *Tahar işlemi* ise, levent üzerindeki çözgü ipliği uçlarını, yine dokunacak kumaşın armürüne göre tespit edilmiş sayıda gücü çerçevesi içindeki gücü teli (nire teli) gözlerinden ve dokuma tarağı dişlerinden geçirme işlemidir. Bu işlem, mekanik olabileceği gibi, daha çok ve daha doğru olarak, elle yapılır. Normal yapımda her çözgü levendine tahar işlemi uygulanır ve sonra, her şey hazır olarak, levent, dokuma tezgâhına takılır. Ancak, devamlı olarak yani seri halinde çalışan tezgâhlarda, tahar işlemi sadece ilk levente yapılır ve değiştirilecek çözgü leventinin üstündeki iplik uçları, tezgâh üzerinde biten çözgü uçlarına bağlanır. Bu işlem de, elle yapılabildiği gibi, çok daha hızlı olarak özel düğümleme makineleriyle de yapılır.

● *Atkı ipliğinin hazırlanması* ise çok daha kolaydır. Atkı için ayrılan iplik, özel masura makinelerinde, karton veya ağaçtan yapılmış küçük masuraların üstüne aktarılır ve böylece mekiğin içine yerleştirilir. Asıl dokuma işlemi ise dokuma tezgâhı denilen el tezgâhlarında veya makineli tezgâhlarda yapılır. En basit otomatik tezgâh tek mekiklidir ve özel bir eksantrik sistemi ile çalışır. Bu tezgâhın arka kısmına, çözgü ipliğini taşıyan (A) leventi yerleştirilerek, frenli bir ağırlık sistemiyle çözgü ipliklerinin sürekli olarak gergin durması sağlanır. Bundan sonra çözgü iplikleri bir (B) taşıyıcısının üzerinden geçer. Aralarındaki (C) çapraz çubuğu (tahar işleminde kullanılır) alttan ve üstten geçerek çözgü ipliklerini basit ve ufak parçalara böler. Bunun sebebi, dokuma sırasında kopan çözgü ipliklerinin kopma yerini kolaylıkla bulmayı sağlamaktır. Çaprazdan sonra, iplikler, (D) ve (E) ayaklarına dağılarak, ayak çerçeveleri (gücü çerçeveleri) içine asılmış gücü tellerinin (nire tellerinin, nire boncuklarının) orta gözlerinden ve (I) tarağı dişlerinden geçirilmiş olduğu halde (bu işlemler de tahar işlemidir) tezgâhın üstüne çekilir. En basit tezgâh iki ayaklı, yani üzerinde (D) ve (E) gibi iki çerçeve taşıyan tezgâh tipidir. Bu ayakların birinden çift, diğerinden de tek sayılı iplikler geçer. Ayaklar alttan (F) levyelerine bağlanırlar. Bu levyelere de, (G) eksantrikleriyle bir inme-çıkma hareketi verilmiştir. Sistemin üstünde ise bir (H) makarası, ayakların aşılmasını ve kolaylıkla hareket etmelerini sağlar. Böylece çözgüden ikiye ayrılarak ayrı ayaklardan geçen iki iplik yüzeyi ağızlık adı verilen bir açı yaparak tezgâhın önünde birleşir. (I) tarağı, tefe adı verilen ve (K) noktası üzerinde vargel hareketi yapan bir (J) tablası üzerine bağlanmış olur ve tefenin öne ve arkaya hareketi de tezgâh boyunca yerleştirilmiş bir (L) krank mili ile ona bağlı iki kolla sağlanır. Dokuma işlemi ilerleyerek ham kumaş meydana geldikçe bu kumaş (M) göğüslüğü üzerinden kayarak (N) çekici silindirin yardımıyle (O) kumaş leventinin üstüne sarılır.

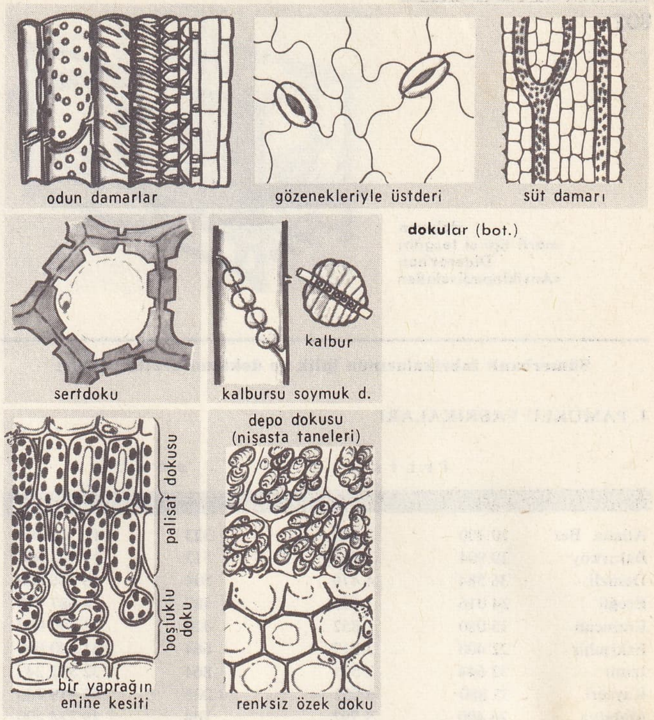

dokular (bot.)

Atkı ipliğini taşıyan mekikler ise, tezgâhın her iki yanında bulunan kamçı kollarının yardımıyle ve ağızlığın içinden geçerek, bir baştan diğerine atılır. Mekiğin ağızlık içinden her geçişi, ayrılmış çözgü iplikleri arasına bir atkı bırakır ve tam o sırada, tarağı taşıyan tefe öne gelerek, bu atkıyı, daha önce dokunmuş olanların üstüne sıkıştırır. Tefenin geri hareketi sırasındaysa ayaklar değişerek (yani, üst çerçeve alta, alt çerçeve de üste gelerek) yeni bir ağızlık açılmış ve yeni bir atkı ipliği, bu ağızlığın içine bırakılmıştır. Böylece atkılar birbirlerini takip eder ve kumaş meydana gelmiş olur. Bu tip basit tezgâhlarda ancak bez ayağı armürlü kumaşlar dokunabilir. Başka armürler içinse, ayak ve onları harekete geçiren eksantrik sayısını artırmak gerekir ki bu da tezgâhın üstünde pek karışık bir mekanik sistemin kurulmasına yol açar. Onun için, 8'den çok ayak kullanmayı gerektiren armürlerde, tezgâha bir armür aparatı monte etmek çok daha elverişlidir. O zaman da 32 ayağa kadar olan desenlerin kolaylıkla dokunması sağlanmış olur. Armür aparatı, özel delikli kartonlar yoluyle, istenilen ayağın ve dolayısıyle ayaktan geçen çözgü ipliklerinin üste kaldırılmasını sağlar. Dokunması istenen armür 32'den fazla ayak gerektiriyorsa o zaman da jakar aparatı kullanmak gerekir. Bu aparat, delikli karton, çengel ve bıçak sistemi ile çalışan ve delikli jakar tahtasından geçen jakar iplerinden ve onlara bağlı gücü telleri ve ağırlıklarından meydana getirilmiştir. (Bk. JAKAR.) Bu durumda, her çözgü ipliği özel bir gücü telinden geçerek

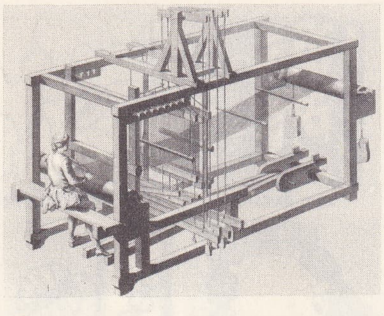

dokuma
marli tipi el tezgâhı
Diderot'nun
«Ansiklopedi»sinden

Sümerbank fabrikalarında iplik ve dokuma üretimi (1969)

I. PAMUKLU FABRİKALARI

Fabrika	İPLİK iğ sayısı	İPLİK üretim (ton)	DOKUMA tezgâh sayısı	DOKUMA üretim (m)
Adana Bez	10 100	2 540	323	12 519 300
Bakırköy	29 904	3 411	513	17 793 500
Denizli	36 584	4 479	504	16 576 000
Ereğli	24 016	1 698	387	8 687 710
Erzincan	15 080	1 852	320	10 497 000
Eskişehir	22 400	3 217	664	21 600 000
İzmir	32 644	3 531	864	32 592 242
Kayseri	35 880	6 952	1 205	51 919 000
Malatya	26 400	3 792	704	19 724 400
Maraş	13 008	1 420	192	3 800 000
Nazilli	28 236	3 186	828	26 834 619
TOPLAM	274 252	36 078	6 504	222 543 771

II. YÜNLÜ FABRİKALARI

Fabrika	İPLİK iğ sayısı	İPLİK üretim (ton)	DOKUMA tezgâh sayısı	DOKUMA üretim (m)
Bünyan	1 088	429	30	429 000
Defterdar	7 436	1 468	173	2 195 000
Diyarbakır	1 080	390	40	458 600
Hereke	2 950	210	112	1 105 000
Isparta	958	394	—	—
Merinos	37 560	2 583	261	2 713 870
TOPLAM	51 072	5 474	616	6 901 470

III. SÜMERBANK'ÇA YÖNETİLEN PAMUKLU İŞTİRAKLER

Fabrika	İPLİK iğ sayısı	İPLİK üretim (ton)	DOKUMA tezgâh sayısı	DOKUMA üretim (m)
Adıyaman	23 200	4 100	112	3 680 000
Antalya	21 600	697	360	6 540 000
Bergama	12 000	607	144	4 317 000
Karaman	23 200	4 100	112	3 680 000
Manisa	21 056	1 130	238	5 250 000
Nevşehir	17 600	3 000	—	—

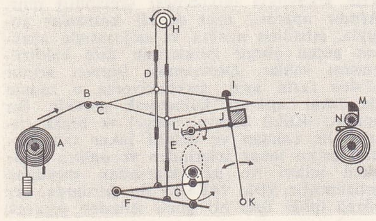

bir **dokuma** tezgâhının şeması

başlı başına hareket gücü kazanmış olur. Yukarıda kısaca özetlediğimiz tezgâhta sadece tek tip atkı kullanmak zorunluğu vardır. Eğer belirli sırayle değişik tip veya renk atkı kullanılmak istenirse o zaman tezgâh yanlarına iki ilâ altışar mekik yuvası koymak gerekecektir. Bunlar, tezgâhın yalnız bir yanına konulabileceği gibi, sağlı sollu olmak üzere iki yanına da yerleştirilebilir. Mekik yuvalarını tezgâhın iki yanına bölmek, atkı atışındaki değişkenlik imkânını daha da arttırır. Eski tezgâhlarda, mekik yuvaları bir silindir çevresi üzerine sıralanmıştı ve dönerek değişirlerdi. Bu tip tezgâhlara *revolver* adı verilir. Yeni tezgâhlarda ise yuvalar, birbirlerinin üstüne gelecek biçimde yerleştirilmiştir ve değişme, yukarı-aşağı hareketle olur. Yine bu hareket de, delikli kartonla işleyen mekanik bir aparatla sağlanır ve belirli bir anda atılması istenen mekiğin yuvası, karton üzerindeki deliklerin ayarlanmasıyle istenilen anda kamçı kolu hizasına getirilir.

Bir dokuma tezgâhının çalışma sırasında en önemli duruş sebebi, mekik içine yerleştirilmiş atkı masuraları üzerindeki ipliklerin bitmesidir. Bu, daima dokumacının müdahalesini gerektiren bir durumdur, yani boşalan masura dolu masura ile değiştirilir. Bu durum, özellikle pamuk endüstrisinde, bir işçiye 4-6 tezgâhtan daha fazlasının verilmesini önler. Hem işçinin hem de işin randımanını artırabilmek için, mekik içinde biten masuraların yerlerine dolularının otomatik olarak yerleştirilmesi imkânları düşünülmüş ve XIX.yy. sonlarında ilk Amerikan Northrop otomatik tezgâhları yapılmıştır. Bugün çok daha mükemmelleştirilmiş olan bu tezgâhlarda, makinenin üstüne içinde atkı rezervi bulunan bir depo yerleştirilmiştir ve özel bir *atkı yoklayıcı* mekik içindeki ipliğin bittiğini tespit eder etmez mekanik bir sistem harekete geçer ve rezervedeki doku bir masurayı mekik içine sokarak boş masurayı dışarı atar. Tabiî ki bu tip tezgâhlarda kullanılan mekiğin altı açıktır ve masuraların da bir uçlarında özel geçiş yivleri bulunur. Bütün bu değiştirme işlemi, kamçı kolunun mekiğe ilk vuruşu ile ondan sonraki vuruşu arasında geçen kısa bir süreye sığdırılmıştır. Yeni tezgâhlarda ise, yine aynı biçimde ama birkaç tip ve renkle çalışan atkıların da otomatik değiştirilmeleri sağlanmıştır.

Bu amerikan tipi tezgâhtan sonra, başka ülkelerde mekik içindeki masurayı değil de doğrudan doğruya mekiği değiştiren tezgâhlar yapıldı. Bu tip tezgâhlarda yine özel bir mekanik yoklayıcı sistemiyle, atkı ipliğinin bittiği tespit edilir edilmez, bir levye ve palet sisteminden meydana gelen değiştirme mekanizması harekete geçer ve mekiği yuvasının içinden alarak yerine yeni ve dolu bir mekik yerleştirir. Bu mekanizmanın otomatik hareketi için tezgâh ancak pek kısa bir zaman durur.

Sulzer ise bambaşka ve mekiksiz bir tezgâh meydana getirdi. Bu sistemde atkı ipliği büyük ve konik bobinler halinde tezgâh yanına yerleştirilmiştir. Özel bir pense, iplik uçlarını tutar ve uçlar ağızlıktan, yivli bir çubuk sistemi ile geçirilir. Bu tip tezgâhlar genellikle çok geniş, penselerin ağızlıktan geçişleri de çok hızlıdır.

Bu arada yuvarlak dokuma tezgâhlarını da belirtmeden geçmemek gerekir. Bu tip tezgâhlar trikotajlarda kullanılan overlok makineleri gözönüne alınarak yapılmıştır, yani dikey bir silindir çevresi şeklinde hazırlanmış çözgü iplikleri arasından, belirli desene göre açılan ağızlıklardan çepeçevre geçen 3 veya 4 mekikle çalışır. Bu da, tezgâhın her devrinde 3-4 atkının birlikte geçişi demektir ki, üretim bakımından büyük kazanç sağlar. Ancak, bu tip tezgâhlar, hortum biçiminde ve kaz ayağı desenli bir kumaş dokuduklarından, daha çok çuvalcılıkta kullanılır. El tezgâhları, mahallî ihtiyaçları karşılamak için eskiden beri kullanılagelen ağaç tezgâhlardır ve hareketleri de sadece insan gücünden alırlar. Hareket, üzerine basılan pedallarla sağlanır. Mekik ve tarak vurma hareketi ise tamamen elle yapılır.

• *Sunî ve sentetik dokuma.* Başlıca dokuma tabiî ham maddeleri keten, kendir (kenevir), pamuk, yün ve ipektir; aloes, jüt, rami, rafya, formiyom gibi dışarıdan gelme bitki lifleri ise kumaş dokumacılığından ziyade hasır örgüsü, yer hasırı, halat, şapka v.b. yapımında kullanılır. Bugün selülozlu maddelerden sunî kumaşlar (reyon, fibran), ayrıca sentez yoluyle de başka dokumalar (naylon) elde edilmektedir. Sunî ve sentetik iplik yapımı, günümüzde tabiî ürünlerle ciddî şekilde rekabet etmektedir. 1884'te Fransız İlimler akademisine ilk sunî ipek nümunesini sunan Kont Hilaire Bernigaud de Chardonnet'dir; o zamandan beri bu sunî maddeye, tabiî ipekle karıştırılmasını önlemek için *reyon* (rayonne) adı verildi. Sunî ipeğin bulunması Robert Hooke, isviçreli Audemars ve fransız Ozanam'ın da katıldıkları uzun araştırmalar sonunda başarıldı. Chardonnet, 1891'de, sunî dokumalar yapan ilk fabrikayı Fransa'da kurdu.

Sunî dokumaların yapımı, selüloz veya proteinli bitkisel veya hayvansal maddeler gibi makromolekülsel bileşimli tabiî ürünler esasına dayanır. Chardonnet'nin bulduğu ilk usule göre, nitroselüloz (barut pamuğu), alkollü bir eriten içinde bir kolodyum haline getiriliyor, bu da basınçla bir cam haddenin çok ince deliklerinden geçiriliyordu. Eritenin uçmasından sonra elde edilen nitroselüloz iplik, kolay tutuşması yüzünden bazı tehlikeli durumlar yaratmaktaydı. Bu teknik, ipliklerin imalden sonra denitrasyonu ve böylece selülozu ayırma suretiyle geliştirildiyse de, bunun pahalı bir usul olduğu görüldü. O zaman, selülozun bir amonyaklı bakır eriyiğinde çözülmesi denendi. Bu yoldan elde edilen kolodyum, su içinde eğirilerek çok ince iplikler üretildi; bunlara *amonyaklı bakır reyon* veya sadece *bakır ipeği* denir ki, bugün artık Almanya'dan başka yerde yapılmamaktadır. (*Bemberg reyonu.*)

1900 Yılında, ingiliz kimyacıları Beadle, Gross ve Bevan üçüncü bir yapım yolu buldular: *Viskoz ipeği* adı verilen rejenere selüloz ipliği. Bu buluş, maliyetinin çok düşük olması yüzünden büyük ölçüde gelişti: halen toplam sunî iplik üretiminin yüzde 80'den fazlasını teşkil etmektedir. Viskoz usulünde başlıca ham madde olarak odun hamuru halindeki selüloz kullanılır. Bu odun hamuru önce levhalar halinde yüzde 18'lik sodyum hidroksit (kostik soda) eriyiğine batırılarak selülozun alkaliselüloz haline gelmesi sağlanır. Kostik soda banyosundan çıkarılan levhalar, alkali selülozun olgunlaşması için ince ince kıyılarak sıcak bir yerde depolanır. Bu işlemden sonra, kıyılmış haldeki alkali selüloz karbon sülfür etkisiyle selüloz ksantat, sonra da bu, sulu bir kostik soda eriyiğinde yeniden ipek hamuru (viskoz) haline getirilir. Bu işlem, içinde kanatlı karıştırıcılar bulunan büyük maden kaplarda yapılır ve elde edilen viskoz, kimyasal dönüşümünü tamamlaması için ayrı büyük madenî fıçılar içinde ve 12° -15°C'ta birkaç gün dinlendirildikten sonra süzülerek havası alınır. İpek hamurunun iplik halinde çekilme işlemi ise, pıhtılaştırıcı bir asit banyosu içinde yapılır. Bundan sonra ipek hamuru, pompalarla, ekseri platinden olan çok ince delikli bir haddeden geçirilir; bu şekilde çıkan lif halindeki eriyik, asit banyosundan geçerek rejenere selüloz haline gelir. Çekim organlarında belirli bir gerilim altında incelen iplikler, dakikada 6 000 tur hızla dönen bir elektrikli milin ucundaki silindir biçimli bir kaba dökülür. Burada iplikler belirli bir büküme sarılarak çukur eksenli bir silindir biçimi alır. Bu, «santrifüj iplik sarma» tekniğidir; çok kullanılan bu teknik ingiliz Topham'ın buluşudur. Elde edilen iplik, tezgâh üzerinde toplandıktan sonra yıkanır, kükürtten arıtılır, beyazlatılır, özel antistatik bir yağla yağlanır ve kurutularak satışa çıkarılır.

Viskoz ipeğinin bir başka elde ediliş yolu da Courtaulds şirketince uygulama alanına konulmuştur. Bu usule göre yaklaşık olarak 7-8 metre yüksekliğindeki haddelerden basınçla çıkan viskoz lifleri, sırasıyle, onu apreleyen bütün banyolardan (yani yıkama, kükürtünü alma, kasarlama ve yağlama) geçtikten sonra, sabit vargel makinelerinde olduğu gibi, dikey iğler üzerine bükülerek sarılır, sonra da konik bobinler haline getirilir. Bu tip imalât çok yüksek verimlidir ve özellikle kalın denyeli iplik ima-

lâtında çok kullanılır. Burada, kullanılmakta olan haddeler üzerinde, iplik kaç liften meydana gelecekse o kadar delik vardır.

Bunların dışında, bir dördüncü imal tarzı da 1920'de bulunan ve selüloz asetattan gidilerek sunî ipek elde edilme usulüdür. Bu madde, selüloz üzerine asetik anhidridin etkimesiyle elde edilir. Selüloz üzerinde bulunan asetil gruplarının yüzdesi kısmî bir hidrolizle indirgenir ve böylece ikincil selüloz asetat denilen bir cisim elde edilir. Bu madde aseton veya aseton-eter karışımında kolaylıkla erime özelliğine sahiptir; bu şekilde elde edilen kolodyom, derhal ve sıcak bir atmosfer içinde üretme memelerinden basınçla geçirilir; selüloz asetatı eriyik halinde tutan uçucu maddeler, ısı etkisiyle derhal uçacağından, lifler başka dondurucu herhangi bir maddenin yardımına ihtiyaç olmadan donarak sunî ipeği meydana getirir. Bu yolla elde edilen bükümsüz selüloz asetat ipeği, bobinler haline getirilerek daha sonraki işlemlere hazır duruma sokulur. Bu tip iplik üretme sistemine, kuru sistem adı da verilmektedir.

Sunî lifler de aynı kimyasal imal prensiplerine göre (amonyaklı bakır, viskoz veya selüloz asetat usulleriyle) elde edilir. Bunların yanında, belirli bir uzunlukta kesilerek (40-100 mm) elyaf halinde iplik yapımına hazırlanan aynı bileşimde sunî ham maddeler de yapılmaktadır. Bu imalât için, her üretme memesinde 15 000-18 000 delik bulunan özel makineler kullanılmakta ve her makineden çıkan elyaf demeti birleştirilerek *tov* adı verilen bir kablo haline getirilmektedir. Bu işlemlerden sonra da bu tov, ya istenilen uzunlukta özel makinelerde kesilmek (yün tipi: 70-120 mm, pamuk tipi: 25-45 mm, keten tipi: 120 mm'den uzun), ya da yine özel makinelerde aynı ölçülerde kopartılmak suretiyle lif yığını haline getirilir. Ancak bu iki işlem arasındaki fark, kesimde lif uzunluklarının daima aynı kalması, koparılmada ise, belirli bir Stapel uzunluğuna sahip olabilmesidir. Kopartma yolu, tabiî dokuma ham maddelerine daha çok yaklaşan bir elyaf yığını meydana getirmektedir. Bu yolla ve viskoz kimyasal kompozisyonu ile elde edilen *viskon* adı altında piyasaya sürülen sunî ham maddeler, tamamen sunî ipek (devamlı iplik halinde olanlar) veya sunî pamuk (yığın halinde elyaftan meydana gelenler) şeklindedir. Bunların dışında kimyasal bileşimden yapılan sunî iplik ve elyaf da yapıldıkları kimyasal maddenin adıyle anılır (msl. selüloz asetat elyafı).

Bütün bu sözü edilenler, daha ziyade pamuk taklidi selülozik liflerdir; bunun dışında, 1936'da italyan kimyacısı Ferreti'nin süt kazeininden elde ettiği ve *lanital* adını verdiği bir çeşit sunî yünü de unutmamak gerekir. Bu tip sunî yün yapımında, kostik soda içerisinde eritilen kazein, asit bir ortamda devamlı elyaf haline sokulmakta ve viskoz ipliğinde olduğu gibi, devamlı veya kesik elyaf halinde piyasaya verilmektedir. Ancak bu tip elyaf pek sağlam değildir.

Bunların dışında, bitkisel proteinlerden yapılmış iplik veya elyaf (araşit'ten elde edilen globülin'den üretilmiş *ardyl*, soya elyafı, *aljinat* adı verilen ve yosunlardan çıkarılan proteinden yapılmış elyaf) değişik nitelikleri yüzünden piyasada tutulmadı. Arasız gelişmekte olan sentetik dokumacılık karşısında sunî elyaf dokumacıları, devamlı araştırmalar sonucunda *polinezik elyaf* adını verdikleri çok sağlam viskoz elyafı ile selüloz triasetat'tan yapılmış ilgi değer termoplastik hassaları olan sunî elyafı meydana getirdiler.

● *Sentetik dokumalar*, sunî dokumaların aksine olarak, ham maddelerini tabiattan almayan, özellikle taş kömürü veya petrolden giderek sentez yoluyle elde edilmiş kimyasal ürünlerdir. Bu yeni tarz imalâtın ana fikri, yünü (keratin α) ve tabiî ipeği (keratin β) teşkil eden proteinin uzun molekül zincirlerinin sentez yoluyle üretilmesine dayanır. Amerikan Dupont de Nemours firması araştırıcıları, Dr. Wallace Carothers başkanlığında, bu sentezi ilk olarak süperpoliamid halinde elde etmeyi başardılar ve bu yeni maddeye *naylon* (nylon) adını verdiler. O günden beri girişilen birçok araştırma, çok ilgi değer sınaî imkânların gerçekleştirilmesine yol açtı.

Bütün bu sentetik maddeler, yüksek polimerleşme dereceli cisimlerdir ve kullanılan ham maddelerle yapım usullerine göre iki büyük kategoriye ayrılır: yoğunlaşma polimerleri, katma polimerleri.

1. *Yoğunlaşma polimerleri*, bunların en eskisidir; süperpoliyamidleri, polyesterleri ve poliüretanları kapsar.

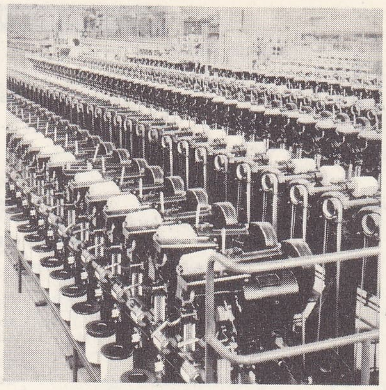

naylon ipliklerin bobinlere sarılması

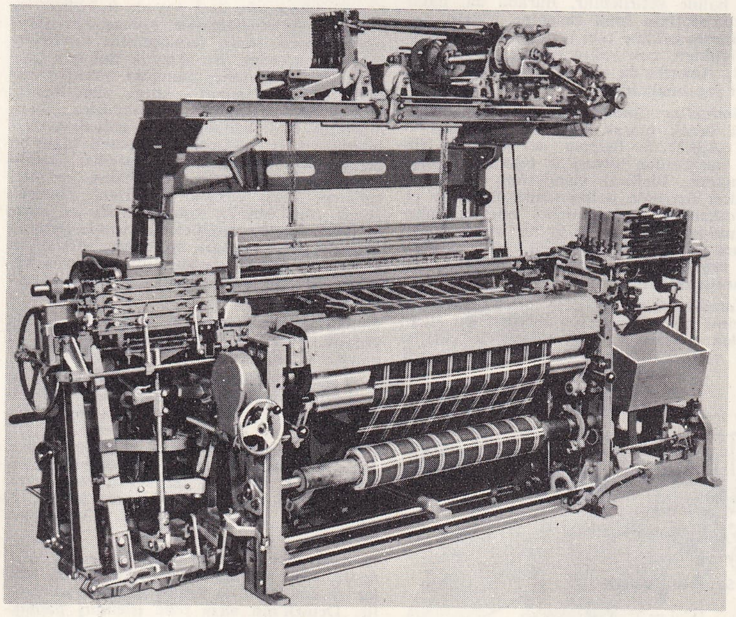

otomatik dokuma tezgâhı

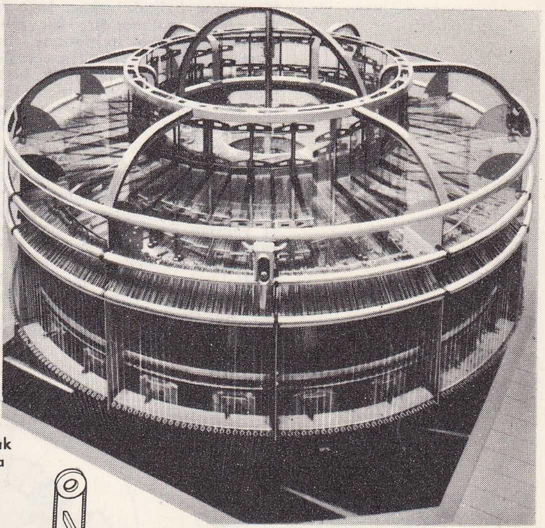

dokuma tezgâhları

yuvarlak dokuma tezgâhı

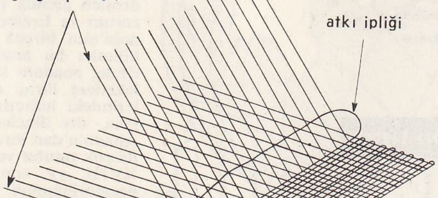

dokuma tekniği şeması

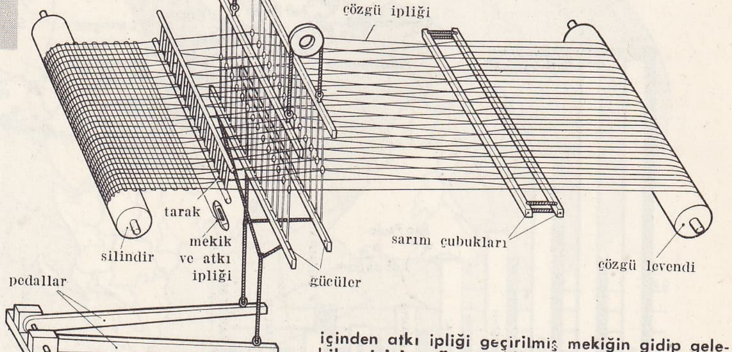

içinden atkı ipliği geçirilmiş mekiğin gidip gelebilmesi için, çözgü ipliklerini aralayan gücülerin çalışması

Foto. Famet, Gervais (Ets Fumat), Sagem (LAROUSSE)

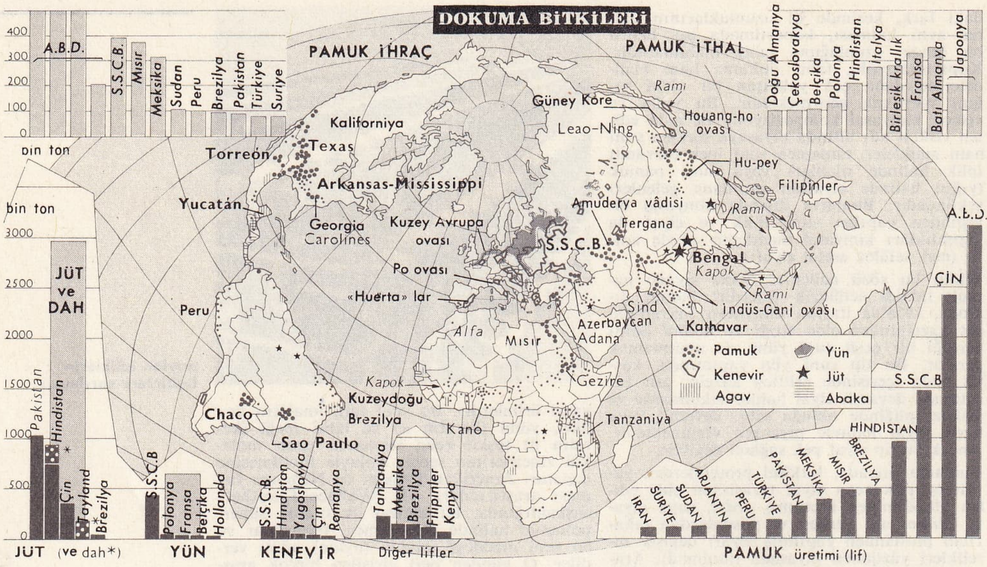

dokumalık bitkiler

Süperpoliyamidler'e tip olarak naylon gösterilebilir. Bu madde, her ikisi de karbondan sentez yoluyle elde edilen adiptik asit ile heksametilen diyamin'in yoğunlaştırılması suretiyle yapılır. Bu yoğunlaşma, iplik imal eden fabrikaların ham maddesi olan naylon tuzunu verir. Naylon tuzu, her işlemi otomatik kontrol altında bulundurulan özel otoklavlarda, ısı ve basınç altında polimerleştirilir ve sonunda polimerleştirici otoklavdan poliheksametilen-adipamit beyaz bir reçine halinde çıkar. İnce ince kıyılan bu reçine polimer'dir. Bu polimer, iplik çekme cihazının haznesinde, havadan korunmuş olarak 275°C'ta eritilir ve özel pompalarla platin bir iplik haddesinin deliklerinden çok ince teller halinde fışkırtılır. Havayle temas eden bu ince lifler derhal sertleşerek naylon ham maddesini meydana getirir. Bu iplikler özel makinelerle bobinlere sarılır. Haddeleme işlemi 100 m/saat hızında yapılır. İpliklere 4-4,5 derecede bir kuru çekim uygulanır. Normal tipteki iplik çekme tezgâhlarının benzeri bir tezgâhta yapılan bu mekanik işlem, bileşimindeki makromolekül zincirlerinin iplik eksenine yöneltilmesini sağlar. Bu işlemle ipliğe, tabiî ipeğinkinden üstün bir dayanıklılık verilmektedir. Aynı esaslara göre elde edilen diğer süperpoliyamidler arasında, alman yapımı olan *perlon*, hintyağından çıkarılan undesinelik asit esasına dayanan fransız yapımı *rislan*, balina yağından elde edilen japon mamulü *ürilon* (urylon) sayılabilir.

dokuma sanayii

Polyester'ler için tip olarak ingiliz buluşu ve yapımı *terilen* (térylène) gösterilebilir. Bu madde bir tereftalik asit türevi olan dimetil tereftalat ve etilen-glikol maddelerinin karıştırılmasıyle elde edilir. Polimerleştirme yoluyle çok yüksek molekül ağırlığında (15 000) bir cisim meydana gelir ve bu, naylon yapımındaki gibi kuru çekimle iplik haline getirilebilir. Burada da, molekül zincirlerinin iplik eksenine yöneltilmesi için liflerin çekime tabi tutulması şarttır. Bu tip ipliklere çok yakın olarak, Fransa'da *tergal*, Amerika'da da *dakran* (dacran) iplikleri yapılmaktadır.

Poliüretan'lar tipindeki sentetik iplik veya elyafa örnek olarak *likra* (licra) gösterilebilir. A.B.D.'de Dupont de Nemours firması tarafından piyasaya çıkarılmış olan bu madde, fürfürol maddesinin izosiyanat maddesi üzerinde polikondansasyonu ile elde edilmektedir. Bu ipliğin, normal sentetik ipliklerden daha fazla bir esnekliğe ve dirence sahip olma üstünlüğü vardır ve özellikle esnek kumaş yapımında büyük çapta kullanılmaktadır.

2. *Katma polimer*'ler çeşitlidir, en basitleri polivinil kökünden gelen elyaftır. Bu elyaf, asetilen üzerine klorun etkimesiyle elde edilen vinil klorürün polimerleştirilmesiyle elde edilmektedir; meydana gelen polimer, karbon sülfür ve aseton karışımı içinde eritilerek selüloz asetat suni elyafının iplik çekildiği tesislerde iplik haline getirilmekte, sonra da çekime tabi tutulmaktadır. Bu tip sentetik iplik veya elyaf Fransa'da *Rhovyl, Fibravyl* ve *Thermovyl* patent adlarıyle imal edilmektedir. Vinil klorür ile vinil asetattan meydana gelen bir karışımı polimerleştirme suretiyle de bu liflerin elde edilmesi mümkündür (vinyon lifleri).

Poliakrilik lifler'in örnek tipi, yine amerikan Dupont de Nemours firmasınca yapılmış olan *orlon*'dur. Bu madde, siyanidrik asidin asetilen üzerine etkimesiyle meydana gelen vinil siyanür maddesinin, sulu eriyik halinde polimerleşmesinden elde edilmekte ve hasıl olan poliakrilonitril maddesi, önce eriyik haline sokulmakta, sonra da kuru işleme veya çökeltme yoluyle devamlı iplik haline getirilmektedir. Burada da, diğer sentetik liflerde olduğu gibi, bir çekim işlemi zorunludur. Benzeri lifler veya devamlı sentetik iplikler Fransa'da *Crylor*, İngiltere'de ise *Courtelle* patent adlarıyle piyasaya çıkarılmıştır. Ayrıca, akrilonitril ile vinil tuzlarının birlikte polimerleştirilmesiyle de iplik yapımı önem kazanmıştır: *Dynel, Vinyon N* ve *Acrilan* patentli iplikler bu tiptendir. Viniliden klorürün polimerleştirilmesi suretiyle de bazı iplik cinsleri elde edilmiştir (*velon* ve *saran*).

Poliyofelin'ler en son piyasaya çıkarılan sentetik liflerdir. Bunlar, etilen veya propilen'den gidilerek üretilir. Bu serinin en tanınmış iplikleri, italyan firması Montecatini tarafından izotaktik polipropilen'den meydana getirilerek *meraklon* adı verilen sentetik ipliklerdir; bunlar da tıpkı polyamid'ler gibi iplik haline getirilir.

Çeşitli sentetik elyaf, başka vasıfları dışında, büyük sağlamlığı, kolay leke tutmayan ve yıkandıktan sonra ütülenmeden şekil verilebilen kumaşlar yapımını mümkün kılan su çekmezliği, özel dokuda (tekstüre) ipliklerle katı bozulmayan kumaşların yapımına imkân veren termoplastik niteliğiyle üstünlük gösterir. Bu sentetik dokuma grubuna *silion* (silionne) adındaki sürekli ipliklerle *veran* (veranne) adını alan kesikli cam elyafı bağlanabilir. Bu maddeler, camın eritilerek iplik haddelerinden geçirilmesi suretiyle yapılır. Amerikan menşeli olan bu imalât düz ve parlak görünüştedir. Sürtünmeye karşı dayanıklı olmamakla beraber, çekmeye karşı yüksek bir direnç gösterir; ancak ıslak olduğu zaman bu direnç biraz zayıflar. Alkalen maddeler etkisinde aşınmasına karşılık, organik eriticilere, güveye ve küfe son derece dayanıklıdır. Yanmazlığı sebebiyle döşemelik kumaş yapımında geniş ölçüde kullanılır.

Dünya üzerinde sunî ve sentetik dokuma üretimi, bütün dokuma maddeleri arasında pamuklulardan sonra ikinci gelmektedir.

● *Türklerde dokuma.* Türklerin, çok eski devirlerden beri dokuma sanatında usta oldukları ve 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da bu sanatın ve sanayinin yayıldığı, tarih incelemelerinden anlaşılmaktadır. Türk dokumacılık tarihi, dört devrede incelenebilir: **1.** Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar; **2.** XVIII. yy. sonlarına kadar; **3.** Cumhuriyet devrine kadar; **4.** Cumhuriyet devri.

Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar olan devre, 1071 Malazgirt savaşından sonra başlar ve dokumacılık bütün Anadolu'ya yayılır. Denizli'nin altın telle işlenmiş pamukluları, Adana ve Sıvas bölgelerinin *kamlot* denilen pamuk ipliği karışık dokuması, Erzurum ve Erzincan'ın dokumaları ile, Anadolu'nun birçok şehrinde dokunan halı ve kilimler bu arada sayılır. Selçuklular devrinde, anadolu kumaş ve halıları, dış memleketlere ihraç ediliyordu. Türkmen aşiretlerindeki halıcılık geleneği, anadolu halılarına, dış ülkelerde geniş pazar sağlamıştı. Anadolu'dan ihraç edilen kumaşlar, Mısır'da da çok tutulur ve beğenilirdi.

XVIII. yy. sonlarına kadar, Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve yükselme devresindeki türk medeniyeti, çok değerli bir mirasını daha da değerlendirmek imkânını buldu ve bu devrede dokumacılık sanatı, iç ve dış etkiler sebebiyle, büyük bir ilerleme gösterdi. Dokumacılığın kaynağını Doğu'dan alması, Batı'nın sadece tüketici durum-

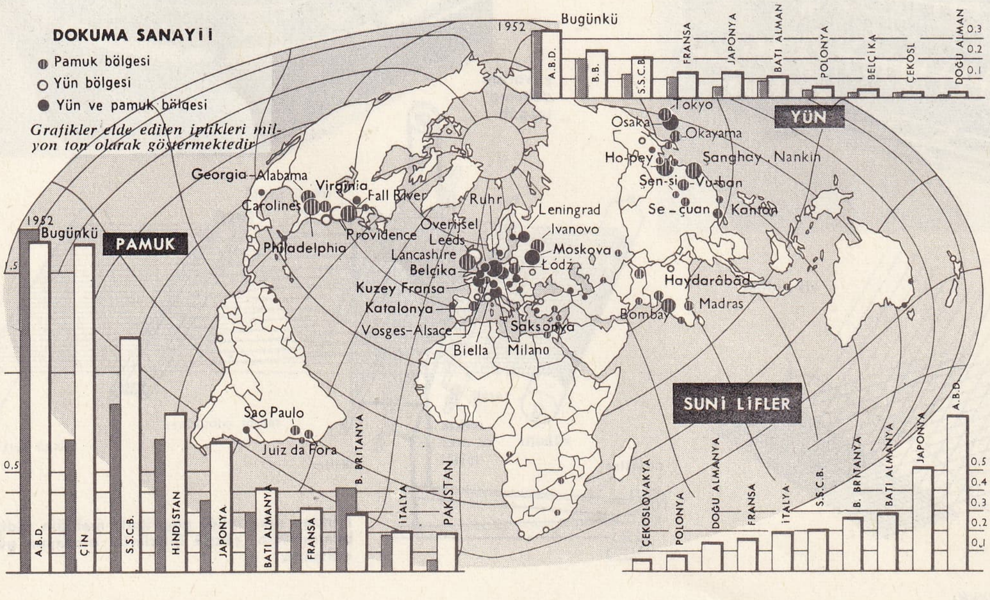

da bulunması Osmanlı Türklerinin ise bu iki uç arasında güçlü bir devlet kurmuş olmaları, önce iç piyasada bu sanata önem vermelerini sağladı; nüfusun çoğalması ve yaşama seviyesinin yükselmesi de halkın güzel sanatlara yönelmesine ve bunun bir sonucu olarak dokumacılığın gelişmesine yol açtı. Halktan gelen ve zevkli, üstün kaliteli kumaşlara yönelen istek, hükûmetçe de benimsendi ve alınan yerinde tedbirlerle imal edilen dokumaların yüksek kalitede olması sağlandı. Bu devrede pamuklu dokumacılığı özellikle Denizli'de büyük bir ilerleme gösterdi. Nitekim İbni Battuta «Orada altın işlemeli pamuklu kumaş dokunur ki, emsali yoktur. Pamuğunun nefaseti ve kuvvetli bükümü sebebiyle dokunan kumaş ve bezler çok fazla dayanır» demektedir. İstanbul'da Fazlıpaşa ve Yenikapı'da kurulan basma atelyeleri beyazlığıyle ün kazanan patiskaları; Bursa'nın çeşitli bez ve peştamalları; Malatya'nın, adını taşıyan renkli dokumaları ve ipliği, İskenderiye ve Kıbrıs'ın pamuklu dokuma ve tülbentleri; Diyarbakır'ın kırmızı bez ve sahtiyanları; Urfa'nın basmaları; Mardin, Musul ve Bağdat'ın pamuklu bezleri gelişen bu şartların ürünleridir. İpekli dokumacılıkta, Musul'un ipek üzerine sırma karışık olarak dokunan ve adını bu şehirden alan muslin'ler, ipekçiliğin merkezi haline gelen Bursa'da yapılan altın işlemeli ipekli dokumalar ve işlemeli çiçekli kadifeler çok aranırdı. Bu devrede Bursa, Bilecik, Edirne ve İstanbul'daki atelyelerde dokunan kumaşlarda selçuk desenleri devam ettirilmekteydi. Yünlü dokumacılıkta Erzurum ve Erzincan, telyeleri, Karaman'ın kaliçe'leri, Demirci, Gördes ve Kula'nın halı ve kilimleri, Antalya'nın çuhaları ün kazanmıştı; ayrıca İstanbul'da aba ve sof, Kütahya'da seccade, Selânik'te çuha dokunuyordu. Ankara'nın ünlü sof'u ve tiftik iplikleri Cezayir'e, Mısır'a ve diğer dış ülkelere satılırdı. (Bu devirde Ankara'da yaklaşık olarak 1 500 kadar sof dokuyan el tezgâhı vardı.) Keten ve kendir dokumacılığında ise merkez Karadeniz'i, (Kastamonu ve Taşköprü); Mardin, Musul ve Bağdat'a da yayılmıştı. İlerleyen dokumacılık yanında dokuma boyacılığı da çok gelişti. Edirne usulü pamuk boyama işlemi yurt içinde ve dışında büyük ün kazandı. Kök boyalarıyle boyama usullerinin bozulmamasına önem verildi. ransızlar pamuğu Edirne usulünce (Edirne kırmızısızı, Türk kırmızısı) boyayabilmek için, XVIII. yy. ortalarına kadar büyük çabalar harcadılarsa da, başarı sağlayamadılar. Gelişmesi XVI. yy. ortasına kadar devam eden türk dokumacılığı, geniş imparatorluk sınırları içinde ülke ihtiyacını karşıladığı gibi, dış ülkelere ihraç imkânı da sağlıyordu. 1532 Yılında ilk kapitülasyon imtiyazı verildi ve bu imtiyaz birçok yabancı memlekete tanındı; böylece bir taraftan bu imtiyazların yabancı mamullere sağladığı farklı imkân, diğer yandan gümrük resimlerini artırmak yoluyle yerli dokumaların korunamaması, aynı zamanda, Avrupa'da makineleşmenin başlaması ve bu gelişmeye Türkiye'nin ayak uyduramaması, türk dokumacılığını hemen de tamamen durdurdu.

Cumhuriyet'e kadar olan ve XVIII. yy.da başlayıp XIX. yy.da devam eden çöküntü devresinde, Selim III, dokumacılık konusuyle ilgilenmek istediyse de, daha önce verilmiş olan yabancı imtiyazlar önüne aşılmaz engeller olarak çıktı. Abdülaziz devrinde ithalâtta gümrük resmi yüzde 5'ten 8'e çıkarıldı; dokumacılığın yeniden geliştirilmesi için bir komisyon kuruldu; sergiler, sanat okulları açıldı; yeni şirketler kuruldu; ama bu teşebbüsler Avrupa'da hızla gelişen sanayileşme hareketi karşısında yeterli olamadı. Sonunda yabancı sermaye ve teşebbüsüyle Bursa ve Lübnan'da birer ipekli fabrikası, Adana, Tarsus ve İzmir'de birer pamuk ipliği fabrikası, Afyon'da, İzmir'de halı ipliği fabrikaları kuruldu. Bu devrede devletçe kurulan fabrikalar İstanbul'da Feshane yünlü (1836), Hereke'de Hereke yünlü (1845) ve yine İstanbul'da (Bakırköy) Pamuklu bez fabrikaları (1850) oldu. (Bu üç fabrika bugün Sümerbank tarafından işletilmektedir.)

Cumhuriyet devrinde, Lozan antlaşmasıyle kazanılan millî hâkimiyet sayesinde, her alanda olduğu gibi dokumacılıkta da ilerleme başlatıldı. 1925'te kurulan Türkiye Sınaî ve Maadin bankası, kendine devredilen devlet fabrikalarının makine ve tesisatını, çağdaş tekniğe uydurarak rasyonel işletmeler meydana getirirken, halkın katılmasıyle yeni küçük işletmeler de kuruldu. Bünyan ve Isparta'da kurulan yün ipliği fabrikaları, bu ilk anonim şirketlerce meydana getirildi. 15 Yıl süreyle «Teşviki Sanayi kanunu» çıkarıldı (28 mayıs 1927). Bu kanun, gerek devlet, gerek özel teşebbüs olarak, dokumacılık ve tüm mensucat sanayiinde büyük gelişmelere yol açacak nitelikteydi. 1933'te Sümerbank'ın kurulması ise dokumacılıkta asıl ileri adımın atılmasını sağladı; bunu özel sektöre ait büyük pamuklu ve yünlü kombinaların kurulması takip etti. Bugün Türkiye'de dokumacılık ve tüm mensucat sanayii, mamullerini dış ülkelere de satabilen en gelişmiş sanayi kollarından biri durumundadır.

● *Dokuma sanayii.* Geleneksel dokuma sanayii, XVIII. yy. boyunca deniz ticaretinin gelişmesi ve yeni icat edilen makinelerin (Kay mekiği [1733]; buharlı iplik ve dokuma tezgâhları [1780-1785] v.b.) sanayiye uygulanmasıyle Avrupa'da doğdu. Nitekim uzun süre, bu sanayide kullanılan makineleri yapan ve bunlara sahip olan, gerekli ham maddeleri ithal ederek mamul kumaş haline getirip bütün dünya pazarlarına satan ülkeler İngiltere ve Avrupa'nın büyük sanayi ülkeleri olarak kaldı denilebilir. Bu bakımdan dünya dokuma sanayii, doğrudan doğruya avrupa, özellikle de ingiliz dokuma sanayiinin mirasçısıdır. İkinci Dünya savaşı sonunda uğradığı bütün güçlüklere rağmen, ingiliz dokuma sanayii bugün yılda 500 000 metre-ton kumaş üretimi ve 750 000 işçisiyle Avrupa'da yine başta gelmektedir. Bu ülkede en önemli üretim merkezleri, yünde Leeds (kamgarn dokumacılığı); Halifax (halı); Wakefield (iplik); Shipley, Keighley, Stramingley (taranmış yün iplik ve dokumaları) ve Bradford'dur; bu sonuncu şehirde aynı zamanda, Londra piyasasında olduğu gibi, ham madde alımları ile kumaş satışları da yapılmaktadır.

Başlangıçtan itibaren yünden daha fazla makineleştirilmiş olan pamuklu sanayiinde ise en önemli üretim merkezleri Lancashire'dedir. Pamuk iplikçiliği, özellikle Manchester ile Liverpool arasında, pamuk dokumacılığı ise daha kuzeyde, Preston, Blackburn, Burnley (basma bezleri), Nelson (poplin ve tül), Colne (mendil ve fantazi pamuklular) şehirlerinde ve çevrelerinde toplanmıştır. Bradford'un yün piyasasını tutmasına karşılık, Manchester de, sınaî görevi dışında, bankacılık ve ticaret alanlarında pamuklu piyasasına hâkimdir.

Ketenlere gelince, Belfast bölgesi, bir milyon iğden fazla kapasitesiyle dünyanın başta gelen üretim merkezi oldu ve bu durumunu bugüne kadar korudu. Buna karşılık, tabiî ipek alanında XIX. yy.dan itibaren, jüt alanında ise 1930 büyük iktisadî buhranından beri başlayan gerilemenin hiç bir tedbirle etkili bir şekilde önlenmesi mümkün olamadı.

Kıta Avrupası'nda Batı Almanya, yıllık toplam 460 000 ton mamul kumaş ve 600 000 işçi ile başta gelir. Bu ülkede dokuma sanayii, malî bakımdan çok toplu, coğrafî bakımdan ise çok dağınık bir durum gösterir. Bu sanayinin en yoğun bulunduğu kesim, Rhein-Westfalen bölgesidir; burada pamuk ve yün iplikçiliği ve dokumacılığı ile keten dokumacılığı alanlarında çalışan güçlü tesisler yer almaktadır. Ren nehrinin batısındaki Krefeld şehri, ipekçilik merkezidir, fakat yün ve pamuk konularında da faaliyet gösterir. Geri kalan alman dokuma sanayii bütün ülkeye dağılmış durumdadır. Hamburg, Frankfurt, Münih, Kassel, Stuttgart, Bremen, Augsburg v.d. büyük şehirlerin çoğu önemli üretim birlikleri halinde dokumacılık sanayiine sahiptir. Orta ve küçük çaptaki fabrikalar Karaorman (Yukarı Neckar vâdisi) ile Ren nehrinin yukarı vâdilerinde (özellikle Lörrach) toplanmıştır; bunlardan birçoğunun Basel ve Mulhouse dokumacılığıyle malî ilişkileri vardır.

Fransız dokuma sanayii, yıllık 400 000 ton üretimi ve önemli işçi sayısı (550 000), öte yandan da sınaî tesislerinin özellikleri bakımından, Batı Almanya ile aynı planda yer alır. Nitekim bu sanayi 8 000'den fazla kuruluştan meydana gelmiştir. Yıllık cirosu 13 milyar frangı bulur (buna, 250 000 işçi çalıştıran giyim ve konfeksiyon sanayii eklenirse 17 milyar frank).

Fransa'da dokumacılık sanayiinin temsil edildiği başlıca bölgeler, eski flaman sanayiinin mirasçısı olan Lille-Roubaix-Tourcoing bölgesi Normandiya (özellikle Aşağı Sen vâdisi, Rouen dolayları pamuk ipliği ve mamullerinde ihtisas bölgesidir), Doğu bölgeleri (Mulhouse, Giromagny, Epinal, Remiremont, Saulxures, Gérardmer, Saint-Dié, Belfort v.d.); Lyon bölgesi (ipekçilik); Saint-Etienne (kordelacılık); tül ve müslincilikte Roanne bölgesi. Bunlar dışında, Reims ve Châteauroux (yatak örtüsü ve battaniye), Mazamet (dünyaca tanınmış kasap başı yünlerinin üretim merkezi), Lavelanet (yine kasap başı yünleri üretimi), Aubusson (duvar örtüleri), Cholet (muhtelif bezler), Troyes ve Ganges (trikotaj), Romans ve Quillan (şapkacılık).

Tesislerinin yüzde 80'i Alp dağları vâdilerine yerleşmiş bulunan italyan dokumacılık sanayii, yılda 300 000 ton kumaş üretir ve yaklaşık olarak 460 000 işçi çalıştırır. Burada Lyon'lular tarafından sanayi haline getirilmiş olan ipekçilik özellikle Milano, Como ve Cenova (ipek kadife) çevrelerinde toplanmıştır. Birbirine benzemeyen bin kadar işletmesiyle yüncülük, Po ovası kuzeyinde Chiampo ve Agno vâdilerinde (Valdagno, Schio şehirleri), Lombardia'da (Bergamo) ve Piemonte kesiminde (özellikle Biella şehri ve dolayları) yerleşiktir. Pamukçuluk ise daha yenidir ve sermaye ve endüstri yoğunluğu bakımından yün ve ipek sanayilerine oranla pek az üstünlük gösterir. Bu sanayi kolunun en büyük kısmı Lombardia'da (Tessin ile Oglio arası), Piemonte kesiminde, Milano, Como ve Varese dolaylarında, güneyde Napoli ve Salerno çevresinde faaliyet gösterir. İtalya'nın diğer dokuma sanayii merkezleri, ketende Ravenne, kendirde Travise ve jütde Crema ve Lucca'dır.

Avrupa'nın öbür ülkeleri bu alanda çok daha az önemlidir: Belçika-Lüksemburg birliği yılda 115 000 ton, Hollanda 110 000 ton, Portekiz 55 000 ton, İsveç 40 000 ton, Avusturya 30 000 ton, Danimarka 10 000 ton ve Norveç 9 000 ton normal kumaş üretir.

A.B.D.'ye gelince; bu ülke teknik ilerlemeden ve makineleşmeden Avrupa ile hemen de aynı tarihlerde yararlanmışsa da, bu alanda Eski Kıtanın üretim usullerinden çok şey almıştır. Uzun süre avrupa fabrikalarına bağlı kalmış olmakla beraber bugün yılda 1 700 000 ton civarında mamul dokuma ve bir milyona yakın işçisiyle, dünyanın en kudretli dokuma sanayiine sahiptir.

A.B.D.'nin en önemli dokumacılık bölgeleri, New Angland, New Jersey, Pensylvania, Maryland ve Dleaware'dir; bu merkezlerde, İngiltere'nin Lancashire bölgesiyle ölçülebilecek bir gelişme gerçekleşmiştir. En güçlü pamuk iplikçiliğ merkezleri, Fall River ve Lewiston'da, Maine'de ve Massachusetts'deki New Bedford, Newburyport ve Adams'da yer alır. Bu kesimin büyük ticaret piyasası Boston'dur. Yüncülüğün iki büyük merkezi Philadelphia ile Cleveland'dır. Tabiî ipekçilik ise New York çevresinde toplanmıştır.

İkinci Dünya savaşı sonundan beri amerikan dokuma sanayii, ülkenin güneyi ve güneydoğusu yönünde büyük bir kayma gösterdi: Kuzey ve Güney Carolina, Georgia, Alabama, Mississippi. Pamuktan çok daha düşük üretimi olan (pamuğun ancak yüzde 10'u) yün sanayii, aynı zamanda Texas şehirlerinde (bilhassa Dallas, Fort Worth ve San Antonio) yerleşmiştir.

Modern dokumacılık sanayiini Avrupa ülkeleriyle Kuzey Amerika'dan çok sonra kurmuş olan Japonya, bugün onların en tehlikeli rakibi durumundadır. Japon koyunculuğunun son derece geri olması yüzünden yün sanayii uzun süre ikinci planda kalmış, buna karşılık, pamuk ve ekseri ham halde ihraç edilen ipek büyük önem kazanmıştır. Sanayi alanında da dikkati çeken bir karşıtlık görülür: dokumacılık küçük sanayicilerin elinde toplanmış iken, iplikçilik çok güçlü işletmelerce yürütülmektedir; nitekim Mitsubishi tröstünden Toyo Boseki veya Mitsui tröstünden Kanegafuşito grubu, daha yedi grupla birlikte hemen bütün üretim faaliyetini bölüşmektedir. Bu

dokumacı kuşu

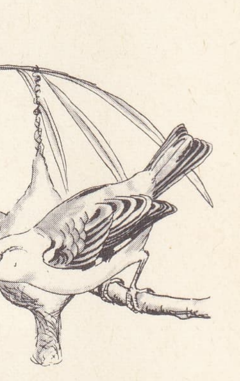

dokumacı kuşu

dokunaçlar

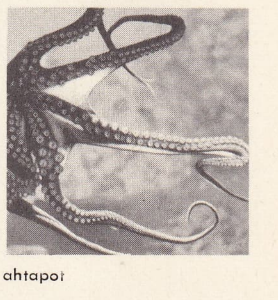

ahtapot

deniz şakayıkı

Foto. Frobert, W.N. (LAROUSSE)

üretimin yıllık tutarı pamuk ipliğinde 550 000 tonu, pamuklularda 3,2 milyar metrekareyi, ham ipekte 18 000 tonu, ipeklilerde ise 200 000 metrekareyi aşmaktadır.

İngiliz makinelerinin Rusya'ya girmesine izin veren çar Nikola I zamanında doğan rus dokuma sanayii, bugün yılda 6,4 milyar metre pamuklu, 810 milyon metre ipekli, 559 milyon metre keten kumaş ve 342 milyon metre yünlü üretmektedir. S.S.C.B., kendi ham madde kaynakları sayesinde (Tacikistan, Kafkaslar ötesi ve Ukrayna pamuğu, Beyaz Rusya ve Baltık cumhuriyetleri keteni, Kırgızistan yün ve keneviri) bu sanayi faaliyetini dünyadan tamamıyle ayrı olarak yürütebilmektedir. Pamuk işletmeciliğinin geleneksel bölgeleri (Moskova, Leningrad, İvanovo v.d.) İkinci Dünya savaşı sonundan beri önemini kaybetmeğe başladı ve yerini, Özbekistan'da (Taşkent), Kırgızistan'da (Barnaul), Kafkasya'da (Ganja, Leninakan, Tiflis) ve Ukrayna'da (Kief, Kerson) kurulan büyük tarım ve sanayi kombinalarına bıraktı. Yün işçiliği, en çok Moskova ve Leningrad çevresiyle Voronej bölgesinde ve Orta Volga vâdisinde yerleşmiştir. Ancak bu sanayi, Kafkasya ve Orta Asya'ya doğru bir kayma eğilimi göstermektedir. Aynı şekilde, tabiî ipekçilik de vaktiyle Lyon ve Gasel'li sanayicilerin kurup yerleştirmiş oldukları Moskova çevrelerinden ham ipek üreten Kafkaslar ötesi ve Orta Asya bölgelerine doğru kaymaktadır. Keten sanayii ise Beyaz Rusya'da gelişmektedir.

● *Son gelişmeler.* Dokuma sanayiinde 1961-1965 dönemi, bir yandan tabiî ve sunî dokuma maddeleriyle, öte yandan sentetik elyaf üretiminin gelişmesi arasında görülen büyük ayırımla dikkati çeker. Pamuklu dokumalara oranla durgun olan yünlü dokuma üretimi küçük bir gelişme, selülozlu elyaf üretimi ise daha büyük oranda bir gelişme (elyaf ve sunî ipek üretimi bu dönemde, yüzde 20 ile 25 kadar bir artış gösterir) kaydetmiş, buna karşılık sentetik dokuma üretimi bu dönem içinde yüzde 150 oranında artmıştır (1965'te 2 milyon tondan fazla). 1966'da A.B.D. (0,7 milyon ton), Japonya (0,6 milyon ton) ve S.S.C.B. (0,4 milyon ton) sunî dokuma maddelerinde dünya üretiminin yarısından fazlasını sağladılar. Sentetik dokuma alanında ise, A.B.D. 0,8 milyon tonla dünya üretiminin yaklaşık olarak yüzde 40'ını verdi. 1961'den 1965'e kadar, Japonya (1965'te 0,37 milyon ton), Batı Almanya (0,18 milyon ton), İngiltere (0,15 milyon ton), İtalya (0,1 milyon ton) gibi başlıca sanayi devletleri, üretimlerinin iki katını aşan seviyeye ulaştıkları halde Fransa 1965'te bir gerileme gösterdi. Aynı şekilde S.S.C.B. de bu hızlı üretimi oldukça geriden takip etti (1965'te 0,06 milyon ton). Sentetik dokuma sanayiinde görülen bu gelişme, A.B.D. ve Batı Avrupa'daki geleneksel dokuma sanayiinde ciddî bir buhran yaratma pahasına, bu hızla devam edeceğe benzer.

● *Türkiye'de dokuma sanayii.* El tezgâhlarından sonra resmî kuruluş olarak sanayi haline geldi. Üç ana bölüme ayrılır: 1. pamuklu sanayii; 2. yünlü sanayii; 3. tabiî ve sunî ipek, sentetik iplik ve kumaş sanayii.

Pamuklu sanayi, ham maddesi Türkiye'de sağlandığı için dokuma sanayiinin en fazla gelişmiş koludur. Önce, el dokumacılığı şeklinde başlayan pamuklu dokuma imalâtı, askerî ihtiyaçların da artmasıyle 1850 yılından itibaren, fabrikasyon haline getirildi. Pamuklu dokuma tesisleri, ham maddenin üretildiği Çukurova ve Ege bölgeleri ile İstanbul ve bazı Orta Anadolu şehirlerine dağıldı. Türkiye'de bugün 73 pamuk ipliği fabrikası vardır. Bunlardan 11'inin tamamı, 6'sının sermayesinin yüzde 50'den fazlası devlete aittir; özel sektörün de 56 tesisi vardır. 1969 Yılında fiilî iplik üretimi 150 000 t'dur. Yalnız devlet sektörüne (Sümerbank) ait tesislerde bu üretim 47 000 t.u geçer. Pamuk ipliği tesislerine bağlı dokuma tesisleri ile sadece dokuma tesisi halinde kurulmuş fabrikalardan, devlet sektörüne ait 16'sı, özel sektöre ait 86'sı çalışır haldedir. Bunların 1969 yılı fiilî üretimleri, yaklş. ol. 830 000 000 m'dir. Pamuklu tesisler, Türkiye ihtiyacını karşıladıktan başka, ihracat da yapar. Devlet sektörü fabrikalarının 1969'daki pamuklu kumaş üretimi, toplam olarak 215 428 000 m'dir.

Yünlü sanayi. Türkiye'de yün ipliği ve yünlü dokuma sanayiine Tanzimat devrinde başlandı ve ordunun fes ihtiyacı için, 1835 yılında İstanbul'da bir Feshane fabrikası açıldı. Bunu, Hereke ve Bünyan fabrikaları takip etti. Yünlü sanayi, Cumhuriyet devrinde büyük bir gelişme gösterdi. Bugünkü kamgarn yün ipliği fabrikalarından 2 tanesi devlet sektöründe, diğer 41 tanesi özel sektöre aittir. Bu tesislerin toplam iş sayısı 165 580 ve üretimleri yaklş. ol. 22 600 t'dur.

Ştrayhgarn yün ipliği grubunda ise, devlet sektörüne ait 5, özel sektöre ait 69 tesisin toplam iğ sayısı 86 063 ve üretimi 21 000 ton'a yaklaşır. İplik tesislerinin büyük çoğunluğu İstanbul'da, diğerleri İzmir, Bursa, Uşak, Balıkesir, Bünyan, Diyarbakır ve Tosya'dadır. Halı ve kilim iplik tesislerinin Türkiye'de dağılımı şöyledir: Uşak'ta 18, Isparta'da 7, Eskişehir'de 5, İzmir'de 3, İstanbul'da 3, Gaziantep'te 3, Kayseri, Demirci ve Uzunköprü'de 1'er adet. Halı üretimi genel olarak 1965'teki istatistiklere göre 1 871 139 m²'dir. Yünlü dokuma fabrikalarının bir kısmı kombine fabrikalar, diğerleri ise dağınık atelyeler halinde çalışmaktadır. Kombine fabrikalarda, 616'sı devlete, 810'u da özel sektöre ait 1 426 dokuma tezgâhı vardır. Tamamı özel sektöre ait olan dağınık atelyelerdeki 2 850 tezgâhla birlikte, bugün Türkiye'deki yünlü tezgâh toplamı yaklş. ol. 4 300'ü bulur. Bu tezgâhların 1969 yılındaki fiilî kumaş üretimi 25 500 000 m; devlet sektörüne (Sümerbank) ait kumaş üretimi aynı yıl içinde, 5 287 000 m'dir. Bu sektöre ait 24 yünlü dokuma tesisinin büyük kısmı İstanbul'da (16) bulunmaktadır. Bursa, İzmir, Uşak, Bünyan ve Diyarbakır'da da bir iki tane yünlü dokuma tesisi vardır. Türkiye'deki yünlü dokuma tezgâhlarının yüzde 40'ı kamgarn tipi kadın ve erkek için elbiselik, yüzde 20'si sporteks erkek kumaşları ve kadın tayyörlükleri, yüzde 40'ı da mantoluk, paltoluk v.b. gibi kışlık erkek ve kadın kumaşları ile battaniye dokur.

Tabiî ve sunî ipek, sentetik iplik ve kumaş sanayii. Çoğu Bursa ve yakınlarında olmak üzere İstanbul, Gaziantep, Konya, Denizli ve Burdur illerine dağılmış, yaklş. ol. 6 500 ipekli dokuma tezgâhı vardır. Bu tezgâhların fiilî kumaş yapımı 20 000 000 m'ye yaklaşır. İpekli dokuma tesislerinin, ihtiyacı olan sunî ipeğin yaklş. ol. yüzde 10'u, Sümerbank'ın Gemlikteki fabrikasından sağlanır, gerekli sentetik ipliklerin çoğunluğu ithal edilir.

Sentetik iplik ihtiyacını karşılamak üzere kurulmuş olan Bursa Sifaş (Sentetik İplik Fabrikası A.Ş.) ile İstanbul'daki İslon ve Sentex fabrikaları, polyamid perlon tipi imalât yapar, terilen (polyester) tipi elyaf için de, yine Bursa'daki Polilen fabrikası ile Adana'daki Sasa fabrikası çalışır, Poliakrilik (orlon tipi) iplik yapacak olan İstanbul Aksa Akrilik Kimya Sanayii A.Ş. ise henüz kuruluş halindedir. (LM)

DOKUMACI i. (*dokumak*'tan *dokuma-cı*). El veya otomatik dokuma tezgâhlarında çalışan kadın veya erkek işçi. (M)

DOKUMACI kuşu bls. i. Afrika'da yaşayan küçük ötücü kuş. (Dokumacıkuşugillerden.) — ANSİKL. Üreme mevsiminde, erkek kuşun tüyleri sarı, kırmızı veya beyazla karışık siyah renkte; kuyruk tüyleri ise çok uzun ve değişik şekillerdedir. Bu kuyruk, yağmurda, kuşun uçmasına engel olabilecek kadar büyük olabilir. Üreme mevsimi dışında erkek ve dişi kuşun tüyleri donuk esmer renkte, az veya çok koyu çizgilerle süslüdür. Bazı türleri asalaktır ve yumurtalarını astrildaların yuvasına bırakırlar. Dokumacı kuşu tanecildir. Kafes kuşu olarak beğenilir. En iyi bilinenleri, *Vidua regia, Stenagura paradisia, Coliuspasser ardeus*'tur. (L)

DOKUMACIKUŞUGİLLER çoğl. bls. i. Ötücü kuş grubu. Erkekleri sarı-siyah ve kırmızı-siyah parlak tüylü, dişileri, körpeleri, hattâ bazen üreme zamanı içinde erkekleri koyu esmer çizgili ve az çok esmerimsi bir renkte olur. Vücut oldukça tıknaz; gaga, sivri koni biçimindedir.

— ANSİKL. Dokumacıkuşugiller toplu yaşayan kuşlardır; kocaman yuvalarını palmiye yapraklarından kopardıkları liflerle ağaçlara topluca yaparlar. Bu yuvalardan bazıları oldukça kaba ise de bir kısmı çok güzel örülmüştür (dokumacı adı buradan gelir); sepet gibi örülmüş sarkık kese biçimindeki bu yuvanın ağzı aşağıya doğru borumsu bir delik şeklindedir. Eski Dünyanın ve özellikle Afrika'nın tropik bölgelerinde yaşayan ve taneyle beslenen bu kuşların pek çok türü vardır. Yuvaları çoğu zaman köylerdeki ağaçlar arasında bulunur. Birçok cinse ayrılır; başlıca cinsi *dokumacı kuşu* (*ploceus*) dokumacıkuşugiller familyasının örnek kuşudur. (L)

DOKUMACILIK i. (*dokumacı*'dan *dokumacı-lık*). Kumaş, bez, triko, döşemelik, halı, keçe v.b. eşya yapımı. Dokuma sanatı. Bk. DOKUMA *sanayii.* (M)

DOKUMAK geçl. f. (esk. türk. *tokumak*'-tan). İplikleri, atkıyı ve çözgüyü düzenli olarak birbirine geçirmek: *Bez dokumak. Çorap dokumak.* || *Mec.* Meydana getirmek: *Beşikte duyduğu sesler gelir bu yavruların / Dokur ufukların üstünde bir serab-ı kesif* (M. Â. Ersoy). || *Mah.* Ağaçtaki meyveyi toplamak için sırıkla vurarak düşürmek (Ankara, Ayaş, Bolu, Çaycuma).

— ÇEŞ. DEY. *İnce eleyip sık dokumak,* gereğinden fazla inceleyip araştırmak. || *Mekik dokumak,* iki yer arasında çok gidip gelmek.

◆ **Dokutmak** ettrg. f. Dokumak işini yaptırmak.

◆ **Dokuyucu** i. Dokuma yapan kimse.

◆ **Dokuyuş** i. Dokuma biçimi, tarzı. (M)

DOKUNAÇ i. (*dokunmak*'tan *dokun-aç*). Zool. İlkel hayvanların av yakalamaya yarayan uzantılarından her biri; sayısı çok olur.

— ANSİKL. *Dokunaç,* birhücreli asinetgillerde, selenterelerde, derisidikenlilerde, yosun hayvanlarında, kafadanbacaklı yumuşakçalarda bulunur. Tamamen yumuşak ve uç kısımları sinir dokusunca zengin bu uzantılar, görme, dokunma ve koklama organlarını taşıyabileceği gibi (medüz), yakalama organı olarak da iş görürler (medüzlerin dokunaçları, ahtapotun çekmenleri). Salyangozun ve diğer kafadanbacaklıların duyu organlarına, av yakalamaya yaramadıkları halde yanlış olarak *dokunaç* denir.

◆ **Dokunaçsal** sıf. Dokunaçlarla ilgili: *Dokunaçsal uzantı.* || Dokunaca benzer organı bulunan. (LM)

DOKUNAÇLILAR çoğl. i. Kirpikli birhücreliler alt şubesi. Denizlerde ve tatlı sularda çok yaygın olmakla beraber pek az cinsi vardır (*acineta, podophyra, ephelota*). Erginlerinde avlarını yakalamağa yarayan emici dokunaçlar bulunur. (Bir yere tutunarak yaşayan bu hayvanlarda erginken kirpik bulunmaz; fakat kurtçukları her bakımdan tümkirpiklilere benzer. Bu yüzden onlar arasında yer alır.) [L]

DOKUNAKLI sıf. (*dokunmak*'tan *dokun-ak-lı*). Etkili, dokunan, insanın içine işleyen: *Minbere çıkıp onlara hayli dokunaklı sözler söyledi* (Cevdet Paşa). *Sesleri bir ana sesinden daha yakın, daha dokunaklı arkadaşlar* (Y. K. Karaosmanoğlu). [M]

DOKUNMA i. (*dokunmak*'tan *dokun-ma*). Dokunmak eylemi, bir şeye dokunarak duygulanma. *Esk.* Lemis.

— Fizyol. *Dokunma duyusu,* deri veya mukoza üzerine yapılan değme, vurma, bastırma, çekme gibi mekanik etkileri alan duyu. Bk. ANSİKL.

— Spor. Eskrimde kılıç veya epeyi rakibe, oyun kuralları gereğince değdirme.

— ANSİKL. Fizyol. Mekanik etkinin çeşidine ve şiddetine göre dokunma duyumu da değişir: duyarlığın eşiği aşıldıktan sonra değme duyumu, sonra basınç duyumu ve nihayet ağrı duyumu gelir. Basınç duyumu cisimlerin sertliğini ve yumuşaklığını anlamağa yarar. Duyumların inceliği vücut bölgelerine göre değişir; elin ayasında, parmak uçlarında ve dudakların kenarlarında en fazladır; sırtta, el ve ayakların sırt tarafında en azdır. Derinin durumuna göre de değişir; kalınlık üşüme ve kansızlık gibi sebeplerle azalır,

buna karşılık üst deri ince ve temiz olursa ve duyuma alıştırılırsa dokunma duyumu artar. Dokunma duyusunun duyarlık derecesi «esteziyometre» denilen âletlerle ölçülebilir; bir pergelin uçları ne kadar birbirine yakın olarak çifte batma duyumu verebilirse dokunmada duyusu o kadar incedir.

Dokunum cisimcikleri. Mekanik etkileri (değme, vurma, basınç v.b.) duyum haline çeviren elemanlar alt deride bulunur. Asıl dokunma cisimcikleri üç şekildedir: Krause cisimcikleri, Meissner cisimcikleri ve Vater-Pacini cisimcikleri. Krause cisimciklerinde sinir telciği bu elemanın hücreleri arasına sokulur ve onlara değdiği noktada ufak şişkinliklerle son bulur. Meissner cisimciklerinde deri menisklerine benzer bir durum vardır (köstebeğin burnu). Bu iki çeşit cisimcik alt derinin mememsi tümseciklerinde bulunur. Vater-Pacini cisimcikleri ise daha alt tabakadadır. (ML)

DOKUNMAK geçz. f. (eski türk. *tokunmak*'tan). Hafifçe değmek, sürünmek, el sürmek: *Dokunabilir misiniz / Gözyaşlarıma, ellerinizle?* (O. V. Kanık). *Yanına yaklaşma, dokunursan vücudun yanar, kül olur* (Namık Kemal). ‖ El sürmek, karıştırmak: *Bu yemeğe biri dokunmuş.* ‖ Sağlığını bozmak: *Yediği karlar ona dokunmuş, yatağa düşmüştür* (N. Araz). ‖ Sataşmak, rahatsız etmek: *Baş gardiyanın oğlana dokunmamasını sağlamayı kararlaştırdı* (K. Tahir). *Rüyamdaki arslan bana dokunmamıştı* (A. H. Tanpınar). ‖ — *Mec.* Etkilemek, içine işlemek, duygulandırmak: *Bu sözlerim ona pek dokunmuş* (N. Ataç). *Mektep gibi kendime karşı da yabancı ve hissiz sandığım çocukların ağlayarak elimi öpmeleri bana çok dokundu* (R. N. Güntekin). ‖ İlgili olmak: *O işin bana dokunur tarafı yoktur.* ‖ [İyilik, kötülük gibi kelimelerle kullanıldığı zaman] Olmak: *Benim sana ne ziyanım dokunuyor* (M. Ş. Esendal). *Bana bu hususta büyük yardımları dokunabilir* (R.H. Karay).

◆ **Dokundurmak** geçl. f. Değdirmek, dokunmasını sağlamak: *Altına elinizi dokundurunca bomba patlar, parçalanırsınız* (Ş.S. Aydemir). *Dudak dokundurduğunuz testiyi hemen kırarlar* (R.H. Karay). ‖ *Mec.* Sözünü sitem yollu ve üstü kapalı olarak birine yöneltmek.

◆ **Dokunulmak** edilg. f. Dokunmak işine konu olmak. *Milletimiz... memleketin henüz dokunulmamış, henüz uyuyan kaynaklarını ve kuvvetlerini harekete getirebilirdi* (Ş.S. Aydemir). [ML]

DOKUNSAL sıf. (*dokunmak*'tan *dokun-sal*). Dokunma duyusuna ilişkin: *Dokunsal izlenim.* ‖ Dokunma duyumuna konu olan: *Dokunsal cisim. Esk.* Lemsî. (M)

DOKUNULMAZ sıf. (*dokunulmak*'tan *dokun-ul-maz*). İlişilmez, el sürülmez. ‖ *Mec.* Hiç bir şekilde tenkit edilemez. *Eşanl.* MASUN.

— Huk. Bk. MAHFUZ *hisse.* (M)

DOKUNULMAZLAR çoğl. i. Hindistan'ın bazı aşağı kastlarından olanlar. Genellikle Dravid menşelidirler. Hindu dinine bağlı olmakla birlikte birçok ibadete katılamazlar. Temas ve yakınlıkları, üstün kastlar için kirletici sayılır. (Sosyal bakımdan paryalardan aşağıdırlar. Genel olarak aşağılık sayılan işlerle geçinirler. Sayıları milyonları bulur.) [L]

DOKUNULMAZLIK i. (*dokunulmak*'tan *dokun-u-l-maz-lık*). İlişilmez, karışılmaz olma durumu: *Yargıç dokunulmazlığı.* (*Eşanl.* MASUNİYET.) ‖ Yasak, tabu: *Her dinin birtakım dokunulmazlık taşıyan ilkeleri vardır.*

— Huk. Anayasa veya milletlerarası örfler gereğince, kişilere tanınan ilişilmez olma durumu veya ayrıcalık. ‖ *Diplomasi dokunulmazlığı,* diplomasi temsilcilerinin, ülkesinde görevli bulundukları devletin cezaî. hukukî ve idarî yetkileri dışında tutulması şeklinde beliren bağışıklık. (Bk. ELÇİLİK *binasının dokunulmazlığı.*) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Kişi dokunulmazlığı.* (Bk. KİŞİ.) ‖ *Konut dokunulmazlığı.* (Bk. KONUT.) ‖ *Temel hakların dokunulmazlığı.* (Bk. TEMEL *haklar.*) ‖ *Yasama dokunulmazlığı* (esk. *teşriî masuniyet*), görevlerini hiç bir baskı altında kalmadan tam bir bağımsızlıkla yerine getirmelerini, fikir ve söz hürriyetlerini mutlak bir serbesti içinde kullanmalarını sağlamak amacıyle T.B.M. meclisi üyesi milletvekili ve senatörlere Anayasa tarafından tanınan hukukî ayrıcalık. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Diplomasi dokunulmazlığı* (veya *diplomatik dokunulmazlık*). Türkiye'de, Bakanlar kurulunun 9 aralık 1931 tarihli Kararnamesi uyarınca: 1. diplomasi temsilcileri ve elçiliğin resmî memurları; 2. bu kişilerin eşleri, birlikte oturan çocukları ve diğer aile fertleri diplomasi dokunulmazlığından yararlanır. Buna karşı, mürebbiye, metrdotel, hizmetçi, garson, kavas, kapıcı, bahçıvan, şoför, ahçı v.d. elçilik müstahdemlerine diplomasi dokunulmazlığı tanınmıştır. Diplomasi dokunulmazlığından yararlananlara, içinde bulundukları ülkenin kanunları uygulanmaz. Bunlar hakkında cezaî kovuşturma yapılamaz, hiç bir çeşit dava açılamaz, şahit olarak mahkemeye çağrılmaları söz konusu olmaz, vergilerden muaf tutulurlar. Ne var ki, kendilerine yapılan tecavüzler bakımından o ülkenin kanunları uygulanır.

● *Yasama dokunulmazlığı* (Anayasa md. 79) iki şekilde ortaya çıkar; 1. *Mutlak dokunulmazlık* (bazen, bu durum *yasama sorumsuzluğu* diye adlandırılır ve dar anlamda yasama dokunulmazlığından ayrı tutulur), Anayasaya göre, T.B.M.M. üyeleri, meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden ve bunları meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar. Bahis konusu eylemlerin cezaî ve hukukî sonuçlarını kapsayan bu sorumsuzluk kesindir. Şu halde T.B.M.M. üyeliği sıfatı sona erdikten sonra da devam eder. 2. *Geçici dokunulmazlık,* seçimlerden önce veya sonra bir suç işlediği öne sürülen bir meclis üyesinin, üyelik sıfatı devam ettiği sürece kendi meclisinin dokunulmazlığın kaldırılmasına ilişkin kararı olmadıkça, tutulamaması, sorguya çekilememesi, tutuklanamaması ve yargılanamamasıdır. Ağır cezayı gerektiren suçüstü durumu bu kuralın dışındadır. Ne var ki, durumun yetkili makamca derhal ve doğrudan doğruya üyenin meclisine bildirilmesi gerekir. Bunun gibi, bir meclis üyesi hakkında seçiminden önce veya sonra verilmiş bir ceza hükmünün yerine getirilmesi de, üyelik sıfatının sona ermesine bırakılır. Üyelik süresince zamanaşımı işlemez. Yasama dokunulmazlığı kaldırılmış ve hakkında cezaî kovuşturma başlamış olan bir üye yeniden milletvekili veya senatörlüğe seçilirse, kovuşturmanın devam edebilmesi için, söz konusu üyenin dokunulmazlığının yeniden kaldırılması şarttır. Yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararına karşı, ilgili üye veya T.B.M.M. üyelerinden herhangi biri, kararın Anayasaya veya içtüzük hükümlerine aykırı olduğunu öne sürerek Anayasa mahkemesine başvurabilir. (→ Bibliyo.) [M]

DOKUNUM i. (*dokunmak*'tan *dokun-u-m*). Biyol. Çevremizdeki eşyanın sıcaklık, soğukluk, katılık, yumuşaklık gibi değişik niteliklerini derimiz aracılığıyle bildiren zengin duyarlık yeteneği, dokunma duyusu. (L)

DOKUNUŞ i. (*dokunmak*'tan *doku-n-uş*). Dokuma ipliklerinin çaprazlama tarzı, çeşidi. ‖ Dokunmuş olan şeyin durumu. ‖ *Teşm. yol.* Edebî bir eserin, bir yazının parçaları arasındaki düzen, tertip, bağ: *Bir dramın dokunuşu.*

— Müz. Çalgıcının, parmaklarını kullanmasına göre değişen çalma özelliği. (L)

DOKURCUN i. *Halk dili.* Genellikle konik silindir biçimindeki, geçici olarak yapılan ekin demeti, kuru ot ve saman yığını. (Saman örtülü bir dam, ürünleri hava değişikliklerine karşı korur.)

— ANSİKL. Tahıllar, yağmurdan korunmak ve olgunlaşmaları sağlanmak üzere önce demet yapılır, sonra *dokurcun* haline konur. Dokurcunlar genellikle başaklar aşağıda olmak üzere bir demetle örtülür. Genellikle on sekiz, yirmi yedi, otuz altı ve kırk beş demetten yapılır. (ML)

DOKURCUN, Marmara bölgesinde (Kocaeli-Çatalca bölümü), Sakarya ilinin Akyazı ilçesi) bucak; 5 980 nüf.; 10 köy.

—*Bucak merkezi (Yeniköy),* 856 nüf. İlçe merkezinin 30 km güneydoğusunda Akyazı'yı Mudurnu'ya bağlayan yol üzerinde. (M)

DOKUZ sayı sıf. (esk. türk. *tokuz*'dan). Sekiz artı bir, sekiz ile on arasındaki tam sayı: *O zamandan beri dokuz yıl geçti* (A.H. Tanpınar). [Bk. ANSİKL.] ‖ Dokuzuncu, dokuz sayısı ile gösterilen dizide olan: *Cilt dokuza bakınız.* ‖ İ. Sekiz artı bir birim: *Üç'ün üç ile çarpımı dokuz eder.* ‖ [Gün için] Dokuzuncu: *Ayın dokuzu.* ‖ [Saat için] Sabah ve akşam ondan önce, sekizden sonraki zaman, 24 saatin dokuzuncu ve yirmi birinci saatleri: *Akşamın dokuzu. Dokuza çeyrek var.* ‖ Dokuz sayısını gösteren rakamın kendisi: *Doksan dokuz, iki dokuz ile yazılır.*

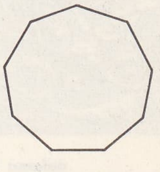

dokuzgen

— ÇEŞ. DEY. *Dokuz ayın çarşambası bir araya gelmek.* (Bk. ÇARŞAMBA.) ‖ *Dokuz babalı. Tekl.* «Babası belli olmayan» anlamında yerme sözü. ‖ *Dokuz canlı,* sağlam, kolay kolay ölmeyen: *Bu kadar yüksekten düştü de ölmedi: dokuz canlıymış.* ‖ *Dokuz doğurmak.* (Bk. DOĞURMAK.) ‖ *Dokuz düğüm altında,* çok sıkı, hasisçe saklanan para için kullanılır. ‖ *Dokuz körün bir değneği,* birçok kimsenin tek yardımcısı, tek dayanağı. ‖ *Dokuz köyden kovulmuş,* birçok yerden atılmış, uzaklaştırılmış: *Dokuz köyün sahibi, dokuz köyden kovulmuş* (N.F. Kısakürek). ‖ *Dokuz yorgan eskitmek,* çok yaşamak.

— Denizc. *Dokuz oturak oturma,* bir geminin kızağa çekilmişcesine boylu boyuna bir sığlığa oturması. (Gemilerin kürekle yürütüldüğü devirlerden kalma bir deyimdir.)

— Mat. Bk. ANSİKL.

— Mit. Bk. ANSİKL.

— Müz. *Dokuz-dörtlük,* üç zamanlı bir müzik ölçüsüne verilen ad. (9 tane dörtlükle kurulur, çok az kullanılır. Anahtara konan $\frac{9}{4}$ kesiriyle belirtilir.) ‖ *Teşm. yol.* Dokuz- dörtlük'le bestelenmiş müzik parçası. ‖ *Dokuz-ikilik,* üç zamanlı bir müzik ölçüsü, 9 tane ikilikle kurulur, çok az kullanılır. (Anahtara konan $\frac{9}{2}$ kesiriyle belirtilir.) ‖ *Teşm. yol.* Dokuz-ikilik bestelenmiş müzik parçası. ‖ *Dokuz-onaltılık,* üç zamanlı bir müzik ölçüsüne verilen ad. (Dokuz tane onaltılıktan kurulur; çok az kullanılır. Anahtara konan $\frac{9}{16}$ kesiriyle belirtilir.) ‖ *Teşm. yol.* Dokuz-onaltılık ölçüsüne göre bestelenmiş müzik parçası. ‖ *Dokuz-sekizlik,* üç zamanlı bir müzik ölçüsü; zaman birimi noktalı dörtlüktür. (Anahtara konan $\frac{9}{8}$ kesiriyle belirtilir.) ‖ *Teşm. yol.* Dokuz-sekiz ölçüsüne göre bestelenmiş müzik parçası.

— Siyaset. *Dokuz ışık,* Millî Hareket partisinin programında yer alan dokuz prensibe verilen ad: *Ahlâkçılık, Milliyetçilik, Ülkücülük, Toplumculuk, İlimcilik, Hürriyetçilik, Köycülük, Gelişmecilik-Halkçılık, Endüstricilik-Teknikçilik.*

— ANSİKL. Mat. Ondalık sayılamada, *dokuz sayısı* bir tek rakamla yazılan sayıların en büyüğü ve sonuncusudur. Sayılama ölçeğinde bulunduğu sıra (kendisinden hemen sonra on sayısı gelir), ilgi çekici özellikler kazanmasına yol açar. (Bk. BÖLÜNEBİLİRLİK.)

Çarpmanın dokuzla sağlaması. İki tam sayının çarpımını dokuzla sağlamak için, çarpılan sayının rakamları toplamından mümkün olduğu kadar dokuz çıkarılarak dokuzla bölünmesinden elde edilen kalan sayının hesaplanması gerekir. Çarpan için de aynı işlem yapılır. Daha sonra bu iki sayı birbiriyle çarpılıp elde edilen çarpımın dokuzla bölünmesinden çıkan sayı alınır; yani kalanlar çarpımının rakamları toplamından mümkün olduğu kadar 9 sayısı çıkarılır; elde edilen son kalan yazılır. Bundan sonra çarpımın (çarpmanın sonucunun) 9'la bölünmesinden elde edilen kalan bulunur; bunun için çarpımın rakamları toplamından mümkün olduğu kadar 9 çıkarılıp elde edilen kalan aynı şekilde yazılır. Eğer

dolama (mim.) XVI. yy.a ait sandık Cluny müzesi, Fransa

dolamaotu

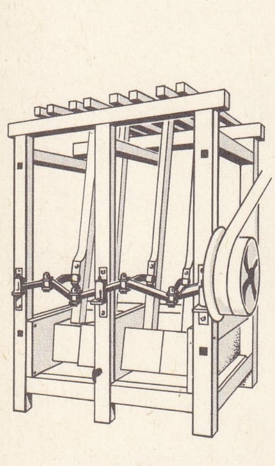

şaplı deri **dolabı** (deric.)

çarpma doğruysa yazılan iki sayı birbirinin aynı olmalıdır. Meselâ 24 350 ile 148 sayısını çarpalım; bulunan sonuç 3 603 800'dür. Çarpılan sayının (24 350) rakamları toplamı 14'tür (2+4+3+5=14): bundan 9'u çıkarırsak 5 kalır (1+4=5). Çarpanın rakamları toplamı ise 13'tür (1+4+8=13): 9'u çıkarırsak 4 kalır (1+3=4). 5'le 4'ü çarparsak çarpım 20; rakamların toplamı da 2'dir. Çarpmanın sonucu olan sayının (3 603 800) rakamları toplamı ise 20'dir (3+6+3+8 =20), bu toplamdan iki defa 9 çıkarılabilir ve geriye 2 kalır. Sağlama böylece yapılmış olur. Dokuzla sağlama öbür aritmetik işlemlere de uygulanabilir. Dokuzla sağlamanın, bütün öbür sağlamalar gibi işlemin doğruluğunu ortaya koyan mutlak bir kesinlik vermediğini söylemek gerekir.

— Mit. Eski Türkler *dokuz* (veya *tokuz*) sayısına özellikle önem verir ve kelimeyi armağan anlamına da kullanırlardı. Dokuz sayısı çeşitli efsanelerin ortak motifidir. Yaratan Kara Han, dünyanın tam merkezine *dokuz* dallı bir çam ağacı diker. Altaylılara göre, insan iskeletinde baş, bel, diz, topuk, ayak bileği, omuz, dirsek, avuç, ve el bileği olmak üzere *dokuz* ek vardır. Şamanların davulunda tanrı Ülgen'in *dokuz* kızının resmi bulunur; şamanların giydiği *manyak* adlı hırkaya, sağ kola dört, sol kola beş olmak üzere *dokuz* çıngırak takılır; yine şamanlara göre yer altı *dokuz* tabakadır; *Dokuz* Oğuzlardan büyük bir soy türer; Yakut'lara göre gök tanrıları *dokuzdur*; Türkler Ergenekon'dan *dokuz* martta çıkmışlardır; Oğuz destanında Oğuz'un verdiği şölende 900 at, 9 000 koyun kesilmiş, 90 havuzda kımız yapılmıştır. Altay'lılara göre deniz dibindeki *dokuz* çatallı Karataş, kıyamet zamanında *dokuz* yerinden ayrılacak, demirden ve koyu sarı renkte atlara binmiş dokuz süvari etrafa saldıracaktır. Bu gelenek yakın zamanlara kadar sürmüş, padişahlara sunulan hediyeler dokuzar adet seçilmiştir.

◆ **Dokuzar** sıf. Dokuz sıfatının üleştirme şekli: *Dokuzar kitap aldılar.* (ML)

DOKUZGEN blş. i. (*dokuz* ve *gen*'den *dokuz-gen*). Mat. Dokuz açısı olan çokgen: *Düzgün dokuzgen, cetvel ve pergel yardımıyle bir daire içine çizilemez.* ‖ Tabanı dokuz açılı olan. (L)

DOKUZLU sıf. (*dokuz*'dan *dokuz-lu*). Dokuz taneden kurulu, dokuz parçası olan. ‖ İ. Oyun. Üzerinde dokuz tane işaret bulunan iskambil kâğıdı.

— Müz. Aralarında art arda yedi nota ve sekiz basit aralık bulunan iki notayı ayıran aralık. (Dokuzlular majör dokuzlu [do_3'ten re_4'e]), minör dokuzlu [do_3'ten *re* bemole], artık dokuzlu [do_3'ten *re* diyeze] olabilir; demek ki dokuzlu iki misline çıkarılmış bir ikili'dir; bir ses ve dokuzlusunu birlikte duyurmak, armoni ve kontrapunto'da uyuşumsuz bir ses olarak ele alınır, hazırlık ve çözüm zorunluluğunu gerektirir. ‖ *Dokuzlu akortu*, dört üçlünün üst üste konmasıyle meydana gelen akor-klasik armoni ancak dominant üstüne kurulan majör ve minör dokuzlu akortunu kabul eder. (ML)

DOKUZLU, Dulkadırlı halkının büyük oymaklarından biri (*Bişanlu* da denir). Karkın, Karamanlı, Kürd-Mihmadlu, Avcı, Demrek, Hacılar, Neccarlu, Dokuz Koyunlu adlı obaları vardır. Bir kısmı, XVI.-XVII. yy.larda Çukurova'da kışlamakta, Alevî-Bektaşî olduklarından, İran etkilerine kapılmamaları için devlet tarafından takip edilmekteydiler. Celâlilere katılanlar ise Anadolu'da çeşitli bölgelere yerleştirildiler. (M)

DOKUZLUK sıf. (*dokuz*'dan *dokuz-luk*). Astrol. Dokuzar dokuzar sayılan yıllar için kullanılır. (Satürn gezegeninin etkisi altında olduklarına ve yıldız falının yorumlarında olayların ne zaman ortaya çıkacağını söylemek bakımından büyük önem taşıdıklarına inanılır.) [ML]

DOKUZ OĞUZ veya **TOKUZ OĞUZ,** eski türk boyu. Arap kaynaklarında *Tokuzguz* olarak geçer. Bazı avrupalı bilginler Dokuz Oğuzları Uygurlar ile birleştirmişler (J. Marquart), bazıları Göktürk kağanlarının Dokuz Oğuz boyundan çıkmış olduğunu ileri sürmüşlerdir (W. Barthold). Dokuz Oğuzlar Doğu Göktürk devletinin kuzeyindeki bölgede oturmaktaydılar. Doğu Göktürk kağanı Elteriş Kağan ile yaptıkları savaşta yenilince Göktürk devleti içerisine alınmışlardı. Zaman zaman Göktürk devletine karşı ayaklanmaktan geri durmayan Dokuz Oğuzlar, devletin yıkılışından sonra Uygur devletine bağlandılar. (M)

DOKUZTAŞ blş. i. Dokuz taşla oynanan, taşların yerleri ile yürütme yolları çizgilerle belirtilen oyun. (M)

Dokuz Umde (Dokuz İlke), Atatürk'ün, T.B.M.M.'nin ikinci dönemi (1923-1927) için yapılan milletvekili seçimlerinden önce başkanı bulunduğu Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk cemiyeti adına yayımladığı seçim bildirgesi. 8 Nisan 1923 günü yayımlanan bildirgenin başında gelecek çalışma döneminde başlıca amacın iktisadî kalkınmayı ve bu yolla memleket ve milletin refahını sağlamak olduğu belirtilmiş, meclis çoğunluğunu bu amaç etrafında toplamak için seçimlerden sonra Cumhuriyet Halk fırkası adıyle bir siyasî parti kurulacağı ve meclisteki Müdafaai Hukuk grubunun da bu partiye dönüşeceği açıklanmıştır. Gene başlangıç bölümündeki açıklamadan anlaşıldığına göre bildirgenin hazırlanmasında aydınların ve uzmanların görüşlerinden yararlanıldığı gibi İzmir İktisat kongresi (17 şubat - 4 mart 1923) çalışmaları da gözönünde tutulmuştur. Dokuz madde halinde yazıldığı ve her maddeye *umde* (ilke) adı verildiği için türk siyasî tarihine *Dokuz Umde* adıyle geçen bildirgenin özeti şöyledir:

Umde I. Hâkimiyet kayıtsız ve şartsız milletindir. Halkın kendi kendisini yönetmesi esastır. Milletin gerçek ve tek temsilcisi Türkiye Büyük Millet meclisidir. Türkiye Büyük Millet meclisinin dışında hiç bir kişi, kuvvet ve makam milletin kaderine hâkim olamaz. Bundan dolayı kanunların hazırlanmasında, devlet teşkilâtında, yönetimde, genel kültürde ve iktisadî hayatta millî hâkimiyet esaslarına göre hareket edilecektir.

Umde II. Saltanatın kaldırıldığına ve millî hâkimiyetin bölünmez ve vaz geçilmez surette türk milletinin gerçek ve tek temsilcisi Türkiye Büyük Millet meclisinin manevî kişiliğinde toplanmış bulunduğuna dair 1 kasım 1922 tarihli karar hiç bir suretle değiştirilemez bir kidir.

Umde III. Memlekette güvenliğin tam olarak kurulması en önemli görevdir.

Umde IV. Adaletin mahkemelerimizce hızla yerine getirilmesi sağlanacaktır.

Umde V - 1. Âşar usulünde halkın şikâyetleri ve uğradığı haksızlıklar düzeltilecektir.
2. Tütün ekimi ve ticareti için millî çıkarlara uygun tedbirler alınacaktır.

3. Malî kurumlar (bankalar) çiftçilere, sanayicilere, tüccarlara ve bütün çalışanlara kolaylıkla kredi sağlayacak surette düzeltilecek ve çoğaltılacaktır.

4. Zıraat bankasının sermayesi arttırılacak, çiftçilere kolaylık ve daha çok yardım yapılması sağlanacaktır.

5. Çiftçiliği ilerletmek için tarım makineleri getirtilecek ve çiftçilerin bunlardan kolaylıkla faydalanmaları sağlanacaktır.

6. Ham maddesi yurdumuzda bulunan malların yapımı için gerekli tedbirler alınacak, bu işi yapanlar korunacaktır.

7. Çok acele olarak muhtaç bulunduğumuz demiryolları yapımı için hemen teşebbüse geçilecektir.

8. İlk öğretimin birleştirilmesi, bütün okullarımızın millî ihtiyaçlarımıza ve çağdaş esaslara göre düzenlenmesi, öğretmen ve profesörlerin refaha kavuşturulması sağlanacaktır; halkın başka yollarla da aydınlatılmasına ve eğitimine çalışılacaktır.

9. Genel sağlık ve sosyal yardıma ait kurumlar düzeltilecek, çoğaltılacak ve işçilerimiz için koruyucu kanunlar çıkartılacaktır.

10. Ormanlarımızdan modern usullere göre faydalanmayı, madenlerimizin en yararlı şekilde işletilmesini, hayvanlarımızın ıslahını ve çoğaltılmasını sağlayacak tedbirler alınacaktır.

Umde VI. Askerlik süresi kısaltılacaktır. Okuyup yazabilenlerin ve orduda okuyup yazma öğrenenlerin hizmet süreleri bir süre daha azaltılacaktır. Ordu mensuplarının refahını sağlamak, başlıca istek ve düşüncemizdir.

Umde VII. Yedek subayların hayatlarını ve geleceklerini kendilerine ve yurda en yararlı bir şekilde sağlamak başlıca amacımızdır. Yurt savunması ve bağımsız millet olarak yaşamak uğrunda sakat kalmış olan ordu mensupları ve halk ile bütün emeklilerin, yetimlerin ve dulların sefalet çekmelerine meydan vermeyecek tedbirler alınacaktır.

Umde VIII. Halka ait işlerin süratle görülmesi ancak çalışkan, yetenekli, dürüst memurların usule ve kanuna uygun olarak iş görmelerine bağlı olduğundan bütün kadrolar buna göre tamamlanacak ve bütün devlet daireleri sürekli olarak denetlenecektir.

Devlet işlerinde yurt aydınlarından ve her meslekteki uzmanlardan yararlanmak karara bağlanmıştır.

Umde IX. Harap olan yurdumuzun yeniden ve hızla imarı için devletçe alınacak tedbirlerden başka, yapı ve onarımlar için yer yer ortaklıklar kurulmasını teşvik edici ve özel teşebbüsü koruyucu kanunlar çıkarılacaktır.

Barış hakkındaki görüşümüz: Malî, iktisadî ve idarî bağımsızlığımızı behemehal sağlamak şartıyle barışın yapılmasına çalışılacaktır. Bu şartları sağlamıyan barış antlaşması kabul olunamaz.

Ziya Gökalp *Doğru Yol* (1923) adlı kitapçığını, Atatürk tarafından yayımlanan Dokuz Umde'nin açıklamasına ayırmıştır. (M)

DOKUZUNCU sıf. (*dokuz*'dan *dokuz-u-ncu*). Dokuz sıfatının sıradaki yeri; sekizinciden sonra gelen; sekizinci ile onuncu arasındaki sıra tam sayısı: *Dokuzuncu gün.* (M)

Dokuzuncu Hariciye Koğuşu, Peyami Safa'nın romanı (1930). Genellikle psikolojik çözümlemelere dayanan roman, otobiyografik unsurlar taşır; adı verilmeyen bir gencin yaşama zorluklarını ve umutsuz aşkını konu edinir. Olayları anlatan roman kahramanı, hastahanelerin tasviriyle işe başlar, öksüz çocukluğunun acılarını dile getirir, birçok defa ameliyat edilen bacağı yüzünden uzun süre «dokuzuncu hariciye koğuşunda» yatar. Akrabası paşanın Erenköy'deki köşkünde mutlu günler geçirir, kızı Nüzhet'i gizliden gizliye sever; hastalığı sırasında sevdiği kız, doktor Ragıp ile evlenir. Hastahaneden çıkış tarihi romanda 1915 olarak gösterilir; böylece konu, yazarın 16 yaşlarında yaşadığı duruma uygun düşer. Dokuzuncu Hariciye Koğuşu, hasta psikolojisinin güçlü anlatımı ve dil ustalığıyle türk edebiyatının en orijinal eserlerinden, yazarın en başarılı romanlarından biri sayılır. Roman 1967'de filme de alındı. (M)

Dokuzuncu Senfoni (Re minör, korolu), Beethoven'in en uzun (1 saat 9 dakika) senfonisi. Dört bölümlüdür. Son bölümde besteci «türk müziği» kısmı için üçgen, zil ve davul kullanmış, solo şarkılar ve koro için de Schiller'in *Neşeye Od* adlı şiirinden yararlanmıştır. Altı buçuk yılda tamamlanan eser iki provadan sonra ilk defa 7 mayıs 1824'te Viyana'da çalındı. Rossini yüzünden halkın değişen zevkine rağmen konser çok başarılı oldu. Orkestrayı Umlauf yönetiyor, Beethoven de şefliği paylaşarak bölümlerin temposunu veriyor, fakat sağırlığı yüzünden orkestrayı partisyondan izlemekle yetiniyordu. İlk çalınışda solocular Sontag ve Ungher (soprano ve alto), Haitzingher ve Seipelt (tenor ve bas) idi; kemanların başına Schuppanzigh geçmişti. Eseri Paris'te dinleyen Rossini: «Bu senfoninin scherzo'su kadar güzel bir şey hayatta duymadım, bir benzerini benim başarabilmem imkânsız; geri kalan bölümlere gelince, sevimsiz; oysa sevimsiz müzik, müzik değildir.» demiş, eseri 1872'de Bayreut'de çaldıran Wagner ise, büyük değer verdiği bu senfoniyi daha da yüce bir hale getirmek için orkestralamada bazı eklemeler yapmayı düşünmüş, başta Gounod olmak üzere sert bir tepkiyle karşılaşmıştı. (M)

Dokuzuncu Senfoni, Beethoven'in bu addaki eserinden ilham alan Maurice Béjart, yirmi beş yabancı ülkeden gelen seksen erkek dansçıyı bir araya toplayarak, tema'sı insan kardeşliği olan fakat belirli bir özü olmayan bir baleyi sahneye koydu. İlk defa 1964'te Brüksel'de oynanan bu bale, 1966'da Paris'te Spor sarayında tekrarlandı. Bu temsillerde rol alan sanatçıların en önemlileri şunlardır: Lothard Höffgen, Jorge Le-

Foto. Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

fèvre, Germinal Casado, Paolo Bortoluzzi, Vitorio Biagi, André Leclair; Lise Pinet, Tania Bari,Matilda Beauvoir, Duska Sifnios, Marie-Claire Carrié. (L)

Dokuzun hanı (*Dokuzun Derbent hanı, Şadiye hanı* da denir), Konya-Çayyolunun 24. km'sinde, mimar Osman bin Abdurrahman'ın yaptığı han (1210). Açık ve kapalı bölümleri hemen hemen birbirine eşit (Avlu 17,50×22 m, kapalı bölüm 17,50×22,5 m) olan yapıdan günümüze ancak kapalı bölümün yıkıntıları kalmıştır. Ortadaki sahın, yandakilerin iki katı büyüklüğündedir, üzeri sivri tonozla örtülüdür. (M)

DOKUZ UYGUR veya **TOKUZ UYGUR**, eski türk boylarından biri. Eski türk kaynaklarında adı bulunan bu boyun Uygurlarla ilgisi olduğu anlaşılıyor. (M)

DOKÜMAN i. (fr. *document*). Bk. BELGE.

DOKÜMANTER i. (fr. *documentaire*). Bk. BELGE *filmi*.

DOKYO, Japon buddha keşişi. Çok entrikacıydı, imparatoriçe Koken'in (öl. 773) sevgilisi oldu. İmparatoriçe tarafından büyük kançılarlığa atanan Dokyo, sarayda büyük bir nüfuza sahipti; imparatoriçe Koken ölünce, yeni imparatorun ilk işi Dokyo'yu sürgüne göndermek oldu. (L)

DOL i. Deneysel psikol. Sübjektif acı birimi. (İ.D. Hardy, H.G. Wolff ve H. Goodell, 1947-1948'de bu birimi bulmak için, ışıyan bir ısı akımının sebep olduğu bir yanmadan hareket etmiş ve acının derecelerini gösteren bir çizelge hazırlamışlardı.) [L]

Dol, müzik terimi DOLCE'nin kısaltması. (L)

DOLABELLA (Tommaso), italyan ressamı (Belluno 1570'e doğr.-Krakov 1650). Birkaç tarihî resim yaptıktan sonra (*Duka ile Kutsal Ekmeğe Tapan Valiler,* Dukalar sarayı) Krakov'a gitti ve sarayın baş ressamı oldu. Daha çok portreleri ile dikkati çekti. En önemli işi, polonya resmini alman etkisinden kurtarmak ve Veronese ile Tintoretto'yu tanıtmasıdır. (L)

DOLABELLA. Bk. CORNELİUS DOLABELLA (Publius). [L]

DOLABÎ i. (ar. *dūlāb,* dolap ve fars. *î*'den). Kıyf. Eski Bursa kumaşlarından biri.

— Tasav. Mevlevîlerde yemek kaplarının saklandığı dolaba bakanlara verilen ad.

— Teşk. tar. Osmanlı imparatorluğunda saray bahçesinde görevli Bostancı ocağı bahçıvanlarından bir kısmına verilen ad. Dolap hayvanlarıyle sulama işlerine baktıkları için böyle adlandırılmışlardı. (M)

DOLA BRİFERA i. Arttan solungaçlı sürüngen yumuşakça. Ayağı, aşağı yukarı gövdesi kadar geniştir. Hint okyanusunda, Amerika'nın sıcak denizlerinde, Grönland kıyılarında yaşar. (L)

DOLAK i. (*dolamak*'tan *dola-k*). Ayak bileğinden dize kadar tozluk yerine dolanan ensiz şayak yahut aba: ***Bunlar, camadanları, dizlikleri, dolakları, sırmalı cepkenleri ... ile kadın, erkek zeybek libasları idi*** (A. H. Müftüoğlu).

— ANSİKL. İlkçağdan beri bilinen *dolaklar* özellikle gezilerde, avcılıkta ve orduda kullanılırdı. İkinci Meşrutiyetten sonra kara kuvvetlerinde kullanılmağa başlandı. Cumhuriyet devrinin ilk yıllarında da bir süre kullanıldı; sonra yerini tozluğa bıraktı. (M)

DOLAM i. (*dolamak*'tan *dola-m*). Kıvrılıp bükülen her şeyin bir defa dolanmış hali: *Sarığının dolamı yarım metreye yakındı.* (M)

DOLAMA i. (*dolamak*'tan *dola-ma*). Dolamak, sarmak işi.

— G. santl. Helezonlar, dallar ve oyma çiçeklerden meydana gelen barok veya rokoko üslûbunda süsleme motifi.

— Kıyf. *Esk.* Önü açık olarak kavuşturulan, üstüne kuşak bağlanan ve başka giysilerin üstüne giyilen türk elbisesi. Bk. ANSİKL.

— Nörol. *Ağrısız dolama,* ağrı yapmayan dolama (Siringomiyeli'de görülür). Morvan hastalığı.

— Patol. Sebebi, yeri ve yaygınlığı ne olursa olsun parmaklarda oluşan her çeşit had enfeksiyon. Bk. ANSİKL.

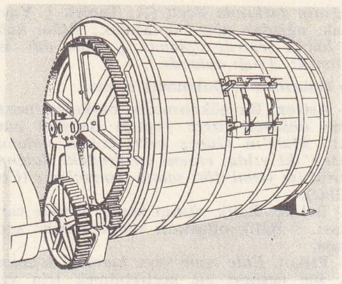

sepici **dolabı** (deric.)

— Teknol. Çilingirlik işlerinde çok kullanılan kıvrım çeşidi.

— Vet. *Tırnak arası dolama,* sığırda tırnakların arasında yer alan flegmonumsu iltihap. (Dolamalı hayvan ileri derecede topallar; o kısımda deri çoğu zaman ölür; irinli sinovit ve artritler görülebilir.)

— ANSİKL. G. santl. Mimarlıkta sarmal eğrilerin sardığı kısım veya süslemelere *dolama* denir. Eski çağlardan beri asma dalları örnek alınarak kıvrık dal biçimindeki dolamalı bezemelere çok rağbet edildi; bu süsleme sanatı Ortaçağda başarıyle uygulandı. XVI. yy. da eski süslemelerin taklit edilmesinden sonra yaprak dolamaları sanat alanında büyük bir gelişmeyle yeniden uygulandı. Bu devrin sanatçıları barok sanat ve «tırtıllı-rokay» üslûbunu gereğinden fazla kullandılar.

— Kıyf. Daha çok Yeniçerilerin giydiği uzun ve dar bir entari olan dolamanın uzun etekleri ayağa dolaşmasın diye iki ucu, beldeki kuşağa sokularak kaldırılırdı. Yeniçerilerden başka, baltacı, şatır gibi saray hizmetkârlarıyle, Enderunu Hümayun iç oğlanları ve vezir çuhadarları da dolama giyerdi.

— Patol. Dolama, herhangi bir yaradan dokulara giren mikroplarla meydana gelir. Özellikle el işçilerinde sık görülür. Sık sık belirirse elin çalışmasını uzun süre imkânsız kılar ve bazen elin iş görme kabiliyetini azaltan belirtiler bırakabilir.

Dolama çeşitleri: 1. *yüzeysel dolama,* tırnaklarla birlikte deride olur; 2. *deri altı dolaması,* genellikle parmak ucunda görülür; 3. *kemik dolaması;* 4. *eklem dolaması;* 5. *kas kılıfı dolaması,* parmak kaslarının kılıflarında flegmon şeklinde yer alarak çok şiddetli olabilir.

Dolama, irinlenme devresi tamamlandıktan sonra ameliyat edilirse iyileşir. Ameliyat edilemezse irinlenme uzar, parmaklarda önemli derecede sertleşme ve şekil bozukluklarına sebep olur, hattâ parmakların kesilmesine yol açabilir. Antibiyotikle tedaviye erken başlanırsa ve iltihabı yapan mikroba etkili bir ilâç verilirse dolama oldukça hafifler, ama gene de cerrahî müdahale ihtiyacını ortadan kaldırmaz. (LM)

DOLAMAÇ. i. Bk. DOLAMBAÇ.

DOLAMAK geçl. f. (esk. türk. *tolamak,* çevirmek'ten). Döndürerek sarmak, kuşatmak: ***Başına yeşil bir eşarp dolamış, yüzünü göstermemek için iki eliyle örten bir kadın vardı orada*** (R. H. Karay). ***Ölüm dedikleri gelmez aynıma / Sığa ak kollarını dola boynuma*** (Öksüz Dede). ‖ *Mec.* Ağır ve güç bir işi başkasına yüklemek: *Bu işi bana doladılar.* (M)

DOLAMALI sıf. (*dolama*'dan *dolama-lı*). Teşk. tar. Enderun'da dolama giyen büyük ve küçük iç oğlanlarına verilen ad. (Dereceleri birbirinden farklı, hizmet ve maaşları çeşitli, ihtiyaçları sarayca karşılanan dolamalılar iç ve dış görevlerine padişahça tayin edilirlerdi.) [M]

DOLAMAN veya **DOLAMA** (*dolamak*'tan). Eski türk erkeklerinin giydiği bir cins ceket veya kuşaklı yelek.

— ANSİKL. XVI. yy.da türk okçu ve atlıları tarafından kullanılan *dolaman* geniş etekli, sağdan düğmeli olup dize kadar inerdi. Fransız ordusunda ilk defa macar hüsarları tarafından kullanıldı. XX. yy. ın başlangıcına kadar da fransız ordusunda (süvari, avcı, dragon, topçu gibi) bazı atlı askerler dolaman giyerlerdi. Bugün bazı devletlerin askerlerinin merasim üniforması olarak kullanılır. (Belçika silâhlı kuvvetlerinin bazı askerleri, İngiliz topçuları, İsveç atlıları). Özellikle Balkan ülkelerinde erkeklerin, bazen de kaftan şeklindeki elbiselerinden ötürü kadınların giyim şekline de dolaman adı verilir. (ML)

DOLAMAOTU bls. i. Bir yıllık veya çok yıllık otsu bitki. Çiçekleri küçük, yeşil veya beyazdır. Bazı türleri çakıllı bahçelerde yetiştirilir. (İlmî adı *panaris.* Karanfilgillerden.) [Eskiden dolama tedavisinde kullanılırdı.] (ML)

DOLAMBAÇ i. (esk. türk. *tolamaç*'tan). Döne döne uzanan yolun kıvrılan yanı.

— Biyol. İç kulağı meydana getiren kısımların (dalız, salyangoz, yarım daire kanalları) tümü.

◆ **Dolambaçlı** sıf. Dolambacı olan: *Köşk tepede olduğu için iki tarafı ağaçlık, uzun ve dolambaçlı yokuşlardan tırmanmak lâzımdı* (H. E. Adıvar). ‖ *Mec.* İçinden güç çıkılır, çapraşık: *Garb zekâsının önüne en ince, en karışık, en dolambaçlı meseleleri koyuyor* (P. Safa).

◆ **Dolambaçsız** sıf. Dolambacı, kıvrıntısı olmayan: *Dolambaçsız yol.* ‖ *Mec.* Amaca doğrudan doğruya yönelen, başka fikre sapmayan: *Dolambaçsız anlatım.* (ML)

DOLAN i. Dokumc. Akrilik elyaf veya devamlı sentetik ipliklerin, Orlon, Dacron v.b. gibi patentli isimleri dışındaki, ticarî adı. (M)

DOLAN i. (*dolamak*'tan *dola-n*). Hile, desise. Genellikle *yalan dolan* sözünde kullanılır: *Yalan dolanla iş yürümez.*

— Huk. Bk. HİLE. (M)

DOLANDIRICI i. ve sıf. (*dolandırmak*'tan *dola-n-dır-ıcı*). Birinin para veya malını hileyle alan (kimse): *Bu dolandırıcıya, bu harp zenginine...* (A.H. Tanpınar). [M]

DOLANDIRICILIK i. (*dolandırıcı*'dan *dolandırıcı-lık*). Hile yaparak kandırma, aldatma: *Zeytinyağının içine pamuk yağı katıp halis zeytinyağıdır diye satmak dolandırıcılıktır* (B. Felek).

— Huk. «Bir kimseyi, samimiyetinden ve saflığından yararlanarak, kandıracak mahiyette oyunlar veya hileler yaparak hataya düşürüp o kimsenin veya başkasının zararına kendisine veya başkasına haksız bir menfaat sağlamak.» (Türk. Cz. kn. md. 503). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. Türk Ceza kanununa göre *dolandırıcılık* yapan, üç aydan üç yıla kadar hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezasına çarptırılır. Kanun bazı özel durumlarda daha ağırlaşmış bir ceza tayin etmiştir.

XVIII. yy. ın sonu ve XIX. yy. ın başından itibaren dolandırıcılık suçu, kanun konusu olmuş ve cezalandırılmıştır. Bu suç, mülkiyete karşı işlenmiş bir suç tipidir, amaç suçtan zarar görenin mal varlığını korumaktır.

Bu suçun gerçekleşebilmesi için gerekli unsurlar şunlardır:

1. *Suçun maddî unsuru.* Bir kimseyi «hulûs ve saffetinden» istifade ederek kandıracak mahiyette «sanialar» (oyun) veya hileler yaparak hataya düşürmektir.
2. *Sania.* Maddî mahiyette fiil ve hareketlerle mağduru hataya düşürmek halinde kullanılan aldatıcı vasıtadır. Meselâ sahte bir alacak senedi göstermek gibi.
3. *Hile.* Maddî olmayan vasıtalarla mağduru hataya düşürmektir. Hile ve sanianın birlikte bulunması gerekmez, ancak genellikle bu iki unsur birlikte ortaya çıkar.
4. *Kandırmaya elverişlilik.* Hile ve sanianın mağduru kandıracak nitelikte olması gerekir. Bu durumda kişinin sübjektif durumu ve aldanma kabiliyeti gözönünde tutulmak gerekir. Bu durumu tespit etmek hâkime düşer.
5. *Haksız menfaat sağlanması.* Fail, mağdurun veya başkasının zararına kendisine veya başkasına haksız bir menfaat sağlamış olmalıdır. Menfaat maddî olmalı ve mal varlığına ilişkin bulunmalıdır. Ayrıca bu terim geniş anlaşılmalıdır. Nitekim para, mal veya hukukça geçerli bir senedin elde edilmesi dolandırıcılığın gerçekleşmesi için yeterli sayılır.

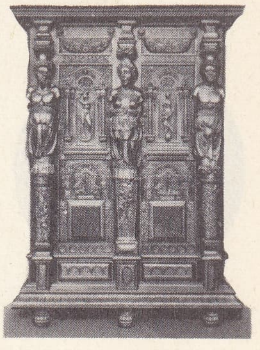

dolaplar
XVI.yy. Sambin'in eseri
Louvre müzesi, Paris

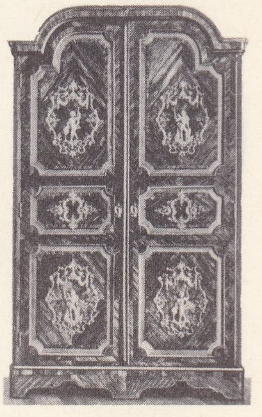

XVIII. yy. Cressent'in eseri
Dekoratif Sanatlar müzesi, Paris

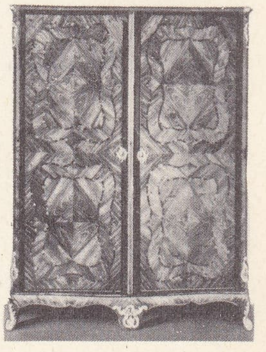

kakmalı **dolap**
XV. Louis dönemi başı
özel koleksiyon

Foto. Vincent, Moreau, Adont (LAROUSSE)

ön yüz

20 altın **dolar** değerinde para

arka yüz

6. *Zarar.* Kanun sadece haksız menfaat sağlanmasını yeterli görmemiş, bu menfaatin mağdur veya başkası zararına elde edilmiş olmasını da aramıştır. Bu unsur dolandırıcılığın bir zarar suçu olduğunu gösterir. Zararın giderilmesi, suçu ortadan kaldırmaz.
7. *Suçun manevî unsuru.* Failin kendisi veya başkası lehine haksız bir menfaat sağlamak için hile ve sanialarıı bilerek ve isteyerek kullanmasıdır. Ayrıca fail haksız menfaati de bilerek elde etmiş olmalıdır.
Dolandırıcılık suçunun koğuşturması Cumhuriyet savcısı tarafından yürütülür. Suçtan zarar gören kişinin şikâyetinin bulunması zorunlu değildir.

◆ **Dolandırılmak** edilg. f. Parası veya malı hile ile alınmak, kandırılmak: *Dolandırılan Sefer, kendini dolandıranlardan birini çağırmaya koşuyor* (K. Tahir). [M]

DOLANDIRMAK geçl. f. (*dolanmak*'tan *dola-n-dır-mak*). Etrafını çevirtmek: *Beline kuşak dolandırmak.* ‖ Dolaştırmak, gezdirmek: *Bizi şehirde dolandırdı durdu.* ‖ Hileyle birinin parasını veya malını elinden almak, suç sayılan oyunlarla kendine mal etmek: *Ne yapacaksın, alışveriş edelim, dedik... biri karşımıza çıktı bizi dolandırdı* (M.Ş. Esendal). [M]

DOLANIM i. (*dolanmak*'tan *dolan-ı-m*). Mat. *Bir vektörün bir eğri boyunca dolanımı*, bir $\vec{V}$ vektörler alanında incelenen eğrinin *ds* gibi çeşitli elemanlarının uzunluğu sıfıra yaklaştığı zaman, bu elemanların $\vec{V}.\vec{ds}$ temel skaler çarpımları toplamının limiti olarak tanımlanan cebirsel nicelik. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mat. Büyüklüğü ve doğrultusu değişmeyen bir vektörün uygulama noktası verilen ikinci bir vektörü çiziyorsa, bu *vektörün dolanımı* iki vektörün skaler çarpımıdır. Bir vektörel alanda, bir *d* doğrultusunda ve P noktasındaki dolanım elemanı, alanın bu noktadaki vektörüyle *d* doğrultusundaki sonsuz küçük bir vektörün skaler çarpımına eşittir. Bir eğri boyunca dolanım, bu eğrinin, dolanım elemanı üzerinde alınan eğrisel integralidir. Bu tanımla, kuvvet vektörünün dolanımından başka bir şey olmayan bir kuvvet işinin tanımı arasındaki benzerlik açıkça görülebilir. Newton alanında, alan vektörünün dolanımı izlenen yola değil, yalnız çıkış ve varış noktalarına bağlıdır ve bu iki nokta arasındaki potansiyel farkına eşittir. (LM)

DOLANMAK geçz. f. (*dolamak*'tan *dola-n-mak*). Bir şeyin etrafını kuşatmak: *İnce kolları kadının boynuna sımsıkı dolanmış* (H. E. Adıvar). *Sarık hemen bozulur, sonra şöyle bir dolanır* (M.Â. Ersoy). ‖ Bir şeyin etrafında dönmek, gezinmek: *Yedi iklim dört köşeyi dolandım / Meğer dünya her tarafta bir imiş* (Köroğlu), *Meliha Hanım, ezrailin tepesinde alıcı kuş gibi dolandığının farkında değil* (K. Tahir). ‖ Yayılmak, ağızdan ağıza dolaşmak: *Ölüm haberi bütün şehirde dolandı.* ‖ *Halk dili.* Bükülmek: *Ayağı dolandı.*

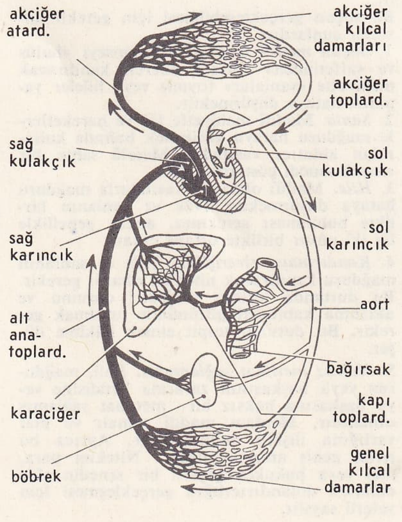

kan **dolaşımı**

◆ **Dolanma** i. Dolanmak eylemi.

— Astron. Bir gökcisminin, başlangıç noktasına dönmek üzere yaptığı dairesel hareket: *Mars'ın Güneş çevresindeki dolanma süresi iki yılda, ekseni etrafındaki dolanma süresi ise yirmi dört saatte tamamlanır* (Condillac).

— Balıkç. Balık ağının kendi üzerine sarılması. ‖ Balık oltasının kendi üzerine sarılması.

— Psikol. *Elde etme* veya *hareket dolanması*, bir nesneyi ele geçirebilmek için veya önünde engel bulunan bir yere ulaşmak için bir hayvanın o zamana kadar başvurulmamış bir aracı kullanması. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Psikol. Bazı bilginlerin «*hayvana mahsus icat*» adını verdikleri bu olaylar, bir düşünme ve anlaşmadan değil, hayvanın belli bir duruma karşı gösterdiği somut uymadan (intibak) doğmaktadır. Bu uyma, elyordamıyle yapılan deneme ve yanılmaların, birtakım çağrışımların ve şartlı reflekslerin kazanılması yoluyle meydana gelir. (ML)

DOLANMALIK i. (*dolanma*'dan *dola-n-malık*). Mim. Galeri; büyük bir binanın çevresinde dolaşmaya yarayan alçak alan. (ML)

DOLANSKY (Jaromir), çek siyaset adamı (1895). İkinci Dünya savaşından önce sosyal yardım bakanı idi. Almanlar tarafından bir toplama kampına atıldı. Kurtuluştan sonra, 1946'da Maliye bakanlığına getirildi. 1949'da planlama dairesi başkanı oldu. (L)

DOLANTAŞI bls. i. Miner. Mineralleri çıplak gözle görülen, ofitik dokulu, gabro sınıfından kaya. (Gabro ile bazalt arasında, benekli ve yeşilimtırak bir taştır). [L]

DOLAP (ar. *dūlāb*'dan). Genellikle tahtadan yapılmış, bir veya birkaç kapılı, içinde bölme veya çekmeler bulunan, içine eşya konulan mobilya: *İçinde camlı dolap var ki, raflarında ne yok* (M. Â. Ersoy). *Mutfaktaki dolaptan aşırıp / Tereyağı veririm* (O. V. Kanık). ‖ Dönerek iş gören ve özellikle su çeken çark ve çıkrık: *Benim adım dertli dolap / Suyum akar yalap yalap* (Yunus Emre). *Kahve dolabı. Bostan dolabı.* ‖ (İstanbul bedesteninde) Küçük dükkân. (Arka taraflarında eşya koymağa yarayan dolaplar bulunduğu için bu ad verilmiştir.): *Bedestende dolabı var.* ‖ Büyük saatlerin ve kollu çalgıların kutusu, mahfaza. ‖ *Mec.* Düzen, hile: *Hakikatte bu evlenme tasavvurunu babamın bir dolabı addediyordu* (A. H. Tanpınar). ‖ *Aynalı dolap*, kapısında ayna bulunan elbise dolabı. ‖ *Dönme dolap*, eski konaklarda haremle selâmlık daireleri arasında bulunan ve çevrilerek bir taraftan öbür tarafa yemek v.b. şeyler vermeye yarayan dolap. Eğlenmek amacıyle içine binilip dönülen meydan oyuncağı: *Bayramda dönme dolaba bindik.* ‖ *Tel dolap*, hava alacak, sinek ve böcek girmeye engel olacak şekilde yanları ve kapak kısmı telden yapılmış yemek dolabı.

— ÇEŞ. DEY. *Dolap (bostan) beygiri gibi dönüp durmak*, dar bir yerde boşuna dolanıp durmak: *Beni küçücük bir daire içinde bir dolap beygiri gibi durmadan dolaşmağa mecbur etmeleri yetişmiyor muydu?* (A.H. Tanpınar). *Öteki, dolap beygiri gibi orta yerde dolaşmağa başlar* (H. R. Gürpınar). ‖ *Dolap çevirmek*, hile yapmak: *Fakat şirket öyle dolaplar çevirdi ki nihayet odunumuzu satamaz olduk* (Sabahattin Ali). ‖ *Dolap dönmek*, hileli işler çevrilmek: *Ne dolaplar dönüyor, beynini sarsar duysan* (M. Â. Ersoy). ‖ *Dolap kurmak*, entrika çevirmek, birine karşı komplo kurmak: *Hilmi Beyle arkadaşları odanda toplanıyorlarmış, gece yarılarına kadar padişahın aleyhine dolap kuruyorlar* (H.E. Adıvar). ‖ *Dolaba girmek*, aldatılmak. ‖ *(Birini) Dolaba sokmak*, aldatmak, hile yapmak. ‖ *Dolabı bozulmak*, işi yürümez hale gelmek.

— Bahç. *Bostan dolabı*, sebze bahçelerinde ve bostanlarda, kuyudan su çekmek için kullanılan ve bir at tarafından döndürülen üzerine kovalar asılmış çark. Bk. ANSİKL.

— Denizc. *Hava dolabı*, tahta veya saçtan (bakır veya galvanizli saç) hava sızdırmaz sandık, cankurtaran sandalının yüzme gücünü arttırır, hattâ sandal su ile tamamen dolsa bile, batmamasını sağlar. ‖ *Kumanya dolabı*, içine erzak yerleştirilen dolap. ‖ Çeşitli işlerde kullanılmak üzere tahta ve saçtan yapılan, menteşeli ve kilitli sabit veya yeri değiştirilebilir sandık dolap.

— Deric. Derilerin sepilenmesinde kullanılan, çapı 1-2-3 m olan silindir şeklinde büyük ağaç fıçı. ‖ *Güderici dolabı*, saplı deri dolabı (*tokmak* da denir). Mekanik tokmaklarla deriler ağaç tekne içerisinde dövülür. (Bu araç güdericilikte yağın derilere nüfuz ettirilmesinde, şapçılıkta da iskefe yapılmadan önce şapla sepilenmiş derilerin yumuşatılmasında kullanılır.) ‖ *Kirpi dolap*, açkıya verilmeden önce yağlı derilerin yumuşatılmasında kullanılan, yağlama işleri aracı. (Aksi yönde dönen ağaç kazıklı iki silindiri vardır. Bunların arasından deriler geçer.) ‖ *Yağlama dolabı*, sepileme dolabına benzeyen büyük ağaç dolap. (Derilerin boyanmasında veya yağlanmasında kullanılır: yağlama dolabının içerisi sıcak hava cereyanı ile ısıtılabilir.) ‖ *Bir dolap mal*, aynı zamanda dolapta işlem gören deri miktarı.

— Havc. *Hava dolabı*, eskiden, bir döndürme kolu yardımıyle uçak modelini döndürerek havanın direncini ölçmekte kullanılan döner tertibat. (Bugün hava dolabı, aerodinamik ile hidrodinamik arasındaki bazı geçiş olaylarını incelemek için yalnız denizcilik alanında kullanılır.)

— Tar. *İşkence dolabı*, dört ayak üzerinde duran prizma biçiminde tahta dolap. İşkence cezasına çarptırılan kimse vücudu tam hareket edemeyecek şekilde bağlanarak buraya oturtulurdu. Elleri ayakları saran iplerin uçları bir krikoya bağlıydı. Kriko çalıştırılınca ipler yavaş yavaş gerilir, uzuvlar vücuttan koparak ayrılırdı.

— Teşk. tar. Evkaf Nezaretinin kuruluşundan önce, sarayda darüssaade ağalarının yönetimindeki Haremeyn evkafına ait paraların bulunduğu yer. İç hazinenin parası olmadığı zamanlar buradan borç alınır, geri alınınca yerine konurdu.

— ANSİKL. Ortaçağda *dolap*, doğrudan doğruya duvarlara veya kilise ve manastırların sütunlarına konmuş bir oyuk biçimindeydi, üzeri elyazmaları ve dinî oymalarla kaplanmıştı. XV. yy. da dolap herkesin kullanabileceği bir taşınır araç durumuna sokuldu. XVI. yy.da iki gözlü, yüklük iken XVII. yy. da büyük, geniş ve çokluk tek gözlü oldu. XVIII. yy. dan sonra bütün evlere girdi. Bunların yapılış bakımından en ilgi çekenleri, Paris dışında yapılıyordu (Normandiya, Provence). XX. yy. ın başında iki veya üç kapılı, bir aynalı, modern olan iç bölmeleri bırakılarak daha küçük, sonraki çağlarda ise daha dar dolaplar yapıldı.
Eski türk evlerinde dolap çeşitli işler için kullanılır ve çeşitli adlar alırdı. Bunları kapılı ve kapısız olmak üzere, önce ikiye ayırmak mümkündür. Odaların ahşap kısmına oyulan ve çeşitli büyüklükte olan kapaksız dolaplara lambalar, kandiller, fağfur kâse v.b. süs eşyası konurdu. Kenarları oymalı, üzerleri bezeme ve nakışlarla süslüydü. Kapılı dolapların, içine yatak yorgan konulanlarına *yük* (veya *yüklük*) denirdi. Bunlar bazen odanın bütün bir duvarını kaplardı. Duvar içine gömülü hücre şeklinde yapılmış dolaplara *gömme dolap* (veya *yerli dolap*) adı verilir; içi raflı olan bu dolaplara elbiseler ve çamaşırlar konurdu. Eski evlerde *pırtı dolabı* denen ve dağınık ev kadınlarının döküntüsünü sakladığı söylenilen küçük dolaplar genellikle kapı ardında olurdu. *Dönme dolap*'lar ise evlerin harem ve selâmlığı arasında kurulur, önü açık ve bir tarafın verdiğini öbür taraftan almak için düzenlenmiş, kendine has bir düzenekle inip çıkan dolaplardı.

— Deric. İlk defa İtalyan Durio tarafından sanayide kullanılan dolap, derilerin seri sepilenmesinde kullanılır.
Dolap, iki sabit ayak üzerine oturtulmuş iki yatakla iki mihver üzerine tespit edilmiş büyük dişliyi döndüren küçük dişli ile hareket eder. Şerbet havuzlarından çıkan deriler, tanen hulâsalarının eritilmesiyle elde edilen kesif tanen mahlulleri ile dolaplanır.

— Bahç. Kuyulara bağlanan bostan dolapları gibi. Tarla ve bahçe yakınlarındaki bir akarsudan faydalanma amacı ile kullanılan dolaplar da, akıntının etkisiyle dönerek su

Foto. LAROUSSE

yıdaki arklara su sağlar. Bu ilkel usul, elektrikle çalışan motorların yaygınlaşması ve üretimi etkilemesiyle ortadan kalkmak üzeredir. Bu tür dolaplara çark da denir. Yeterince verimli olmadığı halde ucuzluğu yüzünden bazı bölgelerde bugün de tercih edilmektedir. (ML)

DOLAPÇI sıf. (*dolap*'tan *dolap-çı*). *Mec.* Düzen ve hile ile iş gören, dolap çeviren. (M)

DOLAP hastalığı. Bk. DELİBAŞ.

DOLAPLAMA i. (*dolap*'tan *dolap-la-ma*). Deric. Derileri dolapta terbiye etme, işleme. (M)

DOLAR i. (ing. k., alm, *thaler*'in bozulmuş şekli). Özellikle A.B.D. ve Kanada olmak üzere, bazı devletlerin para birimi (A.B.D. dolarının simgesi $, Kanada dolarının simgesi $ CAN).

— ANSİKL. *Dolar*, 1793 yılında A.B.D.'de para birimi olarak kabul edildi; eski gümüş 5 fransız frangına eş değerde sayıldı. Dolar 100 sent'e bölünür. Altın bir dolar, 1849'dan 1889'a kadar tedavülde kaldı; değeri 1,617 8 gr ve 900/1 000 ayar altın, yani 1,504 6 gr saf altın veya 25,8 grain altın olarak tespit edildi. A.B.D. paralarının ön yüzlerinde *Liberty* (Hürriyet), arka yüzlerinde ise *United States of America-E pluribus unum* yazılıdır. 20, 10, 5 ve 2,5'lik altın dolarlara ise, arka yüzlerinde bir kartal resmi bulunduğu için sırasıyla çift kartal, kartal, yarım kartal ve dörtte bir kartal adı verilir. Dolar, aynı zamanda Kanada'nın (1949'dan beri 807, 883 mg saf altın değerindedir, 100 sent'e bölünür), Habeşistan'ın (1945'ten beri) ve bazı Orta Amerika devletleri ile Liberya'nın para birimidir. 1910'dan 1948 yılına kadar yuan adı altında Çin para birimi olarak kullanıldı.

A.B.D.'nin ödemeler bilançosu son yıllarda hep açık verdi. Gerçekte bu açık son yirmi yıldır ödemeler bilançosunu tehdit etmekteydi. Önceleri Marshall planı uyarınca Avrupa'ya yönelen yardımlar ve savunma giderleri, daha sonraları Ortak pazar ülkelerine yapılan özel sermaye yatırımları, Vietnam savaşı giderleri ve iç enflasyon, bu açığın belli başlı sebepleriydi. İkinci Dünya savaşından sonra Avrupa ülkeleri, üretimleri arttığı için A.B.D.'den ithalâtı büyük ölçüde kestiler. Ancak bu ülkelerdeki dolar miktarı yükseldi; İtalya, Batı Almanya, Hollanda ve özellikle Fransa ellerindeki resmî dolar stoklarının büyük kısmını altına çevirdi. Bu da A.B.D. altın stoklarını azalttı. A.B.D.'den dışarıya akan dolar iki elde toplanmaktaydı: diğer ülkelerin merkez bankalarında ve özel kişilerin elinde. Sterlin devalüasyonunun olumsuz etkisi, Vietnam savaşının sürmesi, iç enflasyonun baskısı sonucu özel kişiler ellerindeki dolarları çıkarmak istediler. Bu, dolar buhranı veya altın paniği diye adlandırılan duruma yol açtı. Buhran sırasında dış ülke merkez bankaları resmî doları altına çevirmeyi durdurdular. Ancak özel kişilerin altın talebi A.B.D. altın stoklarını, yürürlükteki para sistemini ve doları tehdit etti. Bu durum karşısında Paris altın borsasından gayrı altın borsaları geçici olarak kapandı. *Gold* Pool*'a üye ülkeler Washington'da toplantıya çağrıldı. 20 Mart 1968'de yapılan toplantıda altın değerinin yükseltilmesi teklifi reddedildi; zira bu ayarlama, altın üreten S.S.C.B. ve Güney Afrika devletlerinin yararına işleyecekti. Bunun yerine «İkili Altın borsası» (*Two-Tier Gold Market*) sistemi teklifi kabul edildi. Bu karara göre diğer ülke merkez bankaları resmî doları 1 ons = 35 paritesine göre altına çevireceklerdi. Özel kişilerin elindeki dolarların alım-satım işlemi ise serbest bırakıldı. (LM)

DOLAŞ i. (*dolamak*'tan *dola-ş*). [Yalnız *sarmaş dolaş* sözünde geçer]. *Sarmaş dolaş*, birbirine sarılmış, kucaklaşmış vaziyette: *Sarmaş dolaş uyumak*. (M)

DOLAŞIK sıf. (*dolaşmak*'tan *dola-ş-ı-k*). Dolaşarak giden (yol): *Dolaşık yollardan gittik.* ‖ Kolay çözülmeyecek, içinden çıkılamayacak derecede karışık: *Dolaşık işlerden hoşlanmam.* ‖ Birbirine geçmiş, karışmış olan: *Dolaşık saç. Dolaşık ip.* ‖ Amacı doğrudan doğruya açıklamayıp dolayısıyle sezdiren: *Matmazel, dolaşık cümlelerden hiç hoşlanmaz, etmem* (H. Z. Uşaklıgil).

◆ **Dolaşıklık** i. Dolaşık, karışık olma hali.

◆ **Dolaşıksız** sıf. Dolaşık olmayan. (M)

DOLAŞIM i. (*dolaşmak*'tan *dola-ş-ı-m*). Dolaşmak eylemi.

— Akışkanlar mekan. Termik. Bir akışkanın kapalı bir devre içinde yer değiştirmesi: *Dolaşım pompası.* ‖ *Dolaşım buharı*, motor çevrimine katılmayarak, yoğunlaşmayı önlemek üzere yalnız silindir ceketlerinde (buhar gömlekleri) veya diğer cihazlarda dolaşan buhar. ‖ *Dolaşım suyu*, buharı soğutmak ve yoğunlaştırmak için, yoğunlaştırma kabının boruları içinde dolaşan su. (Genellikle, bir gömleği, bir soğutma kangalını veya bir boru şebekesini soğutmakta kullanılan su.) ‖ *Cebrî dolaşım*, bir makine aracılığıyle sağlanan veya hızlandırılan dolaşım. ‖ *Tabiî dolaşım*, bir akışkanın, aldığı yolun iki ucu arasındaki basınç farklarına bağlı olarak uğradığı özgül hacim değişikliğinin etkisiyle, pompa, vantilatör gibi makineler veya enjektör, fıskiye gibi cihazların aracılığını gerektirmeden yaptığı dolaşım: *Suyun termosifondaki dolaşımı, tabiî dolaşımdır.*

— Anat. Kalbin bir düziye kasılıp gevşemesiyle kan ve lenfin damarlar içinde devamlı yer değiştirmesi. *Esk.* Deveran. ‖ *Dolaşım yetmezliği.* Bk. ASİSTOLİ.

— Bot. Bitkilerde besisuyunun ve hücrede sitoplazmanın hareketleri.

— Coğ. Bk. ANSİKL.

— Fizyol. *Kan dolaşımı* veya sadece *dolaşım*, kalpten çevreye ve çevreden kalbe doğru kanın düzenli akımı. Bk. ANSİKL.

— Meteorol. *Atmosfer dolaşımı.* Bk. ATMOSFER.

— ANSİKL. Coğ. *Dolaşım*'ın incelenmesi beşerî coğrafyanın başlıca bölümlerindendir: konusu insan ve ürünlerin yer değiştirmesini incelemektir. Dolaşım olgularının iktisadî şartlarla, üretimin ve mübadelenin düzenlenmesiyle sıkı ilişkisi vardır.

● *Tarih.* Eskiçağda medeniyetlerin çoğunun dolaşım faaliyeti köle toplamak için yapılan akınlar, bir toprağın ele geçirilmesi ve değerli madenlerin taşınmasıyle sınırlıydı; ticaret örgütlenmemişti. Girit çanak çömleklerinin çeşitli ülkelere yayılması teşkilâtlı bir ticaretin sonucu olarak kabul edilmez; ancak insan, altın ve gümüş ihtiyacını karşılayabilmek için gidilen yerlerin çeşitliliğini gösterir. Yunanlılar ve Romalılar dolaşımı düzenleyen mekanizmaların kökündeki anlayışı değiştirmediler, sadece tahıl sıkıntısı çekmemek için gerekli tedbirleri aldılar.

Üretim araç ve şartları değiştikçe dolaşım da gelişir. XIX. yy.a kadar bu gelişme çok sınırlı kaldı, deniz ticareti ancak, nakliyat masraflarını rahatlıkla karşılayabilecek değerli ürünlerle ilgileniyordu. Karadaki mübadelenin tonajı sınırlıydı ve ancak yakın yerlerle yapılıyordu: besin ürünlerini çoğunlukla üreticiler veya yanıbaşlarındaki komşuları tüketiyordu.

Sanayi üretiminin gelişmesiyle birlikte, ticaret pazarlarının yapısı altüst oldu: dolaşım özellikleri değişti. Eskiden yalnız mahallî olan ticaret, ürün sayısının giderek artmasıyle bölgesel, millî hattâ milletlerarası özellik kazandı. Dolaşım dünya ölçüsüne ulaştı; geçmişe oranla çok daha fazla mal taşınmaya başlandı: çeşitli A.B.D. eyaletleri bugün yılda 20 milyon tondan çok buğday ihraç eder.

● *Mal mübadelelerinin cinsi.* Çağımızı niteleyen mübadele akımları sınaî faaliyetin temelini meydana getirir: imalât merkezlerine ilk maddelerin taşınması ve sanayi ürünlerinin iç veya dış tüketim pazarlarına dağıtılması. Mübadeleler şehirlerin beslenmesini de sağlar: süt ürünleri, ılıman bölgelerde ve Akdeniz ülkelerinde yetişen meyve ve sebzeler yakın yerlere, hızla ve özel tedbirlerle («soğuk zincirleri») taşınır; tahıl, bazen de et (İngiltere'nin Arjantin ve Yeni Zelanda tarafından beslenmesi) uzak ülkelere gönderilir.

Sosyalist iktisadın hüküm sürdüğü ülkelerde malların dolaşımı da aynı gerekler uyarınca yapılır; ama iktisadın yönetimi, mübadeleleri sistemleştirmek ve üretimin gelişmesiyle bağdaşabileceği yerlerde genişliğini sınırlamak eğilimindedir (madenlerin yeniden dağıtılması; kısmen tabiî verilere bağlı olan tarım ürünlerinin dağıtılması). Bu tip bir iktisadın örgütlendiği veya örgütlenmekte olduğu devlet sayısının artması, dünyada iki pazar meydana gelmesine yol açtı; bu pazarlar arasındaki mübadeleler siyasî isteklerden (stratejik ürün satışının sınırlanması) çok, iktisadî güçlüklerle (ödeme şekli, para değeri, ticaret unsurları seçimi meseleleri) sınırlandı.

● *İnsan dolaşımlarının cinsi.* İnsanların yer değiştirmesi her şeyden önce geçinme gereklerine bağlıdır; bu gerekler çağlara göre değişik şekillerde ortaya çıkar. Bilinen ilk göçler, sürülerin tabiî hareketlerine bağlıydı. Sibirya'nın kuzeyinde, Kamçatka ve Samoyed'ler kabilelerinin bugün de ren sürüleri peşinde yer yer dolaşmaları, dolaşımın en eski biçimlerinden biri sayılır.

Mevsim gereği yapılan göçler, uzun süre en kalabalık göçler olarak kaldı: özellikle nüfusu bütün yıl boyunca besleneye yetersiz (çağın ötetim şartlarıyle) bölgelerde yaşayan köylüler kış mevsiminde göçüyorlardı; 1750-1880 yılları arasında Batı Avrupa dağlarında mevsim göçü yaygındı. Bugün birçok tarım bölgesinde (hiç değilse birkaç hafta için) belirli zamanda bitirilmesi gereken işlerde geçici işçiler çalıştırılır (bağbozumu; meyve toplama v.b.).

Sınırsız sayıda insan da, her gün yer değiştirir: yüzbinlerce işçi ve memur otomobil, motosiklet, otobüs veya bisikletle uzaktaki işlerine gider; bu yer değiştirmeler yalnız büyük şehirlerde olmaz; orta büyüklükte şehirlerde ve büyük sanayi bölgelerinde de günlük göçler çoktur.

XX. yy.a has öbür yer değiştirmelere de şehirler sebep olmuştur: komşu köy bölgelerindeki köylüler ticaret merkezlerine akın eder. Ayrıca şehirler, büyük turist göçlerinin de hareket noktasıdır; turist göçlerinin düzenliliği, bu göçlerin coğrafî bir karakter taşımasına yol açar.

● *Teknikler.* İnsanların bütün faaliyetleri gibi dolaşım da tarih boyunca gelişen tekniklerin kullanılmasına dayanır; tekerlek ve yelkenin icadı, lokomotif ve uçağın çağımızdaki icadı kadar kesin değişikliklere yol açtı. Bununla birlikte, uzun süreli bir gelişmeden sonra, bütün modern ulaştırma tekniklerinin temeli olan buluşların yarım yüzyıl içinde (1850-1900) yapıldığı söylenebilir.

Taşımada insanlardan yararlanma XX. yy. başına kadar sürdü; Afrika, tropik Amerikası, Orta Asya ve hattâ iktisadı gelişmiş ülkelerin dağlık bölgelerinde hâlâ devam eder. İnsan, taşıma sırığı (terazi), arkalık, küfe yardımıyle 25-40 kg. taşıyabilir.

Hayvanların yük taşımada kullanılması bir gelişmeyi temsil eder: hayvanlar genellikle her gün ve insanın taşıyabileceğinden daha çok yükü daha uzaklara taşır; üstelik tek bir insan birçok hayvanı güdebilir. Köpek (kutup bölgeleri), ren geyiği, Asya'dan getirilen ve M.Ö. VI. yy.da Afrika'ya giren deve (300 kg.a kadar yük), And'larda kullanılan lama (50 kg.a kadar yük), Orta Asya'nın yüksek dağlarında kullanılan yak (120 kg'a kadar), göçebelerin çoğunun kullandığı at ve eşek (150 kg.a kadar yük) yük taşımada kullanılan hayvanların başlıcalarıdır. Hayvan koşulan araçların M.Ö. III. yy.da Kaldeliler tarafından kullanıldığı sanılır. Ama taşımada kesin gelişme, koşum tekniğinin geliştirilmesiyle oldu: hayvanın boğazından değil de omuzundan koşulması; hayvanların art arda dizilmesi. Su üzerinde dolaşım ise yelkenin bulunmasıyle yenilendi ve sonradan birçok buluştan faydalanıldı.

XVIII. yy.daki tartışılmaz gelişmelere rağmen, ulaşım araçları XIX. yy.da, sanayi devrimi sonunda ortaya çıkan iktisadî ihtiyaçlara cevap veremiyordu. Ortaklaşa kusurları yavaş yol almalarıydı. XVIII. yy. sonunda ingiliz limanlarından Melbourne'a yaklaşık olarak 60 günde, Paris'ten Bordeaux'ya at arabasıyle 40 günde gidiliyordu. Birçok yol kışın kullanılamıyor, yazın susun azlığı, kışın don olayı yüzünden birçok ırmak veya kanaldan yararlanılamıyordu; denizde yelkenliler çoğunlukla rüzgârın esişine bağlı olarak yol alıyor, bu yüzden

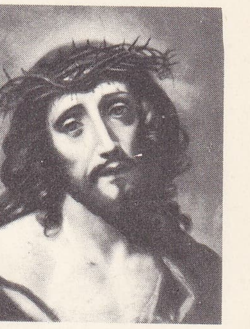

Carlo DOLCI
«Ecce Homo»
Pitti galerisi, Floransa

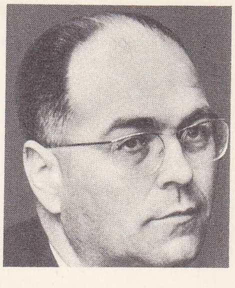

Danilo DOLCI

Foto. Anderson-Giraudon, Camera-Press (LAROUSSE)

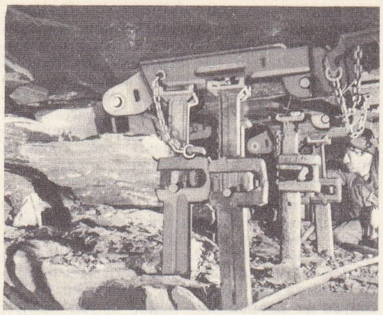

doldurma (mad. oc.)

de yolculukların süresi değişiyordu. Hiç değilse karada (1830'a doğru gemiler 1 200 tona kadar taşıyabiliyordu) büyük ölçüde ulaşım yapmaya yetersizdiler. Bütün bu şartlar yüzünden taşıma fiyatı yüksekti. Demiryolu ile gemilerde buharın kullanılması, dolaşım meselelerinin bütün verilerini yeniledi ve her şeyden önce fiyatların önemli ölçüde düşmesine yol açtı.

● *Dolaşımın yapısı.* Şebekeleri meydana getiren ulaştırma araçları çeşitli düzenleme biçimlerine bağlıdır. Demiryollarının döşenmesi büyük yatırımlar gerektirdiğinden, demiryolu işletmeleri güçlü şirketlerdir. Hava ve deniz trafiği için de durum aynıdır; ayrıca hava trafiğini devlet büyük ölçüde destekler. Bk. TRAFİK.

Kara ve ırmak ulaşımının yapı bakımından benzer özellikleri vardır: demiryolları gibi gelişmiş bir iç yapının bakımını gerektirmez, deniz ticareti gibi masraflı malzemeler ve ticarî havacılık gibi çok pahalı ve kısa süre kullanılan (sürekli teknik düzelmeler yüzünden) malzemeler kullanılmaz. Bu yüzden küçük sanayiciler ulaşım sağlayan bir mavna veya kamyonu kolayca satın alabilir.

Dolaşım dünyanın bütün bölgelerinde aynı biçimde örgütlenmemiştir: çeşitli ulaştırma araçlarından meydana gelen çok sık şebekeler ancak birkaç imtiyazlı bölgede kurulmuştur; iktisadi henüz geri olan geniş alanlarda ulaşımı şebekelerle bağlantısı olmayan kara ve demiryolları sağlar. Bu düzenleme biçimlerinin dağılımı, dünyanın çeşitli bölgelerinin iktisadî gelişmesindeki eşitsizliğiyle orantılıdır.

— Fizyol. İlk çağlarda insanlar kan dolaşımını bilmezlerdi, Aristoteles akciğerlerdeki havanın doğrudan doğruya atardamarlara girdiğini zannederdi; Galenos karaciğeri, kan yapıcı başlıca organ sayar, kalbi solunum merkezi diye 'kabul ederdi. 1553'te Michel Servet, kalbin sağ ve sol kısmını farkederek akciğer dolaşımını kabul etti. 1555'te André Vésale sağ ve sol kalbin birbiriyle birleşmediğini gösterdi, atardamarlarla toplardamarları farketti; 1629'da W. Harvey kan dolaşımını keşfederek bu konudaki başlıca kanunları ortaya koydu; daha sonra Bartholin lenf damarlarının rolünü belirtti. XIX. yy.da Magendie, Malpighi'nin keşfettiği kılcal damarların mahiyetini ve fonksiyonunu açıkladı; Cl. Bernard damarları hareket ettiren sinirleri buldu ve bunların lokal dolaşımdaki etkilerini belirtti. Çok hücreli hayvanlarda dolaşımın görevi,

DOLE
Notre-Dame kilisesi
ve Doubs nehri

dolaşım sistemi ne kadar basit olursa olsun, dokulara gerekli maddeleri götürmek, dokularda oluşan artık maddeleri onlardan uzaklaştırmak ve böylece organizmadaki bütün hücrelerin içinde bulunduğu iç ortamın bileşimini aşağı yukarı sabit tutmaktır. Dolaşım sisteminin gittikçe gelişmesi sonucu olarak, besleyici sıvıyı, yani kanı bir damar veya kanal sistemine (atar ve toplardamarlar) iten hareket ettirici organlar (kalp veya kalpler) ortaya çıkar. Basit yapılı hayvanlarda, kanı itici organlar ve böceklerde olduğu gibi bir sırt damarı bulunsa bile dolaşım açıktır, yani kan iç organlar boşluğunda bulunur ve tam kapalı olmayan damarlar içinde dolaşır. Yumuşakçalarda atardamar ve toplardamarlara benzer organlar varsa da temiz kanla kirli kan gene de birbirine karışır; basit yapılı omurgalıların kalbinde de, karıncık tek olduğu için her iki kan karışır; gerek kuşlar, gerekse memelilerin kalbinde kirli kanın bulunduğu sağ taraf la temiz kanın bulunduğu sol taraf birbirinden tamamen ayrı ve damar sistemi tamamen kapalı olduğundan artık bu iki kan birbirine karışamaz.

● *Embriyonda dolaşım.* Dölyatağında iken embriyonda art arda iki ayrı dolaşım devresi görülür. 15. Günden 45. güne kadar devam eden birinci devrede kalp kasılabilen basit bir tüp halindedir ve dolaşıma omfalomezenterik dolaşım adı verilir; ikinci devrede (45. günden doğuma kadar) dolaşım etene yoluyle olur; başlangıçta kalp üç gözlüdür: bunlardan birincisi karıncık boşluğudur ki sonradan ikiye bölünerek karıncıkları teşkil eder.

İkinci boşluk doğuma kadar Botal deliği ile birbirine bağlı bulunan iki kulakçığa ayrılır; üçüncü göz ise aort soğancığıdır; karıncık boşluğu ile ilintili olan bu boşluktan da aort oluşur. Dölütte küçük dolaşım, yani akciğer dolaşımı yoktur; dölüt oksijenini eteneden alır. Doğumdan on beş gün sonra, küçük çocuğun dolaşımı yetişkin bir insanınkiyle aynı olur.

● *Kan dolaşımı.* İnsanda dolaşım aygıtı tıpkı üstün yapılı omurgalılarda olduğu gibi merkezî bir hareket ettirici organ, yani kalp ile damarlardan ibarettir; atardamarlar kalpten çıkar ve oksijenli kanı çeşitli organlara götürür; toplardamarlar kalbe gelir ve karbondioksitli kirli kanı kalbe getirir; bu iki çeşit damar arasında ise tek katlı hücre tabakasından oluşan ve kılcal damarlar adı verilen çok ince küçük damarlar bulunur. Gaz ve besin alışverişi bu kılcal damarlarda olur; kılcal damarlardaki oksijen ve besinler hücreler arasındaki ak kana, ak kandaki karbondioksit ve zararlı maddeler de kılcal damarlara geçer.

Kan dolaşımı süreklidir, ardışık olarak gelen kalp atışları, atardamarların esnekliği sayesinde yavaş yavaş yumuşatılır. Dolaşım daima aynı yöndedir: çeşitli organlardan toplardamarlarla gelen kan ana toplardamar yolu ile sağ kulakçığa ulaşır; oradan sağ karıncığa geçerek akciğer atardamarlarıyle akciğerlere gider; kan burada temiz kan haline geçer ve akciğer toplardamarlarıyle sol kulakçığa gelir. Bu dolaşıma küçük dolaşım veya akciğer dolaşımı denir.

Sol kulakçığa gelen temiz kan, sol karıncığa geçer ve oradan aort yoluyle çıkar; buradan gittikçe dallara ayrılan atardamar, atardamarcık ve kılcal damarlar içinde ilerleyerek organlara ulaşır; kılcal damarlara gelince kadar dolaşımın hızı oldukça azalır. Kılcal damarlar da yukarıda anlatıldığı şekilde gaz ve besin alışverişini yapan kan toplardamar sistemine geçer ve ana toplardamar yoluyle sağ kulakçığa ulaşır. Buna da büyük dolaşım denir. Büyük dolaşımın içinde kapı toplar damarı sistemi denilen özel bir dolaşıma rastlanır; bu dolaşımda kirli kan kapı toplardamarı yoluyle bağırsak kılcal damarlarından başlayarak akciğere gelir; burada toplardamarlar tekrar kılcal damarlara dönüşür; bunlardan geçen kan karaciğer üst toplardamarı aracılığıyle ana toplardamara dökülür. Dolaşım oldukça hızlıdır; bir saat içinde kanın vücudu 120 defa dolaştığı tahmin edilmektedir. Dolaşım her şeyden evvel kalbin itici kuvveti ile olur; kalbin diyastolu sırasında ise, daha önce kalbin kasılmasıyle (sistol) çeperleri gerginleşen atardamarların esnekliği ve bu gerginlikle orantılı olarak kana yaptığı basınç sayesinde akım devam ettirilir. Kanın geriye dönüşü ise atardamarlardaki basıncın itmesiyle (kılcal damarların içinde etkili olan ve kirli kanı arkadan iten bu basınca itici kuvvet adı verilir) ve ikinci derecede başka etmenlerle sağlanır. Bu ikinci derece etmenler şunlardır:

1. kalpten yukarıda bulunan toplardamarlardaki kanın ağırlığı; **2.** toplardamar çeperlerine teğet basınç yapan kas kasılmalarının kanı itmesi; toplardamarların içinde bulunan kapakçıkların kanın bir yönde ilerlemesini sağlaması; **3.** solunum hareketlerinin (göğüsün soluk alma gücü, diyaframın aşağı çökmesiyle beliren karın basıncı) soluk alma sırasında ana toplardamarlarda ve kulakçıklarda atmosfer basıncından daha düşük bir basınç meydana getirmesi.

● *Akkan (lenf) dolaşımı.* Akkan çıkış noktasına dönmediğine göre sahici bir dolaşım sayılmaz; bu dolaşım lenf damar sistemi denen özel damarlara bir kısım kan sıvısının sapmasından ibarettir. Hücre çevresi boşluklarda bulunan akkan, akkan damarlarında toplanır; bağırsaklardan gelen kilüs damarları ile vücudun sol tarafındaki akkan damarları göğüs kanalına dökülür; bu kanalın alt kısmı bir hazne şeklindedir: Pecquet (Peke) sarnıcı. Göğüs kanalı omurga boyunca yukarıya doğru ilerleyerek sol köprücük altı toplardamarına dökülür. Vücudun sağ tarafından gelen akkan damarları ise sağ köprücük altı toplardamarına ulaşır. Akkanın damarlarda ilerlemesi, toplardamar dolaşımındaki aynı etkilerle, yani en başta itici kuvvet, sonra göğsün çekimi, kasların kasılması ve nihayet damarların içinde güvercin yuvası denilen ve akkanın geri gitmesini önleyen kapakçıklar sayesinde sağlanır. Akkanın damarlarda ilerleme hızı aynı kalınlıktaki toplardamardakine göre çok daha yavaştır; ayrıca akkan damarlarındaki basınç birkaç milimetre civa basıncını geçmez. Sinir sisteminin, özellikle karın zarı ve iç organlar sinirlerinin etkisi de akkan akımını değiştirebilir, fakat akkan akımını düzenleyen asıl etken akkanın oluşumu, çoğalımı ve itici kuvvettir. [LM]

DOLAŞMAK geçz. f. (*dolamak*'tan *dola-ş-mak*). Amaçsız olarak gelişigüzel gezmek: *Dolaşırdık beyaz seherlerde* (Tevfik Fikret). *Akşam uğra da biraz dolaşalım. Parkta dolaşmak.* ‖ [Bir yeri] Ziyaret etmek, gezmek: *Müzeleri dolaşmak. Şehri dolaşmak.* ‖ Doğru gitmeyip yolu uzatmak: *Şam yolu muhataralı olduğundan Irak yolu ile dolaşarak Şam'a gidip gelmeye başladılar* (Cevdet Paşa). *Bu yol dolaşır.* ‖ [Saç, iplik v.b. için] Birbirine geçip güç çözülür hale gelmek: *Saçı uzun, çok dolaşıyor. İplikler dolaşmış, açılmıyor.* ‖ Herkes tarafından söylenmek, yayılmak: *Zaten ortada dolaşan sözler de o merkezde idi* (R.N. Güntekin). ‖ Denetlemek: *Numan atına bindi, askeri dolaştı* (Cevdet Paşa).

— ÇEŞ. DEY. *Ayakları birbirine dolaşmak*, ayakları birbirine karışmak, sürçmek. ‖ *Ayağına dolaşmak.* (Bk. AYAK.) ‖ *Dili dolaşmak*, söyleyeceği sözleri şaşırmak: *Korkudan dilim dolaşıyor, nasıl söyliyeyim?* (H.R. Gürpınar).

— Balıkç. Dolanmak.

— Denizc. Bir engeli uzaktan dolanarak geçmek.

◆ **Dolaşılmak** edilg. f. Dolaşmak eylemine konu olmak: *Bahçenin her tarafı dolaşıldı.*

◆ **Dolaşma** i. Dolaşmak eylemi: *Ovada gezip dolaşmalarından bana ne* (R.H. Karay).

◆ **Dolaştırılmak** edilg. f. Dolaştırmak eylemine konu olmak: *Çocuklar parkta dolaştırıldı.*

◆ **Dolaştırmak** ettrg. f. Dolaşmak işini yaptırmak, oradan oraya götürmek: *Düldülü sekiz, on dakika bahçenin içinde dolaştır* (R. N. Güntekin). [LM]

DOLAY i. (*dolamak*'tan *dola-y*). *Yeni.* Çevre, civar, yakın: *Kuşçubaşıların çiftliği Salihli dolaylarında olacak.* (K. Tahir). *Esk.* Havali, etraf ‖ Yol kıvrıntısı, viraj. ‖ *Dolay kutupsal*, kutuplara yakın olan, kutupları çevreleyen: *Dolay kutupsal denizler.*

Foto. Roubier (LAROUSSE)

— DEY. *Fır dolayı*, çepe çevre: *Fır dolayı gezmek.*

— Astron. *Dolay kutupsal yıldız*, daima gözlem yerinin ufuk çizgisi üstünde kalacak kadar kutba yakın olan yıldız; yani hiç batmayan, dolayısıyla doğmayan yıldız. (Bu durum, gözlem yerinin enlemine bağlıdır). [Bk. ANSİKL.]

— ANSİKL. Astron. Astronomide, kutba olan açısal uzaklığı 10°'den az olan yıldızlara genellikle *dolay kutupsal yıldız* denir. Bu yıldızlar, meridyen gözlemlerinin kesinliği bakımından büyük önem taşır. Bunun için, dolay kutupsal yıldızların küçük genlikli ve hızlı olmayan günlük görünür hareketi hakkında teferruatlı gökgünlükleri düzenlemek gerekir. (LM)

DOLAYI i. (*dolamak*'tan *dola-y-ı*). [*-den dolayı* şeklinde]. Sebebiyle, ötürü: *Bu surette vatan ve milletimiz için birlikte çalışacağımızdan dolayı pek bahtiyarım* (Atatürk). *Ahmed-i Şirazî'nin maskesinin arkasına ne sebepten dolayı saklanıyorsun?* (H. E. Adıvar). ‖ Daire, civar, çevre. Bk. DOLAY.

◆ **Dolayısıyle** edat. Bağlı olarak, dolaylı şekilde: *Edebiyat alanında bir tek kaygısı vardı; dil kaygısı, dolayısıyle vezin kaygısı* (N. Ataç). *Bugün cuma / Büyükannemi hatırlıyorum / Dolayısıyle çocukluğumu* (C.S. Tarancı). ‖ Sebebiyle, yüzünden: *Cenaze dolayısıyle dükkânımız kapalıdır.* (M)

DOLAYLAMA i. (*dolay*'dan *dolay-la-ma*). Ed. Bir düşünceyi, duyguyu, olayı v.b. yi bayağı ve alelâde sözlerle değil de zarif ve ince ifadelerle anlatma. — *Esk.* Edeb-i kelâm. (Ustaca kullanıldığı zaman üslûbu asilleştiren bir unsur sayılmış, fakat çok zaman sözü uzatan bir özentiden öteye gidememiştir: Nabi'nin terlemeyi anlatan sözü: *Kat kat düşüp ol peri hicaba / Gark oldu gülâb-ı ıstıraba.*

◆ **Dolaylamalı** sıf. Dolaylama içeren; dolaylaması olan: *Dolaylamalı üslûp.*

— Dil bil. Bütün karmaşık biçimleri için kullanılır. (M)

DOLAYLI sıf. (*dolay*'dan *dolay-lı*). Doğrudan olmayan, vasıtalı olan. *Esk.* Bilvasıta.

— Dil bil. *Dolaylı özne*, edilgen fiilli cümlede tümleç olarak bulunan kelimede saklı olan gerçek özne: *İsyan «hükûmet kuvvetleri» tarafından bastırıldı. Sokaklar «belediye» tarafından temizletildi*, gibi. ‖ *Dolaylı tümleç*, fiilin anlamını tamamlayan ve yönelme (*-a, -e hali*), bulunma (*-da, -de hali*) ve ayrılma (*-dan, -den hali*) durumlarından birinde bulunan tümleç: *«Babasına» mektup yazdı. Saat tam onda «evde» bulunacak. Başkan «toplantıdan» çıkarken gazeteciler etrafını sardılar*, gibi. ‖ *Dolaylı tümleç öbeği*, dolaylı tümleç ile birlikte kullanılan kelimelerin tümü: *Gemi «iskelenin sağ tarafına» yanaştı. Sizi «bahçesi çiçeklerle bezenmiş sıcak yuvamızda» bekliyoruz. «Vitrini gösterişli olan bir dükkândan» alışveriş yapmak âdetidir.*

— Mant. Bir terimin veya önermenin ötekine üçüncü bir terim veya önerme aracılığıyle bağlı olması: *Dolaylı sonuç*. ‖ *Dolaylı çıkarım*, sonuca dolaylı olarak varılan akıl yürütme.

— Radyotek. *Dolaylı ısıtma*, elektronik tüplerde bulunan katotları ısıtma usulü. Bu tüplerdeki elektron verici tabaka (gerçek anlamdaki katot), ısıtıcı filamanın elektrik deşarjına karşı yalıtılmıştır. (LM)

DOLAYSIZ sıf. (*dolay*'dan *dolay-sız*). Doğrudan doğruya, aracısız olan. *Esk.* Bilâvasıta.

— Belâgat. Doğrudan doğruya meseleyle ilgili olan: *Dolaysız uslamlama.*

— Fels. Araçsız, doğrudan doğruya olanın niteliği. ‖ *Dolaysız bilgi*, sezgi yoluyle edinilen bilgiye verilen ad. (Bunun karşıtı, akıl yürütmenin katıldığı dolaylı bilgidir.) ‖ *Dolaysız veriler*, dolaysız bir bilginin veya sezginin nesnesini meydana getiren veriler (bu anlama, özellikle, Bergson'un felsefesinde ve *Bilincin Doğrudan Doğruya Verileri* [Les Données İmmédiates de la Consience] adlı eserinde rastlanır).

— Mant. *Dolaysız kanıt*, tümevarımların ve kesin olmayan durumların sağladığı kanıtın tersi olan gerçek ve sağlam kanıt. Ötekilere, dolaylı kanıt adı verilir. ‖ *Dolaysız önerme*, (zt. EVRİLMİŞ ÖNERME), terimleri evrilmemiş önerme. (Meselâ «Haklı olan her şey yasaya uygundur» önermesi evrilerek «Yasaya uygun olan her şey haklıdır» denilecek olursa, bu ikinci önerme birincinin evrilmişi olur. Birinci önermeye ise «dolaysız önerme» denir.) ‖ *Dolaysız sonurgu*, küçük terimin konu, büyük terimin de yüklem olduğu sonurgu.

— Mat. *Etkisiz elemanları e_1, e_2 olan A* $(a, a_1, a_2...)$ *ve B* $(b, b_1, b_2...)$ *gibi iki grubun dolaysız çarpımı*, bir iç bileşim kuralıyle donatılmış olan bu iki grubun G = A × B kartezyen çarpımı; (a, b) ve (a_1, b_1) gibi iki elemanın bileşimi A'da a ile a_1, B'de b ile b_1'in bileşimlerinden meydana gelen bir çifttir: $(a, b). (a_1, b_1) = (a. a_1, b_1)$.

A ve B gruplarında birbirinden farklı kurallar söz konusu olmakla birlikte her ikisini de bir nokta ile göstermekte mahzur yoktur, bu bir karışıklığa yol açmaz. (Bk. ANSİKL.) ‖ *A* $(a, a_1, a_2...)$ ve $(b, b_1, b_2...)$ *gibi, işaretleri toplanabilir, dolayısıyle değiş edilebilir iki grubun dolaysız toplamı*, bileşim kuralı (a, b). $(a_1, b_1) = (a + a_1, b + b_1)$ bağıntısıyle tanımlanan G grubu. (A ⊕ B şeklinde gösterilen bu toplam da bir Abel grubudur.) ‖ *E_1, E_2 alt vektörel uzaylarının dolaysız toplamı*, E_1 ve E_2 tümleyici iki alt uzay olmak şartıyle, her vektörü, yalnız ve yalnız E_1 alt vektörel uzayının bir vektörü ile E_2 alt vektörel uzayının bir vektörünün toplamı olarak elde edilen E vektörel uzayı. (Bu toplam, $E_1 \oplus E_2$ şeklinde gösterilir.)

— Tıp. *Dolaysız bulaşma*, doğrudan doğruya temasla bulaşma. ‖ *Dolaysız dinleme*. Bk. DİNLEME.

— ANSİKL. Mat. A ve B gibi iki grubun dolaysız G çarpımı, etkisiz elemanı (e_1, e_2) çifti olan bir gruptur. (e_1, e_2) çifti, her iki grubun etkisiz elemanlarından meydana gelir. G grubunda, elemanları, A'nın herhangi bir elemanı ile B'nin etkisiz elemanının birleşmesiyle oluşmuş (a, e_2) çiftleri olan g_1 alt cümlesi ve aynı şekilde elemanları, B'nin herhangi bir elemanı ile A'nın etkisiz elemanının birleşmesiyle oluşmuş (e_1, b) çiftleri olan g_2 alt cümlesi gözönüne alınırsa, şu özellikler dikkati çeker:

1. g_1, g_2, G'nin ayrı iki alt grubudur ve bunlar sırayle A ve B grupları ile izomorftur;

2. G'nin her elemanı, g_1'in bir elemanı ile g_2'nin bir elemanının birleştirilmesinden elde edilir. Bu metotla bir eleman ancak tek bir şekilde elde edilir.

◆ **Dolaysızlık** i. Feodal huk. Dolaysız bir fief'in (dirliğin) veya asilliğin imtiyazı.

— Milletlerarası huk. Bir yandan, Avrupa topluluklarından biri ile, öte yandan, fizik veya manevî bir kişilik arasında, herhangi bir devletin aracılığı olmaksızın dolaysız bağıntıların kurulması. (LM)

DOLBEAU (Henri Ferdinand), fransız cerrahı (Paris 1830-1877). 1858'de hastahane operatörü, 1872'de, dış hastalıklar profesörü ve tıp akademisi üyesi oldu. Lithotria parinealis ameliyatını ilk düşünen ve başaran odur; bu sebeple bu ameliyata Dolbeau ameliyatı denir. Başlıca eserleri: *Recherches sur les Vaisseaux du Bassin* (Leğen Damarları Üstüne Araştırmalar) [1855]; *Traité de la Pierre dans la Vessie* (Sidik Torbası Taşları Üstüne İncelemeler) [1824]; *De la Lithotritie Périneale* (Lithotritia Perinealis Üstüne) [1872] v.b. (L)

DOLCE (Ludovico), italyan hümanisti (Venedik 1508-ay.y. 1568). Homeros, Horatius, Vergilius ve Eskiçağın öteki yazarlarından yaptığı tercümelerin yanı sıra *Osservazioni Sulla Volgar Lingua* (Halk Dili Üstüne Gözlemler) [1550] adlı eseriyle tanındı. *Il Ragazzo* (Oğlan) [1541] ve *Il Marito* (Koca) [1545] gibi komedilerinde ve *Marianna* (1565) adlı trajedisinde latin klasiklerinin izinden gitti. (L)

DOLCEBUONO (Gian Giacomo), italyan heykeltıraşı ve mimarı (Milano 1440'a doğr.-ay.y. 1506). Lodi'de İncoronata kilisesinin yapı ve dekor işlerinde G. Battagio'nun yerini aldı (1489). Milano katedrali için açılan yarışmayı G.A. Amadeo ile birlikte kazandı. S. Celso yakınlarındaki Santa Maria kilisesinin 1493'te başlamış olan inşaatını yönetti. (L)

DOLCE, DOLCİSSİMO (ital. k. ler). Müz. Tatlı, mümkün olduğu kadar yumuşak. (L)

Dolce stil nuovo (yeni tatlı üslûp), Dante'nin (Âraf, XXIV. 55) Floransalı şairler okuluna verdiği ad. Guido Guinizelli'nin önderlik ettiği bu şiir okulunun başı Dante'dir. Okulun diğer şairleri: Guido Cavalcanti, Lapo Gianni, Dino Frescobaldi, Gianni Alfani, Cino da Pistoia. Derin bir kültüre dayanan bu ince zevkli okulun en belirgin özelliği yüce ve platonik aşk anlayışıdır. (L)

DOLCETTO i. İtalya'nın kuzey bölgelerinde yetiştirilen ve erken ürün veren asma çeşidi. (Salkımı orta büyüklükte, biraz uzunca, üzümü ince kabuklu, yumuşak ve tatlı olur. Bu üzümden koyu renkli şarap elde edilir.) [L]

Dolce Vita (LA). Bk. TATLI HAYAT.

DOLCİ (Carlo), italyan ressamı (Floransa 1616-ay.y. 1686). Jacopo Vignali'nin öğrencisi. Madonnalar (Avignon, Budapeşte, Floransa, Viyana) ve İsa'yı tasvir eden resimler yaptı ve bunlarda çok ince bir resim tekniği uyguladı (Floransa). — Kızı AGNESE (?-öl. 1690'a doğr.), daha çok babasının eserlerini kopya etti. (L)

DOLCİ (Danilo), italyan sosyologu ve yazarı (Sesana, Trieste 1924). Saltini ile birlikte Nomadelfia hıristiyan topluluğunu kurdu. Asıl mesleği mimarlıktır. Sicilya'nın yoksulluğu ve az gelişmişliği onu o derece derinden etkiledi ki 1952'de oraya yerleşti ve Sicilya'da tanık olduğu büyük yolsuzluklar, özellikle *Mafia*'nın zorbalıkları karşısında, «halk bilincinin sözcüsü» oldu. Yoksullar arasında onlar gibi başlayarak, birçok uyarıcı araştırma yaptı ve 1958'den sonra Sicilya köylülerinin meselelerini ile ilgilenmek üzere, araştırma büroları kurdu. 1958'de Lenin Barış ödülünü aldı. (L)

DOLCİ (Giovannino di Pietro DE), italyan mimarı ve heykeltıraşı (Floransa-öl. Roma 1486'ya doğr.). Vatikan'ın oymacılık işlerinde çalıştı. 1473'ten sonra Sistina kilisesinin yapımını yönetti. Ayrıca kale yapımında da uzmandı. (L)

DOLCİA, iki Provence* kontesinin adı. (L)

DOLDENHORN, Batı Bern Alplerinde, 3 647 m yüksekliğinde buzullu tepe. (L)

DOLDRUM'LAR, çoğl. i. (ing. *doldrum*, bitkinlik hüzün > doldrums'dan). Meteorol. Ekvatorun alçak basınç bölgesi (ingiliz bahriyesi tarafından 1850'den beri kullanılan ve bugün bütün dünya meteorologlarınca kabul edilen terim).

— ANSİKL. *Doldrum*'lar bölgesi, iki yarıküre alizelerini ayıran bir durgunluk bölgesidir. Alizelerin yakınsamasıyle yükselen havanın hareketleri ancak dikine olur ve bu hareketler kapalı bir gökyüzü ile günlük yağmurlar getirir. Yelkenli gemiler devrinde, hareketsiz kalan tekneler haftalarca bu kötü havadan kurtulamazlardı. Doldrum'lar, Güneş'in eğimini takip edecek enlemler boyunca yer değiştirirler (okyanuslar üzerindeki ortalama mevki: ağustosta 5°-10° kuzey, şubatta 5° kuzey-1° güney). [L]

DOLDURMA i. (*doldurmak*'tan *dol-dur-ma*). Dolu hale getirilecek boşluğun içine bir şeyler koyma.

— Ask. Düşmanın bir muharebe düzenine açtığı gediğin küçültülerek gitgide kapatılmasını öngören işlem. (Doldurma, süvari, motorlu ve zırhlı tümenler gibi ateş vasıtaları güçlü ve hareket kabiliyetleri yüksek olan birliklerde sağlanır.)

— Ciltc. Deri ile kâğıt arasındaki kalınlık farkını karşılamak amacıyle düz bir kâğıt veya mukavvayı cilt başı kâğıdına yapıştırmadan önce, ince karton veya bir kâğıt yaprağı ile doldurmak.

— Hidrol. Suyun, taşıdığı gereçlerin tamamını veya bir kısmını yığması. (Doldurma, suyun yük taşıma sınırı aşıldığı zaman meydana gelir; ırmak yatağını yükselten bu olay, akarsu yataklarının yer değiştirmesinin başlıca sebebidir.)

— İnş. Bir duvardaki boşlukları bol harca bulanmış küçük malzemelerle doldurma ey-

Etienne DOLET

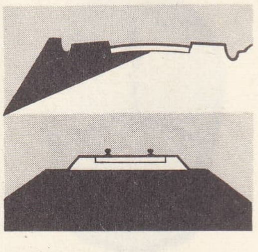

dolgular (bayınd.) kara yollarında demiryollarında

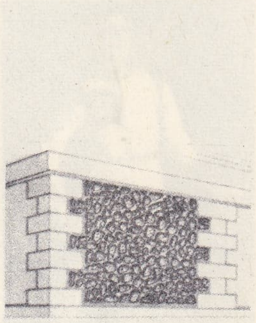

dolgu (inş.)

Foto. LAROUSSE

DOLiKHENOS

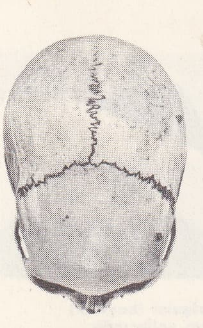

dolikokran

Anton DOLiN
bir ispanyol balesi olan
«Asker»de

lemi. (*Tıkma* da denir.) || Yapılmakta olan bir duvarın dibine çıkan toprağı yığma.

— Jeomorfoloji. Akarsuların malzeme biriktirmesi. (Terim, büyük kısmı durulma yoluyle dibe çökmüş ince taneli malzemeyi kapsar. «*Alüvyonlanma*» ise genel bir terimdir. Doldurma, ilkin, insanların sebep olduğu birikmeler için kullanılmıştır: *Bir deponun doldurulması.*)

— Kuyumc. Belirli bir alaşımda âdi metali çoğaltmak veya altın külçelerine ufak bir delik açıp boşluğu adî madenle doldurmak için yapılan hileli işlem.

— Mad. oc. Maden ocaklarında, çıkartılan cevherin yerini değersiz malzemeyle doldurma. (Doldurma kazı ilerledikçe geçitten geçite yapılır. Kazı yönü ve doldurma arasında havalandırmayı ve malzemenin taşınmasını sağlayan galeri sayısı az olmalıdır.) || *Elle yapılan doldurma*, taşları elle atarak yapılan doldurma. || *Göçerterek doldurma*, madencilikte ilerleme galerisi veya şantiye tavanının, boşluğu doldurmak amacı ile istenerek çöktürülmesi. (Bk. ANSİKL.) || *Hidrolik doldurma*, su tazyiki ile püskürtülen taşlarla yapılan doldurma. || *Kısmî doldurma*, genellikle kazı yönünün dikeyine sıralanan doldurulmuş kısımlarla art arda gelen boşluklar bırakılarak yapılan doldurma. || *Mekanik doldurma*, gerekli malzemeyi makineyle püskürterek yapılan doldurma. || *Pnömatik doldurma*, bir galeride hava basıncı ile elde edilen doldurma. (Doldurma malzemesi borudan büyük bir hızla püskürtülür. Hidrolik ve pnömatik doldurma için gerekli malzeme ince taşlardan meydana gelir ve bunların en fazla büyüklüğü boru çapının üçte biri kadardır. En fazla uygulanan doldurma usulü, pnömatik doldurma ve uydurma yollarla yapılan doldurmadır. Çökertme ile kıyaslanacak olursa, daha pahalıya mal olan bu usullerle yapılan doldurmalarda toprak çökmesine daha az rastlanır.) || *Tam doldurma*, ilerleme galerisinde hiç bir boşluk bırakmayan doldurma. || *Uydurma yollarla yapılan doldurma*, kazı yönüne dikey ara galerilerinde tavan veya duvarın bir kısmını çökerterek yapılan doldurma.

— Müz. Bas'ı ve üst ses sırası verilmiş olan bir akordun ara notalarını yazma işlemi. (Lully ve Delalande'ın orkestra eserlerinde sadece bas ve üst kısım bulunur, ara sesleri doldurma işi kopyacılara verilirdi.)

— Piroteknik. *Doldurma çubuğu*, bazı cephane maddelerinde, patlayıcı karışım içine barutu elle doldurmak gerektiği zaman kullanılan, silindir biçimi tahta çubuk: *Küçük kumbara veya el bombaları, genellikle doldurma çubuğuyle hazırlanır.*

— Seram. Çanak ve çömlekte, dökümden meydana gelen veya çekim sırasında meydana gelen çıkıntı, çukur ve çatlakları hamurla tıkamak işlemi.

— Sil. Bir ateşli silâhın namlu yatağına mermi sürmek işlemi. (Ateşli silâhların doldurulması, önceleri, bir kamalı kuyrukla örtülü bulunan namlu gerisinden yapılırdı. Namlu patlamaları yüzünden çok geçmeden bu usulden vaz geçildi ve ancak XIX. yy.da tekrar aynı sisteme dönüldü.) [Bk. TÜFEK ve TOP.] || *Otomatik doldurmalı silâh*. (Bk. OTOMATİK.) || *Doldurma tomarı*, ucunda silindir biçiminde başlığı bulunan bir mermiyi namlu dışına doğru itmek veya dolduruş durumuna getirmek üzere kullanılan uzun sırık.

— Teknol. Bir fırına yük veya bir ocağa yakıt konulması. (Bk. ANSİKL.) || *Doldurma makinesi*, tanktaki birayı basınç altında filtreden geçirerek şişeye veya fıçıya doldurmaya mahsus araç. (Bu eşbasınçlı doldurma aracı, havalı veya havasız olarak elle veya otomatik olarak kullanılır.)

— Zır. Bir akarsuyun taşıdığı malzemeyi bir arazi üzerinde çökeltmek işlemi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Mad. oc. *Göçerterek doldurma*, yerinden çıkartılmış gereçlerin hacim çoğalımı niteliğinden yararlanan modern bir doldurma usulüdür. Tavanın 1 m'lik kalınlığı, kazıdan sonra 1,5 m'yi bulur. 1 m'lik tavan kısmı alındıktan sonra belirli boşluk kalmaması ve henüz dindirilmiş 2 m'lik tavan kesimi üzerindeki üst tavanın döküntüden destek görmesi için, sanki 3 m'lik tavanın devrilmesi gerekecektir. Demek ki göçerterek doldurma usulü, uzaktan malzeme taşınmasını ve yerleştirilmesini gerektirmeyen bir dolgudur. Göçertme usulü ile yürütülen çalışma, tavanın kendinden inmesi için, kazı yönüne paralel boşluk çizgisi boyunca dayanaklar güçlendirilir ve daha uzaktaki ağaç destekler kaldırılır. Kazı ilerledikçe göçertme işlemi geçitten geçide kaydırılır.

— Teknol. Genellikle katı yakıtla beslenen ocaklar *doldurma* şekillerine göre ayrılır. *Elle doldurma*, kürek yardımıyle ve ocağın kapısından yapılır; *sürekli doldurma*, yakılan ve temizlenen yakıt ve maden köpükleri elendikçe, bir hunide bulunan yakıtın, eğik veya hareketli bir ızgaraya akıtılmasıyle yapılır. *Mekanik doldurma* bir küreme aracı veya bir iticiyle yapılır. Yakıt, yanmakta olan tabakanın altından sokulursa ocağa *alttan doldurulan*, üstten sokulursa *üstten doldurulan ocak* adı verilir. Elle doldurma yorucudur ve pahalıya çıkar. Bu çeşit doldurmada, kapı deliklerinin açık kalması ve doldurma işleminin uzun sürmesi, ocağa çok fazla havanın girmesine yol açar ve verimi düşürür. Sanayide kullanılan ocaklarda, mekanik ızgara üzerinde sürekli doldurma veya itici vasıtasıyle alttan mekanik doldurma yapılır. Belirli bir gücün üstündeki bu tip ocaklar yerine, bugün içlerine kömür veya hava karışımı konulan toz kömür ocakları kullanılmaktadır.

— Zır. *Doldurma*, sürülebilecek kalınlıkta bir toprak tabakasının meydana getirilmesidir. Bu iş, her çeşitten mil ve alüvyonların yavaş yavaş ve sunî şekilde o topraklar üzerine yöneltilerek biriktirilmesiyle sağlanır. Doldurulacak alan, önce bir hendek ve bir setle tecrit edilir; sonra, gitgide alçalan setlerle birtakım iç bölümlere ayrılır. Su, ilk bölmede en ağır malzemesini bırakır; sonra sırasıyle öbür bölmelere geçerken taşıdığı malzemenin gittikçe daha hafiflerini çökelir.

◆ **Doldurtmak** ettrg. f. Doldurmak işini yaptırmak: *Çabuk boşalan iri rakı şişelerini, adamlarına mütemadiyen doldurtmayı da unutmuyordu* (Sabahattin Ali).

◆ **Doldurulmak** edilg. f. Dolu hale getirilmek, doldurmak eylemine konu olmak. (LM)

DOLDURMAK ettrg f. (*dolmak*'tan *doldur-mak*). Dolu hale getirmek, dolmasını sağlamak: *Kahveci Emin, kadehini doldurarak Zarife'ye verdi* (M.Ş. Esendal). *Cebinin içine eski gazete parçalarını doldurarak gezdiği söyleniyordu* (Ş.S.Aydemir). || Bulunduğu yeri kaplamak: *Kımıldamayan bir kalabalık bütün yolu doldurmuştu.* || Bir belgede boş bırakılmış yerlere gerekli bilgileri yazmak: *Fiş doldurmak.* || [Silâh için] İçine mermi sürmek. *Tüfeği doldurmak.* || Yılını, yaşını bitirmek: *Hele onbeşini doldursun.* || Belirli bir süreyi kaplamak, belirli bir süre meşgul etmek: *Hofmann'ın şövalye Gluck'ü bütün günümü doldurmuştu* (A. H. Tanpınar). || *Mec.* Canlandırmak, hayat vermek: *Zaten bu koca konağı asıl dolduran o değil miydi?* (A. H. Tanpınar). || Aleyhte yapılan konuşmalarla birisini başkası hakkında kötü düşünecek duruma getirmek: *Meral dün gece, Feriha'nın telefonundan sonra odasına çıkınca Ferhat'ın babasını doldurduğunu anladı* (P. Safa).

— ÇEŞ. DEY. *Çile doldurmak.* (Bk. ÇİLE.) || *Yerini doldurmak*, görevini hakkıyle yapacak makamına lâyık olduğunu ispat etmek.

— Coğ. Alçak veya verimsiz toprakların, nehir veya denizde durulmuş çamurdan faydalanılarak insan eliyle yükseltilmesi ve verimli bir hale sokulması. (*Millenmek* de denir.)

— Denizc. Yelkenleri rüzgârla şişirmek. || Çarmıkları, palangaları, iskotaları germek. || *Yelken doldurmak*, rüzgârın şiddetinden en iyi surette faydalanacak şekilde yelkenleri şişirmek. (Bu sonuç rüzgârı başa fazla yakın yönden almayarak sağlanır.)

— Diş. cerr. *Diş doldurmak*, çürüğü olan bir dişin kovuğunu doldurmak.

— Elektr. *Akümülatör bataryasını doldurmak*, elektrik toplamak, yüklemek.

— G. santl. Bir şeklin boş kısımlarını süslemelerle kapatmak.

— İşl. Bir el işlemesini pamuk, iplik veya kartonla doldurmak. || *Kanaviçe doldurmak*, kanaviçeyi iğneyle işleyerek örtmek.

— Kasaplık. Sucuk ve sosis yapımında hazırlanan et hamurunun bağırsağa doldurulması.

— Metal. *Bir fırını doldurmak*, fırına işlenecek maddeleri (ürünleri) koymak.

— Mutf. *Dolma doldurmak*, pişeceği şekle göre hazırlanan harcı, kabak, biber, domates v.b. içine koymak.

— Teknol. Genellikle belli miktarda bir maddeyi, bir miktar madde daha ekleyerek tamamlamak, arttırmak. || Samanla doldurulan bir hayvana göz, dil gibi organlar takarak canlı hayvan görüntüsü vermek.

— Termik. *Fırını doldurmak*, ateşin yanmasını sürdürmek için, fırını katı yakacakla (odun v.b.) beslemek. (ML)

DOLDURMALIK i. (*doldurma*'dan *doldurma-lık*). Foto. Bir yüzü perdeyle kapalı, ışık geçirmeyen bir çeşit kutu. (Fotoğraf makinesine takılan bu kutu bulcu camın yerini tutar ve duyar tabakayı içine alır.)

— ANSİKL. Foto. *Doldurmalıklar* genellikle on iki filim alacak şekilde yapılır; kutuda bulunan bir çekmece, her çekişten sonra makineye bir filim sürer. Sinema makinelerinde doldurmalıklar, 30, 60, 120 veya 300 m boyunda filim alacak şekilde düzenlenmiştir. (L)

DOLDURUCU i. (*doldurmak*'tan *dol-durucu*). Petr. Petrol ürünlerini bidonlara veya başka kaplara dolduran otomatik makine. (M)

DOLE, Fransa'da şehir. Jura idare bölümü merkezi; Doubs üzerinde, Chaux ormanı batısında; 25 863 nüf. Şehirde ilgi çekici anıtlar vardır: *Flalevli* üslûpta Notre-Dame kilisesi (XVI. yy.). Pasteur hastahanesi (XVII. yy.ın düşkünler hastahanesi); şehir kütüphanesiyle, müzeleri (Vouet, Le Brun v.b. ait tablolar) barındıran Arc koleji (XVI., XVII. yy.). Pasteur'ün doğduğu evde adına bir müze kurulmuştur. Metalürji, makine sanayii, besin ürünleri, tahta işlemeciliği. (L)

DÔLE (la), İsviçre Jura'sında (Vaud kantonu) doruk, Fransa sınırında; 1 680 m. (L)

DOLE (Sanfora Ballard), 1893-1900 arasında Havaii cumhuriyeti başkanı ve 1900-1903 arasında da Havaii'nin ilk genel valisi (Honolulu 1844-ay.y. 1926). Amerikalı bir protestan misyoner ailesinin oğluydu. A.B.D.'de hukuk öğrenimi yaptı (1866-1868). Sonra Havaii'de avukatlığa başladı. Kısa zamanda ülkenin önde gelen avukatlarından biri oldu. 1884-1887 arasında Millet meclisine seçildi. 1887'de meşrutiyet anayasasının kabulüyle sonuçlanan reform hareketinin öncülüğünü yaptı. 1887'de yargıtay üyeliğine seçildi, krallığı devirmek için önderliğini yaptığı 1893 devrimine kadar bu görevde kaldı. 1894'te kurucu meclis tarafından Havaii cumhuriyeti ilk başkanı seçildi. Cumhuriyeti son derece güç şartlar altında korumayı başardı, ayaklanmaları bastırarak devlet mekanizmasını sağlamlaştırdı. Başkan Cleveland, kraliçe Liliuokalani'nin yeniden tahta çıkmasını isteyince, Dole bu isteğe boyun eğmedi. 1898'de Washington'a giderek Havaii'nin A.B. D.'ye ilhakı meselesini görüştü ve 1900'de ilhak gerçekleşince, Başkan McKinly tarafından Havaii'ye ilk genel vali olarak tayin edildi. 1903'te A.B.D. Havaii bölgesi hâkimliğine seçildi. 1909 Döneminde aynı göreve yeniden seçildi, fakat 1915'te emekliye ayrılarak ölümüne kadar Honolulu'da yaşadı. (L)

DOLENjSKO («alçak ülke»), Slovenya'da bölge. Sava ile Kupa ırmakları arasında. Bölge, Dinar'lar yönünde uzanan kalker tepeleri, platolarla kat kat yükselen polje'leri içine alır (Bela Krajina ve Suha Krajina). Tahıl ekimi ve koyunculuk. Pazar-şehirler ovayle temas edecek yerlerde kurulmuştur: Koçevye, Novo Mestro. (L)

DOLENT dağı, Alpler'de tepe, fransız, italyan ve isviçre sınırları üzerinde; 3 830 m. (L)

DOLERiT i. (yun. *doleres*, aldatıcı'dan fr. *dolérite*). Miner. Bk. DOLANTAŞI.

Foto. Giraudon, Lipnitzki (LAROUSSE)

DOLEROFAN i. (yun. *doleros*, aldatıcı ve *phainein*, gözükmek'ten fr. *dolérophane*). Miner. Kahverengi tabiî bakır sülfatı. Klinorombik sisteminde billûrlaşır; formülü CuO SO_3'tir. Suda erimeden önce mavi bir renk alır. (L)

DOLEROFİLUM i. Paleobot. Kömürlü üst tabakalarla permiyen tabakalarda yaygın fosil bitki. Doğrudan doğruya saptan çıkan yaprakları kalın, yuvarlak veya ovaldır; yapraklarıın ışınsal damarları boyunca reçine kanalları bulunur. (L)

DOLES (Johann Friedrich), alman orgcusu ve bestecisi (Steinbach-Hallenberg 1715-Leipzig 1797). Önce Freiberg'de müzik yöneticiliği yaptı, sonra 1755'te Leipzig'te Thomas kilisesine J.G. Harrer'in yerine kantor oldu. Birçok besteden başka, passion'lar, oratoryo'lar, beş *missae breves*, kantat'lar, koro müziği piyano ve org parçaları yazdı. (L)

DOLET (Etienne), fransız basımcısı ve hümanisti (Orléans 1509-Paris 1546). On iki yaşında okumak için Paris'e gitti, öğrenimine Padova ve Venedik'te devam etti. sonra Toulouse'da hukuk öğrenimini yaparken, öğrenci birliklerine karşı çıkarılan bir buyrultu dolayısıyle şehir parlamentosuna çattı; bu yüzden Lyon'a sığınmak zorunda kaldı. Lyon'da Sébastien Gryphius'un basım evinde 4 yıl çalıştı (1534-1538). 1542'de yayımladığı *Cato Christianus* (Hıristiyan Cato) adlı küçük eser, sapkınlık ve dinsizlikle suçlanmasına yol açtı ve ilk defa hapse atıldı. 1544'te, Fransa'ya, Cenevre'de basılmış ve ruhun ölmezliğini inkâr eden kitaplar soktuğu, Eflatun'a mal edilen, *Aksiokhos e peri Thanatu* (Aksiokhos veya Ölüm Üstüne) adlı eserden bir parça tercüme ettiği için ikinci defa hapse atıldı, ölüme mahkûm edildi ve Paris'te Maubert meydanında asıldı.

Cesur ve atılgan, dürüst ama çabuk öfkelenen bir insan olan Dolet; Budé, Rabelais ve Marot gibi dostları ile bozuştu. *Second Enfer* (İkinci Cehennem) [1544] adlı eserinde büyük bir düşünce serbestliği ile işkencelere karşı nefretini dile getirdi. 1536-1538 arasında en büyük eseri olan *Commentarii Linguae Latinae*'yi (Latin Dili Üstüne Yorumlar) [1537] yazdı. *De re Navali* (Denizcilik Üstüne) adlı eserini Baif'e ithaf etti. 1540'ta fransız felsefesine eğilerek *Manière de Bien Traduire d'une Langue à une Autre*'u (Bir Dilden Bir Başkasına İyi Tercüme Yapmanın Yolu) yazdı ve bunu Guillaume du Bellay'e ithaf etti. Şiirlerini *Carmina* (Şarkılar) [1534-1538] ve *Cantique sur la Désolation et la Consolation* (Üzüntü ve Avuntu Üstüne Şarkı) [1546] adlı eserlerinde topladı. Serbest düşünceden yana olan Dolet, XV. yy. düşünce rönesansının içten bir tanığı, özellikle uyarıcı ve aydınlatıcı bir temsilcisidir. (L)

DOLFİN (Daniele), italyan amirali (Venedik 1656-Mestre 1729). Uzun siyasî ve askerî hayatı boyunca (1685-1714) koyu bir Türk düşmanı olarak tanındı. Türkler karşısında birçok defa, özellikle 1687'de (Atina'nın fethi), 1690'da (Midilli savaşı) ve 1698'de (Çanakkale savaşı) yenilgiye uğradı. 1699 Yılında Adalar genel müfettişi oldu. 1700'de Avusturya-Macaristan imparatoru Leopold I'e olağanüstü elçi olarak gönderildi. Deniz (1701 ve 1714) ve kara kuvvetleri (1706) genel müfettişliği yaptı; sonunda Polonya büyükelçiliğine tayin edildi. (L)

DOLGAN'LAR veya **SAHA'LAR**, Rusça, **Dolganıy,** Yakut topraklarının kuzey kısmında oturan etnik topluluk. Kuzeydoğu Sibirya'da, Hatanga ırmağının batısında yaşarlar. Genellikle Yakut kültürüne bağlıdırlar. (L)

DOLGORUKİY veya **DOLGORUKOV,** kökü çok eskilere giden rus prens ailesi. Başlıca üyeleri: Prens *Dolgorukiy*, nehir vâdisinde bugünkü Moskova şehrinin temeli olan bir gümrük karakolu yaptırdı (1156). —GRİGORİY FİYODOROVİÇ, Moskova yakınındaki Aziz Sergey manastırını Polonyalılara karşı savunarak kendini gösterdi (1608-1610). —MARİA *Dolgorukova* (öl. 1625), 1624'te ilk Romanof çarı Mihail Fiyodoroviç ile evlendi. — YURİ general, streltsi ayaklanmasında (1682) Büyük Petro'yu korumak isterken öldürüldü. — YAKOV FİYODOROVİÇ (1659-1720), Büyük Petro zamanında senatörlük, Fransa ve İspanya'da büyükelçilik yaptı. Türklerle bir ticaret antlaşmasını müzakere etti. İsveçlilere esir düştü, on yıl hapiste kaldı. Büyük Petro'nun danışmanlarının en yiğitleri arasında yer aldı. —VASİLİ VLADİMİROVİÇ, feldmareşal (1667-1746), Büyük Petro devrinde görev aldı, 1717'de gözden düştü, fakat 1726'da, kendisini general yapan Katerina I zamanında saraya döndü. İranlılarla savaştı ve feldmareşalliğe yükseldi, 1730'da yüksek şûraca Mitau'ya giderek oraya sığınmış olan, düşes Anna'yı Moskova'ya getirmekle görevlendirildi. D. Golitsin ile anlaşmazlığa düştükten sonra tekrar sarayda görev aldığı (1741) halde artık hiç bir siyasî rol oynamadı. — İVAN (1710-1739), Petro II'nin dostu oldu, Mençikof'a karşı muhalefeti yönetti ve genç çardan ona karşı bir buyrultu elde etti ise de gücü geçici oldu. Çarın ölümünde (1730) Kurland dükü Biron'un isteği üzerine kardeşleri Sergey ve Aleksandr ile birlikte Sibirya'ya sürüldü; sonra idam edildi. —VASİLİ (1722-1782), İvan'ın yeğeni. On beş gün içinde Kırım'ı fethettiği için *Krimskoy* adıyle anıldı (1771). —İVAN MİHAİLOVİÇ, rus subay ve şairi (Moskova 1764-Petersburg 1823). Bir polonyalı muhafız birliğinin albayı. Pavel I zamanında Kırım'da savaştı, Danıştay üyesi, sonra Aleksandr I zamanında 1802'den 1812'ye kadar Vladimir valisi oldu. Bütün bu görevleri başarı kazandı. — VASİLİ (1840 - 1868). 1849'dan 1856'ya kadar Harbiye nazırlığı yaptı, sonra jandarma kuvvetlerinin başına geçti. —PİYOTR VLADİMİROVİÇ (Moskova 1807-Bern 1868), Vasili'nin yeğeni. Soy kütüklerinde uzmanlaşmış bir tarihçi idi, *Rossiyskiy Rodoslovnıy Sbornik* (Rus Soy Kütüğü Dergisi) [1841] adlı eserleri yayımladı. 1843'te fransızca yayımlattığı *Notice sur les Principales Familles de la Russie* (Rusya'nın Başlıca Aileleri Üstüne Notlar) adlı eserindeki liberal düşünceler yüzünden sürüldü. Bu sırada yazdığı çok cüretli eseri *Rossiyskaya Rodoslovnaya Kniga* (Rus Soy Kütüğü Kitabı) [1854-1857] ile 1860'ta yazdığı *Pravda o Rossii* (Rusya'nın Gerçeği) yüzünden ömrü boyunca Rusya'dan uzak kaldı. Fransa'ya sığındı, fakat rus hükûmetinin isteği üzerine oradan ayrılmak zorunda bırakıldı. Anıları 1867-1871'de yayımlandı. —EKATERİNA MİHAİLOVNA *Dolgorukova* (1848-Cannes 1922). İmparatoriçenin nedimesi idi. Aleksandr II'nin metresi oldu, ancak üç çocuk doğurduktan sonra çar, öldürülmeden bir yıl önce (1880'de) onunla resmen evlendi; Aleksandr III'ün emriyle saraydan atıldı. Cannes'da yerleşti ve kendini çocuklarının eğitimine adadı. Victor Laferte takma adıyle anılarını yayımladı: *Aleksandr II. Détails Inédits sur sa vie Intime et sa Mort*'u (Aleksandr II'nin özel Hayatı ve Ölümü Üstüne Yayımlanmamış Açıklamalar) [1883]. (L)

DOLGU i. (*dolmak*'tan *dol-gu*). Bir oyuğun veya kovuğun içine doldurulan madde: *Diş dolgusu*. ‖ *Dolgu yapmak*, doldurmak, bir maddeyi boş bir şeyin içine yerleştirmek.

— Bayınd. Bir zemini yükseltmek veya bir çukuru doldurmak için kullanılan malzeme yığını. ‖ Toprak doldurma işlemi; bu işlemin sonucu. Bk. ANSİKL.

— Ciltc. *Cilt kabı dolgusu*, ciltlenmiş bir kitap kabının mukavvaların tersine katlanmış ve yapıştırılmış olan kaplama maddesi (kâğıt, bez veya deri). [Bk. CİLTÇİLİK.] ‖ Bir kitap ceketinin veya gömleğinin kabın iç kısmına katlanmış kısmı. (*Yaka* da denir.)

— Diş. cerr. Dişe normal şeklini vermek üzere elverişli şekilde hazırlanmış bir diş boşluğuna uygun bir maddenin yerleştirilmesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dolgu makinesi*, bir dişin kök kanalını doldurmağa yarayan araç. (Doldurma işlemi, sinir telinin çıkarılmasından ve kanalların temizlenmesinden sonra yapılır. Bu makinelerin birçok çeşidi vardır.)

— Elektr. *Bir elektrik kablosunun dolgusu*, bazı kabloların iletken aralarını doldurmak ve belirli bir şekil elde etmek için kullanılan elemanların tümü.

— İnş. İki yüzü taş olan ve arası harç ve ufak taşlarla doldurulan duvar. ‖ Dülgerlerin bir tahta kaplama parçasını veya bölmeyi doldurmak için kullandıkları ahşap malzeme. ‖ *Dolgu malzemesi*, doldurma işinde kullanılan ve taşıyıcı niteliği olmayan malzeme. ‖ *Taş dolgu*, bir yapının temellerini veya iki duvar arasını doldurmakta kullanılan moloz, tuğla parçaları. Bk. BLOKAJ.

— İşl. Üzeri sarma yapılarak kaplanmış motif. Dantelde örülerek kapatılmış kısım.

— Mad. oc. Maden ocaklarından çıkartılan cevherin yerine, boşluğun doldurulması için konan değersiz malzeme.

— Tekst. Herhangi bir kumaşa desenler veya çiçekler işlemek için o kumaş üzerine çizilen resimlerin yüzeylerini, renkli ipliklerle doldurur şekilde işleme. ‖ *Dantel dolgu*, tül kumaş üzerindeki deliklerin beyaz veya renkli ipliklerle doldurulmaları yoluyle elde edilen desen veya çiçekli işleme.

— Tıp. Çürük dişlerin içine, diş temizlendikten sonra doldurulan madde.

— ANSİKL. Bayınd. *Dolgu*, üst üste yerleştirilmiş ve sıkıştırılmış tabakalar halinde yapılır. Büyük toprak tasfiyesi gerektiren işlerde (uçak alanları yapımı, dolgulu sevler, barajlar, stabilize toprak yollar v.b.) dolguların kısa bir sürede ve sıkı bir şekilde oturması gerekir; bu işlerde keçi ayakları, sıkıştırma silindirleri dahil çeşitli cihaz ve malzeme kullanılır. Demiryollarında, bütün yükseltilerde dolgu yapılır; yani bir hendeğe bitişik küçük bir dolgu parçası, bütün yükseltilerde tepeye kadar toprak döşenerek sürdürülür; dolgu ilerledikçe rayların döşenmesine devam edilir.

Engelbert DOLLFUSS

— Diş. cerr. ● *Kök dolgusu*. İltihaplı veya iltihapsız diş kökünün tedavisinde son evredir. Kök dolgusu, yakındaki dokularla kök kanalı arasında alışverişi önlemek için kökün tepesine kadar yarmalı, kanalcıkların ağzı iyice kapatıp oralardan gelebilecek mikropların girmesini önlemek için kök kanalının çeperlerine iyice yapışmalıdır. Kök kanalları bu şekilde tıkanırsa yeniden mikrop kapmasına imkân kalmaz. Kullanılan dolgu hamurları, duruma göre sertleşen veya sertleşmeyen, emilebilen veya emilemeyen cinsten olabilir.

● *Taç dolgusu*. Kökün temizlenmesi süresince diş kovuğunu veya diş yarığını korumak amacıyle geçici olabilir. Yumuşak, yarı sert veya sert gütaperka, sertleşebilen öjenol çinko oksit hamuru, geçici simanlar bunun için en sık kullanılan maddelerdir. *Daimî taç dolgusu*, dişe son şeklinin verilmesi amacıyle yapılır. Daimî dolguda aranacak nitelikler:

1. ağızdaki maddelerin (tükürük, besinler v.b.) etkisiyle kimyevî değişikliğe uğramaması; 2. dişin çeperlerine iyi yapışacak bir maddeden olması; 3. ısı etkisinde genleşme ve büzülme katsayısının mümkün mertebe dişinkine yakın olması; 4. basınca, çekmeye, kırılmaya yeteri kadar direnç göstermesi; 5. şeklinin hiç bir zaman bozulmaması; 6. yanındaki dokulara (fildişi tabakası, diş özü) zararlı olmaması ve daha önce yapılmış dolgularla uygunluk göstermesi; 7. güzellik ve renk bakımından doldurulan dişe uygun olması ve sonradan renk değiştirmemesi; 8. su geçirmemesi; 9. ısı değişikliklerini iyi iletmemesi; 10. aşınma katsayısının dişinkine denk olması; 11. çıkarılmağa elverişli olması; 12. kolayca işlenmeğe ve doldurulmağa elverişli olması.

Kullanılan dolgu maddeleri:

● *Çinko fosfatlı dolgu* (çinko oksifosfat) sıcaklığı iyi iletmez; fildişi tabakası için pek tahriş edici değildir; fakat ince olursa hem gözenekli düşer, hem kolay kırılır; asitlerle ve tükürüklerle bozulabilir; sabit protezlerin gömülmesi için en elverişli maddedir (ağızdaki maddelerle doğrudan doğruya teması olmaz). Silikatlı dolgular, ön dişleri doldurmak için kullanılır; görünüşleri güzelse de üç dört yıl içinde bozulurlar.

Kendi kendine polimerize olan akrilik reçineler, esnek oluşları ve diş çeperine yapışmamaları bakımından bütün öteki dolgulardan üstün ve güzel olmakla beraber ancak birkaç aylık bir zaman için kullanılabilirler (yakın zamanlarda kullanılmağa başlanan bu modeller henüz tam manasıyle memnunluk verici değildir). Amalgam,

Foto. Keystone (LAROUSSE)

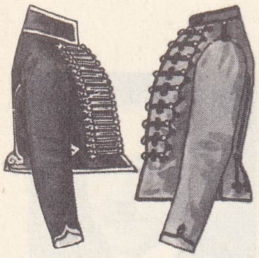

dolamanlar
III. cumhuriyet
I. imparatorluk
(madde 809. sayfada)

Dieudonné DOLOMİEU

dolmen
«Esnaflar Masası»
Locmariaquer'de (Morbihan)

yüz yıldan beri en çok kullanılan bu madde son derece yumuşak ve dolguya elverişlidir; fakat iyi bir dolgu olması için kusursuz yapılması gerekir. «Gümüş hamuru»nu 1826'da Fransız Taveau buldu ve bugünkü gümüş amalgam formülünü Black (1895'e doğru) ortaya koydu: yüzde 68 gümüş, yüzde 26 kalay, yüzde 5 bakır, yüzde 1 çinko; bu maden karışımı civa ile iyice karıştırılmak ister.

Yumuşak altın veya yapışkan altın, amalgamın keşfinden önce dolguya elverişli yegâne madde idi. Altınla dolgu hiç şüphesiz en iyi usuldür; fakat yaparken hekimin karşılaştığı güçlükler ve çekiçle dövme sırasında hastanın çektiği sıkıntı yüzünden bu metot hemen hemen terk edilmiştir. Seramik de madenî dolgu yerine bazen kullanılır. Bk. İNLAY.

◆ **Dolgulu** sıf. İçinde dolgu malzemesi olan, doldurulmuş: *dolgulu diş*.

— Tekst. *Dolgulu kumaş*, dokunması sırasında, iki katı arasına, dış yüzlerden görünmeyecek şekilde atkılanmış, atkı olarak kalın ve yumuşak tipte bir iplik kullanılmış bir tip kumaş. (LM)

DOLGUN sıf. (*dolmak*'tan *dol-gun*). İçi doldurulmuş, şişkin: *Bir gün, zengin bir tanıdığı ona hayli dolgun bir zarf uzatmıştı* (N. Araz). ‖ Balık etinde, zayıf olmayan: *Pembe beyaz, çıplak kolları neredeyse insanın boynuna dolanacak kadar tatlı gülüşlü, dolgun bir kadın* (S.F. Abasıyanık). ‖ [Dudak, yüz, kol, v.b. için] Etli, tombul: *Dolgun ve güzel kollarına hakikaten anlayan bir gözle bakmıştı* (A.H. Tanpınar). ‖ [Para için] Fazla, çok: *Her Paris'ten gelen gibi o da dolgun bir maaşla İzmir'e gitmiş* (Ömer Seyfeddin).

— DEY. *Etine dolgun*, şişmanca, tombulca: *Kızıl saçlı, etine dolgun, endamı yerinde bir kadın görüyorum* (R.H. Karay).

◆ **Dolgunca** sıf. Şişmanca, tombulca: *Dolgunca vücudu, pembemsi yüzü, dağınık, kıvırcık saçları vardı* (S.S. Aydemir).

◆ **Dolgunluk** i. Dolgun olma hali.

— DEY. *Kulak dolgunluğu*, bir kelime veya sözü birçok defa duymaktan dolayı meydana gelen alışkanlık.

— Kadın-doğum. *Meme dolgunluğu*. Doğumdan sonra meme bezlerinde süt toplanmasından dolayı memelerin irileşip gerginleşmesi. (ML)

DOLİCHODERUS i. Küçük karınca. Baş kısmı uzunca, karnı yuvarlak ve karıngöğüs bağı kalındır. (Avrupa'da görülen tek türü, karnı açık lekelerle süslü, kırmızı-siyah renktedir; yuvasını kurumuş ağaçların içine veya kabukların altına yapar. Zarkanatlıların Karıncagiller familyasından.) [L]

DOLİCHOMİTUS i. Çok uzun burgulu böcek. (Örnek türü tropik Amerika'da bulunan bu böcek zarkanatlıların *ichneumonidae* familyasındandır.) [L]

DOLİCHOPODİDAE çoğl. i. Kısa duyargalı çift kanatlı böcekler familyası. Genellikle etçil, madenî yeşil veya mavimsi gri renkte küçük sinekleri kapsar. (Kendileri gibi etçil olan kurtçukları yerde veya su içinde, bazıları ise odunçul böceklerle birlikte yaşar ve onları yer.) [L]

DOLİCHOPODUS i. Renksiz ince çekirge. Bacakları son derece uzun olur. Avrupa'nın Akdeniz bölgesindeki mağaralarında yaşar, etçildir. (Sıçrayıcı düzkanatlıların *gryllacridae* familyasından.) [L]

DOLİCHOPUS i. Etçil küçük sinek. Rengi madenî yeşil, gözleri kırmızıdır. (Kısaduyargalı çiftkanatlılardan *dolichopodidae* familyasının örnek sineği.) [L]

DOLİCHOS i. Genellikle sarılgan otsu bitki. Yüzlerce türü vardır. Bir kısmı süs bitkisi olarak yetiştirilir. (Baklagillerden.) [L]

DOLİCHOSOMA i. Kürek başlı kurbağa fosili. Yılanımsı gövdesinde yüz elli omur bulunur. Kafatası oldukça küçük ve üçgenimsidir. İrlanda maden kömürü tabakalarında ve Bohemya alt permiyeninde bulunur. (L)

DOLİCHOTİS i. Kemirgen memeli hayvan. Pampa ve Patagonya tavşanı da denir. (Güney Amerika'da yaygın mara da [*Dolichotis Patagonica*] aynı hayvandır. Kemirgenler takımından.) [L]

DOLİİDAE çoğl. i. Önden solungaçlı, karından bacaklı yumuşakçalar familyası. Bunlarda ayak, kavkının kenarından taşacak kadar büyüktür; boynuz şeklindeki dokunaçları gayet incedir, dibinde gözleri bulunur; kavkısı kabarık çizgisiz ve kapaksızdır. (L)

DOLİKHENOS. Bk. DÜLÜK.

DOLİKHENOS Mit. Bir boğanın sırtında ayakta durmuş, bir elinde balta öbüründe yıldırım tutmuş olarak temsil edilen tanrı. Bu tanrı, başlangıçta Hitit'lerin Tarhun veya Teşup adındaki fırtına tanrısıydı; ona Gaziantep bölgesinde, Malatya'daki alçak kabartmalarda rastlanmaktadır. Romalı askerler Suriye'deki öbür tanrılarla birlikte bu tanrıyı da Roma'ya Jupiter olarak tanıttılar. M.S. II. ve III. yy.da Jupiter Dolikhenos için, biri Aventinus öbürü de Esquilinus'ta olmak üzere iki tapınak yapıldı. Fakat imparator Aurelianus zamanında Roma'ya tanıtılan Emesus tanrısı, Dolikhenos'un yerini aldı. (L)

DOLİKO—, yunanca *dolikhos*, uzamış, kelimesinden alınan ve birçok kelimenin yapısında bulunan önek. (L)

DOLİKOKOLON i. (fr. *dolichocolon*). Patol. Kalınbağırsağın bir kısmının veya tümünün anormal uzaması. (L)

DOLİKOKRAN sıf. ve i. (yun. *dolikhos*, uzun ve *kranion*, kafatası'ndan fr. *dolichocrâne*). Antropol. Dolikokrani özelliği gösteren. (L)

DOLİKOKRANİ i. (yun. *dolokhos*, uzun ve *kranion*, kafatası'ndan fr. *dolichocrânie*). Antropol. *Eşanl.* DOLİKOSEFALLİK. (Canlı bir insandan değil, bir iskeletin kafatasından söz edildiği zaman kullanılır.) [L]

DOLİKOMEGALİ i. (fr. *dolichomégalie*). Sindirim borusunun veya bir kısmının uzayıp genişlemesi. (L)

DOLİKOPİTEKUS i. Perpignan'daki Pliyosende bulunmuş fosil maymun. *Semnopitekus*'a benzer, ancak burnu daha uzun, kollarıyle bacakları daha güçlüdür. (L)

DOLİKOSEFAL i. (fr. *dolichocephale*). Antropol. Başının önden arkaya en uzun çapı, enlemesine en uzun çapından daha büyük olan. (Bu gibi insanlar sık görüldüğü ırklara *dolikosefal* denir.)

◆ **Dolikosefallik** i. Dolikosefal kafa biçimi.

— ANSİKL. *Dolikosefallik*'te kafanın yatay göstergesi 77'den aşağıdır. Dolikosefallik özellikle kafanın arka kısmındadır; bazı büyük ırklara, özellikle Nordik ırkla Akdeniz ırkına ve bazı siyah ırklara has olan bu kafa şekli bakımından sözü geçen ırklar arasında hiç bir genetik ilinti yoktur. Wirchow, medeniyetin, kafatasını enlemesine genişleterek delikosefalliği azalttığını ileri sürer, Batı ve Orta Avrupa milletlerinde dolikosefal sayısının gittikçe azalmasını bununla açıklar. (L)

DOLİKOSİGMOYİT i. (fr. *dolichosigmoïde*). Patol. Kalınbağırsaktaki sigmamsı büklümün anormal şekilde uzaması. (L)

DOLİN i. (islavca, «vâdi» anlamına gelen *dolina*'dan). Karstik asıllı kapalı çukurluk.

— ANSİKL. İki büyük *dolin* tipi vardır: sağanaklardan sonra emici bir noktanın çevresinde hareketsiz kalan sular tarafından kalker kayaların ağır ağır ve dağınık bir şekilde çözülmesinden meydana gelen *çözünme dolinleri;* bir karstik boşluk üzerindeki toprağın çökmesinden meydana gelen *çöküntü dolinleri*. Dolinler ilk safhada *su emici*'dirler, fakat burada toplanan suların karstik kanalları dolduran ve kalsiyumun çözülmesinden meydana gelen killeri de getirdikleri olur. O zaman dolin her yağmurdan sonra su birikintisi veya bataklık haline gelir, buharlaşma sonucu ağır ağır kurur. Su emici dolinler, hiç olmazsa çevresinin bir kısmında genellikle diktir. Fakat Dördüncü zamanın soğuk dönemleri çok yerde çukurluğu doldurmuştur. Dolinlerin oluşmasında, kar sularının kayaları eritmesinin rolü büyüktür. (L)

DOLİN (Patrick HEALEY-KAY, **Anton** — denir), ingiliz dansçısı ve koreografı (Slinfold, Sussex 1904). 1923'te Monte-Carlo'da Diaghilev'in topluluğuna katıldı ve ilk olarak *Daphnis ile Chloé*'de oynadı. Aynı yıl, J. Cocteau'nun *Mavi Tren* balesinde *Güzel Çocuk* rolünü oynadı. Bundan sonra da artık topluluğun kadrosunda yer alarak *Cimarosiana, Kuğu Gölü, Gülün Hayali, Can Sıkıcılar, Pulcinella ve Aurora'nın Düğünü* balelerinde rol aldı. 1925'te Diaghilev ile arası bozuldu. 1927'de, Londra'da *Gülün Hayali*'nin yeniden oynanışında Tamara Karsavina'nın rol arkadaşı olarak sahneye çıktı ve bir topluluk kurdu. 1928'de Paris'te *Mavi Rapsodi* (müzik: Gershwin) adındaki koreografisini, *Gül ile Bülbül*'ü ve *İspanyol Balesi*'ni sundu. Diaghilev ile barıştı ve *Balo, Müsrif Çocuk* gibi bazı bale gösterilerinde oynadı. Diaghilev'in ölümünden (1929) sonra New York'a gitti. 1930'da Londra'ya döndü. 1931 ile 1935 arasında *Vic Well's Ballet*'in, 1937'ye kadar da *Markova-Dolin* topluluğunun başdansçısıydı. 1939'da Avustralya'da Rus *Bale topluluğun*'da, daha sonra *American Ballet Theatre*'da dans etti (1939-1946); burada J. Perrot'nun *Dörtlü Adım*'ında (1941) oynadı.

1949'da, A. Markova ve J. Braunsweg ile kurduğu yeni topluluk 1950'de *London's Festival Ballet* (veya *Festival Ballet*) adını aldı. Dolin birçok koreografi düzenledi (*Variotions for Four*, 1957), birçok gösteri ve bale sahneye koydu ve ingiliz balesi üstünde büyük bir etki yaptı. Eserleri: bale tekniğiyle ilgili *İkili Adım* (1949); *Markova* (1953) ve kendi hayat hikâyesi (1960). Dolin, 1952'den beri *London Festival Ballet*'in sanat yönetmenliğini yapmaktadır. (L)

DOLİNA, Ukrayna Sovyet Sosyalist cumhuriyetinde şehir. Stanislav bölgesinde ve Karpat dağlarının eteklerinde bulunan ilin çevresinden petrol ve yeraltı gazı çıkar. Tuz ocakları, demir dökümevleri vardır. (L)

DOLİOLARİA i. Denizhıyarının *auricularia* denen birinci başkalaşmasından sonra gelen ikinci kurtçuk şekline verilen ad. (Kurtçuk *Doliolaria* artık beslenmez ve hemen başkalaşma geçirerek denizhıyarı haline gelir.) [L]

DOLİOLUM i. («küçük fıçı» anlamında lat. k). Zool. Derin denizlerde yaşayan tulumlu hayvan. Kurtçukları son derece karmaşık bir başkalaşma geçirir. (*Doliolum*, sıcak denizlerde, özellikle Akdeniz'de planktonlarda yaşar. Gömleklilerden ilkelkordalıların *doliolidae* familyasının örnek tipi.) [L]

DOLİOPHİS i. (yun. *dolios*, uydurma ve *ophis*, yılan'dan). Suyılangiller familyasından zehirli yılan. Zehir bezleri, şakak kısmında biteceğine arkaya doğru, gövdenin ortasına kadar devam eder. (Çinhindi ve Malezya'da dört türüne rastlanır. Uzunlukları nadiren bir metreyi geçer.) [L]

DOLİOS, Yun. mit. İkarios tarafından Penelope'ye verilen esir bahçıvan; Penelope ile birlikte İthakos'a gitti. Kılık değiştiren Odysseus'u hemen tanıdı ve altı oğlu ile birlikte efendisinin yanına gitti; Penelope'nin öldürülen taliplerinin aileleriyle yaptığı mücadelede Odysseus'a yardım etti. (L)

DOLİSİE, Kongo-Brazzaville cumhuriyetinde şehir, Niari bölgesinin idare merkezi, Kongo-Okyanus demiryolu hattı üzerinde, Pointe-Noire'ın kuzeydoğusunda; 9 000 nüf. Önemli ticaret merkezi. Orman işletmeleri. (L)

DOLİUM i. Zool. Karındanbacaklı yumuşakça. Kavkısı kısa sarımlı, şişkin ve incedir. (Hayvanın çok gelişmiş bir ayağı uzun, kalın bir hortumu, uzun bir sifonu vardır. *Dolium*'lar sıcak denizlerde yaşayan, iri parlak kabuklu hayvanlardır. Tebeşir çağından

Foto. LAROUSSE

beri görülür; Üçüncü zaman tabakalarında pek boldur.) [L]

DOLİUM i. (lat. k.). Eski Romalıların, iki kulplu dar boğazlı kaplara aktarmadan önce şarabı koydukları küp biçimi, pişmiş topraktan büyük kap. Bu tip kaplar daha Homeros çağı Yunanistan'ında kullanılıyordu; yüksekliği 3 m'yi bulanları vardı. Bunlar döndürülerek yapılamazdı; bu yüzden özel bir fırında biçimlendirildikleri sanılır. Çatlamaları halinde itina ile tamir edilirlerdi, çünkü değerleri yüksekti. Diogenes'in «fıçısı» bu çeşitten bir kaptı. İçine yalnız şarap değil, zeytinyağı, buğday, incir v.b. da konur, fidan bile dikilirdi. (L)

DOLİVO-DOBROWOLSKİ (Michael), **Mihail Dobrovolskiy,** rus. Rus-Alman elektrik teknisyeni (Odesa 1862-Heidelberg 1919). Michael, Galileo Ferraris'in buluşunu geliştirecek üç fazlı alternatif akım üstünde çalıştı. AEG'nin yönetim kadrosuna girdi ve elektro mekanik cihazların geliştirilmesine katkıda bulundu. (L)

DOLLAR (William), amerikan dansçısı ve koreografı (Saint Louis, Missouri 1907). G. Balanchine'in öğrencisiydi; M. Fokine ve M. Mordkin'in yanında da öğrenim gördü. Sırasıyle, American Ballet (1936), Ballet Caravan (1936-1938) ve Ballet Theatre (1940) gibi bale topluluklarında çalıştı. *Orpheus, İskambil Partisi,* daha sonra *Constantia* (1944), *Savaş* (1949), *Yaprak ve Rüzgâr* (1953) ve *Annabel Lee* (1955) gibi kendi balelerinde, romantik üslûbu ile dikkati çekti. Rio de Janeiro tiyatrosu bale topluluğunun yöneticisi (1965), Venezuela, Ballet Nacional topluluğunun koreografı oldu (1967). [L]

DOLLART körfezi, Kuzey denizinde körfez, Hollanda ile Almanya arasında sınır meydana getirir. Bu körfez de Zuiderzee gibi, şiddetli fırtınalar sırasında Kuzey Denizinin Friesland bölgesi kıyılarını örtmesi (1277 ve 1362) sonucunda meydana gelmiştir. Körfezde, Ems ırmağının denize döküldüğü yerde Emden limanı vardır. (L)

DOLLERN, Alsace'ta ırmak, İll ırmağının sol kolu; 150 km. Alsace Ballon'u eteklerinde Sewen vâdisinden doğar. Maseveaux ve Sentheime'den geçer, Mulhouse'un aşağısında İllzach'da İll'e kavuşur. (L)

DOLLFUSS (Engelbert), avusturyalı devlet adamı (Texing 1892-Viyana 1934). Aşağı Avusturya'lı bir köylünün oğlu idi. Hukuk öğrenimi yaptı. Alp birliklerinde askerliğini subay olarak yaptıktan sonra Aşağı Avusturya köylü federasyonu sekreteri oldu. 1931'de Buresch kabinesine tarım bakanı tayin edildi, 20 mayıs 1932'de Buresch'ten sonra başbakan oldu. Parlamenter sistemin, yurt meselelerini çözümlemeyeceği kanısına vararak Avusturya devletini korporatif ve otoriter ilkelere göre yeniden düzenlemeye çalıştı. Geniş ölçüde italyan faşistlerini örnek aldı, ama daha çok Leo XII'nin papalık genelgelerine bağlı kaldı, 1 mayıs 1934 Avusturya anayasasında tanımlanan devlet, «Hıristiyan Korporatif devleti» diye adlandırılabilecek bir devlet oldu.

Avusturyalı bir yurtsever olan ve katolikliğe içten inanan Dollfuss, nasyonal sosyalizmin kendi ülkesine hâkim olmasına karşı çıktı. Hıristiyan-Sosyal partiye ve silâhlı kuvvetlere (Heimwehren) dayanarak nasyonal sosyalist partiyi kapattı (13 mart 1933). Ama bir yandan tutucular, öte yandan da müttefiki Mussolini'nin etkisiyle sosyal demokrasiye saldırdı, silâh gücüyle, şubat 1934'te Viyana ve çevresindeki işçi milislerin gücünü kırdı. Nasyonal sosyalistler tarafından girişilen ve başarısızlığa uğrayan bir hükûmet darbesi sırasında (25 temmuz 1934) öldürüldü. Böylece, Hitler inatçı bir rakibinden kurtulmuş oldu. (L)

DOLLMANN (Georg VON), alman mimarı (Ausbach 1830-Münih 1895). Klenze'nin öğrencisi. Bavyera kralı Ludwig II'nin baş mimarı olarak Lindendorf (1869-1878), Herrenchiemsee ve Neushwanstein (1872-1884) şatolarını yaptı. (L)

DOLLO (Louis), belçikalı paleontoloji bilgini (Lille 1857-Brüksel 1931). Brüksel üniversitesinde profesörlük yaptı. Etolojik paleontolojinin veya paleobiyolojinin kurucusudur. Birçok araştırması vardır. Düşüncelerini *La Paléontologie Ethologique* adlı eserde topladı. Evrimdeki tersinmezlik kanununa Dollo kanunu denilmektedir. (L)

Dollo kanunu. Biyol. Evrimin büyük kanunlarından biri: *geriye doğru evrim eskisine dönüşmez; yok olmuş bir organ tekrar ortaya çıkmaz.* Eskisiyle aynı işi gören yeni bir organ belirse bile, onun kaynağı değişiktir; bunlar aynı değil, benzer organlardır. Edgar Quinet'nin sezdiği bu kanun, 1893'te, belçikalı paleontoloji bilgini Louis Dollo (1857-1931) tarafından geliştirilmiştir. (L)

DOLLOND (John), fransız asıllı ingiliz gözlükçüsü (Spitalfields, Londra 1706-ay.y. 1761). 1758'de astronomi dürbünü için ilk renksemez merceği ve dört beş mercekli dürbünler yaptı. Bu başarısı üzerine Royal Society'ye üye seçildi. — Oğlu PETER (1730 - 1820), babasının çalışmalarını devam ettirdi. — Peter'in yeğeni, George DOLLOND (1774-1852), bir kuvars mikrometresi ile, açıları ölçmeğe yarayan bir âlet yaptı. (L)

DOLMA i. (*dolmak*'tan *dol-ma*). Dolmak işi. ‖ —*Argo.* Yalan, hile. ‖ Esrarla karıştırılarak sarılmış sigara. ‖ Sıf. Toprakla doldurulmuş: *Dolma toprak.* ‖ *Argo.* [İskambil için] Oynayanı kazandıracak şekilde dizilmiş.

— ÇEŞ. DEY. *Dolma gibi,* şişkin, kabarık: *Koynuna soktuğu cüzdanı dolma gibi* (B. Felek). ‖ *Dolma yutmak. Argo.* Aldanmak, kanmak: *Fakat gazinocu pek dolma yutar soyundan değildi* (Sabahattin Ali).

— İnş. Ahşap yapılarda kuşak araları kerpiç, çamur ve tuğla ile doldurulmuş duvar. ‖ Başka yerden getirilen topraklarla yapılmış ve istinat duvarlarıyle desteklenmiş topraklı seki. ‖ İçinden geçen sıvıların bırakıntıları sebebiyle, boru, su yolu, filtre v.b.nin zamanla tıkanması.

— İstihkâm. *Dolma toprak,* bir tabyanın veya tahkimatın iç kısmındaki toprak.

— Jeomorfoloji. Akarsuların getirdiği maddelerin birikimi. (Bu terim, genellikle çökme yoluyle biriken ince maddeleri belirtmek için kullanılır. Alüvyonlaşma ise daha genel bir anlam taşır. Terim başlangıçta insan faaliyetinin dolaylı olarak yol açtığı birikimleri anlatmak için kullanılıyordu: *Bir deponun dolması* gibi.)

— Mutf. Kıyma, pirinç, baharat v.b. malzemeyle hazırlanan harcı, asma, lahana, pazı gibi yaprakların; kabak, patlıcan v.b. gibi sebzelerin; tavuk, bıldırcın v.b. hayvanların içine doldurarak pişirilen yemeklerin genel adı: *Domates dolması. Midye dolması.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dolma içi,* dolma yapmak için hazırlanan malzeme. (Harcına, doldurulduğu malzemeye, kullanılan yağa göre ayrı adlar alır.) ‖ *Yaprak dolması,* asma yaprağına sarılan dolmanın adı. ‖ *Zeytinyağlı dolma,* harcına kıyma konmayan ve zeytinyağı ile pişirilerek soğuk yenen dolma çeşitlerinin genel adı.

— ANSİKL. Mutf. Genel olarak *dolma,* zeytinyağlı ve etli olarak yapılır. Zeytinyağlı yaprak ve sebze dolmasının yapılması için önce iç hazırlanır. Bir kap içine konan pirincin üzerine sıcak su dökülür, soğuduktan sonra birkaç su yıkanır. Soğan doğranır, zeytinyağı ile kavrulur, sonra pirinçle beraber bir süre daha kavrulur. İçine tuz, dereotu, nane, şeker ve bir miktar su konarak pişirilir, suyunu çekince indirilir, hazırlanan yaprak ve sebzelere doldurulur. Tencereye yerleştirilir, su ilâve edilir, üzerine bir tabak kapatılır. Su çekene kadar pişirilir.

● *Et dolması*'nın yapılmasında kıyma, ince kıyılmış soğan, çok az pirinç, tuz, nane, rendelenmiş domates, karabiber ve bir miktar yağ ile karıştırılarak yoğrulur. Bu şekilde hazırlanan iç, yaprak ve sebzelere doldurulur. Tek tek tencereye dizilir. Biraz yağ ve kaynamış su ilâvesiyle pişirilir. *Midye dolması,* zeytinyağlı dolmada kullanılan içle hazırlanır veya aynı şekilde pişirilir. Dikkat edilecek husus, için midyenin sadece bir tarafına konmasıdır.

◆ **Dolmacı** sıf. *Argo.* Hileci, yalancı.

◆ **Dolmalık** sıf. Dolma yapmağa yarayan, dolma yapmak için hazırlanmış: *Dolmalık malzeme. Dolmalık biber.* ‖ Simit şeklinde, oval bir pide. (Parçalara kesildikten sonra içleri oyulur. Peynir ve maydanozla hazırlanan iç ortalarına doldurulur. Yumurtaya bulayarak kızartılır.) [ML]

DOLOMİTLER

DOLMABAHÇE, İstanbul'da Boğaziçi'nin Avrupa yakasında, Kabataş ile Beşiktaş arasında semt. Eskiçağda buraya *Iasonion* denilir, Argonaut'ların başbuğu İason'un Karadeniz seferinden dönüşünde buraya çıktığına inanılırdı. Bizans çağında burası bir gezi yeriydi ve deniz bu noktada içeriye doğru bir koy gibi sokuluyordu. İstanbul kuşatmasında Fatih'in donanmasından bir kısmı burada demirledi. Ahmed I zamanında Kaptanı derya Halil Paşa tarafından doldurtularak bir hünkâr bahçesi meydana getirildi (1614). 1740'ta burada Hacı Eminağa sebili yaptırıldı. Bugün Dolmabahçe'de bulunan en önemli mimarî anıtlar Dolmabahçe camii ve Dolmabahçe sarayıdır. Sarayla cami arasındaki meydanda, işgal kuvvetleri 2 ekim 1923'te türk bayrağını selâmlayarak İstanbul'u terk etti; 6 ekim 1923'te de türk ordusu İstanbul'a girdi. İstanbul'un başlıca spor tesislerinden olan Mithatpaşa stadı da Dolmabahçe'dedir. (M)

Dolmabahçe camii, İstanbul'da, Dolmabahçe semtinde Bezmiâlem Valide Sultan tarafından mimar Nikogos Balyan'a yaptırılan cami (1853). Barok ve rönesans üslûbundadır. Kare planlı ana mekânı dört kemer üzerine oturtulan bir kubbe ile örtülüdür. Mihrap ve mimberi kırmızı somakidendir. Galata yönünde hünkâr mahfilinin denize bakan yüzünde dört sütunlu bir kapı vardır. Caminin bu bölümlerinin planı klasik camilere benzemez. Yapının her iki yanında gövdeleri yivli, çok ince birer minare yükselir. Minarelerin şerefeye kadar olan bölümleri korinthos düzeninde yapılmış bir sütuna benzer. (M)

Dolmabahçe sarayı, İstanbul'da aynı adı taşıyan semtte saray. Rönesans ve barok kırması bir üslûpta yapılmış aşırı süslemeli bir yapıdır. Bulunduğu alanda eski devirlerde birçok kasır, köşk ve sarayın yer aldığı bilinmektedir: koy doldurulmadan önce Kanunî devrinde kuzeybatı yamaçlarına yaptırılan Kasr-ı Cihannüma, Sayeban-i Hümayun denilen Bayıldım Kasrı; Selim III'ün yaptırdığı köşk. Koy doldurulduktan sonra Ahmed I'in av köşkü biçimindeki küçük sarayı, Mehmed IV ile Ahmed III'ün sarayları yapıldı. Eski köşkü yıktırarak yerine çinilerle süslenmiş, İran üslûbunda yeni bir saray yaptıran Abdülhamid I, ayrıca kayıkhaneler de yaptırmıştı. Ahmed III devrinde Beşiktaş saray-i hümayunu adı verilen bu sarayın yeniden yapılması işi baş mimar Hafız Mehmed Efendiye verildi. Son sarayı ise Abdülmecid, mimar Garabet Balyan ile oğlu Nikogos Balyan'a (bk.) yaptırdı (1842-1853). Osmanlı sultanları, Dolmabahçe sarayı yapılıncaya kadar Topkapı sarayında oturur, öteki sarayları ise düğün, av v.b. törenler için ve yazlık olarak kullanırlardı. Dolmabahçe sarayı yapıldıktan sonra Osmanlı hanedanı bütün bütüne bu saraya yerleşti. Abdülaziz bu sarayda tahttan indirildi; ilk Meclis-i Mebusan burada toplandı (19 mart 1877). Mithat Paşa ve arkadaşları burada tutuklu kaldı. Avusturya imparatoru Karl, imparatoriçe Eugenie, İngiltere kralı Edward VII ve VIII, Alman imparatoru Wilhelm, İran şahı Muzafferüddin Şah, Rus grandükü Konstantin ve Nikolay, Bulgar kralı Ferdinand, Sırp kralı Georgeviç ve Aleksandr, İran şahı Rıza Pehlevî, Muhammed Rıza,

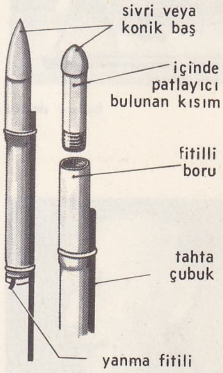

dolu önleyen fişek

Foto. Hurault (LAROUSSE)

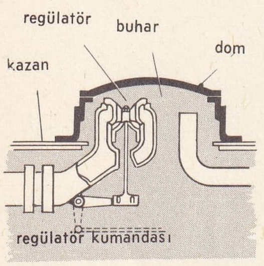

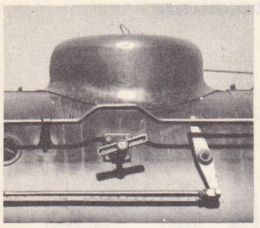

buhar domu

Gerhard DOMAGK

domalanlar

domalanların toplanması

Ürdün kralı Abdullah, Irak kralı Faysal gibi yabancı devlet büyükleri burada misafir edildi. Cumhuriyetin ilânından sonra Millî saraylar idaresine bağlanan Dolmabahçe sarayında Birinci Türk Tarih kongresi (2 temmuz 1932) ile Birinci (1932) ve İkinci (1934) Türk Dil kurultayları toplanmıştır. Atatürk 10 Kasım 1938'de bu sarayın 71 numaralı salonunda hayata gözlerini yumdu. Cenazesi büyük bir törenle kaldırılıp Ankara'da Etnografya müzesindeki geçici kabrine götürülmeden önce, İstanbullular taht (muayede) salonuna kurulan katafalk önünden saygı geçişi yaptı. Saray, deniz tarafında 600 m uzunluğunda geniş bir mermer rıhtımla sınırlandırılmış yol tarafında yüksek duvarlarla çevrilmiştir. Dolmabahçe camii karşısında ve Dolmabahçe yolu üzerinde iki büyük kapısı vardır. Çok yüklü bezemelerle süslenmiş bu kapılardan sarayın bahçesine girilir ve geniş merdivenlerle selâmlık bölümünün birinci katına çıkılır. Ortadaki esas yapıda taht (muayede) salonu yer alır. Bunun kuzeyinde Hünkâr dairesi ve Harem, güneyinde galeriler ile bağlanan bir selâmlık vardır. Dışı kâgir, içi ahşap olarak yapılmış olan sarayın ahşap bölümleri son yıllarda yangın tehlikesine karşı kâgir ve çelik olarak yenilenmiştir. En büyük salon, kurşun bir çatıyla örtülü olan tavanı kubbe biçimindeki taht salonudur; bunun dışında 17 büyük salon ile iki yüz oda vardır. Sarayın içerisi özellikle kullanılan malzemenin zenginliği (kristal, kaymak taşı, mermer, porfir, kakma işleri v.b.) bakımından göz alıcıdır, ancak bunların işlenişi oldukça ağırdır. Tavanları ve duvarları fransız ve italyan sanatçılarının yağlıboya resimleri süsler. Mabeynin üst katında deniz yönündeki elçiler salonunda Ayvazovski'nin *Sabah* ve *Akşam* tabloları dikkati çeker. Sarayda sanat bakımından çok değerli mobilya ve biblolar vardır: elçiler salonu Louis XVI üslûbundaki kırmızı takımı ile ün yapmıştır; taht salonunda ingiltere kraliçesi Victoria'nın armağan ettiği, 750 lamba ile aydınlanan 4,5 t. ağırlığında bir avize bulunmaktadır. Abdülaziz'in derlediği tablolarin da büyük değeri vardır. Saray son yıllarda halkın ziyaretine açıldı. (→ Bibliyo.) [M]

Dolmabahçe Saray tiyatrosu, Abdülmecid'in, Dolmabahçe sarayı yakınında, bugün Mithatpaşa stadyumu yanından Bayıldım yokuşuna çıkan yolun köşesinde yaptırdığı tiyatro binası (1859). Üç sıra üzerine otuzdan fazla locası vardı; üç yüz kişi alabilecek genişlikte italyan üslûbunda bir yapıydı. Abdülaziz tahta çıkınca bütçe kısıntısıyle kapatıldı, daha sonra da yandı. (M)

DOLMAK geçz. f. (esk. türk. *tolmak*, girmek). Dolu hale gelmek: *Kova su ile doldu.* ‖ Bir şeyin içine birikerek boşluğu ortadan kaldırmak: *Kovaya su doldu.* ‖ Bir şeyle baştan başa kaplanmak: *Ağam sen gideli yedi yıl oldu / Diktiğin ağaçlar meyvalar doldu* (Halk türküsü). ‖ Kalabalıklaşmak: *Meclis odasının içi, dışı dolmuştu* (Ömer Seyfeddin). *Tabiî tramvay tekrar doldu...* (Burhan Felek). ‖ [Süre için] Tamamlanmak: *Hizmet sürem dolduktan sonra buradan gideceğim, demek ki tayin ettiği zaman henüz dolmamış* (R.H. Karay). ‖ Bir duygu ile baştan başa kaplanmak: *Başladı sonsuz güzellikler / Dehşetle doldu gönlüm* (F. H. Dağlarca). ‖ *Mec.* Sabrı kalmamak, dayanamayacak hale gelmek: *O yanık defteri artık kapa, zira doldum* (M.Â. Ersoy).

— ÇEŞ. DEY. *Çilesi dolmak.* (Bk. ÇİLE.) ‖ *Dolup taşmak*, başka bir şey veya kimse alamayacak kadar kalabalıklaşmak: *Onun ders saatlerinde Kara Medrese dolup taşmağa başlamış, adam almaz olmuştu* (N. Araz). ‖ *Gözleri dolmak*, ağlayacak hale gelmek: *Dedelerimin bu mezarlıklarda hâlâ vakar ile dikilen kavuklu taşlarına bakarken gözlerim dolar* (R.N. Güntekin). ‖ *Kulağı dolmak*, çok duyarak öğrenmek.

◆ **Doluşmak** ortaklş. f. Biraraya toplanmak.

◆ **Dopdolu** sıf. Tamamen dolmuş: *Gözleri dopdoluydu, saçları darmadağın* (F.N. Çamlıbel). [M]

DOLMAKALEM bls. i. İçine mürekkep doldurularak kullanılan kalem: *Kâmil Bey dolma kalemi açtı. Buna «Dolma kalem diyorlar. Mürekkebi içinde»* ... (K. Tahir). [M]

DOLMEN i. (breton dilinde *dol*, tabla ve *men*, taş'tan). Dik taşlar üzerinde duran bir veya birkaç yatay taş blokundan meydana gelen megalitik anıt.

— ANSİKL. Fransa'da Massif Central'de ve daha çok Bretagne'da binlercesi bulunur. Bunların ünlülerinden biri Locmariaquer'de bulunan *Table des Marchands* (Esnaflar Masası) adı verilendir. İrlanda ve Bretagne'da çok rastlanan dolmenlere Sardinya'da, Balear adalarında, Güney İspanya'da da (Los Millares) rastlanır. Yakındoğu'da dolmenlere Filistin'de Güney Yahuda ve Batı Ürdün bölgesi sınırları içinde rastlanmaktadır. Kazılar bu yapıtların çeşitli devirleri boyunca, ayrı ayrı bölgelerde tamamıyle başka şartlar altında doğduklarını açığa vurmuştur. Teleylat Gasul'ün yakınındaki El Adeyme dolmeninde Stekelis tarafından 1932 ve 1933 yıllarında yapılan kazılarla Filistin'de bu tip dolmenlerin varlığı ortaya çıkarıldı. Birçok bilim adamının ileri sürdüğü gibi dolmenlerin dört yanı açık taş yapılar olmayıp, küçük taşlardan kum veya topraktan tümülüslerle örtülü belirli taş bloklarından yapılma mezar odalarından ibaret bulundukları, bu kazılar yoluyle ispatlandı. Uzun yıllar boyunca rüzgâr ve hava yığıntıyı silip süpürmüş ve geriye ancak mezar odasının yapı taşlarını bırakmıştır. Taberiye gölü civarında Keraze yakınlarında bulunan bir dolmen bunu ispatlar. El Adeyme mezarı sahasında üç ayrı dolmen tipine rastlanır. Çepeçevre bir taş örgü ile çevrili bir tümülüs altında kare veya dikdörtgen şekilli boşluklar içinde, büyük yekpare taşlardan yapılmış odalar ilk gruba girer. İkinci grup, taşlarla çevrili bir tümülüs altında taş sandukalardır. Son gruba ise büyük, hemen hemen yuvarlak taş dizilerden ibaret olanlar girer. Bu gruptakiler büyük bir ihtimalle mezar olmayıp ölü âyinlerinde kullanılan kült yerleridir. Bu dolmenlerden bazılarının içinde ölü hediyesi bulunmuştur. Bu tip mezarların doğuşu, gerekli malzemenin, yani büyük bloklar halindeki taş malzemenin varlığına bağlıdır. Bu imkânın bulunmadığı yerlerde ölüler taş mezar odalarına değil, toprak veya pithos mezarlarına gömülmüşlerdir. Bu sebepten dolmenler, hiç bir şekilde zaman tayinine yararlı bir ölçü değildir. Meselâ dolmenler Kafkasya gibi bölgelerde ilk demir devrinde bile hâlâ kullanılmıştır. Dolmenlere Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde ve özellikle Trakya'da rastlanmıştır. (Bk. ÇAYCI KÖYÜ DOLMENLERİ.) [ML]

DOLMETSCH (Arnold), ingiliz müzik bilgini (Le Mans 1858-Haslemere, Surrey 1940). XVII. ve XVIII. yy.larda kullanılan çalgılar üstünde geniş bilgisi vardı. Haslemere'de bir eski lavta yapımevi kurdu, yıllık bir festival düzenledi. *Select English Songs and Dialogues of XVI th and XVII th Centuries* (XVI. ve XVII. yy. İngiliz Şarkı ve Diyaloglarından Seçmeler) [1912], *The Interpretation of the Music of the XVII th and XVIII th Centuries* (XVII. ve XVIII. yy. Müziği Üzerine Yorumlar) [1915] adlı iki kitap yayımladı. — RUDOLPHE, harpçı, gambacı ve orkestra yöneticisi; Arnold'un büyük oğlu (Cambridge 1906-öl. 1942). *The Art of Orchestral Conducting* (Orkestra Yönetme Sanatı) [1942] adlı bir kitap yazdı. — CARL, ağızlıklı flüt (recorder) çalmada ustadır (Fontenay-sous-Bois 1911), Rudolphe'un kardeşi. Recorder Derneği ve Haslemere festivali başkanı. (L)

DOLMUŞ sıf. (*dolmak*'tan *dol-muş*). Boş yeri olmayan.

◆ **İ.** Teker teker yolcu alıp dolunca kalkmak suretiyle çalışan taşıt: *Vatandaş Ahmet Efendi bir dolmuşa binip Taksim'e çıktı* (B. Felek). ‖ *Dolmuş değnekçisi* (veya *kâhyası*), dolmuş yapan esnafın iş nöbetini düzenlemekle görevli kimse.

— DEY. *Dolmuş yapmak*, dolmuş usulüyle yolcu almak.

— ANSİKL. Türkiye'de ilk olarak İkinci Dünya savaşı sırasında, otomobil ve otobüs ithal edilemeyince istanbullu şoförler *dolmuş* yapmağa başladılar. İstanbul belediyesi önceleri dolmuşçulara başarısız bir mücadeleye girişti. Halk, zaman kaybını önlediği için dolmuşu benimsedi. Üstelik dolmuş, iktisadî yönden de müşterinin işine geliyordu. İstanbul'dan sonra dolmuş usulü Ankara, İzmir gibi büyük şehirlere de yayıldı. Bugün «dolmuş tarifeleri» belediyelerce düzenlenmektedir. Türkiye'nin büyük şehirlerinde otomobillerden sonra «minibüs dolmuşçuluğu» da yaygın bir hal aldı. İstanbul'da Kadıköy-Köprü, Üsküdar - Beşiktaş gibi kısa mesafelerde deniz araçları da dolmuş yapmaktadır.

◆ **Dolmuşçu** i. Dolmuş yapan kimse. (M)

Dolnolevski mezarı, Bulgaristan'da Dolnolevski yakınlarında M.Ö. IV. yy. a ait kubbeli mezar. 1906 Yılında bulundu. Demir kenetlerle tutturulmuş taş bloklarıyle yapılmıştır. Önde dörtgen şeklinde küçük bir koridor ve ona bitişik asıl kubbeli mezar odası vardır. Kubbe dairesinin çapı ve yüksekliği 2 m civarındadır. (M)

DOLNY VESTONİCE, Çekoslovakya'da (Güney Moravya) şehir, Mikulov'un 10 km kuzeyinde. Burada IX. ve X. yy.dan kalma 2 000'den fazla ölü gömülü büyük bir islav mezarlığı ortaya çıkarıldı. 20 000 yıl önceden kalma Veştonice *Venüs*'ünün de burada bulunduğu sanılır. (L)

DOLO, İtalya'da kasaba, Veneto'da (Venedik ili), Brenta ırmağının Padova-Venedik arasında ulaşıma elverişli bir kanal haline getirilen eski yatağı kıyısında; 11 100 nüf. (L)

DOLOMEDES i. Uzun ve güçlü örümcek. Eski Dünya'da ve Kuzey Amerika'da yaşar.

— ANSİKL. *Dolomedes* kahverengi veya kulamsı renktedir, siyah ve beyazı da görülür. Bataklıklarda yaşar, bazen kuru yapraklar üzerinde kendini akıntıya bırakır. Avrupa'da en çok görüleni 12 ile 20 mm uzunluğundadır. (*Pisauridae* familyasından.) (L)

DOLOMİ i. (jeolog *Dolomieu*'nün adından). Miner. ve Jeol. Kalsiyum ve magnezyum tabiî çift karbonatı.

— ANSİKL. Çok ender olarak damarlar halinde bulunan *dolomi*, daha çok mercek biçimi yataklar meydana getirir. Oluşumunda, metamorfik olayların büyük bir payı vardır. (Bk. DOLOMİTLEŞME.) Avrupa'da daha çok Devonyen (Marquise ve Avennes-sur-Helpe), Triyas (Loren köyperinde) ve Jura (bajosiyen ve batoniyen) devirlerinde oluşmuş topraklar üzerinde bulunur. Saf haldeyken beyaz renktedir; romboedrik sistemde billûrlaşır; oldukça sıkı dokulu çok taneli bir kütle meydana getirir. Kalsiyum karbonatı magnezyum karbonattan ayırabilmek için tasarlanan usullerin hiç biri, dolomiden saf magnezi elde etmek imkânını vermemiştir. Bununla beraber, dolomi ile kok karışımının kavrulmasıyle elde edilen beyaz magnezi veya sınaî bazik karbonat pek etkin bir ısı yalıtıcısıdır. Ham dolominin kızdırılmasıyle elde edilen etkin dolomi, asitli suların temizlenmesinde ve fırın tabanlarının kaplanmasında kullanılır. (L)

DOLOMİEU (Dieudonné veya **Déodat de Gratet de**), fransız mineraloji bilgini ve jeologu Dolomieu, Dauphiné 1750-Châteauneuf, Saône-et-Loire 1801). Daha beşikte iken Malta Şövalyeleri tarikatına kabul olundu; 18 yaşında, şövalye kadırgalarında eğitim görürken düelloda arkadaşlarından birini öldürdü, ölüm cezasına çarptırıldıysa da başkan tarafından bağışlandı. O zaman askerlikten ayrılarak bilim yolunu seçti. Tarikatının verdiği görevler için çıktığı geziler sırasında birçok jeoloji gözlemi yaptı. 1784'te depremler, daha sonra bazalt üstüne incelemeler hazırladı, kendi adı verilen kalkerleri inceledi. 1795'te Enstitü üyesi oldu. Napolyon'un Mısır seferine katıldı ve 2 yıl bu ülkede kaldı. Fransa'ya dönüşünde gemisi fırtına yüzünden Taranto körfezine sürüklendi, kendisi tutuklanarak Messina'ya yollandı. Tutsaklığı sırasında *İntroduction à la Philosophie Minéralogique* (Mineraloji Felsefesine Giriş) adlı eserini yazdı. Öteki eserleri: *Voyage aux Îles Lipari* (Lipari Adalarına Gezi) [1783]; *Mémoire sur les Îles Ponces et les Produits Volcaniques de l'Etna* (Ponzaces Adaları ve Etna Volkanik Ürünleri Üzerine Muhtıra) [1788]; *Dernier Voyage Dans les Alpes* (Alplerde Son Gezi) [1802] v.b. (L)

Foto. Dpa-Bild (LAROUSSE)

DOLOMİT i. (fr. *dolomite*). Miner. Dolomi billûruna bazen verilen ad.

◆ **Dolomitli** sıf. Bileşiminde dolamit bulunan: *Dolomitli kayalar.* || *Dolomitli kireçtaşı*, yapısında yüzde 25 ile 50 oranında dolomi bulunan kireçtaşı. || *Dolomitli kum*, kalsiyum karbonattan meydana gelen çimentoyu yağmur sularının eritmesiyle aşınan dolomitli bir kayanın oluşturduğu tortu. (L)

DOLOMİTLER veya **DOLOMİT ALPLERİ** (özel isim olan Dolomieu'den), Adige ile Piave, Pusteria ile Sugana vâdisi arasındaki Doğu Alplerinin İtalya'daki kütlesi. Kireçli kayalardan (dolotaşından) oluşmuştur. Trias ile Lias'ın çok kalın yatay tabakalarında dev basamaklar yontulmuştur. Bu dağların en yüksek noktası Marmolada'dır (3 342 m). *Dolomitler karayolu*, Cortina d'Ampezzo'da Bolzano masifinden geçer. (L)

DOLOMİTLEŞME i. (fr. *dolomite*'den türk. *dolomit-le-ş-me*). Bir kayaçın, meselâ bir kalkerin dolomiye dönüşmesi.

— ANSİKL. *Dolomitleşme* birkaç yoldan olur: deniz suyunun mercanlı kalkerlere etkisiyle (deniz suyu magnezyum taşır, kalsiyumu alıp götürür); suyun yeraltına sızmasıyle (magnezyum artışı başkalaşım sonucu olabilir); süzülme sularının yol açtığı kalsiyum kaybı sonucunda bir magnezyumlu kalkerin dolomiye dönüşmesi gibi (boşluklu dolomiler [karniyöller] böylece oluşmuştur). [L]

DOLON. Yun. mit. Truvalı savaşçı. Hektor'a, geceleyin Yunanlıların ordugâhına girerek amaçlarını öğrenmeyi teklif etti, fakat Odysseus ile Diomedes tarafından yakalandı ve onlara Truvalıların sırlarını vermesine rağmen öldürüldü. (L)

DOLON-NOR («yedi göl»), çincesi **Lamamiao**, Dış Moğolistan'da şehir. Çahar ilinde, Büyük Kingan'ın doğusundadır. Denizden yüksekliği 1 220 m'dir, nüfusu 30 000 kadardır. Kalgan ve Haylar'a giden kervanlar buradan geçer. Maden işlemeciliği ve el sanatları ile ünlüdür. (L)

DOLOPİA. Esk. coğ. Dolopların yaşadığı ülke. Eski Yunanistan'da Phthiotis bölgesinin batısında Akheloos ırmağı kıyısında idi. Kahramanlık devirlerinde Peleus krallığının bir bölümüydü. Sonra Tesalya'nın hâkimiyetine geçti. Strabon, Pindos'un güneyinde bulunduğunu söyler. (L)

DOLOP'LAR. Esk. coğ. Tesalya'da halk. Aitolia ve Epeiros sınırlarında yaşadılar, Tesalyalıların hâkimiyetini kabul ettiler. Yunan tarihinin «Kahramanlar çağında» Phoiniks'in yönettiği bir Dolop'lar ordusu Truva'da savaştı. — Libya'nın iç kısmında yaşayan ilkel topluluk. (L)

DOLORES, Uruguay'da şehir, Soriano bölgesinin güneybatısında; 12 480 nüf. Uruguay vâdisinde, San Salvador ırmağı kıyısında Rahip Bernardino de Guzman tarafından 1624'te kuruldu, 1800'de ırmağın sol kıyısında yeniden inşa edildi. Liman. Sığır ve koyun yetiştiriciliği. Un fabrikaları. Tahıl (mısır) ihracatı. (L)

DOLORES, Arjantin'de (Buenos Aires) bölge, Buenos Aires'in güneydoğusunda; 1980 km²; 20 250 nüf.; yüksl. 10 m. Yanıbaşında, bataklık bir ovada Somborombon koyu. 1818'de kuruldu, 1821'de kızılderililer tarafından yıkıldı, 1839 devriminde önemli rol oynadı. Tarım (keten ve ayçiçeği) merkezi. Koyunculuk. Süt ve süt ürünleri. Çikolata, sabun, puro, un fabrikaları. (L)

DOLORES, İspanya'da kasaba (Alicante eyaleti). Aşağı Segua'da aynı adı taşıyan idarî bölgenin merkezi. Eyalet merkezinin güneybatısında; yüksl. 4 m, 5847 nüf. Pias Fundasyones'in (Yardımlaşma kurumu) merkezi. Sebze, ekin ve sanayi bitkileri (enginar, buğday, kendir, pamuk, patates), turunçgiller. — *Dolores idarî bölgesi* (partido pudicial); 65 680 nüf. (L)

DOLORES, Kolombiya'da (Tokima bölgesi) şehir, merkezî sıradağlar yamacında; 9 251 nüf., yüksl. 1 470 m. Kahve, şekerkamışı, mısır tarımı. Hayvan yetiştiriciliği. (L)

Dolores. Pisagua yakınlarında yapılan iki savaşın adı. Emilio Sotomayor Baeza ile Erasmo Escala adlı generallerin kumandasındaki şili orduları, general Juan Buendia'nın kumandasındaki Bolivya'lı ve Peru'lu kuvvetleri burada yendiler. Şili iç savaşı sırasında (15 şubat 1891), albay Eulogio Robles Pinochet kumandasındaki başkan Balmaceda kuvvetleri, burada albay Estanislao del Canto Artigas kumandasındaki ihtilâlci kuvvetler tarafından yenilgiye uğratıldı. (L)

Dolores (Grito de—) [«Dolores Çığlığı»]. 16 Eylül 1810'da Miguel Hidalgo y Costilla adındaki bir papazın, genellikle Meksika bağımsızlık hareketini başlattığı ileri sürülen sözleri. Orta Meksika'da Dolores kilisesinin vaizi olan Hidalgo ispanyol hükûmetine karşı bir komploya karıştı ve durum meydana çıkınca da derhal harekete geçti. Cemaati topladı, «Amerika, çok yaşa! Bağımsızlık çok yaşa! Kahrolsun kötü yönetim!» diye bağırarak isyanı başlattı. Ayaklanma bastırıldı ve Hidalgo idam edildi. Hidalgo'nun hatırasına saygı için, her yıl 16 eylülde Meksika başkanı, meclisin balkonundan bağırarak onun sözlerini tekrarlar. (L)

DOLORES HİDALGO, Orta Meksika'da (Guanajuato eyaleti) kasaba. İlk Meksika bağımsızlık hareketinin merkezi olarak tanınır. 15 ve 16 eylül 1810 tarihlerinde kasabanın papazı M. Hidalgo ve arkadaşları İ. J. Allende ve İ. Aldamo *Dolores Çığlığı* ile İspanyollara karşı ayaklanmayı başlattı; tutuklu siyasetçiler kurtarıldı, İspanyol yöneticiler hapsedildi. Dolores kasabası 27 eylül 1821'de A. İturbide tarafından kesin olarak ele geçirildi. (L)

DOLORES ırmağı, A.B.D. de ırmak. Güneybatı Colorado'da La Plata dağlarından doğar, derin vâdiler içinden akarak Utah sınırında başlıca kolu olan San Miguel'e kavuşur. Paradox vâdisinden kuzeybatıya kıvrılır, Utah topraklarından geçerek Colorado ırmağına karışır. İlkbaharda ve yaz başında eriyen karlarla taşan ırmak yazın cılız bir su halini alır. 242 km²'lik bir bölgeyi sulayan ırmağa Dolores adını 1765'te Rivera adlı bir İspanyol vermiştir. Irmağın asıl adı Rio de Nuestra Senora de los Dolores'tir. (L)

DOLORİZM i. (fr. *dolorisme*'den). Hastalığa ve acı çekmeye, özellikle maddî acıya, manevî ve zihnî bir değer veren doktrin.

— ANSİKL. Bu doktrini, acı çekmeyi beden ve ruh dayanıklılığının bir etkeni (Stoacılık), ruhun arınması için bir imtihan (dinler, özellikle Hıristiyanlık) veya fedakârlığın bir görünüşü sayarak, onun dolaylı faydalarıyle ilgilenen klasik görüşlerden ayırt etmek gerekir. *Dolorizm*'e göre, insanı zenginleştiren, acının ta kendisidir. Nitekim «bu anlamıyle acı çekme, hayvansı yaşamanın iç tepilerini durdurur; insan zihninin sanat ve edebiyat alanında yaratıcılığa yatkın bir hâkimiyet kazanmasına imkân verir» (J. Teppe). Büyük tartışma konusu olan dolorizm bir «akım» olarak, şu eserlerde dile getirilmiştir: *Apologie pour L'anormal, Manifeste du Dolorisme* (Anormalliğin Savunulması, Dolorizm Manifestosu) [1935], *Dictature de la Douleur* (Acının Diktatörlüğü) [1936]. 1936 Yılında kurulan *Revue Doloriste* dergisi de bu öğretinin yayılmasına katkıda bulundu. Bu akımın öncüsü Julien Teppe'dir (Bk. ACI). [L]

DOLPHİN, Atlas okyanusunda çukur; Porto Riko'nun 130 km kuzeyinde; yüksl. — 8 381. Milwaukee çukurunun bulunuşuna kadar (1939) Dolphin çukuru okyanusun en derin yeri sayılırdı. (L)

DOLPHY (Eric), amerikalı zenci saksofoncu, klarinetçi ve flütçü (Los Angeles 1928 -Berlin 1964). Meslek hayatına Charlie Mingus, Gerard Wilson ve Buddy Collette ile başladı, sonraları Chico Hamilton beşlisiyle çalıştı. 1959'da Charlie Mingus ile Antibes müzik festivaline katıldı, daha sonra John Coltrane ile işbirliği yaptı. 1964'te ölümünden az önce tekrar Charlie Mingus ile Paris'te plak doldurdu. «Free jazz»'den (bağımsız caz) yana olanların belli başlı ilham kaynaklarından biridir. Doldurduğu plaklar arasında şunlar vardır: *Long ago and far away* (C. Hamilton ile, 1958); *Screamin' the blues* (1960); *The Prophet* (1961); *Out to Lunch* (1964). [L]

DOLU i. (esk. türk. *tolı*'dan). Soğuğun etkisiyle havanın üst katlarında donan ve buz taneleri halinde yağan yarı saydam veya saydam olmayan yağmur damlaları: *Bulutların, yağmur, kar, dolu şeklinde toprağa düşüp asıllarına dönüşünü hayallerimde canlandırmak istedim* (Ş.S. Aydemir). [Bk. ANSİKL. *Meteorol* bölümü].

— DEY. *Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak*, istenilmeyen bir durum veya işten uzaklaşırken daha kötü bir durumla karşılaşmak.

— Meteorol. *Dolu dağıtıcı*, doluyle savaşarak, mahsulün ziyan olmamasını sağlamak için kullanılan cihazlar, makineler (top) veya patlayıcı maddeler (füze). || *Dolu dağıtıcı füze*, dolu taşıyan bir buluta atılınca, patladığı zaman bulutun yağmur halinde boşalmasını sağlayan füze. (Füze başlığı içindeki patlayıcı madde, füze yörüngesinin doruğuna yaklaştığı sırada patlar.) || *Dolu dağıtıcı top*, ucuna 2 - 3 m uzunluğunda bir karabina namlusu eklenmiş, düşey eksenli küçük havan. (Bu havanla 100-200 gr barut ateşlenir ve atıştan doğan sarsıntı atmosferde dolunun oluşmasını engeller.)

— ANSİKL. Meteorol. *Dolu* taneleri çok değişik şekiller gösterir. Çapları genellikle 0,5-2 sm arasında değişirse de, 7-8 sm çapındakiler, hattâ 1 kg çeken daha irileri de görülmüştür. Yapısı ekseri katmanlıdır: beyaz ve yarı saydam buz kütleleriyle saydam buzun çevrelediği bulgursu dolu taneleri. Bu durum, dolu tanesinin değişik meteoroloji şartlarının hüküm sürdüğü atmosfer bölgelerinde ve birkaç evrede oluştuğunu gösterir: birdenbire donarak içinde hava kalan, aşırı ergimeye uğramış damlalardan oluşma hava tabakaları (beyazlık ve yarı saydamlık sebebi), hava buharının ağır ağır katılaştığı çok soğuk hava tabakaları (saydam kristaller) gibi. Boranlar sırasında sık sık dolu yağması, düşey akımların etkisini ispatlar. Öte yandan, yalnız hızla yükselen hava akımları büyük çaplı taneler oluşturur. Bundan dolunun kümülonimbüs (kara boran bulutları) içerisinde şekillendiği anlaşılır. Bu bulutların şiddetli düşey hareketleri, alçak katmanlarla doruk katmanlar (bazen 8 000-10 000 m üzerinde) arasında sürekli gidip-gelme hareketlerine yol açar. Bu süreç, bulutların doruğunda bulunan buz billûrlarının yaz aylarında bile irileşmelerini sağlar (bk. YAĞMUR). Dolu olayı, hava tabakalarının düşey hareketiyle ilgili olduğuna göre, dağlarda çok şiddetli boranların meydana ge-

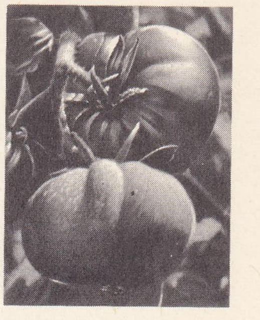

domatesler

Mathieu de DOMBASLE
David d'Angers'in eseri
Cabinet des Médailles,
Paris

DOMENİCHİNO (il)
«Diana'nın Avı»
tablo ve detay
Borghese galerisi, Roma

Foto. Sougez, Viollet, Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

DOMENICO VENEZIANO
«Meryem ile Dört Aziz»
Uffizi sarayı
Floransa

Jean-Gabriel DOMERGUE
«Yeşil Kürklü Kadın»

Azız DOMINICUS
Fra Angelico'nun eseri
San Marco manastırı,
Floransa

liş sebebi bellidir (önemli dağ yükselimleri soğuk ve sıcak alınları kuvvetlendirir). Hattâ 100 m'lik engebeler bile boranları çekebilir.

— Zır. iktisadı. Dolunun önlenmesi için çeşitli usullere başvurulmuştur: dolu önleyici top, füze, patlangaç, patlar baloncuk v.b.). En etkilileri ilk ikisidir. Bunların patlatılmasıyle bulut içerisinde fiziksel hali değişikliğe uğratan hareketler yaratılır ve bulutların yağmur halinde boşalması sağlanır. (LM)

DOLU sıf. (esk. türk. *ṭolu*'dan). Alabileceği kadarıyle dolmuş: *Kadın erkek, dolu bir su kanalı ile çevrilmiş küçük çiftliğin parmaklığı etrafında dizildik* (F. R. Atay). *Dolu şişe. Dolu tabak.* (*Zt.* BOŞ.) ‖ Çok miktarda nicelik kapsayan: *Biraz evvel şişman hanım masanın üstüne şişeler, tabaklarla dolu bir tepsi bırakmıştı* (R.N. Güntekin). *Meyve dolu ağaç.* ‖ [Silâh için] İçinde mermisi olan: *Dolu tüfek.* ‖ Boş yeri olmayan, kalabalık: *Dolu tiyatro. Dolu dükkân.* ‖ Boş vakti olmayan, meşgul: *Bugün çok doluyum, yarın buluşalım.* Boş olmayan: *Dolu bir gün.* ‖ Bir duygu ile baştan başa kaplı: *Öfke dolu. Sevinç dolu.* ‖ ... *dolusu,* ... nun alabileceği kadar: *Bir oda dolusu insan. Bir bardak dolusu su.* ‖ İ. İçki ile dolu bardak: *Bir dolu daha sun bakalım* (H. R. Gürpınar). *Kendi tabirince, bir tane dolu yuvarladı* (Ahmed Rasim).

— ÇEŞ. DEY. *Dolu dizgin.* (Bk. DOLUDİZGİN.) ‖ *Doluya koydum almadı, boşa koydum dolmadı,* kararsızlığı ve çaresizliği anlatmak için kullanılır. ‖ *Ağız (avuç) dolusu.* (Bk. AĞIZ. AVUÇ.) ‖ *Gözleri dolu dolu olmak,* ağlayacak derecede duygulanmak: *Gözleri dolu dolu olduğu halde* (Ahmed Rasim).

— Bot. İçinde boşluk bulunmayan bütün organlar için söylenir: *Dolu sap. Dolu çiçek.* ‖ Bütün erkek organları ve bütün meyve yaprakları taçyaprağımsı bir şekil almış çiçeklere denir. (Bu gibi çiçekleri *katmerli çiçekler* ile karıştırmamak gerekir; katmerli çiçeklerde erkek organlarla meyve yapraklarının sadece bir kısmı değişikliğe uğramıştır. Ayrıca, katmerli çiçekler döllenebildiği halde dolu çiçekler daima kısırdır.)

— İnş. *Dolu duvar,* üzerinde hiç bir delik bulunmayan duvar.

— Kronoloji. *Dolu ay,* otuz veya otuz bir günlük ay. ‖ *Dolu yıl,* üç yüz elli dört günlük ay yılı.

◆ **Dopdolu** sıf. Büsbütün dolu. (M)

DOLUDİZGİN blş. zf. Son hızla: *Bir gün doludizgin boşanan atlarımızla / Yerden yedi kat arşa kanatlandık o hızla* (Yahya Kemal). *Vatanın takati yoktur yeniden ikmale / Doludizgin gidiyor, baksana izmihlale* (M. Â. Ersoy). [M]

DOLUKMAK geçz. f. (*dolmak*'tan *dol-u-k-mak*). *Halk dili.* [Gözler için] Yaşla dolmak. (M)

DOLULUK i. Dolma, dolu olma hali. Bütün evrenin madde tarafından doldurulmuş olduğunu ve boşluk diye bir şeyin bulunmadığını ileri süren felsefe görüşü. (Yeter neden ilkesine dayanarak boşluğun var olmadığını ileri süren Leibniz'in teorisine bu ad verilir.)

— İnş. *Bir duvarın doluluğu,* duvarın son kütlesi.

— Patol. Sıvı aşırılığı. ‖Dolu olan bir organın durumu: *Mide doluluğu.*

— Tıp. *Soluk borusu-bronş doluluğu,* solunum yollarının (soluk borusu ve bronşlar) had hastalıklarda veya genel anestezi sırasında sümüksü maddeler veya kan sızıntılarıyle tıkanması. (LM)

DOLUNAY blş. i. Astron. Ay'ın Yer'e dönük yüzünün tam olarak aydınlık göründüğü evre. (Bk. AY.) [ML]

Dolus malus abesto. Rom. huk. «Doğruluğa aykırı her türlü hileden uzak olsun» anlamına gelen bu formül, Roma'da yurttaşlar arasında yapılan satış akitlerinde, mukavelelerde, çoğu zaman, kısaltılmış şekli (D.M.A.) ile yer alırdı. (L)

DOLVAT (Emir) veya **EMİR DOLVAT,** ermeni hekimi (Amasya 1418-Bursa 1498). Fatih Sultan Mehmed'in özel hekimi. Önemli birkaç eseri vardır: *Tıbbın Faydası* (1466); *Tedavi Sözlüğü* (1478); *İlâç Yapımı İnceleme Kitabı* (1480). [L]

DOLYA i. (fr. *dolia*). Metrol. Yaklaşık olarak 0,044 gr olan ve eskiden Rusya'da kullanılan bir kütle ölçüsü. (L)

DOM i. (lat. *dominus,* efendi'nin kısaltılmışı). Benediktinler, Chartreux'ler gibi bazı din adamlarına verilen unvan. ‖ Portekiz'de soylulara (ve *Teşm. yol.* herhangi bir kişiye) verilen şeref unvanı.

— ANSİKL. XI. yy. da dom, soyadı veya meslek adının önünde şeref unvanı olarak, XIV. yy.dan sonra yalnız Benediktinler, Chartreux'ler v.b. için kullanıldı. (L)

DOM i. (fr. *dôme*). Termik. Bir kazanda, buhar odasının üst kısmında bulunan ve yukarı doğru bir çıkıntı yapan bölüm. Bu çıkıntılı kısım, buhar içine su karışmasını önlemek üzere, buhar girişini kaynama halindeki su yüzeyinden uzak tutmağa yarar. (L)

DOMAGK (Gerhard), alman biyokimya uzmanı (Lagow, Brandenburg 1895-Burgberg, Schwarzwald 1964). Münster üniversitesinde profesör oldu; daha sonra Elberfeld Patoloji ve Bakteriyoloji enstitüsü direktörlüğüne atandı. Kanser üzerinde deneysel araştırmalar ve özellikle sulfakrizoidin (veya prontosil) bileşiğinin bakteriyolojik etkisini keşfederek (1935) sülfamidler aracılığı ile kimya terapisi çalışmalarına öncülük etti. 1939 Nobel Tıp ödülünü kazandı; fakat Hitler'in hışmına uğradığından madalyasını, ancak 1947'de alabildi. Kimya terapisi üzerindeki araştırmalarına, özellikle veremin tedavisi ile ilgili çalışmalarına devam etti. Hayatının son yıllarını kansere karşı kimya terapisi alanındaki araştırmalarına verdi. (L)

Domaine Musical, Pierre Boulez'in 1954'te kurduğu konser derneği. Boulez bu örgütü halk konserlerinin veya özel konserlerin çağdaş müzik alanında bıraktığı boşluğu doldurmak amacıyle tasarlamıştı. Domaine Musical, kuruluşunun ilk on üç yılı içinde, artık büyük klasikler arasında sayılması gereken çağdaş bestecilerin (Schönberg, Berg, Webern, Varèse, Stravinski) yüze yakın eserini fransız halkına tanıttı, ayrıca çeşitli ülkelerin yetiştirdiği genç kuşaktan, aşağı yukarı elli besteciye ait yüz elliden fazla eserin ilk defa çalınmasını sağladı. (L)

DOMAJLİCE, Çekoslovakya'da (Batı Bohemya bölgesi) şehir. Çesky Les'in eteğinde; 7 200 nüf. Bu güzel tarihî şehir, Bohemya'dan Franken'e gidişi sağlayan geçit'e (Všeruby geçiti) Çesky Les ile Şumava arasında hâkimdir. XII. yy. dan kalma şato yıkıntıları. Barok üslûbunda katedral. Eski evler. (L)

DOMALAN i. Asklı mantar.

— ANSİKL. Yenilen kısımları kireçli topraklarda, genellikle meşe bitkilerine yakın yerlerde, yerden 10-20 sm derinde yumrular halinde oluşur. *Domalan*'ın yeri bir domuz veya köpek yardımıyle daha kolay bulunur; bu hayvanlar kokusundan faydalanarak mantarın yerini bulurlar. Önemli türleri *Tuber melanesporum, T. brumale, T. aestivum, T. manatum.* Domalan yurdumuzda da tabiî olarak yetişir.

◆ **Domalansı** sıf. Domalan biçimi mantarlara denir. (L)

DOMALIÇ sıf. (*domalmak*'tan *domal-ı-ç*). Tümsekli. (M)

DOMALMAK geçz. f. Bir yanı kümbet gibi çıkmak: *Bu duvar gittikçe domalıyor.* ‖ Arkasını çıkarıp baş ileride ve dizleri bükülü çömelmek, eğilmek.

◆ **Domaltmak** ettrg. f. Tümsek şekline, domalmış hale getirmek. (M)

DOMANİÇ, Ege bölgesinde (İçbatı Anadolu bölümünde, Kütahya ili) ilçe merkezi; 1 466 nüf. Eski adı Hisarköy. Kütahya'nın 94 km kuzeybatısında Tavşanlı-İnegöl-Yenişehir-İznik yolu üzerindedir. 872 m yüksl. Kütahya'ya bağlı ilçe merkezlerinin en az nüfuslusudur. 1960 Yılında ilçe merkezi oldu. — *Domaniç ilçesi,* 15 718 nüf. 619 km². Tek bucaktan ibarettir, 32 köy. Orman ürünleri, tarım ve hayvancılık.

— Tar. Osmanlı devletinin kuruluş döneminde Osman Bey, İnegöl tekfuru ile Domaniç yakınlarında savaştı (1287). Kazanılan bu savaştan sonra Karacahisar da ele geçirildi ve kuruluş başarılmış oldu. (M)

DOMANOVİÇ (Radoje), sırp yazarı (Ovsişte, Kragujevac yakınları 1873-Belgrad 1908). Önce köy hayatını ülkücü bir tutumla dile getiren hikâyeler, daha sonra sırp toplum ve siyaset hayatı üstüne yergiler yazdı (*Stradija,* 1902). Sert çıkışları yüzünden iki defa işinden oldu. (L)

DOMASZEWSKİ (Alfred VON), macar asıllı alman tarihçi ve arkeologu (Timişoara 1856-Heidelberg 1927). Heidelberg üniversitesinde Eskiçağ tarihi okuttu. Ankara ve Arabistan'daki arkeoloji kazılarına katıldı. Başlıca eserleri: *Die Religion Des Römischen Heeres* (Roma Ordusunun Dini) [1895]; *Die Provincia Arabia* (Arabistan İlleri) [3 cilt, 1904-1909]; *Die Rangordnung Des Römischen Heeres* (Roma Ordusunda Ast-Üst Sıralaması) [1908]; *Geschichte Der Römischen Kaiser* (Roma İmparatorları Tarihi) [1909]. (L)

DOMAT (Jean), fransız hukukçusu (Clermont-Ferrand 1625-Paris 1696). Pascal'ın arkadaşı idi. Clermont-Ferrand'da avukatlık yaptı. XVII. yy. ın en büyük hukukçusudur. *Les Lois Civiles Dans Leur Ordre Naturel* (Tabiî Düzenlerine Göre Kanunlar) [1689-1694] adlı büyük eserinde Roma hukukunun zorluklarına ve fransız yasalarındaki karışıklıklara ışık tuttu. Domat'nın bu açıklamalarından sonra, Roma hukuku «yazılı mantık» değerini kazandı. (L)

DOMATES i. (Meksika dilinde *tomatto*'dan). *Solanum lycopersicum*'un meyvesi. ‖ Aynı bitkinin tümü. ‖ *Ağaç domatesi,* Tropik Amerika'da yetişen ve çok meyve veren 3-4 m boyundaki bir ağacın (*Solanum betaceum* veya *Cyphomandra betacea*) meyvesi. (Tatlı ve buruk olan bu meyve domates gibi taze veya konserve olarak yenebilir.) ‖ *Balkan domatesi* veya *kır domatesi,* salça için elverişli olan domates türü. Sulamadan da yetiştirilebilir.

— ANSİKL. *Domates* patlıcangillerden otsu bir bitkidir, yaprakları tüylü, çiçekleri talkım veya salkım durumunda, meyvesi etlidir. Domates dondan çok zarar gördüğü için ancak ılıman ülkelerde yazın yetiştirilir. Tohumu şubat ve martta fideliklere ekilir, mayısta tarlaya dikilir ve temmuz sonunda ürün vermeğe başlar. Don korkusu olmayan Akdeniz ve tropik ülkelerinde bütün yıl yetiştirilebilir.

Domates hereklere bağlanabilir ve fazla tomurcukları alınır. Az çok erkenci birçok çeşidi vardır; meyveleri muhtelif biçimde (yassı, yuvarlak, düz ve dilimli) ve çeşitli renkte (kırmızı, morumsu veya sarı) olur.

Domates çiğ veya pişmiş yenen çok makbul bir sebze-meyvedir. A, B, C ve K vitaminleri bakımından çok zengindir.
Türkiye'de yerli domates çeşitleri, *Edremit domatesi, iri yer domatesi,* İstanbul-Maltepe *sırık domatesi*'dir.

Edremit domatesi, Antalya, Mersin ve İzmir'de turfanda olarak yetiştirilen bodur bir çeşittir. Fidesi 60 gün sonra ürün verir. Meyvesi orta büyüklükte ve dilimlidir. Kabuğu kalın olduğundan taşınmaya elverişlidir.

Foto. Alinari-Giraudon, Vizzarona (LAROUSSE)

iri yer domatesi'nin, meyvesi büyük, dilimli, rengi kırmızıdır. Dalları yaprak üzerinde ve yayılarak büyür. Meyvesi iri ve etli olmasından ötürü salçaya elverişlidir.

İstanbul-Maltepe sırık domatesi'nin kabuğu kırmızı, meyvesi yuvarlak, ortalama ağırlığı 180 gr'dır. Özsuyundaki şeker oranı yüzde 5'tir. Aranan bir domates çeşididir.

— Mutf. Domates birçok yemek, salça ve çorbalarda kullanılır. Dolması, kızartması, salatası v.b. de yapılır. Oldukça uzun süre saklanabilen domates salçası yemeklerin lezzetini arttırır. Kırmızı ve yeşil domatesten reçel de yapılır. (ML)

DOMBASLE (Christophe Joseph Alexandre MATHİEU DE), fransız tarım uzmanı (Nancy 1777-ay.y. 1843). Bir saban icat etti; tarım usullerini geliştirdi; kireç suyu vererek killi toprakların verimini arttırmayı başardı. Eserleri: *Théorie de la Charrue* (Saban Nazariyesi) [1821]; *Calendrier du Bon Cultivateur* (İyi Tarımcının Takvimi) [1821]; *Sur la Fabrication du Sucre de Betterave* (Pancardan Şeker Yapımı Üstüne) [1839]. (L)

DOMBAY i. *Halk dili.* Manda, su aygırı (bazı bölgelerde yalnız dişisine denir). Bk. MANDA. (M)

DOMBAYOVA, Afyon ilinin Akdeniz bölgesi sınırları içinde kalan kesiminde (Dinar ilçesi) bucak; 11 100 nüf. 19 köy — Bucak merkezi Uluköy; 2 460 nüf. Dinar'ın 15 km kuzeyindedir. (M)

DOMBES, Fransa'da (Ain) bölge. Lyon'un kuzeydoğusunda, Jura ile Beaujolais arasında.

— Coğ. Dombes, eski Rhône buzulunun bıraktığı morenli killerle örtülü, kumlu ve taşlık bir yayladır; kuzeybatı-güneydoğu yönünde 250 m'den 370 m'ye yükselir. Bölgede, balık yaşamasına elverişli çok sayıda gölcükler vardır; bu gölcükler, sığır beslenmesi için gerekli otlaklar ve sebze tarımı alanları haline getirilmek için düzenli olarak kurutulmaktadır. (L)

DOMBEYA i. (fransız kâşif ve botanikçisi *Dombey*'in adından). Madagaskar ve Réunion adalarında yetişen tüylü ağaççık. (*Sterculiaceae* familyasından.)

— ANSİKL. *Dombeya*'lar kulacıklı ve almaşık yapraklı küçük ağaçlardır. Bu bitkilerin kabuğu genellikle çok dayanıklı, aynı zamanda yumuşak ve bükülgen olduğundan halat yapımında kullanılır. *Dombeya*'nın görünüşü zarif, çiçekleri çok güzeldir. Birçok türü Avrupa'da limonluklarda yetiştirilir. (L)

DOMBRA, Kazak Türklerinin kullandıkları iki telli çalgı. Boyu 120-130 sm, gövdesi üç köşeli veya yarı oval, sapı uzundur. İki çeşidi vardır: Batı Kazakistan'da kullanılan dombra ince uzun saplı, Doğu Kazakistan'daki ise kısa saplıdır. (M)

DOMBROWA. Bk. DABROWA. GORNİCZA.

DOMBROWKA. Bk. DABROWKA.

DOMBROWSKA. Bk. DABROWSKA.

DOMBROWSKİ (Jaroslaw). Bk. DABROVSKİ (Jaroslaw).

DÔME dağları (veya **CHAİNE DES PUYS**), Fransa'da Auvergne'de (Puy-de-Dôme) sönmüş yanardağlar topluluğu. Limagne'ın yukarısında kuzeyden güneye uzanır; Puy-de-Dôme'da 1 465 m. Bunlar, Auvergne'in en genç (Dördüncü zaman) yanardağlarıdır. Hiç bozulmayan biçimleri, konilerin ve lav sellerinin bütün klasik görünüşlerini yansıtır. (L)

DOMEJKO (İgnacy). Bk. DOMEYKO.

DOMENCHİNA (Juan José), ispanyol şairi (Madrid 1898). S.R. Jimenez, Valéry ve Quevedos'un etkisinde kaldı. Eserleri: *Del Poema Eterno* (Ölümsüz Şiir Üzerine) [1917]; *Las İnterrogaciones del Silencio* (Sessizliğin Soruları) [1918]; *Poesias Escogidas* (Seçme Şiirler) [1922]; *El Tacto Fervoroso* (Ateşli Duygu) [1930]; *Dedalo* (Daidalos) [1932]; *Margen del Pensamiento* (Düşüncenin Sınırları) [1933]. (L)

DOMENİCHİNO (Domenico Zampieri, **il**— denir), italyan ressamı (Bologna 1581-Napoli 1641). Kısa bir süre Calvaert'in öğrencisi oldu, sonra Annibale Carracci'nin okuluna girdi, 1602'de Farnese sarayının dekorasyonunu yapmak üzere Carracci ile Roma'ya gitti, orada şu tabloları yaptı: *Adonis'in Ölümü, Apollon ve Hyakinthios, Narkissos.* Bu sonuncu eser, ustası Carracci'nin üslûbunu yansıtır. Domenichino, Roma'da, özellikle kilise, köşk ve sarayların duvarlarını süsledi. Fresklerinde, mihrap arkası süslemelerinde zarif üslûbu göre çarpar. Manzara resimlerindeki saydam atmosfer ve aydınlık renkler Annibale Carracci'nin eserlerini hatırlatır. En iyi eseri *Aziz Hieronymus'un Hayat Hikâyesi* adlı tablosudur. Sant'Andrea della Valle ve San Carlo ai Catinari'deki duvar resimleri, Carracci'lerin büyük kompozisyon eğilimini ve Paussin klasisizmini yansıtır. Ona neoklasiklerin hayranlığını kazandıran akademik kurallara bağlılığı, kutsal konulardaki eşsiz tablolarında kendini gösterir: *Aziz Hieronymus'un Komünyonu* (Vatikan 1614), *Aziz Petrus'un Kurtuluşu* (Roma, San Pietro in Vincoli). Bunlardan başka *Diana'nın Avlanması, Kybele* (Roma, Borghese Galerisi, 1620'ye doğru) adlı tabloları da ünlüdür. Domenichino, 1621'de papalık sarayının mimarlığına atandı ve birçok mimarî projeler yaptı (Windsor şatosu). 1630'da Napoli'ye gitti, burada katedrale bağlı Şapelin fresklerini yaptı, ama son eseri, Napoli'li sanatçıların düşmanlığı yüzünden kısmen tahribedildi. (L)

DOMENİCO (Giuseppe BİANCOLELLİ), italyan aktörü (Bologna 1635 veya 1637-Paris 1688). Mazarin tarafından çağrılan tiyatro topluluğu ile birlikte Paris'e gitti (1661) ve Allecchino rollerinde kendini gösterdi; dürüst davranışları ile Louis XIV'ün gözüne girdi ve temiz ahlâkı ile herkesin saygısını kazandı. Santeul onun için şöyle demişti: *Castigat ridendo mores* (Ölüleri bile güldürebilir). — LOUİS, Giuseppe'nin büyük oğlu (Paris ?-Toulon 1729), vaftiz babalığını Louis XIV. yaptı. Askerî mühendis olarak Provence'ta tahkimat müdürlüğünde bulundu. İtalyan tiyatrosu için birçok komedi yazdı. — PİERRE FANÇOİS, Giuseppe'nin ikinci oğlu, fransız aktörü ve tiyatro yazarı (Paris 1680-ay.y. 1734). Tiyatro hayatına İtalya'da başladı, Paris'te devam etti. Opera-komik ve İtalyan komedi tiyatrosunda Pierrot, Arlecchino ve Trivellino rollerinde büyük başarı sağladı. Birçok komedi yazdı. Başlıcaları: *La Femme Fidèle* (Sadık Kadın) [1711]; *Angès de Chaillot* (Chaillot'lu Agnès) [1723]; *la Foire des Poètes* (Şairler Panayırı) [1730]; *Arlequin Hullo* (1731) v.b. (L)

DOMENİCO (Polo di Angelo DE VETRİ), italyan madalyacısı ve gravürcüsü (Floransa 1482-ay.y. 1548). Giovanni delle Corniole ile Pier Maria da Pescia'nın öğrencisi. Birçok madalya yaptı; ünlü madalyaları: *Alessandro di Medici, Cosimo I* ve *François I.* (L)

DOMENİCO DA FERRARA (veya **DA PİACENZA**), XIV. yy. italyan dansının kuramcısı (öl. 1462'ye doğr.). Dans sanatı konusundaki ilk teknik incelemesi olan *De Arte Saltandi et Choreas Ducendi* adlı bir eser yazdı. Bu eserin elyazması Paris Millî kitaplığındadır. İçinde müzik örnekleri bulunan bu eserde, ilk dans adımlarını açıklar, ölçüye uyarak oynamak için gerekli kuralları verir ve kendi danslarının bestesini, adım ve figürlerini anlatır. (L)

DOMENİCO DA VENEZİA, venedikli seramik ve mine ustası (1511-öl. 1578). Şaheseri, savaş sahnesini gösteren bir tabaktır (Braunschweig müzesinde). İşlediği çinilerin kenarlarını parça parça alegorik şekillerle donatırdı. — MARCO ANTONİO, Domenico'nun oğlu. Babasının sanatına devam etti. (L)

DOMENİCO Dİ BARTOLO, italyan ressamı (Asciano, 1400'e doğr.-1445). En çok Siena'da çalıştı. (*Çocuk İsa ile Meryem ve Çalgı Çalan Melekler,* 1433.) Floransa okulundan esinlenerek buradaki hastahaneyi fresklerle süsledi (1441-1444). [L]

DOMENİCO Dİ MİCHELİNO, italyan ressamı (Floransa 1417-1491). Beato Angelico'nun, ayrıca A. Baldovinetti ve F. Peselino'nun da etkisinde kaldı. Kendisinin olduğu kesinlikle bilinen tek eseri Floransa Duomo'sundaki Dante freskidir. Öteki eserleri üslûp benzerliğine dayanılarak ona maledilir. (Bergamo galerisindeki Madonna.) [L]

DOMENİCO FİORENTİNO. Bk. DEL BARBİERE (Domenico).

«Fransız Cap'ında Yangın», Bertaux'nun gravürü (Cabinet des Estampes, Paris)

eski las Mercedes kilisesi
Santo Domingo

Diego Colomb'un evi

Foto. Viollet (LAROUSSE)

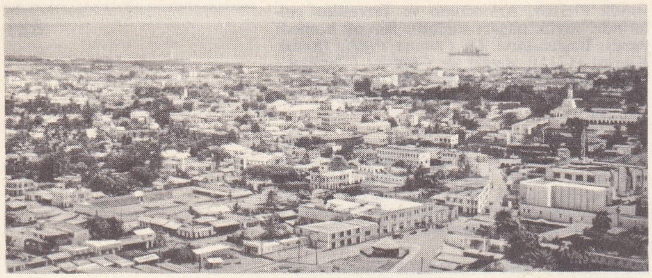

Santo Domingo

DOMENİCO Paris'li (*Domenico del Cavallo* da denir), italyan heykelci, mimar ve dökmecisi (XV. yy.ın ikinci yarısı). Donatello, F. Lippi ve N. Baroncelli'nin öncülük ettiği Ghiberti akımının etkisinde kaldı. Üslûbu renk ve dekoratif incelik bakımından zengindir. Ferrara'da Baroncelli ile çalıştı. Baroncelli'nin yarıda bıraktığı ama sonradan tahrip edilen Borso d'Este'nin at üstündeki heykelini tamamladı (1454). Ferrara katedrali için iki bronz heykel (S. Giorgio ve S. Maurelio) yaptı (1467). Berlin müzesindeki *Madonna* kabartması da ona maledilir. (L)

DOMENİCO Tolmezzo'lu, italyan ressam ve heykelcisi (öl. 1507). Eserleri: San Toscana'daki Verona freskleri, Udine katedralindeki sunak tablosu (1479), San Pietro'daki tahta sunak, Terzo'daki San Giovanni kilisesinin tahta mihrap arkalığı. (L)

DOMENİCO VENEZİANO, italyan ressamı (Venedik 1400'e doğr.-Floransa 1461). Floransa'ya çağrıldı; burada, öğrencisi Piero della Francesca ve Baldovinetti ile Sant'Egidio kilisesinin koro yerini fresklerle bezedi (1439-1445). Bu freskler günümüze ulaşmadı. Domenico Veneziano Floransa'lı ressamlara, hafif ve ışıklı yeni bir renk duygusu ile daha ferah bir mekân anlayışı getirdi. Bu yenilikler eserlerinde yavaş yavaş kendini gösterir. Eserleri: *Müneccim Kralların Tapınması* (1435, Berlin); *Santa Lucia dei Magnoli Meryemi* (1445'e doğr. Floransa); *Meryem ile Dört Aziz* (Uffizi, Floransa); Santa Croce'de saklanan fresk parçaları (1460'a doğr.) veya bunların tuvale aktarılmış kopyaları (*Meryem*, Londra). [L]

DOMENTİJAN, XIII. yy.da yaşamış sırp din adamı ve yazarı. Aynaroz dağı manastırında keşişti; Aziz Sava'nın ve Sava'nın babası Stepan Nemanya'nın hayatlarını yazdı. Bu ilgi çekici metinler Daniçic tarafından yayımlandı (Belgrad, 1865). [L]

DOMERGUE (Jean-Gabriel), fransız ressamı (Bordeaux 1889-Paris 1962). 1913'te Roma ödülünü kazandı, 1950'de güzel sanatlar akademisi üyesi oldu, Jacquemart-André müzesinin müdürlüğüne getirildi (1956), Venedik ile ilgili sahneler, dekoratif resimler ve birçok kadın portresi yaptı. (L)

Domesday Book, XI. yy.ın sonunda bütün İngiliz topraklarının durumunu gösteren kadastro külliyatı. Fatih William'ın emri üzerine düzenlemeye başlanmış, 1090'dan az önce bitmiştir. Mülklerin dağılımı, değeri ve kiracıların hakları konusunda mahallî anketlere dayanılarak gerçekleştirilen bu büyük derleme, özellikle kralın malî haklarını kesinlikle tespit etmek amacını gütmüştür. Kıyametteki Ceza günü anlamına gelen *Domesday*, hesapların tutulmasında gözetilen aşırı titizliğin sembolüdür. (L)

Elektrik idaresi yapıları
Cuidad Trujillo

DOMESNES veya **DOMESNAS**, letonca adıyle **Kolkasrags.** Letonya'da Kurland'ın kuzey ucunda Baltık denizine uzanan 8 km uzunluğunda dar, kayalık bir burun. 6 km açığında bir fener vardır. (L)

DOMESTİKOS i. (yun. k.). Tar. Bizans askerî şefi.

— ANSİKL. Skhole'ler *domestikos*'u, 759'dan beri ortaya çıkmış olan, muhafız birliği kumandanıdır. Domestikos'lar topluluğu hükümdar muhafız alayı kumandanlığından meydana gelirdi, buna İstanbul'u savunma şefi olan *domestikos ton teikheon* (surlar domestikosu) da dahildi. *Optimas'lar domestikosu*, Bizans'ın Asya'da görevli en eski kumandanı, birlikler (thema) kurulmadan önce de bu unvanı taşırdı. *Şenlikler domestikos*'u, imparator tarafından paraca desteklenen halk eğlencelerinin yöneticisiydi. XI. Yüzyılın sonunda askerî alanda merkezîleşmeye dönüldü.

Komnenos'lar zamanında (1081-1185), ordu kumandanlığı ilk olarak bir *büyük domestikos*'a verildi. İoannes Kantakuzenos büyük domestikos payesini aldığı vakit, Andronikos II ve Andronikos III, domestikos payesini devlet görevlileri düzeninde beşinci sıraya koydular, daha sonra Andronikos III bu payeyi dördüncü sıraya yükseltti. XIII. yüzyılın başlarına kadar istisnaî olarak imparatorluk kuvvetlerine tek elden kumanda edilmesi, evvelce skhole'ler domestikos'u olan görevlinin ordunun en yüksek şefi mevkine yükseltilmesiyle başladı. İstanbul'da oturan skhole'ler domestikos'un, Anadolu kumandanından sonra geldiği halde, daha büyük bir nüfuzu vardı. Basileios II belki bu nüfuzdan kaygılanarak görevi ikiye böldü, Bardos Phokas'ı doğu skhole'leri domestikos'u, Kontostephanes'i batı skhole'leri domestikos'u yaptı. Her iki şefe «büyük» unvanı verildi (1057). İoannes II Komnenos zamanında, İoannes Aksiokhos ilk defa en yüksek kumandan oldu; Manuel I'in yeğeni olan İoannes Batatzes onun yerine geçti. İkiye ayrılma İsaakios II Angelos zamanında da başgösterdi. İznik'te artık tek bir ordu kalmış olduğu için, bir elden yönetim yeniden ortaya çıktı ve İstanbul'un geri alınmasından sonra da bu durum devam etti (1261). Birliklerin (thema) askerî değerleri azaldığından ve ne bir kumandan ne de bir yönetici (duks) tek başına bir savaşı yürütemediğinden, büyük domestikos devlette hatırı sayılır bir önem kazandı. İmparator ordunun başında bulunduğu zaman, büyük domestikos onun emrinde bir kumandan olurdu. Askerî görevi yanında, sarayda itibarını arttıran bir hizmeti de vardı. Büyük domestikosun emrinde kalabalık bir kurmaylar topluluğu bulunurdu. (L)

DOMETT (Alfred), ingiliz şairi ve siyaset adamı (Camberwell Grove, Surrey 1811-1887). Robert Browning'in dostu idi. 1832'de bir cilt halinde yayımlanan manzumeleri ve 1836'dan 1838'e kadar *Blackwood's Magazine*'de yayımladığı şiirlerle tanındı. 1842'de Yeni Zelanda'ya yerleşti ve 1862'de orada başbakan oldu. 1871'de kamu hizmetinden ayrıldı. Londra'ya dönünce, 1872'de Maoris'lerin destanı olan *Ranolf and Amohia, a South Sea Day Dream* (Ranolf ve Amohia, Güney Denizleri Rüyası) adlı eserini yayımladı. *Flotsam and Jetsam* (1877) adlı şiir kitabını dostu Robert Browning'e ithaf etti. (L)

DOMEYKİT i. (fr. *domeykite*). Miner. Tabiî bakır arsenyür, Cu_3 As. Beyaz yumrular halinde Meksika ve Şili'de bulunur. (L)

DOMEYKO (İgnacy), polonyalı bilgin (Nowogrodek 1801-Şili Santiago'su 1889). Vilno'da ünlü polonyalı şair Mickiewicz'in dostu idi. 1831 Ayaklanmasından sonra Güney Amerika'ya göç etti. Şili'de Santiago üniversitesinde kimya ve mineraloji profesörü oldu. Birçok gezi yaptı. Güney Amerika'da düzenli bir ilim hayatının kurulmasında önemli bir rol oynadı. (L)

DOMEYKO cordillerası, Şili And'larında sıradağlar, batıya doğru Salar ve Atacama'yı sınırlar; 5 070 m. (L)

DOMİNANT sıf. (fr. *dominante*). Biyol. Bk. BASAT.

DOMİNANT i. (fr. *dominante*). Müz. Makamlı veya tonaliteye bağlı müzik sisteminde gam yapısının tonik veya son sesden sonra gelen en önemli sesi. Melodi dominantın etrafında döner dolaşır ve gelip son sesin üstünde karar kılar. Kural olarak gregoryen makamlarında dominant, «authente»lerde son sesin beşinci derecesi, «pagalal»lerde üçüncü derecesidir; fakat birinci durumda hiç bir zaman *si*, ikinci durumda da hiçbir zaman *sol* olmaz; olursa, bir derece yükselir. Klasik tonalitelerde, dominant daima 5. derecedir, yani toniğin tam beşlisi.) ‖ *Dominant altı*, diatonik gamın 4. derecesi. (Dominant'la medyantın ortasında bulunan bu derecenin, tonalite bakımından belirleyici bir görevi vardır; 1. ve 5. derecelerin yanında tonalitenin en iyi derecesidir. Ses çıkaran cisimlerin tabiî çınlaması dikkate alınırsa, dominant altı'nı alçak veya pes bir dominant saymak gerekir.) ‖ *Dominant üstü*, gamın altıncı derecesi; tonikle majör gamda bir majör, altılı minör gamda bir minör altılı teşkil eder. (Dominant üstü, makam belirten iki notadan biridir; *makam notu* adını bundan ötürü taşır.) ‖ *Dominantın yedincisi*, bir gamın beşinci derecesine oturtulan minör yedincili majör akor. (L)

DOMİNGİT i. (fr. *domingite*). Miner. Kurşun ve demir tabiî antimonyosülfürü. (*Eşanl.* VARENİT.) [L]

DOMİNGUES (Alfonso), portekizli mimar (XIV. yy.). Batalha manastırının baş mimarı oldu. (1388-1402). [L]

DOMİNGUEZ CAMARGO (Hernando), kolombiya'lı şair (Santa Fe de Bogota 1601'e doğr.-1656). Amerika'daki Gongora okuluna bağlı idi. Bu okul üstüne pek az şey biliyoruz. *Poema Heroico de San İgnacio de Loyola* (Aziz İgnacio de Loyola Üstüne Kahramanlık Şiiri) [1666] adlı destanı, Homeros destanları gibi 24 şarkıya bölünmüştür. Dominguez Camargo'nun şiirinde gongora anlayışına uygun olarak çok renkli imajlara ve kelime oyunlarına rastlanır. En çok bilinen eseri *Un Salto Per Donde Despena el Arroyo de Chillo* (Chillo Deresini Doğuran Kaynağa), Gongora etkisinde yazılmıştır. *La Muerte de Adonis* (Adonis'in Ölümü) adlı romanı da, Gongora'nın *Angelica y Medoro* (Angelica ve Medoro) adlı eserinin az çok etkisini yansıtır. (L)

DOMİNGUEZ ORTİZ (Antonio), ispanyol tarihçisi (Sevilla 1909). 1940 ile 1967 arasında Granada'da öğretmenlik yaptı, sonra Madrid'e gitti. Eski rejim ispanyası üstüne yazdığı eserlerle, bu çağın en büyük tarihçilerinden biri olduğunu ortaya koydu. Eserlerinde sosyal tarih düşüncesi ağır basar. Başlıca eserleri: *Orto y Ocaso de Sevilla* (Sevilla'nın Doğuşu ve Batışı) [1946]; *Los Conversos de Origen Judio Después de la Expulsion* (Sürgünden Artakalan Yahudi Soylu Dönmeler) [1955]; *La Sociedad Espanola del s. XVIII* (XVIII. yy. İspanyol Toplumu) [1956]; *Politica y Hacienda de Felipe IV* (Felipe IV'ün Siyaseti ve Hazinesi) [1960]. En önemli eseri, birinci cildi 1964'te çıkan *La Sociedad Espanola del s. XVII*'dir. (XVII. yy. ın İspanyol Toplumu) [L]

DOMİNİCA, Küçük Antiller'de (Windward İslands) Britanya'ya bağlı ada, Guadeloupe ve Martinik adaları arasında; 64 400 nüf. İdare merkezi, *Roseau*. Bu volkanik adanın yükseltisi 1447 m'yi bulur. Adanın başlıca tarımını meydana getiren turunçgillerin büyük kısmı ihraç edilir. Hindistancevizi içi, muz ve kakao da önemli gelir kaynaklarıdır.

— Tar. Aachen antlaşması (1748) Dominica'nın tarafsızlığına dokunmadı. Fransız kolonlarının yerleştiği adayı, 1759'da ingilizler işgal ve Paris antlaşmasıyle (1763) ilhak ettiler. (L)

DOMİNİCA (Albia), Doğu Roma imparatoru Valens'in ilk karısı. (L)

DOMİNİCİ (Giovanni BACCHİNİ, — denir), italyan kardinal ve tanrıbilimcisi (Floransa

Foto. Viollet, Alinari (LAROUSSE)

1357-Budapeşte 1419). Dominiken tarikatında reform yaptı, Fiesole'de bir manastır kurdu. Hıristiyanlar arasındaki mezhep ayrılığına son vermeye çalıştı. 1407'de XII. Gregorius tarafından Ragusa başpiskoposluğuna, 1408'de kardinalliğe atandı. 1419'da Martinus V tarafından Husçular'a vaız vermekle görevlendirildi. (L)

DOMİNİCUS (Aziz), Vaizci papazlar tarikatının kurucusu (Caleruega, Burgos ili, 1170 ?-Bologna 1221). İspanyoldu; Osma'da resmî papazlık yaparken 1203'te piskopos Diego y Acevedo ile birlikte, Danimarka'ya gitti. İnnocentius III tarafından Fransa'nın güneyindeki sapkınları dine döndürmek için gönderilen kardinallere katıldı. Tolouse'da piskopos Foulques'ın yardımı ile birkaç tarikat arkadaşını biraraya getirdi: bunlar, Dominicus'un yönetimi altında, onun gibi vaizci olmak üzere din eğitimi gördüler. Laterano konsili sırasında (1215) papa Honorius III'e başvurdu ve yanındaki din adamlarıyle birlikte Tolouse'da kurdukları tarikat için onun onayını aldı (22 aralık 1216). Bu tarikata «vaizcilar» adı verildi.

— İkonogr. Aziz Dominicus ile ilgili resimler: Duccio (Londra), Gentile Bellini (Londra), Fra Angelico (Floransa'da San Marco kilisesi), C. Tura (Floransa), Carreno de Miranda (Budapeşte). Hayatına ait bazı olaylar Fra Angelico tarafından Fiesole katedralinin mihrap arkalığında canlandırılmıştır. (L)

DOMİNİCUS'CULAR. Bk. DOMİNİKEN.

DOMİNİCUS GUNDİSSALİNUS (Gundisalvi), iskolastik felsefeci (XII. yy.). 1150'-de Segovia baş diyakosu oldu. Arap filozoflarından yaptığı çevirilerle Aristoteles, Yeni Eflatunculuk ve arap felsefe akımlarının batıda yayılmasını sağladı. Kendisi de bu konuda bazı eserler yazdı. Başlıca eserleri: *De Unitate* (Birlik Üstüne), *De Immortalitate Animae* (Ruhun Ölmezliği Üstüne), *De Divisione Philosophiae* (Felsefenin Bölümlere Ayrılışı Üstüne), *De Processione Mundi* (Dünya'nın Evrimi Üstüne). [L]

DOMİNİK (Hans), alman yazarı (Zwickau 1872-Berlin 1945). Teknik konular ve gelecek üstüne herkesin anlayabileceği yarı bilimsel kitaplar yazdı. Başlıca eserleri: *Die Spur des Dschingis-Khan* (Cengiz Han'ın İzi) [1923]; *Atlantis* (1925); *Himmelskraft* (Gökyüzünün Gücü) [1937]; *Treibstoff SR* (SR Yakıtı) [1940]; *Vom Schraubstock Zum Schreibtisch* (Tezgâhtan Yazı Masasına) [1942]. (L)

DOMİNİK cumhuriyeti, isp. **Republica Dominicana,** Büyük Antillerden La Espanola (Haiti) adasının, orta ve doğu bölümlerini kaplayan devlet. 48 442 km²; 3 889 000 nüf. (1967). Başkent, *Santo Domingo* (522 500 nüf.)

COĞRAFYA

Fizikî coğrafya

● *Yüzey şekilleri.* Dominik topraklarının doğudan batıya uzunluğu 350 km, ortalama genişliği 200 km'dir. Haiti dağoluşsal şekillerinin devamı olan birbiriyle bağıntılı dört sıradağ, kuzeydoğudan güneydoğuya uzanır. Başlıca nehirler, bu dağlar arasındaki çöküntüler içinde yer alır; nüfusun çoğunluğunu da bu sulak bölgeler barındırır. Dağlar, bu çöküntü bölgelerini birbirinden ayırır. Genel olarak, kuzeyden güneye doğru yapı belirtileri şunlardır: Monte-Cristi ile Samana yarımadası arasında Atlas okyanusu kıyısı boyunca uzanan *Kuzey sıradağı* az kıvrıntılı Üçüncü zaman şekillerindendir. Bunun altında ve doğuda, billûrlu yapıda bir düzlük bulunur. Yükselti, seyrek olarak 1 000 m'yi aşar. Güney yamaçları tırmanmak zordur. Bu bölüm, önemli bir fayda Cibao çöküntüsünden ayrılır.

Cibao çöküntüsü, geniş tektonik bir çukurluktur; derinliği azdır. Miyosenden kalma kil ve alüvyonlarla kaplıdır. Güney ve Orta sıradağı arasında uzanır. Ülkenin en önemli iki nehri bu çukurluğu sular: Yaque del Norte (Kuzey Yaque) [400 km] batı yönünde akarak Manzanillo körfezine ulaşır. Yuna (380 km) doğuya yönelerek Samana körfezine dökülür. Bu fayın olağanüstü genişliği, Atlas okyanusundan gelen nemli rüzgârlara açık oluşu ve adı geçen nehirlerin sağladığı sulama imkânları, burayı ülkenin en verimli toprakları haline sokar.

Orta sıradağlar, adanın omurgasını meydana getirir. Üzerinde önemli dorukların bulunduğu bu dağlar, ülkeyi yağışlı bir kuzey bölge ve daha kurak güney bölge olmak üzere ikiye ayrılır. Güneyde tarım yalnız sulak bölgelerde yapılır. Antil adalarının ikinci kavsini meydana getiren, başkalaşım geçirmiş, billûrsu taban üstüne İkinci ve Üçüncü zamanlar sırasında büyük miktarda kil ve kireçli kil tortuları yığılmıştı. Miyosen devri başlangıcında, uzunlamasına bir dizi fay bu dağları, ülkenin en yüksek dağları haline getirdi. Bundan sonraki aşınmalarla dağın büyük kısmında ilkel billûrsu taban ortaya çıktı. Üçüncü zamanın tektonik hareketleri tabanı derinlemesine yerinden oynattı. Başlıca yükseklikler: Duarte doruğu (3 175 m), Pelona doruğu (3 168 m) ve Yaque doruğu (3 045 m). Bu dağlar, doğuda olduğu kadar batıda Haiti bölgesinde de alçalırlar. Orta sıradağların bir kolundan oluşmuş *Orta meseta*, güneyde Orta sıradağlarla Neiba dağları arasında kalır; Doğuda ise doğrudan doğruya Antiller denizine açılır ve Doğu ovasını meydana getirir. Artibonite ve San Juan-Yaque del Sur (Güney Yaque) nehirleri Orta Meseta'yı geçtikten sonra Haiti topraklarına girerler. Doğu ovasındaki (Constanze vâdisi) akarsu sistemi, dağlardan inen küçük derelerden ibarettir.

Neiba dağları, Orta sıradağların Üçüncü zaman kıvrımlarını temsil eder. Bu dağlar kalker nitelikte ve çok kıvrımlı Üçüncü zaman dağları özelliği gösterir. Plastik nitelikte olduğundan az çok kırıklıdır. (Neiba doruğunda 2 262 m.) Yaque del Sur nehri Orta sıradağı doğu ucundan itibaren yararak Enriquillo çöküntüsüne ulaşır.

Enriquillo çöküntüsü, Üçüncü zaman dağlarıyle Güneybatı dağları arasında oluşmuş derin tektonik bir çukurluktur. Üçüncü zaman sonu ile Dördüncü zaman başlangıcında bu koridoru deniz kaplamış, sonra çekilerek yerini bir dizi göle bırakmıştır. Bu göllerin sığlığı ve sıcaklığın yüksekliği sebebiyle suları çok tuzludur (Haiti'de Saumatre, Dominik'te Enriquillo gölleri) ve zengin tuz yatakları meydana getirirler. Sadece, Yaque del Sur'un beslediği Rincon gölünün suyu tatlı olup verimli Barahona ovasının sulanmasını sağlar.

Güneybatı sıradağları, Dominik topraklarındaki Baoruco sıradağları Haiti yarımadası boyunca uzayarak Hotte ve Selle dağlarını meydana getirir. Jura sonrası devrinden kalma kalkerlerden oluşan ve Jamaica dağlarına benzer engebeler geliştiren bu sıradağların Jura ve Jamaica dağlarının bir devamı olması çok muhtemeldir.

● *İklim.* Adanın 17.-20. paraleller arasında bulunması yüzünden ortalama sıcaklık 25°—28°C'tır. Yazları en yüksek sıcaklıklar Puerto Plata ve Monte Cristi'de görülür (temmuzda 31°C). Ocakta ise deniz düzeyinde sıcaklık 23°C dolaylarındadır. 1 500 m yükseltiden itibaren don olaylarına, hattâ kar yağışına sık sık rastlanır. Günlük ve yıllık sıcaklık ortalamalarının az değişiklik göstermesi ikliminin belirtisi niteliği sayılır.

Yağışlar düzensizdir. Kışlar kısa ve kurak geçer. Atlas okyanusu yamaçlarında yağışların 2 500 mm'yi aşmasına karşılık, Orta sıradağın güneyinde Antil denizi yamaçlarında mayıs-haziranda bahar yağmurları, eylül-kasımda sonbahar yağmurları, arada da çok kurak devreler görülür. Antil denizi yamaçlarının içte kalan, kuytu ve deniz rüzgârlarına kapalı çöküntülerinde kuraklık en son dereceye varır.

Orta mesetada yağış yıl ortalaması 1 000 mm'ye varmaz bile. Enriquillo çöküntüsünde ise 500 mm'nin altındadır.

● *Bitki örtüsü.* Düşük yükseltili, nemli bölgelerde çok değişik türde ekvator ormanları görülür. Bunların kıymetli kerestelerinden (maun, abanoz) faydalanılır. Yükseklerde bitki örtüsü değişir ve parazitlerle eğreltilere dönüşür. Cibao'nun az yağış alan bölgelerinde, hele kumluk topraklarda önemli çamlıklar bulunur. Daha kurak bölgelere geçildikçe bitki seyrekleşir, değişerek tek tük mimozalı bir savan görünüşüne bürünür; az yağışlı bölgelerde ise sadece fundalık ve bozkır bitkileri yer alır. Doğuda, kuzey yönündeki çöküntüde ve Enriquillo çöküntüsünde bitki örtüsü kaktüslerden ibarettir ve tipik bir çöl manzarası gösterir. Kıyılarla ılıman bölgelerde, «mangle» ormanlarından geniş bir kuşak yer alır.

DOMİNİK cumhuriyeti

BEŞERÎ COĞRAFYA

● *Nüfus.* Dominik cumhuriyetinin nüfusu XVIII. yy. a kadar değişmemiş, bu yüzyılın sonunda 103 000 olarak tahmin edilmiştir. XIX. ve XX. yüzyıllarda hızla artan nüfus, son yıllarda kalabalık bölgelerdeki yoğunluk artışı sebebiyle öbür bölgelerde bir azalma gösterir: 1950'lerde yüzde 32'den (1958'de yüzde 33,5) 1963'te yüzde 27'ye düşmüştür. Bu olay, doğum oranının son yüzyılda düşmesi, buna karşılık, aslında düşük olan ölüm oranının da sabit kalmasıyle açıklanabilir. 1963 Yılı ölüm oranındaki artış özel bir durumdur ve siyasî karışıklıklardan ileri gelmiştir; nitekim aynı sebepler, son on yıl içindeki doğum gerilemesini de açıklar. Çocuklarda ölüm oranı öteden beri düşüktür. 1959 Yılında bu orana da izah edilemeyen bir artış görülmüştür. O tarihlerdeki sosyal şartlar bu durumu etkilemiş olabilir. Göç dalgalanışları değişik yoğunluktadır ve nüfus artışının çok küçük bir bölümünü karşılar. Geleneksel olarak, Haiti ve Küçük Antillerden gelen göçler sınırlanmış durumdadır.

Buna rağmen, Dominik'teki nüfus artışı, Latin Amerika ülkelerinde görülen artış oranlarının en yüksegidir (km²/68,7). Çok az meskûn bölgeler de vardır: (Pedernales, km²/8,6). Yoğunluğu ortalamaya oranla azamiye çıkan bölgeler: Millî Bölge (Distrito Nacional) 313, Salcedo, 139,1, Duarte 124,8, Espaillat 120,2'dir. Millî toprakların yüzde 8,7'si, genel nüfusun yüzde 27,8'ini kapsar. Çoğunluk köylüdür. Nüfusun yüzde 28,48'i beyaz, yüzde 60'ı melez, yüzde 11,5'i zencidir.

arması

● *İktisadî faaliyet.* Coğrafî yapısı ve iklimi bakımından çok elverişli olan ülkede, çoğunluk tarımla uğraşır. Tarım ve sulama usullerinde büyük bir teknik ilerleme görülür. 680 000 hektar tutan ekili topraklar ülkenin yüzde 13,9'unu kaplar. Başlıca ürün şeker kamışıdır. Halkın başka tarım kollarına da yöneltilmesi için bugün devletçe mısır ve pirinç üretimi teşvik edilmektedir. «Mandioca» ve patates yaygındır. Baoruco dağları tepeleriyle yamaçlarında ve Samana yarımadası yamaçlarında kahve üretiminin çok yaygın olmasına karşılık, iç bölgelerde kakao ve tütün daha gelişiktir. Hindistanceviziyle öteki ekvator meyveleri de (mango, pina, ceviz, muz) önemli yer tutar.

Değerli kereste bakımından ormanların zenginliği olağanüstüdür. Ülke yüzeyinin yüzde 45,7'sini kaplayan ormanlar, dünyanın en büyük maun rezervlerine sahiptir. Çam, sedir ve abanoz çok boldur.

Sığır, keçi, koyun ve binek hayvanlarından ibaret sürüler, özellikle dağ vâdilerinde ve

Foto. LAROUSSE

güney ile batı savanalarında yetiştirilir. Madencilik, Pedernales bölgesindeki boksit işletmelerine dayanır. Orta sıradağlarında ve Baoruco dağlarında demir çıkarılır. Monsenor Novel yerleşme yeri yakınında ise nikel elde edilir. En önemli sanayi, tarımla ilgili olanıdır. Şekerciliğin burada çok eski bir geleneği vardır: XIX. yy.da ilk istiklâl savaşından önce Küba'dan gelen göçmenlerin adaya yerleşmeleri tarihine dayanır. Bunlar 1868'de eski ülkelerinde kullandıkları üretim usullerini buraya getirmişlerdir. Bugün Dominik'te 19 şeker fabrikası vardır. Çimento, ayakkabı, konserve, tereyağ ve pamuk sanayii de gittikçe önem kazanmaktadır.

HAYAT SEVİYESİ VE İKTİSADÎ GELİŞME

Dominik cumhuriyeti, aslında bir tarım ülkesidir. Nüfusun yüzde 76'sı köyde yaşar (1960'ta yüzde 83,4). Küçük veya orta çapta işletmelerden ibaret olan sanayi, tarımsal ham maddelerin işlenmesine ayrılmıştır. Ürünlerin çoğunluğu iç piyasada tüketilir. Trujillo'nun düşmesini takip eden dengesizlik devresinden sonra başlayan daha olumlu gelişme hareketinin nispeten devamlı olacağı zannediliyordu. Endişe verici şekilde düşmüş olan iç brüt ürün artışı oranı (1957'de yüzde 11'den 1960'ta yüzde 2,7'ye), 1961'de tüm ürünler toplamını düşürecek kadar etkili olduktan sonra, 1962'de birdenbire toparlanarak fırlamış ve yüzde 18,3'ü bulmuştu. Ancak, 1963'te, 1966 iç savaşlarıyle sonuçlanacak olan istikrarsızlık, iktisadî hayatı ciddî şekilde engelledi. Böylece, brüt iç ürünlerde yeni baştan düşüşler görüldü (1963'te yüzde 6,7, 1964'te 5,4). Buna rağmen, son yıllarda, ithalâtta olduğu kadar ihracatta da belirli artışlar oldu (1961'den sonra ortalama yılda yüzde 4-20). Ödeme dengesindeki bozukluk, milletlerarası rezervleri hissedilir şekilde azalttı. Buna karşılık geçim endeksi son yıllarda pek küçük bir artış gösterir (ortalama yüzde 2-3).

1963-1964 Sıralarında, ülkenin sanayileşmesi yolunda büyük çabalar sarfedildi. Bunun için, «Sınaî Kalkınma birliği», özel teşebbüs yatırımlarıyle birlikte verilen bir dizi kredi açtı ve böylece sınaî kuruluşların sayısı çoğaltıldı. Sadece 1964'te, Dominik'i Elektriklendirme kurumu, ülkenin çeşitli yerlerinde 6 yeni ünite kurmuştur. Her şeye rağmen, Birlik destekleme ağırlığını tarıma vermeğe devam etmiş, tarım ve hayvancılık uzmanlarının yetiştirilmesi için çaba harcanmıştır. Büyük bir hayvancılık okulu, bir pirinç üretimi deneme merkezi ve bir tarımsal araştırma, öğretim ve Yayım enstitüsü açıldı. Bu alanlarda A.İ.D.'nin yardımı görülmektedir. Almanya Federal hükûmeti tarafından atanan tarım uzmanları ve kooperatif kredileri uzmanlarının da bu gelişmede payları olmuştur. Az gelişmişliği devam eden ve millî gelir dağılışı (adam başına yılda 250 Amerikan dolarından az) düşük olan Dominik, ileriki yıllar içinde dengeli bir iktisadî gelişme vaad etmemektedir.

TARİH

Dominik cumhuriyetinin çeşitli bağımsızlık ilân tarihlerinden (1821'de İspanya'ya karşı, 1844'te Haiti'ye karşı ve 1865'te yine İspanya'ya karşı) millî bayram olarak kabul edileni, 1844 tarihli olanıdır. La Espanola adasının ikili karakterdeki siyasî durumu, çağdaş Dominik tarihini, her türlü faktörden çok etkilemiştir. XVIII. yy. sonlarında Saint-Domingue, zengin büyük tarım işletmeleri yüzünden yılda 300-400 gemilik ulaşımı ve yarım milyonluk zenci kölesiyle (her beyaz adam başına 11 köle), Fransız sömürgeleri arasında en zengini sayılıyordu.

Buna karşılık, iktisadî yarı göçebe çobanlığa dayanan Santo Domingo, bazen yıllar boyu kıtadan gelen gemilerin uğramadığı bir yerdi, yaklaşık olarak 15 000 zenci kölesiyle (1 beyaz adam veya melez başına yaklş. 10 köle) İspanya'nın en fakir kolonisi ve Fransız bölümünün bir alt kolonisi durumundaydı; Fransa'ya sadece hayvan ihraç edebilirdi.

● *İspanyol-Haiti bağımsız devletinin kuruluşundan* (1821) *Dominik cumhuriyetinin kuruluşuna* (1844) *kadar*. Basel antlaşmasıyle (1795) adanın İspanyol bölümü Fransa'ya bırakıldı. Bunun sonucu, Dominik'liler Haiti'lilerin eline düştü ve 1605-1697 durumu yeniden yaratılmış oldu. Merkez, kreol çıkarlarını kendi çıkarları uğruna feda etmişti. Köle isyanları ve 1801-1805 istilâsı sonunda, Dominik kreolleri, 1808'den itibaren yeniden İspanya yönetimine geçmek için çaba sarfetmeğe başladılar. Aslında, Fransa'yı zayıflatmak maksadıyle 1795'te sözü geçen isyanı körükleyen İspanya olmuştu. «Espana boba» (budala İspanya) adı takılan bu devletten 1808-1821 devresinde sağlanan malî ve askerî yardım hemen hemen yok denebilecek kadar azdı; İspanya, Haiti hegemonyası altında «adanın birliği ve taksiminin imkânsızlığı» iddialarına karşı olduğu gibi, köle isyanlarına (1812-1813) karşı da etkisiz kalıyordu. Böylece «Independencia boba» (Budalaca bağımsızlık) 1 aralık 1821'de, Kolombiya'nın himayesi altında, Savaş bakanı Nunez de Caceres tarafından ilân edildi ve ancak iki ay sürdü: Beyazların yarısından fazlasının hicret etmiş olması, köleliğin hâlâ kaldırılmamış, kreollere vatandaşlık hakkının tanınmamış olması gibi faktörlerden faydalanan Haiti kuvvetleri, 9 şubat 1822'de «bağımsız İspanyol Haiti'si» başkentine girerek, sistemli bir «zencileştirme» siyaseti uygulamağa koyuldular. Haiti'liler, A.B.D. ile anlaşarak buradaki hür sömürge zencilerinin adaya yerleşmesini sağladılar; kreollerle beyazları bütün devlet memurluklarından uzaklaştırdıktan başka, toprak ve ev sahibi olma hakkını da ellerinden aldılar. Şu var ki Dominik'li zenciler, Haiti'lilerce öbür zencilerden ayrı tutuluyor, hor görülüyordu. 22 Yıllık bir işgal süresi boyunca, bunlardan hiç biri yüksek bir göreve getirilmemiştir. 1822'de köleliğin kaldırılması, sadece küçük bir azınlığın işine yaradı; çünkü sömürgeli zenci kölelerin çoğu, oradaki kreollerin malıydı ve bunlarla birlikte ülkeden ayrılmağa mecbur kalmışlardı. Dominik'li zenci ile Haiti'li zenci arasında ise büyük ayırımlar gözetiliyordu. Dominik zencileri yüzyıllar boyunca kültürsüzlük içinde bırakılarak yozlaştırılmıştı. Bunlar, bir ispanyol sömürgesinde azınlık olarak kreollerle zorlama bir yakınlık içinde yaşıyor, üç yüz yıldan beri kötü durumda bulunuyordu. Haiti zencileri ise Fransız sömürgesinde çoğunluktaydı; büyük tarım işletmelerinde çalışıyorlar, zenci başkanlarının yöneticiliği altında bağımsız zenci toplulukları halinde yaşıyorlardı. Zengin kreol toprak ağaları olan soylularla temasları yoktu. 1838'den itibaren «La Trinitaria» adıyle kurulan gizli teşkilât, üç renkli bayrağı millî bayrak tanıdı ve «Tanrı, Vatan, Hürriyet» ülküsü altında beyazı, melezi ve zenciyi birleştirerek 1843 genel ayaklanmasını yarattı. Bu ayaklanmaya Haiti'lilerce azat edilen eski zenci köleler de katıldı. Ancak, daha istiklâl ilân edilmeden (26 şubat 1844), baştaki birliğin bozulduğu görüldü. Hürriyetçi, devrimci ve salt bağımsızlık taraftarları olan «La Trinitaria»'cılar, ayaklanma hareketini başlatmış olmalarına rağmen, tutucu (muhafazakâr) diye adlandırılan kanat tarafından altedildiler. Muhafazakârlar, fransızlaşma veya ilhak taraftarıydılar. Şefleri general Pedro Santana, büyük bir toprak ağasıydı. Önceleri epeyi nazlandıysa da sonunda kendi köylüleri arasından devşirdiği atlı askerleriyle isyancılar safında savaşa katıldı. «Trinitaria» şeflerinin ileri gelenlerini (Juan Pablo Duarte, Francisco del Rosario Sanchez) hapse attırdı, geri kalanları kurşuna dizdirtti, vatandaşlığı sadece toprak sahiplerine mahsus bir hak sayarak zenciyi bu haktan yoksun bıraktı ve böylece günümüzde de sürüp giden hükûmet darbeleri ve diktatörlük rejimleri dizisini başlatmış oldu.

● 1844-1861 *Arası Dominik cumhuriyeti. İspanyol hâkimiyeti* (1861-1865). *Savaş sonrası dönemi*. Dominik bağımsızlığının ilânı ırkçı ve siyasî baskıları ortadan kaldıramadı. Haiti'liler, «birlik ve adanın bölünmezliği» ilkelerine dayanarak yeni cumhuriyetin toprak bütünlüğünü ihlâl ediyorlardı. Önemsiz olaylar şişiriliyor, bazen de uydurma olaylar çıkarılarak lüzumsuz seferberlik durumları yaratılıyordu. Çoğunluğu tüccar olan bakanlar, aynı zamanda ordu müteahhitleriydi. Generaller ve albaylarla anlaşarak ordu mevcudunu iki veya üç katı göstererek istihkak ve masraf ödeneklerini aralarında paylaşıyorlardı. Santana rejimi için, sonunda bir zafer elde edilsin veya edilmesin, savaş halini sürdürmek bir çıkar meselesiydi. Haiti'li Soulouqe'nin (Faustino I) iktidarı bir zayıflar bir güçleşirken, Haiti'lilerin sınır tecavüzleri de gerçek istilâlar halini almağa başlamıştı. Santana hükûmeti, Kuzey Amerika, Fransız, İngiliz ve İspanyol hükûmetlerinden ilhak edilme isteğinde bulundu. İspanyol tarihçileri, İspanya ile birleşmenin halkoyuna dayandığını iddia ederler. Ancak, 1860 yıllarında çoğunluğuyle zenci ve köle olan bir halkın, kölelikci ve ayırımcı bir devletten himaye istemiş olacağı pek akla yakın değildir. Bu ülkenin general cumhurbaşkanları da bunu iddia edecek durumda değillerdi; çünkü her ikisi de kreol olan Baez ve Santana, kendilerini, Avrupa medeniyetinin kalesi olan bir ülkenin başkanları sayarak; «zenci barbarlığı»na, «zenci ırkı istilâsı»na ve Antillerden gelen kölelik aleyhtarı hareketlere karşı koyduklarını savunmakta idiler. Fransız ve İngiliz konsolosları, hükûmetlerine, ilhakın ne kadar zayıf bir halk desteğine dayandığını bildirdiler.

Fransız konsolosu, ülkenin, «Santana'yı bir ihtilâlin kaçınılmazlığına inandıran bir avuç yüksek memur tarafından» satılmış olduğunu hükûmetine bildirdi. Konsolos, bu adamların İspanyolları çağırmadan önce, bu işi gerçekleştirmek için alacakları paranın pazarlığını da onlarla yapmış olduklarını yazıyordu.

İspanyol işgali süresinde Santana, cumhurbaşkanlığından sömürge başkumandanlığına geçti ve Dominik'li yurtseverlere karşı İspanyolları gölgede bırakan bir baskı ve sindirme rejimi uyguladı. İspanyol garnizonunun karaya çıktığı tarihten birkaç hafta sonra başlayan gerilla savaşları dört yıl sürdü.

Kâh cellât, kâh kurban olan «mambi» adlı görünmez mücahitlerin etkili darbelerinden deliye dönen, bir yandan da sarı hummadan kırılan İspanyol askeri, 1865'te alayı yerle bir edip gitti. Kuyular doldurulmuş veya suları içilmez hale getirilmişti. Kahve ağaçları yakılmıştı. Meyve ağaçları tek tek kesilmişti; bu yakılıp yıkılmış topraklar, İspanyolların çekildiği yolun her iki yanında yarımşar kilometrelik bir kuşak halinde uzayıp gidiyordu. Bu tahriplerin yanı sıra, işgal kuvvetleriyle birlikte adadan ayrılan İspanyol taraflısı Dominik yöneticilerinin kasaları da beraberlerinde götürmeleri, savaş sonrası görülen sefalette önemli rol oynamıştır. Bu durumun bir sonucu olan iktisadî keşmekeş, para değerinin düşürülmesine ve bütün ticaret işlemlerinin bir takas sistemine bağlanmasına sebep oldu. Bir yılda beş cumhurbaşkanı değişti. Yirmi yılda on sekiz anayasa getirildi. Buenaventure Baez gibi vatansever düşmanı ve ilhak taraflısı generaller iktidara gelerek bağımsızlık savaşçılarını tasfiye ettiler. Koltuğuna oturur oturmaz her yeni diktatör cumhurbaşkanının ilk işi, yeni banknotlar tedavüle çıkarmak ve hatırı sayılır bir para farkını cebine indirmek olmuştur. «Reformista» (devrimci) adlı parti (general-başkan J.M. Cabral'in mavileri), muhafazakârları (general-başkan Baez'in kırmızıları), ülkeyi A.B.D.'ye satmağa teşebbüsle suç-

Dominiken askerleri

Foto. U.S.İ.S. (LAROUSSE)

lamıştır. Ancak, iktidara gelince, 1871'de Amerikan Senato'su tarafından reddedilen ilhak pazarlığını yapan da yine bu devrimci maviler olmuştur.

Samana körfezini A.B.D.'ye kiralamak istemekle suçlanan Cabral, bir «ihtilâl» düzenlemiş, bunu başarınca da kiralama işini, kendi yararına gerçekleştirmiştir (1872).

● *Tarımda devrim. İktisadî durum. Lilis'in dalavereleri* (1833-1899). Küba'daki On Yıl savaşından itibaren, Küba'lı şeker ağaları, paraları, sermayeleri, teknik bilgileri ve hangi hukuk rejimine dayandığı bilinmeyen köleleriyle birlikte Dominik cumhuriyetine göç etmişlerdir. Orada ilk defa buharla işleyen şeker fabrikaları kuran bu müteşebbisler, üretim çiftliklerinde sistemli bir şekilde hayvan yetiştirme işine de giriştiler; tarıma, hattâ sürülerin kendisine de zarar veren açık otlak ve üretim usulüne son verdiler. 1846'dan sonra çıkarılan bir kanun gereğince sürü sahibi, hayvanlarının bazı ekili alanlara verdiği zararlardan doğrudan doğruya sorumlu tutuldu. Doğru dürüst tapu kayıtları bulunmayan büyük topraklara sahip kreollerin dışa göç etmeleri neticesinde durdurulmuş olan gayrimenkul satışı 1876'da serbest bırakılarak toprakların yeniden dağıtılması yoluna gidildi. Ancak, general Lilis'in (Ulises Heureaux) dikta rejimi altında parasız toprak dağıtımı gittikçe çoğaldı. İlk başta koşulan şart, toprağı alanın, bir yıl sonunda toprağının yüzde 80'ini işlemiş olmasıydı. Bunun büyük iktisadî etkileri yanında, merkezîleştirici bir etkisi de oldu: Lilis, verdiği her toprak imtiyazı üzerinden komisyon almağa başlamıştı; Başkanlık sarayı kısa zamanda bir ticaret acentası halini aldı. Elde toprak kalmayınca, Lilis, başkasının elinde bulunan, hattâ tamamıyle hayal mahsulü olan toprakların dağıtımına girişti. Bununla beraber, onun iktidarı zamanında, Dominik cumhuriyetinde ilk fabrikalar kuruldu, ilk gazete yayımlandı, ilk demiryolu döşenip ilk telgraf hattı çekildi, ilk elektrik tesisi (başkentte) ve (ayda yüzde 10 faizle devlete borç para veren nüfuzlu tefecilerin muhalefetine rağmen) ilk Dominik cumhuriyeti bankası kuruldu. Ancak, 1888'de kurulan «Banco nacional de Santo Domingo»nun (Millî Santo Domingo bankası), diktatörün yabancısı olmadığı dalaverelere karıştığı görüldü. Heureaux'nun yaratmış olduğu durumun korkunç sonuçları 1897 kriziyle ortaya çıktı. Gelişigüzel banknot emisyonu neticesinde, bir altın Dominik peso'su yirmi kâğıt peso'dan fazla etmeğe başladı. Bu arada, kâğıt para almayı reddedenler yargılanmadan kurşuna dizildi veya köpek balıklarına yem oldu.

● *Kuzey Amerika'nın müdahalesi* (1905) *ve işgali* (1916-1924). *Trujillo devri* (1930-1961). 1899'da Lilis, kendisinden sonra cumhurbaşkanı olan Ramon Caceres'in kumandasındaki bir grup genç tarafından öldürüldü. Nitekim Caceres de buna benzer bir grup tarafından öldürülecektir. Lilis'in ölümüyle, çevirmiş olduğu malî dalaverelerin azameti ortaya çıktı. Özellikle, «Santo Domingo İmprovement co.»nin hükûmeti iflâsa yakın bir duruma düşürmüş olduğu anlaşıldı. Dış borçlar, 20 milyon altın peso tutarındaydı; buna karşılık ülkenin sahip olduğu tek tesis özel teşebbüsün elinde bulunan bir demiryoluydu (yaklş. 100 km). Birçok Avrupa devleti, çıkarlarını korumak üzere Dominik'e kuvvet göndererek, gümrüklere el koymayı düşünüyor, verecekleri kredinin teminatı olarak bu tedbiri şart koşuyordu. Monroe doktrini uygulayan A.B.D. bütün Avrupalı alacakların çıkarlarını toplu olarak savunmayı üzerine aldı.

Dominik gümrüklerinin A.B.D. tarafından kontrol altına alınması (1905-1940), bir siyasî - iktisadî hegemonyanın gelişmesine yol açmıştır (1913 ve sonraki seçimlerin kontrolu, 15 mayıs 1916-12 temmuz 1924 askerî işgali). Bu Haiti ve Antillerde A.B.D. tarafından uygulanan yayılma siyasetine paralel teşkil ediyor ve Panama Kanalı bölgesinin ele geçirilmesine bağlanıyordu. 1905 Amerikan müdahalesi, Dominik cumhuriyetinde o zamana kadar misli görülmemiş bir refah sağladı; sıtmanın, sarı hummanın kökü kurutuldu, başka salgın hastalıkların önü alındı ve iktisadî gelişme gerçekleştirildi. 1931'de, ithalât ve ihracatın genel hacmi, 1905'tekinin üç katına yükselmiş bulunuyordu. Bu yıllar boyunca, Dominik ödeme dengesi yaklaşık olarak 120 milyon dolarlık lehte bir fazlalık gösterdi. Ancak bu iktisadî refah, millî gelirin artmasından veya hayat seviyesinin yükselmesinden çok, birkaç özel kişinin efsanevî servetlere kavuşmasına ve yurt dışı yatırımlara girişmesine yaradı. Böylece, ülkenin belli başlı zenginlik kaynağını teşkil eden şekercilik alanında dışarıya doğru devamlı bir para akışı başladı: Amerikalı sermayedarların dışarıya çıkardığı kârlar, Amerikalı teknisyenlerin, geçici olarak çalıştırılan Haiti'li zencilerin ve İngiliz Antillerinden gelenlerin memleketlerine gönderdikleri ücretler, millî serveti alıp götürüyordu. Bu sanayi ile ilgili olarak yapılan limanlar, demiryolları ve antrepolar, yavaş yavaş ülkede özel bir yabancı bölge meydana getirdi. Altı yıllık siyasî keşmekeşten sonra ve Rafael Estrella Urena ile general Desiderio Arias tarafından 1930'da yapılan darbe neticesinde, teşebbüsün elebaşılarından Rafael Leonidas Trujillo seçmen sayısını çok aşkın bir oy sayısıyle cumhurbaşkanı «seçildi» (16 ağustos 1930). Eski polis şeflerinden olan Trujillo, «Milliyetçi Vatandaşlar koalisyonu» olduğunu iddia eden, bünyesinde liberal, milliyetçi, işçi, cumhuriyetçi ve millî birlikçi partileri toplayan ve daha önceden her türlü muhalefeti bertaraf etmiş bulunan bir grubun başındaydı.

Kuzey Amerika ile ilişkiler konusunda o da eski geleneği devam ettirdi, fakat millî toprağı elden çıkarmadı. Hattâ, 1954'te, büyük Amerikan şirketlerinin çıkarlarını baltaladı, bazılarına da gözdağı verdi (South Porto Rico Sugar co., West İndies Sugar co. gibi). Trujillo'nun öldürülmesinden birkaç ay önce Dominik cumhuriyeti, Washington'un teklifiyle Amerikan Devletleri teşkilâtı'ndan çıkarılmıştı. Trujillo'nun kişiliğini, Dominik oligarşisinin kuklası olarak izaha imkân yoktur. Onun rejimi bir kuvvet rejimiydi: her türlü muhalefeti kaldırmış, grevi yasaklamış, işçi isteklerini susturmuş ve prensip itibariyle, patronlar sınıfını desteklemiştir.. Trujillo, siyasî imtiyazlarını kendi çıkarlarına kullanmış, kanunları işine geldiği gibi değiştirmiş, rakiplerini kuvvet kullanarak ortadan kaldırmış, büyük iktisadî sektörleri tekeline almış, hukuk kurallarını hiçe saymış ve «Dominik cumhuriyetinin sahibi» unvanını haklı çıkaracak hesapsız bir servet toplamıştır. Bu yoldan akraba ve dostlarını da zengin etti. 1932'de Michelena firmasını ortadan kaldıran Trujillo, akılları durduracak zenginliğini tuz tekelinden yararlanarak kurmağa başladı. Bundan sonra işçi sigortalarına el attı. Sırasıyle, süt ve et dağıtımını, salhaneleri, tütün ve piyango işlerini de ele geçirdi. Trujillo ve ailesi, bütün bankalara ait hisse senetlerinin çoğunluğunu bu sayede de ülkenin en önemli gazetelerini ele geçirdiler. Ülkenin tek denizcilik şirketi ve tek havayolu şirketi onlara aitti. Maden işletmeleri, hayvancılıkla uğraşan çiftlikler, bira, zeytinyağı ve çimento fabrikaları da Trujillo ailesinin işletmeleri arasında idi. Trujillo, para yapma usulleri bakımından kendinden evvel gelenlere kıyasla daha değişik bir yol tuttu. Gerçi, resmî sektörün talan edilmesi yeni bir icat değildi. Fakat daha önceki diktatörler, XIX. yy.-ın Heureaux'su, Baez'i, Cabral'i veya İmbert'i, Trujillo gibi milletlerarası zenginlik rekorları kıracak seviyeye ulaşamamışlar, bu yolu bulamamışlardı; çünkü onlar, zenginliklerini, devamlı harp hallerinden yararlanarak dışarıya kaçırılabilecek şekilde kazandıkları paralarla gerçekleştirmişken, Trujillo, ülkenin verdiği imkânları rasyonel olarak kendi çıkarlarına sömürmüş ve diktatör olarak sahip olduğu yetkiyi, bu sömürüyü geliştirmek için kullanmıştı. Paraca güçlendikçe de siyasî gücü arttı. 1952 ve 1957 seçimlerinde Trujillo'nun kardeşi Hector Bienvenido Trujillo iki defa cumhurbaşkanı oldu.

14 Haziran 1959'da Küba'dan gelen göçmenler rejime karşı ayaklanmaya giriști: isyancılar kısa süre içinde yok edildi.

Siyasî tutukluların çoğalması üzerine kilise, rejime karşı çekimser bir tutum takındı.

1960 Haziranında Venezuela cumhurbaşkanı Betancourt'a karşı girişilen ve başarısızlıkla sonuçlanan suikast ciddî olaylara yol açtı: Dominik emniyet müdürü olaya karışmakla suçlandı ve Amerika Devletleri teşkilâtı, Dominik cumhuriyetine karşı müeyyideler uygulamaya karar verdi. 1960 Ağustosunda cumhurbaşkanlığına Trujillo'nun ailesine bağlı bir avukat olan Joaquin Balaguer'in getirilmesiyle gerginliğin azalacağı sanıldı. Ama A.B.D. John Kennedy'nin iktidara gelmesiyle, aracı kişiler yardımıyle uygulanan Trujillo diktatörlüğünü tek başına bıraktı ve 30 mayıs 1961'de liberal burjuvalardan meydana gelen küçük bir komando topluluğu Rafael Trujillo'yu öldürmeyi başardı. Böylece Dominik cumhuriyetine yeni bir siyasî dönem başladı. Ekimde «Devrim partisi» önderi Juan Bosch'un ülkeye geri dönmesi büyük halk gösterileriyle karşılandı. Trujillo'nun kardeşleri iktidarı yeniden ele geçirmek için giriştikleri denemede bazı ordu birliklerinin beklenmedik direnmesi karşısında başarıya ulaşamadılar (kasım 1961).

Cumhurbaşkanlığına Balaguer'in yerine Washington'un açıkça desteklediği liberal Bonnelly'nin getirilmesiyle (ocak 1962) demokrasi yolunda yeni bir adım atıldı. Aralık ayında yeni anayasaya göre yapılan seçimlerde J. Bosch cumhurbaşkanı oldu. Ama bu seçim, rejimin istikrarını sağlamak bir yana, milletlerarası alanda büyük yankılar uyandıran hareketli bir dönemin başlangıcı oldu. 26 Eylül 1963'te bir askerî darbeyle J. Bosch devrildi ve iktidar iş adamı Donald Reid Cabral'ın başkanlık ettiği üçlüye verildi; bir önceki rejim sırasında kabul edilen anayasa yürürlükten kaldırıldı.

İktisadın gerilemesi, halk kütlelerinde yoksulluğun artması, yönetici sınıflardan bazı unsurların giderek baştan çıkması, devrimci çetelerin kurulmasına yol açtı; bu çeteleri «Halk hareketi» ve «Devrim hareketi» yönetmekteydi. Çeteciler kolayca ortadan kaldırıldı ama 24 nisan 1965'te ordunun liberal subayları iktidardaki üçlüyü devirdiler. Subaylar, halk kütlelerine dayanıyorlardı; ordunun sağcı birlikleri, general Wessin kumandasında bir karşı harekâta giriştiler. Wessin yenilmek üzereyken amerikan birliklerinin müdahalesiyle (28 nisan) kurtuldu. Amerikan birlikleri «yabancı uyrukluların güvenliğini sağlamak» için çağırılmışlardı, ama gelişlerinin gerçek sebebi Washington'un Castro tipi bir rejim kurulmasından çekinmesiydi. Müdahaleyi Amerika Devletleri teşkilâtı hemen güvenlik altına aldı. 1963'te J. Bosch'un başkanlığı zamanında kabul edilen anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını isteyen solcular, kongreye albay Caramano Deno'yu cumhurbaşkanı seçtirerek önemli bir başarı kazandılar. Sağcılar buna hemen bir «Millî yeniden kuruluş» hükûmeti kurarak cevap verdiler (7 mayıs). General İmbert Barreras hükûmet başkanıydı. Bununla birlikte ülkenin iki bloka bölünmesi geçici bir hükûmeti her iki tarafın da onaylamasıyle önlendi; Hedor Garcia Godoy, seçimleri hazırlamakla görevli bu hükûmetin başkanıydı. Müzmin bir çalkantıya ve sert bastırma hareketlerine rağmen cumhurbaşkanı seçimi 1 haziran 1966'da yapıldı; yapılış şartlarını solcuların şiddetle tenkit ettiği bu seçimlerde, Juan Bosch'a karşı Joaquin Balaguer kesin bir zafer kazandı.

KURUMLAR

Anayasa

1963 Anayasasına göre, yürütme yetkisi, dört yıllık süre için seçilen cumhurbaşkanına, yasama yetkisi ise parlamento ile senatoya aittir.

Siyasî partiler

Dominik İhtilâl partisi, ılımlı sol eğilimli parti; kasım 1966'ya kadar kurucusu Bosch tarafından yönetildi, bu tarihten sonra başkanlığı José Francisco Pena Gomez yaptı; 14 *Haziran hareketi*, Castro'cu parti; *Sosyal Hıristiyan İhtilâl partisi*, Mario Read Vittini'nin başkanı olduğu parti; *Millî Yurttaş birliği*, Alcibiades Espinoza yönetimindeki muhafazakâr parti; *İnkılâpçı parti*, Joaquin Balaguer yönetimindeki muhafazakâr parti.

Venedik dominosu XVIII. yy. Rezzonico koleksiyonu, Venedik

Din

1844 İhtilâlinden sonra katolik dini, devlet dini ilân edildi. Protestanlık kilisesi ise 1913'te kuruldu. 1950 Resmî nüfus sayımı rakamlarına göre nüfusun yüzde 98,25'i katolik, yüzde 1,57'si protestan'dır.

Öğretim-Eğitim

Ülkede yaklaşık olarak 5 000 ilkokul vardır. Bunlara yaklş. 490 000 öğrenci (genel nüfusun yüzde 13'ü) devam eder. Aşağı yukarı 50 000 ilkokul mezunu orta öğretim kurumlarına sınavla girerler. Ayrıca 352 kolej, orta dereceli 190, yüksek dereceli 5 teknik okul vardır. İki üniversiteden biri 1530'da kurulan bağımsız Santo Domingo üniversitesi, öbürü «Madre y Maestra» isimli katolik üniversitedir. Her ikisi, 6 000 kadar öğrenci barındırır.

Haberleşme

● *Basın.* Ülkenin en eski gazetesi olan 1872 kuruluşlu *El Porvenir* (İstikbal) Puerto Plata'da yayımlanır. Santo Domingo'da çıkan *El Caribe* (Karayib'li) 1948 kuruluşlu, 40 000 tirajlı bir sabah gazetesidir. Yine bir sabah gazetesi olan *Listin Diario* (Günlük Liste) 1889'da kurulmuştur; 30 000 tirajlıdır. Santiago de Los Caballeros'da *La informacion* (Haber) çıkar; 1915'te kurulmuş olup, 10 000 tirajlıdır.

● *Radyo-televizyon.* 70 Ticarî verici vardır. 1965'te ülkede 120 000 alıcının bulunduğu tahmin edilmiştir.

EDEBİYAT

● *Şiir.* Manuel Maria Valencia (1810-1870), Santo Domingo'ya romantizmi getirdi. Bununla beraber, XIX. yy.ın birinci yarısında Dominik'te doğan şairlerin çoğu, romantik olmaktan çok kreol üslûbunda yazmışlardır. Ancak ikinci romantik nesil Santo Domingo'da belli başlı temsilciler verdi: José Joaquin Pérez (1845-1900), Salomé Urena de Henriquez (1850-1897), Federico Henriquez y Carvajal (1848-1951). Modernizmi kesinlikle reddeden romantikler arasında Gaston Fernando Deligne (1861-1913), Enrique-Henriquez (1859-1940) ve Fabio Fiallo (1866-1942) [*La Cancion de Una Vida* (Bir Ömrün Şarkısı)] sayılabilir. Bu gruptaki şairlerin vezin ve nazımlarındaki yenilikler, doğrudan doğruya bu yeni estetik akımdan gelir. Modernizme yaklaşanlardan Apolinar Perdomo (1882-1918), ilk mensur şiir yazarıdır. Bartolomé Olegario Pérez (1877-1900), Altagracia Savinon (1886-1942) [*Mi Vaso Verde* (Yeşil Vazom) ve *Noctivagas* (Uyurgezer), 1903], gerçekten modern anlamda eser vermiş ilk şairlerdir. Konuları kadar şekil bakımından da modern şiir mantığında yazanlarsa, Valentin Giro (1833-1949), Osvaldo Bazil (1884-1946) ve Ricardo Pérez Alfonseca'dır (1892-1950).

1921 Dolaylarında, Avrupa'daki öncü hareketlerin geçici bir belirtisi olan «postümizm» de Dominik'te doğdu. Bu hareketle ilgili ilk eser olarak 1922'de *Del Movimiento Postumista* (Postümizm Hareketi Üstüne) başlığıyla bir antoloji yayımlandı. Başlıca temsilcisi Domingo Moreno Jimenes (1894), *Psalmos* (Mezmurlar) yazarıdır. Geleneksel şekilleri bırakarak gerçekçi olduğu kadar zarif bir üslupla günlük mahallî konuları işler. Ondan sonra, çok kısa şiirler yazarı Rafael Augusto Zorrilla (1892-1937) postümizm hareketinin başına geçti. Postümizm'den sonra Miesses Burgos (1907) gibi teşbih ve istiarelere bol yer veren birkaç şair göründü. Bunlar serbest şiir yazmışlardır. *La Poesia Sorprendida* (Yakalanan Şiir) [1943] adlı derginin yayını, bu yeni şiir anlayışının başlangıcına rastlar. Manuel del Sabral (1907), *Compadre Mon* (Mon Yoldaş) [1943] başlıklı, çok tanınmış ve bir halk kahramanını konu edinen epik şiirin yazarıdır. Bundan başka metafizik şiirler de yazmıştır: *Los Huespedes Secretos* (Gizli Misafirler) [1951]; *Pedrada Planetaria* (Kayıp Gezegen) [1958] v.b. Eserleri geniş ve çok çeşitlidir. Nazım kadar nesir de yazmıştır: *Chinchina Busca el Tiempo* (Chinchina Zaman Peşinde). Lirik ve duygulu üslûbu, samimîliği ve heyecanı, kendine has lâf kalabalığını bağışlatır. Hector Inchaustegui Cabral de (1912) coşkun bir şairdir: *Poema de Una Sola Angustia* (Bir Tek Kederin Şiiri) [1940]. Pedro René Contin Aybar (1910) ve Pedro Muir de (1913) aynı gruptandır.

● *Nesir.* Manuel de Jesus Galvan (1834-1910), *Enriquillo* başlıklı tarihî romanı yazdı (1877-1878). Las Casas'da bulduğu belgelere sadık kalmıştır. İşlediği «yerli» unsur, bir hürriyet özleminin ifadesidir. José Joaquin Pérez'in yazdığı *Fantasias Indigenas* (Yerli Fanteziler) için de aynı şeyler söylenebilir. Francisco Gregorio Billini (1844-1898) aşırı duygucudur. *Bani o Engracia y Antonita*'da törelere bağlılığıyla dikkati çeker. Yukarıda şair olarak sözü geçen Fabio Fiallo, ayrıca *Cuentos Fragiles* (Kırıkdökük Hikâyeler) [1908] ile *Las manzanas de Mefisto* (Mefisto'nun Elmaları) [1934] adlı oyunun yazarıdır. Federico Garcia Godoy, tarih olaylarını dile getiren bir triloji yazdı: bunlardan *Rufino* en ilgi çekicisidir. Pedro Maria Archambault (1862-1944) *Pinares Adentro* (Çamlıkların İçinden) ile dağ köylüsünün sefaletini tasvir eder. Jaima Colson (1862-1952), *El General Babieca*'sıyle (General Babieca) töreleri anlatır. Virginia Elena Ortea (1866-1903), mitoloji konulu hikâyeler ve gerçekçi romanlar yazarıdır. Modern estetik okulundan olan Americo Lugo (1870-1926) *Heliotropo*'nun yazarıdır. Manuel Florentino Cestero (1877-1954), D'Annunzio'nun etkisi altındaki hikâyelerinde süslü bir üslûp içinde toplum konularını işlemiştir: *Sangre de Primavera* (İlkbahar Kanı) [1908], *Ciudad Romantica* (Romantik Şehir) [1911]. *La Sangre*'da (Kan) kâh ülkeyi kâh yenik bir kahramanı anlatmıştır. Bu son eser, klasik düzenle aşırıcılık arasında bocalar. Manuel Luis Toroncoso de la Concha (1878-1955) *Narraciones Dominicanas* (Dominik Hikâyeleri) [1946] başlıklı kitabında mahallî geleneğin masal ve efsanelerini toplamıştır. Rafael Damiron (1882-1956), *Del Cesarismo* (Sezar'cılık) [1911] ve *La Cacica* (Kadın Şef) [1944] romanlarında psikolojiye önem verir. Haim Lopez Penha (1878) ve Arturo Freitas Roque (1874-1914), günümüzün siyasî tarihiyle uğraşırlar. Tarihle ilgili eserlerden bahsederken Max Henriquez Urena'nın (1885) *Episodios Dominicanos* (Dominik Olayları) [1951] başlıklı kitabını unutmamak gerekir. Bunun bizde *Garra de Luz* (Işıktan Tırnak) [1958] başlıklı şiir antolojisi vardır. Kreol çevrelerini konu edinen hikâyeciler arasında Miguel Angel Jiménez (1885), Socrates Nolasco (1884), Francisco Moscoso Puello (1885), Miguel Angel Monclus'ü (1893), denemeciler arasında da Pedro ve Max Henriquez Urena kardeşleri anmak yerinde olur. Max Henriquez Urena, *Breve Historia del Modernismo*'nun (Modernizmin Kısa Tarihçesi) [1954] yazarıdır. Pedro Henriquez Urena ise (1884-1946), akılcı ve klasik anlamda bir hümanist idi; filoloji ve edebiyat tenkidiyle ilgili bol eser bıraktı. A.B.D.'de profesör ve araştırmacı olarak etkili oldu: *Ensayos Criticos* (Tenkit Denemeleri) [1905], *Horas de Estudio* (Çalışma Saatleri) [1910], *Las Corrientes Literarias en la America Hispanica* (İspanyol Amerikasında Edebiyat Akımları). Ölümünden sonra toplu yazıları *Obra Critica* (Tenkit Eserleri) [1960] başlığı altında yayımlanmıştır. Pedro Henriquez, modern şiirle de uğraşmış, mensur şiirler yazmıştır: *El Nacimento de Dionisios* (Dionysios'un Doğuşu) [1916].

GÜZEL SANATLAR

● *Arkeoloji.* İspanyol fatihlerinin «la Espanola», yerlilerin ise «Aiti» (dağlık ülke), «Bohio» (ev) ve «Quisqueya (sağlam toprak) dedikleri Haiti adasında, keşiften önceki devirde «aravak» dili konuşan tarımcı Taino'ların oturduğu, bunların da, görünüşe göre, Amazon bölgesinden geldiği anlaşılmaktadır. Adanın güneybatısındaki «Guaicayarima» yarımadasında, toplayıcı-evcil bir iktisat düzeninde yaşayan ve kültür bakımından daha geri bir durumda olan Ciboney'ler oturuyordu.

İspanyol fetihi, her iki yerli grubun da çabucak sönmesine yol açtı. Son zamanlarda ortaya çıkarılan birçok arkeoloji kalıntısı, bunların kültürleri hakkında fikir vermektedir. Ciboney'lerden kalma eşya, «caney» denilen höyüğümsü yığınlar içinde bulunmuştur. Bunlar, deniz kabuklarından gerdanlıklar, yontulmuş taşlardan bıçak, balta, rende, kazma, çekiç gibi âletlerdir. Taino kalıntıları ise çok ayrı tiplerdedir. Kıyılarda görüldüğü gibi, içerilerde de rastlanan bu kalıntılar, Taino'ların Ciboney'leri uzaklaştırıp el koydukları tarıma elverişli bölgelerde toplanır. Kare, daire veya diktörtgen biçimli tapınakları, dikine konulmuş taşlarla sınırlanmıştı. İspanyol vakanüvislerine göre, bu tapınaklarda «zemi» denen ruhlara tapılır, kutsal danslar yapılır, bir çeşit kutsal «el topu» oyunu oynanırmış. Bu çevrili alanın ortasında bazı sütunlar veya megalitler (menhirlere benzeyen iri taşlar) görülür. Bunların yakınlarında «zemi» kültüyle ilgili, kabartmalarla bezenmiş eşyalar, taş veya mermerden zemi şekilleri, kabuklu hayvan dişleri, mermer sandalyalar, seramik vazolar, emmeğe yarayan kemik borular, bazı âyinlerde kutsal maksatla kusturmak için kullanılan kaşıklar, kumaş parçaları bulunmuştur. Taino mezarlarından, Ciboney'lerinkine benzer eşyalar (bıçak, kazma, balta), en değişik şekillerde bezenmiş bol seramik çıkmıştır. Bunlar, iki renkte, koyu ve açık olarak renklendirilmiş, oyulmuş desenler ve motiflerle bezenmiştir. Ayrıca seramik, kemik, kabuk veya taştan süs eşyası, döğme yapmağa yarayan kabuklar da bulunmuştur.

● *Mimarlık.* İspanyolların ilk önce yerleştikleri La Espanola adası, XVI. yy.ın birinci yarısında büyük iktisadî zenginliğe kavuşmuş, böylece güzel sanatların gelişmesi mümkün olmuştur. Yapı işleri ön planda yer almış, Küba, Meksika ve Peru, başlangıçta, La Espanola'yı örnek almışlardır. Adanın başkentindeki önemli yapılar mimarlığın bu erken gelişmesine tanıklık eder.

XVI. yy. başlangıcında, İsabel devri gotik üslûbu hâkimdir. Katolik krallar zamanında başlatılan haç biçimli, iki katlı hastahaneler, katedral ve San Nicolas hastahanesi bu üslûba örnek gösterilebilir. Diego Colon için inşa edilen konak da (1510-1514) bu biçimdedir.

MÜZİK

Sömürgeleştirme devri öncesi müziğine ait hiç bir belge kalmamıştır. Tek belge, ilkel Hint vakayinamelerindeki tasvirlerdir. Bunlardan anlaşıldığına göre, yerliler, yasalarını, kuşaktan kuşağa geçen sözlü «areitos»larla (eski şarkılar) ifade ederlermiş. Las Casas, areitos'larla ilgili koreograf hakkında bilgi verise de, müzikten bahsetmez. 1512'de Santo Domingo katedrali kurulunca, org ustalığı ve şarkıcılık da ortaya çıktı ve sömürgecilik devri boyunca devam etti. 1538'de Santo Tomias üniversitesi kuruldu ve müzik, güzel sanatlar okulunda temel derslerden sayıldı. İlk yerli müzikçi, Cristobal de Llerena'dır (doğ. 1540). Kendi kendini yetiştiren Llerena, müzik tekniğine hâkimdi. XVI. yy. sonuna kadar, kültür müziği (klasik müzik) bir gelişme devri yaşadı. XVII. yy.dan itibaren sömürge müziği gerilemeğe başladı. XIX. yy.da birçok önemli müzikçi yetişti: ilk millî marş yazarı olan Juan B. Alfonseca de Baris (1810-1875), José Maria Arredondo (1840-1924) ve İtalyan etkisi altında çeşitli müzikli dramlar yazan Pablo Claudio (1855-1899) gibi. Bundan sonraki kuşağın belirli bestecileri arasında, Gabriel del Castillo (1874), José de Jesus Ravelo (1876), Luis E. Mena (1895), Esteban Pena Morel (1897), José Dolores Ceron (1897) ve Rafael Ignacio (1897) anılır. Bunlara paralel olarak, Julio Alberto Hernandez (1900) ve Ramon Diaz (1901), José Ovidio Garcia'nın yetiştirmeleridir. Dominik cumhuriyetinin en orijinal bestecilerinden biri de, ülkesinin müziğini yaymada çaba harcamış olan Enrique de Marchena'dır (1908). İlk devresinde (1941-1945) ispanyol besteci Enrique Casal Chapi (1909) tarafından yönetilen Millî Senfoni orkestrası 1940'ta kurulmuştur. Casal Chapi'nin hocası Ruperto Chapi'nin başta gelen öbür öğrencileri arasında, Enrique Mejia Arredondo (1901), Manuel Simo (1916) ve Antonio Morel Guzman (1920) yer alır. Besteci Juan Francisco Garcia (1892) tarafından yönetilen millî müzik

Foto. Dornac, Giraudon (LAROUSSE)

konservatuvarı, Dominik hayatında önemli rol oynar. Müzikoloji ve folklor alanında çalışanlar Flérida ve Nolasco, Enrique de Marchena ve J. M. Coopersmith'tir. Bunlar, eserlerinde, yerli müzik türleriyle yerli müzik âletlerine yer vermişlerdir. (L)

DOMİNİKEN i. (fr. *dominicain*'den). Aziz Dominicus tarikatından olan rahip veya rahibe. || Sıf. Aziz Dominicus tarikatıyle ilgili.

— ANSİKL. Dominiken tarikatı 1215'te Aziz Dominicus tarafından kuruldu. Resmî adı, *Vaızcı papazlar*'dır. 1215'te Laterano konsilinin yeni tarikat kurulmasını yasaklaması üzerine Dominicus da Aziz Augustinus yasasını alarak üzerinde yaptığı bazı değişikliklerle bu yasayı kabul etti. Yapılan bu değişiklikler dolayısıyle tarikatın yasası da belirli bir demokratik nitelik kazanmış oluyordu. Tarikat papa Honorius III tarafından 22 aralık 1216'da resmen kabul edildi. Dominicus tarikatı, *Cathar* tarikatıyle mücadele etmek için kurulmuş bir dilenci tarikatıdır. Aziz Dominicus, bir tarikat veya manastıra bağlı olmayan papazların ve manastır veya tarikat papazlarının din sapkınlığıyle mücadele etmek için donatılmış olmadıklarını hesaba katarak kendisine bağlı olan papazların Cathar tarikatının kusursuz üyeleri kadar sade ve dindarca bir hayat sürmelerini ve asıl işlerinin vaız vermek olmasını istiyordu. Tarikatın, tören ve âyin konularında bile okuma ve öğrenmeye öncelikle yer vermesinin nedeni budur. Dominikenler beyaz bir yün cübbe ile siyah bir harmani giyerler, bellerinde deri bir kemerle bu kemere tutturulmuş bir tespih vardır. Tarikatı seçimle iş başına gelen bir Genel üstat yönetir.
Tarikatın yasasında, kurulalı beri önemli hiç bir değişiklik olmadı. Her ne kadar XIV. yy.dan itibaren birçok reform yapıldı ise de bunlar hiç bir zaman tarikatı hasım topluluklara ayırmadı. (L)

DOMİNİQUE. Bk. DOMENİCO.

Dominique, Eugène Fromentin'in romanı (1863). Dominique, şimdi evli bulunan, çocukluk arkadaşı Madeleine'i sevmektedir. Duygularını genç kadından saklar. Fakat Madeleine bunu anlar, üstelik kendinde de aynı duyguların varlığını sezinler. Şüphesiz bu duygulara kendini bırakmaz, ama bütün benliğini saran böyle bir aşkı da uzun zaman içinde gömmesi mümkün değildir. Bu romanında yazar, aslında, büyük bir gizlilik ve tam renk vermeyen bir utanma duygusu içinde, kızlık adı Jenny Chessé olan Mme Béraud ile kendi arasında geçen aşk macerasından esinlenmiştir. Bu eserde itiraf edilemeyen duyguları derinliğine çözümleyen bir yan vardır. *La Princesse de Clèves* ile, bir oranda Sainte-Beuve'ün *Volupté*'si de duygulu güzelliklerini işte bu yana borçludurlar. Roman, düşlerle romantik hayallere sırt çevrilmesi ve hayatın somut ödevlerine boyun eğilmesiyle çözüme ulaşır. (L)

DOMİNİS (Marco Antonio DE). Bk. DE DOMİNİS (Marco Antonio).

DOMİNİUM i. (lat. k.). Mülkiyet hakkı. || *Dominium ex jure quiritium* (veya *quirites* mülkiyeti) *in bonis* mülkiyetin (Praetorların mülkiyet anlayışı) karşıtı olarak Roma medenî hukukunun mülkiyet anlayışını belirleyen deyim. (L)

Dominium maris Baltici («Baltık denizi hâkimiyeti» anlamında lat. söz). İlkin 1563'te Polonya kralı Zygmunt II tarafından kullanıldı. Baltık denizi kıyılarını ele geçirme siyasetinin bir sloganıydı. Polonyalıların karşı kıyıları ele geçirme çabalarıyle daha çok önem kazandı. (L)

DOMİNO i. (muhtemelen, içinde *Domino*, Tanrı'ya, kelimesinin bulunduğu bir deyimden alınmıştır). Üzerleri noktalarla işaretli dikdörtgen biçiminde yirmi sekiz taşla masa üzerinde oynanan oyun. (Bk. ANSİKL). || Maskeli balolarda giyilen önü açık ve kukuletalı uzun elbise: *Bu domino galiba raks bozan harekâtta bulunuyordu* (Ahmed Rasim).
— Din. kıyf. Hıristiyan din adamlarının eskiden kilisede beyaz üstlüklerinin üzerine giydikleri kışlık elbise. || Bugün din adamlarının kışın kilisenin koro yerinde giydikleri pelerin.
— Elektr. Esnek kabloları sert kablolara bağlamağa yarayan cihaz. (Domino, galatit veya porselenden yapılmış yalıtkan bir gövde üzerine tutturulan, bağlama vidasıyle donatılmış bir rakordan meydana gelir).

— Farklar psikol. *Domino testi,* zihin seviyesini ölçmek üzere Anstey tarafından tasarlanmış olan test. («İçinde genel etken»in çok miktarda bulunduğu bu test üstün zihin süreçlerine yer alan çözümleme, bileşim ve serileştirme işlemlerinin tümünü tespit etmeğe yarayan bir araç sayılır.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Domino* iki veya daha çok kişi tarafından oynanır. Fildişi, kemik, abanoz ve pirinçten yapılan domino taşları yirmi sekiz, seyrek olarak da otuz altı veya kırk beş tane olabilir. Yassı bir dikdörtgen biçiminde olan taşların bir yüzü ortadan çizgi ile enlemesine ikiye bölünmüştür. Domino taşlarının üzeri belli bir sıra takip edecek şekilde noktasız, bir, iki, üç, dört, beş ve altı noktalı olur. Elinde en yüksek sayı bulunan oyuncu, taşını yere koyar, bundan sonra diğer oyuncular aynı sayıdaki taşları yan yana getirmek suretiyle taşlarını dizerler. Elindeki taşları önce bitiren oyunu kazanır.

— Farklar psikol. *Domino testi,* her biri belirli bir kurala göre düzenlenmiş ve her biri bir domino takımına uygun düşen 44 meseleyi ele alan bir dizidir. Çözümlenecek mesele, kuralı bularak seriyi tamamlamaktır. Her doğru cevap bir puan alır. Elde edilen ham not, deneğin kültür seviyesine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu not, yaştan dolayı meydana gelen normal zihin bozulmasına veya marazî bozulmaya karşı son derecede hassastır ve fransız uygulama biçimiyle, yani D 48 tarzında ve Binois ile Pichot'nun *vokabüler* testiyle birlikte uygulanır. Amacı, zihnî yıpranma veya bozulmanın derecesini ölçmektir. Bir deneğin domino testinden elde ettiği notla zihnî bozulma etkisine daha dayanıklı olan vokabüler testinden elde ettiği not karşılaştırılınca, aradaki farktan, bu bozulmanın payını hesaplamak kolay olur. Bu iki testin ruh hastalıklarında kullanılmasının nedeni budur. (ML)

DOMİNUS FLEVİT, Zeytin dağı. Rivayete göre İsa, Kudüs için burada ağladı. (L)

DOMİNYON i. (ing. *dominion*). İngiliz Milletler topluluğuna (Commonwealth) üye olan bığımsız ülkelere verilen ad.

— ANSİKL. Başlangıçta, *dominyon* adı, İngiliz hâkimiyetini tanıyan bütün ülkelere verilmekteydi. İngiliz monarşisinde, hükümdarın, «denizaşırı Britanya dominyonları kralı veya kraliçesi» diye adlandırılması, bunu göstermektedir. Kanada'daki koloniler federasyon haline getirildikten ve 1867 yılında muhtar bir hükûmete kavuştuktan sonra, ortaya çıkan bu yeni devlete «Kanada dominyonu» adı verildi. 1900'de, Avustralya federasyonu ve Yeni Zelanda da muhtariyet kazandı. 1907'de ise, sorumlu bir hükûmete kavuşmuş çeşitli bölgeler, resmî dilde, «muhtar dominyonlar» diye anılmak hakkını elde etti. Bundan sonra, dominyon terimi, yalnız bu sonuncular için kullanılmağa başlandı. Bu devletler, yavaş yavaş, muhtariyetten bağımsızlığa geçtiler ve 1931 Westminster statüsünde, milletler topluluğuna kendi istekleriyle girmiş oldukları gibi ayrılma hakkına da her zaman sahip, hak bakımından birbirlerine eşit ve egemen devletler olarak kabul edildiler. 1947 Yılından bu yana, dominyon kelimesi yerine, «İngiliz Milletler Topluluğu üyesi veya devleti» sözü daha çok kullanılmaktadır. (L)

DOMİT i. (*Puy de Dôme*'dan, fr. *dômite*). Miner. Gözenekli ve hafif bir trakit (sünger taşı) çeşidi. Parlak gri veya pembe renklidir; yapısındaki en iri mineraller, kara mika (biyotit) pullarıdır. (L)

Domitia (VİA), Galya'da Cneius Domitius Ahenobarbus'un yaptırdığı yol. (L)

DOMİTİA'LAR, romalı plebius ailesi. Nero bu ailedendi. Ailenin özellikle iki kolu ünlüdür: 422'den sonra konsüllüğe yükselen *Calvinus*'lar ve *Ahenobarbus*'lar (tunç sakallı). Adını aileden birinin sakalının renginden alan bu sonuncu kol, 32 yılında konsül Cneius Domitius Ahenobarbus ile ünlü Agrippina'nın oğlu imparator Nero (Nero Claudius Caesar Domitianus) ile sona erdi. (L)

DOMİTİA LEPİDA, Nero'nun halası. M. Valerius Messala Barbatus'un (M.S. I. yy.) karısı. Kızı, imparator Claudius'un karısı Messalina idi. Agrippina tarafından, Nero'nun evliliğini önlemek için büyü yapmakla suçlandırılarak öldürüldü. (L)

DOMİTİA LONGİNA, Nero zamanında Germanya valisi olan Domitius Corbulo'nun kızı (I. yy. sonu). İlk önce Lucius Aelius Lamia'nın karısı oldu. Sonra, kendisine âşık olan imparator Domitianus ile evlendi. Fakat Domitia, komedi oyuncusu Paris'le sevişti. Domitianus onu boşadıktan sonra Paris'i öldürttü ve Domitia'yı geri çağırdı ise de Domitia geri dönmeyerek imparatora karşı hazırlanan ve ölümüne yol açan suikast hareketinin başına geçti. (M.S. 96). Trajanus zamanında öldü. (L)

Domitiana (VİA), via Appia'nın kolu; 95'te imparator Domitianus tarafından yaptırıldı. Sinuessa'dan (bugün Mondragone) başlayan via Domitiana, kıyı boyunca Napoli'ye kadar uzanırdı. (L)

DOMİTİANUS (Titus Flavius), Flavius'lar ailesinden roma imparatoru (Roma 51-ay.y. 96). Vespasianus'un oğlu ve Titus'un küçük kardeşi, 81'de ölen ağabeyinin yerine geçti. Düşmanları ona DERO CALVUS (Dazlak Nero) adını taktılar. Ayrıca, bir bakıma yersiz olarak, ahlâkının bozuk olduğu ileri sürülmüştü. Memleket içinde usta bir yönetici olduğunu gösterdi. İmparatorluk konseyini, yazı işleri kalemlerini (*ab epistulis*), vergi dairelerini (*a rationibus*) yeniden kurdu. Bu görevlere soyluları atadı; emrinde çalışan yüksek görevlileri, valileri, etki altında kalmadan denetledi. Belediye başkanları tarafından iyi yönetilmeyen şehirlere ilk defa olarak curator'lar (denetçiler) gönderdi. *Censor perpetuus*'luk görevini üstüne alarak, adalet işlerinin düzenli ve hakka uygun bir nitelikte yürütülmesine çalıştı. Vilâyetleri kalkındırdı, taşralıları kayırdı, konsülleri bunlar arasından seçti, hattâ 93'te iki taşralıyı konsül yaptı. En büyük başarısızlığı malî alanda oldu; sınır savaşları, inşaat ve şenlik masrafları ile durmadan yükü artan ve zaten boşalmış bulunan hazineyi bir türlü kalkındıramadı. Roma'da 64 ve 80 yıllarında çıkan yangınların yıkıntılarını onarmak zorunda kaldı. Şehri güzelleştirdi (Titus anıtı, Gens Flavia tapınağı, Odeon ve Stadium, birçok anıtın, bu arada Flavius amfiteatr'ının tamamlanması).
Babası ve kardeşi gibi askerlik eğitimi görmemiş olmasına rağmen, sınırlardaki savaşları hiç ara vermeden sürdürdü. Bretagne'ın kuzeyinde Agrico'lanın sürdürdüğü savaşları, uzun süre (82-84) Kaledonya'lılara soluk aldırmadı. Decibalus tarafından birleştirilen Sarmat'larla, Dak'lara karşı Tuna boyunda girişilen savaşlarda, zaferlerle bozgunlar birbirini kovaladı (84-92). Bununla beraber Domitianus, Dak'larla, Roma lehinde bir barış yapmayı başardı; bu da Trajanus'un seferlerine yol açtı.

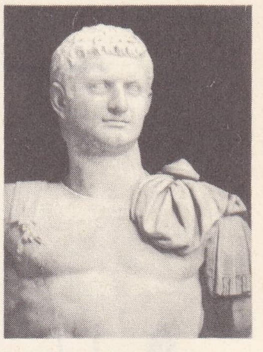

DOMİTİANUS
Vatikan müzesi, Roma

Sarmat'lar, Süev'ler, Kadi'ler ve Tunalı Markoman'lar yenildiler. Bunun sonucu olarak Tuna sınırı istihkâmlarla kaplandı. Ren üzerinde de Kat'lar önce 83'te, sonra da Saturnius'un ayaklanmasına katılınca, 89'da yenilgiye uğratıldı. Böylece Ren ile Tuna arasındaki geniş bölge Romalıların egemenliği altında düzene kondu. *Limes germanicus* ve *limes Reaticus* adı verilen istihkâmlarla korundu. Domitianus, Afrika'da Magrıp'lılarla Trablus Nasamonlarının ayaklanmalarını bastırdı. Domitianus'un 83'te Kat'lara, 86'da Dak'lara ve 89'da Kat'lara ve Dak'lara karşı kazandığı zaferleri kutlayarak kendisine Germanicus, Dacius ve Sarmaticus lakaplarını takması içerideki düşmanlarını haklı olarak kızdırmışsa da imparatorluğun sınırlarında gerekli savunma hazırlıkları yapmaktan geri kalmadı.

Domitianus'un siyasetine karşı muhalefet gittikçe arttı. Onun iktidarında, daha önceki özgürlüğe yer veren iktidar (liberal principatus), yerini merkeziyetçi ve otoriter bir yönetime, «dominatio»ya bıraktı. «Daimî» censor olduktan sonra 95 tarihinde on yedinci defa konsül oldu. Geleneksel dinde reform yapmağa çalışması, kendisini *Dominus* ve *Deus* ilân etmek içindi. Hazine tamtakırdı; bu yüzden birtakım müsaderelere, büyük ailelerin zararına, birtakım miras hilelerine

Foto. Anderson-Giraudon (LAROUSSE)

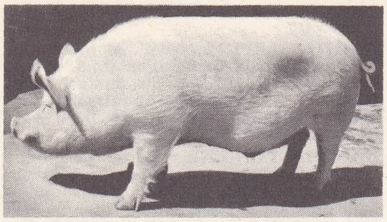

erkek domuz

başvurdu. Dinsizlere, genel olarak Yahudilere ve az çok onlarla bir tutulan hıristiyanlara karşı uygulanan sıkı kontrol, bunlardan aşırı ölçüde «didrachma» (Yahudilerden alınan vergi) toplanmasını sağlıyordu. Yıllar geçtikçe imparator daha da titizleşiyor, kimseye güvenmez oluyor, zalimleşiyor, bunun sonucu olarak kendisine diş bileyenlerin sayısı gittikçe artıyordu. Yukarı Germanya lejyonlarının ayaklanması ve elebaşları Lucius Antonius Saturninus'un, Kat'lara dayanarak iktidarı eline geçirmeğe yeltenmesi, Roma'daki birçok aristokratın da onu desteklemesi yüzünden Domitianus'un hâkimiyeti 89'da tehlikeye girdi. Ülkede büyük bir baskı yöntemi başladı. Bu durum Tiberius devrinin son günlerini andırıyordu. Resmî jurnalcılar yine o zamanki rollerini oynuyorlardı. Bu baskı rejiminden, zaman zaman aristokratlar, hükümdara karşı gösterilen düşmanca davranışlardan sorumlu tutulan filozoflar, Yahudiler ve hıristiyanlar, hattâ yakınları bile zarar gördü, bu arada imparatorun yeğenleri Flavius I Sabinus ile M. Flavius Clemens öldürüldü. Bunlardan «Dinsiz» yaftası yapıştırılan Clemens ile kızı Domitilla hıristiyandılar (haksız olarak onların bir yeni-yahudilik akımının etkisi altında oldukları söylenmişti). Kimse artık kendini güven içinde görmüyordu. Öyle ki Domitianus'un karısı Domitia Longina da 18 eylül 96'da Domitianus'u devirip yerine Nerva'yı geçiren fesat hareketine katıldı. (L)

domuz ayrığı

Domitianus tapınağı, Eski Efes (Ephesos) şehrinin odeionunun 200 m batısında tapınak. Güney, batı ve doğu taraflarından galeriyle çevrili bir teras üzerindedir. Büyük bir itina ile yapılmıştır. Dar cephelerde 8, yanlarda ise 13 sütun bulunmaktadır. Plan, pseudo-dipterostur. 6 kademeli, oldukça yüksek bir krepis'i vardır. Pronaosun önünde 4 sütun yer alır. Cella'nın sonunda dört köşe anıtsal bir kaide vardır. Tapınak çok harap olduğu için hangi nizamda yapıldığı kesin olarak tespit edilememiştir. Tapınağa ait, kabartmalarla süslü bir sunak da ortaya çıkarıldı. Çevrede bulunan ve birleştirilince imparator Domitianus'un heykelini meydana getiren parçalardan, tapınağın imparator Domitianus zamanında (81-96) yapıldığı anlaşılmaktadır. (M)

DOMİTİUS AHENOBARBUS, DOMİTİA soyundan Roma ailesi: Cneius **Domitius Ahenobarbus,** M.Ö. 192'de konsül. Boileri yendi. Manisa savaşı sırasında yendiği Antiokhos III Megas'a karşı Scipio'nun ordusunda kumandanlık yaptı (M.Ö. 189). — Cneius **Domitius Ahenobarbus,** M.Ö. 122'de konsül. Allobrages'leri ve müttefiki Averni'li Bituitus'u yendi. Galyada kendi adını taşıyan bir yol yaptırdı (*La via Domitia*). M.Ö. 115'te Censor oldu. — Cneius **Domitius Ahenobarbus,** öncekinin oğlu, M.Ö. 105'te halk tribunus'u, M.Ö. 96'da konsül, M.Ö. 92'de Licinius Crassus Domitius ile aynı zamanda censor oldu. Onunla kıyasıya mücadele etti. Babasıyle onun censorluk döneminde hitabet okulları kapatıldı. — Cneius **Domitius Ahenobarbus,** öncekinin erkek kardeşi. M.Ö. 96'da praetor, M.Ö. 94'te konsül. Sulla tarafını tuttu. Marius emriyle öldürüldü. — Cneius **Domitius Ahenobarbus** (öl. Pharsalos M.Ö. 48). Utica'lı Cato'nun taraftarı ve kayın biraderi. M.Ö. 54'te konsül oldu. Milon'u Clodius'un katili olarak yargılayan mahkemeye başkanlık etti. Sezar'a karşı Corfinum ve Marsilya'yı savunmaya çalıştı. Pharsalos'ta öldürüldü. — Cneius **Domitius Ahenobarbus,** öncekinin oğlu. M.Ö. 32'de konsül oldu. Sezar'ın katilleri arasındaydı. Antonius'a karşı girişilen direnişe katıldı, sonra onunla barıştı. Önce Bithynia valisi, 32'de de konsül oldu. Antonius'u bırakarak Augustus tarafına geçti, kısa bir süre sonra öldü. — Lucius **Domitius Ahenobarbus,** M.S. 16'da konsül. 17'de Germanya ordusuna kumanda etti, zafer kazandı. Gladyatör dövüşlerinde kan dökücülüğü ile tanındı. — Cneius **Domitius Ahenobarbus,** M.S. 32'de Sicilya'da proconsül oldu, orada öldü. Nero'nun babası idi. Birçok şiddet hareketiyle suçlandırıldı ve utanç verici bir hayat sürdü. (L)

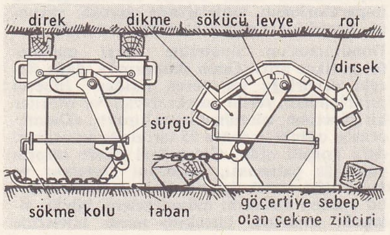

domuz damı (denizc.)

DOMİTİUS CORBULO (Cneius), romalı general (öl. Kenkhreai, Korinthos yakınları, M.S. 67). 47 Yılında imparator Claudius tarafından Germanya ordu komutanlığına atandı. Chauc'ları yendi, Meuse'den Ren nehrine kadar bir kanal açtırdı. Nero zamanında 54 yılında Parth'larla savaştı ve kral Vologesus'u Ermenistan'dan kovdu, kendisine Tiridates barışını kabul ettirdi. Bütün hizmetlerine rağmen, Nero öldürülmesini emredince, kendi kılıcıyle intihar etti. (L)

DOMİTİUS DOMİTİANUS (Lucius), romalı general ve gaasıp (öl. İskenderiye M.S. 296). İmparator Domitianus soyundan olduğunu söyleyen Domitius, Aureolus'un generaliyken Doğu'da imparator ilân edilen iki Marius'u yendi. İskenderiye'de kendisini hükümdar ilân ettirdi (293 ve 296 arasında). İskenderiye kuşatmasından sonra, Diocletianus, Constantinus ve Galerius tarafından öldürüldü. (L)

DOMİTİUS MARSUS, Augustus çağı latin şairi. Vergilius ve Tibullus'un arkadaşıydı. Maecenas tarafından korundu. Tibullus için çok güzel bir mezar taşı yazısı yazdı. Tibullus'un şiirlerinden söz edilirken çok zaman onun bu mezar taşı yazısı da anılır. *Amazonides* (Amazonlar) adlı uzun bir destan, yergiler, aşk şiirleri ve görgü konusunda mensur bir eser yazdı. Eserlerinden yalnız bazı parçalar kaldı. (L)

DOMLESCHG, İsviçre'de bölge, arka Ren vâdisinin aşağı kesiminden meydana gelir. Thusis ile Reichenau (Graubünden) arasında. Bu ad özellikle vâdinin sağ yamacına verilir; sol yamaca *Heinzenberg* denir. (L)

DOMMA (Domne veya **Alomne),** Azize. 177 Yılında Lyon'da Aziz Photinus ile aynı zamanda ölen din kurbanı. (L)

DOMMEL, Belçika ve Hollanda'da ırmak; 100 km. Aa'yı alır, Meuse'e katılır. (L)

DOMMELDANGE, Lüksemburg grandükalığında şehir; Lüksemburg şehrinin kuzey banliyösünde. Çelik fabrikaları. Demir ve öbür madenler metalürjisi. Tuğla harmanları. (L)

DOMNA i. Bk. DOMNİÇA.

DOMNARVET, İsveç'te (Kopparberg idarî çevresi) şehir; Borlange'nin kuzeydoğusunda; sanayi merkezi. Orta İsveç'te çıkarılan demir madeni Domnarvet'te işlenir. (L)

DOMNİÇA i. Prens unvanı ile Eflak ve Boğdan eyaletlerine tayin edilen fener beylerinin kızlarının unvanı. Prenslerin karıları «Domna», erkek çocukları «Beyzade» diye anılır; Domniçaların erkek çocuklarına «çelebi», kızlarına «kokoniça» denirdi. (M)

DOMNİNOS, yunan filozofu ve matematikçisi (V. yy.). Suriye'nin Larissa şehrinde doğdu. Syrianos'un öğrencisi. Atina okulunda sonradan onun yerini aldı. Eflatuncu doktrin üzerine yazdığı kitabını Proklos çürütmeğe çalıştı. (L)

DOMNUS veya **DONUS,** papa. 676'da seçildi (öl. Roma 678). Ravenna başpiskoposunu, papalık makamının üstünlüğünü kabul etmeğe mecbur etti. (L)

DOMODİEDOVO, S.S.C.B.'de şehir, Moskova'nın güneyinde; 27 600 nüf. Yeni hava alanı. (L)

DOMODOSSOLA, İtalya'da şehir. Piemonte'de (Novara ili), Ossola vâdisinde, Toce kıyısında; 18 500 nüf. Semplon (Simplon) tünelinin çıkışında kurulan Domodossola, Lozan-Milano hattı üzerinde önemli bir milletlerarası transit istasyonudur. Elektrometalürji ve elektrokimya. (L)

DOMOKOS. Bk. DÖMEKE.

Domostroy (*Ev Düzeni*), Rusya'da ev hayatıyle ilgili gelenekleri anlatan bir derleme. (XVI. yy.) Bu derlemenin uzun zaman çar İvan IV'ün danışmanı olan papaz Silvester'e ait olduğu sanıldı. Büyük Petro devrine kadar halk tarafından çok beğenilen bir kitap oldu. Kitap, ev hayatı düzeniyle ilgili çok teferruatlı öğütler verdiği gibi, geleneklerin tarihine dair bilgilerle de doludur: aile başkanının otoritesine büyük önem verir, kadına kenarda ve silik bir yer ayırarak, beden cezalarının uygulanması üzerinde ısrar eder. Burada anlatılan aile hayatında dinin büyük etkileri görülür. (L)

DOMOVOY i. (rusça *dom,* ev'den). Rus folklorunda, evin kaderini yöneten aile cini. (Yüzü insan yüzüne benzer, ama tüylüdür; hayatını soba arkasında geçirir; barındığı evi korur; komşu evlere kötü oyunlar oynar. Domovoy'lar, eski islav kültünden gelmedir.) [L]

DOM PEDRİTO, Brezilya'da (Rio Grande do Sul eyaleti) şehir; Livramento'nun doğusunda, Rio Santa Maria'nın sağ kıyısında; 11 465 nüf. Buğday üretimi. Yün ihracatı. (L)

DOMRA i. Bir rus çalgısı. Yuvarlak karınlı, uzun boyunlu, üç tellidir; mızrapla çalınır. Çeşitli boyları vardır. XVIII. yy. da önemini kaybettiyse de XIX. yy. da yeniden balalayka orkestralarında kullanılmağa başlandı. 1908'de dört tellileri de yapılan domra, Rusya'da en yaygın çalgılardan biridir. (M)

Domus Augustana, Roma'da, imparator Augustus sarayının yıkıntıları. VIII. yy. a kadar imparatorların oturduğu bu sarayın giriş yerinde bir sıra sütunu (peristil) ve iki katla çevrili bir tapınağı vardı. (L)

Domus Aurea (*Altın Yaldızlı ev*). Roma'daki Esquilinus tepesinde, Nero tarafından inşa ettirilmiş saray ve bahçelerin bütünü. Saray, Rönesans çağında örnek alınan acayip şekillerin bulunduğu fresklerle süslü idi. Domus Aurea'nın bulunduğu yerin bir kısmını daha sonraları Trajanus'un ılıcaları aldı. (L)

DOMUZ i. (esk. türk *ṭonğuz'dan*). Eti, yağı ve derisi için beslenen toynaklı, memeli hayvan. (İlmî adı *Sus*. Domuzlar alttakımından domuzgiller familyasının örnek tipi): *Artık domuzların içtiği çeşmeden su alamıyorlar, domuzların gezindiği çayırlıklarda soyunup yağlanıp güreşemiyorlardı* (Ömer Seyfeddin). [Bk. ANSİKL. *Zool.* bölümü.] ‖ *Mec.* Hakaret amacıyle, öfkelenilen kimseye karşı kullanılır: *Heeet, kes ulan domuz çingene! dedi* (M.Ş. Esendal). *Sen ne domuzsun, sen!* (O. V. Kanık). ‖ *Bitişik parmaklı domuz,* parmakları bitişik domuz tipi, A.B.D.'nin İndianapolis bölgesinde yetiştirilen siyah bir domuzdur. ‖ *Büyük beyaz domuz.* (Bk. YORK-SHİRE *domuzu*). ‖ *Büyük siyah domuz* (veya *larke-black*), büyük cüsseli siyah renkli, ingiliz domuzu. (Dayanıklı ve otlağa daha elverişli olan bu domuz özellikle geniş ölçüde et elde etmek amacıyle york-shire beyaz domuzuyle çaprazlamada kullanılır.) ‖ *Domuz yağı,* domuzların deri altı dokusunda bulunan yağ maddesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Marsilya domuzu,* Marsilya bölgesinde yetiştirilen eski bir domuz tipi. Sonradan large-white ırkına dönüşmüştür. ‖ *Som domuz yağı,* içinde hiç et bulunmayan domuz yağı. ‖ *Ulster büyük beyaz domuzu,* ingiliz domuz ırkı.

— ÇEŞ. DEY. *Domuz gibi,* kötü huylu, inatçı: *Domuz gibi adam.* — İyice, adamakıllı: *Domuz gibi bilir, niyeti iki alıp bir vermek* (K. Tahir). ‖ *Domuz topu,* kollar bacaklara sarılarak dertop şekilde durma. ‖ *Domuzdan kıl koparmak (çekmek),* hasis birinden bir şeyler elde etmek. ‖ *Domuzun gok dediği yer,* çok uzak mesafe.

— Denizc. *Domuz arabası,* ağır cisim taşımaya yarayan tekerlekli döşeme. ‖ *Domuz damı,* çürüyen direği takviye etmek üzere etrafına yapılan geçici çatı çerçeve. Top gibi ağır cisimlerin altlarına yapılan dol-

Foto. LAROUSSE

malara da denir. ‖ *Domuz tırnağı,* palankanın takılması için kullanılan, bir tarafı çatal biçiminde çift tırnaklı, öteki tarafı halkalı demir kanca.

— Din. *Domuz eti.* Bk. ANSİKL.

— Dokumc. *Domuz kuyruğu,* vargel veya büküm makinelerinde, verim silindirleri ile iğ arasına yerleştirilmiş olan ve ipliği iğe yönelten küçük çengelli halka. ‖ Ucu, iplik geçebilecek şekilde yuvarlatılmış tel halka. ‖ Dokuma tezgâhlarında kamçı kolu altına yerleştirilmiş olan ve atkı uçlarını tutmaya yarayan konik küçük vida.

— G. santl. Demircilikte parmaklık ve balkonlarda kullanılan kıvrımlı süs.

— Sil. *Domuz ayağı,* bir tüfeği temizlemeye yarayan âlet. (Silâhın namlusunun içinde kalan mermiyi veya sıkıyı çıkarmak için de kullanılır). [Bk. FİŞEK *çıkaracağı.*]

— Tıp. *Domuz başı,* bir cins sıraca. ‖ *Domuz burnu,* kıllı etyaran.

— Zool. Bazı bakımlardan evcil domuza benzeyen çeşitli hayvanlara yersiz olarak verilen ad. ‖ *Amerika domuzu, kara domuzu,* pekari. ‖ *Zırhlı domuz,* tatu. ‖ *Demirli domuz,* oklu kirpi. ‖ *Hint* veya *Gine domuzu,* kobay. ‖ *Yer domuzu,* pangolen. ‖ *Deniz domuzu,* fok.

— ANSİKL. Zool. *Domuzlar* ağır ve hantal hayvanlardır; ağız ve burun somak şeklinde uzanır, erkeklerinde çok gelişen köpek dişleri, savunma dişi durumundadır. Azı dişleri hepçil beslenen hayvanlarınki gibi tüm tümseciklidir; toplam kırk dört dişi ile ilkel memelileri andırır. Ayakları dört parmaklıdır; yalnız ikisi yere basar. Az çok kalabalık sürüler halinde yaşayan domuzlar, köpek dişleriyle toprağı eşerek çıkardıkları köklerle beslenirler. Evcil domuzların nasıl türediği henüz bilinmiyor. Avrupa'daki bütün evcil domuz ırklarının Avrupa yaban domuzundan (*Sus scrofa*) türediği kabul edilir, fakat Endülüs, Napoli ve Macar domuzları hiç şüphesiz Hint asıllıdır; bunların atası muhtemel olarak *S. cristasus*'tur; bütün Orta ve Güney Asya'da ve Sonda adalarında yaşayan bu evcil domuzun *S. verrucusos* gibi bazı yabanî türlerine yine Sonda adalarında rastlanır. Yeni Gine'de ise *papu domuzu* (*S. Papuensis*) yabani ve evcil olarak bulunur.

● *Domuz yağı* katı, sıkı ve hafifçe pembe olmalıdır. Domuz eti yenen ülkelerde domuz yağı çok kullanılır; yemeklerin (omlet, çorba, soğanlı yahni v.b.) lezzetini ve besin değerini artırır. Som domuz yağı beyaz ve katı olmalıdır. Bu yağı kasaplar âletlerini yağlamakta kullanırlar. Eritilerek de salçalarda tereyağı yerine kullanılabilir. — Din. Domuz eti yenilmesi Musevîlikte yasaklanmıştı. Müslümanlığa göre de domuz eti yemek haramdır. Bu yasak Kur'an'da dört yerde belirtilmiştir (El-Bakare, 173, El-Maide 13, El-En'am 145, En-nahl 115). Haram edilmesine sebep olarak da murdar ve pis olması gösterilmiştir. (De ki «Bana vahy olunanlar arasında, yiyen bir kimsenin yiyeceği içinde [sizin haram dediklerinizden böyle] haram edilmiş bir şey bulmuyorum. Yalnız gerek ölü, gerek dökülen kan, gerek domuz eti ki şüphesiz bir murdardır, yahut Allah'tan başkasının adına boğazlanmış bir fısk olmak müstesnadır [El-En'am 145]). İslâm hukukuna göre bir müslüman, ancak açlıktan ölecek durumda ise ölmemek için bu etten bir iki lokma yiyebilir.

— Zootekn. Damızlık dişi domuz, büyük bir dikkatle, et ve süt verimi yüksek ırktan seçilmelidir. İlk aşım, hayvan yeteri kadar gelişip 100-120 kg'ı bulmadan yapılmamalıdır. İyi bakılırsa dişi bir domuz yıllarca kullanılabilir. Islah edilmiş domuz ırklarında, bir domuzdan yılda (12-13 ayda) iki defa döl alınabilir. Her doğumda elde edilen yavru sayısı ırkına ve hayvanına göre değişir (1-20, hattâ daha çok). Yavruların bir kısmı doğumla sütten kesme arasında, yani ikinci aya kadar telef olur. Bugünkü durumda bir doğumda sütten kesilebilen yavru sayısı 7-8 kadardır. Ayıklanma yoluyle bu sayının 10-12'ye çıkarılmasına çalışılmaktadır. Domuzda gebelik süresi yüz on beş gündür.

◆ **Domuzluk** i. *Mec.* Kötü huylu olma, hainlik: *Çırağın haberi varmış. Ama, mahsus domuzluğundan kadına der ki* ... (M. Ş. Esendal). ‖ Kötü huylu kimsenin davranışı.

◆ **Domuzuna** zf. *Mec.* İnadına. ‖ İyice, adamakıllı. (LM)

DOMUZ ayrığı bİş. i. Ilıman bölgelerde yetişen yem bitkisi (ilmî adı *dactylis.* Buğdaygillerden).

— ANSİKL. *Domuz ayrığı* yeşilken çok değerli bir yemdir; fakat çabuk büyüdüğü ve çok çabuk kuruduğu için kuru yem olarak değersizdir. (L)

DOMUZ balığı bİş. i. Balinagillerden soğuk ve ılık denizlerde yaşayan memeli hayvan (*Phocaena*). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Oxynotus* cinsinden dikenli köpek balığı.

— ANSİKL. *Domuz balıkları* değirmi başlı,

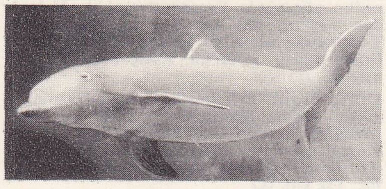

kısa burunlu küçük yunuslardır; bunların sırt yüzgeci üçgenimsi ve küçükçedir. En yaygın türü Atlantik'te ve bütün Avrupa denizlerinde bulunan, Akdeniz'de ise pek nadir rastlanan *Phocaena Communis*'tir. Bunun sırtı kara, karnı soluk pembemsi külrengindedir; uzunluğu 1,50 m'yi geçmez. Yırtıcı ve çevik bir hayvan olan domuz balığı balıkla beslenir. (L)

DOMUZ dikeni bİş. i. Baklagillerden *anagyris*'e ve bileşikgillerden *carlina*'ya verilen ad.

— ANSİKL. Akdeniz bölgesinde yetişen ağaçcık şeklindeki domuz dikeninin (*anagyris*) yaprakları cam yeşili renginde, alt tarafı biraz tüylü, çiçekleri sarı renkte, küçük salkım durumunda, tohumları çok zehirlidir. Türkiye'de maki denen bitki örtüsünün bulunduğu bölgelerde, özellikle Batı ve Güney Anadolu'da yetişir.

Otsu domuz dikeni (*carlina*) dağlık bölgelerde yetişen, yaprakları tüylü, iri çiçekli bir bitkidir. Pek çok çeşidi vardır. *Carlina acoulis*'in kömeç şeklindeki çiçekleri nemli havada büzülür. Bazı bölgelerde halk bu kömeçleri kapıya asarak havanın nasıl olduğunu anlamağa çalışır. Çünkü yağmur ihtimali belirince çiçekler büzülür. Bir çeşidinin (*C. acaathifolin*) çiçekliği yenir. (ML)

DOMUZGİLLER çoğl. i. Domuzlarla Güney Amerika yaban domuzlarını (pekari) kapsayan memeli hayvanlar familyası. (L)

Domuz koyu, Küba'nın güney kıyısında (Las Villas ili) koy. Sürgündeki Kübalılar amerikan gizli servisleri yardımıyle bu körfez kıyısındaki playa Giron'a çıkarma yaptılar (17 nisan 1961). Bu çıkarmanın amacı ayaklanmalar hazırlamak ve Fidel Castro rejimini devirmekti. Siyasî verilerin yanlış değerlendirilmesi yüzünden bu deneme kesin bir başarısızlıkla sonuçlandı ve 1 500 sürgün tutuklandı. Bunların büyük kısmı garip bir takas (A.B.D.'de toplanan ilâç ve besinlere karşılık) sonunda serbest bırakıldı. (L)

DOMUZLAN. Bk. BRACHYNUS.

DOMUZLAR çoğl. i. Memeli hayvanlar alt takımı. Orman hayvanı olan ve hepçil beslenen bu hayvanların azı dişleri küt tümsecikli, köpek dişleri eğridir. Ayaklarında tırnaklı dört parmak bulunur; yer sertse yalnız daha büyük olan ortadaki iki parmak yere değer. Başlıca tipleri: domuz, yaban domuzu, babirusa, düğmeli Afrika domuzu, pekari, su aygırı. Bunların hepsi sadece dişleri sayesinde birbirinden ayırt edilir (domuzda diş sayısı 44, düğmeli Afrika domuzunda 16'dır.) [L]

DOMUZTEPE. Arkeol. Anadolu'da, Ceyhan nehrinin doğu sahilinde höyük. Karatepenin tam karşısında, eski çağlarda Kappadokia'ya ulaşan önemli bir yolun kilit noktasında. 1946'da prof. Bossert ve U. Bahadır Alkım tarafından araştırıldı; 1947'de kazılara başlandı. Höyük'te dört iskân devresi tespit edildi. 1. Roma devri: bu devir yapıları zirvede, zirvenin kuzey, doğu ve güneyindedir. Bu tabaka şiddetli bir tahrip görmüş, surlar bazı ilâve ve değişikliklerle Romalılar zamanında da kullanılmıştır.

2. Helenistik devir: bu devre ait kesin mimarî izlere rastlanılmamıştır. Buna rağmen bol miktarda bulunan IV. ve II. yy.a ait keramik ve Antokhos Epiphanes'in gümüş sikkesi, Helenistik çağda da Domuztepenin önemli bir mevki işgal ettiğini göstermektedir.

3. M.Ö. VIII. yy. iskânı: hitit ve finike diliyle yazılmış (bilinguis) tabletin verdiği bilgi, Domuztepenin Danuna'lılara ait olduğunu yahut Danuna'lılara düşman olmayan bir ülkenin sınır kalesi olabileceğini ve Karatepe heykeltıraşlık eserlerinin malzemesini meydana getiren bazalt taşın Domuztepeden nakledildiğine işaret etmektedir. Domuztepe ve yakın çevresinde yoğun bir bazalt taş damarı mevcuttur. Bu itibarla heykeltıraşlık eserlerinin malzemesi olan bu taşın bu kadar yakında olması Domuztepenin önemini bir kat daha artırmaktadır.

4. Domuztepenin IX. yy.da iskân gördüğünü, ele geçen küçük buluntular desteklemektedir. Son zamana kadar bu devre ait üç kapı aslanı parçası ve çifte boğalı bir heykel kaidesi bulunmuştur. Bu aslanlar üslûp bakımından M.Ö. IX. yy. a ait Zincirli (esk. Sam'al) arkaik aslanına çok benzemektedir. Domuztepe'nin Zincirli'ye 32 km yakın oluşu aslanların Zincirli aslanlarına tıpatıp benzemesi Domuztepenin IX. yy. da Sam'al krallarından biri tarafından inşa ettirilmiş olacağını hatıra getirmektedir. (→ Bibliyo.) [M]

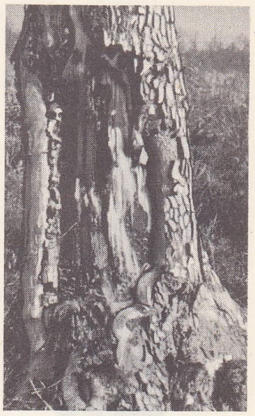

don çatlağı

DON i. (esk. türk. *ton*'dan). Vücudun belden aşağısına giyilen iç çamaşırı: *Don ve gömleğiyle dışarı fırlamış erkekler kapıların önünde giyiniyorlardı* (A. H. Tanpınar). ‖ [Hayvanlar için] Renk: *Kır atın sarı donlusu / Yiğidin gözü kanlısı* (Köroğlu). ‖ *Esk.* Elbise. ‖ *Halk dili.* Çamaşır. ‖ *Don taşı,* üzerinde çamaşır yıkanılan yer. ‖ *İç donu,* pantolon veya şalvar altına giyilen uzun paçalı don. ‖ *Kısa don,* vücudun belden baldırlara kadar olan kısmını örten don. ‖ *Uzun don,* belden ayak bileklerine kadar olan kısmı örten don.

— ÇEŞ. DEY. *Bir don, bir gömlek* (*don gömlek*). *Teklz.* Birinin üzerinde iç çamaşırlarından başka giyecek bulunmadığını belirtmek için kullanılır: *Ahmet Efendi soyundu Bir don bir gömlek kaldı* (B. Felek). *Biz atlara don gömlek yetiştik* (K. Tahir). ‖ *Donuna doldurmak. Teklz.* Çok korkmak. ‖ *Dononun uçkurunu bağlayamamak,* kendi işini kendi görememek. Beceriksiz olmak.

— Kıyf. *Demir don* (*gömlek*), savaşlarda giyilen zırh.

◆ **Donsuz** sıf. Don giymemiş olan. ‖ *Mec.* Yoksul, parasız: *Donsuz gezdiğimiz günleri unutmayalım. İstibdat demek eşitsizlik demektir* (K. Tahir). [M]

DON i. (esk. türk. *tong*'dan). Sıcaklığın sıfırın altına düşerek bir süre bu durumda kalması sonucu suyun buza dönüşmesi: *İlkbahar donları erken tomurcuklanan ağaçları kavurur.* (Bk. ANSİKL. *Jeomorfoloji* bölümü). ‖ *Don çözülmesi,* sıcaklığın yükselmesiyle buzların erimeğe başlaması. ‖ *Don havası,* sıvıları donduracak kuru soğuk hava. ‖ *Don yapmak,* [hava için] sıvıları dondurmak: *Gece müthiş bir don yaptı, bahçede kalan çamaşırlar bile donmuş.* ‖ *Dona çekmek,* [hava için] her şeyi donduracak kadar soğumak.

— Bot. ve Zır. *Don çatlağı,* ağaçların gövdesinde don etkisiyle çatlama sonucu meydana gelen özür. ‖ Tarlada, taş ve toprakta dondan ileri gelen çatlak. ‖ *Sargılı don çatlağı,* ağacın, etrafı tamamıyle sağlam dokularla çevrilmiş ölü kısmı.

— Jeomorfoloji. *Don aşındırması,* don ve don çözülmesi olaylarının birbirini takibi sonucunda bir kayacın dilimlenmesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Don oynaması,* don etkisiyle toprak zerrelerinin yer değiştirmesi olayı. (Toprak akmasının [soliflüksiyon] bir türüdür.) Bk. ANSİKL.

— Meteorol. *Don günü* veya *donlu gün,* termometrenin 0°C gösterdiği gün.

— ANSİKL. Bot. *Don çatlağı* genellikle gövdelerin dibine doğru, kuzey ve güney do-

Foto. LAROUSSE

DONATELLO

«Judith» bütün ve detay Seigneurie meydanı, Floransa

«Habakkuk», Floransa

şuya bakan yerlerinde olur. Meşe, gürgen, karaağaç ve çınar dondan çok etkilenir. Ertesi yıl dışta uzunlamasına bir halka oluşarak yarığı kapatır.

— Jeomorfoloji. *Don*, birçok bölgenin yer şeklinde önemli bir rol oynar. Buzul çevresi alanlar üzerinde don ve don çözülmesi olaylarının birbiri ardınca geldiği bölgelerde ve yüksek dağlarda, etkisi özellikle geniştir; çatlaklı veya gözenekli kayalara sızan su donarak hacmini genişletir ve kayayı çabucak paralar. Çok etkili olan bu aşındırma süreci, *don aşındırması* adını alır.

● *Don aşındırması*. Kayaçların gözenekleri veya çatlakları içine sızan suyun donarak hacmini genişletmesi önemli bir mekanik etki meydana getirir: kayaçların çatlak ve yarıkları genişlemeye başlar ve büyük kaya parçaları kopar. Gözenekli kayaçlarda ise, kayacın bütün kütlesi bu etkiler altında parçalanarak dağılır. Bu döküntülerin en inceleri, balçıklara, ayrışım killerine, killi veya marnlı tabakalara karışarak don sonucu meydana gelen toprak hareketlerinde büyük bir rol oynar (kriyotürbasyon). Don aşındırması, kayaçları ince ince oyabilecek, meselâ kum taşlarını, bileşimindeki çimentonun sertlik derecesine göre tanelere ayrıştırabilecek güçtedir. Evvelce rüzgârın etkisine bağlanmış olan nice peteklenme olayı don aşındırmasının eseridir. Don aşındırması nem ile artar: meselâ, geçirimsiz ince kil yataklarından dışarı taşan kireçtaşı gibi geçirimli bir kayacın nemli düzeyleri çok daha çabuk paralanır. Böylece kornişlerde ileri doğru çıkıntılar meydana gelir: bunların en genişleri tarihöncesi insanları tarafından kayaaltı barınağı olarak kullanılmıştır.

● *Don oynaması*, donma ve çözülme sırasındaki su hacmi değişikliklerinin ve özellikle, kılcallık ve soğuk çeperler etkisiyle yığışmasının sonucudur. Ölçüleri gerecin Jane boyuna göre değişen bu şişme ve büzülme almaşmaları asıl toprak akmalarının tersine düz yüzeylerde bile oluşabilen farklı yer değiştirmelere yol açar. Bu şekilde oluşan «boylara göre ayrılma» yüzünden geometrik biçimli topraklar (çokgenli topraklar, çizikli topraklar v.b.) taş kaldırımlar, tümsekli topraklar meydana gelir. Şişen katmanlar öbür katmanları sıkıştırır ve tabakalanmalarda bozulmalar görülür (kıvrımlar). Aşırı soğuk ülkelerde (Sibirya, Alaska v.b.) buzun kendini çekmesi sebebiyle yarıklar belirir; ertesi yaz bunların içleri su ile dolar. Sonbaharda bu su donar ve buz ağları yarıkları kaplar; bu yarıklar çok kenarlı bir ağ meydana getirerek her kış biraz daha genişler. Isınma ile buz eriyince çatlakların içleri döküntü ile dolar ve köşeli yarıklar meydana getirebilir.

DON i. (lat. *dominus*, bey, efendi'den isp. k). İspanya'da soylu kişilere verilen bir soyluluk unvanı. (Yalnız küçük adların önünde kullanılır: *Don Juan*. Portekizcede bu kelimenin karşılığı *dom*'dur). *Teşm. Yol.* İspanyollara verilen takma ad. (L)

DON, S.S.C.B.'de ırmak. Tura yakınında doğar, Volga ile birlikte güney Rusya'nın sularını boşaltır; 1 967 km. Volga'ya 100 km kadar yaklaştıktan sonra güneye, daha sonra da güneybatıya kıvrılır ve Azak denizine dökülür. Başlıca kolları Hoper (sol kıyı) ve Kuzey Doneç'tir (sağ kıyı). Don'un rejimi karasalova rejimidir. Kışın suların donması yüzünden suları azalır (aralık ayında Kalaç'da 193 m^3/s); karların erimesiyle sular, önemli ölçüde yükselir (nisan ayında 3 538 m^3/s); yazın buharlaşmanın çokluğu sebebiyle sular yeniden alçalır (eylülde 181 m^3/s).

Irmağın rejimini düzenlemek ve hidrolik enerjiden yararlanabilmek için önemli çalışmalara girişilmiştir: 1951'de işletmeye açılan Tsimlianski hidroelektrik tesisinde toprak bir baraj (12, 6 milyar m^3 su tutulmasını sağlar) ve 160 000 kw gücündeki santralı besleyen bir yan kanal vardır. Tsimlianski baraj gölünden 6 km uzunluğunda bir yeraltı sulama kanalı çıkar. 1952'de açılan Volga-Don kanalı (bk. VOLGA), Volgograd'ın güneyinde Krasnoarmeysk'de Volga'dan başlar; 102 km yol aldıktan sonra Tsimlianski denizinin yukarı kesimi ucunda Don'a ulaşır. Don'un Eskiçağda adı *Tanais* idi. (L)

DON, Büyük Britanya'da ırmak, Pennine'lerden doğar; Sheffield'den geçer ve Ouse ırmağına karışır (sağ kıyı); 110 km. — Kuzey İskoçya'da (Aberdeenshire) ırmak, Aberdeen yakınında Kuzey denizine dökülür; 132 km. (L)

DONA i. («hanım» anlamına gelen isp. k.). İspanyol prenseslerine ve soylu kadınlarına verilen şeref unvanı. Bugün herkes için kullanılmaktadır. (Küçük adın önüne getirilir.) [L]

DONA ANA Cordillerası, Şili'de (Coquimbo ili) sıradağlar; yüksl. 5 690 m. And dağlarının bir koludur (Turbio ırmağının kuzeyinde). Başlıca dorukları volkanik püskürmelerin biriktirdiği gereçten oluşmuştur. (L)

DONACİA i. (yun. *donaks*, kamış'tan). Madenî renkte güzel böcek. Su bitkilerinde yaşar. (Kınkanatlıların *chrysomelidae* familyasından.)

— ANSİKL. Kuzey yarımkürede yaygın pek çok donacia türü bulunur. Daima suya gömülü yaşayan kurtçukları, beslendikleri bitkilerin dibine tutunmuş bir koza içinde nemf şeklinde başkalaşma geçirir. (L)

DONACİDAE çoğl. i. (yun. *donaks, kamış*'tan). İkiçenekli yumuşakça familyası. (Hayvanın büyük bir ayağı, iki sifonu vardır. Örteneğinin kenarları kıvrımlı, solungaçlarının biri büyük biri küçüktür. Eşit çenetli ve üçgenimsi olan kavkısı deriyle kaplıdır, ama sedefsizdir.) [L]

DONAGGİO (Arturo), italyan hekimi (Falconara, Ancona 1868-Bologna 1942). Cagliari, Messina, Torino ve Modena üniversitelerinde nöroloji ve psikiatri okuttu. Histoloji alanında, omurgalıların sinir hücreleri, sinir tellerinin patolojisiyle ilgili incelemeler yaptı. Alın lobu kabuğunun ekstrapiramidal fonksiyonlarını inceleyerek Parkinson hastalığı hakkında özel bir teori ortaya koydu. İdrardaki «engel fenomeni»ni açıkladı. Kendi adını verdiği bu olayı sara nöbetlerinin teşhisine uyguladı. (L)

DONAĞACI bİş. i. Denizc. Küpeştede bulunan ve üzerine pranpet kaplamaları çivilenen ağaç direklere verilen ad. (M)

DONAİ. Bk. DONG NAI.

DONALD I (öl. Scone yakınında 864), İskoç ve Pikt'lerin kralı (860-864), kardeşi Kenneth I'in yerine geçti. (L)

DONALD II (öl. Dunfother [Danottar], Kincardineshire veya Forres 900'e doğr.), İskoç ve Pikt'lerin kralı (889 ?-900). Krallığının ilk yıllarında Norveçliler Batı ve Kuzey adalarına saldırdı. (L)

DONALD III Bane, iskoçya kralı (1093-1097), kardeşi Malcolm III'ün yerine geçti. İngilizlere ve Keltlere karşı tepki gösterdi. Krallığı taht kavgalarıyle geçti; önce Duncan II ile (1093-1094), daha sonra Edgar ile savaştı. Edgar 1097'de onu yenerek tahttan indirdi. (L)

DONALDSON (John), amerikan iktisatçısı. (Charlotte, Kuzey Carolina 1892). G. Washington üniversitesinde ticarî bilimler (1922 -1929) ve iktisat (1929-1947) profesörlüğü yaptı; Dünya İktisat akademisinin başkanı oldu. Başlıca eserleri: *A Treatise on World Economy and World Politics* (Dünya İktisadı ve Dünya Siyaseti Üstüne İnceleme) [1928]; *The Dollar: a Study of the «New» Nanitonal and International Monetary System* (Dolar: «Yeni» Millî ve Milletlerarası Para Sistemi Üstüne İnceleme) [1937]; *Contemporary World Politics* (Çağdaş Dünya Siyaseti) [1939]. (L)

DONANIM i. (*donanmak*'tan *don-a-n-ı-m*). Denizc. Geminin hareketi için gerekli direk, seren, ip, halat, yelken takımı v.d. gibi gereçlerin tümü. (*Arma* da denir.) || *Donanımı veto etmek*, maksada göre, halat, reçine, iskota gibi ince ve kalın halatları kullanılmak üzere hazırlamak. || *Demirleme donanımı*, gemiyi demirlemeğe ve demirleri vira etmeğe yarayan malzeme.

— Müz. Bir musiki eserinin notasında, usul rakamının öncesine ve portede anahtardan hemen sonra konan değiştirme işaretleri (diyezler ve bemoller); nota içinde geçen aynı adlı bütün sesleri değiştirir. Bk. ANSİKL.

— Spor. Bazı jimnastik çalışmalarında kullanılan araç ve gereçler. (Başlıcaları barfiks, paraleller, çemberler, kasalar, at ve halattır.)

— Teknol. *El donanımı*, ekanik olarak çalışan bir âletin, gerektiğinde insan gücü ve el ile çalışmasını sağlayan düzenek.

— ANSİKL. Müz. Çok defa *donanım*'a ve durak perdesine bakarak eserin hangi makamdan olduğunu anlamak mümkündür. Diyezler beşli, bemoller dörtlü aralıkla ve şu sırayle dizilir: fa diyez, do diyez, sol diyez, re diyez, lâ diyez, mi diyez, si diyez; si bemol, mi bemol, lâ bemol, re bemol, sol bemol, do bemol, fa bemol. Batı müziğinde donanımda ya yalnız bemoller veya yalnız diyezler vardır. Türk musikisinde ikisi birarada bulunabilir. Önce sırasıyle bemoller, sonra sırasıyle diyezler dizilir. Çeşitli değerde diyez ve bemollerin bulunması, bu sırayı bozmaz. (M)

DONANMA i. (*donanmak*'tan *don-a-n-ma*). Donanmak eylemi, süslenme, bezenme. || Bir ülkenin deniz kuvvetleri, savaş gemileri: *Barbaros belki donanmayla seferden geliyor* (Yaya Kemal). *Türk donanması*. || *Teşm. yol.* Aynı amaçla kullanılan gemilerin bütünü: *Ticaret donanması*. || Bayramlarda bayrak, ışık kulanılarak, fişek atılarak yapılan şenlik: *O yıllarda cülûs, yahut velâdet donanmalarından sonra çıkan gazeteler* (N. Ataç). *Bu bir ateş bayramı, bir vakitsiz donanma* (F. N. Çamlıbel). *Donanma fişeği. Donanma feneri.*

— Ask. denizc. Eskid. birçok savaş gemisinden meydana gelen topluluk: *Barbaros belki donanmayla seferden geliyor* (Y. K. Beyatlı). || Bugün: birçok filonun, bir kumandanın emri altında birleşmesiyle meydana gelen deniz kuvveti. || Bir devletin suüstü, sualtı savaş gemileriyle, deniz uçakları ve deniz piyadesinden kurulu bütün deniz kuvvetleri: *Türk donanması*. (Bk. SİLÂHLI KUVVETLER.) || *Gönüllü donanma*. Eskid. Kişilerin, özel kuruluşların devlet emrine verdikleri gemiler topluluğu. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Ask. denizc. Kıyılara sahip bulunan devletler, deniz ticaret filosunu kollamak ve savaşta deniz hâkimiyetini elde bulundurmak veya kıyılarına karşı yapılacak muhtemel düşman taarruzlarını önlemek amacıyle güçlü bir *donanma*'yı kurmak ve sürekli olarak geliştirmek zorundadırlar.

Donanma içerisinde bulunan suüstü ve sualtı savaş gemileri ile deniz uçakları, denizlerdeki savaşları uyumlu bir biçimde yürütürlerken, çeşitli amaçlarla yapılacak çıkarma harekâtında deniz piyadesini bu kuvvetlerle desteklemek suretiyle görevlendirir.

Savaş sırasında elkonulan ticaret gemileriyle donanma desteklenir (bunların tümüne *yardımcı donanma* denir). Yardımcı donanma gemileri de, top, mayın arama - tarama, dinleme cihazları v.b. konularak savaş düzenine sokulur. Deniz subay ve erlerinin görev alacağı bu gemiler, tıpkı savaş gemileri gibi, direklerine filandıra çeker. La Haye Milletlerarası anlaşmasına göre (1907), sadece taşıt olarak kullanılan ve sivil mürettebat ile yönetilen ticaret gemileri filandıra çekemez ve ticaret gemisi sayılmakta devam eder.

Prusya'nın 1870'te, Rusya'nın 1878'de savaşa soktuğu *gönüllü donanma*'lar, 16 ni-

Foto. Brogi-Giraudon, Alinori-Giraudon (LAROUSSE)

san 1856 tarihli Paris bildirisinin yasakladığı savaş korsanlığını, bir başka biçimde sürdürmek isteğine dayanıyordu. Devletlere, savaşta ticaret gemilerine el koyma hakkı tanındıktan sonra, gönüllü donanma yoluna başvurulmaz oldu. (ML)

Donanma cemiyeti (TÜRK), Türk Deniz kuvvetlerini güçlendirmek ve türk denizciliğini geliştirmek amacıyle kurulan dernek (11 mayıs 1965). Birinci Donanma cemiyeti 4 temmuz 1909 günü Haydarpaşa açıklarında yapılan Donanma geçit resminden sonra «Donanma-i Osmanî Muavenet-i Milliye cemiyeti» adıyle kuruldu (19 temmuz 1909). Osmanlı ülkesinin hemen her yerinde yüzlerce şube açıldı. İki yıl içinde devletin ve cemiyetin çabalarıyle Almanya'dan iki eski zırhlı (*Barbaros* ve *Turgut*) alındı; Muavenet sınıfı 4 muhrip, *Nusret* mayın gemisi ısmarlandı. Ayrıca İngiltere'den bir mayın gemisi ve 15 motor gambot getirtildi, üç dretnot (*Sultanosman, Reşâdiye, Fatih*), altı muhrip ve iki denizaltı ısmarlandı, Fransa'dan da yedi gambot satın alındı. Birinci Dünya savaşı çıkınca İngilizler gemilere ambargo koydular, ödenen paraları da harp tazminatına mahsup ettiler. Devlet ve Donanma cemiyetinin hazırladığı 1910, 1912 ve 1916 programları, savaş yüzünden gerçekleştirilemedi. Birinci Dünya savaşından sonra Bahriye nezaretine katılan dernek, bir süre sonra kapatıldı (2 nisan 1919).

Nato'nun kurulmasından sonra Akdeniz'deki Nato üyelerinin deniz, hava ve kara kuvvetleri, ortak savunma planına göre düzenlenmeğe başladı. Kıbrıs konusunda Türkiye ile Yunanistan arasındaki anlaşmazlık, her iki ülkenin deniz kuvvetlerindeki dengenin bozukluğunu ortaya koydu. *Cumhuriyet* gazetesinin açtığı bir kampanya sonucu Donanma cemiyeti ikinci defa kuruldu (1965). Yeni Donanma cemiyeti, Deniz Kuvvetleri kumandanlığı ile işbirliği yaparak, sağladığı gelirle yurt içinde savaş gemisi yapmak, satın almak, türk gençliğine denizciliği sevdirmek, türk deniz tarihi üzerinde araştırmalar yapmak, denizci gençlik teşkilâtı kurmak, denizcilik sevgisini arttırmak ilkelerini amaç edinir. Bu yolda 1967'den bu yana *Derya* adlı bir dergi yayımlanmaktadır. (M)

Donanma iane madalyası, osmanlı donanmasına para yardımında bulunanlara verilen madalya. 10 Eylül 1911'de sultan Reşad'ın irade-i seniyesiyle altın, gümüş, nikel ve alüminyumlu bakırdan yapılarak çıkarıldı. Bir yüzünde padişahın tuğrası, altında tarihi; öteki yüzünde bir zırhlı resmi ile «Donanma iane madalyası» yazılıdır. Yeşil, beyaz ipek kurdelesi kadınlar için çiçek biçiminde idi. Madalyalar, Donanma cemiyetinin Dahiliye nezaretine başvurması üzerine padişahın irade-i seniyesiyle beratıyle birlikte verilirdi. Yönetmeliğe göre 5-10 osmanlı altını yardım yapanlara tunç, 10-25 altın verenlere nikel, 25-100 altın yardıma gümüş, 100-500 altın karşılığında altın madalya veriliyordu. 500 Osmanlı altınından fazla yardım edenlere fevkalâde altın ayrılmıştı. Taşınır, taşınmaz mal teberrü edenlere de verdiklerinin değerine göre madalyanın çeşitleri verilirdi. Ölüm halinde erkek çocuğa, yoksa kız evlâdın en büyüğüne geçiyordu. (M)

DONANMAK geçz. f. (türk. *ton*>*don*'dan *don-a-n-mak*). Giyinmek, kuşanmak, süslenmek: *Tepeden tırnağa donanmış bayram çocukları...* || Kaplanmak: *Büyük bahçenin caddeye bakan yüzünü baştan başa kaplayan kiraz ağaçları yemişlerle donanmış bulunuyordu* (R. N. Güntekin). *Ağacınız yapraklarla donanır* (Karacaoğlan). || Işıklandırılmak, aydınlanmak: *Ne donanmıştı sokak, doğrusu şehrayindi* (M.A. Ersoy).

— Denizc. [Gemi için] Tam teçhizatıyle sefere hazırlanmak. (L)

DONAR (veya **Thonar** [«gök gürültüsü»]), Tanrı Thor'a güney Almanya'da verilen adın eski şekli (bugün *Donner*). Bu kelimeden «Tanrı Donar günü» anlamına gelen Donnerstag (perşembe) türedi. Donar, Jüpiter'e benzetilirdi. (L)

DONARİUM. Esk. Rom. Tapınaklarda veya başka binalarda tanrılara verilen sungu-ların korunması için ayrılmış bölüm. (L)

Dona Rosita la Soltera o El lenguaje de las Flores («İhtiyar Kız Dona Rosita veya Çiçeklerin Dili»), Federico Garcio Lorca'nın dramı. Barcelona'da 1955'te sahneye konmuştur. Dona Rosita'nın, yakın akrabası olan sevgilisi, döneceğini söyleyerek Amerika'ya gider. Dona Rosita, gençlik yıllarını dönmeyen sevgilisinin özlemiyle geçirir, evi eskir, kendi yaşlanır. Dona Rosita'nın çevresindeki kişiler, amcası, teyzesi, anası, üç yaşlı bâkire, hizmetçiler, insancıl duygularla doludur. Eser, Granada toplum hayatını bir bütünlük içinde yansıtır. (L)

DONAT (Robert), ingiliz sinema ve tiyatro oyuncusu (doğ. Withington, Manchester 1905). 1932'de tiyatrodan sinemaya geçti. Birçok filim çevirdi; 1939'da Oscar ödülünü aldı. En tanınmış filimleri: *Şahika* (The Citadel) [1937]; *Elveda Gençlik* (Good bye Mr. Chips!) [1939]; *Perfect Strangers* (Birbirini Hiç Tanımayanlar) [1944]; *The Winslow Boy* (Winslow'lu Çocuk) [1948]. (L)

DONATAN i. (*donatmak*'tan *don-a-t-an*). Denizc. Sahip olduğu gemiyi deniz ticaretinde kullanan kişi. (Türk Tic. kanunu kendi gemisini deniz ticaretinde kullanan kimseye donatan dediği gibi, başkasına ait gemiyi kiralayarak deniz ticareti yapana da aynı adı verir. [md. 940]). [Bk. ARMATÖR.] (M)

DONATELLO (Donato DI BETTO BARDİ), italyan heykeltıraşı (Floransa 1386-ay.y. 1466). Roma'da iki üç yıl kaldı (1401'den sonra), Brunelleschi ile birlikte antik çağın eserlerini inceledikten sonra Floransa'ya döndü. Floransa katedralindeki *Vaftizci Aziz Yahya* (1415) ile Orsanmmichele kilisesine konmak üzere yapılan *Aziz Georgius* (1416) adlı heykellerinde taze bir gerginlik ve atılım göze çarpar. Bunlarda geleneksel giyimli heykel anlayışından uzaklaşılmıştır. Floransa katedralinin kulesi için yaptığı (1427-1436) *Habakkuk* adlı heykelinde Donatello büyüleyici bir teknikle çok ifadeli bir güç ve yeni bir gerçekçilik yarattı. 1430 ile 1440 arasında, bronzdan yaptığı harikulâde *Davud*'un sinirli ve ince bedeni üzerinde ışıklı akisler oynaşır (Bargello). Siena'nın kabartmalı mimarisiyle vaftiz kurnalarındaki *Herodes'in Şöleni* gibi bronz panolarında (1421-1427) ve Santa Croce kilisesindeki ince dekoratif motiflerle kabartılmış fonuyle *Cebrail'in Meryem'e Müjdesi* (1433), figürlerle süslemeler arasındaki bağlantıları çeşitlendirir. Katedralin Cantoria bölümünde (koro yeri) sütunlarla çerçevelenmiş altın mozaikler üzerinde, coşkun danslarıyle çocuk figürleri yer alır.

1443'ten 1453'e kadar kaldığı Padova'da, antik çağları Floransalı'lardan daha iyi bilen bir ortam buldu. Roma imparatoru Marcus Aurelius'un at üstündeki heykel tipini örnek alarak, çağın ilk anıtsal eserini, teknik zorlukların üstesinden gelerek, gerçekleştirdi: *Gattamelata** (1447). 1447'den 1450'ye kadar Sant'Antonio bazilikası mihrabı için büyük kabartmalar ve heykeller topluluğunu yaptı. *Oturan Bâkire* bir ilkçağ tanrıçasını hatırlatır. Azizin mucizelerini canlandıran kabartmalar, yeni bir bollukla kitlelerin çalkalanmasını kapsayan büyük mimarî motifleri ortaya koyar. Floransa'ya dönünce, orada bir dizi heykel daha yaptı: Bargello'daki *Çarmıha Gerilme,* Maria Magdalena (Vaftizyeri) ve Judith heykelleri, Aziz Laurentiuse'u vaız kürsüsünde gösteren hareketli ve dokunaklı kabartmalar (bunlar sonradan Bellano ve Bertoldo tarafından tamamlanmıştır), onun eserlerine eşsiz bir yetki sağlayan bir anlam yoğunluğundadır.

Donatello'nun mezarı 1966 yılındaki sel baskınlarından sonra yapılan çalışmalar sırasında Floransa'da San Lorenzo kilisesinin mahzeninde bulundu. (L)

DONATH (Gyula), macar heykelcisi (Budapeşte 1850-ay.y. 1909). Viyana'da Semper'in öğrencisi oldu. Budapeşte sarayındaki heykellerin birçoğunu ve imparatoriçe Erzsébet'in anıtını yaptı (1908). [L]

Donath-Landsteiner testi, alman hekimi Julius Donath (doğ. 1870) ve Landsteiner tarafından 1904'te ortaya atılan hematolojik teşhis metodu. Bu metot, paroksizmal soğuk hemoglobinüri'nin teşhisinde kullanılır. Bir hastanın veya normal bir kimsenin alyuvarları 0°C'ta kadar soğutulduktan sonra hastanın kan serumu içinde 37°C'ta kadar ısıtılınca, erime olayı meydana gelir. (L)

DONATI i. (*donatmak*'tan *don-a-t-ı*). *Yeni.* Teçhizat. (M)

DONATIM i. (*donatmak*'tan *dona-t-m*). Donatma işi. *Esk.* Teçhiz. || *Teşm. yol.* Bir fabrikayı, bir havaalanını, bir spor tesisini veya bir askerî birliği, faaliyet göstermesi için gerekli araç ve gereçlerle donatma.

— Ask. Bir ere, savaşa hazırlık devresinde, günlük elbise ve silâhlar'ın dışında verilen teçhizat.

— Denizc. *Gemi donatımı,* bir geminin sefere çıkabilmesi için gerekli araç ve gereçlerin sağlanması.

— Dy. *Bir demiryolunun donatımı,* hattın çalışacak hale gelmesini sağlayan bütün cihazların ve yardımcı araçların yerlerine konması.

— Elektr. *Elektrik donatımı,* bir tesisatın çalışmasını sağlayan makinelerin, yönetim ve kontrol araçlarının ve elektrik kanallarının tümü.

— İnş. Bir konut için gerekli olan bütün tesisatın yerleştirilmesi.

— Oto. *Bir taşıtın elektrik donatımı,* bir taşıtın işlemesi için gerekli elektrik tertibatlarının tümü: ateşleme, aydınlatma, korna, sinyal lambaları, otomatik veya yarıotomatik vites değiştirme tertibatı ve kamyonlardaki bazı yavaşlama frenlerinin kumanda tertibatı v.b.: *Şehir cereyanının aksine, bir taşıtın elektrik donatımı, akım kütleden geri dönecek şekilde tek hat üzerinden yapılır.*

◆ **Donatımcı** i. Tiyatr. ve Sine. Bir filim veya tiyatro eseri için gerekli sahne donatımı işini yöneten kimse. (Genellikle bir baş donatımcı ve birkaç yardımcısı vardır.) [ML]

DONATİ (Baldassare), italyan bestecisi (Venedik 1530'a doğr.-ay.y. 1603). San Marco kilisesinde okuyucu, çocuk korosu yöneticisi ve müzikbaşı oldu. *Canzoni Vilanesche Alla Napolitana* (Köy Türkülerinden Napoli Türkülerine) adlı bir eserle iki cilt madrigal ve bir cilt motet yayımladı. Çağının derlemelerinde çıkan *Canzon della Galina* (Tavuğun Şarkısı) çembalocular tarafından taklit edildi (Rameau, *la Poule* [Tavuk]). [L]

DONATİ (Corso), floransa partisinin başkanı (öl. Floransa 1308). Ün salmış bir guelfi ailesindendi. Arezzo'lulara karşı elde ettiği Campadino zaferi halkça tanınmasını sağladı. Aristokratlığa ve halka dayanan Beyazların hâkim burjuvalığına karşı Kara partisini kurdu; 1300'de, rakibi Cerchi ile sürüldü. Bonifatius VIII ve Charles de Valois tarafından desteklendi, 1301'den sonra büyük sevinç gösterileriyle Floransa'ya döndü, 1308'e kadar diktatörlüğünü yürüttü. Bir ayaklanmada kendini öldürmek zorunda kaldı. (L)

DONATİ (Giovanni Battista), italyan gökbilimcisi (Pisa 1826-Floransa 1873). Floransa Krallık enstitüsünde astronomi profesörü, sonra da bu şehrin rasathanesine müdür oldu. 1858'de kendi adını alan kuyruklu yıldızı keşfederek büyük bir ün kazandı; bu buluş onu önemli çalışmalar yapmaya yöneltti. Kutup fecirlerini inceledi, yıldızların yapısı ile ilgili araştırmalarda spektroskop'tan faydalandı. (L)

DONATİ (Ignazio), italyan bestecisi (Casalmaggiore, Cremona, XVI. yy. sonlarına doğr.-öl. 1640'a doğr.). Urbino (1612), Ferrara (1616), Casalmaggiore (1618-1623), Novara (1626), Lodi (1629-1630) ve Milano (1631-1634) kiliselerinde müzik yönetmeni oldu. Sadece dinî müzik bestelediği sanılmaktadır. 1612-1636 Yılları arasında, tek veya çok sesli, org eşliğinde veya org'suz, en azından 14 cilt tutan bestelerini yayımladı. Bunlara yazdığı önsözleri öğretici olmak bakımından önemlidir: tek sesli motet'lerde, şarkıcıya ritim konusunda tam bir serbestlik verilmesini savundu; duyguları belirtmek için bu serbestliğin faydalı olacağını öne sürdü. Çok sesli besteler için koronun, birkaç gruba ayrılarak, kilise içinde ayrı ayrı yerlere yerleştirilmesini öğütledi. (L)

donativum
«İmparator Trajanus Askerlerine Ödül Dağıtıyor»
Trajanus sütunundan detay, Roma

Foto. Alinari-Giraudon (LAROUSSE)

DONATİVUM i. (lat. k.). Eski Roma'da askerlere para dağıtımı (halka verilen ihsanların, yani *congiarium*'un karşıtı). Osmanlı imparatorluğundaki «ulûfe»nin benzeri.

— ANSİKL. Esk. Roma. Cumhuriyet devrinde, zaferlerden sonra askerlere para dağıtma âdeti kurulmuştu. *Donativum*'lar tahta çıkışları şerefine imparatorlar tarafından yapılırdı. İmparatorluğa ordu kumandanlarınca büyük bir iştahla göz dikildiği devirlerde, yüklü bir *donativum* vaadi, imparatorluğa atanmayı sağlamak için bir vasıtaydı. Cülûs ile ilgili *donativum*'dan başka, imparator ailesi mensuplarından birini ilgilendiren her önemli olayda *donativum* dağıtmak âdet haline gelmişti. Bu müessese, fiilen gücünü arttırarak sonunda ordunun ahlâkını bozdu ve imparator için devamlı bir tehdit halini aldı. (L)

DONATMA i. Donatmak işi.

— Deniz tic. huk. Bir geminin ticarî amaçla, gemi sahibi veya kiracısı tarafından işletilmesi. || *Donatma iştiraki,* birden fazla kişinin yaptıkları sözleşmeyle bir gemiyi deniz ticaretinde çalıştırmaları (T.T.K. madde 951).

— Seram. Süslere biçim verip çanak ve çömleklerin üzerine yerleştirme. (M)

DONATMAK ettrg. f. (esk. türk. *ton* > *don*'dan *don-a-t-mak*). Bir kimseye üst baş sağlamak, bir kimseyi giydirmek: *Bayramda fakir çocuk donatmak.* || Süslemek, gösterişli hale sokmak: *Bilir mahalleli kim aldığı zamanda beni / Çehiz çimenle donatmıştı beybabam evini* (M.Â. Ersoy). *Beyrut'tan Kudüs'e kara yolu ile gittiğimizde ağırlık kolunun her konuş ve kalkış yerini halk ile donatmak için neler çektiğini bilirim* (F.R. Atay). || Teçhiz etmek, gerekli malzemeyi sağlamak: *Askerî birlikleri donatmak.* || *Teklz.* Şiddetle azarlamak: *Onu o halde görünce bir donattım ki...*

— Ask. *Bir topu, bocurgatı, arabayı, müstahkem mevkii, uçağı donatmak,* bunları, çalışmaları için gerekli araç ve gereçlerle cihazlandırmak.

— Ask. denizc. Bir savaş gemisini denize çıkacak, savaşacak duruma getirmek için gerekli müteharrik malzeme, yakıt, cephane v.b. ni gemiye almak.

— Balıkç. *Balık ağını donatmak,* olta, ip, mantar ve kurşunlarını takmak.

— Denizc. Geminin teçhizatını tamamlayarak sefere hazır hale getirmek. || *Direk (seren) donatmak,* direklerdeki (serenlerdeki) selviçeleri yerlerine geçirmek. || *Filika donatmak,* küreklerini yerine takmak ve mürettebatını filikaya almak. || *Halatı branda ile donatmak,* bir halatın sürtünerek aşınmasını önlemek amacıyle üzerine eski branda bezi ve ispavlo (sicim) sarmak. (*Badana etmek* de denir.) || *Seyir denemesi için donatmak,* yapımı biten gemiyi yüzdürdükten sonra, ilk seyir için gerekli araç ve gereçleri sağlamak.

— Tiyat. Oyun için gerekli dekor ve aksesuvarı hazırlamak, düzenlemek, kurmak.

◆ **Donatılmak** edilg. f. Donatmak eylemine konu olmak: *Bütün şehir ışıklarla donatıldı.*

◆ **Donattırmak** ettrg. f. Donatmak işini yaptırmak. (M)

DONATORİO i. (portekizce k.). Portekiz kralının, Brezilya yönetimi ile görevlendirdiği büyük senyör.

— ANSİKL. *Donatorio*'lara geniş yurtluklar veriliyordu ve bunları mutlak bir yetkiyle yönetiyorlardı. Halka karşı haksız davranışlarda bulundukları için bu görev 1549 yılında kaldırıldı. Rio de Janeiro'da oturan bir başkumandan ve on üç kumandan donatorio'ların yerine geçti. (L)

DONATUS IV. yy.da Hıristiyanlıkta bölünmeye yol açan Casae Nigrae piskoposu, Donatusçuluk'un kurucusudur.

◆ **Donatusçu** sıf. ve i. Din tar. Donatus taraftarı, onun inanç ve iddialarını savunan. || Donatusçu din sapkınlığı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Donatusçu* adı, bu hareketin başı olan Kartaca piskoposunun adından gelir. Donatusçu din sapkınlığı, Afrika kilisesini bütün IV. yy. boyunca karıştırdı. Başlıca merkezi Numidia olan bu din sapkınlığı özellikle, daha çok bir kır hayatı süren ve tanrı Saturnus'a tapmağa devam eden ülkelerde gelişme alanı buldu. Donatusçuluk, gerek iktidarı gerekse serveti ellerinde tutan şehirlerin dini olan hıristiyanlığa karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Donatusçuluk, birçok konsil bu arada da özellikle 314 Arles konsili tarafından kınandı. 411'de Kartaca'da yapılan bir toplantıda Donatusçuluğa son darbe vuruldu. Bununla birlikte Donatusçu din sapkınlığı yine de arapların istilâsına kadar sürdü. Donatusçular ancak dürüst ve eksiksiz bir kimsenin yaptığı ve yönettiği âyinlerin geçerli olduğunu öne sürüyorlardı. Kendilerini azizlerin kilisesinden olan kimseler, buna karşılık katolikleri de günahkârların çocukları olarak adlandırmışlardı.

◆ **Donatusçuluk** i. Din. tar. Donatus taraftarlarının din sapkınlığı. (L)

DONATUS (Aelius), latin gramercisi (IV. yy); Aziz Hieronymus'un öğretmeni Terentius ve Vergilius üstüne yazıları vardır. Yazdığı Gramer eskiçağda yazılan gramerlerin en eksiksiz olanlarından biridir ve uzun süre klasik bir eser olarak kabul edilmiştir. (L)

DONAU, Tuna'nın almanca adı. (L)

DONAUESCHİNGEN, Almanya'da (Batı Almanya, Baden Württemberg) şehir, Tuna'nın kaynağında; 11 700 nüf. 1722'de yapılan prenslik şatosu. Barok üslûbunda kilise. Müze. Kara ve demiryolu kavşağı. Saat fabrikaları. İpek dokumacılığı. — Yakınında Fürstenberg şatosunun yıkıntıları; şatoda Otuz Yıl savaşlarından önce Furstenberg prensleri otururlardı. (L)

DONAUSTAUF, Almanya'da şehir. Bavyera'nın Oberpfalz ilinde Regensburg idare bölgesine bağlıdır. Denizden yüksekliği 332 m. Bavyera ormanının ucunda Donau üstünde bir pazar yeridir. 2 200 nüf. (1950'-de). [L]

DONAUWÖRTH, Almanya'da (Batı Almanya, Bavyera) şehir, Tuna kıyısında. Augsburg'un kuzeyinde; 11 000 nüf. Bugün eğitim evi olan eski benediktin manastırı (barok üslûbunda). Gotik üslûbunda kilise. Basımevi.

— Tar. Donauwörth'de XIII. yy.da Bavyera dükleri otururlardı; 1308'de imparatorluk şehri oldu. Marlborough, Max-Emmanuel Tallard ve Marcin'in kumanda ettikleri fransız-bavyera ordusunu 1308'de burada yendi. Şehrin 1805 ekiminde Napolyon tarafından işgali, Viyana ile bağlantısı kesilen Avusturya generali Mack'ın Ulm'de teslim olmasına yol açtı. (L)

DONAWİTZ, Leoben'in (Avusturya, Steiermark) varoşu. Önemli çelik fabrikası. (L)

DONAX i. (yun. *donaks,* kamış'tan fr. k.). İkiçenetli yumuşakça. Sıcak denizlerde ve haliçlerde yaşar.

— ANSİKL. *Donax*'ın kavkısı az çok köşelicedir. Her çenette iki dişli bir menteşe bulunur. *Donacidae* familyasının örnek tipi. (L)

DONBASS, S.S.C.B.'de (Ukrayna) maden kömürü havzası, Don'un kıvrımının iç kısmında, Kuzey Donets vâdisi eksenini meydana getirir. Donbass, S.S.C.B.'nin en büyük sanayi bölgelerindendir. Maden kömürü rezervlerinin yaklaşık olarak 100 milyar ton olduğu sanılır ve yıllık üretim 150 milyon tona yaklaşır. Havza'da, antrasit'ten (kısmen ihraç edilir) uzun alevli kömüre kadar (kok ve gazlı kömür dahil) her çeşit kömür çıkarılır. Donbass'da, Krivoy-Rog (Ukrayna) ile Kursk bozkırı (Güney Rusya) yataklarından çıkarılan demir filizi işlenir. Bölge kendiliğinden Ukrayna toprakları (büyük kısmı) ile R.F.S.S.C. (Kamensk-Şahtinski ve Rostov bölgeleri) arasında bölüşülmüştür. Dökme ve çelik, büyük ölçüde Ukrayna'da (Donetsk, Makeyevka, Gorlovka ve Voroşilovsk) ve Rusya'da (Krasniy-Şulin) üretilir. İmalât metalürjisi özellikle Ukrayna'da, Kramatorsk (Krammah tesislerinde tezgâh ve sanayi gereçleri yapımı), Gorlovka, Donetsk, Lugonsk ve Jdanov'da, Rusya'da ise Taganrog, Rostov (tarım malzemesi fabrikası) ve Novoçerkask'ta yerleşmiştir. Donbass kalabalık şehirlerin bulunduğu bir bölgedir, 3 000 000 kişiden çok şehirli barındırır; asıl Donbass'a girmeyen Rostov dışında başlıca şehirleri şunlardır: Donetsk (841 000 nüf.); Makeyevka (399 000 nüf.); Gorlovka (293 000 nüf.); Lugansk (330 000 nüf.); Şahti (207 000 nüf.).

— Ask. tar. Rostov'un 1942 temmuzunda düşmesinden sonra Donbass, alman birliklerinin eline geçti; birkaç ay sonra Kafkasya'dan çekilen almanlar Donbass'tan da çıkarıldılar (bk. ALMANYA-RUSYA SAVAŞI). [L]

DON BENİTO, İspanya'da (Estremadura, Badajoz ili) şehir, Guadiana kıyısında; 25 200 nüf. Ticaret merkezi. Besin sanayii. Kavun. (L)

DON CARLOS. Bk. CARLOS DE AUSTRİA.

DON CARLOS. Bk. CARLOS DE BORBON.

Don Carlos, Schiller'in beş perdelik manzum dramı. İlkin 1787'de Leipzig'de basıldı ve bugünkü biçimiyle 1801'de yayımlandı. Schiller Don Carlos'un konusunu Saint -Réal'in *Don Carlos*'undan ve Brantôme'-dan almıştır. Olay, Don Carlos'un Felipe II ile evlenen eski nişanlısı Elisabeth'e duyduğu aşk ve Posa markisinin Don Carlos'a gösterdiği candan dostluk üstüne kurulmuştur. Don Carlos, önce bir aile faciasıyken, üzerinde yapılan son değişikliklerle, hükûmetin mutlakiyetçiliğine karşılık hürriyet ve adalet fikirleri lehinde ateşli bir savunma oldu. Oyunda, Carlos ve Posa, Felipe II ile Engizisyon tarafından temsil edilen zorbalığın kurbanı olarak ölürler. (L)

Don Carlos, G. Verdi'nin en gösterişli operalarından biri, Paris operasının ısmarladığı bu eser, Méry ve C. du Locle'un fransızca librettosu üzerine yazıldı ve aynı sahnede 1867'de temsil edildi. (L)

DONCASTER, Büyük Britanya'da (Yorkshire, West Riding) şehir, Don ırmağı kıyısında; 86 400 nüf. Önemli bir kömür havzasının merkezi. Lokomotif yapımı; sentetik dokuma. At yarışları. (L)

Doncella Teodor (LA), Lope de Vega'nın komedisi (1610-1612). Konusunu arap kaynaklı yaygın bir efsaneden almıştır. Her bilim dalında kendisine sorulanlara doğru karşılıklar veren ve soruları çözerek, bu yoldan istediğini elde eden bir genç kızın hikâyesini anlatır. Yazarın kendi tarihsiz elyazması, Madrid kütüphanesindedir, Lope, efsaneye bir de aşk hikâyesi eklemiş, mahallî sahneleri, dramatik durumlarla karıştırmayı ve birleştirmeyi başarmıştır. (L)

DONCUMAK geçz. f. Dona kalmak. || Hamlaşmak. || Kış uykusuna yatmak. || (Ot, saman v.b.) Çürümek. (M)

DONÇO, koreli buddha papazı. VII. yy.da Japonlara çini mürekkebi ve kâğıt yapmayı öğreten kimse olarak bilinir. (L)

DONDERS (Franciscus Cornelis), hollandalı göz hekimi (Tilburg 1818-Utrecht 1889). Utrech askerî okulunda anatomi okuttu. Göz bilimi alanında kırılma ve uyum anormalliklerini inceledi ve gözün hareketlerini açıklayan *Donders kanununu* açıkladı. (L)

DONDİ (Jacopo), italyan doktor ve mekanisyeni (Padova 1298-Venedik 1359). Birkaç eser yayımladı fakat asıl onu meşhur eden, Padova'daki Capitanio sarayının kulesine konan saati yapması oldu. Bu saatte Ay'ın evrelerini gösteren bir kadran vardı. Bundan dolayı kendisine DALL'OROLOGIO lakabı takıldı ve ailesi de bu isimle anılmağa başlandı. — Oğlu GIOVANNİ de (Chioggia 1318-Cenova 1389) ünlü bir astronom ve hekimdi. Pavia kütüphanesine yerleştirilen 7 kadranlı bir saat yaptı. San Marco kitaplığındaki bir elyazmasındaki tarifine göre, saatin 6 kadranı Ay, Venüs, Merkür, Satürn, Jüpiter ve Mars'ın hareketlerini, sonuncu kadran ise sabit bir ibre önünde dönerek günün saatlerini göstermektedir. (L)

DONDO, Afrika'da (Kuzeybatı Angola) köy; Cuanza ırmağı kıyısında, Luanda'nın güneydoğusunda; 645 nüf. Kahve pazarı. (L)

DONDOS i. Antropol. Siyah ırktan albinos'ları belirtmek için kullanılan terim. (Bk. ALBİNİSMUS.) [L]

DONDUK OMBO, Kalmuk prensi Ayuk'un 1735'te han unvanı alan torunu. Saltanatı süresince, Kuban tatarlarıyle savaştı ve Hazar denizi kıyılarına birkaç sefer yaptı.

Bu seferden birinde Mangışlak'tan 6 000 türkmen ailesi getirerek hâkimiyeti altındaki steplere yerleştirdi. Ülkesine ayrıca 8 000 Nogay ailesini de yerleştirdi. Ülkesi bugünkü Kalmuk cumhuriyetinden daha büyüktü. Devletindeki aile sayısı 100 000'i aşıyordu. (M)

DONDUKOV-KORSAKOV (Aleksandr Mihayloviç, prens), rus devlet adamı ve subayı (Pskoy 1820-Petersburg 1893). Kafkas ve Kırım savaşlarında yararlık gösterdi. Bir ara Büyük Bulgaristan prensliğini yönetti (1878-1879), sonra da sırasıyle, Harkov, Odessa ve Kafkasya genel valisi oldu. (L)

DONDURMA i. (*dondurmak*'tan *don-durma*). Dondurmak işi. ‖ Şekerli süt veya meyve sularının dondurulmasıyle hazırlanmış soğuk yiyecek: *Geçen gün şekercide dalmışım: Bana beş dondurma getir... demişim* (B. Felek). *Vişneli dondurma.* ‖ Sıf. Dondurularak sertleştirilmiş. ‖ *Dondurma makinesi* (*kutusu*), dondurmanın yapıldığı kutu (dondurma elle çevrilerek yapılırsa kutu, âletle yapılırsa *makine* denilir). ‖ *Döğme dondurma,* kaymaklı dondurmanın dövüle dövüle yapışkan ve kolay erimez hale getirilmiş bir çeşidi. (Özellikle Maraş'ta yapılır). ‖ *Kaymaklı dondurma,* yalnız sütle yapılan dondurma. ‖ *Meyveli dondurma,* meyveden yapılan dondurma.

— Soğutma. *Aşırı dondurma.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. 1 kg süt, 10 gr salep katılarak, karıştıra karıştıra, ateş üzerinde pişirilir. Üç çay bardağı şeker katılır. İstenirse vanilya da konabilir. Karıştırmaya devam ederek bir süre daha pişirilir. Soğutulurken de ara sıra alt üst edilir. Dondurma makinesinde veya buzlukta soğutulur. 100 gr dondurma 200 kalori verir.

— Soğutma. Sayısız denemelerden sonra, amerikalı Clarence Birdseye gıda maddelerini çok kısa bir süre içinde dondurmayı başardı: böylece, aşırı dondurulmuş gıda sanayii doğmuş oldu. Bu ürünler A.B.D.'de, Avrupa'da, İskandinav ülkelerinde, İngiltere ve daha sonra da Almanya'da büyük bir ilgi gördü. (Bu usul, henüz yurdumuzda uygulanmıyor.) Fransa'da 50 000 t kadar aşırı dondurulmuş gıda maddesi (meyve, sebze, kümes ve av hayvanları, deniz ürünleri, et ve mezbaha ürünleri, meyve suları v.b.) hazırlandı. Hızlandırılmış aşırı dondurma usulünde, normal dondurma usulünden farklı olarak, besinlerin doku ve hücre yapıları hiç bozulmadan kalır. Bunun için aşırı dondurma işlemi, maddenin billûrlaşma sınırını bir anda aşacak şekilde çok hızlı yapılmalıdır; aynı şekilde, soğuk havanın madde içine işlenmesi de çok hızlı ve çabuk olmalıdır. Aşırı dondurma tekniğiyle konserve edilecek ürünler, önce herhangi bir konserve tekniğinde olduğu gibi ön işlemlerden (seçme, kabuk veya çöplerini ayıklama v.b.) geçirilerek hazırlanır; fabrikaya girdiği andan itibaren de soğuk hava altında tutularak veya buzlu suya yatırılarak soğutulur.

Gıda maddelerinin aşırı dondurulması çeşitli usullerle yapılır:

— *yatay veya düşey soğuk hava tünellerinden geçirmekle.* Taşıyıcı bantlar veya ızgaralar üzerine yerleştirilen gıda maddeleri, içinden çok hızlı bir soğuk hava akımı geçirilen bir tünele sokulur; bu teknik büyük miktarlarda ve çok çeşitli ürünleri işleyen konserve fabrikalarında veya büyük bloklar halinde hazırlanmış gıda maddelerinin konserve edileceği fabrikalarda uygulanır;

— *soğuk hava depolarına sürmekle.* Bu usülde, soğuk hava doğrudan doğruya, içinden soğutucu akışkan geçen bir tabla üzerine yerleştirilmiş gıda maddelerinin üzerine gönderilir; çok hızlı donma imkânı sağlayan ve yüksek kaliteli konserve maddeleri hazırlamağa yarayan bu teknik, büyük bir ustalık ve bilgi gerektirir;

— *akışkan yataklarından geçirmekle veya taneciklerin aşırı dondurulmasıyle.* Çok kısa süre içinde iyi kaliteli ürün elde etmek imkânını veren bu usul, ayrı bir uzmanlık istediği ve çok özel bir teknik olduğu için uygulama alanı da çok sınırlıdır;

— *salamuraya yatırmakla.* Özellikle balıklar için çok kullanılan bu teknik başka ürünlere de, bazen ambalajdan sonra bile, uygulanabilir;

— *sıvılaştırılmış gazlara daldırmakla veya üzerine serpmekle.* Atmosfer basıncı altında, sıvılaştırılmış azot gazına yatırılan gıda maddelerinde donma çok hızlı olur; karbon gazı ve azot monoksit gibi başka gazlar da kullanılabilir, ancak bu gazların süblimleşme, ergime ve buharlaşma noktaları atmosfer basıncının üstünde olduğu için pek tercih edilmez;

— ayrıca, buzlu kremalar gibi hamur kıvamındaki ürünler ve sıvı gıdalar (meyve suları) için özel cihazlar kullanılır.

Aşırı dondurulmuş ürünler daima soğuk hava depolarında, —25°C'ta veya daha düşük sıcaklıklarda tutulmalıdır. Bu ürünlerin dayanma süresi, konserve edilmiş gıda maddesinin cinsine göre değişir. Yağlı maddeler yönünden zengin olan ürünler, bu teknikle dondurulmuş gıdalar için en dayanıksız olanlardır. Konservenin kalitesi genellikle, uygulanan dondurma tekniğinin yanı sıra tüketiminin donmuş maddeyi dondurulmadan önceki haline getirmek üzere uygulayacağı ısıtma tekniğine de bağlıdır.

— Tar. Dondurmanın tarihi çok eskidir. Mısır ve Asur kabartmalarında Firavun'un önüne konan meyve v.b. şeyler arasında dondurmaya benzeyen yiyeceklerin de bulunduğu görülmüştür.

Dondurmanın yazılı tarihi Roma imparatoru Nero ile başlar. Romalı tarihçi Quintus Maximus Georgius, Neron'un misafirlerine karla karıştırılmış meyve ezmesi ikram ettiğini yazar. İlk zamanlarda yalnız meyve suları ve ezmeleriyle yapılan dondurma, sonraları sütle de yapılmaya başlandı. Tarihte ilk sütlü dondurmanın İngiltere kralı Charles I'in aşçısı tarafından yapıldığı ve yapım şeklinin çok gizli tutulduğu söylenir.

◆ **Dondurmacı** i. Dondurma yapan ve satan kimse. (M)

DONDURMAK ettrg. f. (*donmak*'tan *don-dur-mak*). Donmasını sağlamak, buza dönüştürmek, buz tutturmak: *Dün gecenin ayazı suları dondurdu.* ‖ Üşütmek, soğuğu şiddetle duyurmak: *Kar insanın ayaklarını donduruyor.* ‖ Katılaştırmak, sertleştirmek: *Pelteyi dondurmak. Alçı dondurmak.* ‖ [Bitkiler için] Kavurmak, bozmak: *Soğuk fidanları dondurdu.* ‖ [Fiyat için] Sabit tutmak: *Kira fiyatlarını durdurmak.*

◆ **Dondurucu** sıf. Donmaya sebep olan, çok soğuk: *Biraz evvelki dondurucu rüzgâr hep devam ediyordu* (Sabahattin Ali).

— Fiz. Sıvıları, özellikle suyu dondurmak için kullanılan cihaz.

— Soğutma. *Aşırı dondurucu,* konserve halinde saklanacak besin maddelerini aşırı dondurmakta kullanılan cihaz veya tesisat.

◆ **Dondurulma** i. Donacak hale getirilme, soğutulma.

— Fiz. *Ayrımsal dondurma,* bir sıvı karışımında bulunan, ergime noktaları değişik maddeleri soğutma yoluyle birbirinden ayırma.

◆ **Dondurulmuş** sıf. Buz haline getirilmiş. ‖ Soğukta muhafaza edilmiş, soğuktan katılaşmış: *Dondurulmuş et.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Aşırı dondurulmuş,* tazeliğini kaybetmeden saklanması istenen ve gerekli ön işlemlerden geçirildikten sonra —18°C veya daha düşük sıcaklıklarda dondurulan besin maddeleri için kullanılır. (Besinlerin tamamen taze kalabilmesi için aşırı dondurma işleminin, yeni toplanmış bitkilere, henüz tutulmuş deniz hayvanlarına veya yeni kesilmiş kara hayvanlarına hiç vakit kaybetmeden uygulanması gerekir.)

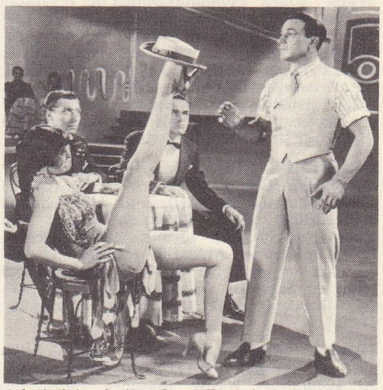

Stanley DONEN kadın dansçı Cyd Charisse ile Gene Kelly «Yağmur Altında» adlı filimde

— ANSİKL. *Dondurulmuş etler* iki gruba ayrılır: 0°C ile + 4C° arasında soğutulmuş taze et kıvamındaki etler ve —20°C'ta kadar soğutularak dondurulmuş katı etler. Vapur, tren ve depolardaki soğutma odalarında saklanan dondurulmuş etler, piyasaya sürülmeden önce yavaş yavaş çözülmeye bırakılır. (ML)

DONEÇ veya **DONETS,** S.S.C.B.'de ırmak, Aşağı Don'un kolu (sağ kıyı); 1 016 km. Kursk bozkırında Biyelgorod yakınından doğar, Harkov'un yakınından geçer, kuzeyde aşağı çığırı büyük Donbass kömür havzası kenarında uzanır. (Havzaya bu sebeple XX.yy. başlarında *Doneç havzası* denirdi.) [L]

DONEGAL, gael dilinde **Dhun na nGall,** İrlanda cumhuriyetinde (Ulster ili) şehir, *Donegal koyu* kıyısında, idare bölümü merkezi; 1 100 nüf. Manastır (XV.yy.) ve şato (XVI. yy.) kalıntıları, — *Donegal idare bölgesi,* Kuzey İrlanda sınırı ile Atlas okyanusu arasında; 113 800 nüf. (L)

DONEGAL dağları, İrlanda'nın Kuzeybatısında (İrlanda cumhuriyeti, Ulster ili) billûrsu kütle; yüksek turbalı yüzeylerden meydana gelir; *Errigal tepesi*nde 750 m. (L)

DONEGANİ (Guido), italyan sanayicisi (Livorno 1877-Bordighera 1947). 1903'te Montecatini* şirketinde mühendis olarak çalıştı. 1910'da bu şirketin genel müdürlüğüne atandı. 1918'de başkanı oldu. Livorno'da Liberal partinin temsilcisi olarak, senatörlüğe geçmeden önce art arda beş yasama dönemi boyunca milletvekili seçildi. İtalyan kimya sanayiinin kurucusu sayılan Guido Donegani, Montecatini'yi dünyanın en büyük kimya firmalarından biri haline getirdi. Faşist rejiminin yıkılışından sonra, bu rejimle iş birliği yapmış olmakla suçlanarak hapsedildi. (L)

DONELAİTİS veya **DUONELAİTİS** (Kristyonas), latince **Donalitius** adıyle de bilinir, Litvanyalı şair (Lasdehnen, Cumbinnen yakınında, Doğu Prusya 1714-Tollmingkehmen 1780). Königsberg'de teoloji

VAN DONGEN atelyesinde

«Dansöz» Modern Sanat müzesi, Paris

Foto. M.G.M., Nat. Gall. of Art (LAROUSSE)

okudu, sonra Tollmingkehmen'de protestan papazı oldu, boş vakitlerinde şiir ve müzikle uğraştı. XIX. yy. öncesi litvanya edebiyatının hemen hemen tek temsilcisiydi. Ondan kalan eserler: altı manzum masal, bir *Litvanya Düğünün Hikâyesi* ve özellikle yurdunun manzaralarını, geleneklerini ve törelerini yumuşak bir dille anlatan altı ölçülü bir şiir, *Metai* (Mevsimler). [L]

DONELLUS (Hugo) [fr. **Doneau**], fransız hukukçusu (Chalon-sur-Saône 1527 - Altdorf 1591). Toulouse üniversitesinde 24 yıl hukuk profesörlüğü yaptı. Protestan olduğu için Cenevre'ye kaçmak zorunda kaldı. Heidelberg, Leiden ve Aldorf'ta profesörlük yaptı. Çok yaygın olan eserleri defalarca basıldı; en önemlisi, *Comentaria Iuris Civillis'*-dir (Medenî Hukuk Üstüne Yorumlar) [1589]. (L)

DONEN (Stanley), amerikan sinema rejisörü (Columbia, A.B.D. 1924). Dansçı, sonra koreograf. Busby Berkeley tarafından yetiştirildi, çoğunlukla Gene Kelly ile işbirliği yaparak 1950-1960 yıllarının en başarılı müzikli komedilerini gerçekleştirdi: *Yağmur Altında* (Singin in The Rain) [1951]; *Yedi Kardeşe Yedi Gelin* (Seven Brides for Seven Brothers) [1954]; *Can Yoldaşları* (Its Always Fair Weather) [1955]; *Funny Face* (Tuhaf Yüz) [1957]. Son filimleri arasında şunlar sayılabilir: *Öldüren Şüphe* (Charade) [1963]; *Casuslar* (Arabesque) [1965]; *Aşk Yolu* (Two for the Road [1967]. (L)

DONETS, Rusya'da eski şehir (XI. - XIII. yy.), kalıntıları Harkov'dan 7 km uzaktaki Karaçevki köyündedir. Rus yıllıklarına göre Prens İgor, Polovetsler'den (Kumanlar) kaçarken bozkırlar sınırındaki bu şehre sığınmıştır. (L)

DONETSK, 1935-1961 arası **Stalino,** esk. **Yuzovka,** S.S.C.B.'de (Ukrayna) şehir, Donbass'da; 841 000 nüf. Büyük çelik sanayii merkezi. Makine yapımı ve dokuma sanayii. (L)

DONETSKİ KRİAJ («Donets sıradağları»), Donets vâdisinin güneybatısındaki tepeler; 367 m. Donbass maden kömürü yatakları bu bölgededir. (L)

DONEZAN veya **DONNEZAN,** Fransa'da Pireneler'de (Ariège) bölge; derin Aude boğazının yukarısında, granitli küçük bir havzadan meydana gelir; başlıca şehri Quérigut. Sulak, sert iklimli bir bölge olan Donezan'da patates, çavdar, yulaf yetiştirilir. (L)

DONG i. Eski Annam imparatorluğu parası; önceleri kurşundan veya bakırdan, daha sonraları demir ve kalay alaşımından yapılmağa başlandı. ‖ Kuzey Vietnam'ın para birimi DONG NGAN HANG KURUŞU da denir. (Simgesi: DNH). [L]

DONGEN (Kees VAN), hollanda asıllı fransız ressamı (Delfshaven, Rotterdam 1877-Monte Carlo 1968). Genç yaşında baba evinden ayrıldı, Rotterdam limanında gönlünce yaşamağa koyuldu, sınaî desinatörlük öğrenimini yarıda bırakarak New York'a gitti, Rotterdam'a döndü, bir gazeteye desinatör olarak girdi. Steinlen ve Toulouse-Lautrec'in eserlerini görünce babasından biraz para koparıp ressam olmak için doğruca Paris'e gitti. Orada geçinmek için her mesleği denedi, fakat Rotterdam'a dönmek zorunda kaldı. 1900'de tekrar Paris'e yollandı, meşhur «Bateau-Lavoir»a yerleşti ve Picasso'nun gözde modeli Fernande Olivier'nin birkaç portresini yaptı (*Fernande'ın Portresi,* 1905). Geçinebilmek için sehpasını sokaklara kuruyor, birkaç frank karşılığında gelip geçenlerin portrelerini çiziyor, bu arada gazetelere de desenler yolluyordu. Kabiliyetini keşfeden Félix Fénéor sayesinde Bağımsızlar salonundaki sergiye katıldı, kendi ilk kişisel sergisini de 1904'te açtı. Empresyonistlerin etkisini taşıyan bu manzara resimleri (*Delfshaven'den Görünüş,* [1896], *Bulutlar, Ebe Kuşağı* v.b.) karşısında tenkitçiler özellikle ressamın aşırılığı üstünde durdular. Gerçekten de Van Dongen çiğ renkler kullanıyor, gece hayatının ve eğlence yerlerinin ışık tezatlarını belirtiyordu. Resimleri satılmağa başlayınca «Bateau-Lavoir»dan çıktı, fakat tarzını değiştirmedi: Fov'lar Cézanne'ın ölçülü paletine yönelirken, o yine eski çiğ renkleriyle çalışmağa devam ediyordu. Güney Amerika'yı, İtalya'yı, Mısır'ı dolaştı. Cassati (Jasmy) kontesiyle karşılaşması (1913) hayatında ve üslûbunda büyük bir dönüm noktası oldu: kontesin bile bile yapmacıklı birçok portresini çizdi, cüretli resimlerle süslediği malikânelerinde bütün Paris sosyetesinin çağrıldığı gösterişli ziyafetler vermeğe başladı. Artık Cannes'ın ve Deauville'in en gözde şahsiyetlerinden biri olmuştu. Paris sosyetesinin bütün gözde kimseleri portrelerini yaptırmak için ona koşuyorlardı (*Boni de Castellane, Edmonde Guy, Anna de Noailles, Maurice Chevalier* v.d.). Jasmy ile bozuştuktan sonra (1934), kendini tamamen eserlerine verdi, insanlar arasına pek karışmaz oldu. Bu arada bazı incelemeler (*Van Dongen Raconte la Vie de Rembrandt* [Van Dongen'in Kaleminden Rembrandt'ın Hayatı]) yayımladı, birçok kitabı resimledi (*Binbir Gece Masalları,* Marcel Proust'un bütün eserleri v.d.). Tabloları Paris Modern Sanat müzesinde, Avrupa ve Amerika'daki çeşitli koleksiyonlar arasındadır. (L)

DONG-HOİ, Kuzey Vietnam'da şehir, il idare merkezi, Annam kıyısında. Balıkçılık limanı. Annam'lılardan kalma kale. (L)

Don Giovanni (veya *İl Dissoluto Punito* [«Cezasını Gören Sefih»]), Mozart'ın iki perdelik neşeli dramı (dramma giocoso). Lorenzo Da Ponte'nin italyanca librettosu üzerine bestelendi. İlk olarak 1787'de Prag'da bestecinin yönetiminde çalındı. Tirso de Molina'dan bu yana türlü değişikliğe uğrayan bu eski İspanyol teması, Mozart ve Da Ponte'nin işbirliğinde belki de en mükemmel şeklini buldu. Bu eser, kıvraklığı, olayların değişikliği, inceliği, ilhamının derinliğiyle olduğu kadar, güçlü ve içten duyguların heyecan verici anlatımıyle de kendini kabul ettirir. Karşıtlıklarla dolu, dokunaklı, güldürücü sahnelerde veya aşk sahnelerinde, kişilerin ne kadar kılı kırk yararcasına işlenmiş oldukları görülmektedir. Bütün dünyada ün kazanmış olan bu opera, ilk defa 1805'te Paris operasında sahneye kondu. (L)

DONG NAİ, DONNAİ veya **DONAİ,** Güney Vietnam'da ırmak, Dalat'ın kuzeydoğusunda mois yaylalarından doğar, Saygon ırmağına dökülür. Küçük su kollarının bir ağ gibi örttüğü *Dong Nai deltası,* genellikle bataklık, suları acı, nüfusu az bir bölgedir.

— *Yukarı Dong Nai ili* (merkezi *Dalat*), 102 400 nüf. (L)

DONGOLA, Sudan cumhuriyetinde (Kuzey ili) iki şehrin adı. *Eski Dongola,* eski Dongur şehrinin yerinde kurulmuştur. XVI. yy.'a kadar hıristiyan Nübye krallığının, sonra da XIX. yy. başında *Müslüman Dongola krallığının* başkentiydi; 1882'de Mısırlıların işgali sırasında yıkıldı. Aşağı kesiminde *Yeni Dongola* veya *Al-Urda* (3 350 nüf.), Mısır hâkimiyeti zamanında il idare merkezi oldu.

— Tar. Dongola, VI. yy. da Nil kıyısında, 20° güney enleminde kurulan eski hıristiyan devleti Makurra'dır. Bu devlet XIII. yy. dan itibaren Mısır'ın etkisinde kaldı. Mehmed Ali Paşa'dan kaçabilen Memlûklar, 1811'de buraya sığındı; 1820-1822 yılları arasında Mısır, şehre hâkim oldu. Mehdi burada doğdu; 1896 seferinden beri Dongola, Sudan'ın Mısır etkisine en açık bölgesidir. (L) .

DONGRİ i. Dokumc. Hindistan'da dokunan bir cins pamuklu bez. (L)

DONG SON, Vietnam'da (Kuzey Vietnam) köy, Thanh-Hoa'nın kuzeydoğusunda. Dong Son, M.Ö. Çin'in güneybatısına kadar yayılan bir bronz çağı kültürünün merkeziydi; hayvan resimleriyle süslü silâhlar ve davullar ile oyma kayıklar içinde tüylerle süslü insan figürleri bu kültürün başlıca eserlerindendir. (L)

DONG TRİEU, Vietnam'da (Kuzey Vietnam, Haiduong ili) şehir, Hanoi'nin doğusunda, Tonkin deltası kenarında. Bölgede maden kömürü işletmesi. (L)

DONİ (Anton Francesco), italyan yazarı (Floransa 1513-Monselice 1574). Yazarlıktan başka Floransa ve Venedikte keşişlik, pazarlık ve yayımcılık yaptı. Birçok eser yazdı. Bu eserlerde ahlâkçı olarak çağının toplumunu sert bir dille eleştirdi. Sosyal ve bilimsel alandaki düşünceleriyle günümüzde bazı görüşlerin öncüsü oldu. Aretino ile sert tartışmalara girdi. Başlıca eseri, bir diyaloglar derlemesi olan *I Marmi*'dir (Mermerler) [1553]. (L)

DONİ (Giovanni Battista), italyan bilgini (Floransa 1594- ay.y. 1647). Barberini ailesine bağlandı. Eserleri arasında müzik nazariyeleriyle ilgili incelemeler vardır. «Camerata fiorentina» müzikçilerine bağlı olan Doni, eski yunan müzik göreneğini yeniden canlandırmak amacıyle bu grubun nazariyeciliğini yaptı. P. Mersenne ile dost oldu, müzik üstüne fransızca iki inceleme yazdı: *Deux Traictez de Musique* (Müzik Üstüne iki İnceleme) [1640]. Bunların elyazmaları Paris'te Millî Kütüphane'dedir. (L)

DONİAMBO burnu, Yeni Kaledonya'da burun, Numea yakınında. Nikel dökümevi ve nikel sülfür üretimi. (L)

DONİCİ (Alexandru), romanyalı masal yazarı (Besarabya 1806-Yaş 1866). Çoğunlukla Krilov ve La Fontaine'i örnek alarak yazdığı *Fabule* (1840) adlı bir eseri vardır. (L)

DONİZETTİ (Gaetano), italyan bestecisi (Bergamo 1797-ay.y. 1848). 1822'de Roma'da oynanan ilk operası *Zoraide di Granata'*nın başarı kazanması üzerine opera türünde eserler yazmağa devam etti. 1827'de Napoli'ye yerleşti, üç yılda 12 opera besteledi;

Gaetano DONİZETTİ

DONİZETTİ PAŞA

Molière'in Don Juan adlı eserinin 1682'de çıkan baskısı için Brisart'ın hazırladığı kapak resmi

Don Juan

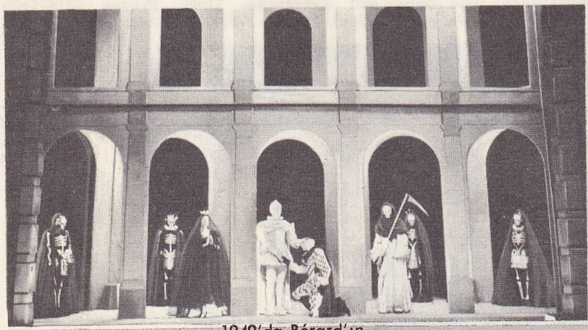

1949'da Bérard'ın hazırladığı dekor

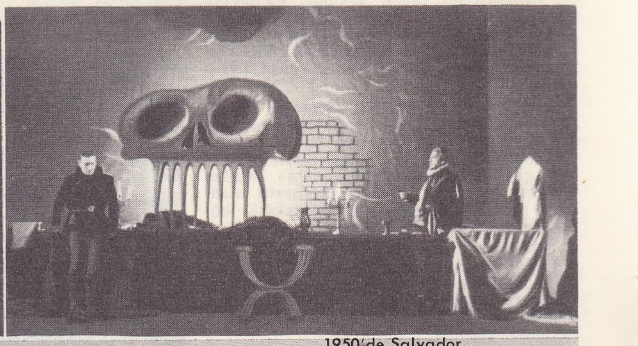

1950'de Salvador Dali'nin hazırladığı dekor

Foto. Pierre Petit, Giraudon (LAROUSSE) ; K. Erkılıç (MEYDAN)

1829'da Napoli krallık tiyatrosu müdürü, 1834'te aynı şehrin Konservatuvar'ına kontrapunta öğretmeni oldu. Buna rağmen Napoli'den ayrıldı, 1838'de Paris'e yerleşti, Scribe ile anlaşarak, *Poliuto* (1840), *Alayın Kızı* (1840), *Gözde* (1840), *Rita veya Dövülen Koca, Don Pasquale* (1843) ve *Portekiz'li Don Sebastian* (1843) operalarını besteledi. Bu arada zaman zaman İtalya'ya, sık sık da Viyana'ya gitti. 1848'de akıl hastası olarak İvry'ye kapatıldı, ertesi yıl Bergamo'ya götürüldü. Donizetti, 28 kantat, 115 dinî müzik, 18 dörtlü, 3 beşli, 13 senfoni, birçok oda müziği ve salon müziği, oratoryolar ve 71 opera yazdı: *Aşk İksiri* (1832); *Lucia di Lammermoor* (1835); *Gözde* ve *Don Pasquale* bütün dünya operalarının repertuvarına girdi. Eserlerinin hepsi aynı değerde değilse bile başarılı operalarında Verdi'nin romantizmini haber veren dramatik bir nitelik göze çarpar. Ayrıca ciddî üslûpla güldürücü üslûbu bağdaştırmakta da büyük başarı kazandı. (L)

DONİZETTİ PAŞA (Giuseppe), italyan asıllı türk orkestra ve bando şefi (Bergamo, İtalya 1788 - İstanbul 1856). Mızıkayı* Hümayün'un kurucusu. Ünlü opera bestecisi Gaetano Donizetti'nin ağabeyi. Son 28 yılını, 1828'de Mahmud II'nin davetlisi olarak geldiği İstanbul'da geçirdi. Yeniçeri ocağı ile birlikte kaldırılan Mehterhane yerine orkestrası, bandosu ve öğretim teşkilâtı ile Mızıkayı Hümayun'u, kurdu. Mirliva ve paşa oldu. Tanınmış besteleri *Mahmudiye, Mecidiye Marşları ve Sevk-efzâ Peşrevi*'dir. Türkiye'de batı müziği, Donizetti ile başlar. (M)

DONJA DOLİNA, Gradiska'da (Bosna) Sava kıyılarında kazıklar üzerine teraslar halinde inşa edilmiş konutların bulunduğu yer. Demir çağına ait keşiflerle yeteri kadar aydınlığa çıkarılmış bulunan Orta İtalya'daki tarihöncesi konutlarla, Donja Dolina'ların birbiriyle ilişkili olduğu sanıldıysa da, demir çağı ile bronz çağı arasındaki uzun aradan dolayı bu düşünce artık taraftar bulmamaktadır. (L)

DONJUAN i. Usta kadın avcısı, her zaman yeni aşk serüvenleri arayan kişi. (L)

Don Juan, bir masal kahramanı; bu kahramanın serüvenlerinin kökünün gerçek bir olguya dayandığı sanılır. *La Cronica de Sevilla* (Sevilla Kroniği), Don Juan Tenorio'nun, Komandador Ulloa'nın kızını kaçırdıktan sonra, Komandador Ulloa'yı öldürüşü ile başlar. Fransiskenler, komandadoru kiliselerine gömdükten sonra Don Juan'ı kiliseye çağırıp öldürürler. Sonra da, Don Juan'ın mezarı başında komandadora hakaret etmeğe geldiğini, heykelin de onu yutup cehenneme götürdüğü söylentisini yayarlar. Şairler, Fransiskenlerin bu masalından faydalandılar ve Don Juan'ın çarpıldığı cezayı tanrının gazabına bağladılar. Tirso de Molina *El Burlador de Sevilla y Gonvidado de Piedra* (Sevilla'lı Çapkın ve Taşın Davetlisi) [1625] komedisini yazdı. Kısa süre sonra Don Juan, bir masal kahramanı olarak italyan edebiyatına geçti. Giliberto'nun bu konuda bir traji-komedisi (bugün kaybolmuştur) ve Cicogni'nin kanlı, ama güldürücü bir serüven komedisi (1650'den önce) vardır. Don Juan'ı Fransa'ya tanıtan italyan komedileri oldu (1658'den sonra). Bu konudaki italyan oyunları birçok fransız yazarı tarafından taklit edildi. Bunlar arasında Villiers'in (1659) ve Dorimond'un (1661) oyunları sayılabilir; bu iki yazarın eseri aynı adı taşır: *Le Festin de Pierre* (Taşın Ziyafeti). Molière de, Don Juan'ın serüvenlerini konu alan bir oyun yazdı (1665). Kısa süre sonra başka oyunlar Don Juan'ın halk arasındaki ününü yaygınlaştırdı: Rosimond'un *le Festin de Pierre ou l'Athée Foudroyé*'si (Taşın Ziyafeti veya Çarpılan Allahsız) [1669], Thomas Corneille'in *le Festin de Pierre*'i (Taşın Ziyafeti) [1677]. Bu sonuncusu Molière'in oyununun manzum biçiminden başka bir şey değildir. Don Juan, İngiltere'de de ilgi uyandırdı, Sadwel, *The Libertine* (Çapkın) [1677] adlı eserinde, konuyu ingiliz tiyatrosuna uyarladı. İspanya'da XVII. yy.ın sonuna doğru Antonio de Zamora, Tirso de Molina'nın orijinal metninden faydalanarak yazdığı oyunu, modern sahne düzenine uyguladı. Bu örnekseme, XVIII. yy. da Don Juan'ı sahneye koyan italyan librettо yazarlarının faydalandığı kaynak oldu. 1734'te Goldoni, Venedik'te *Giovanni Tenorio Ossia il Dissoluto Punito*'sunu (Giovanni Tenorio veya Cezasını Bulan Ahlâksız) oynattı; 1761'de Gluck, Parma'da dört perdelik *Don Giovanni Ossio il Convitato di Pietra* (Don Juan veya Taşın Davetlisi) [Angiolini'nin koreografisi] adlı bir bale yazdı; ama Don Juan'ı bir operaya konu yapan ilk besteci, Vincenzo Righini'dir; yazar eserine *İl Convitato di Pietra Ossia İl Dissoluto* (Taşın Davetlisi veya Ahlâksız) [1777] adını verdi. Nihayet 1787'de Lorenzo da Ponte, Zamora'nın piyesinden yararlanarak, Mozart'ın şaheserine yol açan librettoyu yazdı (bk. DON GİOVANNİ). XIX. yy. da Avrupa romantizmi, bazen kahramanın kötülük ruhunu kişileştiren şeytanlığı üzerinde, bazen de gerçek sevgiyi bulamayan bir çapkını kemiren derin kaygılar üzerinde durarak, Don Juan'ın kişiliğinin etkisinde kaldı. Don Juan masalına dayanan eserler arasında şunlar sayılabilir: Puşkin'in *Kamenny Gost*'ı (Taşın Davetlisi) [1830]; Alexandre Dumas'nın *Don Juan de Manara ou la Chute d'Un Ange*'ı (Manara'lı Don Juan veya Bir Meleğin Düşüşü) [1836]; Prosper Mérimée'nin *Les Ames du Purgatoire ou les Deux Don Juan*'ı (Araftaki Ruhlar ve İki Don Juan) [1834]; Zorrilla'nın *Don Juan Tenorio*'su (1844); Zorrilla, *El Desafio del Diablo* (Şeytanın Meydan Okuması) ve *Testigo de Bronce* (Heykelin Şâhitliği) adlı eserlerinde de Don Juan'ı kahraman olarak seçti. Don Juan'ı konu alan alman yazarları arasında ise, özellikle bu masalı Goethe'nin *Faust*'u ile birleştiren Grabbe (1839) ile Lenau'yu (1844) saymak gerekir. Byron'un *Don Juan*'ına gelince, bu eser ispanyol masalından belirli ölçüde farklılık gösterir.

Don Juan ile ilgili yeni tiyatro oyunları arasında şunlar sayılabilir: Milosz'un *Miguel Manara*'sı (1911-1912); Edmond Rostand'ın *La Dernière Nuit de Don Juan*'ı (Don Juan'ın Son Gecesi) [1922]; Henry Bataille'ın *l'Homme à la Rose*'u (Güllü Adam) [1921]; André Obey'in *l'Homme de Cendres*'ı (Kül Adam) [1949] ve H. de Montherlant'ın *Don Juan*'ı (1958). Don Juan tasvirleri resim alanında, öteki edebiyat kahramanlarınınki meselâ «Don Kişot» kadar bol değildir. Molière'in 1682'de basılan kitabının kapak süsünden bu yana ilhamını Byron'un eserinden alan Delacroix'nın *Don Juan'ın Deniz Kazası*'nı (1841, Louvre), Ch. Rickette'in aynı konudaki tablosunu (Londra) ve A. Johannot'un *Haidée Tarafından Bulunan Deniz Kazasına Uğramış Don Juan*'ını (Besançon) sayabiliriz. (L)

Don Juan (veya **Dom Juan**) veya *le Festin de Pierre,* Molière'in 5 perdelik manzum komedisi. 15 Şubat 1665'te Palais-Royal tiyatrosunda oynandı. Molière bu eserde, kısa süre önce Villiers (1659) ve Dorimond'un (1661) işlediği bir konuyu tekrar ele aldı. Molière'in *Don Juan*'ı da, kadın peşinde koşan bir çapkındır. Tanrının uyarmalarından korkmaz; öldürdüğü şövalyenin heykelini yemeğe davet eder ve sonunda hakettiği ilâhî cezaya çarpılır. Ancak Molière, Don Juan'ın karakterini derinleştirmiş bu «soylu kötü kişi»yi insanlara hükmetme arzusuna kapılan mağrur bir canavar haline getirmiştir. Don Juan yüzüstü bıraktığı Elvire'in göz yaşlarıyle alay eder, köylü kızları ayartarak gönül eğler; dilenciyi, vereceği sadaka karşılığında Tanrıya küfretmeğe zorlayarak dinden imandan çıkarır; parlak sözlerle alacaklısı M. Dimanche'ı atlatır; pişman olmuş gibi davranarak ikiyüzlülük rolü oynaması korkaklığından değil, pişman olanların günahlarının bağışlanacağına inanan öz babası Don Luis gibi safları küçümsediği içindir. Don Juan'ın gururu Tanrı karşısında da kırılmamıştır: Tanrıbilmezliği, felsefî bir inanç olmaktan çok, belki de Tanrıya bir meydan okumadır. Efendisinin piyes boyunca işlediği bunca hayasızlık, iyi yürekli uşak Sganarelle'i çileden çıkarır. Piyesin kompozisyonu çok serbesttir: oluntular, köylü maskaralığından ağır başlı komediye kadar büyük değişiklikler gösterir. (L)

Don Juan, Byron'un şiiri, 1818'de yazılmağa başlandı ve yarım kaldı. Şiir on altı bölümden meydana gelir; 1819'da ilk bölümlerin yayımlanışı üzerine büyük bir skandal yarattı. Şiirinde Byron'un kendisini kişileştiren serüvenci kahraman, bütün Avrupa'yı dolaşır: Sevilla'dan, korsan Lambra'nın kızı Haidée'nin bulunduğu bir yunan adasına, sonra bir saraylı kadını kandırdığı İstanbul'a, oradan da rus kraliçesi Katerina'nın sarayına ve nihayet Puritan İngiltere'ye gider. Şairin en iyi eserlerinden biri olan bu şiir, özellikle hayal canlılığı ve alaycılığı ile ingiliz toplumunun yergisi niteliğini taşır. (L)

Don Juan, R. Strauss'un senfonik şiiri (Weimar 1889). N. Lenau'un *Don Juan*'ından alınan üç sahne, eserin konusunu meydana getirir. Birinci bölüm, zevk kaynaşmalarını; ikinci bölüm, aşkı; üçüncü bölüm de fırtınadan sonraki yatışmayı tasvir eder. (L)

DON JUAN DE AUSTRİA, Karl V'in oğlu. Bk. JOHANN (Avusturya'lı). [L]

Donjuanlık i. (*Don Juan*'ın adından). Psikopatol. Aşkta, sürekli olarak yeni başarılar sağlamak yoluyle nergisliğe dayanan bir tatmin aramak. (Bazı psikiyatri uzmanlarına göre, donjuanlık, Oidipus kompleksinin iyi çözülmemiş olmasından doğan ve duygunluk alanında olgunluğa erişmemişlik şeklinde ortaya çıkan durumun sonucudur. Bu davranış, gizli homoseksüelliğe karşı girişilmiş bilinçdışı bir mücadelenin belirtisi olarak da yorumlanır.) [L]

DON KAZAKLARI. Bk. KAZAKLAR.

DONKER (Anthonie), hollandalı yazar (Rotterdam 1912- Amsterdam 1966). Önemli bir eleştirmeci olan Donker, 1936'dan sonra Amsterdam'da hollanda edebiyatı profesörlüğü yaptı. *Critisch Bulletin* ve *De Nieuwe Stem* adlı dergileri yayımladı. Başlıca eserleri: *Grenzen* (Sınırlar) [1928]; *Kruistochten* (Haçlı Seferleri) [1929]; *Fausten en Faunen* (Faustlar ve Faunalar) [1930]; *Schaduw der Bergen* (Dağların Gölgesi) [1935]; *Karaktertrekken der Nederlândischen Leterkunde* (Hollanda Edebiyatının Özellikleri) [1946]. (L)

DONKER CURTİUS VAN TİENHOVEN (Willem), hollandalı hukukçu (Hertogenbosch 1778-La Haye 1858). 1800 ile 1810 yılları arasında Güney Hollanda yüksek mahkeme üyesi oldu. 1813'te Dordrecht'te Orange prensini Hollanda hükümdarı ilân etti. 1825'te Hollanda Temsilciler meclisi üyesi, 1831'de La Haye birinci mahkemesi başkanı ve nihayet Hollanda yüksek mahkeme (Danıştay) ikinci başkanı oldu. (L)

DONKİ i. (ing. *donkey*). Denizc. Gemilerde yatay pistonlu bir istim makinesiyle çalışan tulumba. (Ana makine çalışmadığı zaman kazana tatlı su verebilecek, istenildiği kadar deniz suyu basabilecek, sintine sularını tahliye edebilecek ve gerektiğinde yangında da kullanılabilecek biçimde çeşitli boru hatlarıyle bağlantısı vardır.) [M]

Don Kişot (*Don Quijote de la Mancha*), ispanyol yazarı Cervantes'in ünlü romanı; 1605-1616 yılları arasında yazıldı. Dünya

«Cervantes **Don Kişot**'u Yazıyor»
Goya'nın deseni
British museum, Londra

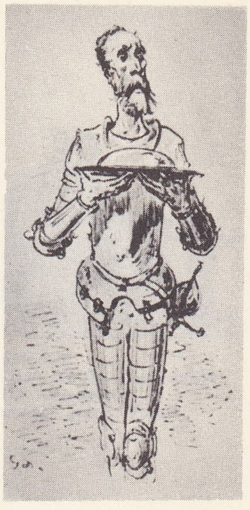

Don Kişot
Gustave Doré'nin deseni

Don Kişot ve Sancho Panza
Daumier'nin deseni

Don Kişot ve Sancho Panza
Pablo Picasso'nun deseni

DONNER
Neuer Markt çeşmesindeki figürlerden biri
Barok müzesi, Viyana

edebiyatının en büyük eserlerinden biridir. Romanın kahramanı, evinde gününü şövalye romanları okumakla geçiren yaşlı bir ispanyol soylusudur. Bu romanları okuya okuya şövalyeliğe özenir; roman kahramanları gibi tutsak prensesleri kurtarmak, hainleri cezalandırmak, başarılariyle dünyaya ün salmak ister. Atı lâgar Rosinante'ye biner, paslı, eski bir miğferle tavan arasındaki eski bir silâhı kuşanıp serüven aramaya başlar. Bir hancı kendisine şövalyelik unvanı verince, o da çevredeki bir köylü kadına Dulcinea del Toboso adını vererek onu düşüncelerindeki kadın olarak seçer. Yolda karşılaştığı katırcılara Dulcinea'sının dünyanın en güzel kadını olduğunu kabul ettirmek isteyince, öfkelenen katırcılar Don Kişot'u döverler. Don Kişot evine götürülür; papaz, berberin yardımıyla evdeki bütün şövalye romanlarını yakar ama Don Kişot'un şövalyelik çılgınlığı geçmemiştir; kısa bir süre sonra yeniden Rosinante'sini hazırlar, bu kez yanına, sağduyusuyle onu felâketlerden kurtaracak olan Sancho Panza'yı alır. Don Kişot'un kalkanını taşıyan Sancho'nun, zekâsı ve basit sağduyusu, onun hesapsız ve yüce gönüllü çılgınlığı ile çatışır. Eserin iki kahramanı, Don Kişot ve Sancho, ispanyol düşüncesinin başlıca iki tipini birleştirir, birincisi sürekli olarak erişilmez hayallerin ve umutların ardında koşan bir idealisttir: kahramanlık dolu bir geçmişin ve şanlı bir geleceğin düşlerine kapılarak, maddî hayatın gereklerini unutur; ikincisi ise pratik, gerçekçi ama çalışmaktan çok şansa umut bağlayan bir tiptir.

Bu kitap insancıl felsefesi ile, evrensel bir yaygınlık kazandı. Tabiî ve zengin üslûbuyle, ispanyol dilinin en başarılı örneklerinden biri olarak kabul edildi. Don Kişot'un başından geçen serüvenler arasında en tanınmışları şunlardır: yeldeğirmenlerine karşı savaşı, Mambrino'nun ünlü zırh başlığını bulduğunu sanması, Camacho'nun evlenmesi ve Barataria adasında olup bitenler.

Don Kişot'un birinci bölümü ile ikinci bölümünün yayımlanması arasında, Turragone'da, FERNÁNDEZ DE AVELLANEDA takma adını kullanan biri *Don Kişot*'un devamını yayımladı: ***Segundo Tomo del İngeniosa Hidalgo Don Quijote de la Mancha.*** Cervantes'in düşmanı rahip Aliaga'ya maledilen bu saçma sapan roman, Cervantes'in eserini küçültme amacı taşır. Cervantes, romanına ayrıca iki hikâye sıkıştırdı: *El Curioso İmpertinente* (Haddini Bilmez Meraklı) ve *El Cautivo* (Tutsak). Bunlardan ikincisi Cezayir'de tutsak olan bir hıristiyanı anlatır. Bu, aslında Cervantes'in 1575-1580 yılları arasındaki tutsaklığının hikâyesidir. Konusu tiyatroya uygun olmayan ***Don Kişot,*** birçok besteci tarafından işlendi ve bu adı taşıyan birçok opera yazıldı: ***Förtsch*** (Almanya'da, 1690), **Purcell** (Londra, 1694), Hubatscheck (Herrmannstadt, 1791). Ditters Von Dittersdorf (Oels, 1795), Miari (Venedik, 1810), Mercadante (Napoli, 1829), Mazzucato (Milano, 1836), Macfarren (Londra, 1846), E. Boulanger (1869), Frederick Clay (Londra, 1875), Massenet (Monte-Carlo, 1910). Bu arada Richard Strauss *Don Kişot* adlı senfonik bir şiir besteledi (1898).

— İkonogr. Cervantes'in şaheserinin 1617'de, Londra'da yayımlanmasından bu yana, birçok resimli baskısı yapıldı; bunlar arasında Philips (1687), Vanderkank (1738), Coypel (1744), Devéria (1831), Cruikshank (1834), Tony Johannot (1836), C. Nanteuil (1845), Grandville (1858), Horace Vernet (1861), Carnicero (1862) ve özellikle Gustave Doré (1863; 114 levha, 256 süs) ile onu takip eden Mestres (1879), Daniel Vierge (1909), Berthold Mahn (1935), Gus Bofa, J. Touchet, Gischia, Rey Vila, Decaris sayılabilir. Bundan başka R. de Miranda (Madrid), Richard, Nanteuil, Leslie, Pille, Decamps (Chantilly) ve Pedro Florés'in kompozisyonlarını; A. Marchand, Picasso, Grau Sala, Carzou, Dignimont, Jean Cocteau, Salvador Dali, Bernard Buffet ve özellikle Goya'nın desenlerini de belirtmek gerekir. Daumier de Don Kişot ile ilgili otuz kadar resim, suluboya ve desen (Berlin ve Zürich müzeleri) bıraktı. Ch. —Antoine Coypel'e göre Gobelins'de (XVIII. yy.), Natoire'a göre ise (Compiègne'de kartonlar) Beauvais'de dokunan halı dizilerini de saymak gerekir. Madrid'de bir grup bronz heykel (*Don Kişot ve Sancho Panza*) İspanya meydanını süsler.

— Koreografi. Cervantes'in romanı, birçok bale eserine konu oldu: müziğini Boismortier, kostümlerini Louis Boquet'nin yaptığı, Favart'ın *Don Kişot Düşeşin Yanında* adlı balesi (Paris operası, 1743); J. G. Noverre'in *Don Kişot*'u (Viyana, 1750), koreografisini Milon'un hazırladığı *Camacho'nun Düğünü* (Paris operası, 1801); Paul Taglioni'nin *Don Kişot*'u (Berlin, 1850) ve müziğini Ludwig Minkus'un yazdığı Marius Petipa'nın balesi (Moskova, 1860). Laurent Novikoff'un *Don Kişot*'u da Anna Pavlova'nın repertuvarında yer alır (kostümler: Korovin).

◆ **Donkişotluk** i. Don Kişot'un niteliği; Don Kişot'a özenme. ‖ En güç durumlarda bile, özel çıkarları ile ilgisi olmayan davaları savunan, kahramanlık göstermeğe kalkan, kahramanlık taslayan kimsenin tutumu. (LM)

DONLUK i. (*don*'dan *don*-luk). Tar. Askerlere verilen altı endazelik çuha veya başka cins kumaş. (M)

DONMA i. (*donmak*'tan *don-ma*). Soğuğun organik bir cisim üzerindeki etkisi, donmak eylemi, buz tutma, katılaşma; bu etkinin sonucu: *Ayakların donması*. (Bk. ANSİKL. *Fizyol., Tıp ve Vet.* bölümleri.

— Fiz. *Donma noktası*, suyun donmağa başladığı derece.

— İnş. Karton veya mukavva hamurunun tebeşir ve tutkalla karıştırılmasından meydana gelen hamur. (Binaların iç bölmelerinde duvar, tavan ve korniş süslemelerinde kullanılır.)

— Kim. Bir maddenin, akışkan halden (sıvı veya gaz) katı hale geçmesi: *Suyun donma derecesi termometre taksimatının başlangıcı olarak alınır.* ‖ Bazı sıvıların koyulaşması: *Yağın donması.*

— Petr. *Donma noktası*, petrol ürününün, deney tüpü eğildiği zaman akmağa devam ettiği kabul edilen en düşük sıcaklık derecesi: *Donma noktası gazoil, mazot ve petrol yağları için önemli bir niteliktir.*

— ANSİKL. Fizyol. Canlı dokuların *donma*'sı yanığın etkisine benzetilebilir ve tıpkı yanık gibi kızartılara, sulu kabarcıklara, yaralara ve hattâ donan kısımların ölmesine sebep olabilir. Soğuk; önce ürperme, halsizlik, uyuklama, sonra hezeyan ve sarayı andıran çırpınmalara yol açar. Ölümle sonuçlanırsa sebebi kasların, özellikle kalp kasının felce uğramasıdır. Donan kimse ölmez de yaşarsa akciğeri kan hücumuna uğrayabilir. Dondurucu karışımlar veya çok uçucu sıvıların (etil klorür, eter v.b.) püskürtülmesi için elde edilen deri donması cerrahlar tarafından lokal anestezide kullanılır. Kadavraların dondurulmasına, vücudun büyük bölgelerini kesip incelemek için başvurulur.

— Tıp. *Donma* üç derecelidir. Birincisi basit donmalarda görülen kızarıklıklardır; ikinci derece donmalarda kabarcıklar oluşur ve açıldıklarında yara halini alır, sonra iyileşerek kapanır; üçüncü derece donma doku kangrenidir.

— Vet. Donma insanlara göre hayvanlarda çok daha az olur; soğuk ülkelerde hayvanlar kalın postludur. Donma daha çok kılsız ve tüysüz olan yerlerde, ayaklarda, kulaklarda, memelerde görülür. Nem soğuğun etkisini önemli derecede artırır. Donmuş çamurda kalan at ve sığırların ayaklarında kangrenli deri iltihapları görülebilir. (LM)

DONMAK geçz. f. (esk. türk. *tonmak*'tan). Soğuğun etkisiyle katı hale gelmek, buz tutmak: ***İnme turnam inme yolda kış olur / Bastığın yerler de donar taş olur*** (Halk türküsü). ***Sular dondu.*** ‖ Sıcaklık değişimi veya kimyasal olay etkisiyle katılaşmak, sertleşmek: ***Yemeğin yağı dondu. Çimento dondu.*** ‖ [İnsan veya hayvanlar için] Soğuktan ölmek. ‖ [Bitkiler için] Soğuğun etkisiyle bozulmak: ***Akşamki soğuktan begonyalar donmuş.*** ‖ Çok üşümek, soğuğu şiddetle duymak: *Bana ne oluyor bugün? Donuyorum* (S.F. Abasıyanık). ‖ Şiddetli bir heyecan etkisiyle hareketsiz kalmak: ***Herkes hayret ve dehşetten o kadar donmuştu ki, kimsenin kimseye dikkat edecek hali kalmamıştı*** (Y.K. Karaosmanoğlu).

— DEY. *Dona (donup) kalmak*, şaşırmak, ne yapacağını bilemez olmak: *Gözü yerdeki cesede ilişir ilişmez dona kaldı* (Y.K. Karaosmanoğlu). Ümitleri boşa çıkmak, eline bir şey geçmemek: *Sona kalan dona kalır* (Atasözü). Yerleşmek: *Oğul acısı, yüreğinde bir daha çözülmemek üzere donup kalmıştı* (K. Tahir).

◆ **Donmuş** i. Don etkisiyle buz haline gelmiş. ‖ *Mec.* Katılaşmış, kalıp haline gelmiş.

— Mal. *Donmuş kredi*, kanunî veya yapma bir dondurma sonunda kullanılmayan kredi. (ML)

DONNAN (Frederick George), ingiliz kimyacısı (Kolombo, Seylan 1870 - Londra 1956). Önce Liverpool'da (1904-1913), sonra Londra'daki University College'de (1937'ye kadar) profesörlük yaptı. Özellikle fizikokimya konularıyle, koloitlerle ve biyolojiyle ilgilendi. (L)

Donnan dengesi, değişikliği C_1 olan bir elektrolit eriyiğin (msl. sodyum klorür, NaCl), daha büyük boyutlarda olduğu için (protein v.b. gibi) zarın gözeneklerinden geçemiyen R- iyonlu ve derişikliği C_2 olan bir NaR tuzu eriyiğinden yarı geçirgen bir zarla ayrılmasıyle ortaya çıkan durum. Belli bir süre sonra, x miktarda sodyum ve klor iyonu zarın öteki tarafına geçer ve şöyle bir denge meydana gelir:

		Yarı geçirgen zar			
Na^+	Cl^-		Na^+	R^-	Cl^-
$(C_1 - x)$	$(C_1 - x)$		$(C_2 + x)$	C_2	x

Sodyum ve klor iyonlarının geçmesiyle, zarın her iki yanında, koloit iyonun yükünü yansızlaştıracak şekilde ve farklı miktarlarda billûrsu toplanır. Böylece, zarın iki yanı arasında bir potansiyel farkı doğar (*zar potansiyeli*). Elektrokimya kanunlarına dayanarak, zarın her iki yanındaki iyonların dağılımından, zarın öteki tarafına geçen sodyum klorür için x/C_1 bağıntısı çıkartılabilir. Buradan da, zarın öteki yanına geçemiyen iyon'ın yoğunluğu arttıkça bu değerin küçüleceğini gösteren $C_1/(C_2 + 2C_1)$ bağıntısı elde edilir. Donnan dengesi biyoloji, fizyoloji (kanlı sıvılarla kanlı cisimler, kanlı hücrelerle plazmalar, bitki köklerindeki hücrelerle topraktaki madensel eriyikler arasında iyon dağılımının düzenlenmesi) ve teknolojide çok önemlidir. Suya batırılan bir jelatin tabakasının şişerek kabarması da Donnan dengesinden ileri gelir: jelatinin içindeki iyon derişmesi ortamdaki derişmeden daha fazla olacağı için, su, jelatin içine girmeğe çalışacak ve jelatini kabartacaktır. Derilerin tabaklanmasında da bu olaydan yararlanılır. (L)

DONNAY (Maurice), fransız yazarı (Paris 1859-ay.y. 1945). Ecole Centrale'i bitirdi, mühendislikten vaz geçerek şiirler, kısa komediler yazdı. «Chat Noir» adlı müzikholün en çok sevilen şairlerinden biri oldu. Aristophanes türünde yazdığı *Lysistrata* (1892) adlı komediden sonra, *Amants* (Âşıklar) [1895], *la Douloureuse* (Acı Çeken Kadın) [1897], *Georgette Lemeunier* (1898), *l'Autre Danger* (Öbür Tehlike) [1902], *Education de Prince* (Prensin Eğitimi) [1906], *la Patronne* (Patron Kadın) [1908] adlı eserleriyle tiyatro alanında başarı kazandı. Lucien Descaves ile yazdığı ***la Clairière*** (1900) ve ***Geçici kuşlar*** (Oiseaux de Passage) [1904] adlı eserleriyle düşünce tiyatrosuna yöneldi. *La Chasse à l'Homme* (İnsan Avı) [1919] ile yeniden töre komedisine döndü. Bütün bu eserlerde parislilere has hafif ve ince bir zekâ parıltısı göze çarpar. (L)

DONNDORE (Adolf VON), alman heykelcisi (Weimar 1835-Stuttgart 1916). R. Rietschel'in öğrencisi. Hocası ile birlikte çalıştı (1853-1861) ve onun yapmağa başladığı Worms'daki Luther anıtını bitirdi. 1876'dan sonra Stuttgart Güzel Sanatlar okulunda profesörlük yaptı. Çeşitli Alman şehirlerini anıtlarla süsledi. Eserlerinden birçoğu

Foto. LAROUSSE

Weimar'da Donndorf müzesindedir. (L)

DONNE (John), ingiliz filozof, şair ve kilise adamı (Londra 1573-ay.y. 1631). Katolik olarak yetiştirildi. Geçirdiği bir din bunalımından sonra koyu anglikan oldu. Gençliği çok hareketli yeçti. Sınırsız bir öğrenme susuzluğu ve kendi zaafları ile çatışan zorlu bir dinsel tedirginlik içinde Avrupa'yı dolaştı. *Pseudo-Martyr* (Yalancı Din Kurbanı) [1610] adlı eserini yazdığı sırada içine düştüğü yoksulluk, sağlık durumunu bozmuştu. Katolikleri krala bağlılık andı içmeğe çağıran bu eser, James I'in ilgisini çekti. Kralın ısrarı üzerine anglikan papazlığını kabul etti (1615) ve St. Paul manastırına başpapaz oldu (1621). Bir yandan vaizlariyle günden güne halkın daha çok ilgisini çekerken öte yandan tanrıbilim üstüne incelemelerini sürdürerek çeşitli felsefî eserler ve dinî şiirler yazdı. Eserlerinin çoğu ölümünden sonra yayımlandı. Bunlar John Donne'un XVII. yy. başı ingiliz yazarlarının en büyüklerinden, biri sayılmasını sağladı. Eserleri: *On the Progress of the Soul* (Ruhun Gelişmesi Üstüne) [1601'de yazıldı, 1633'te yayımlandı]; *Holy Sonnets* (Kutsal Soneler) [1618'de yazıldı, son olarak 1899'da basıldı] ve 1661'de yayımlanan yirmi altı vaız. (L)

Donne Curiose (LE) [*Meraklı Kadınlar*], C. Goldoni'nin komedisi (1753). Pantalone, kadınların alınmadığı bir sohbet ve iş toplantısı yapar. Kadınlar, bu toplantıların sırrını çözmek için her çareye başvururlar. Komedi E. Usiglio (1879) ve E. Wolff-Ferrari (1903) tarafından müziklendirildi. (L)

DONNEDİEU DE VABRES (Henri), fransız hukuk yazarı (Nîmes 1880-Paris 1952). XX. yy.da Fransa'da en büyük kriminoloji uzmanı. 1924 Yılından ölümüne kadar Paris Hukuk fakültesi kriminoloji ve karşılaştırmalı ceza hukuku profesörlüğü yaptı. Milletlerarası hukuk üzerindeki incelemeleriyle ün kazandı. 1945'ten 1946'ya kadar Nürnberg'de büyük savaş suçlularını yargılamak üzere kurulan milletlerarası askerî mahkemesinde yargıçlık yaptı, daha sonra *Revue de Science Criminelle* dergisini kurdu. (L)

DONNER (Georg Raphael), avusturyalı heykelci (Esslingen 1693-Viyana 1741). Bir İtalya yolculuğundan sonra (1715'ten önce) Mirabell şatosunun (Salzburg, 1726) merdiven dekorasyonunu yaptı, sonra Macaristan başpiskoposu ve prensi Esterházy'nin mimarı ve heykeltıraşı oldu, Bratislava katedralinin yapımında çalıştı. Viyana'ya dönüşte *imparator Karl VI'nın Tanrılaştırılışı* (Belvedere, 1734), *Perseus ile Andromede* adlı eserleri ve Neuer Markt çeşmesi için (Viyana) kurşun heykelleriyle (sonradan bronzlarla değiştirildi) klasik çizgilere döndü. (L)

DONNER (Kai), fin dil bilgini (1888-1935). Otto Donner*'in oğlu. Ural dilleri üzerine çalışmalarıyle dikkati çekti. Heikki Paasonen'in Ostyakça lûgatini yayımladı: *Ostjakisches Wörterbuch* (Ostyak Lûgati) [1926]. Eski türk yazıtları üzerinde de çalışmalar yaptı. (M)

DONNER (Otto), fin dil bilgini (1835-1909). Helsinki üniversitesinde Sanskritce ve karşılaştırmalı dilgilgisi profesörlüğü yaptı. Çalışmalarını daha çok Ural ve Altay dilleri alanında yürüttü: (*Lieder der Lappen* [Lapların Halk Şarkıları] 1876). Fin-Ugor dillerinin karşılaştırmalı lûgatini hazırladı: (*Vergleichen des Wörterbuch der Finnisch-Ugrischen Sprachen* [3 cilt 1874-1888]). Vilhelm Thomsen*'in Orhon yazıtlarının yazı sistemini okumasından önce, Yenisey yazıtları lûgatini çıkardı: (*Wörterverzeichnis zu den Inscription de l'Iénisséi* [Yenisey Yazıtları Lûgati] 1892). Otto Donner *Suomalais-Ugrilainen Seura*'nın (Fin-Ugor derneği) kurucusudur (1883). Dernek fin-ugor dilleri, bu arada eski türk yazıtlarıyle ilgili yararlı yayınlar yaptı. Derneğin yayımladığı *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, Journal de la Société, Finno-Ougrienne* adlı dergilerde türk dili ve kültürü üstüne çalışmalar da geniş olarak yer aldı. (M)

Donner à Voir (*Göstermek*), Paul Eluard'ın şiirleri ve denemeleri (1939). Eluard tarafından düzenlenen bu derleme, şairin 1919-1938 yılları arasında yayımlanan şiir ve denemelerinden meydana gelir. Kitabın adı, Eluard'ın şairin rolü konusundaki görüşünü belirtir. Eluard bu rolü şöyle tanımlar: «Görmek almaktır; yansıtmak, göstermektir.» Bu derleme, aynı zamanda «her çağın şiiri olan gerçeküstücü şiir» ile ilgili önemli bir belgedir. *Donner à Voir*, Eluard'ın hem bir aşk şairi, hem de toplumcu bir şair olarak, özel tutumunu belirleyen ve savunan bir kitap niteliğindedir. (L)

DONNERSBERG (Romalılar zamanında *Mons Jovis*), Hardt'ta (Rheinland Pfalz) volkanik tepe; 687 m. Birinci imparatorluk zamanında bu tepenin adı Fransızcaya çevrilerek bir fransız idare bölgesinin (Mont-Tonnerre) resmî adı oldu ve almanca belgelere de böyle geçti. (L)

DONNEZAN. Bk. DONEZAN.

Donogoo, J. Romains'in piyesi (1930). Sıradan, ama gözü yükseklerde bir coğrafyacı olan Yves Le Trouhadec, Güney Amerika üstüne yazdığı kitapta büyük bir yanlışlık yapar: olmayan bir şehirden, Donogoo'dan söz eder. Bu buluşundan dolayı Enstitüye de üye seçilir. Lamendin yaptığı bu yanlışı düzeltmek için gidip bu şehri kurmağa karar verir. Bu amaçla karışık işler yapan bir bankacıyle bir anonim ortaklık kurarlar. Yaptıkları geniş reklâm sonucu herkes oraya koşar. Bir türlü bulamadıkları Donogoo'yu aramaktan bıkan bu insanlar, sonunda kendileri bir topluluk kurarlar, Lamendin de çaresiz, parasını bu topluluğa yatırır.

Önce senaryo olarak tasarlanan yarı fars yarı felsefî hikâye biçimindeki bu oyun, olayların gitgide artan gülünçlüğünden dolayı bir komedi niteliği kazanır. Ama, bu neşeli aldatmacalar dizisi altında, propagandanın yıkıcı etkilerini ve tenkit duygusunun yok oluşunu ortaya koyar. (L)

DONORA, A.B.D.'de (güneybatı Pennsylvania) şehir; Monongahela ırmağı kıyısında, Pittsburgh'un güneydoğusunda; 12 186 nüf. Pittsburgh-Washington demiryolu hattı üzerinde. Çelik ve çinko sanayii. (L)

DONOSO-CORTES (Juan), **Valdegamas** markisi, ispanyol siyaset adamı ve yazarı (Valle de la Serena, Badojoz eyaleti 1809-Paris 1853). Eserleri: *Ensayo Sobre el Catolicismo, el Liberalismo y el Socialismo* (Katoliklik, Liberalizm ve Sosyalizm Üstüne Deneme) [1851]; *«Klasisizm ve Romantizm»*, *Memoria sobre la Monarquia* (Monarşi Üstüne Düşünceler) [1832]; *«Pius IX»*, *«Tarih ve Felsefe Üstüne Denemeler»*. Donoso-Cortes, liberal akımlar karşısında geleneksel ispanyol ülkücülüğünün en tipik temsilcisidir. Berlin'de, daha sonra Paris'te elçilik yaptı. (L)

DONOVAN (William), amerikan general ve diplomatı (Buffalo 1883-Washington 1959). Birinci Dünya savaşında yararlık gösterince, Asya ve Avrupada ve özellikle Balkanlarda gizli bir görev aldı (1914). İkinci Dünya savaşı sırasında stratejik servis şefliğinde ve 1953-1954 arasında Bangkok (Krung Thep) büyükelçiliğinde bulundu. (L)

Donovan hastalığı, A.B.D. ve Güney Amerika'da, özellikle zencilerde görülen deri hastalığı.

— ANSİKL. Hastalık cinsiyet organlarında başlar, gittikçe yayılarak büyük yaralar halini alır. Oreomisin ve streptomisin gibi birçok antibiyotikle iyileşebilir. (Hastalığı ilk tanımlayan Donovan adlı hekimdir.) [L]

Don Pasquale, iki perdelik opera-komik; librettosunu Salvatore Commarano (1801-1852), müziğini Gaetano Donizetti (1797-1848) yazdı, ilk defa 1843'te oynandı. Oyunun konusu kısaca şudur: Don Pasquale, yeğeni Enrico'yu evlendirmek istemektedir. Enrico ise Norina adında güzel bir kadına âşıktır. Bunu duyan Don Pasquale yeğenini evinden kovar. Norina, erkek kardeşi Malatesta'dan yardım ister; Malatesta, Don Pasquale'yi tuzağa düşürmek için ona bir oyun hazırlar. Norina, Sophronia adında utangaç, saygıdeğer, güzel ve iyi yürekli bir pansiyoner olarak ortaya çıkar; Don Pasquale, gerçekte Norina'dan başkası olmayan Sophronia'ya tutulur ve onunla evlenmeğe karar verir; notere gidilir, hediyeler ve çeyizler bağışlanır. Ama evlenir evlenmez, kadın şirretliği ele alır; evi, eşyaları, kocasının alışkanlıklarını altüst eder. Don Pasquale bıkmış, usanmış; bir gün karısını tiyatroya gitmekten vaz geçirmeğe çalışırken ona bir tokat atar; Sophronia'nın giderken kasten yere düşürdüğü bir pusuladan, bir başka erkekle buluşacağı anlaşılmaktadır. Zavallı adam, karısının suçüstü yakalamak için Malatesta tarafınan serenadlı, romantik bir randevuya götürülür. Karısına serenad yapan, yeğeni Ernesto'dan başkası değildir. Karısını kıskanan Don Pasquale, Enrico'nun Norina ile evlenmesine izin verir. Sonunda düğüm çözülür ve opera ilerlemiş yaşta evlenenler için bir öğüt şarkısıyle biter. Operanın dört kahramanı, dört canlı portre halinde çizilmiştir: iki perdelik operanın, özellikle birinci perdesi gerçek bir şaheserdir. XIX. yy. opera komiklerinin en seçkin örneklerinden biri olan Don Pasquale, *Sevilla Berberi* ve *Aşk İksiri* seviyesindedir. (L)

DONRA i. (esk. türk. *tungra*'dan). Donmuş bataklık. (M)

DONRA i. (esk. türk. *tungra'dan*). Saç keçeği. ‖ Kalınlaşmış vücut kiri. (M)

DONS (Aage), danimarkalı yazar (Svanholm, Horns Herred yarımadası, Sjaelland, 1903). Psikolojik romanlarında Herman Bang ile amerikan yazarlarının etkisi görülür: (*Koncerten* [Konser] 1935, *Soldaterbronden* [Askerlerin Kuyusu] 1936, *De Monskede* [İstenmeyenler] 1938, *Her Modes Allewege* [Bütün Yollar Burada Kesişir] 1941, *Frosten pa Ruderne* [Camlardaki Kırağı] 1948). [L]

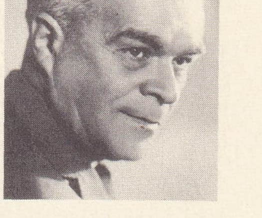
DONSKOY

DONSKOY (Mark), sovyet filim yönetmeni (Odesa 1901). İlk kısa filmini 1927'de çevirdi (*Gisn* [Hayat]) ve 1934'ten sonra *Pesnia o Şiasti* (Mutluluk Şarkısı) ile kendini kabul ettirdi. En ünlü filimleri Gorki'nin romanlarından sinemaya uyarladığı bir trilojidir: *Detstvo Gorkoga* (Gorki'nin Çocukluğu) [1938]; *Vlyudyak* (Ekmeğimi Kazanırken) [1939]; *Moi Üniversiteti* (Benim Üniversitelerim) [1940]. 1942'de Ostrovski'nin *Kak Sakalialas*'ını (Ve Çeliğe Su Verildi), 1944'te de M. Vasilievska'nın *Raduga*'sını (Gökkuşağı) sinemaya uyarladı; sonra sırasıyle *Varvari* (Barbarlar) [1947], *Mat* (Ana) [1955], *Foma Gordeyev* (1959), *Zdravstvuytye Deti* (Günaydın Çocuklar) [1963] ve *Sierdtze Mat*'ı (Ana Kalbi) [1966] çevirdi. Pudovkin, Ayzenştayn ve Dovçenko'dan daha içtenci olan Donskoy bazen yumuşak ve ölçülü, bazen lirik ve müzikli bir üslûpla, hareketli bir dönemin katı gerçekleri önünde bireyin psikolojik gelişmesini anlatmağa uğraşır. Çoğunlukla isyancı, ama daima hümanisttir; Donskoy, hiç şüphesiz S.S.C.B. sinemasının dördüncü «büyük» filim yönetmenidir. (L)

DONUK sıf. (*donmak*'tan *don-u-k*). Parlaklığı olmayan, sönük, mat: *Donuk yıldızlar gökte titreşir* (N. Cumalı). *Kalın, donuk Bursa ipeğinden bir elbise...* (R.N. Güntekin). ‖ [Göz için] Canlılığı gitmiş, ışığı sönmüş: *Zayıf, tüysüz çehresinde deminki donuk gözleri büyümüş, parlamış, birer alev parçası olmuştu* (Ömer Seyfeddin). ‖ *Yarı saydam*, buzlu: *Donuk cam.* ‖ *Mec.* Cansız, durgun, soğuk: *O güzellik donuk, lâkin kibardır* (R.H. Karay). *Şu yüzleri donuk, hareketsiz atlılar* (Ş.S. Aydemir).

— Camc. *Donuk cam*, buzlu cam. Bk. CAM.
— G. santl. *Donuk boya*, tutkallı boya. ‖ *Donuk maden*, perdahlanmamış maden. ‖ *Donuk yaldız*, maskala ile yüzü parlatılmış yaldız.

— Kuyumc. *Donuk taş*, saydamlığını gölgeleyen herhangi bir kusuru olan değerli taş; daha saydam olmayan, bulanık görünümlü taş. ‖ Elmasların saydamlığını azaltan, doayısıyle değerini düşüren, gölge şeklindeki leke.

— Res. Renkleri parlak olmayan: *Donuk tablo. Donuk renkler.* (Bu mahzur henüz mat olan yağın bez tarafından emilmesinden doğar; çare olarak retuş verniği sürülür.) ‖ Bir tablonun donuk veya siyah tonu. (ML)

DONUKLAŞMA i. (*donuklaşmak*'tan *don-u-k-la-ş-ma*). Donuklaşmak eylemi.

— Patol. *Donuklaşma*, hücredeki sitoplazma, çekirdek ve diğer çeşitli organların bir-

Foto. Sovexportfilm (LAROUSSE)

birbirinden farklı görünüşlerini ve normal kimyasal niteliklerini kaybetmesi şeklinde hücre bozulması.

— Res. Bir boya veya vernik tabakasının parlaklığını kaybetmesi. (Donuklaşma, görülen bozulmanın kapladığı yüzeye göre tam veya tam olmayan donuklaşma adını alır.)

◆ **Donuklaşmak** ve **donuklanmak** dönşl. f. *Mec.* Parlaklığını, canlılığını kaybetmek: *Bu anlatılanları korkulu gözler, gittikçe donuklaşan bakışlarla dinlerdik* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Donuklaştırma** i. Donuk hale getirme. — Miner. Volkanik veya yapay bir camın billûrsu elemanlara dönüşmesi.

◆ **Donuklaştırmak** ettrg. f. Bir şeyin saydamlık niteliğini kaybettirmek. (ML)

DONUKLATMA i. (*donuklatmak*'tan *donuk-la-t-ma*). G. santl. Bir yaldızın, üzerine hafif deri tutkalı sürerek matlaştırma. ‖ *Donuklatma kalemi,* kazı resim yapanların kullandıkları yuvarlak başlı çelik kalem. Madenî resimlerde bakır levhanın bazı kısımlarını küçük noktalarla donuklatma işinde kullanılır. (M)

DONUKLUK i. (*donmak*'tan *don-u-k-luk*). Donmuş, katılaşmış olma hali. ‖ *Mec.* Sönüklük, durgunluk: *Gözlerinde esrar sarhoşlarının buzlu cam donukluğu vardı* (K. Tahir). ‖ Cansızlık, durgunluk: *Şimdi bir an evvel ölü donukluğu ile duran yüzden bir hayat cereyanı geçiyordu* (H. E. Adıvar).

general DOOLİTTLE

— Kuyumc. Değerli taşların üzerinde görülen yarı saydam bir çeşit leke. (Bu leke yumurta akına benzeyen, bazı noktalarda elmasın ışıltılarını azaltan bir yansı verir; bir tarafından bakınca öbür tarafını göstermez.)

— Sanay. *Donukluk ölçümü,* bazı maddelerin donukluk derecesini ölçme. (Fabrika dumanları, sıvı haldeki kâğıt hamuru v.b. gibi maddelerin donukluğunu ölçmekte fotosel lambalar kullanılır.)

— Seram. Fırınlanan çömleklerin fırından çıkışta parlak değil de, az veya çok bir matlık göstermesi. (ML)

DONUS. Bk. DOMNUS.

DONUSSA veya **DONUSİA.** Esk. coğ. Ege denizinde (Kyklades takımadaları) ada, Naksos'un doğusunda. Yeşil mermeriyle tanınmıştır. Roma imparatorluğu zamanında sürgün yeriydi. (L)

DONY (rahip Jean-Jacques Daniel), belçikalı kimyacı ve sanayici (Liège 1759-1819). 1805'te çinkoyu maden filizlerinden ayırmayı başardı. Aynı yıl Aachen yakınlarındaki Vieille-Montagne maden ocaklarını işletme imtiyazını aldı ve çinko sanayini kurdu. (L)

DONYAĞI bls. i. İç yağlarının eritilmesiyle elde edilen kaba yağ.

— DEY. *Donyağı gibi,* konuşkan olmayan, donuk, soğuk, sevimsiz kimseler için kullanılır.

— Deric. *Don yağına koymak,* derilere, donyağına batırarak, yumuşaklık, dayanıklılık ve su geçirmezlik vermek (bu işlem, ya deriye bir çuval parçası ile donyağı sürülerek, ya da deriyi bir fıçı içindeki erimiş donyağına daldırarak yapılır). [ML]

dor nizamında bir yapıdan detay

DONZEL (Gullén), fransız asıllı heykelci. 1535'e doğr. İspanya'ya gitti. Daha çok Leon'da çalıştı, orada, katedrale bağlı bir manastırın kapılarını (1538), San Marcos'un koro yerini yaptı (1542). Aynı zamanda Valencia de Don Juan'da (1543), Trianos manastırında çalıştı (1545). Juan da Juni'yi andıran bir üslûbu vardır. (L)

DONZELLA adası, Po deltasında ada, Po della Donbella ve Po delle Tolle ile sınırlıdır. Deniz kulaklarının bazılarında balık avlanır, bazılarıysa doldurulmuştur. (L)

DOOLAARD (Cornelis Spoelstra), hollandalı yazar (Zwolle 1901). Gezi izlenimlerini çekici bir biçimde romanlarına aktardı. Başlıca eserleri: *De druiven Plukkers* (Üzüm Toplayıcıları) [1931]; *Orient Express* (Doğu Ekspresi) [1934]; *De Bruiloft der Zeven Zigeuners* (Yedi Çingenenin Düğünü) [1939]; *De Vier Ruiters* (Dört Atlı) [1948]. (L)

DOOLİTTLE (Hilda, **H.D.** denir), amerikan kadın şairi (Bethlehem, Pennsylvania 1886-Zürich 1961). 1913'te ingiliz şairi Richard Aldington ile evlendi ve o tarihten sonra Londra'da yaşadı. Ezra Pound'un dostu ve yetiştirmesiydi. Kelimelerde açık seçiklik istiyen ve plastik nitelikten yararlanmaya çalışan «imagist'ler» topluluğundandı. Parnas tarzındaki ilk mısralarında çok zaman biçim kusursuzluğunu heyecandan üstün tuttu: *Sea Garden* (Deniz Bahçesi) [1916]; *Hymen* (Evlilik) [1921]. Yunancadan çeviriler yaptı, yunan dünyasından görüntüler yansıttı (*Heliodora,* Güneş Armağanı [1924], *Palimpsest* [1956], *Red Roses for Bronze,* Tunç İçin Kırmızı Güller [1929]). İkinci Dünya savaşı ve Londra'nın bombalanması onu çok etkiledi. *The Walls Do Not Fall*'daki (Duvarlar Yıkılmıyor) [1944] daha kişisel ve daha dokunaklı hava, şairin geçirdiği bu manevî deneyin sonucudur. (L)

DOOLİTTLE (James Harold), amerikan hava kuvvetleri generali (Alameda Kaliforniya 1896). Yüksek öğrenimini Kaliforniya üniversitesi ve Massachusetts teknoloji enstitüsünde yaptı, havacılık uzmanı olarak mesleğe başladı ve Birinci Dünya savaşına havacı olarak katıldı. Yıllarca Hava kuvvetlerinin denemeler bölümünde çalıştı. 1926 Yılında askerlikten ayrıldı, kendini havacılık bilimine verdi. 1925'ten 1936'ya kadar birçok rekor kırdı. 1941'de yeniden Hava kuvvetlerine çağrıldı. Tuğgeneral rütbesiyle, 1942 nisanında yapılan ilk Tokyo bombardımanını yönetti. Daha sonraları Afrika ve Büyük Britanya'da önemli görevlerde bulundu, 1944'te Birleşik Amerika devletleri 8. Hava birliği komutanlığına atandı. 1946 Yılında yeniden ordudan ayrıldı. (L)

DOOMER (Lambert), hollandalı ressam (Amsterdam 1622-Alkmaar 1700). Rembrandt'ın öğrencisi (1642 doğ.), Almanya, Fransa, İngiltere ve belki İtalya'da da geziler yaptı. Yağlıboya ve suluboya peyzaj çalışmalarında mekânı büyük bir incelikle belirtti. Başlıca eserleri: *Han* (Amsterdam); *Çoban Kız ve Köpeği* (Louvre); *Yetimler Okulunun Üç Müdiresi* (Alkmaar). [L]

DOON, İskoçya'nın güneyinde (Kirkcudbrightshire ve Ayrshire sınırlarında) küçük göl, *Doon vâdisinde,* Clyde haliciyle birleşir. Burns'ün şiirlerinde adı sık sık geçer. (L)

DOONA i. İndonezya ve Çinhindi'nde yetişen büyük ağaç. Kerestesi endüstride kullanılır (*dipterocarpaceae* familyasından). [L]

Doon de Mayence destanı, Ortaçağın üç büyük fransız destan çevriminden biri. Değişik devirlerin eserlerini kapsar. Bu eserler, XIII. yy. a doğru, kahramanlarına ortak bir ad bulunarak, Doon de Mayence adıyle, sunî bir biçimde birbirlerine bağlandı. Kahramanları, uğradıkları bir haksızlık karşısında, bağlı bulundukları metbularına başkaldıran sert derebeyleridir. Çok zaman, bu sertlik, yerini, soylu yürekleri hıristiyanca bir alçakgönüllülüğe götüren bir pişmanlık duygusuna bırakır. Bu destan dairesinin başlıca kahramanları şunlardır: Raoul de Cambrai, Doon de Mayence, Şövalye Ogier, Renaud de Montauban, Girart de Rousillon. (L)

DOORENBOS (Willem), hollandalı edebiyatçı ve tarihçi (Deersum 1820-La Haye 1906). Edebiyat alanında bir yenileşme hareketi olan *Nieuwe Gids*'in hazırlanmasında büyük rolü oldu. *Handleiding Tot De Geschiedenis der Letterkunde* (Edebiyat Tarihi El Kitabı) [1883] adlı eseri önemlidir. (L)

DOORN, Hollanda'da şehir (Utrecht iline bağlı). Doorn-Huis şatosu (XIV. yy. dan kalma kule). Amerongen'den ayrıldıktan sonra eski alman imparatoru Wilhelm II'nin oturmuş olduğu yer. (L)

DOP i. (fr. *dope*). Malzeme. Bağlama maddelerinin bağlayıcı niteliklerini arttırmak için, su ile birlikte kullanılan aktif madde. (L)

DOPA tepkimesi i. Patol. Dioksifenilalanin (dopa) çözeltisiyle karşılaştığı zaman siyahlaşan bazı deri hücrelerine mahsus tepkime. (Renksiz deri hücrelerinin siyahlaşmaya elverişli olup olmadığı bu tepkimeyle anlaşılır.) [L]

DOPİNG i. (ing. *to dope,* ilâçlamak'tan *doping*). Bir spor müsabakası sırasında, vücuda üstün hareket ve enerji sağlamak için kullanılan uyarıcı ilâç. ‖ *Doping yapmak,* bazı özellikleri değiştiren veya çok arttıran bir maddeyi çok az miktarda vermek: *Bir sporcuya, bir yarış atına doping yapmak.*

— Elektron. Bk. KATMA.

— ANSİKL. *Doping* yapmak tehlikelidir, çünkü yorgunluğu gizlediği için atleti kendi fizyolojik yeteneklerini aşmaya sürükleyebilir; bu yüzden birçok tehlikeli durum ortaya çıkmıştır. (1967 Fransız turunda ingiliz bisikletçisi Simpson'un ölümü gibi.) Sporcular dopingi, kendilerine müsabakalarda olağanüstü bir gayret verdiği için gizli olarak kullanırlar. Bu amaçla, enjeksiyon yoluyle damara şırınga edilen veya tablet şeklinde ağızdan alınan ilâçlar kullanılır: amfetaminler, uyuşturucular, nikotinik asit tuzları ve esterleri, heptaminol, ksantik bazlar ve türevleri, kamfr ve türevleri, eter, dielkoilamidlerin türevleri, nisetamidler v.b. doping tesiri yapan ilâçlardır. Bu gibi ilâçların kullanılması bütün spor dünyasında olduğu gibi türk sporunda da yasaktır.

Bir sporcunun doping alıp almadığı, müsabakadan hemen sonra yapılan idrar ve tükürük tahlili ile anlaşılır. Doping kullandığı tespit olunan sporcu ağır şekilde cezalandırılır. Cezalar doping maddelerini almayı kolaylaştıran ve buna teşvik edenleri de kapsamına alır. Doping'e özellikle bisiklet yarışçıları, atletler ve futbolcular tarafından başvurulmaktadır. Öldürücü etki yapması bakımından olduğu kadar, fizyolojik yıpranmaya da yol açtığından doping kullanmak çok tehlikelidir.

Daha ağır dozlarda yarış atlarına verilen dopingler de bugüne kadar birçok atın ölümüne yol açmıştır. At yarışları kurallarına göre bu yasaklanmıştır. Atına doping yaptıran at sahibi, atın seyisi ve jokeyi ağır cezalara çarptırılmaktadır. (Türk hukuku henüz, doping için herhangi bir ceza koymamıştır.) [LM]

DOPPİA («çift» anlamında ital. k.). Eskiden İki-Sicilya krallığı ve Toscana dukalığında kullanılan altın para. (L)

DOPPLER (Christian), avusturyalı matematikçi ve fizikçi (Salzburg 1803 - Venedik 1853). Prag Teknik üniversitesinde (1847), Chemnitz Maden ve Orman akademisinde ve Viyana Teknik enstitüsünde (1850) profesör oldu ve bu şehrin Fizik enstitüsü müdürlüğüne getirildi (1851). 1842'de kendi adını taşıyan akustik olayını buldu, bu buluşu daha sonra Fizeau tarafından optik'e uygulandı. (L)

Doppler - Fizeau olayı. Akust. Bir gözlemciye göre hareket halinde olan bir ses kaynağından çıkan ses frekansının değişmesi. (Bir lokomotifin düdük sesi, lokomotif gözlemciye yaklaşırken incelir, uzaklaşırken kalınlaşır.)

— Opt. Işık dalgalarında görülen, ses dalgalarındakine benzer olay. (Gözlemciden uzaklaşan bir ışık kaynağının yayımladığı

Foto. U.S.I.S., Boudot-Lamotte (LAROUSSE)

ışık, ışık kaynağı hareketsiz olduğu zaman görülen ışıktan daha kırmızıdır. Yıldızların dikey hızlarını ölçmekte yararlanılan bu olay, evrenin genişleme teorisinin de temelidir.) [L]

DOPSCH (Alfons), alman tarihçisi (Lobositz, Bohemya 1868-Viyana 1953). 1908-1936 yılları arasında Viyana üniversitesinde profesörlük yaptı. Özellikle Ortaçağ iktisat tarihi üzerinde çalıştı. Eserleri: *Die Wirtschaftsentwicklng der Karolingerzeit* (Karolenjler Devrinde İktisadi Gelişme) [1912-1913]; *Die Wirtschaftlischen Und Sazialen Grundlagen der Europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit Von Caesar bis auf Karl I den Grossen* (Sezar'dan Charlemagne'a Kadar Avrupa'da Kültür Gelişmesinin İktisadî ve Sosyal Temelleri) [1918-1920]; *Herrschaft und Bauer in der Deutschen Kaiserzeit* (Alman İmparatorluğunda Devlet ve Köylüler) [1939]. (L)

DOPTER (Charles Alfred Henri), fransız askerî hekimi (Paris 1875 - Créon 1950). 1912'de bulaşıcı hastalıklar profesörü, sonra Val-de-Grace hastahanesine müdür oldu. Bulaşıcı hastalıklar, özellikle dizanteri ve beyin-omurilik menenjiti üzerinde incelemeler yaptı ve bunların her biri için tedavi edici serumların hazırlanma tekniğini gösterdi. (L)

DOR i. (yun. bölge *Doris*'ten). M. Ö. 1200'de Yunanistan'a gelerek Doris bölgesine yerleşen ve yunan kültürünü yaratan kavim mensubu. Bk. DOR'LAR. ‖ [İsim tamlamalarında] Dorlara ait, dorlarla ilgili.

— Arkeol. *Dor başlığı*, dor sütunu üzerinde yeralan başlığa verilen ad. ‖ *Dor sütunu*, dor nizamındaki yunan tapınağında kullanılan sütun. ‖ *Dor tapınağı*, dor nizamında yapılan yunan tapınağına verilen ad. Bk. ANSİKL.

— Ed. *Dor komedisi* veya *Sicilya komedisi*, Syrakusai'de gelişen bir yunan komedi türü.

— Leng. *Dor lehçesi*, Eski Yunancanın önemli lehçe ailesi. Bk. ANSİKL.

— Mim. *Dor düzeni*, genellikle, sütun kaidesinin olmayışıyle dikkati çeken eski yunan mimarî düzenlerinden biri. Bk. DÜZEN.

— Müz. *Dor makamı*, klasik yunan makamlarının başlıcası (Bk. ANSİKL). ‖ *Kilise dor makamı*, kilise müziğinin en geç X.yy. da kullanılan ve esas olarak *re* ile biten *re-mi-fa-sol-la-si-do-re* ıskalasına göre düzenlenmiş makamı.

— ANSİKL. *Dor lehçeleri*, M.Ö. XII.-IX. yy.'larda Yunanistan'ı ele geçiren son istilâcıların yerli halkın diline getirdikleri yenilikleri temsil eder. Dor lehçelerinin yayıldığı alan çok geniştir. Yazıtların incelenmesi bu lehçelerden pek çoğunun kesinlikle öğrenilmesine yol açtı. Başlıca lehçeler: *Lakonia, Girit, Rodos, Kyrene* (*Thera* lehçesinden doğdu) ve Sicilya'daki Yunan şehirlerinde konuşulan lehçeler. Yeni *Aka, Elaia* ve kuzeybatı lehçeleri (*Fokis, Lokris, Etolya, Epir*) aynı aileden sayılır. Koro şarkıları dor ülkesinde doğduğu için geleneksel olarak dor lehçesi lirik koro şiirinin dili sayılır; dor lehçesi, destan ve Lesbos biçimleriyle (Pindaros dili) karışan bir lehçedir; başlıca özellikleri, Attike trajedisi korolarında görülür. Epirharmos tarafından Syrakusai'de yaratılan komedi tıpkı Sophron tarafından yaratılan mim gibi önce dor lehçesinde yazıldı. Mim, Theokritos'un bazı idillerine örnek oldu. Phitagorasçı filozoflar da dor lehçesiyle yazdılar.

Dor lehçesinin en belirgin fonetik özelliği ortak yunancadaki uzun *a*'nın korunmasıdır; uzun *a*'nın çok kullanılması dor lehçesi telaffuzuna geniş ve tek düzeli sesler kazandırır; bu durum yabancıların kulaklarını rahatsız eder.

— Müz. *Dor makamı* iki tetrakort'tan meydana gelirdi: *mi-fa-sol-la* ve *si-ut-re-mi; la*, tonik (ana ses) görevini yüklenirdi. Her tetrakort'un ilk ve son sesleri (mi, la, si, mi) değişmez, ötekiler yer değiştirebilirdi. Bu sonuncular yerlerinde kaldığı takdirde diatonik tarz meydana gelirdi. Değişirlerse de ya kromatik, ya da sesdeş tarzın doğmasına yol açmış olurlardı. (L)

DOR veya **DORA**, İsrail'in kuzeybatısında, Hayfa'nın 25 km güneyinde liman. Kenan'lılar zamanında önemli bir liman olan Dor'da, bugün modern bir tarım merkezi olan Naşholim şehri kurulmuştur.

— ANSİKL. İsraillilerin buraya ilk saldırışlarında Yeşu başarı kazandıysa da İsrail, Kenanlıları şehirden atmadı. Dor, Süleyman'ın idare bölgelerinden biri olduğu gibi (*I. Krallar*, 4, 11) krallığın parçalanmasından sonra da İsrail'de kaldı. M.Ö. 722'de bir Asur eyaleti olan Dor'un başkenti olduysa da, Büyük Herodotos'un Dor yakınlarına Kayseriye şehrini yaptırmasından sonra önemini bütünüyle kaybetti. (L)

DORA BALTEA, İtalya'da ırmak; 160 km. Mont Blanc'ın eteğinden doğar, Ferret ve Aosta vâdilerinden geçerek buradaki hidroelektrik santrallerini besler, İvrea ovasına çıkar ve Chivasso'nun aşağı kesiminde Po'ya karışır. Buzulların erimesiyle beslenen ırmağın suları Temmuz ayında en yüksek seviyeye erişir. (L)

DORADA (LA), Kolombiya'da belediye (Caldas bölgesi). Bölge merkezinin kuzeydoğusunda, 195 m yüksl., 527 km²; 31 749 nüf. (*Doradenses* veya *doradunos*). Merkez Magdalena körfezinde önemli bir limandır. Buğday, çavdar, mısır, meyve, susam ve kakao çıkarır, hayvan beslenir. Gazoz fabrikaları, buz fabrikaları, kıl kesme işletmeleri. Önemli ticaret merkezi, havaalanı. (L)

DORADO, Kılıçbalığı* takımyıldızının latince adı. (Kısaltması: DOR.) [L]

DORADO MONTERO (Pedro), ispanyol hukukçusu (Nevaccarros, Salamanca 1861-Salamanca 1919). Köylü bir ailenin çocuğudur. Salamanca'da, hukuk, felsefe ve edebiyat öğrenimi. Sonra Bologna'ya gitti (1885-1887). Orada, ceza hukuku alanındaki pozitivist doktrinleri inceledi. İtalya'da bulunduğu sırada yazdığı eserler: *La Antropologia Criminal en İtalia* (İtalya'da Antropoloji) [1889]; *El Positivismo la Ciencia Juridica y Social İtaliana* (İtalyan Hukukunda ve Sosyal Biliminde Pozitivizm) [1891]. 1887'de doktorasını verdi, Salamanca'da profesör yardımcılığı yaptı. 1883'te Granada Üniversitesi Siyasî ve İdarî Hukuk kürsüsünde ders verdi. Sonradan Salamanca Ceza Hukuku kürsüsüne getirildi. Ortaya koyduğu ceza öğretileri, pozitivist, koreksiyonalist ve Krauseu okulları arasında yer alır.

Dorado'ya göre, ceza hukuku, bastırıcı değil, koruyucu olmalıdır. İşçi sınıfının hak sorunu ile ilgilendi, işçiyi tutan basında önemli yazılar yayımladı. Eserleri: *Problemas de Derecho Penal* (Ceza Hukuku Meseleleri) [1895]; *De Criminologia y Penologia* (Kriminoloji ve Ceza Usulü Üzerine) [1906]; *El Derecho Protector de los Criminales* (Suçlularla İlgili Koruyucu Hukuk) [1916]. Öteki yazıları *Naturaleza y Functon del Derecho* (Hukukun Nitelik ve Görevi) [1927] adı altında toplanarak yeniden basıldı. (L)

Dorak hazinesi. Bursa yakınında Apolyont gölüne bakan bir kayalıktaki Erken Bronz çağı mezarlarında bulunarak (1955-1956) James Mellaart tarafından kaçırılan hazine. James Mellaart yaptığı kazıda 3×2 m boyutlu bir sandık mezarda bir hükümdarla karısının; daha küçük bir mezarda da bir erkek cesedinin kalıntılarını buldu. Mezarlardan zengin ölü hediyeleri ele geçirildi. Erkeklerin silâhları, kadının da ziynetleri ve özel eşyası ile birlikte gömüldüğü görüldü; büyük bir titizlikle işlenmiş olan kadın heykelciklerine rastlandı. Mezarlarda bulunmuş tahtadan, altın kaplamalı, taht kalıntısındaki hiyeroglif yazıdan mezarların hangi devre ait olduğunu anlamak mümkün oldu. Bu Mısır hiyeroglif yazısında, Eski Mısır'daki V. Sülâlenin ikinci kralı olan Sahure'nin de adı geçmektedir. Mezardaki, eşyalar çok değişik ve uzak bölgelerle alışveriş yapıldığını belirtecek niteliktedir: amber, turkuaz, fildişi, cam-kristal ve demir. Öte yandan, organik yapısına ve şekillerine tamamen Mısır zevkinin zarafeti hâkimdir. Küçük heykelcikler, çağının giyim özelliklerine ait önemsiz bazı teferruatı belirttiği gibi, kıyafetlerden, silâh, çanak-çömlek, ev eşyası v.b. ye kadar gösterilen titizliği belirtmesiyle de ilgi çekicidir. Alacahöyük'te ise bu titizlik, sadece dinî eşyalara gösterilmiştir. (M)

DORANTES (Pedro), ispanyol fatihi (öl. 1580). 1521-1522 Arasında komüncüler'e karşı savaştıktan sonra, Yeni İspanya'ya (Mexica) gitti. Oradan, Alvaro Nunez Cabeza de Vaca ile Brezilya'ya (1541), sonra Paraguay'a (1542) geçti. Cabeza de Vaca'nın düşmesi ve hapsedilmesiyle sonuçlanan darbeye katıldı. *Relaciones* (Anlatılar) adlı bir eseri vardır. (L)

DORA RİPARİA, İtalya'da ırmak; 125 km. Monginevro boğazı yakınından doğar, Susa vâdisinin sularını akaçlar. Susa şehrinin aşağısında vâdisi genişleyen ırmak, Torino'da Po ırmağına kavuşur. (L)

DORAT (takma adı Jean DİNEMANDİ), fransız şairi ve hümanisti (Limoges 1508-Paris 1588). Ronsard ile Du Bellay'nin öğrenci oldukları Collège de Coqueret'de müdür (1547). Latince yazdığı şiirleri *Poematia* (Şiirler) [1586] adı altında yayımlandı. Pléiade topluluğunu meydana getiren yedi şair arasında Dorat'nın da adı vardı; fakat ancak Peletier du Mans (1582) öldükten sonra Ronsard onu bu şairler topluluğuna aldı. Ronsard o ana kadar büyük saygı duyduğu hocasını öğrencileriyle bir tutmak istemişti. (L)

DORATİ (Antal), macar asıllı orkestra yöneticisi (Budapeşte 1906). Sonradan amerikan uyrukluğuna geçti. Müzik öğrenimini özellikle Bela Bartok ve Zoltan Kodaly'nin yanında yaptı. Minneapolis orkestrasını yönetti (1949-1960), bu orkestrayle İstanbul ve Ankarada konserler verdi. Daha sonra Londra'ya yerleşti ve yönetici olarak dünya çapında ün yaptı. (L)

D'ORBAY (François), fransız mimarı (Paris 1634-ay.y. 1697). Çağının başlıca anıt planlarının düzenlemesinde, Quatre Nations kolejinin, Observatuvar'ın, Louvre'un sıra sütunlarının, Versailles şatosundaki Aynalar galerisinin ve İnvalides'in kubbesinin yapımında büyük bir payı olduğu sanılmaktadır. (L)

DORCADİON i. Uzunlamasına beyaz çizgili, siyah veya gri renkli oldukça ağır böcek. Açık kuru yerlerde yaşar. Kurtçuğu buğdaygillerin dibinde yerleşir ve köklerini kemirir. (Avrupa'dan Çin'in kuzeyine kadar pek çok türü bilinir. Kınkanatlıların *cerambycidae* familyasından.) [L]

DORCATOME i. Dallı duyargalı, yuvarlakça küçük böcek. (Kurtçuğu kurumuş ağaçlarda veya mantarlarda yaşar. Kınkanatlıların *anobiidae* familyasından.) [L]

DORCE i. Tibet'te buddhacıların ibadet sırasında kullandıkları kutsal âlet. Muhafaza edilmekte olduğu Sera manastırının yakınına bir mucize sonucunda düşen *vacra*'yı, yani tanrı Indra'nın yıldırımını temsil eder. (Dorce, cinlerle mücadele etmek ve onları yok etmek için en iyi silâh, dolayısıyle de mutluluğu elde ederek mutsuzluktan korunmak için en etkili tılsımdır. Birçok buddha veya bodhisattva heykelinin ve cinlerle mücadeleyle görevli bütün tanrıların elinde görülür. Âyin yapan rahip dorce'yi her zaman yanında bulundurur. (L)

DORCHESTER, Büyük Britanya'nın güneyinde şehir, Dorsetshire'ın idare merkezi, Frome kıyısında; 12 500 nüf. Britonlar zamanında kurulan Dorchester, Roma çağında *Durnovaria* adıyle önemli bir şehir oldu. Romalılardan sonra sürekli olarak geriledi. Yakınında ilk tarihî çağdan ve roma çağından kalma ilgi çekici eserler vardır: Maiden Castle v.b. (L)

DORCHESTER, Büyük Britanya'da (Oxfordshire) şehir, Oxford'un güneydoğusunda, Thames kıyısında; 900 nüf. Önce Romalıların, sonra Saksonların eline geçen şehirde 635'te kurulan piskoposluk, Wessex* ve Mercie* krallıklarını içine alıyordu. 1087'de piskoposluk Lincoln'a aktarıldı ve şehir o tarihten sonra bütün önemini kaybetti. Saint-Peter ve Saint-Paul kilisesi vitrayları ile tanınmıştır. (L)

DORCHESTER, Kanada'da (Québec) idare bölümü, Doğu kantonlarında; 39 000 nüf. İdare merkezi, *Sainte-Hénédine*. (L)

DORCHESTER (lord Guy CARLETON). Bk. CARLETON.

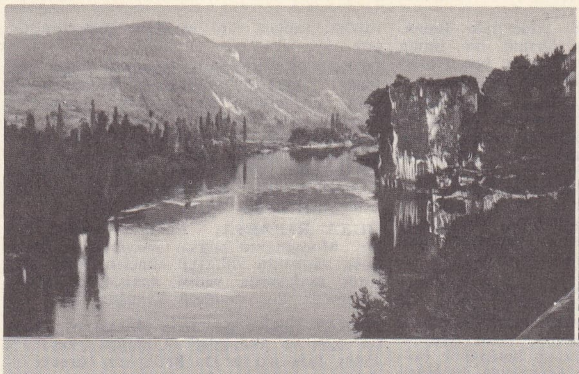

Vitrac yöresinde **Dordogne** nehri

Dordogne vâdisi, Belcastel şatosu

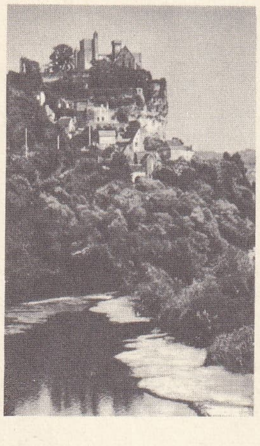

beynac şatosu

DORCİYEV (Hambo Agvang), rus siyaset adamı (Transbaykalya 1853 - Verhne-Udinsk 1938). Rus yurttaşı olan Dorciev 1873'te Tibet'e giderek Dalay-Lama XIII'ün danışmanlığını yaptı. Dorciev, Tibet'in rus taraflısı bir siyaset gütmesini sağladı, sonunda rus lamacılarının manevî önderi oldu. (L)

DORCUS i. Küçük geyik böceği. Alt çenesi orta uzunlukta, gövdesi sağlamdır. (Avrupa'da görülen *dorcus parallelepipedus,* siyahımsı esmerdir. Yaşlı ağaçlar üzerinde yaşar, çünkü kurtçuğu, çürük odun içinde kolayca dehlizler açarak gelişmesini orada tamamlar. Kınkanatlıların, *lucanidae* familyasından.) [L]

DORDOGNE (LA), Fransa'da Massif Central'de ve Akitanya havzasında ırmak, Garonne'un (sağ kıyı) kolu; 490 km. Dordogne, *Dore* adı altında, Sancy tepesinden (Puy-de-Dôme) doğar. Önce Mont-Dore ve La Bourboule aracılığıyla batıya doğru akar, sonra güneye kıvrılır. Soldan Rhue, Maronne ve Cére'i aldıktan sonra, Quercy ve Périgord'un kalkerli yarları arasında büklümler çizerek akar, Souillac'a geçer, sağdan Vézère'i alır, sonra Ambès dilinde Garonne'a katılır ve Gironde'u meydana getirir. Dordogne'un ortalama debisi 405 m³/s'dir ama en yüksek debisi 5 700 m³/s'yi bulur.

— *Dordogne idare bölgesi,* Fransa'da Akitanya havzasında idare bölgesi, Massif Central'in kenarında; 9 244 km²; 375 000 nüf. İdare merkezi, *Périgueux.* İdare bölgesinin kuzeydoğu sınırı koruluk *Limoges* tepelerinde, büyük kısmı ise *Perigord* topraklarında uzanır. Yaylalar kestane ağacı ve meşe ormanlarıyla örtülüdür. İdare bölgesinde tahıl (buğday) ve meyve (ceviz, elma, armut, erik) tarımı yapılır; koyun ve çift öküzü yetiştiriciliği de önemli bir gelir kaynağıdır. En verimli tarım alanları (buğday, mısır, tütün) ve otlaklar vâdilerdedir. (L)

Roland DORGELES
Charles Garry'nin deseni
1915'te

DORDRECHT, Hollanda'da (Güney Hollanda) liman şehri, birçok nehir kolunun (Eski Maas, Merwede, Yeni Merwede, Kil) kavşağında; 88 500 nüf. XIII.-XV. yy. dan kalma kilise; belediye binası; eski evler; müzeler. Çok faal tersaneler. Ağır metalürji. Makine, kamyon yapımı. Elektrik malzemeleri. Kimya ve patlayıcı maddeler sanayii. Cam fabrikası. De Witt kardeşler, coğrafyacı Paulus Merula (XVI. yy.) ve ressam Ary Scheffer burada doğdular.

— Tar. Ortaçağda hollanda kontlarının oturduğu Dordrecht, ülkenin başlıca ticaret merkeziydi. XIV. yy. da büyük ölçüde gelişti ve Brugge ile rekabete başladı. Merwede kıyısındaki elverişli konumu sayesinde limanına sık sık ingiliz, Akitanya ve Baltık tekneleri gelirdi. İki kere (1295 ve 1337 de) yün yüklü ingiliz gemilerinin uğrağı oldu. Hollanda kontlarının verdiği imtiyazların çekiciliğine kapılan Hansalılar, şehri düzenli olarak uğradıkları bir konaklama yeri haline getirdiler. 1299'da Dordrecht, Lek'e gidenlerin uğrağıydı ve 1338'den itibaren Hansa birliğinin bütün ticareti bu şehirden geçmeğe başladı. XIV. yy. ın ikinci yarısında Brugge ile Hansa arasında anlaşmazlık çıkınca, Hansalıların hepsi Dordrecht'e göçtüler; ama sonunda Brugge'ye geri döndüler ve Dodrecht büyük flaman limanı için ciddî bir rakip olmaktan çıktı. 1572'de burada toplanan Hollanda meclisi Orange'li Willem'e kral adına «stathouder» unvanını verdi. (L)

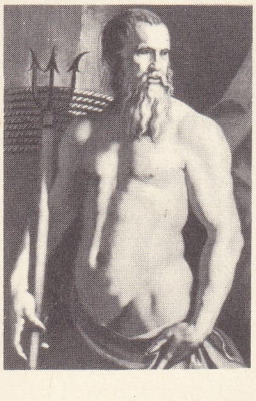

Andrea DORİA
Bronzino'nun eseri
Bréro müzesi, Milano

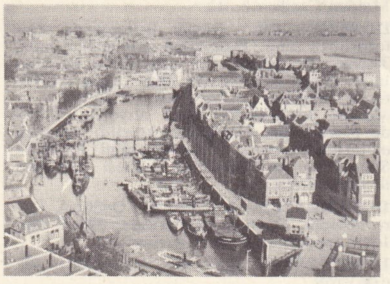

DORDRECHT

Dordrecht sinodu, birçok ülkeden gelen protestan dinbilimcilerin 1618 kasımından 1619 mayısına kadar Dordrecht şehrinde (Birleşik eyaletler) meydana getirdikleri meclis. Amacı Arminius'çularla Gomanus'çular arasındaki anlaşmazlığı çözmekti. Arminiusçular kilisede bozgunculuk yapmakla, dine saygısızlık etmekle suçlandılar ve dinî görev yapmaları yasaklandı. Gomanus'çuların zaferi, Oronge'li Willem taraftarı tepkinin şiddetlenmesine, Oldenbanevelt'in öldürülmesine ve Grotius'un suçlanmasına yol açtı. (L)

DORE (la), Fransa'da Auvergne'de ırmak, Allier'nin sağ kolu; 140 km. Vâdisi ırmağın doğduğu Livradois tepelerini Forez tepelerinden ayırır. (L)

DORE (Gustave), fransız ressamı ve desinatörü (Strasbourg 1833-Paris 1883). Büyük bir yaratma gücüne sahipti. 120'den fazla kitap resimledi. En ünlüleri şunlardır: Dante'nin *Cehennem*'i (1861); *Don Kişot* (1863); Balzac'ın *Eğlenceli Hikâyeler*'i (Contes Drolatiques) [1855]; *Les Aventures du Baron de Münchhausen* (Münchhausen Baronunun Serüvenleri) [1866]. Gustave Doré'nin kitap resimlerinin çoğu yorumlayıcı gravürlerdir. Doré, kompozisyonun ana çizgilerini ve başlıca leke değerlerini belirtir, geri kalan kısmını Pannemaker, Gusman, Pisano gibi ustalar tamamlardı. En ünlü litografyası, Gérard de Nerval'in acıklı ölümünü gösterenidir (1855). Aynı romantik tarzda yapılmış suluboya, yağlıboya resimleri ile birkaç heykeli Bayonne, Grenoble, Montpellier, Rouen, Versailles müzelerindedir. En ünlü heykeli, Paris'te Malesherbes alanında Alexandre Dumas heykelidir (1882). [L]

DORE (MONTS). Bk. MONT-DORE *dağ kütlesi.*

Dorel işlemi, fotokopiye dayanan bir çeşit baskı usulüne verilen ticarî ad. (L)

DORET (Gustave), isviçreli besteci (Aigle, Vaud 1866-Lozan 1943). Belli başlı eserleri: *Bağcılar Bayramı* (1905), *Aliénor, Tell, Davel, Öküz Çobanları, Hassli Cücesi, Isırgan Dokuyan Kadın.* Jacques-Dalcroze gibi o da, opera ve melodileriyle isviçre halk sanatına yeni bir görüş getirdi. (L)

DORGELES (Roland) [Roland LÉCAVELÉ'nin takma adı, sonradan asıl adının yerini aldı], fransız yazarı (Amiens 1885). Güzel Sanatlar okuluna devam etti, sonra gazetecilik yaptı. Birinci Dünya savaşında gönüllü olarak askere yazıldı. 1917'de ilk romanını yayımladı: *La Machine à Finir la Guerre* (Savaş Bitirme Makinesi). 1919'da *les Croix de Bois* (Tahta Haçlar) romanıyle tanındı. Daha sonra gene savaş konusunu işleyen romanlar yazdı: *le Cabaret de la Belle Femme* (Güzel Kadın Meyhanesi) [1919]; *le Reveil des Morts* (Ölülerin Uyanışı) [1923]; *Tout est à Vendre* (Her Şey Satılık) [1956]. Hatıra kitapları: *Portraits Sans Retouchés* (Rötuşsuz Portreler) [1952]; *Promenades Montmartroises* (Montmartre'da Gezintiler) [1961]; *Au Beau Temps de la Butte* (Butte'ün Güzel Çağı) [1963]. Son olarak *A bas l'Argent* (Kahrolsun Para) [1967] romanını yayımladı. (L)

DORİ —, yun. *dory,* mızrak teriminden alınan ve bazı kelimelerin başına getirilen önek. (L)

DORİ, Yukarı-Volta'da idare çevresi merkezi, cumhuriyetin kuzeydoğusunda, Pöller'in hayvan yetiştirdiği bölgede; 3 500 nüf. — *Dori idare çevresi,* 117 000 nüf. (L)

DORİA, cenovalı aile; bütün Ortaçağ boyunca, Almanları tutan Ghibellino partisinin başında bulundu. Halk cumhuriyetinin kuruluşu sırasında (1339), siyasî hayattan uzaklaştırıldı, üyeleri arasından, devlet adamları, birçok denizci ve bilgin yetişti: OBERTO, Meloria deniz savaşında Pisa donanmasını bozguna uğratan denizci (1284); —CORRADO, Oberto'nun oğlu, Guelfo (papa taraflıları) partisini iş başından uzaklaştıran (1296) Ghibellino partisinin başlarından biri; — LAMBA, Curzola'da venedik donanmasını yendi (1298) ve cenova donanmasının gücünü en yüksek aşamaya ulaştırdı; — PAGANO, İstanbul'da (1352) ve

Gustave DORE: Dante'nin cehennemi için kapak resmi
Cabinet des Estampes, Paris

Foto. T.C.F., Bretocq - Meyer - Hein - Arch., X, Brogi-Giraudon, Hollanda Turizm bürosu (LAROUSSE)

Porto Longo'da (1354) venedik donanmasını yendi; — LUCİANO, Chioggia savaşı kahramanlarından. Pola galibi (1379); — PİETRO, Luciano'nun kardeşi, Venedik'i ele geçireceği sırada Pola'da öldürüldü (1380); — FİLİPPİNO, François I'in hizmetinde amiral. Capo d'Orso'da bir ispanyol donanmasını yendi (1528).

— Andrea **Doria,** amiral (Oneglia 1466-Cenova 1560), papa İnnocentius VIII'in, Urbino dükü Federico'nun, sonra Napoli kralları ve Alfonso II'nin hizmetlerine girdi. Kutsal topraklara yaptığı bir geziden sonra, Napoli krallığını eline geçiren Charles VIII'in kumandanlarından Giovanni della Rovere'ye bağlandı ve Rocca-Guillelma'yı Gonzalve de Cordoue'ya karşı savundu. Kuzey Afrika'daki türk denizcileriyle savaşmak üzere 8 kalyondan meydana gelen bir filo kurdu. 1519'da Pianoşa'da Türklerle çarpıştı. François I ile Karl V arasındaki mücadelede fransız filosunun kumandanlığını üstüne aldı ve imparatorun donanmasına karşı Marsilya açıklarında bir zafer kazandı (1524). İspanyol amirali Moncada'ya karşı Capodomo'da bir zafer kazandıktan sonra (1528), Lautrec tarafından kuşatılan Napoli'yi abluka altına aldı. Fakat, Cenova'nın zararına olarak Savona'ya imtiyazlar verilmesini istemediği, fransız sarayında aleyhine iftiralar yapıldığı ve tutuklama emri verildiği için rütbe ve nişanlarını François I'e iade ederek Karl V'in hizmetine girdi. Cenova'yı fransız hâkimiyetinden kurtardı ve bağımsızlığa kavuşturdu. Karl V tarafından Melfi prensliğine getirildi. Barbaros Hayreddin Paşanın Akdeniz'deki başarılı harekelerini önlemekle görevlendirildi: önce Afrika kıyılarında bir köprübaşı sağlamak amacıyle Şerşel üzerine yürüdü. Barbaros bunu haber alınca Doria'yı Mallorca adaları yakınında karşılamak üzere Sinan Reis ile birlikte yola çıktı, fakat iki donanma karşılaşamadı. Andrea Doria, Şerşel'e asker çıkarmayı başardı, fakat büyük kayıplara uğradı; Septe boğazını aşarak Sevilla'ya sığındı. 1532'de Mora'daki Koron'u ele geçirdi, fakat Barbaros tarafından Preveze'ye sığınmaya zorlandı. Osmanlı-Venedik savaşı (1537-1540) başladıktan sonra Akdeniz'deki türk zaferleri Avrupa'da büyük yankılar uyandırdı, hazırlanan haçlı deniz seferine venedik, papa, malta, ispanya, portekiz donanmaları katıldı; kumandanlığına da Doria getirildi. Barbaros Hayreddin, Andrea Doria'yı Preveze açıklarında savaşa zorladı. Doria'nın kumandasında 160 kadırga, kalyon ve 140 çeşitli savaş gemisi, Barbaros'un kumandasında ise 160 kadar çektiri vardı. Doria osmanlı donanmasını Preveze açıklarına sürüklemeğe çalıştıysa da osmanlı donanmasının iyi idaresi karşısında yenilgiden kurtulamadı (eylül 1538). Andrea Doria, Korfu üzerine çekildi. Sonra, Karl V'in 1541'de Cezayir'e taarruzuna katıldı. 1543'te Nice'i Fransızlardan kurtarmak teşebbüsünde bulundu. 1547'de Cenova'da Fieschi komplosunu kan dökerek bastırdı. Cenova şehri Andrea Doria için bir heykel dikmiş, üzerine de «Vatanın babası» kitabesini koymuştur. — PAOLO MATTEO, filozof (Cenova 1662'e doğr.-Napoli 1746). *İdea d'una Perfetta Republica* (En İyi Bir Cumhuriyet Üstüne Düşünceler) adlı eserin yazarı. — GİUSEPPE PAMFİLİ (1751-1816), 1785'te kardinal. (ML)

DORİA (Giacomo), italyan tabiat bilgini ve gezgini (La Lpezia 1840-Cenova yakını, Borzoli 1913). İran'a ve Borneo'ya yaptığı bilimsel inceleme gezilerinden sonra güzel bir hayvan ve bitki koleksiyonu meydana getirdi; Cenova Tabiî Bilimler müzesini kurdu ve donattı. *Archivio per la Zoologia, l'Anatomia e la Fisiologia* (Zooloji, Anatomi ve Fizyoloji Arşivi) adlı bir derleme yayımladı; *Annali del Musea Civico de Genova* (Cenova Müzesi Tabiat Tarihi Yıllığı) adlı dergiyi kurdu. (L)

Dorian Gray'ın Portresi (*The Picture of Dorian Gray*), Oscar Wilde'ın tek romanı; roman önce bir amerikan dergisi olan *Lippincott's Monthly Magazine*'de yayımlandı. 1891'de de kitap halinde basıldı. Romanın kahramanı genç ve yakışıklı Dorian Gray, bir ressam dostunun yaptığı portresini incelerken, yaşlanacağını düşünerek korkuya kapılır. Bir mucize sonucunda, Dorian Gray'ın içine gömüldüğü kötülükler ve suçların izleri portre üzerinde belirir ve ona iki yüzlü hayatını sürekli olarak hatırlatmağa başlar. Bedence bir çöküntüye uğramamıştır, ama portrenin ruhunda yarattığı bunalıma dayanamayan Dorian Gray, tabloya bir hançer saplar ve sanki kendisini bıçaklamış gibi düşüp ölür. Bir saniyede tablo, hiç değişmeyen eski biçimini alır; oysa ölü, kırışmış yüzüyle iğrenç bir ceset haline gelmiştir. Romanın masalsı havası ve konunun orijinalliği büyük yankılar yarattı; Victoria çağı ahlâkının ikiyüzlülüğüne karşı sert bir tepki sayılan romanın başında, Wilde'ın, sanat anlayışını açıkladığı bir önsözü de vardır. (→ Bibliyo.) [L]

DORİDİDAE i. Arttansolungaçlı karındanbacaklı yumuşakçalar familyası. Birçok cinsi, özellikle doris cinsini kapsar. (Denizde yaşayan bu hayvanların ağız dokunaçları az gelişmiştir. Çekilgen solungaçları anus çevresinde taç biçimindedir.) [L]

DORİEUS, ıspartalı prens (öl. M.Ö. 500'e doğr.), kıral Kleomenes'in kardeşi. Libya'ya yerleşmek istedi, fakat halk tarafından koğuldu; Tanrıların isteği üzerine, Sicilya'ya yöneldi ve orada Erkys'te bir koloni kurdu. Egelilere karşı yapılan bir savaşta öldürüldü. (L)

DORİEUS, rodoslu atlet (M.Ö. V. yy. sonu), Nemea ve İsthmia ve Olympia oyunları şampiyonu. Ispartalı'lardan yana Atinalı'lara karşı savaştı, 407 yılında esir düştü. Kurtulmalık karşılığında hürriyetine kavuştu. Atinalılar'ın safına geçti. Ispartalılar tarafından yakalanıp öldürüldü. (L)

DORİGNY, birçok sanatçı yetiştirmiş olan bir fransız ailesi: MİCHEL, ressam ve gravürcü (Saint-Quentin 1617-Paris 1685). Birçok eserinin ofortlarını yaptığı ve etkisinde kaldığı Simon Vouet'nin öğrencisi ve damadı. Vincennes şatosunu süsledi. — LOUİS, ressam ve gravürcü (Paris 1654-Verona 1742), Michel Dorigy'nin oğlu. Yıllarca Verona'da kaldı ve büyük dekorasyonlar yaptı. En büyük eseri Trento'daki Santa Maria Maggiore kubbesidir. — NİCOLAS, gravürcü (Paris 1657-ay. y. 1746), Louis Dorigny'nin kardeşi. Önce tarihî resimler yaptı, sonra gravür üstüne çalıştı ve İtalya'da yirmi sekiz yıl kaldı. 1711'de Fransa'ya döndü. Charles II tarafından İngiltere'ye çağrılarak Hampton Court'ta Raffaello'dan kopyalar yapmakla görevlendirildi. (L)

DORİMAKHOS, yunan generali (Aitolia'nın Trikhonion bölgesi, M.Ö. III. yy.). M.Ö. 221'de Aitolialıların başkumandanı (Strategos) oldu. Messenia üzerine yürüdü, 220'de Akhaia'lıları Kaphya'da yendi. 219'da Hepeiros'ta (Epir) savaştı ve Dodone tapınağını yaktı. Bir yıl sonra Tesalya'ya girdi, fakat Makedonya kralı Philippos III tarafından geri püskürtüldü. 204'te Aitolia kanunlarını yeniden düzenleyen kurulda yer aldı. (L)

DORİOT (Jacques), fransız siyaset adamı (Bresles, Oise 1898 - Almanya 1945). Komünist gençlik teşkilâtı üyesiydi. Sonra bu teşkilâtın genel sekreteri oldu. 1924'te milletvekili seçildi. Komünist partisinden atılınca komünizmin en büyük düşmanı kesildi. Faşist eğilimli P.P.F.'yi (Parti Populaire Française) [Fransız Halk partisi]) kurdu. Solcu Halk cephesiyle savaştı. 1940'ta işbirlikçi siyasetin öncülerinden biri oldu. Alman ordusuna katılarak Doğu cephesinde ruslara karşı döğüştü. 6 Haziran 1944'te müttefik ordularının Fransa'ya çıkmasından sonra Almanya'ya kaçarken müttefik uçakları tarafından makineli tüfekle taranan otomobilinin içinde öldü. (L)

DORİS i. Arttansolungaçlı yumuşakça. (*Dorididae* familyasının örnek tipi.)

— ANSİKL. *Doris*'lerin gövdesi elips biçiminde ve yassıdır. Ağız dokunaçları az gelişmiştir; büzülgen solungaçları gövdenin arka kısmında bir boşluğun içinde bulunur. Ağız bir kütikül tabakasıyle korunur. Dünyanın bütün denizlerinde yaşayan pek çok türü vardır. (L)

DORİS. Yun. mit. Okeanos ile Tethys'in kızı, Nereus'un karısı ve elli Nereis'in anası. Latin şairlerinin dilinde adı bazen deniz anlamına gelir. — Eurotas'ın kızı olan bir Nereis. (L)

DORİS. Esk. coğ. Orta Yunanistan'da dağlık bölge. Kuzeyde Oite tepesiyle sınırlıdır. Dar ovası eskiden tahıl ve otlaklarca zengin olan Kephisos nehri, aşağı kesimiyle bu bölgeyi sular. Başlangıçta *Dryopia* ve *Dryopis* adı verilen Doris'e, başlıca dört şehri (Boion, Kytinion, Erineon ve Pindon) yüzünden *Dorike Tetrapolis* de denilmiştir. (L)

DORİS. Esk. coğ. Önasya'nın eski Karia kıyılarını kaplayan güneybatı bölgesi. Bu bölgede Heksapolis adı verilen şu altı şehirden meydana gelme bir topluluk kuruldu: Kıta'da Knidos ve Halikarnassos, Kos adasında Kos, Rodos'ta İalysos, Kameiros ve Lindos. Sadece dinî nitelikte bir topluluk meydana getiren bu bölgenin merkezi Knidos yakınında, Triopion burnundaki Apollon tapınağıydı; burada Apollon, Poseidon ve superileri için şenlikler düzenlenirdi. Dor'ların bütün öteki adaları (Kalymna, Nisyros ve Melos, Thera, Astypalaia v.b. gibi yine Dorların olan Kyklades'leri) dışta bırakan dinî birlik beş siteden (Pentapolis) ibaret kaldı; çünkü yunanlılaştırmakta olduğu Karia'lılara, özellikle de etkisi altında kaldığı İonia'lılara sıkı sıkıya bağlı olan Halikarnasos birlikten çıkarılmıştı. Pentapolis'i meydana getiren şehirler, coğrafî durumları sayesinde Girit, Suriye ve Mısır arasındaki ticareti kontrol ettikleri ölçüde zenginleştiler, fakat medeniyetlerini, çok yakınlarındaki İonia medeniyeti gölgeledi. (L)

DORİSCİ. Esk. coğ. İranda halk. Aria, Carmania ve Drangiana sınırında yaşarlardı. (L)

DORİSLAUS (İsaac), hollandalı hâkim (Alkamaar 1595-La Haye 1649). İngiltere'de yerleşti. Amirallik mahkemesinde hâkimlik yaptı, Charles I'in mahkûmiyet kararının yazılmasına katıldı. *Commonwealth* (İngiliz Milletler Topluluğu) ile Hollanda (Birleşik eyaletler) arasında bir ticaret anlaşması sağlamak için gittiği La Haye'de kralcı mülteciler tarafından öldürüldü. (L)

DORİVAL (Bernard), fransız sanat yazarı (Paris 1914). Devlet Çağdaş Sanatlar müzesi yöneticisi ve Louvre okulu profesörü (1941) oldu. Yayımladığı kitaplar: *la Peinture Française* (Fransız Resim Sanatı) [1942]; *Les Etapes de La Peinture Française Contemporaine* (Çağdaş Fransız Resim Sanatının Merhaleleri) [1943 - 1946]; *Cézanne*, Rouault, Desnoyer üzerine monografiler; Dufy'nin bir tablosu üzerine yazdığı *la Belle Histoire de La Fée Electricité* (Elektrik Adlı Perinin Güzel Hikâyesi) [1953], *Les Peintres du XX. Siècle* (XX. yy. Ressamları) [1957]. (L)

dorking

DORKİNG, Büyük Britanya'da (Surrey) şehir, North Downs'ın eteğinde; 22 600 nüf. — Yakınında Polesden Lacey şatosu (resim koleksiyonu). [L]

DORKİNG i. İngiliz tavuk ırkı. (Bu ırkın güzel tüylü ve eti lezzetli birçok çeşidi vardır.) [L]

DOR'LAR, yun. **Dorieis** veya **Dorioi,** Yunan yarımadasına M.Ö. XII. yy. dan itibaren giren halk. Bazı modern tarihçiler tarafından, «hakkında tarihî belgeler yoktur ve Homeros destanlarında zikredilmiyor» diye reddedilen Dor göçünün tarihî bir gerçek olduğuna şüphe yoktur. Tesalya'dan ve hattâ Makedonya'dan başlayarak Peleponnesos'un güney ucuna kadar, başta Mikenai ve Tiryns olmak üzere, Aka'lar devrine ait birçok şato, şehir ve kasabanın M.Ö. 1150 yılından sonra büyük tahribata uğramış veya terkedilmiş olması, yahut bunların yıkıntıları üzerinde Dor'lara ait meskenlerin bulunması, Yunanistan'ın üzerinden büyük ve yıkıcı bir göç dalgasının geçtiğini açıkça göstermektedir. Yunan efsanelerinde, kovuldukları ülkeye geri dönen Herakles'in çocukları diye anlatılan Dor'lar, bir Mısır yazıtının (M.Ö. 1200) okunabilmesi ve Vardar boyunca yapılan arkeoloji çalışmaları sayesinde daha iyi tanındı. Tuna bölgesi sınırında yaşayan kuzeyli Dor'lar, Trakya ve İllyria kavimleri arasındaki kaynaşma sırasında Yunanistan'ın kuzeyine sürüldüler. Dor akını Tesalya'yı aştıktan sonra Pindos'un her iki yakasında ikiye bölündü: bir kol, Aspropotamos (Akheloos) ve Epir yoluyle Korinthos körfezine ulaştı; diğeri de Maliakos körfezine vardı: Peloponnesos'u fethet-

Foto. LAROUSSE

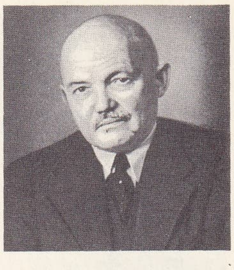

Claudius DORNİER

tikten sonra yakıp yıkarak körfezleri aştı: Mykenai yakıldı, Tiryns'te taş üstünde taş kalmadı. Arkadia dışta kalmak üzere bütün Peloponnesos aslında Kuzey Yunanistan yönünde Dor'ların geçit bölgelerinden biri idi. Dor'lardan çok daha yüksek bir kültüre sahip olan Akaların her yerde yenilmesi Dor'ların demir silâh kullanmaları yüzünden olmalıdır.

Dor kabileleri, birbirinin, arkasından birçok dalga halinde Yunanistan'a geldikten sonra, bu ülke zamanla kendilerine yetmediği için Akaların takip ettikleri yollardan Ege adalarına göçmeğe başladılar, Girid'i işgal ettikten sonra Kithairon, Thera ve Melosu ele geçirdiler, buradan doğuya giderek Rodos ve Kos adaları ile bu adaların karşısındaki Anadolu kıyılarında Reşadiye ve Bodrum yarımadalarını işgal ettiler, bölgelerde en önemli şehir olarak Halikarnassos ve iki limana sahip Knidos'u «deve burnu harabesi»ni kurdular. Yunan Ortaçağının sonunda başlayan kolonileştirme hareketinde Dor'lar doğuda ilerleyerek Lykia'nın doğu sahillerinde Phaselis, Ovalık Kilikya'da Soloi kolonilerini meydana getirdiler. Yüzyıllarca sürdüğü anlaşılan bu göçler ve kargaşalıktan sonra Yunanistan'da Aka medeniyeti yıkıntıları üzerinde, Anadolu kıyılarında ise ikinci binyıl Aka medeniyetinin devamı olan yeni medeniyetlerle karşılaşır.

Dor yayılışının sonuçları önemlidir: ırkların karışmasıyle Dor'ların arı ırk fikrine dayanan efsanelerinin ortadan kalkması, Dor-öncesi halkların istilâcılardan kaçması; Peloponnesos'lu Akhai'lılar Arkadia'ya sığındılar ve uzun süre geri bir hayat yaşadılar. Geleneksel olarak Dor'lara mal edilen yenilikler (demir işlenmesinde ustalık, ölülerin yakılması) konusunda kesinlikle bilinen tek şey, bu yeniliklerin Dor'ların Yunanistan'a geldikleri zamanda ortaya çıktığıdır. Askerî ve sivil eğitimde Dor töreleri bellidir: Isparta ve Girit'te gençlik birlikleri (agelai); erişkinlerin birarada yemek yemeleri (andreia); savaşçı Dor'ların büyük başarı gösterdikleri süvarilik sanatının ortaya çıkışı. Her yerde geleneksel üç Dor kabilesinin (Hyllis'ler, Dymanis'ler, Pamphylos'lar) izlerine rastlanırsa da bu kabileler bazı yerlerde (Isparta gibi) tek başlarına yaşadılar, bazı yerlerde ise Dor olmayan dördüncü bir kabileyle rekabet halinde bulundular; bu dördüncü kabilenin siyasî önemi bazen büyüktü, nitekim Korinthos, Argos ve Sikyon'da, Dor olmayanlar, VII. yy. da Ortagorid'leri destekledi. Dor metotlarına örnek olarak toprak köleleri veya yarı toprak kölelerinden meydana gelen sosyal gruplar gösterilebilir: Lakonia'da *cilos*'lar; Argos'ta *gymnes*'ler (çıplaklar), Sikyon'da korynephoros'lar «gürz taşıyıcılar»; Girit'te *klaroks*'lar. Bu sınıfların kaderi değişiktir. Siyasî alanda Dor siteri birbirine çok az benzer: Isparta'da, Girit'in on *cosmoi*'sine (kanun koyucu), Girit'te, Isparta'nın iki krallı yönetimine rastlanmaz. Bu yüzden Yunanistan'da yeni bir sistem kurulması Dor akınlarına mal edilemez. Siyasî, sosyal ve kültürel alanlarda Dor katkılarının nitelikleri araştırılmak lâzımdır. Yine kültür alanında «Yunan Ortaçağı», yani Dor istilâsından önceki dönem, ifade araçlarının bütünüyle değişmesi de gözönünde tutularak incelenmek gerekir. (LM)

DORMEN (Haldun), türk tiyatro oyuncusu ve rejisörü (İstanbul 1930). Ortaokulu Galatasaray'da, liseyi Robert kolejde okuduktan sonra Yale üniversitesinin (A.B.D.) tiyatro rejisörlüğü bölümünü bitirdi (1952). Yurda dönüşünde (1954) Muhsin Ertuğrul'un yönetimindeki «Küçük sahne»ye katıldı; «Cep tiyatrosu»nda rejisör olarak dikkati çekti. Dormen tiyatrosunu kurdu. 1965'te *Bozuk Düzen* ve *Güzel Bir Gün İçin* adlı filimlerin de rejisörlüğünü yaptı. (M)

Dormen tiyatrosu, türk tiyatro rejisörü ve oyuncusu Haldun Dormen tarafından kurulan tiyatro (1955). Dormen, 1957'de Küçük sahneyi devralınca, topluluk 1961-1962 döneminin sonuna kadar beş mevsim burada temsiller verdi. 1962'den itibaren Ses tiyatrosunda *Dormen tiyatrosu* adıyle faaliyet gösterdi. Daha çok bulvar komedilerini oynayan topluluk, Eugene O'Neil'in *Kara Ağaçlar Altında* (1957-1958), İbsen'in *Hedda Gabler* (1957-1958), Shaw'un *Çikolata Asker* (1957-1958), Gogol'un *Müfettiş* (1959-1960), Brecht'in *Puntila ile Uşağı Matti* (1965-1966) gibi dünyaca ünlü eserleri de repertuvarına aldı. Bazı yerli yazarların (Refik Erduran, Turgut Özakman, Yaşar Kemal) eserleri yanı sıra, son yıllarda müzikli oyunlara da yer verdi. (M)

Dormitio Beatae Mariana Virginis (*«Kutsal bakire Meryem'in sonsuz uykuya yattığı huzur yeri»*), Hz. Meryem'in öldüğü yer. Efsaneye göre burası İncil yazarı Markos ile annesinin Kudüs'teki evi (Resuller işleri 12, 12). Meryem'in öldüğü sanılan bu yerde bugün bir benediktin manastırı vardır. Meryem'in Ephesos'ta (Efes) öldüğü son yıllarda kesin olarak anlaşımış ve orada oturduğu ev de bulunmuştur. (LM)

Dormition veya **Uruc katedrali** (*Uspenski Sobar*), Moskova'da, Kremlin'in ortasında, 1479'da İvan III devrinde yapılmış olan ve içinde çarların taç giydiği katedrallerden biri. Bizans kiliselerinin geleneksel görünüşünde, dört köşe bir yapıdır. İtalyan mimarı Fieravanti, bu yapıda, Moskova bölgesinin en eski tapınağı olan Vladimir'in Dormition (Meryem'in Sonsuz Uykusu) katedralinden [XII. yy.] etkilenmiştir. (L)

DORMONT DE BELLOY. Bk. BELLOY.

DORMOY (Marx), fransız siyaset adamı (Montluçon 1888-Montélimar 1941). Doğduğu şehrin belediye başkanlığını yaptı. Sosyalist partiden milletvekili (1931) ve senatör (1938) seçildi. Aynı yıl içişleri bakanı oldu. İşçi ile işveren arasında çıkan pek çok anlaşmazlıkta hakemlik etti. İçişleri bakanlığı sırasında Devrimci gizli eylem komitesi (La Cagoule) üyeleri aleyhine kovuşturmaya geçti. 1941'de Montélimar'da tutuklu bulunduğu evde Cagoule üyeleri tarafından öldürüldü. (L)

DORN (Bernhard), alman şarkiyatçısı (Scheuerfeld, Coburg 1805-Petersburg 1881). Rusya'da yaşadı. Harkov ve Petersburg üniversitelerinde profesörlük yaptı. Eski Asya'nın özellikle Kafkasya, Hazar ve İran topraklarının tarihi, coğrafyası, edebiyatı ve Hazar lehçeleri üzerinde incelemeler yaptı. Güney Hazar'ın kıyı bölgesindeki dinlerin tarihiyle ilgili islâm kaynaklarını derledi ve yayımladı (1850). [L]

DORNBİRN, Avusturya'da (Vorarlberg) şehir, Ren vâdisinde, *Dornbirner Ache* kıyısında; 22 500 nüf. Dokuma sanayii. Makine yapımı. Kış sporları merkezi (yüksl. 1 148 m.). [L]

DORNER (Hermann), alman uçak mühendisi (Wittenberg 1882). İlk uçağını 1907'de yaptı. 1908'de uçağı atlara çektirerek havalandırdı. 1909'da yaptığı motorlu ilk uçak 18 beygir gücündeydi. 1921-1922'de bir planör yaptı. *Vampir* adını taşıyan bu planör, bu tipteki bütün planör ve uçaklara örnek oldu. Dorner 1920'de W. İsendahl ile *Flugmoteren* (Uçuş Metotları) adlı bir kitap yazdı. (L)

DORNER (İsaak), lutherci alman ilâhiyatçısı (Neuhausen ob Eck, Würtemberg 1809-Wiesbaden 1884). Birçok üniversitede, son olarak da Berlin üniversitesinde ilâhiyat profesörlüğü yaptı. Bilimle geleneği «bağdaştırma okulu»nun öncüleri arasında yer aldı. (L)

DORNİER (Claudius), alman sanayicisi Kempten, Bavyera 1884). Mühendis olarak iş hayatına atıldığı ilk günden itibaren kendini havacılığa verdi ve balonun «baba»sı kont von Zeppeli'nin başlıca iş ortaklarından biri oldu. Birinci Dünya savaşından az önce Friedriechshfen'de kendi uçak yapım atelyelerini kurdu, baştan başa madenden yaptığı büyük uçaklarla ün kazandı. 1920-1935 Arasında çeşitli tipte kara ve deniz uçakları yaptı ve bu alanda öteki ülkeleri geride bıraktı. 1945'te Almanya'nın yenilgisinden sonra, küçük uçak yapımına önem verdi ve süratle havalanmayı sağlayan teknik gelişmeler üstünde çalıştı. (L)

Dornik derecesi, sütün asitlik derecesini belirten ölçü birimi. (Bir dornik derecesi, litre başına bir desigramlık laktik aside [süt asidi] tekabül eder.) [L]

DORNO (Carl), alman fizikçisi ve meteoroloji uzmanı (Königsberg 1865- Davos 1942). Önceleri ticaretle uğraşıyordu. 1904'te Davos'a yerleşti. 1907'de Davos rasathanesini kurdu. Başlıca eserleri: *Studie über Licht und Luft des Hochgebirges* (Yüksek Dağlardaki Hava ve Işık Üstüne İnceleme) [1911]; *Himmelshelligkeit, Himmelspolarisation und Sonnenintensität in Davos* 1911 - 1918 (1911 - 1918 Arasında Davos'ta Gökyüzü Aydınlığı, Gök Kutuplaşması ve Güneş Yoğunluğu) [1919]. (L)

DOROHOİ, Romanya'da şehir, Boğdan'ın kuzeyinde (Suceava bölgesi), Jijia ırmağı kıyısında; 15 000 nüf. XVIII.yy.dan kalma ahşap kilise. (L)

DOROHOV (İvan Semyonoviç), rus generali (1762-Tula 1815). 1812'de, fransız işgali sırasında Davout birliklerine karşı koydu, Smolensk çarpışmalarında yararlık gösterdi. Borodino'da gösterdiği üstün kumanda yetisi dolayısıyle tümgeneralliğe yükseltildi. (L)

DORONİCUM i. Büyük kömeçler halinde sarı çiçekli bitki. (Bileşikgillerden.)

— ANSİKL. *Doronicum*'lar uzun ömürlü, köksaplı otsu bitkilerdir. Köksapları çoğu zaman yumrulu olur. Avrupa'da Alp'lerde ve Pirene'lerde çalılık yerlerde yetişen, Yunanlılar ve Araplarca da çok iyi bilinen pars öldüren (*Doronicum pardalianches*) vahşî hayvanları zehirlemek için kullanılırdı. (L)

DOROS. Yun. mit. Dorlara adını veren kahraman. Hellenos ile nymphe Orseis'in oğlu. Aiolis'liler adlarını kardeşi Aiolos'tan alırlar. Önce Phthiotis'te yerleşmişken, halkıyle beraber Olympos ve Ossa'ya, sonra Pindos bölgesine göç etti, arkasından Oite'ye gitti ve nihayet Peloponnesos'a yerleşti. (L)

DOROŞENKO (Dmitro), ukraynalı tarihçi ve siyaset adamı (Çernigov 1882-Münih 1951). *Skoropadskiy*, kendini Ukrayna atamanı ilân ettiği zaman dışişleri bakanı idi. Rus ihtilâlinden sonra sürgüne gönderildi. Kendini tarih çalışmalarına verdi. Karl üniversitesinde ve Prag'da Hür Ukrayna üniversitesinde, daha sonraları Varşova Ortodoks İlâhiyat fakültesinde profesörlük yaptı. En önemli eserleri *Slovyanskiy Svit* (İslav Dünyası) [3 cilt, 1922]; *Istoria Ukrayni* 1917-1923 (Ukrayna Tarihi, 1917-1923) [1930]. (L)

DOROŞENKO (Piyotr), Ukrayna atamanı (Çigirin 1627-Yaropoltse 1698). 1665'te, Dniepr kazaklarının atamanı oldu. Ukrayna'nın bağımsızlığını hem Polonya'ya hem Batı Rusya'ya karşı korudu. Türk himayesini tanıdı. Fakat rakibi Samoyloviç'i tutan moskova ordusunun saldırısına uğradı ve 1676'da Ruslara boyun eğmek zorunda kaldı. (L)

Dorotea (LA), Lope de Vega'nın 5 perdelik nesir komedisi. Yazılmasına, muhtemelen, 1585'e doğru başlanan bu oyun, ancak 1632'de yayımlandı. Bu oyuna şairin otobiyografyası ve büyük gençlik aşkı Elena Osoroio ile ilgili hatıralarını dile getiren bir eser olarak bakılır. Şair eserde, önce Marphise adında bir kadına âşık olan çok genç bir adam olarak karşımıza çıkar. Ailesi Marphise'yi ondan daha zengin bir adamla evlendirir. Bunun üzerine delikanlı zengin bir yabancı prensin metresi olan Dorotea ile avunmaya çalışır. Dorotea genç adam uğruna her şeyini feda eder ve bir işçi gibi çalışmaya razı olur. Ama çok geçmeden eski zengin âşıklarını özlemeye başlar, bunun üzerine genç adam, dul kalan ilk sevgilisi Marphise'e döner. (L)

DOROTHEA i. Kızböceği türü. (L)

DOROTHEOS, bizanslı hukukçu (VI. yy.). İmparator sözcülüğü ve Berythos'ta (Beyrut) hukuk profesörlüğü yaptı. *Digesta* (Eski Roma Hukuk Derlemesi), *Institutes* (Roma Hukuku El Kitabı) ile *Codex Justinianus*'un (Justinianus Düsturu) yazılmasına katıldı. (L)

DOROTHEOS Antakya'lı, Antakya piskoposu. Trakya asıllı ve ariusçu idi. İstanbul'lu Demophilos'un taraftarlarındandı. Miletos'luların mezhep ayrılıkları sırasında Antakya piskoposu seçildi (376). Theodosius'un ariusçulara karşı çıkardığı bir yasa uyarınca 381 yılında görevine son verildi. 386'da Demophilos'un yerine geçmek üzere İstanbul'a çağırıldı. Başka bir ariusçu papaz ve taraftarları ile arasında reka-

Foto. Ullstein (LAROUSSE)

bet çıktı. Bunun üzerine Arius mezhebinden ayrıldı ve Dorotheos mezhebini kurdu. (L)

DOROTHEOS Sayda'lı, yunan şairi (M.S. II.yy.). Astroloji ile ilgili manzumeler yazdı; bunlardan bugüne kırk kadar mısra kalmıştır. (L)

DOROTHEOS Selânikli, Selânik piskoposu (M.S. V.-VI. yy.). İstanbul piskoposu Akakios'un çıkardığı mezhep ayrılığına katıldı. Papanın sunduğu iman formülünü imzalamayı reddetti (520), ama papalığa bağlı kaldı. (L)

DOROTHEUM, 1707'de Viyana'da açılan bir devlet kurumu. Tasarruf yatırımları ve rehin üstüne kredi verdiği gibi, açık arttırma işleri de yapar. (L)

DOROW (Wilhelm), alman mimarı ve arkeologu (Königsberg 1790-Halle 1846). Bonn'da Eski Millî Eserler müzesini kurdu (1820) ve Etruria'da Berlin müzesi hesabına kazılar yaptı (1827). «*Eski Etruria'da Arkeolojik Geziler*» adlı bir eser yayımladı (1829). [L]

DORPAT. Bk. TARTU.

DORR (Thomas Wilson), amerikan siyaset adamı (Providence 1805-ay.y. 1854). 1833-1837 Yılları arasında *Rhode Island* meclisi üyeliğinde bulundu; yalnız toprak sahiplerine tanınan oy hakkının genelleştirilmesini savundu. Genel oy taraftarları 1842'de, yeni bir anayasa çıkararak Dorr'u, federal vali S. W. King'e karşı, vali ilân ettiler. Ortalık karıştı. Sonradan silâhlı ayaklanma halini alan karışıklık 26 mayıs 1842'de düzenli birlikler tarafından bastırıldı, Dorr kaçtı, 1844'te yurda dönünce, vatana ihanetten müebbet hapse mahkûm edildi, 1847'de affedilerek serbest bırakıldı ve 1852'de medenî haklarını yeniden elde etti. (L)

DORREGARAY Y ROMİGUERA (Antonio), ispanyol generali (Ceuta 1820-Madrid 1881). 1836'dan 1839'a kadar Don Carlos'çular safında savaştı, daha sonra kırallık ordusuna katıldı ve Fas seferinde (1859) büyük yararlık gösterdi. Havana'da görev aldı (1866-1868), fakat çıkarını gözetip büyük yolsuzluklara karıştığı için geri çağrıldı. 1872'de yeniden Don Carlos ordusunda görev aldı; valiliğe atandıktan bir süre sonra işbaşından uzaklaştırıldı ve Parise sığındı. Yeniden İspanya'ya dönüp savaşa başladıysa da Navarra'ya kadar çekilmek zorunda kaldı. 1876'da Fransa'da, sonra İngiltere'de Don Carlos ile birlikte sürgünde yaşadı. (L)

DORSAY i. (ünlü moda meraklısı *Orsay kontu*'nun adından). Uzun erkek pardesüsü. (L)

DORSCH (Käthe), alman kadın oyuncusu (Neumarkt 1889-Viyana 1957). Müzik öğrenimi yaptı. 1906'da Münster'de çalışmağa başladı. Birkaç yıl operetlerde oynadı ve başarı kazandı. Sonunda Berlin tiyatrosu kadrosuna girdi (1919-1920); H. L. Wagner'in *Kindesmörderin* (Çocuk Katili) adlı eserinde Evchen Humbrecht rolünü oynadı. Hans Müller'in *Renkli Fener* adlı piyesinde rol aldı. H. İbsen, G. Hauptmann, A. Schnitzler, G. B. Shaw, E. O'Neill'in piyeslerinde, Schiller (Maria Stuart) ve Lessing (Minha von Barnhelm) gibi klasik yazarların oyunlarında başarı kazandı. 1933'de Viyana Burg tiyatrosuna girdi ve İbsen'in *Hortlaklar* (Gengangere) adlı piyesinde bayan Alving rolünü başarıyle oynadı. Ayrıca 1934-1941 arasında şu filimlerde oynadı: *Eine Frau ohne Bedeutung* (Önemsiz Bir Kadın), *Yvette, Mutterliebe* (Ana Sevgisi) ve *Komödianten* (Oyuncular). [L]

DORSENNE (Jean-Marie LEPAİGE, —kontu), fransız generali (Ardres, Picardie 1773-Paris 1812). 1791'de Devrim savaşlarına gönüllü olarak katıldı, Mısır'da ve Austerlitz, Eylau, Essling ve Wagram'da yararlıklar gösterdi. 1809'da tümgeneralliğe yükseldi, 1811'de kuzey ordusu kumandanı olarak San Martin de Torres ve Astorga zaferlerini kazandı. (L)

DORSET i. İngiliz koyun ırkı. Anayurdu İngiltere'nin güneyidir. Başlıca özelliği hem erkek, hem de dişisinin boynuzlu oluşudur. (L)

DORSET (Charles SACKVİLLE, Altıncı — kontu), Birinci MIDDLESEX kontu; ingiliz saray nedimi ve şairi (Copt Hall? 1638-Bath 1706). Thomas Sackville'in torunu. Sefih hayatı ile olduğu kadar, zekâsı ile de ün yaptı. (L)

DORSET (Edward SACKVİLLE, Dördüncü— kontu), ingiliz siyaset adamı (1591-Londra 1652). Pfalz seçmen prensinden yana savaştı (1620); Fransız kralı Louis XII devrinde Fransa'ya büyükelçi olarak gönderildi. (1621). Charles I'in özel danışmanı oldu; iç savaş başlayınca kralı destekledi (1642); kralı parlamento ile uzlaştırmaya çalıştıysa sa başarı sağlayamadı. (L)

DORSET (Thomas SACKVİLLE, Birinci — kontu). Bk. SACKVİLLE.

DORSETSHİRE, Büyük Britanya'da idare bölgesi, Manş denizi kıyısında; 337 900 nüf. İdare merkezi *Dorchester.* (L)

DORSEY (James Owen), amerikan etnologu ve dilbilimcisi (Baltimore, Maryland 1848-Washington 1895). Öğrenimini Virginia İlâhiyat okulunda yaptıktan sonra, 1871'de diyakos olarak, kilisede çalışmağa başladı, aynı yıl Dakota bölgesindeki Ponca'ların arasına misyoner olarak katıldı ve kısa zamanda onların dilini öğrendi. Bir hastalık yüzünden Maryland'a dönmek zorunda kaldı, burada Amerika Birleşik devletleri jeoloji araştırmaları başkanı binbaşı J. W. Powell ile tanıştı. Powell onu Omaha kızılderilileri üstüne dilbilimsel ve etnolojik araştırma yapmak üzere Nebraska'ya yolladı. 1879'da binbaşı Powell Amerikan Etnoloji Bürosunu kurdu ve Dorsey bu büronun yönetim kuruluna üye seçildi. Sağlığının sürekli olarak bozuk olmasına rağmen Dorsey, bu görevi ölünceye kadar bırakmadı. Özellikle Sioux kökenli Ponca, Omaha, Osage, Kansa ve Dakota kabileleri ve Oregon'daki Athapascan, Takelman, Kusan ve Yakonan kabileleri ile ilgili çalışmalar yaptı. Ayrıca S. R. Riggs'in hazırladığı *Dakota-English Dictionary* (Dakota - İngilizce Sözlük) ve *Dakota Grammar, Texis and Ethnography*'nin (Dakota Dili Grameri, Metinleri ve Etnografyası) baskı işlerini yönetti. Amerika'daki kızılderililerin ırk ve dilleri ile ilgili incelemelere büyük ölçüde katkıda bulunan Dorsey'in eserleri Amerikan Etnoloji bürosu tarafından yayımlandı. Vakitsiz ölümü ile pek çok eseri yarım kaldı. Yayımlanan başlıca eserleri şunlardır: *Omaha Sociology* (Omaha Sosyolojisi) [1884]; *Osage Traditions* (Osage Gelenekleri) [1888]; *A Study of Siouan Cults* (Sioux Kültleri Üstüne Bir İnceleme) [1894] ve ölümünden sonra yayımlanan *Siouan Sociology* (Sioux Sosyolojisi) [1897]. (L)

DORSEY (Tommy), amerikan cazcısı (Shenandoah, Pennsylvania 1906 - New York 1956). Genç yaşta trombon çalmaya başladı. Birçok ünlü orkestrada çalıştı. 1934'te kardeşi JİMMY (1904-1957) ile birlikte Dorsey Brothers Orchestra'yı kurdu, ama orkestra çok geçmeden dağıldı; bunun üzerine Dorsey kardeşinden ayrılarak yeni bir topluluk kurdu. Üslûp bakımından caz kurallarına sıkı sıkıya bağlı kaldı. (L)

D'ORSİ (Achille), italyan heykeltıraşı (Napoli 1845-ay. y. 1929). Yaşadığı devirde Napoli'de akademik üslûbun ağır basmasına rağmen gerçekçi kaldı. Eserlerinde sosyal ve insanî konuları işledi. Başlıca eserleri: «*Parazitler*» (1877), *Proximuss tuus* (En Yakının) [1880] (Roma Modern Sanat galerisi). [L]

DORSTEN, Batı Almanya'da (Kuzey Rheim land Westfalen eyaleti) şehir; Ruhr havzasında, 27 945 nüf. Gladbeck'in kuzeyinde demiryolu kavşağı. (L)

DORSTENİA i. Çokyıllık otsu bitki veya küçük ağaççık. (Dutgillerden.)

— ANSİKL. Amerika'nın tropikal bölgelerinde yetişen *dorstenia*'nın bireşeyli ve birevcikli çiçekleri etli, yassı veya içbükey bir çiçekliğin petek gözlerinde bulunur. İki üç türü limonluklarda yetiştirilir. (L)

D'ORS Y ROVİRA (Eugenio), ispanyol yazarı (Barcelona 1882-Villanueva y Goltru, Barcelona 1954). Önceleri katalon dilinde eserler verdi, XENİUS takma adıyle *La Veu de Catalunya*'da 1906'dan itibaren her türlü konunun ele alındığı «gloses» adı verilen kroniklerini yazdı. Barcelona, Mancomunidad'da millî eğitim müdürlüğü yaptı. 1912'de *La Ben Plantada*'yı katalon dilinde yayımladı. 1920'ye doğru Castilla dilinde yazmağa başladı. A.B.C. gazetesinde yazar olarak çalıştı, güzel sanatlarla yakından ilgilendi, yeni bir entellektüalizm adına barok anlayışı ve zevkiyle savaştı. Castilla ve katalon dillerinde yazılmış yirmi cilt tutarındaki «gloses»leri dışında başlıca eserleri şunlardır: *La oceanografia del Tedio* (Can Sıkıntısının Oseanografisi), *La filosofia del Hombre que Trabaja y que Juega* (Oynayan ve Çalışan İnsanın Felsefesi) [1915], *El valle de Josafat* (Josafat Vadisi) [1915]; *Goya'nın Sanatı* (1928); *Viya de Goya* (Goya'nın Hayatı) [1928]; *Fikirler ve Biçimler* (1928); *Zekânın Felsefesi* (1950). [L]

DORTİCOS (Oswaldo), kübalı avukat ve siyaset adamı (Cienfuegos 1919). Öğrenimini Havana üniversitesinde yaptı, 1948'de belediye seçimlerine Komünist partisi adayı olarak katıldı. Doğduğu şehirde, 1957-1958 arasında Castro hareketini yönetti. Aralık 1958'de tutuklandıysa da Meksika'ya kaçtı, ihtilâlin başarısından sonra, yurduna döndü. Temmuz 1959'da Devrim Kanunları bakanı oldu. 18 Temmuz 1959'da, Urrutia'nın istifasından sonra, cumhurbaşkanlığına getirildi. Başkan olarak, birçok Latin Amerika ülkesini gezdi (1960). Yugoslavya, Rusya (S.S.C.B.) ve Çin'e gitti (1961). Gerek Punta del Este Amerika Ülkeleri konferansında gerek Birleşmiş milletlerde (1962) ülkesini temsil etti. 1964'te «merkez planlama komitesi» başkanlığına getirildi. Ayrıca Komünist partisi siyasî bölümünde, aynı örgütün iktisat komisyonunda görevler aldı. (L)

DORTMUND, Almanya'da (Batı Almanya, Rheinland- Westfalen) şehir, Ruhr bölgesinde, Emscher kıyısında; 657 500 nüf. Dortmund, Ruhr'un merkezlerinden biri, önemli konzern'lerin (tröst) toplandığı bir şehir, meslekî yetişme, idare ve fikir merkezidir. Dortmund Hansalılardan sonra önemini kaybeden eski bir Hansa şehriydi (merkezi çok zarar görmesine rağmen eski görünüşünü muhafaza eder). XIX. yy.da Ruhr'un kalkınmasıyle yeniden canlandı. Ems'e giden kanalın başlangıç, Herne kanalının bitiş noktası olan Dortmund, Duisburg-Ruhrort'dan sonra Almanya'nın ikinci büyük mavnacılık limanı ve Berlin demiryolu hattı üzerinde bölgenin en büyük garlarından biridir. Önemli maden kömürü ocaklarının ortasındaki şehirde, büyük kok kömürü ve çelik fabrikaları, çok çeşitli makine yapımı tesisleri, dünyaca ünlü bira fabrikaları, kimya ve seramik sanayii tesisleri, termik santraller vardır. Şehircilik çalışmaları sonunda yeşil sahalar düzenlenmiş, fabrikalar ise madenlerin yukarısında kurulmuştur. Şehir, banliyöleriyle çok geniş bir alanda (300 km²) yayılır; sınırları kesin bir şehir olmaktan çok Ruhr bölgesini meydana getiren şehir topluluklarının bir unsurudur. Sadece eski şehri (Reinoldikirche, Marienkirche) ve büyük şirketlerle kamu dairelerinin dev yapılarından meydana gelen semti kapsayan merkezi, bağımsız şehir görünüşünü muhafaza eder.

— Tar. Dortmund'un (lat. *Tremonia*) 809'dan itibaren imparatorluk sarayı olarak adı geçer. XIII. yy. da güçlü bir Hansa şehri oldu. Otuz Yıl savaşlarından büyük zarar gördü. 1803'te Orange-Nassau'ya katıldı, 1808'de Berg grandükalığı, 1815'te Prusya tarafından ilhak edildi. (L)

Dortmund-Ems kanalı, Almanya'da sefere

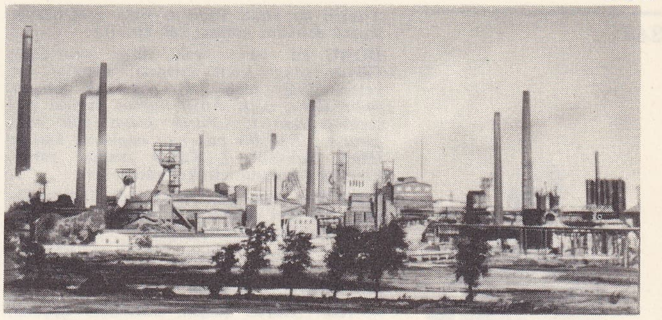

DORTMUND'da metalürji fabrikaları

Marie DORVAL «Chatterton»da Kitty Bell rolünde Arsenal kitaplığı

Foto. B. Almanya Turizm bürosu (LAROUSSE)

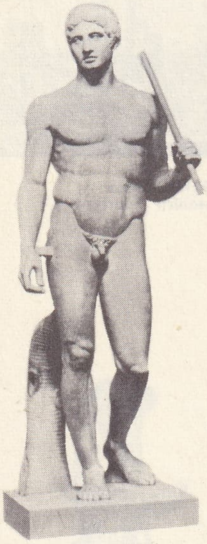

Doryphoros
Napoli müzesi

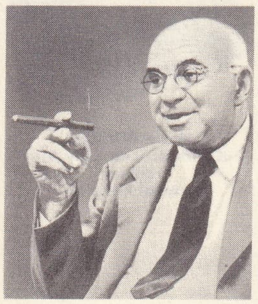

DOS PASSOS

elverişli su yolu. Ruhr'u, Ems aracılığıyla Kuzey denizine bağlar; 280 km. (L)

DORU sıf. ve i. (esk. türk. *toruğ*'dan). Gövde rengi kızıl kırmızı, ayakları ve yelesi siyah olan (at) [*Kestane dorusu, yağız doru, açık doru, hurma dorusu* gibi çeşitleri vardır); *Yazık olsun telli doru şanına / Eğil bir bak mor cepkenin kanına* (Halk türküsü). ‖ Kartal rengine yakın, kızılımsı at donu için kullanılır. (M)

DORUK i. (esk. türk *toruğ*'dan). Dağ ve büyük ağaç gibi yüksek şeylerin tepesi, en yüksek yeri. ‖ *Esk.* Zirve, şahika.

— DEY. *Damın doruğu*, yüksek bir yer, mevki, makam için kullanılır: *Kendini damın doruğunda sanmak.*

— Ask. (Doruk çizgisi, askerlikte düşman gözetlemesinden sakınma bakımından önemlidir. Arazinin doruk çizgisini elinde bulunduran taraf, gözetleme ve düşman etkilerinden korunma bakımından durum üstünlüğünü kazanmış olabilir.)

— Coğ. *Doruk çizgisi*, bir sıradağ boyunca en yüksek noktaları gösteren çizgi.

◆ **Doruklama** i. Tepe gibi yapma. ‖ Zf. Tepeye benzer şekilde.

◆ **Doruklamak** geçl. f. Kabı tepeleme doldurmak. (ML)

DORUM i. (esk. türk. *torum*'dan). *Halk dili.* Deve yavrusu. (M)

DORUS Arap, yeni - eflatuncu filozof (VI. yy). İskenderiyeli İsidoros'un öğrencisi. (L)

DORUTAY, Doğu Anadolu bölgesinde (Yukarı Murat-Van bölümü) Van ilinin Özalp ilçesinde bucak; 10 075 nüf. 24 köy.

— *Bucak merkezi* (esk. *Taşrumi*), 697 nüf. İlçe merkezinin 28 km kuzeyinde. (M)

DORVAL, Kanada'da (Québec) şehir, Montreal'in merkezinin 16 km güneybatısında, 20 900 nüf. Üç pistli (biri 2 314 m) uçak alanı. Ecza malzemeleri. (L)

DORVAL (Marie DELAUNAY, **Madame**—diye anılır), fransız tiyatro oyuncusu (Lorient 1798-Paris 1849). Bir oyuncu ailesinin kızı idi. Çok küçük yaşta sahneye çıktı, on altı yaşında, sonradan Rusya'da ölen ve Dorval adıyle tanınan aktör Allan ile evlendi. Romantik dramların kadın kahramanlarını canlandırdı. İkinci evliliğini gazeteci Merle ile yaptı (1829). Alfred de Vigny ile altı yıl süren ilişkisinden sonra (1832-1838), Alexandre Dumas ile yaşadı. Vigny, bu yüzden duyduğu acıları *le Journal d'un Poète* (Bir Şairin Günlüğü) ve *la Colère de Samson* (Samson'un Öfkesi) adlı eserlerinde dile getirdi. (L)

DORVAULT (François Laurent Marie), fransız eczacısı (Saint-Etienne-de-Montluc 1815-Paris 1879). Özellikle 1844 yılında gerçekleştirmeyi başardığı ve *Officine* adı ile derlediği pratik eczacılık formülleriyle tanındı. Eczacılıktaki yeni gelişmeler de gözönünde tutularak 18. baskısı (en yeni baskısı René Weitz'inkidir) yapılan bu derleme, yüzyıldan beri eczacılara bilimsel ve pratik bilgileri, en yoğun ve en belirli bir şekilde vermektedir. (L)

DORYANTHES i. Avustralya'da yetişen bitki. Kömeç biçiminde başak topluluğu teşkil eden güzel firfiri çiçeklerinden dolayı Avrupa'da ılık limonluklarda yetiştirilir. (L)

DORYCNİUM i. Beyaz çiçekli bitki. Çiçek tacındaki kayıkçık mavi olur. *Doryenium gracile* nemli yerlerde veya çorak yamaçlarda yetişir. (Baklagillerden.) [L]

DORYCNOPSİS i. Pembe çiçekli otsu bitki. 20-60 sm yüksekliğinde olur; yol kenarlarında veya tarlalarda yetişir. (Baklagillerden.) [L]

DORYEN i. ve sıf. (fr. *dorien*). Bk. DOR.

DORYGNATHUS i. Uçan sürüngen hayvan fosili. *Rhomphorhyncus*'a benzer. Almanya'da lias tabakalarında rastlanır. (L)

DORYLAİON, lat. **Dorylaeum** veya **Dorylaum.** Esk. coğ. Anadolu'da Frigya bölgesinde, Porsuk çayı (Thymbis) kıyısında şehir. Bugün Eskişehir yakınında Şarhöyük. M.Ö. VI. yy. dan itibaren Yunanistan ile ilişki kuran bir merkez oldu. Helenistik devirde çeşitli hükümdarların yönetiminde kaldıktan sonra Roma'nın Asya eyaletine geçti. Ticaret merkezi olduğu ve yol kavşağı üzerinde yer aldığı için Bizans devrinde de gelişti. Antigonos M.Ö. IV. yy.ın sonunda Lysimakhos'u burada kuşattı. Haçlı orduları, sultan Kılıç Aslan kumandasındaki Selçukluları burada yendiler (1097). [1147'de Konrad III kumandasındaki Haçlılar da yine burada yenilmişlerdir.] (M)

DORYLİNAE çoğl. i. Karınca oymağı. Dünyanın sıcak ülkelerinde yaşar. Erkek, dişi ve işçi karıncalar boy ve şekil bakımından birbirinden çok farklıdır. (Zarkanatlıların karıncagiller familyasından.)

— ANSİKL. Bu karıncaların rengi hemen daima kızıl veya sarı olur. Erkekleri kanatlı, dişileri ise kanatsız, çok iri ve kördür. İşçiler de kanatsızdır, ama ötekilerden on iki defa daha küçüktür. Çok etçil olan bu karıncaların daimî bir yuvası yoktur. Tropik ve yarı-tropik bölgelerde yaşar. Afrika'da yaşayan gezgin karıncalar bu gruptandır. (L)

DORYLUS i. *Dorylinae* oymağından karıncaların örnek tipi. (L)

DORYPHOROS, i. (yun. *dory*, mızrak ve *phoros*, taşıyan'dan). Esk. Yun. Mızraklı muhafız asker. (L)

Doryphoros, mızrak taşıyan çıplak bir adamı temsil eden tunç heykel. Heykeltıraş Polykleitos'un (M.Ö. V. yy. ın ikinci yarısı) eseridir. *Doryphoros*, Napoli müzesinde saklanan bir kopyasından bilinmektedir. Polykleitos bu eseriyle vücut nispetlerinin kusursuz bir örneğini vermeğe çalışmıştır. Bundan dolayı eskiler ona Kanon (*kural*) adını vermişlerdir. Bu eser, yunan heykelciliğini büyük ölçüde etkilemiştir. (L)

DORYPHORUS i. Bk. PATATES BÖCEĞİ.

DORYTOMUS i. Bitki biti. Kurtçuğu hem tomurcuklarda, hem de söğüt ve kavak ağaçlarının tırtılsı dişi çiçeklerinde yaşar. (Erginleri ağacın dibinde veya kabukların altında kışı geçirir. Kınkanatlıların *curculionidae* familyasından.) [L]

DOS i. Tayland'da kullanılan eski altın para. (L)

DOSA i. Denizc. İskeleye yanaşan veya başka yere aborda olan gemilere girip çıkmak için konulan iskele. (*Dosa tahtası* da denir.) [M]

DOSAAF (rusça *Dobrovolçeskov Obşçestvo Sodeystviia Armii Aviatsii i Flotu*'nun [Hava ve Deniz Ordusuna Gönüllü Yardım derneği] kısaltması), yardımcı askerî sovyet örgütü. 1951'de kuruldu, Ossoaviahim'in yerini aldı. S.S.C.B. de, gençliğin ve yedeklerin askerî eğitimi ile görevlidir, 1962'de 15 milyon kadar üyesi vardı. (L)

DOSABHAİ SORABJİ, hindistanlı zerdüşt yazar (Broach 1786-Bombay 1870). Farsçadan kusursuz tercümeler yaptı. (L)

DOSETİZM i. (fr. *docétisme*'den). Hıristiyanlığın ilk çağlarında ortaya çıkan din sapkınlığı. Dosetizme göre, İsa ancak görünüşte bir vücuda sahip olduğu için, doğum, acı çekmesi ve ölmesi de ancak görünüştedir.

— ANSİKL. *Dosetizmin* başlangıcı oldukça karanlıktır. Ama yine de havarilerin devrine kadar gittiğini söylemek yanlış olmaz. II. yy. ın başında Antakyalı Aziz İgnatios, Dosetizmle mücadele etti. II. ve III. yy. Agnostikleri ise yeryüzünün kirli olan maddesine karşı nefretleri dolayısıyle Dosetizmi benimsediler. III. yy. da bütün bütüne kaybolduktan sonra VI. yy. da bazı monofizit tarikatlarında yeniden ortaya çıktı. Bu anlayışın çürütülmesi amacıyle harcanan çabalar Hıristiyanlığın ilk üç yüzyılı boyunca önemli bir yer tutmuştur. (L)

DOS HERMANAS, İspanya'da (Andolucia, Sevilla ili) şehir. Sevilla'nın güneyinde, Guadalquivir yakınında; 31 500 nüf. Un ve yağ fabrikaları. (L)

DOSİADAS, yunan şairi (M.Ö. III. yy.). Mısraları sunak biçimi çizecek şekilde sıralanan *bomos* (sunak) adlı mısralar grubu bıraktı. (L)

DOSİMAZİ i. (yun. *dokimasia*, inceleme'den fr. *docimasie*). Bazı organlar ve bazı maddeler üzerinde yapılan özel inceleme.

— Adlî tıp. *Akciğer dosimazisi*, yeni doğan ölü çocuğun soluk almış olup olmadığını anlamak için yapılan deney. (Akciğerden bir parça kesilerek suya atılır. Ciğer parçası yüzerse içinde hava olduğu, dolayısıyle çocuğun soluk aldığı ve yaşadığı anlaşılır. Tersine ciğer parçası suyun dibine çökerse çocuğun soluk almadığı ve dolayısıyle ölü doğduğu ortaya çıkar.) ‖ *Karaciğer dosimazisi*, kadavranın karaciğerinde glikojen ve glikoz araştırılması. (Karaciğerde bu iki madde bulunursa kişi sıhhatte iken can vermiş, bulunmazsa uzun bir can çekişme sonunda ölmüş demektir. Eğer yalnız şeker bulunur da glikojen bulunmazsa hastalık sonucunda âni bir ölüm olmuştur.)

— Kim. Maden filizlerinde veya yapay karışımlarda bulunan işe yarar maden oranlarını, alınan örnekler üzerinde belirlemenin yollarını gösteren bilim. (MİKTAR ANALİZİ veya NİCEL ANALİZ de denir.)

DOSİNİA i. İki çenetli yumuşakça. Örteneğinin kenarları kıvrımlı, dudak dokunaçları çok küçük, solungaçları birbirinden farklı, sifonları çok uzundur. (Kavkısı yuvarlak, basık ve sivri tepelidir. Bütün denizlerde yaygın yüzden fazla türü vardır; *dosinia*'lara tersiyer tabakalarından itibaren bol rastlanır. *Veneridae* familyasından.) [L]

DOSİO (Giovanni Antonio), italyan heykeltıraşı ve mimarı (Floransa 1533-Roma, 1609'a doğr.). Raffaele da Montelupo'nun öğrencisi. Anagni'de papa Pius II hesabına çalıştı; Annibal Caro'nun büstünü yaptı (San Lorenzo in Damaso). Daha sonra mimariye yöneldi (Gaddi kilisesi, Santa Maria Novella ve Lardarel-Giacomini sarayı [1580, Floransa]). [L]

DOSİTEİU (Dimitri FİLİTTİ, — denir), romanyalı rahip (Epir 1734 - Transilvanya 1826). Rus Çariçesi Katerina I'in maiyet papazının oğludur. 1793'te Eflak'da metropoliten başpiskoposu oldu; ama rus etkisine karşı direnince 1810'da görevinden alındı. Hıristiyanları Osmanlı emegenliğinden kurtarmak için, Rumenler arasında olduğu kadar, Yunanlılar ve Bulgarlar arasında da din öğrenimini teşvik etti. Yoksul gençlerin öğrenimleri için vasiyetnameyle bir bağışta bulundu. (L)

DOSİTHEOS, yunanlı gramerci (IV. yy.). Cominianus'un Latince gramerini Yunancaya çevirdi. Tercümesinde okullar için Latince-Yunanca bir lûgat da bulunuyordu. Yalnız, bu bölümün başka biri tarafından yazıldığı sanılmaktadır. (L)

DOSİTHEOS'ÇU sıf. ve i. Samiriyeli Dositheos'un kurduğu tarikatın üyesi. (L)

DOSİTHEOS Samiriye'li, M. S. I. yy. da yaşamış bir sapkın tarikat önderi. Kendini peygamber sanan bu adamın hayatı az çok efsaneye karışmıştır. Yahudi yasasına sıkı sıkıya uyulmasından yana olan Dositheos'un VI. yy.a kadar taraftarları vardı. 1946'da Yukarı Mısır'da Nag-Hammadi'de *Dositheos*'un bir *Apokalypsis*'i bulundu. (L)

DOSOFTEİ (Dimitri BARİLOVİCZ, — denir), Boğdan metropoliti (1624-öl. 1693 veya 1705). Bu makama 1671'de yükseldi; 1673'ten sonra Polonya'ya sığınmak zorunda kaldı. 1676'da eski görevine döndü, ertesi yıl piskoposluğu bırakarak yeniden Polonya'ya, oradan da Rusya'ya gitti ve bir manastıra çekildi. «*Manzum Mezamir*»i (1673), XVII. yy. ın en değerli edebî anıtlarındandır. «*Azizlerin Hayatı*» (1682-1686) adında başka bir eseri daha vardır. (L)

DOSOJİN, Japonya'da Şintu dininde yol tanrılarının adı. (L)

DÔ SON, Vietnam'da (Kuzey Vietnam) şehir. Hayfong (Haifong)'un güneydoğusunda, Kızıl nehir deltasının bir çıkıntısı üzerinde. Deniz banyoları, balıkçılık limanı. Karides ezmesi imalâtı. (L)

DOS PASSOS (John Roderigo), amerikan romancısı (Chicago 1896-Baltimore 1970). Hemingway ve Fitzgerald'ın çağdaşı. Birinci Dünya savaşından sonraki «Kayıp Nesil»in en önemli yazarlarındandır. Öğrenimini Harvard'da yaptı (1912-1916). Durumu iyi bir ailenin sanata meraklı bir çocuğu olarak edebiyat dünyasına girdi. Ama savaş, kişiliğinde önemli bir değişiklik yarattı. Büyük bir hayal kırıklığına uğradı, acı bir gerçekçiliğe döndü. ***One Man's Initiation*** (Bir İnsanın Hayata Girişi) [1919] ve ***Three Soldiers*** (Üç Asker) [1921], çağın askerlik düşmanı havasını ve yazarın fikrî gelişmesini

Foto. Alinari-Giraudon, U.S.İ.S. (LAROUSSE)

gösteren kitaplardır. Passos az zaman sonra New York hakkında «unanimiste» bir inceleme olan *Manhattan Transfer*'i (1925) yayımlayarak orijinal bir yaratıcı olduğunu gösterdi. Bu eserdeki yenilik ve cüret, mesleğine hâkimiyet *U.S.A.**'da (1930-1936) tam bir başrıyle ortaya çıktı. Bu büyük üçlü; çağdaş Amerikan edebiyatının roman alanındaki doruklarındandır. *U.S.A.*'dan sonra 1930'ların Amerikası'nı işleyen bir üçlü roman daha yazdı, ilkinden daha az başarılı olan bu romanında siyaset hayatındaki çeşitli aldanışları anlattı. İlk cilt (*Adventures of a Young Man* [Bir Gencin Serüvenleri], 1919) idealist bir komünizmin, ikinci cilt (*Önemli Adam* [Number One]) Huey Long diktatörlüğünden esinlenen amerikan faşizminin, üçüncü cilt ise (*The Great Design* [Büyük Tasarı], 1949) sosyalist eğilimli New Deal'in başrısızlığı üzerinde durur. Bu olumsuz, acı ve hüzün verici inceleme karşısında hiç bir siyasî inanç ayakta duramaz. Dos Passos'un *Most Likely to Succeed* (Başarı Kazanması En Çok Beklenen) [1954] gibi son romanlarında *U.S.A.*'daki «büyük soluk» yoktur. Hattâ Amerikanın sosyal ve ekonomik hayatını benimsediği de görülür: *Midcentury* (Yüzyılın Ortası) [1961]; *Brazil on the Move* (İlerleyen Brezilya) [1963]. (L)

DOSSE, Almanya'da Havel ırmağının sağ kolu. Uzunluğu 120 km. Mecklenburg'da Endmoran bölgesinin güneyinden doğar ve Velgast yakınlarında Havel ile birleşir. (L)

Dossennus veya **Dossenus,** Atellan komedisinin geleneksel kişisi; obur, hilebaz ve kambur bir tiptir. (L)

DOSSİ (Carlo, asıl adıyle Alberto PİSANİ DOSSİ), italyan yazarı (Zenevredo 1849-Cardina, Como eyaleti, 1910). İnsanlara acıma duygusuyle dolu bir kötümserliğin etkisinde, ince ve hassas bir gözlemci olarak romanlar yazdı: *Vita di Alberto Pisani* (Alberto Pisani'nin Hayatı) [1870], *La Colonia Felice* (Mutlu Koloni) [1874], *La Desinenza in «A»* («A» ile Çekim) [1878]. (L)

DOSSİN (Georges), Asur medeniyeti uzmanı belçikalı bilgin (Wandre, Liege yakını, 1896). Liège üniversitesinde profesörlük yaptı (1924). Arslantaş ve Mari kazılarına (1933) eski yazıtlar uzmanı olarak katıldı. Binlerce çivi yazısı tabletini kapsayan Mari Kraliyet arşivlerinin yayın işlerini yönetti. (L)

DOSSİNİA i. Cava ve Borneo'da yetişen orkide cinsi. Güzel yapraklarından dolayı limonluklarda yetiştirilir. (L)

DOSSO, Nijer'de kasaba, çevre idare merkezi, Niamey'in güneydoğusunda; 2 500 nüf. Zamk üretimi — *Dosso çevresi,* 271 000 nüf.

DOSSO DOSSİ (Giovanni LUTERİ, — denir), italyan ressamı (Ferraro 1490'a doğr.-ay.y. 1542'ye doğr.). Lorenzo Costa'nın öğrencisi (1512). Önce Roma'da, sonra Venedik'te kaldı, Raffaello, Giorgione ve Tiziano ile tanıştı. Ferrara'ya döndüğünde Este dükleri için çalıştı. Halı modelleri (Ferrara, Modena) ve dukalar sarayının süslemelerini yaptı. Mitoloji konularını işleyen tabloları şunlardır: *Apollon ile Daphne, Kirke* (Borghese Galerisi), *Antiope* (Northampton koleksiyonu), *Kadın ve Erkek Grupları* (Floransa); Ayrıca dinî konularda da eserler verdi: *Dört Bilgin* (Dresden), *Aziz Hieronymus* (Viyana), *Aziz Mikael* (Dresden) Portresini yaptığı arkadaşı Ariosto'nun *Çılgın Roland* adlı eserini resimledi. — Büyük kardeşi BATTİSTA (Ferrara 1474-ay.y. 1548). Roma'da ve Venedik'te kardeşiyle birlikte çalıştı (*Kutsal Aile, Ceres,* Borghese galerisi, *İsa'nın Doğumu,* Modena). [L]

DOST i. ve sıf. (fars. *dūst*'tan). Sevilen, güvenilen, yakın arkadaş, gönüldeş, iyi görülen kimse: *Her neye baksa dostu onda görür, her kande giderse yâri kendi ile bilür* (Sinan Paşa). *O benim eski dostumdur, sır yoldaşım* (A.H. Tanpınar). ‖ Aralarında iyi münasebet bulunan: *Dost milletler.* ‖ Bir şeye düşkün olan, aşırı ilgi duyan kimse: *Kitap dostu.* (*Zt.* DÜŞMAN.) ‖ Evlilik dışı yaşayan kadın veya erkeğe verilen ad. *Kimden aldınız da getirdiniz? — Herifin dostundan* (K. Tahir). ‖ *Teşm. yol.* İnsan için sevgi duyan bazı hayvanlarda kabul edilen nitelik: *Köpek sahibinin en sadık dostudur.* ‖ *Ünl.* Sevilen, tanıdık bir kimseye yürekten seslenme: *İki gözüm, dostum, biraz da beni dinle.*

— ÇEŞ. DEY. *Dost canlı,* insanlarla hemen kaynaşabilen. ‖ *Dost düşman,* herkes. ‖ *Dost gecesi,* bazı hafif meşrep kadınların erkeklerini kabul ettikleri gece. ‖ *Dost işi,* seven mutluluk dileyen bir yakının yapacağı iş. ‖ *Dost kazığı. Teklz.* Dost bilinen bir kimseden gelen kötülüğü anlatmak için kullanılır. ‖ *Dost var, düşman var,* başkaları daima iyi söylemez, kötü söyleyenler de olur, anlamında kullanılır. ‖ *Dosta düşmana karşı,* ellere, yabancılara karşı, herkesi gözönüne alarak. ‖ *Dosta gül, düşmana diken,* dosta dostça ve düşmana düşmanca davranmayı anlatır. ‖ *Dostlar alışverişte görsün,* öyle sanılsın, gösteriş olsun diye. ‖ *Dost başına,* iyi bir şeyi dostları için de dilemek amacıyle kullanılır. ‖ *Dostlar (dost) başından uzak (ırak),* kötü durumlardan söz edilirken, başkasının başına gelmemesini dilemek için kullanılır. ‖ *Dostlar şehit, biz gazi,* tehlikeyi başkalarına bırakıp, kendileri kenara çekilenler için kullanılır. ‖ *Dostunu düşmanını bilmek,* çevresindekileri iyi tanımak. ‖ *Aile dostu.* (Bk. AİLE.) ‖ *Kara gün dostu,* insana acı günlerinde destek olan kimse. ‖ *Baba dostu.* (Bk. BABA.) ‖ *Eş dost,* herkes, bütün tanıdıklar: *Selâm götür eşe dosta* (O. V. Kanık). *Gazeteler yazacak, eşi dostu cenazesine gelecekleri* (A.H. Tanpınar).

— *Esk. Dost-dâr,* dost tutan, sevgilisi olan. ‖ *Dost-kâm,* huyu dosta uygun olan, sevgili. ‖ *Dost-kân,* sevilen, seven. Büyük kadeh. ‖ *Dost-kâni,* dostlarla veya sevgiyle içilen şarap. Büyük şarap kadehi, şerefe kaldırılan büyük kadeh. ‖ *Zen-dost,* zampara kadına düşkün.

— Din. tar. *Dostlar cemiyeti,* Quaker'lerin kendilerine verdikleri ad.

— Mus. *Dost-gahi,* eski bir türk musikisi makamı. Elde hiç bir örneği yoktur.

— Tar. Eski Mısır, Pers, Makedonya v.b. krallarının saraylarında önde gelen subayların unvanı. ‖ Romalılarda Augustus'un bazı yakınlarına verilen unvan.

— Tasav. Gerçek sevgili, Tanrı: *Ey dost senin yoluna / Canım vereyin Mevlâ* (Yunus Emre).

◆ **Dostân** çoğl. i. *Esk.* Dostlar, sevilen kimseler: *Ne dostâna safa eyler / Ne cevriyle cefa eyler* (Gevherî).

◆ **Dostane** sıf. ve zf. *Esk.* Dost gibi, dosta yakışır şekilde: *Pierre Loti'nin, Farrère'in Türkler hakkındaki dostane yazıları ...* (Z. Gökalp).

◆ **Dostça** sıf. ve zf. Dostane bir şekilde, arkadaşça: *Bir gün ona dostça sitem ederken bana gönlünü açtı* (Y. Z. Ortaç). *Dostça konuşmak.*

◆ **Dostî** i. *Esk.* Dostluk, yakınlık: *Bu adamlar hakkında derin bir hiss-i dostî duymuş idi* (H.Z. Uşakligil). [M]

DOSTLUK i. (*dost*'tan *dost-luk*). Bir kişiyi ötekine bağlayan arkadaşça sevgi duygusu: *Kristiyan, kocanın benim adımı gazeteye geçirmesine müsaade edersen seninle dostluğu keserim* (R.N. Güntekin). *Düşmanlığı dostluktan ziyade saklamayan yürek pek nadirdir* (Cenab Şahabeddin). ‖ Dostça yapılan hareket. (*Zt.* DÜŞMANLIK). ‖ *Dostluk etmek,* yakınlık kurmak, dost gibi candan davranmak.

— ÇEŞ. DEY. *Dostluk kantarla, alışveriş miskalle,* «iş iştir», «işe dostluk karıştırmamalı» anlamında kullanılır. ‖ *Bir dostluk kaldı,* genellikle satıcıların «en son bir bu kaldı» anlamında kullandıkları söz. (M)

Dostluk payp-layn'ı, Sosyalist Avrupa devletleri petrol şebekesi. Bu şebeke, Ural ve Volga arasındaki petrol yataklarını, son yıllarda kurulan Plock (Polonya), Schwedt (Doğu Almanya), Bratislava (Çekoslovakya) ve Komaron (Macaristan) gibi S.S.C.B. dışındaki çeşitli rafinerilere bağlar. (L)

DOSU MUHAMMED, kâbil emîri (1793-1863). İngilizlerin Afganistan'a müdahalede bulunmasına yol açan savaşlardan sonra, bu ülke hâkimiyeti altına düştü. 1840'ta yenilgiye uğrayarak esir alındı, fakat oğlu Ekber 1842'de bir ingiliz ordusunu Hayber geçidinde bozguna uğrattı. İngilizlerin yeniden Kâbil'i ele geçirmesiyle emîrliğine kavuşan Muhammed, afgan kabileleri ile Sih ve İran boylarına karşı İngilizlerden destek gördü. (L)

DOSSO DOSSİ
«Kirke»
Borghese galerisi, Roma

DOSTOYEVSKİ (Fiodor Mihayloviç), rus romancısı (Moskova 1821-Petersburg 1881). Bir doktorun oğludur. İlk yıllarını Moskova'da, zorba bir baba ve hasta bir anne arasında geçirdi. Annesi onulmaz bir hastalığa tutuldu, bir süre sonra da öldü. Babası kendini içkiye verdi, oğluyle pek ilgilenmedi, onu Petersburg Mühendis okuluna yazdırdı. Dostoyevski babasının ölümünü orada öğrendi. On sekiz yaşındaydı. Efendilerinin kaba ve sert davranışlarıyle çileden çıkan köylüler onu Darovoye'deki topraklarında işkenceyle öldürmüşlerdi.

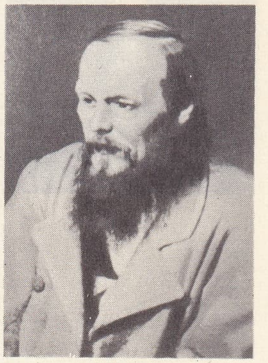

Fiodor **DOSTOYEVSKİ**
Perov'un eseri

Genç Dostoyevski'nin Petersburg'taki hayatı ilmî ve askerî disiplin altında geçti. Bu iki baskı onun kişisel eğilimleriyle bağdaşmıyordu. Çünkü, Dostoyevski okumak ve edebî eserler vermek istiyordu. Onun için, yirmi yaşında öğrenimini bitirince, yoksul ve yalnız olarak Petersburg'ta kaldı, geçimini sağlayabilmek için tercümeler yaptı. Mektup şeklindeki ilk eseri *İnsancıklar*'ı (Bednye Ljudi) o sırada yazdı. Bu romanı şair Nekrasov ve tenkitçi Bielinski'ye sundu. Her ikisi de eserin değerini kabul ettiler. 1846'da yayımlanan eser, halkın sıcak ilgisiyle karşılandı. Ama Dostoyevski'nin sonradan yazdığı *Dvojnik* (Eşi) [1846], *Ev Sahibesi* (Hozjayka) [1847], *Beyaz Geceler* (Belye Noci) [1848], *Bir Yufka Yürekli* (Slaboe Serdee) [1848], *Netoçka Nezvanova* (1849) adlı romanları aynı ustalıkla yazılmamışlardı. Onun için halkın hayranlığı ilgisizliğe dönüverdi. Umudu kırılan Dostoyevski genç liberallerin çevresine girdi, bu yüzden Nikolay I'in polisi tarafından tutuklandı, 8 ay hücrede kaldıktan sonra ölüm cezasına çarptırıldı (22 aralık 1849). Cezanın yerine getirilmesine birkaç saniye kala affa uğradı ve cezası dört yıllık Sibirya sürgününe çevrildi. Ayakları zincirlere bağlı olarak geçirdiği bu yıllar bütün varlığı üzerinde çok derin etkiler yaptı, sürekli sara nöbetleri geçirmeye başladı. Sürgün dönüşü, Dostoyevski Semipalatinsk'te bir sibiryalı avcı birliğine katıldı. Fedakârlık duygusuyle, genç, fakat yoksul bir dulla, Mariya Dimitrievna İrsayev ile evlendi. Daha sonra onu, tanıdığı kadınların en sadığı, en soylusu, en yüksek gönüllüsü olarak niteledi, fakat onunla mutlu olmadı. Tver'de uzun bir süre kaldıktan sonra Petersburg'a dönme iznini elde etti (1859). Adı unutulmuş, dostları kaybolmuştu. İşte bu şartlar altında yeniden yazmağa koyuldu: *Stepançikovo Köyü* (Selo Stepançikovo i Ego Orbitateli) [1859]; *Amcamın Rüyası* (Dyadyuşkin) [1859] ve *Ölüler Evinden Hatıralar* (Zapiski iz Mertvogo Doma) [1861]. Sürgün hayatını anlatan bu gerçekçi eser ona yeniden ün kazandırdı, çar Aleksandr II'yi bile etkiledi. Daha sonraki eserlerini (*Yer Altından Notlar*'ı da (Zapinski iz Potpolya) [1864], yine sürgün hayatının anılarına dayanarak yazdı. Eserlerinin uyandırdığı yankıya karşılık Dostoyevski paraca rahata kavuşamamıştı. Borç içine gömülmüşken, bir de arka arkaya karısı ile erkek kardeşi öldü. Yılmadı, direnişini sürdürdü, başına gelen yıkımları bir zorunluluk diye kabul etti, böylece insan ruhunu en ince noktalarına kadar tanımasını sağlayan

Grau Sala'nın «Kumarbaz» için yaptığı resimler

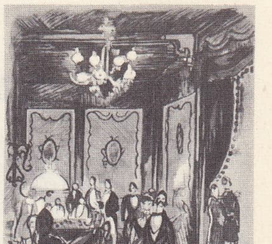

Foto. Anderson-Giraudon, Bulloz (LAROUSSE)

Gérard DOU
«Sirozlu kadın»
tablo ve detay
Louvre müzesi, Paris

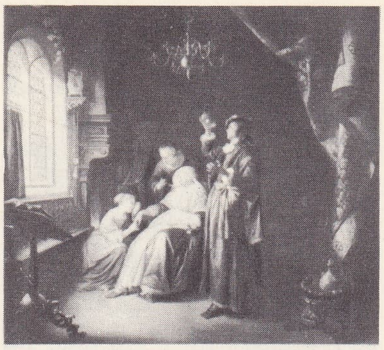

bilgiler edindi. 1866'da *Ezilenler*'i (Unijennie i Oskorblennie) yazdı. Sibirya'dan dönen dönmez yazdığı *Suç ve Ceza* (Prestuplenie i Nakazanie) asıl ününü sağlayacak romanlar serisinin ilkidir; bunun ardından *Kumarbaz*'ı (İgrok) yazdı. O sıralarda yeniden evlendi. Kendisi 46, evlendiği genç kız, Anna Grigorievna ise 21 yaşındaydı. Alacaklılarından kurtulmak için Rusya'dan ayrıldılar. Parasız yola çıkan karı koca, Rusya'dan gelen yardımlarla iyi kötü yaşadı, şehirden şehire dolaştı: Dresden, Hamburg, Baden-Baden, Cenevre, Vevey, Floransa v.b. Bir kızları oldu ve birkaç gün sonra öldü. Bu ölüm Dostoyevski'yi çılgınlığın eşiğine kadar götürdü. Kendini kumara verdi ve ailenin bütün parasını kumarhanede kaybetti. Karısına kendini bağışlatmaya çalıştı, gecelerini yazmakla geçirdi. İkinci bir çocuğu doğdu. Sonra sara nöbetleri yeniden başladı. Tenkitçilerin kötü karşıladığı *Budala*'yı (İdiot) [1868] ve *Ebedî Koca*'yı (Veçniy Nuj) [1869] yayımladı. *Ecinniler*'le (Besi) [1870] ününün doruğuna ulaştı ve Rusya'ya dönmesine imkân verecek kadar para sağladı. 1873, 1876, 1880 yıllarında *Bir Yazarın Günlüğü*'nü (Dnevnik Pisatelya) kaleme aldı. Bu eserde bir hıristiyan olarak ülkesinin manevî önderliğini ele aldı, çağını ilgilendiren bütün konular üzerinde düşüncelerini açıkladı. Bu derin düşünce ve tahlil eseri, birçok başka romanlar yazmasına engel olmadı: *Bobok* (1873), *Delikanlı* (Podrostok) [1875], *Krotkaya* (Tatlı Kadın) [1876], şaheseri olarak kabul ettiği *Karamozov Kardeşler* (Bratya Karamazovi) [1879-1880] gibi eserlerini yarattı, Turgenyev ve Tolstoy'u bile aştı. 8 Haziran 1880'de Puşkin'in doğumunun yüzüncü yılı dolayısıyle halk önünde konuştu. Fakat 28 ocak 1881'de bir kanama sonucu öldü. Bu eski mahkûma Rusya görülmedik bir cenaze töreni yaptı. Dostoyevski'nin eserinde en değerli taraf şüphesiz olağanüstü güçteki psikolojik tahlillerdir. Romancının derin ruh tahlilleri ile işlediği kahramanlarının hepsi Tanrıyle, Dostoyevski'nin tanrı kavramıyle karşı karşıya gelirler. Dostoyevski, Avrupa medeniyetine hayrandır, bir yandan da Batının manevî bir gerileme içinde olduğuna ve hiç bir zaman Rusya'yı anlamayacağına inanır. Ona göre Rusya batı ve doğu kültürlerini birleştirme göreviyle yükümlüdür, insanlığı hürriyet içinde uzlaşmaya götürecektir. İşte Dostoyevski'nin eserine can veren derin mistisizmin kaynakları bunlardır. (→ Bibliyo.) [L]

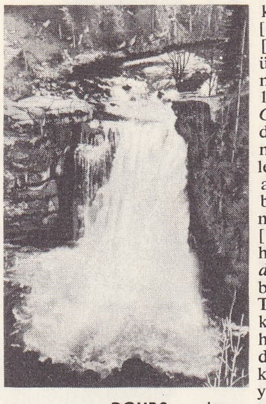

DOUBS çavlanı

DOUAİ
belediye binası ve kulesi

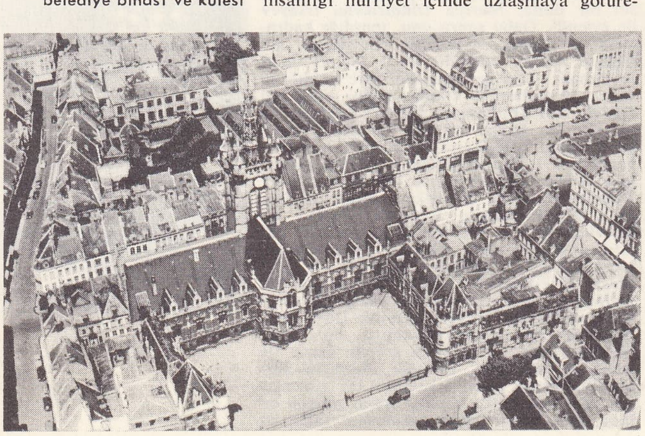

Dostumun Kitabı (*Le Livre de Mon Ami*), Anatole France'ın eseri (1885); yazar, bu kitabında ilk çocukluk yıllarının anılarını, kendisinin değil de, Pierre Nozière adında hayalî bir kişinin başından geçmiş gibi anlatır. Bir başka ad kullanması, yazarın çocukluk anılarını büyük bir sadakatle anlatmak gibi bir niyeti olmadığının belirtisi sayılırsa da kitap, otobiyografik niteliği olan temalar üzerinde özenli çeşitlemelerden meydana gelir.

Kitapta gözalıcı bir kesinlikle hatırlanan geçmişe, ara sıra, olgun insanlara vergi düşünceler de karışır. Çok özlü bir üslûpla yazar, ilk arkadaşlarını, ana babasını altıyedi yaşlarında bir çocuğun gözüyle dile getirir. Küçük Pierre çevresini gözlemler ve birtakım yargılara varır; bu yargılar, gitgide derinleşen bir deneyin temellerini oluşturur. Yazarlığı boyunca Anatole France birçok defa çocukluk izlenimlerine dönecek ve yaşadığı çevreyi, geniş ayrıntılarıyle anlatmağa çalışacaktır. (L)

DOSYA i. (fr. *dossier*'den). Aynı konu, aynı işle ilgili belgeler bütünü. ‖ Aynı konuyle ilgili belgeleri biraraya getirmeğe yarayan ince karton gömlek. ‖ «Dosya» adı verilen sınıflama gömleklerinin yapımında kullanılan ince karton çeşidi.

◆ **Dosyalamak** geçl. f. Yazıları dosyaya yerleştirmek: *Evrakı dosyalamak.* (LM)

DOTAN veya **DOTHAİN.** Esk. coğ. Samiriye'nin kuzeyinde şehir. Tekvin'de anlatıldığına göre, Yusuf, kardeşlerine burada sürüleri başında rastlamış ve onlar tarafından Midyanî tüccarlarına satılmıştır. *Tel Dotan*'da incelenmemiş kalıntılar bulunmaktadır. (L)

DOTHAN, A.B.D.'de, Houston idare bölgesinde şehir. Alabama eyaletinin güneydoğusunda, Montgomery'nin 95 mil güneydoğusundadır. Puro, oyuncak, çorap, elbise, tarım araçları, gübre, kerestecilik, keten ve yerfıstığı yağı sanayii gelişmiştir.

Uzun iğneli ağaçlarından kereste çıkarmak üzere buraya gelip yerleşenler, kısa bir süre sonra toprağın da çok çeşitli bitki yetiştirmeye elverişli olduğunu gördüler. Eski adı Poplar Head olan şehir, bir süre sonra Dothen, daha sonra da J.Z.S. Conelly adlı bir vaizin teklifiyle Kutsal Kitap'ta (Tekvin XXXVII. 17) geçen Dotan adıyle anılmağa başladı. 1885'te birliğe katıldığında nüfusu 200 kadardı, ama 1889'da demiryoluna kavuşunca giderek kalabalık bir şehir haline geldi. (L)

DOTHİCHİZA i. Mantar cinsi. *Dothichiza populea* türü yeni yetişen genç kavakların dallarına musallat olarak ölümlerine yol açar. (L)

DOTİENANTERİ i. (fr. *dothiénentérie*). Patol. Bk. TİFO.

DOTO i. (yun. *Doto,* Nereislerden birinin adı). Arttansolungaçlı küçük yumuşakça. Önde bulunan yuvarlak ayağı ve sırtındaki şişkin tomurlarla sümüklüböceği andırır. Doto, Avrupa denizlerinde yaşar. *Dotilla* cinsinden bir türü Meksika körfezinde bulunmaktadır. *Dotoidae* familyasından. (L)

DOTTİ (Carlo Francesco), italyan mimar ve heykeltıraşı (Bologna 1670'e doğr.ay.y. 1759). Bologna'da yetişen en iyi barok mimarlardan biri sayılır. Davia-Bargelli sarayının merdiveni, Meloncello kemeri (1721-1722), eliptik planlı Madonna di San Luca kilisesi ile San Procolo'nun koro yeri onun eserleridir. (L)

DOTTORİ (Carlo), italyan şairi (Padova 1618-ay.y. 1685). Özellikle iki eseriyle tanınır: Padova ve Vicenza şehirleri arasındaki çekişmeleri konu alan *L'Asino* (Eşek) [1652] adlı bir destanla *Aristodemo* (1675) adlı bir trajedi yazdı. (L)

DOTTRENS (Robert Alexander), isviçreli pedagog (Cenevre 1893). 1912-1921 Arasında ilkokul öğretmenliği yaptı, daha sonra Cenevre pedagoji enstitüsünde pedagoji profesörlüğü ve müdür yardımcısı oldu. Eserleri: *Le Problème de l'Inspection et L'Education Nouvelle* (Denetim Meselesi ve Yeni Eğitim Sorunu) [1931]; *Qu'est ce-que la Pédagogie Expérimentale?* (Deneysel Pedagoji Nedir?) [1945]; *Education et Démocratie* (Eğitim ve Demokrasi) [1946]; *L'apprentissage de la Lecture par la Méthode Globale* (Global Metotla Okuma öğrenimi) [1951]. (L)

DOTZİNGER (Jost), alman mimarı ve heykeltıraşı (Worms-öl. Strasbourg 1472'den sonra). 1450'den 1472'ye kadar, Strasbourg katedralinde mimar olarak çalıştı, bu katedralin vaftiz yerini yaptı. Alman mimar ve mason derneklerini kurdu (1452). Regensburg'a, Strasbourg locasının (*Hütte*) üstünlüğünü kabul ettirdi (1459). [L]

DOU (Gérard), hollandalı ressam (Leiden 1613-ay. y. 1675). Bir cam ressamının oğlu idi. Önce gravürcü Dolendo'nun öğrencisiydi, sonra Leiden'de Rembrandt ile çalıştı (1628-1631). Konularını burjuva ailelerin yaşayışından aldığı resimlerinde büyük bir titizlik gösterdi: *Sirozlu Kadın* (1663) ve *Dişçi* (Louvre), *Dua Eden Yaşlı Kadın* (Münih), *Av Hayvanları Satan Kadın* (Londra). Londra ve Amsterdam müzelerinde kendinin iki portresi vardır. (L)

DOUAİ, Fransa'da Nord idare bölgesinde idare çevresi merkezi. Kömür havzasında, Scarpe nehri ve Sensée kanalı kıyısında; 52 000 nüf. Madencilik teknik okulu. İki dünya savaşının tahribatına rağmen, şehir hâlâ geçmişinin hatıralarını muhafaza etmektedir: belediye sarayı (kısmen XV. yy.), 64 m yükseklikteki gözetleme kulesi (XIV.-XV. yy.lar), adliye sarayı (XVIII. yy., Marchiennes manastırının kalıntısı). 1944'te yakılan müzenin koleksiyonları eski Chartreux manastırına yerleştirilmiştir. Douai, bölgedeki taşkömürü yatakları sayesinde önemli bir sanayi merkezi olmuştur: dökümhane, haddehane, kazancılık, taşıt makasları fabrikası, kimyasal ürünler fabrikası, bira fabrikası, konfeksiyon, basımevi.

Douai müzesi, bu eski sanat eserleri müzesinde: bir arkeoloji galerisi; heykeller; Van Dyck, Delacroix, David ve empresyonistlere ait eserleri kapsayan zengin bir resim koleksiyonu bulunmaktadır. (L)

DOUARNENEZ, Fransa'nın Finistère idare bölümünde kanton merkezi (Quimper idare çevresi). Douarnenez körfezi kıyısında; 20 500 nüf. XVI. yy. yapısı kilise. Önemli balıkçılık limanı (sardalya, ton, uskumru). Balık konserveciliği. Madenî kutu fabrikası. Balıkçı gemileri tezgâhı. (L)

DOUAUMONT, Batı Fransa'da Meuse idare çevresinin dolaylarında ve Verdun'un 8 km kuzeydoğusunda müstahkem savunma bölgesi. Birinci Dünya savaşında özellikle Verdun muharebesi sırasında en büyük çatışma bölgelerinden biri oldu. (L)

Doubleday and co., New York'ta bulunan amerikan yayınevi. 1897'de F. N. Doubleday tarafından kuruldu. Genel edebiyat eserlerinin yanı sıra çocuk kitapları da yayımlar. Kitap kulüpleri kurdu. (L)

DOUBS (LE), Fransa ve İsviçre'den geçen ırmak. Saône'un kolu (sol kıyı); 430 km. İsviçre yakınında, Jura'da 937 m yükseklikte doğar, Saint-Point gölünü besler, Pontarlier'den geçer, Chaillexon gölüne dalıp Doubs çağlayanıyle birlikte 27 m yükseklikten iner; İsviçre topraklarına girdikten sonra, Jura dağları arasından kıvrıla kıvrıla tekrar Fransa'ya döner; Saint-Hippolyte'te Dessoubre, Montbéliard yakınlarında Allaine sularını alarak Baume-les-Dames'dan, Besançon'dan, Dole'den geçer; Loue ırmağıyle genişleyerek Verdun-sur-le-Doubs'da son bulur. Doubs'un kaynağıyle Saône nehrine kavuştuğu yer arasında 100 km bile yoktur. Zikzaklı yatağı, kıvrımlı bölgelerin karakteristiğidir. Ortalama debisi 154 m^3/s iken, azamî debisi 1 750 m^3/s'yi bulur. Rejimi yağmur-kar tipindedir. (L)

DOUBS, Fransa'nın doğusunda idare bölgesi. 5 260 km^2; 427 000 nüf. (km^2'ye 80 kişi); idare merkezi *Besançon.* Topraklarının büyük kısmı *Merkezî* ve *Kuzey Jura'lar*'a yayılmıştır; Doubs ırmağı ötesinde, Ognon'a kadar olan Jura'lar ön-ülkesini, *Porte de Bourgogne* bölgesini kaplar. Sığır yetiştiriciliği ve gravyer tipi peynir limalâtı, tahıl ve hayvan yemi ekimi. Dağlarda kerestecilik ve saatçilik sanayileri. (L)

Foto. Giraudon, Rod-Ricder-Atlas-photo, Henrard-Richard (LAROUSSE)

DOUÇAİNE [dusen] i. Müz. Konik delikli, çift dilli, bugünkü fagotun atası sayılan bir ortaçağ çalgısı. (L)

DOUERA, Cezayir'de (Cezayir ili ve idare çevresi) komün. Sahel tepelerinde; 13 300 nüf. Bağlar. (L)

DOUFFET (Gérard), vallonlu ressam (Liège 1594-ay. y. 1660-1665). Rubens'in Anvers'deki atelyesinde iki yıl çalıştı, sonradan, Caravaggio'nun etkisinde kaldığı İtalya'da uzun süre oturdu. Liège şehrine döndüğünde (1624), Bavyera prensi ve piskopos Ferdinan'ın ressamı oldu. XVII. yy. Liège okulunun kurucusu sayılan Douffet, Bertholet Flémalle'nin hocasıdır, *Haçın Bulunması* adlı kompozisyonu Domenichino'yu andırır. Portre ressamı olarak Corneille, De Vos ve Ph. de Champaigne'e yaklaşır. (L)

DOUGHERTY (Paul), amerikan ressamı (Brooklyn, New York 1877-Palm Springs, California 1947). Önce hukuk okudu, 1898'de sanat alanında çalışmak için Avrupa'ya giderek orada beş yıl kaldı. Daha çok deniz manzaraları yaptı. Birçok ödül kazndı. En ünlü eserleri: *Ekim Denizi, Cayey'e Giden Yol* ve *Lake Louise* (Metropilatan müzesi, New York), *Toprak ve Deniz* (Corcoran galerisi, Washington), *Güneş ve Deniz* (National galery). [L]

DOUGHTY (Charles Montagu), ingiliz gezgini ve şairi (Theberton Hall, Suffolk 1843-Sissinghurst, Kent 1926). *Travels in Arabia Deserta* (Çöl Arabistan'ında Yolculuklar) [1888] adlı eseri sonradan kısaltılarak «*Arabistan'da Geziler*» (1926) adıyle yayımlandı. Eski çağların tadını duyuran uzun şiirler yazdı: *The Dawn in Britain* (Büyük Britanya'da Şafak) [1906, 6 cilt]; *The Cliffs* (Falezler) [dram, 1909]; *The Clouds* (Bulutlar) [1912]; *The Titans* (Titanlar) [1916]; *Man-soul* (1920). [L]

DOUGHTY (Thomas), amerikan ressamı (Philadelphia 1793-New York 1856). 1820 Yılında kösele ticaretini bıraktı ve kendini resme verdi. Philadelphia akademisinde açtığı ilk sergi (1822), yurttaşları tarafından büyük ilgiyle karşılandı. Özellikle, Hudson kıyılarını konu edinen peyzajlar yaptı. Eserleri kişisel koleksiyonlarda ve Andover'deki Addison Gallery of Art'da (Massachusetts) bulunmaktadır. (L)

DOUGLAS, A.B.D.'de şehir; Arizona'nın güneyinde, Meksika sınırı yakınlarında. 9 442 nüf. Hayvan pazarı. Bakır ve kurşun işleyen tesisleri vardır. Demiryoluyle El Paso ve Tucsana'a bağlanır. Douglas'tan geçen daha az önemli bir demiryolu hattı güneyde sınırı aşar ve Arispe'ye (Sonora) ulaşır. (L)

DOUGLAS, Büyük Britanya'da liman şehri. Man adasının doğu kıyısında, adanın idare merkezi; 20 400 nüf. Önemli sayfiye yeri. (L)

DOUGLAS, Büyük Britanya'da köy, İskoçya'da (Lanarkshire), Clyde'ın Douglas ırmağı kıyısında; 2 900 nüf. (L)

DOUGLAS. Bk. QUEENSBERRY.

DOUGLAS, XII. yy.ın sonunda ortaya çıkan Lanarkshire'lı nüfuzlu iskoç ailesi. XIII. yy.ın sonunda, Douglas baronu unvanını taşıyan ve ailenin başlıca dalı olan *Douglas the Black* (Kara Douglas'lar) ile XIV. yy. sonunda ortaya çıkan ve ailenin yozlaşmış dalı olan Angus kontluğu sahibi *Douglas the Red* (Kırmızı Douglas'lar) olarak ayrılırlar. Bu soyun en ünlü kişileri şunlardı: *Atak* WİLLİAM, *Douglas* Birinci senyörü, Wallace'ın arkadaşı. 1298'de Londra'da tutukluyken öldü. — *İyi* JAMES, İkinci Douglas senyörü (1286-Endülüs 1330). Atak William'ın oğlu. Douglas'ların gücünü sağlayan kişi, Robert Bruce'ün arkadaşı. Edward I'den yılmıştı; Bruce'ün yürüttüğü bağımsızlık savaşına daha ilk günden olanca gücüyle katıldı ve savaşın bütün güçlüklerinde, sonra da zaferde payı oldu. Başarıları dolayısıyle ingilizler ona *Kara Douglas* adını verdiler. Bu ad, soyundan gelenlere de kaldı. 1330'da İspanya araplarına karşı yapılan haçlı seferine katıldı ve bu savaşta öldü. — WİLLİAM, **Douglas** ve **Mar** Birinci kontu (1327 doğr.-Douglas 1384). *İyi James*'in yeğeni. Rehine olarak uzun süre İngiltere'de kaldı. Robert II tarafından güney İskoçya'da yargılama yetkisine sahip derebeyi olarak atandı ve böylece de, sık sık sınır anlaşmazlıklarıyle karşıya kaldı; — ARCHİBALD, **Douglas** Üçüncü kontu (1328-Edinburgh ? 1400), *İyi James*'in evlilik dışı oğlu. Marches valisi oldu ve orada derebeylik yasalarını kabul ettirdi. *Zayıf Robert* (Robert III) devrinde İskoçya'nın en kudretli derebeyiydi; — ARCHİBALD, **Douglas** Dördüncü kontu (1369 ? -Verneuil 1424). Douglas Üçüncü kontu *Archibald*'ın oğlu. Marches'ta İngilizlere karşı savaştıktan sonra 1412'de Fransa'ya geçti. 1423'te, kendisini başkumandan ve Touraine dükü yapan Charles VII hesabına bir iskoç ordusuna kumanda etti; Verneuil de yenildi ve öldürüldü; iki torunu, WİLLİAM, Altıncı kontu ve DAVİD, 1440'ta sir William Chrichton'un emriyle, Kara Douglas'ların gücünü kırmak için öldürüldü; — WİLLİAM, **Douglas** Sekizinci kontu (1425 doğr.-Stirling 1452), ailenin gücünü yeniden sağladı. 1443'ten itibaren şansölye Crichton'a karşı mücadeledeydi; 1450'den sonra da krallıkta en üst mevkii elde etmek için Stuart'larla çekişti ve kral James II'ye bile karşı geldi. Ama kardeşi ve halefi *James* 1455'te ailesiyle birlikte yenildi ve Douglas'ların gücü de artık kesinlikle azalmış oldu. (L)

DOUGLAS (David), iskoçyalı botanikçi (Scone, Pertshire'da 1798 - Havaii 1834). 1824'te Columbia ırmağı kıyılarında ve Kaliforniya'da keşfe çıktı, 1827'de Kuzey Amerika kıtasını Vancover'den Hudson körfezine kadar dolaştı. İngiltere'ye 217 yeni bitki türü götürdü ve Kaliforniya florasından 800 örneklik bir koleksiyon yaptı. (L)

DOUGLAS (Frederick), köleliğin kaldırılması yolunda çalışmalarıyle tanınmış amerikalı zenci (Tuckahoe, Maryland 1817'ye doğr.-Washington 1895). Bir zenci kölenin oğlu idi. Kendisi de köleydi. 1838'de kaçtı, kendi kendini yetiştirdi. A.B.D. ve İngiltere'de köleliğe karşı savaş açtı. 1845'te hayat hikâyesini yazdı. Rochester'de *North Star* adında bir gazete çıkardı. (L)

DOUGLAS (Gavin), iskoçyalı kilise büyüğü ve şair (Brechin, İskoçya 1474'e doğr. - Londra 1522). Saint Andrews üniversitesinde öğrenimini yaptıktan sonra papaz mesleğine girdi ve 1515'te Dunkeld piskoposu oldu. İskoç lehçesiyle Ortaçağ geleneğine uygun alegorik şiirler yazdı: *The Palace of Honour* (Şeref Sarayı) [1501] ve *King Heart.* İlk çağlarla ilgilendi ve *Aeneis*'i manzum olarak ingilizceye çevirdi. Yeğeni, Angus 6. kontu Archibald Douglas'ın İngiltere'yi tutan partisine girerek soylular arasındaki kavgalara katıldı. (L)

DOUGLAS (George Norman), ingiliz yazarı (İskoçya 1868-Capri 1952). 1896'da diplomatlık mesleğini bıraktıktan sonra Capri'ye yerleşti. İlk eseri *Siren Land* (Sirenler Ülkesi) [1911] ilgi çekmedi; *South Wind* (Güney Rüzgârı) [1917] ile tanındı. Başka eserleri arasında, bir gezi kitabı olan *Old Calabria* (Eski Calabriya) [1928] ile kendi hayatını anlattığı *Looking Back* (Geriye Bakarken) [1933] ve *Late Harvest* (Son Hasat) [1946] adlı eserlerini sayabiliriz. Aristokratik bir düşünce ve son derece işlenmiş ince bir üslûpla yazılan bu eserlerde Douglas her türlü bayağılıktan tiksindiğini açığa vurur. (L)

DOUGLAS (James), **Morton** kontu, İskoçya naibi (1525 ?-1581). Bk. MORTON. (L)

DOUGLAS (John), XVIII. yy.ın ilk yarısında yaşamış ingiliz cerrahı. Westminster hastahanesinde litotomist (taş çıkarma ameliyatı yapan) olarak çoktan beri bırakılmış olan kasık-üstü ameliyatını yeniden uyguladı (1719). [L]

DOUGLAS (Robert, kont), isveçli general ve diplomat (İskoçya 1611- Stockholm 1662). 1631'de İsveç'e giderek orada başarılı bir asker ve diplomat oldu. Kendisine soyluluk unvanı verildi. Douglas ailesinin isveç kolunu kurdu. (L)

DOUGLAS (sir Howard), ingiliz generali (Gosport, Hampshire 1776-Tunbridge Wells 1861). Kanada'da hizmet gördü, sonra İspanya ve Hollanda'da Fransa'ya karşı savaşlara katıldı (1808-1811). New-Brunswick valisi (1832), Ionia adaları yüksek komiseri (1835-1840), Liverpool milletvekili (1842-1847) oldu. Topçu sınıfı ve tahkimat üstüne eserler bıraktı. (L)

DOUGLAS (sir Robert Kennaway), ingiliz çin dili bilgini (Larbear House, Devonshire 1838-Chippenham 1913). Çin dili ve medeniyeti üstüne birçok eser yazdı. (L)

DOUGLAS (Stephen Arnold), amerikan devlet adamı (Brandon, Vermont 1813-Chicago 1861). Birçok meslekleri ve hukuk öğrenimini birlikte yürüttüğü zor bir çocukluk döneminden sonra, 1841'de hâkim oldu, siyasete Demokrat parti taraftarı olarak atıldı; 1843'te Temsilciler meclisine, sonra 1847'de Senatoya seçildi. Kendisini, Ayrılık savaşından önce, federal davaya katılma konusunda kesin bir görüşü olmayan Devletleri baştan başa dolaşma ile görevlendiren Lincoln'ü tuttu. Bu görev sırasında öldü. (L)

DOUGLAS (Thomas, Beşinci **Selkirk** kontu), ingiliz sömürgecisi (Kirkcudbrightshire'de 1771-Pau 1820). Otlakların genişlemesi yüzünden çiftliklerinden kovulan Highlands köylülerinin durumuyle igilendi, bir kısmını Kanada'da edindiği topraklara yerleştirmeğe çalıştı (1803, 1811). [L]

DOUGLAS (Ysur Danyeloviç DEMSKİ, **Kirk** — denir), rus asıllı amerikan sinema oyuncusu (Amsterdam, New York eyaleti 1916). İlk defa Milostone'un, *Martha'nın Garip Aşkı* (The Strange Love of Martha İvers) [1946] adlı filminde oynadı. M. Robson'un *Şampiyon* (Champion) [1949] ve B. Wilder'in *Büyük Karnaval* (The Big Carnival) [1951] adlı filimlerindeki oyunundan sonra üne ulaştı. Bunlardan sonra oynadığı birçok filimde oyunculuk yeteneğini ortaya koydu: *Yeşil Gözlü Esire* (The Big Sky) [1952, H. Hawks]. *Ovalar Kaplanı* (Man without a Star) [1955, K. Vidor], *Ölmeyen İnsanlar* (Lust for Life) [1956, V. Minnelli], *Lonely are the Brave* (Yalnızlar Kahramandır) [1961, D. Miller], *Telemark Kahramanları* (Heroes of Telemark) [1964, A. Mann], *Paris Yanıyor* (Paris Brule-t-il) [1966, B. Kennedy]. (L)

Douglas Aircraft, amerikan uçak inşaat şirketi. Davis Douglas company ile birleştikten sonra Douglas company adını alan ortaklığı sürdürmek amacıyle 1928'de kuruldu. 1937'de Douglas ortaklığı Northrop Corporation ile birleşti. İkinci Dünya savaşı sırasında, «Dakota» adıyle bilinen ve sonradan dünyanın en ünlü uçağı haline gelen çift motorlu Douglas DC-3 nakliye uçaklarının seri halde yapımını geliştirdi. 1946'da, savaş zamanından kalma devlete ait bazı sanayi tesislerini, özellikle Kaliforniya'daki Santa Monica ve Los Angeles fabrikalarıyle hava üslerini satın alarak kendi çalışmalarında kullandı. Ticaret alanındaki başarılarından biri de, Atlas okyanusu ile Büyük Okyanus arasındaki yolu hiç duraksız aşan ilk uçak sayılan «DC-7»nin gerçekleştirilmesidir. «Caravelle» uçaklarının yapımı ve satışı konusunda Sud-Aviation fransız şirketiyle 1960'da bir anlaşma imzaladı. (L)

Douglas ameliyatı. (John *Douglas*'ın adından). Jinekoloji. Douglas çıkmazını dölyolundan veya karından veya her iki yoldan birden çıkarma ameliyatı. (L)

DOUGLAS-HOME

Douglas çıkmazı, iç organları saran karın zarından olma torba şeklinde çıkmaz; erkekte sidik torbası ile gödenbağırsağı arasında; kadında gödenbağırsağı ile dölyatağı arasında bulunur. Çok derin olan bu çıkmaz, karın boşluğunun en düşük yeridir. Bu durum karın ve leğen sıvısı akıntılarının Douglas çıkmazında, belli noktalarda birbirine niçin karıştığını açıklamağa yeter. Gödenbağırsağı veya hazne yoluyle muayenede Douglas çıkmazını farketmek mümkündür. Meselâ dölyatağı dışı gebeliklerde Douglas çıkmazının elle yoklanması çok şiddetli bir ağrıya sebep olur ve *Douglas çığlığı* denen karakteristik bir tepkiye yol açar. (L)

Douglas çıkmazı iltihabı. Jinekoloji. Karın ve leğenin ağrılı belirtisi. Douglas çıkmazı denilen ve çok zaman büzülmüş olan dölyolunun arka çıkmazında fazla ağrı duyulması şeklinde kendini gösterir. (L)

DOUGLAS köknarı bls. i. (ingiliz botanikçisi David *Douglas*'ın adından). Bir köknar türü (*Pseudotsuga Douglassi*).

Foto. U.S.İ.S. (LAROUSSE)

Paul DOUMER

Gaston DOUMERGUE

DOVÇENKO

— ANSİKL. *Douglas köknarları* A.B.D.'de ve Batı Kanada'da çok büyük ormanlar meydana getirir. XIX. yy. ın ilk yarısında Avrupa'ya getirilen bu güzel ağaç, süs ağacı olarak ve hızlı büyümesi sebebiyle ağaçlandırma alanında çok değerlidir. Oldukça sıkı olan tahtası sandık yapımında, marangozlukta ve kâğıtçılıkta kullanılır. Bu ağacın Amerika'dan Avrupa'ya ithal edilen kerestesine *Oregon çamı* denir. (L)

DOUGLAS-HOME (Alexander Frederick), ingiliz siyaset adamı (Londra 1903). 1931-1945 ve 1950-1951 yılları arasında, daha sonra 1963'te Avam kamarası, 1951-1963'te de Lordlar kamarası üyeliği yaptı. 1945'te dışişleri bakanlığı müsteşarı, İskoçya işleriyle ilgili devlet bakanı (1951-1965), dışişleri bakanlığı sekreteri oldu (1960-1963). 19 Ekim 1963'ten 1965'e kadar da Muhafazakâr partiye başkanlık etti. (L)

DOUGLASİA i. (İskoçyalı botanikçi *Douglas*'ın adından). *Gregoria vitaliano*'nın eski ilmî adı. (L)

DOUGLAS POİNT, Kanada'da (Ontario), Huron gölü yakınında yer. 200 MW sınıfından nükleer santral. (L)

DOUHET (Giulio), italyan generali (Caserta 1869-Roma 1930). İtalya'da kurulan ilk hava filosu kumandanı. İleri sürdüğü cesaretli görüşleriyle kısa zamanda ün kazandı. *Il Domino dell'Aria* (Hava Hâkimiyeti) [1921] ve *le Profezie di Cassandra* (Cassandra'nın Kehaneti) [1931] adlı eserleri Birinci Dünya savaşının taktiğini geniş ölçüde etkiledi. Douhet, yoğun ve büyük etkisi bakımından havacılığın, düşman kuvvetlerinin gücünü kendi toprakları üzerinde etkisiz kılan stratejik bir silâh olduğunu ilk defa tasarlayıp öne sürenlerden biri oldu. Bununla birlikte deneyler, havacılığın savaşta birinci derecede ve kesin bir rol oynadığı, kara kuvvetlerinin ise sırf bir savunma aracı olduğu yolundaki düşüncesinin aşırı olduğunu ortaya koydu. (L)

DOULCEMER i. Ortaçağ çalgısı. Santur ailesindendir; uçları kaşık biçimindeki sopacıklarla tellere vurarak çalınır. (L)

DOULCET DE PONTECOULANT. Bk. PONTECOULANT.

DOULS (Camille), fransız kâşifi (Rodez 1864-Sahra 1889). 1887'de Fas'ın güneyindeki Vad Dra ve Sus ülkelerinde inceleme gezileri yaptı. 1888'de Fas'tan Tombuktu'ya doğru yola çıktı, Tuat vahasını geçtikten sonra tuareg kılavuzları tarafından öldürüldü. (L)

DOUMER (Paul), fransız siyaset ve devlet adamı (Aurillac 1857-Paris 1932). Önce öğretmenlik ve gazetecilik yaptı, genç yaşta siyasî hayata atıldı. 1888'de Léon Bourgeois kabinesinde maliye bakanı oldu (1895-1896), gelir üzerinde ilk vergi tasarısını verdi. 1897'den 1902'ye kadar Çinhindi genel valiliğinde bulundu. 1902'de yeniden milletvekili seçildi; 1921-1922'de Briand'ın kabinesinde maliye bakanı, 1925'te Briand'ın kabinesinde Loncheur ile maliye nazırı oldu. 1931'de cumhurbaşkanı seçildi, mayıs 1932'de Gorgulov tarafından öldürüldü. *l'Indochine Française, Souvenirs* (Fransız Çinhindi, Hatıralar) [1903], *le Livre de mes Fils* (Oğullarımın Kitabı) [1906] adlı iki kitap yayımladı. (L)

DOUMERGUE (Gaston), fransız devlet ve siyaset adamı (Aigues-Vives, Gard 1863-ay.y. 1937). Nimes'de avukatlık yaptı. 1885'ten 1893'e kadar Çinhindi ve Cezayir sömürgelerinde yüksek görevlerde bulundu. 1893'te Nimes'den radikal-sosyalist milletvekilliğine seçildi. Combes ve Clemenceau kabinelerinde bakanlık yaptı, birkaç ay süreyle başbakan (aralık 1913-haziran 1914) oldu, fakat kendi isteğiyle iktidardan ayrıldı. Birinci Dünya savaşının ilk hükümetlerinde yeniden bakanlık yaptı. Senatoda sol demokratlar grubunun başkanı olarak şubat 1923'te Senato başkanlığına ve 13 haziran 1924'te de cumhurbaşkanlığına seçildi. Partiler arasındaki hakemlik görevini ölçülü ve yumuşak kişiliği sayesinde başarıyle sürdürdü. 1931'de Tournefeuille'deki köşküne çekildi. 6 Şubat 1934 ayaklanması üzerine Paris'e çağrıldı, «Millî birlik» hükûmetini kurdu. Yürütme organının kuvvetlendirilmesi özellikle Senato'nun izni alınmadan Meclisin feshedilmesi, giderlerin yalnız hükûmetin yetkisinde bulunması konularını içine alan anayasa değişikliği önerisi sol cephede endişeler yarattı, radikal bakanlar kabineden ayrıldılar. Doumergue 8 kasım 1934'te başbakanlıktan istifa etmek zorunda kaldı, bundan sonra siyaset hayatından kesin olarak çekildi. (L)

DOUNREAY veya **DUNREAY,** Büyük Britanya'da yer. İskoçya'da (Caithness), Pentland Firth kıyısında. Özel reaktörler araştırması konusunda uzmanlaşmış nükleer merkez. 250 MW güçte seri nötronlu bir jeneratörün burada 1970 yıllarında hizmete girmesi öngörülmüştür. (L)

DOUPOV dağları, Çekoslovakya'da dağlar, Bohemya'da, Ohre vâdisinin güneyinde; 925 m. Özellikle volkanik olan Doupov kütlesi batıda Tepla dağlarıyle devam eder. (L)

DOUR, Belçika'da (Hainaut, Mons idare çevresi) komün. Mons'un güneybatısında; 11 350 nüf. Dökümhane. Metalürji. Şeker fabrikaları. Madencilik ve inşaat malzemeleri. Kâğıt fabrikaları. Bira fabrikası. (L)

DOURİSBOUR (Pierre), fransız misyoner ve şarkiyatçısı (Briscous, Basses-Pyrénées, 1825-Marsilya 1890). Çinhindi'nde Bahnarlar'ın dillerini, gelenek ve göreneklerini inceledi. O bölgede sadece hıristiyanların oturduğu köyler kurdu. (L)

DOURO LİTORAL, Portekiz'de eyalet. Portekiz'in kuzeyinde Oporto idare bölgesinde; 3 286 km²; 1 390 675 nüf. Ave vâdisinden Douro ırmağının güneyine kadar yayılan 1 600-3 200 m genişliğinde, 3 200 m kadar uzunlukta bir kıyı bölgesi meydana getirir. Arouca yakınlarından Vallongo tepelerine kadar kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda Silüryen tabakasına ait bir siyah mermer damarı uzanır. Ormanlık olan bu kesimlerde nüfus seyrektir. Gerisindeki toprakları granitli kaya kitleleri ve erozyonlu toprak görünümündedir. Tamega ve diğer vâdiler gerek granitli kayalar, gerek erozyonlu topraklar arasında kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanırlar. Vâdilerin yukarısındaki yüksek yaylalar, kuzeyde Montemuro (yaklş. ol. 1570 m) ve Tras-Os-Montes e Alto Douro'nun kenarında yer alan Marao (yakl. ol. 1 600 m) dağlarına kavuşurlar. Montemuro'nun kuzeyindeki Douro ile kolu Tamega en önemli ırmaklardır.

İklim yumuşak ve nemlidir. Yılda 100-150 sm kadar yağmur yağar. Verimli toprakları olan bölgede tahıl ve sebze yetiştirilir. Uzak vâdilerde yaşıyan köylülerin başlıca gelir kaynağı kereste, reçine endüstrisi ve *vinho verde* (yeşil şarap) adı verilen bir çeşit asittir.

Douro ırmağının kuzeyinde granit tepeler üzerinde Portekiz'in ikinci büyük şehri olan Oporto bulunmaktadır. Bölgedeki diğer önemli şehirler: sardalya konserveciliğiyle ün yapmış Matozinhos (37 515 nüf.), bir kıyı kasabası olan Foz do Douro ve daha güneyde bir sayfiye ve deniz sporları merkezi olan Espinho. (L)

Do ut des (*«sen ver diye veriyorum»* anlamında lat. dey.). Rom. huk. Mülkiyet geçirici bir ödemede taraflardan birinin, diğerinin de buna benzer bir ödemede bulunmasını sağlamak amacıyle yaptığı hukukî işlem. (L)

DOUTREPONT (Georges), fransız dilinde yazan belçikalı profesör ve filolog (Herve, Liège 1865-Louvain 1941). Başlangıçta mahallî lehçeler üzerinde dil araştırmaları, daha sonra tarih ve edebiyat sosyolojisi üstüne çalışmalar yaptı. Bu konuda iki eser yayımladı: *les Types Populaires de la Littérature Française* (Fransız Edebiyatında Halk Tipleri) [1926] ve *la Littérature et la Société* (Edebiyat ve Toplum) [1941]. Belçika edebiyatının fransızca yazılmış eserleri arasında ayrıca hatıralarını da saymak gerekir: *Jean Lemaire de Belges et la Renaissance* (Belçikalı Jean Lemaire ve Rönesans) [1934]. (L)

DOUTTÉ (Edmond), fransız sosyologu ve doğu dilleri bilgini (Evreux 1867 - Paris 1926). Kuzey Afrika ve özellikle Fas dillerini inceledi. Cezayir üniversitesinde profesörlük yaptı. Eserleri: *La Société Musulmane du Magreb: Magie et la Religion dans l'Afrique du Nord* (Magrıp Müslüman Toplumu: Kuzey Afrika'da Büyü ve Din) [1909]; *Enquête sur la Dispersion de la Langue Berbère* (Berberî Dilinin yayılması Üstüne Araştırma) [1913]. (L)

DOUVEN (Jan Frans VAN). Bk. VAN DOUVEN.

DOUWES DEKKER (Eduard), lat. **Multatuli** («çok üzüntü çektim» anlamına) takma adıyle tanınır, hollandalı yazar (Amsterdam 1820-Nieder-İngelheim 1887). Bir kaptanın oğlu idi. 1838'de Cava'da bir işe girdi. Bulunduğu bölgede, hollandalı genel valinin koruduğu yerli bir yöneticinin halkı sömürdüğünü gördü, bu duruma karşı tek başına kafa tuttu. Görevinden ayrılarak Hollanda'ya döndü (1758). *Max Havelaar* adlı bir roman yazdı (1860). Karşılaştığı haksızlık ve ikiyüzlülükleri büyük bir insanlık duygusuyle dile getirdi. Daha sonra hayalî bir sevgiliye yazdığı *Minnebrieven* (Aşk Mektupları) [1861] ve *İdeen* (Düşünceler) [7 cilt, 1862-1877] adlı eserlerini yayımladı. Eserlerinin gençler üzerinde büyük etkisi oldu. 1880 Edebî yeniliğinin hazırlayanlardan biridir. (L)

Dov (Gérard). Bk. DOU.

DOVATOR (Lev Mihayloviç), rus generali (Beyaz Rusya, Beşenkoviç idare bölümü, 1903 - Palaşkino 1941). 1928'de komünist partisi üyesi oldu. 1941'de kazak süvari kolu kumandanı; Moskova savaşında (ekim-kasım 1941) alman ordusunun geri kuvvetlerine karşı girişilen harekâtta önemli bir rol oynadı. Bu harekât sırasında öldürüldü. (L)

DOVÇENKO (Aleksandr Petroviç). Bk. DOVJENKO.

DOVE (Heinrich Wilhelm), alman fizikçisi (Leigritz Silezya 1803-Berlin 1879). Bilimler akademisi öğretim üyesi, Prusya rasathanesi müdürü. Berlin Meteoroloji enstitüsünü kurdu ve idarecisi oldu. Meteoroloji ve klimatoloji üzerine araştırmalar, kutuplanmış ışık ve indüklenmiş elektrik üzerine çalışmalar yaptı. (L)

DOVE (Richard), alman bilgin ve hukukçusu (Berlin 1833-Göttingen 1907), Heinrich Wilhelm Dove'nin oğlu. Kilise yasaları tarihi üzerine önemli çalışmaları vardır. (L)

DOVER, Büyük Britanya'da (Kent) şehir ve liman. Dover boğazı kıyısında; 35 200 nüf. Dover (*Dubris*) Roma devrinden itibaren kıtadan gelen asker ve tacirlerin İngiltere içerilerine sızdıkları yer oldu. Ortaçağ boyunca «Beş Liman»'dan biri olan şehrin büyük stratejik önemi vardı; Dover şatosunun yapısında çok çeşitli askerî mimarlık üslûpları biraraya gelmiştir. Şehrin askerî önemi XX. yy.da da devam etti ve liman iki dünya savaşı sırasında büyük rol oynadı. Dover aynı zamanda büyük bir yolcu transit limanıdır: Fransa (Boulogne, Calais, Dunquerque), Belçika (Ostende) ve Hollanda (Vilissingen) ile ulaşım araba vapurlarıyle sağlanır. Şehrin her iki yanında uzanan tebeşirli yalıyarlar fransız kıyılarından çok iyi seçilir. (L)

DOVER, A.B.D.'de şehir. Güneydoğu New Hampshire'de, Strafford idare bölgesinde, Cocheo ırmağı üzerinde, Portsmouth'un 16 km kuzeybatısında yer alır. Başlangıçta bir gemi yapım merkezinin çevresinde gelişen şehir, XVIII. ve XIX. yy. da sanayinin önem kazanmasıyle bugünkü yerine doğru genişlemeğe başladı. Kumaş, ayakkabı, matbaacılık, kimyevî madde, plastik, elektronik âlet, çimento ve kereste sanayii gelişmiş bir durumdadır. 1642'ye kadar bağımsızlığını sürdüren Dover, bu tarihten sonra kendi isteğiyle Massachusetts'e bağlandı. 1675'ten sonra 50 yıl süreyle kızılderili saldırılarına uğradı. 1855'te Birliğe katıldı. (L)

DOVER, A.B.D.'de kasaba, Delaware eyaletinin merkezi; 7 200 nüf. (L)

Dover antlaşması, 22 mayıs 1670'te Fransa kralı Louis XIV ile İngiltere kralı Charles II arasında imzalanmış olan gizli antlaşma. Bu antlaşmayle Charles II, Fransa ile beraber Birleşik eyaletler'e savaş açmayı, Louis XIV'ün ispanyol taht üzerindeki muhtemel haklarını desteklemeyi ve İn-

Foto. Manuel, Cinémathèque fr. (LAROUSSE)

giltere'de katolikliğin yayılmasına çalışmayı kabul ediyor, Fransa kralı ise İngiltere'ye malî ve askerî yardım vaadediyordu. (L)

DOVERN, İskoçya'nın kuzeyinde ırmak. Banff'da Kuzey denizine dökülür; 100 km. (L)

Dover tozu (İngiliz hekimi *Thomas Dover'*-in [1660-1742] adından). Afyonlu ipeka tozu. Bileşiminde yüzde 10 ipeka tozu ve yüzde 10 afyon tozu vardır. Yatıştırıcı ve terleticidir. Büyüklerde 24 saatlik doz 0,05-1 gramdır. (L)

Doves. Bk. GÜVERCİNLER.

D'OVİDİO (Francesco), italyan dil bilgini ve tenkitçisi (Campobasso 1849 - Napoli 1925). Özellikle italyan dil birliğini sağlamağa çalıştı ve bu konuda birkaç eser yazdı: *Le Correzioni al «Promessi Sposi»* («Nişanlılar» Üstüne Düzeltmeler) [1880]; *Studi Sulla «Divina Commedia»* («İlâhî Komedi» Üzerine İncelemeler) [1901]. (L)

DOVİZİ (Bernardo), **Bibbiena'lı** denir, italyan kardinali (Bibbiena 1470-Roma 1520). Kardinal Giovanni di Medici'nin himayesine girdi, onunla Roma'ya gitti. Orada Julius II'nin önemli işlerini yapmakla görevlendirildi. Kardinal Giovanni, Leo X adıyle papa olunca, Bibbiena'yı kardinal yaptı (1513) ve beş yıl sonra da Fransa'ya papalık elçisi olarak gönderdi. Çok okumuş, derin bilgili bir kişi olan Bibbiena, Plautus ve Terentius'a özenerek komediler de yazdı (*Calandria*). [L]

DOVJENKO veya **DOVÇENKO** (Aleksandr Petroviç), rus senaryo yazarı ve sinema yönetmeni (Sosnitsi, Ukrayna 1894-Moskova 1956). Öğretmenlik ve ressamlıktan sinemaya geçti, ikinci derecede iki filim çevirdi. Kısa bir süre sonra Eisenstein ile Pudovik'in şaheser diye niteledikleri *Zvenigora* (1927) adlı filmi çevirdi. Bir Ukrayna destanı olan bu eser, mesleğinin yönünü belirledi. Ukrayna toprağına olan sevgisi, lirizm dolu filimler meydana getirmesine imkân verdi: *Toprak* (Zemliya) [1930]. En büyük eseri olan *Arsenal* (Cephanelik) [1929], fotoğrafları ve anlatım ustalığıyle sovyet filimciliğinin en ön sırasında yer alır. Diğer filimleri: *Bitva Za Naşu Sovietskayu Ukrainu* (Ukrayna Savaşı) [1943] ve *Miçurin* (1949). Senaryosunu yazdığı ve yapımına hazırlandığı iki önemli filmi, ölümünden sonra, birlikte çalıştığı karısı Yulia Solntseva tarafından tamamlandı: *Poemo o More* (Deniz Şarkısı)[1958] ve *Ateş Yıllarının Hikâyesi* (1960). [L]

DOVREFJELL, Norveç'in iç kısmında dağ kütlesi; *Snöheta*'da, 2 286 m. (L)

DOW (Alexander), iskoçyalı şarkiyatçı (Crieff-öl. Bagalpur 1779). *«Ferişte Tarihi»*ni *«Hindistan Tarihi»* adı altında ingilizceye çevirdi (1768-1772). [L]

DOW (Herbert Henry), amerikan kimyacısı (Belleville, Kanada 1866-Rochecter, Minnesota 1930). Kimya sanayiinin öncülerinden. Doğumundan kısa bir süre sonra ailesi Kanada'dan A.B.D.'de Birmingham'a, oradan da Cleveland'a göç etti. Dow, bu şehirde Case Tatbikî Bilimler okulunu bitirdi (1888).

Ohio tuzlu suları üstüne bir tez yazarken, bu sulardan en fazla nasıl yararlanılacağı konusu ile ilgilendi. Tezini bir ilim derneğine sunmadan önce Michigan, Ohio, Pennsylvania ve Batı Virginia'daki tuzlu suları inceledi ve Canton, Ohio, Midland ve Michigan'daki tuzlu sularda bol miktarda brom buldu. 1888-1889 Arasında Cleveland'ta Homeophatic Hospital kolejinde kimya ve toksikoloji profesörlüğü yaparken tuzlu sudan brom elde etme için yeni bir metot buldu. 1889'da metodunu Canton'da uygulayacak bir şirket kurdu. Bu şirketin başarısızlığa uğraması üzerine metodunu geliştirdi ve 1890'da Midland Chemical company'yi kurdu. Dow'un metodu sayesinde brom, buharlaşma olmadan, tuzlu sudan elektroliz'le ayrıştırılarak elde ediliyordu. Bu şirket, düz akımlı jeneratörleri ilk defa kimya sanayiinde başarıyle kullandı. 1895'te Navarre'da (Ohio) klor elde etmek için kurulan bir şirket, sonradan Midland Chemical company'yi de satın aldı. Dow tuzlu sular üstünde çalışırken çeşitli konularla da ilgilendi, böcek öldürücü maddeler ve birtakım ilâçlar buldu. Magnezyumla yaptığı alaşımlarla metal elde etti. Magnezyum sülfat elde etmek için kullandığı metot, okyanus sularından otomatik olarak faydalanma usulüne yol açtı. Dow, Amerika Birleşik devletlerinde ilk defa olarak sunî çivit yapmayı başardı. Louisiana tuzlu sularından, daha sonra California petrol tuzlarından iyot elde etti. Hayatı boyunca 100'den fazla patent aldı. Kurduğu şirket, en önemli kimya sanayii işletmelerinden biri oldu. (L)

DOWBOR-MUSNİCKİ (Joseph), polonyalı general (Grotow 1867-Batorow 1937). Çar ordusu generali olarak 1912'de 38. Rus kolordu kumandanlığına getirildi. İhtilâlden sonra, 1918'de kumanda ettiği polonya birliği Almanlara yenilince, kısa bir süre içinde 60 000 kişilik «Büyük Polonya» adlı bir ordu hazırlayarak Almanlara karşı çıktı. 1920'de rus saldırısı sırasında, Pilsudski'ye olan kini yüzünden sovyet ordusunda görev kabul etmedi. (L)

DOWDEN (Edward), irlandalı tenkitçi, biyografi yazarı ve şair (Cork 1843-Dublin 1913). Özellikle Shakespeare üstüne yaptığı incelemelerle tanındı. Öğrenimini Cork'ta ve Dublin'de yaptı. 1867'de Trinity kolejine ingiliz edebiyatı profesörü oldu. 1890-1893 Arası Oxford'ta, 1893-1896 arasında da Cambridge'de ders verdi. *Shakespeare: His Mind and Art* (Shakespeare: Düşüncesi ve Sanatı) [1875] adlı kitabı, Shakespeare'in bütün eserlerini kapsayan ve toplu bir bakış açısı getiren ilk ingilizce eserdir. Shakespeare üstüne el kitapları, tanıtıcı makaleler ve şiir tahlilleri yazan Dowden'in diğer eserleri şunlardır: *Poems* (Şiirler) [1876]; *Studies in Literature* (Edebiyat İncelemeleri) [1878]. Dowden, amerikan şairi Walt Whitman'ı ilk beğenenlerdendir. (L)

DOWLAND (John), ingiliz bestecisi ve lavtacısı (1563-Londra 1626). 1580-1584 arasında Paris'te, ingiliz elçiliğinde görev aldı. 1594'te yeniden Avrupa'ya dönerek Braunschweig dükü ve Hessen landgavının sarayında bulundu. Daha sonra Venedik'te Giovanni Croce ile tanıştı. Padova, Ferrara ve Floransa'da konserler verdi. 1598-1606 arasında Danimarka kralı Christian IV'ün sarayında lavtacı olarak çalıştı. 1612'de İngiltere sarayında görev aldı ve ölünceye kadar bu görevde kaldı. 1597, 1600, 1603 ve 1612 yıllarında dört şarkı derlemesi yayımlandı. Bu şarkılar iki grupta toplanır: bir kısmı gerek dört sesle, gerek lavta eşliğinde tek sesle söylenebilir; bir kısmı da eşlik gerektiren melodiler olarak düşünülüp bestelenmiştir. Şarkıları melodilerinin güzelliğiyle dikkati çeker. Yalnız lavta için yaptığı besteler de önemlidir, bunların içinde nefis kromatik fanteziler vardır. *Lacrimae* teması üzerine 1604'te bestelenen beş viyola için pavane'ler Elizabeht çağı orkestra müziğinin en yüksek eserleri arasında yer alır. Dowland, 1606'da Ornithoparcus'un *Micrologus* adlı eserini ingilizceye çevirdi. — ROBERT (Londra 1586-1641), John Dowland'ın oğlu. Charles I'in sarayında lavtacı olarak çalıştı. 1610'da *A Varietie of Lute Lessons* (Çeşitli Lavta Dersleri) ve *A Musicall Banquet* (Bir Müzik Şöleni) adlı iki antoloji yayımladı. (L)

DOWNERS GROVE, A.B.D.'de kasaba. Du Page (İllinois) idare bölgesinde, Chicago'nun 33,5 km güneybatısında. Pierce Downer, 1832'de buraya geldiğinde, bölgede çayırlarla çevrili küçük bir ormandan başka birşey yoktu. Downer önce, atlı araba yolculuğunu kolaylaştırmak için bir han yaptırdı. İllinois-Michigan kanalının yapılmasından sonra, buraya gittikçe daha çok sayıda göçmen yerleşmeğe başladı. 1864'te Chicago, Burlington, Quincy demiryolu hattı Aurora'ya kadar uzatılınca, Downers Grove, Chicago'nun dış mahallelerinden biri haline geldi. Hafif sanayi: plastik, makaralı yatak ve enerji aktarma âletleri. (L)

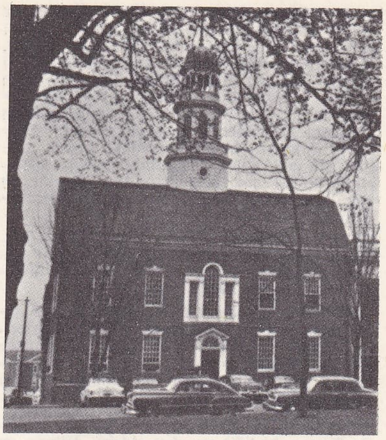

DOVER hükûmet binası (A.B.D.)

DOWNEY, Los Angeles'in (California) güneydoğu banliyösünde bir mahalle. 82 500 nüf. Atom araştırma reaktörü. (L)

DOWNİNG (sir George), ingiliz asker ve diplomatı (Dublin 1624-East Hatley, Cambridgeshire, Gamlingay yakınları 1684). 1638'-den 1645'e kadar Amerika'da kaldıktan sonra Cromwell'in ordusuna katıldı. 1657'de protestan ülkeler arasında birlik sağlamak, onları birleştirmeğe çalışmakla görevlendirilerek, La Haye valiliğine atandı. Restorasyon zamanında Charles II'ye bağlandı, bundan sonra kıralcılık adına gereksiz bir çaba gösterdi. İngiltere'ye dönüşünde, ticarî rekabetinden çekindiği Birleşik eyaletlere karşı İngiltere'yi savaşa yöneltti. Bu ülkede ikinci elçiliği sırasında (1671) Üçlü ittifakı bozmağa çalıştı. (L)

Downing Street, Londra'da sokak. Whitehall'dan Saint James parkına giden bu sokakta başbakanlık konağı bulunurdu. 1960'ta yıktırılan bu binanın yalnız cephesi kalmıştır. (L)

DOWN kontluğu, Kuzey İrlanda idare bölümü, İrlanda denizi kıyısında, Belfast'ın güneyinde; 286 900 nüf. İdare merkezi, *Downpatrick.* (L)

DOWNPATRİCK, Kuzey İrlanda'da şehir. Belfast'ın kuzeydoğusundaki Down kontluğunun idare merkezi; 3 400 nüf. 1790 ile 1826 arasında inşa edilmiş katedral, eski yapının (XII. yy.) bazı elemanlarını muhafaza eder. XIII. yy.dan kalma bir manastırın (İnch Abbey) kalıntıları.
— Tar. Downpatrick, Ulster kırallarının eskiden oturduğu yerlerden biriydi; Down katolik ve protestan piskoposluklarının da merkezidir. Aziz Patrick'in burada yaşamış olduğu, şehrin adından anlaşılır. Patrick, 440 yılında buradaki piskoposluğu kurmuş, şehir yakınlarında Saul manastırını yaptırmış, sanıldığına göre bu manastırda ölmüş ve oraya gömülmüştür. (L)

DOWNS, İngiltere'de tepeler. Londra hav-

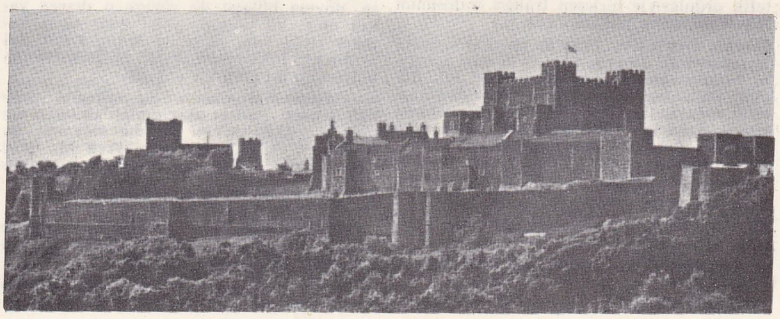

DOVER şehrinin tarihî kalesi (İngiltere)

Foto. MEYDAN

sir Arthur Conan DOYLE

zasının güney kesiminde. *North Downs* ve *South Downs* tepeleri olarak ikiye ayrılır; genellikle doğu-batı yönündeki bu tepeler, Weald bölgesinin her iki yanında karşılıklı uzanır. Bunlar, yükseklikleri 300 m'yi aşan tebeşir yığınlarıdır: büyük eğimli bir antiklinal'in erozyon sonucu aşınmasından meydana gelmişlerdir ve Manş'ın karşı kıyısında bulunan Bray yöresindeki engebe şekline tekabül ederler. Çıplak Downs sırtlarında nüfus çok seyrektir; bu bölgeler en çok hayvancılık ve koyun yetiştirmekle geçinir. (L)

DOWN-STREAM [davn strim] i. (ing. *down*, aşağı ve *stream*, akıntı). Akıntı boyunca ilerleyerek sinekli olta ile balık avlama tekniği. (*Zt.* UPSTREAM.) [L]

DOWSON (Ernest Christopher), ingiliz şairi (Lee, Kent 1867-Catford 1900). Şiirlerini, *Verses* (Şiirler) [1896] adlı bir kitapta topladı. Küçük parçalar halindeki bu şiirlerde, biçim olgunluğu ile duygu inceliği birbiriyle kaynaşır. (L)

DOWTHERM [davterm] i. (ing. *Dow* [ingiliz Kimya birliği] ve *therm*'den). Kimya ve petrol sanayilerinde yüksek ısı transferinde kullanılan, sıcaklığa dayanıklı ve çok kararlı olan difenil oksit bileşiminde sıvı madde. (L)

DOXAT (Nicolas), isviçreli general (Yverdon 1682-1738). Hollanda ve Pfalz seçici prensinin hizmetinde bulundu, Prens Eugène kumandasında Türklere karşı savaştı. 1717'de Belgrad kuşatmasında bulundu, 1737'de Niş'in alınmasına katıldı ise de, teslim olmak zorunda kaldı. Türk savaş divanı tarafından ölüm cezasına çarptırıldı. (L)

Doyçe bank. Bk. DEUTSCHE BANK.

Doyçe Oryent bank. Bk. GEUTSCHE ORIENTBANK A.G.

DOYEN (Albert), fransız bestecisi (Vedresse, Ardennes 1882-Paris 1935). Bestelediği sosyal ve insancıl eğilimli eserleriyle ün yaptı. Belli başlı eserleri şunlardır: piyano sonatları (1910), piyano ve keman için sonatlar (1907), piyano ve keman üçlüsü (1910), yaylı çalgılar için kuvartet (1909), otuz melodi (1904-1930), *le Chant de Midi* (Öğle Şarkısı) oratoryosu (1919). [L]

DOYEN (Eugène Louis), fransız cerrahı (Reims 1859-Paris 1916). Değerli bir cerrahtı. Ameliyat usul ve âletlerinde yenilikler yaptı. *Traité de la Chirurgie de l'Estomac* (Mide Cerrahisi Üstüne İnceleme) [1895] ve *Technique Chirurgicale* (Cerrahlık Tekniği)]1897[adlı eserleri yayımladı. Ayrıca cerrahlık öğretiminde sinemadan yararlanma usulünün öncüsü oldu. (L)

DOYEN (Gabriel-François), fransız ressamı (Paris 1726-Petersburg 1806). Carlo Van Loo'nun öğrencisiydi. 1746'da Roma ödülünü kazandı. 1755'te Paris'e geldi. 1759'da Akademi'ye girdi. En iyi eserlerinden biri İnvalides'deki Saint-Grégoire şapelinin iç dekorasyonudur. 1777'de Katerina II'nin çağrısına uyarak Rusya'ya gitti, orada 16 yıl kalarak imparatorluk saraylarının dekorasyonlarını yaptı. *La Mort de Saint Louis* (Saint Louis'nin Ölümü) [1773] Paris'te Saint-Eustache kilisesinde, *le Triomphe d'Amphitrite* (Amphitrite'in Ölümü) Louvre müzesindedir. Sert gerçekçiliğiyle Gros'nun öncüsü oldu. (L)

DOYEN (Paul-André), fransız generali (Cabanac-et-Villagrains, Gironde 1881). Wiesbaden'deki fransız-alman mütareke komisyonunda Fransa başdelegesi oldu (1940). 1945'te İtalya'ya giren ve general Clark'ın müttefik ordularıyle birleşen fransız ordusunun Alp birliklerine kumanda etti. (L)

Doyen tiyatrosu, Paris'in en eski tiyatrolarından biri. Doyen, tiyatro uğruna sanatını bırakan bir dekorasyon ressamı idi. Büyük ihtilâlden önce Notre-Dame-de-Nazareth soğakında küçük bir amatör sahnesi kurdu, daha sonra bu tiyatroyu Transnonain sokağına (bugün Beaubourg sokağı) taşıdı. Doyen tiyatrosu 1825'e kadar yaşadı. (L)

DOYGU i. (*doymak*'tan *doy-gu*). *Yeni.* Yaşama için gerekli besin. *Esk.* Rızk. (M)

DOYGUN sıf. (*doymak*'tan *doy-gun*). Doymuş, açlığını gidermiş.

◆ **Doygunluk** i. Doyma hali, kanma. *Esk.* İstiğna. (M)

DOYLE (Richard), ingiliz karikatürcüsü (Londra 1824-ay.y. 1883). Siyasî karikatürler yapan ve bu alanda büyük ün kazanan John Doyle'nin oğlu. Karikatür'ün dışında resimler de yaptı. Babası ile birlikte o zamana kadar ingiliz karikatüründe süregelen yabansı ve kaba anlayışa karşı çıkarak karikatür sanatına daha ince bir nükte havası getirdi. 1843'ten sonra aralıksız olarak dekorlar yaptı, tiyatro skeçleri yazdı ve *Punch* dergisine siyasî karikatürler çizdi. Ayrıca derginin kapaklarını hazırladı. 1850'de *Punch* dergisinin katolik aleyhtarı tutumunu beğenmediği için istifa ederek suluboya resimler yapmağa başladı. Resimlerini Royal Academy'de sergileyen Doyle, ayrıca Thackeray'ın *The Newcomes*'ını (Newcome Ailesi) [1854-1855] ve Dickens'in *A Christmas Carol* (Noel Hikâyeleri) adlı eserini resimledi. (L)

DOYLE (sir Arthur Conan), ingiliz romancısı (Edinburgh 1859-Crowborough, Sussex 1930). Katolik bir ingiliz ailesinin çocuğu. Tıp öğrenimini Edinburgh üniversitesinde yaptı. 1881'de hekim oldu. 1882'de Portsmouth'un bir kenar mahallesi olan Southsea'ya yerleşti, 1890'a kadar orada hekimlik yaptı. İlk eserlerini, özellikle *Habakuk Yephson's Statement* (Habakuk Yephson'un Tanıklığı) [1884], *Kızıl Leke*'yi (A Study in Scarlet) [1887] bu sıralarda yazdı. 1891'den sonra kendini tamamen edebiyata verdi. Hekimlik mesleğiyle ilgisini de büsbütün kesmedi. Sudan seferi (1898) ve Boer savaşı (1889-1902) sırasında ingiliz ordusunda hekimlik yaptı. 1908'de Cowborough'e (Sussex) yerleşti, sık sık gezilere çıktı. Birinci Dünya savaşı başlangıcında er olarak savaşa katıldı. 1916'da Kuzey Fransa, İtalya ve Verdun cephelerinde görev aldı. Savaş olayları onu ispritizma çalışmalarına iteledi. Bu yüzden birçok propaganda gezisi yaptı. İlk eserleri tarihî romanlardır: *Rodney Stone* (1896); *The Explois of Brigadier Gerard* (Süvari Gerard'ın Kahramanlıkları) [1869]; *Sir Nigel* (1900). Doyle en çok polis romanlarıyle tanındı. 1887'de *Kızıl Leke*'de Şerlok Holmes adlı kahramanın serüvenini anlattı; bu tip daha sonra şu eserlerde göründü: *Dörtlerin Parolası* (The Sign of Four) [1889]; *Şerlok Holmes'in Serüvenleri* (The Adventures of Sherlok Holmes) [1892]; *Şerlok Holmes'in Anıları* (The Memoirs of Sherlok Holmes) [1893]; *Baskerville'lerin Köpeği* (The Hound of the Baskervilles) [1902]; *Şerlok Holmes'in Dönüşü* (The Return of Sherlok Holmes) [1905]. Conan Doyle 1927'de *Şerlok Holmes'in Not Defteri*'ni (The Case Book of Sherlok Holmes) yayımladı. Tarihî bir tiyatro oyunu yazdı: *The Story of Waterloo* (Waterloo'nun Hikâyesi) [1899]. Öteki oyunları şunlardır: *The House of Temperley* (Temperley'in Evi) [1900]; *Kaderin Cilvesi* (The Fires of Fate) [1909]; *The Poison Belt* (Zehirli Kemer) [1913]. Ayrıca Boer savaşı ile Birinci Dünya savaşını konu edinen birkaç eseri daha vardır. (L)

DOYMA i. (*doymak*'tan *doy-ma*). Açlığı giderme. ‖ *Mec.* Kanma, yeterli bulma, tatmin olma.

— Fiz. *Magnetik doygunluk,* mıknatıslanma şiddetinin, içinde bulunduğu magnetik alana bağlı kalmamasını sağlamak üzere, yeterli şiddette bir magnetik alana yerleştirilen ferromagnetik bir cismin durumu.

— Hidrol. *Doyma bölgesi,* geçirimli arazilerde, bütün çukur ve aralık kısımları su ile dolu olan, böylece bir taban suyu örtüsü meydana getiren bölge. (Toprak içine sızmış suların miktarı ne kadar çok olursa, doyma bölgesi de yüzeye o derece yakın olur; bu bölgede sular çok yavaş hareket ettiği için etkisi de azdır. Karst tipi arazilerde maksimum erime bölgesi, doyma bölgesinin üst sınırıyle çakışır.)

— Mant. Aksiyomatik bir sistemin özelliği. Sistem içindeki aksiyomlardan bağımsız yeni bir aksiyom bu sisteme eklenirse bu özellikten ötürü mutlaka çelişken bir teori ortaya çıkar. (Bu bir metalojik kavramıdır.)

— Meteorol. Bk. ANSİKL.

— Petr. Bir hazne kayada, belli bir akışkanla dolu olan gözenek ve çatlakların toplam hacminin yüzdesi: *Yağla doyma.*

— Sibern. *Doyma hali,* sapmanın yeniden artışı karşısında ayarlayıcı sisteminin yeterli müdahalesini gerektirmeyen şartların tümü.

— ANSİKL. Meteorol. *Doyma,* her zaman yoğunlaşmaya yol açmaz; havadaki doyurucu su buharının oranı normal oranın altı katına kadar çıkabilir (aşırıdoyma). Ancak havada yoğunlaşma çekirdekleri bulunduğu zaman yoğunlaşma söz konusudur. Öte yandan, yoğunlaşma her zaman yağmurla sonuçlanmaz. Doymanın başlıca dört sebebi vardır.

1. *Gece ışıması.* Açık havalarda (antisiklonik hava), toprağa temas edince soğuyan hava kütlesi, sis* veya çiğ* meydana getirir;

2. *Havanın yatay hareketi.* Sıcak havanın soğuk bir yüzeye (kışın denizden karaya yayılan hava) veya soğuk havanın sıcak bir yüzeye (kışın karadan nehirlere, göllere veya denizlere doğru yayılan hava) doğru yatay hareketi sırasında doyma olayı yalnız yüzeyde kalır ve ancak sis veya hafif yağmur çiselemesine yol açar;

3. *Nem oranları değişik hava kütlelerinin karışımı.* Bunun sebep olduğu yoğunlaşmalar da çak zayıftır; stratüs bulutları veya sis, seyrek olarak da yağmur;

4. *Adiyabatik* genleşme.* Havanın yükselmesinden ileri gelen bu son sebep, en etkili doyma şeklini meydana getirir ve hemen her zaman büyük bulutlar oluşturarak şiddetli yağmurlarla sonuçlanır. Dört ayrı tipte yağmur getiren dört tip hava yükselmesi ayırt edilir: siklonik, kararsız, ısı konveksiyonlu ve engebesel. Siklonik ve engebesel yükselmeler etkin bir doyma ve yoğunlaşmaya yol açar; en bol ve en sürekli yağmurlar bu tip yükselmelerden doğar. (LM)

DOYMAK geçz. f. (esk. türk. *todmak*'tan). Bir şey yiyerek açlığını gidermek: *Ben biraz zeytin, biraz salata, biraz patates, biraz da yemişle doyarım* (B. Felek). *Elime üç beş kuruş geçer / Karnım doyar benim de* (O.V. Kanık). ‖ *Mec.* (Yalnız *-e* haliyle) Bir konuda arzu ve isteklerini tamamen gidermek, kanmak: *Sohbete doymak. Futbola doymak.*

— ÇEŞ. DEY. *Doymak bilmemek,* daha çok istemek, kanmamak: *Onların ağızlarıyle gülüyor, onların uzuvlarıyle doymak bilmeyen isteğini tatmin ediyordu* (A.H. Tanpınar). ‖ *Gözü doymak.* Bk. GÖZ.

◆ **Doya doya** zf. Bol bol, kana kana: *Parlak gümüş yaprakları doya doya seyrettim* (S.F. Abasıyanık). *İki gün olsun doya doya yüzünü görmek bile nasip olmaz ki* (Namık Kemal).

◆ **Doyamamak** olmz. f. *Mec.* Kanamamak, bıkmamak: *«Ölü» adlı bir şiiri var, okuyup okuyup doyamıyorum* (N. Ataç). *Konuşan Haşim'in tadına doyamazdınız* (Y.Z. Ortaç).

◆ **Doyasıya** zf. Doyuncaya, kanıncaya kadar: *Kendini doyasıya seyrettikten sonra Mürebbiye sırtına delikli bir gömlek geçirdi* (H.R. Gürpınar).

◆ **Doymaz** sıf. Açgözlü, doymak bilmeyen.

◆ **Doymazlık** i. Doymama hali, açgözlülük.

◆ **Doyulmak** geçz. f. (Bir kimse için) Doymak: *Bu kadar ekmekle doyulur mu?* (M)

DOYMAMIŞ olmz. sıf. (*doymamak*'tan *doyma-mış*). Açlığı giderilmemiş. ‖ *Mec.* Kanmamış. ‖ Sıf. Kim. Doyma derecesine gelmemiş: *Doymamış bileşik.*

— Toprakbil. *Doymamış toprak,* katyonlarla doyurulmamış toprak. (ML)

DOYMAMIŞLIK i. (*doymak*'tan *doy-ma-mış-lık*). Kim. Doymamış organik bileşiklerin niteliği. (M)

DOYMUŞ sıf. (*doymak*'tan *doy-muş*). Bir şey yiyerek açlığı geçmiş. ‖ *Mec.* Kanmış, arzusu giderilmiş. ‖ *Yeni. Fiz.* [Sıvı, gaz veya elektromıknatıs için] Doyma durumunda olan.

— Elektron. Kolektör akım maksimumu bulduğu zaman komütasyonlu olarak çalışan transistörler için kullanılır. (Bu durumda, kolektör ile verici arasındaki potansiyel farkı hesaba katılmaz; doymuş transistör kapalı bir anahtar gibidir.)

— Kim. Yeni elementler bağlayamayan ve ancak ornatma veya bozunma yoluyle değişikliğe uğrayabilen kimyasal bileşikler için

Foto. Elliot-Fry (LAROUSSE)

kullanılır. || İçinde çözünmeden kalmış bir kısım katı maddeyle denge halinde bulunan bir eriyik için kullanılır.

— Modern mant. Özelliği doyma olan bir aksiyomatik sistem.

— Meteorol. *Doymuş hava*, içindeki su buharının gerilimi, gösterdiği basınç ve sıcaklığa tekabül eden maksimum gerilime eşit olan hava kütlesi. (Bk. DOYMA, *Meteorol.*) [LM]

DOYRAN, Yugoslavya'da, aynı adı taşı yan gölün güneybatı kıyısında köy.

— Tar. Osmanlı imparatorluğunda Selânik ili merkez sancağına bağlı olan ilçe merkezi Doyran, Gazi Evrenos Beye teslim oldu (1385). Yerli halk karşı koymayarak Osmanlı hâkimiyetini kabul etti. Söylentilere göre Evrenos Bey, osmanlı kuvvetlerine yemek veren halkın iyi niyet gösterisinden dolayı buraya *Doyuran* adını verdi. Serez'e bağlı bir voyvodalık haline getirildi. Selânik şehrinin alınışından sonra da buraya bağlı kadılık oldu. Yıldırım Bayezid ve Fatih Sultan Mehmed zamanlarında bölgeye yörükler yerleştirildi. Tanzimattan sonra Selânik sancağının ilçesi olarak kabul edildi. Edirne-Selânik demiryolunun açılması ile önemi arttı. Balkan savaşında Ali Rıza Paşanın kumandasındaki batı ordusu Komanova'da yenilince şehir önce Sırpların, sonra da Yunanlıların eline geçti ve yapılan barışla Yunanlılara bırakıldı (1913). [M]

DOYUM i. (*doymak*'tan *doy-u-m*). Doyma, kanma, yeter görme: *Doyumluk değil tadımlık.* || *Esk.* Yağma.

— DEY. (Bir şeye) *Doyum olmamak*, bir şey daha istenilmek, bir şeyden hiç bıkılmamak: *Oradan denizin ve karşı yakaların seyrine doyum olmaz* (F.R. Atay).

◆ **Doyumluk** i. Doyacak kadar: *Kahpe Güllü «tadımlığı ucuz ama yiğit, doyumluğuna dünya malı yetmez» dedi gitti* (K. Tahir). || Bir kerede doyuracak miktar: *Bir doyumluk ekmek.* || *Esk.* Yağmadan ele geçmiş mal. (M)

DOYUNMAK geçz. f. (*doymak*'tan *doy-u-n-mak*). *Halk dili.* Yeterince yemiş olmak. (M)

DOYURAN sıf. (*doyurmak*'tan *doy-u-r-an*). *Yeni.* Fiz. Bir sıvının içinde eriyerek, o sıvıyı doymuş hale getiren. || *Doyuran alan*, bir çelik çubuğu maksimum mıknatıslanma durumuna getiren indükleyici magnetik alan.

— Termik. *Doyuran buhar*, bir sıvının, kendisiyle denge halinde olan buharı. (ML)

DOYURMAK geçl. f. (esk. türk *todmak* > *doymak*'tan *doy-u-r-mak*). Açlığını gidermek: *Etinden kopardığı kanlı bir lokma ile karnını doyurmağa çalışan bir kurt yavrusu* (A.H. Tanpınar). || *Teşm. yol.* Geçindirmek: *İnsanı kaçırmak marifet değil, doyurmak marifet* (Sabahattin Ali). || *Mec.* Daha fazlasını istemeyecek kadar vermek, kanıksatmak.

— Kim. Bir maddeyi başka bir madde içinde çözmek veya bu maddeye alabileceği kadar başka madde katmak: *Bir eriyiği tuzla doyurmak. Bir asidi bazla doyurmak. Organik kimyada, ikili, üçlü bir bağı doyurmak.*

◆ **Doyurulmak** edilg. f. Doyurmak işine konu olmak. (ML)

DOYURUCU i. (*doyurmak*'tan *doy-u-r-ucu*). Kim. Bir sıvıyı herhangi bir gazla doyurmak için kulanılan cihaz. (ML)

DOZ i. (yun. *dosis*, vermek eylemi'nden fr. *dose*). Bir defada alınması gereken ilâç miktarı: *Nihayet bana kuvvetli dozda lüminal vermişler* (B. Felek). || *Teşm. yol.* Bir bileşiğe giren unsurlardan her birinin miktarı. || *Mec.* Bir bütün meydana getiren unsurların miktarı: *Nutuktaki övgü dozu biraz fazla.*

— DEY. (Bir şeyin) *Dozunu kaçırmak*, bir şeyde ileri gitmek, ölçüyü tutturamamak.

— Nükl. Bir canlı varlığın veya eşyanın aldığı radyasyon (ışınım) miktarı. (Radyasyonların etkisi, yayımlanan radyasyonların ve bu radyasyonları alan cisimlerin cinsine göre değişir. Bunun için de, iki ayrı radyasyon birimi kullanılır: fizik ölçülerinde *röntgen*, insan üzerindeki biyolojik etkilerin ölçülmesinde ise *rem* [«men»e eşit değerde «röntgen»]. Tabiî evren ışınımları haftada 3 miliröntgen dozundadır; 4 000 m yükseltide ise bu miktarın iki katıdır. Nükleer merkezlerde kabul edilen haftalık doz miktarı, en fazla 150 miliröntgen olarak sınırlanmıştır.)

— Ted. *Doz fazlalığı*, organizmada bir ilâcın fazla miktarda bulunması. (Gerek dışarı atılma yetersizliği, gerekse organizmanın anormal duyarlılığından ileri gelir.) [LM]

DOZER i. (ing. *to dozer*, yenmek'ten). Toprak tesviyesinde kullanılan paletli traktör.

— ANSİKL. Önündeki çelik kanadın biçimine göre değişik adlar alır: *buldozer**, eğik kanatlı dozer (*angldozer*), yatık kanatlı dozer (*tiltdozer*). Angldozerin, kablolarla veya hidrolik olarak kaldırılan çelik kanadı, yanlamasına hareket ederek toprağa eğik bir şekilde girer. Tiltdozerde ise kanat, yatay bir eksen etrafında dönebilir. (M)

DOZİMETRE i. (fr. *dosimètre*'den). X ışınlarıyle tedavide (röntgen tedavisi) kullanılan araç. Hastaya uygulanacak ışın miktarını tedaviden önce ve tedavi süresince ölçer. (Dozimetre ile kontrol edilmeden hiç bir röntgen tedavisi yapılmamalıdır.) || *Geiger-Müller dozimetresi.* Bk. GEİGER-MÜLLER *sayacı*. (L)

DOZİMETRİ i. (fr. *dosimètrie*). Nükl. Dozimetre aracılığıyle radyasyon dozunun ölçülmesi. (L)

DOZÖR i. (fr. *doseur*). Bazı karışımların doz tayininde kullanılan cihaz.

— Plast. mad. *Enerji dozörü*, bir baskı potasının ısıtıcı dirençlerini besleyen elektrik enerjisini ayarlamağa yarayan âlet. (Enerji dozörü, periyodu yavaş değişen modüle bir akım meydana getirir ve çevrimsel olarak çalışır. Değişmez aralıklarla, süresi ayarlanabilen akım kesiklikleri meydana getirir.) [L]

DOZSA (György), macar subayı (Transilvanya 1474'e doğr.-öl. 1514). Sicilya'lı soylu bir ailedendi. 1514'te macar köylü ayaklanmasına önderlik etti. Türklere karşı bir haçlı seferine girişilmesini isteyen başpiskopos Bakocz, Dozsa'yı derebeylerine bağlı köylülerden kurulu 100 000 kişilik bir haçlı ordusunun başına getirdi. Ama, bu ordunun disiplinsizliğinden kuşkulanan macar derebeyleri bu sefere karşı çıktılar; bunun üzerine Dozsa, ülkedeki sosyal düzeni zorla değiştirmeğe karar vererek ayaklandı; Csanàd bölgesinde zaferler kazanarak bütün Güney Macaristan bölgesini yakıp yıktıysa da Janos Szapolyai'ye yenilerek esir düştü; ateşte kızdırılmış demirden bir taht üstüne oturtulup başına kızgın bir taç geçirilerek öldürüldü. Ayaklanmanın bastırılmasını fırsat bilen derebeyleri, köylüleri sürekli bir kölelik düzeni içinde yaşamağa zorlayarak başkaldıramayacak duruma getirdiler. (L)

DOZY (Reinhart), hollandalı şarkiyatçı (Leiden 1820-ay.y. 1883). Magrıp'ın tarih ve coğrafyacısı, arapça sözlükler üstüne incelemeler yaptı. En önemli eseri: *Supplément aux Dictionnaires Arabes*'tır (Arap Lûgatlerine Ek) [1881]. Başka eserleri: *Catalogus Codicum Orientalium* (Doğu Bilimleri Üstüne Derlemeler Katalogu) [1851]; *Histoire des Musulmans d'Espagne* (İspanya Müslümanları Tarihi) [1861]; *Description de l'Afrique d'après Edrisi* (İdrisî'ye Göre Afrika'nın Tasviri) [1886]; *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme* (İslâmlık Tarihi Üstüne Deneme) [1879]; İbn Adhari'ye göre *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne* (Afrika ve İspanya Tarihi) [1848-1851]. (L)

DÖBELN, Almanya'da şehir (Doğu Almanya, Leibzig idare bölümü). 30 300 nüf. Tarım okulu. Makine sanayii. Deri ve tahta işçiliği. Şeker fabrikası. (L)

DÖBEREİNER (Johann Wolfgang), alman kimyacısı (Bug, Hof yakınları 1780-Jena 1849). Eczacılık yaptığı sırada Jena'da kimya okuttu, Goethe'ye bilimsel danışmanlık yaptı. Organik cisimlerin bakır oksitle çözümlenmesi usulünü, 1821'de de aldehidi buldu. 1823'te toz halindeki platinin, hidrojenle oksijenin birleşmesine yol açtığını gösterdi. 1831'de kepeği, seyreltilmiş sülfürik asitle ısıtmak suretiyle furfurol elde etti. Yer kabuğundaki çeşitli kimyasal maddelerin frekansı üstüne ilk değerlendirmeyi yaptı. (L)

DÖBLİN (Alfred), alman hekim ve yazarı (Stettin 1878-Emmendingen 1957). İlk romanlarında kişilerden çok toplumları ele aldı; bunları mitoslar ve tarihî unsurlarla zenginleştirerek gerçekçi bir görüşle dile getirdi: *Die drei Sprünge des Wang-Lun* (Wang-Lun'un Üç Sıçrayışı) [1915]; *Wallenstein* (1920); *Berge Meere und Giganten* (Dağlar, Denizler ve Devler) [1924]. En orijinal eseri, geleneksel roman tekniğini uygulamadan yazdığı *Berlin Alexanderplatz* (Berlinde Alexander Meydanı) [1929] adlı romanıdır. Nasyonel sosyalizm iktidara geçince, göç etmek zorunda kaldı. Bir süre Fransa'da yaşadı (1933-1940), sonra Amerika'ya gitti (1940-1945), 1945'te Almanya'ya döndü. Bu devrede Güney Amerika'ya ait dinî bir hikâye ile (1936) alman bozgununu dile getiren, *November* 1918 (Kasım 1918) [1937-1942] ve din duygusuna dönüş haberini veren *Der Unsterbliche Mensch* (Ölümsüz İnsan) [1946] adlı eserlerini yayımladı. (L)

DÖBRENTEY (Gábor), macar yazarı (Nagyszöllös 1786-Peşte 1851). 1831'de Akademi sekreteri seçildi; iki yıl sonra *Nemzeti Szinház*'ın (Millî tiyatro) yöneticisi oldu. Shakespeare ve Molière'i macarcaya çevirdi, dilbilim üzerine araştırmalar yaptı: *Régi Magyar Nyelvemlékék* (Macar Dilinin Eski Anıtları). [L]

Döderlein basili. Jinekoloji. Dölyolunda daima bulunan, Gram pozitif, büyük basil. Dölyolunda karbonhidratların süt asidine dönüşmesini sağlar. Öbür mikropların çoğunun karşıtı olduğu için dölyolunu korur. Alman hekimi Albert Döderlein'in (1860-1941) adıyle anılır. (L)

DÖĞEN i. Bk. DÖVEN.

DÖĞERLER, Oğuzların Bozok koluna bağlı olduğu kabul edilen boy. İslâmlıktan önce Yazır, Dodurga ve Yaparlı boylarıyle birlikte totemleri yırtıcı kartal kuşu idi. İslâmlığı kabul ettikten sonra Orta Asya Türklerinin Ön Asya'da yayılışları sırasında Güneydoğu ve Kuzey Suriye'ye yerleştiler. XIV. yy.ın ikinci yarısında bir beylik kuracak kadar siyasî güce sahip oldular. Memlûklar zamanında Güneydoğu Anadolu ve Suriye'deki diğer türk boyları arasında büyük nüfuzları vardı. Dimeşk Hoca devrinde arap Beni Kilâb ve Beni Şadi kabilelerini itaat altına alan Döğerler, aynı zamanda Urfa, Siverek, Süruç, Harran, Caber ve Rakka gibi şehir ve kasabaların yönetimini de ellerine geçirdiler. Akkoyunlu-Karakoyunlu savaşı sırasında parçalandılar. Osmanlılar zamanında Halep, Şam, Bozulus, Kerkük ve Sis (Kozan) bölgelerinde yaşayan Türkmenler arasında dağınık gruplar halinde yaşadılar. XVII. yy.da yerleşmeğe zorlanan Döğerler yerleşik hayat içinde kayboldular. (M)

DÖĞME i. Bk. DÖVME.

DÖĞMEK geçl. f. Bk. DÖVMEK.

DÖĞÜNMEK geçz. f. Bk. DÖVÜNMEK.

DÖĞÜŞ i. Bk. DÖVÜŞ.

DÖĞÜŞKEN sıf. Bk. DÖVÜŞKEN.

DÖĞÜŞMEK sıf. Bk. DÖVÜŞMEK.

DÖKME i. (*dökmek*'ten *dökme*). Dökmek eylemi. || — Sıf. Bir yerden bir yere dökülen, aktarılan: *Dökme su.* || Bir kap içinde bulunmayıp ortaya dökülmüş olan: *Dökme buğday.* || Bir kalıba dökülerek yapılmış: *Dökme soba.*

— Camc. Eritilmiş camı dökme demirden bir masaya akıtma. (Bk. CAM.)

— Denizc. *Dökme yük*, gemi ambarlarına sandık, balya ve çuval gibi herhangi bir kap içinde olmadan doğrudan doğruya yığılan yük. (Dökme yükler yağ, akaryakıt gibi tulumba ile basılan, tahıl, kömür gibi oluktan akıtılan, kereste, tuğla, külçe maden ve çubuk demir gibi, araç yardımıyle yerleştirilen yükler olmak üzere iki çeşittir.)

— Metalürji. *Dökme demir*, karbon oranı yüzde 2,5'tan fazla olan ve doğrudan doğruya demir cevherinden sıvı halde elde edilen demir-karbon alaşımı. (*Eşanl.* FONT, PİK.) [Bk. ANSİKL.] || *Alaşım dökme demir*, yapısını değiştirmek amacıyle, dökümden önce bazı maddeler (demir II silisyum halinde silisyum ilâvesi) katılan dökme demir. || *Beyaz dökme demir*, içinde demir karbür (sementit) bulunduğu için, kırık yüzeyleri beyaz renkte görünen dökme demir. || *Çelikli dökme demir*, kupol ocaklarında ergi-

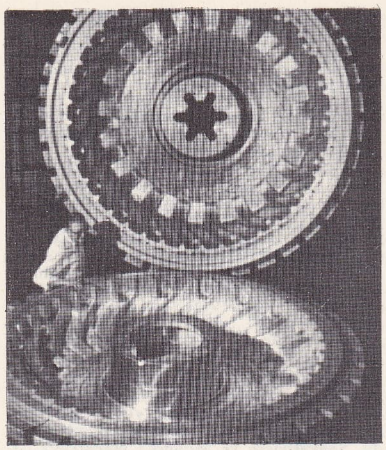

yol hafriyat makinelerinin tekerlek lastiklerinde kalıp olarak kullanmak üzere 8 ton alüminyumdan kum **döküm**

tilmiş demir filizlerine çelik katılarak elde edilen dökme demir. || *Dövülebilir* (*temperlenmiş*) *dökme demir,* bileşimindeki grafitin özel yapısına bağlı olarak, kolaylıkla dövülebilme özelliği gösteren dökme demir. || *Fosforlu dökme demir,* fosforlu demir filizlerinin işlenmesinden elde edilen dökme demir. || *Gri dökme demir,* bileşimindeki karbon grafit halinde bulunduğu için, kırıldığı zaman gri renkte görünen dökme demir. || *Hematit dökme demiri,* saf hematit cevherinden elde edilen dökme demir. || *Kalıplama dökme demiri,* özellikle kalıplanmış parçaların döküm yolu ile yapımında kullanılan gri dökme demir. || *Kır dökme demir,* yapı bakımından, beyaz ve gri dökme demir arasında yer alan dökme demir. || *Küresel grafitli dökme demir,* yapısındaki grafit küçük küreler halinde bulunduğu için üstün özellik gösteren dökme demir. || *Makine dökme demiri,* makine parçalarının dökümünde kullanılan gri dökme demir. || *Özel dökme demir* (*alaşımlı dökme demir*), bileşiminde, niteliklerini arttıran özel elementler (nikel, krom) bulunan dökme demir. || *Perlitli dökme demir,* kendisine üstün mekanik özellikler kazandıran perlitli yapıda gri dökme demir. || *Su verilmiş dökme demir,* katılaştıktan sonra, genellikle soğuma sırasında, su verme işleminden geçirilmiş dökme demir (beyaz dökme demir). || *Tasfiye dökme demiri,* çelik elde etmek üzere tasfiye edilmesi gereken beyaz dökme demir.

— Nümism. *Dökme sikkeler, dökme madalyalar.* Bk. ANSİKL.

— Seram. Döküm çamurunu, alçı kalıba dökerek şekillendirme tekniği. (Gözeneklilik ve kuruluk derecesi elverişli olan alçı, çömlek çamurundaki suyun bir kısmını emer ve kalıbın içindeki çamur katılaşır. İstenilen kıvama geldiği zaman, çamurun fazlasını atmak için kalıp ters çevrilir. Daha sonra kurutma ve kalıptan çıkarma işlemleri uygulanır.)

— Süs. santl. Bk. ANSİKL.

— Şekercilik. *Dökme makinesi,* toz şekerden, kesme veya kelle şekeri yapmağa yarayan makine.

— ANSİKL. Metalürji. Bir demir ve karbon (yüzde 2,5 ile 5) alaşımı olan *dökme demir'*de, aynı zamanda silisyum (yüzde 4'e kadar), manganez (yüzde 0,5 ile 1,5) ve bazı başka maddeler de (kükürt ve fosfat) bulunur. İçindeki maddelerin yüzdesine, hazırlanış şekli, döküm sırasındaki soğuma hızı, yapı özelliği ve karbonun bulunduğu şekil bakımından farklı dökme demirler elde edilir. Böylece, bileşimindeki karbonun büyük bir kısmı grafit halinde olan *gri dökme demirl*e, karbonu demir karbür (sementit) halinde olan *beyaz dökme demir* ayırt edilir.

● *Dökme demir üretimi.* Dökme demir, XIII. yüzyıldan beri bilinmesine rağmen ancak XV. yüzyılda kullanılmağa başlandı. Bu demir, ergime haznesi çok büyük olan (30 m yüksekliğinde) bir fırında (yüksek fırın) elde edilir. Besleme ağzından yüklenen malzemeler, genellikle bir ergitici ile karıştırılmış demir cevheri ile maden sanayinde kullanılan kok'dan ibarettir. Yüklenen bu malzeme, fırında yavaş yavaş aşağı doğru iner ve ısınır; yukarı çıkan gazların etkisiyle karmaşık kimyasal tepkimelere uğrar ve sıcak hava (600°-800°C) geliş borulları civarında erir (1 800°C). Dökme demir ve daha hafif olan curuf, yoğunluk sırasına göre ergime haznesinde iki tabaka halinde toplanır; iki boşaltma deliği, bu iki tabakanın ayrı ayrı boşaltılmasını sağlar. Ergiticinin bileşimi ve ergitici maddeyle kok miktarı oranları, mümkün olduğu kadar iyi bir arıtmanın ve arzu edilen dökme demir bileşiminin elde edilmesini sağlayacak şekilde incelikle hesaplanır. Gri dökme demirler, yeterli miktarda silisyumla birlikte fırının sıcak (yüksek oranda kok ve çok sıcak hava) olarak çalıştırılması sonucu elde edilir. Buna karşılık beyaz dökme demirlerdeki silisyum oranı çok düşüktür ve fırının nispeten soğuk olarak çalıştırılması ve süratli bir soğutma hızını gerektirir. «*Sıcak dökme demir*», «*soğuk dökme demir*» deyimleri bundan ileri gelir.

Kükürt ve fosfor bakımından çok fakir olan *hematit dökme demiri,* saf hematit cevherinden elde edilir. Buna karşılık *fosforlu dökme demirler,* fosforlu cevherlerden elde edilir ve bazik metotlarla çeliğe dönüştürülür.

Bunların yanı sıra yüksek fırında, bazen yanlış olarak «*özel dökme demirler*» diye adlandırılan ve çeliklerde oksit giderici olarak veya özel bileşimlerin hazırlanmasında kullanılan demir-II alaşımları da elde edilir: *manganlı dökme demirler, spiegel (ayna demiri), demir II silisyum, silisyumlu spiegel.*

Ergime haznesinden çıkan dökme demir, fabrika zeminine kazılmış çukurlara külçe halinde dökülür veya karıştırıcılar içinde sıvı halde muhafaza edilerek, *çeliğe* dönüştürülmek üzere (konvertisör, Siemens-Martin fırını, pota, elektrik fırını metotlarından birinin uygulanması ile çelik fabrikalarına gönderilir.

Külçe halindeki dökme demir, kalıba dökülmek veya çeliğe dönüştürülmek üzere, başka tesislerde yeniden dökülür. İkinci bir ergimeden geçen bu dökme demir, genellikle kupol ocaklarında (XVIII. yüzyıl sonundan kalma basit ergitme fırını) yeniden eritilir.

Makine dökme demiri, kalıp parçalarının yapımında kullanılan *gri dökme demir*dir. Bu dökme demire aynı zamanda «*perlitili dökme demir*» de denir.

Çelikli dökme demir eskiden, kupol ocaklarındaki maden filizlerine bir miktar çelik katılarak elde edilirdi. Bu yolla elde edilen dökme demir, çelik eklenmemiş ama itinalı olarak hazırlanmış âdi gri dökme demirden ayırt edilemez. Eskiden, puddel demiri elde etmek için, dökme demir döner alevli izabe fırınlarında tasfiye edilirdi. *Kalıplama dökme demiri* (gri dökme demir) ve *tasfiye dökme demiri* (genellikle beyaz dökme demir), adlarını kullanıldıkları alandan alır. Tasfiye dökme demiri, uygulanan dönüşüm metoduna göre *bazik* ve *asit dökme demir* olmak üzere ikiye ayrılır.

Dökme demir bazen, elektrik fırınında ergitilen ve yeniden karbürleştirilen çelik artıklarından imal edilir; bunlar çok yüksek kaliteli *sentetik dökme demir*'lerdir.

● *Dökme demirlerin özellikleri ve yapıları.* Mikrografik yapılarına ve mekanik özelliklerine göre şöyle bir ayırım yapılabilir:

— *Gri dökme demirler,* bileşiminde yaprak veya levhalar şeklinde grafit bulunan çelik görünümünde bir yapı gösterir. Silisyum oranı yüksek (yüzde 1,5 ile 3) ve manganez oranı oldukça düşük (yüzde 0,5 ile 0,8) dökme demirler, kararlı bir yapı gösterir ve yavaş bir soğumayle elde edilir. Yapısında bulunan grafit, kırık yüzeylerinin gri renkte görünmesine yol açar. Bu dökme demirlerin pek yüksek olmayan mekanik özellikleri, bileşimlerindeki grafit yapraklarının şekline ve dizilişine bağlıdır. İşlenmeye ve özellikle kalıba dökülmeye elverişlidirler (ergime noktası [1 200°C'a doğru] çeliğinkinden daha düşüktür ve hafif bir kabarma gösterdiği için dökümden sonra bütün kalıp izleri kaybolur).

— *Beyaz dökme demirler*'de, karbon sementit (demir karbür) halinde bulunur. Kırıldığı zaman beyaz renkte görünen bu sert ve kırılgan (gevrek) dökme demirler, daha yüksek bir oranda manganez katmakla ve döküm sırasında hızlı bir soğumayle elde edilir (su verilmiş dökme demir). Bu dökme demirler çok sert olduğu için işlenmeye el-

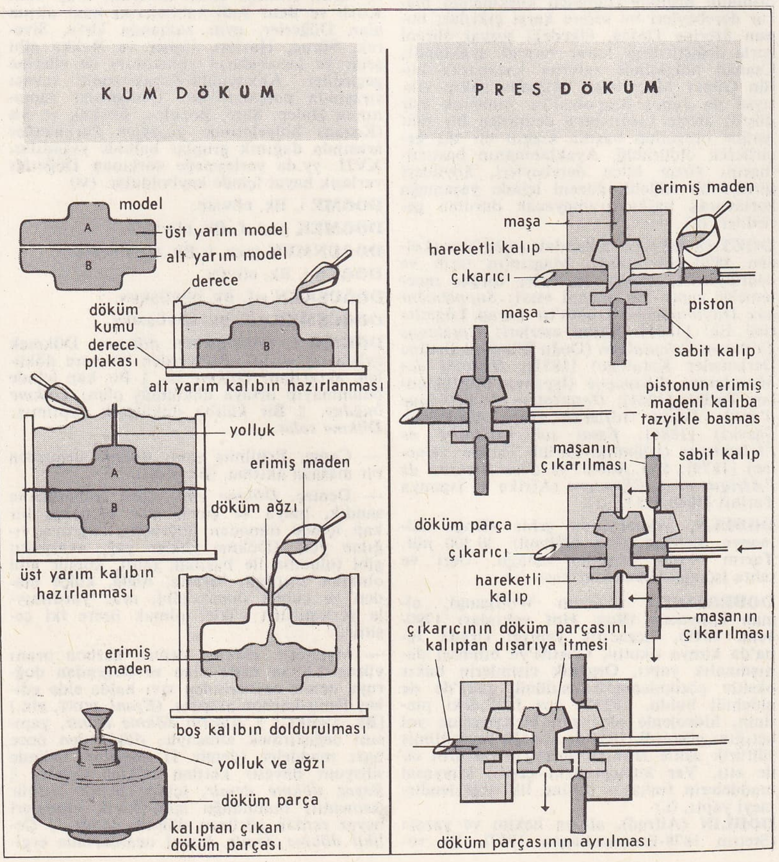

döküm şeması (Encyclopedia Americana'dan alınmıştır)

Foto. MEYDAN

verişli değildir ve tekrar ergitilerek, arıtma yolu ile çelik elde edilmesinde kullanılır. Kalıba dökülmeye de pek elverişli olmayan bu cins demirden, ancak aşınmaya (kırma makinesi parçaları) veya korozyona dayanması gereken bazı özel parçaların yapımında yararlanılır.

— *Dövülebilir dökme demir,* gri dökme demirlere oranla şekil değiştirmeye daha yatkındır. Dövülebilir dökme demirler iki çeşittir: *beyaz temper dökme demiri* denen ve oksitleyici maddeler yardımıyle (*demir cevheri*) beyaz dökme demirin karbürünün giderilmesiyle elde edilen *avrupa tipi dövülebilir dökme demir* (bugün kullanılmamaktadır) ile *siyah temper dökme demir* denen ve beyaz dökme demirdeki demir karbürün ince *nodüler* grafitli homogen bir ferrit yapısı alacak şekilde ayrışmasını sağlayan ve birkaç gün devam eden ısıtma ve soğutma şeklindeki termik işlem sonucu (dövülgen hale getirme tavlaması) elde edilen amerikan tipi dövülebilir *dökme demir.*

— *Küresel grafitli dökme demirler,* on yıl önce yapılmağa başlanmıştır. Perlitli (veya ferrit-perlit) yapılarıyle ötekilerden ayırt edilir. Tamamen küresel şekildeki grafit doğrudan doğruya döküm sırasında, magnezyum gibi bir elementin ilâvesiyle elde edilir. Bu dökme demirler ilgi çekici mekanik özellikler gösterir ve su verme ve tavlama işlemlerinden geçirilebilir. Dövülebilir dökme demir veya döküm çeliğinin yerini alacak gibi görünen bu demir, hadde silindirleri, makine gövdeleri, boru v.b. yapımında kullanılır.

— *Özel dökme demirler* veya *alaşımlı dökme demirler*'in bileşiminde genellikle nikel, krom veya her ikisi birden bulunur. Yapıları incedir ve asit aşındırmasına (yüzde 15 nikel, yüzde 5 krom, yüzde 5 bakırlı dökme demirler) veya sıcakta oksitlenmeye (krom veya silisyumlu dökme demirler) karşı yüksek direnç gösterirler.

● *Dökme demirlerin kullanıldığı yerler.* Dökme demirler, demir-çelik sanayiinin en önemli alaşımlarıdır. Genellikle, aşağıdaki şekillerde kullanılırlar:

— Doğrudan doğruya yüksek fırından elde edilen (beyaz dökme demir) ve çeliklerin yapımında kullanılan tasfiye dökme demirleri;

— Genellikle gri dökme demir niteliği taşıyan ve kalıplanmaya elverişli olduğu için karmaşık profilli masif parçaların yapımında kullanılan dökme demir;

— Kalıplama yolu ile mekanik parçaların (yatak, bilezik, yekpare kuzine) imaline yarayan ve içindeki grafit sayesinde sürtünmeye karşı direnci yüksek olan makine dökme demirleri (gri veya dövülebilir dökme demir);

— Asit çözeltilerin aşındırmasına veya sıcakta oksitlenmeye karşı direnç gösteren dökme demirler; özellikle petrol veya kimya sanayiinde kullanılan ve bileşimlerine göre (gri veya küresel grafitli dökme demirler) ostenitli veya ferritli diye adlandırılan dökme demirler;

— Krom, nikel, silisyum veya alüminyumlu özel dökme demirlerden meydana gelen ateşe dayanıklı dökme demirler. Bunlar yüksek sıcaklıktaki oksitlenmeye karşı gösterdikleri direnç ve özellikle boyutlarının kararlı olması (âdi dökme demirlerdeki genişlemenin sınırlı oluşu) bakımından ilgi çekicidir. Ocak ızgaraları, taban veya tavan plakaları gibi fırın ve kazan parçalarının yapımında kullanılır.

— Nümism. *Dökme sikkeler.* Romalılar bazı devirlerde, erimiş madenî kalıplara dökerek sikke imal ettiler. Bu sistem, Orta İtalya'da tunç sikkelerin dökümünde uygulandı. Ayrıca Septum Severus ve Diokletianus devrinde de, içinde az gümüş bulunan bakır paralar kalıplara dökülerek basılmıştır. Çinliler eskiden beri bu sistemi para dökümünde uygulamaktadırlar. Madalyalar da zaman zaman dökme sistemiyle basılmıştır. En önemlileri Pisanello'nun yaptığı dökme madalyalardır. (Bk. PISANELLO.)

— Süs. santl. ve Heyk. Demirden başka mobilya yapımında kullanılan bütün madenler (altın, gümüş, pirinç, tunç, kurşun, kalay, alüminyum) çoğu zaman dökme yoluyle işlenir. En eski çağlarda dökülen ilk parçaların içi oyuk değildi. İç yan boş bırakılarak döküm yapılması metodu ancak yüzyıllar sonra bulunabildi.

Dökme metotları iki çeşittir. Birincisi, verilmek istenen biçimin eşi bir çekirdek'le onun üstündeki bir toprak tabakanın arasında bulunan mum tabakasının yerini alan madeni dökmeye dayanır ve sıcaktan eriyen mum, kalıbın bu iş için yapılmış olan özel deliklerinden akar. İlkçağ ve Ortaçağda kullanılan bu usul ancak pek ince bir tunç tabakası dökmeye elverişli olmakla birlikte bu çağların insanları yine de pek büyük dökmeler yapmayı başardılar. Rönesans da bu usulü uyguladı. Benvenuto Cellini'nin ünlü *Perseus heykeli* (1545) ve Henri II ile Catherine de Medicis'nin Germain Pilon tarafından bir tek defada dökülmüş ve üstünde en küçük bir çapak bile bulunmayan mezar heykelleri (1570) bu alanda özellikle anılmağa değer. Keller kardeşler de Louis XIV devrinde, Versailles bahçelerinin tunç heykellerini bu yolla dökmüşlerdi.

İkinci metot ise heykeli yapılacak olan modeli parça parça dökmeye dayanır.

Dökme demirin mobilyacılıktaki rolü çok önemli olmuştur. Ortaçağda dökme demir özellikle şömine alınlıkları, ocak sehpaları ve ev işlerinde kullanılan araç ve gereçlerin yapımı için kullanıldı. XIX. yy.ın başında, dökme demir sanayii, yapılarda kullanılmağa başlanmasının sonucu olarak büyük bir gelişme gösterdi. Ama bu durum uzun sürmedi ve yüzyılın sonuna doğru dökme demir ancak bahçe parmaklıkları ve balkon demirleriyle radyatör yapımında kullanılmağa başladı.

DÖKMECİ i. (*dökme*'den *dök-me-ci*). Madenleri kalıba dökerek çeşitli eşya yapan zanaatçı veya işçi.

— Teşk. tar. Osmanlı tophanelerinde top döken usta. (Eskiden topçu ocağında bir dökücü bölüğü yoktu, gerekirse dışarıdan getirilirdi. Bu işin güçlüğü yüzünden 1667'de dökmecilik zanaatı kuruldu.) ‖ *Dökmeci başı,* Tophane'deki dökmecilerin başı.

◆ **Dökmecilik** i. Dökmecinin yaptığı iş. (M)

DÖKMEK geçl. f. (esk. türk. *tökmek*'ten). Sıvı veya taneli bir şeyi yukarıdan aşağıya boşaltmak: *Arkasından çırak yere kezzap döktü* (B. Felek). *Kuşlara yem dökmek.* ‖ Bir şeyin içindekini boşaltmak, atmak: *Çöp tenekesini dökmek.* ‖ [Saç, tüy, yaprak, çiçek v.b. için] Düşürmek, seyrekleştirmek: *Rüzgâr kuru yaprakları döküyor. Yeni sabun saç döküyor. Kuşlar bu mevsimde tüy döker.* ‖ Vücutta benek, çıban v.b. şeyler çıkarmak: *Kızamık dökmek.* ‖ [Bitki için] Çiçek açmak, meyve vermek: *Ağaçlar, pırrak gibi kiraz dökmüş* (R.N. Güntekin). ‖ Sürüp götürmek: *Düşmanı denize döktük.* ‖ Erimiş maden, çimento v.b.ni kalıba akıtmak: *Top dökmek.* ‖ Sulu hamuru kaynar yağ içinde pişirmek: *Lokma dökmek.* ‖ Ortaya koymak: *İşte, o gün gelmiştir! o defterler muhteviyatını, huzur-ı millete döksünler* (Atatürk). *Kendilerinden bahsederler ya, önümüze bilgilerini döküp ders vermeğe kalkarlar* (N. Ataç). ‖ *Teşm. yol.* Bir işi başka şekle çevirmek: *Nihayet işi Fransızcaya döktüm. Gene anlamadılar* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ *Teklz.* Sınıfta bırakmak: *Yeni öğretmen sınıfın yarısını döktü.*

— ÇEŞ. DEY. *Döküp saçmak,* bol bol harcamak, dağıtmak: *Malım yok ki döküp saçam* (Köroğlu). ‖ *Derdini dökmek.* (Bk. DERT.) ‖ *Dil dökmek.* (Bk. DİL.) ‖ *Göz nuru dökmek.* (Bk. GÖZ.) ‖ *Gözyaşı dökmek,* ağlamak. ‖ *İçini dökmek,* dert yanmak, üzüntülerini anlatmak. ‖ *Kâğıda dökmek,* yazılı şekle sokmak. ‖ *Kan dökmek,* savaşmak: *Cihanın tarihi, vatanı uğrunda senin kadar uğraşan, kanını döken bir millet daha gösteremez* (A.H. Müftüoğlu). Adam öldürmek. ‖ *Para dökmek,* çok para harcamak. ‖ *Sayıp dökmek,* sıralayıp anlatmak: *İlim kitapları kimbilir neler neler sayıp döküyorlardı* (N. Araz). ‖ *Su dökmek. Teklz.* İdrarı vücuttan dışarı atmak. ‖ *Ter dökmek,* terlemek: *Bir yandan titriyor, bir yandan ter döküyordum* (R.N. Güntekin). Yorulmak: *Oturup dil dökecek yerde gidip dökseне ter* (M. Â. Ersoy). ‖ *Yüz suyu dökmek,* haysiyetini ayaklar altına alarak yalvarmak: *Ne şahsa yüzsuyu dökerim ne halka minnetim var* (Dertli).

— Camc. *Cam dökmek,* cam hamurunu özel camcı masasına akıtmak.

— Örf. ve âdet. *Kurşun dökmek.* Bk. ANSİKL.

döküm

— ANSİKL. Örf ve âdet. Büyüden ve nazardan ileri geldiği sanılan hastalıklarla ruhî rahatsızlıkların giderilmesi için halkın başvurduğu *kurşun dökmek* geleneği yüzyıllardan beri yerleşmiş bir inançtır. Bu iş eskiden *ocaklı* veya *izinli* denilen ve bu işte tecrübesi olan yaşlı kadınlar tarafından yapılırdı. Osmanlı imparatorluğunun son yıllarında İstanbul'da, *Kurşuncu Hoca* diye anılan ünlü bir kimse de vardı.

Kurşun dökmek için gerekli araçlar şunlardı: 250—300 gr ağırlığında parça veya külçe halinde kurşun, kurşunu eritmek için bir kepçe, su koymağa mahsus geniş ve derince bir tas ve hastanın başına örtmek için kalınca bir peştamal. Kurşun eridikten sonra hastanın başı ve gövdesinin üst kısmı peştamalla örtülür, tasa su doldurulur. Kurşuncu kadın erimiş kurşunu hastanın başı üstünde su dolu tasa birdenbire döker; bu sırada besmele çekerek «Benim elim değil, Ayşe, Fatma anamızın eli» der. Bu işlem hastanın göbeği, ayakları, yattığı odanın sağ köşesiyle oda veya sokak kapısının eşiği üzerinde olmak üzere dört kere daha tekrar edilir. Sonra hastaya, kurşun dökülen tastaki sudan birkaç yudum içirilir. Aynı sudan, hastanın alnına, bileklerine, avuçlarına ve ayaklarının altına da sürülür. En sonunda kurşun dökülen suya ekmek doğranır. Bu ekmek dört yol ağzında köpeklere verilir ve tastaki su da cin ve perilere ikram olmak üzere bir köşeye serpilir. Erimiş halde su tasına dökülen kurşun sertleştikten sonra kurşuncu kadın tarafından incelenir ve kurşunun aldığı şekle göre hasta hakkında hükümler çıkarılır.

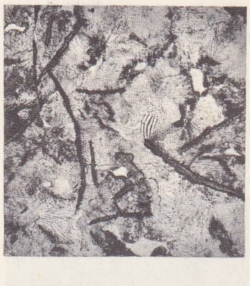

kır **dökme** demir
(saf demir, yüzde 3,2 karbon)

Bazen kurşun dökme işlemi üç kere de tekrar edilebilir. Kurşuncu kadınlar hastanın evinden ayrılırken «Hiç görmemişe dönsün» diye dilekte bulunurlar ve dua ederlerdi. (M)

DÖKMETEPE, Karadeniz bölgesinde (Orta Karadeniz bölümü, Tokat ili, Turhal ilçesi) bucak; 6 978 nüf.; 12 köy. — *Bucak merkezi,* 614 nüf. Turhal-Tokat yolunun 21. kilometresi üzerinde. (M)

DÖKTÜRMEK geçl. f. (*dökmek*'ten *döktür-mek*). Dökmek işini başkasına yaptırmak: *Çöpleri döktürdün mü?* ‖ *Teklz.* Güzel ve kolaylıkla yazmak. Söylemek, dansetmek v.b.: *Üstad gene döktürmüş.* (M)

DÖKÜK sıf. (*dökmek*'ten *dök-ü-k*). Aşağı

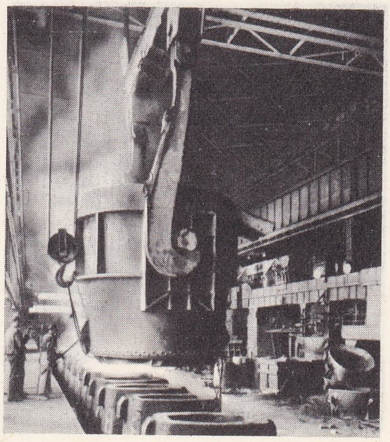

külçe kalıplarında
çelik **dökümü**

Foto. Lacheroy (LAROUSSE)

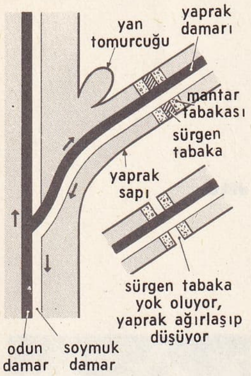

döküm (bot.)

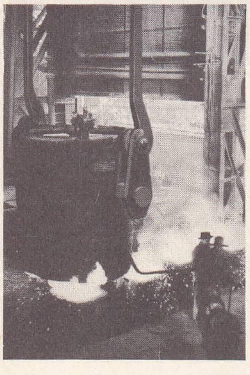
dökümhane külçe kalıbında çelik eriyiği

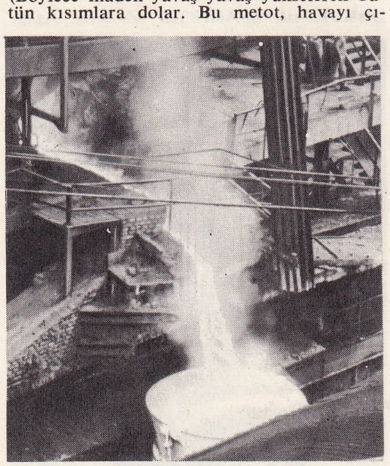
curuf **dökümü**

doğru dökülmüş, sarkmış: *Dökük saç.* || Dökümlü, yumuşak: *Dökük kumaş.*

— DEY. *Kırık dökük,* değersiz, kıymetsiz: *Kırık dökük birkaç parça eşyası var.* Perişan, zayıf: *Koğuşta yatma hazırlıklarının kırık dökük hışırtıları, gürültüleri kesilmiş...* (K. Tahir). [M]

DÖKÜLMEK edilg. f. (*dökmek*'ten *dök-ü-l-mek*). Dökmek işine konu olmak: *Benim sütlü kahve beyaz pantolonuma dökülmüş, hanımın çayı sabahlık robunu lekelemiş* (B. Felek). *Saçları hafifçe dökülmüştür* (R. N. Güntekin). *Dökülen su, kabını doldurmaz* (Atasözü). || Yayılmak, saçılmak: *Sokaklardan caddeye doğru sesler döküldü* (F.N. Çamlıbel). *Beş on mecidiye, çalgı masası üzerine döküldü* (Ahmed Rasim). || [Akarsu için] Son bulmak: *Ejderhan, Volga'nın Hazer denizine döküldüğü yerdedir* (Ş.S. Aydemir). || Kopmak, düşmek: *Gümüş süsleri dökülmüş bir abanoz çekmeceyi...* (A.H. Tanpınar). || Topluca bir yere gitmek, sokağa çıkmak: *Lâmbalar,şamdanlarla bahçelere, deniz kenarlarına dökülmüşler* (R.N. Güntekin). *Çoluk çocuk yollara dökülmüşler.* || [Kumaş için] Kendini salmak, dökümlü olmak: *İpekli iyi dökülür.* || Açıkça görülmek, belli olmak: *Hiç bilmediği birtakım şeyleri ve bu bilgiçlikleri her tavırlarından dökülüyordu* (Sabahattin Ali). || Çok eskimiş olmak: *Elbiseleri dökülüyor.* || Yorgun veya hasta olmak: *Her tarafım dökülüyor.*

— ÇEŞ. DEY. *Dökülüp saçılmak,* soyunmak, çok açılmak. Çok harcamak. || *Ağzından dökülmek.* (Bk. AĞIZ.)

◆ **Dökülen** sıf. Biyol. Her yıl veya rastgele zamanlarda, görevini yerine getirir getirmez düşen organlara denir. (ML)

DÖKÜM i. (*dökmek*'ten *dök-ü-m*). Bir kalıba dökmek işi: *Döküm yapmak.* || Dökülme biçimi: *Kumaşın dökümü.* || Dökülme zamanı: *Yaprak dökümü.* || Geniş olarak anlatma, ayrıntılarıyle gösterme: *Bir hesabın dökümünü yapmak.*

— Bot. *Yaprak dökümü,* yaprakların kuruyarak düşmesi. Bk. ANSİKL.

— Camc. Sanayide uygulanan cam yapımının ilk devresi: *Döküm işleminden sonra, hava kabarcıklarının giderilmesi ve soğutma işlemlerine sıra gelir.*

— Metalürji. Ergime halindeki bir madeni katılaşmak üzere bir kalıba veya külçe kalıbına dökme işlemi. (Bk. ANSİKL.) || Kalıba dökülen ergimiş maden kütlesi. || *Döküm ağzı,* ergimiş bir madenin kalıba dökülmesini sağlayan oluk şeklindeki ağız. (Döküm ağzı, kesik koni biçiminde bir üst kısım, silindir biçiminde bir yolluk, bir kanal ve kalıba uyan bir mekanizmadan meydana gelir.) || *Döküm toprağı,* şablonla kalıplamada ve özellikle büyük boyutlu kalıpların hazırlanmasında kullanılan toprak, kil, ince saman, taşkömür veya kok tozu karışımı. || *Döküm tesisatı,* maden ve alaşımların eritildiği ve külçe yapmak için ya külçe kalıbına veya istenen biçimi verecek özel kalıba döküldüğü tesisat. || *Alttan döküm,* ergimiş madeni, döküm kalıbının alt tarafına bağlanan düşey bir kanal içine akıtarak yapılan döküm. (Böylece maden yavaş yavaş yükselerek bütün kısımlara dolar. Bu metot, havayı çıkarmak ve böylelikle gözenekleri ve büyük kabarcıkları önlemek amacıyle uygulanır.) || *Durville usulü döküm,* artık ve curufu, kalıba sürüklemeden devamlı olarak banyonun üst kısmında tutan döküm usulü. || *Islak kum kalıplara döküm yapmak,* ergimiş madeni, kurumamış kum kalıplara dökmek. (Ancak çok düzgün bir yüzey gerektirmeyen parçalar bu kalıplara dökülerek elde edilir. Aksi halde kuru kum kalıplara döküm yapılır.) || *Kokil döküm,* madenî bir kalıba veya kokile yapılan döküm. || *Kum döküm,* madenin, kumdan yapılmış bir kalıba dökülmesi. || *Merkezkaç döküm* veya *savurma döküm,* döküm sırasında devamlı olarak dönen külçe kalıbının, sıvı madeni merkezkaç kuvvetle çeperlere doğru savurduğu döküm usulü. || *Parça üzerinden döküm,* model hazırlamadan, doğrudan doğruya parça üzerinden alınmış bir kalıba yapılan döküm usulü. (*Modelsiz döküm* de denir.) || *Pres döküm,* sıvı veya hamur halindeki madenin sıkıştırılarak madenî kalıba dökülmesi. || *Serpme döküm,* sıvı madeni, kalıplardan önce delikli bir potaya akıtarak, ergimiş madenin ince damlacıklar halinde kalıplara dökülmesini ve iyice dağılmasını sağlayan döküm usulü. || *Sürekli döküm,* ergimiş madenin, potanın alt kısmından üstü açık bir kalıba devamlı olarak dökülüp, katılaşmış ürünlerin şerit veya çubuklar halinde, sürekli olarak dışarıya atılmasını sağlayan döküm usulü. || *Yukarıdan döküm,* madenin doğrudan doğruya yerçekimi etkisiyle kalıba yukarıdan akıtılması.

— Sanay. *Döküm çapağı,* bir döküm parçasında, döküm kalıbının bitişme yerlerinden taşan madenin bıraktığı yassı ve çıkıntılı iz: *Bir kalıbın alt ve üst parçası iyi oturmadığı zaman, dökülen madenin, kalıbın ek yerlerine rastlayan kısımlarında döküm çapakları meydana gelir.* || *Döküm çapağını alma,* kalıplanmış bir parçada, kalıbın ek yerlerinden taşan maden artıklarını, yani «döküm çapağı»nı temizleme işlemi. Bk. ANSİKL.

— Sil. *Döküm barutu,* bir kalıba erimiş patlayıcı karışımı döküp, soğuduktan sonra kalıptan çıkararak imal edilen barut çeşidi.

— Teknol. *Döküm hatası,* kalıplama yoluyle hazırlanmış ve son işlemlerden geçirilmemiş eşyadaki çıkıntı veya çukurlar. || *Döküm makinesi,* kalıp hazırlamak veya ergimiş bir maddeyi kalıba dökmek için kullanılan (matbaa harflerinin dökümü) makine. || *Döküm zamanı,* dökümhanelerde belirli miktarda maden veya alaşımların ergitilmesi için gerekli zaman. || *Ham döküm,* dökümle elde edilen herhangi bir eşyanın çapağı alınmadan önceki niteliği.

— ANSİKL. Bot. *Yaprak dökümü,* genellikle bitki için kötü mevsim (ılıman ülkelerde soğuk mevsim; sıcak ve kurak ülkelerde sıcak mevsim) başlamadan olur. Fakat yapraklar, ölmüş olsalar bile her zaman ölü mevsimden önce dökülmezler; bazen yeni mevsime kadar yerlerinde kalırlar. Bu gibi yapraklara *solmuş yaprak* denir. Yaprakların dökülmesine sebep olan kısım yaprak sapının dibine yakın bulunan ve bir mantar tabakası oluşturan sünger dokudur.

— Metalürji. En basit *döküm* metodu, sıvı madeni yer çekiminden yararlanarak doğrudan doğruya kalıp veya külçe kalıbına dökmekten ibarettir. Bu döküm usulü bazı hatalara (sıvı madenin kalıp çeperlerine sıçraması, gaz boşluğu) yol açabileceği için, alttan besleme ile yapılan döküm sistemi uygulanır. Böylece ergimiş maden, kalıbın alt kısmına giren düşey bir kanala dökülür ve kolaylıkla kalıba dolar. Bu usulde, merkezî bir kanal vasıtasıyle birçok kalıbı beslemek mümkündür. Vakum altında döküm de gaz boşluklarının giderilmesini sağlar.

Madenin boşaltıldığı kalıbın tipine göre iki döküm şekli vardır: *Kum dökümü,* döküm kumundan hazırlanmış bir kalıp içine yapılır, *kokil dökümü* veya *külçe kalıbına döküm* ise madenî kalıplara yapılır. *Kum dökümü,* madenin nispeten yavaş olarak soğumasını sağlar. Oysa, kokil dökümde, madenî kalıp çeperlerinin termik iletkenliği yüksek olduğundan, soğuma da süratli olur. Çubuk, şerit, boru gibi uzun cisimlerin kalıplanmasında hemen hemen 20 yıldan beri sürekli döküm metodu kullanılmaktadır. Bir pota içinde ergimiş halde muhafaza edilen maden, potanın alt kısmında bulunan bir delikten devamlı şekilde akar ve soğutucu tertibatlı kalıpta katılaştıktan sonra, sürekli olarak dışarı çekilir. Çelik şeritlerin beyaz madenle astarlanmasında döküm yatay yönde yapılır. Hafif alaşımlar, bakır, âdi veya özel çeliklerin düşey olarak sürekli dökümlerinin yapılabilmesi için çok hassas metotların geliştirilmesi gerekmiştir. Bu amacı sağlayan birçok usul vardır: sabit külçe kalıplı Williams usulü; su ceketiyle donatılmış külçe kalıplı Iunghans ve Rossi usulü (en fazla kullanılan). Çeliğin döküm hızı, yaklaşık olarak dakikada 50 sm'dir (kenarı 25 sm olan kare kesitli bloklar için saatte 50 ton).

Pres döküm, katılaşmadan sonra herhangi bir işlem gerektirmeyen küçük parçaların seri imalâtında kullanılır. Ergimiş maden, bir pistonun basıncı ile veya maden üzerine basınçlı hava verilmesiyle, bazen de madenin vakum altında emilmesiyle (az kullanılan bir usuldür) basınç altında madenî bir kalıba gönderilir ve madenî çeperin bütün boşluklarına sızarak kalıbı iyice doldurur. Ergime noktası daha yüksek olan madenler (bakır alaşımları) için, kalıba gönderme işlemi hamur haldeki ısıtılmış maden ile yapılır. Pres döküm makinelerinde, çeşitli işlemleri (madenî kalıbın kapanması, ergimiş madenin püskürtülmesi, katılaşmış parçanın kalıptan atılması v.b.) çok kısa bir zamanda (parça başına 10 ile 20 saniye) senkronize eden karmaşık bölümler vardır. Birçok alaşım, püskürtme suretiyle dökülebilir; ancak ergime sıcaklığının yüksek oluşu oranında kokillerin aşınmaları da fazla olduğundan bu döküm metodu, sadece ergime sıcaklıkları orta derecede olan alaşımlara uygulanır: kalay, kurşun, çinko alaşımları (kalıplama kolaylığı ve kokil aşınmasının sınırlı olmasından ötürü en fazla kullanılan alaşımlar) ile bazı hafif bakır alaşımlar.

Düşey veya *yatay merkezkaç* (savurma) *döküm,* madenin katılaşması sırasında merkezkaç kuvvetin etkisiyle gözenekliliği kalmayan hafif yapılı dönel parçaların elde edilmesinde kullanılır. Bu metodun uygulanmasıyle dökme demir borular, motor silindirleri için dökme demir gömlekler, silindir şeklinde yatak parçaları, bilezik ve bronzdan kuzineler yapılır. Dönme hareketi yapan kalıp, genellikle, madenî bir kokilden ibarettir. Geniş çaplı boruların yapımında ise kum kalıp kullanılır. Aşırı bir oksit tabakasının meydana gelmesini önlemek için (alümin tabakası meydana getiren alüminyum bronzunda olduğu gibi) maden veya alaşımın hava ile temas etmemesini sağlamak üzere, kalıpla birleşmiş potayı yavaş yavaş eğerek Durville usulü döküm yapılır. Bu durumda maden, döküm süresince, banyonun sathında yüzen curuf veya artık tabakası tarafından korunmuş olur.

— Sanay. Kalıba dökülecek bir parçada madenin eksik gelmemesi için, kalıba ölçüden biraz fazla maden aktarılır; bu fazlalık, kalıplar sıkıştırıldığı zaman ek yerlerinden taşarak döküm çapağını meydana getirir. Döküm çapağını alma işlemi, bu taşmış madeni temizlemek için yapılır. Döküm çapağını almak için, parçanın dış profili boyunca erkek kalıpla dişi kalıp arasındaki fazlalık kesilerek çıkarılır veya çapak alma işlemi uygulanır.

◆ **Dökümlü** sıf. [Giyecek ve kumaş için] İyi dökülen, vücuda iyi oturan: *Dökümlü elbise* (LM)

DÖKÜMCÜ i. (*döküm*'den *döküm-cü*). Kalıba dökme işiyle uğraşan kimse.

— Teknol. Alçıdan kopyalarını yapmak üzere, heykelden anatomi parçalarına kadar her çeşit eşyanın dökümünü yapan işçi. (M)

DÖKÜMCÜLÜK i. (*döküm*'den *döküm-cü-lük*). Maden ve alaşımları ergitme veya arıtma usulü. || Ergimiş madenden eşya yapma sanatı. *Top dökümcülüğü, harf dökümcülüğü, bronz dökümcülüğü.*

— ANSİKL. Eski çağlardan beri uygulanan dökümcülük, ancak makinelerin ve mekanik imkânların gelişmesinden sonra büyük bir sanayi kolu haline geldi. Değişik biçimlerde eşyalar elde etmek için, sıvı haldeki madeni bir kalıba dökmek fikri, tuncun

Foto. Guiller, Doumic (LAROUSSE)

bulunması kadar eskidir. Fakat bu tarz üretim yalnız silâh, heykel, çan, vazo gibi şeyler yapmak için uygulanırdı. Dökümcülükte ve hattâ madeni eritmek ve dökmekte kullanılan kalıpları yapmak için başvurulan usuller çok ilkeldi. Malzeme ve işçilik yeterli olmadığından, bu usullerle büyük ölçüde imalât yapılamıyordu. Japonlar, bir çukur ve bacadan meydana gelen bir fırında yüksek kaliteli demir elde etmeyi başardılar; hamur kıvamındaki döküm, çapaklarından temizlenmesi için dövülürdü. Yetersiz körük takımları yüzünden bu usullerde oldukça düşük sıcaklık uygulanıyordu. Avrupa'da «*Katalan metodu*» adı altında tanınan bu usule günümüzde sadece Afrika'da rastlanmaktadır. (LM)

DÖKÜMHANE blş. i. (türk. *döküm* ve fars. *hâne*'den *döküm-hâne*). Madenlerin ve alaşımların ergitildiği ve külçe yapmak için külçe kalıplarına, biçim vermek için de özel kalıplara döküldüğü maden atelyelerinin tümü: *Top dökümhanesi. Hurufat dökümhanesi. Bronz dökümhanesi.* (*Eşanl.* DÖKÜMEVİ.)

— ANSİKL. Büyük kapasiteli, bakırlı (bronz, bakır) ve demirli (dökme demir, çelik) maden *dökümhane*'leri XIX. yy. sonunda gelişmiştir. 1920'den sonra otomobil ve uçak sanayilerinin gelişmesiyle hafif ve çok hafif alaşım dökümhaneleri kuruldu. Bir dökümhane, aşağıda belirtilen işlemleri yapan bir seri atelyeden meydana gelir:

1. genellikle tahtadan yapılan modelleri ve kalıplama için gerekli âletleri (maça kutusu, raspa v.b.) sağlayan «modelleme işlemi»;

2. madenin döküleceği kalıpları hazırlamak amacını güden «kalıplama işlemi»; bu kalıplar döküm kumundan (kum kalıp) veya madendendir (kokil kalıp);

3. madenlerin sıvı hale geçmesini ve gerekli karışımları yaparak alaşımların hazırlanmasını sağlayan «ergitme işlemi»;

4. sıvı maden veya alaşımın kalıplara dökülmesi olan «döküm işlemi»;

5. «çıkarma işlemi», yani döküm parçalarının çıkarılması için kalıpların açılması;

6. kalıplama veya döküm sırasında parça yüzeyinde meydana gelen çapak ve çıkıntıların giderilmesi için uygulanan «temizleme işlemi».

Dökümhaneler, sanat eseri ve makine parçaları dökümhaneleri olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan ilki bazı hallerde, özellikle büyük parçaların (heykel, çan, vazo) kalıplanması için bugün bile eski metotlara dayanır; buna karşılık bronz taktileri ile inşaat dökme demirlerinin (ızgara, balkon korkuluğu) yapımında modern ve süratli metotlar uygulanmaktadır.

İkinci tip dökümhanelerde, çelik, dökme demir, bronz veya hafif alaşımlardan yapılan motor, otomatik makineler, otomobil ve uçakların bütün parçaları imal edilir. Bu dökümhanelerde, bilimsel metotlara göre düzenlenmiş usuller ve üretim kapasiteleri büyük olan makineler kullanılır. Dökümhaneler, makineleşmenin ve madenciliğin gelişmesiyle, makine yapımında gittikçe önem kazanmaktadır. Dökümhane çalışmasında bellibaşlı gelişmeler şunlardır: seri imalâtta modelleme ve kalıplama işlemlerinin otomatikleşmesi; kokil, kabuk, harç, mum halinde olan özel kalıplama şekilleri; boru imali için düşey veya yatay merkezkaç döküm usullerinin uygulanmasıyle ergitme fırınlarının ve kupel ocaklarının güç ve randımanlarının artması. (ML)

DÖKÜNMEK dönşl. f. (*dökmek*'ten *dök-ü-n-mek*). Kendi üzerine dökmek: *Su dökünmek.* (M)

DÖKÜNTÜ i. (*dökmek*'ten *dök-ü-n-tü*). Yerinden kopup dökülen maddeler, kırılmış dökülmüş şeyler: *Kaya döküntüsü.* || Bir toplulukta geri kalarak dağılmış kimseler: *O canlı gürbüz kafileden ortada kalan, perişan döküntülerdir* (Ş.S. Aydemir). || Ayak takımından olan kimseler: *Şu gördüklerin mahallenin döküntüsü.*

— Ask. Savaşta çeşitli sebeplerle birliğini kaybeden veya bile bile geride kalarak kıtasından ayrı düşen askerî personel. (Döküntüler, ordugâh ve konaklarda iç karakollar, yürüyüşlerde inzibatı sağlayan görevli personel aracılığıyle toplanır. Savaş sırasında askerî inzibat teşkilâtınca kurulan «döküntü toplama noktaları», geri bölgelerde de, askerî inzibat devriyeleri ve kontrol noktaları döküntüleri toplama işinde kullanılır.)

— Denizc. *Kayalık döküntüsü*, su üstüne çıkmış küçük alçak kayalık. || *Mercan döküntüsü*, mercan kayalarının su yüzeyine çıkmış tepeleri.

— İnş. Beton veya az önemli taş döşeme işlerinde kullanılan taş veya tuğla parçaları. || Duvar kaplamasında kullanılan çok küçük taş parçaları.

— Jeomorfoloji. Sağlam kayanın, genellikle don etkisiyle mekanik olarak parçalanması sonucunda meydana gelen moloz. Bu tip moloz yığınlarına ender rastlanır. (Döküntü terimi bazen büyük kaya blokları çevresinde yığınlar meydana getiren bu tür gereçler için de kullanılır.) Kaya döküntüsü, buzul çevresi iklimlerde yer değiştirerek *döküntü* [soliflüksiyon] yol açar.) || *Düzenli döküntü* veya *katmanlı döküntü*, eş büyüklükteki döküntülerden oluşmuş ve art arda sıralanmış döküntü yataklarından meydana gelen özel döküntü tipi; bu döküntünün eğimi çekim döküntülerininkine oranla daha hafiftir. (Buzul öncesi iklimde oluşmuş ve don paralamasıyla beslenmiştir. Kireçli bölgelerde sık rastlanır; ince dokuluları yolları kumlamakta kullanılır.

— Kürkçülük. Derilerin kesimi sırasında düşen küçük parçalar.

— Patol. Deri üstünde, küçük kabarcık, sivilce veya lekelerin meydana gelmesi: *Su çiçeği, kızamık, kızıl, kurdeşen döküntüsü. Deri döküntüsü.*

— Tıp. Deri üzerinde beliren kabarcıklar. Bk. ANSİKL.

— Zır. *Ot döküntüsü*, ot ambarı döşemesinde kuru otun bıraktığı döküntü.

— ANSİKL. Jeomorfoloji. *Etek döküntüsü*'nün yıkılmadan (heyelan) farkı yavaş oluşudur. Yerinden kurtulan parçalar çekimle yamaç eteğine kadar yuvarlanarak inerler. Çekim döküntüsüyle meydana gelmiş bir yamaçta iki kuşak ayırt edilir: **1.** *başlangıç kuşağı*, dik kayalıklardan oluşur; ortalama yamaç eğimi 45°'den yüksektir; bu yüzden dik yardan kopan parçalar yuvarlanarak inerler; **2.** *birikme kuşağı*, parçaların artık daha fazla ilerleyemediklerinden yığıştıkları kesimdir. (Üst kesim çizgisel profilli, fakat alt kesim yamacın alt ucunda dışbükey profillidir.) Etekteki parçalar 20-30 metre kalınlığa ulaşabilir. İri parçalar daha uzaklara gider ve birleşme dışbükeyliliğini oluştururlar. Döküntünün çizgisel profilli kısmının eğimi, gerecin denge profiline bağınlıdır; şekle ve yoğunluğa göre 30-40° olur.

Etek döküntüsü, oldukça şiddetli mekanik parçalanma geçiren tutturulmuş kayalarda görülür. Donma ve çözülme bunun meydana gelişinde üstün bir rol oynar. Bu yüzden tropik-arası bölgelerin kayalık çeperleri eteğinde döküntülere çok seyrek rastlanır; (oysa çok soğuk kışlı iklim alanlarında sık görülür).

— Tıp. *Döküntü* damar sinirlerindeki bir bozukluktan ileri gelir. Döküntü şeklinde beliren hastalıklar arasında kızamık, kızamıkçık, su çiçeği, kızıl, çiçek ve diğer bazı mikroplu hastalıklar sayılabilir. Döküntünün başlı başına bir tedavisi yoktur. Döküntüye yol açan hastalıkla birlikte geçer. Mukozalarda da döküntü olabilir.

◆ **Döküntülü** sıf. Patol. Döküntüden ileri gelen, döküntü ile ilgili. || *Döküntülü hastalık*, hem devamlı ateş, hem de deride veya mukozada az veya çok şiddetli döküntü yapan hastalık. (Belli başlı döküntülü hastalıklar şunlardır: çiçek, kızamık, kızıl, hummayı araki, yalancı çiçek hastalığı, yalancı kızamık, döküntülü tifüs.) || *Döküntülü hummalar*, deride bir döküntü ile beraber görülen hummalar: *Döküntülü tifüs.* (LM)

leğenin arkaya doğru kesiti

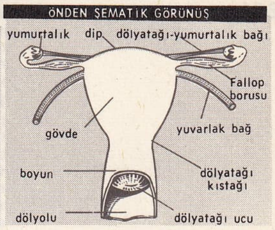

önden şematik görünüş

dölyatağı

DÖL i. (esk. türk. *töl'den*). Canlıların üremesi sonucu ortaya çıkan birey, birey topluluğu, kuşak: *Nasrettin Hoca bu döldendir* (Y.K. Karaosmanoğlu). *Esk.* Zürriyet. Nesil. || Yavru: *Arap'lar, cins kısraklarının ilk dölüne fazla ehemmiyet verirler* (Vâ-Nû).

— ÇEŞ. DEY. *Döl döş*, çocuklar ve torunlar. || *Gâvur dölü*, birinin soyunu, ailesini aşağılatmak için kullanılan söz: *Gâvur dölü babandır baban* (K. Tahir). || *Dölü bozuk*, soysuz. || *Dölü kesilmek*, kısır hale gelmek, çok yaşlanmak.

— Biyol. *Döl değişimi*, gelişmekte olan bir organizmanın çeşitli kısımlarının farklı şekilde büyümesi (*Eşanl.* ALOMETRİ.) [Bk. ANSİKL.] Çeşitli hayvan gruplarında (rotatorlar, kabuklular, cladoceras, bazı zarkanatlılar ve yarımkanatlılar) görülen döllenmeli (eşeyli) ve döllenmesiz (partenogenez) üreme şekillerinin art arda yer alması. || *Döl değişimli*, döl değişimi geçiren. || *Döl teorisi*, bugün yaşayan bütün canlıların daha önceki canlılardan türediğini savunan teori. (Bk. ANSİKL.) || *Döl verme.* Bk. ANSİKL.

— Tıp. *Dölden kesilme.* Bk. MENOPOZ.

— ANSİKL. Biyol. ● *Döl değişimi.* Küçük bir birey, aynı yaştaki büyük bir bireyin örneğidir. Fakat tam benzeri değildir. Çünkü çeşitli kısımların büyüme oranı farklıdır. Bir organ gövdeden daha çabuk büyürse döl değişimi pozitiftir (erkek uka yengecinin iri kıskacı); bir organ gövdeden yavaş büyürse döl değişimi negatiftir (phasma'nın gövdesine göre başı). Pozitif döl değişimi aşırı uzama gösteren organların gelişmesini açıklamaya imkân verir.

● *Döl teorisi.* Adı pek yerinde olmamakla beraber *döl teorisi* evrim teorisiyle aynı zamanda ve aynı sebeplerle doğdu. Buffon tarafından sezilip, Lamarck, Geoffroy Saint-Hilaire ve Goethe tarafından desteklenen bu teori özellikle Darwin ve onun ardından gidenlerce pekiştirildi. Teorinin dayandığı kanıtlar, karşılaştırmalı anatomi, paleontoloji ve embriyolojiden çıkarıldı; bu bilimler bugünkü canlıları geçmişteki canlılara bağlayan ilintileri yaklaşık olarak ortaya koymaya imkân veriyordu. Yegâne tabiî sınıflandırma, soyoluş esasına dayanır. Dikme listeler yerini, evrim hareketini gösteren dallı bir çalı imgesine bırakmalıydı. Paleontolojik, embriyolojik, anatomik buluşları işe sokarak değerlendiren soy ağacı böylece ortaya çıktı.

● *Döl verme.* Bir canlı varlık, ancak aynı türden kendisi gibi bir varlıktan olabilir. Bundan dolayı döl verme ve üreme eşanlamlıdır. İki çeşit döl verme vardır: *eşeysiz döl verme, eşeyli döl verme.* Birincisinde birey, gametlerin yardımı olmadan çoğalır. Bu da bölünme, tomurcuklanma ve sporlanma diye çeşitlere ayrılır. Sporlar elverişli bir ortama düştüğü zaman ana canlıya benzer varlıklar meydana getirebilir. (Demek ki spor, kötü yaşama şartları

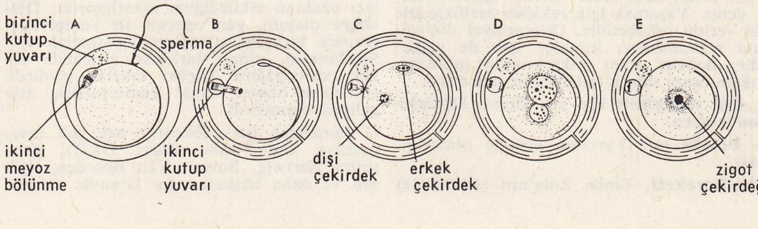

Farede döllenme

(A) Sperma, yumurtayı dıştan saran koruyucu zarı delerek içeri girer, çok spermalılık evresini başlatır. (B) İkinci meyoz bölünme tamamlanır ve ikinci kutup yuvarı dışarı atılır. (C) Erkek ve dişi çekirdekler gelişmeğe başlar. (D) Büyük olan erkek çekirdek ile küçük olan dişi çekirdek tam gelişme evresine ulaşarak birbirine yaklaşır. (E) Çekirdek zarları erir, erkek ve dişi çekirdek kaynaşır, kromozom kümeleri mitoz bölünmenin ilk evresine başlamak üzere birleşir.

içinde bulunduğu zaman türün devamını geçici olarak sağlayan bir araçtır.) Bu eşeysiz döl vermenin, dişi gametten (yumurta) döl verme demek olan döllenmesiz üremeyle (partenogenez) hiç bir ortak yanı yoktur.

Eşeyli döl vermede aynı türden iki varlığa ihtiyaç vardır: erkek ve dişi; bunlardan oluşan gametler birleşerek döllenmiş yumurtayı, o da gelişerek aynı türden yeni bir varlığı meydana getirir. Eşeysiz döl vermenin birçok çeşidi olduğu halde eşeyli döl vermede şaşılacak derecede yeknesaklık vardır.

Çevrimli gelişim gösteren döllenmesiz üreme yoluyle çoğalan hayvanlarda eşeysiz döl verme ile eşeyli döl verme devreleri almaşık gelir (asma biti). Bunlara almaşık döllü hayvanlar denir.

Kendiliğinden döl verme. XVII. yy.a kadar cansız maddeden kurt, bit, salyangoz, tespihböceği, akrep, hattâ kurbağa ve fare gibi basit yapılı hayvanların doğduğu tartışmasız kabul ediliyordu. Bu kendiliğinden döl verme çok eski bir peşin hüküm, tam bir dogma idi. İtalyan Francesco Rodi kendiliğinden döl verme inancından şüphe etti ve yaptığı deneyler bu görüşün yanlışlığını ortaya koydu. Böylece cansız maddeden canlının doğmayacağı anlaşıldı. Canlının sürekliliği kavramı 1668'de gün ışığına çıktı; fakat ancak iki yüzyıl sonra, bitmez tükenmez tartışmalar sonucunda herkesçe kabul edildi: Needham ile Spallanzani arasındaki tartışma boşuna oldu. Birincisi kendiliğinden döl verme düşüncesinden yana, ikincisi ise buna karşıttı. Kendiliğinden ciliğe karşı olanların görüşü gittikçe gelişiyordu, ama durum hep karışıktı. 1860'ta Pasteur tartışmaya katıldı ve kesin sonucu getirdi. Pasteur kendiliğinden döl vermeye inanmıyordu. Kendiliğinden döl verme mevcut deney şartları altında gerçekleşemiyordu. Fakat hayatın deneysel olarak yaratılabileceği konusunda da hüküm vermekten sakındı. Elde ettiği sonuçlara kimse itiraz edemedi. Onun koyduğu kural, *omne vivum i vivo* (önceki bir hayat olmadan hayat olmaz) kesin bir kural olarak kaldı.

● *Döl verimi.* Döl verimi, yani tohum (yumurta, tane, spor) sayısı canlının türüne göre son derece değişir. Balıklar, yumuşakçalar çok yumurta yapar. Morina bir yılda 5-7 milyon yumurta, yassı istiridye 1 milyon, midye 10-15 milyon yumurta yapar. Su aygırı, hecin devesi yılda bir yavru, yarasa bir veya iki yavru doğurur. Orkideler elli milyon tohum yapar; licoperdon (mantar) 7 000 milyar spor verir. Döl verimini etkileyen pek çok etken vardır. Özümlenebilir maddece zengin bol besin önemli etki yapar. Hayvan yetiştiriciliğinde, her hayvandan beklenen hizmete karşılık elverişli ve yeter miktarda besin vermek gerekir. Yoğun beslenme evcil hayvanların (sığır, tavuk, ördek v.b.) döl verimini artırır. Isının da rolü önemlidir. Besili bir hayvan, elverişli ısıda, zayıf nahif bir hayvandan daha çok döl verir. Hayvanın barındığı yer de bu işte önemli rol oynar. Erginlik boyuna ulaşmadan önce yumurtlayan hayvanlarda (derisidikenliler, kabuklular) yumurta sayısı boya göre de değişir.

Yumurta sayısı ile doğan yavruların telef olma ihtimali arasında otomatik bir oran vardır. Suda yaşayan ve milyonlarca yumurta yapan canlıların kurtçukları derin sularda yaşar, başkalaşma geçirir; bu yüzden ölüm oranı yüksektir. Yüksek döl verimine paralel olarak meydana gelen bu yığınlarca ölüm sonunda sayıca bir denge kurulur; aynı türün bireylerinde sayıca büyük bir değişiklik olmaz.

Diferansiyel döl verimi. İhtiyaçları aynı olan ve aynı ortamda yaşayan iki canlıdan, döl verimi yüksek olan kendiliğinden ötekinin yerini alır; buna «*yerine geçme*» olayı denir. Yaşamak için rekabet özellikle bir döl verimi rekabetidir. Diferansiyel döl verimi mekanizması insanlar için de geçerlidir; doğum oranı yüksek olan milletler, doğum oranı düşük milletleri içinde eritir.

◆ **Döl değişimli** blş. sıf. Biyol. Döldeğişimi geçiren.

◆ **Dölsüz** sıf. Yavrusu, çocuğu olmayan. (LM)

Döl Bereketi, Émile Zola'nın (1840-1902) romanı. *Quatre Evangiles* (Kutsal Kitaplar) adlı roman dizisinin ilk eseri. Yazar, insanlığı kalkındırmak ve mutluluğu dünyada hâkim kılmak için döl bereketini, çalışmayı, hakikati ve adaleti başlıca güçler sayarak över. Paris'te bir fabrikada desinatör olan Mathieu Fromant, genç yaşta şefinin yoksul yeğeni Marianne Beauchêne ile evlenir. Genç karı koca birbirlerini çılgınca severler. Doğan çocukların çokluğu yüzünden malî sıkıntıya düşer, bir köyde yaşamak zorunda kalırlar. Romanda, döl bereketinin hayatta mutluluğun kaynağı olduğu belirtilmek istenir. Bilimsel bir iddia taşıyan eser, inandırıcı olmaktan hayli uzaktır. Fakat sağlıklı, heyecanlı havası, yazarın dürüst ve ateşli fikirleri okurda romana karşı ilgi ve sevgi uyandırır. (L)

DÖLEK sıf. ve i. *Halk dili.* Ağır başlı. ‖ Ciddiyet. ‖ Doğruluk. ‖ *Dölek durmak,* [çocuk için] uslu durmak. (M)

DÖLEŞİ blş. i. Etene. *Esk.* Meşime. (M)

DÖLGER (Franz), alman arkeolog ve Hıristiyanlık tarihçisi (Sulzbach am Main 1879-Schweinfurt 1940). 1902'de papaz oldu. Münster (1918), Breslau (1927) ve Bonn'da (1929) dinler tarihi ve kilise tarihi profesörlüğü yaptı. Arkeolojiye olan merakı dolayısıyle, dogmalar tarihi ile ilgili çalışmalardan, Roma-Yunan kültürüyle Hıristiyanlık arasındaki ilişkilerle ilgili incelemelere geçti. Kilise geleneği bakımından bu kültürlerin birbiriyle hangi alanda daha verimli olduğunu ortaya koydu. Eserleri: *Das Sakrament der Firmung* (Vaftizi Pekiştirme Âyini) [1906]; *Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze* (Adalet Güneşi ve Zenci) [1918]; *Sol Salutis* (Kurtuluş Güneşi) [1920]. (L)

DÖLLEMEK i. (esk. türk. *töl*>*döl*'den *döl-le-mek*). Biyol. Erkek gametin bir yumurtacıktaki dişi gametle kaynaşmasını sağlayarak yumurtacığı tam bir hücre haline sokmak, aşılamak.

◆ **Dölleme** i. Döllenmiş duruma getirme, aşılama. (LM)

DÖLLENME i. (*döllenmek*'ten *döl-le-n-me*). Biyol. Erkek gametle dişi gametin birleşmesiyle yumurtacığın embriyon haline gelmesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Çapraz döllenme,* ayrı iki bitkide meydana gelen anterozoit ile oosferin, çapraz tozlaşmadan sonra birleşip kaynaşması sonucunda oluşan döllenme. ‖ *Dolaysız döllenme,* aynı çiçekte meydana gelen anterozoit ile oosferin birleşip kaynaşması sonucunda oluşan döllenme. (Dolaysız döllenmeden önce dolaysız tozlaşma olur.)

— Bot. *Çifte döllenme,* kapalı tohumlu çiçekli bitkilerde görülen karakteristik döllenme tarzı. Bu bitkilerde iki erkek gamet çifte döllenme sağlar; bunlardan biri oosferle birleşerek döllenmiş yumurtayı, diğeri embriyon kesesi ikincil çekirdeğini döllüyerek besi dokusunu meydana getirir. ‖ *Sunî döllenme.* Bk. TOZLAŞMA.

— İstat. *Döllenme oranı,* belli bir süre içinde, belli bir kadın (veya doğum yapabilecek çiftler) grubunda görülen döllenme sayısı. (En yüksek döllenme oranı, hiç bir korunma tedbiri olmayan çiftlerde, bir âdet dönemi içinde, yüzde 25 ile yüzde 30 arasında değişir.)

— Jinekoloji. *Sunî döllenme,* cinsel münasebet dışında, kadın cinsiyet organı yollarına spermanın sokulması. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Biyol. ve Fizyol. *Döllenme* erkek gamet (anterozoit veya sperma matozoit) ile dişi gametin (oosfer veya yumurtacık) bir döllenmiş yumurta, yani zigot meydana getirmek üzere birleşip kaynaşmasıdır. Spermatozoitler XVII. yy.da Leeweuhoek tarafından bulundu; fakat döllenme ancak XVIII. yy.ın ortalarına doğru Spallanzani tarafından ortaya kondu.

O zamana kadar, erkek tohumun, yumurtaları uzaktan etkilediğine inanılıyordu. Döllenme olayını, yani sperma ile yumurta arasında birleşme olduğunu ispatlamak için Spallanzani, cinsel birleşme sırasında erkek kurbağalara küçük kılıflar giydirdi. Çiftleşme oluyor, fakat yumurtalarda asla gelişme olmuyordu.

O zamandan beri döllenme pek çok araştırmaya konu oldu; Barry (1877), daha sonra Hertwig, Boveri, Van Beneden, Wilson ve daha başkaları bu konuyle uğraştı. 1854'te Thuret ilk defa bir bitkide (füküste) döllenmeyi keşfetti.

Yumurtacığın döllenebilir duruma geldiği yumurta oluş evresi, belli bir tür için hep aynıdır, fakat türden türe değişir. Erkek gametin yumurtacığa girişi, ya ilk olgunlaşma mitozundan önce (bağırsaksolucanı), ya birinci ve ikinci olgunlaşma mitozu arasında veya iki kutup yuvarı yok olduktan sonra (denizkestanesi) yer alır.

Döllenmemiş yumurtada spermatozoitin gireceği yerde bir çeşit çekim konisi veya çökeği, bir sitoplazma yoğunlaşması olur. Spermatozoitin ya yalnız başı girer veya hepsi birden girer, kuyruk kısmı sonra ayrılır.

Genel olarak yumurtaya bir tek spermatozoit girer, buna *tek spermalılık* denir. Köpekbalıklarında, sürüngenlerde, bazı böceklerde birçok sperma birden girer (*çok spermalılık*), ama bunlardan yalnız biri yumurta çekirdeğiyle birleşir.

Spermatozoit girdikten sonra olgunlaşma bölünmesi çabucak son bulur; yumurtanın çekirdeği *dişi önçekirdeği*'ne, spermatozoitin başı da bazı değişikliklere uğradıktan sonra *erkek önçekirdeği*ne dönüşür. İki önçekirdek birleşir: döllenmenin temel evresi budur (*karışmalı döllenme*). Bunun ardından ilk bölütlenme gelir, yumurtanın geçirgenliğinde değişiklik ve oksijen alımında yoğunlaşma olur.

Döllenmenin üç mekanizması açıklanmaya muhtaçtır: **1.** spermatozoitler yumurta tarafından çekilir; kimyasal nitelikle olan bu çekim, yumurtadan çıkan ve gomon adı verilen kimyasal maddelerce sağlanır (*kimyasal göçüm*); **2.** genellikle bir tek spermatozoit yumurtanın sitoplazmasına girer; derhal döllenme zarı oluşur; zar oluşumu ve yumurta sitoplazmasında meydana gelen kimyasal değişiklikler tek spermalılığın sebebi olsa gerektir; **3.** deneysel olarak döllenmesiz üremenin (partenogenez) gerçekleştirilmesi iki olayı, yumurtanın etkinliği ile gelişmesini birbirinden ayırmaya imkân verdi; bunların ikisi de fiziksel-kimyasal etkenlerin etkisi altında oluşur. Fakat, her iki durumda da, yumurtanın diploit (2 n kromozomlu) hale, yani diğer normal hücrelerin durumuna gelmesi gelişmeyi kolaylaştıran önemli bir etkendir.

Kendi kendine döllenme. Kendi kendine döllenme aynı bireyden doğan iki gametin birleşip kaynaşmasıdır. Bu çeşit döllenme seyrek olur, çünkü yalnız erdişi veya birevcikli bireylerde görülebilir. Kendi kendine döllenme açık ve tomurcuk durumundan doğrudan doğruya meyve durumuna geçen çiçeklerde (menekşe) kesin kuraldır.

Çapraz döllenme. Çapraz döllenme ayrı bireylerden doğan iki gametin birleşip kaynaşmasıdır. Daha çok rastlanan bu çeşit döllenme iki evcikli bitkilerde ve ayrı eşeyli hayvanlarda kuraldır. Fakat çapraz döllenme, erdişi hayvanlarda (yersolucanı) olduğu gibi erdişi veya bir evcikli bitkilerde de olur; gerçekten de aynı çiçeğin dişi organı ile çiçektozları çoğu zaman birleşemez; çünkü ya olgunlaşma zamanları farklıdır (*dikogami*), ya aralarında bir anatomik engel vardır (*herkogami*) veya aralarında uyuşmazlık bulunur (heterostili).

Sunî döllenme. Sunî döllenme, yumurtacığın tabiî şartlar dışında döllenmesi demektir. Döllenmenin normal olarak gerçekleşmesi için anatomi, fizyoloji, hormonlar ve içsalgılar bakımından karmaşık yapılı bir dizi uyumlu şartlara ihtiyaç vardır. Bu şartlardan biri veya diğeri bulunmazsa döllenme imkânsız olur. Sunî döllenme genel bir deyimdir, yapılan müdahalenin tarzını belirtmez. Aynı zamanda sunî döllenmesiz üremeyi de içine alır.

1725'te Ludovic Jacobi, olgun bir dişi som balığının karnına bastırarak çıkarttığı yumurtalarla erkek som balığının tohumlarını karıştırarak balık yavruları elde etti. Balık üreticileri bu metodu şimdi de kullanırlar.

— Bot. Navaşin (1898) ile Guignard (1899) üremeyle ilgili gizli olayları incelerken *çifte döllenme*'yi keşfettiler. Kapalı tohumlu bitkilerde tepeciğe konan çiçektozu taneciği orada çimlenerek bir çiçektozu borusu meydana getirir. Oluşan boru boyuncuğun

iletken dokusu içinden geçerek yumurtacığın kapısına (mikropil) ulaşır, içeri girer, evinin tepesini yararak ön ucuyle oosfere dokunur.

Son şeklini alan yumurtacığın embriyon kesesinde kromozomlu sekiz çekirdek bulunur; yukarıda mikropile yakın yerde üç çekirdek vardır; bunlardan biri oosfer, diğer ikisi yardımcı hücrelerdir; embriyon kesesinin içinde, oosferin karşı kutbunda bulunan üç çekirdeğe *antipot* hücreleri denir. Embriyon kesesinin ortasında bulunan ve çoğu zaman birbirine kaynamış olan iki çekirdeğe ise embriyon kesesi ikincil çekirdekleri adı verilir. Çiçektozu borusu miprokile ulaşınca ucu pelteleşir, iki erkek çekirdek (*anterozoitler*) [n kromozomlu] embriyon kesesinin içinde serbest hale geçer. Bu çekirdeklerden biri oosfere gider, onunla birleşip kaynaşarak döllenmiş yumurtayı meydana getirir; döllenen yumurta hızla bölünmeye başlar, 2 n kromozomlu hücrelerden ibaret embriyonu hasıl eder. Öteki çekirdek embriyon kesesindeki ikincil çekirdeklerle birleşir, art arda bölünerek 3 n kromozomlu hücrelerden ibaret besi dokusunu oluşturur. Bu doku, gelişmesi sırasında embriyonu beslemeğe yarar. Demek ki kapalı tohumlu bitkilerde bir yumurta-embriyon ve bir yumurta-albümin oluşumuyle sonuçlanan çifte döllenme vardır. Kseni halleri de, deneysel olarak ispatlandığı gibi çifte döllenme olarak yorumlanabilir. Bu durumda çok embriyonluluk, yani embriyon kesesinde birçok embriyon oluşumu var demektir (*mimoza, vincetoxicum* v.b.). Açık tohumlularda çifte döllenme yoktur. Bu grupta embriyon kesesinin bölümlenmesi çok daha ileri dereceye varır ve özel bir dokunun (endosperm) oluşumuyle sonuçlanır. Endospermin yüzeyinde, her biri bir oosfer taşıyan değişik sayıda bir miktar arkegon meydana gelir. Çiçektozu taneciği, doğrudan doğruya evinin tepesinde bulunan çiçektozu odacığına düşer; çiçektozu borusunun ucu, bir arkegonun boyun kısmına girer (*natrix*'ler hariç), sonunda ilgili oosfere ulaşır. Çiçeksiz bitkilerle natrixlerde döllenme hareketi bir anterozoitle hareketsiz bir oosferin birleşmesi şeklinde olur (damarlı çiçeksizler, karayosunları, birçok suyosunları); fakat anterozoit de hareketsiz olabilir (*florideae*).

— Jinekoloji. Sunî döllenme pek seyrek başvurulan bir çocuk yapma yoludur. Kocadan veya başka bir vericiden alınan spermayle yapılan sunî döllenme, bazı çevrelerde ahlâk ve din yönünden uygun görülmemektedir. Kocanın spermasıyle yapılan sunî döllenme, normal bir cinsel münasebetin olamadığı, spermatozoitlerin normal yaşama ve ilerlemesinin engellendiği, bu spermatozoitlerin sayıca ve kuvvet bakımından yetersiz olduğu hallerde uygulanabilir.

● Türkiye'de sunî döllenme konusundaki çalışmalar yabancı ülkelerdeki uygulamanın hemen arkasından başladı ise de uzun yıllar dağınık ve ferdî uygulamalar halinde kaldı. İlk açık düzenli çalışma, Ankara'da, Hacettepe Tıp fakültesinin jinekoloji bölümünde, Prof. Hüsnü Kişnişçi'nin nezaretinde başladı (1968).

Döllenme uygulamasında gebe bırakılacak kadının kocasının spermalarından yararlanıldığı gibi, erkeğin bu konudaki yetersizliği halinde başka erkeklerin spermalarının kullanılması yoluna da gidildi. Bu durum hukuk ve örf yönlerinden bazı tartışmalara yol açtıysa da hukukçular her iki hal için de türk hukukunda önleyici bir hükmün bulunmadığı konusunda görüş birliğine vardılar. Meselenin örf yönü tartışma konusu olmakta devam etti. Hukukçulara göre başka bir erkeğin spermlerinden yararlanmak başkasının çocuğunu evlât edinmekten farklı değildir. (LM)

DÖLLENMEK edilg. f. (*döllemek*'ten *döl-le-n-mek*). Döllenmek işine konu olmak, aşılanmak.

◆ **Döllenmiş** sıf. Aşılanmış, döllenme işine konu olmuş.

— Biyol. *Döllenmiş yumurta.* Bk. ZİGOT. (L)

DÖLLENMESİZ sıf. (*döllenme*'den *döl-le-n-me-siz*). Döllenme geçirmeyen, döllenmeden.

— Bot. *Esk.* Görünürde cinsel organlardan yoksun bitkiler için kullanılırdı. (Bunların tümü Jussieu'nün çeneksizler dediği bitkilerdir.) ‖ *Döllenmesiz üreme,* normal dişi bir gametten döllenme olmaksızın embriyon oluşması (Partenogenez). Bk. ANSİKL.

— Zool. Döllenme olmaksızın üreyen böcekler için kullanılır: *Döllenmesiz çoğalan bitki bitleri* (Bk. PARTENOGENEZ). ‖ *Döllenmesiz üreme,* dişi bir hayvanın, erkek tarafından döllenmeksizin döl verme, çoğalma tarzı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Bot. *Döllenmesiz üreme* çeşitli melezlerde daima görülür; bunlarda gametlerin oluşumu mitoz bölünmeye uğramadan gerçekleşir, bu yüzden döllenme imkânsız olur (antennaria, aslanpençesi, hieracium, kara hindiba, erigeron, thalictrum, şerbetçiotu, kenevir, ısırgan, draba). Döllenmesiz üreme, yumurtasız döllenmeden farklıdır; yumurtalı döllenmede embriyon, embriyon kesesinde bulunan oosferden başka bir hücreden oluşur.

— Zool. Aristoteles, Leeuwenhoek ve Réaumur'ün de sezinledikleri döllenmesiz üreme (partenogenez) Charles Bonnet tarafından bitki bitleri üzerinde ispatlandı (1740). Gerçekte, döllenmesiz üreme, omurgalılar hariç, bütün hayvan gruplarında görülür. Döllenmesiz üremede yalnız erkek çıkarsa üreme *arenotok,* yalnız dişi çıkarsa *telitok,* her ikisi çıkarsa *deutorotok* olarak nitelenir. Yumurta döllendikten sonra normal olarak geliştiği zaman döllenmesiz üreme tesadüfî veya ihtiyarîdir, fakat döllenme olmaksızın da gelişme olabilir (phasmalar, basit termitler, koksidiler, pulkanatlılar, uyuzböcekleri, derisidikenliler). Tersine, iki eşeyli üreme olmadığı zaman döllenmesiz üreme daimîdir; bu takdirde erkek cins seyrelir (spanandri), hattâ büsbütün yok olur (bdelloidea altsınıfından rotatorlar, bazı kınkanatlılar ve phasmalar). Çevrimsel döllenmesiz üreme, az çok düzgün bir sırayle iki eşeyli ve döllenmesiz döllerin ardışık olarak yer alması şeklinde belirir (rotatorlar, ipsiler, daphnialar, bitki bitleri *cynipidae*). Bunun en basit şekli kesin ardışıklıktır (döl değişimi); fakat, tersine, parasikller araya karışabilir. Döllenmesiz üreme erginlikte değil de, N. Wagner'in keşfettiği gibi, kurtçukken olursa buna *pedogenez* denir; bu takdirde yumurtalar bazı dişi kurtçukların içinde gelişir (*cecidomyia*'lar, *micromalthus* cinsinden pulkanatlılar, çokkıllılar, karaciğer sülükleri). Coğrafî döllenmesiz üremede döllenmesiz döller, erkek ve dişi olarak ayrı ayrı yerlerdedir. Döllenmesiz döller çoğu zaman poliploittir (*solenobia, Artemia salina*). Arıda olgun yumurta haploittir; demek ki döllenmesiz bireyler (erkekler) haploittir; bütün arenotok döllenmesiz çoğalmada durum böyledir. Telitok döllenmesiz üremede mekanizma büsbütün değişiktir. Döllenmesiz yumurta bir tek kutup yuvarı, eşeyli yumurta ise iki kutup yuvarı meydana getirir; böylece döllenmesiz yumurta diploit kromozom sayısını korur. Diğer hallerde döllenmesiz üreme, diploit kromozom sayısını yeniden sağlayan bir düzenleme yapar. 1899'da J. Loeb, denizkestanesi yumurtalarıyle deneysel olarak döllenmesiz üremeyi gerçekleştirdi. Yumurtaları iki işleme tabi tuttu: yumurtaları yüzde 1,5 asit bütirikli deniz suyuna bir dakika batırarak üremeyi başlattı; sonra yirmi otuz dakika süreyle hipertonik deniz suyuna batırarak üremenin düzenli gelişmesini sağladı. Böylece babasız ergin denizkestaneleri elde etti. Hemen hemen aynı sırada Y. Delage da denizyıldızı üzerinde döllenmesiz gelişme sağlamayı başardı. Döllenmesiz üreme deneyleri hızla yayıldı (fiziksel ve kimyasal işlemlerle), öteki hayvan gruplarında ve 1910'dan itibaren E. Bataillon tarafından omurgalılarda da (kurbağa) denenmeye başlandı. Bu araştırmalar sayesinde döllenmesiz üremenin mekanizmasını anlamak mümkün oldu. Sabırlı bir analiz sonunda, döllenmesiz üreme için yalnız başlatıcı bir uyartıya değil, aynı zamanda meselâ, dişi hayvanın kanından alınan yumurtaları ıslatan, gene kandan alınma çekirdekli bir hücreye de ihtiyaç bulunduğu anlaşıldı; bu çekirdekli hücre, döllenmenin özelliği olan diaster oluşumuna yol açar. Yakın zamanlarda memeli hayvanlar üzerinde de döllenmesiz üreme çalışmaları yapılmıştır. Pincus ile Shapiro, ısı işlemleriyle, döllenmesiz olarak üç tavşan yavrusu elde ettiler. Döllenmesiz olarak gelişmeye başlayan yumurta sayısı çok olsa bile bunlardan pek azı dölyatağı çeperine aşılanabilir. Thibault bu şekilde işleme tabi tutulan tavşan, koyun ve sıçan yumurtalarının hücresel gelişimini inceledi. Bu önemli çalışmalar döllenmenin mekanizmasını daha iyi anlamaya ve iki temel evreyi ortaya çıkarmaya imkân verdi. Çoğalmaya başlama ve düzenli gelişme, ister tabiî ister sunî olsun, döllenmesiz üreme sonucunda çoğu zaman pek az yaşayabilen döller elde edilir; bunlar embriyon veya kurtçuk halindeyken düşük olur. Buna *az gelişmiş döllenmesiz üreme* denir. Az gelişmiş döllenmesiz üreme, insan da dahil hemen bütün türlerde görülebilir. Düşüğe, bir haploit kromozom düzenin sebep olduğu sanılmaktadır. İpsilerde görülen merospermi döllenmesiz üremeye çok yakındır; merospermide erkek hücre yumurtacığa girer, fakat dişi çekirdekle birleşmeksizin bozulur; bunun rolü sadece dişi gametin çoğalmasını başlatmaktır. (LM)

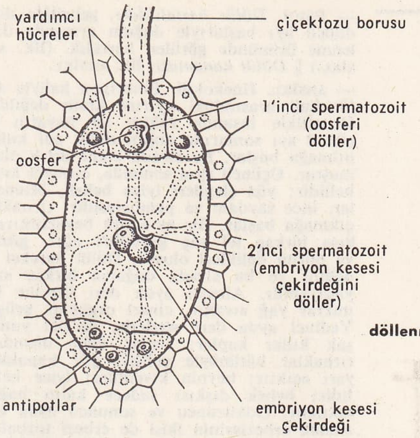

döllenme (bot.)

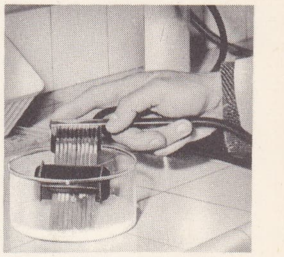
sunî döllenme (pulların doldurulması)

DÖLLİNGER (Johann İgnaz VON), alman din adamı ve yazarı (Bamberg 1799-Münih 1890). Münih üniversitesinde kilise tarihi profesörüydü. 1848-1849'da, Frankfurt parlamentosunda katolik kilisesinin bağımsızlığını inançla savundu. 1861'den 1871'e kadar papaların cismanî kuvvetlerine karşı şiddetle saldırdı. JANUS takma adıyle yayımladığı *Der Papst und das Konzil* (Papa ve Konsil) adlı broşüründe Pius IX'un siyasetine ve *Syllabus*'una şiddetle çattı. Münih başpiskoposu tarafından 1871 nisanında afaroz edilmesine rağmen, Bavyera kralı Ludwig II tarafından desteklendi. Hayatının bundan sonraki kısmında katolik kilisesinden ayrılmış olan mezhepleri biraraya toplama tasarısını gerçekleştirmeğe çalıştı. (L)

DÖLLİNGER (Konrad VON), alman mühendisi (Biberach, Württemberg 1840-Stuttgart 1912). 1872'de Stuttgart Politeknik okulu öğretim üyesi oldu. 1865'teki Konstanz gölü üzerinde Montfort şatosunun iç mimarîsini, Friedrichshafen'da Kurhaus'u, Biberach'ta meçhul asker anıtını, Stuttgart'ta Garnizon kilisesini, Marback'ta Schiller ve gene Biberach'ta Wieland anıtlarını yaptı. (L)

DÖLÜT i. (*döl*'den *döl-ü-t*). *Yeni.* Jinekoloji ve Zool. Son gelişimini tamamlamamış, ama türünün biçimini gözle farkedilebilecek kadar almış olan döllenme ürünü. *Esk. Cenin.* (Kadında bu hal üçüncü aydan itibaren gerçekleşir; döllenme ürününe bu evreden önce «*embriyon*» adı verilir.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Kâğıtsı dölüt,* homozigot ikizlerden eten-dölüt arası dolaşım bozuklukları sonucu döl yatağında ölen ve parşömen manzarası alan dölüte verilen ad. ‖ *Vapiscus dölütü,* homozigot ikizlerden kâğıtsı dölütün zararına gelişenine verilen ad. (Bk. İKİZ *gebelik.*)

— Kardiyol. *Dölüt eklentileri.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dölüt ritmi,* kalp atışlarının hızlanması ve ritminin değişmesi. (Atışlar dölütün kalp atışlarına benzerler: iki ses birbirinin benzeri, iki sessiz devrenin süresi de eşittir.) [Bk. EMBRİYOKARDİ.]

Foto. LAROUSSE

— Patol. *Dölüt hastalıkları*, gebeliğin dördüncü ayı başlarıyle doğum arasında döllenme ürününde görülen hastalık. (Bk. ANSİKL.) || *Dölüt kanaması*. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Jinekoloji. Embriyon haliyle *dölüt* hali arasındaki ayırım kesin değildir. Genellikle insanda rahim içi hayatın üçüncü ayı sonlarına doğru *dölüt* adı kullanılmağa başlar. Bu sırada etene artık oluşmuştur. Üçüncü ayın sonunda, cinsiyet artık bellidir: yüz çizgileri iyice belirli, örtenekler, ince saydam ve pembemsidir; tırnaklar çıkmağa başlar. Bir ay sonra beyazımtırak, kısa birkaç tel saç görünür; ağız, gözler ve burun delikleri oluşur. Dölüt hareket edebilir ve bu sırada doğarsa birkaç saat yaşayabilir. Altıncı ayda deri üzerine bir miktar yağ sıvanır, cinsel organlar gelişir. Yedinci ayda deri sertleşir, üzerini yumuşak kıllar kaplar; saçlar daha uzundur; tırnaklar bütünüyle gelişir; göz kapakları yarı açıktır; beynin kıvrımları iyice belirlidir; bebek dışkısı sadece kalın bağırsaktadır. Dokuzuncu ve sonuncu ayda çok zaman erbezlerinin ikisi de erbezi torbaları içinde bulunur, kafatası kemikleri birbirine çok yaklaşmıştır. Çalışma başlamadan önce akciğerler kırmızı, tıkız ve atelektazi halindedir; dördüncü ayda çatı yakınına yapışan göbek bağı şimdi vücudun orta yerine bağlıdır. Genellikle dölütün, gebeliğin ilk üç ayında hızlı, ikinci üç ayda daha yavaş ve son üç ayda da yine hızlı bir gelişme gösterdiği söylenebilir.

Dölüt, altıncı aydan sonra meydana gelen doğumıarda (özellikle modern çocuk bakımı metotları sayesinde) yaşayabilir (sıcak camlık, tandırlı beşik, oksijen tedavisi v.b.). Bu şartlar altında herhangi bir patolojik hal meydana gelmezse yedinci aydan itibaren yaşama kesindir.

Dölütün fonksiyonları. Eteneli dölütün beslenmesi solunumuyle birlikte olur. Ana kanı, oksijen dahil bütün unsurları dölüte sağlar. Embriyon, dölüt haline gelince plastodermik (veya göbek dolaşımı) dolaşım (ilk dolaşım) yerini alantoit (veya etene) dolaşımına bırakır (ikinci dolaşım), dölütteki alantoit dolaşım ergininkinden farklıdır, aradaki ilk fark dölütün göbek bağında iki atardamar ile bir toplardamar bulunmasıdır; toplardamar, eteneden gelen oksijenli kanı dölütün karaciğerine getirir; kalça atardamarından çıkan atardamarlar ise kara kanı eteneye geri getirir; ikinci fark aort ile akciğer atardamarlarını birleştiren atardamar kemerinin ve kalbin iki kulakçığını birleştiren Botal deliğinin varlığıdır. Dölütte ortaya çıkabilen refleks hareketleri sinir sisteminin iyice gelişmiş olduğunu gösterir; duyular oldukça eksiktir. Dölütün başlıca salgıları safra, mekonium ve idrardır. Dışkı üçüncü ayda bollaşan sümüksü bağırsak salgısıyle öd karışımından meydana gelir. Sidik oluştukça siyek yolu ile amniyosa dökülür.

— Karşılaştırmalı anat. Keseliler dışındaki bütün memelilerde gebelik süresi,doğumdan sonra genç hayvanların ana organizması dışında ana tarafından beslenebilmesine imkân verecek kadar uzundur. Keselilerde etene yoktur; dölütün dölyatağı içinde beslenmesi çok yetersizdir; gebelik süresi kısadır ve genç hayvanın organları doğumda henüz gelişimini tamamlamamış haldedir. Bu yüzden dışarıda yaşaması mümkün değildir; ana, yavruyu karnı altındaki kesenin içine atar; yavru, burada, memeye bağlı gerçek bir asalak halinde yaşar.

Öteki memelilerde dölütü anaya bağlayan organlar vardır; bu organlar sayesinde dölüt ana zararına kendisi için gerekli besini bol bol alır.

— Kardiyol. *Dölüt eklentileri*, rahim içi hayatı sırasında ana organizmasının zararına dölütün beslenmesini ve solunumunu sağlayan organlardır; *koryon, alantoid* ve *amniyosu* kapsar. *Koryon** yumurtanın dış zarıdır. Daha içteki amnios embriyonun çevresinde çıkıntılı bir kıvrım yapar; bu kıvrım büyüyerek kubbe biçimini alır; embriyon sıvı ile dolu bir cep içinde askıda kalır. Embriyon bağırsağının bir çıkmazı olan alantoid, göbek keseciğinden oluşur. Göbek keseciği ve alantoid embriyon iç derisinden, amniyos dış deriden, korion ve göbek bağı ise her ikisinden meydana gelir.

— Patol. *Dölüt hastalıkları*, az olgunlaşmış, gelişmemiş bir kişide görüldüklerinden embriyon hastalıklarından daha az tehlikelidir. Sebepleri arasında şunlar sayılabilir: birçok deri ve kemik bozuklukları beyin menenjitine yol açan doğuştan frengi; beyin zarında kanama yapan listerioz; çırpınma nöbetleri, kafatası içi kireçlenmeleri ve hidrokefaliye yol açan doğuştan toksoplazmoz.

● *Ana dolaşımında dölüt kanaması*. Dölüt kanının ananın kan dolaşımına kısa yoldan karışması anlamına gelir; dölütün anaya doğru olan bu kanamasına «dölütten anava kan nakli» de denir. Bu kanamanın mekanizması iyi bilinmektedir. Dölüt kılcal damarlarının yaygın bulunduğu bölgenin bir tavma sonucunda dölyatağı kıvrımları arasında parçalanmasından ileri geldiği tahmin edilmektedir. Kanama gebeliğin üçüncü üç ayından itibaren herhangi bir zamanda olabilir ve sürekli olarak da devam edebilir. Çocukta doğumda görülen ve hemen ayrılabilen bir kansızlıkla kendini belli eder. Anada, dölütten anaya kan geçtiği klinik muayene ile anlaşılmaz. Ana kanında dölüte ait alyuvar bulunup bulunmadığı (ana ile çocuk arasında kan grubu farkı varsa) ancak kan muayenesi ile anlaşılabilir. Ayrıca biyokimya metotlarına (alkali ortamda bozulmaya dirençli dölüt hemoglobini miktarını ölçmek) veya hücre kimyası metotlarına (dölüt ve ana hemoglobini arasındaki erime farkı) başvurulur. Dölüt alyuvarlarının etene yoluyle ana kanına geçişi ana ve dölüt kanındaki eşbağışıklığın sebebidir. Gebelik sırasında dölütün karın boşluğu içine uygun bir kan naklidir. Bu teknik «*rhesus*» uyuşmazlığı olaylarında Avusturalya'da Liley tarafından ortaya atılmıştır. Nazarî olarak çok cazip görünen bu teknik yapılışı bakımından çok zordur. Gerekli noktaların belirlenmesi için yapılması öngörülen röntgen klişelerinin çokluğu da dölütü oldukça ağır bir ışın alma tehlikesiyle karşı karşıya getirmektedir. Bazıları için bu metodun sonuçları ümit verici olmakla beraber başkaları için bu teknik ancak bir erken doğumun olabileceği kestirilmeden önce, dölütün ölmesi ihtimali belirdiği zaman uygulanabilir. (LM)

DÖLYATAĞI blş. i. Memelilerde gebelik organı. || *Dölyatağı içzarı*, dölyatağının iç yüzünü kaplayan mukoza (endometrium). [Bk. ANSİKL.] || *Ikiuçlu dölyatağı*, üst yarısı çatal olan dölyatağına denir. *Eşanl.* ÇİFT *bölmeli dölyatağı*.

— ANSİKL. Anat. *Dölyatağı*, çeperleri kaslı, içi oyuk bir organdır. Döllenmiş yumurtayı barındırmaya ve doğacak duruma gelince dışarı atmaya yarar. Dölyatağı, bağırsakların alt tarafında, gödenbağırsağı ile sidik torbasının arasında, dölyolunun üstünde bulunur. Önden arkaya doğru yassı, 6-7 sm uzunluğunda kabataslak bir armut biçimindedir. Orta kısmının biraz altında «kıstak» denen bir boğumlanmayle iki kısma ayrılır: alttaki kısma boyun denir; burası dölyoluna açılır. Daha büyük olan üst tarafı ise gövde adını alır. Buranın yukarı ve ön kısmı genellikle eğik durur. Üst kenarında, yani dibinde, her iki yanda değirmi bağ (tutunma organı) ile Fallop borusu yer alır. Fallop boruları dölyatağı ile yumurtalıkları birleştirir. Dar bir oyuk şeklindeki dölyatağı boyun kısmındaki delikle dölyoluna açılır. Dölyatağının çeperi üç tabakadan oluşur: ince zar, kalın kas, mukoza.

● *Dölyatağı içzarı*, dölyatağı bezleri ile bu bezleri çevreleyen damarlı bağdokusundan (koryon) meydana gelir. Dölyatağının kalınlığı, yapılışı ve hücre görünümü yumurtalığın, folikülin (folikül hormonu) ve lütein salgısına bağlıdır: dölyatağı içzarı, bir hormon alıcısıdır. Aybaşı (âdet görme) devreleri sırasında yapılan dölyatağı içzarı biopsileri iki evre'nin varlığını ortaya koymuştur:

— *Folikülin evresi*, aybaşı dönemini takip eden bu devrede dölyatağı içzarının bütün elemanları çoğalır, aybaşı sırasında orta ve yüzey tabakaları yok olan dölyatağı içzarı, yeniden oluşur. Koryon, hücre bakımından zenginleşir, borular çoğalır; bu evrede mitoz bölünme pek fazladır. De Graaf folikülünün ve özellikle tanecikli hücre tabakalarının yumurtalık bölgesinde gelişmesi demek olan bu evre sonra aybaşı devresinin 14. gününe kadar devam eder.

— *Follikülo-lüteinik evre*, yumurtanın dölyatağından dışarı atılmasından sarı cismin lütein ve folikülin salgıladığı evre. Bu evrede dölyatağı içzarındaki bez hücrelerinde glikojen salgısının belirdiği (lugol ile veya Best karmeni ile boyanır), bezlerin biçimlerini bozarak kenarlarına bir dantela (dölyatağı dantelası) biçimi veren katılgan doku dikenlerinin ortaya çıktığı, koryon atardamarlarının farklılaşarak helezonlaştığı görülür. Yumurta döllenmişse dölyatağı içzarı, yumurtayı barındırmaya hazırdır. Döllenme olmamışsa, orta ve yüzey tabakaları dışarı atılır: bu, aybaşı (âdet görme) halidir.

Dölyatağı içzarı biopsileri, yumurtalığın hormon çıkarma ve yumurtlama etkinliğini, dölyatağı mukozasının hormon alma gücünü anlamağa yarar. Biopsi ayrıca bir ur'un (dölyatağı içzarı karsinomu, koryon'un hücre yaratan kesiminin sarkomu veya dölyatağı içzarının [alıcı] ileri derecede bir hiperplazisi ile kendini belli eden yumurtalığın folikül ve salgısal tümörü [folikülom]) varlığını da meydana çıkarmağa yarayabilir.

— Karşılaştırmalı Anat. Keselilerde çift, gerçek memelilerde tek olan dölyatağı içi oyuk bir organdır. Bir ucu Fallop borularına, öteki ucu dölyoluna bağlıdır. İç yüzü, dölyatağı içzarı denilen çok kıvrımlı ve damarlı bir mukozayle kaplıdır. Dölyatağının düz kaslardan ibaret asıl ana kütlesi, yaşatkan sinir sisteminden önemli sinir kolları alır. Dölyatağı bülûğdan itibaren aybaşı (âdet) devrelerine bağlı peryodik değişikliklere uğrar. Döllenme halinde, dölyatağı içzarı parmaksı uzantılarını yumurtanın koryonu ile birleştirir, eteneyi meydana getirir; etene embriyonun beslenmesine aracılık eder. Embriyon, doğacak duruma gelince dölyatağı kaslarının güçlü kasılmalarıyle dışarı atılır. (Bk. DOĞUM.)

— Kadın-doğum. Dölyatağında birçok rahatsızlık, hastalık yer alabilir: 1. *doğuştan kusurlar*. Dölyatağı gelişmemiş olabilir veya kısımlarından biri yahut ikisi birden anormal gelişebilir. Ayrıca dölyatağı hiç olmayabilir; çift olabilir; tek boynuzlu, tamamen veya kısmen bölmeli, ip gibi ince ve yamyassı olabilir. 2. *Enfeksiyonlar*. Düşük veya doğum sonrasında mikrop kapmaktan ileri gelen dölyatağı iltihaplarına sık rastlanır. 3. *Tehlikesiz urlar* (kas urları, polipler) ve habis urlar (epitelyoma, sarkom) görülebilir. 4. Doğum sırasında *dölyatağının delinmesi veya yırtılması* şeklinde travma bozuklukları bulunabilir. 5. *Duruş anormallikleri* (ters dönme, bükülme). Dölyatağı dölyolu boşluğuna sarkabilir (dölyatağı sarkıklığı). [L]

DÖLYİTİMİ blş. i. Apogami çeşidi. (*Eşanl* DİŞİLİK *yitimi*). [L]

DÖLYOLU blş. i. Anat. Dölyatağı boynuyle sonuçlanan ve ferce açılan kanal. (*Eşanl.* MEHBİL.)

— ANSİKL. Anat. Dölyolu kadınların çiftleşme organıdır. Önden arkaya doğru biraz yassı bir silindir biçimindedir. Boş olduğu zaman, çeperleri birbirine yapışık durur. Uzunluğu ortalama 12 sm, genişliği 3 sm'dir. Leğen boşluğunda, gödenbağırsağı (arkada) ile sidik torbası ve siyek (önde) arasında bulunur. Üst ucu dölyatağı boynunu sarar ve bu organın çevresinde, arkası önünden daha derin değirmi bir torba meydana getirir. Alt ucu ferçle son bulur. Bu iç delik, bakire kadında, kızlık zarı denen bir mukoza kıvrımı ile daraltılmıştır.

— Kadın hast. Dölyolu doğuştan yok olabileceği gibi, enine veya boyuna bölmelenme şeklinde de kusurlu olabilir. Enfeksiyonlar dölyolu iltihaplarına yol açar. Bunların en sık görüleni trikomonas'ın sebep olduğu iltihaplar ve dölyolu mukozalarıdır. Bunların başlıca belirtisi beyaz akıntıdır. Dölyolu iltihabı bülûğdan önce ve âdetten sonra sık görülür. Bu devrelerde dölyolunun fizyolojisi, dölyolu mukozasını enfeksiyonlara karşı kendini savunmaya elverişsiz kılar.

Doğumun sebep olduğu travmalar da sidik torbası-dölyolu, gödenbağırsağı-dölyolu fistülleri şeklinde sakıncalar bırakabilir. Do-

ğum sırasında dölyolu çeperlerinin genişlemesi sık sık bu çeperlerin sarkmasına yol açar.

— Vet. Evcil dişi hayvanlarda dölyolu gödenbağırsağının altındadır; kızlık zarıyle kaplı olan arka ucu ferçle devam eder. Siyek veya sidik yolu fercin alt çeperine açılır. Dölyolunun sonunda, açılmış çiçek şeklinde dölyatağı boynu görülür. (L)

DÖMEKE, yun. **Domokos,** Tesalya'da, Yunanistan'ın Phthiotidos nomos'una bağlı köy. Yüksekliği 620 m; 1 820 nüf. (L)

Dömeke meydan muharebeleri, 1897 Osmanlı-Yunan savaşında Dömeke dolaylarında, osmanlı alasonya ordusu ile yunan ordusunun büyük kısmı arasında yapılan ve Yunanlıların yenilgileriyle sonuçlanan çarpışma (17-19 mayıs 1897). 17 Nisan 1897'de sınır çatışmalarıyle başlayan savaş, 29-30 nisanda Velestin, 5 mayısta Çatalca ve ikinci Velestin çarpışmasıyle gelişti. Velestin ve Golos teslim oldu; böylece Tırhala-Çatalca-Velestin-Yenişehir bölgesine yerleşen osmanlı alasonya ordusu, 17 mayıs 1897 akşamı, Müşir Edhem Paşa kumandasında, Çavuşboğazı, Dömeke, Ermiye hattında savunmaya geçen yunan ordusuna hücum etmek için son hazırlıklarını tamamladı.

17 Mayıs sabahı osmanlı ordusu hücuma geçince yunan kuvvetleri Dömeke çevresindeki mevzilerini boşaltarak, bütün cephede geri çekilmeğe başladı. 18 Mayıs sabahı, Lamya kuzeyinde Furka'dan geçen Otris dağları genel hattında tutunmağa çalıştı.

Alasonya ordusu 18 mayıs günü saldırıya geçti. Düşman kuvvet çoğunluğu ile Furka derbendinde savunmağa ve tutunmağa çalıştı. 19 Mayıstaki Furka muharebesini kazanan osmanlı ordusu bu kesimdeki tutunmaya meydan vermeden Yunanlıları mevzilerinden söktü. 19 Mayıs öğleye doğru Yunanlıların Lamya ovasından Termopil'e doğru üç koldan bozgun halinde çekilmekte oldukları görüldü. Yunan ordusu ünlü Termopil geçidi önünde yenilgiyi kabul edince barış görüşmelerine başlandı. Ermiye harekâtı ve Epir cephesindeki harekât da başarı ile sonuçlandığından, osmanlı-yunan savaşı kesin olarak kazanılmış oldu. (M)

DÖMİ—, fr. *demi,* yarım, kelimesinden alınan ve bazı kelimelerin başına getirilen önek: *Dömi-final, dömi-sek.* (M)

DÖMİFİNAL i. (fr. *demi-finale*). Bk. *Yarı* FİNAL.

DÖMİSEK blş. sıf. ve i. (fr. *demi-sec*). Bk. SEK.

DÖMİVOLE i. (fr. *demi-volée*). Futbolda topun yere deyip sıçradığı anda, ayakla yapılan vuruş. Bk. VOLE. (L)

DÖNBABA blş. i. Düzgün çiçekli bitki. Kırmızımsı veya pembeye çalar beyaz çiçek; bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilen birçok türü vardır. (Turnagagasıgillerden.)

— Süsl. santl. Süslemede kullanılan bir çeşit çiçek motifi (*turna gagası* da denir). [L]

DÖNDERMEK geçl. f. (*dönmek*'ten *dön-der-mek*). *Halk dili.* Geri çevirmek. ‖ Topaç v.b. şeyleri çevirmek. (M)

DÖNDÜRME i. (*döndürmek*'ten *döndür-me*). Döndürmek işi.

— Camc. Hamur kıvamındaki cam kütlesinin düzgün ve eşit yayılmasını sağlamak, böylece hamuru sonradan uygulanacak işlemlere hazırlamak amacıyle, bir çubuğun ucuna sarılan cam hamurunu «mermer» denilen bir demir levha üzerine sürekli olarak çevirme işlemi.

— Teknol. *Döndürme momenti,* bir motorun, bir anda harcadığı kuvvete göre değerlendirilen çalışması: *Döndürme momenti kilogram-metre cinsinden ifade edilir* (kg/m).

— ANSİKL. *Döndürme momenti,* motorun birim zamanda yaptığı işi gösteren ve beygir gücüyle ifade edilen motor gücünden farklıdır. Çalışma halindeki bir motor, bir levye koluyle krank miline uygulanan ve bu milin dönmesini sağlayan bir kuvvetin bileşik sistemine benzetilebilir. Bu kuvvetin, levye kolunun uzunluğuyle çarpımı döndürme momentini verir. Bu nicelik bir Prony freniyle doğrudan doğruya ölçülebilir. (LM)

DÖNDÜRMEK etrrg. f. (*dönmek*'ten *dön-dür-mek*). Çevirmek, dönmek eylemini yaptırmak: *Bir elimle de kalemimi ağzıma sokuyor, ısıra ısıra dişlerimin arasında döndürüyordum* (R.N. Güntekin). *Tabiatın hakikatlerini bir nevi hüzünlü ve içli büyük şiire ve her şeyi güzelliğe döndürür* (A.Ş. Hisar).

— ÇEŞ. DEY. *Başını (başlarını) döndürmek,* düşünemez duruma sokmak, şaşırtmak: *Gürültü iyice başını döndürdü.* ‖ *Yüz döndürmek (çevirmek).* Bk. ÇEVİRMEK.

— Dy. Bir lokomotife, ters yöndeki vagon dizisinin başına takılmak için yaptırılan tam tur: *Bu işlem bir döner köprü üstünde gerçekleştirilir.*

— Denizc. Bir deniz aracını bir yöne çevirme eylemi. (ML)

DÖNDÜRÜCÜ sıf. ve i. (*döndürmek*'ten *dön-dür-ücü*). Döndürme işini yapan (şey).

— Anat. Bağlı bulundukları yerleri eksenleri etrafında döndüren bazı kaslara denir: *Döndürücü omuz kasları.*

— Elektro. akust. *Plak döndürücü,* plağa alınmış sesleri yayımlamağa yarayan âlet. (Modern plak döndürücüsünde kalın çizgili eski plakları dakikada 78, uzun devirli plakları ise dakikada 45, 33 1/3 ve 16 defa döndürerek dinlenmesini sağlayan üç veya dört devirli bir motor vardır. Döndürücü kolunun ucunda iki tane safir veya elmas iğne bulunan bir kafa yer alır. Bu iğnelerden biri kalın çizgili eski plaklar, öteki ise ince çizgili plaklar için kullanılır. Ayrıca mono ve stereolu plaklara göre değişik kafalar yapılmıştır. Bir amplifikatör veya birçok hoparlör bağlanmış plak döndürücüsüne *elektrofon** adı verilir.) [*Eşanl.* PİKAP.] (LM)

DÖNEÇ i. (*dönmek*'ten *dön-eç*). *Yeni.* Fiz. Bk. ROTOR.

DÖNEK sıf. ve i. (*dönmek*'ten *dön-ek*). Sözünde durmayan, sık sık inanç ve düşünce değiştiren, kaypak: *Zira feleğin meşreb-i nâsâzı dönektir* (Ziya Paşa). ‖ Sınıfta kalan, üst sınıfa geçemeyen: *Otuzüç arkadaştan dönekler de dahil olduğu halde süzüle süzüle sekiz kişi kalmış* (Ahmed Rasim). ‖ Uçarken taklak atan güvercin: *Bir cins göğerçine denir ki havada uçarken taklabazlık eder, kuşçular dönek tabir ederler* (Kamus tercümesi).

◆ **Döneklik** i. Sözünde durmama, sık sık düşünce değiştirme. ‖ Dönekçe davranış: *Senin yaptığına döneklik denir.* (M)

DÖNEL sıf. (*dönmek*'ten *dön-el*). *Yeni.* Mat. *Dönel koni.* (Bk. KONİ.) ‖ *Dönel silindir.* (Bk. SİLİNDİR.) ‖ *Dönel yüzey,* biçimi değişmeyen bir çizginin bir eksen etrafında dönmesiyle elde edilen yüzey: *Tor dönel bir düzeydir.* (LM)

DÖNELMEK geçz. f. (*dönmek*'ten *dön-el-mek*). En yüksek noktaya vardıktan sonra alçalmağa başlamak. (M)

DÖNEM i. (*dönmek*'ten *dön-em*). Devre, aşama, evre. ‖ Belli bir çağ içinde birbirini takip eden ve belli özellikleri olan zaman parçalarının her biri: *Yeni bir döneme girdik.* ‖ Büyük Millet Meclisinde iki seçim arasındaki belli süre. ‖ Bir yıl içindeki ayrı öğretim süresi veya öğretim dönemi: *Güz dönemi (Bütünleme) imtihanları. Kış dönemi.*

— Böcek bil. Göçmen çekirgeler grubundan, bazı düzkanatlı böceklerin, duruma göre elde edeceği veya kaybedeceği biyolojik ve morfolojik karakterlerin tümü. Genellikle bu böceklerin hayatında iki dönem görülür. Göçmen çekirge (*Locusta migratoria*) bir dönemde yalnız başına, ikinci dönemde ise sürü halinde yaşar (Göç kaynağı).

— Huk. Bk. ANSİKL.

— Jeol. Birbirini takip ettiği varsayılan üç evre: 1. *belirme* veya *yüze çıkma*; 2. *aşınma;* 3. *tortulanma.* (Özel olarak tortulanma dönemi, bir tortular topluluğunun, iki «yüze çıkma» devresi veya yüze çıkma eğilimi gösteren iki devre arasında bir tekne içinde birikmesidir.) Bk. ANSİKL.

— Jeomorfoloji. *Aşınma dönemi* veya *jeomorfoloji dönemi,* M. Davis'in XIX. yy. sonunda ileri sürdüğü kavram; bu kavrama göre yerşekillerinin ansızın şekil değiştirmesi yüksek noktalarda yoğun bir aşınma evresi başlatır; bu aşınma, yavaş yavaş yerşeklini peneplen haline getirir. (Böylece yeni bir dönemin hareket noktası olabilecek bir yüzey bulunabilir.)

— Psikanaliz. Kişinin gelişmesinde belli bir örgütlenmeyle nitelenen evre. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. *Dönem* kelimesi, 1961 Anayasasında *devre* karşılığı olarak 69. maddenin kenar başlığında ve 109. maddede geçmektedir. Bu maddeler gereğince dört yıllık süre, Büyük Millet meclisi için bir dönem teşkil eder. Şu var ki, meclis, bu süre dolmadan seçimin yenilenmesini kararlaştırır veya böyle bir karar, cumhurbaşkanınca verilirse, Büyük Millet meclisinin seçim dönemi, dört yıldan daha kısa bir südevam etmiş olur.

— Jeol. *Dönemler* görüşü söz konusu olunca büyük güçlüklerle karşılaşılır. Aşınma ve tortulanma devreleri gerçekte birbirlerini takip etmezler; jeolojik zamanlar ölçüsünde ikisi de çağdaştır. Bunlardan birinin ötekine üstünlük gösterdiği çağlar yoktur, sadece yerler vardır. Bu iki çağdaş olay, toprağın yüze çıkma gibi çeşitli hareketleri boyunca durmadan birbirini etkilemiştir. Her tortulanma oluntusunun sonu, çıkış noktasına doğru bir dönüşün başladığını göstermez; oluntu bir dönem değildir; olsa olsa favnada ve bitki örtüsünde bir şeyler değişmiştir. Yeryuvarlağı tarihinde tekerrür yoktur.

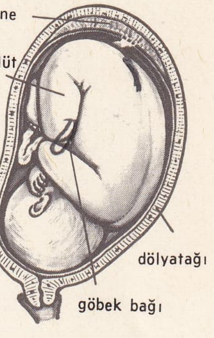

dölüt

— Jeomorfoloji. *Aşınma dönemi*nin ilk devresinde, yamaçları hızla şekillenmiş olan, talveg'leri oydukları kayaların direnç farklılıklarından doğan ve çok sayıda eğim kesiklikleri gösteren yarma vâdiler, güçlü bir yeryüzü biçimi oluşturmuştur: bu, *gençlik evresi*'dir. Bundan sonra talveg'ler eğim eğrilerini bulur, evrim yavaşlar: bu, *olgunluk evresi*'dir. Nihayet aşınma etkisini sürdürerek gittikçe ağırlaşan bir tempo içinde bütün eğimleri büyük ölçüde yok eder; dağlar, yerlerini alabildiğine geniş ve çok hafif eğimli vâdilerle bölünmüş tepelere bırakırlar; dalgalı ova şekilleriyle, yeryuvarlağı yavaş yavaş *yaşlılık* veya *ihtiyarlık evresi*'ne ulaşmaktadır. Fakat, dalgalı ovalar oluşmazdan önce, yeni jeotektonik biçimlenmeler meydana gelebilir. Bunlar *dönem ârızaları*dır ki yeni bir dönemi başlatır, açarlar ve önceki dönemin gelişmesini yarıda keserler. Dalgalı ovaların parçalanması, yeryüzü şeklinin gençleşmesiyle yeni bir dönem başlatır. Birbirini takip eden çeşitli dönemlerle yeryüzü şekli biçimlenir; buna, *çokdönemli* şekillenme denir.

Bugün M. Davis'in *dönemler* anlayışı gitgide çürütülmekte, birçok uzman tarafından reddedilmektedir. Bazı yazarlar ise onun terimlerini muhafaza etmekle beraber, buna sadece tasvirî bir anlam vermektedir.

Dönemler anlayışına karşı üç çeşit kanıt ileri sürülebilir:

Tektonik (yeryüzü biçimlerinin değişmesi) ile ilgili kanıtlar: tektonik hareketlerin hepsi de birdenbire olmamıştır. Davis'in bu konudaki görüşü, yani yeryüzü şekillerinin değişmesini tabiî âfetlere bağlayan anlayış (katastrofizm), olaylara uymamaktadır; nice tektonik değişmeler vardır ki ağır ağır gelişmiş ve çok yavaş ilerlemiştir; bu alanda en sık görülen durum, tektonik değişmelerin eşzamanlılığı ve meydana gelen aşınmaların gitgide artmasıdır.

Kayabilim (petroloji) ile ilgili kanıtlar: aşınma, kabarık bölgelerde daha derin tabakaları gitgide yok eder, meselâ billûrlu şistler veya tortusal bir toprak örtüsü altında ilk önceleri granitlerle aynı düzeyde bulunmuş olan kayalardan apayrı kayalar meydana çıkarır. Aşınım gibi geç oluşmuş tektonik değişmelerle açığa çıkan yeni kayaların durumu bambaşkadır: Massif Central'ın Üçüncü zamanda yüze çıkması, Hersinyen çağına ait eski kıvrımlı dağ zincirinin yeniden oluşmasını sonuçlandırmamıştır.

Jeomorfoloji ile ilgili kanıtlar: dönemsel aşınma teorisi, «normal» denen ve tamamıyle kuramsal olan aşınma görüşüne dayanmaktadır. Çıkış noktasına tam bir dönüş yoktur. Dönem anlayışı bilimsel görüş açısına uymaz ve kabul edilmemesi gerekir. Bu anlayışın yerine evrim anlayışı, türlü safhalarda ilerleyen bir evrim kavramı geçmelidir; bu da, birbirini takip eden bu safhalardan bazıları arasında benzerlikler bulunması gerçeğini ortadan kaldırmaz. Fa-

kat bu benzerlikler bir geriye dönüşten çok farklıdır.

— Psikanaliz. Libido, gelişme süresinde, çeşitli aşamalardan geçer; bu aşamalardan her biri, en etkili erogen bölgeye göre adlar alır. Bu libido dönemlerine, kişiyle obje arasındaki ilişki tipine göre, birtakım objektal dönemler eklenir.

Libido dönemleri şunlardır: — *İlkel oral dönem,* hayatın ilk haftalarına karşılıktır; burada kişi ile obje arasındaki başlıca ilişki, emme yoluyle, bedene katışmadan öteye geçmez. *Gecikmeli oral dönem,* doğumdan sonra ikinci altı ayda görülür. Bu dönemde, emme'nin yerini ısırma alır. *Sadik anal dönem* 2-3 yaşları arasındaki dönemdir; burada, Libido'nun tatmini, vücuttan atma işlemine bağlıdır. *Phallus dönemi* (phallik dönem), 3-5 yaşları arasına rastlar; boşalma, mastürbasyon yoluyle olur. *Genital dönem,* örtülülük (latence) dönemini takip eder; 6 yaşından erginliğe kadar sürer; bu dönemde erginin tabiî cinsel münasebeti (coitus) ağır basar.

Objektal dönemlere gelince, bunlar, *oto-erotik, narsisik, homoseksüel* ve *heteroseksüel* dönemlerdir. (LM)

DÖNEMEÇ i. (*dönmek*'ten *dön-emeç*). Kıvrım, yolun kıvrıldığı, döndüğü ve başka bir yön aldığı yer, viraj: *Vâdinin bu dönemeç yerinde hava her zaman birden değişir* (Ş.S. Aydemir). ‖ *Mec.* Yeni bir aşama: *Kendi sanat hayatında bu filim bir dönemeç yeri olmuştu* (A.H. Tanpınar).

— Zır. *Dönemeç yeri,* çiftçinin pulluğu döndürebilmek için tarlanın kenarlarında bıraktığı ve sonradan bel veya kazma ile işlediği alan.

◆ **Dönemeçli** sıf. Dönemeci çok olan: *Dar, dönemeçli sokaklardan karanlıkta gelip gitmeğe yürek ister* (Ahmed Rasim). [ML]

DÖNENCE i. (*dönmek*'ten *dön-en-ce*). Astron. Gökküresinin, gündönümü* noktalarından geçen, + ve — 23°27′ yükselimindeki iki küçük çemberi. *Esk.* Medar. ‖ *Teşm. yol.* Yerküresinin, gözlem yerinin başucu noktasından Güneş'in yılda iki kere geçtiği bölgeleri sınırlayan, + ve −23°27′ enlemdeki iki küçük çemberi. (Güneş, tam sınır paraleli üzerinde bulunan noktaların başucundan yılda bir kere geçer.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Kış dönencesi,* görünür yıllık hareketi sırasında Güneş'in güneyden kuzeye dönüş yaptığı, — 23°27′ yükselimindeki Güney yarıküre çemberi. (Bk. GÜNDÖNÜMÜ.) ‖ *Oğlak dönencesi,* Güney yarıkürede bulunan dönence. (*Eşanl.* KIŞ DÖNENCESİ.) ‖ *Yaz dönencesi,* görünür yıllık hareketi sırasında Güneş'in kuzeyden güneye dönüş yaptığı, — 23°27′ yükselimindeki Kuzey yarıküre çemberi. (Bk. GÜNDÖNÜMÜ.) ‖ *Yengeç dönencesi,* Kuzey yarıkürede bulunan dönence. (*Eşanl.* YAZ DÖNENCESİ.)

— Astrol. *Dönence işaretleri,* ılım ve gündönümü noktalarına rastlayan dört burç işareti: *Koç, Yengeç, Terazi* ve *Oğlak.*

— Coğ. Bk. TROPİKA.

— ANSİKL. Astron. 90°—23°27′ arasındaki enlemlerde bulunan iki *dönence* ve iki kutup dairesi, Yer'i beş bölgeye ayırır. İki dönence arasında kalan orta bölgeye *dönenceler bölgesi* veya *dönencel* (*tropikal*) *bölge* denir. (LM)

DÖNENCEL sıf. (*dönence*'den *dön-en-ce-l*). Dönencelere ilişkin, dönenceler arasında bulunan: *Dönencel bitkiler.* (*Eşanl.* TROPİKAL.) ‖ *Dönencel sıcaklık,* dönencelerdekini andıran sıcaklık. ‖ *Dönencel iklim.* Bk. ANSİKL.

— Astron. Ilım noktalarının, gündönümü başlangıcını (Güneş'in, öz hareketi sırasında dönencelerden birine geldiği an) belirten gerçek konumuyle ilgili. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dönencel ay,* Ay'ın ilkbahar noktasından art arda iki geçişi arasındaki süre. ‖ *Dönencel yıl,* Güneş'in ilkbahar noktasından art arda iki geçişi arasındaki süre. ‖ *Bir uydunun, bir gezegenin dönencel dolanımı,* uydu veya gezegenin, ekvator düzlemiyle gezegenin yörünge düzleminin birbirini kestiği noktaların birbirinden art arda iki geçişi arasında kalan zaman aralığı.

— Coğ. *Dönencel* veya *dönencelerarası ülkeler,* yaklaşık olarak iki dönence arasında bulunan bölgeler. Bk. TROPİKAL.

— ANSİKL. Astron. Ilım noktalarının devinmesi sonucu *dönencel yıl,* yıldız yılından yaklaşık olarak 20 dakika 23 saniye daha kısadır. Bu fark, her yıl biraz değişir ve yüz yılda 0,53 saniye kadar azalır. Günümüzde, dönencel yıl süresi kesinlikle hesaplanmıştır. 1900 Yılı için 365, 24 219 879 gün olarak tespit edilen bu süre, bundan yaklaşık olarak iki yüzyıl önce, Cassini zamanında, virgülden sonraki ilk dört basamağa kadar hesaplanmıştı. Jül Sezar zamanında dönencel yıl süresi, yaklş. ol. 365,2 gün kabul ediliyordu. Yıllık farkları hesaba katarak zaman biriminin tanımını vermekte dönencel yıl süresinden yararlanılabilir. Bessel'in *sanal yıl* dediği (sonradan *Bessel yılı* diye adlandırıldı) dönencel yılın başlangıcı olarak, Güneş'in dönencel boylamının 280°'ye eşit olduğu an kabul edilmiştir. Yıldan yıla değişen bu an, artıkyıllardan dolayı, her yılın 1 ocak gününde evrensel zamanın gösterdiği 0 saatten en fazla 12 saat kadar ileri veya geri olur. Meselâ 1960 yılında bu an, tam 0 saat olarak kaydedilmiştir. (LM)

DÖNER sıf. (*dönmek*'ten *dön-er*). Dönen, dönmekte olan, dönmeye elverişli olarak düzenlenen: *Döner ayna. Döner köprü.*

— Anat. *Döner kemik,* önkol iskeletinde yüzünün hareketine uyarak dönen ayna. Bk. ANSİKL.

— Astron. *Döner ayna,* gözlem alanındaki gökyüzünün hareketsiz görüntüsünü elde etmek için yer eksenine paralel olarak ve gökyüzünün hareketine uyarak dönen ayna. Bk. ANSİKL.

— Balıkç. *Döner ağ,* sürüyle balık avlamağa yarayan devingen ağ. ‖ *Döner yem,* balık avında etobur hayvanları avlamak için kullanılan madenî âlet. (Suda yaşayan küçük hayvanları, daha çok balığı örnek alarak suyun basıncı altında hızla dönecek biçimde tasarlanmıştır.)

— Dy. *Döner köprü* veya *döner levha,* üzerinde tek bir demiryolu bulunan büyük çapta döner levha. (Lokomotif deposu meydanında bulunur ve makinelerin döndürülmesine hizmet eder.)

— İnş. *Döner kanat,* mil üzerinde dönen pancur kanadı. ‖ *Döner merdiven,* helezon şeklinde kıvrılarak yükselen çeşitli tiplerde merdiven.

— İşletmec. *Döner sermaye,* üretime bir kere katılan ve üretim dönemi sonunda piyasaya sürülen, tükenen veya biçim değiştiren sermaye unsuru. (*Cari sermaye, mütedavil sermaye* de denir.) Bk. ANSİKL.

— Mekan. *Döner geçme toleransı,* delik ve mil elemanlarının dönerek çalışabilmeleri için, sürtünen iki eleman arasında bir yağ tabakasının oluşmasına elverişli boşluk. ‖ *Döner makine,* bir aracı organ kullanmadan, hareketin doğrudan doğruya pistondan tahrik miline iletildiği makine. ‖ *Döner süzgeç,* yavaş bir hareketle dönen ve dış taraftan üstün basınç veya içten bir emme etkisiyle sıvıları süzmeğe yarayan bezle kaplı bir tamburdan meydana gelen filtre. (*Devvar filtre* denir.)

— Muhas. *Döner fonlar,* bir işletmenin çalışmasından doğan günlük masrafların karşılanması için ayrılan miktarlar ve değerler. ‖ *Döner oran,* döner varlıkları toplamının döner yükümler toplamına oranı. (*Cari nispet* de denir.) ‖ *Döner varlıklar,* bilançonun aktifinde yer alan ve paraya çevrilme yetenekleri yüksek olan varlıklar. (*Cari mevcutlar* da denir.) [Bunlar kasa, banka, alacak senetleri, stoklar v.b. varlıklardan ibarettir.] ‖ *Döner yükümler,* bilançosunun pasifini oluşturan alacaklı senetler, alacaklı hesaplar ve işlemiş ücretler v.b. muhasebe kalemleri. (*Cari taahhütler ve borçlar* da denir.)

— Mobl. *Döner koltuk,* istenilen tarafa döndürülebilen koltuk.

— Mutf. *Döner kebap* veya kısaca *döner,* yassılaştırılmış et parçalarının kendi ekseni etrafında dönen bir şişe geçirilip harlı ateş karşısında çevrilmesiyle hazırlanan kebap. Bk. ANSİKL.

— Okçuluk. *Döner ok,* ucuna piramit biçiminde bir demir takılmış, yeleği eğik kanatçıklar şeklinde, kundaklı yay oku. Kanatçıkların eğik olması, atılan oka bir dönme hareketi verir.

— Seram. *Döner tabla,* ortasına, çömlekçi çarkından çekilecek ve boyanacak vazoların yerleştirildiği döner levha.

— Sil. *Döner mikrometreli dürbün*de, ihtirakl› mermilerin, tanzim atışı sırasında gözetlenmesi için kullanılan âlet. (Yatay yan açıları ve toprak açılarını ölçen bu araç, ganyometre üzerine oturtulmuş prizmalı bir dürbündür.) ‖ *Döner tüfek,* döner iki namlulu tüfek. Namluları iğnenin önünde birbiri ardı sıra gelerek ateşlenir.

— Sirk. *Döner trapez,* bir eksenin çevresinde sırayle dönen karşılıklı iki trapezden meydana gelen aygıt. Bu iki trapezin üstünde aynı kiloda iki cambaz hünerlerini gösterir.

— Teknol. *Döner sap,* elin doğrudan doğruya temasını önlemek için bir manivelanın sapına geçirilmiş ve kendi ekseni etrafında dönebilen bir çeşit bobin.

— Tiyatr. *Döner koro,* dithyrambos söyleyerek daire şeklinde dönen koro. (Attike çağında, çocuk veya büyük, elli korocudan, bazen de kır tanrıları gibi giyinmiş soloculardan meydana geliyordu; müzik unsuru anlatma unsurundan üstün tutulurdu.) ‖ *Döner sahne,* bir mekanizma yardımıyle sahne döşemesinin kendi ekseni çevresinde döndürülen kısmı.

— ANSİKL. Anat. *Döner kemik* dirsek kemiğinin dış tarafında bulunan uzun bir kemiktir. İkisi birden önkolu meydana getirir. Döner kemiğin üst ucu dirsek ekleminiyle birleşir. Burası üç bölgeye ayrılır: döner kemik başı, boynu ve yumrusu. Döner kemik başı üst yüzüyle kol kemiği lokmasına, çevresiyle dirsek kemiğine tutunarak eklemlenir; boyun kısmı daralan yerine denir; yumrular ise iki başlı kol kasıyle birleşen yuvarlak çıkıntılardır. Döner kemiğin alt ucu şişkindir; dirsek kemiği başı ve bilek lokmasıyle eklemlenir. Bu ucun dış ve arka yüzünde kas kirişlerinin geçmesine yarayan birçok oluk bulunur. Bitimindeki sivri çıkıntıya «*milsi çıkıntı*» adı verilir.

— Astron. *Döner ayna* (kelostat), yer eksenine paralel bir eksen etrafında, yerin ekseni etrafındaki dönme hızının yarısına eşit bir hızla dönen bir düzlem aynadan meydana gelir. Böylece gözlenen gökcisimleri yükselim değeri ile belli bir doğrultuda hareket halinde olduğu halde, gökyüzünün bir parçasının görüntüsü (genel olarak yatay veya düşey olmak üzere) hareketsiz kalır.

Döner ayna ile güneş üzerinde yapılan gözlemler süreklidir. Bu araçla birbiri arkasından gelen yansımalardan dolayı ışık kaybının önüne geçilerek büyük ölçüde ışık alınması sağlanır. Aynı zamanda siderostat da kullanılabilir. Fakat bu aracın montajı daha karışık ve kullanılması daha güçtür.

— İşletmec. *Döner sermaye,* bilançonun aktifini oluşturan mal, para, ham madde, senet, hisse senedi ve tahviller gibi değerlerden meydana gelir. Bunlar sabit değerler dışında kalır.

Döner sermayenin genel sermayeye oranı işletmenin niteliğine göre değişir.

Türkiye'de genel bütçe kapsamına giren kurumların, Muhasebe-i Umumiye kanununun 49. maddesine dayanarak, Bütçe kanunundan ayrılan sermaye ile kurdukları işletmelere *döner sermayeli işletmeler* denir. Bu işletmelerin özel teşebbüs anlayışı içerisinde çalışmaları öngörülür. Sağlık, Millî Eğitim ve Tarım bakanlığına bağlı kuruluşlar bu tür işletmelere örnektir. Ancak bunlar sayılarının fazlalığına rağmen diğer kamu işletmelerine oranla önemli yer tutmazlar.

— Mutf. *Döner kebap* için etin but ve kaburga tarafları tercih edilir. Özellikle dana etinin tranş kısmından uzunlamasına ince yaprak gibi parçalar kesilir. Yağlı ve gevrek olması için de aralarına kuyruktan kesilen parçalar katılır. Etler bir gece süt, soğan suyu, şarap içerisinde bekletilir veya soğan suyu, tuz ve zeytinyağ ile oğulur. Sonra et döner şişine büyükten küçük parçalara doğru sıkıca istiflenir. Bazen iktisadî olsun diye etlerin arasına kıyma da konabilir. Ateş karşısında döndürülerek pişirilir. Arada sırada altına akan yağlar ete serpiştirilir.

◆ **Dönerci** i. Döner kebap yapıp satan kimse.

◆ **Dönercilik** i. Döner kebap yapıp satma. (ML)

DÖNERBOYUN blş. i. Küçük boylu (18 sm) kuş. Tüyleri sarımsı esmer, ince kurtyeniği benekli, koyu esmer çizgilidir. (Ağaçkakangillerden.)

— ANSİKL. Dönerboyun (Jynx torquilla) Avrupa ve Asya'da yaygındır. Kışı Afrika'da geçirir. Yapışkan uzun diliyle pek çok karınca yiyen etçil bir kuştur. Boyun hareketlerinin aşırı yumuşaklığından dolayı bu ad verilmiştir. Dönerboyunlar yapı bakımından ağaçkakanlara çok yakındır, sadece renkleriyle birbirinden ayrılabilir. (L)

DÖNERBOYUNLULAR çoğl. blş. i. Kaplumbağalar alttakımı. Bunlarda boyun içeri çekilmez, yandan bağanın altına doğru kıvrılır; kalça kısmı da bağa ile kaynaşmıştır. (Çamurcul kaplumbağagillerle yılanboyunlu kaplumbağagilleri kapsar.) [L]

Döner kümbet, Kayseri'de Selçuklular devrine ait kümbet. 1276 Yılında yapıldığı ileri sürülür. Kapı üzerindeki mermer kitabede eserin Şah Cihan Hatun için yapıldığı yazılıdır. Kümbet kare bir kaide üzerinde

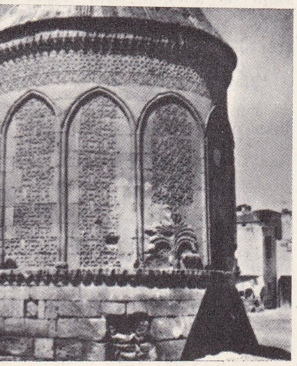

yükselir. Kesme taştan kaidenin üzerini mukarnaslı bir kuşak çevirir. Dıştan on iki kenarlı olan kümbetin içi silindir biçimindedir. Gövdesi kaval silmeden on iki sivri kemerle ve farklı motiflerle süslenmiştir. Kümbetin kapısı üzerinde insan başlı ve kanatlı iki pars figürü arasında çifte başlı kartal arması vardır. Ayrıca kapının solunda bir hurma ağacı motifinin üzerinde de çifte başlı kartal ve iki tarafında iki aslanı gösteren bir kabartma görülür. (M)

DÖNGEL i. *Halk dili.* Muşmula*. (M)

DÖNGES (Theophilus Ebenhaezer), güney afrikalı siyaset adamı (Klerksdorp, Transvaal 1898). Bir rahibin oğlu idi. Önce gazetecilik, sonra avukatlık yaptı. Milletvekili seçildi; Malan kabinesinde (1948), sonra da Stijdom kabinesinde (1954) içişleri bakanı oldu; 1958'den 1967'ye kadar Maliye bakanlığında bulundu. 19 Ocak 1967'de Milliyetçi parti tarafından cumhurbaşkanlığına aday gösterildi. 28 Şubat 1967'de, cumhurbaşkanlığına seçildi. (L)

DÖNGÜ i. (*dönmek*'ten *dön-gü*). Mant. Bk. KISIRDÖNGÜ.

— Petr. Buhar halinden yoğunlaştırılıp bir damıtma âletine sıvı halde gönderilen kısım. ‖ *İç döngü,* tablalı kolonun içerisine inen sıvı. (L)

DÖNİTZ (Karl), alman amirali (Grünau, Berlin yakınları 1891). 1910 Yılında İmparatorluk Deniz Harp okuluna girdi; Birinci Dünya savaşına denizaltı süvarisi olarak katıldı ve 1918'de Malta kara sularında İngilizler tarafından esir alındı. 1928'de korvet süvarisi, 1935'te yeniden kurulan alman denizaltı filosunun kumandanı oldu. 1939'da tuğamiralliğe, 1940'ta da tümamiralliğe yükseldi. 1942 Yazı sonuna kadar İngiltere'ye karşı girişilen denizaltı savaşını yönetti ve Raeder'in yerine savaş filosu başkumandanlığına getirildi (1943). Hitler'in vasiyetnamesinde kendisine halef tayin ettiği Dönitz, savaşı S.S.C.B.'ye karşı yürütebilmek amacıyle Batılılarla bir barış antlaşması yapmayı denediyse de 1945 mayısında Schleswig-Holstein'deki genel karargâhında kayıtsız şartsız teslim olmak zorunda kaldı. 1946 Ekiminde Nürnberg'deki Savaş Suçluları mahkemesince 10 yıl hapis cezasına çarptırılarak Berlin yakınındaki Spandau cezaevine gönderildi; 1956'da tahliye edildi ve 1959'da anılarını yayımladı. (L)

DÖNME i. (*dönmek*'ten *dön-me*). Kendi çevresi veya bir şey etrafında hareket etme: *Dolabın dönmesi.* ‖ Geri gelme: *Kapıyı açmak için onun dönmesini beklemekten başka çaremiz yoktu.* ‖ Ters yöne, bir kimse veya yere doğru yönelme: *Dönmesiyle otobüsün altında kalması bir oldu.* ‖ Sapma: *Köşeyi döndü.* ‖ *Mec.* Fikir değiştirme: *Menfaatinin gerektirdiği yerde dönmesini bilen adamdır.* ‖ Genel olarak başka bir dinden Müslümanlığa geçmiş, özel olarak da musevî iken müslüman olmuş kimse. *Esk.* Mühtedi. Bk. DÖNMELER.

— Denizc. Akıntıların, med ve cezir akıntılarının, rüzgârların, belirli bir süre içinde aktıkları, estikleri yönü, aksi yöne değiştirmeleri: *Musson rüzgârlarının dönmesi.* (*Rüzgâr dirasa etti* de denir.)

— İşletmec. *Dönme çabukluğu,* iki niceliğin belli bir dönem içinde birbirine oranı (*devir sürati* de denir). ‖ *Alacakların dönme çabukluğu,* belli bir dönemde tahsil edilen alacak toplamının ortalama alacağa oranı. ‖ *Sabit sermayenin dönme çabukluğu,* bir yılda amortismana ayrılan payın sabit sermaye değerine veya bilanço tahlilinde ise yıl içinde yapılan satış miktarının sabit sermayeye oranı. ‖ *Sermayenin dönme çabukluğu,* safî satış tutarının aynı dönemdeki ortalama sermayeye oranı. (Bk. İŞLETME.) ‖ *Stokların dönme çabukluğu,* belli bir dönemde satış miktarının ortalama stoğa olan oranı. Bk. STOK.

— Mat. Biçimi değişmeyen bir şeklin bir eksen etrafındaki hareketi. ‖ Düzlem veya uzayda, *C dönme merkezi,* Δ dönme ekseni ve yönlendirilmiş α açısıyle tanımlanan noktasal dönüşüm. Bu dönüşüm sırasında bir M noktası, bu noktadan geçen ve ekseni Δ, merkezi C olan çemberin α genliğindeki MM′ yayının uç noktası olan M′ noktasına dönüşür: *Bir şeklin dönmesiyle, buna eşit başka bir şekil elde edilir; buna, yer değiştirme de denilebilir.* ‖ *Dönme hareketi,* dönme açısı bir parametreyle (zaman) belirlenmek şartıyle, düzlemde veya uzayda sabit bir noktası (sabit bir ekseni) olan bir katı cismin yaptığı sürekli yer değiştirme hareketi. ‖ *Anî dönme ekseni,* anî dönme merkezi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Bir düzlemde birbirine eşit iki şeklin dönme merkezi,* bir C noktası etrafında uygun bir dönme hareketiyle bu iki şeklin üst üste gelebileceği çift C noktası.

— Mekan. *Dönme merkezi,* hareketli bir cismin çevresinde döndüğü veya bir eğri çizerek dönmeğe yöneldiği belirlenmiş nokta.

— Opt. *Işığın geri dönmesi,* «bir ışık ışınının şekli, ışığın yayılma yönüne bağlı değildir» diye ifade edilen geometrik optik prensibi.

— Patol. Bir delik çevresinin dönmesi. ‖ Tabiî bir delik hizasında mukozanın dönmesi ve taşan bir kıvrım yapması. (En sık görülen dönmeler, gözkapağı mukozasınınkiler [ektropion] ve rahim boynu yangılarında boyun mukozasınınkilerdir.) ‖ *Ters dönme,* bir organın çukur kısmı dışa gelecek tarzda eldiven parmağı gibi dönmesi: *Doğumdan sonra rahmin ters dönmesi.*

— Sirk. Bir cambazın havada bir bilyalı yatak yardımıyle yatay veya dikey olarak yaptığı hızlı dönme hareketi.

— Tıp. *Dönme sesi,* kasın kasılması sırasında çıkardığı ses.

— ANSİKL. Mat. Bir karşılaştırma sisteminde bir eksen etrafında *dönme* hareketi yapan bir cisim değişmeden kalırsa, bu cismin her noktası, merkezi dönme ekseni üzerinde bulunan bir çember çizer. Cismin dönme hızı, C P yarıçapının C merkezi etrafındaki dönme açısal hızı ile ölçülür. Bu açısal hız, P noktasının özel seçimine bağlı değildir. Bu hız, düzgün hareket için $\frac{\delta \alpha}{\delta t}$ oranının değişmeyen değerine eşittir. Burada $\delta \alpha$, δt zamanı içinde C P yarıçapının çizdiği açıdır. Düzgün olmayan, bir dönme için $\delta t \to 0$ olduğu zaman $\frac{\delta \alpha}{\delta t}$ oranının limit değeri, dönmenin anî açısal hızıdır. Bir eksen etrafında bir cismin dönme sırasında-

plak döndürücü

ki hızı, bu cisim üzerine etki eden kuvvet çiftlerinin ve bu kuvvetlerin eksene göre momentlerinin toplamı sıfır olduğu zaman düzgün kalır. Bir katı cisim bir nokta etrafında döndüğü zaman, bu cismin belli bir andaki durumu, bu eksen etrafında herhangi bir hızla döndüğü zamanki durumunun aynıdır. Bu eksene, hareketin *anî dönme ekseni* denir. Bu eksen ancak bir anda bellidir. Böyle bir cismin belli bir andaki hareketi, uzunluğu anî dönme hızına eşit olan ve dönme ekseni üzerinde bulunan $\vec{\omega}$ kayan vektörü ile bellidir. Bu tür vektörlerin kullanılması, anî dönme hızlarının bileşkesinin bulunması kuralını basitleştirmek imkânı verir.

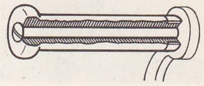

döner sap (teknol.)

R karşılaştırma sisteminde, bu sisteme göre bir katı cismin anî hareket durumu $\vec{\omega}_1$ vektörü ile gösterilmiş olsun, R_2 ikinci karşılaştırma sisteminde, bu sisteme göre R_1 sistemi harekette bulunsun ve bu hareketin

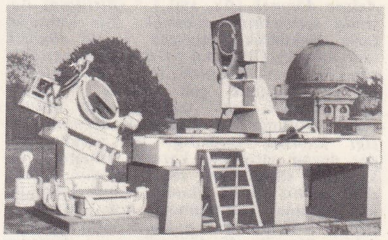

Meudon rasathanesinin döner aynası

durumu da $\vec{\omega}_2$ vektörü ile verilmiş olsun. Gözönüne alınan bu iki hareketin bileşiminden elde edilen hareketin anî durumunun nasıl olduğunu inceleyelim. Genel halde dönme eksenleri bir düzlem üzerinde olmadığı zamanki bileşik hareket, helisel bir harekettir. Bu hareket, bir dönme hareketi ile dönme ekseni doğrultusunda bir öteleme hareketinden meydana gelir. Bu eksenler birbirini kestiği ya da paralel oldukları zaman bileşik anî hareket, sabit bir eksen etrafında dönme hareketidir. Bu hareketin kayan vektörü, $\vec{\omega}_1$ ve $\vec{\omega}_2$ kayan vektörlerinin toplamıdır. Sonlu genlikte olan iki vektörün dönmelerinin bileşke vektörünü bulmağa yarayan kural, basit bir şekilde ifade edilemez. Düzlem şekillerin dönme hareketleri de buna benzer düşünceler ortaya çıkarır. Burada anî dönme ekseninin yerini anî dönme merkezi alır.

◆ **Dönmeli** sıf. Dönen, dönme hareketi yapan.

— Zool. Çark vazifesi gören: *Rotatorların dönmeli bir aygıtları* (*kirpik aygıtı*) *vardır ve hayvan suda bununla ilerler.* (LM)

DÖNMEDOLAP blş. i. Bk. DOLAP.

DÖNMEK geçz. f. (esk. türk. *tönmek*'ten). Kendi çevresi veya başka bir şey etrafında

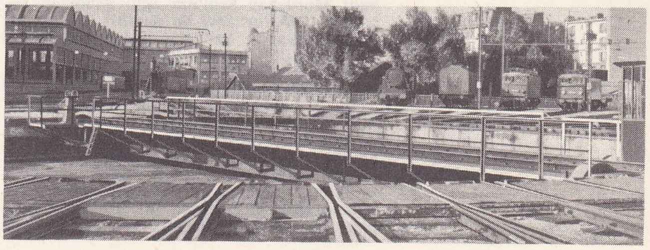

döner köprü (dy.)

Foto. Barthe, Meudon rasathanesi (LAROUSSE)

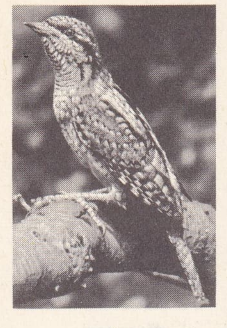

karınca yiyen
dönerboyun

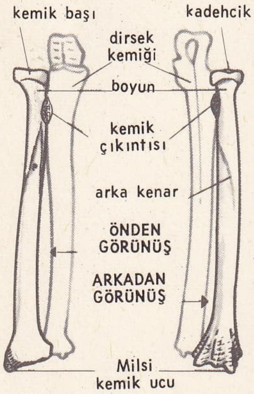

döner kemik

amiral **DÖNİTZ**

hareket etmek: *Bahçenin çevresinde üç defa döndüm.* ‖ Geri gelmek: *Eve döndüğümde bir de ne göreyim?* (Sabahattin Ali). *Ya ben giderken o dönüyor, yahut ben dönerken o gidiyor* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Ters yöne, bir kimse veya yere doğru yönelmek: *Arkalarında ayak sesi duyunca ikisi birden döndü* (H. E. Adıvar). *Binbaşı birdenbire bana döndü* (Y. K. Karaosmanoğlu). ‖ Sapmak, gidiş yönünü değiştirmek: *İki üç köşe dönerse, Anadolu toprağına dalıp Anadolu milletine karışacakmış gibi, gittikçe hızlanıyordu* (K. Tahir). ‖ Kendini bir yandan bir yana çevirmek: *Döner durur yatağında bütün gece* (Necati Cumalı). ‖ Belirli bir yerde dolaşmak: *Ne yapacağını bilmiyordu, odanın içinde dönüyordu* (H. Z. Uşaklıgil). ‖ Çekip çevrilmek: *Meselâ, şimdi Saide hanım olmasa bu ev döner mi?* (M. Ş. Esendal). ‖ Sınıfta kalmak, sınavda başarısızlığa uğramak: *Çocuk bu yıl da döndü.* ‖ Değişmek, olduğundan daha değişik bir hal almak: *Güneş batarken suyun rengi dönüp kızarıyor. Hava döndü.* ‖ Benzer hale gelmek, bir şey veya kimseyi andırmak: *Gezme yok, eğlence yok, mahpus gibi tıkandın kaldın. Bir de yiyecek yemezsen karşıki komşuna dönersin sonra* (R. N. Güntekin). ‖ Bırakılan bir konu veya işe yeniden başlamak: *Bu konuya, daha sonra tekrar döneceğim. Birçok işe girdi çıktı, sonunda gene gazeteciliğe döndü.* ‖ Fikir değiştirmek: *Dün söylediğimi bugün yanlış buluyorsam, dönmekten de çekinmem* (N. Ataç). ‖ Din değiştirmek.

— ÇEŞ. DEY. *Dön baba dön,* aynı şeyin durmadan tekrarlandığını anlatmak için söylenir. ‖ *Başı dönmek,* gözü kararmak, düşecek gibi olmak. İçinde bulunduğu elverişli durumu hazmedememek: *Zenginlikten başı dönmüş, ne yaptığını bilmiyor.* ‖ *Aslına dönmek* (Bk. ASIL.) ‖ *(Birisinin) Başında (çevresinde) dönmek,* (bir kimseye) fazla düşkünlük göstermek. ‖ *Dili dönmek (dönmemek).* [Bk. DİL.] ‖ *Gözü dönmek.* (Bk. göz.) ‖ *Nevri dönmek, (levni dönmek'*ten) öfkeye kapılmak, çok kızmak. ‖ *Ölümden dönmek,* çok tehlikeli bir durumdan kurtulmak. ‖ *Pilavdan dönenin kaşığı kırılsın,* başladığı işi sonuna kadar devam ettirmeğe kararlı kimselerin şaka yollu söyledikleri söz. ‖ *Sudan (denizden) çıkmış balığa dönmek,* içinde bulunduğu durumu yadırgamak, çok şaşırmak: *Ben, bu su âlemine o kadar alışmışım ki, tekrar Musul'a döndüğümüz vakit denizden çıkmış balığa dönmüşüm* (R. N. Güntekin).

— Denizc. Geminin yönünü değiştirme hareketi. (Yelkenli bir gemide bu harekete *tıramola etmek* denir.) ‖ *Geri dönmek,* bir geminin hemen hemen tam aksi yönde bir noktaya girmek için rota değiştirmesi.

— Matbaac. Bir basım makinesinden, özellikle de rotatiften söz ederken, işlemek, çalışma halinde olmak.

— Oyun. *Rengine dönmek,* iskambil oyunlarında, bir el yaptıktan sonra daha önce oynanan renkten oynamak.

◆ **Döne döne** zf. Dönerek, çevrilerek: *Od düşe de döne döne yanasın* (Karacaoğlan.) ‖ Kıvrılarak: *Yokuş çıkar döne döne* (O. V. Kanık). ‖ Değişik biçimlere girerek: *Bu uzun şeridin iki yanında ve onun döne döne değişen ufkunda tanımadığım hiçbir şey yoktur* (A.H. Tanpınar). [M]

DÖNMELER çoğl. i. Osmanlı Türklerinin XVII. yüzyıldan itibaren İmparatorluğun çeşitli şehirlerinde ortaya çıkan müslümanmusevî topluluğuna verdikleri ad.

— ANSİKL. Müslüman adı ve kıyafeti altında yaşayan, fakat musevî inanış ve âdetlerini devam ettiren *dönmeler'*e önceleri *avdetî* de denmiştir. Bu gizli mezhebin kurucusu, İspanya'dan İzmir'e göç etmiş olan yahudî Mordehay Sebi'nin oğlu Şabbetay Sebi*'dir (*Sabatay Sevi* de denilir). Hahamlık öğrenimi yapan Şabbetay Sebi 1648'de İzmir'de mesihliğini ilân edince geniş bir taraftar kütlesi buldu. Yaptığı gezilerle de dönmeliği imparatorluğun diğer ülkelerine yaydı. Şabbetay'ın ölümünden sonra (1675), özellikle dinî liderlik için çıkan tartışmalarda dönmeler bazı gruplara ayrıldı. Bu bölünme, gruplar arasında evlenmeyi yasaklayacak kadar ileri gitti. Bazıları Şabbetay'ın ikinci karısı Ayşe ve onun kardeşi Jakop'un etrafında, başka bir küme de Şabbetay'ın temessül ettiğine inandıkları Osman adında birinin etrafında toplandılar. Özellikle 1683'te Selânik'teki musevîler arasında dönmelik büyük ölçüde yayıldı. Dönmeliğin merkezi Selânik oldu. Edirne, İzmir, İstanbul ve Arnavutluk'ta da sayıca az dönme toplulukları görülmeğe başlandı. 1700'e doğru Selânik'te bulunan birkaç yüz dönme aile 1900'e doğru 10 000'e çıktı. Dönmeler ticaret ve sanat hayatında hâkimiyet kurmağa ve devlet işlerinde görev almağa başladılar. XIX. yüzyılın sonlarına doğru osmanlı toplumunun Avrupa'da eğitim görmüş yeni nesli arasında dönme avukatlar, doktorlar, gazeteciler ve profesörler de yer aldı. Balkan savaşından sonraki göç ve dönmelerin Selânik'teki yerlerini terk etmelerine sebep olan türk-yunan mübadelesinden sonra yeni bir dönem başladı. Dönmeler yeni Türk cumhuriyetinin topraklarına, özellikle İstanbul'a göç ettiler. Aralarındaki dayanışmayı sürdürerek ticaret piyasasında yer aldılar, özel okullar açtılar, daha serbest bir hayata kavuştular. Bu mecburî yurt değişimi ve onu takip eden dağınık yerleşme yüzünden Selânik'teki musevî atmosferinden ayrılındı. Milliyetçi ve laik türk okullarının etkisiyle yeni nesil türk halkı içinde yavaş yavaş eridi.

Dönmelerin inanç ve ibadetleri hakkındaki bilgilerimiz Şabbetay'ın on sekiz emrine dayanır. Bu emirlere göre dönmeler, Allah'ın birliğine, Şabbetay'ın mesihliğine inanırlar; öldürmekten, yalancı şahitlikten, zinadan, başkalarını ihtidaya zorlamaktan, müslümanlarla evlenmekten kaçınırlar, müslümanların âdetlerine uyuyormuş, ibadetlerini yapıyormuş gibi görünürler, kamerî ayların ilk günlerine saygı gösterirler, gizlice Mezamir okurlar. İnanışlarına göre cennetin has bahçelerine sadece kendileri gireceklerdir. İyi bir müslüman, ancak tenasüh yoluyle kırk kere dünyaya gelmiş ve her gelişinde de iyilik işlemiş, kötülükten kaçınmışsa cennete girebilir. Dönmelerin büyük çoğunluğu İspanyolcayı unutmuşlardır, Türkçe konuşurlar. Ruhanî reislerine müslümanlar gibi *hoca* adını verirler. Dualarını İbranîce okurlar. Dışarıdan evlenmemeğe çok önem verirler. Selânik şehrinde birbirlerine gizli yollarla bağlı evlerde oturur, gizli ibadet yerlerinde tapınırlardı. Dönmelere mezhebin sırları ancak evlenince bildirilir. Dönmeler, Yahudiler gibi doğdukları vakit değil, müslümanlar gibi yedi-sekiz yaşlarına girdiği zaman çocuklarını sünnet ettirirler. Bir yıl içinde Şabbetay'ın doğum gününü de içine alan on iki bayramları vardır. (M)

DÖNNİGES (Helena VON), sosyalist Lassalle'ye olan ilgisiyle ün yapmış alman kadını (Münih 1846-ay.y. 1911). Romanyalı Ianko de Racowitza ile nişanlı iken Lassalle'ye âşık oldu. Fakat ailesi iki sevgilinin birleşmesine karşı çıktı; Racowitza'yı tahrik eden Lassalle düelloda can verdi. Bunun üzerine Helena, önce Racowitza ile, sonra tiyatro sanatçısı S. Friedmann ile nihayet baron von Schewitz ile evlendi; sonunda zehir içerek hayatına son verdi. İlgi çekici anılar yayımladı: *Von Andern und Mir* (Ben ve Başkaları) [1909]. Lassalle ile olan aşkı, ingiliz romancısı G. Meredith'in *The Tragic Comedians* (Trajedi Oyuncuları) [1880] adlı romanına konu oldu. (L)

DÖNÜK sıf. (*dönmek'*ten *dön-ü-k*). Sırtını dönmüş. Bir yana yönelmiş: *Dönük ayna.* ‖ [Göz için] Kaymış: *O dönük gözleri, kabarmış saçları, şiddeli solumalarıyle...* (H. R. Gürpınar). ‖ *Mec.* Gözeten, ilgi duyan: *Topluma dönük eylem.*

— Antropol. Dönüklük gösteren dudaklara denir.

— Miner. Billûrlarının façetalarında bükülmelerin, kaykılmaların görüldüğü maddelere denir.

◆ **Dönüklük** i. Dönük olma hali.

— Antropol. Bazı siyah ırklarda görülen hem pek kalın, hem dönük olan dudak özelliği. (ML)

DÖNÜLMEK geçz. f. (*dönmek'*ten *dön-ü-l-mek*). Dönmek eylemi yapılmak: *Yaz sona erip de mektebe dönülünce, mektebi oldukça değişmiş bulduk* (Ş.S. Aydemir).

◆ **Dönülmez** olmz. sıf. Geri dönüşü olmayan: *Dönülmez akşamın ufkundayız vakit çok geç* (Yahya Kemal).

— DEY. *Dönülmez yol,* tehlikeli veya sonu olmayan iş: *Bu bir yıl içinde ne kadar dönülmez yollara geçmiş olduğumu anladım* (A. H. Tanpınar). Ölüm. (ML)

DÖNÜM i. (*dönmek'*ten *dön-ü-m*). Bir şeyin başka bir şey veya kendi ekseni etrafında dönüşlerinden her biri: *Bobinin birinci dönümünde makineyi durdurdu.* ‖ Periyodik olarak tekrarlanan bir olayın tamamlanması ve yenisinin başlaması: *Gün dönümü. Yıl dönümü.* ‖ Gidip gelmek suretiyle yapılan işlemin her seferi: *On dönüm eşya taşıdı, yaptığından fazla para istiyor.*

— DEY. *Dönüm noktası,* bir durumun yepyeni bir şekle girme aşaması: *Ağustos onun hayatında belki başka bir dönüm noktasıydı* (H.E. Adıvar).

— Denizc. *Dönüm levhası,* gemilerin karina levhaları ile borda levhaları arasında kalan kavisli kısmına rastlayan saç levhalar. (*Sintine dönümü levhası* da denir.) [Bk. KARİNE, BORDA.] ‖ *Dönüm levhası sırası,* dönüm levhalarının meydana getirdiği levha sırası. (Bk. LEVHA *sırası*).

— Mat. Bir kolu öbür koluna teğet olarak ve buna ters yönde dönen bir eğrinin doğrultu değiştirmesi. ‖ *Dönüm noktası,* bir eğrinin iki kolunun aynı teğete aynı yönde değdiği «*keskin nokta*». ‖ *Açılabilir bir yüzeyin dönüm ayrıtı,* bütün anadoğrularına teğet olan eğri. (Bu ad, yüzeyin bir noktadaki normal düzlemle kesitinin bu noktada bir dönüm göstermesinden ileri gelir.)

— Tar. *Dönüm noktası,* büyük bir değişikliğin ortaya çıktığını gösteren an veya olay. *Cumhuriyetin ilânı Türkiye tarihinin en büyük dönüm noktalarından biridir.*

— ANSİKL. Mat. Bir eğrinin *dönüm noktası* bayağı bir dönümdür veya eğrinin iki kolundan biri dönüm noktasındaki ortak teğetin bir yanında öbürü öbür yanındadır; buna *keratoit* denir. Eğrinin iki kolu da ortak teğetin iki ayrı yanındaysa *ramfoit* adını alır. Bir dönüm noktası tekil bir nokta; hiç değilse iki katlı bir noktadır. Eğrinin denklemi $f\ (x,\ y)\ =\ 0$ ise, böyle bir noktanın koordinatları:

$$\frac{\partial f}{\partial x} = 0 \text{ ve } \frac{\partial f}{\partial y} = 0$$

şartlarını sağlar. Üstelik

$$\left(\frac{\partial^2 f}{\partial x \partial y}\right)^2 - \frac{\partial^2 f}{\partial x^2} \cdot \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} = 0$$

bağıntılarını da sağlar. (LM)

DÖNÜM i. (*dönmek'*ten *dön-üm*). Eni ve boyu kırkar arşın olan yer yüzeyi ölçüsü: (1 000 m²): *Bu dünyada çok değil, bir dönüm toprağım olsaydı bana yeterdi* (K. Tahir). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. *Dönüm önceleri,* yürüyen dönümcünün tespit ettiği 40×4=1 600 adım karelik bir yüzölçümü sayılırdı; sonra adım yerine mimar arşını (yaklaşık olarak 75,78 sm) birimi kullanıldı; buna atik (eski) dönüm denir. (918, 672 m², sonra 919, 302 m².) 1881'de konan ve metreyi esas alan usulle «cedit (yeni) dönüm» 50×50=2500 m² sayıldı. 1931 Tarihli Ölçüler ve Ayarlar kanununda dönüme yer verilmedi. Bugünkü uygulamada dönüm 1 000 m² kabul edilir.

◆ **Dönümlemek** geçl. f. Bir yeri dönüm ölçüsüne göre ölçmek: *Tarlayı dönümledi.*

◆ **Dönümlük** sıf. Dönüm ölçüsünde: *Zeytinliğin yanındaki iki dönümlük tarlayı üç seneden beri Yusuf ektirip biçtiriyordu* (Sabahattin Ali). ‖ Dönüm için yeterli miktarda: *Elimde üç dönümlük tohum var.* (M)

DÖNÜMLÜ sıf. Dönme yeteneği olan.

— Mad. oc. *Dönümlü işletme,* işletme hudutlarından başlayıp maden kuyusuna doğru ilerleyerek yapılan maden çıkartma usulü. ‖ *Dönümlü kazı,* önceden kazılmış galerilerin boylarını kısaltarak yapılan kazı. ‖ *Dönümlü üretim,* kömür yataklarında, önce şantiye galerilerini kazıp sonra bu iki galerinin kısalma yönünde kazı yaparak kömür çıkartılmağa dayanan klasik işletme usulü. (LM)

DÖNÜŞ i. (*dönmek'*ten *dön-üş*). Dönmek işi, tarzı: *Çarkın dönüşünü dikkatle izliyordu.* ‖ Geri geliş: *Bu, dönüşümün üçüncü ayındaydı* (A. H. Tanpınar). *Aşağıdaki köprünün ayağındaki çalıların arasına saklarız da,*

Foto. Hosking, Keystone (LAROUSSE)

dönüşte alırız (Ömer Seyfeddin).

— Avc. Kuşların ilkbaharda kuzeye doğru göç etmesi.

— Dy. *Dönüş üçgeni,* üçgen şeklinde üç eğri yoldan meydana gelen ve ileri veya geri yöne hareket eden bir tren veya lokomotive tam şekilde yön değiştiren bir demiryolu parçası.

— Fels. Yeni Eflatuncu felsefelerde (özellikle Plotinos'da) varolanların içinden çıktıkları ilk ve temel varlığa dönme hareketlerini belirten kavram. || *Sonsuz dönüş.* Bk. ANSİKL.

— Havc. Bir hava aracının yön değiştirmesi. Bk. ANSİKL.

— Teknol. *Dönüş açısı,* hareketli bir parçanın (manivela, biyel), ekseni veya mihveri etrafında dönebileceği açı.

— Telekom. *Dönüş akımı,* pille bağlantı yapılmış bir hattan akım alınacağı zaman, iyi yalıtılmış devrelerde meydana gelen boşalma akımı. || *Dönüş hattı,* en uzak noktayı pilin ikinci kutbu ile birleştirerek devreyi kapatan hat (eskiden kullanılan bu hat yerine 1838'de Steinheil telgraf haberleşmelerinde yer hattını kullanarak aynı sonucu elde etti. Yerden gelebilecek parazitlere meydan vermemek için, telefonda da dönüş hattı kullanılmaktadır).

— Sine. *Geriye dönüş,* bir filmi tersine oynatmağa dayanan bir sinema tekniği hilesi. (Hareket sonla başlar, başlangıçla biter. Öyle ki, bu çeşit çevirimde, bir tabakta kırılmış bir yumurta, kırılmadan önceki durumuna dönüyormuş gibi bir izlenim verir. Geriye dönüş'de, geçmiş bir olayla ilgili filim parçaları, şimdiki zamandaki eylemlerle karışmış durumdadır.)

— ANSİKL. Fels. *Sonsuz dönüş.* Bu eski çağ teorisi, Eflatun'da bir ölümden sonra dirilme öğretisi biçimi aldı: ölen insanların ruhları belirsizce öbür bedenlere girerek yeniden doğarlar ve sonsuz olarak kötü ya da iyi ruhların kaderini tekrarlar. Yalnızca gerçekten arı ruhlar bu yeniden doğuşun dışında kalır. Ancak Aristoteles'de bu *sonsuz dönüş* teorisi, dünyanın yıldız hareketleri kadar düzenli olarak, dönüşlülükle, yağmurlar ve kuruluklar dönemlerinde, insanlığın da büyüklük ve çöküş çağlarından geçtiği dönüşlü zaman teorisi olmakla kesin biçimini alır. Aynı kuram Bouffon'da azot'un devrî hareketi, yani çevrimi teorisiyle zenginleşmiş olarak ortaya çıktı. Bu teoriye göre, ruh madde haline, madde de önce hayat, daha sonra ruh haline gelir ve bu hareketi daire şeklinde sonsuz olarak devam eder. Darwin'in evrimciliğinden etkilenmiş olan Nietzsche'de de aynı görüşe rastlanır.

— Havc. Dönüşte merkezkaç kuvvetin etkisi, uçak için meyilli ve kanatçıklarla sağlanan bir manevrayı gerektirir; sağ kanatçık kalktığı zaman sol kanatçık iner veya bunun karşıtı olur. Böylece, doğru dönüşü sağlamak için meyle kumanda eden kolla, dönüş çizgisini dışarıdan içeriye doğru eğmek üzere yön dümenine tesir eden kolla, pedalının aynı zamanda kullanılması gerekir. Bu suretle kol sol yana çekilerek ve sol ayakla dümen pedalına basarak sola dönüş yapılır. Sağa dönüş için de karşıt hareket yeterlidir. Bu kumanda cihazları doğru olarak birbirine uydurulmalıdır; çünkü, uçağın aşırı bir meyli bir kaymaya veya kanat üzerine kayışa, yetersiz bir meyil de savrulmaya yol açar. Dönüş meyli 45°'yi geçtiği zaman uçağın yön ve derinliğine ait sevk ve idare organları birbirinin yerine geçer. (LM)

DÖNÜŞLÜ sıf. (*dönüş*'ten *dön-üş-lü*). Dönüşü olan.

— Anat. Takip ettikleri yolda dönüşler olan birçok damar ve sinirlere denir. (Bu damar ve sinirler arasında şunlar sayılabilir: dirsek, kamış, döner, kaval kemikleri dönüşlü atardamarları, büyük dilaltı sinirinin dönüşlü kolu olan Arnold dönüşlü siniri ve özellikle akciğer-mide sinirlerinin kolu olan iki dönüşlü sinir.) [Bk. ANSİKL.]

— Dil bil. *Dönüşlü fiil,* fiilin anlattığı kavramın özneye dönmesini sağlamak üzere çok defa *-n-*, bazen de *-l-*, veya *-ş-* yapım ekleriyle kurulan fiil: *al-ı-n-mak; bul-u-n-mak, sürü-n-mek; üzü-l-mek, sık-ı-l-mak; tut-u-ş-mak, sık-ı-ş-mak* v.b. (Dönüşlü fiillerin büyük bir kısmı olma ifade ettiklerinden geçişsiz, pek azı da yapma ifade ettiklerinden geçişlidir. (Bk. FİİL.) || *Dönüşlü zamir,* şahıs kavramını anlam bakımından pekiştirerek belirten zamir. (Türkiye Türkçesinde dönüşlü zamir *kendi* kelimesidir. Eski Anadolu Türkçesinde görülen *öz* dönüşlü zamiri Azericede yaygınlaşmıştır. (Bk. ZAMİR.)

— Fizyol. *Dönüşlü duyu.* Bk. ANSİKL.

— Patol. *Dönüşlü humma,* bulaşıcı, salgın, intanî hastalık. Spiroketalardan ileri gelir ve en az iki ateş nöbetiyle kendini belli eder. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Anat. *Dönüşlü sinirler,* biri sağda diğeri solda olmak üzere iki tanedir; bunların kaynakları ve takip ettikleri yol farklıdır. Dönüşlü sinirler, yolları boyunca kalp alt sinirlerini, akciğer ve mide borusu sinirlerini verir ve yüzüksü kıkırdaktan tiroit kıkırdağına giden bir çift gırtlak kası dışındaki bütün gırtlak kaslarına sinir veren kollarla son bulur.

— Fizyol. *Dönüşlü duyu.* Magendie, sonra da Cl. Bernard'ın ispatladığına göre omurilik ön kökleri duyarlıklarını, arka köklerden çıkan sinir liflerinden almaktadırlar; böylece, arka kökler dönüşlü bir yol takip etmiş oluyorlar. (Çevre sinirlerinin de böyle dönüşlü bir duyuları olabilir.)

— Patol. Başlıca *dönüşlü hummaların* sebebi olan siproketalar organizmaya vücut bitleri aracılığıyle girer. Genç yaşlarda hastalığın çoğunlukla gizli kalması yüzünden dönüşlü humma virüsünün en önemli deposu insandır. Kenelerden ileri gelen dönüşlü hummalara daha az rastlanır. Dönüşlü humma özellikle sağlık şartlarının elverişsiz olduğu fakir ülkelerde görülür. Klinikte, iki veya üç şiddetli yüksek ateş nöbetiyle nitelenir; bu nöbetler arasında bir iyilik devresi yer alır. Nöbetlere baş ağrısı, kusmalar, bitkinlik gibi genel belirtiler eşlik eder. Dalak ve karaciğer büyümesi de buna eklenince dönüşlü humma büyük ölçüde tifoya benzemeğe başlar. Birinci nöbet, titremelerle ve ansızın başlar; ateş birden en yüksek seviyeye çıkar, beş veya yedi gün sürer; bundan sonra nekahat devresini andıran ateşsiz bir devre gelir. Birinci nöbetin süresine eşit bir zamandan sonra tıpkı birincisi gibi ikinci ateşli nöbet başlar; hattâ bazen üçüncü bir nöbet de gelebilir. Aksilik olmaması şartıyle hastalıktan kurtulma ihtimali yüksektir. Dönüşlü humma ile savaşma, sadece önleyicidir: hastalığı taşıyan böcekleri öldürme, hastayı tecrit ve dezenfeksiyon. Tedavisinde âdi intanlarda verilen ilâçlar kullanılır: iyileştirici ve önleyici serum ve aşılar henüz inceleme halindedir. (LM)

DÖNÜŞME i. (*dönüşmek*'ten *dönüş-me*). Dönüşmek işi.

— Nükl. *İç dönüşme,* bir atom çekirdeğinin yaydığı bir gamma fotonunu, kendi enerjisini bu atomun bir elektronuna aktararak atomdan ayırması.

— Petr. *Bir sürekli tasfiyenin dönüşme oranı,* cracking, reforming v.b. yoluyle elde edilen bir petrol ürününün, fırını besleyen hammaddeye oranla hacim yüzdesi olarak ifade edilen verimi. (Elde edilen ürünlerin bir kısmını yeniden karışım halinde fırına gönderen tasfiye usullerinde, elde edilen ürün hacminin fırına yüklenen karma ürün [taze ve yeniden değerlendirilecek ürün] hacmine oranı olan *geçişli dönüşme* ve elde edilen ürün hacminin fırına yüklenen taze ürün hacmine oranı olan *verim* söz konusudur.)

— Psikiyatr. Sinir aksaklıklarının, fonksiyonel anlam taşıyan bedenî belirtiler halinde ortaya çıkması. (Dönüşme olayı, isterik nevrozda çok açık şekilde görülür. İçgüdüsel, cinsel ve saldırgan eğilimler ile «üstben» arasındaki uzlaşma, bilinçdışı arzuların ve aşırı hayallerin yerini bedensel belirtilerin almasına yol açar.) [L]

DÖNÜŞMEK geçz. f. (*dönmek*'ten *dön-ü-ş-mek*). Bir durum veya biçimden başka bir durum veya biçime girmek. *Esk.* Tahavvül etmek. (M)

DÖNÜŞMEME olmz. i. (*dönüşmek*'ten *dönüş-me-me*). Değişmeme, başkalaşmama.

— Biyol. *Dönüşmeme* (veya *Dollo*) *kanunu,* evrim kanunlarının en önemli ve en genel olanı. (1893'te Dollo tarafından ortaya konmuştur: «Bir organ bir kerteye ulaştıktan sonra geriye dönüp kaybettiklerini yeniden edinemez.» İnsanın beş parmağı vardır; bütün ataları da beş parmaklıdır; beş parmağı olmayan hiç bir dörtayaklı bu soydan değildir. İnsanın otuz iki dişi vardır; otuz ikiden az dişi olan bütün tipler o soyun dışındadır.) [L]

DÖNÜŞMÜŞ sıf. ve i. (*dönüşmek*'ten *dönüş-müş*). Mat. Bir şeklin dönüşümü ile elde edilen (şekil). [Bir şeklin dönüşmüş biçimi bu şekil ile çakışır.]

— Psikol. *Dönüşmüş duyum sistemi,* bilgilerimizin tümünü ve hattâ her çeşit ruhsal varlığı, duyumun dönüşümü ile açıklayan Condillac'ın sistemine verilen ad. (L)

DÖNÜŞTÜRME i. (*dönüştürmek*'ten *dönüştür-me*). Dönüştürme işi, dönüşme'yi sağlama.

— Haberleşme. Sayılama sisteminde gösterilen bir sayının değişikliğe uğratılarak başka bir sayılama sisteminde gösterilmesine dayanan işlem.

— Kim. *Dönüştürme yolu,* karbonmonoksidin (CO), bir katalizör aracılığı ($F_2 O_3$) ve bol su buharı ile, kızgın derecede, hidrojen ve karbon diokside dönüşmesi. (L)

DÖNÜŞTÜRMEK ettrg. f. (*dönüşmek*'ten *dön-üş-tür-mek*). Dönüşmek eylemini yaptırmak. *Esk.* Tahvil etmek.

— Haberleşme. Bildirişimi belirtme sistemini değiştirmek. (Ondalık bir sayıyı iki sayısına dayanan bir sayı haline getirmek, ondalık sayı sisteminden kompüter tarafından kullanılabilecek iki sayısına dayanan bir sayılama sistemine geçmektir.)

— Mat. Belli bir kurala göre bir şekli başka bir şekle çevirmek. || Bir şeyin dönüşümünü sağlamak.

◆ **Dönüştürülmek** edilg. f. Dönüştürmek işine konu olmak. (LM)

DÖNÜŞTÜRÜLMÜŞ i. (*dönüştürülmek*'ten *dönüştürül-müş*). Dönüşüme uğratılmış.

— Mat. E uzayı başlangıçta t dönüşümüne uğradığı zaman, bu uzayın bir f noktasal dönüşümünün yerini alan dönüşüm.

— ANSİKL. f *yolu* ile dönüşümü M' olan noktasını alalım. t dönüşümünde M ve M' noktalarının homologları M_1 ve M_1''dür. Dönüştürülmüş problemi, M_1'den M_1'''ye geçişi sağlayan ψ dönüşümünü belirtmekten başka bir şey değildir. Bu dönüştürülmüş $t.\ f.\ t.^{-1}$ çarpımıdır. Bu çarpımda ardışık dönüşümler sağdan sola doğru alınmıştır. t^{-1} dönüşümü ile M_1'den M'ye geçilir. f dönüşümü ile M'den M' noktasına ve son olarak da t dönüşümü ile M''den M'_1'ye geçilir. (LM)

DÖNÜŞTÜRÜM i. (*dönüştürmek*'ten *dön-üş-tür-ü-m*). Dönüştürmek eylemi, bir şeyin dönüşmesini sağlama. *Esk.* Tahvil.

— Mat. Bk. ÇEVİRMEK.

DÖNÜŞÜK sıf. ve. i. (*dönüşmek*'ten *dön-ü-ş-ü-k*). Dönüşmüş olan (şey).

— Leng. Z. Harris'e göre, başka bir cümle veya yapıyle birlikte kullanılan cümle veya yapı. (Örnek: *Ahmet Hasan tarafından dövüldü* cümlesi, *Hasan Ahmet'i dövdü* cümlesinin dönüşüğüdür.)

— Mant. Bir önermenin öznesini yüklem, yüklemini özne olarak almak yoluyle bir başka önerme kurulmuşsa bu ikinci önermenin *dönüşük olduğu* söylenir. (*insan fanidir; fani olan insandır,* örneğinde, ikinci önerme «dönüşük önerme»dir.) [LM]

DÖNÜŞÜM i. (*dönüşmek*'ten *dönüş-ü-m*). Olduğundan başka bir biçime girme. Özden değişme. *Esk.* Tahavvül.

— Biyol. Görevinin değişikliğe uğraması yüzünden bir organda meydana gelen değişme. || *Bakteri dönüşümü,* kalıtsal karakterlerin dezoksirübonükleik asit (D.N.A.) aracılığıyle verici bakteriden alıcı bakteriye geçmesi. Bk. ANSİKL.

— Elektr. *Dönüşüm oranı,* alternatif akımlı bir transformatörünün, primer ve sekonder kutuplarındaki etkin gerilim oranı. (Bu oran aynı zamanda, bu iki devrenin sarım sayıları arasındaki oranı da gösterir.)

— Demogr. Bk. ANSİKL.

— Leng. Harris'te, morfem sınıfları dizisi olarak kabul edilen iki kuruluş veya cümle sınıfı arasındaki biçimsel ilişki; aynı kullanım alanına giren morfem sınıfları (bir-

dönüklük

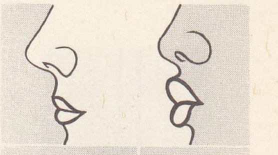

dönük olmayan dudaklar beyaz ırk

dönük dudaklar siyah ırk

likte kullanılan morfemler) birleştirilmiş sınıflar içine girecek biçimde kısmen ikişer ikişer birleştirilir. (Bk. ANSİKL.) || *Dönüşüm grameri,* bir sentagma oluşturucusu dışında, dönüşüm kurallarına dayanan bir dönüşüm oluşturucusu içeren dilbilgisi. || *Dönüşüm kuralı,* üretici gramerde, bazı durumlarda, bir öğenin yerine başkasını koyma, öğeyi atma, ekleme veya değiştirme işlemlerine başvurarak kurucu yapıya sahip sonda yer alan her çeşit sözdizimi unsurları (morfemler veya oluşturucular) dizisini, başka kurucu yapıya sahip bir diziye dönüştüren kural. (Meselâ, Türkçede *Ahmet gitmek istiyor* ve *Ahmet Mehmet'in gitmesini istiyor* gibi cümlelerin gramer açısından doğruluğu yanı sıra *Ahmet Mehmet'in gitmesini istiyor* gibi yapıların doğru olmayışı bir «*mastar dönüşümü*»ne yol açar: mastar dönüşümü, bazı durumlarda dolaysız tamamlayıcı bir cümlecik [öznesi ana cümlenin öznesiyle aynıdır] kapsayan bir bitim öğeleri dizisini etkiler. Temel yapı dizisi *Ahmet Ahmet'in gitmesini istiyor*'dan hareket eden bu dönüşüm tekrarlanan isim sentagmasını [Ahmet] ortadan kaldırır.)

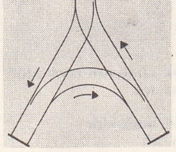

dönüş üçgeni (dy.)

— Mant. *Önermelerin dönüşümü,* bir önermenin yerine onun eşdeğeri olan bir başka önermenin konulması.

— Mat. Bir şekilden başka bir şekle, karşılıklı elemanları arasında bir tekabül kurarak bir cümleden başka bir cümleye geçiş: *Bazı şekiller, bazı eleman cümleleri kendi aralarında birbirlerine dönüşebilir.* || *Bir denklemin dönüşümü,* bir veya birçok değişkenin birbiri yerine konmasıyle bir denklemden başka bir denkleme geçiş. || *Çizgisel dönüşüm,* çizgisel denklemlerle ifade edilen dönüşüm. || *İzdüşümsel dönüşüm,* anharmonik (harmonisiz) oranların değişmeden kaldığı dönüşüm. || *İki dönüşümün çarpımı.* (Bk. ANSİKL.) || *Uygun dönüşüm,* açılarla ilgili dönüşüm.

— ANSİKL. Biyol. *Bakteri dönüşümü,* bu konuda ilk deneyleri Griffith (1928) yaptı ve sunî değişinimler sağladı. Ondan sonra Avery, Dawson, Boivin, Weil v.b. aynı yolda çalışmalara giriştiler. 1944'te, Avery, Macleod, McCarthy dönüştürücü maddenin D.N.A. olduğunu ispatladılar. İlk olarak, genetik iletimin kimyasal bir madde ile sağlandığı kesinlikle tespit edildi.

— Demogr. *Demografik dönüşüm.* Çocuk dünyaya getirme konusunda benimsenen iradî bir davranış, çoğunlukla, doğum azalmasından önce gelen ölüm azalmalarında ayrı olarak ele alınması imkânsız bir davranış olarak görünmektedir. Doğurganlık sabit kaldığı zaman, yeni doğanlar, gittikçe büyüyen bir oranda yetişkinlik çağına ulaştıkları için, ailelerin ortalama boyutu genişliyordu. Bundan dolayı, ailenin, çocukları büyütüp yetiştirmesini mümkün kılacak bir boyutta olması için, doğurganlığın kısıtlanması gerekiyordu. Doğurganlığın azalmasına yol açan sebeplerden biri olan bu düzenleyici mekanizma, hayli geç uygulandı. Ayrıca, geçiş döneminde, bu mekanizmanın etkililiği sınırlıydı. On dokuzuncu yüzyılın büyük bir kısmında, Avrupa halklarının birçoğunda büyük bir tabiî nüfus artışının ortaya çıkması bu yüzdendir. Birçok halk için, demografik dönüşüm gittikçe azalan bir ölüm oranı ile onun ardından azaltılmasına yönelinmiş olan bir doğum oranı arasındaki ilintiden ibarettir. Ama doğumun azaltılması konusunda geç tedbir alındığı için, bugün bilinen demografik artış ortaya çıkmıştır.

Bu anlamda, günümüzdeki az gelişmiş halkların demografik dönüşümlerini gerçekleştirmedikleri söylenebilir. Çünkü bu halkların hiç biri, doğumda değişiklik olmadığı halde, ölüm oranının azaldığı (bu oran geçen yüzyılda Avrupa'da görüldüğünden daha büyüktür) bir dönemden henüz kurtulmuş değildir.

— Leng. Chomsky'de olduğu gibi Harris'te de *dönüşüm* kavramı, cümle yapılarının belli sayıdaki görünüşlerini açıklamak için ele alınır; Jespersen, Bally v.b. gibi geleneksel gramercilerin incelediği bu cümle yapısını sentagmaları inceleyen gramer (kurucu öğeler grameri) açıklayamaz. Bu görünüşler arasında özellikle *kesikli kurucu öğeler,* bazı *anlam belirsizlikleri* tiplerinin varlığı, oldukça karmaşık cümleler söz konusu olduğunda cümlelerin öğeleri arasındaki bazı *ilişki* tipleri veya çeşitli cümle tipleri arasındaki ilişkiler (meselâ, etken bir cümleyle karşılığı olan edilgen cümle veya olumlu cümleyle karşılığı olan olumsuz cümle v.b.) yer alır. Dönüşüm kavramını anlamada Harris ile Chomsky arasındaki başlıca ayrılık şudur: Harris'e göre, her cümle (veya her yapı) her biri bir sınıfa giren bir morfemler dizisi olarak gösterilmiştir: her cümle (veya yapı) tipi bazı morfem sınıfları dizisiyle gösterilebilir: a) *Ahmet Mehmet*'i *dövüyor* ve b) *Mehmet, Ahmet tarafından dövülüyor* cümleleri bir çeşit isimleştirmedir ve şu formüllerle gösterilebilir: a) İsim$_1$ + İsim$_2$ + Fiil (Geçişli); b) İ$_2$ + İ$_1$ + tarafından + F (G). Kurucu terimleri bakımından dolaysız olarak tanımlanabilen bu tür basit cümlelerin öğeleri arasındaki ilişkilerin açıklanması kolaydır. Daha karmaşık cümlelerdeki ve çeşitli cümle tiplerindeki gramer ilişkilerini açıklayabilmek için birlikte kullanım kavramından yararlanmak gerekir: *Mehmet, Ahmet tarafından dövülüyor*'da *Ahmet* a ve b formülleri arasında birlikte kullanım olduğu ölçüde *döv-*'ün öznesidir. Böylece dönüşüm, aralarında birlikte kullanım ilişkisi olan bir dizi sınıfından diğer dizi sınıfına (eğer birbirlerinin dönüşümü iseler) geçmeyi sağlayan işlemler bütünü olarak tanımlanır.

Chomsky'de dönüşüm kavramı, özünde, ayrı cümlelerdeki *belirtme düzeyleriyle temel yapı* ve *yüzeysel yapı* arasındaki ilişki içine girer: ne kadar basit olursa olsun her cümlede bir temel yapı, bir de yüzeysel yapı vardır. Yüzeysel yapı düzeyinde cümle, bir *oluşturucu*lar dizisi olarak gösterilir; bu dizinin etiketli parantezlemeyle gösterilebilen hiyerarşik bir yapısı vardır; yüzeysel yapı, özünde, cümlenin fonetik yorumu bakımından ayırıcı özellik taşıyan sözdizimi bildirişim bütününü belirtir. Temel yapı, cümleyi çok daha soyut bir biçimde ortaya koyar (bununla birlikte kısmen etiketli parantezlemeyle gösterilebilir). Temel yapı, farklı morfemlere özgü kelime bildirişimi dışında cümlenin semantik yorumu için gerekli sözdizimi bildirişim bütününü de kapsar; gramer kategorilerinin ilişkilerini, kategorilerini, görevlerini temel sentagma kuralları belirler. Bu kurallar, özellikle öğelerinin düzeni içinde yüzeysel yapıyle dolaylı ilişkiler kuran morfemler dizisini meydana getirir.

Bu açıdan ele alındığında dönüşüm kurallarının görevi cümlenin temel yapısını yüzeysel yapıya dönüştürmektir. Dönüşüm kuralları büyük ölçüde kesinlikle belirlenmiştir. Dönüşümler, temel yapı tarafından bütünüyle gösterilen cümlenin anlamını değiştirmez.

— Mat. Bir elemanın başka bir elemana *dönüşümü* (meselâ bir uzayın bir başka uzaya dönüşümü), bunlardan birinin bir P′ noktasının koordinatlarını ötekinin mütekabil P noktasının koordinatlarının fonksiyonu olarak ifade eden denklemlerle sağlanır. Ters dönüşüm ise P noktasının koordinatlarını P′ noktasının koordinatlarının bir fonksiyonu olarak verir.

P′ noktasının y_i koordinatlarını P'nin x_i koordinatlarının fonksiyonu olarak veren ilk dönüşüme T; P‴'nün z_i koordinatlarının P″'nün y_i koordinatları türünden veren dönüşüme de T_i diyelim. x_i koordinatlarından z_i koordinatlarına doğrudan doğruya geçişi sağlayan denklemler, bir üçüncü dönüşümü tanımlar. Buna ilk iki dönüşümün «bileşimi» veya «çarpımı» denir. Genel olarak, iki dönüşümün bileşimi, değişli bir dönüşüm değildir. Bir dönüşümler cümlesi iki dönüşümün terslerini ve çarpımlarını kapsadığı zaman bir *grup* meydana getirir. Bir uzayın kendi üzerine izdüşümsel dönüşümü ise, bir *izdüşümsel grup* meydana getirir. İzdüşümsel grup, Eukleides metrik grubunu kapsayan affin veya çizgisel dönüşümleri içine alır.

Bir düzlemin kendi üzerine uygun dönüşümü sonsuz bir grup doğurur. Uzayın uygun dönüşümleri ise 10 parametreli sonlu bir grup meydana getirir.

◆ **Dönüşümcü** sıf. Dönüşümcülüğe ait olan: *Dönüşümcü sistem.* || İ. Dönüşümcülük taraflısı. (LM)

DÖNÜŞÜMCÜLÜK i. (fransızcası *transformisme*). Biyol. Bitki veya hayvanların içinde bulundukları ortama uyarak değiştiklerini ileri süren görüş. Lamarck'ın ortaya attığı bu görüşü Darwin birtakım değiştirmelerle geliştirmiştir. (LM)

DÖNÜŞÜN zf. (*dönüşmek*'ten *dönüş-ü-n*). *Halk dili.* Dönerken, döneceği vakit. (L)

DÖPİYES i. (fr. *deux-pièces*). Aynı kumaştan bir etek ve bir ceketten (bir tünik, bir bolero) ibaret kadın elbisesi. (L)

DÖRBÖT i. Leng. Moğolcanın batı bölümünde yer alan Oyrat koluna bağlı lehçelerden biri. || Moğolcanın batı bölümüne bağlı Kalmuk kolu lehçelerinden biri. (M)

DÖRDÜL i. (*dört*'ten). Leng. Bazı dillerde dörtlü grubu belirtmek için kullanılan ikiliden farklı sayı. (L)

DÖRDÜN i. (*dört*'ten *dörd-ü-n*). Astron. Ay*'ın evrelerinden her biri. || *İlk dördün,* yeniay evresiyle başlayan ve Ay'ın aydınlık yüzü tam yarım olduğu zaman sona eren evre. || *İkinci dördün,* ilk dördünden sonra başlayan ve dolunaya kadar süren evre. || *Üçüncü dördün,* dolunay ile başlayan ve Ay'ın aydınlık yüzü küçülmeğe başladığı zaman sona eren evre. || *Dördüncü* veya *son dördün,* üçüncü dördünün bitiminden yeniaya kadar süren evre. (L)

DÖRDÜNCÜ sıf. (*dört*'ten *dörd-üncü*). Dört sıfatının sıradaki yeri, üçüncüden sonra gelen; üçüncü ile beşinci arasındakinin sıra sayısı: *Belki dördüncüsü de sizsiniz* (H. R. Gürpınar).

— Jeol. *Dördüncü zaman,* jeoloji çağlarının sonuncusu. İki bölüme ayrılır: *Pleistosen* veya *Eski Dördüncü zaman* ve *Holosen* veya *Yeni Dördüncü zaman.* Bu sonuncu bölüm, bugünkü iklim ve jeoloji şartlarının belirdiği çağdır. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Jeol. Nispeten kısa süreli (yaklş. bir milyon yıl) oluşuna rağmen, *Dördüncü zaman,* Üçüncü zamandan iki büyük olay ile ayırt edilir: büyük buzullarla iç-buzulların gelişmesi ve ilk insan belirtileri. Bize yakınlığı sebebiyle Dördüncü zamanın inceden inceye araştırılması mümkün olmuştur. Bu çağda deniz çökeltileri, kara çökeltileri, buzul çökeltileri görülür; fauna çeşitlerinin incelenmesi yoluyle, bunların zaman ve mekân içinde birleştirilmesine çalışılır. Faunalar, buzul olgularının artması veya azalmasıyle orantılı bir evrim geçirmiştir. İklimi oldukça sıcak olan Dördüncü zaman başlangıcı, at, sığır veya fil tipindeki şekillerle özellik gösterir. Daha sonra, sıcaklığın düşmesiyle, bu fauna güneye göçmüş ve yerini tüylü gergedan, daha sonraları da ren geyiği gibi soğuğa daha dayanıklı hayvanlar almıştır. Denizlerde de tıpkı karalardaki gibi, eski faunanın göçmesi ve yenilerinin türemesi yolunda bir süreç görülür; ancak, Dördüncü zamana ait paleontoloji araştırmaları daha çok kara memelilerini kapsar; çünkü deniz çökeltileri ancak bugünkü kıtaları değişik yükseklikte çevreleyen eski sekiler veya kumsallardadır. Bunların en yükseği, Dördüncü zaman deniz katmanlarının en eskisi olan Kalabriyen katmanına karşılık gelir. Öbür katmanlar (Sisiliyen, Milazziyen, Tireniyen ve Flandriyen), gittikçe daha alçalan sekiler oluşturmuştur. Bu sekiler, denizin gerilemesinde duraklama dönemlerini karşılar; bunun ardından gelen gerileme dönemi ise aşınmalar oluşturmuştur. Kalabriyen'in deniz fasiyeslerini karşılayan Villafranşiyen'in kara çökeltileri, çakıllı alüvyon örtülerinden meydana gelmiştir. Bunun güzel örneklerine bugünkü Po ovasında, Périer platosunda veya Arno vâdisinde rastlanır. Daha sonraki çökeltiler, yükseklikleri gittikçe düşen alüvyon sekileri meydana getirmiştir. Buzul çökeltileri, buzulların gerilemesinden arta kalan kaba morenler sunarlar; buzul-çevresi bölgelerde ise yelin bıraktığı ince tozlar (lösler) görülür. Bu iki tür çökelti, önemce çok farklı çeşitli buzullaşma dönemlerine işarettir. Penck ve Brückner'den beri kullanılagelen geleneksel sınıflamada, Bavyera nehirlerinin adlarıyle anılan başlıca 4 evre ayırdedilir: Günz (bazıları, bundan önce gelen bir Tuna evresi de kabul ederler), Mindel, Riss ve Würm. Bunların Kuzey Amerika'daki karşılıkları: Nebraska, Kansas, İllinois ve Wisconsin; Kuzey Avrupa'dakiler ise: Elster, Saale ve Vistül'dür. Her ne kadar bü-

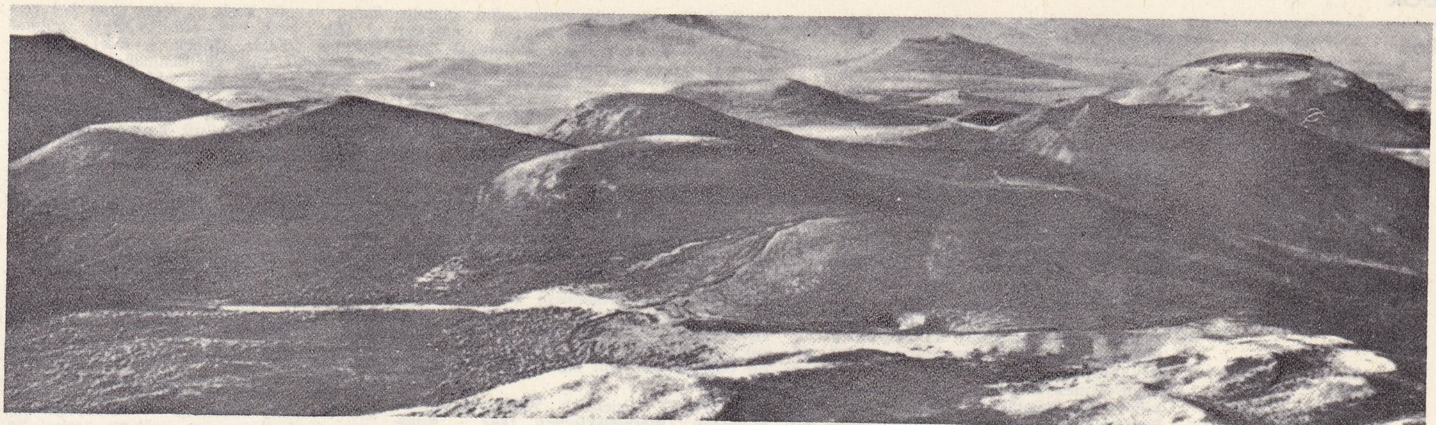

Puys sıradağlarının puy de Dôme'dan görünüşü

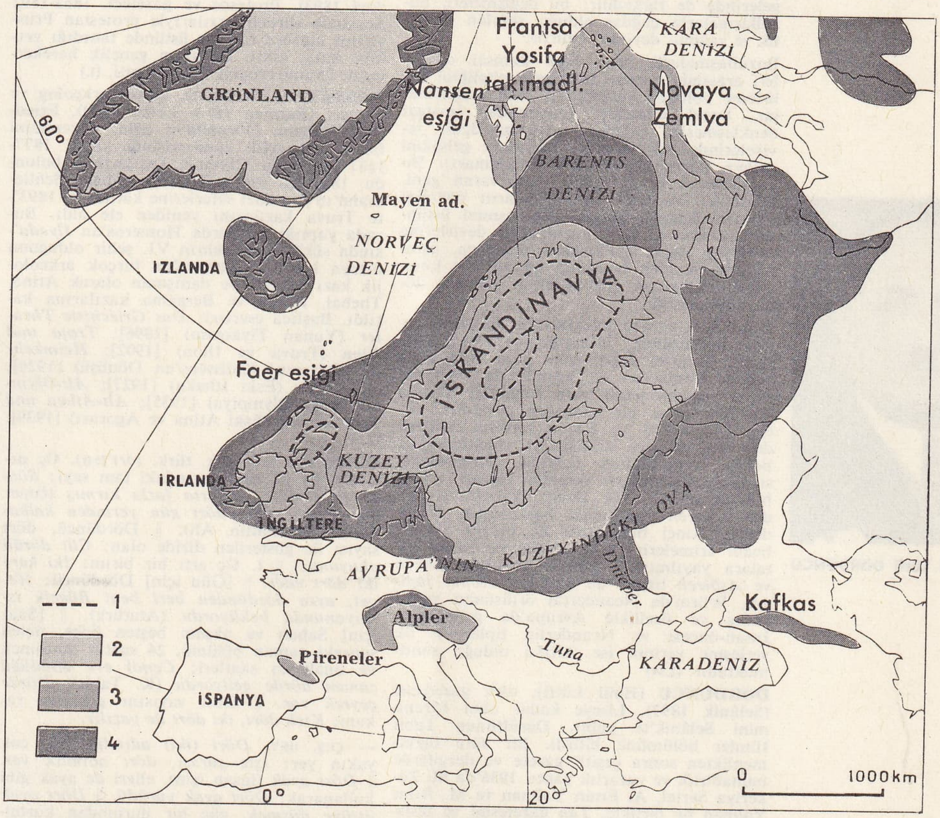

Avrupa'da buzullaşmalar:

1. buzların erimesi sonucu 250 m ve 100 m yükselen bölgenin sınırı; 2. bugünkü iç buzullar; 3. Würm veya Vistül'ün buzullaşması; 4. en büyük buzullaşma (Riss veya Saale buzullaşması).

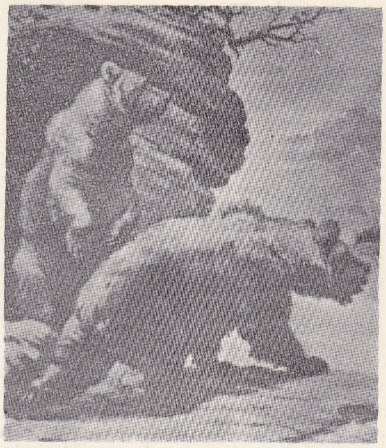

Avrupanın Pleyistosen döneminde yaşamış olan devâsa mağara ayıları

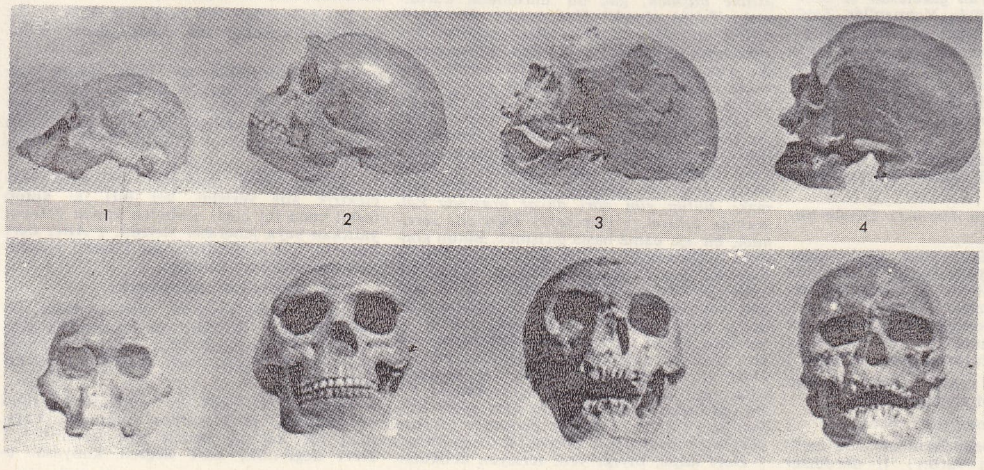

Dördüncü zaman kafatası kalıpları

1. Avustralya tipi kafatası
2. Sinantrop insanı
3. Neandertal insanı
4. Cro-Magnon insanı

Foto. MEYDAN

yük buzullaşmalar yeryüzünde oldukça eşzamanlı dönemlere rastlarsa da, bu dört evre her yerde görülmez. Ayrıca, bunlardan ilk ikisinin son ikisi kadar yaygın olmadığı sanılmaktadır. Bunlardan en yaygını ve en güçlüsü Riss evresidir. Würm ile Riss arasında önemli bir buzularası evre vardır ki, bundan itibaren, İskandinavya kıtasının incelenmesinde, Baltık denizinin Kuzey deniziyle birleşik veya bu denizden ayrı durumlarına göre değişik özellikler gösteren «gotiglasiyal» ve «finiglasiyal» evrelerin ayırt edilmesi sağlanır.

Bu değişik evreler süresince en yüksek dağların vâdileri, ta Ekvator'a kadar buzulla kaplanmıştı. Alplerden inen dağ buzulları İsviçre ovasını kaplamış, Lyon'a kadar inmişti. Önemli alanlar, Antarktika, Amerika'nın ve Avrupa'nın kuzeyi kalın iç-buzulla örtülmüştü. Buraların çevrelerinde soğuk çöller «buzul-çevresi çölleri» yer almıştı. Karların erimesiyle çok su akıtan nehirler, çakıllar ve kocataşlar sürüklemiştir. Buna benzer iklim değişmeleri bugünün sıcak bölgelerinde de farkedilir: bu değişmeleri, buzullaşmalarla çağdaş olduğu sanılan nemlilik ve yağmur devirleri belirtir.

Buzullaşmalarla seki veya kumsal düzeyleri arasında mevcut ilişkilerin niteliğini belirleme yolunda yürütülmüş olan araştırmalar, buzul erimeleri sonucunda, izostazi denkleşmesine rağmen, ortalama deniz seviyelerinde bir yükseliş meydana geldiğini ortaya koymuştur (buzul östatizması). Bu hareketlerin en çok 100 m'ye varan geni, Dördüncü zamana ait dolmaların önemini açıklar. Ancak, izostazi denkleşmesi üstünlük kazanınca veya buzullaşma devirlerine rastlayan deniz çekilmeleri oluşunca, aşınmaların yeniden başladığı ve böylece kumsallarla alüviyon çökeltilerinin sekilere dönüştüğü görülür.

Dördüncü zaman olaylarının başında gelen, yeryüzünde insanoğlunun görünmesi olayı, birbirini takip eden yapı örtüleriyle belirir. Bunlardan en önemlileri: Prehominiyen (insan-öncesi, yani bugünkü insanla maymun arası bir yaratığın görüldüğü örtü), Neandertal ve *Homo sapiens* örtüleridir. Bu devirler arasındaki zincirlenmeler henüz aydınlanmış değildir. İnsan-öncesi devir kalıntıları yanında zanaat eşyası bulunmamıştır. Bu devir, Villafranşiyen'den itibaren gözükmeğe başlamıştır. Neandertal, ikinci buzularası ile ortaya çıkmış buzul erimelerini takip etmiş ve bütün kıtalara yayılmıştır. Bunlar arasında *Şeleen* ve *Aşöleen* tipleri de bulunur. *Homo sapiens*, Würm'de Neandertal örtüsünün yerini almış ve özellikle Avrupa'da gelişmiştir. İnsan-öncesi ve Neandertal tiplerinin ilk yerleşme yerinin ise Afrika olduğu sanılmaktadır. (LM)

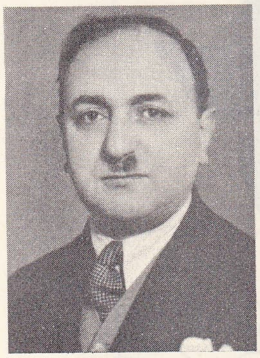

Halil Lütfi DÖRDÜNCÜ

DÖRDÜNCÜ (Halil Lütfi), türk gazetecisi (Selânik 1893). Liseye kadar olan öğrenimini Selânik'te yaptı. Dârülfünun Tabiî İlimler bölümünü bitirdi. Bir süre öğretmenlikten sonra çeşitli gazete ve dergilerde muhabirlik ve yazarlık yaptı. 1936'da M. Zekeriya Sertel, A. Emin Yalman ve M. Rıfat Yalman ile birlikte, *Tan* gazetesini ve tesislerini satın aldı. 1938'de Yalman'lar *Tan*'dan ayrıldılar. Tan matbaası bir öğrenci gösterisinde yıkıldıktan sonra (5 aralık 1945) Dördüncü, 1948'e kadar *Tan*'ı tek başına yayımladı, 1956'da kapattı, bir süre *Yeni Gazete*'yi çıkardı. Çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmış olan röportaj, fıkra, makale ve hatıraları vardır. (M)

DÖRDÜNCÜL sıf. (*dördüncü*'den *dörd-ü-ncü-l*). Mim. Dördüncü zamana ait: *Dördüncül yapı*. (LM)

DÖRDÜZ sıf. (*dört*'ten *dört-ü-z*). Dördü birarada olan.

— Anat. *Dördüz tümsecikler*, beyin sapının üst kısmında beyinle beyincik arasında Sylvius kanalının üstünde ve arkasında bulunan dört tane yuvarlak kabarıklığa verilen ad. (Öndeki iki cisim görme yollarının bazı iplikleri ve arkadaki cisimler de işitme yolları için bir ara istasyonu görevini yapar.)

— Jinekol. *Dördüz gebelik*, dört çocuğun dünyaya gelmesine yol açan gebelik.

◆ İ. Bir batında doğmuş dört çocuk.

— ANSİKL. Biyol. *Dördüz*lerin oluşunu açıklayan dört varsayım vardır: 1. dördüzler dörde bölünmüş tek yumurtadan olabilir (ana ve babadan geçen kalıtsal özellikleri birbirininin aynı olan gerçek dördüz); aynı birey dört defa tekrarlanmıştır ve hepsi aynı cinsiyettedir; 2. her biri ikiye bölünmüş iki yumurtadan olabilir (iki çift gerçek ikiz) veya biri üçe bölünmüş, diğeri hiç bölünmemiş iki yumurtadan olabilir (gerçek üçüzler, bir de kız veya erkek kardeş); 3. biri ikiye bölünmüş üç yumurtadan olabilir (bir çift gerçek ikiz, iki erkek veya kız kardeş); 4. gelişmelerini yan yana sürdürmüş dört yumurtadan olabilir (bunlara yalancı dördüz denir; ayrı zamanlarda art arda doğmuş dört kardeş kadar birbirlerine benzeyebilirler). [ML]

DÖRFEL (Georg Samuel), alman astronomu (Sachsen, Plauen 1643-Weida 1688). Özellikle kuyruklu yıldızları inceledi. Kuyruklu yıldızların, Güneş'i odak kabul eden bir parabol çizdiğini Newton'dan önce farketti. (L)

DÖRPFELD (Friedrich Wilhelm), alman pedagogu (Wermelskirchen 1842 - Ronsdorf 1893). Profesör ve gazeteci. 1863-1892 Arasında sürekli yazılarıyle protestan Prusya'nın kiliseye okullar üstünde tanıdığı yetkiye karşı çıktı. Birtakım gençlik hareketlerine (wandervogel) öncülük etti. (L)

DÖRPFELD (Wilhelm), alman arkeolog ve mimarı (Barmen 1853- Lefke 1940). Friedrich Wilhelm Dörpfeld'in oğlu. Öğrenimini Berlin Mimarlık akademisinde yaptı. 1877-1881 Arasında Olympia kazılarında bulundu. 1882'den sonra, Truvada çalışan Schliemann'ın son kazı seferlerine katıldı ve 1893'te Truva kazılarını yeniden ele aldı. Burada yaptığı kazılarda Homeros'un *İlyada*'sında sözü geçen şehrin VI. şehir olduğunu ortaya koydu. Almanya'da birçok arkeolojik kazı yönetti ve danışman olarak Atina, Thebai, Korfu ve Bergama kazılarına katıldı. Başlıca eserleri: *Das Griechiste Theater* (Yunan Tiyatrosu) [1896]; *Troja und İlion* (Truva ve İlion) [1902]; *Heimkehr des Odysseus* (Odisseus'un Dönüşü) [1924]; *Alt-İthaka* (Eski İthaka) [1927]; *Alt-Olympia* (Eski Olympiya) [1935]; *Alt-Athen und Seine Agora* (Eski Atina ve Agorası) [1939]. (LM)

DÖRT say. sıf. (esk. türk. *tört*'ten). Üç artı bir, üç ile beş arasındaki tam sayı: *Sözde içine dört yumurta fazla kırmış* (Ömer Seyfeddin). *Tam dört gün yerinden kalkamadı* (Sabahattin Ali). || Dördüncü, dört sayısı ile gösterilen dizide olan: *Cilt dördü okuyunuz*. || İ. Üç artı bir birim: *İki kere iki dört eder*. || [Gün için] Dördüncü: *Heyet, ayın dördünden beri beni Bilecik istasyonunda bekliyordu* (Atatürk). || [Saat için] Sabah ve akşam beşten önce, üçten sonraki zaman bölümü, 24 saatin dördüncü ve onaltıncı saatleri: *Cemil eve döndüğü zaman dörde geliyordu* (K. Tahir). *Dörde çeyrek var*. || Dört sayısını gösteren rakam: *Kırk dört, iki dört ile yazılır*.

— ÇEŞ. DEY. *Dört (iki) adımlık yer*, çok yakın yer: *İşte şurası, dört adımlık yer*. || *Dört ayak* (insan için), elleri de ayak gibi kullanarak: *Dört ayak yürüdü*. || *Dört ayak üstüne düşmek*, güç bir durumdan kurtulmak. Talihi olmak: *Her zaman dört ayak üstüne düşersin*. || *Dört başı mâmur*, her bakımdan istenildiği gibi olan, mükemmel: *Bir gün, dört başı mâmur bir huzura kavuşsa* (Y.Z. Ortaç). *Görmedim ben bu kadar dört başı mâmur insan* (M.Â. Ersoy). || *Dört bir tarafı (yanı)*, her yanı: *Dört bir tarafı toz kaplamış*. || *Dört dönmek*, telâşlı hareketlerle sağa sola gidip gelmek: *Para bulmak için dört döndü*. || *Dört duvar arasında kalmak*, evde kapalı kalmak: *Bütün gün dört duvar arasında kalmaktan bıktım*. || [*Bir şeye*] *Dört elle sarılmak*, bir işe canla başla girişmek. Bütün gönlüyle bağlanmak: *Zaten dört elle sarılmadığı bu hayata karşı alâkaları daha çok azalmışa benziyordu* (Sabahattin Ali). || *Dört göz* (veya *dört gözlü*). Teklz. Gözlüklü kimse. || *Dört göz bir evlât için*, «anne ve babanın bütün uğraşmaları, didinmeleri evlât içindir» anlamında kullanılan söz. || *Dört gözle beklemek*, büyük bir sabırsızlıkla veya özleyerek beklemek: *Ahmed Ferid'i arkadaşı Velit, Şam'da dört gözle bekliyordu* (Vâ-Nû). *Fen, her perşembe çıkışını dört gözle beklediğim gazete idi* (Y.Z. Ortaç) || *Dört kaşlı*, bıyığı yeni terleyen delikanlı. Kalın ve gür kaşlı. || *Dört (bir) kol çengi* (Bk. ÇENGİ.) || *Dört kolluya binmek (çıkmak)*. Teklz. Ölmek. || *Dört köşe olmak*. Teklz. Çok keyiflenmek: *Onu görünce sevinçten dört köşe oldu*. || *Dört taraftan*, her yönden. || *Dört ucunu koyuvermek (bırakmak)*, [iş için] ilgilenmemek, yüzüstü bırakmak. || *Dört üstü, murat üstü*, işi yolunda olanlar için kullanılan söz. || *Dört yol ağzı*, dört yolun kesiştiği yer, kavşak: *Ayakları onu dört yol ağzına doğru götürdü* (M. Ş. Esendal). || [*Bir şeyin*] *Etrafında dört dönmek*, bir şeyi elde etmek için büyük çaba sarfetmek.

— Anat. *Dört başlı*, uyluk kaslarından birine verilen ad. (Yapışması dört bağ aracılığıyle olduğundan bu adı almıştır: *Uyluk dört başlısı*. Bu kas uyluk kemiğini çevreler, bacağın ön tarafındaki kabarıklığı meydana getirir. Ayrı ayrı dört kas başından meydana gelir. Bunlar da uyluk doğru kası, iç dış ve ara geniş kaslardır. Bu kaslar ortak bir kirişle dizkapağında son bulurlar; dizkapağı ve dizkapağı kirişiyle dörtbaşlının son bağlantı yerleri kaval kemiğinin tümseğine ulaşır.)

— Arkeol. *Dört ayak*, Roma devri doğu şehirlerinde ve özellikle Suriye'de bir ana kavşaktaki dört açıklıklı revak. || *Dört yüzlü*, Romalılarca dört yüzü olan term'lere (kısa kaideli büst) verilen ad.

— Astron. *Dörtte bir daire*, açıları ölçen eski âlet. (Dairenin dörtte birinden meydana gelmiştir. Derece, dakika ve saniye olarak bölünmüştür.)

— Biyol. *Dört blastomer*, döllenmiş yumurtanın iki defa ikiye bölünmesiyle meydana gelen blastomer topluluğu. (Dört blastomer daha sonra sekiz tane olur. Bunların dördü makromer, dördü mikromerdir. İlk dört mikromer bir dörtlü meydana getirir.)

— Böcek bil. *Dört kanatlı*, iki çift kanadı olan böcek.

— Denizc. *Dört direkli barko*, baştan üç direğinde (pruva, grandi, mizana) yamuk dört köşe seren yelkeni ve son dirseğinde (kontra mizana) yan yelkeni (randa ve pik) bulunan gemi. || *Dört direkli gulet*, yalnız mizana direğinde seren yelkeni, diğer direklerinde randa yelkeni olan gemi. || *Dört direkli kabasorta*, bütün yelkenleri yamuk, dört köşe seren yelkenli gemi. || *Dört direkli latin yelkenli*, bütün yelkenleri latin yelkeni olan dört direkli gemi. (Bk. ANSİKL.) || *Dört direkli yelkenli*, dört direği olan büyük boy yelkenli gemi. (Bk. ANSİKL.) || *Dört kollu demir*, eskiden kadırgalarda kullanılan çıpasız dört kollu demir (filika demiri, ıgrıp demiri, grapnal demir de denir). || *Dört kollu halat*, bir fitil çevresine sarılmış dört kol ile meydana getirilen halat. || *Dört sıra kürekli kadırga*, üst üste dört sıra küreği olan kadırga.

— Deric. *Bir deriyi dört köşe tane kırmak*, deriyi önce belkemiği yönünde paralel olarak katlayarak, sonra da ona dikey olarak her iki yönde tane kırmaktır. (Çaprazlama tane kırmak, ön ayak, arka ayak yönünde deriyi katlayarak yapılır.)

— Dil bil. *Dört sesli hece*, bir ünlü ile üç ünsüzden kurulan tek hece: *Kurt, Türk* gibi.

— Din. Dört halife. Bk. DÖRT HALİFE DEVRİ. *Dört Kitap*, büyük dinlerce kutsal sayılan dört din kitabı (Kur'an, İncil, Tevrat, Zebur). || *Dört mezhep*, İslâmiyetin başlıca dört mezhebi (Hanefî, Şafiî, Malikî, Hanbelî).

— Elektr. *Dört kutuplu*, dış sistemlerle elektrik alış verişini, her biri iki kutup teşkil eden iki çıkış yerinden yapan iletken, yalıtkan veya jeneratör sistemi. || *Alıcı dört kutuplu*, içinde elektromotor kuvveti meydana gelmeyen dört kutuplu.

— Fels. *Dört unsur*. Bk. UNSUR.

— Havc. *Dört motorlu*, dört motorla donatılmış uçak. || *Dört türboreaktörlü*, dört türboreaktörle çalıştırılan. Dört türboreaktörle çalışan uçak: *Dört türboreaktörlü bir nakliye uçağı*.

— Kim. *Dört bağlı*, bir organik bileşiğin formülünde, dört karbon atomuna bağlı olan bir karbon atomu için kulanılır. || *Dört değerlilik*, dört değerli kimyasal e-

Foto. MEYDAN

Dört Halife devri

Ebubekir

Ömer

Osman

Ali

Foto. M. Erkmen (MEYDAN)

lementlerin veya köklerin niteliği: *Karbonun dört değerliliği.* (Bk. BİRLEŞME *değeri.*) ‖ *Dört değerli,* birleşme değeri 4 olan elementler için kullanılır. (Bk. BİRLEŞME *değeri.*) ‖ *Dört ornatımlı,* moleküldeki dört atom yerine başka dört atom veya kökün geçmesiyle türeyen bileşikler.

— Mad. oc. *Dörde bölme,* ortalama yüzdesini değiştirmeden bir maden ocağından alınan eşantiyonun hacmini küçültme işlemi. Bk. ANSİKL.

— Mat. *Dört açılı,* dört açısı olan çokgen. İkilemeyle tam dörtgene tekabül eden ve altı kenarı bulunan dört nokta (tepeler) sistemi. ‖ *Dört boyutlu.* (Bk. BOYUT.) ‖ *Dört işlem,* toplama, çıkartma, çarpma ve bölme. ‖ *Dörtte bir çember,* dört eşit parçaya bölünen çemberin parçalarından her biri. (Bir dörtte bir çember 90° veya 100 g veya $\frac{\pi}{2}$ rd'dir.) ‖ *Dörtte bir düzlem,* analitik geometride, koordinatların iki yarım ekseni arasında kalan dörtte bir düzlem parçası. ‖ *Ortosantrik dört açılı,* aralarından herhangi biri, öteki üçüyle kurulan üçgenin yüksekliklerinin kesim noktası (ortosantr) olan dört nokta sistemi.

— Mim. *Dört dilimli,* birbirlerine teğet dört çember yayından meydana gelmiş, Gotik sanatın en belirli motiflerinden biri. Bk. ANSİKL.

— Müz. *Dört dörtlük.* (Bk. ZAMAN.) ‖ *Dört sekizlik,* zaman birimi çengelli olan dört zamanlı bir ölçü: *Dört sekizlik müzik parçası.*

— Spor. *Dört tek,* kürek yarışlarında, dört kürekli yarış teknesi.

— Tasav. *Dört kapı,* Bektaşîlikte şeriat, tarikat, marifet, hakikat kapıları. Bk. ANSİKL.

— Teşk. tar. *Dört bölük ağaları,* Kapıkulu ocaklarının altı süvari bölüğünden Sipahi ve silâhtarlar dışındaki diğer dört bölüğün (sağ ve sol kol ulufecileri, sağ ve sol kol garipleri) ağaları. (Bu bölüklere de *dört bölükler halkı* denilirdi. 1473 Otlukbeli savaşında sipahi ve silâhtar bölükleri padişâhın sağ ve solunda bulundukları halde dört bölük halkı padişahın arkasında yer aldılar.)

— Zool. *Dört ayaklı,* dört ayağı olan: *At dört ayaklı bir hayvandır.*

— ANSİKL. Denizc. İngiliz armatörleri *dört direkli yelkenli* veya *kabasorta*'ya özel bir değer verirlerdi. 1870 ile 1890 arasında bu gemilerden 115 tane yaptırdılar. Fransız armatörleri ise, daha iktisadî ve manevrası daha kolay olan dört direkli barkoları tercih ediyorlardı. Dört direkli latin yelkenliye ise özellikle Amerika'nın Atlantik kıyılarında rastlanırdı.

— Mad. oc. *Dörde bölme,* haç şeklinde bir çizgi boyunca eşantiyonu dörde bölüp, karşılıklı iki çeyrek parçayı çıkarmaya dayanır. Geriye kalan çeyrekler üzerinde, arzu edilen hacimde eşantiyon elde edilene kadar dörde bölme işlemine devam edilir.

— Mim. Ortaçağda, *dört dilimli* süslemeler pencerelerde, parmaklıklarda, ve gülbezeklerde kullanılırdı. Bazen çemberler birbirlerini kesmeyecek şekilde yapılır ve aradaki boşluğa dişli süslemeler yerleştirilirdi. Bazen de, kenarları çember yayının yarıçapı olarak alınan karelerin içine dört dilimli süslemeler yapılırdı. Genellikle dilimlerin iç kısımlarında yaprak demetleri meydana getiren dişli oymalar bulunur.

— Tasav. Hacı Bektaş Veli *Makalât*'ında *dört kapı*'nın onar makamı olduğunu söyler. Bektaşîler bundan ötürü dört kapı kırk makam derler; bu terim bektaşî edebiyatında sık sık kullanılır. Yunus Emre de *Risalet-ün-Nushiye*'de dört kapı ile kırk makamdan bahsetmiştir.
Bu dört kapıya birtakım anlamlar verilmiştir: mutasavvıflara göre dinin dış yüzü şeriat, iç yüzü hakikattir. Şeriatten hakikate giden yol tarikattır. Marifet ise, hakikat makamına yükselen kimsenin, bütün varlıkların Hak olduğunu, Hakkın da bütün varlıklarda tecelli ettiğini bilmesi, ama bu sırrı anlayanlardan başkasına açmamasıdır. Dört

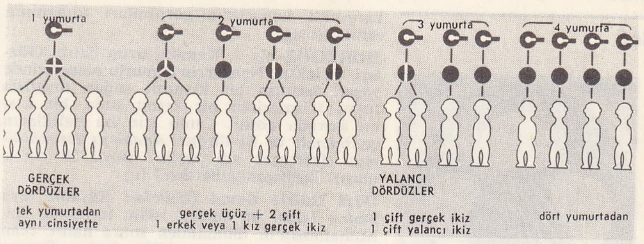

dördüzler

kapıyı, vücut organlarına, «anasır-ı erbaa»-ya (dört unsur) benzetenler de vardır. Bektaşîler şeriata anadan doğmak, tarikata ikrar vermek, marifete nefsini bilmek, hakikate Hakk'ı kendinde bulmaktır derler. Bektaşî âyini ceminde talip (tarikate girmek isteyen kimse), dârdan (âyin-i cem yapılan odanın ortası) itibaren mürşide doğru dört adımla çekilir. Talibi mürşide götüren rehber, her adımda dört kapıdan birine giriyormuş gibi o kapının ehline selâm verir.*Dört kapı selâmı* şöyledir:

Esselâmü aleyküm şeriat erenleri
Esselâmü aleyküm tarikat pirleri
Esselâmü aleyküm hakikat şahları
Esselâmü aleyküm marifet kâmilleri.

◆ **Dörder** sıf. Dört sıfatının üleştirme şekli. Her birine dört adet, dördü birarada: *Sigara kâğıdı büyüklüğündeki kâğıtlara, dörder satır yazı, üstlerine mukavvalar koyar, masasına dizerdi* (Y.Z. Ortaç). [LM]

DÖRTAYAK blş. i. Dört ayaklı hayvan. ‖ Zf. Ellerini de ayak gibi kullanarak: *Dörtayak yürüyor.* (M)

DÖRTBOYNUZLU blş. sıf. ve i. Dört boynuzu olan. Hindistan ovalarında yaşayan iki çift boynuzlu küçük antilop (*Tetracerus quadricornis*). [L]

DÖRTDİŞLİ blş. i. Plektognata takımından kemikli balık türü (*Tetrodon lagocephalus*). Dörtdişli balık üzerinde hareketli küçük dikenler bulunur. Gaga şeklindeki ağzının yukarıda ve aşağıda iki parça halinde bulunuşuyle ikidişli ve üçdişli balıklardan ayrılır. İstediği zaman şişebilen bu balık mercan resiflerinde yaşar. (*Eşanl.* OSTRACİON.) [L]

DÖRTDİVAN, Karadeniz bölgesinde (Batı Karadeniz bölümü, Bolu ilinin Gerede ilçesi) bucak; 11 918 nüf. 31 köy. — *Bucak merkezi,* 2 203 nüf. Gerede'nin 17 km güneybatısında. (M)

DÖRTGEN blş. i. ve sıf. (*dört* ve *gen*'den *dört-gen*). Dört açısı ve dört kenarı olan şekil: *Fotoğrafları dörtgenlere bölüp büyütüyordu* (K. Tahir).

— Anat. *Dörtgen kas,* şeklinden dolayı birçok kasa verilen ad: önkoldaki döndürücü dörtgen, kalçanın arka-üst kısmındaki uyluk dörtgen kası; bel bölgesindeki bel dörtgen kası; yüzdeki çene dörtgen kası gibi.

— Mat. Dört kenarı olan çokgen. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Aykırı dörtgen,* köşelerinden biri, öbür üç köşenin bulunduğu düzlemde olmayan dörtgen. ‖ *Çemberin dışına çizilebilen dörtgen,* dört kenarı aynı çembere teğet olan dışbükey dörtgen. ‖ *Çemberin içine çizilebilen dörtgen,* köşelerinden bir çember geçen düzlem dörtgen. ‖ *Küresel dörtgen,* bir kürenin yüzeyi üzerinde dört büyük çember yayının meydana getirdiği dörtgen. ‖ *Tam dörtgen,* dört doğru ve bu doğruların ikişer ikişer kesim noktalarından meydana gelen dörtgen.

— ANSİKL. Mat. Belli başlı *dörtgenler,* kare, dikdörtgen, paralelkenar, eşkenar dörtgen ve yamuktur. Bir dörtgenin alanı, bir köşegeni yardımıyle bu dörtgeni üçgenlere ayırmak ve bu üçgenlerin alanlarını hesaplamakla bulunur. d, d' dörtgenin köşegenlerinin uzunlukları, o bu köşegenler arasındaki açı olduğuna göre, dörtgenin alanı 1/2 d d' sin o'dır. Bir dörtgenin dört kenarının kareleri toplamı, köşegenlerin kareleri toplamı ile bu köşegenlerin orta noktalarını birleştiren doğru parçasının uzunluğunun karesinin dört katı toplamına eşittir.
Bir dörtgenin bir çember içine çizilebilmesi için gerek ve yeter şart karşılıklı açıların bütünler olmasıdır. Bir çember içine çizilebilen bir dörtgende köşegenlerin çarpımı,

karşılıklı kenarların çarpımları toplamına eşittir. (LM)

DÖRTGÖZ blş. i. Kemikli uzun balık. Gözleri fırlaktır. Nehirlerin çamurlu bölgelerinde yaşar, başının bir kısmını sudan dışarıda tutar. (Gözlerinin bir kısmı suda, bir kısmı havada görür. Onun için bu balıkların en önemli ve iri türüne *Anableps terophtalmus* (Dörtgöz) adı verilir. Boyu 20 sm'ye ulaşır. Dişlisazangillerden.) [L]

Dört Halife devri (*Hulefa-i Râşidin* veya *Sadr-ı İslâm* da denir), islâm tarihinde Hz. Muhammed'in ölümünden sonra halife olan Ebubekir ile başlayan (632), Ömer, Osman ve Ali ile devam eden ve Emevîlerin iktidara gelmesiyle (661) sona eren devre. Peygamberin kendisine bir halef tayin etmeden ölmesi, onun yerine kimin geçeceği konusunda, Muhacirler ile Ensar arasında, ciddî bir anlaşmazlığa yol açtı. Bu buhran, Ömer'in kararlı davranışı sonucu Ebubekir'in halife seçilmesiyle halledildi. Ama kısa süre sonra, Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde Medine hükûmetini tanımayan yalancı peygamberlerin ortaya çıkması, kurulmuş olan islâm birliğini tehlikeye soktu. Ebubekir, yeni kurulmuş islâm devletinin temellerini sarsan bu isyanları şiddetle bastırdı. Böylece islâm birliğinin Arabistan'da yeniden kurulması sağlandı.

Dört Halife devrinde, islâm tarihinde olduğu kadar dünya tarihinde de büyük önemi olan fetihler başladı. 633 Yılında Ebubekir, kurduğu düzenli birlikleri, devrin en kuvvetli devleti olan Bizans'ın hâkimiyetindeki Suriye üstüne gönderdi. Yermuk (634) ve Ecnadin (636) muharebeleri sonunda Suriye müslümanların eline geçti.

Ebubekir'in ölümünden sonra, vasiyetine uyularak onun yerine halife olan Ömer (634-644), fetihlere daha da hız verdi. Suriye'nin fethinden sonra Doğuya dönen islâm orduları, Sasanî imparatorluğu ile karşı karşıya geldiler. Kadisiye ve Celula'da galip gelen müslümanlar, Sasanî imparatorluğunu ortadan kaldırarak İran ve Irak'ı da ele geçirmiş oldular. İslâm ordularının bir kısmı doğuda mücadele ederken, diğer bir kısmı da Mısır'ın fethiyle meşgüldü. 640-646 Yılları arasında Mısır'ın fethi tamamlandı. Halife Osman devrinde (644-656), Horasan'ın, Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmının ve bir donanma teşkil edilerek Kıbrıs'ın fethi tamamlandı. Ali devrinde ise (656-661), iç karışıklıklar sebebiyle fetihler durdu.

Yirmi yıllık bir sürede İslâm imparatorluğu, Semerkand'dan Kayravan'a, Toroslar'dan Yemen'e kadar olan bölgelere hükmeder duruma girdi. Bu kadar kısa sürede böylesine geniş fütuhatın nasıl başarıldığı konusunda tarihçilerin yorumları çeşitlidir: hıristiyan tarihçilerine göre yağma hırsı, islâm tarihçilerine göre ise, yeni dinin verdiği iman ve heyecan.

İslâm tarihinde Şiîlik ve Haricîlik gibi mezheplerin ortaya çıkması, asırlarca devam edecek olan mezhep mücadelelerinin tohumlarının atılması Dört Halife devrine rastlar. Halife Ömer'in şehit edilmesi üzerine, onun tayin ettiği şûra tarafından Osman'ın halife seçilmesi iç çekişme ve çarpışmaların başlamasına sebep oldu. Osman'ın sakin mizacı ve mensup olduğu Umeyye ailesini tutması, bir silâhlı ayaklanmaya ve sonunda şehit edilmesine yol açtı. Ali'nin halifelik devresi mücadelenin en kızıştığı dönemdir. Cemel ve Sıffîn savaşlarında müslümanların birbirleriyle amansız mücadelesi, bir yandan kardeş kanının dökülmesine, öbür yandan yüzyıllar sürecek olan mezhep kavgalarına zemin hazırladı.

Fetihlerle Arabistan'ın dışına çıkan Arapların, sosyal ve iktisadî hayatlarında büyük değişiklikler meydana geldi. Fethedilmiş bölgelerde ordugâh şehirleri kurularak, arap kolonileri yerleştirildi. Hâkim unsur, sayılarının az olmasına rağmen onlardı. Buna rağmen o bölgelerin yerli halkı, belirli bir vergi vermek suretiyle dinî ve iktisadî hayatlarını eskisinden daha rahat devam ettirme imkânına sahipti. Bu sebeplerle müslümanlar, bazı yerlerde bir kurtarıcı gibi karşılandılar. Fetihler sırasında ele geçirilen ganimet ve arazi, Arapların iktisadî bakımdan gelişmesine ve bir çeşit arap aristokrasisinin doğmasına sebep oldu.

Dört Halife devrinde yeni kurulup gelişmekte olan islâm devletinin idare anlayış ve yapısında büyük bir değişiklik olmadı. Siyasî ve askerî otorite halifenin uhdesinde bulunuyordu. Halife, Peygamber'in vekili olarak *Kur'an* ve sünnete göre devleti idare ediyordu. Fethedilen yerlerde, İran ve Bizans idarî teşkilâtı, memurları, paraları ve diğer müesseseleriyle devam ettirildi. İmparatorluk içinde kültür, dil ve hukuk birliği yoktu; her bölgenin kendine has örf ve âdeti, kültürü, dili ve kanunları devam etti. Bu devirde halifelerin yaşayışları son derece sadeydi; sahip oldukları geniş imkânlara rağmen sürdürdükleri basit, saf ve sade hayatla islâm dünyasına örnek oldular; büyük bir imanla, sevgi ve saygıyle bağlı oldukları Peygamber'in dünya görüşünü çevrelerine aşılamağa çalıştılar. Onların devri siyasî, askerî ve dinî bakımdan islâm tarihinin en önemli bölümünü teşkil eder. (M)

Dört Irmak savaşları, 1914 kasım ve aralığında Bzura, Rawka, Pilica ve Nida nehirlerinin çevresinde rus saldırısına karşılık vermek ve Silezya'yı korumak amacıyle Hindenburg tarafından yürütülen savaşların ortak adı. (L)

DÖRT KANTON gölü veya **LUZERN gölü** (alm. **Wierwaldstättersee**), isviçre'de göl. Luzern, Schwyz, Uri ve Unterwalden kantonları arasında, yüksek dağların eteğinde (Rigi, 1 800 m); 114 km². 434 m yükseltide, uzunluk 38 km, genişlik 3-4 km, derinlik 214 m. Buzul dillerinin, toprak örtüsünde kalker tabakaları arasındaki yumuşak kütleleri oymasıyle meydana gelmiştir; keskin çizgili şekillerin sebebi budur. Reuss vadisinden inen fön rüzgârları iklimi yumuşatır, ilkbaharda ısıyı yükseltir, böylece bağlar ve kestanelikler çevreye bir çeşit güney ülkesi manzarası verir. Göl, güzelliğini, düzensiz şekline, keskin hatlı çıkıntılarına, kıyısında köylerin kümelendiği körfezlerine ve yüksek dağlar arasındaki mevkiine borçludur. (L)

DÖRTKENAR blş. i. Bk. DÖRTGEN.

Dörtköşe ev («Maison Carrée [la]»), Nîmes'deki bir roma yapısı (M.Ö. 16). Korinthos tarzında, 25 m boyunda, 12 m genişliğinde, oluklu otuz sütunla çevrilmiş küçük bir tapınaktır. Augustus devrinin en kusursuz tapınaklarından biri olan yapı, Roma ve Viyana'daki Augustus tapınakları için örnek olarak alındı. Planı, boyutları ve süslemesindeki incelik Galya-Roma'nın bu bölgesindeki yunan etkisinin gücünü gösterir. İçinde, Nîmes'de bulunmuş olan eski çağ eserleri muhafaza edilmektedir. (Apollon heykeli, mezar taşı yazıtlar, mozaikler v.b.). [L]

DÖRTLEME i. (*dört*'ten *dört-le-me*). Dört unsuru biraraya getirme.

— Müz. İki ikilemenin aynı grup içinde birleştirilmesi. (Dörtleme, ritim grupunun üstüne 4 sayısı konarak belirtilir.)

— Ed. Divan edebiyatında bir gazelin beyitlerinin altına başka bir şairin aynı vezinle ve birinci mısra ile kafiyeli olmak üzere ikişer mısra eklenerek murabba yapmasına denir. *Esk.* terbi. Eklenen beyitlerin asıl beyitlerle kaynaşarak bir bütün olması en önemli şarttır. Kafiyelenişi aaa — bbba — ccca... (M)

DÖRTLÜ sıf. ve i. (*dört*'ten *dört-lü*). Kendinde herhangi bir şeyden dört tane bulunan dört parçayı içine alan.

— Bot. *Dörtlü kapçık*, ballıbabagillerle hodangillerde olduğu gibi dört bölüme ayrılmış kapçıklı meyve. ‖ *Dörtlü yaprak*, dörtlü gruplar halinde dizili yaprak.

— Denizc. *Dörtlü kürek*, eskiden dört kürekçi tarafından çekilen kürek.

— Kim. *Dörtlü bileşik*, bileşiminde dört değişik element bulunan bileşik.

— Mat. *Dörtlü koordinatlar*, uzaydaki bir noktanın, bir dörtyüzlünün yüzlerine olan dik veya eğik uzaklıkları ile büyüklük ve işaret bakımından orantılı olan koordinatları.

— Mim. *Dörtlü pencere*, dört kısma ayrılmış pencere veya kapı çerçevesi.

— Mus. *Çargâh dörtlüsü*. Bk. ANSİKL.

— Mutf. *Dörtlü baharat*, tarçın, karanfil, karabiber ve küçük hindistancevizinin karışımı dörtlü baharı teşkil eder. (Alafranga yemeklerde kullanılır.)

— Müz. Dört yanaşık sesten meydana gelen dizi: *do-re-mi-fa* gibi (*dizi dörtlüsü* de denir). ‖ Birbiriyle dört ses uzaklıkta bulunan iki nota; *do-fa* gibi (*dörtlü aralık* da denir). ‖ Armonidedörtlü aralıkla yapılan uygu (*ahengî dörtlü* de denir). Dört çalgı veya dört ses için bestelenmiş her türlü müzik. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Teşm. yol.* Dört çalgıcıdan meydana gelen topluluk.

Diatonik ıskalanın dört dereceli aralığı. (Basit aralıklardan sayılır. Devrik duruma sokulursa beşinci aralık olur. Tam dörtlü, 2 derece ve 1 yarım diyatonik dereceden meydana gelen uyuşumlu karışık bir aralıktır; eksik dörtlü, 1 derece ve 2 yarım diyatonik derece; artık dörtlü, 3 derece ile kurulur. Bunlar uyuşumsuz aralıklar olarak ele alınır.) *Dörtlü ve altılı eksiksiz akorun ikinci devriği*, temel ses beşlisinin bas durumuna sokulmuşu olan bu akor $\frac{6}{4}$ ile gösterilir.

Makamı belirtme bakımından güçlü olması kullanılışını sınırlar ve bazı tedbirleri zorunlu kılar. Özellikle, uyuşumsuz olarak kabul edilen dörtlünün hazırlık ve (sansibl üzerine) çözümüne dikkat etmek gerekir. Bir parça veya cümlede dörtlü ve altılı aralıklardan kurulu akorun çok belirtici bir kadans değeri vardır. Riemann, dominant'ın taşıdığı bu akoru «bütün pedal'ların armonik kökü» olarak ele alır. ‖ *Düzenlenmiş tam dörtlü*, bir şişma koması daha büyük, yani 125-43 savart'tır. Kulak bu farkı ancak sezer. Bu bakımdan, piyano gibi düzenlenmiş bütün çalgıların dörtlüleri biraz daha tizdir. ‖ *Nasard dörtlüsü*, org boru takımlarından biri. İki ayaklıktır; oldukça geniş olan boruları açıktır ve flüt olarak kullanılır. (Bu takım, daha çok kornet sınıfına sokulur.) ‖ *Tam dörtlü*, (ut'dan fa'ya) 2 derecesi ve 1 yarım diyatonik derecesi olan aralık. (En tiz nota, devrik beşlinin en alt 2/3 noktasından doğar, tabiî tam dörtlünün orantısı, aralığı meydana getiren iki notanın frekans orantısına uyar [1 den 4/3 e veya 3'ten 4'e 3. veya 4/3]. Dörtlünün değeri 124,94 savart'tır.)

— Oyun. Üzerinde dört kupa, dört maça, dört karo veya dört sinek bulunan oyun kâğıdı. ‖ Bir zarın üzerinde dört nokta bulunan yüzü (cihar da denir). ‖ *Dörtlü* turnuva. Bk. ANSİKL.

— Patol. *Dörtlü humma*, iki gün süren ateşsiz bir devreden sonra yeniden başlayan aralıklı ateş. (Dört gün içinde iki ateşli devre vardır.) ‖ *Çift dörtlü humma*, iki gün arka arkaya gelen, bir günlük aralıktan sonra dördüncü gün yeniden başlayan ateş. ‖ *İkili dörtlü humma*, üç günde bir, aynı gün içinde iki yüksek ateş yapan humma. (Dörtlü humma sıtmanın bir çeşididir: *malarya* adı daha çok bunu belirtmek için kullanılır.)

— Telekom. *Dörtlü yıldız*, merkezleri bir karenin köşeleri olacak şekilde bükülmüş birbirine paralel ve birbirinden eşit uzaklıkta bulunan yalıtılmış dört iletkenin meydana getirdiği grup. ‖ *D. M. dörtlüsü* (*Dieselhorts Martin usulü*), bir çiftin iki iletkeni gibi birbiri üzerine bükülmüş ve yalıtılmış iki çift telefon teli grubu.

— ANSİKL. Mus. Türk musikisinde basit makamları teşkile yarayan dörtlüler ve beşliler şunlardır: 1. *çargâh dörtlüsü*. Asıl yeri çargâh (do) perdesidir. Aralıkları, pestten tize T T B, tizden peste B T T şeklindedir. *Çargâh beşlisi*, T T B T, tizden peste T B T T (T = tanînî aralığı = 9 koma, B = bakiye aralığı = 4 koma, S = küçük

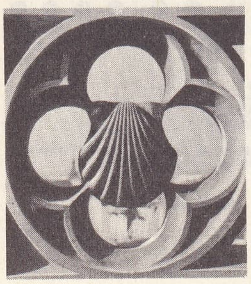

dört dilimli (mim.)
Jacques Coeur konağı
Bourges, Fransa

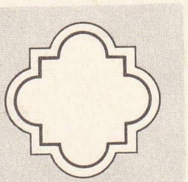

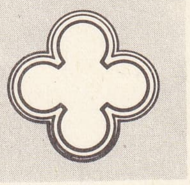

dört
dilimliler (mim.)

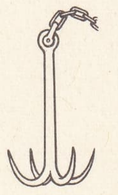

dört kollu demir
(denizc.)

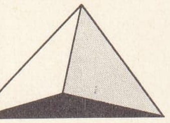

dörtyüzlü

dört türboreaktörlü jet
«Boeing 707»

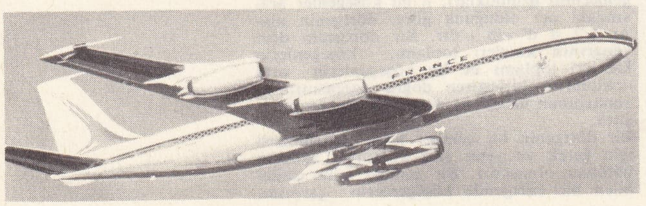

Foto. B. N., Air France (LAROUSSE)

mücennep aralığı = 5 koma, K = büyük mücennep aralığı = 8 koma, A = artık ikiliği aralığı = 12, 13, nadiren 14 koma). 2. *Buselik dörtlüsü.* Asıl yeri dügâh (lâ) perdesidir. Aralıkları, pestten tize T B T, tizden peste T B T; *buselik beşlisi,* pestten tize T B T T, tizden peste T T B T.

3. *Kürdî dörtlüsü.* Asıl yeri dügâh (lâ) perdesidir. Aralıkları, pestten tize B T T, tizden peste T T B; *kürdî beşlisi,* pestten tize B T T T, tizden peste T T T B.

4. *Rast dörtlüsü.* Asıl yeri rast (sol) perdesidir. Aralıkları, pestten tize T K S, tizden peste S K T; *rast beşlisi* pestten tize T K S T, tizden peste T S K T.

5. *Uşşak dörtlüsü.* Asıl yeri dügâh (lâ) perdesidir. Aralıkları, pestten tize K S T, tizden peste T S K; *hüseynî beşlisi* (*uşşak beşlisi* denmez) pestten tize K S T T, tizden peste T T S K.

6. *Hicaz dörtlüsü.* Asıl yeri dügâh (lâ) perdesidir. Aralıkları, pestten tize S A S, tizden peste S A S; *hicaz beşlisi* pestten tize S A S T, tizden peste T S A S.

Bu dörtlü ve beşliler, sırasıyle birden altıya kadar romen ve arap rakamlarıyle şöyle belirtilir:

Çargâh dörtlüsü: I	Çargâh beşlisi: 1
Buselik dörtlüsü: II	Buselik beşlisi: 2
Kürdî dörtlüsü: III	Kürdî beşlisi: 3
Rast dörtlüsü: IV	Rast beşlisi: 4
Uşşak dörtlüsü: V	Hüseynî beşlisi: 5
Hicaz dörtlüsü: VI	Hicaz beşlisi: 6

«V+2» kısaltması beşinci dörtlü olan uşşak dörtlüsü ile ikinci beşli olan buselik beşlisinin birleştiğini gösterir; bu, Uşşak makamıdır. 13 Basit makam bu şekilde şu kısaltmalarla gösterilir: 1+I (Çargâh), 2+VI (Buselik), III + 2 (Kürdî), 4 + IV (Rast), V+2 (Uşşak), 5+V (Hüseynî), V+4 (Nevâ, VI+4 (Hicaz), VI+2 (Hümayûn), 6+V (Uzzal, 6+VI (Zengûle - Zîrgüle), V+1 (Karcıgâr), 6+VI (Sûznâk). Bu makamların «1» sayılısı olan Çargâh «çargâh = (do)», «4» sayılı Rast ile «13» sayılı Sûznâk «rast = (sol)» perdelerinde, diğer on'u dügâh (lâ) perdesinde durur. Bu basit makamların çeşitli perdelerdeki şedleri ayrıca adlandırılmıştır; bu basit şedler de, basit makam sayılır. (Bk. ŞED MAKAMLARI.) Bu dörtlü ve beşliler dışında bazı mürekkep makamlarda kullanılan birkaç dörtlü ve beşli daha vardır: *sabâ eksik dörtlüsü* K S S, *segâh dörtlüsü* S T K ve *beşlisi* S T K T, *hüzzam beşlisi* S T S A, *ferahnâk beşlisi* S T T K, *nikrîz beşlisi,* T S A S, *pençgâh beşlisi* T T K S şeklindedir. Bunlar, adlarını taşıdıkları mürekkep makamların teşkilinde kullanılır. Yapı bakımından, basit dörtlü ve beşlilerden farklıdır.

— Müz. Dörtlü için müzik yazmak, Paris Notre-Dame okulu çağından başlar (XIII. yy.). Rönesans ses müziği, dörtlüyü çeşitli biçimlerde kullandı: soprano, alto, tenor bas veya iki soprano ve iki alto (kadın sesi dörtlüsü) veya iki tenor, iki bas (erkek sesi dörtlüsü). Bu alanda fransız okulundan, H. Expert'in yayımladığı eserleri; ingiliz okulundan, Londra Madrigal derneğinin çıkardığı eserleri, italyan okulunun eserlerini, Sweelinck'in mezmurlarını, Schütz'ün motet'lerini v.b. saymak gerekir.

Orkestra dörtlüsü birinci kemanlar, ikinci kemanlar, altolar, viyolonseller ve bunlara eklenen kontrbaslardan meydana gelir. Bu sonuncular viyolonsel parçasını bir oktav pestten çalarlar. Örnek dörtlüler dört solocudan kurulur: birinci ve ikinci keman, viyola, viyolonsel. Ünlü Maurin-Chevillard, Joachim Capet, v.b. dörtlüleri bu kalıp üzerine kurulmuştur. Çalgılardan meydana gelen oda müziği dörtlüsünde keman, viyola ve basın yanında piyanoya veya nefesli çalgılardan birine yer verilebilir.

Yaylı çalgılar dörtlüsü için yazılan ilk eserler XVII. yy. sonlarında başlar. İtalya'da Sammartini ve Boccherini, Almanya'da Stamitz, Starzer ve Hoffmann, Fransa'da Guillemain ve Gossec'in dörtlüleri, Haydnn, Mozart ve Beethoven'in başarılı dörtlülerine öncülük etmişti. Beethoven, dörtlüyü, dört solist için yazılan bir sanat olarak ele alır, dört çalgının her birine sırası geldikçe tanımak gibi bazı teknik usuller uygulayarak dörtlülerine özel bir nitelik verir. Bestelediği on yedi dörtlü, bir örnek olarak kalacaktır. Schubert, Mendelssohn, Schumann, Brahms, Franck, d'Indy, Debussy, Ravel, Fauré, Roussel, Schmitt, Bartok, icrası birinci sınıf bir teknik, uzun ve inceden inceye bir hazırlık isteyen dörtlüler yazmışlardır.

— Oyun. *Dörtlü turnuva,* maçta, sekiz oyuncu karşılıklı çiftler halinde ve birbiriyle ilişiği olmadan, iki ayrı masada oynar. Bir masada verilen ve oynanan kâğıt, el bittikten sonra, değiştirmeden ikinci masada tekrarlanır, yalnız kâğıt dağıtımı, birinci masa rakiplerinin kartları ikinci masa oyuncularına rastlayacak şekilde, bir çeyrek tur ileriye atılarak yapılır. Puvan hesabı âdi bir partidekinden farklıdır (özellikle manş sayıları) ve aynı ekibin sayıları (çift çift) toplanır. Puvan farkı kazananı belirtir. (LM)

DÖRTLÜK i. (*dört*'ten *dört-lük*). Dört değerinde olan, dört ile bölünebilen.

— Astron. İki gökcisminin yere göre konumu. (Bu konumun meydana getirdiği üçgenin, bu gökcisimlerinden herhangi birinin bulunduğu noktadan ölçülen açısının dik olması gerekir.) Bk. ANSİKL.

— Biyol. Bölütlenmenin başlangıcında yumurta blastomerlerinin bölünmesi sonucunda ortaya çıkan mikromerlere verilen ad. (Dört makromer art arda dört defa, nadiren beş defa bölünerek bir yandan yeni makromerleri, bir yandan da ikinci, üçüncü, dördüncü ve seyrek olarak da bir beşinci mikromer dörtlüğü meydana getirir; her dörtlük de ayrıca bölünür.)

— Ed. Dört mısradan kurulu nazım birimi. Bk. ANSİKL.

— Mat. *Dörtlü sayma düzeni,* tabanı 4 olan sayma düzeni.

— Müz. Süresi çengellinin iki katı, ikiliğin yarısı olan nota.

— ANSİKL. Astron. Yüzünün yalnız yarısı görüldüğü zaman Ay *dörtlük* durumundadır: bu durumda, Ay'dan Yer'e ve Güneş'e giden ışınlar bir dik açı meydana getirir. Dörtlükte Ay, ilk dördün veya son dördün durumundadır ve iki dörtlük arasında geçen süre bir kavuşum ayının yarısına eşittir.

— Ed. Türk halk edebiyatının geleneksel nazım birimi. Değişik biçimlerde kafiyelenerek çeşitli vezinlerle söylense de hemen her zaman bir anlam bütünlüğü taşır. Bazı dörtlüklerdeki ilk mısralar ilgisiz ve rastgele deyişler olduğu zaman, son iki mısra anlamı bütünleyip bağlamaya yeter. Elimizdeki yazılı belgelere göre Orta Osya türk şiirinin ilk ürünleri de dörtlüklerle ortaya konmuş, bu biçim geleneği islâm kültürünün etkisi altındaki türk halk edebiyatında da sürmüştür. Bütün halk şiirleri dörtlüklerden oluşur. Divan edebiyatında matlasız gazeli andıran kıta*lar genellikle iki beyitten kurulduğu için sonraları dörtlük anlamını almıştır. Fakat bu tür dörtlükler gerek yapı, gerek ölçü ve düzen bakımından halk şiirinden ayrılır.

Halk şiirinin dörtlükleri, dört mısradan meydana gelen mâni türünde (a, a b a) veya dörtlüklerden kurulan koşma türünde (a b a b-c c c d şeklinde) kafiyelenir. Şiirin uzunluğu dörtlük sayısı ile belirlenir. (ML)

Dörtlü takrir, 1946'da C.H.P.'li milletvekillerinden Celâl Bayar, Fuat Köprülü, Adnan Menderes ve Refik Koraltan'ın, parti grup başkanlığına, C.H.P. tüzüğünde ve bazı kanunlarda değişiklik yapılması, rejimin demokratlaştırılması konusunda verdikleri önergenin türk siyaset tarihindeki adı. (M)

DÖRTNAL blş. i. Binic. Atın, tırıstan daha hızlı koşma şekli. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Mec.* Acele acele koşma, bir işi süratle yerine getirme. ‖ *Dörtnala kaldırmak,* özel olarak hazırlanmış bir saha üzerinde atı dörtnala yarışma için çalıştırmak. ‖ *Dörtnala kalkmak,* at için dörtnala gitmek. ‖ *Av dörtnalı,* bu dörtnal yürüyüşünde at belli bir tempo ile ve yorulmadan uzun süre koşabilir. ‖ *Hücum dörtnalı,* bunda da atın en yüksek hızından faydalanılıyordu. ‖ *Kısa dörtnal,* bu cins dörtnalda hız dakikada 340 metre idi. ‖ *Manej dörtnalı* veya *toplu dörtnal,* bu dörtnal yavaş fakat son derece canlı ve tempolu olur. ‖ *Uzun dörtnal,* bu dörtnalda atın büyük adımlar atarak fazla mesafe kazandığı koşu. ‖ *Yarış dörtnalı,* belirsiz bir mesafe üzerinde atın azamî hızıyle dörtnal yapması.

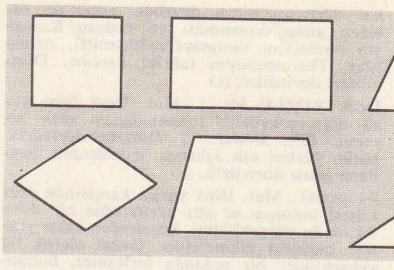
dörtgenler (mat.)

— Patol. *Dörtnal sesi,* üç sesli kalp atışı. (Kalbin normal iki sesli atışına, kalp gevşemesi [diyastol] sırasında üçüncü bir sesin eklenmesiyle oluşur.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Binic. *Dörtnal,* atın en hızlı yürüyüşüdür. Bu yürüyüş atın kas gücünün azamî hadde çıktığı bir yürüyüştür. Dörtnal üç zamanlı bir yürüyüştür. Eğer at ön sağ ayağı ile dörtnal yapıyorsa buna *sağ yan dörtnal,* sol ön ayağı ile yapıyorsa *sol yan dörtnal* denir. Meselâ at sağ yan dörtnal yapıyorsa ilk hareketi ve basışı art sol ayak, sonra sol art ayak ve üçüncü hareketi ve basışı ön sağ ayak yapar. Dörtnal doğru, yanlış veya gayri muntazam olabilir. Sol yanda çalışan bir at sağ ayakla dörtnal yapıyorsa buna *yanlış dörtnal* denir. Sağ yanda çalışan at için de durum tersinedir. Art ayaklarının yürüyüşünü karıştıran at'a *bozuk dörtnal* yapan at denir. Ayakların sıra takip etmeden yere basmasına, bozuk dörtnal denir.

— Patol. *Dörtnal sesi,* kalp gevşemesinin başlangıcında (*gevşeme öncesi dörtnal sesi*), ortasında (*gevşeme ortası dörtnal sesi*) veya sonunda (*kasılma öncesi dörtnal sesi*) işitilebilir; en sık görüleni bu sonuncudur. Dörtnal sesi özellikle kalp yetmezliğinde işitilir. Sesin geldiği yer ya kalbin uç noktası (sol karıncık yetmezliği), ya da göğüs kemiğindeki hançersi çıkıntı hizasıdır.

◆ **Dörtnala** blş. zf. [At için] Dörtnal koşarak: *Atlarımız dörtnala gidiyor.* (ML)

DÖRTSOLUNGAÇLI blş. sıf. Dört solungacı bulunan. (L)

DÖRTSOLUNGAÇLILAR çoğl. blş. i. Kafadanbacaklı yumuşakçalar altsınıfı. *Notilus* gibi dört solungacı bulunan hayvanları kapsar. (L)

DÖRTŞEHİR i. Esk. Yun. Dört şehir veya devletin meydana getirdiği siyasî birlik. Bk. TETRAPOLİS. (L)

DÖRTYOL, Akdeniz bölgesinde (Adana bölümü, Hatay ili) ilçe merkezi; 11 595 nüf. Amanos dağlarının batı eteklerinde, bu dağlarla Akdeniz kıyıları arasındaki düzlükte; yüksl. 60 m. Yarım yüzyıl öncesine kadar Payas'a (Yakacık) bağlı bir köyken, mevkiinin önemi yüzünden kısa zamanda gelişti. Dört mahalleden meydana gelen Dörtyol şehri, batıya doğru gelişme halindedir.

— *Dörtyol ilçesi,* 978 km², 48 275 nüf. Merkez, Yakacık ve Yeşilkent bucaklarına bağlı 19 köyü vardır. Turunçgiller ve pamuk tarımı. (M)

Dörtyüzler konseyi, 400 üyesi olduğu sırada, Solon'dan Kleisthenes'a kadar, Atina bölgesine verilen ad. — M.Ö. 411'de oligarşiden yana bir meclis tarafından kurulmuş, asil ve zenginlerden meydana gelen oligarşik Atina konseyi. Kendini dehşet saçarak kabul ettirdi. Senato'yu elde etti, fa-

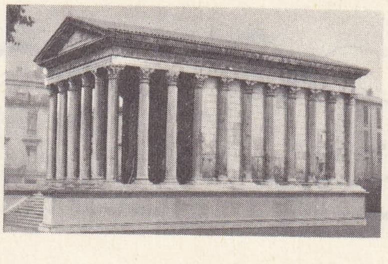
Dörtköşe ev

Foto. LAROUSSE

kat dört ay sonra devrildi. Sisam'da üslenen atina donanması ve ordusu Konseyin otoritesini tanımayı reddetmişti. Atinalılar, Theramenes'in tahriki üzerine, Dörtyüzleri devirdiler. (L)

DÖRTYÜZLÜ blş. i. Mat. Dört tane yüzü olan çokyüzlü; tabanı üçgen olan piramit. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Düzgün dörtyüzlü,* bütün yüzleri eşit eşkenar üçgenlerden meydana gelen dörtyüzlü.

— ANSİKL. Mat. Dört yüzün karşısında dört köşesi bulunan ve altı ayrıtı olan bir *dörtyüzlünün* yükseklikleri, köşelerden karşı yüzlere indirilen dikmelerdir. Genel olarak bu yükseklikler bir noktada birleşmez, bununla birlikte bir ikinci derece yüzeyinin aynı anadoğrular sistemine aittirler. Bir dörtyüzlünün hacmi, tabanı ve yüksekliği kendisine eşit olan bir prizmanın hacminin üçte birine eşittir. Demek ki dörtyüzlünün hacmi, taban alanı ile yüksekliği çarpımının üçte birine eşittir. Bir dörtyüzlünün ağırlık merkezi, herhangi bir köşeyi karşı yüzün ağırlık merkezine birleştiren doğru parçasının tabandan itibaren dörtte bir uzaklıkta bulunan noktasıdır. O halde, bu dört doğru parçası ağırlık merkezinde kesişirler. Düzgün dörtyüzlü, beş düzgün dışbükey çokyüzlüden ilkidir. Düzgün dörtyüzlünün ayrıt uzunluğuna a dersek, bütün alanı $a^2\sqrt{3}$ ve hacmi $\frac{a^3\sqrt{2}}{12}$ olur.

◆ Sıf. Dört tane düzlem yüzü olan. (LM)

DÖSÜ i. (fr. *dessus,* üstte). Koreografi. Bir hareket yapılırken, hareket eden bacak pozisyondaki bacağın önüne geçerse aldığı yöne dösü denir. (L)

DÖŞ i. (esk. türk. *tuş, töş*'ten). Göğüs: *Yaylanın karından ak beyaz döşü / Yıkılıp üstüne ölesim geldi* (Karacaoğlan). ‖ Kaburga altı, boş böğür: *Döş eti.*

— Böcek bil. Öngöğüs parçası göğsün geri kalan kısmından bir eklemle ayrılmış olan kınkanatlı, düzkanatlı, eşkanatlı ve diğer böceklerde orta ve art göğsün alt tarafı. ‖ Göğsü tek parçadan ibaret olan böceklerde (zarkanatlılar, çiftkanatlılar v.b.) göğsün alt tarafı.

— Mutf. Kasaplık hayvanlarda göğsün yukarı ve ön kısmı (yağlı ve lezzetli olur). ‖ *Döş dolması,* özel bir usulle hazırlanan pilavın, hayvanın döş kısmına doldurularak pişirilmesiyle hazırlanan yemek. Bk. ANSİKL.

— Zool. *Döş yüzgeci,* göğüs yüzgeçlerinden önde, dolayısıyle boyun kısmında bulunan karın yüzgeçleri.

— ANSİKL. Mutf. *Döş dolması,* hayvanın döş tarafından 2 parça ayrılır. Kaburgaların üzerindeki et tabakası bir bıçakla cep şeklinde kesilir. Pişirilen pilavın içine kıyma, kıyılmış maydanoz, tuz, karabiber, kuşüzümü, fıstık katılır ve yumurta kırılır. Hazırlanan iç, döşün ayrılan kısmına doldurularak sıkıca dikilir. Su katılarak pişirilen parçalar kemikli olarak kesilir. Artan salça, üzerinde gezdirilir. (ML)

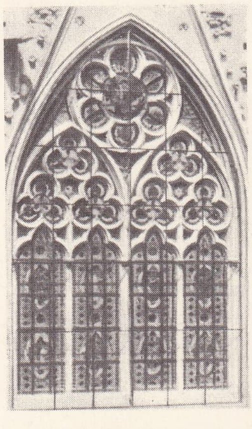

dörtlü pencere (mim.)
Bayeux katedrali, Fransa

DÖŞEK i. (*döşemek*'ten *döş-e-k*). Yatak, şilte: *Kim bilir bu döşekte kimler yatar / Hangi rüyaları örter bu yorgan?* (C.S. Tarancı). ‖ Tohum ekilen, fidan dikilen yer. — ÇEŞ. DEY. *Döşek hastası,* yatmayı seven. ‖ *Döşeğe (yatağa) düşmek, hastalanmak.* ‖ *Döşeğe uzanmak,* yatmak. ‖ *Ölüm döşeği,* ağır hastalık hali.

— Denizc. Gemi gövdesinde su basıncı, deniz dibine çarpma ve karaya oturma gibi hallerde darbeleri karşılayabilecek, ambarlara alınan yükle kazan ve makinenin ağırlığına dayanabilecek dirençte uygulanmış yapı elemanı. ‖ *Döşek başı,* bir geminin korunmasının (su altındaki kısım), dış tarafının yukarı doğru kıvrılmaya başladığı nokta. ‖ *Döşek başı postası,* bir geminin iskeletini meydana getiren düz ve dikey postalar (kaburga) arasında bulunan ve bunları birleştiren postalar. ‖ *Döşek levhası,* geminin sintinesinde (dibinde) yapı elemanı olarak dikey ve bir yandan öte yana kadar uzanan, bir praçol (köşebent) ile bir postaya tespit edilen saç levha. ‖ *Karkas döşek postası,* L veya U biçiminde köşebentlerden yapılmış, dikey ve yatay uçları praçollar ile pekleştirilmiş döşek postası. ‖ *Sintine döşek postası,* bir postanın (kaburga, eğri, iskarmoz) alt kısmını meydana getiren iki kenarlı parça.

— İnş. Bir şev yüzüne yapılan kuru taş kaplama (*Moloz* da denir).

◆ **Döşekli** sıf. Oturaklı, yerinden oynamayan.

— Denizc. Yayvan yapılı, yalpası az tekne. (ML)

DÖŞEM i. (*döşemek*'ten *döşe-m*). Belirli bir iş için gerekli âletlerin gerekli yerlere konulması veya bu âletlerin tümü. *Esk.* Tesisat. (M)

DÖŞEME i. (*döşemek*'ten *döşe-me*). Binalarda yeri örten tahta, üzerinde gezilen taban: *Cilâlı döşemeden kayarak masanın altına gitmesi bir oldu* (B. Felek). [Bk. ANSİKL. *İnş.* bölümü]. ‖ Bir binanın içini döşemeğe yarayan her türlü eşya: *Salonun döşemesini görmemle, paşa kızlığımın sonradan yakıştırma olmadığını hemen anladım* (K. Tahir).

— Ask. Askerî karargâh ve birliklerle kurumların kullandıkları standart tipteki çeşitli malzemeye (yazı masası, sandalya, çelik dolap, yazı makinesi, etajer, hesap ve teksir makineleri v.b.) verilen ad.

— Balıkç. Dalyanlarda dalyanın ağız ile karşısındaki iki kazık arasını alttan kapatan yatay ağ kısmı.

— Dy. *Poz* veya *hat döşeme treni,* demiryolu döşenmesini sağlayan araç, malzeme ve takımların naklinde kullanılan tren. Bu malzeme genellikle önceden bir şantiyede monte edilmiştir.

— Denizc. Sürtüşme ile yıpranmalarını önlemek için halatların takıldıkları yere döşenen ipten örülmüş sargı (salmastra). ‖ Gemi ambarında yükleri muhafaza eden veya çeşitli yükleri ayıran örtüleri döşeme, örtme.

— İnş. *Döşeme yüzeyi,* üzerine döşeme tahtalarının, parke veya döşeme karolarının yerleştirildiği harç tabakası. ‖ *Aralık döşeme,* kirişler arasında boşluk bırakılan döşeme. ‖ *Döşeme kasnağı,* bir taban üzerine yerleştirilen döşeme tahtalarının, aralarında bir boşluk kalacak şekilde birleşmesi. (Bu boşluk ocak küllüğünün yerleştirilmesini, duman bacalarının geçmesini veya merdiven geçişini sağlar.) [Bk. ANSİKL.] ‖ *Döşeme taşı,* döşeme yapmakta kullanılan, alt ve üst yüzü genellikle birbirine paralel, belli kalınlıkta kesilmiş taş kütlesi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Bir döşemenin itibarî yüksekliği,* taşıyıcı çatkının alt yüzü ile son döşemenin tonoz düzlemesi arasında kalan yükseklik. ‖ *Magnezyumlu döşeme,* iki tabaka halinde magnezyum oksiklorür uygulamasıyle elde edilen, eklemsiz parke. ‖ *Masif döşeme,* kiriş aralıkları harçla doldurulmuş döşeme. ‖ *Taş döşeme,* bir yeri döşeme taşlarıyle kaplama işi. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Üst döşeme,* asıl döşeme üzerinde belli bir aralık bırakılarak yerleştirilen döşeme.

— ANSİKL. İnş. Genel olarak *döşemeler* şu kısımlardan meydana gelir: kirişleme dolgusu ve taşıyıcı kısımdan ibaret olan çatkı (iskelet), üzerinde yürünen üst yüzey veya kaplama, kiriş altına yapılan döşeme tavanı veya alt yüzey.

● *Geleneksel döşemeler,* tahta, demir ve betonarme'den yapılan döşemelerdir. Tahta döşemede çatkı duvarlara bağlı çatma, ağaçların birleştirilmesinden meydana gelir. Yalnız paralel kirişlerin atıldığı basit döşemede, atkı mesafesi 5 m'yi geçemez. Aksi halde, kirişleri ara direklerle desteklemek gerekir. Demir döşemelerde, demir kirişler çift T şeklinde 80 sm - 1 m aralıkla atılır. Bağlama hançerleri ve kancalı kenetlerle desteklenen uçları duvara gömülü demir kirişler, birbirlerine dört köşe döşeme çelikleriyle bağlanır. Bazen bunlar yuvarlak ve cıvatalı da olabilir. Her iki durumda da döşeme çelikleri kirişlere dikeydir ve aralarında 80-90 sm'lik açıklık vardır. Döşeme çelikleri üzerine ve kirişlere yatay olarak, 25 sm aralıkla teller atılır. Bunların meydana getirdiği çift örgü üzerine kuru alçı kırıntılarından, delikli tuğladan veya pişmiş topraktan yapılan dolgularla kuru, hafif, dayanıklı ve ses geçirmez döşemeler elde edilir.

Betonarme döşemeler için, 4 m'den az atkı açıklıklarında basit bir döşeme uygulanır. Daha büyük açıklıklarda ek kirişler konulur; 3,5 m'den yukarı ve 14 sm'den fazla yükseklik isteyen atkılarda kulanılan ek kirişler öteki döşeme kirişlerinin aynıdır.

● *Prefabrike döşemeler,* kullanılan malzemenin cinsine göre, betonarme, sıkıştırılmış beton, maden kaplamalı putrel ve dayanıklı seramik döşeme diye ayrılır. Yapılış şekline göre de, aralıksız bitişgeli putrel döşeme, bitişgesiz putrel döşeme ve bağlantıları görünmeyen prefabrike kirişlerden yapılmış döşeme diye ayrılır. Prefabrike beton döşemeler bazen T ve U şeklinde putrellerin yan yana yerleştirilmesiyle de yapılır. Bu putreller, enlemesine desteklenmiş eklerle birbirlerine bağlanır.

● *Döşeme kasnağı.* Döşeme kasnağının düzenlenmesinde, kirişlerin duvara dik veya paralel oluşuna göre iki durum ortaya çıkar. Birinci durumda ocağa rastlayan kirişler kesilir (bunlara *sallanan kirişler* de denir) ve uçları kasnak boyunduruğu denilen enlemesine bir parçaya birleştirilir. Kasnak boyunduruğu da, *döşeme kasnağı kirişleri* denilen kesilmemiş ilk kirişlere bağlanır. İkinci durumda ocağa rastlayan kiriş, bütün ateşlik (ocak küllüğü) boyunca kesilir.

● *Döşeme taşı.* Döşeme taşı yapımında en çok kullanılan malzemeler şunlardır: granit, mermer, arduvaz, şistler, sert seramik maddeler, lav, yapı harcı ve beton; kalıplanmış madenler (dökme demir), eritilip cam haline getirilmiş ve kalıba dökülmüş maddeler v.d.

● *Taş döşeme.* Taş döşemeler, toz halinde veya bucarta ile ezilmiş çimentodan, kalıplanmış çimento döşeme taşlarından, kum satıh üzerine yerleştirip harç içine gömülen döşeme taşlarından, granit döşeme taşlarından, dayanıklı tuğlalardan ve sunî kumtaşından yapılır. Bu malzemeler özellikle atelye, havuz, avlu, mahzen, bodrum, çamaşırhane ve mutfakların döşenmesinde kullanılır. Avluları, bina girişlerini, odaları, sarayların iç kısımlarını ve hattâ oldukça mütevazi binaları taşla döşemek her çağda ve aşağı yukarı her medenî ülkede uygulanmıştır. Romalılarda taş döşemeler genellikle değerli mermerlerden, granitten, porfirden yapılıyordu. Büyük boyutlu döşeme taşları, çoğunlukla mermer veya taştandır (küçük boylardaki döşeme karoları ise seramiktendir). Roma yollarının ünlü taş döşemeleri, genellikle şehirlerde veya şehir çevrelerinde, yol kavşaklarında ve toprağın çöküntülü kısımlarında, yolun en üst tabaksını meydana getirir. Bu döşeme, çokgen şekilli, bazen düzeltilmiş, çoğunlukla düzensiz büyük ve sert taş bloklardan veya daha küçük çapta taşlardan meydana gelir. Dinî ve sivil mimarîde, IX. yy.dan sonra gitgide terkedilen taş döşeme, XVI. ve XVII. yy.larda yeniden uygulanmağ başlandı. İtalyan sanatçılar, Fransa'da çok renkli ve gösterişli mermer döşemeler yaptılar: bunlardan Fontainebleau şatosunda, Florentin Bordoni'nin yaptığı (1642) Trinité şapeli sayılabilir. Çağımızda büyük ilerlemeler gösteren seramikten, briketten döşemeler ve

atta **dörtnal**

Foto. Neurdein (LAROUSSE)

parkeler, tamamıyle taş döşemelerin yerini almıştır.

◆ **Döşemeci** i. Döşeme yapan kimse. ‖ Kanape, koltuk gibi eşya satan kimse, koltukçu.

— Sine. Sanat yönetmeninin emrinde çalışan, bir filmin gerektirdiği bütün eşyayı araştıran, bulan ve bunları satın alıp, zamanında hazır bulunduran kimse. (ML)

DÖŞEMEALTI, Akdeniz bölgesinde (Antalya ili merkez ilçesi) bucak, 10 985 nüf.; 23 köy. —*Bucak merkezi* (*Yeniköy*), 1 441 nüf. Antalya ovasının kuzeyinde ve il merkezine 20 km uzaklıkta. Kırkgöz adı verilen tabiî kaynaklar, bucak merkezinin yakınındadır. (M)

DÖŞEMECİLİK i. Döşemecinin yaptığı iş. — Saraç. Bir otomobilin iç kısmına, onu süslemek ve daha rahat bir hale getirmek için, yapılan işlerin toplamı veya bir parça koyma işlemi. (M)

DÖŞEMEK geçl. ve geçz. f. (eşk. türk. *tüşemek*'ten). Bir yeri örtmek, kaplamak: *Kış bastırınca odayı halılarla döşedi.* ‖ Bir evi donatmak, eşyayı yerleştirmek: *Bir hane döşemek için birkaç arkadaş Büyükada'ya gittik* (H.R. Gürpınar). *Esk.* Tefriş etmek. ‖ Sermek, yaymak, dizmek: *Sonbahar ağaçların altına sarı yapraklar döşedi* (Halk. türküsü).

— Bayınd. *Taş döşemek*, bir taş tabakasıyle kaplamak: *Bir yola taş döşemek.*

— Dy. Hat döşemek, bir demiryolu hattını meydana getiren ray, travers, ray bağlama demiri gibi malzemeyi gerekli şekilde birbirine bağlamak ve hat boyunca yerleştirmek.

◆ **Döşeli** sıf. Döşenmiş olan: *Bütün duvar boyunca uzanan, üzerine halı döşeli alçak bir sedir* (Sabahattin Ali). *Eski ve seçme eşya ile döşeli, kibar bir salonda* (Y.Z. Ortaç). *Esk.* Mefruş.

— DEY. *Dayalı döşeli*. Bk. DAYAMAK (*dayalı*).

◆ **Döşetmek** ettrg. f. Döşemek, yaptırmak: *Odasını canı çektiği gibi döşetti.*

◆ **Döşeyici** i. ve sıf. Döşemek işini yapan usta. *Esk.* Tesisatçı. (ML)

DÖŞENMEK dönşl. f. (*döşemek*'ten *döşe-n-mek*). Döşemek eylemine konu olmak. Serilmek, yayılmak, döşeli duruma getirilmek: *Bu geniş oda baştan aşağıya eski şark eşyasıyle döşenmişti* (A.H. Tanpınar). ‖ Hastalanmak, yatağa düşmek: *Allah vermesin, kızı yataklara döşenmiş* (Ahmed Rasim). ‖ Kızılan kimseye küçük düşürücü sözler söylemek, azarlamak, sitem etmek: *Şu ihtiyar halimle kalktım geldim. Yoksa başkasına olsa gidemem! [...] diye döşendi* (Ahmed Rasim). ‖ Uzun uzun ve yererek yazmak: *Arzuhalci bütün basma kalıpları ile bir yazı döşemiş* (F.R. Atay). [M]

DÖŞYÜZGEÇLİLER çoğl. blş. i. Göğüs yüzgeçleri normal yerinde, ön karın yüzgeçleri döş kısmında bulunan, kılçık yüzgeçli kemikli balıklar takımı. (L)

DÖTER—, veya **DEUTER—,** yun. *deuteros*, ikinci kelimesinden alınan ve bazı kelimelerin başına getirilen önek. (L)

DÖTERANOMALİ i. (fr. *deutéranomalie*). Göz bilimi. Yeşil renk körlüğünün ilerlememiş şekli. (L)

DÖTERANOP sıf. (fr. *deutéranope*). Göz bilimi. Döteranopi (yeşil rengi görememe) hastalığına tutulmuş göz için kullanılan deyim: *Döteranop göz.* (L)

DÖTERANOPİ i. (fr. *deutéranopie*). Göz bilimi. Yeşil renk körlüğü. (L)

DÖTERO-ALBÜMOZ i. (fr. *deutero-albumose*). Biyol. Kim. Protitlerin tripsinle sindirimi sonucunda ortaya çıkan palipeptitlere eskiden verilen ad. (L)

DÖTERON i. Bk. DÖTON.

DÖTEROPATİ i. (fr. *deutéropathie*). Primer (esas) bir hastalıktan doğan ikinci derecedeki anormal durum. Meselâ grip komplikasyonları genellikle döteropatidir. Şöyle ki, grip virüsü vücudun direncini kırarak öbür hastalık yapıcı etmenlerin patojen etki kazanmasına yol açar. (L)

DÖTEROSKOPİ i. (fr. *deutéroscopie*). Psikiyatr. Hastanın kendini «çift» gördüğü sanrı. Kişiliğin ikiye bölünmesi gibi acı bir duygu ile birlikte meydana gelen sayıklama durumu.(L)

DÖTEROTOK sıf. (fr. *deutérotoque*). Biyol. Hem erkekte hem dişide görülebilen döllenmesiz üreme tipine denir. *Zt.* ARENOTOK, TELİTOK. (L)

DÖTERÜR i. (fr. *deutérure*). Kim. Döteryumun elementlerle verdiği bileşik: *Lityum döterür.* (L)

DÖTERYUM i. (fr. *deuterium*). Sembolü D = 2 olan hidrojen izotopu. (AĞIR HİDROJEN de denir.)

— ANSİKL. *Döteryum*'u, 1932 yılında amerikalı kimyacı Urey buldu. Hidrojenden iki kere daha yoğun, aynı kimyasal özellikleri gösteren, gaz halinde bir cisimdir. Ağır* suyun ayrıştırılmasından elde edilir. (L)

DÖTO—. Kim. Bk. DEUTO—.

DÖTOJEN sıf. (fr. *deutogène*). Jeol. Taş veya maden kırıntılarından meydana gelen. (*Eşanl.* DETRİTİK). [L]

DÖTOLESİT i. (fr. *deutolécithe*). Embriyon hücrelerinde biriken yedek besin maddesi. (L)

DÖTOMERİT i. (fr. *deutomérite*). Zool. Gregarinlerde gövdenin arka kısmı. (L)

DÖTON veya **DÖTERON** i. (yun. *deuteros*, İkinci'den fr. *deuton*). Çekirdek fiz. Döteryum veya ağır hidrojen atomunun çekirdeği. (Bir nötronla bir protonun birleşmesinden meydana gelen döton genellikle, atomların parçalanmasında dönüşüm aracılığı yapan parçacık olarak kullanılır.) [L]

DÖTONÖRON i. (fr. *deutoneurone*). Histol. Birinci nöron (protonöron) ile eklemleşerek sinir akımını çevreden merkeze doğru (duyusal ikinci nöron) veya merkezden çevreye doğru (hareket ikinci nöronu) ileten ikinci nörona verilen ad. (L)

DÖTOPLAZMA i. (fr. *deutoplasma*). Hücre bilimi ve embriyol. Yumurtanın sitoplazması içinde bulunan yedek maddeler veya vitellüs maddeleri. Bunlar bazen bütün sitoplazma içine dağılmış, bazen sadece yumurtanın bir kutbuna toplanmış küçük kürecikler halindedir. (Yumurtadaki besleyici vitellüse çoğu zaman *dötoplazma* adı verilir.) [L]

DÖVDÜ i. (*dövmek* veya *döğmek*'ten *döv-dü*). *Halk dili.* Tokmak. ‖ Keser, balta v.b. âletlerin vurmakta kullanılan küt yüzü. (M)

DÖVEÇ i. (*dövmek*'ten *döv-eç*). *Halk dili.* Ağaç havan. (M)

DÖVEN veya **DÖĞEN** i. (*dövmek* veya *döğmek*'ten *döv-en* veya *döğ-en*). Harmanda ekinlerin sap ve tanelerini ayırmakta kullanılan, at veya öküzlere çektirilen altı çakmaktaşlı kızak. ‖ El döveni, elle ekin dövmeğe yarayan ilkel araç. (Kayışla birbirine bağlı iki sap ile bir tokaçtan meydana gelir.)

— Ask. *Esk.* Bir çeşit silâh. (Döven'e benzediği için bu ad verilmiştir. Demirden bir sap ile ucunda çivili bir topuz bulunan uzun bir zincirden meydana gelir.) [ML]

DÖVİZ i. (fr. *devise*). İkt. Ülkeler arasında ödeme aracı olarak kullanılan her türlü değer (çekler, poliçeler v.b.). ‖ Yabancı ülke parası. ‖ *Teşm. yol.* Gösteri yapan topluluklarn, eylemlerinin amacını belirtmek için taşıdıkları pankartlar üzerindeki söz veya özdeyiş. ‖ *Döviz fiyatı* veya *kuru*, bir ülke parasının diğer ülke parasına göre fiyatı. (Bk. KUR.) ‖ *Döviz kıtlığı*, bir ülkenin ödemeler bilançosu açığının, birdenbire yapılan transferlerle kapatılmayarak, ticarî işlemlerden arta kalanla kapatılması. (Bu deyim, Amerikalıların *dolar shortage* sözüyle eşanlamda kullanılır.) ‖ *Döviz kontrol rejimi*, döviz alım satımının izne bağlandığı rejim. ‖ *Döviz piyasası*, yabancı ülkelere ait ödeme araçlarının alınıp satıldığı yer. ‖ *Değişken döviz kuru*, esnek döviz kuru, katlı döviz kuru. ‖ *Gayriresmî serbest döviz piyasası* veya *karaborsa döviz piyasası*, kanun dışı faaliyet gösteren döviz piyasası. ‖ *Serbest döviz piyasası* veya *rejimi*, döviz alım satımının serbest olduğu rejim.

— Huk. *Döviz kaçakçılığı*. Bk. KAÇAKÇILIK.

— ANSİKL. İkt. *Döviz* alım satımının yapıldığı piyasalar çeşitli aracılardan meydana gelir. Bunlar, bankalar, özellikle Merkez bankası ve Hazine gibi resmî kurumlar ve özel kişilerdir. Eğer piyasalarda dövizler serbestçe el değiştirirse döviz fiyatını arz talep ilişkileri belirler. Bu tür piyasalara genellikle gelişmiş batı ülkelerinde rastlanır. Ancak bu, resmî kurumların döviz fiyatını belirlemediği anlamına gelmez. Bilâkis resmî kurumlar döviz kurunu istikrar kazanması yönünde fiyatları dengelemek için gerekli her türlü müdahaleyi yapar. Nitekim İngiltere hazinesine veya İngiltere Merkez bankasına bağlı «Döviz istikrar fonu» ve A.B.D. Federal Reserv bankası, karşılıklı olarak sterlin ve doların fiyatlarını belirlemek için her bakımdan işe karışırlar. Ancak serbest piyasalarda döviz fiyatının belirlenmesinde, resmî kurumların yanı sıra özel kişilerin veya spekülatörlerin de etkili olduğu bir gerçektir. Bunlar, döviz arz ve talebi üzerinde yer ve zaman içinde etkili olmaya ve böylece fiyatların kendilerine elverişli seviyede kalmasına çalışırlar. (Bk. ARBİTRAJ, *vadeli* SATIŞ *piyasası.*) Öte yandan, dış ödemeler bilançosu sürekli açık veren az gelişmiş ülkeler ve sosyalist ülkeler devletin doğrudan doğruya döviz piyasasına karıştığı bir kontrollu döviz rejimi uygular. Döviz kontrol sistemi liberal iktisadın hâkim olduğu ülkelerde genellikle bir çöküntü döneminden sonra uygulanır. Nitekim Türkiye'de 1930 çöküntüsünden sonra, döviz işlemleri 22 şubat 1930 tarihli ve 1567 sayılı kanunla düzenlenerek, ticarî işlemler, okuma ve tedavi için gerekli döviz elde edilmesi devlet iznine bağlandı. Ayrıca bu kanunun dayanağını teşkil ettiği 13 sayılı kararname ile de, döviz kelimesinin hem senet hem nakit (para) ödeme aracı olduğu belirtildi. Türkiye'de döviz kontrol rejimi İkinci Dünya savaşı sonrası dönemdeki ödeme açıkları dolayısıyle yeniden uygulanmaktadır. Türk sisteminde döviz miktarı, hem ithalât hem de ihracata göre tespit edilir. Buna göre ithal mallarının ve ithal malları hizmetlerinin niteliği bir yandan gözönüne alınmakta, öte yandan ihraç malları ve bunların ortaya koyduğu hizmetlerde de vergi iade sistemi ve ihracat kredi ve faizlerinin aracılığıyle fiyat farklılaştırmasına başvurularak ihracat düzenlenmektedir. Türkiye'de, ithalâtta ülke sanayi ve tarımı için gerekli yatırım mallarına öncelik tanınmakta, tüketim malları ithali ise sınırlandırılmaktadır. Bu tedbirler sayesinde resmî kur 1 dolar = 15 T.L. olarak korunmaktadır. (Bk. KUR.) Ancak Türkiye'de 1970 devalüasyonundan önce gayri resmî serbest döviz piyasasında döviz kuru yaklaşık olarak 1 dolar = 14 T.L.sı idi. O zamanki 1 dolar = 9 T.L.sı olan resmî kur bu piyasada geçerli değildi. (→ Bibliyo.) [ML]

DÖVME veya **DÖĞME** i. (*dövmek* veya *döğmek*'ten *döv-me* veya *döğ-me*). Dövmek eylemi. ‖ Vücudun derisi üzerine iğne gibi sivri âletle çizilmek ve içine renk veren maddeler konulmak suretiyle yapılan çıkmaz resim veya yazı: *Kolları mavili kırmızılı dövmelerle doluydu* (K. Tahir). *Fatma'-*

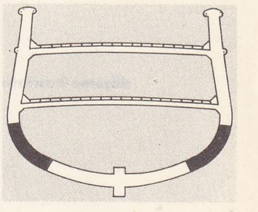

döşek başı postası (denizc.)

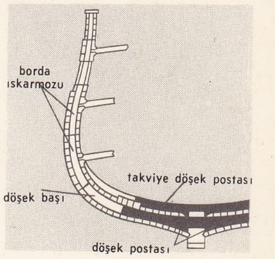

döşek postası (denizc.)

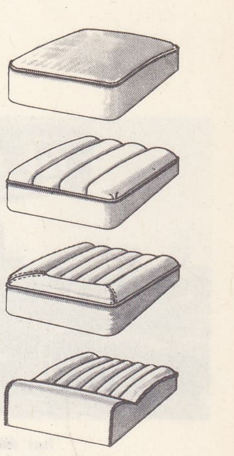

döşemecilik

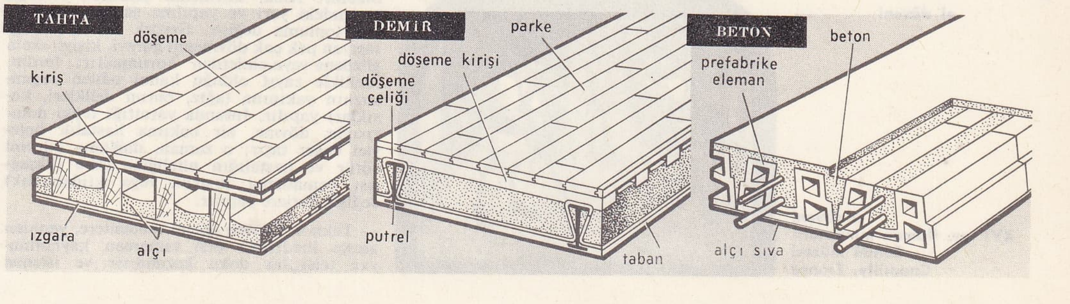

döşemeler (inş.)

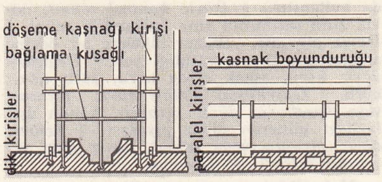

döşeme kasnağı

nın burnunda, yanaklarında, bileklerinde dövmeden süsler vardı (R. N. Güntekin). [Bk. ANSİKL. *Etnogr* bölümü.] ‖ — Sıf. Kızgın halde iken dövülerek şekil verilmiş (madenî eşya), dökme: *Dövme bakırdan, geniş kafesli camlarından her iki merdivenden inip çıkanlar görülecekti* (A. H. Tanpınar). ‖ Dövülerek yapılan: *Dövme dondurma.*

— Ask. denizc. *Dövme planı,* bir gemide çeşitli topların dövme kesimlerini gösteren plan. (Uçaksavar topçuluğunda, yatay dövme planını dikey dövme planı tamamlar.)

— Ciltc. Cildi düzleştirmek ve sıkı bir kütle haline getirmek için çekiçle yapılan işlem.

— Deric. Bitkisel sepicilikte kundura tabanı yapılacak derilere sağlamlık vermek ve su geçirmez hale getirmek için yapılan dövme işlemi. (*Tokmaklama* da denir.) [Deriye *deri dövme çekici* adı verilen bir makineyle dövme işlemi uygulanır. Dövme yerine silindirden geçirme de uygulanabilir.]

— Eldivencilik. *Döğme muştası,* eldivencilikte düğme delikleri, işlemeler v.b. nin dövülmesinde kullanılan çoğunlukla armut ağacından yapılan araç.

— Kuyumc. *Altın dövmesi,* yalnız çekiç kullanarak altını yaprak haline getirme işlemi.

— Kürkçülük. Kürkleri temizlemek için, zayıf derilerin ister elle, ister makine ile dövülmesi.

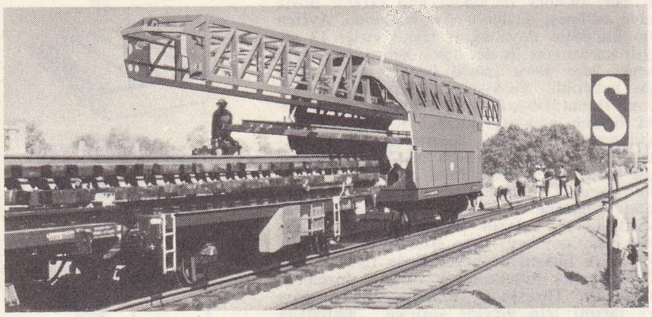

hat döşeme treni (dy.)

— Metalürji. *Dövme presi,* kor halindeki madeni makinenin kollarıyle döverek işleyen yatay pres.

— Miner. Delgi veya sonda ile vurma. ‖ Sondajların aksine, delginin gidip gelme hareketleriyle kuyunun dibini dövmesile yapılan delme usulü: *Dövme çok derin olmayan kuyularda bugün de uygulanmaktadır.*

— Seram. *Çamur dövme,* hamur yoğurma. (Porselen ve fayans yapımında homogen ve hava kabarcıksız olmasını sağlamak için çamurun uzun süre hızlı bir tempo ile dövülerek yoğurulması gerekir. Dövme işlemi elle veya bir aygıtla yapılır.)

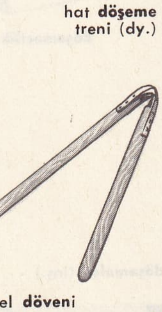

el döveni

el döveni
XVI. yy. flaman minyatürü
Condé müzesi
Chantilly, Fransa

— Teknol. Demir veya alaşıma (genellikle ısıtarak) çekiçle veya presle, belirli biçim, boy ve nitelik verme işlemi. (Bk. ANSİKL.) ‖ Kızdırılmış demirdeki gözeneklerin vurma veya sıkıştırma yoluyle giderilmesi. (Bu işte küçük tokmak çekiçler veya dövme makineleri kullanılır.) ‖ *Dövme bakırcılık,* dik açı yapacak şekilde birleştirilmiş saç veya bakır levhaları düzeltmek ve yüzeylerini düzleştirmek için elde, çekiçle yapılan işlem. ‖ *Hassas otomatik dövme,* madenî bir parçayı, sürekli darbeler altında işleme usulü. Bk. ANSİKL.

— Tekst. Dokuma hammaddelerinin tezgâha alınmadan önce, içlerinde bulunan toz, toprak ve yabancı maddelerden temizlenmesi için uygulanan işlem. ‖ İpek dokumacılığında kozaları sıcak suya batırarak üstlerindeki pamukçukları temizlemek ve içlerindeki ipeğin tamamen boşalmasını sağlamak üzere, bir fırça veya küçük bir süpürgeyle vurarak yapılan işlem. ‖ *Dövme çerçevesi,* sudan çıkan kumaşları döverek yıkamayı tamamlayan çarpma makinesinin, dörtgen şeklindeki döner parçası. ‖ *Dövme sırığı,* keten ve kendir gibi lifli bitkileri odun kısımlarından ayırmak için dövmeğe yarayan yassı tahta. ‖ *Dövme teknesi,* içine yerleştirilen kumaşların özel tokmaklarla dövüldüğü ağaç tekne.

— Tıp. *Gözün saydam tabakasına dövme yapılması,* göz lekelerini hafifletmek için yapılan küçük ameliyat.

— Zır. Tahılların, baklagillerin, yağlı bitkilerin veya başak, badıç ve keçiboynuzu tanelerini saplardan ayırmak için sapları dövmek işlemi: *Harman döveciyle dövme, mekanik dövme.* (Bk. ANSİKL.) ‖ Bir avuç tahılı duvara, döşeme taşına, tezgâha, tahta veya tabana vurarak tanelerin elde edilmesi. (En ilkel bir harman dövme tarzıdır.) Samanın bağ yapmak üzere yumuşatılması işi.
— Zootekn. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Etnogr. *Dövme,* cilt tarafından tamamen bertaraf edilemeyen bir boyanın, belirli bir şekilde, içderi düzeyine kadar işlenmesidir. İçderiye, bıçakla derin çizgiler çizip, yarıklara boya koymak, birbirine yakın delikler açmak (bir iğne veya dikenle) veya eskimoların kullandığı teknikle, deriyi iğneyle deldikten sonra, ise bulanmış bir ipliği deriye geçirmek yoluyle yapılabilir. En çok kullanılan boya, istir; bazen kavrulup toz haline getirilmiş kemik, çeşitli bitki özsuları, safran ve kına da kullanılır. Güherçile veya baruttan yapılmış karışımları yaraya yaydıktan sonra ateşleme yoluyle de dövme yapıldığı görülmüştür. Bu çeşit bir dövme, hiç bir zaman çıkmayacak bir yanık izi meydana getirir. Elde edilen renk, hemen her zaman, az veya çok koyu mavidir.

Dövme, hemen daima sihir niteliğine bürünen bir işlemdir. Toplumların çoğunda, dövme yapan kişilerin gizli güce sahip olduklarına inanılır. Dövmenin mevsimi de önemlidir. İlkbahar, izlerin iyi bir şekilde yerleşmesine elverişli mevsim olarak kabul edilir. Dövme, genellikle, kişinin erişkinliğe ulaşmış olduğunu ispatlamakla topluma giriş sınavı niteliği taşır.

Buna göre, dövme, salt süsleme amacı taşımaz; aynı zamanda belli bir cinsiyet, yaş, bir kasta veya bir gizli topluluğa veya herhangi bir gruba mensup olma işareti sayılabilir. Özellikle sihir niteliği; önleyici veya tedavi edici değeri için yapılır. Dövmenin bu çeşit görevlerinin hepsi, belli bir toplum tarafından kabul edilmiş olabilir. Ama, dövmenin şekilleri, tekniği, bedendeki yeri ve yapılma şartları toplumdan topluma değişir. Gerçek tılsım niteliği taşıyan pek çok dövmenin görevi, kişiyi «kem gözden» veya cinlerden korumaktır; ferdin, özellikle zayıf olduğu kabul edilen organlarının yakınına (ağız, burun delikleri, kasıklar) yapılır. İnsanda yarattığı tepki dolayısıyle, dövme, bir bakıma hastalık önleyici değer taşır; o zaman, dağlama ödevini görür ve hastalığın niteliğine göre (başağrısı, romatizma, kısırlık veya iktidarsızlık) değişik yerlere yapılır.

— Teknol. *Dövme* işlemi madenlere, yeniden ateşte kızdırılsa bile tamamen kaybolmayan telsi bir doku kazandırır ve islenen parçalara üstün nitelikler sağlar. Bu anlamda, haddeden geçirmek de bir dövme olarak nitelenebilir. Maden ve alaşımların cinsine göre dövme, ısıtmadan veya ısıtarak yapılır, her madene uygulanan en elverişli bir veya birçok ısı dereceleri vardır; bir madenin iyi dövülebilmesi için, esneklik sınırının az, genleşme niteliğinin ve darbeye karşı dayanıklılığının fazla olması gerekir. Maden ve alaşımların çoğu dövülebilir, ancak bu işlemde en çok kullanılanlar âdi ve özel çelikler, hafif ve bakırlı alaşımlardır. Dövmede iki ayrı işlem uygulanır: 1. şekil verme (çekme, sıkıştırma, yuvarlaklaştırma, delme, zımbalama, lehimleme), 2. istenilen niteliğ verme (tavlama, su verme, menevişleme ve durultma). Uzun süre, dövme yalnız demir eşyaya (parmaklık, kilit, sandık, zırh takım) veya avadanlıklara uygulandı ve özel araçlara ihtiyaç göstermedi. Bunun için de, gerçekten usta olan küçük zanaatkârların yaşattığı bir sanayi dalı niteliğini uzun süre korudu. Kullandıkları âletler, örs, çekiç, zımba, keski, kerpeten, çelik kalem gibi basit âletlerdi; çıraklık süresi ise uzun ve yorucuydu.

Bugün dövmecilikte, ısıtma için kömürlü veya mazotlu büyük fırınlar, dövme için presler, küçük veya orta büyüklükte parçaların işlemesinde ise büyük demirci çekiçleri (şahmerdan) kullanılır.

Dövmenin amaçlarından biri, madene üstün nitelik kazandırmaktır. Bu işlem için, ilk önce yeteri kadar kaynakla yapıştırma ve ısıtarak dövme ile iç bileşimi değiştirilir ve çoğunlukla dövme oranını, kullanacak olan teknisyenler tespit eder. Daha sonra, elverişli termik işlemler, aranan mekanik niteliklerin ısıtmadan (bazen de ısıtarak) elde edilmesini sağlar. Bunun için parçalar dövme işi süresince ve dövmeden sonra, yavaş soğutmayle bir veya birkaç kere tavlanır. Bu işlemler dikey veya yatay fırınlarda yapılır; su verme işlemi, su veya yağ teknelerinde veya serpme yoluyle uygulanır. İşlenen parçalar, sonradan meydana gelebilecek her türlü şekil değişikliğini önlemek için, durultulur ve dikkatle kontrol edilir. Mekanik niteliklerin kontrolundan başka, aşırı ses ve magnetoskopi ile, parçaya zarar vermeyecek kontrollar yapılır. Bu tarzda yapılan dövme işleri çeşitli sanayi dallarının ihtiyacını karşılayan yüksek kaliteli parçaların hazırlanmasını sağlar.

● *Hassas otomatik dövme*'de, bir *sıkıştırma kafası*'na tespit edilen işlenecek parça, üç veya dört *dövme çenesi*'nin devamlı vuruşlarına maruz kalır. Bazen *çekiç* de denilen bu dövme çeneleri, parçanın ekseni etrafında 120°'lik (veya 90°) bir alana yerleştirilir, ve dakikada 300 - 1 000 arası darbe halinde parça üzerine vurmağa başlar.

Bir çenenin maksimum dövme gücü, genellikle 100 ton'un üstündedir; bu güç eksantrik millerin mekanik etkisinden doğar. Çenelerin kinetik enerjisinden doğan etki ise önemsenmeyecek kadar küçüktür. Sıkıştırma kafası, kendi üzerinde dönmeksizin bir ötelenme hareketi yapıyorsa, kullanılan tezgâhın dört, üç veya iki çekiçli olmasına göre sırayle kare veya dikdörtgen, üçgen ve yassı biçimde dövülmüş parça elde edilir. Ayrıca, elde edilen parçanın yüzleri de tamamen çekiçlerin şekline benzer. Buna karşılık sıkıştırma kafası kendi üzerinde dönüyorsa, dövülmüş parça dönel silindir, koni veya küredir. Bütün dövme işlemi genellikle otomatik olarak yapılır. İşlenecek parçanın dönmesi ve dövme çenelerinin hareketi, elektrik motorlarıyle tahrik edilen mekanik sistemler aracılığıyle sağlanır. Parçanın eksen üzerinde ilerlemesi, doğrudan doğruya bir hidrolik kriko yardımıyle gerçekleştirilir. Dövülmüş parçaların son boyutlarını belirlemek için, büteler (eksenel yatak) ve kamalardan yararlanılır. Geri kalan büteler ve kamalar ise, parçanın hareket hızını ve yönünü değiştirerek dövme işlemine yön verir.

— Zır. Eskiden tahıl dövme işlemi döveçle yapılırdı: tahıl demetleri bir alana dizilerek çözülür, sırasıyle iki taraflı dövülürdü. Dövme işlemi başak demetlerini dibi çıkarılmış bir fıçının iç yüzüne veya dayanıklı bir tahtaya çarpmak suretiyle yapılırdı: Hayvanlara çiğneterek dövme yoluyle de taneler saplarından ayrılırdı. Daha

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

çabuk ve daha iktisadî olan dövme makinesinin kullanılmasından sonra bu usuller yavaş yavaş ortadan kalktı. Fasulye gibi baklagillerin dövülmesi işlemi saplar ve badıçlar kurutulduktan sonra genel olarak elle, kolaylıkla yapılır. Küçük taneli sert örteneklerle kaplı tahılgillerin (kaba yonca, yonca v.b.) dövme işlemi elle veya temizleme cihazlarının tamamlayıcısı olan makinelerle yapılır.

— Zootekn. *Dövme,* hayvanların; özellikle, sığır, koyun ve domuzların, tanınıp ayırt edilmesi için yapılır. Ucu dikenli bir kıskaç ile hayvanın kulağına bir numara veya herhangi bir ayırt edici işaret çizilir. Kullanılan özel mürekkep sayesinde hayvan üzerinde silinmez bir iz bırakılmasını sağlayan bu usul, açık renk mukozalı türlere uygulanabilir.

◆ **Dövmeci** i. Kullanılmadan önce dövülmesi gereken maden filizlerini veya diğer maddeleri döven işçi. ‖ Vücuda dövme yapan.

◆ **Dövmeli** sıf. Vücudunda dövmeler olan. (LM)

DÖVMEK veya **DÖĞMEK** geçl. f. (*esk.* türk. *tögmek*'ten). Bir yerini acıtmak için insan veya hayvana üst üste darbeler indirmek: *Kasaturasının tersiyle, İsmail'i bir iyice dövüp öyle gitti.* (Y.K. Karaosmanoğlu). *Canını çıkarıncaya kadar dövdüler* (Ömer Seyfeddin). ‖ Temizleme, ayrıştırma, karıştırma v.b. amaçlarla bir nesneye ya doğrudan doğruya veya âletle birçok defa vurmak: *Halı dövmek. Yumurta dövmek.* ‖ Toz veya küçük parçalar haline getirmek, öğütmek: *Yaram var, havanlar dövemez merhem* (N.F. Kısakürek). *Ceviz dövmek.* ‖ Ateşte yumuşatılmış madeni vura vura işlemek: *Demir dövmek.* ‖ Topa tutmak: *İngilizler karadan ve denizden en ağır toplarıyle üç gün Şeyh Ali Mantar'ın tepesini dövdüler* (F.R. Atay).

— ÇEŞ. DEY. *Dizini dövmek.* (Bk. DİZ.) ‖ *Havanda su dövmek,* boş yere çaba harcamak. — Ask. Savaş âletiyle, topla taarruz etmek: *Bir koçbaşı ile surları dövmek.* ‖ Bir yere ateşle ulaşacak durumda olmak: *Bir yol kavşağını, bir orman kenarını döven batarya.*

— Dil bil. Türkçede *ğ* ünsüzünün *v* olma eğilimi vardır. *Güğercin> güvercin, söğmek> sövmek* olduğu gibi *döğmek> dövmek* haline gelmiştir.

— Eczc. *Havanda dövmek,* değişik kıvamdaki maddeleri, tam bir karışım elde etmek için bir havanda, havan eliyle ezmek.

— El santl. *Keçe döğmek,* yünü döğerek keçe haline getirmek.

— Metalürji. Bir maden veya alaşıma, çekiçle vurarak veya bir presle sıkıştırarak belirli bir biçim, boyut ve nitelik kazandırmak: *Demir, altın, gümüş çubuklarını dövmek.* (Genellikle bu işlem, dövülecek maden veya alaşım sıcakken yapılır.) ‖ Dövülmüş bir parça üzerindeki derin çekiç izlerini hafif çekiç darbeleriyle düzeltmek. ‖ *Kurşun dövmek,* ağır şeylerle kurşuna vurmak. ‖ *Soğukta dövmek,* madeni ısıtmadan dövmek. (Genellikle *soğuk dövme* deyimi kullanılır.)

— Teknol. Bir kazanın üzerine, çekiçle, kabartma desen ve süsler yapmak.

— Tekst. Yüne tokmakla vurmak, tokaçlamak. ‖ Keten, kenevir veya jüt gibi gövde lifleri alınacak dokuma bitkilerini, demet halinde çürütüp kuruttuktan sonra, özel tokmaklarla vurarak odun kısımlarını kırmak, dağıtmak ve elyafı ayırmak. ‖ *Bir kumaşı dövmek,* kumaşın yüzeyini keçeleştirmek için, tahta tokmaklarla vurmak. (Bu işlem, dink makinelerinde otomatik olarak yapılır.)

◆ **Dövdürmek** ettrg. f. Dövmek işini yaptırmak: *Hacı'nın da onu döğdürdüğü olmuştur* (M.Ş. Esendal). *Yarın davul dövdürsün, pilâv, zerde döktürsün, Çanakkale'de savaş bitti, zafer bizimdir* (N. Araz).

◆ **Dövülmek** edilg. f. Dövmek eylemine konu olmak: *Köyün içinde birkaç kat davul sabahtan başladı gece yarılarına kadar dövüldü* (M.Ş. Esendal).

◆ **Dövülmüş** sıf. Dövmek eylemine konu olmuş: *Yol bile diyemiyeceğimiz bu dövülmüş kırmızı toprak genişliği...* (A. H. Tanpınar).

— Toprak. bil. Yağmur veya sürülerin dolaşmasıyle yüzeyinde pürtüklü yapısını kaybeden toprak için kullanılır. (ML)

DÖVÜLGEN sıf. (*dövülmek*'ten *döv-ü-l-gen*). *Yeni.* Çekiçle döverek biçim verilebilen ve kolaylıkla levha haline getirilebilen madenler için kullanılır: *Dövülgen maden.* (*Eşanl.* DÖVÜLEBİLİR.)

◆ **Dövülgenleştirme** i. Kırılgan ve sert olan beyaz dökme demiri dövülgen hale getirmek için uygulanan termik işlem (900°C'tan başlayıp 60 saat kadar süren uzun bir soğutma devresinin izlediği bir menevişlemeyle, sementiti [demir karbür] demir ve grafit halinde ayrıştırarak, dökme demirin çeliğin özelliklerine yakın özellikler kazanması sağlanabilir).

◆ **Dövülgenleştirmek** ettrg. f. Termik bir menevişleme işlemi uygulamak: *Beyaz dökme demir, uzun süren bir menevişlemeyle dövülgenleştirilir.*

◆ **Dövülgenlik** i. Dövülgen olan bir maddenin özelliği; dövülmeye elverişlilik: *Dövülgenlik, madenlerin özelliklerinden biridir.*

— ANSİKL. *Dövülgenlik,* tıpkı haddeden çekilebilme gibi, madenlerin şekil değişimi yoluyle işlenmelerini kolaylaştıran özelliklerden biridir. Haddeden çekilebilme özelliği madenin tel haline gelmesini, dövülgenlik ise madenin çekiç, pres gibi âletler yardımıyle levha haline gelebilme özelliğini gösterir. Madenler içinde dövülgenliği en fazla olan altındır: dövmekle, 1/10 000 mm kalınlığında levhalar haline getirilebilir. Madenlerin dövülgenliği sıcaklıkla artar (soğukta fazla dövülgen olmayan çinko, 100°C'a doğru ince levhalar haline gelebilme özelliğini kazanır ve tel çekmeye elverişli duruma gelir). Ayrıca demir, çelik ve dövülebilir alaşımlar gibi çok kullanılan madenler için, sıcaklık derecesini ayarlayarak, madene zarar vermeden yeterli dövülgenliği sağlamak mümkündür. (LM)

DÖVÜLMÜŞAVRATOTU blş. i. Sarılgan dallı otsu bitki. Boyu 2-3 m'yi bulur; meyvesi kırmızı üzümü andırır. Esmer renkteki kütüğü şalgam şeklindedir. *Dioscoreaceae* familyasından. (L)

DÖVÜNME i. Kederden, kendi kendini dövme, hayıflanma.

— Denizc. Dövünen suların kımıldanışı, yani suların içinde bulundukları yatağın kenarlarına aralıksız olarak çarpması.

— ANSİKL. Denizc. Büyük dalgalı sert havalarda dalgayı başa alarak giden bir gemi şiddetli baş-kıç vurur ve iki dalga arasındaki boşluğa bütün ağırlığı ile düşer. Bu olayın yarattığı bütün gemiyi titreten sarsıntıya *dövünme* denir. Bu durumda geminin baş tarafına çok yük bindiği için hırpalanır. (ML)

DÖVÜNMEK veya **DÖĞÜNMEK** dönşl. f. (*dövmek* veya *döğmek*'ten *döv-ü-n-mek* veya *döğ-ü-n-mek*). Kendi kendini dövmek: *Köroğlu der öğündüğüm / Taşlar alıp döğündüğüm* (Köroğlu). *Kadın bir gözyaşı selinde boğulur gibi ağlayıp dövünmeye başladı* (Sabahattin Ali). ‖ *Mec.* Çok üzülmek: *Ömrünün sonuna kadar dövünsen bu hayatın cefası tükenmez; kendine etmiş olursun* (Sabahattin Ali). *Farsçayı öğrenmediğime dövünür dururum* (N. Ataç).

— Denizc. Bir geminin baş bodoslamasının su üstünde kalan kısmı, özellikle baş-kıç vurma şiddetli ve geminin baş tarafı hafif olduğu zaman (az yüklü iken), denize çarparak gömülmesi olayı. (Dövünme etkisi, çok büyük bir yüzeye çarpan bir ağırlığın meydana getirdiği etkinin aynıdır.) [ML]

DÖVÜŞ veya **DÖĞÜŞ** i. (*dövmek* veya *döğmek*'ten *döv-ü-ş* veya *döğ-ü-ş*). Dövmek işi veya tarzı. ‖ Tokat, tekme, yumruk v.b. kavgası: *Dövüş biter bitmez iki yan da, ettiklerinden utanmış gibi susuverdiler* (N. Ataç).

— DEY. *Kör dövüşü,* kargaşalık. (M)

DÖVÜŞKEN veya **DÖĞÜŞKEN** sıf. (*Dövüşmek* veya *döğüşmek*'ten *döv-üş-ken* veya *döğ-ü-ş-ken*). Dövüşmeyi seven, iyi dövüşken olmak hali.

— Zool. Hemcinslerine karşı kavgacı, yüksek boylu, kasları kuvvetli kümes hayvanlarına verilen sıfat. (Dövüşkenlik, amatör horoz dövüştürücüleri tarafından iyice geliştirilmiştir. Dövüşken ırklar arasında, hint, malta, ingiliz ve belçika dövüşken horozları sayılabilir.)

◆ **Dövüşkenlik** veya **döğüşkenlik** i. Dövüşken olmak hali. (ML)

DÖVÜŞKEN kuş blş. i. Çulluğa yakın, siyah ve gri benekli esmer renkli kıyı kuşu. Üreme mevsiminde erkeklerinin başında iki yanlı tepelikler ve bir yakalık belirir; renkleri ise çok değişikliğe uğrar, esmer, siyah, beyaz kızılın türlü karışımları şeklinde belirir. Boyu 20-30 sm kadardır. Adını, çiftleşme mevsiminde erkeklerin, her yıl toplandıkları aynı alanlarda dişilerin önünde dövüşür gibi toplu gösterilere girişmelerinden alır. (İlmî adı *Pavonçella pugnax* Yağmurkuşugillerden.) [L]

DÖVÜŞMEK veya **DÖĞÜŞMEK** ortaklş. f. (*dövmek* veya *döğmek*'ten *döv-ü-ş-mek* veya *döğ-ü-ş-mek*). İki veya daha çok kişi karşılıklı birbirini dövmek, birbiriyle kavga etmek: *«Niçin dövüşüyorsunuz?» diye sormuş, çocuklar da «Şuradan ceviz topladık. Pay edemiyoruz» demişler* (Ömer Seyfeddin). *Bilmiyorum, ne kadar onunla dövüşmüşüm* (F.N. Çamlıbel). ‖ Savaşmak, harp etmek: *Balkan harbinde cephe cephe döğüşmüştü* (Y.Z. Ortaç). *Askerlerimiz, son istilâ neferini İzmir rıhtımından denize atıncaya kadar, dövüştüklerinin hepsinden daha kahraman kaldı* (F.R. Atay).

◆ **Dövüştürmek** veya **döğüştürmek** ettrg. f. Dövüşmesine yol açmak: *Horozları dövüştürmek.* (M)

D.P., Demokrat partinin rumuzu. Bk. DEMOKRAT PARTİ. (M)

Dr, DOKTOR'un kısaltılmış şekli. (M)

DRA i. (halk. lat. *drappus*'tan fr. *drap*). Saf yünden veya pamuk, sentetik ve yapma liflerle karışık sert kumaş. (L)

DRAA veya **DRA** (VAD), Kuzeybatı Afrika'da ırmak. Fas'ta, Merkezî Yüksek Atlas'ların eteğinde, İmini ırmağıyle (Uarzazat ırmağının devamı) Dades'in birleşmesinden doğar; yaklş. 1 000 km. Anti-Atlas'larla Cebel-Beni'yi kuzeybatıdan güneydoğuya doğru aşar, Batı Anti-Atlas'ları Doğu Anti-Atlaslardan ayırır. Bir dirsek yaptıktan sonra batıya doğru akar. Taşkınları, buharlaşma ve sızma sebebiyle bu dirseği hiç bir zaman aşmaz, Maider'de yayılır, okyanus'a ulaştığı pek nadirdir. Nehir, taşkınlar sırasında sular altında kalan alüvyonlu topraklardaki ekim bölgelerine ve birçok vahaya hayat verir. (L)

DRABA i. Sarı veya mavi çiçekli, genellikle çok küçük otsu bitki. Dağlık bölgelerde kayalıklarda yetişir. (Turpgillerden.) (L)

DRAC, Kuzey Alplerinde sel suyu. İsère nehrinin kolu (sol kıyı), Grenoble'ün 4 km aşağısında bu nehirle birleşir; 150 km.

dövmeler

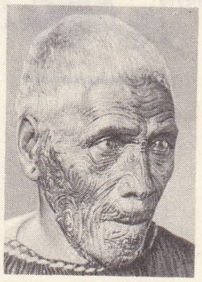

Maori (Yeni Zelanda)

Suriyeli bedevî

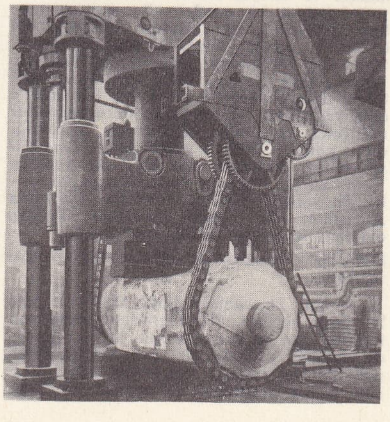

büyük bir parçanın dövmesi

Foto. Musée de l'Homme, Skoda (LAROUSSE)

dövülmüşavratotu

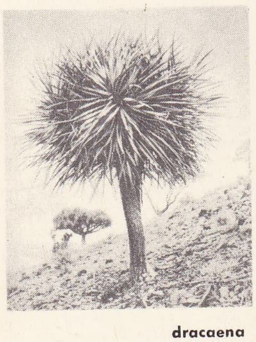
dracaena

Champaur'dan inerken, «Alpler arasındaki» dar vâdinin sularını toplar. (L)

DRACAENA i. («dişi ejderha» anlamında lat. k.). Zool. Tropik Amerika kertenkelesi, 80 sm uzunluğunda, zeytin karası renginde, böğürleri açık benekli, başı siyah benli, karnı sarımtırak renkte beyaz benekli büyük bir hayvandır. (Ormanlarda yaşar, ağaçlara tırmanır, kuş yumurtalarıyle, küçük hayvanlarla v.b. beslenir. İlmî adı *Dracaena Guyanensis. Tegidae* familyasından.)

— Bot. Dünyanın sıcak bölgelerinde yetişen zambak cinsi.

— ANSİKL. Bot. *Dracaena*'nın görünüşü türden türe değişir. Gövdesi basit veya dallı tek gövde halinde, yere yakın veya ağacımsı olur. Bu gibi hallerde bitkinin çapı çok büyür, bazen aynı çotuktan çıkan birçok gövde birden gelişir. Yapraklar mızrak gibi ve tüysüz olan sapların tepesinde toplu olarak bulunur. Çiçekleri sapların ucunda basit veya dallı salkım biçimindedir. Kırk kadar türü bilinir; en iyi bilinenleri *Dracaena draco, D. fragrans, D. umbraculifera* v.b.dir.

Dracaena draco'nun görünüşü palmiyeyi andırır: çok yavaş büyümesine rağmen sonunda devasa bir bitki olabilir. Önce yalın olan gövdesi daha sonra çok düzgün dikotomi göstererek dallanır. Ana gövde ile her dalın ucunda paralel damarlı, düzgün kenarlı, yassı ve etli yaprak demetleri bulunur. Kanarya adalarında yetişen dracaena, büyüklükte baobab ağaçlarıyle yarışır. Ünlü örneği, Teneriffe tepesinin eteğinde, Orotava vâdisinde bulunan *dev dracaena*'dır. Bazı dracaena türlerinin kabuğundan ejder-kanı denen bir çeşit zamk akar; bu zamk kuruyunca kan rengini alır ve ezilgen bir nitelik kazanır. (L)

DRACH (Jules), fransız matematikçisi (Sainte-Marie-aux Mines 1871-Cavalaire-sur-Mer 1949). Clermont, Lille, Poitiers, Toulouse ve 1913'te Sorbonne'da profesör, Paris fen fakültesinin çeşitli kürsülerinde görev aldı. Bilimsel kariyeri boyunca ve karşısına çıkan çeşitli engellere rağmen, ünlü Galois kuramını matematik problemlerine uygulamağa çalıştı. Fakat en büyük başarısı cebirde indirgenmezlik kavramını ortaya atmış olmasıdır. Düşüncelerini çeşitli mekanik fizik problemlerine de uygulamağa çalıştı. (L)

DRACHEN [drahen] i. (alm. *drachenballon*, uçurtma'nın kısaltılmışı). Alman icadı gözetleme balonu. (Birinci Dünya savaşında kullanılan bu balon, bir sucuk biçiminde olduğu için, rüzgâr düzlemi içinde bir yelkovan gibi yönelebiliyordu.) [L]

DRACHENFELS («Canavar kayası»), Almanya'da tepe (325 m). Ren'in sağ kıyısında, Bonn'un yukarısındaki Siebengebirge'ye (Yedi Dağlar) bağlıdır. Sarp bir volkanik yığınaktır. Efsaneye göre, Siegfried'i öldüren canavarın yuvası buradadır. (L)

DRACHMA i. Aşağı yukarı 3, 411 gram olan, eski roma ağırlık ölçüsü. (L)

DRACHMANN (Holger), danimarkalı yazar (Kopenhag 1846-Hornbaek, Sjaelland 1908). Sosyal ve demokratik eğilimleriyle Brandes'in natüralizmine kapıldıysa da, bir romantik ve bireyci olarak kaldı. Bütün hayatı boyunca bir yandan aile, yurt ve toplum meseleleri, öte yandan romantik özlemler ve sanatçı duyarlığı arasında bocalayan ikili bir tutumu oldu. Birçok lirik şiir kitabı (*Digte* [Şiirler], 1872) yayımladı; bunlarda Enternasyonal'e ve Paris komününe olan yakınlığını dile getirdi. Sonra, arada bir milliyetçi ve tutucu düşünceleri yücelttiği oldu; nihayet, 1892'de yayımladığı *Unge Viser* (Genç Şarkılar) adlı eseri ile yeniden burjuvazi ile ilişkisini kesti. Ayrıca romanlar da yazdı: özellikle *Forskevet* (Şeytanla Anlaşma) adlı romanı önemlidir. Tiyatro oyunları ve gezi notları da vardır. (L)

DRACO i. Malezya'da ağaçta yaşayan agama türü.

— ANSİKL. *Draco*'ların boyu hiç bir zaman 20 sm'yi geçmez. Uzun gövdeli sevimli bir hayvan olan bu kertenkelenin her iki yanında paraşüt şeklinde bir deri parçası bulunur; hayvan istediği zaman bu deri parçasını, üzerinde bulunan kaburgalar yardımıyle toplayabilir. Draco bunlar sayesinde havalanarak 20 m ileri sıçrayabilir.

Draco ağaçlarda yaşar, böcekle beslenir. Rengi külrengi, sarı ve yeşilimsi olduğundan yapraklar arasında kolayca saklanabilir. Draco'ların en yaygını Cava, Sumatra ve Borneo'da yaşayan uçan draco'dur (Draco volans). [Agamagillerden.] (L)

DRACO, Ejderha* takımyıldızının latince adı. (Kısaltılmışı: DRA). [L]

DRACOCEPHALUM i. Çimenliklerde yetişen, büyük mavi çiçekli bitki. (Ballıbabagillerden.)

— ANSİKL. *Draccocephalum Moldavia* bahçelerde yetiştirilen hoş kokulu bir bitkidir. Bunun yapraklarından yapılan çay, yaraları iyileştirici ve kalp kuvvetlendirici ilâç olarak kullanılır. (L)

DRACONARİUS i. (lat. k.). Esk. Rom. *Dragon* denilen bayrağı taşıyan roma askeri. (L)

DRACONTİUM i. Köksapları etli ve nişastalı, uzun ömürlü ot. Amerika'da yetişir; *amorphophallus*'a yakındır. Yapraklarının güzelliğinden dolayı sıcak limonluklarda yetiştirilir. (Yılanyastığıgillerden.) [L]

DRACUNCULUS i. İnsanda asalak yaşayan ipsi solucan. (Ara konağı bir tepegözdür. *Flariidae* familyasından.) [L]

DRAÇ veya **DURRES,** ital. **Durazzo,** Eskiçağda **Dyrrachium,** Orta Arnavutluk'ta şehir ve liman. 14 000 nüf. Bu petrol limanı ülkenin bellibaşlı sanayi merkezlerinden biridir. Gıda sanayii. Tütün imalâtı. Draç, 1915'te Tiran yoluyle Arnavutluk'tan çekilen Petar I kumandasındaki 60 000 sırp askerine sığınak olmuştur. (Bk. SIRBİSTAN SEFERİ). [L]

DRAESEKE (Felix August), alman müzikçisi (Coburg 1835-Dresden 1913). F. Liszt ve R. Wagner'in kurduğu Neudeutscher müzik okuluna katıldı. İki opera, üç oratoryo, dört senfoni, üç uvertür, keman, viyolonsel ve piyano konçertoları v.b. besteledi. (L)

DRAFT i. (ing. *draft* veya *draught*). Denizc. Gemi kazanlarında yanmayı sağlayan hava akımı. ‖ Bir geminin çektiği su. (M)

DRAG i. (ing. *to drag*, çekmek, sürüklemek'ten). Sürek avı gibi bir koşu. (Burada hayvanı, atına bağlanmış bir tilki derisini sürükleyerek, köpeklere yol çizen bir atlı temsil eder.) ‖ Kadınların bu tür yarışları takip ettiği posta arabası. *Teşm. yol.* Halk hizmetinde olmayan her türlü posta arabası. ‖ *Drag'lar günü,* Auteuil'de *Büyük ödül* gününden bir önceki cuma günü yapılan spor toplantısı. (Bu toplantı gününe drag'larla gelmek gelenek olduğu için bu ad verilmiştir.) [L]

DRAGA, Sırbistan kraliçesi (Gorniji Milanovac 1867-Belgrad 1903). Milan Obrenoviç'in bir silâh arkadaşının torunu. Çok genç yaşta çek mühendisi Masin ile evlendi. İki yıl sonra dul kaldı, 1892'de Kraliçe Natalie'nin nedimesi oldu. Kraliçe ile birlikte Paris'e gitti, orada bulunan genç kral Aleksander Biarritz de Draga'ya âşık oldu. Bunun üzerine kraliçe Natalie Draga'yı yanından kovdu, o da Belgrad'a döndü. Aleksander, Draga'dan çok genç olmasına rağmen onunla evlendi (1900). Fakat Draga bütün nefretleri üzerine çekti ve bir askerî ayaklanmada kral ve Abrenoviç ailesinden birçok kişiyle birlikte, Belgrad'daki kral sarayında öldürüldü (1903). [L]

DRAGAŞANİ, Romanya'da şehir, Oltenia'da (Piteşti bölgesi), Olt vâdisinde, 9 700 nüf. Köylü pazarı. (L)

DRAGHİ (Antonio), italyan bestecisi (Rimini 1635-Viyana 1700). 1658'de Viyana'da Ferdinand III' ün dul eşi Eleonore de Gonzague'ın hizmetine girdi, 1668'de «müzikli tiyatro» yönetmenliğine atandı. Viyana sarayının baş bestecisi oldu, birçok güzel eser besteledi. Bunların arasında 40 oratoryo, 170 opera, seranatlar vardır. (L)

DRAGLİNE [dreglayn] i. (ing. *drag*, tarak ve *line*, kablo'dan). Kablolarla çekilen kepçeler aracılığıyle toprağı kazmak için kullanılan toprak düzeltme aracı.

— ANSİKL. *Dragline,* bir veya birkaç kazıcı kepçeden meydana gelmiştir. Bu kepçeler, bir kaldırma ve bir çekme kasnağı taşıyan bir çıkrığın yürüttüğü kablolarla hareket eder. Araç mesafeleri 50-350 m arasında değişen toprağa tespit edilmiş madenî kuleler arasında veya bir direk ile sabit yahut hareketli bir «tespit yeri» arasında çalışır. Kazma sırasında, çıkrık, kepçelerin toprağa değme açısını belirlemek için, kabloların gerginliklerini ayarlar. Dragline'lerin palet veya paten üzerinde hareket eden çeşitleri de vardır. Bu araçlar yumuşak topraklardaki kazılarda, temellerde, kanal, hark ve yarma açmada, taş ocaklarından veya nehirlerden kum ve çakıl çıkarmada kullanılır. (L)

DRAGO (Luis Maria), ispanyol asıllı arjantinli devlet adamı (Buenos Aires 1859-ay.y. 1921). Avukatlıktan hâkimliğe geçti. *La Bestia de Rapia* (Yırtıcı Hayvan) adlı eserinde, adam öldüren insanın sorumlu tutulamayacağını ileri sürdü. 1902'de dışişleri bakanı oldu, Washington hükûmetine 29 aralık 1902 tarihli ünlü notayı kaleme aldı. (L)

Drago doktrini, Luis Drago'nun ileri sürdüğü doktrin. İngiltere, Almanya ve İtalya'nın Venezuella'ya karşı aldıkları askerî tedbirler üzerine Arjantin cumhuriyeti dışişleri bakanı Luis Drago, 29 aralık 1902'de, Amerika Birleşik devletlerine bir nota gönderdi. Bu notada, ödenmemiş borçları bahane ederek, Avrupalıların, Amerika'da topraklarını genişletmelerinin veya herhangi bir müdahalede bulunmalarının söz konusu olamayacağını belirtti.

La Haye konferansında tartışılan bu doktrin, ancak önemli sınırlamalar yapılarak kabul edildi (Porter kararı, 1907). [L]

DRAGOMAN i. (ital. *dragomanno*'dan). *Esk.* Tercüman, dilmaç. (Osmanlı imparatorluğunda Tanzimat'tan önce tercüman yerine bu söz kullanılırdı.) [M]

DRAGOMANOV (Mihail Petroviç), ukraynalı yazar ve siyaset adamı (Gadiaç, Poltava 1841-Sofya 1895). Kiev üniversitesinde tarih profesörü oldu. 1876'da, demokratik eğilimler gösterdiği ve Ukrayna milliyetçiliğini savunduğu için bu görevinden alındı. Cenevre'ye yerleşti. 1878'de, Cenevre'de, öteki yurttaşlarıyle birlikte toplumcu eğilimli ilk Ukrayna millî dergisini (*Hromada*) yayımladı. 1889'da Sofya üniversitesinde kendisine bir kürsü verildi. Eserleri; *Tarihî Polonya ve Moskova Demokrasisi* (1882); *Ukrayna Halkının Siyasî Şarkıları* (1883-1885) v.b. (L)

DRAGOMİRESCU (Mihail), rumen tenkitcisi (doğ. 1868 - Bükreş 1942). Bükreş üniversitesi edebî estetik profesörü. Yeni bir edebî tenkit okulunun kurucusu. Tenkide plastik sanatlarla müziğin anlatım yolunu getirdi. Yargılarında, yazarın hayatına, kişiliğine ve çağına önem vermeksizin yalnız eseri ele alarak değerlendirdi. 1907'de *Convorbiri Critice* (Tenkit Söylevleri) adlı dergiyi çıkarmağa başladı. Başlıca eserleri *Critica Ştiintifica şi Eminescu* (Eminescu'nun İlmî Tenkidi) [1895]; *Critica Dramatica* (Tiyatro Tenkidi) [1904]; *Dramaturgia Romana* (Rumen Tiyatro Yazarlığı) [1905]; *Teoria Poeziei cu Aplicare la Literatura Romana* (Rumen Edebiyatında Uygulamalı Şiir Nazariyesi) [1906]; *Stiinta Literaturii* (Edebiyat Bilimi) [1926]; *Dela Misticism a la Rationalism* (Mistisizmden Rasyonalizme) [1926]; deneme ve tenkitlerini biraraya getiren *Critice* (Tenkitler) [1927-1928]. (L)

DRAGOMİROV (Mihail İvanoviç), rus generali (Konotop 1830-ay.y. 1905). Rus Harp okulunda öğretmenlik yaptı, 1878-1889 arasında bu okulun müdürü oldu. Türk-Rus savaşında (1877-1878) yararlık gösterdi; 1889-1898 arasında Kiev bölgesine kumanda etti. İmparatorun emir subayı olarak Fransa ve fransız genelkurmayı ile ilişkiler kurdu; ama silâh gücüne değer vermediğinden mitralyözün rus ordusuna sokulmasına karşı çıktı. Birçok eser yazdı: «*Savaş Yönetiminin Esasları*» (1889); «*Fransız Askeri*» (1897); «*Jeanne d'Arc*» (1899) v.b. (L)

DRAGON i. (yun. *drakon*> lat. *draco*'dan fr. k.). Genellikle, aslan pençeli, ka-

Foto. LAROUSSE

natlı ve yılan kuyruklu efsanevî hayvan. Bk. EJDERHA.

— Ask. tar. Fransız ordusunda atlı veya yaya olarak savaşan asker. Bk. ANSİKL.

— Denizc. Tekneli ve markoni şalupalı monotip yarış yatı. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dragon yelkeni*, üçgen biçiminde ilâve yelken.

— Sil. XVI. yy. sonuna kadar kullanılmış olan bir cins kulevrin topu.

— ANSİKL. Ask. tar. 1554'te Fransa'da Brissac mareşali tarafından kurulmuş olan askerî sınıf. O tarihten beri birçok değişiklik geçiren *dragon* alayları, 1928'den itibaren, bindirilmiş *dragon* taburları 1945'ten sonra da zırhlı birlikler haline getirildi.

— Denizc. Dragon, ilk şekliyle, kol gemisi olarak da kullanılacak şekilde düzenlenmişti ve içinde iki kuşetli, kapalı bir tayfa kamarası vardı; bu bakımdan, lepuin'e benzerdi. Çok ince biçimi olan dragon denize çok dayanıklı ve yelkenle çok yollu olduğu için yarış yatı olarak çok beğenilmiş ve büyük bir hızla gelişmiştir. Boyutları: uzunluğu 8,90 m; genişliği, 1,96 m; su içi derinliği, 1,20 m; tonilatosu 1,850 kg; yelken yüzeyi 25 m². (LM)

Dragon, Carnot çevrimine göre, verimi yükseltme imkânlarını araştırmak için Avrupa Nükleer Enerji (çekirdek enerjisi) ajansı'nın önayak olmasıyle İngiltere'nin güneyinde, Winfrith Heath'de kurulan ve çok yüksek sıcaklıkta çalışan tecrübe reaktörü. Tam gücü ile (20 MW) 1967'den beri çalışan bu reaktörde yakıt olarak çok zenginleştirilmiş uranyum, yavaşlatıcı (moderatör) olarak da grafit kullanılır. (L)

DRAGONAD i. (fr. *dragonnades*). Louis XIV devrinde protestanlara uygulanan bir baskı ve sindirme usülüne verilen ad.

— ANSİKL. Soylu veya imtiyazlı olmayan her kişinin evinde, Dragon sınıfı askerleri barındırma mükellefiyeti, Louvois'nın desteklemesiyle, protestanlara yüklendi. Bu tedbirin amacı, protestanların Katolikliğe dönmesini sağlamaktı. Poitou krallık müfettişi Marillac, 1681'de, bunu sistemli bir şekilde uyguladı. Meselâ, bir kişiye yirmi dragon gönderiliyordu. Hattâ Poitiers'li bir kadının evine bir bölükten fazla asker yerleştirilmişti. Bu asker kalabalığının keyfî davranışları hükûmetçe önlenecek yerde destekleniyordu. Bunlar ev sahibi tarafından yedirilip içirilirdi. Bu baskı sonunda *çizmeli misyonerler,* birkaç ay içinde, 38 000 kişinin Katolikliğe «dönmesini» sağladılar. Louis XIV'ün tereddütlerini bertaraf etmesini bilen Louvois, 1685 yılında *dragonad*'ları bütün Fransa'ya yaydı. Marillac, Bâville ve Foucault'un krallık müfettişi oldukları Poitou, Languedoc ve Béarn bu baskının en fazla acısını çeken bölgeler oldu. (L)

DRAGONERA, Balear takımadalarında küçük ada, Majorca'nın batısında. (L)

DRAGONETTİ (Luigi, marki), italyan yazarı ve siyaset adamı (Aquila 1791-ay.y. 1871). Siyaset hayatı 1820'deki İki-Sicilya devrimi hareketiyle başladı; milletvekili seçildi, 1821'den sonra da mutlakiyetçilerin ağır saldırılarına uğradı, birçok defa hapsedildi ve siyaset alanından uzaklaştırıldı. 1848 devriminden sonra yeniden ortaya çıktı; Troya kabinesinde dışişleri bakanı oldu. Yeni bir siyasî değişiklik sonucunda ikinci defa sürgün edildi; bu sürgün İki-Sicilya Bourbon'larının (1860) düşüşüne kadar devam etti, 1861'de krallık senatörü oldu. (L)

DRAGONİ (Giovanni Andrea), italyan bestecisi (Mendola 1540'a doğr. - Roma 1598). Palestrina'nın öğrencisi. 1576'da San Giovanni in Laterano kilisesine koro başı oldu. Beş ve altı sesli madrigaller, üç ve beş sesli motet'ler, beş sesli dans şarkıları, sekiz sesli *Benedictus*'lar ve missa'lar v.b. besteledi. (L)

DRAGOSLAV (İon), rumen yazarı, asıl adı İon İvancius (Falticeni 1880-ay.y. 1929). Büyük bir üslûpçudur. Özellikle halk karakterlerini anlatmakta ustalık gösterdi. Kır hayatını ve doğduğu şehrin halk mahallelerindeki yaşayışını konu alan hikâyeler, masallar yayımladı. Başlıca eserleri: *Facerea Lumii* (Dünyanın Yaratılışı) [1908]; *La Han la Ulcele Trei* (Üç Fincan Lokantasında) [1908]; *Povestea Caplariel* (Çocuk Hikâyeleri) [1909]; *Povestiri Alese* (Seçilmiş Hikâyeler) [1910]; *Povesti de Craciun* (Noel Masalları) [1914]; *Nuvele și Povestiri* (Masallar ve Hikâyeler) [1924]. (L)

DRAGOŞ, ilk Boğdan prensi. 1352 - 1353 Yılları arasında hüküm sürdü. Transilvanya (Erdel) ve Maramureş (Marmaros) bölgelerinde hüküm süren soylu bir aileden gelmedir. Macar kralı Büyük Lajos tarafından ülkeyi Tatarlara karşı korumak için gönderildi. Osmanlıların Boğdan dedikleri Moldava prensliğinin kurucusu, Kuzey Transilvanya'lı Boğdan'dır. (L)

Dragstedt ameliyatı. Cerr. Mide ve oniki parmak bağırsağı ülserini tedavi etmek amacıyle, yemek borusunun alt kısmı hizasındaki iki akciğer-mide sinirinin kesilip çıkarılması. Adını amerikan cerrahı Lester Reynold Dragstedt'ten (doğ. 1893) almıştır. (L)

DRAGUİGANAN, Fransa'da Var idare bölgesinin merkezi, Paris'e 850 km, Aşağı Provence'ta; 16 000 nüf. Frejus piskoposlarının eski yazlık sarayında (XVIII. yy.) müze (Hodon'un yaptığı büst, Canova'nın yaptığı heykel). Ticaret merkezi (zeytin panayırı). Konfeksiyon. Ayakkabı fabrikası. (L)

DRAGUT, eskiden Avrupalıların Turgut Reis'e verdikleri ad. (M)

DRAGUTESCU (Eugen), Romanya'lı ressam (Yaş. 1914). Öğrenimini Bükreş ve Roma'da yaptı. İtalya'ya yerleşti. Desenlerinde çizgileri sinirlidir. Günlük hayatın çeşitli konularına kendi kişiliğini katmasını bilmiştir. (L)

DRAHANSKA VİSOCİNA, Çekoslovakya'da sıra tepeler. Moravya bölgesinde Olomour ve Brno havzalarını birbirinden ayırır; azamî yüks. 700 m. Bu dağ kütlesinin en ilgi çekici kesimi, içinde garip mağaralar bulunan Moravsky Kras adındaki küçük kalkerli yayladır. (L)

DRAHMİ i. (yun. *drakhme*'den). Eskiçağda, Yunanistan'da kullanılan gümüş para. (Özel olarak 4 gr'dan biraz ağır olan Eğriboz-Attike drahmisini belirtir. Fakat ağırlığı 4-6 gr arasında değişen başka drahmiler de vardır.) ‖ 100 Lepta'ya bölünen bugünkü Yunan para birimi (sembolü: DR).

— Metrol. Yaklaşık olarak 4,36 gr olan eski yunan ağırlık birimi. ‖ Paris marc'ının küçük birimlerinden gros'un ağırlığına eşit olan eski ağırlık ölçüsü (3,825 gr).

— ANSİKL. Nümism. *Drahmi* terimi, yunan topraklarında birbirinden çok farklı tartı sistemlerine göre basılan paraları belirtir: 1. *Aigina drahmisi,* Aigina adasında basılmıştır, ağırlığı 5,970 gr ile 6 gr arasındadır; 2. *Fenike drahmisi,* ağırlığı 3,500 veya 3,250 gr'dır; 3. *Asya drahmisi,* ağırlığı 3,250 gr'dır; Rodos ve Asya *kistophoros*'ları, bu drahminin katlarıdır; 4. *Attike drahmisi,* ağırlığı 4,250 gr'dır. Bu drahmi çoğu zaman, *Eğriboz drahmisi* ile karıştırılır, İskender'den sonra *aleksandreia* adını almıştır; 5. *Korinthos drahmisi,* ağırlığı 2,91 gr'dır; 6. *Babil drahmisi,* ağırlığı 5,440 - 5,500 gr arasındadır. Persler, imparatorluk devrinin gümüş parası yerine bunu kullandılar. (Bu ülkelerin de bazılarında buna *siglos* adı verilir); 7. *Olympos drahmisi,* Philippos'tan önce Makedonya para sistemine temel oldu. (Bu sistemdeki drahmi yaklaşık olarak, 4,880 gr'dır.) Drahmi'nin katları şunlardır: didrahmi (veya çift drahmi), tridrahmi (veya üç drahmi), tetradrahmi (veya dört drahmi) veya gümüş stater v.b. *Obolos,* drahminin altıda biri değerindeydi.

Arkeologlar ise şu ayrımı yaparlar: *Miletos drahmisi,* 1,76 gr, 3,53 gr, 5,29 gr, 7,06, 8,82 gr ağırlığında gümüş para; *Altın drahmi,* gümüş drahmi ağırlığındaki altın stater'in yarısı; nihayet *Aerea drahmisi,* gümüş drahminin altmışta birini temsil eden bakır drahmi. (L)

DRAHOMA i. (yun. *drakhoma*'dan). Hıristiyanlarda gelin tarafının damada götürdüğü mal veya para.

— ANSİKL. Avrupa ülkeleriyle Türkiye'deki Rum ve Ermeniler arasında, ailesinin kız evlâda ayırdığı *drahoma* bir işletmeyi yönetmek, sürdürmek, ailesine bağlı olmadan yaşıyabilmek amacıyle de verilir. Avusturya Medenî kanununda drahoma zorunlu kılınmış; İsviçre ve Alman Medenî kanunlarında kabul edilmemiştir. Ailenin kızlarına verdikleri drahoma genellikle damada geçer. Türkiye'deki geçerli usul *çeyiz**'dir (cihaz). [M]

DRAHOMİRA, Bohemya dükü Vratislav'ın karısı (öl. X.yy. ın ilk yarısı). Kocası hıristiyan olmakla beraber, kendisinin paganlığa çok bağlı kaldığı sanılmaktadır. Kral ailesinden birçok kişinin öldürülmesinden de onun sorumlu olduğu söylenir. (L)

DRAİS (Karl Friedrich), **von Saverbronn baronu,** ormancı ve mühendis (Karlsruhe, Baden 1785-ay.y. 1851). *Drezin* adıyle bilinen, bisiklete benzer taşıt aracını icat etti ve ilk modelini Paris'te Tivoli bahçesinde sergiledi. (L)

DRAJE i. (fr. *dragée*). Eczc. Şeker ile kaplanmış olan pilül veya komprime. (Draje şekli ile ilâçların tadı maskelenmiş olur ve böylece ilâçların daha kolaylıkla alınması sağlanır.)

— Şekercilik. Üzeri şekerle, daha çok da çikolata ile kaplanmış kuru yemiş. (LM)

DRAKE (Edwin Laurentine, colonel lakaplı), amerikan sanayicisi (Greenville, New York 1819-Bethlehem, Pennsylvania 1880). Bir çiftçinin oğlu. Gemici elbisesi satan bir mağazada çalıştı, trenlerde kondöktörlük yaptı. Tabiî halde madenî yağların bulunup bulunmadığını incelemek üzere Titusville'e (Pennsylvania) gönderilince aklına bir demir boruyu sonda olarak kullanmak suretiyle bir kuyu açmak geldi. Böylece, 1859'da ilk petrol sanayii işletmesini gerçekleştirdi. (L)

DRAKE (Friedrich), alman heykeltıraşı (Pyrmont 1805-Berlin 1882). Rauc'un öğrencisi. Özellikle çok büyük çapta, anıt şeklinde heykeller yaptı: *Justus Möser* (1844); *Prusyanın Sekiz İli* (1844); *Friedrich Welhelm III'ün İki Büstü.* 1870-1871 Fransız-Alman savaşından sonra, Bismarck'ın, von Moltke'nin, Ranke'nin büstlerini ve Philadelphia'da 9 m yüksekliğindeki Humboldt anıtını yaptı. Eserleri Anvers, Berlin, Bremen ve Hamburg müzelerindedir. (L)

DRAKE (sir Francis), Elizabeth çağının en ünlü ingiliz denizcisi (Tavistock yakınları, Devonshire 1540'a doğr.-Portobelo açıklarında 1596). Genç yaşta denizciliğe başladı, Hawkins'in emrinde, Karaib denizinde başarı gösterdi. 1570'te kraliçe Elizabeth kendisine düşman gemilerine karşı saldırıya geçmek için özel yetki verdi, bunun üzerine Drake İspanyol sömürgelerine karşı üç cüretli sefer düzenledi (1570-1572). İrlanda'da, Essex yönetiminde bir süre hizmet etti, sonra yolu üzerinde bulunan Şili ve Peru kıyılarını kırıp geçirdi. Sunda adalarına birçok defa uğrayarak, dünyayı denizden dolaşan ilk ingiliz olmak başarısını kazandı (1577-1583). İspanyolların prestostolarına rağmen, bu başarısından dolayı şövalyeliğe yükseltildi. 1585'te, İspanya'ya karşı savaşlar yeniden başlayınca, sir Francis Drake büyük bir düşman donanmasını yoketmek için Kadiz limanına bir akın yaptı (1581), Yenilmez armada'yı dağıtan bir filoya komuta etti. Yardımcısı Hawkins'in ölümü, birbirini kovalayan büyük başarısızlıklar sonunda üzüntüden hastalandı ve Amerika'ya yaptığı bir sefer sırasında öldü. (L)

DRAKE boğazı, Tierra del Fuego'yu Antarktika kıtasından (Graham arazisi) ayıran boğaz. (L)

DRAKENSBERG, Güney - Afrika cumhuriyetinde başlıca dağ kütlesi. Transvaal'de oğlak dönencesinden Kap ilinin güneyine kadar 1 100 km boyunca uzar. Güney Afrika yaylasının bu sarp kıyı bölgesi, Bosutolond'daki Thabantshonyana dağında 3 482 ve Mont-aux-Sources'da 3 350 m'ye erişmek-

Jules DRACH

asalağın embriyonu

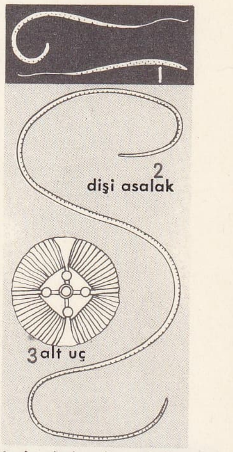

drakunkuloz hastalığını yapan Dracunculus Medinensis

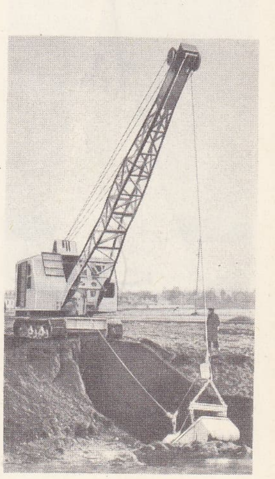

dragline

dragline

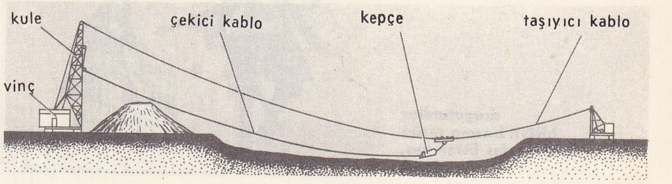

te olup uzun zaman yaylanın zirvesi sayılmıştır. Drakensberg, Transvaal ile Orange'ın yüksek yaylalarına doğru tatlı meyille alçalır, fakat kıyı bölgelerine bir dizi sarp basamaklarla iner. (L)

DRAKKAR, DRAKE veya **DREKİ** i. Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında iskandinav gemilerine verilen ad. (Bu ad genellikle geminin baş tarafını süsleyen ejderha'dan gelir.)

— ANSİKL. 1881'e kadar Viking gemileri üstüne kesin bilgimiz yoktu. Fakat bu tarihte, Sandefjord yakınında, Gokstad'da bir höyüğün altında geleneğe göre büyük şefin mezarı olarak kullanılan, bir *drakkar* bulundu. Bu gemi M.S. 700-1000 yıllarından kalma, meşe ağacından, oldukça sağlam, kullanışlı olarak yapılmış bir balina av gemisidir. Uzunluğu 24 m, genişliği 5,20 m, omurgası üzerindeki derinliği 1,80 m'dir. İki kenarında on altı kürek bulunur, su içinde kalan oylum 23 tonilatodur. Deniz için çok uygun olan bu gemilerle İskandinavlar Akdeniz'e kadar bütün Avrupa kıyılarını dolaşmışlardır. (L)

DRAKON, atinalı kanun koyucu (M. Ö. VII. yy. sonu). Ondan önce yazılı kanunlar olmadığı için halkın kaderi yasaları, kahramanlık çağının törelerine uygun olarak, kendi çıkarlarına göre yorumlayan soyluların (*eupatrides*) elindeydi. *Thesmothetes*'lerden (kanun hazırlamakla görevli atinalı altı yargıç) biri olarak, toplumda düzeni sağlayacak kanunlar yapmakla görevlendirildi. Koyduğu kanunlarla hükûmet şeklini değiştirmedi, koyduğu cezaların ağırlığıyle ün yaptı. Ama gene de bu kanunlar, ilkel kanunların barbarlığına göre, büyük bir ilerleme sayılır. Sözgelişi bu kanunlarla, iradesi dışında adam öldürmek cezalandırılmağa başlandı. Drakon özellikle, aileler arası kavgaları ve kan davalarını, devletin yargı gücünü kullanarak sona erdirmek için uğraştı. (L)

DRAKONİT i. (lat. *draco*, ejderha'dan fr. *draconite*). Esk. coğ. Eski tabiat bilginlerinin inancına göre, ejderhanın başında bulunan değerli taş. (L)

DRAKON Stratonikeia'lı, yunan gramercisi. (M. ö. II. yy.). Çeşitli gramer kitapları ve vezin üzerine birçok eser yazdı. Fakat Drakon'un eserlerinden bugüne hemen hemen hiç bir şey kalmamıştır. (L)

DRAKUNKULOZ i. (yun. *drakontion*, küçük ejderha > fr. *dracunculose*'dan). Asalak bilimi. Medine kurdunun (*Dracunculus Medinensis*) organizmada gelişmesinden ileri gelen hastalık.

— ANSİKL. *Drakunkuloz* deri altında ve çoğu zaman bacaklarda yerleşen ve sonunda yara halini alan urlarla belirir. Yerliler kurdun bir ucunu yaradan çıkararak bir değneğe sarar, değneği zaman zaman döndürmek suretiyle on beş gün içinde kurdun tamamını yaradan çıkarırlar. Kokainli ve süblimeli ilâçlar da iyi sonuç verir.

Bir Asya ve Afrika hastalığı olan drakunkuloz (Bombay bölgesinde insanların yüzde 10'unda bu hastalık vardır) Amerika'ya da sıçramıştır; Guyana ve Brezilya'da yaygındır.

Hastalıktan korunmanın yolu, kuyuları dezenfekte ederek, medine kurdunun arakonağı olan tepegözleri yok etmektir. (L)

DRALON i. Tekst. Almanya'da imal edilen akrilik sentetik elyaf veya devamlı iplik. Alman orlon'u. (L)

DRAM i. (yun. *drama*, eylem'den fr. *drame*). Acıklı veya şiddetli bir olayı canlandıran ve trajedi kadar yüceliği olmayan tiyatro oyunu. (Bk. ANSİKL.) || Bu olayın kendisi. || *Mec.* Acıklı olay; kişilerin hayatının tehlikeye girdiği sahneler dizisi: *Büyük bir siyasî dram.* || Kişileri birbirine düşüren feci olay veya olaylar dizisi: *Bir kıskançlık dramı.* || *Lirik dram,* antik yunan edebiyatında, korosu satirlerden meydana gelen, yarı facia, yarı gülünç tiyatro oyunu. (Bk. ANSİKL. ve KORO.) || *Romantik dram,* trajik ve komik unsurların karışımı olan tiyatro oyunu.

— DEY. (*Bir şeyi*) *Dram* (*facia*) *haline getirmek,* bir olaya aşırı önem veya vehamet atfetmek.

— Müz. *Müzikli dram,* genellikle opera dediğmiz türe İtalyanlarca verilen *dramma per musica* adının türkçedeki karşılığı. (*Stilo rappresentativo*'nun ortaya çıkmasıyle bu terim Floransa okulu üslûbundaki eserlere uygulandı.) || Günümüzde, estetiği R. Wagner estetiğine yaklaşan lirik eserlere bu ad verilir. (Aslında Wagner, külliyatında kullanılan [XI. cilt] bu *Musik-Drama* deyimini hoş karşılamamıştı.)

— Katolik dini. *Litürjik dram,* X. yüzyıldan itibaren resmî olmayarak katolik âyinleri içine alınan temsillere zamanımızda verilen ad. (Bk. MİSTER *oyunları.*)

— ANSİKL. Ed. *Dram,* uzun tarihi boyunca öyle çeşitli şekiller gösterir ki bu türü herhangi bir tanımlamanın çerçevesine sığdırmak imkânsızdır. Bununla beraber, diyebiliriz ki dram, tiyatronun devamlı ihtiyaçlarından birini, yani bir olayı, trajedi veya komedinin özel uslûpları içine girmeğe zorlamadan canlandırabilme ihtiyacını karşılamaktadır. Yunan tiyatrosunun başlangıcından itibaren trajedi ile komedi arasında melez bir tür olan *satirik dram* gelişmiştir. Yarışma şeklinde düzenlenen resmî temsiller için her şairin sunduğu trajedi üçlüsüne bir satirik dramın katılması gerekliydi; bu dramda, oyun kahramanının yanında birtakım geleneksel kişiler yer alırdı; bunlar, dithyrambos'un ilk şeklinden kalma kaba, maskaraca sahneler canlandıran silenos'lar, satir'ler ve bakkhe'lerdi. Tamamı günümüze ulaşabilen tek satirik dram, Euripides'in *Kyklops*'udur.

Latinlerce bilinmeyen dram, Ortaçağda, kutsal metinlerin sahneye uygulanması olan *litürjik dram,* özellikle de halkın hayal gücüyle dinî ilhamı bağdaştıran *mister oyunları* şeklinde yeniden ortaya çıktı.

XVII. yüzyılın romansı dramı, daha tutarlı bir üslûpta yazılan ve komik unsura da yer veren *traji-komedi*'dir; fakat klasik zevk kökleşerek edebî türlerin kesinlikle ayrılmasına yol açtıktan sonra bu tür ortadan kalktı.

Aynı tarihlerde İspanya'da Calderon'un *kutsal dram*'ının yanı sıra, Lope de Vega, Cervantes, Calderon v.d. gibi ünlü kalemlerle bol sayıda örneği yaratılan *comedia* türü gelişti: bu, hem bir aşk ve şeref dramı, hem de törelerin hicivli bir tasviridir. Bu sıralarda İngiltere'de *Elizabeth devri dramları,* yaşama heyecanını büyük bir coşkunluk içinde dile getirmekte (Marlow, Ben Jonson), kundura tamircisinden kralına kadar en değişik insan tiplerini hayatları ve tutkuları içinde canlandıran Shakespeare dramlarıyle şaheserlerini vermekteydir.

XVIII. yüzyılda Fransa'da, bir yandan, gerçekçiliğe daha fazla yer vererek klasik gelenekleri yenileme kaygısı, öte yandan da, başarının ve güçlenmeğe başlayan burjuvazinin etkileri, *burjuva dramı* veya *ciddî tür* denilen üslûbun doğmasına yol açtı: bu yeni türü Diderot şöyle tanımlar: «genel üslûbunda gerçeğe yönelen, hareketli ve dokunaklı olmağa çalışan, kişilerin özel hayatındaki şartları ve çatışmaları canlandıran, ahlâkçı tutumlu mensur dram.» Diderot'nun *le Fils Naturel* (Evlenme-dışı Oğul) [1757] ve *le Père de Famille* (Aile Babası) [1758]; Sedaine'in *le Philosophe sans le Savoir* (Bilmeden Filozof) [1765]; Beaumarchais'nin *Eugénie* (1767); L. S. Mercier'nin *la Brouette du Vinaigrier* (Sirkecinin El Arabası) [1787] adlı dramları bu türü temsil ederler; Nivelle de la Chaussée'nin *ağlatıcı komedi*'si ise bu türden pek farklı değildir. İhtilâlden sonra, olaya ve gösterişli sahnelere dayanan, edebî iddiası bulunmayan halk tiyatrosu gelenekleri *melodram* türünde gelişir. XIX. yy. başlarında Pixérécourt ve Ducange'ın piyesleriyle büyük rağbet kazanan bu tür, Eugène Sue'den sonra bile devam etti.

Diderot'nun tiyatro konsundaki fikirlerini Almanya'da Lessing *Hamburgische Dramaturgie* (Hamburg Oyun Yazarlığı) [1768] adlı eserinde ele aldı ve *Nathan der Weise* (Bilge Nathan) gibi felsefî piyesleriyle burjuva dramlarında işledi. Klasik tiyatronun baskılarına karşı çıkan Goethe de aynı yola yönelerek *Götz von Berlichingen* dramını yazdı. Schiller ise *Haydutlar*'ında daha çok Shakespeare'i örnek tuttu; *Wallenstein, Don Carlos* ve *Wilhelm Tell* piyesleriyle de tarihî dram örnekleri verdi.

Shakespeare'den, alman dramından, melodramdan ve italyan yazarı Manzoni'nin tiyatro ile ilgili teorilerinden gelen bu karma etkiler altında Fransa'da *romantik dram* doğdu. Bu türün tanımlaması, Vigny'den önce ve Stendhal'den sonra (*Racine ve Shakespeare,* 1823), Victor Hugo tarafından *Cromwell önsözü*'nde (1827) şöyle yapılmaktadır: «Dramın özelliği gerçektir. Gerçek, iki tipin, yüce ile gülüncün birleşmesinden doğar; bu iki tip, dramda olduğu kadar hayatta ve yaradılışta da karşı karşıya gelirler.» Psikolojiden ziyade lirizme yönelen, antik konuları bırakıp zamanın konularına el atan, tarihe ve «mahallî renk» ilkesine tutkun, bütün türleri karıştıran, klasik kurallarla zaman ve mekân birliğine sırt çeviren romantik dram, 1830'dan itibaren (Hernani savaşı) V. Hugo'nun (*Marion Delorme, Marie Tudor, Ruy Blas*), Alexandre Dumas'nın (*Henri III et sa Cour*) [Henri III ve Sarayı]), Vigny'nin (*la Maréchale d'Ancre, Chatterton*), hattâ Mérimée'nin (*Theâtre de Clara Gazul*) ve Musset'nin (*Lorenzaccio*) o zaman henüz oynanmamış olan eserleriyle on beş yıl kadar sahneleri tuttu. Hugo'nun *les Burgraves* (1843) adlı piyesinin uğradığı başarısızlık romantik tiyatronun sonu sayılırsa da, sınırları esnek bir tür olan ve trajedinin yerine geçen dram, ciddî tiyatronun çok çeşitlilik gösteren hemen hemen tek anlatım aracı olarak yaşamağa devam edecektir; nitekim burjuva dramı ve gerçekçi dram, A. Dumas fils'in «tezli piyes»lerinde (*Kamelyalı Kadın,* 1852; *Para Meselesi,* 1857) ve natüralist tiyatroda (H. Becque: *Kargalar,* 1882; O. Mirbeau: *İş İştir,* 1903) yeniden canlanmış, H. Bataille'ın Bernstein'in, H. Lenormand'ın piyesleriyle sürüp gitmiştir. Bu hoyrat gerçekçilik karşısında, tarihî dramın şan ve şeref düşkünlüğünü (Sardou, A. Obey, P. Raynal v.d.), psikolojik dramın (Porto-Riche) ve fikir tiyatrosunun (F. de Curel) inceliklerini, Edmond Rostand'ın manzum romansı dramlarını (*Cyrano de Bergerac,* 1897; *Yavru Kartal,* 1900) buluruz. Fakat bu tarihlerde dram en güçlü eserlerini Fransa dışında, İbsen ile Norveç'te, Strindberg ile İsveç'te, Çehov ile Rusya'da, G. Hauptmann ile Almanya'da, Synge ile İrlanda'da, Pirandello ile İtalya'da vermekteydir. Wagner'in *müzikli dram*'ı sembolistleri *şairane dram*'a yöneltti (Maeterlinck) ve P. Claudel tiyatrosunun doğmasına yol açtı. Ancak, bu yazarın *l'Otage* (Rehine), hattâ *le Partage de Midi* gibi eserleri dram geleneği çerçevesinde kalırsa da, *l'Annonce Faite à Marie* (Meryem'e Verilen Müjde) ve *les Souliers de Satin* (Saten Pabuçlar) gibi piyeslerinin bu türe bağlanması oldukça güçtür. Bu yüzdendir ki çağımız tiyatrosu çoğu zaman tür belirtici terimlerden kaçınarak her yöne çekilebilen *oyun* sözünü benimsemektedir. Yine Salacrou'nun (*la Terre est Ronde* [Yeryüzü Yuvarlaktır] v.b.), J. Anouilh'un (*«Pièces Noires»*), Cocteau'nun (*İki Başlı Kartal*) eserlerine dram denebilirse de, Giraudoux'nun (*Electre, la Guerre de Troie n'aura pas lieu* [Truva Savaşı Olmayacak]) fantezilerine, Satre'ın felsefî tiyatrosuna (*Sinekler*) veya Montherlant'ın daha çok trajediye yaklaşan facialarına (*Ölü Kraliçe, Port-Royal*) bu ad pek yakıştırılamaz. Böylece, bağımsızlığını kaybederek anlatım şekilleri bakımından gayet geniş bir çeşitlilik gösteren dram türü, çağdaş edebiyat hareketlerinin özel vasıflarına uygun düşen bir gelişme yolundadır. (LM)

DRAM i. Metrol. 1825'ten önce İngiltere'de kullanılan ağırlık sistemi. (L)

dragon

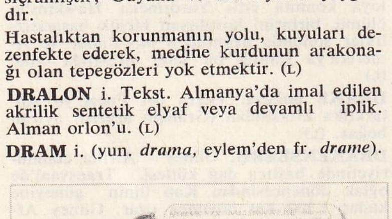

dragonadlar
hicivli basma resim
Cabinet des Estampes, Paris

Foto. X. (LAROUSSE)

DRAMA, Yunanistan'da (Makedonya) şehir ve il merkezi. Falakron eteğinde; 32 400 nüf. Ticaret merkezi. Sigara fabrikaları. Manganez madenleri. — *Drama ili,* 120 900 nüf.

— Tar. Eski Drabeskos şehri. Aziz Paulus burada hapsedildi. Yakınlarında eski Philipoi'nin kalıntıları. (L)

DRAMATİK (lat. *dramaticus*'tan fr. *dramatique*). Tiyatro ile ilgili: *Dramatik sanat. Dramatik eser. Dramatik üslûp.* ‖ Dramın hareketli, tutkulu biçimine sahip olan. ‖ *Teşm. yol.* Seyircileri özellikle duygulandıran: *Dramatik son.* ‖ *Mec.* Duyguları derinden kamçılayan.

— Müz. *Dramatik müzik,* bir tiyatro eserini yorumlamağa, açıklamağa veya ona sadece eşlik etmeğe yönelmiş her tür müzik. (Sahne müziği sadece dram havasını yaratır; lirik dramda, opera komikte ve operada ise dramatik müzik eyleme katılır.) ‖ *Teşm. yol.* Kantat'ta, oratoryo'da olduğu gibi, sahne için tasarlanmamış bir dramatik eylemin unsurlarını kullanan her türlü müzik. (Bu terim, aynı zamanda gerçek bir dram özelliğini taşıyan bazı lied ve melodiler için de kullanılabilir [*Küçük Kız ve Ölüm*].)

— ANSİKL. Ed. *Dramatik tür,* bir olayı sahnede canlandırmayı amaç edinen bütün eserleri kapsar. Milletlerin veya yazarların dehasına ve zamana göre sonsuz çeşitlilik gösteren bu tür, hayatın bazen trajik (*trajedi*), komik (*komedi, fars* v.b.) bir yanını veya dinî çilelerle dolu bir bölümünü (ortaçağ *mister*'leri veya Japon *no*'ları) canlandırır veya daha karmaşık bir görünümü (*satirik yunan oyunu, traji-komedi, dram, melodram*) ele alır; bazen de gerçeküstü bir olayı işler (*féeri*'ler, *pastoral*'ler). Temsil sanatı etkisini, söz sanatından çok, müzikten (*opera, opera-komik, operet*) veya oyuncuların sembolik oyunundan (*kukla,* islâmda *gölge oyunu, karagöz*) alır; hattâ sessiz bir oyun ile de yetinebilir (*pantomim, bale*). [LM]

DRAMATURG i. (yun. *dramaturgos* > *drama,* dramatik olay ve *ergon,* yapım'dan alm. k.). Dram yazarı: *Shakespeare üstün yetenekli bir dramaturgdur.* (L)

DRAMATÜRJİ i. (fr. *dramaturgie*). Oyun yazarlığı sanatı. ‖ Tiyatro eserleri incelemesi: *Hamburg Dramatürjisi.* ‖ Açıklamalı dramatik piyes katologu. (L)

DRAMLAŞTIRMA i. (*dram*'dan *dram-laş-tır-ma*). Dramlaştırmak eylemi ve sonucu.

— Psikanaliz. Freud'e göre rüya mekanizması. (Bu mekanizma ile bastırılmış bir fikir görüntüye çevrilir. Simgelemeyle birlik-

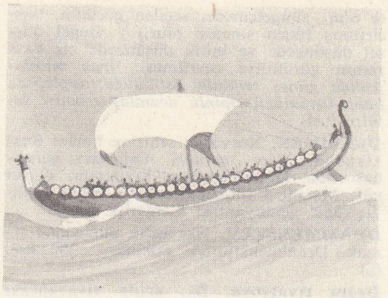

drakkar

Jean Anouilh'in «Vahşî Kız» adlı dramından bir sahne

Armand Salacrou'nun «La Terre est Ronde» adlı dramı

◀ Delacroix'nın, Geothe'nin «Goetz von Berlichingen» adlı dramından yaptığı esinlenerek bir tablosu

Jean Paul Sartre'ın «Sinekler» adlı dramından bir sahne

Schiller'in tarihî dramlarından biri «Guillaume Tell» isviçre gravürü, XV. yy.

Sean O'Casey'in «Red Roses for Me» adlı dramından bir sahne; Millî Halk tiyatrosu, 1959, Fransa

Jean Cocteau'nun «La Machine Infernale» adlı dramından bir sahne

DRAM

Foto. MEYDAN

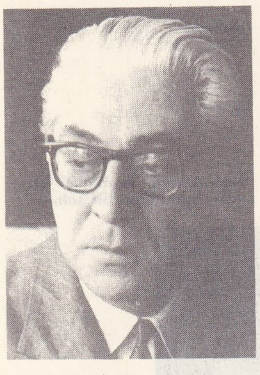

Ahmet Muhip DRANAS

Henry DRAPER

te olur; simgelemede, seçilen görüntü, bastırılmış fikrin simgesi olur.) || Genel düşsel düşüncede ve mitik düşüncede bir kavramın görüntüye çevrilmesi: *İran mitolojisinde güneş teminin üstünlüğü, toplumda baba üstünlüğü tipinin dramlaştırılması sayılır.* (LM)

DRAMMEN, Norveç'te şehir ve liman. Buskerud'un idare merkezi. Oslo'nun güneybatısında, Drammensfjord kıyısında; 30 340 nüf. Metalürji (dökümhaneler). Tahta işçiliği; kâğıt, gemi yapımı. Camcılık. (L)

DRAMMENSELV, Norveç'in güneyinde ırmak. Drammensfjord'a dökülür, 250 km. (L)

Dram tiyatrosu. Bk. ŞEHİR TİYATROLARI (*İstanbul Belediyesi.*)

DRANAS (Ahmet Muhip), türk şairi ve tiyatro yazarı (Sinop 1909). Ankara Üniversitesi Hukuk fakültesinde ve Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümünde okudu. *Hâkimiyeti Milliye* gazetesinde çalıştı (1930-1932). Güzel Sanatlar akademisinde kütüphane müdürlüğü yaptı. Halkevleri kültür ve sanat yayınlarını yönetti (1938-1942). Çocuk Esirgeme kurumu neşriyat müdürü (1946)) ve bu kurumun başkanı (1957) oldu. Anadolu ajansı yönetim kurulu üyeliği, Devlet tiyatrosu edebî kurul başkanlığı, İş bankası yönetim kurulu üyeliğinde bulundu. 1926'dan itibaren yayımladığı şiirlerinde fransız sembolistlerinden ve Baudelaire'den gelen etkileri türk şiirinin gelenekleriyle ve folklor unsurlarıyle birleştirdi. Duraksız hece vezni ve on iki heceli kalıplarla mısra yapısına yenilik getirdi. Tabiatı ve insanı millî çizgiler içinde anlattı. Baudelaire'den çeviriler yaptı. Tevfik Fikret'in bazı şiirlerini aynı vezin ve kafiyeyle yenileştirdi.

Cumhuriyet Halk partisinin piyes armağanını kazanan *Gölgeler* oyunu 1947'de basıldı. 1948-1949 Mevsiminde sahnelenen *O Böyle İstemezdi* oyunu ile 1928'den bu yana çeşitli dergilerde çıkan şiirleri henüz kitap haline getirilmemiştir. (M)

DRANCE veya **DRANSE** (la), İsviçre'de ırmak. Yukarı Rhône'un en büyük kollarından biri, Pennin Alplerinden iner; 45 km. Üç koldan meydana gelir: batıda, Mont-Blanc dağının doğu buzullarının sularını alan *Drance de Ferret;* ortada, Büyük-Saint-Bernard geçidinden gelen *Drance d'Entremont;* doğuda, gene birçok buzul tarafından beslenen ve Val de Bagnes'ın sularını akıtan *Drance de Bagnes.* Başkaca iki ırmakla büyüyen Drance, Martigny yakınlarında Rhône nehrine kavuşur. Drance'ın havzasında yapılan önemli hidroelektrik tesisleri çalışmaları sayesinde Martigny'ye elektrokimya sanayii yerleşti: Drance de Bagne ırmağı kıyısında Mauvoisin barajı, dünyanın en yüksek barajlarından biridir. (L)

DRANCY, Fransa'da Seine-Saint-Denis idare bölgesinde kanton merkezi (1967'den beri). Paris'in kuzeydoğu banliyösünde; 69 528 nüf. Modern kiliseler. Halk tipi konutlar. Otomobil freni fabrikası. Bira fabrikası. Bisküvi fabrikaları. 1941 ile 1942 arasında burada Almanlar tarafından, önce yabancı, sonra da fransız Yahudileri için bir temerküz kampı kurulmuştu. 1942 Temmuzunda kuzey bölgesinde ve 1942 ağustosunda Fransa'nın işgal edilmemiş bölgesinde yapılan büyük baskınlardan sonra, Drancy kampındaki tutuklu mevcudu 10 000'i buldu. Tutuklular yaklaşık olarak 1 000'er kişilik kafileler halinde Drancy'den temerküz kamplarına, özellikle Auschwitz ve Birkenau'ya gönderiliyor ve orada çoğu öldürülüyordu. Son kafile 17 ağustos 1944'te hareket etmişti. (L)

DRANGİANE (yun. *Draggiane* [Seistan]). Esk. coğ. İran yaylasında bir bölge. Hamun gölü çevresinde Pers imparatorluğuna bağlı bir satraplıktı. Bugünkü Afganistan'ın güneybatı kesimidir. (L)

Drang nach Osten (Doğuya yayılış), germen nüfuzunun ve özellikle XI. yy. da Tötonların sürekli olarak Doğu Avrupa'ya doğru yayılması, sonra XVI. yy. da Avusturya Macaristan'ın Balkanlara karşı güttüğü siyaset ile ilgili deyim. (L)

DRANSE veya **DRANSE DE SAVOİE,** Kuzey Alpler'de sel suyu, Bellevaux, Biot (veya Morzine) ve Abondance Dranse'larının birleşmesiyle oluşur; 41 km. Thonon'un doğusunda, Leman gölüne dökülür. Bu akarsudan Bonnevaux, Chevenoz ve Bioge santralleri yararlanır. (L)

DRANSE (la). Bk. DRANCE.

DRAPER (Henry), amerikan astronomu (Prince Edward Country, Virginia 1837-New York 1882). Yıldız tayflarını ilk defa fotoğraf camı üzerinde inceledi ve bu konuda dikkate değer bir eser verdi: *Oksijenin Keşfi ve Güneş Tayfının Yeni Teorisi* (1877). Draper'in adı, daha çok, yıldız tayflarını gösteren temel katalogla birlikte anılır. 1890'da Pickering*'in yayımladığı ilk *Draper Katalogu*'nda, tayfları Harvard gözlemevinde kaydedilen 10 351 yıldız bulunuyordu. 1918-1928 Yılları arasında yine Harvard'da yayımlanan yeni *Henry Draper Katalogu* 240 000 yıldızın tayflarını vermektedir. Bu katalogda, 8. kadire kadar olan bütün yıldızlar ve daha küçük kadirdeki yıldızların pek çoğu yer almaktadır. (L)

DRAPER (Ruth), amerikan monolog yazarı ve okuyucusu (New York City 1884-ay. y. 1956). Tanınmış bir ailenin kızıdır. Önceleri, tanıdığı kişileri ve tanık olduğu ilgi çekici olayları konu edinen skeçler yazdı. Arkadaşlarının düzenlediği partilerde okuduğu bu skeçlerde beğenilip tutulmasından cesaret alarak bir monolog yazdı. *The Actress* (Kadın Oyuncu) adlı bu monologunu, 1917'de New York'taki Comedy theatre'de okudu. Daha sonra Londra'ya giderek (1920) Aeolian Hall'da okuduğu skeçleri ile büyük başarı kazandı. Bir ara tiyatro oyunculuğuna ilgi duydu. Ama, gerçek ününü monologlarına borçludur. Birçok ülkede düzenlenen turnelerle adını duyurdu. (L)

DRAPETES i. Uzun gövdeli küçük böcek. Kurtçuğu eski odunlarda yaşar. (Tropik bölgelerde yaşayan pek çok türü vardır. Avrupa'da bulunan bir türü talaş yığınları ve odun tozları arasında yaşar. Kınkanatlıların *throscidae* familyasından.) (L)

DRASSODES i. Kızıl veya kızılımsı sarı örümcek. Taş altlarında yaşar ve genellikle ağ örer. (*Drassodes*'lerin boyları değişiktir: *Drassodes lapidosus* Güney Avrupa'da pek yaygındır. Dünyanın soğuk ve ılıman bölgelerinde birçok türü bulunur. *Drassodidae* familyasının örnek örümceği.) [L]

DRASSODİDAE çoğl. i. Örümcek familyası. Orta boy örümcekleri kapsar. Bunlar taşların, yosunların altında ipekten örtüler içinde veya küçük yuvalarda yaşar. Dünyanın hemen her tarafında görülen bu hayvanların fosiline Üçüncü zaman tabakalarında da rastlanır. (L)

DRAŞKOVİÇ, Dalmaçya'dan geldiği sanılan büyük hırvat ailesi. Ortaçağda birçok üyesi Macaristan krallarının savaşlarında kendilerini gösterdiler. (L)

DRAŞKOVİÇ (*Yanko kontu* diye anılır), hırvat vatanseveri ve yazarı (Zagreb 1770-Radgona 1856). Hırvat vatanseverliğinin başlıca yuvası haline gelen bir okuma derneği kurdu (Matica Illirska derneği). Uzun yıllar Paris'te yaşadı ve yankılar uyandıran sırb-hırvat dilinde ve almanca broşürler yayımladı, bunlarda Macarlara karşı millî direniş ve güney İslavların birleştirilmesi programını açıkladı. (L)

DRAŞKOVİÇ veya **TRAKOSCAN** veya **JURAJ,** hırvat kardinali (Bilina 1515-Viyana 1587). Pécs piskoposu (1557-1563) kıral Ferdinand I'in danışmanı ve Trento konsil'indeki temsilcisi (1561), Zagreb piskoposu (1563-1568), Hırvatistan ve Dalmaçya banı (1566). Köylülerin ayaklanmasına ve Türk akınlarına karşı durdu. 1571-1578 Yılları arasında Kalocsa arşöveki oldu. Krallık teğmeni ve İmparatorluk şansölyesi (1578-1585) olarak gördüğü hizmetler kardinal olmasını sağladı (1585). [L]

DRAŞKOVİÇ (Milorad), yugoslav siyaset adamı (Polom 1873-Delnice 1921). Avukat, milletvekili. 1905'te bakan oldu. Demokrat bir lider olarak bütün koalisyon kabinelerinde görev aldı. Yugoslavya devletinin kurulmasından sonra birçok hükümetlerde bakanlık etti ve komünizmle şiddetle savaştı. Müslüman bir komünist tarafından öldürüldü. (L)

DRAUGAR i. İskandinav mitolojisinde hortlaklara verilen ad. İskandinav tanrılarından Odin'e çoğu zaman *Draugadrotten,* ruhların kıralı adı verilir. (L)

DRAUPADİ i. *Mahabharata*'da beş Pandava'nın ortak karısı. (L)

DRAUPNİR i. İskandinav mit. Odin'in cüceler tarafından yapılmış doğurganlığı ve aklın verimliliğini temsil eden sihirli halkası. (L)

DRAVA, alm. **Drau,** Avusturya ve Yugoslavya'da ırmak, Tuna'nın kolu (sağ kıyı); 707 km. İtalya'da, Carnia Alplerinden doğar, Kärnten ile kuzey Slovenya ve Hırvatistan'ı akaçlar. 95 km boyunca, Macaristan ile sınırı meydana getirir. Debisinin en yüksek olduğu devre, mayıs-haziran aylarıdır. Drava'nın 105 km'lik kısmı ulaşıma elverişlidir. Maribor'da hidroelektrik santral. (L)

DRAVEİL, Fransa'da Seine-et-Oise idare bölgesinde (Corbeil-Essonnes idare çevresi) komün, Sen'in sağ kıyısında; 19 000 nüf. Dökümhane. Boya. Optik camlar. 1908'de burada askerlerle grevciler arasında ciddî çatışmalar oldu. (L)

DRAVİD dilleri, Bugüne kadar başka hiç bir öbeğe bağlanamayan Hint dilleri öbeği. (Hindistan'ın güneyinde ve Seylan'ın kuzeyinde yaklaşık olarak 95 milyon kişi tarafından konuşulur. Başlıcaları: telugu, tamul, kanara, malayalam, tuluca ve brahni'dir; ayrıca gondi, kodagu, kota, kui, kurukh, malto ve toda da sayılabilir. Bu dilleri bazen dravida ve andhra olarak iki öbeğe ayırırlar; telugu ile tamul andhra öbeğine girer. (L)

DRAVİD'LER çoğl. i. Hindistan'dan Birmanya'ya kadar sayısız temsilcileri olan milletler topluluğu. Değişik boyda ve koyu renkte olan Dravid'ler zenci ırkların avustralya-melanezya temelinin belirli izlerini taşırlar. Terim, bir ırktan çok, çoğunluğu çiftçi olan, dravid dilleri konuşan insan topluluklarının tümüne verilir. (Bk. MELANO-HİNDULAR.) [L]

DRAVİT i. (*Drava* ırmağının adından fr. *dravite*). Miner. Turmalin'in demirli ve magnezyumlu bir çeşidi olan esmer renkli tabiî silikat. (L)

DRAWBACK [drovbek] i. (ing. *to draw,* çekmek ve *back,* geri'den). İhracatçıya para yardımı yapılmasını öngören sistem. İşlenmiş madde ihracatçılarına, mallarının ihracı sırasında yapılan, o malın yapımı için ithal edilmiş olan hammaddeye ödenmiş gümrük resmi tutarındaki para yardımı. (L)

DRAYFARMİNG i. (ing. *dry-farming*). Bk. KURU ZİRAAT.

DRAYTON (Michael), ingiliz şairi (Hartshill, Warwickshire 1563-Londra 1631). Hayatı hakkında kesin bir bilgimiz yoktur: çağın önemli kişileri tarafından korunduğu, kraliçe Elizabeth tarafından diplomatik bir görevle İskoçya'ya gönderildiği ve bu görevinde başarı sağlayamadığı bilinmektedir. *The Harmony of the Church* (Kilisenin Ahengi) [1591] adlı eserinden sonra, *İdea, The Shepherd's Garland* (İdea, Çoban Çelengi) [1593] yayımladı. Koruyucularından birinin kızı olan Anne Goodere'e adadığı platonik aşk şiirlerini *İdea's Mirror* (İdea'nın Aynası) adı altında derledi. Tarihî şiirler de yazdı: *Matilda* (1594); *The Legend of Piers Gaveston* (Piers Gaveston Efsanesi) [1594]; *The Legend of Robert, Duke of Normandy* (Normandiya Dükü Robert Efsanesi) [1596] ve *Mortimeriados* (1596). *Poems Lyric and Pastoral* (Lirik ve Pastoral Şiirler) [1606] adlı kitabında yayımlanan «The Ballad of Agincourt» (Agincourt Savaşı Balladı) da, bu dönemde yazıldı. Dekker ve öteki şairlerle birlikte yazmış olduğu bugüne kalmayan dramlar da bu dönemde yayımlandı. En önemli eseri, *Poly-Olbion*'dur: bunun ilk on sekiz şarkısı 1613'te, son on ikisi de 1622'de basıldı. İngiltere coğrafyasının şiirle anlatıldığı bu kitapta, tasvirlerle millî efsaneler birbirine karışmıştır. (L)

DRDA (Jan), çek romancısı ve oyun yazarı (Pribram 1915). Taşrada yaşayan insanların günlük hayat ve törelerini büyük bir coşkunlukla dile getirdiği, *Une Méstéckona Dlani* (Avuç İçinde Küçük Bir Şehir) [1948] adlı eseriyle ün yaptı. 1941'de yayımladığı *Zivà Vada* (Diri Su) adlı ikinci eseriyle sanat gücünü büsbütün ortaya koy-

Foto. MEYDAN; Harvard College Observatory (LAROUSSE)

du. Vatanseverlik duyguları ve sosyal etkilerle yazdığı hikâyelerini *Nema Barrika*'da (Dilsiz Barikat) [1946] kitabında topladı. Sosyal eğilimli oyunlar da yazdı. Gerçekçi çek hikâyeciliğinin ustalarından olan Drda, savaş sonrasında halkın geleneksel gösterileriyle sosyal ve siyasî dönüşümle, içindeki dünyasını yansıttı. (L)

DREBBEL (Cornelis), hollandalı fizikçi ve makine uzmanı (Alkmaar 1572-Leyde 1633). 1620'de Londra'ya yerleşti ve hayatının son yıllarında bilimsel araştırmalarla uğraştı. Bileşik bir mikroskopla bir termometre bulduğu sanılır. Kırmızı ile boyama yöntemini bulmuş ve 1624'te Thames nehrine dalan ilk denizaltıyı yapmıştır. *De Natura Elementorum* (Elementlerin Niteliği) [1621] adlı bir kitabı vardır. (L)

DRED SCOTT, amerikalı köle, askerî bir cerrah olan efendisi John Emerson onu köleliğin kaldırıldığı İllinois ve Minnesota'ya götürdü, sonradan serbest bırakılması için mahkemeye başvurdu. 1850'den 1857'ye kadar süren bu dava büyük bir ilgi uyandırdı. Yüksek divanın temsilciler meclisinin köleliği kısıtlama yetkisi bulunmadığına ve Scott'un köle kalması gerektiğine karar vermesi üzerine (6 mart 1857) köleliğe karşı olanlar geniş tepki gösterdi. (L)

DREEİT veya **DREELİT** i. (fr. *dréeite* veya *dréelite*). Miner. Tabiî baryum ve kalsiyum sülfat; baritin'in bir çeşidi. (L)

DREES (Willem), hollandalı siyaset adamı (Amsterdam 1886). Parlamento stenografı (1907-1919), 1904'ten sonra S.D.A.P. sosyalist parti üyesi, La Haye belediye meclisinde parti grubunu temsil etti. 1919'da maliye ve bayındırlık bakan yardımcısı oldu, 1933'te milletvekili seçildi ve zamanla sosyalist partinin yönetimini ele aldı. Alman işgali sırasında, kamplarında rehine olarak tutuklanan Willem Drees Vatanseverler komitesinin ve Gizli İrtibat komisyonunun üyesi oldu. Bu kurullarda kurtuluş sırasında gerekli tedbirlerin hazırlanmasında önemli bir rol oynadı. Savaştan sonraki sosyal kanunların düzenlenişine öncülük etti ve ülkesinde halk tarafından çok sevildi. Halkın kendisine Dada Drees demesi de bunu gösterir. 1948'den 1958 aralık ayına kadar başbakanlık görevinde bulundu. (L)

DREHEM höyüğü. Arkeol. Mezopotamya'da, Nippur şehrinin güneyinde höyük. Yapılan kazılarla höyükte yaklş. ol. M.Ö. II. binde kurulmuş olan Sümerlerin Puzrişdagan şehri ortaya çıkarıldı. Burada ele geçirilen bütün yazılı belgeler hayvan alım satımıyle ilgilidir. İstanbul Arkeoloji müzelerinde bu köyükten 800 tablet vardır. (M)

Dreigroschenoper. Bk. ÜÇ KURUŞLUK OPERA.

DREİHELLER i. (alm. *drei*, üç ve *keller*'den). Eskiden Saksonya, Brandenburg ve Holstein'de kullanılan üç fenik değerinde bakır para. (L)

DREİKANTER i. («üç köşeli» anlamında alm. k.). Jeol. Köşeli yel çakılı da denir. Façetalı çakıl çeşidi, üst yüzeyi üç façetalıdır. (Dreikanter'ler, başka façetalı çakıllar gibidir ve çok yaygın bir inancın tersine olarak, rüzgârın etkisiyle biçimlendiklerini gösteren ayırıcı bir özellik taşımazlar.) [L]

DREİSAM, Almanya'da ırmak, Ren'in kolu olan Elz'in kolu, Karaormanı sular ve Freburg-an-Brisgau'ya geçer. Vâdisinin dağlık kesimi faylarla parçalanmış bir bölgeyi izler; burası *Höllental* adı verilen kenarları dik bir oluk vâdidir, Almanyanın ilk elektrikli tren hatlarından biri bu vâdide kuruldu. (L)

DREİSER (Theodore), amerikalı romancı (Terre Haute, İndiana 1871-Hollywood 1945). Alman asıllı, koyu katolik yoksul bir ailenin çocuğuydu; önce gazetecilik yaptı, bu meslekte görüp öğrendikleri romancılık sanatını derin şekilde etkiledi ve 1900'de *Sister Carrie* (Hemşire Carrie) adlı ilk romanını yazdı. İkinci romanında *Jennie Gerhardt*'ta (1911) kadının cinsel ve iktisadî hürriyetini inceledi: *The Financier* (Maliyeci) [1912], *Titan* (Dev) [1914] adlı eserlerinde de yaşama savaşının vahşetini dile getirdi. *The Genius*'ta (Deha) [1914] üstün insanın başarısızlığını ortaya koydu. *İnsanlık Suçu* (An American Tragedy) [1925] adlı romanında da bir caninin ruhî durumunu inceledi. Dreiser, amerikan natüralizm hareketinin öncüsü sayılır. *Sister Carrie* ile Emile Zola'nın *Nana* romanı arasında benzerlikler bulunur. Dreiser'in eserlerinde insanlar, gerçekçiliğin yanı sıra, kaderlerini yöneten kaçınılmaz bir gücün etkisi altındadır. Özellikle hayatının sonuna doğru bazı sosyal devrimlerin gerekli olduğu kanısına vardı. Dreiser'in teknik bakımdan zayıf olan romanlarında renkli bir canlılık görülür. Aynı şey hikâyeleri ve gezi notları içinde de söylenebilir. (L)

DREİSSENA veya **DREİSSENSİA** veya **DREYSSENSİA** i. (belçikalı hekim Dreyssen'in adından). Tatlı sularda yaşayan ikiçenetli yumuşakça. Midyeye benzer.

— ANSİKL. *Dreissena*'nın örtenek kenarlarından sadece ayağın geçebileceği dil biçiminde ve bisüslü bir delik vardır. Hayvanın dudakları kısa, solungaçları birbirine eşit, sifonu çıkıntılıdır. Kavkısı bildiğimiz yenebilen midyeninkine benzer. Dreissena'lar ırmaklarda yaşar. Yirmi kadar türü vardır. En yaygın türü çokşekilli dreissena bazen şehirdeki su borularına kadar girer, yayılır. Bu hayvanların fosiline üçüncü zamandan itibaren rastlanır. (*Driessenidae* familyasının örnek tipi.) [L]

DREİSSENİDAE çoğl. i. İki çenetli tatlı su yumuşakçaları familyası. (Bu hayvanlar küçük midyelere benzer ve bisüsleriyle taşlara, su bitkilerine tutunarak yaşar.) [L]

DREKİ i. Bk. DRAKKAR.

DRENAJ i. (fr. *drainage*). Bk. AKAÇLAMA.

DRENTHE, Hollanda'nın kuzeydoğusunda il. 2 644 km²; 319 600 nüf. İdare merkezi, Assen. Eskiden Dördüncü zaman buzuluyle kaplı bulunan Drenthe, tabiat bakımından fakir bir bölgedir. Doğu kesimi sunî olarak turbalar üzerinde meydana getirilmiş ve kimyasal gübreyle beslenmiş bir toprağa sahiptir. Burada çavdar, arpa ve özellikle çok faal bir nişasta endüstrisini besleyen patates yetiştirilir. Kanallarla ayrılmış dikdörtgen parsellerle kaplıdır. Batıda buzul tortullarından oluşmuş tepeler yükselir; burada toprak ormanlık ve çayırlıktır. Önemli petrol işletmeleri.

— Tar. Utrecht piskoposluğuna bağlı eski bir kontluk olan Drenthe, 1528'de Karl V tarafından Hollanda'ya ilhak edilmiştir. (L)

DREPANA i. (yun. *drepanon*, orak'tan). Gündüz kelebeği. Orta büyüklükte, kızıl veya sarımsı renkte, üst kanatları orak biçiminde bir kelebektir. (Tırtılı orman ağaçlarında yaşar. *Drapena falcataria* meşe, kayın, söğüt ve kavak ağaçlarına zararlıdır. Pulkanatlıların *drepanidae* familyasının örnek böceği.) [L]

DREPANASPİS i. Paleont. Yuvarlakağızlılardan zırhlı balık görünüşünde, çenesiz hayvan. Baş bölgesinin orta kısmında büyük bir plaka, onun etrafında ise daha küçük plakalar bulunur; kuyruğu kısa ve pulludur. (Eifel devonyen fosili.) [L]

DREPANİA i. Arttansolungaçlı karındanbacaklı yumuşakça. Sümüklü böceğe benzer. Solungacı üç lopludur. Özellikle Gaskonya körfezinde ve Akdenizde yaşar. (*Polyceridae* familyasından.) [L]

DREPANOPTERYX i. Küçük böcek. Başı göğüs kısmının altında bulunur. Kanatları karşı karşıya gelince kubbeli olur, dinlenme sırasında dik durur. *Drenopteryx pnalaoenoides* korularda, özellikle karaağaç üzerinde yaşar. *Planipenna* takımının *hemerobiidae* familyasından. (L)

DREPANORNİS i. Uzun, eğri gagalı cennetkuşu. Tüyleri kızıl-siyah, göğsü yeşil yansımalı siyah, göğsünün yan tarafları yelpaze biçiminde tüylerle süslüdür. (Yeni-Gine'de yaşar.) [L]

DREPANOSİTOZ i. (yun. *drepanon*, orak ve *kytos*, hücre'den fr. *drépanocytose*). Kan bilimi. Kanda orak biçiminde alyuvarların bulunması. (Drepanositoz doğuştan gelen bir kansızlık tipidir; alyuvarları «orak» biçimine sokan oraksı alyuvarlar bir hemoglobin bozukluğundan ileri gelir.) [L]

DREPANOSTOMA i. Salyangoz çeşidi. Açılır kapanır cinsten kavkısı deniz salyangozlarınınkine benzer. Alplerde, özellikle Lombardiya'da yaşar. Salyangozgillerden. (L)

DREPANUM. Esk. coğ. Sicilya'da şehir, Eryx dağının eteğinde, tırpan (yun. *drepanon*) biçiminde olduğu için bu ad verilmiştir. Kartaca'lı Adherbal, Claudius Pulcher'i burada bir deniz savaşında yendi (M.Ö. 249). Drepanum Kartaca'lıların Sicilya'da muhafaza ettikleri son şehirdir. Bugün, *Trapani*. (L)

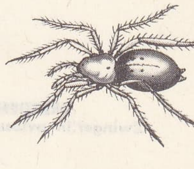

drassodidae

DREPUNG, Tibet'te, Lhasa'nın kuzeybatısında, XV.yy. da kurulmuş büyük bir lama manastırı. (L)

DRESDEN, Almanya'da (Doğu Almanya) şehir, idare bölümü merkezi, eski Saksonya krallığının başkenti; tortul yaylalarla yaşlı Erzgebirge dağlarının ve Lausitz'in birleştiği yerde, Elbe kıyısında; 508 100 nüf. Anıtlarla dolu merkez, bir hava hücumu sırasında yıkıldı; yavaş yavaş yeniden kurulmaktadır. Pöppelman'ın yaptığı barok üslûbunda Zwinger sarayı ile çok zengin resim müzesinin onarılması tamamlandı. Saksonya kralları başkentlerini bir sanat ve üniversite merkezi haline getirdiler. Elbe'nin sağ kıyısında, saraylar çevresinde eski şehir (*Altstadt*), öbür kıyıda ise yeni şehir uzanıyordu. Çevrede, ticaret sayesinde biriken sermayeden ve ulaşım yollarından Elbe ulaşıma elverişlidir ve şehir büyük bir demiryolu merkezidir) yararlanan birçok sanayi kolu gelişti. Şehrin kuzeyindeki linyit havzalarının işletilmesi bu gelişmeyi destekledi. İmalât sanayii ağır basar: ecza ve kimya ürünleri; parfümcülük; uçak v.b. ile makine yapımı; hassas âletler; optik; dikiş makineleri; sigara fabrikaları; kauçuk işlenmesi; otomobil, gemi yapımı; camcılık v.b. Hızla gelişen bu sanayi kollarında şehrin ve özellikle Elbe boyunca uzanan uydu şehirlerin halkının büyük kısmı çalışır. Dresden savaştan gördüğü büyük zararı hızla kapatmakta ve eski şehrin yanında yükselen tepeler ve alüvyonlu ova, yapılarla dolmaktadır. — *Dresden idare bölümü*, 1 889 800 nüf.

Willem DREES

— Tar. İslavların kurduğu bir şehir olan Dresden, Meissen markgrafları tarafından germenleştirildi ve XIII. yy.ın sonunda markgraflığın merkezi oldu; sakson topraklarının bölüşülmesi ve sınır değişiklikleri sırasında Albertin sülâlesinin mülkü olarak kaldı. XVIII. yy.da Saksonya papa seçicisi ve Polonya kralı Friedrich August I tarafından modernleştirildi ve geliştirildi. Büyük bir sanat merkezi olunca, *Elbe Floransa*'sı diye anılmağa başlandı. 1813'te Saksonya kralının sadakatına güvenen Napolyon, burasını Almanya'ya karşı çeşitli yönlerde giriştiği harekâtın başlangıç noktası haline getirdi. Şehri 1866'da Prusya'ya ilhak etti. 13-16 Şubat 1945'te Dresden hava hücumlarıyle yıkıldı. 773 bombardıman uçağıyle 2 700 bomba atan ingiliz kraliyet kuvvetlerinden sonra, her biri bin uçaklık üç akınla amerikan uçan kaleleri savaşın en öldürücü bombardımanlarından birini yaptılar ve şehri tamamıyle yıktılar. 16 Şubatta Dresden kül haline gelmişti; 60 000-250 000 kişinin öldüğü sanılır. (L)

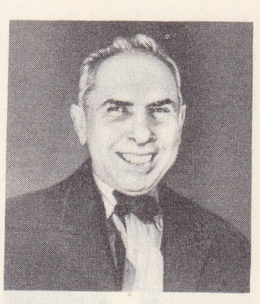

Theodore DREİSER

DRESDEN, A.B.D.'de (İllinois) yer, Chicago'nun güneybatısında, A.B.D.'nin başlıca (800 MW gücünde) nükleer santralı. (L)

DRESDEN (Sem), hollandalı besteci (Amsterdam 1881-La Haye 1957). Zweers'in, daha sonra da Pfitzner'in öğrencisi oldu; fransız müziğine yöneldi ve hollanda halk şarkılarının etkisinde kaldı. Birçok oda müziği parçası (dörtlüler, üçlüler, altılılar) ile *Saint Antoine* oratoryosunu (1954), *Toto* operetini (1945), piyano ve orkestra için bir *Sinfonietta* (1938) ve konçertolar, bir *Chorus Sinfonicus* (Senfonik Koro, 1944), *a cappella* koro besteledi; ölümünden sonra *François Villon* adlı bir de operası bulundu (1958). Koro yöneticiliği yaptı; 1937'den 1949'a kadar La Haye konservatuvarını yönetti. (L)

Dresden antlaşması, Avusturya Veraset savaşları sırasında 25 aralık 1745'te Prusya kralı Friedrich II, imparatoriçe Maria-Therésa ve Polonya kralı, Saksonya seçicisi August III arasında yapılan antlaşma. Antlaşmaya göre August III bütün topraklarını

Foto. A.İ., U.S.İ.S. (LAROUSSE)

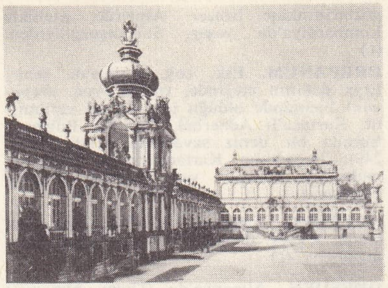

DRESDEN
Zwinger'in avlusu

elinde tutuyor, Maria-Therēsa'nın kocası Lorraine'li François'yı imparator olarak tanıyan Friedrich II ise daha 1742'de ele geçirmiş olduğu Silezya'ya resmen sahip oluyordu. (L)

Dresden işlemesi, çarşaf ve örtülere yapılan beyaz işleme. Bez üstüne işlenir ve işlenen motifler bir iğne işiyle çevrelenir. Zemini genellikle ajurludur. (L)

Dresden Kongresi konferansı, eski teşkilâtı 1848 ithilâli tarafından yıkıldığı için, Germen konfederasyonu'na yeni bir teşkilât kazandırmak amacıyle aralık 1850'den mayıs 1951'e kadar, Prusya ve Avusturya'nın öncülüğüyle toplanmış Alman Devletleri kongresi. İki büyük germen devletinin teklif ettikleri reform projeleri, küçük devletlerin direnciyle karşılaşınca, 1815 Anayasasını tekrar uygulamak ve eski diyeti toplamak zorunluğu ortaya çıktı. (L)

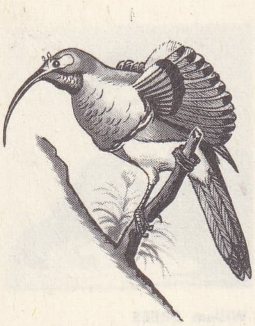

drepanorsis

Dresden Resim galerisi (GEMÄLDEGALERIE VON DRESDEN), Avrupa'nın en önemli müzelerinden biri. Müzede pek çok estamp ve büyük bir çoğunluğu Saksonya seçicisi ve dükü Luther'in arkadaşı, Dürer'in ve Cranach'ın koruyucusu Friedrich der Weise (1463-1525) ile Saksonya seçicisi ve Polonya kralı August II (1670-1733) ve özellikle de oğlu koleksiyon meraklısı August III (1696-1763) tarafından derlenmiş 2 000'i aşkın yağlıboya resim vardır. Bu müzenin İkinci Dünya savaşından sonra bir kısmı S.S.C. B.'ye götürülen, sonra yeniden Dresden'e getirilen şaheserleri arasında, Veronese'nin, Andrea del Sarto'nun, Tintoretto'nun, Holbein'in ve Velasquez'inkilerden başka, şu tablolar özellikle anılmağa değer: Antonello da Messina'nın *Aziz Sebastianus*'u, Tiziano'nun *İsa*'sı, Raffaello'nun *Foligno Meryem*'i, Rembrandt'ın *Kırmızı Çiçekli Saskia*'sı. (L)

Carl DREYER

Dresden savaşı, Napolyon I'in general Schwarzenberg kumandasındaki Avusturya ordusu karşısında, 26 ve 27 ağustos 1813'te kazandığı, zaferle sonuçlanan savaş. Metternich aracılığıyle haziran 1813'te Ruslar ve Prusyalılarla yapılan mütarekenin bozulduğu ilân edildikten sonra bu savaş yapıldı. Ne var ki, Blücher ve Bernadotte'un, fransız kuvvetlerini büyük kayıplara uğratması, bu zaferi etkisiz kıldı ve napolyon ordusu Leipzig üzerine çekilmek zorunda kaldı. (L)

DRESSER (Christopher), ingiliz teknik ressamı (Glasgow 1834 - Mulhouse, Alsace 1904). XIX. yy.da sanayi alanında profesyonel olarak çalışan ilk teknik ressamlardan biridir. İki yıl teknik resim öğrenimi gördükten sonra, botanik öğretmeni oldu ve *Unity in Variety* (Çeşitlilik İçinde Birlik) [1859] adlı bir eser yayımladı. 1862'de *The Art of Decorative Design* (Dekoratif Resim Sanatı) adlı eserini yayımladıktan sonra yalnız teknik ressam olarak çalışmağa başladı. Resimlerinde bilimsel bir anlayış ağır basıyordu. Bu da, onu desen konusunda aşırı bir kuramcılığa götürdü ve desenlerinde estetik kaygıdan uzaklaştırdı. Ama malzemesini, özellikle maden ve cam gibi malzemeyi büyük bir ustalıkla kullanmayı bildi. 1876'da İngiliz hükûmetinin temsilcisi olarak Japonya'ya gitti. Japonların ve Japonya'nın moda haline gelmesine de yol açtı. Başlıca eserleri: *The Development of Ornamental Art in the International Exhibition* (Milletlerarası Sergilemede Süsleme Sanatının Gelişmesi) [1862]; *Japan, its Architecture, Art and Art Manufactures* (Japonya, Mimarîsi, Sanatı ve Fabrika Endüstrisi) [1882]. (L)

DRESSLER (Marie), amerikalı sinema karakter artisti Leila Koerber'in takma adı (Cobourg, Ontario 1869-1934). 14 Yaşında tiyatroya atıldı. Çok sayıda filim çevirdi, 1931'de Oscar armağanını kazandı. Filimleri arasında hatıra gelenler: *Tillie Wakes up* (Tillie Uyanıyor) [1917]; *Anna Christie* (1930); *Min and Bill* (Min ve Bill) [1931]; *Emma* (1932); *Christopher Bean* (1933). Ayrıca, *The Life Story of an Ugly Ducling* (Çirkin Bir Kızın Hayat Hikâyesi) [1934] adlı romanında kendi hayatını anlatır. (L)

DRETNOT i. (ing. *which dreads rought,* hiç bir şeyden korkmayan'ın kısaltması *dreadnought*'tan).

— Denizc. Savaş gemileri inşaatında yeni bir çağ açan ve 1907'de denize indirilen bir ingiliz zırhlısının adı.

— ANSİKL. *Dretnot* adlı zırhlının planları, Çuşima muharebesinden (27 mayıs 1905) çıkarılan dersler konusunda amiral sir John Fisher (sonra lord Fisher) tarafından 1905'te görevlendirilen bir komisyonda gizli olarak incelendi. Gemiye tek çaplı, çift namlulu beş tarette 10 tane 305 mm'lik bir ana batarya ile muhriplere karşı kullanılmak üzere 24 tane küçük top daha kondu. Dört pervanesini çalıştıran istim türbin makineleri 23 000 beygir kuvvetindeydi ve 38 km hız sağlıyordu. Tam yüklü olarak 18 000 ton ağırlığındaydı. Bu tip, daha önce yapılmış gemileri değerden düşürdü, bütün deniz kuvvetleri tarafından benzerleri yapılmağa başlandı. Dretnot tipi gemiler ve ondan sonraki süper dretnotlar XX.yy.ın ilk yarısında savaş donanmalarının belkemiği, ana kuvveti oldu ve bu hâkimiyet, uçak ortaya çıkıncaya kadar devam etti. İngilizler 1960'ta yaptıkları 2 850 t'luk ve atom gücüyle çalışan ilk denizaltı gemilerine *Dretnot* adını verdiler. (L)

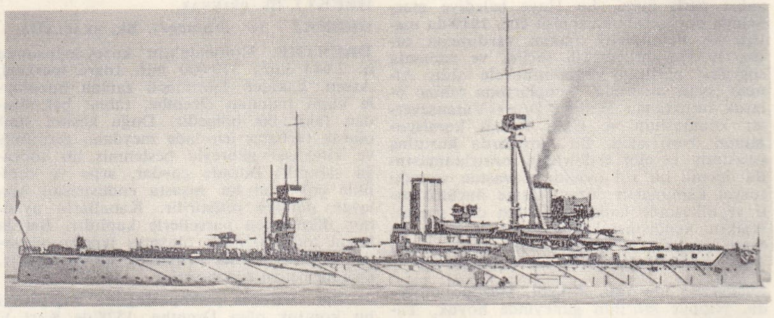

DREU veya **DROGON,** Puglia'nın norman kontu (öl. 1015). Tancrede de Hauteville'in ikinci oğlu ve Robert Guiscard'ın üvey kardeşidir. 1038'e doğru kardeşleri Demir pençeli Guillaume ve Onfroi ile İtalya'ya gitti; onlarla birlikte Sicilya Araplarına ve sonra Puglia Bizanslılarına karşı savaştı (1042). Henri III tarafından Puglia kontu (1046) olarak tanındı. Salerno kontu Guaimar V'in kızı ile evlendi; papa tarafından Salerno'yu savunmakla görevlendirildi (1051) ve katledildi. (L)

DREUX, Fransa'da Eure-et-Loire idare çevresinin merkezi, Blaise ırmağı kıyısında, ırmağın Eure ile birleştiği yer yakınında; 28 200 nüf. Küçük sanayi merkezi. Saint Pierre kilisesi (XIII.-XVII. yy.; güzel vitraylar). Eski evler. Sanat ve tarih müzesi (önemli modern resim koleksiyonu). [L]

DREUX veya **DRUES** (Jean), flaman minyatürcüsü (öl. Brüksel 1470). Önce İyi Philippe'in (1439), sonra cesur Charles'ın (1464) hizmetinde çalıştı. Ondan fazla elyazmasını resimledi: *Chronique de Jérusalem* (Kudüs Vakayinamesi) [Viyana kütüphanesi] ve *Roman de Girart de Roussillon* (Girart de Roussillon'un Romanı) [1447]. Uzun süre GİRART DE ROUSSİLLON'UN USTASI adı ile tanındı. (L)

DREVET (Pierre), fransız gravürcüsü (Loire, Condrieu yakınları, Lyonnais 1663-Paris 1738). Lyon'da Germain Audran'ın, Paris'te de Gérard Audran'ın öğrencisi oldu. Özellikle, kazı kalemi ile Rigaud, Largillière ve De Troy'nın eserlerinden yüzü aşkın portre yaptı. (L)

DREWS (Arthur), alman filozofu (Ütersen 1865-Achern 1935). 1896'dan sonra Karlsruhe üniversitesinde profesörlük yaptı. Hegel'in ve N. Hartmann'ın etkisinde kalarak panteist ve içkinci (imanantist) bir varlık görüşünü savundu. Bu görüşü hıristiyan dininin tenkidinde de kullandı ve İsa'nın tarihî varlığını inkâr etti. Bu felsefî görüşlerini *Die Christusmythe* (İsa Efsanesi) [1909-1911] adlı eserinde açıkladı. (L)

DREYER (Carl), danimarkalı filim yönetmeni (Kopenhag 1899-ay.y. 1968). Önce gazeteci olarak çalıştı, sonra senaryolar yazmağa başladı. İlk olarak *Praesidenten* (Başkan) [1920] adlı filmi çevirdi. Eserleri: *Blade af Satans Dagbog* (Şeytanın Kitabından Sayfalar) [1920]; *Elsker Hverandre* (Birbirinizi Seviniz) [1922]; *Der war Engang* (Evvel Zaman İçinde) [1922]; *Mikael* (1942); *Du Skal Aere Din Hustru* (Ev Sahibi) [1925]; *Glomsdal Bruden* (Glomsdal'lı Nişanlı Kız) [1926]; *Jeanne d'Arc'ın Çilesi* (La Passion de Jeanne d'Arc) [1928]; *Vampyr, l'Etrange Aventure de David Gray* (Vampir veya David Gray'in Garip Serüveni) [1932]; *Dies Irae, Vredens Dag* (Gazap Günü) [1943]; *Tva Manniskor* (İki Yaratık) [1945]; *Ordet* (Söz) [1955]; *Gertrud* (1965). Fransa'da çevirdiği ve şaheseri olan *Jeanne d'Arc'ın Çilesi,* dünya sinema tenkitçileri arasında yapılan soruşturmada en güzel on filimden biri seçildi. *Ordet,* 1955 Venedik Festivalinde milletlerarası büyük armağanı (Altın aslan) kazandı. Dreyer izlenimci filim yönetmenlerinin sonuncusu olarak tanınır. (L)

DREYER (Johan Ludwig Emil), danimarkalı astronom (Kopenhag 1852 - Oxford 1926). 1878-1882 arasında Dunsink rasathanesinde astronomi asistanı olarak çalıştı, daha sonraArmagh rasathanesini yönetti (1882-1916). 1886'da 33 000 yıldızı kapsayan bir yıldız katalogu, 1888'de de bulutsuların katalogunu yaptı. 1890'da, Tycho Brahé üstüne bir eser ile 1906'da da gezegen sistemlerinin tarihi ile ilgili bir kitap yazdı. (L)

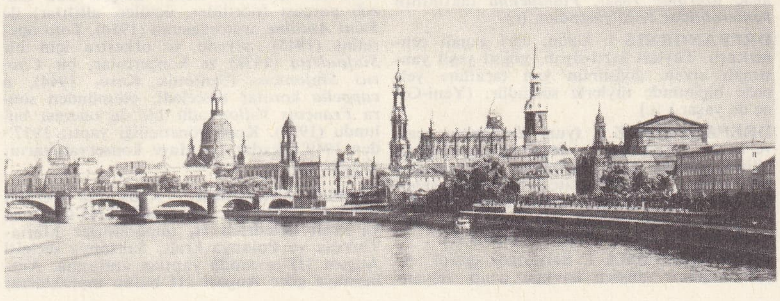

DRESDEN
St. Marie köprüsünden
Elbe'nin görünüşü

Foto. Dresden fotoğraf arşivi (LAROUSSE)

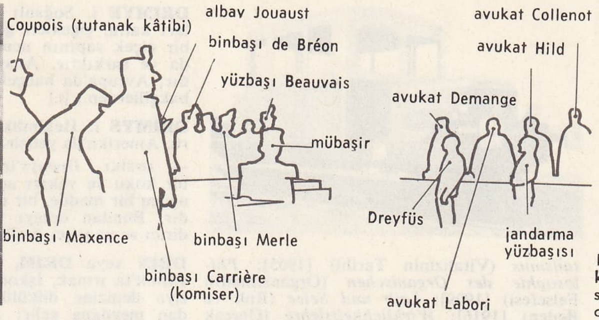

Dreyfus davası kararın Rennes savaş divanında okunması (1899)

DREYER (Max), alman oyun ve roman yazarı (Rostock 1862-Göhren, Rügen adası 1946). İlk tiyatro oyunları olan *Drei* (Üç) [1882] ve *Winterschlaf*'ta (Kış Uykusu) [1895] İbsen'in etkisi görülür. Sonradan yazdığı oyunlar, daha çok gözleme ve karakter tahlillerine dayanır: *Der Probekandidat* (Stajyer) [1899], törelere bağlı kalmadığı ve resmî yalanlara karşı gerçeği savunduğu için çok başarı kazandı, *Siebzenjährigen*'de (On Yedi Yaşındakiler) [1944] erginlik çağının sorunlarını ele aldı. (L)

DREYFUS [dreyfüs] (Alfred), fransız subayı (Mulhouse 1859-Paris 1935). Alsace'lı yahudi bir sanayicinin oğlu. Politeknik okulunu bitirdi. Fontainebleau Tatbikat okulunda ve Harp okulunda öğrenim gördükten sonra, yüzbaşı rütbesiyle genelkurmayda bir göreve atandı. Genelkurmaydaki çalışma arkadaşlarının ırkçı düşüncelerinin kurbanı ve istemiyerek, *Dreyfus davası*'nın kahramanı oldu. Müebbed hapis cezasına çarptırılarak rütbeleri söküldü ve Diable (Şeytan) adasına sürgün edildi (aralık 1894). Davanın

yüzbaşı **DREYFUS** rütbeleri söküldükten sonra muhafızları arasında; «le Monde illustré»'den

yeniden gözden geçirilmesi için açılan kampanya sonunda Rennes'de ikinci defa yargılandı (eylül 1899). Mahkeme hafifletici sebepleri dikkate almasına rağmen, onu gene de suçlu buldu. Waldeck-Rousseau'nun bakanlığı döneminde cezasının affedilmesine rağmen, ancak temmuz 1906'da beraat etti ve hakları geri verildi. Yeniden orduya girdi, kendisine Légion d'honneur nişanı verildi ve binbaşılığa yükseltildi. Birinci Dünya savaşı sırasında yarbay rütbesiyle emekliye ayrıldı. (L)

DREYFUS (Pierre), fransız sanayicisi (Paris 1907). Hukuk doktoru, 1935'te teknik danışman olarak Ticaret bakanlığına girdi. 1939'da silâh altına alındı, 1940 mütarekesinden sonra da yeraltı teşkilâtında görev aldı. 1948'de Renault fabrikaları idare meclisi başkanı iken aynı zamanda Fransa Kömür işletmeleri yöneticisi ve Sanayi ve Ticaret bakanlığı müsteşarlığı yaptı. 1950'de Lorraine Maden Kömürü işletmeleri başkanlığına getirildi. 1954'te yeniden Sanayi ve Ticaret bakanlığı müsteşarı oldu. Ertesi yıl, Pierre Lefaucheux'nün ölümüyle, Renault fabrikaları genel müdürlüğüne tayin edildi. (L)

Dreyfus davası, 1894 ile 1914 arasında Fransa'yı karıştıran siyasî skandal.

● *Davanın kaynağı.* Fransız Millî Savunma Bakanlığı Haber Alma servisi Paris'teki Alman askerî ataşesi Schwartzkoppen'ın kâğıt sepetinde gizli belgelerin gönderildiğini bildiren ve içinde bir hesap dökümü bulunan bir mektup buldu (120'lik topların hidrolik freni ve sahra toplarının bir manivelası hakkında). Haber alma servisi bir yahudi subayı olan yüzbaşı Dreyfus'u suçladı; Dreyfus, kendisine bildirilmek istenmeyen, hattâ savunması sırasında bile gösterilmeyen belgelere dayanılarak yargılandı, aralık 1894'te mahkûm oldu, delil yokluğu hakkında yapılan itirazlara rağmen Diable (Şeytan) adasına sürüldü. Fakat Dreyfus'ün suçsuzluğuna emin olan Mathieu Dreyfus, Bernard Lazare ve Clemenceau'nun desteğine dayanarak kardeşinin suçsuzluğunu ispat etmeyi kararlaştırdı (1897). Diğer taraftan, Haber Alma servisinin yeni şefi binbaşı Picquart, çok müsrif ve borç içinde bulunan ve macar asıllı bir subay olan binbaşı Esterházy'e hitap eden alman askerî ataşesinin bir mesajını ele geçirince gerçek suçlunun Dreyfus değil Esterházy olduğunu anlattı (Esterházy'nin yazısı bordrodakinin aynı idi). Yarbaylığa yükselen Picquart o sırada Tunus'a gönderildi, ayrıca bu yeni delile rağmen, senato başkan yardımcısı Scheurer-Kestner, hükûmetten davaya yeniden bakılması kararını çıkaramadı. Mathieu Dreyfus'ün ihbar ettiği Esterházy, kendi isteğiyle harp divanı önüne çıktı: beraat edince davanın yeniden gözden geçirilmesi imkânsızlaştı (ocak 1898). Birkaç gün sonra, Zola, *L'Aurore*'da, cumhurbaşkanına hitaben «Suçluyorum» başlığı altında bir açık mektup yayımlayarak orduyu ağır bir dille suçladı. Mahkemeye sevkedilen yazar bir yıl hapis, 3 000 frank para cezasına mahkûm edildi. Légion d'honneur nişanı elinden alındı; fakat dava da bu şekilde halka duyurulmuş oldu. Ağustos 1898'de Haber Alma servisinin teknik elemanlarından Ciugnet, Dreyfus aleyhindeki tek belge olan italyan askerî ataşesi Panizzardi'nin alman meslektaşına yazdığı mektubun sahte olduğunu ortaya koydu. Bu sahte mektubu düzenleyen Haber Alma servisine bağlı Henry adında bir albaydı. Böyle bir mektubu yazmakla ordunun şerefini kurtarmak istemiş olabilirdi. Albay bunu itiraf ettikten sonra intihar etti.

● *Dreyfus'çülük.* Millî savunmanın davanın yeniden görülmesini reddetmesine rağmen hükûmet, Yargıtayı yüzbaşı Dreyfus'ün isteğini incelemekle görevlendirdi (eylül 1898). Halkoyu hemen ikiye bölündü. Dreyfus davası, *sağcılar*'ın 1886'dan beri Drumont tarafından yürütülen yahudi aleyhtarlığı mücadelesini yeniden şiddetlendirmelerine, *solcular*'ın da genelkurmayın gösterdiği beceriksizlik yüzünden orduya karşı cephe almalarına yol açtı; askerlik ödevini yapmakla mükellef tutulan ve kışlanın sert hayatından yakınan genç burjuvalar da işe karıştı. «Adalet ve Gerçek»'i isteyen *dreyfus'çüler* ile «ordunun şerefi»ni her şeyden üstün tutan *Dreyfus aleyhtarları* arasında çarpışmalar meydana geldi. *İnsan Hakları birliği* teşkilâtında toplanan dreyfus'çüler arasında birçok aydın da yer aldı. Muhalifler ise Barrès, Fr. Coppée, Déroulède ile Fransız Vatan birliğini kurdular ve *la Croix* gazetesinden destek gördüler; 1898'de bu organdan ayrılan Action française komitesi de Dreyfus davasının yeni baştan görülmesine karşı çıktı. Bunun üzerine memleket bir din savaşı havasına girdi: siyasî gruplarla aileler bölündü, eski dostluklar bozuldu. Gittikçe sertleşen gösteriler, davanın yeniden görülmesi (Déroulède), radikal partinin tutumunu ortaya koydu, o zamana kadar bölünmüş ve oportünist olan bu parti ondan sonra tehlikede olan Cumhuriyeti korumak ve «sol bloku»nu kurmak için ilericiler ve hattâ sosyalistlerle birleşti. Haziran 1899'da Yargıtay Dreyfus'ü Harp divanına sevketti. Buna karşı Dreyfus aleyhtarları yeni ve şiddetli gösteriler düzenledi. Bu esnada Waldeck-Rousseau yeni hükûmetini kurdu (haziran 1899) ve düzeni sağladı. Dreyfus davası safha safha görüldü. Eylül 1899'da Rennes Harp divanınca yargılanan Dreyfus daha hafifletici sebeplerle yeniden hüküm giydi. Bundan on gün sonra da Loubet kendisini affetti, böylece Dreyfus'ün elinden alınan haklarının geri verilme imkânı ortadan kaldırılmış oldu. Temmuz 1906'da, Yargıtay Rennes mahkemesinin hükmünü iptal etti ve eski haklarını iade ederek Dreyfus'ü temize çıkardı. Dreyfus yeniden orduya alındı, tabur kumandanı oldu, Légion d'honneur nişanıyle mükâfatlandırıldı. 1898'de ordudan atılan Picquart da tekrar göreve alındı ve generalliğe yükseltildi. Bununla birlikte, Dreyfus'ün suçsuzluğu hakkında beslenen şüpheler gene de dağılmadı. Oysa Haber Alma servisinin elinde bulunan dosya, 1914'te yok edilmişti. 1930'da, alman askerî ataşe Schwartzkoppen'in cep defterindeki notların yayımlanması, son şüphelerin de ortadan kalkmasını sağladı. Dreyfus suçsuzdu; gerçek suçlu (yalnız olmamakla beraber) Esterházy'ydi. Yalnız iki nokta aydınlanamadı: bunlardan biri, olayın tek suçlusu veya genelkurmayın âleti olan Esterházy'nin bu işte oynadığı gerçek rol, ikincis de Wilhelm II'nin Dreyfus'ü temize çıkarmaması için baskı yaptığı Schwartzkoppen'in durumudur. (L)

Alfred DREYFUS

Dreyfus davası'nın gerçek suçlusu binbaşı Esterházy

DREYSE (Johann Nicolaus VON), alman sanayicisi (Sömmerda 1787-ay.y. 1867). 1827'de ilk iğneli tüfeği yaptı ve 1836'da bu tüfeği namlu dibinden doldurma usulünü buldu. 1840'tan 1870'e kadar prusya ordusunda 15 mm çapında, 600 m atış menzilli, 1,42 m uzunluğundaki bu tüfek kullanıldı. (L)

DREYSSENSİA i. Bk. DREİSSENA.

DREZİN i. (fr. *draisine*). Dy. Yol kontrol ve bakımı için demiryolu işçilerinin kullandığı küçük vagon.

— ANSİKL. Bugün kullanılan *drezinler*, daha büyük bir hız sağlayan benzin motorlarıyle donatılmıştır. Bu araçlar hem personelin, hem de yol boyunca dağıtılacak veya toplanacak malzemenin taşınmasında kullanılır. Daha fazla malzeme taşıyabilmek için drezinlere bazen römorklar da eklenir. Trenlerin geliş gidişini engellemek için, drezinlerin bazıları yoldan kaldırılıp kenara alınabilecek kadar hafif yapılır. (L)

DRİEGULDEN i. (hollanda dilinde *drie*, üç ve *gulden*, florin'den). Üç florin değerinde eski Hollanda parası. (L)

DRİESCH (Hans), alman filozofu ve biyolojî bilgini (Bad Kreuznach 1867-Leipzig 1941). 1891'den 1900'e kadar Napoli zooloji istasyonunda çalıştı, sonra Aberdeen (1906-1909), Heidelberg (1909-1920), Köln (1920-1921) ve Leipzig'de felsefe dersleri verdi. Düşüncelerini yaymak için Çin ve Amerika'ya gitti. Biyoloji alanındaki araştırmalarına sıkı sıkıya bağlı olan felsefesi, vitalist bir felsefedir; hayatı yöneten madde dışı ilkelere yer verir ve bu konuda bir bakıma Aristoteles'in görüşüne yaklaşır. H. Driesch metafizik görüşlerini de bu temel üzerine kurar. Başlıca eserleri: *Geschichte des Vi-*

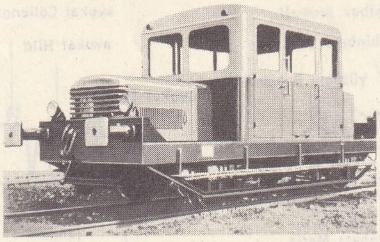

drezin (dy.)
18 kişilik, 80 beygir gücünde dizel motorlu

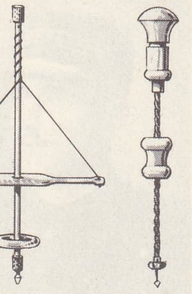

driller

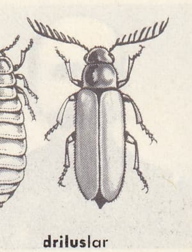

driluslar

talismus (Vitalizmin Tarihi) [1905]; *Philosophie des Organischen* (Organizmanın Felsefesi) [1909]; *Leib und Selee* (Ruh ve Beden) [1916]; *Wirklichkeitslehre* (Gerçek Bilimi) ve *Das Problem der Freiheit* (Hürriyet Meselesi) [1917]; *Metaphysik* (1924); *Grundprobleme der Psychologie* (Psikolojinin Temel Meseleleri) [1926]; *Parapsychologie* (Parapsikoloji) [1932]; *Die Maschine und der Organismus* (Makine ve Organizma) [1935]; *Der Mensch und die Welt* (İnsan ve Dünya) [1945]. (L)

DRİESSLER (Johannes), alman bestecisi (Friedrichsthal, Saarbrücken yakınları 1921). Saarbrücken ve Köln konservatuvarında okudu, Detmold'da öğretmenlik yaptı (1946-1954). *Sevilen Claudia* (1952); *Haşmetli Prenses* (1952) adlı iki opera, konçertolar, kantatlar, motetler ve bir senfoni (*Kısa Senfoni*) [1949] besteledi. (L)

DRİEU LA ROCHELLE (Pierre), fransız yazarı (Paris 1893-ay.y. 1945). Birinci Dünya savaşında orduya katıldı. Savaştan sonra edebiyatla uğraşmağa başladı. *Gilles* (1939) ve *L'Homme à Cheval* (Atlı Adam) [1943] adlı romanlarıyle tanındı. *l'Europe Contre les Patries* (Vatanlara Karşı Avrupa) [1931]; *Socialisme Fasciste* (Faşist Sosyalizm) [1934]; *Notes Pour Comprendre le Siècle* (Yüzyılı Anlamak İçin Notlar) [1941] adlı denemelerinde faşizmin sosyal ve siyasî etkileri görülür. Alman işgalinde *Nouvelle Revue Française*'i yönetti. Kurtuluştan sonra intihar etti. (L)

DRİFT i. (ing. k.). Deniz bil. Kutup bölgelerinde, bankizin buz tabakaları (*floes*) arasındaki serbest su yolu. (L)

DRİFT i. (ing. k.). Elektron. Tabanının vericiye temas eden kısmında diğer kısımlarına oranla daha fazla elektron bulunan transistör tipi. (Daha etkin olan bu kısım vericiye daha kolaylıkla elektron gönderdiğinden, elektron taşınmasında bir hız artışı meydana gelir. Böylece drift transistörüyle gigahertz cinsinden çok yüksek frekanslar elde edilir.) [L]

Drigh Road, Karaşi'nin (Pakistan) havaalanı; şehrin 13 km kuzeydoğusunda. (L)

DRİL i. (esk. alm. *drillen,* çevirmek > fr. *drille*'den). *El matkabı* veya *el breyizi* de denilen bir çeşit matkap. Sonsuz vida biçimindeki dikey sapı tahrik eden bir somunun hareketiyle veya bir ipliğin alternatif olarak sap üzerine sarılıp açılmasıyle çalışır. (L)

DRİLL i. (esk. alm. *drillen,* döndürmek'ten). Prusya ordusunda acemi erlerin sıkı çalışma ve mekanik hareketlerle yetiştirilmesi usulü. Başlangıçta yanaşık düzende tam ve mükemmel bir gelişmeyi sağlamak amacıyle uygulandı, bu usul 1870'ten sonra alman ordusunda genelleştirildi. (L)

DRİLLİA i. Karından bacaklı yumuşakça. Sıcak denizlerde yaşar. Kavkısı külâh biçimindedir. (Öndensolungaçlılar altsınıfının *conidae* familyasından.)

— ANSİKL. *Drillia*'nın kavkısında ağız kenarı kalın ve ağzın tepeye yakın kısmı çekirdeğimsi bir kapakçıkla kapalıdır. Dokunaçlarının dipleri birbirine yakın ve uçlarında gözleri bulunur. *Drillia*'ların fosiline Miyosenden itibaren rastlanır. (L)

DRİLUS i. Küçük uzun böcek. Erkeği kanatlı, dişisi kanatsızdır. Dişi *drilus* daha iridir ve kurtçuğa benzer. (Kınkanatlılarin *drilidae* familyasının örnek böceği.)

— ANSİKL. *Drilus flavescens*'in gövdesi siyah, elitraları kehribar rengindedir. Dişisi sarımsı esmer olur. Kurtçukları iki üç yıl süreyle küçük salyangozların üzerinde yaşar. (L)

DRİMYE i. Soğanlı küçük bitki. Yaprakları kalın, çiçekleri genellikle kökten çıkan bir çiçek sapının ucunda salkım durumunda ve sarkıktır. Anayurdu Güney Afrika'dır; Avrupa'da bahçelerde yetiştirilir. (Zambakgillerden.) [L]

DRİMYS i. Hekimlikte kullanılan bitki türü. Amerika'da yetişir. (Manolyagillerden.)

— ANSİKL. *Drimys*'in kabuğu ıtırlı güzel bir koku ve yakıcı acı bir tat verir. İçinde uçucu bir madde, bir reçine ve bir tanen vardır. Bundan dolayı tarçın gibi kuvvetlendirici ve uyartıcı özellikler taşır. (L)

DRİN veya **DRİM,** Yugoslavya ve Arnavutluk'ta ırmak, İşkodra'nın güneyinde, Adriya denizine dökülür; 151 km. İki koldan meydana gelir: *Kara Drin* (132 km), Ohrida gölünün ayağıdır, çok sarp boğazlardan geçerek Arnavutluk topraklarına girer; Stalin'de *Beyaz Drin* aracılığıyle (128 km), Prokletiye'nin sularını alır. Drin denize dökülmeden önce, İşkodra gölünden gelen sularla yükselir. (L)

DRİNA, Yugoslavya'da ırmak, Sava'nın kolu (sağ kıyı); 346 km. Drina Karadağ kütlelerinden doğan Tara ve Piva'nın birleşmesinden meydana gelir. Debisi 70-1900 m³ arasında değişir. Drina'dan yüzdürerek tomruk ve kereste taşımada yararlanılır. Martnisan aylarında en büyük artışı gösteren suları, kasım ayında da yükselir. Zvornik'te hidroelektrik santral. (L)

Drina Köprüsü (*Na Drini Ćupriya*), yugoslav yazarı İvo Andriç'in romanı (1943). Konusu Drina ırmağı üzerinde Sokullu Mehmed Paşanın yaptırdığı köprü çevresinde geçen eser, 350 yıllık bir gelişim içinde Vişegrad kasabasının tarihini ele alır. Olaylar Bosna'nın osmanlı hâkimiyetine girişinden başlar; Osmanlı-Sırp çatışması içinde Doğu-Batı kültürlerinin özellikleri ile bu etkiler arasında değişen kişileri canlandırarak devam eder; Birinci Dünya savaşı günlerinde sonuçlanır. Yugoslavya'da kalan müslüman bir türkün, Ali Hoca'nın, köprünün bombardıman yüzünden yıkılışı karşısında duyduğu insanî acı, dünya güzelliklerini yok eden savaşın tenkidine imkân verir. (→ Bibliyo.) [M]

Drina savaşı, Potiorek kumandasındaki avusturya ve macar kuvvetlerinin, Sırplara karşı 7 eylülden 7 kasım 1914'e kadar Drina'da verdiği savaş. Başlangıçta Sava üzerinde Mitroviça'da, birliklerinin mukavemeti dolayısıyle başarı gösteren sırp voyvodası Putnik, Avusturyalıları Drina'ya kadar geri püskürtemedi. İki aylık savaştan sonra Avusturyalılar ırmağa hâkim tepeleri ele geçirdiler ve Sırpları geri çekilmeğe zorladılar. Ama, Putnik'in karşı saldırıları, Potiorek'in başarılı bir takip yapmasını önledi. (L)

DRİNKWATER (John), ingiliz şairi, oyun yazarı ve tenkitçisi (Leytonstone Essex 1882-Londra 1937). 12 Yıl bir sigorta şirketinde memur olarak çalıştıktan sonra tiyatro ile ilgilendi ve daha sonra Birmingham Repertuvar tiyatrosu adını alacak olan *Pilgrim Players* topluluğunu yönetti. İngiltere'de repertuvar tiyatroları kurmağa çalıştı, genellikle halkın anlayıp seveceği nitelikte tarihî oyunlar yazdı.

İlk şiir kitabını 1906'da yayımladı, *Cophetua* adlı ilk manzum oyunu 1911'de basıldı. Bundan sonra birçok şiir ve eleştiri kitabı yayımladı. İnceleme türünde yazdığı eserler arasında en önemlileri *William Morris* (1912) ve *Swinburne* (1913); tarihî oyunlarının en ünlüsü de *Abraham Lincoln*'dür (1918). Bu oyun Londra'da ve A.B.D.'de başarıyle oynandı. 1923'te iki cilt halinde *Collevted Poems* (Bütün Şiirleri), daha sonra da bütün oyunlarını kapsayan yine iki ciltlik bir kitabı yayımlandı. Hayat hikâyesini de iki ayrı cilt yalinde topladı: *Inheritance* (Miras) [1931] ve *Discovery* (Katkılarım) [1932]. (L)

DRİNOV (Marin), bulgar milliyetçisi ve tarihçisi (Panagjurişte 1838-Harkov 1906). Tarih profesörü. Sofya valisi. Bulgaristan'ın kurtuluşu sırasında başbakan oldu. Sonradan Bulgar Bilimler akademisi halini alan Bulgar Edebiyat derneğini kurdu (1869). [L]

DRİOTON (Etienne), fransız kilise adamı, mısır dili ve kültürü uzmanı (Nancy 1889-Montgeron 1961). Paris İnstitut Catholique'te profesör (1919), Louvre müzesi Eski Mısır eserleri bölümü müdür yardımcısı (1926), Eski Mısır eserleri genel müdürü (1936-1952), 1957'de Collège de France profesörü oldu. Hiyeroglif yazısını çözerek, mısır tiyatrosunun aydınlığa çıkarılmasını sağladı ve mısır dininin birçok yönleri, özellikle tek tanrıcı yönü üzerinde incelemeler yaptı. Kıpt arkeolojisinin temelini attı. (L)

DRİPLİNG i. (ing. *dribbling*'den). Spor. Yavaş yavaş vurarak topu ileri götürme. || *Dripling yapmak,* futbol, rugbi ve basketbol gibi oyunlarda topu küçük vuruşlarla sürmek. (L)

DRİVE [drayv] i. (ing. f. *to drive*'den). Tenis, yapılan sert bir vuruşla topu fileye değercesine rakip sahaya gönderme. || Golfte, topu çukura sokmak için yapılan uzun vuruş. (L)

DRİVE-İN [drayv-in] i. (ing. k.). A.B.D.'de seyircilerin otomobillerinden çıkmaksızın seyrettikleri açıkhava sinemalarına verilen ad. (L)

DRİVER [drayvır] i. (ing. k.). Elektron. Simetrik bir yükseltecin (amplifikatör) iki katına etki eden lambalı veya transistörlü yükselteç kademesi.

— Spor. Golf'te, en uzun vuruşlar için kullanılan ve topa vurma kısmı tahtadan yapılmış golf sopası. (L)

DRİVİER (Léon), fransız heykeltıraşı (Grenoble 1878-Paris 1951). Devlet Güzel Sanatlar Yüksek okulunda öğrenimini tamamladı. sonra 1907'de Rodin'in atelyesine girdi ve S. de Rothschild vakfının alçak kabartmalarını, 1910'da Arjantin hükûmeti hesabına *Albay Falcon* anıtını, Grenoble şehri için *General de Beylié* anıtını, 1918'de *Muzaffer Fransa* adlı büstü yaptı. Ayrıca eserleri arasında *Paul Deschanel Madalyonu* (1924) ile *Bolivar*'ın büstü de sayılabilir. Drivier, Floransalı ustaların, özellikle Donatello'nun etkisi altında kaldı. Art Moderne müzesinde eserleri vardır. (L)

DRJİC (Dzore), dalmaçyalı şair (Ragusa 1461-öl. 1501). Kaynağını halktan ve sevgiden alan lirik şiirleri Ranina'nın *Canzoniere* adlı eserine alınarak bugüne kaldı. (L)

DRJİC (Marin), islav diliyle yazan ragusalı şair (Ragusa 1507-Venedik 1567). Dikkate değer bir işlûpla *Tirena* adlı bir pastoral yazdı. Ragusa edebiyatının en seçkin manzum dram yazarıdır. Klasik repertuvarın bir parçası haline gelen *Dundo Maroje* (1550) adlı komedisi, sürekli olarak başarıyle oynanır. (L)

DRNİŞ, Yugoslavya'da (Hırvatistan) şehir; 13 800 nüf. Cami. Ticaret merkezi. Boksit işletmesi. (L)

DROBİSCH (Moritz Wilhelm), alman filozofu ve matematikçisi (Leipzig 1802-ay.y. 1896). Filozof olarak, Herbart okulunun felsefî görüşlerine bağlıydı. Başlıca eserleri: *Üstün Sayısal Denklemler Teorisinin İlkeleri* (1834); *Yeni Bir görüşle Mantık* (1836); *Din Felsefesinin Temel Bilimi* (1840); *Görgül Psikoloji* (1842); *Matematiksel Psikolojinin Temel Teorileri* (1850). [L]

DRODS i. Bk. DROST.

DROESHOUT (Martin), ingiliz gravürcüsü (Londra 1601-1650'ye doğr.). Bir gravürcünün oğlu. Kendisini üne kavuşturan en büyük eseri William Shakespeare'in portresidir. Portre, Shakespeare'in 1623'te basılan oyunlarının kapağında yer alır. Ben Johnson portreyi övmüş ve bunun Shakespeare'e gerçekten çok benzediğini söylemiştir. Shakespeare öldüğünde Droeshout'un on beş yaşında olduğu düşünülürse portrenin aslına bakılarak yapılmadığı ortaya çıkar. Droeshout'un öteki eserleri arasında birkaç portre, mitolojik ve alegorik konuları işleyen tablolar, kitap resimleri vardır. (L)

DROGET i. (fr. *droguet*'den). İlk olarak XVI. yy.da Fransa'nın Poitaux kesiminde yapıldığı tahmin edilen, çözgüsü pamuk ve atkısı yün bir tip kumaş. || İpekle, yünle, yün ve pamuk veya ipek ve pamuk karışımıyle yapılmış ve ayrıca üzeri işlenmiş kumaş. Bu işleme kumaşın ana örgüsüne girmeden bir yüzden diğerine geçerek, her iki yüzde de desen veya çiçekler meydana getirir. (L)

DROGHEDA, gael dilinde **Droichead Atha,** İrlanda cumhuriyetinde (Leinster ili,

Foto. LAROUSSE

Louth idare bölgesi) liman şehri, Boyne ırmağının halici kıyısında; 16 800 nüf. Sur ve XIII. yy.dan kalma manastır yıkıntıları. Önemli çimento fabrikası. Metalürji. Bira fabrikaları. İç turizm (Boyne vâdisi ve Tara tepesi) merkezi.

— Tar. Kralcı direnmenin önemli merkezi olan Drogheda'yı Cromvell aldı (1649), şehri yıktı, askerleri ve halkı kılıçtan geçirtti. (L)

DROGOBİÇ, S.S.C.B.'de (Ukrayna) şehir, Dniester'in yukarı havzasındaki askarpat petrol bölgesinde; 42 000 nüf. Petrol rafinerileri ve petro kimya. (L)

DROGON, Puglia kontu. Bk. DREU.

DROİTWİCH, Büyük Britanya'da (Worcestershire) kasaba, Worcester'in kuzeydoğusunda; 8 000 nüf. Romalılar zamanında şehrin adı *Salinea* idi. Radyoaktif maden suları. Yeraltının tabiî tuzlu sularının pompalanması yoluyle tuz çıkarılması, yapılara zarar veren toprak çöküntülerine yol açmaktadır. — Kuzeydoğuda, *Wychbold*'da önemli radyo verici istasyonu. (L)

DROLLİNGER (Karl Friedrich), alman hukukçusu ve şairi (Durlach 1688-Basel 1742). Şiirler, özellikle birçok *Psalmen* (Mezmurlar) yazdı. Klopstock'un öncüsü sayılır. (L)

DROMAS i. Siyah-beyaz tüylü kuş. Gagası kuvvetli, ayakları uzundur. Hint okyanusu kıyılarında, sürü halinde yaşar. (Yağmurkuşları takımından *dromadidae* familyasının yegâne türüdür.) [L]

DROMATHERİUM i. Carolina'da (A.B.D.), Triyas tabakasında fosili bulunan omurgalı hayvan. (Dişleri tek çizgi üzerinde dizili, azı dişleri üç sivri tümseciklidir. İlkel memelilerden çok, memeli hayvan karakteri gösteren teriodont sürüngenler sınıfından sayılır.) [L]

DRÔME, Fransa'nın güneydoğusunda idare bölgesi, adını bütünüyle bölge sınırları içinde akan ırmaktan alır; 6 531 km²; 343 000 nüf. İdare bölgesi doğuya doğru alpöncesi kütleleri, batıya doğru orta Rhône bölgesinin tepe ve havzalarını içine alır. Kuzeydoğuda *Vercors*, dış kısmında yalıyarlarla sınırlıdır; burası ormanlık bir hayvan yetiştiriciliği bölgesidir. Güneye doğru *Diois* dağı yükselir. Batıya doğru bölge, büyük ölçüde meyve tarımı ve bağcılık yapılan *Tricastin*'e açılır. İdare bölgesinin kuzeydoğu ucu *Aşağı Dauphiné* tepelerini içine alır; burası çok çeşitli tarım yapılan verimli bir alandır. (L)

DRÔME (LA), Fransa'da Önalplerde ve Rhône geçidinde ırmak; 10 km. Diois tepelerinden doğar, Die, Saillans ve Crest'ten geçer, Livron'un aşağısında Rhône ırmağına katılır (sol kıyı). [L]

DROMİA i. Yuvarlak ve kıllı küçük yengeç. Bacakları kısa ve kuvvetlidir; sırtına doğru kalkık tuttuğu son bacakları çift kıskaçlıdır. Sıcak denizlerde yaşar. *Dromia vulgaris* Avrupa kıyılarında bulunur; arka bacaklarının yardımıyle, kendisine sığınak ödevi gören bir sünger parçası taşır. Hareketsiz durduğu zaman taş sanılır. (L)

DROMİKHAİTES, Get kralı. M.Ö. 292'de ülkesine saldıran Trakya kralı Lysimakhos'u yendi ve esir etti. Kızıyle evlenmek ve Tuna'nın kuzeyindeki toprakları almak şartıyle onu serbest bıraktı. (L)

DROMİUS i. Parlak renkli, küçük, yassı, uzun böcek. Ağaçların kabuğunun altında veya su kıyılarında yaşar. (Kınkanatlıların *carabidae* familyasından.) [L]

DROMOS i. (*«yarış»* anlamında yun. k.). Esk. Yun. Üzerinde yarış yapılan yol.

— Arkeol. Mezopotamya (Arpaçiye'nin yuvarlak evleri), mykenai, girit evlerinde ve fenike mezarlarında (Ugarit) odalara giden geçit. ‖ Mısır'da tapınakların çok zaman iki yanında sfenksler bulunan giriş yolu. (L)

DROMOTROP sıf. (fr. *dromotrope*). Fizyol. Bütün kas ipliklerinin ve özellikle kalp kası ipliklerinin iletkenliği için kulanılır: *Akciğer-mide sinirinin uyarılması kalp üzerine negatif dromotrop, sempatiğin uyarılması da pozitif dromotrop etki yapar.* (L)

DRONGO i. Orta boyda ötücü kuş. Tüyleri madenî yeşil yeya mavi parıltılı siyah renktedir. Ayakları kuvvetsiz, kanatları uzun, gagası kuvvetlidir. (Kuyruğu çok defa, birbirinden değişik tüylerle süslüdür. Böcekle beslenir. Atılgan ve saldırgandır. Bütün kuşları, hattâ yanından geçen büyük yırtıcı kuşları bile kovalar. Eski Dünya'nın tropikal bölgelerinde yaşar. *Dicruridae* familyasından.) [Bk. KUŞLAR *levhası.*] (L)

DRONNE (LA), Fransa'da Périgord'da ırmak, İsle'in kolu (sol kıyı); 189 km. Limousin'de doğar, Brantôme'dan geçer ve Coutras'da, İsle'e kavuşur. (L)

DROPGAL i. Tekst. Tergal veya terilen gibi polyester sentetik devamlı ipliklerin tekstüre edilmiş şekli. (L)

DROPNİL i. (tes. edil. ad.). Tekst. Naylon, perlon gibi poliamit sentetik devamlı ipliklerin tekstüre edilmiş şekli. (L)

DROSİNİS (Georgios), yunan şairi (Atina 1859-Kiphisia 1951). İlk şiirlerinde fransız Parnas okulunun etkisinde kaldı; daha sonra biçime de önem veren daha derin bir lirizme yöneldi. Başlıca eserleri: *Eidyllia* (İdiller) [1884]; *Galini* (Dinginlik) [1902]; *Photera Skotadia* (Işıklı Karanlıklar) [1914]; *Kleista Blephara* (Kapalı Gözkapakları) [1918]. Romanlar da yazdı: *To Botani tis Agapis* (Aşk Otu) [1901]. (L)

DROSOPHİLA i. Zool. Bk. SİRKESİNEĞİ.

DROSOPHİLİDAE çoğl. i. Kısa duyargalı çift kanatlı böcekler familyası. En tanınmış türü sirkesineğidir (*Drosophila*). [L]

DROSOPHYLLUM i. Sinekkapangillerden böcekçil bitki. Fas'ta ve İberik yarımadasında rastlanır. (*Drosophyllum*'un yaprakları böcekyiyeninki [*drosera*] gibi hareket etmez; bol miktarda yapışkan bir madde çıkarır; buna yapışıp kalan böcekleri sindirir.) [L]

DROST veya **DRODS** veya **DROTSOETE** veya **DROSSAARD** i. Vaktiyle Danimarka, Almanya, İsveç ve Hollanda'da, sırasıyle maliye, adalet v.b. idarelerinin başına getirilen bir kraliyet yüksek memurunun taşıdığı sıfat. (Yetkileri gitgide azaldı ve XVII. yy.da tamamen ortadan kalktı.) [L]

DROST (Cornelis), flaman ressamı (öl. Amsterdam 1678). Önce Rembrandt'dan ders aldı, sonra Van Dermeer ile Roma'ya gitti. Amsterdam müzesinde *Vaftizci Yahya'nın Kesik Kafasını Alan Herodias* adlı tablosu vardır. (L)

DROSTE-HÜLSHOFF (Annette, **Barones von**), alman kadın yazarı (Hülshoff, Münster 1797-Meersburg 1848). Vestfalien'de katolik soylu bir aileden olan Droste-Hülshoff, çağındaki kadın yazarların en başarılısıdır. Yetiştiği bölgeyi, bu bölgenin insanlarını, manzaralarını, insanlarının kör inançlarını dile getirdi. Hem dindar hem şüpheciydi. 1820-1839 Arasında yazdığı ve ilk defa 1851'de yayımlanan *Das Geistliche Jahr* (Ruhani Yıllık) adlı şiir kitabında dinî duygularıyle birlikte şüphelerini dile getirdi. Lirik şiirlerini ve balladlarını, 1844'te bastırdı. Tamamladığı tek manzum eseri bir katilin hayatını, adam öldürmesini ve kefaretini anlatan *Die Judenbuche*'dir (1842). [L]

DROSTE ZU VİSCHERİNG (Klemens baronu), alman kilise büyüğü (Münster 1773-ay.y. 1845). 1797'de papaz, 1835'te Köln başpiskoposu oldu. 1837'de Pius VIII ve Gregorius XVI'nın karma evlenmeler ve Hermes doktrinleriyle ilgili buyrultularını uyguladığı için Minden kalesine kapatıldı. 1842'de serbest bırakıldı. Huzurun gelmesi için piskoposluğun yönetimini bir yardımcıya bıraktı. (L)

DROTTAR'LAR. İskandinav mit. Hem rahip hem tanrı niteliklerini taşıyan cinler. (L)

Drottningholm, kraliçe Hedvige Eleonore tarafından Büyük Tessin'in (1662-1686) planlarına göre Malaren gölü üzerindeki Lovö adasında yaptırılmış olan şato ve krallık sarayı. Çok güzel olan bahçeleri, Çin köşkü ve A. de Vries tarafından yapılmış olan bronz figürler anılmağa değer. (L)

DROUAİS (Hubert), fransız ressamı (La Roque, Pont-Audemer yakınları 1699-Paris 1767). François de Troy'nın öğrencisi. Nattier ve J.-B. Van Loo'nun tablolarındaki kıyafetleri ve ayrıntıları kopya etmekle görevlendirildi. Louvre müzesinde iki portresi vardır: *Ressam Joseph Christophe* ile *Heykeltıraş Robert Le Lorrain.* — FRANÇOİS HUBERT, Hubert Drouais'nin oğlu (Paris 1727-ay.y. 1775). XVIII. yy.ın en iyi portrecilerinden biri sayılır. Babasının, Nonotte'un, Carle Van Loo'nun, Natoire'ın ve Boucher'nin öğrencisi. 1758'de Akademiye kabul edildi. Louvre müzesinde (*Artois Kontu, Bayan Clotilde, Bouchardon, Coustou*), Versailles'da (*Louis XV, Louis XVII* [Provence kontu iken], *Charles X* [Artois kontu iken]), ayrıca Fransa'nın ve dünyanın birçok müzelerinde eserleri vardır (*Madame du Barry* [Berlin], *Marie-Antoinette Hébé Kılığında* [Chantilly], *Madame de Pompadour* [Orléans]). Bunların dışında Savoie'lı, bahçıvan, bağ bozumcusu kılığında çocuk portreleri yaptı. — GERMAİN JEAN (Paris 1763-Roma 1788). François Hubert'in oğlu. David'in gözde öğrencilerinden biriydi. Roma ödülünü (1784), *İsa'nın Ayaklarına Kapanan Kenan'lı Kadın* (Louvre), ikinci bir başarıyı da *Marius Minturno'da* adlı tablosu ile kazandı (taslağı Lille müzesinde). Aix, Chartres, Rouen müzelerinde eserleri vardır. (L)

DROUARD DE BOUSSET. Bk. BOUSSET.

DROUET (Jean-Baptiste), **Erlon** kontu, Fransa mareşali (Reims 1765-Paris 1844). 1872'de orduya girdi. 1805'te tümgeneral oldu. 1815'te Lefebvre-Desnouettes komplosuna adı karıştı ve hapse atıldı. Elbe adasından dönüşte serbest bırakıldı, Fransa Yüksek meclisi üyesi oldu ve I. kolordunun başında Waterloo'da yararlık gösterdi. Bourbon'lar tarafından ölüme mahkûm edilince, Fransa'dan kaçtı. 1830'da geri çağırıldı, 1834-1835'te Cezayir valisi oldu ve burada *arap bürolarını*'nı kurdu. 1834'te Fransa mareşalliği rütbesini aldı. (L)

DROUET (Julienne GAUVAİN, **Juliette** — denir), fransız kadın oyuncusu (Fougères 1806-Paris 1883). Heykeltıraş Pradier, A. Karr ve F.A. Harel ile ilişkiler kurduktan sonra, F.A. Harel'in yardımıyle 1829'da Brüksel tiyatrosuna girdi, sonra Paris'te oynadı. Lucrèce Borgia'daki prenses Negroni rolüyle Victor Hugo'nun ilgisini çekti. Şairin aktris ile ilk defa 16 şubat 1833'te tanışıp görüştüğü söylenir. Bu ilişki Drouet'nin ölümüne kadar sürdü. (L)

DROUOT (Paul), fransız şairi (Vousiers 1886- Notre-Dame de Lorette'in önünde öldürüldü 1915). 1906'da arkadaşlarıyle birlikte *Psyché* dergisini kurdu, taşkın ve sert bir lirizmi dile getiren şiirler yazdı. *Eurydice Deux Fois Perdue* (İki Kere Kaybolan Eurydike) adlı tamamlanmamış bir romanı ölümünden sonra yayımlandı (1921). [L]

DROVETTİ (Bernardin), italyan diplomatı ve arkeologu (Barbania 1776-Torino 1852). Napolyon'un Mısır seferi sırasında subaydı, orada 1830 yılına kadar Fransa başkonsolosu olarak kaldı. Mehmed Ali Paşanın çalışmalarını destekledi. F. Cailliaud ile birlikte yaptıkları kazılardan elde ettiği eserlerle bir koleksiyon meydana getirdi. Bunun bir kısmını Sardinya hükûmetine (bugün Torino'da Mısır müzesinde), bir kısmını da Fransa kralı Charles X'a bağışladı (bugün Louvre'da). [L]

DROYLSDEN, İngiltere'de Manchester'in (Lancashire) doğu banliyösünde şehir; 26 400 nüf. Dokuma (pamuk) sanayii. (L)

DROYSEN (Johann Gustav), alman dil bilgini, tarihçisi ve siyaset adamı (Treptow, an der Rega 1808-Berlin 1884). Frankfurt parlamentosunda milletvekilliği (1848), Kiel, Jena ve Berlin üniversitelerinde profesörlük yaptı. Eskiçağ ve yakınçağlar tarihi üstüne çalıştı. Eserleri: *Geschichte Alexanders der Grösse* (Büyük İskender Tarihi) [1883]; *Geschichte der Hellenismus* (Hellenizm Tarihi) [1836-1843]; *Die Herzogthümer Schleswig-Holstein* (Schleswig-Holstein Dukalıkları) [1850]; *Geschichte der Preussischen Politik* (Prusya Siyasetinin Tarihi) [1855-1886]. — Oğlu GUSTAV (Berlin 1838-Helle 1908), özellikle XVI. ve XVII. yy. Almanya tarihi üstüne çalıştı. Magdeburg kuşatması ve Lützen savaşı gibi konuları inceledi. Ayrıca, hayatının sonuna doğru, Otuz Yıl savaşlarıyle ilgilendi. Önemli bir tarih atlası yayımladı. (L)

DROZ (Gustave), fransız yazarı (Paris 1832-ay.y. 1895). 1857-1865 Yılları arasında re-

dromas

drongo

François Hubert DROUAİS
«Charles de France ve
Marie-Adélaïde
de France»
Louvre müzesi, Paris

Juliette DROUET
Champmartin'ir. tablosu
Victor-Hugo müzesi
Paris

DRU tepesi

simle uğraştı; daha sonra *La vie Parisienne, Revue des Deux Mondes* dergilerine yazılar yazdı. *Monsieur, Madame et Bébé* (Bey, Hanım ve Bebek) [1866]; *Entre Nous* (Aramızda) [1867]; *Le Cahier Bleu de Mlle Cibot* (Matmazel Cibot'nun Mavi Defteri) [1868]; *Autour d'une Source* (Bir Kaynağın Çevresinde) [1869]; *Un Paquet de Lettres* (Bir Tomar Mektup) [1870]; *Babolain* (1872); *Les Etangs* (Gölcükler) [1875]; *Tristesses et Sourires* (Hüzünler ve Gülümsemeler) [1884]; *L'enfant* (Çocuk) [1885] gibi töre romanları vardır. (L)

DROZ (Numa), isviçreli devlet adamı (La Chaux-de-Fonds 1844-Bern 1899). Federasyon danışmanı, 1881 ve 1887'de konfederasyon başkanı oldu. İçişleri, ticaret ve dışişleri bakanlıklarında bulundu. 1889'da Wohlgemuth olayı sırasında Bismarck'a kafa tuttu. (L)

DRTİNA (František), çek filozof ve pedagogu (Hnevsin 1861-Prag 1925). Prag üniversitesinde profesör ve dekan oldu. Hayatı boyunca millî bir pedagoji sistemi kurmağa çalıştı. Eserleri: «*Eğitimin Ülküleri*» 1902); «*Avrupa Düşüncesinin Gelişimi*» (1912). [L]

DRUAS. Bk. DRYAS.

DRUCİNA i. (rusça *drug,* dost'tan). Ortaçağda, rus prensleri veya islav sarayları hizmetinde muhafız kuvveti veya paralı asker birliği. ‖ XIX. yy.da, Rusya'da, milis taburu; Sırbistan ve Bulgaristan'da, bağımsızlık savaşına katılan gönüllü birlikleri.

— ANSİKL. *Drucina,* başlangıçta, bir prensin arkadaşlarından meydana gelen gruptu. Sayısı, duruma göre değişiyordu. Bu grup, kimi zaman, birkaç bin boyar'ı (rus asılzadesi) kapsardı. Drucina'lar, prensin meclisi niteliğini taşıyor ve askerî, hukukî ve malî yetkilere sahip bulunuyordu. (L)

DRUDE veya **DRUTE,** Yukarı Almanya'da halk inançlarına göre kötülük yapan hava perisi. (L)

DRUDE (Paul), alman fizikçisi (Braunschweig 1863-Berlin 1906). Leipzig (1894), Giessen (1900) ve Berlin'de (1905) profesörlük yaptı. Optik ve madenlerde elektron teorisi üstüne çalıştı (1902). Eserleri: *Physik der Athers* (Esîr Fiziği) [1892]; *Lehr Buch der Optik* (Optik Ders Kitabı) [1900]. (L)

DRU doruk sivrisi, Mont-Blanc kütlesinde dağ. Yeşil doruk sivrisi (Aiguille Verte) grubu içinde olup *Petit Dru* (3 733 m) ve *Grand Dru* (3 754 m) adında birbirine komşu iki doruğu vardır. (L)

DRUES. Bk. DREUX (Jean).

DRUEY (Henri), isviçreli devlet adamı (Faoug, Vaud 1799-Bern 1855). 1836'da danıştay üyesi. 1845 Hükûmet darbesini hazırlayanlardan biri. Bu hükûmet darbesiyle Vaud kantonu radikalleri, cizvitleri kovdurması için Luzern kantonuna baskı yapmağa yanaşmayan liberal hükûmeti devirdiler. Druey, katolik kantonların kurduğu yeni hükûmetin başına geçti. Sonderbund birliği ile ilgili çekişme sırasında, çoğunluktaki kantonları (radikaller) savaşa razı etti. Savaştan sonra, 1848 anayasasının temel tasarısını bir başka meslektaşı ile birlikte hazırladı. (L)

DRUGSTORE [dragstor] i. (amerikanca k.). İlâç, yiyecek, çeşitli eşya satan mağazalara verilen ad. (L)

DRUİD veya **DRÜİT** i. (keltçe *druveid,* meşeyi gören > lat. *druida* > fr. *druide*'den). Kelt rahibi. ‖ *Druid rahibesi,* kelt rahibesi, (Bu rahibeler hakkında ancak M.S. III. yy.a ait bilgiler vardır. Oysa bu devirde druidçilik Roma tarafından kovuşturularak hemen hemen yok olmuş bulunuyordu. Bu rahibeler falcı olarak bilinir.)

— ANSİKL. *Druid'ler,* gerek Galya'da, gerekse Britanya veya İrlanda'da, Keltlerin dinî geleneklerinin koruyucusu olan bir rahipler sınıfıydı. Ne var ki, bunlar, kapalı bir kast meydana getirmiyorlardı. Druid'ler rahip topluluğundan çok, seçim yoluyle toplanan kademeleşmiş bir birlikti. Uzun bir çıraklık devresi geçirdikten sonra, özel bir törenle rahiplik niteliğini kazanırlardı. Bu andan itibaren hemcinslerinin hayatına ve çalışmalarına katılırlardı. Sezar'a göre, Galya'da, bu rahiplerin üç görevi vardı: eğitimcilik, hâkimlik ve din adamlığı. Şarkılardan ve ritmik nesir parçalarından meydana gelen ve tamamen sözlü geleneğe dayanan doktrinlerinin büyük bir bölümü kaybolmuştur. Bununla birlikte, ruhun ölmezliği ve ruh göçü inancını yaydıkları bilinmektedir. Ne var ki, eskatalogyaları bir ahlâk görüşüne dayanmıyordu. Ebedî hayatı da dünyadaki hayatın müeyyidesiz bir devamı olarak düşünüyorlardı. Druid'ler, hâkim olarak, cürüm ve cinayet davalarına bakar; kabileler arasında sık sık çıkan anlaşmazlıkları hallederlerdi. Verdikleri en ağır ceza, din törenlerine katılmayı yasaklayan aforozdu. Din adamı olarak, beyaz elbiseleriyle tabiatüstü dünya ve insanlar arasında ilinti kurarlardı. Bayram günlerini belirler ve kabilenin takvimini düzenlerlerdi. Plinius' un anlattığı kutsal ökse otu toplama töreni, şüphesiz ki, bir Galya din töresiydi. İrlandalılarda, Druid'lerin sihirbazlık niteliği daha ağır basıyordu. Buna göre, büyü yaparak geçmişi canlandırır, gelecek hakkında kehanette bulunur ve hastaları iyileştirirlerdi. M.Ö. I. yy.a kadar tapınaklarda değil, kozmogonyalarındaki kaos'u ve kelt inançlarını temsil eden kutsal bir ormanın kuytularında, insan kurban ederlerdi. Teşkilâtları, bilgileri ve bilgelikleri sayesinde, hareketli kelt dünyasına, dinî birliğe benzer bir güç kazandırmışlardı.

◆ **Druid'lik** veya **Drüit'lik** i. Keltlerin hint-avrupa kaynaklı ve hint brahmacılığına benzeyen dinî kuruluşu.

— ANSİKL. *Druid'lik,* kelt dünyasının birliğini sağlayan etkenlerden biri oldu. Galya'da, Romalıların fethinden itibaren, onlar için tehlikeli bir milliyetçilik tohumuydu. Millî gelenekler druid'likte cisimleşiyordu. Galya'nın romalılaştırılması ancak druidliğin ortadan kaldırılmasıyle başarılabilirdi. Claudius druid'liği yasakladı. O andan sonra da, Roma'nın gücü ne zaman bir an için bile sarsılmış görünse (Sacrovir ve Civilis ayaklanmaları) ortaya çıkarak gizli gizli yaşamağa devam etti ve varlığını halkın arasında gizlice IV. yy.a kadar sürdürdü. Galya'da ve Bretagne'da kovuşturulan, ilmî ve kozmogonik yanları arıtılan druid'lik, varlığını İrlanda'da çağdışı bir biçimde sürdürebildi ve hıristiyanlaştırmağa karşı ciddî bir engel oldu. Ancak VI. yy. ın sonlarında ortadan kaldırılabildi, ama izleri bütün Ortaçağ boyunca XII. yy.a kadar sürüp gitti. (L)

DRUMEV (Vasil), bulgar yazarı ve din adamı (Şumnu, bugünkü adıyle Kolarovgrad 1841-Tırnova 1901). *Clement* adıyle Tırnova metropolitliği yaptı. *Nestastna Familija* (Mutsuz Aile) [1860] adlı romanıyle büyük bir başarı kazandı. Yurtsever olduğu kadar eski yunan hayranlığı izlerini taşıyan *İvanko* (1872) adlı oyunu, bağımsızlık öncesinde Bulgaristan'da yazılan piyeslerin en iyisi sayılır. Tarihçi Martin Drinov ile birlikte Braila Bulgar Edebiyat derneğini kurdu; bu dernek daha sonra Bulgar akademisinin çekirdeğini meydana getirdi. 1879'da Bulgar Kurucu meclisi üyesi seçildi; Rusya taraftarı partide önemli bir rol oynadı ve prens Aleksandr'ı tahttan çekilmeğe zorlayan bir komplonun (1886) elebaşlarından biri oldu. Prens Aleksandr'ın yerine geçen Ferdinand'a karşı girişilen entrikalar, onun görevinden uzaklaştırılmasına yol açtı. Stambolov'un düşmesinden sonra sürgünden geri çağırıldı (1894). [L]

DRUMLİN [dramlın] i. (irlanda dilinde k.). Jeomorfoloji. Eski buzul yatakları, daha çok kıta buzullar tabanı, üzerindeki uzunlamasına sırtlar. Drumlin'ler ya buzultaşlarla az çok gizlenmiş aynı cins kayalardan ya da kıta buzulunun yayılması sırasında kenarlarda biriken kumlarla çakıllardan oluşmuştur. Bunlar, buzun yüzeyden erimesiyle meydana gelirler; noksan kalmış bir yüzden erimeye işaret eden tepelerdir. (L)

DRUMMER [dramır] i. (ing. k.). Cazda BATERİCİ ile eşanlamda. (L)

DRUMMOND, Kanada'da (Québec) idare bölümü, Doğu kantonlarında; 63 300 nüf. İdare merkezi, *Drummondville.* (L)

DRUMMOND. Bk. PERTH (*kontu* ve *dükü*).

DRUMMOND (Henry), iskoçyalı rahip ve ilâhiyatçı (Stirling 1851-Tunbridge Wells 1897). İskoçya Bağımsız kilisesi üyesi idi, ilmî evrim kavramını manevî alana uygulamağa çalıştı. (L)

DRUMMOND (Thomas), iskoçyalı mühendis (Edinburgh 1797-Dublin 1840). 1820'de topçu teğmeniyken işaretlemede kullanmak üzere parlak bir ışık elde etmeyi düşündü ve kireç üzerine bir oksijen-hidrojen karışımı püskürtmeyi tasarladı. Böylece, karpit lambasını buldu, oksidirik ışını elde etmiş oldu. Birçok resmî görevlerde bulundu, özellikle devletin İrlanda işleri müsteşarlığını yaptı. (L)

DRUMMOND (William), iskoçyalı şair, tercümeci ve edebiyatçı (Hawthornden, Edinburgh 1585-ay.y. 1649). İskoçya'da, ingilizce yazan ilk önemli şairlerden biridir. Edinburgh üniversitesinde hukuk öğrenimi yaptı (1605). 1606-1608 Arasında hukuk stajı yapmak üzere Fransa'ya giderek Bourges ve Paris'te kaldı. 1610'da babasının ölümü üzerine İskoçya'ya döndü ve Hawthornden'e yerleşti. Hukukçuluğu bir yana bırakarak, kendini tamamıyle edebiyata ve kültüre verdi. Çekingen bir kişiliğe sahip olan Drummond 1615'te nişanlısı Mary Cunningham'ın düğünden az önce ölmesi üzerine, büsbütün içe kapanık bir hayat sürmeğe başladı. Nişanlısının ölümü ile ilgili olarak yazdığı şiirlerde Mary Cunningham'a duyduğu sevgiyi ve bu ölümden duyduğu acıları dile getirdiyse de, 1632'de Elizabeth Logan ile evlendi. Drummond'un yakın arkadaşı olan Ben Jonson 1618'de Hawthornden'e gelerek bir süre kaldı. Jonson daha sonra Drummond ile yaptığı konuşmaları biraraya getiren kitabında onun şiirlerinin «büyük özellik taşımadığını, okul şiiri havasında olduklarını» söyler. Drummond ayrıca fransızca, italyanca ve ispanyolcadan da şiirler tercüme etti. Özellikle Ronsard, Tasso, Petrarca, Garcilaso de la Vega ve Giambattista Marino gibi Rönesans şairlerinin etkisinde kaldı. Bütün bu dış etkilere rağmen, Drummond'un şiirinde bir sıcaklık, melankolik bir içe kapanış sezilir. Eserleri: *Poems* (Şiirler) [1614, 1616], *Flowers of Sion* (Sion Çiçekleri) [1623]. Nesir alanında, özellikle kral taraftarı siyasî makaleleriyle tanınır. Ayrıca *History of Scotland, from the Year* 1423 *Until the Year* 1542 (1423-1542 Yılları Arasında İskoçya Tarihi) [1655], *A Cypresse Grove* (Bir Servi Korusu) [1623] gibi eserleri de vardır. (L)

DRUMMOND DE ANDRADE (Carlos), brezilyalı şair (İtabira, Minas Gerias 1902). *Algona Poesia* (1930), *Poesia até Agora* (1948) adlı şiir kitaplarından başka roman (*O Gerente* [1954]) ve hikâyeleri de (*Brejo das Almas* [1934]; *Fala, Amendoçira* [1957]) vardır. (L)

DRUMMONDVİLLE, Kanada'da (Québec) şehir, Drummond idare bölümünün merkezi. Doğu kantonlarında, Saint-Francis ırmağı kıyısında; 29 200 nüf. Sanayi (sunî ipek, otomobil lastiği için pamuk, ipek, kâğıt) ve demiryolu merkezi. Tesisler için gerekli enerji, şehrin yukarı kesimindeki Hemming şelâlelerindeki hidroelektrik santrallarından sağlanır. (L)

DRUMONT (Edouard), fransız gazetecisi

Foto. Bulloz, Tairaz (LAROUSSE)

ve siyaset adamı (Paris 1844-ay.y. 1917). Köylü asıllıdır. Emile de Girardin'in *La Liberté* adlı gazetesinde millî gelenekleri yok etmekle suçladığı büyük servet sahipleriyle mücadele etti. Bunların en tehlikelileri saydığı yahudilere karşı *La France Juive, Essai d'Histoire Contemporaine* (Yahudi Fransası Çağdaş Tarihle İlgili Bir Deneme) [2 cilt, 1886] adlı sert suçlamalarla dolu bir kitap yayımladı. Bununla büyük ün sağladı; milliyetçi ve yahudi aleyhtarı bir yayın organı olan *La Libre Parole* gazetesini kurdu; bu gazetede «Panama olayı»nın arkasındaki siyasî ve malî oyunları açıkladı (1892); *De l'Or de la Boue du Sang. De Panama à l'Anarchie* (Altın Çamur, Kan. Panama'dan Anarşiye) [1896] adlı kitabı bu konuyle ilgilidir. Dreyfus'ü destekleyenlerle savaştı. Cezayir'den milletvekili seçildi (1898-1902). [L]

DRUMS [drams] i. (ing. k.). Cazda BATERİ ile eşanlamda. (L)

DRUNGARİOS i. (lat. *drungus*, kıta'dan). Bizanslılarda askerî unvan.

— ANSİKL. Kara ordusunda *drungarios* terimi, *thema* veya *drungos* denilen birlik içinde 1 000 kişilik bir kıtaya kumanda eden subaya verilen ad.

Deniz kuvvetlerinde *thema*'lara kumanda edenlere *drungarios* adı verilirdi. Öte yandan *şehir büyük drungarios*'u *arithmos* adıyle muhafız kumandanı idi. Sarayın dışarıya karşı muhafazasıyle görevliydi. Sarayın güvenliğiyle ilgili bütün unsurlara ait yetkilerin kökeni budur; sonraları muhafız kumandanı XII. yy.da sivil işlerde uzman alelade bir hâkim sıfatına sahip oldu. Sefer halinde genelkurmayda yer alan bu kişi, ordugâhın korunmasından sorumlu olup, emniyet karakollarını gündüz ve gece teftiş ve kontrolla görevliydi. *Deniz büyük drungarios*'u donanmanın başkumandanı idi. Aleksios I Komnenos'dan (1081-1118) itibaren duka tarafından emir ve kumanda edilen tek bir donanma kuruldu. Bu duka, seferlerde aynı zamanda kara ve deniz kuvvetlerini sevk eder ve yönetirdi. Bu *büyük drungarios* veya *thalassokrator* donanma kumandanlığına bakardı. Bundan sonra donanma kumandanı, *megan duks* adı verilen donanma başkumandanının emrine verildi. (L)

DRUNGOS i. Bizans lejyonlarının veya thema'ların 1 000 kişilik bölümü. (L)

DRUON (Maurice), fransız yazarı (Paris 1918). Siyasal Bilgiler fakültesini bitirdi. 1948'de gazeteciliği bırakarak kendini edebiyata verdi. Eserleri: *Dernière Brigade* (Son Tugay) [1946]; piyesi *Mégarée* (1942); *Lettres d'un Européen* (Bir Avrupalının Mektupları); Goncourt ödülünü kazanan *Les Grandes Familles* (Büyük Aileler) [1948]; *Rendez-Vous Aux Enfers* (Cehennemde Randevu) [1951]. Denemeler de yazdı: *Remarques* (Gözlemler) [1952]; *des Mémoires de Zeus* (Zeus'un Hatıraları) [1963]; *Paris de César à Saint Louis* (Sezar'dan Saint Louis'ye Kadar Paris) [1964]; *Notes et Maximes sur le Pouvoir* (İktidar Üstüne Notlar ve Özdeyişler) [1965]. (L)

Drury Lane tiyatrosu, Londra'nın en eski tiyatrolarından biri. 1663'te açıldı, 1672'de yandı. 1674'te yeniden yapıldı, 1809'da bir daha yandı, 1812'de tekrar hizmete açıldı. XVIII. yy.ın ikinci yarısı boyunca ingiliz operası burada oynadı. Aynı çağda ünlü Garrick'in yönetimi altında bulunan dram ve trajedi de en başarılı dönemine ulaştı. İngiliz operası daha sonra yerini tiyatroya bıraktı ve 1830'a kadar Drury Lane, John Kemble, Charles Kemble, Kean, Terry, Macready, Burke gibi birinci sınıf oyunculara sahne oldu. Birkaç yıl sonra ingiliz operası yine ön plana geçti ve ünlü opera şarkıcısı La Malibran büyük bir seyirci topluluğunu Drury Lane'e çekmeyi başardı. Bundan sonra Drury Lane'e italyan operası hâkim oldu. O tarihten beri bu tiyatroda Shakespeare'in eserleri, komediler, melodramlar, operalar, kışları da, pantomimler ve perili revüler oynanmaktadır. (L)

DRUSİA ailesi, romalı bir aile. Bu aileden bir diktatör, sekiz konsül ve iki censor yetişti. Augustus'un karısı Livia, Drusia ailesindendi. (L)

DRUSİLLA, Yahudiye kralı Büyük Agrippa'nın kızı (M.S. 38'e doğr.-79). Kocası, Emesys kralı Azozius'u bırakarak, Yahudiye valisi Antonius Felix ile Kaisareia'ya (Kayseri) gitti, burada Aziz Paulus'un vaızlarını dinledi (M.S. 54). Vezüv yanardağının lavları altında kalarak oğlu Agrippa ile birlikte öldü. (L)

DRUSİLLA (Julia), Germanicus ve Agrippina'nın kızlarından biri (Treviso M.S. 15-40'a doğr.). Caligula'nın kız kardeşi. Caligula, onu kirlettikten sonra, L. Cassius Longinus ile evlendirdi ve onunla gizlice buluşmağa devam etti. Drussilla'yı imparatorluğun mirasçısı ilân etti. Onun ölümüne son derece üzüldü. Caligula'nın emriyle, Drusilla için bir kült meydana getirildi. (L)

DRUSUS, Germanicus ile Agrippina'nın oğlu (öl. Roma, M.S. 33). Quaestor, kâhin, sonra Roma valisi oldu. Ağabeyi Neron'u (Nero Julius Caesar) kıskandığı için Seianus'un tarafını tuttu. Halk tarafından sevilmesini kıskanan Tiberius onu senatoda suçladı. Drusus dört yıllık hapisten sonra açlıktan öldü. (L)

DRUSUS (Caesar), Tiberius ile Vipsania'nın oğlu (M.Ö. 10-M.S. 23). Pannonia, İllyria ve Germanya'da başarılı seferler yaptı. 21'de konsül, 22'de tribunus oldu. Sevgilisi Seianus'un kışkırttığı karısı Livilla tarafından zehirlenerek öldürüldü. (L)

DRUSUS (Marcus Livius). Bk. LİVİUS DRUSUS.

DRUSUS (Nero Claudius), Tiberius'un kardeşi ve Livia'nın oğlu (M.Ö. 38-9). Hayatı askerlikte geçti. Germanya'daki başarıları dolayısıyle GERMANİCUS unvanını aldı. 15 Yılında, Aşağı Germanya'da iki ordu ile girişilen çok başarılı seferlerde üs olarak Po ovasını seçti ve Tirol yolunu açtı; Tiberius ise üs olarak Galya'yı seçti ve Bavyera yaylasına doğru ilerledi. Bu seferler sonunda Rhoetia ve Vindelicia eyaletleri kuruldu ve Noricum krallığı ilhak edildi. Drusus, Germanya'yı yeniden düzenlemekle görevlendirildi ve Mainz başta olmak üzere birçok kent kurdu. 12 Yılında Galya'da imparatorluk temsilcisi ve 11 yılında da imparatorluk proconsülü oldu. M.Ö. 9'da vakitsiz olarak öldüğünde, Germanicus adında bir evlât bıraktı. Germanicus, sonradan, Agrippa ile Augustus'un kızı Julia'dan doğma Agrippina ile evlendi. (L)

DRUTE. Bk. DRUDE.

DRUZ (CEBEL), Suriye'de volkanik kütle, Kavran ile Suriye çölü arasında, Ürdün sınırlarında. Cebel druz elips biçimi geniş bir kümbettir; en yüksek yeri Tell-el-Ceyna'da 1 799 m'ye ulaşır; bazaltlı yaylalardan (1 100-1 200 m yüksl.), dışık konilerinden, yeni volkanlardan ve Şam yakınında çözülmekte olan eski volkanik maden dipliklerinden meydana gelmiştir. Birçok kere akıtılan genç, lav akıntıları karmaşık, pürtüklü yüzeyler ve bazaltın ayrılmasından oluşan taşlık alanlar meydana getirmiştir. Kütleyi XIX. yy.da Dürzüler işgal etti. Bu çok yoğun (km^2'ye 82 nüf.) nüfus, koyun-keçi yetiştiriciliği ve tahıl tarımıyle geçinir; su volkanik kayalarda derinlere sızdığından tarım bazen verimsizdir. Bununla birlikte üretim yüksektir ve Cebel Druz önemli bir tahıl ticaretinin kaynağıdır. Eski Cebel Druz ilinin idare merkezi *Suveyde* idi. (L)

DRUZBACKA (Elzbieta), polonyalı kadın şair (1695-1765). Çeşitli olaylar üstüne şiirler, manzum romanlar, alegorik hikâyeler ve özellikle (*Birkaç Kadının Sitemleri, Bir Kadının Nefreti*) ve tasvir ve tabiat duygusu yönünden ilgi çeken aşk hikâyeleri (*Ormanlara Övgü, Dört Mevsim Tasviri*) yazdı. (L)

DRÜİT i. Bk. DRUİD.

DRVAR, Yugoslavya'da (Bosna) şehir; 10 300 nüf. Romalılardan kalma bir yolun ve bir derebeylik kalesinin kalıntıları. Kereste (selüloz) sanayii. (L)

DRY [dray] i. (ing. k.). Kuru (şampanya konusunda). Fazla sek şampanyaya ise *extra-dry* denir. ‖ Vermut ve cin ile yapılmış kokteyl. (L)

DRY (O) —, yunanca *drus, druos,* meşe, kelimesinden alınan ve bazı kelimelerin başına getirilen önek. (L)

DRYANDER. Bk. ENCİNAS.

DRYANDER (Jonas EİCHMANN,— denir), isveçli tabiat bilgini (Göteborg 1748-Londra 1810). Linné'nin önce öğrencisi, sonra dostu oldu. Sir Joseph Banks onu yanına kütüphaneci olarak aldı (1782). Dryander aynı zamanda Linné derneğinin de kütüphanecisi oldu.

Hortus Kewensis (Kew Botanik Bahçesi) ile Rox Burgh'un *Coromandel Kıyısının Bitkileri* adlı eserinin yayımını yönetti. 1798 Yılında *Catalogus Bibliothecae Historica-Naturalis Josephi Banks Baroneti* (Baron Joseph Banks'ın Tabiat Tarihi Kitaplığının Katalogu) adıyle çıkardığı katalog örnek olarak gösterilir. (L)

DRYAS i. Sürüngen çalı bitkisi. Çiçekleri tek tek ve beyazdır. Kışın dökülmeyen yapraklarının ise üstü yeşil, altı beyazdır; çimenlik ve kayalıklarda, özellikle Alplerde yetişir. (Gülgillerden.) [L]

DRYAS. Mit. Ormanlara ve genel olarak ağaçlara bakan peri.

— ANSİKL. *Dryas*'lar ormanlarda yaşayan ve bitkisel gücü temsil eden perilerdi. Dryas'lar, *Hamadryas*'lar gibi ağaçlarla birleşik bir gövde halinde değildiler, istedikleri zaman ayrılır, serbestçe gezer, meşe ağaçlarının çevresinde dansederlerdi (en çok sevdikleri iş de buydu), hattâ ölümlü varlıklarla evlenebilirlerdi. Dryas'lar ölümsüz değillerdi, yalnız hayat süreleri çok uzundu. Güzel bir genç kız biçimindeydiler, vücutları arabesk tarzda çizilmiş bir ağaç gövdesine benzerdi. (L)

DRYAS veya **DRUAS.** Yun. mit. Ares'in oğlu. Tereus'un kardeşi olduğu sanılır. Yaban domuzu Kalydon'un avlanmasına katılanlardan. — DRYAS, Trakya kralı Lykurgos'un babası. (L)

DRYDEN (Hugh Latimer), amerikalı fizikçi (Pocomoke City, Maryland 1898-Washington 1965). 1934'te National Bureau of Standarts'ın aerodinamik bölümün şefi, 1946'da da yardımcı direktörü oldu. 1958'de N.A.S.A.'nın ikinci müdürüyken, bütün yönetim görevini üzerine aldı. 1964'te Bilim akademisine yabancı üye seçildi. Başlangıçta, özellikle sınır tabakadaki burgaç olaylarını inceleyerek akışkanlar dinamiği ile ilgili teorik ve pratik çalışmalarla kendini gösterdi. İkinci Dünya savaşında japon donanmasına karşı başarı ile kullanılan içten itmeli ve içten güdümlü aracın yapılmasına imkân hazırladı. (L)

DRYDEN (John), ingiliz yazarı (Aldwinkle, Northamptonshire 1631 - Londra 1700). Cambridge'de okuduktan sonra 1657'de Londra'ya gitti. Ailesi protestan idi. *Heroique Stanza's* (Kahramanlık Şiirleri) [1659] adlı bir eserle Cromwell'i övdü. Daha sonra, Restorasyon devri için övgüler kaleme almağa başladı. Bunların en ünlüsü *Astraea Redux* (Yıldızlı Adalet Tanrıçasının Dönüşü) [1660] adını taşır. 1663'te tiyatro yazarlığına yöneldi ve otuz yıl kadar, dinci tutumun sarstığı tiyatro zevkini yeniden canlandırmak için çalıştı. Shakespeare'e saygı gösterdiği gibi, fransız klasiklerine de hayranlık duydu. Otuz kadar piyesi arasında *The Rival Ladies* (Rakip Bayanlar) [1664], *The Maiden Queen* (Bakire Kraliçe) [1667], *The Spanish Friar* (İspanyol Keşişi) [1681], *Love Triumphant* (Sevginin Zaferi) [1681] adlı trajikomedileri ve *The İndian Empress* (Hindistan İmparatoriçesi) [1667], *Almanzor and Almahide or the Conquest of Granada* (Almanzor ve Almahide veya Granada'nın Fethi) [1669-1670], *Aureng-Zebe* (Evrengzib) [1675], *All for Love* (Her Şey Aşk İçin) [1667] adlı trajedileri dikkati çeker. Bütün eserlerinde, millî ingiliz edebiyatının geleneklerini tam anlamıyle klasik bir zevk ve anlayışla kaynaştırmayı amaç edindiği görülür. *An Essay of Dramatick Poesi* (Manzum Tiyatro Üzerine Bir Deneme) [1668] adlı eserinde bu görüşlerini açıkladı. Halk

William DRUMMOND

bir **druid** sunağı

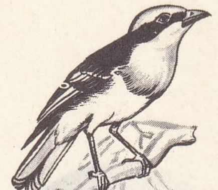

dryoscopus

tarafından sevildiği ve kral tarafından beğenildiği için, «baş şair» unvanını aldı (1668) ve iki yıl sonra kralın tarihçisi oldu. Dryden'ın birçok düşmanı vardı. Buckingham, *The Rehearsal* (Piyes Provası) [1671] adlı eserinde kendisini alaya alınca, Dryden ona, *Absalom and Achitophel* (1681) adlı şiiriyle cevap verdi. *The Medal*'da (Madalya) [1682] ise, Shaftesbury kontuna hücum etti. Az sonra, *Religio Laici* (Laik Kimsenin Dini) adlı eserinde, aykırı düşünenlere karşı anglikan inancını savundu. Bu şiirleri, tiyatro eserlerinden daha önemli sayılabilir. Çünkü bunlarla, ingiliz edebiyatında siyasî hiciv türünün yaratıcısı olarak ortaya çıktı. Bir süre sonra katolikliği kabul etti. Mezhep değiştirmesinin sonucu olarak *The Hind and the Panther* (Dişi Geyik ve Pars) [1687] adlı eserini yazdı ve Roma kilisesini övdü. 1688 İhtilâli şairin ödeneklerinin kesilmesine yol açtı. Bunun üzerine *Juvenalis, Persius ve Vergilius*'u İngilizceye çevirdi. Chaucer ile Boccacio'yu taklit ederek *Fables* (Masallar) [1700] adlı eseri yazdı. Aynı tarihlerde *Alexander's Feast or the Power of Music* (İskenderin Şöleni veya Musikinin Gücü) [1697] adlı büyük kasidelerini kaleme aldı. Büyük bir şair olmamasına rağmen Dryden açık anlatıma olan sevgisi dolayısıyle ingiliz edebiyatında klasik anlayışın yaratıcıları arasında yer aldı. (L)

DRY-FARMER [dray-farmır] blş. i. (ing. k.). Bk. KURU *zıraatçı*.

DRY-FARMİNG [dray-farming] blş. i. (ing. k.). Bk. KURU *zıraat*.

DRYGALSKİ (Erich VON), alman kâşif ve jeofizikçisi (Königsberg 1865-Münih 1949). Grönland'da Disko körfezi ve dolaylarındaki buz dağlarını inceleyerek önemli gözlemlerde bulundu (1891-1893); sonra Gauss gemisiyle 1901 ile 1903 arasında Antarktika bölgesinde yapılan bir keşif gezisini yönetti. Bu gezi sonunda imparator Wilhelm II bölgesini keşfetti. (L)

DRYİNUS i. Ön ayakları kıskaç biçiminde böcek. (Kurtçuğu küçük eşkanatlılarda asalak yaşar. Zarkanatlılardan *dryinidae* familyasının örnek tipi.) [L]

DRYMAEUS i. Parlak renkli, oval kavkılı, karındanbacaklı yumuşakça. Tropiklerarası Amerika'da otsu bitkiler ve ağaçlar üzerinde yaşar. Üreme organı basit, çenesi yay biçiminde, dişli dili çok dişlidir. Tür sayısı da çoktur. *Bulimulidae* familyasından. (L)

DRYMOMYS i. Küçük sıçan. Güney Amerika'da yaşar. Sivri burunlu, yarık dudaklı, koca kulaklı, kılsız uzun kuyruklu, gövdesi seyrek kıllı bir hayvandır. (Kemirgenlerin sıçangiller familyasından.) [L]

DRYMONİA i. Tropikal Amerika ormanlarında yetişen ağaççık. İki türü Avrupa'da sıcak limonluklarda yetiştirilir. (*Gesneraceae* familyasından.) [L]

DRYOBALANOPS i. Endonezya takımadalarının sıcak bölgelerinde yetişen güzel ağaç. (*Dipterocarpaceae* familyasından.)

— ANSİKL. Bu ağacın yaşlı gövdesindeki çatlak çukurlarda kâfuru yağı birikir; bunun katısına *borneo kâfurusu* denir. Avrupa'da pek az bilinen ve bayağı kâfurudan farklı olan bu kâfuru Japonya'da çok kullanılır; pek pahalı olan bu yağ eskiden Borneo ve Sumatra racaları tarafından, atalarının cesedini tahnit etmek için büyük ölçüde kullanılırdı; latince adı (*Dryobalanops aromatica*) buradan gelir. (L)

DRYOCOETES çoğl. i. Çeşitli ağaçların kabuğunun altında yaşayan, esmer renkte, çok küçük oduncul böcekler grubu.

— ANSİKL. *Dryocoetes autographus* kozalaklılarda, daha küçük olan *Dovillosus* kestane ve meşede, *D. coryli fındık* ve gürgende yaşar. (Kınkanatlıların *scolytidae* familyasından). [L]

DRYOMYZE i. Sarı Avrupa sineği. Kurtçuğu mantarlarda yaşar. (Kısaduyargalı çiftkanatlılardan.) [L]

DRYOPE. Yun. mit. Dryops'un kızı. Oite dağında babasının sürülerine bakardı. Hamadryas'lar (orman perileri) ona tanrıların hoşlanacağı şarkıları öğretti; böylece Apollon ona âşık oldu. Dryope, ihtiyatlı davranarak Andraimon ile evlendi ve Amphissos'u doğurdu. Amphissos, Apollon adına bir tapınak kurdu. Eski arkadaşları orman perileri bu tapınağın yanındayken Dryope'yi kaçırdılar: daha sonra o yere kavak ağaçları dikildi. — Arkadia'lı bir peri. Hermes ona âşık oldu, Pan'ı dünyaya getirdi. (L)

DRYOPES. Esk. coğ. Oite dağ kütlesinde oturan eski bir Pelasgoi kabilesi. Tesalya'lıların istilâsı karşısında Dryopes'ler Argolis, Euboia, Kythnos Abidos, İonia ve Kıbrıs'a göçmüşlerdir. (L)

DRYOPHANTA i. Meşe mazısını meydana getiren böcek. Avrupa'da pek çok türü vardır. Zarkanatlıların *cynipidae* familyasından. (L)

DRYOPİDAE çoğl. i. Kın kanatlı böcekler familyası. Bunlarda ayağın iyice uzun olan son parçasında çok gelişkin çengeller bulunur.

— ANSİKL. *Dryopidae* familyasından böcekler suda yaşar. Erginleri su altındaki taşlara veya köklere sımsıkı tutunur. Kurtçukları trake solungaçlarıyle solunur. (L)

DRYOPİTHECUS i. Çeşitli ülkelerde miyosen tabakalarında fosili bulunan adamsı maymun.

— ANSİKL. *Dryopithecus*'un azı dişleri büyük maymunlarınkine benzemediği gibi insanınkine de benzemez. Onun için bu maymun insanla maymun arası eski bir soy sayılır. Bu büyük maymunun ilk çene parçası 1856'da Saint-Gaudens'de kireçli kumtaşı tabakasında bulundu ve E. Lartet tarafından tanımlandı. Hindistan'da ise daha büyük bir türü bulundu. (L)

DRYOPS i. Kısa duyargalı, küçük ve yuvarlakça böcek. Su kıyılarında yaşar. Gövdesini nemden koruyan tüyümsü bir tabakayle kaplıdır. (*Parnidae* familyasından.) [L]

DRYOPTERİS i. Eğreltiotunun ilmî adı. (L)

DRYOSCOPUS i. Örümcek kuşlarına yakın, Afrika'da yaşayan, küçük ötücü kuş. Tüyleri siyah beyaz; sırt tüyleri uzun, yumuşak ve bazılarında sorguç şeklinde kalkıktır. (Örümcekkuşugiller familyasından.) [L]

DRYPHİLUS i. Görünüşü ve yaşayışı tahta kurduna benzeyen küçük böcekler grubu. Kurtçukları odunculdur; erginleri çiçek açmış kozalaklıları arar. Kınkanatlıların *anobiidae* familyasından. (L)

DRYPTA i. (yun. *dryptein*, yırtmak'tan). Eski Dünyanın sıcak ve ılıman bölgelerinde yaygın böcek. Bataklık yerlerde veya ağaçların dibinde yaşar. (*Drypta dentata*'nın gövdesi mavimsi, bezeleri kızıl renktedir. Kınkanatlıların *carabidae* familyasından.) [L]

DRZİSLAV (Stefan), Hırvatistan kralı (969-995). Mihail Kresimir'in oğlu. Bizans imparatorluğu ile bulgarlara karşı ittifak yaptı; bu yüzden de Basileos II onu Hırvatistan kralı olarak tanıdı. Dalmaçya ve Hırvatistan'ın taç giyen ilk kralı oldu. Yerine Svetoslav geçti. (L)

DSCHANG, Kamerun'da şehir, Bamileke bölgesinin idare merkezi, Bambuto dağlarında, 1 500 m yükseltide. Kahve ve kınakına tarımı işletmeleri. (L)

D—SİKLOZERİN i. (fr. *d-cyclosérine*). Eczc. *Streptomyces orchidaceus* adlı mantarın metabolizma ürünlerinden elde edilen antibiyotik. Verem tedavisinde ağızdan ortalama 24 saatte 1 gr verilerek kullanılır. Kandaki oranı düşük bile olsa, veremi durdurucu bir etki gösterir. Bu antibiyotik bütün organizmaya, özellikle beyin-omurilik sıvısına yayılır. Sinirler üzerinde zararlı olabilir; bu yüzden saralılarla ruh hastalarında kullanılmaması gerekir. (L)

DUA i. (ar. *dᶜuaᵓ*, çağırma). Tanrı'ya dindarca yalvarma, yakarış: *Şehid bahriyeliye fatiha / Dünyaya barış duası...* (C.S. Tarancı. ‖ *Dua etmek*, Tanrı'ya yakarırken okunan ibare: *Yalnız dudakları kımıldıyor ve galiba bir dua okuyordu* (Ş.S. Aydemir). *Bu duanın kelimeleri o kadar garip ve yabancı şeylerdi ki* (A. H. Tanpınar). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Esk.* Birini çağırma.

— ÇEŞ DEY. (*Hayır*) *Duasını almak*, yapılan bir işle birinin hoşnutluğunu kazanmak: *Hocanın elini öperek hayır duasını aldım.* ‖ *İşi duaya kalmak*, yapacak bir şeyi kalmamak.

— *Esk. Dua-gû* veya *dua-hân*, dua eden, duacı. (Osmanlı devrinde dinî ve resmî toplantı ve törenlerde dua eden görevlilerden başka, düğün, hatim, mevlit gibi törenlerde dua edenler için de *duagû* sözü kullanılırdı. Bunlar hükûmetten maaş ve evkaftan görev alırlardı.) ‖ *Dua-yı hayr*, hayır duası ‖ *Dua-yı me'sur*, etkili dua. ‖ *Dua-yı müstecâb*, Tanrı katında kabul olunan dua. ‖ *Bed-dua*. Bk. BEDDUA.

— ANSİKL. *Dua*'nın asıl anlamı çağırmadır. Kur'an'da bir şey istemek, yardım dilemek (istigase) ve ibadet anlamlarında kullanılmıştır. Dinî bakımdan dua «kulun bir şeyin olup olmamasını Tanrı'yı ve kendi güçsüzlüğünü belirterek istemesidir.» Kur'an'da dua ile ilgili ayetlerde Tanrı'nın kullarının dualarını kabul edeceği bildirilir (Rabbiniz [şöyle] buyurdu «bana dua edin. Size icâbet [ve duanızı kabul] edeyim» [El-Mümin, 60]). («Kullarım sana beni sorunca haber ver ki, işte ben muhakkak yakınımdır. Bana dua edince ben o dua edenin davetine icâbet ederim» [El-Bakara, 186]). Dua, Tanrı'yı birleme (tevhid), onun ululuk ve gücünü tanıma olduğundan ibadet sayılır. Hz. Muhammed bir hadisinde «duanın ibadetin özü olduğunu» bildirmiştir. Hz. Peygamber, hadislerinde, duaya geniş yer vermiş ve duaların kabul edilebilmesi için gerekli şartları belirtmiştir. Bu hadislere göre, zulme uğrayanların, yolcuların, anababaların çocukları için ettikleri dualarla iftar sırasında oruçluların, adaletli hükümdarların, hastaların, hac edenlerin, Tanrı yolunda savaşan kimselerin duaları kabul edilir. Ezan okunurken, savaşa hazırlanırken, düşmanla karşılaşıldığı zaman, yağmur yağarken, Kâbe ilk görüldüğünde, gecenin son kısmında, arefe, kandil ve bayram günlerinde yapılan dualar da kabul edilir. *İhya* adlı eserinde duaya geniş yer veren Gazzalî kabul edilebilir dualar için bazı usullere uymak gerektiğini söyler: şerefli ve mübarek kıbleye dönük olarak, hafif sesle dua etmek, duanın secili ve kafiyeli olmasına gayret etmemek, tevazu ve huşu içinde olmak, duasının kabul edileceğine yürekten inanmak, istediği şeyi üst üste üç kere tekrarlamak, duayı Tanrı'nın adı ile başlayıp sonra dilemek, pişmanlık duyguları ile dua etmek v.b. gibi. Ne şekilde dua edilmesi gerektiğini Kur'an da geçmiş peygamberlerin dualarını naklederek gösterir. Hz. Muhammed de hadislerinde bazı dua örnekleri verir. Buna göre Tanrı'ya hamd ve şükür, Hz. Muhammed'e salavat ettikten sonra dilekler söylenmelidir. Dua ederken ahlâk ve dine aykırı şeyler istememeli, dilekler sade bir şekilde ve sessizce belirtilmelidir. Hz. Muhammed bir keresinde yüksek sesle ve sunî bir şekilde dua edenleri «siz ne bir sağıra, ne de bir gaibe dua ediyorsunuz» diyerek azarlamıştır. Bir ayette de aynı durum, belirtilmiştir: «Rabbinize yalvara yakara gizlice dua edin. Şu bir hakikattir ki Tanrı haddi aşanları sevmez» (El-Araf, 55.). Bir isteğin yerine getirilmesi için çeşitli zamanlarda dua edildiği gibi, namazda da tekrarlanan bazı dualar vardır; namaza başlangıç tekbirinden sonra okunan «Sübhaneke», rükû ve sücûdlarda okunan «Sübhane rabbiyelazim» (büyük olan Tanrı'yı tesbih ederim), «Sübhane rabbiyelâlâ» (yüce olan Tanrı'yı tesbih ederim), ilk ve son oturuşlarda okunan «tahiyyat», hanefîlerin vitir namazının son rekâtında, şafiîlerin ise sabah namazının ikinci rekâtında ayakta okudukları dualar gibi. Namaz bittikten sonra da tesbihleri takiben yine dua edilir. İslâm topluluklarında bir işe başlanırken, bitirirken, mevlitlerde, hatimlerde, nikâh ve sünnet düğünlerinde dua edilir. Cenaze namazlarında, mevsim kurak geçtiği zaman yağmur için okunan ve belirli zamanlarda devamlı olarak okunan bazı dualar vardır. Bunlara *evrad* denilir. Tarikatlarda nefsin zulmet içinden kurtulması, insanın marifet-i ilâhiyeye ulaşabilmesi için okunan evrad ve ezkar (dualar ve zikirler) vardır. Mutasavvıflar hakikate ulaşan kimselerin rıza (kulun Tanrı'dan gelen her şeyi olduğu gibi kabul etmesi ve boyun eğmesi) halinde bulunmasını, dua etmelerinin tövbeyi gerektirdiğini, duanın müritlere has bir iş olduğunu ileri sürerler. Duaların toplandığı birçok dua mecmuası vardır. Bunların en ünlüsü Ebu Zekeriya Nevevî'nin *Hilyet-ül-Ebrarı*'dır (İyilerin Cevherleri). Dua ve

zikre dair hadisleri toplayan bu esere Muhammed Mekkî tarafından bir de şerh yazılmıştır. Bu çeşit hadislerin toplanmasıyle ortaya çıkan eserlerden biri de Muhammed el-Cezerî'nin *Hısn-ül-Hasîn* (Sağlam Kale) adlı eseridir. Nakşîbendî şeyhlerinden Gümüşhaneli Ziya Efendinin de tanınmış dua ve zikirleri biraraya toplayan *Mecmuat-ül-Ahzab* (Dualar Derlemesi) [basımı 1880] adlı bir eseri vardır. (→ Bibliyo.) [ML]

DUACI sıf. (ar. *dᶜuā*'dan türk *dᶜuā*-*cı*). Biri için Tanrı'ya dua eden kimse: *Bütün insanları kardeş biliyorum, / Cümlenin sağlığına duacıyım* (C.S. Tarancı). *Esk.* Duahân. || *Duacınız*, kendinden bahseden kimse tarafından «bendeniz» gibi kullanılan tevazu sözü.

— Teşk. tar. *Duacı çavuşu*, osmanlı devrinde, törenlerde selâm görevini yapan divan çavuşlarından biri. (*Selâm çavuşu* da denir.) Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Teşk. tar. *Duacı çavuşu*, bayram, cülus ve öteki törenlerde, padişah ve sadrazam ata binerken yapılan alkıştan sonra dua eder, bahşiş alırdı. Bir görevi de yeniçerilere ulufe dağıtılırken protokol işlerini yürütmek, selâm taşı yanında bulunarak Divanı Hümayun üyelerinin ve yeniçeri ağasının selâmlarını almaktı. (M)

DUALA, Kamerun'da liman şehri, Vuri idare bölgesinin merkezi; 200 000 nüf. Şehir kısa süre önce gelişti. Orta Afrika cumhuriyeti ve Çat'a giden başlıca yollardan birinin başlangıcında olan Duala, Kamerun'un başlıca limanıdır; kısa süre önce düzenlenen limandan, kereste, muz, kahve, kakao ihraç edilir. Duala, Edea barajından sağlanan elektrik ve yakınında yeni bulunan tabiî gaz sayesinde geleceğin bir sanayi merkezi olma yolundadır. Avrupalıların yaşadığı ticaret şehri ile Duala'ların yaşadığı semtler çevresinde, Güney Kamerun'un çeşitli bölgelerinden gelen insanların birarada yaşadıkları varoşlar (başlıcası New Bell) kuruldu. Duala bugün bir köprüyle Vuri'nin sağ kıyısındaki Bonaberi'ye bağlanmıştır. (L)

DUALA'LAR, Kamerun'da halk, Vuri havzasında yaşar, Kongo kıvrımından geldiği sanılır. Çoğunlukla bakunda topluluğuyle karışmıştır; nüfusu 46 000 kişi kadardır. (L)

DUALARLI HACI OSMAN EFENDİ. Bk. OSMAN EFENDİ *Dualarlı, Hacı*.

DÜAN (Prens), mançu imparatorluk ailesi üyesi (1885-1900'dan sonra). Mançurya'da geçen uzun sürgün yıllarının küskünlüğü ve Tsi Hsi'nin adamı olması, onun 1900 yılındaki Boxer ayaklanmasında önemli bir rol oynayarak hıncını almasına fırsat verdi. Bu ayaklanmayı Pekin'de o başlattı. İdama mahkûm edildiyse de, bağışlanarak sürgüne gönderildi. (L)

DUANAME bls. i. (ar. *dᶜuā* ve fars. *nâme*, yazılı kâğıt'tan *dᶜuā-nâme*). *Esk.* Birinin hayır duası yazılı mektup. (M)

DUANE (William), amerikan fizikçisi (Philadelphia 1872-Devon 1935). Paris'te Curie laboratuvarında çalıştıktan sonra Colorado (1898-1907) ve Harvard üniversitelerinde fizik profesörlüğü yaptı. X ışınlarının tayf analiziyle uğraştı. Belirli bir V_0 potansiyeli ile hızlandırılmış elektronlarla bombardıman edilen bir antikatot'un yaydığı tayfın, bir λ_0 değerinden daha büyük dalga uzunlukları için sürekli olduğunu (Å [angström] cinsinden ifade edilen $\lambda = \frac{12340}{V_0}$ bağıntısı [Duane-Hunt kanunu]), daha küçük dalga uzunluklarının bir çizgi tayfı verdiğini gördü. Buradan X ışınlarının yayılmasının da kuvanta teorisine bağlı olduğu ve Planck sabitesini veren bir başka metodun elde edildiği sonuca çıkar. (L)

DUAR i. (magribî arapça *dvar*, ortasında, sürünün muhafaza altına alındığı çadırlar «dairesi»nden). Kuzey Afrika çobanlarında, ortak yaşama alışkanlıklarına ve menfaatlerine sahip aile gruplarının topluluğu.

— ANSİKL. Aynı *duar*'ın sakinleri, kendilerini genellikle ortak bir atadan inmiş sayarlar. Duar, daha geniş bir sosyal, iktisadî ve siyasî grup olan kabileye dahildir. Cezayir'de, kabilenin, başında bir kaid bulunan eski bir bölümüne tekabül eden duar, uzun süre başlıca arazi birimi olmuştur. Duar'lar, genellikle eski kabilelere tekabül etmeyen idare bölgeleri halinde toplanmıştır. (L)

DUARDOS. Bk. OUDART (Philippe).

DUARTE, Dominik cumhuriyetinde il; 149 900 nüf. İdare merkezi, *San Francisco de Macoris*. (L)

DUARTE, Portekiz kralı (Lizbon-1391- Tomar 1438), kral Büyük Joao I ile Lancastre'li Philippa'nın ikinci oğlu. Afrika'da, Centa'nın zaptı sırasında yararlıklar gösterdiyse de Tancanın kuşatılmasında yenilgiye uğradı ve kardeşi Ferdinand'ı Magrıplılara rehin bırakmak zorunda kaldı. 1438'de Portekiz'i kırıp geçiren veba salgını sırasında öldü. Yasa koyucu bir prens olarak Portekiz kanunlarını biraraya topladı; edebiyata duyduğu ilgi dolayısıyle birçok kitap yazdı: *O Leal Conse Heiro* (Sadık Danışman); *O Livro da Anssynança de Bem Cavalgar Toda Sela* (İyi Ata Binme Sanatı) v.b. Kardeşi Henrique'nin denizcilik alanındaki çabalarını teşvik etti. (L)

DUARTE tepesi, Dominik cumhuriyetinde tepe, Haiti adasının en yüksek (3 175 m) noktası. (L)

DUAULT (François Marie Guillaume), lirik fransız şairi (Saint-Malo 1757-Paris 1833). Çoğunlukla içli şiirlerden meydana gelen *Poésies* (Şiirler) [1803] adındaki kitabı şiirlerinin inceliği ve duygululuğuyle romantizmin habercisidir. (L)

DUBA i. Saçtan veya ağaçtan dikdörtgen prizma yahut buna yakın şekillerde kaba ve sağlam yapılı yüzer araç. (Genellikle üstü kapalı olarak inşa edilir. Kısmen açık olanları da vardır. Kullanıldıkları yere göre *tarak dubası, çamur dubası, taş dubası, köprü dubası* gibi adlar alır). || Enli ve altı düz olarak yapılan ve yedekte çekilerek ağır eşya naklinde kullanılan bir çeşit mavna. || Fıçı biçiminde içi boş ve alttan deniz dibine demirle bağlı olan, yan yana sıralanarak üzerinde köprü kurulan veya halkalarına gemiler bağlanan büyük şamandıra: *Dubaların zincirleri paslanmış, bel kalınlığında midye tutmuştur* (M. Ş. Esendal). || Köprülere dayanaklık etmek veya batmış gemileri askıya alarak su yüzüne çıkarmak için kullanılan geniş, yüksekçe, altı düz, ağaç veya saçtan yapılmış güverteli duba (ponton). || *Direk maçuna dubası*, çok sağlam yapılmış, gemilere direkleri takmak veya çıkarmak için iki tane makası veya âleti bulunan duba. (*Yükleme boşaltma maçunası* da denir.) || *Fener dubası*, ırmak ve kanal ağızlarına, tehlikeli kıyı önlerine ve denizlerde gerekli noktalara yerleştirilen; beyaz, kırmızı, yeşil veya karışımı renkte fenerleriyle gemilere rehberlik eden duba. || *Nehir dubası*, nehir ulaştırmasında kullanılan büyük, dar uzun, güverteli, genellikle kendi makinesiyle yürüyen veya yedekte çekilen duba.

— DEY. *Duba gibi*, çok şişman kimseler için kullanılır.

— Bayınd. Anroşmanların su altına yerleştirilmesine yarayan bir çeşit mavna. (ML)

DUBAR i. Kefala benzeyen bir balık cinsi. İlmî adı *Mugil cephalus*. (M)

DUBARA veya **DÜBARA** i. (fars. *dübâre*, katmerleme, iki kat etme'den). Tavlada iki zarın da ikili gelmesi: *Hep yek, dubara, dört cihar, ikibir kaybeder; düşeş, dübeş, düsse, şeş beş kazanır* (K. Tahir). || *Argo.* Hile, düzen.

— DEY. *Dubaraya düşmek* (*gelmek*). Argo. Kandırılmak.

◆ **Dubaracı** sıf. *Argo.* Hile yapan, kandıran.

◆ **Dubaracılık** i. *Argo.* Aldatma, kandırma, hile yapma. (M)

DU BARRY. Bk. BARRY. (DU).

DU BARTAS (Guillaume DE). Bk. BARTAS.

DUBAWNT, Kanada'da (Kuzeybatı arazisi, Mackenzie) ırmak, *Dubawnt* (4 300 km²), Aberdeen ve Baker göllerini aştıktan sonra Hudson körfezine dökülür; 930 km. (L)

DUBAY. Bk. DİBAY.

DUBBELTJE i. Hollanda'da florin'in onda biri değerindeki para birimi. (L)

DUBBİNG [dabing] i. (ing. k.). Olta yemi olarak kullanılan sunî böceklerin yerini tutmak üzere hayvan kıllarının ziftli olta misinasına takılması. (L)

DUBBO, Güneydoğu Avustralya'da şehir, 9 545 nüf. (1947). Yeni Güney Gal'in ortadoğusunda, Macquarie ırmağı kıyısında kurulmuştur. Önemli maden yatakları (kömür, bakır). [L]

DUBÇEK (Alexander), çekoslovak devlet adamı (Uhrovec, Batı Slovakya 1921). Çocukluğu, komünist olan babasının, bir grup çekoslovak komünistiyle birlikte göç ettiği (1925) S.S.C.B.'de geçti, babasının kurduğu bir sanayi kooperatifinde montör olarak çalıştı. 1938'de, ailesi Çekoslovakya'ya dönünce, mühendis okuluna girdi; bir yıl sonra da, kanun dışı ilân edilmiş olan Çekoslovak Komünist partisine üye oldu. 1944'te, özellikle Tatra dağlarında faaliyet gösteren *Slovak Millî ayaklanması* adlı bir çeteye katılarak alman işgal kuvvetlerine karşı savaştı, iki defa yaralandı.

İkinci Dünya savaşından sonra Dubçek, Slovak Komünist partisinde yavaş yavaş yükselmeğe başladı. 1955'te, siyasî eğitim görmek üzere, S.S.C.B.'ye gönderildi; Moskova'da Sovyet Komünist partisince, önder yetiştirmeğe hazırlık amacıyle kurulan Yüksek Siyasî Etüdler okulu'nu bitirdi (1958). Dönüşünde Slovakya'da, Komünist partisinin Banska Bystrica bölge sekreteri oldu; daha sonra partinin prezidyumu üyeliğine (1960) ve Slovakya kolu birinci sekreterliğine seçildi (1963). Antonin Novotni'nin yerine Çekoslovak Komünist partisi birinci sekreteri oldu (5 ocak 1968).

Dubçek, çekoslovak toplum düzeninin «liberalleştirilme»si çabalarını, S.S.C.B.'nin sert tepkilerine rağmen sürdürmek istediyse de, Varşova paktı ülkelerinin Çekoslovakya'yı işgallerine engel olamadı. (Bk. ÇEKOSLOVAKYA, *tarih böl*).

1969 Nisanında görevinden alındı ve yerine Dr. Gustave Husak getirildi. Yeni Federal meclis başkanı seçildi. Daha sonra Ankara'ya büyükelçi tayin edildi (26 ocak 1970). Ancak bu görevinden de alınarak, komünist partisi üyeliğinden çıkarıldı (25 haziran 1970). [M]

DU BELLAY. Bk. BELLAY.

DUBHE, Büyük Ayının α yıldızına veya α *Ursae Majoris'e* verilen ad. Kadiri 1,9. Tayf örneği K0. (Bk. YILDIZ.) [L]

DUBİECKİ (Marjan), polonyalı vatansever ve tarihçi (Zaslaw-Volhynia 1838-Krakow 1926). 1863'te Polonya ayaklanmasının elebaşısı olan Romuald Traugutt'un sekreteriydi. 1864'te Ruslar tarafından tutuklanarak ölüme mahkûm edildi, fakat cezası müebbed sürgüne çevrildi. Sibirya'da yirmi yıl geçirdikten sonra 1855'te serbest bırakıldı. Krakow'da yerleşti ve orada kendini tarih çalışmalarına ve öğretime verdi. Ayrıca *Edmond Rôzycki* (1895) ve *Romuald Traugutt* adlı iki eser yayımladı. (L)

Dubini koresi. Nöroloji. Sarsıntı nöbetlerinin bazen felç, koma ve ölümle sonuçlanabileceği bir çeşit kore hastalığı. Salgın beyin iltihabının miyoklonik şekli olarak kabul edilir. Hastalık, italyan hekimi Angelo Dubini'nin (1813-1902) adıyle anılır. (L)

DUBLA i. Eskiden Cezayir ve Tunus'ta basılan düşük ayarlı gümüş para; yaklaşık olarak 12 Tours meteliği değerindeydi. (L)

DUBLAJ i. (fr. *doublage*). Sine. Aslında görüntü şeridiyle eşzamanlı olarak kaydedilmemiş bir ses bandının, bu şeritle eşzamanlı duruma getirilmesi. (Genel olarak dublaj, sonradan sözlendirme'dir. Yabancı dildeki filimlerin yerli veya başka bir dile çevrilmesinde kullanılır.)

— Tekst. Çekme işleminden geçirilecek dokuma şeritlerinin, çekme makinesine girerken birleştirilmesi. (Bk. ANSİKL.) || *Dublaj sırası*, bu şekilde birleştirilen şerit sayısı.

— ANSİKL. Tekst. *Dublaj* işleminin gayesi, şerit haline getirilmiş dokuma maddelerinin kesitlerini düzgünleştirmektir. Tarak makinesinden çıkışta, yer yer kalınlık hataları (aşırı ince ve aşırı kalın kısımlar, kopuklar) gösteren tek dublaj işlemiyle bir dereceye kadar giderilebilir. Dublaj işlemi bazı durumlarda karıştırma makinelerinde olduğu gibi, çeşitli hammaddelerden yapılmış

DUBLİN

veya başka başka renklere boyanmış şeritlerin birbirine karıştırılması için de kullanılır. Böylece şeritler hem birbirleriyle karışmakta, hem de bir çekme işleminden geçerek incelmektedirler. Bu işlem, şerit hammaddesi ne olursa olsun, işleyen ve çekme yapılan bütün makinelerde başvurulan zorunlu bir işlemdir. (L)

DUBLE i. (fr. *double,* çift, iki misli). İçkilerde, belirli bir miktarın iki katını kapsayan değişken ölçü: *Bir duble bira. Bir duble rakı.*

— Müz. Anglebert tarafından bulunan bir süsleme. Daima çıkıcı üç nota ortasında bulunan klasik duble tipi:

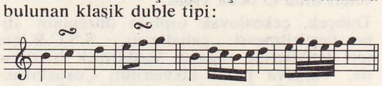

Dubleye çok benzeyen çift kadans ise, bugünkü bildiğimiz tril'dir.

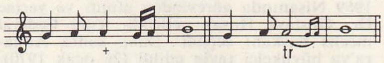

— Oyun. Kumarda oyuna konulan ilk paranın iki katı para koyma. İki kat para sürme. ‖ *Duble etmek,* daha önce konulan parayle birlikte kazanılan parayı da oyuna sürmek. (L)

DUBLE i. (fr. *doubler,* astarlamak'tan). Terz. Giysilerin iç kısmına geçirilip kumaşla birlikte dikilen astar. ‖ Yırtmaçlı eteğin veya içi görünen elbisenin altına giyilen giysi.

◆ **Dublelemek** geçl. f. Terz. Astarlamak, kumaşı astar ile birlikte dikmek: *Elbiseyi dubleleyip askıya geçirdi.*

◆ **Dubleli** sıf. Terz. Astarı olan, astarlı.

◆ **Dublelik** sıf. Duble yapmağa yarayan: *Dublelik sof.* (ML)

DUBLET i. (fr. *doublette*). Müz. Orgun dip takım borularından prestant'ın oktavından öten ağızlı takım düdükleri. (Kalaydan yapılır, düdüklerin en uzunu 35 santimi geçmez. Açık ağızlı dip takım borularına bağlıdır.) [L]

DUBLİN, gaelce **Baile Atha Cliath** (Çitli ırmak geçidi şehri»), İrlanda cumhuriyetinin başkenti (Leinster ili). İdare bölümü merkezi, İrlanda'nın doğu kıyısında; 535 500 nüf. Üniversiteler, XVIII. yy.da şehir askerî önemini kaybetti, buna karşılık ticarî, entellektüel ve idarî bakımdan önem kazandı. XIX. yy. da ve günümüzde bu görevler şehrin temel faaliyetleri haline geldi; aynı zamanda Dublin, İrlanda'nın başlıca balıkçılık limanıdır. Sanayi, dünyaca tanınmış damıtmaevleri ve bira fabrikaları, bisküvi, un, sigara fabrikaları v.b. ile temsil edilir. Dublin'in ana caddeleri çok geniş ve heybetli olmakla beraber, bunları sınırlayan ve çoğu zamanımıza ait olan yapılar, XVIII. yy.dan kalma birkaç konakla James Gandon'un inşa ettiği gümrük binası ve adliye sarayı sayılmazsa, tarihî bakımdan önem taşımaz; ancak XIII. yy. sonundan kalan, XIX. yy.da onarılan Saint Patrick protestan katedrali ile gotik üslûbunda Saint Audoen kilisesi ilgi çekicidir. Resim galerileri, zengin müzeler (National museum, National Gallery of İreland, Municipal Gallery of Modern Art) bu nispî yoksulluğu gidermektedir. Yakın zamanlardaki gelişmesi sırasında Dublin, Dun Laoghaire dış limanından başka, *Dublin koyu* kıyılarındaki birçok sayfiye merkezini içine alan geniş çapta bir şehirleşmenin merkezi olmuştur. — *Dublin idare bölümü,* irlanda denizi kıyısı boyunca uzanır; 705 800 nüf.

— Tar. Dublin'in tam bir şehir halinde kuruluşu, Norveçliler tarafından 841'de işgal edilmesiyle başlar; Norveçliler burayı İrlanda'daki sömürgelerinin başkenti yapmışlardır. Danimarkalıların eline geçtikten hattâ Clontarf'dan sonra bile bölgenin 1170'te Richard Stronghow tarafından fethine kadar şehir iskandinav niteliğini muhafaza etmiştir. Sonra Henri II burayı alarak 1172'de bir anayasa hazırladı ve şehri Bristol'lülerin bir sömürgesi haline getirdi; böylece Dublin İngiltere ile ada arasındaki ticaretin en faal merkezi özellikle de tek gerçek ingiliz sömürgesi olan Pale'in başkenti oldu. Adalet görevlisi naip ve mebus olarak vazife gören kral temsilcisinin şatosu buradaydı. 1495 Poynings kanunuyle yetkilerini daha da kaybeden ve aslında İngiliz parlamentosunun uzak bir kopyası olan İrlanda parlamentosu, nadir toplantılarını bu şatoda yapardı. Bütün bu süre içinde Dublin ne İrlandalı ne de tam İngiliz olan küçücük bir il başkentinden ibaretti. Dublin'i büyük bir şehir ve millî başkent olarak görebilmek için bir ingiliz-irlanda soyluluğunun kökleşeceği ve Britanya adalarının genel bir refaha kavuşacağı XVIII. yüzyılı beklemek gerekir. XIX. yy.da İrlanda siyasî hareketinin (bk. İRLANDA) başlıca merkezi olan, 1916 Büyük paskalya ayaklanmasıyle nam alan adanın ilk şehri Dublin, yeni hür İrlanda devletinin başkenti oldu. (L)

DUBLİN (Louis) İsrael-Litvanya asıllı Amerikan istatistikçisi (Kaunas 1882). Nüfus ve sigorta istatistikleri konusunda uzmandır. Başlıca eserleri şunlardır: *Health and Wealth* (Sağlık ve Servet) [1928]; *The Money Value of a Man* (Bir İnsanın Para Olarak Değeri) [1930, 1946]; B. Bunzel ile birlikte yazdığı *A Study of Suicide* (İntiharın İncelenmesi) [1933]; J. Lotka ile birlikte yazdığı *Length of Life,* yine aynı yazarla birlikte yazdığı *Twenty-Five Years of Health Progress* (Yirmibeş Yıl Sağlığın İlerlemesinde) [1937]; *A Family of Thirty Million* (Otuz Milyonluk Bir Aile) [1943]. (L)

DUBLÖR veya **DUBLÜR** i. (fr. *doublure*'den). Sine. ve tiyat. Bir oyunda rolü olan oyuncunun herhangi bir sebepten oynayamaması halinde veya filimde teknik hazırlıklar ve ışık düzenlenmesi yapılırken, asıl oyuncunun yerini alan yedek oyuncu. (M)

DUBNA, Moskova (S.S.C.B.) banliyösünde semt. Nükleer araştırma enstitüsü. (L)

DUBNO, S.S.C.B.'de (Ukrayna) şehir, Lvov'un kuzeydoğusunda; 12 700 nüf. 1915'te avusturya-alman birlikleri tarafından alınan ve yıkılan şehir, 1916'da Brussilov'un Lvov yönünde giriştiği harekâtın ekseni oldu; bu harekât sırasında Ruslar von Linsingen kumandasındaki alman kuvvetlerini batıya doğru püskürttüler. (Bk. GALİÇYA *mey dan muharebeleri.*) [L]

DU BOİS, A.B.D.'de (Pennsylvania) kasaba; 4 200 nüf. Buffalo-Pittsburg demiryolu üzerinde. Kömür madenleri ve tarım ürünleri merkezi. (L)

DUBOİS (Ambroise), flaman asıllı fransız ressamı (Anvers 1543-Fontainebleau 1614). 1606'da Marie de Médicis'in ressamı oldu. Henri IV zamanında kralın ressamıydı. Luxembourg ve Fontainebleau saraylarında roman üslûbunda çalıştı ve Fontainebleau sarayında, sonradan imparatorluk döneminde yıkılan, Diane galerisinin dekorasyonlarını yaptı. Eserlerinden ancak *Clorinda'nın Tancredi Tarafından Vaftizi* (Louvre) ve *Roma Merhameti* (Saint-Lô) gibi örnekler kaldı. (L)

DUBOİS (Charles Frédéric), belçikalı tabiat bilgini (Prusya'da, Barmen 1804-Brüksel 1867). Kuşlar ve kelebekler üstüne birçok eser yazarak kendini tanıttı. Eserleri: *Les Oiseaux de l'Europe et de leurs Oeufs* (Avrupa Kuşları ve Yumurtaları); *Les Lépidoptères de l'Europe* (Avrupa Pulkanatlıları) v.b. [L]

DUBOİS (Eugène), hollandalı bilgin (Eysden 1858-Haele 1940). Amsterdam'da tıp öğrenimi yaptı. 1881'de Endüstria Resim okulunda anatomi okuttu, 1886'da Felemenk Hindistan'ı ordusunda hekim olarak bulundu. 1898'de Amsterdam üniversitesinde profesör oldu. 1889-1895 Arasında Cava ve Sumatra'da paleontolojik araştırmalar yaptı. Tirintil'deki Dördüncü zaman topraklarında yaptığı kazılarda (1891) insanla şebek arası bir hayvanın kafatasının üst kısmını, iki azı dişini ve bir oyluk kemiğini buldu. Bu tarihöncesi yaratığa *pitecantropus* adı verildi. (L)

DUBOİS (Guillaume), fransız kardinali ve devlet adamı (Briye-la-Gaillarde 1656-Versailles 1723). Bir eczacının oğlu, Chartres dükü Philippe d'Orleans'ın öğretmeni (1687). Dük 1715'te kral naibi olduğu zaman Dubois'yı danıştay üyesi yaptı. Saint-Simon'un abartarak çizdiği portreye göre ufak tefek, cılız, çirkin, çıkarına düşkün, entrikacı, hovarda ve gözü yükseklerde olan bu adam, dış siyaseti tek başına yönetebildi. Hanover ve Orléans'ların İngiltere ve Fransa'da iktidarlarını pekiştirmek yolunda uğradıkları karşılıklı güçlükleri gidermek için, Stanhope ile birlikte, bu iki ailenin ve bu iki ülkenin siyasî kaderini birleştirmeye karar verdi. Bununla ilgili olarak, 9 ekim 1716'da Hannover sözleşmesini, 1717'de Fransa, İngiltere ve Hollanda arasında La Haye üçlü antlaşmasını sağladı. Bu antlaşma 1718'de Avusturya'nın da birliğe katılmasıyle bir dörtlü antlaşma oldu. Avrupa'da bir çatışmaya yol açabileceği korkusuyle Dubois, Albertoni'nin İtalya'da İspanya'ya kazandırdığı toprakların geri alınması çabasını benimsemedi. Bu yüzden İspanya ile çok kısa süren bir savaştan (1719-1720) kaçınmadı; ama İspanya'nın yeniden kara ve deniz kuvvetleri bakımından büyüyüp güçlenme yolundaki çabalarını sıfıra indirdi. Felipe V'i Alberoni'yi geri göndermeye (19 aralık 1719) ve Dörtlü antlaşmaya katılmaya (1720) zorladı. 24 Eylül 1718'de dışişleri bakanı olur olmaz papanın *Unigenitus* adlı kararnamesini ustalıkla Paris parlamentosuna onaylatması (4 aralık 1720), kilise çevrelerinde hızla yükselmesini sağladı. Kilise adamları arasına katılma töreni kısa bir süre önce yapılmışken bir günde (mart 1720) en yüksek ruhbanî rütbeye yükseltildi. Haziran 1720'de Cambrai başpiskoposu, 1721'de kardinal oldu. 1722'de başbakanlığa getirildi, yine aynı yıl Fransız akademisine girdi ve üyesi bile bulunmadığı Fransa Ruhban meclisi başkanlığına seçildi. (L)

kardinal Guillaume DUBOİS
Guillaume Coustou'nun eseri
Saint-Roch kilisesi, Paris

DUBOİS (Jacques), lat. adı **Sylvius,** fransız hekimi (Amiens 1478-Paris 1555). Anatomi incelemelerinde ilk olarak insan kadavrası kullanan hekim. Ama bu deneylerden elde ettiği verileri, Hipparkhos ve Galenos'un düşüncelerine karşı koymayı göze alamadığı için değerlendiremedi. (L)

DUBOİS (Nicholas), ingiliz mimar ve yazarı (İskoçya 1665-1755). İtalyan mimarı Palladio'dan İngilizceye bir tercüme yaptı. Campbell, Benson ve venedikli gravürcü Giacomo Leoni ile İngiltere'de klasik mimarlığın öncülerinden biri oldu. Glasgow ve Londra'da birçok mimarî eser bıraktı. (L)

DUBOİS (Paul), fransız ressam ve heykeltıraşı (Nogent-sur-Seine 1829-Paris 1905). *Floransa'lı Şarkıcı* adlı heykeli (1865) ile tanındı (Troyes müzesi). Başlıca eserleri: Chantilly şatosundaki *Anne de Montmo-*

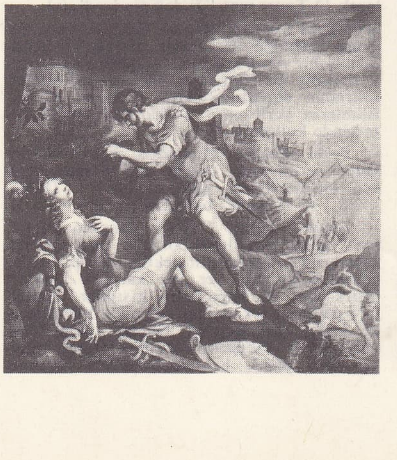
Ambroise DUBOİS
«Clorinda'nın Tancredi
Tarafından Vaftizi», Louvre

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

rency, Saint-Augustin (Paris) alanındaki *Jeanne d'Arc* (1895) adlı atlı heykeller. Büstleri: *Bonnat* (Bayonne), *Louis Pasteur* (Troyes). Dubois, Devlet Güzel Sanatlar Yüksek okulunda müdürlük yaptı (1878-1905). [L]

DUBOİS (Pierre), lat. adı **Petrus a Bosco,** fransız siyaset yazarı (Coutances yakınları 1250/1260 arası-öl. 1321'den biraz sonra). Paris üniversitesinde okudu, Coutances'ta kralın avukatı oldu. 1302'de Paris ve 1308'de Tours Temsilciler meclisine girdi. Bonifacius VIII'e karşı, yazılarıyle etkili bir direnişe katıldı. Daha sonra Fransa kralının hizmetinden çıkarak Arras başyargıcı oldu. Kilisenin dünya işlerine karışmaması, kilise mallarına krallıkça el konması, milletlerarası danışma, Kudüs krallığının yeniden kurularak tahtın Fransa kralının bir oğluna verilmesi gibi atılganca düşüncelerine çok az kişi katıldı. (L)

DUBOİS (Pierre Max), fransız bestecisi (Graulhet 1930). Müzik öğrenimine Tours konservatuvarında başladı, Paris konservatuvarında devam etti, bir piyano birinciliği (1951), bir de kompozisyon birinciliği kazanarak mezun oldu. 1955'te Pasdeloup Referandum birinci ödülünü, bunun yanı sıra *Rire de Gargantua* (Gargantua'nın Gülüşü) adlı kantatıyle Roma büyük ödülünü kazandı. Çalgı müziği alanında sevimli zarif bir üslûp, ustaca bir yapı ve genellikle divertimento ruhu içinde, geleneksel bütün müzik biçimlerinde eserler verdi. Çok sayıdaki eserlerinin başlıcaları: piyano için bir konçerto (Besançon Festivali, 1957), keman için bir konçerto (Strasbourg Festivali, 1957), viyolonsel, flüt, korno, trompet, saksofon v.b. için birçok konçertolar, piyano, kamışlı üçlüsü ve saksofon dörtlüsü için *Etudes* (Etütler). [L]

DUBOİS (Théodore), fransız bestecisi (Rosnay, Marne 1837-Paris 1924). Saint-Saëns'ın ölümü üzerine Madeleine kilisesinin orgcusu oldu. Paris konservatuvarında yönetmenlik yaptı (1896-1905). Besteci olarak bütün türlerde yazdı, fakat en değerli eserlerini dinî müzik alanında verdi: 5 büyük oratoryo, 10 missa, 87 motet ve birçok org parçası. Müzik üzerine yazdığı eserler: *Notes de Etudes d'Harmonie* (Armoni Notları ve İncelemeleri) [1889]; *Traités d'Harmonie, de Contrepoint et de Fugue* (Armoni, Kontrapunto ve Füg Ders Kitabı) [1901]. (L)

DU BOİS (William Edward Burghardt), amerikalı zenci yazar (Great Barrington, Massachussets 1869 - Accra, Ghana 1963). Harvard üniversitesinde okudu. 1909'a kadar çeşitli üniversitelerde profesörlük yaptı. Bu tarihte kara derililerin ilerlemesi için bir birlik (N.A.A.C.P.) kurdu ve *The Crisis* dergisini yönetti. 1900'de Londra konferansında ilk defa Afrika milletlerinin birlik ve dayanışmasını savundu. Birçok kongre düzenledi. Atlanta üniversitesinde on yıl profesörlük yaptı. 1960'ta *Encyclopaedia Africana*'da çalışmak üzere Ghana'ya gitti. 1963'te Ghana yurttaşı oldu. 1961'de komünist partisine yazıldı. Başlıca eserleri: *The Souls of Black Folk* (Siyah Irkın Ruhu) [1903]; *Darkwater* (Karasu) [1920] ve *In Battle for Peace* (Barış İçin Savaş) [1952]. (L)

DUBOİS DE CRANCE veya **DUBOİS GRANCE** (Edmond Louis Alexis), fransız generali ve siyaset adamı (Charleville 1747-Rethel 1814). Konvansiyon meclisine seçildi. Meclisin «Montagne» adı verilen bölümünde yer aldı, kralın idamı için oy kullandı. Cumhuriyet ordularının birleşmesini sağlayan tedbirlerin alınmasına önayak oldu. Leon'da kralcıların ayaklanmasını (1794) bastıramayınca Robespierre tarafından ılımlılıkla suçlandı. Beşyüzler meclisi üyesi, 1799'da harbiye nazırı oldu; 18 Brumaire darbesine karşı olduğu ileri sürülünce siyaset hayatından çekildi. (L)

DUBOİS DE JANCİGNY (Adolphe Philibert), fransız diplomatı ve şarkiyatçısı (Paris 1795-Çanderuagoz 1860). Restorasyon idaresi maaşını yarıya indirince Hindistan'a gitti ve 1830'da Audh kralı Nasırüddin Haydar Şahın hizmetine girdi. 1841'de bir görevle Çin'e gönderildi,orada Fransa'nın ticarî çıkarlarını savundu. *L'Inde* (Hindistan) ve *L'Extrême-Orient* (Uzakdoğu) adlı iki eser yayımladı (1845-1850). [L]

DU BOİS-REYMOND (Emil), alman fizyoloji bilgini (Berlin 1818-ay.y. 1896). Londra'da, Faraday'in yönetimi altında, üç yıl Royal İnstitution'da ders verdi. 1851'de Berlin Bilimler akademisine üye seçildi. 1858'de hocası Johannes Müller'den boşalan fizyoloji kürsüsüne getirildi. Deneysel fizyolojinin kurucularından biridir. Eserleri: *Untersucgunhen über Tiersche Elektricität* (Canlılardaki Elektrik Özelliği Üstüne İnceleme) [1848, 1849, 1860]; *Leibnizsche Gedanken in der Neuen Naturwissenscharft* (Yeni Pozitif İlimlerde Leibniz'ci Düşünceler) [1871]; *Über die Grenzen des Naturerkennes* (Tabiat Konusundaki Bilgimizin Sınırları Üstüne); *Gesammelte Abhandlungen zur Allgemeinen Muskel und Nervenphysik des Organischen Stoffwechsels* (Genel Kas ve Sinir Fiziği Üstüne İncelemeler) [1875-1877]. —Kardeşi PAUL (Berlin 1831-Freiburg in Breisgau 1889), matematik alanında araştırmalar yaptı. (L)

DU BOS (Charles), fransız yazarı ve tenkitçisi (Paris 1882-La Celle-Saint Cloud 1939). Oxford'da okudu, yazılarında daha çok çağdaşı olan yazarları inceledi: *Notes sur Mérimée* (Mérimée Üstüne Notlar) [1921]; *Byron et le Besoin de la Fatalité* (Byron ve Kader İhtiyacı) [1929]; *Le Dialogue avec André Gide* (André Gide ile Konuşmalar) [1929]. Önemli yazıları 7 ciltlik *Approximations* (Yaklaşmalar) [1922-1939] ve *Journal*'da (Günlük) [1946-1962] toplanmıştır. Ölümünden sonra yayımlanan bu eserlerde, kaynağını bedenî acılardan alan derin bir din duygusu kendini gösterir. *Extraits d'un Journal* (Bir Günlükten Parçalar) [1908-1928] adlı eseri yazarın manevî hayatının derinliğine tanık olması bakımından önemlidir. (L)

DUBOSCQ (Jules), fransız optikçisi (1817-Paris 1886). Soleil'in öğrencisi ve damadı. Onun izinde yürüdü. Kayınbabasına ün kazandırmış olan başlıca optik âletlerinin yapımına katıldı. Stereoskopta ilk olarak çift fotoğraf denemeleri uyguladı. Fenakistiskopu icat etti (1850). [L]

DUBOURG veya **DU BOURG** (Maurice), fransız halı sanatçısı (Paris 1561-ay.y. 1639). Meslek öğrenimini Henri II'nin Trinité'de kurmuş olduğu sanat okulunda yaptı. 1584'te, Paris'in Saint-Merri kilisesi için, Henri Lerambert'in desenlerini örnek alarak, İsa'nın hayatını anlatan 27 halılık bir esere başladı. Bu halılardan bugün yalnız, Gobelins ve Cluny müzelerinde bazı parçalar kalmıştır. 1598'e doğru, Henri IV'ün emriyle kurulan bir halı atelyesinde Gérard Laurent ile birlikte çalıştı. (L)

DUBOUT (Albert), fransız karikatürcüsü (Marsilya 1905). Çok kişili mizah resimleriyle tanındı. *Carmen, Sevil Berberi, Gargantua*, Villon'un şiirleri gibi birçok ünlü eseri resimledi. Çizdiği bütün resimlerde kişilerin, elbiselerin ve davranışların gülünç yanlarını en ufak ayrıntısına kadar vermeğe çalışır. (L)

DUBOVKA, S.S.C.B.'de Stalingrad oblast'ında 10 135 nüfuslu (1939) şehir. Stalingrad dağına 53 km uzaklıkta, Volga üzerinde. Burada eskiden Kazaklar otururdu. Karpuz ve tereyağı üretir. Tahta ve kâğıt sanayileri. (L)

DUBREKA, Gine'de köy, çevre idare merkezi, Konakry'nin kuzeydoğusunda; 740 nüf. Muz, ananas, kola ve pirinç tarımı. Yakınında boksit yatakları. *Dubreka çevresi*, 69 000 nüf. (L)

DU BREUİL (Guillaume), Paris parlamentosunda avukat (Figeac-öl. 1344'ten sonra). 1330 Yıllarında yazdığı *Stylus Curiae Parlamenti Franciae* veya *Style du Parlement* adlı eseri medenî hukukla ilgili muhakeme usulü konusunda Fransa'da yazılan ilk eserdir ve yıllarca kullanılmıştır. (L)

DUBREUİL (Hyacinthe), fransız yazarı (Bérou-la-Muloitière, Eure-et-Loir 1883). 1927 ve 1928'de Amerika'da çalıştıktan sonra, Fransa'ya döndü ve *Standards*'ı yayımladı; bu kitapta bir fransız işçisi gözüyle Amerika'daki çalışma hayatını anlattı. Sonraları, işletmelerin sosyal reform konusunda, biri albay Rimailho ile birlikte olmak üzere, birçok eser yazdı. Bu reformlarla işletmelerin, malî bağımsızlığa dayanan gruplara ayrılarak örgütlenmesi tezini savundu. (L)

DU BREUİL (Toussaint), fransız ressamı (Paris 1561-ay.y. 1602). Henri III'ün ressamı. 1661 Yangınında küçük galerinin (bugün Apollon galerisi) bozulan süslemelerini yapmakla görevlendirildi. İl Primaticcio'nun etkisinde kaldı. Gene de barok sanatın öncülerinden sayılır. Louvre müzesinde *Eski Adak* adlı eserinden başka, birçok deseni vardır. (L)

DUBROVİTSA, S.S.C.B.'de kasaba, Podolsk yakınlarında. 1690-1704 Arasında prens Vassili Galisin'in topraklarında yapılan kilise. Eski rus üslûbunun izlerini taşımakla birlikte, Bernini'nin isveçli öğrencisi Nicodemus Tessin tarafından yapıldığı sanılır. Kabartma süslemelerinin zenginliği ilgi çekicidir. (L)

DUBROVNİK, esk. **Ragusa,** Yugoslavya'da (Hırvatistan) şehir. Dalmaçya kıyısında; 19 100 nüf. Bir kaya kütlesine oturmuş, muhteşem bir surla çevrilmiş olan Dubrovnik, Yugoslavya'nın en güzel şehirlerinden biridir. Ünlü geçmişinden sayısız kalıntılar saklar: Gotik ve Rönesans üslûbunda Rektörler sarayı, Sponza sarayı (XVI. yy.), Barok üslûbunda bir katedral, kiliseler, çeşmeler v.b. Dubrovnik büyük bir turizm merkezidir. Limanı, Yugoslavya'nın güneyinde en iyi limandır, önemli bir ticaret trafiği vardır.

— Tar. Eskiden Ragusa adını taşıyan bu Yugoslav limanı, IX. yy.dan itibaren Bizans hâkimiyeti altında iyice gelişti. Akdeniz'in latin medeniyetiyle Balkanların islav medeniyeti arasında bağıntı sağlayan bir yer oldu. 1358'e kadar Venedik hâkimiyeti altında kalan Ragusa, bu tarihte Macaristan'ın hâkimiyetine girdi. Bayezid I devrinde (1389-1402) Ragusalılara Osmanlı devleti sınırları içinde ticaret serbestliği verildi. Fatih Sultan Mehmed zamanında (1459) Ragusa 15 000 duka altını vergiye bağlandı. Bu devirde Ragusa, önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti (Balkanlar'daki tuz piyasasının tekeli, esir ticareti). Daha sonraları «Güney İslavları'nın Atina'sı» oldu. Şehir 1667 depreminden büyük hasar gördü. Fransızlar, 1806-1813 arası burayı işgal ettilerse de Viyana antlaşmasıyle (1815) Avusturya'ya verdiler; şehir 1918'de Yugoslavya'ya katıldı. (LM)

DUBUFFET (Jean), fransız ressamı (Le Havre 1901). Le Havre'da bir süre Güzel Sanatlar okuluna devam ettikten sonra, öğrenimini Akademi Julian'da bitirdi ve şarap tiraceti ile uğraşmağa başladı. Paris'te açtığı ilk sergiden (1944) sonra, *Mirobolus, Macadam et Cie* (1946, Kalın Boya), *Portreler* (1949), *Kadın Vücutları* (1950) adlı sergiler düzenledi. Bütün kültür değerlerini inkâr eden ressam, resimlerinde ve heykellerinde gazete kâğıdı, sünger, demir ve tahta talaşı, eski duvar sıvaları kullandı. Art Moderne müzesinde resim ve heykelleri vardır. Bütün eserleri 1960'ta Arts Décoratifs müzesine sergilendi. (L)

DUBUİSSON (Jean), fransız mimarı (Lille 1914). Ağır prefabrike elemanlar kullanarak, 4 aylık bir süre içinde Saint-Germain-en-Laye'de Avrupa Müttefik kuvvetleri yüksek karargâhının (Shape) bulunduğu toplu konutları yaptı (1951). Sosyal meskenler meselesine yeni çözümler getirdi. Boulogne korusundaki Sanatlar ve Halk gelenekleri adı verilen yeni müzeyi yaptı (1967). [L]

general DUBOİS de CRANCE
David'in tablosu

Emil DU BOİS-REYMOND

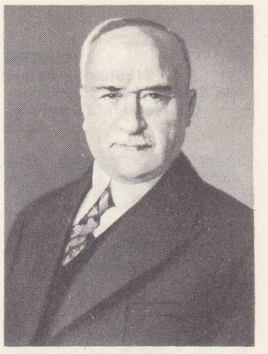
Eugène DUBOİS

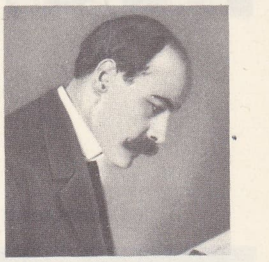
Charles DU BOS

Maurice DUBOURG
«Azir'in Dirilişi»
St. Merri kilisesi için hazırlanmış bir duvar halısından detay, Gobelins müzesi

Foto. Ullstein, Milster, X (LAROUSSE)

DUBOUT
«Gargantua» için hazırlanmış desenler
Gilbert Jeune yayınları, 1940

DUBUİSSON (Paul), fransız oyun yazarı ve ihtilâlcisi (Laval 1746-Paris 1794). Bağımsızlık savaşında Amerika'ya gitti; dönüşünde *Un Abrégé de la Révolution des Etats d'Amérique* (Amerika Devletleri İhtilâli Özeti) [1776] adlı eserini yazdı. Sonra *Nadir* adlı trajedi ile *le Vieux Garçon* (Yaşlı Çocuk) ve *l'Avare Cru Bienfaisant* (İyiliksever Cimri) adlı komedilerini (1783-1784), *Les Deux Frères* (İki Kardeş) ve *Lélia* adlı operalarını (1792) yayımladı. İhtilâlden yana olduğu için yürütme kurulu üyesi olarak Dumouriez'nin yanında çalıştı ve generalin bozguncu tasarılarını komiteye bildirdi (1792), ertesi yıl ihtilâl mahkemesinde yargılandı ve Hébert ile birlikte giyotinle kafası uçuruldu. (L)

DUBUFFET
(bütün ve detay)
«la Scénique de l'Hourloupe»
Claude-Bernard galerisi, Paris

DUBUQUE, A.B.D.'de (Iowa) şehir, Mississippi kıyısında; 87 500 nüf. Üniversite ve kolej. Metalürji; traktör fabrikası. Kurşun filizi. (L)

DU BUT veya **DUBUT**, XVII. yy.da yaşayan fransız kemancı ve lavtacı ailesi. Adları en çok bilinenler, 1644'te lavta çaldığı sanılan baba PİERRE ve iki oğludur. Her iki kardeş (bunlardan biri PİERRE II adını taşıyordu), lavta çalmakta ün yapmışlardı. Dubut'nün eserleri elyazması olarak Paris'te, Aix-en-Provence'da muhafaza edilmektedir. 1644'ten sonra yaptığı bestelerin yeni ve şaşırtıcı yönleri vardır; hatıraları canlandıran adlar taktığı en son eserleri, yeni klavsen üslûbunun öncüleridir. (L)

DUC (FRONTON du), lat. **Ducaeus**, fransız cizvit papazı ve bilgini (Bordeaux 1558-Paris 1624). Yunan ortodoks rahiplerinin yayımcısı; Duplesis-Mornay'ın Eukharistia (Kudas Âyini) üstüne yazdığı kitaba da bir cevap yayımladı. (L)

DUBROVNİK

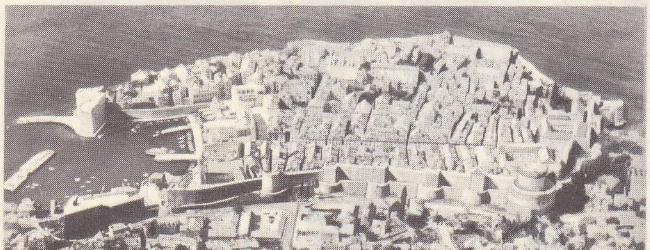

DUCA (Ion), romanyalı siyaset adamı (Bükreş 1879-Sinaia 1933). Milletvekili, Liberal partinin üyesi, daha sonra da başkanı (1930). 1913 ile 1928 arasında, kurulan hükûmetlerde dört kere görev aldı, 1933'te başbakan oldu ve aynı yılın 30 aralık günü Demir muhafızlar tarafından öldürüldü. (L)

DU CAMP (Maxime), fransız gezgini ve yazarı (Paris 1822-Baden-Baden, Almanya 1894). 1848 İsyanı sırasında yaralandı ve kendisine nişan verildi; Daha çok Flaubert ile birlikte Doğu'ya ve Avrupa ülkelerine çeşitli geziler yaptı; 1860'ta Garibaldi'nin açtığı sefere katıldı. Başlıca eserleri: *Souvenirs et Paysages d'Orient* (Doğu Hatıraları ve Manzaraları) [1848]; *Egypte, Nubie, Palestine et Syrie* (Mısır, Nübye, Filistin ve Suriye) [1852]. Çok sevdiği Flaubert ile olan arkadaşlığından uzun uzadıya söz ettiği *Souvenirs Littéraires* (Edebiyat Hatıraları) [1882-1883] adlı bir kitabı da vardır. Flaubert ile birlikte *Par les Champs et par les Grèves* (Tarlalarda ve Kumsallarda) [1885] adlı bir eser yazdı. İki ciltlik *Souvenirs d'un Démi-Siècle* (Bir Yarım Yüzyılın Hatıraları), ölümünden sonra yayımlandı (1949). [L]

DU CANGE (Charles DU FRESNE, senyör). Bk. CANGE (Charles DU FRESNE,— senyörü).

DUCANGE (Victor Henri **Brahain** —), fransız romancısı ve oyun yazarı (La Haye, Hollanda 1783-Paris 1833). İlk romanını 1820'de yayımladı: *Agathe ou le Petit Vieillard de Calais*'yi (Agathe veya Calais'nin Küçük İhtiyarı), bunun hemen arkasından, kralcı karşı devrimi (Terreur blanche) anlatan *Valentine*'i (1821) yazdı. Bu kitap onun altı ay tutuklanmasına yol açtı. *Thélène ou l'Amour de la Guerre* (Thélène veya Savaş Sevgisi) [1822] adlı romanından dolayı da yurdunu terkedip Belçika'ya kaçmak zorunda kaldı. Ondan sonra «liberallerin romancısı» diye anılmağa başladı. Ayrıca melodramlar da yazdı; bunların en başarılısı *Trente Ans ou la Vie d'un Joueur*'dür (Otuz Yıl veya Bir Kumarbazın Hayatı) [1827]. (L)

DUCASSE (Isidore). Bk. LAUTRÉAMONT.

DUCASSE (Jacques), fransız generali (Bayonne 1771-ay.y. 1836). Jean Babtiste Ducasse'ın yeğeninin oğlu. Fransız ihtilâli patlak verdiği zaman piyade teğmeniydi, kral taraflısı olduğu için 10 ağustos 1792'de kovuşturmaya uğradı. Doğu-Pireneler ordusuna girdi ve kısa zamanda yarbay oldu. Tenkitçi tutumu dolayısıyle 1809'da albay rütbesiyle emekliye ayrıldı. 1810'da yeniden orduya alındı, mareşal Augereau'nun kurmay başkanı oldu ve tuğgeneral olarak 1814 savaşına katıldı. Bourbonlarla birleşti; Elbe adasından dönüşünde Napolyon'u tutuklamakla görevlendirildi. 1830'da ordudan ayrıldı. (L)

DUCASSE veya **DU CASSE** (Jean-Baptiste), fransız deniz subayı (Saubusse, Dax yakınları 1646-Bourbon-l'Archambault 1715). Senegal şirketinde çalışırken kralın hizmetine girip albay oldu. 1686'da Guyana'daki Hollanda sömürgesi Surinam'a saldırdı; Santo Domingo valisi oldu (1691); Augsburg Birliği savaşında İngilizlerle İspanyollara karşı koydu. Jamaika adasına bir korsan akını düzenledi (1694) ve Pointis tarafından Cartagena'ya yönetilen saldırıya (1697) katıldı. İspanya Veraset savaşı sırasında filo kumandanı olarak ispanya limanlarına karşı girişilen askerî harekâtı yönetti. (L)

DUCASSE (Jean Jules Amable Roger). Bk. ROGER DUCASSE.

DUCATO i. (ital. k.). 1294'te ilk defa Giovanni Dandola tarafından bastırılan altın para. (Üstünde diz çökmüş bir duka resmi bulunduğu için bu adı alan *ducato*, sequin'e eşit değerdedir. Venedik'te ve başka atelyelerde, aynı tipte gümüş ve altın ducato'ların basıldığı bilinmektedir.) [Bk. DUKA.] (L)

DUCATONE i. Karl V tarafından Milano'da bastırılmış ilk gümüş para. (L)

DU CAURROY (Eustache), fransız bestecisi (Beaurevoir-Beauvais yakınları 1569-Paris 1609). Kralın özel bestecisi, saray kilisesinin koro yöneticisi olarak çalıştı. 1583'ten önce hiç bir şey yayımlamadı, elde bulunan eserlerinin çoğu ya ölümüne yakın veya ölümünden sonra yayımlandı. *Preces Ecclesiaticae* (1609) adıyle iki ciltte toplanmış olan 4'ten 7'ye kadar sesli elli motet; *Meslanges'de* (1610) bulunan 4'ten 6'ya kadar sesli 60 şarkı ve mezmur, 3,4,5 ve 6'lı 42 *Fantezi* ve bugüne yalnız biri [*Missa pro Defunctis* (Ölüler İçin Missa)] kalan üç missa besteledi. Şarkı alanında büyük bir ilerleme göstermedi, iki koro için beste yaptıysa da, ölçülü müziğin imkânlarından gereğince yararlanamadı. Dinî konuları işliyen ve çalgılar için yazdığı eserler daha önemlidir; asıl bu eserleri ile etkili oldu. (L)

DUCCİO di Buoninsegna, italyan ressamı (Siena 1260'a doğr.- ay.y. 1319). Bilinen ilk eseri, bizans geleneklerinden kurtulup zarif ve duygulu bir çalışmanın ürünü olan *Rucellai Meryemi*'dir (Floransa). Siena katedralindeki yuvarlak vitrayların kartonları ile (1287-1288) *Meryem ve Üç Fransisken* (Siena Resim müzesi) kompozisyonunu yaptığı tahmin ediliyor. Ona ait eserler arasında Siena kilisesi mihrap arkalığı için yaptığı (*Maesta* [1311], Museo dell'Opera) Meryem panosudur. Bir yanda azizlerin arasında tahtta oturan Meryemi gösteren, öte yanda İsa'nın hayatını anlatan tasvirlerin bulunduğu kırk panodan çoğu, bugün dağılmış (Londra, Berlin) durumdadır. Öteki tabloları: Santa Maria della Scala mihrap arkalığı (Siena), *Çile Sahneleri* ile *Çocuklu Meryem* (Massa Marittima). Siena okulu üzerindeki etkisi büyük olmuştur. (L)

DUCENARİUS i. Esk. Rom. İki yüz kişiye veya santüri (centurie) adı verilen 100 kişilik iki bölüğe kumanda eden subay. ‖ Fransa'da imparatorluk devrinde ast kademelerdeki çeşitli hâkimlere verilen ad. (L)

DU CERCEAU (ANDROUET), fransız mimar ailesi. — JACQUES I (Paris 1510'a doğr.-Anecy 1585'e doğr.). Fransa'da ilk klasik mimarlık nazariyatçılarından sayılır. İtalya'yı gezdi ve orada birçok eski anıtın resimlerini yaptı. *Arcs et Monument Antiques* (Eski Kemer ve Anıtlar) [1549-1560]; *Temples* (Tapınaklar) [1550]; *Livre des Edifices Antiques et Romains* (Eski Yunan ve Roma Yapıları Kitabı) [1584] ve özellikle *Livre d'Architecture* (Mimarlık Kitabı) [1559] adlı gravür derlemeleri vardır. *Plus Excellents Bâtiments de France* (Fransa'nın En Üstün Yapıları) [1576-1579] adlı değerli kitabında, yaşadığı çağın en güzel eserlerini tanıttı. Koruyucusu Ferrara'lı Renata için Montargis şatosunu onardı. Raffaello'dan, Bramante'den,, Parmigianino'dan gravürler yaptı. Üç oğlu da mimardır. (L)

DU CERCEAU (le P. Jean-Antoine), fransız cizvit yazarı (Paris 1670-Château de Veretz, Touraine 1730). Masallar, latince ve fransızca şiirler yazdı. *Histoire Des Dernières Révolutions de Perse* (Perslerin Son Devrimlerinin Tarihi) [1728] adlı bir tarih incelemesi de vardır. Özellikle cizvit öğrenciler için yazdığı tiyatro oyunlarıyle tanındı: *L'Enfant Prodigue* (Müsrif Çocuk) ve *Les İncommodités de la Grandeur* (Büyüklüğün Sıkıntıları). Öğrencisi Conti prensinin bir kaza kurşunuyle öldü. (L)

DU CHAİLLU (Paul), amerikan gezgini (Paris 1835-Petersburg 1903). Gabon'daki Fransız konsolosluğuna bağlı bir görevlinin oğlu idi. On yedi yaşındayken New York'a gitti, amerikan uyrukluğuna geçti, 1855'te Philadelphia Tabiî Bilimler akademisi tarafından Ogove deltası ile Gabon halicinde araştırmalar yapmak üzere Afrika'ya gönderildi: dört yıl süren bir geziden, Afrika ırkları ve büyük maymunlarla ilgili birçok yeni bilgiyle döndü. Bunları 1861'de Londra'da *Exploration and Adventures in Equatoriol Africa* (Ekvator Afrikasında Keşif ve Serüvenler) adlı kitabında yayımladı. Bu eseri büyük bir alay konusu oldu. Afrika'ya yaptığı bir başka gezide pigmeleri inceledi (1863-1865). Londra'ya yerleşti, kuzey Avrupa ülkelerine birçok gezi yaptı. Gabon'da bir dağ kütlesine Du Chaillu adı verildi. (L)

DUCHAMP (Marcel), fransız ressamı (Blainville 1887). Önce izlenimciliğin etkisinde kaldı ve *Courrier Français* gazetesinde çalıştı (1908). 1911'de biçim ayrışması uygu-

Foto. Claude-Bernard galerisi, Yugoslav Turizm bürosu (LAROUSSE)

lamağa başladı ve Section d'Or salonunda, *Merdivenden İnen Çıplak* (1912) adlı tablosunu sergiledi ve büyük ilgi gördü. Duchamp, daha sonra Dada ve Gerçeküstücü akımlarına katıldı, A.B.D.'ye yerleşti ve «sanata karşıt» bir tutumla çalıştı (*Bıyık Takılmış Gioconda*). Philadelphia müzesinde birçok eseri vardır. 1967'de Rouen müzesinde, gerek kendisinin, gerek kız kardeşi ile iki erkek kardeşinin (heykeltıraş Raymond Duchamp Villon, ressam Suzanne Duchamp ve Gaston Duchamp) bütün eserleri birarada sergilendi. — Marcel'in kızkardeşi SUZANNE (Blainville 1889), ressam Jean Crotti ile evlendi. Kardeşlerinin tuttuğu yolu denedikten sonra, Raoul Dufi'nin üslûbuna yakın peyzajlar yaptı. (L)

DUCHAMP-VİLLON (Raymond), fransız heykeltıraşı (Dampville 1876-Cannes 1918). Marcel Duchamp ile Raymond Duchamp Villon'un kardeşi; Devlet Güzel Sanatlar birliğinin salonunda, gerçekçi geleneğe uygun büstler ve heykeller sergiledikten sonra kübizme yöneldi. Paris Art Moderne müzesinde *Kadın Vücudu* (1907), *Atlet* (1910), *Baudelaire* (1911), *Baş* (1912), *Âşıklar* (1913), *Oturan Kadın* (1914) adlı tabloları vardır. (L)

DUCHARTRE (Pierre), fransız botanikçisi (Portiragnes, Hérault 1811-Paris 1894). Paris Fen fakültesinde botanik profesörü. Eseri: *Eléments de Botanique* (Botanik Temel Bilgileri) [1867]. (L)

DUCHATEL veya **DUCHASTEL** (François), flaman ressamı (Brüksel 1625-öl. 1694'e doğr.). Önce, genç D. Teniers'in, sonra da Paris'te Van Der Meulen'in öğrencisi oldu (1668). Köy şenlikleri (*Avcılar Toplantısı* [Anvers]; *Muhafız Kıtası* [Avignon], *Köylüler* [Viyana]) ve çeşitli tören resimleri yaptı. (L)

DUCHÂTEL (Pierre), lat. adı **Castellanus**, fransız piskoposu (Arc-en-Barrois 1480-Orléans 1552). On altı yaşında latince ve yunanca okuttu; Almanya, İsviçre, İtalya ve Türkiye'yi dolaştı; François I'in okutmanı oldu. François I kendisini Tulle piskoposluğuna tayin etti (1539). Henri II zamanında Fransa Büyük rahibi, sonra da Orléans piskoposu (1551) oldu. Collège de France'ın kuruluşunda önemli bir rol oynadı. (L)

DUCHÂTEL veya **DU CHASTEL** (Tanneguy), Bretagne'lı subay (Trémazan 1368'e doğr.-Beaucaire 1458'e doğr.). Fransa, İngiltere, Aragon, Portekiz ve İtalya'daki savaşlarda gösterdiği yararlıklarla ün kazandı. Cabochiens'lerin başarısızlığından sonra Paris krallık hâkimliğine getirildi (1413). Korkusuz Jean'ın Montereau'da öldürülmesinde başlıca rolü oynadığı sanılmaktadır. 1423'te Charles VII'nin sofracıbaşısı oldu. 1425'te Richemont'un iktidara gelmesi üzerine görevine son verildi. Fakat Charles VII, onu Beaucaire hâkimliğine getirdi. Duchâtel, 1440'ta Languedoc vali yardımcısı oldu. (L)

DUCHCOV, alm. **Dux**, Kuzey Bohemya'da (Çekoslovakya) 12 620 nüfuslu, yarısı alman halkından bir şehir. Erzgebirge'nin eteklerindedir. Cam, porselen, şeker ve antrasit madenleri sanayisiyle tanınır. Waldstein kontunun sekreteri serüvenci Casanova 1785'ten ölümüne kadar Duchcov şatosunda yaşadı ve *Mémoires* (Hatıralar) adlı eserini orada yazdı. (L)

DUCHENNE DE BOULGNE (Guillaume Benjamin), fransız-elektrolojist hekimi (Boulogne-sur-Mer 1806-Paris 1875). Gerek tedavi bakımından gerek teşhis bakımından elektriğin tıp alanında kullanılmasına öncülük etti. Hareket ataksisi, tedricî kas felci, dil-dudak-gırtlak felci gibi önemli sinirsel hastalıkları belirledi ve heyecan fizyolojisini inceledi. Sinir hastalıkları biliminin kurucularındandır; Charcot'yu ve Salpetrière okulunu etkiledi. (L)

Duchenne hastalığı. Nöroloji. 1860'ta, Duchenne de Boulogne tarafından tanımlanan dil-dudak-gırtlak felcine verilen ad. Aynı hekimin 1958'de tanımladığı *tabes dorsalis*'e de *Duchenne hastalığı* denir. (L)

DUCHESNE (André), lat. **Chesneus** veya **Quercetanus**, fransız tarihçisi (L'Île-Bouchard 1584- Paris -Verrières yolu üzerinde ezilerek öldü, 1640). Çalışmaları sayesinde kralın vakanüvisliğine getirildi ve «Fransız Tarihinin babası» olarak tanındı. Belli başlı eserleri: *Histoire Générale d'Angleterre* (Genel İngiltere Tarihi) [1614]; *Histoire des Papes* (Papalar Tarihi) [1616]; *Bibliothèque des Autheurs, qui ont Escrit de l'Histoire de France* (Fransa Tarihi Yazarları Kitaplığı) [1618]; ayrıca Chatillon (1621), Montmorency (1624), Bethune (1639) ailelerinin şecerelerini tespit etti. (L)

DUCHESNE (Antoine Nicolas), fransız tabiat bilgini (Versailles 1747-Paris 1827). Eserleri: *Manuel de Botanique* (Botanik El Kitabı) [1764] ve *Histoire Naturelle des Fraisiers* (Çileklerin Tabiî Tarihi). [L]

DUCHESNE (Edouard Adolphe), fransız botanikçisi (Paris 1804-Vannes 1869). Eseri: *Répertoire des Plantes Utiles et des Plantes Vénéneuses du Globe* (Dünyadaki Faydalı Bitkilerle Zehirli Bitkilerin Listesi). (L)

DUCHESNE (Jean-Baptiste Joseph), fransız minyatürcüsü (Gisors 1770-Paris 1856). 1840 Yılında Louvre sarayının mine serisi üzerinde çalışmalara devam etti. Birkaç heykelden başka ayrıca *Berry Düşesi*'nin mine üzerine portresini yaptı. Bu onun şaheseri sayılmaktadır. (L)

DUCHESNEA i. (botanikçi *A.N. Duchesne*'in adından). Yatık saplı bitki. Yemişi çileği andırırsa da, tadı yoktur. (Süs bitkisi olarak yetiştirilir.) [Gülgillerden]. (L)

DUCİE, Pasifik'te Paumotu takımadalarının batısında (124°48' batı, 24°24' güney) ıssız bir ada. İngiltere hâkimiyeti altındadır. (L)

DUCİS (Benedictus), alman bestecisi (doğ. muhtemelen 1485/1495 arasında-öl. Schalcksteten 1544). Protestan papazı, Ulm (1532), Stubersheim (1533) ve 1535'ten ölümüne kadar da Schalckstetten kiliselerinde bulundu. Horatius'un od'larını besteledi; *Geistliche Lieder* (Kilise Şarkıları) ve missa bölümlerini kapsayan dinî müzik parçaları yazdı. *Benedictus de Optiis, Benedictus Ducis, Benedictus Appenzeler* adında üç bestecinin varlığı bilindiğinden ve besteciler yalnız küçük adları ile anıldığından, hangi eserin Ducis'e, ait olduğu anlaşılamamaktadır. (L)

DUCKWORT (sir John Thomas), ingiliz amirali (Leatherhead 1748-Plymouth 1817). 1800'de amiral yardımcısı, sonra Jamaika valisi oldu. Burayı, 19 şubat 1806 deniz savaşında fransız donanmasına karşı başarıyle savundu. Türklerin harekâtını gözetlemek için, Akdeniz'e gönderildi. 19 Şubat 1807'de Royal George gemisiyle Çanakkale boğazını geçti. Dönerken türk bataryalarının ateşiyle birçok kayıp verdi. 1810-1815 Arasında New Foundland valiliği ve sonra ölümüne kadar Plymouth kumandanlığı yaptı. (L)

DUCLAUX (Emile), fransız biyokimyacısı (Aurillac 1840-Paris 1904). Yüksek Öğretmen okulunda öğrenci iken Pasteur'ün yanında yardımcı olarak çalıştı. Lyon Fen fakültesi fizik profesörlüğünde bulunduktan sonra 1885'te Sorbonne biyokimya profesörlüğüne getirildi. Pasteur'ün ölümünde Enstitü müdürlüğü görevini aldı (1895). Fermentleşmeler, mikroorganizmalar, mikroplu hastalıklar, hayatının sonuna doğru da yeraltı hidrografisi konusunda birçok araştırma yaptı. Ortaya attığı kılcallık teorisinde, sıvıların yüzeyini gergin bir esnek zara benzetti (1872) ve kılcal tüplerdeki hareket kanunlarını inceledi. Dreyfus davasından doğan kavgalara karıştı ve İnsan Hakları birliği'nin kurucuları arasında yer aldı. (L)

DUCLAUX (Jacques Eugène), fransız biyokimyacısı ve kimyacısı (Lyon 1877). Emile Duclaux'nun oğlu. Pasteur enstitüsünde ilâç yapımcılığında bulundu, sonra Collège de France'da biyoloji profesörü oldu. Kolloidlerin fizikî ve kimyevî özelliklerini inceledi, selülozun türevleri, özellikle nitrik esterleri, ayrıca da ultramor ışınlar, atmosferin saydamlığı ve apsorpsiyonu üzerinde araştırmalar yaptı. (L)

DUCLOS (Jacques), fransız siyaset adamı (Louev, Yukarı-Pireneler 1896). Önce bir pastacının yanında işçi olarak çalıştı. 1914-1918 Savaşında yaralanıp esir düştü. Henri Barbusse ile birlikte A.R.A.C.'yi (Cumhuriyetçi Eski Muharipler derneği) kuran ve yönetenlerden biridir. 1935'te Komünist partisine girdi, 1935'te de III. Enternasyol'in Yürütme kurulu üyesi oldu, propaganda işleriyle görevlendirildi; Halk cephesi'nin (Front Populaire) kurulmasında önemli bir rol oynadı (1936). Alman işgali altında komünist partisinin gizli radyosunu yönetti (1941-1944). 1926'dan 1932'ye ve 1936'dan 1939'a kadar milletvekilliği yaptı; bu ikinci dönemde meclis ikinci başkanı oldu. 1945-1958 Arasında yeniden Millet meclisine seçildi; komünist partisi meclis grubuna başkanlık (1946-1958) ve Millet meclisine ikinci başkanlık (1946-1948) yaptı. 1958 Milletvekili seçimlerinde kazandıysa da, 1959'da Senato'ya girdi. Birçok gazete yönetti (*Démocratie Nouvele, La Voix de l'Est* v.b.). Fransız Komünist partisi organı *L'Humanité* gazetesinde başyazılar yazdı. 1969 Temmuz ayındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde komünist partisinin başkan adayı oldu. İlk turda geçerli oyların yüzde 21,27'sini aldı; anayasa gereğince en çok oy alan ilk iki aday arasına giremediğinden ikinci tura katılamadı. (L)

DUCOMMUN (Elie), isviçreli gazete yazarı (Cenevre 1833-Bern 1906). En tanınmış liberal gazetelerle işbirliği yaptı. Barışseverlik hareketini destekledi. 1891'de Roma kongresinde, Bern'de «Bureau International et Permanet de la Paix»yi örgütlemekle görevlendirildi. 1902'de Nobel Barış ödülünü kazandı. (L)

DUCORNET (Cesar), fransız ressamı (Lille 1806-Paris 1856). Kolsuz doğdu, ayaklarını kullanarak romantik tarzda resimler yaptı. Paris Saint-Louis en-l'ile kilisesinde bulunan «Aziz Denis Galya'da Vaız Verirken» adlı tablosu en önemli eseridir (1946). Doğduğu şehir belediyesi ve Louis XVIII tarafından kendisine maaş bağlanan Ducornet'nin eserleri Amiens, Dijon, Lille, Montpellier ve Reims müzelerindedir. (L)

DUCOS DU HAURON (Louis), fransız fizikçisi (Langon, Gironde 1837-Agen 1920). Trikrom (üç renk) usulü denilen renkli resim basma tekniğinin bulucusu, Ch. Cros'dan ayrı olarak 1869'da bu tekniğe göre renkli fotoğraf çekmeyi başardı. 1891'de birbirini tamamlayıcı renkleri bulunan iki klişeyi yan yana getirmekle kabartma hissini veren (üç boyutlu) fotoğraflar elde etti. (L)

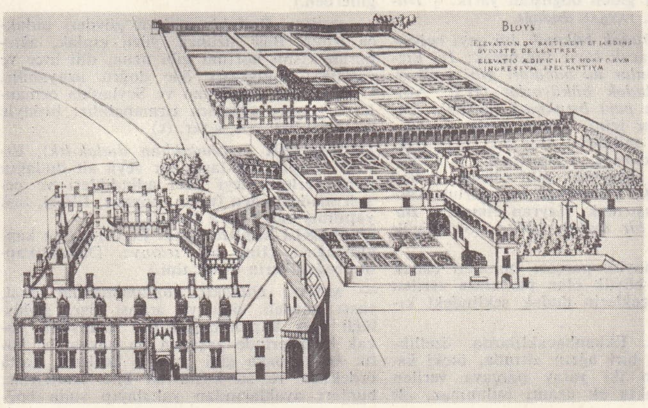

Jacques I Androuet **DU CERCEAU** XVI.yy.da Blois şatosu «Fransa'nın en Üstün Yapıları» adlı eserden

Foto. Bibliothèque national, Andersen-Giraudon (LAROUSSE)

ön yüz

ducato Louis XII

arka yüz

DUCCİO di Buoninsegna «Çocuklu Meryem» Sanat müzesi, Siena

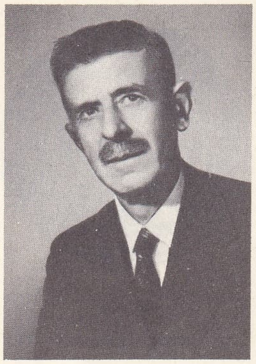

Jacques Eugène DUCLAUX

Jacques DUCLOS

Joseph DUCREUX
arşidüşes Marie-Antoinette'in
portresi

DUCOURET (**Hacı Abdülhamid Bey** denir), fransız gezgini (Hunningen 1812-Paris 1867). Doğu gezisine çıktı (1834). Mısır ve Habeşistan'ı gezdi. Kızıldeniz kıyısından Kahire'ye döndü. İslâm dinini kabul ederek bir arap adı aldı. Sonraki gezileri konusunda verilen bilgiler kesin değildir. (M)

DUCPÉTIAUX (Edouard), belçikalı politika yazarı ve iktisatçı (Brüksel 1804-ay.y. 1868). Avukat ve gazeteci, 1830'da Belçika'nın bağımsızlığını kazanması çabalarında faal bir rol oynadı. Cezaevlerinin ıslahı, tutukluların durumlarının iyileştirilmesi gibi sosyal meselelerle uğraştı. (L)

DUCRET veya **ZUCRET** i. (ar. *ducret*). *Esk.* İç sıkıntısı, yürek darlığı: *Ducret-i rûhu bütün farkolunur* (Tevfik Fikret). *Meh bile zucretle âğûşunda ağlar hâlenin* (Recaizade Ekrem). ‖ *Ducret ver,* sıkıntılı: *Mutekallis, melûl u ducret-ver / Varlığından da iştibâh eyler* (Cenab Şahabeddin). [M]

DUCREUX (Joseph), fransız ressamı, pastelci ve gravürcüsü (Nancy 1737-Paris 1802). Maurice Quentin de la Tour'dan resim dersi aldı; 1769 yılında, arşidüşes Marie-Antoinette'in portresini yapmak üzere seçilip Viyana'ya gönderildi. Marie-Antoinette kraliçe olunca onu baş ressamı tayin etti. Fransız ihtilâli sırasında Mirabeau, Barnave, Robespierre, Couthon, Saint-Just, Bailly gibi ünlü kişilerin portrelerini çizdi. Birçok kere kendi portresini de yaptı (Louvre, National Gallery, Jacduemart-André, Rouen ve Versailles müzeleri). [L]

Ducrey basili, yumuşak yenirce basili. 1889'da italyan deri hastalıkları hekimi Augusto Ducrey (1860-1940) tarafından bulundu, Unna, Nicolle ve Griffon tarafından incelendi. Biraz uzunca ve ince olan bu basil, diğer birçok mikropla birlikte yenirce irininde bulunur. Gram boyası tutmaz, ancak uç kısımları anilinle azıcık boyanır. Normal kültür ortamlarında üretilemez, ancak kan kültüründe üretilebilir. (L)

DUCROCQ (Théophile Auguste Gabriel), fransız hukukçusu (Lille 1829-Poitiers 1913). Önce Poitiers hukuk fakültesi öğretim üyesi daha sonra da dekanı oldu. 1884'te Paris Hukuk fakültesi öğretim üyeliğne getirildi. İdare hukukunu muhtar bir hukuk dalı olarak kuranlardan biridir. *Traité de Droit Administratif* (İdare Hukuku Ders Kitabı) [1897-1905] adlı 7 ciltlik bir eseri vardır. (L)

DUÇAR sıf. (fars. *düçâr*). *Esk.* Uğramış, tutulmuş, yakalanmış: *Ferit Paşa, muhafazai mevkie devam ederse, kendisinin akıbeti elîmeye dûçâr olmasına sebebiyet verecektir* (Atatürk). *Allah'ın azâb-ı elîmine düçâr olursunuz diyerek meydanda dolaşıyordu* (Cevdet Paşa). [M]

DUÇE i. (ital. *duce*, başkan'dan). Faşizmin «şef»i Mussolini tarafından benimsenen unvan. (L)

DUÇİC (Jovan), sırp şairi (Trebinje, Hersek 1874-Gary, A.B.D. 1943). Öğrenimini Cenevre'de ve Paris'te yaptıktan sonra diplomat oldu, yurdunu Roma, Lizbon ve Bükreş'te temsil etti. Ruh durumlarını, tabiatı, tutkuyu, aşk ve ölüm karşısında insan sorunlarını dile getirdi; şiirlerinde ayrıntıların zenginliğine ve biçime önem verdi. *Pjesme* (Şiirler) adını taşıyan iki kitabı vardır (1901 ve 1908). [L]

DUÇİC (Nikefor), sırp başrahibi ve tarihçisi (Duga, Hersek 1832-1900). Çetelerin başına geçip birçok kere Türklere karşı savaştı; Sırbistan ve Karadağ'da resmî görevler aldı, Sırp ortodoks kilisesinin tarihi üstüne incelemeler yayımladı. (L)

DÛD i. (fars. *dūd*). *Esk.* Duman, tütün: *Temyizi nasıl olur müyesser / Bir nûrda gizlenen bu dûdun* (Abdülhak Hâmid). *Sarmış yine âfâkını bir dûd-ı muannid / Bir zulmet-i beyzâ ki peyâpey mütezâyid* (Tevfik Fikret). ‖ Gam, kasvet, keder. ‖ Nefes.

— *Esk. Dûd-âlûd,* dumanlı. ‖ *Dûd-efgen,* sihirbazların buhurdan tüttürerek cin davet eden kısmı. ‖ *Dûd-gâh* (veya *dûd-geh*), duman çıkan yer, ocak, baca: *Cennet-âbâd gördüğüm yerler / Dûd-gâh-ı cahîmden bedter* (Muallim Naci). ‖ *Dûd-hâr,* külhancı, aşçı. Nargile içen kimse. ‖ *Dûd-ı âh,* beddua: *Ateş-i aşkın dilimde her ne dem pür cûş olur / Dûd-i âhım şule-i dûzahla hem-agûş olur* (Leskofçalı Galib). ‖ *Dûd-i ciğer* (veya *dûd-i dil*), ah ve inleme, yürekten çıkan ah. ‖ *Dûd-ı çerağ,* lamba isi. ‖ *Dûd-i dimâğ,* gurur, kibir, azamet. ‖ *Dûd-i hâm,* yaş odunun yanmasından çıkan yoğun duman. (M)

DÛD i. (ar. *dūd*). *Esk.* Kurt, böcek.

— Zool. *Esk. Dûd-ı artali,* bağırsak kurdu. ‖ *Dûd-ı harir* (*dûd-ı ibrişim* veya *dûd-ül-kazz*), ipekböceği. ‖ *Dûd-ı kebed* (*dûd-ül-kebed*), genellikle koyunların karaciğerlerinde yaşayan kurt. ‖ *Dûd-ül-Medîne,* iplik gibi ince uzun kurt, iplik kurdu. ‖ *Dûd-ı şeridî* (*dûd-ı vahid*), tenya. ‖ *Dûd-ı müstakîm,* sivri kuyruk ‖ *Dûd-ı mükeyyes,* tenyaların hayatlarının ikinci döneminde aldıkları şekil. ‖ *Dûd-ı remel,* kum içinde yaşayan ve balık avlamak için oltaya takılan kurt. ‖ *Dûd-ı sabbaga,* kırmızı renk elde edilen böcek, kırmızı kurt. ‖ *Dûd-ı şa'ri,* genellikle domuz etinde rastlanan bir cins kurt. ‖ *Dûd-ı üstüvânî,* yuvarlak solucan. ‖ *Dûd-ül-kilye,* köpek ve kurt böbreğinde bulunan solucan.

◆ **Dûde** i. *Esk. Zool.* Küçük kurt, solucan ve böcek.

◆ **Dûdî** sıf. *Esk.* Kurt, böcek veya solucanla ilgili olan. ‖ *Dûdi-üş-şekl,* böcek, solucan biçiminde olan. (M)

DUDA (Herbert Walter), avusturyalı türkolog (Linz 1900). Prag, Viyana ve Leipzig üniversitelerinde ve Paris'teki École des Langues Orientales Vivantes'da okudu. Leipzig üniversitesinde doçent (1932), Breslau üniversitesinde profesör oldu (1936). Viyana üniversitesinde türkoloji ve islâm bilimleri profesörlüğüne çağırıldı. Ayrıca aynı üniversiteye bağlı Doğu enstitüsünün yönetimini de üzerine aldı. 1947-1948 ve 1948-1949 öğretim yıllarında Viyana Üniversitesi Felsefe fakültesi dekanlığını yaptı. Başlıca eserleri: *Novollen von Jaakub Kadri* (Yakup Kadri'nin Hikâyeleri) [1923]; *Ahmed Haschim, Ein Türkischer Dichter der Gegenwart* (Çağdaş Türk Şairi, Ahmed Hâşim) [1929]; *Die Sprache der Qyrk Vezir-Erzahlungen* (Kırk Vezir Hikâyelerinin Dili) [1930]; *Vom Kalifat zur Republik. Die Türkei im* 19. und 20. *Johrhundert* (Hilâfetten Cumhuriyete. XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye) [1948]. Ayrıca bilimsel dergilerde türk edebiyatı ve kültürü ile ilgili birçok yazı yazdı. Eski kaynaklardan yararlanarak birçok tartışmalı tarih meselesi üzerinde duran Duda'nın tarihle ilgili birkaç eseri arasında *Balkan Türkische Studien* (Balkan Türk Araştırmaları) [1949] ve İbni Bîbî'nin selçuklu tarihinin almanca tercümesi olan *Die Seltschukengeschihte des Ibn Bibi* (1959) önemlidir. (M)

DUDAH i. (ar. k.). Hurma ağacı hastalığı. *Manginiella scaettae* adlı bir mantardan ileri gelir. Çiçeklerin körelmesi ve çiçekliklerin esmerleşmesi şeklinde kendini gösterir. (L)

DUDAK i. (*tutmak*'tan *tut-ak* > *dud-ak*). Anat. Ağzın etrafını çevreleyen etli kısımlardan her biri: *Beyazlaşan dudakları titremeğe başladı* (Ömer Seyfeddin). [Bk. ANSİKL.] ‖ Kadın cinsiyet organının kenarlarında bulunan zarımsı kıvrımların her biri. ‖ *Mec.* Bir şeyin üst kenarı. ‖ *Dudak çukuru,* üst dudağın ortasındaki oluk. ‖ *Dudak-damak yarığı* (*kurt ağzı*), dudaktan küçük dile kadar giden doğuştan yarık. ‖ *Dudak yarığı.* Bk. TAVŞAN *dudağı.*

— ÇEŞ. DEY. *Dudak bükmek,* bir şeyi beğenmediğini anlatacak tavır takınmak: *İyi kızlardı. Fakat onlar da babaları gibi yerli olan herşeye dudak büküyorlar* (H.E. Adıvar). ‖ *Dudak payı bırakmak* [bardak, fincan gibi kaplar için], ağzına kadar doldurmayıp üç beş milimetre boş yer bırakmak. ‖ *Dudak sarkıtmak,* somurtmak. ‖ *Dudağını bükmek,* ağlayacak gibi olmak. ‖ *Dudağını ısırmak,* yakışıksız bir durum karşısında çok şaşırmak. Hayran olmak. ‖ *Bir dudağı yerde bir dudağı gökte,* çok büyük dudaklı.

— Bot. İki büyük parçası bulunan çanak veya taçlarda büyük olan parçalara verilen ad. ‖ Bazı çiçeklerin dudak şeklindeki kısımları.

— Böcek bil. Eklembacaklılarda, özellikle böceklerde, biri ağzın altında, öteki üstünde bulunan iki yatay parçaya verilen ad. (Üst dudakta ek uzantı bulunmaz; alt dudakta bir eksen, loplar ve «dudak dokunaçları» denen dokunaçlar bulunur. Sokucu böceklerin [büvelek, sinek, tahtakurusu] sokucu ağız parçalarını içinde barındıran kısım alt dudaktır.)

— Dil bil. *Dudak ünsüzü,* ağız boşluğundaki havanın dudaklara çarpıp patlamasıyle meydana gelen ünsüz: *b, p, m.* ‖ *Diş dudak ünsüzü,* alt dudağın üst ön dişlere değmesi halinde, ağız boşluğundaki havanın, dışarı çıkarken meydana getirdiği ünsüz: *f, v.*

— Mim. Korinthos veya karma düzende, sütun başlığını meydana getiren çanak pervaz.

— Moda. *Dudak boyası,* dudağa sürmek için yapılmış, tadımı ve kokusu hoş boya. (Çıkmayan dudak boyaları eozin kullanılarak yapılır). [*Ruj* da denir.]

— Müz. Orgun bazı takım borularındaki parçalardan biri.

— Nöroloji. *Dudak-dil-gırtlak felci,* hareket sinirlerinin soğanilik içindeki çekirdeklerinin soysuzlaşmasından ileri gelen ve az görülen hastalık. Dudak, dil, yutak ve gırtlakta gittikçe artan bir felç şeklinde belirir. ‖ *Dudak yeme,* insanın durmadan dudaklarını ısırmasıyle beliren tik.

— Zool. *Dudak dokunaçları,* alt dudağa bağlı bakışımlı uzantılar. Böceklerde iki, yumuşakçalarda dört tanedir. ‖ *Dudak parçası,* örümceklerde çene bacaklarının dip tarafında kalça kısımlarının arasında, göğüs kısmının önünde bulunan ve ağız boşluğuna taban ödevi gören küçük parça.

— ANSİKL. Anat. Alt ve üst dudaklar iki yanda birleşerek «*dudak köşesi*» adı verilen bir açı meydana getirir. Dudakların oynak kenarları çok ince, pembe renkte bir mukozayle kaplıdır; bu mukoza, ağız mukozası olarak içeriye doğru devam eder. Ağzın içinde dudakları ikiye bölen çizgi üzerinde dudak «*gemi*» bulunur. Üst kısmı alt kısmına oranla daha belirli olan bu *gem,* dudakların iç kısmını diş yuvaları kemerine bağlar. Dudakların hareketini, dudak köşelerinden başlayarak dudakların çevresinde ve içinde yer alan yuvarlak kas ile üçgen kas ve gülme kası sağlar.

Ferç dudakları, kadınlarda üreme organının dış kısmında, yan yana duran iki kıvrımdan meydana gelir. Büyük dudaklar dışarıda, küçük dudaklar ise içeridedir. Bunlar ferç oyuğunu her iki yandan sınırlar. Büyük dudaklar üstte venüs tepesi denilen kabarık bölüme karışarak son bulur. Altta ve arkada ise apışarasının orta çizgisiyle birleşir. Küçük dudakların üst uçları bızırla birleşerek bızır kılıfı ile gemciği meydana getirir. (LM)

DUDAKLI sıf. (*dudak*'tan *dudak-lı*). Dudağı olan.

— Bot. Bitişik taçyapraklı ve bir bakışımlı taçlar için kullanılır. Bu gibi taçlar iki dudağı andırır şekilde parçalı olur. Üstteki parça iki taçyapraktan oluşur, iki loplu olur; alttaki ise birbirine kaynamış üç taçyapraktan meydana gelir. (Meselâ, akballıbabanın ve genellikle ballıbabagillerin tacı böyledir.) [L]

DUDAKLI ayı blş. i. Ayıya yakın memeli hayvan. (İlmî adı *Melursus ursinus.* Ayıgillerden.)

— ANSİKL. *Dudaklı ayı*'nın gövdesi oldukça iridir. Başı uzunca, yüzü çıplak, ağızburun kısmı hortum gibi uzun, dili ince ve yassıdır; dudakları öne doğru uzayabilir. Dudaklı ayı Hindistan ve Seylan'da ormanlarda yaşar; ağaçlara tırmanabilir; bitkiyle beslenir; balı çok sever. (L)

DUDAKLIK i. (*dudak*'tan *dudak-lık*). Etnogr. Çeşitli halkların üst veya alt dudağın içine yerleştirmeyi âdet edindikleri ve çeşitli maddelerden (tahta, boynuz, fildişi, taş) yapılmış halka veya disk. (L)

DUDAKLI kaplumbağa. Etçil tatlı su kaplumbağası. (İlmî adı *trionyx.* Dudaklıkaplumbağagillerin örnek tipi.)

— ANSİKL. *Dudaklı kaplumbağa*'lar oval, yassı gövdeli, önü ve arkası dar, göğüslüğü kısa kaplumbağalardır. Dünyanın sıcak bölgelerinde yaşayan bu hayvanlar balık ve kurbağa gibi şeylerle beslenir, hattâ ördeklere ve su kuşlarına bile saldırırlar; bunları ayaklarından yakalayıp suda boğ-

Foto. Facchetti, A.D.P., Giraudon (LAROUSSE)

duktan sonra bir kenara çekilip yerler. Isırması, suda yıkananlar için, özellikle Amerika'da son derece tehlikelidir. (L)

DUDAKLIKAPLUMBAĞAGİLLER çoğl. blş. i. Tatlı su kaplumbağaları familyası. Bunların ayaklarında çengelli üç tırnak, gövdelerinde tamamen kemikleşmiş bir bağa bulunur (yani bağasında boynuzsu madde yoktur). [Bk. DUDAKLI *kaplumbağa*.] (L)

DUDAKSI veya **DUDAKSIL** sıf. (*dudak*'tan *dudak-sı* veya *dudak-sıl*).

— Fonet. Telaffuzunda dudakların görev aldığı fonem (*u, o*). ‖ Dudaklar seviyesinde telaffuz edilen ünsüz (*p, b, m*). ‖ *Dudaksı ünlü,* ileri uzanan ve yuvarlak bir biçim alan dudaklarla telaffuz edilen ünlü. ‖ *Dudaksı - artdamaksı,* dudakların ileri uzanıp dil ve sırtı arka kesiminin damağa doğru kalkmasıyle telaffuz edilen fonem. ‖ *Dudaksı-damaksı,* dudakların ileri doğru uzanıp dilin ön sırt tarafının damak örtüsüne doğru kalkmasıyle telaffuz edilen fonem.

◆ **Dudaksılaşma** veya **Dudaksıllaşma.** i. Fonet. Dudakların harekete geçmesiyle bir fonemin değişmesi. Bazı kelimelerde çeşitli sebeplerden dolayı düz ünlülerin yuvarlaklaşması veya bazı ünsüzlerin dudak ünsüzlerine dönüşmesi: *Anbar>ambar.*

◆ **Dudaksızlık** i. Anat. Doğuştan dudak yokluğu. Kısmî veya tüm olabilir. (LM)

Dudaktan Kalbe, Reşat Nuri Güntekin'in romanı (1932). Dayısı Saip Paşa'nın Bozyaka'daki bağında konuk kalan mühendis ve kemancı Kenan, «Kınalı Yapıncak» diye anılan Lâmia ile sevişir; «dudaktan kalbe» geçen güçlü bir aşkla birbirlerine bağlanırlarsa da evlenemezler. Lâmia, Kenan'dan olan çocuğu Mebrure ile akrabalarının yanında bir sığıntı hayatı yaşar; Kenan prenses Cavidan ile mutsuz bir evlilikten sonra tekrar Lâmia'ya dönmek ister. Vedat ile evlenen Lâmia kendisini reddedince, Kenan intihar eder. Romanda pek çok olay ve kalabalık bir kahramanlar kadrosu vardır. «Çalıkuşu»nu hatırlatan konu, İzmir, İstanbul, Kütahya'nın değişik çevrelerinde gelişir; son bölüm, Kenan'ın hatıra defteri biçimindedir. Rahat anlatımı ve bazı gerçekçi gözlemleri dışında *Dudaktan Kalbe,* Reşat Nuri Güntekin'in başarılı ve güçlü eserleri arasında yer almaz. (M)

DUDAVAÇUKARA. Arkeol. Bulgaristan sınırları içinde Dolnolevski yakınında tümülüs. 1906'daki kazılarda bir kubbeli mezar ortaya çıkarıldı, beş sıra taştan örülmüş, taş bloklar arası demir kenetlerle tutturulmuştur. Önde küçük bir dörtgen koridoru vardır. Mezarın M.Ö. IV. yy.da yapıldığı tahmin ediliyor. (M)

DUDDELL (William DU BOIS), ingiliz elektrik mühendisi (Londra 1872-ay.y. 1917). Birçok elektrik aygıtı (mekanik osilograflar, yüksek frekanslı alternatörler) yaptı; sesli elektrik arkını icat etti (1901). [L]

DÛDE i. (fars. *dûde*). *Esk.* Soy, kabile, ocak: *Biz ol nesl-i kerîm-i dûde-i Osmâniyânız kim* (Namık Kemal). ‖ İsten yapılan mürekkep. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Toprak çanak içindeki bezir yağı, küçük bir fitille rüzgârsız yerde yakılır. Üstüne kapatılan çanakta biriken is, tavuk tüyü ile toplanır. Bir kâğıtta biriktirilen is, ekmek hamuru içinde pişirilir. Zamkı arabî ile havanda dövülür. Mazı ve nar kabuğu suyunda demir parçalarıyle birlikte kaynatılır. Uzun süre dinlendirildikten sonra kullanılır. (M)

DUDELANGE, alm. **Dudelingen,** Lüksemburg grandükalığında (Esch-Alzette kantonu) şehir, Esch'in doğusunda, fransız sınırı yakınında; 14 900 nüf. Demir filizi. Çelik sanayii ve metalürji. Gübre. (L)

DUDEN (Konrad), alman lûgat yazarı (Gut Bossigt 1829-Sonnenberg 1939), almanca ve iki dil üzere lûgatler yazdı. (L)

DUDERSTADT, Almanyanın Aşağı Saksonya idare bölgesinde il ve bölge merkezi; 11 500 nüf. (1950). Çok verimli bir vâdide yer alır. Sulh mahkemesi, yüksek okullar, çeşitli sanayi işletmeleri. 1358-1802 arası Eichsfeld ile Mainz prensliğine bağlı olan Duderstadt, 1915'te Hannover'e bağlandı. Geç gotik çağında yapılmış iki kilise, belediye binası (XV. ve XVI. yy. larda) ve olduğu gibi korunmuş pek çok eski işyeri şehre ayrı bir özellik verir.—*İdare bölgesi;* 43 100 nüf. (1950). Eichsfeld ve Harz arasındadır. Bölgeden Rhume ırmağı geçer. Yüzölç. 220 km²'dir. İkinci Dünya savaşına kadar daha çok gelişmiş bir tarım bölgesiydi. Bugün de Hahle ırmağı kıyısındaki verimli topraklarda buğday, şeker pancarı, çavdar, yulaf ve patates yetişir. Ayrıca yemiş ve tütün ekimi alanında büyük gelişmeler oldu. Özellikle Eichsfeld'de büyük çapta domuz beslenmektedir. Bölgenin ormanları, arazinin dokuzda birini kapsar. Çalışan nüfusun yüzde 42'si bugün sanayi dalında iş görür. Başlıca sanayi kolları fermuar, elektrik araçları, kâğıt, sigara, sunî yün ve optik araçlar yapımıdır. (L)

DUDEVANT. Bk. SAND (George).

DÛDHÂNE i. (fars. *dûdhâne*). *Esk.* Aile, ev, ırk. (M)

DUDİK (Beda), moravyalı tarihçi ve benediktin papazı (Kojetin 1815-Rajhard 1890). Ülkesinin ve yabancı ülkelerin arşivlerinde yaptığı derin araştırmalardan sonra çeşitli eserler yayımladı. Bunlardan biri: *Mahrens Allgemeine Geschichte* (Moravya Genel Tarihi) [1859-1888]. (L)

DUDİNKA, S.S.C.B.'de liman, Arktik topraklar bölgesinde, Yenisey ırmağının aşağı çığırının sağ kıyısında. (L)

DUDİNSKAYA (Natalya Mikhaylovna), sovyet kadın dansçısı (Harkov 1912). Öğrenimini, Leningrad bale okulunda tamamladı. İlk büyük başarısını 1936'da sağladı. İki yıl sonra Laurencia balesindeki Laurencia rolünde çok büyük bir başarı kazandı. Natalya Dudinskaya'nın repertuvarı çok geniştir: *Kuğu Gölü, Uyuyan Güzel, Giselle, Fındıkkıran, Bahçesaray Çeşmesi, Paris'in Alevleri* v.b. Leningrad'daki Kirov tiyatrosuna bale öğretmeni oldu. (L)

DUDİNTSEV (Vladimir), sovyet yazarı (Kupiansk, Kharkov yakını 1918). Moskova üniversitesinde hukuk öğrenimi yaptıktan sonra İkinci Dünya savaşına katıldı; gazetelere ve dergilere yazmağa başladı. Alaycı bir üslûpla yazdığı eserler yüzünden (*U semi Bogatyrej* [Yedi Uşak, 1952]; *Na Svoem Meste* [Tam Yerini Buldu, 1954]), şüpheli bir kişi sayıldı; daha sonra yazdığı *Ne Khelebom Edinym* (Yalnız Ekmekle Yaşanmaz) [1956] adlı romanı dolayısıyle sert tenkitlere uğradı. İnsanın bürokrasi tarafından ezilmesini yeren bu roman, edebiyat alanında «buzların çözülmesi» döneminin başlangıcı oldu. Roman ve hikâyelerinde sovyet toplumunun tutarsız yanlarını tasvir etmekten geri kalmadı (*Novodognayaya Skazka* [Yeni Yıl Hikâyesi, 1960]; *Meçhul Asker,* [1964]). [L]

DUDİT (Andras), macar ilâhiyatçısı (Buda 1533-Breslau 1589). 1560'ta Dalmaçya'da Knin piskoposu. Beş-kilise piskoposu iken, Maximilian II tarafından Polonya'ya gönderildi ve orada evlendi. Piskoposluktan ayrılarak, Maximilian II'nin elçisi, özel danışmanı oldu. Sonra afaroz edildi. 1579'da yeniden evlendi ve protestan oldu. (L)

DUDJON i. (mucidi *Dudgeon*'un adından). Boruları, bağlanacakları ayna veya plaklara tespit etmeğe yarayan âlet. Bk. MAKİNETO. (L)

DUDLEY, Büyük Britanya'da (Worcestershire'ın Staffordshire topraklarına yaptığı girintide) şehir, Birmingham'ın batısında; 61 700 nüf. XV. ve XVI. yy.dan kalma bir şatonun yıkıntıları. Metalürji sanayii. Maden kömürü (yakınında İngiltere'nin en kalın kömür damarı işletilir) ocakları. Konfeksiyon. Makine yapımı.

— Tar. XIV. yy. sonunda şehri baronluk yapan Edward II, Sutton ailesine verdi. Bu aileden (Dudleyler denir) Warwick kontları, Leicester kontları ve Northumberland dükleri yetişti. (L)

DUDLEY (Edmund), İngiltere kralı Henry VII'nin özel danışmanı (1462'ye doğr.-Londra 1510). Kralın malî siyasetini uygulamakta sertliğe kaçtığından toplumun gözünden düştü ve Henri VIII'in krallığı başlarında idam edildi. (L)

DUDLEY (Guildford lordu) [öl. Londra 1554], John Dudley'in dördüncü oğlu. 1553'te Jane Grey ile evlendi, Edward VI'nın ölümünde karısının tahta geçmesi için babası tarafından düzenlenen komploya katıldı. Hareketin başarıya ulaşmaması üzerine Mary tahta geçti. Guildford lordu Dudley tutuklandı ve idam edildi. (L)

DUDLEY (John), **Lisle** vikontu, **Warwick** kontu ve **Northumberland** dükü, ingiliz siyaset adamı (1502 [?]-Londra 1553). Edmund Dudley'in oğlu. Henry VIII'in dostluğunu kazanmasını bildi; askerî alanda yetenekler göstererek kral adına Fransızlara ve İskoçyalılara karşı savaştı. Henry VIII'in saltanatının sonlarına doğru hâlâ nüfuzlu bir kişiydi; protestan partisi için çalıştı. Edward VI'nın tahta çıkışı (1547), ona yeni imkânlar kazandırdı; yumuşaklığını ve köylüden yana siyasetini tasvip etmediği Somerset dükünden sonra ikinci adam durumunda idi; ihtiraslı kişiliği yüzünden Seymour ailesine karşı da entrikalara girişti. Kanlı bir şekilde bastırdığı 1549 köylü ayaklanmasıyle, toprak aristokrasisinin baş savunucusu durumuna geldi; bu ona Somerset dükünün ortadan kaldırılması imkânlarını verdi. Nitekim 1552'de Somerset'in öldürülmesiyle, genç kral Edward VI üzerinde gittikçe artan bir nüfuz sağladı. Mutlakiyetçi monarşi için sürekli olarak mücadele etti. Çünkü böylece hem siyasî iktidarı elde tutacağını, hem de öteden beri hâkim olmağa çalıştığı kiliseyi, daha koyu bir protestanlığa yönelteceğini düşünüyordu. Doymak bilmeyen ihtirası yüzünden halkın nefretini kazandı, iktisadî ve malî durumun kötüleşmesine engel olamadı. Durumunu tehlikede görünce hükûmetteki bütün nüfuzunu, veraset sistemini değiştirip üvey kızı Jane Grey'i veliaht ilân ettirmek için kralı ve konseyi kandırmakta kullandı (1553). Fakat Edward VI'nın anî ölümü üzerine yeni kraliçeye karşı ayaklanmalar başgösterdi; Dudley'in bütün çabalarına rağmen tahtın meşru vârisi Mary birkaç gün içinde zafere ulaştı. Dudley, kraliçeden affını istediyse de ölüm cezasına çarptırılarak ağustos 1553'te idam edildi. (L)

DUDLEY (Robert), **Leicester** kontu. Bk. LEICESTER.

DÛDMÂN i. (fars. *dûdmân*). *Esk.* Büyük kabile veya topluluk, aile, soy sop, ırk: *Hanedânı haşre dek mamur olup ol hüsrevin / Zat-ı pâki ile fahr ede izâm-ı dûdmân* (Üsküdarlı Hakkı). ‖ *Dûdmân-ı Bektaşiye,* Yeniçeri ocağı. ‖ *Dûdmân-ı Osmaniyan,* Osmanoğulları hanedanı. (M)

DUDOK (Willem Marinus), hollandalı mimar (Amsterdam 1884). Leiden şehri mühendisi oldu. Hilversum bayındırlık müdürlüğüne getirildi; birçok mahalle kurdu. Velsen (1926), Rotterdam, Schiedam (1934-1935), Arnhem ve Kalküta'da (1936-1938) birçok bina yaptı; Paris üniversite sitesindeki Hollanda pavyonu (1938) onun eseridir. İkinci Dünya savaşından sonra La Haye'nin yeniden kurulmasını planlama işi de ona verildi. (L)

DUDU sıf. (fars. *tûtî, papağan*'dan). Kadınlara verilen bir unvan: *Fatma dudu. Esma dudu.* ‖ i. İhtiyar Ermeni kadını: *İhtiyar bir dudu gözleri yaşlı konuşuyor* (Ahmed Rasim).

— DEY. *Dudu dilli,* çok konuşan, tatlı dilli (kadın).

— Kıyf. *Dudu burnu hotoz,* eski İstanbul hanımları arasında moda olan bir baş süsleme çeşidi.

— Tar. Sümerlerin büyük tanrısı NİN-Girsu'ya ait tapınağın baş rahibi. (M)

DUDWEİLER, Almanya'da (Batı Almanya, Saar) şehir; 30 000 nüf. Bir kelt tapınağı kalıntıları. Maden kömürü ocakları. Metalürji. Elektrik malzemesi. Hassas âletler. (L)

DUERO, İberik yarımadasında ırmak. 850 km. Sierra Urbion'dan doğan Duero, doğuya doğru akar, bir dirsekle Eski-Kastilya düzlüklerine döner ve burada, Kantabrica tepelerinden gelen suları (Pisuerga ve Esla) almadan önce önemsiz bir akarsu meydana getirir. Duero, Meseta'nın batı bölümünde iyice derine dalar, İspanya'yı Portekiz'den ayıran boğazlar kesimi, bugün, büyük barajların meydana getirdiği birçok gölle kaplıdır; bu barajlardan üçünü (Miranda, Picoste ve Bemposta) Portekiz'liler, dördünü de (Villalcampo, Castro, Saucelle [300 MVA], özellikle Avrupa'nın en önemli hidroelektrik tesislerinden biri olan ve 140 m yüksek-

dudak (bot.)

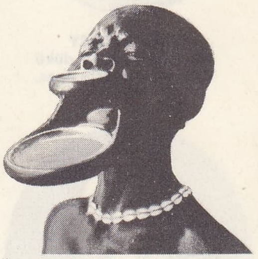
dudaklık
Musée de l'Homme, Paris

dudaklı ayı

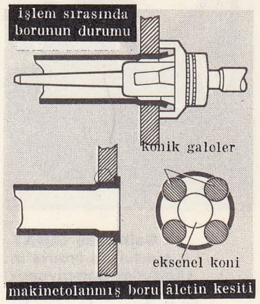

dudjon
makineto çeşidi

Foto. Thomson (LAROUSSE)

John DUDLEY
Northumberland dükü
Cabinet des Estampes,
Paris

Charles de Cisternay
DU FAY
Rigaud'nun eseri

Guillaume DUFAY
Martin de France'ın
«Kadınlar Şampiyonu»
minyatüründen detay
Bibliothèque Nationale,
Paris

likte bir barajla beslenen Aldeadavila) İspanyollar kurmuştur. (L)

DUETTO veya **DUETTİNO** i. (lat. *duo* kelimesinin karşılığı ital. terimler). İki sesle söylenen arya, hava. || Genel anlamda monodik iki çalgı (flüt, keman v.b.) için yazılmış parça. || Duettino daha kısa ve özlü bir duo'dur. (L)

DU FAİL (Noël). Bk. FAİL (Noël DU).

DUFAURE (Armand), fransız avukatı ve siyaset adamı (Sanjon-Charente-Maritime 1798-Rueil 1881). Gambetta'nın istifasından sonra Adalet bakanlığına getirildi. Buffet kabinesinde yeniden adalet bakanı oldu (1875). Mareşal Mac-Mahon'un ilk cumhuriyetçi bakanlar kurulunu kurdu. Bu arada tabiî senatör seçildi. 1877'de yeniden başbakan ve adalet bakanı oldu. Rocheboüet hükûmetinin düşüşünden sonra 1879'da genel af çıkardı. (L)

DU FAY veya **DUFAY** (Charles François de CISTERNAY), fransız kimyacı ve fizikçisi (Paris 1698-ay.y. 1739). Askerdi; sonra arkeoloji ile uğraştı, daha sonra bilimsel çalışmalara yöneldi. *Işıklı Barometre Hakkında Tebliğ*'i, 1723'te Bilimler akademisine seçilmesini sağladı. XVIII. yy. başlarında ingiliz Stephen Gray ile birlikte elektrik alanında çağının en büyük bilgini sayılmaktaydı. Başlıca buluşu «reçineli» ve «camlı» adını verdiği iki tip elektriklenmedir (1733). 400 m'lik ıslak bir iple, elektriğin iletkenlerle iletimini, elektrostatik çekiş ve itiş olaylarını gösterdi, alevlerin ve insan vücudunun iletkenliğini buldu. Çeşitli eyaletlerde kullanılan birimler arasında bir kıyaslama yapmakla görevlendirildi, fakat bu çalışmayı bitiremeden öldü. Kral bahçesi'ni (bugün Paris'teki Bitkiler bahçesi) yönetimle görevliyken, bu kurumu Avrupa'daki benzerlerinin en ünlüsü haline getirdi. (L)

DUFAY (Guillaume), XV. yy. bestecilerinden (1400'e doğr.-öl. Cambrai 1474). Rimini'de, Malatesta'ların hizmetine girdi ve 1419-1420'den sonra tarihi belirli ilk eserlerini vermeğe başladı. Bu prens ailesinin yanında 1426'ya kadar kaldı. Daha sonra iki yıl kendi ülkesinde yaşadı. 1428-1433 Arası Roma'da papalık kapellasında kantor olarak görevlendirildi. İki yıllık bir izinden yararlanarak Savoia dükünün yanında kapella (koro) yöneticisi oldu. 1435-1437 Arası eski görevine döndüyse de Roma'da çıkan isyan üzerine papa Roma'yı terketti. O da kantorluk görevini Floransa ve Bologna'daki papalık kapellalarında sürdürdü. 1436'da papa kendisine bir lûtufta bulunarak Cambrai katedralinin bol gelirli şanuanlığını bağışladı. Ömrünün sonuna kadar bu görevde kaldı. 1455'ten sonra, zamanının çoğunu yerleştiği Cambrai'de geçirdi; belli bir görev almadan, çevresini müzik alanındaki görüşleriyle etkiledi. Çok sayıda eserleri arasında missalar, missa bölümleri, değişik biçimde latin motetleri, italyan ve fransız şarkıları (özellikle rondo'lar) vardır. XV. yy'ın ilk yarısında yaşayan müzikçilerin arasında en çok hayranlık duyulan Dufay'dir. Öyle ki, bir «Dufay çağı»ndan söz edilir. Bütün eserleri gerçek bir sentez fikriyle yoğrulmuştur, besteleri çağların en üstün sanat eserleri arasında yer alır. Günlük âyin missasını düzene sokan, kontrapunto sanatında bir çığır açan, foburdon cinslerine dayanarak armoni uyarlamaları yapan, retorikçilerin ince şiirlerini müziği ile canlandıran oldu. (L)

DUFAY (Jean Claude Barthélemy), fransız astronomu (Blois 1896-Chaponost, Rhône 1967). 1930'da Lyon üniversitesinde astronomi profesörü, 1932'de bu şehrin, 1948'de de Yukarı Provence rasathanelerinin yöneticisi oldu. Geceleri görülen gök ışığını fotometrik ölçülerle, spektroskop ve polarimetreden yararlanarak inceledi. Lyon rasathanesinde, değişen yıldızlarla ve güneş halkası ile ilgili olarak kendine has metotlarla gözlemler yaptı. 1954'te *Nebuleuses Galactiques et Matière Interstellaire* (Galaktik Bulutsular ve Yıldızlararası Madde) adlı eserini yazdı. (L)

DUFAYCOLOR i. (tes. edil. ad.). Renkli fotoğraf ve sinema metodu. 1908'de Louis Dufay tarafından bulundu. Bu iş için, geometrik biçimde yerleştirilmiş renkli çizgilerden meydana gelen bir mozaikten faydalanılır. (L)

DUFF COOPER (Alfred). Bk. COOPER (Alfred Duff).

DUFFEL, Belçika'da (Anvers ili, Meschelen idare çevresi) komün, Meschelen'in kuzeyinde; 13 200 nüf. Metalürji. Alüminyum rafinerisi. Besin sanayii. Kâğıt fabrikası. (L)

DUFFEL-COAT veya **DUFFLE-COAT** [dafilkot] i. (ing. k.). Su geçirmez yünden yapılmış, başlıklı truvakar manto veya palto. (L)

DUFFERİN AND AVA (Frederick Hamilton-Temple-Blackwood, Birinci — markisi), ingiliz diplomatı ve siyaset adamı (Floransa 1826-Clandeboy, İrlanda 1902). Kadın şair Helena Sheridan'ın oğludur. Doğu araştırması komisyonu üyesi (1860); Hindistan işleri bakanlık müsteşarı (1864-1866); Kanada genel valisi (1872-1878); Petersburg (1879-1881), sonra da İstanbul elçisi (1881-1882) oldu. Mısır'da düzeni korumakla görevlendirildi (1882-1883). Hindistan kral naibi (1884-1888) sıfatıyle Rusya ile Afganistan ve kuzeybatı meselesini halletti. 1886'da Yukarı Birmanya'nın ilhakı yoluyle kuzeydoğu sınırını güvenlik altına aldı. Daha sonra Roma (1889-1891) ve Paris (1891-1896) elçiliklerinde bulundu. (L)

DUFFTOWN, İskoçya'nın kuzeyinde (Banffshire) kasaba, Banff'ın güneybatısında; 1 600 nüf. Banff kontu *James Duff* tarafından 1817'de kurulduğu halde, yolları eski şehirlerde olduğu gibi dar ve dolambaçlıdır; bunun sebebi kurucusunun, bütün kasabanın bir bakışta görülmesinin önüne geçmek istemesiydi. Damıtma yerleri (viski). Sayfiye merkezi. (L)

DUFFY (sir Charles GAVAN), irlandalı siyaset adamı (Monoghan 1816-Nice 1903). 1842'de *The Nation* adlı gazetenin kurucularındandı. «Genç İrlanda» partisinin ateşli taraftarı olduğu için ingiliz resmî makamlarıyle çatıştı; İrlanda köylülerini teşkilâtlandırmağa çalıştı. Tarım konusunda millî bir birlik sağlanamayınca, umutsuzluğa kapılıp Avustralya'ya göç etti (1862). Orada başarılar göstererek Viktorya eyaleti başbakanı oldu (1871-1873). Bir Avustralya federasyonu kurmağa çalıştıysa da bir sonuç alamadı. 1880'de siyaset hayatından ayrıldı; Avrupa'da seyahat ederek yazılar yazdı. (L)

DUFOUR (Guillaume Henri), isviçreli general (Konstanz 1787-Cenevre 1875). Cenevre topraklarının Fransa'ya katılmasından sonra Ecole Polytéchnique'e girdi (1807) ve buradan istihkâmcı olarak çıktı. Napolyon'un düşüşüne kadar Fransa'nın hizmetinde kaldıktan sonra yurduna döndü ve genelkurmay başkanlığına getirildi (1832). Thun askerî okulunu kurdu, orduyu yeniden örgütledi ve İsviçre'nin ilk topografik haritasının yapılmasına önayak oldu (1833-1865). Bu harita onun adını taşır. Sunderbund katolik kantonlarının başkaldırması sırasında federasyon ordusuna kumanda etti; ayaklanmayı ustalıkla ve insanca iki ayda bastırdı (1847). İsviçre, bazı milletlerarası anlaşmazlıkları sonuca bağlamak için, onun (Thun'da eğitim görmüş olan) Napolyon III'le tanışıklığından faydalandı. Savaşta yaralananlara yardım hizmetlerine amblem olarak kızılhaçı düşündü (1863). 1864'te Cenevre anlaşmasını doğuran konferansın başkanlığını yaptı. Askerî tarih konusunda birçok kitap yazdı. (L)

DUFOURCQ (Norbert), fransız profesörü ve müzik bilgini (Saint-Jean-de-Braye 1904). Fransız org tarihi, Bach'ın eserleri, XVII. ve XVIII. yy. fransız müziği üstünde incelemeler yaptı. En önemli eserleri: *Esquisse d'une Histoire de l'Orgue en France* (Fransa Org Tarihi Üstüne Taslak) [1935]; *J.-S. Bach*) [1948]; *La Musique Française* (Fransız Müziği) [1949]. (L)

DUFOUR tepesi, İtalya-İsviçre sınırında Mont-Rose dağ kütlesinin en yüksek doruğu; 4 638 m. (L)

DUFRAİSSE (Charles Robert), fransız kimyacısı (Excideuil, Dordogne 1885). Collège de France'ta (1942) profesör. Organik kimya alanında birçok araştırma yaptı. Hava ile oksidasyon konusunda Ch. Morueu ile birlikte çalıştı. Bu çalışmalar sonucunda antioksijenin etkisi ortaya çıkarıldı. Böyle hava teması ile bozulan kauçuk yakıtlar, makine yağları, plastikler ve parfümler v.b. gibi maddelerin korunmasında çok ucuz ve basit bir usul bulundu. Bu etkinin hayvan ve bitki dünyasında da önemli bir rol oynadığı sanılmaktadır. Dufraisse ayrıca *oksijenin karbonla kararsız birleşmesi* konusunda da çalışmalar yaptı. (L)

DUFRÈNE (Maurice), fransız dekoratörü (Paris 1876-Nogent-sur-Marne 1955). İç dekorasyon ve döşeme alanına yönelmeden önce günlük hayatta kullanılan lüks ve gümüş eşyalar yaptı. 1904 Yılında Güzel Sanatlar Millî derneği salonunda çağdaş süsleme sanat anlayışında en başarılı bir eser sayılan bir yatak odası sergiledi. Duvar kâğıtlarında, kumaşlarında ve dantellerinde tabiat motiflerinden faydalandı. (L)

DUFRENİT i. (mineraloji uzmanı *Dufrénoy'un* adından, fr. *dufrénite*). Miner. Hidratlı tabiî demir fosfat. (L)

DUFRENOİZİT i. (mineraloji bilgini *Dufrénoy'un* adından, fr. *dufrénoysite*). Miner. $Pb_2As_2S_5$ formülündeki tabiî kurşun arsenosülfür. (*Dufrenoizit* terimi bazen, bakır arsenyosülfür veya *binnit* için de kullanılır. Binnit kelimesi ise her iki türe verilen genel bir addır.) [L]

DUFRENOY (Armand **Petit**), fransız jeologu ve mineralojisti (Sevran, Seine-et-Oise, 1792-Paris 1857). 1811'de Politeknik'ten çıktı, Maden okulu müdürü oldu. 1840'ta Bilimler akademisi üyeliğine seçildi. *Fransa Genel Jeoloji Haritası*'nı (1841) hazırlamak için Elie de Beaumont ile birlikte Fransa'yı yaya dolaştı (1823-1836). [L]

DUFRÉNOY (Georges), fransız ressamı (Thiais 1870-Salles-en-Beaujolais 1943). Paris, Viyana, Siena, Cenevre, Brüksel ile Provence'ta ve Rhône vâdisinde yaptığı peyzajlarla tanındı. Gustave Flaubert'in *Par les Champs et par les Grèves* (Kırlarda ve Kumsalda) adındaki kitabını resimledi. Vaucluse'de Pradines şatosundaki büyük *Pietra*'yı yaptı. Çağdaş Sanat müzesinde *İstakozlu Natürmort* (1929) adlı bir tablosu vardır. (L)

DUFRESNE (Charles), fransız ressamı (Millemont, Seine-et-Oise 1876 - La Seyne-sur-Mer 1938). Önce Güzel Sanatlar Millî Yüksek okulunda madalya işlemeyi öğrendi; sonra heykeltıraş Félix Carpentier'nin atelyesine girdi. 1905'ten sonra Güzel Sanatlar Millî derneği salonunda pastel resimler sergiledi. 1906 Yılını İtalya'da geçirdi. İlk yağlıboya resimleri 1908'den kalmadır. 1910'dan 1912'ye kadar Cezayir'deki Güzel Sanat incelemeleri merkezi Villa Abd el-Tif'te kaldı. 1923'te Salon des Tuileries galerisini kuranlardan biridir. Yağlıboya resimlerinde, guaş ve gravürlerinde, çağdaş resim tarzının tarihî, dinî, mitolojik konularla bağdaşabileceğini göstermeğe çalıştı. *Av, Marne'lı Genç Kızlar, Amerika'nın Keşfi, Sabine'lerin Kaçırılışı, Orphais, Galateia, Perseus ile Andromeda, İsa'nın Çarmıha Gerilişi, Lazaros'un Dirilişi, Gözleri Yeniden Gören Tobias* en önemli eserleridir. (L)

DUFRESNY (Charles), **La Rivière** senyörü, fransız tiyatro yazarı (Paris 1648-ay. y. 1724). Henri IV'ün torununun oğlu. Louis XIV'ten yardım gördü. Resim, müzik, mimarlık ve şiir alanında yetenekliydi. Zevke aşırı derecede düşkündü; bu düşkünlük onun yıkımını hazırladı. Entrikaları, diyalogları ve mısraları ile dikkati çeken komediler yazdı: *le Malade sans Maladie* (Hastalıksız Hasta) [1699]; *l'Esprit de Contradiction* (Çelişki Merakı) [1700]; *la Coquette de Village* (Köy Yosması) [1715]. Romanları arasında *Amusements Sérieux et Comiques d'un Siamois* (Bir Siyamlının Ciddî ve Gülünç Eğlenceleri) [1707] adlı eseri anmak gerekir. Bu romanın Montesquieu'ye *Acem Mektupları*'nı (Lettres Persanes) ilham ettiği sanılmaktadır. (L)

DUFTİT i. (fr. *duftite*). Miner. Tabiî kurşun ve bakır arsenyat. (L)

DU FU, çin şairi (Tuling, Şen-si 712-Leiyan, Hunan 770). 746'dan 755 yılına kadar Tang sülâlesinin başkenti Tçh'ang-nan (bugün Si-ngan) şehrinde yaşadı. Hayatının bundan sonraki bölümü istilâlar ve savaşlar yüzünden mutsuzluklar içinde geçti. Arkadaşı Li Po gibi, bir ara, Hiuan-Dzong'un sarayında görev aldı. Şiirleri, hayal gücü ve içtenlik bakımından Li Po'nun şiirlerine göre daha zayıf, ama düşünce bakımından daha güçlüdür. Şiirlerinden bazıları çok özel bir nitelik taşır: kargaşalıklarla dolu bir dö-

Foto. LAROUSSE

nemde yaptığı geziler sırasında tanık olduğu sıkıntıları anlattı, savaşın ve kargaşalığın dehşetini protesto etti. Kendisinin uğradığı felâketlerden söz etmek durumunda kaldığı zaman ise, bunu, acı olmayan bir dille ve yılgınlığa düşmeden anlattı. (L)

DUFY (Raoul), fransız ressamı, dekoratörü ve gravürcüsü (Le Havre 1877-Forcalquier 1953). Ticarî işlerde memur olarak çalışan babası onu on dört yaşında aynı işe soktu. Sekiz çocuklu ailenin en büyük çocuğu olan Raoul Dufy, Le Havre Güzel Sanatlar okulunun gece derslerine devam etti; Charles Lhuiller'nin öğrencisi oldu; orada Orhon Friesz ve George Braque ile de dostluk kurdu. 1900 Yılında aldığı bir belediye bursu ona Güzel Sanatlar Yüksek okulunda Léon Bonnat'nın atelyesine girmek imkânını sağladı. Mesleğinde ilk adımları 1901'de Fransız Sanatçıları salonunda açtığı sergi ile attı. Önceleri izlenimciliğe yöneliyordu, sonra Toulouse-Lautrec'in etkisinde kaldı. 1905'le 1908 arasındaki dönem, onun her şeyi renkle anlatmağa çalıştığı fovist dönemidir. Sonraları, Cézanne onu daha belirli bir resim anlayışına yöneltti ve Dufy kübizm'e yaklaştı. 1910'da başkan Bonjean'ın Orgeville'de kurmuş olduğu «Serbest Villa Medicis»'te Guillaume Apollinaire'in *Bestiaire*'i için tahta üzerine gravürler yaptı. Halk gravürünü inceledi, bundan geniş ölçüde yararlandı. Paul Poiret için bu anlayışta duvar resimleri yaptı *(Avcı, Denizci, Güz, Natürmort)* ve 1912 ile 1930 arasında da bir ipek kumaş yapımcısı için örnekler hazırladı. 1919'da Vence'ta kaldı ve gerek daha aydınlık resimlerinde, gerek Mallarmé'nin *Madrigaux*'su için yaptığı litografilerde daha tabiî bir anlatım yolu buldu. İtalya'ya gitti (1922-1923) ve Sicilya'dan, sanatındaki serbestliğin ve orijinalliğin bütün görüşlerini yansıtan suluboya resimlerle döndü. Sanatının başlıca dönemleri: 1925'te Fas'a yolculuk, 1926'da Paris balesinde *Palm Beach* için dekor ve kostümler, 1929-1930'da Paris salonunda Beauvais millî yapımevi için halı örnekleri, 1930'da Eugène Montfort'un *Güzel Çocuk* resimleri için ofortlar; 1936'da *Monseigneur le Vin* albümüne suluboya resimler yaptı. 1937'de Milletlerarası Elektrik sergisi pavyonuna 10 m yükseklikte, 60 m derinlikte *Elektrik Perisi* adlı çok büyük bir resim çizdi. Diğer eserleri: Jardin des Plantes (Bitkiler bahçesi) maymunlar bölümü için iki süsleme resmi ve Chaillot sarayı tiyatrosunun barı için *Paris'in Sen Nehrinin Ağzı* (1937-1940) adlı bir süs resmi, Salacrou'nun *Havre Nişanlıları* (1944) ve Anauilh'in *Şatoya Çağrı*'sı için dekorlar (Newyork, 1951). 1952'de Venedik'te iki yılda bir açılan sergide milletlerarası bir resim ödülü kazandı ve aynı yıl Folcalquier'ye yerleşti. 1964'te sanatçının karısı, Nice şehrinin müzesine, Dufy'nin 1955 yılında yapmış olduğu 3 yağlıboya, 6 suluboya, 16 desenlik bağışın ardından, 30 desen ve 1 halı deseni ile 3 seramiklik bir bağışta bulundu. (L)

DUGARD STEWART. Bk. STEWART.

DUGAS (Charles), fransız arkeolog ve tarihçisi (Alès 1885-Lyon 1957). Atina okulu eski öğrencilerinden. Montpellier ve Lyon Edebiyat fakültelerinde öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1939'da Lyon Edebiyat fakültesi dekanı oldu. Yunan seramik sanatı uzmanı olarak tanındı. Başlıca eserleri: *La Céramique Grecque* (Yunan Seramiği) [1924]; *les Vases de l'Heraion de Délos* (Delos'taki Heraion'un Vazoları) [1928]; *Aison et la Peinture Céramique à Athène* (Aison ve Atina Seramik Resmi) [1930]. 1942'de Yazıtlar ve Edebî Sanatlar akademisine üye seçildi. (L)

DUGAT (Gustave), fransız şarkiyatçısı (Orange 1824-Barjols, Var 1893). Doğu Dilleri okulunda islâm tarihi ve coğrafyası profesörü oldu. Eserleri: *Grammaire Arabe et Française* (Arapça ve Fransızca Grameri) [1854]; *Histoires des Orientalistes de l'Europe du XII. au XIX. s.* (XII. yy.dan XIX. yy.a kadar Avrupalı Doğu Bilginleri Tarihi) [1868-1870]; *Cours Complémentaire de Géographie, Histoire et Législation des Etats Musulumans* (İslâm Devletleri Coğrafyası, Tarihi ve Kanunları Üstüne Tamamlayıcı Dersler) [1873]. (L)

DUGDALE (sir William), ingiliz tarihçisi ve Charles I'in silâhçısı (Shustoke, Coleshill yakınları, Warwicshire 1685-ay.y. 1686). İç savaş sırasında silâhçılık yaptı ve bir zaman için Fransa'ya sığınmak zorunda kaldı. Çok sayıda eser yazdı. En önemli eserleri: *Monasticon Anglicanum* (Anglikan Manastırları) [1665-1673, Dodswoath ile birlikte yayımladı]; Britanya bataklıklarının kurutulması ile ilgili *History of Umbanking and Drayning of Divers Fenns and Marshes* (Çeşitli Bataklık ve Sulak Çayır Setlerinin Kaldırılma ve Kurutulma Tarihi) [1662] ve İngiliz soylularının tarihi olan *Baronage of England* (İngiliz Soyluları) [1675-1676]. (L)

Charles DUFRESNE
«Tropikal Orman»dan detay
Güzel Sanatlar müzesi, Paris

DUGGA, Tunus'ta köy (Beja bölgesi); Tebursuk yakınlarında. Dugga, başlangıçta bir Numidia şehriydi: Roma öncesi devirden, dolmenler, Megalitik (iritaş) devre ait bir duvar, tapınak kalıntıları ve M.Ö. III. yy. sonları yapısı bir mezar anıtı kalmıştır. *Africa nova* eyaleti içinde, çok kalabalık nüfuslu bir bölgenin ve imparatorluk çiftliklerinin yönetim merkezi olan Dugga'da birçok çiftlik kalıntısı vardır. Şehir, önce bir *municipium*, sonra da sömürge olmuştur. İktisadî refahı, birkaç büyük ailenin sosyal ve siyasî hayattaki başarısı, 5 000 nüfuslu bu şehirdeki anıt bolluğunun sebebini açıklar: tiyatro (M.S. 168-169); Capitole (166-167); mezheplerin çokluğunu, eski ibadet şekillerinin kalıntılarını gösteren daha birçok tapınak (Augustus, Mercurius, Caelestianus, Tellus, Concordia, Frugifer, Liber pater, Pluto, Saturnus, Minerva tapınakları); bir Junon tapınağı; bir hıristiyan kilisesi; bir hypogeum ile bir columbarium; alanlar (forum, Rose-des-Vents meydanı); iki anıtsal kemer (Septimus Severus'un ve Severus Alexander'in); bir sirk; çeşitli kamu hizmeti yapıları (pazar yeri, su kemeri, hamam, çeşme, sarnıç, lağım sistemi); eski devirden bir sur ve bir Bizans kalesi. Ortasında bir havuzlu bahçe veya avlu bulunan birkaç ev mozaiklerle süslenmiştir; bu mozaiklerin en güzelleri Bardo müzesine taşınmıştır. Birçok metin, imparatorluğun bir eyalet sitesindeki yaşayış düzeni hakkında fikir vermektedir. Son zamanlarda yapılan ve Claude Poinssot tarafından yönetilen arkeoloji araştırmaları, burada bir tapınak-tiyatro külliyesinin varlığını ortaya çıkarmıştır. Buna karşılık, başka bilginlerce var olduğu bildirilen Ceres tapınağına rastlanmamıştır. (L)

DUGHET (Gaspard), **le Guaspre Poussin** denir, fransız ressamı (Roma 1613-Floransa 1675). Roma'da, sonradan eniştesi olan Nicolas Poussin'i (1620) evlerinde misafir etti. Pitti sarayı için peyzajlar yapmak üzere Kuzey İtalya'ya gitti, Roma'ya dönüşünde Claude Lorrain'in etkisinde kaldı. Avrupa müzelerinde (Avignon. Bergamo, Berlin, Floransa, Londra, Prag, Viyana, Narbonne, Münih) ve New York'ta birçok tablosu vardır. Eserleri: *Tivoli Peyzajı* (Louvre), *Fırtına* (Edinburgh), *Terkedilmiş Agar* (Lyon), *Aeneas ile Dido* (Londra).—Gaspard'ın kardeşi JEAN (Roma 1614-öl. 1679'dan sonra), gravürcü ve basma resim satıcısı. Nicolas Poussin'i taklit etmeğe çalıştı. (L)

general **DUFOUR**

DUGİ OTOK («Uzunada»), ital. **Tsola Lunga,** Adriya denizinde yugoslav adası, Dalmaçya'nın kuzeyinde; 114 km²; 4 500 nüf. Kıyısı çok girintili çıkıntılıdır. Tuzlalar; balıkçılık. (L)

DUGOMMİER (Jacques François COQUILLE), fransız generali (La Basse-Terre, Guadeloupe 1738-Katalonya'da Figueras yakınları 1794). İhtilâlin ateşli taraftarı olduğu için 1790'da Martinique'teki millî muhafızların başına geçirildi. 1794'te doğu pireneler ordusu kumandanlığına tayin edildi. İspanyolları Katalonya'ya geri püskürttü. Zaferi kazanacağı sırada öldü. (L)

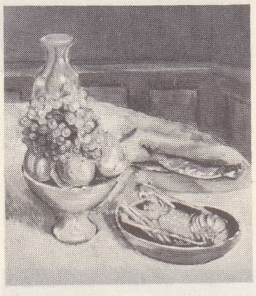

Georges DUFRÉNOY
«İstakozlu Natürmort»

DUGONG veya **DUGON** i. (endonezya dilinden k.). Denizgüzeline yakın memeli hayvan.
— ANSİKL. Etçil bir hayvan olan *dugong* Hint okyanusunda yaşar. Örnek türü hint dugongu'dur (Halicore dugong). Hindistan'dan Avustralya'ya ve Afrika'da Mozambik boğazına kadar sürüler halinde yaşar. Boyu 3 m'yi bulur. Çiçekli deniz bitki ve çimenlerinin bulunduğu durgun koylarda geceleyin otlamağa çıkar. (L)

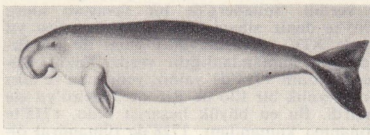

dugga
tapınak kalıntısı

DUGONİCS (Andras), macar yazarı (Szeged 1740-ay.y. 1818). Hıristiyan okulları ve halk okulu başkanıydı. Halk için romanlar yazdı: *«Argonaut'lar», Az Arany Perecek* (Altın Bilezikler), *Etelka, «Magrıp'lılar».* Bundan başka birkaç piyes yazdı, özlü halk özdeyişlerinden bir derleme yayımladı. Bütün eserlerinde, XVIII. yy. sonunda Macaristan'da beliren yabancı etkilere karşı savaştı. (L)

DUGOURC (Jean Démosthène), fransız dekoratörü (Versailles 1749-Paris 1825). 1764'te İtalya'ya bir yolculuk yaptı ve bütün hayatı boyunca Pompeii üslûbunda çalıştı. Bagatelle şatosunun süslemelerini yaptı. 1783'te Paris operasının kostüm ve dekor bölümü müdürü oldu. Bu alanda, Paul I, çariçe Katerina ve İsveç kralı için de çalıştı. Dugourc'un uygulamalı sanatlara da büyük etkisi oldu (mücevhercilikten, ipekçiliğe ve halıcılığa kadar). Direktuvar üslûbuna öncülük etti. İhtilâlde Madrid'e sığındı, burada kral sarayının süslemelerini yaptı. Louvre, Saint-Germain-en-Laye ve Versailles müzelerinde eserleri vardır. (L)

Raoul DUFY
kendi portresi

DUGUAY-TROUİN (René), fransız korsanı (Saint-Malo 1673-Paris 1736). Ailesi, Porcon ailesi ile akrabaydı. Babası tüccar

Raoul DUFY
«Trouville'de Tekneler»
Girardin koleksiyonu
Petit Palais, Paris

Gaspard **DUGHET**
«Manzara»
Narbonne müzesi

armatör Luc Trouin de La Barbinais, Malaga'da konsolostu. Guay-Trouin adı ile tanınan Guay beyi René Trouin, 1689'da bir korsan gemisine gönüllü yazıldı, on sekiz yaşında kendi ailesine ait bir gemide kaptanlık yaptı. 1697'de, beş korsan gemisinden kurulu bir filonun kumandanı oldu. Bilbao açıklarında on dokuz ticaret gemisi ile bunları koruyan üç hollanda savaş gemisine karşı bir zafer kazandı, bu başarısından dolayı kendisine fransız krallık deniz kuvvetlerince hafif firkateyn kaptanlığı brövesi verildi. Spitzberg'de bir savaştan sonra 1705'te deniz albaylığına yükseldi, ertesi yıl Louis XIV kendisine dört gemi ile iki firkateynin kumandanlığını verdi. Fakat Duguay-Trouin 1711'de yalnız yedi gemi ve dört fırkateynlik bir filo ile Rio de Janeiro'yu ele geçirdi. Bu en büyük başarısı oldu. 1715'te donanma kumandanı, 1728'de tümamiral oldu. 1731'de Berberî'lerle savaştı. *Mémoires* (Hatıralar) adlı ilgi çekici bir kitap yazdı. (L)

Rene **DUGUAY-TROUİN**
René Brandel'in gravürü
Cabinet des Estampes, Paris

DU GUESCLİN (Bertrand). Bk. GUESCLİN (Bertrand DU).

DUGUİT (Léon), fransız hukukçusu (Libourne 1859-Bordeaux 1928). Caen ve Bordeaux (1886) Hukuk fakültelerinde profesörlük yaptı ve Bordeaux Hukuk fakültesinin dekanı oldu. Hukuk nazariyatcısı, anayasacı ve idare hukuku uzmanıydı. XX. yy. ın hukuk anlayışında derin bir iz bırakacak olan birçok eser yazmıştır. En önemli eseri olan *Traité de Droit Constitutionnel*'de (Anayasa Hukuku İncelemesi) [5 cilt, 1921-1925] görüşlerini açıkladı. Başlıca eserleri: *Transformations Générales de Droit Privé* (Hususî Hukukta Genel Değişmeler) [1912]; *Transformations Générales du Droit Public* (Kamu Hukukunun Genel Değişmeleri) [1913]; *Rousseau, Kant et Hegel* (1918); *le Pragmatisme Juridique* (Hukukî Pragmacılık) [1924]; *Leçons de Droit Public Général* (Genel Kamu Hukuku Dersleri) [1926]; *les Doctrines Juridiques Objectivistes* (Objektivist Hukuk Doktrinleri) [1927].

Duguit, XIX. yy. sonu sosyologlarından geniş ölçüde etkilendi. Sırf pozitivist bir hukuk anlayışının savunucusu oldu. Metafizikle mücadele etmekte olan pozitif bilim adına tabiî hukuku reddetti ve psiko-sosyolojik bir hukuk nazariyesini benimseyerek sosyal dayanışmayı hukukun temeli ve yegâne kaynağı saydı. Bu pozitivist nazariye adına, hukuk biliminden öznel hukuk, tüzel kişilik, hâkimiyet gibi geçmişin «metafizik» kavramlarını atarak yerlerine nesnel kavramlar koymak istedi. Siyaset ilminde, geniş ölçüde merkeziyetçilikten uzaklaşmış iktisadî bir güç yararına, siyasî gücün yok olması nazariyesini ortaya attı. Bu siyasî nazariye onun, genel idarî hukuk anlayışına bağlanır. Bu anlayışın temel taşı, kamu hizmeti nazariyesidir; bu da idarî mekanizmaya ve idarî rejime dayanır. Duguit'nin türk anayasa hukuku doktrinlerindeki etkisi büyük olmuştur. (L)

Georges **DUHAMEL**

DUĞLAT, eski bir moğol boyu. Moğol imparatorluğunun kuruluş dönemindeki iç savaşlar sırasında Cengiz Hanı destekledi. XIV. yy. ın ikinci yarısında Çağatay devletinin doğusunda (Doğu Türkistan) güç kazandılar. Bu soydan gelen Bulaçi 1347'de Tuğluk Timur'u tahta çıkardı. Bulaçi'nin kardeşi Kamereddin, Tuğluk Hanın oğlu İlyas Hocayı öldürerek iktidarı ele geçirdiyse de 1390'da Timur'a yenildi. Onun kaçışından sonra Bulaçi'nin oğlu Hudaydad başa geçti. Ülkeyi oğulları ve kardeşleri arasında paylaştırdı. Moğol imparatorluğuna karşı Uluğ Beyin yanında çarpıştı. Oğulları Muhammed Şah ve Seyid Ahmed'den sonra başa geçen torunu Seyid Ali, Timurlulardan Kâşgar'ı aldı. Sonra tahta çıkan Ebu Bekir Mirza, Yarkent'te 1514'e kadar süren bağımsız bir devlet kurdu. Ebu Bekir'in ölümü üzerine bu sülâlenin doğu Türkistan'daki hâkimiyeti sona erdi. (M)

DUĞUR. Coğ. Bk. POSOF.

DUHÂ i. (ar. *ḍuḥā*). *Esk.* Kuşluk vakti, güneşin ufukta bir mızrak boyu yükseldiği vakit, imsak'tan guruba kadar geçen zamanın dörtte biri. ‖ *Salât-ı duhâ*, sabah namazı. (M)

DUHA Bk. DOHA.

DU HALDE (Jean, Baptiste), fransız cizvit papazı ve bilgini (Paris 1674-ay.y. 1743). P. Letellier'nin sekreter ve kral Louis XIV'ün günah çıkaran papazı oldu. XVI. yy.dan beri cizvit misyonerlerinin Uzakdoğu'dan Fransa'ya gönderdikleri inceleme yazılarından ilgi çekici bir eser meydana getirdi: *Description Géographique, Historique, Politique de l'Empire de la Chine et de la Tartarie Chinoise* (Çin İmparatorluğu ve Çin Tataristanı'nın Siyasî, Kronolojik, Tarihî ve Coğrafî Tasviri) [1735]. Eserde pek çok harita ve gravür de vardır. (L)

DUHAMEL (Georges), fransız yazarı (Paris 1884-Valmondois, Val-d'Oise 1966). Tıp öğrenimi gördü. «Abbaye» grubunun en çalışkan üyelerinden biriydi. Önce şiir denemeleri yayımladı: *Des Légendes, des Batailles* (Efsaneler, Savaşlar) [1907]; *l'Homme en Tête* (Baştaki Adam) [1909]; *Selon ma Loi* (Benim Yasama Göre) [1910]; *Les Compagnons* (Arkadaşlar) [1912] ve Charles Vildrac ile yazdığı *Notes sur la Technique Poétique* (Şiir Tekniği Üstüne Notlar) [1909]. Tiyatro ile de ilgilendi, aynı yıllarda birçok oyun yazdı: *la Lumière* (Işık) [1911]; *Dans l'Ombre des Statues* (Heykellerin Gölgesinde) [1912]; *le Combat* (Kavga) [1913]. Birinci Dünya savaşına askerî hekim olarak katıldı. Savaştan dokunaklı iki kitapla döndü: *La Vie des Martyrs* (İnanç Yolunda Ölenlerin Hayatı) [1917] ve Goncourt ödülünü kazanan *Medeniyet* (Civilisations) [1918]. Savaştan esinlenerek ayrıca, *Entretiens dans la Tumulte*'ü (Kargaşalık İçinde Konuşmalar) [1919] yazdı. Kısa bir süre sonra en önemli eserlerinden birini yazmağa koyuldu: *Vie et Aventures de Salavin* (Salavin'in Hayatı ve Serüvenleri). Bu bir roman dizisidir. Eserin, sıradan bir tip olan ana kahramanı, yazarı on iki yıl düşündürdü (1920-1932). Duhamel, bir yandan bu dizisini sürdürürken bir yandan da ince ruhunu açığa vuran başka romanlar, denemeler ve hikâye kitapları yazdı: *les Plaisirs et les Jeux* (Zevkler ve Oyunlar) [1922]; *la Possession du Monde* (Dünyayı Elde Etmek) [1922]; *Les Hommes Abandonnés* (Bırakılmış İnsanlar) [1923]; *le Prince Jaffar* (Prens Jaffar) [1924]; Tunus efsanelerini işleyen *la Pierre d'Horeb* (Horeb Taşı) [1926]; Sovyet Rusya'yı ölçülü bir dille anlatan *le Voyage à Moscou* (Moskova Yolculuğu) [1927]. Amerika Birleşik devletlerinden esinlenerek yazdığı makineleşmiş modern dünyanın acı bir yergisi olan *Scènes de la Vie Future* (Gelecekteki Hayattan Sahneler) [1930]; *Géographie Cordiale d'Europe* (1931); *Querelles de Famille* (Aile Kavgaları) [1932] ve otomobile, sinemaya, radyoya karşı sert tenkitlerin yer aldığı *l'Humaniste et l'Automate* (Hümanist ve Otomat) [1933]; *Discours aux Nuages et Remarques sur les Mémoires İmaginaires* (Bulutlara Söylev ve Hayalî Hatıralar Üstüne Gözlemler) [1934]. Duhamel, bu eserinde bir romancının, yarattığı kişilerden ayrı bir kimliği olamıyacağını söyler. İkinci büyük roman dizisini de kendi hatıralarından yararlanarak yazdı. Bir fransız ailesinin hikâyesini anlatan *Chronique des Pasquier* (Pasquier'lerin Kroniği) [1933-1945]. Bu dizinin dışında şu eserleri yayımladı: *Fables de mon Jardin* (Bahçemden Masallar) [1936]; *Défense des Lettres* (Edebiyatı Savunma) [1937]; *Memorial de la Guerre Blanche* (Beyaz Savaştan Anılar) [1939]; *Chroniques des Saisons Amères* (Acı Mevsimler Kroniği) [1940-1943]; *la Musique Consolatrice* (Avutan Müzik) [1944]; *Souvenirs de la Vie du Paradis* (Cennet Hayatından Hatıralar) [1946]; *Tribulations de l'Espérance* (Umudun Başına Gelenler) [1947]; *le Bestiaire et l'Herbier* (Hayvanlar ve Otlar Üstüne Hikâye Derlemesi) [1948]; *Nouvelles du Sombre Empire* (Karanlık İmparatorluk Hikâyeleri) [1960]; *Problèmes de la Civilisation* (Medeniyetin Meseleleri) [1962]. Romanlar: *Le Voyage de Patrice Periot* (Patrice Periot'nun Gezisi) [1950]; *Cri des Profondeurs* (Derinliklerden Gelen Çığlıklar) [1957]; *le Complexe de Théophile* (Théophile'in Kompleksi) [1958]. Hatıralarını *Lumières sur ma Vie* başlığı altında yayımladı; *Biographie de mes Fantômes* (Hayaletlerimin Biyografyası) [1944]; *le Temps de la Recherche* (Arayış Günleri) [1947]; *la Pesée des Âmes* (Ruhların Ağırlığı) [1949]. Duhamel cömert gönüllü bir yazardı. Her zaman dünyaya ince acıma duygusuyle baktı; insanî değerlere, doğuştan gelen bir ilgi ve saygı gösterdi. Bunların savunulması gerektiğine inandı. Öte yandan derin bir psikolog olduğunu romanlarında ortaya koydu. Eserlerini sıcak ve şairce bir havayle doldurmasını bildi. (L)

DUHAMEL (Marie), fransız matematikçisi (Saint-Malo 1797-Paris 1872). Ecole Polytechnique'te önce müzakereci profesör (1834) oldu; 1848'den 1851'e kadar bu okulun öğretim yöneticiliğini yaptı ve analitik matematik okuttu. 1851'de Paris Fen fakültesinde profesör oldu; bu arada aşkın analiz ve rasyonel mekanikle ilgili yazılar yayımladı. (L)

DUHAMEL DU MONCEAU (Henri Louis), fransız mühendisi ve tarım uzmanı (Paris 1700-ay. y. 1782). Bahriye genel müfettişi, Londra Royal Society üyesi oldu. *Traité Général des Pêches Maritimes, des Rivières et des Etangs* (Deniz, Irmak ve Göl Balıkçılığı Üstüne Genel İnceleme) ve *Eléments de l'Architecture Navale* (Gemi İnşaatçılığının Unsurları) [1752] adlı eserleri XVIII. yy.ın sonlarına kadar önemli birer müracaat kitabı olarak kullanıldı. (L)

DUHAN i. (ar. *duḫān*). *Esk.* Tütün. ‖ Duman.

— *Esk. Duhan-aşam* veya *duhan-nûş*. («Duman yutan»). Tütün içen. ‖ *Duhan-ı ateş*, ateş dumanı. ‖ *Duhan-füruş*, tütün satan. ‖ *İnhisâr-ı duhan*, tütün tekeli. ‖ *Resm-i duhan*, tütünden alınan vergi.

— Teşk. tar. *Duhan gümrüğü emini*, tütün gümrük vergisini toplayan teşkilâtın başı. (İthalâtın ve gümrük işlerinin çoğalması üzerine ayrı kuruluşa ihtiyaç duyulmuş, önceleri bir okka tütünden on, sonra beş ve üç kuruş geçiş vergisi alınmıştır.)

◆ **Duhancı** veya **duhancıbaşı** bİş. i. Teşk. tar. Ağakapısında duhancı odası denilen özel bir dairede oturan, yeniçeri ağalarının tütün ve çubuklarını hazırlayan kimse.

◆ **Duhanî** sıf. *Esk.* Dumanla ilgili. (M)

DUHAN, Arabistanda yer. Katar yarımadasının batı kıyısı yakınında. Civarda, Ummü Said limanına iki pipe-line ile bağlı olan petrol yatakları. (M)

DUHAN (CEBEL), Arap sıradağlarında (Mısır) porfirli kütle. 1 662 m. Eskilerin Mons Porphyrites'i. (L)

Foto. Giraudon (LAROUSSE)

Duhan suresi, *Kur'an*'ın 14. suresi; 59 ayettir. Mekke'de indi. Surede, kötülük işleyen ve Hz. Muhammed'in getirdiği esaslara inanmayan Mekke müşriklerinin gelecek bir dumanla (duhan) cezalandırılacağından söz edildiği için, bu sure Duhan suresi diye adlandırılmıştır.

Duhan suresinde firavunun âkıbeti örnek gösterilerek, inanç sahibi olmayan kimselerin başlarına gelecek büyük felâketlerden bahsedilir. (M)

Duha suresi, *Kur'an*'ın *XCIII.* suresi. Mekke'de indi; 11 ayettir. Hz. Muhammed'e vahyin gelmesi gecikince mekkeli müşrikler «Rabbin seni terk etti» diyerek alay etmeğe başladılar. Hz. Muhammed bu durumdan üzüntü duyunca Duha suresi indirildi ve Hz. Peygamber'e üzülmemesi, Rabbinin kendisini terk etmediği bildirildi («Rabbin seni terketmedi, darılmadı da», Duha, 3). Surenin diğer ayetlerinde de Hz. Peygamberin daha önce karşılaştığı birçok güçlüğün Allah tarafından giderildiği hatırlatılmaktadır. (M)

DUHEM (Pierre), fransız fizikçisi ve filozofu (Paris 1861- Cabrespine, Aude 1916). Yüksek öğretmen okulunu bitirdi (1882) ve sıra ile Lille (1887), Rennes (1893) fen fakültelerinde öğretim görevlisi, Bordeaux fen fakültesinde profesör olarak bulundu. Teorileri ile ün yaptı. Fransa'da «enerjetizm» teorisini kurdu. Bu konu ile ilgili çalışmalarını *Traité d'Energétique ou de Thermodynamique Générale* (Enerjetik veya Genel Termodinamik İncelemesi) adlı kitabında topladı. Bilimler tarihi üstüne incelemeler de yapan Duhem, 1913'te bu konuda önemli bir eser olan *le Système du Monde, Histoire des Docrines Cosmologiques de Platon à Copernic*'e (Evrenin Düzeni, Eflatun'dan Kopernik'e Kadar Evren Doktrinleri Tarihi) başladı. Bu eserin ilk beş cildi İkinci Dünya savaşından önce, geri kalan beş cildi 1954-1959 yılları arasında yayımlandı. (L)

DUHM (Bernhard), alman protestan din bilgini (Bingum, Ostfriesland 1847 - Basel 1928). 1889'da profesör oldu. Wellhausen ile birlikte Tevrat'ı yeni bir anlayışla inceledi. Eserleri: *Die Theologie der Propheten* (Peygamberler İlâhiyatı) [1875]; *İsa* (1892), Eyüp (1897), Mezmurlar (1898), Je'remia (1901), Habakuk (1906) üzerine açıklamalar; *Über Ziel und Methode der Theologischen Wissenschaft* (İlâhiyatın Amacı ve Metodu Üstüne) [1889]; *Das Geheimnis in der Religion* (Dinde Sırlar) [1896]; *İsraels Propheten* (İsrail Peygamberleri) [1916]. (L)

DUHOBOR'LAR, çoğl. i. (rusça *Duhobori*, ruh savaşçıları), XVIII. yy. ın ikinci yarısında Harkov bölgesinde kurulmuş olan bir tarikatın üyeleri. (Bazı duhobor'lar anabaptistlerin etkisinde kalmışlardı. Kiliseye bağlı din adamlarının aracılığını, ortodoks kilisesinin dogmalarını, özellikle de insanın Âdem'in kişiliğinde işlemiş olduğu ilk günah dogmasını reddediyorlardı. Kendilerine kılavuz olarak sadece, her insanın kendi içinden gelen sesi alırlardı. Yarım yüzyıl boyunca zulme uğrayan duhobor'lar Aleksandr I'in zamanında bağışlanarak Mologa nehri bölgesine yerleşmelerine izin verildi. 1843'te Kafkasya'ya sürüldükten sonra yetkililere karşı sık sık başkaldırdılar. İstekleri özellikle, askerlik hizmetinden kaçmaktı. 1898'de, duhobor'ların bir kısmı, amerikan quaker'lerin yardımıyle Kanada'ya göç etti. (L)

DUHT i. (fars. *duht*). *Esk.* Bk. DUHTER.

DÛHTE sıf. (fars. *dûhten*, dikmek'ten *dûhte*). *Esk.* İğne ile dikilmiş. ‖ Sağılmış. (M)

DUHTER i. (fars. *duhter*). *Esk.* Kız, kız çocuk: *Pek hazinsin bu şeb ey duhter-i pejmürde-nazar* (Hüseyin Siret). *Bir hande-i şâddır bu duhter* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Duhter-i âfitâb*, *(duhter-i hum, duhter-i ineb* veya *duhter-i rez)*, şarap: *Sizden alır da neş'e verir duhter-i ineb* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Duhter-i ruzgâr*, dünya olayları.

◆ **Duhterân** çoğl. i. *Esk.* Kızlar, kız çocuklar.

◆ **Duhtere** i. *Esk.* Kızlık, bekârlık.

◆ **Duhterî** i. *Esk.* Kızlık, bekârlık. (M)

Duhter-i Hindu (Hintli Kız), Abdülhak Hâmid Tarhan'ın dört perdelik piyesi (1875). Chateaubriand'ın eseri *Atala*'nın etkisiyle yazılan piyeste hintli bir kızla (Sürücoy) bir ingiliz subayının (Thomson) macerası anlatılır. Yabancı bir tabiat dekoruyle birlikte Hindistan'ın din ve gelenekleri gösterilir; bu arada ingiliz sömürgeciliği yerilir. İngiliz valisi Bortel'in karısı Lady Elizabeth yüzünden Sürücoy'u bırakan Thomson'u, Hintlilerin gizli derneği takip eder. Elizabeth, valiyi zehirleyerek Thomson ile evlenir; Sürücoy'u da usulen hintli bir ihtiyara verirler. Fakat eşinin ölümünden sonra hint âdetlerine göre yakılmak istenince gizli dernek, Thomson'a adaletle hareket edeceğine söz verdirdikten sonra Sürücoy'u kurtarır. Tiyatro tekniğine uygun olmayan eser, dilce de karışık, egzotizme düşkün romantik bir duygululuğun ürünüdür. Eserin manzum bölümleri, Hâmid'in ilk şiirlerini biraraya getirmektedir. (→ Bibliyo.) [M]

Duhterişerif camii, Bursa'da, Molla Şerefüddin Kırım'ın (XV.yy.) yaptırdığı cami (*Fışkırık camii* de denir). Üç sıra tuğla, bir sıra taşla yapılan kubbesi, üçgen dilimli ve dört pencereli bir kasnağa oturur. Ahşap olan son cemaat yerinin, yan tarafları duvarla kapalıdır. Harap olan caminin içindeki ve mihraptaki stalaktitten başka bir özelliği kalmamıştır. Mihrap cephesine son yıllarda çini ve yazıyle Yeşil camiin mihrabını taklit eden yağlıboya bir lambri yapılmıştır. Orijinal minaresi ilk devreye aittir. Giriş kapısı Fatih devri özelliklerinden olan ince ve yanaşık silmelerle süslenmiştir. (M)

DUHÛL i. (ar. *duhûl*). *Esk.* İçeri giriş, içine girme: *Seyavahş Nuaym'e karşı gelerek şehre duhulden onu men'etti* (Cevdet Paşa). *Bir müddet sonra hayatı resmiyeye duhulümde' bayramlık yeni elbiseler yerine âmirlerimden göreceğim teveccühler, iltifatlar beni mesteylerdi* (A.H. Müftüoğlu). ‖ *Duhûl hakkı*, giriş hakkı. ‖ *Duhûl-i muzaferâne*, zafer kazanmış bir edayla giriş. ‖ *Duhûl ü hurûc*, giriş ve çıkış. (M)

DUHULİYE i. (ar. *duhûl*, giriş'ten *duhûliyye*). *Esk.* Bir yere girebilmek için ödenen ücret: *Memuriyetin en tatlı tarafı şudur ki duhuliye bileti muhtelif diplomalardır* (Cenab Şahabeddin).

— Tic. *Esk. Duhuliye resmi*, Osmanlı devletinde ticarî alanda yabancılara verilen imtiyazlar (kapitülasyon) karşılığında alınan yüzde üç oranındaki vergi (resim). Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Tic. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret anlaşmasında, ithal edilen eşyadan yüzde beş gümrük alınacağı, vergi hesaplandıktan sonra «masraf karşılığı» bunun yüzde yirmisinin indirileceği belirtilmiştir. 1860 ve 1861 yıllarında İngiltere, Fransa, Belçika, Danimarka, İtalya, Hollanda, Avusturya, Rusya, İsveç, İspanya, A.B.D., Prusya ve Portekiz ile yapılan anlaşmalarda ithalât resmi yüzde sekize yükseltildi. 1880'de, süresi sona eren anlaşma kayıtlarından kurtulmak istendi ise de «Düvel-i muazzama» denen emperyalist devletlerin baskısı yüzünden başarılamadı. Ancak 1905 yılında, «düvel-i muazzama», ithalât resminin yüzde sekizden yüzde on bire çıkartılmasına razı edilebildi. Türkiye'de ilk bağımsız gümrük tarifesi ise ancak 1929'da yürürlüğe girdi. Osmanlı vergi sisteminde, bazı iç gümrük resimleri de vardı: ülke içinden getirilen mallardan da, *«âmediye»* denen bir resim alınırdı. (M)

DUİLİUS (Caius), M.Ö. 260'ta Roma konsülü. İlk Kartaca savaşında birinci roma donanmasına kumanda etti, Sicilya sahilinde Mylae önünde zafer kazandı. Roma gemilerini «karga» denilen uzun kancalarla donatmayı akıl etmişti. Bu sayede düşman gemilerine kolaylıkla yanaşıyor ve asker çıkartarak kadırgaları ele geçiriyordu. Mylac zaferi, Romalıların ilk büyük deniz zaferiydi. Kartaca gemilerinin burunlarındaki mahmuzlar Roma'ya götürüldü ve zaferi kutlamak için *forum*'da dikilen anıta kondu: bu anıt, hitabeler kürsüsünün yakınındaki mahmuz sütunu'dur (*Columna rostrata*). [L]

DUİM i. Felemenk'te santimetrenin eski adı. (L)

DUİ MENYA, arap kabileleri birliği; bu kabileler halkı, Cezayir-Fas sınırlarında (Yukarı Gir kıyısındaki Bu Denib ile Saura kısındaki Beni Abbes arasında) göçebe halde yaşar, deve ve koyun yetiştirir. (L)

DUİRAT (CEBEL), Güney Tunus'ta küçük kütle, Matmata dağlarını Cebel Dahar'a bağlar. (L)

DUİSBERG (Friedrich Carl), alman teknik kimyacısı (Wuppertal-Barmen 1861-Leverkusen 1935). Önce Bayer, sonra İ.G. Farben İndustrie boya fabrikaları müdürü, çeşitli yeni boya maddeleri hazırladı. Organik boyama tekniği üstüne çalıştı. (L)

DUİSBURG, Almanya'da (Batı Almanya, Rheinland-Westfalen) şehir. Ren kıyısında, Ruhr'un bu nehre karıştığı yerde; 503 600 nüf. Vaktiyle bir üniversitesi de olan bu eski Hansa şehri, Ruhr havzasının gelişmesiyle baştan başa değişmiştir. Başlıca önemi Almanya'nın en geniş sanayi bölgesinin limanı olması ve 2 000 tonluk büyük nehir teknelerinin geçebildiği bir ırmağın kıyısında bulunmasıdır. Yılda 40 milyon tondan fazla mal aktaran Duisburg Avrupa'nın başta gelen ırmak limanıdır. Limana, maden cevheri, tahıl, hidrokarbür ve yabancı mamuller gelir; Rotterdam'dan aktarma edilen bu mallar bütün Ruhr bölgesine dağılır. Kömür, çelik, her türlü sanayi ürünü sevk eden Duisburg, alman Ren ticaret filosunun üslendiği başlıca limandır. Şehir, başka Ruhr şehirleri gibi, aynı zamanda bir sanayi merkezidir, kömür madenleri işletir, metalürji sanayiine (çelik fabrikaları, bakır, kobalt, kalay, çinko işleyen fabrikalar, haddehaneler), makine fabrikalarına, gazhanelere, kimya sanayiine sahiptir. Ayrıca gemi tezgâhları, dokuma sanayii (München-Gladbach'ın etkisinde), ithal malı kereste işlemeciliği ve gıda maddeleri sanayii vardır. Şehir, düzensiz ve plansız bir şekilde gelişmiştir; üstelik, komşu şehirler gibi o da birçok kenar mahallesi, çelik fabrikaları ve maden kömürü ocaklarının bulunduğu kuzeydeki Hamborn gibi komşu sanayi komünlerini de içine almıştır. 1943'te hasar gören önemli bir gotik kilisesi vardır (Mercator'un mezarı). Liman, Ruhr'un kavuşma noktasının kuzeyinde, eski Ruhrort komününün arazisi üstündedir; bu yüzden ona bazan *Duisburg-Ruhrort* da denir. (L)

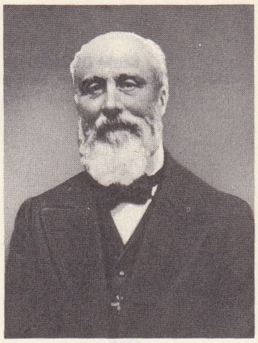
Pierre DUHEM

DUİVELAND, eski bir Felemenk adası (Zelanda), bugün Schouwen adasına bağlıdır. (L)

DUJARDİN (Albert), fransız mühendisi (Lille 1847-öl. 1903). İplikçilik (Heilmann tipi tarama makinesi) ve şekercilikte kullanılan araçlar (sürekli ezme makinesi) yaptıktan sonra 1877'de, buhar makineleri için çok çekişli dağıtım sisteminin patentini aldı. 1902'de yüksek basınç ve aşırı sıcaklıklardan yararlanmayı sağlayan piston-valflerle dağıtım usulünü Fransa'da uyguladı. (L)

DUJARDİN (Edouard), fransız yazarı (Saint-Gervais-la-Forêt, Loir-et-Cher 1861-Paris 1949). *La Revue Wagnérienne* gibi birçok derginin kurucusu. Çeşitli türde eserler yazdı: romanlar, manzum derlemeler, trajediler, yahudi dini ve ilkel Hıristiyanlık üstüne incelemeler. Şair olarak sembolizme bağlıydı, yeni serbest mısra kuruluşuna katkıda bulundu. Romancı olarak, *les Lauriers Sont Coupés* (Defneler Kesildi) adlı eserinde ilk defa iç monologtan yararlandı, bu türü sonraları James Joyce tekrar geliştirerek kullandı. 1919'dan sonra, Fransa ile Almanya'nın yakınlaşmasına çalıştı. İşgal süresince Almanlarla işbirliğini savundu. (L)

DUJARDİN (Félix), fransız tabiî bilimler uzmanı (Tours 1801- Rennes 1860). Toulouse'de mineraloji, Rennes fen fakültesinde zooloji profesörü ve İnstitut'nün muhabir üyesi oldu; özellikle mikroskopla yaptığı gözlemler ve haşlamlılar üzerindeki çalışmalarıyle tanındı. (L)

DUJARDİN (Karel), hollandalı ressam ve gravürcü (Amsterdam 1622'ye doğr. - Venedik 1678). Nicolaas Berchem'in öğrencisi. İtalya'da (1642), Fransa'da (1650), sonra yine İtalya'da (1674-1678) çalıştı. Portreler (kendi portresi sanılan resim, Louvre müzesi), ön planlarında çoğu zaman hayvan grupları bulunan İtalya ve Hollanda peyzajaları yaptı: *Irmak Geçidi, İtalyan Şarlatanları* (Louvre), *Köylü Dansı* (Aix-en-Proven-

Foto. LAROUSSE

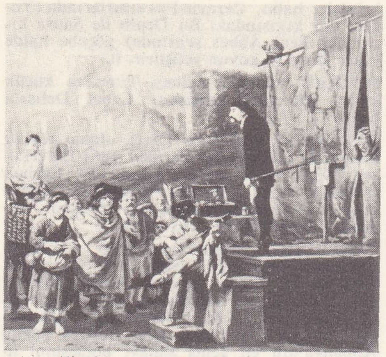

Karel DUJARDİN «İtalyan Şarlatanları», detay Louvre müzesi, Paris

ce), *Ağaçlar Altında Çoban ve Öküzler* (Londra), *Hasta Keçi* (Münih). [L]

DUK veya **DÜK** i. Dört tekerlekli, oturacak iki yeri olan, ayrıca önde ve arkada uşaklar için birer yer bulunan lüks araba. ‖ *Küçük duk*, duk'un benzeri olan ve uşak için arkasında yalnız bir yeri bulunan araba. (L)

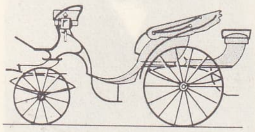

duk

DUK i. *Semnopithecus* cinsinden maymun türü (*S. nemaeus*).

— ANSİKL. *Duk* siyah ve kahverengi alacalı gri bir maymundur. Alnında uzun bir kıl topağı bulunur. Yanakları beyaz kıllıdır. Kuyruğu hariç uzunluğu 0,50 m'dir. Çinhindi'nde yaşar. (L)

DUKA i. Venedik veya Cenova cumhuriyetinin seçimle iş başına gelen başkanı (*doge, doj* da denir).

— ANSİKL. Başlangıçta Venedik *duka*'sı, Lombard'ların saldırıları ile karşı karşıya kalan bu toprakların savunulması ve bölge yönetiminin kuvvetlendirilmesi amacıyle Bizans tarafından seçilirdi.

duka Mocenigo il Tintoretto'nun tablosu

Duka'lar, VII'yy.ın sonundan bu yana görülmeğe başlar. Leo III'ün kilise resimlerinin yasaklanması konusundaki kararına başkaldırdığı için öldürülen ve yerine beş *magistri militum* (askerî yönetici) getirilen Orso (726-737), yerli dukaların ilki sayılır. Gerçekten Venediklilerin Malamocco'ya taşınmalarından sonra Bizans imparatorluğunun himayesi altındaki dukalığın önemi arttı. Üstelik M.S. 751'den itibaren dukalar imparatorluk karşısında, daha büyük ölçüde bağımsızlık kazandılar. Başlangıçta hemen hemen mutlak hükümdar (*Arengo* adı verilen halk meclisi, yetkilerini dukalara bıraktı) olan dukalar şehirlerini kıyılara yakın adalara kadar genişlettiler. Dukaların, yetkilerini vârislerine bırakmak istemeleri, iktidarı aralarında paylaşamayan üç büyük aileyi birbirlerine düşürdü: Particiaci, Candiani ve Orseoli. Bu iç çekişmeler M.S. X.yy. a kadar sürdü. 997 Yılında çıkardığı bir kanunla, isyancılara verilen cezaları arttıran ve imparator Otto III'ün dostluğu ile Balkanlara nüfuz edebilmek için Bizans'ın desteğini kazanarak Venedik ticaretine yeni pazarlar bulmak isteyen Pietro II Orseolo'nun (991-1008) duka seçilmesi üzerine iktidar mücadelesi son buldu; Pietro II Orselo, Dalmaçya duka'sı unvanını aldı. Duka'lığın sağladığı büyük nüfuz, bu durumdan güvensizlik duyarak kaygılanan aristokrasiyi, dukaların yetkilerini kısıcı tedbirler almağa sevk etti. Fakat icra kuvvetince öngörülen bu tedbirler, dukanın nüfuzunu azaltan olayların da yardımıyle ancak yavaş yavaş gerçekleşti.

duka Loredano il Tintoretto'nun tablosu

duka Foscari ve aslan Dukalar sarayı, Venedik

XI. yy.ın başında dukaların Venedik'i ataerkil bir düzenle yönettiklerini görüyoruz. Dukaların gücü, Pietro II'nin oğlu ve halefi Ottone Orselo'nun barbarca öldürülmesiyle (1026) azalmağa başladı. Bunu *Consiglio de Saggi*'nin (Bilgeler Konseyi) kurulması ve Sakız seferinin başarısızlığa uğraması üzerine patlak veren bir isyan takip etti. Duka Vitale Michiele II (1156-1172) Sakız seferinden dönüşte öldürüldü ve 1172'de, seçim kanununda bir reform yapıldı. Dukaların yerine kimin geçeceğini tespit yetkisi halktan alınarak 11 üyeli özel bir komisyonca seçilen 40 seçiciye verildi. Sonraları çoğunluğu sağlayabilmek için bu sayı 41'e yükseltildi. önceleri dukaların seçimi halkın onayına sunulduysa da bu sistem, önemini XII. yy.dan sonra tamamıyle kaybetti. Dukalar ruhbanlar ve meclisler önünde, her biri kentin bir mahallesini temsil eden 6 danışmanı ile birlikte, ant içmeğe (*promissio*) mecbur tutuldu; karar yetkisi elinden alınarak konseyler arasında bölüştürüldü. Önceleri halk tarafından seçildikleri için devleti, halka dayanıp mutlak bir önder olarak yöneten dukalar, yüksek dereceli birer memur seviyesine indirildi. Bununla birlikte dukalar, yetki alanında kaybettiklerini prestij alanında kazandılar: her yıl yapılan deniz ile evlenme töreni (*sposalizio del mare*), elbiselerinin ihtişamı, unvanlarının uluğu: «Ulu Senyör, Tanrının yardımıyle Venedik, Dalmaçya ve Hırvatistan dukası, Doğu Latin imparatorluğunun dörtte bir buçuğunun efendisi». (Dukalar bu son unvanı 1205-1354 arasında taşıdılar; sonraları *principe serenissimo* adını aldılar.) Dukalar, aristokrasiye gitgide daha çok bağlı oldular. 1275'te dukaların yabancılarla evlenmelerinin yasaklanması, 1310'da da Bajamonte Tapola komplosundan sonra dukaların On'lar meclisinde denetlenmeyi kabule zorlanmaları, aristokrasinin dukalar üzerindeki nüfuzunu arttırdı. Dukalardan bazıları isyan etmeyi düşündülerse de, soyluların iktidarına karşı komplo hazırlayan Marino Faliero'nun idamı (1355), tersine onların tam mânâsıyle aristokratların boyunduruğu altına girmeleri sonucunu doğurdu. Nitekim XV. yy. daki Terra Ferma devletlerinin kurulmasında büyük bir rol oynamış olmasına rağmen Francesco Foscari'nin (1423 - 1457), On'lar meclisince, keyfî olarak iskat edilmesi, buna örnek gösterilebilir. Ludovico Manin'in tahttan feragatine (mayıs 1797) kadar, dukalar On'lar meclisi kararlarına uyan basit birer uygulayıcı durumunda kaldılar.

Cenova'da kentin baş yöneticisi 1339'da, Venedik'ten örnek alarak «duka» unvanını kabul etti. İlk Cenova dukası Simone Boccanegra'dır. Halk partisi tarafından kurulan dukalıklar, birçok kere lağvedilip yeniden kurulduktan sonra 1797'de Fransızlar tarafından ortadan kaldırıldı. Aslında 1528'de Fransızların Andrea Doria tarafından kovulmalarından beri dukalık, aristokrasinin elinde bir oyuncak olmaktan öte bir anlam taşımamıştı.

— İkonogr. Venedik okulu ressamları, dukaların eşsiz portrelerini bırakmışlardır: G. Bellini (National Gallery), L. Bassano, Tintoretto ve öğrencileri (Avise Mocenigo, Girolamo Priuli, Nicolo da Ponte [Dukalar sarayı], Trevisani [Frankfurt], V. Zeno ve L. Cornaro [Floransa]). Bunlardan başka B. Strozzi'nin (Akademi, Venedik), kanatlı arslan önünde diz çökmüş Foscari'yi temsil eden yüksek kabartması (XIV. yy. Dukalar sarayı), dukaların heykelli mezarları (San Marco), B. Bon'un Foscari büstü (Dukalar sarayı) ve P. Bordone'nin *Duka'ya Verilen Yüzük* (Venedik), Guardinin *Dukanın «Bucentaure» Gemisine Binişi* (Louvre) adlı tabloları vardır.

Dukalar sarayı, Venedik

◆ **Dukalık** i. Venedik ve Cenovada duka görevi. (LM)

DUKA i. (ital. *ducato*). Nümism. 1294 Yılında ilk defa Giovanni Dandolo tarafından bastırılan altın para.

— ANSİKL. Nümism. XV. ve XVI. yy. da özellikle, İspanya olmak üzere öbür Avrupa devletleri de Venedik dukalarını taklit ederek duka bastırdılar. Gerçek dukaların yanı sıra değişir değerde carî hesap ve banka dukaları da vardı. Bilinen öteki dukalar şunlardır: Küçük Korinthos dukası, Cenova dukası, Modeno, Reggio ve Napoli dukaları.

Hollanda'da son zamanlara kadar, ticarette kullanılan 21 mm çapında 3,494 gr ağırlığında, 983/1 000 ayarda, 5,70 florin değerinde altın dukalar bastırılırdı.

Avusturya dukası ise 3,490 gr ağırlığında 986/1 000 ayarda ve 20 mm çapında altın paradır.

Osmanlı devletinin kuruluşundan Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar devletin altın sikkesi olmadığından yabancı altın kullanmak mecburiyeti vardı. Venedik duka altınlarının Türkiye'de kullanılmasına resmen izin verildiği için bunlara Darphanede «Sah» damgası vuruldu. Fatih Sultan Mehmed zamanındaki ilk altın sikkeler Venedik cumhuriyetinin duka altınları esas alınarak basıldı. Ayarı milim hesabı ile binde 993'tü. (LM)

DUKA i. Afrika'da, *sapotaceae* familyasından *Dumoria Africana* denilen ağaçtan elde edilen kereste. (İnce marangozluk ve kaplamacılıkta kullanılan pembeye çalar kahverengi, ince dokulu, makbul bir kerestedir; *makore*'yi andırır.) [L]

Duka ile Karısı, Ernst Theodor Amadeus Hoffmann'ın hikâyesi (1817). İlk baskısı 1818-1819'da cep kitapları dizisinde çıktı. Kitap halinde *Die Serapionsbrüder*'in (Serapions Kardeşler) [1819] ikinci cildi olarak Berlin'de basıldı. F. Kugler tarafından 1851'de tiyatroya, L. Roselius tarafından 1928'de operaya uygulandı.

Hikâye Berlin'de bir sergide başlar. Kendini tarihçi ve «eski devirlerden kalma, konuşan bir hayalet» olarak tanımlayan bir yabancı, duka Marino Fafieri ile karısı Annunziata'nın hikâyesini anlatır. Duka ile karısı XIV. yy.da yaşamışlardır. Hikâyenin bir kısmı bu venedikli duka ile karısını, bir kısmı da genç Antonio ile alman dadısı Margareta'yı anlatır. Annunziata ile Antonio'nun gençliklerinde arkadaşlık etmiş ve birbirlerini sevmiş olmaları siyasî ve özel olaylar arasında ilişki kurulmasını kolaylaştırır. Yazar bazı olayları karanlıkta bırakarak bir gerilim yaratır. Sadece bilgi veren bölümlerin yanı sıra, uzun ve canlı konuşmalar, büyük bir yer tutar. Her ne ka-

Foto. Anderson-Giraudon, Viollet (LAROUSSE)

dar duka sonunda öldürülür ve böylece sevgililer birleşme imkânına kavuşurlarsa da, kaçarken boğulurlar, böylece beklenilen veya korkulan «mutlu son» gerçekleşmez. (M)

DUKAKİNOĞLU AHMED PAŞA. Bk. AHMED PAŞA. *Dukakinzade.*

DUKAKİNOĞLU OSMAN, osmanlı hukuk ve biyografya bilgini (öl. İstanbul 1603). Halep, Mısır beylerbeylikleriyle ve Mısır valiliğine kadar yükselen Mehmed Paşanın oğlu. Dergâhıâli müteferrikalığından bilim hayatına geçti. Ebussuud Efendinin derslerini takip etti, önce Davutpaşa medresesinde (1576), sonra Sahnıseman müderrisliğinde bulundu (1584), Selânik kadısı oldu (1586). Yenişehir, Bilâdı Selâse, Mekke ve iki defa Kahire kadılığı yaptıktan sonra 1600'de İstanbul, 1601'de ise üçüncü defa Kahire kadısı oldu. *Ezhâr-ül-Hamâil fi Vasfi-il-Evâil* (Kadıların Özellikleri ve Eserleri) adlı eserinde İstanbul kadılarının biyografilerini verir; ayrıca İbni Arapşah'tan biyografi ile ilgili *Fâkihet-ül-Hulefâ* adlı (Halifelerin Eserleri) eseri tercüme etti. (M)

Dukalar sarayı, ital. **Palazzo Ducale,** Venedik'te saray; doğuya bakan yüzü Piazzetta'ya, güneye bakan yüzü ise deniz kulağına doğru dönüktür. 814'te inşa edildi ve birçok kere yeniden yapıldı. Denize bakan cephe (1309-1404), 1404'te heykeltıraş Dalle Masegne'ler tarafından yapılan oymalı bir balkonla süslenmiştir; Piazzetta cephesini ise Floransalı Niccolo ve Piero Lamberti (1424-1444) yaptı. XIV. yy. da, A. Da Ponte, bir yangınla harap olan sarayın yeni bir restorasyonuna girişti.

San Marco civarındaki «porta della Carta», G. ve B. Bon (1438-1443) tarafından yapıldı; cepheleri A. Rizzo, P. Lombardo ve A. Scarpagnino'nun eserleri olan bir avluya açılır. Devler merdiveni adını, orada bulunan devâsa heykeller dolayısıyle alır: (Sansovino'nun *Mars ve Neptün*'ü). Dukalar sarayı Tintoretto'nun, Genç Palma'nın, Veronese'nin ve bunların öğrencilerinin eserleriyle doludur. Tavanında Veronese'nin *Venedik Apoteozu* bulunan Büyük Divan salonunda ayrıca, Tintoretto'nun *Cennet*'i de vardır. (L)

DUKAS, Anadolu'lu, muhtemelen Paphlogonia'lı soylu bizans sülâlesi. Birçok Bizans imparatoru bu ailedendir. — NİKEPHOROS DUKAS, Elpidios ile, Sicilya'da Eirene'ye karşı ayaklandı (797-802). Nikephoros'tan sonra, Leon VI (886-912) zamanında isyan hazırlamakla suçlanan ve bu yüzden Araplara sığınan ANDRONİKOS DUKAS gelir; — KONSTANTİNOS DUKAS, Andronikos'un oğludur. Bizans'a dönerek yüksek görevler aldıysa da reşit olmayan Konstantinos VII'ye (913-959) karşı ayaklandı; başarısızlıkla sonuçlanan bu ayaklanmadan sonra oğlu GREGORİOS ile birlikte öldürüldü; Dukas ailesinin bütün erkek üyeleri de katledildi. Buna rağmen birkaç yıl sonra, bu aileden PANTHERİKOS DUKAS adında biri başkumandan oldu.

Bu aileden Bizans tahtına ilk çıkan KONSTANTİNOS DUKAS'tır. Synkletos (Senato) başkanıyken, tahtından vaz geçen İsaakios I Komnenos'un (1057-1059) yerine, onun tavsiyesiyle geçti; *Konstantinos X Dukas* adıyle hüküm sürdü (1059-1067); — İOANNES DUKAS, Romanos IV Diogenes (1067-1071) zamanında Synkletos üyesiydi; ona karşı ayaklanarak yeğeni MİKHAEL DUKAS'I, *Mikhael VII Dukas Parapinakes* adıyle imparator ilân etti (1071-1078); Türklere karşı yapılan bir sefer sırasında esir düştüyse de imparator onu para ile kurtardı; — KONSTANTİNUS DUKAS, Mikhael VII'nin oğlu Aleksios Komnenos I (1081 - 1118) ile birlikte kral oldu; — İOANNES DUKAS, Manuel I Komnenos (1143-1180) zamanında general; batı'da, İtalya'da başarılı seferler yaptı; — İOANNES DUKAS BATATZES, İoannes III adıyle (1222-1254) tahta çıktı; — ALEKSİOS MURTZUPHLOS *Aleksios V* adıyle imparator oldu (1204); — MİKHAEL DUKAS, İoannes Kantakuzenos (1347-1354) ile İoannes Palaiologos'un taht kavgalarında önemli rol oynadı. (L)

DUKAS, Bizans hanedanından gelen, Epir'li bir aile. Bunlardan KONSTANTİNOS Premeti'de doğdu. Paris'te felsefe okuduktan sonra Epir'e döndü ve fransız konsolosunun sekreteri oldu; yıllarca ona hizmet etti. Daha sonra Beration bölgesine vali tayin edildi, üç yıl sonra da orada öldü. Konstantinos'un oğullarından biri, çocukken Rusya'ya gönderildi. Rus ordusuna katıldı ve binbaşılığa kadar yükseldi. Eflak'ta bulunduğu sırada Philiki Eteria'ya üye ve Ypsilantis'in yakın arkadaşı oldu. Ypsilantis, Dukas'ı, Philiki Eteria üyelerini ayaklandırma yolunda araç olarak kullandı; Dukas isyan ordusu ile Eflak'a girdi, daha sonra Ypsilantis ile anlaşamayarak Transilvanya'ya çekildi. Kaçak ilân edildiyse de Tismani'de savaştı, yenilerek Besarabya'ya sığındı. Rus ordusunun kaçak subayı olarak Benderion (Bender) kalesinde beş yıl hapsedildi. Nikola I'in çar olmasından sonra, Yunanistan'a dönerek, korkup kaçmadığını ispat etti, bundan sonra da albaylığa yükseldi, 1858'de öldü; — EUTHYMİOS (Premeti 1780 - öl. 1884), Veli Paşanın sekreteri oldu, isyan sırasında Epir'de kaldı ve Kûtahî tarafından öldürülmek istendiyse de canını kurtarmayı başardı (1824); — SEEPHANOS, Premeti'de doğdu, Almanya'da okudu. Epir'e döndükten sonra Ali Paşanın hizmetine girdi (1819). Arta kalesinin, arnavut kale kumandanı tarafından, savaşmadan osmanlı ordusuna teslim edildiğini duyunca felç sonucu öldü; Konstantinos'un kızından torunu olan ADAM ZOTOS (Yanya 1790-öl. 1860), ayaklanma sırasında Levadia'da bulunuyordu. Thebai'nin temsilcisi olarak Areios Pagos (Temyiz mahkemesi) ve Birinci Millet meclisinin toplantılarına katıldı, isyandan sonra senatör seçildi. (L)

DUKAS (Gheorghe) [*Duka-Voda*], Eflak ve Boğdan'ın en önemli hükümdarlarından (1630-1695) Vasil Voda'nın oğlu. Çok iyi bir eğitim gördü; Boğdan hükümdarı Davica-Voda'nın kızıyle evlendi, onun vârisi olarak 1667'de Boğdan tahtına geçti. İleri düşünceleri olan bir hükümdardı. Yaş'a matbaa'yı getirdi, Agioi Apostoloi manastırını kurdu, iftiraya uğrayarak tahttan uzaklaştırıldıysa da yeniden işbaşına geldi. 1674'te de Eflak hükümdarı oldu. Türklerin Viyana kuşatmasında Polonyalılara esir düştü ve sürgünde öldü. (L)

DUKAS (Konstantin), Boğdan (1693-1696) ve Eflak (1700-1703) hükümdarı; Costantino Brankoveanu'nun damadıdır. Cantemir'den sonra tahta çıktı, onun yerine de Cantemir'in damadı Mikhael Rakoviça geçti. (L)

DUKAS (Mikhael), bizanslı tarih yazarı (1400 - 1470). 1421'de Phokaia hükümdarı Cenevizli Adurnos'un sekreteriyken, sultana mektuplar yazdı. Daha sonra Lesbos (Midilli) Cenevizlileri olan Cateluos'ların hizmetine girdi. 1455'te Cenevizli hükümdar Domenikos Gateluos tarafından Fatih Sultan Mehmed'e elçi olarak gönderildi. Bundan sonra da vergi ödemek için Osmanlı padişahını sık sık ziyaret etti. Midilli'nin Türkler tarafından alınmasından sonra öldü. Önemli bir tarih kitabı yazdı. Kitap, bir özetten sonra 1204-1389 yılları arasında, özellikle Osmanlıların yayılması ile ilgili olayları nakleder. Sonunda ise üç Bizans imparatorunun tarihini, İstanbul'un ve Midilli'nin Türkler tarafından fethini anlatır. Yunancadan başka, Türkçe ve İtalyanca bildiği için, yabancı kaynaklardan da faydalandığı sanılır. Eseri XV. yy. daki gelişmeler için çok önemli bir kaynak oldu. Kitabı ilk defa Bullialdus tarafından basıldı (1649). Venedik'te yeni baskısı yapıldı (1720). 1834'te *Bizanslı Tarihçiler* dizisinde yer aldı. (L)

DUKAS (Paul), fransız bestecisi (Paris 1865 - ay.y. 1935). Ernest Guiraud'nun öğrencisi, 1888'de *Velléda* adlı kantatıyle Roma yarışması ikinci ödülünü kazandı. Az sayıda eser verdi: bir do majör senfoni (1896); Goethe'nin bir baladına dayanan bir sefonik *scherzo: L'Apprenti Sorcier* (Sihirbaz Çırağı) [1897]; bir piyano sonatı (1902); Rameau'nun bir teması üzerine *Variations Pour Piano* (Piyano İçin Çeşitlemeler) [1903]; Maeterlinck'in bir şiiri üstüne 3 perdelik lirik masal: *Ariane et Barbe-Bleu* (Ariane ve Mavi-Sakal) [1907]; bir doğu efsanesine dayanan koreografik şiir: *Peri kızı* (1912); korno ve piyano için bir *Villanelle* (1906); piyano için, *Prélude Élégiaque sur le Nom de Haydn* (Haydn Adı üzerine İçli Prelüd) [1909]; Claude Debussy'nin hatırasına sunduğu, piyano için *la Plante au Loin du Faune* (Kır Tanrısına Uzaktan Yakarış) [1921]; şarkı ve piyano için *Sonnet de Ronsard* (Ronsard'ın Sonesi) [1924]. Ayrıca Rameau, Couperin, Scarlatti ve Beethoven'in eserlerini elden geçirip yeniden düzene soktu. Paris konservatuvarında (1910-1913) orkestra öğretmeni, daha sonra konservatuvar ve müzik öğretmen okulunda (1913-1927) bestecilik öğretmeni olarak, birçok besteci yetiştirdi; onun biliminden ve geniş kültüründen yararlanan besteciler arasında, O. Messiaen, M. Duruflé, T. Aubin, J. Hubeau, J. Langlais, G. Hugon, E. Barraine de vardır. Kalp krizinden ölmeden az önce Fransız akademisine üye seçildi. Tenkit yazılarını şu dergilerde yayımladı: *Revue Hebdomadaire* (Haftalık Dergi), *Gazette des Beaux-Arts* (Güzel Sanatlar Dergisi), *Revue Musicale* (Müzik Dergisi). Sonradan bu yazılar bir ciltte toplanarak *les Ecrits de Paul Dukas sur la Musique* (P. Dukas'nın Müzik Üstüne Yazıları) [1948] adı altında yayımlandı. Dukas'nın eserleri Beethoven'in zengin geleneğini sürdüren yapısıyle ağır bastığı gibi, dili, Wagner'in kromatizm ve lirizm'inden yararlanmakla zenginleşmiş, arkadaşı Debussy'nin armonik incelikleriyle de incelik kazanmıştır. Orkestralamada Berlioz ve Rimski-Korsakof etkisindedir, yalnız *la Péri*'de doğrudan doğruya rus bale müziği estetiğinden yararlanmıştır. Çevrimsel biçimde yazdığı piyano sonatı fransız klavye edebiyatının en büyük eserlerinden biridir. (L)

DUKAT i. (alm. k.). Metrol. Eskiden Avusturya ve Almanya'da kıymetli maddeleri tartmada kullanılan ağırlık ölçüsü. (Avusturya'da dukat'ın karşılığı 3,491 gram, Almanya'da 3,459 gramdı ve 60 *as dukat*'a bölünürdü.) [L]

DUKATON, yunan adası Leukas'ın güney ucunu meydana getiren burun; Sappho kendini denize buradan attı. (L)

DUK DUK, Melanezya'da bulunan gizli derneklerin en ünlüsü. Yeni Britanya'da (Bismarck takımadalarında) çok yaygındır. Derneğe girişte birtakım karışık törenler yapılır. Ay'ın durumuna bağlı olan âyinlerde özel maskeler kullanılarak kafatasına tapınılır. Duk Duk zamanla eski önemini kaybetti ve basit bir maskeli balo halini aldı. Benzeri derneklere Kuzey Salomon adalarında da rastlanır. (L)

DUKELSKİ (Vladimir), **Vernon Duke** denir, rus asıllı amerikalı besteci (Parfianovka, Pskov yakınları 1903). Kiev konservatuvarında Glière'in öğrencisi, 1929'da A.B.D.'ye yerleşti. Diaghilev ve Gershwin'in dostu olan Dukelski, baleler (*Batı Yeli ve Bitkiler* 1925; *Çamaşırcı Kadınların Balosu*, 1946); operalar (*Metresten Hizmetçiye* 1958); üç senfoni (1928-1946); konçertolar, bir oratoryo (*Petersburg'un Sonu*, 1938) yazdı, ayrıca hafif müzik alanında eserleri vardır. (L)

Dukes-Filatow hastalığı, döküntülü hastalık. Belirtileri ile kızamıkçığa ve kızıla benzer; genel belirtiler çok hafiftir; *dördüncü hastalık* veya *kızılımsı yalancı kızamık* adı da verilir. Başlı başına bir hastalık olduğu bütün hekimler tarafından kabul edilmemektedir. İlk defa ingiliz çocuk hekimi Clement Dukes (1845-1925) tarafından tanımlanmıştır. (L)

DUKE üniversitesi, A.B.D.'de (Kuzey Carolina), Durham şehrinde üniversite. 1838'de kurulan Trinity college'nin yanına, 1924'te James B. Duke tarafından yaptırıldı. Kitaplığı zengindir. Çeşitli yayınlar yapar. Sanat, fen, hukuk, ormancılık, tıp, hastabakıcılık, denizcilik bölümleri vardır. (M)

DUKİNFİELD, İngiltere'de şehir. Manchester'in doğu banliyösünde (Cheshire), 17 300 nüf. Maden kömürü ocakları. Dokuma sanayii (pamuk). Makine yapımı. (L)

DU-KİUN, çinli savaş şefi. ‖ *Du-Kiun çağı,* Çin tarihinin, merkezî iktidar ile kısmen otonom timarların gelirlerini alan du-kiun'lar arasında geçen savaşla tanınan dönemi (1911-1927). [L]

DUKKALA ovası, Batı Fas'ta bölge. Batı'da okyanus, güney'de Abda ovaları, doğu'da Rehamna kütlesi, kuzeyde dik kenarlı Umm-ur Rebia vâdisiyle sınırlıdır. Başlıca

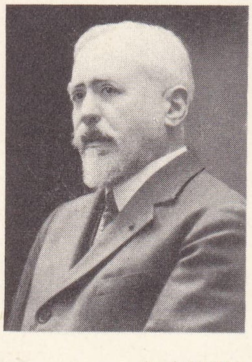
Paul DUKAS

şehri, *El Cedide* (Mazagan). Eski Dördüncü zaman alüvyonlarından meydana gelen, verimli topraklarla örtülü bu bölge, taşlık tepelerle okyanustan ayrılır. Kıyı bölgesi oldukça sulak ve yağışlıdır, ama iç kısımlara yılda 400 mm'nin altında yağış düşer. Nüfus yoğundur (1 km^2'ye 60 kişiden çok) ve uzun süreden beri göçebeliği bırakmıştır. *Nuala*'larda (kerpiçten ev) oturan köylüler, küçük tarlalarda arpa, mısır ve kuru sebze tarımı yapar, kümes hayvanları ve koyun yetiştirirler. (L)

DUKLA geçidi, leh dilinde **Przelecz Dukielska,** Batı Karpatlarda dağ geçidi. Polonya tarafında Wisloka vâdisiyle Çekoslavakya tarafındaki Ondava vâdisi arasında bulunan ve Polonya ile Çekoslovakya'yı ayıran sıradağların aşılmasını mümkün kılmaktadır; 502 m. Karpatlar - aşırı demiryolları daha yükseklerden geçer; Dukla geçidinde ise sadece bir kara yolu vardır. (L)

DUL sıf. ve i. (esk. türk. *tul*'dan). Eşinden ayrılmış veya eşi ölmüş (kimse): *Ben, şimdi dul bir kadınım, kocam üç ay evvel* [...] *öldü* (R.N. Güntekin). *Gönül sevmedikten sonra / Kız da olsa dul görünür* (Seyrani). ‖ *Dul yaşmağı*, dul kadının örtündüğü başörtü.

— ÇEŞ. DEY. *Dul kalmak*, eşini kaybetmek: *Dul kaldıktan sonra birden kocası hakkında bir merhamet, hattâ bir muhabbet duydu* (H.Z. Uşaklıgil). ‖ *Dul yaşmağı başına*, «sen de dul kalasın» anlamında beddua. ‖ *Gelin dulu*, genç dul.

— Huk. Eşi ölmüş kadın veya erkek. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dul maaşı*. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. *Dul kadın*, eşinin ölümünden üç yüz gün geçmedikçe yeniden evlenemez. Ancak, bu sürenin dolmasından önce doğurursa, beklemesi gerekmez (Med. kn. md. 95/1). Kadının gebe kalmasının mümkün olmadığı hallerde, hâkim bu süreyi kısaltabilir. (Med. kn. md. 95/11.)

● *Dul maaşı*. T. C. Emekli Sandığı kanununun 66. maddesinde yazılı kimselerin dul eşlerine, ölenin alacağı aylığın yüzde 50'si dul maaşı olarak bağlanır. Değiştirilmiş 506 sayılı Sosyal Sigortalar kanununa göre, iş kazası veya meslek hastalığı sonucu eşi ölen kadına, eşinin yıllık kazancının yüzde 70'inin yarısı, kadının gelir alan çocuğu yok ise, üçte ikisi aylık olarak verilir (md. 23/1, A). Aynı kanunun 68/1, A maddesine göre, iş kazası ve meslek hastalığı dışında kalan ölüm hallerinde, dul kadına, sigortalının aylık kazancının yüzde 50'si; kadının aylık alan çocuğu yok ise, üçte ikisi aylık olarak bağlanır.

◆ **Dulluk** i. Dul olma durumu. (M)

DULAC (Charles Marie), fransız ressam ve taşbasmacısı (Paris 1865-ay. y. 1898). Önceleri Montmartre'dan kar manzaraları, sonra katedral ve özellikle Vezelay bazilikası resimleriyle dikkati çekti. *Su ve Ateş* (1894) adlı eseri Paris «Art Moderne» müzesindedir. (L)

DULAC (Germaine), fransız kadın filim yönetmeni (Amiens 1882-Paris 1942). Uzun metrajlı filimler yapan ilk kadın yönetici. Önceleri edebiyat ve gazetecilikle uğraştı. 1910'dan sonra sinemaya yönelerek müzikle sinema arasında bağlantılar bulmağa çalıştı. Uzun metrajlı önemli filimleri arasında şunlar sayılabilir: *les Soeurs Ennemies* (Düşman Kız Kardeşler) [1915]; Delluc ile ortaklaşa *La Fête Espagnole* (İspanyol Bayramı) [1919]; *le Diable dans la Ville* (Şehirdeki Şeytan) [1924]; *La Folie des Vaillants* (Cesurların Çılgınlığı) [1925] ve özellikle *la Souriante Mme Beudet* (Güleryüzlü Madam Beudet) [1922]. Bu sonuncu, Birinci Dünya savaşından sonra çevrilen en önemli fransız filimlerinden biridir. Bunlardan başka birçok kısa filim de çevirdi: *Étude Cinématographique sur une Arabesque* (Bir Arabesk Üstüne Sinema Denemesi); Debussy'nin müziği üstüne *Thème et Variations* (Tema ve Çeşitlemeler) ve senaryosunu Antonin Artaud'nun yazdığı ve oynadığı gerçeküstücü bir deneme olan *la Coquille et le Clergyman* (Deniz Kabuğu ve Rahip) [1926]. (L)

DULAPTALOTU bİş. i. Yüksek yerlerde yetişen güzel kokulu çiçekleri olan ağaç. Dulaptalotugillerden. (L)

DULAPTALOTUGİLLER çoğl. bİş. i. Taçsız iki çeneklilerden bir familya. Örnek bitkisi *Dulaptalotu*'dur. (L)

DULAURE (Jacques), fransız siyaset adamı ve bilgini (Clermont-Ferrand 1755-Paris 1835). Konvansiyon meclisinde Puy-de-Dôme milletvekili idi. Girondin'lerin arasında yer aldı, İsviçre'ye kaçmak zorunda kaldı. 1795'te geri çağırıldı, sonra Beşyüzler meclisi üyesi oldu. 18-Brumaire'den sonra siyaseti bıraktı ve tarih incelemeleri yayımladı: *Histoire Physique, Civile et Morale de Paris* (Paris'in Fizikî, Medenî ve Manevî Tarihi) [1821-1822]; *Histoire Physique, Civile et Morale des Environs de Paris* (Paris Dolaylarının Fizikî, Medenî ve Manevî Tarihi) [1825-1827]. (L)

DULAURİER (Jean Paul), fransız şarkiyatçısı (Toulouse 1807-Meudon 1881). Doğu Dilleri okulunda profesör. Şu eserleri yayımladı: *Récit de la Première Croisade, Extrait de la Chronique de Matthieu d'Edesse et Traduit de l'Arménien* (Urfalı Matta'nın Kroniğinden Alınan ve Ermeniceden Tercüme Edilen İlk Haçlı Seferinin Hikâyesi) [1850]; *Histoire, Dogmes, Traditions et Liturgie de l'Eglise Arménienne Orientale* (Doğu Ermeni Kilisesinin Tarihi, Dogmaları, Gelenekleri ve Dinî Törenleri) [1859]. (L)

DULAVRATOTU bİş. i. Morumsu çiçekli bitki; çiçek bürgülerinin üzerindeki çengeller hayvanların postuna takılır ve böylece tohumlarının dağılması sağlanır. (Bileşikgiller familyasından.)

— ANSİKL. *Dulavratotu* (*Arctium*) ekilmemiş yerlerde yetişen, geniş yapraklı, dallı, çok yıllık otsu bir bitkidir, tıpta çok kullanılır. (L)

DULAYM eyaleti, Irak'da eski eyalet, bugünkü Ramadi eyaleti. (L)

DULCE (RIO), Arjantin'de nehir. Mar Chiquita denilen iç denizkulağında son bulur; 700 km. Nehrin kabarmaları, Santiago del Estero bölgesinin verimliliğini sağlar (buğday tarımı ve hayvancılık). Nehir yatağı kıyılarının aşınması, sulak ve verimli toprakların kaybına ve böylece, çoğu yerli ve melezlerden meydana gelmiş olan *Santiagueno*s'ların göçüne yol açmaktadır. (L)

DULCE körfezi, Costa Rica kıyısında geniş koy, Pasifik üzerindeki Matapalo ve Burica burunları arasında. (L)

DULCE Y GARAY (Domingo), **Castell Florit** markisi, ispanyol generali (Sotes, Logrõno 1808-Amélie-les-Bains 1869). 1854'te O'Donnell'in partisine katıldı. Katalonya valisi oldu. 1867'de Kanarya adalarına sürgün edildi. 1868 İhtilâlinin başarısı için yardımda bulundu, Küba valisi oldu, fakat âsileri ezmek için gösterdiği baskı geri çağırılmasına yol açtı. (L)

DULCİMER [dülsimer] i. Klavyeli XV. yy.

Dulkadıroğulları

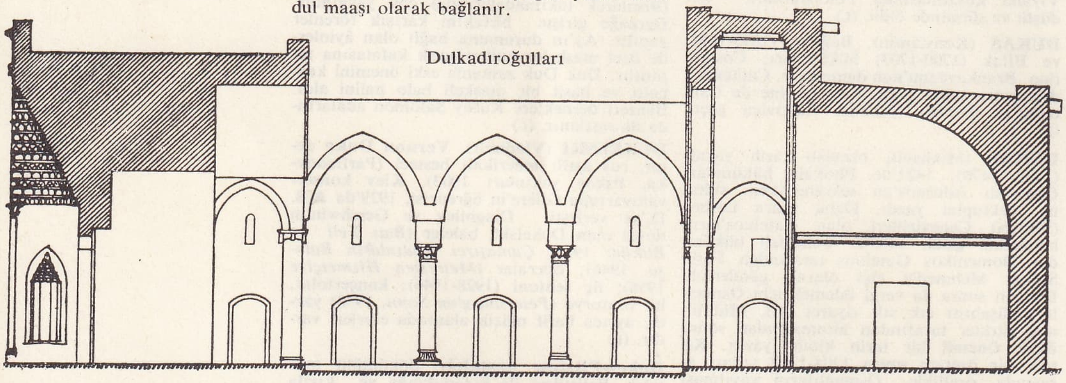

Hatuniye medresesi kesiti, Kayseri

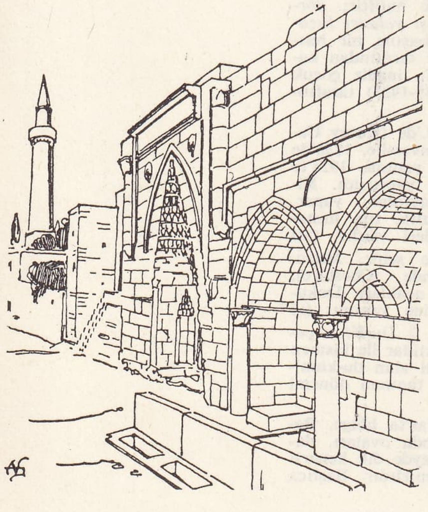

Hatuniye medresesi cephesinin çizimi

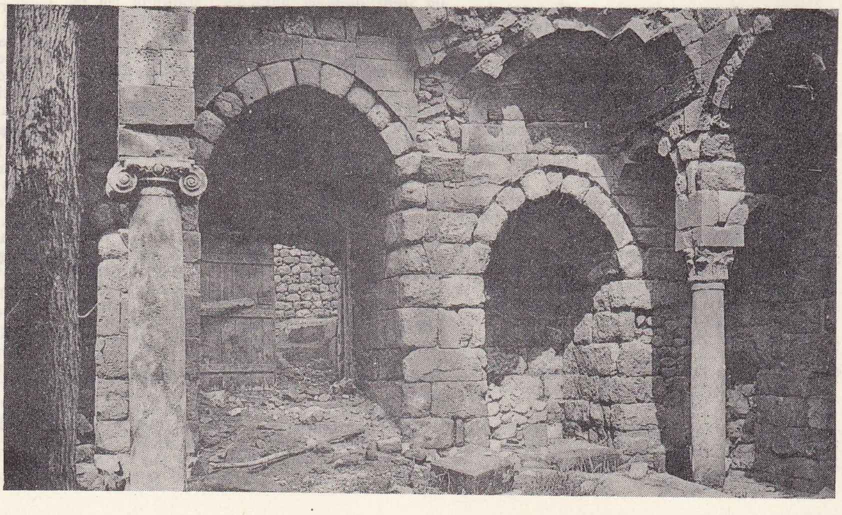

Hatuniye medresesi kemer ve taş işçiliği

Foto. X (LAROUSSE) ; MEYDAN

çalgısı. Bourgogne dükünün doktor ve astronomu Henri ve Zwolle, *dulcimer*'i, «Müzik Âletleri» konulu inceleme kitabında tanımlar. (Belki de ilkel doulcemer'den gelişen bu çalgı, basit olduğu kadar ustalıklı bir buluşla kurulan çekiçlerle çalınıyordu. Tablasının üzerinde bulunan teller, klavsen ve kuyruklu piyanoda olduğu gibi, yatayına geriliydi; ses kısıcı tertibatı yoktu.) [L]

Dulcinea, Cervantes'in *Don Kişot* adlı romanında, Toboso'lu kaba saba köylü kızı. Romanın kahramanı Don Kişot, onu «düşlerinin kadını» yapar ve Dulcinea'nın kişiliğinde bütün yetkinliklerin bir örneğini bulmak için inatla direnir. Kelime, «düşlerin kadını, sevgili, metres» anlamlarında şaka yollu kullanılır. (L)

DULDA i. Dik bir bayırın, üstten sarkan külteler tarafından korunan ve gerçek bir mağaradan küçük olan alt kısmı. ‖ *Halk dili.* Sâye, himaye: ***Yiğit duldasında yiğit saklanır*** */ Muhannete gölge olmaz* (Karacaoğlan).

— ANSİKL. Kireçli bölgelerde sık rastlanan duldalar çoğunlukla, Dördüncü zamanın soğuk dönemlerindeki don olaylarının sonucunda bir kornişin nemli kısmının veya dipteki az dayanıklı taşların ufalanmasından meydana gelmiştir. Tarihöncesinde duldalar mesken olarak kullanılmıştır.

◆ **Duldalamak** geçl. f. Korumak, siper altına almak.

◆ **Duldalanmak** geçz. f. Korunmak, sığınmak, siper almak. (ML)

DULEB'LER, eskiden Doğu Avrupa'da, Bug (Bulgaristan) bölgesine yerleşmiş islav kabile. Duleb'lerin, bütün islavlar içinde, ilk olarak siyasî teşkilât kurdukları zannedilir. VI. yy.da, Avarların saldırısına uğradılar, toprakları harap oldu. Eski belgelerde, ayrıca Bohemya'nın güneyindeki Çek Duleb'lerinden, Mur nehrinin aşağı vâdisinde yerleşik Slovenyalı Duleb'lerden söz edilir. (L)

DULKADIRLI ili, Türkmenlerin Bozoklu kolundan boylar birliği; Âsi, Fırat ve Seyhan ırmaklarıyle Çaltı suyu arasındaki bölgeye yerleşerek, Maraş, Adıyaman, Sıvas, Malatya, Gaziantep illeriyle Adana ve Hatay'ın dağlık bölgelerindeki köylü halkı meydana getirdiler. Zeyneddin Karaca'nın Elbistan ile Maraş yörelerinde kurduğu Dulkadırlı beyliği, Osmanlıların Turnadağı zaferine (1515) kadar sürdü. Türkmen göçebeleri arasında hâkimiyetini en uzun sürdüren Dulkadırlı ilidir. Bu sebeple Doğu Anadolu ile Torosların güney kesimine «Büyük Türkmen ülkesi» denildiği de oldu. Timur'un 1403'te Anadolu'dan Horasan, İran ve Azerbaycan'a götürdüğü bu göçebeler arasında Dulkadırlı ili Türkmenleri de vardı. Safevî devletinin kuruluşunda da rol oynayan bu İran Dulkadırlılarına iran kaynaklarında *Zülkadr* ve memleketlerine de *Zülkadriye* denilir. Çeşitli zamanlarda meydana gelen osmanlı iskân hareketleri sonucu dulkadırlı boy ve oymakları Yozgat ve Ankara yörelerine de yerleştirildiler. Osmanlı tahrir kayıtlarında Anadolu'da üç dulkadırlı topluluğu vardı: *Maraş Yürükleri* veya *Maraş Türkmenleri, Bozulus Dulkadırlıları* ve *Dulkadırlı İfrazı* (ayrılması). Resmî iran tarihi bunlara dördüncü olarak Timur'un doğuya sürdüğü 12 oymaktan ibaret *İran Dulkadırlıları*'nı da ekler.

Maraş Yürükleri (Maraş Türkmenleri), XVI. ve XVII. yy.larda Maraş beylerbeyliğine «Vilâyet-i Türkmen» adının da verilmesine sebep olan ana Dulkadırlı koludur. Kanunî Sultan Süleyman zamanında 48 boylu bir ulus olarak sayılmıştır.

XVI. yy. Diyarbakır tahrir defterine göre Bozulus Dulkadırlı ulusunun 40 oymağı vardır.

Osmanlıların Maraş Dulkadırlı ilinden, Fırat boyuna, Halep'in doğusuna ve Rakke bölgesine yerleştirilen Dulkadırlı İfrazı'na bağlı 48 boy bilinmektedir. Göçebe yaşarlarken, sık sık kuraklık ve fazla sıcaklık yüzünden Ankara, Karaman, hattâ Kütahya dolaylarına göç ettikleri olurdu. İran Dulkadırlıları, Timur tarafından 1403'te iran'a sürülen 12 boyluk âsi göçebelerdir. 1515'te Yavuz Sultan Selim zamanında kaldırılan Dulkadırlı beyliğinin bir kısım halkı bir süre İran'a sığındıktan sonra 1535'te Kanunî Sultan Süleyman'a boyun eğdiler, kısmen Erzurum dolaylarına yerleştirildiler. XVI. yy.ın sonlarına doğru Ardahan, Oltu, Yukarı Pasin kesimlerini yurt edindiler. (→ Bibliyo.) [M]

DULKADIROĞULLARI, Maraş ve Elbistan dolaylarında hüküm sürmüş Anadolu beyliği (XIV. yy.). Arap tarihlerinin çoğunda ve bazı osmanlı tarihlerinde *Dulgadır, Dulkadır, Dülkadir, Tulgadır;* iran tarihleriyle onların etkisinde kalan türk tarihlerinde ise *Zülkadir* diye de anılır.

İlk dulkadır emîri Zeyneddin Karaca Bey, Binboğa dağları ile Maraş ve Antakya dolaylarında kışlayan Bozok Türkmenlerini ve Ağaçeri ilinin bazı boylarını etrafına topladı. 1335'te Dulkadırlı halkından beş bin kadar atlı ile Kilikia Ermeni krallığı topraklarına girdi. 1339'da Eretna Beyin elinden Elbistan'ı alan Karaca Beye, Memlûk sultanı Melik Nâsır Mehmed tarafından Türkmen beyliği ve Elbistan valiliği verildi. Böylece, merkezi Elbistan olmak üzere Dulkadıroğulları beyliği kurulmuş oldu. Anadolu içlerine akınlar yapan, kendisine itaat etmeyen Taşkunoğlu'nu yenen Karaca Bey, dostu Şam valisi Teniz'in öldürülmesinden sonra Mısır sultanına itaattan vaz geçti. 1341-1342'de Karaca Bey, Eretna beyinin gönderdiği hediyelere sahip çıktığı için üzerine yürüyen Halep valisi Yil Buga'nın kuvvetlerini, Düldül dağındaki savaşta yendi (1343). Bu zaferle nüfuz ve kuvvetini arttırdı. 1346'da Sis Ermeni krallığından Gaban kalesini aldı, şehri kurtarmağa gelen Bizans kralı Konstantinos III'ü ağır bir yenilgiye uğrattı.

Dulkadıroğulları 1347'de Halep, daha sonra Şam (Dımışk) valisi Argun Şah ile iyi geçindiler. 1348'de Memlûk sultanı Melik ün-Nâsır Hasan, Karaca Beyin düşmanı emîr Arıktay'ı Halep valiliğine getirdi. Bunun üzerine sultana itaatten vaz geçen Karaca Bey, kendisini Melik Zahir adıyle hükümdar ilân etti. Halep üzerine akınlara girişti. 1352'de Memlûk sultanı Melik el-Salih zamanında, Halep, Hama ve Trablus valileri başta olmak üzere Suriye emîrlerinin isyanı sırasında Karaca Bey de Şam şehrinin etrafını yağma etti. Mısır sultanının geldiğini duyan âsi emîrler Elbistan'a sığındılar. Karaca Bey, kendisine sığınan emîrleri vermeyerek itaatsizlik gösterdiği için Mısır sultanı, Suriye'nin kuzeyindeki türkmen reisliğini, Üçok Türkmenlerinin başı Ramazan Beye verdi. Emîrliğin elinden gitmesinden endişe eden Karaca Bey, mülteci emîrleri Halep'e teslim etti. Buna rağmen Karaca Beyi ortadan kaldırmağa karar veren Mısır sultanının gönderdiği kuvvetler Elbistan ve çevresini yakıp yıktılar. Düldül dağında Memlûklar ile 20 günlük bir savaştan sonra (1353) bozguna uğrayan Karaca Bey, Sıvas ve Kayseri hükümdarı Eretna oğlu Mehmed Beye sığındı ise de

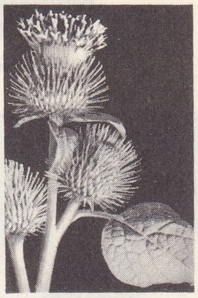

dulavratotu

DULKADIROĞULLARI

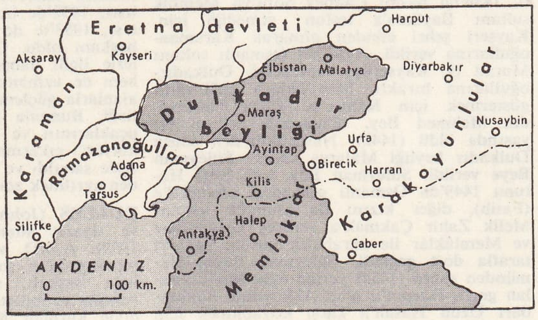

- ZEYNÜDDİN KARACA BEY (öl. Kahire 1353) Dulkadır beyliğinin ilk hükûmet reisi
  - İbrahim
  - HALİL BEY (öl. 1386)
    - NASIRÜDDİN MEHMED BEY (öl. 1442) Kadı Burhaneddin'in damadı
      - kızı Canbey Şofu'nun karısı
      - SÜLEYMAN BEY (öl. 1454)
        - ALÂÜDDEVLE (öl. 1515) Osmanlılar tarafından tayin edildi
          - Ayşe Hatun Bayezid II'nin karısı
          - Kör Şahruh
        - ŞAHBUDAK 1465 - 1466'da Kaytbay tarafından tayin edildi
        - ŞEHSUVAR BEY (öl. 1472) Osmanlılar tarafından tayin edildi
          - ALİ BEY (öl. 1521) Osmanlılar tarafından tayin edildi
          - Şahsultan
        - Sitti Mükrime Fatih Mehmed II'nin karısı
        - MELİK ARSLAN (öl. 1465)
      - RÜSTEM BEY 1466'da Dulkadır beyi
  - SÜLİ BEY (öl. 1397)
    - kızı Kadı Burhaneddin'in karısı
    - kızı Çelebi Mehmed'in karısı
    - Sadaka

Foto. Noailles (LAROUSSE)

John Foster DULLES

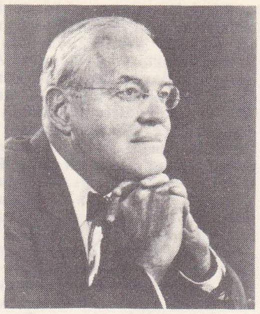
Allen Welsh DULLES

Charles DULLİN
«Volpone» rolünde

Charles DULLİN

Pierre DULONG
Cabinet des Estampes, Paris

Memlûklara teslim edildi. Kahire'ye götürülen Karaca Bey, bir süre hapsedildikten sonra, aralık 1353'te asıldı. 1354'te Mısır sultanı, emîrliği Ramazanoğlu'na verdi. Memlûk devletine itaat etmesi şartıyle, Karaca Beyden sonra oğlu Halil Bey de Elbistan valiliğine getirildi. Halil Bey önce Eretna beyliğine, daha sonra Memlûk topraklarına yaptığı akınlar sonunda Maraş, Malatya, Harput, Behisni, Amik taraflarını alarak topraklarını genişletti. 1361 ve 1378 yıllarında üzerine gönderilen iki büyük Memlûk ordusunu yendi. 1381'de, Maraş önlerine kadar ilerleyen Hâcib Çögen kumandasındaki memlûk ordusunu da yenen Türkmenler, Halep'in kuzeyini ele geçirdiler. 1386 Başında Halil Bey ile bozuşan kardeşleri Osman ve İbrahim Beyler, Memlûk sultanı Berkuk'a bağlandılar. Halil Bey, Harput valisi olan kardeşi İbrahim Bey tarafından öldürüldü (1386). Yerine geçen kardeşi Süli Bey önceleri Karaman ve Ramazanoğullarıyle, sonra da Memlûklarla mücadele etti. Kadı Burhaneddin'e ve Çelebi Sultan Mehmed'e kızlarını vererek onlarla akrabalık kurdu. Süli Bey de, kardeşi gibi, Memlûk sultanı Berkuk'un emriyle öldürüldü. Süli Beyin ölümünden sonra oğlu Sadaka ile yeğeni Nasırüddin Mehmed birbirlerine düştüler. Yıldırım Bayezid 2 ağustos 1399'da Elbistan'ı Sadaka Beyin elinden alarak, Elbistan valiliğini ve Dulkadırlı beyliğini Mehmed Beye verdi. Memlûklarla hoş geçinmek isteyen Nasırüddin Mehmed Bey, o sıralarda Anadolu'ya giren Timur ile çarpışarak bu dostluğunu göstermek istedi. Fakat Elbistan'ı işgal, Malatya ve Behisni'yi tahrip eden Timur'a boyun eğmek zorunda kaldı. Timur gittikten sonra kızıyle evli olan Osmanlı sultanı Çelebi Mehmed ile anlaştı.

Karaman ve Ramazanoğullarını yenerek (1419), Karamanoğlu Mehmed Beyi esir etti. 1436'da hasmı Çanbey Sofu'yu Memlûk sultanı Baybars'a teslim etmediği için, Kayseri şehri elinden alınarak Karamanoğullarına bırakıldı. Aynı yıl Osmanlı sultanı Murad II, Kayseri'yi zaptederek Dulkadıroğullarına bıraktı. Memlûklara bağlılığını göstermek için Kahire'ye giden Nasürüddin Mehmed Bey, dönüşünde seksen iki yaşında öldü (1442). Nasürüddin'den sonra Dulkadır beyliği Malatya valisi Süleyman Beye verildi. Süleyman Bey, kızı Sittî Hatunu 1449'da Osmanlı şehzadesi Mehmed'e (Fatih), diğer kızını da Memlûk sultanı Melik Zahir Çakmak'a vererek Osmanlılar ve Memlûklar ile akrabalık kurdu; her iki tarafla dost geçindi. Süleyman Beyin ölümünden sonra (1454) yerine oğlu Melik Arslan geçti. Harput'u alan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a karşı koyabilmek için Memlûklardan yardım istemek üzere Kahire'ye giden Melik Arslan orada, kendisine rakip olan kardeşi Şah Budak'ın bir fedaisi tarafından öldürüldü (1465). Memlûk sultanı Kayıtbay, Şah Budak'ı Dulkadır beyi tayin ettiyse de, onu istemeyen Dulkadırlılar Osmanlılara başvurdular. 1466'da Mısır'a kaçan Şah Budak'ın yerine Nasırüddin'in oğlu Rüstem Bey, Memlûk sultanı tarafından Dulkadır beyi tayin edildi. Dulkadır işine karışan Osmanlılar da Şehsuvar Beyi tuttular. Böylece Dulkadır beyliği Osmanlılarla Memlûklar arasındaki dostluğun bozulmasına yol açtı. Osmanlılarca himaye edilen Şehsuvar Bey, 1466'da Dulkadır ülkesine tamamen sahip olarak, Memlûklularla ve Ramazanoğullarıyle savaştı, Halep taraflarına akın yaptı. Fakat Antep savaşında (1471) emîr Yeşbek kumandasındaki memlûk ordusuna yenilen Şehsuvar Bey, Zamantı kalesine kaçtıysa da, kuşatılınca teslim olmak zorunda kaldı; Kahire'ye gönderildi ve sultan Kayıtbay'ın emriyle asıldı (1472). Bundan sonra Memlûk sultanının Şah Budak'ı ikinci defa Dulgadır beyliğine tayin etmesine karşılık Osmanlılar da Alâüddevle'yi desteklediler. Osmanlıların seçtiği Alâüddevle, Memlûklara dost görünerek kardeşi Şah Budak'ı ortadan kaldırdı. Osmanlılarla da iyi geçindi, kızı Ayşe Hatunu, sultan Bayezid II'ye vererek onlarla akraba oldu. Diyarbakır'ı Akkoyunlular'ın elinden alan Alâüddevle, Şah İsmail ile yaptığı savaşlarda başarı kazanamadı. Hersek oğlu Ahmed ve Hadım Ali Paşaların kumandasındaki osmanlı kuvvetleri de başarı kazanamayınca, Memlûkların kışkırtmasıyle Alâüddevle Osmanlılara karşı cephe aldı. Çaldıran zaferinden sonra Hadım Sinan Paşanın kumandasındaki osmanlı ordusu Turnadağı savaşında (1515) Alâüddevle'yi bozguna uğrattı. Dört oğluyle birlikte öldürülen Alâüddevle'nin kesik başı, koruyucusu Memlûk sultanına gönderildi. Alâüddevle'nin ölümünden sonra Dulkadıroğulları üzerindeki Memlûk himayesi Osmanlılara geçti. Osmanlı padişahı adına hutbe okutması ve para bastırması şartıyle Şehsuvar Beyin oğlu Ali Bey, Dulkadırlı beyliğine getirildi. Osmanlılar'ın Mısır seferinde ve Şam valisi Canberdi Gazalî'nin isyanında önemli hizmetlerde bulunan Ali Bey, başarılarını çekemeyen Ferhad Paşanın iftirası sonucu dört oğluyle birlikte öldürüldü (1521). Bundan sonra Dulkadır beyliği çevresi Maraş, Malatya, Antep, Zülkadriye, Sümeysat sancaklarını kapsayan bir beylerbeylik haline getirildi.

Maraş, Antep, Antakya, Bahçe, Kadirli, Elbistan, Yozgat ve Kırşehir'de Dulkadıroğullarından kalma pek çok cami, medrese, imaret, türbe ve zaviye vardır. En önemlileri Kayseri'de Hatuniye medresesi, Kırşehir'in Hacı Bektaş nahiyesinde Balım Sultan türbesidir.

Son Dulkadırlı hükümdarı Alâüddevle'nin koyduğu kanunlar ise, bu beyliğin esaslı bir teşkilâtla kalkınmak istediğini göstermesi bakımından önemlidir. (M)

DULLES (Allen Welsh), amerikalı yönetici ve diplomat (Watertown, New York 1893). 1922'den 1926'ya kadar Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu İşleri bölümü şefi oldu; sonra kardeşi John Foster Dulles ile birlikte avukatlık yaptı. İkinci Dünya savaşı sırasında, gizli istihbarat servisine girdi; 1942'de İsviçre'deki Stratejik Hizmetler dairesinde büyük bir rol oynadı. 1947'de Merkez Haberalma servisinde (C.İ.A.) çalıştı, 1950'de bu kuruluşun başkan yardımcısı, 1953'te de Bedell-Smith'in yerine sivil başkanı oldu. C.İ.A.'yı hem yabancı ülkelerle ilgili haberalma işini teşkilâtlandıran, hem de uzmanlaşmış yabancı ve amerikalı ajanlarla güçlenen bir gizli servis haline getirdi. Bununla birlikte durumu, U2 casus uçaklarının ve Küba'ya yapılan Domuzlar körfezi çıkarmasının başarısızlığı dolayısıyle sarsıldı ve 29 kasım 1961'de bu görevden ayrılmak zorunda kaldı. (L)

DULLES (John Foster), amerikalı avukat ve siyaset adamı (Washington 1888-ay. y. 1959). A.B.D. ve Fransa'da hukuk öğrenimi yaptıktan sonra New-York'ta hukukçuluğa başladı, sonra malî ve sınaî kuruluşların, milletlerarası barışı sağlama amacıyle kurulan Rockefeller ve Carnegie vakıflarının yöneticisi oldu. Milletlerarası hukukta uzmanlaştı. Birinci Dünya savaşı sırasında başkan Wilson'un özel temsilcisi olarak Panama'ya gönderildi. 1919'da kurulan Barış Konferansı ve Tazminat komisyonunda Amerikan delegasyonunun danışmanı oldu. Milletlerarası malî konularda uzman olan Dulles, 1933'te savaş borçları üzerine Berlin'de yapılan milletlerarası konferansta da A.B.D.'yi temsil etti. *War, Peace and Change* (Savaş, Barış ve Değişim) [1939] adlı eserinde İkinci Dünya savaşının sebeplerini çözümlemeğe yönelen Dulles, dostları T. E. Dewey ve A. H. Vandenberg ile Cumhuriyetçi partinin dış siyasetinin programını düzenleme çabasına girişti. Savaş sonrası yapılan belli başlı milletlerarası konferanslara katıldı, San Francisco konferansı sonucunda Birleşmiş Milletler teşkilâtı kuruldu (1945). Dışişleri bakanı Dean Acheson'a danışman oldu (1950). Dulles, Japonya ile barış (1951) antlaşması sonucu S.E.A.T.O.'nun (Güneydoğu Asya Antlaşması teşkilâtı) kurulmasıyle sonuçlanan görüşmelere katıldı. Sovyet Rusya'nın gittikçe gelişmesi karşısında vatanseverliğinin ve dinî duygularının etkisiyle (1940'tan beri Kiliseler Federal konseyi üyesiydi) Dulles milletlerarası komünizmi ezmek amacıyle hazırlanan bir dış siyaset programını (1952), Chicago Cumhuriyetçi konvansiyonuna kabul ettirdi. Kasım 1952'de başkan Eisenhower tarafından bakanlığa getirildi, ocak 1953'te görevine başladı. A.B.D.'nin dostu olan bütün ülkelerin yöneticileriyle kişisel bağlantılar kurdu, komünizmin yeni bölgelere, özellikle az gelişmiş ülkelere girmesini önlemek için çalıştı, ama Sovyet Rusya'nın etkisini geriletmenin yolunu bulamadı, bir çatışmanın doğmasından kaçındığı için, amerikan VII. filosunu Formosa'da tutma, Vietnam'ın ikiye bölünmesi (1954 Cenevre konferansı), Lübnan'a çıkartma (temmuz 1958) gibi elde edilmiş durumlarla yetinme zorunda kaldı. Görevlerinin ağırlığı altında gücünü kaybeden Dulles nisan 1959'da işinden ayrıldı. Başkan Eisenhower'in özel danışmanlığına getirildi, mayısta öldü. (L)

DULLİN (Charles), fransız tiyatro oyuncusu ve yönetmeni (Yenne, Savoie 1885-Paris 1949). Sıkıntılı bir başlangıçtan sonra, önce Copeau (Vieux-Colombier tiyatrosunda), daha sonra Gemier ile işbirliği yaptı. 1922'de Atelier tiyatrosunu kurdu. 1923'te bu tiyatroyu Dancourt meydanında açtı ve 1939 yılına kadar burada, çağdaş tiyatroya yenilikler getiren Pirandello, Marcel Achard, Salacrou gibi yazarların oyunlarını veya Aristophanes'ten *Kuşlar* (Ornithes), Molière'den *Cimri* (l'Avare), Ben Jonson'dan *Volpone* gibi eski eserleri sahneye koydu. 1941'den 1947'ye kadar Cité adını alan Sarah Bernhardt tiyatrosunu yönetti, bu arada Sartre'ın *Sinekler*'ini (les Mouches) sahneye koydu. Son olarak yarattığı kişi, 1947'de Montparnasse'ta oynanan, Salacrou'nun *Archipel Lenoir*'ındaki büyükbabadır. J.L. Barrault, Jean Vilar gibi öğrencilerini etkilemekle kalmadı, büyük bir yönetmen olarak da ün saldı. Cartel'deki meslektaşları gibi Comédie-Française'de 1936-1941 yılları arasında sahneye konan birçok eser üstünde çalıştı. (L)

DULONG (Pierre Louis), fransız fizikçi ve kimyacısı (Rouen 1785-Paris 1838). On altı yaşında Ecole Polytechnique'e girdi. Berthollet'nin, sonra da Thenard'ın öğrencisi oldu. Önce kimya alanında çalışmalar yaptı. Ecole Normale'de öğretim görevlisi, Ecole Polytechnique'te öğretim müdürü (1830), daha sonra Paris Bilimler fakültesinde kimya profesörü oldu (1832). Azot klorürün keşfi üstünde çalışırken, bir laboratuvar kazası sonunda bir gözü ile iki parmağını kaybetti (1812). Bunu hipofosforöz asidi bulması takip etti. Asıl ününü bir fizikçi olarak yaptı.

1819 yılında Petit ile birlikte, katı haldeki basit cisimlerin özgül ısılarından hareket ederek atom kütlelerinin bulunmasını sağlayan bir kanun ortaya koydu. İki fizikçi ayrıca civanın mutlak genleşme katsayısının da bulucusudur. Dulong, aynı zamanda ses veren borular aracılığıyle gazların kırılma indisini ve sesin çeşitli gazlardaki hızını belirledi. 1825'te fransız hükûmeti, buhar makineleriyle ilgili kanunun hazırlanması için gerekli bilimsel çalışmaları Akademi'den isteyince, Dulong, Arago ile birlikte deneysel incelemeler yaptı ve bakanlıkça istenen raporu hazırladı. Bu deneyler sırasında Dulong, *katetometreyi* ve ağırlıklı bir termometreyi buldu. (L)

Dulong ve Petit kanunu. Kim. Katı haldeki elementlerin özgül ısılarıyle atom ağırlıklarının çarpımı, bütün elementler için aşağı yukarı aynıdır ve bu çarpımın ortalama değeri 6,4'tür. (Yaklaşık olan bu kanun yüksek sıcaklıklarda daha doğru sonuçlar verir.) [L]

DULOVO, esk. **Akkadınlar,** Bulgaristan'da kasaba; Silistre'nin 40 km güneyinde; 6 974 nüf. (1962). Silistre, Kolarovgrad, İsperih-Ruscuk, Razgrad şosesinin üzerinde zengin

Foto. *Camera-Press, Associated Press, A.İ. (LAROUSSE)*

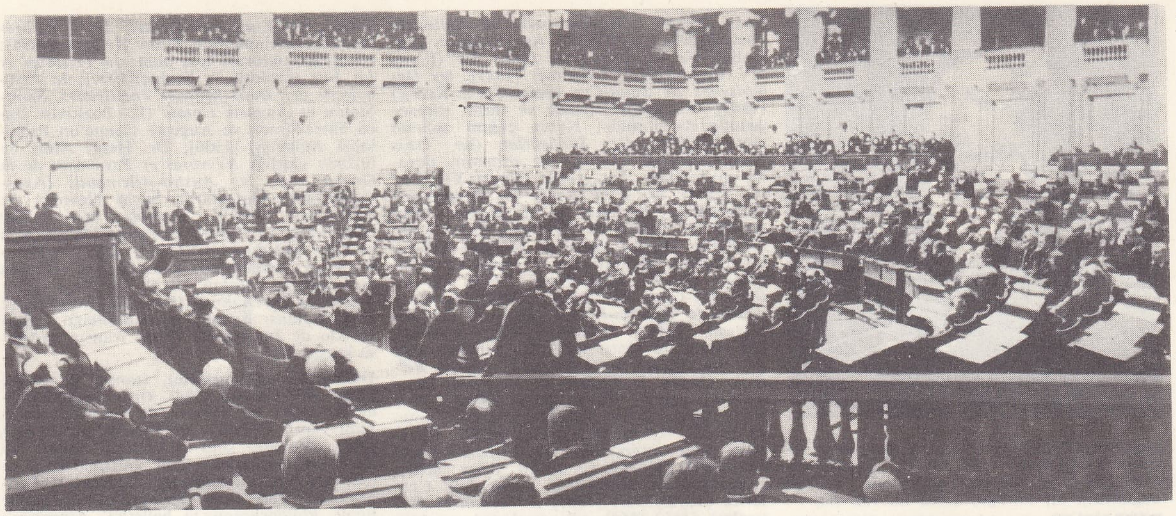

duma toplantısı (1912 - 1917)

bir tarım bölgesindedir. XVII.yy. da kızılbaş Türklerin yerleştirildiği bir türk çiftliği olarak kuruldu. (M)

DULUTH, A.B.D.'de (Minnesota) şehir ve liman. Superior gölünün batı ucunda; demir cevheri yatakları yakınında; 106 900 nüf. Demir cevheri, kömür ve tohumluk ticareti. Sanayi merkezi (metalürji ve birçok tüketim malı fabrikası). Deniz banyoları. (L)

DULWiCH, Londra'da kibarlar mahallesi. Thames'in güneyinde. İkinci Dünya savaşında hasar görmüş resim galerileri. Kolejler. (L)

DUM ar. i. Mısır ve Arabistan'da yetişen palmiye türü. (İlmî adı *Hyphaena Thebaica*).

— ANSİKL. *Dum* ağacının dallı budaklı bir gövdesi vardır. Boyu 10 m'yi, dipte çevresi 1 m'yi bulur. Meyvesinin dış kabuğu unlu şekerlidir. Tohumu sert dokuludur (nebatî fildişi). Bu ağaç Moritanya'dan Eritre'ye kadar Sahra'nın her yerinde, Yukarı Mısır ve Sudan'da görülür. Pek çok işlerde kullanılır. Çölde kumları tutmaya, ekim alanlarının genişlemesine hizmet eder. Kerestesi inşaatta, yaprakları sepet ve hasır yapımında kullanılır. Birçok yerlerde bazı çeşitlerinden yiyecek sağlanır. (L)

DUMA i. *Halk dili.* Nezle.

DUMA, Suriyede (Şam eyaleti) kasaba. Şam vahasında; 23 800 nüf. Bağlar. (L)

DUMA i. (*konsey, meclis* anlamına, rusça k.). Çarlık Rusya'sında meclislere verilen ad. Bu meclislerin rolü ve üyeleri, devirlere göre farklılık göstermiştir.

— ANSİKL. Eski Moskova prensliğinde, *duma*, devlet işlerinin yürütülmesinde prense yardım eden ve başlangıçta belirli yetkileri olmayan bir meclisti. *Boyarskaya duma* yani Boyar'lar meclisi diye adlandırılıyordu. Temel görevi, hükümdarın otoritesini sınırlamaktı. 1516'dan sonra, genel siyasetle ilgili önemli kararlar *Zemski Sobor* adını taşıyan yeni bir meclis tarafından alınmağa başlandı. Ne var ki, XVII. yy.dan itibaren, Boyar'lar meclisi yeniden ortaya çıktı. Bu sırada, meclis, dört zümreyi içine alıyordu. Bu zümrelerin ikisi boyar'lardan, ikisi de yüksek memurlardandı. Duma, hem yüksek meclis, hem özel konsey, hem de adalet divanı görevlerini yerine getiriyordu. Büyük Petro zamanında duma kaldırıldı. Aleksandr II zamanında, şehirlerde seçim yoluyle meydana gelen dumalar kuruldu. Bunların sürekli olarak faaliyet gösteren bir bürosu ve belediye işlerini yürüten komisyonları vardı. Bu reform, yönetimin bir merkezden yürütülmesine son verdi, şehir hayatını değişikliğe uğrattı ve ülkenin kalkınmasını sağladı. 1905'ten 1917'ye kadar seçim yoluyle kurulan yasama meclislerine de duma adı verildi. 30 Ekim 1905'te yayımlanan çar fermanıyle, bir duma'nın kurulacağı açıklanmıştı. Pek serbest olmayan ve kararname ile değiştirilen seçim rejimi uyarınca, seçmenler, çeşitli sosyal sınıflara tekabül eden bölümler halinde ayrılmıştı. Duma yasama gücüne sahipti ve bütçeyi onaylıyordu. Ama, bütçenin bir bölümü, duma'nın denetlemesinden geçmiyordu. «Halk umutlarının duması»nda (mayıs 1906-1907 yılı başı) çoğunluğu ele geçirmiş olan parti, parlamenter bir rejimin kurulmasını isteyince meclis dağıtıldı. Çar hükûmetine daha şiddetli bir muhalefet gösteren ikinci duma (mart-haziran 1907), başbakan Stolypin tarafından lağvedildi. «Senyörler duması» diye adlandırılan üçüncü meclis ise hükûmetin isteklerine kolayca boyun eğdi. Muhaliflerin çoğunlukta olduğu dördüncü duma (1912-1917), çar hükûmetini denetim altına alamadı. İşçi ve Asker sovyetlerinin kurulmasından sonra, 1917'de toplanan Millî meclis, duma'nın yerini aldı. (L)

DUMA GUETE, Filipinler'de şehir. Negros adasının güneydoğu kıyısında; 6 000 nüf. Liman, hindistancevizi içi ve şeker ihraç eder. (L)

DUMAN i. (esk. türk. *tuman*'dan). Yanan bazı cisimlerden çıkan ve yüklü oldukları katı ve sıvı zerrecikler yüzünden saydamlığını kaybeden gaz ürünleri topluluğu. Dumanlar, hiç bir zaman 3.10^{-12} μ'yi geçmeyen zerreciklerin boyutlarına göre sınıflandırılır. (Bk. ANSİKL., *Termik.*) ‖ *Teşm. yol.* Havadaki sis, pus: *Ah bu dağlar, ah bu duman / Yolunu şaşırdı geyik* (C.S. Tarancı). ‖ İncecik tozların havaya kalkması sonucu ortaya çıkan karanlık: *Tozdan dumandan göz gözü görmüyor.* ‖ *Duman rengi,* koyu gri: *Hepsi, en açık duman renginden, abanoz gibi siyahlığa kadar varan gölgelerin içinde yüzüyor gibi* (H. E. Adıvar). ‖ — *Argo.* Perişanlık: *Halimiz duman.* ‖ Boş, boşuna. ‖ Esrar.

— ÇEŞ. DEY. *Duman attırmak. Argo.* Göz açtırmamak, birini iyice yıldırmak, korkutmak: *Bunların çevirdikleri dolapları bir anlatsam alimallah duman attırır* (Yaşar Kemal). ‖ *Duman etmek. Argo.* Dağıtmak, bozmak. ‖ *Duman olmak.* Argo. Çok kötü duruma düşmek, iş bakımından sarsılmak. ‖ *Duman yapmak. Argo.* Çok az para ile çok iş görmek, çok kazanç sağlamak: *İşi yolunda gitti, iyi de oynadığından duman yaptı.* ‖ *Dumanı başına vurmak,* öfkelenmek, kızmak. ‖ *Dumanı doğru çıksın,* yapılan işin doğru olmasa da usule uygun olmasının gerektiğini bildiren söz. ‖ *Dumanı üstünde,* çok taze: *Simitlerin dumanı üstünde.* ‖ *Tozu dumana katmak.* Bk. TOZ.

— Denizc. *Duman sandığı,* alev borulu gemi kazanlarında dumanın toplanarak bacaya yükseldiği yer.

— İnş. *Duman kesici,* baca çekişini hızlandırmak ve ocağın tütmesini önlemek için ocak bacalarının üzerine yerleştirilen tertibat.

— Kim. *Duman verme gücü,* birim kütledeki bir yakıtın, yanma sonunda çıkaracağı duman (veya gaz) miktarı. (Sıvı ve katı yakıtlar için bu miktar, yakıtın ağırlığını gösterir; gaz yakıtlarda ise bu miktar, «normal» şartlar denilen 0°C sıcaklıkta 760 mm civa basıncındaki yakıtın hacmini verir.)

— Petr. *Duman noktası,* lambalarda kullanılan gazyağının özel bir lambada yakılarak denenmesi. (Duman çıkmağa başladığı anda, alevin maksimum yüksekliği milimetre cinsinden ölçülür.)

— Teknol. *Duman borusu,* bir ocakta, genellikle bir kazanda, içinde yanma ürünleri dolaşan boru.

— ANSİKL. Termik. *Duman,* odun, maden kömürü, turba, yağ yakıtlar v.b. gibi çeşitli maddelerin yanması sırasında açığa çıkan oldukça küçük tanecikler, gaz ve su buharından meydana gelen bir karışımdır. Genellikle koyu bir duman, tamamlanmamış bir yanma olayını gösterir. Yanmanın tam olması için yeterli miktarda hava bulunması kâfi değildir; yakıt tanecikleriyle havanın, uygun sıcaklıkta, tam bir karışım meydana getirmesi gerekir. Devamlı beslenen ocaklarda, toz veya sıvı yakıtlı brülörlerde bu karışım daha kolay sağlanır. Aralıklı beslenen ocaklarda ise, yakıttaki uçucu maddeler oranı çok düşük olmadıkça, her yakıt verişte duman meydana gelmesini önlemek zordur. Özellikle toz kömür yakan ocaklarda, ocak içindeki gaz akımı kömür taneciklerini sürükleyecek kadar hızlı olduğu zaman, dumanın içinde asıltı halinde yanmamış tanecikler (küller) de bulunabilir. Bu tanecikler dağılırken elektrik yükü alır veya bunların yanı sıra bir elektron yayımı meydana gelirse, bir elektrik alanıyle bu tanecikleri gaz akımından ayırmak mümkün olur. Bu özellikten, Cottrell tarafından uygulanan, gazların içindeki tozları temizleme metodu türemiştir.

◆ **Dumanlamak** geçl. f. Dumanlı hale getirmek, duman vermek, dumana tutmak veya asmak: *Balıkları dumanladınız mı?*

◆ **Dumanlanmak** f. Dumanlı hale gelmek, dumanda kararmak. ‖ *Mec.* Bulanmak: *Kafam dumanlandıkça Nihan'ı daha çok düşünmeğe, istemeğe başladım* (R. H. Karay). [ML]

DUMANCI sıf. (*Duman*'dan *duman-cı*). *Argo.* Az para ile çok kazanan oyuncu. (M)

DUMANLI sıf. (*duman*'dan *duman-lı*). Dumanı olan, duman çıkaran: *Dumanlı barut.* ‖ Sisle kaplı, puslu: *Biz dumanlı, tipili, sağnaklı havaya bozuk deriz* (F. R. Atay). ‖ *Mec.* Sıkıntılı, bulanık; sarhoş: *Başı dumanlı.*

— Kim. *Dumanlı sülfürik asit, dumanlı nitrik asit,* nemli hava ile karşılaşınca hidratlar vererek duman çıkaran, anhidritçe zengin, çok derişik asitler. (ML)

DUMANLI dağ, Türkiye'de bu adla anılan dağlar. Başlıcaları: 1. Doğu Anadolu'da Aşkale'nin 25 km güneyinde, 3 071 m; 2. Orta Karadeniz bölümünde Tokat'ın 48 km güneydoğusunda, 2 314 m; 3. Ege bölümünde Gediz ırmağının geçtiği Menemen

Alexandre DUMAS fils
Meissonier'nin tablosu
Versailles müzesi, Paris

Foto. Daily Miror, Roger Viollet (LAROUSSE)

Alexandre DUMAS père altta; Achille Devéria'nın taş basması

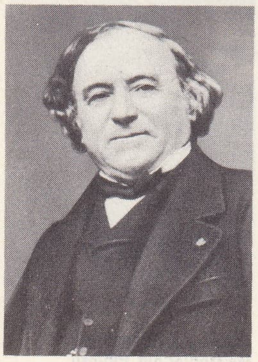

Jean-Baptiste DUMAS

buhar yoğunluğunu ölçen âlet

boğazının kuzey kenarında ve Yamanlar dağının karşısında, 1 098 m; 4. Kayseri'nin Pınarbaşı ilçe merkezi güneyinde, Tahtalı dağlarının bir doruğu, 2 562 m. v.d. (M)

DUMANLIK i. (*duman*'dan *duman-lık*). Dumanla kaplanmış: *Dağlar dumanlık bugün.*

— Teknol. Bir ısıtma cihazının, ocaktan çıkan yanma gazlarını toplayarak bacaya gönderen kısmı. ‖ *Dumanlık külü,* demir ocaklarında, ocağa yüklenen yakıt maddelerinin tamamen yanması sonucu meydana gelen ve dumanlıkta toplanan yanma ürünü. (LM)

DUMANSIZ sıf. (*duman*'dan *duman-sız*). Dumanı olmayan, duman çıkarmayan.

— Fişekçilik. *Dumansız barut.* Bk. BARUT. (ML)

DUMAS, A.B.D.'de (Texas) şehir. Amarillo'nun kuzeyinde; 6 200 nüf. Petrol işletmesi, Çinko ve kadmium metalürjisi. (L)

DUMAS (Alexandre), **Dumas père** denir, fransız yazarı (Villiers-Cottrêts 1802-Puys, Dieppe yakınları 1870). General Dumas'nın oğlu. Noter kâtipliği, Orléans dükünün sekreterliği gibi işlerde çalıştı. Arkadaşlarının, özellikle Auguste Maquet'nin yardımlarını gördü, çağının en verimli (300'e yakın eser bıraktı) ve en tanınmış yazarlarından biri oldu.

Daha 1825 yılında bir arkadaşıyla Ambigu tiyatrosunda *la Chasse et l'Amour* (Av ve Aşk) adlı oyununu sahneye koydurdu. Ertesi yıl bir vodvil olan *la Noce et l'Enterrement* (Düğün ve Gömülme) adlı oyunu, Théatre-Français'de ilk trajedisi olan *Christine*'i sundu. Bu arada 1829'da başarı kazanan ilk romantik dramı *Henri III et Sa Cour*'u (Henri III ve Sarayı) sahneye kondu. *Christine* 1830'da Odéon tiyatrosunda, *Antony* 3 mayıs 1831'de Porte-Saint-Martin tiyatrosunda oynandı. Bu başarıyı şu oyunlarıyle sürdürdü: *Richard Darlington* (1831); *La Tour de Nesle* (Nesle Kulesi) [1832]; Gaillordet ile yazdığı *Kean* (1836); *Mademoiselle de Belle-İsle* (Belle-İsle'li Kız) [1839]. Aynı yaşama zenginliği, *Un Mariage Sous Louis XV* (Louis XV Çağında Bir Evlenme) [1841], *les Demoiselles de Saint-Cyr* (Saint-Cyr'li Kızlar) [1843] adlı komedilerinde ve tarihî romanlarında da görülür: Neron çağını anlatan *Acté* (1839); *Üç Silâhşörler* (les Trois Mousquetaires) [1844], bu romanın devamı olan *Vingt Ans Après* (Yirmi Yıl Sonra) [1845] ile le *Vicomte de Bragelonne* (Bragelonne Vikontu) [1850]; *Monte Kristo Kontu* (le Comte de Monte-Cristo)]1846]; *la Reine Margot* (Kraliçe Margot) [1845], bu romanın devamı olan *la Dame de Monsoreau* (Bayan Monsoreau) [1846] ile *les Quarante-Cinq* (Kırkbeşler) [1848]; *le Chevalier de Maison-Rouge* (Kırmızı Ev Şövalyesi) [1846]; *Mémoires d'Un Médecin* (Bir Hekimin Hatıraları). Bu sonuncu eser şu romanlardan meydana gelir: *Joseph Balsamo* (1848); *le Collier de la Reine* (Kraliçenin Kolyesi) [1850]; *Ange Pitou* (1853) ve *la Comtesse de Charny* (Charny Kontesi) [1855]. Ayrıca, iğneleyici, nükteli fıkralarla dolu *İmpressions de Voyages* (Gezi Hatıraları) [1834] ve tarihî belge değeri olmayan, ama canlılık ve hayat dolu *Causeries* (Söyleyişler) [1860] ile *Mémoires* (Hatıralar) [1852-1854] adlı eserlerini sayabiliriz. Tiyatro ve gazetelerde geçici olarak yönetmenlik yaptı; gösterişli bir hayat sürdüğünden, büyük kazancına rağmen son yıllarını yoksulluk içinde geçirdi. (L)

DUMAS (Alexandre), **Dumas fils** denir, fransız yazarı (Paris 1824-Marly-le-Roi 1895). Alexandre Dumas'nın evlilik dışı oğlu. *Péchés de Jeunesse* (Gençlik Günahları) [1847] adlı bir şiir kitabından sonra *Kamelyalı Kadın* (La Dame aux Camélias) [1847] romanını yayımladı. Bu roman 1852'de tiyatroya *Diane de Lys* adıyle uygulandı ve 1853'te temsil edilerek büyük bir başarı kazandı. Böylece dram yazarlığında karar kıldı, romanı da bırakmadı, *l'Affaire Clemenceau*'yu (Clemenceau Davası) [1866] yazdı. Tiyatronun yararlı olması inancı ve gençlerin ve aile'nin «aşk üzerine» kurulması dileğiyle yazdığı piyeslerde, nükteli ve ateşli uzun söylevlerle çağın törelerini dile getirdi, kanun ve geleneklere karşı sert çıkışlar yaptı, kadınları ve çocukları savundu. Bu düşüncelerini eserlerinin önsözlerinde dokunaklı ve tatlı bir dille tekrar etti. Piyesleri: *le Demi-Monde* (Kibar Fahişeler Âlemi) [1855]; *la Question d'Argent* (Para Meselesi) [1857]; *le Fils Naturel* (Piç) [1858]; *Un Père Prodigue* (Müsrif Bir Baba) [1859]; *l'Ami des Femmes* (Kadınların Dostu) [1864]; *les İdées de Mme Aubrey* (Mme Aubrey'in Düşünceleri) [1867]; *Une Visite du Noces* (Düğün Ziyareti), *la Princesse Georges* (Prenses Georges) [1871]; *la Femme de Claude* (Claude'un Eşi) [1873]; *Monsieur Alphonse* (Bay Alphonse) [1874]; *l'Etrangère* (Yabancı Kadın) [1876]; *la Princesse de Bagdad* (Bağdat Prensesi) [1881]; *Denise* (1885); *Francillon* (1887). Dumas birçok yazarla da işbirliği yaptı ve ara sıra takma ad kullanarak bazı piyesler yazdı: *Héloïse Paranquet* (1866); *le Filleul de Pompignac* (Pompignac'ın Vaftiz Oğlu) [1889]; *la Comtesse Romani* (Kontes Romani) [1877]; *les Danicheff* (Danişef'ler) [1879]. Ayrıca günlük olaylar üstüne yazılar yazdı: *Lettre Sur les Choses du Jour* (Günlük Olaylar Üstüne Mektuplar) [1871]; *l'Homme-Femme* (Kadın - Erkek) [1872]; *la Question du Divorce* (Boşanma Meselesi) [1880]; *la Recherche de la Paternité* (Babalığın Araştırılması) [1883]; aynı zamanda dergilerde drama değinen çeşitli yazılar yayımladı. Öldüğü zaman dramla ilgili bitirilmemiş iki eser bıraktı: *la Troublante* (Geçimsiz Kadın) ve *la Route de Thèbes* (Thebai Yolu). Piyesleri ikinci imparatorluk çağının toplumu üstüne ilgi çekici belge niteliğindedir. 1870'ten sonra, milletin özünü kemiren ahlâksızlıkla uğraşmayı görev bildi. (L)

DUMAS (Georges), fransız filozof, psikolog ve hekimi (Lédignan, Grad 1866-ay.y. 1946). 1902'de Sorbonne'da öğretim görevlisi, 1912'de profesör oldu. Pierre Janet ile birlikte, psikoloji biliminin gelişmesine katkıda bulundu. *Revue Philosophique* (Felsefe Dergisi) ve Pierre Janet ile kurduğu *Journal de Pyschologie* (Psikoloji Gazetesi) için yazılar yazdı. Başlıca eserleri: *Philosophie de Léon Tolstoi* (Lev Tolstoy'un Felsefesi) [1893]; *les Etats İntellectuels Dans la Mélancolie* (Melankolide Zihin Halleri) [1894]; edebiyat doktorası tezi olan: *la Tristesse et La Joie* (Üzüntü ve Sevinç)[1900]; *la Psychologie des Deux Messies Positivistes, Saint-Simon et Auguste Comte* (İki Pozitivist Öncü Saint-Simon ve Auguste Comte'un Psikolojisi Anlayışı) [1906]; Dr. Henri Aimé ile birlikte yazdığı *Névroses et Psychoses de la Guerre chez les Austro-Allemands* (Avusturyalılarla Almanlarda Savaş Nevroz ve Psikozları) [1918]; *Troubles Mentaux et Nerveux de la Guerre* (Savaştan Doğan Akıl ve Sinir Bozuklukları) [1919]; 1923 ve 1924'te kendi yönetiminde hazırlanarak 1930'da yeni yayımı yapılan büyük inceleme eseri: *Traité de Psychologie* (Psikoloji Dersleri) [2 cilt]. Dumas, Buenos Aires,Santiago (Şili) ve Rio de Janeiro'da birçok fransız enstitüsü kurdu. (L)

DUMAS (Jean-Baptiste), fransız kimyacısı (Alès 1800-Cannes 1884). Önce doğduğu şehirde, sonra da Cenevre'de eczacılık öğrenimi yaptı. Candolle ile Prévost'nun ilgisini çekti. Prévost, sinir sisteminin üreme ve fizyolojisi üstündeki ünlü çalışmalarına onun da katılmasını sağladı. Dumas, 1821 yılı sonunda Paris'e gitti. Thenard'ın yardımıyle Ecole Polytechnique'te belletici, Athennée'de profesör oldu. 1832'de Bilimler akademisine seçildi; Fen fakültesi, Tıp fakültesi ve Collège de France'ta profesörlük yaptı. l'Ecole Centrale des Arts et Manufactures'ü (Sanat ve El Sanatları okulu) kurdu. 1849'da milletvekili seçildi, üç ay süreyle Tarım ve Ticaret bakanlığı yaptı (1850); ihtilâlden sonra seçilen ilk senatörlerden biri oldu, daha sonra da Paris Belediye meclisi üyeliğine ve bu meclisin başkanlığına getirildi. Başkentin temizliğiyle ilgilendi ve kendini siyasete verdi. 1875'te Guizot'nun yerine Fransız akademisine seçildi.

Teorik ve denel kimya alanlarında birçok buluşu olan Dumas, kimyevî tepkimeleri ilk defa denklemlerle göstermeyi başardı. 1826'da yayımladığı *Sur Quelques Points de la Théorie Atomistique* (Atomistik Teorinin Bazı Noktaları Üstüne) adlı incelemesinde, genel kimyanın temel ilkelerini açıkladı: bir yandan molekül kavramının uygulanması, öte yandan ametallerin birleşme değerlerine göre sınıflandırılması. 1827'de buharların yoğunluklarının ölçülmesine yarayan ilk metotları ortaya koydu ve kükürt buharının öteki buharlardan ayrı olan özelliklerini saptadı. Kimyevî maddelerin her birini ayrı ayrı tartıp inceledi. Stas ile birlikte yaptığı deneyler karbon ve hidrojenin hangi oranlarda yanma olayına sebep olacağını gösterdi. 1830'da kızıl derecede bakıroksit kullanarak karbon, hidrojen, oksijen ve azot'un organik dozlarını belirleyen bir metot buldu. Aynı yıl birincil aminleri buldu; iki yıl sonra da Lavrent ile birlikte maden kömürü katranından antraseni çıkardı. 1834'te klorasetik asitleri elde etti ve buna dayanarak ünlü ornatma teorisini kurdu. Amil alkolün bütün özelliklerini inceleyip alkol fonksiyonunun tanımını yaptı. Birçok eseri arasında *Traité de Chimie Appliquée aux Arts* (Sanat Dallarına Uygulanan Kimya İnceleme Kitabı) [1828], *Précis de l'Art de la Teinture* (Boyama Sanatı Üstüne Kısa Bir İnceleme) [1841], *Essai de Statique Chimique des Etres Organisés* (Organlaşmış Varlıkların Kimya Statiği Üstüne Deneme) [1842] ve özellikle Collège de France'ta okuttuğu ders notları olan *Leçons de Philosophie Chimique* (Kimyevî Felsefe Dersleri) sayılabilir. (L)

DUMAS (Louis), fransız edebiyatçısı ve müzik yazarı (Nîmes 1676-Vaujours, Paris yakınları, 1744). Çocuklara okuma, yazma ve dilbilgisi öğretmek için yeni bir basım metodu buldu. *L'art de Composer Toutes Sortes de Musique sans Etre Obligé de Connaître ni le Ton ni le Mode* (Ses Perdesi ve Makam Bilmeyenler İçin Her türlü Beste Yapma Sanatı) [1711], *la Bibliothèque des Enfants oules Premiers Eléments des Lettres* (Çocuk Kitaplığı veya Edebiyatın Temel Bilgileri [1733], *l'Art de la Musique Enseigné et Pratiqué par la Méthode du Bureau Typographique* (Dizgi Masası Metoduyle Müzik Öğretme ve Çalıştırma Sanatı) [1753] gibi kitaplar yazdı. (L)

DUMASİT i. (kimyacı *Dumas*'nın adından,

Foto. X (LAROUSSE)

fr. *dumasite*). Miner. Klorit grubundan mineral çeşidi. (L)

DU MAURİER (Daphne), ingiliz kadın romancısı (Londra 1907). George Busson du Maurier'nin torunu. Başlıca romanları: *Jamaica Inn* (Jamaika Hanı) [1736]; *Kings' General* (Kralın Generali) [1946] ile oyunlaştırılmış ve sinemaya aktarılmış olan en ünlü eseri *Rebecca*'dır (1938). Son yıllarda birkaç roman daha yayımladı: *The Breaking Point* (Kopma Noktası) [1959]; *Castle Dor* (Dor Şatosu) [1962], *The Glass-blowers* (Cam Üfleyicileri) [1963]; *Flight of the Falcon* (Şahinin Uçuşu) [1964]. (L)

DU MAURİER (George BUSSON), ingiliz desinatörü ve yazarı (Paris 1834-Londra 1896). Fransız asıllı. Önce Londra'da kimya öğrenimi gördü, sonra Paris'te Gleyre'in yanında, Anvers'te, Düsseldorf'ta resim üstünde çalıştı. İngiltere'ye döndüğünde başta *Punch* olmak üzere birçok gazeteye resimler çizdi. Ayrıca romanlar da yazdı: *Peter İbbetson* (1891) ve *Trilby* (1894) [L]

DUMBARTON, İngiltere'de (İskoçya) şehir ve liman. Dumbarton kontluğu merkezi; Clyde halici yakınında; 26 300 nüf. Gemi ve uçak tezgâhları. (L)

Dumbarton Oaks planı, İkinci Dünya savaşından sonra, ortak güvenliği teşkilâtlamak maksadıyle yapılan proje. Milletlerarası barış ve güvenliği sağlamak amacıyle, ingiliz, amerikan, çinli ve rus delegelerin katılmasıyle 21 ağustostan 7 ekim 1944'e kadar, Washington yakınındaki Dumbarton Oaks'ta A.B.D. dışişleri bakanı Stettinius başkanlığında bir konferans toplandı. Bu konferans, Birleşmiş Milletler Teşkilâtlanma planını ortaya koydu; ekonomik ve sosyal bakımlardan, insanoğlunun başlıca hürriyetlerinin güvenliğini sağlayacak kararlar aldı. Kuruluş ve çalışma şeklini tayin ettiği bir Güvenlik kurulu, bir Ekonomik ve Sosyal kurul ve bir de Milletlerarası Adalet mahkemesi ihdas etti. San Francisco konferansında tartışılan bu proje, Birleşmiş Milletler yasasına temel oldu. (L)

DUMBARTONSHİRE. Bk. DUNBARTONSHİRE.

DUMBRAVENİ, Romanya'da (Bravoş bölgesi) kasaba; 5 000 nüf. (L)

DUMDUM i. (Hindistan'daki *Dumdum* şehrinin adından). Baş tarafı haç biçimi çentilmiş, çarptığı yerde büyük yaralar açan tüfek kurşunu: *Minik ama —hadi biraz övüneyim— dumdum kurşunu* (Y. Z. Ortaç).

— ANSİKL. Çekirdeğinin zarfı çelikten olan bu cins fişeğin ucu açılır ve vücude girdikten sonra genişleyerek kurşunu dağılır. Dumdumun açtığı yaralar son derece ağır olduğundan 1899'da milletlerarası La Haye antlaşmasıyle kullanılması yasak edildi. Şimdi yalnız iri cüsseli vahşî hayvanların avlanmasında kullanılmaktadır. (ML)

DUMDUM veya **DUM DUM**, Hindistan'da (Batı-Bengal) şehir. Kalküta'nın kuzeydoğusunda; 39 400 nüf. Kalküta'nın havaalanı. Jüt sanayii. Ünlü dumdum kurşunları XIX. yy. da Dumdum silâh fabrikasında yapılmıştır. (L)

DUMERY (Henry), fransız filozofu (Aubusson 1920). Önce Caen üniversitesinde, sonra da Paris-Nanterre Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri fakültesinde profesör oldu; Milletlerarası Felsefe enstitüsü yöneticiliğine getirildi. İlk eserleri eylem felsefesiyle ilgilidir: *La Philosophie de l'Action* (Eylem Felsefesi) [1948]; *Blondel et la Philosophie Contemporaine* (Blondel ve Çağdaş Felsefe) [1952]; *Blondel et la Religion* (Blondel ve Din) [1954]. Ama daha çok din felsefesiyle ilgili çalışmaları ile tanındı; bu konudaki çalışmaları, 1958 hazi-ranında, papa tarafından takbih edildi. Yahuda - Hıristiyanlığı üstüne yaptığı araştırmalarda, tarih ve fenomenolojik yöntemleri birleştirdi; bu araştırmalarda Plotinus metafiziğinden ve bu metafiziğin çağdaş tenkitlerinden esinlenerek pozitif dinin, aklî ve sembolik (imgelemenin ve duyumların şematizmi) unsurları, temelde esrarını muhafaza eden nihaî bir değeri ifade etmek amacıyle, bünyesinde nasıl bağdaştırdığını ortaya koydu. Başlıca eserleri: *Critique et Religion* (Tenkit ve Din) [1957]; *Le Probleme de Dieu en Philosophie de la Religion* (Din Felsefesinde Tanrı Problemi) [1957]; *Philosophie de la Religion* (Din Felsefesi) [2 cilt, 1957]; *Phénoménologie et Religion* (Fenomenoloji ve Din) [1958]; *La Foi n'est pas un Cri* (İman Bir Yakınma Değildir) ve *Foi et İnstitution* (İman ve Doktrin) [1959]; *Raison et Religion dans la Philosophie de l'Action* (Eylem Felsefesinde Din ve Sebep) [1963]; *Philosophie et Religion* (Felsefe ve Din) [1965]. (L)

DUMESNİL (René), fransız tenkitçisi ve bilgini (Rouen 1879). *Flaubert, son Hérédité, son Milieu, sa Méthode* (Flaubert, Soya Çekimi, Çevresi, Metodu) [1905] adlı tıp doktora tezi ile tanındı. Daha sonra Flaubert ve natüralist romancılar üstüne birkaç eser yayımladı. (L)

DUMFRİES, İngiltere'de şehir. İskoçya'nın güneyinde; idare bölgesi; Nith kıyısında; 27 300 nüf. Ortaçağdan kalma bir manastır ile bir şato harabesi. Önemli pazar. Sunî dokumacılık. Şair Robert Burns ömrünün sonunu burada geçirmiştir. (L)

DUMFRİESSHİRE, İngiltere'de idare bölgesi. İskoçya'nın güneyinde, Solway Firth'ın kuzeyinde; 88 400 nüf. Merkezi, Dumfries. (L)

Dumi, Ukrayna halkının tarihî efsanesi. XV. - XVI. yy. larda ortaya çıkmağa başladı; bandura (bir çeşit kopuz) çalarak söyleyen ozanlar aracılığıyle yayıldı. Bu efsane, Ukrayna halkının, düşmanları olan Türkler, Tatarlar ve Polonyalılarla yaptığı savaşları anlatır. Bu millî destan, İkinci Dünya savaşı sırasında yurtseverlik duygusunu yüceltmekte yararlı oldu. (L)

DUMİTRESCU (Gheorghiu), rumen bestecisi (Otesani 1914). Bölge folklorundan yararlanarak iki opera (*Korkunç İvan*, 1954; *İsyan* 1959); bir oratoryo (*Tudor Vladimirescu*, 1952) ve senfonik müzik besteledi. (L)

DUMİTRİU (Petru), romanyalı yazar (Bükreş 1924). Siyaset adamları ve yazarlarca çok beğenildi, üç defa Devlet ödülünü kazandı, ancak 1960'ta Romanya'dan kaçtı. O tarihten sonra Almanya ve Fransa'ya yerleşti. Sert ve ümitsiz romanlarında, hiç bir siyasî çözümün tatmin edemeyeceği kendisinin ve genel olarak insanın dramı üstüne düşündü ve barışı yalnız çilekeş gizemcilikte buldu. Eserleri: *Bijuterii de Familie* (Boyar'lar) [1956]; *Yargı Gününde Buluşma* (1961); *İncognito* (Gizlice) [1962]; *Uzak - Batı* (1964). [L]

DUMLU, Doğu Anadolu bölgesinde (Erzurum-Kars bölümü, Erzurum ili merkez ilçesi) bucak; 13 013 nüf. 17 köy. — *Bucak merkezi* (*Dumlu* kasabası), 3 416 nüf. İl merkezinin 21 km kuzeyinde, Erzurum-Tortum yolu üzerinde. Fırat ırmağının kollarından Karasu, Dumlu yakınlarından çıkar. (M)

DUMLUPINAR, İçbatı Anadolu'da (Kütahya ili, Altıntaş ilçesi) bucak merkezi köy; 2 184 nüf. Demiryolu istasyonu vardır. Kütahya'ya kara yoluyle bağlıdır (83 km). Dumlupınar, güneydoğuda Ahır dağı, kuzeybatıda Murat dağı arasında İç Anadolu'dan Ege bölgesine giden yolların yöneldiği önemli bir beldedir (1 260 m); Büyük Menderes'e, Gediz'e, Akşehir gölüne doğru akan suların bulunduğu sınır çizgileri de bu doruğa düğümlenir. Millî Mücadeleyi büyük bir zaferle sonuçlandıran «Başkumandanlık Meydan savaşı» Dumlupınar çevresinde kazanıldı (30 Ağustos 1922). Bu zafer için dikilen *Dumlupınar anıtı*, Çalköy'ün doğusunda Afyon ilinin Sincanlı ilçesi sınırlarındadır. — *Dumlupınar bucağı*, 10 858 nüf.;15 köy. (M)

Dumlupınar faciası, Çanakkale boğazında geçen denizaltı kazası. 1950'de türk donanmasına katılan 1 800 t'luk *Dumlupınar* denizaltısı, bir Nato manevrası dönüşünde deniz yüzünde seyir ederken *Naboland* adlı isveç yük gemisinin çarpmasıyle 4 nisan 1953 gecesi 02,15'te Çanakkale boğazında, Nâra burnu önünde 92 m derinlikte battı. Yetmiş iki saatlik sürekli kurtarma çabası sonuç vermedi. Kaza sırasında görevli olarak köprü üstünde bulunan beş kişi dışında, 81 denizci öldü. Mahkeme iki gemide de suç gördü; Dumlupınar'ın kumandanı ile Naboland'ın kaptanı cezalandırıldı. Kaza yerinde her yıl bir tören düzenlenir. (M)

Dumlupınar muharebeleri, Büyük Taarruzun beşinci günü Dumlupınar çevresinde yapılan muharebeler (30 Ağustos 1922). 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruzun amacı yunan kuvvetlerini Anadolu'dan söküp atmaktı. Büyük Taarruzun çeşitli cephelerindeki kanlı çarpışmalar türk ordusunun başarılarıyle sonuçlandı. Son çarpışmalar Dumlupınar'ın kuzey ve kuzeydoğusunda oldu; Çal köyü ve Adatepeler bölgesinde yunanlı general Trikupis'in beş tümenlik kuvveti yok edildi. (Bk. BAŞKUMANDANLIK MEYDAN MUHAREBESİ ve BÜYÜK TAARRUZ.) [M]

DUMNAC Angers'li, M. Ö. I. yy. da Andecavi'lerin başkanı, galyalı. Vercingetorix bozgunundan sonra (M. Ö. 51), bir süre daha direnmeyi denedi. Lemonum'u (Poitiers) kuşattı. Fakat Fabius'un saldırısına uğrayınca kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Ordusu ezildi. (L)

DUMNORİX, Aedui'lerin başkanı (öl. M. Ö. 54). Diviciac'ın küçük kardeşi. Helvetlerin başkanı Orgetorix'in damadı. Caesar adına bir galya süvari takımına kumanda ettiği sırada, Helvetlerin, Sequani'lerin ülkesinden geçmelerini kolaylaştırdı. Bundan ötürü güç duruma düştü ve kardeşi Diviciac'ın yardımı ile kurtuldu. 54'te Sezar ile Britanya adası seferine katılmak istemedi. Roma süvarileriyle savaşırken öldü. (L)

DUMONCEAU (Jean Baptiste), **Bergendael** kontu, Hollanda mareşali (Brüksel 1760-ay. y. 1821). Mimardı. Brabant isyanına katıldı (1788-1789), Avusturyalılar üstün gelince Fransa'ya sığındı. Jemmapes'de (1782), Hollanda'nın fethinde (1785) yararlık gösterdi, Batave cumhuriyeti tümgenerali olarak, Bergen'de ingiliz-rus kuvvetlerini yendi (1799). Hollanda kralı Louis Bonaparte kendisini Prusya'ya karşı yardımcı kuvvetlerin başına getirdi (1806). Sonra onu mareşal, devlet danışmanı ve Paris orta elçisi yaptı. İmparatorluk kontu oldu. 1813'te Dresden'de esir edildi. 1814'te serbest bırakıldı, Cent -Jours (Yüz Gün) sonunda Belçika'ya döndü ve 1820'de Temsilciler meclisine üye seçildi. Dürüstlüğü dolayısıyle kendisine «lekesiz general» denirdi. (L)

DUMONT, fransız sanatçı ailesi: JEAN veya JACQUES, **Romalı Dumont** denir, ressam (Paris 1701-ay. y. 1781), İtalya'ya yaptığı bir yolculuktan sonra resim akademisine girdi, 1752 yılında rektör oldu. Konularını tarihten veya mitolojiden alan resimleriyle tanındı: *Mucius Scaevola* (Besançon), *Musa* (La Fère), *Herakles ile Omphale* (Tours). Ayrıca Anjou dükünün dadısına ait bir portresi de Louvre müzesindedir; — JACQUES EDME, heykeltıraş (Paris 1761-ay. y. 1844), ihtilâl sırasında konularını edebiyat ürünlerinden alan heykeller yaptı: *Paul ile Virginie, Emile ile Sophie* (Semur-en-Auxois), imparatorluk döneminde devlet siparişlerinden faydalandı (*Marceau* heykeli [1804, Versailles ve Charles], *Malesherbes* [1829, A dalet sarayı], *İstihkâm Eri* [1807, Carrousel zafer takı]); — AUGUSTİN ALEXANDRE, heykeltıraş (Paris 1801-ay. y. 1884), daha çok *Bastille Ruhu* adı ile tanınan *Hürriyet Ruhu* heykelini (Temmuz sütunu), Vendôme sütunundaki *Napolyon I* heykelini (1863), Trône geçidindeki *Philippe Auguste* heykellerini yaptı. Eserleri Versailles, Cezayir, Montbard, Auxerre müzelerindedir. (L)

DUMONT (Albert), fransız tarihçi, arkeolog ve idarecisi (Scey-sur-Saône, Haute-Saône, 1842-La Queue-les-Yvelines 1884). Roma'daki fransız okuluna yeni bir düzen verdikten sonra, Atina okulunun önce üyesi, sonra müdürü oldu (1875). *Essai sur la Chronologie des Archontes Athéniens* (Atinalı Hâkimlerin Kronolojisi Üstüne İnceleme) [1870], *Inscriptions Céramiques de la Grèce* (Yunanistan'ın Seramik Yazıtları) [1872], *Fastes Eponymiques d'Athènes* (Atina İsim Yıllığı) [1874], *Essai sur L'Ephébie Attique* (Attike Gençliği Üstüne İnceleme) [1875 - 1876], *Les Céramiques de la Grèce Propre*: *Vases Peints* (Yunanistan'a Has Seramikler: Boyalı Vazolar) [J. Chaplain ile birlikte, 1888-1890] adlı eserleri yayımladı. Ayrıca *Bulletin de Correspondance Hellénique* dergisinin kurucusudur. (L)

DUMONT (Arsène Jean-Louis), fransız demografi bilgini (La Cambe, Calvados 1849-Paris 1902). Eseri: *Dépopulation et Civilisation, Etude Démographique* (Nüfus Azalması ve Medeniyet, Demografi İncele-

mesi) [1902]. Bu eserde, «sosyal kılcallık» konusundaki nazariyesini açıkladı. Bu nazariyeye göre, bireylerin toplum içinde yükselme ihtiyacı evrenseldir ve buna başlıca engel çocukların varlığıdır; bu yüzden çiftler, çocuk sayısını azaltmağa yönelirler. (L)

DUMONT (Léon), fransız yazar ve estetikçisi (Valenciennes 1837-Saint-Saulve, Nord 1877). *Des Causes du Rire* (Gülmenin Sebepleri Üstüne) [1862], *Le Sentiment du Gracieux* (Zarafet Duygusu) [1863], *Jean-Paul et sa Poétiques* (Jean-Paul ve Şiir Anlayışı) [Buchner ile birlikte], *De l'Education des Femmes* (Kadınların Eğitimi Üstüne) [1868], *Haeckel et la Théorie de l'Evolution en Allemagne* (Haeckel ve Almanya'da Evrim Nazariyesi) [1873], *Théorie Scientifique de la Sensibilité* (Duyarlığın İlmî Nazariyesi) [1875] v.b. gibi eserleri vardır. (L)

DUMONT (Pierre), fransız ressamı (Paris 1884-ay. y. 1936). Normandiyalı ressam Joseph Delattre'ın öğütlerinden yararlanarak, önce izlenimci ressamlara, sonra da Cezanne ile Van Gogh'a yöneldi. 1910'da Paris'e yerleşti. Guillaume Apollinaire ile kübistlerin toplandığı *le Salon de la Section d'Or* (Altın Kesit salonu) adlı salonu kurdu, 1908'den sonra Sonbahar salonunda, 1910'dan sonra Bağımsız Sanatçılar salonunda zengin malzemeli ve renkli resimler sergiledi. Art Moderne müzesi ile Rouen müzesinde eserleri vardır. Ayrıca, natürmortlar ve birkaç portre de yaptı. (L)

A.A. DUMONT
«Bastille Ruhu»
Temmuz sütunu

DUMONT DE COURSET (Georges Louis Marie, baron), fransız tarım uzmanı (Boulogne yakınları, Château de Courset 1746-ay. y. 1824). Kendi topraklarında birçok bitki yetiştirdi. Başlıca eserleri: *la Météorologie des Cultivateurs* (Çiftçiler İçin Meteoroloji) [1798]; *le Botaniste Cultivateur* (Çiftçi Botanikçi) [Paris, 1798-1805]. 8 700 Bitkinin tanımını kapsayan bu ikinci eseri çok değerlidir. (L)

DUMONT D'URVİLLE (Jules Sébastien César), fransız denizcisi (Condé-sur-Noireau 1790-Meudon 1842). Öğrenimini Caen'da yaptıktan sonra denizciliğe başladı. 1819-1820'de Ege denizi ve Karadeniz'e *Chevrette* gemisi ile yapılan hidrografya seferlerine katıldı; fransız hükûmetine *Milo Venüsü*'nün bulunuşunu bildirdi. Duperrey kumandasındaki Coquille korvetine ikinci kumandan olarak tayin edildi; 1822-1825 arasında girişilen araştırma gezisinin başarısında önemli rol oynadı; Yeni Gine ve Yeni Zelanda kıyılarını, Torres ve Cook boğazlarını dolaştı. Birçok okyanus lehçesini inceledi. Firkateyn kaptanı olarak *Astrolabe* gemisiyle (1826-1829) La Pérouse'un kalıntısını aramak üzere Polinezya'ya gönderildi. Bilim açısından oldukça verimli bir gezi yaptı ve Vanikoro'da La Pérouse'un kalıntılarını buldu.
Polinezya'dan Fransa'ya dönüşünde, 1830 ihtilâlcilerinin kovduğu Charles X ve ailesini İngiltere'ye götürdü. 1836'da Louis-Philippe'e güney topraklarının incelenmesi için bir plan sundu ve bir araştırma gezisi yapmakla görevlendirildi. 1837-1840'ta Jacquinot ile birlikte *Astrolabe* ve *Zélée* gemileriyle yaptığı bu gezi sırasında Louis-Philippe, Joinville (1839) ve Adélie (1840) adını verdiği yerleri keşfetti. Bu son gezisi dolayısıyle tuğamiral unvanını ve coğrafya derneğinin büyük altın madalyasını kazandı; Paris-Versailles arasındaki bir tren kazasında öldü. Gezilerini şu eserlerde anlattı: *Voyages et Découvertes autour du Monde et a la Recherche de La Pérouse* (Dünya Çevresinde Geziler, Keşifler, La Pérouse'un Peşinde) [1822-1834]; *Voyage Pittoresque autour du Monde* (Dünya Çevresinde İlgi Çekici Gezi) [1833-1834]; *Voyage au Pole Sud et en Océanie* (Güney Kutbunda ve Okyanusya'da Gezi) [1842-1846] ve *Journal de Bord* (Seyir Defteri) [1949'da bulundu]. (L)

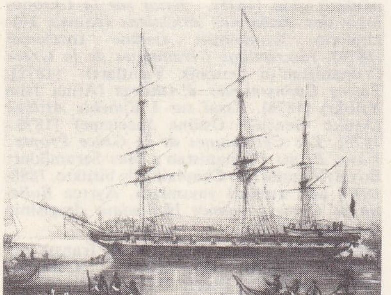

Jules DUMONT D'URVİLLE
Afrika ve Okyanusya
Sanatları müzesi
ve kaptanlık ettiği gemi
«Astrolabe»

DUMONT-WİLDEN (Louis), fransızca yazan belçikalı yazar ve gazeteci (Gand 1875-Rueil-Malmaison 1963). Brüksel'de çıkan ve haftalık dergi *Pourquoi Pas?*'nın kurucularındandır. Başlıca eserlerini Avrupa düşüncesi ve tarihi üstüne yazdı: *Les Grandes Epoques de l'Esprit Français* (Fransız Düşünüşünün Büyük Devirleri) [1901]; *Amsterdam et Haarlem* (Amsterdam ve Harlem) [1913]; *l'Esprit Européen* (Avrupa Kafası) [1914]; *la Belgique en Guerre* (Savaşta Belçika) [1918]; *la Vie de Charles Joseph de Ligne* (Charles-Joseph de Ligne'in Hayatı) [1928]; *la Vie de Benjamin Constant* (Benjamin Constant'ın Hayatı) [1930]; *Albert I, Roi des Belges, le Prince errant Charles - Edouard, le Dernier des Stuarts* (Albert I, Belçika Kralı, Stuart'ların Sonuncusu, Gezgin Prens Charles - Edward) [1934]; *l'Evolution de l'Esprit Européen* (Avrupa Kafasının Evrimi) [1937]. (L)

DUMORİA i. *Sapotaceae* familyasından bitki. Afrika'da yetişen iki türü vardır: *Dumoria Heckelii* ve *D. Africana.* Bunların birincisinden *makore,* ikincisinden *duka* adı verilen, marangozluk, kaplamacılık ve kontrplakçılıkta kullanılan ticarî bir kereste elde edilir. (L)

DUMORTİERİT i. (*Dumortier*'nin adından, fr. *dumortiérite*). Miner. Tabiî alüminyum borosilikat. (Güzel mavi renkte olan bu tür bazı Norveç gnayslarında bulunmuştur). [L]

DUMOULİN (Charles), lat. **Molinaeus,** fransız hukukçusu (Paris 1500-ay. y. 1566). 1522'de Paris parlamentosunda avukat olduysa da bu meslekte başarı gösteremedi. Augsburg tarikatına katılmak için Calvin'cilikten vaz geçti. 1522'de papa fermanı ile ilgili bir eser yazınca (1554) Sorbonne üniversitesi ile parlamentonun hışmına uğradı ve yurdundan bir süre için ayrılmak zorunda kaldı. Strasbourg ve Tübingen'e gitti, 1517'de Fransa.ya döndü. Trento konsili üstüne yazdığı bir eser, katoliklerle Calvin'cilerin ona düşman olmalarına yol açtı; parlamentonun emriyle hapsedildi. Hukuk alanında etkisi çok büyük olmuştur. Roma örf, âdet ve hukuku üstündeki çalışmalarıyle hukuk birliğini sağladı. Başlıca eserleri: *De Feudis* (1539); *Sommaire du Livre Analytique des Contrats, Usures, Rentes Constituées, İntérêts er Monnoyes* (Akitler, Tefecilik, Fief Rantları, Kapital Faizi ve Paralar) [1547-1556], *Extricatio Labyrinthi Dividui et İndividui* (Bölünme ve Bölünmezlik Labirentinden Çıkış Yolu). [L]

DUMOULİN (Louis), fransız ressamı (Paris 1860-ay. y. 1924). Verlaine'in şiirinden ilham alarak ünlü *Tahta Atlar* adlı tablosunu yaptı. Verlaine de bu ressamın *Şafak* adlı tablosuna karşılık *Ters Şafak* adlı sonesini yazdı. Dumoulin ayrıca Chartes okulunda amfiteatr'ın süslemelerini yaptı. *Calende'ın Portresi* adlı eseri Louvre müzesindedir. (L)

DUMOULİN (Pierre), fransız protestan rahibi ve ilâhiyatçısı. (Buhy şatosu, Vexin 1568-Sedan 1658). Saint-Barthélémy katliamından bir hizmetçi kadının yardımıyle kurtuldu, ilk tahsilini Sedan'da yaptı, İngiltere'ye geçti. Dumoulin orada büyük bir nüfuz sahibi oldu. Çeşitli protestan tarikatlarını birbirine yaklaştırmayı tasarlayan İngiltere kralı Jacques'in dikkatini çekti. Sedan akademisine ilâhiyat profesörü oldu, 1625'te Paris'e döndü, ama savaş başlayınca 1628'de yeniden kaçmak zorunda kaldı. Aşağı yukarı yirmi dört eser yayımladı. Bunların arasında *Le Bouclier de la Foi* (İmanın Kalkanı) [1617] ve *Anatomie de la Messe* (Baş Âyin'in Anatomisi) [1636-1639] kayda değer. (L)

DUMOURİEZ (Charles François DU PÉRIER, — denir), fransız generali (Cambrai 1739-Turville Park, Henley-on-Thames yakınları, Oxfordshire 1823). 1758'de subay oldu; 1763 barışında açığa çıkarıldı, sonra Louis XVI'nın gizli diplomasi hizmetine girdi. Choiseul, kendisini İspanya ve Portekiz'de görevlendirdi; 1768-1769'da Korsika'da yeniden askerî görev aldı; 1772'de Macaristan ve İsveç'e gönderildi. Giriştiği birtakım kişisel teşebbüsler dolayısıyle Aiguillon tarafından geri çağırıldı ve Bastille cezaevinde hapsedildi. Serbest bırakıldıktan sonra albay rütbesiyle Lille'e gönderildi (1775). 1779'da Cherbourg millî muhafız birliği kumandanı oldu ve Cherbourg askerî limanının planlarını çizdi. Mirabeau, La Fayette ve Orléans düküyle birleşerek Jacobin'ler kulübüne katıldı (1790) ve halkın sevdiği bir kişi oldu; Dışişleri bakanlığına getirildi (10 mart 1792). Louis XVI'yı savaşa girmeye ikna etti. 16 Haziran 1792'de kralın, Girondin'lerden üç bakana işten el çektirmesi üzerine istifa etmek zorunda kaldı; kuzey ordusuna katıldı. 10 Ağustos Paris ayaklanmasından hemen sonra, Valmy'de Kellerman ile birleşmek ve 20 eylülde de Prusyalıları geri çekilmeye zorlamak amacıyle, Aragonne geçitlerinde giriştiği düşmanı aldatma manevralarında başarı elde etti. 6 Kasım 1792'de Jemmapes'ta Avusturyalıları yenilgiye uğrattı ve kısa zamanda Belçika'yı işgal etti. Fakat aleyhinde bir hava yaratıldığını anladığı için Paris'e gitti. Orada entrikalar çevirdi; bütün umudunu Girondin'lere bağlamakla beraber Danton'a yanaştı; kuzey orduları kumandanı oldu. Hollanda'yı işgal ettikten sonra Neerwinden'de yenilgiye uğradı (18 mart 1793); kumandanlık görevinden el çektirildiyse de bu emre itaat etmedi; Konvansiyonun savaş komiserlerini düşmana teslim etti; birliklerini Meclis'e karşı emrinde tutamıyacağını anlayarak Avusturyalıların safına geçti.
Bundan sonra Avrupa'da çeşitli ülkelerde dolaştı. Birçok devlet adamına danışmanlık yaptı; kralcıların güvenini yeniden kazanamadığı için Bourbon'lar onun, tekrar Fransa'ya dönmesine izin vermedi. (1814). [L]

DUMUR i. (ar. *ḍumūr*). *Esk.* Görevi olmayan basit bir organın kullanılmaması hali, körelme. (Bk. ANSİKL.) || *Dumura uğramak* (*uğratmak*), körelmek (köreltmek): Bütün *hakikatlere isyan eden yırtıcı ve vahşi bir din gibi, dimağını dumura uğratmış* (Ömer Seyfeddin).

— ANSİKL. Biyol. *Dumur* ortojenez sonucunda meydana gelir. Dumura uğrayan organlar, gelişecek yerde, duraklar, hattâ geriler. Çalışamayan, körelmiş ilkel organlar haline gelir. Bugünkü kertenkelelerin kozalaksı gözü, insan gözünün burun tarafında bulunan yarım ay biçimindeki kıvrım, insan kulağının körelmiş kasları, balina embriyonlarının geçici dişleri, sümüklüböceğin kavkısı, kuyruksokumu omurları ve kasları dumura uğramış organlardır. Gerileme bazen organın temelli yok olmasına yol açar (ayaksız kurbağa ve sürüngenler, pulsuz balıklar, kılsız çıplak derili memeliler.) [LM]

DUMUR (Louis), fransızca yazan isviçreli romancı (Cenevre 1863-Neuilly-sur-Seine 1933). *Mercure de France*'ın kurucularından. 1896'da yarı ciddî yarı mizahî bir eser olan *Pauline ou la Liberté de l'Amour*'u (Pauline veya Aşk Hürriyeti) yayımladı. Sonra bir süre Cenevre hayatını inceledi: *les Trois Demoiselles du Père Maire* (Maire Babanın Üç Kızı) [1909]; *le Centenaire de Jean-Jacques Rousseau* (Jean-Jacques Rousseau'nun Yüzüncü Yıldönümü) [1910]; *l'Ecole du Dimanche* (Pazar Okulu) [1911]. Birinci Dünya savaşından sonra tarih ve propaganda romanları yayımladı: *Nach Paris* (Paris'e Doğru) [1919]; *le Boucher de Verdun* (Verdun Kasabı) [1921]; *les Défaitistes* (Bozguncular) [1923]; *Dieu Protège le Tsar* (Tanrı Çarı Korur) [1928]. (L)

DUMUZİ veya **TAMMUZ** (ilk adı olan ve Sümerlerin sümer dininde *Apzu'nun gerçek oğlu* anlamına gelen bitkiler tanrısı *Dumu-zi Apzu*'dan). Tatlı suyle döllenmiş olan Toprak'ın oğlu sayılırdı. Sümerler yılın bir ayını ona ayırırlardı. Bu gelenek günümüze kadar gelmiştir. İbranî ve arap takvimlerinde yılın bir ayının adı temmuz'dur. Temmuz da, Osiris gibi, *ölen bir tanrı*'dır. Her yıl, ölülerin yanına iner ve yeryüzünde kadınlar ona ağlar, dirilmesini beklerler. Sâmî'ler bu tanrıya Adon (efendi, senyör, tanrı) adını vermişlerdir. Yunan mitolojisindeki Adonis adı buradan gelir. Tanrı Dumuzi, Sümerlerden sonra Hitit Panteonuna da girdi. Hititlerde Dumuzi'nin ilkbaharda gelişi sevinçle, sonbaharda ise gidişi üzün-

Foto. Giraudon, Fransa Denizaşırı bakanlığı (LAROUSSE)

tüyle anılırdı. (L)

DUMYÂT Bk. DİMYAT.

DÛN sıf. (fars. *dūn*). *Esk.* Alçak, aşağı (kimse): *Aşk efsâne vü efsûn değildir, aşk san'at-ı her dûn değildir* (Sinan Paşa). ‖ Alt, aşağı: *Bir müddet sonra da birçok vasıtalarla bu miktarın da dûnuna indirildi* (Atatürk) ‖ *Dûn-himmet,* isteksiz. ‖ *Dûnperver,* kötü kimseleri koruyan. ‖ *Baht-ı dûn,* kötü, aşağılık talih: *Baht-ı dûn elinden bir dolu içtim* (Rıza Tevfik). ‖ *Dünyâ-yı dûn,* aşağılık, alçak dünya: *Câm-ı safâ gerekmez dünyâ-yı dûn elinden* (Nev'î).

◆ **Dûnân** çoğl. i. *Esk.* Alçak, aşağılık kimseler.

◆ **Dûniyet** i. *Esk.* Aşağılık, alçaklık. (M)

DUNA, Tuna'nın macarca adı. (L)

DUNAFÖLDVAR, Macaristan'da (Tolna idare bölgesi) şehir; 14 000 nüf. (L)

DUNAJ, Tuna'nın çekçe ve slovakça adı. (L)

DUNAJEC, Polonya'da ırmak. Vistül'ün kolu (sağ kıyı), Yukarı Tatra'dan doğar; 207 km. Nowy Sacz'dan geçer.

— Ask. tar. 2 Mayıs 1915'te rus cephesini yarmak isteyen von Mackensen'in genel hücumu, Dunajec bölgesinde 20 km'lik bir cephe üzerinde Gorlice'ye yakın bir yerde başladı. Kurmay başkanı von Seeckt'in büyük bir gizlilik içinde hazırladığı bu hücum, haftalarca süren kanlı muharebelerden sonra Rusları Bug ile Orta Vistül kıyısına çekilmek zorunda bıraktı. (L)

DUNAJEWSKİ (Julian), polonyalı siyaset adamı (Stanislawow 1824-Krakow 1907). Krakow üniversitesinde istatistik ve maliye profesörü (1861), sonra Avusturya parlamentosunda milletvekili, 1880'de Taaffe hükûmetinde (1880-1891) maliye bakanı oldu. Krakow'a dönüşünde, Galiçya Diyet meclisine girdi ve muhafazakâr partinin başına geçti. (L)

DUNAL (Michel Félix), fransız botanikçisi (Montpellier 1777-1856). Candolle ile birlikte botanik üstünde çalıştı. 1816'da öğretmeninden boşalan botanik kürsüsünün başına geçti.Başlıca eserleri: *Rapports et Mémoires* (Raporlar ve İnceleme Yazıları); *Monographie des Anonacées* (Anonagiller Üstüne İnceleme) [1816] v.b. (L)

DUNALİELLA i. (botanikçi *Dunal*'ın adından). Kamçılı birhücreli hayvan. Fransa'da Languedoc tuzlalarındaki çok tuzlu sularda yaşar. Suya kırmızımsı bir renk verir. (L)

DUNAN (Charles Stanislas), fransız filozofu (Nantes 1849-öl. 1918). Önemli eserleri şunlardır: *Zenonis Eleatici Argumenta* (Zenon'un Eleatik Kanıtları) ve *Essai sur les Formes a priori de la Sensibilité* (Duyarlığın a priori Biçimleri Üstüne Deneme) [1884]. Uzay ve zamanın nesnelliğini, bu idea'ların deney yoluyle elde edildiği gerekçesine dayanarak, reddetti. Diğer eserleri: *Essais de Philosophie Générale* (Genel Felsefe Denemeleri) [1898] ve *les Deux İdéalismes* (İki İdealizm) [1911]. Felsefesine «deneysel idealizm» adını verir. (L)

DUNAN (Marcel), fransız tarihçisi (Paris 1885). Sorbonne'da Devrim tarihi profesörü. Eseri: *Napoléon et L'Allemagne, le Système Continental et le Début du Royaume de Bavière* 1806-1810 (Napolyon ve Almanya, Kıta Sistemi ve Bavyera Krallığının Başlangıcı) [1942]. *Histoire Universelle* (Dünya Tarihi) [1960] adlı eseri yönetti. (L)

DUNANT (Henri), isviçreli iyiliksever ve yazar (Cenevre 1828-Heiden, Appenzell kantonu 1910). İtalya'da Solferino savaş alanını gezdikten sonra dünya kamuoyunun ilgisini savaş yaralıları üzerine çekmek için, *Un Souvenir de Solferino* (Solferino'dan Bir Hatıra) [1862] adlı eserini yayımladı. 1901'de Nobel barış ödülünü kazandı. Eserleri: *l'Esclavage chez les Musulmans et aux Etats-Unis de l'Amerique* (İslâm Âleminde ve A.B.D.'de Kölelik) [1863]; *Fraternité et Charité İnternationales en Temps de Guerre, la Rénovation de l'Orient* (Savaş Zamanında Milletlerarası Kardeşlik ve Yardımseverlik, Doğunun Yenileşmesi) [1865]. (L)

DUNANTUL «Tuna ötesi» anlamında macarca k.). Tuna'nın batısında ve güneyinde kalan bölgeye macar coğrafyacılarının verdiği ad. Burası coğrafî yapı bakımından Macaristan'ın en farklılaşmış bölgesidir. Macar topraklarının orta bölümüne oranla bu adı alan Dunantul, Tuna'nın güney kesimiyle Tizsa arasındadır ve üç büyük bölgeye ayrılır. Birincisi, *Kisalföld,* kuzeybatıda, Avusturya ve Çekoslovakya sınırlarıyle Macaristan dağları'dır: çok değişik yapıdaki tepelerin bulunduğu bu bol ormanlık bölgede, Bakony dağları, Vértes, Gerecse ve Pilis kitleleri ve bunlar üzerinde yer yer maden yatakları vardır (linyit, manganez, en çoğu boksit). Üçüncü bölge, *Balaton gölü çöküntü havzası* ile *Sio ve Kapos havzalarını* içine alır; Mercsek dağları (682 m) bölgenin güney sınırını çizer. Bu üçüncü bölgeye, dar anlamıyle, «Dunantul» veya daha doğrusu «Güney Dunantul» denir. (L)

DUNAREA, Tuna'nın rumence adı. (L)

DUNAUJVAROS, esk. **Sztalinvaros,** Macaristan'da (Fejer idare bölgesi) şehir. Tuna'nın sağ kıyısında; 35 000 nüf. Dunapentele'nin yerinde kurulmuş çelik sanayii merkezi. Şehre Dunaujvaros adı 1961'de verildi. (L)

DUNAV, Tuna'nın sırp ve bulgarca adı. (L)

DUNBAR, İngiltere'de şehir, İskoçya'nın iç kısmında (East Lothian), Kuzey denizi kıyısında; 4 100 nüf. Sayfiye yeri. Cromwell, İskoçyalıları burada yendi (3 eylül 1650). [L]

DUNBAR (William), iskoçyalı şair (Salton 1460'a doğr.-öl. 1520'ye doğr.) Öğrenimini Saint Andrews üniversitesinde yaptı, 1480'e doğru fransisken papazı oldu, İngiltere'yi, Fransa'yı dolaştı. İskoç kralı James IV'ün sarayına girdi. Chaucer'in çömeziydi, alegorik şiir geleneğini sürdürdü. James IV ile Margaret Tudor'un evlenme törenleri için *The Thrissil and the Rois* (Gül ve Diken) [1503] adlı şiiri yazdı. Başka eserleri: sert bir yergi olan, *The Dance of the Sevin Deidlie Synnis* (Yedi Büyük Günahın Dansı); açık saçıklıklarla dolu bir hikâye olan *The Two Mariit, Wemen and the Wedo* (Bir Dulla iki Gelin). [L]

DUNBARTONSHİRE veya **DUMBARTONSHİRE,** Büyük Britanya'da idare bölümü, İskoçya'nın iç kısmında, Clyde'in kuzeyinde; 193 500 nüf. İdare merkezi, *Dumbarton.* (L)

DUNCAN I (öl. Bothnguane veya Bothgafnane, bugün Pitgaveny, Elgin yakınları, 1040). İskoçya kralı (1034-1040), Malcolm II'nin torunu ve halefi. Norveçliler ve Northumber'lilere yenildi; Moray kontu, Macbeth tarafından öldürüldü. (L)

DUNCAN II (öl. 1004), iskoçya kralı (1093-1094). Malcolm III'ün oğlu. Amcası Donald III'ü (1093) tahttan indirdi, bir yıl sonra öldürüldü (1094). [L]

DUNCAN (İsadora), amerikalı kadın dansçı (San Francisco, A.B.D. 1878-Nice 1927). Dansları, Gluck, Shubert, Chopin v.b. gibi bestecilerin, dans için yazılmamış olan müzik parçalarının bağımsız yorumuna dayanır, Amerika'da az ilgi gördüğü için 1903 yılında Paris'e gitti, orada hem övüldü, hem yerildi. Yunan sanatından örnek alarak sahneye ilk defa, bedene iyice oturan ten rengi klasik dansöz elbisesini giymeden, çıplak ayakla ve sadece bir harmaniyeye sarınmış olarak çıktı. 1904'te Berlin'de kız kardeşi Elizabeth ile birlikte bir dans okulu açtı. Bu okulda geleneksel bale biçimlerine karşı «serbest dans» adını verdiği özel dans stilini uyguladı. 1905 Yılında Rusya'ya gitti. Burada dans konusunda muhafazakâr bir tutumu savunanlarla yenilikçiler arasında başgösteren büyük bir tartışmaya yol açtı. Fransa'da, Almanya'da, Rusya'da dans okulları kurdu. Birkaç defa Amerika'ya gitti, son gidişi 1922 yılına rastlar. Bir otomobil kazasında çocuklarını kaybetti; kendisi de uzun eşarpının otomobil tekerleğine dolaşması sonucunda boğularak öldü. *My Life* (Hayatım) adlı bir otobiyografisi vardır. İki kere evlenmiş olan İsadora Duncan'ın ilk kocası ünlü tiyatro adamı E. Gordon Craig, ikinci kocası ise, rus şairi Sergey Yesenin'dir. (L)

DUNCAN (John), iskoçyalı gezgin (Kirkcudbright 1805-1849). Nijerya'ya Lander kardeşlerle beraber gitti (1842), sonra Ouidah'tan yola çıkarak Dahomey'i geçti ve Adafoudia'ya kadar uzandı (1845-1846). [L]

DUNCAN (Raymond), amerikalı ressam ve dekoratör, İsadora Duncan'ın kardeşi (San Fransisco 1874-Cavalaire, Var 1966). Modern hayatta helenizmden yanaydı. Giyiminin özelliğiyle dikkati çekti (sandal ayakkabı ve biniş). 1909 ile 1911 arasında Birleşik devletler'de ve Paris'te Sophokles'ten Elektra temsilleri düzenledi. 1911'de Paris'te, yunan bilgeliğini ve (iplikçilik, boyama, dokuma gibi) yunan ilkel zanaatlarını ögretmek amacıyle *Akademia*'sını kurdu. Bazı kumaşlar, halılar, bir basım harfi ve bazı şiirler bıraktı. (L)

DUNCAN (sir Patrick), ingiliz sömürge yöneticisi (Fortrie, Banffshire 1870-Pretoria, 1943). Afrika'da lord Milner'in sekreteri, Transvaal'in başlıca yöneticilerinden biri oldu (1901-1907). Evvelce genel valisi olduğu Güney Afrika'da birliğin kurulmasına çalıştı (1938-1943). [L]

DUNCAN (William), iskoçyalı filozof (Aberdeen 1717-ay. y. 1760). Londra'da yaşadı, sonra Aberdeen'de felsefe kürsüsüne tayin edildi. Eserleri: *Mantık, Cicero'dan Seçme Nutuklar.* Julius Caesar'ın *Yorumlar*'ını tercüme etti. (L)

DUNCANNON (John William PONSONBY, vikont), Bessborough dördüncü kontu, britanyalı siyaset adamı (1781-Dublin 1847). Avam kamarasında Whig partisinin lideri idi (1805-1834), 1832 seçim reformunu hazırlayan komiteye katıldı; lord Melbourne kabinesinde içişleri bakanı (1834-1835) ve İrlanda genel valisi oldu (1846-1847). O'Connell ile iyi ilişkiler kurdu. (L)

DUNCAN OF CAMPERDOWN (Adam, Birinci vikont), ingiliz amirali (Lundie, Forfarshire 1731-Cornhill, Banff 1804). Camperduin'de Batav donanmasını yenilgiye uğrattı (1797). [L]

DUNCANSBY burnu, Büyük Britanya'nın kuzey ucu, İskoçya'nın (Caithness idare bölümü) kuzeydoğu ucunda. (L)

Dunciade (THE), Pope'un yergi şiiri. İlk üç bölümü 1728'de yayımlandı, dördüncüsü 1742'de çıktı. Pope, bu yergi yazılarında edebiyat alanındaki düşmanlarını birer birer ele alıp gülünç duruma düşürür. (L)

DUNCKER (Maximilian Wolfgang, daha çok **Max** adıyle tanınır), alman tarihçisi (Berlin 1811-Ansbach 1886). 1848 İhtilâl hareketine katıldı, Frankfurt ve Erfurt parlamentolarına girdi. 1957'de Tübingen'de profesörlük yaptı. Kabiliyetli bir yazardı. Başlıca eseri: *Geschicte des Altertums* (Eskiçağ Tarihi) [7 cilt, 1852-1885]. (L)

DUNDALK, gaelce, **Dun Dealgan,** İrlanda cumhuriyetinde (Leinster ili) liman şehri, Louth idare bölümünün merkezi, *Dundalk koyu* kıyısında; 19 700 nüf. Tiyatro festivali. Demiryolu malzemesi. Tütün imalâthanesi. Ayakkabı fabrikaları. Besin sanayii; bira fabrikaları; damıtma yerleri, domuz sucuğu imalâtı. (L)

DUNDAS (Henry), Melville vikontu. Bk. MELVİLLE.

DUNDEE, Büyük Britanya'da liman şehri, İskoçya'da (Angus), Tay halicinin kuzey kıyısında; 183 000 nüf. Saint Mary kilisesi (XIV. yy.). Albert İnstitute'de kitaplık, müze ve sanat galerisi. Dokuma (büyük hint lifi dokuma merkezi; keten) sanayii. Tersaneler. Dökümevleri. Halat yapımı. Reçel fabrikalar. (L)

DUNDEE (John GRAHAM OF CLAVERHOUSE, vikont). Bk. GRAHAM.

DUNDERDALE (David), ingiliz seramikçisi (Castleford 1759-ay. y. 1811). XVIII. yy. ın sonunda Castleford'da büyük kavanozlar, kabartma süslemeli vazolar, küçük heykeller ve sofra takımları yapan bir fayans fabrikası kurdu. (L)

DUNDONALD (Thomas Cochrane, — Onuncu kontu), ingiliz amirali (Annsfield, Lanarkshire 1775 - Kensington 1860). 1793 Yılında deniz kuvvetlerine katıldı ve hemen kendini gösterdi, 1809 yılında Aix adasında abluka altına alınmış olan fransız filosunu tam mânâsıyle imha etmek üzereyken, kumandanı olan Lord Gambier'in hatası

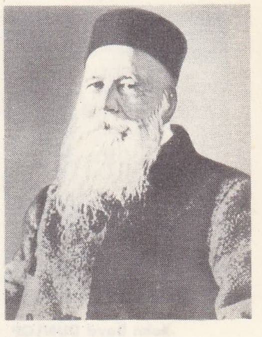

Henri DUNANT

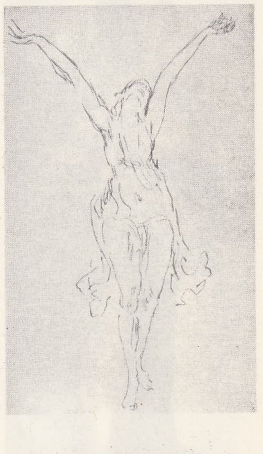

İsadora DUNCAN
Antoine Bourdelle'in eseri
(1909)

Foto. U.S.İ.S. (LAROUSSE)

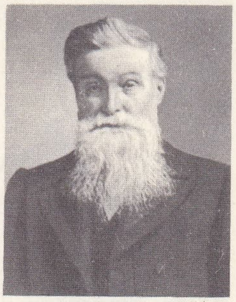

John Boyd DUNLOP

DUNOİS
Châteaudun şatosu şapeli

yüzünden buna muvaffak olamadı. 1807'de milletvekili seçilerek parlamentoya girdi, deniz kuvvetlerindeki yolsuzluklara karşı mücadele etti ve birçok düşman kazandı. Şüpheli bazı borsa oyunlarına girdiği gerekçesiyle düşmanları ondan öç alma fırsatını bularak bir süre tutuklanmasına sebep oldular (1814). Daha sonra ordudan ihraç edilen Lord Cochrane, İspanya'ya karşı bağımsızlık savaşına girmiş olan Şili'ye gitti (1817). Şili'nin çok zayıf olan donanmasının idaresini ele alarak bunu Şili ve Peru sahillerinin en güçlü donanması haline getirdi (1819-1822). Bunu Brezilya hükümetinin hizmetine girişi (1823-1825) takip etti. Brezilya'nın bağımsızlığını savundu. Avrupa'ya dönerek yunan isyancılarının donanmasına kumanda ettiyse de (1827-1828) yunan dâvâsına etkin yardımlarda bulunma gücüne sahip olamadı. 1828'de İngiltere'ye gitti, affedilerek yeniden deniz kuvvetlerine alındı ve oramiralliğe yükseldi. Yaratıcı bir zekâya sahip olan lord Cochrane, buharlı ve pervaneli gemilerin kullanılması için çaba gösterdiyse de bunda büyük bir başarı sağlayamadı. (L)

DUNEDİN, Yeni Zelanda'da şehir, Güney adasının güneydoğu kıyısında, Otago ilinin idare merkezi 108 700 nüf. Otago üniversitesi. 1848'de presbiteriyen iskoçlar tarafından kurulan şehir, sonradan altına hücum ve hayvan yetiştiriciliği sayesinde zenginleşti. Dunedin'de sanayi faaliyeti azdır (metalürji, dokumacılık, ayakkabıcılık). Limanı, Port Chalmers, tarım ürünleri ihraç edilen faal bir merkezdir. (L)

Dunes savaşı, Büyük Condé ve komutasındaki ispanyol donanmasıyle Turenne'in orduları arasında yapılan savaş. Bu savaş 14 haziran 1658'de Nieuport ile Dunkerque arasındaki kumullarda yapıldı. İspanyollar kanlı bir bozguna uğradı ve bunun sonucunda Dukerque teslim oldu, Turenne'de ispanyol Hollandası'nı ele geçirdi. (L)

Dunes savaşları, İngiltere'nin Kent kontluğunun kumlarla kaplı kıyıları açıklarında 21 ekim 1639'da ispanyol amirali Antonio de Oquendo'nun donanmasıyle amiral Tromp'un kumanda ettiği hollanda gemileri arasında yapılan savaş. Bu savaşta ispanyol filosu yenildi, Oquendo elli bir gemisinden ancak sekizini kurtarabildi. (L)

DUNFERMLİNE, Büyük Britanya'da şehir, İskoçya'nın iç kısmında (Fifeshire), Forth halicinin kuzeyinde; 51 700 nüf. Eskiden İskoçya krallarının oturdukları şehirde, kralların mezarlarını kapsayan bir manastırın kalıntıları vardır. Tersaneler. Dokuma (keten, ipek) sanayii. Kauçuk. Halat yapımı. Yakınında maden kömürü ocakları. Amerikalı milyarder Andrew Carnegie burada doğdu. (L)

DUNG i. Tibet'te, âyine ayrılan saatlerde, manastır keşişlerini toplamak için çalınan gonk. (Buddha dininin 7 mücevherinden [*sapta ratnani*] biridir.) [L]

DUNGAN'LAR (Tungan'lar ve **Döngen'ler** de denir), Çin'in Kansu ve Şensi eyaletlerinde yaşayan müslümanlara verilen ad. Uygurların Tung-huang kabilesinden geldikleri ve 940 yılında Hitay imparatoruna iki heyet gönderdikleri hakkında tarihî kayıtlar vardır. Dungan dili çincenin Kansu ve Şensi ağızlarına dayanır. XVIII. ve XIX. yy. larda Çin'e karşı birçok defa başkaldırdılar. Rusların işgal ettikleri Kulca bölgesinin Çin'e iade edilmesi üzerine (1871-1881) Dungan'ların Rusya'ya göçleri fazlalaştı. Bugün özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'da yaşamakta, sebze, meyve ve pirinç tarımıyle uğraşmaktadırlar. (M)

DUNGENESS burnu, İngiltere'nin güneydoğusunda (Kent) kumluk burun. Dover boğazı kıyısında. Deniz feneri. «İkinci kuşaktan» adı verilen, yani hafifçe zenginleştirilmiş uranyum filizi, grafit, karbon gazı kullanan ilk ingiliz nükleer santralı 1965'te burada kuruldu. Gücü 559 megawat'tır. Bu ilk kuruluştan elde edilecek enerji birim fiyatının, en yeni termik santrallarda elde edilen enerjinin birim fiyatından çok daha düşük olacağı tahmin ediliyor. (L)

DUNGİ veya **ŞULKİ,** Mezopotamya'da hüküm sürmüş III. Ur hanedanının ikinci kralı (Yaklş. M.Ö. 2032-1986). Bu kral zamanında Sümer ve Akad ülkelerinde sürekli bir birlik sağlandı. Ele geçirilen Amurru ülkesinin ve Batı Sami ırkından olan halkı Amurrular ücretli asker olarak kullanıldı. (M)

DUNGİYE i. Denizc. Maskat bölgesinde eskiden kullanılan 15-22 m uzunluğunda bir arap kabotaj gemisi. Bugün kullanılmayan bu geminin arka tarafı çok yüksekti, baş tarafında hurma yapraklarından örülmüş yüksek dalga siperleri vardı. (L)

DUNG YUEN, X. yy. sonlarında yaşamış çinli ressam. Manzara resimleri birçok sanatçıya ilham kaynağı olmuştur. (L)

DUNHAM (Katherine), amerikalı dansçı ve koreograf (Joliet, Chicago yakınları 1919). Chicago üniversitesinde etnoloji ve dans öğrenimi yaptıktan sonra 1937-1938 yıllarında Antil adalarında yerli halk danslarını inceledi. Kuzey ve Güney Amerika danslarının inceliklerini öğrendikten sonra, 1939'da New York Labor Stage bale okuluna öğretmen oldu. 1940'ta kendi düzenlediği dansları sunmağa başladı; revü ve filimlerde rol aldı. New York'ta bir dans okulu açtı ve Avrupa turnelerinde büyük başarı sağlayan bir bale topluluğu kurdu. Baleleri, Latin Amerika gelenek ve törelerini yansıtır. (L)

DUN-HUANG, Çin'de (Kan-su) şehir, Gobi çölü sınırında ve ipek yollarının sona erdiği noktada. III. yy.dan itibaren burası bir sınır karakolu ve pazar yeri oldu. 366'da, Dun-Huang'ın 30 km uzağında Orta Asya tapınakları örnek alınarak Ming-şa yalıyarına oyulan buddha manastırı Tsienfu-dung («Bin Buddha mağarası») kuruldu. Duvar resimleri ve kurutulmuş topraktan kabartmalarla süslü 486 mağarayı kapsar; süslemeler bugün Çin'de muhafaza edilen V. yy.dan X. yy.a kadar buddha sanatı eserlerinin en güzel örneğidir. 1900'de tao'cu bir rahip, XI. yy.dan beri bir mağarada önüne duvar çekilmiş olarak duran manastır kütüphanesini ve ipek veya keten bez üzerine resimlendirilmiş adak yazıları buldu. Bu hücreyi 1904-1906 arasında ingiliz şarkiyatçısı Stein ve fransız sinologu Paul Pelliot gezdi. Getirdikleri eserler (British museum, Guimet müzesi ve Paris Millî kitaplığında), çeşitli Orta Asya dillerinde birçok belge dışında Çin'de basılan en eski eserleri ve en eski tahtaya oyulmuş gravürleri kapsar. Resimlerin sanat değeri de büyüktür. (L)

DUNİ (Antonio), italyan besteci ve kemancısı (Matera 1700'e doğr.-Schwerin ? 1766'dan sonra). Müzik öğrenimini Napoli'de tamamladı; İspanya'da Trier sarayında ve Rus sarayında bulundu. Kutsal müzik besteledi. — Antonio'nun kardeşi EGİDİO ROMUALDO (Matera 1709-Paris 1775). Bari kilisesinde, daha sonra Parma sarayında kilise müzik yönetmeni oldu. Mounet'nin çağrısı üzerine 1757'te Paris'e giderek, Foire tiyatrosunda *Modeline Âşık Olan Ressam* adlı operasını temsil ettirdi. Elde ettiği başarı ona La Ruette gibi müzikçilerin, Favart, Anseaume, Vadé gibi libretto'cuların işbirliğini sağladı. 1761'de Comédie-İtalienne tiyatrosuna yönetmen oldu. Fransızca 20 opera-komik, italyanca 12 opera besteledi. (L)

DUNKELBERG (Wilhelm Friedrich), alman tarım uzmanı (Schaumburg an der Lahn 1819-Wiesbaden 1912). Almanya'da birçok tarım kursu açtı. Eserleri: *Çayır Yetiştiriciliği* (1877), *Tarım Ansiklopedisi* (1883) v.b. (L)

DUNKER (Balthazar Anton), isveçli ressam ve gravürcü Saal, Stralsund yakınları 1746-Bern 1807). Gravürde Hackert ile Wille'nin, resimde Vien'in öğrencisi. Choiseul kabinesi üyelerinin gravürlerini yapma siparişini aldı, ama sonradan bakanın gözden düşmesiyle işi bıraktı. Bern şehrine sığındı, Navarra kıraliçesinin *Heptameron*'unu resimledi. 1793'ten *Önceki Parislilerin Albümü* adlı bir eser yayımladı. (L)

DUNKERQUE, Fransa'da, Kuzey denizi kıyısında liman şehri. Nord idare bölgesinde idare çevresi merkezi; 28 388 nüf. Şehir ve liman, İkinci Dünya savaşı sırasında büyük hasar gördü. Sonradan yapılan onarımlar sayesinde Dunkerque yeniden büyük fransız limanları arasında yerini almıştır; petrol, yün, keten ve pamuk, yağlı bitkiler, tahıl, turfandacılık malları, maden kömürü, fosfat, pirit ve maden cevheri ithal eder. İhraç malları ise, rafine petrol ürünleri, çelik, çeşitli makineler, maden kömürü, turfandalar, çimento ve yapı malzemeleridir. Petrol büyük rafinelerde işlenir. Dunkerque, Batı Avrupa'nın en büyük demir madenciliği merkezlerinden biri olmuştur. Güzel Sanatlar müzesi: flaman, hollanda, alman, fransız, italyan, ispanyol ressamlarının eserleri; gemi maketleri; seramik eşya.
— Tar. Önceleri, Flandre kontlarının, Burgogne düklerinin, Avusturya ve İspanya hanedanının hâkimiyeti altında küçük bir balıkçı kasabası olan (XII. yy.dan itibaren hür şehir) Dunkerque, önemli bir müstahkem mevki haline gelmiştir. XVI. yy. da İspanya ile ispanyol Hollanda'sı arasında ulaşımı sağlayan tek limandı. *Capres* denilen korsanları, İngiltere'ye karşı açılan savaşlarda o kadar büyük bir rol oynadılar ki, 1658'de İngiltere, İspanya'ya karşı Fransa ile ittifakı, ancak Dunkerque'in kendisine verilmesi şartıyle kabul etti; bunun üzerine

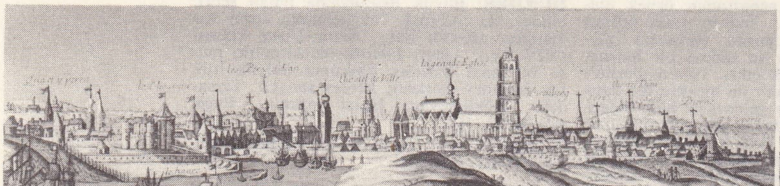

XVIII. yy.a ait sanatçısı bilinmeyen gravüre göre **DUNKERQUE**

şehrin bugünkü hali

Foto. Hulton pict. (LAROUSSE)

şehir Turenne tarafından zaptedilerek İngiltere'ye verildi. Louis XIV'ün 1662'de burayı satın alması üzerine, Vauban şehri tahkim etti; korsanlar, özellikle Jean Bart, yine ingiliz ticaretini altüst etmeğe devam ettiler. 1713'te İngiltere, Dunkerque'teki istihkâmların yıkılarak limanın doldurulmasını istedi; bu iş, 1783'e kadar İngiltere'nin bir temsilcisinin gözetiminde yürütüldü. Louis XIV zamanında bağımsızlığa kavuşunca şehir tekrar canlandı ve Calais ile Bourgogne'dan daha faal bir ticaret merkezi haline geldi.
Birinci Dünya savaşı sırasında, Dunkerque'te üslenmiş bulunan küçük harp gemileri, Calais geçidini Almanlara kapayarak müttefik ordularının kanadını korudu: şehir sık sık bombalandı. 1940'ta liman, şiddetli bir kara, hava ve deniz muharebesine sahne oldu; neticede, Belçika'da çarpışan müttefik orduları Dyle manevrası yüzünden mahvoldu; bununla beraber Gort kumandasındaki kıtalara bağlı 234 000 ingiliz askeriyle 111 000 fransız askerinin tahliyesi ve İngiltere'ye nakli mümkün oldu. Nitekim, Flandre kuvvetleriyle Somme kuvvetlerini birleştirmek gayesiyle Bapaume yönünde iki yerden taarruzu öngören Weygand planının başarısızlığa uğraması ve İngilizlerin Arras'ın kuzeyine çekilmeleriyle bu başarısızlığın büsbütün kesinleşmesi üzerine, Dunkerque müstahkem ordugâhı 25 mayısta amiral Abrial'in emrine verildi. Belçika'nın teslim olduğu 28 mayısta, Flandre ordular grubu Almanlar tarafından ikiye bölündü: 4. ve 5. kolordulara ait bir kuvvet Lille'de kuşatılmış olarak 1 hazirana kadar dayandı; 3. kolordu ile İngilizler ise Dunkerque üzerine çekildiler. 29 Mayıs - 4 haziran arasında şehrin savunucuları, «stuka»ların bombaları altında birliklerini gemilere bindirebilmek için kanlı bir savaşa giriştiler; fransız ve ingiliz denizcilerinin gösterdikleri yararlık sayesinde, 6 destroyer, 9 torpito, 2 hücumbotu ve 88 çeşitli teknenin kaybedilmesi pahasına bu iş başarıldı. 1944'teki müttefik ilerleyişi sırasında Dunkerque'teki alman garnizonu tecrit edildiyse de, 8 mayıs 1945 mütarekesine kadar şehri elinde tutmayı başardı.

Dunkerque antlaşması, 4 mart 1947'de İngiltere ile Fransa arasında 50 yıl süreyle imzalanan antlaşma; antlaşmaya göre, güvenliklerinin Almanya tarafından tehdit edilmesi halinde, her iki ülke, bütün imkânlarıyla birbirlerinin yardımına koşmayı taahhüt etmektedir. (L)

DUN LAOGHAİRE, esk. **Kingstown,** İrlanda cumhuriyetinde (Leinster ili, Dublin idare bölümü) şehir, Dublin körfezinin güney kıyısında; 58 500 nüf. Önemli sayfiye merkezi ve başkentin dış limanı. Ticaret merkezi. (L)

DUNLAP (William), amerikalı ressam (Perth Amboy, New Jersey 1766-New York 1839). Hudson çevrelerini konu alan duygulu peyzajlar yaptı. 1834 Yılında *History of the Art of Design in the United States* (A.B.D.'de Resim Sanatının Doğuş ve Değişme Tarihi) adlı bir eser yayımladı. (L)

Dunlop, tanınmış ingiliz firması. Dünyanın en önemli lastik üretici ve işleyici müesseselerinden biridir. 1888'de mütevazi bir şekilde iş hayatına katıldı; daha sonra, otomobil sanayiinin doğuşu ve süratle gelişmesi dolayısıyle, büyük bir hamle yaptı. 1910'dan itibaren önce Malezya'nın, daha sonra Nijerya'nın kauçuklarını denetimi altına almağa çalıştı. Yirmi-otuz yıl içinde, 106 910 işçi çalıştıran ve dünyanın dört bucağında 150 kuruluşu yöneten milletlerarası güçlü bir ticaret grubu haline geldi. Sanayi alanında, 45'i İngiltere'de bulunan (bunlar, Birmingham, Manchester, Londra ve Glasgow civarında kümelenmiştir) 94 fabrikaya sahip oldu. Şirket, tekerlek jantlarından başka, uçak ve otomobil döşemeleri, koltuk ve yataklarda kullanılan «dunlopillo»lar, çeşitli ayakkabı ve botlar, kayış ve borular, plastik kaplamalar, çimento ve boya içine katılacak maddeler yapmakta uzmanlaştı.
Dunlop Sport Company adlı şubesi, tenis topu v.b. gibi çeşitli spor malzemesi yapar. Ayrıca Mackintosh firmasını kendine kattıktan sonra, Dunlop, yağmurluk yapımıyle, konfeksiyon alanında da önemli bir yer aldı. (L)

DUNLOP (John Boyd), iskoçyalı veteriner ve mucit (Dreghorn, Ayrshire 1840-Dublin 1921). Öğrenimini Edinburgh'da tamamladı, sonra 1867'de Belfast'a yerleşti, hekimlik yaptı, ayrıca mekanik ve taşıt araçlarıyle ilgilendi. 1887'de oğlunun üç tekerlekli bisikletinin tekerleklerindeki titreşimi hafifletmek için, içi havayle dolu kauçuk bir boru yapmayı ve bu boruyu bir bezle çevirmeyi düşündü; böylece ilk lastik tekerleği yapmış oldu. 1888'de geliştirerek brövesini aldığı bu keşif William Harvey du Cros'un (1846-1918) dikkatini çekti. Cros, Dunlop'dan bu bröveyi satın aldı, 1888'de bir şişme lastik fabrikasını kurdu. 1846'da Thomson (1822-1873) adında bir mucidin tekerlekli lastiği daha önce bulduğu ve brövesini aldığı ortaya çıkınca W.H. Cros birçok güçlükle karşılaştı, kendi brövesini 1896'da E.T. Hooley'e sattı. (L)

DUNNET HEAD, Büyük Britanya'nın kuzey ucunda burun, İskoçya'da (Caithness), Thurso'nun kuzeydoğusunda. Deniz feneri. (L)

DUNNİNG (John), Birinci **Ashburton** baronu, ingiliz avukat ve siyaset adamı (Ashburton, Devonshire 1731-Exmouth 1783). Doğu Hint kumpanyasını (1762) ve Wilkes'i (1763) savunmasıyle ün saldı; 1768'den sonra Whig partisinden milletvekili seçildi. Shelburne'nun yakın arkadaşı idi ve 1780'de kırallığın aşırıya kaçan iktidarını kötüleyen bir önergeyi meclise onaylattı. (L)

DUNOİS, Fransa'da bölge. Beauce'da. Adına eskiden idare merkezi olan *Dunum*'dan (Châteaudun) aldı. Dunois kontluğu X. yy. da kuruldu; Orleans dükü Louis I'e satıldı. (L)

DUNOİS (Jean D'ORLEANS, — kontu), Capet prensi (Paris 1403- L'Hay 1468). **Orléanslı Piç** denir. Orléans dükü Louis I ile Mariette d'Enghien'in evlilik dışı oğlu. 1421'de veliaht Charles'a bağlandı, durmadan Fransa'nın düşmanlarıyle savaştı. Montargis'nin kurtarılışı (1427) askerlikteki ününün başlangıcı oldu. Jeanne d'Arc şehri kurmağa geldiği sırada Talbot'nun kuşattığı Orléans'ı savunuyordu. İngilizleri püskürten savaşçıların en başarılılarından biri oldu. Chartres'ın, Saint-Denis'nin (1435), Meulan'ın (1435) zaptı ile Paris'in teslim alınmasında önemli işler gördü (1436). Fransa başmabeyincisi olarak Gravelines konferanslarına katıldı (1439). Dunois kontu oldu (1439), bir süre, Praguerie adı verilen isyana, Normandiya'nın yeniden fethine katıldı, sonra İngilizlerin, Guyana'dan atılmalarına yardım etti (1451). Louis XI tarafından soyluluk unvanları geri alındı, krala karşı kurulan «Genel İyilik» birliğine katıldı. Conflans'da kralla barıştı. (L)

DUNOON, İngiltere'de liman şehri, İskoçya'da (Argyllshire), Clyde'ın halici kıyısında; 9 900 nüf. Sayfiye yeri. (L)

DUNOYER DE SEGONZAC (André), fransız ressamı (Boussy-Saint-Antoine, Seine-et-Oise 1884). Luc-Oliver Merson'un yolunda yürüdü. Devlet Güzel Sanatlar Yüksek okulunun giriş sınavını başaramayınca, Charles Guérin ile J.-E. Blanche'ın öğretmenlik yaptığı Palette akademisine girdi. Aynı zamanda doğu dilleri okulunda okudu. 1906 Yılında Boussingault ile tanıştı, arkadaşlıkları Luc-Albert Moreau'nunki gibi devamlı oldu. 1908'de Saint-Tropez'ye gitti, aynı yıl Sonbahar salonuna ilk tablolarını gönderdi. Bağımsız sanatçılar salonunda Roger Marx'ın (1912), daha sonra da Paul Poiret'nin ilgisini çekti. 1910 ile 1914 arasında İtalya, Sicilya, Kuzey Afrika ve İspanya'da geziler yaptı. Piyade çavuşu olarak 1914'te savaşa katıldı, sonra III. ordunun kamuflaj dairesini yönetti.
Usta bir desenci olan Dunoyer de Segonzac, ince zarif kıvrak çizgilerle çalışırdı; suluboya ressamı olarak güyük boyutlara gitmekten çekinmedi, bu teknik sayesinde de, üst üste vurduğu renklerin saydamlığından ileri gelen eşsiz renk uyuşumları elde etti. Yağlıboya çalışmalarından bahsedenler, paletini «içinde bütün renklerin birer güç halinde kaynaştığı verimli topraklar»'a benzettiler. Gravürcü olarak ofortlarında titiz bir çalışma görülür. Bunlarda desenlerinde olduğu gibi az çizgiyle çok şey anlatmayı başardı. 1909 ile 1910 arasında rus balelerinden, *İsadora Duncan'ın Dansları*'ndan yaptığı desenlerle *Education Sentimentale*'deki (Duygusal Eğitim) resimlemeleri ünlüdür (1923); basma resimleri arasında, *Jules Romains, Colette, Thérèse Dorny Locasında, Mateo Hernández, Profesör Mondor, Léon-Paul Pargue, André Gide*'in portreleri vardır. Roland Dorgeles'nin *Croix de Bois* (Tahta Haç), Tristan Bernard'ın *Tableau de la Boxe* (Boks Tablosu), Charles-Louis Philippe'in *Bubu de Montparnasse* (Montparnasse'lı Bubu), Régis Gignoux'nun *l'Appel du Clown* (Soytarının Çağırısı), Colette'in la *Treille Muscate* (Asma Çardağı), Régis Gignoux'nun *Cuisine* (Mutfak) ve Vergilius'un *Georgica* adlı kitapları için ofortlar yaptı. Georgica için yaptığı ofortlar bu alandaki çalışmalarının şaheserleri sayılır. Suluboyaları: *Brie'de Değirmen* (1923), *Couilly Köprüsü* (1924), *Mavi Şemsiyeli Kadın* (1925), *Raymonde* (1932), *Moures Kütleleri* (1938), *Beyaz Şarap Şişesi* (1942), *Marne'da Kavak Ağaçları* (1945). Yağlıboyaları: *Adrienne* (1911), *Carmen* (1914), *Bahar* (1920), *Çiftlik* (1921); 1922'den 1926'ya kadar ünlü açık hava çıplakları ile *Sandalcılar* dizisini yaptı; *Champigny'de Marne Akarsuyu* (1927), *Ville-D'Avray'de Corot'nun Evi* (1930), *Moret Kilisesi* (1932), *Akdeniz* (1934), *Chaville* (1936), *Notre-Dame Kilisesinin İçi* (1938), *Maures Dağları* (1939), *Siyah Üzüm Salkımı* (1942), *Kumtaşından Testi* (1947) v.b. 1947 Yılında Royal Academy'ye, 1948'de Belçika Krallık akademisine seçildi. 1963'te yağlıboya ve suluboya eserlerinden kendince en önemli bulduklarını (Bunların arasında ünlü *İçki İçenler* [1910-Art Moderne müzesi] adlı tabloları da vardır) devlete bağışladı. Ayrıca, suluboya, desen ve gravürlerinden yaptığı seçmeleri 1965'te İle-de-France (Sceaux) müzesine bağışladı. (L)

DUNRAVEN (Windham Thomas WYNDHAM-QUİN, Dördüncü kontu), ingiliz siyaset adamı Adare, Limerick 1841-Londra 1926). Sömürgeler bakanlığı müsteşarı (1885-1887) oldu. İmparatorluk federasyonu ve tercihli tarifler programıyle ilgilendi. İrlanda tarım konferansına başkanlık etti (1902-1903) ve

DUNOYER DE SEGONZAC

«Feucherolles'de Kış»
İle-de-France müzesi

«Siperde»
ofort

«Sen Kıyıları»
yağlıboya resim (1927)

DUPANLOUP

Henri DUPARC

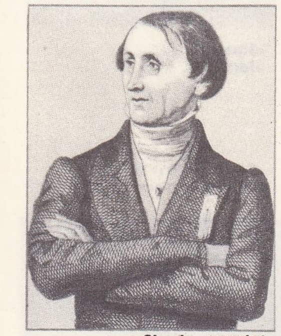

Charles DUPİN
Bonhomme'un eseri
Cabinet des Estampes,
Paris

Charles DUPATY
«Çeşme'ye Dönüşen Biblis»
Louvre müzesi, Paris

İrlanda'ya karşı bir uzlaştırma siyasetini destekledi. (L)

DUNREAY Bk. DOUNREAY.

DUNS, Büyük Britanya'da (İskoçya) ilçe, Berwickshire'ın idare merkezi; 2 000 nüf. (L)

DUNS SCOT (John), iskoç filozofu ve dinbilimcisi (Duns, İskoçya 1266'ya doğr. - Köln 1308). Fransisken mezhebindendi. Önce Oxford ve Cambridge'de, sonra Paris'te felsefe okuttu (1305). 1307'de Köln'e gitti, ertesi yıl da orada öldü. USTA DOKTOR lakabıyle anılırdı. Aristoteles felsefesi ile Aristoteles'in arap yorumcularını ve Aquino'lu Tommaso'nun felsefesini güçlü bir şekilde tespit etmesiyle tanındı. Fransiskenlerce muhafaza edilen Augustinusçuluğa dayanan doktrini, Tommaso'culara karşı, Scot'cu okulu meydana getirdi. Scotculuk, felsefî açıdan doğruluğu ispatlanabilir bilginin inanç ile sınırlanmasına dayanır. Tanrının gerçek özünü hıristiyan inancı açıklar. Bu özün metafizik aracılığıyle bilinmesine imkân yoktur. Duns Scot'a göre metafizik bu özü, ancak bütün olmayan bir biçimde açıklayabilir. Hürriyeti belirli ölçüde onaylanan istem (cüzî irade) zihnî bilgiden önce gelir. En üstün iyi ile ilişkileri de istem düzenler; öyleyse istem, mutluluğun ilkesidir. Duns Scot, öz'ün ancak *haecceitas* adını verdiği biçim aracılığıyle birey (varlık) durumuna dönüştüğünü, bu biçimin bütün varlıklarda ortak olduğunu savundu. Bu biçim, Aquino'lu Tommaso'da olduğu gibi, bilinmeyen madde değil, bireyleşmenin (individualisation) ilkesidir. *Haecceitas* ile genel öz (*quidditas*) arasında, ancak biçim farkı vardır. Tomasso'cu varlık kavramının benzerlik ilkesine karşılık Duns Scot, varlık düşüncesinde temel bir eşitlik (univocité) ortaya koydu; ama varlığın farklarını ortadan kaldırmadı. Başlıca eserleri: *De Primo Principio* (İlk İlke Üstüne), *Quaestiones in Metaphysicam* (Metafizik Sorunları), *Liber Sententiarum* (Hikmetler Kitabı). [L]

DUNSTABLE, Büyük Britanya'da (Bedfordshire) şehir, Chiltern Hills'in eteğinde; 17 100 nüf. XII. yy.dan kalma manastır kalıntıları. Kauçuk ve plastik maddeler. Çimento ve kireç. Otomobil yedek parçaları. (L)

DUNSTABLE (John), ingiliz bestecisi astronomu ve matematikçisi (1400'e doğr.-1453). Bedford dükünün müzikçisi, Hereford katedralinin piskoposluk meclisi üyesi. Elyazmalarının birçoğunun bulunduğu Avrupa kıtasında yaşadı. Çağdaşları Dunstable'e 1430 sıralarındaki müziğe yenilik getiren bir öncü gözüyle bakarlar. Çoğu motet ve missa parçalarından meydana gelen 67 bestesi vardır. Tekrarlı missa'nın oluşumunda her ne kadar ingiliz müziğinin önemli bir payı varsa da, Dunstable için yalnız missa bestelediği kesinlikle söylenemez. (L)

DUNTOCHER, Büyük Britanya'da kasaba. İskoçya'da (Dumbartonshire), Glasgow'un kuzeybatısında; 2 500 nüf. Romalılar zamana ait kalıntılar. (L)

DUO i. («iki» anlamında ital. k.). İki ses veya iki çalgı için düzenlenmiş müzik parçası.

— ANSİKL. *Duo*'lar iki çeşittir; insan sesi veya çalgı için iki sesli ve eşliksiz bir kontrapunto'dan meydana gelen *sade duo* ile bunun tersi olan *eşlikli duo*. İki şarkıcı için yazılmış eşlikli her müziğe *vokal duo* denir. Vokal duo recitativo, arioso, kavatin, arya, arietta, lied, melodi gibi bütün ses sanatı türlerini kapsar.

Orkestra eşliğinde okunan *tiyatro duosu*, sahnedeki sanatçının sesi, karakteri, durumuyle uyuşan bir üslûp ve yapıdadır. Saf müzik veya opera müziğine yakın olan *kilise duosu* da aynı anlayışa dayanır. *Oda* veya *konser duosu*, özellikle romantiklerden sonra (Mendelssohn, Schumann, Brahms'ın lied veya balad niteliğindeki duoları) ayrı bir tür olarak ortaya çıkar. Continuo yapan çalgıya eşlik eden iki solocu için düzenlenmiş müziğe de *çalgı duosu* adı verilir. XVIII. yy. da, iki temalı müzik biçiminin ve pianofortenin önem kazanmasıyle modern duo ortaya çıktı: klavye ve bir monodik çalgı için sonat. XX. yy. müzik sanatçılarıyle (Ravel, Honegger, Milhaud) eşliksiz iki çalgı için düzenlenen ikili sonat yeniden önem kazandı.

◆ **Duocu** i. Duo halinde şarkı söyleyen veya çalgı çalan iki kişiden biri. (L)

Duobus Amantibus Historia (De) [«İki Âşığın Hikâyesi»]. Pius II adıyle papa olan Enea Silvio'nun latince romanı (1444). İmparator Sigismund devrinde Siena'da geçen bu aşk hikâyesi, bütün pagan ten hazlarını dile getiren bir hümanistin eseridir. Jean Bouchet ve Octavien de Saint-Gelais İtalya ve Fransa'da büyük başarı kazanan bu romanı örnek aldılar (1500). [L]

DUODENUM i. (lat. k.). Bk. ONİKİPARMAK *bağırsağı*.

DUOLE i. (fr. *duolet*'den). Bir ölçüde, üçerli zamanın ikişerli zamana bölünmesi. (Birim değeri noktalı bir nota olarak kalır.) *Eşanl.* İKİLEME. (L)

DUOMİTUS i. Hint Malezyası'nda yaşayan kelebek. (*Duomitus leuconotus*, tek ağaçının düşmanıdır. Dişisinde kanat açıklığı 18 sm'yi bulan bu kelebeğin kurtçuğu ağacı burgu gibi deler. Pulkanatlıların *cossidae* familyasındandır.) [L]

DUONELAİTİS. Bk. DONELAİTİS.

DUONG VAN MİNH, vietnamlı siyaset adamı ve asker (Mito 1916). Fransız ordusunda subaydı, 1952'de Vietnam ordusunda görev aldı. Generalliğe yükseldi, Binh Ksuyen ve Hoa Hao tarikatlarına karşı açılan savaşı yönetti (1955-1966). Hükûmette askerî uzman olarak çalışırken Ngo Dinh Diem tarafından kumandanlıktan uzaklaştırıldı. Fakat 1 kasım 1963 hükûmet darbesini yöneterek Ngo Dinh Diem'i iktidardan düşürdü. Silâhlı Kuvvetler İhtilâl meclisi başkanlığına getirildi. Nguyen Kkanh hükûmet darbesinden sonra iktidara geçen triumvira üyeliğine seçildi (şubat 1964), ekim 1964'e kadar devlet başkanlığı görevinde bulundu. (L)

DUPANLOUP (Félix), fransız din adamı (Saint Félix, Chambéry yakınları 1802-Lacombe şatosu, Savoie 1878). 1844 - 1850 arasında, Lacordaire ile Montalembert'in giriştikleri ve öğretimde hürriyet sağlamak amacını güden mücadeleye katıldı. *L'Ami de la Religion* gazetesinin müdürü oldu, millî eğitim bakanı Falloux'un kurduğu komisyonda çalıştı, okullarla ilgili 15 mart 1850 kanununun çıkması için canla başla çalıştı. 1849'dan sonra Orléans piskoposu oldu. Napolyon III zamanında liberal katoliklerin başına geçti, *L'Univers* gazetesiyle çatışmaları yankı uyandırdı. 1869'dan sonra *Le Français* ve *Le Correspondant* adlı gazetelerde papalığın yanılmazlık dogmasına karşı koydu, fakat Vatikan konsilinin kararına boyun eğmek zorunda kaldı (1869-1870). Alman-Fransız savaşı sırasında piskopos olarak bulunduğu şehirde Almanların aşırı isteklerine karşı koydu. 1871'de Millet meclisine girdi, Yüksek öğretimin serbest bırakılması hakkındaki kararın çıkmasını sağladı (12 temmuz 1875). 1876'da tabiî senatör seçildi; Lettré'nin seçilişi (1871) üzerine 1854'ten beri üyesi bulunduğu Akademi'den istifa etti. (L)

DUPARC (Françoise), fransız kadın ressamı (Murcie 1726-Marsilya 1778). Marsilyalı heykelci Antoine Duparc'ın karısı, Jean-Baptiste Van Loo'nun öğrencisi. Londra'da portre ressamı olarak ün yaptı, Paris'e döndü, oradan da Marsilya'ya çekildi. Yaptığı resimlerde Chardin'in günlük gerçekçiliğine uyan bir hava vardır. *Heybeli Adam, Sütçü Kadın, Kollarını Kavuşturup Oturan Kadın* en önemli eserleridir. *Yün Ören Kadın* (Versailles müzesi) şaheseri sayılır. (L)

DUPARC (Henri **Fouques-**), fransız bestecisi (Paris 1848- Mont-de-Marsan 1933). Franck'ın gözde öğrencisi, V. d'Indy ve F. Jammes'ın yakın arkadaşıydı. Bir süre Millî Müzik derneğinin sekreterliğini yaptı. Tehis ve tedavisi mümkün olmayan bir hastalık yüzünden, 1885'te besteciliği bırakarak ailesinin yanında sessiz bir hayat geçirmeğe başladı. Piyano parçaları: *Uçuşan Yapraklar* (1869); bir piyano ve viyolensel sonatı. Orkestra eserleri: *Léonore* (1875), *Yıldızlarda*. Ses için önce beş, sonra on üç ezgi (1868-1883); bir duo, *Kaçış* (1872); bir motet, *Benedicat Vobis Dominus* (Tanrı Sizi Takdis Etsin) [1882] besteledi. Ancak on üç şarkılık derlemesini değerli bularak, geri kalan eserlerinin çoğunu yok etti. Alman lied'inin (özellikle Schubert lied'lerinin) etkisinde kalan Duparc, fransız ezgisine daha geniş bir biçim verdi. Ezgilerini, kimi zaman kıta kalıbında basit bir romans gibi, kimi zaman da bir romantik balad, resitatif'lerin önemli yer tuttuğu bir dramatik kantat üslûbu içinde yazıyordu: *İç Çekiş, Geziye Çağrı, Kendinden Geçiş, Vasiyet, Phydilé, Lamento, Geçmişteki Hayat*. Kromatizmi yönünden Wagner ve Franck'ın etkisi sezilen şarkılarındaki lirizm, güçlü anlatım, düz fakat sağlam yazı tekniği, eşlik eden çalgılardaki senfonik ruh, bu derlemenin XIX. yy. fransız sesli sanat yapıtlarının en seçkinleri arasında yer almasını sağlar. (L)

DU PARC (markiz Thérèse DE GORLA veya DE GORLE, la — denir), fransız tiyatro oyuncusu (Paris 1633- ay.y. 1668). Düzenci ve kibarlık budalası kadın rollerini oynadı. Dansçı ve komedi oyuncusu olmakla birlikte, trajedileri de bir imparatoriçe edasıyle oynardı. La Fontaine'i duygulandırdı, Racine'i, çılgına döndürdü. Racine, 1667'de Hotel Bourgogne'da *Andromaque* adlı piyesinde oynaması için, onu Molière'in elinden aldı. Du Parc, anlaşılmayan bir hastalık yüzünden öldü. Bu da Racine'in Du Parc'ı zehirlediği söylentilerine yol açtı. (L)

DUPATY (Charles MERCİER), fransız heykeltıraşı (Blanquefort, Gironde 1771 - Paris 1825). Charles Mercier Dupaty'nin oğlu. 1799'da Roma ödülünü kazandı, İtalya'da sekiz yıl yaşadı (1803-1811). Eski üslûbun, özellikle Roma çıplaklığının başlıca savunucularından biridir: *General Leclerc'in Heykeli* (Versailles, 1812). Bundan başka konularını mitolojiden alan heykel grupları da yaptı: *Çeşme'ye Dönüşen Biblis* (Louvre), *Neptunus'un Öfkesinin Kovaladığı Aias* (Bordeaux). Vosges meydanı için Louis XIII'ün at üstünde bir heykelini yapmayı tasarladı; bu tasarıyı Dupaty'nin ölümünden sonra Cortot gerçekleştirdi. (L)

DUPERAC (Etienne), **Dupeyrac** veya **du Perrac** da denir, fransız ressam ve mimarı (Bordeaux 1525'e doğr- Paris 1604'e doğr.). Fontainebleau sarayında mimar olarak çalıştı; bu sarayın banyo dairesini resimlerle süsledi (*Deniz Tanrıları, Jupiter ve Callisto'nun Aşkları*). Öğrenimini İtalya'da yaptı; *Les Vestiges de L'Antiquité à Rome* (Roma'da Antik Çağın Kalıntıları) [1575] ve *Vues Perspectives des Jardins de Tivoli* (Tivoli Bahçelerinin Perspektif Görünüşleri) [1582] adlı iki kitap yayımladı. (L)

DUPERREY (Louis İsidore), fransız denizcisi ve hidrografyacısı (Paris 1786-ay.y. 1865). Freycinet'nin *Uranie* adlı gemiyle çıktığı (1817-1820) dünya turuna katıldı. Süvari olunca *Coquille* adlı gemiyle otuz iki aylık bir yolculuk yaptı (1822-1825) ve özellikle Okyanusya adalarının ilmî açıdan tanınmalarını sağlayan sonuçlar elde etti. (L)

DUPETİT THOUARS (Abel AUBERT), fransız amirali (la Fessardière, Saumur yakınları 1793-Paris 1864), Louis Marie Aubert ve Aristide Aubert'in yeğeni. Cezayir savaşının hazırlanmasında önemli bir görev aldı (1830), sonra «Dénus» adlı gemisiyle dünya çevresini dolaştı (1837-1839). 1841'de tuğamiral oldu. Taiti'yi ele geçirdi, oradan ingiliz misyoneri Pritchard'ı kovdu. 1849'da milletvekili seçildi. (L)

DUPETİT-THOUARS (Aristide AUBERT), fransız denizcisi (Boumois şatosu, Saumur yakınları 1760-Abukir 1798). 1784'te deniz teğmeni oldu. 1790'da la Pérouse adlı gemiyi aramak için bütün malını mülkünü sattı, fakat Brezilya'da hapsedildi; 1793'te serbest bırakıldı ve Kuzeybatıya götüren bir yol aramak için üç yıl uğraştı. Mısır seferinde *Tonnant*'a kumandanlık etti: *Belleraphon*'u teslim olmaya zorlayarak *Majestic*'i de batırdıktan sonra Abukir savaşında öldü. (L)

DUPİN (Aurore). Bk. SAND (George).

Foto. Franck, X, Giraudon (LAROUSSE)

DUPİN (baron Charles), fransız iktisatçısı, matematikçisi ve siyaset adamı (Varzy, Nivernais 1784-Paris 1873). André Marie Dupin'in kardeşi. Ecole Polytechnique'te okudu. Conservatoire des Arts et Métiers'de (Sanat ve Meslekler Yüksek okulu) geometri ve mekanik profesörü oldu (1819). İndicatrice (gösterici çizgi) bağlantılı tanjantlar, asymptotique (sonuşmaz) çizgiler gibi belli başlı matematik kavramlarını açıkladı. Ayrıca üçlü dikgen (orthogonal) bir sistem meydana getiren yüzey kesişmeleri teoremi ile *Cyclide de Dupin* (Dupin siklidi) adı verilen ve bütün eğrilim (courbure) çizgileri değirmi olan bir yüzeyi belirlemeğe yol açan teoremi buldu. 1824'te Louis XVIII tarafından baron ilân edildi. Tarn milletvekili seçildiği halde muhalefette yer aldı. 1831de Devlet danışmanı, 1833'te denizcilik bakanı oldu. 1848'de Anayasa meclisine katıldı. Daha sonra 1851'de senatör olmadan önce Yasama meclisi üyeliği yaptı. Fransız istatistik servislerinin kuruluşuna öncülük etti. (L)

DUPİN (Mlle FOANTAİNE, dame), Claude Dupin'in ikinci karısı (1706-Chenonceaux-1795). Samuel Bernard ve Mme Fontaine'in Manon Dancourt adlı evlilik dışı kızı. J.J. Rousseau Paris'e gelince (1742) onu kabul etti ve kendisini oğlunun eğitimiyle görevlendirdi. Venedik gezisinden sonra Rousseau'yu yanına sekreter olarak aldı (1746) ve ona Grenelle-Saint-Honoré sokağında bir ev döşedi. (L)

DUPİN (Paul), fransız bestecisi (Roubaix 1865–Paris 1949). Müziği kendi kendine öğrendi. Sanat sezgisinden yararlanarak melodiler, noel şarkıları ve özellikle, üç, dört ve beş sesli 200 kanon besteledi ve değerli eserler bıraktı. (L)

DUPİYON i. (fr. *doupion* veya *douppion*). İki böceğin birlikte ördüğü ortak kozalardan sağlanan ham, kaba ve düzensiz ipek. Bazı dokumalarda atkı olarak kullanıldığı gibi kılaptan şerit ve püskül yapımında da kullanılır. (L)

DUPLAY (Simon Emmanuel), fransız cerrahı (Paris 1836-ay.y. 1924). Cerrahî kliniği profesörü (1867). Saint-Louis hastahanesinde verdiği konferanslar 1879'da yayımlandı. Beyin travmaları (1883), diz kapağı kemiğindeki kırıkların tedavisi (1887) üstüne eserler yazdı. Ayrıca *Traite de Chirurgie* (Cerrahî El Kitabı) [1892-1899; 2. basım] adlı bir eser yayımladı. (L)

DUPLEİX (Joseph-François), fransız sömürge yöneticisi (Landrecies 1697-Paris 1761). 1720'de babasının sağladığı iltimasla Hindistan'a gönderildi. Orada genel vali Lenoir ile geçinemediyse de, çok geçmeden, gücünü valiye kabul ettirdi. 1731'de Chandernagor'daki fransız işletmelerinin başına getirildi, orada Çin ile kazançlı ticaret ilişkileri kurdu; 1742'de François Dumas'nın yerine Fransız Doğu Hindistan kumpanyasının genel yöneticisi oldu. Bu tarihte siyasî bir çözülme içinde bulunan Hindistan'da ticarî mübadeleler, bütünüyle rastlantıya bırakılmış durumdaydı. Fakat ürünleri, Avrupa'da aranan Çin ile ticaret ilişkileri kurmak zorunlu olmuştu. Bu yüzden kumpanyanın durumunu, birçok ülkenin ele geçirmek istediği bu pazarda sağlamlaştırmak gerekiyordu. Avusturya Veraset savaşları önce Dupleix'e, Karnatik nevabı ile birleşik ingiliz kumpanyasına hâkim olma yolunu açtı. La Bourdonnais kumandasındaki filonun yardımıyle Madras'ı zaptetti (1746). Madras'ı sadece haraca bağlayıp bırakmak isteyen La Bourdonnais'ye rağmen, bu bölgeyi elinde tuttu; Pondichery'ye karşı girişilen ingiliz saldırısına göğüs gerdi ve Madras'ın Louisbourg ile değiştirilmesine rağmen, 1748'de Aachen antlaşmasını sağladı.

Dupleix bu sırada doğrudan doğruya Hindistan'a el attı. Hollandalıların, Hollanda Hindistanı'ndaki davranışlarını örnek alarak askerî kuvvetlerini, karşılığında mal ve toprak almak şartıyle, prenslere kiralamayı ve bu suretle ticarî amaçlarla kullanmayı düşündü. Eyaletlerinden bazılarının doğrudan doğruya fransızlara ödenen gelirinin, her türlü malî tehlikeden uzak olması gerekiyordu. Dupleix Karnatik nevabının damadı ve Haydarâbâd nizamının oğlu ile bunu gerçekleştirmeğe çalıştı. Amaç, sömürge kazanmak değildi; çünkü bu eyaletlerin yönetimi yerlilerin elinde kalıyordu; fakat Hollanda Hindistanındaki gibi askerî müdahaleler Dupleix'i doğrudan doğruya siyasî bir manevra çevirmeye zorladı. O kadar ki, İngilizler kendi ticarî durumlarını korumak için benzeri bir müdahale siyasetini kabul zorunda kaldılar. Anlaşmazlığın boş yere devamına yol açan zincirleme olaylar, 1749'da durumun nerelere varacağını kestiremeden bu müdahaleci tutumu onaylamış olan avrupalı direktörleri kaygıya düşürdü ve Dekkan'ın yarısının, fransız nüfuzu altına girdiği bir sırada, Dupleix geri çağırıldı. Ama kimse bu nazik işi sürdürecek durumda değildi; Yedi Yıl savaşları fransız kurumlarının mahvına yol açtı. Dupleix ise, Fransa'da Hindistan'a harcadığı büyük serveti Doğu Hindistan kumpanyasına ödetememekten dolayı düştüğü büyük malî sıkıntılar içinde öldü. —Dupleix'in ilk karısı Jeanne Albert de Castro (*Jan Begum*) [öl. Paris 1756], zekâsı ve hint diline vukufu ile kocasının siyasî hayatında yardımcı olarak tanındı. (L)

DUPLESSİS (Alphonsine PLESİS, **Marie** — denir), [Nonant, Orne 1824-Paris 1847]. Alexandre Dumas fils'in arkadaşı; Dumas, *Kamelyalı Kadın* (La Dame aux Camélias) romanının kahramanı Marguerite Gautier'nin kişiliğinde onu canlandırdı. (L)

DUPLESSİS (Joseph Silfrède), fransız ressamı (Carpentras 1725-Versailles 1802). Louis XVI'nın, kral ailesinin, saray adamlarının ve devrindeki ünlü kişilerin çeşitli portrelerini yaptı: *Gluck, Necker* (Berlin müzesi), *Franklin* (Berst), *Louis XVI, Provence Kontu* (*Chantilly*), *Heykeltıraş Allegrain, Ressam J.-M. Vien* (Louvre), *Papa Pius VII* (Rennes). Ayrıca Versailles sarayı galerilerinin müdürü oldu (1794). [L]

DUPLESSİS (Maurice LE NOBLET), kanadalı siyaset adamı (Trois-Rivières 1890-Schefferville 1959). 1927'de Québec parlamentosuna seçildi ve muhafazakâr partinin lideri oldu, 1936'da kurucusu olduğu Millî birliğin kazandığı zaferle liberalleri yendi. 1939'da yenilgiye uğradı, 1944'te yeniden iktidara geçti ve bir daha da iktidarı elinden bırakmadı. Québec eyaletinin iktisadî gelişmesiyle ilgilendi, eyaletlerde muhtar bir idare kurulması için mücadele etti. (L)

Duplice, 7 ekim 1879'da Viyana'da Avusturya-Macaristan imparatorluğu ile Almanya arasında yapılan ikili antlaşma. Antlaşma, Rusya'ya karşı ortak bir savunmayı ve Fransa'nın Almanya'ya karşı girişeceği herhangi bir saldırıda ise Avusturya'nın iyi niyetli tarafsızlığını öngörüyordu. Antlaşma, Bismarck için önemli bir başarıydı. 1881'de bunun sınırını genişleten ve ilk antlaşmanın bir bölümünü ortadan kaldıran ikinci bir antlaşma Almanya, Avusturya ve Rusya arasında imzalandı. (L)

DUPLİCİDENDATA çoğl. i. (lat. *duplex, -icis,* iki, çift ve *dent,* diş'den). Zool. Üstçenesinde ortada bulunan iki büyük kesici dişin arka yüzüne dayalı ikinci bir çift kesici dişi bulunan tavşan ve çift dişliler gibi kemirgen hayvanlar grubu. (L)

DUPLOYE (rahip Emile), fransız kilise adamı (Notre-Dame-de-Liesse, Aisne 1833-Saint-Maur-des-Fossés 1912). İcat ettiği duyarlı stenografiye kendi adı verildi ve büyük bir ün kazandı. 1864'te kardeşi Gustave ile *Sténographie Duployé* (Duployé Stenografisi) adlı bir eser yayımladı. Daha sonra stenografiyle basılmış eserleri bulunan Stenografi Kitaplığı ve enstitüsünü kurdu. (L)

DUPNİCA. Bk. STANKE DİMİTROV.

DUPONCEAU (Pierre), amerikalı bilgin (Saint-Martin-de-Ré 1760-Philadelphia 1844). 1778'den 1780'e kadar Amerika'nın bağımsızlığı için savaştı ve ünlü bir avukat oldu. Dillerin kaynağı ve amerikan deyimleri üstüne araştırmalar yaptı. (L)

DUPONDİUS i. Roma cumhuriyeti zamanında, M.Ö. 312-286 yıllarında basılan iki as değerinde para. (653 gramdı). Sonraları eski para uzmanlarının «orta tunç» diye adlandırdıkları bir para basıldı ve buna *Dupondius* adı verildi. (L)

DUPONG (Pierre), lüksemburglu siyaset adamı (Heisdorf-Steinsel 1885-Lüksemburg 1953). Milletvekili (1915), maliye ve sosyal işler bakanı (1926) ve başbakan (1937) oldu. Mayıs 1940'ta Almanların Lüksemburg'u işgalini onaylamayı reddetti ve grandüşes Charlotte ile birlikte Londra'ya, sonra da Montréal'e gitti. Orada geçici bir hükûmete başkanlık etti. Eylül 1944'te Lüksemburg'a döndü ve ölünceye kadar meclis başkanı ve Sosyal Hıristiyan partisinin lideri olarak kaldı. (L)

DUPONT (Ewald Andreas), alman rejisörü (Leitz, Saksonya 1891-Los Angeles 1956). Filim tenkitçiliği ve senaryo yazarlığı yaptı. Birçok filim çevirdi. En ünlü filmi Emil Jannings, Lya de Putti ve Warwick Ward'ın oynadıkları *Variété*'dir (Varyete) [1925]. Dupont sessiz alman sinemasının öncülerindendir. Diğer filimleri: Fransa'da, *Moulin-Rouge* (Kırmızı Değirmen) [1929] ve *Salto Mortale* (Ölüm Atlayışı) [1931]; İngiltere'de, *Atlantic* (1930); Amerika'da *The Scarf* (Boyun Atkısı) [1950]; *Return to Treasure Island* (Define Adasına Dönüş) [1954]. (L)

DUPONT (François), fransız kimyacısı (Charvonnex, Haute-Savoie 1847-Paris 1914). Çeşitli ölçü ve şeker yapımı kontrolu âletleri icat etti, Fransa'da şeker sanayiinin gelişmesine geniş ölçüde katkıda bulundu. (L)

DUPONT (Georges), fransız kimyacısı (La Réole 1884-Paris 1958). Yüksek Öğretmen okulunu bitirdi. 1948'de aynı okulun müdürlüğüne getirildi. 1934'te Sorbonne'da profesör oldu. Bitkilerin salgıları, terebentin gibi hidrokarbonlar üzerindeki çalışmaları ve sentetik elyafın hazırlanması konusundaki araştırmalarıyle ün yaptı. (L)

DUPONT (Hippolyte Auguste), fransız pedagogu (Languedoc 1767-Versailles 1855). Seyyar satıcılık yaparak kendi kendini yetiştirdi; Agde'da okul müdürü oldu. Alışkanlığa dayanan tabiî heceleme metodu yerine, sesli ve sessiz harf gruplarının tane tane okunması yoluyle basit kelime ve küçük cümlelerin kısa zamanda öğrenilmesini sağlayan yeni bir okuma metodunun bulucusudur. *Citologie*'sinin başarısından sonra, önce Montpellier'ye, sonra Nancy'ye ve en sonunda Paris'e çağrıldı, 1835'te burada bir öğretim kurumu açtı. (L)

DUPONT (Pierre), fransız ressamı ve halıcısı (Paris 1560-ay.y. 1640). Türk üslûbunda yaptığı halılarla tanındı. Bunları Fransa'ya gizlice soktuğunu ileri sürüyordu. Henri IV kendisine Louvre sarayında bir lojman verdi (1604), burada pek çok halı ve mobilya üstlüğü yaptı, birçok çırak yetiştirdi. (L)

DU PONT (Samuel Francis), amerikan komodoru (Bergen Point, New Jersey 1803-Philadelphia 1865). Fransız iktisatçısı Dupont de Nemours'un torunu. Meksika seferi sırasında (1847) San Jose'de büyük yararlıklar gösterdi; Philadelphia cephane fabrikası müdürü oldu. Ayrılık savaşının başlangıcında, Kuzeyli filonun kumandanı olarak, Güneylilere ait kıyıları abluka altına aldı. Charleston saldırısındaki başarısızlığı yüzünden kumandanlıktan alındı ve yerine amiral Foote getirildi. (L)

DUPONT de l'Étang (Pierre-Antoine, kont), fransız generali ve bakanı (Chabanais, Angoumois 1765-Paris 1840). Hollanda hizmetine girdi, Rochambeau tarafından fransız ordusuna subay olarak tayin edildi, 1791'de Dillon'un yaveri oldu ve onu, başkaldıran askerlerine karşı savundu. Halk temsilcileri tarafından generalliğe yükseltildi. Direktuvar döneminde topoğrafya bölümü müdürü oldu, sonra Marengo ve Ulm'de yararlık gösterdi. Napolyon tarafından kendisine kont unvanı verildi. 1808'de İspanya'da kolordu kumandanıyken Bailén'e teslim oldu. İşinden atıldı, Joux kalesinde hapsedildi. Louis XVIII eski haklarını kendisine geri verdi ve onu 1814'te harbiye nazırlığına getirdi. (L)

Du Pont de Nemours, dünyanın en büyük amerikan kimyevî ilâç şirketi, 1802'de Wilmington yakınlarında (Delaware) küçük bir kara barut fabrikasını işletmek için kuruldu, XX.yy. başlangıcında, dumansız barutun icadına rağmen ün kazandı. Bu tarihten itibaren selüloz sanayii ile ilgilenmeğe başladı. Kısa zamanda rakip firmaları bünyesinde erittikten sonra 1907'de tröstleri kısıt-

Joseph-François DUPLEİX
Sergent'in gravürü
Cabinet des Estampes,
Paris

Marie DUPLESSİS
Alexandre Dumas
koleksiyonu

Foto. Illustrations (LAROUSSE)

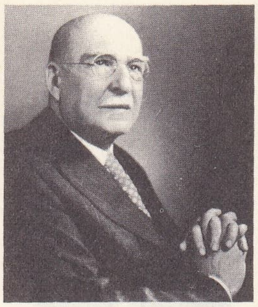

Pierre Samuel
DU PONT DE NEMOURS

Pierre Samuel DUPONT
de Nemours
özel koleksiyon

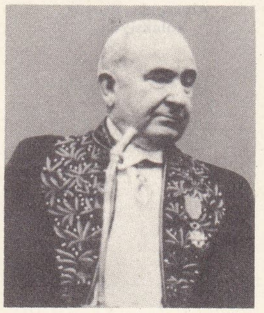

DUPONT-SOMMER

Marcel DUPRÉ

Jules DUPRÉ
«Küçük Araba»
Louvre müzesi, Paris

layan kanunlar dolayısıyle barut tevziatı dışında tesislerinin büyük bir kısmını dağıtmak zorunda kaldı. 1917'de boyayıcı maddeler yapımına girişerek alman kimya sanayiinin bu alandaki tekeline son verdi. 1920 ile 1930 arasında ilk sunî ipek ve sinema filimleri yapımını gerçekleştirdi, sentetik kauçuğu, naylonu ve «D.D.T.» adı ile ün salan haşarat ilâcını buldu. İkinci Dünya savaşı sırasında Dupont ve Nemours şirketi sayısız patlayıcı maddeler ve sentetik kauçuk fabrikaları kurarak amerikan savaş çabasına katıldı. İlk örnek atom enerjisi fabrikasını ve Pasco'daki (Washington) büyük Plutonium fabrikalarını kurdu. Bunları 1 dolar gibi sembolik bir bedelle amerikan hükûmetine verdi. Savaştan sonra da bu alandaki çalışmalarına devam etti ve ilk olarak atom enerjisinin barışçı amaçlar ve özellikle kanserin tedavisi için kullanılmasını önerdi. Hisse oyunlarıyle Dupont de Nemours Kuzey ve Güney Amerika'daki şirketlerin büyük bir kısmını kontrolu altına aldı. (L)

DU PONT DE NEMOURS (Eleuthère İrénée), fransız kimyacısı (Paris 1771-Philadelphia 1834). İktisatçı Pierre Samuel Dupont de Nemours'un oğlu. Lavoisier ile barut yapımı üstüne çalıştı, Büyük ihtilâlin baskısı altında, Amerika'ya göç ederek orada Wilmington yakınlarında (1802) bir barut fabrikası kurdu. Bu fabrika *Du Pont de Nemours* konzern'ini kurdu. (L)

DUPONT de Nemours (Pierre Samuel), fransız iktisatçısı ve siyaset adamı (Paris 1739-Eleutherian Mills, Wilmington yakınları, Delaware 1817). Parisli bir saatçinin oğlu. Tıp öğrenimi yaptı. Quesnay'in çömezi (*Fizyokrasi* [Physiocratie] deyimini ilk olarak kendisi kulandı). Polonya maarif şûrası sekreterliğinde çalıştı. Turgot (1774), Vergennes, Colonne ve Bouvard de Frouqueux hükûmetlerinde görev aldı, 1789'da Nemours'dan milletvekili seçildi. 1780'den 1791'e kadar belli başlı malî reformları önerdi. Kralcıydı. Kralın tutuklanmasından sonra hapsedildi. Thermidor'da serbest bırakıldı, Loiret tarafından Conseil des Anciens meclisi üyeliğine seçildi. 18-Fructidor'dan sonra kara listeye alındı. A.B.D.'ye sığındı, orada başkan Jefferson ile işbirliği yaptı. 1809'da Fransa'ya döndü, siyasî çalışmalarını azaltarak Arsenal kütüphanesi müdür yardımcısı oldu. 1814'te geçici hükûmetin sekreterlik görevlerini kabul etti ve devlet şûrasına tayin edildi. Cent-Jours (Yüz Gün) süresince yeniden A.B.D.'ye gitti, Delaware'da yerleşen oğullarının yanında öldü. İnstitut'ye giren ilk iktisatçıdır (1803). Eserlerinin başlıcaları: *Physiocratie ou Constitution Naturelle du Gouvernement Le Plus Avantageux du Genre Humain* (Fizyokrasi veya İnsanlar İçin En Elverişli Hükûmetin Tabiî Kuruluşu) [1767]; *Origines et Progrès d'Une Science Nouvelle* (Yeni Bir Bilimin Kaynakları ve İlerlemesi [1768]; *Table Raisonné des Principes de l'Economie Politique* (İktisat İlkelerinin Açıklamalı Cetveli) [1773]; *Mémoires sur les Municipalités* (Belediyeler Üstüne Muhtıra) [1774]; *Du Pouvoir Législatif et du Pouvoir Exécutif Convenable à la République Française* (Fransız Cumhuriyetine Uygun Yasama ve Yürütme Kuvveti Üstüne) [1795]. (L)

DU PONT DE NEMOURS (Pierre Samuel), amerikalı sanayici (Wilmington, Delaware 1870-ay.y. 1954). Fransız Dupont de Nemours soyundan. Şimdiki *Du pont de Nemours* konzern'ini kurdu. (L)

DUPONT-SOMMER (André), fransız şarkiyatçısı (Marnes-la-Coquette 1900). Kudüs Fransız okulu üyesi (1928-1929), Paris edebiyat fakültesinde ibranî filolojisi ve eski doğu tarihi profesörü (1945), Paris üniversitesi samî araştırmaları enstitüsü başkanlığına ve Collège de France'ta aramî ve ibranî dilleri profesörlüğüne tayin edildi (1963). Lut gölü ile ilgili elyazmalarını ilk çözen, tercüme eden ve yorumlayanlardan biridir. Dunpont-Sommer çalışmalarının sonuçlarını *Aperçus Préliminaires sur les Manuscrits de La Mer Morte* (Lut Gölüyle İlgili Elyazmaları Üstüne Ön Bilgiler) [1953], *le Livre des Hymnes Découverts près de la Mer Morte* (Lut Gölü Yakınlarında Bulunmuş İlâhiler Kitabı) [1959] adlı eserlerinde ortaya koydu. Bu eserlerinde eski yazıtları okumak ve çözmekteki ustalığından başka, eski inanış ve düşünceleri bulup çıkarmakla değerli bir tarihçi olduğunu da ortaya koydu. Sorbonne ve Yüksek Bilgiler Pratik okulunda profesörken Edebiyat ve Yazıtlar akademisine seçildi (1961). Burada, *Corpus des İnscriptions Semitiques* (Samî Yazıtları Derlemesi) adlı eserin bitirilmesine ve yayımlanmasına çalıştı. Ayrıca *les Araméens* (Aramîler) [1949-1950] adlı bir eseri vardır. (L)

DUPONT-WHİTE (Charles Brook), fransız iktisatçısı (Rouen 1807-Paris 1878). Annesi ingilizdi. Yargıtay avukatı oldu, sonra işçilere uygulanan çalışma şartlarına karşı savaşmak için barodan ayrıldı. Liberal bir katolikti; para, ulaşım ve dış ticaret konularında devletin müdahalesini savundu; ayrıca sosyal yardımın, halk eğitiminin ve sigorta sisteminin gerçekleşmesi için çalıştı. 1848'de Adalet bakanlığı genel sekreteri oldu; kızlarından biri Sadi Carnot ile evlendi. Başlıca eserleri: *Essai Sur Les Relations du Travail Avec Le Capital* (Emekle Sermaye Arasındaki İlişkiler Üstüne İnceleme) [1845]; *L'Individu et L'Etat* (Birey ve Devlet) [1857]. (L)

DUPORT, viyolonselci ve besteci fransız ailesi; fransız okulunun dünya çapında ün yapmasına yardımcı oldu: — JEAN PİERRE *Büyük* (Paris 1741-Berlin 1818), bir hayli dolaştıktan sonra Berlin'de yerleşerek Prusya kralının hizmetine girdi. —JEAN LOUİS *Genç*, (Paris 1744-1819), Jean-Pierre'in kardeşi ve öğrencisi. Napolyon I'in kapellasında solo viyolonselci ve Paris konservatuvarında hocalık yaptı; kardeşi gibi o da birçok viyolonsel parçası besteledi, ayrıca *Essai Sur Le Doigté du Violoncelle et Sur La Conduite de l'Archet* (Viyolonselde Parmak Uyarlama ve Yay Çekme Üstüne Deneme) adlı bir kitap yazdı. (L)

DUPPİ-TEŞUP, Kuzey Suriye'de kurulmuş olan Amurru devleti kralı (M.Ö. XIV.yy.). Aziru'nun oğlu. Bu kralın hitit kralı Mursilis II ile bir antlaşma yaptığı ve bu kral devrinde Amurru devletinin Hititlere karşı isyan ettiği anlaşılmıştır. (L)

DUPRÉ (Ernest), fransız hekimi (Marsilya 1862- Deuville 1921). Hocası Motet'nin etkisi altında sinir sistemi patolojisi ve psikiyatriye yöneldi. Adlî tıp yönü ağır basan psikiyatri dersleri, sosyolog ve romancılar tarafından takip edildi. Bourget'nin romanlarında onun derslerinin etkisi görülmektedir. Dupré ayrıca yalancılık, çocuksuluk, heyecanlı mizaç gibi birçok patoloji türünü de buldu. (L)

DUPRÉ (Giovanni), fransız asıllı italyan heykeltraşı (Cena 1817 - Floransa 1882). Torino'daki büyük Cavour anıtını yaptı (1873). Yüzyılın sonunda yaşayan milanolu gerçekçi sanatçıları etkiledi. (L)

DUPRÉ (Jules), fransız ressamı (Nantes 1881-L'Isle-Adam 1889), seramikçi FRANÇOİS'nın (L'Isle-Adam 1781-ay.y. 1845) oğlu. Jules Dupré sanat çalışmalarına babasının atelyesinde porselen üstüne boyalı resimler yapmakla başladı, daha sonra 1831 sergisinde sunduğu birkaç «*Tabiat Etütleri*» ile ilgi çekti. 1835'te Londra'da Constable ve Turner ile tanıştı, bu ressamların etkisi altında kaldı. 1850'de L'Isle-Adam'a yerleşti, ama ancak 1870'te Barbizon okuluna bağlı arkadaşlarıyle, kısa süren bir başarı elde edebildi. İzlenimcilik tekniğinin bir öncüsü olarak bilinen Jules Dupré'nin Louvre müzesinde eserleri bulunmaktadır (*Göl, Küçük Araba, Fırtınadan Sonra Güneşin Batışı, Bataklık Üstünde Güneşin Batışı* v.b.). La Haye, Amsterdam, Breslau, Stockholm, Alençon, Nantes müzelerinde tabloları vardır. Jules Dupré'nin kardeşi VİCTOR (Limoges 1816-Paris 1879), özellikle nehir kıyılarını tablolarına konu yaptı. (L)

DUPRÉ (Marcel), fransız besteci ve orgcusu (Rouen 1886). Diémer, Guilmant ve Widor'un öğrencisi, *Psycke* adlı kantatıyle 1914 Roma ödülünü kazandı. Konservatuvar'ın org sınıfına öğretmen, 1936'da da Widor'un yerine Saint-Sulpice kilisesine orgcu oldu. 1954'te Paris konservatuvarı yönetmenliğine tayin edildi. Eserleri org edebiyatına zenginlik kattı: *Prelüdler ve Füglер* (1912), *Akşam Duası Üstüne* 15 *Ayet* (1919), *Bröton Süiti* (1923), *Senfoni-Pasyon* (1924), 2. *Senfoni* (1929), 79 *Koral* (1931), *Haç Yolu* (1931-1932), 3 *Prelüd ve Füg* (1938), *Titelouze'un Mezarı* (1942), *Meryem'e Sungu* (1944), *Görüntüler* (1947), *XVIII. Mezmur* (1950). Ayrıca bir senfoni, org ve orkestra için bir konçerto, piyano ve org için bir balad, keman sonatı, melodiler, bir *De Profondis, Fransa Haç Yolunda* adlı bir oratoryo besteledi. Öğretim kitapları da yazdı: *Cours Complet d'İmprovisation à l'Orgue* (Org İçin Eksiksiz İrticalen Çalış Dersleri); *Méthode d'Orgue* (Org Çalma Metodu) [1927]; *Cours d'Harmonie, Contrepoint, Fugue* (Armoni, Kontrapunto, Füg Dersleri). Ayrıca J.S. Bach'ın org küllıyatını yayımladı (12 cilt). (L)

DUPRÉ (Marie Jules), fransız amirali (Strasbourg 1813-Paris 1881). 1864'te La Réunion'da vali oldu. 1870'te çin ve doğu deniz timem kumandanıyken Uzak-doğu limanlarında alman gemilerini abluka altına aldı. 1871'de Koşinşin'e yönetici oldu; Annam ile antlaşma yaptı (1874), tümamiralliğe yükseldi (1875). [L]

DUPUİS (Albert), belçikalı besteci (Verviers 1877). 1897'de Paris'e giderek müzik öğrenimini V. d'Indy ve Guilmant'nın yanında tamamladı; Verviers konservatuvarına yönetmen oldu, 1947'ye kadar bu görevde kaldı. Opera bestelemeğe çok yatkındı; 1903-1954 arası, Fransa, Hollanda ve Belçika'da temsil edilen on bir lirik eser yazdı. Ayrıca üç bale, iki senfoni, keman, viyolonsel veya piyano için dört konçerto, uvertürler, senfonik şiirler, aratoryolar, kantatlar ve oda müziği besteledi. Eserlerinin hepsi yapıları bakımından dikkat çekicidir. (L)

DUPUİS (Charles), fransız bilgin ve filozofu (Trie-Château, Picardie 1742-İs-sur-Tille, Côte d'Or 1809). Teoloji öğrenimi yaptıktan sonra avukat oldu; Collège de France'ta latince belâgat profesörlüğü yaptı (1787). Önce Konvansiyon'a milletvekili seçildi. Beşyüzler üyesi oldu. *L'Origine de Tous Les Cultes ou Religion Universelle* (Bütün Kültlerin Kökeni veya Evrensel Din) [1795] adlı eserinde dinleri ilkel kâhinliğe bağlamağa çalışır. (L)

DUPUİS (Jacques), belçikalı kemancı (Liège 1830-1870). Bu keman virtüozu, besteciliği Daussoigne-Méhul'den öğrendi. Keman için iki konçerto, birçok sonat ve çağının zevkine uygun, çeşitli keman ve piyano parçaları besteledi. (L)

DUPUİS (Jean), fransız tüccar ve gezgini (Saint-Just-la-Pendue, Loire, 1829-Monaco 1912). 1860'da ticaret yapmak üzere Hanko'ya yerleşti. Kızıl nehiri akış yönünün tersine geçenlerden ve Tonkin'i ilk keşfedenlerden. Tonkin'de Annam makamlarıyle çatıştı. Bunun üzerine Francis Garnier duduma müdahale etti; bu da ülkenin Fransızlar tarafından işgal edilmesinin başlıca sebebi oldu. Eseri: *L'Ouverture du Fleuve Rouge au Commerce et Les Evéments du Tonkin* (Kızıl Nehrin Ticarete Açılması ve Tonkin Olayları) [1872]. (L)

DUPUİS (Sylvain), belçikalı besteci (Liège 1857-Brugge 1931). Bir senfonik şiir (*Macbeth*), bir dram, (*Yahuda'nın Umutsuzluğu*), bir lirik şiir (*Moina*) ve koral eserler, melodiler, oda müziği besteledi. (L)

DUPUY veya **DUPUY de Bordes** (Henri Sébastien), fransız matematikçisi (Grenob-

Foto. S.E., Wilmington, Lipnitzki, Giraudon (LAROUSSE)

le 1746-öl. 1815). Valence okulunda matematik öğretmeni iken öğrencileri arasında Napolyon Bonapart da vardı; forte-piano'yu geliştirdi (1791). [L]

DUPUY (Charles), fransız siyaset adamı (Le Puy 1851-Île-sur-Têt, Doğu Pireneler 1923). Felsefe profesörü, ılımlı bir cumhuriyetçiydi. Jules Ferry'nin desteğiyle 1855'te Haerte-Loire'dan milletvekil seçildi. Eğitim bakanı (Ribot bakanlar kurulunda) ilk defa başbakan, 1893 nisanından kasımına kadar da içişleri bakanı oldu. Bakanlığı sırasında, Güzel sanatlar balosuyle ilgili olarak Quartier Latin'de patlak veren 1 temmuz 1893 olaylarında ve Paris Borsası İşçi sendikalarına karşı 6 temmuzda polis kanalıyle uyguladığı sert baskı hareketi ile tanındı. Meclis başkanı oldu (1893-1894). Anarşist Vaillant'ın fırlattığı bombanın patlaması sırasında soğukkanlılığını kaybetmeyerek «Oturum devam ediyor» sözleriyle ün kazandı. İki dönem daha meclis başkanı oldu (1894-1895 ve 1898-1899). Dreyfus'çülere karşı olanların çıkarttıkları ve cumhurbaşkanı Loubet'nin de ölümüne yol açan Auteuil olayları sonunda ikinci defa iktidardan düştü. 1900-1923'te senatör oldu. (L)

DUPUY (Paul), fransız hekim ve filozofu (Lamonzie-Saint-Martin, Dordogne 1827 - Le Pleix, Dordogne 1917). Bordeaux'da patoloji okuttu. İlmî felsefeyle ilgili birçok eser yayımladı; Vacherot'nun «Fizikötesi ve Bilim» (1862) adlı kitabının tenkitli incelemesi olan *Essai Critique et Théorique de Philosophie Médical* (Tıp Felsefesinin Tenkitli ve Nazarî Denemesi) [1864]; *De la Necessité des Études Métaphysiques* (Fizikötesi Çalışmaların Zorunluluğu Üstüne); *Du Rôle de la Métaphysique dans les Connaissances Humaines* (İnsan Bilgilerinde Fizikötesinin Rolü); *Du Libre Arbitre* (Özgür İstem Üstüne) [1870]; *Le Vrai Péril Social* (Gerçek Sosyal Tehlike) [1878]; *De la Démocratie en France* (Fransa'da Demokrasi Üstüne) [1882]. (L)

DU PUY (Raymond), kudüslü Aziz Juhanna Hospitalier'lerinin fransız asıllı ikinci büyük önderi (Dauphiné 1080'e doğr.-Filistin 1160'a doğr.). 1121 Yıllarına doğru Hospitalier'leri askerî bir tarikat haline getirdi; bu tarikatın önderi oldu. Tarikatı üç sınıfa ayırdı: şövalyeler, rahipler ve hizmetçiler. Tarikatın tüzüğü 1127'de papa tarafından tasdik edildi. Du Puy, Filistin'de büyük çabalar gösterdi. 1154'te Askalan'ın zaptında büyük rol oynadı; Halep Atabeyi Nureddin Mahmud ile kardeşi Musul Atabeyi Seyfeddin Râzi'yi yenilgiye uğrattı. (L)

DUPUY DE LOME (Stanislas *Henri* Laurent), fransız gemi inşa mühendisi (Ploemeur, Morbihan 1816-Paris 1885). Polytechnique okulunun deniz istihkâm bölümünü bitirdikten sonra demir gövdeli gemi yapımı konusunu incelemek üzere İngiltere'ye gönderildi. Bu konuda hazırladığı dikkate değer rapor sonucunda *Caton* ve *Ariel* gemilerinin yapımı işi ona verildi. Kısa bir süre sonra hükûmete *Napoléon* gemisinin planlarını sundu: doksan topla techiz edilmiş pervaneli ilk sürat gemisi olan *Napoléon*, 1850'de denize indirildi, bu gemi daha önceki gemi yapım tekniğine göre inşa edilmiş bütün gemileri gölgede bıraktı. 1857'de Gemi İnşa tezgâhları müdürlüğüne tayin edildi, bu görevdeyken zırhlı gemiler yapımı konusunu inceledi. Hazırladığı planlar sonucunda *Gloire, Invincible* ve *Normandie* zırhlıları inşa edildi; bunlar, bütün büyük devletlerin deniz kuvvetlerince örnek alındı. 1870'te Paris Savunma komitesi üyesiyken balon yapımıyle uğraştı ve Paris'ten 60 balon havalandırdı. 1869'da Morbihan'dan milletvekili seçildi, 1877'de daimî senatör oldu. (L)

DUPUYTREN (Guillaume), fransız cerrahı (Pierre-Buffiere, Limousin 1777-Paris 1835). 1812'de cerrahî hekimlik kürsüsü profesörü oldu. 1823'ten önce, Louis XVIII'in, daha sonra Charles X'un cerrahı oldu, kendisine baron unvanı verildi. Tıp akademisi ve Enstitü üyeliğine seçildi. Laennec ve Bayle ile birlikte patolojik anatomiye yeniden itibar kazandırdı ve cerrahî incelemelerini bu alanda derinleştirdi. Başarılı bir operatör idi. Gözyaşı kanalı fistül ameliyatı yapmada ve sunî anus takmadaki başarısıyle tanındı. Fakülteye vasiyetle bıraktığı 200 000 frankla kendi adını taşıyan bir müze kuruldu. Başlıca eserleri: *Mémoire Sur la Fracture de l'Extrémité Inférieure du Péroné* (Kamış Kemiği Alt Ucunun Kırılması Üstüne) [1819]; *Sur les Étranglements des Hernies* (Fıtık Düğümlenmeleri Üstüne) [1832]; *Mémoire sur une Nouvelle Manière de Pratiquer l'Opération de la Pierre* (Taş Ameliyatında Yeni Bir Metot Üstüne) [1836]. (L)

Dupuytren hastalığı, avuç içi aponevrozunun büzülerek parmakların hareketini engellemesi. Bu hastalığın tedavisi yoktu. (L)

Dupuytren kırığı, kamış kemiğinin aşık çıkıntısının 7 veya 8 sm yukarısından kırılması ve kaval kemiği aşığının kopması. (L)

Dupuytren müzesi, Paris'te, Ecole-de-Médecine sokağında, eski Cordeliers manastırı binalarının bir kısmında kuruldu. Müzede Depuytren'in bağışladığı parayle Orfila tarafından meydana getirilen kıymetli bir patalojik anatomi koleksiyonu, Pilliet bölümünde Broca'nın derlediği histoloji ve antropoloji belgeleri vardır. (L)

DUQUE CORNEJO Y ROLDAN (Pedro), ispanyol heykelcisi (Sevilla 1677-Cordoba 1757). A. Roldan'ın öğrencisi idi. Sevilla katedrali «sagrario»sunun (1706), sonra Paular'daki Chartreux papazlarına ait kilisenin süslemelerinde çalıştı (melek heykelleri). Gırnata şehrindeki Nostra Senora de Las Angustias kilisesindeki on dört anıtsal aziz heykelini ve Kordoba katedralinin arkalıklı iskemlelerini heykellerle süsledi (1748). Kraliçe Elizabeth'in Madrid sarayında görevlendirdiği Cornejo, Churriguerresca üslûbunun en değerli temsilcilerinden biridir. (L)

Duquesne, Ohio hattını tehdit eden Washington yönetimindeki ingiliz kolon'larına karşı 1754'te Fransızların inşa ettikleri müstahkem mevki. (L)

DUQUESNE (Abraham, marki), fransız denizcisi (Dieppe 1610-Paris 1688). Tüccar kaptan olan babasının gemisiyle çocuk yaşta denize açıldı; on yedi yaşındayken bir hollanda gemisinin alınmasında yararlık gösterdi. Otuz Yıl savaşlarında deniz harekâtına katıldı ve gemi kaptanı oldu. 1644'te İsveç hükûmetinin hizmetine girdi; büyük amiral rütbesiyle Femern muharebesine katıldı (1644); Danimarka donanmasının yenildiği bu savaştan sonra Fransa'ya dönüşünde filo kumandanlığına (1647), sonra deniz kuvvetleri tümamiralliğine (1667) yükseldi. Hollanda savaşı sırasında Akdeniz'e hâkim olmak için Hollandalılara ve İspanyollara karşı başarıyle mücadele etti. Stromboli (1675), Augusta (amiral Ruyter'in öldürüldüğü savaş), Lipori ve Syracusa (1676) savaşlarını kazandı. Berberîlere karşı girişilen birçok sefere katıldı; Trablus (1681) ve Cezayir'i (1682 ve 1683) topa tuttu; 1684'te İspanyolların müttefiki olan Cenova'yı cezalandırmakla görevlendirildi. (L)

DUQUESNOY, flaman heykeltıraş ailesi. — JEROME veya JEROEN I, *Büyük* diye anılır (Le Quesnoy 1570-Brüksel 1641). İlk «Manneken-Pis» (Brüksel'in bir çeşmesindeki işeyen küçük çocuk) heykellerinden birini yaptı. (Bunun 1794'te tahrip edildiği sanılıyor). *Hakikat* ve *Adalet* heykelleri de onun eseridir. — FRANÇOIS veya FRANS, *Francesco Fiammingo* diye de anılır (Brüksel 1597-Liverno 1643). Jerome'nin oğlu ve öğrencisi. XVII. yy.ın en büyük flaman heykeltıraşı sayılır. Önce fildişi yontucusu oldu (*Sabır*, Braunsweig). Avusturya arşidükü Albrecht'in dikkatini çekti, onun sağladığı imkânlarla Roma'ya gitti (1618). Frans, Roma'da Van Dyck'i (Van Dyck onun bir portresini yaptı, 1623), Nicolas Poussin'i ve l'Algarde'yi tanıdı. Roma'da San Pietro kilisesindeki *Aziz Andreas* ve Santa Maria di Loreto kilisesindeki *Azize Sabina* büyük heykellerini yaptı. Bu heykeller XVII. ve XVIII. yy.larda kopya edildiler. Öteki eserleri arasında Stockholm'deki çocuk başları ve Napoli'deki Filomarini kilisesi şapelinin frizleri sayılabilir. Louis XIII tarafından Fransa'ya davet edildi, fakat yolda öldü. — JEROME veya JEROEN II, *Genç* diye de anılır (Brüksel 1602 - Gand 1654). François'nın kardeşi. Bir süre Roma'da yaşadı (1622), uzun zaman Felipe IV'ün hizmetinde İspanya'da kaldı. Flandre'a dönüşünde arşidük Leopold -Wilhelm'in mimar ve heykeltıraşı oldu. Saint-Bayon (Gand) katedralinde Trieste piskoposunun anıtkabrini yaptı. Genç Jerome cinsî sapıklıkla suçlandırılarak, Gand'da diri diri yakıldı. (L)

DÛR sıf. (fars. *dūr*). *Esk.* Uzak: *Ağaçlıklarda bülbül dûrdan feryâde geldikçe* (Yahya Kemal). *Senden dûr olduktan sonra...* (Y. K. Karaosmanoğlu).

— *Esk. Dûr-bâş,* «uzaklaş! uzak ol! buradan git!». Eskiden büyüklerin yanında bulunan yasakçıların yaklaşan bir kimseye yönelttikleri söz. Yasaklayıcı. Yasakçıların kullandığı sopa. (Bk. DURBAŞ.) ‖ *Dûr-bîn,* uzağı gören, ileriyi gören, anlayışlı, kavrayışlı. Uzakları görmeğe, göstermeğe yarayan araç, dürbün. ‖ *Dûr-bînî,* anlayışlılık, uzağı görme, ileri görüşlülük. ‖ *Dûr-endiş,* uzağı, ileriyi, geleceği düşünen. ‖ *Dûr-endişî,* ilerisini düşünme, uzağı görme. ‖ *Dûr-nümâ,* uzağı gösteren. ‖ *Dûr-nüvis,* uzaktan yazan, telgraf. ‖ *Dûru diraz,* çok uzun (söz).

◆ **Dûrâdûr** bls. zf. ve sıf. *Esk.* Uzaktan uzağa. ‖ Uzun uzadıya, pek uzun: *Hayat için çekilen her azab-ı dûrâdûr* (Tevfik Fikret).

◆ **Dûrî** i. *Esk.* Uzaklık, ıraklık. (M)

DUR sıf. (lat. *durus*). Müz. Alman dilinde majör makam için kullanılan sıfat. (Aslında bu terim B mollis [bemol] veya yuvarlak B taşıyan hekzakorda karşılık sert hekzakordu, yani *si* notasının, köşeli, kare biçiminde [*bekar* bu kelimeden gelir] B dur ile işaretlendiği altıses gamını belirtmek için bulunmuştu. (L)

DURAÇ i. (*durmak*'tan *dur-aç*). *Yeni.* Heykel, sütun gibi şeylerin üstüne oturduğu ayak. (*Eşanl.* KAİDE.) [M]

DURAÇ i. Zool. *Halk dili.* Keklik büyüklüğünde, gösterişli, tüyü az av kuşu, ilmî adı *Francolinus.* (M)

DURA — EUROPOS. Esk. coğ. Fırat kıyısında, önce *Dura* adıyle M. Ö. 300'e doğru Antigonos'un generali Nikanor, sonra da *Europos* adıyle Seleukos I tarafından kurulan şehir. Kalıntıları *Salihiye*'dedir (Suriye). Seleukos'luların bu müstahkem kolonisi sonradan Parth'ların hâkimiyetine geçti. Caracalla devrinde ise bir garnizon şehri ve bir Roma kolonisi oldu; M. S. III. yy.da Persler tarafından yıkıldı (en yeni araştırmalara göre, 260'tan sonra). Doğu toprakları üzerindeki bu eski yunan sitesi, üç topluluğun, yunan, trakyalı ve pers halklarının biraraya gelmesinden kurulmuştu: bütün yurttaşların yaşayışı, Atina hukuku başta gelmek üzere, yunan hukuk düzenine göre yönetilirdi. Bir askerî şehir, aynı zamanda da Bâbil'e yakınlığı sebebiyle sömürgenin maliye işlerinin merkezi olan Dura, Babil tanrıları *Adad* ile *Nanaia*'yı resmen tanıdı. Dura'nın keşfedilmesi, Yahudi cemaatleriyle Eskiçağ hıristiyanlığı hakkında geniş bilgi edinilmesine imkân verdi. 1920'de Britanya askerleri tarafından

Guillaume DUPUYTREN

Abraham DUQUESNE
Edelinck'in gravürü
Cabinet des Estampes,
Paris

Françoise DUQUESNOY
«Aziz Andreas»
San Pietro kilisesi, Roma

DURA-EUROPOS (fresk)
Damas müzesi

Foto. X, Giraudon, Anderson (LAROUSSE)

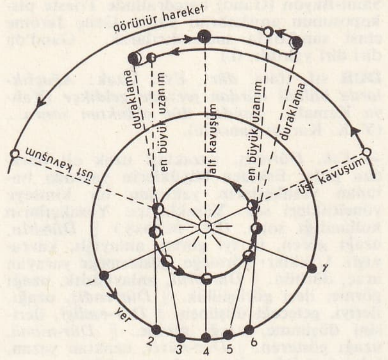

duraklama (astron.)

eski resimlerin gün ışığına çıkarılmasından sonra, Fransız Yazıtlar ve Güzel Sanatlar akademisi'nin himayesi altında başlanan kazılara, 1928 yılından itibaren amerikan Yale üniversitesinin de işbirliğiyle devam edildi. Bu çalışmalar, sitenin, sokakları, evleri, tapınakları, agorası, pazarı, vali sarayı ve mezarlığıyle olduğu gibi canlandırılmasına imkân verdi; bu arada, birinci derecede önem taşıyan şu anıtlar ortaya çıkarıldı: M.S. 168'e doğru inşa edilip sitenin terkedilmesinden önce iki defa yenilenmiş olan ve pers etkisini taşıyan duvar resimleriyle süslü bulunan bir Mithra tapınağı; tasviri yasaklayan yahudi âdetlerinin aksine olarak, duvarları, kutsal kişileri canlandıran Eski Ahit'e ait sahnelerle kaplı, M.S. III. yy.dan kalma bir sinagog; özel bir kişinin evinde kurulmuş bir hıristiyan şapeli; aynı devre ait, Eski ve Yeni Ahit sahnelerini biraraya getiren bir vaftizhane. Bu vaftizhanedeki öğretici nitelik taşıyan resimlerde, daha sonraları batı hıristiyan sanatını etkileyecek olan doğu üslûbu en katıksız şekliyle görülür. (L)

DURAĞAN sıf. (*durmak*'tan *dur-ağan*). Yerini değiştirmeyen, aynı yerde kalan. (Bk. SABİT.) [M]

DURAĞAN, Karadeniz bölgesinin Batı Karadeniz bölümünde (Sinop ili) ilçe merkezi; 1 500 nüf. Kızılırmak'ın kollarından Gökırmak'ın vâdisinde 700 m yükseklikte kurulmuştur. İl merkezine, çok yerde keskin virajı olan, 110 km'lik bir yolla bağlıdır. *Durağan ilçesi* (1 103 km²; 26 100 nüf.), merkez ve Çerçiler bucaklarına ayrılmıştır. 48 köyü vardır. Tarım ve Gökırmak vâdi tabanında da çeltik ekimi. (M)

Durağan Ambarkaya mezarı, Durağan'ın 5 km kuzeydoğusunda, Ambarkaya denilen yerde kaya mezarı. M.Ö. II. yy. da yapıldığı sanılıyor. Mezarın Çukurca* frig kaya mezarlarına benzeyen cephesinde üç sütunun taşıdığı bir alınlık yer alır. Cephe sütunlarının başlık ve kaideleri yoktur. Giriş bölümü, ince uzun dikdörtgen biçimindedir.

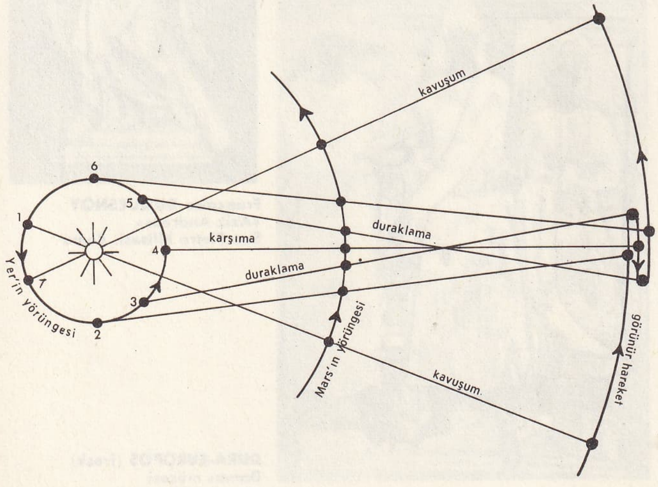

duraklama (astron.)

Kapı girişinin üzerinde mimarî bir friz vardır. Kareye yakın planlı mezar odasının tavanı beşik tonoz halinde arkaya doğru uzanır. Sağ duvara bitişik basit bir ölü yatağı görülür. (M)

DURAK i. (*durmak*'tan *dur-ak*). Yolcu taşıyan araçların düzenli olarak durdukları yer: *Aynı otobüsün numarasını görünce öteki durağa yollandı* (S. F. Abasıyanık). *Demiryolu durağında sanki kimseler yok* (M. Ş. Esendal). ‖ Durma, dinlenme, çalışmaya ara verme: *Mecburî durak. İhtiyarî durak. Esk.* Mevkif. *Mevlâna için uyku durak yoktu* (N. Araz). *Ne soluk var, ne ışık var, ne otur var, ne durak* (M.Â. Ersoy). ‖ *Esk.* Cümle sonuna konulan nokta.

— Ed. Mısraların durgu bölümleri arasında, kelime bitimlerindeki doğal ve gerekli duruş. (Bk. ANSİKL.) ‖ Türk halk edebiyatında, hece vezni kalıpları içindeki durma yerleri. (Msl. 11 heceli kalıbın 4+4+3 veya 6+5 şeklindeki durakları.) [Bk. ANSİKL.]

— Mus. Türk musikisinde bir dizinin son sesi ve bir makamın karar verilen son perdesi. (Türk makamları, eskiden beri duraklarına göre sınıflandırılmıştır.) [Bk. MAKAM.] ‖ Tekke musikisinde bir form. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Durak evferi,* Türk musikisinde bir büyük usul. Bk. ANSİKL.

— Müz. Müzik cümlesinin geçici olarak askıda kalması; genellikle bir susma ile belirtilir. ‖ Bir ölçü süresini kapsayan zaman aralığı; bu aralık süresince icra durdurulacak demektir. (Bk. ANSİKL.) ‖ Değeri ne olursa olsun bir ölçü uzunluğunda susma.

— ANSİKL. Ed. Sanskrit, yunan ve latin nazım sanatında uzunca mısraların bazı yerlerinde kelimenin bitmesi zorunluydu. Ayak sonuyle denk düşmediği zamanlar bu kesmeye *durak* adı verilirdi; iki ayağı böldüğü zamansa *ikileşim* (diyerez) adını aldı.

Durak sesin bir süre için kesilmesidir; demek ki bazen tersi ileri sürülmesine rağmen durak, ritim yönünden olduğu kadar anlam yönünden de bir kesinti yapar. Ayrıca bir ünlünün düşmesini veya hiatus halinde kısalmasını önler. Şair durağa genellikle değerlendirmek istediği kelimeyi (meselâ bir özel ad) koyar. Birbirinden durakla ayrılan yarım mısralar bir dereceye kadar bağımsız ritimli birimler meydana getirir; Homeros şiirinde bu yarım mısraların anlam yönünden genellikle hazır kalıpları vardır; şair, bu kalıpları gömme tezyinat parçaları gibi kullanır. Yunan Heksametron daktylos'unda en çok kullanılan durak daktylos'un iki kısası arasına yerleştirilen ve üçüncü ayağı meydana getiren *trokhaikos*'dur. Biraz daha az kullanılan beş yarım ayak durağı, mısrayı hemen hemen eşit iki yarım mısraya böler. Bundan başka üç yarım ayaktan sonra yedi yarım ayak da kullanılır. Altı ölçülü latin daktylos mısraında ağır basan beş yarım ayak durağıdır.

Beş yarım ayak durağı kullanılmadığı zaman çoğunlukla ikinci derecede bir durağa rastlanır: yedi yarım ayak durağı ana durak olur ve bir sonraki mısrada üç yarım cüz görülür.

Yunan iambos üç ölçülüsü ve latin altılı iambosu çoğunlukla beş yarım ayak durağıyle hemen hemen eşit iki bölüme ayrılır. Daha az olarak üç yarım ayak ve yedi yarım ayak durakları da kullanılır. Beş ölçülü daktylos'ta durak yoktur, ama ortada diyerez vardır.

● *Türk edebiyatı*'nda hece vezni kullanılan şiirlerde mısralar kendi içlerinde belirli hece bölümlerine ayrılır. Meselâ 11 heceli bir şiirin mısralarında kelimeler ahenk sağlayacak şekilde 4+4+3 veya 6+5 gibi hece gruplarına bölünür.

ötme turaç / ötme işin / var senin
Şahin alıp / avlanacak / yer değil
Vardım gördüm / ağyar göçmüş / yurdundan
Vatan tutup / eğlenecek / yer değil

KARACAOĞLAN

dörtlüğünde mısralar 4+4+3 şeklindeki hece gruplarına bölünmektedir.
Gene 11 heceli olan

Şu yalan dünyaya / geldim geleli
Bir bağ dikip meyva / yetiremedim

KARACAOĞLAN

mısralarında ise kelimeler 6+5 heceli gruplarda toplanmaktadır. Mısraların böyle kelime gruplarına bölünüp duraklarla okunması ahenk sağlar.
Duraklarla bölünmeyen kalıplar da vardır:

Bakıp imreniyorum akınına
Şehrin üstünden geçen bulutların
Belki gidiyor onlar yakınına
Rüyamızı kuşatan hudutların

AHMET MUHİP DRANAS

mısraları duraksız 11 heceli kalıpla yazılmıştır.

Hece vezninde 5—15 heceli birçok kalıp varsa da eskiden beri en çok sevilmiş ve kullanılmış olanlar 7'li, 8'li, 11'li, 14'lü kalıplardır. 5—9 heceliler durgulu veya durgusuz kullanılabilir. Diğerleri mutlaka durguludur. 7 Heceli kalıp 4 + 3 veya 3 + 4; 8 heceli kalıp 4 + 4. Hece sayısı çok olan kalıplarda duraklar 2'den fazla olur. Çift heceli kalıplar tam ortadan bölünerek durak yapılır: 4+4, 7+7 gibi. Tek heceli kalıplarda hece sayısı çok olan parça, az heceli parçadan önce gelir: 6+5, 7+5 gibi.

İslâmiyetten önceki türk edebiyatında da durakların belli bir ahenk düzeni içinde kullanıldığı görülür. Meselâ türk şiirinin en eski örneklerinden biri olan aşağıdaki şiirin 7 heceli mısralarında 4+3 şeklinde duraklar vardır:

Bilig biliŋ / ya begim
Bilig saŋa / eş bolur
Bilig bilgen / ol erke
Bir gün devlet / tuş bolur.
Biliglig er / biliŋe
Taş kurşansa / kaş bolur
Biligsizniŋ / yanıŋa
Altun koysa / taş bolur.

Tanzimattan sonraki türk şiirinde her mısraın belli yerlerinde duraklar bulunmasını kalıplaşmış bir ahenk sayan sanatçılar, duraksız kalıplar kullanmayı denediler; bundan başka eski alışılmış ritimden kurtulma ve yeni sesler bulma amacıyle şu kalıpları da kullandılar: 9'lu (durgusuz, 4+5, 5+4), 10'lu (6+4, 5+5), 12'li (6+6, 7+5), 13'lü (4+4+5, 8+5). M.E. Yurdakul 4+4+4+4 +3 gibi eşit kesintili, yorucu kalıplar da kullandı.

Yeni türk şiirinde özellikle Ahmet Muhip Dranas, Cahit Sıtkı Tarancı gibi şairler 11'li, 12'li v.b. kalıpları duraksız ve daha serbest kullandılar (4+7, 5+6, 2+9 gibi). Böylece bir şiirin mısraında değişik düzenli kelime gruplanmalarıyle kendilerine has ahenkler yarattılar.

— Mus. Durak bir çeşit ilâhi'dir. Yalnız durak evferi usulü ile ölçülmek bakımından diğer ilâhilerden ayrılır. Mevlevîlik dışındaki tarikatlarda, âyin veya zikir sırasında, ara verilen yerde okunduğu için, bu şekilde adlandırılmış, tek ve koro halinde okunan, serbest tavırlı, ilâhilerden daha ağır, derin ve itinalı eserlerdir. Daima «dost» veya «âh» terennüm kelimesiyle doldurulan ve eserin makamının durak veya güçlü perdesinde olan uzun bir sesle başlar, bu durak evferi usulünün son ölçüsüdür. H. S. Arel*, bu forma büyük zenginlik kazandırmış ve 1947-1954 arasında 108 adet çok başarılı durak bestelemiştir. Diğer bütün bestekârların durakları 50'den ibarettir; 39'unu Dr. Subhi Ezgi* *Durak* (1945) adlı kitabında biraraya topladı. Aslında durak evferi usulünü bulup önce serbest okunan bu eserleri esas usulüne sokan da Dr. Ezgi'dir.

● *Durak evferi.* Durak evferi 21 zamanlı ve 8 darblıdır. Usulün özelliği, yalnız dinî musikide kullanılmış olmasıdır. Bütün durak formunda eserler ve bazı diğer dinî parçalar, bu usulle ölçülmüştür. 21/4 şeklinde yazılır. Başta 1 türk aksağı ile, aynı şekilde ve tek darblı olarak yerleştirilmiş, 4 tane sofyân'dan yapılmıştır. Bu usule, son darbı ile başlamak (anakruz) âdettir. Şöyle vurulur: te (1, kuvvetli), ke (1, zayıf), te (1, yarı kuvvetli), kâ (2, kuvvetli) + düm (4, kuvvetli) + düm (4, kuvvetli) + tek (4, kuvvetli) + tek (4, kuvvetli).

— Müz. Durağın değeri hem mutlak, hem

de görecedir. Daima bir ölçüye eşit olduğu için mutlak, ama bir ölçünün kendisi dört, üç veya iki zamanlı olabileceği için de görecedir. Durak, porte'nin dördüncü çizgisi altına çekilen yatık, çok kısa ve biraz kalın bir çizgi ile belirtilir. (Bk. YARIM-DURAK.) Partilerden birinde (meselâ keman partisi) birden fazla durak art arda gelecek olursa, uzunca bir çizgi çizilir ve üst kısmına da durakların sayısını belirten rakam yazılır. (ML)

DURAK, Marmara bölgesinde (Güney Marmara bölümü. Balıkesir ili, Kepsut ilçesi) bucak; 8 302 nüf.; 20 köy. — *Bucak merkezi,* 350 nüf. Kepsut'un 15 km doğusunda. (M)

DURAK AĞA, türk musikişinas ve şairi (öl. 1566). Dukakinzade Mehmed Paşanın hizmetinde çalıştı ve bir ara elçilikle İran'a gönderildi. Şehzade Selim'in hizmetine girdi, defterdarlık ve imrahorluk yaptı. Kendisini çekemeyenlerin iftiraları yüzünden öldürüldü. Şiirde *Nihanî* mahlâsını kullandı. Meşamî, Mekalî, Ulvî gibi şairleri korudu, birçok öğrenci yetiştirdi. Bir ara musikiye tövbe ederek sazını kıran Durak Ağa'nın *Sâzname* adlı bir eseri vardır. Evliya Çelebi, *Seyahatname'*sindeki saz adlarını bu eserden aldığını belirtir. (M)

DURAK EFENDİ, osmanlı reisülküttabı (XVII. yy.). Divanı Hümayunda çalışırken Çerkez Mehmed Paşanın güvenini kazandı. 1622'de Yazıcızade Hamza Efendinin yerine reisülküttap oldu. 1626'da bu görevden ayrıldı. (M)

DURAKLAMA i. (*duraklamak*'tan *durakla-ma*). Duraklamak eylemi, olduğu yerde kalma. || Tereddüt etme.

— Ask. Hareket halinde bulunan bir birliğin vakitsiz, yersiz ve düzensiz olarak yürüyüşünü durdurması.

— Astron. Bir gezegenin gökyüzündeki görünür hareketinin bazen doğru yönde (saat ibrelerinin ters yönü), bazen de ters yönde gerçekleşirmiş gibi görünmesi. Bk. ANSİKL.

— Biyol. *Duraklama refleksi,* bir böceğin (veya bir başka hayvanın), kendisini avlayacak bir düşmana değmesi veya sadece yaklaşması halinde «kendini ölü gibi göstermek» amacıyle kıpırdamadan duraklaması şeklinde savunma tepkisi.

— Patol. Hastalık belirtilerinin hemen hemen değişmeden durduğu devre.

— Tıp. *Duraklama devresi,* bir hastalığın bütün belirtilerinin yerleştiği ve ağırlaştığı devreden sonra gelen devre. Mikropların ve direnme güçlerinin arttığı ve aynı zamanda dengeleşmeye doğru yöneldikleri tehlikeli zamana rastlar. Süresi değiştir, fakat genellikle had bir bulaşıcı hastalık için altı ilâ sekiz gündür.)

— ANSİKL. Astron. Görünür hareketin yön değiştirmesi sırasında, gezegenin hızıyle Yer'deki gözlemcinin hızı birbirine eklenir. Böylece, görünür hareket doğru yönden ters yöne veya ters yönden doğru yöne geçerken gezegen, aşağı yukarı aynı doğrultuda bulunan yıldızlara göre hareketsizmiş gibi görünür. Merkür ve Venüs için, en büyük uzanımda bir *duraklama* gözlemlenir. (L)

DURAKLAMAK geçz. f. (*durak*'tan *dur-ak-la-mak*). Kısa bir süre için durmak veya arada bir durmak: *Bir saniye kadar durakladıktan sonra eliyle kapıyı itti* (Sabahattin Ali). *Birden aklına bir şey gelmiş gibi durakladı* (K. Tahir). || Tereddüt etmek: *Epey durakladıktan sonra cevap verdi.* (M)

DURAKLI sıf. (*durak*'tan *durak-lı*). Durağı olan.

— Leng. Fonolojide ses yönünden kısa bir zaman aralığındaki yüksek enerji oraniyle, telaffuz yönündense genizsileşmeyle nitelenen ayırıcı özellik.

— Mat. *Duraklı büyüklük,* ilk diferansiyelini sıfıra eşitleyen değerleriyle veya değişimler hesabında, ilk değişiminin sıfır olduğu şartlarda alınmış değişken büyüklük. (Bir büyüklük, genellikle en büyük ve en küçük değerlerinde duraklıdır.) || *Duraklı dizi,* belirli bir sıradan sonra hep aynı elemanın tekrarlandığı dizi.

— Telekom. *Duraklı dalga,* bütün noktaları aynı anda, zıt ve aynı fazlı titreşimler yapan dalga. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Telekom. Yayılan âdi dalga ile yansıyan dalganın girişiminden *duraklı dalgalar* meydana gelir. Bunun sonucu olarak, elektrik ve magnetik alan şiddetlerinin bazı noktalarda maksimum (karın noktaları), bazılarında da minimum (düğüm noktaları) olduğu düzgün ve değişmeyen bir dağılış ortaya çıkar. Duraklı terimi, akım şiddetinin düğüm noktalarına gerilimin karınları (veya bu durumun tersi) tekabül eden antenlerde ve iletici hatlarda yayılan yüksek frekanslı akımlar için de kullanılır. (L)

DURAKSAMAK geçz. f. (*durak*'tan *dur-ak-sa-mak*). Ne yapacağını, ne diyeceğini kestirememek, karar verememek: *Kalabalığı görünce duraksadı.*

◆ **Duraksama** i. Duraksamak eylemi. (M)

DURAKSIZ sıf. (*durak*'tan *durak-sız*) Durağı olmayan.

— Leng. Duraklı özelliği tanımlayan özellikleri kapsamayan ayırıcı özellik için kullanılır. (ML)

DURAL sıf. (*dur-al*). *Yeni.* Fels. Değişmezlik, hareketsizlik gösteren. *Eşanl.* STATİK.

— Leng. Olayların belli bir anda gösterdiği dengeyle ilgili: *Dural dilbilim.* (M)

DURALAMAK geçz. f. (*durmak*'tan *dur-a-la-mak*). Durur gibi olmak, yavaşlamak: *Sağda solda beliren yarı ürkek alkışlar duraladı, söndü* (Ş.S. Aydemir). || Şaşırmak: *O, birdenbire duraladı; — Nasıl olur, Feride? Biz nişanlıyız* (R.N. Güntekin). [M]

DURALİNOKS i. (tes. edil. ad.; *dural* [*umin*] ve paslanmaz anlamına gelen *inox-*[*ydable*]'den fr. *duralinox*). Duralümin'e benzer hafif alaşım. Duralümin'den farkı, bakır'ın yerini magnezyum'un almasıdır (yüzde 5 ile 12): bu sayede, özellikle sulu ve alkali ortamda aşınmaya daha büyük bir dayanıklık kazanır. (L)

DURALOY i. (fr. k.). Bileşiminde demir, krom (yüzde 20) ve alüminyum (yüzde 15) bulunan bir alaşımın ticarî adı. 1 100°C kadar yüksek sıcaklığa dayanması istenen parçaların yapımında kullanılır. (L)

DURALÜMİN i. (fr. *Duralumin*'den tes. edil. ad.; ilk yapıldığı yer olan *Duren*'den). Mekanik direnci yüksek, hafif alüminyum alaşımı.

— ANSİKL. Alfred Wilm'in 1910 yılından beri üzerinde çalıştığı *duralümin,* alüminyum alaşımları içinde en çok kullanılanıdır. Yaşlandırma yoluyle sertleştirme işlemi ilk defa bu alaşıma uygulandı. Genel olarak bileşiminde, yüzde 94,5 alüminyum, yüzde 4 bakır, yüzde 0,5 manganez, yüzde 0,5 magnezyum, ayrıca az miktarda demir ve silisyum bulunur.

Duralümin, dökme levhalar veya yuvarlak kalın çubuklar halinde, klasik usullerle soğukta veya 400°C'a doğru sıcakta işlenebilir (haddeleme, dövme, tel çekme, kalıpta dövme v.b.). Levha, çubuk, profile, tel v.b. gibi çok değişik şekillerde kullanılır. 400°C'a doğru menevişlenmiş duralümin'in mekanik özellikleri pek yüksek değildir: kopmaya karşı direnci 20 kg/mm² ve yüzde 20 uzama. Alaşım 500°C'ta tavlandığı zaman, uzama aynı kalmakla birlikte, kopmaya karşı direnci biraz daha artar (28 kg/mm²). Tavlamadan sonra çevre sıcaklığında tutulan duralümin zamanla sertleşmeğe başlar; üç gün sonra alaşımın uzama değeri yine yüzde 20 olarak kalırken kopmaya karşı direnci 40 kg/mm²'ye ulaşır. Aşağı yukarı bir hafta sonra, çevre sıcaklığındaki duralümin'in mekanik özellikleri istenilen en iyi dereceye yükselmiştir.

Alaşımın mekanik çalışmasını sağlamak için (perçinde olduğu gibi), tavlamadan sonra düşük sıcaklıkta (—40°C) tutularak yaşlanması önlenebilir; böylece sertleşme olayı, işlenmiş duralümin üzerinde ve çevre sıcaklığında normal olarak devam eder. En fazla 200°C'ta ısıtmakla yapılan bir menevişleme işlemiyle de alaşımın yaşlanması çabuklaştırılabilir. Tavlama ve 6 saat süreyle 180°C'ta yapılan bir menevişlemeyle, duralümin ilgi çekici özellikler kazanır: kopmaya karşı direnci 45 kg/mm² ve yüzde 10 uzama. Bu özel termik işlemlerle, alaşımın hafifliğini (yoğunluğu 2,8) bozmadan çeşitli mekanik veya fizik özellikler (elektrik iletkenliği) kazandırılabilir. Ayrıca *özel duralüminler*'in kendine has bazı değişik nitelikleri vardır. Bu özel alaşımlar içinde en önemlileri şunlardır:

nikelli duralümin (ilk defa İngiltere'de yapılan, yüzde 2 nikel ve yüzde 1,5 magnezyumlu Y tipi alaşım), çelik üstüne sürtmeye ve aşınmaya karşı büyük bir direnç gösterir;

süperduralümin (yüzde 1,5 magnezyumlu), âdi duralümin'in özelliklerini gösterir, ancak yapımı sırasında daha büyük bir itina gerekir;

kurşunlu duralümin (yüzde 1,5 kurşunlu), özel talaş kaldırmayle kolaylıkla işlenebilir;

kromlu duralümin (yüzde 1 krom ve yüzde 1 nikelli Avial tipi alaşım), işlendiği zaman, mekanik direnci yüksek (kopma yükü 50 kg/mm² ve yüzde 10 uzama) hafif bir alaşımdır;

Vedal (anglosakson ülkelerindeki adı Alclad), bir duralümin levhasının iki yüzüne saf alüminyum kaplamakla elde edilen iki madenli alaşım tipidir; yüzeye kaplanan bu alüminyum tabakası aşınmaya karşı direnci arttırır ve kaynak, stampa çekme gibi işlemlerin uygulanmasını kolaylaştırır.

Aşınmaya karşı direnç, hafiflik ve düzgün bir yüzeyin yanı sıra, kolay uygulama şartlarının arandığı bütün işlerde duralümin kullanılır. Birinci Dünya savaşı sırasında, bu alaşımdan ilk defa havacılıkta yararlanıldı; bugün bile en çok tüketilen madenlerin başında gelir (motor parçaları, gemi ve demiryollarında üst yapıdır). Otomobil ve çeşitli araçların (demiryolu arabaları, bisiklet, motosiklet, gemi kamaraları) yapımında, biyel ve pinyon gibi motor parçalarının yanı sıra profile kısımlar ve taşıt karoserleri için de duralümin kullanılır. Ayrıca, çok çeşitli sanayi dallarında geniş bir kullanma alanı vardır: fotoğrafçılık, spor malzemeleri, ortopedi, ev eşyaları, kimya sanayii v.b. (L)

DURAMEAU (Louis Jean Jacques), fransız ressamı (Paris 1733- Versailles 1796). 1757'de Roma ödülünü kazandı, Paris akademisinde profesör, saray ressamı oldu ve krallık tablolarını korumakla görevlendirildi (1783). *Güneşe Yalvaran Cérès ve Kız Arkadaşları* konulu bir kompozisyonu Louvre sarayında Apollon galerisi kubbesinin bir yanını süslemektedir. Ayrıca kara kalemle, estamp ve tebeşirle birçok desen yaptı. Bu eserleri Prud'hon'un bulanık üslûbunu müjdeler. (L)

DURAMEN i. (fr. k.). Bk. ODUN.

DURAMİNİZASYON i. (fr. *duraminisation*). Bk. ODUNLAŞMA.

DURAN (Agustin), ispanyol tenkitçisi (Madrid 1793- ay.y. 1862). İspanyol millî edebiyatına hayrandı; tiyatroda ve edebiyatta fransız zevkine önem verildiği bir çağda, millî edebiyatı canlandırdı. Özellikle *Romanceros*'ları (Kahramanlık destanları), romans veya şövalye şarkılarını derledi (1834). [L]

DURAN (Carolus -). Bk. CAROLUS-DURAN.

DURAN (Diego), meksikalı ispanyol dominikeni (Mexico 1538-öl. 1588). Meksika'nın tarihi ve eski eserleri üstüne eserler yazdı: *Antiguallas* (Eski Eserler) [1559] ve *Historia De Los Mexicanos* (Meksikalılar Tarihi) [1581]. (L)

Faik Sabri **DURAN**

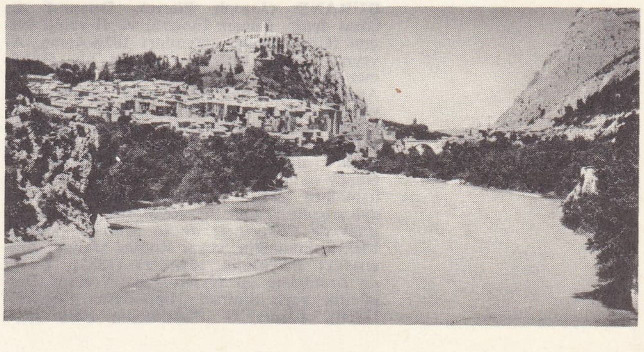

Sisteron yöresinde **DURANCE**

Foto. MEYDAN; Roubier (LAROUSSE)

Louis Edmond DURANTY
Degas'nın tablosundan detay

Marguerite DURAS

DURAN (Faik Sabri), türk coğrafyacısı ve yazarı (İstanbul 1882 - ay.y. 1943). İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladı. İkinci Meşrutiyet'in ilânında bir grup öğrenciyle birlikte Fransa'ya gönderildi (1909-1912): Paris üniversitesinde (Sorbonne), L. Gallois'nın ve daha sonraları Fransız Coğrafya okulunu kuracak genç bilginlerin (E. de Martonne, A. Demangeon) yanında çalıştı. Ünlü amerikan coğrafyacısı W.M. Davis'in konferanslarından faydalandı. Genç yaşlarında başladığı dergi yazarlığına (küçük hikâyeler, fransızcadan tercümeler) devam etmekle birlikte coğrafya öğretimi için çeşitli kitaplar yazdı. 1913'te İstanbul dârülfünununda coğrafya kürsülerinden birine tayin edildi. Coğrafya terimleri üstüne ilk çalışmaları yaptı. 1920'den sonra idare hizmetleri (Devlet matbaası ve Ankara Gazi enstitüsü müdürlüğü, Paris Milletlerarası Süsleme Sanatları sergisinde Türkiye komiserliği) ve coğrafya öğretmenliği yaptı. 1941'de Birinci Coğrafya kongresinin çalışmalarına katıldı. Türk Coğrafya kurumunun kurucuları arasında yer aldı. Başlıca eserleri: *Osmanlı Coğrafya-i İktisadisi* (1913); *Avrupa* (1913); *Asya, Asya-i Şarkî Adaları, Afrika* (1915); *Amerika ve Avustralya* (1916); *Yeni Avrupa Coğrafyası* (1915); *Hayvanlar Âlemi* (1938); *İnsanlar Âlemi* (1939); *Kâşifler Âlemi* (1944); *Coğrafyaya İlk Adım* (1934). Atlaslar: *İlk Atlas, Orta Atlas, Büyük Atlas* (1937). Ayrıca çeşitli ölçeklerde Asya, Avrupa ve Türkiye haritaları hazırladı. (M)

DURAN (Feyhaman), türk ressamı (İstanbul 1886-ay.y. 1970). Galatasaray lisesini bitirdi; sonra bu liseye yazı ve resim öğretmeni oldu. 1910'da Prens Abbas Halim Paşa tarafından Paris'e resim öğrenimi yapmağa gönderildi, orada Academie Julian'da ve Ecole de Beaux Arts'da, Cormon ve Jean Paul Laurens'ın atelyesinde çalıştı. Türkiye'ye dönünce (1918), Güzel Sanatlar akademisinin kadınlar kısmı resim öğretmenliğine getirildi. Özellikle portre sanatı üstüne yaptığı çalışmalarıyle dikkati çekti. Her yıl açılan Güzel Sanatlar birliği sergilerine, Ankara ve İstanbul'da açılan çeşitli karma sergilere de katıldı. Eserlerinde akademik bir ressam olan hocası Cormon'un etkisi görülür. (M)

DURANCE (la), Fransa'da Güney Alplerle Provence bölgesinde ırmak. Rhône nehrinin sol kolu; 304 km. Durance, Genèvre dağı yakınlarında doğar.

Rhône ile kavuştuğu yer. Avigonon'un 5 km aşağısında bulunmaktadır.

Durance üzerinde birçok hidroelektrik tesis kurulmuştur. Serre-Ponçon'da 1 200 milyon metreküplük bir toplama gölü meydana getiren büyük bir toprak barajın yapılmasıyle Avrupa'nın en büyük santrallarından birinin (700 milyon kw/saat) beslenmesi sağlanmıştır. (L)

Durance kanalı, Pertuis'nin karşısında, Durance ırmağından çıkan, Marsilya'nın su ihtiyacını sağlayan ve banliyösünü sulayan kanal: 122 km. (L)

DURAND (Asher Brown), amerikalı gravürcü ve ressam (Jefferson Village, New Jersey 1796-ay.y. 1886). J. Trumbull'ün *Hâkimiyetin İlânı* adlı tablosunun gravürünü yaparak tanındı. Durand, manzara resimleri alanında uzmanlaşmış ilk amerikalı ressamlardan biridir. Hudson okulu önderlerindendi. Amerikan Millî Resim akademisinin kuruluşuna katkıda bulundu. (L)

DURAND (Joseph Pierre), **Durand de Gros** denir, fransız filozofu ve fizyoloji bilgini (Gros, Rodez yakınları 1826-Arsac, Aveyron 1901). Militan sosyalist idi. Hükûmet darbesinden sonra İngiltere'ye gitti (1851); Amerika'da denenmekte olan «hipnotizma yoluyle telkin» konusuyle ilgilendi; PHILIPS takma adını kullanarak metodu yaymağa çalıştı. Genel Af'tan sonra Amerika'dan Paris'e dönüşünde (1860), Salpêtrière ve Nancy okullarının kurulmasına yol açan çalışmalara girişti. Başlıca eserleri: *Electrodynamisme Vital ou Relations Physiologiques de l'Esprit et de la Matière* (Hayatî Elektrodinamizm veya Ruhla Madde Arasındaki Fizyolojik İlişkiler) [1855]; *Cours de Braidisme ou Hypnotisme Nervux* (Braid'cilik veya Sinirsel Hipnotizma Dersleri) [1860]. *Essais de Physiologie Philosophique* (Felsefî Fizyoloji Denemeleri) [1866]; *les Origines Animales De L'Homme Eclairées par La Physiologie et L'Anatomie Comparatives* (İnsanın Hayvan Kaynaklarına Işık Tutan Karşılaştırmalı Anatomi ve Fizyoloji) [1871]; *le Merveilleux Scientifique* (İlmî Harika) [1894]; *Aperçus de Taxinomie Générale* (Genel Bölümleme Bilimine Toplu Bakış) [1898]; *Questions de le Philosophie Morale et Sociale* (Ahlâkî ve Sosyal Felsefe Meseleleri) [1901] ve *Polypsychisme*. (L)

DURAND (Nicolas), fransız halıcısı (Nancy 1664-ay.y. 1755). Kardeşi PIERRE (öl. 1736'dan sonra) ile Nancy'de bir halı el tezgâhı kurdu. Bu tezgâhın «çiçekli halıları», sade yapılışı ve ucuzluğu ile Fransız ihtilâline kadar rağbetteydi. (L)

DURAND (Oswald), haitili şair (Cap-Haitien 1840-Port-au-Prince 1906). Şiirlerini *Rires et Pleurs* (Gülüşler ve Gözyaşları) [1896] adı altında yayımladı, romantizmle parnasçılık arasında yer alan şiirlerinde ülkesinin manzaralarıyle kadınlarını çok ince bir erotizmle dile getirdi. *Choucoune* adlı ağıtı bütün dünyada ün kazandı. (L)

DURAND (Paul François Marius Alexandre), fransız hekimi (Saint-Siméon-de-Bressieux, İsère 1886). Atina Pasteur enstitüsü (1935-1936) ve Tunus Pasteur enstitüsü müdürü oldu (1949-1954). Bakteriyolog ve bağışıklık uzmanı olarak veba, dang, çiçek, kuduz, leptospiroz, humma-i racia ve sıtma üstüne biyolojik ve klinik araştırmalar yaptı. En önemli başarısı, (P. Giroud ile birlikte) döküntülü tifüse karşı, formol ile öldürülen riketsia'ların akciğerdeki kalıntılarından meydana getirilen yeni bir aşı bulmuş olmasıdır. 1940'tan beri uygulanan bu aşı, çok iyi sonuçlar verdi. (L)

DURAND DELGA (Michel), fransız jeologu (Gaillac 1923). Katbilim ve tektonik uzmanı; Batı Akdeniz'in jeolojik yapısı üstünde birçok incelemesi vardır. (L)

Durand et Cie, müzik notaları basan önemli bir fransız yayınevi, 1860 yılında Auguste Durand tarafından kuruldu. (L)

DURAND-FARDEL (Charles Louis Maxime), fransız hekimi (Paris 1815 - ay.y. 1899). Müzmin hastalıklar ve maden sularıyle ilgili incelemeleri vardır: *Traité Clinique et Pratique des Maladies des Vieillards* (İhtiyarlık Hastalıklarının Pratik ve Klinik Ders Kitabı) [1854]; *Traité Thérapeutique des Eaux Minérales* (Maden Sularının Şifalı Etkileri Üstüne) [1857]; *Dictionnaire Général des Eaux Minerales* (Maden Suları Genel Lûgati) [1859-1860]. Bunları, Le Bret ve Lefort ile yaptığı işbirliği sonucunda tamamladı. Edebiyatla da uğraştı; Dante üstüne bir inceleme yaptı. (L)

DURANDO (Giacomo), italyan generali ve siyaset adamı (Mondovi 1807-Roma 1894). Giavanni Durando'nun kardeşi. Avukat. Liberallerin bir komplosuna karışınca 1831'den 1847'ye kadar Belçika, Portekiz ve İspanya'da sürgün hayatı yaşadı. 1848'de Piemonte'ye dönünce, Avusturyalılara karşı savaşan Lombardiya gönüllü birliklerinden birine kumanda etti. Generalliğe yükseltildi; 1849 Novara bozgununda rolü oldu. 1855'te savunma bakanlığı, 1856 ile 1861 arasında da, İtalya'nın İstanbul büyükelçiliğini yaptı. 1862'de dışişleri bakanı oldu, devletlere Roma meselesi ile ilgili bir nota gönderdi. 1884 ile 1887 arasında İtalya senatosu başkanlığı yaptı. (L)

DURANDO (Giovanni), italyan generali (Mondovi 1804-Floransa 1869). Portekiz ve İspanya'da hizmet gördükten sonra, 1842'de Roma'ya döndü. 1848'de papalık ordusunun kumandanı oldu, Avusturya-Venedik savaşlarında Venedik'in yardımına koştu. Vicenza'da geri püskürtülünce, papa Pius IX'un gazabına uğradı ve Avusturyalılara teslim oldu. Daha sonra Piemonte kralının emrine girdi ve Novara, Kırım ve Solferino'da tümen kumandanlıklarında bulundu. (L)

Durand-Ruel galerisi, 1825 yıllarında Paris'te kurulan resim galerisi. Jean-Marie Fortuné Durand (Auray 1800-Paris 1865), Çeyiz olarak Saint-Jacques sokağında kendisine bir kâğıtçı dükkânı getiren Marie-Ferdinand RUEL ile evlendi ve sonradan bu dükkânın bir köşesinde resim malzemesi satış bölümü açtı. Böylelikle Durand, Barbizon okulu ressamlarıyle dostluk kurdu. İlki Neuve-des-Petits-Champs (1840-1855), ikincisi Paix sokağında olmak üzere yeni iki galeri daha açtı ve bu galerilerde ressamların eserlerini halka sergiledi. Oğlu Paul (Paris 1831-ay.y. 1922) mahkeme yoluyle DURAND RUEL adını aldı ve onun yerine geçti. Babasının izinden yürüyerek Laffitte sokağında yeni bir galeri açtı (1867-1924). Sanat ve meraklı konular dergisi adlı bir dergi çıkardı, burada Renoir ve Pissarro hakkında birçok yazı yayımladı. 1871'de sürgün olarak kaldığı Londra'da Pissarro'ya rastladı ve onun aracılığıyle öteki izlenimcilerle tanıştı. Daha sonra izlenimcilerin eserlerini satın aldı, Millet ile bir anlaşma imzaladı, Manet atelyesinin bütün tablolarını aldı, aynı zamanda Courbet, Barye ve Daumier ile de yakından ilgilendi. Bir ara işleri bozuldu, kendisini iflâsa kadar sürükleyen ağır malî zorlukları yenmek için Amerika'ya gitmek zorunda kaldı. New-York'ta kurduğu galeri (1889-1950) izlenimcilerin başarı kazanmalarını sağladı, ayrıca Paul Durand-Ruel'in malî durumunu düzeltmesinde büyük ölçüde yardımcı oldu. 1924'te Paris'te Friedland bulvarına taşınan Durand-Ruel galerisi çok zengin belge ve fotoğraf arşivine sahiptir. (L)

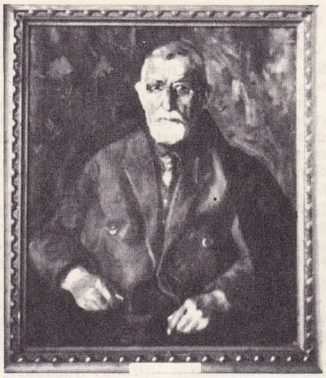

Feyhaman DURAN'dan bir portre

DURANGİT i. (yer adı *Durango*'dan fr. *durangite*). Miner. Alüminyum ve sodyum'un florlu tabiî arsenyatı. (L)

DURANGO veya **VİCTORİA DE DURANGO** yahut **CİUDAD DE VİCTORİA**, Meksika'da şehir ve eyalet merkezi. Batı Sierra Madre'nin doğu aklanı eteklerinde; 59 400 nüf. Başpiskoposluk. XVIII.yy. dan katedral. Şehrin kuzeyinde, Cerro de Mercado'dan çıkarılan demir cevherini işleyen metalürji. Bakır ve kurşun dökümhaneleri. Dokuma sanayii. — Durango eyaleti batı Sierra Madre'nin iki aklanını kaplar ve Rio Nazas'ın suladığı yüksek ovalara yayılır; 123 520 km²; 760 800 nüf. (L)

DURANGO, A.B.D.'de (Colorado) şehir. San-Juan dağları eteğinde; 10 500 nüf. Uranyum ve vanadyum işletmeleri. (L)

DURANTE (Francesco), italyan bestecisi ve öğretmeni (Frattamaggione 1684-Napoli 1755). Müziği amcasından, kemanı Gaetano Francone'den öğrendi. Önce Loreto, sonra San Onorfio konservatuvarı kiliselerinde koro şefi oldu. Besteci olarak daha çok dinî müzikle ilgilendi; öğretmenlikle besteciliğini birlikte yürüttüğü için bunların hangisinde daha üstün olduğunu söylemek güçtür. Kendinden önce yazılmış bütün müzik eserlerinin bir sentezini yapmayı başardı. Durante'nin öğretici eserlerinden yalnız «Bas derlemeleri» adlı bir eserle birkaç pratik kural kalmıştır. Ama bas'ların büyük bir kısmının ilk ölçülerini Durante'nin gerçekleştirdiği gözönünde tutulursa, bu eserlerin öğretici değeri daha iyi anlaşılır. Öğrencileri arasında Piccini ve Paisiello sayılabilir. Çoğu Viyana ve Paris'te bulunan 4 ilâ 8 sesli 13 missa, mezmurlar, motetler, 1 ilâ 5 sesli ilâhiler, iki ses ve sürekli bas için madrigallerle bir magnificat, konçerto bölümleri ve klavsen için bir derleme yazdı. (L)

DURANTY (Louis Edmond), fransız romancısı ve sanat tenkitçisi (Paris 1833- ay.y.

Foto. Durand-Ruel, Viard (LAORUSSE) ; N. Erkılıç (MEYDAN)

1880). Champfleury ile beraber gerçekçilik akımının başlıca temsilcisi. 1856-1857 Arasında Assézat ile ortak olarak yayımladığı *Réalisme* adlı dergi romantik idealizme karşı gösterilen bir tepki olan bu gerçekçilik akımının başlıca yayın organlarından biri oldu. *Durant, Le Malheur d'Henriette Gérard* (Henriette Gérard'ın Bahtsızlığı) [1860], *La Cause du Beau Guillaume* (Güzel Guillaume Davası) [1862] adlı romanlar yayımladı. Ayrıca *Théatre des Marionettes du Jardin des Tuilleries*'yi (Tuileries Bahçesinin Kukla Tiyatrosu) adlı bir eser de yazdı [1863]. Courbet, Manet ve özellikle Degas'nın arkadaşı olan Duranty, izlenimci ressamlar üstüne *La Nouvelle Peinture* (Yeni Resim) adlı bir broşür yayımladı (1876). *Gazette des Beaux-Arts*'a yazılar yazdı. Degas, Duranty'nin güzel bir portresini yaptı (1879; City Art Gallery Glasgow). [L]

DURAO (Jose DE SANTA RİTA), brezilyalı şair (Cata Preta, Minas Gerais 1717 ile 1720 arası- Lizbon 1784). Başlıca eseri Brezilya'da millî bir destan sayılan *O Caramuru* (1781) adlı şiiridir. Bu şiir, konusunu Bahia eyaletinin efsane kahramanı Diogo Alvares Correa'nın hikâyesinden aldı. (L)

DURAS (Marguerite), fransız kadın yazarı (Gia Dinh, Çinhindi 1914). Çocukluğu ve gençliği Koşinşin'de geçti. Matematik ve hukuk öğrenimi yapmak için Paris'e gitti; fakat edebiyatla ilgilendi. *Les İmpudents* (Saygısızlar) [1943]; *la Vie Tranquille* (Sakin hayat) [1944]; *Un Barrage Contre le Pacifique* (Pasifiğe Karşı Bir Baraj) [1950]; *Moderato Cantabile* (1958); *Dix Heures et Demie du Soir en Eté* (Yaz Akşamı Saat On Buçuk) [1960]; *l'Après Midi de Monsieur Andesmas* (M. Andesmas'ın Öğleden Sonrası) [1962]; *le Ravissement de Lol V. Stein* (Lol V. Stein'ın Kaçırılması) [1964]. *Le Vice-Consul* (Viskonsül) [1966] ve *L'Amante Anglaise* (İngiliz Sevgili) [1967] adlı romanlarında kaynağı sevgiye veya topluma dayanan yabancılaşmadan ve yalnızlıktan kaçıp kurtulmak isteyen; yaşamalarının anlamını serüvenlerde, büyük yolculuklarda, suç işlemede ve ölümde arayan kişileri anlattı. Ayrıca *les Viaducs de Seine-et-Oise* (Seine-et-Oise Yol Köprüleri) [1960], *Les Eaux et Forêts* (Sular ve Ormanlar) [1965], *Yes Peut-être* (Evet, Belki) [1968] adlı piyesler yazdı. Hikâyelerinden (*Bütün Gün Ağaçlarda* [Des Journées Entières dans les Arbres, 1954'te yazıldı, 1965'te oynandı]) ve romanlarından (*Le Square* [Alan, 1955'te yazıldı, 1965'te oynandı]) yararlanarak yazdığı piyeslerden başka, Henry James'in bir romanını *La Bête Dans La Jungle* (Ormandaki Hayvan) [1962] adıyle James Lord ile birlikte oyun haline getirdi. Romanlarından birçoğunun sinemaya uygulanmasına yardım etti (*Pasifiğe Karşı Bir Baraj* [senaryosu 1953'te yazıldı, René Clément tarafından 1958'de *Okyanusa Karşı* adıyle filme alındı] ve *Moderato Contabile* [senaryosu 1958'de yazıldı, Peter Brook tarafından 1966'da filme alındı]). *La Musica*'yı ise kendisi yönetti. (L)

Durasalar definesi. Arkeol. Balıkesir ilinin Bigadiç kazasının Durasalar köyünde bulunarak 1956'da İstanbul Arkeoloji müzesine getirildi. Bir miktar Kyzikos, Mysia, Ephesos (Efes); Samos (Sisam), Rodos parası ile 100 adet Pers imparatorluk sikkesinden ibarettir. (M)

DURAZNO, esk. **San Pedro de Durazno,** Uruguay'da şehir. Montevideo'nun kuzeyinde; 27 000 nüf. Askerî kolej. Panayırlar. (M)

DURAZZO, cumhuriyete birçok duka yetiştirmiş olan cenovalı aile, GİACOMO (1573-1575), PİETRO I (1619-1621), GİAMBATTİSTA (1639-1641), CESARE (1665-1667) ve PİETRO II (1687). Bu sonuncusu Fransızlar tarafından topa tutulan Cenova'da yıkıntıları tamir etti; VİNCENZO (1709-1711), STEFANO (1734-1736) ve MARCELLO (1767-1769). Bu sonuncusu Korsika'yı Fransa'ya bırakan anlaşmayı imzaladı; GİROLAMO (1802-1805) Liguria cumhuriyeti devrinde dukalık yaptı. (L)

DURAZZO. Bk. DRAÇ.

DURBAN, Güney Afrika cumhuriyetinde (Natal) şehir ve liman. 655 400 nüf. (132 700 beyaz). Katolik başpiskoposluk. Şehir, 1824'te Port Natal adıyle kuruldu; bugün hem Witwatersrand bölgesinin limanı, hem de bir sanayi merkezidir; demiryolu atelyeleri, makine yapımı, kimya sanayii, petrol rafinerileri, otomobil lastiği fabrikaları. (L)

D'URBAN (sir Benjamin), ingiliz generali ve sömürge yöneticisi (1777-Montréal 1849). 1793'te orduya girdi; sömürge idareciliği mesleğine 1820'de başladı. Kap sömürge valisi iken (1834-1838) köleliği kesin olarak kaldırmak ve yerli devletlerle anlaşma yapmakla görevlendirildi. Doğu sınırları bölgesindeki sömürgelere yerleşmiş olan Avrupalıların ve Güney Afrika zencilerinin baskıları karşısında D'Urban, asayişi sağlamak üzere, Kei nehrine kadar olan toprakları İngiltere'ye katmak zorunda kaldı (1835). Londra hükümeti bu durumu kabul etmedi; bölgede bir güvensizlik baş gösterdi; bu durum Hollandalıların Kap'tan ayrılıp başka yerlere göç etmelerinin sebeplerinden biri oldu. 1846'da Kanada'daki birliklerin kumandanlığına getirildi. (L)

DURBAR i. Eskiden Hindistan'da, yerli hükümdarların veya ingiliz valilerinin huzura kabul törenine verilen ad. (L)

DURBAŞ blş. i. (fars. *dūr*, uzak ve *bāş*, *ol*'dan *dūr-bāş*, uzak dur!). *Esk.* Kalabalığı düzene sokmak için kullanılan kısa ve kalın sopa. (Devlet büyüklerinin önünde giden çavuşlar hem «uzak dur!» anlamında *durbaş* diye bağırırlar, hem değneği halkı dağıtmak için sağa sola sallarlardı. Sonraları değneğe de bu ad verildi.)

◆ **Durbâşân** çoğl. i. *Esk.* Halkı dağıtan yasaklayıcılar. (M)

DURBEĞ, çağatay şairi (XIV. - XV.yy.). Hayatı hakkında bilgi yoktur. Belh'te yaşadığı, son yıllarda ele geçen *Yusuf ve Züleyha* mesnevîsini sultan Şahruh'a sunduğu sanılır. Eser E. Bertels'in incelemesiyle Taşkent'te basıldı (1944). [M]

DURDİK (Josef), çek filozofu (Horaz, Bohemya 1837-Prag 1902). Prag üniversitesinde profesörlük yaptı ve çek akademisine üye oldu. Psikoloji, estetik ve felsefe tarihi alanında çalıştı. (L)

DURDURMA i. (*durdurmak*'tan *dur-durma*). Hareketsiz bırakma, engel olma.

— Huk. *İşin durdurulması*, çalışmanın veya işin, zorda kalmaksızın (tatil, izin) veya fizyolojik bir sebepten ötürü (hastalık, doğum, kaza) bırakılması. (M)

DURDURMAK ettrg. f. (*durmak*'tan *dur-dur-mak*). Hareket halindeki bir şeyi, kımıldamaz duruma getirmek: *Biraz ötede su muhallebici satan bir serginin arkasında durdu. Ali'yi de durdurdu* (Sabahattin Ali).

— Mekan. Bir araba tekerleklerinin hareketini, fren tertibatı veya fren pabuçlarıyle engellemek. ‖ *Teşm. yol.* Herhangi bir makinenin dönme hareketine engel olmak. (ML)

◆ **Durdurulamayan** sıf. Önüne geçilemeyen, tutulamayan.

— Patol. *Durdurulamayan kusmalar,* hiç bir ilâçla önlenemeyen kusmalar. (Bunlara özellikle, gebelik sırasında rastlanır.) [ML]

DUREAU DE LA MALLE (Adolphe), fransız bilgini (Paris 1777- Londra 1857). Jean-Baptiste Dureau de la Malle'ın oğlu. Önemli eserleri: *Géographie Physique de la mer Noire, de l'Intérieur de l'Afrique et de la Méditerranée* (Karadeniz'in, İç Afrika'nın ve Akdeniz'in Fizikî Coğrafyası) [1807]; *Poliorcétique des Anciens* (Eskilerin Şehirleri Kuşatma Sanatı) [1819]; *l'Agriculture Romaine* (Romalılarda Tarım) [1827]; *Poids et Mesures des Romains* (Romalılarda Ağırlık ve Ölçüler) [1827]; *Economie Politique des Romains* (Romalılarda İktisat Siyaseti) [1840]. (L)

Durée et Simultanéité (*Süre ve Eşzamanlılık*), Henri Bergson'un 1922'de yayımladığı eser. Bergson bu kitabında, bağıllık veya görecelik diye adlandırdığımız teorileri açıklar. Bu teorilerin bazı sonuçlarını ve özellikle eşzaman gözlem kavramının bağıllığını tartışma konusu yapar. (L)

DURET (François-Joseph, **Francisque-Joseph—**,denir), fransız heykeltıraşı (Paris 1804 - a.y. 1865). Bossio ile çalıştı; 1833 Paris salonunda sergilediği *Tarantella Dansı Yapan Genç Balıkçı* heykeliyle tanındı (Montpellier). Paris'teki birçok binanın heykel kabartmalarını yaptı (Saint-Michel çeşmesi; Saint-Vincent-de-Paul ve Madeleine kiliseleri; Louvre sarayı alınlıkları; Napolyon'un mezarı; Paris Borsa sarayı). *Molière*'in (Fransız enstitüsü), *Amiral de Vienne*'in (Versailles) büstleri de onundur. Napoli balıkçıları ile ilgili birçok heykel yaptı. (Aix, Leipzig, Vire.) [L]

DURGA

DURET (Théodore), fransız sanat tenkitçisi (Saintes 1838-Paris 1927). Önceleri siyasete yöneldi: *Les Elections* (Seçimler) adlı kitabında bu konuyle ilgili mektuplarını derledi (1863). 1868 Yılında Paris'te Eugène Pelletan ile birlikte cumhuriyetçi *La Tribune* gazetesini çıkardı. Cernuschi ile yaptığı bir geziyi *Voyage en Asie* (Asya Yolculuğu) [1874] adı altında yayımladı. Sırasıyle *Histoire de Quatre Ans,* 1870-1873 (Dört Yılın Tarihi, 1870-1873) [1876-1881], *Les Peintres İmpressionistes* (İzlenimci Ressamlar) [1878], *L'Art Japonais* (Japon Sanatı) [1882], *Critique d'Avant-Garde* (Öncü Tenkit) [1885], *Manet* (1902), *Histoire des Peintres Impressionistes* (İzlenimci Ressamlar Tarihi) [1906], *Van Gogh* (1916) ve *Renoir* (1924) adlı incelemeler yazdı. (L)

DUREY (Louis), fransız bestecisi (Paris 1888). Kontrapunto ve füg eğitimini Schola'da Saint-Réquier'den gördü. Melodi derlemeleri: *İmages à Crusoé* (Saint-Léger), *Poème de la Prison* (Hapishane Şiirleri) [Apollinaire], *Epigramme de Théocrite.* «Altılar grubu»na girdi. 1945'ten bu yana İlerici Müzikçiler birliği'ni yürütenlerle çalışmaktadır. (L)

D'URFEY (Thomas), ingiliz oyun yazarı (Exeter 1653-Londra 1723). *Astrée*'nin yazarı Honoré d'Urfé'nin yeğeni ve kral Charles II'nin eğlence arkadaşı idi. Tiyatro eserleri, daha çok Elizabeth çağı tiyatrosundan ve yabancı oyunlardan yaptığı uyarlamalardır: *The Comical History of Don Quixote* (Donkişot'un Güldürücü Hikâyesi) [1694-1696]. Komedilerinde kullanmak için yazdığı şarkılarını *Wit and Mirth; or Pills to Purge Melancholy* (Nükte ve Neşe;

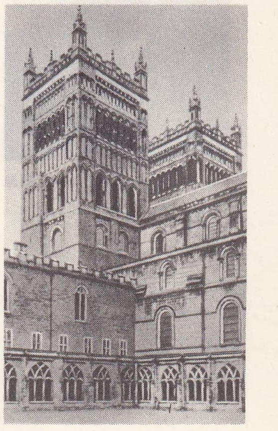

katedral

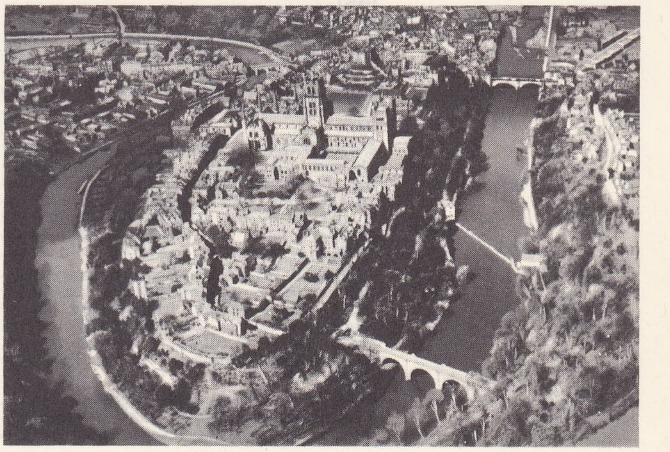

DURHAM

Wear ırmağının kıvrımı içinde eski şehrin görünüşü

Foto. Auboyer, Hurlimann, Aérofilms (LAROUSSE)

DURİS
«Eros ile Memnon»
Louvre müzesi, Paris

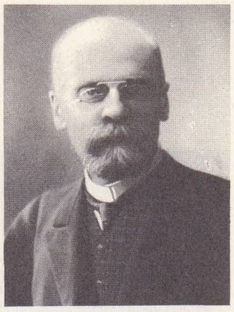

Emile **DURKHEİM**

veya Keder Dağıtan Haplar) adı altında topladı. (L)

DURGA («Erişilmez»), Hindu dininde dişilik gücü (şakti) veya Siva'nın karısı. Özellikle, *Parvati* ve *Kali* gibi başka adlarla da anılır. (L)

DURGADAS, Bengal'li ressam (XVIII. yy. sonu). *Pata* denilen, kumaş üstüne yapılan resimlerde uzmanlık kazandı. (L)

DURGAPUR, Hindistan'da (Batı-Bengal) şehir. Damodar vâdisinde; 41 700 nüf. Çelik fabrikası. (L)

DURGU i. (*durmak*'tan *dur-gu*). Bir şeyin birdenbire hareketsiz kalması. *Esk.* Sekte.

— Müz. Bir müzik cümlesinde bitiş etkisi yapan armonik zincirlemeler bütünü. ‖ Bir konçerto'da, bir bölüm sona ermeden önce, bir armonik durgunun arasında yer alan ve genellikle çalgıcının ustalığını değerlendirmeğe elverişli parça. (*Eşanl.* KADANS.)

— ANSİKL. Müz. *Durgular,* armonik bir cümle meydana getiren, belirsiz sayıda arka arkaya gelen akortların sırasını belirten geçici veya kesin duraklardır. *Tam durgu*'nun özelliği dominant akorunun tonik akoruna bağlanmasıdır. *Eksik durgu,* toniğe çevrilme sırasında askıda kalan bitmemiş bir tam durgudur. *Kırık durgu*'da toniğin kesin akortu yerine herhangi bir akort geçmiştir. *Yarı durgu,* dominantın üzerinde bir durağı belirtir. *Altçeken durgusu*'nun özelliği dördüncü derece akorunun toniğe bağlanmasıdır. (LM)

DURGUN sıf. (*durmak*'tan *dur-gun*). Çalkantısız duran, kımıldamayan, hareket ve canlılık göstermeyen: *Bu durgun denizler sana benzemez / Kalbini andırır çoşunca engin* (F.N. Çamlıbel). *Hava durgun.* ‖ *Mec.* Canlı, neşeli olmayan, düşünceli: *Sesi gür, yalnız biraz durgun tavırlı idi* (Ahmed Rasim). *Bugün sizi çok durgun görüyorum.* ‖ Hareketsiz, sönük: *Bugün piyasa pek durgundu.* ‖ *Durgun su,* hareketsiz ve akıntısız su birikintisi.

— Meteorol. *Durgun rüzgâr,* saatte 1 km'den az hızla esen rüzgâr. (*Eşanl.* SAKİN RÜZGÂR.)

◆ **Durgunlaşmak** dönşl. f. Durgun duruma gelmek: *Gittikçe durgunlaşıyor, donuklaşıyordu neşesi* (Y.Z. Ortaç). *Derin bir kedere kapıldığını, yüzünün sapsarı kesilip durgunlaştığını, günlerce odasına kapanıp çıkmadığını biliyoruz* (S. F. Abasıyanık). (M)

DURGUNLUK i. (*durgun*'dan *dur-gun-luk*). Durgun olma hali, çalkantısız, gürültüsüz, hareketsiz durum: *Geceyle bir durgunluk oldu suda / Balıklar yosunlar gibi uykuda* (C.S. Tarancı). *Sonra han ve medrese odaları gene eski durgunluğuna dönerdi* (Ş.S. Aydemir). ‖ Yatışmış olma hali.

— Fizyol. Bir dokunun, uyartının uygulandığı an ile ilk tepkinin belirdiği ana kadar geçen zaman içindeki irkiltilebilme hali. ‖ *Durgunluk zamanı,* bu aralığı ölçen zaman süresi. (Bu süre, olaya, o andaki duruma, kişinin genel durumuna v.b. şartlara göre değişir.)

— Meteorol. *Ekvatoral durgunluk bölgesi,* Yerkürenin, önemli hava yükselimlerine sahne olan kısımlarına tekabül eden rüzgârsız veya hafif rüzgârlı bölge: *Ekvatoral durgunluk bölgesi, yelkenli gemiler için aşılması güç bir bölgeydi.*

— Psikanaliz. *Durgunluk devresi,* bir yandan Oidipus kompleksinin sona ermesi, öte yandan da bülüğ çağının başlaması gibi iki libido itimi arasında yer alan geçit devresi. (Bu süre içinde cinselliğin gelişmesinde bir durgunluk görülür.)

— Patol. Sinir sisteminde, düz veya çizgili kaslarda görülen tam hareketsizlik. Bk. ANSİKL.

— Vet. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Patol. *Durgunluk* sürekli yorgunluğun bir sonucudur. Geçici felce benzer ve her yorgunluk gibi dinlenmekle geçer. Kas ve sinirlerde zehir etkisi bırakan bütün maddeler (genel anestezide olduğu gibi) durgunluk doğurur.

— Vet. *Durgunluk,* beyin fonksiyonlarının sürekli bir çöküntü içinde bulunması ile nitelenen hastalık belirtisidir. Daha çok sinir ve davranış merkezlerini etkileyen durgunluk, özellikle atlarda ve seyrek olarak da sığırda, koyun ve köpekte görülür. Baş, aşağı doğru düşer, organlar anormal durum alır; hayvanın yürüyüşü kararsızdır; yan hareketler, yerinde dönmek ve gerilemek zor, hattâ imkânsızdır.

Bu belirtiler, bir ansefalit (beyin iltihabı) veya beynin sıkışması (beyinin en dış zarının iltihaplanması [pakimenenjit], tümör, parazit, beyinde su toplanması [hidrosefali]) sonucudur. Beyinde su toplanması, atlarda durgunluğun en sık görülen sebebidir, sığırlarda ise sebep, daima tüberkülozdur. (LM)

DURHAM, Büyük Britanya'da şehir. İngiltere'nin kuzeyinde, Wear ırmağının bir kıvrımında yönetim merkezi, 20 500 nüf. Katedrali, İngiltere'nin en büyük ve en ünlü katedrallerinden biridir. Burada, Moriennval (İle-de-France) manastır kulesinin kubbe kaval silmelerinden de eski olduğu tahmin edilen sivri kemer çaprazlarının izlerine rastlanmıştır. Bir sakson kilisesinin yerinde inşa edilmiş bulunan bugünkü yapının başlıca kısımları 1093'ten kalmadır; bu yapı, XIII. yy. sonlarına doğru tamamlanmıştır. İlk planı, eşit olmayan üç absidli Norman kiliseleri planıdır. Üniversite, restore edilen şatoya yerleştirilmiştir. Durham, bütün XII. yy. boyunca elyazmaları tezhipçiliğinin başlıca merkezlerinden biri olmuştur. Durham piskoposu Norman bazı elyazmalarını katedralin kitaplığına bağışlamıştır; bu elyazmalarından bir kısmı Normandiya'ya sürgün edilmesinden (1088) önce, diğerleriyse ihtimal Normandiya'da hazırlanmıştır. Birinci gruptaki yazmalar arasında bulunan Aziz *Augustinus Mezamir Yorumlaması,* Kuzey İngiltere'nin kıta etkisindeki fetih öncesi süsleme sanatının belirleyici özelliklerini taşıyan en canlı örnektir. İkinci gruptakiler arasında ise zengince resimlenmiş bir İncil vardır. Durham üslûbu hayvan şekilleriyle yonca yaprağı griflemelerinden oluşmuş bir süsleme tarzından yararlanır. (L)

DURHAM, İngiltere'nin kuzeyinde idare bölümü, Kuzey denizi kıyısında, kuzeydoğuda Tyne ve Tees arasında; 1 547 000 nüf. İdare merkezi, *Durham* idare bölümü Pennine'lerin doğusunda uzanır ve Büyük Britanya'nın başlıca kömür havzalarından birini (uzun süre kömür ihraç etti) içine alır; madenlerin işletilmesi Kuzey denizine doğru gelişmektedir, Pennine'lerin kenarındaki kısmen tükenmiş yataklar bugün işletilmez. Ama doğuya doğru tabakalar, giderek kalınlaşan verimsiz topraklar altında olduğu için kömürün çıkarılması güçtür. Yakıt bolluğu Tees halici bölgesinde (Middlesbrough) önemli bir metalürji sanayii doğmasına yol açmıştır. (L)

DURHAM, A.B.D.'de (Kuzey Carolina) şehir; Apalaş dağeteği bölgesinde; 78 300 nüf. Üniversite. Büyük tütün işlemeciliği ve sigara imalâtı merkezi. (L)

DURHAM (John George LAMBTON, Birinci — kontu), ingiliz siyaset adamı (Londra 1792-Cowes 1840). Whig'lerin radikal eğilimli milletvekili olarak 1813'te Avam kamarasına girdi. Kayın babası lord Grey tarafından kendisine lordluk unvanı verildi, sonra mührü has lordu oldu (1830-1833), 1832 seçim reformunu hazırlayan komisyona katıldı. Sonra Petersburg elçiliğine atandı (1835-1837). 1838'de çıkan kargaşalıkları incelemek üzere Kanada'ya gönderildi; ertesi yıl Kanada eyaletlerinin birleştirilmesini, temsilî, hattâ sorumlu bir hükûmetin kurulması fikrini savunan ünlü raporunu yayımladı. Bu rapor ana çizgileriyle, 1867'de Kanada konfederasyonunun kurulmasına yol açan reformların temeli oldu. (L)

Durham cinsi, ingiliz *shorthorn* (şorthorn) sığırının diğer adı. (L)

DURİAN i. Hindistan'da oldukça yaygın bir ağacın (*Durio Zibethinus*) meyvesi. Önemli bir ticaret malıdır. (Kavun iriliğinde olan bu meyvenin nahoş bir kokusu olmakla beraber yemesi hoştur.) [L]

DURİN i. Vet. Atgillerde görülen bulaşıcı, salgın hastalık. Mikrobu kamçılı birhücrelilerden *Trypanosoma equiperdum*'dur.

— ANSİKL. *Durin,* Kuzey Afrika'da çok görülür. Cinsî temasla geçer. Önce erkeklik ve dişilik organlarında hafif bir iltihaplanma şeklinde başlar, deride ve lenf düğümlerinde şişlik ve bozukluk belirir; daha sonra çevre sinirleri hastalanır ve felçler görülür. Kendiliğinden iyileşme nadirdir. Durin bulaşıcı ve salgın bir hastalık olduğundan sıkı sağlık tedbirleri alınması gerekir. Erken başlanırsa ilâç tedavisi iyi sonuç verir. (L)

DURİO i. Meyvesi yenen büyük ağaç. (*Bombacaceae* familyasından.)

— ANSİKL. *Bombaks*'a yakın bir ağaç olan *durio*'nun on kadar türü vardır. Bunlardan biri, görünüşü karaağacı andıran Durio Zibethinus'tur; bu ağaç Hint takımadaları ile Malacca'da yetişir. Küçük bir kavun iriliğindeki meyvesi yuvarlak, yeşil ve serttir; dışı sık ve sert dikenli, içi krem rengin-de peltemsi ve sulu olan bu meyveyi yerliler pek severler; içinde yuvarlakça tohumlar bulunur. Tadı hem sebze, hem krema tadını andırır. İştah açıcı, bağırsak gazlarını giderici ve terletici nitelikler taşır. (L)

DURİS, Eski Yunan vazo ressamı (M.Ö. VI. yy. sonu-V. yy. başı). Resimlerinde özellikle siyah ve kırmızı renkler ağır basar, mitolojik sahneler ağır bir üslûpla çizilmiştir. Duris'ten kalan en ünlü eserler şunlardır: *Eros ile Memnon* (Louvre), *Seilenoslar* (Londra), *Amazonlar* (Brüksel) ve *Aias ile Odysseus*'dur (Viyana). [L]

DURİS Sisamlı, yunan tarihçisi (M.Ö. 340'a doğr.-öl. 260'a doğr.). Atina'da Theopharastos'un öğrencisi idi; Sisam'a döndükten sonra tiran oldu. Tarih çalışmalarından bugüne sadece birkaç parça kalmıştır. (L)

DURİT i. (tes. edil. ad). Patlamalı motorların yakıt borularını birleştirmekte kullanılan, özel kauçuktan yapılmış bağlantı borusu. (Bu borunun üzerine, yine kauçuktan yapılmış iki aynı kılıf geçirilir ve her türlü etkiye karşı boru korunmuş olur.) [L]

DURKHEİM (Emile), fransız sosyologu (Epinal 1858-Paris 1917). Ecole Normale'i bitirdi; felsefe öğretmeni oldu, doktora yaptı. 1902'de F. Buisson'un yerine Sorbonne'da pedagoji profesörlüğüne getirildi, 1886-1887 arasında *Revue Philosophique*'te çıkan yazılarında «ahlâk» sözünden, çeşitli sosyal tiplere göre değişen töre bilimini anladığını açıkladı. Başlıca tezi İş bölümü, *İçtimaî Taksimî Amal*'de (De la Division du Travail Social). Kişilerdeki gelişmenin topluma, giderek, daha çok bağlanma ile sonuçlandığını, ahlâklılığın bir insan grubuna olan bağlılıkla orantılı olduğunu öne sürdü. Durkheim, bundan meslekî gruplaşmaları desteklemek gerektiği sonucunu çıkardı. Düşüncelerini *İçtimaiyat Usülünün Kaideleri* (Règles de la Méthode Sociologique) [1894] adlı eserinde savundu. Durkheim'in metodunun temeli, ahlâkî olguları, vicdanın dışındaki «eşyalar» gibi, sosyal olgular olarak görmeğe dayanır (*Revue de Métaphysique et de Morale* dergisindeki makalesi: *Représentations İndividuelles et Représentations Collectives* [Ferdî Tasarımlar ve Sosyal Tasarımlar 1898]); *Le Suicide, Etude de Sociologie* (İntihar, Sosyoloji İncelemesi). İntiharın ferdî değil sosyal sebeplerden ileri geldiğini ortaya koydu. 1897'de *L'Année Sociologique* dergisi Durkheim'-

Foto. Giraudon, X (LAROUSSE)

in *Prohibition de L'Inceste* (Zina yasağı) adlı yazıyle yayın hayatına girdi. Bu yazı ilkel toplumlar ve ahlâkî düşüncelerin gelişimi üstüne önemli araştırmalara yol açtı; antropolojiye olduğu kadar felsefî tenkit ve dinler tarihinde yepyeni bir anlayış getiren bir sosyoloji okulu kurdu. Durkheim, *Din Hayatının İptidaî Şekilleri* (les Formes Elémentaires de la Vie Religieuse) [1912] adlı kitabında, düşüncesine son şeklini verdi. Bununla birlikte, Durkheim'in «töreler bilimi», ferdî ahlâka dayanan vicdanın rolünü ortadan kaldırmaz. Tersine, töreler bilimi bir yandan, bazı temel ilkeleri bozulmuş olan bir toplumdaki törelerin *reformu*'nda, öte yandan da yıpranmış törelerden meydana gelen yeni eğilimlerin en aydın bireysel vicdanlar tarafından *anlaşılmasında* uygulanabilir. Böylece Durkheim ahlâkın genel gelişmesinde ahlakî vicdana çok önemli yer vermektedir.
Durkheim sosyolojisinin ilkelerini ve metodunu benimseyen Ziya Gökalp, bu sosyoloji okulunun Türkiye'de yaygın ve etkili hale gelmesine önayak oldu. Gökalp, türk tarihi, folklörü ve masallarını Durkheim'cı metotla inceledi. Aynı metotla yapılan incelemelerden elde edilen sonuçlardan yararlanarak, Cumhuriyet öncesi türk toplumunun içine düştüğü buhranı giderecek çareler bulmağa çalıştı. Prens Sabahattin'in benimsediği Le Play'ci «toplumsal bilim» (science sociale) anlayışına karşıt olarak, Durkheim sosyolojisinin Türkiye'de ağır basmasında ve üniversitelerde tek sosyoloji olarak okutulmasında Gökalp'ın etkisi olmuştur. [→ *Bibliyo.*] (LM)

DURLACH, Karlsruhe'de (Almanya) semt. Fransızlar tarafından 1688'de yakılan, Baden-Durlach markgraflarının eski sarayı. (L)

DURMA i. (*durmak*'tan *dur-ma*). Hareketsiz kalmak eylemi, bir eylemin askıda kalması.
— Jeormorfoloji. *Durma açısı,* gevşek bir oluşumun, altında değişmeden kaldığı eğim değeri. (Bu değişmezlik ancak bazı yamaçların biçimlenme süreci söz konusu olduğu zaman ortaya çıkar.)
— Mat. *Durma noktası,* bir eğriyi gösteren fonksiyonda süreksizlik meydana getiren ve bu eğrinin yalnız bir kolunun son bulduğu nokta. (Msl. $y = \dfrac{1}{\log x}$ fonksiyonunu ifade eden eğri, başlangıçta bir durma noktası gösterir.)
— Mekan. *Bağıl durma hali,* hareket halinde olduğu kabul edilen bir karşılaştırma sistemine göre hareketsiz olan bir cismin veya bir gözlemcinin durumu. (Bağıllık teorisine göre, hiç bir gözlemci deneye dayanarak mutlak durma veya bağıl durma halinde olduğuna karar veremez.) ‖ *Mutlak durma hali,* tamamen hareketsiz olan bir cismin veya bir gözlemcinin durumu. (L)

DURMADAN olmz. zf. (*durmak*'tan *durmadan*). Sürekli olarak, aralıksız: *Ağustos böcekleri durmadan ötüyorlar* (S.F. Abasıyanık). *Burada, tek başına yaşıyordu: Durmadan okuyarak, durmadan yazarak* (Y.Z. Ortaç). [L]

DURMAK geçz. f. (esk. türk. *turmak*'tan). Hareketsiz kalmak, kımıldamamak: *Etrafı tahta perdelerle çevrilmiş bir bahçenin kırmızı kapısı önünde durduk* (R.N. Güntekin). ‖ İşlememek, çalışmamak: *Saatim durmuş.* ‖ Dinmek, kesilmek, sona ermek: *Günlerce ne gördüm, ne de bir kimseye sordum / «Yârab, hele kalb ağrılarım durdu» diyordum* (Y.K. Beyatlı). *Kar durdu.* ‖ Varlığını sürdürmek, kalmak: *Dünya durdukça Atatürk de duracak.* ‖ Var olmak: *Bu kadar dersim dururken sinemaya nasıl gideyim?* ‖ Beklemek, dikilmek: *Kapı önünde saatlerce durmak çok gücüme gitti.* ‖ Kalmak: *Muğla'da çok durmadık, hemen İzmir'e geçtik.* ‖ Sabretmek, dayanmak: *Lâkırdısını açmadan, Nesibe'ye uzun uzun bahsetmeden nasıl duracağım?* (R.H. Karay). ‖ Yaşamak: *Anneannen duruyor mu? -İki yıl önce öldü.* ‖ Birisinin malı olarak bulunmak, eski durumunu korumak: *Çiftliğiniz hâlâ duruyor mu?* ‖ Bir yerde olmak, bulunmak: *Masamın üstünde her zaman bir sözlük durur.* ‖ Belli bir durumda olmak: *Günlerdir hiç bir şey yemeden duruyor.* ‖ [olm. şekilde] Devamlı hareket halinde bulunmak: *Sabahtan akşama kadar hiç durmadık.* ‖ Sonuna geldiği fiillere süreklilik anlamı verir: *Suya, toprağa ve güneş ışığına sahip olmak için, aralarında boğuşur dururlar* (Ş.S. Aydemir). *Söyler durur.* ‖ İkinci tekil ve çoğul şahıs emir kipi olarak, «biraz zaman geçsin, bekleyin» anlamında kullanılır: *-Yok canım! Durun bakalım! Daha siz çok genç eskitirsiniz* (B. Felek). ‖ Uyarma ve tehdit sözü olarak: *Dur, ben sana gösteririm* (H.R. Gürpınar).
— ÇEŞ. DEY. *Dur durak zamanı değil,* «oyalanacak zaman yok» anlamında kullanılır. ‖ *Dur otur yok,* dinlenmeğe zaman yok. ‖ *Durduğu yerde,* emek harcamadan: *Milyonları durduğu yerde kazandı.* ‖ *Durup dinlenmeden,* ara vermeden: *Akşama kadar durup dinlenmeden çalıştık.* ‖ *Durup dururken,* gereği yokken, ansızın: *Anlattığınıza göre durup dururken kimsenin alacağı cinsten değil* (A.H. Tanpınar). ‖ *Akan sular durur,* «karşı çıkılamaz» anlamında kullanılır: *Bu gerçek karşısında, akan sular durur.* ‖ *Boş durmak,* işsiz, güçsüz oturmak: *Boş durmak, hiç hoşuna gitmezdi.* ‖ *Dünya durdukça.* (Bk. DÜNYA.) ‖ *Karşı durmak,* bir şeyi benimsememek, bir şeye itiraz etmek: *Gerçeklere karşı duramayız.* ‖ *Rahat durmak,* uslu olmak. ‖ *Selâm durmak,* selâm vermek. ‖ *... şöyle dursun, ...* bir yana: *Acımak şöyle dursun, insan değilmiş de başka bir şeymiş diye bakıyorlar* (N. Ataç). ‖ *Uslu durmak,* yaramazlık yapmamak. ‖ *(Bir şeyin) Üstünde (üzerinde) durmak,* dikkat ve ilgisini bir konu üzerinde toplamak: *şimdi böyle bir sorunun üstünde kendini zorladığı halde durmuyordu bile* (K. Tahir). ‖ *Zihni (aklı) durmak,* çok şaşırmak: *Bu yazıyı görünce aklım durdu.*
— Astron. *Duran yıldızlar,* öz hareketleri ilk bakışta fark edilemeyen, bu yüzden de çevredeki yıldızlara göre konumları değişmiyormuş gibi görünen yıldızlar. (Buna karşılık gezegenler* duran yıldızlara göre devamlı yer değiştirdikleri için bu adla anılır.)
— Dy. *Dur işareti,* bir katarı yöneten demiryolu memuruna hemen (kesin dur emri) veya belirli bir yerde (gecikmeli dur emri) durması için verilen işaret. (Bu işaret sabit veya seyyar olabilir. Sabit işaretin, bir direk üzerine tespit edilmiş hareketli veya hareketsiz işaret olmasına karşılık, seyyar işaret, elde taşınan kırmızı bir fener veya kırmızı bir bayraktır. Genellikle gündüz kırmızı bayrak, geceleri de kırmızı fener kullanılır.)

◆ **Dur!** Ünl. Bir kimsenin veya bir şeyin durması için verilen komut.
— Trafik. Taşıtların durmasını emreden işaret levhası.

◆ **Durmaksızın** zf. Hiç durmadan: *Durmaksızın konuşmak.*

◆ **Durmamacasına** zf. Hiç durmadan: *Beyaz kuvvetli dişlerini gösteriyorlar, yemek, durmamacasına yemek, ısırmak, gülmek, durmamacasına gülmek istiyorlardı* (S.F. Abasıyanık). [ML]

DURMİTOR, Karadağ'da dağ kütlesi. Trias ve jura jeolojik çağları kalker ve dolomitlerinden meydana gelmiştir; *Bobotov Kuk* tepesi, 2 527 m. Bu dağ kütlesinde buzul izleri vardır: tepelerin eteğinde buzultaş, moren ve göller (Kara Göl). Hayvancılık. Zabljak, turistik merkezdir. (L)

DURMUŞ sıf. (*durmak*'tan *dur-muş*). İşlemeyen, çalışmayan: *Durmuş saat.* ‖ Fazla beklemiş, bayatlamış: *Durmuş et.* ‖ Erkek adı.
— DEY. *Durmuş oturmuş,* olgunlaşmış, uslanmış: *Durmuş oturmuş adam.* Dengeli, düzenli: *Durmuş oturmuş bir toplum.*
— Kasaplık. *Durmuş et,* bir süre bekletilip bayatlatılmış et. (Durmuş et, daha yumuşak olur, bekletilme süresinde olgunlaşır, yumuşar ve tat kazanır.) [M]

DURNOVO (Ivan Nikolayeviç), rus devlet adamı (1834-1903). Taşra valisi ve içişleri bakanı oldu (1889-1895). Bu sıfatla birçok devrimci tedbirler aldı. Zemstvolar'ın (Çarlık Rusya'sında soylular tarafından meydana getirilmiş bir kurul) görevlerini ve belediye yetgi bağışıklığını kısıtladı. (L)

DURNOVO (Piotr Nikolayeviç), rus devlet adamı (1844-1915). Polis müdürü ve içişleri bakanı, 1905'te devrimcilere şiddetle karşı koydu. (L)

DURO i. (isp. k.). 5 Pezeta değerinde eski ispanyol parası (8 gümüş riyal değerindeki *duro,* önce Felipe II [1556-1598] zamanında basılmağa başlandı). [L]

DUROC (Géraud Christophe Michel), **Frioul** dükü, fransız generali (Pont-à-Mousson 1772-Markersdorf, Görlitz yakınları, Silezya 1813). Toulon'un kuşatılmasına katıldı ve Napolyon'un yaveri oldu. İtalya (1796) ve Mısır seferine onunla birlikte katıldı. 18 Brumaire olayında önemli bir rol oynadı. Tümgeneralliğe yükseltildi, 1804'te mareşal oldu. Akıllılığı ve bağlılığı sayesinde tam güvenini kazandığı Napolyon kendisine birçok diplomatik görevler verdi. 1813'te, Bautzen zaferinden sonra imparatorun yanında serseri bir kurşunla yaralanarak öldü. İmparator Sainte Hélène'de ailesine önemli bir bağışta bulundu. Louis-Philippe naşını İnvalides'e nakletirdi. (L)

Duroc cinsi, A.B.D.'de yetiştirilen domuz cinsi. (Duroc domuzu, yetiştirilmesi kolay ve verimi yüksek kırmızımsı renkte bir domuzdur.) [DUROC-JERSEY.] (L)

DUROSOY (Barnabé, FARMİN DE ROSOY- denir), fransız yazarı (Paris 1745-- ay.y. 1792). Velut bir yazardı, felsefe eserleri, şiirler, trajediler, komediler, opera librettoları yazdı. *Annales de la Ville de Toulouse*'u (Toulouse Şehri Yıllığı) yayımladı, sonra 1789'da *La Gazette de Paris*'yi kurdu. Varennes tutuklamasının ertesi günü kendini rehine olarak ileri sürecek kadar cesaretle Louis XVI'yı savundu. Giyotinle idam edildi. (L)

DUROSTORUM, Moesia'nın aşağı kesiminde Eski Roma şehri. Bir askerî ordugâh çevresinde kurulmuştu. Önemli bir kara yolu kavşağı idi. Marcus Aurelius zamanında bağımsız şehir haline getirildi, VII. yy.da Bulgarlar tarafından alındı. Silistre yakınlarında, yaygın harabeler. (L)

Duroziez belirtisi, aort yetersizliği halinde, uyluk atardamarı stetoskopla dinlendiği zaman kulağa gelen çifte ses. Bu belirtiye, fransız hekimi Paul Louis Duroziez'nin (1826-1897) adı verilmiştir. (L)

DURRANİS, Afganistan'ı 1747'den 1826'ya kadar yöneten sülâle. Bu sülâlenin kurucusu olan Ahmed Han Abdali'ler kabilesindendi. (L)

DURREL (Lawrence), ingiliz yazarı (Darjeeling, Hindistan 1912). Hindistan'da geçirdiği mutlu bir çocukluk ve İngiltere'de sürdüğü taşkın bir delikanlılıktan sonra dışişleri bakanlığında çeşitli görevler aldı. Bu arada İskenderiye ve Belgrad'da ingiliz basın ateşesi olarak çalıştı. Daha sonra Kıbrıs hükümetinde genel ilişkiler müdürlüğüne getirildi. Kıbrıs'ta geçen hayatını *Bitter Lemons* (Acı Limonlar) adlı eserinde dile getirdi (1957). Korfu'da okuduğu Henry Miller'in *Tropic of Cancer* (Yengeç Dönencesi) adlı eseri yazarlık yetisini keşfetmesine yol açtı. Uzun süre H. Müller ile yazıştılar. Bu mektuplarının büyük bir kısmı 1962'de yayımlandı: *(Lawrence Durrell and Henry Miller. A Private Correspondence)* Yunan kültürü ile Akdeniz manzaralarının etkisinde kalarak şiirlerinde ve romanlarında hayatın renkli yanlarını ele aldı. Bununla beraber zaman kavramından öte başlıbaşına bir dünya yaratmağa çalıştı. *Alexandria Quartet* (İskenderiye Dörtlüsü) diye adlandırdığı dörtlü roman dizisi *Justine* (1957); *Balthazar* (1958); *Mountolive* (1958); *Clea* (1960). Bunları son iki romanı izledi: *Tunc* (Ne zaman) [1966] ve *Nunquam* (Asla) [1969]. Durrel'in roman dünyası gerçek sosyal sorunlardan yoksun olmakla beraber, çoğu zaman çeşitli yönleri olan bir sembol niteliği kazanmaktadır. Kişilerin birbirlerine duygusal bağlar ve ortak anılarla bağlı oldukları bu dünya cinsî hazlarla doludur. (L)

DURRES. Bk. DRAÇ.

DURSUNBEY, esk. **Balat,** Balıkesir iline bağlı ilçe merkezi; 6 533 nüf. Kütahya-Balıkesir demiryolu üzerindeki istasyonunun 6 km kuzeybatısında; yüksl. 625 m. Balıkesir'e 93 km'lik bir kara yoluyle bağlıdır. Kurtuluş savaşında bir ara düşman işgaline uğradı, 3 eylül 1922'de işgalden kurtuldu. — *Dursunbey ilçesi,* 1 906 km², 45 472 nüf. Merkez bucağından başka Gökçedağ, Kavacık ve Kireç bucakları ve bunlara bağ-

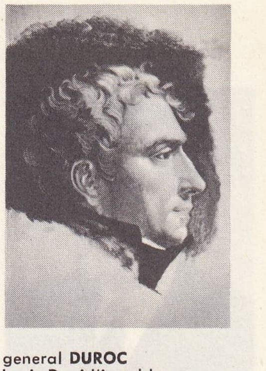

general **DUROC**
Louis David'in tablosu
Bonnat müzesi,
Bayonne, Fransa

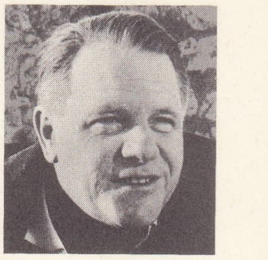

DURRELL

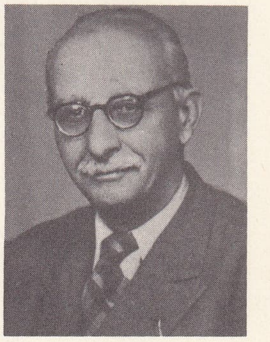

Kâzım Nami DURU

DURUFLÉ

lı 102 köyü vardır. Ormancılık ve meyvecilik (özellikle elma). [M]

DURSUN BEY, osmanlı tarihçisi (XV. yy.). Bk. TURSUN BEY.

DURSUN FAKİH, türk din bilgini ve şairi (öl. 1325). Aslen Karamanlıdır. Kayınpederi olan Şeyh Edebali'den tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerini öğrendi. Âşıkpaşazade ve Neşrî'ye göre Osman Gazi'nin imamlığında bulundu. Karacahisar alınınca Osman Gazi'nin adına ilk cuma hutbesini okudu ve kadılık yaptı. Dursun Fakih'in şairlik yönü pek kuvvetli değildir. Elimizde bulunan tek manzum eseri Hz. Muhammed'in, Ali ve diğer yakınlarıyle birlikte *Mukaffa* adlı bir kâfir beyine karşı yaptıkları savaşları anlatan *Gazavatnâme*'sidir. (M)

DUR-ŞARRUKİN, M.Ö. VIII. yy. ın sonunda Asur kralı Sargon II tarafından kurulan şehir. Sargon II'nin ölümünden kısa süre sonra terkedildi. Korsabat köyünün altındaki kalıntıları, XIX. yy.ın ortasından itibaren Botta ve başka arkeologlar tarafından incelendi. (Bk. KORSABAD.) [L]

DURU sıf. (esk. türk. *turu*'dan). Bulanık olmayan, berrak, saf, temiz: *O ne küçük, duru beyaz eller* (Ahmet Rasim). *Duru su. Duru ten.* || *Mec.* Sade ve düzenli, karışık ve düzensiz olmayan: *Duru üslûp.* || *Arı duru,* tertemiz, lekesiz.

— Oky. bil. *Duru kesim,* denizlerde, ışığın az çok sızabildiği 0-400 m derinlikteki bölgelere denir. (ML)

DURU (Kâzım Nami), türk eğitimcisi ve yazarı (1876-1967). Harp okulunu bitirdi (1897), yüzbaşılıktan sivil hayata geçti. Millî eğitim hizmetinde çalıştı. Talim ve Terbiye dairesi üyeliği, 5., 6. dönemlerde milletvekilliği yaptı. Eserleri: *Sosyolojinin Unsurları* (1936); *Ziya Gökalp* (1949); *İttihat ve Terakki Hatıralarım* (1957); *Cumhuriyet Devri Hatıralarım* (1958) v.d. (M)

DURÛB çoğl. i. (ar. *darb,* vurma, çarpma'dan *durûb*). *Esk.* Çarpmalar, döğmeler, vurmalar. || *Durûb-ı emsal,* darb-ı meseller, atasözleri. (M)

Durub-ı Emsâl-i Osmaniye (*Osmanlı Atasözleri*), Şinasi'nin derlediği atasözleri kitabı (1863). İlk baskısında 1 500 atasözü ile 300 kadar deyimi toplayan; kullanışlarına manzum mensur örnekler veren eser, ikinci baskısında genişletilerek (1870) ve Şinasi'nin ölümünden sonra Ebüzziya Tevfik tarafından daha da zenginleştirilerek 3. defa bastırıldı (1885). Şinasi'nin halk değerlerine yönelişini belirten bu eser, Ahmed Midhat'ın bir dizi hikâyesine konu oldu: *Durub-ı Emsâl-i Osmaniye Hikemiyatının Ahkâmını Tasvir* (18 hikâye, 1871-1872). [M]

DURUFLÉ (Maurice), fransız besteci ve orgcusu (Louviers 1902). Vierne, Tournemire ve P. Dukas'nın öğrencisi. 1930'da St. Etienne-du-Mont kilisesine orgcu oldu; 1944'te Millî konservatuvara armoni öğretmeni oldu. Org için yazdığı büyük besteleri: *Veni Creator* «Yaratıcı Geldi». *Üstüne Çeşitlemeler, J. Alain Adı Üstüne Prelüd ve Füg, Üç Senfonik Dans,* orkestra için bir *Andante et Scherzo,* bir *Résitatif ve Çeşitlemeler* ile solocular, koro ve orkestra içn bir *Requiem.* 1965 Yılında da baritonlar korosu ve orkestra için bir *missa «Cum Jubilo»* yazdı. (L)

DURUK sıf. (*durmak*'tan *dur-u-k*). *Yeni.* Belli bir süre değişmeyen, olduğu gibi kalan, statik: *Duruk bir toplumun yetiştirdiği bir kişidir* (N. Ataç).

— Fiz. Dalgalı akımlı elektrik dinamolarında indüklece verilen ad. (M)

DURUKSAMAK geçz. f. (*duruk*'tan *dur-u-k-sa-mak*). Duraklamak, duraksamak. (M)

DURUKSUN sıf. (*duruk*'tan *dur-u-k-sun*). *Halk dili.* Tereddütle hareket eden. (M)

DURULAMA i. (*durulamak*'tan *duru-la-ma*). Sudan geçirme, sabununu akıtma.

— Ev işleri. *Durulama suyu,* çamaşırın yıkandığı son ve sabunsuz su. (M)

DURULAMAK geçl. f. (*duru*'dan *duru-la-mak*). Sabunlu şeyleri duru sudan geçirmek: *Çamaşırları durulamak.*

◆ **Durulanmak** geçz. f. Duru sudan geçirilmek: *Çamaşırlar iyice durulanmalı.* || [İnsan için] Yıkandıktan sonra temiz su dökünmek. (M)

DURULMA i. (*durulmak*'tan *duru-l-ma*). Duru hale gelme, bulanıklıktan kurtulma.

— Kim. Bir sıvıda bulunan süspansiyon halindeki katı maddenin, kendi haline bırakılınca ayrılması. (ML)

DURULMAK geçz. f. (*duru*'dan *duru-l-mak*). Duru, berrak ve saf hale gelmek: *Suların durulduğu bir saat olsun / Gör denizin güzelliğini* (C. S. Tarancı). *Su değilem akam akam durulam* (Pir Sultan Abdal). || [Gürültü, karışıklık için] Dinmek, sona ermek: *Hele ortalık bir durulsun, o zaman daha iyi iş yapabiliriz.* (M)

DURULTMA i. (*durultmak*'tan *duru-l-t-ma*). Duru hale getirme.

— Biyo-kim. Bazı maddelerin aranmasını yahut dozajının tespitini kolaylaştırma amaciyle bazı organik sıvıları proteinlerinden ayırmak için sürekli süzme yahut santrifüj işlemini hızlandırarak yapılan iş. (Başlıca ayırıcı maddeler kurşun, civa, asit trikloroasetik, asit tungstik tuzları v.b.'dir.)

— Fiz. İçlerinden en az biri sıvı halde bulunan ve birbirine karışmayan maddelerin (heterojen karışım), yoğunluk farklarına dayanarak birbirinden ayrılması. Bk. ANSİKL.

— Kim. Bir sıvı içinde asıltı halinde bulunan katı maddelerin, sıvıyı dinlendirmekle, sıvıdan ayrılıp dibe çökeltilmesi.

— Şarapçılık. İçkileri berraklaştırmakta kullanılan usul. (Bk. ANSİKL.) || *Şıra durultma,* genellikle beyaz şarap yapımında uygulanan ve cenderelerde sıkılarak elde edilen bulanık şıraları, mayalanmadan önce, içindeki yabancı maddelerden (toprak, organik cisimler) temizlemeğe dayanan işlem. (Durultma kazanlarında yapılan bu işlem, mayalanmayı önleyen kükürt anhidrit eşliğinde gerçekleştirilir.)

— Şekercilik. İçindeki yabancı maddelerden temizlemek üzere, kuru haldeki kristal şeker üzerinden su veya buhar geçirilmesi.

— Teknol. *Durultma cihazı,* birbirine karışmayan maddeleri durultmaya ve kapalı devre şeklinde kullanılacak bir suyu, içindeki yabancı maddelerden temizlemeğe yarayan cihaz. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fiz. *Durultma* ile, her zaman tamamen berrak bir ürün elde edilemez. İçinde asıltı halinde katı maddeler bulunan bir sıvının durulması için, az veya çok uzun bir süre kendi haline bırakılması, yani dinlendirilmesi gerekir. Kabın dibinde bir tortu biriktiği zaman, ya kabı yavaş yavaş eğerek, ya da bir pipet veya sifon yardımıyle berrak kısım alınır. Fazla miktardaki sıvılar için durultma cihazları kullanılır. Bu cihazlarda, değişik seviyelere takılmış yan musluklardan, sıvının tamamen berraklaşmış kısımları kolaylıkla alınabilir. Durultma işlemi, birbirinde çözünmeyen ve iki tabaka halinde ayrılmalarına yol açacak kadar farklı yoğunlukta iki sıvının ayrılmasında da uygulanabilir.

— Şarapçılık. Durultma, «kol» denilen ve içki içinde asıltı halinde bulunan tanecikleri sürükleyerek dibe çökelmelerine, böylece içkinin durulmasına yol açan bir madde katmakla yapılır. Bu amaçla, kieselguhr veya bentonit gibi madenî koller ve şarabın içindeki bazı maddeler (tanen, asit) karşısında pıhtılaşma özelliği gösteren organik koller kullanılır. Organik koller içinde en çok, çırpılmış yumurta akı, taze kan, yağı alınmış süt veya kazein, jelatin ve balık tutkalı tercih edilir.

— Teknol. *Durultma cihazları,* mekanik olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayrılır. Mekanik olmayan durultma cihazları, geniş bir havuz veya büyük çapta bir koniden meydana gelir. Çamurlu su, cihazın üst kısmından merkeze doğru akar. Durultmadan sonra, temizlenmiş su havuzun kenarlarından taşarak bir oluktan alınır; katı haldeki yabancı maddeler de dipte birikir. Mekanik durultma cihazlarında ise, çok yavaş dönen bir tarak sistemi, cihazın tabanını meydana getiren az eğimli konik yüzeyin merkezine doğru katı maddeleri sürükleyerek daha iyi toplanmalarını sağlar. (L)

DURULTMAK geçl. f. (*durulmak*'tan *duru-l-t-mak*). Bir sıvıyı, çökeltisinden ayırmak amacıyle, bulunduğu kaptan başka bir kaba aktarmak. || Duru, açık bir duruma getirmek.

— Şarapçılık. Beyaz şarap yapımında mayalanma başlamadan önce şırayı tortusundan ayırmak. || Şarap ve likörleri, çeşitli kollerle damıtmak. (M)

DURULUK i. (*duru*'dan *duru-luk*). Berraklık, saflık: *Suyun duruluğuna hayran oldum.*

— Kuyumc. İnci, elmas gibi değerli taşların saydamlığı. (Değerli bir taş, herhangi bir kaza sonucu duruluğunu kaybedebilir.) [ML]

DURUM i. (esk. türk. *turum*'dan). Bir şeyin nasıl olduğu, ne gibi şartlar içinde bulunduğu: *Kötü durumda bir yol. İş durumu hakkında bilgi aldı.* || Döküm listesi, envanter, hesap: *Gelir durumu. Gider durumu.* || Bir insanın toplum içindeki yerine, servetine, çıkar ve ilişkilerine göre içinde bulunduğu şartlar: *Durumu kötüye gidiyor. Nazik bir durum. Esk.* Vaziyet. Hal. || *Durumda olmak,* bir işi yapmak imkânına sahip olmak: *Karar verecek durumda değilim.* || *Durumunda olmak,* zorunda olmak: *Neyse, dün bugün için söylediklerimi bugün de yarın için söylemek durumundayım* (F.R. Atay).

— Ahl. *Tabiî durum,* J.-J. Rousseau, Hobbes ve Grotius gibi bazı filozoflara göre, insanın toplum dışında bozulmamış halde bulunuşu. (Bu filozoflar, toplum olmasaydı insanın tabiî durum'da bulunmuş olacağını ileri sürerler. Toplum dışında tek başına insana hiç bir yerde rastlanmadığı ve ayrıca toplum insanoğlunun maddî ve manevî dünyasının temeli toplum için *tabiî durum*un söz konusu olamayacağı, bu görüşün, soyut bir varsayımdan başka bir anlam taşıyamıyacağı ileri sürülmüştür.)

— Ask. *Durum haritası,* bir askerî birliğin en son taktik ve idarî durumu ile düşman durumunu gösteren harita. (Bk. ANSİKL.) || *Durum işaretleme,* askerî harita veya planlar üzerinde çeşitli birliklerin taktik düzenini özel işaretlerle gösterme. || *Durum krokisi,* herhangi bir askerî birliğin karşısındaki düşmanın belli bir zamandaki taktik veya idarî durumunu göstermek üzere hazırlanan kroki. (Durum krokisi, üst makama veya ast birliklere gönderilecek rapor veya verilecek emirlerde, özellikle yazı işlerini kısaltmak ve askerî durumun kolayca ve süratle kavranmasını sağlamak amacıyle kullanılır.) || *Durum muhakemesi,* askerî bir görevin en uygun biçimde yapılması için hazırlanan yazılı veya sözlü toplu araştırma. (Bk. ANSİKL.). || *Savaş durumu.* Bk. HARP *hali.*

— Astrol. Bir insanın doğuşu sırasında, gök durumunun sembolik olarak yıldızlarla birlikte gösterilişi. (Durum burçlar kuşağının, evlerin ve gezegenlerin yerlerini gösteren grafiklere göre düzenlenmiştir. Durum esas alınarak yıldız falına bakılır.) [L]

— Edeb. Bir anlatı veya dramdaki kişilerin, özelliği olan şartlar altında bulunması: *Trajik durum. Komik durum.*

— Elektr. *Nötr durum,* eşit miktarda pozitif ve negatif elektrik yükü taşıyan bir cisim veya bir sistemin durumu. (*Nötr hal* veya *yansız durum* da denir.)

— Fels. Bir canlı varlığın içinde yaşadığı doğal ortamla, özellikle de bir insanın kendi sosyal ve tarihî ortamıyle somut ve topyekûn ilişkisi. Bk. ANSİKL.

— Huk. Bir ferdin, toplumda ve aile içindeki durumunu, uyrukluğunu, medenî halini, hısımlığını, adını, ikametgâhını, ehliyetini belirtmeğe yarayan niteliklerin tümü.

— Mad. oc. Bir maden yatağının, eğimine, kalınlığına ve yönüne göre değerlendirilen genel nitelikleri.

— Magnetik. *Nötr durum,* mıknatıslanmamış veya sonradan sunî olarak mıknatıslığı giderilmiş ferromagnetik bir cismin durumu. (*Nötr hal* veya *yansız durum* da denir.)

— Mat. *Durum geometrisi,* TOPOLOJİ'nin eşanlamı.

— Metrol. *Bir kronometrenin, bir sarkacın durumu,* kabul edilen gerçek saatle (yıldız saati, kanunî saat, yerel saat v.b.) kullanılan kronometrenin gösterdiği saat arasındaki fark.

Foto. LAROUSSE

— Muhas. Bir ticaret kurumunun belli bir tarihteki varlıklarını kalem kalem gösteren cetvel. (Hesapların tasfiyesi için hazırlanan yaklaşık bir bilançodur.) [*Sitüasyon hesabı* da denir]. || *Kasa durumu*, elde mevcut veya pek kısa zamanda tahsili mümkün paralarla, ödeme vadesi gelmiş veya pek kısa zamanda gelecek olan giderleri karşılaştırmalı olarak gösteren hesap özeti. (*Kasa sitüasyonu* da denir.)

— ANSİKL. Ask. *Durum haritası*. Askerî karargâhlarda durum haritası hazırlandıktan sonra ilgili subaylar sürekli olarak taktik ve idarî durumu bu haritaya işlerler; her an, içinde bulunulan askerî durumu kumandanın gözleri önüne sererler. Durum haritası karargâhta ilgililerin kolayca faydalanabilecekleri bir yerde bulundurulduğundan, yeni gelen bilgileri işlemek ve durumu sürekli olarak takip etmek imkânı sağlanmış olur.

Durum haritasının daima en son andaki taktik ve idarî durumu göstermesi gerekir. Sürekli olarak işlenmesinden koordinatör subay olan S-3 veya G-3 subayı sorumludur. ● *Durum muhakemesi*. Bir taktik durum muhakemesinde görev, asıl olarak alınır. Bunun ışığı altında iki tarafın beklenen hareket tarzları düşünülerek, kendi hareket tarzlarımıza yapacağı fayda ve zararlar karşılaştırılarak karara varılır. İlgili karargâh subayları, düşman, dost, yer, hava, zaman ve mesafe gibi etkenlerle, düşmanın imkân ve kabiliyetlerini, muhtemel karar teklifini kumandanına sunar, onun son kararını alırlar. Gerekli emirler buna göre hazırlanarak ilgili ast kademelere ulaştırılır. Durum muhakemesi, sürekli olarak uygulanacak zihnî bir çalışmadır. Durumun gelişmesi halinde, daha önce yapılan durum muhakemesi gözden geçirilir, gerekiyorsa yeni durum ve hareket tarzlarına uygun değişiklikler yapılır.

Durum muhakemesi, büyük kumanda kademelerinde yazılı olarak hazırlanır. Büyük bir kumandanlık karargâhında ilgili kurmay subaylar istihbarat, personel veya lojistik durum muhakemeleri'ni ayrı ayrı yapar, taktik bakımdan varılan karar teklifini, ne dereceye kadar kendi yönlerinden destekleyebileceklerini belirtirler. Böylece harekâtla görevli kurmay subayın teklif ettiği kararın uygulama imkânları da ortaya konmuş, kumandanlık kararının süratle ve güvenle verilmesine yardım edilmiş olur.

— Fels. Varoluşçu filozoflarda, *durum* kelimesi varlığın yeryüzündeki ilk halini, yani herhangi bir bilgiden ve kendi üzerinde düşünmeden önceki halini belirtir. Heidegger'in *Dasein* dediği budur. Filozofların daha sonraki incelemelerinde bu kavram anlamını değiştirmeye başlamış, varolan'ın diğer varolanlarla (başkası, dünya) bağıntılarını ve daha genel olarak bir özne tarafından görülen ve özneyi sınırlayan varlığı anlatmak için kulanılmıştır. Bu anlam Jaspers'de açıkça görülür. Jaspers ele aldığı çeşitli durumları incelerken, bunları *bağıl durumlar* (değişebilir) ve *kesin durumlar* (mutlak) diye ayırır; kesin durumlar, aynı zamanda *sınır durumlar*'dır, yani acı gibi, ölüm gibi, bizi katıksız varoluş'a sürükleyen durumlar. «Durum içinde varlık» çağdaş felsefenin temel kategorisdir. Gerçekten de, bu felsefeye göre, bir düşünceyi anlamak için, kişinin dünya ve tarih ile bağlaşmasından hareket etmek gerekir. Katlanılan bu durumun karşıtı kişinin *tutum*'udur; tutum, kişinin içinde bulunduğu duruma karşı gösterdiği bilinçli tepkiyi belirtir (Jaspers). [ML]

DURUMSAMAK geçz. f. (*durmak*'tan *dur-u-msa-mak*). Ne yapacağını veya ne diyeceğini kestiremeyerek duraklamak, duraksamak: *İlk günlerde hangimiz durumsamadık hangimiz?* (N. Ataç). [ML]

DURUŞ i. (*durmak*'tan *dur-uş*). Durmak eylemi. Durma tarzı: *Ve hayatın eşyalar gibi durumu* (F.H. Dağlarca). *Deminki duruşunuz bana herşeyi öğretti* (A.H. Tanpınar). *Hayretle yüzlerine baktı. Kımıldanışlarını, duruşlarını süzdü* (A H. Müftüoğlu). || *Dik duruş*, baş, sır ve kalçanın aynı dikey üzerinde bulunduğu duruş. || *Kambur duruş*, baş ve sırtın dikeye göre önde, kalçanın dikey üzerinde bulunduğu duruş. || *Karınkalça önde duruş*, sırtın dikey üzerinde, karın ve kalçanın önde bulunduğu duruş. || *Normal duruş*, sırt ve kalçanın aynı dikey üzerinde bulunduğu duruş.

— Ask. *Esas duruş*, «hazır ol!» kumandası verildiğinde erlerin ayakta, baş ve vücutları dik, gözleri ileriye bakar, elleri oyluk kemiğine yapışık durumda aldıkları vaziyet.

— Astron. Bir yapma uydunun şekil ekseninin, uzaydaki hareket hızının yönüne göre aldığı doğrultu. Bk. ANSİKL.

— Bot. *Yaprak duruşu*, bazı bitki türlerinde yaprakların değişik görünüşü. (Genellikle yaprakların bir gündüz duruşu, bir de gece duruşu bulunur; sonuncusunda yaprak daha az yaygın durur.)

— Fizyol. Kasların çalışma durumuna bağlı olarak vücudun aldığı şekil. Kasların çalışması, birbirine tabi olan eklemleri belli durumlarda tutar ve genel duruşu meydana getirir. (Ayakta duruş, dengelenme tepkileriyle sağlanır.) || *Duruş dengesi*, beden ağırlığının kol ve bacaklara düzenli bir şekilde dağılması, gövdenin tutunabilmesi ve hareket edebilmesi için kol ve bacakların en uygun biçimde kullanılması.

— G. santl. Bir tablo veya bir heykeldeki insan figürlerinin beden durumları.

— Koreografi. Kol ve ayaklara uyumlu bir biçim verilerek yapılan beş hareketten her biri. (Bk. ANSİKL.) || Bir bacak kalkık ve geriye bükük, öteki gergin ve yerde, kolların biri, kimi zaman ikisi yukarı kalkık düşey konum. (Duruş'a kendi sistemi içinde yer veren Carlo Blasis onunla, Giambologna'nın Mercurius heykeline verdirdiği hareket arasında özdeşlik kurar. Çeşitli duruşlar vardır: *yükselmeli* [*rölöve*], *sıçramalı* [*sote*], *dönüşlü*, *öne*, *arkaya*, *efase*, *çaprazlama* v.b..)

— Zootekn. Hayvanlarda, bacakların yere sağlam basacak tarzda ve harekete en elverişli şekilde durması. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Astron. Genel olarak uzay gemisinin yalnız ağırlık merkezi mekanik kanunlarına uyar ve Kepler kanunlarına göre hareket eder. Bir iç veya dış etki olmadan, bazı başlangıç şartları altında geminin ekseni, üç boyutlu uzaya göre kendisine paralel olarak hareket eder. Böyle bir hareket, sevk çemberi olmayan ve yivsiz bir namludan atılan bir merminin boşlukta yapacağı hareketin benzeridir: bu durumda mermi, yere dip tarafıyle çarpacağı için mermi tapası da gerekli etkiyi gösteremez. Bir uyduyu yörüngesinden saptıran çok değişik sebepler vardır. Aracın içindeki küçük bir denge hatası ve Yer'in magnetik alanının değişik etkisi bu sebeplerden başlıca ikisidir. Özellikle içinde fotoğraf makineleri, ışık veya lazer ışınlarını yansıtacak aynalar bulunan bir yapma uydunun Yer'e göre duruşunun değişmemesi gerekir. Fotoğraf makinesinin ekseni kendisine paralel olarak hareket ettiğinden, ilk meteoroloji uydularından «Tiros»ların kısa bir yörünge boyunca aldığı Yer fotoğrafları, bu yüzden pek yararlı olmamıştır. Alıcı ve verici antenin doğrultusu bakımından, aynı durum haberleşme uyduları için de geçerlidir.

Bu sebeplerle, bir uzay gemisinin *duruşu*'nu kontrol etmek gerekir. Bu gerekseme, yörüngeyi eğmek için çevre füzelerine etki edilmesi konusunda daha şiddetli olarak kendini gösterir. İstenilen değişmeyi elde edebilmek için hangi füzeye etki edileceği bilinmelidir. Bunun için çeşitli usuller vardır.

— «Tiros» meteoroloji uydularının yerini alan «Nimbus» uydularında, resim çekme kamerası yaklaşık olarak 6 saniyede bir devir yapmak üzere sürekli olarak döner ve kamera ekseninin Yer'den her geçişinde bir fotoğraf çekilir. Yörünge hemen hemen daire biçiminde olduğundan, gerekli hesaplar önceden yapılabilir.

— Nazarî olarak, Güneş enerjisini dönüştüren geniş kanatlar üzerindeki Güneş ışınım larının basıncından veya bölgesel düzensizliğine rağmen alçak yörüngelerde Yer'in magnetik alanından veya (alçak yörüngede) 3 000 km yükseltiye kadar rastlanan atmosfer direncinden yararlanabilir.

— Genel olarak, yerçekiminin yükseklikle orantılı olarak azalması özelliğinden yararlanan ve *ağırlık gradyam metodu* denilen bir metot tercih edilir. Araç, 15 m kadar uzunlukta ince bir çubukla birleştirilmiş iki kütleden meydana getirilirse, denge durumu etrafındaki kaçınılmaz salınımların yok edilmeleri şartıyle iki kütle üzerindeki yerçekimi farkı, aracın Yer doğrultusunda kalmasını sağlar. 20 Eylül 1966'da amerikalı astronotlar Gordon ve Conrad, içinde bulundukları «Gemini XI» ile bir «Agena» füzesini 30 m uzunluğunda bir kablo ile birleştirmeyi başarınca, bulundukları araçta çok az bir yerçekimi (yaklaşık olarak ortalama yerçekiminin 600 000'de biri) meydana geldi. Astronotlar bunun etkisini duymamışlardı ama, bir masa üstünde bırakılan bir kalem havada duracağı yerde masaya çok yavaş olarak yaklaşmıştı. Ağırlık gradyanı metodu ile dengeleme, tatbiki çok zor olan ancak pratik bakımdan az masraf gerektiren tek metottur. Çok yükseklerde ve özellikle 36 000 km'de dolanan ve duruş kontrolu 2°'yi aşmayan durakl haberleşme uyduları bakımından halledilmesi gereken daha da büyük zorluklar vardır.

— Koreografi. XVII. yy.da dans öğretmenleri tarafından kurallara bağlanan akademik *dans duruşları*, bugün de dans öğreniminin ve tüm koreografi figürlerinin temelidir.

Ayak duruşları beşe ayrılır:

Birinci duruş: ayaklar düz bir çizgi üzerinde ve dışa dönüktür; ayak uçları omuzlara paraleldir; topuklar birbirine değer.

İkinci duruş: birinci duruş gibidir. Yalnız, topuklar arasında 35-40 sm'lik bir mesafe vardır.

Üçüncü duruş: ayaklar omuzlara paralel ve biri ötekinin önündedir. Birinin topuğu ötekinin ortasına değer.

Dördüncü duruş: üçüncü duruş gibidir. Yalnız, ayaklar arasında 30-35 sm'lik bir mesafe vardır.

Beşinci duruş: ayaklar yine dışa dönüktür; çaprazlama olarak bir ayağın ucu ötekinin topuğuna değer.

Kol duruşları:

Rahat duruş: kollar aşağı sarkmıştır, avuç içleri yumuşak bir şekilde birbirine dönüktür.

Birinci duruş: kollar omuz hizasında öne

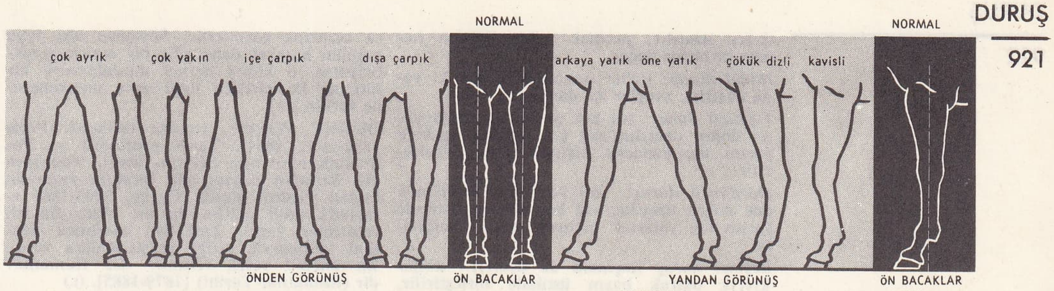

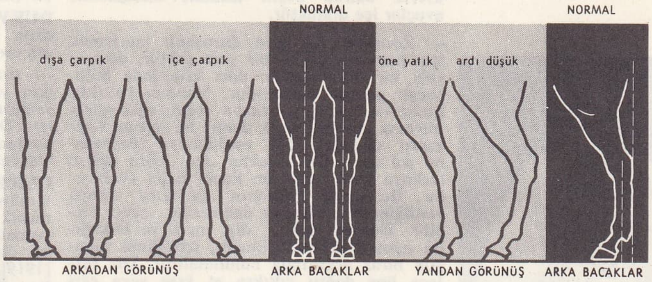

duruş (zootekn.)

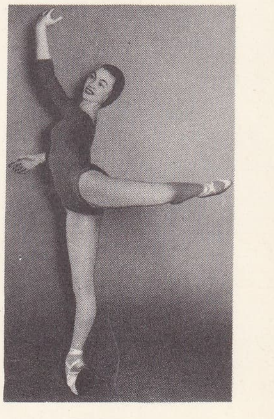

duruş (koreografi)
Sabine Sallée'den

doğru uzatılır, parmak uçları hemen hemen birbirine değer.

İkinci duruş: kollar omuz hizasında iki yana uzatılır, avuçlar içe dönüktür.

Üçüncü duruş: sol kol omuz hizasında yana doğru uzatılır, sağ kol ise baş üstünde yarım taç yapacak biçimde yukarı kaldırılır.

Dördüncü duruş: sol kol omuz hizasında öne doğru uzatılır, sağ kol ise baş üstünde yarım taç yapacak biçimde yukarı kaldırılır.

Beşinci duruş (*taçlama* da denir): kollar kıvrık olarak başın üstünde birleştirilir, avuçlar içe dönüktür.

— Zootekn. Bir atın duruşunu incelemek için hayvan düzgün bir yere çekilir, dört ayağı bir dikdörtgenin dört köşesinde bulunacak şekilde durdurulur. Yandan bakıldığında ön bacaklar arkaya doğru eğik görünüyorsa ata *öne yatık* denir; bu durum hayvanın ağırlığını öne verdiğinden sürçmesine yol açar. Ön bacaklar öne doğru eğikse (arkaya yatık) atın ön kısmı daha güçlü olur. Bu kusur hayvanın ağırlığını arkaya verdiğinden kirişlerin ezilmesine sebep olabilir. Duruşta baldır, diz, incik ve bukağılık aynı doğrultuda olmalı, izdüşümü topuğun biraz arkasında bulunmalıdır. Diz fazlaca öne doğru çıkıksa at *kısa* veya *eğri* bacaklı sayılır. Diz geriye doğru eğikse at *çökük dizli*, bacak izdüşümü topuğun çok gerisine düşerse *uzun bukağılı*, çok yakınına düşerse *kısa bukağılı*'dır: bu son durum sert tepkiler doğurarak hayvanın topallamasına yol açabilir. Ön bacaklar birbirine çok yakınsa at *yakın bacaklı*, bacaklar fazlaca açıksa *ayrık bacaklı* sayılır. Ön bacakların arasından tam orta yerden geçen dikey bir çizgi bacakları eşit şekilde birbirinden ayırmalıdır. Eğri bacaklar dışarıya doğru çarpıksa ata *it elli* veya *paytak* denir. Bu kusurlar aynen arka bacaklarda da bulunursa atın yürüyüşünü ve hızını sakatlar. Yukarıdan beri anlatılanlar sığırlar için de geçerlidir. (LM)

Eleonora DUSE

DURUŞMA i. (*duruşmak*'tan *dur-u-ş-ma*). Huk. Davacı ve davalı hazır bulunduğu halde dava hakkında hüküm verecek hâkim veya mahkeme önünde yapılan yargılama safhası. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Duruşmanın inzibatı*. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Açık* (*alenî*) *ve kapalı* (*gizli*) *duruşma*. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Temyiz incelemesinde duruşma*. Bk. TEMYİZ.

— ANSİKL. Huk. *Duruşmaların* alenî (açık) olarak yapılması bir Anayasa kaidesidir. Anayasanın 135. md.ne göre «Mahkemelerde duruşmalar herkese açıktır. Duruşmalardan bir kısmının veya tamamının kapalı yapılmasına, ancak genel ahlâkın veya kamu güvenliğinin kesin olarak gerekli kıldığı hallerde karar verilebilir.» Gerek Huk. Usulü Muhakemeleri kn. md 149, gerekse Cz. Muhakemeleri Usulü kn. md. 373, duruşmanın gizli yapılmasına dair kararın sebeplerinin mahkemece bildirilmesini şart koşmuştur. Anayasa, küçüklerin yargılanması hakkında kanunla özel hükümler konulmasını ayrıca öngörmüştür.

● *Duruşmanın inzibatı*. Huk. Usulü Muhakemeleri kn. md. 150 uyarınca, duruşmanın düzen içinde yapılabilmesi için gerekli inzibatî tedbirleri almaya yetkisi, hâkime (toplu mahkemelerde, mahkeme başkanına) aittir. Hâkim, yargılama âdabı dışına çıkan tarafı bundan menedebilir (Huk. Usulü Muhakemeleri kn. md. 78/I). Taraflardan biri, mahkeme huzurunda uygun olmayan sözler söyler veya davranışlarda bulunursa, hâkim kendisine bir ihtarda bulunur. Hâkim bu ihtara uymayan tarafın derhal dışarıya çıkarılmasını emreder ve gerekiyorsa onu kendisine bir vekil tayin etmeğe zorlar. Uygun olmayan biçimde davranan kişi vekil ise, aynı şekilde ihtardan sonra onun da duruşmadan çıkarılmasına ve mahkemece kesin bir gerek görülürse, tarafın kendisine başka bir vekil tayin etmesine karar verilir (Huk. Usulü Muhakemeleri kn. md. 70). Hâkimin, duruşmanın düzeninin bozulduğu daha ağır durumlarda bu düzeni bozan kişiyi cezalandırmak hakkı da vardır. Huk. Usulü Muhakemeleri kn. md. 150'ye göre, bu kişi derhal cezaevine gönderilir ve 24 saat içinde sorguya çekilerek bir haftaya kadar hafif hapis veya 125 liraya kadar hafif para cezasına çarptırılır. Söylenen söz veya yapılan hareket daha ağır bir cezayı gerektiriyorsa, o kimse derhal düzenlenecek bir tutanak ile birlikte ilgili ceza mahkemesine verilir. (M)

DURUY (Victor), fransız tarihçisi (Paris 1811-ay.y. 1894). Tarih profesörü ve Politeknik okulunda öğretim üyesi. Napolyon III. *Sezar'ın Hayatı* adlı kitabını yazarken ondan yardım gördü. Duruy, 1863-1869 arasında millî eğitim bakanı oldu. Önemli reformlar yaptı. Emekliye ayrılınca kendini tamamıyle tarihî araştırmalara verdi. En önemli eseri, *Histoirs des Romains*'dir (Romalılar Tarihi) [1879-1885]. (L)

DURVİLLEA i. (*Dumont d'Urville*'in adından). Şili ve Avustralya denizlerinde yetişen esmer suyosunu.

— ANSİKL. Bu güzel suyosunlarının kayalara yapışık kongövdesi oldukça büyüktür; yelpaze veya çivili sapan biçiminde geniştir. *Durvillea utile* geniş boyutlara ulaşır: bunlardan bazılarının boyu 5 m'yi bulur. Yenenleri de vardı. (L)

DURYCH (Jaroslav), çek yazarı (Hradec Králové 1886-Prag 1962). Koyu katolik ve mistik bir yazardı. Düşünceleri büyük tartışmalara konu oldu. Romanlarında büyük bir ustalık gösterdi: *Na Horách* (Dağlarda) [1919], Wallenstein için yazdığı üç konulu, *Bloudeni* (Serseri) [1929]; *Rekviem* (1930), *Masopust* (Karnaval) [1938]. Hikâyeler de yazdı: *Sedmikraska* (Papatya) [1925]; şiirleri: *Panenky* (Genç Kızlar) [1923]; *Jebrache Pisne* (Dilenci Şarkıları) [1925]. (L)

DURYCH (Vaclav), çek dilbilgini (Turnov, Bohemya 1735-ay. y. 1802). Prag üniversitesinde ilâhiyat ve ibranice dersleri verdi. Başlıca eserleri: *De Slavo-Bohemica Sacri Codicis Versione Dissertatio* (Morav İslavcası Kutsal Kodeksinin Tercümesi Üstüne Tez) [1777]; *Bibliotheca Slavica Antiquissimi Dialecti Communis* (En Eski Ortak Lehçe ile ilgili İslav Kitaplığı) [1795]. (L)

DU RYER (André), fransız şarkiyatçısı (Marcigny, Bourgogne 1580'e doğr. - öl. 1660'a doğr.). Mısır'da fransız konsolosuyken 1630'a doğru İstanbul'a geldi. 1632'de Murad IV tarafından bir görevle Fransa sarayına gönderildi. Arapça ve Türkçeyi çok iyi bilirdi. Eserleri: *Rudimenta Grammatices Linguae Turcicae* (Türkçe Dilbilgisinin Ana Çizgileri) [1630-1633]; *L'Alvoran de Mohamet, Translaté de l'Arabe en Francais* (Muhammed'in Arapça'dan Fransızcaya Çevrilmiş Kur'anı) [1647]; *Dictionnaire Turc-Latin* (Türkçe-Latince Lûgat). Bu son eser elyazması halinde kaldı. (L)

DUSANBE, 1929'dan 1961'e kadar Stalinâbâd, S.S.C.B.'de şehir. Tacikistan cumhuriyeti başkenti; 276 000 nüf. Sanayi merkezi (makine yapımı, gıda maddeleri). [L]

DUSARES. Bk. DUŞARA.

DUSART (Cornelis), hollandalı ressam ve gravürcü (Haarlem 1660-ay. y. 1704). Adrien Van Ostade'nin öğrencisi. Köy hayatını canlandıran resimler yaptı: *Çingene Çalgıcılar, Balık Pazarı, Panayır, Han* (Amsterdam), *Tütün İçen Adam* (Avignon), *Bir Han İçi* (Haarlem), *Şarlatan* (Viyana). [L]

DUSE (Eleonora), italyan oyuncusu (Vigevano 1858-Pittsburgh, Pennsylvania 1924). Bir aktörün kızıydı, çocuk yaşta sahneye çıktı. 1878'den başlayarak İtalya'nın başlıca tiyatrolarında oynadı, memleketinin en önde gelen tiyatro sanatçıları arasında yer aldı; ünü yabancı ülkelere de yayıldı; Viyana (1882), Londra (1893), Almanya, İskandinavya (1895) ve Rusya'da (1896) oynadı. Sanatının en büyük başarısına Paris'te (1897) erişti. Dumas fils'in (*la Femme de Claude* [Claude'un Karısı], *La Dame aux Camelias* [Kamelyalı Kadın]) ve aynı başarıyle İbsen'in eserlerindeki kadın rollerini canlandırdı (*Bebek Evi, Hedda Gabler*). G. D'Annunzio ile ilişki kurdu, bu şairin dramlarındaki baş rolleri başarıyle canlandırdı (*La Gioconda, la Figlia di Jorio* [Jorio'nun Kızı] v.b.). D'Annunzio ile arası açıldıktan sonra sarsılan Duse, 1900'den 1921'e kadar sahneye çıkmadı. Doğuştan sanatçı, müziğe ve şiire gönül vermiş bir oyuncuydu; yüzünün görülmemiş değişkenliğiyle sesinin tatlılığını birleştirerek, sade ve tabiî bir oyunla derin heyecanlar yaratmasını bilirdi. (L)

Dusenbach, Alsace'da dinî ziyaretgâh. Ribeauvillé'nin kuzeybatısında. Dimyat muhasarasından, mucize gösterdiği iddia edilen bir Meryem heykeli getirmiş olan Ribeaupierre senyörü Egelolph tarafından 1221'de kuruldu. Ribeaupierre senyörlerinin ruhanî önderi bulunduğu çalgıcılar loncası mensupları tarafından ziyaret edilen bu yer, XVII. yy.da ve daha sonra İhtilâl sırasında tahrip edildi; XIX. yy. sonunda onarılarak eski haline getirildi. (L)

DUSHMAN (Saul), amerikalı fizikokimyacı (Rostov, Rusya 1883). Öğrenimini Toronto üniversitesinde bitirdikten sonra 1928'de General Electric Co. araştırma laboratuvarlarında çalıştı, sonra Edison ampulleri kumpanyasının araştırma bölümünün başına geçti. 1914'te akkor halindeki madenlerin çıkardığı zerrelerin kütleleri üzerindeki elektrik yükünün oranını ölçtü. Böylece bu zerreciklerle katot ışınları elektronlarının özdeşliğini ortaya koymuş oldu. Başlıca eserleri: *High Vacuum* (Yüksek Derecede Vakum) [1923]; *Elements of Quantum Mechanics* (Kuantum Mekaniğinin İlkeleri) [1938]. (L)

DUSSANE (Béatrix DUSSAN, **Mme** — denir), fransız kadın tiyatro oyuncusu ve edebiyatçısı (Paris 1888). Konservatuvardaki ilk yılının sonunda komedi armağanını kazandı (1903). Comédie-Française'e girdi. Klasik piyeslerdeki hizmetçi rollerine çıktı, modern eserlerde oynadı. *Madame Sans-Gêne* rolüne inceliği kadar zekâsını da yansıtan yeni bir yorum getirdi. 1922'de Comédie-Française üyesi, 1937'de Konservatuvar'da öğretmen, 1941'de Comédie-Française şeref üyesi oldu. Komedyenlik gücünü, engin bir bilgi ve bir konferansçının seçkin söz sanatı yetenekleriyle birleştirdi. Tiyatro alanında birçok eser verdi; çoğu Comédie-Française'de oynandı. Çağdaş tiyatronun canlı bir panoramasını çizen tiyatro kroniklerini ve hatıralarını kitap halinde topladı (*J'Étais dans la Salle* [Ben de Salondaydım, 1963]; *Dieux des Planches* [Tiyatro Tanrıları, 1964]). [L]

DUSSAP PAŞA (Paul DE), 1896'da Mızıka-yı Hümayun kumandanlığına getirilen müzikçi (öl. 1905). Fransa'da yerleşmiş katolik bir ermeni ailesindendi. Paris konservatuvarında okudu. Piyanocu olarak ün yaptı. Abdülhamid II'ye ve hanedan üyelerine musiki dersi verdi, paşa oldu. *Marş-ı Sultanî*'si vardır. (M)

DUSSAUD (Frantz), isviçreli fizikçi (Cenevre 1870-Paris 1953). Fen doktoru oldu. 1891'den sonra Cenevre fakültesinde fizik okuttu. Duyu organları ve bir duyu organının yerine başka bir duyu organının kullanılabilmesi konusunda araştırmalar yaptı. Bu çalışmalarına dayanarak gerçekleştirdiği birçok buluşunu sağır ve körlerin eğitimine uyguladı. Başlıca buluşları şunlardır: sağırlar için dokunma yoluyle kullanılan bir gramofon, körler için yine aynı yoldan yararlanılan bir sinema makinesi, körler için yazma ve resim yapma araçları, uzaktan görmeyi sağlayan aygıtlar, bir hoparlör, aldığı sesi yazıya çeviren bir telefon. 1896 Yılında Sorbonne üniversitesine elektrikle çalışan pikaplı bir gramofon sundu. (L)

DUSSAUD (René), fransız şarkiyatçısı ve arkeologu (Neuilly-sur - Seine 1868 - ay.y. 1958). 1895'ten başlayarak Suriye'de yaptığı arkeoloji araştırmalarıyle pek çok anıt ve yazıt buldu. Collège de France'ta birkaç defa yardımcı profesörlük yaptıktan sonra Louvre müzesinde görev aldı. Başlıca eserleri: *Histoire et Religion des Nosairis* (Ensariye Tarih ve Dini) [1900]; *Les Arabes en Syrie Avant L'Islam* (İslâmlıktan Önce Suriye'de Araplar) [1907]; *les Civilisations Préhelléniques Dans Le Bassin de La Mer Egée* (Ege Denizi Havzasında Helenistik Çağ Öncesi Medeniyetler) [İkinci baskı 1914]; (*Les origines Cananéennes du Sacrifice Israélite* (İsraillilerdeki Kurban Törenlerinin Kenanlılara Dayanan Kökleri) [1921]; *Topographie Historique de La Syrie* (Suriye'nin Tarihî Topoğrafyası) [1927]. *Revue de l'Histoire des Religions*'un (Dinler Tarihi Dergisi) yönetimine katıldı; 1920'de *Syra* (Suriye) dergisini kurdu. (L)

DUSSEK (Jan Josef), çek müzikçisi (Mla-

Foto. Adouard (LAROUSSE)

zoviç 1739-öl. 1811). Dinî eserler besteledi. — JAN LADİSLAV (Çaslav 1760-St. Germain-en-Laye 1812), Jan Josef'in oğlu. Piyanoda virtüoz oldu. Besteci olarak 12 konçerto, 83 piyano sonatı, 80 keman sonatı, 10 üçlü ve *Consolation* (Avunma) dışında piyano için, bugün artık ele alınmayan birçok beste bıraktı. *Piyano Metodu* (1796) bugün bile değerinden kaybetmemiştir. (L)

DUSZNİKİ ZDROJ, esk. alm. **Reinerz,** Polonya'da, Südet bölgesinde (Krakow voyvodalığı), Krakow'un güneyinde; 4 000 nüf. Kaplıcalar. Küçük sanayi, tahtacılık ve dokumacılık. (L)

DUŞ i. (fr. *douche*). Temizlik veya tedavi amacıyle vücuda su püskürtme: *Duş yapmak. Soğuk duş.* (Bk. ANSİKL.) || Duş yapmayı sağlayan cihaz: *Duş bozulmuş.*

— DEY. *Soğuk duş etkisi yapmak,* beklenmedik bir olay veya söz şaşırtıcı etki yapmak.

— Sağ. bil. *Duş kabini,* banyo odasına, abdeshaneye veya hamama konan, içinde duş yapmağa yarayan cihaz. Bu cihaz sıcak ve soğuk suyu karıştırarak ılıklaştıran musluklarla, ince delikli püskürtücüden ve suyun toplanıp akabileceği hazne ile sabit kabinler için bir sifondan meydana gelir. || *Karbon gazlı duş,* karbon gazı yardımıyle basınç altında çeşitli sıvıları püskürtmeğe yarayan cihaz.

— Tıp. fiz. *Elektrostatik* veya *frankliyen duş,* eskiden, elektrostatik bir makineye bağlanmış çok uçlu cihaz tarafından fışkırtılan elektrik akımına (statik akım) verilen ad. (Bugün bu alanda yüksek frekanslı bir cihaza bağlı elektrotlar [Oudin ve MacIntyre'in kondansatör elektrotları] kullanılmaktadır.) — ANSİKL. Sağ. bil. ve Ted. *Duş,* sıcak, soğuk veya ılık olarak vücudun tümüne (genel duş) veya özel bir bölgesine (lokal duş) tatbik edince, çeşitli yararlar sağlayan fizik bir etkendir. Derinin yıkanması ve temizlenmesinden başka merkez sinir sistemi üzerinde düzenleyici bir etki yaratır; çevre organlarında meydana getirdiği refleks etkisiyle de yadırganmayacak bir tedavi aracı sayılır. *Sıcak duş,* kan dolaşımını canlandırır, deride bir kan hücumuna sebep olur ve deri altındaki organlarda kan toplanmasını azaltır. Sıcak duş, bütün vücuda tatbik edilirse atardamarlarda kan basıncını düşürür. Bunun hemen arkasından, soğuk suyle duş yapılarak bir *tepkime* yaratılmalıdır; çünkü soğuk duş, bir damar büzülmesi meydana getirerek normal kan basıncının iadesini sağlar (iskoç duşu). *Ilık duş,* soğuk duş gibi dinlendiricidir. Bununla birlikte ılık duş bitkin kimselerde refleks yolu ile uyarıcı bir etki de yaratabilir. Duş, fıskiye ile veya delikli araçla tatbik edilebilir; suyun akışı yatay, yukarıya veya aşağıya doğru olabilir. *Su altı duşu,* vücudun ılık banyo içinde bulunduğu sırada, suyun altında bulunan başka bir borudan daha sıcak veya daha soğuk bir suyun püskürtülmesiyle yapılır; özellikle sağ böğür (karaciğer) ve (böbrek) bölgelerine tatbik edilir. Birçok hastalıktan başka fizik (elektrik tedavisi) veya ilâçlar, duşun yerini almışsa da, bazı sinir ve akıl hastalıklarının tedavisinde duşlar, gerekli olma özelliklerini hâlâ muhafaza etmektedirler. (LM)

DÛŞ i. (fars. *dūş*). *Esk.* Omuz, sırt: *Lepiska saçları dûşunda hambeham dağınık* (Tevfik Fikret). *Hasırdan örtüsü dûşunda hufreden indi* (M. A. Ersoy). || Dün gece. || Rüya. Bk. DÜŞ. || *Duş be (ber) - duş,* omuz omuza. || *Dûş-ı gayret (hamiyet, tahammül),* («gayret, tahammül omuzu»), katlanma, dayanma. || *Hane-(ber)-dûş,* (*«evi omuzunda»*) yersiz yurtsuz.

◆ **Dûşin** veya **dûşine** sıf. *Esk.* Dün gece ile ilgili. (M)

DUŞAN. Bk. İSTVAN IX UROŞ IV.

DUŞARA (ar. *ẕūşārā*'dan). Putperest arapların tanrısı. Bununla ilgili inanç daha çok Nabatı'ler arasında yayılmıştı. (L)

DÛŞİZE i. (fars. *dūşīze*). *Esk.* El değmemiş kız, bâkire. || *Mec.* Pırıl pırıl, temiz: *Durur menâtık-ı dûşîze-i tahayyülde* (Ahmed Hâşim).

◆ **Dûşîzegân** çoğl. i. *Esk.* Bâkireler, genç kızlar.

◆ **Dûşîzegî** i. *Esk.* Bâkirelik, kız oğlan kızlık. (M)

DUŞKİN (Aleksey Nikolayeviç), sovyet mimarı (1903). Moskova metrosunun plânının hazırlanmasına katıldı, birçok durağı tamamladı (*Sovyetskaya, Mayakovskaya, Devrim alanı*) ve bu çalışmanın başına getirildi (1941). 1943'te İşletme bakanlığınca bu gibi işlerle görevlendirildi, özellikle Simferopol ve Soçi garlarını yaptı. (L)

DUŞRATTA, Mitanni kralı. Önce kız kardeşi, sonra kızı, firavun Amenofis III'ün haremine girdi; böylece Hyksos tehdidine karşı Mitanni ile Mısır'ın anlaşması sağlanmış oldu. (L)

DUT i. Dutgiller familyasından ağaç (Kuzey Yarım kürenin ılıman bölgelerinde yetişen oniki türü vardır. Yaprakları sarmal dizili, testere dişli, çiçekleri iki eşeyli [erkek ve dişi çiçek] ve püskül şeklindeki meyvesi bileşik meyvedir.) *Bahçemin orta yerinde dut* (O. V. Kanık). Aynı ağacın meyvesi. *Dut ağacı dut verir / Yaprağını kıt verir* (Halk türküsü). [Bk. ANSİKL.] || *Argo.* Çok sarhoş.

— ÇEŞ. DEY. *Dut gibi olmak. Argo.* Çok sarhoş olmak. || *Dut yemiş bülbüle dönmek,* konuşkanlığını kaybetmek, susmak.

— Eczc. *Dut şurubu,* kara duttan yapılan şurup. (Boğaz ve diş eti iltihaplarında gargara olarak kullanılır. Peklik verici nitelikte ve ekşidir.)

— Mutf. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Türkiye'de yetiştirilen başlıca *dut* türleri ak dut (*Morus alba*), kara dut (*M. nigra*) ve kırmızı duttur (*M. rubra*). Ak dutun anayurdu Çin'dir. Türkiye'de XII. yy. dan beri yetiştirildiği tahmin edilmektedir. Boyu en çok 18 m'yi, en az 1 m'yi bulabilir. Yaprakları açık yeşil ve uzun saplıdır. Akasyayı andıran odununda yalancı odun tabakası pek kalın değildir. Meyvesi değişik büyüklükte ve uzun saplıdır. Tatlı olduğundan taze olarak yendiği gibi kurutularak kuru yemiş olarak da yenir. Ak dut bazı bölgelerde yapraklarıyle ipekböceği beslemek amacıyle yetiştirilir. Odunu mobilyacılığa, tornacılığa, araba yapımı ve gömme süs işlerine elverişlidir. Kara dutun anayurdu İran'dır. Boyu 3 - 10 m arasında, gövdesi çatlaklı, çok dallı ve tüylüdür. Fakat meyvesi morumsu siyah renktedir. Türkiye'de birçok bölgede yetiştirilir. Meyvesi taze ve kuru olarak yenir, şurubu yapılır. Kırmızı dutun anayurdu Kuzey Amerika'nın doğu bölgesidir. Boyu 20 m'yi bulur. Meyvesi koyu pembe renkte, tatlı ve suludur. Taze olarak yenir.

— Mutf. Duttan pekmez ve pestil yapılır. Likör ve reçelleri renklendirmek için de dut kullanılır. Avrupa'da duttan içki yapıldığı gibi kırmızı şaraptan daha koyu renkte bir boya da elde edilir.

◆ **Dutluk** i. Dut. bahçesi. || Sıf. Dut ağaçları çok olan. (ML)

DUTAR i. (fars. *dü,* iki ve *tār,* tel'den *dütār,* iki telli). Mus. Türkistan'da Kırgız, Özbek, Tacik ve Sartlar arasında kullanılan bir çalgı. (Dut ağacından teknesine ipek veya bağırsaktan iki tel gerilen ilkel bir saz çeşididir. *Dumbara, dumbra, tamdra* diye de anılır. 75 - 130 sm arasında değişen çeşitli boylarda olur.) [M]

DUTCH HARBOR, Amaknak adasında köy, Unalaska koyunda (Aleut adaları). A.B.D.'nin önemli deniz ve hava üssü. (L)

DUTE i. Eskiden Felemenk'te kullanılan bakır para. (DUYTER de denir.) [L]

DU TEMPLE (Jean-Marie Félix DE LA CROIX), fransız denizcisi (Lorris 1823-öl. 1890). Jean Louis Antoine Rivallon de la Croix'nın oğlu. 1855'te Kırım savaşında büyük yararlıklar gösterdikten sonra, 1859'da İtalya ve Meksika'da deniz kuvvetlerinin başına geçti; 1870'te Loire ordusu 21. tugayına kumanda etti. 1871'de Ille-et-Vilaine seçim bölgesinden milletvekili oldu. Ateşli bir kralcı idi; Thiers'in ve 1874'te, De Broglie'nin düşürülmesinde rol oynadı. (L)

DUTERT (Louis), fransız mimarı (Douai 1845-Paris 1906). Lebas'nın öğrencisi. 1869'da Roma ödülünü kazandı. Paris belediye sarayının yapımı işlerinin denetimi ile görevlendirildi (1875). 1889 Milletlerarası sergi için metal yapıların bir şaheseri sayılan ve 420 m uzunluk, 115 m genişlik ve 45 m yükseklikteki makineler galerisini yaptı. Paris Muséum d'Histoire Naturelle'inin yeni galerileri de onun eseridir. (L)

DUTGEN i. Eskiden Danimarka'da kullanılan bakır ve gümüş karışımından meydana gelen para. (L)

DUTGİLLER çoğl. i. Çiçekli bitki familyası. Almaşık basit yapraklı, çiçekleri bir eşeyli (bir veya iki evcikli), çatlamaz kuru meyveli küçük ağaçları ve sarılgan otsu bitkileri kapsar. Başlıca cinsleri dut (*morus*), incir (*ficus*), *toxylon* v.b. dir. (İlmî adı *Moraceae.* Urticales takımından.) [L]

DUTİ i. (ing. *dhooty*). Bengal'de kullanılan bir tip pamuklu kumaşa verilen ad. Genel olarak hint keneviri ve keten ile karışık olarak dokunan bu bez bacaklara dolanır ve pantalon yerine kullanılır. (L)

DUTİLLEUX (Henri), fransız bestecisi (Angers 1916). J. ve N. Gallon ile Busser'in öğrencisi. 1938 Roma ödülünü kazandı. Dört melodi, bir orkestra süit'i (*Fantastik Dans*), bir *Sarabande,* bir *Dans Süit'i,* dikkate değer bir piyano sonatından başka (1947), iki senfoni (1951, 1956), bir bale (*Kurt,* 1953), senfonik süit'ler (*Rüzgârlı Bayır*), ayrıca, bariton ve orkestra için *Jean Cassou'nun üç Sonnesi*'ini besteledi.

Orkestra için yazdığı *Metaboles* (Başkalaşmalılar) adlı eserinde gerek biçim gerek tınlayış bakımından özel araştırmalara girişti. 1961'den beri Paris Yüksek Müzik okulunda öğretmenlik yapmaktadır. 1967'de Büyük Millî Müzik ödülünü kazandı. (L)

DUTLUCA, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde (Erzincan ili, Kemaliye ilçesi) bucak: 4 007 nüf. 16 köy. — *Bucak merkezi* (esk. *Aşutka*), 510 nüf. Arapkir - Kemaliye yolu üzerinde. (M)

DU TOİT (Jacob Daniel). Bk. TOTIUS.

DUTOT, fransız iktisatçısı (XVIII. yy.). Law tarafından kurulan Hındistan kumpanyası'nın veznedarı oldu. *Refléxions Politiques Sur Les Finances et Le Commerce* (Maliye ve Ticaret Üstüne Siyasî Düşünceler) [1738] adlı bir eser yazdı. Bu kitabında Law'ın sistemini ve iflâsı sebeplerini açıkladı. (L)

DUTRA (Enrico Gaspar), brezilyalı general ve devlet adamı (Cuiabá, Mato Grosso 1885). On yedi yaşında asker oldu; 1904'te Rio de Janeiro askerî okulunda, 1917'de Harp akademisinde öğrenimine devam etti. 1932'de generalliğe yükseldi; Askerî havacılık dairesi müdürü oldu; 1936 ile 1945 yılları arasında savaş bakanlığı yaptı ve bu sıralarda İtalya'da müttefik ordular cephesinde savaşan «Brezilya keşif birliklerini» düzenledi. 1946 - 1951 arasında Brezilya cumhurbaşkanlığı yaptı. (L)

DUTREUİL DE RHİNS (Jules Léon), fransız gezgini ve araştırıcısı (Saint - Etienne 1946-Tong-mbu-ndo, Çin ve Tibet sınırında 1894). Fransa'nın Annam imparatoruna verdiği savaş gemilerinden birine kumanda etti (1876-1877), sonra Güney Afrika'da Ogowe ırmağı çığırının haritasını çizdi (1883) ve 1891'de Grenard ile birlikte Tibet'te ve sınırdaş bölgelerde bir araştırma gezisine çıktı: Hotan'dan başlayarak yüksek yaylaları, Yang-Çe'nin kaynağına ve Ladak'a doğru (burada Leh'e kadar ilerledi) inceledi: Avrupa'ya dönerken, Çin imparatorluğu sınırı yakınında öldü. Eserleri: *le Royaume d'Annam et les Annamites* (Annam Krallığı ve Annamlılar) [1879]; *L'Asie Centrale; Tibet et Régions Limitrophes* (Orta Asya, Tibet ve Komşu Bölgeler) [1889]; «Doğu Çin Hindi» (1881) ve «Ogowe'nin Çığırı» (1884) üstüne haritalar. Çalışmalarının, Orta Asya'nın tanınmasında büyük katkısı oldu. Yol arkadaşı Grenard, *Mission Scientifique dans la Haute Asie* (Yukarı Asya'da Bilim Gezisi) [1897-1899] adlı eserinde Dutreuil de Rhins'in son yolculuğunu anlatır. (L)

DUTROCHET (René Joachim Henri), fransız fizyologu ve fizikçisi (Néons şatosu, Poitou 1776-Paris 1847). Biyolojinin öncülerinden. Fransız ihtilâlinden sonra kral Joseph'in saltanatı sırasında Burgos hastahanesi başhekimi oldu. Tifüse yakalandıktan sonra 1809'da Chateau-Renault'da yerleşti. Özellikle, rotatorların nemli bir ortamda yeniden canlanmaları ve hayvanların embriyon gelişimleri ile ilgili incelemeler yaptı.

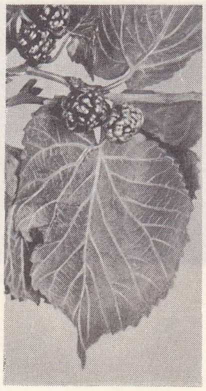

karadut ağacı

Henri DUTİLLEUX

Jules DUTREUİL DE RHİNS

Foto. X, Serge-Lido, Pirou (LAROUSSE)

François DUVALİER

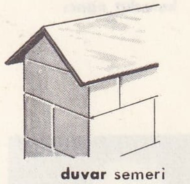

duvar semeri (inş.)

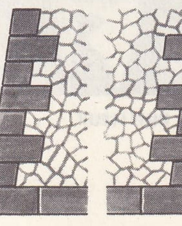

duvar şevliği (inş.)

En önemli buluşu geçişme (ozmoz) olayıdır. Bir bilim öncüsü olarak, hücre yapısı, akyuvarların kılcal damarlar dışına çıkışı üstünde durdu, iç salgı bezlerinin varlığını sezdi. (L)

DUTTON (Clarence Edward), amerikalı jeolog (Wallingford, Connecticut 1841-Englewood, New Jersey 1912). Yale üniversitesinde öğrenim gördükten sonra Ayrılış savaşına katıldı. 1875-1891 Arasında A.B.D. Jeoloji dairesi hizmetinde Kayalık Dağlar'da incelemeler yaptı. 1889'dan 1901'e kadar amerikan ordusunun donatım işlerini yönetti. Dutton, «İzostazi nazariyesi»ni ortaya koydu (1899) ve bunu dağların oluşmasına uyguladı. 1906'da yanardağların radyoaktivite ile açıklanabileceği görüşünü ileri sürdü. (L)

Dutuit koleksiyonu, Dutuit kardeşler tarafından meydana getirilen ve 1902'de Auguste Dutuit'nin Paris şehrine bağışladığı bu koleksiyon Petit-Palais'dedir. Koleksiyonda tablolar, mineli işler, heykeller, çiniler, baskı işleri, kitaplar, elyazmaları, tunç heykeller, paralar ve madalyalar, ayrıca Poussin'in *Suçsuzların Katli* adlı tablosu ile Ruysdaël'in, Hobbema'nın, Terburg'un, Steen'in, Metsu'nun, Gonzalo'nun, Coques'un, Pater'in, Boucher'nin, Hubert'in, Robert'in, Guardi'nin bazı tabloları; Watteau'nun bazı desenleri, Ortaçağ elyazmaları yer alır. Dürer'in ve Rembrandt'ın bütün gravürleri bu koleksiyondadır. Bundan başka, Clodion'un pişirilmiş topraktan eserleri, Gubbio'nun seramikleri, Palissy'nin tabakları; Rouen, Moustiers, Strasbourg fayansları; Sceaux porselenleri, Oiron fayansları, yunan paraları, Eskiçağ tunç heykelleri, fildişi eserler ve Pisanello'nun madalyaları da koleksiyonun anılmağa değer eserleri arasındadır. (L)

DUUMVİR i. (lat. *duo*, iki ve *vir*, insan'dan). Bir görevi, ikinci bir kişiyle birlikte yürüten romalı yönetici. (Roma'nın yedinci ve son kralı Superbus Tarquinius, falcı kadınların kitaplarını korumak ve onları yorumlamak için *duumviri sibyllines*'i kurdu. *Duumviri perduellionis*, vatana ihanet suçlarını takip etmekle görevli olan olağanüstü yetkili hâkimler; *duumviri capitales* ise âdi suçluları muhakeme etmekle görevli hâkimlerdi. Bu sonuncuların kararları temyiz edilebilirdi; son hüküm halkındı. *Duumviri navales* de bu sırada ortaya çıktı: bunlar filonun silâhlandırılması işiyle uğraşan görevlilerdi. Eyaletler'de *duumviri jure dicundo*'lar belediye meclisine başkanlık eden ve sitenin yönetimini elinde bulunduran belediye yetkilileriydi.

◆ **Duumvirlik** i. (lat. *duumviratus*). Duumvirlerin yaptıkları görev: *Bir duumvirlik süresi*. (L)

DUUN (Olav), norveçli romancı (Fosnes, Nord-Tröndelag 1876-Tönsberg 1939). 1908'den 1927'ye kadar öğretmenlik yaptı. İbsen'in etkisi altında yazdığı romanlarında fiyordlar bölgesini ve halkını çok iyi tanıyan bir yazarın, ruh tahlilleri ile derinleşen büyük bir ustalık görülür. Norveç'te, XX. yy.ın en büyük destan yazarı olarak, Sigrid Undset ile birlikte atılmasına yol açan büyük bir roman dizisi yayımladı: *Juvikfolke* (Juvik Ailesi) [6 cilt 1918-1923]. Diğer romanları: *Medmenneske* (Komşular) [1929]; *Ragnhild* (1931); *Siste Leveore* (Hayatın Son Yılları) [1933]. Bir triloji olan bu romanda eşsiz bir kadın tasviri yer alır. Duun, bütün romanlarının ortak konusunu, son yazdığı kitabın başlığıyle belirtti: *Menneske Og Maktene* (İnsanlar ve Güçler) [1938]. (L)

DUVAK i. (esk. türk. *tumak*, örtmek, kapatmak'tan *tu-ak*> *tuvak*). Gelinlerin başlarını, bazen de yüzlerini kapayan süslü örtü: *Haydi kuzum, gelin hanımın duvağını aç da yüzünü gör* (Şinasi). *Cemile'yi elimle süsledim, duvağını elimle taktım* (R. N. Güntekin). [Bk. ANSİKL.] || Küp, baca, tandır v.b. şeylerin kapağı. || *Halk dili.* Bazı bebeklerin doğduğu zaman başlarını çevreleyen ince zar. || *Al duvak*. (Bk. AL.) || *Yeşil duvak*, yeni doğmuş bebeklerin yüzüne örtülen yeşil krep. Anadolu'nun bazı yerlerinde düğün töreni sırasında güveyin yüzüne örtülen yeşil örtü.

— ÇEŞ. DEY. *Duvak düşkünü*, yeni gelinken dul kalan. || *Duvağa girmek*, gelin olmak. || *Duvağına doymamak*, yeni gelinken ölmek veya kocasını kaybetmek. || *Tel duvak takmak (kuşatmak)*, [kızlar için] düğünle, şenlikle evlenmek.

— ANSİKL. Folk. Gelinlerin başına takılan dantel veya tül örtü. Gelinlikte bekâret sembolü sayılan duvak; gül, limon çiçeği, müge gibi çiçeklerle süslenebilir. Elli yıl öncesine kadar pırlantalı elmaslı taçlara tutturularak gelin başına konurdu. Kısa veya yere kadar uzun olabilir. Nikâh kıyılıncaya kadar gelinin başını örter, nikâhtan sonra damat tarafından açılır. Eskiden gerdeğe girinceye kadar kapalı kalır, damat ancak «yüzgörümlüğü» verdikten sonra açılırdı. Türk köylerinde genellikle yeşil veya al duvak kullanılır.

◆ **Duvaklanmak** dönşl. f. Duvak örtünmek, duvağa bürünmek. || *Teşm. yol.* Gelin olmak.

◆ **Duvaklı** sıf. Duvağı olan, duvakla örtülü: *Duvaklı bir gelin süsü verirdi karşı sahile* (Tevfik Fikret). || İ. *Halk dili.* Doğuşta başında zar olan (bebek).

— DEY. *Telli duvaklı*, [gelinler için] süslü püslü. (M)

DUVAL (Alexandre, PİNEUX-DUVAL, **Alexandre - denir**), fransız tiyatro yazarı (Rennes 1761-Paris 1842). 1790'da Palais Royal tiyatrosunda oyunculuğa başladı. Bir süre Comédie- Française'de bulunduktan sonra Odéon tiyatrosuna müdür oldu (1807). Daha sonra da Arsenal kütüphanesi müdürlüğüne getirildi. Tarihî konulu dramlarıyle tanındı: *Edouard en Écose* (Kral Edward İskoçya'da) [1802]; *la Jeunesse de Henri V* (Henri V'in Gençliği) [1806]. Romantik tiyatroya karşıydı; bu yeni okulu yayımladığı broşürlerle tenkit etti: *De la Littérature Dramatique* (Tiyatro Edebiyatı Üstüne) [1833]; *le Theâtre Français Depuis Cinquante Ans* (Fransız Tiyatrosunun Elli Yılı) [1838]. (L)

DUVAL (*Amaury*—). Bk. AMAURY-DUVAL.

DUVAL (Marc), fransız ressam ve gravürcüsü (Le Mans 1530'a doğr.-Paris 1581). Jeanne d'Albert'in, sonra Charles IX'un ressamı oldu. Reform hareketine katıldı. Bıraktığı güzel portreler arasında şunlar sayılabilir: Chantilly müzesindeki *Novara'lı Antonio*, Paris Millî kütüphanesindeki *Coligny Kardeşler*. Duval bu sonuncu eserini gravür olarak kendisi çoğaltmıştır. (L)

DUVAL (Pierre), fransız piskoposu (1510'a doğr- Vincennes 1564). Şiirler yazdı. François I onu veliahtın eğitimiyle görevlendirdi sonra da Seéz piskoposluğuna tayin etti (1539). Duval Trento konsiline katıldı. (L)

DUVAL (Pierre), fransız haritacısı (Abbeville 1618-Paris 1683). Nicolas Sanson'un yeğeni ve öğrencisi. «Kralın coğrafyacısı» unvanını aldı. Haritalar hazırladı ve şu eserleri yayımladı: *Recherches Curieuses des Annales de France* (Fransa Yıllıklarında İlgi Çekici Araştırmalar) [1646]; *Abrégé du Monde* (Yeryüzünün Özeti) [1648-1650]; *Le Monde ou Géographie Universelle* (Dünya veya Evrensel Coğrafya) [1658]; *la Sphère ou Traité de Géographie* (Yeryuvarlağı veya Coğrafya Dersleri); *Cartes et Tables Pour la Géographie Ancienne* (Eskiçağ Coğrafyası İçin Haritalar ve Çizelgeler) [1665] v.b. (L)

DUVAL (Raymond), fransız generali (Montpellier 1894-Fas 1955). Birinci Dünya savaşında iki kere esir oldu, ikisinde de kaçtı; 1923'ten 1933'e kadar Suriye ve Fas'ta görev aldı. 1904'te Aix şehrine nakledilen Saint-Cyr Harp okulunun kumandan yardımcısı oldu; 1941'de Türkiye'de ataşemiliterlik yaptı. 1943'te 3. cezayir piyade tümeni kumandanı oldu. Bu tümenle Roma'ya girdi ve Fransa'nın kurtuluşuna katıldı. 1945'te Konstantine'deki tümenin kumandanlığına tayin edildi ve orada düzeni sağlamakla görevlendirildi; kısa bir süre sonra tunus birlikleri başkumandanı oldu. 1949'da fas birliklerinin kumandanlığına getirildi; güç siyasî şartlar karşısında, 1955 olaylarına göğüs germek zorunda kaldı; kendi kullandığı bir uçakta görevi başında öldü. (L)

DUVALİER (François), haitili siyaset adamı (Port-au-Prince 1909). Doğduğu şehrin üniversitesinde tıp doktoru olduktan sonra, bir süre hekimlik yaptı. Sağlık ve çalışma bakanı seçildi, 1954'te başbakan Magloire'a karşı geldi ve onu iki yıl sonra görevinden ayrılmak zorunda bıraktı. 1957'de cumhurbaşkanı seçildi; bütün yetkisini kullanarak hükûmeti diktatörce yönetti. Fakat Vaudou'nun gerek kendisine, gerek hükûmet üzerine yaptığı baskı yüzünden 1959'da katolik papazlarla arası açıldı. 1966'da Vatikan ile uzlaştı. Kendisine yapılan birçok suikastı (özellikle 1964 ve 1967'de) çok sert olarak bastırdı. 1964'te yeni kurulan anayasaya göre ölünceye kadar cumhurbaşkanı seçildi. (L)

DUVAR i. (fars. *divār*'dan). Kireçli yapı harcı, alçı, çimento ve bazen de toprakla tutturulmuş çeşitli malzemelerin, üstüste konulmasıyla yapılan değişik kalınlıklardaki duvarcı işi: *Tuğla duvar. Kerpiç duvar.* (Bk. ANSİKL. İnş. bölümü.) || Bir binanın taşıyıcı görevi yapan çeperlerinden her biri. || Duvarın iç yüzü: *Elindeki resmi sallayarak duvarlara bakıyordu: -Şimdi bunu nereye koymalı?* (H.Z. Uşaklıgil). || *Teşm. yol.* Bir şeyi çevreleyen veya iki şeyi birbirinden ayıran engel.

— ÇEŞ. DEY. *Duvar gibi*, çok sağır kimseler için kullanılır. || *Kapı duvar*. Bk. KAPI.

— Bot. *Duvar bitkileri*, duvarların üzerinde yetişen bitkiler.

— Fiz. Duvar problemi. Bk. İLETKENLİK.

— G. santl. *Duvar resmi*, bir duvar yüzeyine yapılan resim.

— Havc. *Ses duvarı*, havada ses hızına yakın hızlarda hareket eden bir cismin meydana getirdiği aerodinamik olayların tümü. (Bk. SES). || *Isı duvarı*, çok büyük hızlarda meydana gelen ve uçağın atmosfer içindeki hareket imkânını sınırlayan ısı olaylarının tümü.

— İnş. *Duvar direği*, askıya alınıp tamir edilecek bir duvarı desteklemek için, eğik olarak yerleştirilmiş çatma parçası. || *Duvar kanadı*, arkalık duvarının baca boruları üstünde yükselen kısmı. || *Duvar kenedi*, bir yapı elemanını yapının bütününe bağlamak için kullanılan duvara gömülü demir çubuk (*Eşanl.* BAĞLAMA HANÇERİ.) || *Duvar örgüsü*. (Bk. ÖRGÜ.) || *Duvar semeri*, bahçe veya ara duvarların üzerine yapılan, bir veya iki tarafa eğimli tepelik. (Duvar semeri, duvarları yağmur sularından veya sızıntılardan korumak için kullanılır; taştan, kiremitten, arduvazdan v.b. yapılır.) [*Eşanl.* HARPUŞTA.] || *Duvar şevi*, bir duvarın kat silmesine kadar olan eğikliği. || *Duvar şevliği*, bir yapıda, iç yüzleri düşey olan duvarların dış yüzlerine verilen eğim. (Duvar dışarıya doğru taşkınlık yapıyorsa, bu eğime *ters şev* denir). || *Duvarın altını* veya *dibini beslemek*, eski malzemeleri kaldırıp duvar dibine yeni malzemeler yerleştirmek. || *Ara duvar*, iki mülkün ortak duvarı. || *Arkalık duvarı*, damın üstünde yükselen ve baca borularının dayandığı duvar. || *Bağ taşı duvarı*, yapının bütün kalınlığınca yer kaplayan taşlardan örülmüş duvar. || *Baraj duvarı*, suların itme gücüne karşı bir barajı yerinde tutan duvar. || *Beden duvarı*, bir binanın çevresini meydana getiren ve çatıları veya kubbeyi taşıyan duvarlardan her biri. || *Bel vermiş duvar*, çekül doğrultusunu kaybetmiş ve orta kısımlarında «karın» meydana gelmiş duvar. || *Bodrum* veya *yer altı duvarı*. (Bk. ANSİKL.) || *Boşaltma duvarı*, duvarcılıkta «boşaltma kemerleri» denilen kemerlerle ağırlığı azaltan duvar. || *Bölme duvarı*. (Bk. ANSİKL.) || *Cephe duvarı*. (Bk. ANSİKL.) || *Çekülden taşan duvar*, çekül doğrultusunun dışına çıkmış duvar. || *Dayanak duvarı*, toprağın basıncına karşı koyan ve onu tutan duvar. Sadece dayanak yüksekliğine kadar yükselen duvar. || *Dayanıksız duvar*, temeli kazılmadan örülen ve dibi doldurulan duvar. || *Dayanmalık duvarı*, bir kesişme yerinin dayanağını meydana getiren duvar. || *Dış duvar*, binanın üstünde yükselen ve çevresini kuşatan duvar. (*Çevre duvarı* da denir.) || *Doğru (dik) duvar*, her iki yüzeyi de birbirine paralel olan duvar. || *Hendek duvarı*, bir deponun içinde bulunan ve gerçek duvardan balçıkla ayrılan duvar. || *Kalkan duvar*. (Bk. ANSİKL.) || *Kanat duvarı*, ana yapının kalkanına veya cephe duvarına dayanak vazifesi gören du-

Foto. Camera-Press (LAROUSSE)

var. ‖ *Tarla* veya *bahçe duvarı.* (Bk. ANSİKL.) ‖ *Temel duvarı,* binanın bütün ağırlığını taşıyan duvar. ‖ *Kör duvar,* kapısı, penceresi olmayan duvar. ‖ *Uzatma duvarı,* bir köprünün kemer ayağını takip eden duvar. ‖ *Verev duvar,* iki yüzü birbirine paralel olmayan duvar. ‖ *Yan duvar,* binanın herhangi bir kenarını meydana getiren duvar. ‖ *Yangın duvarı,* yangının bir binadan diğerine (özellikle çatılardan) sıçramasını önlemek için iki bina arasına yapılan duvar. ‖ *Yapı eteği duvarı,* temel duvarından hemen sonra yükselen duvar.

— Kâğıtç. *Duvar kâğıdı.* Bk. KAPLAMA.

— Mad. oc. Bir damar veya bir tabakanın altında kalan ve şantiye binalarına destek vazifesi gören toprak parçası.

— Mim. *Duvar ayak,* bir tonozun dip kısmını taşıyan düşey dikme. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Duvar başı,* duvarın uç kısmında kalan bölümü.

— Spor. *Duvar yapmak,* futbolda, bir takım oyuncularının kendi kaleleri önünde, aralarında boşluk bırakmayacak şekilde yan yana dizilmeleri. (*Baraj yapmak* da denir.)

— Tar. *Duvar tacı,* Romalılarda kuşatılan bir şehrin kale hisarlarına taarruz sırasında ilk çıkan romalı askere ödül olarak verilen dişli taç. ‖ *Hadrianus duvarı.* Bk. HADRİANUS *duvarı.*

— ANSİKL. İnş. Çeşitli tipte *duvarlar* vardır.

● *Yapı duvarları.* İki tip yapı duvarı ayırt edilir: 1. *Bodrum* veya *yer altı duvarları,* toprağa yaslanır ve dayanak duvarları vazifesi görür. Temel ve giriş katı seviyeleri arasında yer alan bu duvarlar, moloz, değirmen taşı, tuğla ve betondan yapılır. Toprakla temas eden dış yüzeyleri âdi çimentolu yapı harcıyle sıvanır. Toprak üzerinde belirli bir düzeye kadar yükselirse bu duvarlara *yapı eteği duvarı* denir.
2. *Yükselme duvarları,* yapı eteği veya oturmalık, gövde, sarak ve tepelik gibi kısımlardan meydana gelen bu tip duvarlarda şu çeşitler ayırt edilir:
a) *cephe duvarları* veya *taşıyıcı duvarlar,* binanın dış görünümünü sınırlar. Bu duvarların kalınlığı, yapıdaki katların sayısına bağlıdır. Kalınlık giriş katında, üst katlardakinden daha fazladır. Yontma yapıtaşı, moloz, değirmentaşı, tuğla, âdi beton veya çeşitli malzemelerin karışımından yapılan bu duvarlar, içine duvar malzemeleri katılmış madenî veya betonarme, cam panolar veya prefabrike beton panolarla da hazırlanabilir. Bu tip duvarlar çok tabakalı olabilir: dirençli bir dış tabaka, hafif yalıtıcı birkaç ara tabaka ve hafif ve dirençli bir iç tabaka;
b) *kalkan duvarlar,* yapıyı yan veya ikinci yüzeyler boyunca sınırlar;
c) *bölme duvarları,* yapının içinde enlemesine ve boylamasına yer alır. Çekül doğrultusu boyunca her iki yüzeyinde dik olan bu duvarlar, temelden çatıya kadar her katta derece derece incelir.

● *Dayanak duvarları.* Toprağın basıncına karşı koyan bu duvarlar çoğu zaman dışa doğru eğik yapılır. İç kısımları, tabandan başlayarak gerileme gösterir. Bazen, iç veya dış dayanak duvarlarıyle dirençleri arttırılır. Dış kesme kaplama taşları boyunca, bütün duvar kalınlığını bir yandan öbür yana geçen ve iç taraftaki suların dış tarafa akmasını sağlayan su olukları yapılır.

● *Tarla* veya *bahçe duvarları.* Bir araziyi veya bir mülkü çevreleyen bu duvarlar, üzerlerinde herhangi bir yük veya ağırlık taşımaz; temelleri derin olmayan bu duvarlar kendi kalınlıklarına ek olarak küçük ölçüde temel duvarı çıkıntılarıyle çevrilir. Yağmur sularının duvar içine sızmasını önlemek için duvar üzerine bir veya iki oluklu bir duvar semeri yapılır.

— Mim. Bir köprüde, *duvar ayaklara* veya uç dayanaklara *kemer omuzlaması* denir. Aradaki parçalar taş olursa *köprü ayağı,* ahşap ise *perkitme kazığı* adını alır. *Duvar ayaklar*'ın, tonozun yatay basma gücünü karşılaması isteniyorsa, dış kenar veya bazen iç kenar çevresinde dönecek şekilde yapılır. Her iki durumda da bu duvarlara, en az zorlama yapan kaldıraç güç kolunun iki misli kadar bir kalınlık vermek

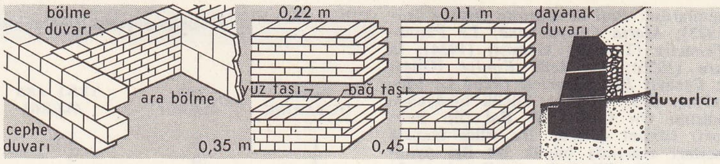

duvarlar (inş.)

gerekir. Duvar ayaklar, kayma sonucu devrilebilir. Ancak, devrilmeyi önleyecek şekilde hesaplanan kalınlık, genellikle kaymaya da engel olur. Kemerler, bir oturtmalığı veya oturtma sorgucu olan duvar ayaklara dayanır.

◆ **Duvarlık** sıf. İnş. Duvar yapımında kullanılan: *Duvarlık taş.* (LM)

DUVAR i. Tıp. *Esk.* Bk. DEVAR.

DUVARCI i. (*duvar*'dan *duvar-cı*). Duvarcılık adı verilen, yapının kaba işini (bağlama gereçleriyle biraraya getirilen taştan veya tuğladan yapıyı) yapan yetişmiş işçi. (Dış sıvayı da yapar.) ‖ *Duvarcı çekici,* iki ucu sivri çekiç. Bir ucu sivri, bir ucu düz balta.

◆ **Duvarcılık** i. Duvar yapma işi. (M)

DUVAR TIRMAŞIK kuşu bls. i. Ötücü kuş. Tüyleri siyah, beyaz, kırmızı benekli külrengi, gagası çok ince uzun, kuyruğu kısa, kanatları geniştir; Avrupa ve Asya'nın yüksek dağlarında sarp kayalıklarda yaşar. Tırmaşıkkuşugillerden (İlmî adı *Tichodroma muraria*). [L]

DUVEAU (Georges), fransız tarihçisi (Meyssac, Corrèze 1903-Paris 1958). Strasbourg Edebiyat fakültesinde profesör (1948), *Année Sociologique* dergisinin sekreteri idi. Özellikle önemli sosyal ve ekonomik tarih eserleri yazdı: *Le Siège de Paris* (Paris Kuşatması) [1939]; *La Vie Ouvrière Sous Le Second Empire* (İkinci İmparatorluk Zamanında İşçi Hayatı) [1953]; *Les Instituteurs* (İlkokul Öğretmenleri) [1957]. (L)

DUVEEN of Millbank (Joseph DUVEEN, Birinci baron), ingiliz resim koleksiyoncusu ve satıcısı (Hull 1869-Londra 1939). Hollandalı bir demircinin torunu idi. Babası 1879 yılında resim alım satımı yapan *Duveen Brothers* şirketini kurdu. Genç yaşta iş hayatına atıldı, ünü bütün dünyaya yayıldı, en önemli tablolar onun Londra, New York ve Paris'deki galerilerinde satıldı; 1933'te Lordlar kamarasına girince, Londra'da Tate gallery'nin bulunduğu bölgenin (Millbank) adından etkilenerek DUVEEN OF MİLLBANK adını aldı. Arkadaşı olan ünlü sanat tarihçisi Berenson'un bilgisinden faydalandı. Duveen, British museum'un ve National Portrait gallery'nin koruyucularından biridir. (L)

DUVERGER (Maurice), fransız profesör ve gazetecisi (Angoulème 1917). Paris İktisat ve Hukuk fakültesinde siyasal sosyoloji profesörlüğü, Millî Siyasal Bilimler kurumunda araştırma ve incelemeler müdürlüğünün yanı sıra gazetelerde siyaset üstüne yazılar yazmaktadır. Başlıca eserleri arasında *Les Constitutions de la France* (Fransız Anayasalar) [1944]; *Siyasî Rejimler* (Des Régimes Politiques) [1948]; *Les Partis Politiques* (Siyasî Partiler) [1958] ve *Droit Constitutionnel et İnstitutions Politiques* (Anayasa Hukuku ve Siyasî Kurumlar) [1955] sayılabilir. (L)

DU VERGİER (veya **DU VERGER**) **DE HAURANNE** (Jean), **Saint-Cyran** denir, fransız ilâhiyatçısı (Bayonne 1581-Paris 1643). 1604'e doğru Jansenius ile ilişki kurdu ve onunla birlikte Aziz Augustinus'u derinlemesine incelediler. 1623'te Paris'e yerleşti; Jansenius'un yazmak niyetinde olduğu *Augustinus* adlı kitap konusunda onunla uzun süre tartıştı. 1636'da kesinlikle Port-Royal'cı oldu. Doktrininin nispeten yeni olması ve insanlığın kurtuluşu ile ilgili şartlarla uzlaşmaması, Richelieu'yu kaygılandırmağa başladı. Du Vergier'nin Jansenius'culuğun yerleşmesi için gerekli olan manevî şartları yaratan çalışmaları vardır. (L)

DUVERNOY (George Louis), fransız anatomi ve zooloji bilgini (Montbéliard 1777-Paris 1855). Bir süre alp ordusunda eczacılık ettikten sonra *Leçons d'Anatomie Comparée* adlı eserin yazılmasında (Karşılaştırmalı Anatomi Dersleri) Cuvier ile işbirliği yaptı. Fen fakültesinde zooloji kürsüsünde yardımcı profesörlük yaptı. 1809'da Strasbourg üniversitesinde, 1837'de de Cuvier'nin yerine Collège de France'ta tabiî bilimler profesörü oldu. Karşılaştırmalı anatomi alanında XIX. yy.ın başından sonra elde edilen ilerlemelerin bir kısmı onun eseridir. (L)

DUVET (Jean), **Le Maître à la Licorne** (Licorne: tek boynuzlu hayvan) denir, fransız gravürcü, madalyacı ve kuyumcusu (Langres 1485'e doğr.-öl. 1570'e doğr.). Doğduğu şehirdeki Aziz Mammes kutsal kalıntılarını (Devrimde yıkılıncaya kadar) korudu. Protestan olduğu için Dijon'a, sonra da Cenevre'ye sığındı ve orada cumhuriyet paralarının kalıplarını hazırladı (1541). Daha sonra Fransa kralının emrinde mesleğine devam etti. En önemli oyma resimleri şunlardır: *Tek Boynuzlu Hayvanın Hikâyesi* ve *Resimli Apokalipsys* (kazı kalemiyle, 1561, Lyon). [L]

DUVEYRİER (Henri), fransız gezgini (Paris 1840-Sevres 1892). Öğrenimini Leipzig ticaret okulunda yaptı, sonra Londra'da alman kâşifi Barth ile çalıştı ve 1859'da Büyük Sahra'yı ilk defa dolaşmaya çıktı. Şaamba göçebelerinin fransız birliklerini sokmadıkları çöle girdi. M Zab, El-Galea ve Metlili'ye gitti. 1860'ta El Vad'dan Tuggurt ve Vargıa'ya ulaştı. Gales ve Biskra yoluyle geri döndü. Aynı yıl içinde Tuareg'lerin yanına giti, Tuggurt ve Gadames'te, sonra Gat ve Murzuk'ta kaldı, 1861'de Paris'e döndü. Bu geziler Cezayir- Libya sınırlarını tanıyıp öğrenmek bakımından çok verimli oldu. Fransızların bu bölgelere girmesini sağladı. Duveyrier ayrıca, *les Touaregs du Nord* (Kuzey Tuaregleri) [1864] adlı değerli bir eser de yazdı ve Coğrafya derneği kendisine bir altın madalya verdi. Vivien de Saint-Martin'in çıkardığı *Dictionnaire de Géographie Universelle* (Dünya Coğrafyası Sözlüğü) adlı eserin hazırlanmasında büyük payı oldu. (L)

DUVİEUSART (Jean), belçikalı siyaset adamı (Frensnelez-Gosselies Hainaut 1900). 1944'te milletvekili, 1947'de Spaak kabinesinde ekonomi bakanı oldu. Benelux'un kurulmasına çalıştı. Eyskens kabinesinde görevi başında kaldı, sonra Leopold III'ün dönüşünü sağlayan hıristiyan sosyal hükûmeti kurdu (1950). Aynı yıl çıkan karışıklıklar yüzünden kral tahtını oğluna bırakmak zorunda kalınca, Duvieusart (ağustos 1950) başbakanlıktan çekildi. Sonra Van Houtte kabinesinde bakan oldu (1952-1954). 1964'ten 1965 yılına kadar Avrupa parlamentosuna başkanlık etti. (L)

DU VİGNEAUD (Vincent), amerikalı kimyacı (Chicago 1901). Cornell üniversitesinde biyokimya profesörü (1938). Polipeptidik hormonlar üstüne çalışmalar yaptı, bunların ikisinin (ositosin ve vasopresin) yapısını buldu ve sentezini başardı. 1955 Nobel kimya ödülünü kazandı. (L)

DUVİVİER (Franciade Fleurus), fransız generali (Rouen 1794-Paris 1848). Politeknik okulu mezunu olarak 1814'te Paris'in savunmasına katıldı ve özellikle Cezayir'de hizmet gördü ve orada Abdülkadir ile savaştı. 1848'de milletvekili oldu ve 1848 ihtilâlinde seyyar muhafız birliğiyle Paris Belediye sarayını savunurken öldü. (L)

DUVİVİER (Gangolphe), flaman madalyacısı, mühür, damga kazıcı ve maden oymacısı (Liège 1650-ay.y. 1735'ten sonra). Prens-piskopos Joseph Clemens'in (1698, 1700, 1716, 1724) paralarının oymacılığını ve ayrıca bazı madalyalar yaptı. (L)

DUVİVİER (Julien), fransız filim yönetmeni (Lille 1896-Paris 1967). Önce tiyatro oyunculuğu, sonra da sahneye koyuculuk yaptı, 1920'den sonra sinemaya geçti; dinî konulu filimler çevirdi. Filim yönetmenliği alanındaki teknik yeteneklerini 1932'den sonra göstermeğe başladı. İlk filimleri sıra-

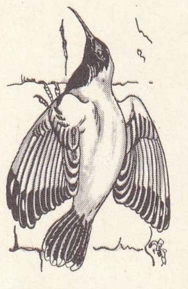

duvar tırmaşık kuşu

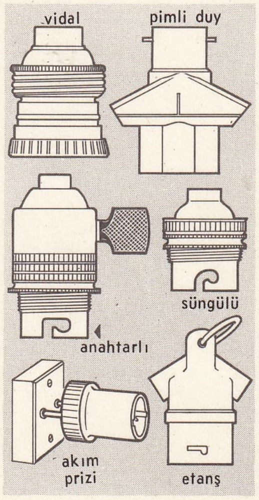

duylar

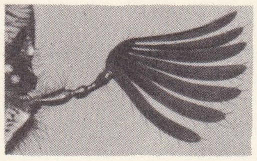

duyarga

sıyle şunlardır: *Poil de Carotte* (Horoz İbiği) [1925]; *Maria Chapdelaine; Le Paquebot Tenacity* (Tenacity Gemisi) [1934]; *la Bandera* (1935); *La Belle Equipe* (Güzel Çete); *Cezayir Batakhaneleri* (Pépé Le Moko) [1936]. 1937 Yılında, küçük hikâyelerden kurulu *Un Carnet de Bal* (Bir Balo Hatırası) filmini çevirdi. Bu filim fransız yapımcıları arasında büyük bir ilgi uyandırdı ve bu tür filimlerin çevrilmesi moda haline geldi. 1939'da çevirdiği *la Fin du Jour* (Gün Sonu) ve *La Charrette Fantome* (Hayalet Araba) adlı filimleriyle, Duvivier'nin ilk büyük dönemi sona erer. Daha önce *The Great Waltz* (Büyük Vals) [1938] filmini çevirdiği Amerika'ya gitti. Savaş yıllarında A.B.D.'de yaptığı filimleri en zayıf olanlarıdır. 1946'da tekrar Fransa'ya dönünce çevirdiği *Panique* (Panik) filmiyle ustalığını yeniden ortaya koydu. 1947'de İngiltere'de *Anna Karenina* (Anna Karenine) ile *Talihsiz Kızlar*'ı (Aoux Royaume des Cieux) çevirdi. Bunu *Sous Le ciel de Paris* (Paris Göğü Altında) [1950], *Le Petit Monde de Don Camillo* (Don Camillo'nun Küçük Dünyası) [İtalya'da, 1951], *Marianne de Ma Jeunesse* (Gençliğimin Marianne'ı) [Almanya'da, 1954] izledi. Emile Zola'nın *Rougon-Pot-Pouille*'ni (Değişmeyen Düzen) [1957], *Macquart* roman dizisinin onuncu cildi olan aynı adla sinemaya uyarladı. Son filimleri arasında şunlar sayılabilir: *Kadın ve Kuklası* (La Femme et Pantin) [1958]; *Marie-Octobre* (1959); *La Chambre Ardente* (Aşk Odası) [1960]; *le Diable et les Dix Commandement* (Şeytan ve On Emir) [1962]; *Chair de Poule* (Tüyler Ürperdi) [1963]. Her türden çok sayıda filim çevirdi; bu filimlerinde belirli bir üslûp özelliği görülmez. (L)

DUY i. (fr. *douille*). Teknol. Bir elektrik lambasının veya bir elektronik lambanın yerleştirildiği bakır ve pirinçten silindir şeklinde boru. ‖ *Duy priz*, hem elektrik akımı alan hem de ampul takılan priz. (L)

DUYAR sıf. (*duymak*'tan *duy-ar*). Psikol. *Yeni.* Duygun, hassas. (M)

DUYARGA i. (*duymak*'tan *duy-ar-ga*). Zool. Eklem bacaklılarda başın ön kısmında bulunan uzantı. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Zool. Eklem bacaklılar arasında kabuklular, kırkayaklar, böcekler v.b.- de ağız parçalarının önünde bulunan ve *duyarga* denen birçok parçadan kurulu bir çıkıntı vardır. Kabuklularda iki çift olmasına karşılık ötekilerinde bir çift duyarga bulunur, örümceklerde duyarga hiç yoktur. Duyargalar birçok duyu organını (koklama, dokunma, bazı hallerde de işitme) taşır. Kabukluların büyük duyargalarının tabanında yeşil bez denen sidik salgı organı vardır.

◆ **Duyargamsı** sıf. Duyarga biçiminde, görünüşünde olan: *Duyargamsı dokunaçlar.* (L)

DUYARGACIK i. (*duyarga*'dan *duy-ar-gacık*). Eklem bacaklı hayvanların başlarında bulunan dokunma duyusu organı. Buna kabuklularda birinci çift duyargacık da denir. (Duyargacık genellikle eşit uzunlukta bir çift çatal kamçı biçimindedir. Dip kısmında ise hayvanın yönelmesini ve su titreşimlerini algılamasını sağlayan denge taşlı bir hücre vardır.) [L]

DUYARGALILAR çoğl. i. (*duyarga*'dan *duy-ar-ga-lılar*). Eklem bacaklılar alt şubesi; parçalı ağızlılar da denir. Bunlarda vücut iki kısma ayrılır: baş, gövde. Başta petek gözler ve beş çeşit uzantı (duyargacıklar, duyargalar, 1. çift alt çeneler, üst çeneler, 2. çift alt çeneler) bulunur; gövde de bazılarında göğüs ve karın diye iki kısımdır. (Duyargalılar üç sınıfa ayrılır: kabuklular, çok ayaklılar, böcekler.) [L]

DUYARKAT bİş. i. Foto. Bk. EMÜLSİYON.

DUYARLAŞTIRICI sıf. ve. i. (*duyarlaştırmak*'tan *duy-ar-laş-tır-ıcı*). Duyarlığı sağlayan (şey).

— Elektron. Bir gazışıl maddenin soğurma veya uyarma tayfındaki dağılımın değişmesine yol açan yabancı madde veya yer değiştirmiş atom.

— Foto. *Duyarlaştırıcı eriyik,* içinde duyarlaştırıcı madde bulunan bir karışım-

«Optik duyarlık dereceleri»nin karşılaştırmalı çizelgesi

BAĞIL DUYARLIK	ASA ÖLÇEĞİ	YENİ ASA ÖLÇEĞİ	DERECELER Scheiner	DİN	Weston	H ve D
1	5	1,5	20	10	6	100
2	10	2	21	11	8	200
	12		22	12	10	
	16		23	13	12	
4	20	2,5	24	14	16	400
	25	3	25	15	20	
	32		26	16	24	
8	40	3,5	27	17	32	800
	50	4	28	18	40	
	64		29	19	50	
16	80	4,5	30	20	64	1600
	100	5	31	21	80	
	125		32	22	100	
32	160	5,5	33	23	125	3 200
	200	6	34	24	160	
	250		35	25	200	
64	320	6,5	36	26	250	6 400
	400	7	37	27	320	
	500		38	28	400	
128	650	7,5	39	29	500	12 800
	800	8	40	30	650	
	1 000		41	31	800	
356	1 300	8,5	42	32	1 000	25 600
	1 600	9	43	33	1 300	
	2 000	9,5	44	34	1 600	
600	3 200	10	47	36	3 200	60 000

dır. ‖ *Kromatik duyarlaştırıcı,* mor ve mavi dışındaki ışımalara karşı gümüş tuzlarının duyarlığını arttıran madde. (Kromatik duyarlaştırıcıların çoğu siyanin'den türemiştir.) [L]

DUYARLAŞTIRMA i. (*duyarlaştırmak*'tan *duy-ar-la-ş-tır-ma*). Duyarlı hale getirme eylemi.

— Foto. Kâğıt, kumaş veya herhangi bir yüzeyi ışığa duyarlı hale koyma. ‖ Genel veya kromatik duyarlığını arttırmak üzere bir duyarlaştırıcının, duyarlıklı yüzeye uygulanması.

— Graf. santl. Fotogravür klişesi olacak metal bir levha üzerindeki hassas yatak uzantısı. (L)

DUYARLI sıf. (*duyar*'dan *duy-ar-lı*). Duyabilen, dış etkenlere karşı hassasiyeti olan.

— Fizyol. ve Patol. *Duyarlı kılınmış,* bir allerji meydana getirebilecek bir antijenin organizmaya sokulması ile o organizmada elde edilen duyarlılık hali. (L)

DUYARLIK i. (*duymak*'tan *duy-ar-lık*). Duyar olma hali, canlı organizmanın maddî izlenimler alabilme yeteneği: *Sinirler, duyarlığın organlarıdır. Soğuğa veya morötesi ışınlara karşı gösterilen duyarlık.* (Bk. ANSİKL. *Fizyol* böl.). ‖ En zayıf izlenimleri duyabilme yeteneği: *Gözün aşırı duyarlığı.* ‖ Zayıf bir fizik etkiye karşı tepki gösteren âletin özelliği: *Bir termometrenin veya terazinin duyarlığı. Esk.* Hassasiyet.

— Bitki hast. *Aşırı duyarlık,* bazı bitkilerin belli asalaklara karşı koyma mekanizması. (Aşırı duyarlığı olan canlıya asalak girer girmez, konak hücreler derhal ölür; asalak çürükçül olarak gelişemediği için bulaşma sonuç vermez. Bu olay virüs hastalıklarında, patates siğillerinde ve tahıl paslarında sık görülür.)

— Elektron. *Bir fotoselin tayf duyarlığı,* fotosel üzerine düşürülen belirli ışığın dalga boyuna bağlı olarak geçen fotoelektrik akımının şiddeti değişimlerini gösteren eğri.

— Foto. Bir fotoğraf katının (emülsiyon) aktinik ışınlar veya ışık etkisiyle gizli veya görünür bir görüntü verme hızı. ‖ *Duyarlık giderici,* fotoğraf yüzeylerinin duyarlığını azaltan karışım. ‖ *Duyarlık ölçer,* emülsiyon'a etki etmek yoluyle karşılaştırma klişesi (sansitogram) hazırlanmasında kullanılan âlet. ‖ *Duyarlık ölçümü,* emülsiyonların özellik ve karakteristiklerini inceleyen bilim. Bk. ANSİKL.

— Malzeme. *Kertik duyarlığı,* kertik açma, anî kesit değişmesi, çatlak veya sıyrık gibi yüzey homogensizliklerinden dolayı bir maddenin kopma duyarlığının artması. (Kertiğe karşı az duyarlık gösterme, kopmadan çekilebilen maddelerin; çok duyarlık gösterme ise, kolay kırılabilen maddelerin özelliğidir.)

— Metrol. *Bir ölçü âletinin duyarlığı,* ölçülecek büyüklüğün belirli bir miktar değişmesine karşılık, göstergesi büyük bir sapma yapan âletin niteliği. (Duyarlık, göstergenin sapma miktarının, ölçülen büyüklüğün değişme miktarına oranı ile ifade edilir.)

— Radyotek. Bir radyoelektrik alıcısının (özellikle, bir radyo veya televizyon alıcısının), az veya çok zayıf sinyalleri, yeterli bir şekilde alabilme kabiliyeti. Bk. ANSİKL.

— Teknol. Bir patlayıcı maddenin, çarpma, sürtme, sıcaklık yükselmesi gibi uyarmalar karşısında gösterdiği tepki derecesi. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Fizyol. *Duyarlık,* organizma içi veya dışı olaylar hakkında bilgi edinebilme yeteneğine denir. Duyarlık yalnız üstün yaratıklarda vardır ve irkitilebilme ile karıştırılmamalıdır. İrkitilebilme canlı madde için çok daha geniş bir olaydır. Duyarlık çevreye dağılmış veya duyu organlarında toplanmış olan duyu hücrelerinden, duyu sinirlerinden ve duyu akımını alan sinir merkezlerinden meydana gelir ve *duyarlık yolları* denilen sinirlere bağlıdır. Fizyolojide, bazen duyarlık adı altında, çevreden merkeze gelen bütün yollar toplanır. Ama getirici sinirler veya getirici yollar genel terimini kullanmak daha doğru olur.

Bilinçli duyarlığın her birinin kendine mahsus sinir yolları olan üç ayrı görünümü vardır: 1- *Dıştan alınan duygular.* Dokunmanın yüzeysel duyarlığı ile ısı ve ağrı duyularını kapsar; 2- *Derinden alınan duygular.* Kaslardan, eklemlerden, bağlardan, kemiklerden gelen derin duygulardır. Bunlar kol ve bacakların, gövdenin çeşitli bölgelerinin veya başın çeşitli duruşları ve hareketleri hakkında bilgi verirler; 3. *İçten gelen duygular.* İç organlardan gelen duygulardır. Ortaya çıkışları genellikle ya bir anomaliyi veya bir bozukluğu haber verir (açlık, susuzluk, organ ağrıları, ihtiyaçlar v.b. gibi).

— Foto. Negatif emülsiyonların genel duyarlığı veya optik duyarlığı denilen nitelikleri «derece» olarak adlandırılan bir ölçekle ifade edilir. Bu değer, duyarlığı ölçerken kullanılan metot ve işleme bağlıdır. Bu sayılar ışığın çokluğu ve konunun cinsiyle birlikte poz süresinin tespit edilmesinde kullanılır. Kromatik duyarlık yani gün ışığının değişik renklerine karşı olan duyarlık da «spektrogram» denen bir örneğin verdiği imgenin incelenmesiyle olur. Sonuçlar da spektral duyarlık eğrisinin elde edilmesinde kullanılır.

● *Fotoğraf katlarının duyarlığı.* Kullanılan normlar şunlardır: ASA (American Standart Association), DİN (Deutsche İn-

Foto. Vincent (LAROUSSE)

Fotoğraf filimlerinin duyarlığı

RESMÎ VE GEÇERLİ ÖLÇEKLER		ESKİ ÖLÇEKLER		TARİHÎ BİLGİLER
ASA, GOST	DİN	SCHEİNER	H ve D	
Bağıntılı duyarlık				
100 000	51			Bu bilgiler yalnız bazı noktaları belirtmek için verilmiştir. Geçmiş yıllara ait değerler yaklaşık değerlerdir. 1839 ile günümüz arasındaki en büyük fark 1/1 000 000 oranındadır.
10 000	41			
8 000	40			
6 400	39			
5 000	38			
4 000	37			
3 200	36			
2 500	35			
2 000	34			
1 600	33			
1 250	32			
1 000	31	42		Poz süresi fazla havacılık filmi (üst sınır).
800	30	41		
640	29	40		
500	28	39		Günümüz makineleriyle gün ışığında kullanılabilme sınırı.
400	27	38		
320	26	37		
250	25	36		
200	24	35		
160	23	34		
125	22	33		
100	21	32	2000'den 5000'e kadar	1939'a doğru çok hızlı pankromatik filim.
80	20	31		
64	19	30		
50	18	29	1000'den 2500'e kadar	
40	17	28		
32	16	27		
25	15	26	500'den 1250'ye kadar	
20	14	25		
16	13	24		
12,5	12	23		1925 yıllarında kullanılan filim ve fotoğraf camları. 1937'de bulunan diyapozitif renkli filim (eski Kodachrom).
10	11	22	200'den 500'e kadar	
8	10	21		
6,4	9	20		
5	8	19	100/250	1900 yıllarındaki hızlı filim ve fotoğraf camları.
4	7	18		
3,2	6	17		
2,5	5	16	50/125	
2	4	15		
1,6	3	14		
1,25	2	13		Hızlı gümüş bromür - jelatin tabakalarının kullanılması (1878).
1	1	12	20/50	
0,5	—2	11		
0,2	—6	7		
0,1	—9	4		
0,05	—12	1		Jelatinli kuru camlar. Islak kollodyon (mor renge duyarlı). Duyarlılık çok değişken.
0,01	—16			
0,01	—19			
0,005	—22			Poz süresi fazla havacılık filmi (alt sınır).
0,002	—26			1967'de mikrofotograf ve hologram tabakaları.
0,0016	—28			

dustrie Normen), GOST (Sovyet Birimi). Diğer sistemler bırakılmıştır ve kullanılan sistemlere çevrilebilir:

— BSİ: DİN ölçeğine 10 eklemekle bulunur (msl. 15 DİN = 25 BSİ).

— Scheiner: DİN ölçeğine 11 eklenir (msl. 15 DİN = 26 Scheiner).

— Weston. Bir alttaki ASA ölçüsü alınır (100 için, — 20) [msl. 100 ASA = 80 Weston].

— H ve D: Kullanılışa göre ASA 20 ile 100 arasında bir değerle çarpılır.

İlk on satır dizisini bir veya diğer yönde tekrarlamak ve ASA ondalığını veya DİN yüzdeliğini değiştirmekle bu veriler yüksek ve alçak duyarlıklar için kolayca tamamlanabilir.

● *Duyarlık gidericiler* (safranın, pinakriptol yeşili, pinasiyanol sarısı), 1/10 000 ilâ 1/50 000 oranında sulu karışımlar halinde kullanılır. Fotoğrafın çekimi anında etkilenmemiş gümüş tuzları içindeki jermlerin duyarlığını belirli şekilde azaltıcı etki yaparlar. Bu arada, normal süreç içinde develope edilen gizli görüntü bozulmaz.

● *Duyarlık ölçer,* duyar tabaka üzerinde, aldığı ışık miktarları bir geometrik dizi teşkil eden etkilenmiş bölge serisi elde etmek için kullanılan âlet. Poz süresinin veya ışık şiddetinin değişmesine göre, duyarlık ölçer de değişik poz süreli veya değişik şiddetlidir. En basit duyarlık ölçer, nötr gri kama denilen kama şeklindeki âlettir.

● *Duyarlık ölçümü.* İnceleme üç safhada yapılır: **1.** sansitogramların yani duyarlık ölçer klişelerinin hazırlanması; **2.** karakteristik eğrilerin çizimi; **3.** bu eğrilerden sonuçlara geçme.
Bir duyar tabaka örneği, duyarlık ölçerde, şiddeti ve niteliği iyice bilinen bir ışığın etkisine bırakılır. Belirli şartlar altında yapılan banyodan sonra ışık geçirmezliği gittikçe artan bölgelerin serisinden meydana gelen bir duyarlık ölçer klişesi elde edilir. Yoğunluk ölçümü duyarlık ölçer ile bulunur (ışık geçirmezliğin logaritması). Elde edilen sonuçlarla bir grafik çizilir, apsisler aydınlanma logaritmalarını, ordinatlar da yoğunluğu gösterir. Bu suretle incelen tabakanın karakteristik eğrisi elde edilmiş olur. Bir deneme serisinde faktörlerden birisini, meselâ banyo süresini değiştirmekle elde edilen eğriler, kullanıcıya duyar tabakanın genel özellikleri ve kullanım şekli hakkında bilgi verir.

Tayf duyarlık ölçümünde, tayflar veya uygun filtrelerle elde edilmiş ışınım grupları kullanılır.

— Radyotek. *Duyarlık,* dalga toplayıcısında meydana gelen ve alıcının çıkışında belli bir güç veya gerilim doğuran yüksek frekans sinyalinin gerilimiyle (mikrovolt veya milivolt cinsinden ölçülür) belirlenir. Duyarlığı belirten mikrovoltların sayısı ne kadar küçükse, duyarlık o derecede yüksektir. *Standart duyarlık'la kullanılabilir duyarlık* iki ayrı niteliktir; bu ikinci duyarlık alıcıya ait olan dip gürültüsü hesaba katılarak ölçülür. Bir radyo alıcısında standart duyarlık, 400 Hz'le yüzde 30 modüle edilmiş bir yüksek frekans sinyalinin girişe uygulanmasıyla, çıkışta 50 mW'luk bir alçak frekans gücü meydana getiren gerilim olarak tarif edilir. İyi radyo alıcılarında duyarlık derecesi 10 ile 50 μV'dır.

— Teknol. *Patlayıcı maddelerin çarpmaya gösterdiği duyarlık,* çarpma tokmaklarıyle saptanır. Çok yüksek duyarlıklı patlayıcı maddelerin denenmesi tehlikelidir, ayrıca bunlar pratik bakımdan kullanılmaya da elverişli değillerdir. *Sürtmeye karşı duyarlık* tespiti, sürtme sarkaçları veya başka sürtünme araçlarıyle yapılır.

Isı duyarlığı, anî alevlenme noktasının bulunmasıyle belirlenir. Bu konuda uygulanan en yaygın metot, «Hollanda» denemesi denilen metottur; içinde 1 desigram madde bulunan deney tübü 100°C'a kadar ısıtılmış civa içine batırılır ve sıcaklık dakikada 5°C olmak üzere yükseltilir. Anî alevlenmenin başladığı sıcaklık derecesi not edilir. Bu şekilde bulunmuş bazı anî yanma sıcaklık dereceleri şunlardır:

civa fülminatı 170°C,

iyi dengelenmiş nitroselülöz 180°C,

siyah barut 280°C ile 290°C arası. (L)

DUYARSIZLAŞMAK geçz. f. (*duyarsız*'dan *duy-ar-sız-la-ş-mak*). Duyarlı olma yeteneği kaybolmak.

◆ **Duyarsızlaşma** i. Duyarsız olma hali. (M)

DUYARSIZLAŞTIRMA i. (*duyarsızlaştırmak*'tan *duy-ar-sız-la-ş-tır-ma*). Duyarlığı ortadan kaldırma.

— Foto. Işığa karşı duyarlı bir tabakayı içinde duyarsızlaştırıcı bir madde bulunan bir banyoya daldırarak, bu duyarlığı giderme. Bk. ANSİKL.

— Tıp. Bazı kişilerin bazı maddelere karşı olan duyarlılığını ortadan kaldırmak için başvurulan tedavi metodu. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Foto. *Duyarsızlaştırma,* ışığa duyarlı tabakaları, portakal sarısı veya yeşil renkte ışıkla aydınlatılmış odalarda develope etme imkânını verir, halbuki duyarsızlaştırılmamış emülsiyonlarla ancak karanlık odada çalışılabilir.

— Tıp. Toptan veya «belirli olmayan» duyarsızlaştırma, hiposülfitler gibi kükürt türevlerinin tatbiki ile sağlanabileceği gibi ya azar azar artan dozlarda damar içi protein enjeksiyonları veya hastanın kasları arasına kendi kanının zerkedilmesi (otohemoterapi) yoluyle, yahut da ağız yoluyle peptonların verilmesi ile sağlanır. Bu amaçla aşılar da kullanılır. Bu aşıların tatbikinden beklenen, vücudun savunma mekanizmalarının harekete getirilmesi ve şok etkisiyle uyarılmasıdır.

Belirli duyarsızlaştırma. Teorik açıdan bu tip duyarsızlaştırma tercih edilir. Bu metot önce duyarlığa sebep olan antijeni aramayı gerektirir. Bu arama ise bazı maddelere (ev tozları, sokak tozları, sanayi tozları, hayvan tüyleri, çiçek tozları) karşı, deri tepkimesi testleriyle gerçekleştirilir. Hastanın duyarlı olduğu antijen tespit edildikten sonra, bu madde artan miktarlarda verilerek hasta, duyarsız hale getirilir, fakat bu işlemin ihtiyatla yapılması gerekir.

Allerji (aşırı duyarlık) durumlarında uygulanan çeşitli duyarsızlaştırma yöntemleri, genellikle sebebe yönelen tedavi (patojenik tedavi) biçimindedir. Fakat bu uygulamadan önce ve o sırada öteki koruyucu ve semptomatik tedavi metotları da denenmelidir (kortizon türevleri ve antihistaminikler uygulanması gibi). Bu koruyucu ve semptomatik ilâçların etkisi, kullanıldıkları süre içinde görülür; duyarsızlaştırmanın etkisi ise devamlıdır. (LM)

DUYARSIZLAŞTIRMAK geçl. f. (*duyarsızlaşmak*'tan *duy-ar-sız-la-ş-tır-mak*). Duyarlığı ortadan kaldırmak, duyarsız hale getirmek (ışığa duyarlı ilâçlardan söz ederken kullanılır). [LM]

DUYGU i. (*duymak*'tan *duy-gu*). Duyularla algılama: *İnsanlarda olduğu gibi hayvanlarda da duygu vardır.* || Bir şeyin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim: *Açıkça söylemiyor, bizde öyle bir duygu uyandırıyor* (N. Ataç). *İşte İstanbulla ilk temasım bu duygular oldu* (A. H. Tanpınar). || Ahlâkî, estetik v.b. şeyleri değerlendirme ve onlara bağlanma yeteneği: *Vazife duygusu onu inzivasından çekip çıkarıyordu* (N. Araz). *Vatan duygusu. Güzellik duygusu.* || İyi veya kötü eğilim: *Bu şeytanî duygu, henüz yavruydu* (Ahmed Rasim). *Soylu duygular. Kötü duygular.* || Kolayca etkilenme eğilimi: *Duygularıyle hareket etmek. Eşanl.* HİS.

— Ahl. *Duygu ahlâkları,* çeşitli duygular, özellikle özgeci duygular üzerine temellendirilen ahlâk görüşleri. (Başlıca duygu ahlâkları, J.-J. Rousseau, Hutcheson, Jacobi, Schopenhauer ve Auguste Comte'un görüşleridir.)

— ANSİKL. Psikol. *Duygu* kelimesi şu anlamlara gelebilir: **1.** genellikle bilinç. (Bu bilinç, duruma göre, açık veya bulanık olabilir [bu anlam eskidir]); **2.** sezgi, önsezi veya tahmin yoluyle edinilen bilgi (Cl. Bernard, duygunun, deneysel metotta, fikri veya varsayımı telkin ettiğini söylediği zaman, kelimeyi bu anlamda kullanıyordu); **3.** genel olarak duygunluk olayları. (Ribot'nun *Psychologie des Sentiments* [Duygular Psikolojisi] adlı kitabının başlığında, «duygu» kelimesi bu anlamda kullanılmıştır); **4.** basit organ izlenimlerinden değil de, bir fikirden gelen duygunluk halleri (bu anlamda, «duygular»ı, «duyumlar»dan ayırt etmek gerekir); **5.** özel olarak, hafif veya ortalama şiddetteki heyecanlar (bu anlamda, «heyecan-duygular»ı «şok-duygular»dan ayırt etmek gerekir); **6.** insanoğlunun genel ve içgüdüsel eğilimleri (meselâ, kişisel veya özgeci duygular, ahlâk duygusu, estetik duygusu, din duygusu); **7.** daha özel bir anlamda özgecilik, aşk, dostluk, acıma, hayranlık v.b. *Duygu ahlâkı* deyiminde, kelime bu anlamda kullanılır. Nitekim, duygu ahlâkı, hem akla dayanan ahlâk sistemlerinin hem de faydacı ahlâk öğretilerinin karşıtıdır.

◆ **Duygulu** sıf. Duygusu, duyarlığı çok olan, kolay duygulanan: *Duygulu kadın.*

◆ **Duygululuk** i. Duygulu olma hali, duygularının etkisinde kalarak davranma: *Halkın gözü yaşlı duygululuğu ortaya çıktı.*

◆ **Duygusal** sıf. *Yeni.* Duygu ile ilgili. || Romantik bir duygululuğu olan veya kendini böyle gösteren.

◆ **Duygusuz** sıf. Duygusu olmayan, donuk: *Senin elin, bir kaplanın tırnağından duygusuz* (M. E. Yurdakul). || Umursamaz: *Tekellüflerin hep kendisi için olduğunu anlıyor ve duygusuz bir tavır alarak saatinin kösteğiyle oynuyordu* (A. H. Müftüoğlu).

◆ **Duygusuzluk** i. Duygusuz olma hali, duygulanmama: *Bu duygusuzluğa bir çare yok mu, Allahım?* (M. A. Ersoy). || Duygusuzca hareket. (ML)

DUYGUDAŞ sıf. (*duygu*'dan *duygu-daş*). *Yeni.* Psikol. Eş ölçüde duygulu olan. (M)

DUYGUDAŞLI sıf. Psikol. *Yeni.* Eş ölçüde duygu uyandıran.

◆ **Duygudaşlık** i. Psikol. *Yeni.* Eş ölçüde duygusu olma durumu. *Eşanl.* SEMPATİ.

— Ahl. *Duygudaşlık ahlâkı,* eylemlerdeki ahlâklılığı, başkalarında uyandırdığı duygudaşlığın derecesine göre ölçen ve Adam Smith tarafından ortaya atılan ahlâk sistemi. (Bu sistemin kusuru, eylemlerimizdeki ahlâklılığı, duygudaşlığı ile garantiye bağlayacak tarafsız seyirciyi; ideal yargıcı bulmanın çok güç olmasıdır. Bir başka duygudaşlık ahlâkı da, ahlâkî değerler topluluğunu veya kademeleşmesini, geniş anlamıyle duygudaşlık kavramı üzerinde, yani her ferdin kendi benzerine karşı duyduğu içgüdüsel duygudaşlık üzerinde temellendirmeye çalışan Max Schelerin görüşüdür.) [L]

DUYGULAMAK geçl. f. (*duygu*'dan *duygu-la-mak*). Psikol. Duygu uyandırmak, duygu vermek. (M)

DUYGULANIM i. (*duygulanmak*'tan *duygu-la-n-ı-m*). Psikol. *Yeni.* Duygu alma. (M)

DUYGULANMAK dön. f. (*duygu*'dan *duygu-la-n-mak*). Bir olay karşısında iyi duygulara kapılmak: *Bu hareketinizden çok duygulandım. Esk.* Mütehassis olmak.

◆ **Duygulandırmak** ettrg. f. Duygulanmasını sağlamak: *Beni ne kadar duygulandırdınız, bilemezsiniz* (A.H. Tanpınar). [M]

DUYGULU (Behiç), türk hikâyecisi (Ödemiş 1933). Ödemiş ortaokulunu (1950), Aydın lisesini bitirdi (1961). Ödemiş'te kitapçılık yaptı. Ege bölgesinin insanlarını anlatan hikâyeleriyle tanındı. Eserleri: *Ağlama N'olur* (1961); *Sırtlan Bayırı* (1963); *Gölgede Gezintiler* (1970). [M]

DUYGUN sıf. (*duy-mak*'tan *duy-gun*). *Yeni.* Duygun. Psikol. Duyarlığı olan. || Duygulu. (M)

DUYGUNLAŞTIRICI sıf. (*duygunlaştırmak*'tan *duy-gun-la-ş-tır-ıcı*). Duygun hale getiren.

— Seroloji. Seruma deneysel yolla (aşıyle veya patolojik olarak) giren bir antijene karşı meydana gelen antikor. Bu antikor, seruma bu şekilde girmiş olan antijeni, aleksin'in (veya tümleyicinin) etkisine karşı duygunlaştırma özelliğine sahiptir. (LM)

DUYGUNLAŞTIRMA i. (*duygunlaştırmak duy-gun-la-ş-tır-ma*). Duygun hale getirme.
— Patol. Yeni bir organizmaya bir antijen sokulmasıyle meydana gelen olay: antijen plazmanın koloidal dengesini bozduğu için, çok ufak dozda verilen aynı antijen anaflaksi şoku doğurabilir. (L)

DUYGUNLUK i. (duymak > *duygun*'dan *duy-gun-luk*). *Yeni.* Duygulu olma hali. *Esk.* Teessüriyet.

— Psikol. Duygu olaylarının tümü. (Bk. ANSİKL.) || İç duygunluk. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Psikol. Psikolojik hayatta, *duygunluğun* taşıdığı önem, filozofların çoğu tarafından açıklandı ve ortaya kondu (Aristoteles, Eflatun, Descartes, Spinoza, Malebranche, Pascal v.b.). Bu filozoflar, «ruhun tutkuları»nı uzun uzun incelediler. Ne var ki, bu olayları açık ve kesin bir şekilde bilemediz, fizyoloji ve çeşitli «insan bilimleri» ile işbirliği yapan modern psikolojinin bir bilim olarak kesin şekilde kurulması ile mümkün olmuştur. Modern psikoloji, duygunluğu, canlı varlığı çevresine bağlayan (doğuştan veya sonradan edinilmiş) ilintilerin bütünü olarak görür. Canlı varlık, bunlar sayesinde hareket eder ve dünyayı kavrar. Bundan ötürü, düşüncenin gelişmesinde, duygunluğun büyük bir önemi ve yeri vardır.

● Rorschach, testlerine dayanarak iç *duygunluk eğilimi*'ni, kinestezik cevapların sayısının, renk tarafından belirlenen cevapların sayısına bölümü olarak işlemsel bir tarzda tanımladı. Kinestezik cevaplar, muhtevaları, test resimleri üzerinde bir hareketin algılanmasıyle belirlenen cevaplardır. Bu tür cevaplar, denekte, rüya kurmağa, içine kapanmağa, yani içedönüklüğe eğilim olduğunu gösterir. Resimdeki renkler tarafından belirlenen cevaplar ise, dış dünyaya karşı duyarlı olmayı, insanlarla ve eşya ile ilinti kurmaktan hoşlanmayı, yani dışadönüklüğü gösterir. Rorschach, iki tip iç duygunluk eğilimini birbirinden ayırt eder. Bunların ilki, renklerin belirlediği cevaplar, kinestezik cevaplardan fazla olduğu zaman ortaya çıkan dışayöneliş; öbürü renklerle belirlenen cevaplar, kinestezik cevapların sayısından az olduğu zaman ortaya çıkan içedönüklüktür. (LM)

DUYMAK geçl. f. (esk. türk, *tuymak*'tan). Bir sesi işitmek: «*Şaka yapmış» diye bağırdık. Duymadı* (Ömer Seyfeddin). *Şarka dönseydiniz bir iki saat sonra birtakım top sesleri duyacaktınız* (F. R. Atay). || Haber almak, öğrenmek: *Bunu adamları duysa duysa ertesi sabah duyacaklardı* (Tarık Buğra). *Bizim paşaların savuştuklarını duyduğum zaman, canım sıkıldı benim* (K. Tahir). || Sezmek, farketmek: *Aralarındaki ayrımları duysak bile açıkça söyleyemiyoruz* (N.Ataç). *Ben iki sene nasıl geçti, duymadım* (S. F. Abasıyanık). || Hissetmek: *Hiç bir uzvumu duymuyordum, ne ellerimi, ne ayaklarımı ... Bedenim kalmamıştı, yoktu* (R. H. Karay). || Dokunma, koklama v.b. duyularla algılamak: *Koku duymak.* || Heves, zevk, saygı, yakınlık, bağlılık, acıma gibi duygu bildiren kelimelerin arkasından edinmek anlamında yardımcı fiil olarak kullanılır: *Ben hattâ uçmak için heves bile duymadım* (H. Z. Uşaklıgil). *Hattâ sevmediğini açıktan açığa göstermekten âdeta zevk duyardı* (A. H. Tanpınar).

◆ **Duyma** i. Duymak eylemi.

◆ **Duyulmak** edilg. f. Duymak eylemine konu olmak: *Bir aralık aşağıdan Muazzez'in sesi duyuldu* (Sabahattin Ali). *İyi haber çabuk duyulur, Rabia* (H. E. Adıvar). *Hadise mahallede duyulmuştu* (B. Felek). || Bilinmek, tanınmak, ünlü olmak: *Adı duyulmak.* (M)

DUYSAL sıf. (*duymak* > *duyu*'dan *duyusal* > *duy-sal*). Duymakla ilgili.

— Fizyol. *Duysal nöro,* dendritleri duysal bir sinirin ipliklerini meydana getiren nöron. (Bu nöronun çekirdeği omurilik sinirlerinin arka köklerinin içindeki gangliyonlarda veya duysal kafa sinirlerinin yolu üzerindeki gangliyonlarda bulunur.)

— Psikol. *Duysal ruh,* bazı eski filozoflara göre, akışlı ruhtan ayrı olarak duyuların algılanmasını sağlayan ruh. (L)

DUYSTER (Willem Cornelisz), hollandalı ressam (Amsterdam 1599-ay.y. 1635). Konularını günlük hayattan alan resimler ve portreler yaptı: *Tavla Oynayanlar* (Amsterdam, Leningrad, Londra), *Zar Atan Askerler* (La Haye), *Yağmacılar* (Louvre), *Adriaen Ploos van Acstel'in Düğün Alayı* (Amsterdam). [L]

DUY-TAN, Annam imparatoru (Annam'da 1899-öl. Afrika'da 1945). İmparator Thanh-Tay'in beşinci oğlu. Adı, Vihn-Song iken, 1907'de tahta çıkınca, «Reformları Seven» anlamında Duy-Tan adını aldı. Birtakım saray entrikalarından sonra, Birinci Dünya savaşından faydalanıp ülkesini, fransız himayesi aleyhine ayaklandırmağa teşebbüs etti. 1916'da, babası Thanh-Tay gibi tahtından indirilerek Réunion adasına sürüldü ve bir uçak kazasında öldü. (L)

DUYU i. (*duymak*'tan *duy-u*). Biyol. İnsanların ve hayvanların, dıştan gelen uyartıları, görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma organlarıyle algılama fonksiyonu: *Duyularına cevap veren şeylere herkes gibi inanmaktan başka hiç bir günahları yoktu* (A.H. Tanpınar). *Esk.* Hasse. Bk. ANSİKL.

— Fizyol. *Duyu ve hareket siniri,* içinde, hem duyu (merkeze giden), hem de hareket (merkezden çıkan) sinir telleri bulunan sinir. || *Duyu merkezleri,* belli duyuların beyin kabuğunda yer aldığı bölgeler.

— Psikol. *Duyular üstü,* duyularla kavranamayan. Bk. ANSİKL.

— Tıp. *Duyu fizyolojisi,* sinirlerin çalışması ile bilinç olayları arasındaki ilişkileri inceleyen fizyoloji dalı. Bk. ANSİKL.

— Zool. *Duyu ayağı,* örümceklerde zehir çengellerinin yanında bulunan bir çift uzantı. Duyu ayağının boyu, şekli ve görevi örümcek gruplarına göre değişir. Genellikle ucunda iki ağızlı bir kıskaç, çengel veya çekmen bulunan kuvvetli uzantılardır. Akreplerde bunlara *kıskaç* denir.

— ANSİKL. Biyol. Başlıca *duyu* organları: göz, ışık uyartılarına; kulak, ses uyartılarına; dil (tat alma organı) tatlara, burun (koku alma organı), kokulu cisimciklere; deri ve bazı mukozalar (dokunma organı), sıcak ve soğuğa, dokunmaya, basınca v.b. duyarlıdır. Ama bundan başka, içten gelen, organları belirsiz bazı duyular daha vardır (kas duyusu, yön duyusu v.b.). Bunlara «iç duyular» denir. Dış dünyayı, duyu organ-

larımızla tanırız ve böylece ancak onları etkileyebilecek olan şeyleri algılayabiliriz.

— Psikol. *Duyular üstü* terimi, duyularımızın denetiminden kaçan veya metapisişik alanında *tabiatüstü* diye adlandırılan ve bilinmesi için bir «altıncı duyu»nun gerekli olduğu iddia edilen olayları (telepati, hayal gözüyle görme v.b.) anlatmak için kullanılır.

— Tıp. *Duyu fizyolojisi.* Bilinç olayları ister istemez vücut anatomisine bağlı olduğundan, bilinçli hareketlerin oluşması için gerekli yapısal ve fonksiyonel şartlar içebakış metodundan başka bir metotla tespite çalışıldı. Sabırla yürütülen bu çalışmalar sonucunda, yalnız bazı ruhî fonksiyonların beyin kabuğunun özel bazı bölgelerinden doğma eğilimi gösterdiği anlaşıldı. Meselâ söz söyleme fonksiyonu sol şakak bölgesinde, hareketle ilgili fonksiyonlar Rolando yarığı boyunca yer alır. Beyin kabuğunun bu bölgelerinde meydana gelen bozukluklar o bölgelerle ilgili fonksiyonların da bozulmasına veya büsbütün yok olmasına yol açar. Buna göre, bu bölgelerle söz konusu ruhî olaylar arasında yakın bir ilişki bulunduğu muhakkaktır. Fakat bu ilişkinin mahiyetini henüz bilmiyoruz. (Bk. BEYİN, BİLİNÇ ve BEYİN *merkezleri.*)

◆ **Duyusal** sıf. Duyu ile ilgili. (LM)

DUYULUR sıf. (*duyu*'dan *duyu-lur*). Psikol. Duyularla alınabilen.

— ANSİKL. Psikol. ve Fels. Sıfat olarak kullanıldığı zaman, *duyulur* kelimesi, «duyular yoluyle algılanmış» anlamına gelir. İsim olarak kullanılmasına, *özel duyulur* ve *ortak duyulur* gibi terimlerde rastlanır. Aristoteles'in yapmış olduğu bu ayrım, iskolastik düşünürler tarafından da benimsenmiştir. Özel duyulur, sadece bir tek duyumla algılanabilen niteliklerdir (renk, ses, tat gibi); ortak duyulur ise birçok duyu tarafından algılanabilen özellikler ve fenomenlerdir. Eflatun felsefesinde, *duyulur,* «akılla kavranabilen» dünyanın veya idealar dünyasının karşıtıdır. (L)

DUYUM i. (*duymak*'tan *duy-u-m*). Duyular aracılığı ile edinilen izlenim: *Görme duyumları. Sıcaklık duyumu. Esk.* İhsas. (Bk. ANSİKL.) ‖ Genel olarak fizik nitelik taşıyan bir izlenim: *Rahatlık, dinçlik, yorgunluk, rahatsızlık duyumu.* ‖ *Mec.* Manevî izlenim.

— Nöroloji. *Duyum eşiği.* Bk. EŞİK.

— Psikol. *Duyum felsefesi.* Bk. DUYUMCULUK.

— Tıp. *Duyum ikiliği.* (Bk. SİNESTEZİ.) ‖ *Duyum yitimi.* Bk. ANESTEZİ.

— ANSİKL. Psikol. *Duyum* basit ruhî bir olaydır. Alıcı bir duyu organını (beş duyu organı, kaslar, iç organlar) uyaran bir uyartının sinirler yoluyle sinir merkezine iletilmesi sonucunda meydana gelir. *Duyum* nesnel olarak bir reflekstir. Öznel bakımdansa az çok belirgin bir bilincin ortaya çıkması, alınan izlenimin gelişerek bir algı veya bir imaj haline gelmesidir. *Duyum* dış dünyayı anlama yoludur. İnsanda bulunduğu gibi hayvanda da bulunur. Sinir sisteminin genel kurallarına ve sinirlerin özel gücüne göre oluşur.

Ne kadar duyu organı varsa bir o kadar da duyum söz konusudur: görme, işitme, koklama, tatma, dokunma birer duyum olduğu gibi hareket, ısı, acı, haz ve dengeyle ilgili duyumlar da vardır. Psikofiz bilimi, duyum olayının fiziksel uyartılarla ilişkisini inceler.

◆ **Duyumcu** sıf. ve i. Duyumları, bütün bilgilerimizin tek kaynağı olarak kabul eden (görüş veya kimse). ‖ Estetikte, kimi zaman «izlenimci» anlamında kullanılır.

◆ **Duyumsal** sıf. Duyum ile ilgili. *Esk.* İhsasî.

— Psikol. *Duyumsal hayat,* dile ve kavram'a dayanan *zihnî hayat* karşıtı olarak, yüksek derecede sinir etkinliğinden doğan basit ruhî olayların tümü (duyma, tahayyül, heyecan). Yaradılışça en gelişmiş hayvanlarda sadece duyumsal hayat vardır; insanlarda ise hem bir duyumsal hayat, hem de bir zihnî hayat vardır. (LM)

DUYUMCULUK i. (*duyum*'dan *duyum-cu-luk*). Fels. Bütün bilgilerimizin duyumlardan geldiğini ileri süren felsefe sistemi. ‖ Duyuların sağladığı hazlara düşkünlük.

— ANSİKL. Psikol. Gerçek duyumculuk, Condillac'ın ileri sürdüğü bilgi teorisidir. Bu teori, duyumların değişikliğe uğradığını ve çeşitli şekillere büründüğünü ileri sürer. Bu filozofa göre, iç deneyin olguları veya düşünme, duyumların ve duyumların işlenmesinden doğan bir sonuçtur. Nitekim, duygunluk haline gelmesi bakımından duyum, istek dediğimiz olguyu, iradeyi ve bütün iç yetilerimizi ortaya çıkarır; tasavvur haline gelmesi bakımından ise, dikkati, karşılaştırmayı, yargıyı; yani bütün fikrî işlemlerimizi doğurur.

Başka filozoflar da, duyumun, bütün ruhî hayatımızın ve bilgimizin temelinde yer aldığını ileri sürmüşlerdir. Ama, duyumu ele almaları bakımından iki grup teşkil ederler. Bu gruplardan birincisi, *maddeci duyumcular* adını alır. Bu görüşü benimseyen Holbach, Helvétius ve Feuerbach gibi filozoflara göre, duyum, dış dünyanın duyularımız üzerindeki etkisinden doğar. İkinci grupta yer alan Berkeley, Hume, Kant, Avenarius ve Mach gibi *idealist duyumcular* göre ise, duyum, dış dünyanın gerçekliğini göstermeyen öznel bir bilinç olgusudur. (L)

DUYUM-HAREKET blş. sıf. Hem duyumsal olaylarla hem de hareket faaliyeti ile ilintili olan: *Duyum-hareket bozuklukları.*

— Psikogenet. *Duyum-Hareket düzeyi,* çocuğun zihnî gelişmesinin belirli bir dönemidir. (Semiyotik fonksiyonların bulunmayışıyle dikkati çeken bu dönem, bebeğin ilk on sekiz aylık hayatını kapsar.)

— ANSİKL. Çocuğun duyum-hareket düzeyindeki zekâsı, yaptığı işin başarıya ulaşması amacını güder; bu amaç tarafından yönetilir. Bu sebeple, temeli bakımından pratiktir. Bu zekâ, sürekli nesne şeması, zaman şemaları ve nedensellik şemaları aracılığı ile, gerçeği ilk olarak düzenler. Söz konusu olan gelişmede, bilgi ve duygunluk ile ilintili olan ve birbirine bağımlı bulunan iki yan vardır. Piaget, bu gelişme içinde şu altı dönemin bulunduğunu ileri sürer: **1.** reflekslerin gelişmesi (0-1. ay); **2.** ilk alışkanlıklar, yani benzer durumların bir şema içinde genelleştirilmesi (2.-3. aylar); **3.** fark gözetmeden dış dünya üzerinde etkili olmağa çalışan tepki refleksler (4.-7. aylar); **4.** amaca ulaşılmasını sağlayacak araçların belirlenmesine yol açan amaç koyma faaliyeti. Bu amaçlar, daha önceden edinilmiş şemalardır (8.-10. aylar); **5.** aynı amacı gözetme ve sınama yoluyle yeni araçların icat edilmesi (11.-15. aylar); **6.** durumun ansızın içselleşmesiyle birlikte, yeni araçların icadı; semiyotik fonksiyonun ortaya çıkışı. Demek ki, duyum-hareket zekâsı, belli bir mantığa göre faaliyet gösterir. Bu mantık, şemaya, yani «pratik kavram»a dayanır. Dilden ve tasavvura dayanan düşünceden yoksun olan çocuk, bu düzeyde, belli bir amaca ulaşmak için kullanılabilecek farklı araçları sınıflamağa başlar (msl. uzaktaki bir nesneye yetişmek için istek şemasından yararlanır veya değnek kullanır). Aynı tarzda, çocuk, tek bir araçla ulaşabileceği farklı amaçları da sınıflayabilir. Ayrıca, bir seri kurabilmek başarısını da göstermeğe başlar (msl. küp şeklindeki oyuncaklarını, hacimlerine göre üst üste koyabilir). Yine bu dönemde, çocuk, nicelleştirme faaliyetleri gösterecek hale gelir.

Duyum-hareket zekâsı, başarıya yönelmiş olması dolayısıyle, sadece dolaysız ve o anlık gerçeğe çevrilmiştir; önceden kestirme veya geriye dönme imkânından yoksun olduğu için, adım adım ilerleyerek iş görür. Bu sınırlama, düşüncenin işlemsel yapıları tarafından ancak çok daha sonraları aşılabilir. Eylem planında tam anlamıyle yeterli olan duyum-hareket şemaları, tasavvur planında doğrudan doğruya gelişme ve yayılma göstermez. Bu yüzden, eylem planında edinilmiş bütün sonuçların, tasavvur planında yeniden ele alınıp işlenmesi gerekir ve eylem planında aşılmış güçlüklerin hepsi, tasavvur planında yeniden ortaya çıkar. Böylece, duyum-hareket zekâsı, çocuğun, gerçeği ilk olarak yapısallaştırmasını sağlayan bir eylem mantığının ortaya çıkmasına yol açar; beden ve özel hareketler üzerinde temellenmiş olan bir ilk dünyadan, sürekli nesnelerin meydana getirdiği bir dünyanın kurulmasına geçilmiş olur. Çocuk, bu yeni dünyada, öteki nesneler arasındaki bir nesne niteliği taşıyacaktır.

Bu sırada, duygunluk hayatı da aynı gelişmeden geçer. Duygunluk hayatında görülen en önemli özellik, *nesne*'nin kurulması, yani ben'in başlangıçtaki farklılaşmamış durumdan, farklılaşmış hale geçmesidir. (L)

Duyumlar Üzerine İnceleme (*Traité des Sensations*), Condillac'ın felsefî eseri (Paris, 1754). Bu duyumcu filozof, eserinde, bütün bilgilerimizin ve yetilerimizin, duyumlardan nasıl türediğini açıklamağa çalışmıştır. Condillac'a göre, dikkat, ötekilerden daha canlı olan bir duyumdur; hafıza, saklanmış olan duyumdur; karşılaştırma, yargılar ileri sürmemizi sağlayan çifte bir dikkattir; soyutlama, bir nesnenin belli bir niteliğine yönelmiş olan dikkattir; hayal gücü, görüntülerin birleştirilmesidir. Filozof, sistemini açıklamak amacıyle, çeşitli duyumları art arda edinen ve böylece canlanan bir heykel tasarlamıştır. (L)

DUYUMÖLÇER blş. i. Psikol. Derinin duyarlığını ölçen âlet. (L)

DUYUMSAMAZLIK i. (*duyum*'dan *duyum-sa-maz-lık*). *Yeni.* Psikol. Dış varlıklara, özellikle duyusal izlenimlere ilgisizlik. (M)

DUYUMSUZLAŞMA i. (*duyum*'dan *duyum-suz-la-ş-ma*). i. Duyarlığın kaybedilmesi. *Eşanl.* YEREL ANESTEZİ.

— ANSİKL. Manyetizma. *Duyumsuzlaştırma,* çoğu zaman manyetizma deneylerinde görülür; gerçekte bu, tam bir anestezi haline yaklaşır. (L)

DUYUMSUZLUK i. (*duyum*'dan *duyum-suz-luk*). i. Duyumsuz olma hali.

— Sibern. Bir bozucu büyüklüğün, ayarlanan herhangi bir büyüklük üzerindeki etki faktörünün sıfır olması hali: *Duyumsuzluk istenilerek yapılmış veya tabiî (ayarlayıcıya has) olabilir.* ‖ *Bağıl duyumsuzluk,* mutlak duyumsuzluğun, uygun olarak seçilmiş bir karşılaştırma değerine oranı. (Bu değer, genellikle en yüksek veya herhangi bir ortalama değerden seçilir.) ‖ *Mutlak uyumsuzluk,* giriş sinyalinin iki değeri arasındaki fark. (Bu değerler arasındaki çıkış sinyali, bir sonraki elemanın normal çalışmasını sağlayamayacak derecede yetersizdir.) [L]

DUYURMAK ettrg. f. (*duymak*'tan *duy-u-r-mak*). Duymak eylemini yaptırmak: *Geçtiğini kimseye duyurmadan bahçeye çıktı* (H.R. Gürpınar). ‖ Sezdirmek: *Sözlerinin yan yana gelmesinden çıkan üstün bir mânâ ile bir şeyler anlatıp bir şeyler duyuruyor* (N. Ataç). *Giden çocukluğumu duyurmaktadır / Yıldızların sonsuz çocukluğu* (F.H. Dağlarca).

◆ **Duyurma** i. Duyurmak eylemi.

◆ **Duyurtmak** ettrg. f. Duymasını sağlamak: *Sesimi duyurttum.* (M)

DUYURU i. (*duyurmak*'tan *duy-ur-u*). *Yeni.* Bir olayı herkese duyurmak için duvarlara asılan veya basın yoluyle genelleştirilen yazı. *Eşanl.* İLÂN. (M)

DUYUŞ i. (*duymak*'tan *duy-uş*). Duymak işi veya tarzı. ‖ Seziş: *Bu duyuş varmış akınlardaki atlarda bile* (Yahya Kemal). [M]

—DÛZ sıf. (fars. *dūhten,* dikmek'ten *-dūz*). *Esk.* Diken, dikici, dikilmiş anlamında kullanılarak bileşik kelimeler meydana getirir: *Çuval-dûz,* çuval diken (Bk. ÇUVALDIZ.); *dîde-dûz,* gözünü dikip bekleyen; *zer-dûz,* sırma ile dikilmiş, altın telle işlenmiş: *Bed asla necâbet mi verir hiç üniforma / Zer-dûz palan ursan eşek yine eşektir* (Ziya Paşa). [M]

DÛZAH i. (fars. *dūzah*). *Esk.* Cehennem: *Vaiz bize dün dûzahi vasf etdi Fuzûli* (Fuzuli). *Haydi demiş dûzaha, murdar / Haksızlık eden başları birgün [...] koparırlar* (Tevfik Fikret). ‖ *Dûzah-makarr* (veya *dûzah-mekân, dûzah-nişîn*), durağı cehennem olan. Kâfir. Cehennemde oturan.

— Tasav. Dünya zevklerine düşkün olanların toplu bulundukları yer.

◆ **Dûzahî** sıf. *Esk.* Cehennem gibi: *Güneşin dûzahî sıcaklığı ortalığı kavuruyordu.* ‖ İ. Zebanî.

◆ **Dûzahiyân** çoğl. i. *Esk.* Zebanîler. (M)

DUZERVİLLE. Bk. EL-HACER.

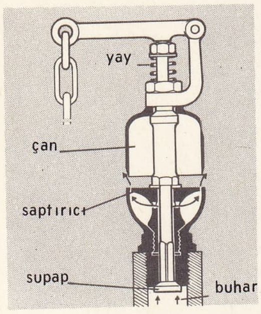

buharlı **düdük** (mekan.)

DÜ sıf. (fars. *dü*). *Esk.* İki: *Kalbimdedir dü çeşmi dahi bir hayâletin* (Abdülhak Hâmid). ‖ *Esk. Dü-âlem* (veya *dü-cihan, dü-kevn*), iki dünya, dünya ve ahiret: *Dü âlemde Ziyâ-yı mücrimin ümmidi sendendir* (Ziya Paşa). ‖ *Dü-âteş*, sevgilinin iki dudağı. ‖ *Dü-bâlâ*, iki kat: *Türk dili evvel idi yektâ / Etti onu fârisî dü-bâlâ* (Ziya Paşa). ‖ *Dü-bâr*, (veya *dü-bâre*), iki kat etme, katmerleme. ‖ *Dü-dîde*, iki göz: *Eyler dü-dîde rahına ferş-i Fırât ü Nil* (Ziya Paşa). ‖ *Dü-dil*, iki gönüllü, iki tarafa da sevgisi olan, kararsız. ‖ *Dü-gâne*, çift, iki çeşit, ikiz. ‖ *Dü mûy* («iki renk kıllı»), saçına, sakalına kır düşmüş. ‖ *Dü-pâ*, iki ayaklı. ‖ *Dü-rû*, ikiyüzlü. ‖ *Dü-tâ*, iki katlı, bükük: *Kadd-i dü-tâ*. ‖ *Dü-vûm*, ikinci. ‖ *Dü-zebân*, iki dilli.

— Astron. *Esk. Dü-birâderân* («iki kardeşler»), Küçükayı takımyıldızındaki iki yıldız.

— Ed. *Esk. Dü-beyt*, iki beyitlik nazım. Bk. RUBAÎ. (M)

DÜAL sıf. (fr. *dual*). Mat. Bk. İKİLİ.

DÜALİSTİK sıf. (fr. *dualistique*). Kim. Berzelius tarafından uygulanan kimyasal adlandırma sistemi için kullanılır. Bu sisteme göre bir tuzun formülü, bu tuzun türediği asitle bazik oksit formüllerini yan yana getirerek elde edilir. (Barzelius'a göre, msl. kalsiyum karbonat [$CaCO_3$], CaO CO_2 şeklinde yazılır.) [L]

DÜALİZM i. (fr. *dualisme*). Bk. İKİCİLİK.

DÜB i. (ar. *dübb*). *Esk.* Ayı.

düello

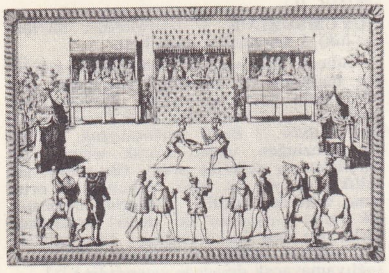

adlî **düello** (kont Jarnac ile La Châtaigneraie arasında)

XVI. yy.da **düello** dersi Hans Burgmair'in deseni

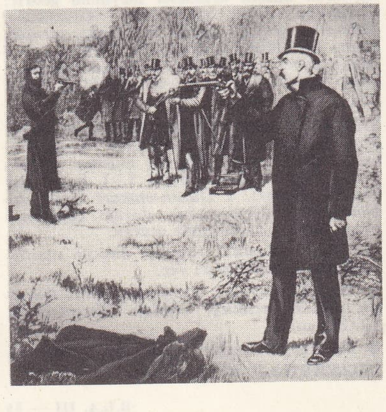

tabanca ile **düello** (1892'de Déroulède ile G. Clemenceau arasında)

— Astron. *Esk. Dübb-i asgar*, Küçükayı takımyıldızı. ‖ *Dübb-i ekber*, Büyükayı takımyıldızı.

— Esk. coğ. *Dübb-i şimalî* («Kuzey ayısı»), Rusya'nın eski adı.

◆ **Dübbiye** çoğl. i. *Esk.* Zool. Ayıgiller. (M)

DÜBARA i. Bk. DUBARA.

DÜBBE i. (ar. *dübb*, ayı'dan *dübbe*). Astron. *Esk.* Büyükayı takımyıldızı dörtgenindeki iki yıldızdan biri. (M)

DÜBEN (Gustaf), alman bestecisi (Stockholm 1624-ay.y. 1690). Stockholm saray kilisesinde müzik yönetmenliği yaptı. Çalgı ve ses için bestelenmiş eserler ve kopyasını çıkardığı çağının müziğinden derlemeler bıraktı. (L)

DÜBENDORF, İsviçre'de (Zürich kantonu) komün; 17 500 nüf. Zürich havaalanı. Metalürji. Kereste sanayii. Tütün. (L)

DÜBEŞ bls. i. (fars. *dü*, iki ve türk. *beş*'ten). Oyun. Tavlada, zarların ikisinin de beşli gelmesi. (M)

DÜBEYS, Esed kabilesinin, Güney Irak'ta, Dicle'nin batısında kurduğu Benî Mezyed beyliğinden iki emîrin adı: — NUREDDEVLE ebül DÜBEYS bin SENEDÜDDEVLE ebül HASAN ALİ (doğ. 1002-Camieyn 1082), babası Ebül Hasan Ali'nin öldürülmesinden (1018) sonra emîr olmasına karşı koyan kardeşleri Mukalled ve Sabit ile mücadele etti. Büveyhoğullarından Kalicar ile anlaşma yapmasına rağmen 1030'da yenilince ülkesi yağma edildi. Öbür kardeşi Sabit'in üstünlüğü karşısında Tuğrul Beye sığındı ve selçuklu hâkimiyetini kabul etti: — NURUDDEVLE ebül EAZ DÜBEYS bin SADAKA (öl. Meraga 1135), Selçuklu sultanı Muhammed'in Beni Mezyed emîrliği üzerine saldırısı sırasında esir düştü. Onun ölümünden sonra (1118), yerine geçen Sultan Mahmud tarafından serbest bırakıldı ve Hille'de mezyed emîri oldu. Selçuklu-Türk baskısını kaldırmak için yaptığı savaşta yenilerek Mardin'de El-Gazi'nin yanına kaçtı. Bir süre halife El-Müsterşid ile çarpıştı ve yenildi (1123). Daha sonra çapulcu bedevîlerle Basra'ya hücum etti. Bu defa da bozguna uğrayınca Haçlılarla anlaştı, onları Halep üzerine harekete geçirdi. Bu da neticesiz kalınca şehzade Tuğrul ile birlikte Bağdat üzerine yürüdü, sonra Sultan Sencer'e sığındı. Beyliğini tekrar elde ederek Basra'ya yeniden saldırdı. Başarı kazanamayınca çöle kaçtı. Serhad'a giderken Kelb Arapları tarafından yakalanarak Şam valisine teslim edildi, oradan Musul atabeyi İmadüddin Zengî'ye gönderildi. Daha sonra Sultan Mesut tarafından öldürtüldü. (M)

DÜBNER (Friedrich), alman filologu (Hörselgau 1082-Montreuil-sous-Bois 1867). 1826'da Gotha'da profesör; 1836'da Paris'e yerleşti, burada *Thesaurus Linguae Graecae* (Yunan Dili Büyük Lûgati) adlı eserin yeni baskısında Etienne ile işbirliği yaptı. Didot'nun yayımladığı yunan yazarları koleksiyonunu, Plutharkos'un ahlâkî eserlerini, Arrhianos, Aristophanes ve Theokritos şerhlerini v.d. hazırladı; klasik kitaplar yayımladı. (L)

DÜBÜR i. (fars. *dübr* veya *dübür*). *Esk.* Arka, geri taraf, kıç, anus. (M)

DÜCAC veya **DÜCÂCE** i. (ar. *dücâce* veya *decâce* veya *dicâce*). *Esk.* Tavuk.

— Astron. *Esk.* Kuğu takımyıldızı.

◆ **Dücaciye** i. Zool. *Esk.* Tavukgiller. (M)

DÜCÜR i. (ar. *dücür*). Bot. *Esk.* Börülce. (M)

DÜDEN i. Jeomorfol. Kireçli bölgelerde meydana gelen tabiî kuyu. (AVEN de denir.)

— ANSİKL. *Düden*'ler, ya kirecin erimesi veya yeraltındaki karstlı bir çukur tavanının çökmesi sonucunda meydana gelir. Erime sonucu olanlar genellikle dar ve yılankavîdir; çatlakları (diyaklaz) takip eder. Çökme sonucu meydana gelen düdenler ise daha çok silindir biçimindedir ve büyük boyutlarda olabilir. Türkiye'de *düden*, coğrafya adları arasında yer alır; msl. Düden* suyu; Elmalı düden'i (Elmalı ovasında Karagöl'den çıkan suyun kaybolduğu oyuk); Düden köyü (sözü geçen düden yakınındaki köy). [LM]

DÜDEN suyu, esk. **Kataraktes**, Akdeniz bölgesinde Antalya'nın 4 km doğusunda denize dökülen akarsu; yaklş. ol. 15 km. Antalya'nın 10 km kuzeyinde Düdenbaşı denilen yerden çıkar, sert kireçten oluşmuş bir traverten sahanlığı üzerinden akarak Antalya'nın turunçgil ve sebze bahçelerini sular, şehrin içinden akan harkları besler, Antalya'ya enerji sağlayan küçük bir elektrik santralını işletir, şehrin yakınında 20-25 m yükseklikteki yalıyarlardan denize dökülür. Aynı su Düdenbaşı'ndan önce, Varsak köyü yakınında, dik yamaçlı uzun bir çukurun dibinden çıkar, kayalar arasında bir süre hızla akarak öteki ucunda kaybolur. Aslında Antalya'nın 30 km kuzeybatısındaki, Kırkgöz kaynaklarına bağlıdır. Kırkgöz kaynakları da yer altından kuzeydeki dağlar arasında biriken sularla beslenir. Böylece, Düden suyu, görünüşte pek kısa bir çığırı olduğu halde Burdur gölü havzasına komşu geniş bir beslenme alanıyle ilgilidir. Antalya düzlüğü basamaklarını meydana getiren traverten tabakalarının da Düden suyu tarafından çökeltilmiş olduğu tahmin edilir. (M)

DÜDÜK i. Üflendiği veya içinden herhangi bir şekilde hava geçirildiği zaman tiz ses çıkaran, tahtadan, madenden v.b.den yapılmış küçük âlet: *Öğle yemeği düdüğü çaldı* (Ahmed Rasim). *Duvarların üstünde nöbet bekleyen jandarmalar aralık aralık düdük çalıyorlardı* (K. Tahir). *Arabanın içi küçük çocuklarla dolmuştu. Bağırışıyorlar, konuşuyorlar ve düdük öttürüyorlardı* (Sabahattin Ali). ‖ İnce sesli küçük flüt, kaval. ‖ *Argo.* Akılsız, boş kafalı.

— ÇEŞ. DEY. *Düdüğü çalmak*, çok istediği veya hiç ummadığı bir şeye erişen kimse için söylenir. ‖ *Düdük gibi*, daracık ve kısa giyecekler için kullanılır: *Düdük gibi pantolon*. ‖ *Düdük gibi kalmak*, yapayalnız ve desteksiz kalmak: *Ortada düdük gibi kaldı*. ‖ *Düdük makarası*, «aptal», «sersem», «anlayışsız» anlamında kullanılan hakaret sözü.

— TAR. TELM. ***Parayı veren düdüğü çalar***, Nasreddin Hoca'nın bir hikâyesinden alınmış söz. Hoca kasabaya inerken çocuklar düdük ısmarlarlar, bir kısmı parasını verir bir kısmı ise vermez. Hoca yalnız para verenlere düdük getirir, düdük isteyen öteki çocuklara da *«parayı veren düdüğü çalar»* cevabını verir.

— Denizc. Gemilerde sesle işaret vermek için kullanılan buhar veya basınçlı hava ile çalışan cihaz. (İyi bir düdüğün sesi sakin havada en az iki deniz mili uzaklıktan duyulabilmeli, tiz olmalı ve peşpeşe öttürüldüğü zaman sesleri birbirine karıştırmayacak nitelikte bulunmalıdır.) ‖ *Düdük çekmek*, düdük öttürmek. ‖ *Düdük cevizi. Eşanl.* ÇAKI CEVİZİ. ‖ *Düdük kolu*, gemilerde düdüğü öttüren teli çekmek için kullanılan ve genellikle kaptan köşkünün tavanına tutturulan manivela kolu. ‖ *Düdük teli*, bir ucu düdüğe veya basınçlı hava musluğuna, öbür ucu düdük koluna bağlı ince tel halat. (Kolu çekmek suretiyle gerilen tel musluğu açar, dışarı uğrayan buhar veya hava düdüğü öttürür). ‖ *Düdükle selâmlamak*, bir gemiyi, bir tekneyi veya bir kimseyi selâmlamak gerektiği zaman gemi düdüğünü eşit aralıklarla uzun uzun öttürmek. (Selâmlanan gemi aynı şekilde üç uzun düdükle karşılık verir. Bunun üzerine ilk selâmlayan gemi bir kısa düdük öttürerek karşılık verildiğinin anlaşıldığını bildirir, diğeri bu kısa düdüğü aynen tekrar eder.)

— Dy. *Otomatik düdük* veya *uyarma düdüğü*, dur işaretini geçen makinisti uyarmak için otomatik olarak çalan düdük.

— Mekan. *Alarm düdüğü* veya *buharlı düdük*, dikey bir çubuk üzerine yerleştirilmiş madenî, genellikle bronz bir çandan meydana gelen alarm tertibatı. (Kenarları eğik olarak kesilmiş çan, halka biçiminde bir boşluğun ve yarım daire şeklinde madenî küçük bir çanın hemen üstündedir. Küçük bir supaptan geçen buhar, halka biçimindeki yarıktan geçerek çanın kenarlarına çarpar ve çok uzaklardan duyulabilen tiz bir ses çıkarır.)

— Seram. Pişmiş topraktan küçük ibrik. (Emziğin üst kısmında açılan delik sayesinde, üflendiği zaman düdük gibi öter. Bu deliğin açılmasına *düdüğü öttürmek* denir. Düdük özellikle Kınık'ta yapılır.) [ML]

Foto. Bulloz (LAROUSSE)

DÜDÜKLEMEK geçl. f. (*düdük*'ten *düdükle-mek*). *Argo.* Cinsî münasebette bulunmak. (M)

DÜDÜKLÜ sıf. (*düdük*'ten *düdük-lü*). Düdüğü olan: *Düdüklü oyuncak.* ‖ İ. Düdüklü tencerenin halk arasında söyleniş şekli. ‖ *Düdüklü tencere,* yemeği buhar basıncından yararlanarak çabuk pişiren tencere.

— Denizc. *Düdüklü şamandıra,* düdüklü seda işareti veren şamandıra. (Dalga hareketleriyle çalışan bir körük ve bir düdükten meydana gelir; düdüğün sesi dalga hareketleri ile bağımlı olduğu için düzensizdir. Bugün elektrikle çalışan düdüklü şamandıralar tercih edilmektedir.) [LM]

DÜELLO i. (lat. *duellum,* savaş > ital. *duello*'dan). Birbirine düşman iki kişinin tanıklar önünde silâhla vuruşması: *Etraftan geldiler, ayırdılar, polis geldi, «İzzet, düello teklif et!» diyorum* (M.Ş. Esendal). *Hançer hançere, kılıç kılıca yapılan savaşlar, kaçırılan Çerkes güzelleri, düello eden zabitler...* (Ş.S. Aydemir). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Mec.* İki siyasî, iktisadî, sosyal, ideolojik v.b. güç arasındaki çatışma. ‖ İki kişi arasındaki mücadele: *Söz düellosu.*

— Tar. *Adlî düello,* eski zamanlarda, hukukî bir delil olarak kabul edilen ve bir suçlayıcı ile bir sanık arasında geçen vuruşma. Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Huk. *Düello* edenler, Fransa'da, İhtilâlden önce, krala karşı suç işlenmiş sayılarak cezalandırılırdı. Ama, gerçekte düellocular nadiren koğuşturmaya uğruyordu ve mahkûm edilmeleri ise daha az görülmüştü.

Düello bugün bütün medenî ülkelerde yasaklanmıştır. Alman Ceza kanunu 201. ve sonraki maddeleriyle sadece öldürücü silâhlarla yapılan düelloyu yasaklar. Avusturya ve İsviçre Ceza kanunlarında da Alman Ceza kanunundaki hükümlere benzer hükümler yer alır. Türkiye'de düello Avrupa ve Amerika'da olduğu gibi yaygınlaşarak gelenek haline gelmiştir. T.C.kn.nun 9. babının «adam öldürme», «şahsa karşı müessir fiil» fasıllarına göre düello yapmak suçtur ve 488-460. maddelerdeki hükümler uyarınca cezaya tabidir.

— Tar. Eski zamanlardan itibaren, Tanrının bir takdiri olarak kabul edilen *adlî düello,* başlangıçta, kan davasının hafifletilmiş şekli idi. İlkçağda, düellolar, savaştan önce, savaş sırasında ve daha sonra yapılan teketek vuruşmalardı. Eski Germenlerde, düello töresi vardı, fakat yasalarında düellonun sözü edilmez. Ama bazı barbar yasalarında (Gombette yasası, Ripuaire yasası), düellodan söz edildiği görülür. Ayrıca, sözlü geleneklerin ve törelerin kanun yerine geçtiği veya kanunları bilen hâkimlerin pek fazla sayıda olmadığı çağlarda, anlaşmazlıkları çözmek için düelloya başvuruluyordu (X. ilâ XII. yy.). Düello, bir hükme veya bir yemine karşı çıkmak için yapılırdı. Ama düello yapabilmek ancak hür insanların ve asillerin imtiyazındaydı. Cürüm olaylarında, düello sonucu yenilgiye uğramış olan kimse suçlu olarak kabul edilir ve cezasını çekerdi. Düello edecek olan iki taraf, teketek vuruşma kararını alır ve birbirlerine pey verirlerdi. Vuruşma, açık olarak ve hakemler önünde yapılırdı. Papa ve çeşitli hükümdarlar, XII. ve XIII. yy.da, adlî düellonun kısıtlanması için tedbir aldılar veya bu çeşit düelloyu kesin olarak yasakladılar. Ama bu düellolar, XVI. yy.a kadar süregeldi.

Bu devirden sonra, adlî düelloya izin verilmedi. Bunun üzerine, şeref meselelerini çözmek amacıyle yapılan *özel düello* yaygınlaştı. Bu, düellonun modern şekliydi. Soylular arasında aşırı ölçüde yaygınlaştığı için, bu düello da, çeşitli şekillerde yasaklandı. (L)

Düello (*Duel'*), Anton Çehov'un romanı (1897), yazarın en tanınmış eserlerinden biri. Roman XIX. yy.ın sonu Rusya'sında yaşanan ruh çöküntüsünün gerçekçi bir panoramasını çizer. Romanın kişileri, kendi güçlerinin dışında olduğunu bildikleri hayaller ardında koşan tiplerdir. Konusu, Karadeniz kıyısında, küçük bir kafkas şehrinde geçer. Genç bir memur olan Laevski, ilk gençlik yıllarını boşuboşuna geçirdiğini düşünerek bundan böyle hayatını düzene koymak amacıyle, kendisini bu şehre tayin ettirmiştir. Oysa bütün gününü içki içmek, kumar oynamak ve boş gevezeliklerle geçirmektedir. Alman asıllı bir biyolog olan Von Koren ise, Laevski'den iğrenmekte, onu, biyolojideki «tabiî ayıklanma» kanunu ile yok olacak kişi saymaktadır. Birbirinden nefret eden Laevski ile Von Koren arasındaki gerginlik açığa vurulur, Von Koren bir bahane bularak Laevski'yi düelloya davet eder. Düellodan bir gece önce Laevski, kendi kendisiyle hesaplaşır, geçmişinin kayıtsızlıklar ve yalanlarla dolu olduğunu görür. Ertesi günkü düelloda ölen olmaz, ama ölüm düşüncesi Laevski'yi sarsmıştır. Bundan sonra o, yepyeni bir kişilik edinir ve işine bağlı dürüst bir insan olur. Çehov'un Laevski tipi, daha çok Gontçarov'un Oblomov'una benzer. Güçsüz ve mütereddittir, istemeden kötülük eder. (M)

DÜGÂH bls. i. (fars. *dü,* iki ve *gâh,* kere'den *dü-gâh,* iki defa). Mus. Türk musikisinde bir mürekkep makam. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Dügâh perdesi,* türk musikisinde orta sekizlideki *la* perdesine verilen ad. (Bir pest sekizlisine *kaba dügâh,* bir tiz sekizlisine *muhayyer* denir. Türk musikisi makamlarının çoğu bu perdede kalır).

— ANSİKL. Mus. Eskiden bugünkü Uşşak dizisine *dügâh* adı verilmiştir. Bugünkü dügâh makamı, saba makamı ile zengûle dizisinden bir parçanın karışmasından yapılmıştır. Bazı eserlerde, dügâh perdesi üzerinde segâh da görülür; segâh nota yazısında dügâh perdesi üzerinde yazılamaz. Saba gibi *si* koma ve *re* bakıye bemolleri ile donanır. Makama adını veren dügâh (la) perdesinde kalır. Güçlüsü çârgâh (do) perdesidir. Bu makamdan elimizde 122 parça vardır. (M)

DÜĞE i. Bk. DÜVE.

DÜĞME i. (esk. türk. *tügme*'den). Giyeceklerin bazı yerlerine gerek süs, gerek ilikleyici olarak dikilen, kemik, metal, sedef, tahta gibi sert bir maddeden yapılmış küçük parça: *Ellerini bütün düğmeleri iliklenmiş ceketinin önüne kavuşturmuş, emir bekliyordu âdetâ* (Y. Z. Ortaç). *Yeldirmelerimize dikmek için Beyoğlu'nda biraz pahalı düğmeler beğenmiştik* (H. R. Gürpınar). [Bk. ANSİKL.]. ‖ Şiş, yumru, çıban. ‖ Tomurcuk, konca. ‖ *Düğme çengeli,* düğmeli potinleri iliklemek için kullanılan çengelli âlet. ‖ *Kol düğmesi,* uzun kollu erkek ve kadın giyeceklerinin kol ağzı açıklığını kapatmak için kullanılan kemik, sedef v.b. veya değerli maden ve taşlardan yapılmış düğme.

— Elektr. Üstüne basıldığı zaman, elektrik devresini açıp kapayan veya bir makineyi işleten parça.

— Eskrim. Hasmın yaralanmasına meydan vermemek için flörenin ucuna geçirilen kösele veya başka bir maddeden yapılmış koruyucu parça. ‖ Flörenin yuvarlaklaştırılmış olan uç kısmı.

— Müz. Arp ve gitar tellerini sıkıştıran kulakların her biri. ‖ Keman sapının tutturulduğu yuvarlak yontulmuş tahta parçası.

— Nümism. *Düğme akçesi,* osmanlı devrinde saray teşkilâtı mensuplarına elbise düğmelerinin bedeli olarak verilmesi âdet olan paranın adı.

— Saraçl. Süs gereçlerinin üzerinde belirli aralıklarla kullanılan mukavvadan yapılmış, şeritle süslü veya düz yuvarlaklar.

— ANSİKL. Kadın ve erkek terzilerinin, eldivencilerin, kunduracıların, şapkacıların, çamaşır dikicilerin v.b.'nin kullandıkları *düğmeler* çeşitli maddelerden yapılır: metal (değerli veya değersiz), sedef, fildişi, kemik, cam, kristal, bakır, boynuz, siyah kehribar, porselen ve bütün plastik maddeler (özellikle galalit); bu maddelerden her biri ayrı bir teknikle düğme yapımında kullanılır (omla, basma kalıp, övütme v.b.)

Düz düğmelerde (kemik, fildişi, tahta, korozo, cam, bakır, galalit, boynuz, seramik v.b.den yapılan) dikme için ipliğin geçeceği bir delik vardır. Şeritçilikte üstü kumaşla kaplı döküm kalıp (kesilmiş, işlenmiş tahta veya basma kalıp metal); üniformalarda ise, çoğunlukla üzerleri başka bir maden ile (basma kalıplı veya oymalı ve özel nitelikleri bulunan) kaplı düz ve yuvarlak madenî düğmeler kullanılır. Elbise üzerinde göze çarpacak çeşitli şekillerde yapılan bu düğmelerde içinden dikiş ipliği geçen birer sap (madenden, bakırdan v.b.) bulunur.

Düğmeler genellikle kadın elbiselerinde bir süs olarak kullanılır. Kumaşa dikişsiz tutturulan otomatik düğmeler (üstünde bir ilik veya ilikleme atkısı bulunur) ve kumaşı delerek tutan tırnaklı bir taban kısmına tutturulur.

◆ **Düğmeci** i. Düğme yapan veya satan kimse. (LM)

DÜĞMEK geçz. f. *Halk dili.* Düğümlemek, düğüm yapmak. (M)

DÜĞMELEMEK geçl. f. (*düğme*'den *düğme-le-mek*). Düğmeyi iliğe geçirmek, kavuşturmak, iliklemek.

◆ **Düğmelenmek** edilg. f. Düğmesi iliğe geçirilmek.

◆ **Düğmeli** sıf. Düğmesi olan, düğme ile kavuşturulan: *Yeni bluzumun kollarını düğmeli yapıyorum.*

◆ **Düğmesiz** sıf. Düğmesi olmayan: *Düğmesiz yelek.* (M)

DÜĞMELİ AFRİKA domuzu bls. i. Afrika yaban domuzu.

— ANSİKL. *Düğmeli Afrika domuzları* (Phacochoerus) uzun bacaklı, yüksek gövdeli, iri başlı hayvanlardır. Hemen hemen çıplak olan derileri yumuşak ve çok aralıklı kıllarla kaplıdır; sırtta omurga üzerinde sıklaşıp bollaşan kıllar kahverengimsi kızıl veya siyaha çalan kızıl renkli uzun bir yele biçimini alır. İki çift savunma dişi vardır. Geniş, keskin, sivri ve kıvrık olan bu dişler burun yanlarında bulunur. Üst köpek dişleri yukarı ve geriye doğru kıvrıktır. (L)

düğmeli afrika domuzu

DÜĞÜ i. *Halk dili.* Kırık pirinç. ‖ Kaynamış ve dövülmüş bulgur.

◆ **Düğücük** i. *Halk dili.* İyi bulgur. ‖ [Kar için] Küçük parçalar halinde yağma. (M)

DÜĞÜM i. (esk. türk. *tügüm*'den). İplik, ip, halat gibi şeylerin kendi üzerlerine veya birbirine dolanmasından meydana gelen bağ, boğum: *Seringel çömeldi, yeleğin iç cebinden bir çıkın çıkardı, yorganın üstüne koyup, düğümünü çözdü* (K. Tahir). *Düğüm atmak. Düğüm çözmek.* ‖ *Mec.* Anlaşılması güç, çapraşık mesele: *Nice günler bu şeâmetli ölüm / Oldu çok kimseye bir gizli düğüm* (Yahya Kemal).

— DEY. *Düğüm noktası,* bir meselenin sonuca varabilmesi için çözülmesi gereken güçlük. ‖ *Kör düğüm.* Bk. KÖRDÜĞÜM.

— Akust. Titreşen bir cisimde genliği sıfır olan nokta. Bk. ANSİKL.

— Anat. Önemli bir fizyolojik rolü olan bazı hücre kümelerine verilen ad. ‖ İnsanda ve memelilerde lenf damarlarının bazı yerlerinde rastlanan yuvarlak ve iğ biçimli şişlikler. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Hayat düğümü,* soğanilikte yürek atışlarını ve solunumu düzenleyen merkezlerin bulunduğu kısım (buradaki bozukluk ölüme yol açar). [Bk. ANSİKL.] ‖ *Keith ve Flack düğümü, Aschoff Tavara düğümü.* Bk. KALP.

— Astron. Kendisinden daha büyük bir gökcisminin çekim etkisine kapılarak çevresinde dönen bir gökcisminin yörüngesinin, öteki gökcisminin öz yörünge düzlemini kestiği karşılıklı iki noktadan her biri. (Dolanan gökcisminin, asıl gökcisminin yörünge düzlemini güneyden kuzeye ve kuzeyden güneye kesmesine göre, düğüm noktaları *çıkış düğümü* ve *iniş düğümü* diye adlandırılır. Güneş sistemindeki büyük gezegenler için, *düğümler çizgisi* tutulum* düzlemine göre alınır.)

— Balıkç. *Balıkçı düğümü,* balık oltasının iki ucunu birleştiren özel düğüm.

— Bot. Bir sap üzerinde bir veya birçok dalın, yahut hiç değilse bir yan tomurcuğun çıktığı nokta. (Çoğu zaman sapın yapısı, özellikle karanfilgillerde ve buğdaygillerin gövdelerinde, düğüm hizasında değişikliğe ve sap boşluğu kesintiye uğrar.) ‖ *Düğüm arası,* bir bitki sapında iki düğüm arasında bulunan kısım. ‖ *Düğüm hücreleri,* nitella'larda yan dalların çıkış noktalarında disk meydana getiren küçük hücreler.

— Cerr. *Düğüm sıkıcı,* bir tümörün dibine

Foto. Goldner (LAROUSSE)

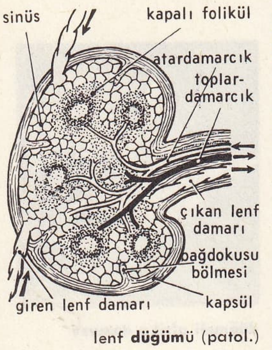

lenf **düğümü** (patol.)

düğümler (denizc.)

takılan bir ilmiği sıkmak için kullanılan âlet. || *Düğüm yapma âleti,* cerrahide yapılan dikişlere düğüm atmağa yarayan aygıt.

— Denizc. *Parakete düğümü,* eski parakete salvolarında 15,432 metre aralıkla yapılan ve gemilerin süratini ölçmeğe yarayan işaret düğümleri.

— Ed. Roman, hikâye, oyun türünden eserlerde çapraşık olayların sonuçlanmadan önce toplanıp birleştikleri nokta. (Genellikle hikâyeler *giriş, gelişme* [serim], *düğüm, sonuç* bölümlerine ayrılır.

— Elektr. Bir şebekenin en az üç kolunun birleştiği nokta. (Birinci Kirchhof kanununa göre, bir düğüm noktasına gelen akım şiddetlerinin cebirsel toplamı, o noktadan çıkan akım şiddetlerinin cebirsel toplamına eşittir.) || *Akım şiddetinin veya gerilimin düğümleri,* duraklı dalgaların meydana geldiği devrede, akım şiddetinin veya geriliminin sıfır olduğu noktalar.

— Fiz. Bir sıvı damarında kesiti en dar olan yerler. || Bir dalgalı devirde uzanımı sıfır olan noktalardan her biri: *Ardışık iki düğüm arası bir yarım dalga uzunluğundadır.*

—Histol. *Kalbin düğümler dokusu,* kalp kasının kendine öz kasılmasını yöneten sinir merkezleri. (Keith-Flack ve Tawara-Aschoff düğümlerini meydana getiren doku).

— Hokkabazlık. *Davenport, Doktor Slade düğümleri,* gerçek düğüm görünüşünde olan ve hokkabazın bir anda çözdüğü düğümler.

— İşl. *Düğüm işi,* düğüm düğüm yapılan bir işleme.

— Magnetik. *Magnetik ekvatorun düğüm noktaları,* eğimi sıfır olan yerlerden geçen eğrinin, Yer ekvatorunu kestiği noktalar.

— Mat. Bir eğrinin kendi üzerine dönerek, bir halka yapacak şekilde kendini kestiği nokta.

— Opt. Bir merceğin veya bir optik sistemin *düğüm noktaları,* birbirine paralel olarak gelen ve giden ışınların doğrultularının asal ekseni kestiği noktalar.

— Patol. Raşitizmin yol açtığı ve kemiklerde düğüme benzeyen şişkinlikler biçiminde ortaya çıkan şekil bozukluğu. || *Lenf düğümleri iltihabı,* lenf düğümlerinin şişmesiyle kendini gösteren hastalık. (Bazen bir lenfa düğümünün yakınındaki dokunun iltihaplanmasından, bazen de mononükleoz veya lenfosioz gibi genel bir hastalıktan ileri gelir.) || *Eklem sıvısı salan zar düğümleri,* eklem veya kirişleri saran sıvı salgılayan zarların fıtıkları. (Çoğunlukla el ve ayak eklemlerinin dolaylarında görülür.)

— Tar. *Herakles düğümü,* Roma'daki evli kadınların yalnız kocaları tarafından çözülen kemerini tutan düğüm.

— Tıp. Genellikle yuvarlak ve sert, bazen derinin içine gömülü anormal teşekküller verilen ad. (Bk. ANSİKL.) || *Herberden düğümleri,* deforman (şekil bozucu) romatizmada parmak eklemleri hizasında görülen kemik kalınlaşmaları.

— Topogr. *Düğüm noktası,* bilinen A, B, C noktalarından çıkan birçok yolun N kesişme noktası. (Bu A, B, C noktalarının koordinatları, her birinin ayrı ayrı bu noktaya göre verdiği koordinatların ortalaması alınmak suretiyle hesap edilir.)

— ANSİKL. Akust. Bir cismin ses vermesini sağlamak için, bu cismi titreştirmek gerekir. Bazı tedbirler almakla, cisimde öyle titreşim şekilleri meydana getirebilir ki, birbirinden titreşmeyen noktalar, eğriler veya yüzeylerle birbirinden ayrılan bazı parçalar, kendi başlarına titreşiyormuş gibi gözükür. Bu nokta, eğri veya yüzeylere *düğüm* noktaları eğrileri ve yüzeyleri denir.

● *Titreşen tellerin düğüm noktaları.* Gergin bir telin A ve C destekleri arasındaki kısmına özel bir tedbir almadan rastgele vurulursa, o kısım, uçları A ve C noktaları olan bir iğ şeklinde titreşir. AC telinin, meselâ A'dan itibaren dörtte bir uzunluğu yardımcı bir B desteği ile hareket edemeyecek duruma getirilir ve AB kısmı titreştirilirse, BC kısmının da titreştiği görülür. AC teli üzerinde, AB'ye benzer dört tane iğ ile beş tane düğüm noktası meydana gelir. Genel olarak AB uzunluğu AC'nin $1/n$ kadarı ise, tel üzerinde $n+1$ tane düğüm noktasının ayırdığı n tane iğ meydana gelir. Art arda iki düğümün orta noktası, maksimum genlikle titreşen *karın* noktasıdır.

● *Titreşen levhaların düğüm noktaları.* Belli noktaları hareket etmeyecek hale getirilen ve meselâ bir yayla titreştirilen levha üzerinde, tıpkı telde olduğu gibi, birbirinden titreşmeyen düğüm eğrileriyle ayrılan ve kendi başına titreşiyormuş gibi görünen bölgeler meydana gelir. Yatay olarak tutulan levha üzerine ince kum serpmekle, bu düğüm çizgileri kolaylıkla görülebilir. Levha titreşirken kum taneleri titreşmeyen düğüm yerlerinde toplanır ve *Chladni* * *şekiller* denilen şekiller meydana gelir.

— Anat. ve Fizyol. Düğümler lenf düğümleri ve sinir düğümleri olarak ikiye ayrılır.

Lenf düğümleri bir bezelye tanesi veya küçük bir fındık büyüklüğündedir. Savunma veya korunma durumuna geçtikleri zaman bunlar çok irileşebilir. Lenf damarlarının üzerinde bulunur. Birbirleriyle birleşmiş ağ hücrelerinden ve ağ ipliklerinden yapılmış ağsı bir dokudan meydana gelir. Bu dokunun içinde serbest hücreler vardır. Bunlar genel olarak lenfositler ve lenfoblastlar-

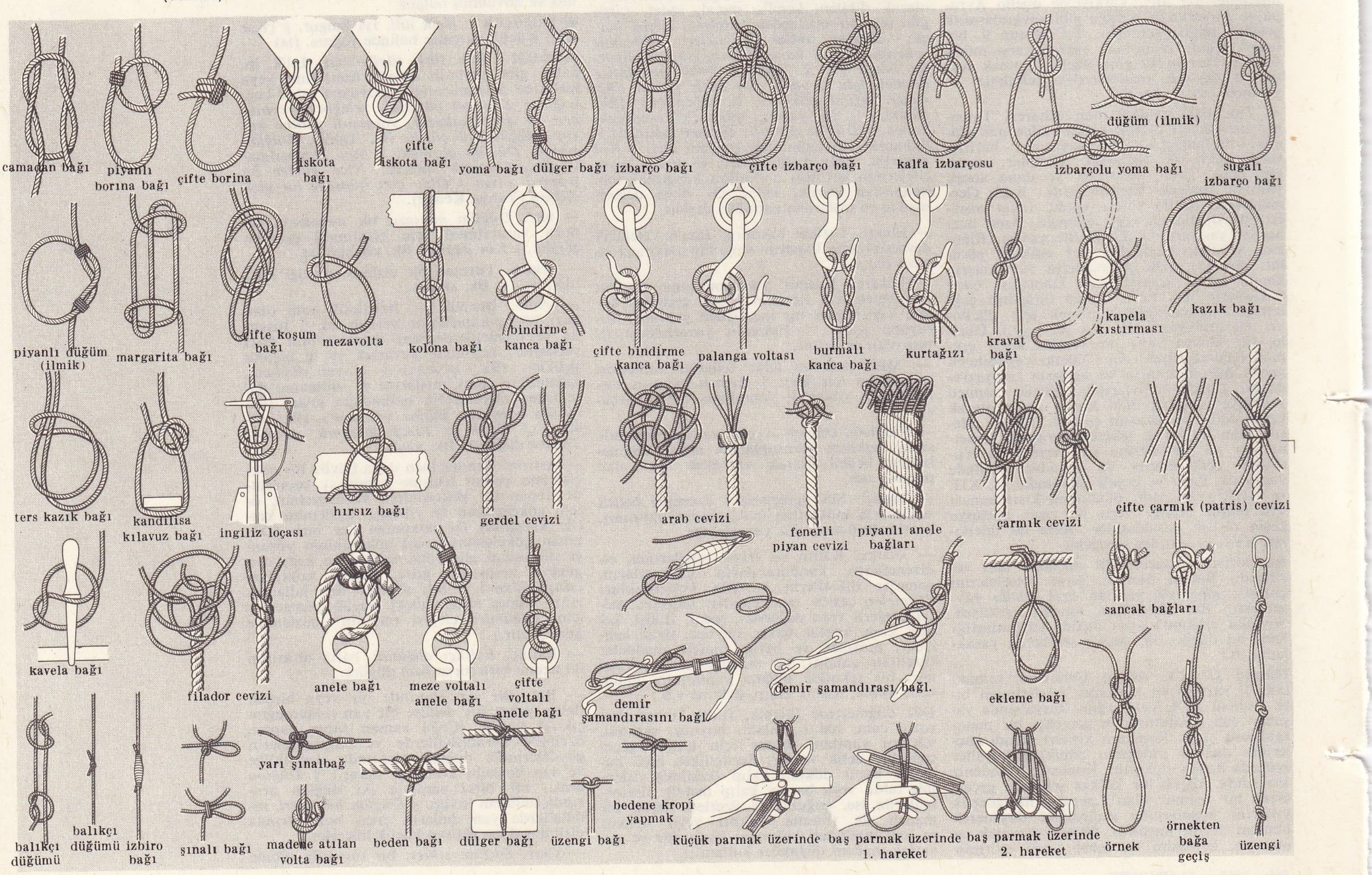

dır. Lenfoblastlar lenfositlerden daha genç ve daha büyüktür ve bunlar düğümün çevresinde lenfoid düğümcükler biçiminde yer alır. Telli bir kapçıkla çevrili olan düğüm, çevresinden gelen veya kenar sinüsüne açılan kapçık altı lenfa damarlarını alır. Uzaklaşan damarlar düğümün içbükey göbeğinden çıkar. Lenfa düğümlerinin rolü kan yapmak, yani fizyolojik olarak başlıca tek çekirdekli kan hücreleri olan akyuvarları yapmak, ağsı iç-kaplar tabaka sisteminin ödevlerini yerine getirmektir.

Patolojik durumlarda, lenfatik düğümlerde fagositoz (yağlar, boyalı maddeler, mikroplar v.b. gibi), çeşitli artık maddeler ve çoğalma maddeleri toplanması, bölgesel yangılarda hücre değişimi ve hücreyi harekete getirme (ve bundan dolayı da düğümlerin şişmesi) görülür. Lenfa düğümleri ur metastazlarının yeri de olabilir. Bundan dolayı, ur ameliyatları sırasında yerel ve bölgesel düğümlerin çıkarılmaları gerekir.

Düğüm dokusunun kendine mahsus hastalıkları, yangıları (yangılı adenopati, düğüm tüberkülozu) veya urları (düğüm sarkomları) olabilir.

Sinir düğümleri, sinirler üzerindeki ufacık şişkinliklerdir. Genellikle birçok sinir telinin birleştiği, ağızlaştığı noktalarda bulunur. Bunların içinde, sinir akımlarının sinir hücreleri yer alır. Omurganın iki tarafında dizili bulunan sempatik sinir düğümleri, düğüm yerlerinden birbirine bitişen iki sıra zincir halinde uzanır. İç organlardan her birinin sinirleri, o organın tepe noktasına yakın bir yerde düğüm halinde birleşir, sonra ağ şeklini alır (*yarım-ay sinir düğümleri* ve *güneş sinir ağı*). Omurilikten çıkan duyu sinirlerinde «omurilik düğümleri» denilen küçük düğümler bulunduğu gibi, beşinci çift kafa sinirlerinin, üçüz dalları da küçük düğümler meydana getirir. Fizyolojik bakımdan, sinir düğümleri, sinir akımını ileten ara istasyonlardır.

● *Hayat düğümü.* Omurilik soğanında, örselenmesi hayvanları hemen o anda öldüren bir noktanın bulunduğuna ilk olarak yunan hekimi Galenos dikkat etmişti. Flourens tarafından *hayat düğümü* adı verilmiş olan bu nokta bütün solunum hareketlerini yöneten solunum-sindirim sinirlerinin merkezidir. Beyinin dördüncü karıncığının zemininde *calamus*'un V'sinin ucundadır.

— Tıp. *Düğümler,* sınırlı, yuvarlak veya oval, katı kıvamlı, genellikle derinin içinde veya altında, boyları bezelye büyüklüğünden yumurta büyüklüğüne kadar olabilen sertliklerdir. Bazı düğümler, özellikle bacaklarda görülen *düğümlü eritemde* (erythema nodosum) ve yirmi dört ilâ kırk sekiz saat süre ile dizlerin, bileklerin ve omuzların etrafında görülen romatizma düğümlerinde olduğu gibi had olur. Bu durumda iken kırmızı ve sıcaktır. *Féréol* ve *Meynet düğümleri* kafatası derisinde alnın önünde bulunur. Bazı düğümler ağır gelişir; haftalarca, aylarca devam eder. Sarkoidler, tüberkülidler, lepromlar; frengi, tüberküloz veya mantar gomları böyledir. Bir kısmı da estetik amaçla yapılan bir vazelin şırıngasından sonra görülenler gibi süregendir. *Eklem üstü düğümler,* çok zaman simetriktir ve büyük eklemlerin etrafında bulunur (diz, dirsek, kalça). Özellikle Çinhindi'nde, Madagaskar'da, Orta Afrika'da, Güney Amerika'da görülür. Pian hastalığının veya frenginin yaptığı gom lezyonlarına bağlı oldukları sanılmaktadır. Avrupalılarda görülenleri frengi tabiatındaydı.

◆ **Düğüm düğüm** sıf. Sıkıca düğümlenmiş, düğüm üstüne düğüm atılmış: *İp düğüm düğüm olmuş.* || Üzerinde düğümler olan. (LM)

DÜĞÜMCÜK i. (*düğüm*'den *düğüm-cük*). Anat. Beyinciğin alt kurtçuğunun ön ucundaki kabarıklık. || *Arantius düğümcükleri ve Borgagni düğümcükleri,* kalbin atardamar ağızlarının serbest uçlarındaki küçük kabarıklar. (Bu kabarıklıkların birincileri ana atardamar, ikinciler ise akciğer kapakçıkları içindir.) [L]

DÜĞÜMLEMEK geçl. f. (*düğüm*'den *düğüm-le-mek*). Düğüm yapmak: *İpi düğümlemek.* || Bağlamak, iliklemek: *Ben de kunduramın bağını düğümleyeyim.... Buradan çıkalım* (B. Felek).

— Denizc. Halatları veya başka şeyleri isteyerek veya kaza ile birbirine ilmiklemek.

— Tekstil. Kopan çözgü veya atkı ipliklerinin iki ucunu eklemek.

◆ **Düğümleme** i. Düğümlemek işi. (ML)

DÜĞÜMLENME i. (*düğümlenmek*'ten *düğüm-le-n-me*). Düğüm haline gelme, kendi sapı çevresinde bükülme.

— Patol. *Bağırsak düğümlenmesi.* Bk. ANSİKL.

— ANSİKL. Patol. *Düğümlenme* (volvulus) kelimesi hemen hemen yalnız bağırsak parçasının düğümlenmesini belirtmek için kullanılır; özelikle bu olay sigmoid kolonla ince bağırsakta sık görülür. *Bağırsak düğümlenmesi* bir tıkanmaya sebep olur ve hemen ameliyatı gerektirir. Duruma göre bağırsak normal şekilde düzeltilir veya düğümlenmiş olan parça kesilip çıkarılır. (LM)

DÜĞÜMLENMEK geçz. f. (*düğümlemek*'ten *düğüm-len-mek*). Düğümle bağlanmak: *Açmak istedikçe yumak düğümleniyor.*

— DEY. *Boğazında düğümlenmek,* [söz için] söyleyememek, [yiyecek için] yutamamak: *Dökülen su* [...] *ağızlarından geçer ve boğazlarında düğümlenmeden midelerine zahmetsizce iner* (R.H. Karay). [M]

DÜĞÜMLEYEN i. (*düğümlemek*'ten *düğüm-le-y-en*) Zır. Biçer-bağlarda düğümü yapan parça. (L)

DÜĞÜMLÜ sıf. (*düğüm*'den *düğüm-lü*). Düğümlenmiş olan: *Düğümlü örgü.* || Üzerinde düğüm olan: *Düğümlü ip.*

— Kıyf. *Ortası düğümlü* veya *dikişli,* büküm ve uçlardan meydana gelen süs. (M)

DÜĞÜMLÜ BABA (Düğümlü Hafız Mustafa Baba denir), osmanlı mutasavvıfı (Amasra 1784-İstanbul 1867). Düğümlerle dolu elbise giydiği; ipleri, sicimleri, düğüm yaparak üstüne başına, sarığına taktığı için halk arasında bu adla tanındı. Mahmud II devri kaptanıderyası Laz Ahmed Paşanın imamlığını yaptı. Hacdan döndükten sonra Nakşıbendî tarikatında halifelik aldı, cezbe haliyle halk arasında dolaştığı için sevildi ve sayıldı. Menkıbeleri Kemal Paşa tarafından *Kemalname-i Düğümlü Baba* adıyle manzum olarak yazıldı. (M)

DÜĞÜN i. (esk. türk. *tügün*'den). Evlenme dolayısıyle yapılan eğlence: *Bir kaç ay sonra da nikâh ve düğün yapılmasına karar verildi* (A.H. Tanpınar). *Düğün, perşembe günü öğleden sonra başlayacak, sabaha kadar devam edecektir* (B. Felek). [Bk. ANSİKL.] || *Sünnet düğünü,* sünnet dolayısıyle yapılan eğlence. Bk. SÜNNET.

— ÇEŞ. DEY. *Düğün bayram etmek,* çok sevinmek, topluca taşkın neşe göstermek: *Yiğidin sevdiği yanında olana / Günde düğün bayram etmiş gibi olur* (Dadaloğlu). || *Düğün dernek,* eğlence: *Düğün dernekle evlendiler* (N. Araz). || *Düğün dernek hep bir örnek,* hiç bir değişiklik göstermeyen durumlar için kullanılır. || *Düğün evi gibi,* kalabalık ve gürültülü (yer). || *Düğün pilavı ile dost ağırlamak,* başkasının kesesinden veya elinden ikramda bulunmak. || *Düğün sofrası,* çeşitli yiyeceklerle donatılmış sofra: *Kendi elimle müthiş bir düğün sofrası hazırlayacağım* (R. N. Güntekin). || *Düğüne gider gibi,* sevinçle. || *Deliyi düğün evine çağırmışlar, burası bizim evden rahat demiş,* bir türlü gitmek bilmeyen misafirler için söylenir. || *Elle gelen düğün bayram.* (Bk. EL.) || *Gizliyi düğün evinde okumak,* saklanması gereken bir şeyi herkese açıklamak. || *Kambersiz düğün olmaz,* her toplantıda veya her işin içinde bulunmak isteyenler için şaka yollu söylenen söz.

— Folk. *Düğün hamamı,* düğünden bir gün önce gelin ve yakınlarının eğlentilerle yıkandığı hamam.

— Huk. *Düğünlerde israfın yasaklanması.* Bk. ANSİKL.

— İkonogr. Bk. ANSİKL.

— Mutf. *Düğün çorbası,* özellikle düğün törenlerinde pişirilmesi âdet olan, içine küçük parça etler katılan çorba. || *Düğün pilavı,* üzerine kızartılmış parça etler konulan ve düğün törenlerinde pişirilmesi âdet olan pilav. || *Düğün yahnisi,* tarçın, karanfil v.b. baharatla kuzu veya koyun etinden pişirilen bir tür et yemeği.

— ANSİKL. Anadolu'da *düğün* törenleri bölgelere göre bazı farklılıklar gösterirse de değişen taraflar ayrıntılardadır, esasta ayrılık yoktur. Düğün, okuyucu adı verilen görevlilerin misafirleri daveti ile başlar. Bu davet düğün sahiplerinin gönderdiği mum, şeker, kuru üzüm, buğday gibi hediyelerle olur. Bunlar aydınlık, tatlı, bereketli bir hayat dileğinin sembolleri sayılır. Davetten iki veya üç gün sonra bayrak kaldırma töreniyle düğün fiilen başlar. Köyün veya mahallenin imamı, törene katılan erkeklerle beraber, oğlan evinin önüne gelir, önce bir fatiha okur, sonra bayrağı evin damına çeker. Bundan sonra, düğün töreninin çeşitli bölümleri art arda yapılır. Çengiler, köçekler onyar, halaylar, barlar oynanır. Misafirler, hediyelerini getirirler, ayrıca davul-zurna çalanlara, çengi ve köçeklere para veya un toplanır. Düğün hamamı*, kına* gecesi, yufka günü, paça* günü, güvey salma, koltuk* töreni, gelin* alma, kâhkül* kesme birbiri ardınca gelir. Gelin yeni evine gidip gerdeğe girdikten sonra, okutulan mevlûtla tören sona erer. Bu tören, bölgelere göre değişik şekillerde yapıldığı gibi, köyde ve şehirde de bazı farklılıklar gösterir. Zamanboyunca da köy ve şehirde sosyal ve iktisadî etkenlerle değişikliğe uğramıştır. Bir cins gösterişçi tüketim vasıtası sayılan düğün törenleri bugün mümkün olduğu kadar basitleştirilmiş; bazı köylerde, bu törenin iktisadî ağırlığından kurtulabilmek için, kız kaçırma olaylarını tabiî ve meşrû sayma eğilimi başlamıştır.

— Tar. Osmanlı saraylarında düğün törenlerinin önemi büyüktü. Padişahlar gerek kendileri gerek şehzadeleri için tarihlere geçmiş muhteşem düğünler yaptılar. Önceleri padişah ve şehzadeler saray dışından, beyliklerden veya diğer ülkelerden kız alıyorlardı. Bu töre Fatih Sultan Mehmed'e kadar sürdü. Ondan sonra hükümdarlar ve çocukları, saray içinden cariyelerle evlenmeğe başladılar, o zaman düğün törenleri yapılmaz oldu. Fakat hükümdarlar kızları için büyük düğün törenleri yaptılar ve bu düğünler, saltanatın sona ermesine kadar devam etti. Osmanlı padişahları önceleri kızlarını Anadolu beyleri ile evlendirirlerdi. Anadolu birliği kurulunca, sultanlar, vezirler, kaptan paşalar ve diğer büyük devlet adamlarıyle evlendirilmeğe başlandı. (Bk. DAMAT.) Saray düğünlerinde tören süresi değişikti. Genel olarak padişahların ilk kızlarının düğünü çok parlak olurdu. Gözden düşen, tahttan indirilen veya öldürülen padişah ve şehzade kızlarının düğünleri sönük geçerdi. Tören süresi üç günden üç haftaya kadar uzayabilirdi.

Düğüne nişan ile başlanır, haremde her gün eğlenceler tertip edilir, türlü oyunlar oynanır, çalgılar çalınırdı. Düğün süresince saray bahçesi, devlet ileri gelenlerinin konakları fanuslar ve fenerlerle aydınlatılırdı. Şehrin çeşitli yerlerine bayraklar, kumaşlar asılır, taklar kurulurdu. Geceleri renkli fişenkler atılır, türlü eğlentiler ve gösteriler yapılırdı. Çarşamba akşamı çok hareketli bir kına gecesi yapıldıktan sonra gelin alayı düzenlenir ve gelin kırmızı bir cibinlik içinde kocasının sarayına giderdi. Burada gelini darüssaade ağası kapıdan karşılar, koluna girer, özel surette hazırlanmış bir tahta oturturdu. Biraz sonra damat odaya girerek geline hoş geldin der, onu yerinden kaldırmak ister, fakat gelin bu teklifi reddederdi. Hünkâr damadı, hazırlanan hediyeleri tahtın ucuna koyduktan sonra, gelinin koluna girer, öbür tarafına da darüssaade ağası geçer, sultan gelini gelin odasına götürürlerdi. O gece gerdek gecesiydi. Burada da eğlencelere devam edilirdi. Cuma günü damad, hediyelerini devlet erkânına gönderirdi.

Bundan sonra her gün eğlencelere devam edilirdi. Mehterhaneler çalar, pehlivanlar güreşir, iç aağlarına hedefe nişanlar attırılır,

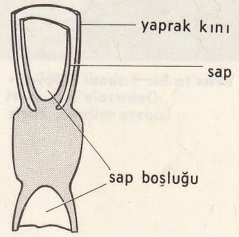

düğüm (bot.)

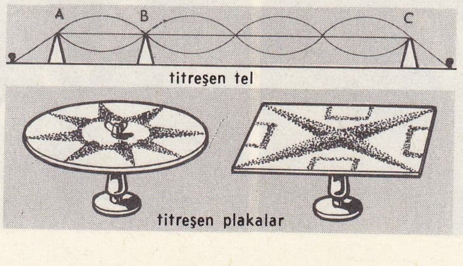

düğüm (akust.)

«Fas'ta Bir Yahudi Düğünü» Delacroix'nın eseri Louvre müzesi, Paris

ziyafetler düzenlenir; esnaf birlikleri geçit törenleri ve şenlikler hazırlarlardı. Osmanlı devletinin kuruluşundan Islahat devrine kadar düğünler böyle yapıldı. Tanzimattan sonra düğünlerde de bazı yenilikler oldu. Gelinin kırmızı cibinlik içinde yeni evine götürülmesi geleneği kaldırıldı. Masraflar kısıldı. Sultanların giydiği kırmızı gelinlik Abdülhamid II devrinde beyaza çevrildi.

— Huk. Düğünlerde israfı yasaklayan 21 kasım 1336 tarihli ve 55 sayılı, Men'i İsrafat kanunu, ceza tehdidi altında, düğünlerde cihaz teşhir edilmesini, cihazın açıktan taşınmasını, erkek tarafından iki kattan fazla elbise hediye edilmesini, bir günden fazla çalgı çaldırılmasını, ziyafet, ağırlık ve hediyeler verilmesini, köçek oynatılmasını yasaklamıştı. Kanun Anayasa mahkemesince iptal edildi.

— İkonogr. Antik çağlar, *Aldobrandini Düğünleri*'yle düğün törenlerinin fevkalâde güzel bir örneğini çağımıza devretmiş oldular. Floransa'da bulunan bir lahtin alçak kabartmalarını da saymak gerektir. Düğün sahneleri XVI. ve XVII. yy.larda gerçekçi ressamlara konu oldu: Hans Sebald Beham'ın gravür olarak kazıdığı veya Bruegel'lerin yağlıboya resimledikleri *Köy Düğünleri* (Madrid, Viyana, Leningrad); Téniers'nin (New York, Leningrad), J. Steen'in (Viyana), Van Thulden'in (Brüksel), Abraham Bosse'un estampları, Rembrandt ekolünün *Yahudi Düğünü* (Aix-en-Provence). XIX. yy.da Delacroix'nin *Fas'ta Bir Yahudi Düğünü*'nü de saymak gerek.

Lukianos'nun Aetion'un bir resmini anlatan bir yazısına dayanan Raffaello ve P. del Vaga *İskender ve Roksan'ın Düğünleri*'ni canlandırdılar (Roma, Borghese sarayı); *İason ve Kreusa'nın Düğünü* Rembrandt'ın bir estampına konu oldu; *İshak ve Rebeka'nın Düğünü*'nü B. Gozzoli işledi (Pisa'da Campo Santo); düğünü konu olarak ele alan sanat eserlerinin en ünlüsü *Kana Düğünleri*'dir.

düğünçiçeği

◆ **Düğüncü** i. *Halk dili.* Düğüne davetli kimse. Düğün sahibi. ‖ Düğüne çağıran kimse.

◆ **Düğünlük** sıf. Düğün için yapılmış: *Hepsi de yeni, süslü düğünlük esvaplarını giymişlerdir* (Y.K. Karaosmanoğlu). [ML]

Düğün (*Svad'ba*), Anton Çehov'un kısa komedisi (1884). Bu piyeste Çehov, genellikle basit, kaba saba insanların çağrıldığı bir düğünü anlatır. Davetliler, bir sigorta memuruna, düğüne bir generali çağırması için 25 ruble verirler. Uzun bir süre bekletikten sonra general, gerçekten çıkagelir, ama denizcilikten, stratejiden başka bir söz etmez. Davetliler iyice sıkılmışlardır, generalden konuşmanın konusunu değiştirmesini rica ederler. General alınır ve kendisine niçin «general» diye hitap edildiğini sorar, kendisinin bir general değil, basit bir albay olduğunu söyler. Bunun üzerine ev sahibesi «madem ki general değildiniz öyleyse niçin 25 rublemizi aldınız?» diye çıkışır. Öfkelenen general, ortalığı ayağa kaldıran bir şamatayla düğünü terkeder. Çehov'un bu piyesi, sadece gülünç kişiler ve durumlara dayanan basit bir komedi değil, ama güldürü maskesi altında acıları ve varlığın trajedisini yansıtan özlü bir eserdir. (M)

Düğün, bir kasaba düğününü anlatan rus balesi. Ses ve söz müziği 1914'le 1917 arasında İgor Stravinski tarafından yazıldı, 1923'te iki piyanonun ve vurma çalgıların katılacağı biçimde orkestra için düzenlendi. İlk olarak da yine 1923'te Paris'te rus dansçıları tarafından temsil edildi (koreografi: B. Nijinskaya). [L]

DÜĞÜNÇİÇEĞİ bls. i. Otsu bitki. (Hepsi zehirli olan birçok türü vardır. Bunlar bazen süs bitkisi olarak yetiştirilir. İlmî adı *Ranunculus.* Düğünçiçeğigillerden.)

— ANSİKL. *Düğünçiçekleri* yıllık veya uzun ömürlü bitkilerdir. Yaprakları bütün veya çok dilimlidir, genellikle bitkinin tabanında toplanır. Yumrulu düğünçiçeği (*Ranunculus bulbosus*) çayırlarda, işlenmemiş topraklarda sık kümeler halinde yetişir; çiçekleri parlak sarıdır. Sürüngen düğünçiçeği *Ranunculus repens* ise, açık sarı çiçekli ve uzun ömürlüdür: çayır ve otlakları kısa zamanda kaplar. En güzel ve ilgi çekici türü ise (*Ranunculus asiaticus*) bahçe düğün çiçeğidir. Bunun haçlı seferleri sırasında Doğu'dan Hollanda'ya götürüldüğü söylenir. (L)

DÜĞÜNÇİÇEĞİGİLLER çoğl. bls. i. İkiçenekli, ayrı taçyapraklı çiçekli bitkiler familyası.

— ANSİKL. *Düğünçiçeğigiller* genellikle saplı, almaşık yapraklı otsu bitkilerdir. Hemen daima erdişi olan çiçekler, tek veya toplu halde, çıplak veya çanağımsı bir bürüm içinde bulunur. Meyveler kuru veya etlidir. Hepsi buruk tatlı, çoğunlukla zehirli olan bu bitkilerin bir kısmı süs bitkisi olarak yetiştirilir. Başlıca cinsleri: *filbahar, düğünçiçeği, basurotu, manisalâlesi, çöpleme, boğanotu.* (L)

DÜĞÜNÇİÇEKLERİ çoğl. bls. i. Çiçekli bitkiler takımı (İkiçeneklilerden). Bu takımdaki bitkilerde meyve yaprakları tamamen ayrı, erkek organlar bombeli bir çiçeklik üzerinde sarmal dizili, sayıca çok ve dışarıya sarkıktır; çiçek çevresi her zaman çanak ve taç şeklinde değildir. Çeşitli familyalara ayrılan 3 000 kadar türü kapsar. Başlıca familyaları: düğünçiçeğigiller (düğünçiçeği), manolyagiller, defnegiller, nilüfergiller, kadıntuzluğugiller (kadıntuzluğu) v.b. Bazı fosil açık tohumluları andıran ve çok ilkel karakterli olan bu bitkiler belki de bütün öteki çiçekli bitkilerin, özellikle birçeneklilerin kökenidir. (L)

DÜHAT çoğl. i. (ar. *dehā,* yüksek zekâ > *dâhl,* deha sahibi'nden *dühât*). *Esk.* Dâhiler, akıllı, bilgili kimseler: *Tecrübesizliği hasebiyle dühât-ı Arab arasında dönen dolâb-ı hile ve hud'ayı anlayamadığından...* (Cevdet Paşa). *Bu fikri haiz iken serhoşane ağlayışım / Dühâtı ağlatacak mâceralarımdandır* (Muallim Naci). [M]

DÜHENK (ar. *duhn,* dumanlılık> fars. *duhnek,* duman yeri, baca'dan). Hamam külhanlarında yanan ateşin dumanının, döşeme taşları altındaki ateş ve duman yollarından dolaşarak havaya çıkması için duvarlar içine yapılan künk borulara ve ince baca deliklerine verilen ad. (*Tütek* veya *tüteklik* de denir.) [M]

DÜHRİNG (Karl Eugen), alman filozof ve iktisatçısı (Berlin 1833-ay.y. 1921). Berlin üniversitesinde ders verdi (1864-1877). İyimser tanrı tanımazlık taraftarıdır; pozitivizm ile birleştirerek Feuerbach'ın materyalizmini sürdürdü (*Wert des Lebens* [Hayatın Değeri], 1865; *Natürliche Dialektik* [Tabiî Diyalektik], 1865; *Kritische Geschichte Der Allgemeinen Principien Der Mechanik* [Mekaniğin Genel Esaslarının Tenkitli Tarihi], 1872; *Logik und Wissenschatstheorie* [Mantık ve Bilim Teorisi], 1878; *Der Ersatz Der Religion Durch Volkommeneses* [Dinin Eş Değerlisi], 1883; *Wirklichkeits Philosophie* [Gerçeğin Felsefesi], 1895). Nietzsche, «hıristiyan ahlâkı ezilmiş bir ırkın hıncını belirtir» düşüncesini Dühring'e borçludur. Dühring, İktisatta C. Carey'in öğrencisiydi (*Kapital Und Arbeit* [Sermaye ve İş], 1865; *Careys Umwälzung der Volks Wirtschaftslehre* [Carey'i Çekiştirenler ve İktisadî Buhran], 1867; *Cursus Der National Und Sozialökonomie* [Siyasî İktisat ve Sosyalizm], 1874). E. Bernstein ile birlikte Marx ve Engels'e karşı çıktı. Engels, Dühring'e karşı *Anti-Dühring* (1878) adlı bir eser yazdı. (L)

Dühring veya **Dühring-Brocq hastalığı,** kırmızı renkte döküntülerle karışık kabarcıklı hastalık. Her kabarcık çıkmadan önce yerinde kaşıntı ve yanma olur. Döküntü yaygınlaşmadıkça genel durumda bozukluk olmaz. Her yaşta görülebilir bir hastalıktır. Yapma kortikoitler (kortizon, deltakortizon) ve sülfatiazol ile tedavi edilir. Bu hastalığı, 1844'te amerikan deri hastalıkları hekimi Louis-Adolphus Dühring (1845-1913) tanımlamıştır. (L)

DÜHÛR çoğl. i. (ar. *dehr,* zaman'dan *dühûr*). *Esk.* Zamanlar, anlar: *Dühûr-ı muzlimenin sine-i melâlinde* (Tevfik Fikret). [M]

DÜHÜL i. (fars. *dühül*). *Esk.* Davul. ‖ *Dühül-baz,* davul çalan, davulcu. Doğancıların kuş kaldırırken kullandıkları

düğün
yanlarda, gelinin damat evine götürülüşü; ortada, gelin alayında harem kadınları tasvir edilmektedir (Metin And koleksiyonu)

Foto. MEYDAN

küçük davul. || *Dürülderîde* («davulu yırtık»), utanması olmayan. || *Âvaz-ı dühül,* davul sesi. (M)

DÜK i. (lat. *dux,* şef'ten fr. *duc*). Esk. En yüksek asalet unvanlarından biri. || Fransız imparatorluğu devrinde, prens unvanından sonra gelen en yüksek asalet unvanı. || Bir düklükte hükümran olan kimsenin unvanı. || *Demir Dük* (ing. *İron Duke*), tutuğunu koparan bir kimse olması dolayısıyle Welington düküne verilen lakap.

— ANSİKL. V. yy. başlangıcında, *dük* bir eyalette karargâh kurmuş roma ordularının kumandanı idi. Dükler, kontlara bağlıydı. *Notitia dignitatum,* on ikisi Batıda, on üçü Doğuda olmak üzere, yirmi beş dük seçiyordu. Justinianus, ele geçirdiği İtalya ve Afrika'da düklüğü yeniden kurdu. Bizans'ta, çoğunlukla saray çevresinden seçilen dükler, gerçek kral naipleri niteliğini taşıyorlardı. İmparatorluk thema'lara ayrılınca (VII. yy.) strategos'ların lehine, düklerin önemi azaldı. Ama Komnenos'ların yönetiminde (1081-1185), thema'ların sınırları daraltıldı ve sayıları fazlalaştırıldı; bu bölümlerin yönetimi de düklere verildi. Böylece dükler, sadece unvanları dolayısıyle saray kademeleşmesinin içinde yer alır duruma düştüler.

Bu roma menşei dışında, dük unvanının, germen geleneğine dayanması ve seçilmiş bir askerî şef için kullanılan *herzog* kelimesinin tercümesi olması da muhtemeldir. Büyük germen düklüklerinin, Normandiya düklüğünün, Spoleto ve Benevento düklüklerinin kaynağı da buradadır. Kontlardan daha üstün olan dükler, onlar gibi, idarî ve adlî yetkileri ellerinde topladılar. Ama unvanları hayat boyunca geçerliydi. Meronvenjlerde, düklük görevi, esası bakımından askerîydi ama idarî bir cephesi de vardı: bazı bölgeler bir düke bağlıydı; bazı şehirler de, kontların üstünde, düklük otoritesine bağlı olarak biraraya getirilebiliyordu. Charlemagne, kontların sayısını arttırarak, düklerin kudretini sınırlamağa çalışmıştı. Dindar Louis'in ölümünden (840) sonra ortaya çıkan karışıklık devrinde, dük unvanı, yurtlukla aynı anlama gelir gibi oldu ve babadan oğula geçmeğe başladı. Düklük teriminin, belirli sınırları olan bir toprağı ifade edecek şekilde kullanılması ve yaygınlaşması bu devreye rastlar. Düklüklerin kurulması, Batının derebeylik düzenine geçişinin temelinde bulunan unsurlardan biridir.

Batı Avrupa derebeylik anarşisinden sıyrılıp hükümdarlar daha güçlü bir hale gelince, düklükler de merkezî kuvvete bağlandı. Bir aileye veya senyörlüğe dük unvanını vermek yetkisi hükümdara aitti. Unvan, senyörlüğün bulunduğu toprakların büyük önem taşımasından (Avusturya dükalığı, Bretagne dükalığı gibi); senyörün yüceltilmek istenmesinden veya krallık ailesiyle ilinti kurmuş olmasından ötürü veriliyordu. Bu durum, Capetler'in, kendi çocukları için ayırdıkları özel arazilerde (Orléans, Berry v.b.) açıkça görülür. Dük unvanı İngiltere'de yoktu. İlk olarak Edward III, Cornwall'u düklük haline getirdi ve böylece ilk dük ortaya çıktı. Rönesanstan itibaren, üç çeşit dük görüyoruz: hükümranlık haklarına tamamen sahip sayılabilecek dükler (Savoia, Mantova); toprakları bir metbua bağlı olan dükler (İmparatorluk çağında ve İtalya'da olduğu gibi); sadece bu unvan kendilerine verilerek yüceltilmiş olan dükler (Fransa, İspanya, İngiltere). Friedrich III'ten itibaren, Avusturya prensleri «arşidük» unvanını almağa başladılar. Kendilerine «büyük-prens» unvanını veren Litvanya ve Moskova prenslerine «büyük dük» denmesi doğru değildir. Fransa'da XVI. yy.dan itibaren, dük unvanı bu unvana bağlı olan yurtluktan ayrılmağa başladı. Kralın otoritesi, toprakların tümü üzerinde geçerli hale gelmiş ve bir arazinin düke bağlılığı sembolik bir nitelik taşımağa başlamıştı. Kral, dükleri, unvanını taşıdıkları eyaletlere vali tayin etmemeğe dikkat etti. Sonunda, istediği kimselere bu unvanı vermeğe başladı (gözdeler, evlilikdışı çocuklar ve bunların çocukları; hattâ dikkatini çeken krallık subayları ve küçük soylular).

Böylece, XVII. yy.dan sonra, «beratlı dükler» ortaya çıktı. Bunların unvanı hayat boyunca geçerliydi. Fransa'da Birinci imparatorluk, asalet sistemini yeniden kurdu ve düzenledi. Böylece, asılzadelik, kademeleşmiş bir yönetici kast haline geldi. Dük unvanı, askerî veya sivil alanda yüksek görevler alan belli birtakım kişilere verilmeğe başlandı. Düklük ise, dük unvanına sadece manevî açıdan bağlı hale geldi. Gelirleri, unvan sahibine verilen İtalya'daki araziler veya kazanılan zaferler gözönünde tutularak verilen unvanlar için de durum aynıydı. Dük, kademeleşme bakımından, prensin altında ve kontun üstünde yer alıyordu. (Bu durum, Lorraine veya Lüksemburg dükü gibi kimselerin birçok prensten daha itibarlı bir mevkie sahip olduğu eski rejimdeki durumdan tamamen farklıydı). Meslek hayatındaki yükseliş, unvan bakımından da yükselmeye yol açıyordu (Davout, önce Auerstaedt dükü, daha sonra da Eckmühl prensi olmuştu). [L]

DÜKKÂN i. (ar. *dükkān*). Sokak veya çarşı üzerinde bulunan, perakende satış veya ufak tefek imalât için düzenlenmiş iş yeri: *Râkım dükkâna yerleşmiş, alışveriş bekliyordu* (H.E. Adıvar). *Bakkal dükkânı. Demirci dükkânı.* || *Argo.* Kumarhane.

— Temş. santl. Orta oyununda dekor olarak kullanılan alçak paravana. (Bir iş yerini belirtir. *Yeni Dünya* denilen ev dekoru sayılan dükkân yüksek bir paravana da kullanılır. Tuluât tiyatrosu argosunda tiyatro binasına da *dükkân* denilirdi.)

◆ **Dükkâncı** i. Dükkânı işleten kimse.

◆ **Dükkânçe** i. *Esk.* Küçük dükkân. || *Dükkânçe-i sahhâf,* küçük kitapçı dükkânı. (M)

DÜKLÜK i. (fr. *duc*'ten). Dük olma hali. — Tar. Dük unvanının bağlı olduğu toprak ve senyörlüklerin tümü.

— ANSİKL. *Dük* terimi, başlangıçta, askerî şefler için kullanıldı. Askerî şefin kumandanlığının geçerli olduğu bölge ve buradaki siyasî idare ile, unvan arasında bir ilgi yoktu. Ama dükler, çok geçmeden, böyle bir ilgi kurmağa ve unvana bağlı arazi üzerinde veraset hakkı elde etmeğe çalıştılar. Bir dükün elinde bulunan coğrafî kesimi belirtmek için, VII. yy.dan itibaren *ducatos* (düklük) teriminin ortaya çıktığı görüldü. VII. ve VIII. yy.da, *Regnum Francorum*'da (Frankların hüküm sürdükleri yerler), Frankların yönetimindeki Germanya'da, Bizans ve Lombardların İtalyasında, birçok düklük kurulmuştu. İlk Karolenjler, hükümdar karşısında muhtar ve hattâ bağımsız olma eğilimleri gösterdikleri ölçüde, düklükleri ortadan kaldırmağa çalıştılar. Charlemagne, *dük* kelimesine, eski askerî anlamını vermek istemiş ve yönetim bölümü olarak yalnız kontlukları tanımıştı. Ama Karolenj monarşisinin zayıfladıkça norman, macar ve arap istilâları karşısında, düklükler yeniden ortaya çıkmağa başladı.

Bir bölgeyi savunmak durumunda kalan kimse, bu bölgeye hâkim oluyor ve yönetimini kendi yakınlarına devrediyordu (Paris bölgesinde Capetler ve güçlü Robert ailesi böylece ortaya çıkmıştı). Bu yöneticiler, düklük unvanını zorla kabul ettiriyorlardı (Şişko Charles, Robert ailesine mensup Eudes'ü, «Fransa dükü» olarak kabul etmişti). Böylece, düklük, derebeylik sistemi içine girdi; krallığa bağlı yurtluklar haline geldi. Dükler, kralların tabii'ydi; düklüğün kapsadığı yerlerdeki kontlar da düklere bağlıydı.

Önceleri düklük, markilik'ten farklı değildi. Sınırlarda bulunan kumandanlara marki unvanı veriliyordu, düklük ile markilik ancak zamanla farklı anlamda kullanılmağa başlandı (markilik, Germen imparatorluğunda ve İtalya'da, Fransa'da olduğundan daha sık rastlanan bir kuruluştu). Hattâ, Spoleto ve Camerino düklük-markilik'lerinde, başlangıçta görülen bu ayrılmamışlığın izlerine rastlanmaktadır.

Fransız monarşisi, krallık içinde rakipsiz bir otorite haline gelince, belli başlı tabilerine «pair» (âyan) unvanı verdi. Bu unvanı alan düklerin yönetimindeki düklükler ötekilerden ayırt edildi ve daha büyük önem kazandı.

Düklükler, Almanya'da, Fransa'dakinden daha önemli siyasî bir rol oynadı. IX. yy.-ın sonundan itibaren kurulmağa başlanan bu düklükler arasında en önemlileri (Saksonya, Bavyera, Schwaben, Franken ve Lorraine) *millî düklükler* adını aldılar ve imparatorluk otoritesi kurulana kadar, birer gerçek devlet niteliği taşıdılar. Zaten, imparatorluk otoritesi, birçok kere, belirli bir düklüğün, toprak, para ve asker bakımından sahip olduğu kudrete dayanılarak kurulmuş ve bu düklüğün başında bulunan kimse de imparator olmuştu. İmparatorluğu 962 yılında kuran Büyük Otto, Saksonya düküydü; 1204'te Konrad II ile Franken dükleri, 1138'de ise Konrad III ile Schwaben dükleri imparatorluk tahtına geçtiler. Modern çağlarda, bağımsız devlet olarak düklükler, merkezî bir otoritenin gerçekleşemediği bölgelerde (özellikle Almanya ve İtalya) mevcudiyetlerini koruyabildiler. Fransa, İngiltere ve İspanya'da ise sadece birer şeref unvanı olarak kaldılar. Krallık otoritesi altına girmiş olan eski düklüklere bağlı düklerin sadece belli bir geliri ve unvanlarına sembolik olarak bağlı arazileri vardı. Krallar, yüceltmek istedikleri senyörlerin topraklarını, düklük haline getiriyorlardı.

Oysa, Almanya ve İtalya'da, bu devletlerin toprakları XIX. yy.da birleştirilene ve hattâ alman monarşisi, 1918-1919'da ortadan kalkana kadar, düklükler varlıklarını sürdürdüler. Bugün, bir tek düklük kalmış bulunuyor. Bu, Lüksemburg büyük-düklüğü'dür. (L)

Düklükler savaşı, 1864 yılında, Holstein,

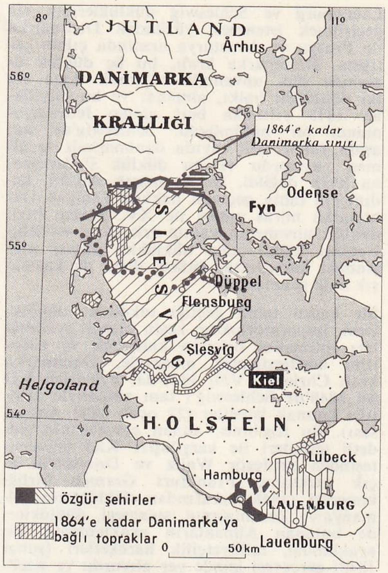

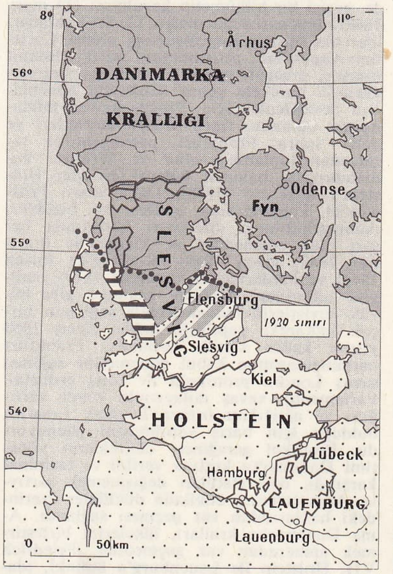

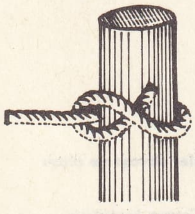

dülger bağı

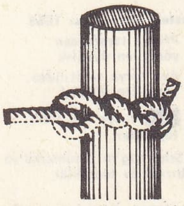

voltalı dülger bağı

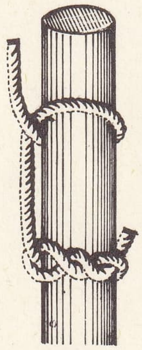

mezevoltalı dülger bağı

İsmail DÜMBÜLLÜ

Lauenburg ve Schleswig düklüklerinin ele geçirilmek istenmesi yüzünden Danimarka ile Prusya ve Avusturya arasında çıkan çatışma. Danimarka kralı, bu üç düklük üzerinde dük unvanıyle hâkimdi. Ama ilk iki düklüğün halkı, almandı ve bu düklükler 1815 yılından beri alman federasyonunun bir bölümüydü. Schleswig'de ise, aşağı yukarı eşit sayıda danimarkalı ve alman yaşıyordu ve bu düklük Federasyona bağlı değildi. Bu karmaşık durum, kadınların tahta geçmesi hakkını tanıyan Danimarka miras yasası ile XV. yy.dan beri, düklük unvanının yalnız erkeklere verilebileceğini kabul eden düklükler yasası arasındaki karşıtlıktan ötürü, daha da karmaşık hale gelmişti.

Bir kadın tahta geçtiği takdirde, düklüklerin, imparatorluktan kesin olarak ayrılmaları ihtimalini ortadan kaldırmk ve yönetimi basitleştirmek amacıyle, Danimarka kralı Christian VII, 1846'da; Friedrich VII ise 1848'de Schleswig'i tam anlamıyle krallığa katmak istediler (28 ocak 1848 Anayasası). Bu teşebbüs, alman çevrelerinin şiddetli tepkileri ile karşılaştı: Kiel üniversitesinden profesör Waitz ve Droysen'in açık mektubu, Frankfurt Germen birliği kongresi (1846) tarafından düklüklerin Almanya'ya katılmasının istenmesi, düklüklerde bulunan Almanların ayaklanması. Bu ayaklanma, milliyetçilik hareketleri (şubat 1848) çerçevesi içinde yer alıyordu ve Kiel'de, geçici bir hükûmetin kurulması (23 mart 1848) sonucunu doğurmuştu. Geçici hükûmet, idarenin başına Augustenburg prensi Christian-August'un getirilmesini istedi. Bunun üzerine, prusyalı general von Bonin kumandasında harekete geçen Schleswig almanlarını desteklemek için, Prusya hemen müdahalede bulundu. Önce prusya kuvvetleri ve daha sonra Frankfurt parlamentosu tarafından toplanmış olan ve Wrangel kumandasında bulunan federal birlikler Holstein'ı işgal etti (1848). Daha sonra Prittwitz'in kumandasına verilen bu birlikler, danimarkalıların direnmesi karşısında başarı elde edemediler ve Düppel'de (haziran 1848, nisan 1849), Kolding'de (nisan 1849) ve Fredericia'da (temmuz 1849) yenilgiye uğradılar. Özellikle İngiltere gibi büyük devletlerin müdahalesiyle sağlanan birçok mütareke yapıldığı halde, savaş 1850 yılına kadar sürdü. Sonunda, Frankfurt parlamentosunun kabul etmemesine rağmen savaş Londra protokolü ile sona erdirildi. Parlamento, savaş dolayısıyle kendi varlığını ve ağırlığını ortaya koymak fırsatını bulduğu için barış yapılmasını istemiyordu. Protokol gereğince, düklüklerin yönetimi Danimarka kralına verildi ve tazminat karşılığı, özel statüleri değişmemek şartıyle, Augustenburg dükünün düklükler üzerindeki haklarından vaz geçmesi sağlandı. Ama Danimarka kralları, ülkelerini birleştirmek amacından vaz geçmediler. Friedrich VII, Holstein ile Lauenburg'a hukukî, idarî ve askerî özerklik vermekle birlikte, Schleswig'i topraklarına kattı (30 mart 1863) ve birleştirici bir Anayasa hazırladı. Ama, onun yerine geçen Christian IX, tahta çıkışından üç gün sonra, büyük devletlerin desteğini sağlamaksızın bu tasarıyı yayımladı (18 kasım 1863). Londra anlaşmasını imzalamamış olan Frankfurt parlamentosu, derhal harekete geçmek kararını alarak (7 aralık 1863), askerî birlikleriyle Holstein ve Kiel'i işgal etti; 1852 yılında babasının vaz geçmesine rağmen, kendisi hak iddia eden Augustenburg prensi Friedrich'i iktidara getirdi. Baskı altındaki alman halklarının koruyucusu olarak görünmek ve yeni düzenlemiş olduğu prusya ordusunu denemek isteyen Bismarck, Danimarka'ya savaş açtı. Avusturya, bu savaşa Prusya'nın müttefiki olarak zorla katıldı (ocak 1864). 90 000 Kişilik avusturya ve prusya kuvvetleri, Danimarka'nın Schleswig'i bırakmasını sağlamak için harekete geçti. 35 000 Kişilik danimarka ordusu, Schleswig'i boşalttı ve mart ayında Düppel müstahkem hatlarına çekilerek beş hafta başarılı bir savunma gösterdi. Ama 18 nisanda, Friedrich-Karl'ın hücumları karşısında Düppel düştü. Avusturyalılar da, 29 nisanda Fredericia'yı ele geçirdiler. 9 Mayısta, Suenson kumandasındaki danimarka donanması, Helgoland'da avusturya ve prusya deniz kuvvetleri karşısında ağır bastı. Aynı gün, danimarkalılar, Jütland'ın hemen hemen bütünüyle Avusturya ve Prusyalıların eline geçmiş olması dolayısıyle barış istediler. Bu kısa savaş, Bismarck'a ve Moltke'ye, kendi askerî birliklerini denemek ve avusturya ordusunun gücünü kestirmek imkânını verdi. Danimarka, üç düklüğü bırakmak zorunda kaldı. Haklarında daha sonra karar verilmek üzere, bu üç düklük bölünerek Avusturya ve Prusya'ya verildi (Viyana antlaşması 30 ekim 1864).

Bismarck, 1852 yılında haklarından vaz geçmiş olduğu için, Augustenburg dükünü, iktidar mücadelesinden uzaklaştırdı. Bunun üzerine, düklüklerin kaderi, Avusturya ve Prusya arasında yapılan Gastein anlaşması (14 ağustos 1865) ile tayin edildi. Bu anlaşma gereğince, Holstein'ın yönetimi Avusturya'ya, Schleswig'in yönetimi ise Prusya'ya bırakılmıştı. Prusya, ayrıca, Lauenburg'u (tazminat karşılığı) ve Kiel'i aldığı gibi Holstein içinde bir kanal açmak ve askerî birliklerin geçmesini sağlayacak stratejik bir yola sahip olmak hakkını da elde ediyordu. Alman milliyetçiliğinin lideri olarak ortaya çıkan Bismarck, böylece, Baltık denizi kıyılarına hâkim olmağa başlamış ve gelecekte Avusturya ile Prusya arasında ortaya çıkacak çatışmayı ustaca hazırlamış oluyordu. Avusturya, diyet meclisinin düklüklere el koymasını isteyince, Bismarck, Avusturya'nın Holstein'ı kötü yönettiğini, Schleswig'de karışıklıklar çıkardığını ve Augustenburg dükünü iktidara getirmek istediğini bahane ederek Holstein'ı işgal etti (haziran 1866). Böylece, Avusturya ve Prusya arasında savaş patlak verdi. (L)

DÜKRUVAR i. (fr. *ducroire*). Komisyoncunun, satıcının alıcıya olan borcunu ödeyeceği konusundaki kefilliği. (Bk. ANSİKL.) || Bu komisyoncuya ödenen para. || Komisyoncu veya komisyoncuyu vekil eden kimsenin kendisi.

— ANSİKL. *Dükruvar* kesin bir anlaşma gerektirir ve ulaşım konusunda uygulanır. Dükruvar komisyoncusu, genel olarak, alacaklının, borçlunun borcunu ödememesi durumundaki zararını karşılamak amacıyle, çift prim alır. Borçlu borcunu ödemeyecek olursa komisyoncu bu parayı hiç bir şart öne sürmeksizin borçlunun yerine ödemek zorundadır. (L)

DÜLBEND i. Bk. TÜLBEND.

DÜLDÜL i. (ar. *düldül*, kirpi). *Esk.* Hazreti Muhammed'in bindiği, sonradan Hz. Ali'ye verdiği katır: *Ali Fatma'nın yarı / Ali çaldı Zülfikar'ı / Düldül atının eğeri / O da yine ağaçtandır* (Pir Sultan Abdal). [Bk. ANSİKL.] || Kötü atlar için şaka yollu söylenir: *O başta, kuşkunu kopmuş eyerli düldüller* (M.Â. Ersoy). || Eski otomobil.

— ANSİKL. Hz. Muhammed'in savaşlarda bindiği beyaz dişi katırın adı. Mısır hükümdarı Mukavkis'in armağan ettiği bu katırı Peygamber'in sonraları damadı Ali'ye verdiği söylenir. Şiî ve Alevîlerin şiir ve hikâyelerinde Düldül'ün adı sık sık geçer. (M)

DÜLEFOĞULLARI, ar. **Beni Dülef**, yarı bağımsız bir abbasî beyliği (825-898). Abbasî kumandanlarından Ebu Dülef-el-Kasım bin İsa-el-İclî tarafından Cibal'de (Hemedan, İsfahan dolayları) kuruldu. Ebu Dülef, Horasan valisi Tahir ile çatıştı. Yenilmesine rağmen El Memun tarafından bağışlandı. Halife El Mutasım ile samimî bir dostluk kurdu. 841'de ölünce yerine oğlu Abdülaziz geçti. Onun da ölümünden sonra (873) oğulları Dülef, Ahmed, Ömer, Ebu Leylâ ve Hâris, beyliğin başına geçtilerse de, başarılı olamadıkları için yerlerini abbasî valilerine bıraktılar. (M)

DÜLGER i. (fars. *dürüdger*'den). Yapıların kaba tahta işlerini yapan kimse.

— Denizc. *Dülger bağı*, boru, seren gibi yuvarlak cisimleri kaldırmak veya halatı bunlara bağlamakta kullanılan bir çeşit bağ. (Bağ yapılacak yere ilkin bir mezevolta alınır. Artan uç, beden etrafında dolaştırılarak kendi altına sıkıştırılır. Kolay yapıldığı halde üzerinde güç bulunduğu sürece çözülmesi imkânsızdır.) || *Mezevoltalı dülger bağı*, voltalı dülger bağının bir mezevolta ilâvesi ile uzatılmış şekli. (Uzun bir boruyu dikine olarak kaldırmak veya bir sereni, bir direği su üzerinde dikine olarak çekip götürmekte kullanılır. *Leş bağı* da denir.) || *Voltalı dülger bağı*, dülger bağının alta sıkıştırılan ucunun çevrilip bir kere daha alta sıkıştırılmasıyle meydana getirilen bağ.

◆ **Dülgerlik** i. Dülgerin zanaatı, yaptığı iş. (ML)

DÜLGER balığı bls. i. Avrupa denizlerinde yaygın kemikli balık. (İlmî adı *Zeus faber*. Dülgerbalığıgillerden).

— ANSİKL. Dülger balığı yassı gövdeli, fırlak iri ağızlı, sık dişlidir. Sırt ve döş yüzgeçlerinin kılçıkları uzun, gövdesinin alt ve üst kenarları dikenlidir. Gümüş rengindedir; her iki böğrünün üstünde değirmi ve büyük siyah bir leke bulunur. Boyu 50 sm'yi geçmez. (M)

Dülgeroğlu camii, İstanbul'da Fatih semtinde Hoca Şemseddin Habib Efendinin camii (XV. yy.). Kesme taşlardan yapılmış olan cami onarılırken değişikliğe uğradı. Yalnız duvarların bir kısmı eski halindedir. 1846-1847 Yıllarında yapıya bir son cemaat yeri eklendi. Çatıya modern kiremitler kondu. Özelliği medresenin camiin altında olmasıdır. Fatih devrinde yapıldığı biliniyor. (M)

DÜLSİN i. (fr. *dulcine*). Formülü

$$NH_2—CO—NH—C_6H_4—OC_2H_5$$

olan fenetolüre. Potasyum izosiyanatın fenetidine etkimesiyle elde edilir. Şeker hastalıklarında sakarin'in yerine kullanılır. (*Eşanl.* SÜKROL.) [L]

DÜLSİT veya **DÜLSİTOL** i. (lat. *dulcis*, tatlı'dan fr. *dulcite* veya *dulcitol*). Kim. Mannit'in izomeri olan, $C_6H_{14}O_6$ formülündeki hekzit. (*Eşanl.* EVONİMİT, MELAMPİRİN.)

— ANSİKL. *Dülsit*, suda çözülerek Madagaskar kudret helvasından çıkarılır. Ayrıca melampir'den de elde edilebilir. Polarılmış ışığa etki etmeyen, yapısında altı alkol grupu bulunan bir maddedir. Dülsit, suda çok, alkolde az çözünen, eterde çözünmeyen ve 188°C'ta eriyen prizmalar şeklinde billûrlaşır. Kuvvetli yükseltkenler etkisiyle, müsik asit ve oksalik aside dönüşür. Uzun süre ısıtılmakla, çevrimsel bir anhidrit olan *dülsitan* ($C_6H_{12}O_5$) verir. Akrolein'den yararlanarak, tam sentezi gerçekleştirilebilmiştir. (L)

DÜLÜK. Esk. coğ. Gaziantep dolaylarında arkeolojik yer. Burada yapılan araştırmalarda paleolitik devre ait âletlerle Helenistik devre ait bir kabartma ele geçirildi. Kabartmada Roma'nın baş tanrısı Jupiter bir boğa üzerinde tasvir edilmiştir. Şehrin antik devirdeki adı *Dolichenus*'tu. Bk. DOLICHENUS. (M)

DÜLÜN BOLDAK. Esk. coğ. Moğolistan'da, Onon ırmağı boyunda bir yer adı. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz Han'ın Dülün Boldak'ta doğduğu belirtilir. (M)

DÜM i. (fars. *düm*). *Esk.* Kuyruk. || *Dümbürîde*, kuyruğu kesik. || *Düm-i gay* («öküz kuyruğu»), kamçı, kırbaç. Uzun boru. || *Düm-i gürg* («kurt kuyruğu»), alaca karanlık, sabahın erken saati.

◆ **Dümçe** i. *Esk.* Kuyrukçuk, küçük kuyruk.

◆ **Dümgâh** bls. i. *Esk.* Kuyruk yeri. (M)

DÜM i. Mus. Türk musikisinde usulün kuvvetli darbını göstermede kullanılan söz. (Sağ el ile vurulur. Davulun tokmağı düm'leri, değneği ise tek'leri [zayıf zamanları] vurur.) [M]

DÜMBELEK i. (fars. *dümbelek*). Kâse biçiminde, ağzı deriyle kapalı, davula benzer küçük çalgı: *Bana bir dümbelek ile bir de kaynana -affedersiniz- zırıltısı oyuncak getirdiler* (B. Felek). || *Argo.* Anlayışsız, sersem kimse: *Nerdesin ulan dümbelek?* (K. Tahir).

— Mus. Türk musikisinde bir usul vurma âleti. (Dipsiz bir çömleğe deri geçirilerek yapılan bir çeşit darbukadır. Halk arasında kullanılır. *Küp* ve *çömlek* de denir. XVII. yy.da yalnız İstanbul'da 4 çeşidini çalan 829 profesyonel dümbelekçi bulunduğunu belirten kayıtlar vardır.)

◆ **Dümbelekçi** i. Dümbelek çalan kimse. (M)

DÜMBÜK i. (fars. *dünbek*, dümbelek'ten). *Argo.* Pezevenk anlamında ağır bir sövgü sözü olarak kullanılır: *Ulan bu dümbük gözüme görünmesin demedim mi?* (K. Tahir). [M]

Foto. MEYDAN

DÜMBÜLLÜ (İsmail), türk tulûat oyuncusu (İstanbul 1897). Sahneye ünlü tulûat sanatçısı Kel Hasan'ın yanında Birinci Dünya savaşı yıllarında çıktı. Günümüze kadar kurduğu çeşitli topluluklarla aralıksız temsiller verdi. 1946'dan bu yana bazı filimlerde de oynadı; bazılarında doğrudan doğruya kişiliğini canlandırarak kendi oyun tarzına ve tipine uygun roller aldığı halde sahnedeki başarıyı sağlayamadı: *Kızılırmak-Karakoyun* (1946), *Dümbüllü Macera Peşinde* (1947), *İncili Çavuş* (1951), *Dümbüllü Sporcu* (1952), *Kırk Gün Kırk Gece* (1953-1954), *Nasrettin Hoca ve Timurlenk* (1954).

Kel Hasan, Abdi, Naşit gibi ünlü tiyatro oyuncularının, Kavuklu Hamdi gibi ünlü orta oyuncularının, oyun dağarcıkları yanı sıra kendi de yeni tulûat oyunları getirdi. (M)

DÜMDAR blş. i. (fars. *düm*, kuyruk ve *-dâr*, tutan'dan *düm-dâr*). *Esk.* Artçı, ordunun arkasındaki kuvvet.

— Teşk. tar. Osmanlı ordusunun savaş yürüyüşünde ağırlıkları koruyan birlik. (M)

DÜMEN i. (ital. *timone*'den). Deniz ve hava taşıtlarının arka tarafında bulunan ve taşıtı istenilen yöne çevirmeğe ve belirli bir doğrultuda götürmeğe yarayan, ağaç veya demirden yapılmış levha: *Bir zamanlar dolunca gemimizin yelkeni / Kıvırırdık dümeni batıya doğru bizler* (F. N. Çamlıbel). || *Mec.* Yönetim: *Yirmi yıldır çalışanlar, bir buçuk yıl önce ortaya çıkanlara memleketin dümenini neden kaptırdılar?* (K. Tahir). || *Argo.* Hile, yalan.

— ÇEŞ. DEY. *Dümen kullanmak. Argo.* Bir işi iyi idare etmek. || *Dümen neferi,* sonuncu, en tembel. || *(Birinin) Dümen suyundan gitmek,* (birinin) görüşlerini benimseyerek davranışlarını onun hareketlerine uydurmak. || *Dümeni eğri. Argo.* Yan yan giden. || (*Birinin* veya *bir şeyin*) *Dümeni elinde olmak,* hâkim olmak. || *Dümen yapmak. Argo.* Hileyle birini aldatmak. || *Dümeni kırmak. Argo.* Kaçmak, çekip gitmek.

— Denizc. *Dümen açısı,* dümenin, gemi boylam kesiti (omurga) ile meydana getirdiği açı. || *Dümen aksamı,* bir dümen erkek ve dişi iğneciklerini ve bedenini meydana getiren kısımların tümü. || *Dümen anası. Eşanl.* DÜMEN BOĞAZI. || *Dümen anası kilidi,* dümen yelpazesi ile dümen anasını, dümen boğazını birleştiren irtibat parçası. || *Dümen baston yekesi,* dümeni çevirmek için tepesine takılan tahta veya maden çubuk. || *Dümen bodoslaması. Eşanl.* KIÇ BODOSLAMASI. || *Dümen boğazı,* yelpazeden yukarı doğru daralarak uzayan, üzerine de dümeni döndürme gücünün uygulandığı kısım. (*Dümen anası* da denir.) || *Dümen boyunduruk yekesi,* dümen boğazının tepesinde bulunan sabit, yarım ay şeklindeki madenî levha. (Dümeni çevirmek için dümen makinesinin yaptığı baskı, doğrudan doğruya veya dümen donanımı ile bu boyunduruk yekeye intikal ettirilir. Dümen boğazına bir boyunduruk gibi geçirildiği için bu ad verilmiştir.) || *Dümen dinlemek,* dümen yelpazesine suyun yaptığı itme kuvveti ile geminin rota (yön) değiştirmesi. || *Dümen dişi iğnecikleri,* dümeni kıç bodoslamaya bağlayan ve dümendeki erkek iğneciklerin geçirildiği iki kollu menteşelerden her biri. (Saç teknelerde bu dişi iğnecikler, genellikle kıç bodoslama ile birlikte dökümhanede hazırlanır, sayıları teknenin derinliğine göre değişir.) || *Dümen dolabı,* dümene verilmesi istenen hareketi, mekanik olarak doğrudan doğruya dümene veya hidrolik ve elektrikî olarak dümeni döndüren makineye intikal ettirerek dümeni kontrol eden, çevresi tutamaçlı tekerlek ve bunun bağlı bulunduğu dolap. || *Dümen dolabı sapı,* dümen dolapları üzerindeki saplar; dümenci bunları sıkıca tutarak dolabı çevirir. || *Dümen donanımı,* dümeni idare etmek için dümen dolabı ile dümen yekesi arasındaki (dolap ve yeke dahil) tertibat ve tesisat. || *Dümen evi,* dümen boğazının geçmesi için kıç bodoslamanın üst ucuna ve teknenin kümbet olan kısmına açılmış olan oval delik. || *Dümen göstergesi* (veya *müşiri*), dümen yekesinin durumunu uzaktan belli ederek dümenin ne tarafa dönük olduğunu gösteren araç. || *Dümen iğneciği,* dümen ile dümen bodoslaması arasında erkekli dişili olarak tertiplenmiş menteşe. || *Dümen iğnecik deliği,* dümendeki erkek iğneciklerin içine geçtiği dişi iğneciklerdeki deliklerden her biri. || *Dümen kamarası,* bazı yatların geri tarafında bulunan su sızdırmaz kapalı yer, dümenci ve gerektiği zaman gemiciler burada dururlar: *Dümen kamarasına giren su, tekne içine akmaz.* || *Dümen kumandası,* gemiyi bir taraftan öbür tarafa döndürmek için dümenciye verilen kumanda. || *Dümen köşkü,* eski gemilerde dümenciyi fena hava şartlarından koruyan, rahatça dümen kullanmasını sağlayan küçük, kapalı yer (*Eşanl.* KAPTAN KÖŞKÜ.) || *Dümen kuşağı,* dümeni enine olarak iki taraflı takviye eden ve uçlarında erkek iğnecikleri bulunan lamalar. || *Dümen kuşağı takviyesi,* bir dümen yelpazesi kuşaklarının iğnecikleri takılan ucunu takviye için buraya konulan şerit. || *Dümen lentiyesi,* bir sandalı sağa sola döndürmek için, dümenin tepesine takılan tahta veya madenî manivelalara geçirilen kısa, üçleme halat. || *Dümen makinesi,* köprüsünden idare edilen ve dümene gerekli döndürme gücünü sağlayan istimli, elektrikli veya hidrolik makine. || *Dümen suyu,* hareket halindeki bir geminin yolu üzerindeki suları karıştırması sonucunda arkasında bıraktığı iz. (Bk. ANSİKL.) || *Dümen şaftı,* bir çatal pim ile dümen yelpazesine tespit edilen mil. (Bk. ANSİKL.) || *Dümen taşı,* küçük ağaç teknelerde dümen yekesinin geçtiği yeri kuvvetlendirmek için, dümenin üst nihayetine geçirilen demir veya pirinçten başlık. || *Dümen tertibatı,* dümen ve onun hareketleriyle ilgili tertibat. || *Dümen topuk yatağı,* dümen anasının (yelpazesinin) dümen bodoslamasında oturduğu, bindiği yer. || *Dümen tutmak,* dümen kullanmak, idare etmek. || *Dümen yekesi,* dümeni idare etmek için üst başına takılan ağaç veya demir manivela. || *Dümen yelpazesi,* geminin ileri veya geri hareketinden meydana gelen su akıntısının baskı yaptığı dümen yüzeyi. (Çeşitli biçimlerde olan yelpaze dümen anasına destek kollarıyla bağlanır. *Dümen kuşağı* da denir.) || *Dümen zaviyesi,* dümen yüzeyi ile omurga hattı arasındaki açı. || *Dümene geçmek,* dümeni kullanmak için dümen yekesi veya dolabı başına geçmek. || *Dümeni alabanda etmek,* dümeni gidebildiği kadar sağa (sancak) veya sola (iskeleye) almak. || *Dümeni ortaya almak,* dümen yüzeyini omurga hattına paralel duruma getirmek. || *Asma dümen,* bazı küçük teknelerde yalnız dümen anası ile tekneye bağlanan ve alt kısımlarında iğnecikleri bulunmayan dümen. || *Dengeli dümen,* dümen anası denilen dikey bir parça ile ön ve arka iki kısma bölünmüş dümen yelpazesi. || *El dolabı ile dümen tutmak,* dümeni, dümen makinesine bağlayan irtibat rotunun bir arıza yüzünden çalışmaması halinde doğrudan doğruya dümen yekesini kullanmak.

— Etnogr. Bk. ANSİKL.

— Havc. Bir hava taşıtının havada istediği yöne gitmesini ve dengede kalmasını sağlayan tertibat. Bk. ANSİKL.

— Teknol. *Hava dümeni,* bir hava jeneratöründe, türbini rüzgârın esiş doğrultusuna çeviren kısım.

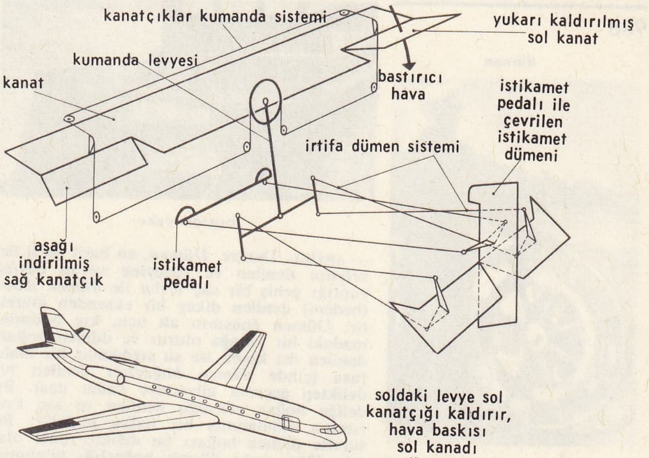

dümen (havc.)

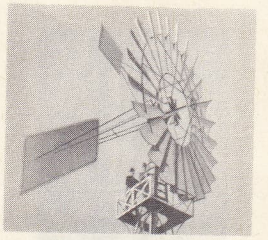
hava **dümeni** (teknol.)

dümenler (denizc.)

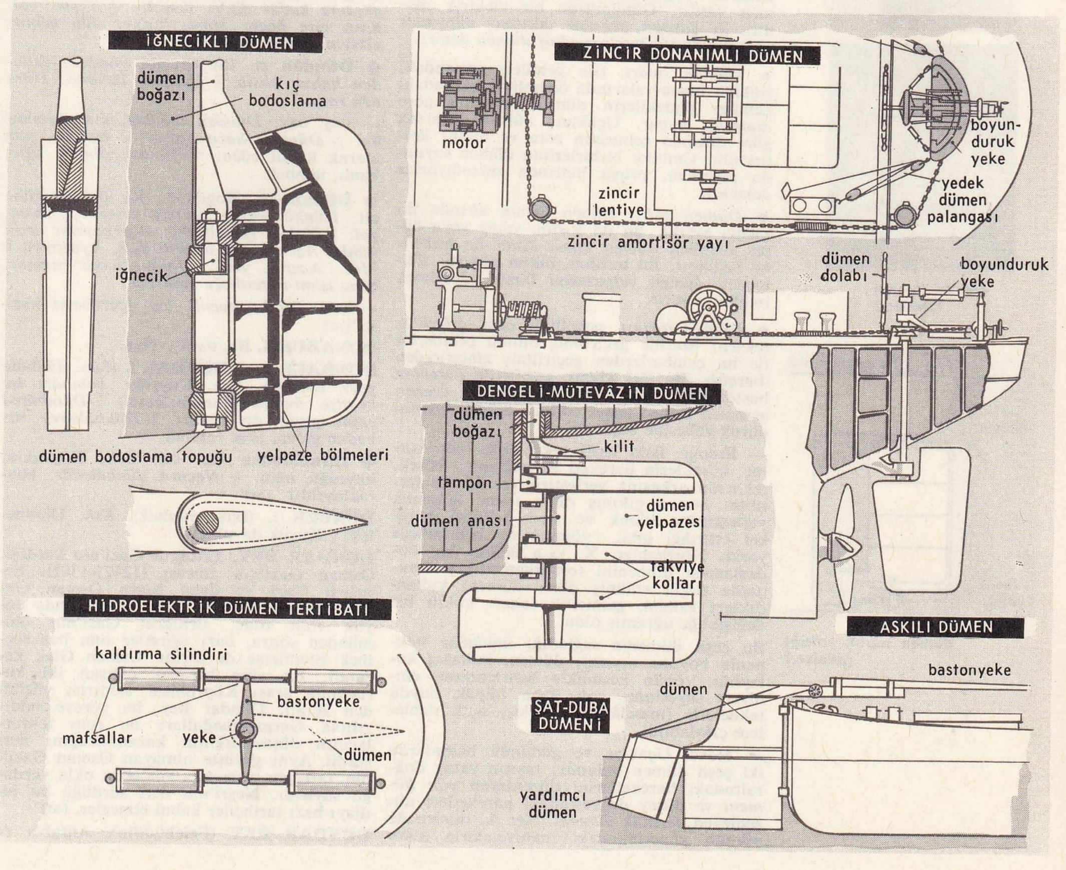

dümen

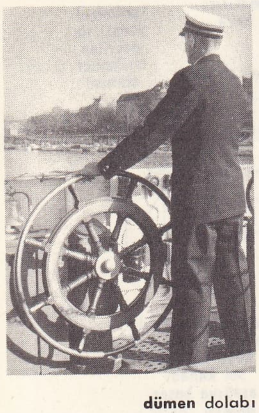

dümen dolabı

baston yeke

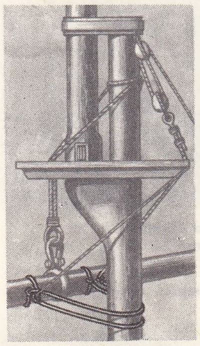

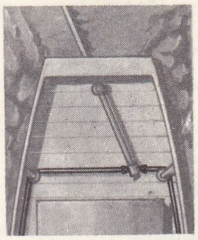

dümen trosası (denizc.)

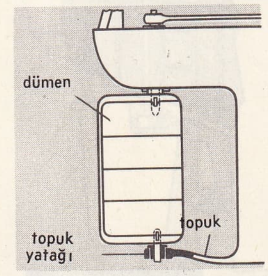

dümen topuk yatağı (denizc.)

— ANSİKL. Denizc. *Dümen,* en basit şekli ile, *yelpaze* denilen ve yüzeyine suyun basınç yaptığı geniş bir saç levha ile *dümen anası* (bedeni) denilen dikey bir eksenden ibarettir. Dümen anasının alt ucu, kıç bodoslamadaki bir yatağa oturur ve dümen boğazı denilen üst kısmı ise su sızdırmaz bir mahfaza içinde *dümen boğazlığı* denilen bir delikten geçerek güverteye kadar uzar. Bu deliğe boğaz yüksüğü denilen ve kıç kıvrımına vidalanmış bir halka geçirilir. Bu suretle dümen boğazı bu delikte rahat olarak döner yani dümen boğazlığı tamamen su sızdırmaz değildir. Yelpaze üzerinde takviye kolları veya dümen kuşağı denilen kavrayıcı kollar vardır ve erkek iğnecikler bunlara eklenmiştir. Yelpaze bazen önlü arkalı iki parça halindedir, buna *dengeli (mütevazin) dümen* denir. Bu durumda kuşaklar iki parça arasındadır. Yeni model dümenler kümbetli biçimdedir; Oertz dümeni gibi. Bu dümen kolu bir uçak kanadına benzer. Dengeli dümenlerde yelpaze yüzeyinin yüzde 20-25 miktarı dümen anasının ön tarafındadır. Bu suretle yelpazeye binen baskı azalır ve dümeni çevirmek için daha az güç sarfedilir. Bu biçim dümenlerde iğnecikler bulunmaz ve dümen anası doğrudan doğruya kıç bodoslamadaki bir yatağa oturur. Dümen anası genellikle iki kısımdır. Üsttekine *dümen boğazı,* alttakine *dümen anası* denir ve ikisi kilit denilen bir tertibat ile birleştirilir. Sürtme ağ çeken balıkçı gemileri ile bazı küçük yolcu gemilerinin baş taraflarında geminin geri giderken daha iyi manevra yapmasını sağlamak için bir dümen vardır. Günümüzde bir elektrik motoru ile çalışan pervane takılmış dümenler yapılmaktadır, bunlara *aktif dümen* denir.

• *Dümen suları,* filo gemileri arasındaki teşkilât manevralarında önemlidir. Arkadaki gemiler öndekilerin dümen sularına göre manevra yapar. Uçaklar, dümen sularına göre düşman gemisinin rota ve hızını kestirebilir. Gemiler birbirlerinin dümen suyunda giderken, pruva hattında seyrediyorlar demektir.

• *Dümen şaftı,* dümen evinin altında iki kısma ayrılır. Bu iki kısım, yatay veya düşey olabilen dümen anası kilidi ile birbirine bağlanır. Bu tertibat, bütün dümeni sökmeden dümen yelpazesini tamir edebilmek imkânını verir.

• *Dümen trosası,* genellikle çelik çubuklar (eksen) üzerine geçirilmiş oluklu çemberler ile bu çemberlerden geçirilmiş zincirlerden ibarettir. Bu âlet küçük gemilerde dümenin baston yekesine veya çoğunlukla dümen arasının üstüne tespit edilmiş dümen boyunduruk yekesine bağlanır.

— Etnogr. Eski hafif teknelerde, yön verme, küreklerin hareketi ile sağlanır. Kürek, teknenin arkasına yerleştirilirse, *dümen* tertibatı ortaya çıkmış olur; tekne arkasına yerleştirilen kürek ve sırık tekneyi hareket ettirdiği gibi, yönünü de belirlemeğe yarar. Normanlar, X. yy.a doğru, kıç bodoslamaya dümenini (omurganın kıç uzantısına tespit edilmiş dikey dümen) kullandıkları zaman, gemicilik sanatı köklü bir değişikliğe uğramış oldu.

Bu çeşit dümenin sağladığı imkânlar (teknenin boyuna orantılı dümen, kullanış kolaylığı, yönün kesinlikle belirlenmesi, emniyet) sayesinde, çok daha büyük boyda teknelerle (meselâ karavelalar) açık denizlere çıkılabildi.

— Havc. Uçaklar ve güdümlü balonlarda iki çeşit dümen bulunur: taşıtın yatay doğrultudaki hareketlerini düzenleyen *yön dümeni* ve düşey doğrultudaki hareketleri düzenleyen *derinlik dümeni.* Her iki dümen de pilotun yönetimindeki manivelalarla idare edilen hareketli düzlemlerdir.

◆ **Dümenci** i. Gemilerde dümeni kullanan görevli (*serdümen* de denir): *Kaptan da, dümencisi de, yolcuları da, tayfaları da bayrağı da yerinde* (F. R. Atay). ‖ *Argo.* En geride olan, sonuncu kalan: *Fakat hayat ile mektebin birbirine uymaması yüzünden ekseriyette olduğu gibi dümenci kalmıştı* (R.N. Güntekin). ‖ *Dümenci pusulası,* gemilerde dümencilerin, kendilerine verilen rota açısını muhafaza ederek dümen kullanabilmeleri için, dümen dolabının hemen önüne yerleştirilmiş pusula. (Bk. ROTA.) ‖ *Dümenci ripiteri,* gemilerde dümencilerin, kendilerine verilen rota açısını muhafaza ederek dümen kullanabilmeleri için, dümen dolabının hemen önüne yerleştirilmiş cayro pusula ripiteri. (LM)

DÜMMLER (Ernst Ludwig), alman tarihçisi (Berlin 1830-ay.y. 1902). Halle'de 1858'den itibaren tarih profesörlüğü yaptı. 1888'de *Monumenta Germaniae Historica*'nın (Tarihî Germen Anıtları) merkez idare başkanı oldu. Temel eseri *Geschichte des Ostfränkischen Reiches*'dir. (Doğu Frank Devletinin Tarihi) [1862-1865]. (L)

DÜMÛ çoğl. i. (ar. *dem'*, göz yaşı'ndan *dümû'*). *Esk.* Göz yaşları: *Bu ateşin katarât-ı dümû' hepsinden / Fasîh terceme-i hüzn ü inkisârı olur* (Tevfik Fikret). *Giryan idim fakat yine azade-i dümû / Yoktu lebimde nâle fakat nâlekâr idim* (Recaizade Ekrem). [M]

DÜN i. (esk. türk. *tün,* gece'den). Bugünden bir önceki gün: *Düne kadar bir haber almamıştı.* ‖ *Teşm. yol.* Yakın geçmiş zaman: *Bunların içinde dünün kahramanları ...* (A.H. Tanpınar). *Dünü bugünden ayıran nedir?*

— DEY. *Dün bir bugün iki,* bir olayın üstünden pek az bir süre geçtiğini belirtir: *Daha geleli ne kadar oldu ki, dün bir bugün iki, hemen gitmek istiyorsun.*

— *Esk. Dün baskını,* gece baskını. ‖ *Dün ü gün,* gece gündüz. ‖ *Dün buçuğu,* gece yarısı. ‖ *Dün içi,* gece vakti.

◆ Zf. İçinde bulunulan günden hemen önce gelen günü belirtir: *Dün fena sıkıldım akşama kadar* (O.V. Kanık). ‖ *Teşm. yol.* Kısa süre önce: *Şimdi buraya dün gelmiş gibiyim* (Ömer Seyfeddin).

◆ **Dünden** zf. Bir evvelki günden: *Dünden kalma posta.* ‖ Çoktan, hevesle: *Dünden razı.*

— ÇEŞ. DEY. *Dünden bugüne,* kısa zamanda. ‖ *Dünden hazır* (*teşne*), hevesle, can atarak kabul eden. ‖ *Dünden ölmüş,* ağırkanlı, tembel.

◆ **Dünkü** sıf. Bugünden bir önceki güne ait: *Dünkü gazete. Dünkü yemek.* ‖ *Teşm. yol.* ‖ Yakın geçmişteki: *Azerbaycan artık dünkü Azerbaycan değildi* (Ş.S. Aydemir). ‖ *Mec.* Acemi, yeni: *Daha dünkü memur, bana işimi öğretmeğe kalkıyor.*

— DEY. *Dünkü çocuk,* toy, tecrübesiz kimse. (M)

DÜNABURG. Bk. DAUGAVPİLS.

DÜNBALE veya **DÜNBAL** i. (fars. *dünbâle* veya *dünbâl*). *Esk.* Kuyruk: *Dünbâle ise hemişe cünban* (Muallim Naci). ‖ *Dünbâle-i çeşm,* gözün dış kenarı. ‖ *Dünbâle-rev,* arkadan giden, peşe takılan.

◆ **Dünbâledâr** bls. sıf. *Esk.* Kuyruklu, kuyruğu olan. ‖ *Necm-i dünbâledâr,* kuyrukluyıldız. (M)

DÜNBEK i. (fars. *dünbek*). *Esk.* Dümbelek. ‖ Küçük davul. (M)

DÜNDAR BEY, Ertuğrul Gazi'nin kardeşi, Osman Gazi'nin amcası (1212?-1302). Ertuğrul Gazi ve daha sonra Osman Gazi ile birlikte Osmanlıların kuruluşunda büyük rolü oldu. Ertuğrul Gazi'nin ölümünden sonra, bazı aşiretler onu baş seçmek istedilerse de seçimi Osman Gazi kazandı. Bir süre beraber çalışan iki kurucunun arası Köprühisar saldırısı yüzünden açıldı. Dündar Bey, bu yöreye saldırılırsa Germiyanoğulları ile rum tekfurlarının düşmanlığının kazanılacağını ileri sürdü. Aynı görüşte olmayan Osman Gazi'nin, tartışma sırasında amcasını okla vurduğu söylenir. Neşrî'nin ileri sürdüğü bu iddiayı bazı tarihçiler kabul etmezler. (M)

DÜNDAR BEY (Feleküddin), Antalya ve çevresindeki Hamidoğulları beyliğinin kurucusu (öl. 1324). Kılıç Arslan III zamanında bu bölgeye yerleşen türkmen aşiret beylerinden Hamid Beyin torunu. Babası Dündar Bey, Selçukluların uç beylerindendi. Anadolu Selçuklu devletinin XIII. yy. sonlarında zayıflaması üzerine, merkezi önce Uluborlu, sonra da Eğridir olan beyliği kurdu. Sınırlarını güneye doğru genişleterek Gölhisar ve Korkuteli'yi aldı. 1301'den sonra da Antalya'yı elde ederek idaresini kardeşi Yunus Beye verdi. 1314'te Anadolu beyliklerine boyun eğdirmek isteyen İlhanlı beylerbeyi Emîr Çoban'a (bk. ÇOBAN NOYAN) bağlandı, Felekâbâd'da (Eğridir) İlhan adına gümüş sikke bastırdı. Olcayto'nun ölümü üzerine ilhan olan Ebû Said'in küçüklüğünü fırsat bilerek bağımsızlığını ilân etti ve sınır komşuları Aydın, Saruhan, Menteşe beylikleri ile dostluk kurdu. Moğol genel valisi Demirtaş'ın Anadolu'daki ilerleyişi üzerine Eğridir'den kaçarak Antalya'ya sığındı. Yunus'un oğlu Mahmud Bey tarafından teslim edilince öldürüldü. Hamidoğulları beyliği, Demirtaş Mısır'a sığınıncaya kadar moğol hâkimiyetinde kaldı. Dündar Beyin gizlenen oğulları sonradan işbaşına geçtiler ve babalarının kurduğu beyliği, Hamidoğulları beyliği adıyle bir süre daha yaşattılar. (Bk. HAMİDOĞULLARI.) [M]

DÜNDARTEPE. Arkeol. Samsun'un 3 km güneydoğusunda, Mert ırmağı kenarında höyük. 1940-1941 Yıllarında Türk Tarih kurumu adına K. Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç tarafından araştırıldı. Zaman ve kalıntı bakımından birbirinden ayrı üç kültür bulundu. I. En altta, Alişar I, Alacahöyük IV veya Eneolitik denilen Orta Anadolu kültürüyle ortak dört yerleşme katı tespit edildi. Hepsinde teknik ve biçimce birbirinin aynı olan çanak çömleğe rastlandı. Elle yapılan seramiğin rengi siyah, gri ve toprak kırmızısıdır. Süs örnekleri geometrik, kaba ve basit çizgilerden ibarettir. II. İki safhalı olan Dündartepe II kültürü, höyüğün tepe ve eteklerine yayılmıştır. Bulunan çanak çömlek kalıntıları ince ve kaba kaplara aittir. Madenî eşya ve savaş âletleri bakımından zengin olan bu kültür katında ayrıca geyik boynuzundan, domuz dişlerinden yapılmış uzun, kemik âletler de ele geçti. En önemli buluntular pişmiş topraktan yapılmış idollerdir. Höyüğün her tarafına yayılmış olan III. ve son yerleşme alanı, Hitit çağına aittir. Bu kat II. katın kalın yangın tabakası üzerine kurulmuştur. Üç yapı katı bulunmaktadır. Bir Hitit evinin içinde bulunan damga mühür, evin M.Ö. 1500-1200 yılları arasında yapıldığını göstermektedir. Çanak çömlek, çarkta yapılmıştır. Kullanılan renkler kırmızı, deve tüyü, kahverengi, beyaz ve gridir. Bulunan çaydanlıklar Alişar, Alacahöyük ve Boğazköy'dekilere çok benzer. Hitit küpeleri, iğneleri Alişar örneklerinin aynısıdır. Pişmiş topraktan yapılan buluntular bol ve çeşitlidir. Hitit şehri M.Ö. 1200'de bir yangınla yok olmuş, bu tarihten sonra höyükte yerleşme olmamıştır. (M)

DÜNDASİT i. (fr. *dundasite*). Miner. Alüminyum ve kurşun tabiî bazik karbonatı. (L)

DÜNEYSİR. Esk. coğ. Ortaçağda Nusaybin-Resülayn kervan yolu üzerinde konak yeri; bugün *Kızıltepe-Koçhisar,* Mardin'in 15 km güneybatısındaki Düneysir, Artukoğulları zamanında en parlak devrini yaşadı. Bu beyliğin başkanı Kutbeddin El-Gazi bin Alp devrinde onarıldı; çevresi bağlar, bahçeler ve bostanlarla dolu sürekli bir pazar, sulama ile tarım yapılan önemli bir konak yeri oldu. İbni Cubeyr, güzel camiler, hamamlar ve bir şehrin dışındaki hükümdar sarayı ile bakımlı bir durumda olduğunu yazar. Artukoğullarının hâkimiyetinden sonra siyasî kavgalar yüzünden önemini kaybetti. Kervan ticareti ve tarım hayatının sönmesi üzerine de yoksul bir köy haline geldi. (M)

DÜNEYSİRİ, Düneysir'de doğan bilginlere verilen ad: — EBU ABDULLAH MUHAMMED ET-TABİB (Düneysir 1208-Şam 1287), öğrenimini Halep'te tamamladı. Bir süre Kahire'de çalıştı. Nureddin Zengi'nin Şam'daki darüşşifasında hekimlik yaptı. Şafiî fıkhında ve arap edebiyatında tanındı. Hekimlikle ilgili eserleri: *El-Makalet-ül-Mürşide fi Dercet-il-Edviye* (Tıbbî Bitkiler Kılavuzu), *El-Müfrede, Nazm-üt-Tiryak-il-Faruk* (Pan-

Foto. LAROUSSE

zehir Dizisi). — ŞİHABUDDİN EBÜL ABBAS AHMED bin MUHARREM EL-ATTAR (öl. Kahire 1392), edebî eserleri ve Hz. Muhammed için yazdığı naatlerle tanındı. Çeşitli derlemeleri vardır: *Unvan-üs-Saâde fi'l-Medayin-in-Nebeviye* (Peygamberlerle İlgili Şehirlerin Kutsallığı), *Ferâid-ül-Âsâr fi Medhi Nebiyy-il-Muhtar* (Peygamber Hakkında Yazılmış Olan En Güzel Eserler), *Ed-Dürr-üs-Semin fi Hüsn-it-Tazmin* (Tazmin Sanatının En Seçkin Örnekleri). [M]

DÜNİT i. (Yeni Zelanda'da yer adı *Dun*'dan fr. *dunite*). Miner. Temel maddesi olivin olan, iri taneli halomelanokrat. Bazen yapısında kromit de bulunur. (L)

DÜNTZER (Heinrich), alman filolog ve yazarı (Köln 1813-ay. y. 1901). Pek çok eser yazdı. Bunlardan en önemlisi 83 ciltlik bir derleme olan *Erläuterungen zu den Deutschen Klasikkern*'dır (Alman Kiliseleriyle İlgili Açıklamalar) [1855-1886]. (L)

DÜNÜR i. (esk. türk. *tüngür*'den). Karı ve kocanın babalarına verilen ad.

— ÇEŞ. DEY. (*Bir kıza*) *Dünür düşmek*, bir kızı başka biri için istemek. ‖ *Dünür gezmek*, bir başkası için kız aramak. ‖ *Dünür gitmek*, bir başkası için kız istemeğe gitmek.

◆ **Dünürcü** i. Görücü.

◆ **Dünürleşmek** ortaklş. f. Kız alıp verme yoluyle akraba olmak.

◆ **Dünürlük** i. Dünür olma hali. ‖ Kız alıp verme yoluyle akrabalık. (M)

DÜNÜŞ i. (esk. türk. *tüngür*'den *r>ş* ile *tüngüş*'den). Karı ve kocanın annelerine verilen ad. (M)

DÜNYA i. (ar. *denā' et*, alçaklık'tan *dünyā*, alçak yer). Güneş sistemine bağlı gezegenlerden yer yuvarlağı, yeryüzü: *Benzetmek olmasın sana dünyada bir yeri / Eylül sonunda böyledir İsviçre gölleri* (Y.K. Beyatlı). *Dünyanın beş kıtası*. ‖ Var olan her şeyin tümü, âlem: *Dünyanın ilk çağları*. ‖ Büyük kara parçası, kıta: *Kristof Kolomb yeni bir dünya buldu*. ‖ *Abartma yol*. Çok büyük ve kalabalık yer: *İstanbul bir dünyadır*. ‖ Aynı inançtaki ülkeler, insanlar bütünü: *Doğu dünyası*. *Batı dünyası*. ‖ Belli bir gruplaşma meydana getiren insanlar topluluğu: *İşçi dünyası*. *Çiftçi dünyası*. *Edebiyat dünyası*. ‖ Yeryüzünde oturan insanlar topluluğu, insanlık: *Onların diyecekleriyle dünyanın hangi meselesi halledilecek?* (N. Ataç). *Onun dünyaya öğretmek istediği bir şey vardır* (H.E. Adıvar). ‖ Düzeni bakımından ele alınan insan topluluğu: *Sosyalist dünya*. *Hür dünya*. ‖ Görüş, düşünce: *Hislerinin şiddeti ve dünyalarının ayrılığı cihetinden yapayalnız olduklarını, birbirlerine söylemeden biliyorlar* (Sabahattin Ali). ‖ Her şey, pek çok şey: *Onun iyileşmesi için dünyayı veririm*.

— ÇEŞ. DEY. *Dünya adamı*, yaşamanın yolunu bilen kimse. ‖ *Dünya ahret*, her zaman: *Dünya ahret kardeşimsin*. ‖ *Dünya âlem*, herkes: *Genç kız, «Hiç olur mu Yusuf ... Annem ne der. Dünya âlem ne der?»* (Sabahattin Ali). ‖ *Dünya* veya *dünyalar* (*birisinin*) *olmak*, çok sevinmek: *İzinli gelivirince dünyalar benim oldu*. ‖ *Dünya durdukça*, ebediyen. ‖ *Dünya evi*, evlilik. ‖ *Dünya evine girmek*, evlenmek: *Keşke Rabia hiç dünya evine girmeseydi* (H.E. Adıvar). ‖ *Dünya görüşü*, düşünce, fikir: *Sinema bizim dünya görüşümüzü, tabiatı, insanları anlayışımızı değiştirdi* (N. Ataç). ‖ *Dünya gözü ile görmek*, yaşarken görmek. ‖ *Dünya güzeli*, çok güzel (kadın veya erkek). ‖ *Dünya işleri*, dünyevî hayatla ilgili şeyler. ‖ *Dünya* (*dünyalar*) *kadar*, pek çok: *Çünkü valde bazen bir beyaz mecidiye verirdi de dünyalar kadar sevinir, el öperdim* (Ahmed Rasim) ‖ *Dünya kelâmı etmemek*, dünya işlerinden hiç bahsetmeyip sadece manevî âlemle ilgilenmek. ‖ *Dünya malı* (veya *nimeti*), varlık, servet: *Hayır, hayır, dünya malında onun gerçekten gözü yoktu* (N. Araz). ‖ *Dünya penceresi*, göz. ‖ *Dünya vatandaşı*, hiç bir ülkenin vatandaşı olmayan kimse. ‖ *Dünya varmış!*, rahata erince söylenir. ‖ *Dünya* (*dünyası*) *zindan olmak*, çok sıkıntı çekmek. ‖ *Dünyadan geçmek* (veya *el çekmek*), hayatla ilgisi kalmamak. ‖ *Dünyadan göç etmek*, ölmek. ‖ *Dünyanın bir* (*öbür*) *ucu*, çok uzak yerler için kullanılır. ‖ *Dünyanın çivisi kopmuş* (*çıkmış*), insanların davranışlarının kötülüğü karşısında kullanılır. ‖ (Birine) *Dünyanın kaç bucak olduğunu göstermek*, bir kimseye gereken cezayı vermek. ‖ *Dünyanın sonu gelmek*, yadırganan hareketler karşısında kullanılır. ‖ *Dünyanın ucu uzun*, yapılan hareketin karşılık göreceğini anlatır. ‖ *Dünyası başına yıkılmak*, bütün ümidini ve yaşama zevkini kaybetmek. ‖ *Dünyasından geçmek*, her şeye karşı ilgisiz hal almak. ‖ *Dünyaya geldiğine* (*doğduğuna*) *pişman etmek* (*olmak*). [Bk. DOĞMAK.]. ‖ *Dünyaya gelmek*, doğmak. ‖ *Dünyaya getirmek*, doğurmak. ‖ *Dünyaya gözlerini kapamak*, ölmek. ‖ *Teklz*. *Dünyaya kazık kakmak*, çok yaşamak, hiç ölmemek. ‖ *Dünyayı gözü görmemek*, hiç bir şeyi umursamamak. ‖ *Dünyayı tutmak*, çok yayılmak. ‖ (Birine) *Dünyayı zindan etmek*, çok sıkıntılı bir duruma sokmak. ‖ *Bu dünyada o dünyada*, ebediyen, her zaman. ‖ *Geçim dünyası*, insanın istemediği şeyleri geçimini sağlamak için yapmak zorunda olduğunu belirtir. ‖ *İki dünya biraraya gelse*, hiç yapılmayacak şeyler için kullanılır. ‖ *İki dünyada*, ebediyen. ‖ *Öbür* (*öteki*) *dünya*, öldükten sonra gidileceğine inanılan dünya. ‖ *Ölümlü* (*yalancı*) *dünya*, herkesin ölümlü olduğunu ve dünyaya bel bağlamanın doğru olmadığını belirtmek için kullanılır: *Bu ölümlü dünya uykusuz kalmağa değmezdi* (A. H. Tanpınar).

— Esk. *Dünya-dâr*, dünya işleriyle uğraşıp servet yapan kişi. ‖ *Dünya-perest*, («dünyaya tapan»), hırslı. ‖ *Dünya-yı dûn*, alçak dünya. ‖ *Dâr-ı dünya*, yeryüzü. ‖*Târik-i dünya*, inzivaya çekilmiş olan.

— Bot. *Yeni dünya*, malta eriği.

— Coğ. *Dünya haritası*, yerküreyi iki yarımküreye bölünmüş halde gösteren harita. (Bk. ANSİKL.) ‖ *Eski Dünya*, eski çağda insanların yerkürede bildikleri yerler, yani Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika. ‖ *İki dünya*, eski ve yeni dünya. ‖ *Yeni Dünya*, Amerika.

— Din. Bk. ANSİKL.

— Farklar psikol. *Dünya testi* (ing. *world test*), Margaret Löwenfeld tarafından çocuklar için hazırlanmış projektif test. Bk. ANSİKL.

— Fels. *Dünya görüşü* (alm. *weltanschauung*), maddî dünya ile ilgili duyumsal sezgiye karşılık toplumsal, kültürel ve genel olarak manevî gerçekleri kavrayan sezgiyi anlatmak için Dilthey'in kullandığı deyim. ‖ *Dünyanın sonu*. Bk. SON.

— Kronoloji. *Dünya çağı*. Başlangıç noktası dünyanın yaratılışı olan çağ. (Gerek Bizans'ta [VII. yy.dan itibaren], gerek Musevîlerde [musevî dünya çağı], gerekse Ortaçağ salnamecilerinde, yılları dünyanın yaradılışını esas alarak saymanın çeşitli şekilleri vardı. Rusya'da, dünya çağına göre yılların hesabı 1700 tarihine kadar devam ettirilmiştir.)

— Siyaset. *Dünya devletçiliği doktrini*, bütün dünyayı, tek bir insan topluluğu gibi ele alarak siyasî birliğini gerçekleştirmeyi amaç edinmiş olan doktrin.

— Zootekn. *Dünyaya getirme*, bir dişinin yavru doğurması.

— ANSİKL. Coğ. *Dünya haritası* veya *Mappa Mundi*, Dünya'yı iki yarımküre şeklinde gösteren haritadır. Küre biçimindeki dünyanın eğri yüzeyini bir düzlem (harita) üzerine aktarmak güç bir problemdir. Önceleri bu iş gelişigüzel yapıldı; ancak XV. yy.dan itibaren matematik temele, yani izdüşüm kurallarına dayanan, bilimsel nitelikte dünya haritaları gerçekleştirildi. İlkin perspektif temeline uyan izdüşüm metotları kullanıldı, çok geçmeden, itibarî kanevalar da ortaya çıktı. Perspektif temeline uyan izdüşümlerde, küre üzerindeki meridyen paralel ağı, küreyi belli bir büyük daire boyunca kesen, ya da ona teğet olan izdüşüm düzlemi üzerine, belli bir yerde bulunan bakış noktasından çıkan görme ışınları aracılığıyle yansıtılmış farzedilir. Burada sözü geçen büyük daire ekvator, herhangi bir meridyen, ya da bunların dışında bir büyük daire olabilir. İzdüşüm düzlemi olarak ekvator alınmışsa, kutuplardan biri haritanın merkezine gelir ve meridyenler bu merkezden ışınsal biçimde kenarlara doğru açılır; eğer bir meridyen dairesi alınmışsa, ekvator ve «orta meridyen»in yarısı birbirini dik açıyle kesen doğru çizgiler olur. Bakış noktası da küreye göre, ya sonsuzda, ya küre üstünde, ya da küre merkezinde bulunur; bu üç duruma göre ortografik, stereografik ve merkezî izdüşümler elde edilir. Dünya haritasının ortasından kenarlara doğru gidildikçe, meridyen-paralel ağı ve bu ağın sınırlandırdığı yeryüzü şekilleri çok sıkışıp bozulur; bu izdüşümü bugün hemen hemen yalnız Ay haritalarında kullanılıyor: dünya'dan baktığımız zaman Ay'ı «ortografik» olarak görüyoruz; Güneş de üzerinde lekelerin seçildiği fotoğraflarda yine böyle görünüyor. Stegrafik izdüşümünde ortadan kenara doğru hafif bir açılma vardır ve açılar bozulmadığı için şekiller değişikliğe uğramaz, yalnız alan eşdeğerliğini korumak güçleşir. Merkezî izdüşümlerde ise kenarlara doğru açılma öylesine fazladır ki bir yarımkürenin bütününü göstermek imkânsız hale gelir.

Yarımküreler üstünde gösterilmesi istenen ayrıntıların çoğalması ve çeşitlenmesi karşısında, harita matematikçileri perspektif temeline uyan izdüşümlerin yetersizliğini farkedip, belli özellikler elde etmek için meridyen-paralel ağlarının çizilmesine yarayan hesaplara dayanarak yeni kanevalar ortaya koydular; bunlara itibarî kanevalar denilir. Örneğin Lambert'in hazırladığı kanevada meridyen-paralel ağı o şekilde çizilmiştir ki, açıların kenara doğru biraz bozulması pahasına alan eşdeğerliği sağlanmakta, yani yeryüzündeki oranları haritaya aktarılabilmektedir. Yine bu yoldan gidilerek, perspektif temelli izdüşümlerde varılamayan bir sonuç elde edilir: dünyanın bütün yüzünü iki ayrı yarımküre değil, tek bir harita şeklinde gösteren planisferlerin (yüzeyküre) çizimi. Bu kanevaların en tanınmışlarından biri, silindirik izdüşümünden türemekle beraber, paraleller arasındaki açıklık, açıları koruyacak şekilde hesaplanmış Mercator izdüşümüdür. Meridyenleri değişmez açıyle kesen eğri çizgi, bu haritalar üzerinde kolayca çizilir; fakat Mercator izdüşümü kutup bölgelerini pek mübalâğalı olarak büyütür, hattâ kutup noktalarının gösterilmesine olanak bırakmaz. Bu durum karşısında dünyanın bütününü birarada göstermek için, haritanın kenarlarında ve kutup bölgelerindeki kaçınılmaz şekil bozukluklarını bir dereceye kadar önleyen ve alan eşdeğerlerini koruyan bazı kanevalar ortaya konulmuştur. Flamsteed, Hammer, Molweide, Eckert izdüşümleri gibi. Bunların dışında yine dünyayı bütün halinde göstermek üzere yıldız biçimli (orta dairede karalar yarımküresi, dört yıldız kolu içinde Afrika, Güney Amerika, Avustralya v.b.), bölünmüş kanevalar, elma, yürek ve iç içe iki daire v.b. biçimli kanevalar da ortaya konulmuştur.

— *Tarih*'te ilkçağdan itibaren dünya haritaları (yani o zaman bilinen dünyanın haritaları) yapılmış ise de, bunlardan hiç biri zamanımıza kadar gelmemiştir. Buna karşılık ortaçağda yapılmış birçok dünya haritası biliyoruz ki, bunlarda yeryüzü birbirinden farklı şekillerde gösterilmiştir: kare ya da dikdörtgenler, okyanusla çevrili daireler v.b. Bunlardan en ilgi çekenler arasında Saint-Sever'in ve Cotonienne kitaplığının X. yy.dan kalma dünya haritaları, Torino kitaplığının XII. yy. dünya haritası, Richardof Haldingham'ın Heneford katedralindeki XIV. yy. dünya haritası ve 1339 Dulcert haritası sayılabilir. Bu son harita batılı gemicilerin ve ticaret adamlarının dolaştıkları yerler üzerinde bir fikir verir ve kıtaların biçimlerini doğruya yakın gösterir. 1375 Tarihli Katalan haritası daha da ilgi çekicidir. Gerek bu dünya haritaları, gerek daha sonra (1458) Fra Mauro tarafından yapılmış olan harita matematik temele dayanan gerçek bir izdüşümü değildir. İzdüşüm esasına uyan haritalar XVI. yy. da görünmeğe başladı ki, bunların bir kısmı hâlâ kullanılmakta olan izdüşümlere (Mercator haritası gibi), bazıları da şimdi artık bırakılmış metotlara göre çizilmişlerdi.

● *Türkiye*'de bilinen ilk dünya haritası Pirî Reis'in Mısır'da Yavuz Sultan Selim'e sunduğu (1517) haritadır (60×85 sm). Bu, 1498'de Kristof Kolomb'un çizdiği kayıp haritanın bir kopyasıdır. Haritanın kenarına ve boş yerlerine Pirî Reis bazı notlar eklemiştir. Bir kısmı kopuk olan haritada İs-

«Dünyanın Dört Kıtası»

«Avrupa»
Mazeline'in eseri

«Afrika»
Cornu'nün eseri

«Amerika»
Guérin'in eseri

Foto. LAROUSSE

DÜNYA haritası
Bealus'un eseri (XII. yy.)
Torino kütüphanesi

panya, Kuzey Afrika, Atlas okyanusu, Amerika'nın o tarihte bilinen parçaları ile Antil adaları gösterilmiştir. Yine Pirî Reis'e ait 68×69 sm boyutunda, 1528 tarihli bir dünya haritası da Topkapı Sarayı kütüphanesinde bulunmuştur (1935). Zamanla parçalanmış olan bu haritada da Atlas denizinin kuzey kısmı, Amerika'nın kuzey kıyıları ve Grönland'dan Florida yarımadasına kadar olan kıyılar gösterilmiştir. Bunlardan başka Tunuslu Hacı Ahmed tarafından yapılmış (1559) türkçe bir düzlem küre haritası da Venedik'te St. Marco kütüphanesindedir. Bu haritada Kanarya adalarını başlangıç alan boylam dairelerinin doğrulukla çizilişi, Kuzey kutbunun bir ada gibi gösterilişi dikkati çeker.

— Din. İslâmlıkta dünya, âhiretin karşıtı olarak yeryüzündeki âlem anlamına gelir. Kur'an'da ve hadislerde dünya kelimesi çok kere kötü sıfatlarla birlikte kullanılır. Geçiciliğine, çirkinliğine dair benzetmeler yapılır. Kur'an'a göre bu dünya fanidir, (yok olacaktır), bir imtihan yeridir, ınsanlar âhiret için iyi işler işleyerek Allah'ın rızasını kazansınlar diye yaratılmıştır. («Bu dünya, aldanma metaından başka bir şey değildir.» [Âl-i İmran, 185]; «Bu dünya hayatı bir eğlenceden, bir oyundan başka bir şey değildir. Âhiret yurduna gelince şüphe yok ki o hayatın ta kendisidir, bilmiş olsalardı» [Ankebut suresi, 64]; «Bu dünyada iyi hareket edenler için bir güzellik vardır.» [Ez-Zümer, 10]). Kur'an, insanların dünyayı bırakıp da sadece âhiret için çalışmalarını istemez. Kur'an'da kötülenen hareketler sadece dünya için çalışmak, dünya nimetlerini istemek ve âhiretini unutmaktır. Kur'an dünya için de çalışmanın gerekliliğini, insanların dünya ve âhiret iyiliğini istemelerinin gerekli olduğunu bildirir («Artık o insanlardan kimi «Ey Rabbimiz bize nasibimizi dünyada ver» der ki onun âhiretten nasibi yoktur» [El-Bakara, 200]; «Kimi de «Ey Rabbimiz bize dünyada da iyi hal ver, âhirette de iyi hal ver ve bizi ateş azabından koru» der» [El-Bakara, 201]; «Nihayet Allah onlara hem dünya nimetini, hem âhiret sevabının güzelliğini verdi. Allah iyi hareket edenleri sever.» [Âl-i İmran, 148]; «Allah'ın sana verdiği maldan harcayıp âhiret yurdunu ara. Dünyadan nasibini de al unutma. Allah'ın sana ihsan ettiği gibi sen de ihsanda bulun» [El-Kasas, 77].). Kur'an'da dünya ile ilgili 116 ayet vardır. Bu ayetlerin çoğu, insanlara dünya hayatının dış güzelliklerine aldanıp dünya hayatına kapılmamalarını, âhireti unutmamalarını, asıl ebedî hayatın âhiret hayatında bulunduğunu akıllarından çıkarmamalarını öğütler.

Hz. Muhmmed'in hadislerinde de insanın, kalbini dünya sevgisiyle değil, Allah sevgisiyle doldurması gerektiği, dünya hayatının geçici ve aldatıcı olduğu, ona bel bağlamanın doğru olmadığı belirtilmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda islâm bilginleri, dinî hisleri zayıflayan kişileri uyarmak için, dünyayı aşırı bir kötüleme ile tasvir etmişlerdir. Meselâ Gazali bir eserinde dünyanın kıyametten sonra ak saçlı çirkin bir kocakarı şeklinde görüleceğini, o zaman insanlara «bunu tanıyor musunuz?» diye sorulunca «ondan kurtulmak için Allah'a sığınırız» diye cevap vereceklerini anlatır. Gazali başka bir eserinde de dünyayı, Allah'a yönelmeyi önleyen engellerden biri sayar. Mutasavvıflar bu konuda daha ileri giderek ve Allah'a ulaşmak için *tecerrüd'*ün (dünyadan el etek çekmek) şart olduğunu söylerler; dünya ile ilgili şeylere *mâsivâ* diyerek *terki mâsivâ*'yı kurtuluş yolu sayarlar.

— Farklar psikol. *Dünya testi*'nde çocuğun önüne 150 parça tahta eşya konur; bu parçalar, insanları, hayvanları, evleri ve ağaçları temsil edecek şekilde hazırlanmıştır. Çocuk bunları, bir masa üzerine yerleştirecektir. Deneyci, çocuğun deney sırasındaki davranışını, kullanmak için seçtiği parçaları, seçme ve yerleştirme sırasını titizlikle kaydeder. Löwenfeld, bu testi, tamamen niteliksel ve sırf sezgiye dayanarak değerlendiriyordu. Denemenin standartlaştırılması, Charlotte Bühler tarafından sağlanmıştır. Bühler, birkaç «dünya» tipi belirledi. Bu tipler şunlardır: insanlarla ilişki kurmak konusunda duyulan korkuyu gösteren ıssız dünyalar; öznenin iç hayatının fakirliğini ve hayalgücünün kısırlığını açığa vuran boş dünyalar; birtakım derin iç çatışmalarını veya ketvurmaları gösteren katı dünyalar. Fransa'da uygulanan *köy testi* de aynı ilkeye dayanır.

— İkonogr. Orvieto'lu ressam Pietro di Duccio'nun XIV. yy. sonuna doğru fresk tekniğiyle yaptığı *Dünya* sembolü İtalya'da Pisa şehrinin Campo Santo'sunda bulunmaktadır. *Dünyanın Dört Kıtası* resimde özellikle Rubens tarafından (Viyana), heykelde Et. Le Hongre, Regnaudin, B. Masson, P. le Gros (Versailles'da mermer avlu parmaklığı) tarafından çok kere işlenmiş bir konudur; Versailles sarayı bahçelerinde Guérin'in *Amerika*, Roger'nin *Asya*, Mazeline'in *Avrupa* ve Cornu'nün *Afrika* heykelleri vardır. Carpeaux'nun Postalar birliğini temsil eden anıtsal grupu Paris'te Rasathane bahçelerini süsler. (ML)

Dünya (*Traité du Monde*). Descartes'ın incelemesi. 1633'te yazılmış olan bu kitap 1664'te yayımlandı. İkinci olarak da 1677'de *le Monde ou Traité de la Lumière* (Dünya veya Işık İncelemesi) adıyle yayımlanmıştır. Descartes bu incelemesinde dünyanın döndüğünü kabul ediyor ve Galilei Galileo'nun Roma'da mahkûm edildiğini öğrendiği sırada incelemesini yayımlamağa hazırlanıyordu. Bu olaydan sonra eserini yeniden ele aldı ve kitap ancak ölümünden sonra, yetiştirmesi Cl. Clerselier tarafından yayımlandı. *Metod Üstüne Konuşma*'nın (Discours sur la Methode) beşinci bölümünde, dünyanın maddî varlığı meselesini incelemek için Descartes tarafından kullanılmış olan metot ve *Dünya* incelemesinin yapısı hakkında bilgi buluruz. Descartes, içinde bulunduğumuz dünyayı anlatmak istemediğini söyleyerek, akıllıca ve ihtiyatlı bir kurnazlıkla, kendisinin sadece, Tanrı maddeyi yaratarak koyduğu yasalara maddeyi bağımlı kılarsa yeni bir dünyada neler olacağından söz etmiş olduğunu öne sürer. Descartes her şeyi, hayatı ve hayvanların etkinliğini bile mekanik açıdan açıklar. Harekete indirgenemez olan sadece insandır. (LM)

Dünya, İstanbul'da yayımlanan gündelik gazete (1 mart 1952), kurucusu ve başyazarı Falih Rıfkı Atay'dır. Bedii Faik'in (Akın) katılmasıyle meydana gelen ortaklıktan sonra Bedii Faik bütün hisseleri satın alarak gazeteye tek başına sahip oldu ve Falih Rıfkı Atay başyazar olarak kaldı. Hikmet Münir Ebcioğlu, Ali İhsan Göğüş, Yekta Ragıp Önen, Hikmet Çağlayan, Sami Karaören, Muzaffer Aşkın, Kayhan Küreman, Tekin Güzelbeyoğlu yazıişleri müdürlüğü yaptılar; Hayri Alpar, Adnan Benk, İhsan Barlas, Behçet Kemal v.d. de yazı kadrosu içinde yer aldı. (M)

DÜNYADA zf. (ar. *dünyâ*'dan) [olumsuz fiillerle kullanılır]. Hiç bir şekilde: *Bu çocuğun insanlığını dünyada unutamayacağım* (R.N. Güntekin). *Dünyada olmaz, kabul etmem*. (M)

DÜNYALIK i. (ar. *dünyâ*'dan türk. *dünyalık*). Servet, mal: *Kocası rabıtalı bir adamdı. Dünyalığı da var* (B. Felek). [M]

Dünyanın Düzeni (*Juno and the Paycock*), Sean O'Casey'in üç perdelik mensur trajedisi (1923). Olay, İrlanda iç savaşları sırasında Dublin'de bir kira evinde geçer. Kaptan Jack Boyle, takma adıyle «Tavuskuşu», çevresinde olanları hiç bir zaman ciddiye almaz, felâkete karşı ilgisizdir. O'Casey'in eserlerindeki erkeklerin birçoğu gibi hayal âleminde yaşar. Büyük bir denizci olduğuna kendisini iyice inandırmıştır. Ailenin geçimini sağlama zorunluluğu karısı Juno'nun omuzlarına yüklenmiştir. Juno ateşli bir savaş aleyhtarıdır; savaş ailesine felâketten başka bir şey getirmemiştir. Juna, İrlanda milliyetçiliğine saygı duymaz. O'Casey, birçok oyununda olduğu gibi, kendi siyasî fikirlerini bir kadının ağzından açığa vurur. Oyun, trajik bir sonuca doğru gelişir. Başlangıçtaki çevre tasvirleri, aslı olmayan bir miras haberi getiren hukuk öğrencisi Mr. Bentham'ın ortaya çıkmasıyle kesilir. Böylece, Boyle'lerin huzurunu kaçıran ve onları gitgide daha büyük bir sefalete iten olay başlar. (L)

Dünyanın Yaratılışı (*La Création du Monde*), Blaise Cendrars'ın bir perdelik balesi. Müzik, Darius Milhaud; koreografi, Jean Börlin, sahne perdesi, dekor ve kostümler Fernand Léger. İlk defa 1923'te Paris, Champs-Elysées tiyatrosunda isveç bale topluluğu tarafından temsil edildi. Besteci Darius Milhaud bu zenci balesinde, senfonik caz müziği kullandı. Börlin'in koreografisi, bu caz ritimlerine, ilkel karakterde, oldukça yeni bir plastik anlayış ve bu anlayışın gerektirdiği hareketlerle uymuştur. Zenci sanatı, estetik ve şekilleriyle, kendisini batıya bir değer olarak kabul ettirdiği sıralarda, *Dünyanın Yaratılışı*, cazın müzik dünyasına girişini gösteren tipik bir örnektir. (L)

Dünyanın yedi hârikası, Sidonlu Antipatros tarafından Eski çağların yedi olağanüstü yapısına verilen ad. Bunlar şu yapılardır: **1.** Karia satrabı Mausolos'un mezar anıtı (bk. MAUSOLEİUM). **2.** Batı Anadolu'da Efes şehrinde Artemis tapınağı (bk. EFES ARTEMİS TAPINAĞI). **3.** Rodos heykeli, Apollon'un bronzdan yapılmış heykelidir. Rodos limanının ağzında durduğu ve makedonyalı Demetrios'un yenilgisini temsil etmek üzere buraya dikildiği bildirilir (bk. RODOS HEYKELİ). **4.** Eskiçağın en büyük heykel ustası Phidias tarafından yapılmış Zeus heykeli. Altın ve fildişinden M.Ö. 470-462 yıllarında Olympia'daki Zeus tapınağı için yapılmıştır (bk. OLYMPİA ZEUS HEYKELİ). **5.** İskenderiye feneri. Mısır'da İskenderiye limanında, girişte Pharos adası üzerinde, ilk iki Ptolemaios tarafından yaptırılmıştır (bk. İSKENDERİYE FENERİ). **6.** Gize piramidi, Khufu piramidi adıyle de bilinir. M.Ö. 2000 yıllarında veya daha erken bir devirde inşa edilmiştir (bk. GİZE PİRAMİDİ). **7.** Babil kralı Nabukodonosor (Buhtunnasır) tarafından M.Ö. VI. yy.da yaptırılan Babil asma bahçeleri. Asma bahçeler birbirleri üzerinde yükselen ve kemerlere dayanan yatay alanlardan meydana gelmiş olup, en yükseğinin boyu surları aşardı. Bu alanlar üzerinde yapılmış olan toprak katları, çalı, çiçek ve hattâ ağaç taşıyacak kadar derindir. Buradaki bitkiler çeşmelerden akan sularla beslenirlerdi. (M)

Dünya Nimeti (*Markens Gröde*), Knut Hamsun'un romanı (1917). Hamsun'un bu romanı, eserlerinde ahlâk bakımından çökmüş ve zayıf tipleri ele aldığı konusunda yapılan eleştirilere karşı yazdığı sanılır. Romanın kahramanı çorak bir toprak parçasına sahip olan iyiniyetli bir kişidir. Yazar, kahramanının kolayca alışılmış bir tema niteliği kazanabilecek olan tabiatla savaşını anlatmaz. Onun yerine, konuyu sade, duygulu ve şiirli bir tonla işler. Roman kahramanı kendisi gibi cesur ve saf bir kadınla evlenir. Ortaya çıkan güçlüklere rağmen çiftçi karı-kocanın işleri iyi gider. Aile, «dünya nimeti»nden payını, Tanrıya şükürler ederek alır. Romanın tezi şu cümleyle özetlenebilir. «Ruhun kurtuluşu için çalışma şarttır». Roman, Hamsun'a özgü üslûpla, tabiat karşısında duyulan şiirli bir duyarlıkla yazılmıştır. Eserde psikolojik çözümlemeler de önemli bir yer tutar. (→ Bibliyo.) [M]

Foto. LAROUSSE

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Avrupa'daki dört merkezî devlete karşı, Avrupa ve diğer kıtalarda bulunan yirmi beş kadar devletin giriştiği, o tarihe kadar görülmemiş ölçüde yaygınlaşan ilk büyük savaş. Birinci Dünya savaşı, Avrupa'da *İttifak devletleri* diye adlandırılan Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı imparatorluğu ve Bulgaristan ile *İtilâf devletleri* diye anılan Fransa, İngiltere, Rusya, Sırbistan, Belçika, Lüksemburg, Karadağ, Japonya, İtalya, Portekiz, Romanya, A.B.D., Yunanistan ve Brezilya arasında oldu.

1914

Savaş öncesi siyasî ortam. 1870'ten sonra Avrupa'da siyasî bakımdan önem kazanarak kara devletlerinin en güçlüsü haline gelen Almanya, sanayi alanında büyük bir hızla gelişti, sömürge siyaseti takip etmeğe başladı ve deniz kuvvetlerini artırdı. Doğu ve Batı Avrupa arasında bulunan Almanya, istilâ yolları üzerinde bulunduğundan ve gelecekte iki cepheli bir savaşa girmek istemediği için Bismarck zamanında Rusya ile anlaşmağa önem verdi. 1881 Yılında Almanya, Rusya ve Avusturya imparatorları arasında bir tarafsızlık antlaşması yapıldı. Fransa'nın Rusya'ya yaklaşmasını hoş görmeyen Almanya, 1881 yılında Rusya ile gizli bir protokol imzalayarak Boğazlar meselesinde Rusya'yı destekleyeceğini vaat etti. Böylece Bismarck Fransa'yı siyasî alanda yalnız bırakarak, Almanya'yı gelecekte iki cepheli bir savaştan sakınmağa çalışıyordu. Bismarck başbakanlıktan çekilince, Rusya ile yapılan anlaşma yenilenmedi. Osmanlı imparatorluğuna yaklaşan Almanya ile İngiltere'nin bozulan ilişkileri Güney Afrika savaşında Almanya'nın Boerleri tutmasıyle büsbütün gerginleşti. Sömürge siyaseti güden Almanya'dan uzaklaşan İngiltere, Japonya'ya yaklaşmağa başladı. Bu sırada Fransa, silâhlı kuvvetlerini güçlendirmeğe başlamış ve Rusya ile ikili bir ittifak yapmıştı. İngiltere 1902'de Japonya, 1904'te de Fransa ile dostluk antlaşmaları yaptı. 1904-1905 Rus-Japon savaşında yenik düşen Rusya, İngiltere ile de anlaşmak ihtiyacını duydu ve 1907'de İran'ın nüfuz bölgelerine ayrılması ve Afganistan'ın ingiliz nüfuzuna bırakılması sonunda, Fransa, İngiltere ve Rusya arasında bir üçlü antlaşma doğmuş oldu. Gittikçe artan siyasî gerginlik, Birinci Dünya savaşına kadar Avrupa'da sürekli bir silâhlanma yarışı yarattı. Kara kuvvetleri bakımından Almanya, denizlerdeki üstünlük bakımından İngiltere güçlü durumdaydı. Ayrıca Almanya germencilik siyaseti güdüyor, Rusya islav birliğini kurmağa çalışıyor, İngilizler Anglosaksonların üstünlüğünü iddia ederken, Fransa'da Almanya'dan öç alma düşüncesi yaygınlaşıyordu. Almanya gibi İtalya da, kendi birliğini kurduktan sonra sömürge siyasetine girişmiş, eski düşmanı Avusturya ile birleşerek sömürgeci devletlerle rekabete başlamıştı. Bu sürede Almanya var gücüyle deniz kuvvetlerini artırmağa çalıştı; 1913 yılında İngiltere'nin deniz inşaatını durdurmak konusundaki teklifini de geri çevirdi.

Savaşın sebepleri

Savaşın sebepleri. Avrupa'daki siyasî ve iktisadî gelişmeler yüzünden bloklaşan iki grup, uzlaşmaz bir duruma girdi, sürekli bir şekilde silâhlandı. Bu arada Rusya, Balkanlara ve İstanbul'a sarkmak istiyor, Avusturya Balkanlar, Almanya da Bağdat yönünde nüfuz siyasetlerini geliştirmeğe çalışıyorlardı. İngiltere ise Almanya'nın deniz gücünü yıkmak, rekabetle başa çıkamadığı sanayi üstünlüğünü ve iktisadî durumunu savaşla geriletmek istiyordu, bu sebeple İtalya'yı elden kaçırmak istemeyen İtilâf devletleri İtalyanların Trablusgarb'a taarruzuna göz yumdu. Rusya'nın kışkırtmasıyle 1912'de patlayan Balkan harbi İtilâf grubunu sevindirdi. Çünkü böylece, Almanya ile Avusturya'nın Balkanlara doğru yayılışı önlenmiş olacaktı. İngiltere, Hindistan yolu üzerindeki Osmanlı imparatorluğu topraklarını kontrolu altına almak, denizler ve ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetini sürdürmek; Fransa Alsace-Lorraine'i Almanlardan geri almak ve Osmanlı devletinin güney eyaletlerinden Suriye ve Kilikya'yı ele geçirmek; İtalya, güney Tirol'u ve Trieste'yi nüfuzu altına almak, işgal ettiği Trablusgarp ve Bingazi ile Oniki adada köklü olarak yerleştikten sonra Ege bölgesinde ve Antalya üzerinde siyasî ve iktisadî isteklerini gerçekleştirmek emelindeydiler. Merkezî devletlerden Almanya ise, Berlin-İstanbul-Bağdat hattı ile, jeopolitik yönde kuşatılmasına engel olmak için Türkiye'den faydalanmak, hattâ bir himaye kurmak ve yeni sömürgeler ele geçirerek iktisadî alanda güçlenmek dileğindeydi. Bundan başka Avusturya Balkanlara yayılmak, Sırbistan ise kendi bölgesinde genişlemek istiyordu. Yunanistan, Balkan harbinde işgal ettiği Makedonya'nın en zengin kesimleriyle Epir bölgesini ve Ege'deki Osmanlı adalarını ele geçirmiş olmakla yetinmeyerek, yunan megalo idea'sının sınırlarını İstanbul ve Batı Anadolu'ya kadar uzatabilmek için İtilâf devletlerine dayanmaktaydı. Büyük Bulgaristan projesini gerçekleştirmek isteyen Bulgaristan ise Rusya'ya ve İtilâf devletlerine yaklaşan diğer balkan devletlerinin aksine, Üçlü ittifaka girmeyi kendi menfaatlerine uygun bulmuştu. Böylece savaşa elverişli ortam yaratıldığı bir sırada, ilk bakışta önemsiz gibi görünen bir kıvılcım, önce Avusturya ile Sırbistan arasında çıktı.

Savaş ilânları. Avusturya-Macaristan veliahtı arşidük Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da öldürülmesi, savaşın patlak vermesine vesile oldu (28 haziran). Avusturya, bu suikasttan Sırbistan'ı sorumlu tuttu ve 23 temmuzda bir ültimatom vererek kabul edilmesi çok güç bazı şartların hemen yerine getirilmesini istedi. Sırbistan hemen hemen bütün isteklere boyun eğdiğini bildirdiği halde Viyana hükûmeti işi daha ileri götürerek Sırbistan ile ilişkilerini kesti (25 temmuz). Çok geçmeden de Sırbistan'a savaş ilân etti (28 temmuz). Bu tarihten sonra, devletleri birbirinden ayıran antlaşmalar yüzünden savaş kısa zamanda yaygınlaştı. Önceleri Almanlar, savaşın Avusturya ile Sırbistan arasında sınırlandırılması tezini ortaya attılarsa da, öteki devletler açıkça Avusturya-Macaristan lehine olan bu görüşü kabul etmediler; çeşitli arabulma teşebbüsleri de sonuç vermedi. Rusya ile Avusturya'nın seferberlik ilânından sonra Almanya, 1 ağustosta Rusya'ya, 3 ağustosta da Fransa'ya savaş açtı. Alman kıtalarının Belçika'yı işgali üzerine de İngiltere Almanya'ya savaş ilân etti (4 ağustos).

Savaşçılar. 1914 Yılında savaş halindeki devletler şunlardı: bir yanda Almanya ile Avusturya-Macaristan; öte yanda Sırbistan, Karadağ, Rusya, Fransa, Belçika ve İngiltere. Bu sonunculara daha sonra İngiltere'nin müttefiki olup Almanya'nın Uzakdoğu'daki yerlerini ele geçirmek isteyen Japonya da katıldı (23 ağustos). Bazı savaş ilânları (meselâ Avusturya ile Batılı devletler arasındakiler) biraz gecikti. İki yanı tutan devletlerin kesin olarak ortaya çıkması da başka olaylar etkiledi. Ağustosun ilk günlerinde İtalya ve Romanya'nın tarafsızlıklarını açıklamaları Merkezî imparatorlukları hayal kırıklığına düşürdü, ama Almanya bu arada Türkiye'nin ittifakını sağlamayı başardı.

Siyasî durum

Milletlerarası durum. 1914'ün son aylarında savaşan taraflar iktisadî çabalarını arttırmak gereğini duydular. İktisadî hareketlerin önemi, diplomatik faaliyetlerden ve yeni müttefikler aramaktan çok daha önde geliyordu. Zaten bazı savaşçı devletler çözümlenmesi zor iç meselelerle karşı karşıya bulunuyorlardı; savaş durumu bu meseleleri daha da karışık bir hale soktu. İngiltere hükûmeti İrlanda'daki muhtariyet istekleriyle, Osmanlı imparatorluğu da Arap ülkelerindeki ayaklanmalarla karşı karşıyadı. Patlak veren savaş yüzünden dünya kamuoyu birçok olayın (ağustos'ta Panama kanalının açılması ve eylülde Pius X yerine Benedictus XV'in seçilmesi) önemini ölçmek imkânını bulamadı.

Askerî durum

Savaş planları. Stratejik teşebbüs, avusturya başkumandanlığını da kontrolunda tutan alman başkumandanlığının elindeydi. Oysa Almanya'nın karşısındaki devletlerde, ortak bir savaş yönetimi, tek elden emir ve kumanda yoktu. Moltke'nin selefi Schlieffen'den devraldığı planda, Prittwitz'in zayıf birliklerine ve avusturya-macaristan kuvvetlerine Rusları mevzilerinde tutmak görevi verilmekte, bu sırada Fransa'ya karşı taarruz öngörülmekteydi. Fransız planında ise (1871'den bu yana yapılan taarruz planlarının on yedincisiydi) Metz istihkâmlarının iki yanında Lorraine'e bir saldırı düşünülüyordu. Bu planın 2 ağustostan itibaren uygulanan başka bir şekli Belçika'ya bir alman saldırısı yapıldığı zaman tertibatın sadece Givert ile Namur arasında Meuse nehrine kadar uzatılmasını öngörmekteydi. Ruslara gelince, onların mümkün olduğu anda kuvvetlerinin büyük bölümüyle Doğu Prusya'ya saldırıya geçecekleri açıkça bilinmekteydi.

Harekât. BATI KESİMİ. Sınır muharebelerinde alman sağ kanadı Liege'i almayı (16 ağustos) ve Belçikalıları Anvers'e doğru itmeyi (20 ağustos) başardı, ama bu toprakları elinde tutmak için ekim ayına kadar iki kolorduyu burada bırakmak zorunda kaldı. Başlıca harekâta Lorraine'de girişildi. Fransızlar bu bölgede Morhange'ı ele geçirmeyi başaramadılar, ama Nancy ve Charmes'da direndiler; bu sırada Ardennes'lerde sonuçları alınamayan birtakım çarpışmalar yapılmaktaydı. 23 Ağustostan sonra Sambre nehrinin güneyinde general Bülow'un saldırısına uğrayarak yenilen fransız generali Lanrezac, von kluck ordusunun Mons'ta İngilizlerin karşısında bulunduğunu öğrenince muharebeyi yarıda bırakmak zorunda kaldı, bu yüzden fransız ordularının toplu olarak geri çekilmesine yol açtı (24 ağustos-6 eylül). Bu sırada Moltke duruma hâkim olduğunu sanıyordu, fakat fransız mareşal Joffre teşebbüsü yavaş yavaş ele aldı, alman ilerleyişini Marne nehri üzerinde durdurdu. Almanları yeniden Aisne ve Vesle nehirleri ardına püskürttü.

DOĞU KESİMİ. Galiçyada Ruslar Avusturyalıların saldırısı karşısında zor duruma düşmüşlerdi; buna karşılık Doğu Prusya'da Samsanov ve Rennenkampf kumandasındaki rus ordularının ileri harekâtı, Prittwitz'i geri çekilmek zorunda bıraktı; Belçika'dan iki alman kolordusu getirilerek bu kesimin güçlendirilmesi gerekti (25 ağustos). Fakat 22 ağustostan sonra Prittwitz'in yerini alan general Hindenburg, Samsanov kumandasındaki rus ordusunu Tannenberg'te imha etti (26 ağustos) ve Rennenkampf'ı da Doğu Prusya'dan attı. Bu başarıya rağmen Galiçya'daki rus ordusu ilerlemeler kaydetti, Avusturyalılar Lwow'u terkettiler (3 eylül), Karpat dağlarına doğru çekildiler. Alman generali Mackensen'in Torun'dan Lodz'a doğru giriştiği karşı saldırıya rağmen (12 kasım) Memel, Varşovanın batısı ve Gorliç hattında yerleşik bir cephe kurulmuş oldu.

BATI KESİMİ. Marne'daki başarısızlıktan sonra 15 eylülde Moltke'nin yerine Falkenhayn geçti. Alman kuvvetlerinin bütün ağırlığını ilkin batıda kullanmağa karar verdi. İki taraf da birbirinin kuzey kanadında harekâta geçtiler. Ne Picardie, ne de Artois'da bir başarı elde edildi. Bu andan sonra denize doğru bir yarış başladı. Flandres bölgesinde kanlı çarpışmalar oldu. General Foch fransız, ingiliz ve Anvers'ten çekilen belçika kuvvetlerinin harekâtını yönetmekle görevlendirildi. Uzunluğu 750 km'ye ulaşan, denizden İsviçre'ye kadar yerleşik bir cephe kuruldu (kasım ve aralıktaki, Yser ve Ypres muharebeleri.)

SONUÇLAR. 1914 Yılı sonunda Moltke'nin planı gerçekleştirilemedi, ama alman topraklarına da düşman giremedi. Sırbistan'ı alt edemeyen Avusturya'nın durumu ise böyle olmadı. Sırp ordusu Avusturyalıları Bosna, *Tser* ve *Rudnik*'te yendikten sonra düşman elindeki topraklarını, 13 aralıkta da Belgrad'ı kurtardı. Alman donanması ingiliz donanmasıyle karşılaşmak cesaretini gösteremedi. Almanya Pasifik'teki sömürgelerini Japonlara karşı savunamadı (Kiao-çeu düşmesi, 17 kasım). Fransa, alman istilâsını durdurmayı başardı, fakat topraklarının bir kısmının işgal edilmesi, sonu belirsiz bir savaşın eşiğinde memleketin her alanda sonsuz çabalar harcamasını gerektiren şartlar, bu ülkenin iktisat ve insan potansiyelini azalttı.

BALKANLAR. 1914 Eylülü ortalarında Bulgaristan'ın Romanya'ya verdiği notada, Romanya'nın savaşa katılması halinde, Bulgaristan'ın Romanya sınırını geçeceği belirtiliyordu. Böylece Bulgaristan'ın bu davranışı, rumen ordusunun Galiçya'da çekilmekte olan avusturya ordusunun gerisine taarruz etmek imkânını ortadan kaldırdı. Bu sırada alman savaş gemilerinin Karadeniz'de harekâta girişmeleri, alman ordusunun Lehistan'daki harekâtı, kral Carol'un tacını bırakması, Romanya'nın savaş isteklerini yatıştırdıysa da, bu ülke kendi topraklarından Türkiye ve Bulgaristan'a malzeme ve cephane geçirilmesine razı olmadı. Bulgaristan'a ait 400 ve Türkiye'ye ait 200 vagon askerî malzeme ve cephane Almanya'da kaldı. Türkiye'nin bu sıradaki harb imalâtı ise, üç milyon mermiyi geçmiyordu. Kasım ayı başında Avusturya'nın 16 tümenle Sırbistan'a karşı yaptığı ikinci taarruz da başarıya ulaşamadı. Avusturya bu harekâtta çok büyük kayba uğradı. Bu sırada Yunanistan, Sırbistan'ın müttefiki olarak İtilâf devletlerinin tarafını tutmakta, Bulgaristan ve Türkiye topraklarına göz dikerek, savaşa katılmak için durumu dikkatle takip etmekteydi. Özellikle Yunanistan'daki Venizelosçular böyle bir fırsatı dört gözle bekliyorlardı.

Türkiye açısından

Osmanlı devletinin savaşa girmesi. Bu sırada siyasî ve askerî durum, Türkiye'nin henüz savaşa katılmasına elverişli değildi. Osmanlı devleti, Balkan harbı yenilgisinden sonra kara ve deniz kuvvetlerini yeniden düzenlemek için gerekli tedbirleri almağa başlamıştı. Bu maksatla İngiltere ve Fransa'ya savaş gemileri ısmarlanmış olduğundan, bunların katılmalarıyle Karadenizde hâkimiyeti sağlamak mümkün olacaktı. Bu arada daha önce Almanya'dan getirilmiş bulunan alman ıslah heyeti de, orduyu kısa zamanda düzenlemeğe var gücüyle çalışıyordu.

Birinci Dünya savaşının Avrupa'da başlamasından sonra, Osmanlı devleti tarafsızlığını korumak amacıyle daha önce 20 temmuz 1914'te (2 ağustos) genel seferberlik ilân etti. 31 Temmuzda (13 ağustos) ise, padişahın bu konudaki teşvik edici iradesi yayımlandı. Osmanlı devleti ile Almanya arasındakı ittifak gizli tutulmuş ve genel seferberlik özellikle tarafsızlığı koruma amacı belirtilerek ilân olunmuştu.

Türk devlet adamlarından Enver ve Talât Paşalar derhal savaşa katılmak taraflısı oldukları halde, Başkumandanlık karargâhındaki yetkili kurmay subaylar, ilkbahara kadar hazırlanmak ve bekleme durumunda kalmak yolunu savunuyorlardı. Almanlar Türkiye'yi savaşa sokabilmek için gerekli propagandadan başka bir olupbitti yaratmağa çalıştılar. Bu sırada Akdeniz'de bulunan Göben ve Breslau adındaki alman savaş gemileri Mesina'dan Türkiye'ye gitmek için yola çıktılar. 5 Ağustosta Başkumandanlık, Akdeniz Boğaz kumandanına alman ve avusturya gemilerinin Boğazdan girişlerine izin verilmesi konusunda emir verdi. İngiltere'ye bir süre önce Armstrong tezgâhlarında yapılmak üzere sipariş edilmiş bulunan «Reşadiye» ve «Sultan Osman» savaş gemilerine İngilizlerce ambargo konulması, kamuoyunda ağır tepkilere yol açtığı için onların yerine bu iki alman gemisinin konması yolu bulundu. 8-9 Ağustos gecesi Boğazdan girişlerine izin verilen gemilere, ikmalleri ve satın alma işlemleri bitirilerek *Yavuz* ve *Midilli* adları verildi. Yavuz ve Midilli'nin türk donanmasına katılması, İtilâf devletleri tarafından sert protestolarla karşılandı, İtilâf devletleri Osmanlı devletinin tarafsız kalmasını sağlamak üzere 17 ağustosta ona bütünlüğünü ve istiklâlini muhafaza edeceklerini, kapitülasyonların kaldırılacağını, Türkiye'ye mâli bakımdan yardımda bulunacaklarını vaat ettiler. Ama o sırada Türkiye'ye gelmiş bulunan Yavuz ve Midilli savaş gemileri ile, alman ıslah heyetinin geri gönderilmelerini de şart koştular. Yine de Sultan Osman ve Reşadiye gemilerine İngilizlerce el konmasının bu satın almayı zorunlu kıldığı belirtilerek teklifler geri çevrildi. Alman savaş gemilerini takip eden ingiliz ve fransız savaş gemileri Çanakkale boğazını ablukaya alınca, boğaz 1 ekim tarihinde tamamen kapatıldı. Önceleri iki yıl içinde savaşa girilebileceğini belirten türk genelkurmay ikinci başkanı alman Bronzar Paşa çeşitli baskılar karşısında «Rus donanmasına baskın yaparak savaşın başlatılması»nı öngören bir teklif ileri sürdü. Osmanlı devlet adamları, ilkbahara kadar beklemek niyetindeyken osmanlı donanma kumandanı amiral Suşon, yeni rus gemileri Karadeniz'e çıkmadan, rus donanmasını baskına uğratmak istedi. Almanların, Türkiye'nin savaşa girişini bir olupbittiye getirmek isteklerine uygun olarak amiral Suşon başkumandan vekili Enver Paşadan aldığı yazılı izin üzerine türk donanmasını 23 ekimde Karadeniz'e çıkardı. Karadenizde Ruslarla yapılan çarpışmada bazı rus gemileri batırılarak, Odessa, Sıvastopol, Novrossiyk, Teodosya limanları bombardıman edildiğinden, Rusya 2 kasım 1914 tarihinde Osmanlı devletine savaş ilân etti. 3 Kasımda ingiliz donanması Çanakkale boğazını bombardıman etti, 5 kasımda İtilâf devletleri Türkiye'ye savaş ilân ettiler. Oysa, siyasî ve askerî yönden, Osmanlı devletinin Birinci Dünya savaşından sakınması ve zorunlukta kalmadıkça girmemesi mümkündü. Ayrıca siyasî ve askerî tedbirlere rağmen, savaşa katılmak zorunda kalınırsa bunun her çareye başvurularak mümkün olduğu kadar geciktirilmesinde de büyük yararlar vardı. Çünkü Karadeniz olayları sırasında, yukarıda da belirtildiği gibi Almanlar Marne'da, Galiçya'da ve Sırbistan'da yenilgiye uğramışlardı. Böylece savaşın, merkezî devletler tarafından kazanma şansının zayıfladığı anlaşılmıştı. Bundan sonra Cihad-ı Ekber (Cihad-ı Mukaddes) ilânı 14 kasım cumartesi günü Fatih camisinde okundu ve ertesi günkü gazetelerle yayımlandı. İslâmlıkta bir fikir mücadelesine ve tasavvufta insanın kendi nefsi ile olan mücadelesi anlamına gelen cihadın ilânıyle bütün müslümanlar, halifenin yanında savaşa çağrılmak isteniyordu. Bu sırada Rusların Arhangelsk ve Viladivostok limanlarıyle İskandinav bölgeleri, İngilizlerin de Pasifik okyanusundaki sömürge ve dominyonları ile Süveyş üzerinden irtibatları kesilmek tehlikesiyle karşılaştığından, Hidiv Abbas Hilmi Paşayı düşüren İngilizler Mısır'ı hâkimiyetleri altına aldılar.

Osmanlı devletinin harekât planı. Türk ve alman kurmaylarının işbirliğiyle hazırlanan harekât planının temel prensipleri, merkezî devletlerin kesin sonuç bölgesi olan Avrupa cephelerindeki başarısını kolaylaştırmak amacıyle, Almanya'nın yükünü hafifletmek için Romanya ve Bulgaristan bölgesinden Karadeniz'de çıkarma yapmaktı. Böylece gelişecek durumu da dikkate almak ve Kafkasya'da Ruslara ve Süveyş kanalında İngilizlere taarruz etmek suretiyle bu bölgelerden asıl kesin sonuç yerine kuvvet kaydırılmasını önlemek; İstanbul, Marmara ve Boğazlar bölgesinde stratejik alanda savunmada kalarak merkezî devletlere en etkili bir şekilde yardım etmekti. Bu maksatla 900 000 mevcutlu türk ordusundan 1. ve 2. ordular Marmara ve Boğazlar bölgesinde, 3. ordu Kafkas cephesinde, 4. ordu Suriye ve Filistin cephesinde seferberlik ve yığınaklarını tamamlamış olarak savaşa hazırlandılar. Bunlar dışında İran ve Afganistan'ı da birlikte savaşa sürüklemek için, Hindistan'a karşı yapılacak muhtemel harekâta kullanılmak üzere, Basra'da Irak bölgesi kumandanlığı olarak 38. tümen ve çeşitli aşiretlerden kurulu kuvvetler teşkilâtlandırıldı.

Kafkas cephesi. Ruslar savaş ilânından sonra ilk olarak Kafkas cephesinden Kars-Sarıkamış yönünde taarruza geçerek doğu cephesinde harekâta girişmişlerdi. Kafkas veya doğu cephesi adı verilen bu harekât bölgesinde, önce önemli arazi kesimlerini içine alan Narman-Velibaba-Eleşkirt-Doğubayazıt çizgisini ele geçirmek isteyen Ruslar, 3. türk ordusuyle 6-9 kasımda yaptıkları Köprüköy savaşını kaybederek, sınırlara geri çekildilerse de daha sonra başkumandan vekili Enver Paşanın yaptırdığı Sarıkamış kış taarruzu (bk. SARIKAMIŞ HAREKÂTI) ağır yenilgimizle sonuçlandı.

Irak cephesi. Özellikle petrol kaynakları bakımından ele geçirmek istedikleri Basra körfezi bölgesinde İngilizler, Hintlilerle birlikte 15 ekimde Bahreyn adasına ve savaş ilânından on gün önce 23 ekimde Fav kesimine asker çıkardılar. Harekâta devam ederek 23 kasımda Basra'yı ele geçirdiler ve Korne'ye girdiler. Burada bulunan pek çoğu yerli Araplardan kurulu 38. tümen erleri savaş alanını terk ettiklerinden, İngilizler kolaylıkla ilerlemeğe devam ettiler ve İran'da Ahvaz'ı ele geçirdiler.

Bazı rakamlar

15 *Ağustosta ordu mevcutları.* FRANSA: 93 tümen. || Belçika: 7 tümen. || BÜYÜK BRİTANYA: 5 tümen. || ALMANYA: 94 tümen (77'si batıda, 17'si doğuda). || AVUSTURYA-MACARİSTAN: 49 tümen. || RUSYA: 99 piyade tümeni, 42 süvari tümeni. || SIRBİSTAN: 11 tümen. || (bir piyade tümeninde 12 tabur vardır).

Uçak sayısı. Almanya: 174, Fransa: 150, İngiltere: 66, Belçika: 24.

Ağır top sayısı. Fransa: 308, Almanya: 548.

Ağır makineli sayısı. Fransa: 2 200, Almanya: 2 450 (bunun 2 250'si batıda).

Aralık ayında Batı cephesinin uzunluğu 720 km. (Bu cephenin 650 km'sini Fransızlar; 50 km'sini İngilizler; 20 km'sini Belçikalılar tutuyorlardı.) Fransız çelik imalâtının yüzde 80'ini yapan ve demir madenlerinin yüzde 90'ının bulunduğu topraklar Almanlar tarafından istilâ edilmişti.

1915

Siyasi durum

Bu yıl içinde savaşçılara iki devlet daha katıldı: *İtalya* daha şubat ayında müttefikler safında savaşa gireceğini belli etmişti. Ancak ordusundaki hazırlığın yetersizliği ve siyasî çevrelerdeki görüş ayrılıkları yüzünden (büyük nüfuza sahip olan Giolitti'nin tarafsızlığı desteklemesi, D'Annunzio'nun ise İtalya'nın savaşa girmesi için hararetli bir propaganda faaliyetine girişmesi) bu kararı geciktirdi. Öte yandan İtalya ile Avusturya arasındaki görüşmelere bir hayli geç başlandı. Avusturya, yalnız Trentino bölgesinde olmak üzere bazı toprak tavizleri vermeğe razı olacaktı. Londra antlaşmasıyle (26 nisan) İtalyan müttefikler safında savaşa girmeğe söz vermişti: İtalya 20 mayısta Avusturya - Macaristan'a savaş açarak sözünü yerine getirdi, daha sonra da Almanya'ya savaş ilân etti. Bulgaristan'ın savaşa katılması ise müttefiklerin Balkanlardaki durumunu büyük ölçüde tehlikeye soktu. 1915 Yılı sonbaharında müttefikler Bulgaristan ile merkezî imparatorluklar arasında sıkışıp kalan Sırbistan'ın çökmesini önleyemediler.

İki olay Akdenizle ilgili meseleler arasında ön plana geçti. Başta Churchill olmak üzere bazı ingiliz siyaset adamları kesin sonucun Akdeniz bölgesinde alınacağı inancında idiler. Müttefik kıtaları ekim ayından itibaren Selânik'te bulunmasına rağmen Yunanistan ikiye bölünmüş durumdaydı: Venizelos taraftarları Müttefiklere yardıma hazırdılar; kral Konstantin ise kayınbiraderi Guillaume II'ye bağlıydı. O yıl Kuzey Atlantik bölgesinde kesin sonuca varılamadı. İçinde amerikalı yolcuların da bulunduğu İngilizlere ait *Lusitania* gemisi bir alman denizaltısı tarafından torpillendi (7 mayıs). Bu olay A.B.D.'de büyük heyecan yaratıtysa da siyasetinde önemli bir değişikliğe yol açmadı. A.B.D. borç verme konusunda müttefiklere eylülden itibaren kolaylıklar sağladı, ama bu, A.B.D.'nin geniş ölçüde ihracat yapabilme isteğinden doğan bir davranış sayıldı.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

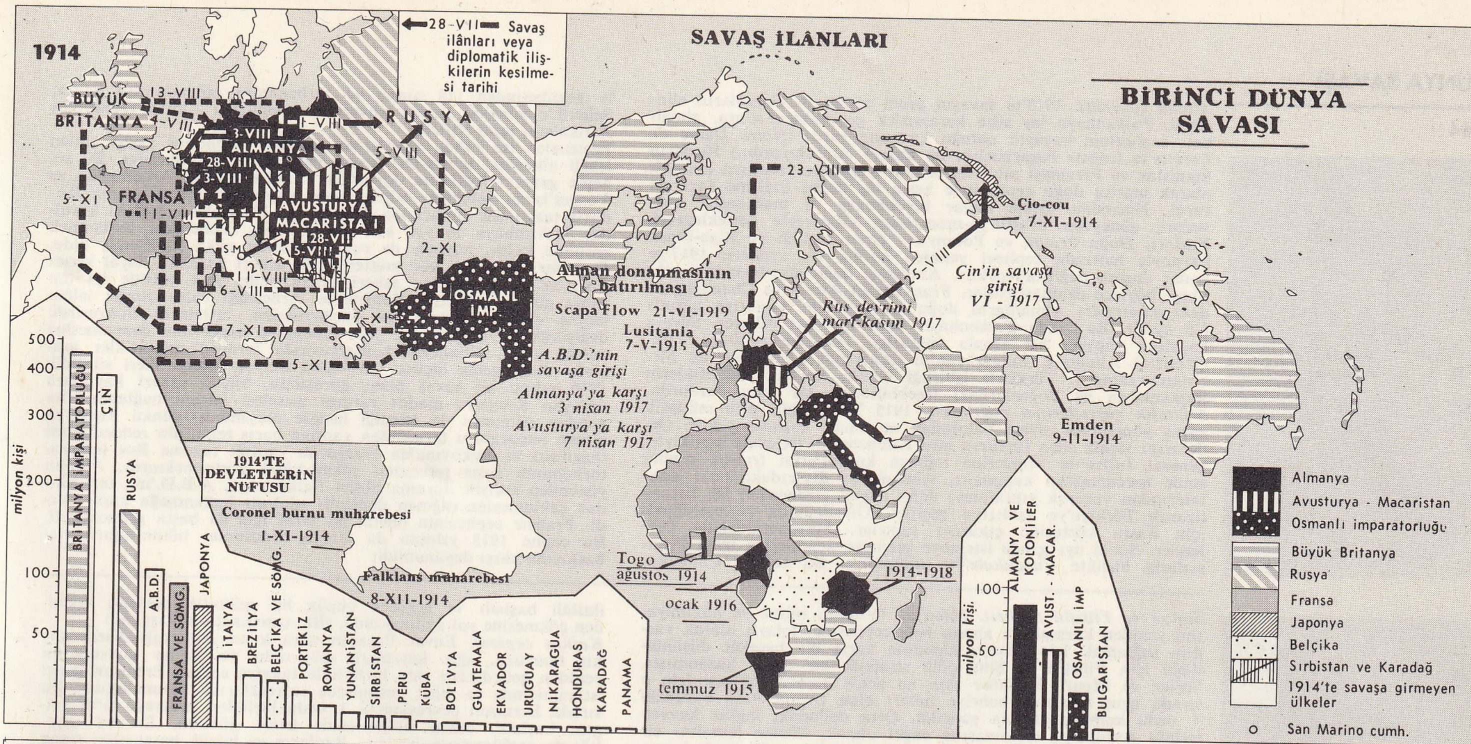

ALMAN SAVAŞ YÖNETİMİ

Askerî durum

Alman stratejisi. 1915'te savaşın genel yönetimi Almanların elindeydi. Falkenhayn bir süre kararsızlık geçirdikten sonra, alman batı cephesinin kuvvetli olduğu kanısına vardı (*Notre Dame de Lorette*'te fransız başarısızlığı bu kanıyı doğruluyordu.) Rusların Stanislav ve Przemysl şehirleri üzerine yaptıkları baskıya karşılık olarak martta doğu cephesinde kesin bir darbe indirme kararını verdi. Nisandan eylüle kadar hindenburg ve mackensen kuvvetleri, güneyden avusturya-macaristan kıtalarıyle desteklenerek Rusları, Doğu Prusya ve Polonya'yı terke zorladı ve Riga-Pinsk Çernoviç hattında cepheyi yeniden kurdu. Bu cephede 1917'ye kadar durum değişmeyecektir. Almanlar doğu sınırlarındaki tehlikeyi böylece uzaklaştırdılar. Fransızların Artois ve Champagne'daki saldırıları Almanların doğu taarruzlarını kesintiye uğrattı (25 eylül). Bu arada Falkenhayn ocak ayından itibaren Süveyş kanalına yapılan bir akınla İngilizleri endişeye düşürdü. (Bk. FİLİSTİN.) Almanya, Bulgaristan'ın ittifakından yararlanarak Sırzistan'ı zaptetti. Türklerle işbirliği kurdu, böylece müttefiklerin Balkanlarda ve Boğazlardaki teşebbüslerini bir süre durdurdu. *Müttefik gayretlerinin dağılması.* 1915 Yılı, İngilizlerin müttefik savaş yönetimine siyasî bakımdan müdahale ettikleri yıldır. Ordularını teçhiz eden İngiltere lord Kitchener'in (Kiçner) teşvikiyle, general Joffre'un isteklerine rağmen kuvvetlerini fransız cephesinde harcamaktan kaçınıyor, Almanya'yı dışarıdaki zayıf noktalarından vurarak yıpratmayı daha uygun görüyordu. Bu karara uyarak Türkiye'ye saldırıya geçtiler. Ortadoğu'da yerleşebilmek için Basra körfezine çıkarma yaptılar. Mezopotamya'da ilerlediler. Şubat ayı içinde istemeye istemeye kendilerine uyan Fransızlarla birlikte *Çanakkale*'ye saldırdılar. Bu saldırı Çanakkale hezimetinden (18 mart) ve Sırbıstan'ın çökmesinden sonra, Selânik'e yöneldi. İngiliz kuvvetleri temmuzda Alman Güneybatı Afrika'sını işgal ettiler.
Fransızlar ise bütün çabalarını, düşman cephesini yarıp alman işgali altındaki toprakları kurtarmak üzerinde topladılar. Bu sebeple general Joffre'un Artois'da, Champagne'da, Argonne'da ve Vosges'larda şubattan ekime kadar yaptırdığı şiddetli, ama faydasız taarruzlar sonucunda Trentino'da bir İtalyan cephesi kuruldu, Falkenhayn ihtiyat kuvvetlerini batı cephesinde kullanmak zorunda kaldı, böylece de rus ordusunun yükü hafiflemiş oldu. *Sonuçlar.* Bu yıl içinde müttefiklerin askerî harekâtı hayal kırıcı sonuçlar verdi. Yalnız askerî potansiyelin açık şekilde iyi duruma girdiği görüldü. Denizlerde serbestliği elde tutarak silâhlanma çabaları, sanayinin güçlenmesine, orduların bünyesinde değişiklikler yapılmasına, yeni muharebe usullerinin denenmesine imkân verdi. Chantilly konferansında (aralık) müttefikler arasında daha geniş ölçüde işbirliğine ihtiyaç olduğu ileri sürüldü, 1916 yılına ait savaş planı görüşüldü, büyük askerî kayıplara uğrayan Rusya'ya maddî yardım meselesi karara bağlandı. Öte yandan Almanya da istediği hedefe ulaşamadı, çünkü Rusya'ya alman imparatoru tarafından yapılan barış teklifinin reddedilmesi (haziran) ve Bukovina'da İvanov'un yaptığı taarruz Rus imparatorluğunun daha tamamen çökmediğini göstermekteydi. Abluka yüzünden sıkışık duruma düşen Falkenhayn, A.B.D.'nin tepkisinden çekinmesine rağmen denizaltı silâhını kullanmağa karar verdi. Fransız cephesinin önemi iki taraf için de başta gelmekteydi. Bu cephe 1915 yılında da alman ordusunun bütün ağırlığına, baskısına karşı dayanabildi.

Türkiye açısından

Suriye ve Filistin cephesi. Mısır'da Osmanlı nüfuz ve hâkimiyetini yeniden kurmak ve alman batı cephesine dolaylı olarak yardım sağlamak için Süveyş kanalına karşı bir harekât düşünüldüğü için Filistin ve Sina çölü stratejik bir değer kazanmıştı. Suriye ve Mısır'ı içerisine alan bu geniş harekât bölgesi için o sırada aynı zamanda bahriye nazırı olan Cemal Paşa buradaki 4. ordu kumandanlığına getirildi. Orta doğudaki ingiliz kuvvetlerinin Avrupa'ya taşınmasına engel olmak, Süveyş kanalını ele geçirerek İngiltere'yi doğu ve özellikle Hindistan ile Ümit burnu yoluyle bağlantıya zorlamak ve bölgedeki ingiliz kuvvetlerini Mısır'a bağlamak amacıyle Osmanlı genelkurmayında 3. derecede önemli bir harekât planı hazırlanmıştı. Bu plana göre başkumandanlıkça 4. orduya, Süveyş kanalına taarruz etmesi emrolundu. Ordu kumandanı Sina çölünü geçmek için gereken hazırlıkları yaptıktan sonra 8. kolordusunu bu taarruz için görevlendirdi. Yetersiz hazırlıklarla 14 ocak 1915'te başlayan harekât, biri kıyıdan, diğeri güneyden olmak üzere iki grup halinde batı kanadından Süveyş kanalına doğru ilerledi. 3 Şubatta Elkantara kesiminden Süveyş kanalı geçilmek istendiyse de başarılamadı. Bunun üzerine 4 şubatta çekilme emri verilerek 15 şubatta Birüssebi ve Gazze bölgesinde toplanıldı.
Çanakkale cephesi. Müttefiklerin Rusya ile birleşmek için bu cepheden denizden ve karadan yaptıkları çeşitli taarruzlar, kahramanca yapılan başarılı savunma harekâtı sayesinde büyük bir zaferle sonuçlandı. Dünyanın en büyük birleşik müttefik donanmasıyle, ingiliz, fransız ve diğer müttefik kara kuvvetleri, Çanakkale'de yenilgiye ve ağır kayıplara uğradılar, sonbaharda geldikleri gibi çekilip gitmek zorunda kaldılar. Rusya ile direk bağlantı kurulamadığından gerekli yardım yapılamadı. Bu yüzden 1917 yılına kadar savaşa dayanabilen Rusya'da Bolşevik ihtilâli başladı ve böylece büyük bir müttefik devletin erkenden çökmesine yol açılmış oldu. (Bk. ÇANAKKALE SAVAŞLARI.)
Kafkas cephesi. Enver Paşanın kara kışta yaptırdığı Sarıkamış kış taarruzu, ağır kayıplara mal oldu ve Ruslar kuvvetlerini yeniden getirdikleri taze birliklerle takviye ederek Erzurum genel istikametinde ve diğer kesimlerde taarruzlarına devam ettiler. Bu sırada Erzurum çevresindeki 3. ordu birlikleri arasında tifüs salgını başladı. Savaş bölgelerinde fırsat gözeten, Ermeni azınlığı da ayaklanmağa başladı. Bunların en büyük hareketleri nisan 1915 ortalarında Van bölgesinde görüldü. Askerî hareketleri baltalayan ve silâhsız türk halkına yönelen ermeni saldırıları doğudaki illerin birçoğunda yayıldı. Bu yüzden hükûmet, buralardaki ermeni halkını Suriye ve Kuzey Irak'a yerleştirmek suretiyle, gerekli güvenlik tedbirleri aldı. Ruslar 27 nisan 1915'te Tortum ve Karaköse'de taarruzlarına devam ederek Van ve Malazgirt'i ele geçirdiler. Fakat 22 temmuzda yapılan genel karşı taarruzla Van ve Malazgirt kurtarılarak Ruslar eski sınırları gerisine sürüldü.
Irak cephesi. 1914 Yılında İngilizlerin ele geçirdikleri Basra'yı geri almak için bu cephe kumandanlığına getirilen Süleyman Askerî Bey, yerli halkın da yardımıyle 12 nisanda giriştiği taarruzdan sonuç alamadı ve Kut'ül Amare'ye çekilmek zorunda kaldı. İngilizler ileri harekâta devam ederek, Kut'ül Amare'yi aldılar. Eylül sonunda general Tawnshend emrindeki kuvvetlerle Bağdat üzerine yöneldiler. Fakat Bağdat'ta toplanan türk kuvvetleri, İngilizleri Selmanpak'da durdurarak 26 kasımda düşmanı çekilmek zorunda bıraktı. Bu çekilme sırasında Kut'ül Amare'deki general Tawnshend kuvvetleri, 8 aralıkta Dicle kenarında kuşatıldı. Aralık ayında, Basra'dan Tawnshend'i kurtarmağa gelen İngilizlere karşı Felahiye'de savaşlar verildi.

Bazı rakamlar

Ordu gücü. ALMANYA: 160 tümen (ağustos), batıda 93 tümen, doğuda 66 tümen, İtalya cephesinde 1 tümen (eylülde) [batıda 102 tümen, doğuda 48 tümen, Balkanlarda 9 tümen, İtalya cephesinde 1 tümen.] || FRANSA: (aralık) batıda 107 piyade tümeni, 10 süvari tümeni. || BÜYÜK BRİTANYA: 54 tümen (450 000 kişilik kuvveti Fransa'da). || AVUSTURYA-MACARİSTAN: 3 piyade tümeni, 10 süvari tümeni. || İTALYA: 36 tümen. || RUSYA: 132 piyade tümeni, 42 süvari tümeni. || Çanakkale'de 5 ingiliz tümeni, 2 fransız tümeni, 7 türk tümeni.

1916

Siyasî durum

Merkezî devletler. Romanya yeni bir muharip devlet olarak müttefikler safında savaşa katılmağa karar verdi (28 ağustos). İtalya da Almanya'ya savaş ilân etti. Bulgaristan'a karşı bir denge kurmak ve rus ordusunu desteklemek amacıyle yapılan rumen harekâtı başarısızlığa uğradı. Almanlar tarafından işgal edilen Romanya toprakları bu yılın sonunda Almanlara değerli buğday ve petrol kaynakları kazandırdı. Bu sırada Almanya'nın Avrupa'daki durumu çok kuvvetlenmişti, Alman imparatorluğu gelecek hakkında geniş tasarılar kuruyordu. Bu tasarılar arasında aralıkta Polonya'ya bağımsızlık tanıyacağı vaadi vardı. Buna rağmen, iktisadî sıkıntılar ortadan kalkmamıştı: ikmal maddelerini sağlamak, ayrıca işçi bulmak meselesi zorluklar yaratıyordu (Belçika'da mecburî çalıştırma usulünün uygulanması, 3 ekim). Bu arada müttefikler uzun vadeli tedbirler almak gereğini duydular: tarafsız ülkelere gönderilecek malları kontenjanlara bağlayarak deniz ablukasını daha sıkı bir hale getirmek (mart); İngiltere'de mecburî askerlik hizmetini genelleştirmek. Bu yıl içinde doğuda Korfu adasında yeniden kurulan Sırp ordusu Selânik cephesinde toplanan müttefik kıtalarını takviyeye kullanıldı. Fakat Yunanistan'ın siyasî durumu eski karışıklığından kurtulamadı. İngiltere ve Fransa'nın Yakındoğuda kendilerine nüfuz alanları bulmağa çalıştıkları sırada (Sykes-Picot antlaşması, 9 mart) Osmanlı imparatorluğuna karşı patlak veren Arap isyanı (Mekke emîri Hüseyin ve ailesi) kesin bir etki yarattı. A.B.D.'de, Wilson, Cumhuriyetçi parti adayı Hugues'e karşı yeniden cumhurbaşkanı seçildi (7 kasım); müttefikler Hugues'un savaşa karışma konusunda daha kararlı davranacağını umuyorlardı, Hugues Doğu Amerika'nın en kalabalık yerlerinde oy kazanmıştı, ancak Batı Amerika'daki oy çoğunluğu Wilson'un başkan seçilmesini sağladı. Wilson savaşan devletlerin savaş hedeflerini açıklamalarını istedi (aralık). Bütün hükûmetler kendi siyasetlerini belirlemek zorunda kaldılar. Bu da müttefikler arasında her alanda görülen anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına yol açtı.

Askerî durum

Verdun ve Somme. Her iki tarafın 1916'ya ait askerî planları, Fransa cephesindeki mevcut ve malzemelerinin yıpratma taarruzlarıyle yok edilmesine dayanıyor ve kesin sonuç bu yoldan alınmak isteniyordu. Joffre yaz başlangıcında Somme üzerine birbiri ardına güçlü ve sistematik saldırılar yapmak kararını verdi; bu harekâtın Rusların Galiçya'daki taarruzu ile desteklenmesi gerekiyordu. Fransa'da insan kaynaklarının tükenmek üzere olduğunu tahmin eden ve yeni ingiliz orduları işe karışmadan önce fransız ordusuna bir darbe indirmek isteyen Falkenhayn 21 şubattan sonra Verdun'e karşı taarruza geçti. Fransız savunma imkânlarının tükenmesi sonunda Verdun düştü. Bu düşüşün savaşın sona ermesi üzerinde bir etki yaratması bekleniyordu. Ne var ki, Verdun savaşı (şubat-aralık) her ne kadar fransız ordusunu yıpratmakla beraber, alman stratejisindeki başarısızlığı da ortaya koydu, Gerçekten de Joffre 1 temmuzda Somme üzerine taarruza geçti, bu saldırılar dört ay sürdü, böylece Almanların Verdun'de bütün güçlerini kullanmalarını önlemiş oldu.

Öteki cepheler. Öteki cephelerde de aynı yıpratma taktiği kullanıldı. Fransız cephesindeki bellibaşlı muharebelerle ilgili olarak mayısta Avusturyalıların Trentino'ya taarruzu başladı, harekât önce başarı kazandı, sonra İtalyanların İsonzo'ya yaptıkları karşı taarruz ile (Brussilov taarruzu) Almanların Doğu'daki

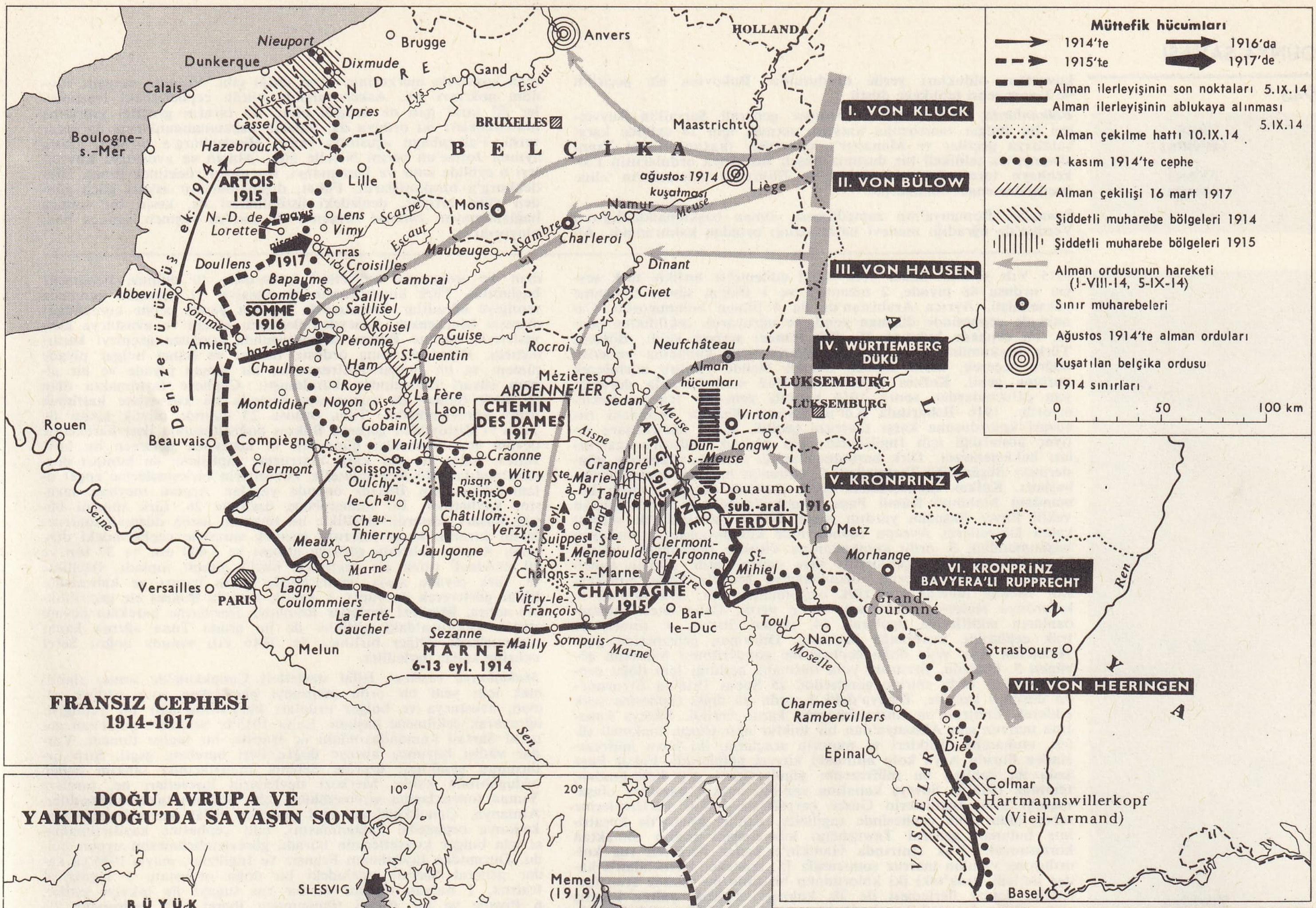
FRANSIZ CEPHESİ
1914-1917
Müttefik hücumları
1914'te
1915'te
1916'da
1917'de
Alman ilerleyişinin son noktaları 5.IX.14
Alman ilerleyişinin ablukaya alınması 5.IX.14
Alman çekilme hattı 10.IX.14
1 kasım 1914'te cephe
Alman çekilişi 16 mart 1917
Şiddetli muharebe bölgeleri 1914
Şiddetli muharebe bölgeleri 1915
Alman ordusunun hareketi (1-VIII-14, 5-IX-14)
Sınır muharebeleri
Ağustos 1914'te alman orduları
Kuşatılan belçika ordusu
1914 sınırları
0 50 100 km
I. VON KLUCK
II. VON BÜLOW
III. VON HAUSEN
IV. WÜRTTEMBERG DÜKÜ
V. KRONPRINZ
VI. KRONPRINZ BAVYERA'LI RUPPRECHT
VII. VON HEERINGEN
HOLLANDA
BELÇİKA
ALMANYA
LÜKSEMBURG
Anvers
Brugge
Nieuport
Dixmude
Dunkerque
Calais
Gand
Escaut
FLANDRE
Ypres
Lys
Cassel
BRUXELLES
Maastricht
Boulogne-s.-Mer
Hazebrouck
ağustos 1914 kuşatması
Liège
ARTOIS 1915
Lille
N.-D. de Lorette
Lens
Vimy
Scarpe
Mons
Namur
Meuse
Arras
Croisilles
Charleroi
Sambre
Maubeuge
Doullens
1917
Bapaume
Combles
Cambrai
Dinant
Givet
Abbeville
Somme
SOMME 1916
Sailly-Saillisel
Roisel
Amiens
Péronne
Guise
Rocroi
Neufchâteau
Chaulnes
Ham
St-Quentin
Alman hücumları
Mézières
ARDENNE'LER
Sedan
Moy
La Fère
Roye
Noyon
Oise
Montdidier
Laon
Virton
Rouen
St-Gobain
CHEMIN DES DAMES 1917
Aisne
Longwy
Beauvais
Compiègne
Vailly
Craonne
Grandpré
ARGONNE
Dun-s.-Meuse
Clermont
Soissons
Oulchy-le-Château
Witry
Ste-Marie-à-Py
Tahure
Douaumont
şub.-aral. 1916
VERDUN
Seine
Château-Thierry
Reims
Châtillon
Verzy
Suippes
Ste-Menehould
Clermont-en-Argonne
Metz
Meaux
Jaulgonne
St-Mihiel
Morhange
Versailles
PARIS
Lagny
Coulommiers
Marne
Châlons-s.-Marne
CHAMPAGNE 1915
Vitry-le-François
Bar-le-Duc
Toul
Grand-Couronné
La Ferté-Gaucher
Sezanne
Mailly
Sompuis
Nancy
Moselle
Strasbourg
Melun
MARNE 6-13 eyl. 1914
Ren
Sen
Charmes
Rambervillers
Epinal
St-Dié
Colmar
Hartmannswillerkopf (Vieil-Armand)
VOSGE LAR
Basel
Deniz ze yürüyüş ek. 1914

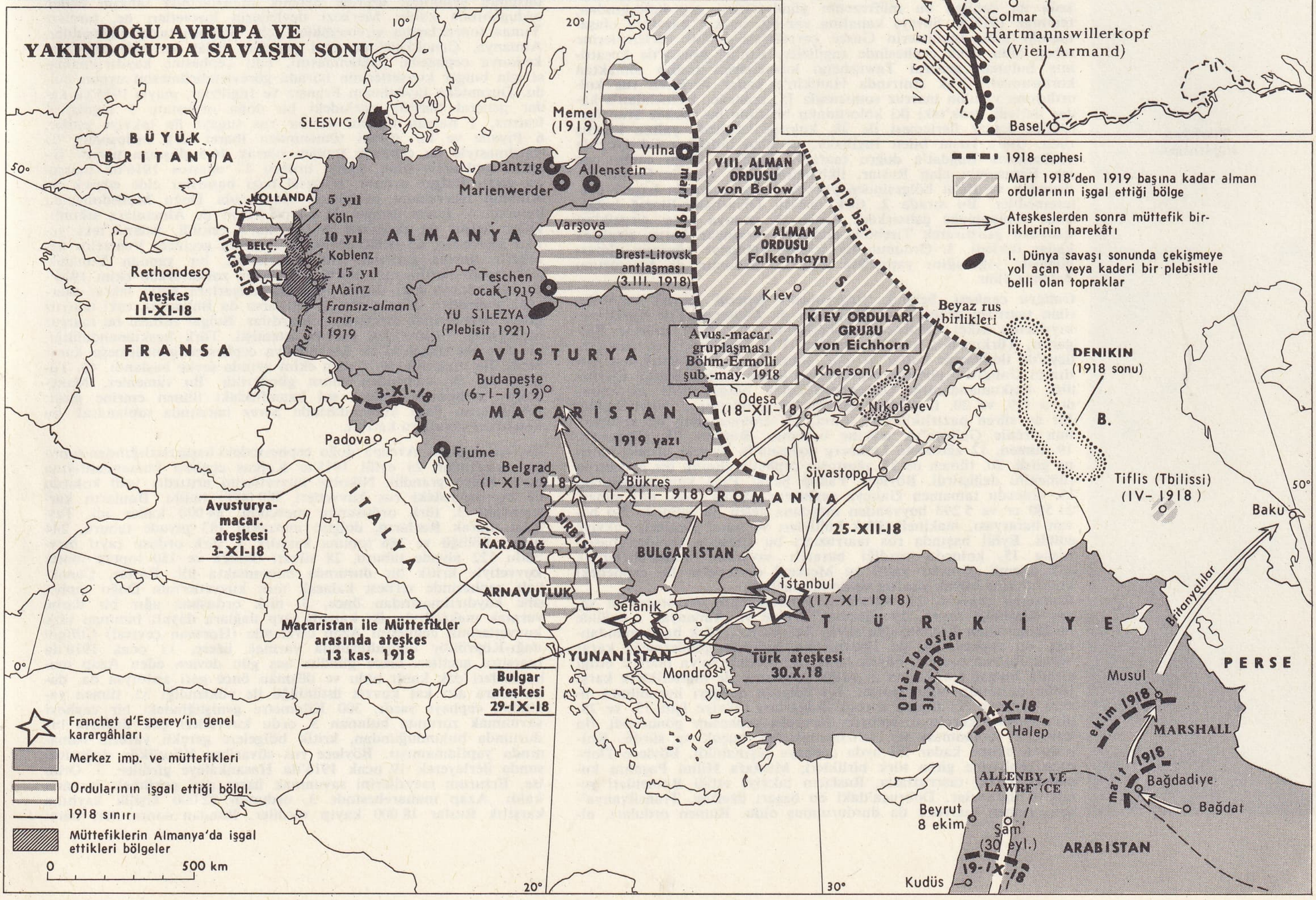
DOĞU AVRUPA VE YAKINDOĞU'DA SAVAŞIN SONU
1918 cephesi
Mart 1918'den 1919 başına kadar alman ordularının işgal ettiği bölge
Ateşkeslerden sonra müttefik birliklerinin harekâtı
I. Dünya savaşı sonunda çekişmeye yol açan veya kaderi bir plebisitle belli olan topraklar
Franchet d'Esperey'in genel karargâhları
Merkez imp. ve müttefikleri
Ordularının işgal ettiği bölgl.
1918 sınırı
Müttefiklerin Almanya'da işgal ettikleri bölgeler
0 500 km
10°
20°
30°
50°
0°
BÜYÜK BRİTANYA
SLESVIG
HOLLANDA
BELÇ.
5 yıl
Köln
10 yıl
Koblenz
15 yıl
Mainz
Fransız-alman sınırı 1919
Ren
11-kas.-18
Rethondes
Ateşkas 11-XI-18
FRANSA
ALMANYA
Memel (1919)
Vilna
Dantzig
Allenstein
Marienwerder
Varşova
mart 1918
VIII. ALMAN ORDUSU von Below
X. ALMAN ORDUSU Falkenhayn
1919 başı
Brest-Litovsk antlaşması (3.III. 1918)
Teschen ocak 1919
YU SİLEZYA (Plebisit 1921)
Kiev
KIEV ORDULARI GRUBU von Eichhorn
Beyaz rus birlikleri
DENIKIN (1918 sonu)
AVUSTURYA
Avus.-macar. gruplaşması Böhm-Ermolli şub.-may. 1918
Budapeşte (6-1-1919)
MACARİSTAN
3-XI-18
Kherson (1-19)
Odesa (18-XII-18)
Nikolayev
B.
Padova
Fiume
1919 yazı
Belgrad (1-XI-1918)
Bükreş (1-XII-1918)
ROMANYA
Sivastopol
Tiflis (Tbilissi) (IV-1918)
Baku
Avusturya-macar. ateşkesi 3-XI-18
İTALYA
KARADAĞ
SIRBİSTAN
BULGARİSTAN
25-XII-18
ARNAVUTLUK
Selanik
İstanbul (17-XI-1918)
TÜRKİYE
Britanyalılar
Macaristan ile Müttefikler arasında ateşkes 13 kas. 1918
YUNANİSTAN
Bulgar ateşkesi 29-IX-18
Mondros
Türk ateşkesi 30.X.18
Orta-Toroslar 31-X-18
PERSE
Musul
26-X-18
Halep
ekim 1918
MARSHALL
mart 1918
Bağdadiye
Bağdat
ALLENBY VE LAWRENCE
Beyrut 8 ekim
Şam (30 eyl.)
19-IX-18
ARABİSTAN
Kudüs

1916 (devam)

Askerî durum

kuvvetleri oldukları yerde durduruldu. Bukovina ele geçirildi ve Lwow şehri tehlikeye düştü.

Balkanlarda. Makedonya'da Fransız generali Sarrail'in kuvvetleri bir bulgar taarruzuna karşılık vermek için 14 eylülde karşı saldırıya geçtiler ve Manastır'ı zaptettiler (kasım), fakat Transilvanya'da tehlikeli bir duruma düşen Romanya ordularının Falkenhayn tarafından ezilmesine ve Bükreş'in Almanların eline geçmesine engel olamadılar.

Sonuçlar. Romanya'nın zaptedilmesi, alman başkumandanlığının Verdun'da uğradığı manevî başarısızlığı ortadan kaldıramadı. Alman kumanda merkezinin itiraf ettiği gibi, Verdun, savaşın «dönüm noktası» idi. Askerî alanda bütün cephelerdeki teşebbüsler iki taraf için de dengeli oldu, iki tarafın giriştiği yıpratma muharebeleri iki orduya da, onların başkumandanlarına da zarar verdi. Falkenhayn ağustosta yerini Hindenburg'a bıraktı, aralık ayında Joffre'un yerini Nivelle aldı. Alman ve avusturya kuvvetleri 6 eylülde emir ve kumandayı, tek elden yönetmek üzere, Hindenburg'a bırakmışlardı. Fakat, düşmanlarının askerî gücü günden güne artıyor, denizdeki üstünlükleri de, kesin bir sonuca bağlanamayan *Jutland* savaşına (31 mayıs) rağmen, açıkça belli oluyordu.

Türkiye açısından

1915 Yılı sonuna kadar yeni teşkil edilenlerle birlikte türk seyyar ordusu 48 piyade, 2 nizamiye ve 1 ihtiyat süvari tümenine yükselmişti. Ayrıca Arabistan'da da 4 tümen bulunuyordu. Çanakkale cephesinde düşman yenilgiye uğrayarak çekildikten sonra, bu cephede bulunan 16 türk tümeni serbest kaldı. Böylece Türk başkumandanlığı, bu kuvvetlerin yeni kullanma yerlerini doğru seçerek, kesin sonuca önemli ölçüde yardım edebilecek duruma geldi. Kafkas cephesinde, 1915 sonbaharında duraklayan çalışmalardan sonra 1916 kışında yeni bir taarruz bekleniyordu. 1916 Baharında Kut'ül Amare düşünce İran'daki rus süvari kolordusuna karşı taarruza geçildi. Uzun hazırlıklara ihtiyaç gösterdiği için İngilizlerin çölü geçerek Filistin'e taarruzları beklenemezdi. Türk başkumandanlığı Avrupa cephesine göndermeyi düşündüğü Trakyadaki 2. ordunun hareket hazırlıklarını başlattı. Kafkas cephesindeki kritik durumu gören 3. ordu kumandanı Mahmud Kâmil Paşa, İstanbul'a gelerek başkumandan vekili Enver Paşadan yardım istedi. Fakat Çanakkale'de serbest kalan kuvvetlerin Avrupa cephelerinde kullanılmasını tasarlayan başkumandan, 3. ordu kumandanına «Ruslar baskılarını artırırlarsa Sıvas'a kadar çekilirsin» diye cevap verdi. Alman genelkurmay başkanı general Falkenhayn'ın Mısır'a karşı yapılmasını istediği taarruz için türk başkumandanlığı, Trakya'daki 5. kolorduyu Halep'e göndermeğe karar verdi. Daha önce, kumandanların tekliflerine uyularak 14. tümen Suriye, 4. tümen de Irak cephesine taşınmağa başlandı. Durumun gelişmesine göre Halep'ten Irak veya doğu cephelerine gönderilmesi mümkün görünen 5. kolordu, Erzurum yolu düşmana açıldığı için doğu cephesindeki 3. ordu emrine gönderildi. 15 Şubat 1916'da Erzurum'un düşmesi üzerine, Trakya'daki 2. ordu da doğu cephesine sevk edilerek Erzurum'un kurtarılmasına karar verildi. Süveyş kanalına taarruz için Almanya'dan bir miktar ağır topçu, makineli tüfek, muharebe birlikleri ve motorlu araçlarla, iki hava müfrezesinden kurulu Asya kolu adındaki kuvvet gönderildi. Fakat Paşa kolu da denilen bu müfrezenin gönderilmesi geç kaldığından, temmuz 1916'da Süveyş kanalına yapılan baskın başarıya ulaşamadığı gibi, İngilizlerin Gazze çevrelerine kadar ilerlemelerine sebep oldu. Irak cephesinde İngilizler, Kut'ül Amare'de kuşatılmış bulunan general Tawnshend kuvvetlerini teslim olmaktan kurtaramadı. Irak sınırında Hanikin'e kadar ilerleyen rus kolordusuna yapılan taarruz sonucunda 15. kolordu, Hemendan'a kadar ilerledi. Irak'taki iki kolordunun birisinin bu şekilde İran içerilerine kadar ilerlemesi ile 18. kolordu cephede yalnız kalmış oldu. Bunu fırsat bilen İngilizler, yeniden aldıkları takviyelerle sonbaharda Bağdat'a doğru taarruza geçtiler. Doğu cephesinde ise, Erzurum'u alan Ruslar, ilkbaharda kıyı yoluyle Çoruh vâdisinden ve Fırat bölgesinden yaptıkları taarruzlarda başarı gösteremediler. Bu sırada 2. türk ordusu Diyarbakır-Elazığ bölgesinde toplanmağa çalışırken, Ruslar 3. orduya karşı giriştikleri taarruzu geliştirerek Tirebolu doğusu —Erzincan batısı çizgisine kadar ilerledi. 3. Ordunun bu şekilde yenilgiye uğramış olması güneyde yığınağını yapmakta olan 2. ordunun da taarruzunu önlemiş oldu.

Galiçya cephesi. Selânik bölgesindeki general Sarrail kuvvetlerinin taarruza geçmesi ve Rusya'nın da Bulgaristan'ın Karadeniz kıyılarına asker çıkaracağı haberlerinin yayılması üzerine Bulgarlar, Türkiye'den yardım istediler. Rus orduları bu sırada Galiçya'da ilerlemeğe başladığı için, alman başkumandanlığınca yardımın Galiçya cephesine yapılmasına karar verildi. Bunun üzerine türk başkumandanlığı Uzunköprü-Keşan bölgesindeki 14 kolorduyu (19. ve 20. tümenleri) Galiçya'ya göndermeyi uygun buldu. Bir ay süren hazırlıklardan sonra, 23 temmuz günü bu kolordunun trenle Galiçya'ya sevkine başlandı. Böylece ilk gönderilen 19. tümen, 12 ağustosta Lemberg doğusunda Botmer ordusu emrine girdi. 20. tümen de 21 ağustosta cepheye girerek bir avusturya tümenini değiştirdi. Böylece Yakup Şevki Paşa kumandasındaki 15. kolordu tamamen Galiçya cephesine girmiş oldu. 623 subay, 21 560 er ve 5 293 hayvandan meydana gelen bu kolordu 5-6 havan bataryası, makineli tüfek bölükleri ve fennî kıtalarla takviye edildi. Eylül başında rus taarruzları bu cephede yeniden başlayınca 15. kolordu verdiği başarılı savunma muharebeleriyle çok önemli görevler yaptı ve Merkezî devletlerin bu cephedeki kuvvetlerine büyük yardım ve destek sağladı.

Romanya cephesi. 27 Ağustosta Romanya'nın Avusturya'ya savaş ilânından sonra, 29 ağustos Türkiye ve Almanya; 1 eylülde de Bulgaristan Romanya'ya savaş ilân ettiler. Türk başkumandanlığı, bu cepheye de iki tümenli bir kolordu göndermeğe karar verdi. Rumen ordusu, büyük kısmı ile Avusturya'ya taarruz ettiği sırada Bulgar sınırlarına ayırdığı kuvvetleri de müttefiklere karşı üstün durumda bulunuyordu. Bu bölgede dengeyi kurabilmek üzere cepheye iki tümen ayıran Bulgarları takviye için 15. ve 25. tümenlerden kurulu 6. kolordu Dobruca cephesine gönderildi. Bu kuvvetin toplanması ve hazırlanması bir buçuk ay sürdü. Kolordu 6 ekime kadar iki ayda cepheye taşınabildi. Böylece Dobruca cephesine giren türk birlikleri, Mustafa Hilmi Paşanın kumandasındaki kuvvetlerle, Rusların takviye ettiği Rumenleri yenilgiye uğrattılar. Dobruca'daki bu başarı üzerine, Transilvanya'daki rumen taarruzu da durdurulmuş oldu. Rumen orduları, alman ve avusturya kuvvetleri karşısında 10 ekimde çekilmeğe başladılar. Türk kuvvetlerinin de etkisiyle 11 kasımda tamamen yenilgiye uğradılar. Dobruca'da harekât yapan cephe kumandanı mareşal Mackensen, kuzeyden ilerleyen alman ve avusturya kuvvetleriyle birlikte Bükreş doğrultusunda taarruza geçmeyi kararlaştırdı. Bölgedeki tuna ordusu, birinci ve ikinci bulgar piyade tümeni ve bir bulgar müfrezesiyle, bir alman piyade ve bir alman süvari tümeninden kurulmuştu. Cepheye taşınmakta olan 26. türk tümeni de kasım ayı başında bu kuvvetlere katılmak üzere görevlendirildi. Tuna ordusu 23 ekimde büyük kısmı ile Tuna'yı Ziştovi'den geçerek Bükreş doğrultusunda ileri hareketine devam etti. Rumenler güneyden ve kuzeyden ilerleyen bu kuvvetlere karşı yer yer karşı taarruzlar yaptılarsa da bunları durduramadılar. Böylece müttefik kuvvetlerin birleşmelerine engel olamadıklarından Bükreş önünde yapılan Argesu meydan savaşını kaybettiler. Bu muharebede özellikle 26. türk tümeni büyük başarı gösterdi. Özellikle bu tümenin üstün düşman taarruzlarını kırarak karşı taarruza geçmek suretiyle cephesindeki düşmanı Argesu nehrinin gerisine atması ve 3 600 esir ve 37 top ve 20 makineli tüfek ele geçirmesi büyük takdir topladı. Özellikle 78. türk piyade alayı, muharebede üstün başarı ve kahramanlıklar göstererek ün yaptı. 3 Aralık 1916'da Bükreş ele geçirildikten sonra, Merkezî devletler Romanya içerilerine harekâta devam ettiler. Dobruca'daki birlikler de bu arada Tuna ağzına kadar ulaşmışlardı. Diğer birlikler de, 1916 yılı sonuna doğru Seret nehrine kadar ilerlediler.

Makedonya cephesi. İtilâf devletleri Çanakkale'de sonuç alabilmek için yeni bir ordu getirmeyi planlarken, sırp ordusu alman, avusturya ve bulgar orduları karşısında ağır bir yenilgiye uğrayarak çekilmeğe başladı. Eylül 1915'te Selânik'e çıkarılan general Sarrail kumandasındaki üç fransız, bir ingiliz tümeni, Vardar vâdisi boyunca kuzeye doğru ileri harekete geçti. Sırp ordusunun yenilmesi üzerine Selânik dolaylarında tahkim edilen ordugâhında kaldı; Merkezî devletlerin kuvvetleri de, tarafsız Yunan topraklarına giremedikleri için, Sırpları takip edemediler. Almanya, Çanakkale'den yeni getirilen İtilât kuvvetlerinin Makedonya cephesine bağlanmasını, batı cephesine kaydırılmaması için bulgar kuvvetlerinin burada görevlendirilmesini uygun buldu. Durumdan faydalanan Fransız ve İngilizler, mayıs 1916'ya kadar general Sarrail emrindeki bu doğu ordusunu 5 ingiliz, 4 fransız, 1 italyan tümeni ve bir rus tugayı ile takviye ettiler. 6 Piyade ve bir süvari tümeninden ibaret sırp ordusunun da katılmasıyle bu cephede toplam olarak 16,5 düşman piyade tümeni toplanmış oldu. Doğu ordusu 17 ağustos 1916'da taarruza geçti. Bulgar ordusu, bölgesel bazı başarılar elde ederek bu ordunun taarruzunu püskürttü. Bu sırada Doğu Makedonya'da bulunan 4. yunan ordusu da büyük kısmı ile Almanlara sığındı. Diğer kısmı da denizden Yunanistan'a çekildi. Selânik'teki yunan kuvvetleri de İtilâf devletleri tarafına geçince, Venizelos harekâtin başına getirildi. İtilâf devletleri, bir yandan Yunanistan'ı kendi taraflarında harbe katılmağa zorlarlarken ekim 1916'da Makedonya'daki doğu ordusunu bulgarlara karşı tekrar taarruza geçirdiler. Manastır'ı ele aldılarsa da Bulgarlar, eski taarruz çıkış mevzilerinde direnmeyi başardılar. Bulgar ordusu bu taarruz başlayınca Türkiye'den yardım istemişti. Türk başkumandanlığı, bu defa iki tümenini de Makedonya cephesine göndermeğe karar verdi. Bu maksatla 50. tümen ekim ayında sevke başlandı. 46. Tümen de, 50. tümenden sonra gönderildi. Bu tümenler, Makedonya cephesinde bulgar sol kanadındaki tümen emrine girdi; Abdülkerim Paşa kumandasında Serez batısında toplanarak bu kanattaki savaşlara katıldı.

Kafkas cephesi. Avrupa doğu cephesindeki başarısızlığından sonra çar tarafından 24 eylül 1915'te Kafkas cephesi kumandanlığına tayin edilen grandük Nikolay kuvvetlerini arttırdı: yedi kolordu ile bu cephedeki rus kuvvetleri 700 000'i buldu. Bunların karşısındaki 3. türk ordusunun mevcudu, 64 000 kadar idi. Teşkilât olarak Rusların, dolgun mevcutlu 183 piyade taburu, 244 süvari bölüğü ve 386 topuna karşılık 3. türk ordusu zayıf mevcutlu 122 piyade taburu, 28 süvari bölüğü ve 150 toptan ibaret kuvvetiyle kritik bir durumda bulunmakta idi. Ruslar, Çanakkale cephesinde serbest kalacak türk kuvvetlerinin Doğu cephesine kaydırılmasından önce, 3. türk ordusuna ağır bir darbe vurmak maksadıyle, iki kanadı sarp dağlara dayalı bulunan türk kuvvetlerinin cephesini Azap civarında (Horasan çevresi) Çilligöl dağı-Köprüköy doğrultusunda yarmak üzere, 11 ocak 1916'da taarruza geçtiler. Gece gündüz beş gün devam eden Azap muharebeleri çok kanlı oldu ve düşman önce geri atıldıysa da, daha sonra altı kat kuvvet üstünlüğü ile yüklendiği 33. tümen yanından cepheyi yardı. 300 Kilometre genişliğindeki bir cepheyi savunmak zorunda bulunan 3. ordu kuvvetleri çok dağınık bir durumda bulunduğundan, kritik bölgelere gerekli yardım zamanında yapılamamıştı. Böylece rus süvarileri Köprüköy doğrultusunda ilerleyerek 19 ocak 1916'da Hasankaleye girdiler. 3. Ordu ise, Erzurum mevzilerini savunmak üzere geri çekilmek zorunda kaldı. Azap muharebesinde 3. ordunun 22 000 kişilik kaybına karşılık Ruslar 18 000 kayıp verdiler. Bundan sonra ileri hare-

1916 (devam)

ketlerine devam eden Ruslar, 11 şubatta Erzurum cephesinin zayıf kalan kuzey kanadındaki Kargapazarı ve Gürcüboğazı kesiminden baskın şeklinde saldırdılar. Beş gün süren çetin muharebeler sonucunda büyük çaba ve kahramanlık göstermesine rağmen 3. ordu Erzurum'un düşmesine engel olamadı. Avrupa'da rus ordularının çekildiği, müttefiklerin Çanakkale'yi boşalttığı ve Irak'ta ingiliz generali Tawnshend'in kuşatılmasına devam edildiği sırada Erzurum'un düşmesi, Rusya ve müttefiklerinin morallerini yükseltti. 3. Ordu kumandanı Mahmud Kâmil Paşa, kendi isteğiyle görevden çekildi, yerine Trakya'daki 2. ordu kumandanı Vehib Paşa getirildi. Erzurum muharebeleri sırasında güney kanatta da taarruza geçen Ruslar, buradaki zayıf türk kuvvetlerine karşı, 17 şubatta Muş'u, 2-3 mart gecesi de, Bitlis'i ele geçirdiler. Çoruh vâdisinden ilerleyen rus birlikleri de, 23 şubatta İspir'e girerken, kıyıdan ilerleyen birlikler de deniz kuvvetlerinin işbirliği ve yakın desteğiyle 8 martta Rize kıyılarına çıkarak bu kasabayı ele geçirdiler. Erzurum muharebelerinde türk kayıpları 13 400, düşman kaybı ise, 20 450 kadar idi. 3. Ordu, ilkbaharda Of-Soğanlıdağ-Kop dağı-Ognut-Muş ve Bitlis batı çizgisinden geçen cepheye; ordu karargâhı da Erzincan'a yerleşti. Çanakkale cephesinde serbest kalan 2. ordunun Elazığ-Malatya bölgesine kaydırılarak Erzurum'un kurtarılması için bir karşı taarruz yapılması uygulanıncaya kadar 3. ordu kesin sonuçlu hareketlere girişmeden mevzilerini savunmada devam edecekti. Fakat Ruslar mart 1916 ortalarına doğru başlıca üç istikamette taarruza giriştiler. Bir grup, deniz kuvvetleri desteğinde Karadeniz kıyılarından Of istikametinde ilerlerken, ikinci grup Çoruh vâdisinden Bayburt'a, asıl büyük kuvvetler de Mamahatun (Tercan) istikametine yöneldi; 15 martta Mamahatun. 20 martta Of düştü, fakat Bayburt ele geçmedi. Ruslar 18 nisanda Trabzon'u ele geçirerek buraya bir kolordu çıkarttılar. İzzet Paşa kumandasındaki 2. ordunun 10 tümen kadar bir kuvvetle Erzurum istikametinde taarruzu kararlaştırıldı. 3. Ordu da İzzet Paşanın emrine verildi. 3. Ordu, 2. ordunun direktifine rağmen, aldığı takviyelerden faydalanarak 31 mayıs 1916 tarihinde kendiliğinden taarruza geçti. Bu taarruzla Mamahatun geri alındı, Bayburt bölgesinden Of istikametindeki taarruzla rus kuvvetleri geri atıldı ise de rus çarının müdahalesi üzerine düşman Trabzon'dan Van gölüne kadar bütün cephede 3. orduya karşı genel bir taarruza geçti. 2. Ordu henüz toplanamadığı için 50 000 mevcutlu 3. ordu, Rusların üç kat üstün kuvvetleri karşısında yalnız kaldı. 16 Temmuzda Bayburt düştü ve Rus Kazaklarının Çardaklı boğazına ilerlemeleri üzerine Erzincan'da tutunmak mümkün olamadı. 12 Temmuzda Muş bölgesinde 2. orduya karşı iki misli kuvvetle başlayan rus taarruzları sonunda, eylül ortalarına kadar çok çetin ve kanlı muharebeler cereyan etti. 2. Ordunun sağ kanadındaki Bitlis-Muş cephesinde bulunan Mustafa Kemal Paşanın (Atatürk) kumanda ettiği 16. kolordu, 2 ağustosta Ruslara başarılı bir darbe indirdi ve Muş'u geri aldı. Böylece Hınıs'ta yolu kesilen rus kuvvetleri, Bitlis ve Tatvan'da da durmayarak doğu ve kuzeydoğuya doğru çekildiler, lojistik destek ve özellikle yiyecek bütünlemesinde rastlanan güçlükler yüzünden bu başarı daha ileriye götürülemedi. 1916 Yılı temmuz başından eylül ortalarına kadar sürüp giden bu çetin savaşlardan sonra iki taraf da yorgun düştü; eylülden itibaren mevkilerine yerleşerek tahkimata başladılar. Bu savaşlarda Ruslar, 30 000, Türkler ise, 20 000 kadar kayıp vermişti. 1916-1917 Kışı çok şiddetli geçtiği için iki taraf da lojistik destek ve özellikle yiyecek bakımından çok kritik duruma düştü. Bundan doğan açlık ve hastalık da büyük kayıplara sebep oldu. İlkbaharda çıkan tifüs hastalığından Ruslar 100 000 kayıp verdiler. Türklerin kaybı da bunun üçte biri kadar oldu.

Sina cephesi. 4. Ordu tarafından özel olarak hazırlanan bir tümenden fazla bir kuvvet, Elariş'den 16 temmuz 1916'da harekete geçti, 3 koldan kanala yaklaşıldı, 4 ağustosta da taarruza geçildi. İngilizler kanaldaki mevzileri kuvvetle tahkim etmişti. Çöl şartları yüzünden lojistik destek yetersiz kaldığı için başarıya ulaşılamadı ve 14 ağustos 1916'da Elariş'e kadar geri çekilindi. İngilizler, 1916 yılı sonlarına doğru Elariş'e yaklaştılar ve Sina bölgesinde büyük kuvvetler topladılar. 22 Aralık 1916'da ve deniz kuvvetlerinin de desteğiyle Elariş'e karşı taarruza geçerek burayı ele geçirdiler. Böylece ikinci kanal baskını sonunda Sina çölü boşaltıldı. 4. Ordu kuvvetleri de Gazze-Şeria-Birüsseba çizgisinde savunmaya geçerek mevzilerini berkitmeye başladı.

Türkiye açısından

Hicaz ve Yemen harekâtı. Öteden beri Hicaz, Asir ve Yemen çevresindeki arap halkının imparatorluğa olan bağlılıklarına güvenilememekte idi. Bu yüzden savaşın ilânında, bölgedeki kuvvetlerden 7. kolordu ile 21. asir ve bağımsız 22. hicaz tümeni, kaynak yetersizliği dolayısıyle seferber edilemediler. İngilizlerin kışkırtmalarıyle 1916 yılında bu bölgede karışıklıklar başladı. Mekke emîri Şerif Hüseyin ayaklanarak bağımsızlığını ilân etti ve harekâta geçti. Aynı şekilde Asir'in güney bölgesine hâkim olan Seyid İdris de ayaklandı; yalnız Yemen bölgesindeki İmam Yahya, savaşın sonuna kadar devlete bağlı kaldı. Hicaz bölgesinde, Mekke ve çevresi âsilerin eline geçti. Asir ile Yemen bölgesinin ana vatanla bağlantısı kesildi, buradaki birliklere lojistik destek sağlanamadı. İmam Yahya, bu kolorduya para ve yiyecek bakımından yardım ettiği için kolordunun Aden'e karşı yaptığı harekette bazı başarılar da elde edildi. Fakat Seyid İdris'e karşı harekete girişilemedi. Buradakı savaş süresince bölgesel bazı başarılar elde edildi ise de, sonuca etkili olmadı ve 7. kolordu 15 aralık 1918'de, Medine'deki kuvvetler ise 23 ocak 1919'da başkumandanlıktan aldıkları emre uyarak İngilizlere teslim oldu.

Irak cephesi. Irak ve çevresindeki kuvvetlerden 13. ve 18. kolordularla, karargâhı Bağdad'ta bulunan 6 orduya alman generali Goltz Paşa kumanda etmekte idi. İngilizler Kut'ül Amare'de kuşatılmış bulunan kuvvetlerini kurtarmak amacıyle 21 ocak 1916'da Felâhiye mevzilerine taarruza geçtiler. (Bu sırada bir rus süvari tümeni de İngilizlerle birlikte, İran içerisinden ve sınırımızdan geçerek Bağdat'ın kuzey doğusundaki Hanikin'e kadar yaklaştı. Bu yüzden 13. kolordu İran cephesine kaydırıldı.) Felâhiye cephesindeki çekilmeyle 9 mart 1916 taarruzu durdurulmuş oldu. 6-9 Nisan 1916 taarruzu da kırıldı. 17-19 Nisandaki 4. taarruzları da başarıya ulaşamayınca, son defa 22 nisanda taarruza geçtiler, fakat Kut'ül Amare'deki kuvvetlerini kurtaramadılar. Irak'da sürüp giden dört buçuk aylık kuşatmadan sonra aç kalan general Tawnshend kumandasındaki ingiliz kuvvetleri (5 general, 476 subay da dahil olmak üzere 13 309 kişi) 29 nisan 1916'da kayıtsız ve şartsız teslim oldu. Bu teslimden on gün kadar önce, 19 nisan 1916 günü, 6. ordu kumandanı Goltz Paşa, tifüsten ölmüş, yerine 18. kolordu kumandanı Halil Paşa geçmişti. Bundan sonra 3 haziran 1916'da Rusların buğday almak maksadıyle Hanikin'e yaptıkları taarruz durduruldu. 13. Kolordu Ruslara karşı taarruza geçti ve Kasr-ı Şirin kasabasını 8 haziranda ele geçirdi. Bu sırada cepheye gelen başkumandan vekili Enver Paşa, harekâtın Tahran'a doğru devamını emretti. 13. Kolordu kumandanı da 2 temmuzda Kirman-Şah'a ilerledi. 3 Ağustosta Rusları geri atarak Hemedan'ı ele geçirdi. Lojistik desteğin yetersizliği yüzünden daha ileri gidilemedi ve Hemedan'ın doğusunda savunmaya geçilerek burada kalındı. İngilizler 1916'nın aralık ayında Irak cephesinde taarruza geçerek bölgedeki kuvvetlerimizi çekilmeğe zorladılar. Bu sırada Musul'u ele geçirmek için Ruslar da taarruza geçtilerse de Revandız'da durduruldular.

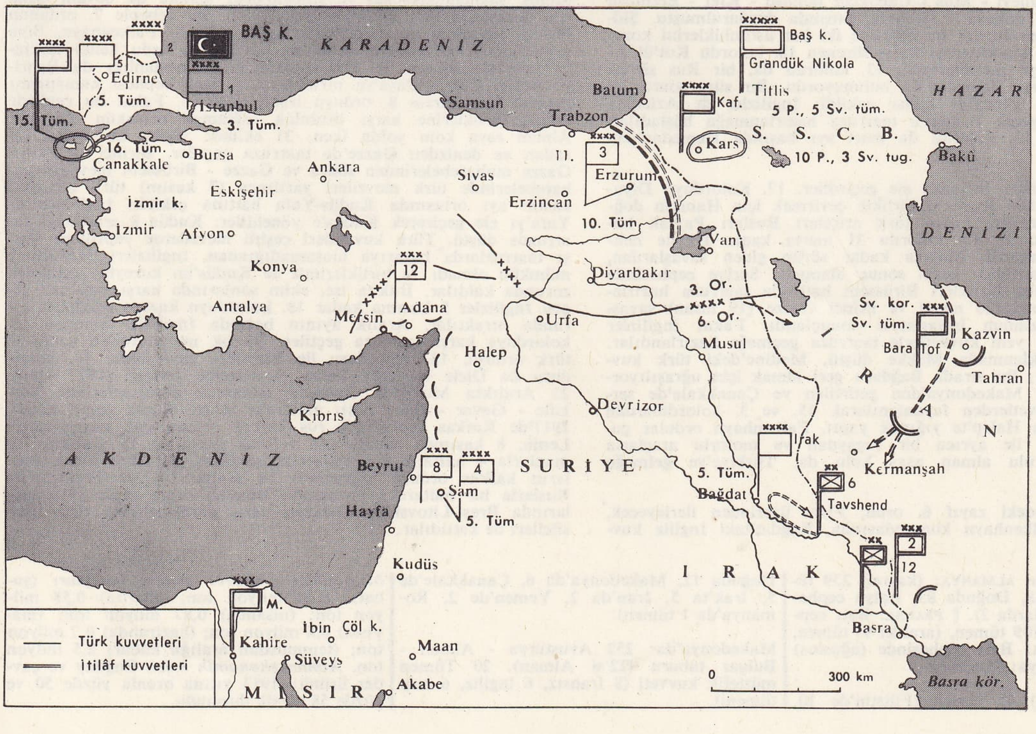

30 kasım 1915 Türk cepheleri

Bazı rakamlar

Ordu gücü: ALMANYA: 172 tümen (Batıda 116, Doğuda 55, Balkanlarda 1). ‖ FRANSA: 116 piyade tümeni, 7 süvari tümeni (seferber edilen insan sayısı 4,7 milyon). ‖ BÜYÜK BRİTANYA: 79 tümen (bunun 48'i Batı cephesinde). ‖ AVUSTURYA-MACARİSTAN: (aralık) 76 piyade tümeni, 11 süvari tümeni. ‖ RUSYA: (aralık) 162 piyade tümeni, 42 süvari tümeni (bunun 2 tugayı Fransız cephesinde ve 1 tümeni Makedonya'da), 1 piyade tümeni: 9 tabur.

Verdun muharebesinde kayıplar (ölü ve yaralı): fransız 362 000; alman 336 000.

1917

Siyasî durum

Amerika'nın müdahalesi. 1 Şubattan itibaren Almanların girişmiş oldukları topyekûn denizaltı muharebesi, A.B.D.'nin Almanya ile ilişkisini kesmesine yol açtı. Birkaç ay içinde kaybedilen ticaret gemilerinin tonajı çok yükseldi. 2 Nisanda Amerikan kongresi, Merkezî devletlere savaş ilânını tasdik etti. Fakat A.B.D. tam anlamıyle ittifaka katılmadı ve Almanya düşmanlarının «ortağı» durumunda kaldı.

Rus ihtilâli. Ocak ayında patlak veren kriz sonunda çar Nikola 11 martta tahttan ayrıldı. Önce Lvov (mart), daha sonra Kerenski (ağustos) hükûmetleri, müttefiklerle daha etkili bir işbirliği halinde savaşa devam edileceği umudunu uyandırdı. Oysa Rusya'daki iç gelişme bu memleketi yönetenlerin taahhütlere girişmelerine imkân vermiyordu. Başlangıçta, hattâ Rus sovyetleri toplantısında bile azınlıkta olan Lenin'in Bolşevik partisi, programında «toprak» ve «barış» meselelerine geniş ölçüde yer verdi. 6-7 Ekimdeki isyan sonunda Lenin iktidarı ele geçirdi ve hemen barış imkânlarını aramağa başladı. 15 Aralıkta Brest-Litovsk'ta anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ağır alman şartlarını hafifletmek için girişilen çetin bir pazarlığın başlangıcı oldu.

1917 Yılının bir özelliği de çeşitli *barış görüşmelerine teşebbüs* hareketleri oldu. Bu alanda uğranılan iki başarısızlık, bu çeşit teşebbüslerin zorluğunu meydana koydu:
1. *Avusturya'nın görüşme teşebbüsü.* Kasım 1916'da Franz-Joseph'in yerine tahta geçen imparator Karl I'in isteği üzerine yapıldı. Bu görüşmelere, imparatorun kayınbiraderi olan ve Poincaré'nin yanında bulunan prens Sixte de Bourbon tarafından girişildi. Genel bir barışın hazırlığı gibi görünen bu teşebbüs Avusturya elçisi Czernin'in verdiği bilgi üzerine bir yandan Almanlar, öte yandan da istediği bütün avantajları elde edemeyeceğini düşünen İtalyanlar tarafından istenmedi, bu yüzden de başarısızlığa uğradı (Saint-Jean-de-Maurienne konferansı, nisan).

2. *Papa Benedictus XV'ın çağrısı* (1 ağustos) da iki tarafça elverişsiz bulundu. Müttefikler durumlarını hissedilir derecede iyileştirmek, Almanlar savaştan kârlı çıkmak umudundaydılar, ama her iki taraf da harbin tahribatını durdurmak üzere bir fedakârlıkta bulunmadı.

Savaşın sürüp gitmesiyle yıpranan ülkelerde birbiri ardınca hükûmet buhranları patlak verdi: Almanya'da Bethmann-Hollweg'in istifasından sonra iktikrarsızlık başladı (temmuz); Fransa'da bunun tam tersi oldu, karışık bir devreden sonra bütün engelleri alt etmeğe kararlı Clemenceau iktidara geldi (kasım).

Yakındoğu'da en önemli siyasî olay, İngiltere'nin Filistin'de bir İsrail Millî merkezinin kurulmasını uygun gördüğünü bildiren Balfour bildirisi'dir (kasım).

Askerî durum

Fransızların başarısızlığı, Almanların yeniden güçlenmesi. Yıpratma savaşı kesin bir sonuç vermeyince başka yoldan sonuca ulaşmak düşünüldü; fakat Rus ihtilâli ve A.B.D.'nin savaşa girmesi iki savaşçı tarafın hazırladığı yeni planları altüst etti. Hindenburg elindeki imkânların azlığından ötürü ilk defa olarak müttefiklerin harekâtı karşısında savunmaya geçmek, birliklerini önceden tahkim edilmiş bir hat üzerinde toplamak zorunda kaldı (Saint Quentin-La Fére hattı) ve bu hatta tutunma emrini verdi (27 şubat). Denizaltı savaşından, A.B.D.'nin savaşa girme ihtimalini de göze alarak kesin bir sonuç beklenmekteydi. Her ne kadar harekâtın temposunu zorla kabul ettiremedi ise de elverişli gördüğü olaylardan faydalanmasını bildi: Aisne'deki Fransızların başarısızlığı Almanların kendilerine güvenini arttırdı. Rus cephesinin yavaş yavaş ortadan kalkması (eylülde Riga düştü, Almanlar Bukovina ve Galiçya'yı yeniden ele geçirdiler), Brest-Litovsk anlaşması (15 aralık), Almanların lehine beklenmedik olaylardı. Brest-Litovsk mütarekesi, Almanya'ya, özellikle mayıs-ağustos aylarında Carso'dan yapılan italyan taarruzları sonunda kötü duruma düşen Avusturya'yı kurtarmak imkânını verdi. İtalyan ordusu Caporetto'da bozguna uğratıldı, İtalyanlar Piave nehrine doğru geri çekildiler (24 ekim).

Fransız orduları başkumandanı general Nivelle, Joffre'un planlarını değiştirerek geniş cephe üzerinde kısa zamanda bir yarmaya girişmek, başarıdan hemen faydalanarak da kesin sonuca varmak istedi. İngilizlerin Artois'da yaptıkları taarruzdan sonra (9 nisan) Nivelle'in büyük taarruzu 16 nisanda Chemin des Dames'dan başladı, fakat tam bir başarısızlıkla sonuçlandı; bu olay üzerine Nivelle'in yerine Petain getirildi (15 mayıs).

Müttefik kuvvetlerin dağılışı. Müttefikler arasında birliğin bulunmayışı Almanların güçlerini derleyip toparlamalarını kolaylaştırdı. Gerçekten bu sırada İngilizler, Türklere karşı giriştikleri savaşta bütün imkânlarını seferber etmişlerdi. Batı cephesinde de Belçika kıyılarını ele geçirmek ve alman denizaltı yuvalarına ulaşmak üzere Flandres'dan taarruza geçtiler (haziran, aralık). İlk tank savaşı Cambrai'de yapıldı. Fransızlara gelince; orduların moralini düzeltmek ve yeni bir biçimde harekâta geçerek askerin güvenini kazanmak zorundaydılar. Petain, ağustosta Verdun'de, ekimde Malmaison'da hedefleri belirli olan, fakat kesin bir başarı sağlayan malzeme muharebelerine girişerek birliklerinin güvenini kazandı.

Selânik cephesinde emir ve kumanda General Sarrail'den alınmış, general Guillaumat'a verilmişti. Bu cephede harekâta geçilmedi. Müttefikler ancak Caparetto bozgunundan sonra savaşı sona erdirmek amacıyle faaliyetlerini birleştirmek ihtiyacını duydular. Kasım ayında Foch, birkaç tümenle İtalya'ya gönderildi ve oradaki durumun düzelmesini sağladı (İtalyan başkumandanlığına Cadorna'nın yerine Diaz'ın getirilmesi). Rapallo'da Müttefik Devletlerinin daimî askerî temsilcilerinden kurulu Müttefiklerarası bir yüksek savaş konseyi kuruldu. Bu teşebbüs, emir ve kumandanın tek bir elde toplanması için atılan ilk adımdır.

Türkiye açısından

Türk cepheleri. Doğu cephesinde 1916'da büyük ölçüde ilerleyen Ruslar, Bitlis güneyi - Muş - Çapakçur doğusu - Kiğı - Erzincan batısı - Suşehri doğusu - Tirebolu hattında durdurulmuştu. Şiddetli kışa rağmen Ruslar bu cephede iki kat üstünlüklerini koruyorlardı. İngiliz kuvvetlerine karşı direnen 18. kolordu Kut'ül Amare ve Felâhiye mevzilerinde; 13. kolordu da, bir Rus süvari kolordusuna karşı Hemedan'da bulunuyordu. Bir süre sonra 18. kolordu Bağdat güneyine kadar çekildi; İngilizler de Aziziye'ye kadar ilerleyerek Bağdat'a taarruza hazırlanmağa başladılar. Bunun üzerine 13. kolordu da mart ayı başında Hemedan'dan çekildi.

11 Martta İngilizler Bağdat'ı ele geçirdiler. 17. Kolorduyu Diyale nehrini geçerken Ruslarla birlikte çevirmek için Hanikin doğrultusunda ilerlediler. Fakat türk artçıları Rusları Paytak boğazında durdurunca, 13. kolordu 31 marta kadar Diyale nehrini geçmeyi başardı. Mayısa kadar sürüp giden savaşlardan, 18. ve 13. kolordular, kesin sonuç alamadı. Suriye cephesinde çölü geçen ingiliz birlikleri Birüssebi hattında taarruza hazırlanıyorlardı. Birinci (26 mart) ve İkinci Gazze (19 nisan) savaşları türk ordusunun başarısıyle sonuçlandı. Fakat ingilizler Kudüs yönünde yeni kuvvetlerle taarruza geçmeğe hazırlandılar. Hicaz'daki ayaklanmada Mekke düştü, Medine'deki türk kuvvetleri kuşatıldı. Bu sırada Bağdat'ı geri almak için uğraşılıyordu. Galiçya ve Makedonya'dan getirtilen ve Çanakkale'de serbest kalan kuvvetlerden faydalanılarak 15. ve 3. kolordulardan kurulan 7. ordu Halep'te yığınak yaptı. Falkenhayn ordular gurubu karargâhı ile ayrıca bir tugaydan ve motorlu araçlarla uçaklardan kurulu alman asya kolu da, Türkiye'ye gelmeğe başladı.

Bağdat kuzeyindeki zayıf 6. ordu, Fırat üzerinden ilerleyecek, 7. ordu da Falkenhayn kumandasında, Bağdat'taki İngiliz kuvvetlerine taarruz edecekti. Falkenhayn emrindeki kuvvetlerle üstünlük sağlanamayacağı ve Filistin'deki tehlike de devam ettiği için Bağdat'ın geri alınması imkânsızdı. Bu sebeple 7. ordunun Halep cephesine gönderilmesine karar verildi. Falkenhayn, Sina cephesindeki kuvvetlere kumanda edecek; 6. ordu kendi emrinde kalacak, Suriye ve Batı Arabistan kumandanlığı da Bahriye nazırı Cemal Paşa'ya bırakılacaktı. Sina cephesi kumandanı general Von Kress 8. orduyu teşkil edecekti. Fakat bu cephede ingiliz birliklerine karşı üstünlük sağlamak mümkün olamadı. Alman asya kolu yolda iken, 31 ekimde ingiliz kuvvetleri karadan ve denizden Gazze'de taarruza geçtiler. Birinci ve İkinci Gazze muharebelerinden sonra ve Gazze - Birüssebi meydan muharebelerinde türk mevzileri yarılınca (7 kasım) türk birlikleri kasım ayı ortasında Kudüs-Yafa hattına çekildi. İngilizler de Yafa'yı ele geçirerek Kudüs'e yöneldiler. Kudüs 8 aralıktaki taarruzda düştü. Türk kuvvetleri çeşitli mevzilerde yaptıkları karşı taarruzlarda başarıya ulaşamadığından, İngilizleri durdurmak mümkün olmadı ve birliklerimiz de Kudüs'ün kuzeyine çekilmek zorunda kaldılar. Irak'ta ise, ekim sonlarında karşı taarruza geçen İngilizler 5 kasıma kadar 18. kolorduyu kuzeye çekilmek zorunda bıraktılar. Aralık ayının başında İngilizler yeniden 13. kolorduya karşı taarruza geçtiler. Birçok muharebeden sonra 6. türk ordusu, 13. kolordusu ile Karatepe çevresinde, 18. kolordusu ile Dicle boyunda Fetha mevzilerine yerleşti (1917 sonu). 22 Aralıkta Musul'da Ruslarla mütareke görüşmelerinde Başkale - Gevar - Bane hattı mütareke sınırı olarak tespit edildi. 1917'de Kafkas cephesinde rus kafkas ordusu çok kayıp verdi. Lenin, 8 kasımda savaşa son vermek istedi ve 15 aralıkta Almanlarla 4 haftalık bir mütareke imzaladı. Bir süre sonra Rusların kafkas ordusu lağvedildi; 18 aralık 1917'de Erzincan'da Ruslarla bir mütareke imzalandı. Bundan sonra ocak 1918 sonlarında Brest-Litovsk'ta başlayan barış görüşmelerine türk temsilcileri de katıldılar.

Bazı rakamlar

Ordu mevcutları. ALMANYA: (kasım) 239 tümen (Batıda 148, Doğuda 83, İtalya cephesinde 6, Balkanlarda 2). || FRANSA: Batı cephesinde (mart) 109 tümen, (aralık) 97 tümen. BÜYÜK BRİTANYA: Batı cephesinde (ağustos) 62 tümen. || İtalya: 55 tümen.

TÜRKİYE: (ocak) 43 tümen (Filistin'de 10, Doğuda 12, Makedonya'da 6, Çanakkale'de 5, Irak'ta 5, İran'da 2, Yemen'de 2, Romanya'da 1 tümen).

Makedonya'da: 252 Avusturya - Alman - Bulgar taburu (22'si Alman). 20 Tümen müttefik kuvveti (8 fransız, 6 ingiliz, 6 sırp tümeni).

Müttefiklerin ticaret gemisi kayıpları (şubat): 0,54 milyon ton; (martta) 0,58 milyon ton; (nisanda) 0,87 milyon ton; (mayısta) 0,6 milyon ton; (haziranda) 0,7 milyon ton; (temmuzdan aralığa kadar) 2,5 milyon ton. *Alman ekonomik krizi.* Buğday ve çavdar ürünü: 1913 yılına oranla yüzde 50 ve yüzde 58 düşük durumda.

1918

Siyasî durum

Başkan Wilson gelecekteki barışın esasını teşkil edecek olan *on dört madde* bildirisini 3 ocakta açıkladı. Bu maddeler hem devletler hukukuna ait esasları, hem de çeşitli savaşçıları tatmin edebilecek bazı belirtileri taşıyordu. Fakat 1918 yılının ilk aylarında Almanlar önce Batı cephesinde yaptıkları taarruzla güvenlerini arttırdılar, hâkimiyetlerini Doğuya kadar genişleterek durumlarını kuvvetlendirdiler: Sovyetlerle Brest-Litovsk (3 mart) ve Romanyalılarla Bükreş (7 mayıs) antlaşmaları. Ukrayna'nın alman kontrolu altında teşkilâtlandırılması (mart).

Almanya'nın 1918 yazında uğradığı başarısızlıklar, Doğu Avrupa'ya ait planları etkisiz bıraktı. Buna karşılık askerî olayların Orta Avrupa'da çok kesin etkileri oldu. 5 Ekimde Reich'in yeni başbakanı Max von Baden, on dört madde esasına dayanan bir barış için A.B.D.'nin arabuluculuğunu istedi. Mütarekenin imzalanmasından önce Kiel'de (4 kasım), sonra Münih'te ve Berlin'de patlak veren isyan hareketleri Alman imparatorluğunun sona ermesine ve Wilhelm II'nin tahttan çekilmesine yol açtı (9 kasım). Sosyalist Ebert şansölye oldu. Avusturya-Macaristan için savaş, imparatorluğun tam bir dağılımıyle bitti; çeşitli azınlıklar eylül sonundan itibaren bağımsızlıklarını ilân ettiler, imparator Charles I, 13 kasımda devlet işlerini yönetmeyi bıraktı. Aralık ayında Güney İslavları bir krallık içinde Sırplarla birleştiler. Bu sırada Karadağ da Sırbistan'a bağlandı. Birleşik eyaletlerin Romanya ve Polonya'ya bağlanması sonucunda birbirinden ayrı iki küçük devlet ortaya çıktı: Avusturya ve Macaristan.

Yeniden kurulan Polonya, Almanya ile ilişkilerini kestiği sırada batıda mütarekenin süresi uzatıldı. Barış konferansı ise ancak ocak 1919'da Paris'te toplanabildi.

Askerî durum

Planlar. Rusya cephesinin çöküşü Almanların kuvvetlerinde tasarruf yapmalarına imkân verdi ve 700 000 kişilik bir takviye sağladı; öte yandan bu olay müttefikler için çok ağır bir darbe oldu. A.B.D. birlikleri temmuz ayına kadar savaşa katılmadılar, Fransızlar ve İngilizler, birliklerindeki asker sayısının azlığı yüzünden ağır bir kriz geçirdiler, bu da onları savunmaya çekilmek zorunda bıraktı (Petain'in 24 ocak tarihli emri). Hindenburg ise, A.B.D.'nin savaşa katılmasından ve kuvvetlerini tüketmek üzere bulunan Avusturya'lıların, Bulgar'ların, Türk'lerin tamamıyle yıpranmasından önce kesin sonuca ulaşmayı düşünmekteydi. Bu sebeple Hindenburg her neye mal olursa olsun, baskın tarzında teşebbüslerle Fransız cephesini yarmak için kuvvetlerini hazırlamağa başladı.

Alman taarruzları. Hindenburg ve Ludendorf 21 martta Picardie bölgesinde taarruza geçtiler. (Bk. MONTEDİDİER MUHAREBESİ.) Fakat müttefikler 27 martta Doullens'te, emir ve kumandanın tek elden idaresi kararını aldılar ve Foch 14 nisanda müttefik kuvvetleri başkumandanlığına tayin edildi. Bu tedbirle Alman taarruzları başarısızlığa uğratıldı. Kemmel üzerine yapılan ikinci bir taarruzun (9 nisan başarısızlığa uğraması üzerine Ludendorf bu yenilgilerin fransız yedek kuvvetlerinin muharebeye karışmasından ileri geldiğini düşündü. İngilizleri Flandres cephesinde saf dışı etmeden önce fransız yedek kuvvetlerini Aisne bölgesinde hareketsiz bırakmağa karar verdi. 27 Mayısta gene taarruza geçti, Chateau-Thierry'ye kadar ulaştı ve Paris'i tehdit etti. Foch, Villers-Cotterets ormanlarında ve Champagne dağlarında bu saldırının hızını kesti. Ludendorf harekâtı genişletmek isteyerek 9 haziranda batıda Metz üzerinde ve 15 temmuzda doğuda Reims üzerinde taarruza geçti. Bu sonuncu taarruz, ilerleyişinin son noktası oldu. Foch, 18 temmuzda Soissons yönünde alman sağ kanadına sonu zaferle biten bir karşı taarruz yaparak Chateau-Thierry'deki cebi 3 ağustosta ortadan kaldırdı.

Foch'un karşı taarruzları. 24 Temmuzdan sonra Foch'un planında kesin olarak taarruz harekâtına dönmek kararı vardı. Bu taarruz önce Paris - Amiens ve Paris - Nancy stratejik yollarının Châlons'dan itibaren açılmasını ve Chateau - Thierry, Mont-Didier (8 ağustos muharebesi) ve Saint - Michel (12 eylül muharebesi) ceplerinin küçültülmesini hedef alıyordu.

3 Eylülde Foch düşmana vakit bırakmadan bütün kuvvetleriyle Meuse nehrinden denize kadar uzanan cephede Mézières yönünde genel ve sürekli bir taarruza geçti. Bu taarruz Flandres cephesinde fransız, ingiliz ve belçika kuvvetleri tarafından Gand yönünde, fransız ve ingiliz kuvvetleri tarafından Hindenburg hattı üzerinde Cambrai ve Saint - Quentin yönlerinde, fransız ve amerikan kuvvetleri tarafından da Argonne'un iki yönünde ve Sedan yönünde olmak üzere üç büyük harekât şeklinde gelişti.

1918 yılı başında Avrupa cepheleri

1918 (devam)

Askerî durum

(26 eylül). 10 - 20 Ekimde Foch, Almanların son olarak çekildikleri mevziye (Hermann ve Hunding hatları), hücum emrini verdi. Savaşın burada bitmiyeceğini ve Meuse nehrinin doğusuna kayacağını tahmin ediyordu. Fakat, 12 müttefik ordusunun aynı noktaya doğru yaptıkları taarruz sonunda Almanlar yenilgiye uğradıklarını kabul ettiler: 4 kasımda Ren nehri üzerinde genel bir geri çekilme kararı verdiler; 7 kasımda alman murahhasları mütareke isteğinde bulundu, 11 kasımda Rethondes'da mütareke imzalandı, 14 kasımda Lorraine'de yapılması düşünülen taarruz da böylelikle gereksiz oldu.

Öteki cepheler. Müttefik stratejisine göre, Fransız cephesinin yanısıra her tarafta taarruz hareketlerine girişildi. Bu taarruzlar zaferin kazanılmasında en önemli rolü oynadılar. İtalyan cephesinde, hazirandaki avusturya taarruzunu püskürtmüş olan Diaz, 24 ekimde taarruza geçti ve Vittorio Veneto zaferi (24 ekim) üzerine Avusturya 3 kasımda, Padova mütarekesini imzalamak zorunda kaldı. Makedonya'da Franchet d'Esperey 15 eylülde Bulgar cephesini yarma amacıyle genel bir taarruza geçti: Dobra Polje muharebesi 29 eylülde Bulgaristan'ı silâhlarını bırakmak zorunda bıraktı. Bu başarıdan faydalanan Franchet d'Esperey Üsküp'e yürüdü, Tuna'yı geçti, Sırbistan ve Romanya'yı kurtardı (ekim), Avusturya ile Güney Almanya'yı tehdit etmeğe başladı. Alman Doğu Afrikasında general Lettow Vorbeck emrinde özel bir müfrezeden başka düşmana karşı koyan hiç bir kuvvet kalmamıştı, bu müfreze de 13 kasımda silâhlarını bıraktı.

Türkiye açısından

Kafkas cephesi ve ermeni hareketleri. 18 Aralık 1917'de Ruslarla Erzincan'da yapılan mütarekeden sonra, 1918 yılında Kafkas cephesinde savaş olmadı. Ancak rus kuvvetleri çekildikten sonra, Van'da toplanan ermeni taburları, teşkilâtını büyüterek Rusların işgalinde bulunan Türk topraklarını istilâ ettiler; bölgedeki Türk halkına ağır saldırılara geçtiler ve yer yer, kütle halinde öldürmeğe başladılar. Bunun üzerine Vehip Paşa kumandasındaki 3. ordu Bitlis'ten Tirebolu'ya kadar uzanan cephede altı koldan harekete geçti. 7 Şubatta Kelkit'i, 13 şubatta Erzincan'ı, 19 şubatta Bayburt'u, 22 şubatta Tercan'ı, 24 şubatta Trabzon'u, 12 martta Malazgirt, Hınıs ve Erzurum'u, 16 martta Köprüköy ve Tortum'u, 25 martta da Oltu'yu 1914'teki Osmanlı-Rus sınırına kadar olan bölgeyi geri aldı, 8 nisanda da Van alındı. Bundan sonra Brest-Litovsk antlaşmasına göre Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını işgal için 26 martta Yakup Şevki Paşa (Subaşı) kumandasında hazırlanan (dört tümen kadar) özel grup, Romanya'dan getirilen 6. kolordu karargâhı emrine verilen iki tümen ile birlikte 30 martta 3. ordu karargâhının bulunduğu Erzurum'a geldi. Yakup Şevki Paşa grubu, Sarıkamış-Kars ve Ardahan bölgesinde, 37. kafkas tümeni de Batum'a ilerleyecekti. Ermeniler Novo Selim'e çekilmişlerdi. Ardahan 3 nisanda ele geçirildi, fakat Batum'un işgali uzun sürdü. Çünkü Gürcüler alman himayesini kabul ederek 26 martta Batum'da anlaşma yaptılar; önce Türkiye'nin hizmetinde bulunan general Von Kress, Tiflis'e geldi ve iki alman alayı da Poti'ye çıkarılarak bazı istasyon ve önemli yerler işgal edildi. Böylece Almanlar, yalnız Gürcistan bölgesini değil, bütün Güney Kafkasya'yı (Bakû dahil) Gürcistan hesabına ele geçirmek istediler. 14 Nisanda Batum ve Çürüksu, türk kuvvetleri tarafından zaptedildi. 25 Nisanda da Kars, Ermenilerin elinden alındı. Arpaçayına kadar olan bölge kesin olarak işgal edildi. 1877-1878 Osmanlı - Rus savaşında Rusların ele geçirdiği üç sancak da geri alındı. Daha sonra Ermenileri barışa zorlamak için, Yakup Şevki Paşa grubunun, Tiflis genel yönetinde ilerlemesi emredildi (12 mayıs). Grup, 15 mayısta Gümrü'yü ele geçirerek Erivan'a doğru demiryolu boyunca ilerlemeğe ve istasyonları işgal etmeğe başladı; 26 mayısta Karakilise ele geçirildi. Bu durum karşısında Nazarbekof kumandasındaki ermeni kolordusu da doğuya çekildi. Güneyde, İran topraklarına girilerek Makü ve Hoy bölgeleri; kuzeyde de Ahıska-Ahilkelek ve Çürüksu ele geçirildi. Bundan sonra Ermenilerin isteği ile Batum'da barış yapıldı (4 haziran 1918). Almanlar, Kafkasya'da silâhlandırdıkları Gürcü ve Tatarları İran içerisinden Hindistan'a yöneltmek suretiyle, ingiliz sömürgelerine doğru uzanmak istediler. İngilizler de bunun üzerine birliklerinin bir kısmını Bakû'de topladılar. Irak ve Filistin cephelerindeki ingiliz kuvvetlerinin bu bölgelerdeki türk birliklerine karşı saldırıya hazırlanmaları Musul, Şam ve Halep'i tehdit etmeleri karşısında, gerekli tedbirler alınamadı; tersine Türkistan'ı ele geçirmek isteğiyle 3. ordu bir kafkas - islâm ordusu haline getirildi. Bu sonuçsuz macera ağustosta Tebriz'i alarak Tahran'a ve güneye sarkarak İngilizlerin Irak'taki kuvvetlerinin gerilerine etki yapmak amacıyle yönetildi. Hazar denizi batı kıyılarına, Astrahan'a ve Volga nehrine doğru ilerleme yapıldı. Fakat Suriye ve Irak cephelerinde İngilizlerin giriştikleri taarruzlar ağır yenilgiyle sonuçlanınca, bu karar ve harekâtın yersizliği anlaşılarak çekilme yapıldı.

Mütareke'de yıldırım orduları

Irak cephesi. Bağdat'ın düşmesinden sonra 6. Türk ordusunun bir grubu Fırat, diğer grubu Dicle vâdilerini tutarken, büyük kısmı Kerkük'te bulunuyordu. Lojistik destek bakımından çok yetersiz olan ordunun ancak 8 000 kişilik savaşacak kuvveti kalmıştı. Bunun karşısında ise İngilizlerin bir ingiliz ve beş hint tümeni ile bir süvari tümeni ve bağımsız birkaç alayı bulunuyordu. Mart ayında taarruza geçen İngilizler, cephelerindeki türk kuvvetlerini çekilmeğe zorladılar, fakat Kerkük grubu karşısında başarısızlığa uğrayarak çekildiler.
İngilizler 23 ekimde Musul'u ve buradaki petrol kaynaklarını ele geçirmek amacıyle yeniden taarruza geçtiler. Buradaki Dicle grubunu ağır bir yenilgiye uğratarak 30 ekimde yapılan mütareke şartlarını ileri sürmek suretiyle 3 kasımda Musul'u ele geçirdiler.
Filistin ve Suriye cephesi. Kudüs'ün düşmesinden sonra cephedeki Yıldırım Orduları grubu kumandanı general Falkenhayn'ın yerine general Liman Von Sanders getirildi. Yıldırım Orduları grubunun emrindeki kuvvetlerden Irak'taki 6. ordu ile İskenderun körfezi ve güney çevresindeki deniz cephesini koruyan 2. ordu, ordular grubu kuruluşundan çıkarıldı. Böylece Yıldırım Orduları grubunda 7. ve 8. ordularla bir kolordu ve süvari tümeninden ibaret 4. ordu bırakılmıştı.
Bu cephedeki Yıldırım Orduları grubu, on piyade ve bir süvari tümeni ile yaklaşık olarak 100 km'lik bir cepheyi savunmağa çalışmaktaydı; mevcudu da ancak 28 000 kadardı. Yıldırım Orduları grubu, 1918 yılı başlarında Yafa ile Lut gölü kuzeyi arasında savunma durumundaydı. İngilizlerin mart ayı başından mayıs sonlarına doğru Şeria ırmağı vâdisi ve doğusunda başlayan taarruzları önce durdurabildiyse de, lojistik durumun yetersizliği türk kuvvetlerinin sayısını 23 000'e düşürdü. İngiliz birlikleri kara ve hava üstünlüğünü arttırarak 19 eylülde, kıyı, orta ve doğudan üç grup halinde büyük bir taarruza girişti. Türk cephesi düştü, ingiliz süvari kolordusu 20 eylülde de ileri harekâtına devam ederek Nâsıra'daki Yıldırım Ordular grubu karargâhına kadar girdi. Yıldırım Orduları grup kumandanı ingiliz taarruzunu Şeria vâdisinin doğusundan beklediğinden büyük bir baskına uğramıştı.
21 Eylülde Ordular grubu Dera'ya kadar çekilme kararı verdi. 7. Ordu kumandanı olan Mustafa Kemal Paşa, önceden aldığı tedbirlerle düşman süvarisini Bisan'da durdurmayı başardı. Türk kuvvetleri 10 ekime kadar çekilmeğe devam etti. Bu arada siyasî amaçlarla Şam güneyi Rayak ve daha sonra Baalbek'de de tutunmak mümkün olamadı. Şam, 1 ekimde düştü. Yıldırım Orduları grup kumandanı Von Sanders bu yenilgi üzerine kumandayı Mustafa Kemal Paşaya bırakarak Adana'ya çekildi. Bu arada emîr Faysal'ın kuvvetleri, yerli Araplarla birlikte türk kıtalarına her fırsatta saldırıyordu. Mustafa Kemal Paşa, önce arap çetelerini bozguna uğratarak Halep kuzeyindeki mevzilere çekildi (26 ekim). Böylece İskenderun - Tellürrifat mevziinde ingiliz taarruzlarını durdurmağa çalıştı. Bu hat, İstiklâl savaşı sırasında da millî sınır olarak devam etti. Irak'ta da savunma zorlaştığı için, Osmanlı kabinesi düştü; İzzet Paşa 14 ekimde başkumandanlık ve harbiye nazırlığını üzerine almak suretiyle yeni Osmanlı hükûmetini kurabildi. Kut'ül Amare'de esir edilen ingiliz generali Tawnshend'in aracılığı ile tarafların temsilcileri 28 ekimde Mondros'ta toplandılar ve 30 ekimde de mütareke imzalandı. (Bk. MONDROS MÜTAREKESİ.)
Osmanlı imparatorluğunun 10 ağustos 1920'de Sevr'de (Sévres) imzaladığı antlaşmaya Mustafa Kemal Paşanın önderliğindeki Türk halkı karşı çıktı. Sevr antlaşmasına göre paylaşılan Türkiye'nin bağımsızlığı için güç şartlar altında savaştı; 24 temmuz 1923'te Lozan'da imzalanan barış antlaşmasıyle yeni bir Türk devleti kurulmuş oldu.

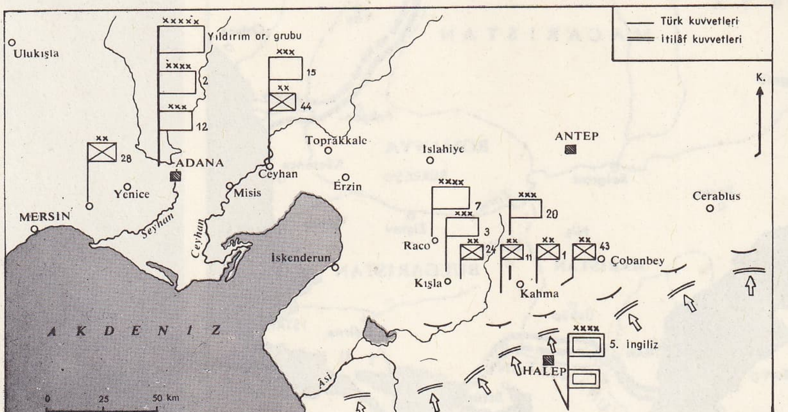

Bazı rakamlar

Ordu mevcutları. ALMANYA: (mayıs) 242 tümen (204'ü Batıda, 37'si Doğu'da, 1'i Balkanlarda); (11 kasımda) 215 tümen (181'i Batıda, 26'sı Doğuda, 5'i Balkanlarda, 3'ü Almanya'da).
Fransız cephesinde: 181 alman tümeni, 211 müttefik tümeni (104 fransız, 60 ingiliz, 30 amerikan, 12 belçika, 2 portekiz, 2 italyan, 1 polonya).
Makedonya'da: 17 avusturya, alman - bulgar tümeni, 28 müttefik tümeni (8 fransız, 4 ingiliz, 6 sırp, 9 yunan, 1 italyan). İtalyan cephesinde: (eylül) 61 avusturya tümeni; 57 müttefik tümeni (51 italyan, 2 fransız, 3 ingiliz, 1 amerikan, 1 çek). Mezapotamya'da: 240 000 ingiliz askeri. || Filistin'de 210 000 ingiliz askeri, 7 000 fransız askeri, 30 000 türk askeri.
Savaş uçakları: (ekim-kasım) 3 600 fransız, 1 760 ingiliz, 800 italyan, 740 amerikan.
Fransız savaş imalâtı: Ayda 700 uçak ve 600 tank (11 kasımda ordularda 3 400 fransız tankı vardı); ayda 9 milyon topçu mermisi (Foch taarruzunun 4 aylık süresi içinde günde 326 000 atım). Fransa'ya çıkarılan amerikan askerlerinin yüzde 90'ının silâhlandırılması (1 nisanda 335 000 kişi, mayısta 240 000 kişi, haziran itibaren ayda 280 000 kişi).

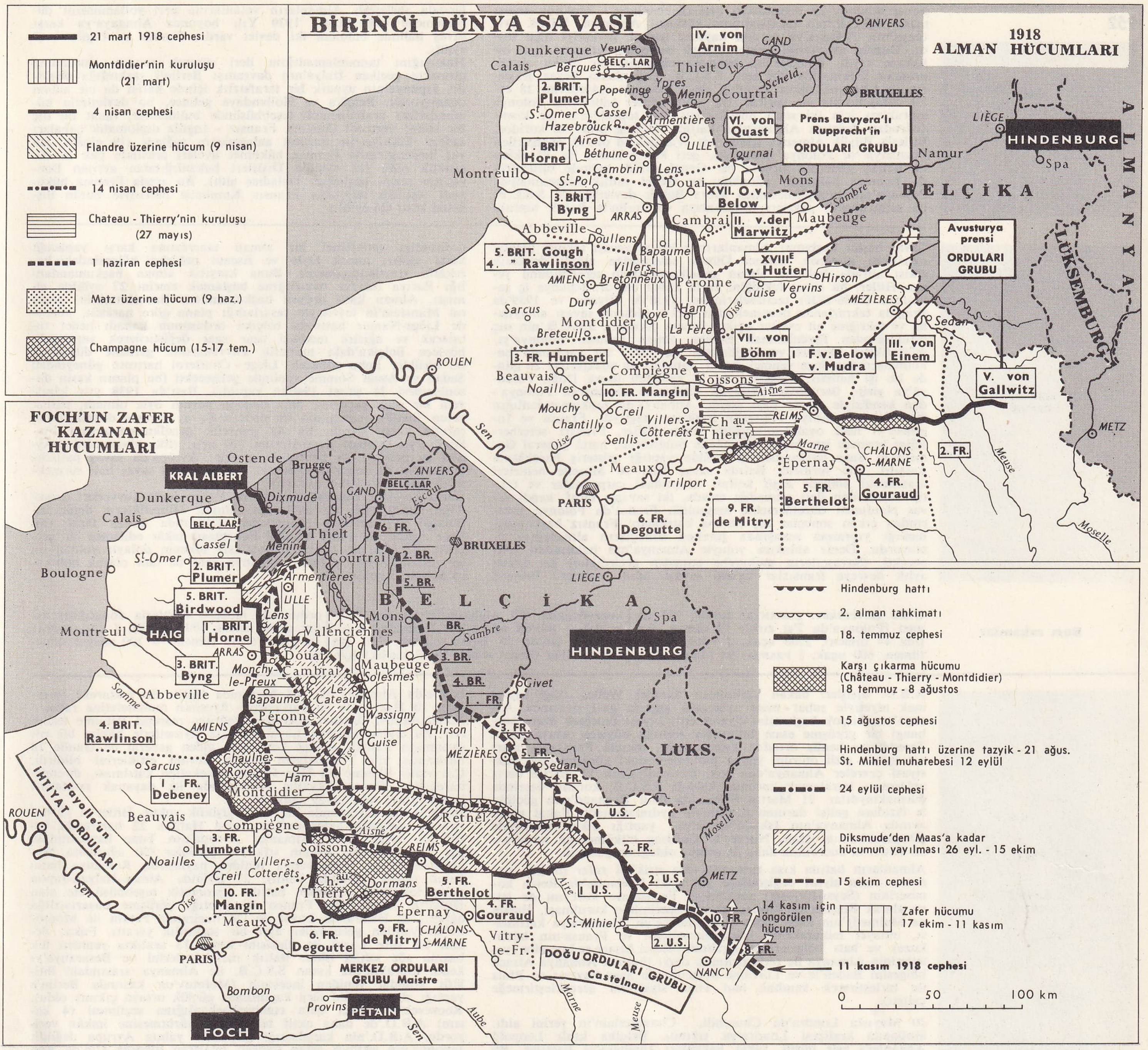

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA AİT BAZI TOPLU BİLGİLER

SAVAŞ MASRAFLARI (1914'te milyar frank olarak): Fransa 143, Büyük Britanya 190, A.B.D. 160, Rusya 92, İtalya 65.
TİCARET GEMİSİ KAYIPLARI (ton olarak): Fransa 925 000, Büyük Britanya 7 760 000, İtalya 846 000, A.B.D. 395 000, Norveç 1 200 000, Almanya 4 900 000 (savaşta batırılan veya zaptedilen).
SAVAŞ GEMİSİ KAYIPLARI (ton olarak): Fransa 19 000, Büyük Britanya 652 000, İtalya 67 000, A.B.D. 31 000.
Alman denizaltılarının sayısı: 1914'te 30, savaş sırasında imal edilen 343. 1914 ile 1918 arasında kaybedilen 185, müttefiklere teslim edilen 88.

ASKER VE SİVİL OLARAK İNSAN KAYIPLARI: Genel toplamı 8 700 000 ölü.
Fransa: 1 390 000 ölü, 740 000 sakat (seferber edilen asker sayısı: 8,5 milyon). Tahrip edilen bina sayısı 312 000, hasara uğrayan bina sayısı 500 000, tamiri ve ıslahı gereken 54 000 000 km yol, 2 milyon hektar toprak. ‖ Avusturya-Macaristan: aşağı yukarı 1 000 000. ‖ Osmanlı imparatorluğu: 400 000. ‖ Belçika: 44 000. ‖ Bulgaristan: 100 000. ‖ Kanada: 55 000. ‖ A.B.D.: 114 000 (bunun 61 000'i hastalıktan). ‖ Büyük Britanya: 740 000. ‖ Yunanistan: 12 000. ‖ Hindistan: 100 000. ‖ İtalya: 496 000. ‖ Yeni Zelanda: 16 000. ‖ Portekiz: 8 000. ‖ Romanya: 158 000. ‖ Rusya: aşağı yukarı 1 700 000 (seferber edilen asker sayısı 15 milyon). ‖ Sırbistan: 400 000.

BARIŞ ANTLAŞMASI: 28 nisan 1919'da Almanya ile Versailles antlaşması; 10 eylül 1919'da Avusturya ile Saint - Germain - en Laye antlaşması; 27 kasım 1920 Bulgaristan'la Neuilly antlaşması; 4 haziran 1920'de Macaristan'la Trianon antlaşması; 10 ağustos 1920'de Osmanlı imparatorluğu ile Sèvres antlaşması; 12 kasım 1920'de Yugoslavya ve İtalya arasında Rapallo antlaşması; 18 mart 1921'de Polonya ve S.S.C.B. arasında Riga antlaşması; 24 temmuz 1923'te (Türk—Yunan savaşından sonra) Türkiye ile Lozan antlaşması (→ Bibliyo.). [LM]

1939

Siyasî durum

Savaş ilânları. 23 Ağustostan beri (Ribbentrop - Molotov anlaşması) S.S.C.B.'nin tarafsızlığına güvenen Almanya, Büyük Britanya'nın Polonya'ya verdiği kayıtsız şartsız garantiyi hiçe saydı, Danzig meselesini İkinci Dünya savaşının çıkması için bir bahane saydı. Polonya'nın bozguna uğraması bir devlet olarak ortadan kalkmasına yol açtı, S.S.C.B., çoğunlukla Beyaz Rusların ve Ukrayna'lıların yaşadığı doğu Polonya eyaletlerini 28 eylül anlaşmasıyle ele geçirdi. Bu arada Hitler zaptedilen Polonya toprakları için iki statü hazırlamıştı: bu toprakların bir kısmı doğrudan doğruya Almanya'ya katıldı (Danzig şehri ve koridor, Birleşik Büyük Almanya içinde adı Wartheland olarak değiştirilen Poznanya ve Polonya Silezyası), geri kalan kısım ise 12 ekimde alman yönetimi altında bir Genel valilik halinde birleştirildi. Polonya halkının çoğunluğu bu Genel valilik bölgesindeydi. Polonya'nın bölüşülmesinden sonra Baltık devletleri de S.S.C.B. ile saldırmazlık paktları imzalamaya ve Berlin'le Baltık topraklarında yerleşmiş Almanların vatanlarına geri yollanmasını düzenlemeye çağırıldılar. 1939 Yılı boyunca Almanya'ya karşı savaş halinde bulunan iki devlet vardı: Fransa ve İngiltere (3 eylül).

Hazırlığını tamamlamadığını ileri sürerek savaşçı durumuna girmekte geciken İtalya'nın davranışı Berlin'i şaşkınlığa düşürdü. İspanya'nın uyanık bir tarafsızlık içinde kalışı da bir anlam taşımıyordu. Belçika ve Hollandaya gelince, bu devletlerin hükümdarları arabuluculuk teşebbüsünde bulundular, fakat bu hiç bir sonuç vermedi (kasım). Fransız - İngiliz diplomatik çabaları sadece Türkiye ile yardım anlaşmasını sağladı (19 ekim). Savaş başlangıcında Fransız hükûmet üyeleri arasında pek az değişiklik oldu (13 eylülde Dışişleri bakanlığından ayrılan Bonnet'nin yerini başbakan Daladier aldı). Bu arada Fransız hükûmeti teşkilâtı dağıtılan Fransız Komünist partisiyle bütün ilişkisini kesti (26 eylül.)

Askerî durum

Savaş başlar başlamaz Almanların *yıldırım savaşı* tekniği olanca ağırlığını duyurdu. Birinci Dünya savaşından aldığı derslerin etkisi altında bulunan alman genelkurmayının tereddüdünü yenen Hitler, bu savaş tekniğini zorla kabul ettirdi: İspanya iç savaşının (1936-1939) tecrübelerinden, 1938'de Viyana ve 1939'da Prag'da tekrarlanan denemelerden sonra yıldırım savaşı anlayışına ve taktiğine ait esaslar açıkça ortaya çıkmıştı. S.S.C.B.'nin suç ortaklığından faydalanmak isteyen alman ordusu, Polonya'yı, müttefikleri Fransız ve İngilizlerin işe yarar bir yardımda bulunmalarından önce yenmek istedi: tankları ve uçaklarıyle 26 günde bu işi halletti. Moskova da 17 eylülden sonra Doğu Polonya'ya girip, ilerlemeğe başlayan kıtalarına dayanarak Polonya - dan kendisiyle düşen payı istedi. Almanya'da başkumandanlığın stratejisi sıkı sıkıya Führer'in iradesine bağlıydı. Fransa ve İngiltere'yi hâlâ oyalayabileceğini uman Hitler, Fransız seferberliğini bozmak için hiç bir harekette bulunmadı, hattâ general Gamelin'in Saar havzasında 8 eylülde yaptığı gösteriş harekâtına karşılık bile vermedi. Batıda savaş Ren ve Moselle nehirleri arasındaki bölgede keşif kolları arasındaki çarpışmalar ve taktik akınlardan ileri gitmediği sırada, iki savaşçı taraf, kendi savaş planlarını düzenlemekle meşguldü. Fransa'da Polonya savaşından çıkan sonuçlar hiç hesaba katılmadı. Fransız başkumandanlığı yıpratma savaşında gereken sonuçların alınacağını umuyordu. Deniz ablukası yoluyle Almanya'nın hakkından gelinecekti. (Savaşçıların muharebe etmeden geçirdikleri bu dokuz aylık devreye fransızlar «garip savaş» adını verirler.) Fransız ordusunun muhtemel bir alman taarruzuna karşı yapacağı karşı saldırı ancak Dyle ve Escaut nehirleri bölgesindeki harekâtla sınırlandırılmıştı. Buna karşılık alman başkumandanlığı Batıya taarruz hazırlığına başlamak emrini 27 eylülde almıştı. Alman kara ordusu başkumandanı Brauchitsch'in, general Manstein'in teşvikiyle tasarladığı plana göre harekât, kuzeyde Liège-Namur hattında belçika ordusunun kanadı hedef tutularak ve ağırlık merkezi azar azar değiştirilerek yapılacak, böylece Belçika'daki müttefik kuvvetlerinin gerisine düşülerek bu birlikler imha edilecek, Liege - Charleroi hattının güneyinden Sedan ve Aşağı Somme yönünde gelişecekti (bu planın kesin düzenlenmesi 24 şubat 1940'ta yapıldı). Batı'da 1939 yılı içinde yeni bir olay geçmedi, ama doğuda durum öyle olmadı, patlak veren Rus-Fin savaşında fin ordusu üç ay süreyle düşmana başarıyle karşı koydu, bu da müttefik genelkurmaylarının Finlandiya'ya sempati duymalarına yol açtı. (Bk. FİNLANDİYA.) Ayrıca şu noktayı da belirtmek gerekir: Avrupa'da savaş patladığında Çin ile Japonya arasında 1937'den beri savaş hali sürmekteydi. (Bk. ÇİN - JAPON SAVAŞI.)

Deniz harekâtı alanında fransız ve ingiliz deniz kuvvetleri (uzakdoğu hariç) ezici bir üstünlüğe sahipti. Müttefiklerin deniz üstünlüğü (17 aralıkta Montevideo yakınında alman Graf von Spee zırhlısının kendi kendini batırması) inkâr edilemez bir gerçekti. S.S.C.B.'nin ve birçok tarafsız ülkenin dolaylı yoldan bu işi desteklemesine rağmen Almanya gene de tam olarak ablukaya alınmış sayılamazdı.

Bazı rakamlar

Ordu mevcutları. ALMANYA: (eylül) 103 tümen (Polonya'da 7'si zırhlı 59 tümen, Batıda 44 tümen), 2700 uçak. ‖ POLONYA: 40 tümen, 600 uçak. ‖ FRANSA: 94 tümen (82'si kuzeydoğuda, 3'ü Alplerde, 9'u kuzey Afrika'da). ‖ BÜYÜK BRİTANYA: Fransa'da 4 tümen. ‖ ÇİN'de 35 japon tümeni, 250 çin tümeni (her tümen 4 000, 5 000 kişilik) [çin ordusunda modern silâhlarla donatılmış asker sayısı ancak 100 000 idi]. ‖ FİNLANDİYA: (aralık) 15 fin tümeni → 100 sovyet tümeni.

1940

Siyasî durum

A.B.D. dışişleri bakan yardımcısı Sumner Welles, bilgi toplamak niyetiyle şubat - mart aylarında yaptığı gezi sırasında Avrupa'nın birçok başkentini ziyaret etti; savaşı önlemek üzere herhangi bir görüşme esası bulmanın zorluğu böylece ortaya çıktı. Tereddütler henüz ortadan kalkmamıştı, meselâ Fransa'da mart ayı içinde gizli oturum yapan parlamentodaki görüşmelerde bazı siyasî çevreler Almanya'dan çok, Finlandiya'nın 12 martta barış anlaşması imzalamak zorunda kaldığı S.S.C.B. konusu üzerinde durmaktaydılar. 21 Martta Fransa'da Paul Reynaud'nun güçlükle iktidara gelişi durumu tamamıyle aydınlatamadı. Fakat nisan ayında Almanya'nın İskandinavya'ya yaptığı askerî müdahale (Danimarka'nın işgali, Norveç'te Quisling hükûmetinin kurulması) Hitler'in kudretinin daha da artmış olduğunu gösterdi.

Almanların batıda kısa zamanda elde ettikleri zafer (mayıs, haziran) derin siyasî değişmelere yol açtı: Hollanda'da Reich komiserinin (Seyss-İnquart) yerleşmesi, Fransa'nın kuzeyini de içine alarak Belçika'da Alman askerî yönetiminin kurulması, Eupen ve Malmedy'nin daha sonra Lüksemburg'un Almanya'ya katılması, nihayet mütarekenin imzalanmasından ve Fransa'nın bütün kuzey ve batı bölgelerinin işgalinden sonra Alsace ve Lorraine eyaletlerinin Almanya ile birleştirilmesi olayı (burada Almanya Alsace bölgesini Baden'le ve Lorraine bölgesini de Saar havzası ve Pfaiz ile birleştirerek kendine mal etme siyasetini gerçekleştirmeğe çalıştı).

10 Mayısta Londra'da Churchill, Chamberlain'in yerini aldı. Hollanda kraliçesi Londra'ya sığındı. Belçika kralı Leopold Almanlara esir düştü, fakat bakanları İngiltere'ye kaçtılar. Bu arada Fransa'nın istilâsı siyasî kargaşalık yarattı. 17 Haziranda Paul Reynaud'nun yerini alan mareşal Petain, 22 haziranda Rethonde'da Almanya ile, 24 haziranda İtalya ile mütareke imzaladı. 10 Haziranda 80 parlamento üyesinin muhalefetine rağmen Millet meclisi, iktidarı doğrudan doğruya mareşal Petain'e teslim etti. Bu andan itibaren Laval Fransız siyasetinde hâkim bir rol oynamaya başladı. Fakat Londra'ya giden general de Gaulle 18 haziranda hür Fransızların savaşa devam ettiklerini bildirdi, Çat valisi Eboune'nin Hür Fransa hareketine katılması, direnme hareketine Fransız-Ekvator Afrikasında ilk dayanak noktasını kazandırmış oldu (26-29 ağustos).

İngiltere'nin durumunda hiç bir değişiklik yoktu. Hitler'in 19 haziranda söylediği zafer nutkuna lord Halifax 22 haziranda kesin bir cevap verdi. Almanlar Avrupa'nın Tuna havzasındaki güç meseleleri bir hakem sıfatıyle çözdüler (30 ağustosta Macaristan lehine Transilvanya yeniden paylaşıldı, Romanya bunu kabul etmek zorunda kaldı). 27 Eylülde Alman-İtalyan-Japon paktı imzalandı. Ekimde batıda diplomatik teşebbüsü ele alan Hitler'in Hendaye'de Franco ile yaptığı görüşme başarısızlığa uğradı. 22 Haziranda Laval ile, 24 haziranda Petain ile Montoire'da yapılan görüşmeler ayrı bir şaşkınlık yarattı. Fakat Petain bir süre Laval ile ilişkisini kesti, 13 aralıkta yeniden tek başına söz sahibi oldu. Baltık memleketlerini ve Besarabya'yı kendi topraklarına katan S.S.C.B. ile Almanya arasındaki ihtilâflı konular yeniden incelendi (Molotov'un kasımda Berlin'e yaptığı ziyarette bir sürü kaçınılmaz güçlük ortaya çıkmış oldu). Roosevelt'in ikinci defa cumhurbaşkanlığına seçilmesi (4 kasım) A.B.D.'de daha aktif bir siyaset yürütmesine imkân veriyordu. A.B.D.'nin karşılaştığı güçlükler yalnız Avrupa değildi; Japonya'nın gittikçe artan kudreti (marttan itibaren Çin'de Van Çing--vêy hükûmetinin iş başına getirilmesi ve Hindiçin'ye yönelen tehditler) Roosevelt'i endişeye düşürecek nitelikteydi.

Askerî durum

Askerî gücüne dayanarak tarafsızlığını kabul ettirecek durumda olmayan Norveç, savaşçıların dikkatini üzerine çekti (Altmark olayı, 16 şubat). Norveç karasularına mayınlar dökerek bir engel yaratmak isteyen müttefiklerin bu kararı (7 nisan), alman başkumandanlığının İngiltere yönünde taarruzu genişletmek için Kuzey denizinde hava ve deniz üsleri sağlamak kararıyle aynı devreye rastlar. Almanların dikkatle tertipledikleri Norveç ve Danimarka taarruzu 9 nisanda başladı. Müttefikler her ne kadar bu harekâta karşı askerî tepki gösterdilerse de (Namsos ve Narvik limanlarına yapılan çıkarma, İzlanda'nın işgali) bu alandaki çabalarını kısa zamanda bıraktılar. Almanların Batı cephesinde yapacakları büyük taarruz birkaç defa ertelenmişti (özellikle Mechelen olayından sonra). Nihayet bu taarruz uçak ve tank kuvvetlerinin ahenkli bir işbirliği içinde 10 mayısta başladı. 15 ve 28 mayısta Hollanda ve Belçika silâhlarını bıraktılar. General Weygand'ın Dunkerque savaşından sonra durumu düzeltme teşebbüslerine rağmen 5-9 haziran tarihlerinde Somme'dan Aisne'e kadar Fransız cephesi yarıldı. Fransa 22 haziranda Almanya ile, 24 haziranda İtalya ile muharebeyi kesmek zorunda kaldı. İtalya'nın büyük kuvvetlerle başlayan askerî müdahalesi geç kalmış (11 haziran), ayrıca başarısızlığa da uğramıştı (14 haziranda Cenova'nın fransız donanması tarafından bombalanması). [Bk. FRANSA SEFERİ. 1940.] Savaşın bitmesi üzerine fransız ve ingiliz deniz kuvvetleri arasında vahim olaylar çıktı (Mers el Kebir [3 haziran], İskenderiye, Dakar [23 eylül]). Fransa savaşından sonra Hitler Büyük Britanya'ya yapılacak bir çıkarmanın başlangıcı olarak İngiltere'ye karşı şiddetli hava taarruzunu başlattı. İlk başarısızlığa burada uğradı. (Bk. İNGİLTERE SAVAŞI.) Ayrıca general Franko'dan Cebelitarık'a taarruz için geçiş müsaadesi alamadı.

Karadaki imkânları yetersiz olan, fakat Taranto'daki deniz zaferinde de görüldüğü gibi deniz üstünlüğünü elinde tutan İngil-

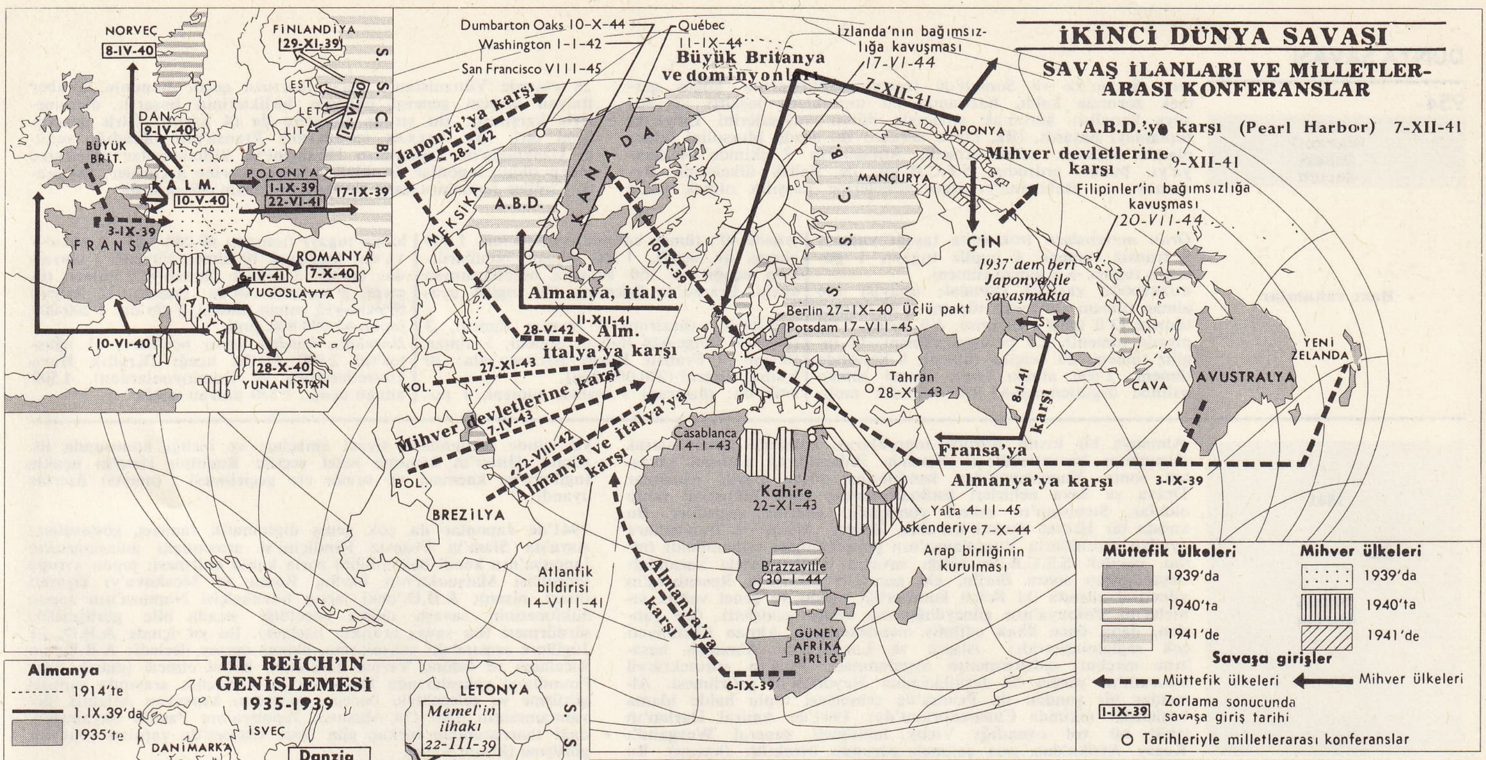
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI
SAVAŞ İLANLARI VE MİLLETLERARASI KONFERANSLAR
A.B.D.'ye karşı (Pearl Harbor) 7-XII-41
Mihver devletlerine karşı 9-XII-41
Filipinler'in bağımsızlığa kavuşması 20-VII-44
NORVEÇ 8-IV-40
FİNLANDİYA 29-XI-39
S. S. C. B.
EST.
LETONYA
LİT.
14-IV-40
DAN. 9-IV-40
BÜYÜK BRİT.
ALM. 10-V-40
POLONYA
1-IX-39
22-VI-41
17-IX-39
3-IX-39
FRANSA
ROMANYA
6-IV-41
7-X-40
YUGOSLAVYA
10-VI-40
28-X-40
YUNANİSTAN
Dumbarton Oaks 10-X-44
Québec 11-IX-44
Washington 1-1-42
San Francisco VIII-45
İzlanda'nın bağımsızlığa kavuşması 17-VI-44
Büyük Britanya ve dominyonlar
7-XII-41
JAPONYA
MANÇURYA
Japonya'ya karşı 28-V-42
KANADA
A.B.D.
MEKSİKA
10-IX-39
Almanya, italya
11-XII-41
28-V-42
Alm. italya'ya karşı
27-XI-43
KOL.
Mihver devletlerine karşı 7-IV-43
22-VIII-42
Almanya ve italya'ya karşı
BOL
BREZİLYA
Atlantik bildirisi 14-VIII-41
Casablanca 14-I-43
Kahire 22-XI-43
Yalta 4-II-45
İskenderiye 7-X-44
Arap birliğinin kurulması
Brazzaville 30-I-44
GÜNEY AFRİKA BİRLİĞİ
6-IX-39
Almanya'ya karşı
Berlin 27-IX-40 Üçlü pakt
Potsdam 17-VII-45
Tahran 28-XI-43
ÇİN
1937'den beri Japonya ile savaşmakta
8-I-41 karşı
Fransa'ya
Almanya'ya karşı
3-IX-39
CAVA
AVUSTRALYA
YENİ ZELANDA
Müttefik ülkeleri
1939'da
1940'ta
1941'de
Mihver ülkeleri
1939'da
1940'ta
1941'de
Savaşa girişler
Müttefik ülkeleri
Mihver ülkeleri
1-IX-39 Zorlama sonucunda savaşa giriş tarihi
Tarihleriyle milletlerarası konferanslar

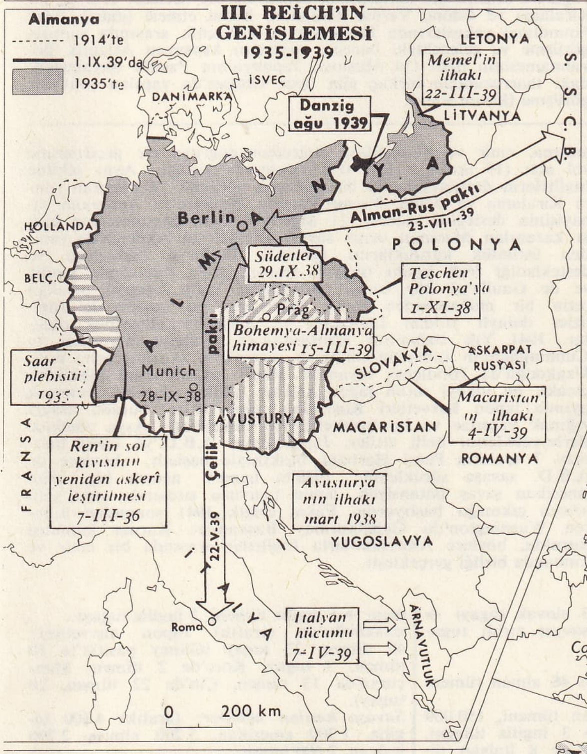
III. REICH'IN GENİŞLEMESİ 1935-1939
Almanya
1914'te
1.IX.39'da
1935'te
LETONYA
S. S. C. B.
Memel'in ilhakı 22-III-39
İSVEÇ
DANİMARKA
Danzig ağu 1939
LİTVANYA
HOLLANDA
Berlin
ALMANYA
Alman-Rus paktı 23-VIII-39
POLONYA
BELÇ.
Südetler 29.IX.38
Teschen Polonya'ya 1-XI-38
Prag
Bohemya-Almanya himayesi 15-III-39
Saar plebisiti 1935
Munich 28-IX-38
SLOVAKYA
KARPAT RUSYASI
Macaristan'ın ilhakı 4-IV-39
AVUSTURYA
MACARİSTAN
ROMANYA
FRANSA
Ren'in sol kıyısının yeniden askerî leştirilmesi 7-III-36
Avusturya'nın ilhakı mart 1938
Çelik paktı 22-V-39
YUGOSLAVYA
İTALYA
Roma
İtalyan hücumu 7-IV-39
ARNAVUTLUK
0 200 km

AVRUPA'DA YILDIRIM SAVAŞI 1-IX-1939 31-XII-1941
NORVEÇ HAREKÂTI NİS-HAZ 1940
3-VI-40
Narvik
2-V-40
14-IV-40
Namsos
Trondheim
2-V-40
Bergen
Oslo
Stockholm
Stavanger
Kristiansand
9-IV-40
FİNLANDİYA
Muharebe bölgeleri
S.S.C.B.'NİN FİNLANDİYA'YA KARŞI HAREKÂTI KAS. 39-MART 40
Mannerheim hattı
Alman ilerleyişinin en ileri hattı
EST.
Riga
LETONYA
LİTVANYA
Moskova
Smolensk
Katyn
Minsk
v. Leeb
v. Bock
BÜ. BRİTANYA
İNGİLTERE MUHAREBESİ AĞUST. 40-MAYIS 41
POLONYA HAREKÂTI EYL. 1939
Coventry
Londra
Berlin
ALMANYA
Varşova
Brest-Litovsk
POLONYA
Kiev
Harkov
1-XII-41
v. Rundstedt
Lwow
Uman
10-V-40
Paris
FRANSA HAREKÂTI MAYIS-HAZ. 40
FRANSA
MACARİSTAN
7-X-40
ROMANYA
Zagreb
Belgrad
YUGOSLAVYA BALKANLAR HAREKÂTI NİSAN 1941
Bükreş
BULGARİSTAN 2-III-41
Sofya
11-VI-40
İTALYA
Tarento
eyl 40
YUNANİSTAN
TÜRKİYE
11-XI-40
VII-40
Mers-el-Kebir
20-V-41
Girit
mayıs 41
kas. 40
Britanya mudahalesi
SURİYE
SURİYE HAREKÂTI HAZ.-TEM. 1941
LÜBNAN
0 500 km
Mihver devletlerinin toprakları
1 eylül 1939
eylül 1939' da fethedildi
nisan-haziran 1940'ta fethedildi
nisan 1941'de fethedildi
Müttefik veya Wehrmacht tarafından işgal edilen ülkeler (tarihlerle)
S.S.C.B.'ye rakip devletler
Kuvvetlerin harekâtı
Alman kuv
Müttefik kuv
Rusya'daki Alman kuvvetleri
italyan hücumları
Alm. hava indirme kuv. hücumu
Alman hava hücumları
Haritadaki sınırlar 1.IX.39 sınırlarıdır
Sovyet cepheleri :
1-IX-41
15-XII-41

1940 (devam) Askerî durum

tere, Sudan'da ve Somali'de İtalyan saldırılarına göğüs germek zorunda kaldı, haziranda bu toprakları boşalttı ve Süveyş kanalını korumak amacıyle bütün kuvvetlerini Libya'da toplamayı başardı. (Bk. LİBYA SEFERİ.) Bu arada Mussolini ikinci planda kalmayı kabul etmedi, Almanların 7 ekimde Romanya'yı, bunun ardından S.S.C.B. nın de Baltık ülkelerini, Besarabya ve Bukovina'yı işgal etmelerine karşılık olmak üzere 28 ekimde Yunanistan'a karşı taarruza geçti. Bununla beraber italyan ordusu general papagos birliklerinin başarılı direnmesiyle karşılaştı. Bu sırada İngiltere de (4 kasım) Girit adasını işgal etti. (Bk. BALKAN SEFERLERİ.) Fransa'nın uğradığı yenilgi Uzakdoğu'da Japonların Hindiçini'ye ültimatomlar vermesine sebep oldu; Japonlar Tonkin'i kısmen ellerine geçirdiler. Bu arada Çinliler Japonlara karşı savaşmaya devam ediyorlardı.

Bazı rakamlar

Ordu mevcutları. NORVEÇ'te (aşağı yukarı) 1 fransız tümeni, 4 ingiliz tugayı, 1 polonya tugayı → 8 alman tümeni. KUZEYDOĞU FRANSIZ CEPHESİ: (mayıs) 136 alman tümeni (10 zırhlı tümen) → 94 fransız tümeni (3'ü hafif mekanize, 4'ü zırhlı, 13'ü piyade tümeni), 2,5 polonya tümeni, 11 ingiliz tümeni, 20 belçika tümeni, 8 hollonda tümeni, 2 600 alman tankı (hepsi tümen halinde örgütlenmiş)→2 300 müttefik tankı (yüzde 40'ı tümen halinde örgütlenmiş. 1 300 alman av uçağı, 1 360 alman bombardıman uçağı) → 150 Fransız bombardıman uçağı. Fransa'da üslenmiş 430 ingiliz uçağı. ALPLER'de: (haziran) 3 fransız tümeni, 3 tahkimli bölge→24 italyan tümeni, 5 alman tümeni. || Fransız Kuzey Afrikası'nda: 10 fransız tümeni (270 000 kişi). DOĞU'da: (haziran) 3 fransız tümeni, 1 polonya tugayı (tamamı 60 000 kişi). || POLONYA'da: (haziran) 10 alman tümeni. || LİBYA'da: (ekim) 3 ingiliz tümeni→13 italyan tümeni. || YUNANİSTAN'da: (kasım) 12 italyan tümeni→15 yunan tümeni. || ÇİN'de: 1 200 000 japon→1 000 000 çinli.
Harekâta katılan savaş uçakları: (1 ağustos'ta) 2 900 ingiliz uçağı (Krallık Hava kuvvetlerinden ve Dominyonlardan), 4 500 alman uçağı, 1 530 italyan uçağı.

1941

Siyasî durum

Almanya bir kısım Avrupa topraklarını kontrolü altına alarak durumunu kuvvetlendirdı. Nisanda Balkanlarda yapılan savaştan sonra Yugoslavya'dan kendilerine düşen payla Almanlar Drava ve Sava nehirleri üstünde birkaç sınır bölgesine sahip oldular, Sırbistan'ın askerî yönetimini ellerine geçirdiler. Bu sırada bir Hırvat devleti kuruldu, Bulgar, Macar ve İtalyan'lara ayrılan topraklarla Yugoslavya'nın parçalanması tamamlandı (nisan, mayıs). S.S.C.B.'ye açtığı savaşın başlangıcında kazandığı başarılardan sonra Berlin, ele geçirilen ülkelerde Rosenberg'in yönetimi altında iki Reich komiserliği kurdu ve genel valilik sınırlarını Polonya'nın güneydoğusuna kadar genişletti. Öte yandan, daha önce ilhak edilmiş memleketlerde Alman hâkimiyeti çok sağlamlaştırıldı: Alsace ve Lorraine'de Almanya hesabına mecburi çalıştırmanın uygulanması, Prag'ın «protektör»ü Neurath'ın yerine SS teşkilâtından Heydrich'in getirilmesi. Almanlar bir yandan da Fransa'da rehineleri toplu halde idama başladılar (ekimde Chateaubriant'da). 1941'de Amiral Darlan'ın etkili bir rol oynadığı Vichy hükûmeti general Weygand'ı Kuzey Afrika'dan geri çekmek zorunda bırakıldı (kasım). Bu yıl içinde Almanların siyasî amaçları ve birliği konusunda ilk şüphe, Hitler'in kendine halef seçtiği Rudolph Hess'in uçakla İngiltere'ye kaçması ve orada ele geçirilmesi (mayıs) üzerine uyandı.

1941'de Japonlar da çok geniş diplomatik faaliyet gösterdiler: Asya'da Siam'la Fransız Hindiçini'si arasındaki anlaşmazlıkta Japonya'nın kendi hakemliğini zorla kabul ettirmesi; japon avrupa temsilcisi Matsuoka'nın Berlin, Roma ve Moskova'yı ziyareti (mart, nisan); A.B.D.'deki japon büyükelçisi Namura'nın Japon hükûmetinin savaşa doğru yöneldiği sırada bile görüşmeleri sürdürmesi (bu savaş aralıkta başladı). Bu yıl içinde A.B.D. ile İngiltere arasındaki yakınlaşma, derece derece ilerledi: A.B.D.'nin Kiralama ve Ödünç Verme kanununu kabul etmesi (mart), New Foundland yakınlarında Roosevelt ile Churchill arasında yapılan görüşme ve gelecekteki barışın esaslarını kapsayan Atlantik Beyannamesinin ilânı (14 ağustos), Japonya'nın Pasifik okyanusundaki taarruzundan birkaç gün önce Ottawa'da yapılan yeni bir görüşme (kasım sonu).

Askerî durum

Hitler'in İngiltere'ye karşı savaşı yalnız hava ve deniz harekâtıyle sınırlandırmasının (*Bismarck* muharebeleri, mayıs), şubatta İtalyanları desteklemek üzere Libya'ya general Rommel emrindeki Afrika Korps birliğini göndermesinin sebebi, o sıralarda alman başkumandanlığının S.S.C.B.'ye taarruz için «Barbarossa» planını (18 aralık 1940) hazırlamakla meşgul olmasıdır. Önce, marttan beri ingiliz birlikleriyle takviye edilen yunan ordusunun direnmesini ortadan kaldırmak gerekliydi. Bundan dolayı Bulgaristan barış yoluyle işgal edildi (mart), alman ordusu Yunanistan'a ve daha önce Almanlara düşman cepheye katılmış Yugoslavya'ya karşı harekâta girişti (nisan). On bir gün içinde general Kleist yugoslav ordusunu yenilgiye uğrattı, general list kuvvetleriyle birleşerek İngilizleri Yunanistan'dan (27 nisan) ve sonra Girit adasından (mayıs) çıkardı. (Bk. ALMANYA, *askerî tarih.*) Bu olaylar alman ordusunun S.S.C.B.'ye karşı girişeceği taarruzu bir ay geciktirdi. Yeni harekâta ancak 22 haziranda başlandı. Yıldırım savaşının son başarısı olan Rusya seferi, Baltık ülkelerinin, Beyaz Rusya'nın ve Ukrayna'nın Almanya'nın eline geçmesini sağladı. Fakat aralık ayında Moskova önündeki başarısızlık Almanya'nın o zamana kadar faydasını gördüğü kısa süreli savaş anlayışının yıkıldığını ortaya koydu. Böylece ilk defa alman ordusunun karşısında direnen bir cephe belirdi. Bu yenilgi alman emir ve kumanda makamında ağır bir kriz yarattı, Von Brauchitsch, Von Bock ve Von Rundstedt'in görevden alınmalarına, Hitler'in kara ordusuna tamamıyle hâkim olmasına, emir ve kumandayı doğrudan doğruya ele geçirmesine yol açtı (19 aralık). [Bk. ALMANYA-RUSYA SAVAŞI.] Aynı şekilde İngilizlerin durumunda da bir düzelme görüldü. 14 Marttan sonra Kiralama ve Ödünç Verme kanunu İngiltere'ye Amerikan sanayisinin desteğini sağladı. 21 Martta italyan donanmasına karşı kazanılan Matapan deniz savaşı İngilizlerin Akdeniz'de yeniden üstünlük kurduklarını gösterdi. Berlin'in kışkırttığı ve desteklediği Irak isyanı (mayıs) fransız doğu kıtalarıyle ingiliz ve de Gaulle'cü hür fransız birliklerini karşı karşıya bırakan çetin bir muharebeden sonra bastırıldı, bu sayede de İngilizler dolaylı yoldan Lübnan'a ve Suriye'ye elkoymuş oldular. 1941 Yılı İtalya'nın Habeşistan'da yenilgiye uğraması ve Cunningham'ın Libya'da saldırıya geçmesiyle (kasım) sona erdi. Uzakdoğu'da Hindiçini, Siyam'ın askerî müdahalesini püskürttü (ocak), bu ülkeyi saran japon kıskacı gittikçe daraldı. Temmuz ayında japon kuvvetleri Koşinşin'i işgal ettiler, burada askerî yığınak yaptılar ve bu harekete Güneydoğu Asya yönünde ilerleyeceklerini belli ettiler. Japonya'nın A.B.D.'ye karşı taarruzu 7 aralıkta Pearl Harbour baskınıyle başladı, böylece de A.B.D. savaşa sürüklendi. 1940'ta hemen nemen hiç olan amerikan savaş potansiyeli, japon taarruzu sırasında yeni yeni ortaya çıkmağa başlıyordu. Fakat aralık 1941 sonundan itibaren Washington'da Genelkurmay Başkanları Karma komitesi kuruldu, böylece Amerikalılarla İngilizler arasında bir emir ve kumanda birliği gerçekleşti.

Bazı rakamlar

Ordu mevcutları: BALKANLAR'da: (nisan) 21 alman tümeni ve 1 700 uçak (bunun 1 000 tanesi bombardıman), 22 italyan tümeni, 6 macar tümeni → 15 yugoslav tümeni, 14 yunan tümeni, 4 ingiliz tümeni.

RUS CEPHESİ: (haziran) 149 alman tümeni (bunun 19'u zırhlı tümen), 3 300 uçak, 14 fin tümeni, 16 rumen tümeni, 3 italyan tümeni, 5 macar tugayı, 3 slovak tugayı → 150 sovyet tümeni, 50 sovyet zırhlı tugayı.

BATI AVRUPA'da: (haziran) 46 alman tümeni (bunun 8'i Norveç'te).
LİBYA'da: (şubat) 4 alman tümeni, 150 000 kişilik italyan ordusu → 3 ingiliz tümeni. (kasım) 3 alman tümeni ve 8 italyan tümeni → 5 ingiliz tümeni, 3 ingiliz tugayı.
UZAKDOĞU'da (aralık) Japon kuvvetleri: 47 tümen, 23 tugay (Güney pasifik'te 10 tümen, 3 tugay, Kore'de 2 tümen, Mançurya'da 13 tümen, Çin'de 22 tümen, 20 tugay).
Savaşa katılan uçaklar: (aralık) 4 300 ingiliz, 1 300 amerikan, 5 200 alman, 2 200 italyan, 2 600 japon.

1942

Siyasî durum

Savaşın genelleşmesi Almanya'nın düşmanları arasında kesin anlaşmalar yapılmasına yol açtı. 1941 Yılı aralık ayının sonunda Roosevelt ile yeni bir görüşme yapan Churchill, 21 mayıs 1942'de Londra'da Molotov'u kabul etti, 26 mayısta İngiltere-S.S.C.B. ittifakı yapıldı. Mayıs sonunda Roosevelt, Molotov ile daha sonra 20 haziranda Churchill ve çin elçisi Soong ile görüşmeler yaptı. Ağustos'ta Kahire'de toplanan, özellikle stratejik durumla ilgili bir konferanstan sonra Churchill, Moskova'da Stalin'i ziyaret etti. A.B.D. generali Stilwell, Çankayşek'in kurmay başkanlığına getirildi (mart). Amerikan Kiralama ve Ödünç Verme kanunu S.S.C.B.'ye teşmil edildi (haziran). Önemli bir nokta da şuydu: Almanya ve İtalya, Japonya'nın hemen ardında Amerika'ya savaş ilân ettikleri halde, Japonya, S.S.C.B.'ye taarruzdan çekindi, hattâ Sovyetlerle Mançurya ve Moğolistan sınırları konusunda bir antlaşma bile imzaladı.
Asya'da Çankayşek'in Delhi'ye yaptığı bir geziden sonra Çin ile Hindistan arasında ilişki kuruldu (şubat), ancak Hindistan'ın geleceği İngilizleri derin düşüncelere itiyordu: Stafford Cripps'in başarısızlıkla sonuçlanan gezisi (mart-nisan), Bombay millî kongresinin istekleri (8 ağustos), Gandi ve Nehru'nun tutuklanması (9 ağustos).
Avrupa'da Almanya'nın askere ve işçiye ihtiyacı gittikçe artıyordu (Almanya'ya katılan Alsace ve Lorraine'de askerlik hizmetinin ve iş mükellefiyetinin kurulması bunun delilidir). İş mükellefiyetiyle marttan itibaren Nasyonal Sosyalist bölge şeflerinden Sauckel görevlendirildi, bu sistem Almanya'nın işgalindeki bütün ülkelerde uygulandı. Fakat Almanya hâkimiyeti elinde tutmakta epey zorluk çekiyordu. Fransa'da Laval yeniden iktidara geldi (18 nisan), fakat general Giraud'nun esaretten kaçması (21 nisan) Alman aleyhtarlarını cesaretlendirdi. Bu yılın yaz aylarına ait önemli olaylarından biri de musevîlerin durumlarının daha da ağırlaşması oldu. 30 000 Musevî 15 temmuzda Paris'te tutuklandı ve sürgüne yollandı. Heydrich'in Prag'da öldürülmesi (mayıs), Çekoslovakya'da ağır misilleme hareketlerine yol açtı. Yıl sonunda Akdeniz'de büyük değişiklikler oldu. Eylülden itibaren Madrid'de, Serrano Suner'in yerine Jordana Dışişleri bakanlığına getirildi. Ekimde müttefikler Kuzey Afrika harekâtına ait siyasî hazırlıklarını tamamladılar. 8 Kasımda Cezayir'e yapılan çıkarma Kuzey Afrika'nın önemini on plana çıkardı.

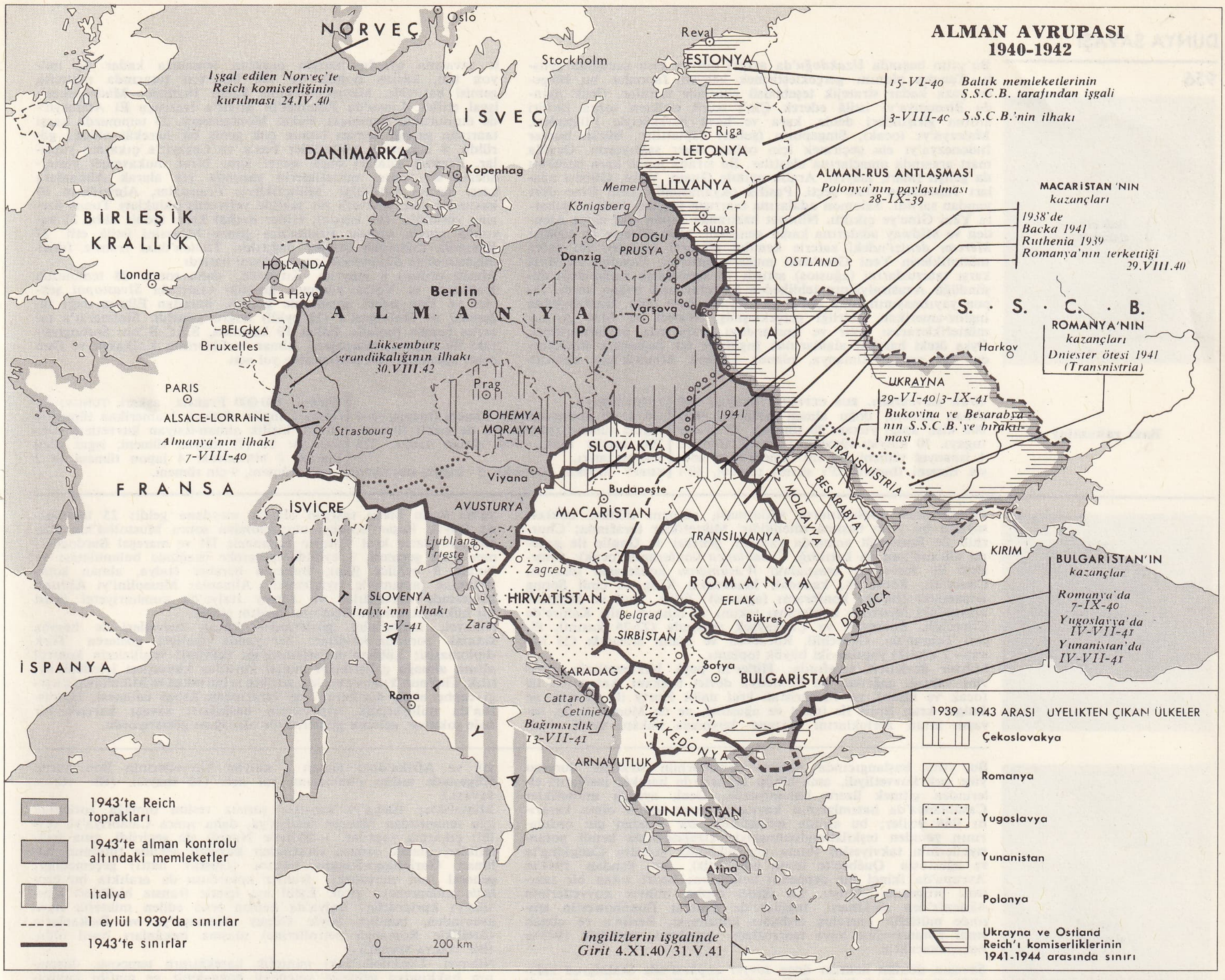
ALMAN AVRUPASI
1940-1942
NORVEÇ
Oslo
İşgal edilen Norveç'te Reich komiserliğinin kurulması 24.IV.40
Stockholm
İSVEÇ
Reval
ESTONYA
15-VI-40 Baltık memleketlerinin S.S.C.B. tarafından işgali
3-VIII-40 S.S.C.B.'nin ilhakı
Riga
LETONYA
LİTVANYA
DANİMARKA
Kopenhag
Memel
Königsberg
Kaunas
ALMAN-RUS ANTLAŞMASI
Polonya'nın paylaşılması 28-IX-39
MACARİSTAN'NIN kazançları
1938'de
Backa 1941
Ruthenia 1939
Romanya'nın terkettiği 29.VIII.40
BİRLEŞİK KRALLIK
Londra
HOLLANDA
La Haye
Danzig
DOĞU PRUSYA
OSTLAND
Berlin
ALMANYA
Varşova
POLONYA
S. S. C. B.
BELÇİKA
Bruxelles
Lüksemburg grandükalığının ilhakı 30.VIII.42
ROMANYA'NIN kazançları
Dniester ötesi 1941 (Transnistria)
Harkov
PARIS
ALSACE-LORRAINE
Almanya'nın ilhakı 7-VIII-40
Strasbourg
Prag
BOHEMYA MORAVYA
1941
UKRAYNA
29-VI-40/3-IX-41
Bukovina ve Besarabya'nın S.S.C.B.'ye bırakılması
FRANSA
SLOVAKYA
TRANSNİSTRİA
Viyana
İSVİÇRE
AVUSTURYA
Budapeşte
MACARİSTAN
BESARABYA
MOLDAVYA
TRANSİLVANYA
KIRIM
Ljubljana
Trieste
Zagreb
HİRVATİSTAN
ROMANYA
SLOVENYA
İtalya'nın ilhakı 3-V-41
Zara
Belgrad
SIRBİSTAN
EFLAK
Bükreş
DOBRUCA
BULGARİSTAN'IN kazançlar
Romanya'da 7-IX-40
Yugoslavya'da IV-VII-41
Yunanistan'da IV-VII-41
İSPANYA
İTALYA
KARADAĞ
Sofya
BULGARİSTAN
Roma
Cattaro
Cetinje
Bağımsızlık 13-VII-41
MAKEDONYA
ARNAVUTLUK
YUNANİSTAN
Atina
İngilizlerin işgalinde Girit 4.XI.40/31.V.41
0 200 km
1943'te Reich toprakları
1943'te alman kontrolu altındaki memleketler
İtalya
1 eylül 1939'da sınırlar
1943'te sınırlar
1939 - 1943 ARASI ÜYELİKTEN ÇIKAN ÜLKELER
Çekoslovakya
Romanya
Yugoslavya
Yunanistan
Polonya
Ukrayna ve Ostland Reich'ı komiserliklerinin 1941-1944 arasında sınırı

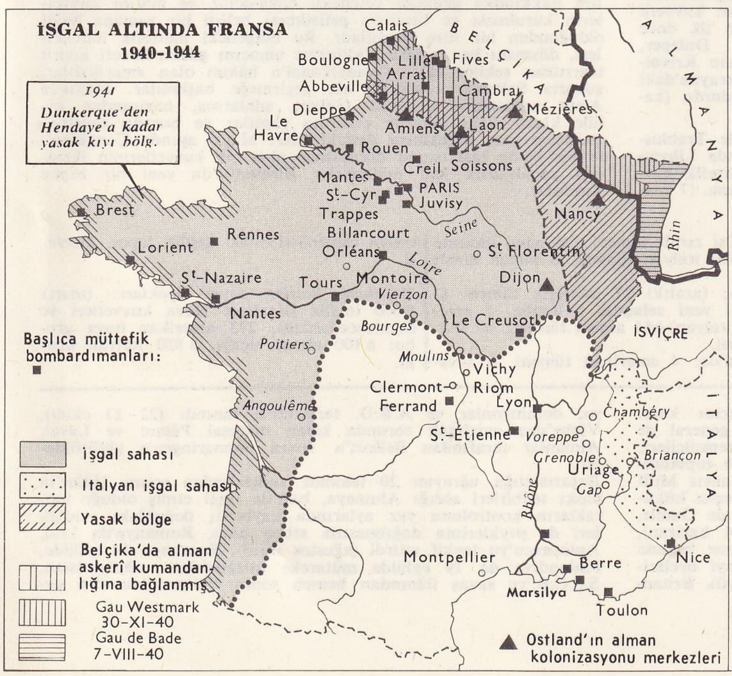
İŞGAL ALTINDA FRANSA
1940-1944
1941 Dunkerque'den Hendaye'a kadar yasak kıyı bölg.
Calais
Boulogne
Lille
Fives
Abbeville
Arras
Cambrai
Dieppe
Amiens
Mézières
Le Havre
Laon
Rouen
Creil
Soissons
Mantes
St-Cyr
PARIS
Juvisy
Trappes
Billancourt
Brest
Rennes
Lorient
Orléans
Seine
St Florentin
Nancy
St-Nazaire
Tours
Montoire
Loire
Vierzon
Dijon
Nantes
Bourges
Le Creusot
Poitiers
Moulins
Vichy
Clermont-Ferrand
Riom
Lyon
Angoulême
St-Étienne
Chambéry
Voreppe
Grenoble
Uriage
Briançon
Gap
Rhône
Montpellier
Nice
Berre
Marsilya
Toulon
BELÇİKA
ALMANYA
Rhin
İSVİÇRE
İTALYA
Başlıca müttefik bombardımanları:
İşgal sahası
İtalyan işgal sahası
Yasak bölge
Belçika'da alman askeri kumandanlığına bağlanmış
Gau Westmark 30-XI-40
Gau de Bade 7-VIII-40
Ostland'ın alman kolonizasyonu merkezleri

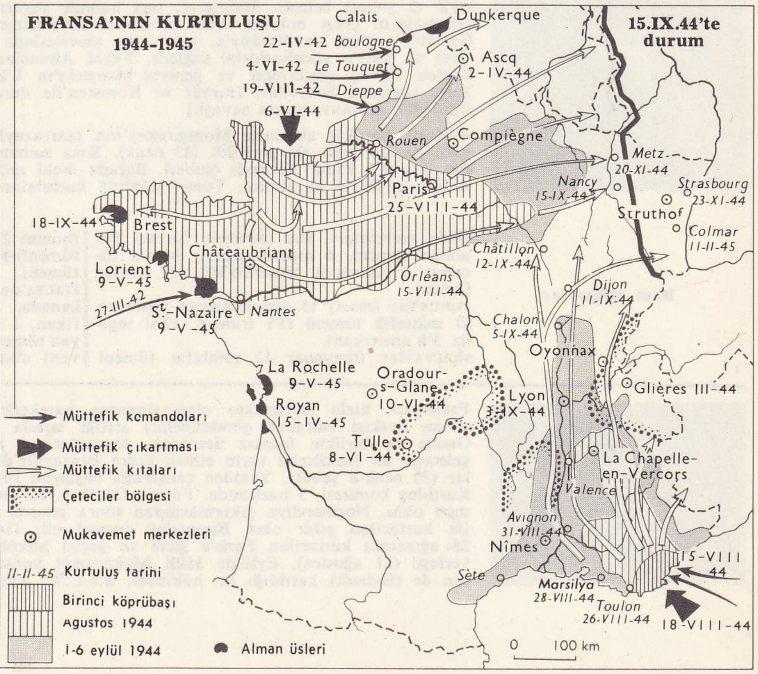
FRANSA'NIN KURTULUŞU
1944-1945
Calais
Dunkerque
22-IV-42 Boulogne
4-VI-42 Le Touquet
Ascq 2-IV-44
19-VIII-42 Dieppe
6-VI-44
Rouen
Compiègne
15.IX.44'te durum
Metz 20-XI-44
Paris 25-VIII-44
Nancy 15-IX-44
Strasbourg 23-XI-44
18-IX-44
Brest
Struthof
Colmar 11-II-45
Châteaubriant
Lorient 9-V-45
Châtillon 12-IX-44
Orléans 15-VIII-44
27-III-42
St-Nazaire 9-V-45
Nantes
Dijon 11-IX-44
Chalon 5-IX-44
Oyonnax
La Rochelle 9-V-45
Oradour-s-Glane 10-VI-44
Glières III-44
Royan 15-IV-45
Lyon 3-IX-44
Tulle 8-VI-44
La Chapelle-en-Vercors
Valence
Avignon 31-VIII-44
Nîmes
Sète
Marsilya 28-VIII-44
Toulon 26-VIII-44
15-VIII 44
18-VIII-44
Müttefik komandoları
Müttefik çıkartması
Müttefik kıtaları
Çeteciler bölgesi
Mukavemet merkezleri
11-II-45 Kurtuluş tarihi
Birinci köprübaşı Agustos 1944
1-6 eylül 1944
Alman üsleri
0 100 km

Askerî durum

Bu yılın başında *Uzakdoğu*'da askerî durum kısa zamanda gelişti. Tanaka planını gerçekleştirmek isteyen Japonlar bu bölgede yaza kadar stratejik teşebbüsü ellerinde tuttular. Ocak ayında Birmanya'yı istilâ ederek Çin'i tecrit ettikten sonra birbiri ardına giriştikleri deniz, kara ve hava harekâtıyle Filipinleri, Malezya'yı (ocak), Singapur'u (şubat) zaptettiler. Bütün bunlar İndonezya'yı ele geçirmek için onlara üsler sağlıyordu. Ocakla mart arasında amaçlarına ulaştılar. Bu sırada japon kara harekâtı da gelişti (mart, mayıs). Aralık ayında Guam, Vake, Gilbert adaları Japonların eline geçti. Pasifik okyanusunda Yeni Gine dört yandan sarıldı. Salomon adalarına taarruza geçildi, ocak ve şubatta Yeni Gine'ye çıkıldı. Nihayet haziranda Japon etki alanı Aleutien ve Midway adalarına kadar genişledi. Müttefiklerin ilk tepkisi *Mercan denizi*'ndeki zaferle kendini gösterdi (mayıs). Bu zafer müttefiklerin Yeni Gine'deki mukavemetlerini, Guadalkanal'daki karşı taarruzlarını (ağustos) artırdı ve Japonların zaptetmeği düşündüğü Avustralya'nın tehlikeden kurtulmasına imkân verdi. Japon yayılmasının sona erdiği de böylece belli oldu. Uzakdoğu'da ingiliz-amerikan işbirliği gerçekleşmiş, Wawel ve Mac Arthur müttefiklerarası emir ve kumandayı aralarında paylaşmışlardı. Oysa öteki harekât alanlarında İngilizler tek başlarına direniyordu. Bu arada Almanya, olanca gücünü Atlantik'teki denizaltı savaşına ayırdı, burada ocaktan temmuza kadar üç milyon ton, kasım ayında da 700 bin ton tutarında müttefik gemisi batırıldı. Mayıstan ekime kadar İngilizler Madagaskar'ı işgal ettiler. Libya'da Rommel'in Mısır'a taarruzu El Alameyn'de durduruldu (temmuz). Fakat Montgomery, 23 temmuzda karşı taarruza geçtiği zaman bunun çok geniş bir harekât olduğu görüldü. 8 Kasımda müttefikler Fas'a ve Cezayir'e çıkarma yaptılar. Fransız kıtaları önce «şeref için» biraz mukavemet gösterdilerse de sonra müttefiklerin yanında yer alarak Almanlara karşı savaşa katıldılar. Müttefiklerle Fransızlar, Almanların 10 kasımdan beri kuvvetli bir şekilde yerleşmiş oldukları Tunus üzerine yürüdüler (13 kasım). Hitler derhal karşı tedbir aldı, 11 kasımda alman ordusu Fransa'nın güney bölgesini istilâ etti. 27 Kasımda mütareke ordusu dağıtıldı. *Toulon*'daki fransız filosu düşman eline düşmemek için kendisini batırdı.

Alman ordusu 8 mayısta Kırım'da, daha sonra 28 temmuzda Kafkasya ve Volga yönünde giriştiği taarruzla *Sivastopol* şehrini ve Don nehri ağzını ele geçirdi, buradan Elbruz dağı (ağustos) ve Stalingrat'a (12 eylül) doğru yöneldi. Stalingrat'a taarruz hemen başladı. Fakat 19 kasımda, S.S.C.B.'nin Stalingrat'taki ilk başarılı taaruzları, Alman birliklerinin Kafkasya ve Don nehri ağzından geri çekilmesine yol açtı

Bazı rakamlar

Ordu mevcutları. RUS CEPHESİ: (mayıs) 179 alman tümeni, doğu alman birlikleri (800 000 kişi, aşağı yukarı 20 tümen), 13 macar tugayı, 10 italyan tümeni, 1 slovak tümeni, 1 ispanyol tümeni, 14 fin tümeni→235 sovyet tümeni (bunun 35'i süvari tümeni, 40'ı zırhlı tugay).
LİBYA: 9 alman-italyan tümeni (mayıs) → 4 ingiliz tümeni (bunun 4'ü de zırhlı tümen), 700 ingiliz tankı, 300 alman tankı, 225 italyan tankı.
KUZEY AFRİKA: (aralık) 5 ingiliz-amerikan tümeni. 150 000 Fransız askeri. TUNUS: (aralık) 1 ingiliz tümeni, 1 amerikan tümeni→ 30 000 kişilik alman-italyan kuvvetleri. BALKANLAR: 31 (?) italyan tümeni, işgal gücü olarak. || BİRMANYA: 4 japon tümeni → 2 ingiliz tümeni, 9 çin tümeni.

1943

Siyasî durum

Milletlerarası toplantıların sıklaşması, savaşın dönüm noktası sayılan bu yılın başlıca niteliğidir. Müttefikler tarafında; Churchill ile Roosevelt arasında yapılan, general de Gaulle ile general Giraud'nun da katıldığı *Casablanca* konferansı (ocak); Churchill ile Roosevelt arasındaki *Washington* konferansı (mayıs); Churchill, Roosevelt, kanadalı Mackenzie King ve çinli Soong arasındaki *Québec* konferansı (ağustos); Eden, Hull ve Molotov arasındaki *Moskova* konferansı (ekim) ve nihayet, biri Kahire'de Churchill, Roosevelt ve Çankayşek arasında (22-26 kasım), diğeri Tahran'da, Churchill, Roosevelt ve Stalin arasında (28 kasım - 2 aralık) yapılan iki büyük toplantı.

Mihver devletleri tarafında: Hitler'in peyk hükûmetlerin şeflerine yaptığı çağrılar, ne Romanya devlet başkanı Antonescu ile (ocak ve nisan), ne Macaristan kral naibi Horty ile (nisan), ne Bulgar kralı Boris ile (mart ve ağustos), ne de Mussolini ile, savaşın artan zorluklarını düzene koymaya imkân verdi. İtalya'da kesin önem taşıyan olaylar meydana geldi: 25 temmuzda Büyük Faşist konseyi oturumundan sonra Mussolini'nin düşmesi, iktidarın kral Vittorio Emanuele III ve mareşal Bardoglio'nun eline geçmesi, 3 eylülde mütareke isteğinde bulunulması ve bunun 8 eylülde ilânı. Bununla beraber İtalya, alman kontrolundan tamamıyle sıyrılamadı; Almanlar Mussolini'yi Abruzzi bölgesinde kurtardılar ve Kuzey İtalya'da cumhuriyetçi faşist bir hükûmet kurması için ona yardım ettiler.

Nihayet, muharipler gözlerinden kaçan kuvvetleri de hesaba katmak zorunda kaldılar: her yanda faaliyet gösteren Türk diplomasisi; Lübnan'ın bağımsızlığı (kasım); İngilizlerin kontrol altına almağa çalıştıkları yunan kurtuluş kuvvetleri içindeki ayrılık, Tito'nun Yugoslavya'da gittikçe artan etkisi ve Mihailoviç'e karşı cephe alışı, durumun kral tarafından kabul edilmesi, Hindistan'da milliyetçilik hareketinin baskıları; savaşı karışık bir hale sokuyor, gelecek günlerin zor olacağını gösteriyordu.

Askerî durum

Bu yılın başlangıcında mihver devletlerinin stratejik durumu yine çok kuvvetliydi, ama bütün cephelerde harekât insiyatifi ellerinden gitmek üzere bulunuyordu. Ocak ayında müttefikler Casablanca'da hasımlarının kayıtsız şartsız teslim olma kararını ilân ettiler; bu sırada müttefikler, bir yandan çin ordularının yeniden teşkilâtlandırılmasiyle Uzakdoğu'da kendi potansiyellerinin takviyesini (buna ait hükümler şubatta Çungking'te ve ağustosta Québec'te tespit edilmiştir), öte yandan 1944'te Avrupa'da ikinci bir cephenin açılmasını hedef tutan bir taarruzu programa almıştı. Bu ikinci cephe, mihver kuvvetlerinin Akdeniz'den sürülmesi, İngiltere'de general Eisenhower'in emrinde müttefik kurtuluş orduları kurulması, Berlin'e ve alman sınaî potansiyeline hava taarruzları yapılması suretiyle 1943'te hazırlanacaktır.

Savaşın dönüm noktası önce *sovyet cephesi*'nde Stalingrad zaferiyle (2 şubat) belirdi. Stalingrat, seri halinde yapılan kuvvetli taarruzların çıkış noktası oldu ve Stalin ordularının ilk önce *Rostov*'a (şubat) ve *Harkov*'a, sonra yaz mevsiminde Dnieper, Orel ve Kiev'e yönelmelerini sağladı. Fakat Almanların Krivoi-Rog'da direnç göstermesi ve general Manstein'in Ukrayna'daki karşı taarruzu Sovyetleri Jitomir ve Korosten'de durdurdu (kasım). [Bk. ALMANYA-RUSYA SAVAŞI.]

Akdeniz harekât alanında Montgomery'nin taarruzuyle Trablusgarp baştan başa ele geçirildi (23 ocak). Kısa zamanda Libya'dan Tunus'a kadar ilerlendi (şubat). Burada öteki müttefik kuvvetleriyle irtibat kurulması, Tunus şehrinin kurtulmasına (7 mayıs ve Afrika'daki alman - italyan kuvvetlerinin Bon burnu bölgesinde teslim olmalarına yol açtı (12 mayıs). [Bk TUNUS SAVAŞI.]

Müttefikler İtalya'yı kayıtsız şartsız teslim olmağa zorlamak için temmuzdan itibaren Sicilya'ya, daha sonra Calabriya'ya (eylül) çıkarma yaptılar. 1 Ekimde Napoli ele geçirildi, ama müttefikler, alman ordusu tarafından kuvvetli şekilde tutulmuş bulunan Garioliano-Songro hattını (Gustav hattı) geçemediler; general Juin emrindeki fransız kolordusu da aralıkta bu cephede muharebeye girdi. Eylül ayı içinde fransız birlikleri Korsika'yı kurtardılar. İtalya'da hemen tesis edilen müttefik hava üslerinden, bundan böyle Güney Almanya'ya ve Balkanlar'a (özellikle Romanya petrollerine) ulaşma imkânları hasıl oldu. (Bk. İTALYA SEFERİ.)

Nihayet, Uzakdoğu'daki müttefik harekâtının temposu, düşmanın hakkından gelmeğe yetenekli hava-deniz ve amfibi kuvvetlerin kurulması ve biraraya getirilmesi belirli bir zamana bağlı olduğundan bir süre durakladı. Bu bölgedeki müttefik harekeleri, düşmanı her tarafta püskürtme amacını güden hedefi kısıtlı taarruzlar şeklini aldı: Guadalkanal'a hâkim olan amerikalılar, şubatta Salomon adalarını ele geçirmeğe başladılar. Mayıs'ta Aleut adalarına, kasımda Gilbert adalarına, hazirandan eylüle kadar Yeni Gine'ye çıkarma yaptılar ve burada avustralyalıların kara harekâtını desteklediler. Mayıs ayında Çungking'te bir japon taarruzunu durdurmuş olan çin kuvvetlerinin ikmalini yapabilmek için müttefikler Birmanya'da yeni bir cephe kurdular.

Bazı rakamlar

Ordu mevcutları. RUS CEPHESİ: (şubat) 200 alman tümeni, 6 macar tugayı, 14 fin tümeni, 1 ispanyol tümeni→380 (?). sovyet tümeni.
TUNUS'ta: (mart) 15 alman-italyan tümeni→ 20 müttefik tümeni (5'i fransız, 12'si ingiliz, 3'ü amerikan).
SİCİLYA'da: (temmuz) 12 müttefik tümeni (bunun 2'si zırhlı tümen, 2'si hava indirme tümeni)→10 italyan tümeni, 3 alman zırhlı tümeni.
İTALYA'da: (aralık) 17 müttefik tümeni (2 kanada, 1 yeni zelanda, 6 ingiliz, 7 amerikan, 1 italyan)→14 alman tümeni, 10 italyan tümeni.
YENİ GİNE'de: 4 amerikan tümeni, 6 avustralya tümeni→135 000 kişilik japon kuvveti.

Harekâta katılan savaş uçakları: (mart) 6 000 ingiliz (Kraliyet Hava kuvvetleri ve dominyonlardan), 273 amerikan hava grubu; 6 100 alman uçağı, 1 950 italyan uçağı.

1944

Siyasî durum

Fransa'da hızla gelişmekte olan direnme hareketlerine karşı alman baskısı (sürgüne göndermeler) arttığı sırada general de Gaulle ile birlikte fransız denizaşırı topraklarının temsilcileri; geleceğe ait ilişkilerini tayin etmek üzere Brazaville'de toplandılar (30 ocak-8 şubat). Yeniden çalışmağa başlayan Fransız Millî Kurtuluş komitesi, 3 haziranda, Fransa Cumhuriyeti Geçici hükûmeti oldu. Normandiya çıkarmasından sonra general de Gaulle, ilk kurtarılan şehir olan Bayeux'yü ziyaret etti (14 haziran), 26 ağustosta kurtarılan Paris'e girdi ve geçici hükûmet burada yerleşti (31 ağustos). Eylülde Millî Mukavemet konseyi üyelerinin de (Bidault) katıldığı bu hükûmet, S.S.C.B., Büyük Britanya, dominyonlar ve A.B.D. tarafından tanındı (22 - 23 ekim). Vichy'den ayrılmak zorunda kalan mareşal Pétain ve Laval, Almanlar tarafından Belfort'a sonra Sıgmaringen'e götürüldüler.

Başarısızlığa uğrayan 20 temmuz suikastından sonra Hitler'in baskı tedbirleri aldığı Almanya, batı'da işgal etmiş olduğu toprakların kontrolunu yaz aylarında kaybetti; doğu'daki yenilgileri de peyklerinin dağılmasına sebep oldu. Romanya'da kral, Antonescu'yu tevkif ettirdi (ağustos sonu). Romanya 12 eylülde, Finlandiya da 19 eylülde mütareke imzaladılar. Bulgaristan, S.S.C.B.'ye savaş ilânından hemen sonra teslim oldu (5-6 ey-

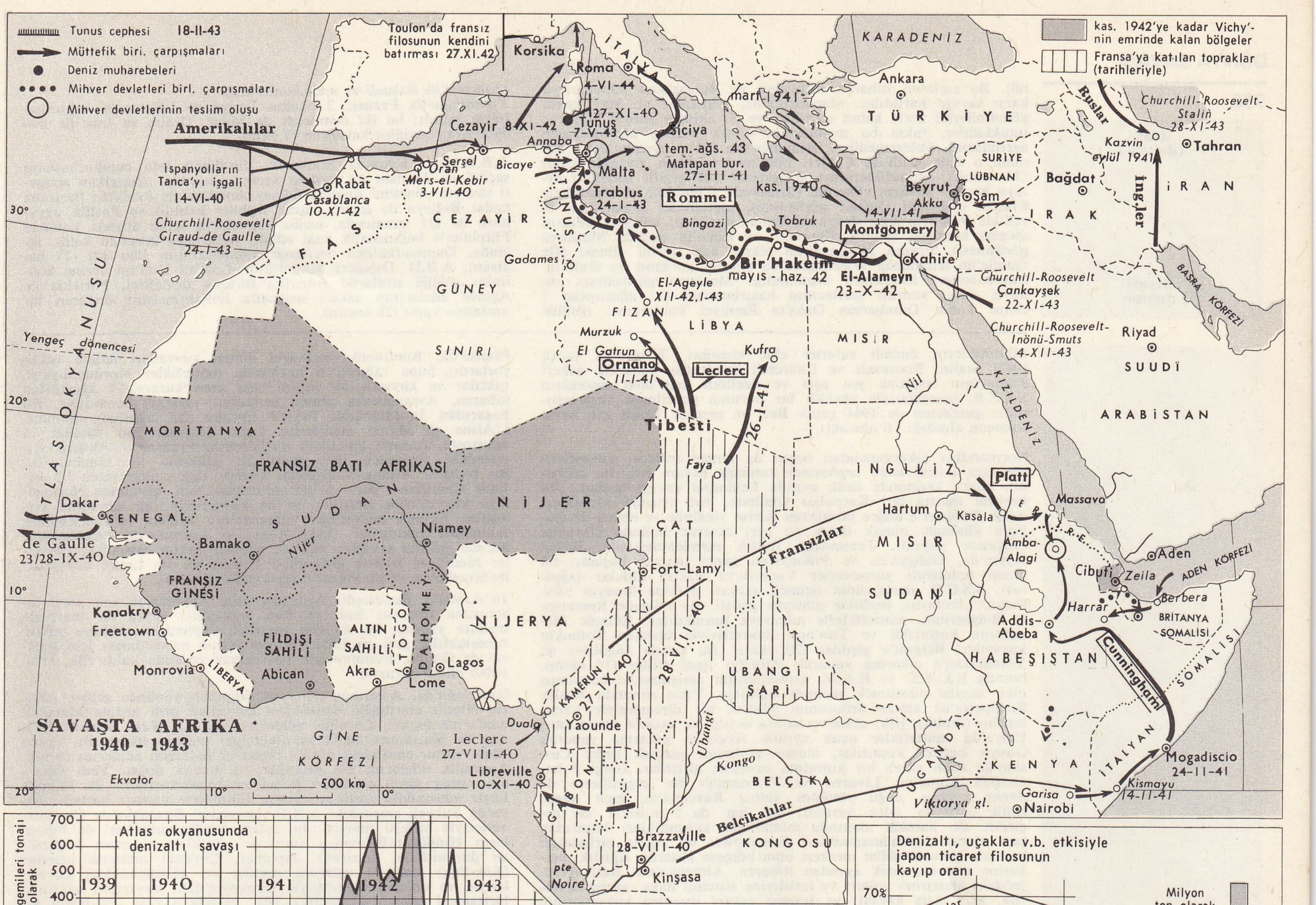

Tunus cephesi 18-II-43
Müttefik biri. çarpışmaları
Deniz muharebeleri
Mihver devletleri birl. çarpışmaları
Mihver devletlerinin teslim oluşu
kas. 1942'ye kadar Vichy'nin emrinde kalan bölgeler
Fransa'ya katılan topraklar (tarihleriyle)
Toulon'da fransız filosunun kendini batırması 27.XI.42
Korsika
Roma 4-VI-44
İTALYA
KARADENİZ
Ankara
TÜRKİYE
mart 1941
Ruslar
Churchill-Roosevelt-Stalin 28-XI-43
Kazvin eylül 1941
Tahran
Amerikalılar
Cezayir 8-XI-42
27-XI-40
Tunus 7-V-43
Sicilya tem.-ağs. 43
Matapan bur. 27-III-41
kas. 1940
SURİYE
LÜBNAN
Bağdat
Beyrut
Akka 14-VII-41
Şam
İRAN
İngilizler
IRAK
İspanyolların Tanca'yı işgali 14-VI-40
Rabat
Sersel
Oran
Mers-el-Kebir 3-VII-40
Annaba
Bicaye
Malta
Trablus 24-I-43
Rommel
Bingazi
Tobruk
Montgomery
Casablanca 10-XI-42
Churchill-Roosevelt Giraud-de Gaulle 24-I-43
CEZAYİR
FAS
TUNUS
Gadames
Bir Hakeim mayıs - haz. 42
El-Alameyn 23-X-42
Kahire
Churchill-Roosevelt Çankayşek 22-XI-43
GÜNEY
El-Ageyle XII-42, I-43
FİZAN
LİBYA
Churchill-Roosevelt-İnönü-Smuts 4-XII-43
Riyad
Murzuk
El Gatrun
Ornano 11-I-41
Leclerc
Kufra
MISIR
SUUDİ
ARABİSTAN
Yengeç dönencesi
SINIRI
Nil
KIZILDENİZ
26-I-41
Tibesti
ATLAS OKYANUSU
MORİTANYA
FRANSIZ BATI AFRİKASI
Faya
İNGİLİZ
Platt
NİJER
SUDAN
Hartum
Kasala
Massava
ERİTRE
Dakar
SENEGAL
Bamako
Niamey
Nijer
ÇAT
Fransızlar
MISIR
Amba-Alagi
de Gaulle 23/28-IX-40
Fort-Lamy
SUDANI
Aden
ADEN KÖRFEZİ
Cibuti
Zeila
FRANSIZ GİNESİ
Harrar
Berbera
Konakry
NİJERYA
Addis-Abeba
BRİTANYA SOMALİSİ
Freetown
ALTIN SAHİLİ
FİLDİŞİ SAHİLİ
TOGO
DAHOMEY
28-VIII-40
HABEŞİSTAN
Monrovia
LİBERYA
Abican
Akra
Lome
Lagos
KAMERUN 27-IX-40
UBANGİ ŞARİ
Cunningham
SOMALİSİ
SAVAŞTA AFRİKA 1940 - 1943
Duala
Yaounde
Ubangi
UGANDA
İTALYAN
GİNE KÖRFEZİ
Leclerc 27-VIII-40
Kongo
KENYA
Mogadiscio 24-II-41
Libreville 10-XI-40
GABON
BELÇİKA
Ekvator
500 km
Belçikalılar
Viktorya gl.
Garisa
Nairobi
Kismayu 14-II-41
KONGOSU
Brazzaville 28-VIII-40
pte Noire
Kinşasa

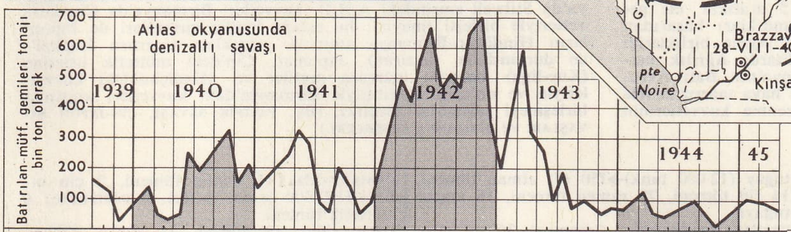

Atlas okyanusunda denizaltı savaşı
Batırılan müttf. gemileri tonajı bin ton olarak
700
600
500
400
300
200
100
1939
1940
1941
1942
1943
1944
45

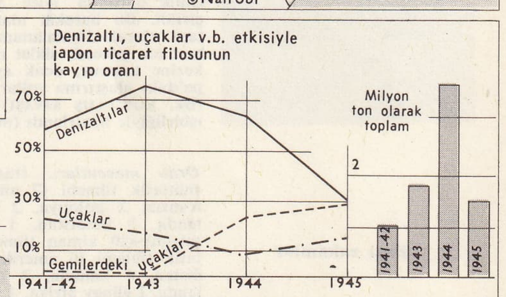

Denizaltı, uçaklar v.b. etkisiyle japon ticaret filosunun kayıp oranı
Milyon ton olarak toplam
70%
50%
30%
10%
Denizaltılar
Uçaklar
Gemilerdeki uçaklar
2
1941-42
1943
1944
1945

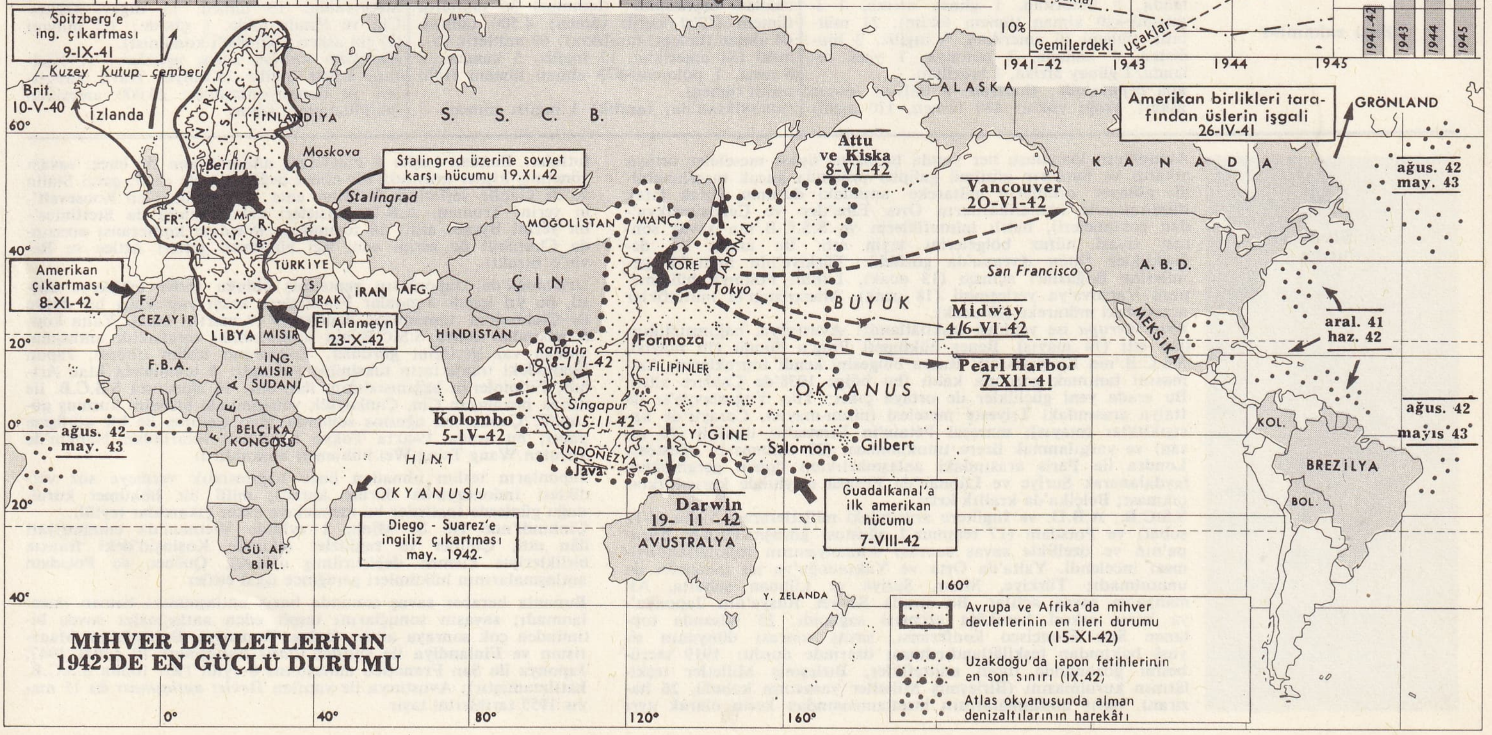

Spitzberg'e ing. çıkartması 9-IX-41
Kuzey Kutup çemberi
Brit. 10-V-40
İzlanda
FİNLANDİYA
S. S. C. B.
Moskova
Stalingrad üzerine sovyet karşı hücumu 19.XI.42
Stalingrad
Berlin
FR.
Attu ve Kiska 8-VI-42
ALASKA
Amerikan birlikleri tarafından üslerin işgali 26-IV-41
GRÖNLAND
Vancouver 20-VI-42
KANADA
ağus. 42 may. 43
MOGOLİSTAN
MANÇ.
KORE
JAPONYA
Tokyo
Amerikan çıkartması 8-XI-42
TÜRKİYE
İRAN
AFG.
IRAK
ÇİN
San Francisco
A. B. D.
BÜYÜK
CEZAYİR
LİBYA
MISIR
El Alameyn 23-X-42
HİNDİSTAN
Midway 4/6-VI-42
aral. 41 haz. 42
MEKSİKA
F.B.A.
ING. MISIR SUDANI
Rangun 8-III-42
Formoza
FİLİPİNLER
Pearl Harbor 7-XII-41
OKYANUS
ağus. 42 may. 43
BELÇİKA KONGOSU
Kolombo 5-IV-42
Singapur 15-II-42
Y. GİNE
Salomon
Gilbert
KOL.
ağus. 42 mayıs 43
HİNT
İNDONEZYA
Java
BREZİLYA
OKYANUSU
Darwin 19-II-42
Guadalkanal'a ilk amerikan hücumu 7-VIII-42
BOL.
Diego - Suarez'e ingiliz çıkartması may. 1942
AVUSTRALYA
GÜ. AF. BİRL.
Y. ZELANDA
MİHVER DEVLETLERİNİN 1942'DE EN GÜÇLÜ DURUMU
Avrupa ve Afrika'da mihver devletlerinin en ileri durumu (15-XI-42)
Uzakdoğu'da japon fetihlerinin en son sınırı (IX.42)
Atlas okyanusunda alman denizaltılarının harekâtı
0°
40°
80°
120°
160°

1944 (devam)

Siyasî durum

lül). Bu tarihten itibaren Romanya ve Bulgaristan Almanya'ya karşı savaşa katıldılar. Macaristan'da, Almanlar bir süre kendi yönetimlerini zorla kabul ettirdiler ve 20 ekimde amiral Horty'yi tutukladılar, fakat bu memleketin aralık ayında kendilerinden ayrılmasını önleyemediler. Almanya'nın Orta Avrupa'daki durumu o hale geldi ki Çekleri bile askere almak zorunda kaldı (30 aralık). Müttefiklerarası görüşmeler çok çeşitli hedefleri ortaya koydu: savaşın yönetimi (Roosevelt, Churchill ve Mackenzie King'in eylüldeki Québec görüşmesi), müttefikler arasındaki, özellikle Polonya, Yugoslavya ve Yunanistan'a ait anlaşmazlıkların düzene konması (Stalin, Churchill ve Eden'in ekimde Moskova görüşmesi), Fransa hükûmetinin tekrar eski yerini alması (De Gaulle'ün temmuzda Washington'da yaptığı görüşme ve aralıkta, fransız-sovyet ittifakının imzalandığı Moskova görüşmesi), nihayet savaş sonrası şartlarının hazırlanması (21 ağustostan 7 ekime kadar Dumbarton Oaks'ta Emniyet konferansı; eylülde Montreal'de iktisadî ve malî konferans).
Yakındoğu'da Fransa, 3 ocakta Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlığını tanıdı; bu iki memleket de Mısır, Ürdün ve Irak ile birlikte Arap birliğine katıldılar (7 ekim).

A.B.D.'de 9 kasımda Roosevelt, dördüncü defa cumhurbaşkanı seçildi ve Truman da başkan yardımcısı oldu. Amerikan siyaseti savaşın yönetimi dışında Güney Amerika ile (ocaktan hazirana kadar Bolivya ile geçici olarak ilişkiler kesildi) ve Pasifik okyanusu ile (21 temmuzda, henüz Japonların işgali altında bulunan Filipinler'e bağımsızlık vaat edildi) ilgilenmek zorunda kaldı. İzlanda, Danimarka'dan ayrılarak bağımsızlığını ilân etti (17 haziran). A.B.D. Dışişleri bakanlığına Cordell Hull'un yerine Stettinius geldiği sıralarda Amerika Birleşik devletleri, Portekiz ile Açores adalarının askerî maksatla kullanılmasını öngören bir antlaşma yaptı (28 kasım).

Askerî durum

Müttefiklerin önemli zaferler elde etmeleri, Tahran'da (ocak 1943) Stalin, Roosevelt ve Churchill tarafından müttefik askerî alanlarının tespitine yol açtı ve özellikle batı'daki harekâtın S.S.C.B. taaruzlarıyle ahenkli bir duruma getirilmesi kararlaştırıldı: gerçekten de 1944 gerek Batı ve gerekse Doğu için kesin sonucun alındığı yıl olacaktı.

Normandiya çıkarmasından sonra da alman ordusu, kuvvetlerinin üçte ikisini *doğu cephesinde* tutmağa devam etti. Bu cephenin kuzey kesiminde ocak ayında Leningrat savaşı başladı. Bu harekât martta biri Karpatlar yönünde, biri nisanda Almanları Aşağı Dniester'e doğru püskürten Kırım yönünde ve öbürü de Galiçya yönünde olmak üzere üç ayrı taarruz halinde Ukrayna bölgesine yayıldı. Temmuzda Baltık memleketlerinde, Beyaz Rusya'da, Galiçya'da ve Polonya'da genel taarruz başladı; bu arada polonyalı yurtseverler Varşova'ya hâkim oldular (ağustos). S.S.C.B. ilerleyişinin üçüncü safhası eylülde kuzeyde (Estonya, Litvanya), özellikle güneyde gelişti. Bu bölgede Romanya ve Bulgaristan, müttefiklerle mütareke imzaladılar. Ekimde Macaristan kurtarıldı ve Tito'nun kuvvetleriyle birleşen Tolbukin kuvvetleri Belgrat'a girdiler (20 ekim). Bu sırada İngilizler de Yunanistan'a çıkarma yaparak Atina'yı işgal ettiler (14 ekim), burada E.L.A.S. ve E.A.M. kuvvetlerinin çatışmasıyle bozulmuş olan asayişi düzeltmek zorunda kaldılar. Yılın sonunda Ruslar Budapeşte'de alman ordusunun şiddetli bir direnmesiyle karşılaştılar (aralık). [Bk. ALMANYA-RUSYA SAVAŞI ve BALKAN SAVAŞLARI.]
İtalya'da müttefikler ocak ayında Anzio'ya çıkarma yaparak Gustav hattını kuşattılar, alman cephesini yarmak üzere Cassino'da uzun süreli bir yıpratma savaşına giriştiler. Gerçi 5 haziranda Roma'yı, Livorno ve Floransa'yı ele geçirdilerse de alman ordusu, doğu yönünde yalnız Ravenna'da geçit veren Gotik hattında iyice yerleşti; bu hat da 5 aralıkta ele geçirildi. Bu harekât alanında müttefikler kazandıkları başarıdan tam olarak faydalanamadılar, Eisenhower en seçme birliklerini buradan çekerek siklet merkezi olan bölgeye aktardı. Ağırlık merkezine taarruz, ocak ayından itibaren, Almanya'nın Batı Avrupa'daki ulaştırma yolları ve tesislerine sistemli hava taarruzlarıyle (Bk. KURTULUŞ SAVAŞI) ve fransız askerî direnme kuvvetlerinin işbirliğiyle hazırlandı (mart-nisan).

Fransa'da, Rundstedt emrindeki alman kuvvetleri tetikte bekliyorlardı; buna rağmen 6 haziranda müttefikler Normandiya'ya çıktılar ve kuvvetli bir köprü başı üssü kurarak 1 ağustostan itibaren, Avranches'ta alman cephesini yarmayı başardılar. Bu başarıdan faydalanarak Paris'e girdiler (25 ağustos), Somme, L'Aisne ve Marne nehirlerine kadar ulaştılar. Bu harekât 15 ağustosta, fransız, amerikan birliklerinin Fransa'nın Akdeniz kıyısındaki Provence iline yaptıkları çıkarma ile tamamlandı. Bu birlikler Rhône vâdisinden kuzeye doğru ilerleyerek 12 eylülde Châtillon - sur - Seine yakınında Nod mevkiinde Normandiya kuvvetlerine ulaştılar ve bu kuvvetlerin sağ kanadına yerleştiler. Ekimde müttefikler Almanya'nın Belçika ve Lüksemburg hududuna yaklaştılar, fakat Alsace ve Lorraine'de durakladılar; burada şiddetli savaşlar oldu ve general Patton emrindeki kuvvetler Metz'i ve fransız generalleri Leclerc ile De Lattre kuvvetleri de Strasbourg ve Mulhouse'u işgal ettiler (kasım).

16 Aralıkta Rundstedt, Ardennes'lerde Almanların son karşı taarruzunu başlattı; Saar ve Ren arasındaki başka bir taarruzla birlikte yapılan bu hareket müttefik cephesini tehlikeye soktu Amerikalılar geri çekildiler, Strasbourg'un kurtarılması için general de Gaulle, Eisenhower'e başvurmak zorunda kaldı (Bk. SIEGFRIED *«hattı savaşı»*).

Uzakdoğu'da, Amerikan taarruzu Filipinler yönünde gelişti. Amiral Nimitz emrindeki deniz-hava kuvvetleri ardı ardına Marshall adalarına (ocak), Caroline adalarına (şubat), Wake adasına (mayıs) ve Mariannes adalarına (temmuz) taarruz ettiler. Bu sırada Mac Arthur emrindeki amfibi tümenler Salomon adalarını (ocak), Amirallik adalarını ele geçirdiler ve batıya doğru Yeni Gine'nin kuzey sahili yönünde ilerlediler (ocak-haziran). 20 Ekimde Leyte adasındaki zorlu savaşlarla Filipinlere taarruz başladı. Asya'da Stilwell emrindeki A.B.D. kuvvetleri Birmanya'da Çin kuvvetleriyle birleşti (mayıs); bu sırada ingiliz kuvvetleri de Japonların Hindistan-Birmanya sınırına yaptıkları taarruzu İmphal'de durdurdular (haziran). Japonlar, Çin'deki müttefik üslerine (Kue-ling) mayısta taarruza geçtiler ve Hindiçini'deki kuvvetleriyle ve onların aracılığıyle Birmanya'daki kuvvetleri arasında birleşmeyi sağladılar (aralık). (Bk. PASİFİK SAVAŞI, ÇİN-JAPON SAVAŞLARI ve BİRMANYA SEFERLERİ.)

Bazı rakamlar

Ordu mevcutları. İTALYA'da: (mayıs) 28 müttefik tümeni (7 amerikan, 6 ingiliz, 5 fransız, 2 polonya, 2 kanada, 1 yeni zelanda, 3 hindistan, 1 güney afrika, 1 italyan)→20 alman tümeni (ekim). 21 müttefik tümeni (6 amerikan, 6 ingiliz, 3 hindistan, 1 kanada, 2 polonya, 1 yeni zelanda, 1 güney afrika, 1 brezilya).
RUS *cephesinde*: (haziran) 8 milyon sovyet askeri, aşağı yukarı 430 tümen, 110 zırhlı tugay (12 000 tank)→150 (?) alman tümeni, 14 fin tümeni, 20 rumen tümeni, 16 macar tugayı.
FRANSIZ *cephesinde*: (temmuz) 36 müttefik tümeni (12'si zırhlı tümen: 4 500 tank)→64 alman tümeni; (aralıkta): 60 müttefik tümeni (34 amerikan, 12 ingiliz, 5 kanada, 8 fransız, 1 polonya)→73 alman tümeni (14'ü zırhlı tümen).
YUNANİSTAN'da: (aralık) 3 ingiliz tümeni. || BİRMANYA'da: 11 ingiliz tümeni, 2 çin ordusu→150 000 japon askeri. || PASİFİK'te: 9 müttefik tümeni.
JAPONYA'da: 13 tümen, 12 tugay, Güney Çin ve Hindiçini'de. || ÇİN'de: 1,5 milyon (?) çin askeri (400 000'i komünist).
Harekâta katılan savaş uçakları: (1 haziran) 8 340 ingiliz (Kraliyet Hava kuvvetleri ve dominyonlardan); 20 000 amerikan →6 970 alman, japon.

1945

Siyasî durum

Avrupa'nın kurtuluşu her yanda birtakım siyasî meseleler ortaya çıkardı ve bunların çözümü galipler arasında ancak tasarlanabildi; nihayet orduların mütareke anındaki durumu, ufak tefek düzeltmeler (Amerikalıların Orta Elbe'den ve Çekoslovakya'dan çekilmeleri), batılı müttefiklerin ve S.S.C.B.'nin savaş sonrası siyasî nüfuz bölgelerini tayin etti. Bu arada ilk değişiklikler *Doğu Avrupa*'da görüldü: Türkiye'nin müttefik gemilerine Boğazları açması (13 ocak), Lublin Polonya hükûmetinin Varşova'ya yerleşmesi (18 ocak), Macaristan'la müttefikler arasındaki mütareke (20 ocak).
Orta Avrupa ise yeniden teşkilâtlandı: Avusturya, bağımsızlığını ilân etti (14 mayıs). Beneş hükûmeti Prag'a döndü (10 mayıs), S.S.C.B.'nin Karpatlaraltı Rusya bölgesini kendi topraklarına katmasını tanımak zorunda kaldı (bu bölge 1938'de Çeklere aitti). Bu arada yeni güçlükler de ortaya çıktı: Tito Yugoslavya'sı ile İtalya arasındaki Triyeste meselesi (nisan-mayıs), Cezayir'de karışıklıklar (mayıs); mareşal Pétain'in Fransa'ya dönüşü (26 nisan) ve yargılanmak üzere tutuklanması (23 temmuz-15 ağustos); Londra ile Paris arasındaki anlaşmazlıktan doğan gerginlikten faydalanarak Suriye ve Lübnan'da Fransa aleyhinde karışıklıklar çıkması; Belçika'da krallık krizi.
S.S.C.B., A.B.D. ve İngiltere arasındaki milletlerarası Yalta (4-12 şubat) ve Potsdam (17 temmuz-2 ağustos) görüşmelerinde Avrupa'nın ve özellikle savaş sonrası Almanyasının teşkilâtlandırılması incelendi. Yalta'da Orta ve Yakındoğu'ya ait meseleler de unutulmadı: Türkiye, Mısır, Suriye ve Lübnan şubatta, Almanya'ya savaş açtılar. Bu sırada Sovyet Rusya'nın Japonya'ya karşı askerî harekâta geçmesi sağlandı. 25 Nisanda toplanan San Francisco konferansı, savaş sonrası dünyanın siyasî bakımdan teşkilâtlandırılması üzerinde durdu: 1919 tecrübesini gözönünde tutan müttefikler, Birleşmiş Milletler teşkilâtının kurulmasını (Birleşmiş Milletler yasasının kabulü, 26 haziran), barış antlaşmalarının imzalanmasından kesin olarak ayrı tuttular. Bundan başka 8 mayıstaki mütarekeden de önce, savaşı yönetmiş kişiler arasında bir nöbet değişikliği de oldu; gerçi Stalin ve de Gaulle yerlerinde kaldılar ama 12 nisanda ölen Roosevelt'in yerini Truman, A.B.D. Dışişleri bakanlığında da Stettinius'un yerini Byrnes aldı; 28 temmuzda Potsdam konferansı sırasında Churchill de yerini yeni işçi hükûmeti şefleri Attlee ve Bevin'e bıraktı.

Uzakdoğu'da, Japonların zaptetmiş olduğu yerler tehlikeye düştü, bu yıl içinde Japonlar Fransızlara karşı yaptıkları bir darbe ile Çinhindi'ni tamamıyle zaptettiler (9 mart), fakat Yalta konferansından sonra S.S.C.B.'nin aralarındaki tarafsızlık antlaşmasından vaz geçtiğini gördüler. Tokyo'nun teslim olması, Japon işgalindeki toprakların taksimine yol açtı: 5 temmuzda Mac Arthur, Filipinler'in bağımsızlığını ilân etti: 14 ağustosta S.S.C.B. ile ittifak imzalayan Çin, Çankayşek yönetiminde birliğini kurmuş göründü; Çankayşek ağustos sonunda Mao Çe-tung ile bir görüşme yaptı; bu arada 1940'ta Tokyo hükûmeti tarafından Nankin'de kurulan Wang Tsing-Wei hükûmeti başkaldırdı

Japonların teslim olmadan önce bağımsızlık vermeye söz verdikleri İndonezya'da durum karıştı, millî bir hükûmet kurulduğu günlerde İngilizler bu memlekete asker çıkardılar (eylül). Çinhindi'nde Ho Şi Minh, 2 eylülde Vietnam'da cumhuriyeti ilân etti, Çinliler ve İngilizler (ekimde Koşinşin'deki fransız birlikleriyle kısmen değiştirilmiş olarak), Québec ve Potsdam antlaşmalarının hükümleri gereğince işgal ettiler.

Bununla beraber savaş sonunda barış antlaşmaları hemen imzalanmadı; savaşın sonuçlarını tespit eden antlaşmalar savaş bitiminden çok sonraya aittir: İtalya, Romanya, Bulgaristan, Macaristan ve Finlandiya ile yapılan *Paris antlaşması* 10 şubat 1947, Japonya ile San Francisco antlaşması 8 eylül 1951 (bunu S.S.C.B. katılmamıştır); Avusturya ile yapılan *Devlet antlaşması* da 15 mayıs 1955 tarihlerini taşır.

REICH'A KARŞI HÜCUM
1944-1945
KUZEY DENİZİ
BALTIK DENİZİ
Memel'e doğru
BAGRAMYAN
1. BALTIK CEPHESİ
ÇERNIA-KOVSKİ sonra VASİLEVSKİ
3. BEYAZ RUSYA CEPHESİ
ROKOSOVSKİ
2. BEYAZ RUSYA CEPHESİ
JUKOV
1. BEYAZ RUSYA CEPHESİ
KONIEV
1. UKRAYNA CEPHESİ
PETROV sonra YEREMENKO
4. UKRAYNA CEPHESİ
MALINOVSKİ
2. UKRAYNA CEPHESİ
3. UKRAYNA CEPHESİ
TOLBOUKINE
CRERAR
DEMPSEY
SIMPSON
HODGES
PATTON
PATCH
DE LATTRE
DOYEN
TRUSCOTT
9 nisan
MAC CREERY
Wehrmacht'ın teslimi Reims 7.V.1945
Königsberg
Gdynia
Dantzig
Elbing
Rügenwalde
Kolberg
Rostock
Lübeck
Wismar
3-V-45
Hamburg
Bremen
Emden
Oldenburg
Amsterdam
Osnabrück
Minden
Münster
Wesel
Lippstadt
RUHR
Köln
Siegen
Marburg
Kassel
Nordhausen
Remagen
Hannover
Celle
Brunswiek
Magdeburg
Potsdam
BERLIN
Stettin
Torun
Bydgoszcz
Gniezno
Poznan
Płock
Vistül
VARŞOVA
12 ocak 45
ocak sonu
Oder
Kalisz
Łódz
Radom
Kielce
Steinau
Breslau
Görlitz
Dresden
15 nisan 45
Çesto
Gleiwitz
Krakow
Tarnów
Dessau
Halle
Torgau 25-IV-45
Leipzig
Erfurt
Gotha
Plauen
Chemnitz
Elbe
Weser
Maas
BELÇİKA
LUX
Oppenheim
1 nisan 1945
Heidelberg
Spire
Karlsruhe
Heilbronn
Strasbourg
Stuttgart
Würzburg
Bayreuth
15 nisan
Nürnberg
Plzen
PRAG
BOHEMYA
ÇEKOSLOVAKYA
MORAVYA
Olmutz (Olomouc)
HİMAYESİ
Brno
Budweis (Ceske Budejovice)
Linz 5-V-45
VİYANA
Bratislava
Wiener-Neustadt
Regensburg
Tuna
Augsburg
Ulm
Munih
1 mayıs
Fribourg
Ren
Moselle
FRANSA
İSVİÇRE
Innsbruck
Inn
Salzbourg
Berchtesgaden 4-V-45
AVUSTURYA
Semmering geçidi
Graz
Brenner geçidi
Vac
BUDAPEŞTE
Szekesfehervar
MACARİSTAN
Balaton gölü
Tisza
Pecs
Drava
Sava
Zagreb
Görice
Rhone
İTALYA
Udine
Montefalcone 1-V-45
Trieste
Yugoslav çetecileri
Milano
Brescia
Verona
Padova
Torino
Susa
Po
Mantova
Parma
Ferrara
Coni
Gênes
Modena
Bologna
Ravenna
Faenza
Forli
Rimini
Pesaro
ADRİYATİK DENİZİ
Lucca
Pisa
Livorno
Floransa
Gotik hattı
Alman karşı hücumu aral. 44-şub. 45
0 50 100 km
Müttefik cepheleri
15 eylül 1944
8 şubat 1945
25 mart 1945
Fransız ordusu
Amerikan ordusu
Britanya ordusu
Kanada ordusu
Sovyet ordusu
Sovyet cephesi: 12 ocak 1945
Sovyet cephesi: 1945 ocak sonu
Kuşatılan alman birlikleri
15 nisan 1945'te cepheler
1 nisan-1 mayıs 1945'te Batı'da fethedilen topraklar
1 mayıs 1945'te alman birliklerinin durumu
Müttefiklerle Sovyetler arasında temas noktaları
1944 temmuzu sonunda cephe
1944 aralık ayı sonunda cephe
1 ağustos 1945'te cephe
1945'te müttefik çıkartması
28 ağustos 1945'te japon birliklerinin durumu
Sovyet hücumu ağustos 1945
MANÇUKO
Sahalin
28-VIII-45
BERİNG DENİZİ
Kiska
Aleut adaları
Japon fetihlerinin sınırı
Hokkaido
JAPONYA
Japonya'nın teslimi 2.IX.45
Pekin
Tientsin
6-VIII-45
Hirosima
Pt Arthur
KORE
Tokyo
ÇİN
Japon kuvvetlerinin teslimi 9-IX-45
Nanking
Sanghay
9-VIII-45
Nagasaki
Kyuşu
Ryü Kyü
Okinawa 1-V-45
Bonin ad.
Ivo Cima
19-II-45
BÜYÜK OKYANUS
HİNDİSTAN
Hong kong
Formoza
BİRMANYA
Rangun
3-V-45
SİYAM
FRANSIZ HİND
LUZON
Lingayen
Leyte
20-X-44
Japon kuvvetlerinin zorlaması
Marianne adl.
Saypan
15-VI-44
Wake
Guam
Eniwetok
Caroline adl.
Marshall adl.
Palaos
IX-44
(Japon mandası)
Brunei
Singapur
Tarakan
BORNEO
Balıkpapan
SUMATRA
CELEBES
CAVA
Sunda adaları
HİNT OKYANUSU
Hollandia
YENİ GİNE
Pt Moresby
Tarava
Gilbert adl.
Salomon adl.
Guadalcanal
MERCAN DENİZİ
Sta-Cruz adl.
Yeni Hebrid'ler
AVUSTRALYA
Pearl Harbor
Havaii adl.
Ekvator
0 1000 km
100°
120°
160°
180°
160°
40°
20°

Askerî durum

Bu yıl içinde Avrupa'daki askerî harekât, doğu'dan ve batı'dan aynı zamanda taarruza uğrayan alman topraklarını hedef tutmaktadır.

Sovyet cephesinde. Ruslar ocakta Doğu Prusya'ya girdiler, Polonya'yı zaptederek (Varşova 17 ocakta düştü) yukarı Silezya'ya ulaştılar. Buna karşılık 11 şubatta mareşal Koniev, kuvvetleriyle Oder nehrini aştı, böylece Ruslar mart içinde Pomeranya ve Avusturya'ya girdiler. Viyana 12 nisanda düştü ve 16 nisanda mareşal Jukov Berlin yönünde genel taarruza başladı, Alman başkenti 2 mayısta teslim oldu. (Bk ALMANYA-RUSYA SAVAŞI).

Batı cephesinde. Rundstedt taarruzunun başarısızlığa uğramasından sonra (16 ocak), general de Lattre kumandasındaki fransız kuvvetleri Alsace'ı kurtardılar. Müttefikler, Rhur'a (şubat), Saar'a ve Siegfried hattına taarruzdan sonra Ren nehrine vardılar (25 mart). Bu nehrin geçilmesiyle sonuçlanan muharebe hemen başladı. Amerikan generali Patton'un emrindeki kuvvetler Thuringe ve Bohemya'ya girdiler ve alınan emir üzerine Prag'a 90 km mesafede durdular. Fransız kuvvetleri Stuttgart'ı ele geçirdikleri sırada Amerikalılar da Bavyera'yı işgal etti ve Münih'i aldılar (29 nisan). 25 Nisanda S.S.C.B. kıtaları Elbe üzerinde Torgau'da Patton kuvvetleriyle, 3 mayısta da Wismar'da (Mecklenburg) Montgomery kuvvetleriyle birleştiler. Nisanda Fransızlar, Royan'daki alman mukavemetini yendiler. Ancak, Saint-Nazaire, Lorient, Brest ve Dunkerque'teki alman direnmesi mütarekeye kadar devam etti. (Bk. KURTULUŞ SAVAŞI.)

İtalya'da. Amerikan generali Clark, 9 nisanda genel taarruza başladı, ayın sonunda Cenova, Venedik, Milano ve Torino'ya ulaştı ve burada Aoste vâdisine girmiş olan fransız alpler ordusuyle birleşti (bk. İTALYA SEFERİ).

Bu tarihten itibaren alman ordusunun tasfiyesi, kısım kısım teslim olmalarla devam etti (İtalya ve Avusturya'daki alman kuvvetleri 29 nisanda Caserta'da; Westfalen, Danimarka ve Hollanda'daki alman kuvvetleri de 4 mayısta Lüneburg'ta teslim oldular). 7 Mayısta Reims şehrinde Jodl tarafından imzalanan ve 8 mayısta Berlin'de Keitel tarafından onaylanan mütareke ile alman ordusu kayıtsız şartsız müttefik başkumandanlarına teslim oldu.

Uzakdoğu'da. Ocakta Luzon (Manilla), martta Corregidor ve Mindanao adalarına art arda yapılan çıkarmalarla Filipinler'in ele geçirilmesi sağlayan harekât gelişti. Mayısta Avustralyalılar, Borneo'ya ayak bastılar. Uzakdoğu'daki taarruzun son safhası, Japon adalarının ileri mevzii durumunda olan Ryükiyü'yü hedef tutmakta idi: İvo Cima (şubat), Okinawa (nisan-haziran) ele geçirildi. Asya'da müttefik başarıları birbirini takip etti: Japonlar Çinhindi'ndeki bütün fransız garnizonlarına taarruz ettikleri sırada (9 mart) Birmanya'yı kaybettiler (müttefikler 3 mayısta Rangoon'a girdi). Japon başkumandanlığı, dağınık kuvvetlerini Kanton, Şanghay ve Tien Çin üzerinde toplamağa kalkıştı; bu sırada 8 ağustostaki S.S.C.B. taarruzu, japon kuvvetlerine Mançurya'da son darbeyi vurdu (Harbin'in zaptı). Japonya bombalar altında ezilmekte ve hâlâ dayanmakta iken A.B.D. hükûmeti ilk denemesi 16 temmuzda yapılmış olan atom silâhını kullanmağa karar verdi. *Hiroşima*'ya (6 ağustos) ve *Nagasaki*'ye (9 ağustos) atılan atom bombaları Japonya'yı teslim olmak zorunda bıraktı. 16 Ağustosta çarpışmalara son verildi ve japon ordusunun teslimi 2 eylülde Missouri zırhlısında imzalandı. (Bk. PASİFİK SAVAŞI.)

Bazı rakamlar

Ordu mevcutları. ALMAN-RUS CEPHESİNDE: (ocak) 440 (?) sovyet tümeni, 180 (?) zırhlı tugayı→80 alman tümeni (3 500 tank). BATI CEPHESİNDE: (mart) 90 müttefik tümeni (61 amerikan, 13 ingiliz, 5 kanada, 10 fransız, 1 polonya tümeni ve 6 000 tank) → 60 (?) alman tümeni (1 500 tank). ATLANTİK'te ve ALPLER'de: 15 fransız tümeni. || İTALYA'da 19 müttefik tümeni→15 (?) alman tümeni. BİRMANYA'da: 18 müttefik tümeni (340 000 hintli, 100 000 ingiliz, 90 000 afrikalı, 65 000 çinli, 10 000 amerikalı) → 11 japon tümeni. KUZEY ÇİN'de: (ağustos) 60 sovyet tümeni→ 900 000 japon (bunun 300 000'i mançuryalı).

Harekâta katılan savaş uçakları: (1 ocak) 8 400 ingiliz (Kraliyet Hava kuvvetleri ve dominyonlardan); 35 000 amerikan; 6 600 alman; 9 000 (?) japon (bunun 5 000'i kamikaze).

Sivil ve asker İnsan kayıpları

Yaklaşık olarak 38 milyon ölü (bunun 5,7 milyonu ırkçılık siyasetiyle yapılan sürgünler, 4,5 milyonu da Almanya'daki siyasî sürgünler arasından). A.B.D.: 300 000. || Almanya: 5 000 000 (?) [seferber edilen 3,9 milyon kişiden]. || Avusturya: 380 000 (?). || Belçika: 88 000. || Bulgaristan: 20 000. || Büyük Britanya (ve sömürgeleri): 421 000. || Çekoslovakya: 415 000. || Çin: 1 300 000 asker (seferber edilen 15 milyon kişiden). || Finlandiya: 90 000. || Fransa: 535 000 (205 000 asker ve 330 000 sivil [bunun 182 000'i sürgünlerden]). || Güney Afrika birliği: 8 500. || Hollanda: yaklş. 210 000. || İtalya: 450 000. || Japonya: 1 800 000 (?). || Kanada: 41 000. || Macaristan: 430 000. || Polonya: yaklş. 5 800 000 (?). || Romanya: yaklş. 460 000. || S.S.C.B.: yaklş. 17 000 000. || Yeni Zelanda: 12 000. || Yugoslavya: yaklş. 1 600 000.

Dünya Sendikaları federasyonu, fr. **Fédération Syndicale Mondiale;** ing. **International Federation of Trades Unions,** 1945 yılı ekim ayında kurulmuş olan milletlerarası işçi sendikası federasyonu. Bu federasyon, başlangıçta bütün ülkelerin delegelerini biraraya topluyor ve dünya işçileri arasında bir dayanışmanın kurulması amacını güdüyordu. Ama, Batı ile Doğu arasındaki uzlaşmazlığın ortaya çıkışı ve Marshall planının uygulanmasından doğan anlaşmazlıklar, Batı ve Doğu bloklarına bağlı devletlerin delegeleri arasında çatışmalara yol açtı. 1948'de, Büyük Britanya delegeleri federasyondan çekildi. Daha sonra, İsviçre, Hollanda, Belçika, İskandinavya sendikalarının birçoğu ve Amerika Birleşik Devletleri İşçi federasyonu da (Congress of Industrial Organization) federasyondan çıktı. Bunlar, 1949'da, «Milletlerarası Hür Sendikalar konfederasyonu»nu meydana getirdiler. Fakat sosyalist tipten rejimlerin fazlalaşması sonucunda, Dünya Sendikaları federasyonunun üye sayısı da arttı. Batının bazı büyük sendikaları merkezi Prag'da olan bu federasyona bağlıdır. Türk sendikalarının bu kuruluş ile ilgisi yoktur. (→ Bibliyo.) [LM]

DÜNYEVÎ sıf. (ar. *dünya*'dan *dünyevî*). *Esk.* Dünya ile ilgili, dünya işlerine bağlı: *Dünyevî nimet ise canına da minnettir* (Şinasî). *Zt.* UHREVÎ. (M)

DÜPLEKS i. ve sıf. (lat. *duplex*, çift).

— Kâğıtç. *Düpleks karton.* Bk. KARTON.

— Metalürji. İki kısımlı külçe elde etmek için kullanılan döküm usulü. (Bu külçelerde iki kısmın bileşimleri birbirinden farklıdır.) || Bu usulle elde edilen maden. Bk. ANSİKL.

— Telekom. Bir tek hat üzerinden, iki yöne aynı zamanda telgraf çekmeğe imkân veren telgraf sistemi. (Düpleks tesisat, ya diferansiyel metotla, ya da Wheatstone köprüsü metoduyle kurulabilir. [Bk. TELGRAF.] Radyotelgraf'da, bir düpleks servisinin kurulması, verici istasyon'a, yayım merkezinden 20-30 km uzaklıkta bir alıcı merkezin eklenmesini gerektirir: bu uzaklık, girişim ve karışımlardan kurtulmak için şarttır. Radyo ve televizyon'da düpleks yayınlar, iki ayrı istasyondan aynı zamanda yayımlanan programları dinlemeğe veya görmeğe imkân verir.)

— ANSİKL. *Metalürji. Düpleks* maden elde etmek için, özel bir külçe kalıbına ilk döküm yapılır, sonra, bu döküm donar donmaz, ilk külçenin üzerine ikinci bileşim dökülür. Elde edilen külçe, herhangi bir külçe gibi haddelenir ve işlenir; bu usul özellikle saban parçaları, matrisler, kesici takımlar v.b.'de kullanılır. İki ayrı madenden daha sert olanı parçanın dış kısmında, yumuşak ve dövülgen olanı ise iç kısmında bulunur. (L)

DÜPLEKSÖR i. (fr. *duplexeur*). Televizyon vericilerinde, video diye adlandırılan resim sinyali meydana gelirken *ses* vericisinden çıkan akımların, *görüntü* vericisinden çıkan akımları (veya tamamen tersi) etkilemesini önleyen cihaz. (L)

DÜPLİKATA (ortaçağ lat. *duplicata* [littera] dan). Bk. SURET.

DÜPLİKATÖR i. (fr. *duplicateur*). Bk. TEKSİR *makinesi.*

DÜPORTİT i. (yer adı *Duporth*'tan fr. *duporthite*). Miner. Tabiî hidratlı magnezyum silikat. (Serpantin türünden.) [L]

DÜPPEL, Danimarka'da Dybböl kasabasının almanca adı.

— Ask. tar. Düppel müstahkem hatları, Danimarkalılar tarafından Jütland'ın girişini kapatmak için yerleştirilmiş bulunan Als (Alsen) adası topçu bataryalarına dayanan bir müdafaa teşkil etmekteydi. Bunlar, 1848'de Danimarkalılarla Almanlar arasında (Danimarkalılar burada Wrangel'e karşı koydular) çıkan savaşta, 1849'daki (Prittwitz Düppel'i işgal ettiyse de, Als bataryaları tarafından durduruldu) ve 1864'teki (Fiedrich-Karl kumandasındaki Prusyalılar 18 nisanda bu mevkii ele geçirdiler) savaşlarda faydalı oldu. (L)

DÜR i. (ar. *dürr*). *Esk.* İnci: *Öyle takrir ki herbir sözü dürr-i meknun* (Ziya Paşa).

— *Esk. Dürr-i Aden,* cennet incisi. || *Dürr-efşân,* inci saçan, inci gibi söz söyleyen. || *Dürr-i güftar,* söz incisi. || *Dürr-i hoşâb,* iyi cins inci. || *Dürr- ıstıfâ,* («seçkinlik incisi») Hz. Muhammed. || *Dürr-i manzûm,* düzgün inci. || *Dürr-i meknûn,* dizilmiş inci. || *Dürr-i nâb,* halis, saf inci: *Çocuk o vaz'-ı yetîmânesiyle bir dürr-i nâb, / Kadın o hâl-i harâbiyle bir şikeste sedef* (Tevfik Fikret). || *Dürr-i nazm,* dizilmiş inci. || *Dürr-i nâ-süfte,* («delinmemiş inci») bâkire kız. || *Dürr-i nefîd,* inci dizisi. || *Dürr-i sedefnişân,* sedefinden çıkmamış inci. || *Dürr-i sirâb,* iri inci. || *Dürr-i şahvâr* (*şehdâne*), padişaha lâyık inci. || *Dürr-i yektâ* (*yekdâne*), iri taneli inci. || *Dürr-i yetim,* («sedefinde tek olan inci») Hz. Muhammed.

◆ **Dürdâne** bls. i. *Esk.* İnci tanesi. *Âmine hâtun Muhammed ânesi / Ol sedeften doğdu ol dürdânesi* (Mevlit). *Serper bu samtın üstüne bir çeşme-i nihân / Dürdâne-i sürûd* (Cenab Şahabeddin). || Kadın adı. || Sıf. Değerli, sevilen.

◆ **Dürrât** çoğl. i. *Esk.* Büyük inci taneleri.

◆ **Dürre** i. *Esk.* Tek, iri inci: *Sisler üstünde âfitâb-ı hazîn / Bir büyük dâne dürre-i hûnin* (Cenab Şahabeddin).

◆ **Dürrî** sıf. *Esk.* İnci gibi, inci gibi parlayan. || *Kevkeb-i dürrî,* parlak yıldız. (M)

DÜRALÜMİN i. Bk. DURALÜMİN.

üçüncü ciltteki başlıca maddelerin yazarları

Cisim (*Din*), Halil İbrahim Bulut; (*Kim.*), R. Deluchat; (*Nöroloji*), J.C. Gauthier.

Civa (*Eczc.*), R. Davy; (*Foto.*), R. Mauge; (*Kim.*), R. Touren; (*Metalürji*), A. Goulmy ve R. Le Roux; (*Opt.*), A. Maréchal; (*Sim.*), J. Laissus; (*Tar.*), R. Harot.

Cizvit (*İsa Tarikatı*), R. P. Rouquette.

Coğrafya (*Coğ. tar.*), A. Froenlich; (*Modern coğ.*), A. Cholley; (*Türkiye*), Besim Darkot.

Colbert'cilik, J.J. Rudent.

Constantinus I Büyük, (*Tar.*), J. J. Rudent; (*İkonogr.*), J. P. Babelon.

Cortes, A. Thépot.

Courbet (Gustave), M. Gauthier.

Crispi (Francesco), P. Thibault.

Cromwell (Olivier), D. Curran ve P. Thibault.

Cumhuriyetçi parti (*A.B.D.*), L. Klausner ve P. Thibault.

Cumhuriyet Halk partisi, Seyfettin Turhan.

Cursus honorum, J.J. Rudent.

Cülus, Nezihe Araz.

Cümle (*Leng.*). Yusuf Çotuksöken.

Cürüm, İlhan Alnıak.

Ç (*Leng.*), Halil İbrahim Bulut.

Çadır (*Ask. tar.*), J. Chabanier; (*Cerr.*), L. Henry; (*Etnogr.*), Mme C. Lacoste, Nezihe Araz ve A. Atılgan Çilingiroğlu.

Çağatayca, Ahmet Caferoğlu.

Çakmak (Mustafa Fevzi), Hazım İşgüven ve Seyfettin Turhan.

Çaldıran Meydan savaşı, Cengiz Orhonlu ve Yılmaz Öztuna.

Çalgı (*Müz.*), A. Schaeffner.

Çam, Ch. Perrot.

Çan (*Elektr.*), R. Huchek; (*Müz.*), J. Eschenbrenner.

Çanakkale (*Coğ.*), Besim Darkot; (*G. santl.*), A. Atılgan Çilingiroğlu.

Çanakkale savaşları (*Ask.*), Hazım İşgüven; (*Tar.*), İsmail Arar.

Çankırı, Besim Darkot.

Çapa, Mümtaz Diker.

Çarpan (*İkt.*), G. Blardonne.

Çarpım ve **Çarpma** (*Mat.*), F. Gonseth.

Çatalhöyük (*Arkeol.*), Veli Sayın.

Çat cumhuriyeti (*Coğ.*), P. Genhl; (*Tar.*), G. Lafforgue; (*Anayasa*), R. Mane.

Çavuş, Halil İbrahim Bulut.

Çay (*Bot.* ve *Tic.*), J.F. Leroy; (*Coğ.*), Mlle M. Traizet; (*Türkiye*), Semin Kervancıoğlu.

Çaykovski, R. Hofmann.

Çehov (Anton Pavloviç), Mme E. Triolet.

Çek (*Bank.* ve *Bors.*), R. Mane ve E. Moroğlu.

Çekiç (*Miner*), J. Dalbanne; (*Spor*), G. Duthen; (*Teknol.*), F. A. Bordrionnet.

Çekim (*Leng*), Ch. Perrot.

Çekirdek (*Astron.*), P. Tardi; (*Bot.*), F. ve J.M. Turmel; (*Elektr.*), R. Huchet; (*Meteorol.*), P. Pédelaborde; (*Nükl.*), B. Jacrot.

Çekoslovakya (*Ask. tar.*), S. Chabanier; (*Coğ.*), P. George; (*G. santl.*), P. A. Jame; (*İkt.*), G. Rulliere; (*Kurumlar*), R. Mane; (*Müz*), F. Zagiba; (*Tar.*), G. Lafforque; (*Haberleşme*), G. Knoché.

Çelik (*Metalürji*), J. Dalbanne, R. Le Roux ve P. Picamal; (*İkt. coğ.*), A. Blanc; (*G. santl.*), G. Janneau; (*Türkiye*), F. Çelebioğlu.

Çeşitleme (*Müz.*), A. Machabay.

Çeşme (*Arkeol.*), Taner Tarhan; (*G. santl.*), Mlle M. Bécet ve Filiz Aymergen; (*Fiz.*), A. Touren ve A. Maréchal.

Çete (*Ask.*), Hazım İşgüven.

Çevre (*İşl.*), Nezihe Araz.

Çevrim (*Astron.*), P. Tardi; (*İkt.*), G. Blardonne ve R. Mane.

Çıkarma (*Ask.*), P. Dufoucq.

Çıkık (*Patol.*), J. Bruéziere; (*Vet.*), C. Bressou ve A. Charton.

Çıplak (*Arkeol.*), Taner Tarhan; (*G. santl.*), J.P. Babelon.

Çiçek (*Bahç.*), G. Trébuchet; (*Bot.*), F. ve J. M. Turmel; (*Folk.*), P. L. Meno; (*İkonogr.*), J. P. Babelon.

Çile (*Din. tar.*), P. Pierrard; (*Tasav.*), İsmail Erünsal.

Çimento, H. Lafuma.

Çin (*Halk cumhuriyeti*) [*Coğ.*], J. Chesnaux; (*İkt.*), G. Rulliére, R. Oizon, P. Thibault; (*Tar.*), Mlle O. Kaltenmark, J. Chesneaux, D. Curran ve P. Thibault; (*Ask. tar.*), L. Yvon, P. Dufourcq; (*Fels.* ve *Din*), Mlle O. Kaltenmark; (*G. santl.*), Mme M. Paul David ve Mlle M. t'Sterstevens.

Çince (*Leng.*), Mlle O. Kaltenmark.

Çinhindi (*Coğ.*), G. Grebou; (*Tar.*), G. Lafforgue.

Çinhindi (*Fransız*), P. Thibault.

Çin-Japon savaşı, L. Yvon.

Çinko (*Coğ.*), Mlle M. Traizet; (*Eczc.*), R. Davy; (*Kim.*), R. Touren; (*Metalürji*), R. Le Roux.

Çivi (*G. santl.*), Mlle A. Spyclet; (*Tasav.*), İsmail Erünsal; (*Teknol.*), J. Boyer; (*Yazı*). Veli Sevin.

Çocuk (*Ed.*), G. Knoché ve Türker Acaroğlu; (*İkonogr.*), J.P. Babelon ve Taner Tarhan.

Çorbacı (*Tar.*), Semin Kervancıoğlu; (*Teşk. tar.*), İsmail Erünsal.

Çorum, Besim Darkot.

Çöl, J. Tricart ve S. Laboureur.

Çömlekçilik (*Arkeol.*), Taner Tarhan.

Çözgü, Nail Yalın.

Çukurova, Besim Darkot.

D (*Leng.*), Halil İbrahim Bulut.

Dağ (*Coğ.*), R. Blanchard; (*Jeol.*), A. Cayeux; (*İkonogr.*), J.P. Babelon.

Dağcılık, J. Franco; (*Türkiye*), Muhterem Gökmen.

Dağılım (*İkt.*), J. Lecaillon.

Dağıstan (*Muhtar Sovyet Sosyalist cumhuriyeti*), P. George.

Dağıtım (*İkt.*), R. Mossé ve Fuat Çelebioğlu; (*İkt. tablolar*), Haluk Cillov; (*Elektr.*), R. Dechène; (*Mekan.*), J. Bonnet, F.A. Bordrionnet ve J. Dalbanne.

Dağoluş, Mlle M. Traizet.

Dahomey cumhuriyeti (*Coğ.*), J. Drecsh; (*Tar.*), P. Thibault, (*Kuruluşlar*), R. Mane.

Daire (*Mat.*), M. Parodi.

Dalga (*Akışkanlar mekan.*), R. Kling; (*Balistik*), R. Guillot; (*Fiz.*), A. Maréchal ve P. Meriel; (*Radyotek.*), E. Aisberg.

Dalgıç, A. Lemonnier; (*Türkiye*), Muzaffer Gökcan.

Damıtmak (*Fiz.*), R. Deuchat; (*Sanay.*), P. Bidan, J. Dalbanne, R. Le Paslier.

Damla (*Patol.*), J. Leprat.

Danıştay, Sait Güran ve S. Turhan.

Danimarka (*Coğ.*), S. Laboureur; (*İkt.*) G. Rullière ve R. Oizon; (*Tar.*), Ristelhuber ve P. Pierrad; (*G. santl.*), P. Moisy ve M. Gauthier; (*Ed.*), C.G.Bjürstrom ve J. Demougin; (*Haberleşme*), G. Knoché; (*Bilimler*), P. Rousseau; (*Sine.*), J.L. Passek.

D'Annunzio (Gabriele), Mme Brandon Albini.

Dans (*Koreografi*), F. Reyna; (*Dans müz.*), O. Alain.

Dantel, F. Maillard, Mlle A. Papissier ve Mme S. Pinault.

Danton (Georges Jacques), Ph. Brissaud ve Thibault.

Darphane, İbrahim Artuk.

Dârülbedayi, Özdemir Nutku.

Dârülfünun, Halil İbrahim Bulut.

Dârüssaade (*Teşk. tar.*), İsmail Erünsal.

Dârüttıbaa, Turhan Tan.

Darwin (Charles), Mlle A. Tétry.

Darwin'cilik, Mlle A. Tétry.

Daumier (Honoré), M. Gauthier

Dava (*Huk.*), Yavuz Alangoya ve İlhan Alnıak.

David (Louis), G. Charensol.

Davud (*Tar.*), rahip J. Dheilly; (*İkonogr.*), J.P. Babelon.

Dayanıklılık (*Malzeme*), R. Kling.

Debussy (Claude), G. Samazeuilh.

Deflasyon (*İkt.*), G. Blardonne.

Defoe (Daniel), G. Kroché.

Defter (*Denizc.*), Mümtaz Diker; (*Muhas.*), Fuat Çelebioğlu.

Degas (Edgar), G. Charensol.

Değer (*İşletmec.* ve *muhas.*), Atilla Gönenli ve Fuat Çelebioğlu.

Değirmen (*Arkeol.*), Taner Tarhan.

Değişme (*Fels.*), Mme M. Le Bras.

Değşinim (*Biyol.*), Mlle A. Tétry.

Dekor (*Tiyat.*), P. Blanchart; (*Türkiye*), Çetin İpekkaya.

Dekorasyon (*Dekors.*), J. Chabanier; (*G. santl.*), G. Janneau.

Dekoratif (*Dekoratif santl.*), M. Gauthier; (*Arkeol.*), Taner Tarhan; (*G. santl.*), Yıldız Diminer.

Delacroix (Eugene), G. Charensoi.

Delhi (*Coğ.*), G. Grelou; (*Tar.*), Mlle J. Auboyer.

Deli Hüseyin Paşa, Tayyib Gökbilgin.

Delos (*Arkeol.*), J. Bousquet; (*Tar.*), M Meslin.

Delphoi veya **Delphi** veya **Delfi** (*Arkeol.*), J. Bousquet; (*Tar.*), R. Harot.

Dem (*Tasav.*), Halil İbrahim Bulut.

Demir, P.M. Duval ve Mlle A. Spycket; (*Arkeol.*), Veli Sevin; (*Coğ.*), Y. Lacoste; (*Denizc.*), Mümtaz Diker; (*Kim.*), R. Touren; (*Metalürji* ve *Miner.*), Le Roux.

Demiryolu, P. Patin; (*Türkiye*), Fuat Çelebioğlu.

Demokrasi, J. J. Rudent; (*Türkiye*), Özkan Tikveş.

Demokrat parti (*D.P.*), Seyfettin Turhan.

Demokrat parti (*A.B.D.*), L. Klausher.

Demokritos, Mme M. Le Bras.

Demosthenes, M. Meslin.

Deneme (*Ed.*), J. Bailbé ve Konur Ertop; (*Teknol.*), F.A. Bordrionnet ve P. Jolibois.

Deney (*Ahl.* ve *Fels.*), Mme M. Le Bras.

Deneyleme (*Mant.*), Mme M. Le Bras; (*Tıp*), J. Corby.

Deneysel (*Müz.*), A. Moles; (*Psikol.*), P. Fraisse.

Denge (*Biyol.*), Mlle A. Tétry; (*Fizyol.*), J. C. Gauthier; (*İkt.*), G. Blavdonne; (*Karşılaştırmalı fizyol.*), H. Friedel.

Dengeleme (*Mekan.*), F. A. Bordrionnet ve J. Balbanne.

Deniz (*Denizbilim*), S. Laboureur; (*Denizc.*), Mümtaz Diker; (*Huk.*), Necip Kocayusufpaşaoğlu; (*İkonogr.*), J. P. Babelon.

Denizaltı (*Ask. denizc.*), M. Bosvieux.

Denizbilim veya **Oseanografya**, A. Gulchet.

Denizcilik (*Ask. denizc.*), J. Mordal; (*Denizc. tar.*), A. Lemonnier ve Mümtaz Diker.

Denizli, Besim Darkot.

Denklem (*Astron.*), P. Tardi; (*Mat.*), M. Parodi.

Deprem (*Jeofiz.*), E. Selzer.

Derebeylik, G. Laforgue; (*Türkiye*), Tayyib Gökbilgin, Halil İbrahim Bulut ve Ergül Yıldız.

Dergi, R. Rancoeur; (*Türkiye*), Türker Acaroğlu.

Deri (*Anat.*, *Histol.*, *Fizyol.* ve *Patol.*), L. Leclerg; (*Deric.*), P. Chambard; (*Karşılaştırmalı anat.*), H. Friedel; (*Vet.*), C. Bressou ve A. Charton.

Ders (*Eğ.*), Nezihe Araz.

Dersim isyanları, Tayyib Gökbilgin.
Derviş, Halil İbrahim Bulut.
Descartes (René), Mme M. Le Brae.
Desen (*G. santl.*), C. Roger-Marx.
Destan veya **Destân** veya **Dâstan,** J. Passeron; (*Türkiye*), Yusuf Çotuksöken.
Detroit (*Devl. huk.*), M. Cottreau ve P. Thibault.
Devalüasyon (*İkt.*), G. Blardonne; (*Türkiye*), Fuat Çelebioğlu.
Deve (*Zool.*), P. Bullier.
Devir (*Astron.* ve *Tasav.*), Halil İbrahim Bulut; (*Müz.*), Yılmaz Öztuna.
Devlet (*Huk.*), İlhan Alnıak.
Devlet tiyatrosu, Özdemir Nutku ve Konur Ertop.
Devrim (***İngiliz devrimi*** [*Birinci-* ve *ikinci*]**)**, D. Curran ve P. Thibault; (***Fransız devrimi*** [1789-1799] ve ***Batı devrimi*),** J. Godechot; (***1848 devrimi*** ve ***1848 Avrupa devrimleri*),** M. Galo ve P. Thibault (***1905*** ve ***1917 Rus devrimleri*),** P. Thibault; (***Atatürk devrimleri***), Tayyib Gökbilgin.
Dickens (Charles), G. Knoché.
Dicle, Besim Darkot.
Didaktik, G. Brabant.
Diderot (Denis), P. Richard.
Didot, J. Dalbanne.
Didius Julianus (Marcus Severus), Veli Sevin.
Diferansiyel (*Mekan.*), J. Bonnet.
Difteri, A. Domart; (*Vet.*), C. Bressou ve A. Charton.
Dil, G. Manessy; (*Anat.*), J. Bruezieve; (*Din.*), P. Pierrard; (*Bilgi işlem*), F. Girard; (*Hayvan psikol.*), R. G. Busnel; (*Karşılaştırmalı anat.*), H. Friedel; (*Leng.*), J. Perrot ve M. Coyaud; (*Semiyoloji*), C. Metz.
Dilbilim, J. Perrot.
Din, İsmail Erünsal; (*Tar.*), R. Harot; (*İkonogr.*), J.P. Babelon.
Din savaşları, G. Lafforque ve P. Thibault.
Dinamit, L. Médard ve C. Prévost.
Dinamo (*Elektr.*), R. Dechéne ve R. Huchet.
Dinlenme (*Huk.*), Can Tuncay.
Diocletianus (Caius Aurelius Valerius Diocles), E. Lebas.
Dionysios I Büyük (*Yun. mit.*), J. Martel; (*İkonogr.*), J. P. Babelon.
Dionysos (***tiyatrosu***), J. Bousquet.
Diplomasi (*Tar.*), Pierrard ve Atina Diamandi.
Diplomatik, Mme M.A. Yvon.
Direksiyon (*Oto.*), J. Bonnet ve J. Dalbanne.
Direktuvar (*Tar.*), J. Godechot.
Direnç (*Biyol.*), R. Guillot; (*Elektr.*), R. Dechène ve Huchot; (*Mekan.*), R. Kling.
Direnme, H. Michel.
Dirlik, Tayyib Gökbilgin.
Dirsek (*Anat.*), J. Bruezière.
Disiplin (*Ask. huk.*), Erdener Yurtcan.
Diş (*Anat.*), L. Besson ve R. İbos; (*Vet.*), C. Bressou ve A. Charton; (*Zool.*), H. Friedel.
Divan (*Teşk. tar.*), İsmail Erünsal ve Hazım İşgüven.
Divan edebiyatı, İsmail Erünsal.
Divriği (*Coğ.*), Besim Darkot; (*G. santl.*), Filiz Aymergen.
Diyafram (*Foto.*), R. Mauge; (*Teknol.*), F.A. Bordrionnet.
Diyalekt, Ch. Rosting.
Diyalektik, J. Hyppolite.
Diyaloglar (*Eflatun*), J. Defradas.
Diyarbakır (*Coğ.*), Besim Darkot; (*Tar.*), Ergül Yıldız; (*G. Santl.*), A. Atılgan Çilingiroğlu.
Dizanteri (*Patol.*), D. Fritel; (*Vet.*), C. Bressou ve A. Charbon.
Dizel (*Mekan.*), J. Dalbanne.
Dizgi, G. Baudry.
Dobruca, Tayyib Gökbilgin.
Doğu Anadolu bölgesi, Besim Darkot.
Doğum, R. Pressat.
Doğu Rumeli veya **Rumeli-i şarkî,** Ergül Yıldız.
Doksanüç harbi, Hazım İşgüven.
Doku (*Dokumc.*), G. Janneau; (*Bot.*), F. ve J. M. Turmel; (*Histol.*), R. Tourneur.
Dokuma (*Dokumc.*), F. Maillard; (*İkt.*), J. Perrin.
Dokuz umde, İsmail Arar.
Dolaşım (*Fizyol.*), L. Dontcheff.
Dominik cumhuriyeti (*Coğ.*), R. Lamorisse; (*Tar.*), G. Grelou; (*Ed.*), G. Pillement.
Domitianus (Titus Flavius), J. J. Rudent.
Donatello, A. Chastel.
Donbass, P. George.
Don Juan, A. Adam ve L. Lejealle.
Don Kişot, J. Camp.
Dostoyevski, G. Knoché.
Dökme (*Metal.*), J. Dalbanne, A. Goulmy ve R. Le Roux.
Döl (*Biyol.*), Mlle A. Tétry.
Dölüt, M. Chirié; (*Karşılaştırmalı anat.*), H. Friedel.
Döllemek (*Biyol.* ve *Fizyol.*), Mlle A. Tétry; (*Bot.*), F. ve J. M. Turmel.
Dördüncü (*Jeol.*), Y. Lacoste ve D. Normand.
Dram (*Ed.*), P. Blanchart ve G. Brabant.
Rreyfus davası, P. Thibault.
Dua, İsmail Erünsal.
Duhamel (Georges), H. Perruchot.
Dulkadiroğulları, Erdoğan Merçil.
Dunkerque (*Coğ.*), S. Laboureur; (*Ask. tar.*), R. Tessier.
Durak (*Ed.*), Konur Ertop.
Duralümin (*Metal.*), R. Le Roux.
Duvar (*İnş.*), J. Dalbanne.
Duyarlık (*Foto.*), R. Mauge; (*Fizyol.*), L. Dontcheff; (*Piroteknik*), Médard; (*Radiotek.*), E. Alsberg.
Düğün, Nezihe Araz.
Dük, J.J. Rudent.
Dükalıklar savaşı, P. Thibault.
Dümen (*Denizc.*), Mümtaz Diker.
Dünya savaşları (***Birinci-*** ve ***İkinci-*),** P. Dufourcq ve F. Henry; (*Türkiye*), Tayyib Gökbilgin ve Hazım İşgüven.

Bibliyografya

(Genel kaynaklar için bk. sayfa VIII)

C

Cizye, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (İstanbul, 1941). — Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları* (İstanbul, 1943). — Boris Christoff Nedkoff, *Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Başvergisi)*, çeviren Şinasi Altundağ (Belleten sayı 32, Ankara, 1944). — Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukuku İslâmiye ve Istılahat-ı Fıkhıye Kamusu* (6 c., İstanbul, 1949-1952). — Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi* (Ankara, 1959). — Halil İnalcık, *İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü* (İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, sayı 1, Ankara, 1959). — Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı* (Ankara, 1963). — Kadı Ebu Yusuf, *Kitab-ul-Harac*, çeviren Ali Özek (İstanbul, 1970).

Coğrafya, Ahmed Rifat Efendi, *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* (7 c., İstanbul, 1882). — Hüseyin ve Esad, *Coğrafya Lûgati* (İstanbul, 1876). — F. Taeschner, *Osmanlılarda Coğrafya* (Türkiyat Mecmuası, c. II, İstanbul, 1928). — Alexander Rustov, *İktisadî Coğrafya*, çevirenler Refii Şükrü Suvla, Halit İlteber (2 c., İstanbul, 1939-1944). — İ. Hakkı Akyol, *Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji* (İstanbul, 1940). — Ahmed Ardel, *Umumî Coğrafya Dersleri* (2 c., İstanbul, 1940). — Ali Tanoğlu, *İktisadî Coğrafya 1. Enerji Kaynakları* (İstanbul, 1940). — Selçuk Trak, *Türkiye'ye Ait Coğrafî Eserlerin Genel Bibliyografyası* (Ankara, 1942). — A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul, 1943). — Laurent Dechesne, *Coğrafya Ekonomisi*, çevirenler Cevat Yücesoy - Şekip Yeğin (İstanbul, 1949). — İ. Hakkı Akyol, *Umumî Coğrafya* (İstanbul, 1951). — Sami Öngör, *Coğrafî Keşifler ve Tetkik Seyahatleri Tarihi* (İstanbul, 1954). — Erol Tümertekin, *İktisadî Coğrafya* (İstanbul, 1957). — Sami Öngör, *Coğrafya Sözlüğü* (İstanbul, 1959). — Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya* (İstanbul, 1959). — Erol Tümertekin, *Sanayi Coğrafyası* (İstanbul, 1960). — Erol Tümertekin, *Beşerî Coğrafyaya Giriş* (İstanbul, 1962). — Besim Darkot, *Türkiye İktisadî Coğrafyası* (İstanbul, 1963). — Cengiz Orhunlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası* (Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 19, İstanbul, 1964). — Necdet Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası* (İstanbul, 1967). — *İslâm Ansiklopedisi*.

Comte (Auguste), Levy-Bruhl, *Auguste Comte'un Felsefesi*, çeviren Halil Nimetullah (Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Dergisi, c. 7, sayı 6, c. 8, sayı 2, 6, İstanbul, 1932). Auguste Comte, *Pozitivizmin Esas Zihniyeti*, çeviren F. Pula (Felsefe Semineri Sergisi, sayı 1, İstanbul, 1947). — Auguste Comte, *Pozitivizm İlmihali*, çeviren Peyami Erman (İstanbul, 1952). — Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çeviren Vehbi Eralp (İstanbul, 1964). — Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, çeviren Ümit Meriç (Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, sayı 19-20, İstanbul, 1964-1966).

Condillac (Etienne BONNOT DE), Condillac, *Duyumlar Üzerine İnceleme*, çeviren Miraç Katırcıoğlu (İstanbul, 1954). — Condillac, *İnsan Bilgilerinin Kaynağı*, çeviren Miraç Katırcıoğlu (İstanbul, 1954). — Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çeviren Vehbi Eralp (İstanbul, 1964).

Condorcet (Marie Jean Antoine Nicolas de CARİTAT, marki), Condorcet, *İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerine Tarihî Bir Tablo Taslağı*, çeviren Oğuz Peltek (Ankara, 1944-1945). -Dursun Ergüler, *Condorcet'ye Göre*

İnsan Zekâsının İlerlemeleri (Üniversite ktp. Tez nu. 5534. İstanbul, 1967-1968). -Metin Özden, *Condorcet'de İlerleme Anlayışı ve Optimizm* (Üniversite ktp. Tez nu. 6134, İstanbul, 1969). -Sezer Kurma, *Condorcet'de İlerleme Kavramı* (Üniversite ktp. Tez nu. 6339).

Constantinus I Büyük (CAİUS FLAVİUS VALERİUS AURELİUS Constantinus), Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çeviren Cevdet R. Yularkıran (İstanbul, 1939). -Andreas Rumpf, *Yunan ve Roma Sanatı*, çeviren Jale İnan (İstanbul, 1949). -Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi* (İstanbul, 1970).

Coriolanus, Shakespeare'in dramı. Halide Edip Adıvar, *Elizabeth Devri ve Shakespeare* (İstanbul, 1943). -Orhan Ercem, *Roma Trajedileri: Julius Caesar, Antony and Cleopatra, Coriolanus* (İngiliz Edebiyatı Tarihi Zümresi, c. 1. İstanbul, 1944). -William Shakespeare, *Coriolanus*, çevirenler Halide Edip Adıvar - Vahit Turan (İstanbul, 1945).

Correggio (Antonio ALLEGRİ, il Correggio denir), Mazhar Şevket İpşiroğlu, *Rönesans Sanatı* (İstanbul, 1942). -Mazhar Şevket İpşiroğlu, *Avrupa Sanatı ve Problemleri* (İstanbul, 1946).

Cudeyde veya **Cûdeyde** (Tel EL—), Kurt Bittel, *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları-Mısır, Filistin, Suriye-*, çeviren Halet Çambel (İstanbul, 1945).

Cudo veya **Judo,** Rene Moyset, *Judo*, çevirenler: Reha Pınar - Fatma Akyürek (İstanbul, 1968). -Ali Dizioğlu, *Judo* (Ankara, Tarihsiz). -İbrahim Öztek, *Beyazdan Siyaha Judo* (İstanbul, 1969). -Michel Novovitek, *Modern Judo* (İstanbul, 1970).

Cuma, M. Sadık Vicdanî, *Cuma Namazı* (İstanbul, 1919). -İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara, 1945). -E. Sezâi Sümbüllük, *Cuma Namazı* (İstanbul, 1947). -Bekir Topdağı, *Cuma Namazı* (Erzurum, 1955). -Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm Dini* (Ankara, 1964). -Ömer Nasuhî Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali* (İstanbul, 1944).

Cumhurbaşkanı, Orhan Aldıkaçtı, *Modern Demokrasilerde ve Türkiyede Devlet Başkanlığı* (İstanbul, 1960).

Cumhuriyet, Ahmed Burhaneddin, *Cumhuriyet Mefkûresi ve Darülfünun Gençliği* (İstanbul, 1926). -Osman Ergin, *Cumhuriyet ve İstanbul Mahallî İdaresi* (İstanbul, 1933). -Besim Tevfik, *Cumhuriyetimizin Temelleri* (İstanbul, 1939). -Muhterem Vefa Veznedaroğlu, *Cumhuriyet İdarecileri* (İstanbul, 1946). -İlhan Arsel, *Türk Anayasa Hukukunun Umumî Esasları* 1. Kitap: *Cumhuriyetin Temel Kuruluşu* (Ankara, 1965). -Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası* (2 c., İstanbul, 1966). -Hüseyin Nail Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri* (İstanbul, 1969). -Esat Çam, *Devlet Sistemleri* (İstanbul, 1970).

Cumhuriyet Halk partisi *(C.H.P.)*, Recep, *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı* (İstanbul, tarihsiz). -İsmail Hüsrev Tökin, *Cumhuriyet Halk Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü* (Ankara, 1946). -İsmail Hüsrev Tökin, *Cumhuriyet Halk Partisinin İktisadî Siyaset Sistemi* (Ankara, 1946). -*Cumhuriyet Halkevleri ve Halkodaları* (Ankara, 1948). -Nureddin Ünen, *Cumhuriyet Halk Partisi Neden Çöktü* (İstanbul, 1950). -Emniyet Genel Müdürlüğü, *Türkiyede Siyasî Dernekler* (Ankara, 1950). -Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasî Partiler* (İstanbul, 1952). -Tahir Karauğuz, *Cumhuriyet Halk Partisi Nasıl Kuruldu* (Zonguldak, 1954). -M. Şevket Ünal, *Cumhuriyet Halk Partisi El Kitabı* (İstanbul, 1958). -Hilmi Yücelen, *Cumhuriyet Halk Partisi* (İstanbul, 1960). -Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl İdare Kurulu, *Cumhuriyet Halk Partisinin Tarihçesi* (İstanbul, 1962). -Oğuz Erçeri, *Cumhuriyet Halk Partisinin Sosyal Çıkış Nedenleri* (Üniversite ktp. Tez nu. 4335, İstanbul, 1966). -Fahir Giritlioğlu, *Türkiye Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii* (Ankara, 1968).

Curnal veya **Jurnal,** Faiz Demiroğlu, *Abdülhamide Verilen Jurnaller* (İstanbul, 1955). -Asaf Tugay, *İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler* (2 c., İstanbul, 1962).

Cülus, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara, 1945). -M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1946).

Cümle, İbrahim Necmi Dilmen, *Türk Dilbilgisi Dersleri* (2 c., İstanbul, 1936). -Jean Deny, *Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi*, çeviren Ali Ulvi Elöve (İstanbul, 1941). -Ahmet Cevat Emre, *Türk Dilbilgisi* (Ankara, 1945). -Ahmet Cevat Emre, *Türkçede Cümle* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Ankara, 1954-1955). -T. Nejat Gencan, *Devrik Cümle Üzerine* (Bilimsel Bildiriler, Ankara, 1957). -Muharrem Ergin, *Türk Dilbilgisi* (İstanbul, 1962).

Cündî, İbrahim Edhem, *Cündilik ve Hamidiye Süvari Alayları* (İstanbul, 1889). -İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (İstanbul, 1941). -İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi* (İstanbul, 1955).

Cüneyd (İzmiroğlu da denir), Feridun Bey, *Münşeat*, c. 1. -Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma* (İstanbul, 1946). -İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri* (Ankara, 1970).

Cüneyd-i Bağdadî, Lamii, *Nefehat-ül-Üns Tercümesi*. -Ali Hasan Abdülkadir, *The Life Personality and Writings of Al-Junayd* (Gibb Serisi, 1962). -Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdadî, Hayatı, Eserleri ve Mektupları* (İstanbul, 1970).

Cüneyd Şeyh, Aşıkpaşazade, *Tarih-i Al-i Osman*. -Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çeviren Tevfik Bıyıklıoğlu (Ankara, 1948).

Cürüm, Rahmi Taşçıoğlu, *Cürümlerde İçtimaî Âmiller* (Üniversite ktp. Tez nu. 816). -Henry Roodes, *Cürüm ve Dehâ* (İstanbul, 1944). -Sulhi Dönmezer, *Umumî Adab ve Aile Nizamı Aleyhinde Cürümler* (İstanbul, 1945). -Sulhi Dönmezer, *Matbuat Suçları* (İstanbul, 1946). -Sahir Erman, *Sahtekârlık Cürümleri* (İstanbul, 1952). -M. Tahir Taner, *Ceza Hukuku* (İstanbul, 1953). -Kenan Bulutoğlu, *Emniyeti Suistimal Cürümleri* (İstanbul 1955). -Sulhi Dönmezer - Sahir Erman, *Ceza Hukuk Dersleri* (İstanbul, 1958).

Ç

Çağatay, Güzide Uluçay, *Çağatayca Eserler* (Üniversite ktp. Tez nu. 351, İstanbul, 1937). -Ahmet Caferoğlu, *Çağatay Türkçesi ve Nevaî* (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. II, sayı 3-4, İstanbul, 1948). -J. Eckman, *Çağatay Edebiyatının Son Devri* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Ankara, 1963). -Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi* c. 2- XI-XVI. *Yüzyıllar Orta Asya Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin Gelişme Tarihi* (İstanbul, 1964). -*Fundamenta* c. II.

Çağatayca, Abdülkadir İnan, *Çağatay Yazı Dilinin Kuruluş Tarihine Dair Düşünceler* (Türk Dili Belleten, seri III sayı 6-7, Ankara, 1946). -Hasan Eren, *Çağatay Lugatleri Hakkında Notlar* (Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi c. VIII, sayı 1-2, Ankara, 1950). -J. Eckman, *Mirza Mehdinin Senglâh Adlı Çağatayca Sözlüğü* (Bilimsel Bildiriler, Ankara, 1957). -J. Eckman, *Çağatay Dili Hakkında Notlar* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Ankara, 1958). -J. Eckman, *Çağataycada Yardımcı Cümleler* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Ankara, 1959). -J. Eckman, *Küçük Çağatay Grameri* (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi c. X, İstanbul, 1960). -J. Eckman, *Çağataycada İsim-Fiiller* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Ankara, 1962). -J. Eckman, *Çağatay Dili Örnekleri: Nevaî, Gedaî, Sekkakî, Ubeydullah Han* (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi c. IX-XIII, İstanbul, 1959-1964). -*Fundamenta* c. I. -J. Eckman, *Chagatay Manual* (Kalifornia, 1966).

Çakmak (Mustafa Fevzi), Cemal Kutay, *Fevzi Çakmak Atatürkü Tevkif edecekti* (İstanbul, 1956). -Sinan Omur, *Büyük Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî Dehâsı ve Siyasî Hayatı* (İstanbul, 1962).

Çaldıran Meydan savaşı, Halit-Eyüp Sabri-Kâzım-Hüsnü, *Çaldıran ve Ridaniye* (İstanbul, 1930). - N. Ahmet Banoğlu, *Yavuz Sultan Selim* (İstanbul, 1943). -Fuad Gücüyener, *Yavuz Sultan Selim* (2 c., İstanbul, 1945). -Kâmil Su, *Yavuz Sultan Selim* (İstanbul, 1949). -İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* c. II. -T. Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi* c. 5 (İstanbul, 1964).

Çalgı, Rauf Yekta, *Türk Sazları* (Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 4, İstanbul, 1912). -Mesut Cemil, *Medeniyet Tarihinde Musikî Aletleri ve Türkler* (İstanbul, Tarihsiz). -T. Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Lûgati* (İstanbul, 1949-1955). -Şemsi Yastıman, *Sazdan Bilgiler* (İstanbul, 1959). -M.R. Gazimihal, *Musikî Sözlüğü* (Ankara, 1961). -T. Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi* (İstanbul, 1969).

Çamaşır, *Çamaşır Yıkamak* (Ankara, 1939). -İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara, 1945).

Çamlıbel (Faruk Nafiz), Nihat Sami Banarlı, *Faruk Nafiz, Hayatı, Seçme Şiirleri* (İstanbul, 1937). -Yusuf Ziya Ortaç, *Faruk Nafiz, Hayatı ve Eserleri* (İstanbul, 1937). -Nihat Sami Banarlı, *Faruk Nafiz ve Seçilmiş Şiirler* (İstanbul, 1949).

Çanakkale, Şeref Ergenekon, *Çanakkale Cumhuriyetin 15. Yılında* (İstanbul, 1938). — Lütfi Özdemir, *Çanakkale* Ödemiş, 1955). — Osman Yalçın, *Çanakkale* (İstanbul, 1960). — Tamer Önsal, *Çanakkale Şehri* (Üniversite ktp. Tez nu. 4524, İstanbul, 1966). — Eyüp Ocak, *Çanakkale İli Yer Adları* (Üniversite ktp. Tez nu. 5215, İstanbul, 1968). — Naciye Aydın, *Çanakkale Şehrinde Sanayi Faaliyetleri* (Üniversite ktp. Tez nu. 6557, İstanbul, 1969).

Çanakkale boğazı, Mehmed Enisî, *Çanakkale ve Bahr-ı Siyah Boğazlarıyla Marmara Denizi Rehberi* (İstanbul, 1893). — Muazzez Tankan, *Çanakkale Boğazı* (Üniversite ktp. Tez nu. 405, İstanbul, 1939). — İsmail Utkular, *Çanakkale Boğazında Fatih Kaleleri* (İstanbul, 1954).

Çanakkale savaşları, François Charles Roux, *Çanakkale Seferi*, çevirenler Muhiddin Nihad-Asım (İstanbul, 1918). — Molmann, *Çanakkale Muharebesi*, çeviren Halil Kemal (İstanbul, 1927). — M. Fahri, *Çanakkale Muharebelerinden Çıkartma Hususunda Alınan Dersler* (İstanbul, 1933). — Fahri Belen, *Çanakkale Savaşı* (İstanbul, 1935). — Fevzi Kurdoğlu, *Çanakkale ve 18 Mart* 1915 (İstanbul, 1935). — Tahsin Çelebican, *Çanakkalede Nasıl Kazandık* (İstanbul, 1937). — Kadri Perk, *Çanakkale Savaşları Tarihi* (İstanbul, 1939). — C.F. Aspinall - Olgander, *Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı*, çeviren Tahir Tunay - M. Hulusi (4 c. İstanbul, 1939-1940). — K. Samancıgil, *Çanakkale Başlarken* (İstanbul, 1944). — A. Cemaleddin Saraçoğlu, *Çanakkale Zaferi 18 Mart* 1915 (İstanbul, 1953). — Ruşen Eşref Ünaydın, *Çanakkalede Savaşanlar Dediler ki* (Ankara, 1960). — Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebatına ait Tarihçe*, yayımlayan Uluğ İğdemir (Ankara, 1962). — Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, yayımlayan Uluğ İğdemir (Ankara, 1968).

Çandarlı, Ekrem Akurgal, *Çandarlı Kazıları* (*Belleten*, sayı 96, 103, Ankara, 1960, 1962).

Çankırı, Ahmet Kemal Hacışeyhoğlu, *Çankırı Tarihi* (Çankırı, 1930). — Hasan Hacışeyhoğlu, *Çankırı Tarih ve Halkiyatı* (Çankırı, 1932) — Ahmet Talât, *Çankırı Şairleri* (2 c. Çankırı, 1933). — Makbule Yüceer, *Çankırı Vilâyeti Monografyası* (Üniversite ktp. Tez nu. 1096, İstanbul, 1944). — Ahmet Kemâl Üçok, *Çankırı Coğrafyası* (Çankırı, 1949). — Tayyib Başer, *Dünkü ve Bugünkü Çankırı* (Ankara, 1956). — A. Koray Hanyal, *Çankırıda Türk Mimarî Eserleri* (Üniversite ktp. Tez nu. 4214, İstanbul, 1966). *Çankırı İli Yıllığı* (Ankara, 1967).

Çankırıkapı, Necati Dolunay, *Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Çankırıkapı Hafriyatı* (İstanbul, 1941). — Tahsin Özgüç, 1947 *yılı Başlarında Türkiyede Yapılan Kazılar: Yümüktepe, Alalah, Tel-Şeyh, Gözlü Kule, Çankırıkapı* (Belleten, sayı 42, Ankara, 1947).

Çardakaltı, Şevket Aziz Kansu, *İstanbul Trakya Bölgesi Tarih Öncesi Araştırmaları*

(Belleten, sayı 100, Ankara, 1961).

Çarpıntı, Nurettin Kâmil İrdelp, *Çarpıntı* (Ankara, 1938). — David Scherf - Sinn J. Boyd, *Kalp ve Damar Hastalıklarının Klinik ve Tedavisi,* çeviren Cemil Sural (İstanbul, 1953). — İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, *Tıbbî Cerrahî El Kitabı* c. II — *Kalp Hastalıkları, Damar Hastalıkları* — (İstanbul, 1966).

Çatalca savaşları, Mustafa Reşit Paşa, *Bir Vesika-ı Tarihiye,* 1912 *Çatalca Mütareke Müzakeratı* (İstanbul, 1335). — Mehmet Nihat, *Balkan Harbinde Çatalca Muharebatı* (İstanbul, 1341). — Mahmut Beliğ, *Balkan Harbinde Çatalca ve Sağ Cenah Ordularının Harekâtı* (2 c., İstanbul, 1931).

Çatalhöyük, P. A. Bialor, *The Chipped Stone Industry of Çatal Höyük* (Anatolian Studies, c. XII, Ankara, 1962). — James Mellaart, *Excavations of Çatal Höyük* (Anatolians Studies, c. XII-XIV, Ankara, 1962 -1964). — H. Halbaek, *First Impression of the Çatal Höyük Plant Husbandry* (Anatolian Studies, c. XIV, Ankara, 1964). — James Mellart, *Çatal Höyük West* (Anatolian Studies c. XV, Ankara, 1965). — James Mellaart, *Earliest Civilisations of the Near East* (London, 1965). — Ufuk Esin, *Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyle Anadoluda Bakır Madenciliği* (İstanbul, 1969).

Çatı, Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul, 1943). — Zihni Arısoy, *Çatı İnşaatı* (İstanbul, 1943). — Zihni Arısoy, *Çatı İnşaatı, Ağaç ve Çelik Çatıların İnşa ve Hesap Kaideleri* (İstanbul, 1949). — W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece* (London, 1950). — R. Naumann, *Architecture Kleinasien* (Tubingen, 1955).

Çavdarhöyük, Mahmut Akok, *Afyon (Çavdarhisar) Kazısı* (Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara, 1965).

Çavlı, selçuklu emîri (öl. 1116), Kerimüddin Aksarayî, *Müsameret-ül-Ahbar,* yayımlayan Osman Turan (Ankara, 1944). — Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti* (Ankara, 1965).

Çavlı Candar, Selçuklu emîri (öl. 1146), İmadeddin Kâtip Isfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi,* çeviren Kıvameddin Burslan (İstanbul, 1943).

Çavuş, M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar* (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. I, İstanbul, 1931). — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (İstanbul, 1941). — *İslâm Ansiklopedisi.*

Çavuştepe kalesi, Afif Erzen, *Van Bölgesi Kazıları* (Belleten, sayı 115, Ankara, 1965). — Afif Erzen, *Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı* (Türk Arkeoloji Dergisi, sayı 14, Ankara, 1965).

Çay, Subhi Arif Özkurd, *Çay, Ekimi, İhzarı ve Ekonomideki Durumu* (Ordu, 1937). — H. Cahid Yılmaz - Rauf Başar, *Çay Yetiştiricilere Pratik Rehber* (İstanbul, 1939). — A. Kemâl Atila, *Çay Tarımı ve Tekniği* (Adana, 1938). — Yusuf Cengiz - Remzi Başaran, *Çay Yetiştirilmesi ve Gübrelenmesi* (Samsun, 1958). — Asım Zihnioğlu, *Çay Tarım ve İklimi* (İstanbul, 1960).

Çaykara, Temel Dursunoğlu, *Çaykara Monografyası* (Üniversite ktp. Tez nu. 1016, İstanbul, 1949-1950).

Çayönü, Ufuk Esin, *Kuantitatif Epektral Analiz Yardımıyle Anadolu Bakır Madenciliği* (İstanbul, 1969).

Çek, Namık Zeki Aral, *Senedat-ı Ticariye* (İstanbul, 1934). — E. Hirsch, *Ticaret Hukuku Dersleri* (İstanbul, 1948). — *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi,* c. 3 (İstanbul, 1948). — Adnan Akıska, *Çek* (İstanbul, 1954). — Mehmet Oluç, *İşletme Organizasyonu ve Yönetimi* (İstanbul, 1963).

Çelebi, Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâdan Sonra Mevlevilik* (İstanbul, 1953). — Ettore Rossi, *Çelebi Kelimesi Hakkında Ebussuuda Atfedilen bir Fetva* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Ankara, 1963).

Çelebi Mustafa Paşa, Ali Seydi, *Alemdar Mustafa Paşa* (İstanbul, 1913). — Hakkı Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa* (Ankara, 1942). — *Türk Meşhurları.* — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c. IV, 2. kısım.

Çelebizade Said Mehmed Paşa, Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı* (İstanbul, 1928). — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c. IV. 2. kısım. — Osman Ersoy, *Türkiyeye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler* (Ankara, 1959).

Çelik, A. Türkmen, *Çelik Yapılarda Kaynak* (İstanbul, 1944). — F. Schellewald, *Çelik Yapıların Montajı,* çeviren F. Ardan (İstanbul, 1949). — Ali Fuat Berkman, *Çelik İmalâtın İhzarı İçin Normal Şartlar* (Ankara, tarihsiz). — F. Ardan, *Çelik Yapı Elemanları* (İstanbul, 1961).

Çemberlitaş, F. W. Unger, *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte* (Wien, 1876). — R. Janin, *Topographie de Constantinople* (Paris, 1953). — Semavi Eyice, *İstanbul* (İstanbul, 1955).

Çengeloğlu Tahir Paşa, M. İzzet, *Harita-ı Kapudanan-ı Derya.* — İ. Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi* c. IV. — Fevzi Kurdoğlu, *Deniz Muharebeleri* (İstanbul, 1927). — Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* c. V (Ankara, 1961).

Çengeltepe, Ahmet Ünal, 1966 *Çengeltepe (Yozgat) Sondajı, Ön Rapor* (Türk Arkeoloji Dergisi, c. XV, Ankara, 1966).

Çepni, İ. Hakkı Akay, *Çepniler Balıkesirde* (Balıkesir, 1935). — Faruk Demirtaş, *Osmanlılar Devrinde Anadoluda Oğuz Boyları* (Dil Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. 7, sayı 2, Ankara, 1949). — A. Caferoğlu, *Pallacı, Çepni ve Tahtacı Dillerine Dair* (Türkiyat Mecmuası, c. XI, İstanbul, 1954). — Faruk Sümer, *Oğuzlar* (Ankara, 1967).

Çerkez Ethem, Yunus Nadi, *Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti* (İstanbul, 1955). — Cemal Kutay, *Çerkez Ethem Hadisesi* (İstanbul, 1955). — *Çerkez Ethemin Hatıraları* (İstanbul, 1962).

Çerkez Hasan, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Çerkez Hasan Vakası* (Belleten, sayı 33, Ankara, 1945).

Çerkezler, M. Fethgerey, *Çerkezlerin Aslı* (İstanbul, 1922). — M. Fethgerey, *Çerkezler* (İstanbul, 1922). — *İslâm Ansiklopedisi.*

Çeşme, İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri* (2 c., İstanbul, 1943-1945). — Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul, 1943). — Mehmet Aldemir, *Çeşme ve Ilıcalar* (İzmir, 1945). — Ernest Diez, *Türk Sanatı,* çeviren Oktay Aslanapa (İstanbul, 1946).

Çeşme Deniz savaşı, Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye* (İstanbul, 1938). — Ali Rıza Seyfi, *Çeşme Deniz Muharebesi Faciası ve Akdenizde İlk Rus Donanması* (İstanbul, 1943). — Handan Kubat, *Çeşme Muharebesi ve İstanbuldaki Akisleri* (Üniversite ktp., nu. 1678, İstanbul, 1946). — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c. IV.

Çete, Yavuz Abadan, *Mustafa Kemal ve Çetecilik* (İstanbul, 1964). — Alberto Bayo, *Gerilla Nedir,* çeviren Metin Gönenç (İstanbul, 1968). — W. J. Pomery, *Gerilla Savaşı ve Marksizm,* çevirenler Metin Altıok - Hasan Dadal (Ankara, 1969).

Çıkık, A. Atay, *Muhtasar Kırık ve Çıkıklar* (İstanbul, 1939). — Burhaneddin Toker, *Kırık ve Çıkıklar* (İstanbul, 1943). — Esat Kılıçhan, *Kırık ve Çıkıkların Memleket Çapındaki Tedavi ve Organizasyonu* (İstanbul, 1967).

Çınar, M. Kemal Küçük, *Çınar* (İstanbul, 1935). — Muzaffer Selik, *İstanbul Çevresindeki Çınarlarda Gnomia Veneta'nın Sebebiyet Verdiği Bir Yaprak Hastalığı* (İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi Seri A., c. XIV, sayı 2, İstanbul, 1964).

Çınar vakası (Vak'ayı Vakvakiye de denir). *Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* c. III. — — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c. III.

Çırağan veya **Çerağan,** Ahmed Refik, *Lâle Devri* (İstanbul, 1916). — *Türk Ansiklopedisi.* — *İslâm Ansiklopedisi.*

Çırağan sarayı, Ziya Şakir, *Çırağan Sarayında 28 sene* (İstanbul, 1943). — İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul Sarayları* (İstanbul, 1943). — Muallâ Yaman, *Çırağan Sarayı Tarihi* (Üniversite ktp. Tez nu. 1292, İstanbul, 1946).

Çırağan vakası, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vak'ası* (Belleten, sayı 29, Ankara, 1944). — Mithat Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilâlci Ali Suavi* (İstanbul, 1946).

Çiçek [Patol.], Kâmil, *Çiçek Hastalığı* (İstanbul, 1330). — Besim Ömer Akalın, *Çiçek Hastalığı ve Su Çiçeği* (İstanbul, 1893). — O. T. Hult, *Türkiyede XVIII. Asrın Başında Çiçek Aşısı Tatbikine Dair,* çeviren Akdes Nimet Kurat (Türk Tıp Tarihi Arşivi, sayı 15, İstanbul, 1940). — Fehmi Sarılar, *Çiçek İnfeksionunda Sülfamidler* (İstanbul, 1943). — N. Erzin, *Çiçek Aşısı* (Ankara, 1943). — F. Kerim Gökay, *Çiçeğin Sinir Cümlesinde Yaptığı İhtilatlar* (İstanbul, 1944). [Bot.], Kurt Krause, *Çiçekli Nebatlar* (İstanbul, 1939). — Ömer Reşat, *Çiçek ve İnsan* (İstanbul, 1941). — Muhsin Erener, *Çiçekçilik, Bahçe, Süs ve Süs Ağaççıkları* (İstanbul, 1950). — Tahsin Kurtan, *Çiçekçilik* (İstanbul, 1957).

Çifteminareli medrese, Suut Kemal Yetkin, *İslâm Sanatı Tarihi* (Ankara, 1954). — Ernest Diez, *Türk Sanatı Tarihi,* çeviren Oktay Aslanapa (İstanbul, 1946).

Çiftlik, Agop Zakaryan, *Çiftlik İdaresi* (İstanbul, 1891). — Ömer Lütfi Barkan, *Malikâne - Divanî Sistemi* (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. II, İstanbul, 1939). — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (İstanbul, 1941). — Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları* (İstanbul, 1942). — Ziya Çakıl, *Çiftçi El Kitabı* (İstanbul, 1953). — Behçet Şentürk - Muzaffer Alap, *Çiftlik Sulama Sistemi Tesis ve Vasıtaları* (Ankara, 1955).

Çile, M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1946). — Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâdan Sonra Mevlevilik* (İstanbul, 1953).

Çin [Coğ.], Muhaddere N. Özerdin, *Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanının Şehirleri* (Dil Tarih - Coğrafya Fakültesi, c. IX-X., sayı 1-4, Ankara, 1951-1952). — Cevat Çapan, *Çinden Peruya* (İstanbul, 1966).

[Tar.], W. Eberhard, *Yeni Türkiye ve Çin* (İstanbul, 1931) — M. Şemsettin Günaltay, *Uzak Şark, Kadim Çin ve Hind* (İstanbul, 1937). — H. Fikret Alasya, *Sümerliler ve Çinliler* (Tarih Semineri Dergisi, sayı 1, İstanbul, 1937). — Ali Rıza Çelik, *Çinin Kurtuluş Kavgası* (İstanbul, 1939). — W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları,* çeviren Nimet Ulutuğ (Ankara, 1942). — W. Eberhard, *Eski Çin Kültürü ve Türkler,* çeviren İkbal Berk (Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. I, sayı 4, Ankara, 1943). — W. Eberhard, *Çin Tarihinin Bir Problemi; Sülâleler Nasıl Kuruldu,* çeviren İkbal Berk (Dil Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. III. sayı 4, Ankara, 1945). — W. Eberhard, *Çin Tarihi* Ankara, 1947). — Turan Engin, *Çin Seddi* (İstanbul, 1961). — Ahmet Mumcu, *Çin Meselesi* (Hukuk Fakültesi Dergisi, c. XVIII, sayı 1-4, Ankara, 1961). — Yılmaz Altuğ, *Çin Sorunu* (İstanbul, 1967). — R. Brieux, *Çin Devrimi Sonrası,* çeviren Melih Borahan (Ankara, 1967). — Ch. Bettelheim - J. Charriere, *Çinde Sosyalizmin Kuruluşu,* çeviren Kenan Somer (İstanbul, 1967). — Jacques et Thérèse Marsouin, *Komünist Çinden Geliyoruz,* çevirenler Enver Esenkova - Rukiye Tümen (İstanbul, 1967). — Mao Çe-tung, *Çin Kurtuluş Savaşı,* çeviren Ahmet Angın (İstanbul, 1968). — A. Moravia, *Kültür İhtilâli,* çeviren Aydil Balta (İstanbul, 1968). — A. Jebahovtscu, *Bir Sovyet Yazarının Gözüyle Çin Kültür İhtilâlinin İçyüzü,* çeviren Nihal Önol (İstanbul, 1969). — Mao Çe-tung, *Çin İnkılâbının Teorik Meseleleri,* çeviren K. Sahir Sel (İstanbul, 1969). — Yılmaz Çetiner, *Mao'ya Tapanlar* (İstanbul, 1969). — Robert Loh, *Kızıl Çinden Neden Kaçtım,* çeviren Cevdet San (Ankara, 1969).

[Huk.], Recai Galip Okandan, *Çinde Devlet ve Devletle İlgili Teorik Görüşler* (Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. X, sayı 1-2, İstanbul, 1944).

[Din], Hasan Tahsin, *Çinde İslâmiyet* (İstanbul, 1904). — Hilmi Ömer, *Çindeki Dinler* (Ankara, tarihsiz). — Ömer Rıza Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi,* (İstanbul, 1958). — Felicien Challaye, *Dinler Tarihi,* çeviren Samih Tiryakioğlu (İstanbul, 1960).

[Ed.], W. Elberhard, *Çin Hikâyeleri* (Ankara,

1944). — W. Eberhard, *Çin Romanının Çin Hayatındaki Yeri* (Dil Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. III, sayı 2, Ankara, 1945). — *Çin Denemeleri*, çevirenler W. Eberhard - Nusret Hızır (İstanbul, 1946). — *Çin Masalları*, çeviren N. Yalaza Taluy (İstanbul, 1956, 1958, 1962, 1966). — M. Nabi Özerdim, *Çin Şiirleri* (Ankara, 1961). — *Çin Masalları*, çeviren A. Yaltı (İstanbul, 1964). — L. Sami Akalın, *Çin Şiiri* (İstanbul, 1964).

[Fels.], Mustafa Şekip, *Çin Felsefesinin Kaynakları* (Ankara, tarihsiz). — W. Eberhard, *Eski Çin Felsefesinin Esasları*, çeviren İkbal Berk (Dil Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. I, sayı 4, Ankara, 1943).

Çince, W. Eberhard, *Türk Alfabesiyle Çince Heceler* (Ankara, 1938). — W. Eberhard, *Kısa Klâsik Çince Gramer* (Ankara, 1939). — W. Eberhard, *Çin, Sinolojiye Giriş*, çeviren *İkbal Berk* (İstanbul, 1946). — L. Ligeti, *Çin Yazısıyla Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi*, çeviren Hasan Eren (Dil Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. IX, sayı 3, Ankara, 1951).

Çini, Tahsin Öz, *Türk Çinileri* (İstanbul, 1934). — Tahsin Öz, *En Nadir Türk Çinileri* (Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi, Ankara, 1940). — N. Yatman, *Eski Türk Çinileri* (İstanbul, 1942). — Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devrinde Kütahya Çinileri* (İstanbul, 1949). — Tahsin Öz, *Türk Çinileri ve Minyatürler* (İstanbul, 1950). — Orhan Çıray, *Çiniler* (İstanbul, 1960).

Çocuk, Jean Piaget, *Çocukta Dil ve Düşünme*, çeviren Sabri Esat Siyavuşgil (İstanbul, 1938). — Suat İsmail Gürkan, *Çocuk Dişlerinin Ehemmiyeti* (Ankara, 1938). — Jean Piaget, *Çocukta Hüküm ve Muhakeme*, çeviren Sabri Esan Siyavuşgil (İstanbul, 1939). — A. Binet - Rh. Simon, *Anormal Çocuklar*, çeviren Sabri Esat Siyavuşgil (İstanbul, 1939). — İbrahim Alaeddin Gövsa, *Çocuk Psikolojisi* (İstanbul, 1940). — Hüseyin Sapmazlı, *Çocuk Hakları ve Himaye Müesseseleri* (Ankara, 1943). — Halis Özgü, *Çocuğunu Nasıl Yetiştirmelisin* (İstanbul, 1943). — İhsan Hilmi Alantar, *Çocuk Hastalıkları Bilgisi* (İstanbul, 1943). — Türker Acaroğlu, *Çocuk Şiirleri Antolojisi* (Ankara, 1944). — İbrahim Zeki Öyet, *Çocuk Mahkemelerinin Lüzum ve Faydaları* (İstanbul, 1944). — Eşref Edip, *Çocuklarımıza Din Kitabı* (İstanbul, 1945). — Naci Şensoy, *Çocuk Suçluluğunun Aktüel Durumu ve Çocuklar Tarafından Kesretle İşlenen Suçlar* (İstanbul, 1947). — S. Bedrettin Tümey, *Çocuk Bakımı Bilgisi* (İstanbul, 1949). — Akif Şakir Şakar, *Çocuk Cerrahisi ve Ortopedi Kliniği Dersleri* (İstanbul, 1949). — H. Rahmi Şenses, *Çocuk İlmihali* (İstanbul, 1949). — Ali Kızıltan, *Çocuk Hastahaneleri* (İstanbul, 1951). — J. Fassler, *Çocuk Psychiatrisi* (İstanbul, 1951). — İbrahim Alaeddin Gövsa, *Çocuk Ruhu* (İstanbul, 1952). — M. Rauf İnan, *Çocuğa Göre Okulda Öğretim* (Ankara, 1953). — Rafia Şermin, *Çocukta Ahlâkî Davranış ve Ahlakî Hüküm* (İstanbul, 1954). — Fatma Altuğ, *Çocuk Hastalıkları, Koruma ve Tedavisi* (Ankara, 1954). — Fahriye Okınalı, *Çocuk Kütüphaneleri ile Okul ve Sınıf Kütüphaneleri* (İstanbul, 1955). — Münir Ahmet Sarpyener, *Çocuk Bakımı* (İstanbul, 1957). — Neclâ Çarpan, *Çocuk Hikâyeleri* (İstanbul, 1958). — İbrahim Tekelioğlu, *Çocuk Şiirleri* (Ankara, 1960). — Ferit Ragıp Tuncor, *Çocuklara Bilmeceler* (İstanbul, 1960). — Fuat Baymur - Kemal Demirat, *Çocuk Edebiyatı Antolojisi* (İstanbul, 1961). — F. Abdullah Tansel, *Çocuklar İçin Dinî Şiirler* (Ankara, 1961). — Sulhi Dönmezer, *Çocuk ve Gençlik Suçluluğunda Boş Zamanların Rolü* (Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. XXX, sayı 1-2, İstanbul, 1964). — Nuran Şener, *Çocuk Tiyatrosu ve Beş Piyes* (İstanbul, 1966). — Nuray Yıldırım, *Çocukta Millet Kavramı* (Üniversite ktp. Tez nu. 4666, İstanbul, 1967). — Halis Özgü, *Çocuk Psikolojisi* (İstanbul, 1968). — Susan Isaacs, *Çocuk Bu Meçhul*, çeviren Muammer Dinçer (İstanbul, 1969). — Semih R. Geren, *Doğuma Hazırlık ve Çocuk Bakımı* (İstanbul, 1969). — Tülin Ünsal, *Çocukta Zihnî Gelişmenin İncelenmesi* (Üniversite ktp. Tez nu. 6281, İstanbul, 1969).

Çorum, N. Şahin Nalıncı - Vahit Benderli, *Çorumdan Sesler* (Çorum, 1958). — Yüksel Erel, *Çorum Merkez Kazası Monografyası* (Üniversite ktp. Tez nu. 3204, İstanbul, 1962). — Nesrin Kıhtır, *Çorum Ağzı ve Hususiyetleri* (Üniversite Ktp. Tez nu. 4183, İstanbul, 1966). — Suat Ekiz, *Çorum Vilâyeti Yer Adları* (Üniversite ktp. Tez nu. 6054, İstanbul, 1967). — *Çorum İli Yıllığı* (Ankara, 1967). — Yücel Erel, *Çorum Şehrinin Beşerî ve İktisadî Etüdü* (Üniversite ktp. Tez nu. 5264, İstanbul, 1968). — Yüksel Çağlar, *Çorumdaki Türk Eserleri* (Üniversite ktp. Tez nu. 5824, İstanbul, 1969). — Osman Yalçın, *Çorum* (İstanbul, 1969).

Çökürmüş, Selçuklu emiri (öl. 1106), İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul, 1953). — Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti* (Ankara, 1965).

Çömlekçilik, Wyckoff, D. *Appendix I. Early Pottery of the Jebeleh Region* (Philadelphia, 1939). — A. O. Shepard, *Ceramics for the Archaeologist* (Washington, 1956). — Don Brothwell - Eric Higgs, *Some Aspects of Ceramic Technology* (London, 1963). — A. M. Dinçol - S. Kantman, *Arkeolojide Yeni Kavramlar ve Metodolojik Araştırma Planlaması* (Belleten sayı 127, Ankara, 1968).

Çubuk, Selçuklu beyi (XI. yy.), İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul, 1953). — Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti* (Ankara, 1965).

Çuhadar, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (İstanbul, 1941). — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara, 1945). — M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1946). — İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi* (1953).

Çukurova, Taha Toros, *Çukurovada Halk Şairleri* (Adana, 1938). — Mebruke Alagün, *Çukurovanın Sebze Ziraati ve Ekonomik Durumu* (Üniversite ktp. Tez nu. 677, İstanbul, 1942). — F. Vicdan Karaırmak, *Çukurovanın Kurtuluşu* (İstanbul, 1953). — Mehmet Kar, *Çukurovada Oğuz Boyları* (Üniversite ktp. Tez nu. 4750, (İst., 1967).

Çuvaşça, Ahmet Cevat Emre, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri* (İstanbul, 1949). — H. Paasonen, *Çuvaş Sözlüğü* (İstanbul, 1950). — *Fundamenta*, c. I.

D

D, A.C. Emre, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri* (İstanbul, 1949). — Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul, 1962). — Faruk K. Timurtaş, *Osmanlı Grameri* (İstanbul, 1964). — *Türk Ansiklopedisi*.

Dadaloğlu, Taha Toros, *Dadaloğlu, XIX. Asır Çukurova Saz Şairi* (Adana, 1940). — Samiha Karacabey, *Dadaloğlu, XIX. Asır Çukurova Saz Şairi* (Üniversite ktp. Tez nu. 1752, İstanbul, 1949). — Cahit Öztelli, *Köroğlu - Dadaloğlu* (İstanbul, 1953). — M. Zeki Korgunal, *Dadaloğlu* (İstanbul, 1954). — Haşim Nezihi Okay, *Dadaloğlu, Hayatı ve Deyişleri* (İstanbul, 1959). — M. Fuat Köprülü, *Türk Saz Şairi* (Ankara, 1964).

Dağ, C. S. Gürler, *Dağlar* (İstanbul, 1939). — Muvaffak Uyanık, *Dağlarımız* (İstanbul, 1947). — Hamit Nafiz Pamir, *Dinamik Jeoloji* (2 c., İstanbul, 1959-1960). — Ahmet Ardel, *Jeomorfolojinin Prensipleri* (İstanbul, 1968), — Sırrı Erinç, *Jeomorfoloji* (İstanbul, 1968). — İsmail Yalçınlar, *Strüktural Morfoloji* c. I (İstanbul, 1969).

Dağıstan Muhtar Sovyet Sosyalist cumhuriyeti, Miran Hasan, *Kitabu Asar-ı Dağıstan* (Petersburg, 1895). — Nazmi, *Dağıstan Vilâyeti* (İstanbul, 1915). — *Kamus-ul-Alam* c. III. — Resulzâde Mehmet Emin, *Dağıstan Cumhuriyeti* (Türk Yılı, İstanbul, *bardıyada Osmanlı Nüfuzu* (Üniversite ktp. 1928). — Selim Yeroğuz, *Dağıstan ve Ka*- Tez nu. 652, İstanbul, 1941). — Şerafettin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar* (İst., 1961).

Dâi, Neşet Çağatay - İbrahim Agâh Çubukcu, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara, 1965). — *İslâm Ansiklopedisi*.

Dalgıç, Zareh Magar, *Sualtı Sporları* (İstanbul, 1970).

Damar, Nurettin A. Berkol, A. Mouchet, Zeki Zeren, M. Ali Oya, *Sistematik Anatomi* (İstanbul, 1939). — İst. Ü. Tıp Fakültesi, *Tıbbî Cerrahî El Kitabı, Kalp Hastalıkları, Damar Hastalıkları* (İstanbul, 1966).

Dandanakan savaşı, Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsameret-ül-Ahbar*, yayımlayan Osman Turan (Ankara, 1944). — Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti* (Ankara, 1965).

Danıştay, İsmet Giritli - Pertev Bilgen, *İdarî Kaza, Ders Notları* (İstanbul, 1966). — A. Şami Onan, *İdare Hukukunun Umumî Esasları* (İstanbul, 1966). — *Yüzyıl Boyunca Danıştay* (1868-1968) [Danıştay Yayını, Ankara, 1968].

Danişment Gazi, Halil Edhem, *Melik Gazi* (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, c. VI, s. 32, İstanbul, 1912). — İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul, 1953).

Danişmentliler, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler* (İstanbul, 1927). — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas Şehri* (İstanbul, 1928). — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri* (İstanbul, 1970). — *İslâm Ansiklopedisi*.

Dante Alighieri, N. Haşim Sinanoğlu, *Dante ve Divina Comedia* (İstanbul, 1934). — Hamdi Varoğlu, *Dante Alighieri, Hayatı, Eserleri ve İlâhî Komedi* (İstanbul, 1938). — Charles Crozat, *Dante Alighieri'nin Devlet Nazariyesi*, çeviren Sahir Erman (Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. X, sayı 1-2, İstanbul, 1944). — Feridun Timur, *Dante Alighieri, Hayatı, Sanatı, Eserleri* (İstanbul, 1954). — Nalan Bucak, *Dante ve Platonda Öbür Dünya Tasvirleri* (Üniversite ktp. Tez nu. 4835, İstanbul, 1967).

Dara I Büyük, Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi* (Ankara, 1948). — Fikret Müftüler, *Darius I Zamanı Pers Satraplıkları* (Üniversite ktp. Tez nu. 5665, İstanbul, 1968).

Dârülbedayi (Dârülbedayi-i Osmanî de denir), A. Refik Sevengil, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu* (2 c., İstanbul, 1934). — Halit Fahri Ozansoy, *Dârülbedayi Devrinin Eski Günlerinde* (İstanbul, 1964). — Özdemir Nutku, *Dârülbedayinin Elli Yılı* (Ankara, 1969). — Özdemir Nutku, *Dârülbedayinin Oyun Seçimindeki Tutumu Üzerine Notlar* (Ankara, 1970).

Dârülcihad, Maverdi, *El-Ahram-üs-Sultaniye* (Kahire, 1960). — Kadı Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, çeviren A. Özek (İst., 1970).

Dârülfünun, Mehmet Ali Aynî, *Dârülfünun Tarihi* (İstanbul, 1927). — Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (5 c., İst. 1943).

Dârüssaade, Tayyarzade Ahmet Ata, *Tarih-i Ata* (5 c., İstanbul, 1875-1876). — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara, 1945). — M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1946). — J. H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi* (İst., 1953).

Dârüttıbaa, B. A. Mystakidis, *Hükûmet-i Osmaniye Tarafından İlk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı* (Tarih-i Osmanî Encümen Mecmuası, c. I, sayı 5, c. II, sayı 7, İstanbul, 1909). — N. Asım Yazıksız, *Türk Matbaacılığı* (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, c. I, sayı 2, İstanbul, 1930). — Selim N. Gerçek, *Türk Matbaacılığı* (İstanbul, 1939).

Daskyleion, Ekrem Akurgal, *Kyzikos ve Ergili Araştırmaları* (Anatolia, Ankara, 1956). — Necati Dolunay, *Daskyleion Ergilide Bulunan Kabartmalı Steller* (Arkeoloji Müzesi Yıllığı 13-14, İstanbul, 1962).

Dava, M. Aşir Aksu, *Hukuk ve Ceza Davaları Nasıl Açılır* (İstanbul, 1937). — Mustafa Reşit Belgesay, *Dava Teorisi* (İstanbul, 1943). — Mustafa Reşit Belgesay, *Davalar Nasıl Yürüyor* (Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. XV, sayı 1, İstanbul, 1949). — Mustafa Reşit Belgesay, *Davaların Uzamasının Sebepleri Üzerinde Bir İnceleme* (Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. XV, sayı 2-3, İstanbul, 1949). — Servet Armağan, *Dava Mahkemelerinde Anayasaya Aykırılık Defi ve Re-*

sen Sevk (Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. XXXII, sayı 2-4, İstanbul, 1966).

Davranış, G. Dwelshauvers, *Psikoloji,* çeviren Mustafa Şekip Tunç (İstanbul, 1952).

Davud-i Halveti, *Osmanlı Müellifleri,* c. I, — Necati Elgin, *Davud-ı Halvetinin Gülşen-i Tevhidi* (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. XIII, İstanbul, 1964).

Davud-i Kayseri, *Osmanlı Müellifleri* c. I. — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara, 1965).

Davud Paşa, Derviş Koca, Ecvet Bilgin, *Davud Paşa ve Hersekzâde Ahmet Paşa* (Üniversite ktp. Tez nu. 922, İstanbul, 1943). — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c. II (Ankara, 1964).

Davul, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (İstanbul, 1941). — Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (Ankara, 1954). — *İstanbul Ansiklopedisi.* — *İslâm Ansiklopedisi.*

Dayak, Abdülkadir Üde, *Et-Teşriü'l-Cinai'l-İslâmî* (2 c., Kahire, 1963-1964). — *İslâm Ansiklopedisi* (Hadd maddesi).

Dayı, M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1946). — Mehmet Maksutoğlu, *Tunusta Dayıların Ortaya Çıkışı* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi c. XIV, Ankara, 1966).

Dede Korkut, *Dede Korkut Kitabı,* yayımlayan Muharrem Ergin (2 c., Ankara, 1958-1963). — *İslâm Ansiklopedisi.*

Dede Korkut Kitabı, Abdülkadir İnan, *Kitab-ı Dede Korkut Hakkında* (Türkiyat Mecmuası, c. 1, İstanbul, 1925). — M. Fuad Köprülü, *Dede Korkut Kitabına Ait Notlar* (Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuası, c. 1, İstanbul, 1932). — Ömer Faruk Akün, *Dede Korkut Hikâyelerinde Kompozisyon ve Tasvir* (Üniversite ktp. Tez nu. 1392, İstanbul, 1947). — Mehmet Kaplan, *Dede Korkut Kitabında Kadın* (Türkiyat Mecmuası, c. IX., İstanbul, 1951). — Suat Hizarcı, *Dede Korkut* (İstanbul, 1953). — Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı Üzerine* (Türk Dili ve Edebiyat Dergisi, c. V - VI, İstanbul, 1953-1954). — Mehmet Kaplan, *Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Kitabındaki Eşya ve Aletler* (Jean Deny Armağanı, Ankara, 1958). — P .N. Boratav, *Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihî Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi* (Türkiyat Mecmuası, c. XIII, İstanbul, 1958). — E. M. Demircizade, *Kitab-ı Dede Gorgud Destanlarının Dili* (Bakû, 1959). —. V. M. Jirmunskiy, *Kitabı Korkud ve Oğuz Destanı Geleneği,* çeviren İsmail Kaynak (Belleten, sayı 100, Ankara, 1961). — Şükrü Elçin, *Dede Korkut Kitabında İslâmî Unsurlar* (Nemeth Armağanı, Ankara, 1962).

Defter, M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1946). — K. F. Arık, *Resmi Defter Tutma Müessesesi* (Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. IX. sayı 2, Ankara, 1954). — Feridun Özgür, *Muhasebenin Prensipleri* (İstanbul, 1967).

Defterdarlık, M. Zeki Pakalın, *Teşkilât-ı Atikada Defterdar* (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sayı 14-16, İstanbul, 1926). — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (İstanbul, 1941).

Değirmenimden Mektuplar (Alphonse Daudet'nin hikâye kitabı), *Değirmenden Mektuplar,* çeviren Ragıp Rıfkı (İstanbul, 1943). — *Değirmenimden Mektuplar,* çeviren S. Esat Siyavuşgil (İstanbul, 1944, 1957, 1962).

Dehhanî Hoca, M. Fuat Köprülü, *Selçuklular Devrinde Anadolu Şairlerinden Hoca Dehhanî* (Hayat, c. I, İstanbul 1926). — Mecdut Mansuroğlu, *Dehhanî ve Manzumeleri* (İstanbul, 1947). — Mecdut Mansuroğlu, *Anadolu Metinleri* (*XIII, asır;* 1. *Seyyad Hamza,* 2. *Dehhanî,* 3. *İbtidânâme*) [Türkiyat Mecmuası, c. VII-VIII, İstanbul, 1942].

Dekadan, Hüseyin Cahid Yalçın, *Kavgalarım* (Dekadanlık Gürültüsü sh. 129-180; İstanbul, 1908). — Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri* (Türkoloji Dergisi c. II, sayı 1, Ankara, 1965).

Dekameron (Boccaccionun eseri), Boccaccio, *Dekameron,* çeviren A. Kahraman (İstanbul, 1954). — Feridun Timur, *Boccaccio* (İstanbul, 1954). — Boccaccio, *Dekameron Hikâyeleri,* çeviren Feridun Timur (İstanbul, 1955). — Boccaccio, *Dekameron,* çeviren Sadi Irmak (İstanbul, 1968).

Dekor, C. Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul, 1943). — Philippe Van Tieghem, *Tiyatro Tekniği,* çeviren Bertan Onaran (İstanbul, 1964).

Dekoratif, Halil Ethem, *Topkapı Sarayı* (İstanbul, 1931). — Tahsin Öz, *Sultan Ahmet Camiinin Tezyinî Hususiyetleri* (Vakıflar Dergisi, sayı 2, Ankara, 1939). — Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Sanatı* (İstanbul, 1948). Celâl Esad Arseven, *Türk Sanatı Tarihi* (İstanbul tarihsiz). — Rıfkı Melül Meriç, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları* (Ankara, 1953). — Semra Özel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı* (Ankara, 1966). — Celâl Esad Arseven, *Türk Sanatı* (İstanbul, 1970).

Deli, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* c. 2 (Ankara, 1964). — *İslâm Ansiplopedisi.*

Deli Birader (Mehmed), M. Fuat Köprülü, *Deli Birader* (Yeni Mecmua, sayı 15, İstanbul, 1917) — Orhan Şaik Gökyay, *Gazali* (*Deli Birader*) [Türk Dili, sayı 222-223, Ankara, 1970].

Delikanlı, Dostoyevski, *Delikanlı,* çeviren Servet Lunel (3 c, İstanbul, 1946-1962).

Deliliğe övgü (Encomium Moriae), Desiderius Erasmus, *Deliliğe Methiye,* çeviren Nusret Hızır (İstanbul, 1941, 1959). — Erasmus, *Deliliğe Methiye,* çeviren Şerif Hulusi (İstanbul, 1956).

Delinin Hatıra Defteri *(Bir—),* Nikolay IV, sayı 4, Ankara, 1946). — A. Hamdi Bateri, çeviren N.Y. Taluy (İstanbul, 1966).

Demdeme, Fevziye Abdullah, *Muallim Naci ile Recaizâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hadiseler* (Türkiyat Mecmuası, c. X, İstanbul, 1951-1953).

Demirci Mehmet Efe, Kemal Özkaynak, *Akseki Kazası* (Ankara, 1954). — Sındırgılı Süreyya Örgevren, *Denizli Vakası ve Demirci Mehmet Efe* (İstanbul, 1955).

Demokrasi, Hans Kelsen, *Demokrasi, Mahiyeti, Kıymeti,* çeviren Ethem Menemencioğlu (İstanbul, 1938). — P. Deschanel, *Demokrasi Düzeni,* çeviren Sami Sabit Karaman (İstanbul, 1945). — Niyazi Berkes, *Eski Atinada Demokrasinin Doğuşuna Dair* (Dil Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. IV, sayı 4, Ankara, 1946). — A. Hamdi Başar, *Demokrasi Buhranları* (İstanbul, 1955). — T. Feyzioğlu, *Demokrasi ve Diktatörlüğe Dair Memleket Meseleleri Hakkında Düşünceler* (İstanbul, 1957). — Georges Burdeau, *Demokrasi, Sentetik Deneme,* çeviren Bülent N. Esen (Ankara, 1964). — Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi* (İstanbul, 1967). — T.Z. Tunaya, *Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku* (Ankara, 1968).

Demokrat parti (*D.P.*), Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasî Partiler* (İstanbul, 1952). — S. Şükrü Pamirtan, *Demokrat Türkiye ve Menderes İktidarı* (İstanbul, 1954). — Samet Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes* (İstanbul, 1967).

Denemeler (*Essais*), Michel Eyquen de Montaigne, *Denemeler,* çeviren S. Eyüboğlu (İstanbul, 1947, 1960, 1964, 1970).

Denizli, Murat, *Denizli Vilâyeti Hakkında Faydalı Bilgiler* (Denizli, 1933). — F. Akçakoca, *Denizlide Zeybek Oyunları ve Köy Düğünleri* (Denizli, 1937). — Celile Tüzün, *Denizli Monografyası* (Üniversite ktp. Tez nu. 645, İstanbul, 1941). Haluk Cillov, *Denizli El Dokumacılığı Sanayii* (İstanbul, 1949). — M. Sarıkaya, *Denizli Vilâyetinin Coğrafyası* (İstanbul, 1959).

Derbent veya **Derbend,** Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı* (İstanbul, 1967).

Derebeylik, M. Fuat Köprülü, *Ortazaman Türk - İslâm Feodalizmi* (Belleten, sayı 19, Ankara, 1941). — Poliak, *İslâm Feodalizmi* (Sosyoloji Dergisi, sayı 1, İstanbul, 1942).

Dergâh, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara, 1945). — M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1946). — Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâdan Sonra Mevlevilik* (İstanbul, 1953).

Dergi, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, *Türkiyede Gazeteler - Dergiler ve Basımevleri* (Ankara, 1963). — Millî Kütüphane, *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu* (Ankara, 1963). — Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi* (2 c., Ankara, tarihsiz).

Dertli, Neriman Süslüoğlu, *XIX. Asır Halk Şairlerinden Âşık Dertli* (Üniversite ktp. Tez nu. 1561, İstanbul, 1947). — Cahit Öztelli, *Dertli - Seyranî* (İstanbul, 1953).

Derviş, M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1946). — M. Fuat Köprülü, *Orta - Asya Türk Dervişliği Hakkında Bazı Notlar* (Türkiyat Mecmuası, c. XIV, İst. 1964).

Derviş Vahdeti, Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi,* yayımlayan Faik Reşit Unat (Ankara, 1960). — Doğan Avcıoğlu, 31 *Martta Yabancı Parmağı* (Ankara, 1969).

Descartes'çılık, Faika İsamettin, *Dekart ve Felsefesi* (İstanbul, 1933). — H. Vehbi Eralp, *Descartes Fiziğinin Metafizik Temelleri* (İstanbul, 1939). — Olivier Lacombe, *Descartes,* çeviren Mehmet Karasan (Ankara, 1943). — Alfred Weber, *Felsefe Tarihi,* çeviren H. Vehbi Eralp (İstanbul, 1964).

Destan veya **Destân** veya **Dâstan,** Ali Canip, *Epope* (İstanbul, 1926). — Pertev Nailî Boratav, *Folklor ve Edebiyat* (İstanbul, 1939). — Lamia Özçelik, *Türk Destanlarına Toplu Bir Bakış* (Üniversite ktp. Tez nu. 749, İstanbul, 1946). — Abdülkadir İnan, *Türk Destanlarına Genel Bir Bakış* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Ankara, 1954). — Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler* (Ankara, 1968). — Pertev Nailî Boratav, 100 *Soruda Türk Halk Edebiyatı* (İstanbul, 1969).

Devalüasyon, B. Tuncer, *Devalüasyonla İlgili Bazı Meseleler* (Siyasal Bilgiler Fakültesi, c. XIII, sayı 3, Ankara, 1958).

Devlet, E. Britsch, *İslâmda Devlet Fikri,* çeviren S. Ş. Ansay (Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi c. 1, sayı 1, Ankara, 1943). — R. Galip Okandan, *Hintte Devlet ve Devletle İlgili Teorik Görüşler* (Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. X, sayı 3-4, İstanbul, 1944). — Ali Fuat Başgil, *Devlet Nedir* (Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. XII, sayı 4, İstanbul, 1946). — Recai Galip Okandan, *Devletin Şahsiyeti* (Hukuk Fakültesi Dergisi, c. XV, sayı 2-3, İstanbul, 1949). — Duygun Yarsavut, *Devlet İdaresi Aleyhine İşlenen Cürümlerin Genel Prensipleri* (Hukuk Fakültesi Dergisi, c. XXX, sayı 3-4, İstanbul, 1964). — Seha Meray, *Devletler Hukukuna Giriş* (Ankara, 1968). — H. Naili Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri* (İstanbul, 1969).

Devlet (*He Politeia e Peri Tes Dikes*), Platon, *Devlet,* çeviren Azra Erhat, Türkân Uzel (4 c. Ankara, 1942). -Platon, *Devlet,* çeviren Türkân Tunga (4 c., Ankara, 1946-1960). -Eflatun, *Devlet,* çeviren M. Ali Cimcoz-S. Eyüboğlu (İstanbul, 1958).

Devran, M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1946). -İbn Haldun, *Şifau's-Sail li-Tehzibi'l-Mesail,* yayımlayan M. Tawit Tanci (İstanbul, 1958). -Tahsin Yazıcı, *Mevlânâ Devrinde Sema* (Şarkiyat mec. sayı 5, İst, 1967).

Devrim, Albert Sorel, *Avrupa ve Fransız İhtilâli,* çeviren Nahid Sırrı Örik (7 c., İstanbul, 1949-1955). -Jules Michelet, *Fransız İhtilâli Tarihi,* çeviren Hamdi Varoğlu (2 c., İstanbul, 1950, 1957). -Henri Levy-Brühl, *Bir Hukukî Kavram Olarak Devrim,* çeviren Server Tanilli (Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. XXIX, sayı 4, İstanbul, 1963). -John Reed, *Dünyayı Sarsan On Gün,* çeviren Rasih Güran (İstanbul, 1967). — Peter Mansfield, *Mısır İhtilâli ve Nâsır,* çeviren Ergun Tunalı (İstanbul, 1967). -Taner Timur, *Türk Devrimi* (Ankara, 1968). -Gaston Martin, 1848 *Devrimi,* çeviren Sevim Belli (Ankara, 1968). -G. Bourgin-A. Adamov, *Paris Komünü* 1871 *Büyük Fransız İşçi İhtilâli,* çeviren Atila Tokatlı (İstanbul, 1969). -J. Reed, *İhtilâlci Meksika,* çeviren Filiz Onaran (İstanbul, 1969). Albert Soboul, 1789 *Fransız İnkılâbı Tarihi,* çeviren Şerif Hulûsi (İstanbul, 1969).

Devşirme, Ahmet Refik, *Devşirme Usu-*

lü, *Acemi Oğlanlar* (Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. V, sayı 1-2 İstanbul, 1927). -M. Fuat Köprülü, *Devşirme Meselesi* (Hayat, c. II, İstanbul, 1927). -İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları* (2 c., Ankara, 1943-1944).

Didima Apollon tapınağı, Arif Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi* (Ankara, 1963). — Andreas Rumpf, *Yunan ve Roma Sanatı*, çeviren Jale İnan (İst., 1949).

Dikilitaş, Semavi Eyice, *İstanbul* (İstanbul, 1955). -G. Becatti, *La Calonna Coclide Istoriata* (Roma, 1860).

Dil, A. Demangeon, *Dillerin Coğrafyası*, çeviren A. Macit (Darülfünün Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. 7, sayı 4, İstanbul, 1930). -Ragıp Hulûsi, *Dil Mükemmelliği ve Dil Mükemmelleştirme Görünçleri* (Türkiyat Mecmuası, c. 4-5, İstanbul, 1934-1936). -A. Dilaçar, *Dil, Diller ve Dilcilik* (Ankara, 1968).

Dilbilgisi, Türk Dil Kurumu, *Türk Dili Bibliyografyası* 1928-1944 (Ankara, 1941-1945). -A. Atıf Tüzüner, *Yeni Gramerlerimiz* (Ankara, 1941). -Agâh Sırrı Levent, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara, 1960). -A. Dilaçar. *Türk Diline Genel bir Bakış* (Ankara, 1964).

Dilbilim, N. Üçok, *Genel Dilbilim* (Ankara, 1947). -Süheylâ Bayrav, *Yapısal Dilbilimi* (İstanbul, 1965). -A. Meillet. *Dillerin Yapısı ve Gelişmesi*, çevirenler C. Meriç-Berke Vardar (İstanbul, 1967).

Dimenion veya **Dimini,** D. Hansen, *Early Civilization In Thessaly* (Baltimore, 1933). -Arif Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi* (Ankara, 1963).

Din, H. Ziya Ülken, *Dinî Sosyoloji* (İstanbul, 1943). -Annemarie Schimmel, *Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c. III, sayı 3-4, Ankara, 1954). -Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş* (Ankara, 1955). -Kâmuran Birand, *Dinin Mahiyeti Üzerine* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c. VI, sayı I-IV, Ankara, 1957). -Kâmuran Birand, *Din Kavramının İncelenmesi Hakkında* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c. VIII, Ankara, 1960). — Hüseyin Yurdaydın, *Din Fenemenolojisi* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c. VIII, Ankara, 1960). — S. Veyis Örnek, *İlkellerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış* (Dil Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. XX, sayı 3-4, Ankara, 1962). — Cavit Suna, *Din Nedir* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c. X, Ankara, 1962). — Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, çeviren Samih Tiryakioğlu (İstanbul, 1963). — Ahmet Kahraman, *Dinler Tarihi* (İstanbul, 1964). — Mehmet Taplamacıoğlu, *Din ve Toplum İlişkileri ve Dinî Guruplar* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c. XIII, Ank. 1965).

Diocletianus (Caius Aurelius Valerius Diocles), Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi* (İstanbul, 1970).

Diplomatik, Seha Meray, *Devletler Hukukuna Giriş* (Ankara, 1968). — Edip Çelik, *Milletlerarası Hukuk* (İstanbul, 1969).

Direktuvar, Albert Sorel, *Avrupa ve Fransız İhtilâli*, çeviren Nahid Sırrı Örik (7 c., İstanbul, 1949-1955). — Jules Michelet, *Fransız İhtilâli Tarihi*, çeviren Hamdi Varoğlu (2 c., İstanbul, 1950-1957).

Dirlik, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (İstanbul, 1941). — Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları* (İstanbul, 1943). — Halil İnalcık, *İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü* (İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, sayı 1, Ankara, 1959).

Dirse Han Hikâyesi, Faruk Akün, *Dede Korkut Hikâyelerinde Kompozisyon ve Tasvir* (Üniversite ktp. Tez nu. 1392), İstanbul, 1947). — Mehmet Kaplan, *Dede Korkut Kitabında Kadın* (Türkiyat Mecmuası, c. IX, İstanbul, 1951). — *Dede Korkut Kitabı*, c. 1, yayımlayan, M. Ergin (İstanbul, 1958).

Diş, Suat İsmail Gürkan, *Diş Hastalıkları ve Ameliyeleri* (İstanbul, 1936). — A. Kantorowicz, *Diş Tababeti Şirürjisi* (2 c., çeviren Pertev Ata, İstanbul, 1943). — Cemil Bulak, *Çürük Çocuk Dişlerinin Tedavisi* (İstanbul, 1953). — Suat İsmail Gürkan, *Diş Hastalıkları ve Tedavisi* (İstanbul, 1963). — F. Pekün, *Diş-Çene, Yüz Ortepedisi* (İst., 1964).

Divan, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (İstanbul, 1941). — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara, 1945). — M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1946). — Zeki Arıkan *Divan-ı Hümayun* (Üniversite ktp. Tez nu. 4144, İstanbul, 1966).

Divan edebiyatı, Ali Nihat Tarlan, *Edebî Sanatlar* (İstanbul, 1932). — S. Nüzhet Ergun, *Divan Edebiyatına Dair Makaleler* (Konya, 1932). — Ali Nihat Tarlan, *Divan Edebiyatında Tevhidler* (İstanbul, 1936). — Ali Nihat Tarlan, *Divan Edebiyatında Muamma* (İstanbul, 1936). — Ali Nihat Tarlan, *Metin Tamiri* (İstanbul, 1937). — E. J. W. Gibb, *Osmanlı Şiiri Tarihi, 1. bölüm*, çeviren Halide Edip Adıvar (İstanbul, 1943). — Agâh Sırrı Levent, *Divan Edebiyatı* (İstanbul, 1943). — Ali Nihat Tarlan, *Şiir Mecmualarında Divan Şiiri* (4. Fasikül, İstanbul, 1948-1949). — Annemarie Schimmel, *Alman Gözüyle Divan Edebiyatı* (Dil Tarih -Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. XI, sayı 2-4, *Divan Şiiri, XV-XX. Yüzyıllar* (5 c., İstanbul, 1954-1955). — Ali Nihat Tarlan, *Şeyhî Divanını Tetkik* (İstanbul, 1964). — Fahir İz, *Eski Türk Edebiyatında Nesir* (İstanbul, 1964). — Fahir İz, *Eski Türk Edebiyatında Nazım* (c. I, İst., 1966-1967).

Divane Mehmed Çelebi, Sâkıb Dede, *Sefine-i Nefis-i Mevleviyan* (Mısır, 1866). — Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâdan Sonra Mevlevîlik* (İstanbul, 1953).

Divan-ı Kebir, Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin* (İstanbul, 1959). — Bediüzzeman Firûzenfer, *Mevlânâ Celâleddin*, çeviren F. Nafiz Uzluk (İstanbul, 1963).

Divani, İsmail Hakkı, *Türk Yazılarının Tetkikine Medhal* (İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı 5-6, İstanbul, 1926).

Divanü Lûgat-it-Türk (Türk Dilleri Sözlüğü), M. Hartman, *Divanü Lugat-it-Türke Ait Birkaç Mülâhaza* (Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 4. İstanbul, 1912). — M. Fuat Köprülü, *Divanü Lûgat-it-Türk* (Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 5, İstanbul, 1912). — Abdullah Taymas, *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi* (Türkiyat Mecmuası, c. VII-VIII, XI. İstanbul, 1942-1954). — N. Aybars, *Divanü Lugat-it-Türkteki Atasözleri ve Öğütler* (Üniversite ktp. Tez nu. 1706, İst., 1949).

Divriği, Samim Kocak, *Divriği Monografyası* (Üniversite ktp. Tez nu. 2078, İstanbul, 1952). — Ayda Arel, *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası* (Üniversite ktp. Tez nu. 2773, İstanbul, 1959). — *İslâm Ansikl.*

Diyarbakır, Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IV. — Ali Emiri, *Tezkire-i Şuara-i Amid* (İstanbul, 1812). — Claude Cahen, *Le Diyarbekir au Temps des Premiers Urtukides* (Paris, 1935). Basri Konyar, *Diyarbekir Tarihi* (Ankara, 1936). — Basri Konyar, *Diyarbekir Kitabeleri* (Ankara, 1936). — Basri Konyar, *Diyarbekir Yıllığı* (Ankara, 1936). — H. R. Tankut, *Diyarbakırın Adı Üzerinde Toponomik Bir Tetkik* (Ankara, 1937).

Doğu Anadolu bölgesi, Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası* (İstanbul, 1953). — H. Saracoğlu, *Doğu Anadolu* (İstanbul, 1956). — Besalet Pamay, *Doğu Anadolu ve Orman Durumu* (Orman Fakültesi Dergisi seri B, c. XVI. sayı 2, İstanbul, 1966).

Doğum, W. Stoeckel, *Doğum Bilgisi*, çeviren H. Gediz (İstanbul, 1937). — N. Canbakan, *Doğum* (İstanbul, 1937). — T. R. Kazancıgil, *Doğum Bilgisi* (İstanbul, 1948). — N. Erez, E. Yener, K. Arısan, *Doğum Bilgisi* (İstanbul, 1955). — C. Erim, *Doğumda Analjezi ve Anestezi, Ağrısız Doğum* (İstanbul, 1960). — Semih R. Geren, *Doğuma Hazırlık ve Çocuk Bakımı* (İstanbul, 1969).

Doksanüç harbi veya 1877-1878 *Osmanlı - Rus savaşı*, B. Sıtkı Baykal, 93 *Harbi Esnasında Muhtelif Tavassut ve Sulh Şayia ve Teşebbüsleri* (İstanbul, 1941). — B. Sıtkı Baykal, 93 *Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler* (Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. III, sayı 2. Ankara, 1945). — Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* c. VIII (Ankara, 1962). — Yılmaz Öztuna, *Resimlerle* 93 *Harbi*, 1877 - 78 *Türk - Rus Savaşı* (İstanbul, 1970).

Dokunulmazlık, Metin Kıratlı, *Parlamenter Muafiyetler — Bizde ve Yabancı Memleketlerde* — (Ankara, 1961). — Çetin Özek, *Mutlak Yasama Dokunulmazlığı Sınırlanabilir mi?* (Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. XXXI, sayı 1-4, İstanbul, 1965).

Dolmabahçe sarayı, G. Ebersold, *Le Grand Palais de Constantinople et le Livre de Cérémonies* (Paris, 1910). — Celâl Esad Arseven, *Türk Sanatı Tarihi* (İstanbul, tarihsiz). — İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul Sarayları* (İstanbul, 1943).

Domuztepe, U. Bahadır Alkım, *Domuztepe Kazılarının Arkeolojik Sonuçları* (Belleten, sayı 63, Ankara 1952).

Dorian Gray'in Portresi, Oscar Wilde, *Dorian Gray'in Portresi*, çeviren Selâhattin Hilav (İstanbul, 1959-1968). — Oscar Wilde, *Dorian Gray'in Portresi*, çeviren Ferhunde ve Orhan Şaik Gökay (İstanbul, 1968).

Dostoyevski, A. Suares, *Dostoyevski*, çeviren Vecdi Bürün (İstanbul, 1945). — İ. Akay, *Dostoyevski* (İstanbul, 1959). — André Gide, *Dostoyevski*, çeviren Bertan Onaran (İstanbul, 1965). — Henri Troyat, *Dostoyevski'nin Dünyası*, çeviren Leylâ Gürsel (İstanbul, tarihsiz). — Henri Troyat, *Dostoyevski*, çeviren Afif Obay (İstanbul, 1965).

Döviz, Süleyman Barda - Erdoğan Alkin, *Dış Ticaret Teorisi* (İstanbul, 1967). — Mükerrem Hiç, *Para Teorisi* (İstanbul, 1969).

Drina Köprüsü, İvo Andriç, *Drina Köprüsü*, çeviren Nuriye Müstakimoğlu - Hasan Ali Ediz (İstanbul, 1962, 1963, 1970).

Dua, Gazali, *İhya-ı Ulumi-d-Din*, c. 1 (Mısır, tarihsiz). — Kuşeyri, *Risale* (Mısır, 1911). — Orhan Acıpeyamlı, *Türkiyede Yağmur Duası ve Psiko - sosyal Metotla İncelenmesi* (Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. XXI, sayı 1-2, Ankara, 1963). — Orhan Acıpayamlı, *Türkiyede Yağmur Duası* (Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. XXII, sayı 3-4, Ankara, 1964). — Celâleddin Suyutî, *Makbul Dualar*, çeviren Mehmet Zihni (İstanbul, 1969).

Duhter-i Hindu, Gündüz Akıncı, *Abdülhak Hâmit Tarhan* (Ankara, 1964). — Kemal Eraslan, *Duhter-i Hindu'da Vahşet* (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. XV, İstanbul, 1967).

Dulkadırlı İli, Arifî, *Elbistan ve Maraşta Dulkadıroğulları Hükûmeti* (Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, sayı 30-36, 39, İstanbul, 1911-1913). — İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri* (Ankara, 1969).

Dumlupınar muharebeleri, Nüzhet Bayır, 30 *Ağustos Zaferine Doğru — İstiklâl Harbinin Ana Hatlarıyla Başlıca Meydan Muharebeleri ve Kahramanlarımız* (İstanbul, 1949). — Genel Kurmay Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi* (6 c., Ankara, 1962-1966). — F. Belen, *Büyük Türk Zaferi* (Ankara, 1962).

Dünya Nimetleri, André Gide, *Dünya Nimetleri*, çeviren Tahsin Yücel (İstanbul, 1959, 1963).

Dünya savaşı (Birinci), Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri* (Ankara, 1936). — Kâzım Karabekir, *Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik* (İstanbul, 1937). — İ.N. Işılar, 1914-1918 *Cihan Harbi ve Sonu* (İstanbul, 1939). — Foch, 1914-1918 *Harbinin Tarihine Yarayacak Hatıralar*, çeviren Hüseyin Rahmi (2 c., İstanbul, 1939). — Salih Polatkan, *I. ve II. Cihan Harbinin Hazırlıkları Bakımından Bir Mukayese* (İstanbul, 1945). — Şemsî Bargut, *I. ve II. Dünya Harbinde Akdeniz* (İstanbul, 1946). — Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, kısım 1-3 (Ankara, 1953-1957). — Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi* (4 c., Ankara, 1964-1966).

Dünya savaşı (İkinci), Faik Sabri Duran, *İkinci Dünya Harbinde Milletler ve Devletler* (İstanbul, 1942). — Ali İhsan Sabis, *İkinci Cihan Harbi* (3 c., İstanbul, 1943-1944). — Müeyyet Bekman — F. Fazıl Tülbentçi, *İkinci Cihan Harbi Kronolojisi* (7 c., Ankara, 1943-1948). — Ferda Kocaçimen, *İkinci Cihan Harbinin Meşhurları* 1938-1945

(Ankara, 1945). — Lucien Maulraut, 1939-1945 *İkinci Dünya Savaşı Özeti*, çeviren Nazım Erten (İstanbul, 1947). — Necati Yaşmut, *İkinci Dünya Harbinin Hikâyesi; Almanya Niçin Mağlup Oldu* (İstanbul, 1947). — Emin Yakutal, *İkinci Büyük Harbin Deniz Cephesi Kronolojisi* (İstanbul, 1950). — Rudolf Modley, *İkinci Dünya Harbinin Tarihi*, çev. Cevdet Öz (İst., 1952).

genel kaynaklar

Amasya Tarihi, Hüseyin Hüsameddin (4 c., İstanbul 1911-1913, 1927-1935).

Asım Tarihi, Küçükçelebizade İsmail Asım (İstanbul, 1965).

Âşık Çelebi Tezkiresi (Millet ktp. Tarih böl. Nu. 772; Üniversite ktp. T. Y. 2406).

Âşıkpaşazade Tarihi (*Tarih-i Ali Osman*), Âşıkpaşazade (Ali Bey neşri. İstanbul 1913).

Bektaşî Edebiyatı Antolojisi [— *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*], Sadeddin Nüzhet Ergun (İstanbul, 1944).

Beyanî Tezkiresi (Üniversite ktp. T. Y. 2568).

Cevdet Tarihi, Ahmed Cevdet Paşa (12 c., İstanbul, 1883-1891).

Coğrafya Sözlüğü, Sami Öngör (İstanbul, 1961).

Coğrafya Terimleri Sözlüğü, Reşat İzbırak (Ankara, 1964).

Daire-t-ül Maarif-i Farisî (2 c., Tahran, 1967).

Der Grosse Brockhaus (Wiesbaden, 14 c., 1952-1963).

Derleme Sözlüğü, T.D.K. (1-4. c., Ankara, 1963-1970).

Devhat-ül-Meşayih, Topal Ahmed Rifat Efendi (İstanbul, ?).

Dictionnaire Biographique des Auteurs (2 c., Paris, 1964).

Dictionnaire des Oeuvres (4 c., Paris, 1962).

Divanü Lûgat-it-Türk Dizini, T. D. K. (Ankara, 1943).

Dizionario Enciclopedico İtaliano (12 c., Roma, 1955-1960).

Enciclopedia Garzanti (2 c., Milano, 1962).

Encyclopedia Americana (30 c., New York 1970).

Encyclopedia Britannica (24 c., Chicago, 1969).

Esrar Dede Tezkiresi, Esrar Dede (Üniversite ktp. T. Y. 89).

Fatin Tezkiresi, Fatin Davud bin Halid (İstanbul, 1854).

Ferheng-i Mustalahat-ı Urefa, Seccadî (Tahran, 1339).

Fezleke Tarih-i Osmanî, Kâtip Çelebi (2 c., İstanbul, 1869-1870).

Fundamenta [*Philologiae Turcicae*—], (2 c., Wiesbaden, 1959-1964).

Gran Enciclopedia Larousse (1-10 c., Madrid 1967-1969).

Güftî Tezkiresi, Güftî (Üniversite ktp. T. Y. 1533).

Gülbin-i Hanan, Halim Giray (İst., 1870).

Gül-i Ziba [*Zeyl-i Hadikat ül-Vüzera*], Dilaverağazade Ömer (İstanbul, 1854).

Hadikat-ül-Cevamî, Ayvansarayî Hüseyin (İstanbul, 1864).

Hadikat-ül-Vüzera, Osmanzade Taib (İstanbul, 1854).

Hadikat-ür-Rüesa, Ahmed Resmî Efendi (Süleymaniye ktp. Esad Ef. böl. Nu. 3378/1; Lâleli böl. Nu. 2097/m).

Hadikat-ür-Rüesa, Ahmed Resmî Efendi (İstanbul, 1852).

Hammer Tarihi [*Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*], Purgstall Joseph von Hammer (10 c., Mehmed Ata tercümesi, İstanbul, 1911-1918).

Harita-i Kapdanan-ı Derya, Ramizpaşazade Mehmed İzzet (İstanbul, 1833).

Hasan Çelebi Tezkiresi, Kınalızade Hasan Çelebi (Süleymaniye ktp. T. Y. 2525).

Hülâsat-ül-İtibar, Ahmed Resmî Efendi (İstanbul, 1869-1889).

İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi (11 c., İstanbul, 1946-1960).

İlmiye Salnamesi (İstanbul, 1915).

İslâm Ansiklopedisi (1-10 c., İstanbul, 1941-1967).

İstanbul Ansiklopedisi, Reşat Ekrem Koçu (9 c., İstanbul, 1958-1968).

Kamus-ı Türkî, Şemseddin Sami (İstanbul, 1901).

Kamus-ul-Alâm, Şemseddin Sami (6 c., İstanbul, 1888-1898).

Keesing's Contemporary Archives (Londra, 1963-1970).

Künh-ül-Ahbâr, Gelibolulu Âli (Üniversite ktp. T.Y. 5959, Süleymaniye ktp. Esad Ef. böl. Nu. 2162).

Künh-ül-Ahbârdaki Âlim ve Şairler, Muazzez Taku (Türkiyat Enstitüsü. Nu. 90, İstanbul, 1938).

Lâtifî Tezkiresi, Lâtifî (İstanbul, 1896).

Lexikon der Weltliteratur (2 c., Stuttgart, 1964-1968).

Lûtfi Paşa Tarihi [*Tarih-i Âl-i Osman*], Lûtfi Paşa (İstanbul, 1922).

Mecelle-i Nukbe [*Devhat-ün-Nukbe*], Müstakimzade Sadeddin Efendi (Rifat Efendi tertibi, İstanbul, 1866).

Mecellet-ün-Nisab, Müstakimzade Süleyman Sadüddin (Süleymaniye ktp. Halet Ef. böl. nu. 628).

Meşhur Adamlar [— *Hayatları — Eserleri*], İbrahim Alâettin (4 c., İstanbul, 1933-1935).

Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye, Mehmed Esad (İstanbul, 1892).

Münşeat-ı Selatin, Feridun Bey (İst., 1857).

Nefehat-ül-Üns Tercümesi, Lamiî Çelebi (İstanbul, 1872).

Naima Tarihi, Naima (6 c., İstanbul 1863).

Nuhbet-ül-Âsâr, Beliğ (Üniversite ktp. T. Y. 1182; müellef hattı).

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ferit Devellioğlu (Ankara, 1962).

Osmanlı Müellifleri, Bursalı Mehmed Tahir (3 c., İstanbul, 1914, 1923, 1926).

Osmanlı Tarihi, İsmail Hakkı Uzunçarşılı I-IV. — Enver Ziya Karal V-VIII (8 c., Ankara, 1947-1962).

Osmanlı Tarihi Kronolojisi [*İzahlı*—], İsmail Hami Danişmend (4 c., İstanbul, 1947-1955).

Özel Zooloji, Mithat Ali Tolunay (2 c., İstanbul, 1958-1961).

Papyros-Larousse, *Geniki Pagkosmios Egkyklopaideia* (12 c., Atina, 1964-1969).

Peçevî Tarihi, İbrahim Peçevî (2 c., İstanbul 1866).

Persian-English dictionary, F. Steingass Ph. D. (Londra, 1947).

Ramiz Tezkiresi, Ramiz (Üniversite ktp. T. Y. nu: 91).

Raşid Tarihi, Mehmed Raşid (3 c., İstanbul, 1865).

Redhouse Sözlüğü (Türkçe-İngilizce, İstanbul 1968; İngilizce-Türkçe, İstanbul, 1969).

Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Nihad Sami Banarlı (İstanbul, tarihsiz).

Reşahat Ayn-ul-Hayat, Ali bin Hüseyin Kâşifi (İstanbul, 1852).

Rıza Tezkiresi, Rıza (Millet ktp. Tarih böl. Nu. 764).

Riyazi Tezkiresi, Riyazi (Üniversite ktp. T. Y. 4098, 3280, 761).

Rizzoli-Larousse, Enciclopedia Universale 1-9 c., Milano, 1966-1969).

Safâî Tezkiresi, Safâî (Üniversite ktp. T. Y. 6189).

Salim Efendi Tezkiresi, Salim Efendi (İstanbul, 1897).

Sanat Ansiklopedisi, Celâl Esad Arseven (4 c., İstanbul, 1943).

Sefine-i Nefise [— *Menakıb-ı Mevleviyye*], Mustafa Sakıb Dede (Mısır, 1866).

Sefinet-ül-Vüzera, Mehmed Hafid (İstanbul, 1952).

Sefinet-ür-Rüesa, Ahmed Resmî Efendi (Süleymaniye ktp. Âşir Ef. böl. Nu. 256; Esad Ef. böl. Nu. 2296).

Sehî Tezkiresi, Sehî (Üniversite ktp. T. Y. 3732; basımı, İstanbul, 1907).

Seyahatname, Evliya Çelebi (10 c., İstanbul, 1896-1938).

Sicilli Osmanî, Mehmed Süreyya (4 c., İstanbul, 1890-1893).

Silâhdar Tarihi, Silâhdar Mehmed Ağa (2 c., İstanbul, 1928).

Son Asır Türk Şairleri, İbnülemin Mahmud Kemal İnal (12 cüz., İstanbul, 1930-1942).

Son Sadrazamlar, İbnülemin Mahmud Kemal İnal (14 cüz., İstanbul, 1940-1942).

Şakayık-ı Numaniye Tercümesi, İbrahim bin Ahmed (Millet ktp. Ali Emîri böl. Nu. 727).

Şânîzade Tarihi, Şânîzade Mehmed Abdullah (4 c., İstanbul, 1873-1874).

Şakayık Zeyli [*Hadayık-ül-Hakayık fi tekmilet-iş-Şakayık*]. Atayî (İstanbul, 1851).

Tac-üt-Tevarih, Hoca Saadeddin (2 c., İstanbul, 1862-1872).

Tarama Sözlüğü, T.D.K. (1-4 c., Ankara, 1963-1969).

Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları [*İstanbul Kütüphaneleri* —] (1-9. fasikül. İstanbul, 1943-1949).

Tarih-i Âl-i Osman, Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi (İstanbul, 1879).

Tarih-i Sami ve Şakir, Suphi (İstanbul 1785).

The Oxford Companion to English Literature (Londra, 1967).

Tibyanu Vesail-il-Hakayık fi-Selasil-it-Teraik, Harirîzade Ahmed Kemaleddin (3 c., Süleymaniye ktp. Fatih böl. Nu. 430-432).

Topkapı Yazmalar Katalogu [*Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu*], Fehmi Edhem Karatay (2 c., İstanbul 1961).

Tuhfe-i Hattatin, Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi (İstanbul, 1928).

Türk Ansiklopedisi (1-17. c., Ankara, 1946-1969).

Türk Argosu, Ferit Devellioğlu (Ankara, 1970).

Türkçe Sözlük, T.D.K. (Ankara, 1969).

Türk İnkılâbı Tarihi, Yusuf Hikmet Bayur (3 c., Ankara, 1940-1967).

Türk Lûgati, Hüseyin Kâzım Kadri (4 c., Ankara, 1928-1945).

Türk Meşhurları Ansiklopedisi, İbrahim Alaeddin Gövsa (İstanbul, 1946).

Türk Sanat Tarihi, Celâl Esad Arseven (İstanbul, tarihsiz).

Türk Şairleri, Saadeddin Nüzhet Ergun (3 c., İstanbul, tarihsiz).

Vasıf Tarihi, Vasıf Ahmed (2 c., İstanbul, 1804).

Zübdet-ül-Eş'âr, Faizî (Üniversite ktp. T. Y. 3289, Süleymaniye ktp. Nu. 3723).